

מאפע פון ליטע

מאסשטאב 1:800.000
ק"מ 0 10 20 30 40 50 10

שטאט מ"מ א בצפלקערונג אבער 10.000
שטאט מיט א בצפלקערונג אונטער 10.000
שטאטלעך
אייזנבאן
קלייבאן
שאוסיען
שליכטן
טיכער
אזערנס
בערג
גרענעץ פון ליטע (אלטע - נייע)
ווילנער געגנט

© צנעפ

פרייסישע ים

ליטע

בוך איינס

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

רעדאַגירט פון
דר. מענדל סודאַרסקי
אוריה קאַצענעלנבאָגן
י. קיסין

דעם אָפּטייל „חורבן ליטע"
האָט מיטרעדאַגירט
בערל כהן

אַרויסגעגעבן פון
„קולטור־נעזעלשאַפט פון ליטווישע יידן"

Copyright, 1951,
by
JEWISH - LITHUANIAN
CULTURAL SOCIETY "LITE", Inc.
New York

שער־בלאַט געצייכנט פון דוד ווײַנשטײַן

Printed by
FUTURO PRESS, Inc.
476 Broadway, New York 13, N. Y.

200

ליטע

2,094

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

קאָמיטעט פון בוך „ליטע"

ישראל מ״ץ, ערן־פאָרזיצער

אברהם רייזען, ערן־פאָרזיצער
דר. מענדל סודאַרסקי, פאָרזיצער
לעאָן סאָווידזש, וויצע־פאָרזיצער
דוד שטיין, וויצע־פאָרזיצער
יעקב פרענקל, קאַסירער
אַלטע סודאַרסקי, אייזיק מאַטלאָוו } פינאַנץ־סעקרעטאַרן
פרענק עפשטיין, סעקרעטאַר

ניו־יאָרק:
סיימאָן אַקערמאַן
יצחק גודמאַן
פ. גרינבלאַט
דר. ב. האָפמאַן (צביון)
יוסף הילמאַן
דר. מאַרק ווישניצער
דר. הערי זעלדין
אַדוו. לאַזאַר לעווענשטיין
יעקב לעשצינסקי
סאָלאָמאָן מילער
א. מענעס

עלי עלסאָן

יוסף קאָמאַיקאָ
אוריה קאַצענעלנבאָגן
לעוו שובין
וויקטאָר שולמאַן
ברוך שילמאַן

דעטראָיט:
מ. גאָלדאָפטאַס

וואוסטער:
י. באַר
י. חייט
י. ראסיין

פילאַדעלפיע:
אליהו דעניש
מיכאל לעווין
אייב לעווענטאַל
גיטע פערמאַן

שיקאַגאָ:
מאַקס פיין
ז. ב. קאָמאַיקאָ

אויסטראַליע:
מ. לאַדסקי
א. סעגאַל
ל. פיג

דרום־אַפריקע:
ב. גערשמאַן
ש. דאַט
דר. מ. ח. ווייליר
ב. לאַזערסאָן
א. שאַבאַן

בראַזיל:
מ. סוצקעווער

מעקסיקע:
ז. בערעביטשעס

קאַנאַדע:
ס. מענדעלסאָן, יוליוס ראָזנפעלד, גר. סאַנדערס } מאָנטרעאָל
נ. סטאָלניץ (טאָראָנטאָ)

קובאַ (האַוואַנאַ):
א. אַראָנאָווסקי
ח. וואָלפּע
ס. וואלסאן
מ. קאָנסקי
ל. ראן

מיר דריקן אויס אונדזער טיפן דאַנק אַלע מיטאַר־
בעטער, וואָס האָבן זיך וואַרעם אָפּגערופן אויף אונדזער
וועגדונג זיך צו באַטייליקן אין דער אויסגאַבע, ווי אויך
אַלע אינסטיטוציעס און פריינט, וואָס האָבן זי פינאַנציעל
געשטיצט (די פולע רשימה פון אינסטיטוציעס און
„ספּאָנסאָרס" געפינט זיך אויף די זייטן 1989־1998).

מיר זאָגן אַרויס אַ וואַרעמען יישר־כוח צו די אַלע
אינסטיטוציעס און פערזאָנען, וואָס האָבן אונדז אַרויס־
געהאָלפן מיט מאַטעריאַלן, בילדער און פאָטאָגראַפיעס.
אַ באַזונדערן דאַנק זיינען מיר שולדיק דר. מ. וויינרייך
— דירעקטאָר פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט
(„ייוואָ"), דער מיטאַרבעטערין פון ייוואָ — רבקה טשערי־
קאָווער, יצחק ריבקינד — פון טעאָלאָגישן סעמינאַר און
דר. יהושע בלאָך — פון דער ניו־יאָרקער פּאָבליק
לייבערי.

מיר דריקן אויס טיפע דאַנקבאַרקייט דעם פּאַרוואַל־
טער פון פוטורָאָ פּרעס — יהודה שקלאַרין — פאַר
זיין פריינטשאַפט און פיינער באַציאונג, וואָס ער האָט
אַרויסגעוויזן צו דער אויסגאַבע פון בוך „ליטע" און
באַדאַנקען די זעצער.

עס קומט אויך פון אונדז אַ האַרציקער דאַנק
ספר׳ס בוכבינדעריי.

רעדאַקציע און קאָמיטעט
פון בוך „ליטע".

אינהאַלט

זייט

גינצבורג, לוי, פּראָפ. — הקדמה — — —

זייט

תורה — מוסר — רבנות — חב"ד — מתנגדות — ישיבות

מענעס, א. — תורה אין ליטע אין 19טן יאָרהונדערט — — —

זייט

שטעט און שטעטלעך

זכרונות — שילדערונגען

בעל־דמיון (שטיף, נחום) — ווילנע און ליטע — — —

זייט

זאק, ב. ג. — אבעל — — —

בילדער און רעפּראָדוקציעס

זייטן

אַרויסגעטריבענע יידן פון ליטע אין 1915 אויף זייער וואַנדער־וועג — — — — — — — — — — 101—102
נפתלי פרידמאַן — — — — — — — — — — — — 104
עוזר פינקלשטיין — — — — — — — — — — — 122
דר. יעקב וויגאָדסקי — — — — — — — — — — 123
דר. נ. ראַכמילעוויטש — — — — — — — — — 123
דר. מאַקס סאָלאָוויייטשיק — — — — — — — — 125
דר. שמשון ראָזענבוים — — — — — — — — 133
דר. י. ברוצקוס — — — — — — — — — — 140
פאַרשמירטע יידישע שילדן פון דאָקטוירים — — 141
פאַקסימיליע פון דר. באַסאַנאָוויטשיוס׳ בריוו — — — 143
דר. יאָנאַס באַסאַנאָוויטשיוס — — — — — — — 144
חתימות פון יידישן מיניסטעריום און נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע — — — — — — — — — — 145
דער שטאַט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע, 1924 — — — — — — — — — — — — 233—234
סעקרעטאַריאַט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע — 235—236
לעצטע באַאַמטע פון געשלאָסענעם נאַציאָנאַל־ראַט און יידישן מיניסטעריום — — — — — — — — 237—238
צייטווייליקע באַשייניקונג פאַר מיטגלידער פון יידי־שער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג — — — — — 270
דר. יעקב ראָבינזאָן — — — — — — — — — 273
טיפן פון ליטווישן יידן — געמאָלן פון יידישע קינסטלער — — — — — — — — — — 473—479
וואָלאָזשינער ישיבה — — — — — — — — — 498
ר׳ נפתלי צבי יהודה בערלין (נצי״ב) — — — — 503
ר׳ יוסף בער סאָלאָוויייציק — — — — — — — 504
ר׳ חיים סאָלאָוויייציק (בריסקער) — — — — — — 504
סלאָבאָדקער ישיבה — — — — — — — — — 521
ר׳ נאָטע הירש פינקל (דער אַלטער) — — — — — 524
דער ווילנער גאון — — — — — — — — — — 527
ר׳ יצחק בלאָזער — — — — — — — — — — 553
ר׳ יצחק אלחנן — — — — — — — — — — 567
ר׳ יצחק יעקב ראַבינאָוויץ — — — — — — — — 577
ר׳ אברהם דובער כהנא שאַפּיראָ — — — — — — — 583
ר׳ שניאור־זלמן — — — — — — — — — — 589
ר׳ רפאל שאַפּיראָ — — — — — — — — — — 617
ר׳ אליעזר גאָרדאָן — — — — — — — — — — 624
ר׳ יוסף לייב בלאָך — — — — — — — — — — 625
ר׳ חיים ראַבינאָוויץ — — — — — — — — — — 626
די ישיבה אין מיר — — — — — — — — — — 631
ר׳ אברהם צבי קאמאי — — — — — — — — — — 634
מירער ישיבה אין ירושלים — — — — — — — — 636
ר׳ אליהו שיק — — — — — — — — — — 639
ר׳ יצחק יעקב רייגעס — — — — — — — — — 642
ר׳ אהרן ראַבינאָוויץ — — — — — — — — — 644
אַ גרופּע פון פּאָעוועזשער קיבוץ — — — — — — 651
חפץ־חיים — — — — — — — — — — — 659
די ישיבה חפץ־חיים אין ראַדון — — — — — — — 661
שמואל־יוסף פין — — — — — — — — — — 737
יהודה לייב גאָרדאָן — — — — — — — — — — 742
משה לייב ליליענבלום — — — — — — — — — — 745
קלמן שולמאַן — — — — — — — — — — — 749
מרדכי אהרן גינצבורג — — — — — — — — — — 759
פאַקסימיליע פון אַ בריוו פון ר׳ יהודה אשר גינצבורג — — — — — — — — — — — 769
יעקב דינעזאָן — — — — — — — — — — — 776
אלעזר אַטלאַס — — — — — — — — — — — 782
א .ש. זאַקס — — — — — — — — — — — 783
אברהם מאַפּו — — — — — — — — — — — 785
נאַפּאָלעאָנס ביידל — — — — — — — — — — 787
דאָס שטיבל, וואו מאַפּו איז געבאָרן — — — — — 788
מיכה יוסף לעבענזאָן — — — — — — — — — 790
מרדכי צבי מאַנע — — — — — — — — — — 794
אייזיק מאיר דיק — — — — — — — — — — 797
מיכל גאָרדאָן — — — — — — — — — — — 801
אליקום צונזער — — — — — — — — — — — 817
פּרעזידיום פון צוזאַמענפאָר פון די יידישע פאָלקס־בענק אין ליטע — — — — — — — — — — 925—926
פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד פון די פּאָלקסבענק אין 1926 — — — — — — — — — — — — 927—928
חיים פרענקל — — — — — — — — — — — 943
פרענקלס פאַבריק אין שאַוול — — — — — — — 945—946
צעך־שטעמפּל פון די קיידאָנער שניידער — — — — 980
אַ ליטווישער ייד בייַ דער סאָכע — — — — — — 1000
דאָס אַראָפּנעמען פרוכט פון די ביימער — — — — 1003
יעקב פּיליפּאָווסקי און זיין ברודער — — — — — 1007
בייטן־אייגלייגונג בייַ דער „אַרט״־לאַנדווירטשאַפּט־לעכער שול — — — — — — — — — 1008
היישניט אין אַ יידישן פּולוואַרק — — — — — 1010
י. קיסין — — — — — — — — — — — — 1015
לעצט בילד פון בעל־מחשבות — — — — — — — 1047
בעל־מחשבות און זיין זון — — — — — — — — 1086
רעדאַקציע „גייס״ — — — — — — — — — — 1089—1090
יידישע טעאַטער־סטודיע, קאָווענע — — — — — — 1096
אַ גרופּע רעדאַקציע־מיטגלידער פון „אידישע שטימע״, 1930 — — — — — — — — — — — 1106
רעדאַקציע פון „פאָלקסבלאַט״, 1931, מיט ש. ניגער און ד. טשאַרני — — — — — — — — — — 1107—1108
אַ גרופּע יידיש־העברעאישע שריפטשטעלער, קאָווענע, 1929 — — — — — — — — — — — — 1115—1116
אַ טויער פון אַמאָליקן געטאָ אין ווילנע — — — — 1125—1126
ווילנער שולהויף — — — — — — — — — — 1127—1128
אינעוויניקסטער אויסזען פון ווילנער גרויסער שול 1137—1138
דער ענגלייכטער פון דער גרויסער שול — — — — 1139
ווילנער אַלטער בית־עולם — — — — — — — — 1143
צוזאַמענפאָר פון ייד. פּראָוויזן פּרעסע אין פּוילן (ווילנע, 1926) — — — — — — — — — — — 1149—1150
„יונג־ווילנע״ — — — — — — — — — — — 1151
לייסוועס אַלייע — — — — — — — — — — 1159—1160
אַדאָם מיצקעוויטשעס שטיבעלע — — — — — — — 1161
לעאָפאָלד דימענשטיין — — — — — — — — — 1178
סאָציאַליסטישע יוגנט־גרופּע (קאָווענע) — — — — 1180
אַ גרופּע צעירי־ציון (קאָווענע) — — — — — — — 1182

זייטן

אלעקאסט — — — — — — — — — — — — — — — — 1191—1192
ווילנער גאַס (קאָווגע) — — — — — — — — — — — — 1193
ר. הירשל נעוויאַזשערס גאַס — — — — — — — — — — 1200
אַ מאַרקטאָג אין פּומפּיאַן — — — — — — — — — — 1203—1204
דער פאָסטאָלער מגיד — — — — — — — — — — — — 1208
פּאָסטאָלער מאַרקפלאַץ — — — — — — — — — — — 1210
אַ גרופּע אָנפאַנגער־שרייבער (קאָווגע) — — — — — 1224
בירזער גרויסער בית המדרש — — — — — — — — — 1233
בירזער מנין דפוּעלי צדק — — — — — — — — — — 1234
בירזער חסידישער מנין — — — — — — — — — — — 1234
משפּחה־עליאַשעוו — — — — — — — — — — — — — 1315
קאָווגער שרייבער־גרופּע מיט יוסף אָפּאַטאָשו — — 1329
יידישע צענטראַל־באַנק אין קאָווגע — — — — — — 1339—1340
יידישע צייטונג־כּאַראַקטעריזירן אין קאָווגע — — — — 1354
ר׳ הירשל פון סלאַבאָדקע — — — — — — — — — — 1360
ר׳ הערצל — — — — — — — — — — — — — — — — 1370
ר׳ שלמה דיין (באָטניצקי) — — — — — — — — — — 1373
ר׳ משה מאַרקאָוויטש (דער מחברניק) — — — — — — 1384
אַ צוזאַמענטרעף פון חלוצים מיט נתן גרינבלאַט — — 1397
אַ גרופּע ליטווישע חלוצים אין מעמל — — — — — — 1400
שאדעווער אַלייע (פּאָגעוועזש) — — — — — — — — 1404
דר. שכנא מער — — — — — — — — — — — — — — 1410
לוויה פון נפתלי פרידמאַן — — — — — — — — — — 1417—1418
ר׳ יוסף ש. כהנמאַן — — — — — — — — — — — — 1426
פּורים־שפּיל — אויפגעפּירט פון פּאָגעוועזשער ישיבה־בחורים — — — — — — — — — — — — — — — 1427
דאָס שטעטל קעלם — — — — — — — — — — — — 1441—1442
קעלמער שולהויף — — — — — — — — — — — — — 1449—1450
ישראל מ״ץ — — — — — — — — — — — — — — — 1497
אַ גאַס אין שקוד — — — — — — — — — — — — — 1513
אַ הויז אין מייסיאַד (אַלט 250 יאָר) — — — — — — 1517—1518
פאַרוואַלטונג פון גאָרדזער יידישער פּאָלקסבאַנק — — 1519
דוד גאָרדאָן — — — — — — — — — — — — — — 1522
ראָגעווער שול — — — — — — — — — — — — — — 1524
ר׳ משה שאַפּירא (ראָגעווע) — — — — — — — — — — 1526
פילווישקער בית־מדרש — — — — — — — — — — — 1534
ר׳ נתן (גאָטעלע) לוריא — — — — — — — — — — — 1537
אַ גרופּע קראַקינאָווער יוגנט — — — — — — — — — 1539—1540
מאַליאַטער נייער בית־המדרש — — — — — — — — — 1541
דאָס שטעטעלע שעשויל — — — — — — — — — — — 1547—1548
דאָס שטעטעלע היידוזישאָק — — — — — — — — — — 1549—1550
משפּחה זעלדין — — — — — — — — — — — — — 1552
מאַרקפלאַץ אין מאַריאַמפּאָל — — — — — — — — — 1565
ווילקאָווישקער אַלטשטאָט — — — — — — — — — — 1568
טעלזער הויפּטגאַס — — — — — — — — — — — — 1574
אַ גאַס אין בירז — — — — — — — — — — — — — 1586
אַ גרופּע בירזער כלל־טוער — — — — — — — — — — 1587
יורבורגער בית־מדרש — — — — — — — — — — — — 1596
אַניקשטער וואַסערטרעגער — — — — — — — — — — 1600
ר׳ אליהו דוד שור — — — — — — — — — — — — — 1601
אַניקשטער רב (דער לאָטאָווער) מיט קינדערלעך פון שטעטל — — — — — — — — — — — — — — — 1602
אַ חתונה אין קופישאָק לעבן שול — — — — — — — 1603
מאַרקגאַס אין ניישטאָט־קודירקאָ — — — — — — — 1609
בית־המדרש פון שאַט — — — — — — — — — — — 1614
ווישטינעצער מאַרקפלאַץ — — — — — — — — — — 1628
אַ פייערלעכער גאָטעסדינסט אין ווישטינעצער שול — 1629—1630
ליטווישׁ־דייטשישער גרענעץ — — — — — — — — — 1635
יוגנט־אַרקעסטער פון ווערושבאָלאָווער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע — — — — — — — — — — — — 1635—1636
חדר מתוקן פון ר׳ אברהם סאַנדלער (ווערושבאָלאָווע) 1639—1640
ר׳ אפרים דוב הכהן לאַפּ — — — — — — — — — — 1641
אָנאַ שימייטע — — — — — — — — — — — — — 1676
גראַפישע קאַרטע וועגן די דערמאַרדעטע יידן אין באַלטישע לענדער — — — — — — — — — — — 1677—1678
דר. אלחנן עלקעס — — — — — — — — — — — — 1685
דוואָרע גאַס (קאָווגער געטאָ) — — — — — — — — — 1689—1690
פּאָליציי־קאָמאַנדאַנט בייס געטאָ־טויער (קאָווגע) — — 1696
בייס וואוינאַמט אין קאָווגער געטאָ — — — — — — 1697—1698
יידישע געטאָ־פּאָליציי אין טאָג פון זייער אַרעסט און דערשיסונג — — — — — — — — — — — — 1707—1708
קאָווגער געטאָ ברענט — — — — — — — — — — — 1709—1710
א ייד. שוסטער אין געטאָ מאַכט קלומפּעס — — — — 1716
הרב צוקערמאַן פון סלאָבאָדקע — — — — — — — — 1717
יתומים־קינדער אין קאָווגער געטאָ — — — — — — — 1724
דר. חיים־נחמן שאַפּירא — — — — — — — — — — 1744
לייב גאַרפינקל — — — — — — — — — — — — — 1747
קינדערגאַרטן אין קאָווגער געטאָ — — — — — — — 1748
דער יידישער אָרקעסטער אין קאָווגער געטאָ — — — — 1751—1752
פּראָפעסאָר ש. ביעלאַצקין — — — — — — — — — — 1754
די משפּחה משה קאַץ — — — — — — — — — — — 1765
דער טויער פון פאָרבערגטן שאָולער געטאָ — — — — 1813—1814
אַ גרופּע וואָרנער יידן פאַרן חורבן — — — — — — 1831—1832
פאַרטיזאַנער אין וואַלד הערן אויס באַפּעל פון זייער קאָמאַנדיר — — — — — — — — — — — — 1905—1906
סאַניאַ מאַדייסקער — — — — — — — — — — — — 1907
יוסף גלאָזמאַן — — — — — — — — — — — — — 1908
חיים יעלין — — — — — — — — — — — — — — 1910
הירש לעווין — — — — — — — — — — — — — — 1911
דר. משה בערמאַן — — — — — — — — — — — — — 1913
אַ גרופּע יידישע פאַרטיזאַנער פון קאָווגער געטאָ — 1914
רבקה לעווי — — — — — — — — — — — — — — 1915
געראַטעוועטע פון אונטער די געטאָ־חורבות (קאָווגע) 1917—1918
אַ גרופּע געראַטעוועטע קינדער אין יידישער פאָלקשול (קאָווגע) — — — — — — — — — — — — — 1917—1918
באַפריַטע יידן פון שאָולער געטאָ — — — — — — 1917—1918
ניצול־געוואָרענע ליטווישע יידן (זיין גלות־דייטשלאַנד) 1919—1920

ה ק ד מ ה

מיטן חורבן פון ליטווישן יידנטום האָט בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה זיך איבערגעריסן א דריי־טויזנט־יאָריקער המשך, וואָס האָט געהאָט זיינע וואָרצלען אין דער תנ"כיש־תלמודישער יהדות.

פון די עלטסטע צייטן אָן ביזן פונאַנדערבלי פון יידישן קיבוץ אין ליטע, ווי א תורה־צענטער, קען מען אונטערשיידן צוויי גרונטיקע אַנטוויקלונג־ליניעס אין יידנטום. געווען תקופות, וועו אונדזער גייס־טיקע וועלט האָט אַרויסגעקוואָלן פון די טיפענישן פון פאַלק גופא, און עס זיינען ווידער געווען תקופות, וועו אונדזער רוחניותדיקער אויפשטייג איז שטאַרק באַווירקט געוואָרן פון דער אַרומיקער קולטור און סביבה.

די תלמודישע יהדות איז ניט אידענטיש מיט דער ביבלישער, אָבער ביידע זיינען אַזוי קרובהשאַפט־לעך צונויפגעבונדן, אַז מיר מוזן באַצייכענען דעם תלמוד ווי א דירעקטע אַנטוויקלונג פון תנ"ך.

די נאָענטע קרובהשאַפט פון די ביידע מינים יהדות דערשיינט נאָך קלאָרער, וועו מען פאַרגלייכט זיי מיט דער אַלעקסאַנדריער אָדער העלעניסטישער יהדות. דאָס העלעניסטיש־עגיפטישע יידנטום האָט צוגלייך מיטן ארץ־ישראל־ביבלישן אָנערקענט דעם זעלביקן אויטאָריטעט פון תנ"ך, זיינע לעבנס־חוקים און דעם געטלעכן אורקוואַל, און דאָך ווי גרויס איז דער אונטערשייד צווישן פילאָ פון אַלעקסאַנדריע און די תנאים און אמוראים פון ארץ־ישראל און בבל.

בעת די ערשטע האָבן געהאָט די כוונה צו העלעניזירן די יהדות, האָבן די באַבילאָנישע און ארץ־ישראלדיקע גייסטיקע פירער געשטרעבט צו פאַריידישן די העלעניסטישע השפעה. מיר קענען דעריבער מיט רעכט זאָגן, אַז די יהדות־אַנטוויקלונג אין ארץ־ישראל און בבל איז געווען דער דירעקטער המשך פון תנ"כישער יהדות, בעת די אַלעקסאַנדריער יידישקייט טראָגט אויף זיך בולטע סימנים פון פרעמדער השפעה, כאָטש זי האָט זיך סומך געווען אויף דער תורה.

די דאָזיקע צוויי אַנטוויקלונג־פאַזעס פון יהדות האָבן זייערע פאַראַלעלן אויך אין די נאָך־תלמודישע צייטן.

די אויפגעלעבטע גריכישע פילאָזאָפיע און וויסנשאַפט אין 8טן און אין 9טן יאָרהונדערט אין די אַראַביש־רייַדנדיקע מדינות האָבן ניט פארפעלט איבערצולאָזן זייער איינפלום אויף די יידן אין דער־מאָנטע לענדער.

אין דער גאָלדענער עפאָכע פון שפאַנישן יידנטום איז שטאַרק קענטיק די גריכיש־אַראַבישע השפעה. יהודה הלוי און דער רמב"ם, די וויכטיקסטע פאַרשטייער פון שפאַנישן יידנטום, — ווי טיף יידיש זיי זיינען ניט געווען, — קענען ניט גרונטיק פאַרשטאַנען ווערן, ווען מיר זאָלן ניט אין אַכט נעמן די ווייר־קונג אויף זיי פון דער ארומיקער ניט־יידישער קולטור. סיי די פילאָזאָפיע פון רמב"ם און סיי די פאָע־טישע שאפונגען פון יהודה הלוי, זיינען באין אופן ניט א דירעקטע פאַרזעצונג־ליניע פון תלמודישער יהדות. דעם המשך פון דירעקטן תלמודישן רבניזם האָבן איבערגענומען די וווייטערדיקע דורות יידן אין מיזרח אייראָפע.

די נאָך־תנ"כיש יהדות, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אין ארץ־ישראל בערך פינף הונדערט יאָר פאַר דער איצטיקער צייט־רעכענונג און האָט אָנגעהאַלטן איר אנטוויקלונג א טויזענט יאָר אין ארץ ישראל און בבל, איז איבערגענומען געוואָרן פריער פון די אשכנזים אין די פראַנצויזיש־דייטשישע לענדער און דערנאָך אין בעמען און מערען, פוילן און ליטע.

בעת די תורה־צענטערס האָבן צוזאמען מיט די אויסגעוואָקסענע יידישע ישובים זיך אַריבערגע־קליבן קיין מיזרח־אייראָפע, זיינען די מערב־אייראָפייאישע יידן אלץ מער באַאיינפלוסט געוואָרן פון דער אַרומיקער קולטור און זייער גייסטיקע יצירה־וועלט האָט במילא אין זיך אריינגענומען אלץ מער עלע־מענטן פון דער אַרומיקער סביבה.

אויב מיר זאלן זיך פארטיפן אין דעם מהות פון די דאָזיקע אַנטוויקלונגען וועלן מיר קומען צום אויס־פיר, אז אינטעלעקטועל איז די יהדות באַשטאַנען פון תורה־פאַרשונג און עמאָציאָנעל האָט זי זיך אויסגע־דריקט אין צידקות, באַזירט אויף די פרינציפן פון תורה, עבודה און גמילות־חסדים.

דעם הויך־פונקט אין דער אנטוויקלונג ביי דעם ליטווישן יידנטום זענען מיר צום בעסטן אין די יאָר־הונדערטער פון נאָך די גזירות ת"ח ות"ט.

אין די פערזענלעכקייטן פון דעם ווילנער גאון און ר' ישראל סאַלאַנטער האָט זיך האַרמאָניש פאַר־אייניקט דער פאַרצייטיקער רבנישער אידעאַל פון צדיקים־לומדים און בעלי מוסר, אדירי התורה.

די יידישע ליטע איז צו אונדזער גרויסן צער און פיין אומגעבראַכט געוואָרן פון שווערד און גאַז־אויוונם דורך אונדזער גרעסטן רוצח — דעם נאַציזם. ווי לאַנג אָבער עס וועלן זיין יידן אויף דער וועלט, וועט מען אַלע מאָל מיט שטאָלץ געדענקען די גרויסע תורה־מענטשן, וואָס ליטע האָט אַרויסגעגעבן.

אינאיינעם מיט דער גייסטיקער יידישער ליטע קענען מיר נאָך אַן אַנדער ליטע, וואו עס האָט אימפּעטיק געשלאָגן דער פולס פון אַ קאַליפּולן, קערנדיק געזונטן יידישן ישוב, פול מיט שפּרודלדיקער ענערגיע און עכטן יידיש־נאַציאָנאַלן לעבן.

די יידישע פאַלקסמענטשן פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג האָבן אין משך פון דורות דורך מי און פּראַצע אויסגעפורעמט אַן אייגנאַרטיקן קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבנסשטייגער, וואָס טראָגט דעם נאָמען „נוסח ליטע".

די יידן פון ליטע האָבן דורך פאַרצווייגטע פאַרבינדונגען אַנגעשלאָגן אין אַלע ווייטע ווינקלען פון דער ערד, אויפגעשטעלט דאָרט נייע געצעלטן פון תורה און געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין אַרומיקן לעבן.

די יידישע ליטע איז געוואָרן דער פאַרבינדונג־רינג צווישן מיזרח־און מערב־איראָפּע אויף דער און אויף יענער זייט ים.

אַוודאי וועט מען שרייבן וועגן יידנטום פון ליטע אַזוי לאַנג, ווי מען וועט פאָרשן די יידישע פאַרגאַנגענהייט, אָבער ס'רוב מיטאַרבעטער פון בוך „ליטע" האָבן דאָך אליין מיטגעלעבט מיט דעם יידישן קיבוץ אין ליטע. זייערע אָפּהאַנדלונגען און זכרונות וועגן יידישן לעבן אין ליטע זיינען מער ווי פאַרשעריש דערגרייכונגען, עס איז דאָס לעבן גופא. די פאַרצייכענונגען וואָס ווערן געבראַכט אין בוך וועגן חורבן־ליטע, זיינען געשריבן געוואָרן פון די, וואָס זיינען אליין דורכגעגאַנגען דעם נאַצי־גיהנום און געווען יאָרנלאַנג אויפן ראַנד פון טויט.

דער פילזייטיקער אינהאַלט פון בוך „ליטע" באַלויכט די געשיכטע פון זיבן הונדערט יאָר לעבן, ווירקן און שאַפן פון ליטווישן יידנטום אין אַלע זיינע פאַזעס. די רעדאַקטאָרן האָבן אָפּגעגעבן יאָרן פון אַנגעשטרענגטער אַרבעט און זיי איז געלונגען, צוזאַמען מיט צענדליקער מיטאַרבעטער־שרייבער און וויסנשאַפטלער — יעדער אַ מומחה אויף זיין געביט — צו שאַפן אַ מאָנומענטאַל ווערק וועגן דער יידישער ליטע.

די דערשיינונג פון בוך „ליטע" האָט זיך שטאַרק פאַרצויגן ניט בלויז צוליב דעם רייכן מאַטעריאַל, וואָס פילט אַן די צווויי טויזנט שפאַלטן, נאָר אויך צוליב די שווערע מאַטעריעלע און טעכנישע באַדינגונגען, ביי וועלכע דעם בוך־קאָמיטעט און דער רעדאַקציע איז אויסגעקומען צו אַרבעטן. דער לייענער,ווילן מיר האָפן, וועט מיט פרייד אויפנעמען דאָס בוך „ליטע" און וועט האָבן ביים לייענען איבער וואָס זיך צו פאַרטראַכטן און צו דערמאָנען. פרייד און לייד וועלן דעם לייענער דערהויבן.

דאָס בוך „ליטע" וועט אָפּהיטן פון פאַרגעסנקייט זייער פיל, וואָס מיר געדענקען וועגן ליטע, און וועט דינען ווי אַ מקור פון וויסן פאַר די צוקונפטיקע דורות וועגן דעם יידישן שבט, וואָס איז געבליבן כולו יידיש ביזן לעצטן טאָג פון זיין קיום אין ליטע.

דער געטרייי־געשפּונענער יהדות־פאַדעם אין ליטע איז אַ ברכה פאַר דער אויפגעשיינטער יהדות־ליכט אין ישראל און פאַר אַלע יידישע ישובים פון דער וועלט.

לוי גינצבורג

געשיכטע

ליטע אין זכרון

פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

די געשיכטע פון יידן אין ליטע — פון מיטלאַלטער ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה (אַלגעמיינער איבערבליק)

פון דר. מאַרק ווישניצער

די כאַראַקטעריסטישע שטריכן אין דער געשיכטע פון די יידן אין ליטע. — ווען האָבן יידן זיך באַווייזן אין ליטע? — די ליטווישע גרויסמאַכט אין 14טן יאָרהונדערט. — די „יוניע" פון פוילן און ליטע אין 1386. — די פּריוויליגיעס פאַר די יידן אין ליטע אין 1388 און 1389. — וויטאוטס הערשאַפט (1386־1430) — אַ „גאָלדענע תקופה" פאַר די יידן אין ליטע. — דער קיניג און גרויספירשט קאַזימיר (1440־1492) פירט ווייטער די פּאָליטיק פון וויטאוטן. — דער גירוש פון 1495. — דער צוריקקער פון די יידן אין 1503. — אויסשפּרייטונג פון די יידן אין 16טן יאָרהונדערט. — די לאַגע פון די יידן אונטער דער הערשאַפט פון סיגיזמונד דעם 1טן. — סיגיזמונד־אויגוסט (1548־1572) — אַ ליבהאָלער הערשער. — אַנטי־יידישע טענדענצן צווישן „מעשטשאַנעס" און אין די קרייזן פון מיטלען און אָרעמערן אַדל. — דאָס „מאַדגעבורגער רעכט" פאַרשוועדט דעם מצב פון יידישע סוחרים און האַנטווערקער. — הייגריך וואלוא, אַ פראַנציזישער פּרינץ — קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע. — אַ שווערער געראַנגל פאַרן שטיקל ברויט נאָכן עקאָנאָמישן אויפבלי אין סוף 16טן און אין אָנהויב 17טן י"ה. — דער חורבן דורך דער מאָסקווער אינוואַזיע. אָנהויב פון עמיגראַציע קיין מערב־אייראָפּע. — עקאָנאָמישע ירידה איז גורם צו אַ סאָציאַלער דיפערענציאַציע. — ווילנע און קאָווגע. — גייסטיק־קולטורעלער אויפשטייג אין 17טן און 18טן י"ה. — די ליטווישע יידן אונטער דער הערשאַפט פון רוסלאַנד. קאַמף צווישן חסידים און מתנגדים. — אָנהויב פון השכלה. — די ממשלה פון ניקאָלייַ דעם ערשטן. — שוועדער קאַמף פון דער השכלה און איר פאַרשריט. — די עפאָכע פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן. — עגדערונגען אין סאָציאַל־עקאָנאָמישן מצב אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. — 1869 — אָנהויב פון עמיגראַציע פון קאָווגער גובערניע קיין אַמעריקע. — עמיגראַציע און זעלבסטהילף. — ציוניזם און בונדיזם. — רעוואָלוציע אין רוסלאַנד — 1905. — ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דער גירוש פון די ליטווישע יידן אין פייער פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914—1918)

פון לואים שטיין

1. אויסברוך פון וועלט־קריג. — 2. ערב דעם גירוש־ליטע. — 3. דער „קוזשי־בילבול" און גירוש פון די ליטווישע יידן. — 4. די אָפּקלאַנגען פון גירוש און גירושים נייע. — 5. דער „יעקאָפּאָ" קומט צו הילף די אומגליקלעכע וואַנדערער. — 6. די פאַגראָמירונג פון די ליטווישע יידן, וואָס האָבן אויסגעמיטן דעם גירוש. — 7. די פלאָגן פון די פליטים. — 8. די ליטווישע יידן אויף דער פרעמדער ערד. — 9. די פּעברואַר־רעוואָלוציע פון 1917. — 10. דער צוריקקער אַהיים (שיבת ליטע).

יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע (צווישן בוידע וועלט־מלחמות)

פון דר. מענדל סודאַרסקי

גרינדונג פון דער ליטווישער „טאַריבע". — ווילנער „טאַריבע" פראָקלאַמירט ליטעס אומאָפּהענגיקייט און קלויבט אויס אַ מלך. — יידן ווערן אייגנגעלאַדן אין „טאַריבע" און מיניסטאָרן־קאָבינעט. — ליטווישיידישע פירערשאַפט. דר. וויגאָדסקי — ערשטער יידישער מיניסטער. — ליטווישע רעגירונג פאַרט אַריבער קיין קאָווגע. — פאַרמירונג פון יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. — רעגירונג־דעקלאַראַציע פון 12טן מאַי, 1922. — יידישער אַנטייל אין פּאָליטיק און אינדוסטריע פון לאַנד. — יידיש קולטור־געזעלשאַפטלעכע אויפטוען. גרינדונג פון נאַציאָנאַל־ראַט. — די „גאָלדענע תקופה" פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. — דער באַרג־אַראָפּ. — די גרויסע אַנטוישונג. — רעזיגנאַציע פון מיניסטער סאָלאָוויייטשיק. — פאַרצווייפלטער קאַמף פאַר נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. — רדיפות אויף יידן און שילדן־שמירעריי. — ליקווידאַציע פון יידישן מיניסטעריום און נאַציאָנאַל־ראַט. — אַטענטאַט אויף די יידישע קהילות. — אַנטי־יידישע אויפרקערעניש — 17טן דעצ. 1926. — די רעשטלעך פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. — נייע גזירות קעגן יידן. — די אינערלעכע כוחות פון ליטווישן יידנטום.

דאָס לעצטע יאָר פון יידישן קיום אין ליטע פון דר. שמואל גרינהויז

דער וועד ליטע, זיין סטרוקטור און די ראָליע זיינע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן פון דר. מאַרק ווישניצער

1. אויפקום פון וועד ליטע און זיין אַלגעמיינער כאַראַקטער. — 2. ווירטשאַפטלעכע געזעצגעבונג פון וועד. — 3. תקנות בנוגע יוגנט־דערציאונג, סאָציאַלן שוץ, פאַמיליען־לעבן און יידישן לעבנשטייגער. — 4. די פונקציעס פון קהל און דיסציפלין אין די קהילות. — 5. די פאַרטיידיקונג פון יידישע רעכט און קאַמף קעגן די יידן־פיינטלעכע עלעמענטן. — 6. דער צוזאַמענשטעל פון וועד. — 7. געשעפטס־אָרדענונג פון וועד. — 8. די עקזעקוטיוו־אָרגאַנען פון וועד. — 9. שטרייטיקייטן צווישן די פירנדיקע קהילות. — 10. פעריאָדן אין דער געשיכטע פון וועד. — 11. די אויטאָנאָמיע־אָרגאַניזאַציע פון די קהילות־זאַמעט.

די אָפּשטאַמונג פון די קאַראַאימער אין ליטע און פוילן פון דר. י. ברוצקום

די קאַראַאימער פאַר די לעצטע 150 יאָר פון מ. אוריאל

צו דער געשיכטע פון דער קאָונער באַראַטונג אין 1869 פון גריגאָרי אָראָנסאָן

די קאָונער באַראַטונג פון יאָר 1909 פון ג. א.

די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, 1919—1939 (פּערזענלעכע זכרונות — באַגלייט פון אַ קריטישן איבערבליק) פון דר. יוסף בערגער

דער צווייטער קהילות־צוזאַמענפאָר אין ליטע פון דר. ע. ווידאָנס

די יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג אין ליטע פון ל. שמעוני

די יידן אין ליטווישן סיים פון מ. ס.

די יידישע פראַקציע אין ליטווישן סיים (אַלגעמיינער איבערבליק) פון דר. יעקב ראָבינזאָן

די יידישע פראַקציע אין צווייטן ליטווישן סיים פון א. מאַקאָווסקי

די יידן אין די מוניציפּאַלע פאַרוואַלטונגען פון אַדוואָקאַט לאַזאַר לעווענשטיין

ליטע אין איר קאַמף פאַר ווילנע פון דר. מענדל סודאַרסקי

אוריה קאַצענעלנבאָגן

ליטע אין זכרון

1

געווען איז ביז ניט לאַנג צוריק אַ יידישע ליטע — די יידן, וואָס האָבן מיט די אייגענע אויגן צוגעזען דאָס דאָרטיקע יידישע לעבן, זיינען די אומגייענדיקע עדות פון אַ שטיק יידישער געשיכטע. איצט לעבט דער יידיש־ליטווישער ציבור בלויז אין זכרון. יידן פון ליטע, ווי די יידן פון אַלע אנדערע אומגעבראַכטע קיבוצים פון איראָפּע — אַלע זיינען מיר אבלים. יעדערער פון אונדז איז א צענפאַכער אבל נאָך משפחה, נאָך נאָענטע. זיצסטו צווישן יידן און דו פרעגסט זיך, וועלכע קדושים, אויסגעגאַנגענע אין ענויים, זעט פאַר זיך דער־איינער און יענער? אפשר טאָרן מיר פון דעם ניט טראַכטן גאָר? — ווייל אויס־וויינען ביז בלינד וועלן מיר די אויגן, בעת אונדזערע פיס וועלן נאָך אומגיין אויף דער ערד. טרעפט אָט אין קאָ־כיקן ניו־יאָרק, אומגעקוקט האָט זיך אין גאַס אויף דיר אַ ייד — אַ יאָמער אין זיינע אויגן. קומט דיר אין געדאַנק: טראַכט ער אויך פון יידישן אומקום? אַז ווי קען מען זיך גאָר פון דעם אָפּטאָן? יידן פון אַ קליינעם לאנד, ווי ליטע, זענען פאר זיך אַזוי פיל פנימער פון די זעלביקע יידן־קדושים. יידן צעזייטע און צעשפרייטע פון איטלעכן שטעטעל זיינען פלוצלונג אַזוי פאַרקרובעט געוואָרען. זיינען זיי דאָך אויפן זעלביקן געסעלע אומ־געגאנגען מיט די אומגעבראַכטע. שטיבל צו שטיבעלע האָט זיך געטוליעט — איז געגאַנגען דאָס וועלט: אַ שטעטל איז ווי אַ לאַמטערן. אַזוי נאָענט האָבן זיך אַלע געקענט. פאַראַן שטעטעלעך, וואָס קוים איינצלנע לעצטע־פאַרבליבענע עדות פון זיי זיינען ערגעץ־וואו פאַרוואָרפן. פון אַן אַנדער יידישן ישוב איז שויז, מסתמא, קיין איין פאָר יידישע אויגן ניט פאַרבליבן, וואָס האָט לעבעדיק אים אָנגעקוקט. ווי וואָלסטו געוואָלט אָפּ־געבן כבוד אַזעלכע פאַרטיליקטע יידישע ישובים, וואָס קיינער דערמאָנט זיי אפילו ניט.

די מענטשלעכע געשיכטע איז ניט בלויז אַ געוועב פון צייט, נאָר אויך געבונדן מיט אָרט. אַ געשעעניש פאַ־סירט „וועו־ניט־איז" און „ערגעץ־וואו". דאָס לעבן פון איינצלנעם מענטשן פאַרלויפט אויך אין צייט און ער־געץ־וואו. אונדזער קינדהייט און יוגנט און אַלע שפּע־טערדיקע יאָרן זיינען פאַרבונדן מיט אַ לאַנד, מיט אַ געגנט, מיט אַ שטאָט. האָט דאָך דאָס לאַנד, וואו דו האָסט פאַרבראַכט דיין יוגנט, געפורעמט דיין כאַראַקטער און דיין געמיט. אוודאי איז פאַראַן אַ הימל און שטערן אין יעדן לאַנד, וואו דו געפינסט זיך, אָבער אין דיין היימלאַנד האָסטו אַמאָל אין אַ ביינאַכט, אַ יונגיטשקער, אַרויפגעקוקט צו די שטערן אין הימל און דערפילט די

איינזאַמקייט פונעם מענטשן און זיין וווייטע בענקשאַפט. בעת אין ליטע איז געווען אַ לעבעדיקער יידישער קיבוץ, האָסטו ניט בלויז ליטע פון דער וווייטן דערמאָנט, נאָר מיטן דאָרטיקן יידישן ציבור מיטגעלעבט. האָסטו דאָ געהאַט אַ שימחה ביי קרובים אָדער פריינט, האָסטו זיך געוואונטשן, אַז אויך דאָרט זאָל ביי משפּחה און שכנים זיין פרייד, וועט דיין שימחה זיין פול. און איז געווען דאָ צער ביי דיר, האָסטו געבעטן דעם גורל, זאָל עס דאָרטן אויס־געמיטן ווערן. ווידער און ווידער פלעגט שלאָגן דיין האָרץ פון דעם, וואָס דו האָסט געהאַט אַמאָל אין דיין היימישן שטעטל דורכגעלעבט. זיס איז צומאָל אפילו גע־ווען דאָס לייד, וואָס דו האָסט געהאַט דאָרט דורכגעליטן.

וואָסער ליטווישער ייד האָט ניט געקליבן זיך ליטע ווידער צו באזוכן? זען דאָס היימישע לאנד, וואָס האָט אָקערשט פון אַש און שטויב זיך דערהויבן צו אַן אייגענער ממשלה. און געהערט האָסטו, ווי די ליטווישע יידן ראַנגלען זיך אָפּצובויען און אייַנצוהאַלטן זייער ישוב, וואָס איז חרוב געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאָס האָרץ האָט פאַרכאָפּט פון אַן אויפגעבליצטער יידיש־קייט דאָרטן. האָט מען אומגעטראָגן אין ניו יאָרק, צי אין שיקאַגאָ, בריוועלעך באַקומענע פון ליטע פון אַ שוועס־טערס, אָדער ברודערס, אַ קינד — אַ יינגל, אַ מיידל שרייבן אין אַזאַ געשמאַקן מאַמע־לשון אָדער אין אַ גע־פּערלטן לשון־קודש. די יידן אין ליטע, דורכאויס יידיש־לעך — אַן אייַנציקער קיבוץ אַזאַ אין גלות — אַ צוויי־טער נאָך ארץ ישראל. האָסטו געוואָלט אָנקוקן אין דער נייער ליטע די היימישע יידן, איבערטרעטן דעם שוועל פון שטיבער, וואו דיינע אייגענע יאָרן און טעג זיינען פאַרלאָפן.

פלעגט אָנקומען אַן אַמעריקאַנער ייד אין אַ שטע־טעלע פרי באַגינען, און די הייזער פלעגן זיך אין נעפּל, פון דער וויַיטן, אַזוי הויך אויסציען. וויַי פלעגט קלאַפּן ביי אונדז דאָס האָרץ, בעת מיר פלעגן טראַכטן, ווי מיר וועלן צום היימישן געסל קומען. וועסטו צוערשט באזוכן אַלעמען פון דער משפּחה דיינער, צי דו וועסט אַן אָפּגעזונדערטער אַוועק אָפּזוכן דאָס שטיבל פון דיין אָמאָליקן חדר? לעבט ער נאָך, דיין רבי? און דער שוסטער, וואָס האָט גענייט פאַר דיר שטיוועלעך, — דו וועסט צו אים אַריין. און וואו דו קומסט אַן אין אַ שטוב, אַמעריקאַנער־דו, רעד הויך און שמייכל בריַיט, וווייל ווי נאָר דו פאַרקלערסט זיך, צי אַ טרער פאַרלויפט דיינע אויגן, ביזטו ניט זיכער, טאָמער קריגט מען מיטלייד אויף דיר. וויסן זיי דאָך פון דיין פּראָצע אין די שוויץ־שפּעטער, און וויפיל דו ביזט, אַן

עלנטער יונג, אין דער ווייטער אמעריקע אַ מאָל אויסגעשטאַנען. צום מאַרק וועסטו פאַרגיין. יידן, וואָס האָבן דאָרטן קרעמלעך, צי זיי שטייען פאר אַ טיש אונטער אַ דעכל, אָדער ביי אַ געשטעל אונטערן פרייען הימל— אַלע וועלן צו דיר אַרויסקומען, געבן שלום־עליכם. האָסטו דאָך געבראַכט פאַר אַנדערע זיסע געדונסן פון אַמעריקע. און פון שטעטל צו שטעטל איילסטו זיך. ווייסט ניט, צי רייסטו זיך פון חלום, צי פון וואָר, זאָל זיין „געטראַסקעט" זיך אויף פורלעך און וועגענער, אַבי אומעטום זיין. און געוואוסט האָסטו, אַז אָפילו אין די וואָכנדיקע טעג וועט מען דעם אַמעריקאַנער גאָסט ווייסע חלה דערלאַנגען. וואוהין דו וועסט אַריינקומען, וועט מען דעם דלות פאַר־שאַרן. מען וועט, אפשר, אין אַ הויז דיר טראַקטירן דעם בעסטן וועטשערע־מאכל — פריש־אָנגעקליבענע שוועמלעך, אייגעקאָכטע אין פוטער. אָבער דו־געדענקסט גוט די אָרעמקייט און ביטערע נויט אין די פאַרשוואַרצטע שטיבלעך, וואו אַ מאָלצייט איז געווען פאַרעוועך קרופניק, פוסטע פיש, אַ דייזשע־באָרשטש, זויער־מילך מיט שוואַרצן ברויט. פלעגן דאָך יידן נאָכזאָגן דאָס ליטווישע וועריטל: די נויט האָט ניט קיין ציין און פרעסט דאָך אויף דעם מענטשן. אָבער וואָסער ליכטיקייט איז געווען אין שטעט און שטעטלעך, וועו גאָס־אויס און גאָס־איין זיינען אין די אַלע שטיבער און שטיבלעך — ביז אַ לעצט אייגעבויגן הייזל מיט אַ פענצטערל אַן אייל פון דער ערד — אומעטום זיינען געווען לעבעדיקע יידן. קינדער האָבן געפילדערט, מיידלעך האָבן געלאַכט, פאַראַנדערט האָט טאַטעס און מאַמעס האָבן געהאַווען. שפּעט אין אָוונט האָט אין אַ פיטשינקן שטעטלע אָפילו אַרויסגעלויכטן אַ שיין פון בית־המדרש — אַ רב האָט פאַרגעזאָגט אַ שיעור פאַר יידן־לערנער. פלעגט מען דערציילן, אַז אין אַרעמע שטעטלעך, בעת עס פאַלן אויס ווינטער ביטערע פרעסט, און קיין האַלץ צו באַהייצן דעם בית־המדרש איז ניטאָ, שטייען יידן מיט פאַרפרוירענע בערד דאָרטן ביי די שטענדערס און לערנען. איז אַ שטעטלע באַרימט געווען מיט אירע לומדים, איז געווען אַ כבוד פאַר אַ מגיד, דאָרט צו האַלטן אַ דרשה. קומט אַריין אַ מגיד פון איין זייט שטעטלע, און פון אַ צווייטער זייט איז אָנגעקומען אַן אָנדערער. וואַרפט מען גורל צווישן די מגידים, ווער עס זאָל אין בית־המדרש דרשענען אין אַ פריערדיקן טאָג. פון אַ יידישן ישוב האָט זיך תורה קיין מאָל ניט אָפגעטאָן — ניט אויף אַ טאָג אפילו. יאָרהונדערטער האָבן זיך געקייקלט און די ליטווישע יידן האָבן געשמט איבער דער וועלט מיט תורה און פאַלקס־חכמה. יידן זיינען געזעסן אין ליטע אין אַ צענדליק שטעט און אַ פאָר הונדערט שטעטלעך, וואָס אָלע זיינען געווען גלייך ווי טויערן, וואָס האָבן געפירט צו אַ פעסטונג פון יידישער גייסטיקער גבורה.

2

האָט ליטע אַ שפּע פון נאַטור־שיינקייטן. שיינט די זון אין אָנדערע ווינטער־טעג בלויז עטוואָס מער פון פינף שעה, זיינען דערפאַר פאַראַן זומער־טעג מיט

כמעט אַכצן שעה זון־ליכט. האָבן יידישע יינגלעך זיך געפרייט, ווי שפּעט זיי קומען ניט פון חדר, איז אַלץ ליכטיק. רייך איז ליטע מיט וואַסערן. דורכגעשניטן מיט טייכן און טייכלעך, האָט זי אַן אַכט הונדערט אָזערעס. אַ צענטל פונעם שטח פון ליטע פאַרנעמען די אָזערעס. שיימערן זיי בלויע אונטער דער שיין פון דער זון. לעגענדעס ווערן ווען פאַרשיידענע אָזערעס דערציילט. אין דער זאָל נאָפאַלאָן האָבן באַהאַלטן אוצרות, וואָס ער האָט אין זיין געלאָף פון רוסלאַנד ניט באַוויזן מיטצונעמען. אין אַן אָנדערער זאָלן קלינגען פאַרזונקענע גלעקער, בעת עס נעמען זיך צונויף די וואַסערן פאַר אַ שטורעם. טרעפט, אָזערעס פלייצן פלוצלונג אָן, אָדער זיי ווערן נעלם צוזאַמען מיט די פיש. באַרימט זיינען אָזערעס מיט ברושטין אויף די ברעגן. יידישע פישער האָבן ביי אַלע טייכן און אָזערעס געפלאָכטן נעצן און זיינען געגאַנגען אויף פיש־פאַנג. יידן האָבן אָפט דערקענט אָן טעם פון פיש, פון וואָסער אָזערע עס שטאַמט. יידישע ווייבער האָבן גרעט געוואַשן ביי די וואַסערן פון די שטעטלעך. ווינטער האָט מען דאָס אייז אין מיטן וואַסער אויסגעהאַקט, אַרונטער־צולאָזן נעצן, אַריינהאַקנדיק דרעננער אַרום דעם אייז־לאָך, די נעצן אָנצוהאַלטן. אויך פלעגן ווייבער דאָס אייז האַקן, גרעט צו שוועמקען. אין פאַרשטעקטע ישובים, האָט מען דאָרט זיך טובל געווען. און ביזטו געפאָרן ווינטער איבער אָן איינגעפראָרן וואַסער און האָסט געזען אַ גרין ביימל ערגעץ אין אייז שטעקן, האָסטו געוואוסט, אַז דאָס אייז אַ וואַרנונג — דערביי איז דאָס אייז אויסגעהאַקט. וואו אַ שטעטלע, האָבן יידן געבויט ביים וואַסער אַ מרחץ, וואָס איז באַנוצט געוואָרן אויך פון ניט־יידן. צו אַזוי פיל וואַסערן זיינען יידן מיט צעבראָכענע הערצער־צום תשליך געקומען. שטארקע יידן, מיט פאַרפלאַמטע פנימער פון זון און ווינט, אָנגערופענע „וואַשאָוניקעס", פלעגן זיך אַרויסלאָזן אויף וואָכן לאַנג טרייבן פליטן אין־בער די טייכן. ווער האָט ניט געזען אַ פרייטיק צו נאַכט איבערן ניעמאַן, אָדער דער ווילייע, ערגעץ־וויט, אונטער אַ שטרויענעם דעכל אַ שבתדיק ליכטל צאַפלען? האָט דער יידישער פליטן־טרייבער געהאַט מיט זיך אַ ניט־יידישן העלפער, האָט ער אים איבערגעגעבן ערב־שבת דעם רודער, און דער יידישער „וואַשאָוניק" האָט געהאַט זיין פולן עונג־שבת. און ביי טייכן און טייכלעך האָבן יידן אויפגעשטעלט, צי אָפגעדונגען, וואָסער־מילן, גרויט דאַמבעס, פראַמען. אין זומערדיקע פאַרנאַכטן פלעגט מען אין שטעט און שטעטל זיך אַוועקלאָזן צום וואַסער, זיך אָפצוקילן, צי אויסבאָדן. און אומעטום זיינען יידישע יונגען באַרופענע שווימער געווען. ליטע האָט אויך געהאַט ביי פאָלאַנגען אַ גאָר־פראַכטיקן ים־ברעג, וואָס איז באַרימט איבער אייראָפּע מיט די „דיונעס" פון ווייס־ווייסן זאַמד־בערג ווערן אַלע נאַכט אָנגעבלאָזן דורכן ווינט.

אַ וואַסער איז פריי, אפילו אַ הונט וועט מען דאָרט אויף אַ יידן ניט אָנרייצן. שיפלען פלעגן זיך בחורים און מיידלעך אויך אויסערן שטעטל. פאַרגעסן שטעטלשע זאָרג, האָט מען זיך צעזונגען, און

וואָלד און בארג האָבן מונטער אָפּגעהילכט. איינגעלעבט האָבן זיך די יידן מיט די וואַסערן פון ליטע. דורכגעשניטן האָבן טייך און טייכלעך אַזוי פיל שטעט און שטעטלעך. זיצסטו לעבן אַ וואַסער, אַפילו אַליין, צי דו גייסט פאַנץ ברעג, דוכט זיך דיר, אַז דיין עלנט אויף דער ערד צעפליסט זיך און פארטראָגט זיך ערגעץ ווייט אַוועק פון דיר.

נאָס איז אין ליטע דער פרילינג. ווי פריילעך האָט זיך אָבער צעפייקלט אין אַ פרילינג־טאָג דער רעגן אין בער די דעכער. ווי ליכטיק האָט די זון אויפגעפלאצט אין שול־גאסל. האָט פרילינג אַ שיין געטאָן, פלעגסטו, אַ יינגל, אַרויסלויפן אויסן שטעטל צום בארג — זע ווי גרין ער איז! וועט עס זיין ל״ג בעומר אַ שפּאַציר מיט די חדר־יינגלעך און דעם רבין — אַז ווי דערוואַרט מען זיך! לויפסט אַנזאָגן אין שטעטל פון גרינעם בארג, און דער ווינט, דוכט דיר, זינגט — אויך פאַר דיר. בערג און בערגלעך אַרום אַלע שטעטלעך, און אַנדערשוואו אַ בארג אין אַ מיטן שטעטל. קייטן בערג ציען זיך אין גאַנצן דרום פון ליטע — פון דער מערבדיקער, סואוואַלקער גרענעץ־גאָגנט, ביז צו דעם מיזרח־גרענעץ — הינטער ווילנע. בערג נאָך העכערע צו צפון־מערב — אין די געגנטן פון ראָסיין — צו שאָוול און טעלז. דער שלאָסבארג אין ווילנע גופא און דער אַלעקסאָטער אין קאָוונע. דער בארגיקער וועג פון אַניקשט צו אוטיאַן רופט זיך די ליטווישע שווייץ. קיין איינער פון די בערג איז ניט העכער פון אַ זיבן הונדערט פוס, אָבער אויף אַנדערע בערג זיינען נאָך פאַרבליבן אוראַלטע דעמבעס, וואָס ליטווינער האָבן פאַרהייליקט. רואינען אויף בערג פון פאַלאַצן און שלעסער — הערסטו, דוכט זיך דיר, ביינאַכט פון דאָרט אַ געשריי. די פרילינג־וואַסערן שלאָגן אָפּ זיך אַן די בערג, וואָשן זיך אין זיי אַריין און שוועמקען זיי אונטער. אָפּגעפלייצט אָבער דאָס וואַסער, און פעטע לאָנקעס גרינען אונטער הענגדיקע בערג. דאָ האָבן זיך אויך יידישע בהמות געפאַשעט. יינגלעך, פריי פון חדר, פלעגן אומשפרינגען מיט יידישע מאָגערע ציגן, אַדער צופּן דאָס בערדל ביי אַן איינזאַמען באָק. בעלי־עגלות פלעגן אַהער שבת, אַדער יום־טוב, אַרויפטרייבן זייערע פערד, זיי אויסצובאַדן און אָנצופּאַשענען. טרעפט אין אַ שטאָט, אַדער אין אַ שטעטל, דאָס וואַסער פון טייך־ברעג רוקט זיך אַוועק און עס קומט צו טרוקן לאַנד. יידן האָבן דאָ אַ גלעגנהייט אָפּצודינגען אַדער קויפן אַ פּלאַץ פאַר אַ צוגענגלעכן פרייז, שטעלט מען אויף ביים וואַסער אַ זעג־מיל, אַ ברויערייַ, אַ קוואַס־פאַבריק, אַ גארבארניע. אויף אזא „גענואנענער״ ערד זיינען אין קאָוונע, אויפן ברעג פון ניעמאַן, אויפגעקומען יידישע פאַבריקן, זעג־מילן, ברויערייַען.

ווינטער פאַרפירט די ערד אין ליטע אויף פיר חדשים, און דער ניעמאַן אויף אַ צען וואָכן. אָבער וואו די ברעגן זיינען פלאַך, ווי אין קאָוונע און אַנדערשוואו, ווערט די באָפּעלקערונג אומרואיק, קוים עס טוט די זון פרילינגדיק אַ שיין. מען מעסט, ווי טיף דער שניי איז אָנגעשאָטן. מען שרעקט זיך פאַרן געוויסער, וואָס וועט אויסברעכן, אַז דאָס אייז וועט זיך עפענען. יאָר־אין יאָר־אויס פלעגן פאַרפלייצן שטעט און שטעטלעך, אַרונטערגיסן וועלן בריקן, אַוועקגעטראָגן שטיבלעך. שטעטלשע יונגען פלעגן אַרויסוויזן גרויס בריהשאַפט, זיך יאָגנדיק אין שיפלעך נאָך אַן אַוועקגעשוואומענעם בעט אַדער אַ טיש. אַ יינגל פלעגט הפקרדיק שווימען אויף אַ לאָקשן־בערט. אָבער אַלע פלעגן זיך לאָזן ראָטעוונען די מטלטלים פון די אָרעמע שטיבער. דער פרילינג הויבט זיך אָן אין ליטע פרי. ווי זיס זיינען אין מערץ די אויסגעפאַלענע ווארעמע טעג. און כאָפּן אַריין זיך אין מאַי טעג קאַלטע, אפילו שנייאיקע, ווייסטו דאָך סיי־ווי, אַז ס׳איז פרילינג. אַ באָק טאָן פלוצים פלעגט די פרילינדיקע זון. ווי אויסגעווייקט די ערד זאָל ניט זיין געווען, פלעגט זי זיך גיך אָפּטריקענען, — אפילו די בלאָטיקע שטיקער לאַנד. דאָרף־גייער — קאָראבעלניקעס — וואָס האָבן געשלעפט דעם פּאָק אויפן קארק, פלעגן זיך אַרויסלאָזן צו די דערפער און צו איינצלנע בעלי־גופים, שפּאַנענדיק אויף די אָפּגעטריקנטע סטעזשקעלעך ביים ראַנד פון די ליימיקע און זשווירקע וועגן. זיכער האָט געקענט דעמאָלט גיין אַ ייד איבער די פאַרוואָרפענע פעלדער.

3

לויטן וועטער האָט זיך דאָס יאָר אין ליטע געטיילט, אפשר, אויף גליכע העלפטן. די סאַמע הייסע טעג זיינען געווען אין יולי, און די קעלטסטע — אין יאַנואַר. די זומערס זיינען געווען רעגנדיקע, אָבער ווער שרעקט זיך פאַר אַ זומערדיקן רעגן? עס זיינען געווען געגנוג זוניקע טעג פאַר די מענטשן און פאַר די פעלדער. ווער געדענקט ניט די בריענדיקע היצן אונטערן קלאָרן הימל? גלייך עס טראָגט זיך אויף דיר פון אַ בעקערשן אויוון אַ ריח פון פרישן ברויט. אָבער דאָ פלעגט אויסברעכן דאָס זומערדיקע אומגליק פון יידישע שטעטלעך — שריפות. אַ סך מחברים פון ליטע האָבן אָנגעהויבן זייער שריפטשטעלעריש קאַריערע, באַשרייבנדיק די שריפה פון זייער שטעטל. ווי רעגנדיק אָבער עס איז ניט אין ליטע געווען דער זומער, פלעגט אין אַ שריפה־טאָג קיין רעגן ניט אַרויספאלן. און פלעגט דער הימל כמארענען, פלעגט נאָר אַ ווינט אַראָפּקומען, דאָס פייער צו צעטרייבן. און אין ליטע, ווי אומעטום — קוים אַ שריפה אין שטעטל אויסגעלאָשן, קלאָפּן שוין וועגענער אין די אַרומיקע יידישע ישובים, קלייבנדיק פאַר די נישרפּים ברויט און קליידער. און דער דלות פלעגט אין אָפּגעברענטן שטעטל זיך טיפער אייגעסן. פלעגסט אין אַ שטעטל זען אַ נייעם שינדל־דאַך, צי גאָר פון בלעך, אָבער אין שטוב אונטן איז וויסט, ווי ביי אַן אָקערשטיקן נישרף. אָבער ווי טרוקן אַ זומער זאָל ניט זיין, איז מען אין שרעק געווען אין ליטע, עס זאָלן ניט אַרויספאלן קיין שווערע רעגנס אין שפּעטן זומער — אין שניט־צייט — און אונטערפוילן די תבואה, ווי עס פלעגט אָפּט פאַסירן. און יעדערער נעמט דאָך מיט דעם זומער פון דעם לאַנד, וואו ער האָט זיין יוגנט פאַרבראַכט. און אויף וואָסער פעלד דו פארגייסט זומער דא, אין אַמעריקע, זעסטו פון וויטן דעם היימישן גאָלדענעם קאָרן. בלאָזט אַ ווינט, דוכט דיר, אַז אַ וואַנט תבואה לייגט

זיך וואו איין. און באלד דערמאַנסטו זיך — וועט מען האָבן זוניקע טעג, דעם קאַרן אָפּצושניידן? און דו זוכסט די גלעלע קעפּלעך פון די רעטשענע פעלדער. עס בלענדן דיר די אויגן בלויע און פּאָנסע בלימלעך פון דער לאַנ־קע אַרום שטעטל. און דו פרעגסט: פאַרוואָס זיינען די ראָמאַשקעס אויפן אַמעריקאַנער פעלד צעוואָקסן אַזוי גרויס און אַזוי פרעמד? גלייך ווי אַ ווילד פייער יאָגן דיר די מאָן־בלומען פון היימישן פעלד. און דו גלעזענקסט די אָפּגעשניטענע שטעכיקע פעלדער און די צעגאָסענע לו־זשעס אינעם שטעטל. זוניק איז געווען אין ליטע דער האַרבסט, אָבער אומדערוואַרטעט פלעגט ער זיך צעשטו־רעמען מיט זאַוערוכעס און אַראָפלאָזן פלעגט זיך אַ שווערער האַרבסטיקער רעגן אויף עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד, צי אויף אַ וואָך־לאַנג. קינדער פלעגן זיך טוליענען צו די דערוואָקסענע, און די דערוואָקסענע זיינען אַליין גע־וען צעשראָקן אין אַ צעבייזערטער וועלט. און געווייקט האָבן זיך יידן אין די מאַרק־קרעמלעך און יידן איבער די וועגן. אָבער נאָך ערגער פלעגט זיין פאַרן דאַרף־גייער ווינטער. הויכע הורבעס שניי פלעגן זיך אָנשיטן, און ניט בלויז אַ פוס־גייער, נאָר מען פלעגט מיט פערד און וואָגן אייגזינקען. יידן האָבן ביי די הורבעס שניי גומל געבענשט, וואָס מען האָט זיך געראַטעוועט. און מיידלעך פלעגן אָפּהיטן דעם ערשטן שניי און דעם לעצטן, זיך איינצורייבן מיט אים די באַקן, ניט צו קריגן קיין זומער־שפרינקלעך. לויט דער צאָל רעגנדיקע און שנייאיקע טעג אין ליטע, פאַלט אויס זייער זעלטן אַזאַ טרוקן יאָר, אַז עס זאָל אויסמאַכן אויף בלויז יעדן דריטן טאָג אַ רעגן אָדער אַ שניי. געווייַנטלעך, קומט אויס רעגן אָדער שניי כמעט אויף יעדן צווייטן טאָג. טריקנט די ערד קוים זיך אָפּ, — אַהא, פייגעלעך האָבן זיך אַרונטערגע־לאָזן, פּיקן ווידער אויף דער ערד, אַן אָנזאָג, אַז עס וועט רעגענען.

און געדענקסטו די פרוכט־סעדער, וואו יידן האָבן געשומרט? אַ ייד אַ היימלאָזער, צי א פאַרטריבענער פון אַ דאַרף, פלעגט זיך, אָפט, פאַרדינגען פאַר אַ שומר אין אַ סאַד. וואַלגערט זיך אַ יידישע משפּחה אין גאָרטן־ביידל. קינדער שפרינגען אום, און די בוימער קלאָגן — צי וועט די משפּחה־אָט האָבן ווינטער וואו זיך אַהינצוטאָן? בחורים פלעגן אייַנהאַנדלען אַ שקארמוץ קאַרשן, אָדער עפּל מיט בערנעס, און ברענגען עס אין אַ שטוב, וואו זיי האָבן זיך געשדכנט צו דער טאָכטער. און האָסטו גענוג, ווי אַ יינגלע האָט אָפּגעריסן אין וואַלד אַ יאָגדע און אויף דעם אַ ברכה געמאַכט? געדענקסטו די ליטווישע וועלדער מיטן אָטעם־פאַרכאָפּנדיקן ריח פון די סאָסנעס? האָט דאָך דיר געדוכט, אַז ווי קען גאָר אַ מענטש דאָ קראַנק זיין? אַלע שוואָכע און קראַנקע יידן פון אַ שטעטל פלעגן זיך נאָר ווינטשן צו דערלעבן זומער און זיך דערשלאָגן וואו לעבן אַ וואַלד. געטריפט האָט דער סאָק פון די קליאָנען. גע־דענקסט, א ברעטל, צי א שטיקל־האָלץ מיט אַ „ריניצקע", אונטערן איינגעשניטענעם אָרט אין בוים און אַן אָנגעהאַנגן קריגל, דער סאָק זאָל אַרייַנרינען? אוי, וואָסער סגולה האָט געמוזט זיין דער סאָק צו אַלע שלאָפקייטן, אָבער וואו האָט אַן אָרעמער ייד געקענט קומען דערצו? מיידלעך פלעגן קלייבן אין וואַלד שוועמלעך. זוכן אונטער די יעג־לע־ביימער די שלאַנקע „באָראָוויקעס". זיי פלעגן זיך פרייען מיט די געלינקע „ליסיטשקעס", וואָס קיין מוראש־קעס זעצן זיך ניט אויף זיי און קיין וועגים צעפרעסן זיי ניט. זיי האָבן געוואוסט, אַז מען דאַרף ניט רייסן די „מו־כאַמאָרן" מיט די רויטע קעפּלעך, ווייס־געפּינטעלטע, — ווייל זיי זיינען גיפטיק. מ'האָט געשראָקן זיך אָרויפצוטרע־טן אויף די שוועמלעך „צעגאָסענע" — אָנגעפילטע מיט אַ ווייס־אייטערדיקע אָדער שוואַרצע פליסיקייט. מ'האָט געוואָרפן זיי „חזירשע" שוועמלעך, ווייל נאָר חזירים און וועלף, פלעגט מען זאָגן, קענען זיי פאַרדייען. האָסטו אַמאָל געזען, ווי אַ מאַמע פלעגט אַרויסלויפן באַגעגענען איר טעכטערל, וואָס האָט געטראָגן אין אַ שיסעלע אָנגעקליבענע יאָגדעס אָדער שוועמלעך? האָסטו געזען אויך, ווי אַ מאַמע האָט אויפגעציטערט, ווען אויפן וועג פון פעלד איז פאַרבי איר טעכטערל אַ וואַנדערנדיקער אונגאָר (געוופען אין ליטע „וועגער")? וועט איז דאָס געווען? — אַ מענטשל אין אַ סאַמעטענעם גאַרניטער מיט אַ גרינעם קאַפּעלושל, פאַרשטעקט מיט אַ פּעדער און אין לאַקירטע שטיוועלעך. פון אַקסל הענגט ארונטער אַ לעדערנע טאַרבע. ער האָט אין דער טאַרבע געטראָגן די מכשירים צו מסרס זיין בוהייעס און פערד אין דערפּער און שטעטלעך. פאר יידן אין געווען אָסור מיט אַזוינס זיך צו פאַרנעמען נאָך פון די גמרא־צייטן.

פלעגסטו גיין אַמאָל, צי פאָרן דורך אַ וואַלד, פלעגן די ביימער אָנפילן דיין האַרץ מיט אַ שטאָלצקייט. און די טויזנטער און טויזנטער יידן, וואָס פלעגן טעגלעך גיין און פאָרן דורך די ליטווישע וועלדער — וואו זיינען זיי אַצינד? וויפיל האָט מען פאַרשלעפּט אין די וועלדער און צעשאָכטן? די יידישע קינדערלעך, וואָס האָבן זיך אין וועלדער אויסבאַהאַלטן, האָבן זיי געוואוסט, פון וועלכע יאָגדעס גיפטיקע, אָדער שוועמלעך, זיך אויס־צוהיטן? אָפּטע זומפן האָקן איבער די וועלדער אין ליטע — זעסטו פאַר זיך זשאָבעס שפרינגען, דערשראָ־קענע פון יידישע הרוגים, וואָס ליגן דאָרטן. ביז צוויי הונדערט מינים פויגל, האָט מען אָנגעציילט, זיינען פאַ־ראַן אין ליטע. דערמאָנען מיר זיך אַן דער זינגענדיקער נאַכטיגאַל און שוידערן פלוצים אויף — קען איר צווי־טשער מילדערן אונדזער וויי? ניט גענוג טרויער איז אין דער קלאָג פון דער קוקאָווקע פאַר דער יללה פון אונ־דזער האַרצן. בינען, פליגעלעך און שמעטערלינגען פלאַטערן און זשומען אין ליטע, אָבער דו זעסט אין דער שטאָק־פינצטערניש פון דער נאַכט די ווייע אויפצינדי־דיקע גלי־ווערימלעך — קינדער פלעגן זאָגן, דאָס זיי־נען נשמות פון געשטאָרבענע. טריקנט זיך אָפּגעשניטענער פלאַסק אויף אַ ליטווישן פעלד. צו שפּעט — די הרוגים דאַרפן שוין ניט קיין תכריכים.

4

יידן וואָס האָבן אין ליטע געלעבט און אומגעקומען— קומט אַרויס פאַר אונדזערע אויגן. אין גאָס האָט מען געזען אייערע קראָמען, און די אומגייענדיקע מענטשן אי־

בער ליטע האָבן געטראָגן בגדים געגייטע פון יידישע שניידער, געטראָטן אין שיך און שטיוול, וואָס יידן האָבן געגייט, באָנוצט קופּערנע קעסלען, און פּאָנעס, געהאַמערט פון יידישע קאָטליאַרעס. אַ טיש, צי אַ שלאָף־באַנק, אָפּגע־פּאָלירט פון אַ יידישן סטאָליער, אַריינגעיאָגט דעם גלאָנץ אין האָלץ, אַז עס בלאָנקט נאָך איצט. הייזער געצעשעטע פון האָלץ, צי געבויטע פון ציגל — פון יידן און ניט־יידן, אָבער די יידן אומגעבראַכט. שויבן אין פענצטער, אַריינגעשטעלטע פון יידישע גלעזער, קוקן בלינדע אין יידנלאָזע הייזער. אין שטעטל אַ מאַרק, אויסגעברוקירט מיטן געלט פון יידישער קאָראָבקע — פון יידישע ברוקירער. געוועון ניט־יידישע ברוקירער מער, אָבער דאָס ביסל יידישע אויסגעשאָכטן. ביכער, איינגעבונדן פון יידישע איינבינדער. אַ פּאָדקעווע הענגט אויף מזל איבער אַ טיר, אָבער וואו איז דער יידישער שמיד? אין אַריינגאַנג פון שטעטל איז געווען זיין קוזניע. פלעגט אַריינגענעמען אין צעפּריעטע הענט אַ יידישער שמיד־יונג דעם אויפגעהויבענעם פוס, אָפט אַ צעקלאַפּטן, פון אַ פערד, און דער שמיד — דער באַלעבאָס — פלעגט אַריינגאָן די טשוועקעס אין די קאָפּיטעס. דאָס פערד האָט די יידישע שמידן געטרויט, אַז זיי נעגלען צו די פּאָד־קעווע פון זיין וואויל־וועגן און פלעגט איינשטיין רואיק. אַ מאָל פלעגט אַ לאָשיקל דערביי אַ קליאַטשע אַרום דער קוזניע פריילעך אַרומשפּרינגען. שלאָגט נאָך וואו אַ זיגער אין ליטע, פאַררוכט פון אַ יידישן זייגערמאַכער? באַוועגט ער זיך טיק־טאַק הונדערט טויזנט מאָל, און נאָך צענדליק־טויזנטער — אַזוי פיל יידן האָט מען פאַרטיליקט, — און הויבט אָן קלאַפּן טיק־טאַק אויפסניי.

און יידן, וואָס האָבן געבויט „הייזער און בריי־זער", געהאַנדלט מיט וואַלד, מיט פלאקס און מיט וואָל, געפירט סחורה פון אויסלאַנד. געשיקט טאַבונעס פערד איבער אַלע גרענעצן. אָרום חנוכה — קאַלייד — געטריבן צענד־ליקער טויזנטער געגנדז קיין דייטשלאַנד. די פיסעלעך פון די געגנדז אויסגעשמירט אין טראָן, זיי ניט צו פאַרוואונ־דיקן אין גאַנג, גלייך זיי וואָלטן זיין אָנגעטאָן אין שוואַר־צע שיכעלעך. טרייבער יידישע און ניט־יידישע. יידישע סוחרים, וואָס האָבן „געקערט וועלטן" — זיי האָבן גע־גלויבט, אַז עשירות קען אויך אין יידישע הענט האָבן אַ האַפּט און בירושה איבערגיין צו קינדער. געוועון יידישע אָגולניקעס אין די שטעט, אַנדערע פון דורות, וואָס זיינען געוועון יושבי־אוהל. האָבן געהאַט פאַרלייגטע סקלאַדן, אָדער קאַמערן אויף אַ צווייטן גאָרן, מיט שניט־סחורה, גאַלאַנטעריי, מיט אייזנוואַרג, צי קאָלאָניאַל־סחורות, אָבער זיינען געזעסן כסדר ביי אַ ספר, געזאָגט ביינאַכט אַ שיעור פאַר לומדים־בעלי־בתים. נאָך סחורה פלעגן זיי אַליין זעלטן פאָרן. פאָרן נאָך סחורה פלעגן זייערע ווייבער, אשת־חיל'ן, אָדער זיך. אָזאַ אָגולניק האָט צום מיסחר נאָר פון צייט צו צייט צוגעלייגט זיין טיכטיקן קאָפּ — אויסגעחשבונט, וואָס און וויפיל און וואו צו קויפן. פאַר זיך האָט ער ביי אַלע זיינע גרויסע געשעפטן ניט באַ־דאַרפט קיין דריי פיים. מען פלעגט קוים זיך איינבעטן, ער זאָל זיך לאָזן נעמען אַ מאָס אויף אַ נייער קאָפּאָטע, צי אויף שיך. די קונדן האָבן אים זעלטן געזען, בלויז אַ: מען פלעגט קויפן אויף נאמנות, פלעגט מען אים אַרויס־רופן, ער זאָל זאָגן, וויפיל עס קאָסט די סחורה אים קרן. און עס האָבן אים געגלויבט יידישע לאחדים־קרעמער, ווי ניט־יידישע. געוועון לאחדים־קרעמער, וואָס זיינען געוועון תקיפער פון אָגולניק, און פלעגן פון אים אויספרעסן יעדע פרוטה ריווח, ווייל דער אָגולניק האָט באַדאַרפט דעם אומ־זאַץ, צאָלן וועקסלען. אָזאַ תקיפער קרעמער פלעגט קע־נען פאַרקויפן זיין סחורה דעם פויער ביליקער פון אַלע אַנדערע קרעמער. עס פלעגט טרעפן אַ בעל־מלאכה וואָס איז געוועון תקיפער פון לאחדים־קרעמער, ביי וועמען ער האָט אייגעקויפט לעדער, שניט־סחורה, און אַנדערע „צו־דאַטן". דער קרעמער האָט פון אים גאָר ניט פאַרדינט, ווייל ער האָט אויך באַדאַרפט אַ וועקסל צאָלן, צי אַ גמילת חסד. ביים בעל־מלאכה זיינען געוועון פּועלים. פלעגט טרעפן אַ בחור אַ פּועל האָט געלעבט בעסער פאַרן אָרע־מאַנסקן באַלעבאָס מיט זיין משפּחה. אָבער די אַרבעטער און אַרבעטאָרינס האָבן נאָך אַלע „סטאָטשקעס" געגנוג געפּינצטערט און געקבצנט. אַ שטאָפּל נידעריקער, צי אַ האַלבן שטאָפּל העכער זיינען געוועון העגדלער מיט אַ טיש אויפן מאַרק, מלמדים, כלי־קודש, בעלי־עגלות, קארא־בעלניקעס, צי בעלי־מלאכות, וואָס וואַנדערן איבער דער־פער, צי האָבן גלאָט אַ קרעמעל — אַ לאָך — און פאַרקוי־פן הייוון אָדער ליכט. נאָך אַ שטאָפּל נידעריקער — כאָפּ־טעס גאָס־מענטשן, האָלץ־זעגער, וואָסער־טרעגער, שליי־פער. אַ שטאָפּל נידעריקער — הינערניצעס, סעדיכעס, צי טראָגן אום אַ קערבל בייגל. די עטלעכע גילדן אויף זייער מיסחר האָבן זיי געקראָגן אויסגעלייען אין גמילת־חסד, וואָס איז געוועון אין אַ קאַמערל לעבן בית־המדרש, וואו מען האָט געהאַלטן די משכנות פון די לוויים. דינסט־מיידלעך, טעכ־טער פון די לעצטע עטלעכע שיכטן. אין די אייגענע שטעט־לעך דינען שעמען זיך אַנדערע, פאָרט מען אין דער פרעמד. נאָך אַ שטאָפּל אַרונטער — קאָטערינטשיקעס, צי גלאָט אָרעמע לייט, אָבער וואָס שעמען זיך נאָך אויסצו־שטרעקן אַ האַנט אין דעם שטעטל, וואו מען קען זיי־די, וואָס האָבן געבעטלט אין זייער היים־אָרט, זיינען גע־וען נאָך נידעריקער אַ שטאָפּל. און נאָך מער דערנידע־ריקט זיינען געוועון די, וואָס האָבן שוין ניט געקענט אַרומגיין און זיך געוואַלגערט אין הקדש, וואָס איז געשטאַ־נען לעבן מרחץ, וואו דעם אויבער־קאַמערל האָט פאַרנומען דער בעדער. עס איז געוועון נאָך אַ שטאָפּל נידעריקער פונעם הקדש — דאָס זיינען, אָפּט, געוועון איידעלע יונגע לייט, געריטע אין מוח. וועט פון אונדז האָט ניט געזען זייערע איידעלע הענט, פאַרבראָכן איבער דער בארד, צי צעפּאַכטע אין דער לופטן, מיט ברענענדיקע אויגן און געשרייען, אָדער פרעפּלענדיקע רייד? וועט פון אונדז, אבלים, איז ניט פאַרשעמט, וואָס מיר זיינען ביים זיינען פאַרבליבן?

און דער גאַנצער לייטער פון די יידישע היימישע פרנסות וויגט זיך פאָר אונדז. די אַלע אומגעבראַכטע יידן האָבן געמוזט דינען דעם אַרומיקן מענטשן, דעם ניט־יידן, וועלוועלער, וויל אַז ניט וואָלט מען דאָך מיט זיי,

די אַנדערש־גלויביקע און אַנדערש־ריידנדיקע, ניט גע־האַט גאָר קיין מקח־וממכר. און וואָס זיי האָבן פֿאַר־ברויכט — דאָס ברויט מיטן קאַרטאָפֿל, דאָס פּוטער און קעז, דעם עוף און דאָס קעלבל — פֿאַר דעם אַלץ האָבן זיי געצאָלט טייערער ווי דער ניט־ייד. האָבן זיי דאָך קיין מאָל מיט געוואלד ניט געקענט עפּעס אָפּנעמען. זיי האָבן נאָר תפילה געטאָן, אַז עס זאָל וואָקסן ביים פּויער מער, געבעטן אויף אַ גערעטעניש אין לאַנד, וועט צוגענגלעכער זיין דאָס שטיקל ברויט. און ווי אומהיימלעך ווערט אונדז — מיר דערהערן די קדושים בעטן: „אַז וואָס דערמאָנט איר אונדז גאָר? דאַרפן מיר נאָך אַ פֿאַרענטפֿער?“ און אַ מאָמע פון אַן אומגעקומען קינד רופט אין אַ יללה: „צו הייליק איז געווען מיין עופּהלע, אַז אויף אַזאַ רישעותדיקער ערד זאָל מען עס דערמאָנען“. אָבער אין דמיון אונדזערן לעבן דאָך די קדושים. און אויב אַזוי אָפּט האָבן לעבעדיקע יידן איינע צו די אַנדערע געזאָגט: „בעל כרחך אתה חי!“ — איבערגעוואָלד מוזטו לעבן, — איז עס, אפשר, חל איצט אויך אויף אונדזערע קדושים. זיי מוזן לעבן, לעבן אין אונדזער זכרון, און אייביק מוז פון זיי דערציילט ווערן.

וויי צו אונדזער יידישער וואָגלעניש! — לאַנד און לענדער, וואו מיר האָבן הונדערטער־הונדערטער יאָרן געלעבט, — וואו אין אַ לאַנד עדה׳ס יידן, — דערנאָך האָט מען אונדז גענומען שלאָגן אין נאַקן, אַרויסשטופּן, מען איז געלאָפֿן אַליין און מען האָט געטריבן. די כראַניקער פון היינטיקע טעג וועלן צוגעבן אין סך־הכל — אויסגע־שאָכטן און פֿאַרברענט. מיר מוזן כסדר לייענען וועגן אונדזער עבר אין לענדער, פון וואַנען מיר זיינען שוין אַרויסגעריסן. ליטווישע יידן, צעזייטע און צעשפּרייטע איבער אַלע ווינקלען פון דער ערד, — וואָס ביי אייך האָט זיך אייניגעקאַרבט אינעם מוח פונעם יידישן לעבן אין לי־טע, איז, אפשר, דאָס לעצטע געשיכטע־קאַפּיטל פונעם יידישן ציבור אין ליטע.

דר. מאַרק ווישניצער

די געשיכטע פון יידן אין ליטע

פון מיטלאַלטער ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה

(אַלגעמיינער איבערבליק)

די כאַראַקטעריסטישע שטריכן אין דער געשיכטע פון די יידן אין ליטע

יידן אין ליטע האָבן אין פֿאַרלויף פון די העכער זיבן הונדערט יאָר וואָס גייען אַריין אין אונדזער היסטאָ־רישן איבערזיכט, אַ סך ווייניקער געליטן פון די רדיפות, אויסברוכן פון יידנהאַס און כוואַליעס פון בלוטיקע פאַר־פֿאָלגונגען, ווי די אידן אין אַנדערע לענדער פון אייראָ־פּע. ווען מיר זאָלן ניט אַרײַנרעכענען דעם פֿלוצימדיקן גירוש פון די יידן פון ליטע אין 1495 — וואָס איז געווען אַ צייטווייליקער עפּיזאָד און האָט זיך פֿאַרענדיקט נאָך אַכט יאָר מיט דער פּולער רעהאַביליטאַציע און צוריק־קער פון דעם רוב יידן — און ווען מיר זאָלן ווייטער אַרונטערנעמען די רעלאַטיוו־קליינע צאָל איבערפֿאַלן אויף יידן אין פֿאַרשיידענע ליטווישע שטעט אין 17טן און 18טן יאָרהונדערט, קען די געשיכטע פון ליטווישן יידנטום, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, דערשיינען פֿאַר דעם היסטאָ־ריקער ווי אַ פֿרידלעכער אינזל אין אַ ים פון צעבושע־ווענטער שינאה צו יידן. די ליטווישע יידן זיינען ניט אויס־געשטאַנען אַזוינע גרויזאַמע פֿאַרפֿאָלגונגען ווי די וואָס האָבן זיך ממש געשאָטן אויף די יידישע קיבוצים אין אַנדערע אייראָפּעאישע מדינות. די געשיכטע פון די ליטווישע יידן וויסט ניט צו דערציילן פון קאַטאַסטראָפֿעס און גרויי־זאַמקייטן, ווי די שחיטות פון טויזנטער דייטשישע יידן בעת די קרייצצוגן. די אויסשעכטונג און פֿאַרברענונג פון קאָלאָסאַלע צאָלן יידן בשעת דער שוואַרצער פּעסט אין די יאָרן 49־1348 האָט ליטע ניט אָנגעריכט. אַזוינע צעמדליקער מיטלאַלטערלעכע פֿאַראָמען, ווי די וואָס זיי־נען פֿאַרגעקומען אין פֿראַנקרייך און דייטשלאַנד, און די כראַניש אַרויסטרייבונגען פון יידן פון אַ סך שטעט און געגנטן אין די ביידע לענדער, האָבן ליטווישע יידן אויס־געמיטן. די יידן אין ליטע האָבן ניט געהאַט געוואוסט פון אַזוינע בלוטיקע רדיפות ווי אין שפּאַניע, — פון דער אינקוויזיציע ביז דער פֿאַרטרייבונג פון די יידן אין 1492 אויף אייביקע צייטן, — פון די מאַסן־שחיטות אין אוקראַי־נע אין די יאָרן 1648 און 1649, און דערנאָך אין 1768, און נאָך שפּעטער, ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה א. א. וו. א. א. וו. ס׳איז נויטיק אָנצוואוויזן אין דעם צו־זאַמענהאַנג, אַז די פֿאַראָמען־כוואַליעס אין דער צא־רישער אימפּעריע, אין 82־1881 און אין 6־1905, האָבן כמעט ניט באַרירט די יידישע באַפעלקערונג אין די גע־ביטן פון רוסלאַנד, וואָס האָבן אַמאָל באַלאַנגט צו ליטע.

די סיבות פון דעם פֿאַרהעלטנismעסיק (איך אונ־טערשטרייך דעם אויסדרוק) רואיקערן פֿאַרלויף פון פי־זישן לעבן פון די יידן אין ליטע זיינען געווען עטלעכע. איינע פון די סיבות איז געווען, וואָס די ליטווינער זיי־נען געווואָרן קריסטן שפּעטער פון אַלע אַנדערע אייראָ־פּעאישע פעלקער. די ליטווינער זיינען נאָך געווען דינער און פֿאַרהיילעך פון נאַטור־קרעפטן אין 14טן יאָר־הונדערט, און צום טייל אין אָנהויב פון 15טן יאָר־הונדערט. די אַנדערע אייראָפּעאישע פעלקער זיינען דאָך שוין דעמאָלט געווען פון לאַנגע צייטן באַגליקט מיט דעם

קאַטוילישן גלויבן און האָבן שוין געהאַט אויף זייער קאָנטע אַ היפּשע צאָל רדיפות אויף מענטשן, וואָס האָבן ניט געהאַלטן פון זייער אני־מאמין; דער עיקר מוסול־מענער און יידן. ליטע איז געבליבן פאַרשוינט פון אומ־טאָלעראַנץ און גלויבנס־פאַרפאָלגונגען כמעט ביז דעם סוף פון 15טן יאָרהונדערט.

דער גרויספירשט געדימין, וואָס האָט אויסגעבריי־טערט די גרעניצן פון דער ליטווישער מדינה אין דער ערשטער העלפט פון 14טן יאָרהונדערט, איז געווען איי־נער פון די טאָלעראַנטסטע הערשער אין זיין צייט. עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר געדימינען די דראַמא־טישע סצענע אין זיין פירשטלעכן הויף אין ווילנע, אין אַ נאַוועמבער טאָג אין יאָר 1324. די פאַרגעשיכטע דער־פון איז געווען די: אַ יאָר פריער האָט געדימין געהאַט פונאַנדערגעשיקט בריוו צו דעם פויפסט יאָהאַן דעם 22טן אין אַוויניאָן, צו צווייַ מאָנאַכישע אָרדנס און צו אַ גרופּע באַלטישע שטעט, אַז ער איז גרייט צו טאָלערירן אין זיין מדינה דייטשישע קריסטלעכע האַנטווערקער, סוחרים און אַנדערע קאָלאָניסטן, און דערלויבן זיי לעבן לויט זייער קאַטויליש גלויבן און אַפילו פאַרשפרייטן זייער קריסט־לעכע אמונה. דער מאָנאַך בערטאָלד פון פראַנציסקאַנער קלויסטער אין ווילנע, וועלכער האָט איבערגעזעצט די בריוו אויף לאַטייניש, איידער זיי זיינען פונאַנדערגעשיקט געווארן, האָט אַריינגעשטעלט אַ וויטערדיקע דערקלע־רונג פון דעם גרויס־פירשט, אַן זיין וויסן, אַז געדימין איז גרייט אָנצונעמען דעם קאַטויליש גלויבן. דער פויפּסט איז געווען גליקלעך און האָט זיך באַרימט מיט זיין דער־פאָלג פאַר דעם פראַנציזישן קיניג. דער פויפּסט האָט טאַקע באַלד אַרויסגעשיקט לעגאַטן קיין ליטע. די לע־גאַטן האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין ריגע און האָבן פון דאָרט געשיקט שלוחים צו געדימינען צו פאַרהאַנדלען וועגן זייער וויטערדיקער נסיעה צו זיין הויף אין ווילי־נע. געדימין האָט געפרעגט די שלוחים, צי זיי זיי־נען באַהאָוונט אין דעם אינהאַלט פון זיין בריוו צום פויפּסט און האָט געפאָדערט פון זיי דעם בריוו זיינעם פאָר־צולייענען. אַז דער גרויספירשט האָט דערהערט פון זיין כלומרשטן פאַרשפּרעכן אריבערצוגיין צו דער רוימי־שער קירך, האָט ער אויסגערופן: „איך האָב דאָס ניט געהייסן שרייבן. אויב דער מאָנאַך בערטאָלד האָט דאָס אַריינגעשריבן, פאַלט די פאַראַנטוואָרטלעכקייט אויף זיין קאָפּ. אויב איך האָב אמאָל געהאַט בדעה מיך צו טויפן, טאָ זאָל מיך דער טייוול אַליין טויפן . . . איך האָב דער־קלערט, אַז איך וועל דערלויבן די קריסטן תפילה צו טאָן לויט זייער גלויבן: די רוסן לויט זייער מינהג, די פאָליאַקן לויט זייערן. מיר [ליטווינער] וועלן בעטן גאָט לויט אונדזער מינהג. מיר האָבן דאָך אַלע איין גאָט.“*)

*) דער העכסט אינטערעסאַנטער דאָקומענט פון וועלכן מיר ברענגען די ציטאַטע איז פובליקירט אין לאַטייניש אין דעם קוועלן־ווערק: רוסיש־ליפלענדישע אורקונדן, (פאַרוואַרט אין דייטש), אַרויסגעגעבן פון ק. ע. נאפיערסקי, פעטערבורג, 1868, זייט 46.

געדימינס אנטשלאָסנקייט צו בלייבן געטרייַ דעם אַלטן ליטווישן גאָט, איז, לויט אַנדערע ידיעות, אַרויס־גערופן געוואָרן דורך דער אויסגעשפּראָכענער אָפּאָזיציע פון ליטווישן פאָלק אין זאַמעט צו דעם קריסטלעכן גלויבן. דאָס ליטווישע פאָלק איז אַריבער צום קאַטו־ליזיזם, דער מיליטאַנטישער גייסט פון דעם קאַטאָליזיזם, האָט זיך קיינמאָל ניט איינגעוואָרצלט אין ליטע אַזוי שטאַרק ווי אין פוילן. והא־ראיה, בשעת די רעפאָרמאַציע האָט אין 16טן יאָרהונדערט דערשיטערט פאַר אַ ווייַלע די פעסטונג פון דער קאַטויליישער קירך, האָבן די רעפאָר־מאַציע־אידייען און די נייַע רעפאָרמאַטאָרישע קירכלעכע ריכטונגען געפונען אַ וואַרעמע נעסט אין ליטע. דער קאַלווויניזם איז געוואָרן גאַנץ פאָפולער אין די קריזן פון ליטווישן אַדל. אמת, די רעפאָרמאַציע האָט אַרויס־גערופן אַ שטאַרקע קאַטויליש רעאַקציע, וואָס האָט גע־זוכט מיט אַלע מיטלען אונטערצוגראָבן די פאָזיציע פון דעם קאַלווויניזם אין ליטע. די יעזואיטן זיינען אַריין־געדרונגען קיין ליטע און האָבן פאַרשפרייט אומטאָלע־ראַנץ און קאַטויליישן פאַנאַטיזם. ניט געקוקט אָבער אויף די דערגרייכונגען פון דער יעזואיטישער פראָפּאגאנ־דע, איז ליטע געבליבן ניט אין ערך־וויניקער קלעריקאל און ניט אַזוי יידן־פיינטלעך ווי דאָס שכנות׳דיקע פוילן. בשעת די קאַטויליש רעאַקציע האָט אין 18טן יאָרהונ־דערט דערגרייכט אין פוילן דעם הויכפונקט פון איר אַנט־וויקלונג, איז ליטע כמעט אינגאַנצן געווען פריי פון דער אַרגיע פון קאַטויליש פאַנאַטיזם.

עס איז נויטיק אָנצואוואַרנען אויף די תקנות פון „ועד ארבע ארצות“ פון די יאָרן 1635 און 1636, וואָס האָבן פאַרבאַטן די יידישע פעלדשאַרעס צו שטעלן פּיאַווקעס קריסטלעכע פּאָציענטן מחמת די אָפּטע בלוט־בלבולים, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן פון די פאַנאַטישע קלעריקא־לע עלעמענטן צווישן פּויליש פאָלק*). אין פּנקס פון וועד ליטע געפינען מיר ניט אַזאַ מין תקנה. אמת, די קא־טוילישע קירך און די אָנגעהעצטע מאַסן האָבן געגעבן צו פילן די ליטווישע יידן פון צייט צו צייט זייער רישעות, אָבער אין פאַרגלייך מיט די אויסוואוקסן פון קלעריקא־ליזם אין פוילן און אין שפּאַניע, איז עס אין ליטע געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ קינדער־שפּיל.

די עקאָנאָמישע געשיכטע פון די יידן אין ליטע האָט געהאַט אַן אייגענעם פרצוף. דאָס לאַנד, סיי דאָס קערנגעביט פון זאַמעט, סיי די שפּעטער צוגעקומענע ווייטע געגנטן פון ווייסרוסלאַנד, זיינען אונטער געדי־מינ׳ען און זיינע יורשים געווען כמעט דורכאויס אַגרא־ריש. דאָס ליטווש פאָלק האָט געלעבט אויפן לאַנד, אין די וועלדער, ביי די אָזערעס און טייכן, אָפּגעריסן פון דער גרויסער וועלט, פאַרגעסן, פאַרשלאָפן, אָפּגעשטאַנען. זיי האָבן געלעבט פון לאַנדווירטשאַפט, גאָרטנווירטשאַפט, האָלצווירטשאַפט, בינען־צוכט, יאָגד און פישפאַנג. האַנדל

*) זע פּנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות, בידי ישראל היילפרין, ירושלים, 1946, זייט 458.

און האַנטווערקעריי זיינען געווען זייער שוואַך אַנטוויקלט. ס׳האָט לחלוטין געפעלט צווישן די ליטווינער דער פאַר־מיטלעָר־קלאַס. ס׳איז געווען העכסט־זעלטן צו געפינען ליטווינער, וואָס זאָלן באַזאָרגן דעם אָפּזאַץ פון די פאַר־שיידענע נאַטור־פֿראָדוקטן פון ליטע קיין אויסלאַנד. די שטעט גופא אין ליטע און ווייסרוסלאַנד זיינען אין די פריערדיקע יאָרהונדערטער ניט געווען צו פאַרגלייכן מיט די מערב־איראָפּעאישע און אַפילו מיט די פוילישע שטעט. אין ליטע זיינען זיי געווען אַ געמיש פון שטאָט און דאָרף. אונטער די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן די יידן געשפּילט די הויפּט־ראָליע אַלס פאַרמיטלער פון אויס־טויש סיי פון די נאַטור־פֿראָדוקטן און סיי פון אויסלענ־דישע סחורות צווישן די פאַרשיידענע שיכטן פון דעם ליטווישן פאָלק. אין ליטע איז דאָס פאַרגעקומען פיל בולטער איידער אין אַנדערע לענדער, ווו אָרטיקע אָדער פרעמדע צוגעוואַנדערטע סוחרישע עלעמענטן, האָבן אי־ בערגענומען אַ סך פונקציעס פון די יידן און זיי אַרויס־ געשטופט פון אַ ריי האַנדלס־צווייגן. אמת, דער יידישער פאַרמיטלער אין ליטע, וועמענס געוואלטיקער באַטייט פאַר דער ווירטשאַפט פון דעם לאַנד קאָן גאָר ניט געניג אָפּ־ געשאַצט ווערן, האָט זיך אין די גרעסערע שטעט אָנגע־ שטויסן אויף די דייטשישע סוחרים, וואָס זיינען, אַ דאַנק דעם „מאַגדעבורגער רעכט״*), געווען ביכולת צו באַקעמפן דעם יידישן סוחר און בעל־מלאכה. דער פאַקט אָבער וואָס ליטע האָט געהאַט וויניק גרויסע שטעט און וואָס כמעט די גאָרע באַפעלקערונג האָט זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט, האָט געווירקט, אַז די ראָליע פון דעם יידישן פאַרמיטלער זאָל אָנהאַלטן יאָרהונדערטער מיט אַ ניט־אָפּגעשוואַכטן כוח. דער יד אין די קליינע שטעט־ לעך איז, אגב, אַליין געווען אַגראָריש־אינגעגלידערט אינעם לאַנד. דער ישובניק, דער דאָרפס־יד, דער וואַלד־ יד, דער יד אויף די פאַראָמעס איבער דעם ניעמאַן און די אַנדערע טייכן — זיי אַלע זיינען געווען אין שטענ־ דיקן ענגן קאָנטאַקט מיט דער ברייטער ליטווישער פאָלקס־ מאַסע און האָבן דערגאַנצט אירע ווירטשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע פונקציעס.

דער ליטווישער יד איז בכלל געווען נאָענט צו דער נאַטור — צו די פעלדער, לאָנקעס, וועלדער און טייכן. אַ גרויסער טייל פון די שטעטלשע יידן איז געווען אין אַ גרעסערער אָדער קלענערער מאָס פאַרבונדן מיט ערד־ אַרבעט, גערטנעריי, מילך־ווירטשאַפט. דאָס האָט זיך בולט אָפּגעשפּילט אין דעם לעבנס־שטייגער פון דעם ליטווישן יידן און אין זיין צוגאַנג צו טאָג־טעגלעכע פראָגן, צו סאָציאָלע דערשיינונגען און קולטורעלע פֿראָבלעמען. ס׳האָט זיך ביי אים אַנטוויקלט אַ קענטיקע געלאַסנקייט, אַן עפּישע, וואָלט מען געקאָנט זאָגן, רואיקייט, אַ גראָדער און דערפרישנדיקער קוס אויף מענטשן און גע־

*) לויטן „מאַגדעבורגער רעכט״ איז די שטעט דערלויבט געווען אויסצוקלייבן אַן אויטאָנאָמע שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, אַ שטאָט־ריכטער, איינאָדענען זייערע סוחרים־גילדעס און האַנט־ווערקער־צעכן.

שעענישן. ס׳איז אויך געווען אין דער זעלבער צייט אַ ברייטער קוק — ברייט ווי די אַרומיקע נאַטור. אָט די ברייטקייט און קלאָרקייט האָבן געבראַכט צו אַ ראַציאָ־ נעלער באַטראַכטונג פון סאָציאָלע און גייסטיקע ענינים. ביי די ליטווישע יידן זיך האָט אַנטוויקלט אַ שאַרפע קלאָ־ רע לאָגיק. די פשטות, דער באַזונדערער הגיון פון די ליטווישע לומדים אין לערנען תלמוד, הענגט מסתמא שטאַרק אָפּ פון אָט די אָנגעמערקטע שטריכן אין דעם כאַראַקטער און לעבנשטייגער פון דעם ליטווישן ייד. ביי דער גאַנצער פאַרטיפטקייט, אגב, אין דעם תלמוד, האָט בייַם ליטווישן ייד דאָמינירט דער טיפער אינטע־ רעס פאַר תנ״ך. דער לימוד פון תנ״ך איז געווען אַן עיקר־קעגנשטאַנד אין דער דערציאונג פון יונגן דור. דאָס איז, אפשר, צו דערקלערן מיט דער שטאַרקער איינ־ געוואָקסנקייט פון ליטווישן ייד מיט דעם דאָרף, מיט דער פרייער נאַטור. אָט די אייגנאַרטיקייט האָט, מסתמא, אויך באַאיינפלוסט, אַז די השכלה זאָל אין ליטע געפינען אַזאַ שטאַרקע פאַרשפרייטונג אין די שפּעטערדיקע יאָר־ הונדערטער.

וועָן האָבן יידן זיך באַווייזן אין ליטע?

וועָן האָבן יידן זיך באַווייזן אין ליטע? פון וואַנען זיינען זיי געקומען? פון די גרעסערע שטעט, וואָס האָבן אין 14טן יאָרהונדערט און שפּעטער באַלאַנגט צום ליט־ווישן גרויספערשטנטום, האָט קיעוו געהאָט אַ יידישן קיבוץ אין דעם 11טן יאָרהונדערט. דאָס יידישן פערטל איז געלעגן אין דעם מערב־סעקטאָר פון דער שטאָט, לעבן דעם יידישן טויער וואָס האָט שפּעטער זיך אָנגערופן „לוואָווער״ טויער. ס׳איז אַ סברה, אַז די קיעווער יידן פון יענער צייט האָבן אָפּגעשטאָמט מיינסטנס פון די כאַ־ זאַרן. ס׳איז אויך פאַראַן אַ מיינונג צווישן היסטאָריקער, אַז קיעוו גופא איז געגרינדעט געוואָרן פון די כאַזאַרן אין 8טן יאָרהונדערט. נאָך די ערשטע קרייצצוגן האָבן פֿליטים פון דייטשלאַנד זיך דערשלאָגן קיין קיעוו. די שטאָט און איר יידישע געמיינדע זיינען שוין פריער געווען באַקאַנט די דייטשישע יידן, וואָס פלעגן אין 11טן יאָרהונדערט קו־ מען אַהין פון מיינץ, רעגנסבורג און פּראג. אין מיטן פון 12טן יאָרהונדערט האָט אין קיעוו געלעבט דער למדן רבי משה. בערך אין דער זעלביקער צייט איז אויך באַ־ קאַנט געוואָרן רבי איצעלע פון טשערניגאָוו. ס׳איז זייער מיגלעך, אַז פון קיעוו האָבן יידן זיך פאַרשפּרייט ווייטער קיין צפון און אפשר ביז צו דער געגנט פון דער אייגנטלע־ כער ליטע ביים באַלטישן ים. אויב מיר פאַרמאָגן ניט קיין קאָנקרעטע פאַקטן וועגן די יידישע וואַנדערונגען פון יענער קנאַפּ־אויסגעפּאַרשטער עפּאָכע, איז אָבער כדאי צו ברענגען אַ פּאָר דאַטעס וועגן דער גרינדונג פון די שטעט, וואָס האָבען געקענט, באַלד פון אָנהויב, צוציען צו זיך יידן און האָבן מיט דער צייט טאַקע דערוואָרבן אַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג. גראָדנע ווערט צום ערשטן מאָל דערמאָנט אין היסטאָרישע באַריכטן אין 1128, נא־ וואַרעדאַק אַ פּאָר יאָר שפּעטער, אייראָגאָלע אין 1282,

האלשאנא און קאָווגע אַרום 1280, טעלז, ווילנע, לידע און טראָק אַרום 1320.

אין 13טן יאָרהונדערט, ווען די געשיכטע פון ליטע און פון דעם ליטווישן פֿאָלק הויבט זיך אָן צו אַנטוויקלען אין אַ מער בולטער פֿאָרם, איז די ליטווישע מדינה באַשטאַנען בלויז פון דעם פירשטנטום זאַמעט (זשמוד אָדער זשעמייטיא), וואָס האָט זיך געצויגן אויף דעם שטח פון אַרום ווילנע און קאָווגע ביז צפון — צום באַלטישן ים. אין 14טן יאָרהונדערט צעוואַקסט זיך די קלייניע ליטע אין אַ געוואַלדיק־גרויסער מדינה. דעם ליטווישן פֿאָלק, וואָס איז נאָך אַלץ געווען היידניש און געדינט זיינע אַלטע געטער, איז געווען באַשערט צו האָבן אין דעם גרויספירשט געדימין (1341־1316) אַ הערשער פון אַ גרויסן פֿאַרנעם, זיין מדינה איז געווארן אַלץ גרעסער אַ דאַנק דערפֿאָלגרייכע מיליטערישע עקספּעדיציעס און דורך שידוכים פון זיינע קינדער מיט שכנותדיקע גרויספירשטן. בעת זיין טויט, אין 1341, איז די מערב־גרענעץ פון ליטע געווען דער ניעמאַן, די דרום־גרענעץ—דער בוג. אין מיזרח האָט זי דער־גרייכט ביז פּסקאָוו און סמאָלענסק. וויטעבסק, מינסק און קיעוו, מיט וויטע שטרעקעס לאַנד אַרום זיי, זיינען אַריין־געגומען געווארן אין דער געדימינישער מדינה—ליטע.

מיט געדימינען הייבט זיך אָן די גלאַנץ־תקופה אין דער מיטלאַלטערלעכער געשיכטע פון ליטע. געדימין האָט געשמ׳ט, ווי מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט, אַלס אַ קלוגער טאַלעראַנטער און גוטהאַרציקער פירשט. ער אַליין איז געבליבן זיין גאַנץ לעבן אַן אָנהענגער פון דעם אַלטן ליטווישן גלויבן, אָבער ער האָט זיך באצויגן פריינטלעך צו אַנדערע אמונות. זיין מדינה איז איבער נאַכט, אַזוי צו זאָגן, זיך צעוואַקסן אין אַ גרויסע און מעכטיקע מלוכה. געדימין האָט זיך געניטיקט אין פרעמדע עלעמענטן, אין פֿאַרמיטלער, אין סוחרים און האַנטווערקער. ער האָט געעפנט די טויערן פון זיין לאַנד פאַר אויסלענדער. מען קען מיט אַ גרויסן גראד וואַרשיינלעכקייט אָננעמען, אַז פון דער צייט פון געדימינס הערשאפט האָט זיך אָנגעהויבן אַלץ אַ שטאַרקערע יידישע איינוואַנדערונג קיין ליטע. געגאַנגען איז די אימיגראַציע פון עטלעכע ריכטונגען — פון דרום־רוסלאַנד, פון וואַלין און פון פוילן. נאָך 1349 — דעם יאָר פון דער שוואַרצער פעסט — איז פוילן געווארן אַ צענטער פאַר יידישע פּליטים־עמיגראַנטן פון דייטשלאַנד. יידן זיינען געלאָפן קיין מיזרח־אייראָפּע. זיי האָבן געהערט פון דעם ליבעראַלן קיניג קאַזימיר פון פוילן, וואָס האָט געגעבן די שוין פריערע איינגעוואַנדערטע יידן פולע מיגלעכקייטן זיך צו באַזעצן אין פוילן און אויפצובויען אַ נייַ לעבן.

בעת קאַזימיר איז געווען קיניג פון פוילן, האָבן אירע בערגעלעבט גרויסע פּריוילעגיעס פון פוילן, וואָס

שטעט — בריסק, טראָק און גראָדנע איז דעמאָלט געווען קאָנצענטרירט דאָס רוב פון די יידן אין ליטע. די אייגנט־לעכע ליטע איז בייַ דעם בריסטן עולם איצט פאַרקניפט הויפּטזעכלעך מיט קאָוונע, קאָוונער גובערניע, זאַמעט, ווילנער געגנט און אַ פּאַס פון סואוואַלקער גובערניע, וואו מען רעדט דער עיקר ליטוויש. צי האָבן וועלכע יידן זיך באַזעצט אין אָט־די עכט־ליטווישע געגנטן אין די ערשטע יאָרהונדערטער פון דער פּאָליטישער געשיכטע פון ליטע, ד. ה. אין 13טן און 14טן יאָרהונדערט, קען מען ניט פעסטשטעלן. עס איז זיך אָבער גרינג משער צו זיין, אַז פון צייט צו צייט האָבן די יידן די דאָזיקע געגנטן באַזוכט, געקומען צוליב האַנדל אויף די דאָרטיקע מערק. פון די דאָזיקע טעריטאָריעס, וואָס זיינען געווען דאָס וויגעלע פון ליטע, האָבן מיר געשיכטלעכע קוואַלן וועגן יידן בלויז שפּעטערדיקע.

די גראָדנער יידן האָבן געוואויזט אין אַ סעקטאָר פון שטאָט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן בייַ דער בריק פון דעם שלאָס (זאַמאָק) און געצויגן זיך ביז צום שטאָטישן מאַרק. פון דער אָנדערער זייט האָט דער יידישער קוואַר־טאַל געגרייכט ביז צום יידיש־עלמין, און דורך דעם בית־עלמין צו פּלעצער, וואָס האָבן באַלאַנגט צו דער קאָטוילישער קירך, ביז צום טייך גאראדניצע. די שול האָט זיך געפונען נאָענט פון דעם טייך. אין דער פריווי־לעגיע פאַר די גראָדנער יידן פון 1389 איז דער יידישער קוואַרטאַל באַשריבן מיט נאָך מער דעטאַלן, וועלכע מיר לאָזן דאָ אויס. דאָס איז, אגב, די ערשטע טאָפּאָגראַפישע באַשרייבונג פון אַ יידישן שטאָטישן קוואַרטאַל אין ליטע; מיט דער שול און דעם בית־הקברות.

די „אוניע" פון פּוילן און ליטע אין 1386

איידער מיר גייען איבער צו דעם אַנאַליז און אָפּ־שאַצונג פון די „פּריווילעגיעס" פאַר דער אַנטוויקלונג פון די יידן אין ליטע, מוזן מיר וואַרפן אַ קורצן בליק אויף פּוילן און אויף די געשעענישן, וואָס האָבן געפירט צו אַן „אוניע" (פאַראייניקונג), פון דעם לאָנד מיט ליטע אין 1386טן יאָר. נאָך קאָזימיר דעם גרויסנס טויט, אין 1370, האָט די פוילישע קרוין געירשנט דער אונגאַרישער קיניג לודוויק־אנדזשו, וואָס איז געווען אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון דער קאָטוילישער קירך און האָט אַרויסגע־וויזן אַ בולטע שינאה צו יידן. עס איז פאַראַן אַפילו אַן אומקלאָרער באַריכט וועגן אַ פּאָגראָם אויף יידן אין פּוילן אין זיין צייט, און אַז דעמאָלט איז דערהרגעט גע־וואָרן די לעגענדאַרישע יידישע פרוי, די קעבסווייב פון קיניג קאָזימיר, אסתר׳קע. אַנדערע פּוילישע כראָניקער דערציילן פון לודוויקס אַ פּלאַן צו צווינגען יידן אָנצו־נעמען דעם קאָטוילישן גלויבן. ער זאָל האָבן געוואָרנט די יידן, וואָס וועלן זיך אַנטקעגנשטעלן דעם פּלאַן, אַז ער וועט זיי אַרויסטרייבן פון פּוילן. די היסטאָרישע אָקטן וויסן אָבער צו באַריכטן וועגן זיין יידישן פינאַנץ־אַגענט לעווקע, אין וועמען דער קיניג האָט זיך, ווי עס וויזט אויס, שטאַרק געוויטיקט. די פּוילישע יידן זיינען ניט פאַרטריבן געוואָרן, אָבער לודוויקס קלעריקאַלע פּאָלי־

טיק האָט אַרויסגערופן צווישן זיי אַן אומרואיקייט און אַ געפיל פון אומזיכערקייט. לודוויקס הערשאַפט האָט ניט לאַנג געדויערט. ער איז געשטאָרבן אין 1382 אָן אַ מענלעכן יורש. זיין טאָכטער יאַדוויגאַ האָט חתונה געהאַט מיט דעם ליטווישן גרויספירשט יאַגעלאָ, וועל־כער איז געוואָרן אַ פּאַנאַטישער קאַטויליק און אַ שונא־ישראל. ער האָט אָנגענומען דעם נאָמען וולאַ־דיסלאַוו־יאַגעלאָ. דער שידוך האָט געפירט צו אַ פאַראייניקונג — אַ פערסאָנאַלע פאַראייניקונג (אוניע) — צווישן פוילן און ליטע. די ליטווישע־פוילישע „אוניע" האָט באַטייט, אַז דער קיניג פון פוילן איז געווען גלייכצייטיק אויך גרויספירשט פון ליטע. דאָס איז געווען אַ היסטאָרישע געשעעניש פון גרויס וויכ־טיקייט פאַר דער וויטערדיקער פאָליטישער און קולטו־רעלער אַנטוויקלונג פון די ביידע לענדער. יאַגעלאָ האָט געלאָזט וויטאָווטן וועט לעבן. פאַר די יידן איז דער שריט געווען פון העכסטן באַטייט, ווייל וויטאָווט האָט זיך אַרויס־געוויזן צו זיין ענלעך צו זיין זיידן געדימינען, וויַ אַ טאַ־לעראַנטער הערשער און זייער וויט פון קירכלעכן פאַ־נאַטיזם. אין איינעם מיט יאַגעלאָן האָט דאָס ליטווישע פאָלק אָנגענומען דעם רוימיש־קאַטויליזם גלויבן, אָבער פון אַגרעסיוון קלעריקאַליזם איז ניט געווען פיל צו מערקן אין וויטאָווטס צייטן.

אַ דאַנק דער פאַראייניקונג פון 1386 זיינען ביסלעך־ווייז אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין ליטע דער פּוילישער מלוכה־שטייגער און די יורידישע און אַדמיניסטראַטיווע אינסטיטוציעס. ביידע לענדער האָבן אָנגעהויבן צו דער־נענטערן זיך איינס צום אַנדערן. דער קאָנטאַקט צווישן יידן פון פוילן און ליטע איז אויך מיט דער צייט געוואָרן אַן אינטימערער. ס׳איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן אַ השערה, וואָס איז ניט גרונטלאָז, אַז חשובע פּוילישע יידן, אין איינעם מיט די פאַרטרעטער פון די ליטווישע קהילות, זאָלן עס האָבן אויסגעפּועלט ביי וויטאָווטן ער זאָל אַרויס־געבן די פּריווילעגיעס פאַר די יידן פון ליטע. באַוויזן זיינען דערויף ניט פאַראַן, אָבער מען דרינגט עס אַרויס פון דעם, וואָס די פּריווילעגיעס פאַר בריסק און טראָק זיינען כמעט געניוע קאָפּיעס פון די פּריווילעגיעס, וואָס די פּוילישע יידן האָבן געהאַט באַקומען אין 1264 פון באָלעסלאָוו, דעם הערצאָג פון קאָליש, און שפּעטער, אין 14טן יאָרהונדערט, פון קיניג קאָזימיר. ס׳לייגט זיך אויפן שכל, אַז די פירער פון פּוילישן יידנטום זיינען געווען פאַראינטערעסירט, אַז זייערע ברידער אין ליטע זאָלן באַזיצן גלייכע פּריווילעגיעס און פרייהייטן ווי זיי, וואָרעם דאָס האָט געקאָנט דינען אַלס אַ פאַרזיכערונג קעגן מיגלע־כע שפּעטערדיקע פאָליטישע קאָמפּליקאַציעס.

די פּריווילעגיעס פאַר די יידן אין ליטע אין 1388 און 1389

די יידן האָבן אין מיטלאָלטער מיט זיך פאַרגע־שטעלט אַ באַזונדערע גרופּע, אָדער קלאַס מענטשן, וואָס איז געשטאַנען מחוץ די אַנדערע סעקטאָרן פון דער בא־

פעלקערונג, ווי דער אַדל, די שטאָטבירגער, די פּויערים. זיי זיינען אויך אין יעדן באַזונדערן לאַנד געשטאַנען מחוץ די פּאָליטישע, רעכטלעכע, סאָציאַלע און אַדמיניסטראַטיווע אינסטיטוציעס פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. געשאַנקענע, צי אויסגעפועלטע, „פּריווילעגיעס" זיינען געווען פּאַר די יידן דער קאָדעקס פון זייערע רעכט, דער אַדמיניסטראַטיווער מעכאַניזם פּאַר זייער אייגנלידערונג אין דער מלוכה, דער רעגולאַטאָר אין די באַציאונגען פון די יידן צו דער קרוין און צו די פּאַרשיידענע סאָציאַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג.

די טראָקער פּריווילעגיע, די ערשטע פּריווילעגיע, וואָס וויטאָווט האָט אַרויסגעגעבן, איז געווען די „מאַגנאַ קאַרטאָ", די כארטיע, וואָס האָט גאַראַנטירט זייער פּערזענלעכן שוץ, די פּרייַע באַוועגונג איבערן גאַנצן לאַנד, פּולע רעכט פון האַנדל און קרעדיט-אָפּעראַציעס, עפנטלעכן שוץ פון יידישער רעליגיע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס. אַ סך פון די אַרטיקלען פון דער פּריווילעגיע קלינגען אַזוי אַקטועל און דערמאָנען אַזוי שטאַרק די באַדינגונגען פון יידישן לעבן אין שפּעטערדיקע צייטן, אַז ס׳איז כדאי זיך צו באַקאַנען מיט זיי געווישער.

בנוגע דעם פּערזענלעכן שוץ פון דעם ליטווישן יידן פּאַרדינען אויפמערקזאַמקייט די פאָלגנדיקע פונקטן פון דער טראָקער „פּריווילעגיע", וואָס ווערן אויך איבערגעחזרט אין דער בריסקער פּריווילעגיע: דער ייד מעג זיך באַווענען פריי איבערן גאַנצן לאַנד. פאַר די סחורות, וואָס ער פירט מיט זיך, צאָלט ער דעמזעלביקן אָפּצאָל ווי ניט־יידן. אַ קריסטלעכער שכן, וואָס ענטפערט ניט אויפן יידנס געשריי ביינאַכט (רופּנדיק הילף), ווערט באַשטראָפט ווי פאַר גנבה. אַ קריסט וואָס נעמט אַוועק מיט גוואַלט אַ חפץ, וואָס ער האָט געהאַט געגעבן אַלס משכון זיין יידישן קרעדיטאָר, אָדער איז אַרײַנגעדרונגען אין אַ יידיש הויז קעגן דעם ווילן פון דעם בעל־הבית, ווערט באַשטראָפט, אַזוי ווי אייגער וואָס איז באַגאַנגען אַ גנבה פון דער מלוכהשער קאַסע. דער פאַרוואַלטער פון דער מינץ־אַמט טאָר ניט פאַרהאַלטן אַ יידן, אויב ער האָט געפונען ביי אים פאַלש געלט, אָן דעם וויסן פון דעם סטראָסטע, אָדער אויב ס׳זיינען דערבײַ ניטאָ קיין אָרטיקע אָנגעזעענע בירגער אַלס עדות. אויב אַ קריסט איז פאַרדעכטיקט אין דערהרגענען אַ יידן, אָדער די קרובים פון דעם מת האָבן אַ חשד אויף וועלכן ניט איז קריסט, מוז דער גרויספירשט, הגם ס׳פעלן עדות דערויף, באַשטימען פאַר די יידן אַ געריכט־באַאמטן („וואזשני") צו מאַכן וויטערדיקע נויטיקע אויספאָרשונגען. אַ קריסט, וואָס האָט געטויט אַ יידן, ווערט באַשטראָפט לויט דעם מישפּט פון אַלגעמיינעם געריכט און זיין פּאַרמעגן ווערט קאָנפיסקירט פאַר דעם גרויספירשט. אַ קריסט, וואָס האָט פאַרגוואַלטיקט אַ יידישע פרוי, ווערט באַשטראָפט.

דער יידישער גלויבן ווערט שטאַרק באַוואָרנט דורך אַ ריי פונקטן פון דער „פּריווילעגיע". דער וויכטיקסטער פונקט אפשר, דער 32טער, איז וועגן עלילת־דם. דאָרט לייענט זיך, אַז „די פּויפּסטלעכע בולעס האָבן באַשטעטיקט, אַז ס׳איז פאַרבאָטן יידן דורך זייערע אייגענע געזעצן צו גענישן מענטשלעך בלוט, אָדער אַנדער בלוט. אויב אָבער אַ ייד ווערט באַשולדיקט אין טויטן אַ קריסטלעך קינד, מוז אַזאַ באַשולדיקונג באַווײַזן ווערן דורך דריי קריסטן און דריי יידן. אויב דער קריסטלעכער באַשולדיקער איז ניט אין דער לאַגע צו דערווייזן זיין באַשולדיקונג, ווערט דער גרונטלאָזער באַשולדיקער באַשטראָפט, ווי ס׳וואָלט באַשטראָפט געווארן דער ייד, אויב זיין מאָרד־טאַט וואָלט געווען באַשטעטיקט געווארן".

כוליגאַנישע איבערפאַלן זיינען שוין פאָרגעקומען אויך אין יענע צייטן. די „פּריווילעגיע" באַשטימט דערפאַר, אַז אַ קריסט, וואָס האָט אָנגעטאָן שאָדן אויף אַ יידישן בית־עלמין, ווערט באַשטראָפט לויטן אנגענומענעם רעכט און זיין פאַרמעגן ווערט קאָנפיסקירט. דער מיטלאַלטערלעכער געזעצגעבער איז, ווי מיר זעען, געגאַנגען וויטער פון הייניטיקע ריכטער. ווער ס׳וואַרפט שטיינער אויף אַ בית־המדרש דאַרף באַצאָלן אַ געלט־שטראָף. אַ ייד, אַ קרעדיטאָר, האָט געמעגט צוואונגען ווערן צו שוועריקייטן ביי דער תורה נאָר אין אויסנאָם־פאַלן. דהיינו, ווען ס׳האָט זיך געדאַלט ווענגן אַ תביעה העכער פון 50 זילבערנע גריוונעס, אָדער ווען דער גרויספירשט אַליין האָט דאָס בפירוש באַפוילן. ס׳איז געווען פאַרבאָטן צו פאָדערן פון אַ יידישן קרעדיטאָר אַרויסצוגעבן דעם משכון פון דעם בעל־חוב אין יידישע ימים־טובים. אויב דער יידישער קרעדיטאָר האָט פאַרלוירן דעם משכון פון בעל־חוב דורך אַ שרפה אָדער אַ גנבה, מוז ער שוועדן אַז דער משכון איז פאַרלוירן געגאַנגען אין אייגעם מיט זיינע אייגענע חפצים. דער ייד איז געווען באַזונדערס באַשיצט אַלס אָנגעקלאָגטער אין אַלגעמיינעם געריכט. אין דעם ערשטן פונקט פון דער פּריווילעגיע, ווערט אויסדריקלעך באַשטימט, אַז אַ ייד קאָן פאַרמישפּט ווערן נאָר אויף דעם סמך פון צוויי עדות, אַ קריסטלעכן און אַ יידישן. אגב האָט בלויז אַזאַ ייד געמעגט אַרויסטרעטן אַלס עדות קעגן אַ צווייטן יידן ביים אַלגעמיינעם געריכט, אויב דער עדות פירט זיך גוט אויף לויטן יידישן געזעץ, ווי עס זאָגט זיך וועדטלעך: „קאַטאַרי דאָברע כאַוואַל זאַקאָנע סווּאָיעם", ד. ה. קעגן וועמען זיין קהילה קען קיין שלעכטס ניט זאָגן און ער פאַרדינט צוטרוי.

די טראָקער פּריווילעגיע איז אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס זי פראָקלאַמירט די אויטאָנאָמיע פון דער קהילה און פון דעם יידישן געריכט, וואָס האָט געמישפּט יידן אין זייערע סיכסוכים צווישן זיך. אויב אַ ייד האָט געפילט זיך געקריווועט ביי אַ מישפּט פון זיין געריכט, האָט ער געקאָנט אָפּעלירן צו דעם גרויספירשטלעכן סטראָסטע. די שליטה פון דער קהילה איבער אירע מיטגלידער ווערט סאַנקציאָנירט פון דעם גרויספירשט אין דעם 19טן פונקט פון דער טראָקער פּריווילעגיע. דער פונקט לייענט זיך: „אויב אַ ייד איז פאַרדעכטיקט, אַז ער איז באַגאַנגען אַ פאַרברעכערישן טאַט און האָט זיך ניט געקאָנט רעכטפערטיקן פאַר די מיטגלידער פון זיין קהילה, און אויב די יידן האַלטן אים אויך אויפן גרונט פון נאָך אַן אַנדער געשעעניש פאַר אַ פאַרשוין פון צווייפלהאָפטער ערלעכקייט, דערלויבן מיר [דאָס הייסט, דער גרויספירשט] די

יידן צו באַהאַנדלען אים אַזוי ווי זייער רעכט פאַדערט". דער פונקט פון דער טראָקער פריווילעגיע איז געווען אַ גרונט־שטיין פון דעם שפּעטערדיקן בוי פון דער קהילה־אויטאָנאָמיע.

די טראָקער פריווילעגיע איז אויסגעשטעלט געוואָרן אין לוצק, אויף פוילישׂ, דעם 24טן יוני, 1388; די בריס־קער פּריווילעגיע — אין לאַטייניש, דעם ערשטן יולי, 1388. ס'איז פאַראַן אַ שפּעטערדיקע איבערזעצונג פון דער פּרי־ווילעגיע אין ווייסרוסיש. מען דאַרף געדענקען, אַז דע־מאָלט איז ווייסרוסיש געווען די אָפּיציעלע רעגירונג־שפּראַך פון ליטע. דעם 18טן יוני, 1389, האָט וויטאָווט אַרויסגעגעבן אַ פּריווילעגיע פאַר די גראָדנער יידן אין דער ווייסרוסישער שפּראַך. דער דאָקומענט איז גאַנץ פאַרשיידן פון די טראָקער און בריסקער פריווילעגיעס. די גראָדנער פריווילעגיע איז ניט קיין קאָדעקס בלויז פון געזעץ־פּאַראַגראַפן, ווי עס שטעלן פאָר מיט זיך די טרא־קער און בריסקער פּריווילעגיעס, הגם דער היסטאָריקער קאָן אויך פון זיי אַרויסבאַקומען אינטערעסאַנטן מאַטעריאל וועגן דעם לעבנשטייגער פון די יידן אין יענער תקופה. די גראָדנער פּריווילעגיע אָטעמט פון אַנהויב ביזן סוף מיט אַ פּריש־פּולסירנדיקן לעבן. זי לייענט זיך ממש ווי אַ שפּאַנענדיקע באַשרייבונג פון די פּלעצער און גאַסן, וואו די יידן האָבן געוואוינט. די דעטאַלן דערציילן פון די אָדער יענע יידישע הייזער, וואָס האָבן זיך אָנגע־שטויסן אָן אַ הויז פון אַ געוויסן איוואָן און פון אַ „פּאַן" איוואַן גריגאָראָוויטש, און דאָס שכנות פון פאַרשיידענע קלויסטערס, ווי ווייט זיי זיינען געווען פון דער שול, און וואו עס איז געווען דער בית־עלמין. זייער אויספּיר־לעך וועלן באַהאַנדלט די פּראָפּעסיעס פון די גראָדנער יידן. לייענענדיק די אויבנדערמאַנטע טראָקער און בריס־קער פריווילעגיעס, קאָן מען מיינען, אַז אַ גאָר קענטיקע באַשעפּטיקונג פון די ליטווישע יידן איז באַשטאַנען אין קרעדיט־אָפּעראַציעס. האַנדל וועלט דערמאַנט גאַנץ קורץ, אַ גאַנץ אַנדער בילד באַקומט מען פון דעם גראָד־נער דאָקומענט. מען זעט פון אים, אַז די יידן האָבן געהאַנדלט מיט אַלערליי סחורות אויף דעם שטאָט־מאַרק, אין די גאַסן און אין זייערע קלייטן. זיי באַשעפּטיקן זיך מיט פאַרשיידענע מלאכות, פאַרנעמען זיך מיט ברענע־ריי פון ספּירט און מיט שענקעריי. די יידישע קצבים וועלט דערלויבט פריי אייגנקויפן, שעכטן און פאַרקויפן דאָס פלייש אויף דעם שטאָט־מאַרק און אין זייערע קלייטן, סיי אין גאַנצע טושעס, סיי צעהאַקט, פערטלעכ־וויז. דער גרויספּירשט דערלויבט בפירוש די גראָד־נער יידן צו באַשעפּטיקן זיך מיט פּעלד־אַרבעט און קאָסען היי אויף דעם לאַנד, וואָס זיי באַזיצן, אָדער וועלן אין דער צוקונפט קויפן, צוגלייך מיט די קריסטן, און צאָלן גלייכע שטייערן ווי זיי. ווייטער זאָגט זיך אין דער גראָדנער פריווילעגיע: „און די גראָדנער יידן זאָלן אויך גענייסן אָנדערע רעכט און פרייהייטן, ווי מיר האָבן זיי פראָקלאַמירט אין דער פריווילעגיע פאַר די בריסקער יידן אין יאָר 1388". וויכטיק איז נאָך, אַז די שול און דער בית־עלמין וועלן באַפרייט פון מלוכה־שטייערן.

וויטאָווט'ס הערשאַפט (1386-1430) — א „גאָלדענע תקופה" פאר די יידן אין ליטע

איידער וויטאָווט האָט אַרויסגעגעבן די פריווילע־גיעס, האָט ער זיך באַראטן מיט זיינע הויכע באַאמטע און זיי וועלן דערמאָנט מיט זייערע נעמען און אָמטן. די גראָדנער פריווילעגיע אָבער איז אין דעם פּרט נאָך מער דעטאַליזירט. נאָך דער דאָטע פון דער פריווילע־גיע וועלט געשריבן: „דערביי זיינען געווען אָנוועזנד חשובע מענער: פירשט פיאָדאָר, וואָס איז איצט דער וואָיוואָדע פון לוצק; רימאָן און זשיקמאָנט, מיליטער־לייט און באַיאַרן פון ליטע . . . אין דער אָנוועזנהייט פון אַ סך עדות, וואָס פאַרדינען צוטרוי".

די דריי פריווילעגיעס האָט וויטאָווט, ווי שוין דער־מאָנט, אַרויסגעגעבן אין אָנהויב פון זיין הערשאָפט. רע־גירט האָט ער פון 1386 ביז 1430 מיט אַ שטאַרקער האַנט און גרויס פאַרשטאַנד.

מען דאַרף וויסן, אַז די סטראָטעגישע לאָגע פון דער גיך־אויסגעוואקסענער ליטע איז געווען אַ סכנותדיקע. ניט זיכערער איז געווען די לאָגע פון ליטע'ס מערבדיקן שכן — פוילן. דער אומאויפהערלעכער דייטשישער „דראַנג נאָך אָסטן" איז נאָך פון די 70טע יאָרן פון 14טן יאָרהונ־דערט געווען אין פולן שוואונג ביי דעם דייטשישן רי־טער־אָרדן. דאָס האָט געהאָט געטריבן צו דער דער־נענטערונג צווישן ליטע און פוילן און מיטגעבראַכט די שפּעטערדיקע צונויפגיסונג פון ביידע מלוכות. אין יאָר 1410 האָט וויטאָווט, מיט דער הילף אויך פון פוי־לישן מיליטער, אנטשיידנדיק באַזיגט דעם אָרדן פון די קרייצריטער אין דער באַרימטער שלאַכט פון גרונוואַלד. דאָס האָט אייגנטלעך פאַר אַלעמאָל געמאַכט אַ סוף צו די אָספּיראַציעס פון די דייטשישע ריטער צו פאַרכאַפן ליטע, פוילן און אַנדערע מיזרח־אייראָפּעאישע לענדער. ווי אַזוי אַ נצחון פון די קרייצריטער וואָלט זיך אָפּגע־רופן אויף דעם שיקזאל פון דעם דעמאָלטיקן קליינעם יידישן קיבוץ אין די מדינות פון פוילן און ליטע, קאָן מען זיך לייכט פאַרשטעלן. די ראָד פון דער וועלט־געשיכטע האָט זיך אָבער געדרייט אַנדערש. ליטע און פוילן זיינען דורך דעם „געוואַלטיקן זיג ביי גרונוואַלד" פאַרשוינט געבליבן פון דעם וויטעדיקן דייטשישן „דראַנג נאָך אָסטן". די יידישע פליטים פון דייטשלאַנד, וואָס האָבן אָקערשט געהאָט אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אין ליטע און פוילן, האָבן געקענט ווידער פרייער אָטעמען. דער לאַנגער רעגירונגס־פערייאָד פון וויטאָווטן מיט זיינע פאָליטיש־סטראָטעגישע און עקאָנאָמישע דערגרייכונגען, איז באַצייכנט געוואָרן אָפילו פון די דייטשישע סוחרים, וואָס האָבן דעמאָלט געהאַנדלט מיט ליטע, אַלס אַ „גאָל־דענע צייט". פונקט אַזוי שמ'ט זיין הערשאָפט אין דער געשיכטע פון די יידן אין ליטע.*)

די צאָל פון די יידן אין די גרעסערע שטעט איז געוואקסן. דער פראַנצויזיש־בעלגישער דיפּלאָמאַט און רייזנדער גילבערט דע לאַנוא (Guillbert de Lannoy)

*) Prochaska, A., Dzieje Witolda, 1914, זייט 357.

וואָס האָט באַזוכט טראָק אין 1414, האָט באַמערקט אין זיין באַשרייבונג: „אין טראָק וואוינען דייטשן, ליטווינער און אַ גרויסע צאָל יידן, און זיי האָבן אַלע זייערע באַזונדערע שפּראַכן".

אין די לעצטע יאָרן פון וויטאָווטס הערשאַפט הויבן אָן פאַרמעגלעכע יידן ארענדירן מלוכה־הכנסות — טאַמאָזשנעס, ספּירט־ברענעריין, א. א. וו. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז יחידים און קלענערע גרופּן יידן זאָלן זיך באַזעצן, אויב אפילו בלויז אויף אַ באַשטימטער צייט, אין אַלץ נייע טיילן פון לאַנד — דער עיקר ביי די גרענעצן.

יידישע סוחרים, וואָס פלעגן פאָרן קיין פרייסן, אין דעם לאַנד פון דעם ריטער־אָרדן, זיינען דורך וויטאָווטן געשיצט געוואָרן. מיר ווייסן פון דאָקומענטן, אַז וועגן די ריטער האָבן פאַרפאַלגט די געקומענע יידישע סוחרים, האָט וויטאָווט תיכף אָנגענומען רעפּרעסיווע מיטלען קעגן די פרייסישע סוחרים, וואָס זיינען געקומען האַנדלען אין ליטע. דאָס האָט געצוואונגען די רעגירונג אין פרייסן זיך צו באַגיין מענטשלעך מיט די יידישע סוחרים.*)

דער אָנטייל פון די יידן אין דעם אויסלענדישן האַנדל פון ליטע האָט טאַקע אָנגעהויבן וואַקסן. מען הערט אויך פון האַנדל־נסיעות פון אויסלענדישע יידן קיין ליטע. מיר געפינען דערמאָנט אַ ברעסלויער יידישן סוחר, קלעמענס, אין 1390, וואָס איז געקומען קיין קאַמענעץ־פּאָדאַלסק, וואָס האָט דעמאָלט באַלאַנגט צו ליטע.**)

צווישן די געפאָנגענע, וואָס וויטאָווט האָט געבראַכט פון זיינע קריג־עקספּעדיציעס מיט די טאַטערן, אין סוף פון 14טן יאָרהונדערט, זיינען געווען יידן און קאַראַימער. זיי האָבן פאַרשטאַרקט דעם רבנישן (יידישן) און קאַראַימישן עלעמענט אין טראָק און לוצק.

דער קיניג און גרויספירשט קאָזימיר (1440-1492) פירט וויטאָווטס פּאָליטיק פון וויטאָווט'ן

נאָך וויטאָווטס טויט (1430), האָט דאָס גרויספירשטנטום ליטע איבערגעלעבט 10 יאָר פון אינערלעכע אומרוען. די 52־יאָריקע הערשאַפט אָבער פון קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע קאָזימיר (1492-1440), איז געווען אַ פעריאָד פון רואיקער, נאָרמאַלער אַנטוויקלונג פון דעם יידישן קיבוץ. קאָזימיר האָט זיך ניט אונטערגעגעבן דעם קאַטוילישן קלעריקאַליזם און האָט זיך גאַנץ ענערגיש אַנטקעגנגעשטעלט די אַנטיסעמיטישע טענדענצן פון די הויכע גייסטלעכע. ער איז געווען וועלטלעך אַריענטירט און טאָלעראַנט און געווען באַפריינדעט מיט די הומאַניסטן פון זיין צייט. קאָזימיר האָט ממשיך געווען די פּאָליטיק פון וויטאָווטן בנוגע די יידן. די שטאָטישע אייניקע פון דער גרויסער מאַסע פויערים, און דער אָדל האָט נאָך ניט געשפּילט די ראָליע, וואָס ער האָט אין בערגענומען שפּעטער. דער יד איז געווען כמעט דער איינציקער פאַרמיטלער־עלעמענט אין לאַנד. עס זיינען נאָך ניט געווען אויפגעקומען די באַדינגונגען פאַר אַ קאַנקורענץ מיט יידן. דער רוב מנין ובנין פון די יידן האָט געפירט אַ זייער באַשיידענע עקזיסטענץ. דער רוסישער היסטאָריקער, פראָפעסאָר ליובאָווסקי*), וואָס באַהאַנדלט אָפטמאָל אין אַ וואולגאַרן אַנטיסעמיטישן טאָן די דערפאָלגן פון די ליטווישיידישע ארענדאַטאָרס און רייכע סוחרים, מוז אָבער צוגעבן, אַז „די יידישע מאַסע האָט געלעבט אין אָרעמקייט . . . בלויז צוויי גרופּן ליטווישע יידן האָבן זיך דערשלאָגן צו פאַרמעגן. דאָס זיינען געווען די סוחרים, וואָס האָבן געהאַט געשעפטן מיט אויסלאַנד און די ארענדאַטערס (אָדער אָטקופּשטשיקעס)". דאַנציג, קראָקע און פּויזן זיינען געווען די פונקטן, וואו די טעטיקייטן פון די ליטווישע יידישע גרויסהענדלער האָבן זיך באַזונדערס קאָנצענטרירט. מיר הערן אויך וועגן אַ קאַראַוואַן פון יידישע הענדלער פון טראָק קיין פּאָדאָליע אין יאָר 1453.

די אָרענדאַטערס פון מלוכה־הכנסות האָבן אָנטוויקלט זייער טעטיקייט אין קאַזימירס צייט אין אַ גרויסן פאַרנעם. אין די גרעסערע פונקטן אויף די הויפּט־האַנדלס וועגן, „גאָסטינצעס" אָדער „שליאַכן", ווי מען פלעגט זיי אָנרופן, אויף די גרענעצן און אין די גרויספירשטלעכע ספּירט־ברענעריין האָט מען געקענט אָנטרעפן די יידישע אָרענדאַטאָרס און זייערע „שרייבער", אָנגעשטעלטע, וועכטער א. א. וו. פראָפעסאָר ליובאָווסקי דערקלערט די דערשיינונג מיט דעם, וואָס „דער ליטווישרוסישער מעשטאָנין (שטאָט־ביירגער) האָט זעלטן זיך אָנטשלאָסן אָוועקצואוואַנדערן זיין ווירטשאַפט און זיין זיכערע פרנסה און זיך אָוועקגעלאָזן צו די גרענעצן, צו קאָנטראָלירן דאָרט די דורכפאָרנדיקע העגדלער, האַלטן וועכטער, קרעטשמעס, א. א. וו." „דער יידישער אָרענדאַטער — אונטערגעשטרייכט ליובאָווסקי — האָט זיך געפונען צו דעם געשעפט און האָט די פראָבלעמען לייכט גובר געווען, דורכגעפירט זיי טיכטיק און געוויסנהאַפט".

מיר ווייסן זייער וויניק פון גייסטיקן יידישן לעבן אין די צייטן פון וויטאָווט און קאָזימיר, וואָס האָט געדויערט העכער 100 יאָר. די יידן האָבן געהערט יידיש, ווייסרוסיש און טאַטאַריש. קיעוו איז אין דער צווייטער העלפט פון 15טן יאָרהונדערט געוואָרן אַ צענטער פון תורה־לערנען. קיעוו האָט געהאַט צוויי קהילות: אַ קהילה פון רבנישע יידן און אַ קהילה פון קאַראַימער. די זעלביקע דערשיינונג איז געווען אין טראָק און לוצק. אין אַלע דריי קאַראַימער קהילות האָט אויך געהערשט אַ גייסטיק לעבן. די רבנישע קהילה אין קיעוו אָבער האָט זיך קונה שם געווען דורך דעם פילזייטיקן געלערנטן און רב, ר' משה בן יעקב הגולה. ער איז געווען אַ תלמודיסט, אַ ביבל־קאָמענטאַטאָר, אַ מקובל און אַ פייטן. ער האָט ניט געשטאָמט פון שאַדאָוו, קאָוונער געגנט, ווי עטלעכע געלערנטע האָבן געגלויבט, נאָר מיגלעך פון טוראָוו. געזיין פּראַסקא, 358 *)

זע י. ברוצקוס ארטיקל: "Litauen", Encyclopaedia Judaica באַנד 10, בערלין, 1934. **)

*) Любавскій, Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго Государства до Люблинской Уніи включительно (1569), Москва, 1911.

לערנט האָט ער אין סטאַמבול ביי רבנישע און קאַראַאימישע געלערנטע. אין 1481, וועז ר׳ משה האָט שוין געהאַט געשמ׳ט מיט זיינע חיבורים אין קיעוו, איז אָנגעקומען צו אים אַ בריוו פון שלמה בן אברהם פון קאפא אין דער קרים, וואו ס׳האָט זיך געשריבן: „מען האָט מיר שוין לאַנג דערציילט, אַז אין אייערע קהילות, הן אין דער קאַראַאימישער, הן אין דער רבנישער קהילה, זיינען דאָ פיל, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט תורה". מיר געפינען אויך אין דער רבנישער ליטעראַטור וועגן דער שטאָט קיעוו פון יענער צייט אַזאַ באַמערקונג: „עיר גדולה לאלוקים של חכמים וסופרים הנקראה קיוב אשר עליה יאמרו המושלים כי מקיוב תצא תורה ואור ד׳ מסטארא־דוב". ר׳ משה האָט געפירט וויכוחים מיט די קאַראַאימער אין טראק און לוצק, בשעת ער איז אַהין געקומען, אין 1482, קלייבן געלט אויסצולייזן זיינע קינדער פון דער טאַטעריישער געפאַנגענשאַפט. אַז ער אַליין איז שפּעטער, אין 1506, זייענדיק אין לידע, געפאַנגען געווארן פון טאַטערן, האָבן די רבנישע און קאַראַאימישע יידן פון סולכאט אים אויסגעלייזט און ער איז געווארן אויף דער עלטער געווארן דאַרט רב*).

דער גירוש פון 1495

די לאַגע פון די ליטווישע יידן האָט זיך ניט גענדערט אין די ערשטע יאָרן פון קאַזימירס זון, אלעק־סאַנדער יאַגעלא, וואָס איז געווארן גרויספירשט אין 1492. דריי יאָר שפּעטער אָבער, אין אַפּריל 1495, האָט אַלעקסאַנדער אומגעריכט דעקרעטירט צו פאַרטרייבן די יידן פון ליטע. מען קען זאָגן, אַז די גזירה פון גירוש איז געקומען ווי אַ בליץ פון אַ לויטערן הימל. יידן און קאַראַאימער, (צווישן וועלכע מען האָט דעמאָלט, און הונדערטער יאָרן דערנאָך, קיין אונטערשייד ניט געמאַכט אין די רעגירונגס־קרייזן), האָבן פון אַלע שטעט און דערפער געמוזט פאַרלאָזן דאָס לאַנד ליטע, אויך די וואָס זיינען געווען נאָר צייטווייליק, אַריינגעפאָרן צוליב געשעפט־ענינים.**)

וואָס איז געווען די סיבה פון דעם אויסערגעווייניגלעכן מלוכה־אַקט? די היסטאָריקער גיבן אָן פאַרשיידענע סיבות. עס ווערט אַרויסגעזאָגט אַ מיינונג, אַז די אַגיטאַציע פון די פּוילישע גייסטלעכע האָט גורם געווען צו דעם אַקט פון גירוש. אַלעקסאַנדער איז געווען אַ תלמיד פון דעם פּוילישן גלח און היסטאָריקער יאָן דלוגאָש, וואָס איז געווען אָן אויסגעשפּראָכענער שונא פון יידן.

מיגלעך, אַז דלוגאָש האָט באַאיינפלוסט אַלעקסאַנדערן, און דערביי זיך געשטיצט אויף דעם גירוש פון שפּאַניע מיט דריי יאָר פריער, אין 1492. לויט אָן אַנדער סברה, האָט געקאָנט האָבן אָן איינפלוס אויף אַלעקסאַנדערס באַשלוס די אַנטי־יידישע העצעס פון מאַסקווער הויף, וואָס איז דעמאָלט געווען באַזונדערס צערודערט מחמת דער אויפגעקומענער סעקטע פון די יודאַיזירנדיקע פּראָוואָסלאַווענע קרייזן (אין רוסיש: „יערעס זשידאָוווסטוואויוו־שטשיך") אין נאָווגאָראָד און מאָסקווע. די הייראַט פון אַלעקסאַנדער מיט יעלענען, די טאָכטער פון דעם מאָסקווער גרויספירשט איוואָן דעם 3טן, איז פאַרגעקומען אין פעברואַר 1495, און צוויי חדשים שפּעטער, אין אַפּריל, איז דער גירוש פּראָקלאַמירט געווארן.

פּראָפעסאָר סערגיי בערשאַדסקי, דער באַוואוסטער היסטאָריקער, אַ רוס, אָבער אַ גרויסער קענער פון דער געשיכטע פון די יידן אין ליטע, האָט געהאַלטן, אַז הגם דער רעליגיעזער מאָמענט קען ניט אָוועקגעמאַכט ווערן מיט דער האַנט, האָבן די ווירטשאַפטלעכע סיבות דערצו גורם געווען. די גרויספירשטלעכע קאַסע איז געווען אויף צרות. קאַזימירס מלחמות מיט מאָסקווע און מיט די טאַטערן האָבן פאַראורזאַכט אַ גרויסן דעפיציט. אַלעקסאַנדער האָט געירשנט אַ ליידיקע מלוכה־קאַסע. ער האָט געמוזט לייען געלט ביי די יידישע אַרענדאַטערס (אָט־קופּשטשיקעס) אויפן חשבון פון זייערע קומענדיקע אַרענדע־אָפּצאָלן פון די מלוכה־הכנסות. די חובות זיינען געוואַקסן. נו, האָט אַלעקסאַנדער באַשלאָסן פּטור צו ווערן סיי פון די חובות און סיי פון די יידישע קרעדיטאָרן. דאָס איז געווען אַן אָפּטע פאַסירונג אין דער מיטלאַלטערלעכער געשיכטע — אַלנפאַלס אין דער צענטראַלער און מערבדיקער אייראָפּע. אַלעקסאַנדער האָט געפּרואווט דורכפירן אַזאַ עקספּערימענט צום ערשטן מאָל אין מיזרח־אייראָפּע.

דאָס פאַרמעגן פון די יידן האָט מען קאַנפיסקירט. זייערע פעלדער, געדטנער, הייזער און אַנדער גרונט־באַזיץ איז איבערגענומען געווארן פון דער מלוכה. דער גרויספירשט האָט דאָס אַלץ צעשאַנקען זיינע באַיאַרן, קלויסטערס און צו נייע אינוואַנדערער — דייטשן, שוועדן און אנדערע. די חובות, וואָס מען איז געבליבן שולדיק די פאַרטריבענע יידן, האָט מען געמוזט באַצאָלן דער מלוכה־קאַסע. חובות אויף וועקסלען זיינען דערקלערט געווארן פאַר ליקווידירט.

דאָס רוב יידן זיינען אַוועק קיין פוילן. אַ טייל האָבן אויסגעוואַנדערט קיין קרים. די טראָקער קאַראַאימער האָבן געוואַנדערט קיין „טשערוואָנאַיאַ רוס" (רויט־רוס־לאַנד), וואָס האָט אויך געהייסן רוטעניע אָדער מיזרח־גאַליציע. אַנדערע יידן זיינען אָבער געבליבן אין ליטע אומלעגאל. זיי האָבן זיך פאַראייניקט מיט טאַטעריש באַנדעס און האָבן אין יאָר 1501 געמאַכט אַן איבערפאַל אויף פרייסישע טעריטאָריעס. פון די רייכע יידן האָבן זיך ניט ווייניק געשמדט. דאָס באַווייזט, אַז דער רעליגיעזער מאָמענט האָט יאָ געשפּילט אַ גרויסע ראָליע אין דעם אָקט פון גירוש.*)

*) גענויער ווערן דער אינטערעסאַנטער פּערזענלעכקייט און זיין ליטעראַרישן שאַפן: צינבערג, ישראל, „די געשיכטע פון ליטע־ראַטור ביי יידן", באַנד 5, ניו־יאָרק, 1943.

**) זע די מאַפּע, צונויפגעשטעלט פון פּ. מאַרק, 11טער באַנד. Исторія Еврейскаго Народа, Москва, 1914.

*) אַן אַנאַליז פון דער פאַרגעשיכטע און מאָטיוון פון דער פאַרטרייבונג אין 1495 איז געמאַכט געווארן פון ש. דובנאָוו אין זיין אויסגעצייכנטן אַרטיקל „אַלעקסאַנדער יאַגעלא" אין דעם ערשטן באַנד פון דער Еврейская Энциклопедія פּעטערבורג, 1908. זע אויך דעם שוין ציטירטן אַרטיקל פון ברוצקוס אין Encyclopaedia Judaica.

דער צוריקקער פון די יידן אין 1503

אַכט יאָר לאַנג, פון 1495 ביז 1503, זיינען די פאַר־טריבענע יידן פון דעם גרויספירשטנטום ליטע אָפּגעווען אין שכנותדיקן פוילן, וואָרטנדיק זיי זאָלן זיך קענען צו־ריקקערן אין זייערע היימען. דער פוילישער קיניג יאָן אַלבראַכט, אַ ברודער פון דעם ליטווישן גרויספירטש אַלעקסאַנדער, האָט ניט נאָר אַריינגעלאָזט די פאַרטרי־בענע יידן אין פוילן, נאָר זיי אויך ליבעראַל באַהאַנדלט לגבי שטייערן און אַנדערע אָפּצאָלן, נעמענדיק אין אַכט „די פאַרקלענערונג פון זייער פאַרמעגן און פון זייערע לעבנסמיטלען און די וואַקסנדיקע פאַראַרעמונג", ווי עס שטייט בפירוש אין דער קיניגלעכער פּריווילעגיע פון 1497 לטובות די פאַרטריבענע. אין 1501 איז יאָן אַלבראַכט געשטאָרבן און אַלעקסאַנדער איז געוואָרן קיניג פון פוילן. די פוילישע גייסטלעכע האָבן געוואָלט אויסניצן די סי־טואַציע. דער קיניג, וואָס האָט פאַרטריבן די יידן פון ליטע, זאָל אויך אַרויסטרייבן די יידן פון פוילן, אָדער, צוםווינציקסטן, צווינגען זיי אָנצונעמען דעם קריסטלעכן גלויבן. זיי האָט זיך אָבער ניט איינגעגעבן ביי אַלעקסאַנ־דערן צו פּועלן, ער זאָל אַרויסגעבן אַזוינע דעקרעטן. אַלעקסאַנדער האָט מסתמא פאַרשטאַנען, אַז עס לוינט זיך ניט אַרויסצוטרייבן די יידן פון פוילן, ווייל זיי זיינען גע־ווען אַ זייער שטאַרקער פאַקטאָר אין עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד. ס׳איז צוגעקומען נאָך זייער אַ וויכטיקע סיבה. אַלעקסאַנדער האָט דעמאָלט געהאַלטן אין מיטן אַ מלחמה מיט מאָסקווע, וואָס האָט אָפּגעקאָסט אַלץ מער געלט. אין חודש אַפּריל, 1503, איז ענדלעך געקומען די ישועה אויף די פאַרטריבענע ליטווישע יידן. נאָך אַ באַראַטונג מיט דער „ראַדע", האָט אַלעקסאַנדער באַשלאָסן צוריק אַריין־צולאָזן די יידן קיין ליטע. זיי האָבן באַקומען צוריק זייערע הייזער, קראָמען, געשטנער, פעלדער און לאַנ־קעס, אָבער אונטער דעם באַדינג, אַז די יידן זאָלן אין אַ גרויסער מאָס אָנטשעדיקן די צייטווייליקע באַזיצער פון די גיטער, וועלכע האָבן אינוועסטירט קאַפּיטאַל, כדי די גיטער זאָלן אַריינברענגען מער הכנסה. אייגנטלעך זיינען די איבערנעמער פון די יידישע גיטער געווען גע־צוואונגען פון דער מאַכט אָזוינע קאַפּיטאַלען צו אינוועס־טירן. די צוריקגעקומענע יידן האָבן אויך באַקומען די דערלויבעניש אייגנצומאַנען די חובות, וואָס זיי האָט גע־קומט פון פאַר דעם גירוש.

די מאַכט האָט אָבער געפאָדערט פון די יידן צו באַ־זאָרגן מיט אַלץ, וואָס איז נויטיק, אַן אָפּטיילונג פון טויזנט רייטער פאַר דער ליטווישער אַרמיי. די אַלטע קהילות אין טראָק, גראָדנע, בריסק, לוצק, וולאָדימיר־וואָלינסק (אין יידישער פאָלקסשפּראַך — „לודמיר"), פּינסק און קאָבערין האָבן אָנגעהויבן אַ ניי לעבן. אַרום זיי זיי־נען אויסגעוואָקסן קלענערע ישובים, וואָס האָבן זיך מיט דער צייט דערהויבן צום ראַנג פון קהילות. דער באַזיס פאַר דעם בוי פון דעם יידישן קיבוץ אין ליטע איז אַזוי־אַרום אַוועקגעלייגט געוואָרן באַלד נאָכדעם, ווי די יידן האָבן זיך צוריקגעקערט אין דעם לאַנד.

אויסשפּרייטונג פון די יידן אין 16טן יאָרהונדערט

עס קומט אויף אַ כסדרדיקע אויסשפּרייטונג פון די יידן אין פאַרשיידענע טיילן פון ליטע. יידן באַזעצן זיך בייַ די וואַסער־וועגן, וואָס זיינען געווען אַזוי וויכ־טיק אין יענער עפּאָכע פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער ווירטשאַפט פון לאַנד. יידן באַווייזן זיך אין דעם שטח פון ניעמאַן — אין און אַרום טראָק און גראָדנע, און בייַ די טייכן, וואָס גייען צום פּריפּעט, אין די געגנטן פון בריסק, פּינסק און קאָבערין; די יידן האָבן אָנגעשפּארט ביז די ווייטע מיזרח־גרענעצן פון דער ליטווישער מדינה, קיין בריאנסק און סמאָלענסק. זיי זיינען אָבער דאָרט ניט פאַרבליבן אויף שטענדיק. זיי פלעגן דאָרט זיין בלויז צייטווייליק — צוליב זייערע מיסחרים. דאָס זיינען געווען דאָס רוב אַרענדאַטערס (אָטקופשטשיקעס) פון מלוכה־אָפּצאָלן. יידן באַזעצן זיך אויף די ברעגן פון דער ווילייע און אַנדערע טייכן.

אין ווילנע האָבן יידן אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אין לעצטן פערטל פון 15טן יאָרהונדערט. זייער קהילה־לעבן דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן שפּעטער. בנוגע קאָוונע, וואָס אינטערעסירט דאָ באַזונדערס, איז צו באַמערקן, אַז מיר טרעפן דאָרטן ביזן 16טן יאָרהונדערט נאָר אייגצל־נע יחידים. דער „אָטקופשטשיק" זיוו (אָדער זאב), וואָס איז פארטריבן געוואָרן אין 1495, האָט זיך צוריק אומגע־קערט אין 1503. שפּעטער אין דעם 16טן יאָרהונדערט הערן מיר נאָך וועגן אַ פאָר אַנדערע שטייער־אַרענדא־טערס אין קאָוונע און וועגן דאָרטיקן אָפּטייקער — דוד, אין פאַרלויף פון 16טן יאָרהונדערט איז אנגעגאַנגען אַ ווייטערדיקע, ווי ס׳וויזיט אויס, גרעסערע אייגנוואַנדע־רונג פון די יידן קיין ליטע און זאַמעט.

די לאַגע פון די יידן אונטער דער הערשאַפט פון סיגיזמונד דעם 1טן

דער פוילישער קיניג און גרויספירשט פון ליטע סי־גיזמונד דער 1טער האָט דורך זיין באַשטעטיקונג פון די פריווילעגיעס פון וויטאָווטן, אין 1507, רעהאַביליטירט דעם רעכטלעכן סטאַטוס פון די ליטווישע יידן. אין 1514 האָט ער באַפרייט די יידן פון דער פליכט אויסצושטאַטן אַן אָפּטיילונג פון 1000 רייטער (סאָלדאַטן), פאַרבייטנ־דיק עס מיט אַ שטייער פון 1000 גאָלד־רענדלעך. אין דעם זעלביקן יאָר האָט סיגיזמונד, זיך נויטיקנדיק אין פינאַנציעלע מיטלען פאַר די מילימערישע אָפּעראַציעס קעגן מאָסקווע, פּרובירט שאַפן אַ צענטראַלע אַרגאַניזאַ־ציע פון די יידן אין ליטע, וואָס ער האָט געהאָפט, וועט זיין אין זיינע פיסקאַלישע אינטערעסן. ער האָט באַ־שטימט צו דעם צוועק מיכל יאָזעפאָוויטשן פון בריסק אַלס ראש פון אַלע יידן פון ליטע. דער פּרואוו האָט זיך ניט איינגעגעבן מחמת דער אָפּאָזיציע פון די יידן, און דער פלאָן איז אויפגעגעבן געוואָרן. מיט אַ יאָר שפּע־טער האָבן די יידן אַליין זיך געמומען שאַפן אַזאַ צענטרא־לע אַרגאַניזאַציע, וואָס איז ניט געווען אַרויפגעצוואונגען

פון דער מאַכט, נאָר אויפגעבויט געוואָרן פון די יידישע געזעלשאַפטלעכע כוחות. אַחוץ דורך די פריווילעגיעס איז דער רעכטלעכער מצב פון די יידן רעגולירט געוואָרן פון דעם אַזוי־גערופענעם ערשטן ליטווישן סטאַטוט פון 1529, וואָס איז געווען ווייט פון אומטאָלעראנץ. די היס־טאָריקער באַצייכענען אים אפילו ווי אַ ליבעראַלן דאָקומענט. אַזוי, למשל, האָט דער סטאַטוט באַשטימט, אַז פאַר דער דערמאָרדונג סיי פון אַן אַדעליקן, סיי פון אַ שטאָטישן בירגער און סיי אַ יידן קומט טויט־שטראָף. די פאַמיליע פון דעם מערדער דאַרף אויך באַצאָלן אַ געלט־שטראָף פאַר דעם דערהרגעטן לטובת זיין משפחה. דער סטאַטוט אָבער באַשטימט, אַז די געלט־שטראָף פאַר אַן אַדעליקן אָדער יידישן געהרגעטן זאָל זיין 100 שאָק גראָשן, די משפחה אָבער פון אַ דערהרגעטן שטאָט־בירגער באַקומט בלויז 12 שאָק גראָשן.

סיגיזמונד האָט באַשיצט די עקאָנאָמישע אינטערעסן פון די יידן. דער ליטווישער יידישער סוחר, וואָס האָט געליטן היזקות אין דער פרעמד, האָט געקענט דערוואַרטן שוץ פון דער ליטווישער מאַכט. אינטערעסאַנט איז די דיפלאָמאַטישע קאָרעספאָנדענץ צווישן סיגיזמונדן און דעם מאָסקווער גרויספירשט איוואַן וואַסיליעוויטש וועגן דער באַפרייאונג פון אַרעסטירטע יידישע סוחרים אין סמאָלענסק, וואָס זיינען אַהין געקומען אויפצומאַנען זייערע חובות פון זייערע רוסישע קונדן און וועגן די שאָדנס, וואָס זיי האָבן געליטן.

דאָס יאָר 1539 איז געווען אַן אומרואיק יאָר אין דער געשיכטע פון די ליטווישע יידן. אין שייכות מיט דער רעפאָרמאַציע־פראָפאגאנדע און דער קאַטולישער פראָפאגאנדע קעגן דער רעפאָרמאַציע אין פוילן, האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז פוילישע יידן זיינען מגייר קריסטן צום יידישן גלויבן און פאַרשלעפּן זיי קיין ליטע. די מאַכט האָט באַשטימט אַן אויספאָרשונג־קאָמיסיע, וואָס האָט טאַקע טעראָריזירט די יידישע באַפעלקערונג. אַ יידישע דעפּוטאַציע בעט שוץ ביי סיגיזמונדן, אָבער עס ווערט פאַרשפּרייט אַ נייער בילבול, אַז די יידן פירן אַוועק די גרים קיין טערקיי. די ליטווישע ראַדע דערקלערט אָבער דעם בילבול פאַר גרונטלאָז. סי־גיזמונד פובליקירט אין 1540 אַ ספּעציעלע גראַמאָטע, אין וועלכער דער דאָזיקער בילבול, און אויך אַנדערע בילבולים, ווערן שארף צוריקגעוויזן. אָבער אין דער זעל־ביקער צייט פאַרבאָט דער גרויספירשט ליטווישע יידן צו פאָרן האַנדלען קיין טערקיי אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון אים.

סיגיזמונד האָט אַרויסגעוויזן אַן אָביעקטיוע און גערעכטע באַציאונג לגבי די יידן. און אין זיין צייט, וואָס איז געווען באַלד נאָכן צוריקקער פון גירוש, האָט דאָס ליטווישע יידנטום אויפגעלעבט און זיך פאַרפעס־טיקט. אַ חשד פון קירכלעכן פאַנאַטיזם קען מען זען בלויז אין זיין פאַרבאָט, וואָס איז פאַראַן אין דער זעל־ביקער גראַמאָטע פון 1540, אַז יידן טאָרן ניט דינגען קיין קריסטלעכע אַמען און טאָרן אויך ניט קויפן פּויערים אַלס לייב־אייגענע.

סיגיזמונד־אויגוסט (1548-1572) — אַ ליבעראַלער הערשער

נאָכן טויט פון סיגיזמונדן (1548), האָט די הערשאַפט איבערגענומען זיין זון סיגיזמונד־אויגוסט, וואָס האָט אויך אַרויסגעוויזן אַ בולטן ליבעראַליזם בנוגע יידן. אין דער שטאָט ביעלסק איז אין 1564 פאַרגעקומען אַ בלוט־בילבול אויף בערנאַט אַבראַמאָוויטשן, אַן אָנגעשטעלטן פון דעם גרויסן אַרענדאַטער יצחק בארָאדאווקא. דאָס איז געווען דער ערשטער בלוט־בילבול אין ליטע. אָנגעהעצט צו דעם האָבן די שטאָטישע מעשטשאַנעס, וואָס האָבן שוין געהאַט פאַרפירט אַ קאַמף קעגן די יידישע אַרענדאַטאַרס פון ספּירט־געט־אַנקען. בערנאַט איז געפייניקט געוואָרן מיט אַלע מיגלעכע יסורים און האָט, ווי עס האָט געווייניט־לעך געטראָפן ביי אַזוינע אויספאָרשונגען, זיך דערקלערט שולדיק. שפּעטער אָבער האָט ער פאַר דעם סטאַראָסטע דערציילט, אַז דאָס איז געווען אַן אַרויפגעצוואונגענער מודה־זיין זיך, און אַז דער בילבול איז געמאַכט געוואָרן פון די מעשטשאַנעס, די קאָנקורענטן פון זיין באַלעבאָס, יצחק באַראָדאווקא. דער סטאַראָסטע האָט זיך אָבער געאיילט אויסצופירן דעם פסק און מען האָט בערנאַטן אומגעבראכט. פאַרטרעטער פון די ליטווישע יידן האָבן אָבער זיך באַקלאָגט פאַר דעם פוילישן קיניג און גרויס־פירשט פון ליטע סיגיזמונד־אויגוסטן. ער האָט אַרויס־געגעבן אַ גראַמאָטע, אַז אַזעלכע באַשולדיקונגען קעגן יידן מוזן להבא געמישפט ווערן פון אים אַליין און פון דער ראַדע, און אַז פיר קריסטלעכע און דריי יידישע עדות — מיט אַ גוטן שם — מוזן עדות זאָגן ביי אַזאַ געריכט. אויב אָבער אַזאַ באַשולדיקונג וועט זיך אַרויסווייזן פאַלש און אויסגעטראַכט, זאָל דער בילבול־מאַכער געטויט ווערן. מיט דער דאָזיקער גראַמאָטע איז, פאַרשטענדלעך, סיגיז־מונד־אויגוסט אויסן געווען צו פאַרמיידן אויף להבא בלוט־בילבולים.

בנוגע דעם שוץ פון יידיש־ליטווישע סוחרים אין אויסלאַנד האָט סיגיזמונד־אויגוסט ממשיך געווען זיין פאָטערס פאָליטיק. ער האָט זיך געוועגדט צו איוואַן דעם גרויזאַמען, אין יאָר 1550, ניט צו פאַרבאָטן יידן צו קומען קיין מאָסקווע האַנדלען.

אַנטי־יידישע טענדענצן צווישן „מעשצאַנעס" און אין די קרייזן פון מיטעלן און אַרעמערן אַדל

אין דער רעגירונגס־תקופה פון סיגיזמונד־אויגוסט (1548־1572) זיינען אויפגעקומען יידישע ישובים אויף די גיטער פון דעם גרויס־אַדל, אָדער מאַגנאַטן, און די באַ־ציאונגען צווישן די יידן און די מאַגנאַטן זיינען געווען גוטע. יידן זיינען געוואָרן די פאַרמיטלער פון קרע־דיט־ און האַנדל־אָפּעראַציעס צווישן די מאַגנאַטן און אַנ־דערע קרייזן פון דער באַפעלקערונג. גאַנץ אַנדערש האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרמירן די באַציאונגען צווישן די יידן און דעם מיטעלן און קלענערן אַדל און צווישן יידן און דער שטאָטישער קריסטלעכער באַפעלקערונג. דאָ איז

אַנגעגאַנגען אַ קאַנקורענץ מצד די מעשטשאַנעס, וואָס האָבן זיך אַ סך מאָל באַנוצט מיט אַזעלכע מיטלען, ווי בלוט־בילבולים. גלייכצייטיק איז געווארן סקסן די שינאה פון דעם אָרימען אַדל צו די יידן, מחמת די וויכטיקע ווירט־שאַפטלעכע פֿאַזיציעס וואָס די יידן האָבן פֿאַרנומען. אָט די אַנטי־יידישע קריסטלעכע קרייזן האָבן געפונען זייער פירשפּרעכער פון יידן־האַס אין דעם שרייבער מיכאַלאָן ליטווין, וואָס האָט אין דעם בוך איבער די זיטן פון טא־טערן, ליטווינער און מאַסקוויטאַנער (1550) באַשולדיקט די יידן אין אַלע נידערטרעכטיקייטן. אין דעם בוך זאָגט ער ,אַז „די יידן נעמען אַוועק פון די קריסטן אויף די מערק אַלע מיגלעכקייטן פון מאַכן אַ לעבן". כאָטש מיר זעען קלאָר פון געשיכטלעכע קוואַלן, אַז דער גרויסער רוב ליטווישע יידן האָבן זיך מאַטעריעל שטאַרק געמא־טערט, האָט דעם שרייבער ליטווינ׳ס העצעריי געפונען אַן אָפּקלאַנג ביי די שטאַטישע עלעמענטן און ביי דעם אַדל. אין די סיים־סעסיעס אין ווילנע, אין 1551, און אין דער פּראָווינץ זאַמעט, אין 1559, האָט מען באַהאַנדלט די יידישע פּראָבלעם אין אַן אַטמאָספער פון האַס.

אין דעם גרויסן שטח לאַנד, וואָס ליטע האָט דע־מאָלט געהאַט פאַרנומען, זיינען געווען געביטן, וואו יידן האָבן זיך געפילט פרייער און געווען סאַציאַל אין אַ בע־סערן מצב. ס׳איז אינטערעסאַנט דאָ צו דערמאָנען אַ באַריכט איבער יידן אין די דרומדיקע געביטן פון דער דעמאָלטיקער ליטע (וואַלין, פּאָדאָליע), אין דער מיט פון 16טן יאָרהונדערט, פון אַזאָ הויכגעשטעלטער פערזע־לעכקייט, ווי דעם קאַרדינאַל און פּויפּסטלעכן לעגאַט בייס הויף פון סיגיזמונד־אויגוסט, קאַמענדאַני. דער קאַר־דינאַל פאַרצייכנט וועגן די יידישע אינווואוינער: „זיי זיינען דאָרט פאַראַן אין ניט קיין קליינער צאָל. זיי רופן ניט אַרויס קיין פאַראַכטונג, ווי אין אַנדערע ערטער. זיי מאַכן בכלל ניט קיין לעבן פון אַזעלכע שענדלעכע פרנסות, ווי למשל וואוכעריי און אַנדערע לייכטע גע־שעפטלעך, הגם ס׳געפינען זיך בעלנים אויף דעם אויך צווישן זיי. די יידן באַזיצן לאַנד, פאַרנעמען זיך מיט מיסחר און שטודירן ליטעראַטור, מעדיצין און אַסטראָלא־גיע. זיי אַרענדירן כמעט אומעטום די אָפּצאָלן פון אימ־פּאָרטירטע און טראַנספּאָרטירטע סחורות. טייל יידן זיי־נען זייער פאַרמעגלעך און באַלאַנגען צום קלאַס פון פיי־נע מענטשן. די יידן טראָגן ניט קיין שום ספּעציעלן צייכן אויף זיירע מלבושים, וואָס זאָל זיי אונטערשיידן פון קריסטן. מען דערלויבט זיי צו טראָגן שוועדן און צו זיין באַוואָפנט. זיי גענישן גלייכע רעכט מיט די איבע־ריקע בירגער".*)

ליטווישע יידן, מסתמא די, וואָס זיינען געווען אין נאַענטע פאַרבינדונגען מיט די מאַגנאַטן, האָבן גע־

---

*) זע Tadeusz Czacki: Rozprawa o żydach i Kara-itach, 1807.

דאָרט ווערט געבראַכט אין פּראָצויזיש די ציטאַטע פון אַ וועַרק איבער דעם קאַרדינאַל קאַמענדאָני, וואָס איז דערשינען אין 1614, אין פּאַריז.

טראָגן וואָפן, האַלדזבענדער און קאָסטבאַרע באַצירונגען אויף זייערע גאַרטלען. מיר דערוויסן זיך דערפון גאָר בולט, וויל דער צווייטער ליטווישער סטאַטוט פון 1566 האָט דאָס אויף להבא פאַרבאָטן, נאָכגעבנדיק דעם פאַר־לאַנג פון אָרימן ליטווישן אַדל, וואָס האָט געקוקט דע־רויף מיט גרויס קינאה. דער פּוילישער מלוכה־מאַן און געשיכטע־שרייבער טאַדעאוש טשאַצקי באַמערקט וועגן דעם, אַז דער גרויספירשט סיגיזמונד־אויגוסט האָט מסכים געווען אויף דעם פאַרבאָט, אָבער דערביי דערלויבט יידי־שע פרויען קליידן זיך לויט זייער פאַרמעגן און לויט זייער וואונטש. סיגיזמונד־אויגוסט האָט ניט פאַרבאָטן צו געברויכן פינגער־רינגען מיט אויפשריפטן „ירושלים" און מיט אַ געמעלטן, וואָס האָט פאַרגעשטעלט דעם טייך סמבטיון. אָט דער אינטערעסאַנטער פּרט האָט אַ שייכות מיט דעם לעבנשטייגער פון דעם רייכערן קלאַס יידן פון יענער צייט. דער מיטלעלער קלאַס יידן און די גרויסע מאַסע האָבן געהאַט אַנדערע זאָרגן און זיינען, ווי שוין דערמאָנט, אַ סך אויסגעשטאַנען פון די קריסטלעכע שטאָט־בירגער.

דאָס „מאַגדעבורגער רעכט" פאַרשווערט דעם מצב פון יידישע סוחרים און האַנטווערקער

בעת יידן האָבן אין שפּעטן מיטלאַלטער געוואנדערט פון דייטשלאַנד קיין פוילן און ליטע, זיינען געקומען אַהין אויך דייטשישע סוחרים און האַנטווערקער. סיי זיי, סיי די יידן, זיינען פריינטלעך אויפגענומען געוואָרן פון די פּוילישע און ליטווישע הערשער, וואָס האָבן זיך גע־נויטיקט אין קאַפּיטאַל און אין מענטשן, באַהאַוונטע אין מיסחר און מלאכה, פאַר זייערע ווירטשאַפטלעך־אָפּגע־שטאַנענע לענדער. די יידן האָבן כסדר באַדאַרפט אויסבעטן ביי די הערשער פּריווילעגיעס, לויט דעם מוס־טער פון די פּריווילעגיעס, וואָס זיי האָבן באַקומען אין „גוטע צייטן" אין די לענדער, פון וואַנען זיי זיינען גע־קומען. די דייטשן אָבער האָבן מיטגעבראכט מיט זיך פון דייטשלאַנד זייער „מאַגדעבורגער רעכט" און האָבן געפּועלט ביי דער פּוילישער און ליטווישער מאַכט, אַז דאָס רעכט זאָל אין אַלע פּוילישע און ליטווישע שטעט, אַוואו די דייטשן האָבן זיך באַזעצט, אנערקענט ווערן. די יידן זיינען געווען אויסגעשלאָסן פון דעם מאַגדעבורגער רעכט און זיינען במילא געווען אויסגעשלאָסן פון האַנדל און מלאכה אויף דעם שטח, וואו דאָס מאַגדעבורגער רעכט האָט געהאַט זיין שליטה.

בלויז די טראָקער קאַראַימער דערהאַלטן אין יאָר 1441 מאַגדעבורגער רעכט פאַר דעם שטאָט־פערטל, וואָס זיי האָבן באַוואוינט. דאָס האָט באַטייט פולע אויטאַנאָמיע אין זייערע שטאָטישע ענינים. אין קאַזימירס צייטן האָבן נאָך צוויי שטעט אין דער דעמאָלטיקער ליטווישער מדינה געהאַט מאַגדעבורגער רעכט: ווילנע און קרעמעניץ. די פּריווילעגיע פון מאַגדעבורגער רעכט פאַר די קאַראַימער

אין טראָק איז געווען געבליבן אַן איינצלנע דערשיינונג.*) דאָס מאַדעבורגער רעכט פון די גרעסערע שטעט אין ליטע איז פאַר די יידן געווארן אַ קוואַל פון עקאָנאָמישע צרות. ס׳איז ממש אומגלויבלעך, ווי אַזוי האָבן יידן געקענט זיך דערשלאָגן צו פרנסות אין שטעט מיט מאַגדעבורגער רעכט. דער עקאָנאָמישער קאַמף פאַר די יידן אין די שטעט איז געווען זייער אַ האַרבער. יידן האָבן אָבער מיט אַלע מיטלען געפרואווט זיך איינארדענען, סיי אין מיסחר, סיי אין האַנטווערק ניט קוקנדיק אויף די אַלע מניעות. די שטאָט־פאַרוואַלטונגען, וואָס זיינען געווען אָנגעשטעלט פון ניט־יידן, האָבן באַקעמפט די יידן אויף אַלערליי אופנים. מען האָט יידן באַקעמפט ניט בלויז מיט אויסנאַם־געזעצן, נאָר אויך מיט פעטיציעס צו דער קרוין, און פשוט מיט געוואַלט, מיט פיזישע אַטאַקעס, מיט פאַרגאָמען און מיט בלוט־בילבולים.

אָבער בעת דער עקאָנאָמישער קאַמף מיט די שטאָט־בירגער פאַרשאַרפט זיך אין די שפעטערדיקע יאָרן, אַלץ מער קומט פאָר אין די באַציאונגען פון דעם ליטווישן אַדל צו די יידן אַ זיג־זאָג נאָך דער לובלינער אוניע, (וועלכע אייך אָנגערופן די צווייטע אוניע), וואָס איז פאַרגעקומען אין יאָר 1569.**)

אויף דעם סיים אין לובלין, אין דעם זעלביקן יאָר, וואָס האָט באַשלאָסן די פאַקטישע פאַראייניקונג פון פוילן און ליטע, האָבן די ליטווישע אַדעליקע (שליאַכטע) געפאָדערט, אַז זיי זאָלן זיין די „אָטקופשטשיקעס" (אַרענדאַטאָרס) פון שטייערן און אַנדערע אָפצאָלן פון מילן, ברויערייען, ספירט־ברענעריין און אַז. וו. זיי האָבן אָנגעגעבן דעם מאָטיוו, אַז יידן האָבן פאַרכאָפט די פרנסות, און אַז די ליטווישע שליאַכטע האָט זיך ניט צו וואָס צו נעמן. ווי נאָר אָבער די ליטווישע שליאַכטע האָט דורכגעזעצט איר פאָדערונג און האָט זיך געמומען אין די יאָרן נאָך דער „לובלינער אוניע" צו די נייע פראָפעסיעס, האָט זיך די באַציאונג פון ליטווישן אַדל צו יידן געענדערט צום גוטן. ס׳האָבן זיך איינגעשטעלט פריינטלעכע געשעפט־באַציאונגען, דער אדל (די שליאַכטע) האָט זיך באַדינט מיט יידן אַלס „סובקאָלעקטאָרס", און זייער אָפט זיינען די שליאַכטישע אַרענדאַטאָרס געוואָרן די פיקטיוו טרעגער פון די טראַנזאַקציעס און האָבן אַ דאַנק די אָנגעשטעלטע יידן, געציגן גרויסע הכנסות. די געענדערט באַציאונגען מצד דעם ליטווישן אַדל צו די יידן האָבן גורם געווען צו דעם, וואָס דער אַזוי גערופענער דריטער ליטווישער סטאַטוט פון דעם יאָר 1586 אָנטהאַלט ניט מער די אויבן־דערמאָנטע אָנטי־יידישע באַשטימונגען פון דעם צווייטן ליטווישן סטאַטוט פון 1566.

הייניריך וואָלוֹא, אַ פראָנצויזישער פרינץ — קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע

דער קורצער רעגירונגס־פעריאָד פון דעם קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע, הייניריך וואָלוֹא, אין 1579, קומט נאָך אַ כמעט צוויי־יאָריקער איבערגאַנגס־צייט, וועו די פאַראייניקטע פויליש־ליטווישע מלוכה איז געווען אַן אַ קיניג. אַ טייל היסטאָריקער האָבן אָנגענומען, אַז די הערשאַפט פון הייניריך וואָלוֹא, דעם געוועזענעם פראַנצויזישן פרינץ, אַ פאַנאַטישער קאַטאָליק, וועלכער איז געווען אייגנער פון די וואָס האָבן אַראַנזשירט די באַוואוסטע באַרטאָלאָמעאוס־נאַכט אין פאַריז, דעם 23טן אויגוסט, 1572, איז געווען אַן אומגליק פאַר די יידן. די יידן אָבער, אין יענער צייט, האָבן געהאַלטן הייניריך וואָלוֹאָס דערווייילונג פאַר אַ גליק, ווייל עס האָט לייכט געקענט פאַסירן, אַז עס זאָל דערווייילט ווערן הייניריך וואָלוֹאָס קעגן־קאַנדידאַט, דער מאָסקווער צאַר איוואַן דער גרויזאַמער (גראָזני), וועמעס באַרבאַרישע אויסראָטונג פון די פּאָלאָצקער יידן, אין 1563, איז נאָך געווען אין זכרון פון די יידן אין גאַנץ ליטע. די פרייד, וואָס איוואַן דער גרויזאַמער איז ניט געווארן דער מושל איבער פוילן און ליטע, מאַכט, אפשר, קלאָר דעם פאַקט, וואָס די קראַקאָווער קהילה האָט אַראַנזשירט אַ פייערווערק פאַר דער קרוינונג פון הייניריך וואָלוֹא. אַ יידישטערקישער דיפּלאָמאַט, שלמה אשכנזי, האָט שטאַרק געאַרבעט פאַר הייניריכס דערווייילונג אַלס קיניג. ס׳איז ניט לאַנג צוריק, אויפן סמך פון נייַ־אָנטדעקטע דאָקומענטן באַווייזן געווארן, אַז הייניריך האָט באַשטעטיקט די פריווילעגיעס פון די ליטווישע יידן דעם 6טן מאַי, 1574. אין דעם דאָקומענט ווערט דערקלערט, אַז די יידן שטייען אונטערן רשות פון דעם קיניג און זיינע באַאמטע און אַז זיי געניסן אַלע רעכט פון דעם ליבעראַלן ערשטן ליטווישן סטאַטוט פון 1529.*)

אַ שווערער געראַנגל פאַרן שטיקל ברויט נאָכן עקאָנאָמישן אויפבלי אין סוף 16טן י״ה — אין אָנהויב 17טן י״ה

גרויסע אַרענדאַטערס און סוחרים, וואָס האָבן געפירט האַנדל מיט אויסלאַנד — איז געווען, ווי שוין דערמאָנט אויבן, אַ גאָר קליינע צאָל. די מאַסע פון די יידן האָט געלעבט אין גרויס דחקות. פראָפעסאָר בערשאַדסקי, וואָס האָט געמאַכט אַ גרינטלעכע אויס־פאָרשונג פון יענער עפאָכע, באַשרייבט די עקאָנאָמי־

*) דר. ברוצקוס האָלט, אַז די טראָקער יידן — און ניט די קראָאימער — האָבן באַקומען מאַגדעבורגער שטאָט־רעכט. זע אין דעם בוך „ליטע" זיין אַרטיקל „די אָפשטאַמונג פון די קאַראַימער אין ליטע און פוילן", זייט 198, (רעד.)

**) ווי דערמאָנט אויבן, זיינען זינט 1386 ליטע און פוילן געווען פאַראייניקט דורך אַ פערסאָנאַלע אוניע. דער קיניג פון פוילן איז געווען גלייכצייטיק גרויספירשט פון ליטע. פון 1569 יאָר האָבן ביידע לענדער אויך געהאַט אַ געמיינזאַמען סיים. ליטע האָט אָבער איינגעהיט איר אייגענע פינאַנץ־אַדמיניסטראַציע, אַן אייגענעם טריבונאַל, אַ באַזונדערע אַרמיי מיט אַן אייגענעם העטמאַן. וואָס איז שייך די גרויס פון די דעמאַלטדיקע ביידע מדינות איז כדאי צו באַמערקן, אַז ליטע איז לויטן שטח געווען פיל גרעסער פון פוילן. די יידישע באַפעלקערונג אָבער פון ליטע איז געווען קלענער ווי אין פוילן.

*) אין «Еврейская Старина», 1924, Ленинград, איז געווען גע־דרוקט אַן אַרטיקל פון יוסף קליינמאַן, וואו ס׳ואָגט זיך, אַז ס׳איז ניט ריכטיק, אַז הייניריך וואָלוֹא איז געווען אַן אומגליק פאַר יידן און אַז ער זאָל האָבן ניט באַשטעטיקט די פריווילעגיעס פון די פויליש־ליטווישע יידן.

שע לאָגע פון דער גרויסער מערהייט פון די יידן אין פאָלגנדיקע ווערטער: „די האַנדלס- און קרעדט-אָפּעראַציעס פון דער מאַיאָריטעט יידן באַווּנדערן זיך אין אומזאַץ פון עטלעכע רובל, העכסטנס עטלעכע צענדליק רובל".*) זיי האָבן קרעדיטירט די פּויערים, מעשטשאַנעס און טאָטערן מיט קליינע הלוואה'לעך. דער האַנדל איז על-פּי-רוב געווען אַ זייער אַרעמער. וויכטיק איז אויך אַנצוווייזן אויף דעם, אַז די האַנדל-אָפּעראַציעס האָבן זיך געפּירט אויף דעם געלט, וואָס די יידישע הענדלער פלעגן אַנטלייען ביי פּריצים, באַאמטע, גלחים און מעשטשאַנעס-קריסטן. זייער אָפּט פלעגן די יידן פאַרזעצן זייערע הויז-מכשירים, און אפילו מלבושים, צו קענען אַנטלייען געלט פאַר זייער סחורה-אומזאַץ.

אָבער וואָס נאָענטער צום סוף פון דעם 16טן יאָרהונדערט, האָט זיך די לאָגע, ווי עס ווייזט אויס, עטוואָס געבעסערט. נאָך דער לובלינער אוניע האָט די איינוואַנדערונג פון פאַרמעגלעכע יידן פון פּוילן, טשעכיע און באָהעמיע זיך פאַרשטאַרקט. דאָס האָט אַריינגעבראַכט פרישע קאַפּיטאַלן און ענערגיע אין די אַלטע קהילות פון ליטע און עס זיינען אנטשטאַנען אַ סך נייע יידישע ישובים. די האַנדלס-באַציאונגען מיט אויסלאַנד זיינען געוואַקסן, עס הויבט זיך אַן אינטערעס פאַר געזעלשאַפטלעכע עכע יידישע ענינים, עס קומט אויף אַ צענטראַלע יידישע אַרגאַניזאַציע פאַר רעליגיעזע און דערציאונגס-ענינים. ליטווישע קהילות באַמיען זיך אַראָפּצוברענגען גרויסע תלמודיסטן און רבנים פאַר זייערע קהילות. אין די ערשטע יאָרצענדליקער פון 17טן יאָרהונדערט איז געוואָרן פאַרן ליטווישן יידנטום אַן אויפבוי-תקופה. באַלד אָבער זיינען אָנגעקומען שווערע ווירטשאַפטלעכע קריזיסן, פּאָליטישע סכנות און פיזישע ליידן פאַר טויזנטער ליטווישע יידן. אמת, די צאָל יידן וואָקסט, דער יידישער קאָפּ-שטייער, וואָס האָט באַטראָפן 6,000 גולדן אין יאָר 1590, ווערט געהעכערט פון דער מלוכה אויף 12,000 אין 1626. דער קאָמף פון יידן פאַר זייער עקזיסטענץ ווערט שוועררער. עס גייט אַן אַ האַרטנעקיקער אומאויפהערלעכער שטרייט צווישן יידן און ניט-יידן אין די שטעט. די צאָל יידישע האַנטווערקער ווערט פאַרגרעסערט, אָבער זיי שטויסן זיך אַן אויף די גרעסטע שוועריקייטן. די קריסטלעכע האַנטווערקער-צעכן פאַרוואַרפן די יידישע האַנטווערקער צו אַרבעטן פאַר ניט-יידן, אָדער זיי נויטן די יידן זיך אונטערצואוואַרפן אונטער די ספּעציעלע שווערע רעגולאַציעס, וואָס די צעכן שטעלן אַרויס פאַר יידישע בעל-מלאכות. די קאָנקורענץ צווישן די יידישע און קריסטלעכע סוחרים נעמט אַן זייער שאַרפע פאָרמען. ביידע צדדים וועגן זיך צו דער מאַכט און פאַרלאַנגען איר שטיצע, פאַררופּנדיק זיך אויף גרויספּירשטלעכע פּריווילעגיעס. די מאַגיסטראַטן, וואָס פירן דעם קאָמף אין דעם נאָמען פון די קריסטלעכע סוחרים און האַנטווערקער, אינסצענירן אָנפאַלן אויף יידן. אין 1635-טן יאָר ברעכט אויס אַ פּאָגראָם אין ווילנע, אין 1637-טן קומט פאָר אַ פּאָגראָם אין בריסק. מען צינדט אונטער יידישע הייזער און מען ראַבעווועט יידישע קראָמען. מיט אָט-אַזעלכע טעראָר-מיטלען צווינגען די מאַגיסטראַטן די יידן צו שליסן אָפּמאַכן, וואָס באַגרענעצן זייער רעכט אויף די געביטן פון האַנדל און מלאכה. די אָפּמאַכן ווערן פון יידן ניט אָפּגעהיט, קענען ניט אָפּגעהיט ווערן, ווייל דאָס וואָלט באַטייט אַ ווירטשאַפטלעכער אונטערגאַנג. יידישע האַנטווערקער הויבן אָן גרינדן אייגענע צעכן.*)

די פּאָליטישע סכנות זיינען ניט קלענער פון די אַטאַקעס אויף דעם ווירטשאַפטלעכן פראָנט. די קאָנטער-רעפּאַרמאַציע זיגט, דער יעזואיטן-אָרדן ווערט אַ מאַכט אין ליטע. ער קאָנטראָלירט די דערציאונג. די סטודענטן פון גייסטלעכע סעמינאַרן רודפן יידן און זיינען, געווייגלעך, די אַוואַנגאַרדן פון באַנדעס פּאָגראָמשטשיקעס. עס הערשט אַ שטענדיקע מורא אויף דער יידישער גאַס פאַר די „שיילער-גלויפן". אַן אַנטיסעמיטישע ליטעראַטור פאַרגיפטעט די קריסטלעכע באַפעלקערונג.

דער חורבן דורך דער מאַסקווער אינוואַזיע. אָנהויב פון עמיגראַציע קיין מערב-אייראָפּע

די גזירות ת"ח ות"ט (1648-1649) אין אוקראינע זיינען געווען דער שרעקלעכער אויפברויז צו אַ יאָרצענדליק פון פּאָגראָמען, שחיטות, מגפות, וואָס האָבן חרוב געמאַכט אויך גרויסע טיילן פון דעם ליטווישן יידנטום. אין 1655 האָט צאַר אַלעקסיי מיכאַילאָוויטש פאַרנומען ווילנע און אַנדערע ערטער אין ליטע און ווייסרוסלאַנד. די רוסישע אַרמייען, מיט די קאָזאַקן-אָפּטיילונגען פון באָגדאַן כמעלניצקי, ברענגען אימה און חורבן אויף די יידישע קהילות אין ווילנע, מאָהילעוו, וויטעבסק, סטאַרי-ביכאָוו א. א. די קריסטלעכע שטאָטישע באַפעלקערונג האָט אָפּט באַגריסט דעם שונא פון לאַנד און זיך געפּרייט, וואָס זיי קענען פריי מאָרדן די יידן. אין די שוידערלעכע יאָרן זיינען אַ סך יידן אויסגעהרגעט געוואָרן. אַנדערע זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן קיין רוסלאַנד — קיין קאָזאַן, קאָלוגא און ניזשני-נאָווגאָראָד. אַ סך יידן זיינען געלאָפן קיין עסטרייך, דייטשלאַנד און האָלאַנד. גאַנצע קהילות אין ליטע זיינען חרוב געוואָרן. די נויט פון די וואָס זיינען געבליבן לעבן, איז געוואָרן געוואָלטיק גרויס. דער וועד ליטע, די העכסטע צענטראַלע אינסטיטוציע פון די ליטווישע יידן**) האָט אָנגענומען מיטלען ווידער אויפצוריכטן די קהילות און צו העלפן די געליטענע. די ליטווישע מאַכט, נעמענדיק אין אַכט די שווערע יידישע לאָגע, האָט געמאַכט פאַרשיידענע שטייער-הנחות און אַנדערע פאַרלייכטערונגען. דער וועד און די קהילות האָבן אָבער געמוזט מאַכן הלוואות, כדי צו צאָלן די שטייערן דער רעגירונג און כדי צו דערהאַלטן די יידישע אינסטיטוציעס. די חובות האָבן געהאַלטן אין איין וואַקסן

*) דאָס הייסט, לויט דער וואַלוטע פון רובל אין 1883, ווען בערשאַדסקי האָט די וועריטע געשריבן.

*) זע מיין אַרטיקל אין דעם בוך „ליטע": „יידישע מלאכה און בעל-מלאכה-צעכן אין ליטע".

**) זע מיין אַרטיקל אין דעם בוך „ליטע": „דער וועד ליטע, זיין סטרוקטור און די ראָליע זיינע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן".

און די פאַראַרעמונג פון די יידן איז געווארן אַלץ גרעסער. די מלחמה פון די שוועדן מיט רוסלאַנד און פוילן, אין אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט, האָט געבראַכט וויי־טערדיקע צרות, מגפות און קריג־קאָנטריבוציעס. די ירידה פון ליטווישן יידנטום, סיי אויפן פּאָליטישן, סיי אויפן ווירטשאַפטלעכן געביט, גייט אָן אַלץ ווייטער אין משך פון דעם 18־טן יאָרהונדערט.

עקאָנאָמישע ירידה איז גורם צו אַ סאָציאַלער דיפערענציאַציע

אונטער דעם פּאָליטישן און עקאָנאָמישן דרוק קומט פאָר אַ פאַרשאַרפטע דיפערענצירונג פון דער יידישער געזעלשאַפט. די מנהיגים פון די קהילות, וואָס ציען אָפט אַרויס דעם לעצטן גראָשן פון דער פאַראַרעמטער יידישער באָפעלקערונג, כדי צו פאַרקלענערן די חובות פון די קהילות, ווערן שטאַרק פאַרהאַסט ביי כמעט אַלע יידישע שיכטן, איינשליסנדיק אַ טייל גבירים, וואָס ווערן אויך שווער באַשטייערט. דער המון פּרואוט זיך איינצורעכן די מאַכט פון דער קהילהשער אָליגאַרכיע. מיר זעען אַ ביישפּיל פון אַ פאַראייניקונג פון המון, פון אויפגעקלערטע עלעמענטן און איינצלנע גבירים, וואָס זיינען צוזאַמען אַרויסגעטראָטן אין קאַמף קעגן דער קהילה אין ווילנע, אין דער אַזוי־גערופענער מחלוקת־הרב. דער דעמאָלטיקער ווילנער רב, שמואל בן אביגדור, האָט אַ סך מאָל זיך געהאָט אָנטקעגנגעשטעלט קעגן דעם ווילקיר פון די פּרנסים פון דער ווילנער קהילה. אין די יידישע אינערלעכע סאָציאַלע און קאָמונאַלע קאַמפן זיינען אַריינגעצויגן גרויסע מלוכה־אָנגעשטעלטע, מאָגנאַטן און קאָטוילישע גייסטלעכע, און דאָס האָט נאָך מער צעפלאַקערט די ליידנשאַפטן אין דער יידישער געזעלשאַפט פון יענער צייט.

אָבער ניט געקוקט אויף דעם אויסערלעכן חורבן, דער עקאָנאָמישער ירידה און די סאָציאַלע שטרייטיקייטן, באַווייזט דאָס ליטווישע יידנטום אַ וואונדערלעכן אינערלעכן כוח פון זעלבסט־דערהאַלטונג — ביאַלאָגיש און קולטורעל. נאָך אַלע קאָטאַסטראָפעס און אויסוואנדערונגען, אין משך פון די יאָרן פון 1648 ביז 1720, פאַרמערט זיך פונדעסטוועניגער גאָנץ באַדייטנדיק די יידישע באָפעלקערונג.

יידן האָבן זיך געלאָזט גיין אַלץ טיפער אין לאַנד, צו די פאַרוואָרפענע שטעטלעך און דערפער, וואו די פּריצים און פּויערים האָבן זיך געוויטיקט אין יידישע האַנטווערקער, אַרענדאַטערס פון קרעטשמעס, פאַרמיטלער, קרעמער און הענדלער. אַזוי אַרום צעוואקסט זיך מער די צאָל יידישע ישובים. דאָס האָט אָנגעהויבן ווערן באַזונדערס מערקבאַר אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט. די צאָל פון יידישע ישובים האָלט אָן איר וואוקס במשך דעם גאַנצן 18טן יאָרהונדערט. אין די דאָזיקע 150 יאָר איז זיכער צוגעקומען אין זאַמעט און אין ווילנער געגנט, אין די שטעטלעך און דערפער, איבער הונדערט יידישע ישובים. ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט דערגרייכט די צאָל פון די יידן אין דעם גרויספירשטנטום פון ליטע אָן ערך אַ פערטל מיליאָן.

ווילנע און קאָוונע

ווי האָט עס געהאַלטן מיט ווילנע און קאָוונע, די צוויי צענטערס, וואָס זיינען צום נאָענטסטן די ליטווישע יידן? ווילנע איז אין מיטן פון 18טן יאָרהונדערט שוין געווען די גרעסטע יידישע קהילה אין ליטע. לויט דער ציילונג פון 1766 האָט דער ווילנער יידישער קיבוץ געהאַט 5,316 נפשות, ניט אַרייַנגערעכנט קינדער, יינגער פון איין יאָר. די ווילנער יידן האָבן דעמאָלט געפירט אַ שווערן קאַמף מיט דעם שטאָט־מאָגיסטראָט, מיט די קריסטלעכע סוחרים און האַנטווערקער. דאָס גליק פון די ווילנער יידן איז געווען, וואָס אַ סך הייזער און גאַנצע קוואַרטאַלן, וואו די יידן האָבן געוואוינט, האָבן געהערט צו פּריצים, גלחים אָדער קלויסטערס, מיט וועלכע די יידן האָבן געקאָנט ווי ניט איז דורכקומען. וואָלטן די הייזער און די קראָמען געהערט צו שטאָטישע מעשטשאַנעס וואָלט נאָך ערגער געווען.

דער קהל האָט געריסן שטייערן פון די יידן אויף אַלע מיגלעכע אופנים, כדי צו דערפילן די התחייבותן פאַר צרכי־ציבור און פאַר די צינזן, וואָס זיינען אָנגעוואקסן, מחמת די קהילה איז געווארן אַלץ אַ גרעסערער בעל־חוב. ס׳איז געווג אָנצוואוייזן, אַז די חובות פון ווילנער קהל האָבן באַטראָפן אין יאָר 1766 אַ סומע פון 722,800 גילדן, וואָס איז געווען די גרעסטע סומע צווישן די חובות פון אַלע קהילות אין ליטע.

דער קאָוונער יידישער קיבוץ איז זיך צעוואקסן שפּעטער. אין 1766טן יאָר האָט די צאָל יידן אין קאָוונע באַטראָפן קוים טויזנט נפשות. די יידן האָבן געמעגט וואוינען בלויז אויף צוויי גאַסן — זאַמקאָווע און פאָווילייסקע. די שטאָט קאָוונע איז בכלל געווען פאַרבאָטן פאַר יידן נאָך פון אַלטע צייטן. די קאָוונער מעשצאַנעס האָבן געהאַלטן פאַר זייער חוב אַכטונג צו געבן ניט צוצולאָזן קיין יידן אין קאָוונע. די שטאָט־בירגער האָבן געהאַט אַרויסבאַקומען אַ באַשטעטיקונג אויף דעם פאַרבאָט קעגן יידן זיך צו באַזעצן אין קאָוונע פון קיניג יאָן סאבעסקי, אין 1682. נאָך מיט צוויי הונדערט און צען יאָר פריער, אין 1472טן יאָר, האָט שוין קאַזימיר דער 4טער געהאַט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, וואָס האָט פאַרבאָטן יידן אַריינצופאָרן קיין קאָוונע. די גזירה קעגן יידישן וואוינערעכט האָט אַזוי־אַרום זיך געצויגן נאָך פון סוף מיטלאַלטער, וועו אין קאָוונע האָט עקזיסטירט אַ „קאָנטאָר" פון דעם מעכטיקן „האַנזאַ־בונד" *), וואָס האָט ניט צוגעלאָזן קיין יידן וואוינען און האַנדלען אין די אַלע שטעט אין צפון־אייראָפּע, וואו די „האַנזאַ" האָט געהאַט צו זאָגן איר דעה. פון דער אַלטער צייט נאָך האָבן די שטאָט־בירגער פון קאָוונע זיך איינגעזאפט מיט אַ שטאַרקן גייסט פון אומטאָלעראַנץ און האָס קעגן יידן. אַזוי שפּעט ווי אין 1753, איז געקומען אַ גזירה אויף דעם הייפעלע קאָוונער יידן, זיי זאָלן פאַרלאָזן די צווויי גאַסן, זאַמקאָ־

*) דער „האַנזאַ־בונד" איז געווען אַ פאַראייניקונג פון די גרויסע דייטשישע האַנדל־שטעט צו באַשיצן זייערע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע רעכט.

וועַ און פֿאַוויליייסקע, אויף וועלכע זיי האָבן געוואוינט און זיך באַזעצן אין אַן אַנדער געגנט (אויף די סטאַראָסטינסקע פֿלעצער). אין 1761 איז פֿאַרגעקומען אַ צוויי־טער גירוש. דער בורגמייסטער (מעיאָר) פון קאָוונע האָט גלייכצייטיק אַרגאַניזירט אַן אכזריותדיקן פֿאָגראָם. יידישע זיינען אונטערגעצונדן געוואָרן, די שול איז פֿאַרברענט געוואָרן. די יידן זיינען געלאָפֿן און האָבן זיך באַזעצט אין דער פֿאָרשטאָט ווילייאמפּאָל, וואו אַ טייל יידן האָבן זיך געהאָט גראָטעווטע ביים פריערדיקן גירוש פון 1753. דאָרט האָט געהאָט די מאַכט דער ווילנער ווָאיוואָדע, פירשט קאַרל סטאַניסלאַוו ראַדזיוויל. די פֿליטים האָבן געפונען ביי אים שוץ, און פון דער צייט אָן האָט זיך אַנגעהויבן די געשיכטע פון ווילייאמפּאלער יידישן ישוב. אָבער יידן האָבן ניט געוואָלט און יאָרנלאַנג געקעמפט בטל צו מאַכן די גזירה פון דעם גירוש־קאָוונע. דאָס האָט זיך לסוף איינגעגעבן אין 1783טן יאָר. אין דער דאָזיקער שתדלנות האָבן זיך אַ סך מתעסק געווען די ברידער אברהם און משה סאָלאָוויטשיק. די פֿאַרטריבענע יידן פון קאָוונע האָבן דערהאַלטן צוריק זייערע הייזער און פֿלעצער. די שולדיקע קריסטלעכע איינוואוינער. וואָס האָבן גורם געווען דעם פֿאָגראָם, זיינען באַשטראָפט געוואָרן. ר׳ שמואל הקטן פון ווילנע, וואָס האָט זיך געהאָט באַזעצט אין קאָוונע און איז געוואָרן דאָרטן דער סופר פון דער קהילה, איז געווען פון צווישן די אַנטלאָפענע קיין ווילייאמפּאָל. ער איז דער מחבר פון „מגילת קובנה״, וואו ער באַשרייבט דעם גירוש פון קאָוונע און די צוריקקערונג פון די פֿאַרטריבענע. דער נס פון בטל־מאַכן די גזירה איז געשען אין אַ דינסטיק, א׳ אדר שני, שנת תקמ״ג (1783). די מגילה פלעגט אַמאָליקע יאָרן געלייענט ווערן אין קאָוונע אין אַלטן בית־המדרש, אין טאָג פון שושן־פורים.

גייסטיק־קולטורעלער אויפשטייג אין 17טן און 18טן יאָרהונדערט

ליטע איז געוואָרן אַ גרויסער, אפשר, דער גרעסטער יידישער צענטער פון גייסטיק קולטורעלן לעבן אין 17טן און 18טן יאָרהונדערט. די טראדיציע פון ר׳ שלמה לוריע אין בריסק און ר׳ מרדכי יפה אין גראָדנע אין 16טן יאָרהונדערט איז ממשיך געוואָרן אין 17טן יאָרהונדערט דורך אָזעלכע רבנים און געלערנטע ווי ר׳ מאיר ב״ר שאול וואל, ר׳ יואל סירקין, ר׳ יהושע העשל (מחבר פון „פני יהושע״), ר׳ שבתי כץ (מחבר פון „שפתי כהן״), ר׳ אהרון שמואל קוידאַנאָווער, ר׳ משה רבקש (מחבר פון „באר הגולה״). אויב די נעמען פון די ליטווישע רבנים און לומדים אין דער ערשטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט האָבן ניט דעם גלייכן אָנזען פון זייערע פֿאָרגענגער, באַווייזט זיך אָבער אין דער צווייטער העלפט פון דעם יאָרהונדערט ר׳ אליהו ב״ר שלמה זלמן — דער ווילנער גאון — דער גרעסטער אויטאָריטעט און גייסטיקער פירער פון דעם ליטווישן יידנטום. ליטע האָט אין יענע יאָרהונדערטער אויך אַרויסגעבראַכט געלערנטע אויף אַנדערע געביטן, אַחוץ תלמוד און פוסקים, ווי למשל, דיקדוק, קבלה און פילאָזאָפיע. עטוואָס איזאָלירט, לויט זיינע גייסטיקע אינטערעסן, שטייט ר׳ יחיאל בן שלמה היילפּערן. הגם רב אין מינסק פון 1746־1771 און אַ באַוואוסטער תלמודיסט, באַקעמפט ער דעם פילפול און קלייבט אויס אַ געביט, וואָס איז דעמאָלט כמעט געווען אינגאַנצן פֿאַרנאַכלעסיקט — היסטאָריאָגראַפיע. ער איז דער פֿאַרפאַסער פון „סדר הדורות״ — אַ געשיכטלעך ווערק, דאָס איינציקע אין יענער עפּאָכע פון יידיש־ליטווישן גייסטיקן שאַפן, אויב מען נעמט ניט אין באַטראַכט די כראָניקעס פון די רבנים פון 17טן יאָרהונדערט אין בער די גזירות פון ת״ח ות״ט און פון די שפּעטערדיקע יאָרן.

אַ גרויסע ראָליע האָבן געשפּילט אין דעם געזעלשאַפטלעכן און גייסטיקן לעבן פון די ליטווישע יידן אין יענע צייטן דאָקטוירים, וואָס האָבן שטודירט אין אויסלאַנד, על־פי רוב אין דעם אוניווערזיטעט פון פּאַדוּאַ. זיי האָבן פֿאַרשפּרייט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אַלגעמיינע ידיעות און דורך דעם צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דער השכלה־באַוועגונג, וואָס הייבט זיך אָן סוף 18טן יאָרהונדערט. דער בייטראָג פון ליטווישן יידנטום צו דער אַנטוויקלונג פון דער העברעאישער שפּראַך און פון דער יידישער פֿאָלקס־שפּראַך און אונדזערע ביידע ליטעראַטורן, איז אַלעמען באַקאַנט און ווערט אָפּגעשאַצט ווערן אין דעם זאַמלבוך אין פֿאַרשיידענע אַרבעטן. דאָ, אין דעם אַלגעמיינעם איבערבליק מוז אָבער דערמאָנט ווערן דער מחבר פון דעם פּאָפּולערן „קב הישר״, הירש קוידאַנאָווער, אַ ייד פון ווילנע. די חסידות־באַוועגונג פון ליטע האָט אַרויסגעבראַכט אַזאַ פערזענלעכקייט ווי ר׳ שניאור זלמן, דעם גרויסן קעגנער פון דעם ווילנער גאון. בשעת די צוויי ריכטונגען — די אָרטאָדאָקסיש־רבנישע און די חסידישע באַקעמפן אייגע די אַנדערע אַזוי שטאַרק ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט, באַהעפטן זיך אַנדערע יידישע קרייזן אין ליטע מיט דער השכלה־באַוועגונג, וואָס איז אויפגעקומען אין בערלין און קיניגסבערג. די ראַציאָנאַליסטיש־אויפקלערערישע השכלה־באַוועגונג ווערט אַ גרויסע טרייב־קראַפט אין יידישן לעבן אין 19טן יאָרהונדערט. זי איז גורם צו אַ סך קולטורעלע און סאָציאַלע דערשיינונגען אין יידישן לעבן, ווי די נייע העברעאישע ליטעראַטור, די יידישע פֿאָלקס־ליטעראַטור, נייע עקאָנאָמישע טענדענצן, פּראָדוקטיווירונג פון דער יוגנט, אַרגאַניזאַציע פון קאָאָפּעראַטיוון. גרויס איז אויך דער בייטראָג פון ליטווישן יידנטום צום קאַמף פאַר פאָליטישער יידישער גלייכבאַרעכטיקונג אין רוסלאַנד.

די ליטווישע יידן אונטער דער הערשאַפט פון רוסלאַנד

אין יאָר 1772 איז פֿאַרגעקומען די ערשטע טיילונג פון פוילן. רוסלאַנד האָט באַקומען דעם געביט פון רייסן, אָדער ווייסרוסלאַנד, וואָס איז געווען באַפעלקערט פון אַ היפשער צאָל יידן. די גרעסטע קהילות זיינען געווען איז ויטעבסק, מאָהילעוו און שקלאָוו. די רוסישע מאַכט האָט דעם געביט צעטיילט אין צווי גובערניעס, די פֿאָלאָצקער

(שפּעטער וויטעבסקער) גובערניע און מאָהילעווער גובערניע. אויפן סמך פון דער צווייטער פּוילישער טיילונג, פון 1793, האָט רוסלאַנד אַנעקסירט אַ שטח לאַנד, וואָס איז אַנגערופן געוואָרן מינסקער גובערניע. די דריטע צעטיילונג פון פּוילן האָט באַרייכערט די רוסישע אימפּעריע מיט דעם גרעסטן טייל פון זאַמעט און שכנותדיקן געביט, מיטווילנע א. א. וו. צווישן גובערניעס זיינען אין רוסלאַנד צוגעקומען — וויל̈נער און סלאָנימער (שפּעטער גראָדנער) גובערניע. אין 1842 איז אָרגאַניזירט געוואָרן די קאָוונער גובערניע פון טיילן פון דער ווילנער און אַנדערע שכנות־דיקע גובערניעס.

די דאָזיקע גובערניעס, פון וועלכע פריער איז געווען באַשטאַנען ליטע, זיינען פון ניקאָלאי דעם ערשטן אָנגעפּופּן געוואָרן „צפון־מערב געביט“ (סעוועראָ־זאַפּאַדני קראַי). ניקאָלאַי האָט בפירוש פאַרבאָטן אין זיין אוקאַז צו געברויכן דעם טערמין „ליטע“. יידישע אָרעמ־קייט און נויט, וואָס איז געווען אַ ירושה פון דער אַלטער פּויליש־ליטווישער מדינה, האָט גורם געווען, אונטער דער רוסישער הערשאַפט, צו אויסוואַנדערונגען אין אַנדערע רו־סישע געגנטן. יידן פון ווִיטעבסק און מאָהילעווער גובער־ניעס האָבן געוואַנדערט אין 1782 אין טאוריטשעסקער און יעקאַטערינאָסלאָווער געגנטן, וואָס זיינען דעמאָלט נייַ־קאָלאָניזירט געוואָרן פון דער רוסישער מאַכט. נאָך דעם יאָר 1793 איז אויך פאָרגעקומען אַן איבערוואַנדערונג פון ליטווישע יידן קיין קיעווער, טשערניגאָווער און פּאָלטאָווער גובערניעס. אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונ־דערט האָבן יידן פון ווייסרוסלאַנד, ליטע און קורלאַנד, (ס׳רוב קורלענדער זיינען געווען אויסוואַנדערער פון לי־טע), איבערגעוואַנדערט אין די אַגריקולטורעלע קאָלאָניעס פון כערסאָנער און יעקאַטערינאָסלאָווער גובערניעס.

די צפון־מערב פּראָווינץ איז געווען אַ טייל פון דעם תחום־המושב (טשערטאַ אָסעדלאָסטי), און די יידן פון דעם געביט האָבן געטיילט אַלע איבערלעבענישן און צרות מיט די איבעריקע יידן פון דער „טשערטאַ“.

די געשיכטע פון יידן אין צפון־מערב געגנט איז ענג פאַרקניפּט מיט דער געשיכטע פון גאַנצן רוסישן יידן־טום. די יידישע פּערזענלעכקייטן פון ליטע טרעטן אַרויס אין אַן אַקטיוואַר ראָליע ניט נאָר אין דער געשיכטע פון זייער געגנט, אָבער אויך אין דער געשיכטע פון כלל־ישראל אין רוסלאַנד.

שוין פון די ערשטע יאָרן אָן, זינט דאָס לאַנד איז אַריבער צו דער רוסישער מאַכט, האָט זיך געמערקט אין די רעגירונג־קרייזן צוויי טענדענצן. ס׳הערשט אַ טענ־דענץ, אַז יידן זאָל פאַרבאָטן ווערן צו האָלטן אין אַרענ־דע שענקען אין די דערפער, ווייל דאָס איז כלומרשט שעדלעך פאַר דעם עקאָנאָמישן און מאָראַלישן וואוילזיין פון די פּויערים און אַז יידן זאָלן בכלל אַריבערגעפירט ווערן פון דערפער אין די שטעט. די צווייטע נעגאַטיווע טענדענץ איז באַשטאַנען אין פאַרשמעלערן די פּרעראָגא־טיוון פון קהל. אין אָנהויב האָט די רוסישע מאַכט דער־לויבט יידן אַריינצוטרעטן אין דעם קלאַס פון סוחרים און מעשטשאַנעס און צו זיין מיטגלידער פון שטאָט־פאַר־וואַלטונגען. שפּעטער האָבן די יידן פאַרלוירן דאָס רעכט צו זיין ראַטמענער.

אין דעם יאָר 1800 מאַכט דער רוסישער סענאַטאָר און דיכטער דערזשאַווין, אין אויפטראָג פון דער רעגירונג, אַן אויספאָרשונג פון דער יידישער אין רייסן, (ווייסרוסלאַנד). דער פּראָיעקט וואָס ער האָט אויסגעאַר־בעט איז געווואָרן אַ וויכטיקער היסטאָרישער דאָקומענט. ער האָט געגעבן דעם אָנשטויס צו באַהאַנדלען דאָס יידי־שע פּראָבלעם אין אַ ריי רעגירונג־קאָמיסיעס אין פאַרלויף פון 19טן יאָרהונדערט און שפּעטער. אין 1802 הייבט אָן אין פּעטערבורג זיין אַרבעט דער „יידישער קאָמיטעט“, וואָס רופט אַרויס אַלס עקספּערטן יידישע פאָרשטייער, צווישן אַנדערע דעם באָוואוסטן נאָטע נאָטקין פון שקלאָוו, כדי זיך צו באַראַטן מיט זיי וועגן די פּראָיקטירטע רע־פאָרמען. ס׳פאָרשטייט זיך, אַז מיט דער מיינונג פון די יידישע עקספּערטן האָט מען זיך ניט פיל̈ געריכטנט. דער קאָמיטעט אַרבעט אויס דעם „סטאָטוט וועגן יידן“ (1804), וואָס האָלט פאָר נויטיק צו פאַרווערן יידן האָלטן קרעטש־מעס אין די דערפער און צו באַגרענעצן די טעטיקייט פון קהל אויף רעליגיעזע און פיסקאָלישע ענינים. עס ווערן אָבער פּראָיעקטירט געוויסע פּריווילעגיעס פאָר יידן ערד־אַרבעטער, האַנטווערקער און אינדוסטריעלע אַרבעטער און צו דערלויבן יידן אַריינצוטרעטן אין מלוכהשע בילדונג־אַנשטאַלטן. די אַרויסטרייבונג פון יידן פון די דערפער, וואָס הייבט זיך אָן אין 1808, רופט אַרויס אַ בהלה צווישן די יידן אין דער צפון־מערב געגנט. אין די הויכע רעגי־רונג־ספערן הויבט מען אָן צו באַגרייפן, אַז די פּראָ־פּינאציע־רעכט פון די פּריצים, אָבער ניט די יידישע שענ־קערס, זיינען דער עיקר שעדלעך פאָר די פּויערים און אַז עס איז ניט מיגלעך אַריבערצופּירן אַלע יידן פון די דער־פער אין די שטעט.*)

דער קריג פון 1812 ציט אויף אַ ווילע אָפּ די אויפ־מערקזאַמקייט פון דער מאַכט צו די יידישע פּראָבלעמען. בשעת דער מלחמה און אין די ערשטע נאָך־מלחמה יאָרן שווימען אַרויף די אַזוי־גערופענע יידישע דעפּוטאַטן ביי דעם רוסישן הויפּט־שטאָב, זונדל זאַנעבערג פון גראָדנע און אליעזר דילאן פון נעסווִיזש, ביידע ליפּעראַנטן פאָר דער רוסישער אַרמיי, וואָס האָבן זיך משתדל געווען לטובת יידן אין פּעטערבורג. אָט די טעטיקייט איז ווייטער גע־פירט געוואָרן אין די יאָרן פון 1818 ביז 1825 פון „דער יידישער דעפּוטאַציע“ — פון זעקס דעפּוטאַטן פון ליטע און רייסן (ווייסרוסלאַנד) וואָס זיינען אויסגעקליבן געוואָרן אויף אַ קהילה־צוזאַמענפאָר אין ווילנע. אין דער צייט האָט אָבער שוין גובר געווען די רעאַקציע, וואָס איז כאַראַקטע־ריסטיש פאָר די לעצטע יאָרן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן. אין יאָר 1823 באַנייען זיך גירושים פון יידן פון די דערפער און אין דעם זעלביקן יאָר ווערט אינסצענירט

*) די דאָזיקע מיינונג איז אויסגעדריקט געוואָרן אין אַ מע־מאָראַנדום פון דעם קאָמיטעט אונטערן פאָרזיץ פון סענאַטאָר פּאָפּאָוו. דער מעמאָראַנדום האָט ניט געהאַט קיין גרויסע וויר־קונג אויפן שיקזאל פון די יידן. מ׳האָט בלויז אָפּגעהאַלטן אויף אַ פּאָר יאָר די אַרויסשיקונג פון די יידן פון די דערפער.

דער בלוט־בילבול אין וועליזש. דאָס יאָגן יידן פון די דערפער פאַרערגערט אַלץ מער די מאַטעריעלע לאָגע פון די יידן אין די שטעט, וואו די יידישע פרנסות ווערן אַלץ אַרעמער.

די עקאָנאָמישע סטרוקטור פון די ליטווישע און אויך ווייסרוסישע יידן האָט אין די ערשטע 25 יאָר פון 19טן יאָרהונדערט זיך בכלל ווייניק געענדערט, ווען מען פאַרגלייכט זי מיט די פריערדיקע צייטן. מען דאַרף בלויז מוסיף זיין, אַז עטלעכע יידישע לאַנדווירטשאַפט־לעכע קאָאָפּעראַטיוון זיינען אין דעם פּעריאָד אויפגעקומען אין ליטע און ווייסרוסלאַנד.

קאַמף צווישן חסידים און מתנגדים

שאַרפע סאָציאַלע סיכסוכים אין קהל קומען פאָר צווישן דער פאַראָרעמטער געדריקטער מאַסע און די הערשנדיקע עלעמענטן. דער סאָציאַלער קאַמף איז געווארן ענג פאַרקניפט מיט דעם קאַמף צווישן די חסידים און מתנגדים, וואָס האָט אויפגעפלאַקערט אויף דאָס נייַ נאָך דעם ווילנער גאון'ס טויט (1797). נייַע מחלוקת הויבן זיך אָן אין יאָר 1799, ווען דער פינסקער רב, זאַביגדור, האָט פאַרמסרט דעם פירער פון די חסידים, רבי שניאור זלמן, פאַר דער מאַכט. די מאַסן, געשטיצט פון די חסידים, הויבן זיך אויף קעגן קהל אין ווילנע. מ'וויזט ריכטיק אָן, אַז סיי אין ווילנע, סיי אין פינסק איז די הויפטקעגנערשאַפט קעגן קהל ניט באַשטאַנען דווקא פון די חסידים, נאָר פון די ברייטע פאָלקסמאַסן פון די מתנגדים. די מאַטיוון, וואָס האָבן געטריבן ביידע סעקטאָרס צו דער אָפּאָזיציע זיינען נעמלעך געווען די זעלביקע. סיי די חסידים, סיי דער מתנגדישער המון האָבן עפּנטלעך געקלאָגט זיך אויף אומגעזעצלעכע האַרטע שטייערן, אויף די מאַכינאַציעס פון די כלי־קודשדיקע און וועלטלעכע פירער פאַר זייער אייגענעם נוצן־וועגן. די חסידים האָבן אויסגענוצט דעם גרימצאָרן און די פאַרביטערונג פון די מאַסן. רבי שניאור זלמן איז אין 1801 באַפרייט געוואָרן פון דער תפיסה אין פעטערבורג. ביסלעכווייז האָט די פאַרביסנקייט פון קאַמף נאָכגעלאָזן, הגם דער קעגנזאַץ פון די פאָלקסמאַסן צו דעם הערשנדיקן קלאַס האָט ניט אויפגעהערט. עס ברעכן אויס מהומות ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן. וואָס איז שייך דעם רעליגיעזן קאַמף, האָט ער זיך מיט דער צייט אין ליטע אָפּגעקילט. בייַדע מחנות — די גרויסע מחנה פון מתנגדים און די קלענערע מחנה פון חסידים— האָבן אייגנהאַלטן זייערע פאָזיציעס. די חסידים האָבן קיין ווייטערדיקע נצחונות ניט געמאַכט אין ליטע. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די גרויסע קראַפט פון דעם ווייל־נער גאון, וואָס האָט ניט דערלאָזן אַ ווייטערדיקע פאַר־שפרייטונג פון חסידות אין ליטע, ווי דאָס איז געווען דער פאַל, דהיינו, אין קרוין־פוילן, אוקראַינע און רומעניע. דאָס ליטווישע יידנטום פאַרנעמט וויכטיק דעם ערשטן פלאַץ אין תלמוד לערנען. די וואָלאָזשינער ישיבה, גע־גרינדעט אין 1803, איז געווארן דער גרויסער צענטער פון תורה אין דער גאַנצער יידישער וועלט. ר' חיים וואָלאָ־זשינער, נפתלי צבי בערלין און ר' חיים סאָלאָוויטשיק זיינען די אָנערקענטע רבנישע אויטאָריטעטן פון דער עפּאָכע*).

אָנהויב פון השכלה

אין דער זעלביקער צייט הויבט זיך אָן שטאַרקן די השכלה־באוועגונג אין ליטע. ר' מנשה אילי׳ער, בן פורת (1767־1831) איז געווען איינער פון די פאָרזיכטיקע וואָרט־פירער פון דער באַוועגונג. זיינע ווערק, דער עיקר „אלפי מנשה" (1822), רופן אָבער צו רעפאָרמירן דעם חינוך פון דעם יונגן דור, צו באַהעפטן אים מיט וועלט־לעכער בילדונג און צו ענדערן די יסודות פון דער עקא־נאָמישער סטרוקטור פון די יידישע מאַסן. דער וועג פון די משכילים צו די מאַסן איז אמת אין אָנהויב געווען אַ שווערער. ר' מנשה אילי׳ער׳ס ווערק „שקל הקדש" (1823), וואו דער מחבר איז אַרויסגעטראָטן קעגן פריע חתונות און אַנדערע שעדלעכע דערשיינונגען אין דעמאָלטיקן יידישן לעבן, איז אַזוי גרינטלעך, לויטן רוף פון די רבנים, פאַרברענט געוואָרן, אַז עס זיינען קוים אַ פאָר עקזעמפלאַרן גערעטעט געוואָרן. די השכלה אין ליטע איז אין יענע צייטן נאָך געווען אַ באַוועגונג פון יחידים אָדער פון גאָר קלייַנע קרייזלעך. אין די 20ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט לערנען זיך אין ווילנער אוניווערזי־טעט עטלעכע יידן, וואָס זיינען נאָטירלעך געוואָרן שפּע־טער פאָענטרעגער פון דער השכלה־באַוועגונג.**)

די ממשלה פון ניקאָלַיי דעם ערשטן

די צייט פון ניקאָלַאַי דעם ערשטן (1825־1855) איז געווען אַ פעריאָד פון פינצטערער פאָליטישער און סאָ־ציאָלער רעאַקציע און במילא האָט זיך דאָס געפילט שטאַרק אויף דער יידישער גאַס. די גזירה פון רעקרוטשינע (1827) האָט אַרויסגערופן אַ בהלה אויך אין די ליטווי־שע קהילות, וואָס זיינען דערצו נאָך אויפגערודערט גע־ווארן פון נייַע גירושים פון יידן פון די דערפער אין דעם זעלביקן 1827טן יאָר. די ווילנער קהילה איז גע־שטאַנען אויף דער וואַך אין יענע יאָרן, וועגן גזירות האָבן זיך געשאָטן אויף די יידן. דערווייסנדיק זיך, אין 1833, אַז אַ נייער „סטאַטוט וועגן יידן" ווערט צוגעגרייט אין די הויכע רעגירונג־קרייזן אין פעטערבורג, האָט די קהילה דערלאַנגט אַ בקשה קעגן אַיינפירן נייַע גזירות און צו דערלויבן יידישע פאָרשטייער זיך צו באַטיילִיקן אין דער באַטראַכטונג פון די פּראָיעקטן פון דעם נייַעם סטאַטוט. דער סטאַטוט איז אַרויסגעגעבן געווארן אין 1835, אָבער האָט ניט געבראַכט פאַר יידן קיין ישועה. ער האָט פאַרשמעלערט די „טשערטאַ אָסעדלאָסטי" און געמאַכט נאָך האַרבער די פריערדיקע באַגרענעצונגען קעגן יידן. אין 1835 ווערן די יידן אין ווילנע ניט מער דערלאָזט אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, און אין 1843 האָט

*) וועגן אַנדערע רבנישע אויטאָריטעטן זעט אין דעם בוך „ליטע": קאַרלינסקי, חיים, הרב, „געשיכטע פון רבנות אין ליטע".

**) זע אין דעם בוך „ליטע": שאַצקי, יעקב, דר., „קולטור געשיכטע פון השכלה ביי ליטווישע יידן".

ניקאָלאַי דער ערשטער באַפּוילן אַרויסצושרייבן אַלע יידן, וואָס וואוינען ביים פֿרייסישן גרענץ איז אַ זאָגע פון 50 וויאָרסט (אין קאָוונער און ווילנער גובערניעס). די גזירה איז, צום גליק, בלויז טיילווייז דורכגעפירט געוואָרן מחמת צווויי טעמים. ערשטנס, האָבן די יידן באַוויזן אַ פּאַסיוון אָבער פעסטן ווידערשטאַנד און צווייטנס, (וואָס איז נאָך וויכטיקער געווען) האָט די ידיעה וועגן דער גזירה געמאַכט אַ שלעכטן רושם אין אויסלאַנד. יידישע פּאָרשטייער אין פראַנקרייך, ענגלאַנד און דייטשלאַנד האָבן אינטערוועניגירט ביי דער רוסישער מאַכט. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס די יידן אין אויסלאַנד האָבן געפֿרואווט העלפן זייערע בריידער אין רוסלאַנד דורך אַ דיפּלאָמאַטישער אינטערוונץ.*)

אין 1846 האָט סער משה מאָנטעפיאָרע באַזוכט די קהילות פון ווילנע און קאָוונע, צו באַקאַנען זיך מיט דעם מצב פון די יידן אין דער „טשערטאַ". די גרויסע האָפענונגען, וואָס יידן האָבן געלייגט אויף מאָנטעפיאָרעט שתדלנות ביי ניקאָלאַי דעם ערשטן, זיינען, ליידער, ניט מקוים געוואָרן. די רעפּרעסיעס פון דער צאַרישער מאַכט האָבן ניט אויפגעהערט. אויב די רעגירונג־פּראָגראַם פון דער צאַרישער מאַכט האָט אַנטהאַלטן פונקטן, וואָס וואָלטן געקאָנט אַרויסרופן אַ בעסערונג פאַר יידן — דהיינו, פאַרשפּרייטן צווישן זיי אַלגעמיינע בילדונג — האָט דאָס ניט געקאָנט האָבן קיין פּעולה, כל זמן ס׳איז ניט געמילדערט געוואָרן אין דער טשערטאַ די ענגשאַפּט, אָרעמקייט און שרעקלעכע פּסיכישע דעפּרעסיע. די עלעמענטאַרע רעכט פאַר די יידן זיינען געוואָרן אַלץ מער באַגרענעצט. די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן האָט באַטראַכט די יידן, ווי אָנגעהעריקע צו אַ נידעריקער קאַסטע; מענטשן, וואָס מען מוז אויף ס׳ניי דערציען, איידער מען קען קלערן וועגן געבן זיי רעכט: מענטשלעכע און בירגערלעכע. די צאַרישע ביוראָקראַטן האָבן געצילט צו צעשטערן די קהלשע אויטאָנאָמיע, וואָס, נאָך זייער מיינונג, איז נעוווען אַ קוואַל פון אָפּגעשטאַנענקייט פון דער יידישער מאַסע און פיינטשאַפט צו אַלגעמיינער קולטור. אין יאָר 1844 האָט די רעגירונג ליקווידירט די אינסטיטוציע פון קהל. גלייכצייטיק האָט זי אָנגעהויבן דורכצופירן איר פּראָגראַם פון אַ בילדונג־פּאָליטיק צווישן יידן, וואָס האָט געהאַט דעם הויפּטצוועק צו דערשטיקן אויף אַ גרויזאָמען אופן דעם רעליגיעזן גייסט און די טראַדיציאָנעלע דערציאונג. די יידישע מאַסן זיינען פֿשוט דערשיטערט געוואָרן. זיי האָבן געהאַט דעם ניט־אומבאַרעכטיקטן חשד, אַז די רעגירונג וויל מיט געוואלט רוסיפיצירן די יידישע יוגנט, האָבנדיק דערביי אין זינען מיסיאָנערישע טענדענצן. דער דייטשישער ייִד מאָקס ליליענטאָל, פֿרעדיקער און דירעקטאָר פון אַ יידישער וועלטלעכער שול אין ריגע, איז אַרומגעפֿאָרן אין 1842,

*) זע יאַקאָבסאָנס אַרטיקל „אַן אַקציע פאַר די רוסישע גרענעץ־יידן אין די יאָרן 1843 און 1844" אין פעסטשריפט לכבוד שמעון דובנאָוס 70טן געבורטסטאָג, זייטן 250־237. (דייטש): Festschrift zu Simon Dubnows siebzigsten Geburtstag, Berlin, 1930.

אין שליחות פון דער רעגירונג, איבער דער טשערטאַ, אַגיטירנדיק פאַר דער גרינדונג פון יידישע וועלטלעכע שולן. אין ווילנע און מינסק האָבן די יידן אים אויסגעדריקט זייערע געפילן פון אומצופֿרידנקייט און אָפּן אַרויסגעזאָגט, וואָס זיי טראַכטן וועגן דער בילדונג־פּאָליטיק פון דער רעגירונג און וועגן אירע אמתע כוונות.

שווערער קאַמף פון דער השכלה און איר פאַרשריט

די גרויסע יידישע מאַסע, קהילה־פירער, רבנים און די חסידישע עלעמענטן האָבן ערשט רעכט אָנגעהויבן קוקן מיט חשד און שינאה אויף די השכלה־קרייזלעך, וואָס האָבן זיך באַצויגן מיט אַ געוויסער סימפּאַטיע צו די באַשטרעבונגען פון דער רעגירונג צו „ציוויליזירן" דעם יידישן המון און אַרייַנצוטראָגן אַלגעמיינע בילדונג אין די קרייזן פון דער יוגנט. זיי, די משכילים, האָבן דערזען אין דעם אַ בריק צו אַ נייעם יידישן לעבן, צו ביר־גערלעכער גלייכבאַרעכטיקונג, צו אַן עמאַנסיפּאַציע פון דער ענגער רעליגיעזער טראַדיציע. זיי האָבן אָבער געמוזט זיין זייער פאַרזיכטיק און אַרבעטן, מיינסטנס, געהיים. שפּעטער האָבן זיי פֿרובירט, ווי ווייט מיגלעך, דורכצופירן זייער פּראָגראַם עפּנטלעך. זיי גרינדן אין ווילנע, אין 1831, די ערשטע יידישע וועלטלעכע שול פאַר מיידלעך, און צען יאָר שפּעטער — אַ וועלטלעכע מוסטער־שול פאַר יינגלעך. דער גרינדער פון דער שול איז געווען ניסן ראָזענטאל, אַ פּראָגרעסיווער פּעדאַגאָג און משכיל. פון דעם מאָמענט אָן וועלן די משכילים מוטיקער. ווילנע וועלט דער צענטער פון דער השכלה־באַוועגונג. מרדכי אהרן גינצבורג, אברהם־דוד לעבענסאָן (אד״ם הכהן) און שמואל יוסף פין זיינען די באַרופענע גייסטיקע פירער. גינצבורג האָט דעמאָלט געשמ׳ט מיט אַ ריי ביכער אויף העברעאיש וועגן אַלגעמיינער און רוסישער געשיכטע. פין האָט אַרויסגעגעבן אין ווילנע, אין 1841 ביז 1843, די ערשטע העברעאישע צייטשריפט אין ליטע, „פּרחי־צפון", און לעבענסאָן האָט אין איינעם מיט י. א. בן־יעקב פובליקירט פון 1848 ביז 1853 אַ נייע תנ״ך־אויסגאַבע מיט דער דייטשישער איבערזעצונג און „ביאור" פון מענדעלסאָנס תלמידים. דער יידישער פּאָפולערער שרייבער אייזיק מאיר דיק האָט אויך פאַרפאַסט אַ ריי פאָלקסטימלעכע ביכלעך אין גייסט פון השכלה. בשעת מאָנטעפיאָרע האָט פאַרוויילט אין ווילנע, אין 1846, דערלאַנגען אים די ווילנער משכילים אַ מעמאָראַנדום וועגן דער וויכטיקייט אינצופירן ענדערונגען אין דעם אַלטן יידישן לעבנסשטייגער און אין דער יוגנט־דערציאונג. אַ יאָר שפּעטער וועלט געפּנט פון דער רעגירונג אַ ריי שולן פאַר יידישע קינדער, אָזוי־גערופענע „קאָזיאָנע" שולן און אַ ראַבינער־סעמינאַר אין ווילנע, אין וועלכן ס׳קומען אַריין אַלס לערער די אויבן־אָנגערופענע שרייבער און געלערנטע, און אויך אַנדערע. דער ראַבינער־סעמינאַר וואָס איז נאָכדעם, אין 1873, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לערער־אינסטיטוט, איז געוואָרן אַ וואָרעמע נעסט פון השכלה, אַ וויכטיקער פאַק־

טאָר אין דער קולטור־געשיכטע פון די ליטווישע יידן. אין דעם ראַבינער־סעמינאַר זיינען אַריין אַלס שילער בחורים פון די ישיבות, מערסטנס אַזוינע, וואָס האָבן שוין פריער, אין געהיים, געהאַט פלייסיק געלייענט השכלה־ביכער און מאַדערנע ווערק אין פרעמדע שפראַכן. די יונגע לייט, וואָס האָבן פאַרענדיקט דעם ראַבינער־סעמינאַר, זיינען ניט אַלע געווואָרן ראַבינער. טייל האָבן ווייטער שטודירט אין אוניווערזיטעטן אָדער זיינען אַריין אין יידיש־געזעל־שאַפטלעכן לעבן פון ליטע. די שפּעטערדיקע „בונד"־טויער, די חיבת־ציון און ציוניסטישע עסקנים, די אַלע קעמפער פאַר פאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט, זיינען אין אַ גרויסער מאָס אַרויסגעוואקסן פון דער השכלה־באַוועגונג.

די עפֿאָכע פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן

די פּאָליטישע און סאָציאַלע געשעענישן אין דעם דריטן פערטל פון דעם לעצטן יאָרהונדערט, די יאָרן פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטנס הערשאַפט (1855־1881), האָבן שטאַרק באַגינסטיקט די עוואָלוציע פון דעם ליטווישן יידנטום. ס׳האָט ממש געבלאָזן אַ פרישערווינט אין רוסלאַנד אין די ערשטע יאָרן פון אַלעקסאַנדער דעם 2טנס ממשלה. די פּויערים זיינען באַפרייט געוואָרן פון קנעכטשאַפט. אין דעם געריכט און אין די שטאָט־פאַרוואַלטונגען זיינען דורכגעפירט געוואָרן רעפֿאָרמען. מ׳האָט עפענטלעך גערעדט וועגן קאַנסטיטוציאָנעלע אינפּירונגען פֿאַרן גאַנצן לאַנד. די נייע ליבעראַלע וועגדונג האָט פאַר די יידן געבראכט אַ פאַר פאַרלייכטערונגען. ס׳איז אָפּגעשאַפט געוואָרן דאָס כאַפּן פון יידישע קינדער פאַר רעקרוטן (קאַנטאָניסטן) און אַנדערע יידישע גזירות בנוגע מיליטער־פליכט. געוויסע קאַטעגאָריעס פון יידן — רייכע סוחרים, אַקאַדעמיש־גע־בילדעטע און האַנטווערקער איז דערלויבט געוואָרן צו וואוינען אין גאַנץ רוסלאַנד. ס׳זיינען בטל געוואָרן באַגרענעצונגען פאַר יידן אין שטאָט־מאַגיסטראַטן אין געריכטן. יידן האָבן געמעגט ווערן ראַטמענער, ריכטער. די קורצע „פרייהייט־עפֿאָכע" האָט געבראכט מזל דעם קאָונער יידישן ישוב. ווי ס׳איז דערמאָנט פריער, איז קאָונע געהאַט געווען איניע פון די ווינציקע שטעט אין ליטע, וואו יידן האָבן באַגאַנגט די גרעסטע שווע־ריקייטן צו גרינדן אַ באַשטענדיקן ישוב. אין 1846 האָט ניקאָלאַי דער ערשטער באַפוילן, אַז יידן זאָלן וואוינען נאָר אין צווי קוואַרטאַלן פון דער שטאָט. די שטאָט גופא האָט שטאַרק געליטן פון דער ענגהאַרציקער פּאָליטיק פון אירע קריסטלעכע בירגער בנוגע די יידן. גאַנצע טיילן פון קאָונע זיינען געשטאַנען ליידיק אָדער האָבן פאַרמאָגט הילצערנע הייזקעס. אַלעקסאַנדער דער צווייטער האָט אין 1858, דורכפאַרנדיק ליטע, געשטעלט די פראַגע דעם גובערנאַטאָר פון קאָונער גובערניע, פאַר־וואָס די שטאָט קאָונע איז ניט אויסגעבויט, ווי עס פאַסט פאַר דער הויפּט־שטאָט פון אַ גובערניע. מען האָט אים אויפגעקלערט, אַז דאָס איז ווייל די יידן אין שטאָט זיי־נען שטאַרק באַגרעניצט אין זייער וואוינרעכט און דער־פאַר איז קאָונע אַזוי פאַראַרעמט און אָפּגעלאָזט. אַלעק־סאַנדער האָט אים געהייסן שרייבן וועגן דעם אַ באַריכט קיין פּעטערבורג. אין גיכן איז דער פאַרבאָט פאַר יידן צו באַזעצן זיך פריי אין קאָונע אָפּגעשאַפט געוואָרן. די שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן שטאַרק אַנטוויקלען און די יידישע קהילה איז שנעל אויסגעוואקסן. בשעת אין 1847 האָט מען געציילט אין קאָונע בלויז 2013 יידישע נפשות, האָט די צאָל יידן אין 1864 שוין באַטראָפן 16,540. קאָונע איז געוואָרן, נאָך ווילנע, דער גרעסטער יידישער צענטער אין דער יידישער ליטע.

ענדערונגען אין סאָציאַל־עקאָנאָמישן מצב אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט

דער אַלגעמיינער סאָציאַל־עקאָנאָמישער מצב פון די יידן אין צפון־מערב געגנט, אין דער צווייטער העלפט פון נייַנצנטן יאָרהונדערט, האָט זיך בכלל שטאַרק געענדערט. אַ סך יידישע פאַרמיטלערישע פּרנסות גייַען אונטער, אַלס אַ רעזולטאַט פון דער פויע־רים־באַפרייאונג. יידן הויבן אָבער אָן אַריינגעצויגן צו ווערן אין פאַבריקן. פאַרמעגלעכע און אונטערנעמערישע יידן דערשלאָגן זיך צו גרויס־האַנדל און גרויס־אינדוסט־ריע, באַטיילקן זיך אין אייזנבאַן־בויאונג און מלוכה־פאָדריאַדן. ס׳מערט זיך די צאָל פון יידן אין פרייע פּראָ־פעסיעס, וואָס איז געווען דער פּועל־יוצא פון דעם דראַנג פון יידישע יונגע לייט זיך צו לערנען אין אוניווערזי־טעטן. דאָס זיינען אַלץ געווען פאזיטיווע דערגרייכונ־גען. געוואונען אָבער דערפון האָבן קליינע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס רוב פון די יידן איז וויי־טער פאַרבליבן אין דעם ענגן פינצטערן תחום־המושב (די טשערטאַ). די יידישע האַנטווערקער האָבן אין אַ גאַנץ נישטיקער צאָל אויסגענוצט דאָס רעכט צו פאַר־לאָזן די איינגעזעסענע ערטער און זיך צו באַזעצן אין וויטן רוסלאַנד. לויט דער ציילונג פון 1897 האָבן גאַנ־צע 93.3 פּראָצענט פון אַלע יידישע האַנטווערקער גע־לעבט אין דער טשערטאַ. דער איבערגאַנג פון יידישע קליינהענדלער, פאַרמיטלער און האַנטווערקער צו פאַב־ריק־אַרבעט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין די 60קער יאָרן, איז ניט אָנעוץ ווייט. מען מוז אגב געדענקען, אַז די פויערים־באַפרייאונג האָט די פויערים גופא ניט גע־בראכט עקאָנאָמיש קיין גליקן. די באַפרייטע פויערים זיי־נען באַטיילט געוואָרן מיט גאָר ווינציק ערד, אָדער האָבן גאָר קיין ערד ניט באַקומען. זיי האָבן זיך אָנועקגעלאָזט אין די שטעט, צו זוכן דאָרט חיונה און אַריינגעטראָטן, הויפּטזעכלעך, אין די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען. אַזוי אַרום זיינען די מיגלעכקייטן פאַר יידישע אַרבעטער פאַרקלענערט געוואָרן. און נאָך איין עקאָנאָמישע דער־שיינונג טאָר מען ניט פאַרגעסן. מיר האָבן אויבן דער־מאָנט, אַז זינט דעם אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט איז אָנגעגאַנגען אַן אָגריקולטורעלע קאָלאָניזאַציע פון יידן אין דרום רוסלאַנד, אין וועלכער יידן פון ליטע און ווייסרוסלאַנד האָבן געהאָט אַ גאַנץ היפּשן חלק. אין די 60ער יאָרן האָט די רוסישע רעגירונג אָפּגעשטעלט די באַוועגונג. דורך דעם איז באַרויבט געוואָרן די מיג־לעכקייט פאַר די יידן פון שטעט און שטעטלעך פון דער

„טשערטאָ", אייגשליסלעך פון דער צפון־מערב פּראָווינץ, צו איבערגיין צו ערד־ארבעט. די עקאָנאָמישע נויט איז ווידער געוואקסן.

די ענגשאַפט אין דער טשערטאָ האָט געפירט צו אַ שטאַרקער אַראָפּנידערונג פון אַרבעט־געצאָלט. סיי יידי־שער האַנדל, סיי מלאכה זיינען געווען אַזוי שטאַרק אי־בערגעפילט, אַז דאָס פאַרדינסט האָט געמוזט זיין שוי־דערלעך קליין. קיין וואונדער, וואָס די פאַראַרעמונג פון דער יידישער באָפעלקערונג איז כסדר געוואַקסן. די יידישע נויט פון די 50ער און 70ער יאָרן איז באַ־לויכטן געוואָרן פון אַ ריי רוסישע סטאַטיסטיקער און עקאָנאָמיסטן, און מיר זענען בילדער פון שרעקלעכן מענטש־לעכן עלנט — הונגער, קראנקייטן און מוטלאָזיקייט. אין אַ דריי, צי פיר, צימערן־דירה וואוינען אָפט גאַנצע צוועלף פאַמיליעס. אין די מיינסטע פאַלן איז אַ פונט ברויט, אַ הערינג און אַ פּאָר ציבעלעס דאָס גאָרע טעג־לעכע שפּייז פון אַ גאַנצער פאַמיליע . . . דער דורכ־שניט־פאַרדינסט פון אַ יידישן פאַרדינער איז 15 קאָפּי־קעס אַ טאָג. ס׳פעלן מיגלעכקייטן צו אַרבעטן אין פּראָ־דוקטיוווע געביטן. אָפּיציעלע דאַטעס פון 1864 וווייזן אָן דערויף, אַז יידישע באַזיצער פון פאַבריקן און קלענערע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין דער צפון־מערב פּראָ־ווינץ זיינען פאַראָן אַ סך ווינציקער — לויט דער פּראָ־פּאָרציע פון דער יידישער באָפעלקערונג לגבי דער אַלגע־מיינער פון די גובערניעס.*)

1869 — אָנהויב פון עמיגראַציע פון קאָוונער גובערניע קיין אַמעריקע

אָרעמקייט און עלנט האָבן אָפּגעשוואכט דאָס געזונט פון דער יידישער פאָלקמאַסע. שלעכטע געריכטענישן אין לאַנד האָבן געבראַכט הונגער און נויט. אין די שפּע־טערדיקע 60ער יאָרן איז אין קאָוונער גובערניע די קא־טאַסטראָפע געווען אַזוי גרויס, אַז מיט דער לאָגע פון די ליטווישע יידן האָבן אָנגעהויבן ערנסט זיך צו באַשעפטיקן ניט בלויז יידן אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין אויסלאַנד.**) אין די פירנדיקע אויסלענדישע יידישע קרייזן האָט געהערשט אַ מיינונג, אַז העלפן קאָן נאָר אַן עמיגראַציע מעבר־לים. אין 1869, ווען דער הונגער האָט דערגרייכט אַ באַזונדערע שאַרפקייט, איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין קיניגסבערג, אין מיזרח־פרייסן, אַ קאָמיטעט צו העלפן די טראַנסאָקעאַנישע יידישע עמיגראַציע פוז ליטע. דאָס קען באַטראַכט ווערן, אַלס דער אָנהויב פון אַ מער־ווייניקער אָרגאַניזירטער יידישער אויסוואַנדע־רונג פון מיזרח־אייראָפּע.***) די עמיגראַציע פון די ליט־

*) Greenberg, Louis, The Jews in Russia, Vol. I, New Haven, 1944, Chapter XII.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": אַראָנסאָן, גריגאָרי, „קאָוונער באַראָטונג אין 1868".

***) Wischnitzer, Mark, "To Dwell in Safety." (The Story of Jewish Migration Since 1800), Jewish Publication Society, Philadelphia, 1949. זייט 29, און אין די וויטערדיקע זייטן. אין בוך געפינט זיך אינפאָרמאַציע אויך וועגן דער שפּעטערדיקער יידישער עמיגראַציע פון ליטע, דער עיקר — קיין דרום־אַפריקע.

ווישע יידן קיין צפון־אַמעריקע און דרום־אַפריקע איז שטאַרק געוואקסן אין די לעצטע פּאָר צענדליק יאָר פון דעם 19טן י״ה און אין אָנהויב פון אונדזער יאָרהונ־דערט. די לאָגע אָבער פון די הונדערטער טויזנטער, וואָס זיינען צוריקגעבליבן אין דער היים, האָט זיך ניט גע־בעסערט. די אָרעמקייט האָט זיך ספּעציעל געמערקט אין ווילנע. אין דער נייעסטער מאָנאָגראַפּיע איבער ווילנע פון ישראל כהן, לייענען מיר וועגן דער פּויפּעריזאַציע פון ווילנע: „כאָטש קיין געוויע סטאַטיסטיק איז וועגן דעם ניטאָ, האָט מען אָבער געהאַלטן, אַז גאַנצע פיר פינפטל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין דער שטאָט האָט קיין מאָל ניט געוואוסט, צי זיי וועלן מאָרגן האָבן וואָס צו עסן. אַן אויספאָרשונג, אָנגעפירט אין 1898טן יאָר, אין 1200 יידישע שטעטלעך אין רוסלאַנד האָט באַ־וויזן, אַז 19 פּראָצענט פון דער גאַנצער באָפעלקערונג האָט געמוזט אָנקומען צו שטיצע אויף פּסח. אין ווילנע האָבן כמעט 38 פּראָצענט פון די יידן באַקומען געזעל־שאַפטלעכע שטיצע.*)

אין די 60ער, 70ער און 80ער יאָרן פון 19טן י״ה איז די ווירטשאַפטלעכע לאָגע פון די ליטווישע יידן, ווי מיר האָבן געזען, ניט געוואָרן פיל בעסער. די יידן האָבן אָבער דעמאָלט געלעבט מיט האָפענונגען אויף פאָליטישע פאַרלייכטערונגען, וואָס האָבן געקענט ברענגען אויך צו אַ ווירטשאַפטלעכן פּראָגרעס. די נייע תקופה, די „פּריי־הייט־תקופה", ווי אַזוי מען קען אָנרופן די ערשטע יאָרן פון אַלעקסאַנדער דעם 2טנס הערשאַפט, איז וואַרעם באַ־גריסט געוואָרן פון די יידן אין צפון־מערב פּראָווינץ. דער יינגערער דור משכילים איז גרייט געווען צו גיין אויף אַסימילאַציע און רוסיפיקאַציע, אַבי צו דערגרייכן די סאַ־ציאַל־עקאָנאָמישע און רעכטלעכע עמאַנסיפּאַציע. די רו־סישע ליטעראַטור פון די 60ער יאָרן, וואָס האָט אַזוי זיך איינגעשטעלט פאַר די געדרוקטע קלאַסן, האָט שטאַרק באַאיינפלוסט און באַצויבערט דעם יונגן יידישן דור. אין 1860 הויבט אָן צו דערשיינען אין ווילנע אַ רוסישע ביילאָגע צום „הכרמל". יהודה־ליב לעוואנדא שרייבט אין ווילנע אויף רוסיש. ער אָפּעלירט צו די יידן צו דערנענטערן זיך צום רוסישן פּאָלק און צו דער רו־סישער קולטור. אין דעם זעלביקן גייסט דריקט זיך אויס אין יענע יאָרן אין ווילנע, אין העברעאישע שירים, יהודה־ליב גאָרדאָן. אין די יידישע אַרבעטער־קרייזן קומט פאָר אַ דערנענטערונג צום סאָציאַליזם און צו די אידעאַלן פון די רוסישע רעוואָלוציאָנערן, וואָס פירן אַ קאַמף קעגן דער פּאָליטישער רעאַקציע. אויך אין דעם פּרט האָט ווילנע געשפּילט אַ פּיאָנעריש ראָליע. דאָרט אנטשטייט אין יאָר 1875 דאָס ערשטע יידיש־רעוואָלו־ציאָנערע קרייזל. איינער פון זיינע אַקטיוויט מיטגלידער איז געווען אהרן ליבערמאן, וואָס האָט געגרינדעט אין ווין, אין 1877, דעם ערשטן העברעאישן סאָציאַליסטישן זשורנאַל „האמת".

די פּאָגראָמען פון 1881 און 1882 באַרירן כמעט ניט

*) Cohen, Israel. "Vilna," Philadelphia, 1943, p. 337.

די צפון־מערב פראָווינץ, אָבער רופן אַרויס אַ בהלה און אַ דראַנג צו עמיגראַציע. די רעאַקציאָנערע פאָליטיק פון דער רעגירונג פון אַלעקסאַנדער דעם 3טן לאָזט דעם דראַנג צו עמיגראַציע ניט אָפּ. עס קומען אויף חיבת־ציון פאַראייניען און עס שטייגט דער וואוקס פון סאָציאַליזם צווישן דער יידישער אַרבעטערשאַפט. אַלעמען איז באַקאַנט און עס ווערט באַוואונדערט דער גרויסער בייטראָג פון ליטווישן יידנטום צו די חיבת־ציון שטרעמונגען, צום פאָליטישן ציוניזם און צו דער סאָציאַליסטישער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג.

די רוסישע רעגירונג האָט אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט געפאָדערט פון די יידן, זיי זאָלן צוערשט אָנזאָפן זיך מיט אַלגעמיינער בילדונג, איידער זיי קאָנען זיין ווירדיק צו ווערן גלייכבאַרעכטיקטע בירגער. אין די לעצטע צענדליקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט האָט די רעגירונג שוין געטענהט, אַז ווען די יידן ווילן באַקומען פולע רעכט, ווילן זיי אַזוי פראָגרעסירן אין בילדונג און ווירטשאַפטלעך, אַז זיי ווילן ווערן שטאַרקער פון דער קריסטלעכער באָפעלקערונג. וווייטערדיקע חטאים, וואָס די רעאַקציאָנערע צאַרישע רעגירונג פון דער תקופה האָט אויפגעוואָרפן די יידן, זיינען באַשטאַנען, ווי די רעגירונג האָט געטענהט, אין יידישן קאָס־מאָפּאָליטיזם און אין זייער רעוואָלוציאָנערישקייט.

עמיגראַציע און זעלבסטהילף. ציוניזם און בונדיזם

וואָס איז געבליבן די יידן אין ליטע און ווייסרוסלאַנד צו טאָן, ווען די צאָל יידן האָט אין דער צפון־מערב געגנט דערגרייכט ביז אַנדערהאַלבן מיליאָן? (לויט דער אָפּיציעלער רוסישער פאָלקס־ציילונג פון 1897). צוגלייך מיט די יידן פון די אַנדערע געגנטן אין רוסלאַנד, האָבן די יידישע מאַסן פון ליטע און ווייסרוסלאַנד אינגעזען, אַז ס׳וועט געדויערן אַ לאַנגע צייט, ביז זיי ווילן באַקומען פולע בירגער־רעכט און זיי האָבן געגומען העלפן זיך אַליין — סיי דורך אויסוואַנדערונג, סיי דורך פאַרפעסטיקן זייערע אייגענע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע כוחות. די עמיגראַציע פון ליטע נעמט אָן אַ מאַסן־כאַראַקטער. מען עמיגרירט קיין לאָנדאָן און אין אַנדערע שטעט פון ענגלאַנד, און נאָך מער פאָרט מען אין די פאַראייניקטע שטאַטן. מען וואַנדערט קיין אַרגענטינע. ליטווישע יידן לאָזן זיך אויך וואַנדערן אין אַלע גרעסערע צאָלן קיין דרום־אָפריקע. צווישן די איינגעוואַנדערטע יידן אין דרום־אָפריקע זיינען 80 פּראָצענט פון קאָוונער גובערניע. צווישן די נייע איינוואַנדערער קיין ארץ־ישראל פאַרנעמען ליטווישע יידן אַ בכבודיקן פּלאַץ. אין אַלע באַוועגונגען פון זעלבסט־דערציאונג און זעלבסט־הילף איז דער אָנטייל פון די ליטווישע און וווייסרוסישע יידן גרויס אַ באַדייטנדיקער, און אין אַ גרויסער מאָס — אַ פירנדיקער. דאָס יאָר 1897 איז געווען אַ היסטאָרישע דאָטע. אין דעם יאָר ווערט געגרינדעט אין באַזעל די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע און אין אַ ריי שטעט און שטעטלעך פון ליטע אנטשטייען די ערשטע ציוניסטישע פאַראיינען. אין דעם זעלביקן יאָר איז פאָרגעקומען אין ווילנע דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון דעם „בונד". די ציוניסטישע סאָציאַליסטישע גרופּעס געפינען אויך זייער מיטלפונקט אין ווילנע. דאָרט ווערט אויך געגרינדעט אין יאָר 1904 די מזרחי־פראַקציע. אין מינסק, דעם צענטער פון ווייסרוסלאַנד, קומט פאָר אין 1902 אַ גרויסער צוזאַמענפאָר פון די ציוניסטן פון גאַנץ רוסלאַנד, און אין אָנהויב אויגוסט, 1903, באַגריסן שטורמיש די ווילנער יידישע מאַסן טעאָדאָר הערצלען, דעם שעפער פון ציוניזם, בשעת ער פאָרט דאָרט דורך אויף זיין רייזע אַהיים פון פּעטערבורג. סיי ווילנע, סיי מינסק, און אויך קאָוונע זיינען געווען פעסטונגען פון דער סאָציאַליסטישער אַרבעטער־באַוועגונג.

צווישן די גרויסע רבנישע פערזענלעכקייטן פון סוף 19טן און אָנהויב 20טן י״ה זיינען געווען ר׳ יצחק אלחנן ספּעקטאָר, רב אין קאָוונע, וואָס האָט אויך געשפילט אַ קענטיקע ראָליע אַלס כלל־טויער אין יידישן לעבן פון גאַנץ רוסלאַנד, און דער „חפץ חיים" פון ראַדין.

רעוואָלוציע אין רוסלאַנד — 1905

די רעוואָלוציע פון 1905 געפינט אַ געוואַלטיקן אָפּקלאַנג אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן. אין דעם יאָר קומט פאָר אין ווילנע דער צוזאַמענפאָר פון יידישע פאָרשטייער פון 33 שטעט, און ס׳ווערט באַשלאָסן צו גרינדן די געזעלשאַפט צו „דערגרייכן פולע באַרעכטיקונג פאַרן יידישן פאָלק אין רוסלאַנד". צווישן די 12 יידישע דעפּוטאַטן, וואָס ווערן אויסדערוויילט אין יאָר 1906 צו דער ערשטער דומע, זיינען געווען: פון ווילנע דר. שמריהו לעווין, פון קאָוונע — ל. בראָמסאָן, פון גראָדנע — אָסטראָגאָרסקי און יאַקאָבסאָן, פון מינסק — שמשון ראָזנבוים. אין די וואַלן צו דער צווייטער דומע איז פון די דריי יידישע דעפּוטאַטן, איין יידדערוויילט פון קאָוונער גובערניע — דער אַדוואָקאַט שכנא בראָמסאָן. אין דער דריטער דומע זיינען געווען בלויז צוויי דערוויילטע יידישע דעפּוטאַטן, און פון זיי איז ווידער געווען איינער פון קאָוונער גובערניע, דער פּאָעט נעווזשער אַדוואָקאַט נפתלי פרידמאַן. ער איז אויך געווען דער יידישער דעפּוטאַט פון קאָוונער גובערניע אין דער פערטער דומע, וואו עס זיינען געווען פאַרטראָטן דריי יידישע דעפּוטאַטן. דער קאַמף פון די ליטווינער פאָר זייער שפּראַך, וואָס איז געווען פאַרבאָטן גאַנצע 40 יאָר, (פון 1863 ביז 1904) האָט אַרויסגערופן די סימפּאַטיע פון אַלע יידישע קרייזן. די יידישע פּרעסע, דער עיקר די ראַדיקאַלע און סאָציאַליסטישע, האָט באַגייסטערט באַגריסט די היסטאָרישע נאַציאָנאַלע ליטווישע פאַרזאַמלונג, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געווארן אין ווילנע דעם 4טן דעצעמבער, 1905, אויף וועלכער די ליטווינער האָבן געפאָדערט אַ בריטע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע פאָר דער עטנאָגראַפישער ליטע. ביי די וואַלן פון קאָוונער גובערניע צו

אַלע פיר דומעס זיינען די יידן געווען פאַראייניקט מיט די ליטווינער.

ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין די יאָרן פון רעאַקציע נאָך דעם צוזאַמענברוך פון דער רעוואָלוציע, וואָס הויבט זיך אָן אין 1907 און הערט ניט אויף ביז 1914, שטראָמט נאָך אַ גרעסערע עמיגראַציע פון ליטע. שטעטלעך ווערן ממש אויסגעליידיקט פון יידישע בחורים און יונגע מענער. די מאַטעריעלע לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די שטעט האָט זיך אַביסל פאַרבעסערט אַ דאַנק דער אויפגעשטיגענער אינדוסטריע אין גאָרן רוסלאַנד נאָך דער מלחמה מיט יאַפאַן און נאָך דער רעוואָלוציע. די יידישע אַרבעטערשאַפט האָט אויך אויסגעקעמפט פאַר זיך בעסערע אַרבעט־באַדינגונגען און געוואונען אָנזען אין דער יידישער געזעל־שאַפטלעכקייט. די יידישע באַפעלקערונג אָבער פון די שטעטלעך אין ליטע איז אין אַ זייער גרויסער מאָס אויס־געהאַלטן געווארן פון אַמעריקאַנער און אַפריקאַנער קרובים.

עס קומט אין ליטע אויף אַן אינטענסיווע קולטורעלע טעטיקייט פון אַלע יידישע פאַרטייען און ריכטונגען. ווילנע ווערט — נאָך וואַרשע — דער גרעס־טער ליטעראַרישער צענטער פאַר העברעאיש און יידיש. די רעליגיעזע ריכטונג האָט געהאַט אין ליטע אירע פעסטונגען: אין קאָווע, אין סלאָבאָדקע, טעלז, בריסק, מיר, ראַדין, לידע, פאָנעוועזש.

קאָווע, דער וויכטיקסטער יידישער צענטער אין ליטע, נאָך ווילנע, האָט געציגן אויף זיך די אויפמערק־זאַמקייט פון דעם ליטווישן און גאַנצן רוסישן יידנטום, אין נאָווע־מבער 1909. אין קאָווע איז דעמאָלט אָפגע־האַלטן געווארן אַ צוזאַמענפאָר פון 120 יידישע פאָר־שטייער, פון 46 ערטער אין רוסלאַנד. אויף דעם צו־זאַמענפאָר זיינען באַהאַנדלט געווארן די וויכטיקע פּראָ־בלעמען, ווי די רעאָרגאַניזירונג פון די יידישע קהילות און די רעגולירונג פון דער טעטיקייט פון צדקה־אַנ־שטאַלטן אויף מאָדערנע פּרינציפּן, שטיצנדיק זיך דער עיקר אויף דעם פּרינציפּ פון הילף דורך אַרבעט. אַ חוץ דעם האָט דער קאָווענער צוזאַמענפאָר באַהאַנדלט די פּראַ־גע, ניט אָפיציעל, ווען דער רעכטלעכער און עקאָנא־מישער לאַגע פון די יידן אין רוסלאַנד און האָט אויס־געקליבן אַ ביי־ראַט, וואָס האָט געזאָלט שטיין אין נאָענטסטן קאָנטאַקט מיט די יידישע דומע־דעפוטאַטן און באַזאָרגן זיי מיט אינפאָרמאַציע און נויטיקע אָנווייזונגען.

דאָס איז געווען די לעצטע וויכטיקע קאָנפערענץ פון דעם רוסלענדער יידנטום פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און זי איז פאַרגעקומען אין ליטע, וואו מען קאָן זאָגן, דער פולס פון יידישן לעבן אין רוסלאַנד האָט גע־שלאָגן צום טאַרקסטן.*)

ביבליאָגראַפיע:

ס׳קען ניט זיין אונדזער אויפגאַבע צו ברענגען דאָ די גאַנצע ליטעראַטור, אַפילו די וויכטיקסטע קוואַלן־ווערק, ווען דער גע־שיכטע פון יידן אין ליטע. אַ חוץ די מקורים און ביכער, וואָס זיינען דערמאָנט אויבן אין פאַרשיידענע הערות, זע: מ. בער־שאַדסקי׳ס „ליטווישע יידן" (אין רוסיש), 1883. דאָס איז נאָך אַלץ אַ קלאַסיש ווערק, פון וועלכע מען קען שעפּן אַ סך אינ־פאָרמאַציע. ש. דובנאָוו׳ס „וועלטגעשיכטע פון יידישן פאָלק", (בענדער 6-10). מיין „אויבערזיכט פון דער פאָליטישער און סא־ציאַלער געשיכטע פון די יידן אין פוילן און אין ליטע פון אַן־הויב ביז 1795" (אין רוסיש, אין דעם 11טן באַנד פון דער „געשיכטע פון יידישן פאָלק", מאָסקווע, 1914). ליטע וועלט אויף באַהאַנדלט אין ר. מאהלער׳ס „די יידן אין אַמעריקע פוילן", אין דעם זאַמלווערק „די יידן אין פוילן", ניו יאָרק, 1946.

איך האָב אַ חוץ דעם באַנוצט פאַר דער אַרבעט אַ ריי ווערק פון יידישע און ניט־יידישע היסטאָריקער. איך וועל דאָ בלויז אָנווייזן אויף

Антоновичъ, В. Б., Очеркъ Исторіи Вел. Кн. Литовскаго до половины XV столѣтія. Кіевъ, 1878.

און אויף דעם ווערק:

Kolankowski, L., Dzieje W. K. Litewskiego za Jagiellonow. Vol. I, 1377-1499.

זע אויך: ד. מ. ליפמאַנ׳ס „לתולדות היהודים בקובנה וסלו־בודקא" (קיידאַן, 1934); י. צינבערג, „די מחלוקת צווישן די ראשי הקהל און דעם רב אין ווילנע אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט", היסטאָרישע שריפטן, „ייוואָ", באַנד 2, 291-321; פּסח מאַרעק, צווי אַרטיקלען ווענן דעם קריזיס אין דער יידישער אַליינפאָרוואַלטונג און ווענן די אינערלעכע קאַמפן ביי יידן אין 18טן יאָרהונדערט (רוסיש, אין „יעווריסקאַיא סטאַרינאַ", באַנד 12, 1928; י. לעוויטאַן, The Jewish Community in Russia, 1772-1844, New York, 1943.

איך ווייל דערביי אויסדריקן דאָ אַ האַרציקן דאַנק אוריה קאַצענעלנבאָגן פאַר וויכטיקע אָנווייזונגען — סיי אויף היסטא־רישע מאַטעריאַלן, סיי אויף אַ ריי פּראַבלעמען אין דער גע־שיכטע פון די יידן אין ליטע.

לואיס שטיין

דער גירוש פון די ליטווישע יידן אין פייער פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

(1914־1918)

1. אויסברוך פון וועלט־קריג

דעם 19טן יולי (1טער אויגוסט — נייער סטיל), 1914, אום תשעה־באב, איז אויסגעבראכן דער ערשטער וועלט־קריג.

דער מיזרח פראָנט האָט זיך דורכגעשניטן דורך דער טעריטאָריע פון יידישן „תחום". די עוואַקואַציע פון די אָרטיקע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען צום רוסישן הינטערלאַנד האָט געשאַפן אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט און שטאַרק פאַרערגערט די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן אין קריגס־רַיאָן. שטעטלעך און קליינע ישובים זיינען אינגאַנצן אומגעקומען אין די מלחמה־שלאַכטן און טויזנטער יידישע משפחות זיינען רואינירט געוואָרן אַלס רעזולטאַט פון שריפות און אויפרייסן.

אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געבליבן אינגאַנצן אָן מיטלען צום לעבן און געווען גענוואונגען אָנצוקומען צו געזעלשאַפטלעכער הילף. יידישע משפחות פון די מאָביליזירטע רעזערוויסטן זיינען פאַרבליבן אָן שפייזער. נאָך טויזנטער משפחות, וואָס האָבן געלעבט פון צוגעשיקטן געלט פון קרובים מעבר לים (אמעריקע, דרום־אפריקע, אויסטראליע א. א.), זיינען געבליבן אָן ברויט.

די יידן אין רוסלאַנד האָבן אַרויסגעווויזן גרויס געטרייקייט צו זייער פאָטערלאַנד. זיי האָבן פאַרבונדן זייער גורל מיט די פרייהייטלעכע כוחות פון לאַנד און צוזאַמען מיט אַלע רוסלענדער אונטערטאַנען געהאָפט, אַז רוסלאַנדס זיג וועט ברענגען פרייהייט פאַר אַלע פעלקער, און אויך פאַר יידן.

די ווילנער קהילה האָט פאַרעפענטלעכט אַ פאַטריאָטישן אויפרוף, וואו צווישן אַנדערעס האָט זיך געזאָגט: „אויף אונדזער טייער געבורטסלאַנד רוסלאַנד איז אַרויפגעוואָרפן געוואָרן אַ שוועריקע מלחמה . . . אונדזערע ברידער, יידן איבער גאַנץ רוסלאַנד, זיינען גרייט צו טאָן זייער בירגערלעכע פליכט און פיל זיינען פרייוויליק אַוועק קעמפן אויפן שלאַכטפעלד.

„די איצטיקע שעה פאַדערט אויך קרבנות פון אונדזער זייט, פון די צווישן אונדז, וועמען ס'איז ניט געגעבן געוואָרן די מיגלעכקייט צו באַטייליקן זיך דירעקט אין קריג. אונדזער חוב איז צו העלפן מיט אַלץ, וואָס נאָר מיר קענען, די איבערגעבליבענע משפחות פון די מאָביליזירטע און זאָרגן פאַר די קראַנקע און פאַרוואונדעטע סאָלדאַטן . . . די געשיכטע פון מלחמות פון פאַרגאַנגענעם און איצטיקן יאָרהונדערט, פון יאָר 1812 ביז איצט, האָבן באַווויזן, אַז אונדזערע יידישע ברידער האָבן שטענדיק דערפילט זייערע בירגערלעכע פליכטן אויפריכטיק און מיטן גאַנצן האַרצן, און שטענדיק גרייט געווען מקריב צו זיין זייערע לעבנס אויפן מזבח פון זייער פאָטערלאַנד.

„אויך אין דעם איצטיקן וויכטיקן מאָמענט פאַר אונדזער טייערן פאָטערלאַנד, נעמען מיר, די פרנסים פון דער ווילנער קהילה — איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין רוסלאַנד און די גרעסטע קהילה וואָס איז נאָענט צום פראָנט — זיך דאָס רעכט צו וועקן אונדזערע יידישע ברידער צו העלפן מיט אַלץ, וואָס איז אין זייער מיגלעכקייטן, די פאַרוואונדעטע און די משפחות פון די מאָביליזירטע רעזערוויסטן.

„אָן אונטערשייד פון רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט נעמען מיר אויף זיך צו זאָרגן פאַר אַלע סאָלדאַטן פון פון דער מעכטיקער רוסישער אַרמיי".*)

באַלד אין אָנהויב מלחמה איז ליטע געוואָרן אַ מיליטערישער לאָגער פאַר דער רוסישער אַרמיי. עס האָבן גיך זיך געפונען צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג העצער קעגן יידן. די אָרטיקע מאַכט אָבער האָט פון אָנהויב קריג ניט געוואָלט קיין אויסברוכן קעגן יידן. דער שאָוולער מיליטערישער קאָמענדאַנט האָט אַרויסגעשיקט אַ וואָרנונג צו דער באַפעלקערונג, אַז די, וואָס וועלן פאַרשפרייטן פאַלשע קלאַנגען אָדער בילבולים און זייען האָס און פיינטשאַפט צווישן די מינדערהייטן, וועלן באַשטראָפט ווערן מיט דער גאַנצער האַרבקייט פון קריגסגעזעץ. אין יאַנאַווע האָט דער קאָמענדאַנט געמאָלדן דער באַפעלקערונג, אַז „דאָ זיינען ניטאָ קיין יידן און ליטווינער, נאָר רוסישע בירגער".

אין פאָגעוועזש האָט די אָרטיקע מאַכט געוואָרנט די פאָגראָם־העצעריש עלעמענטן, אַז אויב זיי וועלן פראָווואָצירן אַ יידישן פאָגראָם, וועלן זיי באַשטראָפט ווערן לויט די געזעצן פון קריגס־צייט.

ענלעכע וואָרנונגען זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן אין פיל פונקטן פון קאָוונער גובערניע און אַנדערשוואו, דורך ציווילע און מיליטערישע באַאמטע.

דער העצעריש סם קעגן יידן איז געקומען פון אויבן. אַלס הויפט־קאָמאַנדיר איבער אַלע רוסישע חיילות איז באַשטימט געוואָרן דער גרויספירשט ניקאָלאַי ניקאָ־

*) איבערגעזעצט פון העברעאיש, לויטן בוך „רשומות", כרך ב', תל־אביב, תרפ"ז, תוספות, זייט 253.

לאיעוויטש, וואס איז אין זיין רעאקציאנערער פארבינדונג מיט אזוי ענלעך געווען צום צאר ניקאלאי דעם 1טן, פארן הויפט פון ארמיי־שטאב איז באשטימט געווארן ניט קיין קלענערער צורר־היהודים — געגנראל יאנושקעוויטש.

יאנושקעוויטש האט לאנג פארן קריג געהאט גרעסערע אויף אלע כלים אויסצושליסן יידן פון דער ארמיי, כדי זיי נאך מער צו פארמיאוסן אין די אויגן פון רוסישן פאלק. דער קריג האט ארויסגעשפילט אין דעם פון די יידן־פרעסער. מען האט באלד פון אנהויב מלחמה געגומען אויפרייצן די אפגעשטאנענע עלעמענטן, אז די יידן ווילן זען רוסלאנדס מפלה. מען האט אינגעריבן דעם המון, אז יידן שפיאנירן פארן שונא און מען האט געדרופן נעמען נקמה פון די „זשידאווסקי פארראטער".

די יידן־העצער האבן פארשפרייט די משונהדיקסטע קלאנגען: „יידן טראגן טעלעפאנישע אפאראטן אין זייערע בערד, איבערצושיקן מלחמה־סודות צו די דייטשן. יידן שטאפן גענדז מיט גילדערנע מטבעות און שיקן עס ארי־בער צום פיינט".

וועגן די דייטשן האבן פארכאפט די שטאט ראסיין, האט די אנטיסעמיטישע „נאוואיע וורעמיא" זיך געפרייט, וואס די פארצייטיקע הויפטשטאט פון זאמעט, וואס איז פול מיט זשידעס, איז ארויסגעפאלן צום שונא.

א צווייטע יידן־פרעסעריש צייטונג, „גראזא", האט געשריבן: „איצט איז די ריכטיקע צייט צו מאכן אינמאל פאר אלע מאל א סוף צו דער פארפלוכטער „יידן־פראגע". מען דארף צונויפזאמלען אלע יידן אין די פונקטן, וואס וועלן אין גיכן ארויספאלן צום שונא, און אויף אייביק זיי פארטרייבן פון דער רוסישער ערד. וועגן אונדזער חייל וועט שפעטער צוריק איינגעמען די דאזיקע פונקטן, וועט מען די „זשידעס" קענען לייכט פארטרייבן ארי־בער דער גרענעץ, ווי „אויסלענדער". די ארמיי־קאָ־מאנדע — פון יאנושקעוויטשן ביז ארונטער — האט געדורשט נאך יידיש בלוט, כדי צו פארדעקן איר אום־פייאיקייט און די מפלות אויף די פראנטן. אין דער קא־מאנדע האט געהערשט אומווייסנקייט, פוילענצעריי און גנבה. די אינדוסטריע און טראנספארט זיינען כסדר גע־ווען הינטערשטעליק אין פארגלייך מיט די פאדערונ־גען פון קריגסצייט.

די מפלה ביי די מאזורער זומפן, אין מיזרח־פרייסן, וואס די צארישע ארמיי אונטער דער קאמאנדע פון גענע־ראל רעננענקאמף האט געכאפט, איז געווען גאר א גרויי־סער בזיון פארן כבוד פון צארישן מיליטער. מ'האט ge־מוזט באלד געפינען א שולדיקן, א שעיר־לעזאזל, און אין שטאב איז געבוירן דער טייוולאנישער פלאן, אז מ'דארף באשולדיקן אין דער רוסישער מפלה די יידן. דורך זייער „זשידאווסקן פארראט" האבן רי יידן עס געבראכט די דיי־טשן אויף דער רוסישער טעריטאריע. דער פלאן איז געווען צייטיק און גראטן. די רעאקציאנערע אנטיסעמיטישע רוסישע פרעסע האט געלאזט וויסן דער פיל־מיליאני־קער רוסישער באפעלקערונג, אז די „זשידעס" זיינען די שולדיקע אין פריצייטיקן טויט פון טויזנטער רוסישע סאלדאטן — טאטעס, זין און ברידער פון פראווסלאווי־נעם רוסישן פאלק. זיי זיינען „אומזיסט" געפאלן אויף די שלאכטפעלדער צוליב די געהיימע אנווייזונגען און סיג־נאלן צום שונא פון די „זשידעס", וואס באפעלקערן די פראנט־ליניע. געהיימע קאנספיראטיוות טעלעפאן־דראטן זיינען איינגעבויט אין יידישע הייזער, בתי מדרשים . . . זיי רייד יידיש־דייטש: די שפראך פון שונא. אפילו אין דער רעזידענץ־שטאט (פעטעגראד) זיינען די אגענטן פון קאנטער־שפיאנאזש באפאלן די הויפט־סינאגאגע און געזוכט דראטן, וואס זאלן זיין פארבונדן מיטן שונא. אין דער אונבאהאלפנקייט פון די רוסישע קריגס־פירער, וואס פלעגן ניט קענען אויסניצן אן אפגעהאלטענעם זיג און אים פארזיכערן, פלעגט מען באשולדיקן די יידן. צוליב די יידישע פארראטער ווערן עס אויסגערונגען די רעזולטאטן פון די רוסישע מיליטערישע דערגרייכונגען.

מ'האט אויך געהעצט, אז די יידישע ליפעראנטן שטעלן צו דעם רוסישן חייל פארפוילטע פלייש און פארלעגענע קאנסערוון, וואס סמ'ען אפ טויזנטער רוסישע סאלדאטן. נאך א בילבול איז געווען, אז די יידישע סאלדאטן פאר־ראטן זייערע פאסטנס און פארקויפן די רוסישע פאר־פעסטיקטע פאזיציעס צו די דייטשן. די רעאקציאנערע רוסישע פרעסע האט אויפגעכאפט און צוגעטראכט אלער־לייאיקע בילבולים קעגן יידישע סאלדאטן. אמת, ער־לעכע פראגרעסיווע רוסישע צייטונגן האבן געוואלט אויפ־דעקן די פאלשקייט פון די בילבולים, וואס מען ווערפט אויף די יידישע סאלדאטן. באריס סמאליאר דערציילט, אז ער איז אין יענער צייט געשיקט געווארן פון א רו־סישער צייטונג צום פראנט, צו זאמלען מאטעריאל, וואס זאלן באווייזן, אז יידן שלאגן זיך אין דער ארמיי פונקט אזוי העלדיש ווי די רוסן, און אז די מעשיות וועגן יידישן פארראט און יידישן שפיאנאזש זיינען ניט מער ווי אנטיסעמיטישע באבע־מעשיות.*)

ניקאלאי ניקאלאיעוויטש און געגנראל יאנושקע־ווישט האבן געהאט באפוילן אלע ארמיי־קאמאנדירן צו שטעלן די יידישע סאלדאטן אין אוואנגארד ביי יעדער אטאקע אויפן פיינט. ביי א צוריק־טריט אבער פון א פאזיציע זאל מען די יידישע סאלדאטן אויסטיילן אין די הינטערשטע רייען, כדי זיי זאלן די ערשטע אויפנעמען דאס פייער פון שונא, וואס יאגט זיך נאך דעם אנטלויפנ־דיקן רוסישן מיליטער.

די בילבולים קעגן יידישע סאלדאטן זיינען געקומען אין דער צייט, וועגן „אויף די גאסן פון די גרעסערע יידי־שע צענטערן אין געוועזענעם תחום, ווי ווילנע, מינסק א. אנד. — האבן זיך שוין געהאט באוויזן די ערשטע יידי־שע געארגיעוסקי קאוואליערן מיט זייערע דורכגעשא־סענע העמד און פיס. זיי זיינען אומגעגאנגען מיט זייע־רע געארגי־קרייצן אויף די איינגעפאלענע ברוסט־קאסטנס, נישט ווי שנארערס און בעטלערס, וואס קומען וועקן צו זיך רחמנות, נאר ווי העלדן און מאקאבייער, וואס האבן

*) „פארווערטס", ניו־יארק, 8טן נאוועמבער, 1928.

אויף די בלוטיקע שלאַכטפעלדער געקעמפט נישט נאָר פאַר דעם „צאָר און פאָטערלאַנד", נאָר אויך טאַקע „פאַר דער ערע און ווירדע פון דעם יידישן פאָלק!" זאָלן, אדרבא, די שונאי ישראל זען, אַז יידן זיינען ניט קיין פחדנים, אַז יידן זיינען ניט קיין שפּיאָנען און אַז די יידישע סאָלדאַטן זיינען אויף די פראָנטן ניט ווינציקער העלדיש, און אפשר נאָך העלדישער, ווי די ניט־יידישע סאָלדאַטן." *)

דער העכסטער קאָמאַנדיר האָט געהאַט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַרויסצוטרייבן צוויי און אַ האַלב טויזנט יידישע סאָלדאַטן פון קאָוונער פעסטונג. ער איז געווען „אי־בערצייגט" אַז די יידישע סאָלדאַטן וועלן איבערגעבן די פעסטונג צו די דייטשן . . . א פאַר טעג שפּעטער האָבן די דייטשן סיי־ווי געגנומען די קאָוונער פעסטונג, צוליבן פאַרראַט פון איר רוסישן קאָמענדאַנט גריגאָריעוו.

יידישע דאָקטוירים — האָט מען אָפן געשריבן — קען מען ניט אָנגעטרויען היילן פאַרוואונדעטע רוסישע סאָלדאַטן, ווייל זיי קענען זיי נאָך טויטן.**)

די יידישע פרעסע איז פאַרבאָטן געוואָרן דורך דער מיליטער־מאַכט, אַלץ צוליבן אויסרייד, וואָס די „קלוגע קעפ" אין די „הויכע פענצטער" האָבן זיך געכאַפּט, אַז אין די כסדרדיקע מפּלות פון די צאַרישע אַרמייען איז שולדיק אויך די „יידישע פרעסע".

דער אָנטיסעמיטישער באַציל האָט זיך איינגעגעסן ניט נאָר אין די געהירן פון די אַרמיי־קאָמאַנדירן, נאָר פון דער גאַנצער אַרמיי. מען האָט אויף אַלע פראָנטן כסדר דערציילט די אומווויסנדיקע רוסישע סאָלדאַטן וועגן גרויליקן „זשידאָווסקן פאַרראַט".

2. ערב דעם גירוש־ליטע

אין סאַמע אָנהויב פון קריג, בעת דאָס רוסישע פאָלק האָט נאָך מאַניפעסטירט אויף די גאַסן מיט אַ גרויסן פאַטריאָטישן ברען, האָט דער רוסישער אַרמיי־שטאַב שוין געמומען אַרויסגעבן באַפעלן צו די דאָרטיקע קאָמאַנדירן אַרויסצושיקן די יידן פון די רוסיש־פוילישע שטעט, וואָס ווערן באַלאַגערט פון דייטשישן חייל. אין 10 טעג אָרום, ווי די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, דעם 29טן יולי, 1914, טרייבט מען אַרויס די יידן פון מישטשעניק (לאָמזשער גוב.) — די ערשטע יידישע קהילה צו דערשפּירן דעם ווילקיר פון מיליטערישן רעזשים.

דאָס נעמען פון יידן „לעבעדיקע ערבות" (משכנות), וואָס דאַרפן טראָגן די פולע אחריות פאַר דער לאָיאַלקייט פון דער איבעריקער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג אין פאַל פון „זשידאָווסקן פאַרראַט", האָט די יידן ניט ווייניק בלוט געקאָסט אויף די מלחמה־פראָנטן. ביים פאַרלאָזן אַ שטאָט פלעגן אָזעלכע „משכנות" באַלד דערשאָסן אידער אויפגעהאָנגען ווערן. זעלטן ווען עס פלעגט געלינגען אַרויסצורייסן אָזעלכע קרבנות לעבעדיקערהייט פון די מערדערישע הענט.

אויב פריער האָט זיך דער מיליטערישער שטאַב בלויז באָנוצט מיט איינצלנע גירושים אין רוסיש־פוילן, קומט דער באַפעל פון גענעראַל רוזסקי, דעם 25טן יאָנואַר, 1915, דורכצופירן דעם ערשטן מאַסן־גירוש פון 40 פּונקטן מיט אַ מאָל, פון פלאָצקער גובערניע. דער דאָזיקער באַפעל האָט געהאַט שטאַרק צעטומלט די דאָרטיקע ציווילע אַדמיניסטראַציע. דער פלאָצקער גובערנאַטאָר האָט געמאַכט אַן אָנפראָגע, און דער גענעראל האָט אים תיכף געענטפערט, אַז „אַזאַ גירוש מוז דורכגעפירט ווערן צוליב מיגלעכקייטן פון שפּיאָנאַזש". צום גליק איז דער גרויזאַמער באַפעל ניט פאַרווירקלעכט געוואָרן, מחמת דאָס רוסישע מיליטער האָט געמוזט אין איילעניש אָפּטרעטן אויף נייע פאָזיציעס.

אין ליטע איז דער ערשטער פאַל פון אַ יידישן גירוש פאָרגעקומען אין מערץ, 1915, פון דעם שטעטל באָטקי, לעבן טאָווריק. די יידישע באַפעלקערונג אין באַשטאַנד פון 50 משפּחות איז אין איין האַלבער שעה פאַרטריבן געוואָרן צוליב אַ בילבול, אַז יידן האָבן אַריינגעוואָרפן אַ קאַץ אין קהלשן שטעטלשן ברונים, כדי צו פאַרסמען די קריסטלעכע באַפעלקערונג.

אויפגערודערט איז געוואָרן דאָס געוויסן פון דער כמעט־גאַנצער ליבעראַלער פרעסע איבער רוסלאַנד און פון אויסלאַנד איבער די נגישות און בילבולים אויף יידן. מען האָט אויך אויסגעדריקט שרעק, אַז די יידישע גירושים קענען שעדיקן דעם צוקינפטיקן זיג פון רוסלאַנד. דאָס האָט אָבער ניט אָפּגעהאַלטן דעם הויפּטקאָמאַנדיר פון רוסישן חייל פון ווייטערדיקע יידן־העצעס.

דעם „הויכן דראַנג מיט די דאַרע פיס", ווי די יידן האָבן געראופן ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטשן, האָבן ניט געקימערט די טויזנטער חרובע היימען אין יידישע שטעט און שטעטלעך, דאָס בלוט פון געהאַנגענע, פאַרפיניקטע און געטריבענע יידן — אויף אַלע וועגן, וואו עס איז דורכגעלאָפן די געשלאָגענע רוסישע אַרמיי.

3. דער „קושי־בלבול" און גירוש פון די ליטווישע יידן

דעם 27טן און 28טן אַפּריל, 1915, קומען אָן באַפעלן אַרויסצוטרייבן אַלע יידן פון קורלענדער גובערניע. אין אָנהויב פון חודש מאַי קומט דער באַפעל אַרויסצוטרייבן די יידן פון גרעסטן טייל קאָוונער גובערניע, און פון אַ רייַ פונקטן אין גראָדנער און סואוואַלקער גובערניעס, פון וועלכע מ'האָט נאָך ניט געהאַט געטריבן אין די פריער־דיקע גירושים.

אָט איז דער טעלעגראַפישער באַפעל, וואָס איז געוואָרן אַדרעסירט צום פּאָטווועזשער איספּראַווניק: „לויט דער פאַראַרדענונג פונעם קאָמאַנדיר פון דער אַרמיי דאָרפן אַרויסגעשיקט ווערן אַלע יידן, וואָס וואוינען אין מערב־זייט פון דער ליניע קאָוונע, יאַנאָווע, ווילקאָמיר, ראַגאָווע, פּאָנעווועזש, פּאָסוואַל סאַלאָנט און בויסק. די אויסגערעכנטע פונקטן גייען אויך אַריין אין דער צאָל פון די ער־

*) טשאַרני, דניאל, „נאָכן אויסברוך פון וועלט־קריג", „צוקונפט", ניו־יאָרק, אָקטאָבער, 1935.

**) גרוזענבערגס מעמוארן: „צוקונפט", ניו־יאָרק, 1940, זייט 348.

טער, פון וואַנען די יידן דאַרפן אַרויסגעשיקט ווערן. בנוגע די יידן, וואָס וואוינען אין די ערטער, וואָס זיינען איצט פאַרנומען פון דייטשישן חייל, דאַרף מען אויספירן דעם דאָזיקן באַפעל תיכף, ווי אָט די ערטער ווערן אָפגע־ רייניקט ווערן פון דעם שונא און זיי וועלן פאַרנומען ווערן דורך אונדזער חייל.

„די אַרויסגעשיקטע יידן דאַרפן באַזעצט ווערן איז די פאָלגנדיקע אויפזדן: באַכמוטער, מאַריופאָלער, סלא־ ווינאָסלאַווער גובערניע; קאַנסטאַנטינאָגראַדער, לאַכאָוויצער, ליובענער, מירגאָראָ־ דער, ראָמנער און כאַראלער פון פאָלטאַווער גובערניע. דער לעצטער טערמין אויף אַרויסצושיקן די יידן איז בא־ שטימט דער 5טער פון היינטיקן חודש מאַי, 1915. נאָך דעמדאָזיקן טערמין וועט דאָס פאַרבלייבן פון די יידן מערב־זייט פון דער אָנגעוויזענער ליניע באַשטראָפט ווערן לויט די געזעצן פון דער מלחמה־צייט. די פאָליצייי־ באַאמטע, וואָס האָבן ניט אָנגענומען קיין ווירקזאַמע מיט־ לען אויסצופירן די אָנגעוויזענע פאַראָרדענונג, וועלן באַ־ זייטיקט ווערן פון זייערע פאָסטנס און איבערגעגעבן ווערן צום געריכט.

„מודיע זייענדיק אייך וועגן דעם דאָס דורכצופירן, לייג איך פאָר, אַז נאָכן פאַרענדיקן די אַלגעמיינע אַרויסשי־ קונג פון די יידן הינטער דער גרענץ פונעם ראַיאָן, וואָס איז אייך אנגעטרויט, מיר מיטצוטיילן טעלעגראַפיש ביז 12 ביינאַכט, דעם 5־טן מאי. וועגן גאַנג פון דער אַרויסשיקונג פון די יידן פון די ערטער, וואָס זיינען איצט פאַרנומען דורכן שונא, מיר מיטצוטיילן לויטן אויס־ פירן". (אונטערשריפט). *)

דידאָזיקע שרעקלעכע גזירה האָט מיט איין שטריך פון דער פּען אַרויסגעריסן פון די איינגעזעסענע ערטער אָ יידישע באַפעלקערונג פון קרוב 200 טויזנט נפשות און איבערגעלאָזט אויף הפקר דאָס גאָרע פאַרמעגן זייע־ רע. אָ ים פון צרות האָט זיך פלוצלונג אויף די ליטווישע יידן אויסגעגאָסן. אָבער אינאיינעם מיטן דעקרעט ווועגן גירוש פון די ליטווישע יידן איז אויך פובליקירט גע־ ווארן אין דער פרעסע די פאַבריצירטע „מעשה קוזשי", דער קוזשי־בילבול האָט געצילט צו שאַפן די נויטיקע שטימונג איבערן לאַנד, אַז דער מאַסן־גירוש פון די ליט־ ווישע יידן איז אָ נויטוועניקייט.

לכתחילה — דעם 30טן אַפּריל, 1915 — איז דידאָ־ זיקע „מעשה־נורא" קוזשי פובליקירט געווארן אין מי־ ליטער־ראַפאַרט פון קאַרפוס־קאַמאַנדיר פעדאָטאָו צום חייל, וואָס איז „מחויב צו וויסן" אַלע איינצלהייטן פון גרויסן „זשידאָווסקן פאַרראַט".

דעם 5טן מאַי איז די דאָזיקע „שרעקלעכע געשעענישׂ" פאַרפענטלעכט געווארן אין אפיציעלן אַרמיי־אָרגאַן פון צפונדיקן חייל „נאַש וויעסטניק". אָט ווי אַזוי עס איז

*) „דער יידישער אַרבעטער", 3טער באַנד, פאַרלאַג „שול און בוך", מאַסקווע, 1927, זייטן 2־281).

דאָרט געשילדערט געווארן די „מעשה־קוזשי" לויטן אָפי־ ציעלן באַריכט:

„אין דער נאַכט פון 28טן אַפּריל 1915, האָבן די דייטשן אָנגעגריפן אויפן דערפל קוזשי, וואָס ליגט אין צפון־מערב זייט פון שאַוול, ניט ווייט פון קורשאַן. אין דערפל האָבן זיך דאַן געפונען עטלעכע אָפּטיילונגען פון 131טן פּיאַטאָגאָרסקין פוסגייער פּאָלק.

„דאָ איז פאַרגעקומען אַ פאַסירונג, וואָס האָט פאַר אונדזערע אויגן אַנטפלעקט די שרעקלעכע פאַררעטערי־ שע מעשים פון די „זשידעס" לגבי אונדזער חייל. בשעת אונדזער מיליטער האָט צוריקגענומען דאָס דאָרף פון די דייטשן, האָבן די „זשידעס" אויסבאַהאַלטן אין זייערע קעלערן דייטשישע איבערגעבליבענע סאָלדאַטן, און דורך אַ שאָס אונטערגעצונדן דאָס דאָרף. דאָס האָט דעם שונא געדינט ווי אַ סיגנאַל. באַלד זיינען די דייטשן אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן אין די קעלערן און געמומען באַ־ שיסן דאָס הויז, וואו עס איז איינגעקוואַרטירט געווען דער פּאָלקאָוויניק דאוויללעוו.

„דער דאָזיקער אומגליקס־פאַל באַווייזט ווי נויטיק עס איז צו זיין פאַרזיכטיק אין די ערטער, וואָס איז שוין איינמאָל אָקופירט געווען פון שונא, און וואו די באַפעל־ קערונג איז אין דער מערהייט — אַ יידישע".

די אומגעלומפערטע „מעשה־נורא" איז באַלד איבער־ געדרוקט געווארן אין אָפיציעלן רעגירונגס־אָרגאַן „פּראַ־ ווי־טעלסטוועני וויעסטניק", און דאָס איבעריקע האָט שוין באַאָרגט די „פּעטראָגראַדער טעלעגראַפן אַגענטור", וואָס האָט צעשיקט דאָס שטיקל נייס צו אַלע צייטונגען אי־ בער דער לענג און ברייט פון דער רוסישער אימפּעריע. אין די גרעסערע צענטערן האָט מען די נייס אויפגעקלעפט אויף די וועגן פון עפּנטלעכע פלעצער, פונקט ווי מען פלעגט טאָן מיט קאָמוניקאַטן וועגן וויכטיקע אָפּגעהאַלטענע נצחונות אויף די פראָנטן. אייניקע צייטונגס־רעדאַקטאָרן, וואָס האָבן ניט געווואָלט אָפּדרוקן דעם פראָוואָקאַטאָרישן בילבול אין זייערע צייטונגען, זיינען דורך סטראָשונקעס געצוואונגען געווארן צו פובליקירן עס דורך די גובערנא־ טאָרן פון די באַטרעפנדיקע ערטער.

דער קוזשי־בילבול האָט געצילט אָנצוהעצן דעם אום־ וויסנדיקן המון קעגן יידן פון גאַנץ רוסלאַנד. אין טאַש־ קענט, למשל, האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסער אויפגע־ רייצטער המון פאַרן גובערנאַטאָרס פּאַלאַץ (וואַרשיינלעך, אויפן גובערנאַטאָרס וואונק), מתפלל צו זיין צו גאָט, ער זאָל אויסלייזן דעם רוסישן חייל פון די הענט פון די „זשידאָווסקע פאַררעטער". דער „קוזשי־בילבול" איז שוין געווען צו וויט פאַרשפּרייט, אַז די מער־ערנהאַפטיקע קריסטן זאָלן אים פאַרשווייגן. אָ קאָמיסיע פון דער פער־ טער דומע, בראש מיטן ראַדיקאַלן דומע־דעפּוטאַט אַלעק־ סאַנדער קערענסקי, זיינען באַלד טאַקע געשיקט געווארן קיין קוזשי, כדי געהעריק אויסצופאָרשן אויפן פּלאַץ דעם גאַנצן ענין.

נאָך אַ טיכטיקער אונטערזוכונג, האָט קערענסקי פעסטגעשטעלט, אַז די גאַנצע מעשה איז פאַבריצירט גע־ ווארן פון געוועראל־שטאַב — פון אַנהויב ביזן סוף —

און אַז עס איז ניט מער ווי א בילבול. די אויספֿאַרשונג האָט אויך אויסגעפונען, אַז אין קוזשי האָבן בסך־הכל געוואוינט 6 יידישע משפחות. אין קוזשי זיינען געהאַט גענוען אַריין בלויז 8 דייטשן פון אַן אויסשפּיר־אָפּטיילונג, רעקוויזירט דאָס גאַנצע שפּייז פון דאָרף און אַנדערע פֿראָדוקטן און אַווען. א ביסל שפּעטער איז אַריין אַן אָפּטיילונג פון פּיאָטיגאָרסקער פוסגייער פּאָלק, און די אָפּיצירן האָבן זיך איינגעקוואַרטירט אין דעם הויז פון דעם יידן קיבאַרט. דער ייד האָט טאָקע געוואָרנט די רוסישע אָפּיצירן, אַז די נאָר־וואָס אַווען אויפֿקויפֿן מוזן זיך נאָך גפּפּינען ערגעץ־וואו נאָענט פון קוזשי. די אָפּיצירן אָבער האָבן דעם יידנס רייד ניט גענומען אין אַכט. וועו די נאַכט איז צוגעפֿאַלן, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן באַשיסן דעם דאָרף און קיבאַרטס הויז האָט זיך אָנגעצונדן. די אָפּיצירן און די סאָלדאַטן האָבן נאָך צוגעהאַלפֿן קיבאַרטן ראַטעווען פון די פלאַמען א טייל פון זיין באַלעבאַטישקייט, און אים מיט די איבעריקע יידישע משפּחות, מיטן געראַטעוועטן גפּפּקן, אַרויסבאַגלייט פון קוזשי אוטער א מיליטער־וואָך, אינמיטן דער נאַכט, וויט הינטערן דאָרף. באַלד האָט אויך דאָס רוסישע מיליטער פאַרלאָזן קוזשי. בעת די דייטשן זיינען דאָס צווייטע מאָל אַריין אין פאַרברענטן דאָרף, אויף מאָרגן אין דער פרי, האָבן זיי דאָ אפֿילו ניט געטראָפֿן קיין לעבעדיקן נפש.

דער „קוזשי־בילבול" האָט עס געזאָלט דינען דער רוסישער רעגירונג אַלס א באַרעכטיקונג פאַרן גירוש פון די ליטווישע יידן.

די העכערע רוסישע מאַכט און די אויבער־קאָמאַנדירן פון דער אַרמיי האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן, וואָס יידן און ליטווינער האָבן זיך פרידלעך צונויפגעלעבט. האָבן דאָך אפֿילו די רוסישע מלוכה־באַאמטע זיך דאָ, אויף דער ליטווישער ערד, פאַרהאַלטן גאַנץ פריינטלעך צו דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס איז געווען באַזונדערס צו מערקן אין די קלענערע שטעטלעך, וואו זיי זיינען שטענדיק געקומען אין קאָנטאַקט מיט די יידן, און האָבן אפֿילו געקענט יעדן יידן ביי זיין נאָמען. דער מיליטער־שטאָב האָט געזוכט צו שאַפֿן א ריס צווישן די יידן און די מלוכה־באַאמטע פון ליטע און דאָס איז אים באַלד געלונגען. די לאָקאַלע באַאמטע האָבן טאָקע דעם גירוש־באַפֿעל פון דער העכערער מאַכט דורכגעפירט מיט דער גרעסטער פינקטלעכקייט. קיינע אַפֿעלאַציעס, קיין געבעט און טרערן, אין נאָמען פון יושר און גערעכטיקייט האָבן ניט געהאָלפֿן.

פון קאָוונער גובערניע אַליין האָט דער דאָזיקער מערדערלעכער גירוש אויסגעריסן אַן ערך 160 טויזנט יידישע נפשות. אָלע יידן, אפֿילו לייט, פרויען און קינדער, זיינען פֿלוצים באַטראַכט געוואָרן פון דער ביזאָהער גאַנץ־פריינטלעכער קריסטלעכער באַפעלקערונג, ווי „א באַנדע שפּיאָנען און פאַררעטער".

דער גורל פון די ליטווישע יידן איז געווען אפֿילו ערגער, אייַדער דער גורל פון זייערע פאַרטריבענע בריידער פון רוסיש־פוילן. די לעצטע האָבן געקענט פראָנק און פריי פאָרן, וואוהין זיי ווילן. די ליטווישע יידן אָבער האָט די מאַכט געקרוינט מיטן נאָמען „וויסעלענצי" (אַרויסגעשיקטע), בכדי צו אונטערשיידן זיי פון די „פּליטים", וואָס זיינען פרייוויליק אַנטלאָפן פון מלחמה־שרעק. דאָס רוב ליטווישע יידן ניט געקאָנט באַוועגן זיך פריי און וואוהין מ'וויל. זיי, „די וויסע־לענצעס", האָט מען אַרויסגעגעבן א צייגעניש־פאַפּיר, וואָס דערלויבט זיי צו באַזעצן זיך בלויז אין עטלעכע גובערניעס. גאַנץ רוסלאַנד האָט עס געזאָלט דערקענען זיי לויט די צייגענישן, אַז מען איז זיי חושד אין „פאַרראַט", צוליב וועלכן די רוסישע חיילות ליידן מפלות. די מאַכט־האָבער אויף די ערטער פון גירוש, און סתם אָרטיקע קריסטן, דער עיקר רוסן, זיינען געוואָרן פול מיט חשד לגבי יעדן יידן. ווי באַלד די יידן ווילן פאַרשאַכערן רוסלאַנד צום שונא, דאַרף מען וואָס שנעלער פון זיי פּטור ווערן און פאַרשיקן זיי וואָס ווייטער.

צווישן די געטריבענע יידן פון ליטע האָט זיך דאָך געפונען גאָר א גרויסע צאָל פרויען און קינדער. פון די יידישע שטעט און שטעטלעך אין ליטע זיינען נאָך פאַר דער מלחמה מענגעס פאַרהיראָטע מענער און יונגע בחורימלעך אַוועק מיטן עמיגראַנטן־שטראָם — ווער אין די פאַראייניקטע שטאַטן, ווער קיין דרום־אַפֿריקע. פאַר־בליבן זיינען אין גרויסע צאָלן פרויען און קינדער, אָלטע לייט, שוואַכע און קראַנקע. די אַרויסגעטריבענע האָבן געמוזט מיט זיך מיטפירן די אַלטיטשקע פון די מושב־זקנימ'ס, די קראַנקע פון די שפּיטאָלן, אָדער צוגעשמידטע צום בעט אין די אייגענע היימען, אפֿילו גוסס'ע מענטשן.

אין פאָגעוועזשער מושב־זקנים, למשל, האָבן זיך געפונען 43 זקנים. דער יינגסטער איז געווען א בן־שמונים, און דער עלטסטער 99 יאָר אַלט. אין ווילקי האָט מען, ווי איך וויים, א גוססע יידישע פרוי, ווילענטשיק, אַוועקגעלייגט אויף א פור, און א פאָר שעה שפּעטער איז זי אויסגעגאַנגען אין וועג. דער מאַן פון אַן אַנדער גוססער פרוי, פעסיע פישעלעוויץ, איז געגאַנגען בעטן ביי דער פאָליציי, מ'זאָל אים דערלויבן פאַרבלייבן ביי יציאת־הנפש פון זיין ווייב, אָבער דער פריסטאַוו האָט אים אַרויסגעטריבן, און די גוססע פרוי איז אבערגעלאָזן געוואָרן אַליין אין שטעטל צו שטאַרבן.

די יידן פון שאַוול איז געגעבן געוואָרן אַן אַכט־שעה־דיקער טערמין. די יידן פון אַנדערע פונקטן (ווילקאָמיר, פאָנעוועזש, ראַגאָוע, פאָסווּאָל און אַנדערע שטעטלעך), איז געגעבן געוואָרן 24 שעה צו פאַרלאָזן די איינגעזעצענע ערטער. אין שאַוול זיינען א פאָר טעג פאַרן גירוש אָלע יונגע און געזונטע מענער פון דער יידישער באַפעלקערונג צוגענומען געוואָרן אויף צוואַנג־אַרבעט, צו גראָבן טראַנשייען (שוץ־גריבער), עטלעכע וויאָרסט הינטערן שטאָט. בעת דער גירוש איז געמאָלדן געוואָרן האָבן די באַאמטע מיט א כיוון ניט געלאָזט וויסן די יידישע צוואַנג־ארבעטער וועגן דער גזירה. אַז די יידישע צוואַנג־ארבעטער האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטאָט, האָבן זיי שוין ניט געטראָפֿן זייערע אייגענע. א צאָל יידישע שאָולער פאַמיליעס זיינען אַזוי דערנאָך צעשיידט געוואָרן אויף יאָרנלאַנג.

דער שרייבער פון די שורות געדענקט, וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעטאָן אין זיין געבורט־שטעטל, ראגאווע, אין דעם טאָג פון גירוש. עס איז געווען דאָך ערב־שבועות, די שטעטלשע יידישע באַפעלקערונג האָט געהאַט זיך געגרייט באַגעגענען דעם יום־טוב. מיט אַ טאָג פריער אָבער זיינען אויפן מאַרק־פלאַץ צעקלעפט געוואָרן מודעות פון דער מאַכט, וואָס האָבן אָנגעזאָגט די בשורה וועגן דער שרעקלעכער גזירה, אַז מ׳וועט אַן טענות און מענות אָן־רויס־שיקן אונדז אין געוויסע פונקטן פון פאָלטאַווער, יעקאַטערינאָסלאַווער און מאָוריטשעסקער גובערניעס. די בהלה, און דאָס געמיט פון יעדן איינעם, איז גאָר ניט צו באַשרייבן. מ׳האָט זיך געפאָקט אַ גאַנצן ערב יום־טוב און געדונגען פויערישע פורלעך צו פאָרלאָזן אין איילענש דאָס שטעטל, אידער די נאַכט וועט צופאַלן. מיין זיידע, דער שמש פון דער אַלטער ראָגאָווער שול, איז געלאָפן אין שול, פאָרוויקלט די ספרי־תורה׳ס און זיי איינגעפאקט אין די קאסטנס, וואָס ער האָט צוזאַמענגעבראַכט. אַזוי האָט ער אויך געטאָן מיט די ספרי־תורה׳ס פון בית־המדרש. נאָכדעם איז ער אַוועק זוכן אַ ספּעציעלע פור זיי אַוועק־צופירן. אַ שרעקלעכע פאַניק האָט באַהערשט אונדזער שטוב. מיר האָבן באַדאַרפט אַרויסנעמען פון בעט מיינע צוויי קלייניקע שוועסטערלעך, וואָס זיינען געלעגן קראַנק מיט אַ הויכער טעמפּעראַטור. מיין מוטער האָט געבראָכן די הענט און אין הויז איז געווען אַ יאָמער. אָבער אַ געוויין האָט זיך געטראָגן פון אַלע הייזער. אונדזער פאַמיליע איז פאַרבליבן איבער שבועות אין טראשקון בייאַ קרוב אין הויז. נאָך יום־טוב זיינען מיר אַוועק קיין אַניקשט און דאַרטן פאַרבליבן ביזן סוף זומער — ביזן מיליטעריישן פאָגראָם אויף די אַניקשטער יידן. מיינע צוויי שוועסטערלעך, אין צוויי און דריי־יעריקן עלטער, זיינען אין וואַלגערניש, אונטער שוידערלעכע אומסאַניטאַרע באַדינגונגען און אָן מעדיצינישער באַהאַנדלונג, אויסגעגאַנגען באַלד וויי מיר האָבן זיך דערשלעפט צו דער ווייטער שטאָט פּענזאַ.

אין אייניקע ערטער אין ליטע האָט די אָרטיקע מאַכט דערהאַלטן דעם באַפעל וועגן גירוש אַזוי שפּעט ווי דעם 4טן, און אָפּילו דעם 5טן מאַי אין דער פרי. מען האָט די יידן געטריבן מיט געוואלט, מיט גרויס אכזריות.

אין וועליון, למשל, האָט די אָרטיקע פאָליציי געקאָכט פון רציחה. „זשידעס, איילט זיך אונטער צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל, אין צוויי שעה צייט זאָל פון אייך קיין סימן ניט איבערבלייבן, אַז ניט וועט איר אַלע אויפגעהאנגען ווערן״. אין ווילקי האָט די פאָליציי געגנומען כאַבאַר ביי די יידן, זיי זאָלן מעגן פאָרלאָזן דאָס שטעטל דעם 5טן מאַי באַנאַכט און זאָלן קענען מער זאָכן מיטנעמען. אין פאַרשיידענע ערטער האָט די פאָליציי זיך באַצויגן צו די געטריבענע מיט גרויליקן חוזק און פאַראַכטונג, ווי צו הונדערט פּראָצענטיקע שפּיאָנען און פאַררעטער.

אין קיידאַן האָט די לאָקאַלע מאַכט געהעצט די קריסט־לעכע פורמאַנעס, זיי זאָלן שיינדן די הויט פון די „געטריבענע „זשידעס״ פאַרן צופירן זיי צום נאָענטסטן פונקט. אין רומשישעק האָט די פאָליציי געוואָרנט די פויערים בכלל ניט צו פאַרדינגען קיין פורן די יידן. אַנדערע יידן איז דאָך געלונגען צו קריגן פויערים מיט פורן. אַז די יידישע פרויען, קינדערלעך, אַלטע און קראַנקע לייט זיי־נען שוין געווען אַריינגעזעצט אין די וועגעלעך, איז צו־געקומען אַ מערדערלעכער פאָליציי־באַאַמטער און גענו־מען זידלען די פויערים פאַרן דערוועגן זיך צו פירן די „פאַררעטערישע זשידעס״. די אומגליקלעכע יידן האָבן געמוזט אַרויסקריכן צוריק פון די פורן און זיך אַוועק־לאָזן גיין צופוס פון שטעטל.

דעם 5טן מאַי, 1915, ערב שבועות, תרע״ה, 12 אַ זיי־גער ביינאַכט, איז אַפילו קיין איין ייד ניט פאַרבליבן אין די גרענעצן פון דעם גאַנצן שטח, וואָס איז געווען באַ־שטימט אָפּצולייידיקן פון יידן דורכן באַפעל פון דער צאַרישער „הויפּט־קאָמאַנדע״. זייער אַ סך אַרויסגע־טריבענע ליטווישע יידן איז ניט געלונגען צו פאָרן ביי אַקס. מ׳האָט זיך געשלעפּט צופוס, ביז וואַנען מ׳האָט זיך דערשלאָגן אויסגעהונגערט און אויסגעמאַטערט צו אַן־סטאַנציע, אָדער צו אַ גרעסערן יידישן צענטער אין תחום, ווי אַ שטייגער ווילנע. אַנאַנסן פון יידישע פליטים (בעזשנצעס), וואָס זוכן פאַרפאַלענע קינדער און קרובים, פלעגן ניט אָנגענומען ווערן אין די רוסישע צייטונגען. די צענזור האָט ניט געוואָלט דערלאָזן אַרויסצוברענגען אין דער עפנטלעכקייט די פאַקטישע טרויעריקע לאַגע פון די אַרויסגעטריבענע יידן, ווייל דאָס וואָלט קאָמפּראָ־מיטירט די רעגירונג און דעם מיליטער־שטאַב אין די אויגן פון דער ברייטער וועלט.

אַנטיסעמיטישע באַאַמטע, צי גלאַט יידישע שונאים, האָבן שוין ניט געוואוסט פון קיין בושה און, פאַרקערט, געזוכט צו דעמאָנסטרירן זייער יידן־האַס. קריסטלעכע „באַרמהערציקע שוועסטער״ זיינען געשטאַנען אין די באַן־סטאַנציעס מיט פאַרלייגטע הענט און קאָלטבלוטיק זיך צוגעקוקט, ווי ניט־געניטע הענט טראָגן אַריין אין די וואַגאָנען קראַנקע און גוססע יידישע נפשות.

מען האָט די געטריבענע ניט גלאָזט ערגעץ זיך אָפּשטעלן אין וועג. שקצים פלעגן וואַרפן שטיינער אויף זיי. אַלערלייאיקע כוליגאַנעס האָבן זיך איבער די יידן איזדעקעוועט. ביי אַ טיל וואַנדערנדיקע משפחות האָבן דאָרפישע גנבים צעפלינדערט זייער געראָטעוועטן „דלות״.

די פאַרלאָזטע דירות און דאָס יידישע האָב און גוטס איז אין אַלע שטעט און שטעטלעך געבליבן הפקר. עס זיינען, אמת, געווען פאָלן, וועו די פאָליציי האָט פאַרזי־כערט, אַז זי וועט ניט דערלאָזן די איבערגעלאָזטע פאַר־מעגנס פון די פאַרטריבענע זאָלן צעוריבט ווערן. איך ווייס פון אַזוינע פאָלן אין ווילקאָמיר. אָבער דאָס זיינען דאָך אַלץ געווען אַ יוצא מן הכלל.

4. די אָפּקלאַנגען פון גירוש און גירושים נייע

די שטעט און שטעטלעך אין קאָוונער גובערניע, וואָס זיינען אָפּגעליידיקט געוואָרן פון יידן דורכן גירוש־דעקרעט, האָבן געפוסטעוועט און אַרויפגעוואָרפן אום־היימלעכקייט און אימה אויף די קריסטלעכע שכנים. דער אַנדל און די אינדוסטריע האָבן זיך דאָ פלוצלונג אָפּגע־

TOURO COLLEGE LIBRARY

אַרויסגעטריבענע יידן פון ליטע אין 1915 אויף זייער וואַנדער־וועג

„אָפרו“...

באַשולדיקטע אין „שפּיאָנאַזש“ וועלן געפירט קיין דווינסק

וואַרטן אויף מאָלצייט

אויף אַ באַן־סטאַנציע

געזאַמלט פון „רשמות“, כרך ה׳, תל־אביב, 1927

שטעלט. אַלע באַנקן, אַפּטייקן און אַנדערע לעבנס־נויטיקע אינסטיטוציעס האָבן זיך פאַרמאַכט. אין אַ טייל ערטער איז ניט געווען „צו געפינען אויף אַ רפואה" קיין דאָקטאָר אָדער פעלדשער. אין אַזאַ שטאָט ווי קאָוונע זיינען פאַרבליבן אָפּן בלויז צוויי גרעסערע קראָמען (קריסטלע־כע): אין אייזן־קראָם און אַ צווייטע — אַ לעדער־קראָם. וואו־ניט־וואו, איבער דער שטאָט, האָט מען קוים געקענט געפינען אַ קריסטלעך שפּייז־גוועלב צי אַ גוויישע יאַטקע.

דאָס מיליטער אַליין האָט זיך דערשפּירט אין קלעם. די ליפּעראַנטן, וואָס פלעגן צושטעלן דעם חייל שפּייז, זיינען על־פּי רוב געווען יידישע און זיי זיינען פאַרטריבן געוואָרן. די מיליטער־מאַכט האָט באַלד זיך געכאַפּט אויף איר טעות און דערלויבט די יידישע ליפּעראַנטן זיך אומצוקערן אויף די פריערדיקע ערטער.

די פאַרווויסטונג פון די יידישע ישובים אין קאָווענער גובערניע האָט אָפּילו צערודערט די גרויסע רוסישע „קופּצעס" און פאַבריקאַנטן אין וויטן רוסלאַנד. מען האָט אויפמערקזאם געמאַכט דער רעגירונג (דעם פינאַנץ־מיניסטעריום), אַז דער גירוש פון די ליטווישע יידן ברענגט עקאָנאָמישן שאָדן דעם גאַנצן לאַנד. דאָס פינאַנץ־מיניסטעריום האָט טאַקע זיך געווענדט צום קריגס־מיניסטעריום, צו דער העכסטער מיליטעריש־קאָמאַנדע, (וואָס האָט געהאָט אין מלחמה־צייט די גאַנצע דעה איבערן לאַנד), מ׳זאָל זען דערלויבן די אַרויסגעטריבענע ליטווישע יידן זיך צוריקצוקערן אויף זייערע ערטער. דער מיליטערישער קליקע האָט זיך אָבער ניט געלוינט אָפּצושטעלן „פויקן" צווישן פינצטערן המון, אַז יידן זיינען „פאַרראָטער און שפּיאָנען", און אַז דערפאַר לייַדט זי מפּלות. די אינטערוועניר־נונג פון פינאַנץ־מיניסטעריום האָט טאַקע קיין שום פּעולה ניט געהאַט.

דעם 10טן מאַי, 1915, אין 5 טעג אַרום נאָכן גירוש, האָט דער הויפּט־קאָמאַנדיר ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש יאָ געגעבן דער מילטער־מאַכט אָנצוהערן, אַז מאָסן־גירושים פון די יידן זיינען מער ניט געווואונטשן, ווייל זיי קענען ברענגען טרויעריקע רעזולטאַטן דעם וואויל־זיין פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. ער האָט געהאַט פאַרגעשלאָגן, מען זאָל טרייבן יידן בלויז פון איינצל־פונקטן, וואו עס איז „נויטוועניק". דערביי האָט דער מנוולדיקער „בעל־טובה" געפאָדערט, אַז די יידן, וועמען מען דערלויבט זיך צוריקצוקערן צו זייערע וואוינערטער, זאָלן איבערלאָזן ביי דער לאָקאָלער מאַכט ערבות־לייט (זאַלאָזשניקעס). די ערבות־לייט דאַרפן זיין געקליבענע חשובע בני־עיר, רעליגיעזע מנהיגים, אָדער געזעלשאַפט־לעכע טוער, וואָס זאָלן מיט זייערע לעבנס ערוב זיין פאַר דער לאָיאַליטעט פון זייער גאַנצער קהילה. אין פאַל, די יידן וועלן „פאַרראַטן", זאָלן די „משכנות" אויפגעהאַנגען ווערן.

דער דאָזיקער „חסד" פונעם הויפּט־קאָמאַנדיר האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקן פראָטעסט מצד דער יידישער באַפעלקערונג. דער יידישער דעפוטאַט פון קאָווענער גובערניע אין דער 4טער דומע, דער פּאָנעווועזשער

אַדוואָקאַט נפתלי פרידמאַן, האָט אין אַ בריוו, אַדרעסירט צום פּרעמיער־מיניסטער פון רוסלאַנד, גאָרעמיקין, געשריבן: „ווי אַ דעפוטאַט פון שטאָט קאָווענע, פון וואָנען איך בין אַרויסגעטריבן געוואָרן צוזאַמען מיט מיינע יידישע ברידער און שוועסטער, באַטראַכט איך פאַר מיין פליכט צו באַריכטן זיין עקסעלענץ פאָלגנדעס: לויט די לעצטע פאַראָרדענונגען פון דער מיליטערישער מאַכט, ווערט די אַרויסגעטריבענע יידן דערלויבט זיך צוריקצוקערן צו זייערע הויזער (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די „דערלויבענישׂ" איז געווען ניט מער ווי אַ פאַלש־פאַרשפּרייטער קלאַנג) מיטן באַדינג, אַז יידן זאָלן אין יעדן וואוין־אָרט איבערגעבן צו דער לאָקאַלער מאַכט ערבות־לייט.

„זייט זיכער, אַז די ליטווישע יידן וועלן קיין מאָל ניט איינשטימען צו אַזעלכע שענדלעכע באַדינגונגען, וואָס די רעגירונג פאָדערט פון זיי. זיי וועלן בעסער פאָרזעצן זייער וואָגלעניש אויף די שליאַכן און אין די „טעפּלושקעס" און שטאַרבן פון הונגער, איידער דערפילן אַ פאָדערונג, וואָס דערנידעריקט זייער נאַציאָנאַלן און בירגערלעכן כבוד. די יידן האָבן דערפילט זייערע פליכטן צום פאָטערלאַנד און וועלן עס אויך טאָן וויטער. קיינע קרבנות וועלן זיי ניט אָפּשרעקן, און קיינע פאָרפאָלגונגען וועלן זיי ניט אַראָפּפירן פון גלייכן וועג.

נפתלי פרידמאַן
1863—1921

„קיינע רדיפות אין דער וועלט וועלן ניט זיין מעכטיק גענוג צו צווינגען אונדז צו זאָגן, אַז „שקר איז אמת", כדי צו באַשטעטיקן דורך אונדזער אונטערגעבן זיך די עקלהאַפטיקע בילבולים, וואָס זיינען אויף אונדז אַרויפגעוואָרפן געוואָרן.

„מיר יידן באַטראַכטן זיך העכער פון יעדן פאַרדאַכט אין פאַרראַט. די באַדינגונגען איבערצוגעבן „לעבעדיקע משכנות" צו דער מאַכט זיינען קעגן אונדזער נאַציאָנאַלן כבוד און מיר וועלן אַזעלכע „חסדים" ניט אָננעמען. אַזוי פאַרשטייען עס אַלע יידישע אונטערטאַנען, און אַזוי אויך מיין וויניקייט".

די קלאַנגען וועגן אַ דערלויבענישׂ זיך צוריקצוקערן האָבן אַרויסגערופן אַ בהלה צווישן די פאַרטריבענע און היימלאָזע אין אַלע ערטער, וואו זיי האָבן זיך געווואַלגערט. באַלד איז אָבער קלאָר געוואָרן, אַז ניט נאָר קענען ניט די אַרויסגעטריבענע זיך אומקערן צוריק, נאָר אַז עס וועלן פאָרקומען נאָך און נאָך גירושים פון ליטווישע יידן.

דעם 10טן מאַי זיינען אין דריי שעה צייט אַרויסגעטריבן געוואָרן אַלע יידן פון טירקסלע, און סוף מאי — פון נייַ־אָראַן. סוף־חודש יולי, 1915, זיינען אין 4 שעה צייט אַרויסגעטריבן געוואָרן אַלע יידן פון מאליאט (ווייל־

נער גובערניע), און ווי אַרעסטאַנטן פאַרשיקט געוואָרן אין פאַרחתמעטע פראַכט־וואַגאָנען קיין פּענזא.

5. דער „יעקאַפאַ" קומט צו הילף די אומגליקלעכע וואַנדערער

די אַרויסגעטריבענע ליטווישע יידן, וואָס האָבן באַ־דאַרפט לויטן באַפעל פון 5טן מאַי, 1915, פאַרשיקט ווערן אין אַ ריי פונקטן פון פאָלטאַוועך, יעקאַטערינאָסלאַ־ווער און טאַוואַריטשעסקער גובערניעס, האָבן ניט געקענט אַריינקומען אין באַן, אייִדער די מאַכט האָט זיי אַרויס־געגעבן דערויף אַ רייזע־צייגענישׂ. וואָס אַזאַ דאָקומענט איז, האָט מען געוואוסט אין רוסלאַנד פון פריערדיקע צייטן. אַזאַ רייזע־דערלויבענישׂ (פראָכאָדנאָיע סווידע־טעלסטוואָ), פלעגט מען אַרויסגעבן פאָליטישע פאַרשיק־טע אָדער קרימינעלע פאַרברעכער, וואָס האָט באַדאַרפט זיי דינען אַלס אינציקער דאָקומענט פאַר אידענטיפיקא־ציע, ביז וואַנען זיי האָבן דעגרייכט דעם באַשטימטן פלאַץ פון זייער פאַרשיקונג. דאָס רוב פאַרטריבענע זיי־נען טאַקע אַזוי פאַרשיקט געוואָרן. אַ טייל יידן, וואָס האָבן ניט געוואָלט פאַרוואָגלט ווערן אַזוי ווייט פון זייערע היים־שטעטלעך, האָבן אויסגעקליבן דעם שוועריקן און געפערלעכערן וועג צו וואַנדערן ביי אַקס און צופוס, ביז מען וועט דערגרייכן אַ יידישן ישוב. מען האָט זיך געלאָזט קיין ווילנע און אין אירע אָרומיקע שטעטלעך איבערצואוואַרטן ביז די דייטשן וועלן דאָרט אָנקומען און מ׳וועט קענען זיך צוריקקערן צום היימישן שטעטל. דער־וויל האָט מען זיך געוואָלגערט אין דער פרעמד, אין בתי־מדרשים און הקדשים, אויף שוועלן און אין שטאַלן — אין הונגער און נויט. די גרויסע מאַסע אָבער יידישע גולים האָט אָנגעפאַקט די פראַכט־וואַגאָנען, וואָס האָבן זיך געשלעפּט איינער נאָכן אַנדערן אויפן ווייטן וועג צו דער לינקער זייט פון דניעפּר, וואוהין דער ענעראל־שטאַב האָט געהייסן די יידן שיקן.

די באַן־באַאמטע האָט מען געגעבן צו וויסן, אַז דאָ פאָרן ניט גלאַט פּליטים (בעזשענצעס), נאָר „שפּיאָנען". מען האָט אויף אַ סך סטאַנציעס אפילו ניט דערלאָזן די עשאַלאָנען זיך אָפּצושטעלן, נאָר געטריבן אַלץ טיפער אין הינטערלאַנד. די באַן־אַדמיניסטראַציע האָט זיך כסדר איזדעקעוועט איבער די יידן. די געטריבענע יידן פון שטעטל פאסווּאל האָט מען געהאַלטן פאַרשפאַרט גאַנ־צע 10 טעג אין פאַרחתמעטע פראַכט־וואַגאָנען, ביז וואַנען דער עשאַלאָן האָט דערגרייכט טשערניגאָוועך גובער־ניע. וועמ׳האָט דאָרט צעעפנט די וואַגאָנען זיינען אַלע געלעגן פאַרחלשטע. 16 פון זיי זיינען קראַנק געוואָרן אויף סקאַרלאַטין און אייִנער אויף פלעק־טיפוס. דעם 12טן מאַי איז די דאָזיקע „טורמע אויף רעלסן" אָנגעקומען אין זאלאטאנאשע (פאָלטאַוועך גובערניע), און מ׳האָט זיי ge־הייסן אויסשטייגן מיטן באַגאַזש אויף דער פלאַטפאָרמע פון דער באן־סטאַנציע. די דאָרטיקע „שטאָט־טאַטעס" האָבן אָבער זיך אנטזאגט זיי אַריינצולאָזן. די יידן האָבן געמוזט צוריק אַריינפעקלען זיך אין די זעלביקע פּינצ־טערע פראַכט־וואַגאָנען (טעפּלושקעס), און מ׳האָט זיי גע־פירט צוריק אויפן וועג קיין קאָוונע. דעמאָלט האָט זיך עס געהאַט פאַרשפּרייט דער קלאַנג צווישן די „בעזשענ־צעס" אַז מ׳דערלויבט די אַרויסגעטריבענע צוריקצוקערן זיך צו זייערע היימען. אין נאָוואָוולייסק האָט מען אָבער דעם עשאַלאָן פאַרהאַלטן און אים צוריקגעקערט אויפן פריערדיקן מאַרשרוט. דאָס מאָל האָט מען זיי געבראַכט אין דער טאַוואריטשעסקער גובערניע.

פון פיל ערטער, וואוהין מען האָט געטריבן די יידן, האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פראָטעסטן, אַז זייערע שטעט זיינען איבערפילט און קענען מער ניט אויפנעמען די „וויסעלענצעס" (אַרויסגעשיקטע). וואַגאָנען פול מיט אום־גליקלעכע יידישע פאַמיליעס פון ליטע זיינען אומגעשיקט געוואָרן הין און צוריק פון איין אָרט צום צווייטן. אין מיטן חודש יוני, 1915, האָבן זיך געעפנט פאַר די „וויסע־לענצעס" צוויי נייע גובערניעס: טאַמבאָוועך און פּענזער.

דעם עשאַלאָן, אין וועלכן עס איז געפאָרן דער שריי־בער פון די שורות און זיין פאַמיליע, האָט מען לכתחילה געשיקט קיין ראַמני (פאָלטאַוועך גובערניע). די שטאָט־אַדמיניסטראַציע האָט אָבער ניט געוואָלט אונדז אַריינלאָזן, האָט מען אונדז געשיקט קיין פאָלטאַווּ. אויך דאָ האָט מען אונדז ניט אַריינגעלאָזן. פאָרשטייער פון „יעקאפא" („יעוועריסקי קאָמיטעט פאָמאָשטשי פאָסטראַדאַווּשים אָט וואָיני" — יידישער קאָמיטעט פאַר מלחמה־געליטענע). בראש מיטן פאָלטאַוועך רב, דעם באַרימטן ר׳ עקיבא ראַבינאָוויטש זצ״ל, האָבן באַגעגנט אונדזער עשאַלאָן און אויסגעפועלט אַז מיר זאָלן קענען — צום ערשטן מאָל פון אונדזער לאַנגער רייזע — אַרויסשטייגן אויף דער פּלאַט־פאָרמע פון דער סטאַנציע. דאָרט האָט דער קאָמיטעט אונדז געטיילט וואַסער און עפּעס צו עסן. מען האָט אונדז אפּ־געשיקט קיין כאַרקאָוו, ביז ענדלעך האָט מען אונדז גע־לאָזט אַראָפּגיין אין דער שטאָט פּענזא.

די געיאָגטע און צעפייניקטע ליטווישע יידן פון די עשאַלאָנען וואָלטן דעמאָלט געוועון אומגעקומען אויף די וועגן פון דעם רחבותדיקן רוסלאַנד, וועו די „יעקאפא" וואָלט זיי ניט אָנטקעגנגעקומען אויף די סטאַנציעס מיט שפּייז און מיט געטראַנקען.

די באַן־באַאמטע פלעגען אָפט ניט צולאָזן די „יעקא־פא"־דעלעגאציעס נאָענט צוצוקומען צו די עשאַלאָנען אויף די סטאַנציעס, וואו מען פלעגט זיך אָפּשטעלן. באַן־סישטשיקעס (דעטעקטיוון), פלעגן איבערטאָפן און אַרום־זוכן די שפּייז־פראָדוקטן, וואָס די „קאָמיטעטן" פלעגן ברענגען צו פאַרטיילן, טאָמער זיינען אין זיי באַהאַלטן „געהיימע אָרדערס".

שוואַרץ־מאה׳ניקעס*), אָנגעשיקט דורך דער רעגי־רונג, פלעגן אַרומפאָרן דעמאָלט איבער די דערפער, וואָס ליגן נאָענט צו די באַן־סטאַנציעס, און העצן די אום־וויסנדיקע פויערים אויף די געטריבענע יידן. מען פלעגט

*) „טשאַרניע סאָטני" (שוואַרצע מאות), זיינען געווען אַרגאַני־זירטע באַנדעס יידנהעצער און פּאָגראָמשטשיקעס, וואָס האָבן געוריפן שלאָגן יידן און רעוואָלוציאָנערן אין נאָמען פון צאַר — דעם פאָטערל — און הייליקן רוסלאַנד.

אַנשטעלן כוליגאַנעס צו טשאַטעווען די דורכפֿאַרנדיקע עשאַלאָנען מיט די „זשידאָווסקע פֿאַררעטער", מען זאָל ווארפן שטייגער אין די צעפּענטע טירן פון די פּראָכט־וואַגאָנען. געווען פֿאַלן, אַז אַן אויפּגאַרייצטער דאַרפֿי־שער המון פלעגט באַפֿאַלן אַן עשאלאָן און אויסראַבירז די יידישע געפּעק.

אין פֿאטשעפ און אין סטאַראָדוב (טשערניגאָווער גו־בערניע), וואוהין מען האָט געשיקט אַ צאָל ליטווישע יידן, האָט די דאַרטיקע קריסטלעכע באַפעלקערונג ניט נאָר ניט געוואָלט פֿאַרדינגען יידן קיין דירות, נאָר מען איז נאָך די אָנגעקומענע יידן באַפֿאַלן און ראַבירט.

6. די פֿאָגראָמירונג פון די ליטווישע יידן, וואָס האָבן אויסגעמיטן דעם גירוש

די ליטווישע יידן אין די שטעטלעך, פון וואַנען מען האָט ניט אַרויסגעטריבן, איז באַשערט געווען גיך צו דערלעבן זייער שלעכטע צייטן. די צעקלאַפּטע רוסישע אַרמיי איז צוריקגעטראָטן פון פראָנט און האָט געמומען אויסגיסן איר צאָרן אויף די אומשולדיקע יידן, געפּלינ־דערט זיי און געשלאָגן. פֿאַרשטייט זיך אַז די „שטעטל־שע אונטערוועלט", גנבים און שיכורים, האָבן אין די ראַבירונגען „געהאָט אַ יד". די פֿאַליציי האָט די יידן ניט באַשיצט. אַמאָל נאָך צוגעהאָלפן די כוליגאַנעס. מיט עטלעכע חדשים פריער פלעגט די אָפּטרעטענדיקע רוסישע אַרמיי, דורכגייענדיק די יידישע שטעטלעך אין ליטע, די יידן ניט באַלעסטיקן. די יידן האָבן דער רוסישער אַרמיי אַרויסגעווייזן פריינטשאַפּט און די סאָלדאַטן זיינען גע־ווען דאַנקבאַר. זיי פלעגן צאָלן די יידישע קרעמער פאַר יעדן געקויפטן אַרטיקל. געווען פֿאַלן, ווען סאָלדאַטן און אפילו אָפּיצירן האָבן געוואָרנט די יידן, אַז זיי זאָלן זען באַצייטנס זיך צו ראַטעווען, ווייל אין גיכן וועלן אָהערצו אָנקומען קאָזאַקן, וואָס וועלן געוויס די יידן ניט שאָנעווען. אין אבעל און אַנדערע שטעטלעך האָבן אַ דאַנק אַזויג וואַרנונגען, טייל יידן זיך געראַטעוועט.

די פֿאַרווילדעטע דאָנער און קובאַנער קאָזאַקן האָבן זיך טאַקע באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זייער אכזריות און באַרבאַרישן אַנטיסעמיטיזם. די „באטקעס", די אטאמא־נען פון די קאָזאַקן, פלעגן זיך שטארק בייזערן אויף אזוינע קאָזאַקן, וואָס האָבן געצאָלט פאַר געקויפטע פּראָ־דוקטן אין יידישע קראָמען. זיי האָבן געמוטיקט די קא־זאקן צו ראבירן און נעמען אומזיסט. מיליטער־פּאָגראָמען האָבן זיך צעשפּרייט, ווי אַ ווילד פייער אין אַ וואַלד. אין קאָוונער גובערניע זיינען אין יולי חודש אַ ריי יידישע ישובים פֿאָגראָמירט געוואָרן.

דעם 10טן יולי, 1915, וועו די קאָזאַקישע פּאָגראָם־שטשיקעס זיינען אַריין אין סובאָטש, האָבן יידן זיך גע־לאָזט לויפן פון שטעטל. זיי האָט אָבער באָגעגנט אַ באַנדע צעווילדעוועטע דראָגונער, וואָס האָבן זיך באַלד אַ נעם געטאָן צו די געלאָפענע יידן, געשלאָגן זיי מכות־רצח, גע־טראָטן מיט די פיס. בלויז די עטלעכע יידן, וואָס האָבן גע־האָט מיט זיך גרעסערע סומעס געלט, האָבן זיך אויסגע־קויפט פון די קלעפ. די אייניציקע יידישע משפּחה, וואָס איז געבליבן אין סובאָטש, האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין דער אַרטיקער תפיסה. דעם פאָטער פון דער פאַמיליע האָט מען שרעקלעך געשלאָגן און געפּיניקט.

דאָס שטעטל וואָבאָלניק האָבן די קאָזאַקן חרוב גע־מאַכט, געשענדעט פרויען און געראַבעוועט. אַ גרויסע צאָל יידישע פאַמיליעס, אפילו די אָקאָרשטיקע גבירים, האָבן געמוזט באַלד אָנקומען צו צדקה.

דעם 13טן יולי האָבן די קאָזאַקן דורכגעפירט אַ מוראדיקן פּאָגראָם אין טראשקון. עס איז ניט פֿאַרבליבן קיין איין גאַנצע שויב אין אַ יידישן הויז, קיין איין יידיש געוועלב, וואָס איז ניט צעראַבעוועט געוואָרן. אויך דאָס האָט מען פֿאַרגוואַלטיקט יידישע פרויען. די יידן זיינען געפאַלן צו די פיס פון קאָזאַקישן אטאמאן און געבעטן, ער זאָל אָפּשטעלן דעם פּאָגראָם, אָבער ער האָט קאַלט געענטפערט, אַז זיינע קאָזאַקן וועלן זיך צו אים איצט ניט צוהערן. נאָכדעם ווי די צעיושעטע קאָזאַקן האָבן אַלץ שוין געהאַט אָפּגעטאָן, האָבן זיי זיך געמומען אַרויס־טרייבן די יידן פון טראשקון. די אומגליקלעכע יידן האָבן אומגעוואָגלט אויף די וועגן און איבער די דערפער און געענטקיקט אונטערן פרייען הימל. די פויערים איז האַרב פאַרזאָגט געוואָרן, זיי זאָלן ניט אַרייגלאָזן קיין יידן איז זייערע הייזער, ניט אַרויסווייזן קיין ברעקל רחמנות צו די „זשידעס".

דאָס שטעטל ווישינטע, ניט ווייט פון טראַשקון, האָט ניט אויסגעמיטן דעם חורבן. דאָ האָבן די קאָזאַקן נאָכן צעראַבעוועו דאָס יידישע האָב און גוטס, אויך אונטער־געצונדן די יידישע הייזער און זיי אַוועקגעלאָזט מיטן רויך. סאָלדאַטן, אין באַגלייטונג פון זייערע אָפּיצירן, זיינען געגאַנגען פון הויז צו הויז, זיי באַגאָסן מיט נאַפּט און בענזין, און נאָכדעם אונטערגעלייגט דאָס פייער. אַ לע־גענדע האָט זיך געטראָגן, אַז סאָלדאַטן האָבן אונטערגע־צונדן דעם בית־מדרש צווישן מאָל, אָבער עס האָט ניט גע־ברענט און זיך אויסגעלאָשן. בלויז אויפן דריטן מאָל האָט זיך דאָס פייער אָנגענומען און דאָס איינציקע בית־מדרש אין ווישינטע איז אַוועק מיטן פלאָם.

דעם 14טן יולי האָט אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם איז אַניקשט דורך אַן אָפּטיילונג פון אַ פוסגייער־רעגימענט, וואָס איז אָנגעקומען אין שטאָט, ווערנדיק פאַרפאַלגט פון שונא. זייער קאָמאַנדיר האָט ניט נאָר ניט איינגעשטילט די סאָלדאַטן, נאָר ער אַליין האָט אָנגעכאַפּט צוויי יידן אין גאַס, מערדערלעך איינעם צעשלאָגן און דערנאָך באַפוילן דעם געפּיניקטן שלאָגן דעם צווייטן יידן, אַ זקן פון 65 יאָר. וועו דער צעשלאָגענער ייד האָט ווידערשפּעניקט זיין באַפעל און ניט אויפגעהויבן קיין האַנט קעגן צווייטן יידן, האָט ער געהייסן זיינע סאָלדאַטן דורכפּירן איבער ביידע יידן אַ פּייניקונג־עקזעקוציע. אויך דאָ האָט מען פֿאַר־גוואַלטיקט יידישע פרויען, וועמען מען האָט אָפּגעזוכט באַהאַלטענע אין קעלערן און אויף בוידימער.

הינטער אַניקשט האָט מען דערהרגעט דעם יידישן מילנער פאָר וועלן באַשיצן די ערע פון זיין פרוי און יונ־גער טאָכטער.

דעם זעלביקן 14טן יולי האָבן די מיליטעריש פּאָ־

גראָמשטשיקעס חרוב געמאַכט דאָס יידיש שטעטעלע דאַ־
בייק. זיי האָבן זיך אַריינגעריסן אין בית־מדרש, צעבראָכן
די בימה און אויפגעריסן דעם אָרון קודש. זיי האָבן
דערביי אַרויסגעשלעפּט די ספרי־תורה׳ס און זיי צעפאַסע־
וועט מיט די שוועדן. די צעשניטענע יריעות האָבן זיי
צעשפּרייט אויפן דיל און אָפּגעטאָן אויף זיי זייערע בא־
דערפענישן.

אין ראָקישעק האָט זיך דער פּאָגראָם אָנגעהויבן דעם 27טן יולי. די מערהייט יידן האָבן שוין געהאַט פון פריער פאַרלאָזט דאָס שטעטל — אויף דער עצה פון אָרטיקן פּריס־טאָוו, וואָס האָט געקראָגן צו וויסן, אַז עס וועט דאָרט פּאָר־קומען אַ פּאָגראָם. די יידישע פּני פון שטעטל האָבן זייע־רע בעסטע חפצים (גאָלד, זילבער און בעסערן געשירר) באַהאַלטן אין אַ קעלער אויפן הויף פון אָרטיקן גלח. דאָ האָט מען אויך באַהאַלטן אַלע ספרי־תורה׳ס. די קאָזאַקן אָבער האָבן דאָס באַהעלטעניש אויסגעפונען (ווייזט אויס אויף דער אָנווייזונג פון גלח׳ס דינערשאָפט), צעראַבירט די באַהאַלטענע חפצים, און די ספרי־תורה׳ס געשענדעט און פאַרניכטעט.

דעם 23טן יולי האָט זיך דער פּאָגראָם־שטורעם אַרי־בערגעטראָגן אין וואַלניק. דאָ האָבן די ווילדע דראָגונער געכאַפּט און פאַרגוואַלטיקט אַ פערצן־יאָריקע יידישע מיידל.

אין שימאָנץ האָט דאָס מיליטער אָנגעסטראָשעט די פויערים ניט אויסצובאַהאַלטן קיין „זשידעס" אין זייערע הייזער. די וואָס וועלן וואגן עובר זיין אויפן פאַרבאָט, וועט מען זייערע הייזער אונטערצינדן אַלס שטראָף.

אין ווידז זיינען געווען פאַרבליבן אַרום 65 יידישע משפּחות פון אָרימערן שטאָנד. צוליב דער מורא פאַר די רוצחים האָבן אַלע פאַרבליבענע יידן פאַרשלאָסן זיך אין שול. אַרום דריי אַזייגער פאַרטאָג האָבן זיך די קאָזאַקן אַריינגעריסן אין דער שול, אויסגעטאָן אַלע מאַנצבילן אדם־נאָקעט און זיי מערדערלעך צעשלאָגן. די פרויען, יונג און אַלט, האָט מען געשענדעט, אין קעגנוואַרט פון די מע־נער.

דער פאַרשטאָרבענער באַרימטער יידישער אַדוואָ־קאָט אין רוסלאַנד אָסקאָר גרוזענבערג האָט געשריבן אין זיינע זכרונות וועגן דער ערשטער וועלט־מלחמה: „די יידן האָט מען אַוועקגעשטעלט אויסערן געזעץ: הרגע, ראָבעווע און מאַך בילבולים אויף זיי — פאַר דעם איז קיין שטראָף ניטא! אַ כאַראַקטעריסטישער פאַל: ווען אין דער באַלטישער געגנט האָבן יידישע עלטערן זיך געוועגדט צו איינעם פון די רוסישע הויפט־קאָמאַנדירן מיט דער דירעקטער באַשולדיקונג, אַז די און די פערזאָנען האָבן פאַרגוואַלטיקט יידישע טעכטער, האָט ער זיי געגעבן דעם דאָזיקן באַליידיקנדיקן ענטפער: „נו, איצט וואַרפן אַרויף אַלע פאַרעלטערטע יידישע פּראָסטיטוטקעס די שולד פאַר זייערע זינד אויף דער אַרמיי!" *)

*) „צוקונפט", ניו־יאָרק, מאַי, 1928.

7. די פּלאָגן פון די פּליטים

די יידישע פּליטים האָבן אין יענע סוף־זומערדיקע טעג פון דייטשישע אָפּענסיוועס און רוסישע צוריקטריטן זיך געוואָלגערט איבער אַלע שליאַכן פון ליטע. אָט ווי אַזוי עס שילדערט יענע צייט אַ עד־ראיה, אַ יידישער זשורנאַליסט פון ווילנע, הירש אַבראַמאָוויטש, אין „פּנקס פאַר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יאָרן פון מלחמה און אָקופּאַציע", פון וואָנען איך ברענג לענגערע אויסצוגן:

„. . . נאָכן פאַלן פון קאָוונע אין יאָר 1915, האָט די גאַנצע צפון־מערב׳דיקע געגנט פון רוסלאַנד פאַרגע־שטעלט אַ גרויזאַם בילד פון „דם ואש ותמרות עשן". די דייטשן האָבן געשפּארט אויף די אָפּטרעטנדיקע רו־סישע חיילות. די לעצטע זיינען אַוועקגעגאַנגען אויף צוריק, זיך אָפּהאַלטנדיק נאָר צייטווייליק, כדי די הויפּט־כוחות צו געבן אַ מיגלעכקייט אָפּצוטרעטן אין אַ גע־וויסער אָרדענונג. די באַפעלקערונג האָט מען געטריבן צו מאַכן אָקאָפּעס. גלייכצייטיק האָט מען ביים אָפּטרעטן אין אַ סך ערטער געהייסן אַלעמען אַרויספאָרן. מען האָט געטאָן וואָס מיגלעך אַז פאָרן „דייטש" זאָלן ניט בלייבן קיין שום דערנערונגס־מיטלען און הייזער אויף צו ווינ־טערן. דעריבער איז דאָס אָפּטרעטן פון די רוסן באַ־גלייט געוואָרן מיט שרפות פון ישובים, דערפער און אָפילו גאַנצע שטעטלעך.

„איבערהויפּט איז דאָס בילד געווען שרעקלעך בייי־נאָכט: פון אַלע זייטן איז געווען דער הימל רויט. צווישן די רוסישע חיילות האָבן זיך געפלאָנטערט אין די גרעס־טע פּלאָגן פּליטים, מיט אָן אַ צאָל פורן, געפּאַקט מיט בעבעכעס און פאַרשיידענע שטוב־חפצים.

„אַ סך האָבן געטריבן מיט זיך בהמות, וואָס פלעגן פון הונגער שרייען. דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ טייוואָל־נישע מוזיק, אויסגעמישט מיט די דונערן פון האַרמאַטן, שיסעריי פון ביקסן און געיאָמער פון מענטשן, דער־הויפּט פון קינדער און פרויען.

„. . . קיינער האָט ניט געהאַט די מינדסטע פאַר־שטעלונג, ווואהין צו פאָרן און וואָס צו טאָן. לכתחילה האָט מען געראַטנט, אַז מ׳קען זיך וואו עס איז אויסבא־האַלטן „אָן אַ זייט" — עד יעבר זעם, אין די זומפּן, וועל־דער און טאָלן. דערנאָך, וען ביידערליי חיילות וועלן דורכ־לויפן, וועט מען זיך קענען צוריק אומקערן אויף די ערטער „אהיים". דאָס איז אָבער געווען אַ גרויסער טעות, ווייל גראד אָט די פאַרוואָרפענע וויינקעלעך, וואו אין די בעסטע צייטן האָט מען ניט געקענט דורכפאָרן און דורכגיין, זיינען געוואָרן אַרענעס פאַר די פאַרעקשנ־טע געשלעגן.

„. . . דער באַפעלקערונג איז אויסגעקומען פון בריק אין וואַסער . . . און אַזוי אַרום האָבן זיך געבילדעט דריי מחנות. צוויי אָרגאַניזירטע — דייטשן און רוסן, און איינע פון די פאַרוואָגלטע, וואָס פלעגן זיך וואַרפן אויף אַלע זייטן, ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן און וואוהין צו פאָרן.

„. . . ביינאַכט, הגם ניט אַלע מאָל, פלעגט מען זיך אָפּשטעלן אויף פעלדער, לאָנקעס און וועלדער גראָבן

קאַרטאָפל, צום אומגליק זיינען דעמאָלט שטאַרקע גוס־רעגנס געווען. אַ דאַך פלעגט מען קענען באַקומען זייער זעלטן. אפילו זויג־קינדער פלעגן צענעצט ווערן ביזן לייב. קראַנקהייטן האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפרייטן, הגם עס איז כדאי צו באַמערקן אָט־וועלכע פסיכאָלאָגיש־פיזישע דערשיינונג: מענטשן קרענקלעכע האָבן פאַרגעסן אַן זייערע שלאָפקייטן און פלעגן „מיטהאַלטן" ניט פילנדיק די מחלות, גיין צופוס, עסן אַלץ (הלוואי וואָלט נאָר געווען וואָס!)"

צווישן די מאַסן וואָגלער זיינען געווען יידן און ניט־יידן, און אַבראַמאָוויטש דערציילט, אַז „די לופט אַרום די יידן איז געווען אָנגעזאָפּט מיט שינאה. באַשולדיקונגען אין „שפּיאָנאַזש" און „דייטשפריינטלעכקייט" האָבן די יידן כסדר פאַרפאָלגט. עס האָבן זיך געהאַלטן פעסטע קלאָנגען, אַז די קאָזאַקן וועלן אָנטאָן די יידן די גרעסטע עינויים. די ווירקלעכקייט האָט געגעבן ענוג באַוויזן דערויף. די קריסטן האָבן אונטערוועגנס געווייכט פון די יידן, אפילו פון גוטע באַקאַנטע. זיי האָבן דאָס געטאָן, טענהנדיק, אַז וואו מען וועט געפינען אַ יידן צוזאַמען מיט קריסטן, וועט מען אַלע־מען „גלייך דערשיסן". זייער שווער איז געווען פאַר די יידן צו קריגן אַ נאַכטלעגער ביי אַ פויער אין אַ דאָרף. די יידן האָבן זיך געהאַלטן באַזונדער אויף די פעלדער און לאָנקעס. מען דאַרף דאָך קאָנסטאַטירן, אַז עס זיינען געווען אויסנאַמען. אַנדערע קריסטן האָבן אַרויסגעוויזן די גרעסטע פריינטלעכקייט צו יידישע פליטים".

אַבראַמאָוויטש ברענגט אַ טשיקאַווען פאַל, וואָס אים איז באקאנט: „די יידן פון שטעטל וויסאָקי־דוואָר האָבן אַנהויב מלחמה געשיקט אַן „אלאונטערטעניקסטע" טעלעגראַמע צום קיסר וועגן „שענקען אַ נצחון איבערן שונא". דערויף האָט דער רב דורכן גובערנאַטאָר באַקומען אַ דאַנק אין פאָרם פון אַן אָפּיציעלן פּאַפּיר. ביים רב איז עס געווען איינגעפאסט אין אַ ראַם און געהאַנגען אויף דער וואַנט. שפּעטער, בעת צום רב זיינען געקומען אָפּיצירן און פאַרנומען זיין דירה, האָט דער רב געבעטן, אַז איין צימער זאָל מען ניט פאַרנעמען. פאַר אַזאַ „חוצפּה" האָט מען, פאַרשטייט זיך, געוואָלט אים האַרט באַשטראָפן. ווען עס איז אָבער קלאָר געוואָרן, אַז דער רב בעט באַפרייען דעם צימער, וואו עס הענגט דעם גובערנאַטאָרס בריוו, האָט מען דעם רב'ס בקשה נאָכגעגעבן. די יידן האָט מען שוין ניט געצוואונגען וויסאָקי־דוואָר צו פאַרלאָזן, ווי מען האָט לכתחילה געהאַט באַפוילן". (די יידן האָבן דאָס שטעטל סיי־ווי אין גיכן פאַרלאָזט און דאָס פאַפירל איז טאַקע ווידער אַמאָל די וויסאָקי־דוואָרער יידן בייגעשטאַנען, ווען מען איז זיי אין וועג באַפאַלן).

„... טרויעריק איז געווען פון די יידן, וואָס זיינען שוין איין מאָל געווען אַרויסגעשיקט און פלעגן געטריבן ווערן אַ צווייטן מאָל פון די שטעטלעך, וואוהין זיי האָבן זיך אָט־אַ באַזעצט. אַנדערע האָבן מיטגעבראכט אין די שכנישע שטעטלעך וועגענער מיט סחורות און שטובֿיקע זאכן. לויפנדיק אַ צווייטן מאָל פלעגט מען שוין ניט קענען אַלץ מיטנעמען און מען פלעגט אויסבאַהאַלטן סחורה און בעסערע חפצים אין קעלערס אָדער באַגראָבן. דאָס האָט געגעבן שטאָף פאַר העצעריינען: „מען באַהאַלט פאַר די דייטשן".

„...די לעצטע שעהן פאַרן אַוועקגיין פון אַן אַרמיי איז דאָך אין גאַנצן געווען הפקר און קיין מאַכט אין דער וועלט, אַפילו ביים בעסטן ווילן, קען ניט אייניהאַלטן די מאַראַדערן, בפרט נאָך ווען עס האָנדלט זיך וועגן יידן. אַן די „יידישע שונאים פון פאָטערלאנד" איז דאָך גלאַט געווען אַ מצווה זיך נוקם צו זיין..."

„... אין אַ שטעטל איז געווען אַ געמויערטער קעלער. די זאַכן, וואָס די פליטים האָבן ניט געקענט מיטנעמען, האָט מען אַהינצו צונויפגעוואָרפן. אויך האָבן זיך זיך באַהאַלטן דאָרטן פאַרבליבענע יידישע נפשות. עס איז שבת. פון הינטערן שטעטל זייַנען די דייטשן... עס קומט פאָר אַ שיסעריי... די יידן ווילט זיך האָבן אַ מנין. איינער גייט אַרויס אויפזוכן אַ צענטן צום מנין. באַמערקט דאָס אָבער אַ קאָזאַק. געפונען דעם קעלער מיט די באַהאַלטענע זאַכן און מיט לעבעדיקע יידן! . . . אַהאַ, אַנטדעקט אַ חבריא יידן, וואָס האָבן אַלץ־דאָס אָנגעגרייט מקבל פּנים צו זיין דעם דייטש. די זאַכן לאָדט מען אויף גיך אין מיליטעריש וועגענער, און די יידן שלעפּט מען אַרויס פון קעלער און מ'פירט זיי אונטערן שטעטל שיסן. מען בינדט זיי די הענט, זיי זאָגן שוין ווידוי. מיט אַמאָל — אַ שטאַרקער אָנגריף פון שונא. די קאָזאַקן באַוויזן ניט אויסצופירן זייער פּסק־דין. זיי וואַרפן האַק און זאָק און אָנטלויפן... יידן בענטשן גומל אונטערן האָגל פון קוילן".

אַ היפּשע צאָל יידן פון די שטעטלעך, וואָס האָבן דערגרייכט ווילנע, האָבן דאָרט זיך חדשים־לאַנג געוואָלט־געזעלשאַפטלעכע בנינים, אָדער ביי באַקאַנטע און קרובים, וואו מ'האָט נאָר געקענט אַ קאָפּ אָנשפּאַרן.

די דייטשן זיינען אַריין אין ווילנע דעם 18טן סעפּט, יום כפור, 1915. אַבראַמאָוויטש דערציילט, אַז אויפן צווייטן טאָג, ווי די דייטשן זיינען אַריין, האָבן מחנות פליטים אַ לאָז געטאָן זיך צו דעם לוקיש־קער פלאַץ, וואו מ'האָט אַרויסגעגעבן אַרויספאָר־שיינען זיך אומצוקערן אַהיים. צענדליקער טויזנטער מענטשן האָבן ניט געקענט באַפרידיקט ווערן אין אַ טאָג אָדער צוויי. מ'האָט זיך געשטויסן און געשטופט איבער די קעפּ. די ניי־געשאַפענע מיליציע האָט ניט געקענט איינשטעלן קיין שום אָרדענונג. אַ סך האָבן זיך מייאש געווען צו באַקומען די שיינען און האָבן אָנגעהויבן צו פאָרן און גיין צו זייערע חרובע היימען אַן דערלויבענישן.

אין די שיינען, וואָס מ'האָט יאָ אַרויסגעקראָגן איז געווען אָנגעווייזן, אַז מ'טאָר ביי די היימלאָזע ניט רעקווירזירן די פערד און די חפצים.

די וועגן זיינען געווען פאַרפלייצט מיטן דייטשישן חייל, וואָס האָט זיך געלאָזט נאָך די רוסן. „די דייטשישע פערד זיינען דורך די אומענדלעכע גיכע מאַרשן געווען אויסגעמאַטערט ביזן לעצטן גראד (פאַר דער באַפעלקערונג איז דאָס געווען פּלאי־פּלאים נאָך דעם אויסזען פון

די גוט־אויסגעפֿאַשעטע פערד פון די רוסישע חיילות). אויפֿן וועג פלעגן די דייטשן „אויסבייטן" די פערד פון די צוריקוואַנדערער און אָפּגעבן זיי פֿגירות, אָדער גאָר אין גאַנצן אָפּנעמען.

„... אויף די וועגן און פעלדער זיינען נאָך געלעגן דערהרגעטע, ניט קיין באַערדיקטע סאָלדאַטן. זייער אויסזען האָט געווארפן אַן אימה אויף די צוריקקערנדיקע. די דערפער — צעברענטע, צעראַבירטע. די פעל־דער צעטראָטן, אָפּגעפּיטערט. בלויז אַביסל קאַרטאָפֿל איז נאָך פֿאַרבליבן אויף די פעלדער. דאָס יאָר איז געווען גראָד אַ גערעטעניש אויף קאַרטאָפֿל און מיטן קאַרטאָפֿל האָט מען געלעבט אין וועג און נאָכן אומ־קערן זיך אַהיים".

פֿאַרבייגעוואַנדערט האָבן יידן גרעסערע אָדער קלע־נערע „בעלי־גופישע" הויפֿן, וואָס די אייגנטימער האָבן פֿאַרלאָזט צוזאַמען מיט סטאַדעס בהמות און עופות. אָבער די צוריקגעקערטע האָבן געפונען גאַנצע קופּעס ביינער. די דייטשן, פֿאַרהאַלטנדיק זיך אין קאַמף מיט די רוסן, האָבן אַלץ אויפֿגעגעסן. אין די הייפלעך און קרעטשמעס, „וואו די הייזער זיינען ניט פֿאַרברענט געווען, זיינען זיי אָפט פֿאַרבליבן אָן פענצטער און טירן. די מעבל צע־ברענט".*)

וואָס האָבן די יידן געפונען אין זייערע שטעטלעך? ווי האָבן זיי דערפילט זיך אונטער דער שוועריקייט דיי־טשישער אָקופּאַציע? אַ דירה, אַן אָפּדאַך, וואו זיך צו באַזעצן האָט מען אין די שטעטלעך לייכט געפונען. די שטעטלעך זיינען דאָך געווען אַזוי ליידיק! יעדערער האָט געזוכט זיין קוימען. דחקות איז אויסגעקומען אויסצו־שטיין אָן אַ שיעור. די דייטשן האָבן געשלעפּט צו צוואַנג־אַרבעט. דייטשישע קאַמאַנדירן האָבן אויף אַלץ אַרויפ־געלייגט די לאַפּע און אויף יעדער זאַך האָט מען באַדאַרפט דערלויבעניש. די דייטשישע אָפּיצירן האָבן געווואָלט, אַז יידישע שיינע טעכטער זאָלן קומען צו זיי נאָך דער־לויבעניש. יידן האָבן זיך ווידער געראַנגלט מיט ציין און נעגל קעגן באַלייידיקונגען. געמיינט האָט דער דייטש, אַז ער וועט פֿאַרבלייבן און הערשן דאָ. דייטשלאַנד האָט געוואָלט דאָן די פריינטשאַפט פון די ליטווינער און פון די יידן און האָט פּראָקלאַמירט פֿאַר זיי ביידן ישועות. דער דייטש איז געקומען אין ליטע מיט דעם לאָזונג, ליטע צו באַפרייען, אָבער אַלץ וואָס מיגלעך האָט ער אין די דער־פער פון די פּויערים רעקוויזירט. אין די וויסטע שטעט און שטעטלעך האָט ער אַלץ אָפּגענומען פון די יידן — ביז די קלאַמקעס פון די טירן. דאָס ביסל צוריקגעעקומע־נע יידן האָבן געלעבט אין מאַנגל און מורא — איז מען דאָך געווען אין די הענט פון דעם שונא.

8. די ליטווישע יידן אויף דער פרעמדער ערד

צו געבן אַ בילד ווי אַזוי עס האָבן זיך איינגעאָרדנט ליטווישע יידן אין די צענטראַל־רוסישע גובערניעס און איבער סיביר, וועלן מיר דאָ ציטירן אַ פֿאַר באַשרייבונ־גען, וואָס שילדערן די וואַגלענישן פון די ליטווישע יידן ביז צו די וויטסטע רוסישע געגנטן. שרייבט דער יידישער פּעדאַגאָג ש. הורוויטש־זאלקעס: „איבער דער גאַנצער לענג און ברייט פון אומענדלעכן רוסלאַנד — פון מאָסקווע ביז אירקוטסק — זיינען צעשפּרייט גע־ווארן צענדליקער טויזנטער היימלאָזע, אַרויסגעטריבענע פון זייערע היימען, פון קאָוונער, ווילנער, גראָדנער און אַנדערע גובערניעס. פֿאַרהונגערטע, קראַנקע פלעגן די אומגליקלעכע נאָך אַ לאַנגן וואַנדערן אָנקומען ערגעץ אין אַכטירקע, ריבינסק, פּענזא, טאַמבאָוו, יאַראָסלאָוו, יעקאַטערינאָסלאָוו, סאַמאַרע און אַנדערע עכט־רוסישע שטעט. ניט אַכטנדיק אויפן גיפט, וואָס איז פֿאַרשפּרייט געווארן אין דער אַרמיי און צווישן דער באַפעלקערונג וועגן „יידן־פֿאַררעטער", „שפּיאָנען" וכדומה, האָט די אָרטיקע רוסישע באַפעלקערונג בכלל גאָנץ פריינטלעך אויפגע־נומען די פּליטים.

„באַלד נאָכן אָנקומען פון די היימלאָזע, פלעגט אַ באַפולמעכטיקטער פון דער „חברה מפיצי־השכלה" אייג־אָרדנען אַ פאָלק־שול, אַ קינדער־גאָרטן. צום סוף פון יאָר 1915, איז כמעט ניט געווען קיין אײַן שטאָט אָדער שטעטל, וואוהין ס'זיינען פֿאַרוואָגלט געווארן היימלאָזע יידן, וואו ס'זאָל ניט זיין אַ יידישע פאָלק־שול. אַזאַ שטאָט ווי פּענזא (אַרום וואָלגער געגנט), וואו מ'פלעגט פריער אַ פּריש־געקומענעם יידן גלייך פון באַן אָן טענות און מענות, אַוועקפּירן אין חד־גדיא (פּענזאַ איז געווען מחוץ דעם יידישן תחום), האָט פֿאַרמאָגט אַ היימלאָזע יידישע באַפעלקערונג פון צוועלף טויזנט נפשות מיט דריי פאָלק־שולן, אַ קינדער־גאָרטן, אָן אינטערנאַט פאַר יתומים, קורסן פאַר דערוואקסענע, לערן־וואַרשטאַטן.*)

דער באַקאַנטער יידישער פּראָפּעסאָר משה קראָל שרייבט: „אין אָנהויב פון וועלט־קריג, האָבן כוואַליעס פון יידישע היימלאָזע, וואָס זיינען פֿאַרטריבן געווארן פון זייערע אַלטע וואוינערטער אויפן מערב־פראָנט, פול־שטענדיק רואינירטע און גייסטיק־דערשלאָגענע, פֿאַרגאָסן די אירקוטסקער גובערניע (אין סיביר). דאָס זיינען גע־ווען טויזנטער אומשולדיקע מענטשן — זקנים, פרויען מיט קינדער — וועלכע מען האָט „חושד געווען אין שפּיאָנאַזש". מען האָט געדאַרפט עפּעס טאָן פֿאַר די דאָ־זיקע אומגליקלעכע קראַנקע האַלב־משוגע געווארענע מענטשן. מען האָט זיי געדאַרפט באַקליידן, ניט לאָזן שטאַרבן פון הונגער.

„די נויט איז געווען אַזוי גרויס, אַז אינגאַנצן זי פֿאַרטרייבן איז נאָטירלעך געווען אוממיגלעך, אָבער די אירקוטסקער יידן האָבן אויפגעטאָן קיכן סיי אין אירקוטסק גופא, סיי אויף אַלע וועגן, איבער וועלכע מען האָט אָפּ־געפירט די אומגליקלעכע טיף אין לאַנד. מען האָט אַרגא־ניזירט מעדיציניש הילף. מען האָט די פֿאַרטריבענע פֿאַרזאָרגט מיט וואַרעמע קליידער, וויייל עס איז געווען

*) „פּנקס פֿאַר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יאָרן פון מלחמה און אָקופּאַציע", אונטער דער רעדאַקציע פון זלמן רייזן, ווילנע, 1922, זייטן 9־205.

*) „צוקונפט", ניו־יאָרק, מאַי, 1928.

שוין ווינטער־צייט, און אין דער אירקוטסקער גובערניע זיינען געווען שרעקלעכע פרעסט. די אירקוטסקער יידישע יוגנט האָט געאַרבעט מיט מסירת־נפש. די געזעלשאפט „יעקאפא" האָט ניט אויפגעהערט קיין מינוט צו אַרבעטן, ווי מיגלעך־לייכטער צו מאַכן די ליידן און נויט פון די אומגליקלעכע, וואָס זיינען אין גרויסע פֿאַרטיעס אָנגעקומען".*)

אויך מאָסקווע, די „הייליקע באַקלויסטערטע" מאָסקווע, איז דעמאָלט געווען אַ קעסל־גרוב פון יידישע פליטים פון דער גאַנצער אַמאָליקער רוסלאַנד.

דאָס אָנקומען פון „בעזשענצעס" אַהין האָט ניט באַגעגנט קיין פיינטלעכע שטימונג צווישן די רוסן. להיפֿך איז, ליידער, געווען די שטעלונג פון די מאָסקווער „פריוויי־לעגירטע" יידן, די יידישע „קופּצעס" פון דער ערשטער גילדע. די יידישע „גילדערנע פאָן" פון מאָסקווע, — דערציילט אונדז דער שריפטשטעלער דניאל טשארני, — האָט דעמאָלט ניט געזשאַלעווען קיין געלט פאַר די יידישע „בעזשענצעס" — מען זאָל זיי וואָס גיכער אַרײַבערשיקן אין די צענטראַלע גובערניעס פון דעם וואַלגע־גענט.

„. . . דאָך אָבער איז מערערע יידישע 'בעזשענצעס' געלונגען צו פֿאַרבלייבן אין מאָסקווע. זיי האָבן, ווי פון זיך אַליין, זיך געהאַט צענויפגעקנויפלט אין די סאַמע אַרעמסטע און אין די שוין מער אָדער ווייניקער יידישבאַפעלקערטע קוואַרטאַלן.

„די פריוויליגירטע יידישע תושבים פון מאָסקווע האָבן שוין אָנגעהויבן שרעקן זיך פאַר אַ נייעם 'גירוש־מאָסקווע', אָבער די פליטים־סטיכיע איז געווען דענסטמאָל אַזוי שטאַרק, אַז אָפילו די צאַרישע מאַכט אַליין האָט זי נישט געקענט האַמעווען אָדער רעגולירן. אגב. זיינען צווישן די 'בעזשענצעס' געווען אויך פֿאַרמעגלעכע מענטשן, וואָס זיינען נישט געווען אָנגעוויזן אויף קייניע שום הילפס־קאָמיטעט".**)

דער שרייבער פון די שורות איז פֿאַרוואָגלט געווארן מיט זיין משפחה אין דער רוסישער שטאָט פענזאַ. איך קען דערציילן, ווי מ'האָט טויזנטער ליטווישע יידן באַזעצט אין אַ געבויידע פון אַ געוועזענער יידישער פאָלקשול און אין עטלעכע ניט־פֿאַרענדיקטע באַראַקן אויסער די גרענעצן פון שטאָט. די אַלע געבויידעס זיינען קנאַפּ־וואָס געווען באַהייצט. צו באַקומען די מאַלצייטן האָט מען געמוזט גיין פֿאַרטיעסווייז ערגעץ ווייט איבער דער שטאָט צו אַ פאָלקס־קיך, וואָס דער פענזער קאָמיטעט פון „יעקאפא" האָט אויפגעפענט.

די ענגשאפט און שמוץ, וואָס האָבן זיך געפֿאַרט אין די באַראַקן, האָבן געטריבן פון פענזא הונדערטער ליטווישע־יידישע פאָמיליעס צו לאָזן זיך פֿאַרשיקן אַוש אין אוראַל־געביט. אַ טייל איז געשיקט געווארן נאָך ווייטער — צו די שטעט פון סיביר. די סיבירער פעלקערשאפטן זיינען, אגב, געווען גאָר פריינטלעך צו די יידישע היימלאָזע, שוין אָפגערעדט פון די אַרטיקע איינגעבירגערטע יידן.

עס האָבן אויסגעבראָכן עפידעמיעס אין פענזא צווישן די אומגליקלעכע היימלאָזע. דער שטאַרקער ווינטער פון 1915־16 האָט אָנגעפילט דעם נייעם יידישן בית־עלמין. דער מלאך־המות האָט געקאָסעט לינקס און רעכטס. עס איז ניט געווען כמעט קיין איין פאַמיליע, ביי וועמען דער טויט זאָל ניט האָבן אַוועקגערויבט איינעם אָדער מער מיטגלידער.

שפּעטער, ווען אַ גרויסע טייל היימלאָזע האָט זיך דערלערנט בעסער רוסיש און געפונען באַשעפטיקונגען, איז די לאָגע בעסער געווארן. די באַראַקן זיינען אַלץ ליידיקער געווארן, ווייל די פליטים האָבן צו ביסלעך זיך געמוען איינאַרדענען אין פאַרדינען — ווער דורך מלאכה און ווער דורך האַנדל. זיי האָבן אָנגעהויבן זיך איבער־צוקלייבן אין פריוואַטע וואוינונגען. בעלי־מלאכות האָבן אויפגעעפענט ווערקשטאַטן און געמוען יידישע יינגלעך אין מיידלעך „אויף דער לער", ווי אין די גוטע אַלטע צייטן אין די היימישע ליטווישע שטעטלעך. דאָס לעבן ביי די „געווועזענע" היימלאָזע האָט זיך געמוען סטאַביליזירן און האָט זיך וואָס ווייטער אַלץ מער נאָרמאַליזירט. אַ חוץ דער מאַטעריעלער פֿאַרבעסערונג, האָט אויך זיך באַווייזן אַ שפּע אויפן קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן געביט. גלייך ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן האָבן געמוען זיך גרינדן קלובן, איבערהויפט צווישן די ציוניסטישע גרופֿירונגען — פון לינקס און רעכטס. ס'זיינען דערפענט געווארן ביבליאָטעקן, לייענ־זאַלן, דראַמאַטישע קרייזלעך. מען האָט זיך געמוען קהלן. מען האָט אָבער אַלץ געפילט זיך געדריקט, כאָטש מ'האָט אָנגעהויבן צו ביסלעך צו פאַרגעסן די וואגלענישן און צרות, וואָס מ'האָט דורכגעמאַכט. מ'האָט נאָר געוואַרט, ס'זאָל אַ מאָל קומען שלום.

9. די פעברואַר־רעוואָלוציע פון 1917

די פעברואַר־רעוואָלוציע האָט געבראַכט די לאַנג־געגאַרטע ישועה פאַר די יידן אין רוסלאַנד. צווישן די ערשטע דעקרעטן, וואָס די צייטווייליקע רעוואָלוציאַנערע רעגירונג האָט אַרויסגעגעבן, איז געווען דער דעקרעט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג און די דעקלאַראַציע וועגן אָפשאַפן דעם תחום־המושב. די אַלע אימפּאָזאַנטע געשעענישן אין די היסטאָרישע טעג האָבן אָנגעגאָסן אין די יידישע הערצער פיל האָפענונג אויף נייע גליקלעכע צייטן. יענע טעג וועלן ניט פאַרגעסן וועלן פון די, וואָס האָבן זיי דורכגעלעבט. האָבן דאָך יענע פריי־הייט־טעג אויסגעקוקט פאַר די אונטערדריקטע יידן ממש ווי משיח־צייטן. אַ יום־טוב'דיקע שטימונג האָט באַהערשט די יידישע גאַס און פרייד איז אויסגעגאָסן געווען אויף די יידישע פנימער. די יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך אין די ערשטע מלחמה־יאָרן פאַרנומען מיט הילפס־אַרבעט פאַר די היימלאָז־געווארענע יידישע פאָלקמאַסן, האָט זיך אַריינגעווארפן אין קהלשע טעטיקייטן. אויף דער יידישער גאַס האָבן זיך אָנגעהויבן אַלטע־נייע רייסערייען און פילפולים צווישן די פאַרשיידענע

*) „די יידן אויפן וווייטן מזרח", צוקונפט, ניו־יאָרק, מאַי, 1928.

**) „הינטערן פראָנט פון וועלט־קריג", „צוקונפט", ניו־יאָרק, אָקטאָבער, 1936.

אויפגעלעבטע פֿאַרטייען אוּן צווישן זייערע פּירער. עס האָבן אויפגעוואכט אַמאָליקע פֿאַרטיי־אַמביציעס אוּן פֿאַר־טיי־לייַדנשאַפֿטן. „פֿאַר די יידישע קולטור אוּן כלל־טוער, ווי אויך פֿאַר די מערערע פּריער־געוועזענע פֿאַרטיי־פּי־רערס זיינען אויפגעקומען נייַע פֿערספּעקטיוון פֿאַר אַ צוקונפֿטיקער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, וואָס איז געווען דער נייַער אידעאַל ביי דער פֿאָלקס־אינטע־ליגענציע. מען איז פֿשוט פֿאַרשיכורט געווען פֿאַר דער מיגלעכקייט צו קאָנען פֿראַנק אוּן פּריי באַווען זיך אי־בער גאַנץ רוסלאַנד אוּן טראָגן קולטור צו די יידישע מאַסן פּוּן איין ענק רוסלאַנד ביז צו דעם צווייטן.

„אויך ביי די ליטווישע יידן אין די שטעט אַרום דער וואָלגע האָבן זיך געעפּנט פֿערספּעקטיוון אויף בע־סערע צייטן. מען האָט אַנגעהויבן באַקן אוּן פֿאַרקויפּן יידישע חלות אוּן קיטקעס, מען האָט אַנגעהויבן פֿרעג־לען ליטווויש־יידישע טייגלעך אוּן מאַנעלעך. מען האָט אַנגעהויבן פּילן פּיש אוּן בענטשן ליכט, פֿראַוען בריתן אוּן פֿאַרלייגן יידישע בית־עלמינס, מאַכן מניינים אוּן עפּענען יידישע ביבליאָטעקן, מחדש־זיין די לבנה אוּן פֿראַוען תשליך ביי די ברעגן פּוּן דער „מאַטושקע וואָלגע".*)

דאָס אַלץ איז פֿאַרגעקומען אין דעם אַזוי־גערופּענעם האָניק־חודש פּוּן דער פּעברואַר־רעוואָלוציע. עס איז אָבער ניט באַשערט געווען, אַז די דאָזיקע פּריידיקע שטימונג זאָל לאַנג אַזוי אָנהאַלטן. אינגיכן האָבן נייַע טענער געגנו־מען אָנפּילן די לופּט, טענער פּוּן אויסגעמאַטערטע הונ־געריקע מאַסן, וואָס האָבן געגומען מאָנען ברויט אוּן פּרידן. דעם לאָזונג האָבן באַלד אונטערגעכאַפּט מיליאָנען סאָל־דאַטן אוּן ציווילע, מידע דורכן פֿאַרצויגענעם קריג. דער קערענסקי־רעזשים איז פֿאַרביטן געוואָרן מיטן באַלשע־ווויסטישן דורך אַ היסן אוּן בלוטיקן קאַמף אין די „צען טעג וואָס האָבן אויפגעטרייסלט די וועלט". די נייַע באַלשעוויסטישע רעגירונג האָט „רעאַליזירט" דעם צוגע־זאָגטן פּרידן דורכן ברעסט־ליטאָווסקער אָפּמאַך.

אַ גרויסע טייל פֿאַרוואָגלטע יידן אין רוסלאַנד האָט דורכגעלעבט דעם גאַנצן שוידער פּוּן בירגער־קריג אין די יאָרן 1918, 1919 אוּן 1920. אַ סך זיינען אומגעקומען אין די עפּידעמיעס, וואָס האָבן אויסגעבראָכן אין דעם שווערן אוּן קאַלטן ווינטער פּוּן יאָר 1919. הונגער האָט געהערשט איבערן לאַנד. אַ סך יידן זיינען אומגעקומען דורכן שווערד פּוּן די פֿאַרשיידענע ווייס־גווארדייאישע באַנדעס, וואָס האָבן אָפּגעריט קעגן „יידישן באַלשעוויזם" אין די געדיכט־באַזעצטע יידישע פּונקטן אין דרום־רוס־לאַנד, וואו ס׳האָט זיך געפּונען אַ באַדייטנדיקע צאָל ליט־ווישע יידן.

10. דער צוריקקער אַהיים (שיבת ליטע)

באַלד נאָכן שלום, וואָס איז געשלאָסן געוואָרן דורך פֿאַרטרעטער פּוּן סאָוועט־רוסלאַנד אוּן דייטשלאַנד, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פֿאַרקער מיט די אָקופּירטע געגנטן, (ווייסרוסלאַנד, פּוילן, ליטע, לאַטווייע אוּן עסטאָניע). טויזנ־טער היימלאָזע יידן האָבן זיך געגומען ציען אויפן וועג צו־ריק צו זייערע אַמאָליקע היימישע שטעט אוּן שטעט־לעך. די געוועזענע קאָוונער גובערניע אונטער די צאָרן, האָט שוין באַוויזן צו ווערן אַן אומאָפּהענגיקע ליטווישע רעפּובליק. צו די פֿאַרטריבענע יידן האָבן זיך דער־טראָגן קלאָנגען וועגן די פּרייהייטן אוּן די אויטאָנאָמיע־רעכט, וואָס זיי וועלן גענישן אַלס ליטווישע בירגער. יידן איבער דער וועלט האָבן זיך איינגעשטעלט פֿאַר דער שאָפּונג פּוּן אַ ליטווישער זעלבסטשטענדיקער מדינה. די גרוסן פּוּן די יידן, וואָס האָבן זיך שוין געהאַט צוריקגע־קערט קיין ליטע, זיינען געווען טרייסטנדיקע, צוזאָגנדיקע.

דעם 12טן יולי, 1920, איז געשלאָסן געוואָרן אַ שלום צווישן דער ליטווישער רעפּובליק אוּן דער סאָוועטן־רעגירונג. אין דעם פּרידנס־אָפּמאַך האָט זיך געפּונען אַ פּונקט (לויט דער השתדלות פּוּן יידישן נאַציאָנאַל־ראָט אין ליטע), אַז די סאָוועטישע רעגירונג איז פֿאַר־פּליכטעט אויף אירע הוצאות צו איבערטראַנספֿאָרטירן ביז צו דעם לאַטווישן גרענץ אַלע יענקע, וואָס וועלן זיך אָנגעבן פֿאַר בירגער פּוּן דער ליטווישער רעפּובליק אוּן מעלדן זיך גרייט צוריקצוקערן צו זייערע אַלטע וואויי־ערטער.

אין אויגוסט, 1920, האָבן געגומען זיך לאָזן אין וועג גרויסע עשאַלאָנען מיט ליטווישע יידן צו זייער אַלט־נייעם היימלאַנד, ליטע. לאָנג פֿאַר דעם האָבן שוין אַ סך ליטווישע יידן, דורך פֿאַרשיידענע וועגן, זיך דערשלאָגן קיין ליטע. דאָס זיינען אָבער געוואָרן בלויז יחידים, וואָס האָבן זיך געהאַט אַרויסגעלאָזט אויף גאָטס באַראָט, אויף אייגענער אחריות, אוּן טיילווייז, אויף אַן אומלעגאַלן אופן. ס׳זיינען געווען פֿאַלן אַז אַזעלכע זיינען געכאַפּט געוואָרן ביי די גרעניצן אוּן מ׳האָט זיי צוריקגעבראכט צו זייער פֿאַרטריבנקייט.

אַ טייל פּוּן דעם דור, וואָס איז אונטערגעוואקסן דורך די יאָרן פּוּן מלחמה אוּן רעוואָלוציע, איז פֿאַרבליבן אין סאָוועטן־לאַנד. אַנדערע ליטווישע יידן האָבן זיך געהאַט איינגעאָרדנט אין רוסלאַנד אוּן האָבן זיך געשראָקן צו לאָזן זיך אין נייַע וואָגלעניש, כדי צוריקצוקומען צו חרובע פֿאַרוויסטע שטעטלעך, פֿאַרוואקסענע מיט גראָז. גאָר אַ סך אָבער האָבן געבענקט נאָך זייער אייגן שטוב אוּן גאָרטן אוּן אַלט־היימישן לעבנשטייגער. דער גלויבן, אַז מען פֿאָרט אין אַ דעמאָקראַטישער ליטע, האָט אַרויינגע־בראַכט פֿרייליכקייט אוּן מוט צו די פּליטים. מען וועט העלפן בויען אַ יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע.

הונדערט טויזנט ליטווישע יידן האָבן זיך צוריק־געקערט פּוּן סאָוועטן־לאַנד. פּוּן זיי, צוזאַמען מיט די יידן וואָס זיי האָבן שוין געפּונען אויף די ערטער, איז אויפ־געקומען אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע אַ קיבוץ פּוּן הונדערט זעכציק טויזנט יידן.

באַלטימאָר, דעצעמבער, 1941

*) דניאל טשאַרני: „הינטערן פֿראָנט פּוּן וועלט־קריג", „צו־קונפט", ניו־יאָרק, מערץ, 1938.

דר. מענדל סודאַרסקי

יידן אין דער אומאפּהענגיקער ליטע

(צוישן ביידע ווועלט־מלחמות)

גרינדונג פון דער ליטווישער „טאַריבע"

דאָס יידישע לעבן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע האָט זיך אָנגעהויבן ווי אַ שיינע מעשהלע, ווי אַ וואונדערלעכער חלום, אָבער עס האָט זיך אויסגעלאָזט ווי אַ שווערער שוי־דערלעכער קאָשמאַר — אָן אַ טרייסט און אָן אַ אויסקוק אויף אַ נייעם יידישן פאָלקס־לעבן אין דער אַמאָליקער ליטע . . .

מיט די ערשטע טראָמפּייט־שאַלן פון דער פעוואַל־רעוואָלוציע, אין יאָר 1917, הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה פאַר די אונטערדריקטע פעלקער, וואָס האָבן באַוואויגט דאָס צאַרישע רוסלאַנד. זיי האָבן צום ערשטן מאָל, נאָך הונדערטער יאָרן פון אונטערדריקונג, געקענט אָפּן און פריי אויסשרייען און דערקלערן פאַר דער וועלט וועגן זייער לאַנג־געכאָוועטן חלום און שטאַרקן ווילן צו לעבן פריי, ווי מענטשן, און זעלבסטשטענדיק, ווי נאַציאָנאַלע אייג־הייטן.

אָט דער ווילן צו לעבן און זיך אַליין צו פאַרוואַלטן האָט אָנגעהויבן, נאָך אַ קורצער צייט פון יובלען און פרייד, זיך אויסצוקריסטאַליזירן אין געוויסע קאָנקרעטע פאָרמען. די רוסישע רעוואָלוציע האָט ברייט פראָקלאַ־מירט די אַליינבאַשטימונג־רעכט פון פעלקער, און דאָס איז אויך געווען אייגער פון ווילסאָנ'ס באַרימטע 14 פונקטן. עס הויבן אָן מאָנעז זייערע נאַציאָנאַלע רעכט פאַרשיי־דענע קליינע פעלקער אין דעם גרויסן רוסלאַנד, און ווי פון אַ טיפּן, לאַנגן שלאָף כאַפּן זיך אויך אויף די אָפּשטאַמיקע פון ליטע — די ליטווינער און די יידן צו־זאַמען. עס זיינען וואַך געווארן זייערע שלומערנדיקע און טיף־באַהאַלטענע כוחות און זיך גאַריסן צו זייער פולן אויסדרוק. סיי די ליטווינער און סיי די ליט־ווישע יידן הויבן זיך אָן אימפּעטיק צו אָרגאַניזירן, כדי צו באַשטימען דעם גורל פון ליטע, כאָטש זייער היים איז נאָך דאָן געווען אָפּגעשניטן מיט אַ געדיכטער וואַנט פון דייטשישע באַיאָנעטן און געלעגן אַ צעשטערטע פון דעם שרעקלעכן מלחמה־פייער און פון די אָפּט דורכמאַר־שירנדיקע חיילות.

די פּליטים־ליטווינער רופן צונויף אויף גיך אין דע־מאָלטיקן פעטראָגראַד (שפּעטערדיקן לענינגראַד) אַ סיים, וואָס קלייבט אויס אַ צייטווייליקן קאָמיטעט פאַר די ענינים פון ליטע, די אַזוי גערופענע „טאריבע". פאַר יידן רעזער־ווירן זיי דריי פּלעצער.

צו דער זעלביקער צייט קומען זיך צונויף אויף אַ פאַרזאַמלונג אויך די פּליטים־יידן פון ליטע, בערך 150 אין צאָל, און באַהאַנדלען, דער עיקר, די פראָגע וועגן אַריינטרעטן אין דער פעטראָגראַדער טאַריבע. די ווילנער יידן האָבן זיך נאָך ניט געהאָט באַשלאָסן אָנטיילצונעמען אין דער טאַריבע. זיי האָבן עס ניט געוואָלט טאָן אָן די ווייסרוסן, וואָס זיינען נאָך ניט געווען געקומען צו אַ הסכם מיט די ליטווינער.

די קאָמיסיע יידן נעמען אָן די אינלאַדונג פון דער „טאַריבע" און דעלעגירן אין איר דעם דומע־דעפּוטאַט פון קאָוונער גובערניע — נפתלי פרידמאַן, דר. גריגאָרי וואָלף און די אַדוואָקאַטן שלמה כאַנזשיצקי און עוזר פינקלשטיין.

פאַקטיש האָט די „טאַריבע" ווינציק באַווייזן אויפצו־טאָן. אין דער לופט האָט זיך שוין געטראָגן דער קלאַנג פון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע. מאָראַליש אָבער האָט די „טאַריבע" געהאַט אַ גרויסן פּאָליטישן באַטייט, ווי אַ פאַרטרעטערין פון אַלע ליטווישע אינטערעסן, און האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָליע ביי דער שפּעטערדיקער רע־פּאַטריאַציע. עס הויבט זיך אָן אַ געמיינזאַמע אַרבעט פון די יידן מיט די ליטווינער פאַר דעם וואויל פון דער בשותפות'דיקער היים — ליטע.

ווילנער „טאַריבע" פראָקלאַמירט ליטע'ס אומאָפּ־הענגיקייט און קלויבט אויס אַ מלך

דער הילכיקער אָפּקלאַנג פון דער רוסישער רעוואָלו־ציע האָט ניט געקענט בלייבן אָן רעזולטאַטן און אָן אַ ווירקונג אויף די ליטווינער פון יענער זייט פראָנט, און אויך דאָרט, אין ווילנע, ווערן די ליטווינער פאַרכאָפּט פון די אָנלאָקנדיקע לאָזונגען פון „אַליין־באַשטימונג פון די פעלקער." עס קומען זיך צונויף אין ווילנע די ליטווינער אויף קאָנפערענצן און בילדן אין דעצעמבער, 1917, אַ נאַציאָנאַלע „טאַריבע" (מלוכה־ראַט), מיטן הסכם פון דער דייטשישער אָקופּאַציע־מאַכט, וועלכע האָט, אָגב, אינ־סטרואירט די ליטווינער אַרייַנצונעמען אין דער „טאַ־ריבע" אויך פאַרשטייער פון די מינדערהייטן.

אינצווישן קומט פאַר דער ברעסט־ליטאָווסקער שלום און ליטע איז ניט מער אַ טייל פון רוסלאַנד.

די נאַציאָנאַלע „טאַריבע" אין ווילנע אונטער די דייטשן פּראָקלאַמירט דעם 16טן פעברואַר, 1918, די אום־אָפּהענגיקייט פון ליטע אין פאָלגנדיקע ווערטער: „די ליטווישע „טאַריבע", די איינציקע פאַרשטייערין פון ליט־ווישן פאָלק, אין איינקלאַנג מיט די אנערקענטע רעכט פון נאַציאָנאַלער זעלבסט־באַשטימונג און אין הסכם מיט

דער רעזאָלוציע פון דער ליטווישער קאָנפערענץ, אפֿ־
געהאַלטן אין ווילנע פון 18טן ביזן 23טן סעפּטעמבער
1917, דערקלערט מיט דעם די ווידעראויפֿשטעלונג פון
אַן אומאָפּהענגיקער מלוכה־ליטע, געגרינדעט אויף דע־
מאָקראַטישע פּרינציפּן, מיט ווילנע אַלס הויפּטשטאָט, און
דערקלערט זיך פּריי פון אַלע התחייבות'ן, וואָס האָבן
געבונדן ליטע מיט אַנדערע מלוכות".

נאָר וואָס הייסט אַן אומאָפּהענגיקע ליטע אונטער
דער אָקופּאַציע פון דייטשלאַנד? דער גורל פון ליטע
איז דאַן ניט געלעגן אין אירע אייגענע הענט, זי איז
געווען מער אָפּהענגיק פון דעם כוחות־שפּיל אין אייראָפּע.
זי איז געווען דערווייל אַן אָביעקט פון די גלוסטונגען פון
דייטשישן אימפּעריאַליזם. און די רעזולטאַטן האָבן זיך
טאַקע באַלד באַווּיזן: דעם 11טן יולי, 1918, קלייבט אויס
די רעאָקציאָנערע מערהייט פון דער „טאַריבע", קעגן דער
אָפּאָזיציע פון 4 פּראָגרעסיווע דעפּוטאַטן, אַ קיניג פּאַר
ליטע. דער „גליקלעכער" אויסוואל איז געפּאַלן אויף
דעם קאַטוילישן ווירטעמבערגער פּירשט אוראַך, וואָס האָט
באַקומען דעם נאָמען „מינדאוגאַס דער צווייטער". ער
זאָל האָבן פּאַרמאָגט, לויט דער דעמאָלטיקער השערה פון
אייניקע גלחים, אַ גאָר ווייטע קרובה'שאַפּט מיט מינדאו־
גאָס דעם ערשטן, וואָס איז געווען אין דרייצנטן יאָרהונ־
דערט דער ערשטער ליטווישער גרויספּירשט, וועלכער
האָט פּאַראייניקט די ליטווישע שבטים אין איין מדינת־
ליטע. אַז מ'דאַרף און מ'וויל, געפּינט מען שוין אויס,
הפּנים, די נויטיקע שייכותן אַזש מיט 700 יאָר פּריער!...
די פּיר פּראָגרעסיווע דעפּוטאַטן פּאַרלאָזן אויס פּראָטעסט
די „טאַריבע".

די סיבה פון אַזאַ איבערגעאיילטן פּאָליטיש־אומזי־
ניקן שריט איז געווען דעמאָלט כלומרשט די, וואָס די
רעאַקציאָנערע פּאַרשטייער פון דער „טאַריבע" האָבן נאָך
געגלויבט אין אַ נצחון פון די דייטשן און האָבן מורא
געהאַט, טאָמער וועט ווילהעלם וועלן מאַכן פון ליטע אַ
קיניגטום און וועט אַוועקזעצן אויפן ליטווישן טראָן זיינעם
אַ זון — אַ לוטעראַן. דאָס וואָלט ניט געווען צום הארצן
פון די ליטווישע קאַטוילישע גלחים און זיי האָבן גע־
וואָלט פּאַרלויפן דעם וועג און אַוועקשטעלן ווילהעלמען
פּאַר אַ געשעענעם פּאָקט.

די ליטווישע יידן, רואינירטע און צעבראָכענע פון
חורבן, גירוש און אָקופּאַציע, האָבן געהאַט אנדערע זאָרגן,
ווי קלייבן אַ קיניג, און זיינען געשטאַנען אַן אַ זייט פון
דער גאַנצער שפּיל, כאָטש די „טאַריבע" האָט פּאַר זיי
רעזערווירט דריי פּלעצער. דער אייניציקער, וואָס האָט
געהאַט אַ גרויסן אינטערעס פּאַר דידאָזיקע פּאָליטישע
אַנטוויקלונגען, איז געווען עזור פינקלשטיין, און ער האָט
אַגיטירט פּאַר דער באַטיילּיקונג אין דער אַרבעט פון
דער „טאַריבע", אָבער בתנאי, אַז די „טאַריבע" זאָל ווערן
איבערגעווייזלט.

די פּאָליטישע אַרבעט פון די ליטווישע יידן האָט זיך
געדרייט, דער עיקר, אַרום דעם „הילפס־קאָמיטעט", צו
פּאַרטיילן די אַמעריקאַנער שטיצע, ווי אויך אַרום די
קהילות־וואָלן, וואָס האָבן געדאַרפט פּאַרקומען.

דערווייל האָט זיך די ראָד פון די מיליטעריש
געשעענישן געטאָן מיט איינמאָל אַ דריי ניט צום גונסטן
פון די דייטשן. די דייטשן
שטעלן אַוועק אין ליטע די
פראָגע וועגן שאַפֿן אַן אָר־
גאַן, וועמען מ'זאָל קענען אי־
בערגעבן די מאַכט איבער
דעם לאַנד און וואָס זאָל
באַשטיין פון פאַרטרעטער
פון דער גאַנצער באָפעלקע־
רונג. אין דער זעלביקער
צייט האָט אויך דער
„בערלינער קאָמיטעט פּאַר
אָסט־יודישע ענינים", אין
דער שפּיץ פון וועלכן עס
זיינען געשטאַנען אַדאָלף
פרידמאַן און מאָריץ זאָבער־
נהיים, אינטערוועניגרט ביי די
דייטשישע מאַכט - האָבער
וועגן איינשליסן די יידן אין
דעם פּאָליטישן איבערגאַנג־רעזשים, כדי צו שאַפֿן פּאַר
זיי אַ געוויסן שוץ. שאַרפּער וועלט אָבער די פּראָגע ווען
אין דייטשלאַנד דערנענטערט זיך די רעוואָלוציע.

עזור פינקלשטיין
(1932—1863)

יידן וועלן איינגעלאָדן אין „טאַריבע" און מינים־טאַרן־קאַבינעט.

דער איינציקער אַרגאַניזירטער כח איז געווען די
„טאַריבע", אָבער זי פילט, אַז ביי די געשאַפענע פּאַר־
העלטנישן קען זי ניט בלייבן אַן ענג־נאַציאָנאַלע אינ־
סטיטוציע, נאָר מוז זיך פאַרוואַנדלען אין אַ פאַרטרעטער־
שאַפט פון אַלע אָדער, לפּחות, פון די הויפּט־פּעלקער,
וואָס באַוואוינען ליטע. זי האָט זיך שטאַרק באַמיט אַריינ־
צוציען און זיך צונויפּצוריידן וואָס גיכער מיט די יידן און
וויסרוסן, צוזאָגנדיק זיי ממש הרים וגבעות.

פּירן די אונטערהאַנדלונגען האָט מען איבערגעגבן
אַ ספּעציעל־געבילדעטער גרופּע, בראש פון וועלכער עס
איז געשטאַנען וו. סטאַשינסקי, דער שפּעטערדיקער
אינערן־מיניסטער אין וואַלדעמאַראָס'עס ערשטן קאַ־
בינעט.

סטאַשינסקי האָט זיך צוערשט געווענדט צו דר.
שמשון ראָזענבוים, וועלכער האָט געשפּילט אַן אָנגעזעענע
ראָליע בעת דער אָקופּאַציע אין דעם הילפס־קאָמיטעט.
אָבער ש. ראָזענבוים האָט ניט געוואָלט נעמען אויף זיך
די אחריות פאַר אַזאַ ערנסטן טריט און האָט זיך געוועדט
צום פאָרזיצער פון הילפס־קאָמיטעט, הרב רובינשטיין, ער
זאָל צונויפרופן אַ זיצונג פון קאָמיטעט. דער קאָמיטעט האָט
קיין באַשלוס ניט אָנגענומען און די פּראָגע וועגן דער
באַטיילּיקונג אין דער „טאַריבע" איז געבליבן הענגען
ניט קיין אָנטשיידענע. די דעמאָקראַטישע עלעמענטן און
די אַרבעטער זיינען געווען קעגן דער באַטיילּיקונג אין
דער „טאַריבע" צוליב איר רעאַקציאָנערישקייט און צו־
ליב איר באַשטימען אַ דייטשישן פּרינץ פאַר אַ מלך פון

ליטע. דער ציוניסטישער מרכז אַבער, וואָס האָט זיך געגרינדעט איןווילנע אין סעפּטעמבער, 1918, דורך ל. יפה און דר. י. בערגער, האָט יאָ אָנגענומען אַ פֿאזיטיווע שטעלונג אָנטייל צו נעמען אין דער „טאַריבע". זיי האָבן דערפילט, אַז דורך דער „טאַריבע" קען זיך שאַפֿן אַ מיגלעכקייט דורכצופירן דעם עקספּערימענט פון אַ נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. אַ קאָנקרעטער באַשלוס אין דער ריכטונג ווערט אָנגענומען פון דער ציוניסטישער קאָנפערענץ, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין ווילנע אין דעצעמבער, 1918. אין דער „טאַריבע" ווערן דעלעגירט אַלס פֿאָרשטייער פון די יידן: דר. וויגאָדסקי, דר. ש. ראָזענבוים און דר. ראַכמילעוויטש. די קאָנפערענץ נעמט אָן די פֿאלגנדיקע רעזאָלוציע:

דר. יעקב וויגאָדסקי
(1941—1855)
(דאָס בילד איז גענאָמען פון אַלבערט ראָפֿאָפּאָרט)

„אויפצופֿאָדערן די „טאַריבע", אַז זי זאָל ניט שטערן אין דעם אויפבוי פון יידישע קהילות; אַז זי זאָל דערלויבן צונויפרופן אַ יידישע נאַציאָנאַלע פֿאַרזאַמלונג אין ליטע און לאָזן שאַפֿן די ספּעציעלע אָפּאַראַטן פֿאַר דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. די יידישע פֿאָרשטייער אין דער „טאַריבע", און אויך אין דער פֿראַוויזאָרישער רעגירונג, זאָלן דערווייל ווערן דורך אַ קאָנפערענץ פון פֿאַרטרעטער פון די יידישע קהילות".

אָבער אַזוי ווי עס איז געווען דרינגנדיק, אַז די יידן זאָלן זיך באַטייליקן אין דער מלוכה-פּירונג, האָט די קאָנפערענץ באַשלאָסן, אַז לפּי־שעה זאָלן די יידן אַרײַנטרעטן אין דער „טאַריבע" און אין איר עקזעקוטיווע, רעפּרעזענטירנדיק די יידישע באָפעלקערונג ביז דעם קומנדיקן קהילות־צוזאַמענפֿאָר.

דר. נ. ראַכמילעוויטש
(איצט אין ישׂראל)

גאָר אינגיכן ווערן די פּרי־ער־דערמאָנטע דריי דעלעגאַטן אין דער „טאַריבע" באַשטימט אַלס מיטגלידער פון דעם פֿאַרמירטן ערשטן מיניסטאָרן־קאַבינעט מיט פּר. וואָלדערמאַרס'ן בראש; דר. י. וויגאָדסקי — מיניסטער פֿאַר יידישע ענינים; דר. ש. ראָזענבוים — געהילף־מיניסטער פֿאַר אויסערלעכע ענינים און דר. נ. ראַכמילעוויטש — געהילף־מיניסטער פֿאַר האַנדל און אינדוסטריע.

ליטווּיש־יידישע פּריינטשאפּט, ד"ר וויגאָדסקי — ערשטער יידישער מיניסטער

גלייכצייטיק האָבן זיך צונויפגעטראָפֿן אייניקע גינסטיקע מאַמענטן, וואָס האָבן געווירקט אויף דער דערנענטערונג פון די ליטווינער און די יידן פּאַר אַ גרעסערע מיינשאַפֿטלעכער פֿאָליטישער אַרבעט. די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט געפֿאָדערט צוצוציען די יידן צו דער מלוכה־אַרבעט אין דעם איבערגאַנגס־פּעריאָד. די פּירנדיקע ליטווישע גרופּעס האָבן געוואָלט אַנטקעגנקומען די יידן אין זייערע פֿאָליטישע אַספּיראַציעס, ווייל זיי האָבן געזען אין די יידן אַן אינטערנאַציאָנאַלן אונטערשטיצונגס־כח. דעו׳ וויכטיקסטער מאַמענט איז געווען — דער שטאַרקער ווילן פון יידישן קיבוץ אין ליטע צו נאַציאָנאַלער אַליין־פֿאַרוואַלטונג. אָט דער ווילן פון די יידן דריקט זיך צום בולטסטן אויס אין די וועלטער, וואָס ווערן געזאָגט אין דעם באַריכט, וואָס דער יידישער נאַציאָנאַלער ראַט האָט פֿאַרעפֿנטלעכט צום צווייטן קהילות־צוזאַמענפֿאָר אין 1922:

„פֿאַר דער לאַנגער צייט פון אונדזער געשיכטע לעבן מיר איצט אויבער, אפֿשר צום ערשטן מאָל, אַ תקופֿה, ווען מיר זיינען ניט נאָר, ווי ביז איצט, געווען שטומע עדות אויף דעם, ווי אַנדערע פעלקער ווערן אויפגעריכט, נאָר מיר זיינען אָנטיילנעמער אין פּראָצעס פון אונדזער אייגענער אויפלעבונג, וואָס דאַרף געבן אונדזער לעבן אַ נייעם מהות, אים מאַכן פרייער, רייכער און שענער".

אַז דאָס איז געווען טאַקע דער ווילן פון יידישן קיבוץ אין ליטע, זאָגט עדות דער פאַקט, וואָס ביי דער אנטשטייאונג פון דער ליטווישער מלוכה, האָבן אַלע יידישע פּאַליטישע גרופּירונגען אָנגענומען די אידייע פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, מיטן אויסנאַם פון די עקסטרעם־לינקע עלעמענטן און די עקסטרעם־אַרטאָדאָקסישע — די אגודה. די ערשטע, ווייל זיי אנערקענען ניט קיין כלל־ישראל פֿאָליטיק, די צווייטע, ווייל זיי פֿאַרלאָזן זיך ניט אויף וועלטלעכע אויטאָריטעטן, באַזונדערס אין רעליגיעז־יידישע ענינים.

מיטן אַריינטריט פון די יידישע פֿאַרטרעטער אין וואָלדמאַראַס'עס מיניסטאָרן־קאַבינעט, הויבט זיך אָן דער ערשטער, מ'קען זאָגן, האָניק־פּעריאָד פון יידישן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין ליטע. די דעקלאַראַציע, אַרויסגעגעבן פון דער רעגירונג דעם 28טן דעצעמבער, 1918, טראָגט אויך די אונטערשריפֿטן פון אַלע דריי יידישע מיניסטאָרן. דער ערשטער נומער פון די אָפּיציעלע „רעגירונג׳ס ידיעות"*) איז געווען גערדרוקט אויך אין יידיש.

ליטווּישע רעגירונג פֿאַרט אַריבער קיין קאָווּנע

דעם 19טן דעצעמבער, 1918, פֿאַרלאָזן די דייטשן ווילנע. צוזאַמען מיט די דייטשן איז אָפּגעפֿאָרן קיין קאָווּנע אויך די רעגירונג פון דער ליטווישער „טאַריבע" און מיט איר אויך די יידישע וויצע־מיניסטאָרן — ש. ראָזענבוים

*) Vyriausybes Żinios 29, XII, 1918.

און נ. ראַכמילעוויטש. דר. וויגאַדסקי אָבער בלייבט אין ווילנע.

אַלס מיניסטער פאַר יידישע ענינים ווערט דאָן באַשטימט דער קאָוונער עסקן און ביבל־פאָרשער, דר. מאַקס סאַלאָוויייטשיק.

דר. מאַקס סאַלאָוויייטשיק (איצט אין ישראל)

מיט גרויסע האָפענונגען און מיט גרויס התלהבות וואַרפן זיך די יידן אַריין אין א בשותפות׳דיקער אַרבעט מיט די ליטווינער אויפצוריכטן זייערע חרוב־געוואָרענע היימען בעת דער מלחמה און דער דייטשישער אָקופּאַציע.

פריי און בריידערלעך האָט מען געאַרבעט פאַר דעם אַלגעמיינעם וואויל פון ליטע־לאַנד.

פאַרמירונג פון יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע

די יידן, ווי א פיל־געפּרואווט פאָלק, ווילן זיך ניט פאַרלאָזן בלויז אויף הבטחות, נאָר זוכן גלייכצייטיק די אַנערקענונג און די פאַרווירקלעכונג פון די צוגעזאָגטע פּאָליטישע און בירגערלעכע רעכט מצד די ליטווינער פאַר די יידן.

דער מאָמענט פאַלט גראָד צונויף מיט דעם, וועלכן דער קאָמיטעט פון די יידישע דעלעגאַציעס אין פאַריז, מיט דר. ל. מאַציקענען בראש, האָט אין אָנהויב 1919 צוגעשטעלט דער וועלט־קאָנפערענץ א מעמאָראַנדום, וואָס האָט אין זיין פינפטן פונקט פאַרלאַנגט צו אָנערקענען די יידישע מינדערהייטן אַלס אַן אויטאָנאָמען אונטערשייד פון נאַציאָנאַליטעט, רעליגיע און שפראַך, געניסן פולע בירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט.

2. די יידן האָבן און וועלן האָבן א פראָפּאָרציאָנעלע פאַרטרעטונג אין אַלע געזעצגעבערישע אינסטאַלטן.

3. די יידן נעמען אָנטייל אין רעגירונג און אין די גע׳ריכט־אינסטיטוציעס. צו פאַרוואַלטן מיט זייערע ענינים איז געשאפן געוואָרן א ספּעציעל מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים.

4. דאָס רעכט אויף פּראָפּאָרציאָנעלע פאַרטרעטונג אין געזעצגעבערישע אינסטאַלטן ווערט גאַראַנטירט דורך דער שאַפונג פון א יידישער נאַציאָנאַלער קוריע אָדער אויף אַן אַנדער אופן, וועלכן מ׳וועט געפינען פאַר דעם צוועק פאַסיק.

5. די יידן האָבן דאָס רעכט צו באַנוצן פריי זייער שפּראַך אויף עפענטלעכע פאַרזאַמלונגען, אין דער פּרעסע, אין טעאַטער, אין די שולן, ביים צוזאַמענשטעלן פאַרשיידענע אָקטן, אין גע׳ריכט און רעגירונגס־אינסטאַלטן.

6. דאָס רעכט פון די יידן צו פייערן שבת און אַנדערע ימים־טובים, ווי אויך מקיים צו זיין די אַלע אַנדערע דינים פון זייער רעליגיע, קען ניט באַגרענעצט ווערן ניט דירעקט און ניט אומדירעקט.

די רבנים האָבן די זעלביקע רעכטלעכע שטעלונג, ווי די גייסטלעכע פון אַנדערע גלויבנס.

7. די יידן זיינען אויטאָנאָם אין זייערע אינערלעכע ענינים, דהיינו רעליגיעזע ענינים, ענינים פון וואויל־טעטיקייט, סאָציאַלע הילף, אונטערריכט און אין די ענינים פון גייסטיקער קולטור אין אַלגעמיין.

דער ווירקונג־קרייז פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע וועט נעמען פעסטגעשטעלט ווערן אויפן געזעצגעבעריש׳ן וועג אין גאַראַנטירט ווערן דורך די גרונט־געזעצן.

די אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע זיינען: די אָרטיקע קהילות און דער קהילות־פאַרבאַנד. דאָס לערנען אין די יידישע אָנפאַנ־שולן איז אָבליגאַטאָריש, אלגעמיין און אומזיסט, אויב אַזאַ אָרדנונג וועט אויף דעם געזעצגעבעריש׳ן אופן פעסטגעשטעלט ווערן אויך פאר אַנדערע אָנפאַנג־שולן.

8. די אָרגאַנען פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע ווערן, לויטן מוסטער פון דער טעריטאָריעלער אויטאָנאָמיע, באַטראַכט אַלס מדינה׳שאַפטלעכע אינסטיטוציעס, און האָבן דאָס רעכט אין די גרענעצן פון זייער טעטיקייט און קאָמפּענטענץ אַרויסצוגעבן באַשטימונגען, וואָס זיינען אָבליגאַטאָריש פאַר אַלע פּערזאָנען פון דער אויגוסט, 1919, דער אָפּיציעלער בריוו פון דער ליטווישער שר שלום־דעלעגאַציע צום קאָמיטעט פון די יידישע דעלעגאַציעס ביי דער שלום־קאָנפערענץ אין וועראַל. דער בריוו טראָגט דעם כאַראַקטער פון אַן אָפּיציעלער דעקלאַראַציע און לייענט זיך אַזוי:

„די ליטווישע רעגירונג האָט אָנגענומען, אין הסכם מיט די יידישע פאַרטרעטער, פאָלגנדיקע פּרינציפּן, וועלכע בילדן און וועלן בילדן א טייל פון די גרונט־געזעצן:

1. די מיטגלידער פון דער יידישער נאַציע, גלייך ווי אַלע בירגער, אָן אונטערשייד פון נאַציאָנאַליטעט, רעליגיע און שפראַך, געניסן פולע בירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט.

2. די יידן האָבן און וועלן האָבן א פראָפּאָרציאָנעלע פאַרטרעטונג אין אַלע געזעצגעבערישע אינסטאַלטן.

3. די יידן נעמען אָנטייל אין רעגירונג און אין די גע׳ריכט־אינסטיטוציעס. צו פאַרוואַלטן מיט זייערע ענינים איז געשאפן געוואָרן א ספּעציעל מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים.

4. דאָס רעכט אויף פּראָפּאָרציאָנעלע פאַרטרעטונג אין געזעצגעבערישע אינסטאַלטן ווערט גאַראַנטירט דורך דער שאַפונג פון א יידישער נאַציאָנאַלער קוריע אָדער אויף אַן אַנדער אופן, וועלכן מ׳וועט געפינען פאַר דעם צוועק פאַסיק.

5. די יידן האָבן דאָס רעכט צו באַנוצן פריי זייער שפּראַך אויף עפענטלעכע פאַרזאַמלונגען, אין דער פּרעסע, אין טעאַטער, אין די שולן, ביים צוזאַמענשטעלן פאַרשיידענע אָקטן, אין גע׳ריכט און רעגירונגס־אינסטאַלטן.

6. דאָס רעכט פון די יידן צו פייערן שבת און אַנדערע ימים־טובים, ווי אויך מקיים צו זיין די אַלע אַנדערע דינים פון זייער רעליגיע, קען ניט באַגרענעצט ווערן ניט דירעקט און ניט אומדירעקט.

די רבנים האָבן די זעלביקע רעכטלעכע שטעלונג, ווי די גייסטלעכע פון אַנדערע גלויבנס.

7. די יידן זיינען אויטאָנאָם אין זייערע אינערלעכע ענינים, דהיינו רעליגיעזע ענינים, ענינים פון וואויל־טעטיקייט, סאָציאַלע הילף, אונטערריכט און אין די ענינים פון גייסטיקער קולטור אין אַלגעמיין.

דער ווירקונג־קרייז פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע וועט נעמען פעסטגעשטעלט ווערן אויפן געזעצגעבעריש׳ן וועג אין גאַראַנטירט ווערן דורך די גרונט־געזעצן.

די אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע זיינען: די אָרטיקע קהילות און דער קהילות־פאַרבאַנד. דאָס לערנען אין די יידישע אָנפאַנ־שולן איז אָבליגאַטאָריש, אלגעמיין און אומזיסט, אויב אַזאַ אָרדנונג וועט אויף דעם געזעצגעבעריש׳ן אופן פעסטגעשטעלט ווערן אויך פאר אַנדערע אָנפאַנג־שולן.

8. די אָרגאַנען פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע ווערן, לויטן מוסטער פון דער טעריטאָריעלער אויטאָנאָמיע, באַטראַכט אַלס מדינה׳שאַפטלעכע אינסטיטוציעס, און האָבן דאָס רעכט אין די גרענעצן פון זייער טעטיקייט און קאָמפּענטענץ אַרויסצוגעבן באַשטימונגען, וואָס זיינען אָבליגאַטאָריש פאַר אַלע פּערזאָנען פון דער

נאַציאָנאַליטעט. אויסער דעם האָבן זיי דאָס רעכט אַרויפּ־צולייגן אויף זייערע מיטגלידער ספּעציעלע שטייערן אויף צו דעקן זייערע אויסגאָבן. וואָס איז שייך די בירגער־לעכע רעכט, האָבן יידישע קהילות און דער קהילות־פֿאַרבאַנד די רעכט פון יורידישע פֿערזאָנען.

פֿאַריז, אויגוסט 5, 1919
(אונטערגעשריבן)
פֿראָפֿ. וו. וואַלדעמאַראָס
סעקרעטאַר, פּ. קלימאס.״

אין חודש אָקטאָבער, 1920, האָט דער אויסערן־מיני־סטער פֿוריצקיס באשטעטיקט, אַז די ליטווישע רעגירונג אַנערקענט די פֿרינציפּן, וואָס זיינען אויסגעדריקט אין וואַלדעמאַראָס׳עס בריוו, און אַז זי וועט זיי שיצן אין דעם ליטווישן סיים. סמעטאַנאַ איז דעמאָלט געווען באַשטימט אַלס דער ערשטער פֿרעזידענט פון לאַנד. טאַקע דעם 21טן נאָוועמבער, 1920, האָבן די פֿאַרשטייער פון די סיים־פֿראַקציעס: קריסטלעכע דעמאָקראַטן, פֿאָלקס־סאָציא־ליסטן און סאָציאַל־דעמאָקראַטן אָפּיציעל דערקלערט אין אַ בריוו צו דעם פּאַרזיצער פון נאַציאָנאַל־ראַט, אַז זיי זיי־נען פולשטענדיק מסכים מיט די פֿרינציפּן, וואָס זיינען אויסגעדריקט אין בריוו פון דער ליטווישער דעלעגאַ־ציע בייַ דער פֿרידנס־קאָנפֿערענץ, אַז זיי וועלן פֿאַר־טיידיקן די דאָזיקע פֿרינציפּן אין סיים און וועלן אויך זאָרגן, אַז זיי זאָלן גאַראַנטירט ווערן אין דער ליטווישער מדינה־קאָנסטיטוציע.

ס׳איז בלויז איבערגעבליבן צו פֿאַרפּיקסירן אָט די אַלע גוטע הבטחות אין דער קאָנסטיטוציע, וואָס די יידן האָבן געהאָלפֿן שאַפֿן און אין וועלכער זיי האָבן זיך טאַקע פֿאַרזאָרגט ניט נאָר מיט פּאָליטישער גלייכבא־רעכטיקונג, נאָר אויך דורכגעזעצט די צווייַ פֿאַראַגראַפֿן וועגן מינאָריטעטן־רעכט.

די דאָזיקע פֿאַראַגראַפֿן זאָגן:

§73 בירגער פון נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, וועל־כע בילדן אַן אָנגעזעענעם טייל פון דער באַפֿעלקערונג, האָבן דאָס רעכט, אין ראַמען פון געזעץ, אָנצופירן אוי־טאָנאָם מיט די ענינים פון נאַציאָנאַלע קולטור, פֿאָלקס־בילדונג, וואוילטעטיקייט, קעגנזייטיקער הילף און כדי אָנצופירן מיט די אַלע ענינים צו ווייַלן רעפֿרעזענטאַטיוע מוסדות אין אַ באַשטימטער דורכן געזעץ אָרדענונג.

§74 די דערמאָנטע אין פֿאַראַגראַף 73 מינדערהייטן האָבן דאָס רעכט, אין די ראַמען פון באַזונדערע געזעצן, צו באַשטייַערן זייערע מיטגלידער פֿאַר קולטור־צוועקן, ווי אויך צו באַקומען פון דער רעגירונג און פון די זעלבסט־פֿאַרוואַלטונגען אַ גערעכטן טייל פון די געלט־סכומים, וועלכע ווערן באַשטימט פֿאַר פֿאָלקס־בילדונג.

רעגירונג־דעקלעראַציע פון 12טן מאי, 1922

אויך האָבן די יידישע סיים־דעפּוטאַטן שטאַרק גע־קעמפט פֿאַר דער באַשטעטיקונג פון דער דעקלאַראַציע פון 12טן מאי, 1922, וואָס דער פּעלקער־בונד האָט געפּאָדערט פון ליטע ביים אַריינעמען זי אין פּעלקער־בונד. אין זעל־ביקן חודש מאי האָט אַ מיטגליד פון ליטווישן מיניסטע־

ריום דעקלאַרירט פֿאַרן פּעלקער־בונד, אַז ליטע האָט אָנגענומען די פֿאַרפּליכטונגען, ווי זיי זיינען פֿאַרמולירט געוואָרן אין דעם טראַקטאַט וועגן מינדערהייט־רעכט אין די נייַע מדינות, וואָס זיינען געשאַפֿן געוואָרן נאָכן וועלט־קריג.

די דעקלעראַציע פון 12טן מאי, 1922, באגענוגט זיך ניט מיט אַלגעמיינע פֿאָרטולאָטן. אין דער דעקלא־ראַציע ווערט אויסדריקלעך באַטאָנט (אָרטיקל זעקס), אַז „אַלע בירגער, אָן אונטערשייד פון רעליגיע און שפּראַך, זיינען גלייך פֿאַרן געזעץ און דער אונטערשייד פון רע־ליגיע דאַרף ניט זיין קיין שטער ביים אָנגענעמען אויף שטעלעס אין מלוכה־אַפּאַראַט, אַז עס טאָרן ניט עקזיסטירן קיינע באַגרענעצונגען צו באַנוצן זיך אין האַנדלס־לעבן מיט דער אייגענער שפּראַך א. אז. וו.״

חוץ דעם זיינען צוגעזאָגט געוואָרן אין דער קאָנ־סטיטוציע: פֿאַרלייכטערונגען אין באַנוצן די מוטער־שפּראַך, מינדלעך און שריפטלעך, אין געריכט, אַ געהע־ריקער חלק פון די מיטלען פון די מלוכה־ און שטאָט־קאַסעס פאַר די שולן, צדקה און רעליגיע . . . און וואָס האָט מען ניט צוגעזאָגט?! . . .

אָט אין דער דאָזיקער פרייער רעכטס־אַטמאָספערע, וואָס האָבן געשאַפֿן די צוויי גרונט־געזעצן — די קאָנסטי־טוציע און די דעקלאַראַציע — הויבן אָן די יידן אין ליטע, באַגלייט פון גרויסע האָפענונגען און נאָך גרעסערע פֿאַר־שפּרעכונגען מצד דער רעגירונג, צו שטעלן זייערע ערשטע טריט נאָך דער מלחמה אויפן וועג צו אַ נייַ לעבן . . .

די צוריקגעקערטע יידישע באַפֿעלקערונג אין ליטע

געוואָלדיק שווער זיינען געווען די ערשטע טריט, וואָס די יידן האָבן געשטעלט אויפן באָדן פון דער נאָר וואָס באַפֿרייטער און זעלבסטשטענדיקער ליטע.

אויסגעמאַטערטע פון פּינף יאָר וואַלגערן־זיך אין די פֿאַרוואָרפענע מרחקים פון גרויסן רוסלאַנד, קערן זיי זיך אום, פֿאַראייַנצלטע אַדער גרופּעסווייז, צוריק צו זייער חרוב־געוואָרענעם היימלאַנד און לייגן לאַנגזאַם אַ פונ־דאַמענט פאַר אַ נייַעם לעבן.

אמת, נאָר אַ טייל פון די צעזייטע און צעשפּרייטע ליטווישע יידן קומט צוריק. אַ גרויסע צאָל איז אומגע־קומען פון פֿאַרשיידענע קראַנקהייטן אין משך פון גירוש און פון דער אָקופּאַציע. אַ קליינער טייל איז געבליבן אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. די יידישע באַפֿעלקערונג אין ליטע איז אויף אַזאַ אופן פֿאַרקלענערט געוואָרן כמעט אויף אַ העלפט. בעת פאַר דער מלחמה איז אין קאָוונער גובערניע געווען 14% יידן פון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג, האָבן זיי נאָך דער מלחמה אויסגעמאַכט ניט מער פון אַ 7־8 פּראָצענט.

די לאַגע איז געווען שוידערלעך — אַלץ איז געווען צעשטערט, און אויסגעטרינקט זיינען געווען אַלע קוואַלן פון חיונה. די פּאבריקן, זאָוואָדן און גרויסע וואַרשטאַטן האָבן ניט געאַרבעט, זייערע קוימענס האָבן זיך ניט גע־רויכערט און די געביידעס זיינען געלעגן חרוב ומוחרב. טייל מאָשינעס זיינען געווען אַרויסגעפירט קיין רוסלאַנד,

און אַ טייל קיין דייטשלאַנד. די בעלי־מלאכות האָבן פאַר דער צייט פון אָפריכטן גלות אָנגעוואָרן זייערע געצייג און זיינען געקומען צוריק מיט הוילע הענט. אויך דער מיסחר איז געווען געליימט, ווייל עס איז ניט געווען מיט וואָס און מיט וועמען צו האַנדלען. אַן אומגעהויערער יקרות איז געווען אויף די סאַמע נויטווענדיקסטע אַרטיקלען. עס האָט געפעלט אַ דאַך איבערן קאָפּ. כלערליי קראַנקהייטן האָבן די צוריקגעקומענע מיטגעבראכט מיט זיך פון זייערע וואַנדערונגען. מען האָט געקענט זען צווישן די „גליק־לעכע" צוריקגעקומענע — באַרוואָרלאָזטע, האַלב־נאַקעטע און האַלב־הונגעריקע, וואָס האָבן ווי שאָטנס אַרומגעבלאָנדזשעט איבער די חרובע גאַסן פון די שטעט און שטעטלעך, זוכנדיק אַ ווינקעלע אַוואו זייער מידן קאָפּ אָנצושפּאַרן.

ביי אַזעלכע באַדינגונגען זיינען די יידן אין ליטע צוגעטראָטן אפצובויען זייער היים. צו דערוואַרטן הילף מצד דער נאָר וואָס געשאַפענער מלוכה, וואָס איז אַליין נאָך געווען הילפלאָז און פאַרטונקט אין דאגות, איז געווען אַן אומזיסטע האָפענונג. די יידן זיינען געווען אָנגעוויזן אויף זיך אַליין און מען האָט געמוזט שאַפן וואָס גיכער די נויטיקע פאַרמען פון זעלבסט־הילף, כדי ווי עס איז צו מילדערן די דריקנדיקע נויט.

דאָס טרויעריקע בילד פאַר די אויגן פון די צוריק־געקומענע איז געווען אַ שרייענדיקער קאָנטראַסט צו דעם, וואָס איז נאָך נאָר ניט לאַנג געווען, ס״ה אַ 5־6 יאָר צוריק, אַיידער די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. שטאַרק און אימפּעטפול האָט דעמאָלט געשלאָגן דער פולס פון יידישן לעבן אין שטאָט און שטעטל. מיסחר האָט גע־בליט. פאַרשיידענע אינדוסטריעס זיינען געווען אין פולן ברען. מלאכה איז כמעט אינגאַנצן געלעגן אין יידישע הענט. יידן האָבן געאַרבעט, געפירט גרויסע געשעפטן סיי אין לאַנד גופא און סיי אין אויסלאַנד. יידישע קראַ־בעלניקעס מיט שווערע פּעק אויפן רוקן פלעגן וואָך־אויף וואָך־אויס פעסט טרעטן איבער דאַרפישע וועגן, פעלדער און סטעזשקעס און באַזאַרגן די דאַרפסלייט מיט אַלע נויטיקע סחורות. מחנות פויערים פלעגן קומען פון די אַרומיקע דערפער אין אַ מאַרק־טאָג אָדער אין אַ חגא אין יידישן שטעטל. די ישובניקעס, אָדער פאכטערס, פלעגן צופרידענע און פריילעכע זיך לאָזן אויף זייערע פורן, פולע מיט פרישע מילכיקס איבער די שמאָלע וועגן אין שטאָט אַריין . . .

וועגן דעם אַלץ האָבן די ליטווישע יידן איצט געקענט נאָר חלומען, אָבער דאָך איז עס גאָר גיך געוואָרן אַ וויר־קלעכקייט.

באַפרייטע פון אַלע פּאָליטיש־רעכטלעכע באַגרענ־צונגען, וואָס זיינען געווען אינגעשטעלט פאַר זיי אין צאַרישן רוסלאַנד, האָבן זיי מיט איין מאָל דערשפּירט די פולע מיגלעכקייט אויסצולאדן זייער אָנגעקליבענע ענער־גיע אין משך פון גירוש און אָקופּאַציע און אַרויסצוואוויזן זייערע פייאיקייטן און גרויסע דערפאַרונג אויף אַלע גע־ביטן פון ווירטשאַפטלעכן און געזעלשאַפטלעכן לעבן. מיט אימפּעט וואַרפן זיי זיך אַריין אין דער אַרבעט אויפצו־שטעלן קודם כל זייערע חרוב־געוואָרענע היימען. עס הויבט זיך אָן אַן אינטענסיווע בוי־טעטיקייט, וועלכער עס האָבן מיטגעהאָלפן סיי דער „דזשאָינט" און סיי די אַמעריקאַנער און אַפריקאַנער קרובים מיט זייער ברייטער ברידערלעכער שטיצע. אויף די צענדליקער מיליאָנען דאלארן, וואָס זיינען אַרייגעפלאָסן אין ליטע פון אַמע־ריקע, האָט מען אָפּגעבויט די צעשטערטע היימען, אייג־געשאַפט זיך ווירטשאַפטן, געקויפט געצייג און אויפגע־שטעלט וואַרשטאַטן, געשעפטן און פאַבריקלעך. אויך ליט־ווינער, פאַרשטייט זיך, קריגן זייער פיל שטיצע פון אַמע־ריקאַנער קרובים. די צוגעפלאָסענע דאלארן און פונטן האָבן געדינט שפּעטער ווי אַ גאַראַנטיע פאַר דער ליט־ווישער וואַליוטע (ליט), וואָס האָט זיך געהאַלטן די גאַנצע צייט אויף דער געהעריקער הויך. פיל אַמעריקאַנער ליט־ווינער זיינען אָנגעקומען מיט קאַפּיטאַלן און האָבן, ביים אָפּבוי פון לאַנד, געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָליע. זיי האָבן אָפּגעקויפט פּלעצער און אויסגעבויט הייזער. ס׳רוב פון זיי זיינען טאַקע גאָר גיך צוריקגעפאָרן קיין אַמעריקע, צוליב פאַרשיידענע טעמים, אָבער דאָך איז אַ טייל פון זיי פאַרבליבן. דאָס האָט גורם געווען דערצו, אַז צוגלייך מיט די יידישע באַלעבאַטים האָבן זיך אויך באַווויזן ניט ווייניק ליטווישע הויז־באַזיצער, ליטווישע קראָמען, פאַר־שידענע ליטווישע אונטערנעמונגען. די פריערדיקע יידיש־לעכע שטאָט און שטעטל זיינען ביסלעכווייז געוואָרן פאַר־ליטווייניזירט. דאָס זיינען געווען גוטע יאָרן, ס׳האָט גע־קלעקט אי פאַר דעם ליטווינער, אי פאַר דעם יידן, און די באַציאונגען צווישן ביידע טיילן פון דער באַפעלקערונג זיינען געווען האַרציקע און זייער פריינטלעכע.

יידישער אָנטייל אין פּאָליטיק און אינדוסטריע פון לאַנד

און, אמת, די יידן האָבן טאַקע די ערשטע צייטן אַ סך אַרויסגעהאָלפן די ליטווינער אין זייער אינטער־נאַציאָנאַלער אויסערלעכער פּאָליטיק. דער יידישער מי־ניסטער דר. מ. סאָלאָוויייטשיק האָט געהאָלפן שאַפן פאַר־בינדונגען מיט די אַנדערע פעלקער. פיל בייגעטראָגן האָט דר. ש. ראזענבוים ביים דורכפירן און אונטערשרייבן אין מאָסקווע דעם רוסיש־ליטווישן אָפּמאַך, לויט וועלכן ווילנע און דער ווילנער ראיאָן ביז גראָדנע גייען אַריבער צו ליטע (12 יולי, 1920). ניט קיין קליינע ראָליע האָבן געשפּילט די אַמעריקאַנער יידן, באַזונדערס פון ליטווישער אָפּשטאַמונג, אין דער „דע יורע"־אַנערקענונג פון ליטע מצד די פאַראייניקטע שטאַטן (28 יולי, 1922).

דר. א. מוקדוני שילדערט אָט די ערשטע צייט פון די יידיש־ליטווישע באַציאונגען:

„ביידע צדדים זיינען דענסמאָל געווען ערלעך און אויפריכטיק. קיינער האָט קיין שלעכטע און שעלמישע מחשבות ניט געהאַט. די ליטווינער, די פראָווינציעלע לערערס, דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן האָבן געגלויבט אין דער בריהשקייט און אין דער אַלמאַכט פון די יידן. די יידן האָבן טאַקע געוואָלט אויפבויען מיט די ליטווינער אַ קליינעם, אָבער היימישן ווינקל.

„און עס האָט זיך פֿאַרקניפּט אַ וואַרעמע פריינט־שאַפֿט צווישן די יידן און די ליטווינער" *).

דער שטאַרקער אונטערנעמונגס־גייסט פון די יידן באַווייזט ממש וואונדער אין אַ גאָר קורצער צייט. זיי שאַפֿן אַרבעט פֿאַר טויזנטער אַרבעטסלאָזע, דערהויבן די געפֿאַלענע מלאכה און מאַכן געזונט דעם האַנדל.

יידן וועלן פֿיאַנערן פון דער ליטווישער אינדוסטריע. זיי האָבן מיט זייער געלט און מיט דער הילף פון די אַמעריקאַנער און אַפריקאַנער יידן, ווי אויך מיט זייער איניציאַטיוו און ענערגיע געשאַפֿן אַ גאַנץ באַדייטנדיקע פֿאַבריקאַציע אין ליטע, וואָס האָט שפּעטער אַנגעהויבן צו פֿראָדוצירן שוין כמעט אַלץ, וואָס איז נויטיק געווען פֿאַרן טאָג־טעגלעכן געברויך, ווי טעקסטיל, לעדער, ציגל, מעבל, פֿאַרשיידענע בוי־מאַטעריאלן, טריקאָטאַזש, זאָקן, טאַבאַק, שוועבעלעך א. אנד.

יידן בויען ניט נאָר זיך אַליין אָפּ, נאָר זיי ווערן אויך די גרעסטע בוי־אונטערנעמער אין לאַנד.**)

אידישע קולטור־געזעלשאפֿטלעכע אויפֿטוען

פֿאַראַלעל מיט דער עקאָנאָמישער אויפֿריכטונג גייט אויך אַן אינטענסיווע טעטיקייט אויפֿן קולטורעלן געביט. מיט אַן אומגעהויערן אימפּעט וואַרפן זיך די יידן פון ליטע אַריין אין דער אַרבעט פֿאַר אַן אייגנאַרטיקן קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן לעבן־שטייגער. עס איז ניט געווען קיין דרוק פון אויסן, עס האָט ניט געדאַרפֿט קיין געפֿאַר פון אַסימילאַציע, און טאַקע גאָר גיך, אין משך פון אייניקע יאָר, איז פון דער מחנה צוריקגעקומענע רואיניר־טע פֿליטים פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אויפֿגע־קומען אַ דור בויער פון אַ ניי יידיש לעבן מיט אַ ברייטן פֿאָליטישן פֿאַרנעם.

מען הויבט אָן צו בויען שולן, חדרים, תלמוד־תורה׳ס, ישיבות קטנות וגדולות. עס הויבט אָן ווידער הויך צו קלינגען דער גמרא־ניגון אין די סלאָבאָדקער, טעלזער און פֿאָנעווועזער ישיבות. טויזנטער קינדערלעך פֿאַרהילכן די גאַסן מיט זייער לערנען אין די שולן און חדרים. מ׳הויבט אָן בויען קינדער־היימען, בתי־יתומים, בנינים פֿאַר שולן און גימנאַזיעס.

„אַזע" נעמט זיך פֿאַר אָן ענערגישער אַרבעט אויפֿן געביט פון יידישן געזונט־שוץ און זוכט צו היילן די אָפּגעשוואַכטע, קראַנקע און פֿאַרוואַרלאָזטע קינדער. „אַרט" שטרעבט געזונט צו מאַכן דעם קראַנקן ווירט־שאַפֿטלעכן פֿאָלקס־אַרגאַניזם דורך איבערשיכטונג און אַרבעט. זיי אַלע, צוזאַמען מיט „היאַס", „יקא", און „דזשאָינט" האָבן פֿאָטערלעך געזאָרגט פֿאַר די צוריק־געקומענע, וואָס זיינען געווען צעבראָכן סיי פיזיש, סיי גייסטיק. די וואָס האָבן ניט געקענט זיך איינאַרדנען, האָט מען מיט ליבע און זאָרג באַגלייט אויף זייער וועג קיין אַמעריקע, אַפריקע און אויך קיין ארץ־ישראל.

מיט איין וואָרט — עס איז געווען לעבעדיק אויף דער יידישער גאַס אין ליטע. מען האָט געמאַכט פֿלאַץ און געשאַפֿן נייע מיגלעכקייטן פֿאַר דעם כסדר־דיקן שטראָם פון די צוריקגעקערטע פֿליטים. און וועגן דעם אַלץ פלעגן ברייט און אָפן אינפֿארמירן די דע־מאָלט־דערשינענע טעגלעכע צייטונגען „די אידישע שטימע" און די „נייס".

די יידן זיינען געקומען צו זיך, האָבן פֿאַרשטאַרקט אַביסל זייער עקאָנאָמיש־ווירטשאַפֿטלעכן מעמד און האָבן זיך גענומען אייניצואַרדענען זייער אינערליכן נאַציאָנאַלן לעבן. ס׳איז געקומען די צייט דורכצופירן די קולטור־נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, וואָס די ליטווישע רעגירונג האָט צוגעזאָגט.

גרינדונג פון נאַציאָנאַל־ראַט

באַלד ווי דר. סאָלאָוויטשיק איז באַשטימט געווארן (אָקטאָבער 21, 1919) אויפן פאָסטן פון מיניסטער פֿאַר יידישע ענינים, איז צייטיק געווארן דער געדאַנק צונויפ־צורופן אַ יידישן קהילות־צוזאַמענפֿאָר, וואָס זאָל, צוזאַ־מען מיט אַנדערע פֿראָבלעמען דערליידיקן אויף די פֿראָגע וועגן שאַפֿן אַ נאַציאָנאַל־ראַט. דער נאַציאָנאַל־ראַט זאָל זיין געקליבן פון פֿארשטייער פון אַלע קהילות און דאַרף שטיין בראש פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און אָג־פירן מיטן ליטווישן יידנטום.

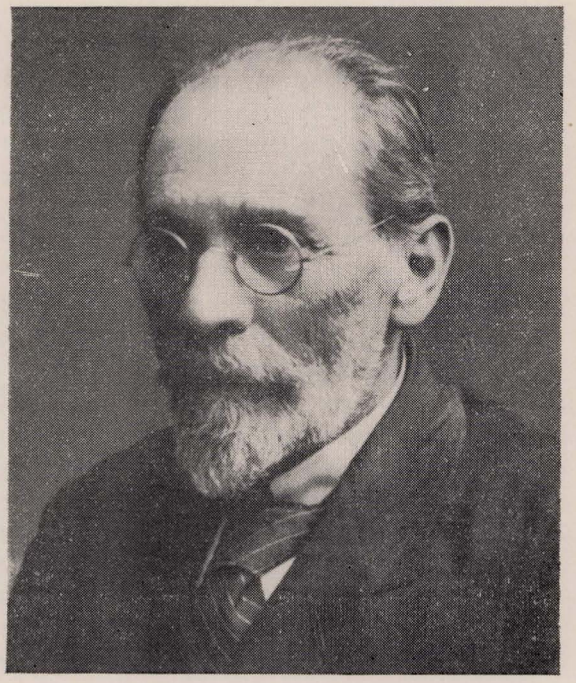
דער מיניסטער איז פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן נאַציאָנאַל־ראַט און דאַרף פון אים באַקומען די דירעקטיוון. דער ערשטער אַקט פון יידישן מיניסטעריום איז געווען צו אַרגאַניזירן וואַלן צו שאַפֿן יידישע קהילות, צוגעפאַסט צו זייערע לאָקאַלע באַדערפענישן. עס איז אויפגעקומען אין ליטע אַ נעץ פון קהילות און עס איז אויסגעאַרבעט גע־וואָרן דאָס פֿראָוויזאָרישע רעגירונגס־געזעץ, וואָס האָט באַשטימט די אויטאָריטעט פון די קהילות און זייער רעכט אַרויפצולייגן שטייערן אויף אַלעמען, וועלכע געהערן אַן צו דער יידישער קהילה. דעמאָלט האָט דאָס יידישע מיניסטאָריום געפונען פֿאַר גויטיק צונויפצורופן דעם ערשטן קהילות־צוזאַמענפֿאָר, וואָס איז פֿארגעקומען דעם 5טן יאַנואַר, 1920. נאָכדעם ווי דער צוזאַמענפֿאָר האָט אָג־גענומען די גרונט־ליניעס פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָ־נאָמיע, האָט ער אויסגעוויילט פון זיך דעם ערשטן יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס איז באַשטאַנען פון 34 מיטגלידער און איז פֿראַקלאַמירט געוואָרן ווי דער העכסטער אָרגאָן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. דער צוזאַמען־פֿאָר האָט אויך גוטגעהייסן די באַשטימונג פון דר. מ. סאָלאָוויטשיק אַלס מיניסטער פֿאַר יידישע ענינים. דער ליטווישער פֿרעמיער גאָלוואַנאָוסקאס און אויסערן־מי־ניסטער וואָלדעמאַראַס האָבן אויפן קהילות־צוזאַמענפֿאָר אָפּגעגעבן דערקלערונגען וועגן וואונטש פון דער רעגי־רונג צו רעאָליזירן די יידישע אויטאָנאָמיע.

אויף דער ערשטער זיצונג פון נאַציאָנאַל־ראַט (דעם 11טן יאַנ. 1920) איז אויסגעטיילט געוואָרן אַ וועד הפועל

*) מוקדוני, א. דר., סעריע אַרטיקלען — „נאָכן טומל", ווילנער טאָג, 1924.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": — לעשצינסקי, יעקב, „די עקאָנאָמישע אָנטוויקלונג פון די יידן אין ליטע", וי אויך: די אָפּטיילונג „שטעט און שטעטלעך".

(עקזעקוטיוו) און אַ פּרעזידיאום מיטן שטענדיקן זיץ־פּלאַץ אין קאָוונע. אַלס נשיא (פּרעזידענט) איז אויסגע־וויילט געוואָרן דר. שמשון ראָזענבוים; אַלס וויצע־פּרעזי־דענטן — דר. נ. ראַכמילעוויטש און עוזר פינקלשטיין;

דר. שמשון ראָזענבוים (1859—1935)

אַלס מיטגלידער: דר. בערגער, שמואל גאָלדבערג, לייב גארפינקל, הרב יאַבלאָנסקי, לעוויטאַן, דר. יעקב ראָ־בינזאָן און ש. שערעשעווסקי.

ביים ראַט זיינען געגרינדעט געוואָרן באַזונדערע קא־מיסיעס פאַר עקאָנאָמישע, לאַנדווירטשאַפטלעכע און קול־טורעלע ענינים, פאַר סאָציאַלער און יורידישער הילף. צוגלייך מיט די קאָמיסיעס איז באַשאַפן געוואָרן אַן אַד־מיניסטראַציע־אַפּאַראַט, וואָס זאָל אָנפירן מיט די דער־מאָנטע ענינים.

די ערשטע אויפגאַבע פון נאַציאָנאַל־ראַט איז געווען געזונט צו מאַכן דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון די יידישע מאַסן: באַנייען די אונטערנעמונגס־קראַפט און שאַפן אַר־בעט פאַר די טויזנטער אַרבעטסלאָזע; הויבן די געפאַלענע מלאכה און אָרגאַניזירן דעם האַנדל דורך מאָביליזירן אַלע פאַראַנענע קאַפּיטאַלן.

עס איז געוואָרן ממש נויטיק, ווי לעבן, די גרינדונג פון אַ פּאַרשפּרייטער נעץ פון פאָלקס־בענק מיטן הויפּ־צווועק צו דערמיגלעכן קליינע הלוואות דער פּראָרעמ־טער יידישער באַפעלקערונג. מען האָט געמוזט אָרגאַני־זירן די יידישע בעלי־מלאכות און פאַרגרינגערן זייער לאַ־גע דורך קרעדיט, באַזאָרגן זיי מיט ווערקציג און העכערן זייער פאַכבילדונג. מ'האָט געבויט עפּנטלעכע אַנשטאַלטן, אנשטאָט די יעניקע, וועלכע די מלחמה האָט חרוב גע־מאַכט.

כדי צו פאַרשטאַרקן די טעטיקייט פון די פאָלקס־בענק און קענען אָנפירן מיט זיי, איז געשאַפן געוואָרן דער פאַרבאַנד פון די פאָלקס־בענק אַלס אַדמיניסטראַטיווער צענטער און די צענטראַל־באַנק אַלס פינאַנץ־צענטער צו שטיצן די יידישע קאָאָפּעראַציע אין ליטע. ביידע זיינען געוועזן אָרגאַנען פון נאַציאָנאַל־ראַט.

אויף דעם געביט פון קולטור האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט אונטערגענומען אַ פאַרבריייטערטע אַקציע צוצוגרייטן לערערס, ארויסצוגעבן לער־ביכער, בויען שולן.

אמת, דאָ האָט זיך דער נאַציאָנאַל־ראַט אָנגעשטויסן אויף שוועריקייטן צוליב די פאַרשיידענע אידעאָלאָגיעס מצד די עקזיסטירנדיקע פּאָליטישע ריכטונגען. די איבער־וועגנדיקע ריכטונג אין דעם יידישן דערציאונגס־וועזן איז געווען און געבליבן די העברעאיסטישע — אונטער דער אָנפירונג פון „תרבות". די צווייטע איז געווען „יבנה", וואָס האָט געשטרעבט צו פאַראייניקן די רעליגיעזע דער־ציאונג מיט אַלגעמיינע למודים — טיילווייז אויף העב־רעאיש און טיילווייז אויף יידיש, ווי אונטערריכט־שפראַכן. די דריטע איז געווען פון דער „קולטור־ליגע" און פון דער יידישער בילדונגס־געזעלשאַפט, — מיט דער אונטער־ריכט־שפראַך יידיש אין זייערע שולן. אן אומבאַדייטנדיקע צאָל פון יידישע קינדער זיינען אויך געגאַנגען אין אייי־ניקע רוסישע, דייטשישע שולן און גימנאַזיעס, וואָס זיי־נען שפּעטער געוואָרן יידישע אָדער ליטווישע. אין די לעצטע יאָרן האָבן די יידן אויך געעפנט אין קאָוונע אַ יידיש־ליטווישע גימנאַזיע.

אויפן סאָציאַלן געביט האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט גע־האָט פאַר זיך אַ שווערע אויפגאַבע. די וועלט־מלחמה, ספּע־ציעל דער פּויליש־רוסישער קריג, און די ווילנער אָקו־פּאַציע דורך די פּאָליאָקן האָבן געבראַכט קיין ליטע אַ שטראָם פון טויזנטער פליטים, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון פאָגראָמען און עקסצעסן. די נויט איז געווען גרויס און דער נאַציאָנאַל־ראַט האָט געמוזט שאַפן געהעריקע מא־טעריעלע שטיצע פאַר די מלחמה־קרבנות, אויך געבן מע־דיצינישע און יורידישע הילף. נאָכן סוף פון דער מלחמה איז מיטן אויפשטעלן די דעמאַרק־ליניעס צוגעקומען צו דער פליטים־פּראָבלעם נאָך איינע — רעפּאַטריאַציע. דאָ האָבן ווידער זיך געפאָדערט רעסורסן פאַר מאַטעריעלער הילף און אַ פּאָליטיש־יורידישע אַריינמישונג לטובת די צו־ריקגעקומענע, וואָס זיינען פאַרוואָגלט געוואָרן אין פאַר־שיידענע לענדער.

שטערונגען אין דער טעטיקייט פון נאַציאָנאַל־ראַט

צום באַדויערן טרעפט זיך צוזויף דער נאַציאָנאַל־ראַט מיט פיל שטערונגען אין זיין אַרבעט, וואָס האָבן צומאָל ניט דערלאָזן אים צו דערפילן זיינע פליכטן. די אויסער־לעכע שטערונג איז געווען די, וואָס דער נאַציאָנאַל־ראַט איז נאָך ניט געווען לעגאַליזירט פון דער מלוכה. אמת, די רעגירונג האָט אים אַנערקענט ווי אַ יורידישע קער־פּערשאָפט, אָבער ניט געזיכערט אים רעכטלעך. דאָס האָט שווער געמאַכט זיין אַרבעט.

מ׳איז אויך צוגעטראטן צו פאַרווירקלעכן די אוי־
טאָנאָמיע אָן דערפאַרונג און אָן פּרעצעדענטן אָדער טרא־
דיציע.

די פאַרווירקלעכונג־באַדינגונגען, וועלכע האָבן געשאַפן די יידישע אויטאָנאָמיע אין אוקראינע, למשל, זיי־
נען געווען אַרויסגערופן פון גאַנץ אַנדערע פּאָליטישע קאָניונקטורן און לעבנס־באַדינגונגען און האָבן זיך לחלוטין ניט אַריינגעפאסט אין דער ליטווישער ווירקלעכקייט. דער נאַציאָנאַל־ראַט האָט געמוזט אַליין זוכן צו שאַפן די פאַר־
מען פאַר דער אויטאָנאָמיע.

אַחוץ דער אומבאַשטימטער רעכטלעכער לאַגע פון נאַציאָנאַל־ראַט האָבן נאָך געפעלט די נויטיקע געלט־מיט־
לען צו דעקן זיינע הוצאות. צוליב דעם האָט דער נא־
ציאָנאַל־ראַט געמוזט אָנקומען צו הילף מין הצד, וואָס האָט פאַרמינערט זיין אָנזען און פאַרשמעלערט זיינע אויפטוען. צווישן די קערפערשאַפטן, וואָס האָבן פינאַנציעל אונטער־
שטיצט דעם נאַציאָנאַל־ראַט, פאַרנעמט דעם אויבנאָן דער אַמעריקאַנער „דזשאָינט", וואָס האָט אָבער, ווי אַ פי־
לאַנטראָפישע אינסטיטוציע, ניט פאַרשטאַנען ווי געהע־
ריק אָפּצושאַצן דעם הויכן נאַציאָנאַלן באַטייט פון די אויטאָנאָמיע־אַנשטאַלטן.

אויך האָט דער נאַציאָנאַל־ראַט געליטן פון די פאַר־
טיי־רייסעריין און פון דער נעגאַטיווער באַציאונג מצד די עקסטרעם־לינקע עלעמענטן און דער עקסטרעם־רעכ־
טער „אגודה", וואָס האָבן ביסלעכווייז אָפּגעשוואַכט די הויפּט־יסודות פון דער נאַציאָנאַל־פערסאָנאַלער אויטאָ־
נאָמיע.

„די גאָלדענע תקופה" פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע"

אָבער דאָך זיינען די יאָרן פון 1919־1922 געווען אָ מין „גאָלדענע תקופה" פאַר דער יידישער נאַציאָנאַלער עקזיסטענץ אין ליטע. אין אָט דעם פּעריאָד, ווי מיר האָבן שוין פריער געשריבן, זיינען אנערקענט און פאַר־
פעסטיקט געוואָרן די בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט פון דעם ליטווישן יידנטום און עס איז געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פאַר אָ יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין ליטע. דאָס געזעץ פון די קהילות, וואָס די רעגירונג האָט אין יאַנואַר, 1920, אַרויסגעגעבן און וואָס איז פאַר־
עפנטלעכט געוואָרן דעם 4טן מערץ, 1920, זעט פאָרויס אָ ברייטע אויטאָריטעט פאַר דער קהילה.

דאָס געזעץ איז פאָרמולירט געוואָרן לויט די פּרינ־
ציפּן פון די שטאָט־פאַרוואַלטונג־געזעצן פון דער קערענ־
סקי־רעגירונג. די קהילה איז דערקלערט געוואָרן ווי אַן איינהייטלעכער, אבליגאַטאָרישער, עפענטלעך־רעכטלע־
כער מוסד מיט דער קאָמפּעטענץ אַרויפצולייגן שטייערן, אַרויסצוגעבן אָבליגאַטאָרישע פאַראָרדענונגען און אָנצו־
פירן מיט די רעליגיעזע ענינים, צדקה, סאָציאַלער הילף, פאָלקס־בילדונג און מעטריקאַציע.

די קהילה וועלכע איז דעמאָקראַטישע יסודות. אָ מיטגליד קען זיין יעדער בירגער, וועלכער איז אין אַן עפנטלעכן דאָקומענט (מעטריקע, פאַמיליען־ליסט, שול־
דאָקומענט) פאַרשריבן אַלס ייד. אַרויסגיין פון קהילה קען מען אויף צוויי אופנים — דורך שמד אָדער אָ באַווייז, אַז דער דאָקומענט איז ניט קיין ריכטיקער.

צוזאַמען מיטן קהילות־געזעץ זיינען אין די „רעגי־
רונגס־ידיעות" פאַרעפנטלעכט געווען צוויי דעקלאַראַציעס: די דעקלאַראַציע פון פּרעמיער־מיניסטער, וואָס האָט גע־
זאָגט, אַז דאָס קהילה־געזעץ איז דער ערשטער עקספּע־
רימענט אויף דעם געביט, און אַז ער איז געשאַפן געוואָרן ניט צוליב ליטווישע אינטערעסן, נאָר לויטן וואונטש פון די יידן, און אַז ער קען בלויז לויט זייער וואונטש געענ־
דערט ווערן.

די צווייטע דעקלאַראַציע איז געווען פון יידישן מי־
ניסטער און האָט געמאָלדן, אַז די קהילה איז די היסטא־
רישע פאָרם פון יידישן נאַציאָנאַלן לעבן און איר קאָמ־
פּעטענץ איז בהסכם מיט דער דעקלאַראַציע צום קאָמיטעט פון די יידישע דעלעגאַציעס.

דעם 1טן אָקטאָבער, 1920, וועלכן פאַרעפנטלעכט אָן אינסטרוקציע איבערצוגעבן די מעטריקאַציע־ביכער צו די קהילות. דעם 8טן אַפּריל, 1921, ווערן באַשטימט דורך אָ באַזונדערן געזעץ די עטאַטן פון יידישן מיניסטעריום. אין אַפּריל, 1921, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אָן אינסטרוקציע וועגן שאַפן בילדונגס־קאָמיסיעס מיט ספּעציעלע פונק־
ציעס און רעכט ביי די וועדי־הקהילות. דעם 29טן דעצעמ־
בער, 1921, וועלכן אַרויסגעגעבן אָן אויפקלערונג, אַז די יידישע קהילות געניסן אַלע פּריווילעגיעס פון מדינה־
שאַפטלעכער זעלבסט־פאַרוואַלטונג, צווישן זיי דאָס רעכט צו באַנוצן אומזיסט די מלוכה־פאַסט.

סוף 1921 דערגרייכן די „נצחונות" פון דער נאַציאָ־
נאַלער אויטאָנאָמיע איר הויכטפונקט. מער ווי אַכציק קהילות, געקליבן לויטן פּרינציפּ פון פּרייע וואַלן, זיי־
נען געגרינדעט געוואָרן. אָ פאַרצווייגטע נעץ פון יידי־
שע שולן איז געשאַפן געוואָרן און עס האָט זיך געדאַכט, אַז עס איז געקומען די צייט פון אינטענסיווער טעטיקייט פאַר אָ רואיקן זעלבסטשטענדיקן נאַציאָנאַלן יידישן קיום.

נאָר פון צוזאָגן ביז ליב האָבן איז נאָך פאָלג מיר אָ גאַנג!... ניט לאַנג האָבן געדויערט די האָניק־יאָרן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין ליטע.

פון סוף 1922 הויבט זיך שוין אָן לאַנגזאַם דער באַרג־
אַראָפּ, וואָס פאַרערגערט זיך אין 1923 און פירט צו אָ צוזאַמענברוך אין 1924־1926.

דער בארג־אַראָפּ

פאָליטיק איז אייגענטלעך אָ געטרייע אָפּשפּיגלונג פון דער עקאָנאָמיק און פון די סאָציאַל־ווירטשאַפטלעכע פאַרהעלטנישן אין לאַנד, אין וועלכן מ׳לעבט, אָ פשיטא שוין נאָך פון אָ לאַנד וואָס האַלט אין אויפקומען. ליטע איז אין דעם פּרט ניט געווען קיין אויסנאַם.

די ערשטע גוטע האָניק־יאָרן פון דער ליטווישער אומאָפהענגיקייט אוז פון דער ליבעראַלער ליטווישער מלוכה־פאָליטיק גייען גיך פאַרביי. דער האָניק האָט ביס־
לעכווייז אויסגערונען אוז עס איז געבליבן דער טרו־
קענער וואָקס מיט זיין פּריקרען טעם. ס׳רוקט זיך אָן די

גרויע, האַרטע ווירקלעכקייט. נייע, קאַלטע און אומבאַקאַנטע, ווינטן הויבן אָן בלאָזן אויף דער ליטווישער גאַס. משונהדיקע קלאַנגען, וואָס הילכן אָפּ פרעמד און אומפאַרשטענדלעך פאַרן אויער פון אַ ברידערלעכן אונטערדריקטן פאָלק, הויבן אָן אַלץ שטאַרקער און העכער זיך צו דערטראָגן. עס ווערט ביסלעכווייז צעשטערט די פריערדיקע אידיליע, וואָס האָט געהערשט צווישן ליטווינער און יידן בעת די שוועדע חבלי־לידה פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע.

די משונה׳דיקע קלאַנגען זיינען געווען אָבער אַ דירעקטער אָפּהילף פון דער אָנגעקומענער ווירקלעכקייט.

גלייך ווי ליטע האָט זיך געשטעלט אויף די פיס, האָט זיך אָנגעהויבן אַ וואַנדערונג פון דאָרף אין שטאָט. עס זיינען אויפגעוואכט געוואָרן די שלומערנדיקע כחות פון ליטווישן פאָלק. עס האָט זיך פאַר דער זעלבסטשטענדיקגעוואָרענער מלוכה געפאָדערט אַ שטאָטישע אינטעליגענץ, וואָס זאָל קענען פאַרנעמען די געהעריקע באַאַמטנשטעלעס. די פאַרשטאַרקטע בוי־טעטיקייט און די פאַרשנעלערטע אָנטוויקלונג פון דער אייגענער אינדוסטריע האָט צוגעצויגן אַ נייעם שטראָם פון פויערים אין שטאָט אַלס אַרבעטער, בעלי־מלאכות, קרעמער און אויך אונטערנעמער.

אין שייכות מיט דעם איז אויך די אָנטוויקלונג פון דער ליטווישער מלוכה און פון דעם יידיש־ליטווישן קיבוץ ניט געגאַנגען מיט גלייכע שריט. די ליטווינער האָבן באַוויזן אין די ערשטע דריי יאָרן פון זייער אומאָפּהענגיקייט צו שאַפן אַ גרויסע און פראָגרעסירנדיקע נעץ פון מלוכה־שאָפּטלעכע און געזעלשאָפּטלעכע אינסטיטוציעס, בעת די יידן, אַ חוץ דער שול־נעץ און דער נעץ פון פאָלקס־בענק, האָבן ניט געקענט שאַפן קיינע פאַרפעסטיקטע אינסטיטוציעס. די קהילות זיינען ניט געשטאַנען אויף דער גערעקער הויך און האָבן אַ סך פאַרלאָרן אין פרעסטיזש צוליב די שטענדיקע אינערלעכע רייסעריין. דאָס רעליגיעזע, קולטורעלע און סאָציאַלע לעבן האָט זיך אָפּגעשפּיגלט דערפאַר מחוץ די קהילות.

אין אונזער געראַנגל פאַר דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע האָבן פיל געשטערט די טיפע חילוקי־דעות צווישן די יידישיסטן־פאָלקיסטן און די ציונים. די פאָלקיסטן האָבן באַטראַכט די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין ליטע ווי אַ דבר של קימא. די ציוניסטן ווידער, אין זייער רוב, האָבן געזען אין דער אויטאָנאָמיע אַ צוגרייטונג־עטאַפּ פאַר ישוב ארץ־ישראל.*) וועמעס קוק איז געווען מער געראָטן? אַ סך מיינען, אַז די געשיכטע האָט עס שוין באַווויזן. פאַראַן אַזעלכע וואָס טראַכטן אַנדערש. צוליב דעם גרויסן מאַטעריעלן חורבן, וואָס די מלחמה, גירוש און דיי־טשישע אָקופּאַציע האָבן מיט זיך געבראַכט, איז דער גרעס־טער טייל ענערגיע פון דער יידישער באַפעלקערונג אַוועק־

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: בערגער, יוסף, דר., „די יידיש נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין ליטע״, זייטן 230־31.

געגאַנגען אויף אָפּבויען די צעשטערטע היימען און אויף פערזענלעכער און ווירטשאַפטלעכער אינאַרדענונג.

אויך די ליטווישע מלוכה איז אינצווישן אויסגעוואקסן און פאָליטיש זיך מער פאַרפעסטיקט. די פילזייטיקע יידישע דיפלאָמאַטישע הילף, וואָס איז אין אָנהויב פון דער ליטווישער זעלבסטשטענדיקייט שטאַרק צוניץ געקומען די ליטווישע פירער אין זייער אינטערנאַציאָנאַלער פאָליטיק, האָט אָנגעהויבן צו פאַרלירן איר פריערדיקן באַטייט. ווילנע איז געבליבן פאַר די ליטווינער נאָר אַ פרומער וואונטש און מעמל איז באַזעצט געוואָרן דורך די ליטווינער מיט דער הילף פון מיליטער.

„דער חלום פון דעם הייפל ליטווינער איז געוואָרן אַ וואָר. ווי טרייע, איבערגעבענע פאָלקס־מענטשן דינען זיי ערנסט זייער פאָלקס־זאַך און ווילן ניט, אַז מ׳זאָל זיי אייביק פירן פאָר דער האַנט.

„מיט דעם פלייס פון אמת׳ע פאָלקס־מענטשן אַרבעטן זיי אויף זיך, בילדן זיך, שלייפן זיך און גייען אַליין אַרויס אויף דער וועלט. אין די דריי יאָר האָבן זיי שוין אויסגעבילדעט זייערע אייגענע פלינקע פאָליטיקער, פאַרשפּיצטע דיפלאָמאַטן און שפּארן אָן אין אַלע עקן וועלט. רואיק, אָן רעש און גענפילדער, לייגן זיי זיך דורך אַ וועג אין דער ברויזנדיקער וועלט־פאָליטיק. . . . און ניט נאָר ליטע וועלן זעלבסטשטענדיק, נאָר אויך די ליטווינער וועלן זעלבסטשטענדיק...

„מיט איין וואָרט — ליטע וועלן אַ מלוכה מיט מלוכות גלייך, און ווי אַן אויפגעקומענער „גביר״ פאַרלירט זי דערביי איר יוגנטלעכן פייער, איר הייליקן רעוואָלוציאָנערן ברען, איר קינדישע התפעלות, אירע אידעאַליסטישע חלומות״.*) און פאַרגעסט אירע הייליקע פריערדיקע צוזאָגן.

די גרויסע אָנטוישונג

פעלקער, ווי מענטשן, לערנען, הפנים, גאָרנישט־ניט פון דער געשיכטע. עס האָט געמוען הונדערטער יאָרן פון פאַרשקלאַפונג, ביז די קליינע פעלקער זיינען באַפרייט געוואָרן. אַ גרויסע וועלט־אויפטרייסלונג, אַ וועלט־מלחמה און אַן איבערקרענישע, וואָס זאָלן פאַרניכטן דעם רוסישן צאַריזם און דעם דייטשישן מאָנאַרכיזם, זיינען נויטיק געווען, כדי צו פאַרווירקלעכן אין לעבן דעם לאָנג־געגאַרטן חלום פון דער פראָגרעסיוו־דענקנדיקער מענטשהייט וועגן אַליין־באַשטימונג פון פעלקער.

און עס האָט זיך געדאַכט, אַז אַ נייע צייט הויבט זיך אָן אין לעבן פון די פעלקער, אַז דער פרייער דעמאָקראַטישער געדאַנק, אין זכות פון וועלכן די גערודפטע פעלקער זיינען געקומען צו זייער גדולה און זייערע היסטאָרישע רעכט, וועט זיך וואָס ווייטער אַלץ מער אייניגערן און פאַרפעסטיקן, לכל הפחות, ביי די באַפרייטע פעלקער גופא.

ס׳האָט זיך אונדז געדאַכט און מיר האָבן אויך געוואָלט גלויבן, אַז דער וועג פון דער באַפרייטער ליטע וועט צונויפפאַלן מיט דעם בריטן שליאַך פון די פראָגרעסיוו־

*) מוקדוני, א. דר., „נאָכן טומל״, ווילנער „טאָג״, 1924.

דעמאקראַטישע מלוכות, וואָס וועלן זיין די וועגווייזער אין פֿאָליטישן לעבן פון די קליינע פעלקער און וועלן גאַראַנטירן שלום אין דער וועלט און שוץ פֿאַר מינאָריטעטן.

עס איז דאָך קלאָר געווען פֿאַר אַלעמען, באַזונדערס פֿאַר די געליטענע און ניט־לאַנג אויפגעריכטע, אַז יעדער צוריקקער צו דער רעאַקציאָנערער הערשאַפט אין אייראָפּע, באַדייט קודם־כל אַ געפֿאַר פֿאַר דער זעלבסט־שטענדיקייט פון די קליינע אויפגעקומענע מלוכות, צווישן זיי אויך ליטע.

אירע לעבנס־אינטערעסן האָבן געדאַרפט איר דיקטירן אַ פֿאָליטיק, וואָס קען בשום אופן ניט צונויפפאַלן מיט די טיף־רעאַקציאָנערע יידן־פיינטלעכע באַשטרעבונגען פון אירע דעמאָלטיקע שכנים — די דייטשן און פֿאָליאַקן.

און דאָך האָט זיך ליטע, די ערשטע פון די קליינע מלוכות, געלאָזט אויף דעם דאָזיקן גליטשיקן און געפֿערלעכן וועג, וואָס האָט לסוף אונטערגעגראָבן די בריי־טע דעמאָקראַטישע יסודות, אויף וועלכע די אומאָפּהענגיקע ליטע האָט אָנגעהויבן בויען איר זעלבסטשטענדיק לעבן, און דורך וועלכער זי איז געקומען צו איר באַפֿריאונג.

עס האָט קוים גענומען אַ צענדליק יאָר, און די זעלבסטשטענדיקע ליטע האָט צונישט געמאַכט אַלע אירע הבטחות און ליקווידירט אַלע דערגרייכונגען פון אירע איבערגעבנסטע פריינט — די יידן. אינגיכן איז זי אַליין געוואָרן אַ קרבן פון איר אָנגעשלאָגענער אַלגעמיינער רעאַקציאָנערער פֿאָליטיק.

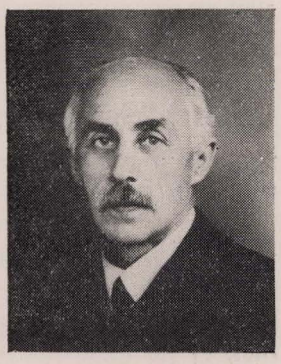
מיט גרויס אימפּעט נעמט זיך קודם־כל די רעאַקציאָנערע ליטווישע רעגירונג צו דער „הייליקער" אַרבעט פון ליקווידירן די דערוואָרבענע און גאַראַנטירטע רעכט פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. אמת, זי טוט עס לאַנגזאַם און פֿאַרזיכטיק, אין דער פֿאָרם פון אַלגעמיינע געזעצן, צו פֿאַרגלעטן דעם שאַרפן ווידערשפּרוך מיט די געגעבענע הבטחות און דעקלאַראַציעס. אָבער דער אָפּעטיט קומט, געווינטלעך, מיטן עסן . . .

רעזיגנאַציע פון מיניסטער סאָלאָוויטשיק

דעם 14טן פעברואַר, 1922, קומט פֿאָר אין קאָוונע דער צווייטער קהילות־צוזאַמענפֿאָר, אויף וועלכן דער ליטווישער פֿרעמיער־מיניסטער גאלוואַנאוסקאס טרעט נאָך אַרויס מיט אַ וואַרעמער באַגריסונג און חזרט אין־בער אָלע פריערדיקע פֿאַרשפּרעכונגען, אָבער עס האָט זיך שוין געפּילט אַ ירידה־שטימונג צווישן די דעלעגאַטן. דעם 10טן אַפּריל, 1922, וואָרפט אַרויס דער גרינדונגס־סיים (געפּענט דעם 15טן מאי, 1920) פון דער קאָנסטיטוציע צוויי פֿאַראַגראַפן 80 און 83 פונעם אויטאָנאָמיע־געזעץ, וואָס זיינען געווען דער קערן־פונקט פון די מיעוטים־רעכט — די פֿאַראַגראַפן וועגן נאַציאָנאָלע מיניסטאָרן און שפּראַך־רעכט פֿאר מינדערהייטן. אויס פּראָטעסט קעגן דער פֿאַרשוועכונג פון די מינאָריטעטן־רעכט רעזיגנירט דר. מ. סאָלאָוויטשיק פון זיין מיניסטער־אָמט. אַן אַנטוישטער און פֿארביטערטער פֿאַרלאָזט ער סוף 1922 ליטע

און פֿאָרט אריבער קיין לאָנדאָן, ווי אַ שטענדיקער מיטגליד פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע.

נאָך סאָלאָוויטשיקס רעזיגנאַציע ווערן דערווייל איינער נאָכן אַנדערן דר. י. ברוצקוס און ש. ראָזענבוים, אָבער זיי בלייבן ניט לאַנג אויף זייערע פּאָסטנס. נאָך זייער רעזיגנאַציע באַשטימט דער מלוכה־פֿרעזידענט, קעגן דעם ווילן פון די יידישע אינסטאַנצן, אַלס מיניסטער פֿאַר יידישע ענינים דעם אַסימילאַטאָר בערנאַרד פרידמאַן, וואָס איז געווען אַ מיטגליד פון ליטווישן געריכט.

דר. י. ברוצקוס
(איצט אין ישראל)

דאָס איז געווען אַן אָקט, וואָס איז אויסן געווען אָפּצושאָפן דעם פּרינציפּ פון אויסוויילן אַ יידישן מיניסטער, אונטערצוגראָבן די יסודות פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און באַליידיקן דערמיט די יידן.

אונטערן דרוק פון דער יידישער עפֿנטלעכער מיינונג האָט דער מיניסטער פרידמאַן זיך שפּעטער צוריקגעצויגן פון זיין אָמט, אָבער דער אומאָגנגענעמער נאָך־טעם איז געבליבן.

דערווייל האָבן די ליטווישע רעאַקציאָנערע פֿאַרטייען געמאַכט אַ פּירוש צום וואָל־געזעץ, אַז שטימרעשטלעך ווערן געציילט נאָר פון רשימות, וואָס האָבן לפּחות דורכגעפּירט איין פּולן קאַנדידאַט. די יידן, אויף אָזאַ אופן, וואָלטן קיין איינציקן דעפּוטאַט ניט געקענט דורכפּירן אין פֿאַרלאָמענט (סיים).

אויס פּראָטעסט פֿאַרלאָזן די יידן דעם סיים, אָבער קומען צוריק (מערץ 23, 1923), לויט דעם פֿאַרשלאָג פון דער אָפּאָזיציע, צו דער סיים־זיצונג און שטימען פֿאַר אַן אומצוטרוי־רעזאָלוציע. די אומצוטרוי־רעזאָלוציע באַקומט אַ העלפט שטימען, און דער פרעזידענט סטולגינסקי לאָזט פאָנאַנדער דעם סיים און באַשטימט נייע וואַלן.

פֿאַרצווייפלטער קאַמף פֿאַר נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע

פֿאַר די יידן, ווי פֿאַר די אַנדערע מינדערהייט־גרופּן (פֿאָליאַקן, דייטשן און ווייסרוסן), איז געשטאַנען די דרינגענדיקע נויטוועניקייט זיך צו פֿאַראייניקן אין קאַמף פֿאַר דער עקזיסטענץ פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. צו די וואָלן אין צווייטן סיים, אין 1923, זיינען זיי אָלע געגאַנגען פֿאַראייניקט אין איין בלאק און אַרויסגעשטעלט אַ בשותפותדיקע מינדערהייט־ליסט, וואָס האָט געבראַכט די געווינטשטע רעזולטאַטן. די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן האָבן באַקומען 14 מאַנדאַטן אַנשטאָט די פריערדיקע זעקס. די יידן האָבן דערווייל 7 דעפּוטאַטן אַנשטאָט 3. די יידישע סיים־דעפּוטאַטן האָבן זיך פֿאַראייניקט אין אַ יידישער פראַקציע, וואָס האָט אָנגעפּירט מיט דער יידישער פֿאָליטיק און וואָס האָט שפּעטער, נאָכן אָפּשאָפן פון דעם

נאַציאָנאַל־ראַט, זיך פארוואַנדלט אין דער העכסטער אינ־סטאַנץ פאַר דער יידישער פאָליטיק אין ליטע.

די רעאַקציאָנערע פאַרטייען האָבן ביי די וואַלן באַ־קומען אַ מערהייט (40 פון 78); פרעזידענט פון לאַנד איז ווידער דערוויילט געוואָרן דער קריסטלעכער דעמאָ־קראַט סטולגינסקי. עס האָט זיך אָבער איינגעגעבן צו שאַפן אַ קאָאַליציע־רעגירונג מיט די פאָלקס־סאָציאַליסטן — מיטן פרעמיער גאלוואנאוסקאס. די רעגירונג איז אַ ביסל אַנט־קעגנגעקומען די פאָדערונגען פון די יידן און ווידער באַ־שטימט דר. ראָזענבוימען אויפן פאָסטן פון יידישן מי־ניסטער. די יידישע סיים־פראַקציע האָט אויפגעגעבן איר אָפאָזיציע, אָבער די פאַרלאַמענט־מערהייט איז געווען אַ שאָוויניסטיש־נאַציאָנאַליסטישע און יידיש־פיינטלעכע. אין אַלע אירע טאַטן האָט זיך אַרויסגעוויזן איר ווילן רא־דיקאַל צו ענדערן די מינדערהייט־רעכטן און צו ליקווידירן די אויטאָנאָמיע. און באמת, די רעאַקציע האָט געמומען בושעווען און דער עיקר — קעגן די יידן.

רדיפות אויף יידן און שילדן־שמירעריי

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ מעשה מיט אַ פאַס־קאָנטראָל, וואָס איז אויסן געווען צו באַרויבן ביי טויזנטער יידן זייערע בירגער־רעכט. עס איז אויפגעקומען אַ בלוט־בילבול אין פאָנעדעל, ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן עקסצעסן אין פאַרשיידענע טיילן פון לאַנד. מען האָט זיך ניט גע־

צוויי פאַרשמירטע יידישע שילדן פון דאָקטוירים

שעמט ברעכן שויבן ביי יידן און, נאָכמער, פאַרשמירן די יידישע שילדן.

אַ שוידערלעך בילד האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט קאָוונע נאָך יענער נאַכט פון פעברואַר 1923: טויזנטער און טויזנטער אויפשריפטן אין יידיש איבער אַלע יידישע געשעפטן און אַנטאַלטן, אָנגעהויבן פון ריזן־שילדן אויף די העכסטע שטאָקן פון די הייזער, ביז די גאָר־קלייניע דאָקטוירים־אויפשריפטן און יידישע וויזיט־קאָרטלעך אויף די טירן, זיינען מיט אַמאָל געוואָרן אויסגעשמירט מיט געדיכטן דזשעגעכץ. דאָס איז געווען אַ ריזיקע אַרבעט, וואָס האָט געפאָדערט הונדערטער מענטשן מיט מכשירים, מיט פייערלעשער־לייטערס, מיט אויטאָמאָבילן... און דאָס אַלץ איז אָפגעטאָן געוואָרן במשך פון די פאָר נאַכט־שעה׳ן פאַר די אויגן פון דער פאָליציי און דער מאַכט!

קענט איר זיך פאָרשטעלן, ווי טיף באַליידיקט איז געווען דאָן די יידישע קאָוונע, אָן אויסגעשמירטע אין שוואַרצן פּעך און סמאָלע אויפן פאָן פון ווייסן שניי, אויפן פינפטן יאָר פון דער ליטווישער אומאָפהענגיקייט!

אָט די שילדן־שמירעריי האָט זיך שפּעטער ווידער איבערגעחזרט אין קאָוונע און אויך דורכגעפירט געוואָרן אין פאָנעווען.

די דאָזיקע אַרבעט האָבן דורכגעפירט די ליטווי־ש פאשיסטן, וואָס האָבן שוין דאָן באַוויזן זייער האַטענ־טאַטישע מאַראַל: „אַז פוילישע פריצים . . . צאַרישע סאַטראַפן האָבן געוואָרגן די ליטווישע שפּראַך, פאַרבאָטן צו דרוקן ביכער מיט ליטווישע אותיות, אפילו געבעט־ביכער, דאָס איז געווען שלעכט . . . דאָס ליטווישע וואָרט האָט זיך באַפרייט . . . איז באַליידיקן אַ פרעמדע שפּראַך, פאַרשמירן יידישע אותיות מיט דזשעגעכץ — דאָס איז גוט... וואָלטן יידן געהאַט נאָר ליטווישע שילדן, וואָלטן די נאַכט־העלדן ניט געזרוט . . . זיי וואָלטן גע־שריען, יידישע קרעמער פאַרבאַהאַלטן זיך אונטער ליט־ווישע אויפשריפטן... די זעלביקע דזשעגעכץ־פאַטריאָטן, זאָל, חלילה, קומען אויף ליטע אַ געפאָר, וועלן זיין די ערשטע איבערצוקערן דעם פעלץ“.*)

די שילדן־שמירעריי און דער פאַרבאָט פון דער אָרטיקער פאָליציי אין פאַרשיידענע שטעטלעך צו באַנוצן

---

*) קאַצענעלנבאָגן, אוריה, „האַלט אָפּ די האַנט“, יידישע שטי־מע, 1923. נאָך אין 1922טן יאָר האָט קאַצענעלנבאָגן פאַרעפנטלעכט אַ לענגערן אַרטיקל (אין דער דעמאָלטיקער קאָוונער רעגירונג־צייי־טונג „ליטוואוואַ“, נומערן 189־190, אונטערן נאָמען Żydo Żodis — „אַ וואָרט פון אַ יידן“, אין יידיש געווען געדרוקט אין צייטונג „נייס“), וואו ער וואַרנט קעגן אויפקומנדיקן אַנטיסעמי־טיזם אין ליטע, „וואָס פאַרטשאַדעט ליטווישע קעפ“. די רעדאַקציע פון „ליטוואוואַ“ האָט צוגעגעבן אַ לאַנגע אַנמערקונג, אַז זי דרוקט קאַצענעלנבאָגנס אַרטיקל, וויייל דער מחבר איז אַ לאַנגאָ־ניקער פריינד פון די ליטווינער, אָבער זי לייקנט קאַטעגאָריש אָפּ, אַז „אין ליטע פאַרוואָרצלט זיך אַנטיסעמיטיזם“. אין טייל ליט־ווישער פרעסע איז מען קאַצענעלנבאָגנען שטאַרק באַפאַלן, אַז ער טראַכט אויס אויף ליטע אַ שם־רע פון יידן־העצעריי, אָבער אַנ־דערע האָבן אין זייערע „ענטפערס“ אַנטפלעקט זייער פרצוף און אָפן באַדויערט, פאַרוואָס מען איז צו יידן צו „טאַלעראַנט“.

עפענטלעך די יידישע שפראך האָט אַרויסגערופן אַ גרימצאָרן מצד די פראָגרעסיוו ליטווינער צווישן וועלכע עס איז געווען דער וועטעראַן פון דער ליטווישער קולטור דר. באָסאַנאָוויטשיוס, וואָס האָט צוגעשיקט אַ פראָטעסטבריוו דער צייטונג „אידישע שטימע". דר. באסאנאָוויטשיוס איז געווען הויך געשעצט אין אַלע קרייזן פון די ליטווינער, אָבער ער גיט טרויעריק צו, אַז זיין פראָטעסט וועט זיין אַ קול־קורא במדבר.

דר. באָסאַנאָוויטשיוס, בריוו אין „יידישע שטימע"

Sužinojęs iš p. Kacelenbogano, kad šiuli apskričių viršininkai draudžią viešai varyti žydų kalbą iškabose, tuomi pat žeidžiami tiesos ir teisingumo jausmus žydiškai kalbančių Lietuvos piliečių, aš noriu čia — nors tai būtų vox clamantis in deserto — užtarti jųjų kalbos teises lygybės žvilgsniu ir patarti valdžios organams Lietuvių mažumotėms persekiojus liaudies gyventojus kalbą ir jų esmines privilegijas Lietuvos valstybėje.

Dr J. Basanavičius

Palanga 12. VIII. 924.

(אין יידיש): זיך דערוויסנדיק פון הער קאַצענעלנבאָגן, אַז געווסט קרייז־שעפן פאָרבאָטן צו באָגוצן עפענטלעך די יידישע שפראַך אויף שילדן, פאָרלעצנדיק דערמיט די רעכטן און דאָס גערעכטיקייט־געפיל פון די יידיש־ריידנדיקע לאָיאַלע בירגער פון ליטע, וואָלט איך וועלן — כאָטש דאָס וועט זיין אַ קול קורא במדבר — זיך איינשטעלן פאָר דער גלייכבאַרעכטיקייט פון אייער שפראַך און רעכטן די מאַכט־אָרגאַנען אויפצוהערן די קלייניגלעכע פאַרפאָלגונגען פון דער שפראַך פון לאָיאַלע איינוואוינער און זיי ניט אויפרעגן קיין דער ליטווישער מלוכה.

דר. י. באָסאַנאָוויטשיוס

פאָלאַנגען, 12טן אויגוסט, 1924.

אָלס אַ צוגאָב צו דער באַליידיקונג האָט אין דעם זעלביקן יאָר, 1923, דער סיים־פרעזידענט פאָרבאָטן די יידישע דעפוטאַטן צו האַלטן רעדעס אויף יידיש אין סיים.

ווי אַ שטיקל נחת־רוח פאָר די אַלע דעמאָלטיקע נגישות איז געווען די ערשטע (ליידער אויך די לעצטע) יידישע נאַציאָנאַלע פאָרזאַמלונג, וואָס איז זיך צונויפגעקומען דעם 20טן נאָוועמבער, 1923, אין קאָווענע, געקליבן לויטן דירעקטן דעמאָקראַטישן וואָל־מאָדוס.*)

אָבער גאָר אינגיכן, נאָך דער נאַציאָנאַלער פאָרזאַמלונג פאָלט די האַלב ליבעראַלע רעגירונג פון גאלוואנאוסקאס און אויף איר אָרט קומט אַ ריין רעאַקציאָנערע קאָבינעט. דער פלאָם פון שינאָה און אַנטיסעמיטיזם צעפלאַקערט זיך נאָך מער.

ליקווידאַציע פון יידישן מיניסטעריום און נאַציאָנאַל ראָט

די קריסטלעך־דעמאָקראַטישע מערהייט אין סיים שטרייכט אויס פון מלוכה־ביודזשעט די סכומים פאָרן יידישן מיניסטעריום, וואָס האָט באַשעפטיקט צענדליקער אָנגעשטעלטע, און אויך פאָר דעם ווייסרוסישן מיניסטעריום (21 דעצ., 1923). אמת, דער ביודזשעט פון מיניסטער גופא איז נאָך ניט אויסגעשטראָכן געווארן, אָבער וואָס פאָר אַ ממשות האָט אַ מיניסטעריום אָן אַן אַדמיניסטראַטיוון אַפּאַראַט? ראָזענבוים האָט, לויט אַ באַשלוס פון דער יידישער פראַקציע, אָנגעגעבן זיין רעזיגנאַציע (2 פעב., 1924).

דר. יאָנאַס באָסאַנאָוויטשיוס (1851—1927)

דער פרעזידענט פון דער ליטווישער רעפובליק סטולגינסקי נעמט זיין רעזיגנאַציע אָן, נאָר פאָדערט אים אויף צייטווייליק צו דערפילן די פליכטן פון אַ מיניסטער פאָר יידישע אָנגעלעגנהייטן. דעם 18טן אַפּריל, 1924, ווערט שוין דער יידישער מיניסטער אין דעם אַקט, וואָס באַשטימט אַ נייעם מיניסטאָרן־קאָבינעט, ניט דערמאָנט. די אַנטיסעמיטיש־רעאַקציאָנערע רעגירונג שטעלט זיך ניט אַפּ פאָר אירע אומזיניקע מעשים און קלאָגט אָן דעם 26טן סעפטעמבער, 1924, דר. ראָזענבוימ'ען אין געריכט פאָר באַנוצן זיך ניט־געזעצלעך מיטן טיטל „מיניסטער", כאָטש ער האָט דערפילט זיין אָמט אויפן באַפעל פון דעם מדינה־פרעזידענט. דאָס געריכט האָט קיין פסק ניט אַרויסגעטראָגן, אָבער דער גורל פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע איז שוין געווען געהתמעט אין אַ זייער באַליידיקנדיקער און שענדלעכער פאָרם.

*) זע אין דעם בוך „ליטע": שמעוני, ל., „יידישע נאַציאָנאַלע פאָרזאַמלונג אין ליטע".

עס קומט די ריי פאר דעם נאַציאָנאַל־ראַט גופא. נאָכדעם ווי דאָס יידישע מיניסטעריום איז ליקווידירט געוואָרן, האָט דער פּרעמיער־מיניסטער אַרײַנגעטראָגן אַן אָנפראָגע אין סיים וועגן דער געזעצלעכקייט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס האָט זיך געשטיצט אויף די אויבן־דערמאָנטע פּאַראַגראַפן 73 און 74 פון דער מלוכה־קאָנסטיטוציע.

חתימות פון יידישן מיניסטעריום און נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע

לויט דעם געזעץ האָט דער נאַצ. ראַט געדאַרפט איבערנעמען די אַרבעט פון יידישן מיניסטעריום לגבי די קהילות־קאָמיטעטן. להיפוך דעם געזעץ פון נאַציאָנאַל־ראַט טראָגט אַריין די רעגירונג אַ קאָפּויערדיקן קהילה־געזעץ, וואָס איז אויסן געווען אַ פולשטענדיקע ליקווידאַציע פון דעם־איבערגעבליבענע רעשטלעך פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. דעם 17 סעפּטעמבער, 1924, איז פּאַרגעקומען אַ ספּעציעלע סעסיע פון נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס איז צעטריבן געוואָרן פון דער פּאָליציי. דער נאַציאָנאַל־ראַט איז פּאַראַמאָכט גערוואָרן. די מיטגלידער פון דער עקזעקוטיווע, וועלכע האָבן זיך געווענדט מיט אַן אויפרוף צו דער יידישער באָפעלקערונג, זיינען דערפאַר צוגעצויגן געוואָרן צום גערעכט.

אָט די געשעעניש איז געוען אַ וועגדפונקט אין דער נייער געשיכטע פון די ליטווישע יידן. מיט געוואָלט איז איבערגעריסן געוואָרן די עקזיסטענץ פון יענער אינסטיטוציע, וואָס האָט אַרגאַניזירט דאָס עקאָנאָמישע, קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע לעבן פון אַזאַ אייגנאַרטיקן שאַפּנדיקן יידישן קיבוץ.

פון ל. שמעוני"ס אַרכיוו, חיפה

דר. ראָזענבוים און דר. ראַכמילעוויטש, באַליידיקטע און אָפּגענאַרטע, פּאַרלאָזן ליטע און פּאָרן קיין ארץ־ישראל.

אטענטאט אויף די יידישע קהילות

נאָך דער ליקווידאַציע פון נאַציאָנאַל־ראַט קומט דער אַנגריף מצד די קריסטלעכע דעמאָקראַטן קעגן די קהילות, און עס הויבט זיך אָן אַ סדרה פון פּאַרשמעלערן זייערע רעכט.

די יידישע קהילה, לויטן נייעם געזעץ, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן אין סיים, האָט שוין באַקומען דעם כאַראַקטער פון אַ פּריוואַטער אָרגאַניזאַציע, כאָטש די קהילות האָבן נאָך געטראָגן דעם נאָמען „נאַציאָנאַלע קהילות". מ'האָט פון די יידישע קהילות אַוועקגענומען דאָס רעכט צו באַזאָרגן די רעליגיעזע באַדערפענישן און רעגיסטרירן געבורטן, ווי אויך טאָקסירן די מיטגלידער זייערע מיט געמיינדע־שטייערן. עס איז אויך דערלויבט געוואָרן צו גרינדן אין איין שטאָט עטלעכע קהילות. 50 יידן, אויב זיי האָבן עס געוואָלט, האָבן געקענט גרינדן אַ קהילה פאַר זיך. דורך דעם איז געשאַפן געוואָרן אַ מיגלעכקייט פון צעברעקלען דעם יידישן ציבור און אויפּשטעלן אין שיכט קעגן דעם צווייטן, וואָס איז אויך, ליידער, שפּעטער געשען.

וועז דער אינערן מיניסטער האָט פאַראַרדנט וואָלן צו נייע קהילות, וואָס האָבן געזאָלט פאַרקומען אָנהויב פעברואַר, 1926, האָט דער פּאָרשטייער־ראַט פון די יידישע קהילות איינשטימיק באַשלאָסן צו באָיקאָטירן די וואָלן.

און באמת, וואָס פאַר אַ פּנים האָט אַ קהילה, וועז עס איז אויסגעלייקט פון איר דער פּאָליטישער און נאַציאָנאַלער אינהאַלט און וועמענס אויטאָריטעט איז אונטערגעוואָרפן דעם מיניסטעריום פאַר אינערלעכע ענינים, אָן אייגענע רעכט פון באַשטייערונגען און אָן וועלכער מאַכט לגבי דער יידישער באַפעלקערונג? אַזאַ אָרגאַניזאַציע וואָלט געווען ניט מער ווי אַ קאַריקאָטור פון אַ נאָרמאַלן קהילה־וועזן, און איז געווען אַ שרייענדיקע סתירה צו דער פריער־אָנגענומענער ליטווישער קאָנסטיטוציע. אין ליטע איז טאַקע ניט געגרינדעט געוואָרן דער־מאָלט קיין איין אינציקע „נאַציאָנאַלע" קהילה. דעם 8טן מערץ, 1926, וועלן דורך אַ פּאַראַדענונג פון דער רעגירונג די יידישע קהילות ליקווידירט.

די אָרטאָדאָקסישע גרופּע „אחדות" מאַכט אָבער אַ שטילן אָפּמאַך מיט דער רעגירונג־פּאַרטיי און גרינדעט אַ רעליגיעזע קהילה, וואָס האָט געזאָלט זיין די יורשטע פון דעם רעליגיעזן פּאַרמעגן, וואָס די אָפּגעשאַפּטע קהילות האָבן איבערגעלאָזן. ווי אַ רעזולטאַט פון דער דאָזיקער איזאָלירטער האַנדלונג, האָט געמוזט דער אָרטאָדאָקסישער סיים־דעפּוטאַט פאַרלאָזן די יידישע סיים־פּראַקציע. אין איינקלאַנג מיטן נייעם געזעץ איז די מעטריקאַציע (געבורט־רעגיסטראַציע) צוגענומען געוואָרן פון די קהילות און איבערגעגעבן גווואָרן צו די רבנים.

דאָס חרוב מאַכן פון דער קהילה איז געווען אַ ברוך פון דער דעקלאַראַציע, ווייל אויב עס איז אונדז גאַראַנטירט געוואָרן גלייכבאַרעכטיקונג, האָט דאָך אונדז לכל הפּחות געדאַרפט געגעבן וועלן אַן אינסטיטוציע, וואָס זאָל פירן די מעטריקאַציע. אויב עס איז אונדז פאַרזיכערט געוואָרן אַן אויטאָנאָמע שול, אויטאָנאָמע וואוילטעטיקייט־מוסדות, האָט דאָך אויך געדאַרפט געשטעלט ווערן אין אונדזער רשות אַ צענטראַלע אינסטיטוציע, וואָס זאָל דאָס קענען אַלץ אָרגאַניזירן און פאַרוואַלטן.

מיט גרויס וויטיק נעמט אויף די יידישע באַפעלקערונג די ידיעה וועגן דער ליקווידאַציע פון די קהילות. כדי אָבער ניט צו בלייבן אינגאַנצן אָן אַ וועלכער

עס איז רעפּרעזענטאַנץ, ווערן, לויט דער איניציאַטיוו פון דער סיים־פּראַקציע, געגרינדעט צוויי צענטראַלע אָרגאַניזאַציעס — „עזרה" און „עדת ישראל". אין זייער רשות ווערט געשטעלט די אָנפירונג מיט די אַלע אָנגעלעגנהייטן, וואָס זיינען אַוועקגענומען געוואָרן פון די קהילות. עזרה נעמט איבער די קולטורעלע ענינים, די אָנפירונג מיט סאָציאַלער הילף, צדקה און דעם פאַרמעגן פון די אַנשטאַלטן, און „עדת ישראל" — די רעליגיעזע ענינים.

אויף אַזאַ אופן איז די יידישע קהילה, וואָס האָט מיט אַלע אירע געשיכטלעכע אומוואָנדלונגען, עקזיסטירט אין ליטע אַ 500 יאָר, ליקווידירט געוואָרן אין לעבן פון אַזאַ אימפּולסיוון, פאַרבנרייכן קיבוץ, ווי דאָס ליטווישע יידנטום.

אַנטי־יידישע געזעצן

דורך דער צייט זיינען אויך פאַרשטאַרקט געוואָרן די ווירטשאַפטלעכע אַטאַקעס קעגן די יידן מצד די ליטווישע מערהייט־הערשער. זיי ברעכן אויף אַ מיאוסן אופן אַלע זייערע צוזאָגן, פאַרפעסטיקטע אין דער דעקלאַראַציע צו דעם אינטערנאַציאָנאַלן פעלקער־בונד, ווי אויך אין דער קאָנסטיטוציע פון ליטע. זיי גיבן אַרויס אַ געזעץ, אין וועלכן עס ווערט פאַרבאָטן צו פירן די האַנדלס־ביכער אין יידיש, זיי פירן דורך אַ געזעץ וועגן זונטיק־רו, וואָס האָט געזאָלט אָפּנעמען ביי יידן די מיגלעכקייט צו האַנדלען און אַרבעטן גאַנצע 165 טעג אין משך פון יאָר. די אַנטיסעמיטישע רעגירונג־פּאָליטיק האָט זיך נאָך שארפער באַווייזן אויפן געביט פון קאָאָפּעראַטיוון (ס׳רוב — גלח׳ישע). די רעגירונג האָט געשטיצט די ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון דורך געבן זיי פאַרשיידענע פריווילעגיעס (קרעדיטן, באַפרייאונג פון הכנסה־שטייערן) צום שאָדן פון יידישן האַנדל און אַרבעט.*)

דאָס אַלץ איז געווען אין אָפּענער סתירה צום זעקסטן אַרטיקל פון דער פריער־דערמאָנטער „דעקלאַראַציע וועגן מעוטים־רעכט" פון 12טן מאי, 1922.

די אַלע גזירות זיינען כלומרשט דורכגעפירט געוואָרן אונטערן מאַנטל פון אַלגעמיינע געזעצן, אָבער, מעשה־שטן, האָבן זיי שטענדיק געטראָפן אין פינטל אַריין קודם־כל דעם יידן. אפילו די אַגראַר־רעפאָרם האָט זיך פאַקטיש אַרויסגעוויזן ווי אַ רעה פאַר די יידן, ווייל, פון איין זייט, זיינען אָפּגעשאַפט געוואָרן די ספעציפישע אַגראַר־באַשעפּטיקונגען, וועלכע זיינען געלעגן אין יידישע הענט, ווי אַ שטייגער פאַכטעריי, מילנעריי, און, פון דער אַנדערער זייט, האָבן די יידישע לאַנדלאָזע, ווי אויך די קליינע לאַנדווירטן גאָר ניט געוואונען פון אָט דעם „געבענטשטן" געזעץ, ווייל יידן האָט מען קיין לאַנד ניט צוגעטיילט.

קאַמף פון יידישער סיים־פּראַקציע פאַר יידישע ריעכט

די יידישע סיים־פּראַקציע, וואָס האָט איבערגענומען די פּאָליטיש־יורידישע אַרבעט פונעם פריערדיקן נאַציאָנאַל־ראַט, האָט אָנגעפירט אַ העפּטיקן קאַמף קעגן די רעאַק־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": לעשצינסקי, יעקב, „די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון די יידן אין ליטע".

ציאָנערע ליטווישע מאַכטהאָבער. אַ חוץ איר שטרייט פאַר דער יידישער אויטאָנאָמיע, איז זי געשטאַנען, ווי אַ טרייער שומר, אויף דער וואַך פון די יידישע רעכט און פון די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג און האָט פרובירט אָפּצושרייען דאָס, וואָס עס האָט זיך נאָר גע־לאָזט. זי האָט געפירט אַ שטאַרקן קאַמף קעגן דעם שווערן דרוק פון דער שטייער־פּאָליטיק, וואָס האָט זיך מיט איר גאַנצער שווערקייט געלייגט אויף דעם יידישן האַנדל און מלאכה, ווי אויך קעגן דער אַדמיניסטראַטיוויער בייזווילי־קייט ביים טאַקסירן און איינמאָנען די שטייערן. אויב עס האָט זיך ניט געלאָזן אָפּשאָפן אָדער לינדערן די גזירות מיט אינטערפעלאַציעס אין סיים אָדער מיט וועגדונגען אויף פאַרזאַמלונגען און אין דער פרעסע, פלעגט זי עס פאַרברענגען פאַר דעם אינטערנאַציאָנאַלן פעלקער־בונד. און עס איז טאַקע איר געלונגען, בשותפות מיט אַנדערע מינדערהייטן, דורך אַן אינטערפעלאַציע פאַרן פעלקער־בונד אָפּצושאָפן דעם געזעץ, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן דעם 15טן יוני, 1924, וואָס האָט געהאָט פאַרבאָטן די מי־נאָריטעטן־גרופּעס צו געברויכן זייערע שפּראַכן אין גע־דרוקטע עפנטלעכע מעלדונגען.

בלויז צוויי געביטן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע זיינען ניט אָנגעריט געוואָרן, און דאָס זיי־נען — דאָס העברעאיש־יידישע שול־וועזן און די אינ־סטיטוציע פון די פאָלקס־בענק.*)

פּאשיסטישע איבערקערעניש — 17טן דעצעמבער 1926

אין מאי, 1926, באַווייזט זיך אַ שטראָל ליכט אויפן פאַרכמורעטן הימל איבער ליטע. די נייע סיים־וואָלן ברענגען אַ נצחון די פּראָגרעסיווע פּאַרטייען. די פּאָלק־סאָציאָליסטן און די סאָציאָל־דעמאָקראַטן נעמען איבער די מאַכט און בילדן די רעגירונג. די נאַציאָנאָלע מינדער־הייטן האָבן געהאָלפן שאַפן אין סיים די פּראָגרעסיווע מערהייט. דר. גרינבאוס ווערט דערוויילט פּרעזידענט פון לאַנד. פּרעמיער־מיניסטער ווערט סלעזשעוויטשיאוס. אָבער לאַנג האָט מען זיך ניט אָנגעפרייט. דעם 17טן דע־צעמבער, 1926, קומט פאָר אַ האַלב — און אפשר אַ גאַנץ— פאַשיסטישע איבערקערעניש, לויט מוסאָליניס מוסטער. דער מלוכה־פּרעזידענט, דר. גרינבאוס, ווערט אַרעסטירט. דער סיים ווערט פונאַנדערגעטריבן פון אַ הייפעלע אָפּי־צירן, און עס ווערט איינגעפירט אַ דיקטאַטור פון דער קלעניסטער פּאַרטיי אין לאַנד — די „טאוטעניקיי" (נאַציאָ־נאַליסטן) מיט בלויז דריי סיים־דעפוטאַטן. סמעטאָנאַ ווערט פּרעזידענט, וואַלדעמאַראַס — פּרעמיער.

עס קומען אָן שווערע צייטן פאַר יידן. עס הויבט זיך אָן אַ פּעריאָד פון אַ פאַרשטאַרקטן אַנטיסעמיטיזם, אַ פּעריאָד, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דער אַרויס־שטופונג פון די יידן פון זייערע ווירטשאַפטלעכע און סאָ־ציאַלע פּאָזיציעס.

אַנטוישט זיינען די יידן פון די אַמאָליקע גוטע

*) זע אין דעם בוך „ליטע": די אָפּטיילן: „העברעאישער און יידישער שול־וועזן" און „יידישע עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק".

פרייַנט — פון די פרידלעכע און גוטמוטיקע שכנים, ליט־ווינער. אָפּגענאַרט פון זייערע „הייליקע" צוזאָגן און לכתחילה־אויפריכטיקע כוונות, טרעטן די יידן אַריין אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע אין אַ נייעם פּעריאָד, בעת וועלכן אַלע זייערע דערגרייכונגען אויפן רעכטלעך־פֿאַליטישן און סאָציאַל־עקאָנאָמישן געביט ווערן ביסלעך־ווייז ליקווידירט.

אויך פּריער איז שוין געווען רעכט אייגעדאַרט דער בוים פון דער פּרייַער דעמאָקראַטישער ליטע. אויף שריט און טריט האָט מען צעטראָטן דאָ דעם, דאָ יענעם פּרינ־ציפּ פון גלייכע רעכט פֿאַר אַלע בירגער אין לאַנד. דער ערשטער קרבן, פֿאַרשטייט זיך, איז געווען די יידישע מינדערהייט.

דאָס יידישע פֿאַליטיש־געזעלשאַפֿטלעכע לעבן אין לאַנד האָט נאָך דער איבערקערעניש פון 17טן דעצעמ־בער, 1926, זיך אָפּגעשטעלט. די ליבעראַלע און לינקע פֿאַרטייַען זיינען געווארן אויפגעלייזט. זיי האָבן געמוזט פּירן זייער טעטיקייט אונטער דעם צודעק פון עקזיסטירנ־דיקע קולטור־אַרגאַניזאַציעס. די רעשטלעך פון דער „קול־טור־ליגע" האָבן געפּירט זייער אַרבעט ביי דער געזעל־שאַפט „ליבהאָבער פון וויסן", די יידישע דעמאָקראַטישע „פֿאָלקס־פֿאַרטיי" — ביי דער יידישער בילדונגס־געזעל־שאַפט, און די פּועלי־ציוניסטישע פֿאַרטייַען ביי דער ביל־דונגס־געזעלשאַפט אויפן נאָמען פון נחמן סירקין.

אַ שטרענגע צענזור האָט אַכטונג געגעבן אויף אַלע טעגלעכע און וועכענטלעכע אויסגאָבעס. יעדער קליינער צונויפקום, אָדער לעקציע, האָט געמוזט האָבן אַ ספּעציע־לע דערלויבעניש פון דער פֿאָליציי. מיט איין וואָרט — אַ פֿאַשיסטישער רעזשים מיט אַלע קליפּערלעך . . . די יונגע ליטע האָט זיך זייער שנעל אויסגעלערנט די תורה פון זייער רבין מוסאָליני און זיינען געווען די ערשטע געטרייַע תלמידים זיינע.

דאָך האָט זיך אָבער, נאָכן איבערקומען די שאַרפּע איבערגאַנגס־צייט, דאָס קולטור־געזעלשאַפֿטלעכע לעבז אָנגעהויבן צו נאָרמאַליזירן. עס באַווייזן זיך נייע צייי־טונגען אויף דער יידישער גאָס אין ליטע. איין צייט האָבן עקזיסטירט 5־6 טעגלעכע צייטונגען און איניקע פון זיי מיט ספּעציעלע אָוונט־אויסגאָבעס. יעדערע האָט אָפּגע־שפּילט אַ געוויסע ריכטונג: ציוניסטישע, פֿאַלקיסטישע, פּועלי־ציוניסטישע, רעוויזיאָניסטישע. עס זיינען געווען וואָכנבלעטער פון די אגודיסטישע קרייזן און אַנדערע.

די גרויסע נעץ פון די העברעאישע און יידישע שולן האָבן ממשיך געווען זייער אַרבעט. אין די תלמוד־תורה'ס און ישיבות האָט מען געשמאַק געלערנט תורה און פֿאַרקלונגען די לופט מיט די באַקאַנטע טענער און ניגונים. יידישע שרייבער און דיכטער באַרייכערן די יידישע ליטעראַטור מיט זייערע שאָפונגען. יידישע מאלער אַראַנזשירן אויסשטעלונגען. געוויסע אינסטיטוציעס פֿאַר־בריטערן און פֿאַרטיפן זייער אַרבעט און בויען אויס אייַ־גענע בנינים, וואָס האָבן געקענט זיין אַ מוסטער פֿאַר גרעסערע יידישע ישובים (דאָס געזונט־הויז פון „אזע", דאָס הויז פֿאַר אַרבעט פון „אָרט", דער פּרעכטיקער בנין פון קינדערהיים, גימנאזיעס־בנינים און אַנדערע). עס האָט נאָך פּולסירט אַ קאָליר־פול יידיש־נאַציאָנאַל לעבן, רייך מיט יידישער טראַדיציע און שעפּערישע פֿאָטענצן.

די פאַשיסטישע רעגירונג האָט ניט שטאַרק געקי־מערט דאָס יידיש־נאַציאָנאַלע לעבן פון די יידן. די נייע הערשער האָבן ניט געהאַט בדעה, ניט געוואָלט און אויך ניט געקענט, אַסימילירן זיי. זיי האָבן נאָר געשטרעבט צו ווערן די באַלעבאַטים איבער דעם פֿאָליטיש־עקאָ־נאָמישן לעבן פון לאַנד, און כדי צו דערגרייכן עס, זיינען אַלע מיטלען געווען כשר. זיי האָבן געקוקט אויף ליטע, ווי אויף זייער אייגנטום, פון וועלכן מ'דאַרף ניט אַוועק־געבן די „פּרעמדשטאַמיקע", ווי זיי האָבן אָנגערופן די יידן, אפילו דאָס קלענסטע פּיצעלע.

זינט ליטע איז געווארן אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה, האָבן די יידן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אַנט־וויקלונג פון האַנדל און אינדוסטריע אין לאַנד. די יידן זיינען געווען די ערשטע פון די מינדערהייטן, וואָס האָבן באַגריסט די ווידערגעבורט פון דער ליטווישער מדינה און האָבן געוויסנהאַפט קאָאָפּערירט מיט די ליטווינער אין איר שנעלן אויפבוי. אָבער מעשה־שטן, וואָס בע־סער עס איז געווארן די לאַגע פון די ליטווינער, אַלץ ערגער איז געווארן די מערכה פון די יידן.

אגב, איז פֿאַר דער צייט אויך אויפגעשטאַנען שוין אַ נייער דור. אַ נייער שטאַטישער עלעמענט איז אויסגע־וואקסן, פֿאַר וועמען די אַלטע תושבים — די יידן — זיי־נען געווארן גרויס אין די אויגן. זיי, די „נייַ־אויפגעקומע־נע" ווילן גאָר ניט געדענקען די גרויסע אויפטוען פון די יידן פֿאַר דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, די איינגע־וואַרצלטקייט פון די יידן אין ליטע־לאַנד, אין וועלכן זיי האָבן געלעבט אַזוי פיל הונדערטער יאָרן און האָבן זיך דערווארבן גלייכע בירגער־רעכט. די יונגע ליטווינער, און מיט זיי אויך די עלטערע, באַזונדערס פון מיטל־קלאַס, וואָס האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אַ באַזונדערס פֿאַרבאַנד „ווערסלינינקי"*), האַלטן זיך אָן דעם פּסוק, וואָס איז אַזוי פּאָפּולער געווארן אין זייער שכנות'דיקער מדינה: „סוואי דאָ סווענט (דער אייגענער צום אייגענעם). „ליטע פֿאַר ליטווינער" — קויפט ניט ביי די „פרעמדשטאַמיקע". און כאָטש ליטע איז די גאַנצע צייט געווען צעקריגט מיט די פֿאַליאַקן פֿאַרן פֿאַרכאַפּן איר הויפּ־שטאָט ווילנע, האָט עס איר אָבער ניט געשטערט זיך אָפּצולערנען פון זיי די „גוטע" מידות לגבי די יידן.

די רעגירונג, וואָס איז געווען אַ פּראָדוקט פון אַ פּאָ־שיסטישער איבערקערעניש, און איז שטאַרק אונטער־שטיצט געווארן פון אָט די דאָזיקע נייע עלעמענטן, איז נאָכגעקומען זייער ווילן און האָט געמוען דורכפירן די אַלע מאַדערנע אַנטיסעמיטישע שפּיצלעך.

אָנגעהויבן האָט מען מיט דעם תירוץ פון „גלייכבא־רעכטיקונג און גלייכשאַלטונג" פון די מינאָריטעטן. אַלע זיינען בירגער פון איין לאַנד און דעריבער איז איבעריק

*) „ווערסלינינקו סאַיונגאַ" — פֿאַרבאַנד פון ליטווישע סוחרים און האַנטווערקער.

דאָס גאַנצע קלאַפּערגעצייג פון מינדערהייט־רעכט אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע. די קריסטלעכע דעמאָקראַטן, וואָס זיינען געווארן געטרייע שותפים פון דער הערשנ־דיקער פּאַרטיי, האָבן שוין פּאַר זיי געהאַט פּריער אפּ־געטאָן דאָס מיאוס׳ע שטיקל אַרבעט פון אָפּשאַפן דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, דעם מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים, די קהילות. די נייע קאָנסטיטוציע האָט דאָך געפונען פאַר נויטיק אָפּיציעל אָפּצושאפן די איבערגעבלי־בענע רעכט פון די פעלקער־מיעוטים מיט דעם אָקט פון 24טן יאנואר, 1938, וואָס האָט געזאָלט אַריינגיין אין קראַפט דעם 16טן פעברואַר, 1938, ווי אַ מתנה צום 20־יאָריקן יובילייַ פון ליטע׳ס אומאָפּהענגיקייט.

די רעשטלעך פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע

ווי אַ זכר לחורבן זיינען פאַרבליבן די יידישע און העברעאישע שולן, די געזעלשאַפטלעכע קולטורעלע אַנ־שטאַלטן, ווי אויך די נעץ פון די פאָלקס־בענק. די פאָלקס־שולן זיינען אויסגעהאַלטן געווארן פון דער רעגירונג אין משך פון דער גאַנצער צייט פון ליטע׳ס זעלבסטשטענ־דיקייט. די גימנאַזיעס, פאַרשיידענע קולטור און לערנ־אַנשטאַלטן, ווי אויך אייניקע פילאַנטראָפּישע מוסדות, זיינען טיילווייז געשטיצט געווארן פון דער מלוכה־קאַסע.

אָבער אָלע באַזונדערע פּאָליטישע פּאַרטייען אין לאַנד האָט מען ליקווידירט. עס איז גענוג איינע, וועלכער אָלע דינען און וועלכע וועט שוין זאָרגן פאַר אַלעמען און, אין דער ערשטער ריי, פאַרשטייט זיך, פאַר זיך . . .

מען האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די ליטוויניזירונג פון שטאט און שטעטל, וואָס זיינען, לויט די רייד פון די „וועלסלינינקי״ געווען „אָקופירט״ פון פרעמד־נאַציאָנאַלע עלעמענטן. איי, דאָס שטימט ניט מיט דער גלייכשאַלטונג פון דאָרף, וואוהין מ׳דערלאָזט ניט קיין יידן בכלל? וועגן דעם האָבן שוין פריער געזאָרגט די מיט־שותפים — די קריסטלעכע דעמאָקראַטן, וואָס האָבן מיט זייער אַגראַר־פּאָליטיק פאַרשטויסן פון דער ערד אַלטע יידישע פויערים, צוגענומען די מילן פון איינגעזעסענע מילנער און אָפּגע־שאפט אָלע יידישע לאַנדווירטשאַפטלעכע באַשעפטיקונגען. זיי האָבן געפאָדערט, אַז די גזירה וועגן זונטיק־רו זאָל שטרענג דורכגעפירט ווערן, אויך זאָל ניט פאַרקוקט ווערן דער פאַרבאָט פון דער יידישער שחיטה, וואָס איז כלומרשט ניט געווג „הומאַן״. אָבער די רעגירונג האָט גראָד די צוויי גזירות ניט דורכגעפירט אין לעבן. אגב, וואָלט די דורכפירונג פון דעם זונטיק־רו געזעץ פיל געשאַדט דעת פויער, וואָס האָט בלויז זונטיק געהאַט צייט איינצוקויפן אין שטאָט.

נייע גזירות קעגן יידן

דורך דער זעלביקער „לאָגישקייט״ פון גלייכשאַלטונג, קומט די רעגירונג צו דער גזירה וועגן אינפירן עקזא־מענס פאַר די יידישע האַנטווערקער. היות, ווי צו קריגן דעם טיטל האַנטווערקער, מוז מען צוערשט דורכמאַכן אַ

שול, און דערנאָך אָפּגעבן אַן עקזאַמען, לכן מוזן אויך די יידישע אַלטע האַנטווערקער, וואָס האָבן אַזאַ שול אין דער יוגנט ניט דורכגעמאַכט, האַלטן איצט אַן עקזאַמען אויף אַלע לימודים ביי אַ ספּעציעלער קאָמיסיע פון בילי־דונג־מיניסטעריום. דאָס האָט באַדייט, אַז די יידישע האַנטווערקער האָבן אויף דער עלטער זיך געדאַרפט אַוועק־זעצן אויף דער שול־באַנק און אָנהויבן צו לערנען ליטוויש, געאָמעטריע און אַנדערע לימודים, כדי צו האָבן דאָס רעכט וויייטער צו פאַרלאַטען שיך, צונויפשטוקעווען אַ בגד, אָדער צונויפקלאַפּן אַ בענקל. אויך די יידישע אַדוואָ־קאַטן זיינען אַרונטערגעפאַלן אונטער דער „גלייכשאַל־טונג־פּאָליטיק״. כדי צו ווערן אַן אַדוואָקאַט, האָבן זיי, ווי די ניט־יידן, געמוזט דורכמאַכן אַ פּראַקטישן סטאַזש אין אַ געריכט. אָבער אַזוי ווי דער צוטריט אין געריכט, ווי אין יעדער מלוכה־אַנשטאַלט, איז געווען פאַר יידן פאַרשפּאַרט, האָבן זיי שוין קיין אַדוואָקאַטן ניט געקענט ווערן. ענלעכס איז געשען מיט די יידן אויך אויף אַנ־דערע געביטן פון די ליבעראַלע פּראָפעסיעס.

די מלוכה האָט אויך איבערגענומען אַ גרויסן טייל פון דער ווירטשאַפט. זי האָט מאַנאָפּאָליזירט דעם עקס־פּאָרט פון תבואה, האָלץ, פלאַקס, פּראָדוקטן און סחורות, וואָס האָבן פריער זיך געפונען אין יידישע הענט.

אין 1939 דערקלערן די ליטווישע עקאָנאָמיסטן מיט שימחה, אַז דער ליטווישער עקספּאָרט ליגט שוין 75־80 פּראָצענט אין די הענט פון די ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון, און דער אימפּאָרט איז שוין אויף אַ העלפט אַריבער אין די זעלביקע הענט. מ׳דאַרף, האָבן די ליטווישע עקאָנאָמיסטן פון יענער צייט געזאָגט, בכלל באַזייטיקן די יידן פון אומעטום, און דעמאָלט . . . וועט קומען די ישועה.

די פאַרשטייער פון די ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון ווי־דער האָבן אַרויסגעזאָגט אין דער עפנטלעכקייט גאַנץ קלאָרע, ניט קיין צוויידייטיקע געדאַנקען, אַז פאַר דער נאַציאָנאַלער ליטווישער ווירטשאַפט וואָלט געווען גזונט, ווען אַ טייל יידן זאָלן אַרויס פון שטאָט. עס וואָלטן דע־מאָלט, מיינען זיי, אָפּגעשאַפט געווארן די רייבונגען, וואָס נעמען זיך באַוויזן. דער יידישער קליינהאַנדל איז מער ניט נויטיק פאַר דער נאַציאָנאַלער ווירטשאַפט. עס וואָקסט די צאָל ליטווישע אינטעליגענטן און האַלב־אינטעליגענטן, וואָס דאַרף האָבן אַ קוואַל פון פרנסה. אין דאַרף קענען זיי עס ניט געפינען. בלייבט בלויז די שטאָט, וועלכע איז פאַרנומען פון אַ צו גרויסן יידישן עלעמענט.

זייער מיין איז געווען גאַנץ פשוט — פאַרנעמען די שטאָט מיט יידישע פרנסות צוזאַמען. צו דעם איז נאָך צוגעקומען די מיאוסע אַגיטאַציע פון די „וועלסלינינקי״, וואָס האָט זיך מיט דער דערנענטערונג פון די נאַציס נאָך מער פאַרשטאַרקט.

די רעגירונג אַליין איז שוין געווען קעגן אַזוינע דראס־טישע אַנטי־יידישע אינפירונגען. זי האָט געפילט, אַז די „וועלסלינינקי״ און קאָמפּ. האָבן שוין אַריבערגעכאַפּט די מאָס. אָבער די פאַרזעענישן איז שוין געווען אויסגע־וואָקסן . . .

די אינערליכע כוחות פון ליטווישן יידנטום

ניט געקוקט אָבער אויף דעם אַלץ, איז דאָס ליטווישע יידנטום געבליבן ביז דעם לעצטן טאָג פון ליטע׳ס אומאָפּהענגיקייט אַ פעסטער פולבלוטיקער אַרגאַניזם, וועלכער האָט אָנגעשטרענגט אַלע זיינע כוחות, כדי גובר צו זיין די שוועריקייטן, וואָס זיינען אים געשטאַנען אויפן וועג.

די יידן אין ליטע האָבן געזוכט ניט נאָר זיך אַליין צו העלפן. זיי האָבן אַרויסגעוויזן אַן אומגעהויערע פריינטשאַפט און הכנסת אורחים צו די אַלע, וואָס זיינען צוליב נגישות מצד די נאַציס און פּאָליאַקן אַריינגעפאַלן אין „קייַנעמס לאַנד". די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט בעת היטלער׳ס אָנפאַל אין סעפּטעמבער, 1939, אויף פּוילן, האָבן געפונען אַ צייטווייליקן מקום־מקלט אין ליטע.

די ליטווישע יידן האָבן געהאַט די זכיה מקבל פּנים צו זיין די אַנטרונענע ברידער פון פּוילן און שאָפן פאַר זיי אַ רואיק ווינקעלע, אַוואו זיי זאָלן קענען זייערע מידע קעפּ אַוועקלייגן עד שיעבר זעם.

אין געראַנגל פאַר זייער נאַציאָנאַלן און מענטשלעכן קיום האָבן די ליטווישע יידן דאָך געשאָפן אַ ריי מוסטערהאַפטע סאָציאַלע און קולטורעלע מוסדות, וואָס זיינען שטאַרק באַוואונדערט געוואָרן פון אַלע געסט פון פאַרשייידענע לענדער, וואָס האָבן אָפּט באַזוכט ליטע.

ביבליאָגראַפיע:

„דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע" — באַריכט וועגן זיין טעטיקייט פון 1920־1922, קאָווגע, 1922.
„באַריכט פון דער יידישער סיים־פראַקציע פון צווייטן ליטווישן סיים (1923־1926), קאָווגע, 1926.
עוזר פינקלשטיין — זאַמלבוך צו זיין אָנדענק, קאָוגאַס, 1938.
אברהם לוינסון — „הלאומיות היהודית" (האבטונומיה הלאומית־אישית בליטא), הספריה הציונית הקטנה, ירושלים.
דר. א. מוקדוני — „נאָכן טומל", אַ סך־הכל פון דעם קאַמף פאר יידישער אַוטאָנאָמיע אין ליטע („ווילנער טאָג" פון 1924).
מ. לאַדסקי — יידישער קהילה־וועזן אין ליטע („פּרעסע פון מערץ 1937, בוענאָס־איירעס).
דר. יעקב ראַבינזאָן — „ליטע, יידן און נאַצי. אַוטאָנאָמיע" (ענציקלאָפּעדיא יודאַיקאַ, 10־טער באַנד, בערלין).
דר. מ. סודאַרסקי — „צוקונפט", מערץ, 1939, „פּאָרווערטס" און „טאָג", 1938־1939.
דר. ש. גרינגוז — „דער עקספּערימענט פון דער יד. נאַצ. אַוטאָנאָמיע אין ליטע" (פּאָרטראָג, געהאַלטן אויף דער ייוואָ־קאָנפערענץ אין 1949).

דר. שמואל גרינהויז

דאָס לעצטע יאָר פון יידישן קיום אין ליטע

פונקט אַ וואָך נאָך דער פאַרנעמונג פון גאַנץ טשעכאָסלאָוואַקיע, זיינען דייטשישע טאַנקען געפאָרן אויף די גאַסן פון מעמל און אַ 6000 יידן זיינען געקומען צולויפן קיין קאָווגע, שאָוול, קרעטינגען.

צום ערשטן מאָל האָט מען אויף די גאַסן פון ליטווישן שטעט דערזען פּליטים, ניט קיין פרעמדע, ניט פון ווייטן בערלין אָדער פראַנקפורט, נאָר פון ליטע גופא, ליטווישיידישע פּליטים.

דעם 23טן אויגוסט, 1939, האָט ריבנטראָפּ אונטערגעשריבן אין מאָסקווע דעם סאָוועטיש־דייטשישן פּאַקט.

דעם 1טן סעפּטעמבער איז דייטשלאַנד באַפאַלן פוילן.

דעם 4טן סעפּטעמבער, 1939, האָט די ליטווישע רעגירונג דערקלערט נייטראַליטעט אין דער דייטשיש־פוילישער מלחמה.

דעם 17טן סעפּטעמבער, 1939, האָט די סאָוועטישע אַרמיי פאַרנומען ווילנע.

דעם 29טן סעפּטעמבער האָט די סאָוועטישע רעגירונג איינגעלאַדן דעם ליטווישן אויסערן מיניסטער אורבשיס קיין מאָסקווע. דעם 10טן אקטאָבער, 1939, איז צווישן ליטע און ראַטן־פאַרבאַנד אונטערגעשריבן געוואָרן אין מאָסקווע אַן אָפּמאַך, לויט וועלכן רוסלאַנד גיט איבער ליטע איר הויפּטשטאָט ווילנע. ליטע פאַרבינדט זיך מיליטעריש מיט רוסלאַנד און לאָזט אַריין סאָוועטישע גאַרניזאָנען.

דורך אָט דער אַנטוויקלונג איז ליטע אַריינגעפאַלן אין דער ספּערע פון סאָוועט־רוסלאַנד און פאַר יידן איז געשאַפן געוואָרן אַ מין אָטעם־פויזע. דייטשלאַנד איז צייטווייליק געוואָגן פאַר די יידן ניט קיין דירעקטע לעבנס־סכנה.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע האָט אין דער זעלביקער צייט געגעבן אַ שפּרונג אין דער הויך. די באַפעלקערונג, מורא האָבנדיק פאַר אַ מלחמה, האָט אָנגעהויבן אייַנצוקויפן קליידער, מכשירים, מעבל אוון אַנדערע אַרטיקלען. די סאָוועטישע גאַרניזאָנען פלעגן אייַנקויפן גרויסע סכומים סחורות. געלט איז געוואָרן „פּליסיק", די סחורה־רעזערוון — קלענער. עס האָט געשמעקט מיט אינפלאַציע. מיסחר האָט געבליט.

די קולטורעלע טעטיקייט איז געוואָרן שטאַרק אויפגעהויבן דורכן אַנשלוס פון ווילנע און דורך די טויזנטער פּוילישע פּליטים. הונדערטער יידישע שרייבער, רבנים, פאָליטישע פירער, אינטעליגענטן פון פּוילן, זיינען אַריין אין ליטע אין משך פון 1939־טן יאָר. די ליטווישע יידן האָבן זיי אויפגענומען פריינטלעך, מיט ליבע און הילף. יעדע יידישע פאַרטיי האָט צוגעקראָגן נייע ערשט־קלאַסיקע כוחות. אין קאָווגע פלעגן יידישע לעקציעס פאָקומען יעדן טאָג. שרייבער פון וואַרשע און ווילנע, ווילנער טעאַטער און לאַדזשער אַרטיסטן, באַרימטע ציוניסטן און סאָציאַליסטן פון פּוילן האָבן זיך קאָנצענטרירט אין ליטע.

אָט די אָטעם־פויזע האָט געדויערט ניט לאַנג. די פאָליטישע געשעענישן אין דער וועלט האָבן אָנגענומען

אַ שארפן טעמפּ. דעם 10טן אַפּריל, 1940, האָט דייטשלאַנד פאַרנומען דענעמאַרק און נאָרווועגיע. דעם 10טן מאי האָט זיך דייטשלאַנד אַרײַנגעריסן אין בעלגיע און האָלאַנד און באַלד דורכגעבראָכן די פראַנצויזיש־ענגלישע ליניעס. דער מערב־פראָנט איז צוזאַמענגעבראָכן. רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן גרייטן צו דער נייער סיטואַציע. סוף מאי איז דער ליטווישער פרעמיער איינגעלאַדן געוואָרן קיין מאָסקווע. דעם 14טן יוני האָט די ליטווישע מלוכה געקראָגן אַן אולטימאַטום — אַרײַנצולאָזן סאָוועטיש מיליטער און בילדן אַ נייע פראָ־סאָוועטישע רעגירונג.

דעם 15טן יוני איז פֿרעזידענט סמעטאָנאַ אנטלאָפן קיין דייטשלאַנד און סאָוועטישע מיליטער־טיילן זײַנען אַרײַן קיין ליטע. בראש פון דער נייער רעגירונג אין ליטע איז געשטאַנען דער לינקער זשורנאַליסט — יוסטאַס פּאַלעצקיס. מיטגלידער פון דער נייער רעגירונג זײַנען געווען: דער באַרימטער ליטווישער שרייבער — קרע־ווע־מיצקעוויטשיוס, דער אַמזאָליקער פּרעמיער־מיניסטער און גרויס־סוחר — ערנעסט גאַלוואַנאוסקאס, דער ליטווי־שער געזאַנגער וויטקאוסקאס, און אויך פּאַרשיידענע ליט־ווישע לינקערע זשורנאַליסטן ווי וועצלאוואס, פּאַקאר־קליס, געדווילא, מיצקוס, א. א. אין דער רעגירונג איז אויך געווען איין ייד — דר. קאגאן, דער זון פון אַ שאָקא־לאַד־פּאַבריקאַנט (טילקא). פּאָליטיש איז ער אין יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן ניט געווען אַקטיוו און ניט באַ־קאַנט. שפּעטער איז אין דער רעגירונג אַרײַן נאָך אַ ייד — חיים אַלפּעראָוויטש, אַלס אינדוסטריע־מיניסטער. פון די 85 דעפוטאַטן פון פּראָ־סאָוועטישן פּאַרלאַמענט זײַנען גע־ווען בלויז 5 יידן.

דעם 3טן אויגוסט, 1940, איז ליטע פאַרמעל געוואָרן אַ טייל פון סאָוועטן־פאַרבאַנד — די 16טע סאָוועטן־רעפּוב־ליק. עס איז באַשטימט געוואָרן אַ נייער ראַט פון פאָלקס־קאָמיסאָרן. אין אָט דער ליטווישער רעגירונג זײַנען קיין יידן מער ניט געווען. אַלפּעראָוויטש איז געוואָרן אַ שטעל־פאַרטרעטנדיקער קאָמיסאָר פאַר לאָקאַלע אינדוסטריע. דר. קאָגאַן איז אינגאַנצן אַוועק פון פּאָליטיק.

די ערשטע ליטווישע סאָוועט־רעפּובליק האָט עקזיס־טירט ניט לאַנג, פון 3טן אויגוסט 1940 ביזן 22טן יוני, 1941, ד. ה. 10 חדשים און 19 טעג.

ווי איז געווען די לאַגע פון די יידן אין דער צייט?

אַלע אַלטע יידישע פּאָליטישע אַרגאַניזאַציעס זײַנען געוואָרן ליקווידירט. די ציוניסטישע פּאַרטייען, קלובן, צייַ־טונגען זײַנען געוואָרן פאַרמאַכט. אַנדערע יידישע אַרגא־ניזאַציעס, ווי די „עזרה", „אגודת ישראל", יידישער פראָנט קעמפּער, סירקין־געזעלשאַפט, סוחרים־פאַרבאַנד א. א. וו. זײַנען אויך אָפּגעווישט געוואָרן. די יידישע פּאָלקס־בייַנק, די צענטראַל־באַנק, הילפס־קאַסעס און אַלע ווירטשאַפטלע־כע אַרגאַניזאַציעס זײַנען געוואָרן צוזאַמענגעגאָסן מיט די אַלגעמיינע בייַנק אונטער דער סאָוועטישער פירונג. די „אַרט"־שול איז געוואָרן פאַרוואַנדלט אין אַן אַלגע־מיינער פאַך־שול, נומער 5. די יידישע ביבליאָטעקן האָט מען צוזאַמענגעגאָסן מיט די אַלגעמיינע ביבליאָטעקן. אַ סך אַלטע יידישע פּאָליטישע עסקנים זײַנען געוואָרן אַרעס־טירט: למשל, דער רעדאַקטאָר פון דער „יידישע שטי־מע" — ראובן רובינשטיין, דער פאָרזיצער פון ציוניסטן־סאָציאַליסטן — לייב גאַרפינקל, פאָרזיצער פון רעוויזיאָ־ניסטן — הירש לעווין, פאָרזיצער פון יידישן פראָנט־קעמ־פער — יעקב גאָלדבערג, געוועזענער סעקרעטאַר פון אגודת הרבנים — דוד איציקאָוויטש, רעדאַקטאָר פון „דאָס וואָרט" (פּ. צ.) — דר. גרינבערג (שפּעטער אַרויסגעלאָזן). רובינשטיין איז פאַרשיקט געוואָרן קיין רוסלאַנד און איז נאָך דער מלחמה געקומען צוריק קיין פוילן, און פון דאָרט קיין מינכען, וואו ער איז געווען רעדאַקטאָר פון דער צייטונג פון צענטראַל־קאָמיטעט „אונדזער וועג". ער איז איצט אין ישראל. די איבעריקע זײַנען אַרויס פון תפיסה אין טאָג, וועז די דייטשיש־סאָוועטישע מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן, און זײַנען געווען אין קאָוונער געטאָ. גאַרפינקל איז איצט אין ישראל, גאָלדבערג איז אין דרום־אַפריקע, איציקאָוויטש איז אומגעקומען אין דאַכאָ־ער קאָנצענטראַציע־לאַגער, און הירש לעווין איז אַנטלאָפן פון געטאָ און איז געוואָרן אַרעסטירט אין רוסלאַנד.

אַ קורצע צייט איז געווען פאַרבליבן די יידישע צייי־טונג „פאָלקס־בלאַט", וואָס מען האָט שפּעטער פאַרוואַנדלט אין „קאָוונער עמעס". אויפן ווירטשאַפטלעכן געביט איז פאַרגעקומען דערזעלביקער סאָציאַלער איבערברוך, ווי אין אַלע סאָוועטישע לענדער. די פאַבריקן און די גרויסע געשעפטן זײַנען געוואָרן נאַציאָנאַליזירט. די קלייַנע גע־שעפטן זײַנען אויסגעגאַנגען פון זיך אַליין. זיי האָבן ניט געהאַט וואו איינצוקויפן און האָבן ניט געקענט קאָנקו־רירן מיט די מלוכישע געשעפטן. זיי האָבן אויך ניט געקענט צאָלן די אַרויפגעלייגטע שטייערן, דאָס באַשטימ־טע דירה־געלט און א. וו. די קלייַנע קרעמער זײַנען באַהאַנדלט געוואָרן ווי „ניט־אַרבעטנדיקע". די אינטעלי־גענץ, די פריערדיקע אָנגעשטעלטע האָבן אין גרעסטן טייל געקראָגן שטעלעס. די לאָגע פון די קלייַנע קרעמער אָבער איז געווען אַ קאָטאַסטראָפאַלע, ווייל אויף מלוכה־שטע־לעס האָט מען זיי ניט גענומען. די בעלי־מלאכות האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אַרטעלן. אַזוי ווי די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון סוחרישן עלעמענט, האָט דער סאָציאַלער איבערברוך פאַר זיי באַ־דייט אַ דעקלאַסירונג און אַ דעגראַדאַציע און זיי זײַנען שטאַרק פאַראָרעמט געוואָרן.

אויפן קולטורעלן געביט האָט זיך באַלד געמוען מערקן אַ דאָפּלטע טענדענץ. די באַטיילונג פון יידן אין דער אַלגעמיינער קולטור איז געשטיגן. עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל יידישע סטודענטן אין אוניווערזיטעט, מער יידישע לערער אין הויכשול, מער יידישע שרייבער אין ליטווישע זשורנאַלן. עס זײַנען צוגעקומען יידישע אַרטיסטן אין ליטווישן טעאַטער. די ספּעציפּיש־יידישע קולטור־אינסטיטוציעס אָבער זײַנען שטאַרק אַראָפגעזונ־קען. זיי זײַנען אַלע, אָחוץ די שולן, צוזאַמענגעגאָסן גע־וואָרן מיט די ניט־יידישע קולטור און בילדונג־אינסטיטו־ציעס. דער יידישער שול־וועזן איז געבליבן, אָבער פון העברעאיש האָט מען געמוזט אַריבערגיין אויף יידיש. דער אינטערעס פאַר ספּעציפּיש־יידישער קולטור איז

שטאַרק געפֿאַלן. די נייע לעבנס־באַדינגונגען האָבן ניט געלאָזן קיין אָרט זיך אויסצולעבן אין יידיש און אָפּגעטויט דעם דראַנג צו יידישער בילדונג און קולטור.

אין די נעכט פון 14טן מאַי ביזן 17טן יוני האָט די סאָוועטישע מאַכט אַרעסטירט און אַרויסגעשיקט קיין סיביר אַ גרויסע צאָל פון דער באַפֿעלקערונג אין ליטע: די פירער פון די פריערדיקע פֿאָליטישע פּאַרטייען און פון די מיליטעריש און ווירטשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס, — פריערדיקע הויכע באַאמטע, די העכערע באַאמטע פון דער פֿאָליציי, פּאַבריקאַנטן, גרויסע סוחרים, גרויסע לאַנד־אייגנטימער און אַנדערע.

די ליטווינער האָבן נאָך דער דייטשישער אָקופּאַציע געוואָלט אויסרעכענען די צאָל פון די אַרויסגעפירטע ליט־ווישע בירגער און האָבן לויט די אייזנבאַן־דאָקומענטן אויסגעפונען, אַז עס זיינען דורך 871 וואַגאָנעס. לויט די אינסטרוקציעס האָבן אין יעדן וואַגאָן געדאַרפט זיין 25 מענטשן. דאָס וואָלט אויסגעמאַכט — 21,756 מענטשן. אין טייל וואַגאָנעס זיינען אָבער געווען אַריינגענומען מער ווי 25 פערזאָן, קען מען זיך משער זיין, אַז די צאָל אַרויס־געשיקטע איז געווען אַ 25 טויזנט.

מען האָט, פֿאַרשטייט זיך, אויך אַרויסגעפירט אַ סך יידן. צווישן די אַרויסגעפירטע זיינען געווען ציוניסטי־שע פירער, ווי דר. בערגער, דר. לעוויטאַן, דר. משולם וואָלף, אַ גרעסערע צאָל פּאַבריקאַנטן און סוחרים און אַלערליי אָנגעשטעלטע און פּראָפעסיאָנאַלן. ווי גרויס איז געווען די צאָל אַרויסגעפירטע יידן? מענטשן, וועלכע האָבן געציילט די יידן אויף דער באַן אין קאָוונע, האָבן איבערגעגעבן, אַז אין קאָוונע איז די צאָל געווען ביי אַ 12 הונדערט. מען רעכנט, אַז ניט וויניקער זיינען געווען אין ווילנע, און אַז אין די פּראָווינץ־שטעט האָט זיך אויך צוזאַמענגעקליבן אַ היפּשע צאָל. מען קען שאַצן, אַז אַ 4000 יידן זיינען זיכער געווארן אַרויסגעפירט.

נאָך דער מלחמה האָבן ליטווישע אימיגראַנטן אין דייטשלאַנד און אמעריקע, פֿאַרטיידיקנדיק זיך קעגן דעם שווערן פּאָרווארף, אַז באַדייטנדיקע גרופּן פון ליטווי־נער־פֿאַרטיזאַנער, סטודענטן, פֿאָליציי און אונטערוועלט־מענטשן האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער אויסרא־טונג פון די ליטווישע יידן, געענטפערט מיט אַ קעגן־פּאָרווארף, אַז יידן האָבן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע פֿאַרכאַפט די „פּרנסה", די בעסטע פּאָזיציעס און אַז זיי האָבן דעפֿאַרטירט ליטווינער קיין סיביר, אַז יידישע סוחרים האָבן פון די סאָוועטן ניט געליטן, נאָר אומגע־קערט, רייך געוואָרן, און א. וו. און א. וו.

די צייטונג „נאויענאס" אין שיקאַגאָ האָט אין יאנואר 1949 געשריבן, אַז די ליטווישע און די יידישע האַלטונג צו די סאָוועטן איז געווען אַ גאַנץ פֿאַרשיידענע. בשעת די ליטווינער האָבן באַטראַכט די סאָוועטן, ווי פֿרעמדע פֿאַרשקלאַפּער, האָבן די יידן זיי באַגריסט מיט פרייד און מיט בלומען . . .

די זעלביקע „נאויענאס" האָט דעם 3טן פעברואַר, 1949 געשריבן: „פֿאַרוואָס האָט מען מורא אויסצופֿאַרשן די פראַגע, ווער האָט ערשטער אָנגעהויבן צו שיסן: די יידן אין דינסט פון קאָמוניזם — אויף ליטווינער, אָדער די ליטווינער אין דינסט פון די דייטשן — אויף יידן? אויב מיר ווילן מאַכן אַ סך־הכל, ווילן מיר זען באַשיינפּער־לעך, וויפיל ליטווינער עס זיינען געוואָרן אויסגעמאָר־דעט און ווערן נאָך היינט אויסגעמאָרדעט דורך יידישע הענט. ס׳איז דאָ אַ סך מער ליטווישע קרבנות ווי יידי־שע... עס איז אַבסאָלוט ריכטיק, אַז בשעת דער סאָ־ווטישער צייט איז ליטע געווען באַהערשט כמעט אויס־שליסלעך דורך יידן . . . רייכע יידישע פּאַבריקאַנטן האָבן פאַרנומען די העכסטע פּאָזיציעס" . . .

די ליטווישע קאָטוילישע צייטונג „דראָוגאָס" אין שי־קאַגאָ האָט דעם 6טן יאַנואַר, 1949, געשריבן: „אין דער צייט פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע האָבן די יידן פאַרכאַפט די בעסטע געשעפטן. זיי פלעגן זיך אָפּזאָגן צו טאָן פראָדוקטיווע אַרבעט און האָבן נאָר געזוכט לייכטע פרנסות, וואו מען קען דורך דער עקספלואַטא־ציע פון ליטווישן פּאָלק צוזאַמענגנבענען גרויסע עשירות. בשעת די סאָוועטן האָבן פאַרנומען ליטע, האָבן יידן קא־לאַבאָרירט מיט די קאָמוניסטן אין דער פאַרפאָלגונג און פאַרניכטונג פון ליטווישן פּאָלק. די יידן זיינען געווען די ערשטע אין פאַרפאָלגן, מאָרדן און רויבן. די יידן זיינען באַאַנגעגן אַזעלכע שרעקלעכע פאַרברעכנס, אַז די האָר שטעלן זיך קאָפּויער, ווען מען דערמאָנט זיך אָן זיי".

אין דער ברוקלינער ליטווישער צייטונג „וויעניבע" האָט מען דעם 4טן פעברואַר, 1949, געשריבן: „די ליט־ווינער האָבן אַלעמאָל געוואוסט, אַז דער קאָמוניזם קריגט זיין גרעסטע אונטערשטיצונג פון די יידן. דערפאַר האָבן זיי זיך ניט געוואונדערט, אַז גלייך נאָכן אַריינגיין פון די סאָוועטן קיין ליטע האָבן די יידן פאַרכאַפט די העכ־סטע פאָזיציעס. אָבער די ליטווינער האָבן זיך קיינמאָל ניט געקענט פאַרשטעלן, אַז די יידן וועלן זיין די ערשטע צו העלפן די רויטע תליונים אויסצומאָרדן דאָס ליטווישע פאָלק" . . .

און אפילו דער געוועזענער ליטווישער פּרעזידענט גריניאוס, איינער פון די פיינסטע פאַרטרעטער פון דעם ליטווישן פאָלק, איינער פון די וויניקע, וועלכער האָט פּראָטעסטירט קעגן דער אויסמאָרדונג פון יידן אין ליטע, האָט אין זיין אויפרוף פון 16־טן פעבואַר, 1949, געשריבן: „וועגן די עוולות וועלכע די יידן האָבן אָפּגעטאָן לגבי דעם ליטווישן פאָלק, בשעת די סאָוועטן" . . .

מיר זיינען דאָ ניט אויסן אויפצוואוויזן אַנטיסעמי־טישע ליגנס, עס גייט וועגן היסטאָרישן אמת פון די לעצטע יאָרן פון ליטווישן יידנטום. איינס איז ריכטיק: אין דער צייט פון די סאָוועטן, אין 1940, איז צווישן די ליט־ווישע יידן און דער ליטווישער אינטעלעגענץ דורכגעלאָפן אַ שוואַרצע קאַץ — אַ שוואַרצע קאַץ, וואָס איז געוואָרן רויט צוליב יידיש בלוט. עס זיינען געווען פּראָ־קאָמוניסטישע און אַנטי־קאָמוניסטישע ליטווינער, עס זיינען געווען פּראָ־קאָמוניסטישע און אַנטי־קאָמוניסטישע יידן. אָבער עס איז געווען אַ פּרינציפּיעלער אונטערשייד אין דער אַל־געמיינער באַציאונג פון דער ליטווישער אינטעליגענץ און פון ליטווישן פויער פון אין זייט, און פון דעם ליט־

ווישן יידן פון דער אַנדערער זייט צו די סאָוועטן. פאַר די יידן, אפילו די אַנטי־קאָמוניסטן, זיינען די סאָוועטן געווען דער כּה, וועלכער באַשיצט זיי פון די היטלעריש מערדער. אין דעם גרויסן שפּיל צווישן סאָוועטן און היטלערן זיינען די יידן אין דער גרויסער מאַסע געשטאַנען אויף דער זייט פון די סאָוועטן. די ליטווישע אינטעליגענץ, וועלכע האָט פאַרלאָרן, אָדער מורא געהאַט צו פאַרלירן זייערע שטעלעס און זייער השפּעה, ווי אויך דער ליטווישער פויער, וועלכער האָט מורא געהאַט צו פאַרלירן זיין אינדיווידועלן אייגנטום — זיי זיינען אין דייטשיש־סאָוועטישן קאָנפליקט אין דער מערהייט געשטאַנען אויף דער זייט פון היטלעריש דייטשלאַנד. בשעת די יידן האָבן געציטערט ביים געדאנק פון מלחמה, האָבן אָט די ליטווישע שיכטן געחלומט וועגן אַ מלחמה.

דאָס איז געווען די טיפע סיבה פון דעם שארפן אַנטיסעמיטיזם, וועלכער עס האָט זיך אויסגעבילדעט ביי געוויסע ליטווישע שיכטן אין די יאָרן 41־1940. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך אויסגעדריקט אין דער באַזונדערער שארפקייט, מיט וועלכער ליטווישע באַאמטע פלעגן דורכפירן די נאַציאָנאַליזאַציע פון יידישן פאַרמעגן אונטער די סאָוועטן. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין די ערשטע חדשים פון דער מלחמה אין דער האַלטונג פון די ליטווישע פאַרטיזאַנען, וועלכע האָבן אויסגעהרגעט טויזנטער און טויזנטער יידן, אין ווילאַמפאָלער פאָגראָם, אין די מאַסמאָרדן אויפן פאַרט 7, אין פּאָנאַר ביי ווילנע, אין שאָוול, אין זאָגער און אין צענדליקער קלייניע שטעטלעך און דערפער. די טויזנטער ליטווינער, וואָס האָבן באַשלאָסן צו לויפן, זיינען געלאָפן אין היטלער׳ס דייטשלאנד. יידן אָבער, וועו זיי האָבן געקענט לויפן, זיינען געלאָפן אין יאָפאַן, אין שאנכיי, אין אמעריקע — (דאָס וואָס האָט געטאָן דער גרעסטער טייל פון די פוי־לישע פּליטים). דערפאַר האָבן זיך 40000 ליטווישע אינטעליגענטן דערקלערט אַלס דייטשן און זיך געלאָזט רעפּאַטריאירן קיין היטלער־דייטשלאַנד. אינגאַנצן זיינען קיין דייטשלאַנד אונטער די סאָוועטן, לויטן סאָוועטיש־דייטשישן אָפּמאַך, רעפּאַטריאירט געוואָרן 55000 מאַן. אַזוי ווי אין ליטע האָבן לכתחילה געוואוינט, לויט דער סטאַטיסטיק, בערך 15000 דייטשן, מוז מען אַנעמען, אַז צום ווינציקסטן זיינען 40.000 געווען עכטע ליטווינער, שטאַטישע אינטעליגענץ.

וועגן אָט די פּראָ־דייטשישע שטימונגען פון דער ליטווישער אינטעליגענץ שרייבט אַ ליטוויש בוך, וואָס איז אין 1946 אַרויסגעגעבן געוואָרן אין קליוולאנד דורך דעם צענטראַל־קאָמיטעט פאַר ליטווישער באַפרייאונג, „ליעטוואוא טיראנו פאנטשיואסע", (ליטע אין די קייטן פון טיראַנען): „עס איז פאַרשטענדלעך, אַז ווי נאָר די סאָוועטן האָבן פאַרנומען ליטע, האָט זיך כמעט די גאַנצע ליטווישע אינטעליגענץ געווענדט מיט אירע סימפּאַטיעס און האָפענונגען צום מערב, צו דייטשלאַנד, וואָס האָט געמאַכט אויף זיי אַ שטאַרקן רושם דורך די נצחונות קעגן פוילן און פראַנקרייך. די דייטשן האָבן פאַרשפּרייט געהיימע ידיעות, אַז די סאָוועטישע אָקופּאַציע איז אַ צייטווייליקע, און דאָס האָט נאָך פאַרשטאַרקט די ליט־ווישע סימפּאַטיעס פאר דייטשלאנד און די האָפענונג, אַז אַ מלחמה מיט די סאָוועטן וועט צוריקברענגען די ליט־ווישע אומאָפּהענגיקייט. באַלד האָבן זיך אין גאַנצן לאַנד פאַרשפּרייט קלאַנגן, אַז די דייטשישע רעפּאַטריאַציע באַאמטע האָבן געקוקט אויף דער גאַנצער זאַך ווי אויף אַ צייטווייליקע, און האָבן שטילערהייט געזאָגט צו די רעפּאַטריאַנטן — איר וועט באַלד צוריקקומען. דאָס אַלץ האָט אויפגעהאַלטן די ליטווישע מאָראַל. די מענטשן האָבן געקראָגן אַ האָפענונג, אַז הגם די דייטשן זיינען אַרויסגעפאָרן, אָבער די מלחמה וועט זיך דאָך באַלד אָנהויבן". (זייטן 289־288)

אָט דער פונדאַמענטאַלער אונטערשייד פון פסיכאָ־לאָגישער אָריענטאַציע — מורא האָבן פאַר דער מלחמה און זיך טוליענען צו די סאָוועטן פון איין זייט, און וועלן די מלחמה און זיך טוליענען צו היטלער׳ס דייטשלאַנד פון דער אַנדערער זייט — איז געווען די אָביעקטיווע סיבה פון דער יידיש־ליטווישער שפּאַנונג אין לעצטן יאָר פון יידישן קיום אין ליטע.

* * *

וועו מען שליסט אָפּ דעם היסטאָרישן קאַפּיטל פון ליטווישן יידנטום און מען שרייבט וועגן לעצטן יאָר פון יידישן קיום אין ליטע, קען מען ניט פאַרבייגיין מיט פשוטן שווייגן רכילות, וועלכע די ליטווישע אַראַנזיאַ־ציעס אין אַמעריקע פאַרשפּרייטן וועגן דער האַלטונג פון ליטווישן יידן אין לעצטן יאָר פון זייער קיום.

„די יידן האָבן פאַרכאַפט אַלע הויכע שטעלעס אין סאָוועט־ליטע". דאָס איז רכילות נומער איינס.

געווים, עס זיינען געווען צוויי יידן אין צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי, מעשקופּ און ימין, אָבער עס זיינען דאָרט געווען 30, 40, אָדער 50 ליטווינער. עס איז געווען איין געהילף־פאָלקס־קאָמיסאַר א ייד (אַלפערא־ווימש), אָבער עס זיינען געווען צום ווינציקסטן 20 קא־מיסאַרן און 40 געהילפס־קאָמיסאַרן ליטווינער. געווים זיינען געווען 10 אָדער 20 אָדער 30 העכערע באַאמטע־יידן, אָבער עס זיינען געווען 100 אָדער 500 אָדער 1000 העכערע באַאמטע ליטווינער. און אויב מען באַשולדיקט יידן וועגן „הויכע שטעלעס", על אחת כמה וכמה מוז מען באַשולדיקן וועגן דעם ליטווינער, רוסן, פאָליאַקן א. א. וו.

די היטלער־מאַכט האָט אַרגאַניזירט אין ליטע בשעתה אַ ביורא צו פאַרשפּרייטן פאָגראָם־העצעס. דאָס ביורא געהייסן „ביורא צום שטודיום פון יידנטום און באַלשע־ווייזם" און זיך געפונען אין ווילנע. אין שפּיץ פון דעם ביורא זיינען געשטאַנען די ליטווינער — זענקוס, זאַבי־טיס־נעזאַביטאָוסקאס, און דער ווילנער שטאַט־טאַטע — מייאָר דאָבולעוויטשיוס. זייער אויפגאָבע איז געווען צו קלייבן נעמען פון יידן, וועלכע האָבן פאַרנומען הויכע שטעלעס בשעת דער סאָוועטישער הערשאַפט. אָט די נע־מען, מייסטנס פאַלשע, חזרן איצט איבער די ליטווישע רכילותניקעס.

„די יידן האָבן פאַרפאַלגט און דעפּאַרטירט די ליט־ווינער" — דאָס איז רכילות נומער 2.

די ליטווישע אַרגאַניזאַציעס האָבן אין זייער אייגענעם בוך „ליטע אין די קייטן פון טיראַנען", פאַרעפנטלעכט די דאָקומענטן וועגן אַרעסטן און דעפּאָרטאַציעס, און עס שטעלט זיך אַרויס, אז פאַראַנטוואָרטלעכע פירער פון די אַקציעס זיינען אַלע געווען ניט־יידן. דער ערשטער באַפעל וועגן אַרעסטן איז געגעבן און דורכגעפירט גע־וואָרן פון ליטווישן קאָמוניסטן־פירער און שעף פון דער פּאָליטישער פּאָליציי — אַנטאַנאַס סניעטשקוס, אַ ליטווינער (זייט 110). די צווייטע געניע אינסטרוקציע וועגן מאַכן די דעפּאָרטירונג־ליסטע (28טן נאָוועמבער, 1940) איז אונטערגעשריבן געווארן דורכן אינערן־קאָמי־סאַר — גוזעוויטשיוס, אַ ליטווינער (זייט 122), און די לעצטע אינסטרוקציע איז געגעבן געווארן אין יוני, 1941, דורכן קאָמיסאַר סעראָוו ניט קיין ייד (זייט 141־147).

„ליטווינער האָבן געליטן פון סאָוועטן־רעזשים, יידן האָבן פּראָפּיטירט" — איז רכילות נומער 3.

וואָס איז שייך פּאָליטישע „פאַרלוסטן", זיינען די יידישע געווען לחלוטין ניט קלענער, נאָר אפשר גרעסער, ווי די ליטווישע. אָבער יידישע פאַרטייען זיינען געווען פאַרמאַכט און אַ טייל פון די פירער אַרעסטירט. יידישע פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס זיינען געווארן פאַרמאַכט. אַ ליטווישער בולעטען *) האָט פאַרעפנטלעכט אַן אינטערע־סאַנטן דאָקומענט, אַ רוסישע אינסטרוקציע, וואָס ווייזט אָן וועלכע גרופּעס עס זיינען געווארן באַטראַכט אַלס קאָנטר־רעוואָלוציאָנערע ביי די דעפּאָרטאַציעס. פון די אָרגאַ־ניזאַציעס צווישן די ליטווינער זיינען אָנגעוויזן בלויז די „טאָוטיניקעס" און זייערע שותפותדיקע אָרגאַניזאַציעס (יאָנאי ליעטוואוא, וועלסיליניקעס, דאַרבא רומאי, געלע־זשיניס ווילקאס). מער קיינער ניט, ניט די קריסט־לעכע דעמאָקראַטן, ניט די ליאודיניקעס ניט די סאָ־ציאַל־דעמאָקראַטן.

ביי די יידן — אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען, פון רע־ויזיאָניסטן ביז לינקע פועלי ציון, דער בונד, די פראָנט־קעמפער, און אַלע זייערע פריינטלעכע אָרגאַניזאַציעס, ווי ביתר, חלוצים א. א. וו.

וואָס איז שייך מאָטעריעלע „פאַרלוסטן" ? — באַשטימט זיינען די יידישע געווען גרעסער. דער רוב מנין און בנין פון די יידן זיינען געווען סוחרים, וועלכע האָבן געמוזט אָוועקגעבן זייערע פאַרמעגנס און זייערע פרנסות. דער גרעסטער טייל פון די ליטווינער זיינען געווען פויע־רים, און זיי האָבן איינגעהאַלטן זייער אייגנטום און אָפט־מאָל נאָך פאַרגרעסערט זייערע הכנסות.

וואָס איז שייך דעפּאָרטאַציע, זיינען לויט די ליט־ווישע קוועלן געווען דעפּאָרטירט 0,9% ליטווינער. דער פּראָצענט פון די יידן איז געווען 1,5 אָדער מער.

וואָס איז שייך די קולטורעלע פאַרלוסטן, האָבן די יידן פאַרלאָרן זייערע אינסטיטוציעס מיטן אויסנאַם פון

*) Lithuanian Bulletin, Vol. III, October-November, 1945.

אַ טייל שולן און אַ טעאַטער, בשעת די ליטווינער האָבן אינגעהיט כמעט אַלע זייערע אינסטיטוציעס. אמת, זיי האָבן געמוזט בייטן דעם גייסט, אָבער דאָס האָבן געמוזט אויך די יידן.

„אין דער צייט פון ליטווישער אומאָפּהענגיקייט האָבן יידן פאַרכאַפּט די גרעסטע געשעפטן" — רכילות נומער 4.

די דערמאָנטע שיקאָגער ליטווישע צייטונג „נאו־יעגאָס" האָט פאַרעפנטלעכט דעם 28טן מערץ 1949, אַ סטאַטיסטיק פון די נאַציאָנאַליזירטע גרויסע אונטערנע־מונגען אין ליטע אין 1940.

בעלי־בתים	טעראָנעמונגען	%	טאָטאַלער ווערט אין ליטן	דורכשניט פון אַן אונטערנע־מונג אין ליטן
ליטווישע	276	40	166.594.000	603.000
יידישע	560	36	147.076.000	262.000
פּוילישע	86	9	17.323.000	201.500
דייטשישע	31	3	134.000	

דאָס באַוויזט, אַז דורכשניטלעך איז אַ גרויסע יידי־שע אונטערנעמונג געווען צוויי מאָל אַזוי גרויס ווי די אַלטע מאָל קלע־נער, ווי אַ ליטווישע, און אַז די ליטווישע באַטיילקונג אין אינדוסטריע און גרויס־האַנדל איז געווען גרעסער פון דער יידישער.

און דאָן — דער אַנטגילטיקער סך־הכל. ניט קוקנדיק אויף דעם אומקום פון די יידן, אויף די דעפּאָרטאַציעס, אויף די ליטווישע פּליטים, איז די באַפעלקערונג פון ליטע היינט, לויט דער סטאַטיסטיק וואָס די ליטווישע צייטונגען ברענגען, כמעט אַזוי גרויס, ווי זי איז געווען פאַר דער מלחמה. דאָס ליטווישע פאָלק, אין בעסערע אָדער ערגערע באַדינגונגען, עקזיסטירט. דאָס ליטווישע יידנטום איז פאַרניכטעט. דאָס איז דער סך־הכל.

אין זאָך איז סימפּטאָמאַטיש. דער אימפּעט צו באַ־שולדיקן די יידן האָט אין דער היגער ליטווישער פּרעסע זיך שטארק געהויבן, וועז די יידישע שארית הפּליטה האָט ארויסגערוקט קעגן געווייסע ליטווישע שיכטן דעם פאַר־וואורף, אַז זיי האָבן זיך באַטיילקט אין די יידן־שחיטות. ערשט דאָן, בכדי צו באַרעכטיקן די רציחות, איז אַרויפ־געקומען דער לאָזונג „איר האָט אונדז געשלאָגן". דאָס פריער ציטירטע ליטווישע בוך, וואָס באַשרייבט די גאַנצע סאָוועטישע עפּאָכע פון 1940 מיט אַ שטאַרקן צאָרן, און איז אַרויסגעגעבן געווארן אין 1946 פון די אַמעריקאַנער ליטווישע אָרגאַניזאַציעס, אויפן סמך פון אַלע דאָקומענטן וועלכע זיי האָבן געהאַט, דערמאָנט ניט מיט קיין איין וואָרט די יידן לגנאי. אומגעקערט, אַ פּאָר מאָל וועלן די יידן דערמאָנט וויי געליטענע. ערשט אין 1948 און 1949 זיינען אויפגעקומען די נייע רכילות, מיט אַ גאַנץ קלאָרן צוועק, צו פאַרטיידיקן זיך קעגן די יידישע באַשולדיקונגען.

דער יידישער קיום אין ליטע, דאָרף מען רעכענען, האָט זיך פאַרענדיקט 3 אַ זייגער אין דער נאַכט פון 21טן אויפן 22טן יוני, וועז דייטשישע עראָפּלאַנען האָבן אַראָפּגע־וואַרפן די ערשטע באָמבעס איבער קאָוונע.

דר. מאַרק ווישניצער

דער וועד ליטע, זיין סטרוקטור און די ראָליע זיינע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן

1. אויפקום פון וועד ליטע און זיין אַלגעמיינער כאַראַקטער

די אויפגעהיטע געבליבענע פראַטאַקאַלן פון דעם וועד*) הויבן זיך אָן מיט די תקנות, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרן אין דעם יאָר 1623, אין בריסק. די געשיכטע פון וועד איז אָבער אַ סך עלטער פון דער דאָטע. אין דעם פראָטאָקאָל פון דער וועד סעסיע פון 1623 האָבן מיר אָן אָנווייז אויף אַן „אַלטן פנקס" (פנקס ישן) וואָס איז, ווי עס ווייזט אויס, פאַרלאָרן געגאַנגען. אין דעם יאָר 1567 טרעטן אויף אין דעם נאָמען פון „אַלע יידישע קהילות אין דעם גרויספירשטנטום ליטע" יעקב יובילאָוויטש און רובים (ראובן) אַראָנאָוויטש מיט אַ טענה פאַר דער מאָכט וועגן דער הויכער באַשטייערונג פון די ליטווישע יידן. מיר מוזן דאָ גלייך אונטערשטרייכן, אַז אויפקלייבן די מלוכה־שטייערן צווישן די יידן איז שפּעטער געוואָרן איינע פון די עיקר־פונקציעס פון דעם וועד. אויך אויף אַנדערע געביטן פון דעם אָרגאַניזירטן געזעלשאַפטלעכן לעבן האָבן די ליטווישע יידן געהאַט זייערע פראָגראַמעס און אויספיר־אָרגאַנען נאָך פאַר דעם יאָר 1623. אַזוי, למשל, בנוגע די סיכסוכים צווישן יידישע סוחרים. דער אַנדל האָט זיך אין יענע צייטן קאָנצענטרירט אויף די ירידים און עס זיינען געשאַפן געוואָרן יידישע געריכטן, וואָס האָבן פונקציאָנירט בשעת די ירידים. די ליטווישע און וואַלינער יידישע סוחרים (ביז 1569 איז וואַלין, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, געווען פאַראייניקט מיט ליטע*) פלעגן אין זייערע סיכסוכים מיט פויליש־יידישע סוחרים אַפּעלירן צום אייגענעם ליטווישיידישן געריכט אויף די לובלינער ירידים. אין יאָר 1568 געפינען מיר שוין אַזאַ געריכט פון ליטווישע רבנים אין בריסק. פון אַ פראָגמענט פון אַן עלטערן פנקס וואָס איז פאַרפּנטלעכט געוואָרן**), איז אויך געדרונגען, אַז אַ זעלבסטשטענדיקער ליטווישער וועד זאָל שוין האָבן עקזיסטירט אין 16טן יאָרהונדערט.

ס׳איז לייכט צו פאַרשטיין, פאַרוואָס אין ליטע האָט געמוזט אויפקומען אַן אייגענער העכסטער אָרגאַן, וואָס זאָל אינספּירירן, דיריגירן און קאָנטראָלירן קהל׳שע סאָציאַל־עקאָנאָמישע און גייסטיק־קולטורעלע ענינים. די ליטווישע איידן האָבן זיך דאָך אין אַ געוויסער מאָס אונטערשיידט פון די פוילישע יידן אין זייער כאַראַקטער, לעבנשטייגער און סאָציאַלע און גייסטיקע אינטערעסן. ביידע גרופּעס יידן האָבן דערפאָר געמוזט אָנטוויקלען זייערע באַזונדערע אויטאָנאָמיע־אָרגאַנען. ניט געקוקט אויף דער לובלינער אוניע פון 1569, וואָס האָט ענגער פאַרבונדן פוילן און ליטע, זיינען די יידן פון די ביידע לענדער געבליבן סעפּאַראַטע גרופּעס. די לובלינער אוניע האָט אגב באַשטימט, אַז ליטע זאָל אויפהאַלטן איר אייגענע מלוכה־קאַסע (טרעזשורי), טריבונאַלן און אַרמיי. אין דער אָנטוויקלונג פון דער יידישער אויטאָנאָמיע איז טאַקע אייגנער פון די הויפּט־מאָמענט געווען דער פיסקאַלער. די ליטווישע יידן זיינען געווען באַשטייערט פון דער ליטווישער מלוכה־קאַסע און דער וועד האָט געטראָגן די אחריות פאַר די יידישע שטייערן אין לאָנד. און אַזוי האָבן זיך אָנטוויקלט צוויי באַזונדערע וועדים. דער פּוילישער וועד (אָדער וועד ארבע ארצות) און דער ליטווישער וועד. דער ליטווישער וועד איז געווען דער העכסטער פאָליטישער אָרגאָן אין דער אויטאָנאָמער סטרוקטור פון

*) אַ גרויסער טייל פון די פראָטאָקאָלן איז געדרוקט געוואָרן אלס הוספה אין דעם העברעאישן אָריגינאַל און אין א רוסישער איבערזעצונג אין דעם זשורנאַל „יעוורעיסקאַיא סטאַרינאַ" «Еврейская Старина», С.-Петербургъ אין 1909 און די ווייטערדיקע יאָרן. אויפן סמך פון דעם מאַטעריאַל האָב איך פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל וועגן דעם וועד ליטע אין באַנד 11 Исторія Еврейскаго Народа, מאָסקווע, 1914. דאס איז געווען דער ערשטער פאַרזוך אין אונדזער היסטאָריאָגראַפיע צו אנאליזירן אין א בריטערן פארנעם די סטרוקטור און די פונקציעס פון וועד. אין 1924 האָט שמעון דובנאָוו ארויסגעגעבען דעם גאַנצן פראָטאָקאָל פון דעם וועד: „פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדנת ליטא". קובץ תקנות ופסקים משנת שפ״ג עד שנת תקכ״א. 358 זייטן, פארלאַג „עינות", ברלין, תרפ״ה. דובנאָוו האָט געגעבן אַ לענגערע איינלייטונג צו דעם פנקס און דערגאנצט מיט הערות, פירושים און אינדעקסען (זוכצעטלן). דאס איז א מאַנומענטאל ווערק, אייגע פון די פיינסטע ארבעטן פון דעם אומפארגעסלעכן דובנאָוו. אין 1928 איז דערשינען פון י. סאַסיס: „דער יידישער סיים אין ליטע און ווייסרוסלאנד און זיין געזעצגעבערישע טעטיקייט (1623-1761) — לויט זיינע פראָטאָקאָלן", צייטשריפט, III-II, מינסק. זע אויך מיין קורצן ארטיקל: "Lithuanian Vaad," Menorah Journal, New York, April, 1931.

*) זע אין דעם בוך „ליטע" מיין אַרטיקל: „געשיכטע פון די ליטווישע יידן".

**) היילפערן, י., „ראשיתו של ועד מדינת ליטע ויחסו אל ועד ארבע ארצות", „ציון" (1937-1938). כדאי אויך צו דערמאָנען: הרכבי, א., „חמשה כתבים מפנקס המדינה דליטע בענין יחס המדינה הזאת לארבע ארצות דפוילן", האסיף 6, וואַרשא, 1893.

די יידישע קהילות אין ליטע. ער איז געווען אַ מין פאַר־לאָמענט, וואָס האָט זיך באַראָטן און אָנגענומען באַשלוסן וועגן אַלע אינערלעכע פראָבלעמען פון יידישן לעבן אין ליטע — עקאָנאָמישע, סאָציאַלע, פעדאַגאָגישע. אין דער זעלביקער צייט איז דער וועד אויך געווען דער עקזע־קוטיוו־אָרגאַן, וואָס האָט דורכגעפירט די באַשלוסן. דער וועד האָט באַשטימט, ווי די מלוכה שטייערן זאָלן פאַר־טיילט ווערן צווישן די יידישע קיבוצים פון געגענטן, קהילות, ישובים און אַנדערע גרופּעס יידן און געפירט פאַרהאַנדלונגען מיט די העכסטע מלוכה־אָרגאַנען וועגן פאַרלייכטערן דעם שטייער־יאָך אויף דער יידישער באַ־פעלקערונג. איינע פון די הויפּט־אויפגאַבעס פון וועד איז באַשטאַנען אין דעם, אַז די יידישע רעכט און אַרויסבא־קומענע פּריווילעגיעס פאר די יידן אין ליטע זאָלן אַייג־געהיט ווערן. דער וועד האָט פאַרטיידיקט די יידן קעגן בילבולים און אַכטונג געגעבן, אַז דער סיים זאָל ניט אַרויסגעבן קיין נייע גזירות אויף יידן. ער איז אויפגעטראָטן אַלס דער מליץ־יושר פאַר די אינטערעסן פון די ליטווישע יידן פאַר דער קרוין, פאַר דעם סיים, פאַר דעם העכסטן ליטווישן טריבונאַל און פאַר דער קירכלעכער מאַכט. ער האָט פאַרהאַנדלט אויך מיט דעם וועד ארבע ארצות אין פוילן און אַנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס.

2. ווירטשאַפטלעכע געזעצגעבונג פון דעם וועד

איינע פון די וויכטיקסטע פרנסות פון ליטווישן יידן־טום איז פונעם 16טן ביזן 18טן יאָרהונדערט געווען די אַרענדע פון גיטער, מילן, בראנפן־ברענעריייען, פון מלוכה־שטייערן, אָפּצאָלן פון סחורות (פאָשלינעס). אין דעם פּרט איז ליטע געווען אַנדערש ווי פוילן, וואו יידן זיינען אין פאַרלויף פון דעם 16טן יאָרהונדערט אַלץ מערער אַרויס־געשטויסן געוואָרן פון דער אַרענדע־פרנסה. דער וועד ארבע־ארצות, דער העכסטער יידישער אויטאָריטעט פון פוילן, האָט אַרויסגעגעבן תקנות, אַז יידן זאָלן זיך אַליין אָפּזאָגן פון האַלטן אַרענדעס. דער וועד ארבע ארצות פון פוילן האָט אָנגעהויבן פונקציאָנירן אין יאָר 1581 מיט אַ תקנה, וואָס האָט געוואָרנט יידן ניט אָנצונעמען אין אַרענ־דע שטייערן, מינץ אין אָפּצאָלן פון סחורות.*) דער ליט־ווישער וועד האָט, פאַרקערט, אין אַ באַשלוס פון 1623 אויפגעמונטערט יידן, זיי זאָלן אַרענדירן מלוכהשע שטייערן און אָפּצאָלן.

אין אַ גאַנצער רייַ תקנות באַהאַנדלט דער וועד פון ליטע, ווי אַזוי צו פאַרהיטן אַ צו שארפע קאָנקורענץ צווישן די יידישע אַרענדאַטערס. דער וועד האָט געזוכט צו רע־גולירן די יידישע פרנסות אַזוי, אַז זיי זאָלן זיך ניט קאָנ־צענטרירן אין די הענט פון איינצלנע רייכע יחידים, צום שאַדן פון די מיטעלערע קלאַסן. דער וועד האָט זיך אַרויסגעזאָגט קעגן יענע יידישע אַרענדאַטערס, וואָס פלעגן שליסן אַרענדע־קאָנטראַקטן אויף דעם נאָמען פון אַ פריץ, ווייל דאָס האָט גורם געווען, אַז מ׳זאָל דורכן פריץ האָבן אַ בעסערע געלעגנהייט אַרייַנצוקריגן מער קאָנ־טראַקטן, איידער די אַנדערע יידישע אַרענדאַטערס־קאָנ־דידאַטן. דער וועד האָט אויפגעפאָסט, אַז די יידישע אַרע־דאַטערס פון מלוכה־אָפּצאָלן זאָלן ניט באַרייסן די יידישע, ווי ניט־יידישע, סוחרים, ניט באַלייִדיקן זיי און ניט אָנטאָן קיין נגישות. דער וועד האָט געפסקנט, אַז די באַלייִדיקטע סוחרים זאָלן זיך וועגן צום געריכט. דער וועד איז אויסן געווען צו שטעלן די יידישע אַרענדאַטערס אונ־טער אַ געזעלשאַפטלעכן קאָנטראָל, כדי צו באַוואָרענען עס זאָל ניט זיין קיין גרונט פאַר אַ פיינטלעכער באַציאונג מצד דער ניט־יידישער באַפעלקערונג לגבי די יידישע אַרענדאַטערס. דאָס איז ניט דייטלעך אויסגעדריקט אין דער תקנה פון דעם וועד, אָבער מען קען זיך משער זיין, אַז דאָס איז געווען דער הויפּט־מאָטיוו פון דער תקנה. דער וועד האָט אויך באַשיצט די רעכט פון דעם אַרענדא־טאָר. אַזוי, למשל, האָט דער וועד באַשלאָסן, אַז דער יידישער אַרענדאַטער איז באַרעכטיקט אָנצונעמען די נויטיקע מיטלען קעגן יידישע קאָנטראָבאַנדיסטן לויט די מלוכה־געזעצן. דאָס איז, ווי מען קען זיך לייכט אָנ־שטויסן, אויך מאָטיווירט מיט דער פּאָליטיק פון וועד צו פאַרהיטן שינאָה מצד דער ניט־יידישער באַפעלקערונג צו יידן. דער וועד האָט געוואָלט אויסמיידן דעם מינדסטן חשד, אַז יידישע אַרענדאַטאַרס שאַנעווען יידישע קאָנטרא־באַנדיסטן צוליב נאַציאָנאַלע סאָלידאַריטעט־מאָטיוון.

די פּאָליטיק פון וועד טרעט נאָך בולטער אַרויס אין אַ ריי באַשלוסן, וואָס פאַרוועגן יידן צו לייַען געלט ביי פּריצים, רעגירונגס־באַאמטע, גלחים און מאָנאַסטירן אָן אַ באַזונדערער דערלויבעניש פון קהל אין יעדן אייג־צלנעם פאַל. די דאָזיקע באַשלוסן זיינען דיקטירט גע־ווען דורך די אינטערעסן פון קהל גופא, ווייל אין פאַל, ווען די יידישע בעלי־חובות פלעגן ניט אָפּצאָלן זייערע חובות, פלעגן די קרעדיטאָרן אָנקלאָגן אין די מלוכה־געריכטן די קהל־אַדמיניסטראַציעס, מאַכנדיק זיי פאַר־אַנטוואָרטלעך פאַר די באַנקראָטן פון יחידים. דאָס פלעגט פירן צו לאַנגע פּראָצעסן, וואָס פלעגן זיך פאַרענדיקן מיט פאַרמשפטן קהל צו באַצאָלן די חובות.

די וועד־תקנות האָבן, ווי מיר זעען, שטארק באַגרע־נעצט די פריוואָטע איניציאָטיוו פון דעם יידישן יחיד. זיי האָבן צומאָל געשטעלט זיינע ווירטשאַפטלעכע אונטער־נעמונגען אונטער אַ שארפן קאָנטראָל. דער וועד איז געשטאַנען ווייט פון דעם גייסט פון ווירטשאַפטלעכן ליבעראַליזם. ער איז דאָך געווען אַ פּראָדוקט פון דער מיטלאַלטערלעכער וועלט־אָרדענונג. געניי ווי דער שטאַ־טישער מיטלאַלטערלעכער מאָגיסטראַט האָט רעגולירט יעדן שריט פון די שטאָטישע בירגער, אַזוי האָט קהל און זיין העכסטער אָרגאַן, דער וועד, אַכטונג געגעבן אויף דעם יידישן יחיד, ער זאָל אין זיינע עקאָנאָמישע אונ־טערנעמונגען ניט שעדיקן דעם כלל.

דער פרינציפ פון חזקה האָט געשפילט אַ זייער וויכ־

*) „פנקס וועד ארבע ארצות". לקוטי תקנות, כתבים ורשומות, סדורים ומבוארים בידי ישראל הייליפרין, ירושלים, תש״ה, פאַ־ראַגראַף א.

טיקע ראָליע אין דעם עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין מיטלאָלטער ביזן 18טן יאָרהונדערט. אין דער סעסיע פון וועד פון 1623 איז דער ענין פון חזקה אַרומגערעדט געוואָרן באריכות. עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס אַז ווער עס האָט געהאַט אַן אַרענדע אין פאַרלויף פון פולע דריי יאָר, האָט די חזקה אויף דער אַרענדע אויף תמיד. ער קען פאַרקויפן די חזקה צו אַנדערע אָדער צייט־ווייליק „פאַרפאַכטן" (פאַרדינגען) זי. אויב דער אַרענדאַטער איז געשטאָרבן אין משך פון די דריי יאָר, גייט דער קאָנטראַקט אַריבער בירושה צו זיינע קינדער, אָבער די חזקה ירשענען זיי ניט. דער וועד האָט דערביי מתקן געווען אַ פּאָר וויכטיקע אויסנאַמען: קינדער־יורשים האַלטן איין די חזקה, אויב זיי האָבן ניט קיין אַנדערע פּרנסה־קוואַלן אַחוץ דער אַרענדע; די אלמנה פון דעם פאַרשטאָרבענעם אַרענדאַטער קען אויך אָנהאַלטן די חזקה, אויב זי קען ניט אַרויסנעמען איר אַמאָליקן נדן פון דעם נפטר'ס פאַרמעגן אַחוץ דער אַרענדע.

חזקה שיצט דעם אַרענדאַטער פון יעדער קאָנקורענץ. קיינער טאָר ניט אונטערנעמען וועלכע ניט איז שריט צו אויסדינגען די אַרענדע, וואָס האַלט אַן אַנדער יידּ. אויב אפילו די אַרענדע איז אַוועקגענומען געוואָרן דורך דעם פּריץ פון איר יידישן אַרענדאַטער און איבערגעגעבן געוואָרן צו אַ ניט־יידן, אָדער וועלן זי איז איבערגעגאַנגען אין אייגנטום צו אַן אַנדער פּריץ דורך פאַרקויף אָדער בירושה: אין די אַלע פאַלן האָט דער אורשפרינגלעכער יידישער פאַכטער אויף אַלע מאָל די חזקה אויף דער אַרענדע.

אויב מען קען פון דעם ערשטן קוק מיינען, אַז די טענדענץ פון די וועד־געזעצגעבער האָט געזאָלט פירן צו אַ מאָנאָפּאָליזאַציע פון אַרענדעס אין די הענט פון אייניקע יחידים, לערנען מיר אָבער פון אַנדערע תקנות, אַז דאָס איז ניט געווען דער פאַל. מען קען עס בולט דרינגען פון אַ תקנה, וואָס האָט פאַרבאָטן אַרענדאַטערס צו האַלטן עט־לעכע אַרענדעס אין פאַרשיידענע ערטער. העכסטנס, האָט אַן אַרענדאַטער פון איין שטאָט געמעגט האַלטן אַן אַרענדע אין אַ צווייטער שטאָט.

די פאָליטיק פון וועד איז, ווי מיר זעען, געווען צו שטאַרקן דעם מיטעלן אַרענדאַטער און אוממיגלעך מאַכן דעם אויפקום פון גרויסע אַרענדאַטערס, וואָס האָבן גע־וואָלט פאַרכאַפן אַרענדעס אין אַ סך ערטער. די פראָגע איז אָבער, צי דעם וועד האָט זיך עס אַלע מאָל איינגעגעבן.

די תקנות פון 1623 וועגן חזקה זיינען געענדערט ge־וואָרן אויף דער וועד־סעסיע פון 1637. דאָס לעבן האָט געפאָדערט ראַדיקאַלע ענדערונגען פון די תקנות, וואָס זיי־נען בשעתם אָנגענומען געוואָרן מיט אַלע באַווארעניש, אַז קיינער טאָר ניט אָנרירן זיי. דער וועד האָט זיך ge־רעכנט מיט די נייע עקאָנאָמישע באַדינגונגען און אָנגע־נומען נייע באַשלוסן, וואָס האָבן אומגעוואָרפן די פריער־דיקע תקנות. אויף דער דאָזיקער סעסיע פון 1637 איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס, אַז אין קהילות מיט 15 בעלי־

בתים און מער, מעג דער פרינציפ פון חזקה ניט אָפּגעהיט ווערן. דאָס הייסט, אויב איינער פון די בעלי־בתים האָט ניט געהאַט גענוג חיונה, האָט ער געהאַט דאָס רעכט ניט צו רעכענען זיך מיט דער חזקה פון אַן אַרענדאַטער און זיך סטאַרען צו באַקומען אַן אַרענדע, אָבער, פאַרשטייט זיך, ערשט נאָך די דריי יאָר פון דעם טערמין פון דער באַטרעפנדיקער אַרענדע. דער וועג איז דאָן געווען אָפן פאַר די צוויי קאָנקורענטן — דעם פריערדיקן אַרענדאַ־טער און דעם נייעם קאַנדידאַט. אינטערעסאַנט איז אָבער, וואָס דער וועד האָט באַשלאָסן, אַז די עקסטרע הוצאות, וואָס דער אַלטער אַרענדאַטער האָט געהאַט ביים אָפּ־שליסן זיין קאָנטראַקט, האָט געמוזט איבערנעמען דער נייער אַרענדאַטער. עס וואָלט אונדז וויט פאַרפירט אַריינ־צוגיין אין די וויטערדיקע באַשלוסן וועגן חזקה. מיט דער צייט איז קהל געווארן דער בעל־הבית איבער אַלע חזקות און האָט זיי פּשוט פאַרקויפט צו די, וואָס האָבן גענגעבן די העכסטע פּרייזן.

אָפּצאָלן פון חזקה זיינען געווארן איינע פון די דריי הויפּט־הכנסות פון קהלשן בודזשעט. די אַנטוויקלונג האָט זיך אָנגעהויבן שוין אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט. שפּעטער, ווען די שטייגערן, וואָס קהל האָט געמוזט צאָלן דער רעגירונג, האָבן געהאָלטן אין איין וואַקסן, האָט איטלעכער יידּ אין פוילן און ליטע, וואָס האָט געפּירט אַ געשעפט, אָדער געארבעט אַלס בעל־מלאכה, אָדער איז געווען אַן אָנגעשטעלטער, אַ מלמד א. אז. וו., געמוזט אויסקויפן ביי זיין קהילה דאָס רעכט פון חזקה.

די טעטיקייט פון די ליטווישיידישע סוחרים איז אויך אין אַ גרויסער מאָס רעגלאַמענטירט געוואָרן פון דעם וועד. דער וועד האָט פאַרבאָטן צו האַנדלען שבת און יום־טוב. עס איז אָבער אויך פאַרבאָטן געווען צו האַנדלען איז די וואַכן־טעג, אין די שעהען, בעת דער עולם דאַוונט אין שול. אַ ענויעם קאָנטראָל האָט דער וועד באַשטימט איבער די רעכט פון פרעמדע סוחרים — סיי פון אַנדערע שטעט, סיי פון אַנדערע לענדער. אָט די פרעמדע סוחרים, וואָס ווערן אָנגערופן „אורחים", האָבן ניט געטאָרט האַנד־לען מיט די אָרטיקע קריסטלעכע סוחרים. זיי האָבן אויך ניט געטאָרט פּעדלען מיט זייערע סחורות אַרום דער שטאָט. זיי האָבן געמעגט בלויז האַנדלען אויף די מערק. די צאָל טעג, וואָס די אורחים איז דערלויבט געווען צו פאַרווייללן אין אַ באַשטימטן אָרט, איז געווען באַגרענעצט. דורך אַזעלכע און אַנדערע תקנות איז דער וועד אויסן געווען צו באַוואָרענען די אינטערעסן פון די אָרטיקע יידישע סוחרים.

דער וועד האָט מיט אַלע מיטלען געשטערט די איינוואַנ־דערונג פון פרעמדע יידן אין ליטע. קיין פרעמדער יידּ — פוילן איז אויך באַטראַכט געוואָרן אַלס אויסלאַנד — האָט ניט געהאַט דאָס רעכט זיך איינצואָרדענען אין אַ ליטווישער שטאָט אָן דער דערלויבעניש פון אָרטיקן קהל. די עקאָנאָמישע אינטערעסן, ווי מיר זעען, האָבן געהאַט די אויבערהאַנט איבער די כלל־ישראל־אינטערעסן. אויב אַן איינגעוואַנדערטער יידּ האָט געקענט שעדיקן דעם

ווירטשאַפטלעכן מצב פון די אָרטיקע בעלי־בתים, האָט קהל ניט דערלאָזן אים זיך צו באַזעצן אין דער באַ־טרעפנדיקער קהילה. די נייַ־געקומענע יידן האָבן בשום אופן ניט געהאַט דאָס רעכט צו האַלטן אַרענדעס אין זייערע נייַע וואוינערטער אין ליטע. אויב אײנער פון זיי האָט זיך פאַרט דערשלאָגן צו אַן אַרענדע, האָט ער גע־מעגט זי אָנהאַלטן אין פאַרלויף פון דריי יאָר, אָבער אין קיין פאַל ניט האָבן אַ חזקה אויף דער אַרענדע.

די שטרעבונג צו רעגולירן דאָס וואוינרעכט אין יידישע ישובים איז ניט געווען קיין דערפינדונג פון ליט־ווישן וועד. די פראַגן פון חזקת־הישוב און חרם־הישוב האָבן שטאַרק באַשעפטיקט נאָך די מיטלאַלטערלעכע רבנישע אויטאָריטעטן און די קהילות־פירער. די פּראָ־בלעם פון חרם־הישוב איז אויפגעשוואומען נאָך פריער, אין דער צייט פון תלמוד־בבלי. די קהילות פלעגן זיך וועגן מיט שאלות צו די רבנים און ס׳איז אויסגעוואקסן אַ גרויסער געזעצגעבעריש־ער מאַטעריאל איבער דעם אינ־סטיטוט פון חרם־הישוב. דער נייַעסטער פאָרשער אויף דעם געביט, ל. ראַבינאָוויטש, פאַרגלייכט דעם חרם־הישוב מיט די קריסטלעכע סוחרים־גילדעס און האַנטווערקער־צעכן, וואָס האָבן רעגולירט די איינוואַנדערונג פון פרעמ־דע סוחרים און האַנטווערקער אין אַ געוויסער שטאט און זייער רעכט זיך צו פאַרנעמען מיט זייערע פּרא־פעסיעס אין נייַעם וואוינאָרט.*) דאָס איז אויסן געווען דער חרם־הישוב און דאָס איז אויך אויסן געווען דער וועד פון ליטע. די פאָליטיק איז די זעלביקע: שיצן די איינ־וואוינער, די תושבים קעגן אַ שטראָם פון נייַע איינוואַנ־דערער.

די וועד־סעסיע פון 1623, וואָס האָט אָנגענומען די תקנות וועגן חרם־הישוב, האָט אויך באַשלאָסן, אַז זיי זיינען חל אויך אויף די פרעמדע יידן, וואָס האָבן איינגעוואַנדערט אין ליטע פאַר 1623. באַזונדערס שאַרף איז דער וועד אַרויסגעטראָטן קעגן דער איינוואַנדערונג פון מלמדים און אומפאַרמעגלעכע יידן פון פוילן. די פרעמדע מלמדים האָבן געקענט פאַרווייַלן אין ליטע בלויז אין משך פון צוויי יאָר. אויב זיי האָבן בדעה געהאַט צו פאַרבלייבן לענגער, האָבן זיי זיך געמוזט באַזאָרגן מיט אַ געשווּאָרע־נעם בריוו (אַפּידעיוויט) פון זייערע פרויען אָדער קרובים פון פוילן, אַז זיי זיינען דערצו מסכים. וועד פון די מלמדים עס וועט ניט ביכולת זיין צוצושטעלן אַזאַ „הסכמה", זאָל פאַרטריבן ווערן און „זיין פוס טאָר מער ניט באַטרעטן ליטע און וויסרוסלאַנד". די דאָזיקע בריוו זיינען אונ־טערזוכט געוואָרן פון דעם אב־בית־דין פון דער נאָענט־סטער קהילה פון דעם גרעניץ־אָרט, דורך וואָנען דער מלמד איז אַריינגעקומען אין ליטע.

נאָך שאַרפער איז געווען די קעגן־אימיגראַציע־פּא־ליטיק פון וועד בנוגע קבצנים אָדער סתם שלעפערס, וואָס פלעגן אַרומוואַנדערן איבער גאַנץ ליטע און וויס־רוסלאַנד און אָפטאָן, ווי די וועד־פראַטאָקאָלן שטרייכן אונטער, מיאוסע מעשים. זיי פלעגן אויפטרעטן אַלס דרשנים. אַנדערע פלעגן פאַרווייַלן אין שענקען און באַר־דעלן. דער וועד האָט גוזר געווען, אַז דער דאָזיקער טיפּ איינוואַנדערער טאָר ניט געדולדעט ווערן אין לאַנד און מוז אַרויסגעיאָגט ווערן, אויב נויטיק, מיט דער הילף פון דער מאַכט.

די אויפגאַבע פון וועד איז געווען אָפּצוהיטן דעם עקא־נאָמישן קיום פון די ליטווישע יידן און צו פאַרהינדערן מיט אַלע מיטלען אַן איינוואַנדערונג פון ווירטשאַפטלעך־אומפּאַסיקע און מאַראַליש־צווייפלהאַפטע עלעמענטן. אין דעם פּרט איז דער וועד ליטע, וואָס האָט אויסגעאיבט אַ קוואַזי־מלוכהשע פונקציע, ניט געווען קיין אויסנאַם פון דער אַלגעמיינער פּראָטעקציאָניסטישער פאָליטיק פון יענע צייטן. דער וועד אויף זיין סעסיע פון 1639 באַשליסט אין אַ נייַער תקנה „וועגן די קבצנים, וואָס האַלטן אין איין קומען קיין ליטע און מאַכן שוועד דעם יידישן מצב אין לאַנד. אַזוי ווי מ׳קען עס מער ניט אַריבערטראָגן, דע־ריבער האָט דער וועד באַשלאָסן: די קהילות, וואָס זיי־נען נאָענט צו דער פוילישער גרעניץ, ווערן געוואָרנט צו שטיין אויף דער וואַך. יעדער קבצן, וואָס וועט קומען אין אַ ליטווישער קהילה און וועט ניט האָבן ביי זיך אַ קלאָרן כתב, אַז ער דאַרף חתונה מאַכן אַ טאַכטער און נויטיקט זיך אין פינאַנציעלער שטיצע פון קרובים אין ליטע, מוז צוריקגעשיקט ווערן קיין פוילן. די טראַנספּאָרט־הוצאות מוזן באַצאָלט ווערן פון דער מדינה (ד״ה פון דער קאַסע פון וועד). די קהילה וואָס וועט ניט אָפּהיטן דעם באַשלוס, זאָל באַשטראָפט ווערן מיט אַ געלט־שטראָף, דער קבצן, וואָס וועט האָבן ביי זיך אַ ריכטיקן כתב, מוז געבראַכט ווערן צום ראש־בית־דין פון דער הויפּט קהילה*) די מנהיגים פון בית־דין זאָלן געוני אויספּאָרשן, צי דער קבצן האָט קרובים (אין ליטע), וועלכע קענען אים העלפן אין זיין נויט. אויב יאָ, זאָל דער בית־דין אים געבן אַ בריוו צו די קהילות, וואו די קרובים געפינען זיך. אין דעם בריוו זאָל בפירוש שטיין געשריבן, אַז פאַר זיינע טראַנספּאָרט־הוצאות זאָל ער פון קהל׳ס געלט גאָרנישט ניט באַקומען. די הוצאות מוזן באַצאָלט ווערן פון די קרובים״.

אין 1670 ווערט דאָס פּראָבלעם פון די וואַנדערנדיקע קבצנים ווידער באַהאַנדלט פון דעם וועד, מחמת די הוצאות פון די גרעניץ־קהילות פאַר די פורן זיינען אַזוי אויס־געוואַקסן, אַז די קהילות האָבן אָפּגעלירט צום וועד וועגן הילף. זיי האָבן אָנגעוויזן, אַז „דאָס גאַנצע יידישע געלט גייט אַוועק צו באַצאָלן די גוויישע פורמאַנעס". ענדלעך האָט דער וועד, אין יאָר 1695, באַשלאָסן, אַז די קהילות טאָרן ניט באַצאָלן פאַר די פורן פון די וואַנדער־קבצנים. וועד ס׳וועט האַנדלען קעגן דעם באַשלוס, זאָל באַשטראָפט ווערן מיט אַ געלט־אָפּצאָל.

---

* Rabinowitz, L., The Herem Hayyishub. London, 1945.

*) אין יענעם יאָר, אין 1639, זיינען דריי הויפּט־קהילות געווען פאַרטראָטן אין דעם וועד: בריסק, גראָדנע און פּינסק. שפּע־טער זיינען צוגעקומען ווילנע און סלוצק.

אין צייטן אָבער פון קאַטאַסטראָפעס אויף יידן אין די נאָענטע לענדער פון ליטע, האָט דער וועד געמוזט זיך אָפזאָגן פון זיין עגאָאיסטישער אָדער פראָטעקציאָניסטישער פאָליטיק. די וועד־סעסיע פון 1649 איז געשטאַנען אונטער דעם שווערן איינדרוק פון די שוידערלעכע כמעל־ניצקי־שחיטות אין אוקראָאינע, פאָדאָליע און וואָלין. די רדיפות האָבן זיך פאַרשפרייט וויייטער קיין פוילן. צוערשט האָט דער וועד אַוועקגעשטעלט די פראָגע וועגן אויסלייזן די געפאָנגענע יידן, וואָס די טאַטערן, די פאַרבינדעטע פון כמעלניצקין, האָבן פאַרשלעפט און פאַרקויפט אַלס שקלאַפן. דער וועד באַשטימט, אַז די ישובים, וואָס פאַר־מאָגן אַ מנין יידן, מוזן זיך באַשטייערן מיט 10 גילדן, כדי אויסצולייזן איין פאַרשלעפּטע יידישע נשמה. ערטער, מיט מער ווי אַ מנין יידן, דאַרפן בייטראָגן מער.

פאַר דעם וועד איז אויך געשטאַנען דאָס פראָבלעם וועגן די יידן, וואָס, הגם זיי זיינען פאַרשוינט געבליבן פון די מערדערייען, האָבן געהאַלטן אין איין לויפן קיין ליטע. די וועד־סעסיע פון 1650 האָט באַטראַכט די לאָגע אין איר גאַנצן פאַרנעם און אנגענומען תקנות וועגן אַ הילף־אַקציע. אין דעם שווערן היסטאָרישן מאָמענט האָט דער וועד פאַרגעסן די אַלטע אַנטי־אימיגראַציע־פאָליטיק. ס׳ווערט באַשלאָסן, אַז די פּליטים פון דעם אוקראַינישן גיהנום, וואָס האָבן מיט זיך געבונג געלט־מיטלען צו דער־האַלטן זיך און אויפצובויען אַ צייטווייליקע עקזיסטענץ, מעגן זיך באַזעצן אומעטום אין ליטע און בלייבן אין לאַנד, וויניקסטנס ביז ראש השנה תי״א (1651). ווי מ׳האָט גע־קענט דערוואַרטן, וועלן זיי דעמאָלט קענען זיך אומקערן אין זייערע פריערדיקע היימען. נעמענדיק אין אַכט זייער פּליטים־מצב, — האָט דער וועד וויטער דעקרעטירט, — זאָלן די סוחרים צווישן די פּליטים צאָלן אַ קלענערן אום־זאַץ־שטייער, איידער די אָרטיקע ליטווישׁ־יידישע סוחרים. בנוגע די אומפארמעגלעכע פּליטים איז באַשלאָסן געווארן, אַז זיי מוזן אויסגעהאַלטן ווערן פון די ליטווישע קהילות אין משך פון אַ יאָר אין אַ באַשטימטער פראָפאָרציע, לויט דער גרויס פון די קהילות און די שטייערן, וואָס זיי צאָלן. וואָס מער מנינים אַ קהילה ציילט און וואָס העכער אירע שטייערן זיינען, אַלץ מער איז זי מחויב אויסצוהאַלטן פּליטים. אינזאַמע פרויען, מיידלעך און אַלטע לייט האָבן דעם פאָרצוג צו באַקומען הילף.

צום סוף אָבער פון דער החלטה וועגן דער הילף־אַקציע פון וועד ווערט דערקלערט, אַז אין אַ יאָר אַרום מוזן די עלטסטע פון וועד מיט די רבנים פון די דריי הויפּט קהילות — בריסק, גראָדנע און פינסק, — זיך באַראַטן, צי זאָל מען ניט ווידער אַוועקשטעלן שומרים פון די ליט־ווישע קהילות, וואָס זיינען נאָענט צו דער פּוילישער גרע־ניץ, אַכטונג צו געבן, אַז אומפאַרמעגלעכע עלעמענטן זאָלן ניט פאַרפלייצן דאָס לאַנד און אויף אַזאַ אופן שאַפן נייע פינאַנציעלע שווריקייטן פאַר דעם וועד.

די נאַציאָנאַלע קאַטאַסטראָפע פון 1648־1649 האָט אָבער דערשיטערט די יידישע באַפעלקערונג אין אוקראַי־נע, וואָלין, פאָדאָליע און אנדערע פּוילישע פראָווינצן. פּליטים האָבן געהאַלטן אין איין לויפן קיין ליטע און איבער די גרענעצן פון פּוילן קיין מערב־אייראָפּע. דער וועד האָט זיך געמוזט רעכענען מיט דעם גרויסן יידישן פאָלקס־אומגליק. אויף דער סעסיע פון טבת, תי״ב (1652) איז באַשלאָסן געווארן אויסצוהאַלטן 2,000 פּליטים אין לי־טע ביז כ״ח אייר פון דעם יאָר, ד״ה אין משך פון פינף חדשים. זיי זיינען פאַרטיילט געווארן צווישן אַלע קהילות. דער וועד האָט אויף דער זעלביקער סעסיע אויך באַאַנדלט אַ פּעטיציע, וואָס איז דערהאַלטן געווארן פון קאָנסטאַנ־טינאָפּאָל, אויסצולייזן די פּוילישע יידן, וואָס זיינען אַהין פאַרשלעפּט געווארן אין שקלאַפערייַ. פאַר דער פּדיון שבויים־אַקציע האָט דער וועד באַשטייערט די ליטווישע קהילות מיט באַזונדערע אָפּצאָלן.

דאָס טראַגישע בילד פון די עלנטע פּליטים ווערט געשילדערט אין דעם פּנקס פון וועד מיט די ווערטער: „זיי (די פּליטים) וואַנדערן הין און הער, פון אָרט צו אָרט. זיי זיינען בוכשטעבלעך נאַקעט, הונגעריק און דאָר־שטיק, זייער נשמה איז פאַרשוואַכט. זיי קומען אַהער אין הונדערטער און טויזנטער און אין זייער עלנט קלאָגן זיי און ווייגען און ס׳איז ניטאָ קיין סוף צו זייערע טרערן. זיי רופן: ׳דערבארעמט זיך אויף אונדז און העלפט אונדז!׳ ווער ס׳הערט דאָס אַלץ, דעם טוט וויי דאָס האַרץ. זעענדיק זייער גרויסן אומגליק, זיינען מיר דערפילט געווארן פון רחמים און האָבן באַשלאָסן צו נעמען זיי אונטער אונדזער שוץ״.

דריי יאָר שפּעטער, אין 1655, ווען די יידן אין ווייס־רוסלאַנד און ליטע זיינען פאָגראָמירט געווארן פון די מאָסקווער חיילות, וואָס זיינען אַריין אין די מדינות, האָט דער וועד באַשלאָסן אַ רעטונגס־אַקציע פאַר די געהרודפטע און צו העלפן באַפרייען פון מאָסקווער געפאַנגענשאפט פאַר־שלעפּטע יידן פון ווייסרוסלאַנד און ליטע.

3. תקנות בנוגע יוגנט־דערציאונג, סאָציאַלן שוץ, פאַמיליען־לעבן און יידישן לעבנשטייגער. — די פונקציעס פון קהל און דיסציפלין אין די קהילות

דער וועד האָט געטראָגן די גאַנצע אחריות פאַר די מלוכה־שטייערן פון די ליטווישע יידן, ער האָט אָבער געמוזט באַשטייערן דעם יידישן כלל מיט נאָך שטייערן. אָחוץ די עקסטרע־שטייערן אין צייטן פון גזירות און אום־גליקן, האָט דער וועד געמוזט נעמען פון יידן די באַשטענ־דיקע שטייערן צו דעקן די הוצאות פון די יידישע קהלשע באַדערפענישן, ווי דערציאונג, סאָציאַלן־שוץ פון שוואַכע און אָרעמע, פאַרטיידיקונג פון יידישע אינטערעסן. די פיסקאַליש טעטיקייט פון דעם וועד האָט אַוועקגענומען פון אים אַ סך צייט און כוחות. עס ווערן אָבער ניט פאַר־נאַכלעסיקט די תקנות פון דעם וועד אויף די געביטן פון דערציאונג, סאָציאַלן שוץ און דער רעגולירונג פון יידישן לעבנשטייגער און זיי אַנטפּלעקן אַ ברייט בילד פון דעם דעמאַלטדיקן יידישן לעבן.

בנוגע דעם רעליגיעזן חינוך אין דעם חדר און אין

דער ישיבה, האָט דער וועד אַלע מאָל אונטערגעשטראָכן די אומגעהיירע וויכטיקייט פון לערנען תנ"ך. די תקנה שנ"ג, וואָס איז פאַרצייכנט געוואָרן אין פּנקס פון וועד אויף דער סעסיע פון 1639, איז העכסט אינטערעסאנט אין דעם פּרט און ס'איז כדאי זי איבערצוזעצן דאָ אין יידיש. דערמאָנענדיק די רבנים אין אַלע קהילות, אַז זיי זאָלן אַכטונג געבן דערויף, אַז די ישיבה־בחורים און חדר־ייגלעך זאָלן תמיד איבערחזרן דעם לימוד פון אָנהויב ביזן סוף, באַשליסט דער וועד: „אַזוי ווי מיר האָבן געזען, אַז עס זיינען פאַראַן מלמדים, וואָס חנפענען זיך צו די פאָטערס פון די קינדער און איילן זיך אָנצוהויבן מיט זיי משניות, אייַדער די קינדער באַהערשן גרינטלעך מקרא, אַדער זיי הויבן אָן צו לערנען מיט זיי גמרא, אייַדער זיי ווייסן גוט משנה, ווערט אָנגענומען פאַלגנדיקער באַשלוס: אפילו ביי אַ יינגל, וואָס האָט אָנגעהויבן לערנען משניות, מוז די תורה ניט אָוועק פון זיין מויל. און ווען אפילו דער מלמד האָט אָנגעהויבן לערנען מיט דעם יינגל גמרא, מוז ער באַשטימען, ווינציקסטן, איין טאָג אין דער וואָך פאַר תורה. זאָל די תורה ניט אָפּגעטאָן ווערן פון דעם בחור'ס מויל, ביז ער וועט איינגעוואוינט ווערן צו פאַרטיפן זיך אין דער תורה איינער אַליין". אין די פּוילישע ישיבות זייַנען גמרא און פּוסקים געווען דער עיקר פון די לימודים, בשעת אין ליטע איז אָפּגעגעבן געוואָרן אַ וויכטיקער אָרט אויך פאַר דעם לימוד פון תנ"ך.

דער וועד האָט אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס צו דער דערציאונג פון אַרעמע קינדער. אין די 50ער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט און שפּעטער, ווען די ליטווישע און ווייסרוסישע קהילות האָבן געליטן פון די מיליטעריישע אפּעראַציעס און פאָגראָמען אין יענער צייט, קלאָגט זיך דער וועד, וואָס „דאָס תורה לערנען איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן. מחמת נויט האָבן אַ סך קהילות זיך אָפּגעזאָגט אויסצוהאַלטן ישיבות. דער וועד איז באַזאָרגט, אַז דאָס קען ברענגען דערצו, אַז דער יונגער דור וועט אויפוואַקסן אין עם־הארצות און ליידיקגייַערייַ. דאָס קען חלילה, פירן צו שטרויכלונגען און אויסגעלאָסנקייט". דער וועד באַשטימט, אַז שוועָרע עקאָנאָמישע באַדינגונגען טאָרן ניט באַפרייַען די קהילות פון די וויכטיקע פליכטן פון רעליגיעזער דערציאונג. אויף דער סעסיע פון 1662 האָט דער וועד אָנגענומען אַ ריי באַשלוסן וועגן חינוך. די קהילות, וואָס האָבן אַ רב זיינען מחויב אויסצוהאַלטן ישיבות און צו געבן שטיצע די בחורים, וואָס זיינען אין נויט. די צאָל פון די ישיבה־בחורים, וואָס מען מוז שטיצן, ווערט פעסטגעשטעלט פאַר יעדער קהילה, לויט דער פּראָפּאָרציע מיט אירע שטייער־צאָלער. יינגלעך, וואָס וויייזן ניט אַרויס קיין באַזונדערע פעאיקייטן אין די ישיבות, ווערט באַשלאָסן, זאָלן אָפּגעגעבן ווערן צו בעלי־מלאכות, זיי זאָלן זיך אויסלערנען אַ פאַך.

יונגע אַרעמע יידישע מיידלעך פלעגן זיך פאַרדינגען פאַר דינסטן. דער וועד האָט באַשלאָסן, אַז זיי טאָרן ניט אָננעמען קיין שטעלעס, אייַדער זיי ווערן אַלט 12 יאָר. דאָס געהאָלט פון דעם מיידל, האָט דער וועד פיקסירט, זאָל זיין 10 גילדן אַ יאָר און האָט געמוזט באַצאָלט ווערן פון דעם בעל־הבית אין פאָרויס. ניט דער פאָטער פון דעם מיידל און ניט דאָס מיידל אַליין האָבן באַקומען דאָס געלט, נאָר דער גבאי פון קהל, וואָס איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער אפּעקון פון דעם דינסטמיידל. דאָס געלט איז באַשטימט געוואָרן אַלס אַ טייל פון דעם שפּעטערדיקן נדן פאַר דעם מיידל. אויב זי האָט ניט געקענט גלייך געפינען קיין שטעל, האָט דער וועד געפּסקנט, אַז דער רייכסטער שטייער־צאָלער פון דער קהילה מוז זי אויפנעמען פאַר אַ דינסט. ווען די מיידלעך זיינען אַלט געוואָרן 15 יאָר, האָבן די קהילות געמוזט זיך באַמיען זיי חתונה צו מאַכן. 30 מיידלעך האָט מען געמוזט חתונה מאַכן 'עדן יאָר. די צאָל איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן די דריי הויפּט קהילות אויף אַזאַ אופן: בריסק האָט געזאָלט, חתונה צו מאַכן 12 מיידלעך, גראָדנע — 10 מיידלעך און פּינסק — 8 מיידלעך. די מיידלעך, וואָס האָבן געדינט דריי פולע יאָר ביי בעלי־בתים פון די קהילות האָבן באַקומען צוגעלייגט 25 גילדן פון קהלשן געלט ביי דער חתונה. מיידלעך, עלטער פון 15 יאָר, האָבן באַקומען צו דער חתונה די זעלביקע סומע געלט, אויב זיי האָבן אפילו ניט געדינט קיין פולע דריי יאָר.

איינע פון די הויפּט־זאָרג פון די וועד־געזעצגעבער איז געווען אָפּצוהאַלטן די ליטווישע יידן פון אַסימילאַציע מיט דער אָרומיקער ניט־יידישער וועלט: פון בלוט־אַסימילאַציע און פון רעליגיעזער. יידישע פרויען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט פּעדלערייַ, האָבן ניט געטאָרט אַרומטראָגן זייערע סחורות איינע אַליין אָדער אפילו אין קליינע גרופּעס, באַזונדערס, ווען זיי האָבן באַטראָטן די הויפּן פון די גוטבאַזיצער אָדער מענערישע קלויסטערס. די יידישע פּעדלער־פרוי האָט תמיד געמוזט באַגלייט ווערן פון איר מאַן און פון נאָך אַ פאָרהייראָטן יידן. איין יידישער מאַנסביל האָט תמיד געמוזט בלייבן לעבן איר, אויב דער אַנדערער האָט באַדאָרפט צייטווייליק אַוועקגיין. אינטערעסאַנט איז אויך אַן אָנדער באַשלוס פון וועד. אַ יידישער אָרענדאָטאָר האָט ניט געטאָרט וואוינען אין אַ פלאַץ, וואו ס'האָבן געלעבט בלויז גויים, סיידן ער האָט געהאַלטן אַ יידישן משרת, וואָס האָט געמוזט בלייבן אין שטוב, וועז דער אָרענדאָטאָר איז אַוועקגעפאָרן. די יידישע מענער, וואָס זיינען געווען פאָרהייראָט, האָבן ניט געטאָרט פאָרווילן אין קריסטלעכע שענקען.

עס זיינען פאָרגעקומען אין יענע צייטן פאַלן, אַז יידן, וואָס האָבן געמאַכט אַן הלוואה ביי גויים, פלעגן אַוועקגעבן פאַר אַ משכון זייערע פרויען, זין און טעכטער. אינעם פּנקס פון וועד פון יאָר 1623 איז פאָרצייכנט אַזאַ פאַל. מיט שוידער ווערט דערציילט, אַז איינער יעקב פון קלעצק, האָט געגעבן פאַר אַ משכון דעם קרעדיטאָר — דעם פּריץ — זיין טאָכטער. „ווי מיר האָבן זיך נאָר דערוואוסט דערפון, — לייענען מיר אין פּנקס, — האָבן מיר אים תיכף ומיד אַרייַנגעלייגט אין חרם מיט שופר־בלאָזן און פאַרלאָשענע ליכט און מיר האָבן גוזר געווען, אַז דאָס זעלביקע זאָל געטאָן ווערן אין אַלע שולן פון דער מדינה (ליטע) און אַז מען זאָל אים רודפן ביז צום לעצטן טראָפן".

צו פאַרהיטן פון אַסימילאַציע זיינען געווען אויך גע־

וועגן־עט די באַשלוסן פון וועד בנוגע קליידונג. דער וועד האָט רעגולירט שימחות ביי יידן און די מלבושים פון יידי־שע מענער און, דער עיקר, פון יידישע פרויען. די וועד־געזעצגעבער האָבן אַרויסגעוויזן אַ וואונדערלעכע קענט־ניש פון פרויען־קליידער, פרויען־צירונג, פון שטאָפן, מא־דעס, פאַסאָנען, א. אז. וו. די תקנות וועגן קליידער, טראַכטן און צירונג זיינען אין פּנקס פילצאָליק. דער וועד האָט שטרענג באַקעמפט לוקסוס צווישן יידן און געצוימט דעם דראַנג פון יידישע פרויען צו פּוצן זיך. דער וועד איז אָבער וויַיט ניט געווען אויסגעהאַלטן אין זיין אַנטי־לוק־סוס געזעצגעבונג. דער פרינציפּ אין דעם ענין קליידונג איז ניט געווען דער זעלביקער פאַר אָרעם און רייך. די אַנטי־לוקסוס געזעצן זיינען אָפט געווען מאָטיווירט ניט מיט עטישע מאָטיוון, נאָר מיט פיסקאָלישע. דער גביר, וואָס האָט געצאָלט הויכע שטייערן, האָט געמעגט טראָגן לוקסוס־קליידער. פאַר אים און זיין פאַמיליע האָבן ניט עקזיסטירט די איסורים צו קליידן זיך און פּוצן זיך אין זייד, אַטלאַס און סאַמעט, און גאָלד־שטיקער.

אָבער אין צייטן פון גרויסן נאַציאָנאַלן יידישן טרויער, ווי נאָך דער קאַטאַסטראָפע אין אוקראינע אין 1648־1649, גיט אַרויס דער וועד אַ שטרענגן פאַרבאָט ניט צו קליידן זיך אין לוקסוס־קליידער אין משך פון גאַנצע דריי יאָר. אַ יאָר צייט טאָר ניט געשפּילט ווערן אויף יידי־שע חתונות. סעודות נשואין און סעודות ברית מילה מוזן זיין באַשיידן, די צאָל פון איינגעלאַדענע געסט צו די סעודות מוז זיין קליין. דאָס ליטווישע יידנטום מוז טרויערן אויף דעם גרויסן בראָך פון די אוקראַינער און פּוילישע יידן. דאָס האָט געפּאָדערט די נאַציאָנאַלע ווירדע און נאַציאָנאַלע דיסציפּלין.

דער וועד איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע טריט און שריט פון דער יידישער געזעלשאַפט לגבי דער אַרומיקער ניט־יידישער וועלט און געמומען אויף זיך די אחריות פאַר דעם וואוילזיין פון יידישן כלל. זיינע תקנות באַרירן אַלע פראָבלעמען פון יידישן לעבן: עקאָנאָמישע, סאָציאַלע, עטישע און גייסטיק־קולטורעלע. ער רעגולירט דעם טעמפּ פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט. ער שאפט, וועט נויטיק, אַן עפענטלעכע מיינונג, אונטערדיקט אָבער, וועט דאָס האָט זיך לויט זיין מיינונג געפּאָדערט, די פאַרזוכן צו אַרגאַניזירן אַן עפענטלעכע מיינונג קעגן זיין פאָליטיק. דער וועד רעגולירט געוויסע די אַדמיניסטראַטיווע פונקציעס פון די קהילות. די קהילה פון יעדער שטאָט איז די פאַרבינדונג צווישן דעם וועד און דעם יידישן כלל. דער קהל איז פאַראַנטוואָרטלעך דערפאַר, אַז די באַשלוסן זאָלן געוויס אָפּגעהיט ווערן און ער וועלט באַשטראָפט פון וועד אויב ער טוט ניט ווי געהעריק זיין פליכט. „קיין שום קהילה טאָר ניט מאַכן קיין באַשלוס, וואָס איז געווענדט קעגן אַ תקנה פון וועד אָדער איז סותר איר". די קהילה איז די עלטערע אינסטיטוציע, וואָס האָט עקזיסטירט, אייר־דער דער וועד איז אויפגעקומען. די פאַרטרעטער פון די גרעסערע ליטווישע יידישע קהילות זיינען געווען דער וועד. אָבער באַלד ווי דער וועד האָט זיך פאַרשטאַרקט און איז געוואָרן די העכסטע צענטראַלע קערפּערשאַפט פון דעם יידישן כלל, האָט ער רעגולירט די באַשטימונגען וועגן די וואָלן פון די קהילות, זייערע פונקציעס און זייערע אויס־פיר־אָרגאַנען. ער שטעלט פעסט די התחייבותן און שכירות פון די אָנגעשטעלטע פון קהל, פון רבנים, דיינים, חזנים, שוחטים און אַנדערע.

דער וועד איז געווען שטאַרק פאַראינטערעסירט, אַז אין די קהילות זאָל הערשן אַ שטרענגע דיסציפּלין און האָט אָפט דעקרעטירט שאַרפע תקנות קעגן פאַרזוכן צו פאַרמינדערן דעם אויטאָריטעט פון קהל. די קאָלעקטיווע אַרויסטרעטונגען פון קהילה־מיטגלידער מיט אַ פאַראורטיי־לונג פון אַקטן פון קהל אָדער פון וועד איז באַטראַכט געוואָרן פון וועד ווי אַ „בונט", אַ פאַרשוועדונג. די פּערזאָנען, וואָס האָבן אנטיילגענומען אין אַזאַ „בונט", זיינען באַשטראָפט געוואָרן מיט הויכע געלט־שטראָפן פאַר דער וועד־קאַסע, זיינען אַרײַנגעלייגט געוואָרן אין חרם, זיי־נען באַרויבט געוואָרן פון זייער רעכט אויפצוטרעטן אלס עדות, אָדער צו שוועדן אין יידישן געריכט. זיי האָבן ניט געטאָרט פאַרנעמען קיין שטעלעס אין קהל און זיינען ניט אויפגערופן געוואָרן צו קריאת־התורה. מיר זעען דאָ מיט וואָס פאַר אַ האַרטקייט דער וועד האָט אונטערדריקט גע־זעלשאַפטלעכע קריטיק. פראָטעסט־אַקציעס מצד יחידים האָט דער וועד באַטראַכט ווי אַ סכנה פאַרן כלל און האָט זיי דערשטיקט אין סאָמע אָנהויב. אַזוי, למשל, האָבן מער ווי צוויי בעלי־בתים ניט געטאָרט חתמענען אַן אָנקלאָגע אָדער די פאַרדאָמונג פון וועלכן ניט איז קהלשן אָקט. דער וועד האָט חושד געווען אין בונטאַרישע פלענער, אויב אַ גרופּע יידן „האָט זיך פאַרזאַמלט פאַר דער קהל־שטוב, אויב זיי האָבן דאָס אפילו געטאָן אָן אַ פריערדיקן אָפּמאַך און אויב זיי האָבן נאָר שטיל גערעדט צווישן זיך, איידער זיי זיינען אַרײַנגעגאַנגען צו די עלטסטע פון דער קהילה". דער וועד האָט אויך פאַרבאָטן יעדע עפענטלעכע אָגיטאַציע פאַר און בשעת די וואָלן פון די פאַרשטייער פון קהל.

4. די פאַרטיידיקונג פון יידישע רעכט און קאַמף קעגן די יידן־פיינטלעכע עלעמענטן

די ליטווישע יידן זיינען געווען אָפּהענגיק פון די שטימונגען און טענדענצן, פון די פּאָליטישע און עקאָנאָמי־שע דערשיינונגען צווישן די אַרומיקע ניט־יידן. די רעכטלע־כע לאָגע פון די ליטווישע יידן איז סטאַביליזירט געוואָרן נאָך דעם צייטווייליקן גירוש פון ליטע פון 1495־1503. די גרויס־פירשטן פון ליטע האָבן פריער, און נאָך דער לוב־לינער אוניע פון 1569, באַשטעטיקט, און אָפט מאָל דער־גאַנצט, די פריווילעגיעס און רעכט פון די יידן. דער באַ־זיס פון די יידישע רעכט זיינען געווען די פריווילעגיעס, וואָס דער גרויספירשט וויטאווט האָט געגעבן די יידן פון בריסק און גראָדנע אין די יאָרן 1388 און 1389.*) די יידישע באַפעלקערונג אין ליטע איז אָבער געווען אַרום־

*) זע אין דעם בוך „ליטע" מיין אַרטיקל: „די געשיכטע פון די יידן אין ליטע".

געריגלט פון פיינטלעכע, אָפטמאָל אַגרעסיוו, יידן־הע־צערישע עלעמענטן. דאָס זיינען געווען די שטאָט־בירגער, די „מעשטשאַנעס", דער שטאָטישער בירגער־קלאַס, וואָס איז געווען פֿאָליטיש גיפירט פון די מאַגיסטראַטן און ווירטשאַפטלעך אַרגאַניזירט אין די סוחרישע גילדעס און האַנטווערקער־צעכן און האָבן געפירט קעגן יידן אַן עקאָ־נאָמישן קאַמף. די קאָטוילישע קירך האָט ניט אָפּגעלאָזט קעגן יידן אירע רעליגיעזע העצעס. די לאַנד־באַזיצער, טיטולירטע און ניט־טיטולירטע פריצים, זיינען פֿאָליטיש און ווירטשאַפטלעך געווען דער שטאַרקסטער הערשג־דיקער קלאַס און האָט אָפט געהאַט מער דעה אין מלוכה־ענינים פון דעם גרויספירשט. די באַציאונגען פון דעם אַדל צו די יידן האָבן זיך אָפט געענדערט. ווי מיר זעען פון דער געשיכטע, האָט דער ליטווישער אַדל צומאָל געפֿאָדערט, אַז די מיטגלידער פון זיין קלאַס זאָלן זיין די פֿאכטער פון די מלוכה־שטייערן און גרענעץ־אָפּצאָלן. אָבער שפּע־טער, וען דער אַדל האָט דערגרייכט זיין פֿאַרלאַנג, האָט ער אַליין אָנגעהויבן זיך באַנוצן מיט יידישע פֿאכטערס אַלס סוב־פֿאכטערס. אנדערע פריצים האָבן שטאַרק פֿאטראַני־זירט פון יידישן אַרענדאַטער. מען האָט בכלל זיך אַלץ מער באַנוצט מיט יידישע שענקערס, סוחרים און האַנט־ווערקער. דער אַדל האָט איינגעלאדן יידן זיך צו באַזעצן אויף די שטחים ערד, וואָס ער האָט פֿאַרמאָגט, און אויך אין גאסן און הייזער אין די שטעט, וואָס זיינען געווען פריי פון דער שטאָטישער יוריסדיקציע און האָבן געהערט צו די פריצים. פֿאַר יענע ליטווישע פריצים, וואָס האָבן ניט געצויגן פון די יידן קיין דירעקטן עקאָנאָמישן נוצן, איז די באַציאונג צום יידן געווען אַ פֿאָליטישע שפּיל, צי גלאָט אַ קאַפּריז־זאַך. עס זיינען פֿאַרגעקומען פיל פֿאַלן וועז פריצים האָבן, אין די שפּעטערדיקע יאָרהונדערטער, אויף דעם סיים, און דער עיקר אויף די פֿראָווינץ־סיימען, די אַזוי גערופענע „סיימיקעס", אַריינגעבראַכט יידן־פיינטלעכע גע־זעץ־פֿראָיעקטן. מען טאָר ניט פֿאַרגעסן, אַז די ליטווישע פריצים זיינען דערצויגן געווארן אין קאַטויליש שולן. נאָך אַ קורצן בלי־פֿעריאָד פון קאַלוויניסטישער רעפֿאָר־מאַציע אין 16טן י״ה איז דער יעזואיטישער אָרדן געווארן אַלץ אַ גרעסערע מאַכט אין עפענטלעכן און פריוואַטן לעבן פון ליטע. אמת ניט אַלע פריצים אין ליטע זיינען געווען אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון קעמפּעריש, פֿאַנאַטישן קאַטויליציזם. מיר ווייסן, אַז אַ היפּש צאָל פון דעם ליט־ווישן אַדל, דער עיקר צווישן די קאַלוויניסטישע פריצים, זיינען געווען מער־ווייניקער טאָלעראַנט לגבי יידן. די מערהייט פון די פריצים איז דאָך געבליבן קאַטויליש. אמת, נאָך אַ קלאַס איז געווען אין ליטע, דאָס גרויסע רוב פון דער באַפעלקערונג — דאָס פויערטום. אָבער די פויערים זיינען דאָך געווען פֿאָליטיש רעכטלאָז און ווירטשאפטלעך אונטעריאָכט, פֿאַרשקלאַפּט פון די פריצים.

אין פוילן איז די יידנפיינטלעכע קאַמפּאַניע געווען נאָך בולטער, ווי אין ליטע. די אויפגאַבע פון וועד איז געווען צו שיצן דעם יידישן כלל אין די מאַמענט, וען די שינאה האָט שטאַרקער אויסגעבראָכן און האָט געקאָנט גורם זיין אַ פֿאַרעַרגערונג אָדער אָפּשוואָכונג פון יידישן מצב. אַנטיסעמיטישע אויסברוכן קעגן יידן, כוליגאַנישע פּאָג־ראָמען זיינען געווען דאָס רוב אַרויסגערופן דורך עלילת־דם און האסטיען־שענדונג בילבולים.

אין פוילן זיינען אַזוינע בילבולים געווען אַן אָפּטע דערשיינונג, אָבער זיי האָבן אויך פֿאַסירט אין ליטע. אין די פֿאַרמאָגן, וואָס זיינען פֿאַרגעקומען אין ליטווישע שטעט, ווי אין בריסק און ווילנע, אין 17טן יאָרהונדערט, האָבן זיך אַ חוץ די שטאָטישע סוחרים און האַנטווערקער באַטייליקט די סטודענטן פון די קאַטויליש סעמינאַרן. אָנפאַלן פון די סטודענטן אויף יידן אין ליטע זיינען פֿאַר־געקומען אויך אין 18טן יאָרהונדערט. מען האָט אַזוינע עקסצעסן אָנגערופן „שילער־עלויף". אין פוילן זיינען אַזוינע אָנפאַלן דעמאָלט פֿאַרגעקומען אין אַ גרעסערער צאָל ווי אין ליטע. אָט די אַנטיסעמיטישע אַקציעס זיינען באַגלייט געווען אָדער, בעסער געזאָגט, אַרויסגערופן גע־וואָרן פון די פיל־צאָליקע יידן־העצערישע שריפטן פוז יענער צייט. אמת, דאָס רוב אַזוינע שריפטן זיינען דער־שינען אין פוילן, אָבער געלייענט האָט מען זיי אויך אין ליטע. מיר וויסן לייִדער וויניק־וואָס וועגן אַן יידישער קעגן־פֿאַרלוימדונגען־ליטעראַטור פון יענע יאָרן. די קהילות אָבער און, דער עיקר, דער וועד ארבע ארצות אין פוילן און דער וועד ליטע האָבן געפירט אַ האַרטנעקיקן קאַמף קעגן די בילבולים אויף אַנדערע אופנים.

די דערפֿאָרונג האָט געהאָט באַוויזן, אַז די אונטערגע־שטעלטע עדות אין די עלילת־דם און האָסטיען־שענדונג־פֿראָצעסן זיינען געווען קריסטלעכע דינסטן, וואָס האָבן געדינט ביי יידישע בעלי־בתים. מיט דער פֿראָבלעם פון קריסטלעכע דינסטן האָט זיך פֿאַרנומען דער וועד ליטע אויף זיין סעסיע אין 1628טן יאָר און באַשלאָסן, מ׳זאָל באַשרענקן די צאָל פון קריסטלעכע דינסטן. ס׳איז באַ־שלאָסן געווארן, אַז אין איין הויז דאַרף ניט געהאַלטן ווערן מער ווי איין קריסטלעכע דינסט,*) אויב אַפילו אין דעם הויז וואוינען דריי אָדער פיר יידישע משפחות. אויב איינער פון דעם הויז וועט דינגען אַ דינסט פאַר זיך באַ־זונדער, מוז ער באַצאָלן שטראָף און אויך קערפערלעך באַשטראָפט ווערן. די אַרענדאַטערס האָבן געמעגט האַלטן מער קריסטלעכע דינסטן, וואָרים אָן זיי האָבן זיי ניט געקענט פירן זייערע געשעפטן. די יידן, וואָס זיינען באַ־שטייערט געווארן מיט וויניקער פון פיר גראָשן פאַרן וועד, טאָרן בכלל ניט האַלטן קיין קריסטלעכע דינסט. נאַטיר־לעך אויך ניט די יידן, וואָס באַקומען קיצבה. דער וועד האָט זיך געמוזט רעכענען מיט עקאָנאָמישע מאַמענטן אַפילו ביי אַזוינע תקנות, וואָס באַרירן אַזאַ וויכטיקע פֿאָליטישע פֿראָבלעם, ווי דאָס פֿאַרהיטן פון בילבולים. מען האָט געהאַט אין זינען, אַז יידישע שונאים זאָלן ניט געפינען אַזוי לייכט דינסטן אונטערצוקויפן אָדער איינ־צוריידן, זיי זאָלן זאָגן פֿאַלש עדות. אוודאי, האָט

*) די דאָזיקע תקנה (קמ״ה) איז געווען פון די וויכטיקסטע אויפטוען אויף דער סעסיע. שפּעטער, אויף דער סעסיע פון 1637, איז אויך אָנגענומען געווארן אַן אויספירלעכע תקנה (ש״ז) וועגן דעם זעלביקן ענין.

מען געהאַט אין זינען אויך, אַז יידן זאָלן זוכן אָנצודינגען דינסטן מער פאַרטרוילעכע און ערלעכערע.

די פראַגע פון האַלטן קריסטלעכע דינסטן איז ווידער אויפגעשוואומען אויף דער סעסיע פון וועד פון 1655. דאָס מאָל איז די פראַגע באַהאַנדלט געוואָרן אין שייכות מיט אַ קיניגלעכן דעקרעט פון 1653, וואָס האָט בכלל פאַרבאָטן יידן צו אָנדינגען קריסטלעכע דינסטן. פאַררופנדיק זיך אויף דעם דעקרעט באַשליסט דער וועד, אַז אויב ס׳וועט פאַרקומען אַן אומגליק מחמת אַ פאַלשן עדות פון אַ קריסטלעכער דינסט אין איינער פון די קהילות, וועט דער וועד פריי זיין פון געמיינזאַמע אַקציעס מיט דער באַטרעפענדיקער קהילה. דער וועד איז פעסט געווען דערפאַר, אַז יידן זאָלן וואָס ווייניקער קריסטלעכע דינסטן אָנשטעלן.

צו באַקעמפן די פאַגראָמען מצד די סטודענטן פון קאַטווילישע סעמינאַרן, האָט דער וועד באַשלאָסן, אַז די קהילות זאָלן קלייבן פאָנדן, כדי צו שיקן מתנות די לערער פון די גלחים־סעמינאַרן, אַז זייערע תלמידים זאָלן ניט טשעפען די יידן. די פאָנדן האָבן אויך געמעגט אויסגענוצט ווערן צו באַצאָלן שומרים, וואָס זאָלן אָפהיטן יידישע היימען. אויב אַ קהילה איז ניט ביכולת געווען צו קלייבן די נויטיקע סומען פאַר אַזאַ פאָנד, האָט דער וועד איר אַרויסגעהאָלפן מיט אַ סובסידיע. פון דעם פראָטאָקאָל פון וועד אין 1639 דערוויסן מיר זיך, אַז ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אויסגעגעבן ביז 5.000 גילדן, כדי פּטור צו ווערן פון די שילער־געלויפן. ווייטער ווערט געזאָגט, אַז אויב די שתדלנים וועלן פּועלן, אַז אַ פאַרבאָט זאָל דעקרעטירט ווערן אין דער קאַנסטיטוציע פון סיים קעגן די „גע־לויפן״ און זיי וועלן באַריכטן דעם וועד, אַז זיי האָבן געמוזט אויסגעבן מער געלט, וועט דער וועד באַשליסן צוריקצוגעבן זיי די הוצאות פון דער וועד־קאַסע.

עס פלעגט אָפט פאַרקומען אין יענע צייטן, אַז יידישע קינדער פלעגן געגנבט און פאַרשלעפט ווערן אין קלויסטערס, וואו מען פלעגט זיי אָפשמדן אָדער צוגרייטן צום קריסטלעכן גלויבן. דער וועד האָט תמיד דורכגעפירט רעטונג־אַקציעס פאַר די פאַרשלעפטע יידישע קינדער און באוויליקט געוויסע מיטלען פאַר דעם צוועק. דער וועד האָט אויך זיך געמיט צו ראַטעוון קינדער פון אזוינע עלטערן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשמדט און האָבן געהאָט בדעה אָפּצושמדן אויך די קינדער. דאָס איז געווען אָפטמאָל פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן און היפּשע געלט־הוצאות.

די וויכטיקסטע אַרבעט אָבער פונעם וועד איז געווען צו פאַרהיטן, אַז די יידישע רעכטן, וואָס זיינען געווען פאַרזיכערט אין די גרויספירשטלעכע פריווילעגיעס, זאָלן ניט געשעדיקט אָדער אָפּגעשאָפט ווערן. דער וועד האָט דעלעגירט אויף אַ גאַנץ סיסטעמאַטישן אופן ספּעציעלע שלוחים אָדער שתדלנים צו די סיימען אין וואַרשע און צו די „סיימיקעס״ פון די פראָווינצן („וואָיעוואָדסטוועס״ און „פאָוויאַטן״). די וועד־שתדלנים האָבן געהאַט די פאַראַנטוואָרטלעכע מיסיע צו זיין אין שטענדיקן קאָנטאַקט מיט די סיים־דעלעגאַטן, אויסצוגעפינען צי עס גרייט זיך ניט נייע גזירות אויף יידן, און צו באַריכטן דעם וועד וועגן די שריט, וואָס זיי האָבן געמאַכט.

5. דער צוזאַמענשטעל פון וועד

דער וועד איז געווען צוזאַמענגעשטעלט פון צוויי קאַטעגאָריעס מיטגלידער. די ערשטע האָט אַרומגענומען יועלטלעכע מיטגלידער און די צווייטע קאַטעגאָריע איז באַשטאַנען פון רבנים. די ערשטע קאַטעגאָריע איז באַשטאַנען פון צוויי גרופּעס: 1) פון די ראשי־המדינה, אָדער עלטסטע פון די פירנדיקע קהילות פון ליטע און 2) פון די אַזוי־גערופענע משולחים, פאַרשטייער פון גלילים (קרייזן) און אינצלנע ישובים.

די ערשטע גרופּע — די ראשי המדינה — איז געווען די וויכטיקסטע. זיי זיינען געווען די געזעצגעבנדיקע און אויספירנדיקע פאַרשטייערשאַפט פון וועד. ביזן 1652 יאָר איז די דאָזיקע גרופּע באַשטאַנען פון געווייליטע פאַרטרעטער פון די קהילות פון בריסק, גראָדנע און פינסק. יעדערע פון די דריי קהילות האָט געשיקט צום וועד דריי עלטסטע מיט אַ סופר — אַ סעקרעטאַר און אַ שמש. אין דעם יאָר 1652 האָט די קהילה פון ווילנע געפאָדערט צו האָבן אירע געווייליטע פאַרטרעטער. די פאָדערונג איז אויסגעפולט געוואָרן. אָבער ס׳איז אינטערעסאַנט צו נאָכפאָלגן די פראָצעדור. צוערשט האָט מען באַוויליקט פאַר דער ווילנער קהילה איין ראש־המדינה, מיט אַכט יאָר שפּעטער — אַ צווייטן, און אין 1670 — אַ דריטן ראש המדינה. נאָך שפּעטער, אין 1687, האָט מען דערלויבט די ווילנער ראשי־המדינה צו קומען צום וועד מיט זייער אייגענעם סופר און שמש. מען זעט ווי די דריי קהילות — בריסק, גראָדנע און פינסק — האָבן מקפּיד געווען אויף זייערע פּריוילעגיעס. די ווילנער קהילה האָט געמוזט פירן אַ האַרטן קאַמף, אידער זי האָט באַקומען אַ פּלאַץ אין וועד, וואָס האָט איר געקומט אַלס אַ זייער וויכטיקן יידישן צענטער.

פערציק יאָר לאַנג — פון 1652 ביז 1691 — איז אין וועד געווען בלויז די פאַרטרעטונג פון פיר פירנדיקע קהילות, אָבער אין דעם יאָר 1691 האָבן די עלטסטע פון דער סלוצקער קהילה פאַרלאַנגט אַ פלאַץ אין וועד. זיי האָבן געטענהט: „אין פריערדיקע יאָרן איז סלוצק געווען אונטער דער הערשאַפט פון בריסק, אָבער אַזוי ווי גאָט האָט פאַרגרעסערט אונדזער קהילה און סלוצק איז געוואָרן אַ גרויסע שטאָט מיט אַ גרויסער באַפעלקערונג, האָט סלוצק דאָס רעכט צו ווערן אַ מיטגליד פון וועד״. אויף דער סעסיע פון יאָר 1692 איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז סלוצק זאָל אַריין אין וועד און אַז בריסק זאָל מער קיין שליטה ניט האָבן איבער דער קהילה פון סלוצק.

מיר מוזן דאָ געבן צו פאַרשטיין דייטלעכער אָט דעם באַשלוס פון וועד, ווי אויך די באַמערקונג וועגן בריסק אין דער טענה פון סלוצקער קהילה. אויב מיר רעדן פון פירנדיקע פינף קהילות אין ליטע, מיינען מיר ניט בלויז די קהילות פון די פינף שטעט — בריסק, גראָד־

נע, פינסק, ווילנע און סלוצק — נאָר אויך אַ גרויסע צאָל קהילות פון קלענערע שטעט און שטעטלעך און אפילו פון דערפער מיט אַ יידישער באַפעלקערונג. זיי אַלע זיי־נען געווען אונטער דעם רשות פון אָט די פינף קהילות. אין יאָר 1623, למשל, וועלן דער וועד איז בלויז באַשטאַ־נען פון די דריי קהילות בריסק, גראָדנע און פינסק, איז די אַדמיניסטראַטיווע איינטיילונג פון די יידישע ישובים אונטער דעם רשות פון די דריי, לאָמיר זאָגן, יידיש־ליט־ווישע מעטראָפּאָליעס געווען אַזוי:

א) בריסק. די קהילה פון בריסק האָט געהאַט די גרעסטע „יידישע טעריטאָריע" אונטער איר רשות. איר אײנפלוס־ספערע האָט אַרומגענומען אַ ריי קהילות און קלענערע יידישע ישובים אין דעם מערב טייל פון דער בריסקער וואָיעוואָדסטוווע און אין די וואָיעוואָדסטוועס פון נאָווואָגרודאָק, מינסק, וויטעבסק און פּלאָצק. די פּרע־טענזיעס פון בריסק זיינען, ווי עס ווייזט אויס, געגאַנגען נאָך ווייטער און האָבן זיך אויסגעשפרייט אויף אַ טייל פון ווילנער וואָיעוואָדסטוווע און אויף דער טעריטאָריע פון זאָמעט. מיט דער צייט איז אָבער די בריסקער טעריטאָ־ריע קלענער געוואָרן, מחמת אַ סך קהילות זיינען זעלבסט־שטענדיק געוואָרן. פון דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט האָט בריסק געהאַט אונטער זיך בלויז אַן ערך 20 שטעט מיט יידישע איינוואוינער, פון וועלכע מיר וועלן נאָר אָנרופן פּרוזשאַן, ווילאדאווע, קאַמענעץ־ליטאָווסק, סעלעץ, קאדנע, א. אז. וו.

ב) פּינסק. די פּינסקער קהילה האָט געהערשט אי־בער די יידן אין דעם מיזרח־טייל פון דער אַמאָליקער בריסקער וואיעוואדסטוווע. פון די שטעט מיט אַ גרעסע־רן יידישן ישוב רופן מיר דאָ אָן — קלעצק, מאזיר, בראגין, סטאָלין, כאָמסק.

ג. גראָדנע. די גראָדנער קהילה האָט אין אָנהויב געהאַט די דעה איבער די יידן פון שטח לאַנד, וואָס האָט אַרומגענומען די טראָקער וואיעוואדסטוווע, אַ טייל פון דער ווילנער וואיעוואדסטוווע און אַ טייל פון זאָמעט. אָבער ווילנע טיילט זיך אָפּ פון גראָדנע, ווי מיר האָבן אויבן געזען, אין 1652, און ווערט אַ פירנדיקע קהילה אין דעם וועד. שפּעטער קומט צו אַ שטרייט צווישן גראָדנע און זאָמעטער קהילות. דער סיכסוך פאַרענדיקט זיך מיט אַ באַשלוס, אַז דער ניעמאָן ווערט דער גרענעץ פון די צוויי „יידישע טעריטאָריעס", ד"ה גראָדנער באַ־צירק און זאָמעט. אין אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט קומען פאָר סיכסוכים צווישן גראָדנע און אַ ריי אַנדערע קהילות, וואָס זיינען געווען אונטער איר פירערשאַפט און וואָס קלייבן אויס אַלס זייער פאָרשטייער די קהילה פון אמדור. די פּוילישע מאַכט מישט זיך אָבער אַריין אין דעם סיכסוך, און גראָדנע האַלט אָן איר העגעמאָניע איבער די קהילות, וואָס האָבן זיך געוואָלט פון איר אָפּרייסן, ווי למשל, לידע, נאָווידוואָר, קאַלוואַריע, קרינקי, אָליטע.

ד) ווילנע. די קהילה פון ווילנע האָט געהאַט גאָר אַ קליינע טעריטאָריע אונטער איר רשות. אייגנטלעך נאָר די דריי פּאָרשטעט סניפּישאָק, זאַרעטשע און אַנטאָקאָל.

ה) סלוצק. די סלוצקער קהילה האָט אויך געהאַט אַן השפּעה בלויז אויף אַ קליינער טעריטאָריע. פון די קהילות אונטער איר רשות איז כדאי צו דערמאָנען די קהילות פון קאפּיל און הלוסק.

דער הויפּט עלעמענט פון וועד איז, ווי מיר האָבן געזען, באַשטאַנען פון די ראשי המדינות פון די פינף הויפּט קהילות. זיי זיינען געווען די געזעצגעבער און זיי האָבן געהאַט אַ דעה איבער אַלע ענינים פון וועד. עס איז געווען נאָך אַ קאַטעגאָריע דעלעגאַטן צום וועד, וואָס האָט זיך אָנגערופן משולחים. דאָס זיינען געווען דעלעגאַטן פון די גלילים אָדער פון אויטאָנאָמע שטעט, ווי למשל, מינסק, וואָס האָבן זיך אין פּאַרלויף פון יאָרן געמאַכט זעלבסשטענדיק פון די פינף קהילות. עס וואָלט אונדז פאַרפירט צו ווייט, אויסצוציילן די גלילים. מיר וועלן נאָר אָנרופן אייניקע פון זיי: נאָווואַרדקער גליל, סמאָרגאָ־נער גליל, מינסק און דער גליל פון מינסק, די „ווייס־רוסלענדישע סינאָגאָגע", (ווי עס האָט זיך באַצייכנט דער גרויסער גליל פון די קהילות אין ווייסרוסלאַנד, אָדער „רוס", „רוסיא", רייסן), וואָס האָט אַרומגענומען מאָהילעוו, קאָפּיס, שקלאָוו, דובראָווונע, סטאַרי־ביכאָו און אַנדערע. די גלילים פון קיידאן, בירז און ווייזשון — די דריי — האָבן געבילדעט די אַרגאַניזאַציע פון די קהילות אין דער פּראָווינץ זאָמעט (זשמוד).

די משולחים פון אָט די גלילים האָבן זיך באַטיי־ליקט אין די שטייער־באַראָטונגען פון דעם וועד. מיר ווייסן זייער גוט, וואָס פאָר אַ ראָליע בודזשעט־ענינים האָבן געשפּילט אין די קהילות. דאָס איז געווען אויך דער פאַל בנוגע דעם וועד. בעת די ראשי המדינה האָבן פאָר־טראָטן די אינטערעסן פון די פינף הויפּט־קהילות מיט די „טעריטאָריעס", וואָס זיינען געווען אונטער זייער רשות, זיינען די משולחים בייַ דער באַהאַנדלונג פון שטייער־ענינים אויפגעטראָטן אין נאָמען פון די גלילים און זעלבסטשטענדיקע שטעט.

די משולחים באַוויזן זיך אויף די סעסיעס פון וועד אַ סך שפּעטער, ערשט צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט. די משולחים האָבן פרעזענטירט צום וועד דעם בודזשעט פון זייער גליל אָדער שטאָט. דער בודזשעט האָט געמוזט געזעטמעט זיין פון דעם באַטרעפנדיקן רב (ראש־בית־דין) אויף אַן אסיפה פון די קהילה־מיטגלידער. אויב די משולחים זיינען געקומען פון אַזעלכע ערטער, וואו עס זיינען ניט געווען קיין רבנים, האָבן זיי פערזענלעך געטראָגן די אחריות פאָר דער ריכטיקייט פון דעם בוד־זשעט און גלייכצייטיק פאָר די חובות לגבי דעם וועד פון זייערע שטעט. אַ משולח האָט דערפאָר געקענט זיין נאָר אַ פאָרמעגלעכער קרעדיטפּעאיקער בעל־הבית (איש עמוד). די ערטער, וואָס האָבן געצאָלט וויניקער פון 30 גילדן, האָבן געשיקט בלויז איין משולח. נאָטירלעך האָבן די משולחים געהאַט די מיגלעכקייט צו באַריכטן וועגן דעם מצב פון זייערע ערטער. ווי עס ווייזט אויס, האָבן

זיי געהאַט נאָר אַ באַראַטונג־שטימע אין די וועד־סעסיעס, און זיינען בייגעווען בלויז אויף די זיצונגען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט בודזשעט און שטייער־פראַגן.

די ראשי־המדינות זיינען אויסגעקליבן געוואָרן אין זייערע קהילות פון די זיבן וואלמענער (די „טובי העיר"), אַזוי ווי עס זיינען געקליבן געוואָרן די פֿרנסים פון די קהילות. דער שטייגער איז געווען, אַז איין ראש־המדינה איז געווייליט געוואָרן חוה"מ פּסח, און די אַנדערע צוויי ראשי־המדינה זיינען געווייליט געוואָרן קורץ פאַר דער סעסיע פון וועד. די וואָלן זיינען צוערשט פאַרגעקומען אין בריסק. די רעזולטאַטן זיינען תיכף מיטגעטיילט געוואָרן די אַנדערע פירנדיקע קהילות, כדי מען זאָל דאַרטן בשום אופן ניט קלייבן קיין ראשי־המדינות, וואָס זיינען געווען נאָענטע קרובים פון די אויסגעקליבענע בריסקער ראשי־המדינה. אַ ראש־המדינה האָט אין קיין פאַל ניט געטאָרט זיין גלייכצייטיק אַ פרנס פון דער קהילה. דאָס איז געווען קלאָר, מחמת די ראשי־המדינה זיינען געווען די אויבערשטע אינסטאַנץ אין בער די קהילות. די וואָלן האָבן געמוזט זיין „כשר". קיין שום קויף פון שטימען האָט ניט געטאָרט פאַרקומען. אויב עס איז דערגאַנגען צום וועד, אַז אַ ראש־המדינה איז ניט ערלעך אויסגעקליבן געוואָרן, איז די טאָג־אַרדע־נונג איבערגעריסן געוואָרן און די אַנקלאָגע איז תיכף ומיד באַהאַנדלט געוואָרן. אַ ראש־המדינה, וואָס האָט אונטערגעקויפט די וואלמענער, איז שטרענג באַשטראָפט געוואָרן.

קען מען זאָגן, אַז דער גרויסער יידישער קיבוץ פון ליטע איז ווירקלעך געווען פאַרטראָטן אין זיין העכסטן אָרגאַן, דעם וועד? ווי מיר האָבן אָט־אָ געזאָגט, זיינען די ראשי־המדינות אויסגעקליבן געוואָרן פון די פירנדיקע פינף קהילות, אָבער מען האָט קיין שום ידיעות ניט וועגן דער באַטיליקונג אין די וואָלן פון די קהילות וואָס זיי־נען געווען אונטער דער ממשלה פון בריסק, גראָדנע, פּינסק, ווילנע און סלוצק. מען קען אָננעמען, אַז די קלענערע קהילות זיינען פשוט ניט אָנגעפרעגט געוואָרן.

די ראשי־המדינות זיינען געווען מחויב צו באַטיליקן זיך רעגלמעסיק אין די זיצונגען, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן באַלד נאָך שחרית. אויב אייניער פון זיי האָט ניט באַוויזן צו קומען נאָך דעם, ווי דער שמש איז געגאַנגען אים מודיע זיין, אַז די זיצונג הויבט זיך אָן, איז ער אַראָפגעזעצט געוואָרן פון זיין אָמט.

די גייסטלעכע מיטגלידער פון וועד זיינען געווען די רבנים פון די פירנדיקע קהילות. זיי פלעגן קומען מיט די ראשי־המדינות אָלע צוויי יאָר צו די פעריאָדישע סע־סיעס. אויב ס׳איז פאַרגעקומען אַן אויסערארדנטלעכע סע־סיע, דאָס הייסט, פאַר דעם סוף פון דעם צוויי־יאָריקן פעריאָד, איז דער מינהג געווען אַזאַ. ווען צוויי קהילות זיינען געווען פאַרטראָטן דורך זייערע וועלטלעכע דעלע־גאַטן און רבנים, האָבן די איבעריקע קהילות אויך גע־שיקט זייערע רבנים צו דער אסיפה. די רבנים האָבן שוין צוליב דעם אַליין געמוזט זיין ביי די אסיפות, ווייל זיי האָבן געבילדעט דעם העכסטן געריכטלעכן יידישן טריבונאל אין ליטע — נאָך דעם מוסטער פון דעם העכסטן רבנישן טריבונאַל פון די פוילישע יידן ביי דעם וועד ארבע ארצות. פאַרזיצער פון וועד האָט געקאָנט זיין אַ רב. פאַקטיש איז דער פאַרזיצער פון דער סעסיע פון 1623 — דער ערשטער לויט דעם דערהאַלטענעם פנקס פון וועד — געווען דער בריסקער אב״ד רבי מאיר, דער זון פון דעם באַוואוסטן עסקן שאול וואל, וואָס איז לויט דער פאַפולערער לעגענדע, געווען קיניג פון פוילן אַ טאָג צייט. רבי מאיר האָט געהאַט אַזאַ אויטאָריטעט אין זיין צייט, אַז ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן, אין אָנבאַטראַכט פון זיין הויכן עלטער, אָפּצוהאַלטן די וועד־סעסיעס אין בריסק, כדי ער זאָל זיך קענען אין זיי באַטיילקן.

סיי די ראשי־המדינות, סיי די רבנים האָבן באַקומען באַצאָלט פאַר דער אַרבעט אויף די וועד־סעסיעס. אין אָנהויב האָבן די בריסקער דעלעגאַטן באַקומען פון דער וועד־קאָסע 40 פוילישע גילדן אַ וואָך, בעת די גראדנער און פּינסקער דעלעגאַטן האָבן באַקומען נאָר 30 גילדן אַ וואָך. שפּעטער זיינען די אָנאָראַרן געהעכערט גע־וואָרן און געמאַכט געוואָרן גלייך פאַר אָלע דעלעגאַטן. די רבנים און ראשי־המדינה האָבן דאָן באַקומען 10 גילדן אַ וואָך — פון דעם טאָג פון זייער אָפּפאָרן צו דער סע־סיע ביז זייער צוריקקומען אַהיים. אַ חוץ דעם האָט מען זיי אומגעקערט די טראַנספּאָרטאַציע־ און אכסניה־הוצאות, אַ סכום ביז 30 גילדן. פון יאָר 1700 אָן האָבן די ראשי־המדינות באַקומען 200 גילדן א יאָר, און די רבנים 400 גילדן. דעם קאָנטראָל איבער די דאָזיקע אויסצאָלונגען האָבן געהאַט די רבנים.

6. געשעפטס־אָרדענונג פון וועד

דער וועד איז געווען די העכסטע קערפערשאַפט פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין ליטע און געווען פאַר־אַנטוואָרטלעך לגבי דער מאַכט פאַר די שטייערן פון דער יידישער באַפעלקערונג. ס׳איז דערפאַר געווען נאָ־טירלעך, אַז ער זאָל זיך פאַרזאָמלען ווען און וואו ער האָט געהאַלטן פאַר נויטיק און האָט ניט געבעטן קיין דערלוי־בעניש אויף דעם ביי דער מאַכט. אין די ערשטע 40 יאָר פון זיין געשיכטע איז דאָס טאָקע געווען אַזוי. אָבער אין יאָר 1664 איז באַשלאָסן געוואָרן אויף דער סעסיע אין זאָבלודאָוו, אַז די פינסקער ראשי־המדינה מוזן אַ פערטל יאָר פאַר דער נאָענטסטער סעסיע, וואָס האָט געזאָלט אָפּגעהאַלטן ווערן אין דער שטאָט כאָמסק, פּועלן ביי דער אַרטיקער מאַכט די דערלויבעניש דערויף, „כדי דער וועד זאָל האָבן זיין אסיפה אין רו, זיכערקייט און פרידן". דאָס, ווי עס ווייזט אויס, איז געווען אַ פרע־צעדענט פאַר קומענדיקע אסיפות. עס האָט זיך אָנטוויקלט אַ מינהג, אַז די יעניקע פון די פינף פירנדיקע קהילות, וואָס האָט באַדאַרפט צונויפרופן די סעסיע, האָט געמוזט בעטן אַ דערלויבעניש ביי דער מאַכט, און וועגן דעם באַ־צייטנס מודיע זיין די איבעריקע פיר קהילות.

באַשלוסן האָבן באַדאַרפט, ווי ווייט מיגלעך, אָנגע־

נומען ווערן איינשטימיק. אַן איינשטימיקער באַשלוס איז געווען בכל־אופן נויטיק, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אומגילטיק מאַכן אַ באַשלוס פון אַ פריערדיקער אסיפה פון וועד. געשטימט האָבן אַלע גלייך — ראשי־המדינה און רבנים. עס זיינען אָבער באַקאַנט פאַלן, ווען אַזוינע באַשלוסן זיינען אָנגענומען געוואָרן מיט אַ פשוט־ער מערהייט. די מינדערהייט האָט זיך געמוזט אונטער־וואַרפן דעם באַשלוס פון דער מאַיאָריטעט. אויב די מינ־דערהייט האָט, אַלס פּראָטעסט, פאַרלאָזן די זיצונג פון דער אסיפה, האָט דאָס קיין שום ווירקונג ניט געהאַט. די אסיפה איז אנגעגאַנגען ווייטער, די באַשלוסן פון דער אסיפה זיינען סיי ווי געווען גילטיק.

אין דער תקנה פון יאָר 1691 רעדט זיך וועגן דער אַבליגאַטאָרישקייט פון די החלטות, וואָס זיינען אָנגע־נומען ניט איינשטימיק, נאָר בלויז דורך אַ מערהייט. עס איז פאַרצייכנט אַ באַשלוס, אַז אויב איינער פון די רבנים אָדער ראשי־המדינה, האָט געמוזט אַוועקפאָרן בשעת דער סעסיע, בילדן די איבערגעבליבענע דעלעגאַטן אַן „אסיפה שלימה".

אין אָנהויב פון זיין עקזיסטענץ זיינען די סעסיעס פון דעם וועד געווען קורצע. שפעטער האָבן זיך די סע־סיעס פאַרצויגן אַלץ לענגער, ווארים די צאָל פראָבלעמען איז אויסגעוואקסן. זיי האָבן אַרומגענומען דריי געביטן: 1) געזעצגעבערישע אַרבעט, 2) פאַרטיילונג פון שטייערן און אָפּרעכענונג פון געלטער, 3) משפטים, ד״ה אָפּעלא־ציעס צום טריבונאַל פון וועד. יעדער געביט פאַר זיך האָט געפאָדערט אַ היפש ביסל צייט. אין יאָר 1687 איז באַשלאָסן געוואָרן צו פאַרלענגערן די צייט פון אַ סעסיע ביז זעקס וואָכן. די דערפאַרונג אָבער פון די שפעטער־דיקע סעסיעס האָט באַוויזן, אַז אָפילו זעקס וואָכן זיי־נען ניט גענוג. די וועד־סעסיע פון 1694 אין אָל־קעניקי, האָט זיך פאַרצויגן אַזוי לאַנג, אַז די דעלעגאַטן האָבן באַשלאָסן צו פאַרלענגערן זי אויף נאָך צוויי וואָכן, אָבער ניט מער.

7. די עקזעקוטיוו־אָרגאַנען פון וועד

די זעלביקע ראשי־המדינה, וואָס האָבן מתקן גע־ווען תקנות, האָבן אויך געטראָגן אויף זיך די התחייבות אויסצופירן די באשלוסן. קומענדיק אַהיים, אין זייער קהילה, זיינען די ראשי־המדינה ביז צו די וואַלן פון נייע ראשי מדינה, געווען מחויב דורכצופירן די באַשלוסן פון דעם וועד. „זיי מוזן — אַזוי זאָגט זיך אין פנקס — שטיין אויף דער וואַך און אכטונג געבן, אַז די באַשלוסן פון וועד זאָלן אויסגעפירט ווערן. עס איז אין זייער מאַכט צו באַשטראָפן און קנסענען מיט קערפערלעכער (עונש גוף) און געלט־שטראָף די אַלע, וואָס זיינען עובר די תקנות פון וועד. קיין פרנס, אָדער אַן אַנדער מיטגילד פון קהל, טאָר נישט שטערן זיי אָדער אַנטקעגנשטעלן זיך אין דעם פּרט פון דורכפירן די תקנות פון וועד. ווער ס׳וועט אַזוינס טאָן, זאָל באַשטראָפט ווערן מיט אַ קנס פון 100 גילדן".

אַ וויכטיקע פונקציע איז געפאַלן אויף די משולחים, וואָס האָבן באַשטימט די גרויס פון די שטייערן פאַר דעם וועד. זיי זיינען אַרומגעפאָרן איבערן גאַנצן לאַנד, האָבן אויסגעפאָרשט דאָס פאַרמעגן פון די יידן אין יעדן אָרט באַזונדער. זיי האָבן פעסטגעשטעלט פאַר יעדן גליל דעם סכום פון דעם שטייער פאַרן וועד. דעם סכום האָט מען באַשטימט לויט דער גרויס פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין יעדן קרייז. דער באַשלוס איז אָנגענומען געוואָרן אין 1628, בשעת ס׳זיינען געווען בלויז דריי יידי־שע דיסטריקטן — בריסק, גראָדנע און פינסק. זיי האָבן רעגולירט דאָס אויפקלייבן פון דעם קאָפּ־שטייער. דאָס איז געווען דער עיקרדיקער דירעקטער שטייער, וואָס די רעגירונג האָט אינגעפירט אין 1549. סוף 16טן יאָר־הונדערט איז פיקסירט געוואָרן אַ סומע פון 9000 גילדן פאַר די ליטווישע יידן. שפעטער איז די סומע אַלץ געהעכערט געוואָרן — 12.000 אין 1649, און — 60.000 גילדן אין 1720. דער וועד איז מחויב געווען אַריינצו־טראָגן דעם יערלעכן קאָפּ־שטייער אין דער ליטווישער מלוכה־קאַסע. ווי אַזוי דער וועד האָט געשאַצט יעדן יידישן שטייער־צאָלער, איז דער רעגירונג ניט אָנגעגאַנגען. ווי מען זעט איז דאָס געווען אַ העכסט קאָמפליצירטע, פאַר־אַנטוואָרטלעכע אויפגאַבע. די פולמאַכטן פון די משולחים זיינען געווען זייער בריטע. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו משפטן. אין דער אינסטרוקציע (תקנה 125 פון וועד ליטע), וואָס דער וועד האָט זיי מיטגעגעבן אויף זייער וועג, איז געווען געזאָגט, אַז „דער רייכער זאָל צאָלען מערער און דער אָרעמער ווייניקער".

ביים וועד איז איינגעפירט געוואָרן אַ שטענדיקער קאַסירער. צוערשט, אין 1664, איז באַשטימט געוואָרן איין קאַסירער וואָס איז געווען געוואָרן, אין דער וועד־טערמינאָלאָגיע, נאמן. שפעטער האָבן פונקציאָנירט צוויי נאמנים. אין זייערע הענט זיינען אַריינגעגאַנגען אַלע שטייער־סומען. זיי האָבן געהאַט כמעט דיקטאַטאָרישע פולמאַכטן. זיי האָבן געמעגט פאָדערן פון די קהילות און איינצלנע פערזאָנען מער שטייערן, אויב זיי האָבן עס געהאַלטן פאַר נויטיק אין די אינטערעסן פון וועד.

דער אַפּאַראַט פון וועד, בעת די סעסיעס, איז באַשטאַ־נען פון אַ סעקרעטאַריאַט פון פינף סעקרעטאַרן־סופרים און פינף שמשים פון די פינף פירנדיקע קהילות. די שמשים האָבן צוגעשטעלט די ראשי־המדינה און די רבנים די פארבעטונגען צו די זיצונגען. זיי האָבן אויך אַכטונג געגעבן אויף דער אָרדנונג בעת דער סעסיע און האָבן אויסגעפירט אַ ריי אַנדערע פונקציעס. אונטער דעם נאָמען „שמש", אין דער וועד־טערמינאָלאָגיע, זיינען אויך געווען באַצייכנט אַנדערע וויכטיקע עקזעקוטיוו־אָנגעשטעלטע. אַזוי, למשל, איז אין יאָר 1639 באַשטימט געוואָרן אַ שמש „מיוחד". זיין אויפגאַבע איז געווען צו זיין אין גראָדנע בשעת עס איז דאָרטן געזעסן דער ליטווישער העכסטער טריבונאל און אַכטונג געבן אויף די סיכסוכים צווישן יידן און קריסטן. דער זעלביקער שמש האָט אויך געהאַט די מיסיע צו פאָרן קיין וואַרשע און אינטערווע־

נירן דאַרט ביי די מלוכה־אינסטאַנצן מכוח יידישע ענינים. די וויכטיקע ראָליע פון דעם שמש מיוחד קען מען דרינ־גען פון דער שטאַרק־קאָמפליצירטער פֿראָצעדור ביי זיין דערווייַלונג און פון דעם פֿאַרהעלטניסמעסיק־הויכן גע־האַלט זיינעם — 400 גילדן אַ יאָר.

געווען נאָך אַנדערע שמשים פֿאַר ספּעציעלע אויפ־גאַבן. שמשים זיינען געשיקט געוואָרן אויף די ירידים אויסצוגלייכן די פֿאַרשיידענע סיכסוכים, וואָס פלעגן דאַרט פֿאָרקומען צווישן סוחרים.

צום סוף אַ פּאָר וועלטער וועגן שתדלנים, וואָס קענען כאַראַקטעריזירט ווערן אַלס די דיפּלאָמאַטישע אַגענטן פון דעם וועד און וואָס האָבן טאַקע געמוזט האָבן דיפּלאָמאַטישע פּעאיקייטן. זייער מיסיע איז געווען צו אויספֿועלן, אַז דער סיים זאָל פֿאַרמיידן אָנצונעמען גע־זעצן, וואָס ווערן באַשרענקען די רעכט פון יידן אָדער אָרויפלייגן אויף זיי נייע שווערע שטייערן. קורץ, זיי האָבן באַדאַרפט אָפּרופן גזירות קעגן יידן. דער אָפּיציעלער טיטל „שתדלן המדינה" איז דערמאָנט אין 1623. דער גלויבן אין שתדלן איז געווען שטאַרק — מען זעט עס קלאָר פון דעם וואָס די וועד־סעסיע פון 1628 האָט אָנגע־נומען בנוגע די שתדלנים.*) אָחוץ דעם האָט יעדע הויפּט־קהילה באַזונדער געשיקט איר שתדלן קיין וואַרשע. קיי־נער האָט ניט געטאָרט פֿאָרן קיין וואַרשע און אינטערווע־נירן פון אייגענער איניציאטיוו. דער וועד האָט גוזר געווען שווערע שטראָפן קעגן אומדערלויבטע אינטערוועזנצן. די שתדלנים זיינען געווען די אייניקע יידישע דיפּלאָמא־טישע פֿאַרטרעטער. אין דעם פּרט האָט, זיכער, געהערשט אין דעם ליטווישן יידנטום מער געזעלשאַפטלעכע דיס־ציפּלין, ווי אין היינטיקע צייטן, וועו יידישע קאָמיטעטן און אָרגאַניזאַציעס שיקן, ווער נאָר עס ווייל, דעלעגאַציעס אין די הויפּטשטעט און צו אינטערנאַציאָנאַלע מלוכה־קאָנפֿערענצן.

8. שטרייטיקייטן צווישן די פּירנדיקע קהילות

מיר האָבן ביז איצט אין אונדזערע אויספֿירונגען אי־בער דעם וועד זיך געשטיצט אויף זיינע פּראָטאָקאָלן. עס וואָלט געוויס געווען פּאָלש צו גלויבן, אַז דאָס אַלץ וואָס איז פֿאַרשריבן איז אויסגעפֿירט געוואָרן, אָדער אָנצונעמען, אַז אַלץ איז פּראָטאָקאָלירט געוואָרן. עס האָבן זיכער זיך אָפּגעשפּיגלט געשעענישן, וואָס זיינען מחמת פֿאַרשיי־

*) „הרימנו מעם שלשה גבורי חיל אשר להם כח לעמוד בהיכל מלך ושרים, המה יעמדו על הפקודים לשמור משמרת ועד ממלכה השרים, ולהיות עיניהם פקוחות על כל דרכי השתדלות לטובת כלל המדינה כולה ביד ה' הטובה עליהם".

(אין יידיש): דערהויבן פון פּאָלק דריי מוטיקע מענער, וואָס זאָלן זיין ביכולת אויפצוטרעטן אין פּאָלאָץ פון דעם מלך און האַרן. זיי זאָלן שטיין אויף דער וואַך און אָפּהיטן די אויפגאַבן פון ועד מדינה ליטע און זייערע אויגן זאָלן זיין אָפן אויף דעם וועג פון זייער שתדלנות לטובת דעם כלל פון דער גאַנצער מדינה.

דענע טעמים, פֿאַרשוויגן געוואָרן.*) עס זיינען געווען אויפ־געקומען מחלוקת, וואָסערע יידישע ישובים געהערן צו דער אָדער יענער פירנדיקער קהילה. עס זיינען פּאָרגע־קומען קריגעריייען וועגן דער פּאַרטיילונג פון שטייערן. אַ צייט לאַנג זיינען די קריגעריייען געפּירט געוואָרן היב־טער פֿאַרשלאָסענע טירן אין די סעסיעס פון דעם וועד. שפּעטער אָבער, אין דעם לעצטן פערטל פון 17 יאָר־הונדערט, ווערן זיי געפּירט שוין אָפן און מיט גרויס פּאָר־ביטערונג. מיר הערן פון צוזאַמענשטויסן אויף ירידים און אויף די מערק צווישן פֿאַרשטייער פון די קהילות. עס קומט אפילו צו געשלעגן, ביי וועלכע די סחורות פון די סוחרים ווערן צעריבן. די געשעענישן שעדיקן דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן אין ליטע און די מלוכהשע פינאַנצן. עס מישט זיך אַריין אין די קריגעריייען די מלוכה מאַכט. קיניג יאָן סאָביעסקי וועגדט זיך דעם 6טן מאי, 1681, צו די פיר קהילות פון בריסק, גראָדנע, פינסק און ווילנע מיט אַ פּאָרשריפט, אַז די קריגעריייען מוזן אָפּגעשטעלט ווערן, ווייל זיי זיינען פּשוט אַ „געזעלשאַפט־עכער בזיון". בשום אופן, זאָגט דער קיניג, טאָרן פּריוואַטע מענטשן דערפון ניט ליידן. די קהילות מוזן שלום מאַכן צווישן זיך אין משך פון 12 וואָכן און איבערגעבן די שטרייט־ענינים צו אַ קאָלעגיום, וואָס זאָל באַשטיין פון דריי רבנים פון ווילנע, גראָדנע און פינסק און פון דעם רב, מיט צוויי קהילה פֿאָרשטייער, פון בריסק. צו די דאָזיקע פערזאָנען ווייל דער קיניג צוגעבן נאָך דריי רבנים פון קרוין־פוילן, פון וועלכע מען קען דערוואַרטן מער אָביעק־טיוויטעט. דער וועד איז אָבער אין דעם יאָר ניט צונויפ־געפּרופן געוואָרן און די קריגעריייען האָבן זיך ניט אָפּגע־שטעלט. צווויי וווייטערדיקע שאַרפע פֿאַרשריפטן האָט גע־שיקט קיניג סאָביעסקי אין 1682, וואָס האָבן געוואָרנט די קהילות און געדראָט זיי צו באַשטראָפן מיט הויכע געלט־שטראָפן. דער וועד איז זיך צונויפגעקומען ערשט אין 1683, אָבער מיר געפינען ניט אין דעם פּראָטאָקאָל קיין וואָרט וועגן די קריגעריייען.**)

9. פּעריאָדן אין דער געשיכטע פון וועד

דער וועד ליטע האָט אָפּיציעל עקזיסטירט 138 יאָר (פון 1623 ביז 1761), אויב מען רעכנט ניט די צייט, וואָס לאָזט זיך ניט געוויס פעסטשטעלן, פון פּאָר 1623. די תקופה פון 1623 ביז 1655 איז געווען דער גלאַנץ־פּעריאָד. די גרונט־לייגנדיקע געזעצן, וואָס האָבן רעגולירט דאָס יידי־שע לעבן אַזוי ליטע, זיינען באַשלאָסן געוואָרן אויף די 15 סעסיעס, וואָס זיינען פֿאַרגעקומען אין די 32 יאָר. עס קומט אויס, אַז אין דורכשניט האָט דער וועד זיך פֿאַר־זאַמלט אין דעם משך צייט אַלע צוויי יאָר. פון 1655 ביז

*) האָניק, ז., „געשיכטע פון יידן אין פינסק", זאַמלבוך „טויזענט יאָר פינסק", ניו־יאָרק, 1941.

**) האָניק באַטראַכט דעם אויפגעם פון סלוצק אַלס אַ פינפּטע פּירנדיקע קהילה וי אַ רעזולטאַט פון די יאָרן־לאַנגע מחלוקתן. „טויזענט יאָר פינסק", ניו יאָרק, 1941.

1662 איז קיין סעסיע ניט אָפּגעהאַלטן געווָארן, מחמת דער אינוואַזיע פון די רוסישע חיילות אין ליטע (אין 1655) און צוליב דעם כאַאָטישן מצב פון לאַנד אין די פאָלגנדיקע עטלעכע יאָר.

אין יאָר 1662, וועו דאָס לאַנד האָט זיך באַרואיקט, האָט דער וועד אָנגעהויבן צו אַרבעטן אויף ס׳ניי. אָט דער צווייטער פּעריאָד פון וועד האַלט אָן ביז 1700 — כמעט 40 יאָר. דער וועד איז פאַר דער צייט צונויפקומען 14 מאָל. אין דורכשניט — איין מאָל אין דריי יאָר. די דאָזיקע תקופה פון וועד איז אינטערעסאַנט מיט די פאַרגעקומענע פאַרהאַנדלונגען און אַרויסגעגעבענע תקנות. איז דאָך נויטיק געווען אויפצובויען דאָס חרוב־געוואָרענע ליטווישע יידנטום. אין יאָר 1700 רייסט זיך ווידער איבער די קייט. אמת, קלענערע אסיפות זיינען פאַרגעקומען אין 1704 און 1710, אָבער רעגולערע וועד־סעסיעס הויבן זיך ווידער אָן ערשט אין יאָר 1720. די הפסקה פון כמעט 20 יאָר דערקלערט זיך מיט דער שוועדיש־רוסישער מלחמה און דעם בירגערקריג אין פוילן און ליטע, וואָס די מלחמה האָט אַרויסגערופן.

דער פּראָטאָקאָל פון דער סעסיע פון 1720 אין דעם פּנקס־המדינה איז בלויז טיילווייז ענלעך אויף די פּראָטאָקאָלן פון די סעסיעס פון 17טן יאָרהונדערט. די שפּעטערדיקע סעסיעס פון נאָך 1720 זיינען פאַרגעקומען גאָר זעלטן און זיינען געווען זייער קורצע. עס זיינען געווען דייטלעך די סמנים פון ירידה. דער כאַאָס און אַנאַרכיע, וואָס האָבן געהערשט אין יענע יאָרן אין דעם פּוילישליטווישן מלוכה־לעבן, האָבן אָפּגעשוואַכט דאָס יידישע קהלשע לעבן און איינגעבראַכן די יידישע געזעלשאַפטלעכע דיסציפּלין.

די סעסיע אין דער שטאָט מיר פון 1751 קאָנסטאַטירט אין אָנהויב פון דעם פּראָטאָקאָל דעם טרויעריקן פאַקט, אַז העכער דרייסיק יאָר איז ניט אָפּגעהאַלטן געווָארן קיין ריכטיקע אסיפה, וואָס זאָל באַראַטן זיך איבער די פראַגן פון יידישן לעבן. עס ווערט אָנגעוויזן אויף הפקרות אין די יידישע זיטן און אויף אַנדערע אומגעזונטע סאָציאַלע דערשיינונגען. די מירער סעסיע שטעלט מיט זיך פאָר אַ פאַרזוך צו באַנייען די געזעצגעבערישע פונקציעס פון דעם וועד און אויפצוריכטן זיין אויטאָריטעט. צען יאָר שפּעטער, אין 1761, קומט פאָר אַ נייע סעסיע פון וועד אין סלוצק, וואָס האָט אויך אָנגענומען אַ ריי וויכטיקע באַשלוסן. די סעסיע איז אָבער געווען די לעצטע אין דער געשיכטע פון וועד.

אין דעם יאָר 1764 זיינען סיי דער וועד ארבע ארצות אין פוילן סיי דער וועד ליטע אָפּגעשאַפט געוואָרן פון דער מאַכט. אין דעם יאָר האָט דאָך דער פּוילישער סיים געענדערט די סיסטעם פון דער באַשטייערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. אָנשטאָט צו באַשטייערן די יידן פון פוילן מיט אַ געוויסער סומע, אָדער קוואָטע, און די יידן פון ליטע מיט אַן אָנדער קוואָטע, און אַז די וועדים זאָלן זיין פאַראַנטוואָרטלעך יעדערער פאַר זיין קוואָטע, האָט דער סיים פון 1764 באַשלאָסן, אַז יעדער יייד, מאַנצביל אָדער פרוי, — אין עלטער העכער פון 1 יאָר, — איז מחויב צו צאָלן צוויי גילדן יערלעכן קאָפּ־שטייער דירעקט צו דער מאַכט. די מלוכה האָט דערמיט דערקלערט, אַז אַן אינסטאַנץ צווישן דער מאַכט און דעם איינצלנעם יידישן שטייער־צאָלער איז מער ניט נויטיק. דער וועד האָט פאַרלאָרן זיין עקזיסטענץ־באַרעכטיקונג אין די אויגן פון דער מלוכה, און די מלוכה האָט אים אויפגעלייזט. נאָך דעם יאָר 1764 זיינען אָפּילו פאַרגעקומען צוזאַמענפאָרן פון די גלילים און קהילות, וואָס האָבן זיך באַראַטן וועגן אינעווייניקסטע יידישע ענינים, אָבער זיי האָבן מער ניט געהאַט דעם באַטייט פון די רעגולערע סעסיעס פון די וועדים. פוילן איז דעמאָלט שוין געשטאַנען אויפן שוועל פון איר ליקווידאַציע אָלס אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה. די יידישע באַפעלקערונג פון דער פּויליש־ליטווישער מדינה איז אַריבער אין רשות פון רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסן אין די דריי צעטיילונגען פון פוילן אין די יאָרן 1772, 1793 און 1795. דאָס האָט אויך גורם געווען צו דער ליקווידירונג פון די גלילים־צוזאַמענפאָרן אין ליטע.

10. די אויטאָנאָמיע־אָרגאַניזאַציע פון די קהילות־זאַמעט

פון אַלע גלילים (קרייזן) אָרגאַניזאַציעס האָבן די לעצנסטע צייט פונקציאָנירט די קהילות־אָרגאַניזאַציעס פון זאַמעט — כמעט גאַנצע צוואַנציק יאָר נאָך דער ליקווידאַציע פון וועד ליטע. אין דעם פּראָטאָקאָל פון דער ערשטער סעסיע פון וועד ליטע, וואָס איז פאַרגעקומען אין בריסק אין 1623, ווערט דערמאָנט אין די רשימות פון די קאָפּ־שטייער־צאָלנדיקע קהילות — טראָק. אין שפּעטערדיקע פּראָטאָקאָלן ווערט עטלעכע מאָל דערמאָנט זאַמעט, אָבער קיין דירעקטע באַציאונג בנוגע שטייעריינציאָלונגען האָט זאַמעט מיט דעם וועד ניט געהאַט, אַ חוץ דער פאַרמיטלונג פון ווילנע. אַ בולטערן באַגריף פון אַ יידישן ישוב אין זאַמעט באַקומען מיר ערשט פון אַ נאָטיץ אין פּראָטאָקאָל פון דער וועד־סעסיע פון 1652. דאָ ווערט פאַרשריבן, אַז די יידן אין די שטעט און דערפער פון דעם געביט זאַמעט זיינען שולדיק דער קאָסע פון וועד 2380 און אַ האַלבן גילדן. בשעת ווילנע איז שפּטער, אין 1655, אָקופירט געוואָרן פון די מאָסקווער חיילות און ווילנער יידן האָבן שטאַרק געליטן, איז זאַמעט געקומען אין דירעקטן קאָנטאַקט מיט בריסק. בריסקער עסקנים, איינשליסנדיק דעם אב״ד פון בריסק, פלעגן פאָרן קיין זאַמעט אינצוואָרדענען אירע כלל־ און שטייער־ענינים. זאַמעטער משולחים פלעגן אויך פאָרן קיין בריסק צו די אסיפות פון וועד אָפּצוגעבן חשבון וועגן שטייערן און אינטערוועניրן וועגן הנחות אין די שטייערן־ענינים.

אָנהויבנדיק פון 1670 געפינען מיר זאַמעט כמעט רעגלמעסיק אין די שטייער־אָפּרעכענונגען, וואָס זיינען פאַרצייכנט געוואָרן אין די וועד־פּראָטאָקאָלן. ס׳וועלן אויך דערמאָנט כסדר די דריי גלילים פון די קהילות אין מדינת זאַמעט, ווי קיידאָן, בירז און וויזשון. ס׳איז כדאי אָנצו־

מערקן אַן אינטערעסאנטע אינצלהייט. אין דעם פּראָ־טאָקאָל פון דער וועד־סעסיע פון דעם יאָר 1691 וועלט פּאַרשריבן: „צו די אלופים, די משולחים פון די מדינות זאַמעט, זיינען איבערגעגעבן געוואָרן צוועלף עקזעמפּלאַרן פון דעם ספר שער אפרים, פּאַר 72 גילדן*).

זאַמעט האָט זינט דעם לעצטן פערטל פון 17טן יאָר־הונדערט פאַרנומען אַ וויכטיקערן פּלאַץ אין דער אויטאָ־נאָמער סטרוקטור פון ליטווישן יידנטום. דאָס דערקלערט זיך מיט דעם וואוקס פון נייע קהילות. עס איז דעמאָלט פאָרגעקומען אַ כסדרדיקע יידישע איינוואַנדערונג קיין זאַ־מעט פון אַנדערע ראַיאָנען פון ליטע און פּוילן. די אימיגראַציע איז אַרויסגערופן געוואָרן דורך די גזירות ת״ח ות״ט און דורך די שפּעטערדיקע רדיפות אויף יידן אין ווילנע און אַנדערע קהילות. פריער איז אין זאַמעט געווען איין אַב־בית־דין פאַר די קהילות קיידאַן, וויזשון און בירז. שפּעטער זענען מיר, אַז יעדע גרעסערע קהילה האָט איר אייגענעם רב.

פון די דריי גלילים איז דער קיידאנער גליל, אין דרום מערב פון זאַמעט, געווען ווי ס׳וווייזט אויס, דער גרעסטער און חשוב׳סטער. ער האָט אַריינגענומען אין זיך אויך די קהילות פון יורבורג, פּלונגיאַן, שאַוול, ראַסיין, פּאָלאַנ־גען, קעלם, קראָזש, שקוד און טעלז. קהילות־צוזאַמענ־פאָרן פון גליל זיינען פאָרגעקומען אין ריטאווע, שקוד און קראָזש. קיידאַנער רבנים, צווישן וועלכע עס זיינען באַזונ־דערס באַרימט די דריי דורות רבנים פון דער משפּחה קאַצענעלנבאָגן, זיינען געווען די גייסטיקע מנהיגים פון דעם גאַנצן גליל.

אין דעם בירזער גליל, וואָס איז געלעגן אין צפון־מיזרח, זיינען אַריינגעגאַנגען, אַ חוץ בירז, די קהילות פון סאַלאַנט, פּאסווואל, שאַט, פּומפּיאַן און פּאקרוי. אין פּאק־רוי פלעגן פאָרקומען די אסיפות פון די קהילות־פאר־

*) דער ספר האָט געהייסן שער אפרים. שאלות ותשובות פון אפרים בן יעקב הכהן פון ווילנע, געדרוקט אין זאַלצ־באַך, 1688. מען קען מיט זיכערקייט זיך משער זיין אַז די ספרים האָבן באַדאַרפט פאַרטיילט ווערן צווישן די זאַמעטער קהילות. (ליפמאַן, לתולדות היהודים בליטא־זאַמוט, זייט 37.)

טרעטער. אין מיזרח־זאַמעט האָט זיך פאָרגרעסערט דער דריטער גליל, דער וויזשונער. ער האָט אַריינגענומען אויך אַ טייל פון די יידן אין אינפלאַנטי (טייל פון שפּעטערדי־קער ליפלענדער גובערניע), ווי מען האָט גערופן דעם צפון־מערב געביט פון דער פּאָלאָצקער וואָיעוואָדסטוווע. צום וויזשונער גליל האָבן געהערט, אַ חוץ די שטאָט וויזשון אויך בראַצלאַוו, דרויע, קרעסלאַווקע, אוטיאַן און אַניקשט. די וויזשונער גליל־רבנים זיינען געווען אָפט פון דער משפּחה גינזבורג. זאַמעט האָט אָבער ניט דערגרייכט די מדרגה פון אויטאָנאָמיע אין דער קערפּערשאַפט פון וועד, ווי למשל רייסן (וווייסרוסלאַנד). די ענגע פאַרבינ־דונג פון זאַמעט מיט בריסק האָט זיך ניט איבערגעריסן די גאַנצע צייט. דער בריסקער אב״ד קומט אָפט צו די אסיפות פון זאַמעט אויך נאָכדעם, ווי דער וועד איז ליק־ווידירט געוואָרן, און חתמעט זייערע פּראָטאָקאָלן. זאַמעט צאָלט אַ טייל פון די שכירות פאַרן בריסקער אב״ד און באַצאָלט די הוצאות פון זיינע נסיעות צו די זאַמעטער אסיפות. זאַמעטער קהילות האָבן געהאַט דאָס רעכט צו קלאָגן זיך פאַר דעם בריסקער אב״ד, אויב דער וועד איז באַגאַנגען קעגן זיי אַן עוולה.

* * *

פון דעם פּנקס פון וועד ליטע קאָנען מיר אַנטפּלעקן די פאַרשיידענע פּראָבלעמען פון דער געזעצגעבערישער אַרבעט פון וועד, זיין פיסקאָלישן אַפּאַראַט, די אויפגאַבן פון די עקזעקוטיוו־אָרגאַנען פון דעם וועד און זיין פּאָליטישע טעטיקייט. דער פּנקס גיט אונדז אויך אַ באַגריף וועגן די באַציאונגען פון וועד צום פּוילישן יידנטום און צו זיין וועד ארבע ארצות און צו דער גאָרער יידישער וועלט מחוץ דעם פּויליש־ליטווישן רייך. דער פּנקס איז אַ געוואָלטיקער קוואַל פון היסטאָרישע ידיעות, אפשר דער גרעסטער אין דער היסטאָריאָגראַפיע פון דעם אייראָפּע־אישן יידנטום. דער פּנקס פון וועד איז פון אָנהויב ביזן סוף אַ היסטאָרישער דאָקומענט. יעדער פון זיינע 1030 סעיפים (פאָראָגראַפן) איז אַ בוישטיין צום בנין פון דער סאָציאַל־עקאָנאָמישער און קולטורעלער געשיכטע פון דעם יידיש־ליטווישן קיבוץ אין פאָרליף פון כמעט 150 יאָר.

דר. י. ברוצקוס

די אָפּשטאַמונג פון די קאַראַאימער אין ליטע און פוילן*

די פילצאָליקע קהילות פון די קאַראַאימער, וואָס האָבן פון אַכטן ביזן צענטן יאָרהונדערט זיך געהאַט פאַר־שפרייט איבער גאַנץ פאָדער־אַזיען און אַפריקע, זיינען בהדרגה פארשוואונדן. זייערע מיטלגידער האָבן טיילווייז אָנגענומען דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן, טיילווייז זיך אומגעקערט צוריק צו דער רבנישער טראַדיציע אָדער זיינען אויסגעשטאָרבן. קליינע רעשטלעך זיינען פאַרבליבן עד היום אין קרים און עטלעכע קליינע קהילות אין די פוילישע און ליטווישע שטעט — טראָק, פּאָנע־ווזש, ניישטאָט, לוצק און האַליטש. לויט דער קאַראַ־אימישער טראַדיציע, וואָס עס דערציילט אונדז ר׳ שמחה יצחק פון לוצק, זיינען געווען אין מיזרח־אייראָפּע פאַר־צייטן נאָך ישובים, צווישן זיי אין ליטע: אין קיידאָן, בירז, שאַט, סוויאַטאָ אָזערא, סלאָטיטש, פּומפּיאָן, פּאָס־וואל און ניישטאט. ר׳ שמחה יצחק פון לוצק, וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1754, זאָגט, אַז אין אַלע ישובים זיינען געווען אָלטע קאַראַאימישע בתי־קברות**), אָבער שוין אַ צוויי הונדערט יאָר ווי די קליינע קאַראַאימישע ישובים זיינען אונטערגעגאַנגען. געבליבן אין ליטע און פוילן זיינען נאָר די 5 קהילות, וועלכע מיר האָבן אויס־געערעכנט. הגם די צאָל פאַרבליבענע נפשות איז ניט גרויס, פונדעסטוועגן האָבן זיך די פאַרשער שטענדיק געווונדערט, וואָס גראָד אין מיזרח־אייראָפּע, אין קרים, ליטע און פוילן איז געבליבן אַ זכר פון דעם פאַרדאַרטן צווייג פון יידישן פאָלק.

די קאַראַאימער אַליין, און נאָך זיי פיל געלערנטע, האָבן געוואָלט זען אין די סעקטאַנטן דעם רעשט פון דעם גרויסן כאַזאַרישן פאָלק, וואָס האָט אין אַכטן יאָרהונדערט אין דרום־רוסלאַנד אָנגענומען דעם יידישן גלויבן און האָט זיך טיילווייז אויסגעמישט מיט די אָנגעקומענע יידן. לטובת אָט דער סברה זאָגט ערשטנס די טערקישע דזשאַ־גאַטאַאישע שפּראַך, אויף וועלכער עס רעדט די קאַרא־אימער אין קרים, פוילן און ליטע און וואָס איז ענלעך צו דער שפּראַך פון די קומיקן אין דאַגעסטאַן און די טאָטערן אין צפון־קרים; צווייטנס זייער קאָנצענטרירונג אויף דעם טאַוורישן האַלבאינזל, וואָס איז געווען אַ טייל פון דער כאַזאַרישער מלוכה. קעגן דער כאַזאַרישער אָפּ־שטאַמונג פון די קאַראַאימער זיינען אָבער די אויטענטישע כאַזאַרישע מקורות — דער בריוו פון דעם כאַזאַרישן מלך יוסף צו חסדאי אבן שפרוט און דער בריוו פון דעם כאַ־זאַרישן יידן, וואָס איז געפונען געוואָרן אין דער גניזה פון קאַהירע, וואָס ביידע באַשטעטיקן זיי, אַז די כאַזאַרן האָבן געהאַלטן פאַר הייליק די משנה און דעם תלמוד. דאָס זעלביקע קען מען דרינגען פון די ידיעות, וואָס עס גיבן אונדז סעדיה גאון און קירקיסאַני אין צענטן יאָר־הונדערט און ר׳ אברהם בן דאוד (ראב״ד) אין צוועלפטן. דער לעצטער שרייבט בפירוש אין זיין סדר הקבלה, אַז די רעשטלעך פון די כאַזאַרן, וואָס זיצן ביים טייך איטיל (וואָלגע) האַלטן זיך אָן דעם רבנישן גלויבן. דאָס זעלביקע דערציילט מיט 20 יאָר שפּעטער ר׳ פּתחיה פון רעגנסבורג וועגן די אומאָפּהענגיקע דאַגעסטאַנער יידן, וואָס שטאַמען געוויס פון די כאַזאַרן. עס קען אָבער זיין, אַז בשעת די רדיפות זיינען געקומען פון ביזאַנץ קיין קרים אויך סעקטאַנטן, וואָס האָבן דעמאָלט געוואוינט אין קאָנסטאַנטינאָפּל און אין פאָדער־אזיען. רבי בנימין פון טודעלאַ האָט געפונען אין יאָר 1170 אין קאָנסטאַ־טינאָפּאָל 500 קאַראַאימישע משפחות אויף 1500 רבנישע. וויייטער האָבן געקאָנט קומען אַהין קאַראַאימער פון פּער־סיע און גרוזיע. אפשר האָבן די אָנגעקומענע קאַראַאימער געהאַט אַ השפּעה אויף די אָפּגעשטאַנענע כאַזאַרישע יידן, וועלכע האָבן געקאָנט פאַרגעסן די תורה, ווי דאָס האָט פאַסירט למשל מיט די יידן אין אינדיע און כינע. דאָס איז מיגלעך, אָבער דאָס האָט געקאָנט פאַרקומען בלויז נאָך דעם אונטערגאַנג פון דער כאַזאַרישער מלוכה. מיר ווייסן, אַז די גריכן מיט די רוסן האָבן אין יאָר 1017 צעטיילט צווישן זיך די כאַזאַרישע לענדער אין קרים און טאַמאַן, נאָר דאָס לאַנד האָט ביז דעם 16טן יאָר־הונדערט באַהאַלטן דעם נאָמען כאַזאַריע. דאָס פאָלק האָט זיך גערופן כאַזאַרן אָדער כאַזאַריטן און האָט טיילווייז אונטער דער ממשלה פון די גריכן אָנגענומען דעם קריס־לעכן גלויבן און אונטער דער ממשלה פון די טאָטערן דעם מאַכמעדאַנישן. די יידן האָבן אין יאָר 1096 געליטן גרויסע רדיפות און טיילווייז אויסגעוואַנדערט פון קרים קיין רוסלאַנד.*) אָבער ר׳ בנימין פון טודעלע דערמאָנט נאָך אין יאָר 1700 וועגן יידן אין סוגדיא**), אין דער האָפנשטאָט פון קרים, און זאָגט, אַז זיי שטייען אין פאַר־בינדונג מיט דעם ראש־הגולה פון באַגדאַד. דאָס זעלביקע דערציילט ער וועגן די יידן אין דעם לאַנד פון די אַלא־

---

*) פון אַן אַרבעט, פאַרעפנטלעכט אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 13, 1938, מיט אַ צוגעשריבענער הוספה פון מחבר פאַרן בוך „ליטע".

** A. Neubauer, Aus der Petersburger Bibliothek, Leipzig 1866, p. 129; Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, T. II, p. 570.

* D. Kaufmann, Gesammelte Schriften, B., II, p. 190 sq.

**) דער געווינטלעכער אויסלייג אין די דרוקן — סוגריא — איז פאַלש.

נען און פון די טערקישע לענדער. דערפון קען מען דרינ־
גען, אַז אין די צפון־לענדער זיינען אין 12טן יאָרהונדערט
געווען דאָס רוב רבנישע קהילות. די אומאָפהענגיקע
כאַזאַרישע יידן פון דאָגעסטאַן, וועלכע ר׳ פּתחיה האָט
געזען אין באָגדאַד, זיינען אויך געווען רבניטן.

די ערשטע ידיעה וועגן קאָראָאימער אין די צפון־
לענדער געפינען מיר אין 11־טן יאָרהונדערט אין אַ בריוו
פון אַן אָרעמען תלמיד־חכם אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל צו
זיינעם אַ ברודער אין מצרים. דער בריוו איז געפונען
געווארן אין דער גניזה פון פאָסטאָט און פובליקירט פון
יעקב מאַן. דער תלמיד־חכם דערציילט, אַז ער האָט בא־
קומען פון זיין ברודער אַ פּאָלעמישן חיבור קעגן די קא־
ראָאימער און עס איבערגעגעבן זיין זון, וועלכער האָט
פאָרגעלייענט דעם חיבור אין דער גרויסער שול פון
קאָנסטאַנטינאָפּאָל. אַלעמען איז דער מאמר זייער געפעלן
געווארן און באַזונדערס האָבן זיך פאָראינטערעסירט די
סוחרים, וואָס זיינען געקומען פון רוסלאַנד [4]. דער בריוו
איז פון 11טן יאָרהונדערט און באַווייזט אונדז, אַז אין
רוסלאַנד זיינען שוין צו יענער צייט געווען חוץ רבנישע
אויך קאָראָאימישע יידן. זיי האָבן געקענט קומען קיין
קיעוו אויך פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָס איז געשטאַנען
אין אַ שטענדיקער פאָרבינדונג מיט רוסלאַנד.*) מיט אַ
הונדערט יאָר שפּעטער (1154־1164) באַשרייבט דער
קיעווער מאָנאַך פעאָדאָסי דער גרעק די יידישע מינהגים
אין אַ בריוו צום פירשט איזיאָסלאָוו און זאָגט בזה הלשון:
„משה האָט געהייסן אום שבת קיין זאַך ניט טאָן, קיין
פייער ניט אָנצינדן, ניט שעכטן, נאָר פון פרייטיק אָלץ
צוגרייטן און אויף מאָרגן עסן און אויך ניט אַריבער־
גיין פון איין צימער אין צווייטן״**). דער מינהג צו זיצן
אין שטוב אין דער פינצטער און זיך ניט רירן פון אָרט
אום שבת האָט דער מאָנאַך געקענט זען נאָר ביי די
קאָראָאימער. כמעט מיט די זעלביקע ווערטער באַשרייבט
ר׳ פּתחיה די מינהגים פון די „מינים״, וואָס ער האָט גע־
פונען אין לאַנד פון די קדרים אויפן וועג פון קייעוו קיין
טאָמאַן. ער דערציילט, אַז זיי פלעגן אָנשניידן ערב שבת
דאָס גאַנצע ברויט, וואָס זיי דאַרפן האָבן פאַר שבת, פלעגן
עסן אין דער פינצטער און זיצן דעם גאַנצן טאָג אויף
איין אָרט. דאָס לאַנד קדר, פון וועלכן ר׳ פּתחיה דער־
ציילט, איז דאָס לאַנד פון די פּאָלאָווצער.***)

נאָך דער גרינדונג פון דער טאָטערשער מלוכה אין

*) J. Mann, lib. cit. T. I, p. 50 וגם ממקום רוסיא מזקני„ הקהל באו הנה סוחרים ושמעו דברי האגרת ומחר נמצאו הנה נשאו אותך על כל שבח וברכו אותך וגם אותי״.

**) Регесты и Надписи, СПбургъ, 1897, т. 1, p. 57.

***) מיר בראָנגען דאָ דעם וויכטיקן אָרט פון דער רייזע־באָ־
שרייבונג פון ר׳ פּתחיה: „ובארץ קדר אין יהודים ויש שם מינים. ואמר להם הרב פתחיה למה אינכם מאמינים בדברי החכמים. אמרו בשביל שלא למדום אבותינו. ובערב שבת חותכים כל הלחם שאוכלים בשבת ואוכלין בחושך ויושבים במקום אחד כל היום. ואינם מתפללים אלא מזמורים. וכשסיפר להם ר׳ פתחיה התפילה שלנו וברכת המזון היה טוב בעיניהם ואמרו לא שמענו מעולם מה הוא תלמוד״.

דער גאָלדענער האָרדע האָט זיך ווייטער אָנגעהויבן
אָנטוויקלען דער האָנדל צווישן איראָפּע און אָזיע. עס
איז אויסגעוואקסן אַ גרויסע געגנועזישע האָנדלס־קאָלאָניע
אין קאַפאַ און עס האָט זיך אָנטוויקלט אַ נייע טאָטערשע
כאַזאַרישע הויפּטשטאָט פון קרים — סולכאָט. דער קא־
ראָוואָנען־וועג איז פון קאַפאַ און סולכאָט געגאָנגען קיין
אָזאָק (טאָנא) און פון דאָרטן צו דער גאָלדענער האָרדע
אָדער קיין דערבענט. אין די אָלע שטעט געפינען מיר צום
סוף פון 13טן יאָרהונדערט יידישע קהילות סיי רבנישע
סיי קאָראָאימישע. חוץ דעם געפינען מיר אין 13טן יאָר־
הונדערט נאָך עטלעכע קליינע קהילות, וואָס זיינען פאָר־
בליבן אין די בערג פון דעם קרימער האָלבאינזל. אין
דער שטאָט קערקיערי, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם
נאָמען יידישע פעסטונג (טשופוט קאָלע) האָט דער חכם
מרדכי סולטאַנסקי נאָך אין יאָר 1833, פאָר די פעלשונגען
פון פירקאָוויצן, געפונען צוויי אַלטע מצבות פון די יאָרן
1249 און 1252. שפּעטער האָט דער באָוואוסטער זאָמלער
און פאָלסיפיקאַטאָר אברהם פירקאָוויץ איבערגעמאַכט די
דאָטעס אויף פיל מצבות אין טשופוט־קאָלע און געוואָלט
באַווייזן, אַז די שומרונים האָבן שוין דאָרטן געוואוינט
פון פאָר דעם צווייטן חורבן. אָבער די געלערנטע קוניק
און אברהם הרכבי האָבן אויפגעדעקט זיינע פעלשונגען*).
מען קען נאָר פעסטשטעלן, אַז אין 13טן יאָרהונדערט זיי־
נען פאָרבליבן נאָך דעם אָנפאָל פון די טאָטערן יידישע
קהילות אין די בארג־ראָיאָנען פון קרים, אָבער מיר ווייסן
ניט, צי דאָס זיינען געווען רבניטן אָדער קאָראָאימער.
פיל מער ידיעות האָבן מיר פון די גרויסע האָנדלשטעט
קאַפאַ, סולכאָט און אָזאָק (פריער שאַרקיל). אין סול־
כאָט האָט שוין אין יאָר 1279 געלעבט דער גרויסער קא־
ראָאימישער תלמיד־חכם אברהם הרופא בן אליהו הרופא.
ר׳ אברהם דערציילט אין זיין ספר המבחר, אַז אין יאָר
1279 זיינען געווען אין סולכאָט סיי אַ קאָראָאימישע סיי
אַ רבנישע קהילה, וועלכע האָבן דיסקוטירט צווישן זיך
וועגן דעם לוח**). אין נאָענטע באָציאונגען צו די קא־
ראָאימער פון סולכאָט זיינען געשטאָנען זייערע ברידער
אין אָזאָק, דער האָנדלשטאָט וואָס איז געלעגן ביים אויס־
פלוס פון דאָן.

פון וועגעציאָנישע דאָקומענטן אין יאָר 1347 דער־
ווייסן מיר זיך, אַז אין אָזאָק, וואָס די איטאַליענער האָבן
געפרופן טאַנאַ, איז געווען אַ באָזונדער יידישער קוואָרטאַל
אין צפון־זייט פון דעם וועגעציאָנישן. בשעת דעם אָנפאָל
פון דעם גרויזאָמען טאָמערלאָן אין יאָר 1395 זיינען דער־
הרגעט געווארן אָלע איטאַליענער, אָבער די יידן האָט ער
געשאָנעוועט. וועגן דעם יידישן קוואָרטאָל אין אָזאָק־טאַנאַ
דערמאָנען אָפט די איטאַליענישע דאָקומענטן אין 15טן

*) די אויספירלעכע באָטראָכטונג פון דער פראָגע, וואָס האָט בשעתו אָרויסגערופן אַ גרויסע פּאָלעמיק, קען מען געפינען אין דעם ווערק פון א. הרכבי:
Die altjuedische Denkmaeler aus der Krim, 1876.

**) ר׳ אהרן הרופא, ספר המחבר, קוזלוב (עוופּאַטאָריע), 1835, פרשה בא.

יאָרהונדערט.*) ווי עס ווייזט אויס, זיינען דאָ געווען דער עיקר קאָראָאימער.

די קאָראָאימישע קהילה אין אַזאַק־טאַנאַ האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער פאַרשפרייטונג פון די קאָראָאימער אין דער ווייטער מלוכה פון ליטע. נאָך דעם אָנפאַל פון טאַמערלאַן אויף דער גאָלדענער האָרדע איז די טאָטערשע מלוכה זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן. דער ליטווישער גרויספירשט וויטאָווט האָט באַשלאָסן אויסצונוצן די לאַגע און האָט געמאַכט אין יאָר 1397 אַ גרויסן אָנפאַל אויף די טאָטערן. לויט די ידיעות פון די פוילישע און דייטשישע כראָניקער איז וויטאָווט מיט זיין חייל דער־גאַנגען ביז דעם אויספלוס פון דאָן, אָבער צו דעם האַלב־אינדזל קרים האָט ער ניט דערגרייכט. ער האָט געמוען פיל געפאַנגענע און האָט זיי באַזעצט אין דער ליטע. צווישן די געפאַנגענע איז אויך געווען אַ היפּשע צאָל יידן, וועלכע ער האָט באַזעצט אין זיין הויפּטשטאָט טראָק. די קאָראָאימישע מסורה פאַרבינדט אויך די גרינדונג פון דער טראָקער קהילה מיט דעם אָנפאַל פון דעם גרויס־פירשט וויטאָווט. אַזוי שרייבט אין זיין געשיכטע פון די קאָראָאימער דער חכם מרדכי בן יוסף סולטנסקי**), אַז וויטאָווט האָט געבראַכט קיין ליטע 483 משפּחות, דערפון האָט ער באַזעצט 330 משפּחות אין טראָק און 153 אין פּאָ־נעווזש. דער אָפּשטאַם־אָרט פון די קאָראָאימער איז ביי אים סולכאַט, וואָס איז דעמאָלט געווען די הויפּטשטאָט פון דעם גאַנצן געביט. אַ צווייטע ידיעה וועגן דער אי־בערוואַנדערונג האָבן מיר אין אַ קאָפּיע פון אַן אַלטן טראָקער דאָקומענט אין דער זאַמלונג פון פירקאָוויץ, וועלכע געפינט זיך אין דער לענינגראַדער עפנטלעכער ביבליאָטעק. פירקאָוויץ דערציילט, אַז ער האָט עס אָפּ־געשריבן פון אַ שער־בלאַט פון אַן אַלטן כתב־יד. מיר געפינען דאָרטן אָט וואָס: אין צווייטן יאָר פון אונדזער קומען קיין טראָק פון לאַנד מדי פון דער שטאָט סול־כאַט איז געבאָרן געוואָרן אונדזער האָר מר שמואל סגן המשכיל דער חבר פון מיין פאָטער משחה מורזא אין הק״ס.***) מיר זענען דערפון, אַז די קאָראָאימישע קאָלאָ־ניע איז טאָקע געקומען קיין טראָק אין יאָר 1397, נאָך דער מלחמה וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין זומער פון דעם יאָר. פון יאָר 1400 איז פאַרבליבן אויך אַ כתובה געשריבן אין טראָק.

די דאַטע פון דער באַזעצונג פון די קאָראָאימער אין טראָק, וואָס איז פעסטגעשטעלט פון די ליטווישע און פוילישע כראָניקעס און דורך דער קאָראָאימישער מסורה, וויל אָבער אברהם פירקאָוויץ ניט אָנערקענען. ער האָט

*) W. Syrokomla, Wycieczki po Litwie, Wilno, 1858, p. 68, 79.

**) Ермолинская лѣтопись, годъ 1430.

***) Guillebert de Lannoy, Oeuvres publies par Uotvin, p. 41.

*) די דאָקומענטן פון וועגעציאַנישן סענאַט רופן זיך Senato Misti; זיי זיינען נאָר טיילווייז אָפּגעדרוקט. דער יידישער קוואַרטאַל, וואָס האָט זיך געפונען אין מיטן צווישן דעם וועג־נעציאַנישן און גענועזישן, וועלט דערמאָנט אין די יאָרן 1347, 1422, 1425 און 1428.

**) מ. סולטאַנסקי, ספר זכר צדיקים, וואַרשע 1920.

***) A. Neubauer, lib. cit. p. 58; J. Mann, lib. cit. T. II, p. 1121.

געווואָלט באַווייזן, אַז די טראָקער קאָראָאימער זיינען געקומען נאָך פריער, און האָט אויסגעפונען אַ פריווילעגיע וואָס דער גרויספירשט וויטאָווט זאָל מכלומרשט האָבן אַרויסגעגעבן דער טראָקער קהילה נאָך אין יאָר 1388. אַלע היסטאָריקער האָבן ביז איצט אָנגענומען די פּרי־ווילעגיע פאַר ריכטיק אָן אַ טיפערער אויספאָרשונג, אָבער באמת געהערט זי אויך צווישן די פעלשונגען פון אברהם פירקאָוויץ. די ערשטע דערמאָנען וועגן דער פריווילעגיע דער פוילישער שרייבער באַלינסקי אין יאָר 1836 און סיראָקאָמלייַ אין יאָר 1858, אָבער ווי זיי דערציילן, האָבן זיי באַקומען אַ פוילישע איבערזעצונג פון דער פריווילע־גיע פון דעם זעלביקן פירקאָוויץ*). די פריווילעגיע, וווייזט זיך אַרויס, איז וואָרט ביי וואָרט גלייך מיט דער פריווילעגיע פון דער בריסקער קהילה פון דער זעלביקער דאַטע, וואָס איז פאַרשריבן אין דער פוילישער מעטריקע. דער מקור פון דעם טראָקער דאָקומענט קען שוין ברענ־גען אויף אַ חשד, אַז פירקאָוויץ האָט פשוט אַריינגעשטעלט אין דעם דאָקומענט דאָס וואָרט „טראָק״ אָנשטאָט „ברעסט״, וואָס שטייט אין דער מעטריקע, כדי צו באַווייזן די בכורה פון דער טראָקער קהילה. מען קען זיך אָבער אויך פולקום איבערצייגן אין דער פעלשונג, וועג מען פאַרשט אויס די געשיכטע פון דעם גרויספירשט וויטאָווט. עס וווייזט זיך אַרויס, אַז וויטאָווט האָט באַקומען די שטאָט טראָק ערשט אין יאָר 1392. אין יאָר 1388 האָט די שטאָט גע־הערט דעם פירשט סקירגאַילאַ, און וויטאָווט האָט בשום אופן ניט געקענט געבן קיין פריווילעגיעס די טראָקער יידן. דער גאַנצער ענין איז בכן אַ דרייסטע פעלשונג.

די צאָל געפאַנגענע יידן, וואָס וויטאָווט האָט באַ־זעצט אין טראָק איז געווען אַ גאַנץ היפּשע, וואָרעם אַ גאַנצע העלפט שטאָט האָט באַקומען דעם נאָמען „זשי־דאָווסקי קאָניעץ״ און די אָזערע האָט זיך געפונען זשידאָוו־סקאָיע**). אין 1414 האָט באַזוכט טראָק דער פראַנצוי־זישער רייזענדער גילבערט דע לאַנוא, און ער באַמערקט, אַז אין דער שטאָט וואוינען אויך דייטשן, ליטווינער, רוסן, טאָטערן און זייער אַ גרויסע צאָל יידן***). ווי עס זעט אויס, האָבן זיי געבילדעט אַ רוב פון דער באַפעלקערונג. אין יאָר 1441 האָבן די יידן באַקומען מאַגדעבורגער שטאָט־רעכט מיט אַ באַזונדערן וואָיט. די קריסטן וועלכע האָבן געוואוינט אין דער יידישער העלפט פון שטאָט האָבן געצאָלט שטייערן צוזאַמען מיט די יידן. די פריווילעגיע פון יאָר 1441 איז וווייטער באַשטעטיקט געוואָרן אין די יאָרן 1485 און 1492.

אין די אַלע דאָקומענטן וועלט נאָר געערעדט וועגן יידן, אָן צו דערמאָנען וועגן קאָראָאימער אָדער רבנישע יידן. פרעגט זיך טאָקע אַ קשיא, צי האָבן אין 14טן און 15טן יאָרהונדערט אין טראָק געוואוינט נאָר קאָרא־אימער, אָדער אָנדערע יידן אויך? אַ קלאָרן ענטפער גע־

פינען מיר אין דעם בריוו פון אַ קאַראַימער יוסף בן מרדכי פון טראָק צו אליהו בשיצי קיין קאָנסטאַנטינאָפֿל פון יאָר ה׳רמ״ד (1484). צווישן די קאַראַימער און רבנים אין טראָק, דערציילט ער, איז דעמאָלט אַרויסגעקומען אַ וויכוח, וועגן מען דאַרף פייערן ראש־השנה. צווישן די רבנישע יידן וועלן דערבייַ דערמאָנט יעקב סוכי מכפא און עוזר הרופא פון כרקוב און פיל אַנדערע. ווי מיר זעען, זיינען אין דער שטאָט געווען רבנישע איבערוואַנדערער אי פון קרים, אי פון פוילן. מיר קענען משער זיין, אַז צווישן די געפֿאַנגענע אין וויטאָווטס צייטן זיינען אויך געווען רבנישע יידן, אָבער זיי האָבן זיך אויסגעמישט מיט די אַלט־איינגעזעסענע ליטווישע יידן און האָבן פֿאַרלאָרן זייער טאָטערשע שפּראַך. די קאַראַימער, ווי סעקטאַנטן, זיינען געבליבן אָפּגעזונדערט און האָבן עד־היום באַהאַלטן זייער שפּראַך, לשון־דזשאַגאַטאַי, וואָס איז ענלעך צו דער שפּראַך פון די קרימער קאַראַימער, די רבנישע קרימטשאַקעס און די קרימער טאַטערן. אין יאָר 1483 איז געקומען קיין טראָק דער באַרימטער קיעווער רב ר׳ משה בן יעקב און געקליבן אין דער רבנישער קהילה געלט, כדי אויסצולייזן זיין פאַמיליע, וועלכע די טאַטערן האָבן פֿאַרכאַפּט בעת דעם חורבן פון קיעוו אין יאָר 1482. ער האָט דעמאָלט אין טראָק אויך געפּירט אַ גרויסע פֿאָלעמיק קעגן דער קאַראַאימישער תורה.

פֿרעפעסאָר באַלאַבאן האָט אַ טעות, ווען ער מיינט, אַז אין טראָק האָבן אין 15טן יאָרהונדערט געוואוינט נאָר קאַראַאימער*). חוץ די צוויי אָנגעקומענע רבניטן פון קאַפֿאַ און קראָקע, ווערט דאָך אין דעם זעלביקן בריוו דערמאָנט נאָך „יתר הרבנים שהיו שם״. ר׳ משה בן יעקב וואָלט אויך ניט געקומען קלייבן געלט העט ווייט קיין טראָק צו קאַראַאימער, מיט וועלכע ער האָט שטענדיק געפּירט אַ שטאַרקן קאָמף. אויך שפּעטער געפינען מיר אין יאָר 1507 דעם וואָיט אברהם, וועלכער איז אַ קרוב פון דעם רבנישן פֿרנס זובעץ פון קאָוונע. אין יאָר 1530 געפינען מיר דאָ אַ רבנישע שול, וואו דער באַרימטער פירער פון ליטווישן יידנטום מיכאל יאָזעפאָוויץ ברענגט אַ שבועה.

לויט דער מסורה פון הרב סולטאַנסקי האָבן זיך די קאַראַאימער באַזעצט גלייך אין וויטאָווטס צייטן אין טראָק און פֿאָנעוועזש. שפּעטער טרעפן מיר קליינע קהילות אין בירז, קיידאן און ניישטאָט; ווי עס דערציילט שמחה יצחק מלוצק, זיינען געווען אויך קלענער ישובים אין אַ ריי אנדערע שטעטלעך פון ליטע. אין אַ בריוו פון דער טראָקער קהילה צו דער קאָנסטאַנטינאָפֿאָלער פון יאָר 1483 באַשרייבן זיי זייער גוטע לאָגע**). די ליטווישע קאַראַאימער זיינען אין 15טן יאָרהונדערט געשטאַנען אין אָפּטע פֿאַרבינדונגען מיט זייערע ברידער אין קרים און קאָנסטאַנטינאָפֿאָל. עס זיינען נאָך געבליבן פיל בריוו צווישן דער טראָקער קהילה און אליהו בשיצי און כּלב אַפענדאָפּולאָ, פון וואָנען מען קען זען, אַז פיל בחורים זיינען געקומען פון ליטע קיין קאָנסטאַנטינאָפֿאָל לערנען. אין יאָר 1495 האָט דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער אַרויס־געטריבן אַלע יידן פון ליטע. די קאַראַאימער צוזאַמען מיט די רבניטן האָבן אויסגעוואַנדערט פון ליטע קיין פּוילן. דער קאַראַאימישער דאָקטאָר יאָסי ניסאַנאָוויץ (1595־1666) דערציילט, אַז זיי זיינען אַוועק קיין רטניא. דעם וואָרט האָט מען עד־היום פֿאַרשטאַנען ווי דאָס שטעטל ראָטנאַ אין פּוילן און מען האָט זיך שטאַרק געוואונדערט. מען דאַרף אָבער ריכטיק לייענען רוטעניא ד״ה גאַליציע, וואו עס זיינען דעמאָלט געווען פיל גרויסע יידישע קהילות און אויך אייניקע קאַראַאימישע, ווי אין לעמבערג און האַליטש. און מיר געפינען טאָקע אין די דאָקומענטן אַ קאַראַאימער משה פון טראָק אין לעמברג אין יאָר 1500*).

אין יאָר 1503 האָבן אַלע פֿאַרטריבענע יידן באַקומען אַ דערלויבעניש זיך אומצוקערן צוריק קיין ליטע און זיך באַזעצן אין זייערע הייזער. די קאַראַאימער האָבן זיך ווידער באַזעצט אין טראָק, וואו די יידן האָבן באַקומען די אַלטע פֿריווילעגיעס. אין יאָר 1507 האָט דער קיניג באַשטימט פאַר אַ וואָיט אין טראָק אַ געווייסן אברהמען, אַ רבנישן יידן. ווען דער באַרימטער גביר, מיכאל יאָזעפאָוויץ, איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַן עלטסטן פון אַלע יידן אין יאָר 1514, האָבן די קאַראַאימער פּראָטעסטירט און באַקומען אַ באַזונדערע שטייער־פֿאַרוואַלטונג. אָבער שפּעטער זיינען זיי מושווה געוואָרן מיט דעם וועד המדינה פון ליטע אין דער פֿאַרטיילונג פון די שטייערן.

די אָפּשטאַמונג און די צייט פון דער איינוואַנדערונג פון די ליטווישע קאַראַאימער זיינען בכן פעסטגעשטעלט— זייערע אורעלטערן האָט דער גרויספירשט וויטאָווט אין יאָר 1397 געבראַכט פון דרום־רוסלאַנד, און דאָס רוב פון דער האַנדלשטאָט אַזאַק־טאַנאַ ביי דעם אויסגוס פון דאָן.

ווען דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער האָט אין יאָר 1503 דערלויבט די יידן זיך אומצוקערן קיין ליטע, האָבן זיך די קיעווער יידן אָפּגעזאָגט צוריק צו קומען און זיינען פֿאַרבליבן אין קרים. פֿאַר דעם גירוש האָט אין קיעוו געמוזט זיין אַ היפּשע קאַראַאימישע קהילה מיט אָנגעזעענע חכמים. אַזוי פֿאַררופט זיך אליהו בשיצי אין יאָר 1484 אויף דער מיינונג פון ר יהודה ממנקרמן. אין זיין בריוו צו דער לוצקער קהילה אין יאָר 1487 וווייזט ער אויך אָן, אַז זיי קענען זיך וועגן מיט שאלות צו דעם זעלביקן ר׳ יהודה**). ער ווערט אויך דערמאָנט אין אַנדערע בריוו פון קאַפֿאַ, וואו עס ווערן נאָך אויסגערעכנט אַנדערע חשובע פֿאַרשטייער: שמחה בן משה, אברהם בן לוי, ר׳ ניסן, השר ומטפסר האדון כר׳ אהרון וקרובו ר׳

*) „התקופה״ XXV, 466-8.

**) זע ביי יעקב מאָן, II 1142: „והאמת שאדונינו כרול ושריו וממקו״ם לא הכבידו עלינו במס ולא בשום עלה מן העלות ואין לנו שום מונע ומוחה בקיום דתנו. ויש לנו בית דין ודיין ושופט במשפטי ודיני בית ישראל וכן יהיה עד בוא לציון גואל״ . . .

*) Akty Lwowskie Grodzkie i Ziemskie, T. XV, p. 406.

**) J. Mann, lib. cit., T. II, p. 1162, 1165 et 1173.

זכריה. דער אַרענדאַטאָר פון דער טאַמאָשנע אהרון ווערט אויך דערמאָנט אין די רוסישע אַקטן, זיין פאַר־טרעטער אין קאַפאַ איז געווען זיין איידעם. בעת דעם גירוש פון קיעוו אין יאָר 1495 האָט זיך זיין זון געשמדט *) פונקט ווי פיל אַנדערע רייכע יידן. נאָך דעם גירוש האָט זיך אין קיעוו מער קיין קאַראַימישע קהילה ניט גע־בילדעט און מיר געפינען ניט דאָרטן קיין קאַראַימער ביז דעם 19טן י״ה.

אַ צווייטע אַלטע קאַראַימישע קהילה איז געווען אין לוצק. די ערשטע ידיעה, וואָס מיר האָבן ווען איר, געהערט צו דעם יאָר 1450, ווען עס איז געקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּל דער לוצקער רופא ר׳ יעקב**). שפעטער אין די יאָרן 1483־87 טרעפן מיר אָפט די לוצקער קהילה דערמאָנט אין די פּאָלעמישע שריפטן פון אליהו בשיצי און כלב אַפענדפּולאָ קעגן ר׳ משה מקיוב. בשעת דעם טאָטערשן אָנפאַל אויף קיעוו אין 1482 זיינען פיל קאַראַימער אַנטלאָפן קיין לוצק און דאָ פאַרבליבן, אַזוי למשל די פריער דערמאָנטע שמחה בן משה און אברהם בן לוי. לוצק איז אין 15טן י״ה געווען אַ גרויסע האַנדל־שטאָט. מיר טרעפן דאָ סוחרים קאַראַימער פון קאַפאַ און קאָנסטאַנטינאָפּאָל. נאָך דעם גירוש האָבן די קאַראַי־מער אַרויסגעוואַנדערט, אין 1495, קיין גאַליציע און זיך אומגעקערט צוריק. אין 16טן י״ה איז זייער צאָל אין לוצק געווען ניט קלענער ווי די צאָל רבניטישע יידן.

סוף 15טן י״ה געפינען מיר אויך אַ קאַראַימישע קהילה אין לעמבערג, דער גרעסטער האַנדלשטאָט פון גאַליציע, וועלכע האָט געפירט געשעפטן מיט קרים און קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער ערשטער באַקאַנטער דאָקומענט איז שייך צום יאָר 1475, ווען די קאַראַימער פון לעמ־בערג האָבן געמאַכט אַ הסכם מיט דער רבנישער קהילה פון דער פאָרשטאָט וועגן שטייערן.***) זיי האָבן זיך מתחייב געווען יערלעך צו צאָלן 5 מאַרק זילבער און אַנטייל נע־מען אין די באַפעסטיקונגס־אַרבעטן. דערפאַר האָט מען זיי באַפרייט פון אַלע אַרבעטן, וואַכן, פון באַגלייטן גנבים אין תפיסה, פון אויסאַרבעטן סאפיאן־לעדער און באַדינען די וואָגנס און די קיך פון דעם קיניג. אויסער דער פאָר־שטאָט האָבן קאַראַימער משמעות געווואינט אויך אין דער אינעווייניקסטער שטאָט, ווייל מיר געפינען דאָרטן אַ קאַראַאימישן פלאַץ, אויף וועלכן עס איז שפעטער אויסגעבויט געוואָרן די גרויסע שול פון די נאַכמאַנאָווי־טשעס.****) דער וויטערדיקער גורל פון דער לעמבער־גער קאַראַימישער קהילה איז אונדז אומבאַקאַנט. מען מעג משער זיין, אַז אין 16טן י״ה האָבן זיך אירע מיט־גלידער צעשפרייט אין די קלענערע שטעט. מיר געפינען קהילות אין האַליטש, אין קוקיזאָוו און קראַסני־אָסטראָוו.

*) Регесты и Надписи, т. I, p. 81 и 107.

**) J. Gurland, Ginsel Israel, St. Petersburg, 1866, t. III, p. 29; J. Mann, lib. cit., T. II, p. 588.

***) Akty Lwowskie Grodzkie i Ziemskie, T. XV, p. 279.

****) Balaban, Żydzi Lwowscy na przelomie XVI i XVII w., p. 56.

ר׳ שמחה יצחק פון לוצק דערמאָנט נאָך אַ בית־הקברות אין בראד, בולשעוויץ, ליובאצעוו, ראַזדאָלנין, פּאָסטאַמיט און כוואַראַשצע, אָבער קיין שום אַנדערע ידיעות האָבן מיר וועגן דעם ניט. אפשר האָבן דאָרט געוואוינט אייגצלנע פאַמיליעס. די אייגציקע קאַראַאימישע קהילה אין גאַליציע, וועלכע איז פאַרבליבן ביזן הייגטיקן טאָג, איז האַליטש, וואו עס וואוינען נאָך ביז 50 פאַמיליעס. דער עלטסטער דאָקומענט וועגן דער קהילה, אַ בריוו פון יצחק בן אברהם פון טראָק צו ר׳ יהודה בן אהרון אין האַליטש, איז געשריבן געוואָרן אין יאָר 1581*).

צוזאַמען מיט דער קליינער לוצקער קהילה זיינען דאָס די אייגציקע רעשטלעך פון קאַראַאימערטום אין גאַנץ אוקראינע. אין 17־טן י״ה האָט נאָך עקזיסטירט אַ קהילה אין דעראַזשנע, 40 ק״מ פון לוצק, אָבער זי איז אין גאַנצן אויסגעהרגעט געוואָרן אין יאָר 1648 בעת דעם אויפשטאַנד פון כמעלניצקין. פאַרשוואונדן זיינען אויך די קהילות פון באַלטע און סטאַראָדוב און די דריי קהילות אין בעסאַראַביע, וועלכע ר׳ שמחה דערמאָנט — כאָטין, בעָנדער און אַקערמאַן (בעלגאָראָד). וועגן דער לעצטער וויסן מיר אויך פון די בריוו פון כלב אַפענדאָ־פּולאָ און פון פיל אויפשריפטן אויף אַלטע כתב־ידן פון 16טן יאָרהונדערט.

די פאַרבליבענע רעשטלעך פון קאַראַימער אין לוצק און האַליטש ריידן די טאָטערשע שפראַך, וועלכע זיי רופן אַליין דזשאַגאַטאַי, דאָס איז דער בעסטער באַווייז, אַז זיי זיינען געקומען פון קרים, וואו די קאַראַימער, די רבנישע יידן און די טאָטערן ריידן אַלע די זעלביקע שפראַך. אין 14טן און 15טן י״ה זיינען געקומען פון קרים קיין גאַליציע און וואָלין אויך פיל אַרמענער, וועלכע האָבן אויך געראַטעוועט טאָטעריש ביז דעם 18טן יאָרהונדערט. מען מעג רעכענען, אַז צו דער זעלביקער צייט זיינען צוליב האַנדלסצוועקן געקומען די קאַראַימער פון קרים קיין קיעוו, לוצק, האַליטש און לעמבערג. אויב זיי וואָלטן גע־קומען דירעקט פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואָלטן זיי גערעדט גריכיש, ווייל די קאַראַאימישע קהילה האָט דאָרט עד היום אויפגעהיט די גריכישע שפראַך. דעם זעלביקן וואונדער־לעכן שפראַכיקן קאָנסערוואַטיזם געפינען מיר אויך אין טראָק, וואו די קאַראַאימער ריידן עד היום דזשאַגאַטאַיש, בעת זייערע שכנים די טאָטערן, וואָס זיינען געקומען אין אַ פיל גרעסערער צאָל אין וויטאָווטס צייטן, האָבן אין גאַנצן פאַרגעסן זייער שפראַך און ריידן וווייסרוסיש. נאָך מער חידוש איז, וואָס אין די קליינע פאַרוואָרפענע קהילות אין ליטע און אוקראַינע האָט זיך אויפגעהיט די אַלטע קאַראַאימישע ליטעראַטור און מסורה און עס זיינען אויס־געוואקסן פיל געבילדעטע שריפטשטעלער. אין 17טן־18טן י״ה האָבן די ליטווישע און פוילישע קאַראַאימער געגעבן אויך חכמים פאַר קרים. אָבער בהדרגה שטאַרבט אויס דער אָפּגעריסענער צווייג פון דער יידישער אומה און כמות און אין איכות. דעם גרעסטן קלאַפ האָט זיי גע־געבן די אַסימילאַציע פון דעם לעצטן יאָרהונדערט.

*) J. Mann, lib. cit., T. II, p. 1185.

פיל דיסקוסיעס האָט אַרויסגערופן די פראָגע וועגן דער ראָסע פון די קאַראַאימער. כדי פּטור צו ווערן פון דער יידישער רעכטלאָזיקייט אין רוסלאַנד, האָבן זיך די קאַראַאימער געווּאָלט וואָס מער אונטערשיידן פון די רבנישע יידן ניט בלויז אין זייער אמונה, נאָר אויך אין זייער ראָסע. זיי האָבן געדרונגען, אַז זיי געהערן צו דער מאָנגאָלישער ראָסע וועדליג זייער אָפּשטאַמונג פון די כאַזאַרן. דאָס קען מען אָבער אַנטראָפּאָלאָגיש ניט דערווייזן. אויף יעדן פאַל קען מען ניט געפינען קיין אונטערשייד צווישן די קאַראַאימער און די קרימטשאקעס (רבנישע יידן) פון קרים. פון דער אַנדערער זייט שיידן זיך די קאַראַאימער זייער שטאַרק אונטער פון די דאַגעסטאַנער באַרג־יידן, וועלכע האָבן אין זיך באַשטימט זייער פיל כאַזאַריש בלוט.

די לעצטע צייט זיינען אויסגעפֿאָרשט געוואָרן די בלוטגרופּעס פון די פאַרשיידענע צווייגן פון יידישן פאָלק. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די איינגעבאָרענע קרימער יידן, די קרימטשאקעס און די קאַראַאימער, שיידן זיך שטאַרק לויט זייערע בלוטגרופּעס פון די אשכנזישע און ספרדישע יידן. זיי שטייען זייער נאָענט צו די ריין טער־קישע שבטים פון די קירגיזן אדער אוזבעקן. דעם זעלביקן בלוטבאַשטאַנד גיפּינען מיר אויך ביי די דאַגעסטאַנער און בוכאָרער יידן. אויב מען זאָל פאַרבינדן דעם דאָזיקן בלוטבאַשטאַנד מיט דער כאַזאַרישער אָפּשטאַמונג, מוזן מיר באַשליסן, אַז די רבנישע קרימטשאקן שטייען נענטער צו די כאַזאַרן ווי די קאַראַאימער. די אונטערזוכונג פון בלוט ביי די טראָקער קאַראַאימער איז דורכגעפירט געוואָרן דורך אַ באַזונדערער וויסנשאַפטלעכער עקספּעדיציע, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון איטאַליע אין יאָר 1937. ליידער איז דער פירער פון דער עקספּעדיציע, פראָפ. דזיואיני אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דעם חכם שאַפשאַל און מיאוס פאַרנאַרט געוואָרן. דער חכם האָט דערקלערט זיינע קאַראַאימער, אַז עס איז וויכטיק עס זאָלן וואָס מער פון זיי געהערן צו דער בלוט־גרופּע B וואָס וועט דערווייזן זייער אַזיאַטישע אָפּשטאַמונג. דערי־בער האָבן אַלע, ביי וועלכע מען האָט געפונען די בלוט־גרופּע A שיר ניט געווויינט און שוין ניט געשיקט צו דער באַזיכטי־קונג זייערע קינדער און קרובים. דער סך־הכל איז גע־וועזן — אַזאַ הויכער פּראָצענט פון דער גרופּע B, וואָס מען געפינט גאָר ניט ערגעץ אויף דער וועלט. אָבער דער פּראָפּעסאָר דזיואיני האָט גאָר ניט פאַרשטאַנען און געשאַפן אַ היפּאָטעזע, אַז די קאַראַאימער זיינען אַ באַזונדערע פּראָ־אוגרישע ראָסע.

דער שורש פון די מיזרח־איראָפּעאישע קאַראַאימער ליגט געוויס אין די אַלטע קהילות, וואָס זיינען פאַרבליבן אין קרים נאָך פון די כאַזאַרישע צייטן, אָבער אין משך פון די יאָרהונדערטער זיינען צוגעקומען צו זיי נאָך פיל איבערוואַנדערער פון ביזאַנץ, פערסיע און די אַזיאַטישע ברעגעס פון שוואַרצן ים, וואו עס האָבן זיך לאַנג אויפ־געהאַלטן רעשטלעך פון דער פאַרצייטן פילצאָליקער קא־ראַימישער סעקטע. לויט דעם בלוטבאַשטאַנד איז אָנצו־נעמען די צומישונג פון כאַזאַרישע גרים ביי די קאַרא־אימער, אָבער זי איז נאָך בולטער ביי די רבנישע יידן פון קרים, דאָגעסטאַן און טורקעסטאַן.

מ. אוריאל

די קאַראַאימער פאר די לעצטע 150 יאָר

סוף 18טן יאָרהונדערט זיינען געווען קאַראַאימישע ישובים אין ליטע אין די פאָלגנדיקע שטעט און שטעט־לעך: טראק, בירז, פּאָסוואָל, ניישטאט, סאלאט, סווענטא־אָזשערע, פּאָנעווועזש, פומפּיאן, שאט און ווילנע. פּאָנע־ווועזש פלעגן זיי אויף העברעאיש שרייבן „פּונה ויש אלהים עמכם".*)

דורך די תקנות פון „וועד ליטע" פון סוף 17טן יאָר־הונדערט, זעט מען, אַז די קאַראַאימער האָבן זיך געהאַט פאַרנומען מיט האַנדל און מלאכות. געווען צווישן זיי סוחרים, וואָס האָבן געבראַכט סחורה פון פרייסן. ג׳ע־ווען קאַראַאימער — שטאַטישע און דאַרפישע אַרענדאַרן. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט ספירט־ברענעריי־ען, געיוון אויך צווישן זיי מלווים. לפי ערך פאַרשפּרייט זיינען ג׳ע־ווען פערד־הענדלער. פון בעלי־מלאכות ווערן דערמאָנט קצבים, בעקער, שוסטער, שניידער, רימער, קלעזמער. די קאָפּ־שטייערן פאַר דער רעגירונג פון ליטע האָבן זיי געצאָלט דורך דעם יידישן וועד.

אין 1761, אויף דער לעצטער סעסיע פון וועד, האָבן די קאַראַאימער אָפּגעמאַכט, אַז זיי זאָלן צאָלן בלויז האַלב פון איינס פּראָצענט (05.) פון די שטייערן, וואָס די יידן טראָגן אַריין. ווי קליין אָבער ס׳איז ניט געווען די צאָל פון די קאַראַאימער, האָבן זיי געהאַט אין טראָק אַן אייגענעם וואַיט (שופט), אַזוי ווי די קריסטלעכע פּוילישע באַפעלקערונג, דער וואַיט — אברהם בן שמואל — האָט עס אויף דער סעסיע פון 1761 פאַרטראָטן די קאַראַאימער אויפן וועד ליטע און אָפּגעמאַכט, וויפיל זיי זאָלן צאָלן קאָפּ־שטייער.

די קאַראַאימער אין ליטע האָבן געהאַט זייערע גע־

*) אַדאָלף נייבויער פון דייטשלאַנד, שרייבנדיק וועגן קא־ראַימער, האָט געמיינט, אַז די קאראאימער האָבן געוואוינט אין אַ שטאָט פונה.

לערנטע. יצחק טראָקער האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיין פֿאָלעמישן ווערק (חיזוק אמונה) קעגן קריסטנטום, — אַרויסגעגעבן אין 1595 — און איז שפּעטער שטאַרק געלויבט געוואָרן דורך דעם פּראָנאָנציזישן פּריידיגער, וואָלטער. עס זיינען אויך געווען באַרימט: זרח בן נתן און שלמה טראָקער. זרח טראָקער איז באַקאַנט מיט זיין פּריינטשאַפט מיט דעם באַרימטן יידישן געלערנטן און רב — יוסף שלמה דעלמעגידאָ, וואָס איז אויך געווען אַ דאָקטאָר. דעלמעגידאָ איז געווען איינגעלאָדן פון דעם פּירשט ראַדזיוויל אין ווילנע אַלס דאָקטאָר און דאָ האָט מיט אים געשלאָסן פּריינטשאַפט זרח טראָקער. וועז דעל־מעדיגאָ האָט ליטע פֿאַרלאָזן און געוואָרן רב אין האַמ־בורג, און שפּעטער אין אַמסטערדאַם (געשטאָרבן אין פּראג אין 1655), האָט ער מיט שלמה טראָקער'ן קאָרעס־פּאָנדירט.

בעת די קאַראַימער זיינען נאָך פון דער אַרומיקער וועלט באַהאַנדלט געווען צוגלייך מיט יידן, האָבן יידן אָפט אַרויסגעוויזן פּריינדשאַפט צו די קאַראַימער, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די קאַראַימער זיינען געווען אַזוי שארף און קעגנעריש קעגן דעם תלמוד, וואָס איז געווען דער וועגווייזער און שפּעריישער תורה־קוואַל פאַר די יידן. די קאַראַימער האָבן אָפּגעהיט אַ מין אומע־טיקע אמונה. זייער שול (כנסיה), ווי זייערע היימען, זיינען געווען פרייטיק ביינאַכט פינצטער. זיי האָבן שבת געוואָגט קינות. האָבן זיך אָנגערופן אבלי ציון, אָפּגעהיט נזירות, אָפּטמאָל, אַ יינגל ניט געשאָרן ביז 7 יאָר. מען פלעגט אין חדר מיט יינגלעך לערנען אַ סך דקדוק. שבת האָבן זיך ניט געטאָרט שפּילן אפילו קינדער.

די קאַראַימער אָבער האָבן איבערגענומען פון די יידן אין ליטע אַ ריי מנהגים. זיי האָבן גהאַט די קונע, אין וועלכער זיי פלעגן אַריינשטעלן פאַר דעם קלענסטן חטא. זייער שמש (שוטר) פלעגט אַ חוץ רופן אין שול, אויך געבן מלקות, נאָכקוקן ביים עולם צי זיי טראָגן כשרע ציצית. דער קאַראַימער קהל האָט אויך באַנוצט דעם חרם קעגן פאַרזינדיקטע.

צום ערשטן מאָל זיינען די קאַראַימער רעכטלעך געוואָרן אָפּגעטיילט פון די יידן דורך קאַטערינע דער צווייטער אין 1795. וועז איר רעגירונג האָט אַרויפגע־לייגט אויף די יידן אַ דאָפּלטן שטייער, האָט מען גע־מאַכט אַן אויסנאַם פאַר די קאַראַימער. מען האָט דערביי פאַרבאַטן די קאַראַימער אַריינצונעמען יידן אין זייע־רע קהילות. לויט דער לעגענדע, וואָס האָט אַ לאַנגע צייט געגאָלטן ווי אַן אמת, זאָלן האָבן די רעגירונגס־ספערן פון קאַטערינע דער צווייטער פריער געפלאַנט אויסצובריייטערן די יידישע רעכט. אַזאַ געזעץ־פּראָיעקט זאָל שוין געווען אונטערגעשריבן געוואָרן. דער גאָסודאַרסטוועני סאָוועט האָט אָבער חרטה געקראָגן און מען האָט דערפאַר אפי־ציעל אויסגעטייטשט, אַז די עכטע יידן זיינען נאָר די קא־ראַימער, און אַז די יידן זיינען ראַבאַניטן — (רבנישע יידן).

ניקאָלייַ דער ערשטער האָט אין 1827 באַפרייט די קרימער קאַראַימער פון דער גרויזאַמער רעקרוטשי־נע, און אין 14טן יולי 1828 באַפרייט אויך די ליטווישע קאַראַימער פון דער גזירה. דאָס האָט געגעבן אַ שטויס די קאַראַימער, אַז זיי זאָלן וואָס מער זיך אָפּטיילן פון די יידן און אָפּווענדן יעדע קרובהשאַפט מיט זיי. די קאַראַימישע גרופּקעס (אויב מען קען זיי אָנרופן די „קאַראַימישע מאַסע") האָבן זיך נאָך געהאַלטן נאָענט צו די יידן, האָבן נאָך אָפּילו געהאַלטן זיך צוגעבונדן צו ארץ־ישראל. ווי אין די אַלטע צייטן פלעגן זיך איינצל־נע קלייבן פאָרן קיין ארץ־ישראל. וועז איינער פלעגט אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל, פלעגט מען אים אָפּגעבן כבוד. דער גאַנצער ישוב פלעגט אַזעלכן אַרויסבאַגלייטן מיט תפילות. פלעגט איינער זיך צוריקקערן פון ארץ־ישראל, פלעגט מען אים שוין אויף אַלע מאָל רופן — „ירושלמי". נאָך אין 15טן יאָרהונדערט האָבן זיי געהאַט קאַסטע פאַר ארץ־ישראל אין זייערע ישובים, וואָס האָבן זיך אָנגע־רופן: „אם ישכחך". אַלע הונדערטער יאָרן האָבן די ליט־ווישע קאַראַימער אָנגעהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט זייע־רע קהילות פון קרים, קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ארץ־ישראל. עס זיינען אָבער אין 19טן יאָרהונדערט אויפגעקומען ביי די קאַראַימער רעדלפּירער, וואָס האָבן גוט פאַרשטאַ־נען, אַז וואָס ווייטער זיי וועלן זיך אין רוסלאַנד האַלטן פון יידן, וועלן זיי ווערן אַלץ חשובער ביי דער צאַרישער רעגירונג. די קאַראַימישע פירער האָבן אָנגעהויבן צעבלאָזן שינאה און העצעריי קעגן יידן. אין 1863 האָבן די קאַראַימער טאַקע באַקומען אין רוסלאַנד פולע ביר־גערלעכע רעכט.

די רעכט, וואָס די קאַראַימער האָבן געקראָגן, האָט זייער צאָל ניט פאַרגרעסערט. די פּעאיקערע, דער עיקר, יונגע מענער, האָבן זיך אָנגעהויבן שנעל צו רוסיפיצירן. זיי פלעגן זיך באַזעצן טיף אין רוסלאַנד און חתונה האָבן מיט רוסישע פרויען. די הייפלעך, וואָס זיינען געבליבן אין ליטע, האָבן פּשוט ניט געהאַט מיט וועמען זיך משדך צו זיין. זיי האָבן לויט זייערע דינים ניט געטאָרט חתונה האָבן מיט שוועסטער־קינדער, האָבן ניט געטאָרט חתונה האָבן מיט אַ פלימעניצע. אָפּילו מחותנים, בלוט־פרעמדע. האָבן צווישן זיך ניט געטאָרט זיך משדך זיין. אין טראָק, אין פאָנעוועזש, אין ווילנע האָט מען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה צווישן די קאַראַימער געטראָפן גרעסע־רע צאָלן פרויען און פיל פאַרעלטערטע מיידלעך. זיי האָבן נאָך געהאַט גערעדט צווישן זיך זייער אַלטן לשון, וואָס מען האָט געמיינט בטעות אַז דאָס איז אַלט־טא־טעריש. אין אמתן איז דאָס געווען אַלט־טערקיש, וואָס זיי האָבן אייגנגעהיט אין קרים און נאָך ריינער פאַרהיט אין ליטע. זייער לשון איז געווען אויסגעמישט מיט העברעאיש, אויך געשריבן אין העברעאישן אלף־בית. אומעטיק האָבן געקלונגען צווישן די אונטערגייענדיקע ישובים זייערע לעצטע פאַרגעסענע פאָלקס־געזאָנגען און תחינות.

נאָך דער ערשטער מלחמה, איז אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע געבליבן בלויז אַ קיבוץ פון עטלעכע צענדליק משפּחות קאַראַימער אין פּאָנעוועזש.*) די טראָקער און ווילנער קאַראַימישע קהילות זיינען געווען אונטער פּוילן. די פּאָליאַקן האָבן שטאַרק געהאַנדלט זיך מיט די קאַראַימער. זיי האָבן געוואָלט ווייזן דער וועלט, אַז די קאַראַימער זיינען דאָס די „אנשטענדיקע" יידן, און צו זיי באַגייען זיי זיך זייער גוט. קיין 1000 נפשות קאַראַימער זיינען אין דער צייט ניט געווען אין פּוילן, אָבער אַ סך פון זיי האָבן פאַרנומען הויכע שטעלעס. אין ווילנע האָבן געלעבט אַ 250 קאַראַימער, אָבער דער פּאָסטמייסטער פון שטאָט איז געווען אַ קאַראַאים. אַ ווילנער ייד זאָל זיך דערשלאָגן צו אַזאַ פּאָסטן האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין. די קאַראַימער האָבן אַלץ העכער געשריען, אַז זיי זיינען ניט קיין יידן, האָבן אַרויסגעטראָטן קעגן דער יידישער אמונה און קעגן ציוניזם. זייער חכם — שאָפשאַל — האָט זיך אין טראָק שוין גערופן „ביסקופּ". דער שמש אין טראָק האָט זיך גערופן — „זאַקריסטיאַן", ווי אין דער קאַטוילישער קירך. זיי האָבן געוואָלט אָפּלייקענען וועלכע עס איז קרובהשאַפט מיט יידן. פּוילישע געלערנטע, ווייט ניט קיין יידן־פריינט, ווי פּראָפעסאָר קאָוואַלסקי, האָבן זיך שוין געשמט מיט דער קאַראַימישער הפקרות בנוגע זייער קרובהשאַפט צו יידן, און געמוסרט די קאַראַימער, אַז סוף־כל־סוף שטאַמט דאָך אַ טייל פון זיי פון יידן, אויב זיי האָבן פון יידן איבערגענומען די רעליגיע.

אין 1936, אַז מען האָט געמאַכט די געטאָ־בענק פאַר יידישע סטודענטן אין וואַרשעווער אוניווערזיטעט, האָבן די קאַראַימער באַלד זיך „אָפּגעטרייסלט", אַז זיי האָבן מיט די יידן קיין שום שייכות ניט. די קאַראַימער האָבן אויך דערנאָך אַרונטערגעריסן פון אייזערנעם טויער פון דער טראָקער כנסיה דעם מגן־דוד. זיי האָבן עס אויך געטאָן אין האַליטש (פּוילן), וואו זיי האָבן געהאַט אַ קהילה.

וועגן דער האַלטונג פון די קאַראַימער בעתן יידישן אומקום אין ליטע, וועלן מיר נאָך אַ געבראַכט די גבית־עדות פון איינעם, וואָס האָט אַליין דעם נאַצי־גהינום דורכגעליטן:

„די דייטשן האָבן נישט פאַרפאַלגט די קאַראַימער, ווייל זיי האָבן זיך צו זיי באַצויגן אַלס צו נישט־יידן.

„אין דער ערשטער געטאָ־תקופה האָבן זיך אַ סך יידן באַזאָרגט מיט פאַלשע פּאַספּאָרטן אַלס קאַראַימער און בשעת די טויט־אַקציעס פלעגן זיי זיך אַרויסגענבענעזט פון געטאָ אין שטאָט אַריין און לעבן דאָרטן אַלס קאַראַימער.

*) זע אין דעם בוך „ליטע": באק, ז., „פּאָנעוועזש".

„מ'האָט דערציילט אין געטאָ, אַז דער קאַראַאימישער „חכם" האָט דאָן צוגעשיקט אין געשטאַפּאָ אַ נאָמענטליסטע פון אַלע קאַראַאימער אין זיין געמיינדע, מיט אַן אָנווייזונג פון זייערע אַדרעסן. אַלע אַנדערע קאַראַאימישע פּאַספּאָרטן זיינען, הייסט עס, פאַלסיפיצירטע. נאָכדעם זיינען אין שטאָט דורכגעפירט געוואָרן רעווויזיעס. ביי די אַלע, וואָס האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס קאַראַימער. הונדערטער, הונדערטער יידן זיינען דאָן אַרויסגעפירט געוואָרן צום טויט . . .

„דער קאַראַאימישער 'חכם' האָט זיך אין יענע צייטן געמיט מיט אַלע כוחות אויפצוואוויזן דעם ראָזענבערג־שטאַב, אַז די קאַראַאימער שטאַמען נישט פון דער סיטישער ראַסע און האָבן דעריבער נישט קיין שייכות מיט די יידן. די מענטשן פון ראָזענבערג־שטאַב האָבן זיך געוועגדט צו זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, אַלס צו אַן אויטאָריטעט אין יודאַיזם, אַז ער זאָל אויפזוכן היסטאָרישע מאַטעריאַלן און דאָקומענטן בנוגע דעם אָפּשטאַם פון די קאַראַאימער. לסוף האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַ וויכוח צווישן פּראָפעסאָר שאַפשאַל און זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, וועגן פּראָבלעם פון קאַראַאימישן אָפּשטאַם.

„זעליק הירש קאַלמאַנאָוויטש, דער נביא פון וויל־נער געטאָ, האָט נישט באַצאָלט די קאַראַאימער לויט זייער יידן־פיינטלעכער אויפפירונג אונטערן נאַצי־רעזשים, פאַרקערט, ער האָט זיי געוואָלט אָפּהיטן פון אַ שחיטה און מסכים געווען בשעת דער דיסקוסיע, אַז די קאַראַאימער האָבן מיט דער סעמיטישער ראַסע און מיטן פאָלק ישראל קיין שום שייכות נישט".*)

אינטערעסאַנט איז, אַז די קאַאירער (עגיפּטן) קאַראַימער, לעבנדיק אין אַ מוסולמענישער וועלט, האָבן ווינציקער געקענט געווינען פון זייער אָפּזאָג פון תלמוד. צווישן קריסטן האָבן די קאַראַאימער געהאַט מער געלעגנהייט זיך אַרויסצושטעלן אַלס די עכטע אָנהענגער פון תנ"ך. זיי האָבן זיך דערפאַר אין מצרים נישט אָפּגעזאָגט פון זייער שטאַם, דערצויגן זייערע קינדער אין ידיעות פון דער העברעאישער שפּראַך, און זינט יאָרן זיך באַטייליקט אין ציוניסטישע זאַמל־אַקציעס פאַר ארץ־ישראל. איצט מאַכן די קאַאירער קאַראַאימער אנשטרענגונגען, אַז מדינת ישראל זאָל זיי אנערקענען און אַריינגענעמען אין פּלאַן פון עליה. פון די קאַראַאימער פון דער איצטיקער ליטע דערגייען ניט קיינע ידיעות.

*) דוואָרזשעצקי, מאַרק, דר., „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום", פּאריז, 1948, זייט 332.

גריגאָרי אַראָנסאָן

צו דער געשיכטע פון דער קאָוונער באַראַטונג אין 1869

1

אַ גאַנצע ליטעראַטור, קען מען זאָגן, איז אָנגעשריבן געוואָרן וועגן דער קאָוונער באַראַטונג פון 1869 יאָר. אַלע יידישע צייטשריפטן און זשורנאַלן פון יענער צייט, סיי אין רוסלאַנד און סיי אין דייטשלאַנד, זיינען געווען פול מיט ידיעות און איינצלהייטן וועגן אָט דער געשעעניש. דער דאָזיקער היסטאָרישער עפיזאָד האָט געהאַט, אין אַ געוויסן זין, אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם שפּעטערדיקן גאַנג פון דעם יידישן לעבן אין רוסלאַנד און מחוץ רוסלאַנד.

וואָס האָט געפירט צו דער באַראַטונג אין קאָוונע אין 1869?

אינעם דאָזיקן יאָר איז אין רוסלאַנד, ווי אין די פֿאָר פריערדיקע יאָרן — 1867־1868 — געווען אַ שטאַרקע אומגערעטעניש. באַזונדערס האָבן פון דער אומגערעטעניש געליטן די גובערניעס פון צפון־מערבדיקן ראַיאָן, די גובערניעס, וואו עס האָט זיך געפונען דער תחום־המושב. דער הונגער האָט אכזריותדיק געבושעוועט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן עפידעמיע פון הונגער־טיפוס. די יידישע מאַסן, צענויפגעשפּאַרט אין די שטעט און שטעטלעך, האָבן זיך געשפּייזט מיט קרויט־אָפּפאַלן, קרוטשקע (ברוק־ווע) און קאַרטאָפל־שאָלעכץ. די שטערבלעכקייט איז מוראדיק געוואָקסן. יידן האָבן ניט געהאַט קיין מיגלעכ־קייט צו אָנטלויפן אין טיף־רוסלאַנד און זיך ראַטעוועז פון די נעגל פון הונגער און קראַנקהייטן און האָבן זיך געלאָזט צו דער מערבדיקער גרענעץ־ליניע. אַ באַזונ־דער גרויסע צאָל נויט־ליידנדיקע יידן האָבן זיך קאָנ־צעטרירט אין קאָוונע און אומגעגנט. אויף אָזאַ אופן איז קאָוונע געוואָרן דער צענטער פון דער יידישער זעלבסט־הילף. די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין רוסלאַנד האָט אין יענער צייט ניט געקענט פיל אויפטאָן פאַר די ליידנ־דיקע. הילף האָט מען געקענט דערוואַרטן פון דער ריי־כערער טייל פון יידנטום, וואָס האָט געלעבט אויף יענער זייט גרענעץ — אין מיזרח־פרייסן. צווישן די דאָזיקע יידן זיינען געווען ניט ווייניק אימיגראַנטן פון רוסלאַנד, וואָס האָבן נאָך ניט אויסערגעריסן זייערע קרובעשאַפטן און האַנדל־באַציאונגען מיט די רוסישע יידן. קיין שטעטין פלעגן אָנקומען מאַסן רוסישע יידן אויף ריגער, מעמלער און טילזיטער שיפן. עס האָט זיך געעפנט דאָס ערשטע בלעטל פון דער גרויסער עמיגראַציע פון רוסישן יידנטום.

„די לאַגע פון די הונגערנדיקע יידן שטייגט אַרי־בער יעדע פּאַרשטעלונג. מאַסנווייז פּאַרלאָזן זיי אונדזער פאָטערלאַנד און לאָזן זיך אין פרעמדע לענדער, זוכן מיטלען צו שטילן זייער הונגער" („דיען", 1טן יוני, 1869, אָדעס).

דער הילף־קאָמיטעט פון מעמל לטובת די רוסישע יידן כאַראַקטעריזירט די גרויליקע לאַגע פון דער באַ־פעלקערונג:

„מוטערס נעמען זיך דאָס לעבן, כדי ניט צו זען די ליידן פון זייערע שטאַרבנדיקע קינדער. אַ שטיקל פאַרדאַרט, פאַרשימלט ברויט איז אַן אוצר פאַר אַ גאַנצער פאַמיליע. המונים הונגערנדיקע שלעפּן זיך איבער די גאַסן און שטאַרבן ווי פליגן". (ציטירט לויטן אָדעסער „דיען" פון 1טן נאָוועמבער, 1869). דאָס אייגענע לייענען מיר אין אַן אויפרוף, וואָס עס האָט אַרויסגעלאָזט דער קאָוונער הילף־קאָמיטעט: „די אומגערעטענישׂ פון די יאָרן 8־1867, האָט זיך שטאַרק אָפּגערופן אויפן וואויליזיין פון קאָוונער גובערניע און באַזונדערס אויף די אָרעמע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, ס׳רוב אָבער אויף די יידן. גאַנצע משפחות שטאַרבן בוכשטעבלעך אויס פון הונגער. („דיען", 16טן מאי).

לויט דער איניציאַטיוו פון אָרטיקן גובערנאַטאָר האָט זיך אין קאָוונע דעם 14טן דעצעמבער, 1868, גע־בילדעט אַ צייטווייליקער קאָמיטעט צו העלפן די ליידנ־דיקע יידן פון קאָוונער גובערניע. דער „המגיד", נומער 5, פון 1869 מעלדעט, אַז דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון: צ. געוויאַזשסקי, צ. שאַפּירא, מאַנאַסעוויטש, א. שאַסקאל־סקי, ג. שאַסקאלסקי, א. פרומקין, טיקטין, קליאַנסקי, פ. קאַגאַן, אַבעלסאַן (קאַסירער), י. לעווין (סעקרעטאָר). דער פאָרזיצער פון קאָמיטעט איז געווען דער גובער־נאַטאָר — פירשט אַבאָלענסקי. אין דער צייטונג „דיען" וועט דערמאָנט וועגן אַ זאַמלונג פון נדבות, וואָס וועט דורכגעפירט אין אויסלאַנד לטובת די יידן, וואָס האָבן געליטן פון דער אומגערעטענישׂ. ווייטער וועט געמאָלדן, אַז אין דער בערלינער סינאַגאָגע איז געווען פאָרגעקו־מען אַ וואוילטעטיקער קאָנצערט, אויף וועלכן עס זיי־נען געווען אנוועזנד דער פרייסישער קיניג מיט דער קי־ניגין. פון דער „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" (24 אַפּריל) דערוויסן מיר זיך, אַז דער קאָוונער קאָמי־טעט האָט אויפגעזאמלט 26.701 רובל. אין דער סומע זיינען אַריין: די נדבות פון דעם צאַר און יורש־עצר 2000 רובל, די זאַמלונגען אין פעטערבורג — 11.000 רובל, און פון בערלין איז אָנגעקומען — 7.000 רובל. אין מעמל, ליק און אַנדערע פריסישע שטעט אויפן גרענעץ מיט רוסלאַנד, האָבן זיך אויך געשאַפן קאָמיטעטן צו העלפן די יידן פון צפון־מערבדיקן ראַיאָן. דער מעמלער קאָמי־

טעט אַליין האָט ביזן 26טן אַפּריל אויפגעזאמלט 51.000 טאַלער, פון וועלכע ער האָט שוין פּאַרטיילט 47.000 טאַלער, „מען מעלדעט אונדז, — שרייבט „המביט", — פּען־נאָמען פון לאַנדוי — אַז דער קאָוונער גובערנאַטאָר, פירשט אַבאָלענסקי, האָט איינגעלאַדן קיין קאָוונע איינעם פון די מיטגלידער פון מעמלער קאָמיטעט, כדי צוזאַמען מיט אים זיך צו באַראַטן, וואָס פּאַר אַ מיטלען מ׳קאָן אָנ־נעמען ראַדיקאַל צו לייזן די פראַגע. מ׳האָט בדעה צו בילדן אַ קאָמיטעט פּאַר דער איבערוואַנדערונג פון די יידן פון קאָוונער גובערניע אין די גובערניעס פון טיף־רוסלאַנד און קיין אויסלאַנד".

אַ כוואַליע פון מיטגעפיל צו דער טרויעריקער לאַגע פון די רוסישע יידן האָט זיך דורכגעטראָגן כמעט דורך דער גאַנצער יידישער אייראָפּע. באַראָן דזשעמס ראָטשילד האָט צוגעשיקט 24 טויזנט פראַנק דעם קאָוונער קאָמי־טעט אַרויסצוהעלפן די נויטבאַדערפטיקע יידן אַריבער־צופּאָרן קיין אויסלאַנד, („דיען", נום. 12). לויט דער איניציאַטיוו פון דעם פּאַריזער „אַליאַנס איזראַעליט אוני־ווערסאַל", איז אין קיניגסבערג געגרינדעט געוואָרן דער הויפּט־קאָמיטעט צו העלפן די איבערוואַנדערונג פון די יידן. אַלס פּאַרזיצער פון קאָמיטעט איז געווען אָנגע־מערקט דער דעפּוטאַט קאַש, („דיען" ,נום. 27). אין בער־לין איז דעמאָלט, אונטערן פּאַרזיץ פון דעם פירער פון „אַליאַנס", דעם באַרימטן פּאָליטיקער אין פראַנקרייך, אַדאָלף קרעמיע, פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפּאָר פון די יידישע קהילות און דאָרט איז באַשלאָסן געוואָרן צו שטעלן זיך בראש פון דער באַוועגונג לטובת די רוסישע יידן, וואָס האָבן געליטן פון דער אומגערעטעניש און הונ־גער. אויפן דאָזיקן בערלינער צוזאַמענפּאָר האָט געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט דער אַרויסטריט פון אַ קיניגסבערגער דעלעגאַט, קאַרפּאָווסקי, וואָס האָט דער־קלערט דעם עלנט פון די רוסישע יידן ניט דורך זייער רעכטלאָזיקייט, נאָר דורך זייער אָפּגעשטאַנענקייט און ניט צוגעפּאַסטקייט צו אַרבעט. קאַרפּאָווסקי׳ס אַרויסטריט האָט אַרויסגערופן אַן אַנטשלאָסענעם ענטפער פון דער דעמאָלטיקער פּרעסע, און באַזונדערס פון „הכרמל" און „המליץ". הילפס־קאָמיטעטן זיינען אויך געגרינדעט גע־ווארן אין דייטשלאַנד — אין בערלין, קיניגסבערג, האַמ־בורג, פראַנקפורט ביים מיין, קעלן, קאָבלענץ. איינצלנע יידישע טוער פון יענער צייט האָבן זיך ניט באַנוגנט מיט פילאַנטראָפּיע, מיט בלויז אַרגאַניזירן מאַטעריעלע הילף פאַר דער געליטענער באָפעלקערונג. זיי האָבן געזוכט אַן אויסוועג פון דעם טעמפּן ווינקל, אין וועלכן עס האָט אַריינגעשטויסן די רוסישע יידן די גאַנצע פּאָליטיק פון דער צאַרישער רעגירונג. דער ראַט פון די דייטשישע קהילות האָט דעם 14טן יולי, 1869, באַהאַנדלט אין לייפּ־ציק די פראַגע וועגן דער לאַגע פון די רוסישע יידן און אַנגענומען אַ באַשלוס צו שטעלן זיך „בראש פון דער אַגיטאַציע פאַר אַ בהדרגהדיקער און אַרגאַניזירטער אי־בערזידלונג פון די נויטליידנדיקע יידן פון די מערב־דיקע רוסישע פּראָווינצן הן אין צענטראַל־רוסלאַנד והן אין אַנדערע לענדער". דער רעדאַקטאָר פון דער „אל־געמיינע צייטונג דעס יודענטומס", פילִיפּסאָן, פון באָן, האָט אויך באַהאַנדלט די פראַגע וועגן דער רעגולירונג פון דער יידישער עמיגראַציע מחוץ רוסלאַנד, און דערביי פאַרוויסגעזעצן די שאַפונג פון באַזונדערע קאָמיטעטן אין אַמעריקע, וואָס זאָלן העלפן די עמיגראַנטן („דיען", נום. 25 א. א.).

ס׳איז געווען קלאָר פאַר דעם געזעלשאַפּטלעכן באַ־וואוסטזיין פון יענער צייט, אַז אַחוץ דער פּראַגע וועגן שנעלער הילף, וואָס מען דאַרף געבן דער באַפּעלקערונג, מוז אויך אַריינגעטראָגן ווערן פּלאַנמעסיקייט אין דעם סטיכישן גאַנג פון דער יידישער עמיגראַציע. מען האָט אָבער אויך אײנגעזען, אַז די רוסישע יידן מוזן באַקו־מען דאָס רעכט זיך צו באַזעצן אין די צענטראַלע גו־בערניעס פון רוסלאַנד מחוץ פון תחום. פּאָליטישע רעכט־לאָזיקייט, וואָס איז אַזוי בולט געווען סימבאָליזירט דורך דעם תחום המושב, איז געווען די הויפּט־שטערונג פאַר דער פרייער אַנטוויקלונג פון דעם רוסישן יידנטום און פאַר דער פאַרבעסערונג פון זיין עקאָנאָמישער לאַגע. אַ געוויסן פּראָצענטישן ווערט האָט אין דער הינזיכט גע־האָט דאָס געזעץ פון 1865, וואָס האָט דערלויבט די יידישע האַנטוועקער זיך צו באַזעצן אין די צענטראַלע רוסישע גובערניעס.

די אויסלענדישע יידן האָבן מיט גרויס אויפמערק־זאַמקייט זיך צוגעקוקט צום ביטערן גורל פון די רו־סישע יידן. דער מעמלער רב, דר. רילף, האָט זיך גע־וועגדט צום קאָוונער גובערנאַטאָר מיט אַזוינע ווער־טער:

„איך דערלויב מיך צייגן אייער אויפמערקזאַמקייט, אַז ווי נאָר מיר פאַרלאָזן די רוסישע גרענעץ און טרעטן אַרויף אויף דעם פּרייסישן באָדן, ווערט מערקבאַר דער אונטערשייד אין דער יידישער לאַגע. אויף דער גרענעץ־זייט פון פּרייסן זיינען זיי ניט אַזוי קאַמפּאַקט אין צאָל, און די יידישע געמיינדעס, וואָס געפינען זיך דאָרטן, טיילן זיך אויס מיט זייער וואוילזיין און קולטורעלקייט. זיי שטייגן אין קיין פּרט ניט אָפּ פון די דייטשן מיט זייערע אויפטוען אויף דעם געביט פון האַנטווערקעריי און אינ־דוסטריע. דאָס ווירקט באַדייטנדיק אויף דער אויפלע־בונג פון האַנדל און אינדוסטריע אין די דאָזיקע מקומות. מיט וואָס קען מען דערקלערן אַזאַ שאַרפן אונטערשייד אין דער לאַגע פון די דאָזיקע יידן? די סיבה לאָזט זיך לייכט אויפדעקן: אין פּרייסן האָבן די יידן די פולע אום־באַגרענעצטע רעכט צו באַוועגן־זיך".

דאָס אומגליק פון רוסישן יידנטום האָט אַרויסגערופן ניט נאָר אַ כוואַליע פון מיטגעפיל און הילף, נאָר אויך אַ גאַנצע ריי קלאַנגען וועגן דער אָט־אָט קומענדיקער עמאַנסיפּאַציע. מען האָט טאַקע געגלויבט אין דער מיג־לעכקייט פון ראַדיקאַלע רעפאָרמען אין דער אַזוי־גערו־פענער יידישער פראַגע. אין „דיען" ווערט דערקלערט, אַז „די קלאַנגען וועגן דערוואַרטע וויכטיקע ענדערונגען בנוגע די רוסישע יידן נעמען אַן אַלץ מער רעאַלע פאַר־

מען און עס איז שוין אפילו באַשטימט אַ טערמין, ווען די נייע באַשטימונגען וועלן פאַרעפנטלעכט ווערן...“*)

אין וואָס פאַר אַ פאַזע ס׳איז אַרײַנגעטראָטן די יידישע פראַגע אין רוסלאַנד, קען מען זען פון אַ טעלעגראַמע פון ניו־יאָרק, וואָס איז געווען אָפּגעדרוקט אין נום. 27 פון „דיען“, אַז „דער פֿרעזידענט גראנט האָט מבטיח געווען אַ דעפוטאַציע פון די אַמעריקאַנער יידן, צו בעטן דעם אימפּעראַטאָר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן צו פאַר־בעסערן די לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין רוסלאַנד“. אין די פּעטערבורגער יידישע קרייזן האָט מען דערוואַרט דעם אָנקום פון אַדאָלף קרעמיע און גערעדט וועגן דער דערוואַרטעטער אינטערווענץ אין דער יידישער פראַגע, ווי וועגן זייער אַ רעאַלער כוונה פון די אויס־לענדישע רעגירונגען.

2

יעדער נומער פון דער רוסיש־יידישער צייטשריפט „דיען“ האָט זיך הייס אָפּגערופן אויף די אומגליקן, וואָס האָבן געטראָפן דער יידישער באַפעלקערונג פון קאָוונע און אומגעגנט. יעדן מאָל האָט אָבער די צייטשריפט אונ־טערגעשטראָכן, אַז כאַטש די דירעקטע סיבה פון די ליידן איז די אומגערעטענישׂ פון די לעצטע יאָרן, איז פּאָרט פאַראַן אַן אַלגעמיינע סיבה פון די אַלע אומגליקן. „די אמתע סיבה ליגט אין דער עקאָנאָמישער לאַגע פון די יידן, וואָס זיינען פאַרשפּאַרט אין דעם תחום־המושב — שרייבט „דיען“ — מענטשן, וואָס זיינען גוט באַקאַנט מיט דעם עקאָנאָמישן שטייגער פון די רוסישע יידן, האָבן געווארט אויף אַזעלכע טרויעריקע קאַטאַסטראָפעס. דאָס רעכט צו פאַרלאָזן דעם תחום האָט דאָך בלויז אַ קליינער פּראָצענט פון די האַנטווערקער. אַלע אַנדערע זיינען פאַר־אורטיילט צו דלות און האָפענונגלאָזיקייט“. („דיען“, 23טן מאי, 1869).

צווישן די כלל־טוער, באַזונדערס אין קאָוונע, האָט מען זיך געפרעגט: וואָס איז וויכטיקער, די איבערזידלונג פון די האַנטווערקער אין טיף־רוסלאַנד, אָדער די עמיגרא־ציע קיין אויסלאַנד? דער סעקרעטאַר פון קאָוונער קאָמי־טעט, י. לעווי, איז אַרויסגעטראָטן אין „דיען“ מיט אַ שאַרפן אַרטיקל, וואָס איז געווען געצילט קעגן דעם, וואָס מען דערלויבט זיך גאָר צו שטעלן אַזאַ טריפהנע פראַגע, ווי עמיגראַציע פון יידן קיין אויסלאַנד. דאָס וואָלט דאָך געווען אין העכסטן זין „ניט־פאַטריאָטיש“. גאָר די טע־טיקייט פון הילף־קאָמיטעט דאַרף זיין געווידמעט דער אויפגאַבע צו העלפן די האַנטווערקער צו איבערוואַנדערן אין טיף־רוסלאַנד. אין דעם 16טן נומער „דיען“ האָט דער פּעטערבורגער קאָרעספּאָנדענט, המביט־לאנדאו, אַרויס־געטראָטן מיט אַ הייסן פּראָטעסט קעגן דער מיינונג פון לעווי. ער האָט געהאַלטן, אין פולן הסכם מיט דער רעדאַק־ציע פון „דיען“, אַז די יידישע עמיגראַציע פון רוסלאַנד איז דער אינציקער אויסוועג פון דער שוועריקער סיטואַציע.

*) צינבערג, י. „די געשיכטע פון דער יידישער פרעסע“ (רוסיש), פּעטראָגראַד, 1915, ז. 182.

ווי עס זאָל ניט זיין שווער פאַר די יידן צו וואַנדערן, איז דאָס אַלץ בעסער, ווי צו שטאַרבן פון הונגער אין קאָוונע.

אַחוץ די אַקטיוויטעט פון דער אויסלענ־דישער יידן און די אויפרעגונג פון די ברייטע רוסיש־יידישע קרייזן, מוזן מיר אויך פאַרצייכענען די ליבעראַלע שטימונגען פון איינצלנע רוסישע אַדמיניסטראַטאָרן און רעגירונגס־לייט. די גובערנאַטאָרן פון די צפון־מערב־דיקע גובערניעס האָבן אונטער דעם דרוק פון אומגע־רעטענישׂ, הונגער און עפּידעמיעס אַרויסגעוויזן אַ בולטע נייגונג צו לינדערן די לאַגע פון די געליטענע יידישע פּאָלקס־מאַסן. די גובערנאַטאָרן אין ווילנע, מינסק און קאָוונע האָבן אונטערשטיצט די באַשיידענע פאַרלאַנגען פון די אַרטיקע יידישע כלל־טוערס. דאָס האָט צוגעגעבן גלויבן די יידישע רעכטלאָזע אויסגעמאַטערטע מאַסן. די רוסיש־יידישע פּרעסע האָט אין באַגייסטערונג פון צייט צו צייט אויסגערופן: „מיט פרייד קאָנסטאַטירן מיר, אַז די רעגירונג הויבט אָן אייניצוזען, אַז דאָס אומגליק, וואָס האָט געטראָפן די יידן, איז אַ דירעקטער און אומ־פאַרמיידלעכער רעזולטאַט פון דער קלאָגעדיקער לאַ־גע, אין וועלכער די געזעצגעבונג האָט זיי אַוועקגע־שטעלט“.

דער געגנעראַל פּאלאפּאוו, וואָס האָט פאַרנומען דעם פּאָסטן פון אַ נאַטשאַלניק פון צפון־מערבדיקן ראַיאָן, האָט צוגויפגערופן ספּעציעלע באַראַטונגען אין ווילנע מיט דעם אָנטייל פון יידישע דעלעגאַטן, כדי אויסצו־אַרבעטן אַ פּלאַן צו העלפן די געליטענע יידן. דער גובערנאַטאָר אין מינסק האָט זיך געווענדט צו די אָר־טיקע יידישע כלל־טוער מיט אַ פאַרשלאָג צו שאַפן אַ געזעלשאַפט ספּעציעל פאַר דער איבערוואַנדערונג פון די אָרעמערע בעלי־מלאכות אין די צענטראַלע גו־בערניעס. באַזונדערס האָט זיך אויסגעטיילט מיט זיין ליבעראַליזם דער פירשט אָבאָלענסקי, דער קאָוונער גו־בערנאַטאָר. אין „דיען“ איז איבערגעבן געווארן די דער־קלערונג פון דעם פירשט אָבאָלענסקי, אַז „דאָס אומגליק פון דער יידישער באַפעלקערונג איז אַ דירעקטער רע־זולטאַט פון דעם, וואָס יידן זיינען געצוואונגען צו וואוי־נען אין ענגשאַפט און וואָס זייער באַשעפטיקונגס־קרייז איז באַגרענעצט מיט קליין־האַנדל. די יידישע רעכטלעכע לאַגע מוז זיך ענדערן אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אויס־ברייטונג פון די אייזנבאַנען אין לאַנד און מיט דער אַנטוויקלונג פון דער פויערשער ווירטשאַפט“. ווען דער ליבעראַלער גובערנאַטאָר האָט באַקומען צוגעשיקט פון דער רעדאַקציע פון „דיען“ 1800 רובל, וואָס די צייט־שריפט האָט אויפגעזאַמלט לטובת דעם קאָוונער קאָמי־טעט, האָט ער פאַרעפנטלעכט אין „דיען“ אַ בריוול, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט די פאָלגנדיקע ווערטער: „די געפילן פון אנערקענונג, וואָס איר דריקט מיר אויס פאַר דער מיטהילף אין דער אומגליקלעכער לאַגע פון די יידן, וואָס האָבן אין מיין גובערניע געליטן פון הונגער, — האָב איך פאַרדינט נאָר אויף אַזוי פיל, אויף וויפיל עס פאַרדינט זיי יעדער מענטש, וואָס פילט אויס זיינע די־רעקטע פליכטן“. („דיען“, 6טן דעצעמבער, 1869).

אין צוזאַמענהאַנג מיט די פּראַגן וועגן דער איבער־ וואַנדערונג פון די יידן, וואָס האָבן געליטן פון דער אומגערעטענישׂ, האָט מען פון קאָוונע איינגעלאַדן דר. רילף פון מעמל און דעם רב זילבערמאן פון ליק. (דער לעצטער איז ניט געקומען אויף דער קאָוונער באַראַטונג), ווי אַזוי עס זיינען צוגעצויגן געוואָרן די דייטשישע עסקנים צו דער קאָוונער באַראַטונג, לאָזט זיך ניט געניי פּעסטשטעלן. דער „דיען" טיילט מיט, אַז דר. רילף איז געווען איינגעלאַדן פון קאָוונער גובערניע. דר. רילף אַליין דערמאָנט ניט וועגן דעם, כאָטש ער שטעלט זיך אָפּ זייער אויספירלעך אויף די פאַרשיידענע באַציאונגען זיי־ נע מיט דער קאָוונער אַדמיניסטראַציע.

דר. רילף איז געקומען קיין קאָוונע דעם 25טן מאַי און אין דעם זעלביקן טאָג איז ער געוואָרן אויפגענו־ מען פון דעם גובערנאַטאָר, פירשט אָבאָלענסקי. דער קאָוונער הילפס־קאָמיטעט איז דאָך געווען געשאַפן לויט דער איניציאַטיוו און אונטער דעם פאָרזיץ פון גובערנא־ טאָר. גאַנץ נאַטירלעך, דעריבער, וואָס אין אָנהויב פון דער רשימה פון די מנדבים לטובת די געליטענע פון דער אומגערעטענישׂ, געפינען מיר דעם גובערנאַטאָר, וואָס האָט דער ערשטער אַריינגעטראָגן זיין באַשטייערונג: 100 רובל פאַר זיך און 50 רובל פאַר זיין פרוי. דעם 25טן מאַי איז פאַרגעקומען די זיצונג פון קאָוונער קא־ מיטעט מיט דער אנוועזנהייט פון דעם אויסלענדישן דע־ לעגאַט. ליידער דערציילט דר. רילף זייער ווייניק וועגן דעם באַשטאַנד פון די אָנטיילנעמער אויף דער דאָזיקער זיצונג. פון די אָנוועזנדיקע קריסטן אויף דער זיצונג רופט דר. רילף אָן דעם פירשט אָבאָלענסקי און דעם גימנאַזיע־ דירעקטאָר נאָוויקאָוו. פון די יידן רופט דר. רילף אָן נאָר י. פיינבערגן, אַ פאָרטרעטער פון אַ האַנדלס־הויז אין קאָוונע און קיניגסבערג. ער איז געווען אָן ערן־מיטגליד פון קאָוונער קאָמיטעט און אַ מיטגליד פון קיניגסבער־ גער הילפס־קאָמיטעט. ס׳איז ניט פאַרשטענדלעך, פאַר־ וואָס דר. רילף האָט אין זיין בראָשור, וואָס ער האָט אַרויס־ געלאָזט באַלד נאָך דער באַראַטונג אין קאָוונע, מער קיי־ נעם ניט דערמאָנט פון די אנטיילנעמער אין דער זי־ צונג, כאָטש ער האָלט די באַראַטונג אין קאָוונע פאַר זייער אַ גרויסע, כמעט „היסטאָרישע" פּאַסירונג. אין דער פּרעסע פון יענער צייט געפינען מיר בכלל ניט קיינע מאַטעריאַלן וועגן די מענטשן, וואָס האָבן אנטייל־ גענומען, און ניט וועגן די דעבאַטן, וואָס זיי האָבן דאָרט געפירט.

די רעזאָלוציע, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן אויף דער באַראַטונג ביים גובערנאַטאָר דעם 25טן מאַי, 1869, איז גאַנץ קורץ. זי אַנטהאַלט אָבער, קען מען זאָגן, דעם קווינטעסענץ פון די פּראָגרעסיווע אידייען פון יענער צייט וועגן דער יידן־פראַגע אין רוסלאַנד. אין טעקסט פון דער רעזאָלוציע זאָגט זיך: „מען זאָל מיטן הסכם פון דער רעגירונג שאָפן אַ געזעלשאַפט מיט אָפּטיילונגען אין פאַרשיידענע ערטער פון רוסלאַנד, וואָס דאַרף זיך שטעלן אַלס די ערשטע אויפגאַבע די איבערוואַנדערונג פון די יידן אין די צענטראַלע גובערניעס פון רוסלאַנד; דערוואַרבן ערד־שטחים פאַר די יידן, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט ערד־אַרבעט, און אויך גרינדן האַנטווערקער־און לאַנדווירטשאַפטלעכע שולן צו אויסבילדן די יידישע יוגנט.

דער אויטענטישער טעקסט פון דער רעזאָלוציע איז ניט פאַראַן. אין די מקורים, וועלכע מיר פאַרמאָגן*) גע־ פינען מיר די טעקסטן פון דער רעזאָלוציע, וואָס זיינען אין יסוד אידענטיש, אָבער פאַרשיידן אין די פרטים.

דער רעדאַקטאָר פון „המגיד", הרב זילבערמאַן, האָט אָפּגעדרוקט (אין נומ. 29, 1869) אַ דערקלערונג וועגן דער קאָוונער באַראַטונג. דער עיקרשט שטעלט ער זיך אָפּ אויף די סיבות, פאַרוואָס ער האָט אין איר זיך ניט באַטייליקט. „נאָכדעם, ווי די קאָוונער האָבן אין משך פון אַ לאַנגער צייט געגעבן הילף טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן געליטן פון דער אומגערעטענישׂ, — שרייבט הרב זילבערמאַן, — האָבן זיי געפונען פאַר נויטיק צו אונטער־ שטיצן אין דער ערשטער ריי די האַנטווערקער, וואָס ווילן איבערוואַנדערן אין די צענטראַל־גובערניעס, ווייל די רעגירונג דערלויבט האַנטווערקער צו וואוינען מחוץ פון תחום המושב. דער גובערנאַטאָר, פירשט אָבאָלענסקי, איז מסכים געווען מיט דעם פלאַן און האָט רעקאָמענדירט אייגצולאַדן דר. רילף פון מעמל און דעם מחבר פון דעם דאָזיקן מאמר אויף אַ באַראַטונג אין קאָוונע, און די סכומים געלט, וואָס געפינען זיך אין אונדזער רשות, זאָלן מיר אָפּגעבן פאַר דעם צוועק. איך פון מיין זייט, האָב ניט געקאָנט דערפילן דעם רצון פון די חשובע קאָוונער עסקנים און בין ניט געפאָרן קיין קאָוונע. לויט מיין מיינונג, קען מען ניט דאָס געלט, וואָס איז געקליבן געוואָרן בלויז צו העלפן די הונגעריקע, אָפּגעבן פאַר אַן אַנדער צוועק, ווי וויכטיק ער זאָל ניט זיין". הרב זילבער־ מאַן האָט אויך אויסגעדריקט די מיינונג, אַז די רעכט־ לעכע לאָגע פון די יידישע בעלי־מלאכות אין די צענט־ראַלע גובערניעס איז ניט גענוג פעסט און זיכער. זיי קאָנען דאַרט וואוינען צייטוויליק און מוזן יעדן יאָר באַ־ נייען זייערע פּאַספּאָרטן. ס׳איז דעריבער ניט אויסגע־ שלאָסן, אַז די בעלי־מלאכות וועלן אין קורצן נאָך גע־ צוואונגען זיין זיך אומצוקערן אויף די אַלטע מקומות. די יידישע כלל־טוער דאַרפן זיך דערשלאָגן, אַז מ׳זאָל בכלל בטל מאַכן דעם תחום־המושב. בלויז דעמאָלט וועט מען קענען עפּעס אויפטאָן.

אָט אַזאַ באַציאונג צו די קאָוונער פּלענער האָט אויך געהאַט דער פאָרזיצער פון הילף־קאָמיטעט פון ליק, וועלכער איז אין פרינציפּ געווען מסכים מיט די באַ־ מיאונגען צו שאַפן אַ געזעלשאַפט אין די אינטערעסן פון די רוסישע יידן. נעמענדיק אָבער אין אַכט די פּאָלי־ טישע סיסטעם, וואָס האָט געהערשט אין רוסלאַנד, האָט ער, משמעות, געצווייפלט אין דער פאַרווירקלעכונג פון די פלענער.

---

*) די בראָשור פון דר. רילף, אַרויסגעגעבן אין 1869, „דיען", 12טער אויגוסט, 1869, און דער אַרטיקל פון מ. מאַר־ גוליס אין „ראַזסוועט", נומער 6, 1879.

3

די קאָוונער באַראַטונג האָט אַרויסגערופן אַ בריטן אָפּקלאַנג און אַ טיפן אינטערעס אין די בריטע געזעל־שאַפטלעכע קרייזן. די פּראָבלעם, וואָס האָט צוגעגעבן אַ פּאָליטישן זין דער קאָוונער באַראַטונג, איז באַשטאַנען אין דעם פאַרשטאַרקטן באַוואוסטזיין, אַז עס דאַרף נע־מען אַ סוף צו דער יידישער רעכטלאָזיקייט, אַז דער תחום־המושב דאַרף אַזוי אָדער אַנדערש ליקווידירט ווערן. דר. רילף, ניט געקוקט אויף זיין קאַרגקייט בנוגע אינ־פאַרמאַציע, גיט אונדז אין זיין בראָשור עטלעכע ידיעות, וואָס האָבן אַ געזעלשאַפטלעכן באַטייט. ער דערציילט, אַז די כלל־טוערס פון אַזעלכע צענטערס, ווי פּעטערבורג און ווילנע, האָבן מיט אַ לעבהאַפטן אינטערעס זיך באַ־צויגן צו דער צוגרייטונג פון דער קאָוונער באַראַטונג. מיט אַ טעלעגראַפישער אינלאַדונג זיינען אַרויסגערופן געוואָרן פון ווילנע די אָרטיקע פאַרשטייער, און זיי זיי־נען אָנגעקומען אין קאָוונע דעם 26טן מאַי, ד. ה. מיט אַ פאַרשפּעטיקונג אויף איין טאָג. די דריי ווילנער זיי־נען געווען: אַ לערער פון דער ראַבינער־שול, אָשר וואל, א. מאַנאַסעוויטש און אַ רב — יאַנקל באַריט. פון די דריי פּערזאָנען איז מער באַקאַנט א. וואָל, וועלכער איז געווען אַ מיטאַרבעטער פון „הכרמל" אין 62־1860 יאָרן. א. ווא֯ל, האָט אויך פאַרעפענטלעכט אין דער רוסישער בייז־לאָגע צום „הכרמל", נומער 12, אַן אַרטיקל: דער ייד — דער ערדאַרבעטער.

די קאָוונער כלל־טוער האָבן געהאַט מיט די ווילנער ווייטערדיקע געמיינזאַמע זיצונגען, אויף וועלכע מען האָט זיך פאַרנומען מיט דער רעאָליזירונג פון דער רע־זאָלוציע פון דער קאָוונער באַראַטונג. דר. רילף שרייבט, אַז די אויפגאַבן פון דער צוקינפטיקער געזעלשאַפט זיי־נען פאָרמולירט געוואָרן אין 8 פּאַראַגראַפן. צווי־ אנטיילי־נעמער פון די באַראַטונגען זיינען געווען באַאויפטראָגט אויסצוארבעטן די סטאַטוטן, וואָס האָבן געדאַרפט ווערן איבערגעגעבן צו דער רעגירונג זיי צו באַשטעטיקן. מען האָט אויך צענויפגעשטעלט אַ מאַטיווירטן מעמאָראַנדום פאַר דער רעגירונג. צום באַדויערן, האָבן מיר ניט קאָנט געפינען ניט די פּאַראַגראַפן, ניט די סטאַטוטן, ניט דעם מעמאָראַנדום. ס׳איז אויך אומבאקאַנט, ווער זיינען געווען די צוויי מענטשן, וועלכע האָבן געדאַרפט זיין די „ספּעציע" פון דער פּראָיעקטירטער געזעלשאַפט. מיט אַ פאַרשפּעטיקונג איז אויך געקומען קיין קאָוונע אַ דעלעגאַט פון דייטשלאַנד, אַ פאַרשטייער פון דעם הילפס־קאָמיטעט פון ליק, אַלעקסאַנדער, וועלכער האָט מיט־געטיילט דעם הרב זילבערמאַנס שטאַנדפונקט, וואָס איז אויבן דערמאָנט.

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז דער ערשטער פּרואוו, וואָס איז געמאַכט געוואָרן דורך דער קאָוונער באַראַטונג צו פאַראייניקן די יידישע געזעלשאַפטלעכע שטרעבונגען און צו שאַפן אַ ספּעציעלע געזעלשאַפט לטובת דער יידי־שער מאַסע אין רוסלאַנד, האָט ניט געהאַט קיין פּראַק־טישע און ממשותדיקע רעזולטאַטן. די שתדלנותן פון די קאָוונער כלל־טוער, כאָטש געשטיצט פון גובערנאַטאָר, האָבן זיך ניט איינגעגעבן. די סטאַטוטן פון דער פּראָיעק־טירטער געזעלשאַפט זיינען ניט געוואָרן באַשטעטיקט פון דער רעגירונג. אין דער געשיכטע אַבער וועגן דעם קאַמף פאַר דער יידישער עמאַנסיפּאַציע אין רוסלאַנד האָט קאָוונע, און ספּעציעל די קאָוונער באַראַטונג פון 1869, פאַרשריבן אַ וויכטיק זייטל. יאָרן שפּעטער האָבן פּראָ־פאַגאַנדיסטן פאַר יידישער ערד־אַרבעט און מלאכה אין רוסלאַנד זיך אַלץ נאָך געשטיצט אויף די באַשלוסן פון דער קאָוונער באַראַטונג. „מיר דאַרפן זיך נעמען פאַר דער פאַרווירקלעכונג פון דעם פּלאַן פון קאָוונער קאָמי־טעט, — האָט געשריבן מ. מאַרגוליס*) — מיר דאַרפן באַקומען אַ דערלויבעניש פון דער רעגירונג צו שאַפן אין פּעטערבורג אַ געזעלשאַפט פאַר יידישער ערד־אַרבעט און מלאכה און פאַר דער איבערוואַנדערונג פון די יידן אין די אינעווייניקסטע גובערניעס". מיט אַ יאָר שפּעטער איז מען צוגעטראָטן צו שאַפן דעם א. ג. „רע־מעסלעני פאַנד", (דער פאַרקירצטער נאָמען פון דער געזעלשאַפט, וואָס איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אַלס „אָרט"). דער „ראַזסוועט" האָט אין אַ לייטאַרטיקל **) אונטערגעשטראָכן דעם אידעאישן צוזאַמענבונד צווישן דער נייער געזעלשאַפט מיט די קאָוונער באַשלוסן און פּלענער: „אין 1869 איז צוגעגרייט געוואָרן אַ קאָמי־טעט... אָבער די סטאַטוטן פון דער געזעלשאַפט זיינען ניט געווען באַשטעטיקט, ניט געקוקט אויף דער אונטער־שטיצונג פון דעם 'גלעזנצנדיקן אַדוואָקאַט' (ד.ה. פון דעם גובערנאַטאָר אָבאָלענסקי) . . . ס׳איז געווען נויטיק נאָך צען יאָר צייט, די געזעלשאַפטלעכע איניציאַטיוו זאָל קאָ־נען געפינען איר אויסדרוק אין דער בריטער אַקציע לטובת דער געשאַפענער געזעלשאַפט 'אָרט'."

*) „ראַזסוועט", 18טער אָקטאָבער, 1879.

**) 11 דעצעמבער, 1880.

די קאָוונער באַראַטונג פון יאָר 1909

אונטערן אויבנגעבראַכטן נאָמען איז באַקאַנט די אסיפה פון יידישע כלל־טוער, וואָס איז צוזאַמענגערופן געווארן אין קאָוונע דעם 19־22 נאָוועמבער, 1909. (עס איז פאַראַן אַ סטענאָגראַפישער באַריכט פון דער באַראַטונג, פובליקירט אין פּעטערבורג, 1910).

פאַרמעל איז די קאָוונער באַראַטונג געווען פאַרבונדן מיט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע פּעטערבורגער יידישע כלל־טוער, וואָס האָבן זיך געוועגדט אין מאַי, 1909, צו דעם רוסישן אינערן־מיניסטעריום נאָך אַ דערלויבעניש צונויפצורופן אַ באַראַטונג פון די יידן פון פּאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך, וואָס זאָל זיין געווידמעט די פּראָבלעמען פון אינעווייניקסטן יידישן לעבן. דער אינערן־מיניסטער האָט דערלויבט אָזאַ באַראַטונג און באַשטעטיקט דעם פאָלגנדיקן סדר־היום: 1) וועגן דער קאָראָבקע און ליכט־שטייער אוו, אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם, די פראָגע וועגן דער יידישער געמיינדע; 2) וועגן רעגולירן די ענינים פון די יידישע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס.

פאַקטיש איז די גאַנצע זאַך געשטאַנען גאָר אַנדערש. אין פּעטערבורג האָט פונקציאָנירט אַ צענטראַלע יידישע פּאָליטישע אָרגאַניזאַציע — „די דערגרייכער", דאָס הייסט דער פאַרבאַנד פאַר דערגרייכן די גלייכבאַרעכטיקונג פון די יידן אין רוסלאַנד, וואָס איז געגרינדעט וועראָן אין 1905 און וואָס איז געווען, הויפּטזעכלעך, אָנגעפירט דורך די יידישע „קאַדעטן" (קאָנסטיטוציאָנעלע דעמאָקראַטן): מ. ווינאָווער, ג. שליאָסבערג, און אַנדערע. די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע איז געווען פאַרבונדן מיט דער פּאָליטישער ביורא, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער טעטיקייט פון די יידישע דעפּוטאַטן פון דער „דומע"*). אין דער דריטער „דומע" זיינען געווען אין גאַנצן עטלעכע יידישע דעפּוטאַטן, צווישן זיי פון קאָוונער גובערניע — נפתלי פרידמאַן. סוף 1908 און אָנהויב 1909 איז אין די יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן אויפגעקומען דער געדאַנק אויסצוארבעטן אַ געזעצפּראָיעקט וועגן שאַפן יידישע קהילות. אויב ס׳וועט זיך איינגעבן, זאָל מען שפּעטער פּרואַווען דורכפירן דעם דאָזיקן פּראָיעקט דורך דער מלוכה־דומע. דער דאָזיקער געדאַנק האָט אַרויסגערופן די נויטוועניקייט צוזאַמענצורופן אַן אַלרוסישע יידישע באַראַטונג. די איניציאַטיוו־גרופּע אין פּעטערבורג איז באַשטאַנען הויפּטזעכלעך פון די יידישע „קאַדעטן". די דאָזיקע גרופּע האָט זיך געוועגדט צו אַלע יידישע פּאַרטייען אָן אויסנאַם מיט אַן אינלאַדונג. די ציוניסטן האָבן פון אַנהויב גענומען אָזאַ שטעלונג זיך, צי זאָלן זיי זיך באַטייליקן אין אַזאַ באַראַטונג, אָבער סוף כל סוף אָנגענומען די אינלאַדונג. די פּאַרשטייער פון „בונד" האָבן זיך אנטזאגט אנטייל־צונעמען אין דער באַראַטונג אַלס אַ פּאָליטישע פּאַרטיי. די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע גרופּירונגען האָבן נאָכגעפאָלגט דעם „בונד".

*) „גאָסודאַרסטוענאיא דומא" — רוסלענדער פאַרלאַמענט, וואָס איז אויפגעקומען נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905.

די באַראַטונג האָט געדאַרפט פאַרקומען אין קאָוונע. פאַרוואָס גראָד אין קאָוונע? אייגנער פון די איניציאַטאָרן, געניריך סליאָזבערג, דערציילט אין זיינע רוסישע מעמואַרן*), אַז קאָוונע איז אויסגעקליבן געווארן דערפאַר, ווייל „די אַדמיניסטראַציע אין דער גובערניע איז וויניקער פון אַנדערע געווען געשטימט קעגן דער יידישער באַפעלקערונג", און ווייל אויף אַ פּריוואַטער אָנפראָגע פון קאָוונער כלל־טוער, האָט דער גובערנאַטאָר כאַרוזין געגעבן זיין הסכמה, אַז די באַראַטונג זאָל זיין אין קאָוונע. סליאָזבערג דערציילט אויך, אַז די אינטערוועגן פון די פּעטערבורגער יידן אין דעם אינערן־מיניסטעריום וועגן דעם צוזאַמענפאָר אין קאָוונע, האָט זיך ניט אָנגעשטויסן אויף באַזונדערע שוועריקייטן.

די איניציאַטאָרן האָבן תיכף, ווי זיי האָבן באַקומען די דערלויבעניש פון דער רוסישער מאַכט, אָנגענומען טריט בעסער צו אָרגאַניזירן די צוזאַמענקונפט. עס זיינען דורכגעפירט געווארן צוגרייטונג־באַראַטונגען אין פּעטערבורג. מען האָט אויך דעלעגירט פאָרשטייער אין קאָוונע פאַר דער צוגרייטונג־אַרבעט. מען האָט פונאַנדערגרעסיקט אינלאַדונגען אויף די ערטער, כמעט אין אַלע גרעסערע שטעט. דער צונויפרוף פון דער ערשטער לעגאַלער יידישער באַראַטונג האָט אַרויסגערופן אומעטום אַ גרויסן אינטערעס. אין רוסלאַנד האָבן ניט עקזיסטירט קיין לעגאַלע יידישע קהילות, אָבער אַ באַדערפענישן אין זיי איז געווען זייער אַ שטאַרקע. שטעט האָבן זיך געגרייט דורך זייערע דעלעגאַטן אַוועקצושטעלן אויפן בריייטן פאָרום אין קאָוונע אַלע וויכטיקע פראַגעס פונעם יידישן קהילה־לעבן. אין אַנדערע ערטער האָבן זיך געשאַפן ספּעציעלע קאָמיטעטן פאַרן צווועק צוצוגרייטן די וואַלן פון די דעלעגאַטן. די דאָזיקע קאָמיטעטן האָבן זיך פאַקטיש פאַרוואַנדלט אין אַ מין סוראָגאַט פון קהילה־ראַטן. דער געווויינטלעך־אָנגענומענער מאָדוס איז דאַן געווען צו ווייל אַ 2־3 פאָרשטייער פון אַ שטאָט. אַלע יידישע קולטורעלע און פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס פון שטאָט האָבן די דאָזיקע דעלעגאַטן געקליבן אויף עפּנטלעכע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען. אַזוי אַרום זיינען אויף דער „קאָוונער באַראַטונג" געווען פאַרטרעטן 46 שטעט מיט 120 דעלעגאַטן.

*) Дѣла Минувшихъ Дней, т. 3, Парижъ.

די באַראַטונג האָט געעפנט מאַקסים ווינאַווער. דער הויפּט רעפערענט איז געווען געגנריך סליאָזבערג, וואָס האָט אַריינגעטראָגן דעם פּראָיעקט וועגן שאַפן אַ יידישע קהילה. לויט דעם דאָזיקן פּראָיעקט, האָט יעדע קהילה באַדאַרפט פאַרוואַלטן מיט רעליגיעזע ענינים, פילאַנטראָפּישע און מיטן דערציאונגס־וועזן. די אַרכאַאישע קאָראָבקע און ליכט־שטייער געזעצן האָבן געזאלט ווערן אָפּגעשאַפט און פאַרביטן מיט אַ דירעקטן קהילה־שטייער, לויט דעם מוסטער פון די יידישע קהילות אין דייטשלאַנד. די קהילות דאַרפן באַזיצן דאָס רעכט פון זעלבסטפאַרוואַלטונג. אָבער יידן דאַרפן זיך אָנשליסן אָן די קהילות. די צוגעהעריקייט צו די קהילות דאַרף טראָגן אַן אָבליגאַטאָרישן כאַראַקטער. אָבליגאַטאָריש מוז אויך זיין דער פּראָיעקטירטער קהילה־שטייער.

סליאָזבערגס פאָרטראג האָט אַרויסגערופן לעבהאַפטע דעבאַטעס. אין זיי האָבן אָנטייל גענומען צענדליקער דעלעגאַטן. אין אַלגעמיין, האָט די באַראַטונג צוגעשטימט צו די הויפּט־טעזיסן פון פאָרטראג. די איינצלנע אָפּאָנענטן, וואָס האָבן אַריינגעטראָגן אַ פאַרשלאג, געבויט אויף גאָר אַנדערע פּרינציפּן, זיינען געווען אויף דער באַראַטונג די פאָר בונדיסטן. זיי זיינען געווען דעלעגירט פון לעגאַלע קולטור־געזעלשאַפטן: מיכל גאָלדמאַן, (מאַרק ליבער) פון ווילנע און חיים־יאַנקעל העלפאַנד (א. ליטוואַק) פון ריגע. דער שטאַנדפונקט פון די בונדיסטן איז געווען, אַז די רעליגיעזע פונקציעס זאָלן אָפּגענטיילט ווערן פון דער קהילה־אינסטיטוציע. די קהילה זאָל זיין וועלט־לעך און זיך פאַרנעמען, דער עיקר, מיט קולטור־ענינים. דער דאָזיקער שטאַנדפונקט האָט אָבער אויף דער באַראַטונג נישט געפונען קיין אָפּקלאַנג. די גרויסע מערהייט האָט גוט פאַרשטאַנען, אַז נאָר אַ פּראָיעקט פון אַ רעליגיעזער, און נישט ריין־וועלטלעכער קהילה, קען האָבן די אויסזיכטן אָנגענומען צו ווערן טרָאָגן אַן אָבליגאַטאָרישן כּישע יידן. די באראטונג האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער פראַגע וועגן דער רעפאָרמירונג פון דעם ראַבינאַט אין רוסלאַנד. עס איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן די מיינונג, צו פאַרבייטן די „קאָזיאָנע" ראַבינער מיט געווייטלעכע רבנים. די רבנים אָבער מוזן באַזיצן כאָטש אַ קליינעם אַלגעמיינעם בילדונג־צענז.

צום סוף פון דער אַרבעט האָט די „קאָוונער באַראַטונג" אויסגעווייזלט אַן עקזעקוטיווע אין באַשטאַנד פון 41 מיטגלידער, פון וועלכע 9 זיינען געווען פון פּעטערבורג, (דאָס זיך־אָרט פון דער עקזעקוטיווע), און די אַנדערע דעלעגאַטן פון דער פּראָווינץ. די עקזעקוטיווע האָט געדאַרפט איבערנעמען די אַרבעט פונעם פאַרבאַנד פון די „דערגרייכערס". זי האָט באַדאַרפט אָנפירן די טעטיקייט פון די דומע־דעפוטאַטן און זען, עס זאָלן פאַרווירקלעכט ווערן אין לעבן די באַשלוסן פון דער קאָוונער באַראַטונג. דער „קאָוונער קאָמיטעט" האָט אָבער ניט געהאַט קיין לאַנגע יאָרן. עס זיינען געווען אַלגעמיינע פּאָליטישע מניעות. אויך דער אינעווייניקסטער קאַמף צווישן די יידישע גרופּירונגען האָט ניט וויניק געשטערט. דער כּמעט איינציקער רעזולטאַט פון דער באַראַטונג איז געווען, וואָס דער קאָוונער גובערנאַטאָר כאַרוזין האָט געמאַכט אַ קאַריערע: ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס דירעקטאָר פונעם דעפּאַרטמענט פאַר גייסטלעכע ענינים ביים אינערן־מיניסטעריום אין פּעטערבורג.

אויך געווען פאַר אַ קהילה, ווי ג. סליאָזבערג האָט זי פאָרמולירט אין זיין פּראָיעקט.

די „קאָוונער באַראַטונג" האָט אָנגענומען אַן אויס־פירלעכע רעזאָלוציע וועגן דער שאַפונג פון יידישע קהילות. עס איז אויך אנגענומען געוואָרן אַ פאַרשלאג פון געווען דעפוטאַט פון דער צווייטער מלוכה־דומע, אינזשינער ל. ג. ראַבינאָוויטש (ער איז שפּעטער געפאַלן אַ קרבן פון די מאַסקווער ערשטע פּראָצעסן פון די „שאַכ־טינצעס" וועגן סאַבאָטאַזש אין די קוילן־גרובן אין יאָר 1928), וועגן „הילף דורך אַרבעט". עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו אָרגאַניזירן אַן אויספאָרשונג און אַ זאַמלונג פון מאַטעריאלן איבער דער עקאָנאָמישער לאַגע פון די רוסישע יידן. די באראטונג האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער פראַגע וועגן דער רעפאָרמירונג פון דעם ראַבינאַט אין רוסלאַנד. עס איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן די מיינונג, צו פאַרבייטן די „קאָזיאָנע" ראַבינער מיט געווייטלעכע רבנים. די רבנים אָבער מוזן באַזיצן כאָטש אַ קליינעם אַלגעמיינעם בילדונג־צענז.

צום סוף פון דער אַרבעט האָט די „קאָוונער באַראַטונג" אויסגעווייזלט אַן עקזעקוטיווע אין באַשטאַנד פון 41 מיטגלידער, פון וועלכע 9 זיינען געווען פון פּעטערבורג, (דאָס זיך־אָרט פון דער עקזעקוטיווע), און די אַנדערע דעלעגאַטן פון דער פּראָווינץ. די עקזעקוטיווע האָט געדאַרפט איבערנעמען די אַרבעט פונעם פאַרבאַנד פון די „דערגרייכערס". זי האָט באַדאַרפט אָנפירן די טעטיקייט פון די דומע־דעפוטאַטן און זען, עס זאָלן פאַרווירקלעכט ווערן אין לעבן די באַשלוסן פון דער קאָוונער באַראַטונג. דער „קאָוונער קאָמיטעט" האָט אָבער ניט געהאַט קיין לאַנגע יאָרן. עס זיינען געווען אַלגעמיינע פּאָליטישע מניעות. אויך דער אינעווייניקסטער קאַמף צווישן די יידישע גרופּירונגען האָט ניט וויניק געשטערט. דער כּמעט איינציקער רעזולטאַט פון דער באַראַטונג איז געווען, וואָס דער קאָוונער גובערנאַטאָר כאַרוזין האָט געמאַכט אַ קאַריערע: ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס דירעקטאָר פונעם דעפּאַרטמענט פאַר גייסטלעכע ענינים ביים אינערן־מיניסטעריום אין פּעטערבורג.

דר. יוסף בערגער

די יידישע נאציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין דער זעלבסט־שטענדיקער ליטע (1919־1939)

(פערזענלעכע זכרונות באַגלייט פון אַ קריטישן איבערבליק)

ווען מיר ווילן אויפלעבן אין אונדזער זכרון די פאַר־גאַנגענע יידישע ליטע, ווען דאָס קאַפּיטל וועגן דער נאַ־ציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אינעם צייט־פאַרלויף צווישן ביי־דע וועלט־מלחמות דערשיינען פאַר אונדז ווי דאָס אימ־פאָזאַנטסטע, וואָס רעדט צו אונדזער האַרצן. דאָס איז ניט ווייטע פאַרגאַנגנעהייט, פאַרוואָקסן מיט גראָז. דאָס איז אַ הייסער, צאַפּלדיקער נעכטיקער טאָג, אין וועלכן עס האָט זיך אַנטפלעקט אַ גרויסע קאָלעקטיווע שאַפונגס־קראַפט פון דער יידישער ליטע.

די באַרימטע 14 פונקטן פון פרעזידענט ווילסאָן, און ספּעציעל דער פּרינציפּ פון דעם נאַציאָנאַלן זעלבסט־באַשטימונגס־רעכט, האָבן געשאַפן דעם באָדן פאַר דער אַנטשטייאונג פון קליינע און גרעסערע נאַציאָנאַלע מלוכות אין מיזרח־אייראָפּע און פאַר דער פאַרווירקלעכונג פון די שטרעבונגען פון די נאַציאָנאַלע מיעוטים צו נאַציאָנאַלער, קולטורעלער אויטאָנאָמיע אין די דאָזיקע לענדער. אויך די יידישע מיעוטים זיינען דאָן צוגעטראָטן צו בויען זייער נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע. אין קיין לאַנד אָבער, אפילו ניט אין אוקראַינע און פּוילן מיט זייערע מיליאָ־ניקע יידישע מיעוטים, האָט דער אויסבוי פון דער יידי־שער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע ניט דערגרייכט אַזאַ פאַר־נעם ווי אין ליטע. די הויפּט־סיבה דערפון איז געווען אין די באַזונדערע אייגנשאַפטן פון דער יידישער ליטע מיט דער אַלטער טראַדיצע פון גאונים און לומדים, פון השכלה און העברעאישער ליטעראַטור, און חיבת ציון. אמת, אויך אין ליטע האָבן ניט געפעלט די מאָמענטן, וואָס שפּאָלטן אין אַלע לענדער דאָס יידנטום אויף באַזונדערע טיילן: פרומע און פרייע, העברעאיסטן און יידישיסטן, ציונים און ניט־ציונים. איין עלעמענט אָבער — די אַסימילאַטאָרן — האָט אין דער יידישער ליטע אינגאַנצן געפעלט, און דאָס האָט איר געגעבן אַ באַזונדערע קראַפט.

און עס ווילט זיך ריידן וועגן דער יידישער אויטאָנא־מיע, כדי אויפצולעבן דעם ליכטיקסטן שטראָל פון דער פאַרגאַנגענער יידישער ליטע. איך וועל דאָ ריידן ניט ווי אַ היסטאָריקער אויפן גרונט פון דאָקומענטן, נאָר ווי אַ מענטש, וואָס האָט זיינע בעסטע יאָרן געווידמעט דעם אויפבוי פון דער אויטאָנאָמיע, ריידט אויפן גרונט פון פּערזענלעכע זכרונות און איבערלעבונגען, וואָס שטייען נאָך היינט פריש פאַר מיינע אויגן.

אין סעפּטעמבער, 1918, האָב איך זיך צוריקגעקערט קיין ווילנע פון רוסלאַנד. מיט אַ פאָר וואָכן שפּעטער האָט זיך צוריקגעקערט לייב יפה (דער שפּעטערדיקער דירעק־טאָר פון קרן־היסוד) און מיר האָבן צוזאַמען אָרגאַניזירט אויפדאָסניי דעם ציוניסטישן מרכז אין ווילנע.

אין ליטע האָבן נאָך דעמאָלט געהערשט די דייטשן, אָבער זיי זיינען שוין געשטאַנען פאַר זייער פולשטענ־דיקער מפּלה. זיי האָבן זיך צוגעאיילט אויפצושטעלן נא־ציאָנאַלע רעגירונגען אין די פאַרנומענע געביטן פון רוסלאַנד, כדי אויסצומיידן זייער צוריקקער צו רוסלאַנד און צו לאָזן נאָך זיך אַן אָנדענק פון באַפרייאונג. אין ליטע איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ ראַט (טאַריבאַ) פון ליטווישע נאַציאָנאַלע טוער, וואָס האָט געדאַרפט איבער־נעמען די מאַכט פון די דייטשן.

די דאָזיקע „טאַריבאַ" איז דאָן נאָך געווען זייער שוואַך. אָן מיליטער, אָן מיליץ, אָן אַ גראָשן אין דער קאַסע, אָן שום אינטערנאַציאָנאַלע פאַרבינדונגען, וואָס זאָלן איר עפענען דעם וועג צו אנערקענונג מצד דער גרויסער וועלט. מען האָט זיך געווענדט צו די יידן, ספּעציעל צו די ציונים, וואָס האָבן געהאָט גוטע פאַר־בינדונגען אין דער ברייטער וועלט, אַז זיי זאָלן שיקן זייערע פאַרטרעטער אין דער געשאַפענער ליטווישער רעגירונג. אין דעצעמבער, 1918, איז אין ווילנע פאָר־געקומען דער צוזאַמענפאָר פון די ציונים פון גאַנץ ליטע. דער צוזאַמענפאָר האָט באַשלאָסן צו דעלעגירן אין דער רעגירונג פון ליטע: דר. ראָזענבוים (ווי דעם מיניסטער פון אויסערן), דאָקטאָר ראַכמילעוויטש (ווי דעם מיניס־טער פאַר פינאַנסן) און דר. יעקב וויגאָדסקי (ווי דעם מיניסטער פאַר יידישע אָנגעלעגענהייטן). אַזוי איז געלייגט געוואָרן דער ערשטער גרונט־שטיין פאַר דער יידישער נאציאָנאלער אויטאָנאָמיע אין דער זעלבשטענ־דיקער ליטע.

אין דער שטאָט ווילנע איז כמעט ניט געווען קיין ליטווישע באפעלקערונג און דעריבער האָט די ליטווי־שע „טאַריבאַ" ניט געהאַט אין איר קיין וואָרצלען. די מערהייט פון דער באַפעלקערונג אין שטאָט זיינען גע־ווען פּאָליאַקן. הייסע נאַציאָנאַליסטן און גוט־אָרגאַניזיר־טע, וואָס האָבן זיך געגרייט צו פאַרכאַפן די מאַכט, ווי נאָר דאָס דייטשישע מיליטער וועט פאַרלאָזן ווילנע. די ליטווישע „טאַריבא" איז טאַקע דעריבער שנעל אַרי־בערגעפאָרן קיין קאָווונע. צוזאַמען מיט איר זיינען אָפּ־געפאָרן ש. ראָזענבוים און ראַכמילעוויטש. דר. וויגאָד־סקי, דער אַלטער ווילנער תושב, האָט זיך אָפּגעזאָגט צו

פֿאַרלאָזן ווילנע און האָט בעסער פֿאַרלאָזן זיין פֿאָסטן אין דער ליטווישער רעגירונג.

איך בין אויך געבליבן אין ווילנע און בין שפּעטער, צוזאַמען מיט דר. וויגאָדסקין, אויסגעוויילט געוואָרן אין דעם פֿרעזידיום פון דער נייַ־געוויילטער דעמאָקראַטישער קהילה אין ווילנע, וואָס האָט אין די שוועריע יאָרן 1919־1920 אַרײַנגעשריבן אַ גלאָרייכע בלאָט אין דער געשיכטע פון די יידישע קהילות אין ליטע.

צו אונדז זיינען דערגאַנגען ידיעות פון קאָווונע, אַז אויפן פּלאַץ פון אַלטן דאקטאר וויגאָדסקי איז נאָמינירט געוואָרן אַלס יידישער מיניסטער דער יונגער דאָקטאָר מאַקס סאָלאָוויייטשיק. ער האָט גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער ליטווישער דעלעגאַציע אין די צענטערס פון אייראָפּע און מיטגעהאָלפן אויסצואויירקן די אנערקענונג פון דער זעלבשטענדיקער ליטע. עס האָבן זיך געשאָפן אין קאָווענער ליטע קהילות מיט דעם נאַציאָנאַל־ראַט אין דער שפּיץ. ווילנע איז אינצווישן, אין די יאָרן 1919־1920, עטלעכע מאָל איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט — פון די פּאָליאַקן צו די באָלשעוויקעס און צוריק. אין האַרבסט 1920 איז ווילנע באַזעצט געוואָרן פון פּויליש רעגולערן מיליטער. איך האָב באַשלאָסן נישט צו פֿאַרבלייבן אונטער דער פּוילישער הערשאַפט. איך האָב מיך אָנגעהויבן גרייטן אַריבערצופֿאָרן קיין קאָווונע און בין אַהין געקומען אָנהויב 1921.

געפֿאָרן בין איך אויף פּערד־און־שליטן דורך פֿאַרשנייטע פעלדער. צו מיין באַוואונדערונג האָב איך דערזען אין פֿאַרשיידענע ערטער גרויסע פייערן. אין קאָווונע האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דער טאָג פון מיין אָנקומען, דער 16טער פעברואַר, איז דער טאָג פון דער ליטווישער באַפרייאונג, און דאָס פויערים־פֿאָלק פֿראַווען דעם יום־טוב דורך די אָנגעצונדענע פייערן.

אין גיכן בין איך איינגעלאָדן געוואָרן אויף אַ באַשפּרעכונג אין נאַציאָנאַל־ראַט, וואו איך האָב אינפֿאָרמירט ווגן דער לאַגע אין ווילנע און באָקומען אינפֿאָרמאַציע ווגן דער לאַגע אין קאָווונער ליטע. דער געשפּרעך איז געווען זייער אַן אָפּנהאַרציקער. לסוף האָט זיך דער פֿרעזידענט פון נאַציאָנאַל ראַט, דער אַלטער קלוגער ראָזנבוים, צו מיר געווענדט מיט די פֿאָלגנדיקע ווערטער: מען זאָגט, אַז אַ גאַסט קומט אויף אַ וויַיל און זעט פֿאַר אַ מייל, טאָ ווי זשע זעט אייך אויס אונדזער נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע? און איך געדענק זייער גוט מיין ענטפֿער:

מען זאָגט, אַז אויב דו ווילסט עמיצן מאַכן פֿאַר אַן אָנזעצער, טאָ גיב אים גרויסע קרעדיטן און נעם פון אים וועקסלען, וועלכע ער איז קוים ביכולת צו באַצאָלן. אָט אַזוי האָנדלט איר מיט די ליטווינער: איר האָט ביי זיי געמוען גרויסע הבטחות און קיין פֿרוטה במזומן. איר האָט אַ יידישן מיניסטער, וואָס האָט ניט קיין שום מאַכט. איר האָט קהילות און אַ נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס זיינען ניט פֿאַראַנקערט אין געזעץ. עס איז קלאָר, אַז די ליטווינער וועלן אייך פּריער אָדער שפּעטער אָנזעצן, און דאַן וועלן זיי נאָך ווערן אייך שונאים, ווי יעדער אָנזעצער זיין קרעדיטאָר. און אויב שוין אָנזעצן, טאָ צוליב וואָס צאָלן פופציק פֿראָצענט פֿאַר די וועקסלען? בעסער גאָרנישט ניט צאָלן. איר גייט אויף אַ פֿאַלשן וועג. רעאַליזירט די הבטחות, ווען נויטיק, פֿאַר פופציק פֿראָצענט במזומן און לעגאַליזירט פעסט דאָס, וואָס איר וועט באַקומען.

איך געדענק, אַז מיינע ווערטער האָבן געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק און דער אַלטער ראָזנבוים האָט געזאָגט: איך האָב מורא, אַז איר האָט רעכט. אָבער זייַנע ווערטער האָבן גאָרנישט געענדערט, ווייל ניט ער האָט געהאַט די אויפגאַבע צו לעגאַליזירן די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, נאָר דער יידישער מיניסטער דאָקטאָר סאָלאָוויייטשיק.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָט דער יידישער מיניסטער מיר פֿאַרגעלייגט צו פֿאַרטרעטן די שול־ריכטונג „תרבות" אין דער שול־אָפּטיילונג. ווען איך בין געקומען צו דער ערשטער זיצונג, האָט זיך מיר געוואָרפן אין די אויגן אַן אייַנדרוקספולער הדרת־פּנים מיט אַ לאַנגער גרויער באָרד און צוויי שוואַרצע קלוגע אויגן. ביים באַקענען זיך מיט מיר האָט ער זיך אָנגערופן: שאַפּירא — דאָס איז געווען דער קאָווונער רב שאַפּירא, דער יורש פונעם שטול פון הרב יצחק אלחנן.

צו דער זיצונג האָבן נאָך געפּעלט מענטשן און מיר האָבן דערווייל אָנגעהויבן אַ פּריוואָטן שמועס. איך געדענק, ווי הרב שאַפּירא האָט צו מיר געזאָגט: אין דאָוונען, אין „מי שברך", זאָגן מיר: „וכל העוסקים בצרכי־ציבור באמונה". די וועלט טייטשט דאָס: און אַלע, וואָס באַשעפּטיקן זיך געטריי אין געזעלשאַפטלעכע ענינים. און איך טייטש דאָס אָנדערש: און אַלע, וואָס באַשעפטיקן זיך איז געזעלשאַפטלעכע ענינים מיט פולער אמונה אין זייער זאַך. דאָס איז אַ העכערע מדרגה. זאָגט מיר, דאָקטאָר בערגער: גלויבט דאָקטאָר סאָלאָוויייטשיק אין זיין זאַך?

די ווערטער פון קלוגן רב האָבן מיר זייער איבערראַשט און איך האָב געענטפֿערט: געווים! אָבער זיי זייַנען מיר טיף אַריין אין האַרצן.

אינעם בוי פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע האָט דעם ערשטן פּלאַץ פֿאַרנומען די שול־נעץ. קהילות אוז קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון האָבן מיר תמיד געהאָט, אָבער אַ נאַציאָנאַלע שול־נעץ, אָנערקענט פון דער רעגירונג, און דורך איר אויסגעהאַלטן — האָבן מיר נאָך קיינמאָל אין גלות ניט געהאַט. דאָס איז געווען אַ נייַע דערשיינונג און פון גרעסטן נאַציאָנאַלן ווערט. אין יידישן מיניסטעריום איז די שול־אָפּטיילונג געווען די וויכטיקסטע.

סוף 1921 בין איך איינגעלאָדן געוואָרן דורכן יידישן מיניסטער צו אָנפירן די שול־אָפּטיילונג און פון דעמאָלט ביז האַרבסט 1934, ווען איך בין אָפּגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, האָב איך געאַרבעט אין דער נאַציאָנאַלער שול־נעץ.

איך בין געווען אַריין מיט קאָפּ און לייב אוז לעבן אין דער טאָג־טעגלעכער ארבעט פון דעם שול־ווען, וואָס איז געווען זייער שווער און קאָמפּליצירט כלפי חוץ און כלפי פנים.

כלפי חוץ זיינען געווען פֿאַלגנדיקע גרויסע שוועריי־

קייטן — די יידישע שול האָט געהאָט אַ רײַ נאַציאָנאַלע לימודים, וואָס האָבן געפעלט אין דער ליטווישער שול: העברעאיש אָדער יידיש, תנ״ך, יידישע געשיכטע. טאָ וואו נעמט מען פֿאַר זיי צייט? און וואו נעמט מען לערער פֿאַר דער יידישער שול־נעץ מיט לערער־צענזן?

צום גליק, האָט נאָך די ליטווישע שול אויך ניט געהאָט קיין צענזירטע לערער. אין דער צאַרישער רוסלאַנד האָט דאָך קיין ליטווישע שול ניט עקזיסטירט און זי איז געווען פֿאַרבאָטן. די ליטווינער האָבן זיך פון אָנהויב באַגענוגט מיט וועלכע ניט איז דאָקומענטן, וואָס זאָלן באַווייזן די אינטעליגענץ אָדער האַלב־אינטעליגענץ פונעם לערער. אין אינערלעכן לעבן פון דער יידישער שול, אין איר לערן־פּלאַן, האָבן זיך די ליטווישע אינספּעקטאָרן דעמאָלט ניט געמישט. זיי האָבן בלויז פּעסטגעשטעלט די צאָל שילער און באַשטעטיקט איין לערער אויף יעדע 60 תלמידים. אויב אין שול האָבן געאַרבעט נאָך לערער, אַ חוץ די באַשטעטיקטע, האָט דאָס זיי ניט געקימערט.

אָבער פון וואָנען נעמט מען טאָקע לערער פֿאַר הונדערטער שולן? ספּעציעל פון וואָנען נעמט מען פֿאַר די העברעאישע שולן לערער, וואָס זאָלן באַהערשן העברעאיש אין שרייבן און ריידן? דאָס ריידן העברעאיש איז געווען אַ זעלטענע דערשיינונג. צום גליק, איז קיין ליטע דאָן אָנגעקומען אַ שטראָם פון העברעאיסטן פון סאָוועטרוסלאַנד, וואו העברעאיש איז געווען פֿאַרפֿאַלגט. די ליטווישע מאָכט האָט זיי ניט געשטערט זיך צו לעגאַליזירן אין ליטע און אַרבעטן אין די העברעאישע שולן.

וויכטיקער איז געווען די צווייטע שווערישקייט כלפי פּנים — די צענזיילונג פון די שולן אין דריי ריכטונגען: העברעאיש־ציוניסטישע, האַלב־העברעאיש־אַרטאָדאָקסישע און לינקע). פּרינציפּיעל איז אָנגענומען געוואָרן די גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע דריי ריכטונגען און זייער פּרייַ קאָנקורענץ אויף דער יידישער גאַס. אָבער דורכפירן דאָס אין לעבן איז געווען געוואָג שוועך.

די קהילות, דער עיקר אין די קליינע שטעטלעך, אויף וועלכע עס איז געפאַלן אַ טייל פון די הוצאות אויסצוהאַלטן די שולן, האָבן זיך אָפּט אַנטזאָגט צו שטיצן די לינקע יידישיסטישע שולן. עס איז קלאָר געווען, אַז אַ דרוק אויף די שולן פון איין ריכטונג וועט ברענגען צו אַ קריג, וואָס וועט דערגיין צום בילדונגס־מיניסטעריום. אונדזער צעשפּאָלטנקייט אויף ריכטונגען האָט געקענט אים געבן די מיגלעכקייט זיך אַריינצומישן צופיל און מאַכן אַ סוף צו דער אויטאָנאָמיע פון אונדזער שול. דער יידישער מיניסטער, אָלס אַ ציוניסט, האָט געמוזט דריקן אויף די ציוניסטישע קהילות, זיי זאָלן אויפהאַלטן די לינקע יידישיסטישע שולן.

פּירער פון די אַרטאָדאָקסישע שולן האָבן גאָנץ אָפּט געוואָלט ממשיך זיין דעם אַלטן חדר. מען האָט געמוזט זיי איבערצייגן, אַז מיר קענען עס ניט פֿאַרטיידיקן פֿאַרן בילדונגס־מיניסטעריום, און אַז זיי מוזן זיך ביסלעכווייז צופֿאַסן צום נייעם שול־שטייגער. צום גליק, האָט אין דער הינזיכט געהערשט צווישן מיר און דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק פולע איניקייט. מיר האָבן ביידע מסכים געווען צו גיין אויף וועלכע קאָמפּראָמיסן און איבערלאָזן דער צייט, אַז זי זאָל פֿאַראיינהייטלעכן די יידישע שול. טיילווייז האָבן אונדזערע דערוואַרטונגען זיך פולשטענדיק באַרעכטיקט. די אַרטאָדאָקסישע לערן־אַנשטאַלטן זיינען אונטערן דרוק פון דער צייט און פון בילדונגס־מיניסטעריום מער שולן אַיידער חדרים. פון האַלב־העברעאישע זיינען זיי, אונטערן דרוק פון דער וואַקסנדיקער ציוניסטישער באַוועגונג, געוואָרן אַלץ מער העברעאישע.

די יידישיסטישע שול איז געבליבן אָפּגעזונדערט פון דער העברעאישער. זי האָט אויסגעמאַכט אַ קליינעם טייל פון דער אַלגעמיינער נאַציאָנאַלער שול־נעץ. זי האָט אָבער דערגאַנצט דעם אויטאָריטעט פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע.

פֿאַר דעם אַלעמען האָבן מיר פיל צו פֿאַרדאַנקען דעם ריכטיקן רעאַליסטישן קוק אין דער אָפּשאַצונג פון דער לאָגע פון יידישן מיניסטער דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק.

לאָגיש האָט די דאָזיקע לאָגע ניט געקענט דויערן. די ליטווישע שול האָט זיך אַלץ מער נאָרמאַליזירט. די רעגירונג האָט פֿאַר איר אויסגעאַרבעט פּעסטע לערפּלענער, די רעגירונג האָט אָנגעהויבן פֿאָדערן אויך פון אונדז שול־פּלענער, וואָס זאָלן זיך אַריינפּאַסן אין לער־פּלאַן פון דער גאַנצער מדינה. צו דעם צוועק איז צוזאַמענגעזעצט געוואָרן דער צוזאַמענפּאָר פון די קהילות.

די לאָגע איז געווען אַן אוממיגלעכע: ניט די ציוניסטישע שול, די מערהייט אין דער שול־נעץ, ניט די אָרטאָדאָקסישע האָבן בשום אופן נישט געקענט אַריינפּרעסן זייערע אַלגעמיינע און נאַציאָנאַלע לימודים אינעם פּירייקן לער־פּלאַן, וועלכן די רעגירונג האָט אָנגענומען. מיניסטער סאָלאָוויטשיק האָט אָבער קאַטעגאָריש געמאָלדן, אַז די רעגירונג וועט ניט מסכים זיין צו אַ יידישער פּאָלקשול מיט אַ גרעסערע צאָל יאָרן, ווי די ליטווישע. מען האָט בלית ברירה אָנגענומען די פּירייקע שול. מען האָט געהאָפּט, אַז אַ געוויסע צייט וועט זיך דאָס בילדונגס־מיניסטעריום בכלל ניט מישן אין אינערלעכן לעבן פון דער יידישער שול און נאָכדעם וועט, אפשר, די ליטווישע פּאָלקסשול אין די שטעט אויך ווערן אַ זעקס־יאָריקע. אין ערגסטן פאַל, האָט מען געטראַכט, וועט מען קענען אויפהאַלטן אַ פּאָר ניט אָפּיציעלע אָנהויב־קלאַסן, אין וועלכע די קינדער וועלן בלויז לערנען די אייגענע שפּראַך און נאַציאָנאַלע לימודים, און דער־נאָך וועט דאָס קינד אַריינטרעטן אין דער אָפּיציעלער פּירייקער שול. אַ טייל שולן, העברעאישע און יידישע, האָבן עס פאַקטיש געטאָן: זיי האָבן געעפּנט קינדער־גערטנער, וואָס האָבן צוגעגרייט פֿאַרן ערשטן קלאַס אַ צאָל תלמידים מיט געוויסע שפּראַך-ידיעות און אַ בעסערער אָנטוויקלונג אויף צו קענען אין דער שול מער אויפנעמען.

אָבער אין דער פּיר־יאָריקער שול האָבן געקענט פֿאַראַנקערט ווערן אין לערן־פּלאַן בלויז די נאַציאָנאַלע שפּראַך און רעליגיע. פֿאַר תנ״ך און יידישער געשיכטע איז שוין ניט געבליבן קיין צייט. דער בוי פון דער יידישער אויטאָנאָמיע האָט זיך אָנגעהויבן אַן דער לעגאַליזירונג פון

אירע מוסדות. די יידישע שול איז געווען אין גאַנצן אין רשות פון בילדונגס־מיניסטעריום. צוליב דעם האָבן גע־מוזט בלייבן ניט לעגאַליזירט די לערן־פּלענער פון אונדזערע שולן. די יידישע פּאָלקשול אין ליטע איז אריינגלייגט געוואָרן אין אַ סדום־בעטל, ווייל מען האָט באַצייטנס ניט געזאָרגט דערפּאַר, אַז די ליטווינער זאָלן פּאַרשטיין, אַז נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע הייסט: אַן אייגן בעטל לויט דער אייגענער מאַס.

מיין אויפגאָבע איז געווען צו פּאַרטרעטן די אינ־טערעסן פון דער יידישער שול־נעץ — פּאָלקסשולן און מיטלשולן — בייַ דעם בילדונגס מיניסטעריום. איך בין געווען, אייגנטלעך, בלויז אַ שתדלן, אָבער מיט אַן אָפּי־ציעלער פּאָזיציע. בדרך כלל, איז מיר אויסגעקומען צו אונטערהאַנדלען מיט די דירעקטאָרן פון פּאָלקשול־דע־פּאַרטמענט און מיטלשול־דעפּאַרטמענט אין בילדונגס־מיניסטעריום. זיי זיינען ניט געווען קיין פּאַרבּיוראָקראַ־טעוועטע דעפּאַרטאַמענט־דירעקטאָרן. די גאַנצע ליטווישע שול־נעץ איז דאָך אַלט געווען בלויז עטלעכע יאָר. מיט אַ קורצער צייט צוריק זיינען זיי אַליין געווען לערער. איך פּלעג זיך קענען צו זיי וועגדן ווי אַ פּעדאַגאָג צו אַ פּעדאַגאָג און ניט ווי אַ „טשינאָווניק" צו אַ „טשינאָוו־ניק", אָדער ווי אַ שול־פּאָליטיקער צו אַ שול־פּאָליטיקער. דאָס איז אוודאי געווען אַ מעלה. עס האָבן זיך בייַ אונדז איינגעשטעלט גוטע באַציאונגען און איך פּלעג דאָס רוב מיט דערפּאָלג דערפילן מיינע שווערע שליחותן.

פון צייט צו צייט פּלעגן אָבער אַרויפשווימען פּראַגן, אין וועלכע מען האָט זיך געמוזט וועגדן צום מיניסטער אַליין. דאָס איז שוין געווען פיל ערגער. דער בילדונגס־מיניסטער איז שוין געווען אַ פּאָליטיקער און ניט קיין פּעדאַגאָג. אגב, איז דאָס אויך פּאַרמעל ניט געווען ריכטיק, אַז איך זאָל צו אים זיך וועגדן און ניט דער יידישער מיניסטער, וואָס איז מיט אים געווען גלייך אין ראַנג. אָבער דער יידישער מיניסטער האָט וויי וויי מיגלעך אויס־געמידן אַזוינע שליחותן.

פון די געשפּרעכן מיטן בילדונגס־מיניסטער פלעג איך זיך צוריקקערן אַ צעבראָכענער, אַן אַנטוישטער. איך האָב געזען, אַז ער האָט ניט די מינדסטע פּאַרשטענ־דעניש און קיין שום אינטערעס פּאַר דער יידישער שול. ער וויל זיך גאָרניט פּאַרטראַכטן איבער איר לאַגע און פּראָבלעמען. עס איז פּאַר מיר קלאָר געווען, אַז עס וועט מוזן קומען אַ טאָג, ווען אונדזער ניט לעגאַליזירטער לערן־פּלאַן וועט צעברעכן וועלן מען וועט אָנהויבן מיט געוואלד צופּאַסן די יידישע שול צו איר סדום־בעטל. די יידישע שול־נעץ וועט פּשוט דערשטיקט ווערן.

עס פלעגן פּאָרקומען חברישע וויכוחים און אויך וויכוחים הייסע און שאַרפּע צווישן מיר און דעם יידישן מיניסטער.

איך האָב אים געמאַכט דעם פּאָרוואורף, פּאַרוואָס ער האָט ניט געזאָרגט פון אָנהויב אָן, ווען די ליטווישע רעגי־רונג האָט זיך באַזונדערס געניטיקט אין זיין פּאַרטרעטונג אין דער גרויסער וועלט, צו לעגאַליזירן די יידישע אוי־טאָנאָמיע און שאָפן לכל הפחות פּאַר אונדזער שול אַן אייגענע פּאָרם אין רשות פון יידישן מיניסטער, אָדער פון נאַציאָנאַל־ראַט אונטער דער אויפזיכט פון בילדונגס מיניסטער.

דער יידישער מיניסטער פלעגט פּאָרמולירן פּאָלגנ־דיקע אָנשויאונגען: 1) אַרויסנעמען די יידישע שול פון דירעקטן רשות פון בילדונגס־מיניסטעריום און זי זאָל זיין אין רשות פון יידישן מיניסטער אָדער נאַציאָנאַל־ראַט, וואָלט געשמעקט מיט געטאָ. עס איז ניט ראַטזאַם פון אוי־טאָנאָמישן שטאַנדפונקט אַרויסצורייסן אַ טייל פון לעבן פון רשות פון די אַלגעמיינע מלוכה־אָרגאַנען. 2) ווען עס וואָלט זיך איינגעגעבן אַריבערצופירן די יידישע שול־נעץ אין אייגענעם רשות, וואָלט די ליטווישע רעגירונג אַלנפאַלס ניט געווען צופרידן דערמיט און וואָלט ניט אונטערשטיצט מיט איר אויטאָריטעט די יידישע שול־נעץ און אונדזערע נאַציאָנאַלע מוסדות. מיר וואָלטן דער־בייַ געווען אָנגעוויזן אויף דער פּרייוויליקער נאַציאָנא־לער דיסציפּלין, און בייַ דער צעריסנקייט פון אונדזערע שול־ריכטונגען, וואָלט עס לאַנג ניט אויסגעהאַלטן. איצט, ווען דער בעל־הבית איז דער בילדונגס מיניסטער, וועלכן מען מוז פּאָלגן, קענען מיר אויסנוצן די פּאַרטרעטונג פון דער יידישער שול־נעץ כדי צו באַווירקן איר אַנטוויק־לונג אין געוואונטשענעם זין. 3) די עקזיסטענץ פון די יידישע שולן באַזירט זיך איצט אויף דעם נישט וויסן און נישט קוקן פון בילדונגס־מיניסטעריום אויפן אינערלעכן לעבן פון דער יידישער שול. דאָס יידישע מיניסטעריום וואָלט נישט געקענט נישט וויסן און נישט קוקן. ווען עס וואָלטן אפילו אויסגעאַרבעט און דורכגעזעצט געוואָרן פּאַר די יידישע שולן מער־צוגעפּאַסטע לערן־פּלענער, וואָלט זייער סיסטעמאַטישע דורכפירונג געווען פּאַרבונדן מיט אַ מער־שמערצהאַפּטן דרוק מצד די שול־ריכטונגען, איידער פונעם נישט־וויסנדיקן און נישט זעענדיקן בילדונגס־מי־ניסטעריום.

די שוועריקייטן מיטן בילדונגס־מיניסטעריום האָבן אַלץ געשטיגן. אין 1922 האָט אַ קנאַל געטאָן דער ערשטער דונער אויפן הימל פון דער יידישער אויטאָנאָמיע. דער ליטווישער סיים האָט בייַ דער באַטראַכטונג פון דער קאָנסטיטוציע אויסגעמעקט פון דער רשימה פון די מי־ניסטעריומס דאָס יידישע מיניסטעריום. דערמיט איז דאָס יידישע מיניסטעריום נאָך ניט בטל געוואָרן, אָבער דאָס האָט קלאָר באַווּיזן, אַז מען גרייט זיך אים אָפּצושאַפן. די ליטווינער האָבן געזען, אַז אין די אַרומיקע מלוכות איז ניטאָ קיין יידישער מיניסטער, האָבן זיי באַשלאָסן, אַז זיי דאַרפן ניט זיין פּרימער פון אַנדערע.

אין גיכן איז ווידער פּאָרגעקומען אַ וויכוח צווישן מיר און דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק צוליב דער נייער געשאַ־פענער לאָגע. ער האָט מיר געזאָגט: ווען איך וואָלט בכלל געגלויבט אין דער צוקונפט פון נאַציאָנאַלער אוי־טאָנאָמיע, וואָלט איך אפשר צוגעגעבן, אַז עס האָט געלוינט צו ריזיקירן אַרויסצונעמען אין פולן אייגענעם רשות די שול־נעץ, כדי צו שאָפן בעסערע אויסזיכטן פּאַר איר צוקונפט. איך גלויב אָבער ניט, אַז די אויטאָנאָמיע האָט אַ צוקונפט. מיר האָבן זי באַקומען בייַ אַ געווייסער

אויסנאם־קאָניונקטור אין דער געשיכטע פון דער וועלט און פון ליטע. די אויטאָנאָמיע מוז פאַלן, ווען די דאָזיקע קאָניונקטור איז פאַרביי. צו וואָס זשע ריזיקירן מיט די מיגלעכקייטן פון היינט פאַר אַ ניט עקזיסטירנדיקן מאָרגן?

מיך האָבן די דאָזיקע ווערטער שטאַרק איבערראַשט און איך האָב געפרעגט: טאָ צוליב וואָס זשע איז די גאָרע בויאונג פון דער אויטאָנאָמיע?

פאַר מיר איז געווען די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אַ דערציערישער פאַקטאָר. מיר זיינען טויזנטער יאָרן גענגען מיט אַן אייגענבויגענעם רוקן. די אויטאָנאָמיע, האָט זיך מיר געדוכט, האָט אויסגעגליכן אונדזער רוקן און געמאַכט אונדז אין אונדזערע אויגן מיט מענטשן גלייך. וועז זי וועט פאַלן, וועלן מיר שוין ניט קענען מער בויגן אונדזער רוקן און מיר וועלן דאַן מוזן שטרעבן צום אייניציקן לאַנד, וואו מיר קענען גיין מיט אַ גלייכן רוקן — קיין ארץ־ישראל. אין דעם איז די גרויסע אויפגאַבע פון דער אויטאָנאָמיע.

מיר, ציונים, האָבן תמיד געהאַלטן ארץ־ישראל פאַרן אייניציקן לאַנד, וואו דער ייד האָט אַ געזיכערטע צוקונפט און די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין די גלות־לענדער איז פאַר אונדז געווען ניט קיין ענד־ציל, נאָר אַ צייטווייליקער צווישן־ציל. מיר האָבן געוואוסט, אַז די אויטאָנאָמיע אין גלות איז אַ לאַטע אויף אַ צעריסענעם שוך. מיר האָבן אָבער אויך געוואוסט, אַז עס וועלן פאַרביי אַ סך צענדליקער יאָרן, ביז די מיליאָניקע יידישע מאַסן וועלן אַרי־בערפאָרן פון מיזרח־אייראָפּע קיין ארץ־ישראל. די פאַרניכטונג פון זעקס מיליאָן יידן דורך היטלערן האָבן מיר געוויס ניט פאָרויסגעזען. מיר האָבן געגלויבט, אַז די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע וועט אויפהאַלטן אונדזער נאַציאָנאַלע עקזיסטענץ אין גלות, דערציען און צושטעלן דעם פאַסיקן מענטשן־מאַטעריאל פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל. מיר האָבן געהאָפט אויף אַ לאַנגער עקזיסטענץ פון דער אויטאָנאָמיע, און אין דער דאָזיקער האָפענונג, האָבן מיר געשעפט כוחות פאַר אונדזער שפעריישער אַר־בעט. דער קדיש פון יידישן מיניסטער נאָך דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע — נאָך בייַ איר לעבן — האָט מיך טיף דערשיטערט. איך האָב זיך דערמאָנט אַן די קלוגע ווערטער פון קאָוונער רב איבער „וכל העוסקים בצרכי צבור באמונה" און אַן זיין פראַגע: צי גלויבט ווירקלעך דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק אין זיין זאָך?

מיגלעך, אַז אין זיין ניט־גלויבן האָט זיך אַרויסגע־וויזן אַ ניכטערע רעאַליסטישע אָפשאַצונג פון דער לאַגע. אָבער איז דען דער רעאַליסטישער קוק, און ניט דער טרוימעריישער שוואונג, די טרייבקראָפט אין אַ נאַציאָנא־לער באָוועגונג און אין יעדער שאַפונג? צי קען דען קעמפן ביזן סוף פאַר זיין זאָך אַ מענטש, וואָס גלויבט ניט אין איר צוקונפט? און דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק האָט טאַקע סוף 1922 פאַרלאָזן זיין פאָסטן און אָנגענומען די אויס־וויילונג אין דער ציוניסטישער עקזעקוטיוו אין לאָנדאָן.

דאָס איז געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אין ליטע, וואָס איז געווען גע־בויט אויף הבטחות. מיטן אָפּפאָר פון אַ מאַן, וואָס האָט געהאַט גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער אומאָפּהענגיקער לי־טע און וועמען די הבטחות זיינען געגעבן געווארן, האָבן די דאָזיקע הבטחות פאַרלאָרן פיל פון זייער קראַפט.

אגב, איז עס געווען אַ שווערע אויפגאַבע צו גענפי־נען אַ פאַסיקן ערזאַץ פאַר אַזאַ פערזענלעכקייט אין ליטע, ווי דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק. ער האָט גאַנץ אומגינ־סטיק אויסגעוויילט זיין נאָכפאָלגער — דאָקטאָר ברוצ־קוס. ברוצקוס איז געווען נאָר וואָס אָנגעקומען קיין ליטע, געהאַט ווייניק וואָרצלען אין דער יידישער ליטע און גאָר קיין וואָרצלען ניט אין דער ליטווישער ליטע, און ניט בעהערשט קיין ליטווויש. זיין לאַגע אין ליטווישן קאָבי־נעט איז געווען זייער אַ שווערע און ער האָט אין גיכן פאַרלאָזן זיין אָמט, פילנדיק, אַז ער איז ניט אויף זיין פלאַץ.

דאָן האָט די ליטווישע רעגירונג געמאַכט אַ שריט, וואָס האָט געזאָלט לחלוטין פאַרניכטן די יידישע אויטאָ־נאָמיע, אָפּהיטנדיק זי פאַרמעל. זי האָט נאָמינירט אַלס יידישן נאַציאָנאַלן מיניסטער, אַן אַלטן טאַלענטלאָזן אַסי־מילאַטאָר, ריכטער פרידמאַן, וואָס האָט ניט געהאַט קיי־נע פאַרבינדונגען ניט נאָר מיט דער יידישער נאַציאָ־נאַלער באָוועגונג, נאָר אפילו ניט מיט דער יידישער געזעלשאַפט בכלל. ער האָט געמוזט פירן די נאַציאָנא־לע מוסדות אויפן וועג פון צעפאַלונג און אונטערגאַנג. די כוונה פון דער רעגירונג איז געווען קלאָר, און די יידישע ליטע האָט מיט פאַרביטערונג אָנגענומען דעם דאָ־זיקן אַרויסרוף. די יידישע פאַרטרעטונג אין סיים האָט זיך אָנגעשלאָסן אַן דער סיים־אָפּאָזיציע און, צוזאַמען מיט די אַנדערע נאַציאָנאַלע מיעוטים, אויסגעדריקט אַן אום־צוטרוי־וואָטום דער רעגירונג, וואָס האָט געמוזט פונאַנ־דערלאָזן דעם סיים און דערקלערן נייע וואַלן.

אין דער ליטווישער געזעלשאַפט האָט דעמאָלט אויפ־געפלאַקערט אַ פייער קעגן די פרעמדע. די נאַציאָנאַלע מיעוטים שטירצן די ליטווישע רעגירונג. די רעגירונג האָט געענטפערט מיט אַ פירוש צום וואַל־געזעץ, וואָס האָט באַדיינטדיק פאַרשמעלערט אין סיים די פאַרטרעטונג פון די נאַציאָנאַלע מיעוטים.

עס איז געווארן בולט, ווי פאַלש עס איז געווען צו בויען די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אויף הבטחות. די הבטחנת זיינען ניט דערפילט געווארן. אויף אונדזער פּרואוו צו קעמפן האָט מען געענטפערט מיט דער פאַרשמעלע־רונג פון אונדזערע בירגערלעכע רעכט. דאָס האָט אויך באָוויזן, ווי פאַלש עס איז געווען צו באָזירן די אויטא־נאָמיע אויפן יידישן מיניסטעריום, וואָס האָט יעדן מאָ־מענט געקענט וועלן אַ שפילצייג אין די הענט פון דער רעגירונג, און ניט פון נאַציאָנאַל־ראַט, פון אונדז אַליין אַ דערווייַלטן. אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט די פעלערן צו פאַרריכטן.

די לאַגע האָט זיך זייער שנעל אַנטוויקלט באַרג־אַרונטער. עס איז געשלאָסן געווארן דאָס יידישע מיני־סטעריום, און אין האַרבסט 1924 אויך דער נאַציאָנאַל־

דער שטאַט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע צום אָפּשייד פון פּרעזידענט, דר. ש. ראָזענבוים. קאָוונע, 6טן דעצעמבער, 1921

די נעמען: (ליידער ווייסן מיר ניט אַלע).

1טע רייִ (זיצנדיק פון רעכטס): 1. קאַפּעלאָוויטש, 2. ——, 3. ראָבמאַן, 4. קאַנעווסקי, 5. מאַקאָווסקי, 6. קליאַצקין, 7. ש. ראָזענבוים (נשיא), 8. ל. גארפינקל, 9. זאַק, 10. יאַפּו, 11. ——, 12. דר. לעהמאַן, 13. ——.

2טע רייִ (פון רעכטס): 1. קאַלטונסקי, 2. —, 3. ח. ראַפּאָלאָוויטש, 4. לוריע, 5. —, 6. טשעסלער, 7. קאָטיק, 8. י. באָטניצקי, 9. פּלאקכין, 10 ——, 11. קליאַצקין, 12. ——, 13. ——, 14. ——, 15. שוועסטער צין.

3טע רייִ (פון רעכטס): 1. —, 2. —, 3. —, 4. —, 5. קינקולקין, 6. פייגין, 7. ——, 8. ——, 9. ב. דובין, 10. ——, 11. שצערָאָנסקי, 12. סאָבאָל, 13. ——, 14, פילניק, 15 ——, 16. ——, 17. ——, 18. ——.

4טע רייִ (פון רעכטס): 1. פרידמאַן, 2. ——, 3. גלעזער, 4. וואלאצקי, 5. מ. קאַץ, 6, ——, 7. ——, 8. ו. בערמאַן, 9. פאשקוס, 10. ה. ראָזנבלום, 11. סערייסקי.

(דאָס בילד איז צוגעשיקט פון מרס. קאָרטונסקי, רמת גן, ישראל)

ראַט. עס איז געקומען דער סוף צו די צענטראַלע מוסדות פון דער יידישער אויטאָנאָמיע. עס האָט זיך אויסגעדאכט, אַז עס וועט אין גיכן קומען דער סוף אויך צו די אָרטיקע מוסדות.

עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן גאַנץ אַנדערש. די געזעלן פון דער יידישער אויטאָנאָמיע האָבן פאַרלאָזן ליטע. דער אַלטער ראָזענבוים איז, אַ צעבראָכענער, אַריבערגעפאָרן קיין תל־אביב. דער יונגער דאָקטאָר סאָלאָוויטשיק האָט זיך באַזעצט אין בערלין. אָבער די אָפּיצירן און סאָלדאַטן זיינען געבליבן טריי אויף זייערע פּלעצער און מיט מוט און אַנטשלאָסנקייט ממשיך געווען זייער אַרבעט און באַוויזן דעם וואונדער פון אַ יידישער אויטאָנאָמיע אָן אַ קאָפּ — אָן צענטראַלע מוסדות.

דערביי טאָר מען ניט פאַרגעסן דעם קאַמף פון דער יידישער פראַקציע אין סיים פאַר דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, און איך דאַרף דאָ דערמאָנען צו גוטן: דעם פאָרזיצער פון דער יידישער פראַקציע אין סיים, דעם טאַלאַנטפולן אַדוואָקאַט יעקב ראָבינזאָן, וואָס איז איצט טעטיק אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין ניו־יאָרק.

צוזאַמען מיט אים, האָט אָנגעפירט די אַרבעט פונעם נאַציאָנאַל־ראַט דער אַדוואָקאַט לייב גארפינקל, וואָס איז אויך געווען אַ טעטיקער מיטגליד אין דער יידישער סיים פראַקציע און האָט נאָך פריער, צוזאַמען מיט דר. ראָזענבוימען געהאַט אָנגעפירט די אַרבעט פון דעם נאַציאָנאַל־ראַט. שפּעטער האָט ער דורכגעמאכט די תפיסה פון די באָלשעוויקעס און די געטאָ פון היטלער אין קאָוונע און געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער פּליטים־אָרגאַניזאַציע אין איטאַליע. איצט איז ער אין תל־אביב.

מיט שבח דאַרף דערמאָנט ווערן דער וויצע פאָרזיצער פון נאַציאָנאַל־ראַט, אַדוואָקאַט פינקעלשטיין ע"ה, וואָס האָט געווידמעט פיל מי דעם אויפבלי פון דער נעץ פון די יידישע פאָלקס־ביינק. אויך דאַרף איך דערמאָנען דר. ראַכמילעוויטש, פאַרטרעטער פון אגודה, וואָס איז שפּעטער געווען דער ליטווישער קאנסול אין ארץ־ישראל.

אַז מען רעדט וועגן דעם יידישן מיניסטעריום מוז דערביי דערמאָנט ווערן זיין געזעלשאַפטלעכער לייב שאַפּירא, דער זון פון קאָוונער רב, איצט אַדוואָקאַט אין ניו־יאָרק.

ווי געזאָגט, האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ליטע געטראָגן אויף אירע פלייצעס די הויפּט־אַרבעט אינעם בוי פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און, דער־ריבער, זאָל דאָ דערמאָנט ווערן דער נאָמען פון דר. בנימין בערגער, דער לאָנגיאָריקער פרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ליטע.

און עס איז כדאי ביי דער געלעגנהייט אָנצוואוויזן

סעקרעטאַריאַט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע

זיצן (פון רעכטס): 1. בן ציון קאַנעווסקי — בוכהאַלטער, 2. בן ציון קליאַצקין — סעקרעטאַר, 3. מ. זאַק — גענעראַל־סעקרעטאַר, 4. פרוי בורשטיין — אויסלענדישע קאָרעספּאָנדענטין, 5. צ. קאַלטונסקי — קאַסירער.

שטייען (פון רעכטס): 1. ישראל קאַלטונסקי — ווירטשאַפט־פאַרוואַלטער, 2. י. לאמאס — געהילפס־בוכהאַלטער, 3. י. באַטניצקי — רעגיסטראַטאָר, 4. ב. קליאַצקין — העברעאישער קאָרעספּאָנדענט און איבערזעצער, 5. י. בעלאָסטאָצקי — קאָרעספּאָנדענט־סעקרעטאַר, 6. א. פּלאַקין — ליטווישער איבערזעצער.

(דאָס בילד איז צוגעשיקט פון מרס. קאָרטונסקי, רמת גן, ישראל)

פון נאַציאָנאַל־ראַט, אַדוואָקאַט פינקעלשטיין ע"ה, וואָס האָט געווידמעט פיל מי דעם אויפבלי פון דער נעץ פון די יידישע פאָלקס־ביינק. אויך דאַרף איך דערמאָנען דר. ראַכמילעוויטש, פאַרטרעטער פון אגודה, וואָס איז שפּעטער געווען דער ליטווישער קאנסול אין ארץ־ישראל.

אַז מען רעדט וועגן דעם יידישן מיניסטעריום מוז דערביי דערמאָנט ווערן זיין געזעלשאַפטלעכער לייב שאַפּירא, דער זון פון קאָוונער רב, איצט אַדוואָקאַט אין ניו־יאָרק.

ווי געזאָגט, האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ליטע געטראָגן אויף אירע פלייצעס די הויפּט־אַרבעט אינעם בוי פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און, דער־ריבער, זאָל דאָ דערמאָנט ווערן דער נאָמען פון דר. בנימין בערגער, דער לאָנגיאָריקער פרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ליטע.

און עס איז כדאי ביי דער געלעגנהייט אָנצוואוויזן אויף פאָלגנדיקן ביישפיל, וואָס מעג באַהאַלטן ווערן פאַר דער געשיכטע. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ליטע האָט געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיט דער ליטווישער רעגירונג, לויט וועלכן די ליטווישע רעגירונג האָט דערלויבט די פּליטים, וואָס קומען אָן פון רוסלאַנד, צו זיין אין ליטע אַ יאָר צייט און זיי געבן די נויטיקע דאָקומענטן פאַר זייער ווייטערדיקער נסיעה. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט זיך מתחייב געווען צו זאָרגן פאַר זיי אין משך פון יאָר און זיי צושטעלן וויזעס פאַר זייער נסיעה קיין ארץ־ישראל.

דער פאַקט פון אַזאַ מין אָפּמאַך באַווייזט, ווי הויך עס איז געווען אין ליטע דער פרעסטיזש פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אַ גרויסע צאָל פון די פּליטים האָבן במשך פונעם יאָר באַקומען בירגערשאַפט, און אַזוי־אַרום

האָבן מיר באַקומען הונדערטער העברעאישע לערער און ציוניסטישע עסקנים פון רוסלאַנד.

און איך דערמאָן מיך אַן עפּיזאד, ווי אין מיין אַנ־ווועזנקייט איז צו דר. בנימין בערגער געקומען אַ פּליט מיט אַ צעטעלע פונעם ליטווישן אינערן מיניסטער סקיפּי־טיס. דער פּליט האָט געהאַט אַ פּערזענלעכע פּראָטעק־ציע צום אינערן־מיניסטער, וואָס האָט געזאָלט אים דער־לויבן זיך איינצוואַרדענען אין ליטע. דער מיניסטער האָט אָבער אים געזאָגט: „איך קען, ליידער, פּאַר אייך גאָר־נישט ניט טאָן. וועגדט זיך צום פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, דר. בערגער, און באַקומט פון אים אַ בריוו צו מיר. דעמאָלט וועל איך אייך אַרויסגעבן די נויטיקע דאָקומענטן". אָזוי האָט עס טאַקע פּאַסירט.

אָט אַזוי איז אַמאָל געווען דער אָנזען פון דער ציוני־סטישער אָרגאַניזאַציע אין ליטע.

איך פּערזענלעך בין, נאָכן פּאַרלאָזן דאָס יידישע מי־ניסטעריום, געווען דער וויצע־פּאָרזיצער פון נאַציאָנאַל־ראַט און לייטער פון שול־אָפּטיילונג און יתומים־אָפּטיילונג. נאָך דעם ווי מען האָט דעם נאַציאָנאַל־ראַט געשלאָסן, האָב איך אָנגענומען די לייטונג פון דער העברעאישער גימנאַזיע אין שאַוול. פון נאָך 1924 בין איך דעריבער גוט באַקאַנט בלויז מיט דעם לעבן פון דער העברעאישער שול־נעץ.

די העברעאישע לערערשאַפט האָט זיך דאַן געשלאָסן אין פּעסטע רייען אַרום „תרבות" און איבערגענומען אויף זיך די אָנפּירונג מיט דעם פּעדאַגאָגישן און געזעלשאַפּט־לעכן לעבן פון די העברעאישע פּאָלקסשולן און מיטל־שולן. מען האָט צוזאַמענגערופן פּעריאָדישע, פּעדאַגאָגישע צוזאַמענפּאָרן אויסצוארבעטן אַלגעמיינע לערן־פּלענער און דעטאַליזירטע פּראָגראַמען פאַר איינצלנע קעגנשטאַנדן, וואָס זיינען אויך צוגעשטעלט געווארן, אויף וויפיל דאָס איז געווען נויטיק, צו באַשטעטיקונג דעם בילדונג־מיניס־טעריום.

די העברעאישע שולן האָבן געלעבט אַ געמיינזאַמען לעבן, הגם עס האָבן געפּעלט די צענטראַלע אנשטאַלטן פון דער אויטאָנאָמיע. זיי האָבן אפילו פּראָגרעסירט אין איכות, ווי אין כמות, באַזונדערס די מיטלשולן, די גימ־נאַזיעס, וואָס האָבן זיך אַרויסגעוויזן אַלס עכטע יידישע פּאָלקשולן. אין דער אָפּיציעלער צוועלף־יאָריקער גימ־נאַזיע, אַריינגערעכנט צוגלייך די פּאָלקשול, אָפּט נאָך מיט דעם צוגאָב פון דעם דריי־יאָריקן קינדערגאָרטן, איז

לעצטע באַאַמטע פון געשלאָסענעם נאַציאָנאַל־ראַט און יידישן מיניסטעריום, 1924

ערשטע רייַ (זיצנדיק פון רעכטס): געניא וואָלבערג, גאוועגדא, וואלק.

צווייטע רייַ (פון רעכטס): ביבלי, א. מאַקאָווסקי, לייבל ראַבינאָוויטש (שמעוני), לוריע, י. ראָזאָווסקי, זאק, רייבמאַן.

דריטע רייַ (פון רעכטס): יונתן באַטניצקי, קליאַצקין, שמואל גאָץ, קיסין, קאַטיק, קינקולקין, (ליידער, אומבאַוואוסט), חייט, פּאַשקוס.

(פון שמעוני'ס אַרכיוו, חיפה)

געווען פיל לייכטער אריינצופרעסן די נאַציאָנאַלע לימודים און די נאַציאָנאַלע דערציאונג.*)

פאַרוואָס האָט דאָס בילדונגס־מיניסטעריום געלאָזט די העברעאישע שול זיך אַנטוויקלען, הגם אין ליטע איז שוין געווען אנטשטאַנען אַ קלאָרער אַנטיסעמיטיזם?

אופן גרונט פון מיין געוויסער קענטשאָפט מיטן בילדונגס־מיניסטעריום, קען איך געבן פאָלגנדיקן באַגרינדעטן ענטפער:

1) נאָר אַ רעוואָלוציאָנערע רעגירונג רעכנט זיך ניט מיטן פאָקטן־באַשטאַנד. די רואיקע ליטווישע האַלב־קאָנסערוואַטיווע רעגירונג האָט זיך געריכטן מיט די פאַקטן, מיט דער עקזיסטענץ פון אַ פאַרצווייגטער, שטאַרקער העברעאישער שול־נעץ.

2) וועו מען וואָלט ברעכן די יידישע נאַציאָנאַלע שול־נעץ, וואָלט מען פאַר אירע תלמידים געמוזט שאַפן פּלאַץ אין דער אַלגעמיינער ליטווישער שול. און אַזוינס איז דאָס בילדונגס־מיניסטעריום ניט געווען ביכולת צו שאַפן.

3) די אַריינשטראָמונג פון די יידישע שילער אין די אַלגעמיינע ליטווישע שולן וואָלט שארף געשעדיקט איר נאַציאָנאַלן ליטווישן כאַראַקטער, ווייל אין די שטעט זיינען די יידן, צוזאַמען מיט די אַנדערע נאַציאָנאַלע מיעוטים, געווען אַ מערהייט.

4) בנוגע די מיטלשולן איז געוויס געווען געווואונטשן, אַז די יידן און די אַנדערע נאַציאָנאַלע מיעוטים זאָלן לערנען אין „פריוואַטע" מיטלשולן, וועמעס רעכט מען וועט קענען רעדוצירן אין פאַרגלייך מיט די רעגירונגס־מיטלשולן, וועו עס וועט קומען די צייט. די צייט איז טאַקע שנעל געקומען. דער ליטווישער אוניווערזיטעט האָט ביים אָננעמען סטודענטן געגעבן דעם פאָרצוג די שילער פון רעגירונגס־גימנאַזיעס. אויף אַזאַ אופן זיינען געשלאָסן געוואָרן די טירן פון דעם אוניווערזיטעט פאַר דער מערהייט יידן און אַנדערע נאַציאָנאַלע מיעוטים אָן שום באַגרענעצונגס־געזעצן.

געוויס האָט שוין דעמאָלט פון דער אויטאָנאָמיע געשמעקט מיט געטאָ. די טירן פון דעם ליטווישן אוניווערזיטעט וואָלטן זיך דאָך סיי־ווי געווען פאַרמאַכט פאַר די יידן. אַזאַ אויסרייד צי אַן אַנדערער — מיט אויטאָנאָמיע אָדער אָן אויטאָנאָמיע. די שול־אויטאָנאָמיע האָט אָבער אונדז געגעבן אַ מיגלעכקייט זיך אויסצולעבן אין אַן אייגענער סביבה און צו דערציען דעם יונגן דור אין אונדזער גייסט.

און נאָך אייַן זאַך: אין דעם גרויסן ליטווישן באַאמטן־אַפּאַראַט זיינען געווען בלויז געציילטע צענדליקער יידן, און דאָך האָבן די ליטווינער זיך געגעבן פיל מי אויך פון זיי פּטור צו ווערן. על אחת כמה וכמה וואָלטן זיי ניט צוגעלאָזט הונדערטער יידישע לערער אַריינצודרינגען אין זייערע שולן! בלויז דער פארזוך דערצו וואָלט שוין אויפגעהויבן אַ שטורעם. אין דער יידישער שול אָבער האָבן געאַרבעט אַ טויזנט לערער, און לרוב באַצאָלטע פון דער רעגירונגס־קאַסע, און דאָס האָט קיינע פראָטעסטן ניט אַרויסגערופן. דאָס איז די קראַפט פון אַן אויטאָנאָמיע־געטאָ, וואָס פאַרקלענערט די רייבונגס־פלאַך צווישן נאַציאָנאַלן מיעוט און דעם מערהייטס־פאָלק.

דאָס רוסישע שפּריכוואָרט זאָגט: דער שווערער האָמער צעברעקלט גלאָז און קאָווטע שטאָל, און דאָס האָט זיך אַרויסגעוויזן, וועו די טירן פון דעם ליטווישן אוניווערזיטעט האָבן זיך אָנגעהויבן צושליסן פאַר די תלמידים פון די העברעאישע גימנאַזיעס.

צוערשט האָט דאָס אַרויסגערופן אַ גרויסע צערודערונג, וואָרים, לויט דער אַלטער יידיש־רוסישער טראַדיציע, האָט יעדער פאָטער געשטרעבט, אַז זיין זון זאָל נאָך דער גימנאַזיע אַריין אין אוניווערזיטעט און ווערן אַ דאָקטאָר. דורכן שליסן די טירן פון דעם אוניווערזיטעט, האָט מען געקענט מיינען, אַז די העברעאישע גימנאַזיעס האָבן כמעט פאַרלאָרן זייער עקזיסטענץ־באַרעכטיקונג. דער יידישער פאָטער האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן קליגער און נאַציאָנאַל־שטארקער, ווי מען האָט געריכטן. ער האָט געזען, אַז מען באַשטראָפט זיין זון ניט ווייל ער האָט געלערנט אין אַ העברעאישער גימנאַזיע, נאָר ווייל ער איז אַ ייד — און קיגען דעם קען ער דאָך גאָרניט ניט טאָן. זיין זון וועט מוזן זוכן אַנדערע אַרבעטן אָדער גאָר עמיגרירן, אָבער ער מוז זיין באַזאָרגט מיט אַ געזונטער דערציאונג, וואָס זאָל אים געבן מוט און קראַפט אין לעבנס־קאַמף — און דאָס גיט די נאַציאָנאַלע שול.

די העברעאישע גימנאַזיע, ווי אויך די יידישע, איז געוואָרן די נאַציאָנאַלע יידישע פאָלקשול. די ליטווישע רעגירונג האָט איר ליטוויניזירונגס־דרוק אַרויסגעוויזן באַזונדערס ביי די אַרויסלאָז־עקזאַמענעס אויף מאַטוראַטעטאַט. נו, האָבן די תלמידים, וואָס האָבן ניט געטראַכט צו גיין אין אוניווערזיטעט, פאַרלאָזן די גימנאַזיע פון זעקסטן און זיבעטן קלאַס, אין עלטער פון 16־17 יאָר, כדי צו זוכן זייער וועג אין לעבן. די יידישע טאַטעס האָבן געטראָגן זייערע שוועער־פאַרהאָרעוועטע גראָשנס, כדי צו זיכערן דער העברעאיש־יידישער גימנאַזיע און אירע לערער אַ בכבודיקע עקזיסטענץ.

ס׳איז וויכטיק צו פאַרצייכענען, ווי עס האָבן די תלמידים רעאַגירט אויף דער שליסונג פון די אוניווערזיטעט־טירן און אויף דער כוואַליע פון אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט זיך אויפגעהויבן אין ליטע.

די ציוניסטישע דערציאונג האָט זיי אָנגעוויזן דעם וועג קיין ארץ־ישראל. די דערציאונג אין העברעאיש, און אויפן תנ״ך, האָט זיי צוגעגרייט דערצו. דער געזונטער חוש פאַר דער צוקונפט, וואָס די יוגנט איז מיט אים געבענטשט, האָט איר געזאָגט, אַז נאָר אין ארץ־ישראל איז איר רעטונג. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַלאָסאַלע „אויסוואַנדערונג" פון די העכערע קלאַסן אין „החלוץ", וואָס האָט זיי צוגעגרייט צו דער עליה.

דאָס האָט געשאַפן אַ סך פאַרדרוס די עלטערן, ווי אויך אַ טייל פון די לערער, וואָס האָבן געווּאָלט, אַז די קינדער זאָלן ענדיקן די גימנאַזיע. די שילער האָבן זיך

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ליפּעץ ד., „העברעאישער שול־וועזן און תרבות־באַוועגונג אין ליטע".

אָבער ניט געלאָזט אָפהאַלטן און זיינען, ווי אַ מעכטיקער שטראָם, געפלאָסן דורכן „החלוץ" קיין ארץ־ישראל.

איצט איז דאָס אַלץ שוין אַ זאַך פון עבר. עס איז געקומען דער מבול און האָט אָפגעווישט די יידישע ליטע צוזאַמען מיט איר אויטאָנאָמיע. דאָס האַרץ קלעמט, דו דערמאָנסט זיך די גאַנצע נאַציאָנאַלע פּראַכט פון דער פאַרגאַנגענער יידישער ליטע, דו זעסט זי ווי דורך אַ טרויער־נעפּל און קענסט זי ניט פאַרגעסן.

צוזאַמען מיט היינען קענען מיר זאָגן:

„איך וויס ניט, וואָס זאָל דאָס באַדייטן,
וואָס איך זאָ טרויעריק בין,
אַ מערכען פון די אַלטע צייטן
קומט ניט אַרויס מיר פון זינען."

אָבער ניט נאָר טרויער פילט אָן אונדזערע הערצער. זיי פילט אויך אָן שטאָלץ אויף די צוואַנציק יאָר פון יידישער אויטאָנאָמיע אין ליטע, אין וועלכע עס האָבן זיך אַנטפּלעקט אַזעלכע אוצרות פון נאַציאָנאַלער קראַפט און פאַרשטאַנד.

פאַר אייך צי איך מיין הוט, טרייע העברעאישע און יידישע לערער, וואָס האָבן געאַרבעט, געטרוימט און געשאַפן — און געפּלאָסן אויף זייער פּאָסטן.

פאַר דיר בייג איך מיין קאָפּ, יידישער טאַטע אין ליטע, וואָס האָט אָפּגעשפּאָרט דאָס לעצטע פון זיך, כדי צו זיכערן אַ בכבודיקע עקזיסטענץ דער נאַציאָנאַלער שול און איר לערער.

און שטאָלץ בין איך אויף דיר, יידישע יוגנט מיטן נביאישן פונק, וואָס האָט זיך געריסן קיין ארץ־ישראל, ווי אַ יונגער לייב פון זיין אייזערנער שטייג. צעריסן אַלע קייטן, גובר געווען שוועריקייטן און געקומען צום געוואונטשענעם ברעג.

ווען איך קום איצט אין שטעט און דערפער פון ארץ־ישראל און זע דאָרט די טויזנטער, טויזנטער תלמידים פון דער העברעאישער גימנאַזיע, וואָס זי האָט געבראַכט קיין ארץ־ישראל, און אָפט מיט זיי אויך מיטגעבראכט זייערע עלטערן, דאַן טראַכט איך, ווי אַ סך אַנדערע, וואָס האָבן אָפּגעגעבן זייערע בעסטע יאָרן דעם בוי פון דער יידישער אויטאָנאָמיע און דער העברעאישער שול־נעץ אין ליטע, — אונדזער מי איז ניט געווען אומזיסט.

געוויס איז דאָס ניט קיין טרייסט אויף דער פאַרגאַנגענער ליטע: דאָס איז אָבער פיל מער, ווי יעדער אַנדענק, וואָס מיר וועלן איר איצט שאַפן.

דר. ע. ווידאַנס

דער צווייטער קהילות־צוזאַמענפאָר אין ליטע

דער צווייטער קהילות־צוזאַמענפאָר אין ליטע האָט זיך געעפנט דעם 14טן פעברואר, 1922. אין אים האָבן זיך באַטייליגט 130 דעלעגאַטן, וועלכע האָבן פאַרטראָטן כמעט אַלע שטעט און שטעטלעך פון ליטע מיט אַ יידישער באַפעלקערונג. לויט זייערע פאַרטיי־ריכטונגען האָבן די דעלעגאַטן געהערט צו: „אחדות" און „מזרחי", צו די „אַל־געמיינע ציוניסטן", „צעירי־ציון", ציוניסטן־סאָציאָליסטן און צו די „פאָלקיסטן". צוויי „אַרבעטער פראַקציעס" האָבן רעפּרעזענטירט דעם עקסטרעם־לינקן סעקטאָר פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט

די איבערוועגדיקע מערהייט איז געווען אַ בירגער־לעכע און נאַציאָנאַל־געשטימטע. די רעליגיעז־געשטימטע גרופּן אָבער מיט זייער גרויסער צאָל דעלעגאַציעס האָבן שטאַרק געווירקט אויפן צוזאַמענפאָר. צווישן די דעלעגאַטן זיינען געווען 40 רבנים.

זיבעצן זיצונגען זיינען נויטיק געווען אויסצושעפּן דעם לאַנגן סדר־היום. אין אַ סך וויכטיקע פראגעס האָט מען ביזן סוף ניט געקענט קומען צו אַ הסכם. די קאַרדינאַלע שטרייט־פראַגע וועגן די פאַרמען און דעם אינהאַלט פונם יידישן שול־וועזן האָט געדראָט אויפצורייסן דעם צוזאמענפאָר. זי איז סוף כל סוף איבערגעלאָזן געווארן אויף דער אַנטשיידונג פון נאַציאָנאַל־ראַט.

די ערשטע זיצונג האָט געעפנט דער וויצע־פאָרזיצער פונעם נאַציאָנאַל־ראַט, דר. ראַכמילעוויטש. די שטימונג איז געווען אַ פייערלעכע. דער זאָל איז געווען פול־געפאָקט. עס זיינען געווען אָנוועזנד דער ליטווישער פרעמיער מיניס־טער, ה' גאָלוואַנאוסקאָס, דער קאָוונער בירגערמייסטער, ווילליישיס, און עטלעכע אַנדערע הויכע רעגירונגס־באַאַמטע.

דר. ראַכמילעוויטש האָט באַטאָנט דעם באַזונדערן געפיל, וואָס באַהערשט אים ביים באַגריסן די ערשטע, דעמאָקראַטיש־דערווייטע פאָרשטייערשאַפט פונעם ליטווישן יידנטום. ער האָט געערעט וועגן דער פיינלעכער

דערפֿאַרונג, וואָס די ליטווישע יידן האָבן דורכגעמאַכט בעת דער מלחמה (דער ערשטער וועלט־ מלחמה). אַ בייזער וויגט האָט אַרויסגעריסן אַזוי פיל יידן פון די איינגעזעסענע ערטער, זיי רואיגירט מאַטעריעל און אָפּגעשוואַכט פיזיש. עס איז נויטיק ניט נאָר צו היילן די וואונדן, נאָר צו בויען אַ ניי לעבן, וואָס זאָל זיין אַ מוסטער אויך פֿאַר די יידן מחוץ ליטע. „די ליטווישע יידן, וואָס זיינען תמיד אַ מוס־ טער פון הויכער גייסטיקער און קולטורעלער אַנטוויקלונג פֿאַר אַלע טיילן פונעם אַלוועלטלעכן יידנטום, דאַרפן ווייזן די יידישע קיבוצים אין אַנדערע לענדער, ווי אַזוי צו בויען און שאפן די פֿאַרמען פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע". יידן האָבן צונויפגעבונדן זייער נאַציאָנאַלע אַרבעט מיט די מלוכה־כוחות. זיי זיינען געשטאַנען ביי דעם וויגעלע פון דער ליטווישער מדינה. די יידן מעגן האָפֿן אויף דער פֿאַרווירקלעכונג פון אַ נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע צוזאַמען מיט די אַנדערע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן אין לאַנד...

דער פֿרעמיער גאָלוואַנאוסקאס באַגריסט דעם צוזאַ־ מענפֿאַר אין נאָמען פון דער ליטווישער רעגירונג. ער זעט דעם ציל פון דעם צוזאַמענפֿאַר אין קאָאַרדינירן די אויפ־ גאַבן פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט די אַלגעמיינע אויפגאַבן פון ליטווישן פֿאָלק, ווי אויך מיט דעם אַלגעמיי־ נעם יידישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט, ווייל „דער אינ־ טערנאַציאָנאַלער סינטעז פון אַלע יידן איז אַ היסטאָרישער פֿאַקט". ליטע, זאָגט ער, איז דער אָרט, וואו יידן קענען זיך פריי אַנטוויקלען. דער עקספּערימענט, וואָס וועלט געמאַכט אין ליטע, דריקט ער אויס די האָפֿענונג, וועט וועלן נאָכגעטאָן אויך אין אַנדערע מדינות.

אין זעלביקן גייסט רעדט אויך דער קאָואופּער בירגער־ מייסטער און דער ליטווישער פֿאַרשטייער ביים פעלקער־ בונד, יאַנינאַס.

עס האָבן הערנאָך באַגריסט דעם צוזאַמענפֿאַר אַ פֿאַרשטייער פון דער ווייסרוסישער מינדערהייט. נאָך אים האָט דער דעפוטאַט פון לעטלענדישן סיים, דר. העלמאַן, איבערגעגעבן די וואונטשן פון די לעטישע יידן. „ליטע, האָט ער אָנגעוויזן, איז אַלעמאָל געווען די „יבנה" פון גלות. דאָס לעטישע יידנטום האָט אָנגעהויבן זיין קאַמף פֿאַר נא־ ציאָנאַלער אויטאָנאָמיע אונטערן אינפלוס פון דער שכני־ שער ליטע. דעם וועג צום קאַמף האָט איר אונדז געווויזן".

באַגריסונגען ווערן פֿאַרגעלייענט פון יידישע אַרגא־ ניזאַציעס פון אַלע עקן וועלט, ווי אויך טעלעגראַמעס פון אַ רייַ פֿערזענלעכקייטן, ווי ווייצמאן, סאָקאָלאָוו, זשאַבא־ טינסקי, ווארבורג א. אנד.

אין פֿרעזידיום פון קהילות־צוזאַמנפֿאַר ווערן אויס־ געוויילט דריי פֿאַרטרעטער פון „אחדות": הרב שאַפּירא, הרב עפשטיין און דר. ראַכמילעוויטש; 2 אַלגעמיינע ציו־ניסטן: דר. סאָלאָוויטשיק און דר. ראָזענבוים; 1 ציו־ ניסט־סאָציאַליסט — גאָרפינקל, 1 מזרחי — הרב קאַרק, פון די האַנטווערקער — אַבראַמאָוויטש. די פֿאָלקיסטן און די פֿאַרשטייער פון די לינקע אַרבעטער פּראָקציעס אַנטזאָגן זיך אַנטיילצונעמען אין פֿרעזידיום. די ערשטע באַהויפּטן, אַז אָנשטאָט דעם קהילות־צוזאַמענפֿאַר האָט מען באַדאַרפט ווייל אַ גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג, וואָס זאָל פֿאַרשטעלן מיט זיך אַן עכטע פֿאַרטרעטערשאַפט פון דער גאַנצער יידישער מאַסע. די לינקע האָבן געמאַכט רעזערוואַציעס בנוגע דער איינהייטלעכער כלל־ישראל פֿאָליטיק, וואָס איז זיי ניט צום האַרצן, און צוגעזאָגט צו האַנדלען, אויף וויפיל זיי איז שייך, אין גייסט פון קלאַסן־קאַמף.

דער צוזאַמענפֿאַר גייט אַריבער צו דעם זאַכלעכן טייל פון דער אַרבעט. דר. ראַכמילעוויטש גיט אָפּ א באַריכט וועגן דער טעטיקייט פון נאציאָנאַל־ראַט. ער וווייזט אָן, אַז דער נאַצ. ראַט, איז נאָך ניט לעגאַליזירט, ער עקזיסטירט אָבער שוין דע פֿאַקטאָ אַלס אָנערקענטע פֿאַרטרעטערשאַפט פונם ליטווישן יידנטום. די רעגירונגס־ אָרגאַנען וועגן זיך אָפּט צום נאַצ. ראַט, ווי צו אַזאַ מין רעפּרעזענטאַנץ. זייענדיק צוזאַמענגעשטעלט פון פֿאַרשיי־ דענע עלעמענטן, האָט דער נאַצ. ראַט דאָך באַווייזן זיך צו־ נויפשמעלצן אינאיינעם און האָט כלפי חוץ פּראָקלאַמירט די יידישע אייניקייט. דער אינהייטלעכער געדאַנק איז דורכגעגאַנגען דורך דער גאַנצער טעטיקייט אויפן גאַנצן פון פֿאָליטיק, קולטור, סאָציאַלע הילף און ווידעראויפבוי־ אַרבעט. בנוגע דער קולטור־טעטיקייט האָט דער נאַצ. ראַט פֿאַרנומען אַ נייטראַלע פֿאָזיציע צו אַלע פֿאַרשיידענע ריכטונגען און ער האָט געשטיצט אַלע עקזיסטירנדיקע קולטור־אַנשטאַלטן. אויפן געביט פון סאָציאַלער הילף האָט ער דורכגעפירט דעם פרינציפּ פון אַרגאַניזירטער הילף דורך די קהילות, אָנשטאָט דער ביזאַהעריקער צדקה.

וועגן דער יידישער סיים־פראַקציע האָט גערעדט עוזר פינקלשטיין. דער רעדנער האָט געטאַדלט דעם גלייכגילט פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך ניט אַקטיוו באַטייליקט אין די סיים־וואַלן. די יידישע סיים־פראַקציע האָט דעריבער אינגאַנצן בלויז 6 דעפוטאַטן. עפענטלעך, אויפן פֿאַפּיר, האָט מען מיט יידן געהאַנדלט ווי מיט גלייכ־ באַרעכטיקטע, אָבער עקאָנאָמיש האָט מען געפירט קעגן יידן אַ קאַמף. די ליטווינער, אַ פּויערים־פֿאָלק, האָבן גע־ נומען אַריינדרינגען אין שטאָט און באַדראָען די יידישע עקאָנאָמישע פאָזיציעס. פון דער אנדערער זייט האָט דער געזעץ וועגן אַגראַר־רעפֿאָרם פארשטעלט דעם וועג צו ערד־ארבעט פאַר דער יידישר באַפעלקערונג, אפילו פאַר געווּאָזענע סאָלדאַטן. ע. פינקלשטיין אונטערשטרייכט די נויטוועندיקייט צו קעמפען פאַר יידישע אינטערעסן. אַזאַ קאַמף קען זיין דערפֿאָלגרייך נאָר דורך דער שטיצע פון דער גאַנצער יידישער באפעלקערונג.

דר. סאָלאָוויטשיק שטעלט זיך אָפּ אין אַ לענגערן פֿאַרטראָג אויף זיינע אויפגאַבן אַלס מיניסטער פאַר יידישע ענינים. די ליטווישע מדינה־שאפט, וואָס איז געבויט אויף יסודות פון אַ פּויערשער דעמאָקראַטיע, האָט געקראָגן אַ רעאַקציאָנערן כאַראַקטער, אַ כאַראַקטער פון אַן אָנגריף פונעם פויערטום קעגן דער שטאָט אַלס טרעגערין פון גע־ וויסע פריהייטס־טענדענצן. יידן, אַלס פֿאַרשטייער פון שטאָט, איז אויסגעקומען צו דערפילן די ראָלע פון אַ שטאָ־ טישער אָפּאָזיציע קעגן דעם דאָזיקן אָנגריף. אַלס מיניס־

טער, באַטאַנט ער, האָט ער ניט געפירט קיין שתדלנות־פֿאַליטיק. די אַנטשטייאונג פון דער ליטווישער מדינה באַטייט אַ טיפּע רעוואָלוציע, אַ סאָציאַלע און אויך אַ נאַציאָנאַלע. אויפן אָרט פונעם רוסישן טשינאָוניק, וואָס האָט זיך געשטיצט אויף די פּוילישע פּריצים, זיצט איצט אַ ליטווישער „מעשטשאַנין". די דאָזיקע רעוואָלוציע איז אויך אונדזער רעוואָלוציע, וואָרום מיר זיינען אויך געווען עבדים ביי די רוסישע און פּוילישע פּריצים. יידן פּרעטענדירן איצטער אויף פֿאַליטישע רעכט אַלס אַ נאַציע. זיי דארפן דורכברעכן די פּסיכאָלאָגישע שוועריקייטן, אַז די ליטווינער זאָלן ניט קוקן אויף די יידן מיט די רוסישע אויגן. יידן מוזן אָבער אַליין קריגן דעם באַוואוסטזיין, וואָס די לאַגע פֿאדערט. מיט די אַנגענומענע פֿאָרמאַגראַפֿן וועגן נאַציאָנאַלע מינדערהייטן פון דער קאָנסטיטוציע קען מען ניט זיין צופֿרידן. ס׳איז נאָך ניט קלאָר די רעכטלעכע לאַגע פון נאַציאָנאַל־ראַט און פון דעם יידישן מיניסטעריום. פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע איז אַרויסגענומען גערן וואָרן סאָציאַלע הילף און קולט־ענינים. דאָס מוז ווערן אויסגעבעסערט. ער בעט ביי דעם צוזאַמענפאָר די באַפולמעכטיקונג אויפן וווייטערדיקן קאָמף.

אַרום די דריי באריכטן פון די דריי פֿאָראנטוואָרטלעכע פונעם ליטווישן יידנטום אַנטוויקלט זיך אַ לאַנגע דעבאַטע, וועלכע האָלט אָן אין משך פון עטלעכע זיצונגען. דער ערשטער רעדט דר. ראָזענבוים. ער רימט די טעטיקייט פון נאצ. ראט, וועלכער האָט פיל אויפגעטאָן אויפן עקאָנאָמישן געביט. „בשעת מיר זיינען געקומען, — זאָגט ער, —האָבן מיר געפונען דעם יידישן לעבן אין אַ חרובדיקן צושטאַנד. מיר האָבן באַדעקט ליטע מיט אַ נעץ פון פֿאָלקס־ביינק, האָבן פֿאָרהיט פון אַ קאָטאַסטראָפע, וועלכע האָט זיך אַנגעהויבן דער שטראָם פון צוריקוואַנדערער. עס איז געשאפן געוואָרן דער צענטראַל־באַנק, דער פֿאָרבאַנד פון די פֿאָלקס־ביינק, דער פֿאָרבאַנד פון די האַנט־ווערקער. מיר האָבן געהאָלפן דער יידישער באַפֿעלקערונג זיך צו פֿאָרנעמען מיט לאַנד־אַרבעט, מיר האָבן געשטיצט דעם „החלוץ", געשאפן דעם פֿאָרבאַנד פון די לאַנדווירטן א. א. ו. ו. אויפן קולטורעלן געביט איז פֿאָרשפֿרייט געוואָרן איבער ליטע אַ גאַנצע נעץ פון שולן, הגם אין אַנפֿאַנג זיינען ניט געווען קיין פֿאַסנדיקע געביידעס פֿאָר די שולן, קיין לערער, קיין ביינקלעך, קיין ביכער". אויך איז פיל געטאָן געוואָרן אין דער פֿראַגע פון פליטים־הילף. דער נאצ. ראט האָט אויך אַנטיילגענומען אין די שלום־אונטערהאַנדלונגען מיט רוסלאַנד, אויף וועלכע ער האָט פֿאָרטייִדיקט, וווי וויט מיגלעך, די יידישע נאַציאָנאַלע אינטערעסן.

די וווייטערדיקע רעדנער זיינען געווען וויניקער צופֿרידן, ווי דר. ראָזענבוים, מיט די אויפטוען פון די גרויסע רעפֿרעזענטאַטיוות קערפֿערשאַפֿטן, ווי דער נאצ. ראט, און די סיים פֿראַקציע. זיי קריטיקירן אויך די טעטיקייט פונעם יידישן מיניסטעריום. די פֿאָלקיסטן טענהן, אַז די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע האָט געקענט זיין אַ מוסטער פֿאָר דעם צעשפֿרייטן יידישן פֿאָלק, אָבער זי איז דאָס ניט, וויל מיט דער ארבעט פון דער אויטאָנאָמיע פירט אָן די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע. זיי זיינען אויך ניט מסכים מיטן אופן פון פירן די קולטור־ארבעט אין 3 ריכטונגען: תרבות, יבנה און קולטור־ליגע. לויט זיי, האָט מען געדאַרפט שאַפן ניט קיין 3 שול־פֿאָרבאַנדן, נאָר 1 נאַציאָנאַלן פֿאָרבאַנד. די פֿאָרטרעטער פון די רעליגיעזע פֿאָרטייען, דאגעגן, באַהויפטן, אַז די אויטאָנאָמיע דאַרף זיין אַ רעליגיעזע, וויל דער רוב מנין און רוב בנין פון יידישן פֿאָלק איז רעליגיעז. „פון דער תורה וועלן מיר ניט מוותר זיין קיין קוצו של יוד — זאָגט הרב עפשטיין — די תורה רעגולירט אונדזער לעבן און זי איז פאר אונדז ניט קיין יאָך". „די אָרטאָדאָקסיע איז אַ רעאַלער כח. די יידישע מאַסע קומט אומעטום צום רב, ווי צו אַ פאָטער. קולט איז דער אינהאַלט פון יידישן לעבן. אָן דעם איז די אויטאָנאָמיע אַ פוסטער וואָרט" (הרב פרידמאן). די פֿאָרשטייער פון דער ציוניסטיש־סאָציאָליסטישער פראַקציע זעען אָבער ביי דער יידישער אָרטאָדאָקסיע אַ טענדענץ צו פאַרניכטן די דעמאָקראַטישע יידישע געזעלשאַפטלעכקייט, און אומצוקערן זיך צו די צייטן פון חברות און גבאים.

אין זייערע ענטפערס די אַפֿאָנענטן דערקלערט דר. ראַכמילעוויטש און פינקלשטיין, אַז די יידישע פֿאָליטיק איז געווען גבויט אויף קאָאַליציע־יסודות. מען האָט געשטרעבט צו זיין אומפֿאַרטייאיש און צו באַפרידיקן אַלע שיכטן פון פֿאָלק. די נאציאָנאַלע אויטאָנאָמיע איז דער פרוואו צו קענען לעבן אַ ווירדיקן לעבן. אַלע אָנגעוויזענע חסרונות דערקלערן זיך דערמיט, וואָס מען שטייט נאָך אין אָנהויב פון דער ארבעט.

מיט אַ לענגערער רעדע איז אויך אַרויסגעטראָטן דר. סאָלאָוויטשיק, וועלכער האָט אונטערגעפירט אַ סך־הכל פון די דעבאַטן. ער האָט פֿאַרטיידיקט די אידאָלאָגיע, וואָס איז געלעגן אין יסוד פון דער יידישער קאָאַליציע־פֿאָליטיק. „דאָס, וואָס עס האָט אונדז אַלעמען פֿאַראייניקט, — האָט ער אויסגעבראַכט, — איז דאָס געפיל פון פרעמדקייט, וואָס מיר האָבן געפילט אין דער מדינה. מיר האָבן ניט געפילט קיין אָפּקלאַנג ניט אין קאָבינעט און ניט אין סיים. אונדזער ארבעט־שטאָט און ניט אַלס פֿאָליציי־שטאָט. אַלע ליטווישע פֿאַרטייען זוכן אָפּצושוואכן אונדזער יידישע נאציאָנאַליטעט. מיר האָבן אָבער געפירט אַ נאַציאָנאַלע פֿאָליטיק. דעריבער האָבן מיר זיך געמוזט צוטוליען איינער צום צווייטן. מיר האָבן געהאָט דאָס רעכט צו זאָגן, אַז מיר פירן אונדזער קאָמף אין נאָמען פון כלל.

„70 פּראָצענט פון דעם יידישן פֿאָלק פֿאַרבינדן זייער נאַציאָנאַליטעט מיט רעליגיע. ביי אונדז שפּילט די רעליגיע אַן אַנדער ראָלע ווי ביי אַנדערע פעלקער... מען וויל אונדז געבן צוויי אויטאָנאָמיעס — אַ רעליגיעזע און אַ נאַציאָנאַלע, אָבער דאָס ווילן מיר ניט. קיינער וויל אָבער ניט די אמונה שטעלן אונטער אָפּיטרופּסות פון דער מדינה... אידאָלאָגיש שטיצן מיר זיך אויף דעם אַלוועלטלעכן יידנטום. מיר האָבן אַ שליחות פון 45 דורות. פון דעם נעמט זיך אונדזער פֿאַטאָס". דר. סאָלאָוויטשיק אָנערקענט,

אז ביים רודער פון אויטאָנאָמיע שטייען העברעאיסטן. די העברעאיסטן זענען אָבער פאַר גלייכבאַרעכטיקונג. „מיר ווילן ניט קיין אַנאַרכיע אין יידישן לעבן, ווי עס ווילן עס די רעכטע, וואָס רעדן בלויז פון טראדיציע. מיר ווילן ניט קיין הונדערטפּראָצענטיקע יידן, נאָר הונדערט פּראָצענט יידן... די ציוניסטן זוכן דעם סינטעז אין יידישן לעבן. דערפאַר האָבן זיי פאַרשטענדניש פאַר אַלעמען: פאַר טראדיציע און אויך פאַר פאָלקסטימלעכקייט. אונדזער אמת איז דער אמת פון אויפלעבנדיקן יידנטום אין ארץ ישראל און גלות", — פאַרענדיקט דר. מ. סאָלאָוויטשיק אונטער רוישנדיקע אַפּלאָדיסמענטן פון דעם גרעסטן טייל פון די דעלעגאַטן.

דעם באַריכט צו דער ליידנשאַפטלעך־דיסקוטירטער פראַגע וועגן שול־וועזן האָט געלייענט דר. יוסף בערגער. דאָס יידישע שול־פּראָבלעם האָט זיך, לויט זיין מיינונג, געפונען אונטער דער ווירקונג פון צוויי פאַקטאָרן. דער ערשטער פאַקטאָר איז די אינערלעכע אַנטוויקלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס דריקט זיך אויס אין די דריי שול־ריכטונגען. דער צווייטער פאַקטאָר איז די ליטווישע רעגירונג מיט איר בילדונגס־סיסטעם, צו וועלכע די יידן דאַרפן זיך צופאַסן. די גאַנצע בילדונגס־טעטיקייט פון דער ליטווישער רעגירונג איז געפירט געוואָרן, גלייך ווי אין ליטע וואָלטן גאָר קיין יידן ניט געווען. הן די פּראָגראַמען פון דער שול און אירע לימודים והן איר גאַנצע ארגאַניזאציע זיינען צוגעפאַסט צו דער סאציאלער לאַגע און די באַדערפענישן פון די ליטווינער. דאָס בילדונגס־מיניס־טעריום האָט ניט דעם נויטיק באַגריף וועגן די באַדערפענישן פון אונדזערע שולן. אין געזעץ איז ניטאָ קיין שום באָדן פאר אלע ספּעציפישע אייגנשאַפטן פון דעם יידישן שול־וועזן. די שול־אָפּטיילונג ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט האָט דעריבער ניט געהאַט אונטער זיך קיין פעסטן יורידישן באזיס, וואָס זאָל איר געבן די מיגלעכקייט דירעקט צו ווירקן אויפן צושטאַנד פון דער יידישער שול. איר ווירקונג איז געווען אַן אומדירעקטע, דורך די קהילות און דורך דעם בילדונגס־מיניסטעריום. אין געזעץ וועגן די קהילות וועלן געזאָגט, אַז זיי דאַרפן זאָרגן פאַר די קולטורעלע באַדערפענישן פון דער יידישער באַפעלקערונג און דאָס גיט זיי די מיגלעכקייט אין אַ געוויסער מאָס אַרויסצוטרעטן אַלס געזעצלעכע פאַרטרעטער פון דעם יידישן שול־וועזן. ס׳איז דעריבער געווען נויטיק געוויי אינפאָרמירן די קהילות וועגן זייערע רעכט און וועגן די אופנים ווי די דאָזיקע רעכט אויסצונוצן. ס׳איז אויך געווען נויטיק צו דערמונטערן די טעטיקייט פון די קליינע שוואַכע קהילות, וועו זיי פלעגן באַגעגענען שוועריקייטן מצד דער אַרטיקער מאַכט, צו אונטערשטיצן זיי דורך דעם אויטאָריטעט פון דעם יידישן מיניסטעריום. לחלוטין אויסער דעם געזעץ און אומנאָר־מאל איז די לאַגע פון די יידישע לימודים פון דער יידישער שול. די דאָזיקע פראַגע קען פאַרענטפערט ווערן ניט אויפן אַדמיניסטראַטיוון אופן, נאָר דורך אַ געזעץ. דאָס איז אַ טייל פון קאַמף פאר דער לעגאַליזאציע פון דער אויטאָנאָמיע.

הגם די יידישע לימודים פיגורירן ניט אין געזעץ, האָט דאָס בילדונגס־מיניסטעריום אַנערקענט די דאָזיקע לימודים. אָבער ער האָט געפאַדערט, אַז עס זאָל אים צוגעשטעלט ווערן אַ פּראָגראַם. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די אוממיגלעכקייט צו שאַפן אַזאַ פּראָגראַם, אויף וועלכער אַלע ריכטונגען זאָלן זיך קענען איניקן. דאָס האָט אָפּגעשוואַכט דאָס יידישע פּאָזיציע. די שול־אָפּטיילונג האָט זיך אויף אלע אופנים באַמיט צו ברענגען דעם בילדונגס־מיניס־טעריום צום געדאַנק, אַז דער אלגעמיינער בילדונגס־אָפּאַראַט איז ניט צוגעפאַסט אַנצופירן מיטן יידישן שול־וועזן. דאָס בילדונגס־מיניסטעריום איז אַ דאַנק די באַמיאונגען געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז דאָס יידישע שול־וועזן איז אַ טיפּ־אייגנאַרטיקע און העכסט־קאָמפּליצירטע דער־שיינונג, וואָס קען ניט אָנגעפירט ווערן דורך אַ פרעמדער האַנט.

דער קאָ־רעפּערענט ז. קאַלמאַנאָוויטש אַנטוויקלט די טעזן פון דער דעמאָקראַטישער פראַקציע בנוגע די שול־ענינים. ער האַלט, אַז נאָר די שול אויף יידיש וועט זיכערן די נאַציאָנאַלע אייגנאַרטיקייט. זי וועט אויך זיין אין איינקלאַנג מיט די מאָדערנע סאָציאַלע באַוועגונגען. אויב מען זאָל העברעאיזירן די שול, וועט די ליטווישע מלוכה האָבן דאָס פולע רעכט צו זאָגן, אַז אויב העברעאיזירן איז שוין בעסער ליטוויניזירן. אין דער יידישער שול דארף אויך ניט האָבן קיין אָרט די רעליגיע. אַזוי איז אַנגענומען אין דער וועלט. רעליגיע מיט וויסענשאַפט קענען ניט לעבן אונטער איין דאַך. יידישע קינדער מוזן קריגן דעם שליסל צו דער אַלטער קולטור, אָבער העברעאיש דאַרף געלערנט ווערן אויך אין דער אַנפאַנגס־שול.

אין דער העבאַטע וועגן שול־וועזן, וואָס האָט זיך גע־צויגן 36 שעה, האָבן אַנטיילגענומען צו עטלעכע פאַרטרע־טער פון אַלע ריכטונגען. די העפּטיקייט מיט וועלכער איט־לעכע ריכטונג האָט פאַרטיידיקט איר שטאַנדפונקט, האָט זיך דערקלערט הערמיט, ווי דאָס האָט ריכטיק באַמערקט אויפן צוזאַמענפאָר דר. י. ראָבינזאָן, וואָס ביי יידן איז דער דער־ציאונגס־קאָמף אַ פּאָליטישער, ד. ה. אַ וועלט־אָנשויאונג קאָמף. דריי גרויסע דערציאונגס אידעען הערשן אויף דער יידישער גאַס: דער אידאַל פון סאָציאַליזם, דער אַלטער רעליגיעזער אידאַל און אַ נייע מעכטיקע נאַציאָנאַלע אי־דעאַלאָגיע. די לינקיסטן האָבן דעריבער געטענהט, אַז מען קען ניט שאפן אַ וואַנט, וואָס זאָל אָפּטיילן דאָס יידישע קינד פון דער גאַנצער וועלט, אַרויסרייסן אים פון זיין היים. מען דארף אים דערציען אין זיין מוטערשפראַך, און זעלבסטפאַרשטענדלעך, אין סאָציאַליסטישן גייסט. הרב כהנמאַן האַלט, אַז דער חדר איז די נאַטירלעכסטע סביבה פארן יידישן קינד. דאָרט איז דער סוד הקיום פונעם יידישן פאָלק. דער גרויסער רעליגיעזער גייסט דאַרף ווערן דער אינהאַלט פון דער יידישער שול. די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געשטעלט דעם טראָפ אויף דער העברעאי־שער שפראַך, וועלכע פאַרבינדט יידן פון אַלע טיילן וועלט און איז די שפראַך פון דער יידישער צוקונפט. די ציוניס־טן־סאָציאַליסטן האָבן באַטראכט די דערציאונג אין העברע־

איש אַלס אַ וויכטיקן פאַרבאדינג פאר דער יידישער נאַצ־יאָנאַלער אויפלעבונג. זיי האָבן אָבער אויך געהאַט אַ פאַזיטיוון באציאונג צו יידיש, אַלס די שפּראַך פון מיליאָ־נען פון יידישן פאָלק און זיי האָבן געזען אין יידיש אַ וויכטיקן נאַציאָנאַלן פאַקטאָר.

ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן פון די דעבאַטן, איז אוממיגלעך געווען צו שאפן איין שול, וועלכע זאָל אַלעמען באַפרידיקן. עס איז אָבער מיגלעך געווען צו לאָזן פרייהייט אויף דעם שול געביט פאר אַלע ריכטונגען. עס זאָל גע־שאפן ווערן אַזאַ מין „אויטאָנאָמיע בתוך אויטאָנאָמיע", ווי דר. מ. סאָלאָוויטשיק האָט עס כאראקטעריזירט.

אויף דער עלפטער זיצונג האָט גאָרפינקעל רעפערירט איבער דער אַרגאַניזאַציע פון נאַציאָנאַל־ראַט, און זיין נייער סטרוקטור. אויף דער צוועלפטער זיצונג האָט דר. סאָלאָוויטשיק געלייענט זיין באריכט איבער די קהילות. ער האָט אָנגעוויזן, אַז עס זיינען פאַראַן אין ליטע 185 קהילות. לויטן געזעץ איז קלייבן אַ קהילה ניט קיין חוב. די התחייבותן פון די קהילות אָבער זיינען שוין געווג גרויס. און יעדער יידישער ישוב נויטיקט זיך אין אַ קהילה. די אויפגאָבע איז דורכצופירן דעם געזעץ, אַז יעדער ישוב זאָל האָבן אַ קהילה. אין 70 קהילות איז שוין דורכגעפירט די באשטייערונג. די קאָראָספּאָנדענץ מוז באַקעמפט ווע־רן. די מעטריקאָציע מוז ליגן אין די הענט פון די קהילות.

דר. ברוצקוס לייענט פאָר די רעזאָלוציעס פון דער פאָליטישער קאָמיסיע, וועלכע דריקן אויס צוטרוי: 1) דער סיום־פראַקציע — „אונדזערע פאַרטרעטער אין סיים האָבן מיט ווירדע פאַרטייִדיקט אונדזערע נאַציאָנאַלע אינ־טערעסן". 2) דעם נאַציאָנאַל־ראַט, וועלכער „האָט, ניט קוקנדיק אויף די שווערישקייטן, וואָס שטאַמען פון דער אומזיכערקייט פון יורידישן ווען, פון מאַנגל אין געזיכער־טן פינאַנציעלן באַזיס און פון חורבן פון ליטווישן יידנטום אַלס פּועל יוצא פון מלחמה, גירוש און אָקופּאַציע, באוויזן צו לייגן אַ גרונטשטיין פאר דער נאַציאָנאַלער זעלבסט־פאַרוואַלטונג אין ליטע". 3) דעם מיניסטער פאַר יידישע ענינים, „ אַ דאַנק וועמענס ענערגישן אויפטרעטן און טע־טיגקייט פאַר דער פרייהייט און אַנטוויקלונג פון דער יידישער מינדערהייט אין ליטע, איז געשאפן געווארן אַ וויכטיקע פאַזיציע אין דעם אַלגעמיינעם קאַמף פאַר די רעכט פון יידישן פאָלק".

די רעזאָלוציעס ווערן אָנגענומען מיט אַ מערהייט שטימען. די לינקע ארבעטער־פראַקציעס, פאַר וועלכע, ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, דער צוזאַמענפאַר האָט געדינט ניט מער, ווי אַ פלאַטפאָרמע פון פאָליטישע דעמאָנסטרא־ציעס, האָבן ניט אָנטייל גענומען אין דער אָפשטימונג.

דר. י. ברוצקוס לייענט ווייטער די רעזאָלוציע פון דער פאָליטישער קאָמיסיע וועגן „מינדערהייטס־רעכט אין דער קאָנסטיטוציע". די רעזאָלוציע דערקלערט: „1) דער פּראָיקט פון מינדערהייטס־רעכט אין דער קאָנסטיטוציע גיט די מיגלעכקייט צו לייזן די נאַציאָנאַלע פראַגע פון די מינדערהייטן אין גערעכטלעכן זין. 2 דער צוזאַמענפאַר קאָנסטאַנטירט אָבער, אַז ס'איז ניט גענוג קיין פולשטענ־דיקע גאַראַנטיע פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער נאַצ. אוי־טאָנאָמיע. דער צוזאַמענפאַר גענפינט איין, אַז אין דער קאָנסטיטוציע מוז פעסטגעשטעלט ווערן, אַז אַלע געזעצן, וואָס זיינען נוגע אַ נאצ. מינדערהייט, דארפן דורכגעפירט ווערן דורכן מיניסטער פאר דער מינדערהייט. 3) דער צוזאַמענפאַר דריקט אויס זיין וואונטש, אַז אין דער קאַמ־פעטענץ פון יידישן נאצ. פאַראַנד זאָל אויך אַרייִנגענומען ווערן די רעליגיעזע פרינציפן אין דער געזעצגעבונג".

אויך די רעזאָלוציע ווערט אָנגענומען. אַ באַזונדער שטרייט אַנטוויקלט זיך אַרום דעם דריטן פונקט פון דער רעזאָלוציע, וואָס ווערט לסוף אָנגענומען מיט אַ מערהייט פון 66 שטימען (אחדות, ציונים, מזרחי) קעגן 50 (צ. ס., דעמאָקראַטן, אַרבעטער) ביי 3 אָפּגעהאַלטענע.

די לעצטע זיצונגען פון קהילות צוזאַמענפאַר זיינען געווען געווידמעט דער שול־פראַגע. דר. ראָבינזאָן האָט פאַרגעלייענט די רעזאָלוציעס פון דער שול־קאָמיסיע. עס איז אָנגענאָמען אַ העפטיקע דעבאַטע אַרום דער פראַגע וועגן די לימודים, וואָס זאָלן געלערנט ווערן אין די שולן, די רעכט פון די עלטערן צו באַשטימען דעם כא־ראַקטער פון דער שול א. אז. ו. אזוי ווי עס האָט אויסגעזען, אַז עס איז אוממיגלעך צו קומען צו אַ הסכם, האָט דר. סאָלאָוויטשיק פאַרגעלייגט, אַז די שטרייט־פונקטן פון שול־געזעץ זאָלן איבערגעגעבן ווערן דעם נאַציאָנאַל־ראַט. דערביי האָט ער געמאַלדן אולטימאַטיוו, אַז אויב דער צוזאַמענפאַר נעמט ניט אָן דעם פאַרשלאָג, ענטזאָגט ער זיך פון זיין מאַנדאַט אַלס יידישער מיניס־טער. „אויב מיר וועלן ניט האָבן קיין טאָלעראַנץ און קיין צוטרוי פון אייגעם צום צווייטן, וועלן מיר ניט קענען אויפבויען קיין אויטאָנאָמיע. און לאָמיר בעסער פריער פון איר זיך אָפּזאָגן. דער נאַציאָנאַל־ראַט איז אַן אָרגאַן, וואָס דארף האָבן אַלעמענס צוטרוי, און אים מוז מען איבערגעבן צו אַנטשיידן די שטרייט־פראַגן וועגן דער יידישער דערציאונג אין ליטע".

עס זיינען אָנגעגאַנגען לאַנגע בארעטונגען פון די פראַקציעס. אין געוויסע מאָמענטן האָט מען געמיינט, אַז דער צוזאַמענפאַר וועט אין דער לעצטער מינוט ווערן אויפגעריסן. סוף כל סוף ווערט דעם מיניסטערס פאַרשלאָג אָנגענומען מיט אַלעמענס שטימען קעגן די שטימען פון די ארבעטער פראַקציעס.

די לינקע מעלדן, אַז פאר זיי איז דער צוזאַמענפאַר געענדיקט און זיי פאַרלאָזן דעם זאָל. אין נאָמען פון די פועלי־ציון (צ. ס.) ווערט אַרייִנגעטראָגן אַ מעלדונג, אַז זיי וועלן פאַרזעצן דעם קאַמף פאַר דער דעמאָקראַטי־זירונג פון די אויטאָנאָמיע־אָרגאַנען און פאַר דער וועלט־לעכער פאַרם פון דער יידישער שול.

מיט די וואָלן פון אַ נייעם נאַציאָנאַל־ראַט, אין וועל־כן עס גייען אַריין 16 „אחדות"־לייט, 4 „מזרחי", 7 ציונים, 11 „צעירי־ציון" און 2 פאָלקיסטן, ווערט דער צווייטער קהילות־צוזאַמענפאַר אין ליטע געשלאָסן.

(אויסגענוצט באַריכט־מאַטעריאַל פון פראָפ. מ. לאַזערסאָנס אַרכיוו)

ל. שמעוני (חיפה)

די יידישע נאציאָנאַלע פארזאַמלונג אין ליטע

דאָס יאָר 1923 איז געווען אַ שטורמישער און גע־שפּאַנטער פאַר די יידן אין ליטע.

דער צווייטער קהילות־צוזאַמנפאָר (פעברואַר, 1922) האָט אין אַ געוויסער מאָס אָנגעצייכנט די רעכט־ליניען פאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער נאַציאָנאַ־לער אויטאָנאָמיע. עס איז אָבער נאָך אָנגעגאַנגען דער וויכוח, וואָס האָט זיך געשלעפּט מער ווי צוויי יאָר, איבער דער פּאָרם פון דער העכסטער אינסטאַנץ פון ליטווישן יידנטום: צי דאָס זאָל זיין אַ קהילות־צוזאַמענפאָר אָדער אַ יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג — אַ מין יידישער פּאַרלאַמענט — וואָס זאָל געווײַלט ווערן פון דער גאַנ־צער יידישער באַפעלקערונג דורך אַלגעמיינע, גלייכע, דירעקטע און פּראָפּאָרציאָנעלע וואַלן. די דאָזיקע נא־ציאָנאַלע פאַרזאַמלונג זאָל דערנאָך אויסווײַלן דעם נאַצ. ראַט, וואָס איז די העכסטע אנשטאַלט פון ליטווישן יידנ־טום צווישן איין סעסיע און דער צווייטער פון דער נא־ציאָנאַלער פאַרזאַמלונג. דער יידישער מיניסטער איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דעם נאַציאָנאַל־ראַט און דער נא־ציאָנאַלער פאַרזאַמלונג.

אַ נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג האָבן געפאָדערט אַלע פּראָ־גרעסיווע טיילן פון ליטווישן יידנטום — די אַרבעטער פאַרטייען, די דעמאָקראַטן א. א. וו. קעגן זיינען געווען די רעכטע עלעמענטן, צוזאַמען מיט דער אָרטאָדאָקסי־שער „אחדות". אָבער דער געזונטער אינסטינקט פונעם ליטווישן יידנטום פאַר זעלבסטפאַרטיידיקונג, האָט גע־זיגט, און די 11טע סעסיע פון נאַציאָנאַל־ראַט (אויגוסט, 1923) האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז די קהילות־צוזא־מענפּאָרן ווערן אָנולירט און אנשטאָט זיי וועט געווײַלט ווערן אַ יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג אין ליטע.

דער באַשלוס ווען אַ „יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמ־לונג" האָט שטאַרק געהויבן די שטימונג ביי די יידן אין ליטע, וועלכע האָבן זיך פיבערהאַפט געמאַכט צו די וואַלן.

דער נייער מדינה־סיים, אויסגעווײַלט אין יולי, 1923, האָט די פּאָליטישע שפּאַנונג פון לאַנד נישט פאַרמינערט. דער קריגס־צושטאַנד, וואָס איז כלומרשט אָנולירט גע־ווארן בעת די וואַלן, איז צוריק אַריין אין קראַפט. די רעאַקציע איז ווידער געשטיגן, און די רדיפות, ספּעציעל אויף דער אַרבעטער־באַוועגונג, האָבן אָנגענומען באַדרא־ענדיקע פּאָרמען. אין אָט דער אָטמאָספער איז געווײַלט געווארן די יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג. צו די וואַלן זיינען געגאַנגען אַלע יידישע פּאַרטייען, חוץ די אָרטאָדאָקסן „אחדות".

דער טאָג פון דער דערעפענונג פון דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג, דינסטיק, דעם 20טן נאָוועמבער, 1923, איז פאַקטיש געווען אַ יום־טוב ביים ליטווישן יידנטום. באַ־זונדערס האָט זיך די פייערלעכקייט פון יענעם טאָג גע־פילט אין דער יידישער קאָוונע.

יענעם טאָג האָט די געגנט פון דעם פאָלקס־הויז געווימלט מיט יידן פון קאָוונע און פון אַלע טיילן ליטע, וואָס האָבן זיך געריסן צו די טירן. אויף די, וואָס האָבן זוכה געווען צו קריגן אַ בילעט, האָט מען געקוקט מיט קינאה. צום סוף האָט מען זיך באַגענוגט כאָטש מיטן אָנקוקן די דעפוטירטע, צוזאַמען מיט אַלע הויכע גענסט, בעת זייער באַטרעטן דעם שוועל פונעם זאַל.

דער עצם זיצונג־זאַל איז געווען נישט קיין גרויסער און נישט קיין באַפוצטער. די מאַסע געפּט האָט זיך אין ענגשאַפט אויסגעמישט מיט די דעלעגאַטן. אַ פערטל פאַר ניין אין אָוונט האָט דר. ראָזענבוים, דער יידישער מיניס־טער און נשיא פון נאצ.־ראט, אַ קלאַפּ געטאָן מיטן פּאָלי־טורטן האַמער און מיט אַ דערשטיקטער, ציטערדיקער שטימע דערקלערט די יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג אין ליטע געעפנט. ער האָט ביי דער דערעפענונג פון דער זיצונג אויסגעדריקט באַדויערונג, וואָס די „אחדות"־לייט זיינען ניט געווען אין זאַל. דער אָנטייל אין די וואַלן איז אָבער סיי־ווי געווען גרויס — ביז 95 פּראָצענט פון אַלע וואַלבאַרעכטיקטע.

„. . . דער היינטיקער אָוונט האָט אַ קאָלאָסאַלן היס־טאָרישן באַדייט. אַזאַ פאַרזאַמלונג האָט קיינמאָל דאָס יידיש פאָלק ניט געהאַט. דאָס איז די ערשטע נאַציאָנא־לע פאַרזאַמלונג ביי יידן אין ליטע . . . אין מיטלאַלטער האָבן מיר אויך געהאַט פאַרזאַמלונגען, אָבער פון גייס־טיקע נאָטאַבלען, וואָס פלעגן זיך אַליין צוזאַמענקלייבן. איצט אָבער האָבן מיר אַ פאַרזאַמלונג, וואָס איז געווײַלט דורך דער געמיינזאַמער יידישער באַפעלקערונג... מיר האָבן באַקומען באַגריסונגען פון יידן פון דער גאַנ־צער וועלט, ווייל ליטע איז געווארן אַ לאַבאָראַטאָריע פון נייע פאָרמען פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן . . . "

פאַרענדיקט האָט ער זיין רעדע מיטן דערמאָנען ווייל־נער געגנט און ווילנער יידן, וואָס זיינען דאָ ניטאָ און קענען ניט שיקן זייערע פאָרשטייער, „כאָטש זיי זיינען מיט אונדז".

דער ערשטער האָט באַגריסט דער קאָוונער בירגער־מייסטער ווילייישיס, וואָס האָט זיין רעדע אין ליטוויש פאַרענדיקט: „זאָל לעבן די יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמ־לונג אין ליטע!"

נאָך אים באַגריסט דער דעפוטאַט פון סיים לוטיק אין נאָמען פון דער פוילישער פראַקציע: „ער איז היינט מקנא די יידן אין זייער דערגרייכונג", און קינדעריס אין נאָמען פון די דייטשן אין ליטע, וואָס האָט דערמאָנט דעם לעצטן נצחון פון די נאַצ. מיעוטים ביי די וואַלן אין סיים, „ווייל זיי זיינען געגאַנגען געשלאָסן אַלע צוזאַמען" . . .

וואָלף האָט באַגריסט פון דער קאָוונער קהילה, דר. לאַזאַר פינקלשטיין פון „אזע", בירגער — פון „אָרט" און מאַנדלבּרויט פון די האַנטווערקער.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די פרשה שריפטלעכע און טעלעגראַפישע באַגריסונגען: דר. סטעפאן וויז פון אַמעריקאַנער יידישן קאָנגרעס; אין נאָמען פון דער יידישער דעלעגאַציע אין פּאַריז — דר. לעאָן מאַצקין און נחום סאָקאָלאָוו; פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיוו — חיים ווייצמאַן; פון פאַרשיידענע יידישע אַלגעמיינע און ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין דער וועלט; פון אַלע פאַרשיידענע יידישע קהילות און געזעלשאַפטן אין ליטע. יעדע באַגריסונג האָט געטראָפן אין פּינטל און געהיצט די התלהבות פון עולם. די אַפּלאָדיסמענטן פון פּריידּאויסרופן האָבן ממש געבראָכן די וועגנ, די באַגריסונגען יענעם אָוונט האָבן זיך פאַרנדיקט מיט די צוויי בריוו פון ערשטן יידישן מיניסטער דר. סאָלאָוויטשיק און פון פּראָפ. שמעון דובנאָוו (ביידע אין העברעאיש).

צווישן אַנדערס האָט דובנאָוו געזאָגט: „מיט דריי הונדערט יאָר צוריק, אין יאָר שפ"ג, האָבן זיך אויפּגעקליבן אין בריסק אייערע זיידעס, פאַרשטייער פון די הויפּט־קהילות פון דער ליטווישער מדינה און האָבן גרינדעט אַ צענטראַלע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט פאַראייניקט אַלע קהילות פון ליטע אין משך פון 138 יאָר. די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען אויף דער וואַך און אַריינגעטראָגן אָרדענונג, לויט די באַדינגונגען פון צייט און אָרט, אין אינעווייניקסטן לעבן פון די קהילות און אין זייערע באַציאונגען צו דער אַרומיקער סביבה. איצט, נאָך 300 יאָר פון קאָלאָסאַלע ענדערונגען אין לעבן פון פאָלק, זייט איר געוואָרפן צו שאָפן אַ נייע אָרגאַניזאַציע, צוגעפאסט צו די באַדינגונגען פון דער צייט . . . "

אַ צעחושטער, מיט פאַרטרערטע אויגן, האָט אַלע־מען געענטפערט דר. ראָזענבוים.

ס׳ווערט דערקלערט די ערשטע קליינע הפסקה. ביים באַנייען די זיצונג באַגריסט דר. ראָזענבוים דעם גרויסן קאָונער יידן דר. עליאשעוו־בעל מחשבות. בעת ער דערמאָנט דעם נאָמען ברעכט וויידער אויס אַן אָוואַציע אין זאַל און בעל מחשבות שטראָלט אַרויס פון דער לאָזשע. די, וואָס האָבן אים דעמאָלט געזען, קענען ניט פאַרגעסן וויי דערשיטערט און טיף געירירט ער איז געווען צו זיצן צווישן זיין פאָלק. זיין קראַנקער פנים איז געווען געל, דאָס זיינען געווען די לעצטע חדשים פון זיין לעבן . . .

די פרשה באַגריסונגען יענעם אָוונט פאַרענדיקט די שוועסטער פון בעל מחשבות, דר. אסתר עליאשעוו, אין נאָמען פון די „הויכע לערן־קורסן".

נאָך איידער די נאַצ. פאַרזאַמלונג איז דערעפנט גע־ווארן האָט שוין געאַרבעט דער סעניאָרן־קאָנוועַנט אין באַשטאַנד פון די שפּיצן פון אַלע פראַקציעס, און דר. כאַראַנזשיצקי, אין נאָמען פון קאָנוועַנט, האָט געבראַכט דעם פאַרשלאָג און קאַנדידאַטן־רשימה פאַרן פּרעזידיום און מאַנדאַט־קאָמיסיע, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרן אַן־בלאָק. זאָלן פאַרצייכנט ווערן פאַר דער געשיכטע זייערע נעמען: אין פּרעזידיום זיינען דערוויילט געוואָרן: דר. ראָזנבוים — פּרעזידענט, דר. בנימין בערגער (ציונים), הרב קאַרק און הרב נאטעלעוויטש (מזרחי), ברודני (צ״צ וועלט־פאַראַנד), גארפינקל (צ״צ התאחדות), אַבראַמאָוויטש (האַנטווערקער) און עוזר פינקלשטיין (פאָלקס־פאַרטיי).

די קאָמוניסטן און לינקע פוע״צ האָבן זיך צוליב פּאָליטישע טעמים אָפּגעזאָגט אנטייל צו נעמען אין פּרעזידיום.

אין דער מאַנדאַט־קאָמיסיע זיינען געוויילט געוואָרן: יאטקונסקי און הורוויטש (ציונים), טרויב און לעווין (מזרחי), גאָץ (צ״צ התאחדות), שפּונדער (אַרבעטער פראַקציע — קאָמוניסטן) און לייבל ראַבינאָוויטש (אַרבעט.־פראַקציע — לינקע פוע״צ). די ביידע פאַרטייען — קאָמוניסטן און לינקע פועלי ציון — זיינען געווען אומלעגאַלע און דערשינען אונטערן נאָמען (פראַקציע 5 און פראַקציע 7); פון די האַנטווערקער — מולער, פון דער פאָלקס פאַרטיי — טשערניכאָוו און פון צ״צ וועלט־פאַראַנד —אולמאַן.

אָט די דאָזיקע 2 רשימות נעמען שטעלן מיט זיך פאָר די שפּיצן פון אַלע פאַרטייען אין יענער צייט אין ליטע, וואָס האָבן מיט זייער פיל מסירת נפש און וויירדע געקעמפט פאַר די יידישע רעכט און די געשטאַלטונג פון יידישן לעבן — יעדערער פון זיי האָט געקעמפט אויפריכטיק־ערליך, פאַנאַטיש־פאַרביסן — לויטן אייגענעם און לויטן פאַרטיי־געווינסן, אָון אַלע צוזאַמען, נישט געקוקט אויף די טיפע און שוועדע אינערלעכע חלוקי דעות, זיינען אָבער אויסערלעך, כלפי חוץ, דערשינען ווי די געוויילטע צו־טרויפולע פאַרטרעטונג פון אַלע יידן אין ליטע בכלל.

דעם פאָרזיץ נעמט איבער דר. בנימין בערגער.

ס׳טרעטן אויף איינער נאָכן אַנדערן צוויי פאַר־שטייער פון די צוויי אַרבעטער־פאַרטייען — אינזשענער אַבראַמסאָן פון די קאָמוניסטן און לייבל ראַבינאָוויטש פון די לינקע פוע״צ. ביידע לייענען זייערע פּאָליטישע „אני מאמינס" דורך דעקלאַראַציעס, וואָס האָט שטאַרק אָפּגעקילט די התלהבות, ווייל חוץ זייערע אני־מאמינס האָבן ביידע רעדנער אָנגעגריפן נישט נאָר די בירגערלעכע פאַרטייען און זייער פּאָליטיק, נייערט זיי האָבן אויף דעם שאַרפסטן אופן אָנגעגריפן די רעאַקציאָנערע ליטווישע רעגירונג, וואָס האָט דאָס לאַנד פאַרוואָנדלט פאַרן אַר־בעטער־קלאַס אין איין גרויסער תפיסה־אינקווויזיציע און פיין . . .

נאָך די דאָזיקע אַרויסטרעטונגען האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט פון דער יידישער סיים־פראַקציע עוזר פינקל־שטיין. זיינע געצוימטע, געוואויגענע און געמאָסטענע ריידּ

זיינען געווען דורכגעפלאַכטן מיט שווערע פאַרוואורפן לגבי דער רעגירונג, וואָס האָט, פון אירן זייט, יידן צוגעזאָגט מיעוטים־רעכט, און פון דער צווייטער זייט, געהאַנדלט להיפוך. ער האָט געוואָלט ווען צוזאַמענלעבן פון די יידן מיט ליטווינער, וועגן דער נייער וואַליוטע און פינאַנציפּאָליטיק „וואָס איז דורכגעפירט, ווי אין די סאַמע דעמאָקראַטישע לענדער, אָן וועלכן נישט איז געווען". ער האָט מיט פאַקטן אילוסטרירט די פינאַנץ־ און שטייערן־פּאָליטיק פון דער רעגירונג, וואָס האָט אויפגעריצט דעם דאַרף קעגן שטאָט, דאָס הייסט קעגן די יידן. געזאָגט וועגן פאָליטישן מצב: „עס הערשט אין לאַנד קריגס־צושטאַנד, מען פאַרפאָלגט יעדן פרייען מוסד אָן וועלכן ניט איז גרונט". ער וואַרנט די יידן קעגן איבערגעטריבענעם אפּטימיזם און דערציילט פּרטים, ווי אַזוי מען שטויסט אַרויס די יידישע דעפּוטאַטן פון אַלע פראַקטישע סיים־אַרבעטן.

די צווייטע זיצונג האָט געפירט גאָרפינקל, און דער יידישער מיניסטער דר. ראזענבוים האָט אָפּגעגעבן זיין פאָליטישן באריכט פאַר די לעצטע צוויי יאָר. עס גענעמען זיך זיינע וועלט, נאָר באַמבעס און האַרמאַטן. די רעאַקציע שטייט צוריק אויף"... ליטע געפינט זיך אין אַ שטייג, אַרומגערינגלט פון פוילן, לעטלאַנד, רוסלאַנד און דייטשלאַנד". דר. ראזענבוים אונטערשטרייכט דעמאָלט, אין 1923, אַז „דייטשלאַנד איז אַלע מאָל געווען דער מקור פון קלאַסישן אַנטיסעמיטיזם און איז אַלע מאָל געווען אַ רעאַקציאָנער לאַנד". ער כאַראַקטעריזירט פוילן ווי דאָס לאַנד פון רדיפות און פאָגראָמען אויף יידן. לעטלאַנד — ווי אַ באַסטיאָן פון רעאַקציע. ער דערמאָנט די יידישע שחיטות אין אוקראַינע, „און ווי איר זעט, זיינען מיר דאָ אַרומגערינגלט, ווי אויף אַן אינזל אין אַ רעאַקציאָנערן ים"...

ער רעדט וועגן ליטע מיטן טאָן פון אַ מיניסטער און זוכט צו פאַרענטפערן דעם תהום צווישן ליטווישן פאָלק און זיין סיים. ער רעדט וועגן קאַמף פון די מיעוטים און די שטייגער, וואָס מען לייגט דער יידישער אויטאָנאָמיע אין וועג, ווי אַזוי דער סיים טייטשט אויס די פונקטן פון דער קאָנסטיטוציע, וואָס פאַרזיכערן אונדז די אויטאָנאָמיע — די דאָזיקע אויטאָנאָמיע צו פאַרשמעלערן. ער רעדט וועגן „נייע ווינטן", וואָס בלאָזן אין ליטע, ווי אַזוי דורך אַ פּשטל האָט מען די פריערדיקע יידישע סיים־פראַקציע פאַרקלענערט אויף דריי — געווייליט האָט מען... זעקס. ער דערציילט וועגן קאַמף קעגן יידישן מיניסטער און וועגן די פאַרשמירטע שילטן .מען האָט אים פאַרשפּראָכן די שולדיקע צו באַשטראָפן. ער דערציילט וועגן זיג פון די יידן צום איצטיקן סיים (1923), וועגן די צאָל יידישע דעפּוטאַטן איז געשטיגן פון דריי אויף זיבן, אָבער דער זיג איז קיין זיג נישט, ווייל די יידן האָבן קיינעם נישט באַזיגט!

אינמיטן זיין רעדע דערשיינט אין זאָל דער פּרעמיער און אויסערן־מיניסטער נאלוואנאוסקאס, וואָס באַגריסט די נאצ. פאַרזאַמלונג אין נאָמען פון דער רעגירונג. אין זיין רעדע צו דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג זאָגט ער אַ פּאָר ווערטער (וועגן די מיעוטים־רעכט): „די מלוכה איז פאַראינטערעסירט, אַז יעדע נאַציאָנאַלע גרופּע אין לאַנד זאָל זיך אַנטוויקלען אויפן קולטורעלן געביט לויט דעם ווי ס׳איז פאַראויסגעזען אין דער קאָנסטיטוציע, כדי צו פאַרלייכטערן דער רעגירונג אין איר אַרבעט". גאר־פינקל ענטפערט אים אין ליטוויש און דערמאָנט ווידער די הבטחות פון דער רעגירונג, וואָס זיינען געגעבן געווארן די יידן — און זיין רעדע ווערט איבערגעריסן מיט אַ טומל, ווען ס׳שפּרינגט אויף שפּונדער, פון דער קאָמוניסטישער פראַקציע, און בעט אַ וואָרט, וועלכן ער קריגט נישט. ער וויל רייַדן צום פרעמיער מיניסטער — אָבער דאָס וואָרט קריגט ווייטער דר. ראזנבוים, וואָס פאַרענדיקט זיין באריכט מיטן פאָרלעזן דעם ווייטערדיקן פאָליטישן אַרבעטס־פּלאַן פון די אויטאָנאָמע־אַרגאַנען, פון דער יד. סיים־פראַקציע, און, דער עיקרשט, וועגן דער יורידישער לעגאַליזירונג פון דעם נאַציאָנאַל ראַט.

דאָ שפּרינגט ווידער אויף אַ קאָמוניסט און רעדט מיט פייער צום מיניסטער וועגן פאָליטישן מצב אין לאַנד: אַרבעטסלאָזיקייט, רדיפות. ער פאָדערט באַפרייען די פּאָליטישע אַרעסטירטע און פרייהייט פון וואָרט א. א. וו. ער פאַרענדיקט:

„ליטע איז נישט קיין דעמאָקראַטיע, נאָר אַ פאָליציי־שטאַט".

אַ צעטומלונג ברענגט אַריין די אָנפראָגע פון לייבל ראַבינאָוויטש, וואָס פרעגט דירעקט דעם מיניסטער וועגן די רשימות מיט די קאַנדידאַטן־נעמען פון לינקע פּועלי־ציון, קאָמוניסטן און צ״צ, וועלכע די פּאָליציי האָט גע־פאָדערט פון יידישן מיניסטעריום, וואָס מיינט די אויס־ליפערונג פון די מענטשן דער ברוטאַלער „זשוואַלגיבע" (געהיים־פּאָליציי). דער פאַרזיצער באַרואיקט קוים דעם עולם און זאָגט צו אַ תשובה אויף דער נאָענטסטער זיצונג. גלייך נאָכדעם האָט דערעפנט די געזעראַל־דעבאַטע הרב פרידמאַן פון „מזרחי" און נאָך אים דר. לאַנדוי פון דער פאָלקס־פאַרטיי.

הרב פרידמאַן באַקלאָגט זיך אויף דער נישט באַ־פרידיקונג פון די רעליגיעזע הצטרכותן דורך די אויטאָ־נאָמיע־אַרגאַנען און פּאָלעמיזירט וועגן דעם מיטן לינקן פליגל.

דר. לאַנדוי, וואָס איז אויך אַ סיים־דעפּוטאַט, שילדערט די רעכטלעכע לאָגע פון די יידן אין ליטע, די פּע־סער־גזרות, וואָס זיינען אויסן צו באַרויבן די יידן זייער בירגער־רעכט. ער דערציילט, אַז הייַנט האָט מען אין פאָנעווועזש ווידער פאַרשמירט יידישע שילטן מיט סמאָלע: „ מיר האָבן פיל פאַקטן וואָס דערציילן, אַז אין די קלענערע שטעלעך הערשט אַ שרעקלעכע לאָגע, נישט פיל בעסער איז אין די גרעסערע שטעט. אין פאָנעווועזש, אין מיליטעריש רעקרוטירונג־אַמט, באַליידיקט מען יידי־שע רעקרוטן־סאָלדאַטן, מען אַנערקענט ניט די געזעצ־לעכע קהילה־מעטריקעס א. א. וו. דער יידישער מיניסטער און די סיים־פראַקציע זיינען נישט געשטאַנען אויף דער

געהעריקער הויך, און דאָס פּראָבלעם פון דער בוי־פּאָ־ליטיק, וואָס איז אויסן צו פאַרשענערן די שטעט פון לי־טע, דריקט זיך אויס אין קאָנפיסקאַציעס פון יידישן פאַר־מעגן".

ער דערציילט וועגן וואַל־געזעצן און די „טאַריבעס" (שטאָט־ראַטן), וואו מען שטויסט אַרויס די יידן, וועגן מעשים פון שטייער־אינספּעקטאָרן א. א. וו. און פּא־דערט מער אַקטיוויטעט, „מער שטיין אויף דער וואַך".

די דריטע זיצונג. מיטוואָך דעם 11טן נאָוועמבער, פּרעזידירט ברודני, און די זיצונג דערעפנט מיט אַ דער־קלערונג פון דר. ראָזנבוים, אַז ער האָט נישט געוואָלט אַרויסגעבן דער פּאָליציי די דערמאָנטע קאַנדידאַטן־רשימות. ער האָט ניט געוואָלט קיינעם אויסלייפערן אין די פּאָליצייאישע הענט. ליידער, איז ער געבליבן אין דעם פּרט אומבאַהאָלפן, ווייל די פּאָליציי האָט שפּעטער די רשימות געפּאָדערט דורכן געריכט, און ער האָט זיי לויטן געזעץ געמוזט אַרויסגעבן...

הימלשיין (קאָמוניסט) רופט אויס: „הער מיניסטער, איר זענט שלעכט אינפאָרמירט. 2 דעלעגאַטן פון דער נאַצ. פאַרזאַמלונג פון אונדזער פראַקציע זיצן אין טורמע. אַרעסטן און הויזזוכונגען ווילדעוועט". נאָך אַ לענגערן וויכוח גיט מען די זאַך איבער צו דער פּאָליטישער קא־מיסיע. ס׳וועט געווייזלט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע אויס־צוארבעטן דעם געזעץ־פּראָיעקט צו לעגאַליזירן דעם נאַצ. ראַט. ס׳וועט פאַרגעזעצט די געגנעראַל־דעבאַטע.

כאַראַנשיצקי, וואָס פאַרטרעט דעם סוחרים־שטאַנד, רעדט מיט אָפּטימיזם וועגן דער רעגירונג. „אונדזער אַלגעמיינע אידייע דאַרף זיין שלום אין לאַנד און אין אויסלאַנד, און אונדזערע דעפּוטאַטן אין סיים זאָלן העלפן פאַרהיטן, אַז ס׳זאָל נישט קומען צו קיין מלחמה. מיר לעבן איבער אַ רעאַקציע, אָבער אונדזער סיים מיט דער קאָנסטיטוציע זיינען דעמאָקראַטישע. מיר דאַרפן אויס־דריקן צוטרוי אונדזערע דעפּוטאַטן. אונדזער מיניסטער שטיצט נישט די רעאַקציע מיט זיין אָנטייל אין מיני־סטאַרן קאָבינעט, ער פאַרטיידיקט נאָר די יידישע אינ־טערעסן".

יוסף פרידמאַן (לינקע פּועלי ציון) מיינט, אַז אויף אונדזער מיניסטער ליגט די אחריות פאַרן מצב אין לאַנד און ער פּרובירט גאָר כשרן די רעגירונגס־פּאָליטיק. „אויב ער איז מאַכטלאָז, טאָ זאָל ער נישט זיצן אין קאָבינעט. אין לאַנד הערשט האַלב־געזעצלעכער פּא־שיזם, אַנטיסעמיטיזם און נאַציאָנאַלע אונטערדריקונג אין פאַרשיידענע פאַרמען".

גאָרפינקל (צ״צ): „דער איצטיקער מצב איז אַ בין־השמשות. אונדזער קאָנסטיטוציע איז נישט סתם פּא־פּיר. מיר האָבן צו הילף די איבעריקע נאַצ. מינדערהייטן, מיר זיינען אַ קיבוץ פון 180־150 טויזנט יידן מיט אַ נאַציאָנאַלער דיסציפּלין — והא ראיה, קיינער האָט זיך נישט סאָלידאַריזירט מיט דער ׳פרידמאַן׳־אָפּערע".

ביעלאָגאָלאָווסקי (צ״צ) רעדט אין זעלביקן זין. ער גיט צו וועגן דער באַיקאָט־באַוועגונג פון „אחדות", וואָס שטיצט די אינערלעכע און אויסערלעכע רעאַקציע: „מיר קענען אויסברייטן אונדזער אויטאָנאָמיע מיט אונדזער נאַצ. רעכט נאָר דאָן, וען די דעמאָקראַטיע וועט קומען צום וואָרט".

אַבראַמסאָן (קאָמוניסט): „מיר לעבן איצט אין אַ תקופה פון מיטלאָלטער, אַ תקופה פון אומגעזעצלעכקייטן. די אויטאָנאָמיע איז אַ ציוניסטישע און איר קענט נישט פאָדערן, מיר זאָלן איר אַנערקענען. איר באַצוועקט וואָס מער געלט אַרויסצושיקן פון לאַנד, פאַרשטאַרקן אייער פאַרטיי" (די ציוניסטישע, ל. ש.). און פאַרענדיקט: „מיר זיינען אַנטוישט, מיר זיינען געקומען ברעכן — און מיר האָבן געפונען אַ שאַרבן".

די מאַנדאַט־קאָמיסיע גיט אָפּ איר באַריכט. נאָך אַ קורצן וויכוח וועגן די געזעצלעכקייטן פון די וואָלן איז שירווינט, ווערט דער באַריכט באַשטעטיקט.

אַבראַמאָוויטש רעדט וועגן מצב און אינטערעסן פון יידישע באַלמעלאָכעס, און הרב נאַטעלעוויטש שליסט זיך אָן דער מיינונג, וואָס זאָגט, „אַז די יידישע לאַגע איז געפערלעך. דער פאַשיזם קוועלט אן אין לאַנד". אָבער ער זעט נישט און הערט נישט פון קאָנקרעטע פּלענער, ווי די לאַגע צו ענדערן, ווייל ס׳איז נישטאָ קיין אַלגע־מיינער לשון און ווייל מען זאָרגט נישט פאַר די רעליגיוי־זע הצטרכותן, „וואָס איז אַ באַדערפּעניש פאַר 90 פּרא־צענט פון פאָלק".

טשערניקאָוו (פאָלקס פּאַרטיי) דערגאַנצט דאָס בילד, וואָס דר. לאַנדוי האָט געשילדערט: „אין די געביידעס פון אונדזערע נאַצ. אַרגאַנען זיינען נישט קענטיק די טרערן פון די יידישע אונטערדריקטע. די נאַצ. אוי־טאָנאָמיע דאַרף זיין געבויט אויף קאָנקרעטע אינטערעסן. מיר דאַרפן דעריבער אונדזער אויטאָנאָמיע מיט אירע אַרגאַנען דערהויבן צו דער נויטיקער הויך".

די פערטע זיצונג. דאָנערשטיק (22 נאָוועמבער) גייט נאָך אָן די געזעצלעכע דעבאַטע. ס׳טרעטן אויף פאַר־שטייער איינער נאָכן צווייטן פון אַלע פּראַקציעס.

הימלשטיין (קאָמ.) חזרט איבער די פּריערדיקע רייד פון זיינע חברים. ער איז גורם צו אָן אויפרעגונג, ווען ער דערציילט וועגן אַ סומע געלט, וואָס איז פאַרטאָן געווארן אין ווילקאָמיר נישט אויף דעם צוועק, וואָס מען האָט באַשטימט. דר. ראָזנבוים וואַרפט די באַשולדיקונג אָפּ.

נתן גרינבלאַט (צ״צ) האַלט אַ לאַנגע פּראָגראַמאַטי־שע רעדע וועגן אויטאָנאָמיע אין גלות און וועגן אַרבעט אין ארץ־ישראל.

לייבל ראַבינאָוויטש (לינקע פּוע״צ) טענהט, אַז „עס איז נישט ריכטיק, אַז די יידישע אַרבעטערשאַפט האָט געקעמפט קעגן נאַצ. אויטאָנאָמיע. די נאַצ. אויטאָנאָמיע איז אויסגעקריצט מיט פייערדיקע ווערטער אין רויטן פּנקס פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג. פּועלי ציון זיינען פאַר אויטאָנאָמיע, אָבער נישט פאַר אַזאַ ווי אין דער איצטיקער פאָרם".

דר. גורעוויטש (צ״צ) רעדט וועגן די נישט דערמאָנ־

טע פֿאזיטיווע מאָמענטן פון דער גרויסער אַרבעט פון אַלע אויטאָנאָמיע־אָנשטאַלטן, באַזונדערס די קהילות.

שפּונדער (קאָמ.) זאָגט זיך אָפּ צו קריטיקירן דעם נאַצ. ראַט מיטן יידישן מיניסטעריום, ווייל ער האָט זיי נישט געקליבן. „ס׳קען ניט געשאַפֿן ווערן קיין סינטעז פון קלאַסן, וועלכע קעמפֿן צווישן זיך, אפילו קולטורן עק־זיסטירן צווי — אַ בורזשואַזע און פּראָלעטאַריש. די יידישע נאַציאָנאַלע רעכט וועלן געזיכערט ווערן אין אַן אַנדער פרייער אַרדנונג.

יודל מאַרק (פֿאָלקס פּאַרטיי) דעפּיניירט די שטעלונג פון זיין פּאַרטיי, וואָס זאָגט, אַז „די נאַצ. אויטאָנאָמיע איז איינע פון די הויפּט־יסודות פון אונדזער וועלט־אנשוי־אונג. ער פּאָדערט ניט די אָפּשאַפונג פון אַ יידישן מי־ניסטער־אָמט, אָבער ער מיינט, אַז אַזאַ אָמט אין די איצ־טיקע באַדינגונגען איז אַן אומזין. ער האָלט, אַז די ציוניסטן קענען בכלל נישט זיין קיין אויטאָנאָמיסטן, מחמת זייער וועלט־אָנשויאונג, אויך מחמת דער שפּראָכן־פראַגע, וואָס צערייסט אונדז אין צוויי לאַגערן".

עס האָבן נאָך אויף דער זעלביקער זיצונג גערעדט הרב נאָטעלעוויטש, דייטש (צ"צ), לעווין פון מזרחי און כהן פון די ציונים. די דריי רעדנער האָבן איבערגע־חזרט זייערע פּאַרטייאישע פּאָזיציע מיט קליינע וואַריא־ציעס. משה כהן פון די ציונים האָט, פּאַרטיידיקנדיק דעם יידישן מיניסטעריומס פּאָליטיק, שאַרף אָנגעגריפן דעם ראָטנפּאַרבאַנד, „וואו מען זעצט אין טורמע פּאַרן לער־נען העברעאיש". די זיצונג ענדיגט זיך מיט דער רעדע פון זאָקס (ציונים), וואָס זאָגט, אַז מען דאַרף זיך ניט פאַרלאָזן אויף אַמעריקאַנער הילף און אַז „איצט דאַרפן מיר מיט די אייגענע העכט שמידן אונדזער גורל און מיט צוטרוי העלפן אונדזערע אָרגאַנען אין זייער קאַמף פאַר אונזער צוקונפט".

פּינפטע זיצונג. דעם זעלביקן אָוונט דערעפנט די זיצונג מיט אַ גרויסער רעדע דער סיים־דעפּוטאַט פינקל־שטיין, וואָס שאַפט אַ גוטע שטימונג מיט זיין גוטמוטיקן הומאָר — ער באַראָיקט קודם כל דעם דעלעגאַט כאַראַ־זשיצקי, אַז „קיין מלחמה וועט, חלילה, די נאָענטסטע פּאָר יאָר נישט זיין" . . . ער באַווייזט ווי אַזוי די ליטווישע בורזשואַזיע ווערט כסדר אַגרעסיווער און אַטאָקירט איר קאָנקורענט, די יידישע בורזשואַזיע. בעת די יידישע בור־זשואַזיע איז מאַכטלאָז, ליגט די גאַנצע מאַכט אין די הענט פון דער ליטווישער בורזשואַזיע, און דאָ ליגט דער טראַ־גיזם, וואָס מיר יידן גייען תמיד אַרויס באַזיגטע. די רע־אַקציע אין ליטע איז נישט קיין אָרטיקע מכה, זי ציט איר יניקה פון דער וועלט־רעאַקציע. ער מיינט, אַז די יידישע סיים־דעפּוטאַטן טוען, וואָס זיי קענען און דער־פילן יאָ זייער פליכט לויט די מיגלעכקייטן.

נאָך דעם ענטפערט דער יידישער מיניסטער דר. ראָזנבוים. ער פּאַרטיידיקט זיינע האַנדלונגען אין מיני־סטאָרן־קאַבינעט און אין סיים און פּאָלעמיזירט שאַרף מיט די קעגנער־פּאַרטייען און מיט דער אַלגעמיינער ציוניס. פּאַרטיי. ער דערמאָנט פּאַרשיידענע אַקציעס, וואָס ער האָט, אַלס מיניסטער, דורכגעפירט, און פּאַרשיידענע גזירות, וואָס ער האָט אָפּגעשאַפֿן. ער מיינט, אַז די רעכטלעכע לאַגע פון די יידן פּאַרבעסערט זיך. ער האָט אַרייַנגעטראָגן אויסבעסערונגען אין געזעץ־פּראָיעקטן, באַזונדערס אין שטייער־געזעץ, וואו ער האָט געפּאָדערט די פּראָגרעסיווע סיסטעם, אויך אַנדערע רעפֿאָרמען. מיט זיין תשובה ווערט אויסגעשעפּט דער ערשטער פונקט פון סדר היום: „די פּאָליטישע לאַגע".

דערווייל אַרבעטן די קאָמיסיעס און ס׳פירן זיך כל־ערליי אונטערהאַנדלונגען צווישן די פּאַרטייען און פּראָ־ציעס. דער אינטערעס פון עולם צו דער נאַציאָנאַלער פּאַרזאַמלונג ווערט נישט געמינערט אויף אַ האָר, די גא־לעריי איז כסדר פול אפילו אין די פּרימאָרגן־שעה׳ן. מענטשן זיינען מוותר אויף אַרבעטס־טעג. די פּרעסע דערשיינט אין אַ פאַרגרעסערטער צאָל עקזעמפּלאָרן מיט ביילאָגעס פון סטענאָגראָפישע באַריכטן פון אַלע רעדעס, אויף וויפיל ס׳איז מיגלעך געווען אין יענע צענזור־באַ־דינגונגען. אויף דער פּינפטער זיצונג האָט די נאַציאָנא־לע פאַרזאַמלונג צוגעטראָטן באַהאַנדלען דאָס יידישע שול־פּראָבלעם אין ליטע. אייַדער דער רעפּערענט האָט באַ־קומען דאָס וואָרט, ווערט אַרייַנגעטראָגן אַן אָנפּראָגע צום יידישן מיניסטער, „צי איז אמת אַז די רעגירונג וועט פּאַרבאָטן צו לערנען אין די יידישע שולן זונטיק?"

אין נאָמען פון דער סיים־פּראַקציע ענטפערט דעפו־טאַט גאָרפינקל, אַז אַזאַ געזעץ־פּראָיעקט האָט אַרייַנגע־טראָגן אין סיים די קאָטוילישע אַרבעטער־פּאַרטיי, וואָס הייסט „דער געזעץ פון געצוואונגענער זונטיק־רו" — לויטן פּוילישן שניט. דער יידישער סיים פּראַקציע איז געלונגען צו לינדערן דעם געזעץ, וואָס דערלויבט די יידן אין ליטע צו אַרבעטן זונטיק, בתנאי, ס׳זאָל נישט שטערן די „עפּנטלעכע רו אויסערלעך". די יידישע גע־שעפטן וועלן מעגן זיין אָפן זונטיק פון 1 ביז 4, וואָס ס׳איז שייך די יידישע שולן, וועלן זיי מעגן לערנען זונ־טיק נאָר פון 1 נאָך מיטאָג.

איבער דער שול־פּראָגע רעפערירט דר. יוסף בערגער. ער הויבט אָן מיט דער שילדערונג פון דער יורידישער לאַגע פון דער שול אין ליטע. „די מינדערהייט־שול איז עד היום נישט פיקסירט געזעצלעך אַלס אַזאַ". ער רעדט וועגן דער געזעצלעכער מוטער־שפּראַך אין דער יידישער מינדערהייט־שול — יידיש אָדער העברעאיש, וועגן דער צאָל שעה׳ן פאר לייטוויש און רעליגיע, און וועגן דעם לערער־פּראָבלעם. לויטן אַלגעמיינעם שול־געזעץ אין לי־טע איז די גרינדונג פון שולן נישט קיין דירעקטע אויפ־גאַבע פון דער רעגירונג, שולן מעגן גרינדן פאַרשיידענע געזעלשאַפטן און אפילו פּריוואַטע פערזאָנען. אויב די שול אַנטשפּרעכט די רעגירונגס־פאָדערונגען, צאָלט די רעגי־רונג די לערער (אָנפאַנג־שולן) געהאַלט, בעת די ווירט־שאַפטלעכע הוצאות פאַלן אויף די זעלבסטפארוואַלטונגען. לויטן אפמאַך פון יידישן מיניסטעריום מיט דער רעגירונג דאַרפן ביי יידן געבילדעט ווערן „בילדונגס־קאָמיסיעס" ביי די קהילות, וואָס זאָלן זיין די פאַרטרעטונג פון יידישן

שול־וועזן כלפי דעם בילדונגס־דעפּאַרטמענט פון דער רעגירונג. שוועך איז דאָס פּראָבלעם פון די לעראָרס, וואָס מוזן האָבן אַ בילדונגס־צענז פון דער רעגירונג.

פּאַרן נאָמ.־ראַט שטייט די אויפגאָבע צו שאַפן 200־300 לעראָר און איבערנעמען די שולן, וואָס זיינען „כּצאן בלי רועה". כידוע איז כלפי דער שול־פּראָגע די שטעלונג ביז איצט: אויטאָנאָמיע פון די ריכטונגען, כאָטש די שטרע בונג איז צו אַן אייגנהייטלעכער סינטעטישער שול. דער רעפּערענט מיינט, אַז דער נאָמ. ראַט דאַרף זיך אין דעם פּרט באַגרעניצן נאָר מיטן נעמען אונטער זיין רשות די יעניקע שולן, וואָס האָבן נישט קיין ריכטונג בכלל.

די פיינלעכע שפּראָכן־פּראָגע איז דורכן רעפּערענט דירעקט פּרינציפּיעל נישט באַרירט געוואָרן, ווייל די „לייזונג" איז פּאַרבונדן מיטן אַנערקענען די דערמאָנטע דריי שול־ריכטונגען.

יודל מאַרק האָט געהאַלטן אַ קאָרעפּעראַט און ער האָט פּאַרטיידיקט אַן אייגנהייטלעכע שול אָן ריכטונגען, וואָס דאַרף אינגאַנצן ליגן אונטערן רשות פון נאָמ. ראַט: „אויטאָנאָמיע און שול איז ענג פאַרבונדן. די נשמה פון דער נאָמ.־אויטאָנאָמיע איז די שול, „איין פאָלק און איין שול". „מיר זיינען אַליין אַ מינדערהייט אינעם גאַנצן מלוכה־וועזן, — האָט ער געזאָגט, — דאַרפן אין אונדזער מינ־דערהייט נישט געבילדעט ווערן ווידער אַנדערע מינדער־הייטן. די קינדער געהערן נישט די עלטערן, נאָר דעם פאָלק. די אָרגאַניזירטע נאָציע איז דער בעל־דעה אי־בער די שולן. די ריכטונג־סיסטעם האָט באַנקרא־טירט און אויסגעלאָשן דעם ברען און התלהבות ביי די לערער, וואָס האָבן ביז היינט געאַרבעט אין הונגער־באַ־דינגונגען. מיט פאַנאַטיזם אַליין קען קיין שול נישט געבויט ווערן". בעת יודל מאַרק האָט דערמאָנט אַז דער „אידעאַליזם אין דעם פּרט נעמט אויסוועפּן", ברעכט אויס אַ טומל. דער טומל ווערט נאָך גרעסער, ווען ער גרייפט אָן די קולטור־ליגע, „וואָס האָט באַנקראָטירט און אירע שולן פאַרמאַכן זיך". די לינקע פראַקציעס שרייען, אַז די רע־גירונג דערשטיקט די קולטור־ליגע שולן, אָבער נישט דער מאַנגל אין אידעאַליזם, אָדער די קעגנערשאַפט מצד די עלטערן. וועגן די „תרבות"־שולן מיינט דער רעפּע־רענט, אַז דאָרטן איז מער נישטאָ קיין התלהבות, דאָרטן לערנט מען אַלץ אין העברעאיש, בעת דאָס לעבן איז יידיש. אפילו אויף די הפסקות רעדט יעדער זויש זיך די קינ־דער נאָר יידיש. אַ יידישע שול קאָנקורירט נישט מיט העברעאיש, נייערט מיט רוסיש, פּויליש א. אז. וו. די „יבנה"־שול וועלן פאַקטיש נישט געשטיצט בלויז פון די רעליגיעזע יידן. וואָס איז שייך די לערער, מיינט ער, אַז די ריכטונגען זיינען אַ פּריווילעגיע פאַר די „שלעכ־טע לערער". די אייגנהייטלעכע שול, וואָס ער לייגט פאָר, איז אַ יידישע. דאָרטן וועט מען קענען געפּינען צייט פאַר רעליגיע פאַר די קינדער, וואָס זייערע עלטערן פאָ־דערן עס. העברעאיש און תנ"ך זאָלן דאָרטן גלעלערנט ווערן אין אַ ברייטער מאָס. דער נאָמ. ראַט דאַרף אויך גרינדן און אויסהאַלטן אַ צענטראַלן אייגנהייטלעכן לערער־סעמינאַר, שולן פון ריכטונגען קענען זיך זיין פּריוואַטע אָן געזעלשאַפטלעכע סובסידיעס. אין העברעאישע שולן זאָל מען לערנען יידיש, און אין די יידישע — העברעאיש.

די דעבאַטע אַרום דער שול־פּראָגע ווערט אָפּגעלייגט אויף אַ ווייטערדיקער זיצונג.

די זעקסטע זיצונג דעמאָנסטרירט די פּראַקטישע אַרבעט פון די נאָמ.־אויטאָנאָמע אָרגאַנען—אָן אַרבעט אין אַ ברייטן פאַרנעם, וואָס נעמט אַריין אַלע נאָמ. ענינים פון די יידן אין ליטע. ס׳ווערן אויסגעהערט באַריכטן פון די אַמטן.

דעם ערשטן באַריכט גיט אָפּ טשערניכאָוו פון דער עמיגראַציע און טראַנס־עמיגראַציע אין לאַנד. דער באַריכט שילדערט, ווי אַזוי דער נאָמ. ראַט האָט געווירקט צו־ריקצושטעלן אויף די פּיס די צוריקגעקערטע יידן — פּליטים פון רוסלאַנד נאָכן גירוש פון 1915. ער דערציילט וועגן די נסיעה־ענויים, וועגן דעם באַרימטן אַבעלער קא־ראַנטין. יידן רייסן זיך אין אַלע עקן וועלט, און אומעטום זיינען פאַר זיי די טויערן געשלאָסן. „אַמעריקע לאָזט אַריין נאָר 386 ליטווישע עמיגראַנטן אַ יאָר, קאַנאַדע איז בכלל געשלאָסן פאַר יידן, וויייל דאָרטן דערלויבט מען נאָר אַן ערד־אַרבעטער־אימיגראַציע. מ׳לויפט קיין מעקסיקא, אַרגענטינע, קובאַ א. אז. וו., וואוהין צו קריגן אַ וויזע איז ווידער אַ גיהנום."

דר. בנימין בערגער דערציילט וועגן דער גרויסער אַרבעט פון סאַניטאַר־מעדיצינישן אַמט, וואָס זאָרגט פאַר די יידישע שפּיטעלער, שול־מעדיצין, ספּאָרט בייַ יידן, אַמבולאַטאָריומס, אַפּטייקן, רענטגען־קאַבינעטן, רפואות, פּראָפּילאַקטישע אַרבעט, יידישע קראַנקען־שוועסטער און וועגן דעם אויסראטן די פּלאָג פון „פאוואוס" ביי הונדער־טער יידישע קינדער. ער דערציילט וועגן דער גרויסער אַרבעט פון „אזע" אין ליטע, וואָס האָט איינגעפירט די געזעלשאַפטלעכע מעדיצין, און מאָדערניזירט די אַנ־שטאַלטן, וואָס האָבן עקזיסטירט און וואו עס האָט גע־הערשט אַ תוהו ובוהו. דער נאָמ. ראַט דורך די קהילות, און „אזע" האָבן דעם יידישן סאַניטאַר־מעדיצינישן שול־וועזן געשטעלט אויף די פּיס, פינאַנסירט און מא־דערניזירט.

זאבארסקי באַריכטעט וועגן דער אַרבעט פון ווי־דעראויפבוי־אַמט, וואָס האָט געהאָט אַ שוועך קאַמף מיטן „דזשאָינט" און באַקעמפט זיינע פילאַנטראָפּיש־נבאישע דרכים. דער ווידעראויפבוי־אַמט האָט דורכגע־פירט אַ ברייטע אַרבעט צוריקצושטעלן די חורבות נאָך דער מלחמה, צוריקצובויען די פאַרברענטע הייזער, געשא־פן דעם פינאַנץ־אַפּאַראַט, די צענטראַל־באַנק, די פאַלקס־ביינק. זיי האָבן צעטיילט צענדליקער מיליאָנען מאַרקן הלוואות אויף קאָנסטרוקטיווע יסודות, כדי צוריקצו־קריגן דאָס געלט אויף ווייטערדיקע אויפבוי־אָפּעראַציעס און כדי אויפצוהיטן דעם דאָזיקן נאַציאָנאַלן קאַפּיטאַל פון די יידן אין ליטע. אין לעצטן יאָר, 1922, זיינען פאַר־טיילט געוואָרן מער ווי 1500 הלוואות אויף פאַרריכטן און רעמאָנטירן הייזער. הלוואות זיינען פאַרטיילט געוואָרן

אויך אויף מכשירים און געצייג פאר האַנטווערקער און יידישע לאַנדווירטן.

וועגן דער טעטיקייט פון קינדער־פאַרזאָרגונגס־אַמט דערציילט דר. יוסף בערנער. דער דאָזיקער אַמט האָט מיטגעאַרבעט מיטן אינסטרוקטאָר־ראַט פון יידישן מיניסטעריום און האָט געזומען אויף זיך דעם עול פון באַזאָרגן מער ווי 4000 עלנטע יתומים, — אַ רעזולטאַט פון דער מלחמה. צו דעם צוועק האָט מען געדאַרפט שאַפן יתומים־הייזער — אזילן. מען האָט אַרגאַניזירט אַ גרויסע אַקציע צווישן די יידן, זיי זאָלן, יעדערער וואָס קען, פריוואָט אַדאָפּטירן יתומים. מען האָט געשאַפן אַ נעץ טאָג־היימען און די אַרבעט קאָאָרדינירט מיט די קהילות און עקזיסטירנדיקע געזעלשאַפטן, ווי „אזע״ און „אָרט״. ס׳איז געלונגען צו איבערצייגן דעם „דזשאָינט״, ער זאָל ענדערן זיין ליניע בהסכם מיטן אָרגאַניזירטן וועג פון נאַצ. ראַט.

די זיבעטע זיצונג. די זיצונג פירט אָן דר. ראָזנבוים און ס׳רעפעריט גאָרפינקל איבער דער טעטיקייט און ווייטערדיקע פלענער פון נאַצ. ראַט. ער וויזט אָן אין זיין רעפעראַט, אַז דער נאַצ. ראַט אין ליטע איז דער ערשטער, וואָס האָט באַוויזן צו שאַפן אייגענע מיטלען פאר ארבעט. אָלע קהילות, וואָס האָבן צוואַנג־שטייער־רעכט דאַרפן 10 פראָצענט פון דער שטייער־הכנסה איבערגעבן דעם נאַצ. ראַט, און דערפון שטראָמען שוין אַריין צענדליקער טויזנטער ליטן אין דער קאַסע. ער באַווייזט, אַז די הכנסה וועט אין נאָענטסטן יאָר אַריינ־ברענגען 50 טויזנט ליט. ער פירט אויס צום סוף, אַז די אַרבעט מוז אויסגעבריייטערט ווערן אויף אַלע געביטן און ריכטונגען.

די וויכוחים אַרום די דערמאָנטע באריכטן זיינען גע־שטאַנען אויף אַ געהעריקער הויך און אין זיי האָבן אָנ־טייל גענומען דעפוטירטע פון אַלע פראַקציעס. נאַטיר־לעך האָבן נישט געפעלט אינעם וויכוח אינצידענטן פון פאַרטייאישער שאַרפער קריטיק. דאָס איז דאָך שוין אָבער געווען די זיבעטע זיצונג און די דעלעגאַטן האָבן זיך געהאַט אין אַ געוויסער מאָס באַקאַנט פערזענלעך און צוזאַמענגעלעבט. די שאַרפערע אַרויסטרעטונגען זיינען געווען חבר׳שע און קולטורעלע, מיט אַכטונג פון איין ריכטונג כלפי דער צווייטער.

אַכטע זיצונג. די רעפערענטן האָבן געענטפערט אַלע אָפּאָנענטן, און זייערע תשובות האָבן דערגאַנצט דאָס בילד פון דער אָפּגעטאָנענער אַרבעט.

די שול־דעבאַטע האָט פאַרנומען אַ טייל פון דער אַכטער זיצונג, פון דער ניינטער און דעם גרעסטן טייל פון דער צענטער זיצונג.

אין דער פראַגע האָט דער פלענום פון דער נאַצ. פאַרזאַמלונג געמאַכט אַן אויסנאַם און באַשלאָסן צו געבן דאָס וואָרט לאַוו־דווקא דעפוטאַטן, נייערט אויך פאָר־שטייער פון די שול־ריכטונגען. דאָס איז געווען אַ הויכער קולטור־וויכוח פון אַלע יידישע ריכטונגען, אַ גייסטיקער חשבון־הנפש, וואָס איז נוגע דער צוקונפט פון די קינדער, און דער דאָזיקער וויכוח זיך שוין פאַקטיש געהאַט אָנגעפאַנגען אויפן צווייטן קהילות־צוזאַמענפאָר מיט א יאָר פריער. דעם וויכוח האָט מען איצט, אַ יאָר שפעטער, פאָרגעזעצט. דער געדראַנג נאָך אַריינלאָז־בילעטן פון עולם איז געווען גרויס. עס זיינען זיך צונויפגעקומען פאַרטיי־טויער, סטודענטן, סעמינאַ־ריסטן, לערער, שרייבער און קולטור־טויער. דר. רא־זנבוים גיט אַ קלאָפּ אין טיש און גיט איבער דאָס וואָרט דעם אינזשענער אַבראַמסאָן, וואָס דערעפענט דעם וויכוח אַלס פאַרטרעטער פון דער קאָמוניסטישער ריכ־טונג אין קולטור־ליגע.

אַבראַמסאָן וואַרפט קאַטעגאָריש אָפּ די „איינהייטלע־כע שול״, וויייל אַזאַ „איינהייטלעכקייט״, וואָס עקזיסטירט ביי מלוכות, איז אַ אָנגעצוואונגענע דורך מלוכה־קראַפט, אַזאַ איינהייטלעכקייט עקזיסטירט נישט, וויייל ס׳עקזיס־טירט ניט קיין איינהייטלעכע געזעלשאַפט. „מיר לעבן אין אַ קלאַסן־געזעלשאַפט פון שארפן קלאַסן־קאַמף, וואָס שפיגלט זיך אָפּ אין גאַנצן לעבן אומעטום. די שול איז נישט דאָס, ווי מען האָט אַמאָל געמיינט — בלויז „אַ לאַ־באָראַטאָריע פאַר ידיעות״. די שול איז היינט אַ מכשיר פאר פאָלקס־דערציאונג. אַן איבערקלאַסן שול איז די שול פון דער מאַכט. די מאַכט געהערט היינט צום רייכן קלאַס. די לינקע זיינען נישט קיין זשאַנדאַרמען צו אונ־טערדריקן רעליגיע. זיי באַקעמפן דעם קלעריקאַליזם. מיר וועלן אויך נישט וויינען אויב די געשיכטלעכע און געזעלשאַפטלעכע אַנטוויקלונג וועט אָפּווישן אַלע נאַ־ציאָנאַלע מאָמענטן. אויך אינעם באָגריף דעמאָקראַטיע, פאַר וועלכער אַרבעטער האָבן זייער בלוט פאַרגאָסן, איז עפּעס פאַרגעקומען. די דעמאָקראַטיע האָט נישט אָפּגע־שאַפט די עקספלואַטאַציע און נישט געשאַפן אפילו די פאַרמעלע גלייכקייט. מיר, לינקע, זיינען אויך נישט קיין יידישיסטן; יידיש איז פאַר אונדז נישט קיין פעטיש. יידיש איז אונדז הייליק, ווי די שפראַך פון פאָלק און ווי אַ מיטל אין אונדזער אינערלעכן באַפרייאונג־קאַמף. דעריבער קעמפן מיר פאַר דער פרייער יידישער שול, ווי מיר פארשטייען אין הסכם מיט אונדזערע אידעאַלן". ער איז פאַר אַן אינהייטלעכער שול, — אָבער דעמאָלט, וען די געזעלשאַפט וועט זיין סאַציאַל אינהייטלעך.

טשערניכאָוו הויבט אויף די שפראַכן־פראַגע אין שול־וועזן און פאָרמולירט איר בערך אַזוי: נישט שילטן העברעאיש און נישט באַשפייען יידיש ווי אַ „זשאַרגאָן". העברעאיש איז אַלט ווי דאָס יידיש פאָלק, יידיש איז יינגער און יידיש האָט זיך אייגנעוועבט אינעם פאָלקס־וועזן און האָט שוין דערגרייכט די מדרגה פון נאַציאָנאַלער שאַפונג. ער אונטערשטיצט די ליניע פון יודל מאַרק׳ס רעפעראַט וועגן אַן אינהייטלעכער שול.

נתן גרינבלאַט פאַרטיידיקט די „תרבות״־ליניע מיט דער העברעאישער אונטערריכט־שפראַך. ער איז קעגן דער אינהייטלעכער שול און מיינט, אַז העברעאיש איז נישט קיין קאַפּריז פון דער בורזשואַזיע, העברעאיש איז רענעסאַנס, אויפלעבונג און באַנייאונג. ער מיינט

נישט, אַז מען דאַרף דעריבער אויסמיידן די „יצירה פון יידיש, וואָס האָט אַן אָפּגלאַנץ פון העברעאיש". דער שפּראַך־קאָמף איז ביי אונדז איבערטריבן, מען קען געפּי־נען אַן אויסוועג: העברעאיש די אונטערריכט־שפּראַך, יידיש ווי אַ לימוד־שפּראַך, — און אָט האָט איר אַ סינ־טעטישע שול.

דר. ב. בערגער אילוסטרירט דאָס העברעאיש שאַפן אין ארץ־ישראל און פאָדערט נישט אָפּנעמען פון יידן די אַלע קולטור־אוצרות פון דער אַלטער און נייער העברע־אישער שפּראַך. אויך רעליגיע באַפרוכפערט אונדזער קול־טור, רעליגיע און נישט קלעריקאַליזם. ער שטרעבט אויך צו אַן אייגהייטלעכער שול אין איין שפּראַך — העברע־איש —אָבער לעת עתה, פאַרטיידיקט ער די „תרבות"־ליניע.

הרב נאַטעלעוויטש (מזרחי): ביי אַלע פעלקער איז הויכע בילדונג אַ פּריווילעגיע פון די רייכע; ביי אונדז אַ דאַנק דער ישיבה און רעליגיע קריגט די הויכע יידישע בילדונג יעדערער אָן חילוק, אָרעם צי ריין. רעליגיע פאַרבינדט דעם עבר מיטן עתיד. מיט דער לייזונג פון ארץ־ישראל וועט אויך געלייזט ווערן די יידישע שול־פראַגע.

קיסין (צ"צ): די העברעאיזאַציע פון די יידישע קינ־דער אין ליטע גייט פאָרויס. אַ העברעאיש שול איז די פאָדערונג פון לעבן און פון דער יידישער צוקונפט.

הרב פרידמאַן: מיר זיינען אין גלות און די גלות־שפּראַך איז יידיש. מיר אנערקענען נישט דעם גלות „דע יורע", נאָר „דע פאַקטאָ" — אַזוי איז אויך מיין באַציאונג צו יידיש. העברעאיש איז אויך לשון הקודש, אין וועלכן ס'איז אָנגעזאמלט אונדזער גאַנצע נאַציאָנאַלע און רע־ליגיעזע עשירות. און דאָס טאָר נישט אַוועקגענומען ווערן פון יידישן קינד.

לייבל ראַבינאָוויטש (לינקע פּועלי ציון) פאַרטיידיקט די ליניע פון קולטור־ליגע און אונטערשטיצט די מיינונ־גען פון אַבראַמסאָנען וועגן דער קלאַסן־פאַרטיילונג פון דער געזעלשאַפט. אָבער ער איז קעגן דער קאָסמאָפּאָלי־טישער ליניע פון אַבראַמסאָנען, וואָס מאַכט די נאַציאָנאַלע פראַגע אַוועק מיט דער האַנט. יידיש איז אונדזער שפּראַך און אין יידיש מוז געבויט ווערן אונדזער קלאַסן־שול — די שול פון יידישן אַרבעטער.

ס'האָט געזונען אַ וואָרט אויך דר. ראָזנבוים, וואָס האָט נישט געריידט וועגן פּרינציפּן, נאָר וועגן פאַרברייטערן בכלל דעם שול־וועזן. דער נאַציאָנאַלער ראַט מיט די אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע דאַרפן זאָרגן נישט פאַר דער אָדער יענער ריכטונג, נייערט פאַרן אויפ־מאַכן פאַלקס־שולן דאַרטן, וואו זיי זיינען נישטאָ. עס האָבן דערנאָך געענטפערט די רעפערענטן. יודל מאַרק האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז די שול־קינדער זיינען נישט קיין בורזשויען און נישט קיין פּראָלעטאַריער. אַ קלאַסן־שול באַזירט זיך אויף קלאַסן־האַס, און די אויפ־גאָבע פון דער שול איז נישט צו פאַרטיפן די ניגודים פון לעבן, נאָר איינפלאַנצן ליבע צום מענטשנטום און בייקומען די סתירות פון לעבן. דער קאָמף צווישן יידיש און העברעאיש איז נישט קיין קלאַסן־קאָמף, פונקט ווי העברעאיש איז נישט בורזשואיש און יידיש איז נישט פּראָלעטאַריש. יודל מאַרק פאַרענדיקט זיין תשובה מיטן גרונט־געדאנק פון זיין רעפעראט — אַן איינהייטלעכע שול, וואָס דאַרף זיין די נשמה פון דער יידישער נאַציאָנאַ־לער אויטאָנאָמיע אין ליטע.

דר. בערגער אין זיין תשובה האָט פארברייטערט די אינפאָרמאַציע וועגן שול־וועזן בכלל און אונטערגע־שטראָכן די רעכטלאָזיקייט פון אונדזערע שולן אין לי־טע. די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע דאַרף דערווערבן דאָס רעכט פאַר די שולן, באַזונדערס פאַר די, וואָס האָבן נישט קיין ריכטונג און זיינען אָן וועלכער פאַרטיידי־קונג. די דאָזיקע שולן מוזן אַריבערגיין צום נאַצ. ראַט. ער דערקלערט, אַז די ריכטונגען וועט מען נישט אָפּ־שאַפן מיט קיין שום דעקרעטן און באַשלוסן, די דריי ריכטונגען וועלן בלייבן: אַ ציוניסטישע, אַ סאָציאַליסטי־שע און אַ רעליגיעזע — ווייל דאָס איז אַ שפּיגל פון אונדזער לעבן.

מאָנטיק, דעם 26 טן נאָוועמבער, 1923, נאָך האַלבער נאַכט האָט זיך דער גרויסער קולטור־וויכוח פאַרענדיקט. נאָך אַ קורצער הפסקה האָט די נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג צוגעטראָטן באַהאַנדלען אַ צווייטע וואָגיקע פראַגע:

די יידישע אַגענטור

אַבראַמסאָן אין נאָמען פון די קאָמוניסטן פאָדערט די דאָזיקע פראַגע אַראָפּצונעמען פון סדר־היום, ווייל זי האָט נישט קיין שייכות נישט צו די ברייטע יידישע מאַסן און נישט צו די פראָבלעמען פון ליטווישן יידנטום.

דר. יעקב ראַבינזאָן ענטפערט אים שאַרף: „ארץ־ישראל איז פאַרבונדן מיטן יידישן לעבן און מיט די ברייטע מאַסן. אָפילו אין דער סאָוועטישער מאָסקווע האָבן יידישע מאַסן איצט געשטראָמט צום פאַוויליאָן פון ארץ־ישראל אויף דער אויסשטעלונג. ארץ־ישראל איז נישט קיין קאַפריז פון עמיצן, נאָר אַ לעבנס־פראָגע פאַר אונדזער קיום און צוקונפט".

דער סוף פון דער צענטער און די עלפטע זיצונג זיינען געווען פאַרנומען מיט אַ צווייטן, נאָך דער שול־פראָגע, געשפּאַנטן און פאַרטיפטן וויכוח וועגן ארץ־ישראל, גלות און ציוניזם, וואָס האָט ווידער די נאַציאָ־נאַלע פאַרזאַמלונג דערהויבן צו אַ גרויסער הויך. דעם רעפעראט וועגן דער יידישער אַגענטור האָט געהאַלטן גאָרפינקל, וואָס האָט באלויכטן נישט דעם עצם ציוניזם, נאָר די באַלפור־דעקלעראַציע און דעם מאַנדאַט איבער ארץ־ישראל, וואָס האָט די יידן ווי אַ פאָלק אַריינגעפירט ווי אַ סוביעקט פון צווישן־פעלקערלעכע רעכט. דער געדאַנק פון ארץ־ישראל האָט מיט דעם אויפגעהערט צו זיין אַ פאַרטיי־ענין, נייערט אַן ענין פון גאנצן יידישן פאָלק אומעטום. דעריבער דאַרפן די ליטווישע יידן זיך פאַרנעמען מיט דער דאָזיקער פראָגע, ווי אַ טייל פון אונדזער פאָלק.

אויפן גרונט פון פערטן פונקט פון מאַנדאַט איז די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע פֿראַקטיש געוואָרן אַלס יידישע אַגענטן. די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע וויל נישט פאַרוואַנדלען דעם אויפבוי פון ארץ־ישראל אין אַ זאַך פון אַ פּאַרטיי, זי וויל צו דעם ענין צוציען דאָס גאַנצע פֿאָלק. עס וועט ניט זיין קיין געזונטער גלות, אויב עס וועט ניט זיין קיין געזונטע ארץ־ישראל, און די ליט־וויש יידן דאַרפן דאָ בייטראָגן זייער חלק צום אויפבוי און באַשטעטיקן זייער פארטרעטונג אין דער יידישער אַגענטן, וואָס וועט שאַפן די בריק צווישן ליטע און ארץ־ישראל.

די דעבאַטע האָט דערעפנט לייבל ראַבינאָוויץ פון די לינקע פּוע״צ, וואָס האָט געשילדערט די אונטערלאַגע פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע. ענגלאַנד איז מיטן מאַנדאַט נישט אויסן געוועון די אינטערעסן פון די געשלאָגענע עלנטע יידן, נאָר אירע אייגענע אימפעריאַליסטישע נוצן. ענגלאַנד איז מיטן מאַנדאַט, זיכער, נישט אויסן געוועון דעם ציוניזם, זי האָט אים נאָר אויסגענוצט, כדי צו קריגן דעם מאַנדאַט . . .

„וואו איז אונדזער צווישן־פעלקערלעכע רעכט? וואָס טוען אַלע פעלקער קעגן די שחיטות פון יידן איצט, הייַנט?

„מיר ווייסן אפילו ווי די ענגלישע מאַכט האָט זיך באַצויגן צו די פֿאַראַמען אין יפו, אין חיפה, אין ירושלים און צום העלדישן קאַמף אין תל חי; ווי באַציט זיך דער נציב עליון צו דער יידישער איינוואַנדערונג, באַזונדערס צו דער אַרבעטער־איינוואַנדערונג?

„גלויבט איר ענגלאַנד? די לינקע פּוע״צ גלויבן נישט נאָר ניט ענגלאַנד, נאָר אויך נישט די ציוניסטישע בורזשואַזיע. דערייבער נעמען זיי נישט קיין אַנטייל אין דער אַגענץ״.

הימלשיין, פון די קאָמוניסטן, איז קעגן דער אַגענץ בכלל, וויל דער אויפבוי פון ארץ־ישראל איז נאָר אַן ענין פון דער יידישער בורזשואַזיע.

ברודני (צ״צ), רעדט וועגן ארץ־ישראל, ווי דעם אויפבוי־צענטער פון יידישן נאַציאָנאַלן און ווירטשאַפט־לעכן לעבן, דערציילט וועגן דעם אַנטייל פון די יידישע אַרבעטער אין אויפבוי־פּראָצעס פון ארץ־ישראל.

טשערניכאָוו דריקט אויס די שטעלונג פון דער פּאָלקספּאַרטיי, וואָס האָט דעם גרעסטן דרך ארץ צו דער גבורה און מסירת נפש פון די ארץ־ישראל־בויער. ער איז אָבער נישט קיין ציוניסט. וועגן מען נעמט די גאַנצע יידישע ווירקלעכקייט און מען וויל זי צופאַסן צו איינער פון די יידישע ווירקלעכקייטן — וואָס הייסט ארץ־ישראל— איז עס אַ היסטאָרישער טעות. ער מיינט, אַז עס דאַרף געשאַפן ווערן אַ ליגע פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל און נישט פאַרטייען. די פּאָלקס־פּאַרטיי וועט נישט שטיי־מען פאַר אַ דעלעגאַט אין דער אַגענץ, וויל דער איינצי־קער פאַרטרעטער פון ליטע וועט די אַגענץ נישט דע־מאָקראַטיזירן, און די פּאָלקס־פּאַרטיי וויל נישט שפּילן די ראָליע אין דער אַגענץ, וועלכע עס שפּילן די אום־פאַרטייאישע אין מאָסקווע.

דר. ראָבינזאָן איז אַרויס אָפּאָנירן די קעגנער פון אַנטייל אין דער אַגענץ מיט אַ גאַנצער ריי אַרגומענטן פון דער ארץ־ישראל׳דיקער ווירקלעכקייט און ציוניסטי־שער פּראַקסאָם. ער האָט געבראַכט אַ גאַנצע ריי פאַקטן פון פארשיידענע יידישע ישובים, ווו דאָס ווארט ארץ־ישראל האָט זיי באַלעבט און געגעבן ווייטער מוט. אין ארץ־ישראל ווערן איצט געמאַכט צוויי גרויסע היסטא־רישע עקספּעריმענטן —אַ נאַציאָנאַלער און אַ סאָציאַ־לער. ער פאַרשטייט נישט, ווי אַזוי די לינקע אין ליטע זיינען קעגן דעם אַנטייל אין דער אַגענץ, בעת אַזאַ לינקע פּערזענלעכקייט ווי אַרטור האָליטשער קען גלייכצייטיק אַרבעטן פאַר די הונגעריקע אין סאָוועטן־רוסלאַנד און פאַרן באַנק הפּועלים אין ארץ־ישראל. „ארץ־ישראל וועט לייזן אונדזערע פּראָבלעמען און וועט באַלייכטן דעם וועג פון די יידן אין גלות״.

דר. אישלאַנדסקי, אין זיין פּאָלעמיק מיט די לינקע, באַווייזט, אַז אויב סאָציאָליסטישע רעגירונגען מעגן האָבן צו טאָן מיט קאָפּיטאַליסטישע לענדער, מעגן עס די ציוניסטן — מיט ענגלאַנד.

דאַשעווסקי: „די האַנטוועркער אין ליטע קוקן אויס דעם טאָג, ווען זיי וועלן זיך קענען באַזעצן אין ארץ־ישראל, דעריבער שטיצן זיי דעם קרן קיימת און דעם קרן היסוד״. ער וועט שטימען פאַרן אַנטייל אין דער אַגענץ, אָבער גלייכצייטיק קריטיקירט ער די פאַרנאַכלעסיקונג פון די האַנטוועркער מצד די ציוניסטן, וואָס האָט געבראַכט דערצו, אַז האַנטוועркער זיינען צוריק געקומען פון ארץ־ישראל, ווייל מען האָט זיי נישט געהאָלפן זיך איינאָרדענען.

שפּונדער (קאָמוניסטן): „דער ציוניזם איז אויסן צו פאַרשטאַרקן דעם ענגלישן אימפּעריאַליזם אין מיזרח און וועט ברענגען צו שפּיכות־דמים.״ וואָס איז שייך אַרטור האָליטשער, זאָגט שפּונדער: „מאַקסים גאָרקי איז נאָענט צו אונדז. אָבער גאָרקי אונטערשטיצט די ׳הבימה׳, בעת יידישע אַרבעטער קעמפן קעגן העברעאיזם. ׳הבימה׳ איז פאַר יידישע ספּעקוליאַנטן, און פאַר גאָרקין איז ׳הבימה׳ קונסט לשם קונסט...״

נתן גרינבלאַט ענטפערט: „נישט נאָר גאָרקי, נאָר לונאַטשאַרסקי אַליין האָט איינגעפונען, אַז ׳הבימה׳ איז די גרעסטע שטופע פון קונסט, און אויב קאַרל ראַדעק מעג אונטערהאַנדלען מיט פּואַנקאַרע, פאַרוואָס טאָרן מיר עס נישט מיט ענגלאַנד? די אינטערנאַציאָנאַלע סאָציא־ליסטישע געמיינשאַפט, וואָס איז זיך צונויפגעקומען אין שטאָקהאָלם, האָט פראָקלאַמירט איר אנערקענונג פון פּא־לעסטינע פאַרן יידישן פאָלק״.

יוסף פרידמאַן (לינקע פּוע״צ) רעדט וועגן קלאַסן אין ציוניזם און וועגן דער איגנאָרירונג פון דער אַראָבישער פראַגע, וואָס געפינט זיך נישט אין סתירה מיטן ציוניזם. ער דערציילט, ווי יידישע און אַראָבישע אַרבעטער אַר־בעטן פראָפעסיאָנעל צוזאַמען אין ארץ־ישראל. יוסף פרידמאַן זאָגט: „ארץ־ישראל וועלן אויפבויען די אַרבע־

טער און די יידישע מאַסן, ווייל פאַר זיי איז ארץ־ישראל די פראַגע פון קיום שוין אין נאָענטסטן עתיד". ער מיינט, אַז די אַגענץ איז אַן אויסדרוק פון דער יידישער בורזשואַזיע, וואָס איז אויך נישט מער ווי אַ פראָנט פון דער בורזשואַזיע קעגן יידישן אַרבעטער־קלאַס.

די צוועלפטע זיצונג. די דאָזיקע זיצונג איז געווען די לעצטע זיצונג פון דער נאַצ. פאַרזאַמלונג און האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. זי איז דערעפנט געוואָרן דורך דר. בנימין בערגער, וואָס לעזט פאָר אַ באַגריסונג־טעלעגראַמע פון מלוכה־פרעזידענט סטולגינסקיס. נאָכדעם טרעטן צו די פאַרזיצער פון די קאָמיסיעס צו רעפעריר די סך־הכל'ען פון זייער אַרבעט און פאַרלייענען די רעזאָלוציעס. דר. בערגער לייענט די רעזאָלוציע וועגן פאָליטישע ענינים, וואָס ווערט אָנגענומען מיט 36 שטימען. די קאָמוניסטן נעמען נישט קיין אָנטייל אין דער אָפשטימונג. נאָך אַ דעקלאַראַציע פון צ"צ וועלט־פאַראַנד ווערט געשטעלט צו אָפשטימונג אַ צוטרוי־וואָטום און אָנערקענונג דעם יידישן מיניסטער, "וואָס האָט דעם פולן צוטרוי פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע".

צ"צ התאחדות מעלדן, אַז זיי שטימען פאַר; צ"צ וועלט־פאַרבאַנד מעלדן, אַז זיי האַלטן זיך אָפּ פון שטימען. קאָמוניסטן: „מיר האָבן דעם מיניסטער נישט געווייליט און מיר נעמען דעריבער קיין אָנטייל נישט אין דער אָפשטימונג, ווייל מיר טראָגן נישט קיין אחריות פאַר זיין טעטיקייט". לינקע פּועלי־ציון לעזן אַ שאַרפע דעקלאַראַציע קעגן דער ליטווישער רעגירונג, וואו ס'ווערן אויסגעריכטע אַלע שיקאַנעס קעגן יידן און דער אַרבעטערשאַפט, און מעלדן, אַז זיי וועלן שטימען קעגן צוטרוי צום מיניסטער, וואָס איז אַ מיטגליד פון רעאַקציאָנערן מיניסטאַרן־קאָבינעט און טראָגט מיט זיי די אחריות פאַרן מצב אין לאַנד. דער צוטרוי־וואָטום ווערט אָנגענומען מיט 45 שטימען פאַר, 3 קעגן און די איבעריקע אָפּגעהאַלטן.

די רעזאָלוציע וועגן דער טעטיקייט און צוטרוי צו דער יידישער סיים־פראַקציע ווערט ליידנשאַפטלעך דעבאַטירט, די רעזולטאַטן פון דער אָפשטימונג זיינען כמעט די זעלבע ווי ביים צוטרוי־וואָטום צום יידישן מיניסטער.

די רעזאָלוציע, אָדער בעסער געזאָגט, פראַטעסט קעגן צוואַנגס־זונטיק־רו ווערט כמעט איינשטימיק אָנגענומען.

אַ ריי פאָליטישע רעזאָלוציעס, וואָס פאַרדאַמען די רעגירונג ביי פאַרשיידענע פאַלן, ווי שילטן־שמירעריי, כוליגאַניזם ארויסטרעטונגען קעגן יידן און אַזוי ווייטער, ווערן מיט אַ מערהייט שטימען אַראָפּגענומען פון סדר־היום, נישט געקוקט אויף די פראָטעסטן פון די צ"צ, לינקע פוע"צ און קאָמוניסטן.

ס'ווערט באַשלאָסן, אַז דער נאַציאָנאַלער ראַט וועט באַשטיין פון 40 מאַן.

דער געזעץ־פראָיעקט וועגן יידישן נאַצ. ראַט ווערט שארף דיסקוטירט, ווייל אין דער קאָנסטיטוציע פון נאַצ. ראַט ווערן אריינגענומען די רעליגיעזע הצטרכותן. עס ווערט דאָרט געזאָגט: „די נאַצ. פאַרזאַמלונג באַשליסט, אַז די אָרגאַנען פון דער נאַצ. אויטאָנאמיע דאַרפן באַפרידיקן די רעליגיעזע הצטרכותן פון דער יידישער באַפעלקערונג". איינער נאָך דעם אַנדערן טרעטן אַרויס צו פאַרשטייער פון די לינקע פאַרטייען, אפילו פון ביידע צ"צ פליגלען, קעגן אָט דעם פונקט. די פאָלקס־פאַרטיי זוכט אַ פשרה, „אַז נישט די אָרגאַנען פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, נאָר די קהילות דאַרפן באַפרידיקן" א. א. וו. דער פונקט ווערט אָנגענומען מיט אַ גאָר קליינער מערהייט, ווייל אויך געווייסע האַנטווערקער האָבן געשטימט קעגן.

ס'ווערן אָפּגעשטימט אַ ריי ארגאַניזאַציאָנעלע רעזאָלוציעס. לויטן פאָרשלאָג פון די האַנטווערקער ווערט געוויילט אַ ספעציעלע „עקאָנאָמישע קאָמיסיע". ביי די אָרגאַניזאַציאָנעלע אָפּשטימונגען דערקלערן די קאָמוניסטן, אַז זיי ווילן נישט אָנטייל נעמען נישט אין נאַצ. ראַט און נישט אין זיינע אָמטן. די לינקע פועלי ציון דערקלערן אָבער, „אַז אין דער איצטיקער פאָליטישער לאָגע איז אַ פאַרברעכן אויפצוגעבן אַזאַ פאָזיציע", און זיי ווילן אין נאַצ. ראַט זיך יאָ באַטייליקן.

צייטווייליקע באַשייניקונג פאַר מיטגלידער פון דער יידישער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג
(פון ל. שמעוני'ס אַרכיוו, חיפה)

די שול־רעזאָלוציע איז געטיילט אין צוויי פונקטן וועגן זיכערן די רעכטלעכע זייט פון די שולן און וועגן די ריכטונגען. נאָך אַ קורצן וויכוח ווערט מיט 40 שטימען קעגן 11 (לינקע) אָנגענומען:

1) אַלע שולן געפינען זיך אין רשות פון נאַצ.־ראַט.

2) עס ווערט געשאַפן אַ שול־אָפּטיילונג ביים יידישן נאַציאָנאַלן ראַט.

3) דער נאַצ. ראַט נעמט אויף זיך די דירעקטע אָנפירונג מיט אַלע שולן, וואָס געהערן נישט צו קיין ריכטונג.

אַ ספעציעלער פונקט אין דער רעזאָלוציע רעדט וועגן דער פאַרשלעפונג־פאָליטיק פון ליטווישן אוניווערזיטעט צו עפענען די צוגעזאָגטע קאָטעדרעס פאַר סעמיטישע שפראַכן, יידישער געשיכטע, יידישע שפראַך און ליטעראַטור.

ליידנשאַפטלעך איז דעבאַטירט געוואָרן דער שפראַכן־מינימום אין די שולן, ס׳הייסט — אַ מינימום פון יידיש אין די העברעאישע שולן און להיפוך — אַ מינימום העברע־איש אין די יידישע שולן. ס׳ווערט אָנגענומען מיט אַ מערהייט שטימען דער מינימום מיט דער אָבליגאַטאָריש־קייט פון רעליגיע אין די שולן, לויט דער אַלגעמיינער געזעצגעבונג פון לאַנד, וואָס פאַרפליכטעט יעדע שול אַ מינימום צייט פאַר רעליגיע.

די רעזאָלוציע „יידישע אַגענץ״: די רעזאָלוציע אָנטייל ווערט אָנגענומען מיט אַ מערהייט פון 48 שטימען קעגן 11.

נאָך אַ באַגריסונגס־רעזאָלוציע דעם שעפער פון דער יידישער אַגענץ, חיים ווייצמאַן, צו זיין 50־יאָריקן יובי־לייאום, לייענט פאָר כאראַנזשיצקי די קאַנדידאַטן־רשימה פון 40 מאַן פאַרן נייעם נאַצ. ראַט וואָס ווערט אָנגע־נומען אַנ׳בלאַק.

און דאָס זיינען די נעמען פון לעצטן נאַצ. ראַט פוז דעם פאַרשניטענעם, אומגעבראכטן ליטווישן יידנטום:

ציונים כלליים פראַקציע: דר. שמשון ראָזנבוים, דר. בנימין בערגער, דר. יעקב ראָבינזאָן, משה כהן, א. העלער, דר. יוסף בערגער, דר. ש. כאראנזשיצקי, א. הורוויץ, שמעון גאָלדבערג, דר. משולם וואָלף און דר. מ. שווארץ.

מזרחי־פראַקציע: הרב י. נ. קארק, די רבנים פריד־מאַן, קאַפלאַן, נאַטעלעוויטש און מ. מ. כץ, קלמן איפּ, ש. ח. לעווין, גרשון לעווין, צ. טרויב, ח. י. לוקניצקי.

צ״צ התאחדות־פראַקציע: ל. גאָרפינקל, ד״ר. י. איש־לאָנדסקי, גרשון גורעוויטש, שמואל גאָץ, י. מיסלער און א. קיסין.

צ. ס. פראַקציע: אייזיק ברודני, אפרים בעלאגא־לאָווסקי, אברהם זאַבאַרסקי, נתן גרינבלאַט, משה עפשטיין.

לינקע פועלי ציון פראַקציע: יוסף פרידמאַן און משה־לייב ראַבינאָוויטש.

האַנטווערקער־פראַקציע: אפרים דושניצקי, בער אַבראַמאָוויטש, לייזער דאַשעווסקי, מרדכי מולער.

פאָלקס־פאַרטיי פראַקציע: עוזר פינקלשטיין און יוסף טשערניכאָווסקי.

דר. שמשון ראָזנבוים, ארומגערינגלט פון אַ מענטשן־

וואַנט, וואָס האָט איבערפולט נישט נאָר דעם זאַל, נייערט אויך די בינע, זאָגט דאָס נעילה־וואָרט:

„מיר קומען צום סיום, צום פייערלעכן מאָמענט פונם שליסן די נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג...

„איך קער זיך אום צו די ווערטער, וואָס איך האָב געזאָגט ביי דער דערעפענונג. איך האָב באַגריסט דאָס קומען פון די קאָמוניסטן און לינקע פועלי־ציון (פראַק־ציע 5 און 7), איך האָב געזאָגט, אַז זייער שטערן וועט זיך אויסדריקן נאָר אין שאַרפער קריטיק. מיינע ווער־טער האָבן זיך באַרעכטיקט — זיי זיינען געקומען שטערן און זיי האָבן געבויט, ווייל דורך זייער אָנוועזנקייט האָט זיך געשטאַרקט די אויטאָריטעט פון דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג, וואָס האָט פאָרגעשטעלט אַלע שיכטן פון פאָלק.

„די וויכטיקסטע פראַגע איז געווען די שול־פראַגע, און איך באַדויער נאָכאַמאָל די אָפּוועזנקייט פון „אחדות״, ווייל ביי דער שול־פראַגע האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זייער מאָטיוו נישט צו גיין אין דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג איז געווען פאַלש.

„מיר האָבן ביי דער שול־פראַגע געבראָכן אַ געוויסע טראַדיציע פון הפקרות אין אונדזער שול־וועזן. די ריכ־טונגען וועלן דורך אונדז נישט אונטערדריקט ווערן, זיי וועלן עקזיסטירן, ווייל מיר לאָזן זיי צו. אַלע שולן געפינען זיך פון איצט אָן אין רשות פון נאַצ. ראַט און דאָס איז אַ קאָלאָסאַלער דערפאָלג.״

דר. ראָזנבוים האָט אויך געריידט וועגן דער יידישער אַגענץ און וועגן דער וויכטיקייט פון דעם אָנגענומענעם געזעץ־פראָיעקט צו לעגאַליזירן דעם נאַצ. ראַט, וואָס עפנט פערספעקטיוון פאַר ברייטער נאַציאָנאַלער אַרבעט אין ליטע.

„און צו די מיטגלידער פון נייעם נאַצ. ראט זאָג איך: איר האָט איצט ברייטערע מיגלעכקייטן פאר אַרבעט, ווי דער פריערדיקער נאַצ. ראַט. טרעט מוטיק צו צו אייער אַרבעט און דערפילט אייערע פליכטן!״

דער האַמער פאַלט צום לעצטן מאָל אויפן פרעזי־דיום־טיש: די ערשטע יידישע נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג איז געשלאָסן.

שטורמישע אַפּלאָדיסמענטן.

די ערשטע — — — און לעצטע נאַציאָנאַלע פאַר־זאַמלונג פון די יידן אין ליטע אין אונדזער דור.

מ. ס.

די יידן אין ליטווישן סיים

די טעטיקייט פון דער יידישער פראַקציע אין די ליטווישע סיימען האָט אָפגעשפיגלט דעם גאַנצן דראַמאַטישן קאַמף, וואָס די יידן אין ליטע האָבן געהאָט אויסצושטיין אין זייער געראַנגל פאַר זייערע נאַציאָנאַלע, פּאָליטישע און עקאָנאָמישע רעכט.

פיר דעמאָקראַטיש־געוויילטע סיימען האָט געהאָט ליטע: דעם גרינדונגס־סיים (פון 15טן מאי, 1920, ביז 13טן נאָוועמבער, 1922), דעם ערשטן (פון 13טן נאָוועמבער, 1922, ביז 13טן מערץ, 1923), דעם צווייטן (פון 13טן מאי, 1923, ביז 13 מאי, 1926) און דעם דריטן סיים (פון 2טן יוני ביז 17טן דעצעמבער, 1926).

פון די אַלע דריי סיימען האָט נאָר דער צווייטער געהאַט די זכיה אויסצולעבן זיין נאָרמאַלע געזעצלעכע צייט, ד. ה. די פולע דריי יאָר. דער דריטער סיים, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פּראָגרעסיוו־געשטימטער מערהייט, האָט קוים זיך געהאַלטן זעקס אַ האַלב חדשים. זיין עקזיסטענץ איז ברוטאַל איבערגעריסן געוואָרן דורך אַ „פוטש" פון דער רעאַקציאָנערער קליינער גרופּע (ס״ה דריי פּאַרטייער אין סיים) — דער נאַציאָנאַליסטישער פּאַרטיי — „טאַוטעניקי".

דר. יעקב ראַבינזאָן
פֿאַרזיצער פון דער יידישער סיים־פראַקציע

חוץ די ערשטע פאָר יאָר פון דער עקזיסטענץ פונעם גרינדונגס־סיים, וואָס זיינען געווען אַ גלאַנץ־תקופה פון ליטווישן יידנטום, האָט די יידישע סיים־פראַקציע אין לויף פון די שפּעטערדיקע יאָרן, ביז צום סוף 1926, געהאַט שווער און ביטער צו קעמפן. זי האָט געמוזט כסדר זיך וועהרן קעגן די אָנגריפן אויף דער יידישער אויטאָנאָמיע און, ווי אַ געטרייער שומר, שטענדיק שטיין אויף דער וואַך פון די רעכט און אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס זיינען געווען שטאַרק באַדראָט און אויך באַשעדיקט געוואָרן דורך דער אָפענער און באַהאַלטענער אַנטיסעמיטישער ליניע פון דער רעגירונגס־מערהייט.

די פראַקציע האָט געהאַט אויסצושטיין אַ קאַמף אויפן עקאָנאָמישן געביט — קעגן דעם שטאַרקן דרוק פון די שטייערן, וואָס איז באַזונדערס שווער געפאַלן אויפן יידישן האַנדל און מלאכה, ווי אויך קעגן די בייזווילקייטן פון דער אַדמיניסטראַציע ביים איינמאָנען די צאָלונגען. אין ליטע, אַזוי גוט ווי אין פוילן, איז די טאַקסירונג באַנוצט געוואָרן, ווי אַ ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמישער מלחמה־מיטל קעגן די יידן.

מיט פעסטקייט און ישוב־הדעת האָט די יידישע סיים־פראַקציע געפירט איר שטרייט קעגן די קאָנסטיטוציאָנעלע און אַדמיניסטראַטיווע גזירות אין די פלענאַרע זיצונגען פון סיים. דאָס קול פון דער יידישער סיים־פראַקציע האָט זיך געהערט אין דער יידישער עפּטלעכקייט, אין דער פּרעסע און, ווען עס איז נויטיק געווען, אויף דעם פאָרום פון אינטערנאַציאָנאַלע קערפּערשאַפטן. עס פלעגט איר אויך וועהן עס איז געלינגען אָפּצושרייען די גזירות, אָדער צו מילדערן זייער האַרבקייט.

פאַרוואָס איז אויסגעקומען דער יידישער פראַקציע צו פירן אין די ליטווישע סיימען אַ כסדרדיקן שוועהרן קאַמף פאַר די נאַציאָנאַלע און עקאָנאָמישע פאָדערונגען פון ליטווישן יידנטום? אַן אויפקלערונג וועגן דעם גיט אונדז דר. יעקב ראַבינזאָן, דער פאָרזיצער פון דער יידישער סיים־פראַקציע, אין זיין אָפּשאַצונג וועגן דעם געראַנגל, וואָס די יידישע סיים־דעפוטאַטן האָבן געפירט. דעם אַרטיקל „די יידישע פראַקציע אין ליטווישן סיים" האָט ער געשריבן אין יאָר 1926*), וועהן עס איז געקומען דער איבערבראָך פון דער דעמאָקראַטישער מלוכה־פירונג אין ליטע און די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע האָט אַ צעוואונדיקטע שוין קוים געצאַפלט.

*) די אַרטיקלען פון דר. יעקב ראַבינזאָן און א. מאַקאָווסקי זיינען אַ קיצור פון די איבערזיכטן, וואָס זיינען געווען פאַר־עפנטלעכט אין אַ ספּעציעלער בראָשור, קאָוונע, 1926, אונטער דער רעדאַקציע פון דר. ראַבינזאָן. פון דער בראָשור זיינען פאַרבליבן בלויז אייניקלנע עקזעמפלאָרן אין די ביבליאָטעקן — פונ ירושלימער אוניווערזיטעט, ניו־יאָרקער „ייוואָ" און אין אַ פאָר אַנדערע.

דר. יעקב ראַבינזאָן

די יידישע פראַקציע אין ליטווישן סיים

(אַלגעמיינער איבערבליק)

. . . מיר זיינען צייט־געַנאָסן פון דער ליקווידאַ־ציע (פון דער „ייד. נאַצ. אויטאָנאָמיע" — רעד.) און דע־רייבער איז קיין וואונדער ניט, אַז דאָס, וואָס איז געשען אין דער צייט, וועָן מיר זיינען געווען די פאַרטרעטער פון ליטווישן יידנטום אין סיים, זאָל פאַרשריבן ווערן אויף אונדזער דעביט און מיר זאָלן פאַררעכנט ווערן פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די אַלע מפלות. צי נעמען מיר איבער די אחריות פאַר דעם, וואָס האָט פאַסירט בימי־מלך פון צווייטן סיים אין ליטע? געווים, אָן אַ שום ספק זיינען מיר מיטפאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלץ, וואָס איז געשען. כדי צו האָבן די מיגלעכקייט אַרויסצוטראָגן וועגן אונדז אַ מישפט־צדק, איז נויטיק אַרויסצוהויבן נאָר איין און איינציקע פראַגע — די פראַגע וועגן דעם, צי וואָלט געקענט זיין אַנדערש און צי זיינען מיר ניט שולדיק אין דעם, וואָס עס איז געווען אַזוי און ניט אַנדערש?

דער זייטיקער, ספּעציעל דער אויסלענדישער יידּ, פרעגט זיך: ווי איז דאָס געשען, וואָס אין אַזאַ פאַר־העלטניסמעסיק־קורצער צייט האָט דאָס ליטווישע יידנ־טום אין כמה הינזיכטן דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע און בירגערלעכער גלייכ־בארעכטיקונג און נאָך אין אַ קירצערער צייט איז עס דעגראַדירט געוואָרן צו דער מדרגה פון בירגער פון אַ צווייטן קלאַס? צי זיינען די סיבות צו אַזאַ מין איבער־גאַנג פון סוביעקטיוון כאַראַקטער אָדער אָביעקטיוון? לאָמיר די פראַגע געַנוי דעפינירן — ווי קומט עס, אַז די זעלביקע פאַרטייען (דער קריסטלעך־דעמאָקראַטישער בלאָק), וועלכע האָבן געהאַט אַ מערהייט, הן אין גריי־דונגס היים, הן אין צווייטן געווייגטלעכן סיים, האָבן אַזוי געענדערט דעם פראָנט און געוואָרן אויסגעשפראָכענע טרעגער פון אַנטיסעמיטיזם?

מיר האַלטן, אַז די תקופה פון דער ליטווישיי־ידי־שער אַנטאַנטע איז געווען זייער נוצלעך פאַר אונדז, אָבער ניט ווייניקער פאַר ליטע. ניט דאָ איז דאָס אָרט זיך בריייט פונאַנדערצוקלייבן וועגן דער ראָל, וואָס דאָס ליטווישע יידנטום, און דורך אים דאָס אַלטוועלטלעכע יידנטום, האָט געשפּילט אין ליטע׳ס קאַמף פאַר אומאָפהענגיקייט און אנערקענונג. ס׳איז גענוג, וועָן מיר וועלן זאָגן, אַז אין די ערשטע דריי יאָר פון דער עקזיסטענץ פון ליטע האָט זי, ליטע, געהאַט נאָר איין אויסצוקן וועלט־פאַקטאָר, וועלכער איז פאַר איר געווען זייער גינ־סטיק, און דאָס איז געווען דאָס וועלט־יידנטום. די ליט־ווישיידישע אַנטאַנטע איז געבויט געווען, ווי יעדע אַנ־טאַנטע (פאַרשטענדניש צווישן פעלקער) אויף אַ חשבון פון "do ut des' (איך גיב כדי דו זאָלסט געבן). ווי איז אָבער געווען די קאָניונקטור און די כוחות־פאַר־העלטענישן צווישן יידן און ליטווינער נאָך דעם צוזאַמענ־קלייבן־זיך פון דעם צווייטן סיים? ערשטנס, האָט זיך צו אַלעמענס איבערראַשונג אַרויסגעשטעלט, אַז אין ליטע זיינען דאָ ניט 240 טויזנט יידן, ווי עס האָט געמיינט דער סטאַטיסטישער קאָמיטעט אין פּעטראָגראד, נאָר 150 טויזנט. אַלזאָ ניט 12 פּראָצענט פון דער גאַנצער באַ־פעלקערונג, נאָר 7½ פּראָצענט. דער סטאַטיסטישער פאַקט האָט ניט געקענט ניט פאַרעָרגערן די כוחות־פאַר־העלטנישן צווישן די ביידע צדדים. ווייטער איז אַלץ מער אַרויסגעפאַלן פון שפּיל דאָס יידנטום פון ווילנער גענביט, וואָס איז אַ צייט געווען דער איינציקער ניט־ליטווישער עלעמענט אין ווילנער געגנט, וואָס האָט זיך אַריינטירט אויף ליטע. דאָס איז ניט נאָר געווען אַ פאַר־קלענערונג פון דער צאָל יידן, מיט וועלכער ליטע האָט באַאַרפט זיך רעכענען, — אויף 120 טויזנט יידישע נפשות — דאָס איז געווען פיל מער, ווייל דער פאָליטי־שער וועדט פון ווילנער יידנטום איז געווען פראָפאָר־ציאָנאַל פיל גרעסער. פון דעם מאָמענט אָבער, וועָן לי־טע האָט זיך אָפּגעזאָגט צו פירן אַנ׳אַקטיוועָ פאָליטיק אין ווילנער געגנט, האָט זי פאַרלאָרן אויך יעדן אינטע־רעס אין ווילנער יידנטום, וואָס איז אויך אַרויסגעפאַלן פון די פאַקטאָרן, וואָס האָבן געווירקט אויף די כוחות־פאַרהעלטנישן צווישן די ביידע צדדים. דער אָפּזאָג פון יעדער אַקטיווער פאָליטיק אין ווילנער געגנט און דאָס איינגעמען פון מעמל האָט פאַקטיש געמאַכט ליטע פאַר אַ מדינה, וואָס האָט ניט קיינע אומגעלייזטע פאָליטישע פראָגן, — אָדער, לכל הפחות, וואָס אַקטי־ווירט ניט אירע אומגעלייזטע פאָליטישע פראָגן, — און דעריבער האָט ליטע אויך אויפגעהערט זיך צו אינטערעסירן מיט דער מיינונג פון וועלט־יידנטום. דאָס איז איין ריי פאַקטאָרן, וועלכע האָבן באַדייטנדיק פאַרערגערט אונדזער ספּעציפישן געוויכט אין דער מדינה.

דערצו קומען נאָך צו פּסיכאָלאָגישע און עקאָנאָמישע סיבות פאַר אָט דער איבערקערעניש. די הויפּט־פּסיכאָלאָ־גישע סיבה פאַר דער נייער אויסגעשפראָכענער אַנטיסע־מיטישער פאָליטיק בנוגע יידן, ליגט אין פאָלגנדיקן: אין דער תקופה פון דער קאָנסאָלידירונג פון דער ליט־ווישער מלוכה איז דער גאַנצער רעזערוו פון אַנטיפּאַ־

טיע פון ליטווישן נאַציאָנאַליזם געווען געווענדט קעגן באָלשעוויזם פון אין זייט און פּאָליאַקן פון דער אַנדערער זייט. די שינאה אין די ביידע פאַלן איז געווען אַ שטאַרקע, ווייל אַ דאָפּלטע. פון אין זייט איז דאָס געווען די מורא פאַרן באָלשעוויסטישן רוסלאַנד און אימפּעריאַליסטישן פּוילן מיט זייער דראַנג זיך אויסצובריייטערן אויפן חשבון פון ליטע; פון דער אַנדערער זייט, איז דאָס געווען די מורא פאַרן אַרטיקן באָלשעוויק און די קינאה צום אַרטיקן פּאָליאַק־פּריץ. נאָכדעם אָבער, ווען מיט רוסלאַנד איז געשלאָסן געוואָרן שלום, מיט פּוילן איז פעסטגעשטעלט געוואָרן אַ דעמאַרקאַציאָנס־ליניע; די אַרטיקע קאָמוניסטישע באַוועגונג האָט אויפגעהערט צו זיין אַ סכנה פאַר דער מדינה און די פּאָליאַקן־פּריצים זיינען באַזייטיקט געוואָרן פון זייערע הויפּן, איז געבליבן נאָר איין ציל־פונקט פאַר די שינאה־אינסטינקטן פון די מאַסן, און דאָס איז — דער ייד. ווי אין אַלע מדינות, אַזוי אויך אין ליטע, איז פאַר דער הערשנדיקער פאַרטיי שטענדיק געווען די נויטוועניקייט צו האָבן אַ שייר־לעזאזל.

צו דער פסיכאָלאָגישער סיבה קומט נאָך צו אַן עקאָנאָמישע, וועלכע איז מיט איר ענג פאַרבונדן. עס איז לייכט געווען ווידער אויפצולעבן אין ליטע דעם אַנטיסעמיטיזם ניט נאָר צוליב 1000־יעריקע פאַראורטיילן, נאָר אויך צוליב אַן אינפאַכער רעאַלער סיבה: די יידן האַלטן אין זייערע הענט די צווייגן פון פּאָלקס־ווירטשאַפט, אויף וועלכער עס וואַרפט זיך מיט גרויס אימפּעט די זיך־אורבאַניזירנדיקע דאָרפיש־ליטווישע באַפעלקערונג. זי קומט אין שטאָט און געפינט די פּאַזיציעס פאַרנומען. אין אַ נאָרמאַלן קאָנקורענץ־קאַמף קענען די נייע סוחרים די אַלט־איינגעזעסענע ניט גובר זיין. אַדערש איז אָבער, וועו די מדינה לייגט זיך אַרויף מיט איר גאַנצן געוויכט לטובת דעם פרישן האַנדלס־קלאַס. (צי זיי זיינען פאַרמאַסקירט אין קאָאָפּעראַטיוון אָדער ניין, דאָס איז נעבענזאַכלעך). וועו מען האָט נאָך געראַטן, אַז דורך דער אַגראַר־רעפאָרם וועט מען קענען שטילן דעם לאַנד־הונגער, איז די אויפמערקזאַמקייט ניט געווען געווענדט אין אַזאַ מאָס אויף האַנדל און אינדוסטריע. שפּעטער אָבער, בשעת עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ניט קוקנדיק אויף דער אַגראַר־רעפאָרם בלייבט דער לאַנד־הונגער ניט געשטילט און די פּויערים־מאַסן פאַרלאָזן דאָס דאָרף, איז די אורבאַניזאַציע געוואָרן אַן אַקטועלע פראַגע און צוזאַמען מיט איר איז געוואָרן בולטער דער אַנטיסעמיטיזם. דאָס זיינען די טיפּע אָביעקטיוע סיבות, וועלכע האָבן געבראַכט צו דער פאַרענדערטער טעמפּעראַטור ניט נאָר צוליב 1000־יעריקע פאַראורטיילן, נאָר אויך צוליב אַן אינפאַכער רעאַלער סיבה: די יידן האַלטן אין זייערע הענט די צווייגן פון פּאָלקס־ווירטשאַפט, אויף וועלכער עס וואַרפט זיך מיט גרויס אימפּעט די זיך־אורבאַניזירנדיקע דאָרפיש־ליטווישע באַפעלקערונג. זי קומט אין שטאָט און געפינט די פּאַזיציעס פאַרנומען. אין אַ נאָרמאַלן קאָנקורענץ־קאַמף קענען די נייע סוחרים די אַלט־איינגעזעסענע ניט גובר זיין. אַדערש איז אָבער, וועו די מדינה לייגט זיך אַרויף מיט איר גאַנצן געוויכט לטובת דעם פרישן האַנדלס־קלאַס. (צי זיי זיינען פאַרמאַסקירט אין קאָאָפּעראַטיוון אָדער ניין, דאָס איז נעבענזאַכלעך). וועו מען האָט נאָך געראַטן, אַז דורך דער אַגראַר־רעפאָרם וועט מען קענען שטילן דעם לאַנד־הונגער, איז די אויפמערקזאַמקייט ניט געווען געווענדט אין אַזאַ מאָס אויף האַנדל און אינדוסטריע. שפּעטער אָבער, בשעת עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ניט קוקנדיק אויף דער אַגראַר־רעפאָרם בלייבט דער לאַנד־הונגער ניט געשטילט און די פּויערים־מאַסן פאַרלאָזן דאָס דאָרף, איז די אורבאַניזאַציע געוואָרן אַן אַקטועלע פראַגע און צוזאַמען מיט איר איז געוואָרן בולטער דער אַנטיסעמיטיזם. דאָס זיינען די טיפּע אָביעקטיוע סיבות, וועלכע האָבן געבראַכט צו דער פאַרענדערטער טעמפּעראַטור ניט נאָר צוליב דערמיט ווילן מיר נאָטירלעך ניט מצדיק את הדין זיין. מיר ווילן אָבער מיט אַ היסטאָריש בליק געפינען דעם טיפערן צוזאַמענהאַנג צווישן די געשעענישן. נאָך ווייניקער ווילן מיר דערמיט זאָגן, אַז עס האָט אַנדערש געקענט ניט געקענט זיין. ניין, עס האָט יע אַנדערש געקענט זיין, אָבער נאָר דאַן, וען אויך אויפן ליטווישן פראָנט וואָלט געוואָרש. און אפשר איז די גרעסטע נחמה פאַר אונדז געוואָרן, וואָס ניט נאָר אונדזער פרייהייט איז פאַרלאָרן געגאַנגען, נאָר אויך די ליטווישע: קאָנסטיטוציאָנעלע גאַראַנטיעס זיינען פאַקטיש בטל, קריגס־צושטאַנד הערשט אין לאַנד, די פּרעסע און פאַראַמלונגען זיינען געבונדן. צי איז אַ וואונדער, אַז די האַק, וועלכע האָט געמאַכט אַ סוף צו די דערגרייכונגען פון ליטווישן ליבעראַליזם, האָט אויך אָפּגעהאַקט די צאָרטע געוויקסן פון דער יידישער אויטאָנאָמיע?

מיר האָבן פאַרשפּילט פיל שלאַכטן. מיר האַלטן, אַז ביי דער קאָניונקטור האָבן מיר זיי ניט געקענט ניט פאַרשפּילן. און וועגן וואָס מען קען רייַדן און וועגן וואָס מען מוז רייַדן, איז ניט וועגן „וואָס", נאָר וועגן „וויי"? ווי האָבן מיר פאַרשפּילט אָט די אַלע שלאַכטן? אין דעם וועלן אַלע אייניק זיין: מיט וויזדע און מיט כבוד. און וער ווייס, צי איז ניט אַמאָל פון אַ בריייטערער היסטאָרישער פערספּעקטיוו, פון שטאַנדפונקט פון גייסטיקער און פּאָליטישער דערציאונג, אַ בכבודיק־פאַרשפּילטע שלאַכט מער ווערט, אייזדער אויף אַן אומבכבודיקן וועג אַ גיוואונענע? די דילעמע ביי דער געגעבענער קאָניונקטור איז נאָר געווען די: פאַרשפּילן מיט ערע, ווי גלייכרוקנדיקע, זעלבסטבאַוואוסטע מענטשן־יידן, אַדער פאַרשפּילן אַן כבוד, מה־יפות־דיק, שקלאַפּיש? מיר האָבן זיך געשטעלט אויפן ערשטן וועג.

צי איז אונדזער אַרבעט געווען אומזיסט? פאַקטיש איז אונדז געלונגען אין אַ גאַנצער ריי פאַלן אויסצווירקן געוויסע פאַרבעסערונגען, פאַרלייכטערונגען אין די גזירות־פּראָיעקט־געזעצן. אין דער אויסער פאַרלאַמענטאַרישער טעטיקייט האָבן מיר צו פאַרצייכענען אַ ריי, הגם באַשיידענע, דערגרייכונגען. העכער פון דער פּראַקטישער זייט שטייט די פאַלקס־דערציערישע. די אַבסאָלוט אינהייטלעכע שטעלונג פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג צו די אַזוי געפּופענע נאַציאָנאַלע קהילות זיינען געווען אַ באַוייז דערפאַר, אַז אונדזער אַרבעט איז ניט געווען אומזיסט. און זאָל מען ניט מיינען, אַז די פאַלקס־דערציערישע זייט האָט ניט קיין פּראַקטישע באַדייטונג אין דער פאַליטיק. פונקט פאַרקערט — אויב די הערשנדיקע פּאַרטייען האָבן נאָך אין געוויסע מאָמענטן זיך אָפּגעהאַלטן פון זייער אַנטי־יידישער פאַליטיק, איז דאָס נאָר צוליב דעם, ווייל זיי האָבן געפילט אין אונדז אַן אָרגאַניזירטן באַוואוסטזיניקן כוח.

א. מאַקאָווסקי*)

די ייִדישע פּראָקציע אין צווייטן ליטווישן סיים

דעם ערשטן רעגלמעסיקן סיים אין ליטע איז ניט באַשערט געווען קיין לאַנגע יאָרן. די ערשטע וואָכן פון זיין עקזיסטענץ האָבן שוין בולט באַוויזן, אַז ער איז גע־באָרן געוואָרן מיט אַזעלכע פעלערן, וואָס מאַכן דעם סיים לחלוטין ניט אַרבעטספּאיק.

דער טרויעריק באַרימט־געוואָרענער פּירוש צום פּאַ־ראַגראַף 76 פון וואַל־געזעץ האָט ניט ריכטיק און ניט יושרדיק פּאַרטיילט די מאַנדאַטן. פּריער האָט קיינער זיך אפילו ניט פּאָרגעשטעלט, אַז דער פּאַראַגראַף 76 פון וואַל־געזעץ זאָל קענען ווערן אַזוי אויסגעטייטשט, אַז אַ מאַנדאַט זאָל אין סיים באַקומען יענע צעטלעך, וואָס וועלן צונויפזאַמלען שטימען מער פון אַ גאַנצן וואַל־מעטער און אַז די אַנדערע וואַל־רעזולטאַטן, מעגן זיי זיין אפילו קרוב צום גרויס פון אַ וואַל־מעטער, וועלן ניט ווערן גע־נומען אין אַכט. אָט די אויסטייטשונג פון וואַל־געזעץ האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע אומצופרידנקייט ביי די פּראָגרעסיווע פּראָקציעס פון סיים — ביי די סאָציאַל־דע־מאָקראַטן און, הויפּטזעכלעך, ביי די מיעוטים. די דאָזיקע פּראָקציעס האָבן באַשלאָסן ניט צו אנערקענען די גע־זעצ־מעסיקייט פון סיים, און אים אינגאַנצן באָיקאָטירן.

די רעכטע פּאַרטייען, ניט קוקנדיק אויף אַלע זייערע באַמיאונגען, האָט זיך איינגעגעבן צו באַקומען בלויז 38 פּלעצער פון 78, און דער כלומרשטער „אַרבעטס־קאָבי־נעט" פון גאַלוואַנאָוסקאָס'ן האָט געקענט זיך האַלטן נאָר אַזוי לאַנג, ביז וואַנען ער האָט באַקומען די פּאָסיווע אונ־טערשטיצונג פון די „ליאודינינקעס" (ליטווישע פּאָלקס־סאָציאָליסטן). אָבּיסל שפּעטער, נאָך דעם ווי אויפן פּאָסטן פון מלוכה־פּרעזידענט איז אויסגעוויילט געוואָרן דער קאַנדידאַט פון די רעכטע פּאַרטייען סטולגינסקי, און די קאַנדידאַטור פון די „ליאודינינקעס" (לעאָנאָס) איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן, האָבן די ליאודינינקעס איבערגעריסן מיט די רעכטע און באַשלאָסן צו שטירצן דעם קאָבינעט, כדי אויף אַזאַ אופן צו צווינגען די רעכטע פונאַנדערצו־לאָזן דעם סיים און דערקלערן נייע וואַלן. דער רעכטער בלאָק האָט נאָך געפרובירט זיך צונויפצוגעדן מיט די ליאודינינקעס וועגן אַ קאָאַליציע. עס איז אָבער פון דעם גאָרניט אַרויסגעקומען און דער קאָבינעט איז אויף אַזאַ אופן געוואָרן אַ פּאַרמישפּטער.

עס זאָל אָבער קומען צו נייע וואַלן איז געווען מיגלעך נאָר דאַן, ווען די מיעוטים־דעפּוטאַטן (פּאָליאַקן און ייִדן) זאָלן זיך צוריקקערן אין סיים און צוזאַמען מיט די איבע־ריקע אָפּאָזיציאָנעלע גרופּעס („ליאודינינקעס", ס. ד. און אַזוי געפּונען „אַרבעטער־גרופּע") בילדן אַ מערהייט. היות ווי אין דער פּראַגע וועגן דער נויטוועניקייט פונאַנדער־צולאָזן דעם סיים זיינען צווישן די אָפּאָזיציאָנעלע גרופּעס קיין חילוקי־דעות ניט געווען, איז מען געקומען צו אַ הסכם. דעם 9טן מערץ, 1923, ווען דער פּרעמיער־מי־ניסטער גאַלוואַנאָוסקאס האָט געדאַרפט פאַרשטעלן דעם סיים זיין קאָבינעט און איבערלייענען זיין דעקלאַראַציע, איז אין סיים צום ערשטן מאָל דערשינען די גאַנצע אָפּאָ־זיציע אין צאָל פון 38 דעפּוטאַטן (2 האָבן געפעלט).

אין דעם דאָזיקן 9טן מערץ, 1923, איז פאָרגעקומען די אנטשיידענע זיצונג, אויף וועלכער די רעזאָלוציע וועגן אַ צוטרוי־וואָטום דעם קאָבינעט איז מיט אַ מערהייט פון אַלע אָפּאָזיציאָנעלע שטימען אָפּגעוואָרפן געוואָרן. ס'איז אנטשטאַנען אַ קאָבינעט־קריזיס, און היות ווי קיין האָפּע־נונגען צו בילדן אַ נייעם קאָבינעט זיינען ניט געווען, איז געבליבן דער אייניציקער מיטל פונאַנדערלאָזן דעם סיים. די רעגירונג האָט טאַקע דעמיסיאָנירט און דעם 12טן מערץ, 1923, איז פאָרגעקומען די לעצטע זיצונג פון 1טן סיים, אויף וועלכער דער פאָרזיצער פון סיים, ביסטראס, האָט געמאָלדן וועגן דער פאָראָרדענונג פון מלוכה־פּרעזידענט, אַז לויטן 52טן פּאָראַגראַף פון דער קאָנסטיטוציע וועלט דער ערשטער סיים פונאַנדערגעלאָזן. תיכף נאָכדעם זיי־נען באַשטימט געוואָרן נייע וואַלן אויף דעם 12טן און 13טן מאַי, 1923.

פּאַר די נאַציאָנאַלע מיעוטים האָט זיך געשאפן אַ זייער שוועכע איופּגאַבע. דער סיים איז פונאַנדערגעלאָזן געוואָרן נאָך איידער ער האָט באַווּיזן צו באַטראַכטן די געפּלאַנטע דערגאַנצונג צום געזעץ וועגן 76טן פּאָראַגראַף, וואָס וואָלט באַזייטיקט דעם בארימטן פּירוש אויף אים. עס איז אויף אַזאַ אופן געבליבן דער אַלטער פּירוש צוליב וועלכן די פּאָרשטייערשאַפט פון די מיעוטים אין סיים איז אומגעזעצלעך אַזוי שטאַרק פּאַרקלענערט געוואָרן. ס'איז אָבער געווען אַ וויכטיקער שינוי אין דער לאַגע פון די מיעוטים ביי די וואַלן צו דעם צווייטן סיים, וואָס האָט שטאַרק אונטערשיידט זיי פון די וואַלן צום ערשטן סיים. איצט האָבן די מיעוטים שוין געוואוסט, ווי דער וואַל־געזעץ ווערט אויסגעטייטשט און האָבן געקענט זוכן אַ תרופה. פריער זיינען די מינדערהייטן ניט נאָר גע־גאַנגען באַזונדער, נאָר אַנדערע פון זיי האָבן געהאט מער ווי איין צעטל אפילו. איצט אָבער האָבן שוין אַלע נא־ציאָנאַלע מינדערהייטן געוואוסט, אַז די „דערפינדונג"

*) סעקרעטאַר פון דער ייִדישער סיים־פּראָקציע — אומגע־קומען אין דאַכאַו.

(דער פירוש צום 76טן פאראגראף) פון דער אויבער־שטער וואל־קאמיסיע איז זייער געמיינזאמער שונא. די אויפגאבע פון די נאציאנאלע מיעוטים איז באשטאנען אין אויסזוכן די געזעצלעכע וועגן, ווי אזוי צו פארזיכערן זייער יושרדיקע און געזעצלעכע פארשטייערשאפט אין קומענדיקן 2טן סיים. ארויסשטעלנדיק געמיינזאמע קאנ־דידאטן־רשימות, האבן די נאציאנאלע מיעוטים געווארט, ווען זיי ניט פארלירן אין אזא גרויסער מאס די שטי־מען־רעשטלעך.

אחוץ דעם נעגאטיוון מאמענט, וואס האט געצוואונגען אלע מיעוטים זיך צו פאראייניקן, איז געווען אויך א פא־זיטיוער מאמענט, וואס האט זיי געשטויסן צו שאפן א געמיינזאמען פראנט. דאס איז געווען דאס געמיינזאמע „מינדערהייטס־רעכט". דער קאמף פאר א נאציאנאלער אויטאנאמיע פאר אלע נאציאנאלע מיעוטים האט די מיעוטים פאליטיש פאראייניקט.

אויב דאס איז געווען ריכטיק בנוגע די באציאונגען צווישן די מיעוטים, איז אבער די פאראייניקונג אינע־ווייניק פון די מיעוטים גופא געווארן א הכרח השעה. שוין אין די ערשטע טעג פון דער וואל־קאמפאניע צום צווייטן סיים איז אויף דער יידישער גאס ארויסגעווארפן געווארן דער לאזונג פון אינהייטלעכן יידישן צעטל און נאציאנא־לער אחדות.

די איניציאטיוו אין דעם פרט האט אויף זיך גענומען דער וועד־הפועל פון יידישן נאציאנאל־ראט. ס׳איז גלייך געבילדעט געווארן א וואל־קאמיסיע מיט דר. האנס וואלף בראש, אין וועלכער ס׳זיינען געווען פארטרעטן די ציונים, צעירי־ציון (התאחדות), פאלקס־פארטיי, סוחרים־פארבאנד, אחדות, האנטווערקער, צ״צ (וועלט־פארבאנד) און אנד. נאך סוף מערץ איז מען איינגעגאנגען ארויסצו־שטעלן א געמיינזאמע יידישע רשימה. דעם 5טן אפריל איז אונטערגעצייכנט געווארן דער אפמאך צווישן די פארטייען און עס איז צונויפגעשטעלט געווארן די רשימה פון די קאנדידאטן. די פלעצער זיינען פארטיילט געווארן אויפן פאלגנדיקן אופן: 1) דר. ראזענבוים פון ציונים, 2) גראפינקל — צעירי־ציון (התאחדות), 3) כהנמן — „אחדות", 4) פינקלשטיין — „פאלקס־פארטיי", 5) רא־גינסקי — סוחרים, 6) ראבינזאן — ציונים, 7) מאנדעל־ברויט — האנטווערקער און 8) ברודני — צ״צ (וועלט־פארבאנד).

וואס שייך די פאליטיש־נאציאנאלע פרינציפן פון הסכם, האט מען זיי פארמולירט אין די פאלגנדיקע 4 פונקטן:

א) אלע פאראייניקטע מוזן שטיין אויפן באדן פון נאציאנאלער אויטאנאמיע; ב) אלע מוזן אריינטרעטן אין דער יידישער אינהייטלעכער פראקציע און אירע באַ־שלוסן וועגן ריין נאציאנאלע פראגן און פראגן וועגן יידישע מוסדות (קהילות, נאציאנאל־ראט און יידישער מיניסטער) זיינען בינדנדיק פאר אלע מיטגלידער פון דער פראקציע; ג) דעם נאציאנאל־ראט וועלן פארא־טירט א געוויסע ווירקונג אויף דער טעטיקייט פון דער פראקציע, און ד) אין פראגן פון געווייסן זיינען אלע דע־פוטאטן פריי.

פאראלעל מיט דעם, כדי צו פארזיכערן די וויר־קונג פון 76טן פאראגראף, זיינען אנגעגאנגען אונטער־האנדלונגען צווישן די נאציאנאלע מיעוטים, און עס איז אנהויב אפריל, 1923, געשאפן געווארן א נאציאנאליטעטן־בלאק. די יידן האבן מיט די דייטשן, רוסן און די וויס־רוסן צונויפגעשטעלט א געמיינזאמע דעפוטאטן־ליסטע. מיט די פאליאקן האבן די יידן געשלאסן נאר א טעכ־נישן בלאק אין יענע וואל־ראיאנען, אין וועלכע עס איז געווען א רעאלע געפאר פאר דער אנוועזנדונג פון 76טן פאראגראף. די געמיינזאמע דעפוטאטן־ליסטע איז געווען צונויפגעשטעלט ארויסגייענדיק פון דער צאל־פארהעלטע־ניש צווישן די מיעוטים און צוליב טעמים פון א ריכ־טיקער וואל־טעכניק.*)

דעם 3טן אפריל האט דער נשיא פון נאציאנאל־ראט, דר. ש. ראזענבוים, זיך געוועندט צו דער יידי־שער באפעלקערונג מיטן פאלגנדיקן אויפרוף אין וועלכן עס זיינען אויפגעקלערט געווארן די סיבות, וואס האבן געבראכט צו א מינאריטעטן־בלאק און אין וועלכן די יידישע באפעלקערונג איז געפרופן געווארן אקטיוו זיך צו באטייליקן אין די וואלן:

„עס איז צוזאמענגעשטעלט געווארן א געמיינזאמע יידישע דעפוטאטן־ליסטע אינאיינעם מיט די דייטשן, רוסן און וויסרוסן, נאר דעם באקאנטן אויסטייטש פון 76טן פאראגראף איז דאס די איין־און־איינציקע מיגלעכקייט כדי דורכצופירן אין סיים דעפו־טאטן פון די מינדערהייטן.

„מיר האבן איצט דעם חוב ניט נאר כלפי אונדז אליין, נאר אויך כלפי אונדזערע פארבינדעטע, אז אלע יידן אן יעטוויזן יוצא מן הכלל זאלן גיין צו די אורנעס און שטימען פארן גע־מיינזאמען צעטל. דאס קענטייל וועט נאר ברענגען צו א דורכ־פאל וויי פון אונדז אזוי אויך פון אלע אנדערע מינדערהייטן. מיר פאדארן דעריבער אויף אלע יידן אן אויסנאם, אז קיינער זאל ניט ארויסשטעלן קיינע אנדערע ליסטעס, וואס סיי וויי סיי וועלן זיי קיין איינציקן דעפוטאט ניט קענען דורכפירן. דאס איז פאר אלעמען געגנוג קלאר, זיי וועלן אין בעסטן פאל נאר צעברעקלען די יידישע שטימען און אפרייסן זיי פון אלגעמיינעם צעטל און דערמיט שאדן ברענגען אונדזערע נאציאנאלע אינטערעסן.

„אין דעם שווערן מאמענט, אין וועלכן מיר לעבן איצט, איז דאס אן אומבאדינגטער חוב פון אלע יידן, און ווער עס וועט צוליב פארטיי־עגאאיסטישע צילן האנדלען קעגן דעם, פארבינדט ער זיך דורכדעם מיט די שונאי ישראל."

אויך די וואל־קאמפאניע איז געפירט געווארן דורך די נאציאנאלע מיעוטים צוזאמען. צוליב דעם צוועק איז געשאפן געווארן א „וואל־קאמיטעט פון די פאראייניקטע מינדערהייטן", וועלכער האט דעם 10טן אפריל, 1923,

*) צווישן די קאנדידאטן פון דער פארא־ייניקטער מינדער־הייטן־רשימה — אין די זעקס וואל־קרייזן פון ליטע — זיינען געווען די פאלגנדיקע יידן: אברמאוויטש, אישלאנדסקי, באראן, בערגער, בערנשטיין, ברודני, גארפינקעל, גורעוויטש, האלצבערג, וואלף, כהנמאן, לאנדוי, מאנדעלברויט, מארק, מילער, נייממאן, סעגאל, פינקלשטיין, פעטוכאווסקי, קאצענעלנבאגן, ראבינזאן, ראגינסקי, ראזענבוים, שלאנים.

אַרויסגעלאָזן אַ ברייטן אויפרוף צו די אָנגעהעריקע פון די נאַציאָנאַלע מיעוטים. אין אים זיינען אויפגעקלערט געווָארן די געשאַפענע לאָגע, די צילן פון בלאָק און די פרינציפּן פאַר וועלכע די מיעוטים וועלן קעמפן.

אויפרוף:

די טעג פון 12טן און 13טן מאַי, וען די בירגער פון ליטע וועלן דאַרפן ווייל אַ נייעם סיים, וועלן האָבן אַ אומגעהויערע באַטייטונג אין דעם לעבן פון דער יונגער מדינה. דאָס פאָלק פון ליטע וועט דאָן זאָגן זיין אַנטשיידונגס־וואָרט, וועמען ער טרויט אָן אָנצופירן מיט זיינע מדינה־ענינים, וועלכע פאָליטיק פון די קעמפנדיקע פאַרטייען ער נעמט אָן און וועלכע ער וואַרפט אָפּ. באַזונדערס וויכטיק וועלן זיין די דאָזיקע טעג פאַר די רעכט און אינטערעסן פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, וועלכע וואויגען שוין לאַנג אין ליטע. פון די רעזולטאַטן, וואָס זיי וועלן געבן, איז אָפהענגיק, אין וועלכער מאָס די מינדערהייטן וועלן קענען פריי אַנטוויקלען זייער קולטור און זיך באַנוצן מיטן וואויללשטאַנד פון אַ דעמאָקראַטישן מלוכה־לעבן.

אין דער קאָנסטיטוציע, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן דורכן גרינדונגס־סיים, וועלכע גאַראַנטירט אַלע בירגער פון ליטע גלייכקייט פאַרן געזעץ, פראָפאַרציאָנעלע פאַרשטייערשאַפט אין סיים, און עס וועלכע אנערקענט פאַר די מיעוטים דאָס רעכט אויטאָנאָמיע צו פאַרוואַלטן מיט זייערע נאַציאָנאַלע ענינים. נאָר שוין בייס ערשטן סיים זיינען אַלע מינדערהייטן באַרויבט געוואָרן פון גאָר אָדער אַ טייל פון זייערע אויסגעוויילטע דעפוטאַטן און עס איז זיי געבליבן אָזאַ פאַרשטייערשאַפט, וואָס אין איר כמות איז דאָס געווען אין אַ פולער סתירה הן צו זייער צאָל געקראָגענע שטימען און הן צו דער צאָל פון זייער באַפעלקערונג אין לאַנד . . . פון זיי אַלע איז צוגענומען געוואָרן די מיגלעכקייט צו באַשטיין אויף אַ געהעריקן אופן אויף זייערע רעכט און אינטערעסן און אָנטייל צו נעמען אין דער בויאונג פון מדינה־לעבן אין אָזאַ מאָס, אויף וועלכער עס האָבן זיי געגעבן רעכט דער ווילן פון די ווייליר.

פאַר די איצט־פאַרשטייענדיקע וואָלן בלייבט אין קראַפט דער זעלביקער פירוש פון פאַראַגראַף 76 פון וואָל־געזעץ, וועלכער איז געמאַכט געוואָרען בייַ די וואָלן צום ערשטן סיים. עס האָט זיך אויף אָזאַ אופן געשאַפן אַ מצב, בייַ וועלכן די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, גייענדיק באַזונדער צו די וואָלן, וואָלטן ווייטער ניט געקראָגן זייער געהעריקע פאַרטרעטערשאַפט אין סיים.

כדי צו פאַרזיכערן די מיגלעכקייט צו קריגן אין סיים אָזאַ פאַרשטייערשאַפט, וואָס אָנטשפּרעכט דער פאַדערונג פון דער קאָנסטיטוציע בנוגע פראָפאָרציאָנעלער פאַרשטייערשאַפט אין סיים זיינען די ייִדישע, דייטשע, רוסישע און ווייסרוסישע מינדערהייטן געקומען צו אַ הסכם וועגן אַרויסשטעלן אַ פאַראייניקטע קאַנדידאַטן ליסטע.

פאַרשיידן איז זייער לאָגע אין לאַנד. זיי פאַראייניקט אָבער די שטרעבונג צו האָבן די מיגלעכקייט צו פאַרטיידיקן אין סיים זייערע רעכט און דער ווילן צו זען אַ אומאָפהענגיקע ליטע, געשטאַרקט מיט דער פרייהייט און גלייכהייט פון אַלע אירע בירגער און פעלקער. זיי האָפן, אַז זייער פאַראייניקטע אַרויס־טרעטונג בייַ די וואָלן וועט זיי געבן די מיגלעכקייט צו פאַר־שטאַרקן די אַרבעט פון די, וואָס ווילן בויען ליטע אויף אמתע דעמאָקראַטישע יסודות, וועלכע ווילן, אַז עס זאָל הערשן אין איר רעכט און פרייהייט.

אין דעם איצטיקן שוערן מאָמענט, וואָס די מדינה לעבט איבער, איז דער חוב פון יעדן צו פאַרפעסטיקן די איינהייט פון אַלע פעלקער אין ליטע.

מיר זיינען איבערציגט, אַז אונדזער פאַראייניקטער אַרויס־טריט בייַ די וואָלן וועט דינען דעם דאָזיקן ציל.

אַלע בירגער פון דער יידישער, דייטשישער, רוסישער און ווייסרוסישער נאַציאָנאַליטעטן פאַדערן מיר אויף דעם 12טן און 13טן מאַי צו דערפילן זייער בירגערלעכן חוב און אָפּגעבן זייערע שטימען פאַרן צעטל פון די פאַראייניקטע מינדערהייטן.

דער וואָל־קאָמיטעט פון די פאַראייניקטע מינדערהייטן

די אידייע פון אַ געשלאָסענעם און פאַראייניקטן פראָנט פון די מיעוטים האָט זיך מער ווי באַרעכטיקט אוז די פרוכט פון דעם האָט זיך ביי די וואָלן בולט באַווויזן. די רשימה פון די פאַראייניקטע מיעוטים אַליין האָט צונויפגעזאמלט 100.308 שטימען פון דער אַלגעמיינער צאָל אָפּגעגעבענע — 901.150 שטימען. ד. ה. 11.1 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל שטימען אין לאַנד. אויף אָזאַ אופן האָבן די ייִדן, דייטשן, רוסן און ווייסרוסן צוזאַמען דאָס מאָל באַקומען מיט 18,003 שטימען מער ווי ביי די וואָלן צום 1טן סיים פון 1922 יאָר. די פאָליאַקן האָבן געקראָגן 7% פון דער אַלגעמיינער צאָל. אַזוי אַרום האָבן די מיעוטים דאָס מאָל באַקומען אין סיים 14 פלעצער פון 78, ד. ה. מיט 8 דעפוטאַטן מער, ווי ביי די וואָלן פון 1922. פון זיי האָבן די ייִדן באַקומען 7 פלעצער, אָדער אַנדערש געזאָגט, מיט 4 דעפוטאַטן מער ווי אין ערשטן סיים.

דער פערזענלעכער באַשטאַנד פון דער פראַקציע איז ניט געבליבן די גאַנצע צייט דער זעלביקער. צוליב פאַרשיידענע סיבות פלעגן אין אים פון צייט צו צייט פאַרקומען שינויים, וואָס האָט בלי ספק געהינדערט דעם נאָרמאַלן גאַנג פון דער טעטיקייט פון דער פראַקציע.

כראָנאָלאָגיש דריקט זיך אויס די באַוועגונג אויפן פאָלגנדיקן אופן, די ערשטע זיצונג פון סיים איז פאַרגעקומען דעם 5טן יוני, 1923. אין דער רשימה פון די סיים־מיטגלידער זיינען געווען 7 יידן: אייזיק ברודני (צ״צ „וועלט פאַרבאַנד״), לייב גאַרפינקל (התאחדות), משולם וואָלף (ציוני), הרב יוסף כהנמן (אחדות), עוזר פינקל־שטיין (פאָלקס־פאַרטיי), דר. יעקב ראָבינזאָן (ציוני) און שמשון ראָזענבוים (ציוני).

מיט דער צייט זיינען אַרויסגעטראָטן פון סיים די דעפוטאַטן אייזיק ברודני, משולם וואָלף, הרב כהנמן און שמשון ראָזענבוים. אויף זייער אָרט זיינען אַריינגעקומען: ה. אַבראַמאָוויטש (האַנטווערקער), דר. יוסף בערגער (ציונים), דר. ה. האָלצבערג („אחדות״) און אינזש. ראָגינסקי (סוחרים).

אין שייכות מיט דער אינעווייניקסטער קאָנסטיטואירונג פון דער פראַקציע דאַרף ווערן באַמערקט, אַז אַלס פאַרזיצער פון דער פראַקציע איז דעם 9טן יוני, 1923, אויסגעוויילט געוואָרן דר. ש. ראָזענבוים. ער איז אויף דעם פּאָסטן געבליבן ביזן 9טן אָקטאָבער, 1923, ווען ער איז באַשטימט געוואָרן פאַר מיניסטער פאַר יידישע ענינים. אויף ראָזענבוימס אָרט איז אויסגעוויילט געוואָרן דר. יעקב ראָבינזאָן, וועלכער איז געבליבן ביז סוף פון דער לעגיסלאַטור פון דעם סיים. אַלס סעקרעטאַר פון דער פראַקציע איז אין אויגוסט, 1923, איינגעלאָדן געוואָרן א. מאַקאָווסקי, וועלכער איז אויך ביי דעם אָמט געבליבן דורך דער גאַנצער צייט.

די אַרבעט פון דער פּראַקציע איז געפירט געוואָרן דורך אירע אָרגאַנען. אַלס אַזעלכע דאַרפן באַטראַכט ווערן 1) דער פּלענום פון דער פּראַקציע, 2) דער פּאָר־זיצער פון דער פּראַקציע און 3) דער סעקרעטאַריאַט.

אַלע מער־ווייניק וויכטיקע פּראַגן, הן פון פּאַרלאַמענטאַרישן לעבן, הן פּראַגן, וואָס זיינען געלעגן אויסער־האַלב דער דירעקטער אַרבעט פון דער פּראַקציע אין סיים, פלעגן באַהאַנדלט און באַשלאָסן ווערן אויף פּלענאַרע זיצונגען פון דער פּראַקציע. נאָך דעם אויפלייזן פון נאַציאָנאַל־ראַט איז די פּראַקציע געבליבן די אייניקע צענטראַלע יידישע פּאָליטישע אינסטיטוציע און דעריבער זיינען אין קרייז פון איר אַרבעט סוף סעפּטעמבער 1924, אַריבערגעגאַנגען די אַלע פּראַגן, מיט וועלכע פריער פלעגט זיך אויסשליסלעך פאַרנעמען דער נאַציאָנאַל־ראַט. אָזוי איז דורך דער פּראַקציע געווען צונויפגעפּרופן דער 1טער צוזאַמענפאָר פון די יידישע ראַטמענער אין די זעלבסט־פאַרוואַלטונגען. די פּראַקציע האָט אויך צונויפגערופן 2 גרעסערע קהילות־באַראַטונגען פון פאַרשטייער פון די קרייז־קהילות, פּאָליטישע פּאַרטייען, געזעלשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע פאַרבאַנדן. די באַראַטונגען האָבן באַשלאָסן די וויכטיקסטע פּראָגן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן פון יידישן קיבוץ אין ליטע.

די פּאַרשיידנקייט און רייכקייט פון די פּראָגן, מיט וועלכע דער פּראַקציע איז אויסגעקומען זיך צו פּאַרנעמען, האָט געפּאָדערט אַ געוויסע אַרבעטס־פאַרטיילונג אין דער פּראַקציע גופא. דעריבער איז שוין סוף יאָר 1923 באַשלאָסן געוואָרן, אַז אַ חוץ דעם אינטערעס, וואָס אַלע מיטגלידער האָבן אין דער אַלגעמיינער אַרבעט פון דער פּראַקציע, ווערן איינצלנע מיטגלידער באַאויפטראגט מיט אַ ספּעציעלן געביט פון ענינים. פאַר רעכטלעכע און אַלגעמיין־פּאָליטישע פּראָגן איז באַשטימט געוואָרן ה׳ פינקלשטיין; פאַר פּראָגן פון שול־וועזן, פאַר פּראָגן פון אויסערלעכער פּאָליטיק און פּראָגן פון ערד־רעפאָרם — דר. ראָבינזאָן; פאַר עקאָנאָמישע און פינאַנציעלע פּראָגן — די ה״ה ראָזענבוים און ראָגינסקי; פאַר פּראָגן פון אינעווייניקסטער פּאָליטיק און נאַציאָנאַלער אויטאָטאָמיע — ה. גאָרפינקל.

פּלענאַרע זיצונגען פלעגן ווערן צונויפגערופן ניט פּעריאָדיש, נאָר פון פאַל צו פאַל, ווי נאָר עס פלעגט זיך אַרויסשטעלן פאַר נויטיק, — הן לויט איינזען פון פאַרזיצער, הן לויט דער פאָדערונג פון די מיטגלידער פון דער פּראַקציע. דערבי פלעגט אויסקומען זיך צוצופאַסן צו די ספּעציעלע פאַרהעלטענישן אין דער פּראַקציע, הויפּטזעכלעך צו דעם, וואָס אַ טייל פון די מיטגלידער (הרב כהנמן, ה. האָלצבערג און דר. בערגער) האָבן שטענדיק געוואוינט מחוץ פון קאָוונע.

דאָך איז די צאָל אָרדענטלעכע פלענאַרע זיצונגען פון דער פּראַקציע געווען אַ גענוג גרויסע. עס זיינען באמת געווען זעלטן די פאַלן, ווען אַ מער־ווייניקער וויכטיקע פּראָגע זאָל ניט לכתחילה באַהאַנדלט ווערן אויף אַ זיצונג פון דער פּראַקציע, סיידן די לאָגע אין סיים פלעגט זיין אַזאַ, אַז עס פלעגט זיך פאָדערן צו האַנדלען תיכף ומיד און מען האָט ניט געהאַט די מיגלעכקייט פריער די פּראָגע צו באַטראַכטן אויף אַ זיצונג פון דער פּראַקציע.

די וויכטיקסטע פונקציעס פון דעם פּאַרזיצער פון דער פּראַקציע זיינען געווען: רעפּרעזענטירן די פּראַקציע כלפי פּנים און כלפי חוץ, אָנפירן מיט דער אַרבעט פון דער פּראַקציע, צונויפרופן זיצונגען פון דער פּראַקציע און פּאַרליגן איר אַ סדר היום, פירן די זיצונגען, אָנהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט די איבעריקע מיעוטים־פּראַקציעס און פירן אונטערהאַנדלונגען מיט די פּאַרשטייער פון די איבעריקע פּראַקציעס א. א. וו.

אין זיין רשות האָט זיך אויך געפונען דער סעקרעטאַריאָט פון דער פּראַקציע, וועלכן ער פלעגט געבן אָנווייזונגען און האָבן איבער אים די אויפזיכט.

רייַדנדיק וועגן די אָרגאַנען פון דער פּראַקציע מוז אויך דערמאָנט ווערן דער עקאָנאָמישער ראַט, וואָס איז דעם 2טן יולי, 1923, ביי דער פּראַקציע געשאַפן געוואָרן.

אין אים זיינען געווען פאַרטראָטן פּאַרשטייער פון סוחרים־פאַראַנד, קליין־סוחרים פאַראיין, פאַבריקאַנטן און האַלץ־הענדלער־פאַראַנדן און האַנטווערקער. די אויפגאַבע פון עקאָנאָמישן ראַט איז באַשטאַנען 1) אין אינפאָרמירן די יידישע סיים־פּראַקציע וועגן די נויטן און וואונטשן פון עקאָנאָמישע גרופּן פון דער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע די אויבנדערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס האָבן פאַרטראָטן, און 2) אין אַרויסזאָגן מיינונגען וועגן עקאָנאָמישע געזעץ־פּראָיעקטן, וואָס פלעגן דאַרפן ווערן אין סיים באַהאַנדלט, און וועגן די פּראָגן, וועגן וועלכע די פּראַקציע פלעגט זיי אָנפרעגן.

דער עקאָנאָמישער ראַט האָט ניט לאַנג עקזיסטירט און שוין אָנפאָנגס 1924 איז ער צוליב פאַרשיידענע טעמים פונאַנדערגעפאַלן.

מען דאַרף נאָך באַמערקן, אַז אין געוויסע פּראָגן, אין וועלכע עס פלעגט זיך פאָדערן ספּעציעלע אינפאָרמאַציע, פלעגן צו די זיצונגען פון דער פּראַקציע געלאָדן ווערן פאַרשטייער פון די אנטשפּרעכנדיקע אָרגאַניזאַציעס אָדער סתם פאַכמענער אויף דעם געביט.

די פאַרבעריי־טונגס אַרבעט פאַר די טעטיקייטן פון דער פּראַקציע פלעגט דורכפירן דער סעקרעטאַריאַט. ער פלעגט זאַמלען מאַטעריאַלן, שטודירן איינצלנע פּראָגן, אויספאַרטיקן פּראָיעקטן פאַר אָנפּראָגעס, אינטערפּעלאַציעס אין סיים, וועגדונגען צו דער יידישער באַפעלקערונג, מעמאָראַנדומס איבער איינצלנע ענינים, פירן די פּראָטאָקאָלן און קאָרעספּאָנדענצן, שטיין אין פאַרבינדונג מיט די קהילות און אָנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס און דערליידיקן די לויפּנדיקע אַרבעט פון דער פּראַקציע.

ווי געזאָגט, פלעגט זיצונגען רופן דער פּאַרזיצער, ער פלעגט זיי אויך פירן און פאַרלייגן דעם סדר־היום. זיצונגען פלעגן אויך ווערן צונויפגערופן לויט דער פאַ־

דערונג פון מיטגלידער פון דער פראַקציע. אַ קוואָרום פון דער פראַקציע איז געווען 4 מיטגלידער. אַלע פראַגן פלעגן באַשלאָסן ווערן דורך אַ געווײנטלעכער מערהייט פון שטימען פון די אנוועזנדיקע. בנוגע וויכטיקע באַשלוסן האָט זיך איינגעשטעלט אַ פראַקטיק פון אַן אַבסאָלוטער מערהייט שטימען. ביי פאַרלעצונגען פון פראַקציע־דיסציפלין פ׳עגט די פראַקציע דעם באַטרעפנדיקן פאַל ערנסט באַטראַכטן און צומאָל אירע באַשלוסן פאַרעפנטלעכן אין דער פרעסע. אַזוינע פאַלן האָבן פאַסירט. די פראַקטאָלן פלעגן אונטערגעצייכנט ווערן פון פאָרזיצער און סעקרעטאַר. זיצונגען פון דער פראַקציע פלעגן פאָרקומען ניט נאָר אין משך פון די סעסיעס, נאָר אויך אין דער צווישנצייט פון די סעסיעס. די אָפּוועזנקייט אין סיים פון מיטגלידער פון דער פראַקציע ביי וויכטיקע אָפּשטימונגען פלעגט ווערן באַהאַנדלט אויף די זיצונגען פון דער פראַקציע, וואו זיי פלעגן ווערן אויפגעפאָדערט צו געבן דערקלערונגען וועגן די סיבות, פאַרוואָס זיי האָבן ניט געקענט זיין אין סיים. אויף דער זיצונג פון 20טן יולי, 1926, האָט מען אויסגעדריקט פאַרדרוס, פאַרוואָס צוויי דעפוטאַטן האָבן געפעלט אין סיים ביי דער אָפּשטימונג פון דער צוטרוי־פאַרמול דעם נייעם קאַבינעט. צו וויכטיקע זיצונגען אין סיים פלעגן די דעפוטאַטן, וואָס האָבן זיך געפונען אין פראָווינץ, טעלעגראַפיש אַרויסגערופן געווארן אין קאָונע.

אַדוואָקאַט לאַזאַר לעווענשטיין*)

די יידן אין די מוניציפּאַלע פאַרוואַלטונגען

די געשיכטע פון די יידן אין ליטע גייט צוריק צום 13טן יאָרהונדערט. פאַרשיידענע גזירות האָבן אין יענער צייט פאַרשוווערט די לאָגע פון די יידן אין מערב־אייראָפּע, און הויפּזעכלעך אין דייטשלאַנד. מיטן וואוקס פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג אין די מערב־אייראָפּייאישע לענדער זיינען געשטיגן די טענדענצן צו זען אינעם יידן דעם קאָנקורענט אין מלאכה און האַנדל. מאַסן יידן האָבן געמוזט פון די לענדער אויסוואַנדערן, אין דער זעלביקער צייט האָבן אַנדערע לענדער, אין מיזרח־אייראָפּע, בפרט פוילן און ליטע, אונטער זייערע דעמאָלטיקע הערשער, אייגעזען די נויטוועניקייט צו אַנטוויקלען מלאכות און האַנדל, און בכלל צו פאַוואַרירן דעם וואוקס פון זייערע שטעט. צו דעם צווק האָבן זיי אייגעלאַדן צו זיך די יידן, וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט פון אַנדערשוואו, צוזאָגנדיק זיי שוץ און רעכט. עס זיינען באַקאַנט די ספּעציעלע פּריווילעגיעס פון דעם פוילישן הערשער באָלעסלאַוו (1264) און פון קאַזימיר דעם גרויסן (אין מיטן פון 14טן יאָרהונדערט) און די באַדייטנדיקע פריווילעגיעס, וואָס די יידן האָבן באַקומען פון ליטווישן גרויספירשט וויטאוטאס (וויטאוט), אין 1388-89. וויטאוטאס האָט געגעבן די יידן באזונדערע רעכט אין גערישט, שוץ פון פערזאָן און פון אייגנטום, פרייהייט אין האנדל און מלאכה, דערלויבט זיך צו באַשעפטיקן מיט לאַנדווירטשאַפט און ספּעציעלע שטייער־רעכט.

די טענדענץ פון דער גאַנצער מיטלאַלטערלעכער געזעלשאַפט איז געווען צו פאַרטיילן די באַפעלקערונג לויט סאָציאַלע גרופּעס און צעכן. אָבער יידן האָבן צו זיי קיין צוטריט ניט געהאַט, ניט געקוקט אויף די יידישע ספּעציעלע פריווילעגיעס. יידן זיינען אויסגעטיילט געווארן אין אַ באַזונדערער גרופּע, אַ קאָרפּאָראַציע פאַר זיך, אָפּגעטיילט גייסטיק און פיזיש פון דער אַרומיקער באפעלקערונג. זיי האָבן געלעבט אין באזונדערע קוואַרטאלן אָדער געטאָס, און זיי האָבן, זעלבסטפארשטענדלעך, געוניטיקט זיך אין אַן אייגענעם פאַרוואַלטונגס־אַפּאַראַט מיט פאַרצווייגטע פונקציעס. די יידן האָבן געהאַט דורך זייערע קהילות זייער אייגענע פארוואלטונג מיט אַדמיניסטראַטיוו און יורידישע אָרגאַנען, מיט אייגענע בייש־טייערונג־רעכט, אייגענעם שול־וועזן, סאָציאַלע און רעליגיעזע מוסדות, א. א. וו.

דאָס איז אָבער געווען אַן אָפּגעזונדערטע קערפּער־שאפט. איר ווירקונג קרייז איז געווען קאָנצענטרירט און באשרענקט נאָר פאר די הצטרכותן פון דער יידישער באפעלקערונג. די יידן האָבן ניט געהאַט קיין פאַרטרעטערשאפט און קיין צוטריט צו די אַלגעמיינע שטאָטישע זעלבסטפאַרוואַלטונגען.

די פארשיידענע פאָליטישע ענדערונגען אין דער

*) געווען זענער יוריסקאָנסולט פון קאָוונער זעלבסטפאַרוואַלטונג.

מלוכה האבן כמעט ניט פארענדערט די רעכטלעכע לאגע פון די יידן. די אזוי־גערופענע לובלינער פוילישל־ליטווישע אוניע (אין 1569) האט איבערגעלאזט די יידן אין דער פריערדיקער רעכטלאזער לאגע. די דריטע פארטיילונג פון פוילן (אין 1795) האט אין אַ געוויסער מאס באאיינפלוסט די רעכט פון די יידן, אבער ניט צו זייער גונסטן. ליטע איז ארונטערגעפאלן אונטער דער הערשפט פון צארישן רוסלאנד און א גאנצע ריי ספעציפישע רוסישע געזעצן (אוקאזן) בנוגע יידן האבן נאך פארשארפט די באשרענקונג פון יידישע רעכט אין פארשיידענע געביטן. די פריערדיקע פריווילעגיעס האבן פארלאָרן זייער ווירקזאמקייט און די יידישע מאסן זיינען פארוואנדלט געווארן אין א רעכטלאזן טייל צווישן דער איבעריקער באפעלקערונג.

בנוגע די רעכט אנטיילצונעמען אין די ארטיקע שטאטפארוואלטונגען, איז פארגעקומען אַ געוויסע ענדערונג לטובת די יידן אין סוף פון 18־טן יאהרהונדערט, אונטער דער הערשאפט פון יעקאטערינע די צווייטע. אַ קייזערלעכער דעקרעט האט דערלויבט יידן צו ווערן צוגעלאזן זיך צו רעגיסטרירן אלס באשעפטיקטע אין האנדל און מלאכה. די וואס האבן דערווארבן אזוינע רעכט, האט מען דערלויבט אנטיילצונעמען אין די וואלן פון די שטאטישע זעלבסטפארוואלטונגען. זייערע אפיציעלע אנערקענטע רעכט האבן זיך אבער אנגעשטויסן אן א שטארקן ווידערשטאנד מצד דער ארטיקער קריסטלעכער באפעלקערונג. די דאזיקע יידישע רעכט זיינען אפט באגרענעצט געווארן אויף פארשיידענע אופנים, לויט דעם גוטן אדער בייזן ווילן פון די מאכט־האבער אויף די ערטער.

אין דער צייט פון דער רוסישער גערישטס־רעפארם, אין 1865, איז אויך אויסגעארבעט געווארן א ענויע געזעצגעבונג וועגן די שטאטישע זעלבסטפארוואלטונגען, וואס איז פארעפענטלעכט געווארן אין 1870 יאר.

אין דער נייער געזעצגעבונג זיינען די יידישע רעכט אין די זעלבסטפארוואלטונגען פארפיקסירט געווארן. יידן האבן געקענט אויסגעקליבן ווערן אין די זעלבסטפארוואלטונגען. זייער צאל איז אבער געווען שטארק באגרענעצט. זיי האבן אויך ניט געהאט קיין רעכט אויסגעווייולט צו ווערן אין די לייטנדיקע ארגאנען, צו זיין בירגערמייסטערס א. א. וו., הגם זיי האבן געמעגט זיך באטייליקן, אלס ראטמענער, אין די וואלן פון די אנפירנדיקע קערפערשאפטן.

ענדערונגען אין געזעץ, וואס זיינען פארעפנטלעכט געווארן אונטער דער ממשלה פון אלעקסאנדער דעם דריטן אין 1892, האבן אפגענומען פון די יידן די רעכט צו ווייזלן און ווערן דערווייולט אין די שטאט־פארוואלטונגען. בלויז אין די ערטער פון אַ באדייטנדיקער יידישער באפעלקערונג, זיינען יידן באשטימט געווארן פון דער ארטיקער מאכט אלס מיטגלידער פון די שטאטישע דומעס. דערביי האט זייער צאל ניט געטארט באטרעפן מער ווי איין צענטל פון דער אלגעמיינער צאל ראטמענער. געווייגטלעך פלעגט מען אריינגענומען יידן צו באהאנדלען פראגן, אין וועלכע מען האט זיי באטראכט פאר באזונדערס קאמפעטענט. עס האט, זעלבסטפארשטענדלעך, ניט געקענט זיין קיין רייד, אז זיי זאלן מעגן פארטיידיקן ספעציפיש־יידישע אינטערעסן אין די מוניציפאליטעטן.

א נייע תקופה פאר יידן אין ליטע האט זיך אנגעפאנגען נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וען ליטע איז פראקלאמירט געווארן ווי אן אומאפהענגיקע זעלבסטשטענדיקע מלוכה. די אפיציעלע פראקלאמירונג איז פארעפענטלעכט געווארן דעם 16־טן פעברואר, 1918. אבער א ליטווישע רעגירונג האט אנגעהויבן פונקציאנירן אין אנהויב 1919. עס איז פארעפענטלעכט געווארן די ערשטע ליטווישע צייטווייליקע דעמאקראטישע קאנסטיטוציע, וואס האט געמאכט א סוף צו אלע באשרענקונגען פון בירגערלעכע רעכט פון דער אלטער רוסישער געזעצגעבונג. די קאנסטיטוציע האט פארפיקסירט פאר אלע איינוואוינער פון ליטע, ליטווישע בירגער, די זעלביקע פאליטישע און בירגערלעכע רעכט אן אונטערשייד פון נאציאנאליטעט און גלויבן. די ליטווישע קאנסטיטוציע האט פארויסגעזען זייער ברייטע רעכט פאר די ארטיקע זעלבספארוואלטונגען. די יידן האבן, ווי גלייכבארעכטיקטע בירגער, זיך געקענט באטייליקן אין די וואלן צו אלע רעפרעזענטאטיוע קערפערשאפטן פון דער מלוכה. זיי האבן צום ערשטן מאל אין זייער לאנגיאריקער געשיכטע, באקומען די מיגלעכקייט צו האבן אין די געזעצגעבערישע ארגאנען זייערע דעמאקראטיש־אויסגעווייולטע פארטרעטער.

די יידן אין ליטע האבן באטראפן בערך 7 און א האלב פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. די מערהייט פון די יידן האט אבער געלעבט אין שטעט און שטעטלעך, וואו זייער צאל האט דערגרייכט פון 25 פראצענט ביז 50 פראצענט פון דער ארטיקער באפעלקערונג. ווי א רעזולטאט פון א פראפארציאנעלן וואלסיסטעם איז די יידישע פארטרעטערשאפט אין די זעלבסטפארוואלטונגען געווען פראפארציאנעל צו זייער צאל. אלס א פועל יוצא פון א שטארקער פארטרעטערשאפט אין די שטאטישע מוניציפאליטעטן האבן די יידן דערווארבן א געהעריקע ווירקונג אין דער אנפירונג פון די מוניציפאלע ענינים.

די אויפגאבן פון די זעלבסטפארוואלטונגען אין ליטע זיינען געווען זייער פארצווייגטע. ווי דערמאנט, האט די ליטווישע קאנסטיטוציע געגעבן גרויסע רעכט און קאמפעטענץ די ארטיקע זעלבסטפארוואלטונגען אנצופירן מיט דעם גאנצן עקאנאמישן, סאציאלן און קולטורעלן לעבן אויף די ערטער. די צענטראלע מאכט האט זיך

וויניק געמישט אין דער אָנפירונג מיט די שטאָטישע ענינים.

די אויפגאַבן זיינען געווען פילזייטיקע און זייער באַדייטנדיקע. א נייע מלוכה איז געבויט געוואָרן אויף די חורבות, וואָס די צאריסטישע מאכט, די מלחמה און די דייטשישע אָקופאציע האָבן איבערגעלאָזן אין ליטע.

עס איז ניט קיין צווייפל, אַז די ליטווישע זעלבסט־פארוואלטונגען האָבן געשאפן ממש וואונדער אין זייער אַרבעט. אין אַ קורצער צייט, ווינציקער פון 20 יאָר, האָבן פאַרלאָזענע, שמוציקע, מיטלאַלטערלעכע שטעט און שטעטלעך אינגאַנצן געביטן זייער אויסזען.

קאונאס (קאָווּנע), וואָס איז אין יענער צייט געווען די הויפטשטאָט (ווילנע איז געווען פארנומען פון פוילן), האָט געהאַט פאר דער ערשטער מלחמה אַ באַפעלקערונג פון אַן ערך זעכציק טויזנט נפשות. דורך די צוויי צענדליק יאָר איז די באַפעלקערונג אַרויפגעשטיגן אויף 140,000, אָדער מער. עס האָבן זיך אויסגעבויט נייע קוואַרטאַלן מיט אַ ראַציאָנעלער פלאַנירונג און מיט די מאָדערנסטע אינריכטונגען. עס זיינען אויפגעקומען אַ נעץ פון נייַ־געבויטע שולן, קראנקן־הייזער, קינדער־היימען, אַמבולאַטאָריומס, ספאָרט־פלעצער, פּאַרקן, אַנדערע פאַרווייַלונגס־ערטער, בריקן, אַ גוטע פארקער־סיסטעם אין צענטער און מיט די פּאָרשטעט, — קורץ, אַלץ וואָס אַ מאָדערנע שטאָט באדארף. דאָס זעלביקע, אין אַ באשיידענעם מאַסשטאָב, איז געווען אין די קלענערע שטעט און שטעטלעך.

צו באווייזן, ווי אַזוי די שטאָטישע זעלבסטפארוואלטונגען אין ליטע האָבן פונקציאָנירט, און דעם אָנטייל פון די יידן אין זיי, וויל איך אילוסטרירן מיט דעם קאָוונער מוניציפּאַליטעט, וואָס איז געווען דער מוסטער פאַר אַלע אנדערע.

ביי די וואלן צום קאָוונער שטאָט־ראט, 1924, זיינען געווען אויסגעקליבן, אויף וויפיל איך געדענק, 78 ראָט־מענער. פון זיי, — אויף פארשיידענע יידישע רשימות, — 24 יידישע ראָטמענער, וועלכע האָבן געבילדעט די יידישע פראַקציע. פון אַנדערע נאַציאָנאַלע מינדער־הייטן זיינען געווען שטאַרק פאַרטרעטן פּאַליאַקן. די ליטווינער פון פאַרשיידענע פּאָליטישע גרופירונגען האָבן געבילדעט די ליטווישע פראַקציע. עס זיינען געווען 7 סאָציאַל־דעמאָקראַטן (צווישן זיי איין ייִד), 3 קאָמוניסטן. די אַנפירנדיקע פראַקציעס זיינען געווען די ליטווישע, יידישע און פוילישע. פון אַנהויב אָן האָבן די נאַציאָנאַלע פראַקציעס געשאפן איינע מיט די אנדערע אָן ענגן קאָנטאַקט. די אַנפירנדיקע קערפערשאפט איז געווען די קאָמיסיע פון די פראַקציע־לידערס.

אַלע וויכטיקע שטאָטישע ענינים פלעגן באַטראַכט ווערן אין דער קאָמיסיע אוּן די באַשלוסן זיינען געווען בינדנדיק פאר די פראַקציעס מיט אויסנאַמען, וואו מען האָט ניט געקענט קומען צו אַ הסכם.

די יידישע פראַקציע האָט געהאַט אירע פאַרטרעטער אין אַלע וויכטיקע שטאָטישע קאָמיסיעס: בודזשעט־קאָמיסיע, בילדונגס־קאָמיסיע, סאָציאַלע פאַרזאָרגונג, אין דער קאָמיסיע פון שטאָט־פלאַנירונג, געזונטהייט־קאָמיסיע און אַנדערע.

לויט אַן אָפמאַך צווישן די פארשיידענע פראקציעס איז אויסגעוויילט געוואָרן דער ליטווישער בירגערמייסטער יאָנאַס וולייַשיס. ער האָט געהאַט אַ גוטן רעקאָרד, האָט זיך באַטייליקט פון זיינע יונגע יאָרן אָן אין קאָמף פאַר אַ דעמאָקראַטישער זעלבסטשטענדיקער ליטע. צוויי וויצע־בירגערמייסטערס: אַ יידישער (אינזשענער ראַגינסקי) און אַ פוילישער.

די אַסעמבלי־פאַרזיצערשאפט איז פאַרטיילט געוואָרן לויטן פאָלגנדיקן אופן: אין 1־טן יאָר — אַ ליטווישער פאַרזיצער און יידישער וויצע־פאַרזיצער, אין 2־טן יאָר — אַ יידישער פאַרזיצער און אַ ליטווישער וויצע־פאַרזיצער, אין 3־טן — אַ פוילישער פאַרזיצער און אַ ליטווישער וויצע־פאַרזיצער. א. א. וו.

דר. משולם וואָלף און אַדוואָקאַט לעוונשטיין זיינען געווען אין משך פון די אַלע יאָרן דערווייַלט אַלס פאַר־זיצער און וויצע־פאַרזיצער פון דער אַסעמבלי. דער סיים דעפוטאַט אַדוואָקאַט לייב גאָרפינקל איז געווען אויך אַ מיטגליד פון דער יידישער פראַקציע אין דעם קאָוונער שטאָט־ראַט און געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפעה אויף דער טעטיקייט פון דער יידישער פראַקציע.

אַ יידישער בירגערמייסטער איז געווען אין אוטיאן און יידישע וויצע־בירגערמייסטערס זיינען געווען אין פאָנעוועזש, שאוול, מאַריאַמפאל, און אין נאָך ערטער.

די ארבעט אין קאָוונער מוניציפּאַליטעט, ווי אויך אין אנדערע שטעט און שטעטלעך אין ליטע, האָבן פונקציאָנירט אויפן בעסטן אופן.

צווישן די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן — די יידן און פּאָליאַקן פון אין זיין, און די ליטווינער פון דער אַנדערער זייט, — איז געשאפן געוואָרן אַ „מאָדוס ויוונדי“ אויסמיידן אויף וויפיל מיגלעך קאָנפליקטן און זען, אַז די אַרבעט זאָל אָנגיין אָן שטערונגען. די אויפגאָבע פון דער יידישער פראַקציע איז געווען ניט קיין לייכטע. עס האָט זיך געפאָדערט אַ גרויסע מאָס טאַקט און דיפּלאָמאַטיע צו מאניפולירן סיי מיט די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, הויפטזעכלעך, מיט די פּאָליאַקן, וואָס האָבן געהאַט אַ באַדייטנדיקע צאָל ראַטמענער און אַ געניטע פירערשאפט, און סיי מיט די ליטווינער, וואָס האָבן געשטרעבט צו דערווערבן מער און שטאַרקערע פּאָזיציעס אין די שטעט.

עס איז קלאָר, אַז די אינטערעסן פון די ליטווינער און די יידן זיינען געווען זייער אָפט אין קאָנפליקט. די יידישע פארטרעטער האָבן געהאַט די שווערע אויפגאָבע צו פאַרטיידיקן די יידישע פאָזיציעס. עס איז ניט

געווען קיין איין געביט אין מוניציפאַלער טעטיקייט, וואו יידישע אינטערעסן זאָלן ניט ווערן באַרירט. אויפן עקאָנאָמישן געביט האָט מען געשטרעבט אייגצוהאַלטן די יידישע פאָזיציעס אוך, אַוודאי, האָט מען געמעגט שטרעבן אַרייגצודרינגען אין נייע פאָזיציעס, וואָס ווערן געשאַפן דורך דער אַנטוויקלונג אוך וואוקס פון אַ נייער מלוכה. מען האָט געמוזט קעמפן פאר די רעכט פון יידן צו זיין אָגגעשטעלטע אין פארשיידענע אנשטאלטן אוך אונטערגעמונגען, צו באַקומען שטאָטישע קאָנצעסיעס פאר קרעמערס, אוך אין פארקער־וועזן, צו האָבן אייגענע פאַרטרעטערשאַפטן אין די שטייער־קאָמיסיעס אוך אַנדערע מלוכה־אנשטאלטן. מען האָט געמוזט זיך איינשטעלן פארן יידישן שול־וועזן, קעמפן פאר בעסערע געביידעס פאר די יידישע שטאָטישע פאָלק־שולן. אויפן סאָציאלן געביט האָט מען געשטרעבט צו באַקומען די געהעריקע שטיצע פאַר די יידישע אנשטאלטן — קראנקנהויז, קינדער־הייַמען, מושב־זקנים, „אָזע“ אוך „אָרט“, יידישן מוזעאום, ביבליאָטעקן א. א. וו.

עס מוז מיט צופרידנקייט קאָנסטאַטירט ווערן, אַז די ארבעט פון די יידישע פאַרטרעטער אין די ליטווישע זעלבסטפאַרוואַלטונגען איז געווען דערפאָלגריך. די באציאונגען מיט דער אָרטיקער באפעלקערונג, כל זמן אַ דעמאָקראטישער רעזשים האָט געהערשט אין ליטע, זיינען געווען גוטע.

עס איז צו באוואונדערן, וואָס ניט געקוקט אויף דעם, וואָס יידן האָבן קיינמאָל אין זייער געשיכטע אין ליטע, ביז ליטע׳ס אומאָפהענגיקייט, ניט געהאַט קיין דעמאָקראַטיש־געוויילטע פאַרטרעטערשאַפט אין די אַלגעמיינע זעלבסטפארוואלטונגען, האָבן אַרויסגעווויזן גרויס פאָר־שטענדניש און וויסן אין דער אָנפירונג מיט מוניציפאָלע ענינים. דאָס זעלביקע מוז אויך אונטערגעשטראָכן ווערן בנוגע די ליטווינער. אויך זיי האָבן ניט געהאַט קיין סך דערפארונג אָנצופירן מיט מלוכה־ענינים. וואו איז דער שליסל צו דעם דערפאָלג? איך מיין, אַז דעם ענטפער קען מען געפינען אין די דעמאָקראַטישע יסודות, אויף וועלכע די ליטווישע מלוכה איז לכתחילה געווען באזירט. בירגער, וואָס האָבן רעכט, נעמען אויף זיך פליכטן. די פארטרעטער אין די זעלבסטפארוואלטונגען, יידן צי ליטווינער, אָלע האָבן געהאַט אין זיי־נען צו אַרבעטן פאַר דעם וואויילשטאַנד פון דער גע־מיינדע, אין וועלכער זיי לעבן. זיי האָבן געגלויבט, אַז יעדער בירגער וועט גענישן פון דעם פראָגרעס און פון די פארבעסערטע לעבנס־באדינגונגען. אַזוי איז געווען פון ערשטן טאָג אָן, וען די דעמאָקראטיש־דערווויילטע מו־ניציפאַליטעטן האָבן אָנגעהויבן צו עקזיסטירן, ביז מען האָט זיי ווילקירלעך פונאנדערגעלאָזן אוך מען האָט פון זיי אָפגענומען דעם דעמאָקראַטישן כאַראַקטער.

ווי עס איז באוואוסט, איז אין דעצעמבער, 1926, דער דעמאָקראטיש־אויסגעוויילטער סיים פון לאַנד צע־טריבן געווארן. אַ נייע קאָנסטיטוציע איז פאַרעפענט־לעכט געווארן אין 1929. די רעכט און די פונקציעס פון די שטאָט־פאַרוואַלטונגען זיינען דראַסטיש באשרענקט געווארן. פאַקטיש זיינען די זעלבסטפארוואלטונגען פאַר־בליבן בלויז ביים נאָמען. די גלייכע, געהיימע, דירעקטע און פראָפאָרציאָנעלע וואלן זיינען אָנגולירט געווארן. לויט דעם נייעם געזעץ, זיינען די ראטמענער פון די שטאָט־פאַרוואַלטונגען באַשטאָנען פון אייַן דריטל, באַשטימט פון דער רעגירונג, און צוויי דריטל — געוויילטע. די וואלן זיינען געווען באשרענקט מיט „צענזן“. אַן עלטער צענז: 24 יאָר צו ווייַלן, און 30 יאָר אויסגעווייַלט צו ווערן. אויך איז געווען אַ פאַרמעגנס און בילדונגס צענז. די רעגירונג האָט אויך, לויטן געזעץ, געהאַט דאָס רעכט די זעלבסטפארוואלטונגען פונאנדערצולאָזן. די צאָל ראָטמענער האָט מען שטארק פאַרקלענערט. אַזוי, למשל, קאָווגע האָט שוין געהאַט בלויז צוואַנציק געוויי־טע און צען באַשטימטע ראטמענער. קלאָר, אַז דער יידישער אייגפלוס אין די שטאָטישע זעלבסטפאַרוואַלטונ־גען האָט מער קיין ממשותדיקן באַטייט ניט געהאַט. ניט געקוקט אָבער אויף די ניט־גינסטיקע פאָליטישע טענדענצן בנוגע די יידן אין ליטע, אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה, האָט דאָך דער יידישער קיבוץ אין ליטע געהאַט אַ באַדייטנדיקן אייגפלוס אויף אַלע טעטיקייטס־גביטן אין לאַנד און איז געווען איינער פון די אָגגעזעענסטע יידישע קיבוצים אין מיזרח־אייראָפּע.

דר. מענדל סודאַרסקי

ליטע און איר קאַמף פאַר ווילנע

„אָן ווילנע וועלן מיר זיך ניט באַרואיקן!" — דאָס איז געווארן דאָס שלאָגווארט פון די ליטווינער זינט דער פוילישער געניראַל זשעליגאָווסקי האָט דעם 9טן אָקטאָבער, 1920, פאַרכאַפט די היסטאָרישע הויפטשטאָט ווילנע פון דער נאָר־וואָס באַפרייטער ליטע. דער ברוטאַלער גע־וואַלדאַקט פון פוילן, נאָך דעם נאָר־וואָס אָפגעשלאָסע־נעם אָפמאַך מיט ליטע אין סואוואַלק, איז שארף פאַר־אורטיילט געווארן פון אַלע פראָגרעסיוו־דענקענדיקע מענטשן. דורך דעם אַקט זיינען פאַרלעצט געווארן די היסטאָרישע רעכט פון די ליטווינער אויף ווילנע. פיזישע קראַפט איז דערהויבן געווארן אויפן חשבון פון גערעכ־טיקייט און פרייען נאַציאָנאַלן אויסלעבן־זיך פון פעלקער. דאָס איז געווען, אפשר, דער ערשטער אָנזאָג נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַז מיר טרעטן אַריין אין אַ נייעם פּעריאָד, אַוואו דער פויסט, דער ברוטאַלער פיזישער כוח, וועט נעמען די אויבערהאַנט איבער שוואַכערע און קלע־נערע פעלקער. מ׳האָט פאַרגעסן דעם אַזוי־פיל־געפּריי־דיקטן פראָגרעסיוון געדאַנק און פרינציפּ, אַז רעכט, און נאָר רעכט, דאַרף זיין דער יסוד פון צווישנפעלקערלעכע באַציאונגען.

* * *

אייגנטלעך האָט זיך דער קאַמף פאַר ווילנע אָנגע־הויבן נאָך מיט עטלעכע יאָר פריער, גלייך ווי עס האָט זיך געניומען פאַרמירן די ליטווישע מלוכה. דער קאַמף האָט זיך אָפּגעשפּיגלט צווישן די דריי קעמפּנדיקע צדדים: פוילן, סאָוועט־רוסלאַנד און ליטע. ווילנע איז געווארן באַזעצט דאָ פון איינעם און דאָ פון אַן אַנדערן.

נאָך דער רעוואָלוציע אין דייטשלאַנד, אין 1918, ווען עס האָט שוין קיין רייד ניט געקענט זיין פון פירן ווייטער די מלחמה, האָבן די דייטשן זיך גענומען צוריק־ציען פון די אָקופירטע פּראָווינצן, און דעם 29טן דע־צעמבער, 1918, האָבן זיי אויך פאַרלאָזן ווילנע. צוזאַ־מען מיט זיי איז אָפּגעפאָרן קיין קאָווגע די רעגירונג פון דער ליטווישער טאַריבע, ווייל אַ פּוילישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו ווילנע. דעם 1טן יאַנואַר, 1919, איז ווייל־נע פאַרנומען געווארן פון די פּוילישע לעגיאָנערן. זייער ממשלה האָט ניט לאַנג געדויערט און די רוסישע רויטע אַרמיי האָט דעם 6טן יאַנואַר באַזעצט ווילנע.

אַ דריי־און־אַ־האַלב חדשים האָבן די באָלשעוויקעס געהאַלטן דאָרט די מאַכט, אינפּירנדיק בהדרגהדיק די סאָוועטישע סיסטעם. זיי האָבן אויך אַרעסטירט די, וואָס זיינען געווען, אָדער געקענט זיין, קעגן זיי. צווישן די אַרעסטירטע זיינען אויך געווען יידן, ווי דר. וויגאָדסקי און אַנדערע.

די פאָליאַקן האָבן אָבער ניט גערוט און זיך געגרייט אָנצופאַלן ווידער אויף ווילנע, וועלכע זיי האָבן טאַקע נאָך אַ שאַרפן און ביטערן קאַמף פאַרנומען דעם 19טן אַפּריל, 1919. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן אין ווילנע די טרויעריקע „אַפּריל־טעג" מיט פּאָגראָמען און רדיפות אויף יידן. צווישן די אַרעסטירטע זיינען געווען ש. ניגער און ליב יפה. דער שרייבער א. ווייטער איז דאַן געפאַלן אַלס קרבן פון די צעיושעטע פּוילישע לעגיאָנערן. ביס־לעכווייז האָט זיך איינגעשטעלט אַן אָרדענונג. די פאָליאַקן האָבן געזוכט צו דערווייטערן די ליטווינער און יידן פון דער רעגירונגס־פאַרוואַלטונג. אָבער זייער אייגענע מאַכט האָט זיך אויך געניומען וואַקלען, און די שאַנסן פון די ליטווינער, צוליב די נייע פאָליטישע אומשטענדן, זיינען וואָס ווייטער אַלץ געשטיגן.

דעם 12טן יולי, 1920, איז אין מאָסקווע אונטערגע־שריבן געווארן דער רוסיש־ליטווישער אָפמאַך, לויט וועלכן ווילנע און די ווילנער געגנט גייען אַריבער צו ליטע. די פּוילישע ווילנע האָט זיך געניומען עוואַקואירן, כדי די שטאָט זאָל ניט בלייבן אויף הפקר ביים אַריינקו־מען פון די באָלשעוויקעס, האָט דער ליטווישער קאַמי־טעט, אַלס באַפולמעכטיקטער פון דער ליטווישער קאָוו־נער רעגירונג, געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט דער פוי־לישער פאַרטרעטערשאַפט וועגן איבערנעמען די מאַכט אין שטאָט. די צייט איז שוין אָבער געווען קורץ — דעם 14טן יולי איז ווילנע ווידער באַזעצט געווארן פון די רוסן.

נאָך אַ קורצן פאַרהאַלטן זיך אין ווילנע, גיט סאָ־וועט־רוסלאַנד איבער ווילנער געגנט אין פולן רשות פון די ליטווינער, זיך צוריקציענדיק אַליין פון ווילנער געגנט און פון דער שטאָט. דאָס איז געשען דעם 28טן אויגוסט, 1920.

זינט דאַן הויבט זיך אָן די אַליין־פאַרוואַלטונג פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע מיט ווילנע אַלס הויפטשטאָט. גרויס־ליטע ווערט פּראָקלאָמירט ניט ווי אַ נאַציאָנאַליטע מלוכה פון די ליטווינער, נאָר ווי אַ נאַציאָנאַליטעטן־מלוכה, אין וועלכער אַלע פיר נאַציאָנאַליטעטן — ליטווינער, פּא־ליאַקן, יידן און ווייסרוסן זאָלן זיין גלייכבאַרעכטיקט.

אויך דער סיכסוך צווישן פוילן און ליטע בנוגע ווילנע ווערט ליקווידירט אויף אַ פרידלעכן אופן דורך דעם סאָוועטאַלקער אָפמאַך, לויט וועלכן די ווילנער געגנט בלייבט ביי די ליטווינער. דעם 9טן אָקטאָבער, 1920, ווערט

אָבער ווילנע באַפאַלן און פאַרנומען דורך אַ פּוילישער אַרמיי־אָפּטייל מיטן גענעראַל זשעליגאָווסקי בראש.

* * *

פון דעמאָלט אָן איז דער 9טער אָקטאָבער געווארן אַ נאַציאָנאַלער טרויער־טאָג, אַ מין תשעה־באב, פאַרן ליטווישן פֿאָלק נאָך דער אַוועקגעריבענער ווילנע. יעדן יאָר פלעגן אין דעם טאָג פֿלאַטערן אין גאַנץ ליטע נאַציאָנאַלע פֿאָנען, אַרומגעבונדן מיט טרויער־בענדער. צוועלף בייטאָג פלעגט זיך אויף איין מינוט אָפּשטעלן די באַוועגונג אין גאַנצן לאַנד, ווי אַ צייכן פון טרויער און דערמאָנונג. אויף די גאַסן פלעגט פֿאָרקומען אַ געלט־זאַמלונג פאַר דער באַפֿריאונג פון ווילנע. אויף ברייטע פֿאָלקס־פאַרזאַמלונגען פלעגט מען דיסקוטירן די אָנגע־ווייטיקטע ווילנער פראַגע. אַ ספּעציעלער „פאַרבאַנד צו באַפֿרייען ווילנע" איז געגרינדעט געווארן מיט דעם ליט־ווישן פֿראָפֿ. מיקאָלאָס בירזשישקאָ בראש. דעם פאַרבאַנדס מאָטאָ איז געווען: „דער היסטאָרישער חוב פון אונדזער דור איז אָפּצוקריגן ווילנע, ווייל אונדזער דור האָט ווילנע פאַרלאָרן. מיר טאָרן אָן ווילנע זיך ניט באַרואיקן."

און די ליטווינער האָבן זיך טאַקע ניט באַרואיקט און האָבן ניט נאָכגעלאָזן דעם קאָמף. זיי האָבן געשטו־רעמט מיט פּראָטעסטן צו דער פעלקער־ליגע, וועלכע האָט געשאַפן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע צו לייזן דעם ליטווישּ־פוילישן סיכסוך. די קאָמיסיע האָט דערקלערט די פאַר־כאָפונג פון ווילנע דורך דער פוילישער אַרמיי ווי אַ פאַר־לעצונג פון די התחייבותן, וואָס זיינען דעם 8טן אָקטאָ־בער אָנגענומען געווארן אויף דער זיצונג פון דער ליגע דורכצופירן אין ווילנער געגנט אַ פּלעביסציט. שפּעטער אָבער, דעם 3טן מערץ, 1921, האָט דער ראַט פון פעלקער־ליגע אָפּגעווארפן דעם באַשלוס און האָט פּאַרגעלייגט ביידע קריגעריש צדדים אַרייַנצוגיין אין אונטערהאַנד־לונגען אונטער דעם פאָרזיץ פון דעם פאָרשטייער פון דער ליגע, הימאנס.

דעם 12טן סעפּטעמבער, 1921, האָט דער ראַט פון דער ליגע איינשטימיק אָנגענומען אין פרינציפּ דעם פאַר־שלאָג פון הימאנסן איבערצוגעבן ווילנע און איר אום־געבונג צו פּוילן, און דעם 13טן יאָנואַר, 1922, האָט זי באַשלאָסן „צו באַטראַכטן דעם ליטווישּ־פוילישן קאָנ־פליקט פאַר פאַרענדיקט". דעם 9טן פעברואַר, 1922, איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ פאַראַרדענונג וועגן פאַרטיילן די „נייטראַלע זאָנע" צווישן פוילן און ליטע און וועגן איבער־געבן אַ טייל פון דער אייזנבאַן־ליניע ווילנע־גראָדנע צו די פאָליאַקן. דאָס האָט פאָקטיש פאַרפעסטיקט ווילנער געגנט פאַר די פאָליאַקן. די אַלע באַשלוסן זיינען געווארן באַשטעטיקט דעם 15טן מערץ פון דעם דעלעגירטן ראַט.

פריער איז כלומרשט דורכגעפירט געווארן אַ פּלע־ביסציט. עס איז געווען אויסגעקליבן אַ ווילנער סיים. די ווילנער יידן זיינען געווען די אייניקע גרופּע, וואָס האָט באַאיקאָטירט די וואַלן צו דעם סיים.*) דעם 20טן פעברואַר, 1922, האָט דער דאָזיקער סיים אַרויסגעזאָגט דעם ווילן פון דער באַפעלקערונג איבערצוגעבן ווילנע צו די פּאָליאַקן.

און אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט, אָן פאָזיטיווע רעזול־טאַטן, דער ערשטער פּעריאָד פון ליטעס קאַמף פאַר ווילנע.

די ליטווינער האָבן שטאַרק געטרויערט איבער זיי־ער צוגעריבענער ווילנע, וואַרטנדיק אויף איר אויס־לייזונג. אויך די ליטווישע יידן האָבן זיך מיט בענקשאַפט געצויגן קיין ווילנע.**) איז דאָך עפּעס ווילנע די ירושלים דליטא, דער אַלטער מקור פון תורה, פון חיבת־ציון, די וויגעלע פון דער נייער יידישער קולטור־ און רעוואָלו־ציאָנערער באַוועגונג, די צענטראַלע פון יידישן ביכער־וועזן און לעצטנס פון דער יידישער וויסנשאַפט („ייוואָ"). דורך טויזנטער פעדים איז דאָך דאָס ליטווישע יידנטום פאַרבונדן גייסטיק, עקאָנאָמיש און קרובהשאַפטלעך מיט ווילנער יידן און ס׳לאָזט זיך קוים גלויבן, ווי אַזוי האָבן קאָוונע און ווילנע געקענט זיין אָפּגעריסן אייניע פון דער אַנדערער אין פאַרלויף כמעט פון צוויי צענדליק יאָר. נאָר איינמאָל אַ יאָר, און דאָס ניט יעדן יאָר, האָבן די יידן פון ליטע און פון ווילנע זיך געקענט צונויפטרעפן. דאָס איז געווען אין טאָג פון תשעה־באב אויפן געמיינזאַמען פּויליש־ליטווישן יידישן בית־עולם אין שטעטעלע ליגמיאַן, וואָס ליגט אויפן גרענעץ פון בייד מלוכות. קיין ריכטי־קער גרענעץ האָט די גאַנצע צייט צווישן פוילן און ליטע ניט עקזיסטירט. עס איז געווען נאָר אַ דעמאַרק־ליניע, וואָס האָט אָפּגעטיילט ביידע לענדער און קיינער פלעגט ניט טאָרן באַטרעטן דעם שטח. טאָמער פלעגט שוין יאָ אַ גלילקלעכער קריגן די מיגלעכקייט צו פאָרן קיין פוילן, פלעגט ער מוזן דורכמאַכן אַ מין חיבוט הקבר. אנשטאָט די צווי שעה רייזע פון קאָוונע קיין ווילנע, פלעגט מוזן פאָרן קיין לאַטוויע און דורך ריגע, דווינסק — קיין ווילנע. עס פלעגט אויסקומען צו פאָרן אַ טאָג מיט אַ נאַכט און אַמאָל נאָך מער. ער פלעגט מוזן באַקומען די וויזע און אַ ספּעציעלן פאַספּאָרט ביים פּוילישן קאָנסול אין ריגע.

* * *

פוילן האָט פאַר דער צייט פון איר אָקופּאַציע פון ווייל־נע אַרויסגעווייזן אייניקע מאָל אַ ווילן, און אויך געמאַכט פאַרזוכן, צו לייזן די גרענעץ־פראָגע און איינשטעלן אַ נאָר־מאַלן פאַרקער צווישן ליטע און פוילן.

די ליטווינער זיינען אָבער, ווי באַקאַנט, גרויסע עקשנים און זיי האָבן ניט געקענט פאַרגעבן פוילן די עוולה, וואָס זי איז באַגאַנגען קעגן זיי. זיי האָבן זיך ניט

*) Robinson, Jacob, Dr., "Report for the World Jewish Congress," New York, June, 1943. Page 1.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": בעל־דמיון, „ווילנע און ליטע".

אַריינגעלאָזן אין קייַנע פֿשרות מיט פּוילן, כדי צו פֿאַר־ווַאַנדלען די אַדמיניסטראַטיוו ליניע אין אַ רעגולערן גרענעץ און קומען צו אַן אויסגלייך ווועגן נאַרמאַלע באַציאונגען. זיי האָבן זיך אָפּילו געמישפט מיט פּוילן אין האָאַגער טריבונאַל, וועלכער האָט די ווילנער פֿראָגע אַנטשיידן צום גונסטן פֿון ליטע. פּוילן האָט אויך פֿאַרגעלייגט צום קומענדיקן אויסגלייך אַ נייַע גרענעץ (פֿאַרבאַנד) פֿון אַלע באַלטישע לענדער (עסטלאַנד, לאַטווייע און ליטע) צוזאַמען מיט פּוילן און פינלאַנד. דער פֿאַרבאַנד האָט ניט געקענט צושטאַנד קומען צוליב ליטע. זי האָט ניט געוואָלט זיצן בייַ איין טיש מיט פּוילן און אַריינגיין מיט איר אין אַ פֿאַרבינדונג.

אָט די לאָגע האָט אָנגעהאַלטן ביז 1938, ווען פּוילן האָט מיט געוואלד געבראָכן ליטעס עקשנות און געצוואונגען זי מיט דער דראָונג פֿון אַ מיליטעריש־ינטער־ווענץ איינצושטעלן נאָרמאַלע צווישן־פּעלקערלעכע באַציאונגען, אָפּשאָפֿן די אַדמיניסטראַטיוו ליניע און אויפֿשטעלן אַ געמיינשאַפֿטלעכן גרענעץ — מיט קאָנסולאַטן, וווּ אויך אויסמעקן פֿון דער געשריבענער ליטווישער קאָנסטיטוציע דעם פֿאָראָגראָף, וואו עס ווערט געזאָגט, אַז ווילנע איז די הויפּט־שטאָט פֿון ליטע. דערמיט האָט פּוילן געוואָלט פֿאַרפּיקסירן, אַז ווילנע בלייבט אויף שטענדיק אַ פּוילישע שטאָט.

אמת, ניט אַלע ליטווינער זיינען געווען אַזוי אייגעשפּאָרט אין באַצוג צו ווילנע. עס האָבן זיך געפֿונען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געוואָלט זוכן אַ געמיינזאַמען לשון און אַ פֿאַרשטענדיקונג מיט פּוילן. באַמערקנסווערט זיינען אין דעם זין געווען די ווערטער פֿון אַ פֿראָפּעסאָר פֿון ליטווישן אוניווערזיטעט אין קאָווּנע, ק. מישקע־וויטש, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט אין 1930 אין אַ רעדע וועגן דער ווילנער פֿראָגע אין ליטעס טרויער־טאָג אי־בער דער פֿאַרלאָרענער הויפּטשטאָט. ער האָט דער־קלערט, אַז די פּאָליאַקן זיינען אויך אַזוי ווי די ליט־ווינער פֿאַרבונדן מיט ווילנע מיט ראָמאַנטישע פּעדים. אין דער צייט, ווען דער קראָקאָווער אוניווערזיטעט איז געוועזן אַן עכט דייטשישער, און ווַארשע האָט נאָך דאַן קיין אייגענעם אוניווערזיטעט ניט געהאַט, איז ווילנע מיט איר אוניווערזיטעט געווען דער צענטער פון פּוילנס וויסנשאַפֿט. אַ גאַנצע רייַע ליטעראַטן און וויסנשאַפֿטלער האָבן זיך דעמאָלט דורכגעדרונגען מיט דעם נאַציאָנאַלן פּויליש גייסט, וואָס האָט געהערשט אין ווילנער אוניווערזיטעט. זיי האָבן שפּעטער דערציגן די איצטיקע פּוילישע אינטעליגענץ.

אָט די פּוילישע אַריינטאַציע האָט געהאָט אין דער ערשטער צייט אַ סך אָנהענגער צווישן די ליטווינער, וואָס וואָלטן אפשר צוליב שלום מיט פּוילן אויך מוותר געווען אויף ווילנע. באַלד נאָך דעם אָבער האָבן די ליטווינער אָנגעהויבן מער זיך צו אַריינטירן אויף דייטשלאַנד אָדער רוסלאַנד, און, צוליב דער מורא פֿאַר דעם פּוילישן אייגפלוס און פֿאַר דער גייסטיקער פּוילישער אַסימילאַציע, זיינען זיי גיכער געווען פֿאַר אַ פֿאָליטישער פֿאַרבינדונג מיט די דערמאָנטע צוויי מלוכות.

אין צוזאַמענהאָנג מיט אָט דער נייער אַריענטאַציע האָט דר. גריניוס, דער געווען פֿרעזידענט פון ליטע, אַרויסגעזאָגט בפרהסיה פֿאָלגנדיקן געדאַנק: „די דורכ־פירונג פון דער אַגראַר־רעפֿאָרם און די איינבירגערונג פון דער ליטווישער שפּראַך האָט באַרעכטיקט די איז־לאַציע־פֿאָליטיק בנוגע פּוילן אין די פֿאַרגאַנגענע צען יאָר. דעם קאַמף פֿאַר ווילנע דאַרף מען פון איצט אָן אַריבערטראָגן אויף דער ווילנער טעריטאָריע און דאָרטן שאָפן די אָטמאָספֿער, אָן וועלכער ווילנע וועט קיינמאָל ניט קענען זיך אָנשליסן אין ליטע“...

עוזר פינקלשטיין, דער פירער פון דער „יידישער דעמאָקראַטישער פּאָלקס־פּאַרטיי“, באַרעכטיקט ניט די מיינונג פון דר. גריניוס און גיט צו:

„דר. גריניוס וועט ווידער זיין אומגערעכט, אויב ער מיינט, אַז די מיטלען דערצו דאַרפן ווערן אָנגעוואָנדט נאָר דאָרטן. מיט אַ פּראָפּאַגאַנדע דאָרטן קען מען אויפטאָן זייער ווייניק. פּראָפּאַגאַנדירן דאָרטן קען מען נאָר מיט מעשים דאָ...

„דאָ מוז די ערשטע זאַך געשאַפֿן ווערן אַן אָטמאָספּער, וואָס זאָל זיין צוציענדיק פֿאַר דאָרטן, און ראשית כל מוז מען שאַפן אויפריכטיק געראכטע און פּריינדלעכע באַציאונגען צו די מינאָריטעטן, וואָס דאָרטן זיינען זיי הייַנט מאַיאָריטעטן.

„אָן דעם איז ניטאָ היינט און וועט קיינמאָל ניט זיין קיין באָדן צוזאַמענצוגיסן קאָוונע מיט ווילנע אין איין געזונטן מדינהשאַפֿטלעכן אָרגאַניזם“*).

בכלל אָבער זיינען אַלע געווען מסכים, אַז ווילנע וועט מען מיט גוטן קיינמאָל ניט אָפּקריגן. דאָס קען נאָר געשען דורך דער שוערד. „היות אָבער מיר זיינען שוואַכער, — האָבן די ליטווינער געטענהט, — מוזן מיר דעריבער וואַרטן אויף אַ מער פֿאַסיקער פֿאָליטישער קאָניונקטור, וויי צום ביישפּיל, אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און פּוילן.“

* * *

די רעדער פון דער געשיכטע, אָפּנים, שטייען ניט אויף אַן אָרט און דרייען זיך אָפּטמאָל גאָר שנעל. דאָס וואָס איז געשען, חזרט זיך צייטנווייז איבער, אמת טאָקע, אין אַן אַנדער פֿאָרם און ביי אַנדערע באַדינגונגען.

די ליטווינער האָבן לאָנג ניט געדאַרפט וואַרטן. זייער האָפענונג און פֿאַרויסזאָגונג האָבן זיך באַרעכטיקט, און די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און פּוילן איז געקומען נאָך פּריער, ווי זיי האָבן אַליין גערעכנט. דער רעזולטאַט

*) עוזר פינקלשטיין, „ווילנע“ אין „פינקלשטיין־בוך“, קאָוונע, 1938, ז. 130.

פון דער מלחמה איז פאַר אַלעמען שוין קלאָר — פוילן איז געבליבן אָן ווילנע.

אין ליטע איז אויך דעם לעצטן ניינטן אָקטאָבער, 1939, געפראַוועט געוואָרן צום ניינצנטן מאָל דער תשעה באב נאָך ווילנע: די פאָגען זיינען ווידער, ווי יעדן יאָר, געהאַנגען אַרומגעבונדן מיט טרויער־בענדער. צוועלף אַ זייגער האָט זיך אָפגעשטעלט אויף איין מינוט די באַוועגונג אין גאַנצן לאַנד אין צייכן פון טרויער. ווידער האָט מען געקלאַפּט אין פושקע „פאַר דער באַפרייאונג פון ווילנע". אויף מאָרגן, דעם צענטן אָקטאָבער פון דעם יאָר, האָט ליטע ווידער אָפגעקראָגן צוריק ווילנע, אָבער ניט פון דייטשלאַנד אָדער פוילן, — צווישן וועמען די מלחמה איז פאַרגעקומען, — נאָר גאָר פון אַ דריטן צד, — פון רוסלאַנד, — און לויט אַן אָפמאַך, שוין צום צווייטן מאָל אין דער געשיכטע פון ליטעס אומאָפהענגיקייט.

ששון ושימחה איז געוואָרן ביי די ליטווינער און אויך ביי די יידן פון ליטע. די יידן האָבן זיך אוודאי גע־פרייט צוליב דער גרויסער ישועה און גאולת ווילנע פון די נאַצישע הענט. מיט גרויס פאַראַד האָט מען געפייערט אין ליטע דעם זיג איבער זשעליגאָווסקיס פאַרכאַפונג פון ווילנע דעם 9טן אָקטאָבער, 1920. ביים קבר פונעם אומ־באַקאַנטן סאָלדאַט האָבן די ליטווינער אָפגעגעבן אַ שבח דעם רבונו של עולם פאַר דעם גרויסן חסד, וואָס ער האָט געטאָן מיט זיי, אויפריכטנדיק ווידער זייער היסטאָ־רישע הויפטשטאָט ווילנע.

עס זיינען אָבער אויך דאָן געווען אַזעלכע, וואָס האָבן שטאַרק געצווייפלט, צי די שימחה פון 10טן אָקטאָבער האָט אינגאַנצן פאַרטריבן דעם טרויער פון ניינטן אָק־טאָבער.

שטייענדיק געבויגן איבערן קבר פון אומבאַקאַנטן סאָלדאַט, האָט, מין־הסתם, ניט ביי איינעם פון די ליט־ווינער געגאָגט אין האַרצן דער וואָרעם פון צווייפל און ס׳האָט געעגבערט אין מוח דער געדאַנק: אפשר האָט מען באַצאָלט אַ צו הויכן פרייז פאַר דער פאַראָרעמטער און אויסגעהונגערטער ווילנע? צי וועט ניט דאָס געווינס פון דער אַלטער הויפטשטאָט, ביי די איצטיקע באַדינגונ־גען, ווערן דער אָנהויב פון פאַרלירן ליטעס זעלבסט־שטענדיקייט? אויך די ווילנער יידן האָבן שוין געהאט פאַרלאָרן דעם פריערדיקן סענטימענט צו די ליטווינער צוליב זייער אנגעשלאָגענעם שטאַרקן אַנטיסעמיטישן קורס, און ווייל זיי האָבן געבראָכן זייערע הבטחות לגבי די יידן.

* * *

די ליטווישע רעגירונג האָט אַרויסגעווויזן אַ פאַר־שטענדעניש און מיטגעפיל צו די טויזנטער פליכטלינגע, וואָס זיינען געקומען קיין ווילנע און ליטע און געגעבן זיי אויף אַ געווויסער צייט אַ פריינטלעכן מקום־מיקלט*), נאָר די רעזולטאַטן פון דער נייַ־געשאַפענער פאָליטישער קאָנ־יונקטור לאָזן זיך באַלד פילן.

עס מאַרשירן אַריין קיין ליטע גאַנצע דיוויזיעס רויט־אַרמייער, שטעלן אויף גאַרניזאָנען אין פאַרשיידענע פונקטן, בויען לופט־באַזעס, גראָבן טראַנשייען און שאַפן אַ נייע פראָנט־ליניע.

קענן וועמען און צוליב וואָס? — האָבן ביי זיך געטראַכט די ליטווינער. איז עס ניט אַן אָנזאָג אויף מלחמה? נאָר צייט צום טראַכטן איז שוין ניט געווען פיל.

דעם 20טן אָקטאָבער, 1939, האָבן די ליטווינער אָפי־ציעל איבערגענומען ווילנע, און דער קאַמף פאַר ווילנע האָט זיך אויף אַזאַ אופן פאַרענדיקט אין דער געשיכטע פון ליטע׳ס אומאָפהענגיקייט.

* * *

לאַנג האָט ניט געדויערט די געשיכטע פון דער נייער זעלבסטשטענדיקער ליטע מיט ווילנע בראש.

אויגוסט דעם 3טן, 1940, איז ליטע דערקלערט געוואָרן פאַר אַ סאָוועט־רעפובליק און איז גלייך נאָך דעם אינ־קאָרפאָרירט געוואָרן אין דער פעדעראַציע פון די רוסישע סאָציאַליסטישע סאָוועטישע רעפובליקן אלס 16טע סאָוועט־טיש־ליטווישע רעפובליק.**)

ווינציקער ווי אַ יאָר האָט זיך געהאַלטן די דעמאָלט־דיקע סאָוועטישע ליטע, ביז . . . דעם פלוצימדיקן אָנפאַל פון נאַצי־דייטשלאַנד אויף סאָוועט־רוסלאַנד דעם 22טן יוני, 1941.

---

*) זע אין דעם בוך „ליטע": מאַנדעלמאַן, מ., „אין פרייד און לייד צווישן ליטווישע יידן", (אָפטייל־„זכרונות").

**) זע אין דעם בוך „ליטע": גרינהויז, ש. דר., „דאָס לעצטע יאָר פון יידישן קיום אין ליטע".

ליטוואַקעס

(סביבה — שכנים — שטייגער — שפּראַך — טיפּן־מאָלעריייען)

ליטוואַקעס ——— פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

1. די עטנאָגראַפישע און היסטאָרישע גרענעצן פון ליטע. — 2. אין דער געצנדינערישער ליטע. — 3. אין דער קריסטלעכער ליטע. — 4. דער ייִד צווישן פּאַריאָכטע פּויערים־פּעלקער. — 5. מיאַטעזשן, פּויערים־באַפּריי־ונג, פּאַרבאָט פון ליטוויש און ווייסרוסיש. — 6. ליטע — אַן אכסניה של תורה. — 7. די שפּראַך־סביבה פון דער השכלה אין ליטע. — 8. ליטוואַקעס איבער דער וועלט. — 9. האָפענונגען אויף גוטשכנישאַפט פון די פעלקער אין ליטע. — 10. די צעשפּאָלטענע ליטע. — 11. ליטוואַקעס נאָכן חורבן.

דער שבט ליטוואַקעס ——— פון דר. אהרן שטיינבערג

1. אַוירא דליטע. — 2. דער טייטש פון צלם־קאָפּ. — 3. שלמה המלך באַקומט דאָס שלוסוואָרט. — 4. און דאָס איז די ברכה.

די קורלענדער ליטוואַקעס ——— פון ב. ריווקין

אכילות ביי יידן אין ליטע ——— פון הירש אַבראַמאָוויטש

אונדזער ליטווישער יידיש ——— פון יודל מאַרק

א. צווישן מיין פאָלק לעב איך. — ב. ניט אַלע ליטווישע יידן רייִדן גלייך. — ג. שותפישע אייגנשאַפטן אין קלאַנגען פון אַלע רייִדענישן. — ד. דער באַרימטער סבסדיקער לסון. — ה. דער זאַמעטער מענטש. — ו. דער סתם־ליטווישער יידיש. — ז. דער סואוואַלקער יידיש. — ח. וועגן דעם אָפּשטאַם פון די באַזונדערע רייִדענישן. — ט. דער גראַמאַטישער מין אין אונדזערע רייִדענישן. — י. נאָך באַזונדערקייטן אין דער גראַמאַטיק פון ליטווישן דיאַלעקט. — יא. דער וועלטער־אוצר פון ליטווישן ייִדיש. — יב. די ליטוויניזמען אין יידיש. — יג. כאַראַקטעריסטישע שפּריכווערטער פון אונדזערע מקומות.

טיפּן פון ליטווישע יידן — נעמאָלן פון יידישע קינסטלער:

שלום פייגענזאָן — יידישע פרויען, זיין מוטער; מאַרק שאַגאַל — אתרוג־טרעגער, מגילה־לייענער, אַ מגיד; י. מעסנבלום — אַ ליטווישער ייִד; מאַקס באַנד — אַן אַרבעטער; אַלבערט ראַפּאָפּאָרט — אַ וואַנדערנדיקער אַרעמאַן; שלום פייגענזאָן — אַ דאָרפגייער, אַ לערנער, זיין פּאָטער; הערמאַן שטרוק — אַ טרעגער, אַ מוליער, אַ בעל־עגלה.

אוריה קאַצענעלנבאָגן

ליטוואַקעס

1. די עטנאָגראַפישע און היסטאָרישע גרענעצן פון ליטע

זייער פיל יידן „ליטוואַקעס" זיינען צעשפרייט אין בער דער וועלט. דער נאָמען „ליטוואַק" איז פאַרבונדן מיט דער אַמאָליקער גרויסער ליטע, און ניט בלויז מיט דער קליינער ליטע פון די לעצטע עטלעכע צענדליק יאָר.

די ליטע פון די לעצטע יאָרצענדליקער נעמט אַריין די געווען קאָוונער גובערניע — אַריינגערעכנט צפון־צו אַ שמאָלן פּאַס פון קורלענדער גובערניע, דעם גרעסטן טייל סואוואַלקער גובערניע, אָבער אָן דער שטאָט סואוואַלק, ווילנער און מעמלער געגנטן. דאָס איז די אַזוי־גערופענע עטנאָגראַפישע ליטע, וואו עס ווערט גערעדט ליטוויש. זי פאַרנעמט אַ שטח פון 21,489 קוואַדראַטנע אַמעריקאַנער מייל. רעכנט מען צו די שטאָט ווילנע מיט דעם רעשט פון איר גובערניע צו ליטע — קומט צו נאָך 10,422 מייל.

„ליטוואַקעס" רופן זיך אָבער די יידן ניט בלויז פון אָט דער טעריטאָריע פון אַ 32 טויזנט קוואַדראַטנע מייל מיט אָן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון אַ דריי מיליאָן נפשות, נאָר אויך פון ווייסרוסלאַנד, (אָדער רייסן). די עטנאָגראַפישע ליטע צוזאַמען מיט ווייסרוסלאַנד איז געווארן אָנגערופן די פאָליטישע אָדער היסטאָרישע ליטע. די גרענעצן פון דער דאָזיקער גרויסער ליטוויש־ער מדינה זיינען אויפגעקומען אין סוף פון מיטלאַלטער אונטער דער הערשאַפט פון די ליטווישע גרויספירשטן. ליטע איז דעמאָלט געווען די גרעסטע מיזרח־אייראָפּאישע מדינה. זי האָט זיך אויסגעשפרייט פון באַלטישן ים ביזן שוואַרצן ים און פון דעם טייך דאָן אין מיזרח ביזן בוג אין מערב. די עטנאָגראַפישע ליטע איז געווען אַן ערך אַ זעקסטחלק פון דער אַזוי־גערופענער היסטאָרישער ליטע. די ליטווינער אַליין, איז מען זיך משער, האָבן באַטראַפן העכסטנס אַ פינפט־חלק פון דער גאָרער באַפעלקערונג פון דער מדינה. די טעריטאָריעס פון פאָדאָליע און וואָלין זיינען כמעט אינגאַנצן געווען אונטער ליטע ביז דער צווייטער, אָדער לובלינער, אוניע (פאַראיניקונג) מיט פוילן אין 1569, וועלכע פאָדאָליע און וואָלין זיינען אַריבער צו פוילן. פון נאָך דער לובלינער אוניע ביז דער צעטיילונג פון פוילן — אין משך פון איבער צוויי הונדערט יאָר — איז די טעריטאָריע פון ליטע באַשטאַנען פון אַן ערך די זיבן שפּעטערדיקע רוסישע גובערניעס: קאָוונער, ווילנער, גראָדנער, ווימעבסקער, מינסקער, מאָהילאָווער און כמעט גאַנץ טשערניגאָווער (אויך אַ טייל פון סמאָלענסקער).

די מאַפּע פון דער עטנאָגראַפישער ליטע, ווי די ליטווינער זעלבן זי, איז ענלעך אויף אַ האַרץ. פאַרן האַרץ פון דער עטנאָגראַפישער ליטע האָט מען גערופן דאָס קאָוונע, אָדער גיכער גאַנץ זאַמעט, (אין ליטווייש: „סאמאגיטיא" אָדער „זשמייטיא" — נידעריק לאַנד). די טעריטאָריע פון זאַמעט איז צווישן דעם אונטערשטן גאַנג פון ניעמאַן און די גענגענטן פון טעלז, שאַוול, און ראַסיין, וואָס איז אגב געווען די הויפּטשטאָט פון דער אַמאָליקער זאַמעט. די איבעריקע טיילן פון דער עטנאָגראַפישער ליטע האָט מען גערופן סתם ליטע. אין דעם איז אַריין די געגנטן פון דעם העכערן גאַנג פון ניעמאַן, וואו די איינוואוינער האָבן זיך גערופן „אויקסטעטשיאי" — הויכלענדער. פאַרן קאָפּ פון ליטע האָט מען געהאַלטן ווילנע. ווילנע האָט מען אויך גערופן פאַרן קאָפּ פון ווייסרוסלאַנד, אָבער פאַרן האַרץ פון ווייסרוסלאַנד — מינסק.

דער ניעמאַן (565 מייל אין דער לענג — פליסט אַן ערך אַ העלפט פון זיין לענג אין ווייסרוסלאַנד און אַ העלפט אין ליטע) און די ווילייע (280 מייל) בינדן צונויף דאָס עטנאָגראַפישע ווייסרוסלאַנד מיט דער עטנאָגראַפישער ליטע. ליטע איז רייך מיט טייכן און וואַסערן און פאַרצייטן זיינען די וואַסערווועגן געווען די בעסטע פאַרקער־מיטלען. די היסטאָרישע ליטע האָט טייכן, וואָס פליסן אַריין אין באַלטישן ים (דער ניעמאַן דורכן מעמלטייך און די מערבדיקע דווינע דורכן ריגער אויסגוס) און אין שוואַרצן ים (דער דניעפּר). יאָרהונדערטער האָבן יידן געפירט סחורה פון באַלטישן ים איבער דער דווינע (אַרויף שטראָם), דערנאָך האָט מען די סחורות אַריבערגעשלעפּט איבער דער יבשה צום דניעפּר, און פון דאָרטן אַוועקגעלאָזן איבערן שוואַרצן ים. ביי די וואַסערוועגן און טייכן זיינען שטעט און שטעטלעך מיט די עלטסטע יידישע קיבוצים*).

*) ווילנע, רופט זיך מיטן ענלעכן נאָמען פון טייך ווילייע, וואָס שנירלט זיך, צוזאַמען מיט איר בייטייכל ווילייקע, דורך דער שטאָט. דער ניעמאָן פליסט פאַרבי גראָדנע. אין קאָוונע גיסט זיך די ווילייע אַריין אין ניעמאָן. דער דניעפּר, וואָס איז 1400 מייל לאַנג און פאַרבינדט גרויסרוסלאַנד מיט אוקראַינע, פליסט אַ 400 מייל דורך ווייסרוסלאַנד. צו דערמאָנען ווייסרוסישע עטלעכע שטעט אויף די ברעגן פון דניעפּר — דובראָווע, אַרשע, שקלאָוו, מאָהילעוו, ביכאָוו, ראָגאַטשאָוו, זשלאָבין. די בייטייכן וואָס פאַלן אַריין אין דניעפּר זיינען: די בערעזינע, וואָס פליסט פאַרבי אָזוינע שטעט ווי באָריסאָוו, באָבּרויסק, רעטשיצע; דער פּריפּעט, אויף וועמעס ברעגן עס געפינען זיך די שטעט פּינסק, מאָזיר. אַרום פּריפּעט איז פאָליעסיע, אַ שיטער־באַפעלקערטע געגנט מיט זייער אַ סך גרויסע זומפּן. בריסק איז אין דער פּאָליעסיע ביים צונויפּגוס פון טייכל מוכאָוויץ מיטן בוג. אויך סלאָנים איז אין פאָליעסיע — ביי דער שטשארע (אָדער שאַרע),

די ליטווינער, פון וואָסער שבט זיי זאָלן ניט האָבן געשטאָמט, האָבן געוראפן זיך ליטווינער. די יידן פון זאָמעט האָבן צווישן פרעמדע זייער זעלטן זיך געוראפן „זאָמעטער", נאָר „ליטוואָקעס". די יידן פון וויסרוס־

וואָס פאַלט אַריין אין ניעמאַן. אויפן ברעג פון דעם בייטייך פון דער בערעזינע — סאָזש איז האָמעל. די מערב־דוויגע (רופט זיך אויך צפון־דוויגע) פליסט פֿאַרבײ דווינסק. אויף דעם ברעג פון דעם צונויפגוס פון דער פֿאָלאָטע מיט דער דוויגע איז פאָלאָצק, און די שטאָט וויטעבסק איז פון ביידע זייטן פון דער דווינע.

די טייכן פון וויסרוסלאָנד זיינען אויך פֿאַראייניקט דורך קאַנאַלן (אָדער קאַנאַל־סיסטעמען). מיטן אויפקום פון די באַנען האָבן די קאַנאַלן פיל פֿאַרלאָרן פון זייער באַטייט פאַרן פֿאַרקער.

שטעט און שטעטלעך רופן זיך מיט די נעמען פון וואָסער, בײ וועלכן זיי געפינען זיך. אויבן איז דערמאָנט ווילנע. מיר וועלן בלויז אָנרופן עטלעכע שטעט. לידע איז בײַם טייכל לידע; סלוצק — בײַם טייכל סלוטש; נעוול — בײ דער אָזערע נעוול, וואו עס גיסט זיך אין איר אַריין דאָס טייכל עמענקע; וואָלקאָוויסק (גראָדנער גובערניע) — אויפן ברעג פון וואָלקאָוויס; אָשמענע — בײ אָשמינקע; רעזשיצע — בײַם טייכל רעזשיצע, וואָס פאַלט אַריין אין דער אָזערע לובאָן. און זיינען פאַראַן צוויי טייכן מיטן נאָמען סוויסלאָטש (אייניגער אָ בייטייך פון ניעמאָן און דער צווייטער פליסט דורך דער שטאָט מינסק, פאַלט אַריין אין דער בערעזינע), זיינען דאָ צווייי שטעטלעך מיטן נאָמען סוויסלאָטש (איינס אין גראָדנער גובערניע, און דאָס צווייטע אין מינסקער).

בעת ליטוואָקעס ריידן וועגן זייערע היימישע שטעט און שטעטלעך, דערמאָנען זיי מיט בענקשאָפט די דאָרטיקע טייכן און אָזערעס. דוכט זיך, אַז דאָס היימישע טייכל שנירלט זיך אין האַרצן. מיר ווילן דאָ עטוואָס גענויער באַשרייבן וויי דער ניעמאָן און די אַנדערע טייכן פליסן דורך דער עטנאָגראַפֿישער אָדער קאָוונער ליטע.

דער ניעמאָן שטראָמט אַרויף צו צפון — צום גרענעצפונקט פון ליטע — וואַרווישעק. דאָ ווערט ער אַלץ ברייטער און טיפֿער. ער שטראָמט אַרויף צו מערעטש, שלענגלט זיך ווייטער צו צפון דורך אליטע. דרייט אויס זיך שיר אין אַ בייגל, אָבער פאַלט אָפּ צפון־מערבדיק ביי באַלבירישעק. דאָ ווידער צו צפון־מיזרחדיק — ביז בירשטאַן. דאַן ווידער צו צפון־מערב צו פרעזן, און בויגט זיך אַרונטער דרום־צו, דערנאָך צו־ריק אַרויפגעשלאָגנגלט זיך צו צפון — צו דאָרשוניעשעק און אַרויף העכער צו רומשישעק. פון דאָנען פלייצט ער אַוועק מיט אַ ברייטערן שטראָם מערב־זייט — צו קאָוונע, פאַרנעמט דעם אַרייגנגוס פון דער וויליע און אַרויף צו צפון — צו ווילקי. דאָ איז די געגנט באַרגיק. דאָס וואַסער הויבט אויף זיך און ווערט קלערער. דער ניעמאָן לאָזט זיך אַוועק אין זיין אָזוי־גערופענעם מיטלען גאַנג, — אַלץ צו מערב — דורך טילזיט און וווייטער, וואו ער באַקומט דעם נאָמען מעמלטייך. זיין ברייט דערגרייכט דאָ טויזנט פוס און ער פאַלט אַריין אין באַלטישן ים. כמעט ביי יעדן בויג און גויג פון ניעמאָן, פליסן אין אים אַריין טייכן, טייכלעך און אָזערעס. די נעווישאָשע פליסט אַרויס פון די זומפֿן אָרום ראָגאָוע, פליסט צפון־צו, צו פּאָנעוועזש. אַ ביסל ווייטער פון שטאָט בויגט זי זיך אויס און פליסט אַרונטער צו דרום — צו ניישטאָט, קראָקינאָוע, סורוויליעשק, קיידאָן און באַבט און גיסט אַריין זיך אין ניעמאָן — צווישן קאָוונע און קאָטשערגין. די דוביסע, וואָס האָט איר אָנ־הויב אונטער שאָוול, פלייצט אַרונטער דרום־צו — צו לידאָ. וויאָן, פאַרבויגט זיך צו דרום־מיזרח, פליסנדיק דערבײ בייטא־גאָלע און אייראַגאָלע, און לאָזט אַראָפּ זיך דרום־צו אַריינצו־פאַלן אין ניעמאָן — בײ סרעדניק. די מיטוואוע פליסט אַריין אין ניעמאָן לעבן יורבורג. דער טייך יורא, וואָס פליסט אַרויס פון אָרום ריטאָוע, קריזילט זיך צו דרום און פלייצט אַרונטער פאַרבײ טאָווריק, גלייך ווי די יורא וואָלט געלאָפן באַגעגענען די שעשופע, וואָס פליסט אַרויף־צו, פון דרום צו צפון — פאַרבײ קאָלוואַריע, מאַריאַמפאָל, פילווישעק, שירווינט. די בייַ־דע טייכן — יורא און שעשופע — דרייען זיך, ווי שלשלתן, אין זייער גאַנג צו מערב, און פאַלן אַריין אָ פּאָר מייל ווייט איינע פון דער אַנדערער אין ניעמאָן. דער טייך שוענטאַיע פליסט אַרונ־טער צו דרום — דורך אַניקשט, פאַרבײ קאָוואַרסק, דורך ווידי־שעק און ווילקאָמיר אין דער וויליע — צפון־זייט פון יאָנאָוע. הויך צו צפון, נאָענט פון קורלאַנד, פליצן אַריין אָ סך שטראָמען אין דער מושאַ, וואָס פליסט פאַרבײ פּאָסווראל און פאַרגייט צו בייסק, אין קורלאַנד.

וואָס פאַלט אַריין אין ניעמאָן. אויפן ברעג פון דעם בייטייך פון דער בערעזינע — סאָזש איז האָמעל. די מערב־דוויגע (רופט זיך אויך צפון־דוויגע) פליסט פֿאַרבײ דווינסק. אויף דעם ברעג פון דעם צונויפגוס פון דער פֿאָלאָטע מיט דער דוויגע איז פאָלאָצק, און די שטאָט וויטעבסק איז פון בייַדע זייטן פון דער דווינע.

די טייכן פון וויסרוסלאָנד זיינען אויך פֿאַראייניקט דורך קאַנאַלן (אָדער קאַנאַל־סיסטעמען). מיטן אויפקום פון די באַנען האָבן די קאַנאַלן פיל פֿאַרלאָרן פון זייער באַטייט פאַרן פֿאַרקער.

שטעט און שטעטלעך רופן זיך מיט די נעמען פון וואָסער, בײ וועלכן זיי געפינען זיך. אויבן איז דערמאָנט ווילנע. מיר וועלן בלויז אָנרופן עטלעכע שטעט. לידע איז בײַם טייכל לידע; סלוצק — בײַם טייכל סלוטש; נעוול — בײ דער אָזערע נעוול, וואו עס גיסט זיך אין איר אַריין דאָס טייכל עמענקע; וואָלקאָוויסק (גראָדנער גובערניע) — אויפן ברעג פון וואָלקאָ־ויס; אָשמענע — בײ אָשמינקע; רעזשיצע — בײַם טייכל רעזשיצע, וואָס פאַלט אַריין אין דער אָזערע לובאָן. און זיינען פאַראַן צוויי טייכן מיטן נאָמען סוויסלאָטש (אייניגער אָ בייטייך פון ניעמאָן און דער צווייטער פליסט דורך דער שטאָט מינסק, פאַלט אַריין אין דער בערעזינע), זיינען דאָ צווייי שטעטלעך מיטן נאָמען סוויסלאָטש (איינס אין גראָדנער גובערניע, און דאָס צווייטע אין מינסקער).

בעת ליטוואָקעס ריידן וועגן זייערע היימישע שטעט און שטעטלעך, דערמאָנען זיי מיט בענקשאָפט די דאָרטיקע טייכן און אָזערעס. דוכט זיך, אַז דאָס היימישע טייכל שנירלט זיך אין האַרצן. מיר ווילן דאָ עטוואָס גענויער באַשרייבן וויי דער ניעמאָן און די אַנדערע טייכן פליסן דורך דער עטנאָגראַפֿישער אָדער קאָוונער ליטע.

דער ניעמאָן שטראָמט אַרויף צו צפון — צום גרענעצפונקט פון ליטע — וואַרווישעק. דאָ ווערט ער אַלץ ברייטער און טי־פער. ער שטראָמט אַרויף צו מערעטש, שלענגלט זיך ווייטער צו צפון דורך אליטע. דרייט אויס זיך שיר אין אַ בייגל, אָבער פאַלט אָפּ צפון־מערבדיק ביי באַלבירישעק. דאָ ווידער צו צפון־זיך צפון־מיזרחדיק — ביז בירשטאַן. דאַן ווידער צו צפון־מערב צו פרעזן, און בויגט זיך אַרונטער דרום־צו, דערנאָך צו־ריק אַרויפגעשלאָגנגלט זיך צו צפון — צו דאָרשוניעשעק און אַרויף העכער צו רומשישעק. פון דאָנען פלייצט ער אַוועק מיט אַ ברייטערן שטראָם מערב־זייט — צו קאָוונע, פאַרנעמט דעם אַרייגנגוס פון דער וויליע און אַרויף צו צפון — צו ווילקי. דאָ איז די געגנט באַרגיק. דאָס וואַסער הויבט זיך אויף זיך און ווערט קלערער. דער ניעמאָן לאָזט זיך אַוועק אין זיין אָזוי־גערופענעם מיטלען גאַנג, — אַלץ צו מערב — דורך טילזיט און וווייטער, וואו ער באַקומט דעם נאָמען מעמלטייך. זיין ברייט דערגרייכט דאָ טויזנט פוס און ער פאַלט אַריין אין באַלטישן ים. כמעט ביי יעדן בויג און גויג פון ניעמאָן, פליסן אין אים אַריין טייכן, טייכלעך און אָזערעס. די נעווישאָשע פליסט אַרויס פון די זומפֿן אָרום ראָגאָוע, פליסט צפון־צו, צו פּאָנעוועזש. אַ ביסל ווייטער פון שטאָט בויגט זי זיך אויס און פליסט אַרונטער צו דרום — צו ניישטאָט, קראָקינאָוע, סורוויליעשק, קיידאָן און באַבט און גיסט אַריין זיך אין ניעמאָן — צווישן קאָוונע און קאָטשערגין. די דוביסע, וואָס האָט איר אָנ־הויב אונטער שאָוול, פלייצט אַרונטער דרום־צו — צו לידאָ. וויאָן, פאַרבויגט זיך צו דרום־מיזרח, פליסנדיק דערבײ בייטא־גאָלע און אייראַגאָלע, און לאָזט אַראָפּ זיך דרום־צו אַריינצו־פאַלן אין ניעמאָן — בײ סרעדניק. די מיטוואוע פליסט אַריין אין ניעמאָן לעבן יורבורג. דער טייך יורא, וואָס פליסט אַרויס פון אָרום ריטאָוע, קריזילט זיך צו דרום און פלייצט אַרונטער פאַרבײ טאָווריק, גלייך ווי די יורא וואָלט געלאָפן באַגעגענען די שעשופע, וואָס פליסט אַרויף־צו, פון דרום צו צפון — פאַרבײ קאָלוואַריע, מאַריאַמפאָל, פילווישעק, שירווינט. די בייַ־דע טייכן — יורא און שעשופע — דרייען זיך, ווי שלשלתן, אין זייער גאַנג צו מערב, און פאַלן אַריין אָ פּאָר מייל ווייט איינע פון דער אַנדערער אין ניעמאָן. דער טייך שוענטאַיע פליסט אַרונ־טער צו דרום — דורך אַניקשט, פאַרבײ קאָוואַרסק, דורך ווידי־שעק און ווילקאָמיר אין דער וויליע — צפון־זייט פון יאָנאָוע. הויך צו צפון, נאָענט פון קורלאַנד, פליצן אַריין אָ סך שטראָמען אין דער מושאַ, וואָס פליסט פאַרבײ פּאָסווראל און פאַרגייט צו בייסק, אין קורלאַנד.

לאָנד האָבן אויך געשמט ווי „ליטוואָקעס". די יידן האָבן זיך פֿאַררעכנט פאַר „ליטוואָקעס" אויך פון לעט־גאַליע — דעם שטח צווישן דווינסק, רעזשיצע און לוצין. פריער האָט לעטגאַליע געהערט צו וויטעבסקער גובערניע. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה — אַריבער צו לאַטווייע. די לעטגאַלן זיינע אַ שבט פון 200 טויזנט נפשות, קאַטאָליקן, און זייער שפּראַך איז אַ געמיש פון ליטווויש און לעטיש. דער נאָמען לעטגאַליע, מיינט מען, שטאַמט פון די געקירצטע ליטווישע וועריאַנטן: „ליע־טואוואָ גאַלאָס" — ענד פון ליטע. אין דער אומאָפּ־העניקער לאַטווייע זיינען געגרינדעט געוואָרן די ערשטע לעטגאַלישע שולן. אין רעזשיצע איז אַפילו געווען אַ מיטלשול אין דער לעטגאַלשער שפּראַך. פאַר ליטוא־קעס האָבן זיך געהאַלטן, ווי מיר זעען, ניט נאָר די יידן פון די גובערניעס — ווילנער, קאָוונער, פון טייל סואוואַלקער און פון דווינסקער געגנט, נאָר אויך פון גאַנץ וויטעבסקער גובערניע, פון גראָדנער, מינסקער, מאָהילאָוער און פון טייל טשערניגאָוער און שכנישע געגנטן. אויף אַזאַ אופן האָבן די יידן איינגעהיט אין זכרון פון דער וועלט די פֿאַרשוואונדענע גרויסע היס־טאָרישע ליטע.

*
**

נאָך איידער עס איז געווען אַ מדינה ליטע, האָבן יידן זיך געהאַט באַזעצט צווישן די ליטווישע שבטים — אַזש אין אָכטן יאָרהונדערט. ליטווינער דרינגען אָפּט אויס פון דעם ווערטל, אַז „גליקלעכע פעלקער האָבן ניט קיין געשיכטע", אַז מסתמא, האָבן די ליטווינער געלעבט גליקלעך במשך פון די פיל־פיל יאָרהונדער־טער, צי יאָרטויזנטער, ווען מען האָט ווען זיי כמעט גאָר ניט געשריבן. אפשר מעגן יידן מיט נאָך מער רעכט זיך האַלטן אַן דעם כלל. מסתמא האָבן די אַריינגע־קומענע יידן געפונען צווישן די ליטווישע שבטים זיכערקייט און גוטשכנישאַפט, אויב עס ווערט ווען דאָרטיקע יידן אַ לאַנגע צייט ניט דערמאָנט. און וואָס האָבן טאָקע געהאָט כראָניקער צו פֿאַרצייכענען ווען אָנגעקומענע יידן, אַז מען זאָל עס דאַרפן אויף דורי־דורות פֿאַרגעדענקען? — ניט מיט פייער און שווערד זיינען יידן אָנגעקומען אין לאַנד אויף זייער וואַנדער־ווע, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט כמעט אַלע אַרומיקע פעלקערשאַפטן, וואָס זיינען אין ליטע אַריינ־געדרונגען. די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך אין ליטע באַזויזן, זיינען אויך ניט געווען געשיקט פון מלכים און ביסקופֿן, וואָס זאָלן בעטן אָדער באַפּוילן מאָכן אַ וואַרע פאַר זייערע שלוחים.

נאָך אין אָכטן יאָרהונדערט האָבן יידן געווואוינט אין פֿאַרשיידענע פּראָווינצן פון דער טעריטאָריע, וואָס איז שפּעטער אָנגעוואַקסן געווארן ליטע. זיי האָבן גע־פירט מיסחר מיט די אַרומיקע לענדער.

די יידן זיינען ניט געווען די ערשטע אַריינגעפֿא־רענע סוחרים אין יענע געגנטן. נאָך אין ערשטן יאָר־הונדערט פון אונדזער צייט־רעכענונג האָט דער רוימי־שער היסטאָריקער, טאַציטוס, אָנגעוויזן אויף האַנדלס־

באציאונגען מיט די „עסטיער", פון וועמען עס האָבן אָפּגעשטאָמט די שפּעטערדיקע ליטווינער, לעטן און אַלטפּרייסן.*) מען פלעגט ביי די עסטיער איינקויפן דעם בורשטין, וואָס זיי פלעגן אויפקלויבן אויף די ברעגן פון באַלטישן ים. די פאַרצייטיקע רוימער, גריכן און עגיפּטער האָבן געצאָלט פאַרן בורשטין זייער טייער און אים געהאַלטן פאַר „דאָס גאָלד פון צפון". אין די ווייטער־דיקע יאָרהונדערטער פלעגן אַריינגעפּאָרענע סוחרים אויפקויפן פון די ליטווינער און ווייסרוסן פוטערוואַרג, וואַקס, בהמות, פיש און אַגריקולטורעלע פּראָדוקטן. עס איז געווען ניט אַזוי א האַנדל אויף מזומן, נאָר אַן אויס־טויש אויף סחורות, דער עיקר אויף זאַלץ, געווירצן און מעטאַל־אויסאַרבעטונגען. די יידישע סוחרים האָבן, מסתמא, דערוואָרבן טיפּן צוטרוי פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, אַז זי זאָל אַזוי גערן אין משך פון די שפּעטערדיקע טויזנט יאָר כמעט בלויז מיט יידן האַנ־דלען.

אין 997 האָט דער פּוילישער קיניג באָלעסלאָוו דער ערשטער געשיקט דעם ביסקופ פון פּראָג, אַדאלבערט, צו די באַלטישע געצנדינער (ליטווינער) פּריידיקן קריסטנ־טום. דער ביסקופ האָט זיך געקלאָגט פאַרן קיניג אַז די ליט־ווישע היידן פאַרקויפן קריסטלעכע מלחמה־געפאַנגענע פאַר א קלייניגם פּרייז צו יידן און אים פעלט געלט זיי אויס־צולייזן. די ליטווינער האָבן שוין דעמאָלט געהאַט אַנט־וויקלט א היפּשע לאַנדווירטשאַפט, אָבער קיין גרויסע מאַניאַנטקעס זיינען נאָך ניט געווען און זיי האָבן מיט קריגס־געפאַנגענע ניט געהאַט וואָס צו טאָן. מיט יאָר־הונדערטער שפּעטער פלעגן די ליטווינער, ווי די פּא־ליאַקן, פאַרטיילן אָדער פאַרקויפן די קריגס־געפאַנגענע צווישן די פריצים פאַר לאַנדקנעכט.

מען האָלט, אַז אין דער ווייסרוסישער טעריטאָריע איז די יידישע רעליגיע געבראַכט געוואָרן ניט דורך די יידן צוערשט, נאָר דורך די כאַזאַרן — א פאָלק וואָס האָט געהאַט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן און האָט געלעבט אין דרום פון דער איצטיקער אוקראַינע. אָנדערע ווייסרוסן ווילן אַרויסדרינגען, אַז פון דעם קומט די טאָלעראַנץ, וואָס די שפּעטער־אָנגעקומענע יידן האָבן צווישן די אָרטיקע ווייסרוסן געפונען. אָלי־פאָלס, ווייסט מען זיכער, אַז יאָרהונדערטער, אייִדער די ווייסרוסן האָבן פון די קיעווער רוסן איבערגענומען דעם קריסטלעכן (גריכיש־קירכלעכן — „פּראַוואָסלאַוו־נעם") גלויבן, האָבן אין ווייסרוסלאַנד געוואוינט יידן. ווייסרוסן חזרן אָפט איבער די מיינונג, אַז בשעת פון מערב־אייראָפּע האָבן אַריינגעוואַנדערט קיין ווייסרוסלאַנד גרויסע צאָלן יידן, זאָלן א סך פון זיי זיך האָבן מתחתן געווען מיט ווייסרוסן און אַז דערפאַר טרעפט מען עד־היום ווייסרוסישע יידן, וואָס זיינען ווינציק ענלעך צום סעמי־טישן טיפּ.

די רוסישע שבטים, פון וועלכע עס שטאַמען די גרויסרוסן, אוקראַינער און ווייסרוסן, פלעגן פירן שטענדיקע מלחמות צווישן זיך, אָבער אָפילו פאַראייי־ניקטערהייט האָבן זיי זיך ניט געקענט פאַרטיידיקן קעגן די אָנגעלאָפענע טאָטערן פון די סטעפּעס. אין 1240 פאַראָפּן די טאָטערן קיעוו און פאַריאָכן רוסלאַנד ביז 1480. מען נעמט אָן, אַז די ווייסרוסן האָבן זיך גערן פאַראיניקט מיט די ליטווינער אין איין מלוכה, ווייל נאָר ליטע האָט זיי געקענט באַשיצן פון די טאָטערן.

די ווייסרוסן האָלטן זיך פאַר די ריינסטע סלאָוון, און דערפאַר אפשר האָבן זיי דערלייגט צו דעם נאָמען רוסן „ווייס". „ווייס" באַצייכנט אין ווייסרוסיש, ווי אין אָנדערע סלאָווישע שפּראַכן, און אויך אין ליטווויש, ניט נאָר דעם קאָליר, נאָר איז אַן אויסדרוק פון עכטקייט, אויך א פאַרצערטלונג. געווינטלעך איז אָנגענומען, אַז מען האָט זיי אָנגערופן ווייסרוסן, ווייל זיי טראָגן ווייי־סע העמדלעך, ווייסע פּלודערן, ווייסע גאָרטלעך, און אויף די פיס — לאַפּצעס פון ווייסע קאָרע. די פרויען — ווייסע קליידלעך, ווייסע יאָקלעך (בלוזעס), ווייסע פאַרטעכער, און אויפן קאָפּ — ווייסע טיכלעך. די מאַנס־בילן און פרויען טראָגן ווייסע פּעלצלעך אין די קעלטן. זייערע געהאָדעוועטע שעפּסן זיינען מיט א ווייסער וואָל. נאָענטער צו די גרענעצן האָדעוועט זיי שעפּסן מיט א טונקעלער וואָל, וואָס ווערט באַנוצט פון די שכנישע פעלקער. סיי ביי די ווייסרוסן סיי ביי די ליטווינער האָבן, אגב, זייערע שעפּסן געהאַט דיקע וואָל און ווייי־ניק פּעטס.

פון דער עטנאָגראַפישער ליטע האָבן געשטאַמט די גרויספירשטן און די צעוואקסענע מדינה האָט טאָקע זיך געפרופן ליטע, אָבער די רעגירונג־שפּראָך פון אַלע דאָ־קומענטן איז געווען ווייסרוסיש. דער ווייסרוסישער הערב (א רייטער אויף א פערד — סימבאָל פון פאַרפאָלגונג — פאַרפאָלגטער און פאַרפאָלגער) איז געווארן דער מלוכה־הערב פון ליטע.

די יידן האָבן דורך זייער טעטיקייט אַלץ מער פאַרפעסטיקט די פאַרבינדונג צווישן די ליטווישע און ווייסרוסישע פּראָווינצן.

***

אין די דריי צעטיילונגען פון פוילן פון 1772—1791 און 1795 ווערט אַלץ מער טעריטאָריע צוגעשניטן פאַר רוסלאַנד ביז אין דער לעצטער צעטיילונג, ווען די גאַנצע היסטאָרישע ליטע גייט אַריבער צו רוסלאַנד, א חוץ מעמלער געגנט וואָס ווערט צוגעטיילט דייטשלאַנד.

די רוסישע רעגירונג שניידט די טעריטאָריע פון ליטע הין און הער. דעם 12טן דעצעמבער, 1796, ווערט דורך א קייזערלעכן באַפעל געגרינדעט א ליטווישע גובער־ניע פון ווילנער און סלאָנימער פּראָווינצן. דער הויפּט־פונקט פון דער גובערניע איז ווילנע. דאָס קרייז־געריכט איז א האַלב יאָר אין ווילנע און א האַלב יאָר אין גראָדנע. אין דעם יאָר 1818 ווערט די גו־

*) די אַלטפּרייסן וועלן געפונען די שבטים, וואָס האָבן אָמאָל באַוואוינט דעם ברעג פון באַלטישן ים — צפון־מערב פון ליטע. די דייטשישע „טעוטאָנישע" אָרדנס, וואָס האָבן די אַלט־פּרייסן פאַרטיליקט און פאַרנומען זייער לאַנד, האָבן אַוועקגע־נומען פאַר זיך דעם נאָמען „פּרייסן". די דייטשן האָבן אויך פאַרבאָטן אין 1345 צו באַנוצן די אַלטפּרייסישע שפּראַך.

בערניע צעטיילט אויף צוויי — אויף ווילנער גובער־ניע און גראָדנער (אין דער לעצטער גייט אַריין די געווען סלאָנימער גובערניע). ביידע גובערניעס רופן זיך ליטווישע ביז 1840, ווען דער נאָמען ליטע ווערט אינגאַנצן פאַרוואָרט צו באַנוצן. אויסרייסנדיק דעם נאָמען „ליטע" פון דער אָפּיציעלער רוסלענדער מאַפּע, האָט ניקאָליי דער ערשטער איבערגעלאָזט פאַר זיך און זיינע יורשים דעם טיטל — „גרויספירשט פון ליטע", כאָטש ער האָט געשפּאָסט, אַז „ליטע איז אַ שיינע כלה, אָבער אַן אָרעמע". אין 1798 ווערט גע־גרינדעט איין גרויסע ווייסרוסישע גובערניע פון מאָ־הילאָווער און פּאָלאָצקער פּראָווינצן. אין 1802 ווערט זי צעטיילט אויף מאָהילאָווער און פּאָלאָצקער גובער־ניעס. באַלד נאָכדעם באַקומט די פּאָלאָצקער גובערניע דעם נאָמען וויטעבסקער. אין יאָר 1842 איז פון ווילנער גובערניע אויסגעשניטן גענוג דער קאָוונער גו־בערניע. די דריי גובערניעס — ווילנער, קאָוונער און גראָדנער האָבן אַ געמיינעל־גובערנאַטאָר — איבער די דריי גובערנאַטאָרס — און זיין זיצאָרט איז ווילנע. גאַנץ ליטע און ווייסרוסלאַנד ווערן אַריינגענומען אין דער „צפון־מערבדיקער פּראָווינץ".

שנייַדנדיק די גובערניעס הין און צוריק, זיינען פאַרשטייט זיך, אויך איבערגעקוקט געוואָרן די אויעזדן פון איינעם צו דעם אַנדערן. די געגנט, פון וואָנען אַ ליטוואַק שטאַמט אָפּ, איז געוואָרן אומקלאָר. אַרום סוועניציאַן, למשל, און אַנדערשוואו, האָבן פויערים אַליין ניט געוואוסט, צי זיי זיינען ליטווינער אָדער ווייסרוסן. אין דער זעלביקער משפּחה, פלעגט טרעפן, האָבן זיך אַנדערע גערופן אויך פאָליאַקן און רוסן. געווייַנטלעך פלעגט מען אין אַזוינע געגנטן ענטפערן אויף דער פראָגע: ווער זיינען זיי? — „טוטיישי" (היגע).

און אַז יידן פלעגן זיך צונויפקומען, פלעגט זיך רופן אַ קאָוונער ייד „ליטוואַק" און דער מינסקער — „ליט־וואַק". נאָר אַז מען פלעגט געוויער זיך צערייַדן, פון וואָנען ווער עס שטאַמט, פלעגט דער קאָוונער דער־לייגן — אַ זאַמעטער און דער מינסקער פון רייסן. אָבער אויב עס איז דערביי געווען אַ ייד פון ווילנע — האָט ער שוין ניט געקענט זיך אָנרופן אַנדערש ווי אַ „ליט־וואַק", און די אַנדערע צוויי זיינען אויך געוואָרן ליט־וואַקעס — און גאָר.

2. אין דער געצנדינערישער ליטע

עס זיינען ניט פאַראַן קיין פאַרצייכענונגען וועגן ליטווישׂ־געצנדינערישע היסטאָרישע פערזענלעכקייטן, אַ חוץ וועגן גרויספירשטן, (זיי האָבן זיך אָפּטמאָל אויף געפונפן מלכים). מלכים און רעגירער האָבן אַמאָליקע צייטן ניט נאָר געווען היסטאָרישע איבער לענדער און פעל־קער, נאָר האָבן אויך באַהערשט זייער געשיכטע. דער ליטווישער גרויספירשט מינדוגאָס (1225־1263) האָט דער ערשטער אַרויסגעפירט ליטע אויף דער ברייטער וועלט. ער האָט צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פאַרשפּרייט די ממשלה פון ליטע איבער טיילן פון ווייס־רוסלאַנד. אָפּשלאָגנדיק די אַטאַקעס פון די טעוטאָנישע קרייצטרעגער, האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט אין מיזרח און פאַרנומען נאַוואַרעדאָק (ערשטע הויפּטשטאָט פון לי־טע), וואָלקאָוויסק און סלאָנים פון די טאָטערן, וואָס האָבן געהאַט די שטעט אַוועקגענומען פון די ווייסרוסן. אום־רואיק איז אָבער געוואָרן אין צפון־ליטע פון די ליוואָנישע קאַטויילישע אָרדנס. מינדוגאָס האָט אין געהיים געלאָזט ווייסן די ליוואָנער קרייצטרעגער, זיי זאָלן שיקן צו אים שלוחים צו שליסן אַ שלום. ער האָט איינגעשטימט אָנ־צונעמען דעם קריסטלעכן גלויבן און צו באַקערן צום קריסטנטום דאָס ליטווישע פֿאָלק, אָבער דערפאַר זאָל מען אים קרוינען פאַר אַ מלך. אין 1251 האָט ער מיט זיין ווייב און מיט זייערע מקורבים זיך געטויפט אין זיין פעס־טונג וואַרוטע. דער פּויפּס האָט אים געקרוינט מיטן טיטל מלך און אפילו דערקלערט מינדוגאָסעס זון פאַרן יורש־עצר. מינדוגאָס פאַרנעמט ווייטעבסקער און מינסקער געגנטן. אָבער אין גיכן כאַפּט ער זיך, אַז די דייטשישע קרייצטרעגער האָבן בלויז געוואָלט פאַנגען זיין נשמה, זיי האָבן זייערע אָנגריפן אויף ליטע ווידער באַגייט. ער איז בייז געוואָרן און אין 1262 האָט ער צונויפגערופן דאָס פאָלק צו אַ פייערלעכער צערמאָניע און איז אויף זיין קיניגלעכן פערד אַרייַנגעריטן אין טייך, באַגלייט פון זיין ווייב און פון די געקריסטלטע מקורבים, אַראָפּ־צואוואַשן די קריסטלעכע שמד־וואַסער. מען גיט צו, אַז זיין אַנטוישונג אין דער קריסטלעכער אמונה האָט זיך געמומען אויך פון די ניט־אויפהערנדיקע בלוטיקע מלחמות צווישן די רוימיש־קאַטויילישע מלוכות און די נריכיש־קריסטלעכע (פּראָוואָסלאַוונע) פירשטנטומען.

ווי אַ גרויסמאַכט איז ליטע אויפגעקומען אין אייראָפּע אין אַ 50 יאָר שפּעטער. דער גרויספירשט געדימין (1316—1341) האָט נאָך מער אויסגעברייטערט די ליטווישע מדינה, כאָטש די טאָטערן, וואָס האָבן אין יענער צייט אָנגענומען דעם מאָכמעדאַנישן גלויבן, זיי־נען דווקא געוואָרן האַרטנעקיקער אין די שלאַכטן, ווי אין די פריערדיקע צייטן. די טאָטערישע מלחמה־פירער האָבן ניט נאָר געקענט צוזאָגן זייערע מאָכמעדאַנישע קריגער דעם רויב, וואָס זיי וועלן פאַרנעמען פון שונא, נאָר אויך צעהיצן די פּאָנטאַזיע פון די זעלנער מיט אַ תאווהדיקן מוסולמענישן גן־עדן, אויב זיי וועלן פאַלן אין שלאַכט.

געדימין בויט אין 1323 די פעסטונג אין ווילנע, וואוהין ער ציט זיך אַריבער פון טראָק. צו אַנטוויקלען דאָס לאַנד לאַדט ער אין קינסטלער, בעלי־מלאכות און סוחרים. דעמאָלט האָבן אויך יידן אין גרעסערע צאָלן אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אין ליטע*).

---

*) איינע פון די לעגענדעס וועגן דער גרינדונג פון ווילנע דערציילט: געדימין זאָל האָבן אַוועק אַמאָל אויף יאָגד אַרום דעם טייך די וויליע. ער האָט אויף אַ בארג דערשאָסן אַ גרויסן ווילדן אָקס. נאָך דער יאָגד, אַז געדימין איז אויפן בארג אייַנ־געשלאָפן, האָט ער געזען אין חלום אַ גרויסן וואָלף, וועמעס קאָפּ עס איז געווען באַדעקט מיט אַן אייזערנעם בלעך. געדימין האָט אין שרעק זיך אויפגעכאַפּט און געפונפן דעם פּריסטער

די יידן האָבן אָפּגעדאַנקט לדורות געדימינען בעסער פון אַלע אַנדערע רעליגיעזע גרופּעס, ווײַל האָבן געגאָסן פון זייַן טאָלעראַנץ. זיי האָבן אים שפּעטער אָנגערופן כורש, און די שטאָט ווײַס ער האָט געבויט — ירושלים דליטא. צו פֿאַרפעסטיקן די גרענעצן פון זייַן מדינה האָט געדימין געטאָן פֿאָליטישע שידוכים אָפּילו מיט מלכים, מיט וועלכע ער האָט אָקערשט געפירט ביטערע מלחמות. זייַן טאָכטער אַלדאָנאַ האָט עס חתונה געמאַכט מיטן זון פון פּוילישן קעניג אַז אין געגעבן נדן 24 טויזנט פּוילישע קריגס־געפֿאַנגענע.

שלוחים פון פּויפּס, קריסטלעכע שכנישע מושלים און מושלים־מחותנים, האָבן געדימינען צוגערעדט אָנצונעמען קריסטנטום, אָבער זיי איז ניט געלונגען*). מען האָט אים אָנגעבאָטן אַ הויכן פּריז פֿאַרן איבערנאָנג צו קריסטנטום, אָבער ער האָט, קענטיק, געפֿאָדערט שוין צו פיל — געוואָלט די טעוטאָנישע אָרדנס זאָלן אים אומקערן די שוין־לאָנג אַוועקגענומענע טעריטאָריעס פון די ליטווישע שבטים. געפֿאַלן איז ער פון אַן אָפּגעפייערטן שאָס פון אַ האָרמאָט אין ליטע ניט ווייט פון זיין שלאָס אויפן ברעג פון ניעמאַן. לויטן געצונדישן מינהג האָט מען זיין טויטן קערפּער אַרויפגעזעצט אויף זיין רייטפערד און אויף אַ צעלייגטן פייער פֿאַרברענט אויפן ווילנער שלאָסבאָרג, ווײַל רופט זיך אויך געדימינס באָרג און וואו עס זאָל זיין אַש זיין באַהאַלטן**).

זיין מדינה, האָט געדימין אָנגעזאָגט, זאָל ווערן אייגנעטיילט צווישן זיינע זיבן זין. וועמען עס איז אייגנעטיילט געווען ווילנע, האָט געהייסן דער גרויספּירשט און דעם טיטל פלעגט מען דעמאָלט איבערנעבן צום יינגסטן זון. צוויי פון די בריידער אָבער, אַלגירד און קייסטוט, האָבן די איבעריקע בריידער אַרויסגעשטויסן און קייסטוט האָט געהאָלפן דעם עלטערן אַלגירד איבערנעמען ווילנע. אַלגירד האָט רעגירט אין בער דער מיזרח־טייל פון ליטע. זיין וויב איז געווען אַ רוסישע פּרינצעסין און דערפֿאַר האָט ער געהאָפֿט, אַז זיין מיזרח־גרענעץ וועט זיין זיכער. קייסטוט האָט געהערשט איבערן מערב־טייל. די ליטווינער ריידן פיל פון דער שטאַרקער פריינטשאַפט פון די צוויי ברי־ער, דערמאָנענדיק דערביי די ווערטער פון תהילים וועגן ברודער־אייניקייט (מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד). 33 יאָר האָבן זיי רעגירט אין פולער האַרמאָניע. אין 1377 איז אַלגירד געשטאָרבן און זיין זון יאַגעלאָ האָט זיך באַזעצט אין ווילנע און פֿאַרנומען דעם פאָטערס אָרט. קייסטוט, ווײַס האָט איבערגעבויט דעם קאָוונער שלאָס אין 1363, האָט אין משך פון 5 יאָר (1377—1382) צוזאַמען מיט זיין פלימענ־יק יאגעלא רעגירט איבער ליטע.

יאָגעלאָ ווערט פון די ליטווינער געשילדערט ווי אַ מאַכט־גייציקער אינטריגאַן. אין 1382 האָט ער פֿאַרנאַרט צו זיך אין ווילנער שלאָס זיין פעטער קייסטוטן מיטן פּרינץ וויטאָווטן, קייסטוטס זון.

פֿאַרטרויטע דינער האָבן אַוועקגעפירט אין געהיים דעם פעטער, קייסטוטן מיטן שוועסטערקינד וויטאָווטן אין קרעווער שלאָס און זיי דאָרטן אַריינגעווארפן אין תפיסה. קייסטוטן האָט מען דאָרט דערמאָרדעט, אָבער וויטאָווטן האָט זיך איינגעגעבן צו ראַטעווען. די לעגענדע דערציילט, ער זאָל זיך האָבן איבערגעטאָן אין די קליידער פון זיין ווייַב דינסט, וועלכע מען האָט צוגעלאָזט אים ברענגען אין תפיסה עסן.

קייסטוטס לעבן איז פֿאַרוועבט געווארן אין דער ליטווישער געשיכטע מיט אַ סך לעגענדעס*).

*) דער יונגער פּרינץ זאָל האָבן, גייענדיק אַמאָל אויף יאגד אויף אַ בארג לעבן פֿאַלאָנגען, דערזען בירוטען, אַ פּריסטערין, ווי זי האָט זיך צוריקגעקערט פון גאָטסדינסט ביים הייליקן פייער. אין דעם טאָג האָט געזאָלט פֿאַרקומען די צערעמאָניע, ווען זי וועט געהייליקט ווערן צו לעבנסלענגלעכער בתולהשאפט. קייסטוט האָט זיך אין איר שטאַרק פֿאַרליבט און זי געבעטן, זי זאָל אַוועק מיט אים, אָבער זי האָט ניט געוואָלט הערן זייַנע רייד און ניט געוואָלט זיך אָפּזאָגן פון איר נדר קיינמאָל ניט חתונה צו האָבן. קייסטוס האָט באַהאַלטענערהייט געוואָרט אין וואַלד ביזן רויטן זון־אונטערגאַנג, ווען דער קריוו־קריווייטע (דער אויבער־פריסטער) איז אַרויסגעקומען מיט געזאַנג און מען האָט ליכטיקער צעצונדן דאָס הייליקע פייער. דער פּריסטער האָט אין האָנט געהאַלטן אַ ווייס קלייד אויפֿצוהיצן דעם קאָפּ פון בירוטען און זי דערקלערן פאַר אַ ווייַדעלאָטין (אַ פּריסעטערין). דאָ איז אָבער אַרויסגעשפּרונגען קייסטוט, האָט אַרויסגעכאפט דאָס ווייס קלייד פון פּריסטערס האָנט, האָט עס אַ שליידער געטאָן אין הייליקן פייער, אַ כאַפּ געטאָן בירוטען, אַריבערגעזאָגט זי איבערן אַסקל און מיט איר אַוועק.

דערשיטערט פון אַזאַ לעסטערונג זאָל דער אויבער־פּריסטער האָבן פאַרויסגעאָגט, אַז מיטן דור, וואָס וועט אויפקומען פון קייסטוטן און בירוטען, וועט קומען אַ סוף צו דער גרויסקייט פון ליטע. און טאָקע מיט וויטאָווטן, איינעם פון די זין, וואָס בירוטע האָט געבוירן קייסטוטן, האָט די מדינה פון ליטע דערגרייכט איר העכסטן גלאַנץ, אָבער נאָך זיין טויט איז אַלץ פּותר זיין דעם חלום. דער פּריסטער האָט געאָגט, אַז אויף דעם אָרט זאָל גדימין אויפשטעלן אַ שטאָט, וואָס וועט ווערן דאָס האַרץ פון זיין גרויסער מדינה און אַז די באַפעלקערונג פון דער שטאָט וועט אים באַרימט מאַכן איבער דער וועלט. געדימין מוז אָבער אויך האַלטן באַוואָפנטע קריגסלייט אין אַ פעסטונג. כדי די פעסטונג זאָל זיין אומבאַזיגבאַר מוז מען אָבער אונטער דעם גרונטשטיין אויף וועלכן זי וועט געבויט ווערן, באַגראָבן דאָס ריינע האָרץ פון אַן אומשולדיק מיידל. אין דעם באַשטימטן טאָג, וען מען האָט די פעסטונג באַדאַרפט אָנהויבן בויען, איז צוגעקומען אַ מיידל טראָגנדיק אין די הענט רויטע בלומען, וואָס זיינען געווען ביי די ליטווינער אַ סימבאָל פון אומשולד. מיט שטילע טריט איז זי אַראָפּ אין דער גרוב, וואו מען האָט געזאָלט אַריינקייקלען דעם גרויסן גרונטשטיין. פּריסטער האָבן געזונגען, אָבער דער אַרונטערגעלאָזענער שטיין האָט בלויז באַרירט די בלומען און דאָס מיידל איז געבליבן ניט געשעדיקט. געדימין האָט קיין אַנדער קרבן ניט געוואָלט נעמען און די פעסטונג אויף דעם ווילנער שלאָסבאָרג זאָל זיין אויפגעשטעלט אויפן פונדאַמענט איבער די בלומען.

*) זע: אין דעם בוך „ליטע", ווישניצער, מאַרק., דר., „די געשיכטע פון די יידן אין ליטע", ז. 45.

**) אויך די קריסטלעכע וויסרוסן פלעגן אַ קריגסהעלד מקבר זיין צוזאַמען מיט זיין פערד, אָבער זיי ניט פאַרברענען. מען פלעגט דאָס פערד פֿאַרשטין אַ שטייגדיקן אויף אַלע פיר. סיי די ליטווינער סיי די וויסרוסן פלעגן אין יענע צייטן אַפּצוגעבן כבוד אַ מת אים פֿאַרשיטן מיט אַ הויכן בארג ערד.

דער באַרימטסטער גרויספירשט פון ליטע איז פאַר־כליבן וויטאָווט, דער זון פון קייסטוטן און אייניקל פון געדימינען. ער האָט נאָך וויטער אויסגעשפרייט די גרענעצן פון ליטע און אויך וויי זיין פאָטער באַלאַגערט מאָסקווע.

אין דער ליטווישער מדינה האָט מען רק געפירט מלחמה אָדער צו מלחמה זיך געגרייט. אפשר האָט דע־מאָלט נאָך מער געפאָסט דער תירוץ, וואָס איז אַזוי מאָדערן היינט — נייע שטרעקעס לאַנד און געגענטן איינצו־נעמען, כדי די פריער־פאַרנומענע צו באַשיצן. אין דער אויסגעוואַקסענער אימפעריע־ליטע איז מסתמא גע־וען נויטיק די טיכטיקייט פון דעם יידן. די ליטווינער האָבן טויגבאַרקייט זייער געשעצט, ווייל זיי אַליין האָבן ניט געהאָט די אַמביציע מיט רעליגיע־פאַרשפרייטונג און היסטאָרישע זכיות צו פאַרנעמען לענדער, ווי עס פלעגן פראָקלאַמירן די דייטשישע און סלאַווישע אַנ־גרייפער, וואָס האָבן אויף ליטע זיך געשפאַרט. די ליט־ווינער האָבן אויך ניט באַזיגט זייערע קעגנער, פאַר־פלייצנדיק זיי מיט פילצאָליקע מחנות, ווי עס האָבן געטאָן די טאָטערן. די ליטווינער האָבן בלויז אַדאַנק זייער אויסגערעכנטקייט און אומדערמידלעכקייט גע־קענט אָפהאַלטן זייערע סטראָטעגישע נצחונות. דאָס האָט געגעבן די געלעגנהייט דעם טויגבאַרן און אַר־בעטסזאַמען יידן צו געפינען אַן אָרט צווישן די ליט־ווינער. געלט האָבן די ליטווישע הערשער באַדאַרפט, האָבן זיי טאָקע אַנטליען די יידישע אָפשפאָרונגען, אָדער אויסגעזוכטע דורך יידן געלט־מיטלען. די יידישע פינאַנץ־טעטיקייט האָט אין ליטע, ווי אין אַנדערע לענ־דער, באַפרוכפערט דאָס אָרטיקע עקאָנאָמישע לעבן און אַ שטויס געטאָן פון פאַרגליווערטקייט סעקטאָרן פון דער היימישער ווירטשאַפט. אין די לעצטע הונ־דערטער יאָרן פון מיטלאָלטער האָט אין ליטע זיך שטאַרק אויסגעבריטערט די אַגריקולטורעלע ווירטשאַפט, און כדי אָפצורייניקן נייע שטרעקעס לאַנד, אויף מטלטלין און זריעה, האָט מען באַדאַרפט געלטמיטלען. אַוודאי זיינען יידן ניט געווען די איניציקע סוחרים און בעלי־מלאכות, ווי אויך ניט די ערשטע געלט־אויס־לייער אין ליטע, אָבער אָחוץ וואָס יידישע מי און טיכ־טיקייט האָבן אויסגעמאַכט ביליקער, זיינען די יידן אויך געווען אַ פאָליטיש־זיכערער עלעמענט. דער ייד איז ניט געקומען באַגליקן מיט אַן אַנדער אמונה און איז ניט געווען געשיקט לענדער צו באַהערשן. ער איז ניט געקומען מיט אַן „אויסרייד", אַז ער ברענגט גליקן אויף דער ערד, צי אין הימלרייך. ער האָט אָפן גע־זאָגט, אַז ער קומט דאָ זוכן חיונה און אַן אָפדאַך. וועג־מען עס לוינט, זאָל מיט אים האַנדלען, זאָל ביי אים קויפן אָדער צו אים פאַרקויפן. וואָר עס דאַרף, זאָל נוצן זיין אַרבעט. און דאַרף ער אַרבעטער אַנדינגען, איז וועמען עס לוינט זיך, זאָל זיך אַנבאַטן.

מער געוואָרן אָפגעשוואַכט. קייסטוט און בירוטע זיינען גע־שטאָרבן געצנדינגער. בירוטע איז באַערדיקט געוואָרן אויפן באַרג לעבן פאָלאנגען, וואָס טראָגט איר נאָמען.

די ליטווינער זיינען שטאָלץ, וואָס זייערע געצנ־דינגרישע אורעלטערן זיינען געווען טאָלעראַנט צו אַנדערש־גלויביקע. אָבער זיכער האָבן די אַריינגעקו־מענע אַנדערש־גלויביקע יידן אַזאַ טאָלעראַנטקייט גע־שטאַרקט. מיסברויכט די ליטווישע טאָלעראַנטקייט האָבן אַנדערע, — ניט, חלילה, יידן. אויך די קאַראַאי־מער האָבן געמעגט צום גוטן געדענקן, וואָס די יידן האָבן מיט זייער אויפפיר דערוועקט וויטאָווטן, ער זאָל פון קרים אַראָפּברענגען גרויסע צאָלן קאַראַאימער און זיי באַטיילקן מיט ערד. רעגירונגען האָבן אין משך פון יאָרהונדערטער שפעטער קיין אונטערשייד ניט גע־מאַכט צווישן יידן און קאַראַאימער*).

ליטוואָקעס פון דער גאָרער ליטווש־וויסרוסישער טעריטאָריע האָבן אַלע מאָל מיט פאַרערונג דערמאָנט די דריי געדימינישע דורות גרויספירשטן, וואָס האָבן באַהאַנדלט די יידן מיט געראַכטיקייט. אַ פינף הונדערט יאָר נאָך וויטאָווטס טויט — פאַר און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה — האָבן דאָך יידן אין ליטע און ליט־וואָקעס מחוץ ליטע גערעדט וועגן די ערשטע ליטווישע רעגירער, ווי וועגן אַ נאָענטער געשעעניש.

יידן, וואָס זיינען געקומען קיין ליטע, האָבן גע־זוכט אויפצוהיטן זייער יידישקייט. אַזעטיקע וואָס זיי־נען געווען קאַפאבל זיך אויסצומישן מיט אַנדערע, פאַר־געסן זייער גאָט און זייער אמונה, צו וואָס וואָלטן זיי גאָר געדאַרפט זיך שלעפּן דורך זומפּן און וועלדער צו די ליטווינער און וויסרוסן? פאַר געשמדטע יידן האָט מען דאָך צעעפנט דעמאָלט טיר און טויער אין לענ־דער, וואו דאָס לעבן איז געווען גרינגער און וואו זיי זיינען געווען איינגעזעסן. די יידן, ביי וועמען יידיש־קייט איז געווען הפקר, האָבן זיך אויסגעמישט צווישן די אָרומיקע פעלקער, און ניט אַזוינע יידן האָבן אין ליטע, און בכלל אין מיזרח־אייראָפּע, אויפגעבויט יידישע ישובים.

אומעטום האָבן יידן געמוזט פריער דערוועקן צו זיך צוטרוי, אַז מען זאָל זיי, די אומפאַרשטענדליכע פאַר די אָרומיקע, לאָזן פריי אָפהיטן זייערע מינהגים. האָט דאָך באַ־דאַרפט אַ יייד, מסתמא, עפעס אויפקלערן דעם ניט־יידישן שכן, וועמען ער האָט אַפילו אַ מזוזה געוואָלט אָנשלאָגן אויף אַ טיר. טאָר מען דאָך טאָקע ניט, לויטן דין, אָרויפשלאָגן אַ מזוזה אויף אַ טיר אָן דער צושטימונג פון בעל־הבית. ניט נאָר האָבן יידן ניט געהאָט קיין באַהאַלטענעם מיין צו פאַרשפרייטן דאָ זייער אמונה, נאָר האָבן אָפן דער־ציילט, אַז צו זיין אַ יייד איז אַ לאַסט. אָבער האָבן יידן דאָס באַדאַרפט דערציילן? — די ניט־יידן האָבן עס דערקענט אַליין. אין די שילדערונגען וועגן ליטווינער און וויסרוסן פון אַמאָליקע רייזנדער וועלט דערמאָנט, אַז די ביידע פעלקער זיינען שארפע באַאַבאַכטער, — אפשר טאָקע וויל זיי אַליין זיינען אַזוי אָפט באַפאַלן געוואָרן. די באַפעלקערונג אין ליטע איז געווען ניט

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ברוצקוס, י., דר., „די אָפשטאַ־מונג פון די קאַראַאימער אין ליטע און פוילן", ז. 198.

באַוועגלעך, נאָר אינגעזעסן, אינגעוואָקסן. די ליטווי־נער און ווייסרוסן רעדן וועגן זייער אינגעזעסנקייט, ווי וועגן אַרײַנגעוואָקסענע ווּאָרצלען פון אַ דעמב אין דער ערד. בלויז די טויטע פלעגן די ליטווינער און ווייסרוסן אויסריכטן מיט אַלץ וואָס נויטיק צו אַ ווייטן וועג. דער געקומענער פון דער פרעמד, צי אַנטרונענער יידּ, וואָס האָט זיך אין די קליינע ישובים באַזעצט און איינגע־פונדעוועט, איז דאָך כסדר געווען אויפן אויג.

דער יידּ האָט זיך געמוזט אַרײַנפאַסן אין אַרומיקן לעבן, כדי דורכצופירן זיינע עקאָנאָמישע פונקטיעס אין לאַנד. לאָמיר זאָגן, פאָרט אַ יידּ אַריין צו אַן אַמאָליקן רייכן ליטווינער, וואָס האָט זיך אומגעקערט פון אַ געראָטענער יאָגד, אויפצוקויפן די פעל. דאָס אומקערן זיך פון יאָגד איז, מסתמא, אויסגעפאַלן אין אַ פּריַיטיק, ווייל פּרייטיק איז בייַ די היידנישע ליטווינער געווען דער רוטאָג. האָט דאָך דער יידּ ניט געקענט אָפּלייגן זיין באַזוך אויף זונטיק, וועלן דער ליטווין קען שוין האָבן ווידער אויף יאָגד אַוועק. מען בעט דעם יידן פריינטלעך אַריין, אָבער דער יידּ מוז זיך האַלטן מיט טאַקט אָן אַ זייט. וועט ער דאָך ניט טאָרן טועם־טעם זיין פון די טושעס און געפליגל, וואָס בראָטן זיך אויף פייערן אין הויף און מען וועט זיי אין קעסלען אַריַיי־ברענגען אין הויז. ער קען אויך ניט טרינקען דעם ווײַן און האָט אָפּילו מורא צו פאַרזוכן דאָס ביר פון קרוג. ער שטויסט אָפּ ניט נאָר דעם קומיס, „די שוואַרצע מילך", ווי מען פלעגט עס רופן, נאָר אָפּילו דעם קרוג ווייסע מילך. ער נעמט קוים אַרויף אויף אַ שטיקל ברויט אַ ביסל האָניק, ברעכט איבער אָן אוֹ־געקע. עס ברענען צענדליקע קנויטן אין ליימענע טעפּעלעך מיט אויל, צי אין מיטן קאָמער פון אַ גרוב לויכט אַ גרויסער פייער פון אָנגעצונדענעם אויל. אָלע געסט אויסגעזעצט. מען רופט אַריין אַ זינגער, אָפּט־מאָל אַ בלינדן, אָבער דער יידּ מוז זיך האַלטן אַזוי, אַז די בגילופּנדיקע געסט זאָלן אים ניט פאַרטשעפּע־נען, דער בעל הבית זאָל ניט צו שטאַרק צודרינגלעך זיין מיט זיין גאָסטפריינטלעכקייט. דער יידּ דאַרף נאָך אייַנפאַקן די פעל אין הויף און באַלד פאָרן, אָנצוקו־מען אַהיים פאַר ליכטבענטשן. אָבער דער סוחר האָט, מסתמא, מיט זיך אַ יידישן משרת, וואָס איז, אפשר, אויך דער פערד־טרייבער. קען דאָך ניט איינער באַווייזן צונויפצונעמען די פעל און אַנדערע פּראָדוקטן — און צו אָפּהיטן כשרות אין וועג, עפּעס אָפּקאָכן, איז אויך שווער איינעם אַליין. נו, האָט דער סוחר באַדאַרפט האַלטן אַן אויג, אַז דער משרת זאָל ניט כאַפּן קיין איבעריקע כוסה.

אָבער נאָר די רייכע יידישע סוחרים האָבן געפירט מיסחר מיט שררות. אַזוינע רייכע יידן זיינען געווען גאָר וויכטיק. דאָס רוב יידן האָבן זייער האַנדל־וואַנדל געפירט מיטן אַרעמען שלעפּערישן פּויער, וואָס איז געווען אַזוי אָפּגעשטאַנען און אָנגעשראָקן, מיט אַזוי פיל אבערגלויבנס וועגן ניט־גוטע און מכשפים, — ווי האָט געמוזט דער פּויער לאַנגזאַם און באַדאַכט קומען צום באַשייד, אַז ער דאַרף זיך ניט שרעקן פאַר אַן אומבאַ־קאַנטן יידן?!

יידן האָבן זיך לרוב ניט באַזעצט אין אַ לאַנד, נאָר אַהין אַנטלאָפן. אָבער צי יידן זיינען פרייוויליק־געקו־מען, צי געלאָפן, האָבן ווייסרוסן און ליטווינער גוט געוואוסט, אַז יידן היטן זייער יידישקייט. די ליטווישע הייַדנישע אמונה, אגב, איז שוין געווען באַשטורעמט פון דער אַרומיקער קריסטלעכער קירך, און עס האָט קיין רייד ניט געקענט זיין, אַז ליטווינער זאָלן האָפן אויס־צושפּרייטן זייערע געטער־גלויבעריַין צווישן אַנדערע פעלקער. און מסתמא האָבן דאָך אויך די קריסטלעכע וויסרוסן זיך געקענט אייַנלעבן מיט די ליטווינער, ווייל זיי האָבן ניט געזוכט זייער געצנדינערי אויף וועג מען אַרויפצווינגען. די ליטווישע אמונה האָט אָפּילו ניט געהאַט קיינע שריפטלעכע פאַרצייכענונגען. בלויז דער זכרון פון פאָלק האָט אויפגעהיט די מיטאָלאָגיע פון די געטער, וואָס די גייסטלעכע האָבן מיטן פאָלק איינגעלערנט. די גייסטלעכע האָבן ניט געטאָרט חתונה האָבן און זיינען פון קינדוויז אָן געוואָרן דערצויגן דורך דעם הויפּטפּריסטער, קריווא־קריווייטע, וואָס פלעגט בא־קומען זיין טיטל שוין אַלס זקן. ער האָט געוואוינט טיף אין וואַלד און וואָס ער איז דערגאַנגען טעגלעך פון פערקונאַס (גאָט פון דונער און בליץ), גיט ער איבער דורך די פּריסטער צום פאָלק. פון אים האָבן זיי געלערנט די מיסטעריעס פון די געטער, די פאַרהייליקטע צערעמא־ניעס און לעגענדעס. און צו געדענקען איז געווען זייער פיל. געטער זיינען געווען אָן אַ צאָל. געטער פון פייער, פון וואַסער, פון בּאַרימטע בערג, פון ווינט, פון רעגן און שניי, געטער פון טייכן, בערג און וועלדער. טייכן, אָזערעס גרויסע, צי פאַרלעגענדאַריישטע, פאַרשיידענע בייַמער — די אַלע האָבן נאָך געהאַט באַזונדערע גע־טער. עס זיינען געווען געטער פון פייגל, חיות און פיש, און יעדער מין האָט ווידער געהאַט אַ באַזונדערן שליח צום הימל. דערצו נאָך געטער אונטערערדישע, טייוואָלים און טייוולטעס, און סתם ניט־גוטע. מיט דער אויסבּרייטערונג פון אַגריקולטור, אין סוף מיטלאַלטער, איז צוגעקומען דער פעלד־קולט — ביים אָנהויב אָקערן פלעגט מען ברענגען פאַר אַ קרבן אַ שוואַרצן חזיר. צוזאַמען מיט די פייערונגען נאָך שניט־צייט פלעגט מען באַהאַלטן דעם לעצטן אָפּגעשניטענעם גאַרב, אַלס אַ סגולה קעגן טייוול, וואָס נישטערט אין די פעלדער.

יידן האָבן דאָ געטראָפן אַ געצנדינערישע וועלט, וואָס זיי האָבן שוין ניט געזען, מסתמא, הונדערטער יאָרן לאַנג צווישן אַנדערע פעלקער. דער יידּ האָט צו די שטרויכלונגען פאַר זיין אמונה אין דער קריסטלעכער וועלט שוין געהאַט זיין גייסטיקן פאַנצער. דאָ האָט ער באַדאַרפט זיך גייסטיק באַוואָפענען קעגן נייע שטרויכ־לונגען. מיט אַ מין טאָפּלטער גייסטיקער פאָרזיכטיקייט האָט ער באַדאַרפט זיך באַוועגן. אָבער איינס האָט דער יידּ גוט געוואוסט, אַז וואו ער שטעקט אַריין אין אַ

לאַנד אַ פוס, מוז ער זיך באַלד נוצלעך מאַכן פאַר די אָרטיקע מענטשן, אויב ער ווייל דאָרטן האָבן אַ תקומה. און אויך אין ליטע האָבן די ניט־יידן, מסתמא, די נוץ פונעם יידן פרי אָפּגעשאַצט. כדי איינצוהיטן, וואו ער זאָל ניט זיין, יידישקייט, האָט דער יד, אָחוץ זיין משפּחה, געמוזט דאָך זען אַראָפּצוברענגען נאָך יידן. אַז ווי קען ער אַנדערש אָפּהיטן כשרות, געבן לערנען זיין קינד? און אַ „גוטן־אָרט" דאַרף מען אויך זיך פאַרזאָרגן, און דאָוונען טאַקע בציבור. אַז וואו קען ער אַליין אַ „רייניקייט" זיך איינשאַפן? אָפילו אַ סידור, שוין דעמאָלט, מסתמא, געשריבן אויף פּאַפּיר, איינגע־בונדן אין אַ פאַרמעטן שער־בלעטל, האָט געקאָסט אַ שטיק געלט. אָפילו אַ געווויינטלעכער יד, ניט קיין למדן, האָט געקענט דעמאָלט די תפילות אויף אויסווויניק, אויך שטיקלעך פון חומש און הפטורות, ווייל אַ געשריבן ספרל, אָפילו אויף פּאַפּיר און ניט אויף פאַרמעט, האָט ניט יעדער־איינער פאַרמאָגט. אָבער אַז מען זאָגט אַ תפילה, וואָס מען קען אָפילו אויף אויסווויניק, און מען קוקט דערביי אַריין אין געשריבענעם בלעטל, פילט מען זיך שטאַרקער און די תפילה איז זיסער. קומען עטלעכע יידישע משפּחות אָן, האָט דער אַ ספר, דער אַ חומש, אַ פרוי האָט אַ תחינה. און קומען צו נייע יידן אין אַ ישוב, זיינען די פריער־געקומענע זיי מדריך: דאָס פאַרקוק און דעם ריין ניט איין. באַצאָל ערלעך פאַר דעם, וואָס דו קויפסט. זע צו פאַרגיטיקן אַ טובה. האַנדלסטו, צי דו טוסט אַ מלאכה, היט זיך פון באַגיין אָן עוולה. פיטערסטו דיין בהמה, טרעט ניט אי־בער אַ צווייטנס גבול. אַ שכנס בהמה צו ניזוקן איז אַוודאי אַ גרויסע עברה. ביסטו אין נויט, ליי און בארג בעסער פון אַ יידן, באַלעסטיק ניט די אַנדערע. מען פאַרזאָגט קיינדער, זיי זאָלן אַ גוייש קינד ניט שלאָגן, צי פון אים אַ שפּילכל — אַ פייפל אָדער אַ שטיינדל — נע־מען. דער ייד ווייס גוט, אַז ער איז ניט שולדיק אין אָן אַנדער יידנס שלעכטן אויפּפיר, אָבער פרעמדע וועלן צוליב אייגעם פאַרשוואַרצן דעם נאָמען פון אַלע אַנדערע יידן. און דער דין איז טאַקע, אַז מען דאַרף וואַרענען פון שלעכטס.

וועגן די יידן האָבן זיך באַזעצט אין גרעסערע מאַסן אין ליטע זיינען די ווייסרוסן געווען נאָך יונג אין זייער קריסטלעכן גלויבן מיט אַ היפּשער צאָל אָבערגלויבע־נישן פון זייער נאָענטן געצנדינערישן עבר. זיי האָבן אויך ניט געהאַט דעם צעצונדענעם רעליגיעזן פייער פון יונגע פּראָזעליטן, ווייל זיי האָבן זיך דאָך פאַראייניקט מיט די געצנדינערישע ליטווינער. דער ליטווישער גאָט פון דונער און בליץ איז פּערקונאַס, און די ווייסרוסן האָבן דעם ענלעכן גאָט מיט אַן ענלעכן נאָמען — פּע־רון. אָפילו וועגן די שפּעטערדיקע ווייסרוסן האָבן אין דונער און בליץ געזען אַ פאַרקריסטלעכטן אליהו הנביא'ס פייערדיקן ריטטוואָגן זיינען זיי נאָך אויך ניט אַוועק וויט פון פּערקונאַסן. זיי האָבן געגלויבט, ווי די ליטווינער, אָדער אויף אַן אַנדער אופן, אין וואווקאלאקעס (מענטשן וואָס ווערן פאַרגילגולט אין חיות), אין שדים און אין רוחות. האָבן די געצנדינערישע ליטווינער פאַר־געטערט שלאַנגען, האָבן די ווייסרוסן געהאַלטן פאַר אַ מיצווה צו טויטן אַ שלאַנג, דער עיקר, וועגן זי האָט זיך געוואַרעמט אויף דער זון, גלויבנדיק, אַז די שלאַנג ציט אָפּ די היץ פון דער זון, וואָס וועט דער־נאָך ניט האָבן קיין קראַפט צו דערוואַרעמען און אָפּ־טריקענען דאָס פעלד. די ווייסרוסן האָבן אויך געהיט (און ביז היינט) זייערע מיטאלאגישע לעגענדעס און לידער. אַ נאָכבלייב פון די היידנישע צייטן באַווייזט, וואָס די ווייסרוסן מיידן אויס צו זינגען זומער לידער וועגן ווינטער און, פאַרקערט, ניט אויסזינגען ווינטער אַ זומערדיק לידּ, צי אַ לידּ פון רעגן, וועגן מען דאַרף זון.

אַ פאַרגרינגערונג איז געווען פאַר דעם ייד, וואָס ער האָט ניט געפונען קיין אָפּבילדער פון די ליטווישע געטער. די ליטווינער האָבן ניט געהאַט קיין מאָלעריי־ען און סטאַטועס ניט פאַר פּערקוּאַסן, דעם הויפּטגאָט, ניט פאַר דער מאַמעלען דער זון, ניט פאַר שטערן, גאָטס זין און טעכטער. די ליטווינער האָבן געזונגען, אַז אַ דערצאָרנטער האָט פּערקונאַס צעהאַקט מיט אַ שוועּרד די לבנה, וואָס שוועבט איבערן הימל מיט אַ האַלבן פּנים. די לבנה איז אין דער ליטווישער מיטאָ־לאָגיע אַ מאַנסביל. דער טאַטעלע־לבנה האָט נאָכגע־פאָלגט דעם מאָרגנשטערן, וואָס איז אַ פרויענצימער, איז געווען אומגעטרויי דער מאַמען — דער זון. דער ייד האָט עס ניט פאַרשטאַנען, אָדער ניט געהערט. די ליט־ווינער האָבן זייערע רעליגיעזע לידער געזונגען אין פאַר־שטעקטע וועלדער. דאָרטן האָבן זיי אויך געפּראָווט זייע־רע היידנישע טענץ. די ביימער וואָס זיינען געשלאָגן גע־וואָרן פון בליץ, האָבן זיי געגלויבט, זיינען באַזונדערס באַליבט ביי פּערקונאַסן און לעבן זיי האָט מען אויפגע־שטעלט מזבחות. פרעמדע האָבן ניט געטאָרט צוגיין צו די הייליקע וועלדלעך, וואו דער פריסטער האָט גע־פּראָווט די צערעמאָניעס פאַר די געטער, געבראַכט קרבנות — אין זעלטענע פאַלן אויך קרבנות מענטש־לעכע. פאַר אַן אומפּאַרזיכטיקייט צוצוקומען נאָענט צו רעליגיעזע צערעמאָניעס אין וואַלד פלעגט אַ פרעמ־דער באַצאָלן מיטן לעבן. זיי האָבן דעם יידן ניט איינ־געלאָדן און ניט געצוואונגען קומען צו זייערע רעלי־גיעזע פייערונגען, צו די גרויסע מאָלצייטן וואָס זיי פלעגן פּראָווען אין האַרבסט פאַר די נשמות פון די געשטאָרבענע. שטאַרק אָפּגעזונדערט האָט מען געהאַלטן די הייליקע דעמבע־וועלדלעך, וואו די הייליקע בתולות, די „ווייסדלאָטינס", האָבן אָנגעהאַלטן דאָס אייביקע פיי־ער. דער ייד איז, זיכער, געווען גלויקלעך וואָס ער קען, אָן שווערייקייטן, זיך האַלטן גאָר ווייט פון דעם אָלץ. האָט אונטער אַ מזבח, צי אונטער אַ הייליקן דעמב, געפלייצט אַ וואַסערל, האָט דער ייד גוט געדענקט דעם דין פון דער גמרא, אַז צו אַזאַ וואַסער טאָר ער זיך ניט איינבויגן טרינקן, עס זאָל, חלילה, ניט אויסקומען, אַז ער בויגט זיך צו עבודה־זרה.

3. אין דער קריסטלעכער ליטע

נאָכדעם ווי יאַגעלאָ האָט אומגעבראַכט זיין פעטער קייסטוטן, האָט ער ניט אויפגעהערט צו אינטריגירן קעגן קייסטוטס זון — ווייטאָווט. ווייטאָווט האָט גע־מוזט אפילו זוכן שוץ ביי די דייטשישע קרייצטרעגער. מיט דער הילף פון די קרייצטרעגער און זיינע אָנ־הענגער אין ליטע פאַרפירט ווייטאָווט אַ מלחמה קעגן יאַגעלאָן. אין 1384 שליסן די שוועסטערקינדער אַ שלום. דערווייל קריגט יאַגעלאָ אַן אָנבאָט פון די פּא־ליאַקן ער זאָל חתונה האָבן מיט זייער נייער קיניגין יאַדוויגאַ און ווערן מלך פון פוילן, פאַרבלייבנדיק דער גרויספירשט פון ליטע.

די פרומע יאַדוויגאַ האָט ביטער געווויינט, ניט געוואָלט ווערן אַ ווייב פון אומגעהובלטן און כיטרען יאַגעלאָן. יאַדוויגאַ איז גאָר געווען אַ כלה פון אַן עסט־רייכישן פרינץ*), נאָר די פוילישע גלחים האָבן איר איינגערעדט, אַז זי זאָל חתונה האָבן מיט יאַגעלאָ'ן און זי וועט ווערן באַרימט אין דער גאַנצער וועלט, ווייל דורך איר וועלן די ליטווינער פאַרוואַנדלט ווערן אין קאַטא־ליקן. יאַגעלאָ האָט אָבגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן, פאַרשפּראָכן אים צו פאַרשפּרייטן צווישן די ליטווינער און אַזוי איז געשלאָסן געוואָרן (אין 1386) די פּוילישע־ליטווישע פאַראיניקונג (ערשטע אוניע).

יאַגעלאָ, יאַדוויגאַ און ווייטאָווט מיט די איבעריקע קאַטווילישע הויפלייט זיינען אַריין אין ווילנע און אויסגעהאַקט די הייליקע ביימער און פאַרלאָשן דאָס הייליקע פייער, וואָס האָט הונדערטער יאָרן געברענט ווי אַ נר־תמיד פאַר די הײדנישע געטער. גאָר שטאַרק זיינען קעגן דער אוניע מיט פוילן אַרויסגעטראָטן די פראַוואַסלאַווע וווייסרוסן און זייערע גלחים. די שרעק פאַר די טעוטאָנישע דייטשישע אָרדנס איז אָבער גע־ווען זייער גרויס און ליטע האָט אַן ווידערשטאַנד אָנ־געמאַכט די פאַרבינדונג מיט פוילן, כדי צוזאַמען זיך קענען שיצן קעגן די דייטשן.

יאַגעלאָ פאַרלאָזט ווילנע און פאָרט אָריבער ווי דער מלך פון פוילן קיין קראָקע — אין דער דעמאָל־טיקער הויפטשטאָט פון פוילן. ווייטאָווט זאָל האָבן אויס־געטייטשט, ווי עס טוען נאָך היינטיקע ליטווישע היס־טאָריקער, אַז פאַרלאָזנדיק ווילנע האָט יאַגעלאָ אויך אויפגעגעבן זיינע גרויספירשטלעכע רעכט. יאַגעלאָ האָט, מסתמא, פשוט פאַרשטאַנען, אַז ער וועט פון פוילן ניט קענען רעגירן איבער ליטע און באַשיצן אירע גרענעצן און האָט דעריבער איבערגעלאָזן ווייטאָווטן צו רעגירן איבער ליטע.

די קירך האָט מיטגעהאָלפן יאַגעלאָן צו פאַרנע־מען דעם פוליישן טראָן און באַלד זיך גענומען צו דער צעשטערונג פון די גוטע באַציאונגען, וואָס האָבן ביז

*) יאַגעלאָ האָט צוגעזאָגט צו פאַרגיטיקן מיט געלט דעם פרינץ ווילהעלמען, צו וועמען יאַדוויגאַ איז נאָך קינדווייז געווען פאַרלאָבט. לויטן דעמאָלטיקן מינהג האָט מען אַלס צייכן פון פאַרקנסונג יאַדוויגען און ווילהעלמען, וועלכע זיי זיינען געווען 5-6 יאָריקע קינדער, אַוועקגעלייגט איבער נאַכט אין איין בעט.

דעמאָלט עקזיסטירט צווישן די ליטווינער און די יידן אין ליטע. אָבער וויטאָווט האָט זיך, קענטיק, אַנטקעגן־געשטעלט, אַז דאָס קריסטנטום, וואָס ער האָט אָקערשט אָנגענומען, זאָל פאַרערגערן דעם מצב פון אַ טייל אונ־טערטאַנען זיינע — די יידן. ער גיט אָרויס אין 1388— 1389 די אַזוי־גערופענע פריווילעגיעס*), וואָס פאַר־זיכערן די עקזיסטענץ פון די יידן אין ליטע. דורך די „פּריוויליגיעס" האָט ער אויך פאַרפעסטיקט זיין אייי־גענע געזעצגעבערישע אויטאָריטעט.

וועלט־באַרימט ווערט וויטאָווט ווי אַ קריגפירער אין 1410, ווען ער צעשלאָגט מיטן ליטווויש־פּוילישן חייל די דייטשישע קרייצטרעגער ביי גרונוואַלד. דורך דעם נצחון ווערן אויף הונדערטער יאָרן געזיכערט די מערב־גרענעצן פון ליטע און פוילן.

„צוויי הונדערט יאָר האָבן די דייטשישע ריטער געריסן דאָס לייב פון ליטע, — דריקט זיך אויס אַ ליטווישער היסטאָריקער, — מיט זייערע רויבעריישע אָנפאַלן". פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן די הייפעלעך יידן, וואָס זיי האָבן דאָרטן געפונען, ניט געשאָ־נעווען. נאָכן גרונוואַלדער זיג האָט זיך גענומען שטאַרקן אין ליטע דער קאַטווילישער גלויבן. צוערשט באַקערן זיך צום נייעם גלויבן די ליטווישע שרות, וואָס האָבן זיך אַלץ מער געהאַט פאַרפּוילישט. קיין ליטווינער גלחים זיינען דאָך אַ לאַנגע צייט ניט געווען, איז ניט קיין וואונדער, וואָס די פאַרפּוילישונג איז אַריינ־געדרונגען צוזאַמען מיטן קאַטוליציזם.

מען האָט אַ סך מאַל אויסגעדריקט דעם חידוש, פאַרוואָס האָבן די ליטווינער, ווי לאַנג זיי האָבן זיך געהאַלטן אָן זייער געצנדינערייַ, אַרויסגעוויזן אַזוי פיל העלדנמוט און געוואָרן מוטלאָזיק נאָכן איבערנעמען דאָס קריסטנטום. דאָס דערקלערט זיך איינפאַך דער־מיט, וואָס די קריסטוס־פריידיקער האָבן ניט בלויז גע־שטרעבט צו פאַרקריסטלעכן ליטע, נאָר זי אויך צו באַצווינגען. נאָך ביז היינט ריידן מיט צאָרן און פאַר־אַכטונג די ליטווינער, אָפילו גלחים־היסטאָריקער**), וועגן די וואָס זיינען געקומען קיין ליטע פאַרשפּרייטן קריסטנטום, כדי צו פאַרשקלאַפן דאָס לאַנד.

די יידן האָבן ניט דערוואַרט פון דעם נייעם פאַר־פלאָנצטן גלויבן קיין ישועות. זיי האָבן בלויז געבעטן גאָט, אַז ס'זאָל זיי ניט ערגער ווערן. די קאַטווילישע גלחים האָבן כדי צו פאַרשפּרייטן דאָס קריסטנטום אויפגעבויט אויפן אָרט פון פאַרהיליקטע געצנדינע־רישע געצעלטן פון גרויספירשטן גרויסע קלויסטערס, ווי דער ווילנער קאַטעדראַל — אויפן אָרט וואו געדימין האָט געהאַט זיין עבודה־זרה אוהל. זיי האָבן איינגע־מויערט געצנדינערישע מזבחות אין קלויסטערס, כדי די ליטווישע מתפללים צוצוציען. מען האָט אָנגעהאַלטן אמאָליקע געצנדינערישע פראָצעסיעס און נאַטור יום־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ווישניצער, מאָרק, „געשיכ־טע פון די יידן אין ליטע", זייטן 53-55.

**) Chase, Thomas G., The Story of Lithuania, New York, 1946, p. 8.

טובים, נאָר פאָרויס האָט מען געטראָגן קריסטלעכע הייליקע בילדער. צום ליטווישן צלם גופא זיינען געווארן צוגעגעבן די פאַרהייליקטע ליטווישע זון, לבנה און שטערן. מען האָט דערלייגט בלומען צו די אויס־שטראַלונגען פון דער הייליקער מאַריע. אין די צלמ׳ס, וואָס זיינען געווען אויסגעשטעלט אויף די שיידוועגן איבער ליטע, האָט מען געזען אַ שירעמל איבער דעם געקרייצטן יעזוס אָדער איבער גאָטס מוטער, כדי די נשמות וואָס שוועבן אַרום אין הימל, זאָלן זיך ניט פאַררעגענען. אייגנאַרבונגען זיינען געווען אויסגע־שניטן אינעם צלם, גלייך אַ לייטערל, איבער וועלכן דער גוף זאָל צו דער נשמה אַרויפקלעטערן*). אין איין „פרט״ אָבער האָבן די קריסטוס־ברענגער קיין קאָמפראָמיסן ניט געמאַכט — אין זייער שינאה צום יידן.

אַפילו אין די דורכפאַלן פון דעם קאַטוליציזם צו געווינען די פראָוואָסלאַווען ווייסרוסן באַשולדיקט מען די יידן.

דאָס מאָסקווער גרויספירשטנטום ווערט אַלץ שטאַרקער און מער סכנה פאַר ליטע. זיך אָפצואוועך קעגן רוסלאַנד באַשליסן פוילן און ליטע זיך נאָך פעס־טער צו פאַראייניקן. כדי רוסלאַנד זאָל ניט שרייען, אַז זי גייט באַפרייען די ווייסרוסישע פּראָוואָסלאַווען „ברידערלעך״, ווייל פוילן זיי פאַרקאַטוילישן. אַנוועגדן ברוטאַלע געוואַלד־מיטלען קעגן די פּראָוואָסלאַווען ווייס־רוסן האָט מען מורא, רוסלאַנד זאָל ניט נעמען נקמה. און שטענדיק געפינען זיך אין ווייסרוסלאַנד, ווי פוילן זאָל ניט קאָנטראָלירן, אַנהענגער פון פּראָוואָסלאַוויע, וואָס קוקן טאַקע אַרויס, אַז רוסלאַנד זאָל אַרייַנקומען. עס פעלן ניט קיין פּראָוואָסלאַווען ווייסרוסן, דער עיקר אין די שטעט, וואָס ווערפן אויף די יידן, אַז זיי זוכן פריינטשאַפט ביי די קאַטוילישן. און, פאַרקערט, פריינט־לען זיך פּראָוואָסלאַווען גלחים מיט די פאַרפאַלגטע יידן, ווילן עס ניט ליידן די קאַטוילישע פרומאַקעס.

פּריצים (באַיאַרן) גיבן זיך גיכער אונטער צום קאַטוליציזם, וואָס קומט צו זיי צוזאַמען מיט דער פאַרפּוילישונג. אָבער דער גרויסער המון פּויערים האַלטן אָן זייער לשון און זייערע מינהגים. די ווייס־רוסישע פּויערים, אָפּגעריסענע פון די אַמאָליקע רוסישע שבטים, קלאַמערן זיך נאָך שטאַרקער אָן זייער אַמאָל.

אין ווייסרוסלאַנד האָבן זיך איינגעהיט פיל מיטגלי־גישע לעגענדעס און לידער, וואָס זיינען אַ סך עלטער פון דער צייט, זינט די ווייסרוסן זיינען געווארן קריסטן**).

*) די נשמות פון די געשטאַרבענע, האָבן די ליטווינער געגלויבט, שפּאַצירן אינערן מילכוועג, וואָס די ליטווינער האָבן אָנגערופן דער „פייגלוועג״. ווען דער גוף רייניקט זיך אָפּ אין דער ערד דורך די אונטערערדישע געטער, הויבט ער זיך אויף, זיך צו באַהעפטן מיט דער נשמה.

**) ווייסרוסלאַנד, סערביע און בולגאַריע, האַלט מען, האָבן איינגעהיט אַ רייכערע מיטאָלאָגיע און מער מינהגים פון זייער געצונדינערישן עבר, איידער אַלע אַנדערע סלאַווישע פעלקער. אפשר איז עס טאַקע דערפאַר, ווייל אויך סערביע און בול־גאַריע זיינען געווען אַ לאַנגע צייט פּאַרשקלאַפּט.

פערון, דער גאָט פון דונער און בליץ, דער גאָט פון ליכטי־קייט, האָט אַ ברודער דעם אונטערערדישן גאָט זיוזיא — דער גאָט פון פינצטערניש. אין חודש דעצעמבער — מיט די שנייאיקע זאָוועכעס אויף באַרג און טאָל, אין דער טיפער פינצטערניש פון די געדיכטע ניט־דורכגענגלעכע וועלדער, פון וואַנען עס טראָגט זיך אַ וואַיעניש פון וועלף — דאָרטן פירט זיך די מלחמה צווישן גוטס און שלעכטס. האַלבע נאכט אויפן 25טן דעצעמבער, אין דער קאַלייד־נאַכט וועלט געבאָרן דער גאָט פון דער זון, וואָס איז אַ נצחון פון ליכט איבער פינצטערניש. און פריילעך צעזינגט מען זיך — ביז אין סאַמע פאַרוואָרפענע שטיבלעך: „גאָט האָט געקוילעט אַ ווייס חזיר׳ל״. אין די לעצטע מאוימדיקע טעג פאַר קאַלייד פלעגט אַ יעד ניט אַריינקומען גערן אין אַ פּויערישער שטוב. ווער וויס, וואָס מ׳האָט דעם פּויער געלערנט, ער זאָל זיך דערמאָנען, ווען ער זעט אין די טעג אַ „ניט־גלויביקן״ ייד?

דער סאַמע קאַלירפולער חגא איז די מיטן־זומערדיקע פייערונג אין דער נאַכט פון 23טן אויפן 24טן יוני — „איוואַן קופאַלאַ״ ־דער יום־טוב איז אין אָנדענק פון יוחנן המטביל, וואָס האָט יעזוסן געהייליקט מיט דער טבילה אין ירדן). פאַרנאכט גייט דער דאָרפישער עולם אַרויס אויף אַ פעלד, צי לעבן אַ וואַסער, מען שלאָגט אַריין אַ פלאָקן אין דער ערד און מען בינדט אין דער הויך אָן אַ גאַרב תבואָה. אונטן באַלייגט מען דעם פלאָקן מיט שטרוי, מען באַוואַרפט אויבן מיט ריטלעך, וויטשקעס, העלצער. און מען לאָזט זיך אַרויס טאַנצן. וואַרפנדיק לאַנגע צווייגן זינגט מען, „זאָל מיין פלאָקס אויסוואַקסן אַזוי הויך!״ מען צינדט אונטער דאָס האַלץ אַרום דראַנג און מען זינגט אַרום פייער. אין אָנדערע ערטער, ווי למשל, אין מאָהילאָוער גובערניע פלעגן די דאָרפישע מיידלעך אויסקלייבן צווישן זיך די שענסטע און אַ נאַקעטע זי פאָר־ווייקלען אין בלומען און קרענץ, טאַנצן אַרום איר און רופן: „בתולה קופאלא!״ (אָנשטאָט איוואַן קופאַלאַ). מען פלעגט דאָס „מיידל־קופאַלאַ״ פאַרבינדן די אויגן און זי פלעגט טיילן בלומען, קרענצלעך אירע חברטעס, וואָס האָבן אַרום איר געטאַנצט און געזונגן. אַ יידישן קרעטשמערס ווייב פלעגט אין אַזא אָוונט האַלטן די טאַכטער אויפן אויג, זי זאָל צו לאַנג אויף אַזוינע טענץ זיך ניט פאַרקוקן.

באלד ווי די רעפאָרמאַציע איז אין אייראָפּע אויפגע־קומען, האָט זי געפונען הייסע אָנהענגער צווישן די געביל־דעטערע קרייזן פון אַדל אין ליטע. איז עס געווען אַ דורשט נאָך נייע אידייען, אָדער אַ פּראָטעסט קעגן דעם אַראָפּגעזונ־קענעם קאַטוליציזם פון יענער צייט און קעגן דער קול־טורעלער אָפּגעשטאַנענקייט פון די גריכיש־אָרטאָדאָקסישע גייסטלעכע (פּראָוואָסלאַווען פאָפּעס) פון די ווייסרוסן? סיי ביי די קאַטוליקן, סיי ביי די פּראָוואָסלאַווען פלעגן די גלחים באַשטימט ווערן לויטן קאָפריז פון פּריץ. טייל גלחים האָבן ניט געהאַט די געהעריקע טעאָלאָגישע צוגרייטונג. מען האָט פשוט געקויפט ביים פּריץ פאַר געלט דאָס רעכט זיך צו פאַרנעמען מיט גלחות. מען ווייזט אויך אַן אויפן שידוך פון זיגמונד דעם ערשטן — מלך פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע (1506—1548) — מיט באַנאַ ספאָר־

צאַ פון מילאַן (אין 1518). זי זאָל עס האָבן שטאַרק מיטגעהאָלפן אַריינצוברענגען די קולטור פון רענעסאַנס קיין פוילן און ליטע. קראָקע ווערט אַ זאַמלאָרט פון אייראָפּייאישע געלערנטע און קינסטלער. דער קעניג און מאַגנאַטן בויען פּאַלאַצן און שלעסער און זיי ווערן פאַרפילט מיט מאָלעריין און סטאַטועס פון גרויסע איטאַליענישע מייסטערס. באָגא ספּאָרצאַ זאָל עס האָבן באַאיינפלוסט, מען זאָל אין ווילנע אויסבויען דעם גרויספּירשטלעכן פּאַלאַץ, כאָטש פאַרענדיקט בויען האָט אים איר זון, זיגמונד־אויגוסט, וועלן ער איז שוין געווען קיניג פון פוילן און גרויספּירשט פון ליטע (1548—1578). אין די סאַלאָנען פאַרן גרויספּירשט זיינען אַריינגעבראַכט געווארן איטאַליענישע קונסטווערק און מען האָט דאָרט אינגעזאַמעלט אַ רייכע ביבליאָטעק מיט אַ סך זעלטענע ביכער. עס באַזעצן זיך אין ווילנע מאַגנאַטן פון די אַרומיקע מאיאָנטקעס און זיי בויען פּאַלאַצן. עס קומען אָן אין ווילנע איטאַליענישע אַרכיטעקטן, מאָלער.

די ערשטע ווינטן פון דער רעפאָרמאציע האָבן געבראַכט אין אייראָפּע די דערהויבונג פון די פּאַלקס־שפּראַכן. עס באַווייזן זיך אויך אין ווייסרוסיש און אין ליטוויש די ערשטע געדרוקטע ווערק *). די הומאַניטאַרע אידייען און דער מאָגל אין געלט רופן אַרויס אין ליטע געווייסע לאַנד־פּלאַנירונגען, אָבער דער מצב פון פויער ווערט ניט בעסער. און געלט אויף לוקסוס באַדאַרף מען אַלץ מער. וויסן יידן צו דערציילן פון דער געלט־גיריקייט פון דער פוילישער קיניגין און ליטווישער גרויספּירשטין באָגא ספּאָרצאָ, וואָס פלעגט נעמען ביי יידן געלט צו שיצן זיי קעגן גזירות, אָבער פלעגט נעמען כאָבאָר אויך פון די קריסטלעכע סוחרים, אַז מען זאָל די גזירות אויף יידן נאָך שוועכער מאַכן. די רענעסאַנס־אידייען און די רעליגיעזע זוכונגען האָבן דערנענטערט אַ טייל פון אַדל צום תנ"ך און אפילו צו העברעאיש * *). די רעפאָרמאַטאָרישע רעליגיעזע שטרעמונגען האָבן זיך אין ליטע שטאַרק פאַרשפּרייט. שוין אין 1539 עפנט אין ווילנע איינער קולווא אַ רעפאָרמאַטאָרישע שול, וואָס ווערט באַזוכט פון עטליכע צענדליק קינדער פון פּוילישע מאָגנאַטן און וווייסרוסישע באַיאַרן. אין ליטע, ווי אומעטום, וואו די רעפאָרמאַציע איז אויפגעקומען, האָבן יידן געמוזט אַרויס־וויזן פיל טאָקט און באדאכטקייט צו די פּריידיקער פון דעם נייעם גלויבן, וואָס האָבן אַזוי גערן געוואָלט פאַנגען יידישע נשמות. אויך אין ליטע האָבן די נייע אויפגעקלערטע קריסטן ניט געקענט דולדן די יידישע „פּאַרשטאָקטקייט". די איינצלנע יידן, וועמען די רעפאָרמאַציע האָט פאַרכישופט און האָבן זיך געשמאַדט, האָבן דאָס יידישע

*) דר. פראַנציסק סקאָריגא פאַרענדיקט דרוקן אין ווילנע אין 1525 (אַנגעהויבן אין 1517 אין פּראג) זיין וווייסרוסישע איבערזעצונג פון ביבל. אין 1547 דערשיינט אויף ליטוויש, אין קיניגסבערג, לוטערס קליינער קאַטעכיזיס, איבערגעזעצט פון מאַרטין מאַזוויד־אַס.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": שאַצקי, יעקב, דר., „קול־טור־געשיכטע פון דער השכלה בייַ יידן אין ליטע", ערשטן קאַפּיטל — „די פאַרלויפער פון דער השכלה־באַוועגונג".

געמיט נאָך שוועכער געמאַכט. די קאַטוילישע און פּראָטעסטאַנטישע גייסטלעכע האָבן ניט אויפגעהערט העצן קעגן יידן, אַז זיי זיינען אַרויסהעלפער פון דער רעפאָרמאַציע.

דער קאַלוויניזם האָט ממש אַרומגעכאַפּט גאַנץ ליטע. דער ליטווישער סיים האָט אין 1563 פּראָקלאַמירט גלייכע רעכט פאַר אַלע רעליגיעס (פּאַקטיש — בלויז קריסטלעכע). צווישן די 21, וואָס האָבן אונטערגעשריבן דעם באַשלוס, זיינען געווען 10 קאַלווינער, 3 קאַטוילישע ביסקופן און די איבעריקע אַכט זיינען געווען קאַטוילישע און פּראָטעסטאַנטישע שררות. דער לוטעראניזם, וואָס איז געווען געשטיצט פון דייטשלאַנד, האָט זיך בלויז פאַרפעסטיקט צווישן די ליטווינער אין פריסן און אין א שמאָלן פּאָס פון שכנות־דיקן זאמעט. מאַגנאַטן טרוימער האָט אויסגעדוכט, אַז אָט־אָט וועט דער קאַלוויניזם אין ליטע פאַרשלינגען סיי דעם קאַטויליציזם, סיי די פּראָטעסטאַנטיע און ליטע וועט ניט זיין מער רעליגיעז צעשפּאָלטן. אין פוילן האָבן וועלטלעכע פאַליטיקער געהאָפט, אַז די קאַלווינישע ליטע וועט זיין פאַליטיש־זיכערער, וועט גרינגער זיך פאַרפוילישן און „אייראָפּעאיזירן". פוילן אַליין, פון קיניגלעכן הויף און די רייכע מאַגנאַטן ביז צו דער פאַראָרעמטער עלדלאָזער שליאַכטע, איז געווען פאַרפלייצט מיט פּראָטעסטאַנטישע סעקטעס.

די גענאַר איז אַלץ געוואקסן פון אויסגעבריי־טערטן רוסלאַנד, וואָס האָט אַרונטערגעווארפן דעם יאָך פון די טאַטערן, האָט זיך געשפּאַרט צום באַלטישן ים און איז געווען ביים סאַמע גרענעץ פון וויסרוסלאַנד. אָדער מען האָט געפירט מלחמה מיט די רוסישע מחנות, אָדער מען האָט דערוואַרט פון רוסלאַנד אַן איבערפאַל. אין 1563 האָט דער חייל פון איוואן דעם גרויזאַמען פאַרנומען פּאָלאַצק (שפּעטער וויטעבסקער גובערניע) און געפאָדערט, אַז די דאָרטיקע יידן זאָלן זיך שמד'ן. די יידן האָבן זיך אנטזאָגט און מען האָט דריי הונדערט פון זיי אַריינגעיאָגט אין דער דווינע און דערטרונקען *). פּראָוואָסלאַווע וווייסרוסן, פאַרפּוילישטע און פאַרקאַטוילישטע שטאַטישע איינ־וואוינער, האָבן כדי אַרויסצואווייזן געטרייקייט דעם אַריינ־געקומענעם פּראוואסלאווענעם רוסישן חייל באַדאַרפט בלויז שלאָגן און ראבירן יידן. כראָניקער דערציילן, אַז „יידן פאַרמאָגן זאכן, וואָס איז גרינג צו ראַבירן".

אין די דאָזיקע יאָרן איז דער קאַלוויניזם געווען אין ליטע שטאַרקער, ווי ווען ניט איז. מען בויט קאַלווינישע קלייסטערס און לערן־אנשטאַלטן אין די געגנטן און שטעט פון וויטעבסק, נעסווישז, גראָדנע, ווילנע, קאָווענע, קיידאַן, בירז און נאָך און נאָך. מען פרובירט דעם נייעם גלויבן פריידיקן אויך צווישן דער פויערימשאַפט, אָבער דער פויער איז צו פיל דערשלאָגן, צו באַנעמען די טעא־לאָגישע חקירות. אגב האָט די פריצים באַנומען אַ מורא צו קומען צום פויער מיט „אויפקלערונג". זיי האָבן גע־

*) פּאָלאַצק איז שפּעטער אָפּגענומען געווארן פון די רוסן, אָבער איז ניט אַריבער צוריק צו ליטע, נאָר צו פוילן. יידן באַ־זעצן זיך ווידער אין שטאָט און חברה קדישה פלעגט אַלע יאָר, כ"ה כסלו, זאָגן אַ סליחה, לעבן אַ בערגל, וואו די יידישע קדושים זאָלן האָבן געקומען צו קבורה.

וואוסט, וואָס עס האָט פֿאַסירט אין דייטשלאַנד, וואו דער פֿאַרשפֿרייטער לוטעראַניזם האָט צוגעגאָסן אויל צום פלאַקער פון די פּויערישע אויפֿשטאַנדן*). בייַ די אַלע דערפֿאָלגן האָט די רעפֿאָרמאַציע אין ליטע, ווי אין פוילן, באַרירט דאָס פֿאָלק בלויז אויבנאויפיק. אגב האָט די רעפֿאָרמאַציע אין ליטע זיך געגנומען שפֿאַלטן אַן אַן אָפּהאַלט. אַוואו אַ גרופּקע, האָט זי אַן אַנדער מין געבעטהויז. יעדע סעקטע האָט פֿאַרפֿאָלגט אַלע אַנדערע און רק מען האָט געקריגט זיך. אין היץ פון וויכוח צעזידלט מען זיך: „ביזט ערגער פון אַ „ייד". דאָס האָט אָבער ניט אָפּגעהאַלטן יעדע נייַע סעקטע זיך צו ריכטן, אַז זי וועט געווינען די יידן.

דער קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע — זיגמונד־אויגוסט — איז געווען טאָלעראַנט, אַדער גלייכגילטיק, אין ענינים פון רעליגיע, אָבער ער האָט זיך געבויגן פֿאַרן קאַטויליישן כוח. עס קומט אויף די קאַנטר־רעפֿאָרמאַציע און אירע אָנפֿירער וועלן דער יע־זואיטן. זיי באַווייזן זיך אין ווילנע שוין אין 1569. יע־זואיטן וועלן לערער און דערציער אין די הייזער פון שררות. די יעזואיטן זיינען פֿאַר ינגער צייט געווען גוט געשולט. זיי פֿאַרפלאַנצן דעם קאַטויליציזם אין די הער־צער פון די קינדער, באַאיינפלוסן די יוגנט. זיי בויען שולן, מאָנאַסטירן. אומאויפהערלעך צינדן זיי אַ שינאה קעגן יידן. אָבער, מסתמא, האָבן די יעזואיטן בעסער איידער אַלע אַנדערע אָפּגעשאַצט די שטאַרקע פֿאַר־וואָרצלטקייט פון דער יידישער אמונה. זיי האָבן געזען, ווי אַלע פּרימאַרן גייַען יידישע קינדערלעך אין חדר. אָרעם צי רייך, אָבער אַלע לערנען. אַ פֿאַרוואָרפענער ישובניק האָלט אַ מלמד אין שטוב. די יעזואיטן האָבן אָפּילו ניט געקענט חלומען אַריינצוקריגן טעגלעך אַלע פּויערישע קינדער אין זייערע קאַטויליישע שולן. צי האָט דער פּריץ געוואָלט האָלטן דעם פֿאַרשקלאָפּטן פּויער אין אומוויסנקייט, צי האָט דער פּויער געוואָלט האָבן זיין קינד אין שטוב, ווייל אַ פּיר־פּינף־יאָריק קינד האָט שוין געבראַכט דעם פּויער אַ נוץ, אַרויס־טרייבנדיק די הינער אין הויף, פּיטערנדיק אַ חזיר אַדער אויפקלייבנדיק שפּענער אין וואַלד? — די יעזואיטן האָבן ניט פֿאַרגונען דעם יידן, וואָס שיקט זיין קינד אַזוי יונג לערנען. אָבער האָבנדיק דעם פּויערס קינד בלויז אין די זונטיקס און אין די חגאות האָט מען גע־נוג באַוויזן צו זייַן אין די יונגע הערצער יידנהאַס. די שילער אין די יעזואיטישע סעמינאַרן זיינען שוין געווען געהעריק געניט אין יידן־העצעריי און פלעגן אַליין, צי מיט נאָך באַנדעס, באַפֿאַלן יידן.

טאַקע אַדאַנק דעם אָקערשט־צעכוואַליעטן קאַלווי־ניזם האָבן די יעזואיטן אין ליטע געהאַט אַ גוטן שניט. דער אויבנאויפיקער קאַלוויניזם פון פריעדריק פֿראַוואָסלאַווע שררות איז געווען אַן אָפענע טיר צו דער קאַטויליישער קירך. די געווענדע קאַטויליישע פּריצים האָבן זיך נאָך ווינציקער געעקשנט. די שטאָ־טישע מעשטשאַנעס זיינען נאָכגעלאָפן דעם אַדל ווי פריער. זיי האָבן, אגב, דערזען אין די יעזואיטן גוטע באַשיצער. זיי האָבן געהאָלפן די יעזואיטן רופן צו נע־מען נקמה פֿאַר יעזוס׳ טויט, וואָס עס האָט באַטייט: „נידער מיט דער קאָנקורענץ פון די יידן!". די „נייַע" באַקערטע קאַטויליקן זיינען אָפּטמאָל בנוגע יידן געווען נאָך „פּרימער" פון די יעזואיטן.

די רעפֿאָרמאַציע איז אין צווייטן העלפט פון 16טן יאָרהונדערט אין פוילן און אין ליטע אַראָפּגעשוועמט געוואָרן. אָבער דער שרעק פֿאַר די פּראָוואָסלאַווע וווייסרוסן הערט ניט אויף. די דאָזיקע וווייסרוסן זיינען שטאַרק אָרויסגעטראָטן קעגן דער צווייטער אונייַ (לובלינער — 1569), וואָס האָט נאָך ענגער צוזאַמענ־געבונדן ליטע מיט פוילן. ליטע באַקומט אַלץ אַ קלע־נערע פאַרטרעטערשאַפט אין פּוילישׂ־ליטווישן סיים, וויייל עס זיינען פון איר אָפּגעריסן גרווָאָרן טערריטאָריעס סיי דורך פוילן, סיי דורך רוסלאַנד. אין 1572, נאָכן טויט פון זיגמונד־אויגוסט*), וואָס איז געווען קינ־דערלאָז, האָבן די וווייסרוסישע באַאַרן אָרויסגעשטעלט זייער קאַנדידאַט פֿאַר אַ קיניג פון פוילן און גרויס־פירשט פון ליטע — איוואַן דעם גרויזאַמען**). פֿאַר די יידן וואָלט דעם מאָסקווער צאַר׳ס ממשלה געמיינט די פולע אויסראָטונג, אָבער אויך די קאַטויליקן האָבן אויפגעשוידערט. מען קען זיך פֿאַרשטעלן, אַז יידן אין וווייסרוסלאַנד זיינען גענוג אויסגעשטאַנען פון אַזוינע שררות, וואָס האָבן געשטיצט איוואַן דעם גרויזאַמענס קאַנ־דידאַטור.

כדי צו דערנענטערן די פּראַוואָסלאַווע וווייסרוסן (און אוקראַינער) צו פוילן און צום קאַטויליציזם***)

*) דער לעצטער פון גדימינס דינאַסטיע. די פֿאַליאַקן רופן די דינאַסטיע יאַגעלאָנישע — נאָך געדימינס אייניקל יאַגעלאָ, וואָס איז געוואָרן מלך פון פוילן.

**) זע אין דעם בוך „ליטע" דר. וויטשניצער׳ס אויבנדער־מאַנטן אַרטיקל, זייט 68.

***) די זאָרג צו פֿאַרבינדן נאָענטער ליטע מיט פוילן האָט קיינמאָל ניט אויפגעהערט. אין 1569 איז בייַ דער לובלינער אונייַ באַשטימט געוואָרן, אַז די רעזידענץ־שטאָט פֿאַרן פּויליש קיניג און גרויספירשט פון ליטע זאָל זיין וואַרשע אָנשטאָט קראקע. ליטע האָט כסדר אויסגעדריקט אומצופֿרידנקייט, וואָס די רעזידענץ־שטאָט פון דער שותפותדיקער מדינה איז קראָקע — אַן עכט פּויליש שטאָט. עס פלעגן זיך אָפּילו הערן שטימען פון ליטווינער און וווייסרוסן, אַז די געמיינזאַמע הויפטשטאָט זאָל זיין ווילנע. פֿאַקטיש איז וואַרשע נאָך מיט אַ צענדליק יאָר פריער שוין געוואָרן דער הויפּט־אַדמיניסטראַטיוועָר צענטער פון דער פּויליש־ליטווישער מדינה. ליגט דאָך וואַרשע טיפער אין לאַנד און איז מער באַשיצט אין פאַל פון אַ מלחמה־אַנ־גריף פון דייטשישן שכן. אָפּיציעל אָבער האָט מען אויסגע־טייטשט דעם אויסוואָל פון וואַרשע ווי אַ הנחה פֿאַר ליטע. וואַרשע איז נאָענטער צום גרענעץ פון ליטע און וויידער איז דאָך ניט לאַנג צוריק וואַרשע נאָך געווען אין דער אומאָפּהענ־גיקער טעריטאָריע פון מאזאָוויע. ביז 1526 איז וואַרשע געווען די רעזידענץ־שטאָט פון די פּרינצן פון מאזאָוויע. אַז זייער די־נאַסטיע איז אונטערגעגאַנגען, איז מאזאָוויע פֿאַרנומען געוואָרן

*) פריער האָט לוטער געוואָרנט דעם דייטשישן אַדל, מען זאָל בעסער מיט גוטן נאָכגעבן די באַשייַדענע פֿאָדערונגען פון די פּויערים. נאָכדעם האָט ער אין אַ פֿאַמפלעט אויסגערופן: „די פּויערישע מערדעריש האַרדעס פֿאַרדינען ניט קיין רחמנות".

ווערט אין 1596 געשאַפן אין בריסק, מיט דער ברכה פון פּויפּס, אַ רעליגיעזע אוניע (אוניאַטישע קירך) — אַ פֿאַראייניקונג פון גריכיש־אָרטאָדאָקסישע און קאַטוליש אמונה־עיקרים. די אוניאַטן מוזן אָננעמען די קאַטולישע אויסטייטשונגען וועגן הייליקן גייסט און וועגן גיהנום־רייניקונג*) און די אויבערמאַכט פון פּויפּס אין רוים. די אוניאַטן מעגן אָבער פייערן אַלע פּראַווּאָסלאַווע חגאות און באַנוצן דעם גריכיש־אָרטאָדאָקסישן ריטואַל און די אַלט־סלאַווישע קירכשפּראַך אין זייער גאָטסדינסט. די אוניאַטישע גלחים מעגן חתונה האָבן. פון אָנהויב האָט פּוילן זיך באַצויגן זייער וואָרעם צו דער נייער סעקטע און גרויסע מאַסן ווייסרוסן און אוקראַיִנער זיינען געוואָרן אוניאַטן. די פּראַוואָסלאַווע קירך האָט די אוניאַטן פיינט געהאַט און עס האָבן קיינמאָל ניט אויפגעהערט די געשלעגן און מסירות צווישן דער פּראַוואָסלאַווער און אוניאַטישער באַפעלקערנונג פון ליטע. בייַ דעם אַדל, אגב, און צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג האָט די אוניאַטישע קירך בכלל ניט אויסגענומען. מען האָט געקוקט אויף איר פון אויבן אַראָפּ. די אוניאַטסטוע איז געוואָרן אַ פּויערישע רעליגיע. אויך די קאַטויליש גלחים האָבן אַרויסגעווויזן צו איר פאַראַכטונג און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז די ווייסרוסישע, און נאָך מער די אוקראַיִנישע, פּויערים זאָלן זיך אָפּשאָקלען פון די פּאָליאַקן און עס זאָל געשטאַרקט ווערן זייער נאַציאָנאַלע אָפּגעזונדערטקייט.

די רעליגיעזע ברויזעניש האָבן אין ליטע קיין מאָל ניט אויפגעהערט. אָפילו די געצנדינערשאָפט איז נאָך אַ לאַנגע צייט ניט געווען פּאַרשוואונדן. אַ לעצטער געצנדינערישער פּריסטער מיטן נאָמען ליגיס, איז נאָך געווען אין זאַמעט אין 17טן יאָרהונדערט. אַ דערפל טראָגט נאָך אים אַ נאָמען. זיצנדיק אין די צווייגן פון אַ דעמב אין אַ פעל פון אַ וואַלף, פלעגט ער אַלע נאַכט בגובה לערנען דעם עולם די מיסטעריעס פון אַלטן גלויבן. אַ לאַנגע צייט שפּעטער נאָך, שיער ביז אונדזער צייט, פלעגן סיי ליטווינער, סיי ווייסרוסן, ניט ראַטעווען אַ מענטשן, וועמען עס האָט דערשלאָגן אַ דונער, וויל, מסתמא, איז עס דער רצון פון גאָט (פון ליטווישן פערקונאַס אָדער ווייסרוסישן פערון). אַ צייט נאָך דעם, ווי די ליטווינער האָבן אָנגענומען קריסטנטום, פלעגן זיי אין פּראַשטעקטע פעלדער טאַנצן און זינגען אָרום אַ בערגל, אויף וועלכן זיי פלעגן ברענגען אַ שוואַרצע ציג פּאַר אַ קרבן, זי זאָל ברענגען שפּע. אויך די ווייסרוסן האָבן באַטראַכט די ציג פּאַר אַ סימבאָל פון פרוכטבאַרקייט. וואו אַ ציג טרעט, האָבן זיי געגלויבט, גייט אויף אַ גערעטעניש. די ציג זאָל זיין אַ קעפּסווייב פון פערונען און איר מילך איז

פון פּוילן. וואַרשע איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ מין נייטראַלע שטאָט — איז ניט אין פּוילן און ניט אין ליטע.

*) אין דעם קאַטויליציזם איז דער הייליקער גייסט אַ סך מער דאַמינירנדיק איידער אין דער פּראַוואָסלאַווייע. די ריי־ניקונג פון די קאַטולישע נשמות אין גיהנום־פּייער איז שטאַרק אָפּהענגיק פון וויפיל פּאַרן גלח.

פון הימלישן נעפּל. אין פריזן פרילינג, אין דער קאַר־ניוואַל־וואָך (מאַסלעניצע)*) פלעגט אַ דאַרפישער יונג צוטשעפּענען צום קאָלנער אַ נאַכגעמאַכטן ציגענעם קאָפּ און פלעגט, באַגלייט פון אַ כאָפּטע, גיין איבער די דאַרפישע הייזער און מען פלעגט זינגען און זיך פריילעך מאַכן.

אַלטע געצנדינערישע לעגענדעס זיינען ביי די ליט־ווינער און ווייסרוסן פאַרקריסטלט געוואָרן — און אַזוי גרינג איז דאָך אָנשטאָט אַ ניט־גוטן אַריינשטעלן אַ ייד. קלויסטערס און מאָנאַסטירן פלעגן דורכפירן פרומע קריסטלעכע טעאַטער־שפּילן. גערעדט, צי געזונגען, האָט מען אין לאַטיין אָדער אין קירכלעכן סלאַוויש און דער עולם פלעגט ניט פאַרשטיין און ווערן איינגעמאַטערט. חברה אויפצומונטערן פלעגט מען אין די איבעררייסן אַרויספירן פאַרמאַסקירטע פּאַרשוינען: ווער ווי אַ ציגיינער, ווער ווי אַ ייד, אַ דריטער — אַ טייוול, און פאַר אַ צוגאָב צו די דריי — אַ פויער און מען פלעגט מאַכן לצנות. דער ייד פלעגט אַריינקריגן מער ווי אַלע. מען פלעגט אָבער אויך פון פויער אָפּלאַכן. דער חוזק איז בערן יידן איז אָפּטמאָל געווען אָנגעלאָדן מיט געפּאַר פאַר אים. נישט מער, דער ייד האָט ניט געוואוסט, צי געמאַכט זיך ניט ווייסנדיק.

דער ייד האָט זיך געהאַלטן אָן אַ זייט פון אַלע פייערלעכע פּראָצעסיעס. אָבער די פּראָצעסיע־פירער האָבן ניט געהאַלטן דעם יידן פאַר אַ זייטיקן, נאָר כסדר אויף אים געטייטלט, ווי אויף אַ שולדיקן. אַזוי איז געווען אומעטום און אַזוי איז געווען אין ליטע. אין דער היסטאָרישער ליטע זיינען געווען שטאַרק ביידע רעליגיעס — דער קאַטוליציזם און די פּראַוואָסלאַוויע — איז דערפון די לאַגע פון די יידישע ליט־וואַקעס געווען זיכערער? אויב אָפילו יאָ, איז עס, גיכער, געווען פון אַן אינערלעכער יידישער גאַנצקייט. אַ שעיר לעזאזל איז דער ייד געווען פאַר די פאַנאַטי־קער און געדונגענע אָנהעצער פון די ביידע שטאַרקע קירכעס.

און אַוודאי זיינען ניט אין גאַנצן פאַרשוואונדן אין ליטע די רעפאָרמאַציע־אָנהענגער. מ׳פלעגט טרעפן אין שטעט און שטעטלעך פון די ליטווישע און ווייסרוסישע געגנטן גרויסע קאַלווינישע קלויסטערס, וואָס פלעגן מיט יעדן דור אַלץ מער פּוסטעווען. הייפלעך קאַלווי־ניסטן זיינען פאַרבליבן ביז אונדזער צייט, אָבער ווייט ניט אַלע זיינען געווען פריי פון אָפּענער שינאה צו יידן. מען האָט ניט געקענט שענקען די יידן, פאַרוואָס זיי האָבן זיך פאַרמערט, און די קריסטלעכע סעקטאַנטן זיינען געוואָרן אַזוי אינגעשרומפן.

די אוניאַטישע „פּויערישע" קירך האָט, ווי געזאָגט, זיך געהאַט אויך בריט פאַרשפּרייט צווישן די אוקראַינער. וועגן די כמעלניצקי־באַנדעס האָבן געגרייכט ליטע, זיינען אָרטיקע פּראַוואָסלאַווע רוסן און ווייס־

*) ערב די זיבן וואָכן פון תשובה, וועגן מען עסט ניט קיין פליישיקס (Lent) — פאַר פּאַסכע.

רוסישע אוניאָטן געווען צווישן די קאָזאַקישע אַרויס־העלפער צו מאָרדן און פּאָגראָמירן יידן. שפּעטער איז די אוניאָטישע קירך אָלץ מער געוואָרן פּאַרפּאָלגט. מיטן אָפּענעם מיין צו פּאַרקאַטולישן די אוניאָטן פּאַר־ווערט מען זיי זיך משדך צו זיין מיט פּראַוואָסלאַווּנע. נאָך דער צעטיילונג פון פּוילן לאָזט די רוסישע רעגי־רונג אַ געווּיסע צייט די אוניאָטן צורו. מען זעט אין זיי אַ קאַטולישע סעקטע מיט אַ שפּריץ פון פּראַוואָסלא־וויע — איז וועמען קימערט עס? ניקאָליי דער ער־שטער פּאַרנעמט זיך אָבער „צוריקצוקערן די אוניאָטן צו דער פּראַוואָסלאַווייע". מען באַשולדיקט זיי אין העלפן די פּאָליאָקן אין מיאָטעזשן (אויפשטאַנדן). אין 1839 פּראָקלאַמירט דער רוסישער סינאָד, אַז די אוניאָטישע קירך איז פּאַראיניקט מיט דער פּראַווא־סלאַווּנער. די אוניאָטן טאָרן מער ניט זיך משדך זיין מיט קאַטויליקן — און זיי איז אויך פּאַרבאָטן אַריבער־צוגיין צום קאַטוליציזם.

אין זיבעצטן יאָרהונדערט הויבן אָן אַריינקומען אין ליטע רוסן — סטאַראָווערן*), וועמען מען האָט אין רוסלאַנד פּאַרפּאָלגט. די גערודפטע פלעגט מען אין רוסלאַנד פּאַרשיקן קיין סיביר און אין אַנדערע שיטער־באַפעלקערטע טעריטאָריעס. די סטאַראָווערן האָט מען אַרויסגעלאָזט אויך קיין ליטע, זיי זאָלן דאָרטן פּאַר־שטאַרקן דעם רוסישן עלעמענט. זיי באַזעצן זיך צווישן די ליטווינער (אין יאַנאָווער און עזשערענער געגנטן), אין ווילנע און אין איר אומגעגנט, און צווישן די ווייס־רוסן — אָרום בעלסק (גראָדנער גובערניע), אין בריס־קער געגנט און אַנדערע. די סטאַראָווערן זיינען געווען הויך־געווּיסקיקע שטאַרקע מענטשן. קערפערלעך־שוואַ־כע האָבן, קענטיק, ניט געלאָזט זיך וואַנדערן צוליב רעליגיעזע רדיפות, אָדער תקיפות. די סטאַראָווערן האָבן געטראָגן בערד, וואָס זיינען געווען ס׳רוב טונקל־ברוין, און געווען לענגערע און געדיכטערע אייי־דער די שיטערע בערדלעך — פון זאַמד־קאָליר, — וואָס מען האָט אָנגעטראָפן ביי די ווייסרוסן. נאָך ווינ־ציקער באַהאָריקט אויפן פּנים זיינען די ליטווינער, ווּאָס גאָלן זיך נאָך פון גאָר־אַלטע צייטן. די סטאַרא־ווערישע בערד האָבן זיך אָבער ניט געקענט פאַרגלייכן מיט די יידישע.

כאָטש די סטאַראָווערן זיינען געווען אַליין גע־רודפטע אין רוסלאַנד, — און אין ליטע האָט מען דאָך געקוקט אויף זיי מיט חשד, — אָבער קיין יידן־פרייַנד זיינען זיי ניט געווען. זיי האָבן דאָך געוואוסט, אַז אין רוסלאַנד האָט ניט געטאָרט קומען קיין יידישער פוס. זיי האָבן זיך געהאַלטן אָפּגעזונדערט פון די קא־טוילישע ליטווינער און האָבן אָפילו מיט די פּראַוא־סלאַווּנע וווייסרוסן זיך ניט משדך געווען. זיי זיינען אויך געווען צעפאַלן אויף סעקטעס. עס האָבן אויס־געפעלט ביי זיי פּאָפּעס (גייסטלעכע). די ביסקופּס אין רוסלאַנד זיינען כמעט אַלע געבליבן מיט דער אָפּיציע־לער קירך, האָבן די סטאַראָווערן ניט געהאַט, ווער עס זאָל מדריך זיין פּאַר זיי גלחים. אַ סך סטאַראָווערן האָבן זיך פּאַרוואַנדלט אין דער סעקטע „בעזפּאָפּאָוו־צעס" (גלחימלאָזע) און פלעגן צווישן יידן שפּאָסן, אַז אויך ביי זיי מעג זיך יעדערער שטעלן פּאַרן עמוד. זיי האָבן געוואוינט אין פיינע געטשעטע הייזער. יעדע־רער האָט געהאט אין הויף אַ ברונעם און אַ שוויצ־בעדל. אַחוץ לאַנדווירטשאַפט האָבן פון זיי אַ סך זיך פאַרנומען מיט מיסחר. זיי זיינען געווען אַרענדאַרן, אָפט בשותפות מיט יידן. אַנדערע האָבן אויף לאַנגע יאָרן זיך פאַרבונדן מיט יידן אין געשעפטלעכער פריינטשאַפט. בדרך כלל האָבן זיי אויף אַ יידן געקוקט בייז. אַ נס, וואָס זיי זיינען ניט געווען קיין שיכורים.

אין דער היסטאָרישער ליטע האָט זיך געפירט אַ געראַנגל צווישן די גרעסטע דריי קריסטלעכע וועלט־רעליגיעס — די קאַטוילישע, פּראַוואָסלאַווּנע און לוטע־ראַנישע. פאַר דער פּראַוואָסלאַווייע אין ליטע האָט זיך כסדר איינגעשטעלט דאָס וואַקסדיקע רוסלאַנד. אין די אָפּמאַכן פון פּוילן מיט רוסלאַנד פון 1667 און אין 1686 (אַזוי־גערופענעם „אייביקן שלום") האָט רוסלאַנד אויסגענומען אַ תנאי, אַז אין ליטע זאָל מען די פּראַוא־סלאַווּנע רעליגיע ניט רודפן. אונטערן דרוק פון פּעטער דעם גרויסן גיט אַרויס פּוילן אין 1720 אַ שוץ־געזעץ פאַר די אָנהענגער פון פּראַוואָסלאַווייע. יעקאַטערינע די גרויסע מאַנט אָלץ פון פּוילן, אַז די „פּראַוואָסלאַווּנע בריידער" פון ליטע זאָלן ניט וועלן אונטערדריקט און דאָס איז אייגער פון די תירוצים ביים פאַרנעמען שטיקער פון וווייסרוסלאַנד אין 1772 (ביי דער ערשטער צעטיי־לונג פון פּוילן). בעת די גאַנצע היסטאָרישע ליטע איז שוין כמעט אונטער רוסלאַנד, און קאַטוליציזם איז ניט מער די קירך פון דער הערשנדיקער רעגירונג, וועלן די קאַטוילישן אין ליטע הייס פאַרטיידיקט אין מערב־איראָפּע, און אַוודאי — פון וואַטיקאַן. לוטעראַנער האָבן זיך געהאַלטן פאַר יחסנים אין ליטע צוליב זייער שטאַלצן אָדל, מחמת דעם לוטעראַנישן איינפלוס אין די שטעט און — צוליב דעם שטאַרקן שכנותדיקן דייטשלאַנד. צוזאַמען מיט די דריי אָפּגעשפּליטערטע אמונות — די קאַלווויניסטן, אוניאָטן און סטאַראָווערן,

*) אַלטגלויביקע, רופן זיך אויך „סטאַראָאָבריאַדצי" (אַלט־ליטורגישע). זיי היטן אָפּ די פאַרצייטיקע רוסישע פּראָוט־סלאַווּנע מנהגים ביים גאָטסדינסט און די אַלטע טעקסטן פון די הייליקע שריפטן און געבעט־ביכער און אָנערקענען ניט די ענ־דערונגען, וואָס דער מאָסקווער פּאַטריאַרך ניקאָן האָט אין 1654 איינגעפירט. ניקאָן האָט דערנענטערט די פּראַוואָסלאַווּנע (רעכטגלויביקע) רוסישע קירך צום אַרטאָדאָקסישׂ־גריכישן מקור, רעווידירט די אַלטע טעקסטן, פאַררייכט פאַרגרייזונגען און האָט באָפוילן איבערמאָלן די איקאָנעס (הייליקע בילדער). די פריער־דיקע איקאָנעס, וואָס מען האָט געפונען אין הייזער, פלעגט מען אַרויסשלעפּן אין גאַס, אויסשטעכן די אויגן און אין אָ שאַנד־פּראָצעסיע זיי אַרומטראָגן איבערן שטאָט. ניקאָן איז געווען אַ שטאַרקער קנאי און מיט דער שטיצע פון צאַר מיט אָן אייי־זערנער האַנט אַרייַנגעבראַכט זיינע רעפאָרמעס. ער האָט איינ־געפירט, מען זאָל זיך צלמען מיט צוגויפגעלייגטע דריי פינגער און ניט וויִ, ביזן דעמאָלט, מיט צוויי. די „אַלטגלויביקע" האָבן זיך אָפּגעשפּאָלטן פון דער נייער אָפּיציעלער קירך און מען האָט זיי אויך גערופן די „אָפּגעשפּאָלטענע" (ראַסקאָלניקי).

— זיינען דאָך שוין געווען זעקס קירכעס, וואָס האָבן זיך צווישנאַנאַנדער געאַמפערט.

עס פלעגט אָבער דאָ פון איין קירך, דאָ פון אַן אַנדערער פּלוצים אַרויסשפרינגען אויף יידן אַ געפּאַר. אַמאָל האָבן אונטערוועלט־מענטשן פון אַ פּאָר קירכעס קעגן יידן זיך צוזאַמענגענומען. אין ליטע, ווי אומעטום, האָבן בילבולים קעגן יידן ניט געפּעלט. אין ליטע, ווי אין פוילן, האָט מען געוואוסט, ווי צו אינסצענירן יידי־שע ריטועלע מאָרדן. מען פלעגט מאָכן וואונדן אויף די קערפּערס פון נפשות, וועלכע זיינען ערגעץ דערמאָרדעט געווארן, אַדער צופעליק דערהרגעט, אויסשמירן די וואונדן מיט בלוט פון טויבן און אַזוי פלעגט מען די כלומרשט פון יידן דערהרגעטע אַריינברענגען אין יידישע קוואַרטאַלן.

אין געווײַנטלעכע צייטן האָבן די גייסטלעכע פון אַלע קירכעס געהאַט באַקאַנטשאַפטן מיט יידן. קויפן ביי יידן, אַדער עפּעס באַשטעלן ביי אַ יידישן בעל־מלאכה, האָט דאָך אַלעמאָל אויסגעמאַכט וועלוועלער. די פֿראוואסלאוונע פּאָפּעס און אוניאַטישע גלחים, וואָס האָבן געהאַט וווייבער און קינדער און כלערליי משפּחה־זאָרג, פלעגן זיך מיט יידישע ישובניקעס אָפּטמאָל איינלעבן אין פריינטלעכער שכנישאַפט. די קאַטוילישע גלחים, איינזאַמע מענטשן, האָבן זיך דאָך בכלל גע־האַלטן מער אָפּגעזונדערט. צום גרויסן רוב פֿאַרפּוי־לישטע, האָט זיך געפילט אַ מין מחיצה צווישן זיי און זייער ליטווישער, אַדער וווייסרוסישער, עדה. צום פּוי־לישן פּריץ, טרעפּט, איז געווען וווייט, און ניט אַלעמאָל האָט אַ גלח געקענט אַהין אַריינקומען זיך צו חברן, האָט ער, אָפּט, עזאוכט די פרייַנטשאַפט פון יידן. דער פּראָ־טעסטאַנטישער גלח האָט גערעדט דייטש און זיך מיט יידן גרינג צונויפגערעדט, אָבער דעם יידנס „דייטש" האָט ער ניט געשעצט. די ביבל, האָט ער געהאַלטן, פאַרשטייט ער בעסער פון דעם יידן. אויפן קאַטויל און אויפן פֿראוואסלאוונעם האָט ער געקוקט, ווי אויף עקשנים, וווייל זיי לאָזן זיך ניט „רעפֿארמירן", איז דאָך דער ייד דער סאַמע געבראַטענער עקשן צווישן אַלע עקשנים. ניט געקוקט אויף דער אויבנאויפיקער „העפּ־לעכקייט", האָט זיך אין פאַסטאָרס באַציאונגען צום יידן אַריינגעשניטן אַ קענטלעכע פּאַראַכטונג.

דער ייד אין ליטע האָט אויך ניט זעלטן באַגעגנט אַ מחמדאַנישן טאָטער און די אָפּגעריסענע פון יידן — קאַראַימער. האָט אַ פּשוטער ייד ניט געהערט פון אַלע אַכט ארומיקע אמונות, האָט ער אָבער, זיכער, געוואוסט פון אַ פּינף־זעקס. טרעפּנדיק וועמען פון אַיין אמונה, פון אַ צווייטער — פון אַ פּינפטער, האָט ער אַזוי פיל מאָל דערזען זיך וויי אַ ייד. האָסטו אַנגע־קוקט אַ מאָל אַ באַגינען, אין אַ שטעטעלע, אַ יידן — אַ ליטוואַק, האָט זיך דיר געדוכט, אַז אָקאַרשט־אָ, צווישן נאַכט און טאָג, האָט ער געקראָגן די תורה פון סיני און ער איילט זיך צום בית־המדרש צו אויפנע־מען די יידישקייט פון בבל און פון שפּעטערדיקן גלות.

4. דער ייד צווישן די פאַריאַכטע פּויערים־פּעלקער

אין ליטע, ווי אין אַלע אַנדערע לענדער, וואו יידן האָבן זיך באַזעצט, האָט די אַרטיקע פּויערים־מאַסע זיך, חלילה, ניט געקלאָגט, אַז יידן ברענגען שאָדן. ווי וואָלט גאָר געקענט אַ ייד האָבן אַ תקומה אין אַ פּויערים־לאַנד, אויב ער וואָלט אונטערגעשלאָגן אָדער אַוועקגענומען די פּויערישע חיונה?

ליטווינער און וווייסרוסן האָבן געקענט דעם יידן, וועז עס איז נאָך ניט פיל לאַנד אַרום געווען אָפּגע־רייניקט פאַר אַגריקולטור. די צעאַקערטע פעלדער האָבן זיך געצויגן דורך קוים־דורכגענגלעכע וועלדער. עטלעכע טריט אַוועק האָט ער געהאַט יאָגדעס, שוועמלעך און ניס, און טיפער אין וואַלד — אַ רייכע יאָגד. אַרום זיין שטוב זיינען געווען צעשאַטן פרוכט־ביימער. מען האָט אָפּילו ניט באַדאַרפט דאָס אויפּס פון די ביימער רייסן, — דער וווינט האָט גענוג אַראָפּגעטרייסלט. און די טייכן זיינען איבערפילט געווען מיט פיש. בינ־שטאָקן אין אַלטע אויסגעהוילטע ביימער, צי אין פּריש־אויסגעדליבעטע — דערביי אַלע שטייענדיקע וואַסערן. בלומענזאָפט איז געווען לרוב און די בינען, דאָרשטיקע פון דער פאַרשלונגענער זיסקייט, וואָס זיינען צוגע־פאַלן צו אַ וואָסער זיך אַנטרינקען, האָבן ניט געטאָרט אַוועקגעטראָגן וועדן פון שטראָם. און אין די שטייאיקע וואַסערן איז געווען גענוג נידעריקער אַיר, שטע־קעלעך און גראָזן, אויף וועלכע די בינען זאָלן קענען אָפּטרייסלען דאָס וואַסער פון די שוועד־געוואָרענע פליגעלעך.

די וועלדער זיינען שפּעטער אַלץ מער אויסגע־האַקט געוואָרן. פאַר יעדן נייעם פּאָרל פלעגט מען אין דער נחלה פון חתנס פאָטער אָפּרייניקן אַ שטיקל לאַנד. די ברידער פון דער כלה פלעגן קומען העלפן די שטאַמ־וואָרצלען פון די אויסגעהאַקטע ביימער „אויסצוקאָר־טשעווען". וועז די ליטווינער און וווייסרוסן זיינען נאָך געווען פרייַע ערד־אַרבעטער, האָבן זיי שוין געפּירט מיט יידן אַ מקח־וממכר. די מלוכה און די שררות האָבן דעם פּויער כסדר ענגער געמאַכט. ער האָט געמוזט שוין דינגען ערד פון פריץ (און אויך פון דער קירך) — אַ העלפט פון דעם, וואָס איז אָנגעוואַקסן אויף זיין פעלד, האָט ער געמוזט אָפּגעבן, אַדער אָפּאַרבעטן אויפן לאַנד פון פריץ — פריער צוויי טעג אַ וואָך, דערנאָך איז געוואָרן דריי טעג און אָפּילו מער. אַ בינטל האָלץ האָט ער באַדאַרפט אויסבעטלען, אַדער באַ־צאָלן פאַר דעם. שפּעטער, נאָך דער לובלינער אוניע (1569), וועז אין ליטע זיינען אויפגעקומען גרויסע מאַיאָנטקעס, איז שוין דער פּויער פאַריאָכט געוואָרן מיט לייב און לעבן. ביי די אַלע אומוואַנדלונגען פון זיין גורל, האָט דער פּויער געוויליקער געהאַנדלט מיט יידן, איידער מיט אַלע אַנדערע. ער האָט פאַר יידן געאַרבעט, צי געוצט די אַרבעט פון אַ יידישן בלע־כער, אַ שמיד.

אין משך פון אַלע הונדערטער יאָרן האָבן יידן אין ליטע, ווי אין אַלע אַנדערע לענדער, געפונען שונאים — קאָנקורענטן — צווישן די שטאָטישע ניט־יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות.

וועו די יידן זיינען געלאָפן אין די צייטן פון דער שוואַרצער פּעסט פון דייטשלאַנד, זיינען צוזאַמען מיט זיי אַנגעקומען קיין ליטע און פוילן אויך מחנות דייטשן. די דייטשן האָבן באַלד אויסגעפּועלט פּאָר זיך ספּעציעלע פּריווילעגיעס, און די פּריווילעגיעס צו רודפן די יידן האָבן זיי זיך אַליין געגומען. זיי זיינען טאַקע געווען אין די שטעט און שטעטלעך די ערשטע אָנהעצער און שינאה־צינדער קעגן די יידן. דערנאָך זיינען צוגעקומען פּוילישע שטאָטישע שליאַכטיטשעס.

איז דער ייד אַ סוחר און פֿאַרקויפט ביליקער, ווייל ער באַגונגט זיך מיט אַ קלענערן פֿאַרדינסט, איז ער דאָך אַ ביטערער קאָנקורענט. אַי, דער ייד האָט אויסגעבּרייטערט די קויפקראַפט פון דער באַפעלקערונג? — דאָס טאָר מען ניט דערמאָנען. רעכנט דער ייד אַ פּרייז ווי אַלע, אָדער נאָך טייערער, נאָר באַאַנדלט דעם קונה ראַיעלער — איז עס יידישע חוצפּה. רעכנט דער ייד פֿאַר זיין סחורה ביליקער און פֿאַרדינט דערבּיי מער, ווייל ער פֿאַרשנעלערט דעם אומזאַץ — איז וואָס זיינען עס פֿאַר אַ יידישע דרייידלעך? גראָבט דער ייד מיט דער נאָז די ערד און ברענגט אַריין נייע אַרטיקלען פֿאַרן געברויך — שרייט מען, אַז דער ייד דעמאָראַליזירט דעם מיסחר.

ענלעך איז געווען מיטן יידישן אָנטייל אין מלאכה. נעמט דער ייד פֿאַר אַרבעט ביליקער — טויג ניט. נעמט ער אַ פּרייז ווי אַלע, צי נאָך טייערער, נאָר אַרבעט טיכטיקער און באַהאַנדלט דעם קונד ראַיעלער — טויג ווידער ניט. ברענגט ער אַריין נייע אַרבעטן — דאַרף מען דאָך געווויס וואָס גיכער פון יידן פּטור ווערן.

אַז וואָס גייען גאָר ניט־יידן צום יידן קויפן אָדער באַנוצן זיך מיט יידישער אַרבעט? — דאַרף מען ניט דערפֿאַר דעם יידן אומברענגען? עס איז ניט געווען אין ליטע קיין איין שטעטל צווישן די אַלע הונדערטער, וואו שטאָטישע מעשטשאַנעס זאָלן ניט האָבן אָנגעגעבן בקשות צו דעם פּריץ, אָדער צו דער רעגירונגס־מאַכט, אַז מען זאָל יידן באַגרענעצן אין האַנדל צי אין מלאכה, צי גלאַט אַרויסטרייבן. און אַזוי פיל מאָל איז עס געלונגען, — האָבן זיך שטענדיק געפונען בעלנים ווידער און ווידער קעגן יידן אַרויסצוטרעטן.

מען האָט ניט געקענט דערווייזן, — ניט די פּויערים, ניט דער אַרעמער שטאָטישער באַפעלקערונג, — אַז יידן זיינען עקאָנאָמיש שעדלעך פֿאַרן לאַנד, האָט מען די העצערייען באַפּוצט מיט בילבולים. אַז וואָס האָבן די „געבילדעטע" שטאָטישע מעשטשאַנעס אויף די „פֿאַנאַטישע" יידן ניט אויסגעטראַכט? — אין 1671 האָט מען אין נאַוואַרעדאָק פֿאַרברענט צוויי יידן, ווייל מען האָט זיי חושד געווען אין כישוף. אויף דער וועלט פון יידישן קהל צום גרויספּירשט פון ליטע האָט די רעגירונג אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מען טאָר יידן אַן אַ געריכט ניט טויטן. קיין אָפּלייקענונג פון כישוף איז אין באַפעל ניט געווען. ניט געוואָלט האָט מען, אַז דער שטעטלשער ייד זאָל קומען צום דאָרף, אַהין ברענגען זיין סחורה, נו, האָט מען פֿאַרשפּרייט אַ העצע, אַז יידן טראָגן אָן אין דאָרף קראַנקהייטן. מסתמא, דער־מיט וואָס דער ייד האָט געוויזן אַ ביישפּיל דעם פּויער צו וואָשן די הענט פֿאַרן עסן...

פֿאַרשלעפּערט און אַרעם איז געווען סיי דער ליט־ווישער, סיי דער ווייסרוסישער פּויער, אָבער זיי האָבן באַשיינפּערלעך געזען, אַז דער ייד איז ניט שולדיק אין פּויערישן פּינצטערן גורל.

דער ייד האָט טאַקע זיכערער געקענט דורכגיין ביינאַכט אַ דאָרף, אידער אַ גויישע גאַס אין שטאָט. אָנשטאָט פערד האָבן יידן געשלעפּט פּעק אויפן קאַרק אין דאָרף אַריין. אָפּגעלאָזן זיינען געווען די שליאַכן אין גאַנץ ליטע, אָבער נאָך בלאָטיקער זיינען געווען די וועגן און שטעגן צווישן די דערפער אין ווייסרוסלאַנד. געווען אַזוינע „סטעזשקעס", וואָס האָבן דורכן יאָר קוים צוגעטריקנט אַ דריי טעג, וועו מען האָט זיי געקענט דורכשפּרייזן. יאָר נאָך יאָר האָט דער אייגענער ייד געמוזט קומען צו די זעלביקע דערפלעך. דער ייד האָט געמוזט פירן דעם מיסחר אַזוי, אַז מען זאָל אים אין דעם פּויערישן שטיבל גערן אויפנעמען. דער דאָרף־מענטש האָט געהאָט ענוג צייט, חדשים־לאַנג, איבער־צומעסטן דאָס פּאָדעם, צי איבערוועגן דאָס זאָלץ, וואָס ער האָט ביים יידן אייגענהאַנדלט. עס פלעגט אַמאָל אַ פּויער אין משך פון אַ יאָר אין די נעכט איבער־טראַכטן, צי האָט ער פון דעם יידן פֿאַרן ביסל תבואה, פלאַקס און זוימען און פערד־ק, פֿאַר די פּאָר גילדן, צי פֿאַרן שטיקל פוטער און גאַמלקע, די פולע מאָס סחורה באַקומען.

פריצים, וואָס האָבן געהאַט גרויסע לענדערייען און געוואָלט די געגנט אויפלעבן, האָבן פֿאַרדונגען יידן שטיקער ערד צו בויען שטעטלעך. מ׳רופט אויס, דאָרטן זאָלן זיין מערק. די פריצים, האָט זיך געפירט, פלעגן געבן במתנה אַ שטיקל פלאַץ אין שטעטל פֿאַר אַ בית־מדרש און פֿאַר אַ הקדש, און אויסערן שטעטל — געשאַנקן אַ שטיקל לאַנד אויף אַ „הייליקן אָרט". די „צינש"־שטעטלעך קומען אויף. „צינש" האָט באַטייט, אַז די אַרענדע פֿאַר אַ פלאַץ, אויף וועלכן דער ייד בויט אַרויף זיין הויז, צי זיין גאָרטן, וועלן ניט געהעכערט. וועלן דער ייד פֿאַראַרעמט און קען ניט צאָלן, דאָרף מען אים פון זיין נחלה ניט אַראָפּטרייבן. דאָס איז, אייגנטלעך, געווען די פּריווילעגיע פון „צינש" אין פֿאַרגלייך מיט אַ געדונגענעם פלאַץ. פון גלאַט אַ געדונגענעם פלאַץ האָט מען געמעגט „אַרויסזעצן", דעם צינש־אָפּצאָל האָט מען, געווינטלעך, געמאָנט בלויז ווי אַ חוב. יידן האָבן אַזוי אויפגעבויט הונדערטער שטעטלעך.

אַז עס קומט אויף אַ שטעטל און אַ מאַרק, בויט זיך אויך אַ קלויסטער, און אַמאָל פֿאַרקערט, — מען בויט אַ מאַרק, וואו אַ קלויסטער איז שוין פֿאַראַן.

געהערט דאָס דערבייאיקע לאַנד צום קלויסטער, איז אַ גוטע הכנסה דאָס לאַנד צו פאַרדינגען יידן אויף קראָמען און הייזער — און אַזוי קומט ווידער אויף אַ שטעטל.

די יידן האָבן געבויט מערק אין שטעטלעך ניט אויפצוריסן די אויגן. דער מאַרק האָט ניט איבערגעמאַקט די הויפּטגאַס פון שטעטל, ווי עס איז געווען דער פאַל אין געגנטן, וואו גויים האָבן אויפגעבויט מערקפּלעצער. דער מאַרק אין אַ יידיש שטעטל איז געווען אין אַ זייט, צי אין עק־שטעטל ביי אַ שייד־וועג*). אָבער בויען יידן אויף אַ מאַרק, קומען צו אויך ניט־יידישע קרעמער און בעלי־מלאכות. אַליין, צי אַנ־געריצט, הויבן זיי אָן קליגלען זיך קעגן יידן. אָפּן איז דער מאַרק און פריי איז דער קונד. דער יד האָט ניט קיין צוואַנג, חלילה, וועמען דעם וועג צו פאַר־שטעלן. אויף דעם אָפּענעם וועג אַרויסקומען און דעם יידן פאַרקאָנקורירן איז מען פויל אָדער ניט טיכטיק, וויל אויב זיין פייאיק און שוועך האָרעווען, — וואָס דאַרף אַ ניט־ייד דאָס אַרעמע האַנדלעריי אין ליטע און פריינטלעך זיך אָפּילו מיט די פויערים־קנעכט און נאָך זיין געלט ריזיקירן? — אַ גוי קען געפינען אַ בע־סערן תכלית. וואָס איז, ער איז אַ ייד, וואָס האָט ניט קיין אַנדער אויסוועג? אויב זיך פאַרנעמען מיט האַנדל — איז רייך ווערן, פעט פאַרדינגען, און דער פויער זאָל שטיין ביי דער טיר.

אַ גוי האָט זיך „געווארפן" מיט זיין קראָם, אויב ניט פאַרדינגען מער ווי פון אַ דאַרפווירטשאַפט, קען ער דאָך בלייבן אויפן דאַרף. האָט די פויערימשאַפט געהאַט אַ גוטן יאָר, איז דער שטעטלשער גויישער קרעמער געווען נאָך מער אָנגערייצט, פאַרוואָס ער זיצט אין שטאָט. דער יד האָט ניט געקענט זיך ווארפן מיט זיין קראָם. ער האָט זיך, פאַרקערט, שטאַרק גע־פרייט מיט דעם פויערס שפּע. ניט־יידישע קרעמער פלעגן טאָקע אָפט אָנהאַלטן אויך זייער דארפישע לאַנד־ווירטשאַפט און זיי האָבן דערפאַר ניט פאַרמאָגט די מיסחר־באַווענלעכקייט פון די יידן.

און די פריצים האָבן ניט אויפגעהערט צו שינדן די הויט פון פויער, גלייך מען שיילט קאָרע פון אַ בוים, לויט אַ פויערישן אויסדרוק. האָבן די פריצים געמוזט האָבן אַ שעיר לעזאזל. אפילו די גוטהאַרציקע פריצים, וואָס פלעגן אַריינשיקן אין אַ שטעטל פאַר יידישע אָרעמע לייט עטלעכע זעק קאַרטאָפל ערב יום־טוב, האָבן אויך געטייטלט אויפן יידן, אַז צוליב אים איז דער פויער פאַראָרעמט. די פריצים, אויסזויגנדיק אי דעם פויער, אי די ערד, האָבן פאַרשווענדט די דער־וואָרבענע רייכטימער אויף לוקסעריין, און ניט אויף ווירטשאַפטלעכע צוועקן, וואָס זאָלן עקאָנאָמיש הויבן דאָס לאַנד. דאָס איז געווען די סיבה פון דער אָרעמ־קייט און צוריקגעשטאַנענקייט פון גאַנץ רוסלאַנד און פון ליטע.

פריצים האָבן געמאַכט הוליאַנקעס און בעלעך, וואו דער הונגעריקער פאַרבלאָטיקטער פויער האָט גרעי־ניקט און געפוצט די סאַלאָנען און די שטאַלן. מען האָט געמיינט, אפשר, אויך דעם פויער צו דערפרייען, וועו מען פלעגט אַראָפּברענגען אַ שוצלאָזן יידן, ער זאָל טאַנצן ווי אַ בער. פריצים פלעגן גיין אויף יאָגד און די כלאָפּעס פלעגן שפּרינגען ביזן בויך אין די בלאָטעס אַרויסצוציען די אונטערגעשאָסענע ווילדע קאַטשקעס און געגנדז. זיי פלעגן יאָגן די טשאַטעס הינט אין די גע־דיכטע וועלדער נאָך אַ קראָליק, צי נאָך אַ יאָזש, און אַמאָל נאָך אַן עכטן ליטווישן וואָלף — מיט אַ טונקעלער פעל, וואָס איז שווארץ ביי די ברעגן פון רוקן און מיט אַ שווארצן עק. פאַר זיך איז דער פויער געגאַנגען אויף יאָגד ניט צוליב פאַרגעניגן, נאָר צו באַשיצן זיינע הויז־חיות. און אַ פוקס, צי אַ וואָלף, האָט אַ פויער ניט געטאָרט אונטערשיסן — זיי האָבן געדאַרפט אין וואַלד זיך האָדעוונען צו באַרייכערן דעם שרהס יאָגד. און אַז נאָך די הוליאַנקעס האָט דער פריץ ניט געהאַט קיין פרוטה ביי דער נשמה און האָט אָנגעקוקט דעם פאַרהונגערטן און פאַרבלאָטיקטן פויער, איז טאָקע ווער שולדיק, אויב ניט דער ייד? זאָל מאָשקע געבן געלט. ליטווישע יידן פלעגן לייען געלט ביי גלחים און פון קלויסטערס און ברענגען דעם פריץ. דירעקט האָבן די גלחים און די מאָנאַסטירן ניט געוואָלט און ניט געטאָרט אויסלייען געלט צו די פריצים. די מאָראַל פון קירך איז געווען קעגן דעם, — און ווי וואָלטן זיי געקענט פון פריץ דאָס געלט צוריקקריגן, אַז ער איז דאָס שיינדל און דער דעה־זאָגער אין דער קירך?

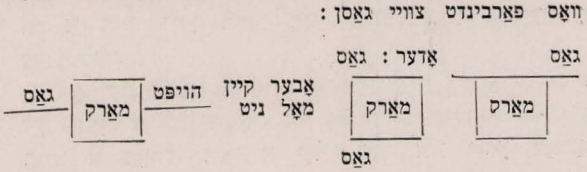
און קומט אַ חגא, ווער רעדט פאַר „פאַסכע" — נאָך אַ לאַנגן ווינטער, — דעם פויער איז ניטאָ וואָס צו געבן, איז צו דער האַנט אַ בילבול אויף יידן. די צוגעשפּיצטע בילבולים צו די „פאַסכע"־חגאות זיינען געווויינטלעך אויפגעקומען, ווען אין לאַנד איז געווען אַן עקאָנאָמיש־שווערע צייט.

די פריצים האָבן געוואָלט מאַכן דעם ייד אין ליטע פאַר אַ לייבקנעכט, אָבער די יידן האָבן זיך ניט אונ־טערגעגעבן. דאָס איז געווען די אמתע סיבה, פאַרוואָס מען האָט דעם יידן געיאָגט פון דער ערד. אַ פרייער ייד — וועט ער פון שטיקל לאַנד ציען אַ פיינערע חיונה, אַיידער דער פריצישער לייבקנעכט. דער ייד וועט אויך בעסער צאָלן פאַר געדונגענער פויערישער אַרבעט.

די יידן האָבן געהאַט קעגן דער מאַסע פאַרקנעכטעטע פויערים, צוגעשמידטע צו דער ערד, דעם פאַרצוג, וואָס זיי האָבן געקענט פריי זיך באַוועגן איבערן לאַנד.

---

*) דער מאַרק איז אין אַ זייט פון גאַס, צי אין אַ ווינקל, וואָס פאַרבינדט צוויי גאַסן:

דאָס איז געווען דעם יידנס פאַרמעגן. תמיד זוכן, אומע־
טום גרייכן ביז צום פאַרוואַרפנסטן פויער, צו העכערן
זיין באַדאַרף. דער פויער האָט געקראָגן מער אימפעט
אין אַרבעט, ווייל וואָס עס איז אים איבערגעבליבן פון
דעם, וואָס ער פאַרנוצט, האָט ער געהאַט וואו אָפצו־
זעצן.

אויב אין אַנדערע לענדער האָבן יידן בלויז
אומבאַמערקבאַר צוגעגעבן שוואונג דעם עקאָנאָמישן
לעבן, האָט אין ליטע דער יידישער עקאָנאָמישער אַנ־
טייל זיך שטאַרק אָנגעזען. דאָס לאָנד איז געווען פאַר־
גליווערט און פאַרוואַרלאָזט. אָן די יידן וואָלט דער
פויער ניט געהאַט קיין נאָדל, קיין זאַלץ און שוועבע־
לעך. ביז די יידן זיינען געקומען האָט דער פויער אַנ־
שטאָט טשוועקעס געשלאָגן פלעקלעך אין וואָנט.

די שטאָטישע פּאָליאָקן און דייטשן האָבן געקוקט
אויפן ליטווינער און ווייסרוס פון אויבן אַראָפּ. אפילו די
שטאָטישע מענטשן, וואָס האָבן געשטאַמט פון ליטווי־
נער און ווייסרוסן, זיינען דאָך אין די שטעט פאַר־
פוילישט, צי פאַרדייטשט, געווארן. די פויערים האָבן
זיי ניט ליב געהאַט און זיי ניט צופיל געטרויט. און
האָבן די יידן קאָנקורירט מיט די שטאָטישע פּאָליאָקן
און דייטשן, האָבן די ליטווינער און ווייסרוסן געוואָלט
ציען דערפון אַ נוץ. אויך האָט דער ליטווישער און
ווייסרוסישער פויער זיך געפילט פרייער מיט אַ יידישן
קויפער און פאַרקויפער, צי מיטן יידישן קרעטשמער.
דער פויער האָט זיך ניט באַדאַרפט ברעכן צו ריידן
פויליש (צי גאָר דייטש), כדי צו געווינען מער חן.

טרעפן פלעגט, אַז אַ ייד קומט אָן אין אַ דאָרף, און
אַ פויערטע, אַ פאַרקלאָגטע, פאָכעט צו אים דורכן לאָך־
פענצטער, — אַ פאַרגלאָזט פענצטער איז געווען אַ
לוקסעריי, — אַז דער ייד זאָל גיכער אַרייגקומען. דער
ייד פאַרשטייט, אַז דער פויער שלאָגט מסתמא אַ קינד,
צי ער וואַרפט זיך שלאָגן זיין וויב. מיט אַ שפּרוך,
צי מיט אַ משל שטילט דער ייד אין דעם צערייצטן
טאָטן אָדער מאַן, צי גלאָט דער פויער פאַרשעמט זיך
און דערפרייט זיך אין האַרצן, אַז ער האָט פאַר וועמען
זיך אויסצוריידן וועגן זיין שווער געמיט. ער וויזט
געריגער דעם יידן, איידער אַפילו דעם גלח, די סימנים
פון קלעפּ אויף זיין לייב, וואָס ער האָט געקראָגן פון
די פריצישע אויפקוקערס.

די ליטווישע און ווייסרוסישע פויערים וואָס זיינען
אַליין געווען פאַרשקלאָפט פון די פוילישע פריצים,
האָבן ניט נאָכגעאָמט דאָס פריצישע און גלחישע
פלאַפלעריי, אַז יידן האָבן אַמאָל פאַרלאָרן זייער לאַנד,
ווייל זיי זיינען פאַרשאָלטן פון גאָט. די פויערישע
לשונות זיינען געווארן אָפגעשפּעט פון די פריצים
און די פויערים האָבן זיי ניט נאָכגעאָמט, אַז דער
יידישער לשון איז אַ „באָלבעריי“ ... פויערים אין ליטע
האָבן געדולדיק איבערגערעדט פאַרן יידן זייער ליט־
ווישן און ווייסרוסישן, ביז דער ייד האָט זיך אויסגע־
לערנט זיי צו פאַרשטיין.

אין דאָרף נאָך דאָרף האָט זיך אָפטמאָל ניט גע־
פונען צווישן פויערים אַפילו קיין אײן פאַרבלאָנדזשע־
טער גאָסט פון שטאָט — מיטן שטאָטישן פוילישן צי
פרייסישן דייטש, אָדער אויפן גרענעץ פון רוסלאַנד,
מיטן שטאָטישן רוסיש, — וואָס זאָל רייצן אויף אַן
אָנקומענדיקן יידן. יידן האָבן זיך געוועדט מיט מתנות
און תחנונים, מען זאָל זיי און זייערע בתי־מדרשים
שיצן פון שלעגער, ניט דערפאָר וויל זיי זיינען געווען
פּחדנים און זיי האָבן ניט געקענט זיך שיצן אַליין, ווי
עס ווילן אויסטייטשן, למשל, ליטווינער, וואָס שרייבן
וועגן יידן אין ליטע*). אין אַ מאַרק־געשלעג, ווען
אָרטיקע כוליגאַנעס, צי אַ צופעליקע באַנדע, פלעגן
באַפאַלן יידן, האָבן די יידן געקענט זיך גאָנץ פיין
פאַרטיידיקן. יידן אָבער האָבן זיך געשראָקן, אַז דורך
ממיתן אַ שלעגער קענען זיי ברענגען צו אומזיסטע
יידישע קרבנות. אין דער קוויטשעריי פון אַ הפקר־
יונג האָט דער ייד געהערט דעם עכאָ פון די שטאָטישע
מעשטשאַנעס און אַנדערע העצער, וואָס ווילן כסדר
דעם יידן פראַוואָצירן, כדי אומצוברענגען אַ יידישע
עדה. טרעפן פלעגט, אַ פויער צעשרייט זיך אין מאַרק
און ווערט ווילד. יידן דערשרעקן זיך, אָבער אַנדערע
פויערים שטילן אים אין. אַמאָל פלעגט דער פויער
אַליין פלוצים צעלאַכן זיך, אָדער בייזערהייט שלעפּן אַ
יידן צום רב. די רבצין, וואָס גייט אין מאַרק, איז גע־
וען די דאָלמעטשערין צווישן פויער און רב.

דער פויער האָט ניט געוואוסט, אַז אַלע יידישע
ימים־טובים זיינען דורכגעדרונגען מיט ערד־אַרבעט
און מיט תפילות, אַז די פעלדער זאָלן געבענטשט זיין
מיט אַ געריעטעניש. און, אפשר, האָט אַ דאָרף־מלמד
וועז דערציילט וועגן דעם אַ פויער? אפשר אויך דער־
ציילט, אַז יידישע קינדער לערנען אין חדר וועגן די
אבות און נביאים, וואָס זיינען געווען פאַסטעכער? —

געזען האָט דער פויער, אַז אָן אַראָפגעפאַלן שטיקל
ברויט הויבט מען ביי יידן אויף און מען קושט עס.
דער פויער האָט דערקענט אין דעם יידנס פאַרערונג
פון ברויט דעם יידנס שרעק פאַרן מאָרגן. האָט מען דאָך
דעם יידן פאַרטריבן פון ערד, וואו ער זאָל קענען פאַר
זיך ברויט פאַרזייען. דער פויער האָט געזען, אַז פאַרן
צולייגן ס׳ברויט צום מויל מאַכט מען אַ ברכה, אַ ברכה
אויף אַ טרונק וואַסער. און ווי וואָשט און זאָלצט דער ייד
זיין שטיקל פלייש און וואָס פאַר אַ פאַראַד אַ ייד מאַכט
פונעם פיש אויף זיין יום־טובדיקן טיש. און צאָלן —
צאָלט דאָך דער ייד פאַר יעדן ביסן זיינעם.

אין שטאָטישע קעלערן און ביידעמער, אין הינטער־
שטיבלעך אין דאָרף, האָט די יידישע אָרעמקייט גע־
מעגט צעפרעסן ווערן פון הונגער און דלות, האָט מען
פאַר זייערט־וועגן קיינעם ניט באַשטייערט — ניט דעם
פריץ און ניט, חלילה, דעם פויער. ווי האָרטהאָרציק
קהל זאָל אַמאָל זיך ניט באַגיין מיט דער יידישער אָרעמקייט,
וואָסערע רישעות יידישע פּני און תקיפים האָבן ניט
אָפגעטאָן מיט יידישע פאָלקסמענטשן, האָט אָבער דער

*) Janulaitis, A. “Zydai Lietuvoje”, קאָווּנע, 1923, ז. 36.

פּויער באַקומען דעם פולן פּרייז פּאַרן קאַרטאָפל און ביסן ברויט, וואָס אַ יידּ האָט טועם געווען. צדקה פאַר דער יידישער אָפּגערישענער נויט, פאַר אלמנות און יתומים, איז געווארן אויסגעבעטלט, צי אויסגעפּרעסט, פון די יידן גופא. פאַרן לעק מילך פאַר אַן אָרעם קינד מיט אַ געשוואָלן בייכל האָט מען דעם פּויער געצאָלט צומאָל מער, ווי פאַר דער מילך, וואָס האָט געטרונקען די פּריצטע.

יידן זיינען געווען אַרענדאַרן אין ליטע, פאַרמיטלער צווישן פּריץ און פּויער. מיר הערן ניט אין די לעגענדעס אוּן פאָלקסלידער פון די ליטווינער אוּן ווייסרוסן, אַז מען זאָל זיך באַקלאָגן אויף יידישע אַרענדאַרן. מען דערציילט אָבער מיט גרויל וועגן האַרטהאַרציקייט אוּן רישעות פון פּריצים אוּן זייערע אויפּזעער*). כדאי צו דערמאָנען די שכנים פון די ליטווינער אוּן ווייסרוסן, די לעטן, וואָס האָבן גאָליקע געזאָגען, פול מיט קללות אוּן זידלעריין, וועגן זייערע אויפּזעער, וואָס זיינען געווען די פאַרמיטלער צווישן די באַראָנען אוּן לאַנדקנעכט. די אויפּזעער איבער די פּויערים זיינען געווען, אָפטמאָל, קינדער פון די באַראָנען מיט פאַרגוואַלטיקטע, צי פאַרפירטע, פויערישע טעכטער**).

עס זיינען געווען יידישע שענקערס. צווישן די פּרנסות, צו וועלכע מ׳האָט יידן צוגעלאָזן, איז שענקעריי געווען זייער אָנזעעוודיק. געווען צייטן, וועו מ׳האָט יידן געגעבן די בכורה ביים עפענען אַ שענק, צי ביים דינגען אַ קרעטשמע, אָבער דאָס איז דאָך געווען דערפאַר, וויל צווישן די בעלנים אויף אַזאַ חיונה זיינען די יידן געווען די מער ראַיעלע אוּן מער ניכטערע. וויפל שפּיכט־דמים האָט מען אונדז צוליב דעם פאַרשאַפּט ... אַפילו כלומרשטע יידן־פּריינט פלעגן זיך תמעוואָטע אַ זאָג טאָן מיט פאָרווארף: „דאָס ניכטערסטע פאָלק האָט זיך פאַרנומען מיט שענקעריי״. אוודאי האָט געלוינט זיך דעם פּריץ צו פאַרדינגען אַ שענק אַ יידן: מען האָט אים געקענט דאָס גלעט אוּן דאָס בראָנפן געטרויען אוּן דער פּריץ האָט ניט געהאַט קיין קאָפּדרייענישׂ אוּן אויך ניט קיין זאָרג, אויב דער פּויער, דערוואַרעמט פון אַ גלעזל, וועט זיך צוריקקערן אַ צעבושעוועטער.

דער יידּ האָט געמוזט גוט געדענקען, אַז דער אויסגעניכטערטער פּויער טאָר ניט טראָגן אויף אים קיין שינאה. אויך די משפּחה פון פּויער האָט ניט געטאָרט „האָבן אַ האַרץ״ קעגן שענקער. יאָ, דאָס שטיק גייסטיק לעבן פון אַזאַ שענקער האָט זיכער געקענט פאַרנוצט ווערן אין אַן אידעלערער אוּן מער קאָנסטרוקטיווער באַשעפטיקונג פאַר דער געגנט, וועו מען וואָלט דעם יידּ צוגעלאָזן, אוּן דער יידּ וואָלט במילא ניט באַדאַרפט די אָרעמאַנסקע קרעטשמעריש, צי שענקעריש פּרנסה אין ליטע. דעם נוצן האָט אַרויסגעציגן פון דער שענק דער פּריץ אוּן די רעגירונג. אָבער צו פאַרדאַנקען די יידישע לעבנס, וואָס זיינען צעריבן אוּן צעפּטרט געווארן אין דער פּרנסה פון שענקעריי, זיינען די ליטווישע אוּן וווייסרוסישע דערפער ווינציקער געזונקען אוּן האָבן ניט געהאַט די גנבהשע אונטערוועלט־נעסטן, וואָס פלעגן זיך פלאָדיען אָרום אַ ניט־יידישער שענק. אַ יידישע קרעטשמע איז אויך געווען דער האַנדלס־פונקט אוּן מען האָט דאָס רוב אויפן קרעטשמערס וואָרט אוּן וואָג זיך געקענט פאַרלאָזן. ווי וואָלט אַנדערש זיך געקענט איינהאַלטן דער יידישער קרעטשמער צווישן אַ ים פון פּויערים?

אין ליטע האָט דער פּויער אוּן די פּויערטע אָפּטמאָל געזוכט ביי דעם יידישן קרעטשמער שוץ. מע דאַרף ווייסן, אַז די גלחים צווישן די פּויערים זיינען מיינסטנס געווען פאַרפּוילישט אוּן געהאַט צו פאַרדאַנקען זייער פלאַץ ניט די פּויערים, נאָר די פּריצים. די פּויערטע פלעגט זיך צעריידן מיט דער יידישער פרוי, פאַרוואָס ביי יידן האַלטן זיך מער קינדער. אַז מען פלעגט פרעגן אַ פּויערטע אין ליטע צי אין ווייסרוסלאַנד, וויפיל קינדער זי האָט, פלעגט זי ענטפערן — אַזוי פיל אין דער היים אוּן אַזוי פיל אויפן „מאָהיליניק״. יידישע אוּן פּויעריש פרויען פלעגן זיך אַרויסהעלפן אייגע די אַנדערע, וועו עס האָט זיך געקאָלבט אַ קו. איז דאָ ביי יידן אַ דין, אַז העלפן צו קאָלבן זיך אַ קו איז דוחה שבת. אוּן געזען האָט דער פּויער, אַז אַ יידּ האָט מיטלייד אויף זיין בהמה. אַראָפּגענומען די משא, דעקט ער אין דאָס צעשוויצטע פערד. אוּן אידער אַ יידּ גייט עסן, איז ער מחויב צו געבן עסן דער בהמה. אוּן שבת רוט דאָס פערד ביים יידן צוגלייך מיטן בעל־הבית.

אוּן ניט אין פּויערטע פלעגט זיך עצהנען מיט אַ יידישער פרוי, ווי זי זאָל אָפּגעווואוינען איר מאַן פון פלעשל, אוּן, פאַרקערט, אַ יידישע פרוי, נאָך אַ געשפּרעך מיט אַ פּויערטע, וואָס האָט דערציילט אַז אַ גלעזל משקה מאַכט איר מאַן פריילעכער, פלעגט די יידענע באַדאַכטן זיך, צי זאָל זי ניט האָבן גרייט פאַר איר מאַן אַ קעלישאָקל צו פאַרטרייבן דאָס יידישע „זיפּצעלע״. רבנישע ספּרים ברענגען, אַז יידן פלעגן אויסבאַרגן קליידער צו דאָר־

---

*) אין ליטווישן באַרימט־געוואָרענעם קלאַסישן ווערק „די פיר צייטן פון יאָר״ פון קריסטיאַנאָס דאָנעלייטיס (1714—1780) ווערן געשילדערט פון מחבר, אַ גבית־עדות, וואָס די אָפּשפּאָטונגען, פייגיקונגען אוּן וויסטע הפקרות, וואָס די פאַרשקלאַפּטע ליט־ווינער זיינען אויסגעשטאַנען אין דער פּריסישער ליטע פון די דייטשישע פּריצים אוּן זייערע באַאַמטע (אַמטמענער). דער „אַמטמאַן״ איז געווען דער אויפּזעער איבער די פּויערים אוּן פלעגט אויך דורכפירן די האַנדלס־פונקציעס פאַרן פּריץ. „די פיר צייטן פון יאָר״ זיינען דאָס ערשטע מאָל אָפּגעדרוקט געווארן 38 יאָר נאָך דאָנעלייטיס׳עס טויט (אין 1818) דורך דעם קיניגסבערגער פראָפעסאָר רעזא. די פאַעמע האָט אַ דריי טויזנט שורות, אָבער רעזא האָט אַ פינף הונדערט שורות אויסגעלאָזן, דער עיקר די פערזן, וואו עס דערציילט זיך, ווי די האַרן פרעסן אוּן זויפן אוּן „חוזקן אומפאַרשעמט איבערן באַראָבע־ווענען פויער״, וואָס „ראַטעווענדיק דאָס גוטס פאַרן פּריץ, שלעפט ער עס צו אַן אָפּדאַך, ברענדיק דעם געבויגענעם רוקן אין אַ שלאַקסרעגן ... ברענט זיך דעם שאַרבן אונטער דער פלאַקערנדיקער זון ... ברעכט די ציינער אַן פאַרדאַרטן שטיקל ברויט, שעפּט אין דער נאַקעטער האַנט זומפּיקן וואַסער זיך אַנצוטרינקען ...״

**) קאַצענעלנבאָגן, אחריה, „אַנטאָלאָגיע פון לוטווישע און לעטישע פאָלקסלידער״ (דיינעס), שיקאַגאָ, 1936, ז. 229.

פישע גויים, זיי זאָלן האָבן אין וואָס צו גיין אין קלויסטער. ניט דאָס גבירות פון דעם דאָרפישן יידן האָט דער פויער געהאַט מקנא צו זיין, נאָר דאָס וואָס יידן קענען טראָגן דעם דלות מיט מער ווירדע. עס פלעגט טרעפן, אַז אַרנטלעכע גלחים פלעגן הייסן די פויערים זיך פאַרקוקן אויפן אַרעמען יידן, וואָס ראַנגלט זיך אַזוי שטאַרק מיט דער נויט, כדי ניט אַרונטערצוזינקען.

אַ ביישפיל פון יידישער פריינטשאַפט צום פויער: אַ הונדערט און אַכציק יאָר צוריק. פוילן — אַ צעטרייסל־טע פון פריצישע און שליאַכעטסקע „האַנאָר"־רייסעריין. עס טראָגט זיך אַלץ נאענטער דער סטעפּן־פייף פון די אָנגעפלייצטע קאָזאַקן. און דאָ ברעכט אויס אַן אויפ־שטאַנד פון ליטווישע און ווייסרוסישע פויערים־קנעכט (1769 יאָר). באַלד צעפריינטלען זיך די פוילישע פריצים מיט די קאָזאַקישע אָפיצירן און ביידע דערשטיקן אכזריות־דיק דעם פויערים־אויפשטאַנד. עס ווערט אָנגעוויזן, אַז די יידן האָבן דעמאָלט פיל געהאָלפן די צעבונטעווטע הונגעריקע און נאַקעטע פויערים־קנעכט. די פויערים האָבן געשיקט אַ דעלעגאציע צום ווילנער ביסקופ, גע־בעטן הילף, אָבער דער גייסטיקער פאַסטעך האָט מיטן פריצישן בייטש אָנגעטריבן און מיט רוגזה געעצהט וויי־טער טראָגן דעם קנעכט־יאָך. ער האָט אָפילו ניט גע־האַלטן זיין גאָטספּאַרכטיקן צוזאָג, אַז מען וועט לינדערן די שטראָף פון די גפּאַנגענע. מען האָט געפערטלט און גע־רעדערט די אָנפירער פון דעם פויערים־אויפשטאַנד אין קאָוונע, אין שאַוול און אין טעלז. אויף יידן האָט מען אָנגעהויבן קוקן מיט נאָך מער חשד פאַר זייער פריינטלעען זיך מיטן פויער. דער חשד פון יידישער פריינטשאַפט צו די פויערים אין ליטע האָט קיינמאָל ניט אויפגעהערט, — ניט צווישן פוילישן אָדל, ניט צווישן די צאַרישע סא־טראַפּן — און כסדר געטייטלט אויפן יידן, אַז ער איז שול־דיק אין פויערס נויט און הונגער. מען האָט אָבער ניט געקענט אָנווייזן — ניט אין קיין לאַנד און ניט אין ליטע, דורכן גאַנצן מיטלעלטער און אין דער נייער צייט — אַז פויערים פון אַ דאָרף זאָלן האָבן אויפגעקומען, ווייל מען האָט די יידן פאַרטריבן.

ניט פאַרגרינגערט איז געווארן דער פויערישער גורל אין ליטע, וועו פוילן איז צעטיילט געווארן. די פאַרשפּרע־כונגען צו פאַרבעסערן דעם מצב פון די פויערים זיינען ניט דערפילט געווארן. די האָפענונגען פון די יידן זיינען אויך אָפּגעגאַרט געווארן, כאָטש עס איז אין 1786 אַרויסגעגעבן געווארן אַ דערקלערונג, אַז יעדערער, לויט זיין באַרוף און שטאַנד, מעג אויסנוצן זיין לאַגע אַן אונטערשייד פון רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט. יידן באַקומען אָפּיציעל די זעלביקע רעכט מיט די מעשטשאַנעס און סוחרים פון אַנדערע אמונות. מען האָט פאַראַרדנט צוצוטיילן יידן גערעכטיקייט אין גריכט. אין 1791 אָבער ווערט איינגעשטעלט די יידישע „טשערטאַ" (תחום), און אין 1794 ווערן יידן באַשטייערט טאָפּלט, אייַדער די ניט־יידישע מעשטשאַנעס און סוחרים*).

ווען נאָפּאָלעאָן איז דורכגעגאַנגען ליטע, האָט ער פאַרגעסן אַן דער צוגעזאָגטער פרייהייט פאַר די פויערים. ער האָט געהאָפט צו געווינען מער, ווען ער וועט האָבן אויף זיין צד די פריצים. ער האָט אויך געוואָלט האָבן אין האָנט אַ סטראָשונאָק פאַרן צאַר אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, אַז ער קען באַפרייען די פויערים און אַרויס־רופן אַ בונט אין לאַנד, אויב דער צאַר וועט ניט מאַכן קיין שלום. אין דעם צוריקטריט פון די פאַרהונגערטע און צעפראָרענע רעשטלעך פון זיין אַרמיי האָט מען ליטע אַזוי צעשטערט, אַז אין הונדערט יאָר שפּעטער, ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט מען נאָך אָנגעוויזן אויף רואינען פון נאָפּאָלעאָנס צייטן.

די פראַנצויזן האָבן געווארפן זיסע צוזאָגן און דער־וואַרט פון יידן אַ באַגייסטערטן אויפנעם. די רוסן, ווי די מושלים פון לאַנד, האָבן דאָך אוודאי געמאָנט פון די יידן געטרייקייט. אָבער ביידע האָבן געפאָכט איבער יידישע קעפּ די פויסט פון נקמה, אויב דער ייד וועט וואָגן האָלטן זיך אָפילו אין דער זייט. די פאַרפוילישטע עלע־מענטן אין ליטע, וואָס האָבן מיטגעצויגן טיילן פון דער ליטווישער קאָטוילישער פויערימשאַפט, האָבן געהאָפט אויף ישועות פון נאָפּאָלעאָנען. די פּראָוואָסלאָוונע וווייסרוסן, אָפּגערעדט שוין וועגן די פאַררוסישטע שטעטישע מענטשן, האָבן געגלויבט, אַז רוסלאַנד פירט אַ הייליקע מלחמה קעגן די פראַנצויזן. ביי די ביידע צדדים אין ליטע האָבן קיין העצער קעגן יידן ניט אויסגעפעלט. אין אַ מלחמה־צייט דאַרף מען ניט קעגן יידן דווקא אַ בלוט־בילבול. פאַ־ראַן די „וואָסער"־בילבולים... „יידן פאַרסמען די ברונ־מער" — אַזאַ קלאַנג האָט מען פאַרשפּרייט דאָ צווישן פראַנצויזישן חייל, דאָ צווישן רוסישן. בעלנים צו זען אַ יידן אויפגעהאַנגען פעלן אויך ניט. וואַקסן אַרויס גלייך פון אונטער דער ערד פאַרשוינען, וואָס זאָגן עדות אויף „יידישער שפּיאָנעריי". אַ הייפל רייכע יידן זיינען געווען „פאָדריאַדטשיקעס" ביי דער רוסישער אַרמיי — צוגע־שטעלט פאַר איר פּראָדוקטן. איינצלנע געבילדעטע יידן זיינען געווען דאָלמעטשער פאַר די פראַנצויזן, אָבער די גרויסע יידישע מאַסע, געוואָגלט, צי אויף די ערטער, האָבן מיט יסורים און אין טויטשרעק געזוכט אַן אָפּדאַך און אַ שטיקל ברויט זיך צו דערנערן.

5. מיאַטעזשן, פויערים־באַפרייאונג, פאַראַמט פון ליטווויש און וויסרוסיש

אַכצן יאָר נאָך נאָפּאָלעאָנס מאַרש איבער רוסלאַנד זיינע די יידן אין ליטע וויידער אַריינגעוואָרפן געוואָרן צווישן האַמער און קאָוואַדלע. אין 1830 האָט אויסגעבראָכן דער ערשטער פּוילישער אויפשטאַנד (מיאַטעזש) און זיך אויסגעשפרייט אין דעם קאָטוילישן זאַמעט. די פוילישע פריצים האָבן זייערע ליטווישע לייבקנעכט ניט באַפרייט, אָבער מיט זיסע רייד, צי מיט געוואַלד, זיי אַריינגעשלעפּט אין אויפשטאַנד. אין די וויסרוסישע געגענטן פון ליטע האָבן ניט בלויז די פּראָוואָסלאָוונע, נאָר אָפילו די פאַר־

* Бершадскій С. А., «Литовскіе евреи,», СПБ., 1883, זייט 56־57.

קאַטוילישטע פּויערים געקוקט אויפן מיאַטעזש, ווי אויף אַ פּריצישן אויפברויז. די ליטווישע פּויערים האָבן אויך ניט געטרויט די פּריצים, וואָס האָבן פלוצים אָנגעהויבן זיך צו זיי חנדלען, אָבער לאָזן זיי ניט פריי. און די יידן? — די יידן האָבן אוודאי געהאַט אַ גרונט צו גלויבן, אַז די טיראַנישע מאַכט פון ניקאָליי דעם ערשטן מוז זיין זייער שטאַרק: האָט דאָך אַ וועלט געשוויגן קעגן די אַלע מערדעריין, וואָס ער איז באַגאַנגען קעגן די יידן. די פאַליאַקן גופא האָבן דאָך באַלד ביים אויסברוך פון מיאַטעזש זיך אַרומגעזען, אַז ניט בלויז דייטשלאַנד פריינטלעך זיך מיטן צאַר, נאָר גאַנץ איראָפּע, און זיי האָבן באַטראַכט פאַר אַ טעות, וואָס ביים פראָקלאַמירן דעם אויפשטאַנד האָבן זיי צוגעזאָגט אַרונטערצוזעצן דעם צאַר. אין משך פון מיאַטעזש האָט אין ליטע פון אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג זיך געצויגן צו די יידן אַ געוועב פון חשדים. פון פוילן האָט מען אַרויסגעשיקט אַן אינסטרוקציע צו די מיאַטעזש־אָנפירער פון ליטע, ווי צו געווינען יידישע פריינטשאפט. זאָל מען יידן צוזאָגן אויף להבא ברייטע בירגערלעכע רעכט און אַז מ׳וועט זיי צולאָזן צו אַלע באַשעפטיקונגען צוגלייך מיט דער גאַנצער באַפרייטער באַפעלקערונג. די יידן מעגן אויך האָבן אויף „באַלדיקע פעטע פאַרדינסטן" פאַרן צוגעשטעלטן פראַוויאַנט. עס זיינען נויטיק געווען די יידישע קרעטשמעס און שענקען, ווי טרעפּפונקטן און אָפּרופלעצער. אָבער מ׳האָט באַלד די יידן געווארנט, אַז טאָמער וועלן זיי ניט זיין מיט די מיאַטעזשניקעס, וועט מען נעמען נקמה. און אוודאי האָט דערוואַרט פון די יידן אונטערטעניקייט דער צאַר. וואָס מער אכזר עס איז אַ מושל, אַלץ האַרבער מאָנט מען יידישע געטריישאפט. פאַרן קנאַפּן יאָר פון מיאַטעזש האָט דער צאַר קיין נייע גזירות קעגן די יידן אין ליטע ניט אַרויסגעגעבן. האָבן געקענט יידן אַ גרעסערן חסד פון אים דערוואַרטן?

וואָסער צד עס האָט ניט געהאַט אַ דורכפאַל, האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ געיעג קעגן „יידישע שפּיאָנען". ווידער און ווידער האָט מען אומשולדיקע יידן געהאַנגען. דער מיאַטעזש ווערט דערשטיקט און זיינע אייניטיילנע־מער ווערן האַרט באַשטראָפט. אָבער בלויז אייניצלנע פון די געוועזענע מיאַטעזשניקעס האָבן באַדויערט די גרויזאַמקייטן, וואָס מען איז באַגאַנגען קעגן די אומשולדיקע יידן און דערקלערט זיי ווי „צופעליקייטן". דאָס רוב פון די פויילישע עלעמענטן אין ליטע שטעלן אַרויס פאַר די שולדיקע אין זייער מפלה די יידן. די יידן־העצע האָט געזאָלט דאָ גילטן ווי אַ פאַרענטפערונג פאַרן פויער, וואָס איז נאָך מער פאַראַרעמט געוואָרן צוליב די צעשטערונגען און צוליב דעם, וואָס די רעגירונג האָט רעקווירירט אַ סך אינגעפונדעווועטע מאַיאָנטקעס. פּריצים האָבן אויסגענוצט יידישע טיכטיקייט אויפצושטעלן זייער ווירטשאפט. דער צאַר האָט באַנייט די רדיפות אויף יידן — אַלץ צו ראַטעווען דעם פויער. אָבער סיי דער ווייסרוסישער פויער, סיי דער ליטווישער האָבן ניט געזען קיין הילף ניט פון פריץ און ניט פון דער רעגירונג, און צו העלפן זיך אַליין האָט ער איינגעהיט זיין פאַרבינדונג מיט יידן.

אין 1863 ברעכט אויס דער צווייטער פּוילישער מיאַטעזש, וואָס איז געווען אַן אויסברוך פון פּראָטעסט און פאַרצווייפלונג און מיט נאָך ווינציקער צוגרייטונג און האָפענונג אויף אַ זיג, איידער אין 1830. ווידער שפּרייט זיך דער מיאַטעזש אויס איבער זאַמעט. די ליטווישע פויערים זיינען אָבער מיט צווי יאָר פריער באַפרייט געווארן דורכן רוסישן צאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן.*) צו געווינען די סימפאַטיע פון די פויערים פלעגט מען פּראָווען טאַנצולקעס (ליטווישע „וואקארושקעס") און פּריישע זינדלעך פלעגן אויף די לאָנקעס טאַנצן מיט די פויערישע טעכטער. אַ גרופּע „פאַווסטאַנצעס" (אויפשטענדלער), באַוואָפנט מיט יעגער־ביקסן, צי מיט בולאַווען, מיט פיסטוילן און לאַנגע סאַבליעס, פלעגט פלוצים אַרויס־קומען פון וואַלד, וואו מען פלעגט, געווויינטלעך, ליגן באַהאַלטן, און דורכגיין מיט געזאַנג אַ דאָרף, אַ שטעטל, געהאַלטן דרשות אויף די טרעפּ פון אַ קלויסטער, צי אין אַ מיטן מאַרק. אַזוי שיין האָבן זיי געערעדט און וואָס האָבן זיי ניט צוגעזאָגט דעם ליטווישן פויער, און אויך — דעם יידן? און הונגעריק איז מען, פאַרנעמט מען עסן־וואַרג — מיט גוטן, און אויך טאַקע מיט בייזן. די ליט־ווינער, ווי די יידן, האָבן נאָר געוואָלט, זיי זאָלן גיכער אַוועק, וויל די קאָזאַקן האָבן אומעטום גענישטערט. זיי פלעגן אַרייַנשטעכן די פּיקעס אין הויפנס היי, צי אַ וואָרף געטאָן אַ פּיקע צו אַ קאָטוך און מיט געלעכטער אַרויס־שלעפּן אַן אַרויפגעשטאָכענע הון. יידן פלעגן נאָר ברעכן זיך דעם קאָפּ ווי צו פאַרנאַרן די קאָזאַקן אויף אַ פאַלשן „סליאַד" זיי זאָלן די פאַווסטאַנצעס אויסמיידן. און פלעגט אַ הייפל קאָזאַקן פאַרבאַנדזשען און האָבן זיך געשראָקן פאַר אַן איבערפאל פון די פאַווסטאַנצעס, פלעגן זיי אויס־זוכן אַ יידן ביי וועמען צו נעכטיקן, מען זאָל זיי אין שלאָף ניט אויסקוילענען. קרייזלעך יונגע ליטווינער זיי־נען אַרייַנגעצויגן געווארן פון די פוילישע פאַווסטאַנצעס, און ס׳זיינען געווען יידישע יונגעלייט, וואָס האָבן זיי אַקטיוו געהאָלפן. מען ווייס פון יידן וואָס האָבן דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן.

ניט־צונויפגערעדטערהייט האָבן סיי ליטווישע פויע־רים, סיי יידן געטאָן אַל׳ דאָס מיגלעכע, אַז עס זאָלן

*) די פויערים זיינען באַטיילט געווארן מיט צוויי דריטל פון דער פריצישער ערד. צו באַקומען לאַנד האָט דער פויער באַזאַרפט אונטערשרייבן אַ התחייבות אויסצוצאָלן דעם באַטרעף פונעם לאַנד אין משך פון 49 און אַ האַלב יאָר. די צאָלונגען האָבן געזאַרפט אַרייַנגעטראָגן ווערן אין דער רוסישער מלוכה־קאַסע (קאַזנא־טשייסטוואָ). דעם פּריץ איז די פולע סומע אויסגעצאָלט געווארן פאַרויס (אין ווערט־פאַפּירן) דורך דער רוסישער רעגירונג. פּריצים האָבן דאָך געהאַט הונדערטער לייבקנעכט, זיינען פונעם דריטל „פּריצישן" לאַנד נאָך אַלץ געבליבן גרויסע מאַיאָנטקעס. אָפטמאָל האָט אַ פּריץ געוואָלט אַרייַנשפּאַרן די פויערים די סאַמע ניט־פרוכט־פערדיקע ערד און עס זיינען אויסגעבראָכן פויערישע אומרוען. לאַנד־אייגנטימער פלעגן אַרויסרופן קאָזאַקן. מען האָט פויערים געשמיסן, אַרעסטירט, פאַרשיקט. אין קאָווגער גובערניע אַליין זיינען אַווינע באַשטראָפטע פויערים געווען אין די הונדערטער.

פֿאַרמיטן ווערן „סטיטשקעס" (צוזאַמענשטויסן) צווישן ביידע מחנות, און ווער רעדט אָפּענע שלאַכטן, וואָס וואָלטן געפּירט צו דער אויסשעכטונג פון די פֿאַווסטאַנצעס. דורך דעם דערקלערט זיך, וואָס דער מיאַטעזש האָט אין ליטע געקענט זיך ציען איבער אַ יאָר צייט, כאָטש אין פוילן האָט ער אויסגעהאַלטן שיער־ניט צוויי יאָר. אין צייט פון מיאַטעזש האָבן כאָפּטעס קאָזאַקן אין יידישע שטיבער אוודאי מער נאָך געבושעוועט, ווי אין ליטווישע שטיבער. עס פלעגט טרעפֿן, אַז אַ פּוילישער פֿאַניטש פלעגט וואַרפֿן אַ באַליידיקונג צו אַ ליטווישן פּויער, אָבער דאָס איז ניט צו פֿאַרגלייכן מיט די מעשים תעתועים, וואָס אַנדערע מיאַטעזשניקעס האָבן אָפּגעטאָן בנוגע יידן. געגאָסן טרערן האָבן יידן סיי־ווי, וועז מען האָט געטריבן, לויטן באָפּעל פון מוראַוויאָוון*), די יונגע זין פון ליטע — די פּירער פון מיאַטעזש — דורך די גאַסן פון ווילנע, קאָווענע, שאַוול, פּאָנעוועזש און נאָך שטעט צו דער תליה, אָדער קיין סיביר.

צווישן די ביידע מיאַטעזשן האָבן גלחים אין ליטע פֿאַרשפּרייט צווישן די פּויערים ניכטערקייט־געזעלשאַפֿטן. ניט אָנצוואוויזן אויף דער עקספּלואַטאַציע פון פּריץ און פון דער רעגירונג, האָט מען זיך פֿאַרנומען „ראַטעווען" דעם פּויער מיט ניכטערקייט. אַז דער פּויער איז פֿאַרהונגערט און איבערגעמאַטערט, און אַז דערפֿאַר פֿאַלט ער פון די פּיס פון אַ גלעזל בראַנפן — דאָס האָט מען ניט דערמאָנט. און געווען זיינען דאָך יידן שענקער, האָט מען זיך צעזונגען אין די קלויסטערס: „גאָט געאַכפּערטער, (Te Deum) זאָלסט אונדז ראַטעווען פון שיכרות און פון יידישן יאָך". און האָבן אין אַנדערע דערפער פּויערים אָפּגעזוכט פון די גלחישע דרשות וועגן ניכטערקייט — מאַכט מען אין דעם שולדיק די יידן. מען האָט יידן אָפּילו אויפגעוואָרפן, וואָס די גלחים גופא האָבן זיך ווינציק אָפּגעזאָגט פון ביטערן טראָפּן. אין ישובים, פונוואַנען מען האָט יידישע שענקער פֿאַרטריבן, איז קיין ניכטערקייט ניט אויפגעקומען, — און ניט אַלע יידן זיינען דאָך שענקער, — האָט מען אין ניכטערקייט־ברען אַריינגעשלעפּט אַנדערע בילבולים קעגן יידן .געפונען (לעבן שאַוול, אין 1857) אַ דערהרגעט קריסטלעך קינד, איז — — — וואָס קען נאָך מער די פּויערים „אויסניכטערן"? צעשרייט מען זיך, אַז יידן האָבן בלוט געצאַפּט אויף מצה.

אין משך פון דער פּויערים־באָפֿרייאונג זיינען אַ סך לייבקנעכט אַרויסגעוואָרפן געוואָרן אויף הפקר. זיי האָבן זיך אַ שפּאַר געטאָן צו די שטעט און שטעטלעך. מען האָט זיך ביי יידן פֿאַרדונגען אויף אַרבעט און דעם לוין פון יידישער ניט־קוואַליפּיצירטער אַרבעט אַרונטערגעשלאָגן. אויסגעהאַרעוועטע יידישע האַלצהעקער, וואָסערטרעגער, שטאַליונגען, באַדהייצער, וועכטער און נאָך און נאָך האָבן פּלוצים דערזען פֿאַר זיך יונגע און שטאַרקע מענטשן פון דאָרף, ווי קאָנקורענטן, וואָס פֿאַרדינגען זיך פֿאַר אַ נאָך קנאַפּערן, שלעפּערישערן לוין, ווי יידן. אַלטע און קראַנקע, „באַפֿרייטע" ווייסרוסן און ליטווינער האָבן זיך אַוועקגעלאָזט בעטלען. בעטלער זיינען צווישן ליטווינער און ווייסרוסן געווען גענוג נאָך פון פריער. אויך יידן האָבן גענוג געוואָגלט מיט דער טאַרבע. ביי אונדז האָט יידישער דלות פון זיך אַרויסגעוואָרפן כאָפּטעס בעטלער, וואָס האָבן אומגעשלעפּט זיך איבער שטעט און שטעטלעך, באַלאַגערט די בתי־מדרשים און בתי־עלמינס. האַרטהאַרציקע פּריצים האָבן ניט אויסגעהאַלטן זקנים און זקנות, צי קאַליקעס, פון די פּויערים־שקלאָפן און געלאָזט זיי „בראָדיען" איבער אַלע וועגן און זינגען לעבן די פֿאַרקאַנעס פון די קלויסטערס. נאָכיאָגן פלעגט מען מיט טשאַטעס הינט אַנטלאָפענע יונגע לייבקנעכט, וואָס פלעגן אויסבאַהאַלטן זיך אין די טיפע ליטווישע וועלדער. ביי דער פּויערים־באַפֿרייאונג זיינען אַזוינע אַנטרונענע באַטראַכט געווארן ווי העלדן, און אונטער זייער פּירערשאַפֿט טאָקע זיינען אויפגעקומען גזלנים־באנדעס. מען איז באַפֿאַלן יידן־סוחרים אין וועלדער און אויף אָפּגעלייגטע וועגן, יידישע קרעטשמעס. אָבער אויך די פּויערים האָבן פון די באַנדעס ניט געהאַט קיין רו, און נאָך מער האָבן געהאַט צו שרעקן זיך די פּריצים. מיט דער הילף פון דער רעגירונג האָט מען די הויפּטנעסטן פון די רויבער גיך אויסגעראט, אָבער איבערפֿאַלן פון גזלנים האָבן אין משך פון לאַנגע יאָרן ניט אויפגעהערט.

נאָך דער דערשטיקונג פון פּוילישן אויפשטאַנד נעמט זיך מוראַוויאָוו מיט אַן אייזערנער האַנט צו רוסיפיצירן ליטע. אין 1864 פֿאַרבאָט ער צו דרוקן ליטווייש (מיט ליטווישע אותיות) און אין 1865 ווערט פֿאַרוועדט דרוקן וויסרוסיש. די ליטווינער ציען דעם יחוס פון זייער שפּראַך אַזש פון אינדיע — פון פֿאַרצייטיקן סאַנסקריט, צי פון דער סאַנסקריטישער פֿאַרשפּראַך, וואָס מען זאָל האָבן געוועדט אין אינדיע מיט אַ דריי־פּיר טויזנט יאָר צוריק, צי מער. דעמאָלט, מיינט מען, האָבן די ליטווינער זיך געלאָזט וואַנדערן פון אַזיע — ביז זיי זיינען געקומען צו די ברעגן פון באַלטישן ים. די איינהיטונג פון ליטווישן לשון ווערט פֿאַרגליכן צו אַ פֿאַרגליווערטער פלג אין ברושטין. די ווייסרוסן פֿאַרגלייכן זייער שפּראַך צו די אייגנהיטע זוברעס (ביזאָנען, בופלאָקסן), וואָס האָבן זיך געפונען אין איראָפּע בלויז אין די בעלאָוועזשער וועלדער, גראָדנער גובערניע. וויסרוסיש איז פֿאַרבאָטן געוואָרן צו באַנוצן אין אָפּיציעלע דאָקומענטן נאָך דורך די פּאָליאַקן אין 1697. די ווייסרוסן שטאַלצירן ניט בלויז מיט דער אַלטקייט פון זייער שפּראַך, נאָר מיט די רייכע וויסרוסישע אַרכיוון פון מלוכה־אָקטן, דעקרעטן פון מלכים, גערעכטס־רעזאָלוציעס. די עלטסטע דאָקומענטן וואָס זיינען געשריבן אין וויסרוסיש שטאַמען נאָך פון 13טן יאָרהונדערט.

די ווייסנשאַפֿטלעכע אַקאַדעמיע אין פּעטערבורג האָט, אַדאַנק דעם אינפֿלוס פון ליבעראַלע רוסישע פֿראָפּעסאָרן, פֿאַרעפֿנטלעכט אויף וויסרוסיש און אויף ליטווייש גייילטע גרעסערע ווערק, דער עיקר וועגן דער עטנאָגראַפּיע און פֿאָלקלאָר פון די ביידע פּעלקער. אַרויסגעגעבן האָט מען די ביכער אין אַ באַגרענעצטער צאָל עק־

*) אַנגערופן „הענקער פון ליטע", געווען געזעלשאַפֿט־גובערנאַטאָר איבער די דריי גובערניעס — ווילנער, קאָווענער, גראָדנער.

זעמפלאַרן מיט אַ בכיוונדיק־הויכן פאַרקויף־פּרייז, כדי די אויסגאַבעס זאָלן זיך ניט פיל פאַרשפּרייטן צווישן די ביידע פּויערים־פּעלקער.

די גאַנצע פערציק יאָר וואָס ליטווישע און ווייסרוסישע זיינען געווען פאַרבאָטן אין רוסלאַנד צו דרוקן, האָבן די ליטווינער און ווייסרוסן אַרײַנגעפירט, ווי קאָנטראַבאַנדע, כלערליי אויסגאַבעס, געדרוקטע אין זייערע שפּראַכן, פון אויסלאַנד. ליטווישע ווערק זיינען אַ סך מער אַרײַנגעשמוגלט געוואָרן, אײדער ווייסרוסישע. איז דאָך ליטע געווען אויפן סאַמע גרענעץ פון פּרייסן, און דייטשלאַנד האָט, אגב, אַרויסגעוויזן אַ מין „פּריינטלעכע נייטראַליטעט" צו די ליטווינער, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער רוסלאַנד. דאָס ביסל פּרייסישע ליטווינער האָט מען געמיט זיך גרונטיק צו אַסימילירן, אָבער עס איז ניט געווען אין די דיי־טשישע „סטראַטעגישע אינטערעסן" אַז די ליטע וואָס איז אונטער רוסלאַנד זאָל ווערן רוסיפיצירט. אין פּרייסן זיינען טאַקע געווען אויפגעקומען געלערנטע געזעלשאַפטן און צייטשריפטן, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט דער פאָרשונג פון ליטווישן און ליטווישן פאָלקלאָר. דעם שמוגל פון ליטווישע אויסגאַבעס קיין ליטע האָט דייטשלאַנד טאָלערירט, אויב זיי זיינען נאָר ניט געווען פון קיין סאָציאַליסטישן אינהאַלט. די רוסישע רעגירונג האָט אָבער די גרענעץ שטאַרק געהיט. צענדליקער טויזנטער עקזעמפלאַרן פון אַרײַנגעשמוגלטע ליטווישע אויסגאַבעס האָט מען קאָנפיסקירט. מען פלעגט אפילו אַרומרינגלען ליטווישע קלויסטערס און אָפּנעמען די נייע, געדרוקטע אין אויסלאַנד, ליטווישע געבעט־ביכער. מען האָט ניט געטאָרט אין דער רוסישער ליטע לערנען שרייבן און לייענען ליטווישן אויך אין עס פלעגן וואַנדערן איבער די דערפער געהיימע ליטווישע פאָלקסלערער. אַזאַ לערער פלעגט מען מיט שפּאָס אָנרופן „דירעקטאָריוס" (דירעקטאָר). בײַ יידן האָבן ישיבה־לייט געגעסן „טעג", און די געהיימע ליטווישע פאָלקסלערער פלעגן עסן „וואָכן". יעדע וואָך פלעגט ער האָבן קעסט בײַ אַן אַנדער פּויער. פלעגט טרעפן, אַז אַ יידישער קאראבעלניק פלעגט אַנלויפן אָן אַן אָטעם אין אַ דאָרף אַנצוזאָגן, אַז אַ „סטראַזשניק" (פּאָליציסט) קומט פון ערגעץ אָן און דער „דירעקטאָריוס" זאָל זיך אָפּטראָגן אַדער זיך באַהאַלטן. אַ „דירעקטאָריוס" האָט ניט געקענט, געווײַנטלעך, לאַנג זיך אויפהאַלטן אין אַ דאָרף. אַז מען פלעגט אים כאַפּן, פלעגט מען אים אויף חדשים־לאַנג פאַרזעצן אין תפיסה. וועז קיין „דירעקטאָריוס" איז אין דאָרף ניט געווען, פלעגן לערנען ליטווישׁ מיט די קינדער די מאַמעס. אַ באַרימטע סקולפּטור איז פאַראַן פון רימשאַ, אָנגערופן „די ליטווישע שול", וואו די מוטער זיצט בײַ דער שפּינראד, אויסגעקערט דעם קאָפּ צו אַ קינד, וואָס שטייט לעבן איר מיט אַ ביכל.

די יידן האָבן שטאַרק געשעצט דעם געראנגל פון די ליטווינער און ווייסרוסן פאַר זייערע לשונות. אגב זיינען די ביידע פּויערים־שפּראַכן און אויך דעם יידנס גערעדטע שפּראַך אויף טריט און שריט צוגלייך באַליי־דיקט געווארן. די רוסישע מאַכט — אַיעדער פאָליציסט צי באַאמטער — פלעגט דאָס ווייסרוסיש מיט פאַראַכטונג אָנרופן „פּויערישע שפּראַך" (מוזשיצקי יאַזיק). דאָס ליט־וויש האָט מען אָדער באַצייכנט ווי „פּויערישׁ" אָדער „זשמודיש" (זשמודסקי) — ווי עפּעס אַ לאָקאַלן זאַמעטער דיאַלעקט. און יידיש? — אויב מען האָט, אויס איידלקייט, ניט געזאָגט אַז עס איז אַ „זשידאָווסקי" שפּראַך, האָט מען געדרייט מיט דער נאָז איבערן „יידישן זשאַרגאָן". די דריי פעלקער האָבן דאָך אויך געהאַט זייערע איגענע בעל־גאוווהדיקע אינטעליגענטן, וואָס האָבן פונקט אָזוי באַ־ליידיקנדיק אָנגערופן די גערעדטע שפּראַך פון זייער פאָלק. מען קען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז אויב יידן וואָלטן ניט אויפגעהיט זייער יידיש אין די שטעט און שטעטלעך פון ליטע, וואָלטן זיי אַלע פאַרפוילישט אָדער פאַררוסישט געוואָרן און די ליטווינער און ווייסרוסן וואָלטן נאָכאַמאָל נאָך אָרעמער אַרויס נאָכן פערציקיאָריקן שפּראַך־פאַרבאָט.

די יידן אין ליטע, ווי אין אַ סך אַנדערע ישובים אין איראָפּע, האָבן זיך שטאַרק פאַרמערט אין פאַריקן יאָר־הונדערט. דאָס איז זיכער געשען אַדאַנק דער פאַרקלע־נערטער קינדער־שטאַרביקייט צווישן יידן. מען האָט אָבער די יידן אויך אַלץ ענערגישער געטריבן פון די דער־פער. די יידישע שטעט און שטעטלעך זיינען געוואָרן איבערגעפאָלקט. די הייזער־בויאונג אין די שטעטלעך איז געווען שטאַרק הינטערשטעליק לגבי דער וואָקסנדיקער באַפעלקערונג. מען פלעגט כסדר פרעגן שאלות ביים שטעטלשן רב, צי איז ניט פאַרבראָכן צוליב דער ענגשאַפּט יידישע צניעות. דער תחום־המושב האָט די יידן געהאַלטן אין אַן אייזערנעם רייף. די שטעטלעך זיינען אַלץ מער פאַריידישט געוואָרן אין זייער אויסזען. יידן האָבן זיך געשלאָגן אייגער מיטן אַנדערן פאַרן ביסן ברויט. די ביטערע קאָנקורענץ צווישן די יידן, וואָס פלעגן אומ־לויפן איבער מערק און יריידים אַריבערצויאָגן אייגער דעם אַנדערן, אַרום די פּויערישע וועגענער, ביז אַ לעצטער הינערניצע, וואָס פלעגט אויסכאַפּן אַן עוף פון אַ פּויערטע און מיט קללות און חרמות אָפּשטויסן אַ קאָנקורענ־קע — אָט דאָס יידישע האַוועניש האָט ניט געבראַכט דערצו, אַז דער פּרייז פון פּויערס פּראָדוקטן זאָל פאַלן.

דער פּויער האָט נאָך דער באַפרייאונג פון לייב־קנעכטשאַפט אַלץ מער גענויטיקט זיך אין געלט. ער האָט באַדאַרפט אויפשטעלן זיין ווירטשאַפט, עס איז גע־וואָקסן זיין פערזענלעכער באַדאַרף, ער האָט געמוזט רעגל־מעסיק אַרײַנטראָגן אין דער רוסישער מלוכה־קאַסע די צאָלונגען פאַר זיין ערד. דער פּויער האָט באַשיינפּערלעך געזען דעם נוץ, וואָס ער האָט פון דער קאָנקורענץ צווישן די יידן.

איידער עס האָט זיך נאָך אָנגעהויבן די גרויסע עמי־גראַציע פון ליטע קיין אַמעריקע, האָט דער ליטווינער אָדער ווייסרוס געקענט פריי אַרײַנפאָרן טיף אין רוס־לאַנד זוכן אַרבעט. דער יידּ האָט געמוזט פאַרבלייבן אין יידישן תחום און דאָרט פאַרוועגדן זיין גאָרע ענערגיע און דערפּינדערישקייט. יידן אין ליטע, ווי אין אַנדערע

מקומות פון תחום, האָבן אויפגעבויט גרויסע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, וואָס האָבן זיך באַזירט אויפן מאַרק פון וויטן רוסלאַנד*). אויסגערעכנט שטעטלשע גויים האָבן אינגעזען, אַז סע לוינט זיך זיי צו לעבן בשלום מיטן יידן. אַ דאַנק דעם יידן שטייגן אין ווערט זייערע הייזער און פלעצער. קלוגע רוסישע באַאמטע האָבן גוט געוואוסט, אַז אויב ניט דער יידּ, וואָלט ליטע עקאָנאָמיש אַראָפגעזונקען און זיי האָבן געלאָזט דעם יידן צורו.

די יידן האָבן דאָך פאַרוואַנדלט ליטע אין אַ סחורה־טראַקט צווישן רוסלאַנד און מערב־אייראָפּע. די פויערים אין ליטע האָבן דורך דעם געוואונען אַ גוטן אָפּזאַץ פאַר זייערע פּראָדוקטן און פאַר אַ ביליקן מקח אייגעקויפט די סחורות פאַר זייער באַדאַרף.

6. ליטע — אַן אכסניה של תורה

ליטע מיט אירע אומבאַשטימטע גרענעצן, אָבער אַ גרויסער תורה־צענטער, ווערט אָפט פאַרגליכן צו בבל, צום לאַנד מיט אומקלאָרע גרענעצן און מיט אַ ניט־אויס־שפּנדיקן תורה־קוואַל, וואָס האָט זיך צעפלייצט ביז די וויטסטע יידישע ישובים. ליטע האָט מיט אירע לומדות און גאונות אויך ווייט אַריבערגעפלייצט די גרענעצן פון דער ליטווישער מדינה.

נאָכן צוריקקער פון זייער אַכטיאָריקער פאַרטריבנקייט (אין 1503) האָבן די יידן אין ליטע זיך גיך געזונמען עקאָנאָמיש פאַרפעסטיקן. דער אויפבלי פון תורה און די גרויסע ישיבות זיינען דעמאָלט געווען אין פוילן און אַהין האָבן די ליטווישע יידן אין משך פון הונדערט און פופציק יאָר געשיקט די תורה־דורשטיקע צו לערנען. דער עקאָנאָמישער מצב פון די פוילישע יידן איז אין דער תקופה געווען אַ בעסערער, ווי פון אַלע איבעריקע יידן פון אייראָפּע. דער מעמד פון די יידן אין פוילן איז אָבער אַלץ מער צעטריסלט געוואָרן דורך העצעס פון פאַר־שטאַרקטן קלעריקאַליזם. מען פאַרשמעלערט די רעכט פון יידישן האַנדל און מלאכה. זיינען אַזוינע גזירות טאַקע ניט קיין נייס געווען, אָבער די שוועָרע מלחמה מיט שוועדן פון מערב און די בלוטיקע אַטאַקעס פון די כמעלניצקישע באַנדעס פון מיזרח האָבן אַזאַ חורבן געבראַכט אין יידישן לעבן פון פוילן, אַז עס זיינען אָפּגעווויסט געוואָרן די גרויסע ישיבה־צענטערס פון די פוילישע יידן.

ליטע ווערט פון מיטן פון דעם 17טן יאָרהונדערט די אכסניה של תורה. „דער תלמוד איז פאַר די יידישע קהילות אין פוילן און ליטע געווען ניט נאָר דער הייליקער ספר וואָס איז אַ מיצווה אים צו לערנען לשם שמים, נייערט אויך זייער ‚קאָרפוס יוריס', זייער פראַקטישער האַנטבוך אין רעאַלן געזעלשאַפטלעכן לעבן... די יידישע באַפעלקערונג האָט געהאַט איר אייגענעם בית־דין, וואָס האָט פאַרשפּרייט זיין שליטה איבער דעם גאַנצן שטייגער לעבן פון די פוילישע און ליטווישע יידן נאָך אַפילו אין אַ גרעסערער מאָס ווי אויף די דייטשישע און פראַנצויזישע קהילות אין רבנו גרשם און רש״י׳ס צייטן״*).

דער וועד הקהילות אין ליטע, אַזוי ווי אין פוילן, האָט אויסגעפילט זייער פיל געזעלשאַפטלעכע פונקציעס און האָט זיך געניטיקט אין אַ הייפשע צאָל אָנגעשטעלטע, — נאמנים (קאָסירערס), שתדלנים, שמשים.**) תורה־לערנער האָבן טאַקע געקענט צומאָל האָפן צו געווינען אַ מאַטעריעלן תכלית.

אין בבל, וואו דער תלמוד איז אויפגעקומען, האָבן די יידן געלעבט אין אַרעמקייט. אָרעם האָבן אויך געלעבט די יידן אין ליטע. די בעלי־תלמוד האָבן געהאַט אַ גרויסן יורידישן פעלד אין בבל ביי די כלערליי יידישע מלאכות און מיסחרים. זיינען די יידן דאָרטן, ווי עס ווערט געבראַכט, געווען שמידן, סטאָליערס, וועבער, פאַרבער, שניידער, גאַרבער, פערל־אָנציער, פאַרפיום־מאַכער, גאָלדשמידן, לאָדקע־פירער, טרעגער, האָלצהעקער. יידן זיינען געפאָרן אויף מערק אין ווייטע לענדער צוליב מיסחר. זיך פאַרנומען מיט פישפאַנג און פיצוכט, געהאַנדלט מיט וויין, מיט וואָל און מיט פלאַקס, געווען קאָראַבעלניקעס און געהאַלטן קראָמען, געווען געשטנירער און נאָך און נאָך. מיט די אַלע באַשעפטיקונגען האָבן זיך דאָך, אייגנטלעך, יידן פאַרנומען אויך אין פוילן און אין ליטע. מסתמא האָבן די יידן אין בבל געהאַט נאָך מלאכות און מיסחרים און אַזוי איז אויך געווען אין ליטע. אויב יידן זיינען ניט געווען אין ליטע קיין פאַרפיום־מאַכער, זיינען זיי געווען פּעך־ און טראָן־טרייבער, קויל־ברענער. האָבן זיי אין ליטע ניט געהאַט קיין פּערל צו בויערן, האָבן זיי געבויערט בריינימער, געווען שטריק־דרייער און אויס־געאַרבעט לוקסוס־אַרטיקלען פון ליטווישן בורשטין.

אַז מען האָט ניט געזען אין תורה דווקא תכלית און פּריוויליגיע***) זעט מען דערפון, וואָס זי איז, חלילה, ניט מאָנאָפּאָליזירט געוואָרן פון די רייכע און פון יחוס־קלאַס. מען האָט זיך שטאַרק געזאָרגט, אַז אויך די אָרעמע זאָלן לערנען. פון דער גרעסטער אָרעמקייט זיינען אויפגעקומען גרויסע לומדים און רבנים — דורך זייער התמדה און כשרונות. רייכע סוחרישע זין האָבן געלערנט צוזאַמען מיט די זין פון אָרעמען המון. עס פלעגט אָפט טרעפן, אַז אַ סוחר אַ למדן, וואָס ווערט אַ יורד, נעמט אָן אַ רבנות. אויף אַזוי פיל, אפשר, איז תורה טאַקע געווען אַ פאַרזיכערונג. די תורה האָט דעם יידן געשטאַרקט אַריבערצוטראָגן די הארבסטע גזירות. און ווערן די צייטן גאָר שווער, דאָרף מען לערנען נאָך מער. די דייטשישע רבנים און די פוילישע האָבן פאַרגרעסערט די חומרות פון די דינים כדי אָפּצוצאַמען די יידן פון דער אַרומיקער וועלט. די ליט־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": פרענקל, יעקב, „דער פּאָגער פון דער לעדער־אינדוסטריע אין ליטע".

*) צינבערג, י., דר.: „די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן", 5טער באַנד, זז. 33—34.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": ווישניצער, מאַרק, דר., „דער וועד ליטע, זיין סטרוקטור און די ראָליע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ליטווישע יידן", זז. 186—187.

***) זע אין דעם בוך „ליטע": מענעס, אַ., „תורה אין ליטע אין 19טן יאָרהונדערט".

וויש יידן אבער האבן געלעבט צווישן אנאלפאבעטישע פארשקלאפטע פויערים־פעלקער און די חומרות, וואס די ליטווישע רבנים האבן צוגעגעבן האבן, אפשר, פארקערט, פאר די ליטווישע יידן אויסגעשפרייט אין דעם קולטורעלן חלל פון ארום אן אויסגעטרוימטע וועלט. וואסער פארבי־קייט אין לעבן האט געקענט באוועגן דעם יידן אין ליטע, אז ער זאל זוכן זיך צו פארגרינגערן אין מקיים זיין א מיצווה?

אין דער געדריקטער סאציאלער אטמאספער זיינען אין ליטע פארשטארקט געווארן אויך די מיסטישע שטרע־מונגען. דער עקסטאז פון השתפכות הנפש האט געזוכט א תיקון אין דער קבלה. נאך די גזירות ת״ח ות״ט זיינען צעשמעטערט געווארן די האפנונגען פון די בעלי־קבלה, וואס האבן בגמיטריא געהאט אויסגעחשבונט, אז יידן טראגן דורך אין זייער לייד די חבלי־משיח. די אותיות פון „חבלי־משיח״ באטרעפן דעם סכום פון 408, וועלן זיך טאקע ענדיקן אין יאר ת״ח אלע יידישע פיינען. און לסוף איז געקומען די גרויליקע כמעלניצקי־שחיטה. נו, האט מען גענומען אויסטייטשן, אז דער נאמען פון דעם הויפט־פירער פון די קאזאקישע באנדעס חמיל — (באגדאן חמיעלניצקי) איז דער נוטריקין (די ערשטע אותיות) פון חבלי משיח יבוא לכם. אין ליטע האבן יידן, מסתמא, גע־גלויבט אין די אויסרעכענונגען פון די בעלי־קבלה ניט ווינציקער, ווי אומעטום, אבער דאס האט ניט איינגעבראכן זייער רצון צו לערנען תורה.

די יידישע ליטע ווערט שטארק פארארעמט פון די כמעלניצקישע איבערפאלן. אבער זייער גייסטיקע וועלט איז ניט צעטרייסלט געווארן. אפקלאנגען זיינען דערגאנגען אויך צו ליטע פון די שבתי־צביאישע און די שפעטערדיקע פראנקישע באוועגונגען, אבער זיי האבן זיך צעקלאפט, גלייך אן אן אייזערנער וואנט, אן דער פארווארצלטער אפ־געהיטער יידישקייט פון ליטע.

אין שווערע צייטן פארטיפט מען זיך אין ליטע אין מוסר ספרים. דער „קב הישר״, געשריבן פון צבי־הירש קוידאנאווער, געבארן אין ווילנע, און אין ווילנע האט ער פארענדיקט דעם ספר שרייבן. אפגעדרוקט צוערשט אין פראנקפורט אין 1705, אבער א יידישע איבערזע־צונג דערשיינט אין ווילנע שוין אין 1724.

געלייענט און געלערנט געווארן זיינען אין ליטע מוסר־ספרים, פארשטייט זיך, אויך פון צייטן עלטערע ווי דער חובות הלבבות. דער שבט מוסר איז געשריבן געווארן אין דער ווייטער שטאט סמירנע און ווערט צוערשט ג׳ע־דרוקט אין 1712 אין קאנסטאנטינאפאל, אבער אין 1726 ווערט ער ארויסגעגעבן אין ווילנע אין א יידישער אי־בערזעצונג. עס זיינען ניט נאר איבערגעדרוקט געווארן מוסר ספרים אין ליטע, נאר זיי זיינען אויך כסדר ג׳ע־לייענט געווארן.

די פארשפרייטקייט פון די מוסר־ספרים צווישן פאלק איז, מסתמא, געקומען צוליב דער שטארקער צו־געבונדנקייט צו זיי פון די גרעסטע בני־תורה. עס ווערט דערציילט, אז ווען דער ווילנער גאון האט זיך באקאנט

מיטן מוסר־ספר מסילת ישרים פון מקובל און פאעט לוצאטא, האט ער אויסגערופן: „ווען רבי משה חיים זאל איצט לעבן, וואלט איך צו אים צופוס געגאנגען לער־נען בייַ אים מוסר און אמתע יראת שמים״.

אז מען ווייל פארשטיין די יידישע ליטע, מוז אין געדאנק קומען דער ווילנער גאון, ווען מען די ליטווישע יידן האבן אזוי שטארק פארהערלעכט.

ליטע איז אין גאונס צייט געווען בארימט מיט אירע לומדים און גאונים.*) אבער ער איז געווען אזוי גרויס, אז אלע האבן געבויגן פאר אים דעם קאפ. ער האט ניט פארנומען קיין שום געזעלשאפטלעכע שטעלע, קיין רבנות, ניט געווען אפילו קיין ראש ישיבה. וועגן תורה האט ער גערעדט נאר מיט אייניצלנע, וואס האבן זיך גערופן זיינע תלמידים, און ער האט געלעבט אין דער גרעסטער ארעמקייט און נויט.

די ליטוואקעס האבן זיך, מסתמא, ניט אפגעלערנט דעם גאונס מידות מער, איידער אנדערע יידן. עס פלעגט זיך אבער מערקן בייַ א ליטוואק, אז ניט געקוקט אויף זיין אויסערלעכער זיכערקייט אין זיין לומדות און פרום־קייט, טראגט ער אן אומרו און באהאלטענעם ביטול צו זיך, און טאקע ווייל ער האט געפילט ווי קליין ער איז אנטקעגן דעם גאון, ווענן ווענען יעדער ליטווישער יידט האט זיך אזוי פיל אנגעהערט פון קינדווייז אן. דעם ליטוואק האט געדוכט, דער גאון מאנט פון אים שטענדיק — תורה און מידות. האט דאך דעם גאון אליין, וויפיל ער האט ניט געלערנט, תמיד זיך געדוכט, אז עס איז ניט גענוג. אז די תורה גיט איבער גאטס ווארט, קען דאך ניט זיין קיין צופיל לערנען.

אבער דער ווילנער גאון האט ניט דערלאזט די אויס־שפרייטונג פון חסידות אין ליטע. אין קאמף מיט די חסידים איז ער געווען איינגעשפארט און הארטהארציק. די פאלקסמאסע אין ליטע האט זיך אונטערגעגעבן צום גאונס דעה. די ניט־חסידים האבן זיך אנגערופן אין ליטע „עולמשע״ יידן. „מתנגדים״ (קעגנער) זיינען זיי אנ־גערופן געווארן פון די חסידים.

אויפן גרענעץ פון דער היסטארישער ליטע איז ג׳ע־ווען די בריטע טעריטאריע פאדאליע, וואו נאך אין 15טן יארהונדערט זיינען געווען אויפגעקומען גרויסע יידישע קהילות, צווישן זיי אויך אין מעדזשיבאזש. די גלאפענע יידן פון דייטשלאנד אין 30־יאריקן קריג (1618־48) האבן געפונען דארטן א היים. די כמעלניצקישע באנדעס אבער האבן געבראכט די אויסראטונג פון די פאדאליער יידן. גאנצע קהילות זיינען פארטיליקט געווארן. ביסלעכווייז קומען הייפעלעך יידן צוריק. א זיבן און צוואנציק יאר האט איבער פאדאליע געהאט די ממשלה טערקיי (פון 1672 ביז 1699) און אין די יארן האט זיך טאקע דארטן פארגרעסערט די צאל יידן. די שבתי־צביניקעס און פראנ־קיסטן האבן אין פאדאליע געפונען א גינסטיקן באדן.

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: גינצבורג, לוי, פראפ., „רבי אליהו, דער ווילנער גאון״.

אָבער גלייך אַ דערפרישנדיקער קוואַל האָט געבראַכט די פֿאָדאָליער יידן אַ דערקוויקונג רבי ישראל אליעזר (בעש״ט), וואָס איז געבאָרן אין שטעטל אָקאָפ אויפן גרענעץ פון פֿאָדאָליע און וואָלין. דער בעש״ט באַזעצט זיך שפּעטער אין מעזשיבאָזש, וואו עס ווערט די נעסט פון חסידות, וואָס פֿאַרשפּרייט זיך פון פֿאָדאָליע און וואָלין אין פּוילן, גאַליציע, אוקראַינע און אויך אין ליטע. אוודאי האָט דאָס חסידות פֿאַרטריבן און אויסגעראט מיט דער געבראַכטער טרייסט און פֿשטות די שבתי־צביאישע און פֿראַנקיסטישע רעשטלעך בעסער, אייִדער אַלע חרמ׳ס. אָבער ליטע, וואו עס האָט געשפּרודלט תורה און וואו דאָס יידישע לעבן איז ניט געווען פֿאַרוויסט, האָט חסידות ניט געקענט זיך שטאַרק פֿאַרשפּרייטן.

די חסידישע רביים זיינען דאָך ניט געווען קיין רבנים, נאָר זיינען געווארן פֿאַרהייליקט, געוואָרן אָנגעזרופן צדיקים. דעם צדיק אויטאָריטעט האָט אַריבער־געוואויגן די אויטאָריטעט פון רב אין שטאָט. די חסידישע רביים־צדיקים האָבן אַרויפגענומען אויף זיך צו פֿאַרמיטלען דעם געווויינטלעכן יידן מיט דעם בורא. אָט די שיטה האָט געמוזט צעשמעטערט ווערן ביי די טויערן פון ווילנע, וואו עס האָט זיך געפונען דער גאון, וואָס האָט ניט פֿאַרנומען קיין שום רבנות־שטעלע, אָבער האָט אָפּגעוואָרפן דעם מינדסטן חשש, אַז ער זאָל באַווייזן וועלכע מופתים און וועמען דערנענטערן צו געטלעכקייט. דער וועג צו געטלעכקייט זיינען ביי אים געווען מיצוות, צו אָפּהיטן די געבאָטן, וואָס יעדערער קען דערגרייכן, אַזוי ווי ער. ער האָט געהאַלטן, אַז ער אַליין דערגרייכט ניט גענוג. צו פֿאַרשטיין ווי אָפּצוהיטן דעם געבאָט, האָט ער געזען נאָר איין וועג — לערנען.

היסטאָריש געקוקט מוז מען אָננעמען, אַז די קריטיק און קעגנערשאַפט, וואָס חסידות האָט אין ליטע באַגעגנט, האָט געבראכט מיט זיך די אויסהיילונג פון חסידות גופא, די אָפּרייניקונג פון „צדיקיזם״.

רבי שניאור זלמן, אייניר פון די באַרופנסטע תלמידים פון רבי דב בער מעזריטשער, האָט געשאַפן די ליטווישע חב״ד׳שע שיטה*): דעם פֿאַרבינדונג־רינג צווישן רבנות מיט חסידות. רבי שניאור זלמן האָט ניט געלייגט פיל אָכט אויפן צדיקיזם, כאָטש ער אַליין האָט אַרויסגעגעבן אייניע פון די שטאַרקסטע דינאַסטיעס (ליבאַוויטשער) פון חסידישע רביים. די ליטווישע חב״ד׳שע חסידות האָט פֿאַרשפּרייט לומדישע חסידות ניט בלויז אין ליטע, נאָר האָט באַאייגנפלוסט די חסידים אין פּוילן, ווי למשל, די קאָצקער.

רבי שניאור זלמן איז, זיכער, געווען זייער פּריינטלעך און צוגעלאָזן צו מתנגדים. אַז מען האָט אים געפרעגט אין שפּאַס, צי משיח וועט זיין אַ חסיד אדער אַ מתנגד, האָט ער געענטפערט: מסתמא אַ מתנגד; ווייל אויב ער וואָלט געווען אַ חסיד, וואָלטן די מתנגדים אין אים ניט געגלויבט, אָבער די חסידים גלויבן אין אים, וואָס ער זאָל ניט זיין.

איבער צוויי הונדערט יאָר איז ליטע געווען אַן אכסניה של תורה פאַר דער בריטער יידישער וועלט. מיט וואָס האָבן ליטווישע יידן דערצו זוכה געווען? טאַקע צוליב דער פעסטקייט און אָפּגעהיטקייט פון זייער יידישקייט, אָבער אויך צוליב אַ ניט־געשטילטן גייסטיקן הונגער. זיינען דאָך יידן געקומען אין ליטע פון לענדער רעש׳יקע רע און מער קאָלירפולע — פון מערב־איראָפּע, צי פון דרום־רוסלאַנד דורך פוילן. אין ליטע זיינען די יידישע עדה׳ס געווען אַרומגערינגלט מיט פּויערישע פעלקער, וואָס האָבן געלאָזט צורו דעם יידן און זיין גייסטיקע וועלט. קיין גרויסע השגות פון עשירות און וואויל־טאָג האָבן זיך דאָ ניט געקענט צעשפּילן, אָבער דערפאַר האָבן ביים יידן זיין אָרעמקייט און האַרבע לעבנס־אומשטענדן ניט געדריקט זיין געמיט.

און אפשר האָבן יידן אין ליטע מיט אַזאַ פאַראַכטונג געשטויסן פון זיך עם־הארצות, ווייל אַ ליטוואַק אַן עם־הארץ האָט נאָך מער געקענט פאַרגרעבט ווערן, ווי אַן עם־הארץ אין אַן אַנדער לאַנד? די אויסלאַכונג פון פאַרגרעבטע ישובניקעס אין ליטע באַווייזט אַלע מאָל, ווי אַ ישובניק ראַנגלט זיך מיט זיין פּראָסטאַקישקייט — מאַכט אַ טעות אין לוח, היט אָפּ קאַפּויערדיק יידישקייט. דער עם־הארץ אין ליטע האָט שיער ניט געקוקט אויף זיך אַליין, ווי אויף אַ בעל־מום, און שטאַרק איז געווען זיין באַגער, אַז זיינע קינדער זאָלן זיין וואויל־קענעוודיק. גרויס איז געווען די גדולה פון אַזאַ טאַטן, אויב אים איז באַשערט געווען צו הערן זיין זון זאָגן אַ שטיקל לומדות — עס איז געווען די פרייד פון אַ טויבשטומען וואָס „זעט״, ווי זיין קינד רעדט.

ליטע, — און דאָ רעדט זיך דאָך וועגן דער „היסטאָרישער ליטע״, וואָס נעמט אַריין סיי די עטנאָגראַפישע ליטע, סיי ווייסרוסלאַנד, — איז געווען די שפּעטסטע אכסניה של תורה אין איראָפּע און עס האָבן געשטראָמט צו איר אַזוי פיל לומדים־גדולים פון נאָענט און ווייט. אַ סך פון ליטעס אייגענע גדולים־מופלגים האָבן די גרעסטע נעצן פון זייער לאַנד ניט פֿאַרלאָזט, און די וואָס זיינען אויפגענומען געוואָרן פֿאַר רבנים אין אַנדערע יידישע קיבוצים, זיינען פֿאַרבליבן אין נאָענטן באַריר מיט דער לומדישער וועלט פון ליטע. די ליטווישע ישיבות האָבן אייגנעזאַמלט די לומדישע אוצרות פון אַלע פריערדיקע תורה־צענטערס. אַדאַנק די אויפגעקומענע יידישע דרוקקרייען האָט זיך פֿאַר יעדן לערנער אַנטפּלעקט אַן אומדערשעפּלעכער ספרים־קוואַל און די רבנישע ליטעראטור איז זיך אַלץ מער צעוואקסן. ליטע האָט אַזוי־ווי געשראָקן זיך, זי זאָל, חלילה, ניט פֿאַרבליבן די לעצטע אכסניה של תורה פון די אייראָפּעאישע יידן און נאָך און נאָך שטעט און שטעטלעך האָבן געבויט ישיבות.*)

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: מענעס, א., „יידן אין 19טן י״ה״ — וועגן די ישיבות פון וואָלאָזשין, סלאָבאָדקע און די ישיבות קטנות; פּעקער, בן־ציון, „אין וואָלאָזשינער ישיבה״; בלאָך, אליהו הרב, „די טעלזער ישיבה״; הינדעס, מ., „מירער ישיבה״; ריבקינד, יצחק, „דער פאָנעוועזשער קיבוץ״; איווענסקי, מ., „לידע — אירע רבנים און ישיבה״; ריווקעס, א., „די ישיבה אין שטעטלע ראַדון״.

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: צייטלין, אַהרן, „חב״ד״.

פֿאַרן אויפבוי פון די ישיבות אין ליטע איז אפשר איר אַרעמקייט געווען גאָר אַ ברכה. אין אַרעמקייט האָט אוודאי תורה געמוזט זיין די שענסטע צירונג. איז דאָך ניט קיין וואונדער וואָס ליטע האָט אָנגעפילט מיט אַזוי פיל תורה־דורשטיקע בחורים די ישיבות. אין דער קבצני־שער ליטע האָט די אויסהאַלטונג פון אַ ישיבה־מאַן אויס־געמאַכט ביליקער, ווי וואו ניט איז אין אייראָפּע. אין קיין אַרט וואָלט מען מיטן צונויפגעקליבענעם געלט פֿאַר די ישיבות ניט געקענט אויסהאַלטן אַזוינע מענגעס לער־נער. זייער פיל בחורים, וואָס זיינען געקומען אין ליט־ווישע ישיבות פון אַנדערע געגענטן, האָט מען ניט באַ־דאַרפט גאָר שטיצן, ווייל אַ יידּ אַפילו ווייט פון צו זיין אַ גביר, האָט אויך געקענט אויסהאַלטן אַ זון אין אַ ישיבה פון ליטע. און פון וואַנען איז מען קיין ליטע ניט אָנגע־פֿאָרן? — כאָטש די ישיבות האָבן זיך דאָס רוב געפונען אין פֿאַרוואָרפענע שטעטלעך, ווייט פון באַנען.

די געקומענע לערנוויליקע בחורים, צי באַווייבטע יונגעלייט, וואָס האָבן געשעפט תורה אין די ליטווישע ישיבות, דאַרט אויך צוגעבראכט אַ גייסטיקייט. זיי־נען דאָך געווען צווישן זיי זייער פיל מיט גאָר גרויסע פעאיקייטן און אייגנאַרטיקע כאַראַקטערן, אַז זיי האָבן זיך געלאָזט פֿאַרן אַזש קיין ליטע לערנען תורה. עס איז געווען אַ רוחניותדיקער משא־ומתן צווישן די ליטוואָקעס און די פון דער פרעמד געקומענע. אַנדערע פלעגן זיך נאַענט פֿאַרחברן. עס פלעגט אַפילו פֿאַסירן, אַז מען פלעגט שפּעטער, דורך אַ גערַאַטענער שוועסטער, ווערן שוואָגערס. שטעטלשע בחורים, וואָס האָבן ליטע קיין מאָל ניט פֿאַרלאָזט, פלעגן גערן ווילן הערן ווען וועגן וויטע געגנטן, צי פון אַנדערע לענדער. אַזוי־אַ איז ליטע געווארן אַ מין גייסטיקער קיבוץ־גליות. אמת, טייל לערנער פון דער פרעמד, וואָס זיינען געקומען פון לענדער אַנטוויקלטערע, און, אפשר, פון היימען רייכע, האָט געדוכט, אַז זייער זיין אין ליטע איז אַ מין גלות אין אַ גלות. זיינען זיי דאָך אָבער ניט געווען די איינציקע ישיבה־לייט, וואָס פלעגן ליגן ביינאַכט מיט אָפענע אויגן און טראַכטן וועגן שווערז יידישן גורל.

געקומענע ישיבה־לייט האָבן געפונען אין ליטע צו־גלייך מיט תורה אויך אַ פאַרוואַרצלטן יידישן פאַלקסלעבן. זייער פיל העברעאישע און יידישע שריפטשטעלער און געלערנטע, וואָס האָבן אָפּגעשטאָמט פון לענדער, וואו דאָס יידיש לעבן זעט זיך קוים אַרויס, האָבן אין די ליטווישע ישיבות איינגעזאפט יידישקייט און יידישע פאַלקסטימלעכ־קייט אויף אַ לעבנלאַנג.

אפשר האָט טאַקע נאָר אין דער הונגעריקער ליטע געקענט אויפקומען די מוסר־שיטה. איז דאָך אַ חוץ חשבון הנפש דאַרט אויך געווען אַ מין גייסטיקער אַריסטאָקראַ־טיזם.*) ניט נאָר ווילן די לערנער פאַרקוקן זייער נויט, נאָר זאָגן זיך אָפּ אַפילו פון דעם, וואָס זיי קענען זיך דער־לויבן. זיי שלאָפן וויניציקער ווי אַ מענטש דאַרף געווייניט־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": מענעס, א., „תורה אין ליטע אין 19טן י"ה", — ר' ישראל סאַלאַנטער און די מוסר־באַוועגונג.

לעך שלאָפן, אָפטמאָל זיצנדיק. זיי עסן ניט אויף דאָס קאַרגע ברויט, וואָס זיי האָבן, כדי צוצולייד־ן אַביסל מער הונגער. זיי פאַרגינען זיך ניט צו ריידן אַזוי פיל, ווי אַ מענטש געווייניגטלעך רעדט. מוסר האָט אָבער געוואָרנט קענן שטאָלץ, וואָס דו ביזט מער ביכולת גובר צו זיין דיין חומר, איידער אַנדערע. מוסר איז געווען אַן עטישע דורכ־בליצונג דורך דער לומדות גופא. אַ יידּ דאַרף לערנען, לערנען, טרינקען פון גאָטס תורה־קוואַל, שטייגן העכער אַלץ אויפן תורה־לייטער, אָבער ניט וויסן אַליין, אַז ער איז אַרויפגעשטיגן מיט אַ שטאַפּל העכער פון אַן אַנדערן.**)

מען האָט אין ליטע געלערנט תורה אין דער גרעסטער אַרעמקייט, אין הייזער באַלעבאַטישע, אָבער אויך אין הייזער גבירישע. דעם שענסטן ביישפּיל האָבן מיר פון דעם למדן און מעצענאַט, דעם געבאַרענעם אין שקלאָוו, יהושע צייטלין. ער באַגונגט זיך ניט מיט צדקה, נאָר גייט אַוועק, וועט ער ווערט פינף און פערציק יאָר אַלט (אין 1747) פון זיינע גרויסע געשעפטן. ער באַזעצט זיך אין זיין אויסגעבויטן פאַלאַץ מיט תלמידי־חכמים. ער בויט אויס אַ בית־המדרש מיט טייערע כלי־קודש און ספרי־תורה׳ס, וואו לומדים לערנען און באַקומען פון אים זייער אויסקומענישׂ. כדי זיי זאָלן קענען זיך אָפּגעבן אומגע־שטערט מיט תורה, האָט ער זיי פאַרזאָרגט מיט אַ רייכער ביבליאָטעק. ער האָט אויך צוגלייך געשטיצט די פּיאָנערן משכילים.

ווי קליין עס איז ניט געווען אין ליטע די צאָל גבירים, זיינען געווויס ניט אַלע פון זיי געווען מצענאַטן און מנדבים, ווי דער פאַל איז מיט גבירים אומעטום, אָבער דרך־ארץ פאַר תורה האָט אַ גביר אין ליטע געמוזט אַרויסווייזן.

אין אַנדערע יידישע קיבוצים האָט געטראָפן, אַז מען האָט געקענט אַ הדיוט אננעמען פאַר אַ תלמיד־חכם, און אפשר זיינען טאַקע יענע יידן געווען גליקלעכער פון די יידן אין ליטע, וואו מען האָט גיכער אַ תלמיד־חכם אָנגענומען פאַר אַ הדיוט. און וואָס איז דער וואונדער? — אַן אַרעמער שוסטער ביים קאָפּוּל, אַ פורמאַן אין אַ שטעטל, אַ גאַסמענטש (טרעגער) אין ווילנע, צי קאָוונע, פלעגט טרעפן, זיינען געווען פיינע בני־תורה. שמשים פון בתי־מדרשים און קלויזן, וואָס פלעגן קערן מיטן בעזים די פאָדלאָגעס און די טרעפ און הייצן די אויוונס — פלעגן צווישן זיי זיך געפינען לומדים־מופלגים. בעלי־בתים־לומדים אָדער פרושים־וואויללערנער, פלעגן ביי אַזאַ שמש פרעגן וועגן אַ שווערער סוגיא. געווען אין ליטע גרויסע לומדים, וועמען קיינער האָט ניט באַמערקט און זיי אַליין איז גאָר ניט אייגעפאַלן, אַז זיי זיינען אָנגעלאָדן מיט תורה.

7. די שפּראַך־סביבה פון דער השכלה אין ליטע

מיט אַ שטאַרקן ברען האָבן אַ סך ליטוואָקעס זיך געווואָרפן צו דער השכלה מיטנעמענדיק פון שטעטדער די אייזערנע התמדה. אַנדערע האָבן אויך געוואָלט מיט דער השכלה פֿאַראייניקן דעם געלויטערטן מוסר, און אָפט מאָל אַזוי געבליבן אָפּגעריסן פון לעבן ווי זיי זיינען

**) זע אין דעם בוך „ליטע": מלאכי, א. ר., „די שעפער פון דער מוסר־באַוועגונג".

געווען אין מוסר־שטיבל. אָבער די ליטוואָקעס האָבן געמאַכט זייערע אייגנאַרטיקע שפּראַך־פּראָבלעמען.

צו באַנעמען ווי ליטע האָט שפּראַכלעך באַאיינפלוסט די ליטוואָקעס, מוז מען זיך צוקוקן צו דער שטאָט ווילנע. איז דאָך ווילנע טאַקע געווען אַ וואונדערלעכע שטאָט. זי איז די הויפטשטאָט פון ליטע, וואו עס איז אויפגעקומען די גלאָריע פון דער ליטווישער מדינה. זי פאַלט אַרונטער אונטערן איינפלוס פון דער פוילישער קולטור. דער פוילישער אוניווערזיטעט האָט זיך געגרינדעט אין ווילנע נאָך אין 1578טן יאָר. ווילנע ווערט אַ שטאַרקער פוילישער קולטור־צענטער. אין אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט רופט מען זי אָן דאָס „פּוילישע אַטען". אַליין איז ווילנע אָבער אַרומגערינגלט דאָס רוב מיט ווייסרוסישע דערפער, טיילווייז מיט ליטווישע.

ווילנע פאַלט אַרונטער אונטער דער צאַרישער הערשאפט און ווערט אַ גרויסער רוסישער אַדמיניסטראַטיווער צענטער מיט אַ געוואַלדיק־גובערנאַטאָר.*) פאַר יידן איז ווילנע ירושלים דליטא.

די יידן אין ווילנע זיינען טאַקע געווען אַ ביישפיל פאַר גאַנץ ליטע. צווישן זיך האָבן יידן געוועדט אַ גאַנץ שמאַקן יידיש, און ווער האָט נאָך אין אַזאַ גרויסער צאָל, ווי די ליטווישע יידן, געלערנט די שפּראַך פון דער תורה? אייגנטלעך, איז דאָך תורה און לשון־קודש געווען בייַ די ליטווישע יידן, אַ מין „עקספּאַרט־אַמביציע", צושטעלנדיק רבנים, מלמדים, כלי־קודש פאַר אַ סך אַנדערע קיבוצים. קרעמער און בעלי־מלאכות האָבן דאָך זיכער געמוזט קענען די אָרטיקע פויערים־שפּראַך — ליטווייש, אָדער ווייסרוסיש, אָפטמאָל ביידע. אַן אייראָפּעאישע קולטור־שפּראַך האָבן ליטווישע יידן געלערנט עפּעס ניט ווי אַ נויטזאַך, נאָר לויטן פרייען ווילן.

דער אינטעליגענטער יייד אין ליטע האָט אין אַ גרויסער מאָס געהאַט אַ פרייען אויסוואל, וואָסער שפּראַך אָדער ליטעראַטור, ער זאָל געבן די בכורה. דערפון האָט זיך געמוזט, וואָס די ליטווישע משכילים האָבן געהאַט מער פאַרשיידנקייט צווישן זיך. צונויפגעבונדן זיי איינע מיט די אַנדערע האָט דאָס, וואָס איז געווען טיף־אייגנס — יידישע לומדות, לשון־קודש און דאָס יידישע מאַמע־לשון.

די פויערים־פעלקער ריידן ליטווייש און ווייסרוסיש, די יידן — יידיש, אָבער די מלוכה־שפּראַך איז פּויליש. פאַסירט, אַז יאָן סאָבעסקי (1674־1698), פּוילישער מלך און ליטווישער גרויספירשט, האָט חתונה געהאַט מיט אַ פראַנצויזקע. פון דעמאָלט אָן האָט זיך זייער פאַרשטאַרקט צווישן פּוילישן אַדל, ווי אויך צווישן ליטווישן, די פראַנצויזישע שפּראַך. טוען יידן נאָך די מאָדע. די פּוילישע יידן, וואָס האָבן אָנגעהויבן לערנען פראַנצויזיש, האָבן פּוילישע

*) ווילנע איז פון לאַנג נאָך פאַררעכנט געוואָרן פון רוסלאַנד פאַר אירער אַ שטאָט. עס ווערט געשילדערט, ווי איינער דער גרויזאַמער (1530—1584) האַלט אין האַנט אַ שטעקן, אַ פאַרשפּיצטן אין אייזן, און נעמט אויף דעם עמיסאַר פון זיגמונדן — דעם קיניג פון פוילן און גרויספירשט פון ליטע. זיך צילעוועדיק מיט זיין שטעקן אין עמיסאַרס פוס, האָט דער צאַר זיך צעשריען: „ווילנע איז פון אוראַלטע צייטן אַ ריין־רוסישע שטאָט".

געקענט, אָבער ליטווישע יידן שפּרינגען, אָפט, איבער צו פראַנצויזיש, איבערהיפּנדיק פּויליש. אַזוי זיינען יידן שפּעטער אַריבערגעשפּרונגען צו דייטש. בעת ליטע איז אַריבער צו רוסלאַנד, איז די מלוכה־שפּראַך אין ליטע געווארן אַלץ מער רוסיש, אָבער די שטאָטישע שפּראַך פון די ניט־יידן איז נאָך אַ לאַנגע צייט געבליבן פּויליש. האָבן יידן „אַריבערגעהיפט" צומאָל בייַדע שפּראַכן — סיי פּויליש, סיי רוסיש. כדאי צו באַמערקן, אַז בעת ליטע איז שוין געווען לאַנג אונטער רוסלאַנד, האָט ניקאַליי דער ערשטער געוואָלט די יידן אין ליטע בילדן מיט דייטש. אין די רוסישע אוניווערזיטעטן איז דעמאָלט געווען דייטש די שיער־ניט הערשנדיקע קולטור־שפּראַך — פון נאָך נאַפּאָלעאָנס צייטן, ווען מען האָט געוואָלט פראַנצויזיש פון רוסלאַנד אַרויסשטויסן.

די יידישע אינטעליגענץ פון פוילן און דייטשלאַנד, און די פאָליאַקן און רוסן פון ליטע גופא, אַפילו די ליבע־ראַלסטע, האָבן ניט באַגריפן דעם שפּראַכלעכן צושטאַנד פון די ליטווישע יידן. ליטוויש און ווייסרוסיש, וואָס זיינען געווען באַנוצט פון יידישע בעלי־מלאכות און קרעמער מיטן אַרומיקן מענטשן, האָט מען ניט געהאַלטן פאַר קיין לשונות. האָט מען ניט געקענט דעריבער באַגרייפן, פאַרוואָס לויטוואָקעס, ניט נאָר פאַרפרומטע לומדים, נאָר אָפילו משכילים גיט זיך שווער איין צו דערלערנען פּויליש, רוסיש אָדער דייטש. זיי האָבן ניט געוואוסט, אַז דאָס איז פאַרן ליטוואָק די פערטע אָדער די פינפטע שפּראַך. דער ליטוואָק האָט געמוזט זיין וואקאבולאַר אין פּויליש אָדער רוסיש פון ערשטן וואָרט דערלערנען. דער פּוילישער, רוסישער אָדער רומענישער יייד, אַיידער ער האָט נאָך געקענט לייענען און רעדן די אַרומיקע שפּראַכן, האָט דאָך שוין געוואוסט הונדערטער און אָפטמאָל טויזנטער אָנגעהערטע וועלטער אין אויסדרוקן.

די ליטוואָקעס האָבן געהאַט אַ שיכט פון אינטעליגענץ, וואָס האָט דערוואָרבן ליטעראַרישע קענטענישן אין פּוילישן אָדער רוסיש, אָבער ניט געקענט אָפילו לפּנים־וועגן זיך אַסימילירן מיט די פאָליאַקן אָדער רוסן. ליטוואָקעס האָבן געהאַט אַ מחיצה מיט די צוויי קולטור־שפּראַכן פון די באַהערשער. די אַרומיקע פויערים־פעלקער האָבן באַווירקט, אַז די מחיצה זאָל פאַר די יידן ניט פאַרשווינדן. בייַם יידישן משכיל אין ליטע האָט זיין געריכטע שפּראַך יידיש דערפאַר נאַטירלעכער געקלונגען און זיין קולטור־שפּראַך העברעאיש איז געווען אינטימער און אַ סך ווינציקער באַדראָט, אַיידער בייַ די יידן אין אַנדערע געגענטן.

די יידן פון וואָלין און אַנדערע געגענטן האָבן זיך אויך געוראפן „ליטוואָקעס" ניט בלויז דערפאַר, וואָס עס האָט אַמאָל איבער יענער ערד זיך אויסגעשפּרייט די ממשלה פון דער מדינה ליטע, נאָר ווייל זיי האָבן אויך ניט געהאַט קיין אנגרייפנדיקע קולטור פון די אַרומיקע פעלקער. יידן בייַ ווייט אין אוקראַינע, אויב עס איז ניט געווען רוסיש זייער נאַטירלעך־אַרומיקע קולטור־שפּראַך, האָבן, ניט זייענדיק באַהערשט קולטורעל פון דער אוקראַינישער שפּראַך, זיך אויך געהאַלטן פאַר „ליטוואָקעס". מען

קען, אפשר, אַנגענעמען, אַז „ליטוואַק" איז געווארן ניט נאָר אַ געאָגראָפישער באַגריף, נאָר געווארן אומבאַמערקט אַן אַבסטראַקציע, וואָס דריקט אויס, אַז מען איז אָפּגעטיילט פון דער הערשנדיקער רוסישער אָדער פוילישער שפּראַך מיט אַ ניט־אָנגרייפנדיקער פויערים־שפּראַך. נעמען אין אַזאַ ברייטן פאַרנעם דעם באַגריף „ליטוואַקעס", זיינען זיי אַ גאָר ברייטער שטראָם אין דער יידישער גייסטיקער וועלט. אין פוילן, טיף־רוסלאַנד און אוודאי אין דייטש־לאַנד האָט מען געזען בפועל ממש, אַז אויב נאָר עטוואָס פריידענקעריש און אַ רוק צו וועלטלעכער קולטור איז מען באַלד פאַרשלונגען געווארן פון דער אַרומיקער קולטור־שפּראַך.

עס זיינען געווען „פאָליאַקן" אָדער „דייטשן" פון משה רבינוס גלויבן, אָבער „ליטוואַקעס פון משה רבינוס גלויבן" זיינען ניט געווען. אַ ייד אין ליטע, וואָס זאָל זיך אַזוי ווייט אַסימילירן מיטן לשון, אויף וועלכן ער לייענט, און זיך אָנהויבן רופן רוס, פּאָליאק אָדער דייטש — אַזאַ וואָלט געמוזט פון ליטע עוקר זיין.

צווישן די ליטווישע משכילים איז מסתמא געווען אַזאַ קענטיקער טייל, ווי צווישן משכילים פון אַנדערע געגנטן, וואָס האָבן זיך להוט געווארפן צו וועלטלעכע קאַריערעס. זעלטענער האָט זיך איינגעגעבן, אָפטער איז מען דורכ־געפאַלן. זיי האָבן אָבער, זיכער, ניט געקענט פאַרווירק־לעכן די מוסר־אידעאַלן פון „חובות הלבבות" און „מסילת ישרים", וואָס האָבן אַמאָל געצונדן זייערע הערצער, אין זייערע קאַריערעס און משכילישע פּראָפעסיעס. צוליב דער שפּראַכלעכער מחיצה האָבן משכילים אין ליטע זיך ווינציקער באַגעגנט מיט ניט־יידישע קריייז, ווי משכילים אין אַנדערע לענדער. דאָס האָט ניט געשטערט די ליט־ווישע משכילים אויפצוכאַפּן די פאַרשפּיצטע טענות פון די ניט־יידן צו יידישע פּרנסות. אָבער גווישע העצעריי האָט ביי דעם ליטווישן משכיל ניט אַרויסגערופן אַזאַ שפּלות־געפיל בנוגע זיין פאָלק. אוודאי האָט ער אויך פאַר־קוקט גווישע אומגערעכטע פאַרוואורפן לגבי כלומרשטער ניט־ערלעכקייט פון יידישן מיסחר. אָבער ווי האַרטהאַר־ציק עס זיינען ניט געווען די שטראָפּרייד פון ליטווישן משכיל צום יידישן פאָלק, האָט זיך אין זיי געפילט די וואַרעמקייט פון אַ ברודערס מוסר. מען האָט דעם ליטווישן משכיל געמעגט מער פאַרגעבן, וואָס ער האָט ניט פאַרגליכן דעם יידישן קרעמער מיט דעם ניט־יידישן, ער זאָל פון דעם פאַרגלייך לערנען, אַז יידישע פאַרמיטלעריי מאַכט אויס דער אַרומיקער וועלט וועלווועלער. האָט ער דאָך די ניט־יידישע סביבה ווינציק געקענט. מאַכן אַזאַ פאַר־גלייך איז אים ניט איינגעפאַלן, ווי עס איז אים ניט איינ־געפאַלן אין מוסר־שטיבל מאָנען פון גויים שלימות לויט די אידעאַלן פון די מוסר־ספרים. די שפּראַכלעכע נאָענט־קייט צו דער יידישער מאַסע האָט דעם ליטווישן משכיל פאַרוואַנדלט מער אין אַ פאָלקסלערער, איידער אין אַ פּראָקלאַמירער פון „הויכע" פּרינציפּן.

עס איז זיך צו חידושן, ווי שפּראַכלעך־אומאָפּהענגיק דאָס יידישע לעבן אין ליטע איז געווען פון דער דרויסנ־

דיקער וועלט. דער ווילנער גאון, וואָס האָט אויפגעמונטערט מען זאָל איבערזעצן פון גריכיש אוקלידס געאָמעטריע און האָט באַדויערט, וואָס עס איז ניט איבערגעזעצט אין לשון־קודש יוסף פלאַוויוסעס „יידישע מלחמות", האָט אַליין קיין אַנדער שפּראַך ניט געקענט אַחוץ יידיש און העברעאיש. מיט דורשט האָט ער דאָך איינגעזאפּט אויך דאָס גאָרע וועלטלעכע וויסן, וואָס ער האָט געקענט געפי־נען אין העברעאיש — האָט געשריבן וועגן מאַטעמאַטיק, וועגן אַסטראָנאָמיע, וועגן דער געאָגראַפּיע פון ארץ־ישראל אין די צייטן פון תנ"ך און געווען אַזאַ שארפער בעל־דיקדוק. און אַ ביישפּיל פון אַ הונדערט יאָר שפּעטער — רבי יצחק אלחנן.*) ער איז געווען באַרופן וויייט אַריבער די גרענעצן פון ליטע, געווען אַ שתדלן פאַרן גאַנצן רוס־לענדער יידנטום און זיך באַצויגן זייער טאָלעראַנט צו דער פאַרשפּרייטונג פון בילדונג צווישן יידן, אָבער אַליין האָט ער קיין אַנדער שפּראַך, אַ חוץ יידיש און העברעאיש, ניט געקענט.

אוודאי זיינען אין משך פון פאַרן ווילנער גאון אַזש ביז נאָך רבי יצחק אלחנען געווען אין ליטע זייער פיל רבנים, לומדים, און צווישן זיי גרויסע סוחרים, וואָס האָבן געקענט בלויז יידיש און העברעאיש — ניט פאַר־נומען זיך מיט אַן אַנדער לשון, כדי ניט מבטל צו זיין דאָס לערנען תורה. זיי זיינען, אפשר, גרינג אויסגעקומען אַן פרעמדשפּראַכיקע קענטענישן, ווייל זיי האָבן געהאָט אַרום זיך צו הילף גענוג ליטוואַקעס, וואָס זיינען געווען באַהאָוונט אין אַנדערע לשונות.

ליטע איז געווען געבענטשט מיט אַ סך רעליגיעס און מיט אַ סך לשונות — וויסרוסיש, ליטוויש (אויפן גרענעץ פון קורלאַנד — לעטיש), פּויליש, רוסיש, דייטש, יידיש. יידישע קרעמער, מאַרק־הענדלער, דאָרפגייער, בעלי־מלאכות האָבן זיך אָפטמאָל צונויפגערעדט אויף אַ פּינף־זעקס לשונות**) לשון־קודשדיקע ספרים און השכלה־ווערק זיינען געווען, מסתמא, אין ליטע פאַרשפּרייט מער, ווי ביכער פון יעדער אַנדער ליטעראַטור. ווי געזאָגט, האָט די אַריסטאָקראַטיע, ניט בלויז די גוויישע, נאָר אויך די יידישע, געגלאַנצט מיט פראַנצויזיש. לאַטיניש האָבן, אַחוץ גלחים און שטודירנדיקע יוגנט, אויך געלערנט יידי־שע אַליינלערנער. מיט דער עמיגראַציע לעבר הים זיי־נען צוגעקומען צווישן יידן־ליטוואַקעס ענגליש־קענער. ביי דער פילשפּראַכיקייט פון ליטע האָבן יידן דערלערנט אַ פּרעמדע ליטעראַטור־שפּראַך בלויז פון ביכער — ניט פון אומגאַנג מיט אַן אַרומיקן פאָלק. ווי גרינטלעך אַ ליט־וואק זאָל ניט האָבן געלערנט אַ שפּראַך, ווי פיל ער זאָל ניט האָבן אויף איר געלייענט—און ,אפשר, טאָקע דערביבער, האָט ער אויף דער שפּראַך גערעדט מיט צו פיל גראַ־מאַטיקע. מיר געדענקען עס נאָך פון אונדזער צייט —

*) געבאָרן 97 יאָר שפּעטער פון ווילנער גאון, געשטאָרבן 99 יאָר נאָך אים (1817-1896). זע אין דעם בוך „ליטע", טשער־נאָוויץ, חיים, פּראָפ. „רבי יצחק אלחנן".

**) זע אין דעם בוך „ליטע" : מ"ץ, ישראל, „מיין שטעטעלע קאַלוואַריע".

אָפילו וועגן די בעסטע ליטוואַקישע רוסיש־רייד־ער. פאַר־קערט, ווידער, האָבן ליטוואַקעס דערלערנט אַ שפּראַך בלויז פון ריידן, האָבן זיי שוין באַנוצט זיך מיט צו וויני־ציק גראַמאַטיקע. ליטווישע יידן זיינען ניט געווען אונטערן שטענדיקן דרוק פון אַ שכנותדיקער קולטור־שפּראַך, און דערפאַר האָבן אפילו משכילים, דער עיקר אין צייטן פריערדיקע, זיך באַנוגנט מיט דער קענטשאַפט פון יידיש און העברעאיש. און, אפשר, האָט טאַקע דעריבער געקענט אין ליטע העברעאיש אויפגיין צו דער הויכער מדרגה פון דער באַזונדערער שפּה ברורה.

אברהם בער לעבענזאָן (אדם הכהן), אַ מדקדק, אַ רא־ציאָנאַליסט, אַ מייסטערהאַפטער דיכטער, האָט אין אַלע זיינע לעבנס־יאָרן*), אַ חוץ אויף העברעאיש און יידיש, אויף קיין אַנדער שפּראַך קיין ליטעראַריש ווערק ניט פאַר־שטאַנען, סיידן מיט דער הילף פון אַ צווייטן. מען רופט אים „דער היטער פון דער ביבל־שפּראַך". זיין פאַרליבט־קייט אין העברעאיש איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז ער האָט געהאַלטן די שיינקייט פון דער שפּראַך אין זיין דיכטונג פאַר אַ זעלבסטצוועק, כאָטש זיינע שירים זיינען אָנגעלאָדן מיט וואָגיקן אינהאַלט און מיט אַזוי פיל טראַגיק. ער ווערט דער פאָטער פון דער שפּה ברורה.

די אייגנאַרטיקייט פון די פרעמדשפּראַכיקע קענטע־נישן צווישן די משכילים אין ליטע זעט מען אַרויס פון די צוויי שענסטע שאַפער אין העברעאיש פון זייער דור — פון מיכה יוסף לעבענזאָן און אברהם מאַפו. אברהם בער לעבענזאָן, וואָס האָט אַליין קיין אין פרעמדע שפּראַך ניט געקענט, דערמוטיקט זיין יונגיטשקן זון מיכה יוספן (געשטאַרבן צו קאַרגע 24 יאָר, אין 1852), אַז ער זאָל לערנען די אַרומיקע ליטעראַטור־שפּראַכן. מיכה יוספן האָבן אויך באַאיינפלוסט די געבילדעטע ווילנער משכילים, וואָס זיינען איינגעגאַנגען צו זיין פאָטער. מיכה יוסף לייענט רוסיש, פויליש, דייטש. נאָך זיינע ערשטע שירים וואַרפט ער זיך, צו זיבעצן יאָר, איבערצוזעצן אויף העברעאיש פון דעם לאַטיינישן דיכטער ווירגיל (פון דייטש). מיכה יוסף לעבענזאָן איז געווארן שטאַרק געהרימט פון די מערב־אייראָפּעאישע יהדות־פאָרשער. באַרוישט פון דער וועלט־ליטעראַטור, שאַפט ער אָבער זיינע וואונדערלעכע ציון־לידער. זיין אויג זאַפט דאָרשטיק איין די אַרומיקע פעלדער, וועלדער און בערג, דעם ליטווישן רעגן. די ליטווישע און וויסרוסישע פאַלקסגעזאַנגען קען ער דאָך ניט, כאָטש, מסתמא האָט ער געלייענט די געזאַנגען וועגן ליטע פון מיצ־קעוויטשן. מיכה יוסף לעבענזאָן גיסט צונויף די איינגע־זאַפטע אַרומיקע נאַטור מיט די אויסגעטרוימטע און אויס־געלייענטע שילדערונגען פון יידישן וויגעלע־לאַנד אין זיי־נע „שירי בת ציון".

אָבער ביי מאַפון (1807־1867) איז די ערשטע דער־לערנטע פרעמדשפּראַך דווקא לאַטיין. ניט ווייל ער האָט געשטרעבט די דאָזיקע שפּראַך צו דערלערנען. ס׳איז גאַנץ צופעליק. אַ זיבעצניאָריקער באַלעבעסל גייט ער אין סלאָ־באָדקע איין ביים רב ר׳ אליהו ראַגאָלער און ער געפינט אין רב׳ס ספרים־אַלמער אַ תהילים מיט אַ לאַטיינישער איבערזעצונג. פון דעם תהילים האָט ער זיך אויסגעלערנט דעם לאַטיינישן אלף־בית און מיט אַן אייזערנער התמדה, אָן וועמעס הילף, האָט ער דורכגעשטודירט די איבערזע־צונג. ער ווערט דערנאָך אַ מלמד אין אַ דאָרף. דער דאָר־טיקער גלח איז איבערראַשט מיט מאַפוס לאַטייניש קענ־טענישן און מאַפו קריגט פון אים צום לייענען לאַטייניש קלאַסיקער. דער גלח שענקט אים אויך אַ פאָר פראַנ־צויזישע ביכער. אַדאַנק זיין באַקאַנטשאַפט מיט לאַטיין גיט זיך מאַפון אין גיך צו דערלערנען פראַנצויזיש, וואָס ווערט טאַקע זיין באַליבטסטע שפּראַך. דייטש, וואָס איז געווען אין ליטע מער פאַרשפּרייט (און איז נאָענטער צו יידיש), האָט ער אָנגעהויבן לערנען שפּעטער. די סאַמע נאָענטע שפּראַכן אין ליטע — רוסיש און פויליש — האָט מאַפו „איבערגעהיפּט".

אוודאי האָט מאַפו זיך פאַרקוקט אויף די שיינקייטן פון ניעמאַן און פון דער ווילי, אויף די בערג פון דער פאָר־שטאָט אלעקסאָט און אויף די אַרומיקע לאָנקעס און ביימער און האָט זיי אַריבערגעטראָגן אין לאַנד ציון.*) באַווירקט זאָל אים אָבער האָבן צו שרייבן זיין „אהבת ציון" די שטרע־מונג פון דער „דאָרפס־פאָעזיע", וואָס איז געווען באַזונ־דערס שטאַרק אין דער אייראָפּעאישער ליטעראָטור אין די 40קער יאָרן אין 19טן יאָרהונדערט.

„אָט די דאָזיקע שטרעמונג האָט זיך אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן אופן אָפּגעשפּיגלט אין דעם שאַפונג־פראָצעס פון אברהם מאַפו... ביי זיין רייכער אָר־יענטאַלישער פאַנטאַזיע זיינען דעם טרוימער מאַפו די אַנטיקע ביבל־פערסאָנאַזשן געווען פאַקטיש נאָענטער און פאַרשטענדלעכער, ווי די מענטשן צווישן וועלכע ער האָט געלעבט"**).

משכילים האָבן זיך געווארפן צו רוסיש און צו דער רוסישער ליטעראטור. איז דאָך די רוסישע ליטע־ראָטור געווען דער אָזיס אויך פאַרן רוסישן מענטשן אין דעם דעספּאָטישן מידבר פון רוסלאַנד. די יידישע רוסיש־לייענער האָבן אפילו פאַרקוקט, וואָס די וואונדער־לעכע רוסישע ליטעראַרישע קינסטלער רופן זיך אָפּ צומאָל פיינטלעך און העצעריש וועגן קעגן יידן. אַ ייד פון ליטע און וויסרוסלאַנד האָט נאָך מיט מער ראיקייט, אַיידער יידן פון אַנדערע געגענטן, געמעגט טרייסטן זיך, אַז פון וואַנען זאָלן זיי אונדז, יידן, קענען? דער ליטוואָק האָט אין רוסיש ניט אויסגע־לייענט קיין שילדערונגען פון דער אַרומיקער נאַטור, נאָר פון וויטע גובערניעס, האָבן זיי אויסגעוויזן נאָך פאָטישער.

נעמט, למשל, די שפּראַך־סביבה פון גרויסן משורר יהודה לייב גאַרדאָן (1830־1892). געבאָרן, דער־ציגן אין ווילנע, אַוועק אין זאָמעט, ווי אַ לערער אין

*) די דאָטע פון זיין געבורט ניט קלאָר, געשטאָרבן אַרי־בער פינף און אַכציק יאָר אַלט — אין 1878.

*) זע אין דעם בוך „ליטע": בעל־דמיון, „אברהם מאַפו".

**) צינבערג, י., דר., „די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן", 8טער באַנד, ב, ז. 169.

רוסישע שולן פֿאַר יידישע קינדער. די חדרים און ישיבות פון אַרום, וועלכע ער האָט פֿאַרלאָזט און אויך באַדויערט, — זיי גרייטן צו די לייענער פֿאַר אים. זיין פֿאַטאָס געווינט קראָפֿט און ווערט נאָענט דעם לייענער פון זיין דור, ווייל יל׳ג באַרייכערט זיין תנכישן לשון־קודש מיטן שפֿראַך־אוצר פון גמרא און מדרש. ער רופט צו זיין „אַ מענטש״ אין גאָס, לערנען רוסיש, אָבער אין דעם ניט־יידישן אַרום איז גאָר קיין רוסישע סביבה ניט פֿאַראַן. ווי שטאַרק קלאָגט ער זיך, וואָס ער איז פֿאַרוואָרפן אין שאָוול, פֿאָנעוועזש, טעלז. פון אַ דייטשישן, צי אַ גאַליציאנישן, משכיל, וואָס איז פֿאַר־שטעקט אין פּראָווינץ, איז דער עלנט־געשריי ניט אַזוי גרויס, ווייל זיין דערוואַרבענע פרעמדע ליטעראַטור־שפֿראַך האָט אַן אינטימערע סביבה. ער רייסט זיך לסוף אַרויס קיין פּעטערבורג און דאָרטן זעט ער נאָך בולטער, — וואָס ער האָט געזען שוין פריער אין די „אויפֿגעקלערטע״ היימען פון זיינע שול־תלמידים, — אַז צוליבן רוסיש פֿאַרוואַרפט מען דאָס העברעאיש. ווי גרויס איז זיין פֿאַרצווייפלונג, אַז ער רופט אויס „למי אני עמל?״ און אויב ער שרייבט פֿאַר די לעצטע העברעאישע לייענער, איז שלייפט ער נאָך מער זיין פערז און זיין פּראָזע־סטיל. ווערט ער טאַקע פֿאַררעכנט פֿאַרן פֿאָטער פון דער שפּעטערדיקער אויפֿגעבליטער העברעאישער פֿאָעזיע.

און אוודאי וואָלט מען געקענט דערמאָנען נאָך און נאָך העברעאישע און יידישע שריפטשטעלער, וועמען די שפֿראַך־סביבה פון ליטע האָט אויף אַן אייגנאַר־טיקן אופן באַאיינפלוסט.

נאָך פֿאַר דער ערשטער פֿאָגראָמען־כוואַליע פון די 80ער יאָרן איז רוסלאַנד, פֿאַר דער ערשטער עליה פון דאָרטן קיין ארץ־ישראל, האָט שוין דער שטורעמ־דיקער ליטוואַק פּרץ סמאָלענסקין (1842־1885) אַרויסגע־טראָטן מיט זיין פֿאַרמולירונג, אַז יידן זיינען אַן עם הרוח. געבאָרן אין מאָגאָסטירשטשינע, מאָהילעווער גובערניע, געלערנט אין שקלאָווער ישיבה, ברענגט ער אַרויס די אידעע, אַז דער עמוד־התוך איז לשון־קודש און משיחישע שטרעבונגען — די האָפענונג צו ווידער־אויפֿלעבונג. העברעאיש איז דער פולסטער טייל פון זיין נאַציאָנאַ־ליזם. און פֿאַר וואָס זאָל דער גלויבן אין העברעאיש ניט זיין ביי אים אייזנפעסט? — האָט ער דאָך מיט די אויגן געזען אין ליטע אַזאַ מענגע העברעאיש־קענער. קלעקט אָנצורופן נאָך אליעזר בן־יהודה׳ן (1857־1922). געבאָרן אין אַ שטעטל אַרום ווילנע (לושקי), לערנט אין פֿאָלאָצקער (ויטעבסקער גובערניע) ישיבה, גייט אין דווינסקער רעאַל־שול, שטודירט אין פּאַריז מיטן צוועק זיך צו באַזעצן, אַלס אַ דאָקטאָר, אין ארץ־ישראל. מעג זיין אונטערן אייַנפלוס פון די דערוואַכטע באַלקאַנישע פעל־קער, וואָס האָבן געשטריטן פֿאַר זייער נאָציאָנאַלער אויפֿלעבונג און זעלבסטשטענדיקייט, אָבער ער באַ־שליסט זיך צו נעמען פֿאַרוואַנדלען העברעאיש אין דער געריעדטער שפֿראַך פון די יידן אין ארץ־ישראל. פֿאַר

אַ ליטוואַק האָט עס, זיכער, אויסגעוויזן ווייניקער פֿאַנ־טאַסטיש, ווי פֿאַר אַן אַנדערן. האָבן דאָך די יידן אין ליטע, סיי די בני־תורה, סיי די מאָדערנע אינטעלי־גענץ, און אַוודאי די פֿאָלקסמאַסע, זיך דאָך פולשטענ־דיק אויסגעלעבט אין אַן אייגענעם שפֿראַך־סעקטאָר, איז האָט ער גערופן דאָס זאָל זיין העברעאיש.*)

פון ליטע קומט אויף דער ערשטער קלאַסיקער פון דער יידישער ליטעראַטור — מענדעלע מוכר ספרים (ש. י. אַבראַמאָוויטש). פֿרץ זאָגט ווען אים: „ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געהאָט ליבע און אַכטונג צום יידישן וואָרט... דער ערשטער וואָס האָט אַ יידישן סטיל באַשאַפֿן״. אוודאי זיינען אויך פֿאַר אים געווען יידישע שרייַ־בער, וואָס האָבן ליב געהאַט די יידישע פֿאָלקסשפּראַך, אָבער זיי האָבן ניט געהאַט זיין אָפּגעהיטקייט. ער איז געווען דער ערשטער גרויסער קינסטלער אין יידיש. גע־באָרן אין קאָפּוליע, מינסקער גובערניע (1836־1917), האָט ער ניט נאָר צוזאַמענגעגאָסן פֿאַרשיידענע שאַטירונגען פון יידיש, וואָס מען האָט געריידט אין דער גרויסער ליטע, נאָר אויך אַריינגענומען אַלע הויפּט־דיאַלעקטן פון דער יידישער שפּראַך. ער האָט אומדערמידלעך געשעפט פון יידישן פֿאָלקלאָר פון דער אַלטער פֿאָלקס־ליטעראַ־טור. ער איז באַרופן ווי אַ קלאַסיקער אויך פון מאָדער־נעם העברעאיש, אָבער מענדעלע האָט געזאָגט צו זיך: „זאָל זיין וואָס עס וויל — איך וועל זיך אָננעמען פֿאַרן פֿאַרשטויסענעם יידיש און וועל נוצלעך זיין מיין פֿאָלק״. זיין פּיקחות און מייסטערשאַפט מאָנען עד־היום פון יעדן יידישן פּעמנטש טאַלאַנט און קענטשאַפט פון יידיש.

אָבער „פֿאַרשטויסן״ האָבן די משכילים די יידישע פֿאָלקספֿראַך — די ליטווישע משכילים, אפשר, נאָך מער ווי משכילים פון אַנדערשוואו.**) איז דאָך לשון־קודש פֿאַרשטאַנען געוואָרן אין ליטע פון אַ ברייטערן קרייז יידן, איידער וואו ניט איז. אָבער ניט געשטילט איז געווען דער לייענדורשט פון פֿאָלקסמענטשן, דער עיקר — פון דער יידישער פרוי. לייענען עפּעס אין יידיש האָט זי כמעט ניט געפּונען וואָס — חוץ תחינות אָדער עלטערע רעליגיעזע ווערק. זי האָט זיי געלייענט ווידער און ווידער פון מיצווה־וועגן, אָבער, מסתמא, ניט פון פֿאַרגעניגן.

אייזיק מאיר דיק פון ווילנע (1807—1893) איז געווען כמעט דער אייניציקער משכיל אין משך פון צענדליקער יאָרן וואָס האָט געשריבן פֿאַר דער פרוי וועלטלעכע ווערק. מענדעלע מוכר ספרימס ווערק זיינען געווען ווינציק צוגעגלעך פֿאַר דער יידישער פֿאָלקספרוי. אַזוי איז געווען אויך מיט די ווערק פון אַנדערע יידישע שרייבער אין יענער צייט. די יידישע פרוי אין ליטע, סיידן זי איז געווען וואויילקענעוודיק צו פֿאַרשטיין אַ בוך אין לשון־קודש, און אַזוינע זיינען געווען

*) א. ר. מלאכי ברענגט אין „הדואר״, 1941, נומ׳ 20, אַז אַ מינסקער ייד מ. א. תאומים האָט שוין פון 1860 גע־רעדט מיט זיין זון, פון געבוירן אָן, בלויז העברעאיש.

**) זע אין דעם בוך „ליטע״: שאַצקי, יעקב, דר., „קולטור־געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע״.

אַ גאָר קליינע צאָל, האָט ממש ניט געהאַט קיין וועלטלעך בוך צום לייענען. די שפּראַכן—ליטוויש און ווייַרוסיש—וואָס זי האָט, אפשר, פריי געריידט, האָבן דאָך ניט געהאַט קיין ליטעראַטורן. אַנדערש איז געווען די לאָגע פון דער יידישער פרוי, למשל, אין פוילן. אויב זי האָט פאַרשטאַנען פויליש, האָט זי לייכט געקענט דערוועַרבן די טעכניק צו לייענען אין דער שפּראַך און האָט געקענט פאַרשטיין אַ פויליש בוך. די יידישע פרוי אין ליטע האָט רוסיש צי פויליש, דערעיקרשט אין שטעטל, ווינציק געהערט. צו דערלערנען אַ ליטעראַטור־שפּראַך, אַחוץ יידיש, איז דאָך ממש געווען אַ ניט־דערגרייכלעכער לוקסוס. קרעמערקעס אין מאַרק, בעקערינס, שנייַדערינס, צי גאָר פעדערן־פליקערינס אָדער דינסטמיידלעך — וואו האָבן זיי געהאַט צייט אָדער געלט דערצו? די מאַנסבילן פון פאָלק זיינען געווען אין אַ ענלעכער לאָגע אין ליטע ווי די פרויען, סיידן וואָס זיי האָבן געהערט אָפּטער אַ מגיד, צי אַ רבי האָט זיי פאַרטייטשט אַ שטיקל „חייַ־אדם" אָדער „עין־יעקב".

ניט קיין וואונדער, וואָס די יידישע פאָלקס־פרוי אין ליטע האָט זיך געווואָרפן צו דעם „העכסט־אינטערעסאנטן ראָמאַן". „די מאַסע האָט זיך פראָסט געקוויקט מיט שמר׳ס ראָמאַנען, געלעבט מיטן לעבן פון זיינע העלדן, געפרייט זיך מיט זייער פרייד, און געטרויערט און פאַרגאָסן טרערן אויף זייער טרויער... פיל האָבן מיטגעהאָלפן שמ״ר׳ס פאָפּולאַריטעט די דעמאָלטדיקע יידישע פאַרלעגער, באַזונדערס אונדזערע ווילנער פאַרלעגער... באַשטעלונגען האָבן זיי געמאַכט אויף „קאַטאַרזשניקעס", אויף „פרומע מעדעלס", אויף „אַרעמע מיליאָנערן" און „רייכע בעטלערס".... דער גרויסער שמ״ר איז געווען די זון, אַרום וועלכער עס האָבן זיך געדרייט פיל פלאַנעטעלעך... אַנדערע פון זיי האָבן געוואָלט אָפּנאַרן דעם עולם, און האָבן זיך באַנוצט מיט שמ״רס נאָמען אויף זייערע ווערק. בוכבינדער, למשל, האָט אויף זיין ראָמאַן די „אַריסטאָקראַטקע" אַרויסגעשטעלט זיין אייגענעם נאָמען מיט גאַנץ קליינינקע אותיותלעך, און פון אויבן אויפן שער־בלאַט האָט ער געשטעלט מיט גרויסע בוכשטאַבן „פאַרפאַסט אויף דעם אָרט פון שמ״ר... זיי האָבן אין דער יידישער ליטעראַטור פאַרנומען דעם אויבנאָן... האָבן פאַרטריבן דעם אַלטן דיקן... אַבראָמאָוויטשן, לינעצקין, און האָבן אָפּגענומען דעם חשק ביי דעם ווירקלעכן טאַלאַנט צו שאַפן וואָס עס איז אויף יידיש".*)

די פאַרפאַסער פון דעם מין פאָפולערן ראָמאַן זיינען געווען אין אַ גרויסער צאָל ליטוואָקעס. שמ״ר (נ. שייקעוויטש) אַליין פון נעסווייזש, מינסקער גובערניע (1849־1906), האָט פאַרפאַסט הונדערטער ראָמאַנען און מעשה־העפּטלעך. איש־קאָוונע (ראַבינאָוויץ) האָט אַרויסגעלאָזט אַ ראָמאַן „מענטשן־פּרעסער" אין 20 בענדער און אַ ראָמאַן „פּרויען־הענדלער" אין 10 בענדער. נאָך און נאָך ליט־

*) ציטראָן, ש. ל., „זכרונות" ווילנער זאַמלבוך, אונטער דער רעדאַקציע פון זלמן רייזען, ערשטער באַנד, ווילנע, 1916, זייטן 235־6.

וואַקעס זיינען געווען די צושטעלער פון די „פאַרכאַפּנדיקע" ראָמאַנען.

דער ליטוואַק יעקב דינעזאָן פאַרעפנטלעכט זיין ראָמאַן „דער שווארצער יונגערמאַנטשיק" אין ווילנע, אין 1877. ער איז אַליין ניט צופרידן מיט זיין ווערק, וואָס ער האָט אויפגעשריבן געאיילט, אין אַ זעקס וואָכן, אָבער די אינטריגע פון ראָמאַן האָט דעם עולם פאַרכאַפּט און אין אַ קורצער צייט איז ער זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין צען טויזנט עקזעמפלאַרן.

השכלה, אָדער בכלל אויפקלערונג, איז געקומען פון די באַלעבאַטישע קרייזן צום פאָלק. דער פאָפולערער ראָמאַן איז אַרייַנגעדרונגען פון די קעלערן און פון קיך צום מיטלקלאַס. די ליטוואַטשקעס־לייענערינס, און אַ צאָל ליטוואַקעס־לייענער, פון אַזוינע ראָמאַנען זיינען שפּעטער אַריבערגעקומען קיין אַמעריקע. עס האָט זיך אויך אַריבערגעפּלאַנטירט קיין אַמעריקע כמעט די גאַנצע חברותא מחברים פון דעם מין ראָמאַן און צוגעצויגן נייע פאַרפאַסער. דאָס רוב פון זיי זיינען געווען משכילים, און אַנדערע מיט אַ פיינער וועלטלעכער בילדונג, אָבער זיי האָבן ממשיך געווען דאָס פאַרפאַסערייַ פון די שטוינענדיקע ראָמאַנען צוליבן גוטן אָפּזאַץ, אָדער טאַקע צוליב אַן אָרעמער חיונה.

די באַשולדיקונג, אַז זיי האָבן פאַרטריבן פון דער ליטעראַטור דעם בעסערן יידישן שרייבער, איז ניט קיין באַגרינדעטע. וויַיסן מיר דאָך, אַז זיי האָבן אויך משפּיע געווען אויף טאַלאַנטירטע פאָלקסמענטשן, זיי זאָלן ווערן שרייבער.

אין אונדזער צייט קענען מיר קוקן אָביעקטיווער און צוגעבן, אַז דער סענסאַציאָנעלער לייענשטאָף האָט, חלילה, ניט געפּירט צו עטישער אַראָפּזינקונג, נאָר בלויז פאַרשאָפט אַביסל תענוג אַ פאַרוואַרלאָזטער אָרעמער מאַסע־ער האָט אויך צוגעגרייט אַ דורשטיקן לייענער פאַר דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור, פאַר דער צייטונג, ווי אויך פאַר דער געזעלשאַפטלעך־סאָציאַלער ליטעראַטור פון די צעוואַקסענע יידישע פאַרטייען.

דער ברייטער פאַרמעסט פאַר יידיש איז אויפגעקומען שפּעטער. די שעה פאַר יידיש האָט געשלאָגן דורך דער דערוואַכונג פון דער סאָציאַליסטישער און נאַציאָנאַלער מאַסן־באַוועגונג. אַ סך פון די טרוימער פאַר יידיש האָבן געשטאַמט פון דער היסטאָרישער ליטע.*)

*) אין דער טשערנאָוויצער יידישער שפּראַך־קאָנפערענץ (1908) זיינען ליטוואַקעס געווען היפש פאַרטראָטן. זי איז לכתחילה געווען פאַררופן צוליב פּילאַלאָגישע צוועקן, אָבער ווי דר. חיים זשיטלאָווסקי, אַליין אַ ליטוואַק, דריקט זיך אויס אין זיין באַריכט: „די אַרבעט פון דער קאָנפערענץ האָט זיך ניט געקענט האַלטן אין דיין פילאָלאָגישע גרענעצן... די גרונט־פראָגע פון אַלע פראָגן האָט געמוזט פאַרענטפערט ווערן קודם־כל: זאָל מען קעמפן פאַר יידיש ווי פאַר אַ נאַציאָנאַל־פראָגע אָדער ניט?" („דאָס נייע לעבן", נומער איינס, נ. י., 1908, ז. 26) וואָסער פאַרטיי אָדער אידעאישע ריכטונג די אָנטיילנעמער פון דער קאָנפערענץ זאָלן ניט האָבן פאַרטראָטן, צי מען איז באַ־

די היסטאָרישע שיטה פון דובנאָוון*) — געווען דאָך אַ ליטוואַק — איז זיכער באַאיינפלוסט געוואָרן פון פאַר־וואָרצלטן יידישן לעבן אין ליטע. ער האָט געזען אין יידנטום פון איראָפּע ניט נאָר אמונה־אַנהאַלט און קול־טור־ירושה, — ניט אַ מיסיע צו דער וועלט, — נאָר אַ סאָציאַלן לעבנס־שטייגער. ער איז געווען דער ערשטער גרויסער היסטאָריקער, וואָס האָט געוואָלט זען אין אונ־דזער געשיכטע ניט בלויז עבר, נאָר אויך אַ פּולסירנדיקן נאָציאָנאַלן היינט. וואוהין האָט ער געקענט אַרויסקוקן, אויב ניט אויף דער היסטאָרישער ליטע, — כאָטש ער האָט זי ניט אָנגערופן, — צו האָפן, אַז יידן זאָלן אין אַ לאַנד ווערן אָנערקענט ווי אַן אומה צווישן אומות? נאָך אין 1897 האָט דובנאָוו אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען די אידעע פון אַ יידישער נאָציאָנאַל־קולטורעלער אוי־טאָנאָמיע. שפּעטער האָט ער פאָרמולירט די דריי יסודות,

שטאַנען, אַז יידיש איז „די" אָדער „אַ" נאָציאָנאַלע שפּראַך, — און פון וואָסער געגנט מען זאָל ניט זיין, האָבן דאָך דאָס רוב געהאַט אין זינען ליטע, ווו אַלע הונדערט פּראָצענט יידן האָבן גערעדט יידיש.

זשיטלאָווסקי אַליין, וואָס האָט געשריבן אין יידיש וועגן שוערע פילאָזאָפּישע פראָבלעמען און מיט אַזאַ פאַטאָס גע־מיסטערט אַ יידישן וויסנשאַפטלעכן סטיל, האָט, דוכט מיר, זיין בריייטסטע לייענערשאַפט געפונען צווישן ליטוואָקעס. ניט־ליטוואָקעס, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט פילאָזאָפישע פראָבלעמען, האָבן זיך מיט אַ גרעסערער לייכטקייט אַוועקגעשאַרט צו אַ פרעמדער ליטעראַטור־שפּראַך, איידער ליטוואָקעס.

אפשר איז אויך ניט קיין צופאַל, וואָס דער פאָטער פון דער מאָדערנער יידישער קריטיק איז דער ליטוואָק בעל־מחשבות. איך רייד דאָ ניט וועגן זיין שעפּעריישקייט, ווי אַ קריטיקער, וועל אויך ניט באַזירן דאָס פערזענלעכע לעבן פון בעל־מחשבותן (זע אין דעם בוך „ליטע": גיגער, ש., „בעל־מחשבות", אויך מוקדוני, א., דר., „אַ יאָר אין דער ליטווישער מלוכה"). איך וויל דאָ נאָר אונטערשטרייכן, אַז בעל־מחשבות האָט געזען אין ליטע יידיש־לייענער, ביי וועמען יידיש ליטעראַטור האָט גע־פּורעמט זייער געמיט און זייער כאַראַקטער (זאָל דאָס ניט פאַרביטן ווערן מיט פאַרטיי־אידעאָלאָגיעס). אַזוינע יידישע לייענער האָבן ניט־ליטוואָקעס ניט געהאַט אין אַזאַ צאָל (זאָל זיין פראָפאָרץ־אָנעל און ניט אַבסאָלוט).

צו לאַנג איז דאָס צעטל און צו גרויס דער יחוס אויס־צורעכענען די יידיש און העברעאישע שריפטשטעלער, וואָס שטאַמען פון ליטע. און וואָס שייך לייענער? — אַט־אַ איז מיר צו דער האַנט געקומען, וואָס שלום־עליכם האָט געשריבן פון איטאַליע, אין 1908, צו ישראל כהן אין לאָנדאָן (וועגן די לאָנדאָנער אַריסטאָקראַטישע יידן) „דר. ראַפּאָפּאָרטן געדענק איך זייער גוט. ער איז דער אייניציקער, וואָס לייענט יידיש, שרייבט יידיש און רעדט יידיש ווי אַ יד, ווייל ער איז נעבעך, אַ ליטוואָק".

(Commentary, Oct., 1950, 379 זייט)

אַ קורצע צייט נאָך דער טשערנאָוויצער קאָנפערענץ, אַז מען האָט געפּלאַנט צו גרינדן אַן אַלגעמיינעם יידישן מוזיי פאַר מיזרח־אייראָפּע, האָט י. ל. פרץ פאָרגעשלאָגן, אַז דער מוזיי זאָל זיין אין ירושלים דליטע, כאָטש ווארשע האָט געהאַט איבער 350 יידן, פיר מאָל מער פון ווילנע.

ביי דער גרינדונג פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט („ייוואָ") אין 1924, האָבן די יידישע וויסנשאַפטלער, ווי אויך די ערנסטע יידישע לייענערשאַפט, געזען אויסגעליבן ווילנע פאַרן הויפּטצענטער.

*) געבאָרן אין מסטיסלאָוו, מינסקער גובערניע, אומגעקומען אין ריגע על קידוש השם אין 1941, 82 יאָר אַלט.

אויף וועלכע אַ יידישע נאָציאָנאַל־קולטורעלע אויטאָנאָמיע דאַרף זיך שטיצן: 1) זעלבסטפאַרוואַלטונג פון יידישע קהילות, 2) פרייהייט פון שפּראַך, 3) אויטאָנאָמיע פון יידישער שול־סיסטעם, וואו מען זאָל לערנען יידיש און העברעאיש, לויט דער צוגעפּאַסטקייט פאַר די לימודים און כאַראַקטער פון שול.

די השכלה איז אין ליטע פרי אויפגעקומען און זיך לענגער איינגעהיט. וויפל שפּראַכן אַ ליטווישער משכיל האָט ניט דערלערנט, ווי לאַנג ער זאָל ניט האָבן שטודירט אין אוניווערזיטעטן, האָט ער אָבער יידיש אַלץ גוט גע־קענט, אפשר בעסער פון אַלע אַנדערע שפּראַכן. ליטווישע משכילים זיינען טאָקע געווען פאָלקסטימלעכער, ווי משכי־לים ערגעץ אַנדערשוואו — עס איז ניט געווען אַזאַ שפּראַכלעכע מחיצה צווישן זיי און די פאָלקסמענטשן. די ליטוואָטשקעס פון די באַלעבאָטישע און רייכערע הייזער, וואָס האָבן געלערנט איראָפּעאישע שפּראַכן און זיך אָנגע־לייענט מיט די מאָדערנסטע ווערק פון דער וועלט־ליטע־ראַטור, אָדער שטודירט אין אוניווערזיטעטן, זיינען אויך געבליבן דאָס רוב קענערינס פון יידיש און נאָענט פאַר־בליבן צום יידישן פאָלקסלעבן. אמת, זיי האָבן אָפט אַליין דערפון ניט געוואוסט.

טאָקע צוליב דער פאָלקסטימלעכקייט פון די ליטווישע משכילים, איז פון זייערע היימען נאָטירלעכערהייט אויפ־געקומען אַ פילצאָליקע פאָלקס־אינטעליגענץ, וואָס האָט שפּעטער פאַרנומען אַ קאָנטיקן אָרט אין דער אָנפירער־שאָפט פון די יידישע נאָציאָנאַלע און סאָציאַליסטישע מאַסן־באַוועגונגען אין ליטע און אפילו אַריבער די גרע־נעצן פון ליטע.

8. ליטוואָקעס איבער דער וועלט

די ביטערע נויט האָט געשלאָגן די ליטווישע יידן אין קאַרק צו וואנדערן. בעלי־מלאכות, סוחרים, כלי־קודש, שפּאַרן זיך אַריין אין שכנישן קורלאַנד, ליפלאַנד און פרייסן. מער „ליטוואָקעס" לאָזן זיך צו דער רייכער אוקראַינע און צו דעם אינדוסטריעל־אַנטוויקלטן פוילן.

אָרטיקע יידן האָבן אומעטום באַטראַכט די אָנגעקו־מענע ליטוואָקעס פאַר שאַרפע קאָנקורענטן, און מסתמא זיינען זיי עס טאָקע געווען. אַרבעטזאַמע, ניכטערע און ניט־פאַרגרעבטע מענטשן, וואָס קומען פון אַן אָרעמען לאַנד און ווילן ניט שטאַרבן פון הונגער, זיינען שאַרפע קאָנ־קורענטן. האָט מען דאָך געזאָגט אויף ליטוואָקעס, אַז זיי האָבן גרויסע קעפּ און קליינע מאָגנס.

ליטוואָקעס האָבן מיט עקשנות זיך געשפּארט אין יעדער שפּאַרונקע פון ווירטשאַפטלעכן לעבן, וואוהין זיי זיינען נאָר אַריינגעפּאָרן. האָבן זיי געפונען אויף די נייע ערטער סוחרים אָדער בעלי־מלאכות, וואָס האָבן זיך אָפּ־געהאַלטן פון פרישע אויפטוען און ניט געזוכט קיין נייע מערק, זיינען געווען באַנוגנט מיט זייער הכנסה און פי־רונג, האָבן די ליטוואָקעס די רואיקייט אויפגעריסן. די ליטוואָקעס האָבן געטריבן שנעלער דעם אומזאַץ און גע־וואָרפן די פרייזן. דער אָרטיקער געברויכער — דער יידי־שער ווי דער ניט־יידישער — פלעגט אָנהויבן קויפן ביים ליטוואָק פאַר זיין באַדאַרף. אָרטיקע יידישע סוחרים און

בעלי־מלאכות האָבן טאָקע ניט געהאַט דעם ליט־וואַק, וואָס צווינגט זיי צו ווערן באַוועגלעכער און דערפינ־דערישער. אָבער וואוהין ליטוואַקעס זיינען געקומען, האָבן זיי אויך מיטגעבראַכט איניציאַטיוו, אויפגעלעבט האַנדל, געבויט נייע אינדוסטריעס, אַריינגעבראַכט פרישע פרנסות. אַרום די ליטוואַקעס האָבן זיך געשפייזט אויך אַ סך אָרטיקע יידן. דערצו זיינען דאָך פון ליטע געקו־מען אויך רבנים, משכילים און היינטצייטיקע אינטעלי־גענטן. נו, האָט מען געהאַט פאַר די ליטוואַקעס אויך געגוג קאָמפּלימענטן, אָמאָל נאָך צו־גרויסע. א קאָמ־פּלימענט אָבער, שלינגט מען גיכער אַרונטער, אָפילו ניט קיין פאַרדינטן, ווי א פאַרוואורף.

אין ליטע גופא האָט מען ניט געוואוסט פון באַלייי־דיקן א יידן, ווייל ער קומט פון אַן אַנדער לאַנד. עס איז ניט געווען צו הערן אין ליטווישע שטעט אָדער שטעטלעך מען זאָל רייַדן מיט גרינגשעצונג, ווער רעדט נאָך מיט א זידלוואַרט, וועגן יידן, וואָס שטאַמען פון אַנדערשוואו. דאָס איז געווען פשוט דערפאַר, ווייל לאַנג שוין, זייער לאַנג, זיינען יידן געפאָרן פון ליטע, אָבער קיין ליטע זיינען יידן ניט געקומען זוכן פרנסה. דעם יידן אין ליטע איז אָנגעקומען אַזוי שווער און ביטער זיין חיונה, אַז קיינער איז ניט אַראָפגעקומען מיט אים צו קאָנקורירן.

ליטוואַקעס, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין פוילן, אוקראַי־נע, צי אין מערב־אייראָפּע, האָבן זיך זייער אָפט גע־פילט אומהיימלעך, אויב זיי האָבן אַפילו זייער חיונה אויסגעשלאָגן. עפעס האָבן זיי געטראָגן שיער ניט א טאָפּלטן גלות. דריקט זיך ווען דעם אויס א ליטוואַק, כאָטש ניט אַן שפאָס: „יידן טראָגן אין גלות אויף זייער רוקן א לאַטע... ליטווישע יידן טראָגן אין דער לאַטע אַריינגענייט נאָך א לאַטקעלע — די גרויסע לאַטע צו טראָגן פאַר די אומות העולם, און די קלענערע צווישן אייגענעם פאָלק... דו מעגסט זיך זיין דער גרעסטער למדן, דער גרעסטער משכיל, שטאַמען פון ר׳ צאָן ב״ר האָן — דיינע מעלות ווערן חסרונות, און גרויסע חסרונות, אויב דו ביזט א ליטוואַק. דער יידּ, טרעפּט, זאָגט מען, איז א שאַרפער למדן... א שיינער בעל־צדקה; און נאָך די ווער־טער רוימט מען אַריין אין אויער: „א ליטוואַק״... „אהא״, ענטפערט יענער... איצט פאַרשטייט ער שוין פונוואַנען די מעלות טובות שטאַמען—ניט פון בורא, כביכול, נאָר עפּעס מעשה־שטן, רחמנה־לצלן״*). ס׳פאַלקסווערטל איז געגאַנ־גען, אז א ליטוואַק מוז תשובה טאָן נאָך פאַר דער עברה.

יידן־ליטוואַקעס האָבן פון ליטע קיין עשירות, חלילה, קיינמאָל ניט מיטגענומען. זיי האָבן אָבער מיטגעהאַט אַן אייגנאַרטיקן כאַראַקטער און גייסטיקע שטאַרקייט.

דער ליטוואַק האָט ניט געקענט ברענגען צו דער וועלט זיינע ליטווישע און וויסרוסישע קענטענישן, האָט ער געבראַכט מיט זיך א מין שפּראַכלעכע פאַרשעמטקייט פון א דאַרפישן מענטשן, אָפטמאָל מיט א צומיש פון ביטול. קומענדיק קיין פוילן, דייטשלאַנד, רוסלאַנד אָדער רומעניע, האָט ער ניט געקענט אַזוי געשיקט ריידן יענע שפּראַכן, ווי די דאַרטיקע יידן. זיין אָקצענט איז געבליבן ווי פון א ליטוואַק, ווי ער זאָל ניט האָבן די דאַרטיקע שפּראַכן דערלערנט.*)

אויך די ליטוואַטשקע, ווי געבילדעט זי זאָל ניט זיין, האָט ניט געקענט אין דער פרעמד אַזוי אַריינגליטשן זיך אין דער אַרומיקער סביבה, ווי די יידישע פרוי פון יענע געגנטן, וואו די אַרומיקע שפּראַך איז אויך געווען א ליטעראַטור־שפּראַך.

ווער האָט ניט באַמערקט דעם „צוזאַמענשטויס״ פון א געבילדעטער ליטוואַטשקע אין דער סביבה פון יידיש־פוילישע אָדער יידיש־קורלענדישע דאַמען? ביי דער ליטוואַטשקע האָט געמעגט וועלטלעכקייט זיין אין איר בלוט, שטאַמענדיק פון דורות משכילים, און דאָך האָט זי אויסגעקוקט ניט אין אַן ערך יידישלעכער און מער פאָלקסטימלעך, איידער א יידישע וועלטלעך־געבילדעטע פרוי פון פוילן, וועמעס טאַטע עס האָט געמעגט זיין א פאַרפרומטער חסיד.

עס איז געווען א חלל צווישן דעם געבילדעטן ליט־וואק און דער שפּראַך אָדער ליטעראַטור, וואָס ער האָט איבערגענומען. ליטוואַקעס, ווי זיי זאָלן ניט זיין פאַר־יאָגט, האָבן, דוכט זיך, געטראָגן אין זיך א גייסטקייט, וואָס זיי האָבן אין א פרעמדער סביבה ניט געהאַט ווי אויסצונוצן. עס האָט זיך דערפאַר געדוכט, אַז זיי טראָגן אין זיך עפּעס פאַרבאָרגן. איז א ליטוואק געווען א לא־יוצלח, איז ער אין דער פרעמד געוואָרן מער אויסגע־לאַכט, איידער אַן אַנדער שלימזל. מען האָט אָפּגעשפּאָט ניט אַזוי פון זיין נישטיקייט, ווי פון זיין גייסטיקייט, פון וועלכער ער האָט ניט געקענט ציען קיין נוץ. אויב „נוצ־

*) יהונתן (שאול קאַצענעלנבאָגן), זאַמלהעפט „ליטא״, ווילנע, 1913, זז. 60־1.

*) ווי קלאַסישע ביישפילן פון די שפּראַך־שוועריקייטן פון ליטוואַקעס, פאַר וועמען זייער ליטעראַטור־שפּראַך איז געווען אין דער יוגנט פרעמד, ווי א גערעדטע שפּראַך, נאָר האָבן זי דערלערנט דורך ביכער, ווי אַלייגלערנער, קענען דינען די צוויי באַרימטע ליטוואַקעס: שלומה מיימון און דניאל כוואַלסאָן.

שלומה מיימון (1754־1800), א וואויללערנער אין חדר און ישיבה, באַקענט זיך צו 14 יאָר, אין נעסוויזש (שון א חתונה־געהאַטער), מיט דייטש דורך ביכער, לייענט אין דער שפּראַך א סך, אָבער פרואווט רעדן אויף דער שפּראַך ערשט צו 23 יאָר, אין קיניגסבערג, וואוהין ער קומט (צופוס) שטודירן. ער פאַרענטלעכט ווערק אין דער דייטשישער שפּראַך, ווערט באַרופן ווי א פילאָזאָף, ווי דער בעסטער אויסטייטשער פון קאַנטן אין זייט צייט, אָבער ער האָט נערעדט דייטש אזוי צעקאַליעטשעט, אז דאָס האָט אים ממש פאַרפינצטערט דאָס לעבן און איז געווען אַן אומגליקלעכער צוגאָב צו זיין ווייסטער מאַטעריעלער נויט.

א צווייטער ביישפיל — דער ווילנער כוואַלסאָן (1819־1911). ער שמט אין דער ישיבה מיט זיין טיפער לומדות. ווי א אַלייג־לערנער באַוועלטיקט ער רוסיש, דייטש, פראַנצויז. ער שטודירט אין דייטשלאַנד, נעמט אָן פראָואַסלאַוויע און ווערט א פראָפעסאָר פון מיזרח־פאַקולטעט ביים פעטערבורגער אוניווערזיטעט. ער לעבט אָפּ אין פעטערבורג א 55 יאָר, איז א מייסטערהאַפטער איבער־זעצער פון תנ״ך אויף רוסיש (וואָס דערשיינט מיט דער הסכמה פון רוסישען הייליקן סינאָד), אָבער געדעדט האָט ער אַזא צע־הרגעטן רוסיש, אַז מען האָט געלאַכט אין די הויפנס. ער איז געבליבן א יידן־פריינד און האָט פאַרעפנטלעכט ווערק קעגן עלילת־דם און אַנדערע בילבולים אויף יידן. מיט רבנים, וואָס פלעגן אים באַזוכן זיך משתדל צו זיין פאַר יידן, פלעגט ער ריידן א געשמאַקן יידיש.

לאָזע" גייסטיקייט איז בכלל געווען אַ שטריך פון יידן צווישן פעלקער, איז זי ביים ליטוואַק געווען נאָך בולטער, אַז ער זאָל ווערן אויסגעלאַכט פון אַנדערע יידן.

רייכע יידן אין פוילן, קורלאַנד און גאַליציע, און אַפילו אין דער טיפער אוקראַינע מיט דער הערשנדיקער רוסישער שפּראַך זיינען געווען מער וועלטלעך־ראַפּיניירט, אידער רייכע יידן פון ליטע, וואָס האָבן ניט גענטע ווערן אַזוי לייכט „גרויסשטאָטיש". עשירות אין אַ יידישער שטוב אין ליטע האָט אָפּט געריסן די אויגן מיט אַ דיסהאַרמאָניע, אָבער עס איז געווען אין דער מעבלירונג און לעבנס־פיר פון אַ רייכן ליטוואַק הויז מער אייגנאַרטיקייט, מער פריי־ער אויסוואָל פון די באַלעבאָטים און ווינציקער טראַפֿארעט. קליין איז געווען די צאָל פון רייכע יידישע היימען אין ליטע, אָבער יעדע האָט פֿאַרמאָגט אַנדערש־קייט, האָט עס געמעגט אַמאָל אויסווייזן פרימיטיוו און האָמעטנע. מעבל פון דעמב און פון יאָסענאָוון האָלץ, זייד און פּלוש — עס איז געווען אין זיי מער האַפּטי־קייט, מאַסיווקייט, איידער אויסערלעכער גלאַנץ. עס איז ניט געווען קיין איינוויגנדיקע „געמיטלעכקייט" פון אַ יידיש־פויליישער, ווער רעדט נאָך פון אַ יידיש־דייטשי־שער היים — עס זיינען געווען ווינציקער קישעלעך אוז ניט אַזוי פיל אָנגעשטעלט, אָבער פריילעכערע קאָלירן און מער הרחבהדיקע באַקוועמלעכקייט. די יידישע אָרעמע הייזער אין ליטע זיינען זיכער געווען באַווירקט פון דער דריקנדיקער אָרעמקייט און אָפּגעלאָזטקייט פון די פויע־רישע שטיבלעך פון די ליטווינער און וויסרוסן. דאָס ביסל יידן אין ליטע וואָס האָט זיך דערשלאָגן צו רייכקייט, האָט ניט געהאַט קיין דירעקטן שכן, אויף וועמען זיך צו פֿאַרקוקן. דער פּוילישער פּריץ איז געווען צו פּרעמד, מען זאָל אים מיט געשמאַק נאָכטאָן.

די אינטערנאַציאָנאַלישקייט פון די רעוואָלוציאָנערע פֿאַרטייען האָט דעם ליטוואַק, וואו ער זאָל ניט זיין, צו־געצויגן, ווייל אַ נאַציאָנאַלער געמיש איז דאָך געווען אויך אין ליטע. און ווייל מען האָט דעם ליטוואַק אין דער פּרעמד ניט צו פריינטלעך אויפגענומען, האָט ער נאָך מער געחלומט פון פעלקער־ברידערשאַפט. דער אויפ־געקומענער ציוניזם ווידער איז פֿאַרן ליטוואַק געווען אַ מין פֿאַרטיפונג פון זיינע העברעאיש־קענטענישן און אַ זיסע דערמאָנונג פון די ציון־געזאַנגען, וואָס ער האָט זיך אין דער יוגנט אָנגעלייענט. דעם ליטוואַק האָט שטאַרק אימפּאָנירט, וואָס מערב־אייראָפּעאישע יידן (ציוניסטן) בויגן זיך צו טרינקען פון די קוואַלן פון העברעאיש, וואָס האָבן אַזוי פריש געשלאָגן צווישן די יידן אין ליטע.

די ליטוואַקעס האָבן אומעטום, וואו זיי זיינען געווען, געזוכט פֿאַר זייער יידישקייט אַזאַ גינסטיקע סביבה, ווי זיי האָבן געהאַט אין ליטע, כאָטש די גינסטיקערע מאַטעריעלע באַדינגונגען, וואָס זיי האָבן געפונען אין דער פרעמד, האָבן געמאַכט שווערער צו שטילן דעם ליטוואַקס דורשט נאָך היימישער יידישקייט. ווי דער ליטוואַק זאָל זיך ניט האָבן געווארפן לערנען אייראָפּעאישע שפּראַכן און קולטורן, איז אין זיין נשמה אויך געבליבן פלאַץ פאַר אַ רענעסאַנס פון יידישער קולטור. ליטוואַקעס, וואָס האָבן אַפילו ניט געוואוסט, צי ניט פאַרשטאַנען די פֿאַרטיי־לאָזונגען פון נאַציאָנאַל־קולטורעלער אויטאָנאָמיע פאַר יידן, זיינען אומבאַוואוסטזיניק געווען אירע שטיצער.

ליטוואַקעס פון ישיבות און מוסר־שטיבלעך, צי משכילים, וואָס האָבן זיך צוגעשלאָגן צו אוניווערזיטעטן און קאַריערעס, אָדער אַזוינע וואָס האָבן זיך פאַרקנסט צו דער השכלה אויס ליבע צו הויכע אידעאַלן, אויך לא־יוצלחס מיט צעשמעטערטע אַמביציעס — די דאָזיקע כלערליי ליטוואַקעס האָבן זיך צעשאָטן אין אַלע ווינקלען פון דער ערד. טרעפן פלעגט, אַז דעם ליטוואַק אין דער פרעמד איז גאָר קאַלעמוטנע געוואָרן אויפן הארצן. זעט אייגער, אַז זיין לומדות פאַרגעסט ער, ווייל ער לערנט ניט וויטער. וויסט ער דעם גמרא־שפּרוך אַז דער וואָס לערנט און פאַרגעסט, איז געגליכן צו אַ פרוי וואָס טראָגט אויס קינדער און איז זיי מקבר. פאַרשעמט פלעגט זיך אויך פילן אַ געוועזענער משכיל — אויסגערונען זיינען געוואָרן זיינע אידאַלן. ער פלעגט זיך אַרומזען, אַז ער איז ניט געבליבן אין זיין שטעטל ביי דער מיחיה פון זיינע עלטערן, וויל ער האָט געוואָלט אַנטלויפן פון דער וויסטער נויט, אָבער ניט ווייל ער האָט געוואָלט ווערן אַ „מער־נוציקער" מיטגליד אין דער געזעלשאַפט. פאַר־טראַכטן פלעגן זיך וועגן זייער שטעטל אויך אַזוינע וואָס זיינען פשוט געלאָפן זוכן ברויט אין דער פרעמד — ווער האָט ניט געפילט אַן אומגעשטילטע בענקשאַפט צום היימישן שטעטל? מען האָט צומאָל אַליין ניט געוואוסט, אַז די דאָזיקע בענקשאַפט איז אין דער פרעמד אַ גייסטי־קער אָנשפּאַר.

פאַר דער ערשטער מלחמה (אין 1911) האָט די פוילישע רעאַקציאָנערע פרעסע אָנגעהויבן העצן קעגן די „ליטוואַקעס". אַסימילירטע פוילישע יידן האָבן אָנ־געהויבן אויף ליטוואַקעס קוקן מיט אַ מין חשד, ווי די ליטוואַקעס וואָלטן שולדיק זיין אין פוילישן אָנטי־סעמיטיזם. פרץ איז דעמאָלט אַרויסגעטראָטן מיט אַ ווארנונג, אַז די „ליטוואַקעס" זיינען בלויז אַן אויסרייד אין דער העצע קעגן יידן.

אפשר דערפאַר טאָקע וואָס ליטוואַקעס האָבן זיך ניט אַזוי גיך אַרייגעפאסט אין דער פרעמדער קולטו־רעלער סביבה, האָבן זיי אויסגעשריבן נאָך און נאָך ליט־וואַקעס צו זיך. זיי האָבן אויך ניט אויפגעהערט שיקן שטיצע צו היימישע.

די הילף פון ליטוואַקעס האָט אַריינגעפלאָסן אין ליטע ניט נאָר פון לענדער מעבר הים. יעדער סוחר אָדער בעל־מלאכה וואָס איז אָפּגעפאָרן ערגעץ אין רוסלאַנד, אָדער אין מערב־אייראָפּע, ביז דעם אָרעמסטן מלמד, וואָס האָט געקנעלט אין אוקראַינע און אַנדערשוואו, — די אַלע האָבן אומאויפהערלעך געשיקט קיין ליטע געלט.

מען לאָזט זיך אין אַלץ גרעסערע צאָלן וואַנדערן

פון ליטע אַריבערן ים. ענגלאַנד, אַמעריקע און אַפּרי־
קע ווערן די אויסלייז־פונקטן פון יידישער נויט און רעכט־
לאָזיקייט.*)

גזירות אויף יידן, אַ הונגער אין ליטע, אַ שריפה אין שטעטל — פֿאַר! אַ נייער קיסר, ניקאָלאַי דער צוויי־טער — קיין גוטס דערוואַרטן שוין ניט די יידן פון אים — וואַנדער אויס. אַ בעל־מלאכה האָט ניט קיין אַרבעט, אַ קרעמער האָט זיך אויסגעקרעמלט מיט זיין ביסל סחורה, מען רופט פֿאַר אַ סאָלדאַט — פֿאַר! אַ מיידל האָט ניט קיין נדן, האָפּט זי אין אַמעריקע צו געפינען איר זיווג.

צוזאַמען מיטן לידעלע אין ליטע ווענגן אַלע טאָג בולבע, זינגט מען, אַז אין דער רייכער אַמעריקע —

„ . . . באַקט מען חלה
פֿאַר דער גאַנצער וועלט,
און אַז דער בחור ליבט די מיידל,
נעמט ער זי אָן אַ קאָפּיקע געלט".

צוגלייך מיט דער וויבערשער שול, ווערט אין דר־ ליטווישע שטעטלעך דער פּאָסט־אָפּיס דער טרעפּפּלאַץ פֿאַר יידישע פרויען. אין יידישע הייזער הענגען אויף די וועבנ צוזאַמען מיט די בילדער פון ווילנער גאון, משה מאָנטעפיאָרע און רבי יצחק אלחנן, אויך די ביל־דער פון משפּחה, וואָס זיינען אין דער וויטער אַמעריקע און אָפריקע. צווישן די וואָס זיינען געפֿאָרן קיין ארץ־ ישראל צוליב „חיבת־ציון" אידעאַלן זיינען געווען זייער פיל ליטוואַקעס און זיי זענען זיך נאָך איצט אַרויס אין ישראל.

אין די לעצטע אַריבערן ים האָבן ליטוואַקעס געפו־ נען אייגעוואנדערטע יידן פון אַלע ווינקלען פון אייר־ראָפּע. זייער פיל יידן אָבער פון פוילן, צי פון רומע־ניען — און פון וואַנען ניט? — האָבן ניט אויפגעהערט קוקן אויפן ליטוואַק פון אויבן אַראָפּ, ווי זיי האָבן אַמאָל אויף אים געקוקט אין זייער היימישן פוילישן אָדער רומענישן שטעטל. דער פוילישער ייד האָט געריידט ענג־ ליש מיט אַ פוילישן אַקצענט, דער דייטשישער — מיט אַ דייטשישן און דער ליטוואַק האָט געריידט מיט אַן אַק־ צענט פון אַ ליטוואַק — מען האָט ניט געווואוסט ווי אַנ־ דערש עס אָנצורופן. די יידיש־ענגלישע פרעסע באַ־ צייכנט נאָך היינט אין שפּאַס אַ צעקאָליטשעטן ענגליש פון אַ יידישן מויל, ווי אַ „ליטוואַקשן" ענגליש. די יידן אין דרום־אָפריקע וואָס שטאַמען 80 פּראָצענט פון ליטע (פון זאַמעט — פון דער געווען קאָוונער גובער־ ניע) זיינען אפשר די אייניציקע, וואָס זיי אַליין בלויז רופן זיך ליטוואַקעס. זיי זיינען אין אַזאַ רוב צווישן יידישן דרום־אָפריקאַנער קיבוץ, אַז אַ דאַרטיקער ייד דאַרף, חלילה, ניט אַ פרעג טאָן זיך — איז וואָס וויל מען פון אים, אויב ער איז אַ ליטוואַק?

אָבער ליטוואַקעס זיינען אין אַלע אייגעוואנדערטע צענטערס געווען אַ מין צעמענט, וואָס האָט פֿאַראייניקט עדה'ס יידן פון לאַנד און לענדער אין איין געמיינזאַמען אַרטיקן קיבוץ. דער ליטוואַק איז געקומען פון אַ גע־ דיכטער יידישקייט פון ליטע — בלויז איינצלנע יידן אין ליטע האָבן זיך געהאַט אָפּגעריסן פון יידישן כלל. דער ליטוואַק האָט דערפֿאַר מיטגעבראכט אַ מער אויסגעשפּריי־ טע פֿאַלקסטימלעכקייט. דער ליטוואַק איז אין זיין היי־ מישער ליטע געווען אַ מין רינגעלע, וואָס האָט פֿאַרבונדן די יידן פון מיזרח־און מערב־איראָפּע און האָט דערפֿאַר געזוכט צונויפצושמעלצן, וואו ער האָט נאָר אַריינגע־ וואַנדערט, די יידן פון פֿאַרשיידענע לענדער. אפשר דער־ פֿאַר טאָקע האָט דער ליטוואַק דערוואָרבן אין אַלע ישובים אַזא שטאַרקע פֿאָזיציע אין דער יידישער פרעסע, וואָס דערנענטערט די לייענער איינע צו די אַנדערע, כאָטש זיי מעגן שטאַמען פון פֿאַרשיידענע מדינות. דער ליט־ וואַק זעט זיך אויך אַרויס אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין די לענדער, וואו עס איז פֿאַראַן אַ געמישטע יידישע באַפֿעלקערונג. דער ליטוואַק האָט צו פֿאַרדאַנקען זיין דערפֿאָלג אין אַזוינע לענדער, וויל ער איז אַ לאַנג־ יאָריקער וואַנדערער. דעם ליטוואַקס כוח איז ניט בלויז אין דעם, וואָס מען קען זיך פון אים עפּעס אָפּלערנען, נאָר וואָס ער איז קיין מאָל ניט אַזוי האָפּערדיק ביי זיך, זיך ניט צו לערנען פון אַנדערע.

9. האָפּענונגען אויף גוטשכנישאַפט פון די פעלקער אין ליטע

מען פלעגט הערן נאָך פֿאַר דער ערשטער וועלט־ מלחמה ווי ליטווינער און ווייסרוסן טענהן זיך גוטברו־ דעריש אויס. די ליטווינער האָבן געהאַלטן, אַז גרויסע טיילן פון זייער פֿאָלק זיינען אַמאָל אַסימילירט געוואָרן דורך ווייסרוסן, און, פֿאַרקערט, די ווייסרוסן האָבן גע־ זאָגט, אַז די ליטווינער האָבן אַסימילירט מאַסן ווייס־ רוסן. געווען זיינען דאָך, מסתמא, ביידע געראַטן. אַ גע־ מיינזאַמע אַסימילאַציע איז זיכער פֿאַרגעקומען ביי די שבטים פון ביידע פעלקער, וואָס האָבן געשאַפן די גרוי־ סע פֿאָליטישע ליטע. די ווייסרוסן און די ליטווינער האָבן אַבער געראַטן וועגן דער דאָזיקער אַסימילאַציע אָן ביטערקייט, וויל זי איז ניט געווען אַ רעזולטאַט פון פֿאַרקנעכטונג, נאָר פון ענגער שכנישאַפט און געמיין־ זאַמע אינטערעסן. האָבן ליטווינער אונטערשטראָכן, אַז זיי האָבן געגעבן ליטע די גרויספּירשטן, האָבן די ווייס־ רוסן מיט שטאָלץ אָנגעוויזן, אַז זיי האָבן געגעבן דער אַמאָליקער ליטע די מלוכהשע שריפטשפּראַך און אַ געזעץ־קאָדעקס. ווייסרוסן פלעגן טענהן, אַז אָנדערע גרויספּירשטן פון ליטע האָבן גאָר קיין אָנדער שפּראַך, אָחוץ וויסרוסיש ניט געקענט, פלעגן די ליטווינער עקשנותדיק באַשטיין, אַז זייערע גרויספּירשטן האָבן יאָ געראַטן ליטוויש און זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט די אָלטע ליטווישע מנהגים. די ווייסרוסן האָבן זיך באַ־ רימט, אַז נאָך אין 16טן יאָרהונדערט האָבן זיי געהאַט אַ מין „גאָלדענע" ליטעראַרישע תקופה. צענדליקער דרו־ קעריין זיינען דעמאָלט געווען אין ווייסרוסלאַנד, אין

*) זע אין דעם בוך „ליטע", צווייטער טייל, (וואָס וועט קירצ־ לעך הערשיינען) דעם אָפּטייל „ליטווישע יידן איבער דער וועלט".

שטעט און שטעטלעך, וואו עס האָבן זיך געדרוקט אויף ווייסרוסיש אַחוץ מלוכה־אַקטן אויך רעליגיעזע ביכער פאַר אַ ברייטער ווייסרוסישער לייענערשאַפט. די ליט־ווינער אָבער האָבן אַנגעוויזן, אַז אין די 40 יאָר, וואָס ליטוויש און ווייסרוסיש זיינען געווען פאַרבאָטן צו דרוקן, האָבן די ליטווינער אַ סך מער ווערק אַריינגעשמוגלט אייִדער די ווייסרוסן. די ליטווינער און ווייסרוסן האָבן אָבער ניט באַטראַכט זיך העכער איינע פון די אַנדערע — אַלנפאַלס עפּנטלעך עס ניט פראָקלאַמירט. אַנדערש האָבן די ביידע פעלקער געוואַדט וועגן דעם אַסימילירנדיקן אינפלוס פון די אַרומיקע פאָליאַקן, רוסן, צי דייטשן. די ממשלה פון יעדן פון די דריי פעלקער פלעגט ברענ־גען פאַרקנעכטונג צו די ווייסרוסישע און ליטווישע פויע־רים־מאַסן, און זייער אַריסטאָקראַטיע אַסימילירן.

צונויפגעטראָפענע פאַלקס־אינטעליגענטן פון די ביי־דע פעלקער פלעגן זיך אַמפערן גוטמוטיק. דער זאָגט, אַז מיצקעוויטש איז אַ ליטווינער, און דער צווייטער — אַ ווייסרוס. ביידע אָבער שטימען איין, אַז מיצקעוויטש איז אַ זון פון ליטע, וואָס האָט אַזוי וואונדערלעך דאָס לי־טע־לאַנד באַזונגען, כאָטש ער איז געווען דער באַרימט־סטער קלאַסיקער אין דער פוילישער שפּראַך. אויך קאָס־ציושקאָן האָבן ליטווינער געהאַלטן פאַר אַ ליטווין, און די ווייסרוסן — פאַר אַ ווייסרוס. וועגן נאָך און נאָך גרויסע מענטשן, וואָס האָבן אָפּגעשטאָמט פון ליטע, האָט די פלוגתא ניט אויפגעהערט. צי זיי זיינען ליטווינער אָדער ווייסרוסן, האָט מען געגרויסט זיך מיט זיי ביי ביידע פעלקער, גיכער ביי דריי, ווייל אַליין האָבן דאָך די גדולים געהאַלטן זיך פאַר פאָליאַקן, אַמאָל — פאַר רוסן אָדער דייטשן.

צוליב פאָליטיקעריי האָט קיין מאָל ניט אויפגעהערט די מחלוקת צווישן די סטאָטיסטיקער וועגן דער צאָל פון יעדן פאָלק אין ליטע, אַ חוץ וועגן דער צאָל יידן. לויט דער סטאָטיסטיק פון 1897 זיינען אין די 6 גובער־ניעס (ווילנער, קאָוונער, מינסקער, גראָדנער, וויטעב־סקער און מאָהילעווער) פון דער היסטאָרישער ליטע געווען:

ווייסרוסן	5,447,000
יידן	1,414,000
ליטווינער	1,408,000
פאָליאַקן	565,000
גרויסרוסן	500,000
אוקראַינער	380,000
לעטן (אַריינגערעכנט די לעטגאַלן)	308,000

צווישן די רוסן און אוקראַינער איז געווען אַ גרויס־סע צאָל באַאַמטע און אָנגעשיקטע מיליטער. צוליב זי־כערקייט וועגן פלעגט די צאַרישע רוסלאַנד ניט האַלטן די סאָלדאַטן אין זייערע היים־געגנטן, נאָר אַרויסשיקן זיי אין וויטע גובערניעס. אַ סך ווייסרוסן פלעגט מען צוליב זייער פראַוואָסלאַווּנעם גלויבן פאַרשרייבן אַלס רוסן, צוליב זייער שפּראַך וואָס האָט געקלונגען אַנדערש

ווי רוסיש, האָבן אָנדערע צענזוס־אויפנעמער פאַרשריבן זיי ווי אוקראַינער. די וואָס האָבן זיך געעסקט אַרום צענזוס, רוסישע באַאַמטע, האָבן דאָס רוב ניט געוואָלט באַטראַכטן ווייסרוסן פאַר אַ באַזונדערן לשון. מען דאַרף, אפשר, ניט מאַכן דעם אויספיר, אַז יידן זיינען געווען אין די 6 גובערניעס מער, אַיידער ליטווינער. ליט־ווינער, ווי קאָטוויליקן, האָבן זיך אָפט פאַרשריבן אַלס פּאָליאַקן.

אַז אַ ליטווינער אָדער אַ ווייסרוס האָט זיך אַרויסגע־געבן פאַר אַ פּאָליאַק, איז אין דעם געווען אי שקלאַפּיש־קייט, אי האָפערדיקייט. זייענדיק עטוואָס שטאָטיש, האָלטנדיק זיך העכער פון דעם פויער, האָט ער זיך שוין געשעמט מיט זיין ווייסרוסישער אָדער ליטווישער שפּראַך — דעם כלאָפסקן לשון. אָנגעבנדיק אָבער פוויליש פאַר זיין מוטערשפּראַך, האָט ער אויך געוויזן זיין אָפּא־זיציע צו דער צאַרישער הערשאַפט, ווייל אין אַלע רע־גירונגס־אַנשטאַלטן פון ליטע, אין דער פאָסט, שטאָט־פאַרוואַלטונג און אָנדערע, זיינען זינט דעם צווייטן פּוי־לישן אויפשטאַנד (1863) געווען גרויסע אויפשריפטן אויף רוסיש: „ריידן פויליש איז פאַרבאָטן". אַזוינע אויפשריפטן וועגן ליטוויש אָדער ווייסרוסיש וואָלט שוין געווען צופיל כבוד פאַר די צוויי פעלקער. דורכן פאַרבאָט אויף די צוויי שפּראַכן עפּעס צו דרוקן האָט די צאַרישע מאַכט זיי באַטראַכט ווי פאַרניכטעט.

די פּאָליאַקן האָבן געוואָלט דווקא אַזאַ סטאַטיסטיק, וואָס זאָל באַווייזן, אַז זיי זיינען אין ליטע אַ זייער גרויסע צאָל. אין 1909 פאַרעפנטלעכן זיי ציפערן, אַז אין די 6 גובערניעס זיינען זיי אַן ערך 1,850,000. דאָס איז גע־וען אַ זייער ווילקירלעכער חשבון. זיי האָבן פשוט גע־נומען אַ מיליאָן קאָטוויליש־ווייסרוסן פון ווילנער און גראָדנער גובערניעס און זיי פאַררעכנט פאַר פּאָליאַקן.

מען קען מיט פולער זיכערקייט זאָגן, אַז יידן האָבן אין די 6 גובערניעס באַטראַפן מער, וויפיל די פּאָליאַקן מיט די רוסן צוזאַמען. די צאָל יידן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט באַטראַפן אין דער היסטאָרישער לי־טע אַ צוועלף פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג, בלויז אין גראָדנער גובערניע — אַ 17 פּראָצענט. די יידן זיינען געווען לערך אַזוי פיל, וויפיל ליטווינער — אַלנפאַלס, ווי די צאָל וואָס האָט זיך פאַר ליטווינער דער־קלערט. לגבי די ווייסרוסן זיינען יידן געווען אַ פערט־חלק. די ווייסרוסן אַליין זיינען דאָך געווען צעשפּאָלטן — אַ דריי פערטל פון זיי זיינען געווען פּראַוואָסלאַווּנע, די איבעריקע — קאַטאָליקן. די יידן האָבן זיך אָנגעזען, ווי אַ זייער קענטיקע מינדערהייט. די יידן זיינען דאָך ניט גע־קומען אין ליטע ווי פריוויליגירטע, צי חלילה ווי באַ־צווינגער, ווי מינדערהייטן אַנדערע. יעדער ייד וואָס האָט זיך באַזעצט אין ליטע, האָט זיך געמוזט נוצלעך מאַכן פאַרן לאַנד, ווי ער זאָל ניט זיין געיאָגט און געפלאָגט פון די מאַכטהאָבער. די יידישע עקאָנאָמישע פאַרוואַרצלט־קייט אין ליטע האָט במילא געמוזט זיין זייער שטאַרק. און נאָך איז עפּעס געווען, וואָס האָט צוגעגעבן חשיבות

די יידן און פֿאַרגרעסערט זייער נוצקייט פֿאַר ליטע. די ליטווינער האָבן, למשל, ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה שוין געהאַט אַן ערך אַ דריטל פון זייער צאָל אין די פֿאַראיניקטע שטאַטן, און פון זיי באַקומען פיל שטיצע. די וויסרוסן אין ליטע האָבן געהאַט, מסתמא, אין אַזאַ פֿראָפֿאָרציע ברידער וווייסרוסן אין דערבייאיקע טעריטאָריעס פון ליטע, אָבער אַ גרויסער טייל פון זיי האָבן זיך שוין פֿאַר וויסרוסן ניט באַטראַכט גאָר. די יידן אָבער אין דער היסטאָרישער ליטע האָבן באַטראָפֿן בלויז וואָסער צענט־חלק פון גאַנצן יידישן פֿאָלק. אַ חוץ גייסטיקן אָנ־שפֿאָר און מאַטעריעלע הילף, וואָס די ליטווישע יידן האָבן באַקומען פון אַנדערע יידן איבער דער וועלט, זיינען זיי דאָך געווען עקאָנאָמיש ענג פֿאַרבונדן מיט די יידן פון די אַרומיקע געגענטן און דורך דעם נאָך מער עקאָנאָמיש אויפגעהויבן ליטע.

די פֿאָליאַקן האָבן אין ליטע אַריינגעבראכט דעם קאַטוילישן גלויבן, די רוסן — דעם פֿראַוואָסלאַווענעם. מילא, יידן האָבן קיינמאָל ניט געמאַנט קיין זכיות פֿאַר דעם צוטראג צו די רעליגיעס פון דער וועלט. זיי האָבן זיך געפֿרייט, אַז מען האָט זיי דערפֿאַר ניט גערודפט. אוודאי האָבן פֿאָליאַקן, און שפּעטער רוסן, געבראכט אָרדענונג־היטעריי, ממשלה — אָבער דאָס איז דאָך ניט געווען קיין צוטראָג, נאָר פֿאַרכאַפונג.

יידן האָבן אַזוי פיל צוגעטראָגן צום עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד, אָבער האָבן אויף קיינעם גאָר ניט געוואָלט אַרויפצווינגען. און ווי האָבן די יידן געשלעפּט ליטע פון איר פֿאַרגליווערטקייט! — די פֿאָליאַקן האָבן געהאַלטן ליטע פֿאַר אַ „קרעסן"־לאַנד, פֿאַר אַ מין קאָריդאָר, וואו מען דאַרף זיך ניט פיל צערעמאָניעז מיט די מענטשן דאָרט, גלייך ווי מיט דינערשאַפט. אייראָפּע האָט די לאַגע פון ליטע באַצייכנט דורך די ווערטער פון פֿראַנצויזישן היסטאָריקער מישלע, אַז פוילן איז דאָס לאַנד פון זון און ליטע דאָס לאַנד פון שאָטן. די מענטשן פון ליטע האָבן אַליין דערנאָך דאָס ווערטל נאָכגעזאָגט. די צאַרישע הער־שאַפט האָט אויך באַטראַכט ליטע ווי אַ קאָרידאָר צו רוסלאַנד. אין זאַמעט, אויפן גרענעץ מיט פרייסן, האָט מען אָפּגעהאַלטן די אַנטוויקלונג פון דער באַנען־נעץ. די פֿאַרלאָ־זענע פֿאַרבלאָטיקטע שליאַכן האָבן באַדאַרפט מאַכן די געגנט סטראַטעגיש־זיכערער. דאָס צאַרישע רוסלאַנד האָט אויך ניט פֿאַרנומען זיך אויסטריקענען די זומפֿן און בלאָטעס פון וווייסרוסלאַנד — סיי מחמת דער אָפּגעלאָזנקייט פון דער רעגירונג און אויך כדי צו האָבן אַ צווייטע סטראַטעגישע שוץ־ליניע קעגן דייטשלאַנד און עסטרייך, אויב זיי זאָלן אין אַ מלחמה פֿאַרנעמען פוילן און זיך שפּאַרן אויף רוסלאַנד.

די דריי הויפּטפעלקער פון ליטע זיינען בפירוש געווען — וווייסרוסן, ליטווינער און יידן. די פֿאַרשפֿרייטע נאַציאָנאַלע מאַסן־קולטור און דער אויפֿגעלויכטענער סאָציאַליזם האָט די דריי פעלקער אין ליטע שטאַרק באַוירקט. די ליטווינער און וווייסרוסן קעמפֿן פֿאַר דער באַפֿרייאונג פון זייערע שפּראַכן. עס קומט אויף ביי זיי אַ מין „ליטעראַרישע" רעוואָלוציע — זיי דורשטן נאָך אַ לייענשטאָף אין זייער אינטימען געזעלשאַפֿט לשון. די אויפ־געקומענע חשיבות פון יידיש איז דאָך אויך געווען אַזאַ מין ליטעראַרישע רעוואָלוציע פון די יידישע מאַסן. דאָס יאָר 1897 — דאָס יאָר פון ערשטן באַזעלער ציוניסטישן קאָנגרעס און גרינדונג פון „בונד" אין ווילנע וועלן אויך פון ליטווינער דערמאָנט, ווי אַ מין היסטאָרישע דאַטע. אין דעם יאָר איז דערשינען אין דער ליטווישער שפּראַך אַן אומלעגאַלע צייטשריפט פון דער ליטווישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי. מיט אַ יאָר פריער האָבן די ליטווישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן אַזאַ צייטשריפט אַרויסגע־לאָזט אויף פּויליש.*) אַ ליטווישע סאָציאַליסטישע פּרעסע האָט נאָך פריער זיך באַווייזן אין אַמעריקע. אין יענער צייט דערשיינען אויך אויפרופן און העפטלעך פון אַ סאָ־ציאַליסטישן אינהאַלט אין וווייסרוסיש.**) דער איינפלוס פון סאָציאַליזם אויף דער ליטעראַרישער דערוואַכונג פון ליטווויש און וווייסרוסיש איז געווען זייער שטאַרק — ניט בלויז ווען אויף די שפּראַכן איז געווען פֿאַרבאָטן צו דרוקן, אָבער אויך אין די צעון יאָר פון נאָך 1905, ווען דער פֿאַר־באָט איז פון ביידע שפּראַכן אַראָפּגענומען געוואָרן. ערד־לאָזע פּויערים זיינען אַלע מאָל רעוואָלוציאָנער. אין יע־נער צייט האָט אַ רעאַקציאָנער בלעטל אין ליטווויש אָדער אין וווייסרוסיש, וואָס זאָל פֿאַרענטפערן די פּריצים און רופן צו אונטערטעניקייט דער רעגירונג, געמוזט דער־וועקן ביים פּויער אומצוטרוי. צו געווינען לייענער האָט

---

*) פֿאַר אַן עפֿאָכע־מאַכנדיקן זשורנאַל אין ליטווויש וועט פֿאַררעכנט די „אוישרא" (באַגינען), אַרויסגעגעבען פון דר. יאָנאַס באַסאַנאָוויטשיוס, דערשינען אין 1883, אין פּרייסן. די „אוישרא" פלעגט אַרײַנגעשמוגלט ווערן אין ליטע, איז פיל גע־לייענט געוואָרן און האָט שטאַרק באַווירקט די ליטווישע פֿאָלקס־אינטעליגענץ. דר. באַסאַנאָוויטשיוס האָט אין דער „אוישרא" גערופן די ליטווינער צום נאַציאָנאַלן ווידערגעבורט, זיי זאָלן זיך באַפֿרייען פון דעם פּויליש־אַסימילירנדיקן איינפלוס און געמאַנט פון רוסלאַנד פֿאַר די ליטווינער נאַציאָנאַלע זעלבסטבא־שטימונג. זע וועגן דר. באַסאַנאָוויטשיוס'ן אין דעם בוך „ליטע": סודאַרסקי, מ., דר., „יידן אין דער אומאָפֿהענגיקער ליטע", ז. 143.

**) ברייט באַקאַנט איז געווען צווישן די וווייסרוסן דאָס זאַמלבוך „די וווייסרוסישע דודקע", פֿאַרפֿאַסט פון וווייסרוסישן פֿאָלקסדיכטער פר. באָגושעוויטש, אונטערן פּענאָמען „מאַציי בוראַטשאָק". די דאָזיקע לידער האָבן ניט נאָר באַקלאָגט דעם גורל פון די וווייסרוסן, נאָר אויך אָנגעקלאָגט זייערע אונטער־דריקער — די פריצים און די צאַרישע ממשלה. נאָך דיכטער לאָזן אַרויס לידער־זאַמלונגען פון אַ שאַרפן נאַציאָנאַלן און סאָציאַל כאַראַקטער. וויפיל מען פלעגט ניט אַריינברענגען אויף אַ גהיימען אופן די דאָזיקע לידער־ביכלעך אין די דערפער, פלעגט מען זיי צעכאַפּן. פערזן און לידער פלעגן איבערגיין פון מויל צו מויל צו די, וואָס פלעגן ניט קענען לייענען. די וווייסרוסן האָבן אויך געהאַט אַ פֿאָלקס־אינטעליגענץ, אָבער די וווייסרוסישע נאַציאָנאַלע באַוועגונג איז געווען אַ סך שוואַכער אַרגאַניזירט, איידער די ליטווישע. בלויז נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905 הויבן אָן דערשיינען וווייסרוסישע צייטשריפטן. באַ־רימט וועט מיט איר אויפקלערישער טעטיקייט די געזעלש־שאַפט: „זאַגליאַנע סאָנצע אי ו נאַשע אָקאָנצע" (אויך צו אונדז אין פענצטער וועט אַריינשיינען די זון).

מען אַזוינע בלעטלעך כסדר צוגעפעפערט מיט העצער־ריין קעגן יידן. דער אַנטיסעמיטישער סם אין ליטע איז נאָך אַבער דעמאָלט ניט געווען אַ געטראַנק אויף וועלכן דער פויער זאָל זיך דורשטיק וואַרפן. די סאָציאַליסטיש־באַיינפלוסטע ליטווינער און ווייסרוסן פלעגן, אגב, זיך טרעפן מיט יידישע סאָציאַליסטישע קרייזן, אַלנפאַלס גע־וואוסט פון יידישער סאָציאַליסטישער טעטיקייט און האָבן די יידן געהאַלטן ווי מיטקעמפער, מער — ווי פּאַרקעמ־פער.

אין שטעט און שטעטלעך אין ליטע האָט געקאכט מיט „סטאַטשקעס" פון יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן טא־קע אויסגעקעמפט אַ געהעכערטן אַרבעטלוין און קירצע־רע אַרבעטשעהען. אין די ליטווישע און ווייסרוסישע דערפער האָבן ניט אויפגעהערט צו בונטעווען זיך די „באַטראַקעס", וואָס האָבן אויך דערשלאָגן זיך צו אַ בע־סערן געצאָלט און מער אָפּרו. דער אייגנטימער פון אַ שטעטלשן קליינעם וואַרשטאַט אַפילו, ווי דער קליינער בעל־גוף אין דאָרף, האָבן געמוזט אָנהויבן פירן ראַציאָ־נעלער זייער פּראָדוקציע צוליב דעם געשטיגענעם אַר־בעט־געצאָלט.

אין די צוואַנציק יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז בכלל אין רוסלאַנד געווען אַ ווירטשאַפטלעכער אויפ־בלי און במילא אויך אין ליטע. עס האָט זיך אַלץ מער אַנטוויקלט די אינדוסטריע און די רויע פּראָדוקטן פון רוסלאַנד האָבן געוואונען אַלץ מער אָפּזאַצמערק. ניט גע־קוקט אויף די פאָליצייאישע פאַרפאָלגונגען האָט די אַר־בעטערשאַפט אין רוסלאַנד דערוואָרבן זיך בעסערע אַר־בעט־באַדינגונגען און אַ העכערן לעבנס־ניוואו. האָט אין ליטע די אינדוסטריע ניט אַזוי שטאַרק זיך געהויבן, האָט געמילדערט די נויט פון די מאַסן — די עמיגראַציע. די צאָרישע רעגירונג האָט געשטיקט די יידן אין תחום, אָבער מען האָט זיי ניט געקענט פאַרשטעלן דעם וועג צו וואַנ־דערן. האָט מען ניט געקענט אַרויסקריגן קיין אָפיציעלע אַרויספאָר־דערלויבענישׂ (גובערנאַטאָרסקי פּאס), האָט מען געשווינדערצט דעם גרענעץ. אויך די ליטווינער האָבן זיך גע־לאָזט וואַנדערן .די עמיגראַציע האָט ניט נאָר אַרויסגע־שלעפּט אַ טייל אַרבעטסלאָזע פון ליטע, וואָס וואָלטן פאָר־גרעסערט די אַרעמקייט, נאָר עס האָט נאָך אָנגעהויבן שטראָמען געלט צו זייערע משפחות פון לאַנדאָן, אַמעריקע, פון דרום־אָפריקע. די עמיגראַציע האָט אויך געהויבן דעם שטאַלץ פון פאָלקסמענטש אין ליטע — אין שטעטל ווי אין דאָרף. מען האָט מער ניט געקנייטשט זיך ווי אַ וואַ־רעם פאַרן מאַכטהאָבער. מען האָט זיך מוטיקער אַנטקעגנ־געשטעלט, מען האָט „ריזיקירט" קעגן גורל גופא. פירט מען ניט אויס, געלינגט ניט — פאַרט מען אַוועק. ביים יידישן ליטוואַק איז דאָס וואַנדערן געווען אַ לאַנגאָניקע תקיפות. די ווייסרוסן האָבן זיך ווינציקער אַוועקגעלאָזט אַריבערן ים, נאָר פלעגן פאַרן טיפער אין רוסלאַנד, אויך קיין סיביר — צו אומזיסט־געטיילטער ערד. די ווייסרוסן זיינען טאַקע געבליבן שטעקן אין ליטע אין אַ טיפערער אַרעמקייט.

דער סאָמע ענערגישער פאַרשפּרייטער צווישן די יידי־שע מאַסן פון דער אידעע פון נאַציאָנאַל־קולטורעלער אויטאָנאָמיע איז געווען דער „בונד". צוליב אויטאָנאָמיע־אידעען (אויטאָנאָמיע פאַר דער פּאַרטיי) האָט דער „בונד" געמוזט אַרויסטרעטן פון דער רוסלענדער סאָציאַל־דעמא־קראַטישער פּאַרטיי. די שפּעטער אויפגעקומענע ציוניס־טיש־סאָציאַליסטישע אַרגאַניזאַציעס האָבן אַלע געהאָט אין זייער פּראָגראַם די פאָדערונג פון אַ נאַציאָנאַל־קולטו־רעלער אויטאָנאָמיע פאַר יידן אין רוסלאַנד. די רוסלענ־דער אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן אויך דעם אויטאָנאָמיע־פונקט אַריינגענומען אין זייער פּראָגראַם אויף זייער העל־סינגפאָרסער צוזאַמענפאָר אין 1906. אָבער די סאָמע היי־סע פאַרטיידיקער פון אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלער אויטא־נאָמיע — ניט בלויז צווישן די מאַסן, נאָר אויך צווישן די פירער פון די אַלע פּאַרטייען — זיינען כמעט אַלע גע־וען ליטוואַקעס. די גרענעצן פון ליטע האָבן געמעגט פאַר זיי זיין ניט גאָר קלאָר, אפילו פאַר די פירער פון „בונד", (וועמעס נאָמען עס האָט באַטייט — די פאַר־איניקונג פון די יידישע אַרבעטער פון ליטע, פוילן און רוסלאַנד), אָבער אין דער טעריטאָריע פון דער עטנאָגרא־פישער ליטע און פון דעם עטנאָגראָפישן ווייסרוסלאַנד און אַביסל אַריבער האָבן די אַלע „ליטוואַקעס" געזען מער רעאַל די האָפענונג די קולטורעלע אויטאָנאָמיע פאַר יידן צו פאַרווירקלעכן. די ניט־יידישע סאָציאַליסטישע פאַרטייען און בכלל די ניט־יידישע פּראָגרעסיווע אינטע־ליגענץ זיינען ניט אין ערך פריינטלעכער געווען אין לי־טע, איידער אין פוילן אָדער טיפער אין רוסלאַנד, צו די יידישע אַספּיראַציעס פון נאַציאָנאַל־קולטורעלער זעלבסט־באַשטימונג.

פון דער רעוואָלוציע פון 1905 ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויך ביי די ליטווינער און ווייסרוסן געווען די ליכטיקסטע האָפענונג צו פאַרווירקלעכן אַ נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע מיט ברייטע רעכט פאַר זייערע שפּראָכן.

די יידן און ליטווינער זיינען געגאַנגען פאַראייניקט צו די וואַלן פון דער רוסלענדער דומע (פאַרלאַמענט). אין דער ערשטער דומע פון 1906, וואָס האָט עקזיסטירט בלויז 73 טעג, האָט דער יידישער דעפוטאַט ל. בראַמ־סאָן באַווּזן צו האַלטן אַ גייסטרייכע רעדע וועגן דעם גורל פון ליטוויש און געפאָדערט אויסצובריטערן די רעכט פון דער שפּראַך. דער ליטווישער דעפוטאַט, בולאַט, האָט צוגלייך מיט נאָך פראַגרעסיווע רוסלענדער דעפו־טאַטן, געשטורעמט קעגן גזירות אויף יידן.

געשפּרעכן צווישן יידישע און ניט־יידישע פּאַרטיי־טויער אין ליטע וועגן די קומענדיקע נאַציאָנאַלע רעכט פון פאַרשיידענע פעלקער איז ניט געווען קיין זעלטענע דער־שיינונג. געווען אין ליטע אויך פאָליאַקן, וואָס האָבן אָפן דערקלערט, אַז זיי וועלן קענען אין ליטע איינהיטן זייער פוילישקייט בלויז דעמאָלט, אויב די ליטווינער, ווייסרוסן און יידן וועלן איינהיטן זייערע אייגענע פאָלקסקולטורן. גאָר קליין איז געווען די צאָל פון די פאָליאַקן אין ליטע,

וואָס זאָלן קוקן ווי גלייכע אויף גלייכע אויף די ביידע פויערים־פעלקער און אויף די ליטווישע יידן. די איינצל־נע פלעגן אָבער מיט דער גרעסטער אויפריכטיקייט זאָגן: אויב דאָס רוב פּאָליאַקן אין ליטע זיינען אפילו אַסימי־לירטע ליטווינער אָדער ווייסרוסן, מעגן זיי אָבער פאַר זיך פאָדערן איינצוהיטן זייער פוילישקייט.

איך ווייס פון אַן אומפּאַרטייאישן קרייז אין ווילנע פון אַן אַנדערהאַלבן צענדליק אינטעליגענטן, וואָס זיינען באַשטאַנען פון ליטווינער, ווייסרוסן, פּאָליאַקן און יידן. זיי פלעגן איינמאָל אין צווויי וואָכן זיך צונויפקומען אין משך פון יאָרן — פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה — געהיים פאַרשטייט זיך, און אויף אַ פריינטלעכן אופן דיס־קוסירן די נאַציאָנאַלע רעכט פון די אַלע פיר פעלקער אין אַ באַפרייטן רוסלאַנד.

די ליטעראַטורן אין ליטוויש און ווייסרוסיש, נאָך דער דערלויבעניש צו דרוקן אין דיידע שפּראַכן (אין 1904 און 1905), האָבן קוים זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויק־לען. די געפאַר איז פאַר זיי געווען די צעשטראָמטע רו־סישע קולטור. דער פּראָגרעסיווער פליגל פון דער ליט־ווישער און ווייסרוסישער פאָלקס־אינטעליגענץ האָט וואָ־רעם באַגריסט דעם אויפשוואונג פון יידיש און פון דער יידישער ליטעראַטור. אָט זיינען די וועגן פון אַ רעדאַק־טאָר פון אַ ווייסרוסישער צייטונג, וואָס ער האָט געשריבן פאַר אַ יידישער אויסגאָבע: „צווישן אונדזערע יידישע שכנים געפינען זיך אַ סך מענטשן, וואָס פאַרשטייען אונ־דזער שפּראַך, מייסטנס די איינוואוינער פון דערפער און קליינע שטעטלעך. אונדזערע דאָרפסלייט ווייסן צו שעצן דעם מער־אַנטוויקלטן שכל און די טיכטיקייט פון יידן.

„עס וואָלט געווען אַ גרויסער נוצן פאַר אונדזער פאָלק, ווי פאַר די היגע יידן, אַז די אַלטע פעדים, וואָס פאַר־בינדן די ווייסרוסישע יידן מיט די ווייסרוסן, זאָלן ניט איבערגעריסן ווערן, אַז די שכנים זאָלן צוזאַמען אַרבעטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון אונדזער געגנט. דאָס קען אָבער בלויז זיין, ווען די היגע יידן וועלן שטענדיק שטרעבן איינצוהיטן זייער נאַטירלעכע אייגנאַרטיקייט, צו וואָס עס שטרעבן אויך די באַוואוסטזיניקע ווייסרוסן. אַר־בעטנדיק יעדערער אויף זיין קולטור, וועט די אינטע־ליגענץ, ווי די יידישע אַזוי די ווייסרוסישע, קענען מיט מער דערפאָלג אַרבעטן צוזאַמען פאַרן אַלגעמיינעם מא־טעריעלן און גייסטיקן וואוילשטאַנד פון געגנט".*)

די ליטווינער און ווייסרוסן האָבן געוואָלט, אַז די יידן זאָלן קענען זיי און וויסן זייערע גייסטיקע שטרע־בונגען. און אָט איז וואָס ש. ניגער האָט געשריבן דעם האָפנונגען אויף גוטשכנישאַפט צווישן די יידן, ליטווינער און ווייסרוסן: „די ליטווישע און ווייסרוסישע דעמאָקראַ־טיע זוכט שוין איצט די פריינטשאַפט און דאָס מיט־

*) לאָסטאָווסקי, וואַצלאָוו, „עטלעכע וועגן ליטע", ליטא, אַרויס־געגעבן פון אוריה קאַצענעלנבאָגן און א. י. גאָלדשמידט, ווילנע, 1914, זייט 47. א. י. גאָלדשמידט איז אומגעבראַכט גע־ווארן אין ווילנע פון דער געשטאַפּע אין 1941.

געפיל פון די יידישע פאָלקסמאַסן. נאָר איין תנאי שטעלט זי זיי: זיי זאָלן זיין יידיש. און אין דעם ליגט דער גרויסער היסטאָרישער חילוק צווישן דער באַציאונג, וואָס די פעלקער, וואָס לעבן אין דער ליטע, האָבן צו יידן, און צווישן דעם, ווי אַנדערע פאַרהאַלטן זיך צו יידן, מעגן זיי, די אַנדערע, אפילו אַליין זיין אונטערגעדריקטע פעל־קער. די לעצטע זיינען (אין בעסטן פאַל) גרייט צו געבן יידן נאָר בירגערלעכע, אָבער ניט קיין נאַציאָנאַלע רעכט, ד. ה. זיי זיינען גרייט זיי צו געבן רעכט נאָר מיט דעם תנאי, אַז זיי זאָלן זיך אַסימילירן מיט זיי און דורכדעם פאַרשטאַרקן זייער פאָזיציע. אַזוינע פעלקער אָבער ווי די ליטווינער אָדער ווייסרוסן פאַרשטייען גאַנץ גוט, אַז זיי קאָנען צו יידן ניט שטעלן אַזאַ פאָדערונג. זיי ווייסן, אַז די יידישע קולטור, די איצטיקע, ניט נאָר די היסטאָרישע, איז רייכער פון זייערער: אַ רייכערע קולטור קאָן ניט אייגנגעשלונגען ווערן פון אַן אָרעמער, אפילו דאָן, ווען אויסערלעך איז די לעצטע שטאַרקער. דערפאַר פאָדערן זיי ניט פון יידן, זיי זאָלן זיך מיט זיי אַסימילירן, זיי פאַר־לאָנגען פון זיי נאָר: העלפט ניט דעם הערשנדיקן פאָלק אונדז צו אַסימילירן!*)

די ליטווינער האָבן געהאַט פאַרשפּרייטע סאָציא־ליסטישע אויסגאָבעס. אָבער ווי יונג די ליטווישע און ווייסרוסישע פּרעסע איז געווען — קוים אַ צען יאָר — האָבן זיך שוין אויך באַווייזן יידן־העצערישע בלעטלעך און אָרטיקלען. די פּויערישע קאָאָפּעראַטיוון (צווישן ליט־ווינער) זיינען געווען נעסטן פון אַנטי־יידישער פּראָ־פּאָגאַנדע. מען האָט ניט געקענט פאַרקויפן סחורה אַזוי ביליק ווי אין דער יידישער קראָם, האָט מען אָנגעגעבן די מעלה, אַז מען קויפט ניט ביי יידן.

די יידישע פּרעסע, אויך די העברעאישע, איז אין ליטע ברייט געלייענט געוואָרן, אָבער אפילו אין ווילנע האָט אַ יידישע טאָגצייטונג, צי אַ העברעאישע, פאַר דער ערשטער מלחמה, זיך קוים אויסגעהאַלטן. דער ליטוואַק דער סוחר איז קענטיק אַ קליינער מאַדים אויף רעקלאַמע, און די מודעות אין אַ ווילנער יידישער צייי־טונג — שוין אָפּגערעדט אין אַ העברעאישער — זיינען געווען קלאָגעדיק־וויניק. אָבער ליטעראַרישע זשורנאַלן, פאַרטייאישע אויסגאָבעס זיינען אין ווילנע דווקא גע־ווען אַ סך. ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער צענטער פון דער יידישער טאָג־פּרעסע פאַר גאַנץ רוסלאַנד געווען וואַרשע. העצטע אויף יידן האָבן זיך אין דעמאָלטיקן רוסלאַנד (פוילן אייגעשלאָסן) גע־שאָטן אַזוי פיל, אַז אַן אַנטיסעמיטישע העצע אין ליטע איז גאָר צו דער יידישער עפּנטלעכקייט ניט דערגאַנ־גען. אַן אויסנאַם איז געווען דער ליטווישער גלח פּראָפעסאָר, וואָס איז אַרויסגעטראָטן אויפן ביילים־פּראָ־צעס אין קיעוו (1912), ווי אַן „עקספּערט", אַז יידן

*) ניגער, ש., „דאָס לעבן", פּעטערבורג, 20טער פעברואַר, 1914, (פון דער רעצענזיע וועגן דער אויבנדערמאָנטער זאַמלונג „ליטא").

נוצן קריסטלעך בלוט אין מצה — וועגן זיין הפקר־דיקער עם־הארצות האָט מען, פאַרשטייט זיך, אין די יידישע צייטונגען אָ סך געשריבן. כמעט די גאַנצע ליטווישע פרעסע האָט זיך פון אים מיט עקל אָפּגע־טרייסלט, אָבער דאָ־דאָרט האָבן זיך געפונען בלעטלעך, וואָס האָבן אים „פאַרענטפערט".

יידן אין ליטע, וואָס זאָלן זיך אַזוי שטאַרק אַסימי־לירן, אַז זיי זאָלן אין גאַנצן ווערן אָפּגעריסן פון זייער פאָלק — אַזוינע זיינען דאָך כמעט גאָר ניט געווען. די ליטווינער און ווייסרוסן האָבן אין דעם פּרט געהאָט אָ סך וואָס מקנא צו זיין די יידן. ליטווינער און ווייסרוסן האָבן זיך כסדר געקלאָגט, אַז פון זיי ווער עס אַסימי־לירט זיך, איז פון „קאָפּ ביז די פיס" — און ווערט פון זיין פאָלק אָפּגעשניטן. פלעגט מען נעמען אָט־אָ ווילנע פאַר אָ ביישפּיל. די ליטווינער האָבן באַטראַכט זי פאַר דורכויס זייער שטאָט. אָבער די טייל פון דער באַ־פעלקערונג אין ווילנע, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר ליטווינער, איז געווען זייער קליין. די ווייסרוסן האָבן אויך פון ווילנע קיין מאָל זיך ניט אָפּגעזאָגט, אָבער זייער צאָל איז אין דער שטאָט געווען נאָך, אפשר, קלענער. די ליטווינער האָבן געטענהט, אַז די מערהייט פון דער ווילנער פּוילישער באַפעלקערונג זיינען פאַר־פּוילישטע ליטווינער, און די ווייסרוסן, אַז די גרעסטע טייל ווילנער פאָליאַקן (אויך טייל רוסן) זיינען אַסי־מילירטע ווייסרוסן. דורך דעם, וואָס ווילנע איז גע־ווארן ירושלים דליטע, איז ביי די ביידע פּויערישע פעלקער געבליבן די האָפענונג, אַז אין דער שטאָט ווילנע וועלן נאָך אויפלעבן זייערע קולטורן.

די שטעט אין ליטע האָבן געהאַלטן אין וואַקסן. ווילנע האָט ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה דער־גרייכט דעם העכסטן וואוקס אין איר געשיכטע — 235 טויזנט איינוואוינער. נאָך שטעט זיינען אין ליטע געוואָקסן, און די ווייסרוסן און ליטווינער האָבן גע־מעגט האָפן אין זיי אַלץ מער אַריינצודרינגען. די ווייס־רוסישע און ליטווישע פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך באַזעצט אין שטעט און שטעטלעך, האָבן ביי די יידישע קאָלעגן געפונען ניט אין ערך מער פּריינטשאָפט און רעספּעקט, איידער צווישן די פּוילישע און רוסישע קאָלעגן.

יידן אין ליטע, וואָס האָבן געגלויבט אין דעם אויפ־בלי פון דער יידישער פאָלקסקולטור, האָבן זיך דאָך געפרייט מיט יעדער קולטורעלער דערגרייכונג פון די ווייסרוסן און ליטווינער. עס האָט זיך געקענט דוכטן, אַז די פאָלקס־אינטעליגענץ, און אויך די מאַסן, פון די דריי פעלקער — ווייסרוסן, ליטווינער, יידן, — וועלן אין ליטע געפינען דעם וועג צו פעלקערלעכער גוט־שכנישאפט, וואָס וועט זיין אַ היסטאָרישער ביישפּיל פאַר געגנטן און לענדער אַנדערע. אָבער דערווייל האָט זיך אָנגעוקט דער זומער פון 1914טן יאָר — דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

10. די צעשפּאָלטענע ליטע

אין די ערשטע פּאָר יאָר פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די היסטאָרישע ליטע צעשפּאָלטן געוואָרן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. אין פעברואַר, 1918, האָט דייטשלאַנד, אין דער מלחמה־גסיסה, באַוויזן נאָך צו פאַרכאַפּן די גאַנצע טעריטאָריע פון דער היסטאָרי־שער ליטע. דייטשלאַנד האָט פריער זיך שוין פאַרנומען בויען אָ ליטע, אָ בריייטערע פון אירע עטנאָגראַפישע גרענעצן, אָפּילו מיט אָ מלך, כדי צו פאַרקלענערן דעם איינפלוס סיי פון פּוילן, סיי פון רוסלאַנד.*) די דייטשן האָבן אויך דערלויבט עפענען ווייסרוסישע שולן, ווידער טאָקע אַרויסצושטויסן רוסיש און פּויליש.

אַז די מלחמה איז פאַרביי, האָט זיך די אַמאָליקע גרויסע ליטע צעשפּאָלטן אויף דריי טיילן: די גרעס־טע טייל פון דער עטנאָגראַפישער ליטע איז געוואָרן אָ רעפּובליק פאַר זיך; „מיטל־ליטע", וואָס איז אַ־שטאָנען פון אָ פאָס פון דער עטנאָגראַפישער ליטע מיט ווילנע בראָש, און אַ פערטל פון ווייסרוסלאַנד (מיט גראָדנער, פּינסקער, בריסקער געגנטן) זיינען געוואָרן פאַרנומען פון פּוילן; פון די איבעריקע דריי פערטל ווייסרוסלאַנד איז אויסגעשניטן געוואָרן די ווייסרוסישע סאָוועטישע רעפּובליק מיט דער הויפּטשטאָט מינסק.

ליטע און ווייסרוסלאַנד האָבן זיך פּראָקלאַמירט ווי באַזונדערע לענדער. אָרטיקע יידן האָבן זיך שוין גע־רופן ליטווישע אָדער ווייסרוסישע. די „ליטוואַקעס" איבער דער וועלט האָבן ניט געוואָלט זיך צעשפּאָלטן. אַזוי האָבן זיך אויך געפרופן די יידן פון „מיטל־ליטע", זיי האָבן דאָך גאָר קיין אַנדער נאָמען פאַר זיך ניט גע־קענט אויסטראַכטן, ווי צו רופן זיך „ליטוואַקעס". די אָמאָליקע היסטאָרישע ליטע, וואָס איז צעשניטן געוואָרן אויף דריי חלקים, איז געוואָרן צעצוימט מיט גרענעצן, וואָס זיינען געהיט געוואָרן מיט אַן אייזערנער שמירה — ניט אַריינצוגיין פון איין טייל צו דער אַנדערער. די ליטוואַקעס, וואו זיי זאָלן זיך ניט געפינען, האָבן גע־קוקט מיט פאַרדרוס, וואָס די טעריטאָריע פון דער אָמאָליקער גרויסער ליטע איז צעריסן געוואָרן. זיי האָבן געוואָלט אַ ווילנע ניט ווי אַ שטאָט וואָס צעריייסט פעל־קער, נאָר ווי אַ צענטער וואָס וואָלט פאַראייניקט די ליטווישע און ווייסרוסישע טעריטאָריעס.

די ליטוואַקעס פון אומעטום, — דער עיקר טאָקע מעבר לים, — האָבן געשיקט הילף אין זייערע אַלטע היימען. זיי האָבן זיך שטאַרק אינטערעסירט, ווי עס בויט זיך דאָרט דאָס יידישע לעבן. אין דער אומאָפּהענ־גיקער ליטע איז דער חשבון פון די יידן געווען קלאָר — אָ הונדערט טויזנט יידן האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד. פאַרטריבן זיינען געווען אין 1915טן יאָר פון דער געוועזענער קאָוונער גובערניע אָ 150 טויזנט יידן. אָ 25 טויזנט זיינען אויסגעשטאָרבן, נאָך 25 טויזנט זיינען געבליבן אַלט אָדער שוואַך און ניט געהאָט קיין

*) זע אין דעם בוך ליטע: סודאַרסקי, מ., דר., „די יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע".

כוח פאַר ווייטערדיקע וואָגלענישן. אַ זעכציק טויזנט יידן האָבן זיך געהאַט באַזעצט אין ליטע פון די נאָענטע דייטשישע אָקופירטע געגענטן אין דער צייט פון דער מלחמה. אַזוי אַרום איז דער גאַרער יידישער קיבוץ אין ליטע באַשטאַנען פון אַ 160 טויזנט נפשות.*)

וועט עס איז געקומען אין די ערשטע יאָרן נאָך דער איינשטעלונג פון ליטע, האָט זיך געחידושט וואָס פאַר אַ יוגנטלעכער און ענערגישער עלעמענט די ליטווישע יידן זיינען. וויידער אַמאָל, ווי מיט אַ 420 יאָר פריער, נאָך דעם גירוש פון ליטע, אין 1495טן יאָר, דורך דעם גרויספירשט אַלעקסאַנדער יאַגעלאָ, האָבן די יידן אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקע ווירטשאַפטלעכע און סאָציאַלע ענערגיע אין דעם ווידערבוי פון זייער ישוב. די וואונדן אין האַרצן נאָך די אומגעקומענע פון משפחה און פריינט האָט מען ניט געזען. די יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע זיינען טאַקע געווען אַ יונגע און שטאַרקע באַפעלקערונג, ווייל די אַלטע און שוואַכע זיינען דאָך ניט געווען צווישן די צוריקגעקערטע.

לויט דער דעמאָלטיקער צאָל יידן אויף דער וועלט, פון די 16 מיליאָן, האָבן די יידן אין ליטע אויסגעמאַכט בלויז איין פּראָצענט, אָבער געמאָגט האָבן זיי פון זיך אַליין (און דערוואַרט האָט פון זיי די יידישע וועלט), אַז זיי זאָלן אויפשטעלן דעם יחוס פון ליטווישן יידנטום, וואָס האָט אין דער גרויסער היסטאָרישער ליטע באַטראָפן צען פּראָצענט פון דעם אַלטוועלטלעכן יידנטום. פון אַנהויב האָבן יידן אין ליטע געהאָפט, אַז זייער קיבוץ וועט זיך פאַרגרעסערן, ליטע וועט אָפּקריגן ווילנע. בכלל האָבן יידן געמעגט האָפן, אַז נאָך יידן וועלן געפינען אָרט אין ליטע, ווייל פאַר דער מלחמה האָבן זיי אויף דער טעריטאָריע אויסגעמאַכט אַ 12 פּראָצענט, און נאָך דער מלחמה — בלויז 7 פּראָצענט.

הייס האָבן באַגריסט די ליטוואָקעס פון אומעטום דעם אויפקום פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע און זי פאָפולער געמאַכט איבער דער וועלט. אָבער קוים זיינען עטלעכע יאָר פאַרלאָפן, דאָס יידיש לעבן האָט באַדאַרפט זיך ערשט פאַרפעסטיקן, האָבן זיך אָנגעהויבן וויזן סימנים פון אַ יידישער פּאָליטישער און עקאָנאָמישער ירידה. די רעגירונג און אויפגעקומענע צעהיצטע נאַציאָנאַליסטן האָבן זיך פאַרנומען אַרויסשטויסן דעם יידן פון זיינע פאָזיציעס. די ליטווישע סוחרים האָבן ניט אַרויסגעשטויסן דעם יידישן סוחר דורך פרייער קאָנקורענץ, נאָר מיט דער הילף פון רעגירונג־סובסידיעס און פריווילעגיעס**). דער קאַמף מיטן יידן האָט ניט געדינט דעם קאָנסומער, נאָר, פאַרקערט, מען האָט מקריב געווען די אינטערעסן פון די געברויכער לטובת דעם ליטווישן סוחרים־קלאַס. דאָסזעלביקע האָט פאַסירט ביי דער אַרויסשטויסונג פון דער יידישער פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ און יידישע בעלי־מלאכות. אַלץ מער אַראָפגעזונקען זיינען די יידישע עקאָנאָמישע פאָזיציעס אונטערן רעזשים פון סמעטאָנא'ן, וועו אין בער ליטע האָט געמומען אַלץ מער גאַלאָפּירן דער פאַשיסטישער אויבער־פאַטריאָטיזם. סמעטאָנאַ האָט ניט דערלאָזט צו קיין פאָגראָמען אין ליטע, אָבער סמעטאָנא'ס העלפער האָבן דורך שטענדיקע אָנצוהערענישן און דראָונגען געוואָרנט יידן, אַז זיי זאָלן „וויסן ווי זיך אויפצופירן".

יידן אין דער „מיטל־ליטע" האָבן באַלד אין אָנהויב זיך געפונען אין אַ זייער געדריקטער און אויסזיכטלאָזער לאָגע. דעם 19טן אַפּריל, 1919, וועו די פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען ווילנע, איז מען באַפאַלן יידן — זיי אַרעסטירט, געשלאָגן, געטויט. יידן זיינען שוין אין מיטל־ליטע ניט אויפגעקומען. אָפּגעריסן פון דער אירע בעריקער ליטע און מיט פוילן ניט צוזאַמענגעוואַקסן.

אַ ביישפּיל איז טאַקע ווילנע — אין 1920 פאַלט אַרונטער איר באַפעלקערונג ביז 128 טויזנט. די 46 טויזנט יידן אין שטאָט לעבן אין דער שוועריסטער אַרעמקייט, ווייל ווילנע איז שוין מער ניט געווען דער פריערדיקער עקאָנאָמישער צענטער. די ווילנער באַפעלקערונג וואַקסט אויס אין 1933 ביז 207 טויזנט איינוואוינער (מער האָט זי שוין ניט געשטיגן), אָבער דער צוואוקס איז דער עיקר מחמת דעם, וואָס די שטאָט וועלט אַלץ אַ מער באַטייטנדיקער אַדמיניסטראַטיווער און מיליטעריישער צענטער. יידן מיט זייערע פּרנסות וועלן אַלץ מער פאַרשטויסן. די יידישע באַפעלקערונג קריכט ניט אַרויס פון דעם דלות, אין וועלכן זי איז נאָך פאַרשטופט געוואָרן אין דער אָקופאַציע־צייט פון די דייטשן. דאָס גייסטיקע יידישע לעבן האָט אָבער צוריק אויפגעצאַפלט. וויפל די פּוילישע רעגירונג האָט ניט געדריקט די יידישע לערנאַנשטאַלטן און אינסטיטוציעס, האָט ירושלים דליטע אָנגעהאַלטן איר טראַדיציע. די יידן פון ליטע־פאָס אונטער פוילן האָבן, אגב, געשפּט פונעם גרויסן יידיש־פוילישן קיבוץ.

מיט די וויסרוסישע יידן אונטער די סאָוועטן האָבן די ליטוואָקעס פון דער וועלט זיך ניט געקענט אַזוי פריי קאָמוניקירן, ווי מיט די איבעריקע טיילן פון דער היסטאָרישער ליטע. מען האָט געוואוסט, אַז די יידן, ווי די גאָרע ניט־יידישע באַפעלקערונג, לעבן דאָרטן שווער מאָטעריעל, אָבער מסתמא האָבן זיי געהאָפט אויף צייטן בעסערע.

פאַר די וויסרוסישע יידן גופא אָבער ווי פאַר „ליטוואָקעס" אומעטום איז געווען אויסטערליש, וואָס פאַרן סאָוועטישן לאַנד איז יידישע קולטור בלויז די יידישע שפּראַך מיט דער אידעאַלאָגיע פון אירן פּאַרטיי. מאָדערנע יידישע קולטור איז דאָך באַשטאַנען אי פון דער יידישער פאָלקסשפּראַך, אי פון העברעאיש, — אָבער אויך פון תורה און פרומקייט, פון ציוניזם, פון בונדישן און ציוניסטישן סאָציאַליזם, פון פאָלקיזם מיט אַ ווינציקער אַרטאָדאָקסאַל־סאָציאַליסטישן אינהאַלט, פון פּראָ־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": סודאַרסקי, מ., דר., „יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע".

**) זע דעם אויבנדערמאָנטן אַרטיקל פון דר. מ. סודאַרסקי און לעשצינסקי, יעקב, „די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע".

גרעסיוער וועלטלעכקייט, וואָס האָט זיך נאָך גע־
צויגן פון דער השכלה, ביזן יונגיטשקן נעאָ־חסידיזם. די
אַלע, און אַנדערע, האָבן דערוואָרבן, אָדער געזוכט,
זייער אויסדרוק אין די ראָמען פון דער מאָדערנער
יידישער קולטור. אַז עס איז אויפגעקומען דער קאָמו־
ניזם אין רוסלאַנד, זיינען געווען אויך יידישע קאָמו־
ניסטן. וועָר פון זיי האָט זיך אינטערעסירט מיט יידיש־
קייט און וועָר ניט. אָבער אַז די אידעאָלאָגיע פון דער
שפּעטסטער אָנגעקומענער פּאַרטיי, מעג זיין פּאַרקליידט
אין דער פּאָלקשפּראַך מיט אַ צוגעגעבענעם „אומשול־
דיקן" פּאָלקלאָר, זאָל פּאַרבייטן די גאַנצע יידישע קול־
טור, האָט פּאַר אַ יידישן ניט־קאָמוניסט אויסגעקוקט
ווייל. מען דאַרף דאָ, אגב, באַמערקן, אַז אַ מינדערהייט
אין אַ לאַנד, וואָס וויל איינהאַלטן איר נאָציאָנאַלישקייט,
מוז זיך, אפשר, נאָך מער קלאַמערן אַן איר נאָציאָנא־
לער גייסטיקער ירושה, איידער די מערהייט־פּעלקער.
אין ווייסרוסלאַנד, ווי אין די אַנדערע סאָוועטיש־יידישע
קיבוצים, האָט מען געלערנט אין יידישע שולן מענ־
דעלען, שלום־עליכמען און פּרצן, אָבער פון אַ גרויסן
טייל יידישקייט, וואָס האָט די דריי פּאַראיניקט, האָט
מען זיך אָפּגעטרייסלט. ציוניזם איז געווען ענגלישער
אימפּעריאָליזם; חיבת־ציון, העברעאיש — לאַנג אָפּגע־
לעבט; תורה, יידישע פרומקייט, חסידות — פינצטערע
רעאַקציע; בונדיזם, פּועלי־ציוניזם — סאָציאַל־פּאַשיזם.
דער ייד אין ווייסרוסלאַנד האָט בעסער געשיקט זיין
קינד אין אַ ניט־יידישער שול, וואו מען דערמאָנט ניט
קיין יידישקייט אין גאָנצן. אַלץ אָפּגעטער פלעגן אָנקומען
צו אַמעריקאָנער קרובים פון ווייסרוסלאַנד געשריבענע
בריוו אויף ווייסרוסיש פון יידישע שולקינדער. אין
דער אומאָפּהענגיקער ליטע האָבן יידישע קינדער גע־
לערנט ליטוויש אין זייערע שולן, אָבער קיין איין יידיש
שולקינד האָט ניט געשריבן צו אַן אָמעריקאָנער קרוב
אויף ליטוויש. יידישע קינדער אין ליטע האָבן פריי גע־
שריבן יידיש, אַ סך פון זיי — סיי יידיש, סיי העברע־
איש. די ווייסרוסישע יידן זיינען, פּאַרשטייט זיך, נאָך
מער אַוועקגעריסן געווארן צו דער רייכער רוסישער
שפּראַך, אַיידער צו דער ווייסרוסישער.

פּוילן איז ניט געווען ביכולת שטאַרק צו פּאַר־
פּוילישן אירע „ליטוואָקעס". די קרעסן (גרענעץ־גע־
גענטן), דער עיקר טאַקע די „ליטוואָקישע", זיינען גע־
וען אַ שטאַרקע קולטור־פעסטונג פון די שיער דריי
מיליאָן יידן אונטער פּוילנס ממשלה.

אין די הייַנטיקע טעג, וועָן אָט־אָ האָט מען אַ
דריטל פון יידישן פּאָלק אומגעבראַכט און אָפּן זיינען
אונזערע וואונדן, שטיקט אין האַרצן ביי די ליטוואָקעס,
ווי ביי יידן פון געגנטן אַנדערע, דאָס געשריי: אויך
צווישן אונדזערע שכנים זיינען געווען מערדער. אין אַלע
דריי טיילן פון ליטע האָבן זיך געפונען אַזוי פיל
מחבלים, וואָס זיינען אַנטקעגנגעלאָפּן די נאַצי־רוצחים
צו העלפן אויסראָטן די יידן.

די ליטוואָקעס אויף די ערטער זיינען דאָך אויס־
געמאַרדעט. די וואָס זיינען דורכגעגאַנגען דעם נאַצי־
גיהנום, געבראַנדיקטע מיט זייער נומער אין געטאָ.*)
— זיי זיינען די לעצטע פון די ליטוואָקישע ישובים,
וואָס פּליסן אַריין צווישן די ליטוואָקעס.

11. ליטוואָקעס נאָכן חורבן

די יידן, וואָס זיינען איצט פּאַראַן אין ליטע אָדער
ווייסרוסלאַנד? — מיר האָבן ניט געהערט נאָך פון אַ
יידן, וואָס זאָלן אַצינד אַהער אָנקומען, — דורך פּאַרשיי־
דענע אומוועגן, — אַז דאָס רעשטל פּאַרבליבענע יידן דאָרט
זאָלן זיך פּאַרנעמען בויען אַ יידישן קיבוץ. האָט דאָך
איטלעכער פון זיי צוגעזען די אויסשעכטונג און גסיסה
פון זיינע ליבסטע און נאָענטע. יידן פון ליטע און
ווייסרוסלאַנד, ווי יידן פון אַנדערשוואו, וואָס ווילן לויפן פון
לאַנד פון יידישן אומקום — זאָל דער טויער פּאַר זיי
אָפּן זיין! און ווילן יידן אַנדערע פּאַרבלייבן דאָרטן,
זאָלן מיר גרינג מאָכן זייער לעבן.

און וועָר פון אַריבערן ים, פון ישראל, פון אייראָ־
פּע עס וויל אַהין פּאָרן אָפּנעמען אָדער באַזוכן אַ קרוב,
צי סתם אויף קבר־אבות — מוזן די אבלים אַריינגעלאָזט
ווערן — אַוועק מיט די צאָמען!

אייגנטלעך איז איצט אויך די היסטאָרישע ליטע צע־
שפּאָלטן. דאָס סאָוועטישע ווייסרוסלאַנד איז אָנערקענט
פון אַלע מלוכות און האָט אפילו אַ פּאָרשטייער אין
די „פּאַראיניקטע פעלקער". די איצטיקע ליטווישע רע־
פּובליק (אונטער די סאָוועטן) איז פון ניט־קאָמוניסטישע
רעגירונגען ניט אָנערקענט. די אָפּיציליע פּאָרשטייער פון
די ביידע לעָנדער דערציילן אונדז גאָר ניט וועגן די
דאָרטיקע יידן. די הייפּעלעך יידן, וואָס לעבן דאָרט,
פילן זיך אָפּגעשפּליטערט פון די ליטוואָקעס פון דער
וועלט.

די יעניקע ליטוואָקעס פון ליטע און ווייסרוסלאַנד,
וואָס קומען זיך פּאַראיניקן מיט די ליטוואָקעס פון
ישראל, צי פון אַמעריקע אָדער אַפריקע, אויסטראַליע
— וואוהין נאָר זיי באַגערן צו קומען — זאָלן די אייַ־
געזעסענע ליטוואָקעס זיי אויפנעמען. וועלן דאָך עס
זיין די סאָמע לעצטע ליטוואָקעס — פון געגנטן, וואו
יידן זיינען געזעסן אַ זיבן הונדערט יאָר.

*) זע אין דעם בוך „ליטע" דעם אָפּטייל: „חורבן־ליטע", וואו לעבנגעבליבענע עדות דערציילן וועגן די ליטווישע אַרויס־העלפער פון היטלערן. זע אויך אין בוך „ליטע": פרידמאַן, פ. דר., „ביבליאָגראַפּיע פון יידישן אומקום", וואו עס זיינען פּאַרצייכנט וועָרק און אַרטיקלען וועגן די אומגעבראַכטע יידישע ישובים אין די אַלע דריי טיילן פון דער צעשפּאָלטענער ליטע און וועגן די אַרטיקע מענטשן, וואָס זיינען געווארן נאַצי־שותפים אין דער אויסמאָרדונג פון יידן. אַלע מחברים אָבער וועגן יידישן אומקום דערמאָנען מיט זייער רירנדיקע וועָרטער די יעניקע ליט־ווינער, פּאָליאַקן, ווייסרוסן און רוסן, וואָס האָבן מיט מסירת־נפש געמילדערט יידישע יסורים און אָפּגעראַטעוועט יידישע לעבנס.

דר. אהרן שטיינבערג

דער שבט ליטוואַקעס

1. אוירא דליטא

אַז יידן אַטעמען אין דער ליטע אַ לופט ניט גלייך צו דער לופט פון אַנדערע תפוצות ישראל, בין איך געוואויר געוואָרן אין זייער יונגע יאָרן, אַ היפשע צאָל זמנים פאַר בר־מיצווה.

ווי אַ סך אַנדערע וויכטיקע זאַכן, האָב איך מיך צוערשט דערפון דערוואוסט פון מיין גמרא־רבין, ר׳ יונה ז״ל. ער איז געווען ניט בלויז אייניער פון די גרעסטע בני־תורה אין אונדזער שטאָט דווינסק מיט אירע „צוויי בערג״, דעם מתנגדישן גאון ר׳ מאיר שימחה און דעם גרויסן חסיד, דעם „ראַגאטשאָווער״, נאָר דערצו — ווי איך האָב עס שפעטער געזאָלט בעסער פאַרשטיין — אַ פאַרברענטער ליטוואַק. פאַרוואָלגט, מחמת אַזוי האָט עס געוואָלט די השגחה, פון ווילנע, וואו זיין וויגעלע איז געשטאַנען, אַזש ביז צו די ברעגן פון דער דווינע, האָט ר׳ יונה זיך געפילט אין דער מדינה רייסן כפלים אין גלות. „מען רופט עס ווייסרוסלאַנד — האָט ער אַמאָל אַ זאָג געטאָן, — און מען וועלט דאָ פאַרשוואַרצט... נישט צו פאַרגלייכן מיטן קלענסטן ליטווישן שטעטל! ס׳איז נישט דער טעם — און ער האָט שטאַרק געדריקט אויפן „דער״ — און גאָר, גאָר אַן אַנדער ריח״ . . . וועז ער האָט באַמערקט ,אַז איך קוק אַביסל פאַרוואונדערט, אַזוי ווי וועז איך וואָלט געהאַט פאַר די אויגן אַן אויס־טערליש שטיקל אגדתא, האָט ער תיכף צוגעגעבן צום גוף פון זיינע וועלטער די געהעריקע „רש״י״:

— פאַרשטייסט, ס׳איז כמעט אַ מאמר חז״ל: „אוירא דליטע מחכים״ . . . דו וועסט גלייך פאַרשטיין, וואָס איך מיין — אייגענטלעך איז עס אַ גמרא און עס גייט וועגן ארץ ישראל (ס׳איז אין בבא בתרא, דף קוף נון חית!), אָבער אויב ווילנע איז, ווי די וועלט זאָגט, ירושלים, איז ליטע, לשיטתה, ארץ ישראל. האָ? ניט אַזוי? ממילא, וואָס ס׳איז חל אויף דער אוירא, דעם ריח און דעם טעם פון דער ארץ־ישראל־לופט, איז בתכלית הדיוק חל אויך אויפן ליטווישן „אקלים״. אָט מהאי טעמא זאָג איך, אַז ס׳איז כמעט אַ מאמר חז״ל.

— רבי, וואָס איז אַקלים?

— אַקלים? דו ווייסט ניט, וואָס אַקלים איז? ס׳איז די אוירא, די לופט. ניט סתם לופט, נאָר בדרך כלל, דער תמצית, דער עצם טעם און ריח, וואָס די לופט פון אַ לאַנד פאַרמאָגט, איר אָטעם־ספערע, ווי מען זאָגט עס היינט . . .

— אַ! איך פאַרשטיי! די אַטמאָספערע.

— דו מוזט תמיד גיין אַרום און אַרום, דווקא דורך דיינע רוסישע ביכלעך . . . הקיצור, וואו האָבן מיר גע־האַלטן? יאָ! זאָגט ר׳ יוסי, אויב אַזוי, איז „מה הפסיד הרמאי?״ וואָס ריזיקירט דער רמאי אַנצואוועזן? ממה נפשך . . .

אָבער נישט געקוקט דערויף וואָס איך בין געווען מיטן גאַנצן האַרצן פאַר ר׳ יוסיס אַרגומענט, אַז מען טאָר ניט געבן דעם רמאי קיין שאַנס, זיינען מיר אין אָט דעם פרימאַרגן צום לעצטן „עד שיבוא אליהו״ אין דער משנה אין „המפקיד״ נישט דערגאַנגען. אין מיינע קינ־דערשע אויגן איז ר׳ יונה אַליין געווען בבחינת פון אַ תנא, און דאָס, וואָס ער האָט כלאחר יד אַ זאָג געטאָן וועגן דער ליטווישער „אָטעם ספערע״, האָט כמעט פאַרכאַפט מיין אייגענעם אָטעם. כ׳האָב אין זיינע ווערטער דער־שפירט עפעס אַ רמז אויף אַ טיפן סוד, אַן אָנצוהערעניש, אַז געוויסע רעטענישן אין מיין אייגענעם וועלטל וואָלטן געקענט לייכט געלייזט ווערן, וועז ס׳געלינגט מיר בלויז אַרויסצוציען פון רבין מער פשט. דער פאָטער איז געווען, פונקט ווי ר׳ יונה, אַ ווילנער און די מוטער אַ קאָוונערין. הגם די געאָגראַפיע פון נאָרד־פאָל און פון צענטראַל־אַפריקע האָט מיך אין יענע יאָרן אינטערעסירט מער ווי דער רוסלענדער אָרום, האָב איך פאָרט געהאַט אַ ידיעה, אַז קאָוונע און ווילנע זיינען, אויב ניט קיין פאַר־פאָלק, לפחות נאָענטע ליטווישע קרובים. בין איך, הייסט עס ,אין דער היים ביי די עלטערן בעצם אינאייניעם מיט זיי אין דער פרעמד, אין אַ באזונדערער אָטמאָספערע, אין אַן אפאַרטן קלימאָט, אין דער ליטע, און דאָס איז אפשר דער טעם, פאַרוואָס איך בין אַזוי שטאַרק צוגע־בונדן צו ר׳ יונה׳ן, וואָס איז אַ ווילנער און בערך אין דעם קאָוונער זיידנס יאָרן, און פאַרוואָס ער ווידער איז . . . מחמת מיר זיינען דאָך ביידע . . .

— „אלא הכל״, דער גאַנצער סכום — לייגן איך מע־כאַניש ווייטער די ווערטער אין דער משנה — „יהי מונח״, זאָל בלייבן ליגן, ביז . . . רבי, בין איך פונקט אַזוי ווי איר, זיינען מיר ביידע . . .

— האָ? וואָס? וואָס פרעגסטו? „מיר ביידע? יאָ, מיר ביידע זיינען ליטוואַקעס.

און שריט ביי שריט, פאַוואַלינקע, ווי זיין טבע איז געווען, אַזוי ווי ער וואָלט מיך געפירט ביי דער האַנט, טאַקע לויטן נוסח ליטע — אַזוי, אַז ס׳זאָל זיך לייגן אויפן שכל — האָט ר׳ יונה מיר מסביר געווען, וואָס פאַר אַ געוואַלטיקע באַדייטונג דער גייסטיקער קלימאַט פון אַ לאַנד קען האָבן פאַר זיין יידישן קיבוץ. פאַרוואָס האָבען אונזערע קדמונים געזאָגט, אַז די ארץ־ישראל־לופט מאַכט דעם מענטשן פאַר אַ חכם? ווייל דעמאָלט איז ארץ־ישראל געווען דאָס לאַנד פון תורה און, דער

עיקר, פון תלמידי חכמים. איז, ווי מען זאָגט עס, די עצם לופט געווען אָנגעזאָפּט מט חכמה. איטלעך ווינקעלע האָט דערמאָנט אַן דער גרויסער פאַרגאַנגענהייט און האָט דעריבער געמאנט טריישאָפּט לגבי דער צוואה, וואָס זי האָט איבערגעלאָזן בנוגע צום עתיד. אַזוי איז עס דאָרט, צוליב די גרויסאַרטיקע זכרונות, געבליבן אפילו איצט, אונטערן טערק. וואָס בולטער דער זכר לחורבן — האָט דער רבי פלוצים נאָך מער פאַרטיפט דעם טיפן קנייטש צווישן די אויגן — אַלץ שטאַרקער די התעוררות לבנין. כדי מיר, דער כלל־ישראל, זאָלן זוכה זיין צו דערלעבן במהרה בימינו דעם בנין פון ירושלים, מוז לפחות איינע פון די מדינות, וואו מיר זיצן און וואַרטן „עד שיבוא אליהו", אינעם פרט פון פאַרבונדנקייט מיטן עבר און מיטן לעתיד־לבוא זיין געגליכן צו ארץ־ישראל. ס׳איז דער גרויסער נס פון יידישן קיום, אַז עס איז נאָך ניט געווען אַזאַ צייט, וועו דאָס יידישע פאָלק זאָל ניט פאַרמאָגן אַזאַ מין „ארץ ישראל דגלותא", און ביים היינטיקן טאָג איז עס . . .

— ליטע! — האָב איך אים איבערגעהאַקט.

— כאָפּ נישט! ביסטו אַ ליטוואָק, דאַרפסטו האָבן אין זינען, אַז ס׳איז ניט שיין צו זיין אַ „הדיוט קופץ בראש", געדענקסט ניט ווי פיין איזאָק (ער האָט געמיינט מיין עלטערן ברודער „איסאָק", יצחק) האָט ערב־פסח פאַר זיין סיום בכור, פאַרטייטשט די דאָזיקע גמרא אין „מגילה"? „נאָר אַן אידיאָט שפרינגט יענעם אין פנים אַריין" . . . פאָרט אָבער ביסטו געוועכט — היינט איז עס ליטע.

— אָבער, רבי, ווי אַזוי קען איך זיין אַ ליטוואָק? ס׳קומט דאָך אויס, אַז אַ ליטוואָק מוז זיין קודם־כל אַ תלמיד־חכם . . .

— געוואָלד, געוואָלד, וואָס פאַר אַ גראָבע נאַרישקייטן דו רעדסט! ראשית, ביסטו נאָך גאָר פיין מסוגל צו ווערן אַ תלמיד־חכם, און, צווייטנס, איז אפילו אַז עס־הארץ אין דער ליטע ניט דאָס אייגענע, וואָס מחוץ ליטע. דער ליטווישער עס־הארץ איז די ערשטע זאַך אַן ענין, און ער איז מכבד אַ תלמיד־חכם, און ער האָלט אַז ס׳איז אַ גרויסע מיצווה משמש צו זיין תלמידי־חכמים, און ער איז ניט קיין בישן, ער שעמט זיך ניט, וועו ער ווייס עפּעס נישט, צו פרעגן וואָס איז דער טייטש, און ער פאַרלאָזט זיך אויפן שכל הישר. און ער האָט אין זיך בכלל אַלע שיינע מידות פון אַ תלמיד־חכם, בלויז עס פעלט אים די עצם ידיעה, ווייל ער מוז נעבעך שווער האַרעווען, כדי צו פאַרדינען אויף חיונה . . . אָהאָ! אויב ניט דאָס, וואָלטן אַלע ליטווישע שטעט און שטעטלעך געהאַט אַ שם ווי טעלז און סלאָבאָדקע, יעטווידער ליטווישער גדול וואָלט געווען אויף דער מדרגה פון אַ ר׳ יצחק אלחנן.

וועגן דער טעלזער און דער סלאָבאָדקער ישיבה האָב איך שוין דעמאָלט געהאַט געהערט — טאָקי ווידער פון ר׳ יונה׳ן — און וואָס איז שייך דעם גרויסן קאָוונער רב, איז ביי אונדז געווען זיינס אַ בילד, כולו, ביז צום לעצטן האָר אין די פּאות, צונויפגעשטעלט פון רש״י־פּעטיט, וואָס האָט, וועו מען איז דורכגעגאַנגען אינעם געהעריקן סדר־ אַרויסגעבראַכט ר׳ יצחק אלחנס גאַנצע ביאָגראַפיע. אַ חוץ דעם האָב איך געוואוסט, אַז אָט דער גאון פון זיין דור האָט מסדר קדושין געווען ביי דער חתונה פון אונדזערע עלטערן. דאָס ווידער האָט מיר געהאָט פאַרטרויט, זייענדיק אַמאָל ביי אונז צו גאַסט, דער עלטער־פעטער ר׳ חיים עליאָשעוו פון שאַוול, אַ ברודער פון דעם קאָוונער זיידע. איז וואָס מער ס׳איז געשטיגן דעם רבי׳ס באַגייסטערונג פאַר „ארץ ישראל דגלותא", אַלץ מער האָבען זיינע רייד פאַרשטארקט אין מיר דאָס געפיל, אַז איך באַלאַנג צו גאָר אַ גרויסער משפּחה, אומגעהויער גרויס לויט דער צאָל פון אירע מיטגלידער און אומגעווייטלעך הויך אין דער מדרגה פון יידישן יחוס. פלוצים האָב איך דערזען אין אַ נייעם ליכט דעם פאַקט, וואָס די ווילנער באָבע האָט מיט עטלעכע יאָר פריער, ביי קיינעם ניט געפרעגט, מיט קיינעם ניט געריידט, איין שיינעם טאָג זיך אַ הויב געטאָן און „אַנטלאָפן" קיין ירושלים, כדי דאָרטן צו פאַרענדיקן איר לעבן. ס׳איז געווען אַ פשוט׳ע און דורך דורך לאָגישע זאַך: פון „ירושלים" קיין ירושלים; פון דער קאָפּיע צום אָריגינאל; פון דעם מער וואַכעדיקן „ארץ ישראל אין גלות" צום יום־כיפורדיקן, צום נעילהדיק־פייערלעכן גלות אין ארץ־ישראל — אַן עכטע ליטוואַטשקע!

פון אָט דעם פרימאָרגן אַן האָב איך קלאָר געוואוסט: איך בין אַ ליטוואָק און ס׳איז גוט און געזונט צו אָטעמען אין דער היים ליטווישע לופט. וועו איך האָב אין אַ מעת־לעת אָרום געזאָגט די ברכות פון שחרית, האָב איך ניט ווילנדיק אַריינגעטייטשט אין די ברכה „שלא עשני נכרי" די הוספה: „און האָסט מיך געמאַכט פאַר אַ ליטוואָק".

2. דער טייטש פון „צלם־קאָפּ"

די קינדערשע התפּעלות האָט זיך מיט דער צייט געמוזט שטאַרק אָפּקילן. וועו ס׳האָט זיך וועו ניט איז פאַרטיפט אין דער פענאָמענאָלאָגיע פון כל המינים פאַטריאָטישן באַוווסטזיין, ווייס, אַז די באַגייסטערונג פאַר „היימלאַנד", „פאָטערלאַנד" אָדער פאַר דעם אייגענעם שטאַם, איז אויף דער פרימיטיוועלער שטופע פון מענטשלעכער אַנטוויקלונג. בכן אויך אינעם באַגינען פון אַן אינדיווידועלן לעבן, אַן עמאָציע מיט אַ קעגנזאַץ דערין: מיט אַ מער פאזיטיוועל קראָפט, וואָס ציט די נשמה צו אַן אומבאַגרענעצטער צאָל אַנדערע נאָך אומבאַקאַנטע נפשות, און פאַרבריטערט אַזוי אַרום איר האָריזאָנט וויייט אי־בער די גרענעצן פון דער ממשותדיקער אַרומיקער וועלט־לעכקייט. אָבער דאָס געפיל פון פאַרבונדנקייט מיט דער בריייטערער סאָציאַלער גרופע, אָדער דעם „היימלאַנד", איז אויסצייטיק אַ געפיל קעגן דער אייגענער „היים", און דער פלוצים אויפפלאַקערנדיקער ענטוזיאַזם פאַרן „פאָטערלאַנד" איז בלא־יודעים אַ מין בגידה לגבי דעם לייב־

לעכן פֿאָטער. ס׳איז אויף פֿראָסט יידיש געריידט, דער בת־קול פון „לך לך" און דער ערשטער אות, דער וואָו, פון „ויצא". האָט מען זיך אָבער איינמאָל אַ לאָז געטאָן אין וועג, וואו וועט מען זיך וויידער אָפּשטעלן?

נאָך איידער מיינע יונגע יאָרן האָבן זיך פֿאַרטאָפּלט, האָב איך אַריבערגעשפּרייזט ניט בלויז איבערן רחבותדיקן קריַיז פון מיין ליטווישער „משפּחה", נאָר אפילו איבער די גרענעצן פון דער יידישער וועלט בכלל. ניט, חלילה, זי זאָל מיר ווערן פרעמדלעך. ביי אחינו בני ליטע איז אַזוינס גלויב איך, קוים מיגלעך. וואָס עס האָט יאָ פֿאַסירט, און דווקא אויפן נאַטירלעכסטן אופן, איז דאָס, וואָס טרעפט זיך מיט יעטווידן איינעם, וואָס לערנט און הערט ניט אויף צו לערנען: ער לערנט צו. צום קרן קומען צו פּירות און צו די פּירות — פּירי־פּירות.

מיינע עכט ליטווישע באָבע־זיידע מעשה׳ס, די מעשה׳ס וואָס איך האָב אין זיך איינגעזאָפּט אַדאָנק דעם רבין ר׳ יונה אינאיינעם מיט די דריי בבא׳ס פון סדר נזיקין, האָבן דורך זייער אומבאַצוואונגבאַרן אימפּעט געטריבן פון יעדן תירוץ צו אַ נייער קשיא, וואָס זי האָט ווידער אַמאָל אַזוי לאַנג ניט געלאָזט רוען, ביז עס האָט פון איר, דיאַלעקטיש, אַרויסגעשפּראָצט אַ נייער פּראָוויזאָרישער תירוץ. די יידישע ליטע, וואָס איך האָב לכתחילה האָלט געהאַט און געזען בלויז פון אינעווייניק, האָב איך זיך אויסגעלערנט צו זען און געפֿרוואוט צו פֿאַרשטיין, פונקט אַזוי ווי דאָס גאַנצע פֿאָלק ישראל, אויך פון דרויסן. ווי עס שטייט געשריבן: „לך לך", גיי זשע זיך, „מארצך", פון דיין וואויגלאַנד, „וממולדתך", פונעם פֿאָלק, וואָס האָט דיך געבוירן, „ומבית אביך", פון דעם הויז פון דיין ווילנער פאָטער און דיין קאָוונער מוטער — „לך לך", גיי זיך — אַהין, פון וואַנען „אשר אראך", מען וועט דיך לאָזן זען.

וואָס איז שייך גאַנץ באַזונדערס מיין „בית־אב", מיין יידיש־ליטווישער היים, האָב איך זי יידישלעך אָביעקטיוו צום ערשטן מאָל דערזען בפועל ממש אין וועג. און די מעשה איז געווען אַזוי.

איז זיך געפֿאָרן מיט דער באַן פון דייטשלאַנד קיין טיף רוסלאַנד דורך פּוילן אַ יונגער הייַדלבערגער סטודענט. נאָכדעם ווי ער האָט אָפּגעדאוונט שחרית און צוגעזעצן און אָפּגעבענטשט, האָט ער אַראָפּגענומען דעם דייטשישן קאָפּעליוש און האָט זיך מיט התמדה פֿאַרטיפט אין דער „קריטיק פון דער ריינער פֿאַרנונפט", דעם חיבור פון אַ פֿאַרצייטיקן קיניגסבערגער פּראָפעסאָר מיטן נאָמען עמנואל קאַנט. אויף דער וואַגאָן־באַנק, נעבן אים, איז געזעסן אַ יונגערמאַן אין אַ לאַנגן ראָק מיט אַרויסהענגעדיקע ציצית און לענגלעכע קונציק־אויסגעפלאכטענע פּאות. טוט דער יונגערמאַנטשיק אינמיטן דערינען, אונטערזינגעדיק און קוקנדיק דורכן פענצטער אויף די פֿאַרבייפליענדיקע וועלדער און פעלדער, אַ פרעג:

— ר׳זענט מסתמא, זענט מיר מוחל, אַ ליטוואָק?

דער סטודענטל האָט זיך אפּנים גלייך געכאַפּט, אַז מען מיינט עס טאַקע אים, און האָט, ווי עס פּאַסט זיך פֿאַר אַ ליטוואַק, דעם ענטפער תוך כדי דיבור איינגעוויקלט אין אַ קעגן־פֿראָגע:

— איר מיינט, ווייל איך לייען אַ דייטש ביכל? . . .

— טאַקע געטראָפֿן מיט דעם קאָפּ אַראָפּ! — האָט זיך אַ קער געטאָן צו אים פריילעך־העזהדיק דער יונגער בעל־פּאות . . . מחמת ר׳האָט געדאַוונט און געוואַשן ס׳הענט און געזאָגט ברכת המזון, און גענעסן מסתמא כשר׳ס... הגם — האָט ער דעם בליק ווידער אָפּ־געוענדט צום פענצטער צו — ווער ווייס, צי איז׳ס געווען כשר. אַ קשיא אויף אַ ליטוואַק! ביי אַ ליטוואַק איז ניט אָפּגעפרעגט ר׳זאָל וואַשן ס׳הענט און מאַכן אַ ברכה אויף פוטער־זעמל מיט אַ שטיק חזיר . . . אָט זיצט איר דאָך — האָט ער זיך אויפסנייי אַ דריי געטאָן צום ליטוואַק — בגילוי ראש און לייענט עפּעס אַ טריף־פּסול. אַרומפירן מיט זיך אין דער אייגענער וואַליזקעלע אַ פּאָר תפילין און — טפוי! — האָט ער זייער רעאַ־ליסטיש אויסגעשפּיגן — נעבן דערביי געדרוקטע ניבול־פֿה. אַזוינס קען נאָר און בלויז אַ ליטוואַק אַ צלם־קאָפּ.

האַלב־שמייכלענדיק, האַלב־ערנסט און אַביסל רויט־לעך אין פּנים, אפשר ניט אַזוי מחמת בזיון ווי אַנגעצונדן דורך דער אומגערעכטיקייט פון דער אַטאַקע, האָט דער סטודענטל צוגעמאַכט די דייטשישע „קריטיק", אָנגעגורט די לענדן און גרייט זיך אָנצונעמען פּאָר דער ליטוואַקי־שער קריוודע, אויסגעשאָסן מיט דריי זייער, זייער שארפע זיין׳ס: — געזונט זאָלט איר זיין! פון וואַנען נעמט זיך ביי אייך דער מוט צו ווארפן אַ חשד אויף אַ גאַנצן שבט בישראל? ווי קענט איר אים אַזוי מבזה זיין? וואָס זידלט איר זיך?! גלויבט איר באמת, אַז ליטווישע יידן זיינען פֿאַרבאַהאַלטענע משומדים? אַז יעטווידער איינער צווישן זיי טראָגט פֿאַרשטעקט אונטערן ארבע־כנפות אַ צלמל? ווי? מיינט איר עס? יאָ, צי ניין? אויב ניט, טאָ וואָס איז דער טייטש פון „צלם־קאָפּ"? וואָס מיינט איר דערמיט? — דער יונגערמאַנטשיק מיט די אויסגע־פלאָכטענע פּאות האָט זיך, קענטיק, פֿאַרשעמט. ער האָט אַראָפּגעלאָזט די אויגן, און מען האָט געקענט זען, ווי שטאַרק איבערראַשט ער איז געווען, וואָס אַ ליטוואַק איז בכלל פּעאיק צוליב אַזוינע זאַכן אַרויסצוגיין אַ קאַ־פּעטשקע פון די כלים. האָט ער זיך אַ צי געטאָן אויף צוריק: — חלילה! חלילה! ר׳האָט מיך דורכאויס פאַלש פֿאַרשטאַנען. ווער רעדט פון משומדים? וועז יאך האָלט אייך פּאַר אַ משומד — טפו! טפו! טפו! וואָלט יאָך דען מיט אייך געשמיעסט? מען זאָגט, גאָר די וועלט זאָגט, אַז ליטוואָקעס זיינען קלוג. קלוג, קלוג און פֿאַרט נישט ווי עס שטייט געשריבן: „החכם עיניו בראשו" — ראשית באַדאַרף דער קלוגער ווייסן, ווי אַזוי זיין אייַ־גענער קאָפּ זעט אויס... — ווי? וואָס מיינט איר? — האָט דער לייענער פון קאנט׳ס „קריטיק" פאַרוואונדערט אויס־גערופן.

— וואָס יאָך מיין? יאָך מיין, וואָס יאָך זאָג. קיקט אַריין אין אַ שפּיגעלע אַריין, וועט איר פֿאַרשטיין, וואָס יאָך מיין. דער קנייטש דורכן רעכטן מיטן שטערן אַדורך

אינאיינעם מיט דער נאָז — איין פאַסיק, „שתי"! און ס'האָר איבער די אויגן — תמיד צונויפגעצויגן — אַ צווייטער פאַסיק, איז דער קוואר, „ערב", האַ?! ס'איז „שתי וערב", אַ ריכטיקער צלם אויפן פנים! און פון וואָנען נעמט עס זיך? תמיד פאַראומערט! דער ליטוואַק איז תמיד פאַרדאגהט, פאַרטראַכט, אין עצבות. ס'פעלט אים בטחון אין זכות־אבות, פונקט ווי ער וואָלט ניט געווען אברהם־יצחק־יעקב'ס אַן אייניקל. איז ער עס, דער ליטוואַק, אַדער איז ער עס ניט? האַ? איז ער עס, טאָ זאָל ער אַראָפווישן דעם צלם פון פנים, זאָל ער זיך פרייען, וואָס ער איז געבוירן אַ ייד צווישן יידן, זיך ניט אָפשיידן פון שארית־ישראל, זיך ניט איבערנעמען, ניט גאווהנען, טאָמער איז ער אין דער היים צווישן די שוואַרצע פינטע־לעך . . . דער עיקר איז, וואָס אין יעטווידן יידן איז פאַראַן אַ פינטעלע, ס'פינטעלע ייד. און טאָקע אַ „פינטע־לע", ווי מיר יידן זאָגן'ס, און ניט „פונטעלע", לויטן ליטוואָקישן סיגנון . . .

— זייט מיר מוחל, — האָט אים דאָ איבערגעריסן דער סטודענט מיטן קנייטש צווישן די אויגן — „פינ־טעלע" בלייבט „פינטעלע" אויך לויטן ליטווישן סיגנון. — ס'קיין הבדל ניט. זיי זאָגן „פינטעלע" און מיינען „פונ־טעלע" — ביי ליטוואָקעס וועגט מען יידן אויפן פונט, מען ציילט וויפיל בלאַט גמרא אַ ייד האָט פאַרדייט, וויפיל מעשים טובים פעטש איז אים צוגעקומען. אפילו רוחניות איז ביי זיי גשמיות'דיק, בשעת ביי ריכטיקע יידן באַדאַרף, פונקט פאַרקערט, אפילו גשמיות זיין רוחניות־דיק . . .

דער היידלבערגער סטודענטל האָט משמעות אין די דאָזיקע רייד דערהערט עפעס, וואָס האָט אים שטאַרק דערמאָנט אָן געוויסע אויספירן אין דער „דיאַלעקטיק פון דער ריינער פאַרנונפט". זיין שמועס מיט דעם זון פון דער מדינה, וואָס דאָרטן האָט אינעם חושך פון גלות, לויטן גלויבן פון אירע יידישע באַוואוינער, די שכינה בכבודה ובעצמה געפונען אַ וואַרעמע אכסניה אויף איבער־צונעכטיקן („פה־לן־יה"), האָט וואָס ווייטער אַלץ מער אָנגענומען דעם כאַראַקטער פון בשותפות'דיקער חקירה און דרישה. מען איז געוואָרן גאָר פריינטלעך און נאָך איידער מען איז דערגאָנגען צום סך־הכל, — האָט דער שונא פון דער „צלם־קעפ'יקער" עצבות אַרויסגעצויגן פון הויזן־קעשענע אַ גרינינקע פלעשעלע י"ש, כדי מזכה צו זיין דעם צד שכנגד מיט דער ברכה „שהכל" (אַזאַ ברכה מעג מען דאָך מאַכן אפילו אויף אַ ליטוואָק). בדרך כלל האָט, אגב, דער ליטוואָק מודה געווען, אַז ליטווישע יידן האָבן ניט אויסשליסלעך מעלות, נאָר אויך זייער כאַ־ראַקטעריסטישע חסרונות: ס'איז שווער צו לייקענען, אַז זיי זיינען אָפטמאָל, פון דרויסן געזען, בבחינת „דאַרע קישקע" און שיטערלעך, בערך ווי דער „ליטווישער קרופ־ניק", וואָס מען דאַרף, כידוע, זיך אויסטאָן און לאָזן שווי־מען, כדי צו דערטאַפן דערין אַ גרויפ. ביים פרומען יונגמאַנטשיק פון טיף פוילן איז, פאַרקערט, געווען אָפ־גע'פסקנ'ט איינמאָל פאַר אַלעמאָל, אַז פון די צען טעפ מעלות, וואָס מיט זיי האָט הקדוש ברוך הוא באַשאַנקען דאָס פאָלק ישראל, זיינען ניין מיט ניין צענטל די ירושה פון פויילישע יידן, בעת כלערליי אַנדערע סאָרטן יידן מוזן נעבעך אויסקומען מיטן לעצטן צענטל פון אַ צענטל. ס'איז דעריבער טאַקע באמת אַ גרויס רחמנות אויף זיי . . . זיי זיינען, אַזוי צו זאָגן, אַ שפליטער פון די „פאַרלוירענע" צען שבטים.

„וואָס וואָלט דער רבי ר' יונה דערצו געזאָגט?" — האָט זיך געטראַכט דער היידעלבערגער „קאַנטיאַנער", וען ער האָט זיך אָפגעזעגנט מיטן ענטוזיאַסטישן פאַרטרעטער פונם יידישן „שבט פוילן" — „וואָלט ער ניט געהאַלטן, אַז איך האָב געמאַכט צו גרויסע הנחות? אָדער איז אפשר די נטיה צו זען אַן ענין פון אַלע זייטן און צו זוכן אַ פשרה ניט בעצם אַ טיפיש ליטווישע מעלה? בפרט וען עס גייט וועגן אחינו בני ישראל, וועגן אַ פשרה צווישן צווי „יידישע שבטים"?

3. שלמה המלך באַקומט דאָס שלוסוואָרט

צוריקוועגנס פון מאָסקווע קיין היידלבערג, האָב איך מיך, ווי שוין אָפט פריער, אָפגעשטעלט ביי דער באָבען אין קאָוונע. אין יענע יאָרן, זינט 1908, האָט אין קאָוונע פראַקטיצירט, דער עיקר אַלס אַ נערוון־דאָקטאָר, אונדזער מוטער'ס יינגערער ברודער „בעל מחשבות". ער האָט שטאַרק ליב געהאַט יונגוואַרג, קיין הבדל ניט וועג ס'זאָל ניט זיין: אַ יונגער שרייבער אַן אָנפאָנגער, אָדער אַ סלאָבאָדקער ישיבה־בחור מיט אַ פילאָזאָפישער קלאַץ־קשיא אין מוח, אָדער גאָר אַן אייגענער פלימעניק, אַבי עס איז מיגלעך געווען זיך אַריינצולאָזן מיט אַזאַ פאַר־טרעטער פונעם יונגן דור אין עפעס אַ טיפערע שקלה וטריה. ס'איז געווען לייכט משער צו זיין, אַז דער וויכוח, וואָס איך האָב געהאַט מיט אַ פאָר חדשים פריער, פאַרנ־דיק דורך פוילן, איז אַ טעמע פאַר אים. און כך הוה. מיין מעשה האָט אים שטאַרק פאַראינטערעסירט. ער האָט מיך אָנגעהויבן געוני אויסצופרעגן, געוואָלט איך זאָל אים גענוי באַשרייבן פאַרשיידענע פרטים, ווי אַזוי מיין יונ־גערמאַן האָט אויסגעזען, ווי אַלט ער האָט געקענט זיין, און ווי זיין נאָמען איז געווען. וועט איך האָב אים געזאָגט, אַז איך גלויב, אַז מיין בעל־וויכוח נאָמען איז געווען הערשל, האָט זיך בעל־מחשבות גענומען בייזערן:

— וואָס הייסט, דו גלויבסט? אויב דיין רבי ר' יונה האָט דיך איינגערעדט, אַז דו ביזט אַ ליטוואַק, האָט ער באַדאַרפט דיר גענוי דערקלערן, אַז ליטוואָקעס האָבן פיינט צו גלויבן אין זאָכן וואָס מען קען וויסן, און אַז זייער חשק צו ווייסן איז גאָר אַן אַ שיעור. יעדער פרט איז וויכטיק. פאַרשטייסט עפעס, ווי טיף דער פוילישער טייטש פון „צלם־קאָפּ" איז? אויב דאָס איז הערשל'ס אייגענע המצאה, איז ער אַן עכטער קינסטלער, ווער וויס — אפשר אַ זשעני, וואָס וועט קיינמאָל ניט אַנפלעקט ווערן. הער, וואָס איך זאָג דיר: וועט ס'מאַכט זיך דיר אַן אַנדער מאָל צו האָבן אַזאַ מין שמועס, זאָלסטו ניט

אַריינפאַלן אין קעלבערנע התפעלות און מאַכן דערפון אַ מעשה פאַר דער באָבען אָדער פאַר מיר — פאַרשרייב קודם כל דעם אַדרעס פון דעם מענטשן. אַ מענטש איז וויכטיקער איידער אַ מעשה. גלויב מיר, ווען איך זאָל ניט האָבן דיין אַדרעס און איך הער פון דיר ערגעץ־וואו אין אַ וואַגאָן דיין היינטיקע מעשה, וואָלט איך אפילו דיין אַדרעס פאַרשריבן.

אָנקל איסידאָר, ווי מיר האָבן אים פון קינדווייז אָן גע־רופן, האָט זיך צעשמייכלט, אַ סימן, האָב איך געוואוסט, אַז ער איז מיט מיר גאָר ניט אַזוי שטאַרק אומצופרידן, ער האָט געריידט ווייטער:

— אָט האָסטו, אגב אורחא, אַריינגעוואַרפן דאָס וואָרט „שבט", „שבט־ליטע", „שבט־פוילן" ... „משפחה", „שבט בית ישראל". אויב דו האָלטסט דיך פאָר אַ ליטוואַק, פאַרטיף זיך דערין. דער אַרכיטעקטור־סטיל פון הויז ישראל, די עוואָלוציע פונעם דאָזיקן סטיל אינעם משך פון דער יידישער געשיכטע, דאָס אַלץ איז נאָך גאָר ניט אויסגעפאָרשט. ס׳איז אָן אויפגאָבע פאָר אַ היסטאָרי־קער אַ קינסטלער. אָבער אפילו דאָס שילדערן פון די פאָר־שיידענע טיפֿן יידן, וואָס רעפּרעזענטירן אין דער היינ־טיקער וועלט פאַרשיידענע קולטור־היסטאָרישע טראַדי־ציעס, איז אָן אַרבעט פאָר אַ סאַציאָל־פסיכאָלאָג מיט אַ שטאַרק אַנטוויקלטן קינסטלערישן חוש. מאַטעריאל? — האָט ער געריידט צו זיך אַליין — מאַטעריאל איז פאַראַן די־והותר. קודם־כל אין דער ליטעראַטור, אינעם פאָלק־לאָר, אין כלערליי דאָקומענטן. איך בין משער, אַז אין די שאלות און תשובות פון אונדזערע רבנים כאָפט זיך אַריין דער סטיליסטישער אונטערשייד, כ׳מיין ניט בלויז אינעם אַרט שרייבן, נאָר אויך אינעם אַרט דענקען. דער עיקר איז אָבער דער סינטעז, דאָס צונויפשטעלן פון אָט די אַלע פרטים אַ סינטעטיש־לעבעדיק בילד. כדי מילע־מיליאָסן איינצלנע שטריכעלעך זאָלן זיך צונויפגיסן אין כאַראַק־טעריסטישע שטריכן פון אַ כלל־טיפֿ, מוז ער לכתחילה אַליין אַרויסטרעטן פאַרן פאַרשער־אויג ווי אַ דורך און דורך אויסגעפורעמטע קאָנקרעטע געשטאַלט. ער האָט גע־רעדט צו זיך, ער האָט געריידט צו מיר, ער האָט זיך מישב געווען און געטיילט זיינע מחשבות מיט עמיצן, וועמען ער האָט געזען בלויז מיטן כוח־הדמיון פון זיין אַ רעכט ביסל שווערן שוואַרצן בליק. קיין וואונדער ניט, האָב איך מיך געטראַכט, וואָס דאָקטאָר עליאשעוו היילט נערוון־קראַנקע דורך היפנאָז, וואָס מענטשן מיט אַ פסיכישן מום דערוואַרטן פון אים ניסים־ונפלאות, ווי אַ תיקון פון אַ רבין. איז דאָס אין אים גופא „ליטווויש", „יידיש" אָדער סתם מענטשלעך?

— דו האָסט זיך מסתמא פאַרקלערט, צי זאָל איך גופא זיך ניט אַ נעם טאָן און דורכפירן מיין פּראָגראַם, לפחות, בנוגע צום ליטווישן טיפ?

— זייט איר מסכים, אַז אַזאַ טיפ איז פאַראַן?

— וואָס דען מיינסטו! און איך וויל דיר עפעס מער זאָגן. מיין ניט, אַז איך בין אינגאַנצן אויף דיין הערשל׳ס צד. אפילו ווען איך וואָלט עס געווען, וואָלט עס בלויז באַשטעטיקט, אַז מיר ליטוואַקעס זיינען מייסטער פון זעלבסט־קריטיק, פון חשבון־הנפש, פון טענות און תערומות צו זיך און קענען זיך אַליין. מיר זיינען פאַרליבט אין אינעווייניקסטער דיאַלעקטיק און טאַקע דעריבער אַזוי־נע מתמידים און לערנער אין די ישיבות און אוניווערזי־טעטן. ס׳גלוסט זיך אונדז שטענדיק וויסן מער און מער, וואָס דער אַנדערער צד קען אַרויסברענגען קענן אונדזער אייגענער תביעה און טענה. מיר האָבן אַ באַזונדערע פע־איקייט זיך אַוועקצושטעלן אויף יענעמס אָרט, אַ כוח צו קוקן פון יענעמס אויגן אַרויס. איך האָלט, אַז אין אָט דעם פּרט, אין פּרט פון פסיכאָלאָגיע, ניט אינעם וויסנ־שאַפטלעכן זינען, נאָר אינעם זינען פון פאַרשטיין דעם אַנדערנס פסיכישן צושטאַנד, זיינען ניטאָ צווישן אונדז יידן קיין גרעסערע פיקחים ווי די ליטוואַקעס. האָסטו עפעס אַ באַגריף וואָס פאָר אַ חכמנית דיין באָבע איז! נאָך עד־היום לערנט זי און לערנט צו, עד היום איז זי ביכולת אַרויסצודעסטילירן פון קרבן־מנחה פרישע חכמה, וואָס זי וועגדט תיכף אָן מיט אייזערנער לאָגיק אינעם טאָג־טעגלעכן לעבן. און וועגן דיין אייגענער מוטער איז דאָך געוויס ניטאָ וואָס צו רעידן... די אשת־חיל, וואָרט ביי וואָרט, ווי זי איז פאַרטרעטירט אין ספר משלי — ס׳איז די קינ־סטלערישע וויזיע פונעם טיפ ליטוואַטשקע! ס׳וויזט אויס, — האָט זיך בעל־מחשבות ווידער צעשמייכלט — אַז שלמה המלך איז געווען ניט בלויז אַ חכם, נאָר אויך אַ שטיקל נביא.

— אָדער אפשר גאָר אַליין פון ליטווישן שטאַם? — האָב איך געפּראָווט אָפּצוענטפערן מיט אַ וויץ.

מיט אַ סך, אַ סך יאָרן שפעטער, ווען איך בין דאָס לעצטע מאָל געווען אין קאָוונע (אין 1937), האָב איך אומגעריכטערהייט דערהערט פון אַ ניט־יידישן מענטשן וועלטער וועגן דעם יידיש־ליטווישן טיפ, וואָס האָבן אָפּ־געקלונגען אין מיינע אויערן ווי אַ וואַריאַציע אויף בעל־מחשבות׳עס טעמע. איך האָב זיי דערהערט פון דעם זיי־ער טיפן רוסישן דענקער ל. פּ. קאַרסאַווין, וואָס האָט אָפּ־געריכט זיין רוסישן גלות אַלס אַ פּראָפעסאָר פון גע־שיכטע אין קאָוונער ליטווישן אוניווערזיטעט.

— ווי אַזוי דערקלערט איר עס — האָט ער מיך גע־פרעגט — וואָס די יידן אין ליטע זיינען אַזוי רייך אין קלוגע מענטשן? כמעט יעדער צווייטער איז אויף זיין אופן אַ פּיקח.

— וואָס מיינט איר „קלוג"?

— כ׳מיין קלוג אינעם פשוטסטן און אַלגעמיינסטן זינען. אַ מענטש איז קלוג, ווען ער פאַרשטייט זיך און דעם אַנדערן; ווען ער באַנעמט די אייגענע און יענעמס אינדיווידואַליטעט. ווען ער דערגרייכט עס ניט אַרום און אַרום, דורך אויבער־המצאות, נייערט דירעקט און אום־מיטלבאַר, אינטואיטיוו; אַזוי צו זאָגן, מיטן בלויזן אויג, אָן שום ברילן. וואָס לענגער איך לעב דאָ הי, אַלץ מער וואונדער איך מיך. פון וואַנען נעמט עס זיך? אפשר פון תלמוד לערנען?

האָב איך געגומען איבערחזרן מיטן פּראָפעסאָר פון

געשיכטע די דברי הימים פון יידישן קיבוץ אויף דער ליטע: אין דער יידישער קאָלאָניזאַציע פון מיזרח־אייראָפּע האָבן ליטווישע יידן געשפילט די ראָלע פון אַ מוטיקן אַוואַנגאַרד; זיי זיינען דערגאַנגען ביזן עקסטן צפון; צפון־אייגנוואויגער זיינען דאָך תמיד און אומעטום די טרעגער פון אַן עקשנותדיקן פעסט־דיסציפלינירטן כאַראַקטער. אומבאַשיצט, אָן כלי־זין, האָבן די יידן אין די ליטווישע וועלדער זיך געמוזט אינגאַנצן פאַרלאָזן אויף דעם אויבערשטנס גנאָד און אויפן אייגענעם שכל, אויף דער אייגענער פעאיקייט צו זען, צו באַמערקן, צו קלייבן ידיעות און צו האַלטן דאָס אָנגעקליבענע וויסן אין אָרדנונג. אין שפּעטערדיקע יאָרהונדערטער זיינען די אוריגינעלע אייניקלעך פון די ערשטע יידישע פּיאָנירן אויף דער ליטע וועווּאָרן די מערבדיקסטע פון די מיזרח־יידן און די מיזרחדיקסע פון די מערב־יידן. אַזוי אַרום מיט אַ האָרץ אָפן הן פאַר דער פרומקייט פון מיזרח, הן פאַר דער שכלה פון מערב. אָבער דער אַלטער פּיאָניר־גייסט פון די פאַרצייטיקע קאָלאָניסטן האָט זיך נאָך אַלץ ניט אויסגעוועפט. איצט נאָך זיינען ליטווישע יידן די בעסטע גרינדער פון נייע קאָלאָניעס, למשל, פון דער גרויסער יידישער קאָלאָניע אין דרום־אַפריקע...

— צי מיינט איר ניט — איז מיין פריינט מיר אַרייַנגעפאַלן אין די רייד — אַז די היגע יידן זיינען ניט דער־ריבער קלוג, ווייל זיי זיינען דאָ הי, נאָר פאַרקערט, זיי זיינען דאָ הי, ווייל זייערע עלטער־עלטער־זיידעס זיינען געווען געזונ קלוג צו זוכן און צו געפינען דעם וועג קיין ליטע?

איך האָב געוואוסט, אַז פּראָפעסאָר קאַרסאָווין גייט לשיטתו און וועגדט אָן אויף אונדזערן שבט ליטוואַקעס די טעאָריע, וואָס ער האָט אין זיינע ביכער געהאַט אויספֿרובירט בנוגע די פאַרצייטיקע גריכן און אַנדערע וויכטיקע אומות־העולם. מיין קאָוונער שוועסטערקינד פון פּאָטערס צד, יצחק נחמן דאָנסקי, איינער פון די באַדייטנדיקסטע יידישע קעפּ פון זיין דור, וואָס איז ניפטר געוואָרן אין גאָר יונגע יאָרן (סוף 1938, אין פאַריז), האָט מיר פאַר זיין פטירה איבערגעגעבן, אַז אונדזער פריינט קאָראָוויז, קלייבט זיך אויסצופאָרשן ספעציעל די אנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פונעם יידישן טיפּ אין דער ליטע. האָט ער, דער מענטש פון דער פרעמד, עס געזאָלט ווערן „דער היסטאָריקער דער קינסטלער", וועגן וועלכן עס האָט מיט העכער 25 יאָר פריער געהאַט געחלומט בעל־מחשבות?

דעמאָלט, מיט העכער 25 יאָר פריער, וועז איך האָב סוף כל סוף פאַרענדיקט מיין סטודענטישע נסיעה און בין אַנגעקומען בשלום צוריק קיין היידלבערג, האָב איך אַבער זוכה געווען צו הערן אַ „סוף־דבר" צו אונדזער גאַנצער סוגיא, וואָס ווּעט מוזן געזומען ווערן אין באַטראַכט, ווער דער קומענדיקער קינסטלער־היסטאָריקער אָדער סאָציאַל־פסיכאָלאָג זאָל ניט זיין. דאָס דאָזיקע „שלוס־וואָרט" שטאַמט ווידער אַמאָל פון שלמה המלך און דערמאָנט האָט מיך אָן דעם פסוק „וואָס איז דער פאַסיקסטער אין שייכות מיט אונדזער ענין, אָן אַנדער שלמה: ר' זלמן ברוך ראַבינקאָוו, דער „סאַסניצער עילוי", דער תלמיד מובהק און מוסמך פון דעם גרויסן טעלזער ראש־ישיבה, ר' אליעזר גאָרדאָן. אין משך פון אונדזערע, מיין ברודערס און מיינע, ערשטע יאָרן אין היידלבערג זיינען מיר, אַזוי צו זאָגן, געשטאַנען אונטער זיין השגחה. פון דער היים אָן אוקראַינער און דער זון פון אַ חב"ד'ער חסיד, האָט אונדזער לערער און פריינט אַלס יונג יינגל פאַרלאָזן טאַטע־מאַמען אין „גולה", אָדער ריכטיקער „עולה" געווען קיין ליטע, דעם „מקום תורה", אַקוראַט ווי מען מאַכט הייַנט אַן עליה קיין ארץ־ישראל. ער איז געוואָרן אַ ליטוואַק דורך זיין אייגענער פרייַער בחירה, הגם ער האָט קיינמאָל ניט פאַרלייקנט זיין אוקראַיניש גזע. טאָ ווער איז געווען מסוגל צו פאַרשטיין דעם ענין „שבט ליטוואַקעס" בעסער ווי ער! קוים בין איך אין מיין סיפור־המעשה דערגאַנגען ביז צו בעל־מחשבות'עס וויץ מכוח דער טיפישער ליטווישער אשת־חיל, וואָס שלמה המלך האָט באַזונגען אין זיין „נביאישן" קאַפּיטל משלי, האָט אונדזער ר' זלמן ברוך אַ הויב געטאָן די פלייצע און מיך וווייטער ניט געלאָזט רריידן: — אויב שוין יאָ חוזק מאַכן — האָט ער געזאָגט, — איז זאָל עס כאַטשבע זיין מיט אַ קערנדל ליטווישער זאַלץ. גיט איר ר' שלמה המלכן דאָס וואָרט, טאָ לאָזט זשע אים לפּחות זאָגן, וואָס ער אַליין האָט אויפן האַרצן. איר האָט דאָך אין משלי אַ בפירושן ליטווישן פּסוק. (ס'איז, דאַכט זיך מיר, ט"ז, כ'): „משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו" — דאָ האָט איר פאַר אייך דעם גאַנצן „שבט־ליטע", ווי ער לייבט און לעבט. אי השכלה, אי בטחון! השכלה, מאָדערנע בילדונג, איז „גוט", טוב"! „וואויל איז אָבער צו דעם, וואָס האָט דערצו גאָטפאָרכטיקן בטחון — היינט ווי גוט און ווי וואויל איז עס אויף דער ליטע, געבענטשט זאָל זי זיין, וואו השכלה און בטחון זיינען „במקום אחד", חתן־כלה אונטער איין חופה.

4. און דאָס איז די ברכה

„וזאת הברכה": ליטווישע נייצייטיקע השכלה איז קיינמאָל ניט געווען קיין סתירה לגבי דעם אַלט־אַלטן אומ־דערשיטערלעכן יידישן בטחון, און ליטווישע פרומקייט האָט בדרך כלל פיין האַרמאָנירט מיט דעם בריסטסטן פאַר־נעם פון וועלטלעכן וויסן.

דער קאָוונער זיידע איז געווען נאָענט צו די ליט־ווישע בעלי־מוסר, אונדזערע היימישע „פּיעטיסטן". ס'איז מיר געבליבן אַ רושם אויפן גאַנצן לעבן, וועז איך האָב אַלס זיבן־יאָריק יינגל דערזען דעם זיידן ערב יום־כיפור זיך אויסציען אין דער לענג אויף אַ באַנק אין קלויז, כדי זיך לאָזן געבן מלקות. די גאַנצע כל־נדרי־נאַכט פלעגט ער ניט צומאַכן אַן אויג, און ביז נאָך נעילה שטיין כסדר אויף די פיס. פונדעסטוועגן איז עס געווען ווידער ער, מיט דער שטענדיקער יאַרמולקע איבערן שיינעם שיינע־דיקן שטערן, אין וועמענס האַנט איך האָב צום ערשטן

מאָל דערזען טאָלסטאָי׳ס „קריג און פרידן" — טאָקע וואָרט־וועדטערלעך „קריג און פרידן" און ניט „וואָינאָ אי מיר", מחמת דעם זיידנס שפּראַך פֿאַר חיצוניות (ווי בערך, ר׳ יונה׳ס, וואָס פלעגט רופן מיין ברודער דווקא „איזאַק", און ניט „איסאַק"), איז געווען ניט רוסיש, נאָר דאָס „אייי־דעלערע" דייטש. וועז די טעמע „דער זיידע און טאָל־סטאָי" איז אַמאָל, נאָך טאָלסטאָי׳ס טויט, געקומען צו רייד אין אַ געשפּרעך מיט בעל־משחבות׳ן, האָט ער געטענה׳ט, אַז איך מאַך מיר אילוזיעס, אויב איך גלויב, אַז דער זיי־דע ע״ה האָט געהאַט אַ ספּעציעלן אינטערעס צו קינסט־לעריישער ליטעראַטור; טאָלסטאָיס ראַמאַן האָט אים אינ־טערעסירט, מחמת דאָרטן רעדט זיך „אין אַ פייניגעטאָקטן דייטש" אַביסל וועגן ליטע און וועגן ניעמאַן.

אויב בעל־מחשבות איז געווען אין דעם פּרט גע־רעכט, און אין אַזאַ טיפּיש־ליטווישן תלמיד־חכם ווי דער זיידע, ר׳ שלמה זאַלקינד עליאָשעוו ז״ל, האָט זיך אין דער אמתן פֿאַרקערפּערט אַ „מזג טוב", געמישט פון האָר־ציקער יידישער פרומקייט און צוגעבונדנקייט צום ליט־ווישן פּייזאַזש, דאָן מוז ליגן אין ר׳ יונהס באַגריף „אוירא דליטא" אַ טיפּערער סוד, וואָס איז מסתמא פֿאַר אים אַליין געבליבן ניט אַנטפּלעקט.

אין מיינע היידלבערגער יאָרן פלעג איך מיך אָפט פרעגן: איז עס אַ צופֿאַל, וואָס איך האָב נאָך פֿאַר בר־מיצווה געהערט אין מיין „ליטווישער" היים וועגן קאַנטס „קריטישן אידעאַליזם"? און פון וועמען? דווקא פון ר׳ יונה׳ן. אָנהויב 1904 איז געווארן הונדערט יאָר זינט קאַנט איז געשטאָרבן. אין דער אילוסטרירטער ביללאָגע צום „פרײַנד" איז געווען אַ יובל־אַרטיקל, וואָס האָט גע־מאַכט אויפן רבין אַזאַ טיפן אייגדרוק, אַז דריי פרימאַרגנס נאָכאַנאַנד זיינען מיר אין דער גמרא געשטאַנען אויף איין אָרט, מחמת מיר האָבן ניט אויפגעהערט אָרומצו־שמועסן „רויס", „צייט" און „קאַטעגאָריעס פון ריינעם שכל". גראד דעמאָלט איז אָנגעקומען אַ קאַרטל מיט אַ בילד פון „היידלבערגער שלאָס" פון דער טאַנטע אסתר, דער מוטערס יינגערער שוועסטער, וואו זי האָט דערמאָנט, אַז זי האָלט אין שרייבן אַ דיסערטאַציע וועגן קאַנט׳ס „אַנטי־פּסיכאָלאָגיזם" . . . מיין היימישע ליטווישע לופט האָט שטאַרק געשמעקט מיט דער שכנותדיקער קיניגס־בערגער פילאָסאָפּיע. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך פֿאַרשפּרייט די סברה, אַז עמנואל קאַנט איז אַליין געווען אַ זון פון דער ליטווישער אומה. אַזוי צי אַזוי, אין פרט פון גלויבן און וויסן איז ער בכל אופן געגאַנגען מיטן דרך פון אונדזערע פרומע ליטווישע משכילים, אָדער ווער עס וויל אַזוי, זיי מיט זיין דרך, מחמת ער האָט דאָך בפירוש געלערנט „צו ציען אַ סיג אַרום וויסן, כדי פריי צו באַ־קומען אַ פלאַץ פֿאַרן גלויבן". זאָל עס טאָקע זיין ריכ־טיק, אַז דער גייסטיקער „אקלים" פון אַ יידישן ישוב איז עפּעס, וואָס ער האָט בשותפות מיט דער גאָרער אָרומי־קער ניט־יידישער באַפעלקערונג? און וויטער — אַז אָט דער גייסטיקער קלימאַט, ווי עס האָבן עס געלערנט דער פּראַנצויז מאַנטעסקיע און דער ענגלענדער באָקל, איז ענג פאַרבונדן מיט דעם נאַטירלעכן פיזישן קלימאַט פון לאַנד? שטימט די דאָזיקע השערה, דאָן איז דער טיפּישער „מזג טוב" פון דער יידישער ליטע: השכלה געפּאָרט מיט בטחון, חכמה מיט יראה, זעלבסטקריטיק מיט דיאַלעק־טיק, ישוב הדעת, אויסגערעכנטקייט, מיט חלוצישן מוט, דאָן איז, קורץ גערעדט, דער גאַנצער „וואויל־טעמפּעריר־טער" כאַראַקטער פון דעם עכטן ליטוואַק פונקט אַזאַ פּסי־כאָפיזישע נאַטור־דערשיינונג, ווי דער פאָלק־כאַראַקטער פון פראַנצויזן, ענגלענדער אָדער איטאַליענער. אָדער נאָך קירצער געראַדט — דאָן זיינען ליטוואַקעס באמת אַ „פאָלק" בתוך פון פאָלק ישראל, ד. ה. אַ באַזונדער קלאָר־דעפיניר־טער יידישער שבט.

און דאָס איז טאָקע, וואָס איך האָב, אַרומשפּאַצירנדיק הין און הער אין די גערטנער פון מיינע זכרונות און קוקנ־דיק כסדר פֿאַרויס, געהאַט בדעה אויסצופירן: די שבטים־היפאָטעזע בכלל, און די השערה פרטית, אַז ס׳איז פאַראַן, אַז ס׳איז בנימצא אין דער וועלט אַ באַזונדערער יידישער שבט ליטוואַקעס, איז מדעיקרא ניט אָפּגעפרעגט און איז, פאַרקערט, אין דער טאָג־טעגלעכער דערפאָרונג אַ שליסל צום פאַרשטיין, וואָס עס טוט זיך מיט און אַרום אונדז.

„פאַראַן"? „בנימצא"? אפילו איצט נאָכן מאיומדיקן חורבן? צי הער איך וואָס איך רייד? איז עס ניט דער סוף, דער סוף פון כל הסופין פאַר אונדזער ליטווישן קיבוץ, — אַלץ איינס, צי איז ער ערגעץ וועז געווען אַ „שבט" פאַר זיך, צי ניט?

דער ענטפער דערויף איז: לאָמיר אַן עפן טאָן ניט דעם יחידס זכרונות־בוך, נאָר דעם גרויסאַרטיקן ספר פון דעם פאָלק ישראלס געשיכטע און אַ קוק טאָן, וואָס דאָרטן שטייט געשריבן. מיר וועלן תיכף דערזען, אַז יידי־שע שבטים קענען זוכה זיין „השארת הנפש", קולטור־היסטאָרישע אומשטערבלעכקייט, אפילו וועז, רחמנא לצלן, עס בלייבט פון זיי איבער אַ קליין הייפל, אויב נאָר זיי זיינען אין דער אמתן שבטים, אפילו וועז זיי וועלן צעזייט און צעשפּרייט איבער דער וועלט, ווי למשל די ספּרדים נאָכן גירוש שפּאַניע. דערצו טאָר מען ניט פאַרגעסן, אַז מיר לעבן אין אַ תקופה, וועז די וועלט וועלן וואָס אַ טאָג אַלץ קלענער און איינגעשרומפּטער. אין אַזאַ צייט איז דער גייסטיקער קיבוץ גלויות פון אַ יידישן שבט אינ־מיטן פון דער גאָרער גלות־וועלט, דאָס האָדעוועז און דערהאַלטן פונעם שבט־באַוואוסטזיין צווישן די פיר מויערן פון הויז־ישראל, וואָס שליסט אין זיך איין אויך ארץ־ישראל, לחלוטין נישט עפּעס מחוץ פון אונדזער אויפבוי־פּעאיקייט. מיר דאַרפן עס נאָר וועלן. אין עלטערע תקופות האָט מען עס געוואָלט און מען האָט עס אויסגעפירט. זיינען מיר קליין אין צאָל, איז דער שבט ליטע, בעוונותינו הרבים, אַזוי שטאַרק צונויפּגעשמאָלצן, אַז ס׳איז פון אים געווארן בלויז אַ „משפחה" אָדער אַ „בית אב", טאָ זאָל אַ ליטוואַק אין אַ ליטוואַק תיכף דערקענען אַ קרוב און אַ בן־בית.

און לאָמיר ניט מורא האָבן, אַז שבט־גייסט איז קעגן פאָלקס־גייסט, קעגן די אייניקייט פון כל ישראל. אַקוראַט

פֿאַרקערט. דאָס פֿאָלק ישׂראל איז תמיד געווען און איז געבליבן אַ פּעדעראַציע פון אָרגאַניזשע גלידער, פון עכטע מיטגלידער. עוואָלוציע אין געניעם זינען איז אַ צווייזיי־טיקער פּראָצעס פון אינטערגראַציע און דיפערענציאַציע. דער ציל איז ניט גרויע, און אוודאי און אוודאי ניט „פּעלד־גרויע" אינפֿאַרביקייט, נאָר האַרמאָניזירטע, רעגן־בויגיקע פּילפֿאַרביקייט — „הקשת בענן"! און האַרמא־ניזירן כלומרשטדיקע סתירות איז דאָך אַ ספּעציעלע ליט־וואַקישע קונסט. אפשר איז אונדזער אויפגאַבע צו זיין צווישן די אַנדערע יידישע שבטים דאָס פֿאַראייניקנדיקע און פֿאַרבינדנדיקע כשר'ע פּעדימל.

דער שבט ליטוואָקעס האָט אַ סך מעלות און געווויס ניט וויניקער חסרונות. אַזוי איז עס אויך מיט אונדזערע איבעריקע שבטים. אַנדערע מעלות, אַנדערע חסרונות. פונדעסטוועגן זאָגט די גמרא: „אין לך כל שבט ושבט מישראל שלא העמיד ממנו שופט . . . שלא יצאו ממנו נביאים" (סוכה, כ"ז) — ניטאָ אַזאַ שבט, וואָס זאָל ניט האָבן אַרויסגעבראַכט קיין שופט און וואָס פון אים זאָלן ניט האָבן אָפּגעשטאַמט קיין נביאים. ס'איז שוין מיגלעך, אַז דער פּקח שלמה המלך, דער „בעל המחבר" הן פון ספר משלי, הן פון קהלת, הן פון שיר השירים, איז אויך אייביק דער אומעגקרוינטער קיניג פונעם שבט ליטוואַ־קעס. האָט אָבער שלמה המלך, צוריק געראַטן, נישט גע־קוקט אויף זיינע קלוגע רייד, ניט אָפּגעטאָן, מען זאָל מיר מוחל זיין, קיין געוואַלטיקע נאַרישקייטן? מיר נויטיקן זיך אין די נביאים און אין די שופטים פון כל שבטי ישראל.

די תוכחה האָבן זיי אַלע בשותפות. מיר לעבן אַלע— און ניט בלויז יידן — אונטער איין קללה. אָבער וואָס איז שייך ברכה, איז וואָס אַ פֿאָלק און וואָס אַ שבט, דאָס אַן אַנדער ברכה. ביים היינטיקן טאָג איז דער שבט ליטע מסתמא דער קלענסטער, דער „שבט בנימין" צווישן זיינע גרעסערע ברודער־שבטים. קימט אים פון משה רבינו'ס „וזאת הברכה" דער גרעסטער כבוד פון שבט בנימין, זיין גרויסאַרטיקער טיטל: „דעם כביכול'ס אַ ידיד" (דברים ל"ג, י"ב). וואָס פֿאַר אַ הויכע און שטאָלצע אויפגאַבע דאָס איז צו פירן פריינטשאַפט מיטן אין־סוף.

לאָנדאָן, אדר א', התש"ו

ב. ריווקין*)

די קורלענדער ליטוואַקעס

1

עס איז געווען אַ געגנט אויף דער דווינע, מיט קור־לאַנד אויף איין ברעג און מיט וויטעבסקער גובערניע אויפן צווייטן ברעג, און מיט קאָוונער גובערניע אויפן הינטערגרונט — אָט די געגנט איז באַפֿעלקערט געווען פון אַ ספּעציעלן מין יידן, וועלכע זיינען ניט געווען קיין קורלענדער און ניט קיין ליטוואַקעס, נאָר אַ צווישן־מין. איך וועל זיי אָנרופן די „קורלענדער ליטוואַקעס". אַזוי ווי די געשעענישן פון לעצטן פערטל יאָרהונדערט האָבן אַלע מינים יידן אויסגעמישט, דאָרפן די קורלענדער ליט־וואַקעס וויפיל ניט איז באַשריבן ווערן — לזכרון.

די געגנט האָט זיך געקלאַמערט פון מערב זייט אָן ריגע און פון מיזרח־זייט אָן דינאָבורג, (דעגענבורג, דווינסק), און אירע שטעט זיינען געווען: די צווילינג־שטעט יאַקאָבשטאָט־קרייצבורג**), וואָס האָבן געהאָט די דווינע אינמיטן; 25 וויאָרסט „אויבערוועטס" אויף דער דווינע איז ליוועהאָף (ליבעמוזן), 25 וויאָרסט „אונטערוועטס", — שטאקמאַנסהאָף (דאנקערע). 50 וויאָרסט אויפן מיטן וועג צו ריגע איז געווען פּריד־ריכשטאָט (נייערע) — די קרייזשטאָט. איך אַליין בין אַ יאַקאָבשטאָטער (ברוך אברהם וויינרויב — מיט מיין

*) געשריבן פֿאַרן בוך „ליטע" עטלעכע חדשים פֿאַר זיין טויט — געשטאָרבן אין 1945, 62 יאָר אַלט.

**) קרייצבורג איז געווען וויטעבסקער גובערניע און יידן האָבן געמאַכט דאָרט וואויינען.

מען האָט געדאַרפט פאַרזשמורען די אויגן צו זען דעם צווייטן בהעג. פרילינג צייט, וועז דער טייך פלעגט פאַר־פלייצן די „פאראזשן", פלעגן „מייקעס", „לייוועס", וועז ניט וועז גרויסע „דאמפערס", אוז אַן אַ צאָל פּליטן — זיך דורכטראָגן פריי. זומער־צייט פלעגן די פּליטן זיך מוזן אָפּשטעלן, ספּעציעל אויף דער יאַקאָבשטאַטער זייט, וואו דער בהעג איז געווען פלאַכער, אוז וואַרטן אויף אַן :אָקאַרניק", וועלכע זאָל זיי דורכפירן דורך די שמאָלע שפּאָלטן צווישן די אונטערוואַסער־פּעלזן. אַ דאַמפער אין די גרויסע וואַסערן אוז צוויי רודער־שיפלעך זומער־צייט, אוז אַ פּאַראָם, געשלעפּט פוז דאמפער אָדער אויף אַ שטריק, אַריבערגעצויגן איבערן טייך, האָבן די צווי־לינג־שטעט געמאַכט פאַר אין שטאָט. אוז ווינטער, וועז די דוויגע האָט זיך געשטעלט, דאָך אוודאי.

ווי איך בין מיר איצט משער, האָבן די צוויי שטעט פאַרנומען אַן אויסגעצייכנטע סטראַטעגישע פאָזיציע אויף אָנצופירן שלאַכטן. קרייצבורג מיטן צענטער פוז שטעטל איז געקראָכן באַרג־אַרויף. אוז צוויי וויאַרסט הינטער יאַקאָבשטאַט, אין דער לענג פוז שטאָט, האָט זיך צע־צויגן אַ קייט פוז בערגלעך, וואָס אויף איינעם פוז זיי איז געלעגן דער יידישער בית־עולם. אוז א ראיה האָב איך, אַז מען האָט זיך טאַקי געשמאַק געשלאָגן אַרום יאַקאָבשטאַט: אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז יאַקאָבשטאַט געווען אַ פּערמאַנענטער שלאַכט־צענטער. אוז וועז היטלער האָט אַריינגעמאַרשירט אין סאָוועט־רוסלאַנד, האָט יאַקאָבשטאַט זוכה געווען די ערשטע דער־מאַנט צו ווערן אין די קייבלס. אוז נאָך אַ שטאַרקערע ראיה: אינמיטן שטאָט צווישן די פיר שולן איז גע־לעגן אַ פאַרצייטיקער מיליטעריש־יעשר בית־עולם, וואָס האָט געהייסן „דער וויען" אוז וועלכער האָט געדינט וו־„לוסטגאָרטן" פאַר די חדר־יינגלעך אין זייערע פרייע שעהען. זיי פלעגן זיך גראָבן אין זאַמד אוז געפינען שאַרבנס אוז גאַנצע סקעלעטן, אויף וועלכע זיי פלעגן מיט פּחד אין די הערצער שטודירן אַנאַטאָמיע פוז מענטשלעכן קערפער אוז דערנאָך, כדי זיך צו דערמינטערן, פלעגן זיי פוז די ווייכע וועלבע־צווייגן זיך מאַכן פייפעלעך, כדי דערנאָך צו באַפייפן מיט זייער פריילעכקייט די גאַנצע שטאָט. דער שיינער ליכטיקער שאָסיי, צו רי־גע־צו, האָט בריט געמאַכט דאָס האַרץ, האָט געפירט צו באַראַנישע הויפן אוז גיטער. דער טרויעריקער גרימי־קער שאָסיי, צו דינאַבורג־צו, האָט געפירט צו אַ פאַניעשן פאַרשטעטל בראָד, וואָס האָט צוגעשטעלט די מערדער פאַר דער גאַנצער געגנט. אָלע אַנדערע גרויע זאַמדיקע וועגן פוז דער שטאָט האָבן געפירט צו די לאטווישע דערפער.

אוז איצט צו מיין הויפט־אינטערעס — די יידן — די „קורלענדער ליטוואַקעס". די שטאָט האָט פאַרמאָגט אַ 8 טויזנט נפשות, איבער אַ העלפט פוז זיי יידן. (קרייצ־בורג איז געווען אַ ביסל קלענער, אָבער מיט נאָך מער יידן). יידן האָבן באַוואוינט דעם צענטער, די גרויסע גאַס, די מיטעלע גאַסן. די ברעגן פוז שטאָט, וואָס האָבן געהאַלטן אין איין אויסשפּרייטן זיך, זיינען באַוואוינט געווען פוז לאַטישן, רוסן מיט אַ צומיש פוז פּאָליאַקן. דורך דער גאַנצער לענג אוז ברייט פוז שטאָט זיינען דורכ־געוואָרפן געווען גרויסע הייזער, מיט סעדער — הויפן גאַנצע — פוז דייטשן אוז פוז די רייכערע רוסן אוז לאַטישן.

יידן זיינען געווען די באַלעבאַטים פוז די גרויסע שניטקראָמען, פוז גאַלאַנטעריי־אוז אייזנוואָרג־קראָ־מען. גאָר אַ היפּשע צאָל תבואה־ אוז פלאַקסהענדלער. דעם אויבנאָן האָבן פאַרנומען די וואַלדהענדלער אוז געהילץ־הענדלער ביי די פּליטן. זיי פלעגן וואָכן אוז חדשים פאַרברענגען אין טוקום, אין ריגע. עס זיינען געווען אין יאַקאָבשטאַט צוויי יידישע שוועבל־פאַבריקן. די הויפטשפּייזער פוז די יידישע קרעמער אוז מעקלער זיינען געווען די צוויי מערק דורך דער וואָך. נאָך זיי — יידן בעלי־מלאכות: שניידער, שוסטער, טשעסלער, סטאָליאַ־רעס, בלעכער, גלעזער, שמידן, זייגער־מאַכער, גאָלד־שמידן. גאָר אַ סך יידישע פורמאַנעס — לייכטע אויף פרוזשינעס — פאַר פאַסאַזשירן, אוז נאָך מער שווערע — פאַר משאות. די סטאַנציע האָט זיך געפונען אויף יענער זייט דוויגע, דריי־פיר וויאַרסט הינטער קרייצבורג. דייטשן זיינען געווען די אייגנטימער פוז דעם „ברויז" אוז פוז די צוויי מילן — דער דאַמפמיל אוז דער ווינטמיל. דער אַפּטייקער —אַ דייטש. דייטשן זיינען געווען די טעפּער, די מויערער, דער דרוקער, דער קיילער, דער זאָטלמא־כער אוז דער דרעסקסלער (טאָקער) — אַ רשע, אַ „היט־לעריסט" פאַר היטלערן, וועלכער פלעגט אויפרייצן צו גשלעגן. אָבער אַ דייטש איז אויך געווען דער אַרגל־מא־כער, אַ דימענט אַ גוי, ממש אַ ליבהאָבער פוז יידן. שלעכט זיינען געווען די פאַרדייטשטע לאַטישן, נאָך ערגער די פאַררוסישטע לאַטישן, ממש פאַררעטער בטבע. אָבער אַזוי מיט לאַטישן, דער עיקרשט מיט די לאַטישן אויף די דערפער, האָבן יידן געלעבט גוט. איין ווינטער איז מיי־נער אַ פעטער — אַ קאַראַבעלניק — נתעשר געוואָרן. געוואָרן כמעט אַ סוחר, אָנגעבראכט זעק מיט תבואה אוז פעלכלעך, וואָס האָבן זיך געטריקנט אַ גאַנצן ווינ־טער. וואָס איז געשען? ער האָט געפונען חן ביי אַ לאַ־טיש, אַ בעל־הבית פוז אַ „פולווארעק".

פאַר קורלענדער יידן האָבן זיך געריכנט די, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קורלאַנד פאַר די פריע אַכציקער — דאָכט זיך פאַר 1882. זיי זיינען געווען די „יחסנים". זיי אַליין האָבן געהאַט וואוינערעכט אין קורלאַנד. אויף די באַלעבאַטישע יידן איז געווען לייכטער צו שטודירן דעם טיפּ „קורלענדער יידי". זיי האָבן דעם טיפּ אויס־געפורעמט. געווען זיינען זיי, לכתחילה, עטלעכע מינים. איין מין וואָס איז געקומען פוז עכטן קורלאַנד, וואָס ביים באַלטישן ים, פוז די שטעט טוקום, האָזנפוט, וואָס ליגן צווישן ריגע, מיטאַווע, ליבאַווע (ליפּאי) אוז ווינ־דאַווע. דער צווייטער מין — געקומענע פוז ווייסרוס־

לאַנד און פון קאָוונער גובערניע — הויפּטזעכלעך פון פּאָנעוועזש און בירזש. אָנגעקומען זיינען בעלי־מלאכות, קראָבעלניקעס ,מלמדים. געקומען אויך, פאַרשטייט זיך, צוגעצויגענע פון עהילי־געשעפט אויף דער דווינע. מיט די פּליטן און צוליב די פּליטן זיינען זיי געקומען. אין יאָקאָבשטאָט־קרייצבורג האָבן זיי זיך אויסגעמישט, באַ־אינפלוסנדיק איינע די אַנדערע אין כאַראַקטער, אויפ־פירונג, לשון, און דאָך איינהאַלטנדיק די אָריגינעלע סימנים פון זייער אָפּשטאַמונג. די אָריגינעלע קורלענ־דער — די יאָעלסאָנס, די מייערסאָנס, ליליענטאָלס, ראָ־זענטאָלס, טאלאָראָזעס און קאָבלענצעס. אַז זיי קומען פון זייער עכטן קורלאַנד, דערקען איך זיי אפילו אין אַמעריקע לויט די שוועדע, דאָך ווייך־פליישיקע נעזער, פון וועלכע עס הענגען, דאַכט זיך, אַראָפּ פינף פוד ווירדע און דייטשישער „שטאָט" — געשוואָלענע מיט גאווה קעגן די ליטוואַקעס. „אָנגעבלאָזענע אינדיקעס" — האָבן די ליט־וואַקעס זיי אַ צונאָמען געגעבן. דאָרט, אין זייערע הא־זנפוטס האָבן זיי געריידט דייטשמעריש, קאַלוואָריער דייטש. די ליטוואַקעס — די מאַרקושעוויטשעס, קאָמענצא־קיס, לעוויטאָסעס און לוריעס: קרח׳ס, בטבע דעמאָקראַטן, אפילו וועז אָנגעשטאָפּט מיט געלט, גיבן זיי צו דערקע־נען ,אַז זיי שטאָמען פון פאָלק. אָפּילו שאַרפּע, געשליפענע גמרא־קעפּ — באָנעמען זיי זיך ווי פראָסטע חי־וקימ׳ס. וועז די צוויי מינים האָבן זיך אויסגעמישט, איז דערפון אַרויסגעקומען אַן אַדעליקער דעמאָקראַטיזם. מאָלט אייך דעמאָקראַטישע יאַהודים, וואָס באָנעמען זיך אידל, איינ־געהאַלטן, פריינטלעך מיטן אָרעמן עולם! . . .

דער איינפלוס פון די ליטוואָקעס איז געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אַלע שולן האָבן געדאַוונט לויט דעם חסידישן סידור, אפילו די פּריוואָט־שול פון דער גרעסטער גבירישער „דייטשקע" — לייצע טאלעראָז — האָט געדאַוונט לויטן נוסח פון ארי הקדוש. אַלע שולן האָבן געהאָט ביי־שטיב־לעך, וואָס האָבן זיך גערופן „חב״דניצעס", כאָטש קיינער האָט דאָרט חב״ד ניט געלערנט, נאָר דער אָרעמער עולם האָט דאָרט געהאָט זיין באָזונדערע קריאת התורה — צו־ליב די עליות. אפילו די בעל־מלאכישע שול האָט זיך געפירט לויט אָט דעם דייטש־דעמאָקראַטישן־חסידישן שטאָט. בלויז די קצבים זיינען געווען עקשנים. זייער קליינע קצבישע שול איז געווען די איינציקע מתנגדישע שול. חסידיש איז די שטאָט געווען, כאָטש קיינער איז צו אַ חסידישן רבין ניט געפאָרן, אויסער די לוריעס, וואָס האָבן געשטאָמט פון בירזש, קרובים פון יהודה לייב זאָסניץ, דער מחבר פון „אכן יש השם". קיינמאָל איז אַ רבי קיין יאָקאָבשטאָט ניט פאָרפאָרן.

דער קורלענדישער איינפלוס אויפן ליטוואָק האָט זיך הויפּטזעכלעך געלאָזט שפּירן אין היימישן אויפפיר, הויז־עטיקעט, און אין דער ווירקונג אויף דער יוגנט. דאָרף איך זיך אומקערן צוריק צו די אמתע דייטשן, וואָס זיינען פריער געווען די אמתע באָלעבאָטים פון שטאָט. די פעטערבורגער רעגירונג האָט דעמאָלט געהאָלטן אין רוסיפיצירן די באָלטישע פּראָווינצן. די דייטשישע באַ־הערדן, מאַגיסטראַט, געריכטן זיינען ערשט ניט לאַנג צוריק פאַרביטן געוואָרן מיט רוסישער פאָליצייאישער פאַרוואָלטונג און יורידישער סיסטעם. אָלס חדר־יינגל האָב איך נאָך געזען דעם שאַנדוואָגן, מיט די פאַרברעכער אויף אַ שטול אין דער לופטן, וואָס מען האָט זיי געפירט צוגעבונדן צו וועגן צום שאַנדסלופּ אויפן „פעלד", וואו מען האָט מושטירט די סאָלדאָטן. אין מיין צייט איז עס געשען, וועז די קרוין־שולע איז איבערגאַנגען אין אַ רוסישער זעקס־קלאַסיקער „גאָראָדסקאָיע אוטשילישטשע". אָבער געזעלשאַפטלעך האָבן די דייטשן נאָך אַלץ געשפּילט אַ גרויסע ראָליע. די נייע באָאמטע — דער נאָד־זיראָטל, דער סמאָטריטל פון טורמע און דער אַדוואָ־קאָט — זיינען געווען דייטשן, וואָס האָבן געערעדט רוסיש פאָרזיכטיק, ציילנדיק די ווערטער. אויך אויף דער יידישער זייט איז נאָך געווען שטאַרק קענטיק דער נאָר־וואָס געמאַכטער איבערגאַנג פון דייטש אויף רוסיש: דער פאַרוואָלטער פון דער „יעוורעיסקאָיע קאָזיאָנאָיע או־טשילישטשע" —לאַנדסמאַן — האָט געערעדט רוסיש מיט אַ מוראדיקן העברעאיש־דייטשישן אַקצענט. (אגב, אַ טי־פישער „קורלענדער ליטוואָק", אַן אָרעמער ישיבה־בחור, וועלכער האָט זיך אויסגעלערנט דייטש, שטודירנדיק הע־געל׳ס פילאָזאָפּיע, און על פי העגלען האָט ער פאַרענט־פערט דאָס געבן און נעמען פּראָצענט. האָט ער געשטאָפּט זיינע שילער מיט דיקדוק און זיי געלערנט די ביבל מיט מענדעלסאָנס „ביאור").

אָבער אין די פּריוואָטע באָלעבאָטישע היימען האָט דייטש נאָך לאַנג אָנגעהאַלטן די פולע הערשאַפט. מען האָט שוין געשיקט די קינדער אין די רוסישע גימנא־זיעס פון ריגע או מיטאָווע, אין ריגער פאָליטעכניקום אין דאָרפּעטער אוניווערזיטעט, אין די היימען איז דייטש נאָך אַלץ געווען דער סימן פון בילדונג און האָט געהערט צום שיינעם „שטאָט" — מיט „צום ווידער־זען" און „ווילקאָמען"־אויפשריפטן איבער די טירן, וועז די גנעדיקע פרוי־מוטער פלעגט זיך אומקערן פון קוראָרט דובעלן. ביי די אָריגינעלע קורלענדער איז דייטש גע־וועז די אויסשליסלעכע היימשפּראַך, אפילו וועז מען האָט פאַרשטאַנען יידיש און מען האָט געערעדט יידיש. דייטש האָט געגעבן דעם געזעלשאַפטלעכן טאָן סיי צום גוטן און סיי צום שלעכטן. באָלעבאָטישע טעכטער פלעגן פאָרן קיין ריגע און ברענגען חידושים פון די דייטשישע אָפּע־רעס, וואָס זיי האָבן געזען — „די יידין", „די הוגענאָטן", „וואַסקאָ דע־גאַמאַ" — ווי אַן אַקרענט (שיף) פאָרט אַרויף אויף דער סאַמע בינע.

די שלאַנקע בלאָנדע דייטשישע פריילינס האָבן געדינט די באָלעבאָטישע יידישע טעכטער פאַר מוסטערן, און אַזוי טאָקע האָבן יידישע טעכטער זיך געפילט און געפירט — איידל און פאַרחלומט, „באָראָנעסעס", „פאַרכישופּטע פרינצעסינס". און אַזוי האָבן זיי אויסגעזען אין די אויגן פון פאַרחלומטע יידישע בחורימלעך — „יידישע פרינצע־סינס", אַוועקצוחלשן נאָך זיי.

אָפילו משוגע פלעגן יידן ווערן אויף דייטש. אַ בחורל

אַ גערירטער, וועלכער מען פלעגט אים בעטן, פלעגט ער ציטירן שילערן און געטען אויף אויסווייניק, הין און צוריק. און צוויי פֿאַרזעסענע שוועסטער פון אַ פֿאַר־אַרעמטער רייכער פֿאַמיליע זיינען אפילו אין זייער מע־לאַנכאָליע געווען אַזוי קלוג און צאַרט און פיינפילנדיק— פֿאַטעסעס מיט זייערע רייד — אַז עס איז געווען אַ חיות צו ריידן מיט זיי. געריכט זיינען זיי געווארן צו־ליב זייער ניט־באַפֿרידיקטן ראַמאַנטישן ליבע־הונגער פון „באַראַנעסע".

די אַלע גוטע און שלעכטע אייגפלוסן זיינען אַריין אין פּסיכישן צוזאַמענשטעל פון קורלענדישן ליטוואַק. די ניי־צוגעקומענע ליטוואַקעס, ארונטערפאַלנדיק אונ־טער די אייגפלוסן, האָבן ווי געקראָגן אַריינגעשפּריצט אַ טראָפּעלע „באַראַנסקע" פאַנטאַזיע, אָדער ווי מען וואָלט זי „באַראַנסקע פּאָקן" געשטעלט. פאַרבלייבנדיק דעמאָקראַטן, זיינען זיי געווארן ווי אויפגעהויבענער בייַ זיך. מיט זייער גרויסער צאָל האָבן זיי געווירקט, אַז די איינגעזעסענע קורלענדער זאָלן אַביסעלע אַראָפּלאָזן פון זייער פֿאַרריסנקייט, זיי זאָלן ווערן מענטשלעכער, מילדער און קליגער. און אַזוי האָבן זיי זיך אויסגעליכן, עס איז געווען אפילו אַ חילוק צווישן יאַקאָבשטאָטער און קרייצבורגער באַלעבאַטים. די קרייצבורגער האָבן, ניט־שעמענדיק זיך, אַרויפגעקוקט צו די יאַקאָבשטאָ־טער. אָבער נאָך אַ גרעסערער חילוק איז געווען צווישן די קרייצבורגער און די פּראָסטע חי־וקים־באַלעבאַטים פון די אַנדערע ליטווישע שטעט.

די געשטאַלט פון קורלענדער ליטוואַק האָט זיך אַריינגעשפּיגלט אפילו אין די פּנימער פון די יאַקאָב־שטאָטער רבנים. האָט איר געקענט אָדער געהערט פון הרב נוראק, דעם געזעלשאַפּטלעכן טוער, פאָליטיקער, דע־פּוטאַט פון דומע און מזרחי־פירער? נו, איך האָב אים געקענט ווי אַ זיידענעם יונגענמאַן. זיין פּאָטער איז געוען רב אין יאַקאָבשטאָט. מיט זיין הדרת־פּנים, פיינעם כאַראַקטער, מיט זיין טאָלעראַנץ און גייסטיקן אַראָמאָט האָט ער געוואונען אויטאָריטעט ביי אַלע קלאַסן יידן פון יאַקאָבשטאָט. און דאָס פאָלק, ניט בלויז דער באַלע־באָטישער קלאַס, איז געווען ניט ווייניקער קורלענ־דיש־ליטוואָקיש — אָן די דייטשישע ביכלעך און אָן דיי־טשישן שטאָט. דאָס פאָלק האָט באַקומען אַריינגעגשפּריצט זיין טראָפּן באַראָנסקע פאַנטאַזיע דורך דירעקטער באַרי־רונג. ניט אַלע באַראָנען האָבן געלעבט אין פאַלאַצן. באַראָנען פלעגן זיך אַמאָל וואַלגערן אין מיסט. שיכורים, יורדים. איינמאָל האָט אַזאַ פאַרשיכורטער באַראָנטשיק אַרומגעטריבן מיין פאָטער מיט זיין געשפּאַן שעהען נאָכאַ־נאַנד. און אַז עס איז געקומען צו צאָלן, זידלט ער זיך גאָר: „דו שמוציקער יודע! פון וועמען פאַרלאַנגסטו גע־צאָלט?" — איז מיין פאָטער אים פאַרפאָרן מיט אַ פור־מאָנישן פלעם אין זיין באַראָנסקן פּרצוף אַריין. ער האָט זיך גלייך אויסגעניכטערט און דערלאַנגט מיין פא־טער זיין זילבערנעם זייגערל פאַר פור־געלט. דאָס איז געווען דאָס ערשטע זייגערל, וואָס זיין טיק־טאַק האָב איך פאַרנומען מיט מיינע שלייפן. און אַזוי האָב איך אַריינ־באַקומען מיין טראָפּן באַראָנסקע פאַנטאַזיע.

די דייטשישע גרויסע לייט האָבן ניט־זעלטן זיך באַ־צויגן זייער גוט צו יידישע פאָלקס־מענטשן. מיין זיידע אפרים ווינריב איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין אַ דייטשישער ביר־ברויערייַ. דער אָרגל־מייסטער און דער דייטשישער אייגנטימער פון גרעסטן שפּייז־געשעפט פלעגן מיין פאָטער אָנטרויען טויזנטער און מען דאַרף צוגעבן, אַז דער דייטשישער מאַגיסטראַט האָט געהאָט צו יידן מער צוטרוי, ווי צו די לאַטישן. האָב איך גאָר אַ שיינע מעשה דערויף: איינמאָל, אויפן מאַרק שטייענדיק, אויסקוקנ־דיק אויף אַ פאַסאַזשיר, זעט מיין טאַטע ווי דריי שיכורע לאַטישן טשעפּען זיך צו אַ יינגל, וואָס איז פאַראַכטאָגן געווארן אַ יתום און דאָס איז געווען זיין ערשטער אַרויס־פאָר מיט זיין טאַטנס געשפּאַן. איז מיין טאַטן דאָס הארץ פאַרגאַנגען פאַרן יתום, כאָפּט ער אַ דרענגל פון זיין וואָגן און נעמט מזיקן די דריי גויים און לייגט זיי אַוועק האַלב־טויטע אויפן ברוק. ער איז פאַרמישפט געווארן אויף אַ וואָך זיצן. גייט אַוועק אַ יאָר, און דער נאַדזיראַטל — אַ דייטש — לאָזט מיין טאַטן צורו. ער וווייסט דאָך, אַז מיין טאַטע איז געווען גערעכט. גייט אַוועק נאָך אַ יאָר, און ער נעמט שוין מאָנען: ס׳טייטש, אבא שעפּטל, ווי לאַנג נאָך? פון דער גובערניע לאָזט מען מיך ניט לעבן. אַ יידּ איז פאַרמישפט און איז ניט אָפּגעזעסן. — אָבער מיין טאַטע בעט זיך אָפּ: וואו האָב איך צייט? איינמאָל איז אַ יינגע־לע ביי אונדז געשטאָרבן. דער נאַדזיראַטל באַווייזט זיך: — קום אבא שעפּטל, דו דאַרפסט דאָך סיי־ווי זיצן, וועסטו אָפּזיצן שבעה ביי מיר. — פאַרנעמט ער מיין טאַטנס טלית און תפילין און גייט. מיין טאַטע נאָך אים. ביי טאָג פלעגט ער דאַוונען און זאָגן תהילים. ביינאַכט פלעגט ער קומען אַהיים. און אַזוי איז ער אָפּגעזעסן שבעה.

אַזוי ווי פורמאַנעס זיינען מיר באַקאַנט, האָב איך אַ חשד, אַז באַראָנסקע פאַנטאַזיע פלעגט זיך איבערגעבן צו די פורמאַנעס דורך די באַראָנסקע פערד. וואו נאָר אַ פערד מיט אַ קאָפּריז, מיט אַ „ניק", פלעגט אַ פורמאַן עס אָפּקויפן ביים באַראָן פאָר שפּאָט־ביליק. מיין טאַטע אויך אַזוי. און עס פלעגט נעמען צייט ביז אַזאַ רייטפערד פלעגט אינגעבראָכן ווערן צו שלעפּן משאות.

איז הערט אַזאַ מעשה. איז געווען אַ שמיד — אונדזע־רער אַ קרוב — וואָס האָט געוואוינט אויפן וועג צו בראָד, די נעסט פון די פאַניעס־גזלנים. אָבער ער האָט ניט מורא געהאַט. ער איז אַליין געווען אַ גיבור, און זיינע געזעלן זיינען געווען גיבורים.

אָט דער שמיד איז געווען איינער פון די ערשטע אַרויסצולאָזן זיך פון יאַקאָבשטאָט קיין אַמעריקע. איז אים איינגעפאַלן אַזאַ באַראָנסקע פאַנטאַזיע — ער האָט זיך געקויפט אַ באַראָנסקן פערד, און ער האָט זיך אויסגע־שמידט אַ גרויסע בויד, און אין בויד אַריינגעפאקט זיין גאַנצע בעטגעוואנט, מיט אַלע שטוב חפצים, מיט ווייב און טעכטער — ער׳ט פאָרן ביז האַמבורג אין בויד! — אָבער ווי נאָר מען האָט דאָס באַראָנסקע פערד געפּרואווט

איינשפאנען אין בויד, האָט עס אויסגעזעצט, און זיך גע־
לאָזט אין אַ ווילדן גאַלאָפּ איבער פעלדער, וועלדער און
בערג. הונדערטער האָבן זיך נאָך אים געיאָגט, אָט־אָט
האָבן זיי שוין אים, אָבער ווי אַ טייוול שפרינגט ער אי־
בער אַלע פאַרצאַמונגען. דעם שמידס נסיעה קיין אַמע־
ריקע האָט זיך פאַרשפעטיקט אויף אַ גאַנצן מעת לעת.

כ׳דענק, וויפיל־ניט־איז האָב איך פעסטגעשטעלט,
אַז דער „קורלענדער ליטוואַק״ איז פון מיר ניט אויסגע־
טראַכט. סיי ביים באַלעבאַטישן קלאַס, סיי ביים פּאָלק
האָט ער געהאַט אַ באַשטימטן פנים. אָבער מיין שטאַרק־
סטער באַווייז איז, וואָס אָט די צונויפשמעלצונג פון קור־
לענדער און ליטוואַק האָט געגעבן אין רעזולטאַט אַן איי־
גענעם, צונויפגעשמאָלצענעם יידיש, וואָס איז פריי אי
פון דייטשמעריזמען אי פון סלאַוויזמען. דאָס איז אַ ליט־
וויש, וואָס מישט ניט „ש״ און „ס״. ליטווish אויף דעם
אונטערגרונט, פון דער גראַדער לאָגיק און מיט דייטשי־
שער גראַמאַטיק. דאָס איז דער אַמאָליקער לשון פון
קאָברין און הירשקאָן, וועלכע זיינען ביידע וויטעבסקער —
אויסגעריניקט פון „סטראָמגאָלאָוואי״, „גזלאָוואי״, „אויס־
קאָרעניען״, „צעשטאָזשען״. דעם נאָענטסטן צוגאַנג צו
דעם יידיש קאָן מען געפינען ביי צביונען, וועלכער, איך
וויים ניט ווי אַזוי, האָט אַמאָל פאַרבלאָנדזשעט קיין דאנ־
קערע (שטאַקמאַנסהויף), און אויך ביי דר. ווינרייכ, וועל־
כער שטאַמט דווקא פון דייטשמעריש קורלאַנד, אָבער ער
האָט זיך מסתמא אָפּגעטובלט אין אונדזער דוינע. דער
יידיש האָט אייגענע וועריטלעך, וואָס אַ צאָל פון זיי פאַר־
דינען אַריינגענומען צו וועלן אין אַלגעמיינעם געברויך.
איך וועל, בלי נדר, נאָך אַמאָל זיי צונויפנעמען, און אָט
איז אַדערויף:

חדר־ייִנגלעך־וועריטלעך: „די דווינע ברענט!״ —
דערמיט פלעגט זיך אָנהויבן אַ וועט־געלאָף. „חולם־
נאָז״ — אַ בליעכץ וואָס לאָזט זיך אָנטאָן אויף דער נאָז.
„אַ קניפּ טאָן ביז מען דערזעט ריגע״.

„וועריפעל״ אָנשטאָט דריידל. „שנויפלען״ — פאָנ־
פען. „ניק״ און „מייזלעך״ ביי אַ פערד. „סוליע״ —
בעריאָזאָווער סאָק. „אנקער״ — אַ קליין פעסל פאַר פּסח־
דיקע מעד, וואָס ווערט פאַרשטאָפּט מיט אַ „שפונט״. „אַ
מענטש אַ גאַרנישט״ — אַ „שטרונט״. „קאנקערעס״ —
אָנשטאָט טראַנטעס. „שטרימלינג״ — אַ געריוכערט פישל,
ענלעך צו שפּראָטן. „ענט זיך״ — אָנשטאָט ענלעך זיין.
„דרומל״ — אַ בלעכענע קענדל צו קאָכן טיי און קאָווע—
אונטן בריט, אויבן שמאָל. דערפון אַריינדרומלען יענעם
אין קאָפּ אַריין. אָנדערשוואו זאָגט מען: ער האָט זיך
איינגעדרומלט. „אנקרייטיק״ מיינט אין קאָוונע עמפּינד־
לעך צו קראַנקהייטן, ביי אונדז „אַן אָנקרייטיקע דאָמע״
מיינט אַ דאָמע, וואָס צערעמאָניעט זיך. און צוגעבן וויל
איך נאָך, אַז דער פאָמילען־נאָמען „ווינערעבע״, וואָס
גאָליציע און לאָדזש האָבן פאַריידישט אין „ווינריב״,
האָט אונדזער יאַקאָבשטאָט פאַריידישט אין „ווינרויב״.

אַן אייגענער אָקצענט מיט אַן אייגענעם שטיקל
לשון — דאָס איז אַן אויפטו. אָבער פון „קורלענדער ליט־
וואָקעס״ האָט מען געדאַרפט דערוואַרטן אַ סך מער אויפ־
טוען. דער פאָקט איז, אַז דער ליטוואָק איז געווען דער
אויפטויער פון אַלע אונדזערע באַווענגונגען. מה דאָך אַ
פּראָסט־פּשוטער ליטוואָק, בפרט אַ ליטוואָק מיט באַראָנס־
קער פאָנטאַזיע! ער האָט זיך געדאַרפט גאָר־גאָר אויסציי־
כענען. אָבער עס איז ניט אַזוי. סך הכל האָט די קורלענ־
דישע ליטע אַרויסגעגעבן, אַ חוץ צביון און דר. ווינרייכן—
ליליפוט׳ן (קרעטשמאַר), רחל לוריע (ראָזע וואולף) —
ביידע, פונקט ווי צביון, האָבן געהאָט פאַרבלאָנדזשעט
קיין דאנקערע, און דוד דרוק פון קרייצבורג; און גרינ־
בלוי, אַ יאַקאָבשטאָטער, (ליליפוט, רחל לוריע און גרינ־
בלוי זיינען שוין אויפן עולם האמת). קאָן מען ביי זיי
אַלעמען אָנטאָפן דעם סימן: „באַראָנסקע פאָנטאַזיע״?

אפילו די־אַ האַרעלע מער ליטווישע קרייצבורג האָט
זיך מער אויסגעצייכנט ווי יאַקאָבשטאָט. אַלע באַוועגונגען
זיינען געקומען קיין יאַקאָבשטאָט פון דינאָבורג און ריגע
דורך קרייצבורג. „דער קרייצבורגער דוד דרוק, מיין
ערשטער סאָציאַליסטישער אַגיטאַטאָר, איז געקומען פון
ריגע ווי אַן „איסקראָווץ״.

און דאנקערע האָט נאָך אַריבערגעשטיגן קרייצבורג.
אין דער באַוועגונג פון די לאָטווישע „וואַלד־ברידער״ —
אין דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע — האָבן ריזי־
קירט מיט זייערע לעבנס דער ברודער און שוועסטער
סטאלפער. (איך באַדויער נאָך עד היום, וואָס מיינע אַ
רוסישע בראָשור וועגן „קאָלעקטיוויזם און אינדיווידוא־
ליזם״ איז אַן מיין וויסן איבערגעזעצט געווארן אין לאָט־
ווish, און „וואַלד־ברידער״ פלעגן אַרעסטירט ווערן פאַר
איר).

דאָ איז פאַראַן אין ניו־יאָרק אַ יאַקאָבשטאָט־קרייצ־
בורגער לאָנדסמאַנשאַפט. איר גרינדער איז געווען אַ
קרייצבורגער — אברהם באַראַן — פון דער בעקער־
יוניאַן, און סעקרעטאַר פון דעם קאונסיל פון די אַרגאַ־
ניזאַציעס ביים „האַיאַס״. ביי אברהם באַראַן קאָן מען
יאָ געפינען אַ סימן פון באַראָנסקע פאָנטאַזיע — אפילו
שוין אין נאָמען. געווען איז ביי דער לאָנדסמאַנשאַפט
מר. קאַצען, פון דער גרויסער משפחה קאַצענס פון יאַ־
קאָבשטאָט — איז ער געווען גאָר אַ גרויסער באַראַן מיט
פאָנטאַזיעס — אַ רעליף־טוער, אַ דעלעגאַט, אָנגעפּראָפּט
מיט פּלענער און פּראַיעקטן — מער הער איך פון אים ניט.
איך בין חושד, די מערסטע טוער פון דער יאַקאָבשטאָט־
קרייצבורגער לאָנדסמאַנשאַפט זיינען ניט קיין יאַקאָב־
טשאָנער און ניט קיין קרייצבורגער, נאָר מחותנים זייערע
— איידעמס און שוואָגערס. אַ יחוס איז ביי זיי צוצושרייבן
זיך צו יאַקאָבשטאָט־קרייצבורג. וואָך אויף, יאַקאָבשטאָט־
קרייצבורג! און רודער אויף ניו־יאָרק! און וואו איז
ליבעמוזע? און וואו איז ניירע?

הירש אַבראַמאָוויטש

אכילות ביי יידן אין ליטע

די גרעסטע טייל פון לעבן ביי אַ דורכשניטלעכן ליטווישן יידן איז געווען פאַרנומען מיט דאגת פרנסה, אָבער רוחניות האָט פאַרנומען אַ גרויסן אָרט אין גאַנצן לעבן. פאַרן גשמיות איז געווען וויניקער צייט. אָבער „די נשמה קען מען דאָך פאַרט ניט אויסשפייען" האָט מען נאַטירלעך געמוזט עסן. אָבער „אָפּגעלייגט" אויף דעם איז מען ניט געווען. אַזוי, אַז אַ שטענדיקע צייט אויף צו עסן — איז זעלטן וואו געווען. מען האָט געגעסן, וועו עס איז געווען צייט, „וועו ס'מאַכט זיך" אָדער „אינ־צווישן געכאַפּט אַ ביס", אָבער ניט ביי אַלעמען איז תמיד געווען וואָס צו בייסן . . . ביי אַ גאָר היפּשער צאָל פאַמיליעס פון עמך איז דאָס געווען אַ פּראָבלעם . . .

דאָס עסן איז געווען זייער איינפאַך. עס איז געווען באַזירט אויף 2 הויפּט־אָרטיקלען — שוואַרצן ברויט און בולבעס. דער דריטער אָרטיקל איז געווען „זויערס", דאָס מיינט בוריקעס (באַרשטש), קרויט, שטשאָוו.

דער ליטווישער יד, וואָס איז געווען אָפּט אַ „קיבעצער" לגבי זיך, — האָט געשמייכלט אין בָּארד אַריין איבער זיך אַליין, — האָט מען דערציילט אַ מעשה וועגן אַ ישובניק, וואָס האָט אינדערפרי ערב יום־כּפּור געגעסן אַ יום־טובדיקן מאָלצייט: הון, קרעפּלעך און צימעס. דאָס ווייב פרעגט אים, צי ער איז צופרידן מיט די מאכלים. „אוודאי, ענטפערט ער, אָבער אָן אַ ביסל זויערס בין איך גאָר קיין מענטש ניט".

דער ישובניק איז געווען די צילברעט פון אַ סך ליטווישע ויצן. אין דער אמתן האָט דער ישובניק ביז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרנומען אַ היפּשן „סטא־טיסטישן" אָרט לויט דער צאָל אין ליטע און ער האָט צו־געגעבן אַ ספּעציעלן קאָליר דעם ליטווישן יידנטום. אָבער זויערס איז געווען אַ מאכל ביי אַלע ליטווישע יידן, אפשר ווייל עס איז געווען דער ביליקסטער צוטריטלעכער זופ, און דער אייניקער „אפּעטייזער" אויסערן הערינג, וועלכן ליטווישע יידן האָבן זיך געקענט דערלויבן.

זויערס האָט מען געגעסן צום „אָנבייסן", וואָס אין ליטע האָט עס געמיינט אי פּרישטיק אי „כמו־מיטאָג" צו־זאַמען, ווי דאָ אין אַמעריקע איז עס ברעקפעסט און לאָנטש. אין ליטע האָט מען וויניק אָפּגעגעבן זיך אַ חשבון ווי דער באַטרעפּנדיקער מאָלצייט הייסט. מען האָט בכלל ניט מקפּיד געווען, אַז דער „טיים־טייבל" זאָל זיין אויסגעפּירט מיט אַלע הידורים: „אַ דאגה — אַבי מען עסט און עס איז דאָ וואָס צו עסן"...

דאָך איז דער „אָנבייסן" געווען דער צענטער פון „שפּייזן דעם זינדיקן גוף".

זויערס האָט מען געגעסן מיט ברויט און בולבעס. פּרילינג איז עס געווען שטשאָוו („שטשאָוויי"), פאַרווייסט מיט אַ ביסל „מאָגערע סמעטענע", אָדער זויערמילך. אין מיטן זומער פלעגט מען שוין קאָכן באָטשווינע (בלע־טער פון בוריקעס) געמישט מיט שטשאָוו, (וואָס האָט געגעבן די נאַטירלעכע זויערקייט). אַ סך באַלעבאָסטעס פלעגן מאַכן אייגענעם קוואָס פון פאַרמישטע אין וואַרע־מען וואָסער קאָרענע מעל. דאָס וואָסער פלעגט ווערן בא־זאַלצט, און נאָך אַ טאָג־צוויי שטיין אין דער וואַרעם פלעגט עס ווערן זויער. אין דעם קוואָס האָט מען געקאָכט די באָטשווינע. סוף זומער האָט מען שוין געגומען „ניצן אַ גאַנצן בוריק", צעברעקלענדיק אים אין די באָטשווינע. ביי גאָר גוטע באַלעבאָסטעס איז דאָס זויערס געווען בא־טעמט. „ווי וויין", פלעגן זיי זיך אָפּט באַרימען. ביי אַנ־דערע איז עס געווען „ניט אַזוי", און ביי קנאַפּע באַלע־באָסטעס איז עס געווען „גאָר אָן טעם" אָדער געהאָט „אַ טעם פון חלשות". פון לעצטן מין איז געווען וויניק. די טראַדיציע, די פּראַקטיק און די אָנווייזונגען פון שכנ־טעס האָבן געהאָלפן שאפן אַ גוטן נאָרהאָפטן פּראָדוקט. דאָס זעלביקע קען מען זאָגן וועגן „שטעלן בוריקעס" און „זויערן קרויט" אויף ווינטער.

90 פּראָצענט יידישע באַלעבאָסטעס האָבן זיך פאַר־גרייט מיט די לעצטע צוויי פּראָדוקטן. געווייגטלעך פלעגט מען קרויט „שטקעווען" (שטקעווען וווי אין קרויט") עט־לעכע וואָכן נאָך סוכות. וועו עס פלעגן אָנקומען לייכטע פרעסטלעך, האָט מען דאָס קרויט שוין געמוזט אַרונטערנעמען פון גאָרטן, וואו עס פלעגט זיך „אויס־שטיין" — ניט געוואָקסן, אָבער געוואָרן שטייפער און בע־סער פאַר פּרעזערווייר־צוועקן. דאָס זעלביקע איז גע־וועו מיט בוריקעס.

פאַרן שטקעווען פלעגט מען פון דעם קרויט אַרונ־טערנעמען אַלע גרינע בלעטער, בפרט אויסשניידן די ערטער, וואָס זיינען געווען דורכגעלעכערט פון וועדעם. דער עיקר האָט מען געדאַרפט בודק זיין, אַז עס זאָל זיך חס וחלילה ניט אויסבאַהאַלטן וואו עס איז אַ קרויט־וואָ־רעם, וואָס קען פּסול מאַכן דעם גאַנצן „געשטעל" פון קרויט. געווייגטלעך פלעגט מען אין יידישע הייזער פאַרבעטן פריינט, שכנות צו העלפן שטקעווען. געשעט־קעווט האָט מען מיט מעסערס, און פאַר אַ גרויסע

געזינט פלעגט מען „שטעלן" אפט אַ פאָר היפשע פע־
סער (טונען) קרויט. ס׳איז געווען ניט קיין לייכטע
אַרבעט, אָבער פריילעך איז דערביי געווען. מען האָט
געזונגען, יונגוואַרג האָט געגעסן קאַטשאַנעס פון דעם
קרויט. די דערפאַרענע באַלעבאָסטעס האָבן דאָס קרויט
באַזאַלצן, געשאָטן קימל און „געקנאָטן" דאָס צעשניטענע
קרויט. דאָס קרויט פלעגט געלייגט ווערן שיכטנווייז און
ווערן געהאַמערט מיט „שליאהעס" (אַ הילצערנע קלעצל,
אָנגעטאָן אויף אַ שטעקן, וואָס העלפט שפּאַלטן האַלץ),
ביז פון דעם קרויט באַווייזט זיך דער זאָפט. צווישן
די שיכטן קרויט האָט מען גלייגט עפּל, מערן, בורי־
קעס (צוליבן קאָליר) און זשוראווינעס. די אַרבעט פון
„איינשלאָגן" (אָדער צוזאַמענפּרעסן) דאָס קרויט האָבן
געטאָן מאַנסבילן. די פּעסער קרויט פלעגן שטיין אַ פּינף־
זעקס טעג אין שטוב כדי ס׳זאָל זיך איינזייערן. מען פלעגט
עס דאַרפן דורכשטעכן מיט שטעקנס, כדי אַרויסצו־
לאָזן דעם שליים (גאז, וואָס האָט ניט אַזוי אנגענעם
געשמעקט)... דערנאָך האָט מען די פּעסער אַראָפּ־
געקייקלט אין אַ קעלער אָדער שפּיזשאַרניע (שפּייז־קאַ־
מער), אָדער געהאַלטן אין אַ פּירהויז ביי „געמיינע"
מענטשן.

אָט דאָס קרויט האָט געדאַרפט קלעקן פאַרן גאַנצן
ווינטער. און געגעסן האָט מען עס אויך רויערהייט, אי־
בערהויפּט מיט געבאַקטע קאַרטאָפלעס, אָדער מיט ברויט,
וועלן קיין אַנדער זאַך „צום ברויט" איז ניט געווען.

בוריקעס האָט מען ווינטער גענוצט וויניקער. אָבער
דאָך איז געווען כמעט אין יעדן הויז „געווייקטע" בורי־
קעס. דאָס הייסט מען פלעגט געשאָבענע בוריקעס אַריין־
לייגן אין וואַסער, האַלטן עס אין אַ וואַרעמען אָרט (ניט
ווייט פון אויוון) ביז ס׳פלעגט ווערן זויער. מיט אַלע
הידורים האָט מען „געשטעלט" בוריקעס אויף פּסח.
אַ נייע „פאַסקע" אונטער אַ ווייסן טישטוך, צוגעדעקט מיט
אַ וואַרעמע זאַך פון אויבן. מיטן ראָסל און די בוריקעס
האָבן יידן זיך געקוויקט אַ גאַנצן פּסח.

ווינטער, ווען מילך איז געווען זייער וויניק און מען
האָט מערסטנטייל געגנוצט „פּאַרעווע" עסנס, האָט מען
אָפּגעקאָכט בוריקעס, אָפּגעשיילטע פון שאָלעכץ, אין ראָסל.
צוזאַמען מיט דעם ראָסל איז עס דאָך געווען אַ „פּאַר־
טיקער מאכל". מען האָט צוגעגעבן דערצו רויע גע־
ברעקלטע ציבעלע און גענגעסן מיט געבאַקטע אָדער
אָפּגעקאָכטע „מיט פּעלצלעך" בולבעס. מבינים האָבן
געזאָגט, אַז דאָס איז געווען אַ „מאכל מאכלים".

די ראָל פון בולבעס איז געווען איניע פון די גרעס־
טע אין דער באַשפּייזונג פון די ליטווישע יידן. בולבעס
האָט מען געגעסן אָפּט 2־3 מאָל אַ טאָג אין פאַרשיי־
דענע צושטאַנדן — געשאָבענע, געקאָכטע (מיט ציבעלעס
און פעפער), געבאַקטע און מיט „פּעלצלעך" געקאָכטע
(בלויז אָפּגעוואַשן און געקאָכט"). בולבעס פלעגט מען
באַקן, וועו דער גרויסער „רוסישער" אויוון פלעגט זיך
האַלטן ביים אויסהייצן. די בולבעס פלעגט מען אָנשיטן
אין אַ ווינקל, ניט זייער נאָענט צו די גליענדיקע קוילן
(ס׳זאָל ניט פאַרברענט ווערן) . . . אָדער פאַרשאַרן אין
„יאָמקע" (פאַר־אויוון, די 2 זייטן פון „פּריפּעטשעק")
און אַרויפשיטן פון אויבן „פּריסאַק", הייסע אַש מיט
גליענדיקע פונקען אינעווייניק. כדי די בולבעס זאָלן
זיך לאָזן שיילן האָט מען זיי נאָכן אָפּבאַקן אַריינגעשאָטן
אין אַ קערבל (געמאַכט פון שטרוי און דורכגעפלאָכטן
מיט האָלץ) און צוגעדעקט איבער אַ טיכל מיט אַ וואַ־
רעמע זאַך, אַזוי, אַז מען זאָל די בולבעס לאָזן „דורכ־
שוויצן" און די שאָלעכץ זאָל אונטער דער ווירקונג פון
דאָמף אָפּשטיין און זיך לאָזן אַראָפּנעמען. די געבאַקטע
בולבע פלעגט אָפּט זיין די איינציקע זאַך אויף „איבער־
צוכאַפּן", ס׳זאָל ניט „ציען אין האַרצן". אגב האָט מען
דאָך די בולבע געקענט עסן ניט „געוואַשענערהייט די
הענט" און יוצא זיין מיט דער קורצער ברכה „בורא פּרי
האדמה". די מעלה, וואָס איז געווען דעם קרע־
דיט פון דער בולבע, האָט אָנגעהאַלטן יעדן טאָג
(„זונטיק בולבע, מאָנטיק בולבע" א. א. וו. פון פאָלקס־
ליד).

די בולבע איז אויך געווען אַ מין מן אין ליטע, פון
וועלכע מען האָט געקאָנט און טאָקע געמאַכט פאַרשיידענע
מאכלים. אפט „מעדני מלך" לויטן ליטווויש־יידישן באַ־
גריף, נאָטירלעך. זייער פאָפולער זיינען געווען גע־
באַקטע באָנדעס. מען האָט די אָפּגעשאָבענע בולבעס
צעריבן אויף אַ ריבאייזן, אויסגעדריקט דאָס וואַסער
דורך אַריינלייגן די געריבענע מאַסע אין אַ טיכל. (ביס־
לעכווייז) צו די אָפּגעריבענע און אָביסל אָפּגעטריקנטע
מאַסע האָט מען צוגעגעבן (אויב עס איז געווען) אַ
ביסל קאָרענע אָדער רעטשקענע מעל, אַ ביסל אויס־
געקנאָטן, אויסגעלייגט אויף גרינע קרויטבלעטער
אָדער אויף בלעטער פון אַ דעמב, וואָס האָט די סאַמע
ברייטסטע צווישן אַלע סאָרטן ליטווישע ביימער.
די באָנדעס האָט מען אַריינגעזעצט אין אַ גאָר הייסן
אויוון („כמעט ווי אויף צו באַקן ברויט"). נאָך אַ שעה
זיצן אויפן הייסן „טאָק" (דער פלאַך פון רוסישן אויוון)
פלעגט די באָנדע זיין פאַרטיק. מען האָט עס געגעסן מיט
מילך, מיט זויערס (אנשטאָט ברויט), און אינצווישן צייט
האָט מען געגעבן „באנדעלעך" קינדער צו שטילן דעם
הונגער. אויך חדר־ניינגלעך פלעגט מען מיטגעבן מיט זיך
באָנדעס, אויף צוצובייסן. מען האָט עס געגעסן מערסטנ־
טיילס אין קאַלטן צושטאַנד. אָבער „נאַשערס" (היט זיך
פון אַמאָליקע ליטווישע נאַשערס!...) האָבן האָלט געהאָט
אַ הייסע באָנדע, וועו רעדט מיט סמעטענע אָדער מיט
אַ שטיקל פוטער (אָבער דאָס האָבן זיך געקענט דער־
לויבן די רייכערע באַלעבאָטישע פאַמיליעס...).

פון באָנדעס פלעגט מען אין די זעלביקע באַלעבא־
טישע הייזער מאַכן „ציגיינער". דאָס האָט געמיינט אַ באָנ־
דע, וואָס איז געווען אויסגעשמירט מיט צעריבענעם
מאָן (פון דעם דער נאָמען ציגיינער), און פון אויבן
צוגעדעקט מיט אַ „דעקל" פון דיזעלביקע צעריבענע קאַר־

טאָפל. געבאָקט די „ציגיינער" האָט מען אויפן זעל־ביקן שטייגער ווי געווייניטלעכע באָנדעס. נישט מער, נאָכן אַרויסנעמען פון אויוון פלעגט מען זיי פונאַנדערטיילן אויף 4־6 חלקים, אַריינלייגן אין אַ טיפע קופערנע פאַן, אויסגעשמירט מיט פוטער. יעדע שיכט פלעגט מען באַ־גיסן מיט סמעטענע און פוטער און אַריינשטעלן אויף אַ פאָר שעה אין אויוון. אַ ווארייאַציע פון דעם איז געווען: אַריינלייגן אין אַזאַ „אָנגעפוטערטע" פאַן די רויע מאַסע טייג אין פאָרם פון לאָטקעס, אויך באַגיסן אין שיכטן מיט סמעטענע, פוטער און „פאַררוקן" אין אַ הייסן אויוון אויף אַ לענגערער צייט. אמת־בולבענע לאָטקעס האָט מען געבאָקט אָפט אויף מאָנאַטיל, אָדער געבדזענע שמאַלץ.

דער „מלך" פון אַלע בולבענע מאכלים איז געווען אַ טייגעכץ. די צעריבענע קאַרטאָפל האָט מען אויסגע־מישט מיט אַ ביסל מעל, צעברעקלטע ציבעלעס, אַריינגע־מישט פוטער און אַוועקגעשטעלט אין אַ פאַן אין אויוון צוזאַמען מיטן ברויט, אָדער סתם אין אַ הייסן אויוון. פון די צעריבענע און אויסגעדריקטע קאַרטאָפל־טייג האָט מען אויך געמאַכט קליינע קניידלעך, וועלכע מען האָט גע־געסן אין מילכיקע געקאָכט (זופ).

ווינטער פלעגט מען מאַכן פון דעם קאַרטאָפל־טייג גרויסע קניידלעך (מען פלעגט עס אַמאָל רופן „באָמבעס"). אָפט פלעגט מען די קניידלעך אָנפילן מיט רויע האָבער־גריץ, צעהאַקטע ציבעלע, געבדזענע אָדער הינערשע שמאַלץ און קאָכן דאָס אין האָבערנע גרויפן אַ פאָר שעה. געווויס האָט מען פון די קניידלעך געהאַט מער הנאה ווי פון באָמבעס . . .

אין אָרעמערע פאַמיליעס האָט מען צום קאָרעמעס טייג אָפט צוגעגעבן אויך געריבענע קאַרטאָפל, וואָס האָט פאַרקלענערט די נאַרהאַפטיקייט פון ברויט, אָבער די מאָגנס פון די פאַרהונגערטע קינדער פלעגט עס אָנ־פילן.

ס׳איז שווער אויסצורעכענען אַלע קאָמבינאַציעס פון בולבעס, וואָס די ליטווישע יידן האָבן באַנוצט. אין כלערליי זופן איז קאַרטאָפל געווען דער וויכטיקסטער אינגרידיענט. אַ „קרופניק" האָט געמיינט קאַרטאָפל מיט קרופניק (גרויפן). דאָס איז געווען געשטענע גרויפן, פערל־גרויפן, רעטשקענע גרויפן און אַלע אַנדערע.

אַ נאַציאָנאַלער מאכל איז געווען „פוסטע פיש", וואָס אַ שפּאָסער, אָדער אַ דאַרפישער גאַסטראָנאָם האָט, אפשר, אַזאַ נאָמען געגעבן כדי צוצוגעבן מער אָפּעטיט. „פוסטע פיש" איז באַשטאַנען פון צעשניטענע אָפּגעשאָ־בענע קאַרטאָפל (אין ליטע האָט מען געשאָבן, ניט גע־שיילט קיין קאַרטאָפל, ס׳זאָל חלילה ניט אַוועק אין ני־וועץ צו פיל פון דער בולבע). מען האָט קיין ציבעלע פאַר פוסטע פיש ניט געזשאַלעוועט, אויך אַ ביסל צוגע־פעפערט. ווינטער צייט פלעגט מען אַריינגעבן שמאַלץ, זומער — אַ שטיקל פוטער, סמעטענע אָדער שמאנט (סמעטאַנקע).

אָפט פלעגט מען פוסטע פיש באַנוצן פאַר „וועטשע־רע" (איין שפייז). מען פלעגט פאַררופן גוטע פריינט צו העלפן אָפּטאָן אַ נודנע אַרבעט — ווי פליקן פעדערן — דערביי פלעגן אַלע אָנטיילנעמער עסן „וועטשערע", וואָס איז באַשטאַנען דאָס רוב פון פוסטע פיש, וואָס אַלע יידישע ליטוואָקעס האָבן אַזוי האָלט געהאַט. אויך פלעגט מען דערלאַנגען זויערע קרויט.

ביי פליקן פעדערן האָט מען זיך דערציילט וואונדער־לעכע מעשות, וואָס פלעגן אַריבער במסורה, אָדער נייע, וואָס מען האָט וואו עס איז געהערט, אָדער גאָר פון אַ מעשה־ביכל. צווישן די געלאַדענע פלעגן אויך זיין שכנישע שיקסעס און יונגע גויעס. מען האָט דערביי געזונגען לידער — יידישע, ליטווישע, פוילישע, ווייסרוסישע און רוסישע. מערסטנטיילס זיינען עס געווען פאָלקסלידער וועגן אַן אומגליקלעכער ליבע.

צווישן די יידישע לידער האָבן אין די 80־קער און אָנהויב 90ער יאָרן פון 20טן י״ה פאַרנומען אַלץ מער אָרט אליקום צונזערס לידער („די סאָכע", „דער ציון־מאַרש", „שטיי אויף מיין פאָלק" און אנד.).

פליקן פעדערן איז געווען מיט אַ יאָ 40־50 צוריק אַ איינגעפונדעוועטע טראַדיציע; אין יעדער יידישער פאַ־מיליע. מען האָט אין זעק אָדער ציכלעך געקליבן די אָפּגעפליקטע פעדערן פון גענדז, אַמאָל פון קאַטשקעס. אין אָרעמערע הייזער האָט מען אויך געקליבן פעדערן פון הינער און ענטן. יעדער טאָכטער (און דעמאָלט זיינען בת־יחידות אין יידישע פאַמיליעס געווען זעלטן) האָט מען געדאַרפט געבן בעטגעוואַנט, ד. ה. קישנס, פערענעס. די נאָענטסע צו חופּה וקדושין מיידל האָט זיך געפלייסט צו האָבן וואָס מער אָנגעפליקטע פעדערן, כדי זי זאָל קענען שטאָלצירן מיט איר בעטגעוואַנט.

נאָכן אָפּפליקן אַ 3־4 שעה פעדערן, האָט מען גע־געסן מיט גרויס אַפּעטיט די געפעפערטע פוסטע פיש.

בכלל איז זיך קיין קליינשטעטלדיקער ייד ניט באַ־גאַנגען אָן אייגענע „גזעזצטע" בולבעס. האָט ער געהאַט אַ גאָרטן אָדער אַ גערטל לעבן זיין שטוב, אָדער אַ ביסל ווייטער פון שטוב, האָט ער דאָרטן פאַרזעצט אייגענע בולבעס. אָפּט פלעגט מען פאַראַקערן און פאַרזעצן מיט דער הילף פון אַ גוי. מען פלעגט אָבער אַליין אַרום־גראָבן (פאַרמאָטיקן) די בולבעס און אַליין זיי אויס־געגראָבן. אַרום שבעה עשר בתמוז, אָדער שפעטסטנס תשעה באב פלעגט מען שוין אָנהויבן „אונטערגראָבן" די בולבע, וואָס מען האָט געוווען „פליאַנסואווקע" (פרי־איקע געזעצטע מיט דער האַנט מיט אויסגעשפּראָצטע „ראָסטקעס"). מען פלעגט אַרויסנעמען די גרעסערע בולבעס און פאַרשאַרן צוריק מיט דער זעלביקער ערד דעם קוסט, אַז עס זאָל וואַקסן וווייטער. אַזוי פלעגט מען „אונטערגראָבן" די בולבעס כמעט ביז ראש־השנה.

די יידן וואָס האָבן ניט געהאַט קיין אייגענע גערט־נער, אָדער זייערע גערטנער זיינען געווען צו קליין אויף צו געבן קאַרטאָפל אויף אַ גאַנצן ווינטער, פלעגן

פֿאַרזעצן ביי די גויים קאַרטאָפל אויף פֿאַרשיידענע באַדינגונגען. בעלי מלאכות, ווי שמידן, שוסטער, שניידער, סטעלמאַכערס, בלכער, האָבן געצאָלט מיט זייער מעשי־ידיהם. קרעמער — מיט סחורה, שיינקער — מיט בראַנפן אָדער ביר. אויך „יידישע מיסט" איז געווען פֿאַר דעם פּויער אַ גאַנגבאַרע „סחורה". פון „יידישע קי", „יידישע פערד", אָדער אַפילו פון ציגן (אָט די נאַציאָנאַלע יידישע בהמה אין די ליטווישע שטעטלעך), פלעגט דורכן ווינטער זיך אַנקלייבן היפּש מיסט, וואָס פלעגט פֿאַרבעסערן די מאַגערלעכע ליטווישע ערד, מחמת די פּויערים האָבן זעלטן געהאַט אַ געניגנדיקן לעבעדיקן אינווענטאַר, וואָס איז דער יסוד פון יעדער פעלדווירטשאַפט. האָט דער יִיד געגעבן די זריעה (קאַרטאָפל), דאָס מיסט, עטלעכע גילדן, דער פּויער — זיין פעלד און זיין אַרבעט. מיט דער גערעניש האָט מען זיך געטיילט אויף העלפט, אָדער לפי־המדובר, ווי מען האָט אָפּגערעדט. דער אָרעמסטער יִיד האָט געזען צו שאַפן כאַטש אַן אָנדערהאַלבן „טון" בולבע (אַ טון אין ליטע איז געווען 24 פּוד). אָבער אַז מען זאָל ניט דאַרפן „שפּאַרן די בולבע" האָט אַ פאַמיליע פון 6־7 מענטשן (וואָס מיט שיינע עטלעכע צענדליק יאָר צוריק איז עס געווען ניט קיין גרויסע פאַמיליע) געדאַרפט האָבן פֿאַרן ווינטערר אַ 3־4 „טון" בולבעס.

יעדע יידישע הויז האָט געהאַט אַ קעלער, וואו מען פלעגט די קאַרטאָפל „אַראָפּשיטן" נאָכן אַראָפּנעמען פון פעלד. מיט אַ 3 „טון" בולבעס האָט שוין אפילו אַ יִיד אַן אָרעמאַן געקענט קוקן רואיקער אויף דעם אָנקומענדיקן ווינטער, וועט אפילו עס זאָל, חלילה, אויספֿעלן ברויט.

אין אַ סך פֿאַלן פלעגן אָרעמע יידן „דורכקומען ווינטער" מיט בולבעס און זויערקרויט. ברויט איז געווען אַ „טייערער" גאַסט . . . מען מוז אָבער זאָגן, אַז אַזוי צי אַנדערש האָט די גרעסטע טייל יידן אין ליטע געהאַט צוגעגרייט אויף ווינטער בולבעס, אַ פֿאַר פּוד מערן, אַ פֿאַר פּוד בוריקעס, קרוטשקע, ציבעלע א. א. גאָרטנווארג. מען האָט נאָר געמוזט צופֿאַרדינען אויפן שטיקל ברויט און האָט וועט פֿאַרמאָגט אַ „ציקלדיקע" ציג, אָדער אַ קעלביקע קו, האָט מען אָרום שבט, אָדער טבת געקענט שוין האָפן אויף אַ ביסל מילך. אַז „גאָט האָט געהאָלפן" און די קאָלב האָט מען געקענט „פֿאַרטאָן" פֿאַר זיך, האָט מען שוין געהאַט אַן אייגן שטיקל פלייש און עס איז געווען שוין גאָר ליהודים.

צוליב די בולבעס אָבער איז געווען אַ צאָל ראַכיטיש קינדער, וואָס האָבן געליטן אויף די ענגלישע קרענק, אָדער, ווי מען פלעגט עס רופן אין ליטע אַ „ריפּקוכן". די צאָל איז אָבער געווען ניט קיין גרויסע. די נאַטירלעכע ראָזעווע ברויט און די זויערע קרויט האָבן געהאָלפן אויסמיידן אַ פּולע קראַנקהייטן צוליב דער וויטאַליטעט פון די צווויי ערשטקלאַסיקע שפּייז־אַרטיקלען.

עס פֿאַרשטייט זיך, אַז דער סאַמע „באַליבטסטער" באַגלייטער פון געבאַקטע אָדער געקאָכטע בולבעס איז געווען דער הויפּט־מאכל אויך „צום ברויט". אַ הערינג איז אויך געווען אַ נאַציאָנאַלער מאכל אָדער „דער מאכל". אַ הערינג האָט מען געגעסן רויערהייט, „פון פעסל" (פון פאַס, פון טון), אַראָפֿרייסנדיק נאָר די אויבערשטע הייטל, אין געוויסע פאַלן נאָר די לאסקע" (שופן). אַנדערע האָבן אפילו געטונקט די בולבעס אין „ליאָק" (די פליסיקייט וואָס געפּינט זיך אין הערינג־פאַס) און געהאַלטן, אַז דאָס איז דער „אמתער טעם". דעם הערינג האָט מען אויך געבאַקט, אָפּטמאָל געקאָכט אין זיסן, זיסן־זויערן, געפּרעגלט, פֿאַרשטייט זיך, אויך געהאַקט מיט ציבעלעס א. א.

אָפּט זיינען בולבעס, זויערס, און הערינג, און ראָזעווע שוואַרצע ברויט געווען די אייניקע שפּייזן פאַר אַלע וואָכעדיקע טעג.

מיט 40־50 יאָר צוריק האָט כמעט יעדע יידישע הויז געבאַקן ברויט פאַר זיך. דאָס ברויט איז געווען פון איינהייטלעכן מין: שוואַרצע ראָזעווע (ריכטיקער: ראָזאָווע — איין מאָל געמאָלענע) ברויט. דעם גאַנצן קאָרן־קערנדל האָט מען אוטיליזירט מיטן הייטל, מיטן קראָכמאָל, מיטן „זאַראָדעק" (דזשוירם) מיט האָק און פּאָק. דאָס איז געווען אַן אמתער און ראַיעלער „האָלווהיט", ריכטיקער (האָל־ראַי) מען האָט אַ ביסל מעל פֿאַרמישט אין אַ דייזשע מיט ווארעמע זאַלץ־וואַסער. מען האָט עס גלאַזן שטייף איבערנאַכט, איבערגעדעקט מיט אַ טישטעך און דערנאָך גוט אייגנגעדעקט מיט אַ פּעלץ אָדער אַ קישן. פון דער ווארעמקייט האָט די פֿאַרמישטע מעל אָנגעהויבן צו יוירן. פֿאַרטאָג האָט מען דאָס אייגעזייערטע טייג געקנאָטן מיט די הענט אַן ערך אַ דריי פערטל שעה, צושיטנדיק מעל און צוגעבנדיק וואַסער. נאָכן אויסקנעטן האָט מען דאָס טייג אין דייזשע וועייטער אייגעדעקט און געלאָזן שטיין אין אַ וואַרעמען אָרט אַ 4־5 שעה, ביז עס איז אויפגעגאַנגען. דערנאָך פלעגט מען „אויסמאַכן" לאָבנס (פון 15 ביז 25 פונט יעדערער). ווינטער האָט מען די לאָפּעטע באַשאָטן מיט טרוקענע מעל (דאָס טייג זאָל ניט צופֿאַלן צום דעק פון הייסן אויוון). זומער האָבן אָנדערע באַלעבאָסטעס, באַזונדערס ישובניצעס, וואָס האָבן געווואוינט לעבן טייכן אָדער אָזערעס, אָנגעריסן שמעקנדיקע וואַסערגראָז אַיער און אונטערגעלייגט אונטערן דעק פון לאָבן טויג. אין האַרבסט פלעגט מען אַלס „אונטערלאגע" נוצן דעמבאָוו בלעטער. אַ סך האָבן געהאָט אָנגעגרייט בלעטער אויף אַ גאַנץ ווינטער. די לאבנס פלעגן דאַרפן „זיצן" אין אויוון, אָפּהענגיק פון זייער גרויס, פון פיר ביז זעקס שעה. באַלעבאָסטעס וואָס פלעגן וועלן אַז די אויבנס פון די לאָבנס זאָלן ניט אויסזען שוואַרץ, האָבן דורכגעזיפט די קאַרענע מעל דורך אַ געדיכטע זיפּ. די באַקומענע דינע מעל פלעגט מען פֿאַרמישן מיט וואַסער און באַשמירן דעם אויבן פון די לאָבנס (פֿאַרן זעצן אין אויוון) מיט די מאַסע, וואָס איז געווען ווייסער ווי די גאַנצע קאַרענע מעל. דעם געמיש האָט מען גערופן „כארמושקע". די כארמושקע האָט צוגעגעבן דעם

ברויט אַ „יידישן אויסזען", אין קעגנזאַץ צו גויישקן ברויט, וואָס פלעגט זיין „שוואַרץ ווי קויל". די גויים האָבן אָפט געמאַלן אויף היימישע זשאַרנעס. די קערנער זיינען געוואָרן פון דעם „צעברענט", און שמירן מיט „כאַרמושקע" האָבן די גויעס געהאַלטן פאַר אַן איבעריקן לוקסוס.

דאָס זויערע טייג פון וועלכע מען האָט געבאַקט שוואַרצן ברויט זיך געוואָרפן „ראָשטשינע". פון דעם האָט מען אָפט געבאַקט „ראָשטשינע לאַטקעס". מען פלעגט אַרויסנעמען אַ שטיק אויפגעגאַנגענע טייג, צעמישן מיט וואַסער און צוגעשאָטן קאָרענע אָדער, נאָך בעסער, אַ ביסל רעטשקענע (רעטשענע) מעל (כדי אָפּצושוואָכן די זויערקייט) און געבאַקן פון דעם לאַטקעס. אַזוינע לאַטקעס האָבן געהאַט אַן אָנגענעם־זויערלעכן טעם און „האָבן זיך ממש געבעטן", אַז מען זאָל זיי עסן מיט סמעטענע, אָדער מיט צעלאָזענע געזאָצלענע פּוטער*). לאַטקעס עסן איז געווען אַ יום טוב ביי קליינוואַרג, וואָס האָבן כמעט קיינמאָל ניט געגעסן קיין זיסקייטן אָדער וועלכע עס איז פעטע „קוקיס", אָדער באַבקעס, סיידן שבועות.

נאָך אַ גרעסערער „יום טוב" זיינען געווען רעטשקענע לאַטקעס (פון גריקע־מעל), וועלכע מען פלעגט טונקען אין צעלאָזענע הייסע פוטער. פאַר גאָר געהויבענע גענט געסט האָט מען אין באַלעבאַטישע הייזער געבאַקן וויצענע לאַטקעס. אָבער דאָס איז געווען, ווי געזאָגט, — לא כל אדם זוכה . . .

אָפּט פלעגן אַרבעט־מענטשן זיך שפּייזן נאָר מיט שוואַרצן ברויט און מיט זויערמילך און דאָס האָט זיי געגעבן כוח צו טאָן זייער שווערע אַרבעט. מען האָט דעמאָלט ניט געוואוסט פון וויטאַמינען, אָבער דער קער־פּער האָט געפילט מסתמא, אַז ער קריגט אַריין אַ גרויסע מאָס וויטאַמינען פון די דאָזיקע פּראָדוקטן.

דער ריח פון פריש געבאַקענעם ראָזעווען ברויט פלעגט טאָקע „פאַרשמעקן" דעם גאַנצן אָרום. ניט קיין וואונדער, מענטשן האָבן געקאָנט טאָן שווערע, די שווערסטע אַרבעט, עסנדיק רייַנע ראָזעווע ברויט מיט זויערס, פאַרזופּנדיק אַ וואָסערן ס׳איז קרופּניק „פאַרשילי̈עט" (עטוואָס פאַר־וויסט) מיט מילך. דאָס איז געווען דער „אָנבייסן".

דער „מיטאָג" (אַזייגער דריי בייטאָג) איז באַשטאַנען פון עפּעס אַ צובייס, ווי זויערמילך מיט אַ ביסל סמעטענע (פּאָדסמעטאָנקע — מאָגערער שיכט פון סמעטענע, צווישן די געדיכטע סמעטענע און דעם שיכט זויערמילך), אָדער גאָר אַ שטיקל ברויט מיט קעז. אָדער וויידער אָמאָל זויערס. זומער איז עס געווען קאָלטע זויערס („כלאָדניק") — באַטשווינע מיט בוריקלעך, און „מפונקים" האָבן נאָך אַריינגעבראָקט אין דעם אַ „צי־בלקע" מיט אַן אוגערקע. אין סעזאָן זיינען אוגערקעס געווען זייער אַ פּאָפולערע שפּייז ביי יידן (גויים האָבן ניט אַזוי שטאַרק געהאַלטן פון אוגערקעס). יידן האָבן געגעסן אוגערקעס סיי זיסע מיט ברויט און זאַלץ, סיי געזייערטע. פעסטערע באַלעבאַטים פלעגן זאַלצן אוגערקעס אויף אַ גאַנץווינטער. די וואָס האָבן געוואוינט אויף ישובים און געפירט אַ גרויסע באַלעבאַטישקייט האָבן געזאַלצן אוגער־קעס אין גרעסערע פעסלעך. מען האָט אַריינגעטאָן אין די געזאַלצענע אוגערקעס דעמבאָוונ בלעטער (וועלכע פלעגן פרעזערווירן בעסער די אוגערקעס), קראָפּ. די פעסלעך פלעגט מען הערמאָטיש פאַרהאַקן און אַריינקייק־לען אין אָזערע (ניט זייער וויים פון ברעג) אויף אַ גאַנץ ווינטער. פאַר פּסח פלעגט מען די פעסלעך אַרויסציען פון וואַסער. די אוגערקעס פלעגן זיין זויער, אָבער שטייף. מען האָט עס באַנוצט פּסח צו פלייש און סתם צום עסן „זויערע אוגערקעס" אַנשטאָט פרוכט.

„וועטשערע" איז באַשטאַנען פון מילכיקע זופּ. אי־בערהויפּט פאַרפּל. די מעל פלעגט מען פאַרמישן מיט וואַסער, גוט אויסקנעטן, צעשניידן אויף דיקע פּענעצעס און צעהאַקן מיט אַ האַקמעסער. די פאַרפּל פלעגט מען מאַכן פון טונקעלע מעל „פריוואַראָק", וואָס איז געווען אַ צעמאָלענער געמיש פון אַרבעס, געשטן, קאָרן, גריקע. דאָס האָט געהאַט אַ ספּעציפּישן טעם און איז באַנוצט געוואָרן מערסטנטיילס זומער, וועו עס איז געווען גע־נוג זיסע מילך. בעת ס׳האָט זיך „באַוויזן פרישע בול־בעס" — האָט מען אין די פאַרפּל אַריינגעטאָן אָפּגע־שאָבענע קאַרטאָפּל. אין באַלעבאַטישע הייזער האָט מען געקאָכט וווייצענע פאַרפּל.

ווינטער איז די וועטשערע באַשטאַנען פון „פאַררוק־טע" אין אויוון קאָרטאָפּל מיט אַ ביסל שמאַלץ, געבאַקטע אָדער אָפּגעקאָכטע קאָרטאָפּל מיט זויערע קרויט.

אַרבעס, לינדזן און בעבלעך זיינען געווען פון די באַליבטסטע מאכלים. אַ חוץ זייער געשמאַקן טעם — האָבן ליטווישע יידן געפילט, אַז עס גיט זיי כוח צו טאָן זייער אַרבעט. אַרבעס האָט מען געקאָכט אינדערוואָכן אויף זופּ. מען האָט געקאָכט אַרבעס „באַזונדער" און „געקלייעט" (דאָס מיינט, לאַנג געקאָכט אַז ס׳זאָל אַרויס אַ קליי), פּערלגרויפּן און דערנאָך עס צוזאַמענגעמישט אַזוי, אַז עס האָט זיך באַקומען אַ „שטאַרקע זופּ". אין די זופּ האָט מען צוגעגעבן שמאַלץ, איבערהויפּט געבראָטענע. אויף אַן ענלעכן אופן האָט מען געקאָכט בעבלעך, וועלכע מען האָט שוין געדאַרפט פאַררוקן אויף אַ לענגערע צייט אין אויוון. לינדזן האָט מען געקאָכט צוזאַמען מיט פאַרפּל.

פרייטיק אין דער פרי איז געווען אַ טראַדיציע ביי אַלע ליטווישע יידן צו קאָכן אַרבעס אויף טרוקן, וועלכע מען האָט געגעסן מיט ראָסל (פון בוריקעס). די אַר־בעס האָט מען פאַרן קאָכן גוט דורכגעקוקט. מען האָט די אַרבעס אויסגעשאָטן אויפן טיש און קייקלענדיק צו זיך אָפּגעטיילט די „וועראַמדיקע" (ד. ה. צעגעסענע פון וועג־רעם) אָדער פאַרשיידענע צומישונגען. די אַרבעס האָבן געטאָן קינדער (גאַנץ גערן), אָבער אין אַ פרייַ צייט פלעגן זיך כמעט אַלע מיטגלידער פון פאַמיליע אַרום־

*) לויטן רוסישן גאַסטראָנאָמישן וועדטל „אַ קאַראַס האָט האָלט, אַז מען זאָל אים בראָטן אין סמעטענע" און אויפן יידישן שטייגער „זוכט אַ לאַטקע פוטער"...

זעצן אַרום טיש און „איבערקלייבן אַרבעס", כדי ס'זאָל זיין אַ זאַפּאַס, וועלכן מען זאָל קענען נוצן, וועו מען דאַרף פּאַרשיטן אין טאָפּ, און קיין צייט איז דעמאָלט ניטאָ. אַרבעס און בעבלעך האָט מען געגוצט אויך אויף צו שטעלן אין טשאָלנט. דאָס האָט מען געמישט מיט פּערל־גרויפּן.

שבת האָט מען שוין „געמאַכט". דאָס הייסט — מען האָט שוין געדאַרפט צוזאַמענשטעלן, „צונויפּברענגען". דאָס איז ניט זעלטן געווען אַ מין קריעת ים־סוף פֿאַרן אַרעמען יידן, וועמען „גראָד ערב שבת" פֿלעגט אויס־פעלן דער נויטיקער רובל. מיט אַ רובל האָט מען דאָך געקענט „מאַכן שבת" פֿאַר אַ פֿאַמיליע.

שבת (און פֿרייטיק־צו־נאַכט) האָט מען בדרך כלל געגוצט פֿלייש. אַ גאַנצע וואָך איז מען אָפּגעקומען „מיט אַבי וואָס". אָבער שבת האָט מען דאָך ניט געקענט „פֿאַרשעמען".

דער קאָנטראַסט צווישן שבתדיקע און וואָכעדיקע מאכלים איז געווען אַ קאָלאָסאַלער. אויף שבת פֿלעגט מען אָנגרייטן פון כל טוב. מען וואָלט עס געקענט דערקלערן, אפשר, מיט דעם, וואָס מען האָט געדאַרפט פֿאַר־גיטיקן דעם האַלב־הונגעריקן קערפּער מיט קאָמפּאָקטע שפּייזן, וועלכע ער האָט אַ גאַנצע וואָך ניט טועם געווען און געפּאָדערט דאָס זייניקע. אין דער אמתן האָט מען עס געטאָן צוליבן שבת מלכה גופא. אַ קלייניקייט, שבת. עס האָט זיך דאָך געדוכט, אַז ניט נאָר די שטעטלשע אָדער דאָרפישע יידן היטן אָפּ שבת, נאָר די גאַנצע נאַטור איז שבתדיק געשטימט. און וויבאַלד אַזוי — טאָ וי קען מען אַזאַ גאַסט וי דעם הייליקן שבת באַגעגענען מיט אַ באָרשט אָדער אַ קרופּניק, וואָס וואָלט געווען אַ פֿאַרשוועכונג?

אין דער אָרעמסטער פֿאַמיליע האָט מען געבאַקן „אַ שטיקל חלה" אויף שבת. אָך און ווי איז שוין געווען צו אַזאַ פֿאַמיליע, וואָס האָט דאָס ניט געקענט „באַהויבן", דאָס הייסט, האָט ניט געהאָט די נויטיקע 10־15 קאָפּיקעס אויף מעל און הייוון. פֿאַר אַזאַ פֿאַמיליע האָט מען שוין בכלל געדאַרפט „צוזאַמענמאַכן" אויף שבת (מילא, צוהונגערן אינדערוואָכן איז געווען ניט אַזאַ זעלטנקייט, און האָט ניט אַזוי געירט שכנים, אָבער שבת לאָזן אַ יידישע געזינט הונגערן האָט מען ניט געקענט און ניט געטאָרט).

מיר קענען אָננעמען, אַז אין יעדן יידישן הויז איז שבת געווען אַ שטיקל חלה, אָבער דער שבת איז פֿאַרט ניט קיין שבת, וועו עס זאָל ניט זיין קיין שטיקל פּיש אָדער פֿלייש, אָדער ביידע צוזאַמען.

פֿלייש אינדערוואָכן האָט מען זיך מער דערלויבט וויי־טער, אָנהויבנדיק פון צווישן די גרויסע יום־טובים אין האַרבסט. דעמאָלט איז געווען דער סעזאָן אויף שפּסן, קורטשענטעס (הינדלעך), קאָטשקעס. אַ היפּשע טייל פון שטעטלשע יידן פֿלעגן קצב'ן. קויפּט אַ שפּסל, אַ קעלבל, קויען עס ביים שוחט. אַ טייל פֿאַרקויפּן און דאָס איבער־געבליבענע ריווח לאָזן פֿאַר זיך. אין ריווח פֿלעגט אַריין דער קאָפּ, לונג און לעבער, פּיסלעך א. אַ. קלענערע טיילן, וואָס פֿלעגן קלעקן אויף צו מאַכן שבת די והותר. וועו רעדט וועגן די, וואָס פֿלעגן זיך קענען דערלויבן צו קויפּן אָדער לאָזן פֿאַר זיך אַ גאַנצע זייטל פֿלייש? ! וויינטער פֿלעגט עס זיין אַ קעלבל. אין באַלעבאַטישע פֿא־מיליעס האָט מען געזאַלצן פֿלייש אויף די עטלעכע וויי־טערדיקע חדשים און געהאַלטן עס געפּראָרן.

ס'האָט זיך אַמאָל פון דעם פֿלייש „געהערט", אָבער דער „ריח" פֿלעגט זיך „אויסקאָכן", און עס האָט חלילה קיינעם ניט פֿאַרשאַדט. משמעות, מענטשן זיינען געווען דעמאָלט געזינטער, אָדער, אפשר האָט די לופט, שוועדע אַרבעט, מיטן שוואַרצן ברויט און זויערן קרויט גורם געווען, אַז דער מאָגן זאָל זיין געזונט און פֿאַרטראָגן כלערליי שפּייזן.

וועגן יום טובדיקע שפּייזן אָדער שבתדיקע מאכלים איז ניטאָ פיל וואָס צוצוגעבן. מען דאַרף בלויז דער־מאָנען דעם „רעטשישניק", וואָס מען האָט געבאַקן פון רעטשענע איבערגעברענטע מעל — דאָס איז געווען אַ מין טייגעכץ, וואָס פֿלעגט זיך שניידן אין גלאַנציקע שטי־קער. אין רייכערע הייזער האָט מען עס געבאַקן אויף שמאַלץ, אין אַרעמערע אויף מאַנאויל. אין אַ ווינטער־דיקן פרייטיק־צו־נאַכט, נאָך אַ געכאַפּטן דרעמל, פֿלעגט מען אַרויסנעמען אַ „פֿאַררוקטן" רעטשישניק און האָבן גרויס הנאה.

די טראַדיציאָנעלע פּיש, פֿלייש, צימעס, לאָקשן, קרעפּלעך א. א. וו. און געבאַקטע לעקאַך און טאָרט א. א. זיינען אין אַלגעמיין די זעלביקע געווען בכל תפוצות ישראל, וואו מען האָט געווואוינט אין איינגעפּונדעוועטע יידישע ישובים.

אונדזער ליטווישער יידיש

א. „צווישן מיין פאָלק לעב איך"

איך האָב אַלץ אָפּגעלייגט און אָפּגעלייגט די אַרבעט וועגן דעם יידיש פון די ליטווישע יידן. איך האָב פּשוט קיין האַרץ ניט געהאַט זיך אַוועקצוזעצן שרייבן. גיי שרייב וועגן לשון פון אייגענע זיידע און באָבע, טאַטע און מאַמע, אייגענע פריינד און אייגענע תלמידים, — ווען זיי אַלע, אַלע פיר באַזונדערע דורות זיינען אויסגעגליכן געוואָרן אין אומקום. היטלערס מלאך־המות האָט אָפּגעווישט דעם גאַנצן קיבוץ. אַלע נאָענטע חברים, פריינד, תלמידים וואָס מען האָט צו זיי אַ טיף־פּערזענלעכע באַציאונג, די אַלע וואָס האָבן געגעבן צו ביסלעך במשך פון יאָרן דעם מאַטעריאַל פאַר הונדערטער נאָטיצעלעך, וואָס פון זיי וועלט ווי פון באַזונדערע ציגל צונויפגעשטעלט די אַרבעט, — זיי זיינען אַוועק מיט די מאוימדיקסטע מיתות, און געבליבן זיינען . . . ווערטער.

איז עס ניט די ווילדסטע אומגערעכטיקייט וואָס ווערטער לעבן איבער מענטשן, וואָס אייגנטלעך טויטע ווערטער זיינען לעבעדיקער ווי די מענטשן וואָס האָבן זיי אַרויסגעבראַכט, זיי געשאַפן אָדער זיי איבערגעפּוּרעמט? ווען דער פאַרמעט ברענט און די אותיות שוועבן אָוועק אין אייביקייט — אין דעם איז פאַראַן דער גרעסטער זיג פון מענטשלעכן גייסט. אָבער ווען די מענטשן ווערן פאַרברענט און בלויז זייערע ווערטער זאָלן באַטראַכט ווערן, פאַרצייכנט ווערן, אַרומגערעדט ווערן ווי עפּעס גלייכגילטיקע איבערבלייבן, און זיי זאָלן קריגן די פאַפּירענע אייביקייט פון דעם בוך — אין דעם איז פאַראַן אַן אומהיימלעכע קאַלטקייט ווי אין אַ מומיע. און אפשר איז עס ניט אַזוי. אפשר איז פאַראַן אין אָט די ווערטער וואָס בלייבן — עפּעס פון דעם טרויער אין שפּילכלעך פון אַ געשטאַרבענעם קינד, עפּעס פון דער קרענקלעכער צוגעבונדנקייט צו קליידער פון אַ נאָענטן געשטאַרבענעם, עפּעס פון דעם וויטיקדיקן שטאַלץ מיט וועלכן אַן אלמנה פון אַ שרייבער זוכט צונויף פאַרשרי־בענע בלעטלעך נאָכן פלוצעמדיקן טויט פון איר מאַן.

איך פאַרנעם זיך דאָ וועלט מיטן לשון ניט פון אַלע יידן וואָס זיינען ליטווישע יידן וואָס רעדן אַרויס דוד ווי דאָוויד; וואָס זאָגן שמואל (שמועל) און ניט שמיל. איך האָב בלויז אין זינען די ליטווישע יידן אין יענע געגנטן וואָס האָבן געהערט צו דער טעריטאָריע פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע צווישן די ביידע ווועלט־מלחמות. מיט אָט דעם לשון בין איך אינטים באַקאַנט. איך אַליין בין אַ זאָמעטער יד, פון דורות זאָמעטער. זיבן יאָר בין איך געווען אין ווילקאָמיר וואו איך האָב געהאַט תלמידים פון אַלע טיילן ליטע. פינף יאָר בין איך געווען אין קאָוונע. אין די אַלע יאָרן פון זיין אין ליטע (און אפילו וועז איך האָב געלעבט אין דער שכנות־דיקער לאַטווייע) בין איך כסדר אַרומגעפאָרן איבער אַלע שטעט און שטעטלעך פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע און געהאַט אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט די פאָלקשיכטן. איך האָב אָן אויפהער זיך צוגעלערנט יידיש. דאָס וואָס עס האָבן אָנגעהויבן מיין מאַמע און מיין באָבע האָבן ממשיך געווען עלטערע און יינגערע יידן פון אַלע שטעטלעך, מיינע אָנהענגערס און קעגנערס, בעלי־מלאכות וואָס זיינען געווען לעבעדיקע גלגולים פון טביה דעם מילכיקן און אַזעלכע תלמידים וואָס האָבן געהאַט אין זיך דעם שעפערישן חן פון מאָטל פייסי דעם חזנס. איך האָב זיך געלערנט פון כלערליי רביים, אָבער מער פון אַלץ פון די תלמידים, טאַקע אַזוי ווי דער פּרק זאָגט. וואָס איך דערצייל ווייטער איז מער ווי אַ רעזולטאַט פון אַ וויסנשאַפטלעכן פאָרשן, עס איז אַ רעזולטאַט פון יאָרן לעבן צווישן און מיט מיי־נע ליטווישע יידן.

איז פריער פון אַלץ — ליטע איז געווען שיער ניט דאָס איינציקע לאַנד וואו דאָס גאַנצע יידישע לעבן, פון אַלע שיכטן, פון אַלע סאָציאַלע גרופּירונגען, איז געווען אַרומגענומען פון איין לשון. אָרעם און רייך, אָנהענגערס פון יידיש און אפילו קעגנערס פון יידיש, יונג און אַלט — אַלע האָבן געניצט יידיש. אין אַלע היימען איז געווען נאָר איין לשון. דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געווען בלויז אויף יידיש. אין דעם פּרט איז אין די יאָרן פון ליטעס אומאָפּהענגיקייט די סיטואַציע געווען פאַר יידיש אַ סך אַ בעסערע ווי פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די צאָל היימען וואו עס איז פאַרבליבן רוסיש פון אַמאָל, אָדער וואו עס האָט שפּעטער זיך איינגעשטעלט ליטווויש, אָדער וואָס האָבן טאַקע געניצט העברעאיש אין טאָגטעגלעכן לעבן איז געווען אַזוי קליין אַז מען קען עס ניט נעמען אין באַטראַכט. יידיש האָט אין ליטע געוועלטיקט שטאַרקער ווי אין לאַטווייע, מער אַרומנע־מיק ווי אין ווילנע. די שפּראַך גופא האָט במשך פון די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה גוואַלדיק גיך פּראָגרעסירט. די צייטונגען, די יידישע רעדנערס, דאָס זייער אינטענסיוו געזעלשאַפטלעכע לעבן וואָס האָט עס אַריינגעצויגן ממש אַלעמען, די יידישע שולן — דאָס אַלץ זיינען געווען כוחות וואָס האָבן געהאָלפן אויספּיי־נערן און באַרייכערן יידיש. זיי האָבן געהאָלפן ניוועלירן די באַזונדערקייטן פון די אַרטיקע רייד־ענישן. זאָלן די וואָס האָבן פאַרלאָזן ליטע מיט אַ דרייסיק אָדער מיט מער יאָרן צוריק ניט מיינען אַז מען האָט שפּעטער גע־

רעדט אין זייער אייגענעם שטעטל פונקט אזוי ווי בשעת זיי זיינען געווען קינדער. יידיש איז אין ליטע גיך געוואקסן, זיך רייך צעצווייגט און צעבלעטערט, ווי א בוים פארפלאנצט ביי א וואסערקוואל.

איך קען עד־היום ניט פארגעסן דעם שטארקן איינדרוק וואס עס האט געמאכט אויף מיר (הארבסט, 1920) דער ערשטער שפאציר איבער דער ווילקאמירער לאווע. אין א מילדן הארבסטיקן אוונט האט דער עולם שפאצירט אויפן קורצן שטח, וואו די לאווע איז געווען ברייט (צווישן קאלטונס געשעפט ביז פערקולס). און אין אייניעם מיטן עולם האט געשטראמט פריי און אומגעצוימט א יידיש פון יוגנטלעכע און פון עלטערע, א יידיש פון אלעמענס מיילער. און איך האב זיך דערמאנט די וועלטער פון דער תנכישער פרוי, וואס זי בעט קיין זאך ניט ביים נביא אלישע, ווייל זי דארף קיין זאך ניט פון אים און פון קיינעם ניט, וואס — זי לעבט צווישן אירע אייגענעם פאלק. בתוך עמי אנכי יושבת, גיט זי זיך א זאג מיט א רואיקער און באשיידענער זיכערקייט. און איך האב זיך דערפילט: צווישן מיין פאלק לעב איך.

איצט איז דאס דאזיקע פאלק מיינס ניטא, און איך בין געבליבן מיט בלעטלעך, מיט שמות . . .

ב. ניט אלע ליטווישע יידן רייכן גלייך

פון טאלין (רעוועל) ביז אביסל דרומדיקער פון בריסק ציט זיך דער ליטווישער דיאלעקט. ער פארנעמט אויך א היפשן טייל אוקראינע, ער האט ערטערווייז זיך געצויגן אזש ביזן שוואַרצן ים. אין דער ברייט איז דער שטח ניט אזוי גרויס, פון באלטישן ים ביזן דניעפער. אויף אזא טעריטאריע מוזן זיין א סך שפראכלעכע באזונדערקייטן, און דער ליטווישער דיאלעקט צעפאלט זיך אויף א היפשער צאל פארשיידענע רייד־ענישן. א ייד פון באברויסק האט אוודאי געדארפט אין א סך פרטים אנדערש ווי א ייד פון קאוונע. אבער אויך אויף דעם פיל קלענערן שטח פון דער אומאפהענגיקער ליטע האבן ניט אלע יידן געדארפט גלייך. א טעלזער*) ייד האט געדארפט אביסל אנדערש פון א ווילקאמירער, און אויב א מאריאמפאלער איז געקומען אין קאוונע אדער אין קעלעם — האט דארטן יעדער ייד געמוזט דערקענען אין אים א פרעמדן.

די בעסטע איינטיילונג פון אלע יידישע דיאלעקטן איז יענע וואס ציט זיך פון מערב קיין מיזרח, די וואס דער אומגעקומענער פילאלאג נח פרילוצקי האט געגעבן: 1) מערב־יידיש, וואו מען האט געזאגט אויף א קלייד — קלאד, 2) מיטן־יידיש וואו מען האט געזאגט — קלאיד (דאס יידיש פון די פוילישע און פון די מערב־גאליציאנער), 3) מיזרח־יידיש מיט קלייד. דער ליטווישער דיאלעקט איז א טייל פון מיזרח־יידיש.

אבער אויך דעם ליטווישן דיאלעקט קען מען זייער באקוועם טיילן אויף דריי הויפט־גרופעס פון מערב קיין מיזרח. נאר יעמאלט דארף מען נעמען ווי דעם צעטייל־

*) ווערט ארויסגערעדט — טעלדז, טעלדזער.

סימן אן אנדער קלאנג, אזוי ווי אלע ליטווישע יידן זאגן: קלייד, פלייש און ענלעכע ווערטער. אויב מיר זאלן נעמען אזעלכע ווערטער ווי: בויך, מויז, הויז און אנדערע (וואס מיר שרייבן זיי מיט ו און וואס שטאמען פון אלטע U־קלאנגען), — וועלן מיר אויך באקומען דריי באזונדערע פאסן: א) וואו מען רעדט די ווערטער ארויס: באוך, מאו, האוז; ב) וואו מען רעדט זיי ארויס: באיך, מאיז, האיז; ג) וואו זיי קלינגען ווי: בויך, מויז, הויז.

דער דריטער אופן רייד־ן איז ניט געווען אין דער אומאפהענגיקער ליטע. הייסט עס אז דארטן האבן מיר געהאט נאר צווי הויפט־רייד־ענישן: 1) דעם זאמעטער יידיש, און 2) לאמיר אים אנרופן דעם סתם־ליטווישן יידיש. דער זאמעטער האט געזאגט: האוז, באוך; ער האט אויך געזאגט: בעום, ברעוט, לעופן. אין סתם־ליטווישן יידיש קלינגט עס: האיז, ביים, ברייט, לייפן (דאס זיינען די ווערטער וואס ווערן געשריבן אלץ איינס מיט ו, אבער ווען דער אפשטאם פון די קלאנגען איז אן אנדערער ווערן זיי אויך אנדערש ארויסגערעדט). חוץ די צווי גרופעס (דעם זאמעטער יידיש און סתם־ליטווישן יידיש), איז געווען א גאנץ באזונדערע דריטע גרופע, 3) סואוואלקער יידיש, דער אופן ריידן אין די שטעט און שטעטלעך וואס האבן אין די צארישע צייטן געהערט צו דער סואוואלקער גובערניע, דאס הייסט אויף יענעם שטח פון דער ליטע וואס גרעפינט זיך אויף מערב און אויף דרום פון ניעמאן. בכן, האבן מיר דריי הויפט־רייד־ענישן, וואס מיר וועלן וועגן זיי שפעטער ריידן באזונדער: 1) זאמעטער יידיש, 2) סתם־ליטווישער יידיש, 3) סואוואלקער יידיש.

חוץ דעם האט פאזע דעם גאנצן גרענעץ מיט דייטש־לאנד און צום טייל אויך פאזע דעם גרענעץ מיט לאטוויע, דאס הייסט אויף דער גאנצער ליניע פון מערב און צום טייל אויף דער צפונדיקער ליניע, זיך געצויגן א פאס מיט געוויסע בולטע באזונדערקייטן אין ארויסברענגען די קלאנגען וואס ווערן באצייכנט מיט ו. אין אט דעם פאס האבן די ווערטער בויך, מויז, הויז געקלונגען אן ערך: באוך, מאוז, האוז, אזוי ווי דא וואלט געווען au, און די ווערטער: בוים, ברויט, לויפן און אנדערע פון זייער מין האט מען ארויסגערעדט מיט אביסל א מער געשלאסענעם מויל, אזוי ווי דא וואלט געווען öu. הן דער גארזדער הן דער טעלזער האבן ביידע גערעדט א זאמעטער יידיש אבער מען האט געקענט דערקענען אין טעלז דעם גארזדער, ווייל יענער האט גערעדט ווי די מענטשן פון פאזע גרענעץ. הן דער אליטער הן דער ווערזשבאלאווער*) האבן ביידע גערעדט דעם סאוואלער יידיש, אבער דער ווערזשבאלאווער האט געהערט צו דער גרענעץ־רייד־ענישן. אזוי האט זיך געקענט באקומען א געוויסע ענלעכקייט אין ריידן צווישן דעם גארזדער און דעם ווערזשבאלאווער, הגם זיי באלאנגען צו אנדערע גרופעס פון דעם ליטווישן דיאלעקט.

*) אין לשון פון עלטערן דור — ווערבאלאווע.

אויב דאָס איז נאָך ווייניק, זיינען געווען באַזונדערקייטן אויך אין דעם ריידן אויף דעם צפון־מיזרח־שפּיץ פון ליטע, אין דעם קרייז פון עזשערען*), וואו מען האָט אַרויסגעבראַכט אַ ל וואָס איז געווען אַ האַרטערער און עס זיינען אויך געווען באַזונדערקייטן אין די קלאַנגען, נק.

אָבער איידער מיר רייַדן וועגן די כאַראַקטעריסטישע אייגנשאַפטן פון יעדער הויפּט־גרופּע, לאָמיר זיך אַביסל אָפּשטעלן אויף די שותפישע שטריכן פון די אַלע גרופּעס.

ג. שותפישע אייגנשאַפטן אין קלאַנגען פון אַלע ריידענישן

כדי צו מאַכן דעם ענין קירצער, וועלן מיר געבן אים פונקטנווייז און ניט אויסשפּן אַלץ.

א) עס איז כמעט אין ערגעץ ניט פאַרבליבן קיין חילוק צווישן לאַנגע און קורצע וואָקאַלן. אפילו דאָרטן וואו ער איז יאָ פאַרבליבן (אין אַ טייל זאַמעט) איז דער אונטערשייד ניט קיין גענוג בולטער.

ב) דער דיפטאָנג ei די צירה ווי אין די וועטער: איינס, צוויי, איי, עצה, בריה א"א איז ניט דער קלאַנג וואָס איז פאַראַן אין אַזעלכע ענגלישע וועטער ווי: take, make דאַרף ניט באַצייכנט ווערן ווי עי, האָט ניט אין זיך קיין שום ענלעכקייט צו אַ רוסישן יערי און איז ניט אַזאַ ווי עס האָט אים כאַראַקטעריזירט דער פילאָלאָג פון סאָוועטן־פאַרבאַנד מ. ווייניגער אָדער ווי אונדזער י. א. יאָפּע שטעלט זיך פאָר. נאָר דאָס איז אַ קלאַנג וואָס ווערט אַרויסגערעדט מיט אַ מער אָפּענעם מויל. הכלל, דער ליטווישער דיפטאָנג יי איז אַן אַנדערער ווי אין אַ טייל ריידענישן פון ווייסרוסלאַנד אָדער ווי ביי יידן אין דרום־רוסלאַנד וואָס האָבן אין אַלגעמיין געערעדט אויפן ליטווישן דיאַלעקט.

ג) פאַרן ליטווישן יידן איז כאַראַקטעריסטיש אַז דאָס פרעג־וועטערלע איז „צו", ניט צי — „צו ווייסטו", „צו וועט ער קומען". אנשטאָט צע אין אַזעלכע ווערבן ווי: צעריסן, צעשניידן, (צע באַטייט: פונאַנדער) קלינגט עס שטענדיק: „צו", און דער חילוק צווישן: „מען דאַרף צו׳גיין און זען" — „דער עולם צוגיי׳ט זיך" איז בלויז אין דעם אָרט פון אַקצענט.

ד) די פּרעפּאָזיציע קלינגט שטענדיק אַף (געשריבן אויף) און ווי אַ טייל פון ווערב אוף (אויך געשריבן אויף), למשל: „די זון גייט אוף אַפּן הימל".

ה) מען הערט כמעט קיין מאָל ניט אים, נאָר שטענדיק — עם, למשל: איך האָב עם געזאָגט, איך האָב עם האַלט.

ו) די נאָרמאַלע פאָרעם איז ווייַלע (ניט ווייל), אַזוי אויך: דערווייַלע, כאַצע (כאַטש), אייַבע אָדער אויבע (ד"ה אויב). חוץ אַבי איז פאַראַן די פאָרעם: אַבילע.

ז) יאָ איז אַ סך זעלטענער ווי יע און יוי (ספּעציעל אין לשון פון דעם עלטערן דור).

ח) ניטאָ קיין צוריק, נאָר קאַריק.

ט) זייער פאַרשפּרייט, אַפּנים מער ווי אין אַנדערע ריידענישן, איז דער צוגאָב — עט צו פרעפּאָזיציעס, צו אַדוועַרבן און ווערבאַלע צוגאָבן ספּעציעל ווען די טיילן פון ווערב קומען סוף זאַץ, למשל: גיי אַרויסעט, טראָג זיך אָפּעט, איך אויכעט, טוסט זיך אָנעט?

י) מען רעדט אַרויס די ווערטער: ייד יידיש, יידענישקייט, יינגער, יינגל אַזוי אַז עס הערט זיך ניט קיין ברעקל פון דעם ערשטן קאָנסאָנאַנט. לויט דעם אופן אַרויסריידן פון אונדזערע ליטווישע יידן וואָלט אויסגעקומען צו שרייבן: איד, אידיש, אידענע, אידישקייט, אינגער, אינגל. אויב מען שרייבט אַזוי אין דער היגער פּרעסע איז עס טאַקע אַ רעזולטאַט פון דעם וואָס דאָ אין אַמעריקע איז זי געוואָרן געשאָפן אין אַ גרויסער מאָס פון ליטווישע יידן און זיי האָבן עס איינגעפּירט די שרייבונג: איד.

מען קען אפילו הערן: אַן איד, אַן אידענע, אַן אינגל, אַן אינגערער ברודער, הגם דער דאָזיקער צווישן־נון איז ניט שטענדיק פאַראַן און מען זאָגט אויך, אַזוי ווי אַ סך אַנדערע יידן: אַ איד, אַ אינגל — אָן דעם צווישן־נון. באַזונדער איז דאָס לעצטע כאַראַקטעריסטיש פאַרן סוף וואַלקער יידיש.

יא) מען שרייבט אַן ע פאַר דעם נון נאָך נג, נק, למשל: פונקען, טרינקען, זינקען, זינגען, ברענגענדיק, געגאַנגען. און אַזוי רעדט טאַקע אַ סך יידן אַרויס. אָבער ביי אונדזערע יידן האָט מען געהערט: פונקן, טרינקן, זינקן, זינגן, ברייַנגדיק, געגאַנגן. אויך ביי די נעמען פון מענטשן האָט מען קיין וואָקאַל ניט געהערט אין דאַטיוו־אַקוזאַטיוו, למשל: צו לייבן (דער ערשטער בייגפאַל איז לייבע), ער האָט האַלט סאָרן (שרהן), ער גייט מיט פּעסן (דער ערשטער בייגפאַל איז פּעסע). מען זאָגט אויך: די באָבן, ניט די באָבען.

בלויז אין דעם סואוואַלקער אופן ריידן קען מען דאָ הערן עפּעס פון אַ וואָקאַל וואָס האָט די באַפּאַרבונג פון אַ י.

יב) ווי אומעטום איבערן גאַנצן שטח פון ליטווישן דיאַלעקט, האָבן מיר פאָר נג, נק די צירה, יי, למשל: איינג, בריינגן, היינגן, טריינקט זיך, קריינק, שיינקן. מען שרייבט די ווערטער: ענג, ברענגען, הענגען, טרענקט זיך, קרענק, שענקען.

יג) סוף וואָרט הערט מען קלאָר דעם חילוק צווישן ב־פּ, ג־ק, ד־ט, וו־פ, ז־ס. מיט אַנדערע ווערטער הייסט עס, אַז וועג אַ קאָנסאָנאַנט איז אַ שטימיקער, אַ הילכיקער, פאַרבלייבט ער שטימיק צי הילכיק אויך סוף וואָרט. למשל פון דעם וואָרט לעבן איז דער שורש — לעב, דער קאָנסאָנאַנט איז אַ ב, ניט קיין פ; אַלע יידן זאָגן: אַ לעבעדיקער, אַלע הערן אַ ב אין וואָרט לעבן. פון דער צווישטער זייט זאָגן אַלע: לעפּט, ניט לעבט, הגם מען שרייבט מיט אַ ב. אָבער וועג מיר נעמען די ערשטע פערזאָן

*) אונטערן צאָר האָט די שטאָט געהייסן נאָוואַ־אַלעקסאַנדראָווסק, די לעצטע יאָרן פון ליטע — זאַראַסאַי.

פון דער איצטיקער צייט — איך לעב — אַדער דעם באַפעל — לעב! — וועט מען ביי אַ סך יידן ניט אַרויס־הערן דאָ דעם אונטערשייד צווישן אַ ב און אַ פּ. אַבער ביי אונדזערע ליטווישע יידן האָט מען עס יאָ געהערט. אין דעם פּרט זיינען זיי אַנדערש ווי דאָס רוב יידן פון פּוילן און אפילו ווי אַ היפּשער טייל יידן פון ווייסרוס־לאַנד.

בכן, האָט מען געהערט דעם וו ניט בלויז אין בריוו; איך זאָג איז צום סוף בפירוש מיט אַ גימל, ניט קיין קוף; מענטשלעכע רייד, און ניט רייט — אַזוי האָט מען געהערט געגנוג קלאָר; עס האָט ניט געקענט זיין קיין טעות צווישן: ווייז און וויס. און ביי די „סואוואַלקער" איז אויך געווען גאַנץ קלאָר: ער טאַנצט אַזש, ניט אַש, דאָס הייסט עס איז געווען אַ קלאָר־רער חילוק צווישן זש־ש סוף וואָרט.

ניט בלויז דער אויער, ניט בלויז דאָס אייגענע אַרויסרייד, נאָר די זייער קליינע צאָל גרייזן ביי תלמידים אין דעם מין וועריאַנט האָבן מיך איבערגעצייגט אין דעם אַז אונדזערע ליטווישע יידן האָבן דאָ ניט נאָכגעמאַכט ניט די דייטשן, ניט די סלאָוון, נאָר געהאָט זיך זייער גאַנג (וואָס איז אגב ענלעך צום ענגלישן אופן אַרויסברענגען) ביים אַרויסברענגען די שטימיקע ב, ו, ג, ד, ז, זש.

יד) וועג אַ וואָרט ענדיקט זיך מיט אַ טעמפּל, ניט מיט קיין שטימיקן קאָנסאָנאַנט, מיט פּ, פ, ק, ט, ס, — און גלייך נאָך אים קומט אין זאַץ אַן אַ שום פּאָוזע, אַ שטימיקער קאָנסאָנאַנט, וועריאַנט אויך דער ערשטער, דער ניט שטימיקער קאָנסאָנאַנט — שטימיק. למשל, וועג מען דאַרף אַרויסריידן וואָס דען, קלינגט עס „וואָזדען"; אַנשטאָט: זופּ גיכער — רעדט מען אַרויס: „זובגיכער"; מען הערט ניט: דאַרף זיין, נאָר „דאַרוזיין"; די דריי וועריאַנטן: דאָס וויס זי ווערן צונויפגענומען אין איין „דאָזוויזי"; געווינטלעך הערט מען נאָר דעם ט אין: ער רעדט, אָבער אין: ער רעדט גיך הערט מען נאָר א ד — „ערעדגיך". עס איז אויך זייער כאַראַקטעריס־טיש דער אופן אַרויסריידן „האַנדוועדקער", בעת עס וואָלט געדאַרפט זיין האַנטוועדקער.

ביי דעם פונקט איז אינטערעסאַנט דאָס וועריאַנט: גאַנץ גוט — קאַטשקע נאָך בעסער. דער קאַלאַמבור בויט זיך אויף דעם אַז אנשטאָט גאַנץ רעדט מען אַרויס גאַנדז פאַר דעם גימל פון גוט.

טו) דער קלאַנג ל איז ניט קיין אין גאַנצן האַר־טער, ניט קיין סלאַוויש ווייכער, נאָר אַ צווישן־ל, מען קען זאָגן אַ מין האַלב־ווייכער ל. עס איז פאַראַן בלויז אַ קוים־קוים חילוק, צי נאָכן ל קומען ע און י, אָדער אַ, אָ, ו. אונדזערער אַ ייד שפּילעט צו די הויזן, ניט ער שפּילעט צו אָדער פאַרשפּיליעט זיי. ער קען הייסן על־יע, אָבער ניט ע־ליע, ד"ה דער קלאַנג ל איז דאָ ניט קיין ווייכער (די וואָס ריידן אויפן סואוואַלקער אופן זאָגן: עלי). אויב אנשטאָט דעם וואָרט פאָפקע ניצט מען ליאַל־קע, קלינגט עס: לאַלקע.

טז) בלאָ, בלאָער, גראָ, גראָער — אַזוי קלינגען

אָט די וועריאַנטן וואָס האָבן פאַרשיידענע נוסחאות אין פאַרשיידענע דיאַלעקטן. די געווינטלעכע פאָרעם איז: אויער (מיטן אַרויסריידן דעם וי אַזוי ווי אין בוים), אָבער דאָך האָט מען געהערט אויך „עווער" און „עווערן" אין דעם מיזרח־פאַס פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע.

יז) די ענדונגען —ן און —ער וועריאַנט פאַר־שלונגען. מען רעדט קלאָר אַרויס: בריען, מיר רופן זיך, נעכאָמען (נחמהן) און אַזוי אויך: דער גוטער ברודער, דער פאָטער מיט די טאָכטער אאז"וו.

יח) אין דעם זאַץ וועריאַנט ניט אַקצענטירט די פּרע־פּאָזיציע נאָר דער פּראָנאָם. איך גיי מיט אי׳ם, ניט מי׳טן —ווי דאָס קלינגט ביי די פּוילישע יידן.

אַזוי ווי מיר האָבן דאָ שוין גאַנצע אַכצן פונקטן, לאָמיר זיך אָפּשטעלן ביים סימן חי, בפרט נאָך אַז מיר זיינען שוין אַריבער דאָס סאַמע טעכנישע.

ד. דער באַרימטער סבתדיקער לסון

וואָס וואָלטן געטאָן די אַלע צונויפשטעלערס פון וויצן, די פאַרווייללערס, די אַקטיאָרן וועג זיי דאַרפן אַרויס־ברענגען אַ ליטווישן יידן אויף דער בינע, אויב עס וואָלט ניט געווען אַזאַ גרינגער מיטל צו כאַראַקטעריזירן דעם ליטוואַק, אויב עס וואָלט ניט געווען אַזאַ אומאויסשפּא־לעכער קוואַל פאַר חכמהלעך ווי אָט דער ס־לשון מיטן: סבת נאָכן צאָלנט האָב איך זיך געלייגט סלאָפן און בין אַפּגעסלאָפן (אַ ליטווישער זאָגט אגב: האָב אַפּגעשלאָפן) היפּסע עטלעכע סאָ.

פּריער פון אַלץ לאָמיר זיך אָנגעמען פאַר אונדזערע ליטווישע יידן. עס זיינען פאַראַן געגוג לשונות אויף דער וועלט וואָס האָבן ניט די צישקלאַנגען ש־טש־זש. דאָס גופא וואָס זיי ווערן אין אַ סך לשונות באַצייכנט מיט מער ווי איין אות איז אַ סימן אַז זיי זיינען ניט געווען בכלל אינעם לשון, וועג מען האָט צוגעפאַסט די אָנטליענע אותיות צו די קלאָנגען. אויך אונדזער אַלטע נאַציאָנאַלע שפּראַך, העברעאיש, האָט אייגנטלעך ניט געהאָט אַזאַ שאַרפן קלאַנג ש, ווי מיר ברענגען אים איצט אַרויס, און קיין זש און טש איז דאָרטן ניטאָ. דער חילוק צווישן שבולת און שבולת (סבולת) איז ניט געווען אַזוי גרויס ווי צווישן אַ שין און אַ סמך. אַלט־דייטש האָט אויך ניט קיין ש־קלאַנג, נאָר אין דער תקופה פון מיטל־דייטש איז ער אויפגעקומען. איז וואָס זשע אַזוי שרעקלעך וואָס ליטווישע יידן האָבן ניט אָט די קלאָנגען? בפרט נאָך אַז זיי לעבן צום טייל אין אַ גרויסן שטח וואו די פאָלקס־דיאַלעקטן פון די אַרומיקע פּויערים האָבן אָט די קלאַנגען ניט געהאַט.

אָבער די זאַך איז ניט אַזוי פשוט ווי די וויצן שטעלן עס פאָר. בלויז אַ טייל ליטווישע יידן האָבן טאַקע ניט געהערט קיין שום חילוק אין אַרויסריידן ש־ס און האָבן אויך ניט געקענט אַרויסברענגען אַליין קיין ש, קיין טש, קיין זש. פאָר דווינסק איז דאָס כאַראַקטעריסטישער ווי פאַר קאָווונע, אין מיזרח־פאַס פון ליטע איז עס בולטער

ווי אין מערב־פֿאַס. פֿאַר דעם מין ליטווישן ייִד וואָס הערט ניט קיין שום אונטערשייד צווישן ש־ס איז כאַראַקטעריסטיש דער פֿאַלקסוויץ ווי אַ פּוילישער ייִד לערנט דעם ליטוואַק זאָגן: פּיש, פּיש, ניט פּיס, און דער ליטווַאַק דרייט זיך אַרויס פון דער גאַנצער געשיכטע מיטן ענטפֿער: „וואָס דאַרף איך זאָגן „פּיס" אַז איך קען זאָגן פֿלאָטקעס?"

עס איז ווידער פֿאַראַן אַן אַנדער טייל ליטווישע ייִדן וואָס זיי הערן דעם חילוק צווישן ש און ס, נאָר זיי גופֿא זיינען ניט בכוח אַרויסצוברענגען קיין ש, פֿונקט ווי מיר קענען אָפּט ניט אַרויסברענגען קלאַנגען אין אַ פֿרעמדע שפּראַך, הגם מיר שיידן זיי גאַנץ גוט אונטער מיטן אויער. פֿאַר אָט דעם מין יידן איז טיפּיש דער וויץ מיט בשלמא, דאָס וואָרט וואָס מען ניצט אַזוי אָפּט אין לערנען. דער גמרא־מלמד טענהט זיך אויס מיט זיין תלמיד: „בי׳סליימע איך, אַז איך זאָג בי׳סליימע, קען איך ניט זאָגן בי׳סליימע. אָבער דו וואָס דו קענסט יאָ זאָגן בי׳סליימע — פֿאַרוואָס זע זאָגסטו בי׳סליימע?"

עס איז פֿאַראַן אַ דריטע גרופּע, און דאָס איז די מערהייט יידן אויף אונדזער טעריטאָריע, וואָס זייער לשון פֿאַרמאָגט ניט קיין בפֿירושן קלאַנג ש און ניט קיין בפֿירושן ס, נאָר אַ צווישנקלאַנג. אויף דעם האָט זייער ריכטיק אָנגעוויזן ז. קלמנאָוויטש ז״ל. אָט דער צווישנקלאַנג איז באַזונדער פֿאַרשפּרייט געווען אין זאַמעט.

קלאָר אַז ניט די וויצן־זאָגערס האָבן אויסגעקלערט דעם פֿלאָנטער מיט ש־ס. מיר האָבן אין פֿאַלקסלידער פון ליטע גראַמען וויִ ריס — טיס (טיש), גאַס — טאַס (טאָש). מיר האָבן אַזעלכע שפּריכווערטער מיט גראַמען: די הון הערט דעם האָנס דראָסע (דרשה) און זוכט זיך אַ קערנדל פּראָסע; אַז מען סלויזעט (שלויזעט, דרייט זיך סתם אַרום) אַרום אין די גאַסן האָט מען ניט וואָס צו נאַסן (נאָשן).

אויף דעם סמך פון פֿלאָנטערן ס־ש און סתם ניט בכוח זיין אַרויסצוברענגען די קלאַנגען ש־זש־טש האָט דער פֿילאָלאָג מ. ווייִנגער געוואָלט אַרויסדרינגען אַז יידיש איז עלטער ווי דאָס איז געווייַנטלעך אָנגענומען, אַז יידיש האָט זיך אָפּגעריסן פון דעם דייטשישן נאָפּל שוין אין דער תקופה פון אַלט־דייטש, ניט אין דער צייט פון מיטל־דייטש. אָבער דאָ טרעט מען אויף ניט קיין זיכערן גרונט. קען זיין אַז בלויז אַ טייל יידן האָבן קיין מאָל פּריער זיך ניט געהאַט אויסגעלערנט אַרויסצוברענגען דעם קלאַנג ש וואָס איז יאָ געווען אינעם לשון פון זייערע ניט־יידישע שכנים; עס קען אויך זיין אַז מען זאָל דעם קלאַנג פּריער יאָ פֿאַרמאָגן און שפּעטער, וען מען קומט צווישן אַזעלכע שכנים וואָס האָבן אים ניט — זאָל מען אים אָנווערן, אָדער מיט אַנדערע ווערטער, אַז דער פֿלאָנטער ש־ס זאָל זיין ערשט אַ שפּעטערדיקע דערשיינונג, ניט קיין לכתחילהדיקע. הכלל, עס איז ניט אַזוי פּשוט צו מאַכן אויספֿירן וועגן עלטער פון יידיש אָדער וועגן אָפּשטאַם פון די ליטווישע יידן אויפן סמך גראָד פון דעם באַרימטן פֿאַרסמכטן לסון.

אָבער עס קומט אויס בכלל צו אַנטוישן די אַלע וואָס האָבן ליב דאָס גראָטעסקע, דאָס קאָמיש־ווירקנדיקע פון סבת נאָך סבועות. די וואָס זיינען אַוועק פון דער ליטע מיט איבער דרייסיק יאָר צוריק און ריידן דאָ יידיש אין אַמעריקע — ביי זיי האָט זיך מער אויפגעהיט סמך וואו עס דאַרף זיין שין, איידער ביי די יידן וואָס זיינען געבליבן אין ליטע. פֿאַר מיינע אויגן, במשך פון דער קורצער צייט צווישן די ביידע וועלט־מלחמות, איז כמעט ווי אין גאַנצן פֿאַרשוואונדן אָט די אייגנשאַפֿט פון דעם ליטווישן אופן רעדן. דער יינגערער דור איז אומעטום, חוץ אפשר אין גאָר קליינינקע שטעטעלעך, געווען אַבסאָלוט פריי פון אָט דעם — לאָמיר אים אַנרופן — דעפּעקט. און אויך עלטערע יידן האָבן אין אַ גרויסער צאָל זיך אויסגעלערנט אַרויסברענגען ש־זש־טש.

וואָס האָט דאָ געווירקט? פּריער פון אַלץ די השכלה, דאָס מקפּיד זיין אויפן דיקדוק. נאָך דעם האָט געהאָט אַ השפּעה די מוסר־באַוועגונג וואָס האָט געמוען לייגן אָכט אויף אַלע פּרטים פון לעבן, אפילו אויפן אַרויסרעדן וועדטער. אָבער דער עיקר איז געווען די נויטוועניקייט צו לערנען אַ פרעמדשפּראָך, דייטש צי רוסיש, און דערביי האָט מען געמוזט זיך אויסלערנען אַרויסרעדן ריכטיק די צישקלאַנגען. די יידן וואָס זיינען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה פֿאַרטריבן געוואָרן פון זייערע מקומות זיינען געווען וועיט אין „ראַסיי" און זיי האָבן אויך זיך צונויפגעטראָפֿן מיט יידן פון אַנדערע געגנטן. דער צווישן־שטאָט־און־שטעטל־פֿאַרקער אין די גרענעצן פון ליטע איז געווארן נאָך דער מלחמה אַ סך אינטענסיווער, וועו עס זיינען געווארן מער באַנעו, מער שאַסייען, און עס האָט געווירקט דער אופן רעדן פון די יידן אין סואוואַלקער ליטע. מען האָט געמוזט אָנהייבן רעדן ליטווייש אויף אַ לייטישן שטייגער, און דאָס איז ווידער געווען אַ כוח אויסצולערנען אַרויסברענגען די קלאַנגען וואָס מען האָט פריער זיי ניט געהאָט. עס האָט געווירקט דער אופן רעדן פון די מיטגלידער פון די ליבהאָבער־קרייזלעך וואָס האָבן געשפּילט טעאַטער, עס האָט אויך משפּיע געווען דער פּראָפעסיאָנעלער טעאַטער. נאָך מער האָבן געווירקט די רעדנערס פון די פֿאַרשיידענע פֿאַרטייען. אין קלוב, אין דער אַרגאַניזאַציע האָט מען זיך געלערנט רעדן פיינער, ד״ה מיט אַ שין. און אחרון אחרון חביב, די יידישע שול און אויך די העברעישע שול — דאָס אַלץ זיינען געווען כוחות וואָס האָבן פאַקטיש אָפּגעווישט די באַזונדערקייט אין דעם ליטווישן רעדן וואָס די ניט־ליטווישע יידן האָבן געהאָט פון דעם אַזוי פיל שפּאָס. די גאַנצע געשיכטע לערנט אונדז אויך אַז באַזונדערקייטן אין אַרויסברענגען קלאַנגען קענען היפּש גיך פֿאַרשווינדן.

ה. דער זאַמעטער יידיש

זאַמעטער יידן האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר גאַנצע יחסנים. וואו אין דער וועלט לערנט מען אַזוי פיל תורה? איז וואָסערע יידישע מקומות זיינען עס פֿאַראַן מער למדנים

ווי אין זאמעט? קעלמער ציגן, האָט מען זיך געחכמהט, קענען אויך אַ בלאָט גמרא. און די טוקערקע אין טעלזער מקווה איז דאָך אַוודאי אַ רביצן. אין אַ סך זאמעטער שטעטלעך האָט מען פאַרציילט מעשיות, אַז אויפן „אַלטן" בית־עולם זיינען פאַראַן מצבות פון „אפשר אַ הונדערט יאָר פאַר גזירות ת"ח ות"ט. די קיידאַנער האָבן שטענדיק זיך געקלאַפט אין ברוסט אַריין — „מיר קיידאַנער!" קראָז (קראָש) איז אַפּנים ניט יינגער פון דער אַלטער קיידאַנער קהילה. אין מיין היימשטעטל פּאַלאַנגע האָט מען פאַרציילט, אַז יידן וואוינען דאָרטן „איבער 500 יאָר". קעלעם האָט זיך אַוודאי געהאַלטן יחסנדיק, און טעלז — אוודאי. און סאַלאַנטער זיינען געוואָרן יחסנים (אַזוי האָט מען זיי טאַקע גערופן: סאַלאַנטער יחסנים) אַפּנים ערשט אַ דאַנק ר' ישראל סאַלאַנטער. און קרעטינגע האָט גע־האָט ר' איצעלע קרעטינגער. און ראַסיין איז געווען אייי־נער פון די ערשטע צענטערס פון השכלה. און יורבאַריק און טאַווריק זיינען געווען די רייכע פעטערס. הכלל, מיר זאַמעטער — עס האָט געקלונגען זייער שטאַלק.

אין זאַמעטער יידיש איז דער לשון־קודש־עלעמענט געווען נאָך קאַנטיקער ווי אַנדערשוואו, הגם אין ערגעץ אין דער ליטע האָט מען ביים רעידן פאַר אַן עולם זיך ניט געדאַרפט שרעקן, טאַמער וועט פון די ליפּן זיך אַרויסגליטשן אַ וואָרט וואָס איז פון דעם לשון פון תלמיד־חכם. אָבער אויך וועדטער פון ליטוויש זיינען אין דעם דיאַלעקט געווען מער ווי ביי אַנדערע ליטווישע יידן. עס זיינען אויך געווען ספּעציעל זאַמעטער אויסדרוקן. למשל, וועז מען פרעגט אַ זאַמעטער וואָס ער מאַכט, ענטפערט ער געוויינטלעך: „קיין חיות ניט" (קלינגט „קאַכאַיעס־ניט"), דאָס הייסט — עס איז ניט שלעכט, קיין שום סכנה שטעקט ניט (דערמאָנט זיך דעם: חיות ניט זיכער), נישקשה. איך האָב אַפילו געהערט זיך וויצלען אין קאָוו־נע: אויב זיי זאָגן :קיין חיות ניט" — מיינען זיי אַז זיי זיינען גאַנצע מענטשן. וועז אַן עלטערער זאַמעטער האָט געפרעגט אַ יידן פון אַן אַנדער שטעטל, וויפל יידישע משפחות זיינען דאָרטן פאַראַן, איז די פראַגע געווען אַזוי פאַרמולירט: „וויפל טליתים האָט איר?"

עס איז אין זאַמעטער יידיש פאַרבליבן אין אַ גרע־סערער מאָס ווי אַנדערשוואו דער חילוק צווישן לאַנגע און קורצע וואָקאַלן. מען האָט געקענט הערן אַ בפירושן אונטערשייד צווישן די בין (מיט אַ לאַנגן קלאַנג) און איך בין (מיט אַ קורצן). די ליכטיקע זון האָט געהאָט אַ קורצן ו און דער ליכטיקער זון — אַ לענגערן ו־קלאַנג. און דער חילוק צווישן זאָג און זאָק איז באַשטאַנען ניט בלויז אין דעם וואָס אין ערשטן וואָרט איז דער קאָנסא־נאַנט פון וואָרט־אויס שטימיק, נאָר אויך אין דעם וואָס דער וואָקאל איז דאָרטן לענגער. דאָ האָב איך געמוען בלויז געשלאָסענע טראפן: בין, זון, זאָג. וואָס שייך אָפענע טראפן האָב איך דעם איינדרוק אַז דאָרטן איז געווייַנטלעך דער וואָקאל לענגער ווי אין דעם געשלאָס־נעם. וועז דער זאמעטער זאָגט: די ליבע מאַמע, איז הן דער י־קלאַנג פון ליבע, הן דער אַ־קלאַנג פון מאַמע לענגער ווי אַ י און אַן אַ אין אַ געשלאָסענעם טראף. מיר קאָנען בכל אופן אַרויסדרינגען פון דעם אַז ניט אומעטום אין דעם ליטווישן דיאַלעקט זיינען צו דער גלייכער צייט פאַרשוואונדן געוואָרן די לאַנגע וואָקאלן און אַז דער גאַנצער ענין איז אָפּנים ניט קיין צו אַלטער, וואָרעם עס זיינען דאָך נאָך עד־היום פאַרבליבן רעשטן פון דעם פריערדיקן מצב.

לאָמיר אויך אָנווייזן אַז אין זאַמעטער יידיש הערט מען בולטער ווי אין די אַנדערע ריידענישן דעם קלאַנג אַ אין די טראפן וואָס קומען פאַרן אַקצענט. דער זאַמעטער זאָגט אַן ערך אַזוי: „אַז מ'אַט לעבם 'אַט'ן זען" (אַז מען וועט לעבן וועט מען זען), בעת אין אַנדערע טיילן ליטע וועט דער זעלביקער זאַץ קלינגען גיכער אויף אַזאָ אופן: „אַז מ'עט לעבם 'עט'ן זען". עס איז זייער קלאָר די ענדונג פון די פארקלענער־פאַרמען: —אַלע: מיידאַלע, אינגאַלע און אין מערצאָל: מיידאַלעך, אינגאַלעך. עס איז ניט אַזוי קלאָר די ענדונג — אך און עס איז גיכער — עך אין אַזעלכע פאַלן ווי: טישלעך, גליקלעך. וועז דער פרא־נאָם דו שמעלצט זיך צונויף מיט דער ענדונג פון דער צווייטער פערזאָן פון דער איצטיקער צייט, באַקומט זיך קלאָר: —סטו, למשל: וואו שטייסטו? וועז גייסטו? — בעת אין סתם־ליטע הערט מען אַן ערך: וואו שטייסטע? וועז גייסטע?

אוז איצט וועגן דעם הויפּט־חילוק. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַז ער שטעקט אין די דיפטאָנגען וואָס וועלן אין שרייבן איבערגעגעבן מיט וי. דער זאַמעטער זאָגט: די ברעוט איז רעו, די רעוטע העוזן, דער העוכער בעום, אַ גרעוסער עולאָם, דער העוקער, דער פעוגל (מערצאָל: די פייגל), עס איז כעושעך אוז איך האָב מעורע. איך רעכן אַז מען פאַרשטייט אַז מען האָט דאָ צו טאָן מיט: די ברויט איז רוי, די רויטע הויזן . . . , דער גרויסער עולם . . . עס איז חושך אוז איך האָב מורא. דער זאַ־מעטער איז דאָ ביז גאָר אויסגעהאַלטן: דער דיפטאָנג וואָס שטאַמט פון אַן אַ־קלאַנג (אויך פון ö איז אַן ערך עו. אָבער וועז דער דיפטאָנג שטאַמט פון אַן־קלאַנג, זאָגט דער זאַמעטער אָז: גראָפן אין יאָוך — אַ רפואה פאַרן באָוך, עס איז זאָועך אין מאָול, ווי לאַנג וועט דער טראָוער געדאָוערן, די האָוט, קראָוט, אַ מאָוז איז אין האָוז. אין די ביידע דיפטאָנגען איז דער צווייטער טייל בפירוש אַן ו־קלאַנג. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אויף געוויסע באַ־זונדערקייטן פון גרענעץ־פאַס.

אויף מיזרח־צו גייט דער זאַמעטער אופן ריידן בים־לעכווייז אַריבער אין דעם סתם־ליטווישן יידיש, אויף צפון־צו האָבן מיר אַן אָפּצווייג פון זאַמעטער יידיש, דעם קורלענדער דיאַלעקט, וואָס שיידט זיך זייער ווינציק אונ־טער פון דעם זאַמעטער יידיש (בפרט אין זיין גרענעץ־נוסח) הן אין זיינע קלאַנגען, הן אין זיין וועדטער־אוצר. ווידער אַ מאָל האָט דאָ שוין ז"ל אָנגע־וויזן אויף דעם.

ו. דער סתם־ליטווישער יידיש

פון דרײַ זײַטן איז זייער קלאָר דער גרענעץ פון רײַן־זאַמעטער יידיש: פון צפון איז עס קורלאַנד, פון דרום — סואוואַלקער גובערניע, דער ניעמאַן, פון מערב — דער גרענעץ מיט דייטשלאַנד. בלויז אין מיזרח איז ניטאָ אַזאַ קלאָרע ליניע. אַז מען זאָל ציען אַ ליניע דורך יאַנישעק און שאַוול אויף דרום ביזן ניעמאַן וועט מען באַקומען אַן ערך דעם גרענעץ פון עכטן זאַמעטער יידיש. אָבער אויך מיזרחדיקער געפינט מען אַ סך אייגנשאַפטן פון דעם זאַמעטער יידיש. ביסלעכווײַז גייט איבער דער דיפֿטאָנג עו אין יי און דער דיפטאָנג אָו אין אי. אייגנטלעך איז עס אַ פֿאַראַלעל איבערגיין פון די צוויי־טיע טיילן פון ביידע דיפטאָנגען: פון i אין u דער צווישן־פאָס זיט זיך אַן ערך ביז צו דער נעוויאָזשע. אויב מען זאָל פון דעם אָרט וואו די נעוויאָזשע פֿאַרקערעווט זיך קיין דרום ציען אַ ליניע אויף צפון ביז דעם לאַטווישן גרענעץ, באַקומען מיר די ליניע וואָס מיזרחדיקער פון איר הערט מען: די בריײַט איז ריי, די רייטע הייזן, דער הייכער ביים, אַ גרייסער איילאַם, דער הייקער, דער פֿיגל (מערצאָל פֿונקט וויי איינצאָל), עס איז כיישעץ און איך האָב מיירע. דאָרטן לערנט מען אויך די הייליקע טיירע. דאָרטן וואוינט מען שוין אין אַ האָיז און אַ קאַץ כאַפט אַ מאָיז, דאָרטן עסט מען זאָיערע קראָיט און גראָיפן מיט יאָיך.

מען דאַרף זיך משער זיין אַז אין די פריערדיקע צייטן איז דער זאַמעטער יידיש געווען מער פֿאַרשפרייט און אַז ער האָט נאָר אין די לעצטע פאָר דורות געמוזט אָפּטרעטן פֿאַרן סתם־ליטווישן אופן רעדן, ערשטנס, דער־פאַר וואָס אָט דער סתם־ליטווישער דיאַלעקט איז בכלל מער פֿאַרשפרייט, איז כמותדיק שטאַרקער אַזוי צו זאָגן און האָט געמוזט דריקן אויפן שוואַכערן אין צאָל זאַמע־טער יידיש, און צווייטנס, ווייל דער סתם־ליטווישער אופן רעדן איז פשוטער, האָט איינפאַכערע דיפטאָנגען וואָס פֿאַרלאָנגען ניט קיין ספּעציעלע „אָנשטרענגונג" מצד דעם רעדער (יי און אָי איז גרינגער אַרויסצוברענגען ווי עו און אָו), און ער האָט אויך שוין כמעט גאָר קיין חילוק ניט צווישן לאַנגע און קורצע וואָקאַלן (וואָס ווייטער קיין מיזרח וועלן אַלץ אָט דער חילוק קלענער ביז ער פאַר־שווינדט לגמרי). אָט די שוואַכערע איכות פון אַ רעדע־ניש אינאיינעם מיט אַ שטאַרקערער כמות מאַכן אַז זי זאָל קענען זיין אימפּעריאליסטיש און גרינג פֿאַרכאַפן אַנ־דערע געביטן, באַזונדער די וואָס גרענעצן זיך מיט איר. דאָס רעדן אין קיידאַן איז אין אונדזערע צייטן געווען כאַראַקטעריסטיש פאָר אַ צווישן־פאַס, בעת היסטאָריש איז דאָך קיידאַן געווען פֿאַרבונדן מיט זאַמעט.

דער סתם־ליטווישער יידיש האָט מיט איין דיפטאָנג וויניקער וויי דער זאַמעטער. ער האָט נאָר דעם אי וואָס אַלע ליטווישע יידן (דריי, וויין), דעם אי וואו די זאַ־מעטער האָבן אָו (באָיך, האָיט) און דעם יי וואו די זאַ־מעטער האָבן עו און וואו זיי האָבן יי (לייפן, קייכעס; איינס, גיי). הכלל, דער סתם־ליטווישער אופן האָט דריי דיפטאָנגען קעגן פיר פון דעם זאַמעטער יידיש. באַקו־מען זיך דעריבער נייע האָמאָנימען וואָס קלינגען גאָרניט אַלץ איינס ניט אין זאַמעט און ניט ביי אַ מער ליטעראַרישן אויסרעדן, וועו מען זאָל אַרויסברענגען אַלע וועדטער מיט וי — אי. די „ברייט" קען מען עסן און מען קען אויסמעסטן אין קלאַפּטערס. „ריי" איז ניט אויסגעקאָכט אָבער אויך אַ שורה. „שיין" איז ניט מיאוס, אָבער אויך באַלד. „ביימל" איז אַ קליין ביימל, אָבער אויך בוימל אויף צו עסן, אויף צו שמירן. עס איז ניטאָ קיין חילוק אין אויסרעדן: די גרייס פון אַ קאַמער און די קאַמער איז גרויס. עס קלינגט אַלץ איינס דער דיפטאָנג אין איינצאָל און מערצאָל אין אַזעלכע וועדטער וויי: „ביים" (בוים) — ביימער, „פליי" (פלוי) — פליי, ווי עס איז ניטאָ קיין חילוק אין דיפטאָנג ביי: הייבן — „געהייבן" (גע־הויבן), בייגן — „געבייגן" (געבויגן) און אין אַ סך אַנדערע פאַלן, וואָרעם עס קען ניט געמאַלט זיין קיין איבערגאַנג פון איין דיפטאָנג אין צווייטן, וועו זיי ביידע האָבן זיך אויסגעגליכן אין אַלע וועדטער פון דער גאַנצער רעדענ־יש.

אָט דאָ האָט מען עס געשאַפן די שפּריכווערטער מיט גראַמען וואָס זיינען כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם סתם־ליטווישן יידיש, למשל: ער האָט די וועדט פון אַ פּיים און פֿאַרריסט די קאָפּ וויי אַ „ביים"; וועו ניט די „מיירע" (מורא) וואָלט געווען זיס די עבירה; קענען „טיירע" (תורה) איז ניט קיין שטער צו עבירה; די „נייט" (נויט) איז אָפן האַלדז אַ קייט; דער אייזן איז „רייט" (רויט), אָבער דער שמיד איז ניט גרייט.

וועגן אַ צאָל שטריכן פון סתם־ליטווישן אופן רעדן איז געקומען צו רעדן ביים באַשרייבן דעם זאַמעטער יידיש. דאָ לאָמיר נאָך עפּעס וואָס מוסיף זיין: אנשטאָט דעם זאַ־מעטער אילע ווילע הערט מען דאָ אָפט אַלינקע ווילע. דאָ זיינען בכלל גאַנגבאַרער אַזעלכע פֿאַרמען ווי: גאַנ־צינקע, געזונטינקע, געזונטינקערהייט. פון זאַמעטער בול־וע ווערט דאָ ערטערוויז בולבע. מיזרחדיקער פון ווייל־קאָמיר הערט מען אנשטאָט אַזעלכע — אַזעטינקע, אַזעט־קענע, און אַ ביסעלע זעלטענער אויך — אַזעטינקער במקום אַזעלכער. אנשטאָט אַ באַרנע זאָגט מען דאָ ס׳רוב אַ בערנע. מען הערט אויך דאָ געכער און אויך געך אנשטאָט גיכער, גיך (אָבער אין אַלע אַנדערע וועדטער וואו קיין ע איז היסטאָריש ניט באַרעכטיקט פאַרן קלאַנג כ — איז י, למשל קיך).

דאָ איז אויך קאַנטיקער די צאָל סלאַווישע וועדטער אין דעם לשון, ספּעציעל די וועדטער פון פּוילישׁ. דאָס אַלטע וואָרט שפּעטער האָט מען דאָ ניט געהערט אפילו פון אַלטע לייט, נאָר פֿאַסטעך, און ער האָט געפּאַשעט די בהמות אויף די פֿאַשע, ניט אויף די ווייד, ווי אין זאַמעט. אנשטאָט א ראַץ זאָגט מען דאָ: שטשור (שצור). חוץ דעם וואָרט וויימפּערלעך ניצט מען אויך פֿאַזעצקעס, פֿאַרזעצ־קעס. אנשטאָט די זאַמעטער דאַבעלעס האָט מען דאָ גע־געבן די בהמות קאַנעטשינע. הכלל, דער אַלגעמיינער אייג־דרוק איז דער אַז בעת די זאַמעטער יידן האָבן לענגערע דורות געהאַט בלויז ליטוויש רײַדנדיקע שכנים, זיינען די יידן פון דעם סתם־ליטווישן דיאַלעקט באַווירקט גע־

וואָרן ניט בלויז פון די ליטווויש ריידנדיקע, נאָר אויך פון פּוילישׁ (נאָך מיזרחדיקער — אויך פון ווייסרוסישׁ).

ז. דער סאוואַלקער יידיש

ראשית כל — אַ באַוואָרענישׁ. איך רוף אָן די ריי־דענישׁ סאוואַלקער יידיש, ניט ווייל איך בין איבער־געצייגט אין דעם אַז זי פאַלט צונויף אין אַלע פּרטים מיט דעם אופן ריידן אין סאוואַלק (וואו איך בין קיין מאָל ניט געווען) און ניט ווייל איך מיין אַז סאוואַלק איז דער הויפּט־צענטער פון אָט דער ריידענישׁ, נאָר ווייל זי נעמט אַרום יענעם טייל פון דער טעריטאָריע פון דער אומאָפּ־הענגיקער ליטע וואָס האָט אין די צאָרישע צייטן גע־הערט צו דער סאוואַלקער גובערניע. אַזאַ צופעליקע אַד־מיניסטראַטיווע אייַנטיילונג וואָלט ניט געווען קיין געניגע־דיקער יסוד פאַר אַ נאָמען פון אַ ריידענישׁ, אויב אָט די פּראָווינץ וואָלט בכלל ניט געהאַט קיין אַנדער געשיכט־לעכן גורל ווי די איבעריקע טיילן ליטע.

אין קאָפּיטעלע ב זיינען שוין געווען אָנגעוויזן די גרענעצן פון דער ריידענישׁ. דאָ לאָמיר נאָך אָנרופן אַ ריי־שטעט און שטעטלעך כדי צו מאַכן דעם ענין קאָנקרע־טער. דאָ באַלד וועט ווערן כאַראַקטעריזירט דער אופן ריידן אין: מערעטש, סעריי, ווישיי, לאזדיי, אליטע, פּרען, קאַלוואַריע*), מאַריאַמפּאָל, קאָזלאָווע רודע, וויסאָקע רודע, ווילקאָווישק, פּילווישקע, ווערזשבאָלאָווע, צום טייל שאקי און די אַלע שטעטלעך אַרום די וואָס ווערן דאָ דערמאָנט.

דריי גרונטשטריכן טיילן אויס אָט די ריידענישׁ פון אַלע אַנדערע אין ליטע:

א) דאָ איז ניטאָ קיין שום פּלאָנטער צווישן ש—ס, זש—ז, טש—צ. זייער בולט איז דאָ דער אונטערשייד צווישן די צישקלאָנגען, זייער שארף ווערן זיי אַרטיקו־לירט און קלאָר ווערן זיי געהערט. אויב מען זאָגט דאָ סטעמפּל, למשל, איז עס ניט קיין רעזולטאַט פון ניט קענען זאָגן שטעמפּל, נאָר ווייל דאָ האָט זיך איינגעשטעלט אַזאַ נוסח מיט אַ סמך. ערטערווייז קען מען נאָך הערן: זשי, זשיך, זשיבם (זי, זיך, זיבן). אָבער דאָס איז נאָר אין די עטלעכע ווערטער, און מען קען ניט אויפשטעלן קיין כלל אַז ווו עס קומט נאָך דער קלאָנג ז דער קלאָנג י — ווערט פון דעם זשי (והא ראיה: זיצן, זיס, זילבער א״א). אָבער אויך אָט די באַזונדערקייט פון זשי, זשיך, זשיבם האָט געהאַלטן אין פאַרשוואונדן ווערן אַפּנים איבער דער השפּעה פון אַלע אַנדערע ליטווישע יידן און איבער דעם וואָס אָט די באַזונדערקייט האָט מען געמומען פילן ווי ניט קיין לייטישן פּראָווינציאַליזם און מען האָט געמו־מען בכיוון אויסמיידן זשיך, פונקט ווי די וואָס האָבן בכלל געפּלאָנטערט די צישקלאָנגען האָבן זיך אויסגעלערנט זיי אַרויסצוברענגען, ווייל „עס איז ניט שיין״ צו ריידן אויפן סבתדיקן לסון.

אין צוזאַמענהאָנג מיט דעם פונקט לאָמיר נאָך דער־

*) ווערט אַרויסגערעדט — קאַלוואַרי.

מאָנען אַז די עמאָציאָנעל פאַרשטאַרקנדיקע אַזש און זשע זיינען געווען זייער פאַרשפּרייט אין אָט דער ריידענישׁ.

ב) דערפאַר אָבער איז דאָ פאַראָן אַ נייער פּלאָנ־טער — מיטן קלאָנג ה. לאָמיר זיין פּינקטלעך: די „סו־וואַלקער״ זיינען בכוח דעם קלאָנג אַרויסצוברענגען, אָבער זיי האָבן ניט קיין שליטה איבער אים. ביי אַ געוויסער אַנשטרענגונג קומט ער אַרויס גאַנץ גוט, אָבער ער קומט אויך אַרויס פון זיך, אָן שום כוונה, ספּעציעל אָנהייב זאַץ. ס׳רוב איז ער ניטאָ דאָרטן וואו מען דאַרף אים און מעשה שטן קומט ער אַריין אין אַזעלכע ווערטער וואו מען דאַרף דעם ה אויף כפרות. מען וויל זאָגן אַרבעט — און עס באַקומט זיך „האַרבעט״, מען וויל עמער — און מען זאָגט „העמער״. דערפאַר אָבער קומט די „קאָמפּענ־סאַציע״ אין אַ סך אַ גרעסערער מאָס: „אימל״ (הימל), אָמער (האָמער), „אוסטן״ (הוסטן) אאַז״וו. מען דאַרף ניט מיינען אַז יעדער פונקט אַדער אַפילו יעדער יחידישער ריידער זאָגט שטענדיק „אימל״ און שטענדיק „האַר־בעט״. עס הייבט זיך („עס אייבט זשיך״) ניט אָן. אין דעם זעלביקן שמועס קען דער זעלביקער יידּ פון סאוואַל־קער געגנט זאָגן אַיין מאָל: היטל און דאָס צווייטע מאָל „איטל״, און אַזוי מיט אַלע אַנדערע וועדטער פון דעם שניט.

דעריבער באַקומען זיך דאָ נייע סינאָנימען און בפירושע אומפאַרשטייענישן, וואָרעם מען פּלאָנטערט: אָבער — האָבער, האָן — אָן, הון — און, הערן — ערן, איי — היי, אויך — הויך, ענטל — הענטל, אַלטער — האַלטער, העלף — עלף, האַרט — אַרט, הייליק — אייליק, האָפּן — אָפּן א״א.

עס איז טשיקאָווע וואָס אָט דער פּלאָנטער מיטן קלאָנג ה איז שוועכער גובר צו זיין ווי דעם פּלאָנטער אין ציש־קלאָנגען, און די אייגנשאַפּט האָט זיך גאַנץ פּעסט גע־האַלטן אויך אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער ווועלט־מלחמה.

ג) דער לעצטער ניט־אַקצענטירטער וואָקאַל פון אַ וואָרט קלינגט בפירוש ווי י, וועו דער טראָף איז אָן אָפּענער, און האָט אַ באַפאַרבונג פון דעם י־קלאָנג, וועו דער טראָף איז אַ געשלאָסענער. אַלע ליטווישע יידן זאָגן סאָרע (שרה), מענדעלע, זיידע, טאַקע, אָבער אונדזערע „סואוואַלקער״ — סאָרי, מענדעלי, זיידי, טאַקי. אַזוי ווי עס זיינען פאַראָן אין יידיש זייער אַ סך וועדטער פון דעם מין, באַקומט דער גאַנצער אופן ריידן אַ ספּעציעלן י־קאָליר. מען קען אויך גיכער הערן: עפּיס, ערגיץ, גרענץ, קאַטאָוויס, בוזים, אָרים, כאַליס (חלות), מייליס (מעלות) אאַז״וו, אָבער דאָ איז שוין דער י־קלאָנג ניט אַזוי קלאָר.

באַקומט זיך אויך אַז דאָרטן וואו מיר האָבן דעם סופיקס —יש (יידיש, שכניש) רעדט מען אָט די וועד־טער טאַקע אַרויס מיט אַן —יש, בעת אין סתם־ליטווישן יידיש איז עס כמעט: „אידעש״, „שכיינעש״. אָבער מיר דוכט זיך אַז אַזעלכע וועדטער ווי: עולם, גולם — וועט

דאָ ווי אין זאַמעטער יידיש קלינגען: אוילאָם, גוילאָם (אין סתם־ליטווישן יידיש איז עס: איילעם, גיילעם).

מיר האָבן דאָ אַ בולטן ביישפּיל ווי אַזוי אויך ניט־אַקצענטירטע וואָקאַלן שפּילן אַ ראָלע אין שאַפן לאָקאַלע באַזונדערקייטן. אַדאַנק אָט דעם סוף־י האָט מען זייער גרינג געקענט דערקענען אַ יידן פון סואוואַלקער געגנט.

וואָס שייך די וועריאַנטן מיט וי, וואָס ווענדן זיי האָבן מיר אַזוי פיל געריידט ביים באַטראַכטן די אַנדערע ריידענישן, איז דאָ אויך פאַראַן אַ קלאָרער חילוק צווישן די קלאַנגען וואָס שטאַמען פון אַן u־קלאַנג און די וואָס שטאַמען פון אַנדערע קלאַנגען. עס איז זייער נאַענט צום זאַמעטער אָן דער דיפטאָנג אין אַזעלכע וועריאַנטן ווי: באָוך, מאָוז א"א. אין דעם פונקט איז פאַראַן כמעט אַן אויסגעהאַלטנקייט. אָבער דאָרטן ווען דער זאַמעטער זאָגט עס און דער סתם־ליטווישער יי — איז גרויס די צעמישעניש. מען דאַרף אַננעמען, אַז לכתחילה איז דער דיפטאָנג געווען עס און מען האָט געזאָגט דורכויס: ברעוט, רעוט, גרעוס אאז"וו. אָבער דער דרוק פון דער סתם־ליטווישער ריידענייש איז אַזוי שטאַרק אַז דאָ האָט זיך היפש אַריינגעכאַפט דער יי און מען האָט אויפגעהערט צו מאַכן אַן אונטערשייד צווישן: הויך און די הייך, גרויס און זיך גרייטן א"א און מען האָט ס'רוב ניוועלירט דאָ דעם עס צו אַן יי. וואָס נאַענטער צו דעם גרענעץ, אַלץ קלאָרער איז דער u־קלאַנג ווי דער צווייטער טייל פון דיפטאָנג; וואָס מיזרחדיקער — אַלץ ענלעכער איז עס צום סתם־ליטווישן. חוץ דעם איז דאָ אויך פאַראַן דער חילוק צווישן דעם עלטערן דור און דעם יינגערן וואָס פאַראיינפאַכט דאָס לשון. דאָ האָבן מיר אָפט שטעטלעך מיט אַ היפשן געמיש בנוגע אַרויסבערענגען די דיפטאָנגען, למשל — שאַקי אָדער פּרעס. מחמת אָט די פאַרשיידענקייטן איז כדאי צו כאַראַקטעריזירן די ריידענייש ניט אויפן יסוד פון די דיפטאָנגען וואָס ווערן אין שרייבן באַצייכנט וי.

לאָמיר נאָך צוגעבן אַז אין סואוואַלקער געגנט האָבן מיר אויך גראַמאַטישע פאַרמען וואָס זיינען ניט טיפּיש פאַר ליטע, למשל: מען קען דאָ הערן הוליען און ניט הוליענען. מען האָט דאָ אויך פאַרמען פון ווערטער וואָס זיינען אַלגעמיין־יידיש און ניט ספּעציעל־ליטווייש, ווי למשל: גריוון, אַנשטאָט דער זאַמעטער פאַרעם גריבענעס וואָס מען הערט אויך אין דעם סתם־ליטווישן געביט.

ח. וועגן דעם אָפּשטאַם פון די באַזונדערע ריידענישן

מען באַמיט זיך זייער אָפט אין דער שפּראַך־וויסנשאַפט אויפן סמך פון די באַזונדערקייטן פון די דיאַלעקטן און די לאָקאַלע ריידענישן אויסצוגעפינען די געשיכטע פון די מענטשן וואָס האָבן די באַזונדערקייטן. ס'רוב אָבער בויט מען אויף ניט מער ווי סברות וואָס לאָזן זיך ניט דערווייזן, הגם עס זיינען פאַראַן געציילטע פאַלן, וועו דער פילאָלאָג האָט באמת אַרויסגעהאָלפן דעם היסטאָריקער און אים אויפגעוויזן אַזוינס וואָס יענער האָט אַליין ניט געקענט דערגרונטעווען זיך צו דעם. אַ סך אָפּטער זיינען יענע פאַלן, וועו דער היסטאָריקער האָט במילא ראיות פאַר זיינע טעאָריעס און ער קריגט נאָר צוגאָב־באַשטעטיקונגען פון דעם פילאָלאָג.

עס איז קלאָר אַז דער ליטווישער דיאַלעקט בכלל געמומען איז אַן אַלטער, אַ יסודיקער דיאַלעקט פון יידיש און אַז ער האָט אין זיינע קלאַנגען אויפגעהיט אַלטע שטריכן אַ סך מער ווי אין זיין גראַמאַטיק. די קלאַנגען ו און אָ (שוך, חוש; זאָג, אָבות) זיינען אוודאי עלטער ווי י און ו (שיך, כיש, זוג, אואוועס; די ו־קלאַנגען זיינען דאָ לאַנגע). אָבער אויך די קלאַנגען־סיסטעם איז ניט געבליבן פאַרגליווערט, פונקט ווי עס האָבן זיך געביטן אַ סך אייגנשאַפטן פון דער גראַמאַטיק.

ניט אין ליטווישן דיאַלעקט, ניט אין קיין שום אַנדער יידישן דיאַלעקט קען מען ניט געפינען קיין שום שטריך, קיין שום פאַרעם וואָס זאָל זיין אַ באַשטעטיקונג פון דער שיטה וואָס האַלט, אַז יידן פון כוזרים־לאַנד אָדער פון אַנדערע טאָטערישע גביטן זיינען געווען די ערשטע יידישע תושבים פון דער אַלטער ליטווישער מדינה אָדער בכלל פון די געגנטן צווישן דניעפּער און ווייסל.

איך האַלט אויך ניט פון די ראיות, באַזונדער אין יידיש פון ליטווישן דיאַלעקט, וואָס זאָלן כלומרשט ווייזן אַז יידן פון דעם דניעפּער־באַסיין האָבן געערדט אין אַ 16טן און אַפילו אין אַ 17טן י"ה אויף אַ סלאַווישן, אָדער אויף סלאַווישע דיאַלעקטן. די אַלע שטריכן וואָס דערנענטערן יידיש צו סלאַווישע לשונות און די אַלע ווערטער פון סלאַוויש האָבן זייער גוט ענקענט אַריין סתם פון דעם לשון פון די ווייסרוסישע, אוקראַיניש און פּוילישע שכנים. עס איז בכלל מאָטיווירטער און שכלדיקער איינצוזען די השפּעה פון די שכנישע לשונות אויף באַזונדערע פאַרמען אָדער שטריכן ווי אָנטאָן זיך אַ כוח פון אַן אַקראָבאַט און געבן אַ שפּרונג אין אַ ברייטער „דערקלערונג" אַריין וואָס אין תוך הינקט זי און דערקלערט גאָרנישט.

אָט איז גרינג צו געפינען אַ פאַראַלעליזם צווישן דעם איבערגאַנג פון דיטווישע u־קלאַנגען אין סלאַווישע יערי־קלאַנגען פון איין זייט (ליטווייש sunus, סלאַוויש syn — ליטווייש dumas, סלאַוויש dym) און דעם חילוק צווישן דעם ליטווישן און די דרומדיקערע יידישע דיאַלעקטן פון דער אַנדערער זייט. אָבער דער פאַראַלעליזם ווייזט נאָר אַז אַזאַ איבערגאַנג פון u־קלאַנגען און i־קלאַנגען איז פאַראַן אין פאַרשיידענע צייטן און ביי פאַרשיידענע שפּראַכן אָדער גרופּעס שפּראַכן. אָבער די אונטערשיידן צווישן די יידישע דיאַלעקטן און ליטווייש־סלאַווישע האָבן ניט קיין דירעקטע שייכות צווישן אַנאַנד. דאָס איז בלויז איין ביישפּיל פאַר דעם אַז ווען מען דערזעט אַן ענלעכע דערשיינונג אַנדערשוואו הייסט עס ניט אַז מען האָט שוין געפונען אַ סיבה פאַר אַ יידישער שפּראַך־אייגנטימלעכקייט.

מיר ווייסן בלויז אַז דער אוקראַיניישער דיאַלעקט איז יינגער פֿאַרן ליטווישן און פֿאַרן פּוילישן שוין מחמת דעם וואָס יידיש רריידנדיקע יידן האָבן פֿריער געלעבט אין פּוילן און אין ליטע איידער אין אוקראַינע. מיר ווייסן אַז געווייסע שטריכן פון ליטווישן דיאַלעקט זיינען ניט קיין אַלטע, למשל, דאָס כמעט אַנווערן די לאַנגע וואָקאַלן. אָבער פון דער צווייטער זייט איז דאָס זאָגן — זאָגן ניט מיט אַן o, נאָר מיט אַן u -קלאַנג אַפּנים יינגער ווי אַ 200 יאָר. צום באַדויערן איז אונדזער וויסן פעסטער ווען פֿרטים ווי ווען דעם אויפקום בכלל פון די עיקר־דיאַלעקטן פון יידיש.

ווען מיר קומען צו די הויפּט־רריידנישן פון אונדזע־רע ליטווישע יידן, דאַרף מען פֿריער פון אַלץ דערזען אַז דאָ איז ניטאָ קיין פֿאַראַלעליזם מיט די דיאַלעקטן פון דער ליטווישער שפּראַך. זאַמעט איז טאַקע דער יידישער גילגול פון אַ נאָמען פון אַ ליטווישן שבט, פון אַ ליטווישן דיאַלעקט. אָבער דער שטח פון דעם דיאַלעקט פון די זשיעמייטשיאיי איז גרעסער ווי די טעריטאָריע פון זאַ־מעטער יידיש און די אייגנשאַפטן פון די ביידע דיאַלעקטן זיינען אין געווייסע פֿרטים דיאַמעטראַל אַקעגנדיקע. עס איז קלאָר אַז דער זאַמעטער יידיש איז עלטער אין זיינע קלאַנגען ווי דער סתם־ליטווישער יידיש (דאָס אויפהיטן צום טייל די לאַנגע וואָקאַלן, די קאָמפּליצירטערע דיפטאָנ־גען, אַ סך אַלטע ווערטער און אַנדערע שטריכן זאָגן עס בפירוש), בעת דער ליטווישער דיאַלעקט פון די זשיעמיי־טשיאיי ווערט פון די ליטווישע פילאָלאָגן באַטראַכט ווי אַ יינגערער. און דער הויפּט־חילוק: דער דיאַלעקט פון די זשיעמייטשיאיי מיידט אויס דיפטאָנגען, ער דרייט איבער די לכתחילהדיקע דיפטאָנגען אין לאַנגע אינפאַרביקע וואָקאַלן (פון דואָנא ווערט — דונאַ אָדער דאָנא, פון פּינאָ ווערט פּינס אָדער פּענס), בעת דער זאַמעטער יידיש איז אייגנאַר־טיק און רייך אין זיינע דיפטאָנגען. אָדער גראָד די יידן וואָס רריידן דעם סואוואַלקער נוסח, ווי מיר האָבן אים אָנגערופן, וואוינען צווישן די דזוקאַי וואָס האָבן שווע־ריקייטן און אייגנטימלעכקייטן ביי די צישקלאַנגען, בעת די יידן פון יענער געגנט זיינען גראָד די מומחים אויף דעם, און קען זיין, אַז בלויז די יוצאי־מן־הכלל ווי: זשי, זשיך, זשיבם, זאָל מען אפשר דערקלערן מיט זייער השפּעה, וואָס דאָס איז אויך ניט אַזאַ פעסטע סברה.

אָבער אין געווייסע קלענערע פֿרטים לאָזט זיך גיכער דערזען אַ פֿאַראַלעליזם מיט די באַזונדערקייטן פון דעם לאָקאַלן ליטוויש. אין עזשערענער געגנט האָט דער ליט־וויש אויך אַ האַרטן ל־קלאַנג. קען זיין אַז דאָס האָט גע־ווירקט אויפן ל פון די דאָרטיקע יידן. קען אויך זיין אַז דער צומיש פון רוסיש רריידנדיקע סטאָראָווערן אין דער באַפעלקערונג פון יענער געגנט האָט משפּיע געווען הן אויף ליטוויש הן אויף יידיש פון יענע מקומות.

פֿאַרבייגייענדיק איז שוין געווארן אָנגעוויזן אַז דער זאַמעטער יידיש איז עלטער פֿאַר דעם סתם־ליטווישן. אָבער עס איז ניטאָ גענוג מאַטעריאַל צו קומען מיט דער

טעאָריע אַז דער זאַמעטער יידיש איז דאָס געווען דער לכתחילהדיקער ליטווישער דיאַלעקט וואָס פון אים האָבן זיך אַרויסאַנטוויקלט די אַנדערע רריידענישן פון ליטווישן יידיש. עס איז בלויז ריכטיק, אַז דער זאַמעטער יידיש האָט זיך ווינציקער און פֿאַמעלעכער געביטן ווי דער סתם־ליטווישער אופן רריידן. יידן אין זאַמעט זיינען געווען מער אָפּגעשלאָסן אין זיערע אַלטע קהילות, עס זיינען אַפּנים צוגעקומען במשך פון די לעצטע פֿאָר הונדערט יאָר וויניקער צואוואַנדערער פון מיזרחדיקע געגנטן, און אויך די לומדישע אַריסטאָקראַטישקייט האָט געווירקט קאַנ־סערווירנדיק. אָבער אויך אין זאַמעט זיינען געקומען יידן פון סלאַווישע געביטן, אַניט וואָלטן דאָרטן ניט גע־ווען יענע סלאַווייזמען וואָס זיינען דאָרטן יאָ פאַראַן. ז. קלמאַנוויטש ז"ל האָט עס אָנגעוויזן בנוגע דעם קור־לענדער יידיש אוּן האָט געמיינט אַז עס איז געקומען אַהין אַ שטראָם פון דרום מחמת די גזירות פון ת"ח ות"ט. אָבער דאָס אייגענע איז אַפּנים ריכטיק פֿאַרן גאַנצן זאַמעטער יידיש, ניט בלויז פֿאַר זיין צפונדיקן וואַריאַנט, דעם קורלענדער יידיש. די ערשטע זאַמעטער יידן זיי־נען טאַקע אַפּנים געקומען פון דרום אוּן פון מיזרח אוּן פון אַנדערע ערטער אין דער גרויסער אַלטער ליטווישער מלוכה. אָבער מען דאַרף אָננעמען אַז עס איז שטענדיק דאָרטן געווען אַ צושטראָם פון מערב אויך, פון מיזרח־פרייסישע יידן אוּן אַ סברה אויך פון אַנדערע טיילן דייטש־לאַנד. אוּן אַפילו אין דעם 18טן אוּן אין דעם 19טן י"ה, וועלן די זאַמעטער יידן האָבן שוין געוואַנדערט אין דער פֿאַרקערטער ריכטונג אוּן זיינען געקומען קיין פרייסן אוּן געפֿאַרן אויך ווייטער קיין מערב, איז גלייכצייטיק מיט דעם געווען אַן אָקעגנדיקער שטראָם פון פרייסן קיין זאַמעט. בכל אופן איז אין אַ הפשער צאָל משפחות פון זאַמעט געווען די בעל־פּה־מסורה אַז זיי קומען פון פרייסן. קען זיין אַז דאָס אייגענע איז אין אַ קלענערער מאָס געווען אויך אין סואוואַלקער געגנט.

מען קען גרינג איינזען אַז דער דיפטאָנג אוֹ איז על־טער פאַר אי אוּן אַז עו איז עלטער פאַר יי. איך ווייס ניט פון קיין טעאָריע וואָס זאָל דערקלערן, ווען דער איבער־גאַנג איז געשען. איך מיין בלויז אַז דאָס פאַרביטן אוֹ אויף אי איז פאַרגעקומען פריער ווי עו אויף יי, ווייל ביים צווייטן בייט איז פאַרלאָרן געגאַנגען אַ דיפטאָנג, אוּן ווייל אָט דער איבערבייט האָט אין דעם לעבעדיקן יידיש פון די ליטווישע יידן נאָך אַ סך רעשטן פון צווישן־סטאַדיעס. די מאַפּע וואָס וואָלט אָנגעצייכנט געווארן נאָר אויפן סמך פון דיפטאָנגען עו — יי־פֿאַר וואָלט געהאָט אַ סך אַ קאָמפּליצירטערן אויסזען ווי די מאַפּע פאַר אוֹ — אי.

דער אופן רריידן אין סואוואַלקער טייל פון דער אום־אָפּהענגיקער ליטע איז היפּש ענלעך צום גראָדנער יידיש. לאָמיר אין דעם צוזאַמענהאָנג ניט פאַרגעסן אַז גראָדנע איז געווען די קהילה וואָס האָט אין די צייטן פון וועד דליטא געהאָט אונטער איר יוריסדיקציע די אַלע קהילות אין אָט דער געגנט. קלאָר אַז דאָ האָבן מיר ווידער אַ מאָל צו טאָן

ניט בלויז מיט אַן אַדמיניסטראַטיווער איינטיילונג (דאָס מאָל אַ ריין יידישער), נאָר אַז אָט די איינטיילונג האָט זיך געקניפּט אויף מיט מיסחר־פאַרבינדונגען, מיטן טרעפן זיך אויף די זעלביקע יאָרידן, מיט נעמען רבנים, מיט שליסן שידוכים.

עס זיינען געווען גענוג כוחות וואָס האָבן געהאָלפן בטל מאַכן די קלענערע אונטערשיידן אין די ריידענישן און ביסלעכווייז אונטערגראָבן די גרעסערע. ניט נאָר סוחרים זיינען געפֿאָרן פון איין אָרט אין צווייטן, נאָר אויך כלי־קודש, אויך מלמדים, מגידים. די שידוכים וואָס מען האָט געשלאָסן פון דער פרעמד האָבן געמוזט האָבן אַ ווירקונג. די גרויסע ישיבות, וואו עס זיינען געווען בחורים פון דער נאָענטער און דער ווייטער פרעמד, האָבן פון איין זייט געשאַפֿן צווישן די בחורים גופא מישונגען פון היימישע פֿאַרמען, פון דער צווייטער זייט האָט דער אופן ריידן פונעם ראש־ישיבה געמוזט משפּיע זיין אויף די תלמידים. עס האָבן געוואָנדערט אין דער געגנט אויך האָרעפֿאַשניקעס. יידן ברוקירערס זיינען געפֿאָרן אין רעלאַטיוו ווייטע שטעט. דאָס אייגענע איז אויך געווען מיט שינדלמאַכערס און מיט אַנדערע פּראָפּעסיעס וואָס געווויסע שטעטלעך האָבן זיך אין זיי ספּעציאַליזירט. די גרויסע פּריצים פלעגן ברענגען בעלי־מלאכות פון ווייטע שטעטלעך (מוליאַרעס, מאַלייַערעס, צעסלערס). די פּליטניקעס (אָדער קאָנזשאַרטניקעס) האָבן דאָך שטענדיק געמאַכט זייערע נסיעות ווייט אַוועק מיט די טייכן און האָבן פֿאַרפירט מיט זיך לאָקאַליזמען און צוריקגעבראַכט פון דער פרעמד אַנדערע. אַמאָל האָט זיך געקענט איינשטעלן אַ פאַרבינדונג צווישן רעלאַטיוו ווייטע פונקטן, ווען בייַדע זיינען געווען פֿאַרנומען אין דעם זעלביקן פּאַך. אַזוי למשל איז געווען אַ פאַרבינדונג אַדאַנק חזיר־האָר צווישן ווילקאָווישק און קעלעם.

די טייכן זיינען ניט געגנוג ברייט אַז זיי זאָלן קענען אָפּשיידן. עס האָט נאָר אָפּגעשיידט די אַדמיניסטראַטיוון טיילונג וואָס איז אָפּט געגאַנגען לויט טייכן. ס׳רוב האָט די פאַרבינדונג צווישן די שטעטלעך ביי די ברעגן פון איין טייך געהאָלפן ניוועלירן אונטערשיידן. נאָר אַ גרעסערע ראָלע אין פאַראינהייטלעכן ריידענישן האָבן געשפּילט די גרויסע טראַקטן וואָס האָבן זיך געצויגן דורך ליטע. באַזונדער וויכטיק זיינען אין דעם פּרט די שאָסייען וואָס מען האָט דורכגעפירט אין 19טן י״ה. לאָמיר דערמאָנען די צווויי גרויסע שאָסייען: אייַנער האָט זיך געצויגן פון טילזיט, דורך טאַווריק, ראָסיין, קעלעם, שאַוול, יאַנישעק, ליבאַוע קיין ריגע (רי־יע אין דער אַלטער זאַמעטער אויסשפּראַך); אַ צווייטער, דורכגעפירט דורך ניקאָליי דעם ערשטן, האָט זיך געצויגן פון סוואַלק, איבער מאַריאַמפּאָל — קאָוונע — יאַנעווע — ווילקאָמיר — אוטיאַן — עזשערען קיין דווינסק (דאָס איז אַ טייל פון דעם גרויסן שאָסיי־וואַרשע־פעטערבורג). מיט די שאָסייען איז געווען גרינגער דער פֿאַרקער, און די פֿאַרבינדונג צווישן די שטעט און שטעטלעך אויף די שאָסייען איז געווען אַן ענגערע. לסוף, האָבן געשפּילט אַ ראָלע אויך די אייזנבאַנען וואָס האָבן געבראַכט סוחרים און קאָמיוואַיאַזשאָרן פון דער ווייט. לאָמיר אויך דערמאָנען דעם עקספּאָרט־האַנדל וואָס איז געגאַנגען קיין פרייסן (עופות, תבואה, פלאַקס, פֿרות א״א), וואָס האָט געבראַכט יידן פון די מיזרחדיקע טיילן ליטע צו די גרעניץ־שטעטלעך. בכלל, אויב עס איז פאַראַן אַ סך טונקלס אינעם אָפּשטאַם פון די ריידענישן, איז דערפאַר אַ סך קלאָרער דער קנויל כוחות וואָס האָבן משפּיע געווען אַז ריידענישן זאָלן זיך דערנענטערן צווישן אַנאַנד און זאָלן זיך אויסמישן. די וואָס קומען פון גרעסערע שטעט (קאָוונע, שאַוול, פּאָנעווועזש) דאַרפן אויך געדענקען אַז דאָרטן איז די יידישע באַפעלקערונג גיך געוואקסן אין די לעצטע צוויי דורות דורך דעם וואָס עס האָבן צוגעוואַנדערט יידן פון פאַרשיידענע שטעטלעך. בכלל, זיינען דאָרטן געווען היפּש געמישטע ריידענישן. וואָס דאָס שטעטל איז קלענער, וואָס אָרעמער עס איז, ווייטער פון גרויסע פאַרקער־ליניעס — אַלץ ריינער און אייגנטימלעכער איז דאָרטן די לאָקאַלע ריידענישן.

נאָך דעם ווי מיר האָבן דאָ אָנגעוויזן אַ ריי מאָמענטן וואָס לייגן זיך אויפן שכל, איז באמת ניט כדאי זיך אַריינצולאָזן אין סברות. עס לוינט זיך אַ סך בעסער אָפּצושלאָגן אַזעלכע סברות וואָס מען האָט שוין געהאַט אַרויסגעוואָגט, אָבער אַן אַ ענגוגיק מאָטיווירן. עס איז פאַראַן אַ טעאָריע אַז דער ליטווישער דיאַלעקט בכלל געמומען שטאַמט פון דעם פוילישן. אָט די סברה איז אָפּגעפרעגט ממילא דורך די פאַקטן וואָס מיר האָבן ביז איצט געבראַכט. פאַראַן אַן אַנדער שיטה וואָס וויל האָבן אַז דער ליטווישער דיאַלעקט איז געבראַכט געוואָרן אין אַלע זיינע גרונטשטריכן דירעקט פון דייטשלאַנד, ספּעציעל דאָס פלאָנטערן די צישקלאַנגען. די טעאָריע האָט ניט אונטער זיך קיין שום וויסנשאַפטלעכן יסוד (זען קאַפּיטעלע ד). פאַראַן אַ מיינונג אַז דער ליטווישער יידיש האָט זיך געלאָזט מער באַווירקן דורך די סלאַווישע לשונות, בעת דער פוילישער יידיש האָט מער אָפּגעהיט דאָס לכתחילהדיקע געשטאַלט. די מיינונג איז אַ ריכטיקע און אַ פאַלשע צו גלייך. אין אַ סך פּרטים איז עס אמת, אָבער פאַראַן אויך אַנדערע פּרטים (למשל די זייער קליינע צאָל סלאַווישע אינזמען אין אונדזערע ריידענישן) וואָס זאָגן פונקט דאָס היפּכדיקע. עס איז בלויז קלאָר אַז ריידענישן פון ווייסרוסלאַנד זיינען אַ סך מער באַווירקט געוואָרן פון סלאַוויש ווי די ריידענישן פון ליטווישן דיאַלעקט וואָס מיר פאַרנעמען זיך מיט זיי.

איין זאַך איז פעסט: געווייסע שטריכן פון דיאַלעקטן און ריידענישן נעמען זיך פון אַנדערע לשונות, פון די אַרומיקע אָדער פון די וואָס מען איז פון זיי אַוועק אין אַ געוויסער תקופה. אָבער די אייגנשאַפטן פון קיין שום דיאַלעקט אין גאַנצן געמומען און אויך ניט פון קיין שום ריידענישן אין גאַנצן געמומען קען מען ניט דערקלערן מיט דרויסנדיקע השפּעות, נאָר מען מוז אין זיי איינזען אַ רעזולטאַט פון אייגענער אַנטוויקלונג, פון אייגענער מישונג און קעגנאַנאַנדיקן משפּיע־זיין.

ט. דער גראַמאַטישער מין אין אונדזערע רייד־ענישן

ביז איצט האָבן מיר געשמועסט דער עיקר וועגן די קלאַנגען און בלויז דרך אגב וועגן אַנדערע ענינים. אונדזערע ליטעראַרישע רייד־ענישן האָבן אָבער אויך זייער בולטע באַזונדערקייטן אין גראַמאַטישע פאָרמען און אין דעם וועגן־אוצר, וואָס זיינען וועגן אַ מען זאָל זיך פאַר־נעמען מיט זיי ניט פאַרביי־גייענדיק, ניט אין אַ מאמר המוסגר.

יעדער איינער וויס אַז אַ גרונט־חילוק צווישן ליט־ווישן יידיש און די אַנדערע דיאַלעקטן באַשטייט אין דעם וואָס דער ליטווישער יידיש האָט בלויז צווי גראַמאַטישע מינים, נאָר דער פון לשון זכר און די פון לשון נקבה, בעת די אַנדערע דיאַלעקטן פון אונדזער מאַמע־לשון פאַר־מאָגן דריי גראַמאַטישע מינים: דער — די — דאָס. ליט־ווישע יידן האָבן אָנגעווואָרן דעם דריטן, דעם נייטראַלן מין פון די זאַכווערטער און ממילא אויך פון די בייווער־טער. אָבער — ראשית כל — האָבן זיי טאַקע אָנגע־ווואָרן? אפשר האָבן זיי קיין מאָל עס ניט פאַרמאָגט?

פאַראַן טאַקע אַזאַ שיטה אויך, אָבער זי לייגט זיך ניט אויפן שכל, ווייל ערשטנס האָבן דאָך אַלע אַנדערע דיא־לעקטן יאָ דעם נייטראַלן מין, און צווייטנס זיינען עד־היום פאַרבליבן קלאָרע רעשטן פון אָט דעם פאַרלאָרע־נעם גראַמאַטישן מין. מיט קינד איז אַזוי ענג געווען פאַר־בונדן דער אַרטיקל דאָס (אָדער אין דער פאַרקירצטער פאָרעם ס׳) אַז עס האָט זיך פאַרגעדענקט סיקינד, און וועז אָט דאָס רעשטל ס׳ איז מער ניט אויפגענומען געוואָרן ווי אַן אַרטיקל, האָט דער ליטווישער יידיש צוגעגעבן — די, און עס האָט זיך באַקומען אַ מאַדנער אויסדרוק: די ס׳קינד. און עס איז ביז גאָר טשיקאַווע: די סיקינד ניצט מען גע־ווייניטלעך, וועז מען וויל זיין באַזונדער צאַרט, מען זאָגט עס וועגן אַ קראַנק קינד, וועגן אַ באַליבט קינד. אין זאַמעט האָט זיך אויפגעהיט אַן אייגנאַרטיק וואָרט: דאָס מענטש, און דער באַטייט איז אויך מאָדנע: אַן אַלטע פרוי. עס זיינען פאַראַן נאָך רעשטלעך פון נייטראַלן מין: אויך אַ ליטווישער יידיש זאָגט פון דאָס נייַ, קיין ביז וואונדער, אַ גוט וואָרט (הגם ער זאָגט: דער וואונדער, דער וואָרט) — אַלץ פאָרמען פון נייטראַלן מין. ס׳איז דער אָרט, אָבער די פלאַצענטע רופן ווייבער — דאָס אָרט.

דערביבער קומט אויף אַ האַרבע שאלה: פאַרוואָס זשע האָט דער ליטווישער יידיש אָנגעווואָרן דעם דריטן, דעם נייטראַלן מין? איך רעכן אַז דאָ האָבן מיטגעשפילט דריי כוחות: א) דער דראַנג צו מער פשוטקייט אין דער גראַמאַטישער סיסטעם, וואָס זיין טרעגער איז יעדער נייער דור, דאָס קינד; ב) די השפעה מצד לשון־קודש, וואָס איר טרעגער איז געווען דער יידישער אינטעליגענט, דער תלמיד־חכם; ג) דער עיקר אָבער די ווירקונג מצד די אַרומיקע לשונות, מצד ליטווש און ווייסרוסיש, וואָס איר טרעגער איז דער פאַלקסמענטש (דער ישובניק, דער דאָרפסגייער, דער בעל־מלאכה, דער קרעמער), וואָס האָט דורות־לאַנג געהאַט צו טאָן מיטן פויער און געצויגן פון אים די חיונה. און פאַקטיש האָבן ניט ליטווש און ניט ווייסרוסיש אין זייערע פויער־נוסחאות קיין נייטראַלן מין. וועגן דעם ענין איז אגב געווען אַ דעבאַטע אין זשורנאַל יידישע שפראַך (זע אין די נומערן מיי־דעצעמבער 1944 און מיי־יוני 1945).

אָבער עס איז ניט געניג צו זאָגן אַז דער ליטווישער יידיש האָט אָנגעווואָרן דעם נייטראַלן מין. דער גאַנצער ענין גראַמאַטישער מין איז צעוואַקלט געווואָרן אין זיין לשון. וועז מען הערט זיך צו צום ריידן פון אַ ליטווישן יידן קען מען אין אין דעם זעלביקן שמועס הערן דאָס אַלצאיינע וואָרט אַ מאָל אין לשון זכר, אַ מאָל אין לשון נקבה. מען קען הערן: דער אין די האַלדז, דער אין די בריוו, דער אין די קאַלב, דער אין די צייטונג, דער אין די שטייג אין אַ סך אַנדערע אַזעלכע ווערטער. געווייסע אייגע־טימלעכקייטן זיינען דווקא מער־וויניק פעסט: וועז דאָס וואָרט ווערט לענגער — ווערט עס לשון זכר. דער ליטווי־שער ייד זאָגט די קאַמער, אָבער דער האַנטקאַמער, דער פאַדערקאַמער, די הויז אין דער פאַרהויז אין דער פירהויז (פירעז). עס זיינען פאַראַן אין ליטווישן יידיש עטלעכע פעסטע כללים וועגן גראַמאַטישן מין: אַלע ווערטער פון העברעאיש זיינען לשון זכר, חוץ די וואָס ענדיקן זיך אויף —ה און אויף —ות. נעמען פון לשונות גאָהערן צום מענלעכן מין (דער יידיש, דער פויליש). נעמען פון אותיות און ציפערן גאָהערן אויך צום מענלעכן מין (דער אלף, דער איינס). נעמען פון שטעט, חוץ די וואָס ענדיקן זיך אויפן קלאַנג — ע, גאָהערן צום מענלעכן, נעמען פון לענדער צום וויבלעכן מין (דער שיינער פאַריז, די שיינע פראַנקרייך). דער ליטווישער ייד האַלט אין פלאַנטערן: דער און די בוך, דער און דער בארג, דער און די צאָל, דער און די בלום, אָבער אין דער זעלביקער צייט האָט ער געשאַפן אַזעלכע אונטער־שיידן וואָס זיינען זייער גערואָטן: דער יוגנט — אַלע יונגע מענטשן אין אַ פונקט, די יוגנט — די יונגע יאָרן, דער עלטער—די צאָל יאָרן, די עלטער—די אַלטע יאָרן. די פאַרקלענער־פאַרמען גאָהערן אויסגאָהאַלטן צום גרא־מאַטישן מין פון שטאַמוואָרט; בכן, אויב דער טיש איז דער טישל, דער טישעלע, אויב די ליד איז די לידל, די לידעלע. אויך די אינפיניטיוון וואָס וועלן גענייצט ווי סוב־סטאַנטיוון גאָהערן כסדר צו אין מין, צום מענלעכן: דער שרייבן, דער לערנען זיך. נאָר מחמת דעם וואָס עס פעלט דער נייטראַלער מין איז ניטאָ קיין מיגלעכקייט אויסצודריקן די אַבסטראַקטע באַגריפן; דאָס גוטע, דאָס דערהויבענע, דאָס שלעכטע אאז"ו, און עס קומט אויס אומ־גלומפטערהייט צו זאָגן: אַלע גוטע זאַכן, אַלץ וואָס איז דערהויבן, און דערביי גייט פאַרלאָרן אַ וויכטיקער ניואַנס. טשיקאַווע אַז דאָ איז געבליבן סך־הכל איין רעשטל: אַל דאָס בייז (וואָס קלינגט ווי „אַלדיזבייז").

עס איז פאַראַן אַן אייגנאַרטיקע שאַפונג פון דעם ליטווישן יידן אויף געביט פון גראַמאַטישן מין. די שטאַפנעמען קען מען ניצן אויף צווי אופנים: אין

מערצאַל מיט דעם אַרטיקל די (בנוגע צום וועלב בלייבט עס אָבער אינצאַל) און אין אינצאַל מיטן אַרטיקל דער. אַ פֿאָר ביישפילן וועלן קלאָר מאַכן דעם ענין: די זאַמד איז סתם זאַמד, און מען קען זאָגן: די זאַמד שיט זיך, מיינע זאַמד איז דין; אָבער ווען מען האָט פֿאָר זיך אַ גע־וויסן סכום זאַמד, אַ געוויסן מין זאַמד — איז עס דער זאַמד, און מען זאָגט: מיין געלער זאַמד. די צוקער איז סתם צוקער, דער ליטווישער ייד זאָגט: זיינע צוקער דאַרף איך ניט; ער קען אָבער אויך זאָגן: זיין צוקער דאַרף איך ניט ווייל דער צוקער טויג ניט, ווען ער האָט אין זינען אַ באַשטימטן סכום און אַ באַשטימטן מין צוקער, ווען דאָס איז ניט סתם אַ טייל פון דעם שטאָף וואָס מען רופט צוקער, נאָר אַ גאַנץ באַשטימטע און קאָנקרעטע זאַך. דאָס איז באמת אַן אויסטערלישע שאַפונג, און עס איז אַ שאָד וואָס אונדזער ליטעראַטור־שפּראַך ניצט זי ניט אויס.

עס איז מיר אויך צום הארצן די סיסטעם צונויפצו־ציען אויף דעם זעלביקן אופן די פֿרעפֿאָזיציע מיטן אַר־טיקל פון ביידע גראַמאַטישע מינים. דער ליטווישער ייד זאָגט ניט נאָר אויפן טיש, אויפן אַלמער, ווייל ער קירצט: אויף דעם — אויפן, נאָר אויך: אויפן וואַנט, אויפן גאַס, אויפן הארצן, כאָטש ער זאָגט די גאַס, די וואַנט, די הארץ. דאָס איגענע קומט אַרויס אין: היגטערן שטאָט, אונ־טערן בעט, דורכן מויל, איבערן העמד, מיטן ליד אאַז״וו, הגם דער ליטווישער ייד זאָגט: די שטאָט, די בעט, די מויל, די העמד, די ליד. אָבער אויך אָט דאָס צונויפציען אינאיינעם די פֿרעפֿאָזיציע מיטן אַרטיקל איז מיגלעך, ווייל דאָס ניצן דעם אַרטיקל דער—די איז ביז גאָר צע־וואַקלט. ווי נאָר עס איז פעסט און זיכער דער אַרטיקל, אַז אָפֿילו דער ליטווישער ייד קען אים באין אופן ניט בייטן, יעמאָלט איז ניט שייך אַזאַ מין צונויפציען, וואָרעם אויך אין ליטע זאָגט מען: מיט די מאַמען, דורך די שוועס־טער — און מען קען פאָר קיין פאַל ניט זאָגן: „מיטן מאַמען", צי „דורכן שוועסטער". בכן איז דער אופן פון צונויפשמעלצן אין איין וואָרט די פֿרעפֿאָזיציע מיטן אַר־טיקל מיגלעך נאָר ביי נעמען פון אומבאַלעבטע זאַכן, וואָס זיי בינדן זיך ניט אין דער פֿאָרשטעלונג פון דעם ליט־ווישן יידן אומבאַדינגט מיט אייך געוויסן גראַמאַטישן מין.

הכלל, מיר זעען אַז דער ליטווישער ייד האָט ניט בלויז געשאַפן אין זיין לשון אַ היפשן פּלאָנטער אין הלכות גראַמאַטישער מין, נאָר ער האָט אויך אַרויסבאַקומען אייגנס און נוציקס. נאָר אַזוי ווי די ליטעראַטור־שפּראַך האָט אָנגענומען דער עיקר די גראַמאַטישע פֿאָרמען ניט על־פּי נוסח ליטע, אַזוי ווי ביים רוב יידן איז שטאַרק פֿאָר־אַנקערט אין זייער שפּראַך־באַוואוסטזיין דער נייטראַלער מין, האַלט זיך דער סטאַנדאַרד־יידיש ביי דער דרייי־מיניקייט. וואָס קען דאָ דער ליטווישער ייד טאָן? ער האָט קיין אַנדער ברירה ניט ווי זיך בייגן פֿאָר דעם פּסק־דין פון דער ליטעראַטור, מיט מענדעלע מוכר־ספרים, שלום־עליכם, י. ל. פּרץ און אַ סך אַנדערע גרויסע שרייי־בערס וואָס האָבן געניצט דעם נייטראַלן מין. און די איינציקע עצה וואָס מען קען געבן דעם ליטוואַק: לערנט זיך ביי יידן וואָס רעדן ניט אויפן ליטווישן דיאַלעקט, ביי די פּוילישע, ביי די גאַליציאַנער אָפילו, אָבער פֿאַרלאָזט זיך ניט אויפן אייגענעם שפּראַך־חוש, ווען איר ווילט וויסן ווי אַזוי עס איז דער גראַמאַטישער מין פון אַ וואָרט אין דער אָנגענומענער ליטעראַטור־שפּראַך. און אַזוי ווי אייע־רער אַ לאַנדסמאַן, טאַקע דער וואָס שרייבט די אַרבעט, האָט אַ סך זיך אָנגעליטן פון גראַמאַטישן מין, האָט ער דעם ענין דורכשטודירט און ער קען אייך באַהילפיק זיין מיט קלאָרע כללים און מיט אַ באַקוועם וועגן גראַמאַטישן מין (זען יידישע שפּראַך, יולי־דעצעמ־בער, 1943).

י. נאָך באַזונדערקייטן אין דער גראַמאַטיק פון ליטווישן דיאַלעקט

דאָס געביט פון באַזונדערקייטן אין דער גראַמאַטיק פון אונדזערע רייד־ענישן שעפט זיך ניט אויס מיט די אייגנאַרטיקייטן בנוגע דעם גראַמאַטישן מין. אַזוי אָבער ווי עס איז ניט מיגלעך דאָ צו געבן די פולע גראַמאַטיק פון ליטווישן דיאַלעקט, וועלן מיר זיך אָפּשטעלן בלויז אויף אַ טייל אַנדערשקייטן און זיי געבן בקיצור און פונקטנ־וויז.

א) אַנדערע דיאַלעקטן האָבן אַ באַזונדערן דאַטיוו און אַ באַזונדערן אַקוזאַטיוו, למשל: איך גיב דיר, איר (דאַטיוו) אַ בוך; איך האָב זי, דיך (אַקוזאַטיוו) ליב; איך גיי מיט דער ליבער שוועסטער (דאַטיוו); איך זע די ליבע שוועסטער (אַקוזאַטיוו). דער ליטווישער ייד מאַכט דעם ענין אַ סך פּשוטער. אַנשטאָט צוויי בייגפאַלן פֿאַרמאָגט ער נאָר איינעם, וואָס מען קען ניט זאָגן, אַז דאָס איז דאַ־טיוו און מען קען אויך ניט אים אָנרופן אַקוזאַטיוו, נאָר מען דאַרף אים רופן — אָביעקטיוו, אַזוי ווי דאָס איז אין דער ענגלישער גראַמאַטיק בנוגע די פּערזענלעכע פּרא־נאָמען. דער ליטווישער ייד זאָגט: איך גיב דיר אַ בוך, איך זע דיר; איך גיב איר אַ מתנה, איך האָב איר האַלט — אומעטום איז אין בייגפאַל, דער אָביעקטיוו וואָס דינט אויסצודריקן אַלע מינים אָביעקטן, הן דעם דירעקטן הן דעם אומדירעקטן. מיט אַנדערע ווערטער, אין דער גרא־מאַטיק פון ליטווישן דיאַלעקט איז ניטאָ קיין חילוק צווישן אַ דירעקטן און אומדירעקטן אָביעקט.

אין די פּערזענלעכע פּראָנאָמען (מיר, דיר, איר) האָט זיך אויפגעהיט אין אונדזער דיאַלעקט די פֿאָרעם פון דעם דאַטיוו, אָבער בנוגע דעם אַרטיקל און דעם בייוואָרט האָט גראָד זיך איינגעשטעלט די פֿאָרעם פון אַקוזאַטיוו פֿאַרן כוללדיקן בייגפאַל וואָס מיר רופן אים דאָ אָביעק־טיוו. מיט די גוטע שוועסטער, פֿאַר די ליבע מוטער אאַז״וו — דאָס איז דער אופן רעדן אין אונדזערע מקומות. אין ביאַליסטאָק למשל און אַ טייל רייד־ענישן פון ווייסרוסלאַנד איז עס אַנדערש. דאָרטן איז דורכויס די פֿאָרעם פון דאַטיוו, אָבער ניט ביי אונדז. ביי אונדז זאָגט מען: „איך האָב איר (די פֿאָרעם פון דאַטיוו) האַלט ווי דעם לעבן. איך האָב די טייערע כלה (די פֿאָרעם פון אַקוזא־

טיוו) געגעבן אַ שיינע מתנה", בעת דער ביאַליסטאָקער וואָלט געזאָגט: „איך האָב איר האָלט . . . איך האָב דער טייערער כלה געגעבן . . . " און דער סטאַנדאַרד־לשון פֿאַרלאַנגט פון אונדז צו שרייבן און אויך צו זאָגן: „איך האָב זי ליב ווי דאָס לעבן, איך האָב דער טייערער כלה געגעבן . . . "

וועלן מיר באַגעגענען אַזאַ נוסח פון אַ פֿאָלקסלידל: „וואָס טויג מיר די נייע קאַזאַקע, אַז טאַנצן טאָנץ איך איר ניט? וואָס טויג מיר די מיידל די כוואַטסקע, אַז נע־מען קען איך איר ניט?" — ווייסן מיר שוין אַז דאָס האָט מען געזונגען אין דער ליטע.

ב) דער אַרטיקל פון ווייבלעכן מין די בייגט זיך בכלל ניט, איז אין אַלע בייגפֿאַלן די און ווערט קיין מאָל ניט דער, למשל: די מאַמע האָט זיך שוין געזונג אַנגעמאַ־טערט; איך האָב האָלט די מאַמען; איך גיב די מאַ־מען אַ מתנה; איך קען ניט פֿאַרגעסן די מאַמעס קעסט.

וועלן מען זאָל דאָ אומעטום צווישן אַרטיקל די און וואָרט מאַמע אַריינשטעלן דאָס בייוואָרט גוטע, וועלן מיר דערזען אַז אויך דאָס בייוואָרט אין ווייבלעכן מין בייט זיך ניט — עס פֿאַרבלייבט שטענדיק איין פֿאָרעם: גוטע. אויף אַזאַ אופֿן איז דאָס גאַנצע בייגן מיטן אַרטיקל און בייוואָרט זייער אַ פּשוטער ענין: קיין נייטראַלער מין איז דאָך ניטאָ, דער מענלעכער מין האָט צוויי פֿאָרמען (דער גוטער, דעם גוטן), דער ווייבלעכער מין נאָר איין פֿאָרעם (די גוטע)— און אַראָפּ פון מאַרק.

ג) די גראַמאַטיק פון די לשונות וואָס מיר האָבן צו טאָן מיט זיי פֿאַרלאַנגט געווייַנטלעך אַ מיטשטימונג אין צאָל צווישן סוביעקט פון זאַץ און דעם ווערב פון פֿרעדיקאַט, ד"ה וועלן דער סוביעקט איז אין איינצאָל מוז דער ווערב פון פֿרעדיקאַט קומען אין איינצאָל, און וועלן דער סוביעקט איז אין מערצאָל מוז דער ווערב זיין אויך אין מערצאָל. די אָפּווייכונגען פון דעם פֿרינציפּ זיינען געציילטע. אין יידיש איז עס ניט אין גאַנצן אָזוי. יידיש האָט בכלל אַ טבע ביי אָט דער מיטשטימונג זיך צו רע־כענען ניט מיט דער פֿאָרעם, נאָר מיט דעם לאָגישן אינ־האַלט, למשל: חברה — איז פֿאַרמעל איינצאָל, אָבער דאָס זיינען דאָך אַ סך, אַ גרופּע; דעריבער זאָגט מען אין אַלע דיאַלעקטן: האָבן חברה געהולעט!

אין אונדזער דיאַלעקט איז אָבער די צעשטערטע מיט־שטימונג אין צאָל אַ סך אָפּטער ווי אין די אַנדערע. דאָ רעדט זיך נאָר וועגן די פּאָלן, וועלן מען וואָלט זיך גע־ריכט צו טרעפן דעם ווערב אין מערצאָל, אָבער ער קומט פֿאַקטיש אין איינצאָל. עס שוויבלט ממש אין די ליט־ווישע רייד מיט אַזעלכע זאַצן: עס וועט זיין צרות; צרות וועט זיין געגנוג; ס'איז אַוועקגעגאַנגען עטלעכע וואָכן; גרויסע נסים איז אונדז געשען; ביי אונדז איז דאָ דריי קי; אַ סך געשעפטן וועלט אָפּגעמאַכט ביי אַ גלעזעלע משקה, אאַז"וו. וועלן דער ליטווישער ייד וויל קען ער גריילעך אָפּהיטן די מיטשטימונג און זאָגן: עס וועלן זיין צרות; ס'זיינען אַוועקגעגאַנגען דריי וואָכן א"א. אָבער ס'רוב זאָגט ער ניט אַזוי! איך האָב אַנגעקליבן ממש

הונדערטער זאָלן מיט דער צעשטערטער מיטשטימונג, געגנומען דירעקט פון ריידן, ביז איך האָב זיך אַרומגעזען אַז עס האָט ניט קיין זינען זיי צו קלייבן: עס איז געגנוג זיך צוזוהערן צו יעדן שמועס — און מען האָט ביישפּילן פון דער צעשטערטער מיטשטימונג.

אין פֿאָלקסלידער אויך פון אַנדערע געגנטן טרעפן מיר די צעשטערטע מיטשטימונג, אָבער נאָך אָפּטער וועלן זיי זיינען פֿאַרשריבן געוואָרן אין אונדזערע מקומות. ברענג איך טאָקע אַ פּאָר ציטאַטן פון דער זאַמלונג וואָס איז געווען געדרוקט אין ווילנער „פּנקס" פון 1913 (צו־נויפֿגעקליבן די לידער האָט ל. ב—ן אין זאַמעט): „זיינע זיסינקע ריידעלעך איז מיר געווען צוקער־זיס", „ס'איז געבליבן ריטעלעך פון בלומען־קראַנץ", „די צען טונגען גאָלד זאָל בלייבן שטיין", אוון לסוף אַ גאַנצן פּערז מיט עטלעכע כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון אונדזערע ריי־דענישן: „די צען יאָר איז אַוועק, דער עלפּטער איז גע־קומען, אין עס האָט זיך איינגעליבט אירע אַ פֿריינדן אוון איר האָט ער טאָקע געזומען".

די צעשטערטע מיטשטימונג האָט זיך אַזוי אייגע־געסן אינעם לשון פון דעם ליטווישן יידן, אַז ניט נאָר מיר דעמאָנסטרירן זי אין יעדער רעדע, נאָר אפילו די גרויסע שרייבערס וואָס שטאַמען פון געביט פון ליט־ווישן דיאַלעקט, אויך זיי ניצן זי כסדר; און ניט בלויז אברהם רייזען אָדער אַנדערע וואָס זייער לשון האָט אַ בפירושן ליטווישן שטעמפּל, נאָר אַפילו מענדעלע מוכר־ספרים, דער שאָפער פון דער מאַדערנער איבערדיאַליק־טישער ליטעראַטור־שפּראַך. איך האָלט אַז אין די פּאָלן, וועלן דער וועלב קומט פֿאַרן סוביעקט אין מערצאָל, קען ער אויך אין דער ליטעראַטור־שפּראַך קומען אין איינ־צאָל — און דאָס דאַרף זיין כשר.

ד) די וועלבן וואָס קומען מיט זיך — האָבן אים שטענדיק אין אַלע דריי פּערזאָנען און אין ביידע צאָלן: איך וואָש זיך, דו וואָשסט זיך, איר וואָשט זיך. הגם דאָס איז דער אופֿן ריידן גאָרניט פון דעם רוב יידיש־רייַדערס, איז עס דאָך די פֿאָרעם וואָס איז איצט אַנגע־נומען אין אונדזער סטאַנדאַרד־שפּראַך.

ה) אין דעם גערעדטן לשון פון דעם ליטווישן יידן מערקן מיר נאָך אַ טשיקאַווע באַזונדערקייט: אָט דער זיך קומט געווייַנטלעך אַריין פּאַר דער ענדונג —דיק אין די פֿאַרמען וואָס ענדיקן זיך אויך —נדיק, —ענדיק, למשל: אנשטאָט צו זאָגן וויי עס וואָלט געדאַרפט זיין: זיך וואַשנ־דיק אָדער וואַשנדיק זיך, זיך באַדנדיק אָדער באַדנדיק זיך, זיך ראַנגלענדיק אָדער ראַנגלענדיק זיך — ניצט דער ליטווישער ייד אַזעלכע פֿאָרמען: „וואַשנזיכדיק", „באַדנ־זיכדיק", „ראַנגלענזיכדיק" אאַז"וו. מען איז אַזוי צוגע־וואוינט צו אָט די פֿאָרמען אַז מען מערקט זיי אַפילו ניט, פונקט ווי מען פילט ניט די לופט, וועלן עס איז קיין וויינט ניטא. איך בין זיכער, אַז אונדזערע פריינד האָבן גאָרניט געוואוסט אַז זיי ריידן אַזאַ מין פּראָזע. אדרבא, הערט זיך צו צו די אייגענע רייד — און איר

וועט זיך כאַפן ביי אַזעלכע מאַדנע פאַרמען. זיי נעמען זיך אַפנים פון דער ווירקונג מצד ליטווויש.

ו) בלויז געציילטע וועלבן שאַפן זייער פאַרגאַנגענע צייט מיט דעם הילפסווערב „זיין", כמעט אַלע מיט „האָבן". אין אונדזערע ריידענישן איז פאַראַן אַ בולטע טענדענץ וואָס מער אַריבערגיין צו די וועלבן מיט „האָבן". מען זאָגט אין אונדזער ליטע: איך האָב געשלאָפן (ניט איך בין געשלאָפן), דער בייס האָט געוואַקסן, דער פּריץ האָט געריטן. ביי תלמידים אין די העפטן פלעג איך טרעפן אין ווילקאָמיר און אין קאָוונע זייער אָפט אויך: איך האָב געגאַנגען, האָב געפאָרן, האָב געבליבן א"א, און דאָס זייענען געווען חברה וואָס האָבן קיין ענגליש ניט געקענט און וואָס זייער יידיש איז געווען קערנדיק און נאָטירלעך, אויף אונדז אַלעמען געזאָגט געווארן. בכלל, איז דאָס פאַרבייטן דעם הילפסווערב „זיין" דורך „האָבן" — אַ לעבעדיקער פראָצעס אין אונדזערע מקומות.

ז) דער אינפיניטיוו פון אַ סך וועלבן וואָס שטאַמען פון לשון־קודש און פון די וועלבן וואָס שטאַמען פון סלאַוויש און פון ליטווויש, און אויך די ערשטע און דריטע פּערזאָן מערצאָל איצטיקע צייט, פאַרמאָגן אַ טאָפּעלע ענדונג: —ענען: דרשענען, גנבענען, לקחענען, טענהענען, בורטשענען, מוטשענען, סטייענען, סמאַלענען, זיך קרויסטענען, טייסענען אאַז"וו.

ח) די פאַרטיציפּן האָבן אויפגעהיט מער ווי אין די אַנדערע דיאַלעקטן די פאָרעם אויף —ן (—ען). מען זאָגט ס'רוב אין ליטע: געמאַלקן (ניט געמעלקט, הגם אויך די פאָרעם איז פאַראַן). מען הערט אויך גאָנץ אָפט: געבאַקן, געקנאַטן, געזויגן, געזויפן, געזאַלצן, געזעגן, געקוואַלן, געשמאַלצן, געלויכטן. זאָמעטער זאָגן אויך: געפיפן, געקניפן, געטונקען, געבולן. פאַראַן אויך די פאָרעם: געשפויגן, הגם דאָס פאַרשפרייטע איז: געשפייט. אומעטום ווייס מען בלויז פון די פאָרמען: געלאָזן, געבלאָזן, געבראַכט, געגומען, געשפונען, געקראָגן (ניט: געלאָזט, געברענגט, געגעמען, געשפינט, געקריגן — דאָס לעצטע ערטערווייז אין סואוואַלקער יידיש).

ט) וועט אַ ליטווישער ייד זאָגט: „גייענדיק האָב איך אים געזען" — מיינט ער צו זאָגן אַז ער איז געגאַנגען; וועט ער זאָגט: „איך האָב אים געזען גייענדיק" — וויל ער זאָגן אַז יענער איז געגאַנגען. אַזאַ מין חילוק קען מאַכן נאָר דער ליטווישער ייד, וואָרעם אין ערשטן פאַל קען נאָך די פאָרעם ניצן אויך דער ניט־ליטוואַק, אָבער אין צוויטן פאַל וועט אַ ייד פון אַנדערע מקומות זאָגן: איך האָב אים געזען גיין, אָדער פשוט, אַזוי ווי עס קען זאָגן אויך דער ליטווישער: איך האָב געזען ווי ער גייט.

אין דער ליטעראַטור־שפּראַך מאַכט מען אַן אונטערשייד צווישן: 1) אַריינקומענדיק אין שטוב האָב איך אים דערזען, און 2) אַריינגעקומען אין שטוב, האָב איך אים דערזען. אין ערשטן פאַל באַטייט עס אַז בעת איך בין אַריינגעקומען האָב איך שוין אים דערזען, און אין צווייטן פאַל אַז פריער בין איך געווען שוין אַריינגעקומען און נאָך דעם האָב איך אים דערזען. אויסצודריקן גלייכצייטיקייט פון צוויי געשעענישן ניצט מען די פאָרעם אויף —נדיק, און אויסצודריקן די פריערדיקייט פון אַיין געשעניש לגבי דער צווייטער — דעם פאַרטיציפּ אויף—ט אָדער—ן (—ען). דער ליטווישער ייד זאָגט אָבער אין ביידע פאַלן — אַריינקומענדיק און ער האָט ניט אין זיין דיאַלעקט קיין מיטל אויסצודריקן דעם אונטערשייד אין צייט צווישן ביידע געשעענישן, סיידן ער וועט צולייגן עפּעס אַן אַדוואַרב (דערנאָך, שפּעטער). ווייטער ניצט דער ליטווישער ייד אָט די פאָרעם הן יעמאָלט וועט דער סובייקט איז אין ביידע זאָצן דער זעלביקער, הן אויך יעמאָלט, וועט דער סובייקט איז גאָר אַן אַנדערער, למשל: דער־לאַנגענדיק צום טיש, איז אַ טעלער מיר אַרויסגעפאַלן פון די הענט (איך האָב דערלאַנגט — דער טעלער איז אַרויסגעפאַלן). הכלל, אין אונדזערע ריידענישן איז פאַראַן אַ בפירושע נטיה צו ניצן די פאָרעם אויף —נדיק אויך דאָרטן וואו די ליטעראַטור־שפּראַך וואָלט זי ניט גע־ניצט.

מענדעלע מוכר־ספרים האָט נאָר די יונגע יאָרן זיינע פאַרבראַכט אויף דער טעריטאָריע פון ליטווישן דיאַלעקט. דאָך איז ער געבליבן געטריי אָט דעם אופן ניצן די פאָרמען אויף —נדיק. מיר געפינען, למשל, אין „פישקע דעם קרומען": „ער קוועלט אַן אָנקוקנדיק איר" (עס האָט זיך דאָ אַריינגעכאַפּט אויך דער ליטווישער איר), „איך האָב אים געזען אַריינקומענדיק", „קוקט אַן אַ ייִדן פרייטיק, קומענדיק פון מרחץ, — ער בליט", „אַריינקומענדיק אין הקדש, האָב איך געטראָפן מיין ווייב זיצנדיק מיטן ממזר". אין די אַלע זאָצן וועט דער ליטווישער ייד ניט דערשפּירן קיין שום מאָדנעקייט, אָבער פאַר די אויערן פון יידן אַנדערשוואו איז עס גאָרניט אַזוי גלאַט. דער וואָלינער נ. שטיף ע"ה האָט שטאַרק זיך געחידושט, פון וואָנעט האָט עס מענדעלע געגומען אַזעלכע זאָצן און האָט אויפגעשטעלט די טעאָריע אַז דאָס האָט דער ייִדע איבערגענומען פון דער רוסישער גראַמאַטיק און דערביי זי היפּש צעקאַליעטשעט, בעת אין דער אמתן האָט ער די אַלע זאָצן געגומען פון זיין געבוירן־דיאַלעקט.

י) אונדזערע ריידענישן האָבן לגבי דעם פּוילישן דיאַלעקט אַ גרויסע צאָל באַזונדערקייטן אין שאַפן די מער־צאָל פון זאָכוועטער. ס'רוב איז אָבער דאָ דער ליטעראַרישער נוסח על־פּי ליטע. מיר זאָגן: פּויערים (ניט פּויערן), ברידער און שוועסטער (ניט: בריידערן, שוועסטערן), קני און קי (ניט: קניען, קיען), צייטונגען (ניט: צייטונגער!) און אַ סך אַנדערע פאַלן, וואו גראָד די פּוילישע יידן דאָרפן זיך לערנען די סטאַנדאַרד־פאָרמען.

יא) ליטווישע יידן בייגן שטענדיק די וועלבן: יידן, מענטש, רבי און זייער אָפט דאָס וואָרט האָרץ (ליטווישער נוסח: מיטן גוטן יידן, בייס גוטן רבין, בייס טייערן מענטשן; פּוילישער נוסח: מיטן גוטן ייד, בייס גוטן רבי, בייס טייערן מענטש). דער אָביעקטיוו פון מאָמע איז מאָמען, פון באָבע — באָבען, מומע — מומען (ביי פּוילישע איז עס: מאָמע, באָבע, מומע). וועט מען ניצט דאָס וואָרט הער, בייגט מען עס, אָבער האָר בייגט זיך ניט (מיט

דעם הערן, מיט דעם האר). אין זאמעט זאגט מען אויך: דעם נאָרן, דעם בערן.

יב) עס איז ניטאָ דער סופיקס —עוודיק אין אונדזע־רע ריידענישן, בלויז —עדיק: שעמעדיק, לאַכעדיק א"א. איין יוצא־מן־הכלל: חנעוודיק.

יג) נאָך — ער קומט ניט דער סופיקס — יש, נאָר ש, למשל: פּוערשע חכמות, שנייד־ערשע געגנ.

יד) מען ניצט זייער אָפט דעם סופיקס — ערהייט צו שאַפן אַדווערבן, למשל: קלוגערהייט, פאַרשעמטערהייט, איינגעהאַלטענערהייט, באַליידיקטערהייט אאז"ו. פון ריידן אויפגעכאַפט אַזאַ זאַץ: „איך האָב ניט געדאַרפטערהייט געדאַרפט זיך שטעלן".

טו) מען הערט אָפט די פאַרגרעסער־פאָרמען אויף —ענע, ניט בלויז אין: אַזעלכענע און גאַנצענע, נאָר אויך: ער האָט גרויסענע אויגן, שרעקלעכענע זאַכן, טייע־רענע מציאות, זאַמדיקענע וועגן א"א. די פאָרעם ניצט מען אויסצודריקן גוזמא אַדער ביטול. באַזונדער אָפט טרעפט מען זי אין דעם לשון פון קינדער.

טז) עס זיינען פאָראַן אַ סך באַזונדערקייטן אין ניצן די פּרעפּאָזיציעס. אַ פּאָר דוגמאות: מען ניצט אַן אין געווייסע פאַלן וואו ניט־ליטווישע זאָגן אין, למשל: איך דערמאָן זיך אָן דיר, אַ געלעכטער אָן אַ זייט, איך האַלט זיך אָן אָן שטריק. עס פעלט דער קיין וואָס ווייזט אויף דער ריכטונג: איך פּאָר אין קאָוונע, אין טעלז (ניט קיין קאָוונע, קיין טעלז). עס איז ניטאָ קיין מאָל די פּרעפּאָזי־ציע אויס, און אין דעם פאַל פאַלט עס צונויף מיטן סטאַנ־דאַרד־לשון: געמאַכט פון זייד, געמאַכט חוזק פון אים, הויזן פון פּראָסטע סחורה.

די קאָניונקציע ווי פאַרבייט זייער אָפט אַ פּרעפּאָזי־ציע נאָכן קאָמפּאַראַטיוו, למשל: ערגער ווי די בהמות, בעסער ווי אַלע מוסר־ספרים. דאָ האָב איך אגב ווידער ציטירט מענדעלע מוכר־ספרים וואָס האָט אויך אין דעם פּרט אויפגעהיט די אייגנשאַפט פון זיין היימישן דיאַלעקט.

יז) עס טרעפן זיך זייער זעלטן געוויסע צונויפגע־זעצטע פאָרמען פון ווערבן. למשל: זאָל געווען (וויסן, קענען). מען טרעפט אויך רעלאַטיוו זעלטן: וואָלט גע־זאָגט, געטאָן אאז"ו; די געווינטלעכע פאָרעם איז: וואָלט זאָגן, וואָלט טאָן אאז"ו.

אַזוי ווי מיר האַלטן שוין ביים סימן טוב, איז דע־ריבער בעסער אַוועקצולייגן אין אַ זייט די אַנדערע צע־טעלעך מיט נאָך גראַמאַטישע באַזונדערקייטן און זיך נע־מען צום ווערטער־באַשטאַנד פון אונדזערע ריידענישן.

יא. דער ווערטער־אוצר פון ליטווישן יידיש

דער יידישער ישוב אין אונדזערע מקומות איז גע־ווען טיף פאַרוואָרצלט אין דער ליטווישער ערד, אין דער געשיכטע פון ליטע. די שטעט און שטעטלעך זיינען גע־ווען פאַרוועבט מיט לעגענדעס. אויך די מצבות פון די „גייע" בית־עלמינס זיינען שוין געווען לאַנג אָפּגעמעק־טע. און גלייכצייטיק האָט געשטראָמט פריש בלוט, האָט געברויזט אַ ניי לעבן. אַלע שיכטן פון פאָלק האָבן פאַר

די טאָגטעגלעכע גראָע רייד און פאַר די שטענדיקע פייער־לעך פון המצאה, פון ווערטל און פון וויץ אין זיי, געהאַט נאָר איין לבוש — זייער יידיש לשון. דער פיינער בעל־הבית און דער וואַסער־פירער, דער תלמיד־חכם און דער ישובניק, די אַלטע באָבע און דאָס פאַרשייטע אייניקל, די פאַרליבטע מיידל און די יידענע אויפן מאַרק, דער קלויזניק דער מתמיד און דער חברה־מאַן פון ספּאָרט־קלוב, דער געשליפענער געזעלשאַפטלעכער טוער און דער פאַרשטויסענער שוסטער, די אַלטע לייט אויפן גאַניקל און די קינדערלעך אין זאַמד פון גאַס, — זיי אַלע, אַלע האָבן געהאַלטן אין איין ניצן, אין איין אויסניצן, אָבער ניט אין פאַרניצן זייער יידיש. וואָרעם אַז מען לעבט באמת, אין גאַנצן נאַטירלעך מיט אַ לשון, האַלט מען אין איין באַרייכערן עס מיט נייע ווערטער און ווערטלעך, מיט נייע אויסדרוקן און שפראַכיקע המצאות.

עס האָט קיין ווערטער ניט געפעלט. ערשטנס האָט מען געשעפט פון די אַלטע קוואַלן, צווייטנס זיינען צוגע־קומען נייע ווערטער וואָס זיינען גיך געוואָרן פאָפולער. די וואָס זיינען אַוועק אין זיערע קינדעריאָרן פון ליטע און האָבן דאָ דערצו נאָך אַ היפש ביסל פאַרגעסן זייער יידיש, וואָס איז געוואָרן בלאַס און קוואַטשיק, וואָס האָט אָנגעוואָרן דעם ריח פון גרינקייט און די גרינגקייט זיך אַרויסצוהעלפן מיט עפּעס נייס, — וואָלטן געקענט הערן אַ סך, אַ סך חידושים, אויב זיי וואָלטן געווען אין שטאַנד זיך צוצוהערן צום ריידן אין די שטעט און שטעטלעך, אייי־דער זיי זיינען פאַרטרונקען געוואָרן אין דעם היטלער־מבול.

געוויסע ווערטלעך זיינען פאַרשפרייט געוואָרן זייער גיך, למשל: „מויער!" „מויער און צעמענט!" דאָס האָט אויף דעם יאַטישן לשון באַטייט: גוט, וואויל, זייער גוט, פעסט, שטאַרק. מען האָט מויער אַריבערגעפירט קיין ארץ־ישראל, און פון דאָרטן האָט מען געשיקט אַזש צום ייוואָ אין ניו־יאָרק אָט דעם אויסדרוק, צו וויזן וויי אַזוי דאָס כסדרדיקע בויען הייזער אין ארץ־ישראל האָט גע־ווירקט אויפן העברעאיש, אַז מען האָט אָפילו אַהין אַרייג־געבראַכט דאָס יידישע וואָרט „מויער!" אין דער אמתן איז עס פשוטער. דאָס חלוצל פון ליטע האָט אינאיי־נעם מיט זיין באַגייסטערונג פאַר זיין אַרבעט מיטגענומען פון דער ליטווישער היים דעם „מויער!" אַז עס קומט צו רייד וועגן יאָטן און יאָטיכעס, לאָמיר דערמאָנען אַז זיי האָבן ליב געהאַט די לעצטע יאָרן: דעם פיף פון אַ דודע, דעם בלאָז פון אַ טרובע, די לאָך פון בייגל, דעם רויך פון אַ פּיפקע, דעם פעלץ פון אַ שטינקע, — וועז מען האָט געווּאָלט זאָגן דאָס פאַרקערטע פון „מויער!", וועז מען האָט געמיינט: עס האָט קיין ווערט ניט, עס איז גאָרנישט מיט נישט.

וועז אַ יינגל וויל זאָגן אַז ער וועט דעם חבר קיין זאַך ניט געבן, גיט ער אַזאַ ענטפער: וועסט קריגן ביי מיר — פון אַ שטיין די ווייכע, פון וואַסער די האַרטע, פון פּוטער (אויך פון דר...) די שטאַרקע. האָט מען געוואָלט לאָכן פון אַן אויפטו, פון עמעצענס אַ דערגרייכונג, האָט עס גע־

הייסן: „ער האָט געשאָסן די לבנה", „ער האָט געבראַכט וואַסער אין זיפּ", „ער האָט אויסגעטרונקען דעם ניעמאַן" (די וויליע, די סוועטע), „ער איז אַ צווילינג־מאַכער מיט אַן אונטערהעלפער", „ער איז געווען אין יורבאַריק און קיין קאַנטראַבאַנד ניט געפונען".

וועז אַ יונג האָט געוואָלט אַ סטראַשע טאָן אַז ער קען אויך דערלאַנגען, האָט ער געזאָגט: „מיינע הענט, מיינסטו, ליגן אין קימפעט? „וואָס בין איך דיר אַ מלופם־קינד? אַ זיבעלע אין וואַטע?" און וועז עמעצער האָט געמאַנט שטאַרק, האָט ער „געמאַנט מיט אַ פּלייצע", „מיט באַקצייענער", „מיט אַ שטילן רמז אויף אַ פויסט", „מיט צוויי טאַפּערס" (מיט צוויי ידים). און וועז איינער האָט זיך גרויס געמאַכט, האָט מען אים געזאָגט: „ברעקל זיך ניט", „שמיר זיך אָן מיט פּוטער" (אָנצוהערענישן אויף אַ פּאַרך), „דער גדלן פּאַלט מיטן נאָז אין בלאָטע", „אַ געשווויר בלאָזט זיך". וועז אַן אויפגעקומענער האָט זיך געוואָלט ווייזן, האָט מען געזאָגט: „דער טייסטער שפּאַרט אים אין קאָפּ", „ער איז געווען ביי בלאָטע, האָט ער אָנגענומען פּולע הויפּנס" (אַן אָנצוהערעניש אויף דעם אַז געלט איז בלאָטע). אויף אַ געזונטן וויסדער האָט מען געזאָגט: „די געזונט שפּאַרט אים אין האַרצן", „ער איז נעבעך אַ מפּילע אין וואַלד", „ער איז געזונט ווי אַ קלאָץ און האָט שכל ווי א..." דער אָפּטסטער אויסדרוק פּאַר אָפּנאַרן איז געווען — „טרייבן אין פּלאָש". אַז מען איז גוט מיט אַ צווייטן — איז מען „פּיפּקע מיט מאָך".

פון אַנדערע שיכטן האָט מען געקענט הערן אַ שלל אַנדערע ווערטלעך. „וואָס האָב איך דאָ אָנגעזעצט?" — האָט געקאָנט זיך אויסטענהן אַ סוחר — „אַ לאָך אין מאָסקווע? איך האָב אים בדלות געשטעלט? איך האָב פון אים צוגענומען זיין עלטער־באָבעס פאַלערינע?" „וואָס האָט ער צו מיר צוגעלייגט? פּאַראַיאַריקן סכך? די תקיעה גדולה פון כאַנדריקישעק?"

וועז מען האָט געוואָלט אָפּלאָכן פון עמעצן וואָס קלאָגט זיך שטענדיק אויף זייער חולאתן, האָט מען געזאָגט: „אוי, ער האָט אַ גאַנצע נאַכט די אויגן ניט פאַרמאַכט — די פּאַלשע ציין האָבן אים ווי געטאָן"; „עס קראַמפּט אים די דריטע געמבע"; „שא, שטילער, ער גייט דעם ערשטן מאָל צו קינד"; „ביי אים איז נאָר עיבור־יאָר און ער האַלט ביי ווי־אַדער" (וואָדר).

אַז מען קען זיך ניט צונויפּריידן, זאָגט מען: „זיי ריידן צווישן זיך ווי אַ גאַנדז מיט אַ חזיר"; „מיט פערד רעדט ער ווי אַ מענטש, אָבער מיט מענטשן ווי אַ פערד"; „מיר פּאַרשטייען זיך ווי דער טויבער מרא דאתרא און די יידענע וואָס קומט זיך גטן"; „אַ מען פּאַרשטייט שוין אַלץ, ווי דעם יום־טובדיקן פּיוט" (אַרויסגערעדט „פּאיעט"). אַז מען האָט געפרעגט, ביי וועמען מען קען עפּעס קריגן און מען האָט געוואָלט מדחה זיין, האָט מען געענטפערט: „ביי וועמען? אַ דאגה דיר ביי וועמען; זאָל זיין ביי אסתר־טאָדרעס", אָדער — „ביים אַלטן תרחם אַן אוראיניקל", אָדער — „ביים רב צאָץ פון הינטערגעסל". וועז מען האָט איראָניש געוואָלט זאָגן: וויי צו די יאָרן — איז פון דעם געוואָרן — „וווייצענע יאָרן"; און אויב די יאָרן זיינען וויי־צענע, זיינען דאָך די טעג — קאָרענע, איז אַרויסגעקומען דאָס פּאָפולערע וועדטל: „וווייצענע יאָרן מיט קאָרענע טעג". פּטרן צייט הייסט אויך — „מוטשענען צייט".

פון אין זייט האָט מען געהאַלטן אין איין פּאַרדרייען וועדטער כדי צו שאַפן די ספּעציעלע אָפּשפּאָט־פּאַרמען: איז פון פּנימל געוואָרן: פּענעצל, און פּעצערל, און פּלע־נימל, און פּערענדל; איז פון בשר ודם געוואָרן: בשר ודאָס, און נאָך הונדערטער אַנדערע אַזעלכענע אָפּשפּאָט־פּאַרמען. אָבער פון דער צווייטער זייט איז געווען דער באַגער צו זיין איידעלער, צו ניצן אַ לשון סגי־נהור ניט אַנצורופן גראָבע זאַכן מיט זייערע נעמען. איז אויך בויך און דער עיקר די אונטערשטע העלפט פון בויך ניט איידל — זאָגן וויבער: „איך האָב אַ וויטאָג אין העלפט". אַרויסגיין אויף אשר־יצר איז שוין ניט שיין, וויבל דער אויסדרוק איז צו פּאַרשטענדלעך, האָט מען געזאָגט: „אויף נקבים", און אויך: „אויף נקבים וחלולים". אַנשטאָט אויסשניידן אַ בול אָדער אַן אָגער — האָט מען געזאָגט: אויסלייגן; מען האָט ניט געוואָלט זאָגן — ברענגען דעם בול צו דער קו, האָט מען זיך אויסגעדריקט: מען דאַרף די קו באַלויפן. דאָס זעלביקע וואָרט איז אָבער געווען זייער גראָב, וועז מען זאָל עס ניצן וועגן אַ פרוי. עס איז אויסגעקומען צו הערן וויי אַ ייד ברענגט אורין צום דאָקטער און כדי צו זיין כאָטש אַ ביסעלע אידעלער, זאָגט ער: איך האָב געבראַכט די אורינקעלע.

עס איז פּאַרשטייט זיך ניט מיגלעך אויסצושעפן די אַלע וועדטלעך וואָס זיינען געווען עובר לסוחר. די כוונה איז דאָ נאָר צו געבן ווי ניט איז צו פילן דעם טעם פון די אַלע, אָפּט גאַנץ מגושמדיקע, אָפּט ודי־לחכימא־ברמיזא־דיקע וועדטלעך, מיט אַ סך ערדישקייט און אַ סך לעבנס־פּקחות. עס איז דאָ געווען דער מיין אָנצואווייזן אַז וועדט־לעך האָט מען געהאַלטן אין איין צושאַפן, צוגעבן נייס צו דעם פריערדיקן פּאַרמעג, וויל אַ וועדטל וועדט דער־עסן וויי באַלד מען קען עס שוין צו גוט, און עס איז פּאַראַן דער באַגער צו מישן דאָס אַלטע מיט דעם ניי געשאַפּע־נעם . . . ביז דאָס נייע וועדט אויך דערעסן, און מען זוכט שוין עפּעס וואָס איז פּרישער.

וועדטער שאַפן זיך ניט אַזוי גיך ווי וועדטלעך, ווי מאָדנע דאָס זאָל ניט קלינגען. איך האָב דאָ ניט אין זינען די אַלע נעאָלאָגיזמען וואָס שאַפן זיך אָדער וואָס מען שאַפט זיי בכיוון ביים שרייבן, ביים פּאַרנעמען זיך מיט אַבסטראַקטע און וויסנשאַפטלעכע ענינים, אָדער וועז דער פּאַעט זוכט און געפינט נייע וועדטער פּאַר געוויסע ניואַנסן פון געפיל און פון בילד. איך טראַכט דאָ וועגן די נייע וועדטער וואָס קומען אויף פון די געדיכטענישן פון פּאָלק, וואָס זיינען אַזוי וויי פּאָלקסלידער בנוגע צו די אינדיווי־דועלע לידער פון פּאַעטן. איך קען נאָר פּאַרצייכענען עט־לעכע טייערע וועדטער וואָס זיינען רעלאַטיוו יונג. אַ

פּנים אַז אין יאַנעווע, אינעם שטעטל פון שמידן און סטאַ־
ליערס, זיינען אויפגעקומען די ווערטער: האַלטיק און
האַנטיק, וואָס האָבן פון דאָרטן זיך פאַרשפּרייט אין פאַר־
שיידענע ריכטונגען. האַלטיק הייסט: וואָס עס איז ווערט,
וואָס מען דאַרף האַלט האָבן; האַנטיק הייסט: וואָס עס
איז צו דער האַנט, באַקוועם. האַלטיק און האַנטיק —
די ווערטער זיינען אי האַנטיק אי האַלטיק, און איר מעגט
כלעבן זיי ניצן. אַ סך עלטער איז דאָס ווארט שטאַלקע
פאַר אַ שטאַלענער פעדער, וואָרעם עס איז אַפילו אויפ־
געקומען אַ שפּריכוואָרט: מיט אַ שטאַלקע איז ווי מיט אַ
האַק, אָבער קיין צו אַלט ווארט איז עס אוודאי ניט.
בלייפעדער איז עפּעס צו לאַנג, האָט מען געקירצט: בלייער.
די תלמידים פון דער ווילקאָמירער רעאַל־גימנאַזיע האָבן
געשאפן אַ ווארט: כל־בוקע (קאַלבויקע) פאַר דעם אַלגעמיי־
נעם נאַטיץ־העפט. אַזוי ווי דאָס ווארט מיגעלע (פון ציגעלע,
מיגעלע, קאַטינקע) איז געווען פריי, ניט פאַרבונדן מיט אַ
באַטייט, האָט מען די גראָזפערדלעך, די גראָזשפּרינגערלעך
אין שטעטלעך אַרום ווילקאָמיר געפון — מיגעלעך. פון
מיינע קינדעריאָרן געדענק איך אַז מיר האָבן אין פּאַ־
לאָנגע געהאַט פאַרשיידענע נעמען פאַר בלומען: אַ פּוטער־
בלום, און אַ צוקערבלום, און אַ חזיר־בלום, און אַ לבנה־
בלום, און אַ ציינערבלום. די זעלביקע סיסטעם פון צו־
נויפהעפטן האָבן מיר געניצט פאַר נעמען פון פאַרשיי־
דענע פייגל: אַ מיסט־פייגעלע (אַ ווארָאַבייטשיק), אַ גראָז־
פייגעלע, אַ ים־פויגל (אַ מעווע).

עס האָבן געהאַלטן אין צוקומען נייע ווערטער, אָבער
אויך זייער אַלטע האָבן זיך נאָך אויפגעהיט. מען האָט
נאָך געקענט הערן דעם אויסדרוק: גיין אין (אויף) סטיר־
דעס, דאָס הייסט טאָן אים אויף צו־להכעיס, שטאַרק ווי טאָן
אַזש ביז אין ריפּ אַריין, זיך קריגן, אַריינברענגען אין כעס,
און אויך: דאָס איז שוין ביי מיר אַריין אין סטירדעס —
ד"ה אין עקשנות. שטאַרק ווייזען הייסט פלאָנכענען. אַ
קינד וואָס האָט ניט געוואָרט און ניט געפרעסט איז געווען
אַן אומראָס. חשובע לייט זיינען געווען באַרופענע אָדער
אָנגענומענע לייט, און עס איז געווען וועגן זיי אַ שפּריכ־
וואָרט: „אָנגענומענע לייט שטאַרבן פאַר דער צייט". ער
איז מסוגל, ער קען — הייסט ער איז קאַפּאַל (קאַפּאָבל),
למשל: ער איז קאַפּאַל די הויט אַראָפּצושינדן; אַז זי
ווערט אין כעס איז זי קאַפּאַל אייך צו צעריסן ווי אַ הז־
רינג. קאַראָנט (קראָנט, קוראָנט) האָט געהייסן דאָס
זעלביקע וואָס עובר לסוחר. „אַ שיינע מיידל איז אַ
קראָנטע שטיקל סחורה". אַ בלייפעדער האָט אין שיר־
ווינט און אין אַ סך אָנדערע שטעטלעך געהייסן אַ קאַ־
ריאָנקע (פון פראָנצויזיש, אַ פּנים פון נאַפּאָלעאָנס צייטן).
דאָס וואָרט ווירע האָבן כמעט אַלע געקענט. איך גיב דאָ
ווידער אָמאָל ניט מער ווי דוגמאות. אין זיין אַרבעט וועגן
קורלענדער יידיש ברענגט ד"ר מ. ווייניריך (אין זיין בוך
„שטאַפּלען") איבער 300 ווערטער פון קורלענדער יידיש,
וואָס אַ חוץ אַ צווי צענדלינג ווערן זיי אַלע געניצט אין זאַ־
מעט און לכל הפחות אַ דריטל אומעטום אין ליטע. אין דער
צוגאַב־רשימה וואָס ז. קלמאַוויטש האָט געגעבן אין
ערשטן באַנד פון די פילאָלאָגישע שריפטן זיינען פון
257 ווערטער פאַראַן נאָר עטלעכע וואָס מען קען זיי
ניט אין זאַמעט און ניט מער ווי אַ פּאָר צענדלינג וואָס
זיינען ניט געווען באַקאַנט אין ליטע בכלל. די רשימות
זיינען זייער אינטערעסאַנט פאַר יעדן איינעם וואָס קומט
פון אונדזער ליטע.

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אויף דער גרויסער ראָלע
פון לשון־קודש־ווערטער אין אונדזער ליטווישן יידיש.
עס זיינען געווען גאַנץ ווערטער וואָס זיינען געווען
באַזונדער פאַרשפּרייט, הגם אין אַנדערע געגנטן ניצט
מען זיי ניט, למשל: רק, כדאי (דערמאָנט זיך דאָס שיינע
שפּריכוואָרט: „שיטער איז דיין בריי, און לעבן איז כדאי").
פון דער אַנדערער זייט זיינען ניט געווען באַקאַנט גע־
וויסע העברעאיזמען וואָס פוילישע יידן ניצן זייער אָפט,
למשל: יהדות, ברי לי. עס איז ממש צו חידושן זיך, ווי
גרויס עס איז געווען דער ווערטער־באַגאַזש פון העברע־
איש אויך ביי פרויען. איך האָב פון יידענעס געהערט אַזעל־
כע קאָמפּליצירטע העברעאיזמען ווי: כלחוך השור, נחות
דרגא, ניזוקן, פורץ גדר. מען האָט אויך געשאָפן אינ־
טערעסאַנטע ווערבן: פון אַן אַלטער פלונגיאַנער פרוי
האָב איך געהערט: פאַרתירוצן; אַן אַלטע פּאַלאָנגער
יידענע האָט דאָ אין ניו־יאָרק מיר אַ זאָג געטאָן: מען
דאַרף ניט ספקן. אין יידישע שפּראָך, נום. 6, פון 1941,
האָב איך אָפּגעדרוקט אַ פּעקל ווערבן, אונטערגעהערט אין
קאָוונע און אַנדערשוואו אין ליטע, וואָס מען האָט זיי גע־
שאָפן אין פּראָצעס פון ריידן (ער איכהט, ער בלעמט, זי בת־
יחידהט זיך און אַ צאָל אַנדערע). הייסט עס אַז די אַלע
ווערטער זיינען געווען טיף פאַרוואָקסן אין דעם שפּראָך־
באַוואוסטזיין, אַז מען האָט געקענט זיי פריי ניצן, זיך
קערעווען מיט זיי, און זיי זיינען ניט געלעגן ווי אַ טוי־
טער באַלאַסט אויפן זכרון. מען האָט די ווערטער גע־
דרייט און געפורעמט אויף פאַרשיידענע אופנים. מען האָט
זיי געניצט פאַר כלערליי פאַלן. געפעלט מער ניט —
ברעך דעם אַלדז, זאָגט מען עס: „ברעך דעם צאַבער",
מען פאַרדרייט דערביי צואר, האַלדז, אויף צאַבער. פון
קלאַרע דיבורים מאַכט מען — „קלאָרע דיבוריקעס". פון
אַ בעל־דרשן ווערט אַ בעל־דרשער, און אין דער פאָרעם
פילט מען ביטול, און אויב דאָס איז נאָך ווייניק דערמאָנט
מען זיך אַז אַ קו וואָס האָט ניט קיין קאַלב איז אַ יאַ־
לעווע און מען קאָמבינירט צונויף: „אַ יאַלעווער בעל־
דרשער". פון גיהנומניק ווערט: היימעניק און אויך גאַ־
נאָמניק, מיטן באַטייט: אַ שלעכטער, אַן אויסוואורף, אָבער
אויך מיט ליבשאַפט וועגן אַ קינד: אַ ווילדער יונג, נאָר
מיט אַ ממזרש קעפל. די ווערטער זיינען כחומר ביד
היוצר. קען מען זיך חכמהנען און זאָגן: „וועז דער מאַן
איז אַ פּרא אָדם איז די ווייב אַ פּרה אדומה". קען מען
לאַכן פון דעם עם־הארץ און אים זאָגן: „חומש ניע או־
מיעש, גמרא — ניע נאָריו" (אומיעש — פּויליש, קענסט;
נאָריו — ליטווייש, ווייל איך).

קען מען שאַפן די איראָניש פאַרבינדונגען: „ער
האָט זיך מחיהדיק צעדלפונט", „ער איז אַן אביון מיט

אַ קול רינה וששון", „ער איז נתבקש געוואָרן אין דער פּמליא של פּיפּקע". און מען האָט אויך געקענט שאָפן ווערטלעך און אַ סך שפּריכווערטער מיט ווייטאָגדיקן סאַרקאַזם אָדער מיט אַ מער גוטמוטיקן הומאָר, ווי: „אמרו לאלהים — רייד צו די וואָנט"; „נאָה מקיים — מאַך אַ לחיים"; „קול רינה וקול ששון — עס גייט אַן נדן דער חתן"; „אתה הראית לדעת — ניטאָ קיין בראנפן, טריקט מען קוואָס"; „פון אַ לחיים וועט ליהודים": „שאָקלט זיך פרום און פטור בלא כלום"; „יום־כיפור זאָגט מען חטאתי, אָבער מען זאָגט ניט לא אחטא"; „מעוז צור ישועתי — אוי, גאָטעניו, גיב זשע פרנסה"; „שנאת חינם, מאַכט רשי — אַ מיאוסע מויד". מיר האָבן אויך פאַרשטייט זיך אַ היפּשע צאָל ערנסטע שפּריכווער־טער וואָס זיינען געבויט אויף גרייטע לשון־קודשדיקע אויסדרוקן, למשל: „האוכל בשוק דומה לפאַרשוק"; „צער בנים איז ערגער ווי צער־לחם".

עס אז געווען פול די לופט מיט ווערטלעך פון דעם תלמיד־חכם. דאָס קענען יידיש איז פראַקטיש און פאַק־טיש געווען פאַרבונדן מיט אַ היפּש ביסל קענען העברע־איש. אָניט וואָלטן ניט מיגלעך געווען די אָלע קונציקע שאָפונגען וואָס מיר האָבן דאָ געבראַכט דוגמאות פאַר זיי. ביז אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס גאַנצע לשון־קודשדיקע וויסן פון דעם למדן אָזוי ווי איינגעשלונגען געוואָרן אין דעם בריטן ים פון יידיש. עס איז ניט געווען קיין מחיצה צווישן בית־המדרש און היים, צווישן דעם לערנען און דעם טאָגטעגלעכן האַנדלען און וואַנדלען. אין אָזאַ סביבה האָט מען אויך געקענט איבערדרייען די נע־מען פון אַ סך שטעטלעך אויף אַ גוטמוטיקן אופן, און פון ווילקאָמיר איז געוואָרן כל־חמירא, פון בייסאָגאָלע — בית־הגולה, פון קאָלעטאָווע — כלה טובה.

גאַנץ ליטע איז געווען אַ בית־הגולה וואו מען האָט אָפט מאָל אין גאַנצן ניט געשפּירט דעם גלות און וואו מען האָט ווי ביים טאַטן אין ווייגאָרטן זיך צעלייגט מיט אַ רייכן יידיש וואָס האָט פאַרמאָגט אין זיינע שאַצקאַמערן אַלטע און נייע אבנים טובות ומרגליות.

יב. די ליטוויניזמען אין אונדזער יידיש

מען האָט הונדערטער יאָרן געלעבט צווישן ליטוויש רייַדנדיקע פּויערים. מען האָט געלעבט דירעקט אין די דערפער און מען האָט געהאַט צו טאָן מיט די פּויערים וואָס זיינען געקומען אין שטעטל. און דאָס שטעטל גופא האָט דאָך אויך געהאַט איר ליטוויש רייַדנדיקן עלעמענט. וואָס זשע איז דער חידוש אַז עס זיינען אַריין אין לשון פון די ליטווישע יידן הונדערטער וועדטער פון ליטווישן. וויפל? עס איז שווער צו ענטפערן, וואָרעם איך קען בשום אופן ניט זאָגן אַז מיין זאַמלונג איז אַ פולע, הגם זי האַלט נאָענט צו טויזנט וועדטער. און חוץ דעם דאַרף מען דאָך נעמען אין באַטראַכט אַז אַ גרויסע צאָל ליטווי־ניזמען זיינען ניט געווען באַקאַנט איבער גאַנץ ליטע, נאָר זיינען געווען באַוואוסט אין איין געגנט. אין דעם לשון פון דעם דאָרפס־יידן אָדער פון די וואָס האָבן גע־האָט אַן אָפּטערע און ענגערע פאַרבינדונג מיט די ליט־ווינער זיינען געווען אַ סך מער ליטוויניזמען ווי אין דער שפּראַך פון דעם שטובזיצער.

פון וואָסערע לעבן־ספערעס זיינען די ווערטער פון ליטוויש? פון גאַנץ פאַרשיידענע, און עס וואָלט געווען אַ טעות דאָ צו געבן אַ קורצע פאַרמל. דאָך איז קלאָר אַז דאָס דאַרפישע לעבן שפּיגלט זיך אָפ ראשית כל. עס זיינען אָבער געווען אַ היפּש ביסל ליטוויניזמען סתם פון טאָגטעגלעכן לעבן, און אויך אַזעלכע וואָס עס איז ניט קלאָר, צו וואָס מען האָט זיי געדאַרפט אַרייננעמען. די וואָס האָבן אַ באַזונדערן יצר־הרע צו שאָפן טעאָריעס האָבן אָפּנים ניט געוואוסט וועגן דער גרויסער צאָל ליטווי־ניזמען, אָניט וואָלטן זיי שוין אַרויס מיט דער סברה, אַז יידן האָבן וועז ניט איז געדעדט ליטוויש ערגעץ אין ליטע, וואָס דאָס וואָלט געווען — „געשאָסן אין אַ קראָע און געטראָפן די לבנה".

לאָמיר פריער זען, אויף וויפל עס געדענקען זיך אייך ליטווישע ווערטער וואָס זיינען אָפּנים געווען אין אייער שפּראַך. וואָס וועט עס הייסן: איך וויל ניט מאַכן מיט אים קיין גאַווע־נדעס? דאָס הייסט איך וויל קיין צימעס פון אים ניט מאַכן, ער איז ניט אַזאַ יאַטעבעדאָם און מען דאַרף ניט אַזוי פיל אַרומפאַדענען אַרום אים. עס איז אַ בוגע אויף אים צו קוקן — עס איז אַ שרעק אים אָנצוקוקן. און וואָס איז — דער בארג איז אַ שטאַציקער? עס איז אַ סטאַלנער, אַ סטאַיאָנצנער, און אויב איר וויסט עס נאָך אָלץ ניט — אַ משופעדיקער. עס איז געוואָרן אַ גאַנצע רוזשע־בוזשע, — אַ מישמאַש, אַ גערייַדעריי, אַ צע־טומלעניש. אָלע וויסן וואָס הייסט פּיפּקענען און יעדער איינעם רופּעט עפּעס (עס באַדערט אים). אָבער נאָר אָלטע קאָוונער און יאָנעוועד וועלן אַ פּנים וויסן וואָס דאָס הייסט אַ מאַטרע־נגע (אַ פאַרפּלייצונג), און נאָר וועז מען האָט געהאַט צו טאָן מיט בהמות וויס מען וואָס דאָס באַטייט: די קו האָט די גרע־מעלע פאַרלאָרן (האָט אויפגעהערט מעלה גירה צו זיין) און וואָס דאָס איז קרע־קענעס (מאָלאָ־דאָווע, מאָלאָדזשעווע, פאַרבריזגעטע מילך — די מילך וואָס צעקאָכט זיך און עס ווערן שוואַמיקע שטיקלעך, גלייך נאָך דעם ווי די בהמה קעלבט זיך אָפּ). מען דאַרף אָבער זיין אַן עכטער זאַמעטער צו פאַרשטיין אַז דער פערד איז געוואָרן בוקסטע און האָט זיך צעלי־געט (זיך איבערגעשראָקן און אויסגעטראָקעט — נאָר אייך נאָך אַ זאַמעטער וואָרט). און קען זיין אַז בלויז אין פאַ־לאָנגע האָט מען דעם ווינט פון צפון געדופן סאַ׳מענעס און דעם ווינט פון דרום סאַ׳קסענעס.

פון די עטלעכע ווערטער קען מען שוין זען, ווי וויט זיי ווערן קלאָנגיק אַסימילירט, ווי אַזוי זיי פאַלגן אויס די גראַמטיק פון דיאַלעקט און זיי ווערן אַריינגע־פאַסט אין אידיאַמאַטישע אויסדרוקן, הכלל — זיי ווערן יידישע ווערטער. איצט גיבן מיר אַ קלייַנע רשימה ליט־

וויניזמען, אויסגעשטעלט נאָכן אלף־בית, כדי מען זאָל קענען האָבן אַ בעסערע פֿאַרשטעלונג וועגן זייער פונק־ציע, זייער פֿרצוף, זייער אַריינגעוועבטקייט אין דעם ליט־וישן יידיש.

באַלדזשענען — אַרומקלאַפֿן. באַלדע ניט אַרום אין דיי־נע קלומפּעס. אַז איינער זאָגט: באַלד, באַלד, ענטפֿערט מען אים: „יאָ, באַלד, באַלד — דערווייל איז נאָר גע־באַלדעט". פֿאַראַן אויך אַ באַלדענינע — אַזאַ באַלדענינע אַז מען קען ניט שלאָפֿן.

באַנדע — אַ גרעסערע בולקע, רונד אָדער אָוואַל, געווויינטלעך פון גראָבע וועיצענע מעל, אָבער עס קען אויך זיין אַ קאָרענע באַנדע. דער אויסדרוק „קאָרענע באַנדע" באַטייט אויך: ניט ראַפֿינירטער מענטש, אַ גראָבער נפֿש. עס זיינען געווען הערינג־באַנדעס, פֿלייש־באַנדעס, לונג־באַנדעס, דאָס הייסט געפֿילט מיט הערינג אאַז"וו. אַ שקו־דער ייד וואָס האָט געהאַט צוויי צעוואַקסענע, קיין־עין־הרע־דיקע מיידן זאָגט זיין שכן: „איך האָב אַ צימעס און אַ פלייש־באַנדע" (מען האָט דאָך געזאָגט: אַ מאד ווי אַ צי־מעס און אויך אַ מאָד ווי אַ פֿלייש־באַנדע). מען האָט זיך געוויצלט: „וואָס דאַרף איך דעם לויתן, אַז איך האָב אַ באַנדע מיט אַ געזאַלצענעם הערינג!"

בורבשלע — אַ בלעזל. מען האָט געזאָגט: אַ בור־בעלע אויפֿן וואַסער, אַ בורבעלע אויפֿן צונג, גרויס ווי אַ בורבעלע, האָלט אַזוי פיל ווי אַ בורבעלע, הויך ווי אַ בורבעלע אויף אַ גרעזל. בורבלען — מאַכן בורבעלעך. אָבער בורבענען: שטיל און גיך רעידן. „בורבע ניט אָפּ דעם דאָוונען!" — פלעגט מען זאָגן צו איינעם וואָס האָט געוואָלט זייער גיך אָפּפּטרן דאָס דאָוונען.

ביידי־קלע — סטראָשידלע און בכלל אַ מענטש וואָס שרעקט אָפּ מיט זיין אויסזען. חברה פלעגן זיך וויצ־לען אויפֿן חשבון פון אַ חבר: זע, זרחקע איז אַ כוואַטס־קער יונג. ער גייט אַרום מיט אַ בייזיקלע (ד"ה אַ מיאוס מיידל) און עס בוגעט אים ניט (ער שרעקט זיך ניט).

ביי־דענען זיך — שרעקן זיך, געזאָגט נאָר וועגן חיות. „די ציג ביידעט זיך ניט פֿאַרן הונט" (אַרויסריידן באַידענען).

בעקע־לניס — אַ סאַנקילאַט, אַ הפקר־יונג, אָן הויזן.

גיוועי־נימעס — אַן אייגענע דירה, אַ שטיקל בעלי־בתישקייט, אויך אַן אופן לעבן. „איך האָב שוין ברוך השם אַן אייגענעם גיוועגנימעס", „ער זיצט זיך ווי אַ פּריץ אין זיין גיוועגנימעס", „זי האָט פֿאַר אים אַ גוטן גיוועגי־מעס".

גיי־שענען און גיי־סענען — צעטערנצלען צייט. „גיי־שע ניט, טינגע ניט — אַרבעט"; „ער האָט פֿאַרגיישעט אַ גאַנצן יאָר", „דו אַרבעטסט 8 שעה און צעגייסעסט 10" (אַרויסריידן גאַיסענען).

גימע, גימי־מע, גי־מענע — גזע, אָפּשטאַם, משפּחה. „די גאַנצע גימימע איז שיכורים"; „אונדזער גימע איז אַן אַרעמע"; „זי אַליין איז נישקשה, אָבער איר גאַנצע גימענע טויג ניט."

גלעבע — אַ משא וואָס מען טראָגט מיט איין מאָל אין די הענט, ס'רוב אַ גלעבע (אויך קלעבע) האָלץ. „צונויפֿגע־נומען אין איין גלעבע די ציג און די קרויט".

גרינדע — אַ פּאָל פון ליים, אַ דיל איז פון ברעטער.

דוי־גנאָרים — דער וואָס ווייל אַ סך. „האָב ניט קיין גרויסע אויגן און זיי ניט קיין דויגנאָריס".

וואָגע, וואָגע — די פֿאַרטיפֿונג צווישן די בייטן. די וואגעס זיינען פול מיט בולבעס. „וועג מען זאָל פֿאַרשיטן אַלע וואגעס וועט מען די בייטן ניט דערקענען" — אַ שפּריכוואָרט וואָס האָט געהאַט אין זינען צו באַרעכטיקן סאָציאַלע שטאַפֿלען.

וואי־נעגע — שפּאַרבער. „זי איז אַ שלעכטס, אַ וואי־נעגע"; „ציטערט ווי אַ הינדעלע פֿאַר אַ וואָגעגע", „אַ קוק פון אַ וואָגעגע".

טיי־סענען — מאַכן שלעכט און צו פֿאַמעלעך; זיך באַטייסעט — זיך באַמאַכט (אַרויסריידן — טאַיסענען).

טי־רפֿענען — אויפֿהערן צו פילן אַ גלידּ, אָפּזיצן אַ פוס, אָפּדריקן אַ האָנט. „פון פּראָסט זיינען אים אָפּ־געטירפֿעט געוואָרן די פיס".

לובעס — סופיט, סטעליע, אייגנטלעך די גראָבע באַלקנס פון סופּיט. הויכע לובעס — גרויסער יחוס. „וואָס, דער טאַטע האָט דיר געמאַכט אַף די לובעס אַז דו פֿאַר־דרייסט אַזוי די קאָפֿ?"

לורבע, לורבים — אָפּגעלאָזענער, אין צעריסענע בגדים.

מיגענען — פֿאָפּן, שלאָפֿן, געזאָגט מיט ביטול. „גיי שוין אַרויס פון די מיגעס" — שטיי שוין אַמאָל אויף!

מיינענען — זיך פֿאַרנעמען מיטן בייטן. פֿאַרמיינע־נען — פֿאַרבייטן. אויפֿן באַן צווישן שאָוול און קאָוונע דערציילט אַ ייד: „ער האָט פֿאַרזיינעט, ניט פֿאַרמיינעט". געהערט אין טעלז: „געקיינעט און געמיינעט", ד"ה גע־האָנדטל און געוואָנדלט (קיינענען — קאָסטן, אָנגעבן אַ פּריי־ז). (אַרויסריידן — מאַינענען, קאַינענען).

מע־רגענ־יק — אַ בחור וואָס יאָגט זיך נאָך מיידלעך. איין בחור צום צווייטן: „אַ מע־רגעניק ביסטו? אַ נעטי־קאָלעס (שלימזל) ביסטו. אָחוץ אַ ברינדזע (זוים) פון אַ קלייד קריגסטו חרפות און לייד".

סאקע פֿאַסאַ־קע — סתם גערעדט, אָן אַ סוף, אַ מעשה מיט אַ ציגעלע אַ וויסע, אַ ניט־געשטויגענע זאָך. „סאקע פֿאַסאַקע — די יויך איז קאַלט"; „סאַקע־פֿאַסאַקע און פֿאַרדינט אַ מכה"; „פון סאקע פֿאַסאַקע האָבן די קינ־דער אַ מכה".

סוועטע, שוועטע — אַ קריסטלעכע חגא, אַ היילי־קייט ביי די קריסטן, אַ קריסטלעכער הייליקער. סוועטע־

נען (סוועדזענען) — באַשפּריצן מיטן הייליקן וועסערל. „הייליק ווי אַ שוועגטע, שטאַרק ווי אַ פּרענטע" „פּאַר סוועגטע קען מען ניט פּאַרדינען, סוועגטע לאָזט מען ניט פּאַרדינען" ; „שיכור ווי אַ גוי אין אַ סוועגטע" ; „זיך אויס־געפּוצקעט ווי מאַרוסיע אין אַ סוועגטע".

סמי׳לגענען, סמילקענען, שמילקענען — קוים־קוים ברענען, ברענען מיט אַ רויך. „איך גיי ביזן האַלדז אין אַ פּורווע (בלאָטע), זע איך מיט אַ מאָל — עס סמילגעט זיך אַ פייערל" ; „די לעמפּעלע סמילקעט, דער טאַטע סנוידזעט (דרעמלט), מען דאַרף טאַקע שוין שלאָפן".

ספּינדזענען — שיינען, גלאַנצן. „דער שניי ספּין־דזעט, אָבער איך פּיל אַז איך ווער פּאַרסטיפּעט" (פּאַר־פּאָרן) ; „ביי זיי אין שטוב ספּינדזעט אין אַלע ווינקעלעך".

ע׳קעטע — אַ לאָך, אויסגעהאַקט אין אייז. „מען דאַרף אים אָפּטונקען אין אַן עקעטע", ד"ה דערטרינקען. מיין באָבע האָט מיר פּאַרציילט ווי מען האָט אַמאָל אין פֿלונגיאַן א מסור אָפּגעטונקט אין אַן עקעטע ; „ער באָדט זיך אין אַן עקעטע און וויקלט זיך אין אַ פּעלץ" — וועגן אַ מענטשן מיט אַ סך סתירות.

פּאַסטו׳מדאַלעס. — אַ פּאַרשטויסענער. „אַ מיידל אַ פּאַסטומדאַלעס וועט קיין חתן ניט קריגן".

פּוסבוטע׳לקע — אַ האַלב פּלעשל בראנפן. „עס איז גוט צו פּאַסטן מיט אַ פּולקע (פּאָלקע) פון אַ גאַנדז און מיט אַ פּוסבוטעלקע".

קאַלו׳פּענען — קניבלען, עפּעס זייער פּאַמעלעך קראַצן. „קאַלופּע ניט דעם נאַז" ; „וואָס וועסטו אַרויסקאַ־קאַלופּענען פון ליידיקן טאָפּ?" ; „ער צעקאַלופּעט די וואונד, רינט בלוט".

קאַנוי׳קענען — קלאָגן, ווייגען אַזוי ווי אַ הונט אויף דער לבנה. „ער האָט מיר פּאַרקאַנויקעט די קאָפּ" ; „אַ הונט וואָס בילט קריגט אַ שטיין און וואָס קאַנויקעט — קריגט אַ ביין" ; „די ווייב אויקעט און דער הונט קאַנוי־קעט, די ס׳קינד כליפּעט און דער דלות סקריפּעט".

קו׳לטעווע — אַ פּראַליק. „אַז מען שלאָגט די ווייב מיט אַ קולטעווע, ווערט דערפון די גרעט ניט ווייס".

קופּ׳ראק — הויקער. „אַ קופּראק איז אַ גזלן".

קרויסטענען, קרויסקענען (זיך) — איבערקלייבן זיך אויף אַן אַנדער דירה.

ראגיי׳שע, ראגי׳זשע (אַרויסריידן — ראַגאַישע) אַ באַנדע פון בולבע מיט מעל ; מען באַקט ראגיישעס אויף בלעטער פון נאַזאַקעס (קליאָן־ביימער).

ר׳קענען, רע׳קענען — שניידן גראָב, ניט געראָטן, אַ רעקע ברויט — אַ גראָבע המוציא. „אַז מען רעקעט ברויט רופט מען די נויט".

שאַלטענאָ׳סע — אַ מין קעז־בלינצע. מען גיסט אויס די בלעטער, מען פּילט מיט קעז, מען לייגט צונויף אין טאָפּ, באַגיסט מיט סמעטענע און מען לאָזט עס אַזוי שי־טענען (דעמפּן). מען עסט עס קאַלטערהייט. דער גאַנצער מאכל, וואָס האָט געהערט צום שבועותדיקן מילכיקס, איז איבערגענומען פון די ליטווינער.

דאָס זיינען מוסטערן פון ליטווינישן וואָס זיינען שוין אַלטע תושבים אין ליטווישן יידיש. זיי זיינען אָפּילו אין אַ גרויסער מאָס אַרייגעוועבט אין ווערטלעך און שפּריכווערטער. עס איז די לעצטע יאָרן צוגעקומען נאָך אַ מין ליטווינישן. דאָס זיינען די אָפּיציעלע טער־מינען ביים האָבן צו טאָן מיט דער ליטווישער מאַכט. אָט די ליטווינישן זיינען ניט געווג אַסימילירט און זיי שטייען זיך אַביסל אין אַ זייט. ס׳רוב זיינען זיי ווערטער וואָס האָבן פּאַרביטן די רוסיציזמען אין די צאַרישע צייטן. פּריער האָט מען געזאָגט אַ „דעלאָ" און „סודיאַ", איז געווארן בעת דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט — אַ „בילע" ביים טייסעאַס". פּריער האָט מען געדאַרפט אַ „ראַזרעשענייע" — נאָך דעם האָט מען זיך געזאָרגט וועגן אַ ליידימאַס, און מען האָט וועגן דעם דערלאַנגט אַ „פּרא־שימאַס" (פּראָשענייע). אַ קרייזשעף, אויך סתם אַ נא־טשאַלניק האָט איצט געהייסן אַ וירשענינק, אַ וירשענינק. מען האָט געזומען ליידן פון די וואָס האָבן אַגיטירט פּאַר אַרויפגעצוואונגענער ניכטערקייט, פון די בלייוויבינקעס, אַ קאָאָפּעראַטיוו קראָם האָט גהייסן אַ בענדראָ׳וווע.

יג. כאַראַקטעריסטישע שפּריכווערטער פון אונדזערע מקומות

איך האָב שוין געפּרואווט געבן דעם טעם פון פּאַר־שיידענע טיפּישע ווערטער און אויסדרוקן, איך האָב גע־בראַכט אַ היפּש ביסל ווערטלעך און פּאַרבייגייענדיק אויך שפּריכווערטער. אָבער אויף זיי מוז מען נאָך אַ ביסל זיך אָפּשטעלן.

איך וואָלט זיך ניט אונטערגענומען צו זאָגן אַז אונ־דזערע ליטווישע יידן זיינען געווען גאָר גרויסע בריות אין שאָפן פּאָלקסלידער, הגם קען זיין אַז בלויז צופעליק האָט מען דווקא אונדזער געגנט היפּש באַוואָלט און פון דאָרטן צונויפגעקליבן ניט געגנג פּאָלקסלידער. איך רעכן אָבער אַז אויפן געביט פון דער פּאָלקס־מעשה און נאָך מער ביים שאַפן ווערטלעך און שפּריכווערטלעך וואָלטן אונדזערע יידן אויסגענומען אין יעטווידן פּאַרמעסט. די אַלע רייד וועגן „טרוקענע ליטוואַקעס" וואָלט מען געמעגט רעווידירן. אין די ווערטלעך און אין די שפּריכווערטער איז פּאַראַן געגנג אי הומאָר, אי סאַטירע, אי פּאַיקייט אויסצושמידן אַ קלינגיקן שפּרוך. און אַוודאי איז דאָרטן פּאַראַן די ניכטערע לעבנס־חכמה און די ניט־לייכטגלייבי־קייט פון דעם ליטווישן יידן, וואָס וויל ניט אָננעמען קיין זאַך בלינדערהייט און וואָס וויל זיך טאַקע איבערצייגן אין דעם אמת. אין די ווערטלעך און אין די טויזנטער פּאָלקספּאַרגלייכן איז פּאַראַן אויך שאַרפקייט פון אויג און קאָמבינאַטאָרישקייט. וואָס שייך פּאָלקספּאַרגלייכן שיק איך אָפּ צו דער גרויסער זאַמלונג וואָס עס האָבן מיט יאָרן צוריק צונויפגענומען די תלמידים פון ווילקאָמירער יידישער רעאַל־גימנאַזיע און פון קאָוונער יידישער קא־מערץ־גימנאַזיע. זיי זיינען אויסגעסדרט און אָפּגעדרוקט אין יידישע שפּראַך, נומ׳ 4—5, 1945.

דאָ ברענג איך אַ פּאָר צענדליק פון די איבער 900 שפּריכווערטער וואָס איך האָב אין מיינע ליטע־יאָרן ביס־לעכווייז אָנגעקליבן. זיי זיינען אויך כמעט אַלע געווען געדרוקט אין יידישע שפּראַך.

מיר זעען אין די שפּריכווערטער דעם רעאַליזם פון דעם שווער געפּרואווטן פּאָלקסמענטשן: „פּאַטש זיך ניט אין בייכעלע, וועט פישעלע איז אין טייכעלע"; „די בעסטע הון קען ניט אויסזיצן צוויי הינדעלעך פון אײַן אייַ"; „אַזוי היינט, אַזוי נעכטן — עס איז שווער דעם גערעכטן"; „פון יגיע כּפּו איז שווערע (ביטערע) פּאַפּע"; „צרות איז שטאַרקע טראָפּנס, עס טויג ניט אַ סך"; „צרות מיט יויך איז גרינגער צו פּאַרטראָגן ווי צרות אָן יויך"; „געזונט ווי געזונט — וואו נעמט מען אָבער בולבע?".

עס טרעט אויך בולט אַרויס דער סקעפּטיקער, דער ניכטערער וועלט־באַטראַכטער וואָס וויל אַליין זיך ניט נאַרן: „צו וואָס גלייבן אַז עס זיינען דאָ אויגן?" „פּרעגן זאָלסטו פּרעגן, אָבער ניט גלייבן"; „האָפּן און האַרן איז אַליין זיך געפֿאַרן"; „וואָס טויג דיר דער שיינער חלום, וועט דער פּרימאַרגן איז קאַלט"; „פּאַר מאָרגן וועט גאָט זאָרגן און היינט — ווער וועט מיר באָרגן?" דער ליטווישער יידישער דערלויבט זיך צו זיין איראָניש אויך צו גאָט: „פּאַרוואָס איז אזוי ביטער די אָרעמעלייט? וויל דער עוזר־דלים האָט צייט"; „גאָט האָט ליב דעם אָרעמאַן און העלפט דעם נגיד".

דער ליטווישער יידישער קען זיין מיטמענטשן, ער זעט אים מיט אַלע זיינע שוואַכקייטן: „מען לערנט זיך גאָלן אויפן באָרד פון אַ יתום"; „וויבאַלד דער באָק האָט הערנער, שטינקט ער שוין אויך"; „מעלק אויס דעם באָק און גיי צום וואוכערניק נאָך אַ גמילות־חסד"; „דער גביר האָט דעם שכל אין טייסטער"; „געווען שוין אַ שוסטער אַ תּנא, אָבער עס וועט ניט זיין אַ שענקער אַ תּנא"; „מען דערקענט דעם אינדיק נאָכן פּיק"; „די האָרץ איז אַ זייגער, אָבער מיט צעבראָכענע וויזיער"; „ער גיט אַ זיפּץ און וואַרט אויף אויסגאָב"; „ער שלאָגט זיך על־חטא און באַלעקט זיך דערביי". פּאַראַן שפּריכווערטער מיט וויניקער ביטערקייט, סתם מיט רעזולטאַטן פון לעבנס־דערפֿאַרונגען: „אַ שיינע מיידל — אַ שיינע באָבע"; „אַ וויבערשער שנייַדער לעבט ניט גוט מיט די אייגענע וויַיב"; „וועט אַ פּערד וואָלט געהאַט וואָס צו זאָגן, וואָלט ער גערעדט".

עס איז אָפט פּאַראַן הומאָר אין די שפּריכווערטער: „אַז מען באָרגט די המוציא איז מען מיט אַ ברכה ניט יוצא"; „ווילסטו אַ זיסן טויט — הענג זיך אויף אויף אַ צוקער־שטריקל"; „אַז דו קוקסט אויף הויכע זאָכן — האַלט צו די היטל"; „שמייע ניט, די באָבע האָט שוין חתונה געהאַט"; „ער לויפט מיט אַ גוטע בשורה: „די קאַץ האָט זיך אָפּגעקעצלט"; „געפּאָרן צו די חתונה און פּאַרגעסן דעם חתן אין דער היים"; „אַ קללה איז ניט קיין טעלע־גראַמע: זי קומט ניט אַן אַזוי גיך"; „ער איז גאָט די נשמה שולדיק און דעם קצב פּאַר פּלייש"; „נישקשה איז מיט אַ קוף — עס פּאַרהיקעט זיך". פּאַראַן אויך אַ היפּשע צאָל וואויליונגערשע ווערטלעך: „וועט ניט די שיינע מיידלעך, וואָלט מען געהאַט דעם יצר־הרע אין דר׳ערד"; „אַ מיידל איז ווי סאַמעט — אדרבה, גיב אַ גלעט"; „פון קליין ש"ס וויַיס ער נאָר פּאַס"; „קיין שאָק טויג ניט (נעמען פון אַ סך שטעטלעך ענדיקן זיך אויף —שאָק), מערניט אַ קעלישאָק איז גוט".

דאָ ווערט ציטירט נאָר אַ מקצת מן המקצת פון מיין זאַמלונג, אָבער דאָס וואָס איך האָב צונויפגעקליבן איז זיכער מער ניט ווי אַ קליינער טייל פון יענעם שלל שפּריכווערטער וואָס דער ליטווישער יידישער האָט געשאַפּן. ער איז געווען אַ לעבעדיקער ווערטל־זאָגער, אַזוי ווי שלום־עליכמס כתריליק. איך וויַיס אַז פון יעטווידער פּאַרזאַמלונג פון בעלי־מלאכות, אָדער קרעמער, אָדער סתם ליטווישע יידן פלעג איך אַוועקגיין באַרייכערט מיט וויצן, מיט חכמות, מיט אַריינזאָגענישן, מיט שארפּע און קורצע כאַראַקטעריזירונגען. ס׳רוב זיינען עס געווען ניט קיין אינדיווידועלע שאַפונגען, נאָר געמיינטע גרייטערהייט פון דעם אוצר וואָס יעדער יידישער איז אויף דעם אַ גלייכער בעל־הבית — פון דעם פאָלקס שאַפן אויף יידיש. קומט צו רייד וועגן האָבן רחמנות אויף אַ קראַנקן — גיט מען דיר קלייך אַ זאָג: „וואָס איז דער גרעסטער רחמנות? ווען אַן אָרעמע מאַד ליגט אין קימפּעט". וועלט אויף אַ פּאַרזאַמלונג פון האַנט־ווערקער אַ דעבאַטע, אין וועלכן חודש צו מאַכן עפּעס אַן אונטערנעמונג, דערפרייט זיך מיט דער געלעגנהייט דער אַלטער וועלט־זאָגער רבי מאָטל און פּאַרט אַריין; „וואָס רעדט איר דאָ וועגן חדשים; אַ חודש צו אַ חודש איז ניט גלייך; נעמט למשל — ניסן און אייר; ניסן איז אַ חודש, און אייר — איר זייט אַ פּערד".

און אַזוי ציט עס זיך כסדר, אַן אַן עק, אַן אַ ברעג — נייע ווערטער, ווערטלעך, פּאַרגלייכן, פּאָלקסוויצן, וואָרט־שפּילן, שפּריכווערטער.

עס ציט זיך אַ שטראָם וואָס שימערירט, וואָס שפּאַרט מיט עשירות, וואָס פּאַרפּלייצט מיט געירשנטן וואָרט־שאַפן און וואָס נעמט אַריין אין זיך נייע אויפטוען, נייע ווערטער און ווערטלעך, און פּלייצט וויַיטער ביז, ביז — — —

די מענטשן זיינען שוין ניטאָ און געבליבן זיינען ווערטער. לאָמיר כאָטש די ווערטער אויפהיטן!

טיפן פון ליטווישע יידן

געמאַלן פון יידישע קינסטלער

זיין מוטער — שרה פייגענזאַן

יידישע פרויען פון ליטע

פון שלום פייגענזאַן (1887-1940)

אַ מגיד — פון מאַרק שאַגאַל

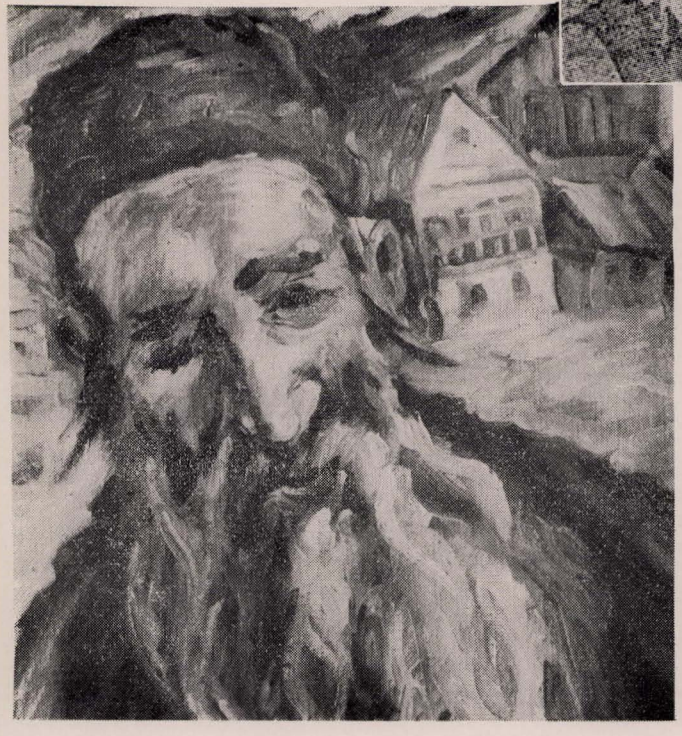
מגילה־לייענער — פון מאַרק שאַגאַל

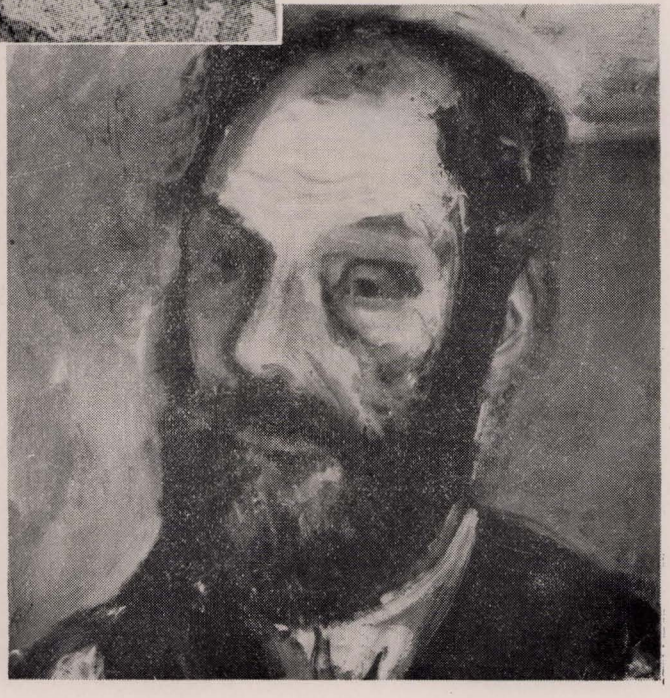
אתרוג־טרעגער — פון מאַרק שאַגאַל

אַ ליטווישער ייד
פון י. מעסנבלום (1894־1933)

אַ וואַנדערנדיקער אַרעמאַן — פון אַלבערט ראַפאַפּאָרט

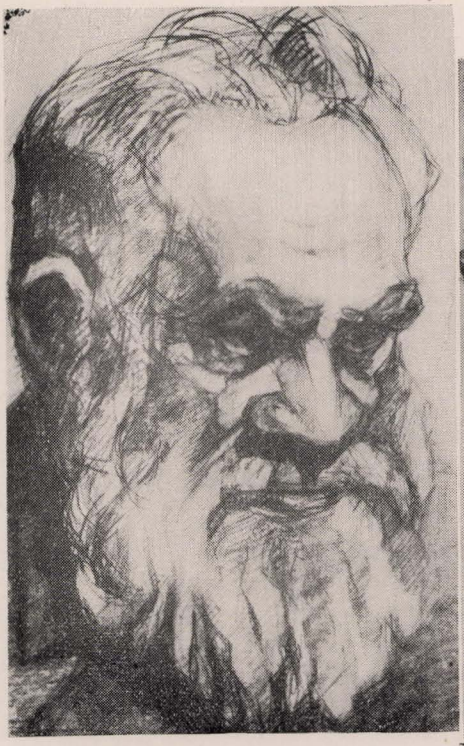
אַן אַרבעטער — פון מאַקס באַנד

אַ דאָרפגייער — פון שלום פייגענזאָן

אַ לערנער — פון שלום פייגענזאָן

זיין פאָטער — נפתלי פייגענזאָן
פון שלום פייגענזאָן

אַ טרעגער

אַ מוליער

אַ בעל־עגלה

פון הערמאַן שטרוק (1876-1927)

תורה — מוסר — רבנות — חב״ד — מתנגדות — ישיבות

תורה אין ליטע אין 19טן יאָרהונדערט ——— פון א. מענעס

אַרײַנפיר. — חסידות און מתנגדות. — דער ווילנער גאון און זײַנע תלמידים. — וואָלאָזשינער ישיבה. — די ישיבות אין מיר און איישישאָק. — די מיטעלע ישיבות. — בית־מדרש־לערנער און קלויזניקעס. — ר׳ ישראל סאַלאַנטער און די מוסר־באַוועגונג. — די מוסר־ישיבות אין סלאַבאַדקע און נאָוואַרעדאָק.

דער ווילנער גאון רבי אליהו ——— פון פּראָפ. לוי גינצבורג

די שעפער פון דער מוסר־באַוועגונג ——— פון א. ר. מלאכי

א. ר׳ יוסף זונדל סאַלאַנטער. — ב. ר׳ ישראל סאַלאַנטער. — ג. ר׳ יצחק בלאַזער.

ר׳ יצחק אלחנן ——— דערציילט פון פּראָפ. חיים טשערנאָוויץ

פאַרשריבן פאַרן בוך „ליטע״ פון אוריה קאַצענעלנבאָגן.

ר׳ איצעלע פּאָנעוועזשער ——— פון הרב מ. ש. שאַפּירא

ר׳ אברהם דובער כהנא (דער לעצטער רב הכולל אין ליטע) פון הרב מ. ש. שאַפּירא

חב״ד ——— פון אהרן צייטלין

חסידות און מתנגדות ——— פון הרב משה חיים אַדלער

דער דרך החכמה אין די ליטווישע ישיבות ——— פון פּראָפ. שמואל אַטלאַס

אין וואָלאָזשינער ישיבה ——— פון בן־ציון פּעקער

די טעלזער ישיבה ——— פון הרב אליהו מאיר בלאָך

די ישיבה אין מיר ——— פון מ. הינדעס

לידע, אירע רבנים און איר ישיבה ——— פון מ. איוועניסקי

דער פּאָנעוועזשער קיבוץ ——— פון יצחק ריבקינד

די ישיבה אין שטעטלע ראַדין (חפץ חיים ישיבה) ——— פון א. ריווקעס

מדרש קאָוונע ——— פון פּסח מאַרקוס

א. קאָוונע — אַלעקסאָט. — ב. ווי שימחה זיסל איז באַקערט געוואָרן צו מוסר און זיין תלמיד נאָטע הירש. — ג. סלאבאדקע און נהרדעא. — ד. אַ לעצטער מוסר־שמועס.

א. מענעס

תורה אין ליטע אין 19טן יאָרהונדערט

אַריינפיר

קליין איז געווען דער יידישער קיבוץ אין ליטע. שטיל און באַשיידן האָבן יידן געלעבט אין די שטעט און שטעט־לעך ביים ניעמאַן און דער וויליע. רייך איז אָבער געווען מדינת ליטע אין יידישער גייסטיקייט, אין יידישער שעפע־רישקייט. יונגע לייט פון ליטע: פון קאָוונע און ווילנע, פון טעלז און סלאָבאָדקע, פון זאגער און קיידאַן זיינען גע־ווָארן פיאָנערן פון תורה און השכלה, פון ציוניזם און סא־ציאַליזם אין די ווייטסטע און פאַרוואָרפנסטע יידישע ישובים אין דער אַלטער און אין דער נייער וועלט.

ליטע האָט געהאַט איר אייגענעם נוסח פון יידישן לעבן און יידישן טראַכטן, אַ נוסח, וואָס איז געקומען אַזוי דייט־לעך צום אויסדרוק אין דעם שאַרפן אידייאישן קאָנ־פליקט צווישן חסידות און מתנגדות אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י״ה. ר׳ ישראל בעל שם טוב און דער ווילנער גאון רעפרעזענטירן די צוויי באַזונדערע וועגן אין יידישן לעבן, די צוויי באַזונדערע נוסחאות פון יידישן פילן און דענקען, וואָס האָבן במשך פון מער ווי אַ יאָר־הונדערט אויפן שטאַרקסטן אופן באַאיינפלוסט דאָס יידי־שע לעבן אין מיזרח־אייראָפּע.

חסידות און מתנגדות, די תורה פון דעם גאון און דער וועג פון דעם בעש״ט, זיינען ביידע אַ פראָדוקט פון דעם טיפן קריזיס, וואָס די יידישע ישובים אין מיזרח־אייראָפּע האָבן דורכגעמאַכט נאָך די גזירות פון ת״ח ות״ט (1648־1649). די שוידערלעכע כמעלניצקי־שחיטות האָבן רואינירט הונדערטער יידישע קהילות, און דער שטאָלצער בנין פון יידישן ישוב אין פוילן איז געוואָרן אויפגעטרייסלט ביז צו זיינע פונדאַמענטן. די כסדרדיקע אויפשטאַנדן און מלחמות האָבן, אגב, רואי־נירט דאָס גאַנצע לאַנד. פוילן האָט דורכגעמאַכט אַ פראָצעס פון אַ כסדרדיקער עקאָנאָמישער און פאָליטי־שער יריידה. ווי אַלע מאָל אין אַזעלכע פאַלן איז אויך דאָ דער ייד געווען דער ערשטער קרבן. עס פלאָקערט זיך פונאַנדער אַ קאָמפּאַניע פון רדיפות און בילבולים קעגן יידן, וואָס ווערט דער עיקר געשטיצט פון דער שטאָט־שער קריסטלעכער באַפעלקערונג און פון די קאַטוילישע גייסטלעכע. גאָר ניט ווייניק צרות איז די יידן אויך אויס־געקומען אויסצושטיין מצד זייערע „באַשיצער״ און „פריינט״. די מלוכה־באַאמטע און די פריצים נוצן אויס יעדע געלעגנהייט, כדי אויסצופרעסן וואָס מערער געלט פון דער יידישער באַפעלקערונג. פאָר אַלץ מוז דער ייד באַצאָלן. ניט נאָר פאָר אַ דערלויבעניש צו האַנדלען אָדער צו אַרבעטן, נאָר אפילו פאַרן רעכט צו זיין אַ ייד. וויל אַ יידישע שטאָט נעמען אַ רב, מוז מען קודם־כל באַאָרגן אַ געהעריקע „מתנה״ פאָרן פריץ אָדער וואָיוואָדע, כדי צו קריגן זייער באַשטעטיקונג. די קהילות קענען זיך מער ניט געבן קיין עצה מיט כסדר שטייגנדיקע הוצאות און זינקען אַלץ טיפער אין אַ ים פון חובות. ניט זעלטן באַשטימען די פריצים „זייערע״ יידן פאָר די אָנפירער פון די קהילות. ביי דער דאָזיקער לאָגע איז פאַרשטענד־לעך, וואָס די בעסטע און ערלעכסטע פערזענלעכקייטן פלעגן זיך אָפט אָפּזאָגן צו פאַרנעמען וואָסער ניט איז אַמט אין די קהילה־אָנשטאַלטן. דער מאָראַלישער פרעס־טיזש פון די יידישע אויטאָנאָמע אינסטיטוציעס, די קהילות און די וועדים, איז געזונקען, און דאָס האָט ממילא שטאַרק פאַרשאַרפט די אינעווייניקסטע מחלוקות און קאָנ־פליקטן אין די קהילות גופא.

עס איז אָבער אַ סימן פון דער מאָראַלישער געזונט־קייט פון מיזרח־אייראָפּעאישן יידנטום אין יענער קריטי־שער צייט, וואָס גראָד דעמאָלט האָבן זיך באַווּיזן אַ ריי גרויסע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן צוגעגרייט דעם באָדן פאַר אַ גייסטיקן און מאָראַלישן רענעסאַנס פון יידישן לעבן. די קהילות און וועדים זיינען זיך צעפאַלן, אָבער די גייסטיקע שעפעריישקייט פון מיזרח־אייראָפּע־אישן יידנטום האָט גראָד דעמאָלט דערגרייכט איר העכסטן פונקט. די באַדייטנדיקסטע ראָלע אין דעם רענעסאַנס פון דער טראַדיציאָנעלער יידישקייט האָבן געשפילט צוויי פערזענלעכקייטן — ר׳ ישראל בעל שם טוב, דער באַ־גרינדער פון חסידות, און דער גרעסטער תלמיד־חכם פון זיין יאָרהונדערט, דער גאון ר׳ אליהו בר׳ שלמה זלמן פון ווילנע. ביידע האָבן ניט פאַרנומען קיין שום אָפּיציעלע אָמט, ניט אַלס רבנים און אוודאי ניט אַלס קהל־פירער — די צייט פון אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, ווי די העכסטע מאָראַלישע אויטאָריטעטן אין יידישן לעבן, איז פאָר פוילן און ליטע געווען פאַרענדיקט — זיי האָבן אָבער דורך זייער אויסערגעווייניטלעכן פערזענלעכן פרעסטיזש באַווּיזן אומצוקערן צוריק אויף איר פלאַץ די קרוין פון דער יידישער טראַדיציע.

* * *

דאָס שוועבט לעבן אין פוילן און ליטע אין דער צווייטער העלפט פון 17טן, און במשך פון גאַנצן 18טן י״ה, האָט זיך נאַטירלעך אויך אָפּגערופן אויפן געמיט

פון דעם יידישן מענטשן. דער ייד אין פוילן און ליטע איז געווארן טרויעריקער, ער האָט פאַרלאָרן דאָס געפיל פון זיכערקייט און אַ שטימונג פון גייסטיקער אומרו־איקייט האָט פאַרכאַפט די ברייטסטע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. יידן האָבן זיך אָנגעהויבן מער פאַרטראַכטן וועגן דער פראָבלעם פון השגחה און וועגן דעם גורל פון זייער פאָלק. פאַרוואָס האָט גאָט ברוך הוא זיין פאָלק פאַרלאָזן? האָט דער האַר פון דער וועלט אָן זיינע קינדער פאַרגעסן? זוכנדיקע נשמות האָבן זיך אָנ־געהויבן צו פאַרטיפן אין די אַלטע ספרים אויסצוגעפינען וועָן וועט קומען דער קץ, דער סוף פון די צרות, וועָן וועט זיך באַווייזן דער גואל־צדק, וואָס וועט גאָטס פאָלק ענדלעך באַפרייען פון דעם שווערן און שיר ניט אומ־ענדלעכן גלות. תשובה־שטימונגען און משיחישע האָפע־נונגען באַהערשן אַלץ מער דעם יידישן מענטשן נאָך דער קאַטאַסטראָפע פון ת״ח ות״ט. דער ייד אין פוילן און ליטע האָט אָנגעהויבן שטאַרקער פילן דעם גלות, די טרא־גיק פון גלות און די אַחריות פון גלות: „ווי קען איך פאַרגעסן — רופט אויס אַ יידישער מיסטיקער פון יענער צייט — דעם חורבן פון בית־המקדש, און די הייליקע שאָף, וואָס זיינען אומגעקומען על קידוש־השם? גאָט ברוך הוא זאָל שוין זאָגן — געגנג!״ יעדן פרימאָרגן פלעגט דער זעלביקער מיסטיקער זאָגן די תפילה: „האַר פון דער וועלט! האָב רחמנות אויף מיר און אויף אַלע אַרעמע פון דיין פאָלק ישראל, אויף אַלע, וואָס גייען אַרום באָרוועס און נאַקעט, הונגעריק און דאָרשטיק און אויף אַלע, וואָס האָבן אָפגעגעבן זייער לעבן על קידוש־השם״.

איז דערפאַר ניט קיין וואונדער, וואָס אַ קורצע צייט נאָך די כמעלניצקי־פאָגראָמען איז די גאַנצע יידישע וועלט אויפגערודערט געווארן פון דער בשורה, אַז די צייט פון דער גאולה איז געקומען און אַז משיח שטייט ביי דער טיר. עס איז אויך ניט קיין חידוש, וואָס די שליחים פון שבתי צבי, דעם כלומרשטן משיח, האָבן כמעט אומעטום געפונען אַ וואַרעמע אויפנאַמע. ווי שטאַרק די דאָזיקע בענקעניש נאָך גאולה האָט דעמאָלט באַהערשט דאָס יידישע געמיט באַוווייזט דער פאַקט, וואָס אפילו נאָכדעם ווי שבתי צבי האָט אָנגענומען דעם מחמדאנישן גלויבן, זיינען אַ סך פון זיינע אָנהענגער אים נאָך אַלץ געבליבן געטריי. דורות שפעטער זיינען נאָך פאַרבליבן פאָנאַטי־שע קרייזלעך פון שבתי־צביניקעס, וועלכע האָבן ניט אויפגעהערט צו וואַרטן און האָפן אויפן ווידערקומען פון זייער משיח.

וואָס טרויעריקער עס איז געווען די ווירקלעכקייט, אַלץ אינטענסיווער איז געווארן די בענקעניש נאָך נחמה און גאולה. דער טראַדיציאָנעלער וועג פון דער הלכה האָט געלערנט דעם יידן ווי צו לעבן אין גלות און ווי איינצוהאַלטן יידישקייט אין גלות. דאָס איז איצט געווען ווייניק. יידן זיינען פאַרמאַטערט געווארן פון לאָנגן גלות. אויב משיח קומט אַליין ניט, מוז מען אים ברענגען. די גרעסטע ראָלע האָט אין דעם פרט געשפילט די קבלה

פון ר׳ יצחק לוריא*). יעדער דור קען ברענגען די גאולה, האָבן געלערנט די תלמידים פון אר״י ז״ל. מען מוז עס נאָר וועלן מיטן גאַנצן האַרצן. תשובה, תעניתים, סיגופים און אַ גאַנצע סיסטעם פון רעליגיעז־מיסטישע ריטואַלן קענען דערנענטערן די גאולה, קענען העלפן ברענגען די צייט פון תיקון. אָט די מיסטיש־דינאַמישע פילאָסאָפיע פון „תיקון״, ווי זי איז פאַרמולירט געווארן אין דער קבלה פון אר״י ז״ל, האָט דעם מענטשן געשטעלט אין מיטלפונקט פון דער גרויסער וועלט־דראַמע, און האָט אים באַוואָפנט מיט די נויטיקע כלי־זיין כדי אויסצולייזן דאָס יידישע פאָלק און די גאַנצע וועלט פון דעם גלות פון רישעות און טומאה.

* * *

פאַראַן אַן אַלטע יידישע טראַדיציע: משיח וועט קו־מען, וועָן אַלע יידן וועלן תשובה טאָן, וועָן דאָס יידישע פאָלק וועט זיין כולו זכאי, אָדער, חס ושלום, וועָן אַלע וועלן פאַרזינקען אין זינד, וועָן דאָס פאָלק וועט זיין כולו חייב. אין הסכם מיט דעם לאָזן זיך גאַנץ קלאָר אויס־טיילן צוויי עקסטרעמע טענדענצן אין די משיחישע באַ־וועגונגען ביי יידן פון אַלע צייטן. אייַן ריכטונג האָט געשטרעבט צו ברענגען די גאולה דורך תשובה. יידן מוזן פאַרלאָזן זייער זינדיקן וועג, מוזן ווערן אַ פאָלק פון הייליקע, כדי זוכה צו זיין צו זען מיט די אייגענע אויגן דאָס אָנקומען פון גואל. איינער פון די מערקווירדיקסטע משיחישע טרוימער פון דעם מין איז געווען ר׳ יהודה חסיד, דער גייסטיקער פירער פון אַ „חברה חסידים״, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו דערנענטערן די גאולה דורך תעניתים, תשובה און תפילות. ר׳ יהודה חסיד האָט אַרומגעוואנדערט פון שטאָט צו שטאָט, ברענ־געדיק אומעטום די בשורה פון דער באַלדיקער גאולה. אין יאָר 1700 האָבן זיך אַ צאָל פון בערך 1500 חסידים געלאָזט קיין ארץ־ישראל, כדי דאָרטן צו באַגעגענען משיחן. דאָס איז געווען די ערשטע מאַסן־עליה פון מיזרח־איירא־פעאישע יידן קיין ארץ־ישראל.

געווען אויך אַ צווייטע ריכטונג פון די משיחישע מיסטיקער, צו וועלכער עס האָבן, אגב, געהערט אייניקע פון ר׳ יהודה חסידס תלמידים. אויב מיר קענען ניט ברענגען משיחן אויפן וועג פון כולו זכאי — האָבן זיי געטענהט — וואָלט אפשר געווען ריכטיק צו ברענגען די גאולה אויפן וועג פון כולו חייב. אַזוי האָבן אייניקע אויך געפרוווט דערקלערן דעם שמד פון שבתי צבי. לויט דער שיטה האָט דער „משיח״ זיך אַראָפגעלאָזן אין דער וועלט פון טומאה, כדי אַרויסצוראַטעווען פון דאָרטן, פון דער ניט־יידישער וועלט, די פונקען, די ניצוצות, פון קדושה. דערין איז געקומען צום אויסדרוק

*) ר׳ יצחק לוריא אשכנזי (1534־1572) איז דער באַ־גרינדער פון דער משיחישער מיסטיק, אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקן. דער צענטראַלער מאָטיוו אין דער לוריאַני־שער קבלה איז די אידייע פון תיקון, פון פאַרבעסערן און אויסלייזן די וועלט.

אַ ראַדיקאַלע משיחישע טענדענץ, וואָס האָט בכלל פֿראָ־
טעסטירט קעגן דעם גאַנצן גאַנג פון דער יידישער טראַ־
דיציע, פון דער שטרענגער יידישער פרומקייט. געווען
אַ סך, וואָס האָבן דערווארט, אַז משיח וועט באַפרייען די
יידן ניט נאָר פון דעם יאָך פון גלות, נאָר אויך פון דעם
יאָך פון יידישקייט, פון דעם יאָך פון מיצוות. געפינען מיר
דאָך שוין אין תלמוד דעם מאמר — מיצוות בטלות לעתיד
לבא.

אַ קלאַסישע פערזאָניפיצירונג האָט די דאָזיקע עקס־
טרעמע ניהיליסטישע טענדענץ געפונען אין דער געשטאַלט
פון דעם משיחישן אַוואַנטוריסט יעקב פראַנק. דער
מגושמדיק־עם־הארצישער יעקב פראַנק האָט אין אַ גראַ־
טעסקער פאָרם סימבאָליזירט דעם פראָטעסט פון דעם
עֲרדישן יידישן מענטשן קעגן דורות פון שטרענגער אָס־
קעטישער פרומקייט, פון תעניתים און תשובה, פון טרויער
און סיגופים. דער פראַנקיזם האָט געשאַפן אַ גאַנצע אידעאַ־
לאָגיע פון „גוויישקייט": יידן דאַרפן ווערן אַ פאָלק ווי
אַלע פעלקער מיט אַן עולם־הזהדיק לעבן און עולם־הזה־
דיקע אינטערעסן. אויך פראַנק האָט זיך געשמדט, ער
האָט אָנגענומען דעם קאַטויליש גלויבן. און דאָס איז
נעווען — ווי אייגער פון זיינע תלמידים האָט זיך אויס־
געדריקט — מיט אַ כוונה: „כדי צו באַפרייען די שכינה,
וואָס רוים האָט געפאַנגען". דער פראָטעסט קעגן דער
שטרענגער הלכהשער דיסציפּלין נעמט אָן אין פראַנקיזם
די פאָרמען פון מאָראַלישער הפקרות און אויסגעלאַסן־
קייט. גלייכצייטיק פּראָקלאַמירט פראַנק זיין נייע תורה
„דעם הייליקן גלויבן פון אדום". יידן דאַרפן אָנהויבן צו
ניין אין די וועגן פון עשון. „עס שטייט דאָך געשריבן" —
רופט פראַנק אויס פאַטעטיש צו זיינע תלמידים — „ועל
חרבך תחיה — אויף דיין שווערד זאָלסטו לעבן... איצט
איז געקומען אַ גאַנץ אַנדער צייט. מיר וועלן זיך מער ניט
באַשעפטיקן מיט דעם וואָס אַמאָל, מיר וועלן בלויז לער־
נען די קונסט פון מלחמה".

עס איז געווען דאָס רעוואָלוציאָנערע 18טע י"ה, אַ
יאָרהונדערט פון טיפע ענדערונגען און איבערקערענישן,
וועו אין מערב און אין מיזרח האָבן זיך באַוויזן נייע
כוחות, וואָס האָבן דער וועלט געגעבן גאָר אַן אַנדער פּנים.
קיינמאָל האָבן זיך יידן אַזוי ניט געוויטיקט אין גרויסע
גייסטיקע דענקער און מוטיקע פירער ווי איצטער. צום
גליק זיינען אַזעלכע פירער געקומען, דאָס זיינען געווען
ר' ישראל בעל שם טוב (1700־1760) און דער ווילנער
גאון (1720־1797). אויף פאַרשיידענע וועגן און מיט
פאַרשיידענע מיטלען האָבן זיי באַוויזן אַריינצוהויכן אין
דער יידישער טראַדיציע אַ נייע נשמה. אויך זיי זיינען,
אין תוך געווען, געווען משיחישע טרוימער, באַהערשט
און דורכגעדרונגען פון דער אידייע פון גאולה. ביידע
האָבן געמאַכט דעם פרואוו צו גיין קיין ארץ ישראל, אָבער
„מין השמים האָט מען זיי פאַרהאַלטן, ווייל דער דור איז
נאָך ניט געווען ראוי דערצו". האָט דער בעל שם טוב
געמומען לערנען זיינע תלמידים ווי אַראָפצוברענגען די
שכינה אויף דער ערד, און דער ווילנער גאון האָט גע־

פרובירט ווייזן דעם וועג ווי צו דערהויבן דעם מענטשן
צום הימל. דער גאון פון ווילנע ווענען מען האָט אויך
אָנגערופן „חסיד" איז באַשטאַנען דווקא אויף כולו זכאי —
יידן מוזן אַליין זוכה זיין צו ברענגען די גאולה. און ניט
צוליב דעם וואַרטן מיר אויף משיחן — האָט געלערנט
דער גאון — כדי צו ווערן אַ פאָלק ווי אַלע פעלקער
און זיך אויסצולערנען די קונסט פון מלחמה, נאָר דווקא
כדי צו ווערן שטאַרקערע יידן, הייליקערע יידן. מיר
מוזן פּטור ווערן פון דעם יאָך פון גלות און פון די דאגות
פון דער וועלט, כדי צו קענען דינען גאָט מיטן גאַנצן
האַרצן. דער גאַנצער זין פון דער וועלט־געשיכטע און
דער העכסטער ציל פון דעם מענטשן איז — האָט גע־
לערנט דער גאון — מקיים צו זיין גאָטס רצון, תורה
לשמה און מצווה לשמה.

חסידות און מתנגדות

דער קאָנפליקט צווישן חסידות און מתנגדות איז
אין דער ערשטער שורה געווען אַן אידייאישער קאָנפליקט.
די מחלוקת האָט זיך געפירט אַרום די סאָמע עיקרים
פון יידישן צוגאַנג צום לעבן און צום גלויבן. עס קען ניט
זיין קיין גרעסערע טעות ווי צו זוכן הינטער דעם דאָ־
זיקן אידייאישן קאָנפליקט סאָציאָלע אָדער עקאָנאָמישע
אינטערעסן. עס איז פאַרשפרייט ביי אונדז די פאַר־
שטעלונג, אַז חסידות איז אין דער ערשטער שורה אויפ־
געקומען ווי אַ פראָטעסט־באַוועגונג קעגן דער הערשאַפט
פון די רבנים און גבירים אין די קהילות בפרט און אין
יידישן לעבן בכלל. איז מחמת דעם באַזונדערס נויטיק
צו באַטאָנען, אַז דער גאון, דער שאַרפסטער קעגנער פון
חסידות, איז פּערזענלעך ניט געווען פאַרבונדן ניט מיט
דער אינסטיטוציע פון רבנות און וואדאי ניט מיט דער
פירערשאַפט אין די קהילות. עס איז אגב אין העכסטן
גראד כאַראַקטעריסטיש, וואָס דעם גאונס שיטה האָט גע־
פונען איר שטאַרקסטן אָפּקלאַנג אין דער אָרעמער ליטע,
בעת די תורה פון חסידות האָט זיך גראד פאַרפעסטיקט
צווישן די מער פאַרמעגלעכע ישובניקעס און שטאָט־יידן
אין אוקראַינע. דאָ, אין דעם זאַטן דרום־רוסלאַנד, פלעגט
מען זיך אפילו וויצלען אויפן חשבון פון די אָרעמע ליט־
וואַקעס: „אַ ליטוואק קוילעט דאָך אַ הערינג אויף שבת".
און די אָרעמע קבצנותדיקע ליטע האָט דאָס מיט אַזוי
פיל עקשנות הויך געהאַלטן די פאָן פון תורה, האָט גע־
בויט ישיבות און האָט אָפּגעהיט די טראַדיציע פון גאון.

תורה איז גאָר אָפט געווען פאַרבונדן ביי יידן מיט
אָרעמקייט און אויך דער ווילנער גאון האָט אַ גרויסן
טייל פון זיין לעבן פאַרבראַכט אין נויט און דחקות. איז
ממילא אָבסאָלוט פאַלש צו שילדערן דעם גאון ווי אַ
גאווהדיקן אַריסטאָקראַט, וואָס איז ווייט פון פאָלק און
וואָס פאַרשטייט ניט די נויטן און זאָרגן פון דעם פשוטן
פאָלקסמענטשן. דעם גאון וואָלט קיינמאָל ניט געקענט
איינפאַלן זיך אייגנצושטעלן פאַר די פּריווילעגיעס פון די
גבירים און קהל־פירער. ניין! די סיבות, וואָס האָבן באַ־

וואויגן דעם גאון זיך אזוי שארף אנטקעגנצושטעלן דער חסידות־באַוועגונג, געהערן באמת צו גאָר אַן אַנדער קאַטעגאָריע.

אין דער פּאָלעמישער ליטעראַטור פון יענער צייט ווערט שטאַרק דעבאַטירט די פראַגע: וואָס איז דער טייטש פון „מלא כל הארץ כבודו״ ? — פול איז די גאַנצע וועלט מיט גאָטס מאַיעסטעט. מיינט עס טאַקע פשוטו כמשמעו, אַז די גאַנצע וועלט איז פול מיט געטלעכקייט ? איז אויך די רישעות פון דער וועלט און די טומאה פון דער וועלט פול מיט געטלעכקייט ? אין „כתר שם טוב״ ווערט געבראַכט אין נאָמען פון בעש״ט : „האדם מחויב להאמין כי מלא כל הארץ כבודו יתברך לית אתר פנוי מיניה״ — דער מענטש איז מחויב צו גלויבן, אַז די גאַנצע וועלט איז פול מיט דער מאַיעסטעט פון גאָט ברוך הוא, ניטאָ קיין פּלאַץ, וואו די געטלעכקייט זאָל ניט זיין. איז ממילא ניטאָ אַזאַ אַבסאָלוטער, שארפער חילוק צווישן בייז און גוטס, צווישן קדושה און טומאה, וואָרעם אומעטום גענפינען זיך פונקטן, ניצוצות פון קדושה. אפילו וועלן דער מענטש זינדיקט — לערנט אונדז אייניער פון די עלטסטע חסידישע מנהיגים — איז די שכינה מיט אים, וואָרעם אַן דער שכינה, כביכול, וואָלט דאָך דער מענטש ניט געהאַט קיין כוח עפעס צו טאָן.

דער אַלטער יידישער מאַנאַטאַיזם האָט דאָ געקראָגן גאָר אַ נייעם לבוש, וואָס איז ווייט ניט געווען אין הסכם מיט דער אַנגענומענער טראַדיציע. יידן האָבן זייער גוט געוואוסט די באַדייטונג פון „מלא כל הארץ כבודו״. אָט דער גלויבן האָט זיי דאָך געגעבן די מיגלעכקייט אַריבער־צוטראָגן די שווערסטע נסיונות פון גלות, ווייל אומעטום וואו יידן האָבן געוואַנדערט, האָט די שכינה געוואַנדערט מיט זיי. אין דער זעלביקער צייט האָט אָבער די יידישע טראַדיציע כסדר באַטאָנט דעם גרויסן אונטערשייד צווישן דער וועלט פון טומאה און דער וועלט פון קדושה, צווישן דער וועלט פון רישעות און דער וועלט פון געראַטיקייט. צוליב דעם טאַקע האָבן יידן אין גלות געשאַפן פאַר זיך אַן אָפּגעזונדערטע וועלט, כדי זיך ניט צונויפמישן מיט דעם ים פון רישעות און טומאה, וואָס האָט פאַרפלייצט די וועלט.

דאָס האָט נאַטירלעך ארויפגעלייגט אַ באַזונדערן שטעמפּל אויף יידיש לעבן. די יידישע שטאָט און שטעטל איז געווען ווי אַ מין אינזל אין אַ פרעמדער וועלט. מען האָט זיך געמוזט כסדר אָפּשליסן, כסדר זיך היטן פאַר איינפלוסן, וואָס קומען פון דרויסן. די אַסקעטישע הלכה־מאַראָל איז געווען דורך און דורך צוגעפאסט צום לעבן אין גלות, צום לעבן אין אַ פרעמדער סביבה. איז טאַקע ניט קיין חידוש, ווי מיר האָבן עס שוין פריער דערמאָנט, וואָס אין די משיחישע באַוועגונגען איז אויך געקומען צום אויסדרוק דער פראָטעסט קעגן דעם שווערן יאָך פון מיצוות, קעגן די שטרענגע פאָדערונגען פון דער תלמודיש־הלכה׳שער מאַראָל.

אַן אָפּקלאַנג פון אָט די פּראָטעסטן קעגן דעם טרויער פון גלות און דעם יאָך פון מיצוות, וואָס האָט אַזוי שווער געדריקט אויפן יידישן מענטשן זינט דער צייט פון גזרת ת״ח ות״ט, הערן מיר אויך אין דער עלטערער חסידות־ליטעראַטור. דער בעש״ט און זיינע תלמידים האָבן געמאַכט דעם פרוואו אויך צו געפינען אַ זכות פאַר עולם הזה, פאַר דער וועלט ווי זי איז. אומעטום — האָט דער גרינדער פון חסידות געלערנט — זיינען דאָך פאַרבאַרגן פונקטן פון קדושה. האָט דען דער רבונו של עולם באַשאַפן אַזאַ שיינע און וואונדערלעכע וועלט בלויז פאַר די רשעים? געוונג צו טרויערן — האָט חסידות געלערנט — עס איז געקומען די צייט צו דינען דעם בורא מתוך שימחה, די חסידישע פילאָסאָפיע איז געגאַנגען אפילו אַזוי ווייט צו דערקלערן, אַז טרויער, עצבות, פירט גאָר דעם מענטשן אַוועק פון דעם יידישן וועג. קען מען ממילא דינען גאָט אויף פאַרשיידענע אופנים, אפילו דורך פשוטע, וואָכע־דיקע מעשים. וועלן צוויי חסידים טרינקען לחיים, האָט אַ חסידישער מנהיג אַמאָל אויסגערופן, איז עס געגליכן, ווי זיי וואָלטן זיצן און לערנען אַ בלאַט גמרא.

עס איז דורכויס ניט קיין צופאַל, וואָס חסידות איז אויפגעקומען און האָט זיך צוערשט פאַרשפרייט דער עיקר אין אוקראַינע. דאָ, אין די דרומדיקע פראָווינצן פון אַמאָליקן פוילן, האָט דער בעש״ט פאַר זיך דערזען דעם איינצלנעם יידישן מענטשן אין זיין טראַגישער איינזאַמ־קייט, אין זיין גאַנצער גייסטיקער הילפלאָזיקייט. דער העלד פון דער אַלטער חסידישער לעגענדע איז כידוע קודם־כל דער ישובניק, דער דאָרפס־ייד. דער בעש״ט אַליין האָט, לויט דער חסידישער טראַדיציע, אַ לענגערע צייט, אַיידער ער איז נתגלה געוואָרן, געלעבט ווי אַ ישובניק אין אַ דאָרף. אין דאָרף האָט דער בעש״ט דער־זען דעם יידישן מענטשן, דעם איינצלנעם ייד אין גלות. אין שטעטל האָבן יידן געלעבט צווישן זיך, און די שכינה איז געווען מיט זיי. געווען אַ רב אין שטעטל, אַ בית־מדרש אין שטעטל, און יידן האָבן געלערנט און געדאַווענט אין שטעטל. האָבן זיי דערפאַר די „גוויישע״ וועלט וויניקער געפילט. גאָר אַנדערש איז עס דאָך געווען אין דאָרף. און די פראָגע האָט זיך ממילא געשטעלט : קען מען אויך דאָ, אין אַ „גוויישער״ סביבה, אַן אַ מנין און אַן אַ מקום קדוש, ארומגערינגלט מיט טומאה, קען מען דאָ אַנהאלטן יידישקייט ?

אוודאי ! האָט ר׳ ישראל בעל שם טוב געענטפערט : מלא כל הארץ כבודו לית אתר פנוי מיניה. אומעטום איז גאָט פאַראַן און אומעטום קען מען דינען זיין ליבן נאָמען. און אַזוי האָט דער באַגרינדער פון חסידות דעם אַלמעכטיקן באַשעפער פון דער וועלט אַריינגעבראַכט צום יידישן ישובניק אין דער היים אַריין. דער בעש״ט האָט דעם גייסטיק הילפלאָזן און פאַראיינזאַמטן דאָרפס־ייד געלערנט, אַז וואו ער זאָל ניט זיין, איז ער קיינמאָל ניט אַליין, אַז אומעטום און אַלע מאָל איז די שכינה מיט אים.

דער ווילנער גאון און זיינע תלמידים

בעת דער בעש״ט האָט זיך אַזוי פֿאַרטיפט אין דע פֿראָבלעמען פון דעם יידישן יחיד, האָט דער גאון זיך דער עיקר קאָנצענטרירט אויף דער פֿראָבלעם פון כלל. אויב דער בעש״ט האָט געזען דעם יידן אין גלות, איז דער גאון געווען טיף באַזאָרגט וועגן דעם גורל פון יידישקייט אין גלות, פון דער תורה אין גלות. ביידע זיינען אין תוך געווען גערעכט, ביידע האָבן געשטרעבט צו אין ציל, אָבער זייערע וועגן זיינען זיך פונאַנדערגעגאַנגען. דער בעש״ט האָט זיך באָמיט אַראָפּצוברענגען די שכינה אויף דער ערד. דער גאון, להיפּך, האָט געפֿרואווט דערהויבן דעם מענטשן צום הימל. דעם וועג דערצו האָט דער גאון גענזען ניט אין דער אָפּשוואָכונג, נאָר פֿאַרקערט, אין דער פֿאַרשטאַרקונג פון דער הלכה־יידישקייט. דער וועג צו גאָט איז, לויט דער שיטה פון גאון, דער וועג פון תורה און מיצוות.

זינט דאָס יידישע פֿאָלק האָט פֿאַרלוירן זיין לאַנד און זיין פֿאָליטישע זעלבסטשטענדיקייט, איז די תורה געבליבן דער אייניקער כוח, וואָס האָט אויפגעהאַלטן אונדזער פֿאָלק און וואָס האָט פֿאַראייניקט די יידן פון אַלע לענדער און אַלע דורות. דער קיום פון יידישן פֿאָלק אין גלות וואָלט ניט געווען מיגלעך אָן דעם אייניהייטלעכן יידישן לעבנסשטייגער, אָן די יידישע מיצוות, וואָס האָבן זייער יסוד ניט נאָר אין דער תורה שבכתב, נאָר אויך אין דער תורה שבעל פה. די גייסטיקע פירער פון פֿאָלק האָבן תמיד מורא געהאַט פֿאַר אַלע יענע פֿרואוון פון רעפֿארמען, וואָס זיינען עלול צו פירן צו אינעווייניקסטע שפּאַלטונגען, צו דער בילדונג פון באַזונדערע סעקטעס מיט זייערע באַזונדערע תורות. נאָך די טרויעריקע דערפֿאַרונגען מיט שבתי צבי און יעקב פראַנק, איז נאָטירלעך די מורא פֿאַר נייע כיתות געווען נאָך גרעסער.

מען מוז אָבער דעם נאָך האָבן אין זינען, אַז דעם גאון איז אויסגעקומען צו ווירקן אין אַ צייט, ווען דער דעמאָלט גרעסטער יידישער קיבוץ האָט זיך געהאַלטן אין צעברעקלען. אין 1772 איז פֿאַרגעקומען די ערשטע צעטיילונג פון אַלטן פוילן. די גרויסע יידישע קהילות האָבן דורכגעמאכט אַ לאַנגן פֿראָצעס פון כסדרדיקער ירידה. דער „וועד ארבע ארצות״, די קרוין פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן, איז שוין פריער ליקווידירט געווארן. דאָס פוילישע יידנטום האָט דערמיט פֿאַרלאָרן איר צענטראַלע רעפֿרעזענטאַנץ. אין דער זעלביקער צייט האָבן אין מערב־אייראָפּע זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן די ערשטע שפּראָצונגען פון דער השכלה און דער רעפֿאָרם־באַוועגונג. ממילא האָט זיך די פראַגע געמוזט שטעלן אין איר פולער שאַרפקייט: וואָס וועט ווערן פון יידן און וואָס וועט ווערן פון יידישקייט, אויב דער פֿרעסטיזש פון דער תורה און פון דער תלמודישער טראַדיציע וועט ניט אָנגעהאַלטן ווערן אין דער פולער מאָס?

איין פֿאָלק און איין תורה — דאָס איז געווען די צענטראַלע אידייע פון דעם גאון. מוז דערפֿאַר די תורה אַרומנעמען אַלץ, וואָס אַזוי פיל דורות יידן האָבן געשאַפֿן. קיין שום תורה טאָר מחמת דעם ניט אויסגעלאָזן ווערן, ווייל די גאַנצקייט פון דער תורה איז דער אויסדרוקספּוילער סימבאָל פון דער גאַנצקייט פון דעם פֿאָלק. האָט דער גאון מיט זיינע תלמידים טאַקע געלערנט ניט נאָר אַלע דינים און מיצוות, וואָס אַ ייד קען אָפּהיטן אין חוץ לארץ, נאָר אויך אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות צו די מיצוות התלויות בארץ. און ווייל דער גאון האָט אַזוי טיף געגלויבט אין דער נאָענטקייט פון דער גאולה, איז פֿאַר אים געווען אַזוי וויכטיק זיך צו פֿאַרנעמען גראָד מיט יענע מיצוות, וואָס זיינען במשך פון לאַנגן גלות כמעט ווי פֿאַרגעסן געווארן. עס איז לחלוטין ניט קיין צופֿאַל, וואָס אין איינעם פון זיינע ספרים באַשעפטיקט זיך דער ווילנער גאון מיט דער געאָגראַפּיע פון ארץ־ישראל און דעם פּלאַן פון בית־המקדש (צורת הארץ ותבנית הבית). ער האָט אויך אָפּגעהיט אַ גאַנצע רייַ מיצוות, וואָס זיינען פֿראַקטיש נאָכן חורבן בטל געווארן, וואָרעם די וועלט קען דאָך ניט קריגן איר פולן תיקון, כל זמן יידן היטן ניט אָפּ אַלע מיצוות פון דער תורה. און כל זמן די תורה איז אין גלות, איז דאָס פֿאָלק פון דער תורה אין גלות און די וועלט אין גלות.

* * *

אַ צענטראַלן פּלאַץ אין דער געדאנקען־וועלט פון דעם גאון און זיינע תלמידים פֿאַרנעמט די מיסטיק פון מיצוות. אין דער חסידישער ליטעראַטור פון יענער צייט באַגעגענען מיר ניט זעלטן פֿאָלקמישע באַמערקונגען קעגן דער שווערער משא פון אַלערליי חומרות און „דיקדוקים״, וואָס די רבנים און תלמידי חכמים האָבן „אַרויפגעוואָרפן״ אויפן פֿאָלק. דער עיקר — האָט חסידות געלערנט — איז כוונה, דער גוטער ווילן. רחמנא לבא בעי״) — האָבן אַ סך פון די חסידישע מנהיגים געטענהט. מוז מען דעריבער קודם־כל זאָרגן דערפֿאַר צו האָבן די ריכטיקע כוונות ביים מקיים זיין די מיצוות. ממילא האָבן חסידים ניט געהאַלטן שטאַרק פון אָפּהיטן די צייט פון תפילה — בעסער דאָוונען שפּעטער מיט כוונה, אַיידער דאָוונען אין צייט אָן כוונה. גאָר אָן אַנדערער איז געווען דער צוגאַנג צו דעם גאַנצן ענין פון מיצוות מעשיות פון דעם גאון און זיינע תלמידים. די גרויסע מיסטיש־קאָסמישע באַדייטונג פון די מיצוות האָט אויף אַ קלאָסישן אופן פֿאַרמולירט דער תלמיד מובהק פונעם גאון, ר׳ חיים וואָלאָזשינער. אין זיין הקדמה צו די ביאורי הגר״א, דעם פירוש פון זיין רבין צום שולחן ערוך, שרייבט ר׳ חיים וואָלאָזשינער בזה הלשון:

„געלויבט איז גאָט, דער גאָט פון ישראל, וואָס ער האָט באַשאַפן דעם מענטשן פון שטויב פון דער ערד און האָט אין אים אַריינגעהויכט אַן אָטעם פון לעבן פון דעי העכערע וועלטן. און דער מענטש איז געווארן אַ לעבעדיק באַשעפענישׂ פון אַלע עולמות, און דאָס חיות פון אַלע

---

*) גאָט ברוך הוא וויל אַ גוט הארץ.

עולמות איז דורכן מענטשן, צו שטאַרקן זייער ליכט אָדער עס צו פֿאַרמינערן, זיי צו דערהויבן אָדער זיי אַראָפּצו־ נידערן, זיי מתקן צו זיין אָדער פֿוגם צו זיין, זיי אויפ־ צובויען, אָדער צו צעשטערן. אַלץ לויט די מעשים און די געדאַנקען פון דעם מענטשן".

דורך זייַנע מעשים וועלט דער מענטש בכן אַ שותף צום רבונו של עולם אין אויפהאַלטן די וועלט. אין זיין ספר נפש החיים באַטאַנט דער תלמיד פון גאון, אַז דער פּסוק כי בצלם אלקים ברא את האדם מיינט טאַקע, אַז דער מענטש האָט אין זיך אַ חלק פון דעם בורא כביכול, אַז ער איז אַ חלק אלוה ממעל. דערפאַר האָט דער רבונו של עולם איבערגעגעבן דעם מענטשן די ממשלה איבער די כוחות און עולמות פון דער בריאה (כי בצלם אלקים ברא את האדם . . . כן בדמיון זה כביכול ברא הוא יתברך את האדם והשליטו על רבי רבוון כוחות ועולמות אין מספר ומסרם בידו שיהא הוא המדבר והמנהיג אותם עפ"י כל פּרטי תנועות מעשיו ודבוריו ומחשבותיו וכל סדרי הנהגותיו). אַלץ וואָס דער מענטש טוט רופט זיך אָפּ אויפן גורל פון גאַנצן באַשאַף. יעדע מיצווה העלפט מתקן צו זיין די וועלט און יעדע עבֿרה, חס ושלום, איז עלול צו ברענגען גרויס שאָדן פּאַר דער גאַנצער וועלט.

דערפאַר טאָר קיין מענטש ניט זאָגן, אַז זיינע מעשים זיינען גאָר ניט וויכטיק, און עס איז אין תוך ניט קיין גרויסער אונטערשייד, צי ער היט אָפּ די מיצוות אָדער ניט:

„קיין יידישער מענטש", לייענען מיר אין אַ צווייטער שטעלע פון „נפש החיים", „זאָל ניט טראַכטן ביי זיך אין האַרצן, וואָס בין איך און וואָס פאַר אַ כוח האָב איך, אַז מיינע קליינע מעשים זאָלן האָבן וואָסער ניט איז פּעולה אויף דער וועלט? נייערט יעדער מענטש מוז באַשטימט וויסן און תמיד האָבן אין זינען, אַז אַלע פּרטים פון זיינע מעשים און פון זיינע דיבורים און געדאַנקען גייען, חס ושלום, ניט פאַרלאָרן. און ווי גרויס און וויכטיק זיינען זיינע מעשים, וואָס יעדערער פון זיי דערהויבט זיך צו זיין שורש צו טאָן זיין פּעולה אין די העכסטע הויכן, אין די עולמות פון לויטערסטן ליכט".

תורה און מיצוות זיינען אינסטרומענטן מיט וועלכע דער מענטש באַטייליקט זיך אין דעם כסדרדיקן פּראָצעס פון באַשאַפן און אויפהאַלטן די וועלט. דערפאַר פאָלעמי־ זירט ר' חיים וואָלאָזשינער אַזוי שאַרף קעגן יענע, וואָס טענהן, אַז די מיצוות אַליין פאַר זיך זיינען גאָר ניט אַזוי וויכטיק; דער עיקר איז כוונה! די שיטה, באַמערקט דער תלמיד פון גאון, איז פאַלש און שעדלעך. אין דער שוין פריער ציטירטער הקדמה צום שולחן ערוך באַטאָנט ר' חיים וואָלאָזשינער די צענטראַלע באַדייטונג פון די מיצוות מעשיות, פון אָפּהיטן אַלע פּרטים און דיקדוקים ביים מקיים זיין די געבאָטן פון דער תורה.

„און הגם עס איז ריכטיק", לייענען מיר דאָ, „אַז דער געדאַנק פון דעם מענטשן דערהויבט זיך גאָר הויך, זיך צו באַהעפטן אין זיין שורש, מוזן מיר אָבער תמיד גע־ דענקען, אַז ניט די מחשבה נאָר די מעשה איז דאָס סאַמע וויכטיקסטע אין אונדזער עבודת הבורא . . . וואָרעם פונקט ווי מען קען ניט אַרויפשטייגן אויף די העכערע שטאַפלען פון אַ לייטער אויב עס פעלן די אונטערשטע שטאַפלען, אַזוי זיינען מיר מענטשן־קינדער, וואָס אונ־ דזער פלאַץ איז אין דעם עולם המעשה, מחויב מקיים צו זיין די מיצוות מעשיות מיט אַלע פּרטים און דיקדוקים. און וואָס מער אייגער איז מדקדק אין די מיצוות — אַלץ בע־ סער. און אויב מען קען מצרף זיין צו דער אָפּהיטונג פון די מיצוות אַ געלייטערטע כוונה איז אוודאי און אוודאי גוט. מיר טאָרן אָבער בשום אופן זיך ניט אָפּזאָגן פון מקיים צו זיין די מיצוות, מחמת מען האָט נאָך ניט דערגרייכט די נויטיקע כוונות. לא כל שכן, אַז מיר טאָרן, חס ושלום, ניט פאַרלאָזן דעם לימוד פון דעם הייליקן תלמוד, וואָס ברענגט אונדז צו מעשים. וואָרעם דאָס איז דער עצם תכלית פון לערנען גמרא, כדי מיר זאָלן קענען אָפּלערנען הלכה למעשה. וואויל צו די, וואָס לערנען הלכות כדי זיי אָפּצוהיטן און מקיים צו זיין. זיי האַלטן אויף די גאַנצע וועלט".

די מתנגדישע דענקער האָבן גאַנץ גוט פאַרשטאַנען די גרויסע באַדייטונג פון כוונה, פון רחמנא לבא בעי. זיי האָבן אָבער אין דער זעלביקער צייט זיך אויך אָפּגעגעבן אַ חשבון וועגן די גרויסע געפאָרן פון לויטער כוונות, פון גוטע וואונטשן, וואָס וועלן ניט באַגלייט דורך מעשים. אפילו דער וועג צום גיהנום איז דאָך, כידוע, אויסגע־ ברוקירט מיט די אידלסטע כוונות. מוזן מיר, בכן, מישפּטן די מענטשן ניט נאָר לויט זייערע כוונות, נאָר דווקא לויט זייערע מעשים.

אין יסוד פון דער מתנגדישער שיטה ליגט אָבער נאָך אַ געדאַנק: דער מענטש איז די קרוין פון גאַטס באַשאַפֿ און זיינע מעשים האָבן די שטאַרקסטע השפּעה אויפן גאַנג פון דער וועלט, מוזן מיר ממילא פון אים אַ סך פאָדערן, אַ סך פאַרלאַנגען. עס איז ניט קיין קלייניקייט צו טראָגן אויף זיך דעם צלם אלקים, און אַזאַ יחוס איז נאַטירלעך צו אַ סך מחייב.

ר' חיים וואָלאָזשינער קערט זיך כסדר אום צו דער זעלביקער פּראָבלעם וועגן דער ראָלע און דער באַדיי־ טונג פון דעם מענטשן אין גאַטס פּלאַן. צום אונטערשייד פון אַלע אַנדערע ברואים צייכנט זיך דער מענטש אויס מיט דער מעלה, וואָס ער קען שטייגן פון איין שטאַפּל צום צווייטן, וואָס ער קען דערגרייכן אַלץ העכערע מדרגות. אָט די מתנה האָט דער בורא געשענקט נאָר דעם מענטשן. בעת אפילו דער מלאך איז אין דער בחינה פון אַ עומד. וואָס זיין צושטאַנד ענדערט זיך ניט מער, איז דער מענטש אין דער בחינה פון אַ הולך, וואָס באַוועגט זיך כסדר פאָרויס. וואָלט די תורה געגעבן געוואָרן צו די מלאכים, דאָן וואָלט זי געבליבן שטענדיק אין איר תחילתדיקן מצב, ווי זי איז געווען ביים באַרג סיני. נאָר אַנדערש איז עס ווען די תורה איז געגעבן געוואָרן דעם מענטשן. צוזאַמען מיטן שטייגן פון דעם מענטשן ווערט אויך די תורה באַנייט און דערהויבן. אַזוי ווערט דער מענטש אַ שותף צו דער תורה,

ער קען מחדש זיין און צוגעבן סייגים און גדרים צו די מיצוות.*)

איז טאַקע ניט קיין וואונדער, וואָס ר׳ חיים וואָלאָזשינער איז געווען אַזוי שטאַרק אומצופרידן פון דער פרייטיק־צו־נאַכטיקער תפילה „שלום עליכם מלאכי השרת״, וואו דער ייד בעט די מלאכים פון שלום, זיי זאָלן אים בענטשן מיט שלום (ברכוני לשלום מלאכי השלום). „איך וויייס ניט, וואָס דער מענטש האָט צו בעטן ביי די מלאכים. זיי האָבן דאָך ניט קיין אייגענעם כוח און זיי האָבן אויך ניט קיין בחירה?״ (לא ידעתי הבקשה למלאכים, הלא אין להם כוח מאומה וגם אינם בעלי בחירה).

דער מענטש איז באַשאַפן געוואָרן אויסצופירן אַ גרויסע שליחות. ער האָט די אויפגאַבע „זיך צו ראַנגלען מיט מלחמה צו האַלטן מיטן כוח פון בייז, אים כסדר אַלץ מער אָפּצושוואַכן, ביז דאָס רישעות וועט פאַרשווינדן פון דער ערד״.

* * *

עס איז דערפאַר פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס די תלמידים פון דעם גאון האָבן אַזוי שאַרף באַקעמפט די אידייע פון אַ גרינגער יידישקייט. ניטאָ קיין גרינגער וועג צו דער תורה! האָט דער גאון געלערנט „אין התורה נקנית אלא על ידי יסורין״.**) דעם אַלטן תלמודישן כלל פון „לא בשמים היא״, אַז די תורה איז ניט מער אין הימל, און אַז זינט דער בורא האָט די יידן געגעבן די תורה ביים באַרג סיני, זיינען זיי די בעלי בתים אויף דער תורה, האָט דער גאון געמוסן זייער און זייער ערנסט. דער לערנער דאַרף דערגרייכן זיין חלק אין תורה דורך אייגענע אָנשטרענגונגען, דורך אייגענער התמדה. אויף תורה דאַרף מען הארעווען, פאַר דער תורה מוז מען זיך מוסר־נפש זיין. דאָס איז דער וועג פון תורה.

ר׳ חיים וואָלאָזשינער דערציילט אַ מערקווירדיקע געשיכטע ווי זיין רבי האָט זיך אָפּגעזאָגט צו דערגיין די סודות פון דער תורה דורך מלאכים. ער שרייבט וועגן דעם אין זיין הקדמה צום „ספרא דצניעותא״ בזה הלשון:

„מען האָט אים אפילו געוואָלט מגלה זיין מין השמים אַן זיין אייגענער מי און הארעוואַניע, די טיפסטע סודות פון די העכסטע עולמות דורך מגידים (מלאכים וואָס לערנען תורה מיט מענטשן, א. מ.), די שרים פון דער תורה, אָבער ער האָט זיך דערפון אָפּגעזאָגט. און איך האָב געהערט פון זיין הייליקן מויל, אַז כמה מאָל זיינען צו אים געקומען מגידים מן השמים מיט דער בקשה אַז זיי ווילן אים מגלה זיין די סודות פון דער תורה אַן שום מי, און ער האָט זיי אָפּגעזאָגט. איינער פון די מגידים האָט אים אַמאָל זייער שטאַרק ווענן דעם געבעטן, פונדעסטוועגן האָט ער אים ניט נושא פנים געווען און ער האָט אים געענטפערט: איך ווייל ניט, אַז מיין השגה אין דער תורה זאָל קומען דורך דער הילף פון אַ פאַרמיטלער. מיינע אויגן זיינען געוועגדט צו גאָט ברוך הוא אַליין, וואָס ער וועט באַווילליקן מיר צו אַנטפלעקן און מיר צו שענקען ווי מיין חלק אין זיין תורה דורך מיין אייגענער הארעוואַניע און מיין אייגענער מי, אַזוי וועל איך וויסן, אַז איך האָב געפונען חן אין זיינע אויגן, און די ידיעות, וואָס איך אַליין האָב אויף דעם ניט געהארעווט און איך בין דערצו ניט געקומען מיט מיין אייגענעם שכל וויל איך ניט האָבן״.

בכלל האָט דער גאון ניט געהאַלטן פון די חכמות און סודות, וואָס מען קען דערגרייכן אין שלאָף דורך עלית נשמה. דער עיקר איז, וואָס דער מענטש דערגרונטעווט זיך אַליין דורך זיין אייגענער מי און הארעוואַניע (והעיקר מה שהאדם משיג בזה העולם על ידי עמל ויגיעה). אין דעם פרט איז ממש אַ תהום צווישן דעם מתנגדישן גאון און די חסידישע גדולים. דער חסידישער מנהיג וואָרט דאָך כסדר אויף אַנטפלעקונגען מין השמים, עלית נשמה איז פאַר אים ניט קיין אויסערגעווייניטלעכער ענין. האָט מען טאַקע אין דער חסידישער וועלט ניט געהאַלטן קיין סך פון דעם מתנגדישן דרך פון לערנען, פון הארעווען אויף תורה.

מיט דעם דערקלערט זיך די גאַנץ אַנדערע באַציאונג פון דעם גאון און זיינע תלמידים צום גאַנצן ענין פון עולם הזה. דער וועג פון מתנגדות איז דער וועג פון גרויסע פאַדערונגען צום יחיד. דאָס וויכטיקסטע פאַרן מענטשן, די קרוין פון מעשי־בראשית, איז ניט — וואָס און וויפיל ער קען געניסן פון דער וועלט, נאָר — וואָס און ווי פיל ער קען אויפטאָן אויף דער וועלט. דערפאַר איז דווקא די וועלט, דער „עולם המעשה״ פאַרן גאון נאָך וויכטיקער ווי יענע וועלט. אויף יענער וועלט וועט דאָך דער מענטש שוין גאָרניט קענען מער דערגרייכן, מער אויפטאָן. דאָרטן וועט דער מענטש זיין אין איין מדרגה מיט די מלאכים. אָבער וואָס באַטייט אַ מלאָך אין פאַרגלייך מיטן מענטשן? האָט דער גאון טאַקע קיין סך ניט געהאַלטן פון דעם גאַנצן ענין עולם־הבא. „אליהו קען דינען גאָט אַן עולם־הבא אויך״, האָט דער גאון אַמאָל געזאָגט וועגן זיך. און דער מחותן פון גאון, ר׳ אברהם דאַנציג, דער מחבר פון „חיי אדם״, שרייבט וועגן גאון, אַז ער האָט זיין גאַנץ לעבן געלערנט תורה לויטער לשמה, נאָר מאהבת ד״ און ניט כדי צו באַקומען שכר דערפאַר (שלא על מנת לקבל שום פרס: זע זיין הקדמה צום חיי אדם״).

לויט אַ מסורה, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן דורך זיינע תלמידים, האָט דער גאון קורץ פאַר זיין פטירה געמוסן די ציצית פון זיין טלית אין האַנט און האָט מיט טרערן אין די אויגן געזאָגט: „ווי שווער איז עס זיך צו געזעגענען מיט דעם עולם המעשה, וואו אַ מענטש קען מיט אַזאַ פשוטער מיצווה ווי ציצית זוכה זיין צו זען דעם פנים פון דער שכינה, און ווי קענען מיר דערגרייכן צו אַזאַ מדרגה אין דער וועלט פון די נשמות, אפילו

*) ובפרט בעת שהאדם מחדש חידושים מה שאין זה ביכולת מלאך שהקב״ה בראו בתכלית השלמות ולית ליה מדיליה כלום. משא״כ האדם הולך ושכלו מתחזק מעלה מעלה וגם הוסיפו חז״ל גדרים וסייגים משא״כ אם היתה תורה למלאכים היתה עומדת לעד במצב אחד בלי מגרעת ובלי תוספת.

**) די תורה ווערט געגעבן נאָר דורך יסורים.

וועז דער מענטש זאָל פאַר דעם וועלן אָפגעבן אַלע זיינע כחות?"

קיינער פון די יידישע דענקער און תלמידי חכמים פון די לעצטע יאָרהונדערטער האָט אונדז ניט געגעבן אַזאַ קלאָרע און קלאַסישע פאָרמולירונג פון דעם מהות פון דער הלכה'ש־פּרושישער יידישקייט ווי דער גאון. קען דען זיין אַ גרעסערער גליק און אַ מער לויטערע פּרייד פאַרן מענטשן ווי צו ווערן אַ שותף צום רבונו של עולם; שאַפן וועלטן און אויפהאַלטן וועלטן דורך זיינע מיצוות און מעשים טובים? דער מענטש געניסט ממילא דעם שכר פון דער מיצווה ניט ערשט אויף יענער וועלט, נאָר שוין דאָ, אין דעם עולם המעשה. דער שכר פון דער מיצווה איז די מיצווה אַליין. (שכר מצוה — מצוה). וואָרעם וואָס קען דען זיין אַ העכערער נחת־רוח פאַרן מענטשן ווי מקיים צו זיין דעם ווילן פון דעם בורא עולם?

וואָלאָזשינער ישיבה

די תלמידים פון דעם גאון האָבן פּרובירט דורכפירן אין לעבן די תורה פון זייער רבין. דער וויכטיקסטער אויפטו אין דעם פּרט איז געווען די גרינדונג פון דער ישיבה אין וואָלאָזשין, וואָס האָט מיט זיך געבראַכט אַ רענעסאַנס פון תורה לערנען ניט נאָר אין די ענגע גרענעצן פון ליטע, נאָר אין דער יידישער וועלט בכלל.

עס איז פאַר אונדז היינט כמעט אוממיגלעך אָפּצושאַצן אין דער פולער מאָס די אויסערגעווייניטלעכע ראָלע, וואָס די ליטווישע ישיבות האָבן געשפּילט אין יידישן לעבן אין רוסלאַנד אין נייַנצנטן און אפילו נאָך אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. מען מוז זיך אָפּגעבן אַ חשבון, אַז די ישיבות זיינען ניט געווען בלויז דערציאונגס־אַנשטאַלטן פאַר רבנים. אין דער ישיבה איז מען קודם־כל געפאָרן לערנען תורה און דער הייליקסטער חלום פון דעם אמתן למדן איז געווען — ניט צו מאַכן פון דער תורה קיין פּרנסה, קיין קרדם לחפר בו. האָט מען דערפאַר דער עיקר געלערנט אין די ישיבות תורה לשמה און די צאָל ישיבה־לערנער, וואָס זיינען שפּעטער געוואָרן רבנים איז לפי־ערך געווען אַ גאַנץ קליינע. קודם־כל האָט מען אין די ישיבות דערצויגן דורות פון לומדים און פרומע יידן. זיינען מחמת דעם די יידישע קהילות אין ליטע געווען פול מיט בעלי־בתים און תלמידי־חכמים; די תורה איז אַדאַנק די ישיבות געוואָרן דער קנין פון גאַנצן פאָלק.

דער ווייט־גרעסערער טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ אין נייַנצנטן און אפילו נאָך אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז געקומען פון די ישיבות. כאַראַקטעריסטיש פאַרן ישיבה־לערנער איז זיין אויסערגעווייניטלעכער דורשט נאָך תורה, נאָך וויסן, נאָכן אמת. ניט קיין אַנדערער ווי פּרץ סמאָלענסקין, דער שאַרפער קריטיקער פון אַלטן יידישן לעבנסשטייגער, האָלט פאַר זיין חוב אָפּצוגעבן די פולסטע אנערקענונג פאַר די תלמידים פון די ישיבות. וועגן איינעם פון זיינע העלדן שרייבט ער בזה הלשון:

> וויר האָט אַנגעצונדן דעם הייליקן פלאָם אין זיין נשמה, צו באַגערן דעם אמת און צו זוכן אים מיטן גאַנצן האַרצן? פאַרוואָאָר, אין דער ישיבה האָט ער עס אַלץ געפונען: כבוד און רעספּעקט פאַר אייך, הייליקע פלעצער, וואָס איר דינט ווי אַ שוץ און אַן אָרט פון באַהעלטעניש פאַרן רעשט פון ישראל! פון אייך זיינען אַרויס און ווען אַרויסגיין יענע איינצלנע, וואָס זיינען פון זייער מוטערס טראַכט באַרופן צו דינען ווי אַ ליכט פאַר די פעלקער און ווי אַן אָטעם פון לעבן פאַר די פאַרטריקנטע ביינער.

די משכילים האָבן אָפט אויפן שאַרפסן אופן באַקעמפט די ישיבות און די לערנער אין די ישיבות און בתי־מדרשים, די „באַנקקוועטשער". און דאָך האָבן די

וואָלאָזשינער ישיבה

בעסטע פון זיי זיך ניט געקענט באַפרייען פון דעם געפיל פון רעספּעקט און באַוואונדערונג פאַר דער עקשנות און מסירת־נפש פון דעם יידישן לערנער. אָט די מסירת־נפשדיקע ליבע צו תורה און וויסן פון דעם אַמאָליקן יידישן לערנער, דעם ישיבה־בחור, ווערט אויך באַזונגען פון דעם גרעסטן דיכטער פון דער השכלה־תקופה, פון יהודה לייב גאָרדאָן.

מה עצמת, מה גברת תשוקת הדעת
בלבב נערי ישראל, זה עם תולעת!
אש תמיד על המזבח בוערת!
על כל שטן ומכשול תשוקתם גוברת!

עמדו על דרכי מיר, איישישוק, וולאזון
וראו בחורי עוני הולכים בחפזון
אורך האורח ימודו בשעל
אנה הם עולים? לישן על הארץ
לחיות חיי צער, לשאת כל קרץ
זאת התורה — אדם כי ימות באהל!

* * *

קוים עטלעכע יאָר נאָך דער פּטירה פון גאון (סוכות, 1797) האָט זיין תלמיד מובהק ר' חיים וואָלאָזשינער געלייגט דעם יסוד פאַר דער גרויסער ישיבה, וואָס האָט במשך פון אַ יאָרהונדערט געדינט ווי דער גרעסטער צענטער פון תורה פאַר דער יידישער וועלט. אין יאָר 1802 איז די ישיבה אין וואָלאָזשין געגרינדעט געוואָרן.

וואָס האָט דעם תלמיד מובהק פון גאון געשטויסן צו גרינדן אַ נייעם צענטער פון תורה און מיט וואָס האָט זיך דאָס וואָלאָזשין אַזוי אויסגעצייכנט?

דער גרינדער פון וואָלאָזשינער ישיבה, ר׳ חיים וואָלאָזשינער, איז געבוירן געווארן אין סיוון תק״ט (1749), געבוי מיט צוויי הונדערט יאָר צוריק. ער האָט זיך דערצויגן און איז אויסגעוואקסן אין אַ צייט, וועלן עס האָט זיך אַזוי געוואלטיק פאַרשאַרפט די אָפּאָזיציע קעגן דעם שטרענגן גאַנג פון דער הלכה, פון דער גמרא־יידיש־קייט. די צוויי נייע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויף דער יידישער גאַס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט — השכלה און חסידות, האָבן אויף פאַרשיידענע וועגן און פון פאַרשיידענע ריכטונגען אַטאַקירט דעם טראַדיציאָנעלן וועג פון דער דעמאָלטיקער פּוי־ליש־ליטווישער יידישקייט, דער אַזוי־גערופענער „שולחן־ערוך־יידישקייט״. כאַראַקטעריסטיש פאַר ביידע ריכטונגען — חסידות און השכלה — איז זייער אָפּאָזיציע צו דער פירערשאַפט פון די רבנים און לומדים אין יידישן לעבן און קעגן דעם צענטראַלן פלאַץ וואָס דער לימוד פון גמרא האָט פאַרנומען אין דער יידישער דערציאונג. בעת די משכילים האָבן גערופן צוריק צום תנ״ך, האָבן די חסידים זיך אַלץ מער פאַרטיפט אין די סודות פון דער קבלה. די סכנה איז געווארן אַלץ גרעסער, אַז די תורה, דער תלמוד, זאָל, חס ושלום, ניט פאַרגעסן וועלן ביי יידן. אין זיין קול קורא וועגן דער גרינדונג פון דער ישיבה באַקלאָגט זיך ר׳ חיים וואָלאָזשינער, וואָס דער לימוד פון גמרא איז געווארן שטאַרק פאַרלאָזן במשך פון די לעצטע דורות זינט מען האָט אויפגעהערט אויסצוהאַלטן ישיבות (מעת שפסקו מלהחזיק ישיבות במדינה זו). און אַלע „וואָס זוכן גאָט ברוך הוא און זיין תורה זיינען צעשפרייט ווי די שאָף, וואָס האָבן ניט קיין פּאָסטוך״. אין אַ סך קהילות געפינט מען אין דאָס רוב בתי־מדרשים אפילו ניט קיין איין גאַנצן ש״ס, קלאָגט זיך ווייטער ר׳ חיים וואָלאָזשינער אין זיין „נפש החיים״.

אַ ענלעכע שילדערונג וועגן דעם מצב פון תורה אין פוילן און ליטע פאַר דער גרינדונג פון וואָלאָזשין גיט אונדז ר׳ יוסף קרינקער, אַ תלמיד פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער:

איידער די ישיבה אין וואָלאָזשין איז געגרינדעט געווארן דורך אונדזער הייליקן רבין — שרייבט ר׳ יוסף קרינקער — איז די וועלט געווען וויסט, ממש תוהו ובהו. מען האָט דעמאָלט ניט געהערט דעם נאָמען ישיבה, וואָס אַ ישיבה איז און וואָס מען טוט אין אַ ישיבה . . . וויל די וועלט איז געווען וויסט פון תורה. אפילו די הייליקע ספרים, ספרים פון ש״ס, זיינען גאָר ניט געווען בנימצא, אַ חוץ ביי די געציילטע יחידים, גבירים מפורסמים. אפילו אין די בתי־מדרשים האָט מען ניט געקענט געפינען קיין גאַנצן ש״ס, וויל מען האָט זיך ניט פאַרנומען מיט לערנען גמרא. און ווען אונדזער הייליקער רבי האָט גענגרינדעט די ישיבה האָט מען געזומען אַרויסשיקן שלוחים איבער די גרויסע שטעט כדי צענויפצוזעמען גמרות פאַר די ישיבה־לייט.

אין דעם שוין פריער דערמאָנטן קול קורא וויזט אָן ר׳ חיים וואָלאָזשינער אויף דער גרויסער סכנה פאַרן עצם קיום פון דער תורה־יידישקייט:

„אויב שוייגן וועלן מיר טאָן שוייגן אין דער איצטיקער צייט, ווען די הענט לאָזן זיך אַראָפּ, קען חס־ושלום פאַסירן, אַז מיט דער צייט וועט דאָס פאָלק בלייבן אָן לערער . . . און די טירן פון די בתי־מדרשים וועלן, חס־ושלום, פאַרשלאָסן ווערן . . . וויי אונדז פאַרן טאָג פון יום הדין פאַר דער זינד פון ביטול־תורה! . . . ברידער יידן! עס איז געקומען די צייט צו פאַרצאָמען דעם דאָזיקן בראַך און זיך אומצוקערן צו גאָטס תורה מיט אונדזער גאַנצן פוס. וועט פון אונדז עס וויל נעמען אויף זיך די מיצווה צו לערנען מיט די תלמידים, און וועט עס וויל נעמען אויף זיך צו זיין צווישן די שטיצער פון תורה מיט זייער פאַרמעגן... און איך נעם אויף זיך בלב ונפש צו זיין צווישן די מלמדים, און איך האָף, אַז גאָט ברוך הוא, וואָס האָט מיר געהאָלפן מיינע גאַנצע יאָרן, וועט אויך מיר וויטער העלפן צו געפינען די נויטיקע מיטלען פאַר די תלמידים פון דער ישיבה״.

* * *

אין דער ניי־געגרינדעטער ישיבה האָט דער תלמיד פון גאון קודם־כל איינגעשטעלט אַ פעסטן סדר פון לערנען. אָנגענומען האָט מען נאָר תלמידים מופלגים, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע ידיעות און זייער התמדה, אַזוי אַז דער פרעסטיזש פון דער ישיבה איז כסדר געשטיגן. געווירקט האָט דאָ נאַטירלעך אויך די וואונדערלעכע פערזענלעכקייט פון דעם גרויסן ראש־ישיבה, פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער. ניט ווייניקער וויכטיק איז אָבער געווען, וואָס אין וואָלאָזשין איז ווידער אויפגעלעבט געווארן די אַלטע יידישע טראַדיציע פון תורה לשמה. מען האָט געלערנט, כדי צו לערנען, וויל תורה איז דער זין פון דער וועלט. האָט מען מחמת דעם אין וואָלאָזשין ניט געמאכט קיין שום אונטערשייד צווישן יענע מסכתות, וואָס האָבן אַ פראַקטישע באַדייטונג און יענע טיילן פון ש״ס, וואָס זיינען ניט מער ווי אַ הלכתא למשיחא. אין אַנדערע ישיבות איז געווען אָנגענומען צו לערנען נאָר די מסכתות פון נשים און נזיקין. אין וואָלאָזשין האָט מען געלערנט גאַנץ ש״ס. דער שיעור איז דאָ געווען ווי אַ מין „קרבן תמיד״ (מאיר בערלין אין זיין „פון וואָלאָזשין ביז ירושלים״). יעדן טאָג — אויסער שבת און יום־טוב און תשעה באב — פונקט האַלב איינס אַזייגער האָט מען געזאָגט דעם שיעור. געזאָגט האָט מען דעם שיעור כסדר, פון ברכות ביז סוף נדה. פינף מאָל אַ וואָך דף על דף, יעדן טאָג דעם בלאַט גמרא, און פרייטיק איז געזאָגט געווארן רא״ש פון די פינף בלאַט גמרא פון דער וואָך.

געלערנט האָט מען אין וואָלאָזשין טאָג און נאַכט: גאַנצע פיר און צוואַנציק שעה אין מעת־לעת האָט מען דאָרטן געהערט דעם קול פון תורה. דעם מינהג צו לערנען אַ גאַנצן מעת־לעת האָט שוין איינגעפירט דער גרינדער פון דער ישיבה, ר׳ חיים וואָלאָזשינער. יעדע נאַכט פלעגן זיך בייטן משמרות: „ווען איין משמר גייט אַרויס

קומט דער צווייטער אַריין, און אפילו שבת און יום־טוב פלעגט מען די משמרות ניט איבערייסן" (משמר יוצא ומשמר נכנס, ואף בלילי שבתות ויו"ט לא פסקו אלה המשמרות). ר' חיים אַליין, דערציילט ווייטער וועגן אים איינער פון זיינע תלמידים, פלעגט אויך אָפט אַריינקומען בייגאַכט צו לערנען צוזאַמען מיט די ישיבה־לייט. באַזונדערס פלעגט ר' חיים אָפהיטן צו בלייבן אין ישיבה לערנען מוצאי יום כיפור ביז שפּעט אין דער נאַכט. דער ראש־ישיבה איז געווען באַזאָרגט, אַז צוליבן תענית, וועלן די תלמידים זיינען אָפּגעשוואַכט פון אַ גאַנצן מעת־לעת פאַסטן, וועט זיך ניט געפינען קיינער, וואָס זאָל בלייבן צום משמר לערנען. האָט ר' חיים געזומען די מיצווה אויף זיך.

דאָס לערנען ביינאַכט האָט בכלל אויף אַלעמען אי־בערגעלאָזן דעם שטאַרקסטן רושם. דער באַקאַנטער הע־ראַישער שריפטשטעלער מיכה יוסף בערדיטשעווסקי, וואָס איז אַליין געווען אַ תלמיד פון וואָלאָזשין, שרייבט וועגן די משמרים אין וואָלאָזשין בזה הלשון:

אַ וואונדערלעך בילד אַנטפּלעקט זיך פאַר יענעם, וואָס שפּאַ־צירט זיך דורך אין די לאַנגע ווינטערדיקע נעכט אויפן פלאַץ פון ישיבה. די לאָמפּן ווערפן זייער שיין אויפן אויסגעשפּרייטן וויסן שניי. דער קול פון דריי הונדערט תלמידים, וועלכע לער־נען מיט התמדה און התלהבות לאָזט זיך הערן פון איין עק פלאַץ ביז צום צווייטן. דאָ גייט פאַרבייַ אַ יונגער, איידעלער לערנער מיט דער גמרא אונטערן אָרעם. ער איילט זיך אין דער ישיבה צו לערנען תורה. און דאָ קומען אַ פּאָר לערנער צוריק אַרויס פון ישיבה. די מידקייט האָט זיי גובר געווען, אָבער מיט פאַרדראָס רייסן זיי איבער דעם לערנען. דאָ אַנט־פּלעקט זיך פאַר אונדז די יידישקייט אין איר פולער מאַיעסטעט! און אַן גוזמא קענען מיר זאָגן: ווער עס האָט ניט געזען דאָס דאָזיקע בילד האָט קיין שיינקייט אין זיין לעבן ניט געזען.

די באַדייטנדיקסטע רעפּאָרם פון ר' חיים וואָלאָזשי־נער איז געווען די איינפירונג פון געלט־שטיצע פאַר די תלמידים. דער אַלטער מינהג פון „עסן טעג" ביי די בעלי־בתים פון שטעטל איז אין וואָלאָזשין אָפּגעשאַפט געוואָרן. אנשטאָט דעם פלעגן די בחורים באַקומען אַז אונטערשטיצונג, וואָס פלעגט געווויינטלעך אויסמאַכן פון 75 קאָפּיקעס ביז אַ רובל אַ וואָך. די בחורים זיינען אַזוי אַרום מער ניט געווען אָפּהענגיק פון די בעלי־בתים. פאַר־קערט, דאָס שטעטל האָט גאָר געהאַט הכנסה פון דער ישיבה. כדי צו שאַפן די נויטיקע געלט־מיטלען האָט וואָלאָזשין איינגעפירט די סיסטעם פון משולחים, וואָס פלעגן אַרומפאָרן־איבער דער וועלט קלייבן געלט פאַר דער ישיבה. די דאָזיקע רעפאָרם האָט געוואַלטיק גע־הויבן דעם רעספּעקט פאַר תורה און פאַר די תורה־לער־נער אין די אויגן פון דער וועלט. ניט געווען אין וואָלאָ־זשין מער קיין „אָרעם־בחורים". אַ תלמיד פון וואָלאָ־זשין האָט זיך מיט שטאָלץ געדרופן ישיבה־מאַן, און מיט שטאָלץ האָט ער פאַרטראָטן פאַר דער יידישער וועלט די אידייע פון תורה.

עס איז ממילא ניט קיין וואונדער, וואָס דער „יצר הרע" פון לערנען איז געווען אַזוי שטאַרק אין וואָלאָ־

זשין, וואָס דער ניגון פון תורה האָט אַזוי באַהערשט די נשמות און די געמיטער פון די יונגע ישיבה־לייט. געווען גרויסע מתמידים אין וואָלאָזשין, יונגע בחורים, וואָס האָבן אַליין פאַרגעסן, וואָס האָבן די וועלט און זיך אַליין פאַרגעסן, כדי זיך אינגאַנצן אָפּצוגעבן פאַר דער תורה. אין זיין וואונדערלעכער פאָעמע „המתמיד" האָט אונדזער גרויסער דיכטער ביאַליק אויף אַ קלאַסישן אופן געבראַכט צום אויסדרוק די שטימונג אין וואָלאָזשין. ביאַליק האָט זיין „המתמיד" געשריבן, ווען ער אַליין איז שוין געווען אַוועק פון וואָלאָזשין, ווען דאָס לערנען אין ישיבה האָט אים שוין מער ניט געקענט באַפרידיקן. איז טאַקע זיין ליד דורכגעדרונגען מיט ספקות: איז עס טאַקע ריכטיק צו פאַרגעסן די וועלט און זיך אָפּצושליסן אינגאַנצן אין די ד' אמות פון תורה? האָבן אפשר די יונגע יידישע לערנער געבראַכט אַ צו גרויסן קרבן אויפן הייליקן מזבח פון תורה? אונדזער גרויסער דיכטער האָט געשפּירט סיי דעם כישוף און סיי דעם שטילן טרויער און דעם ניגון פון דעם מתמיד:

און ס׳טראָגט זיך אַ ניגון, אַ ווייענדיק ניגון,
וואָס נעמט אָן בייַם האַרצן אין שטילקייט פון נאַכט.
— — — — — — — — — — — — — — —
אוי, אוי, אמר רבא, אוי, אמר אביי
צי דאָ ווערט געבוירן אין פייער און שטראָל
די נשמה פון פאָלק און דאָס אייביקע לעבן?
צי דאָ פליסט פון וואַרעמען פאָלקס־בלוט דער קוואַל?
(איבערזעצונג פון י. י. שוואַרץ)

יעדער לערנער האָט געהאַט זיין ניגון און יעדער תלמיד פון ישיבה האָט זיין באַזונדערן ניגון אַרייַ־געלייגט אַ סך פון זיין לעבן, פון זיין נשמה און פון זיינע חלומות. פאַרן מתמיד איז די ישיבה פון וואָלאָזשין ניט געווען קיין תפיסה, וואו ער האָט זיך אָפּגעשלאָסן פון דער נאַטור און פון דער גאַנצער וועלט אַרום. פאַרקערט, דאָ האָט זיך די וועלט ערשט אַנטפּלעקט אין איר פולער פּראַכט. וואָרעם וואָלאָזשין איז דאָך געווען אַ וועלט פאַר זיך, די וועלט פון תורה!

* * *

אין דער מתנגדישער וועלט זיינען געווויינטלעך קיין דינאַסטיעס ניט געווען לויטן שטייגער פון די חסידישע הויפן. געווען, אמת, אַ סך משפחות, וואָס האָבן זיך גע־גרויסט מיט זייער יחוס פון תורה, מיט דורות און דורות פון לומדים און רבנים; דער אָמט פון רבנות איז אָבער בדרך כלל ניט איבערגעגאַנגען בירושה פון עלטערן צו קינדער. קיינער איז ניט געבוירן געוואָרן קיין רב. אַ רב האָט מען געדאַרפט ווערן. און דערצו איז קודם־כל גע־וען נויטיק די הסכמה פון די בעלי־בתים פון דער קהילה.

גאָר אַנדערש איז געווען די לאָגע אין די גרויסע ישיבות און באַזונדערס אין וואָלאָזשין. דער פירער פון אַ גרויסער ישיבה, וואו די בחורים זיינען געווען באַפרייט פון „עסן טעג" און האָבן ממילא ניט געדאַרפט אָנקומען צו די טובות פון די בעלי־בתים, האָט זיך געפילט אַ סך

זעלבסטשטענדיקער. ער האָט דערפאַר אַליין געקענט באַ־
שטימען, ווער עס זאָל אים העלפן אין זיין אַרבעט אַלס
ראש־ישיבה און ווער זאָל פאַרנעמען זיין פּלאַץ. געווען
אַחוץ דעם נאָך אַנדערע סיבות, וואָס האָבן געהאָלפן שאַפן
די טראַדיציע פון אַ דינאַסטיע אין וואָלאָזשין. אין דער
ערשטער שורה, נאַטירלעך, דער אויסערגעווייניטלעכער
פרעסטיזש פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער. די גרויסע ישיבה
איז דאָך געווען כמעט אינגאַנצן זיין שאַפונג, זיין קינד.
דאָס האָבן אַלע געוואוסט און אַלע האָבן עס אנערקענט.
איז ממילא געווען זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אַז נאָך דער
פּטירה פון ר׳ חיימען איז די פירונג פון דער ישיבה אי־
בערגעגאַנגען צו זיין זון, ר׳ איצעלע וואָלאָזשינער, וועל־
כער האָט זיך, אגב, אויסגעצייכנט מיט די זעלביקע
מעלות ווי זיין פאָטער. נאָך דער פּטירה פון ר׳ איצעלען
איז די פירונג פון דער ישיבה איבערגעגאַנגען צו זיינע
איידעמס. אַזוי האָט זיך איינגעשטעלט די טראַדיציע פון
דער וואָלאָזשינער דינאַסטיע, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן ביז
צו די לעצטע טעג פון וואָלאָזשין.

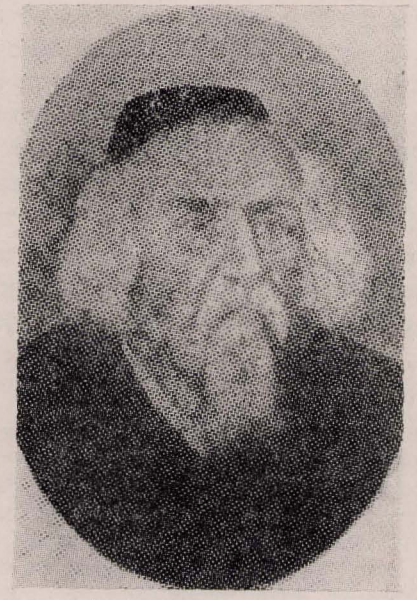

ר׳ נפתלי צבי יהודה בערלין (נצי״ב)
(1893—1817)

דאָס הייסט אָבער ניט, אַז עס איז געווען אַ גרינגע
זאַך צו ווערן ראש־ישיבה אין וואָלאָזשין. זאָגן דעם
„שיעור״ אין וואָלאָזשין, אין אַ ישיבה, וואָס איז געווען
פול מיט לומדים מופלגים, איז ווייט ניט געווען קיין קליי־
ניקייט. צוליב דעם טעם איז טאָקע דער שיעור אין וואָ־
לאָזשין געווייניטלעך איבערגעגאַנגען בירושה ניט פון
פאָטער צום זון, נאָר פון שווער צום איידעם. אויסקלייבן
אַן איידעם אַ תלמיד־חכם איז תמיד געווען גרינגער ווי
דערציען זין תלמידי־חכמים.

איר העכסטן גלאַנץ האָט וואָלאָזשין דערגרייכט אין
דער צייט פון ר׳ הירש לייב (ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין,
באַקאַנט אונטער די ראשי־תיבות — נציב), דעם איידעם
פון ר׳ איצעלע וואָלאָזשינער, וואָס איז במשך פון פער־
ציק יאָר געשטאַנען אין דער שפיץ פון דעם גרעסטן
צענטער פון תורה אין דער וועלט. צוזאַמען מיטן נצי״ב

איז אַ קורצע צייט אויך געווען ראש־ישיבה ר׳ יוסף בער
סאָלאָווייציק, דער שפּעטערדיקער בריסקער רב, וועלכער
האָט, אגב, אויך געהערט צו דער וואָלאָזשינער דינאַסטיע.
ר׳ יוסף בער איז געווען אַן אוראייניקל פון דעם גרינדער
פון דער ישיבה, פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער. שפּעטער איז

ר׳ יוסף בער סאָלאָווייציק
(1892—1820)

ר׳ רפאל שאַפּירא, אַן איידעם פון ר׳ הירש לייבן, געווארן
צווייטער ראש־ישיבה. אין די אַכציקער יאָרן פון פאָריקן
יאָרהונדערט איז צווייטער ראש־ישיבה געווען ר׳ חיים
סאָלאָווייציק, דער זון פון ר׳ יוסף בער און דער איידעם

ר׳ חיים סאָלאָווייציק (בריסקער)
(1920—1853)

פון ר׳ רפאל שאַפירא. דעם שיעור האָט מען אין וואָ־
לאָזשין געזאָגט יעדן טאָג, אָחוץ שבת, דריי מאָל אַ וואָך —
דער ערשטער ראש־ישיבה און דריי מאָל אַ וואָך — דער
צווייטער ראש־ישיבה.

באַזונדערס באַליבט זיינען געווען די שיעורים פון
ר׳ חיים סאָלאָווייציק, וואָס איז שפּעטער געווען באַקאַנט
אונטערן נאָמען ר׳ חיים בריסקער. דער דעמאָלט נאָך
יונגער ר׳ חיים איז געווען דער שעפּער פון דעם אַזוי
גערופענעם דרך ההבנה, דעם לאָגישן פאַרטיפן זיך אין
די פּראָבלעמען פון הלכה. אָט דער מעטאָד פון לערנען
איז מיט דער צייט אויך אָנגענומען געוואָרן אין די אַנ־
דערע גרויסע ישיבות אין ליטע.

די ראשי־ישיבות האָבן אויך געהאַט די זאָרג פאַר די
מאַטעריעלע הצטרכותן פון די תלמידים. דאָס איז אין די
צייטן פון ר׳ הירש לייב, וועמ אין וואָלאָזשין האָבן גע־
לעבט איבער פיר הונדערט בחורים און יונגע לייט, גע־
וועמ גאָר אַ שוועכע אחריות. אַ טייל תלמידים האָבן,
אמת, געשטאַמט פון פאַרמעגלעכע פאַמיליעס און האָבן
געקענט אויסקומען מיט אייגענע מיטלען. אָבער אַזעלכע
פאַרמעגלעכע ישיבה־לייט זיינען געווען אין גאָר אַ קליי־
נער צאָל. די וויים־גרעסטע טייל פון די תלמידים האָט
געמוזט אָנקומען צו תמיכה. האָבן דערפאַר אויך די
וואָלאָזשינער ישיבה־לייט זיך געהאַלטן ביים אַלטן כלל
פון „כך היא דרכה של תורה״.

צו פּריישטיק און אָוונטבּרויט האָט דער ישיבה־מאַן
זיך באַגעגנט מיט ברויט מיט טיי. וואַרעמע געקאָכטס
האָט מען געגעסן נאָר צום מיטיק. פלייש פלעגט מען,
אַ חוץ שבת און יום־טוב, עסן גאַנץ זעלטן. דער גאַנצער
בודזשעט פון אַ ישיבה־בחור האָט געווייניגטלעך באַטראָפן
ניט מער ווי אַ רובל ביז אַ רובל מיט פופציק אַ וואָך.
דערפון פלעגט דרייסיק ביז פערציק קאָפּיקעס אַ וואָך
אָוועקגיין אויף דירה־געלט.

נעכטיקן פלעגן די בחורים אין פּריוואָטע דירות,
אויף „סטאַנציעס״. געווייניגטלעך פלעגן דריי־פיר ישיבה־
לייט נעמען איין צימער. פון דעם לוקסוס צו האָבן אַ צי־
מער פאַר זיך האָט אַ ישיבה־מאַן אפילו ניט געחלומט.
די באַלעבאָסטע פלעגט אויך איינקויפן און קאָכן פאַר די
ישיבה־לייט. און עס האָט זיך באמת געפאָדערט אַ גרויסע
קונסט מצד די באַלעבאָסטעס צו באַזאָרגן זייערע ישיבה־
לייט מיט עסן פאַר צען־פופצן קאָפּיקעס אַ טאָג.

אין אַ בעסערער לאָגע האָבן זיך געפונען די „יונגע
לייט״. אַזוי האָבן געהייסן די חתונה־געהאַטע, וואָס פלעגן
קומען אין וואָלאָזשין זיך צו פאַרפולקומען אין לערנען,
אָדער זיך גרייטן צו רבנות. אַ טייל פון די „יונגע־לייט״
זיינען געווען איידעמס אויף קעסט, וואָס פלעגן קריגן אַ
געוויסע אונטערשטיצונג פון דער היים. אַ באַזונדערס
פּריווילעגירטע גרופּע אין וואָלאָזשין זיינען געווען די
„בראָדסקיס״. מיט דעם נאָמען האָט מען באַצייכנט יענע
אויסדערוויילטע, וואָס האָבן געקראָגן זייער אונטערשטי־
צונג פון דעם ספּעציעלן פאָנד, וואָס ישראל בראָדסקי,

דער רייכער קיעווער צוקער־פאַבריקאַנט, האָט מנדב גע־
וועזן. די צינדזן פון דעם בראָדסקי־פאָנד זיינען געווען בא־
שטימט אויף אויסצוהאַלטן צען יונגע לייט מיט אַלע
זייערע הצטרכותן במשך פון פינף יאָר.

ניט געקוקט אויף אַלע אונטערשיידן צווישן די
תלמידים פון דער ישיבה, האָט דאָרטן געהערשט דער
גייסט פון איין ישיבה־משפּחה. אַזוי איז געווען די בא־
ציאונג פון די תלמידים אייניע צו די אַנדערע. און ווי
האָט דען אַנדערש געקאָנט זיין, וועמ מען האָט פאַקטיש
טאָג און נאַכט פאַרברענגט צוזאַמען? קיין באַזונדערע אָפּ־
טיילונגען, קלאַסן אָדער כיתות זיינען אין וואָלאָזשין ניט
געווען. אַלע האָבן געלערנט די זעלביקע מסכתא, האָבן
פאַרברענגט אין דעם זעלביקן רוים און האָבן געהערט
דעם זעלביקן שיעור. אַלע האָבן געלערנט פאַר זיך און
צוזאַמען. יעדער ישיבה־מאַן איז קודם־כל געווען אָנ־
געוויזן אויף זיך אַליין, אויף זיינע אייגענע פעאיקייטן
און זיין אייגענער התמדה. דער ראש־ישיבה איז ניט
געווען קיין לערער אין געווייניגטלעכן זין פון וואָרט. דער
„שיעור״ האָט געהאָט דער עיקר דעם צוועק צו סטימו־
לירן די תלמידים צו טראַכטן און דענקען זעלבסטשטענ־
דיק און אָנצואווייזן זיי אויף די פּראָבלעמען, וואָס זיי־
נען פאַרבונדן מיט דעם אָדער יענעם ענין. אין וואָלאָ־
זשין איז אפילו ניט געווען קיין מוז צו הערן דעם „שיעור״.
אָבער גראָד צוליב דעם איז די השפּעה פון ראש־ישיבה
ווי אַ לערער און וועגווייזער געווען נאָך גרעסער.

ניט וויניקער וויכטיק איז געווען דער איינפלוס פון
די ישיבה־לייט איינע אויף די אַנדערע. פאַרשפּרייט איז
געווען דער מינהג צו לערנען בחברותא, צוויי חברים
צוזאַמען. אַמאָל פלעגט אויך אַ יינגערער תלמיד דינגען
אַן עלטערן בחור ער זאָל מיט אים לערנען בחברותא.
פון צייט צו צייט פלעגן זיך צונויפקומען גרעסערע גרופּעס
וואָס פלעגן זיך פאַרנעמען מיט „ריידן אין לערנען״. מען
פלעגט געווייניגטלעך באַהאַנדלען דעם שיעור פון ראש
ישיבה און אַלץ וואָס איז געווען מיט דעם פאַרבונדן.
די מער פּאָפּולערע לערנער האָבן דערביי אויך געהאַט די
געלעגנהייט אַרויסצוברענגען זייערע אייגענע מיינונגען,
זייערע אייגענע חידושים.

קנאַפּע הונדערט און פערציק יאָר האָט עקזיסטירט
די ישיבה אין וואָלאָזשין. זי איז געגרינדעט געוואָרן,
ווי שוין פריער דערמאָנט, אין 1802, קורץ נאָכדעם ווי
דאָס אַלטע פוילן איז זיך צעפאַלן, און איז אונטערגע־
גאַנגען אין 1939, ביים אויסברוך פון דער צווייטער
וועלט־מלחמה. במשך פון די 137 יאָר פון איר עקזיס־
טענץ האָט וואָלאָזשין געזען פאַרשיידענע צייטן: צייטן
פון אויפבלי און כסדרדיקן וואַקסן און אויך צייטן פון
ירידה. ביז צום אָנהויב פון די נייניצקער יאָרן, וועמ די
ישיבה איז אויף אַ צייט פאַרמאָכט געוואָרן פון דער
צאַרישער רעגירונג, איז וואָלאָזשין געווען דער גרעס־
טער צענטער פון תורה אין גאָר דער וועלט. פון אומע־
טום, פון אַלע עקן רוסלאַנד, און פון אַ סך יידישע קהילות

אין אויסלאַנד, האָבן זיך געצויגן יונגע לערנער צום קוואל פון תורה. אָבער אפילו נאָך שפּעטער, וועז וואָ־לאָזשין האָט פֿאַרלאָרן איר פּריערדיקן גלאַנץ, און די נייע מוסר־ישיבות פון ר׳ ישראל סאַלאַנטערס שיטה האָבן פֿאַרנומען דעם אויבנאָן, איז דער נאָמען וואָלאָזשין געבליבן הייליק און טייער אין דער גאַנצער יידישער וועלט.

נאָכדעם ווי די ישיבה איז אַנטגילטיק געשלאָסן געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער מאַכט אין 1939, בעת רוסלאַנד האָט פֿאַרנומען די מיזרח־געביטן פון פוילן, האָבן די וואָלאָזשינער יידן בשום אופן ניט געקענט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דער ניגון פון תורה האָט באמת אויפגעהערט. אין די טונקעלע נעכט, האָט מען דערציילט אין שטעטל, הערט מען נאָך אַלץ אין ישיבה דאָס געזאַנג פון די לערנער. אין אַ באַשרייבונג וועגן דעם חורבן פון וואָלאָזשין, וואָס איז געווען פֿאַרעפנטלעכט אין „פון לעצטן חורבן״ (נומ. 8, מינכען, יוני, 1948), ווערן, אגב אורחא, אויך דערמאָנט אייניקע פּרטים וועגן די לעצטע טעג פון דער ישיבה. נאָכדעם ווי די ישיבה איז געשלאָסן געוואָרן, דערציילט אונדז דער מחבר פון באַריכט, יוסף שוואַרצבערג, האָט די סאָוויעטישע אַדמיניסטראַציע דאָרט איינגעאָרדנט אַ רעסטאָראַן.

„די איינוואוינער פון שטעטל — לייענען מיר אין דעם באַריכט — ביי וועלכע די ישיבה איז געווען די קרוין, האָט עס זייער געקרענקט. ליידער איז אָבער ניט געווען מיגלעך די גזירה אָפּצושאָפן. דערביי איז צו באַמערקן, אַז דער וועכטער פון רעסטאָראַן אין דער ישיבה, גדליה מרדכי ווידראָוויטש האָט זיך געווענדט צום פֿאַרוואַלטער פון רעסטאָראַן, וויינער, ער זאָל אים באַפרייען פון דער אַרבעט, ווייל ער לעבט איבער יעדע נאַכט פיל שרעק. ווי עס קומט אין מיטן דער נאַכט הערט ער ווי רוחות הויבן אָן צו לערנען און זינגען. וויינער האָט זיך פון דעם אויסגעלאַכט. איין נאַכט איז ער אפילו אַליין אַוועק היטן דעם רעסטאָראַן. וועז ער האָט אָבער דערהערט שפּעט אין דער נאַכט דאָס לערנען און זינגען, איז ער אַ פֿאַרשטעכער אַנטלאָפן פון דער געביידע, און פון דאַן אָן האָט ער מורא געהאַט אַריינצוקומען אַהער אפילו בייטאָג.״

די ישיבות אין מיר און איישישאָק

פון די גרויסע צענטערס פון תורה אין ליטע, אַחוץ וואָלאָזשין, פֿאַרדינען נאָך דערמאָנט צו וועלן די ישיבות אין מיר און איישישאָק. די מירער ישיבה, וואָס איז אויך געגרינדעט געוואָרן אָנהויב פֿאַריקן יאָרהונדערט, איז לויט איר גאַנצן כאַראַקטער געווען ענלעך צו דער וואָ־לאָזשינער. קיין טעג האָבן די תלמידים דאָרט ניט געזעסן. דער סדר פון לערנען איז אין אַ סך פּרטים געווען דער זעלביקער. גאָר פון אַן אַנדער כאַראַקטער אָבער איז געווען די ישיבה אין איישישאָק.

פאָר מיר און וואָלאָזשין זיינען אַרומגעפאָרן משולחים איבער גאָר דער וועלט, האָט מען ממילא אומעטום פון זיי געווואוסט און אומעטום וועגן זיי גערעדט. די משולחים

זיינען דאָך געווען די בעסטע „פּובליסיטי״־אַגענטן פון יע־נער צייט. איישישאָק אָבער האָט זיך אַנדערש געפירט. דאָס דאָזיקע קליינע שטעטעלע אין ליטע, וואו עס האָבן געלעבט קוים עטלעכע הונדערט יידישע משפחות, האָט אויף אַ בכבודיקן אופן באַזאָרגט און אויסגעהאַלטן אי־בער הונדערט לערנער, בחורים און פּרושים. קליינע קרע־מער און אַרעמע בעלי־מלאכות האָבן אויף זיך געמוען אָנ־צוהאַלטן דעם נר־תמיד פון תורה.

ווי אַזוי האָט איישישאָק דערגרייכט דאָס, וואָס אַ סך גרעסערע און רייכערע יידישע קהילות האָבן ניט געקענט באַווייזן?

אויך די ישיבה אין איישישאָק איז געווען אַ פּרא־דוקט פון דעם רענעסאַנס פון תורה־לערנען אין ליטע אין אָנהויב פאָריקן יאָרהונדערט. די טראַדיציע פון דעם ווילנער גאון און זיינע תלמידים האָט דאָ געווירקט ניט ווייניקער ווי אין וואָלאָזשין. מען האָט דערפאָר אין איי־שישאָק אַ סך געהאַלטן פון אָפּהיטן דעם כבוד פון דער תורה און דעם כבוד פון די לערנער. די פּרושים זיינען דאָ ניט געגאַנגען עסן „טעג״ צו די בעלי־בתים. אין איישישאָק האָבן די בעלי־בתים געבראכט דאָס עסן צו די לערנער. דריי מאָל אַ טאָג האָט מען די ישיבה־לייט געבראַכט עסן אין בית־המדרש. ניט געווען כמעט קיין בעל־הבית אין איישישאָק, וואָס זאָל ניט נעמען אויף זיך לפחות איין־צוויי מאָל אַ וואָך צו באַזאָרגן אַ לערנער מיט עסן.

אין אַ באַשרייבונג פון דעם לעבן פון די ישיבה־לייט אין איישישאָק לייענען מיר:

יעדן טאָג אַרום איינס אַזייגער קלייבן זיך צונויף אין די הויפן פון די בתי־מדרשים אַ גרויסע צאָל פרויען און מיידלעך. דאָס ברענגען זיי וואַרמעס פאָר די פרושים . . . אַלע יידן פון שטעטל, אפילו די סאַמע אָרעמסטע, באַטייליקן זיך אין דער מיצווה פון באַזאָרגן די פרושים. איטלעכער לויט זיינע מיגלעך־קייטן: ווער אַ טאָג, ווער צוויי טעג, אַדער אפילו נאָך מער. אויב אימיצער איז ניט געווען אימשטאַנד צו באַזאָרגן אַ פרוש מיט אַ גאַנצן טאָג, האָט ער געמאַכט שותפות מיט אַ שכן, און צוזאַמען האָבן זיי איבערגענומען די הספקה פון אַ לערנער.

אין אָן אויפרוף וועגן דער נויטיקייט צו גרינדן ישיבות, וואָס ר׳ ישראל סאַלאַנטער און אַנדערע פּירנדיקע פֿערזענלעכקייטן האָבן אַרויסגעלאָזן אין 1881 אונטערן טיטול „עץ פּרי״, וועלט איישישאָק באַזונדערס ציטירט ווי אַ מוסטער פון „אהבת התורה״.

אין דעם אויפרוף לייענען מיר:

פאַרוואָס זאָלט איר ניט נאָכטאָן דעם ביישפּיל פון אַ קליינער שטאָט, פון איישישאָק, וואו אַלע, אַרעם און רייך, כמעט אָן אויסנאַם, האָבן אויף זיך געגומען וויי אַ פליכט ניט צו עסן זייער ברויט אַליין, נאָר אָפּצוגעבן אַ טייל פון דעם פאַר די ישיבה־לייט, וואָס זיצן און לערנען תורה? מיט שימחה, ווי מען פלעגט אַמאָל ברענגען די ביכורים אין בית המקדש, ברענ־גען זיי זייער חלק פאַר יעדן לערנער אין דער צייט. זייער גרעסטע פרייד איז, וען די לערנער נעמען אָן זייער מתנה. אויף אַזאַ אופן האָבן זיי מצליח געווען וידער אויפצוריכטן די קרוין פון דער תורה און זייער ישיבה איז געוואָרן אַ ליכט פון תורה פאַרן גאַנצן יידישן פּאָלק.

וועגן דעם איישישקער רב און ראש־ישיבה ר׳ אברהם

שמואל ווערט דערציילט, אַז ער האָט זיך קיינמאָל ניט גע־
זעצט עסן כל זמן אַן אורח איז ניט געזעסן מיט אים
צוזאַמען ביים טיש.

כאַראַקטעריסטיש פאַר די באַציאונגען פון די פשוטע
פאָלקסמענטשן צו דער ישיבה און די ישיבה־לייט איז
דער פאַקט, וואָס אַן אָרעמער בעל־הבית האָט זיך ממש
געפילט אומגליקלעך, אויב ער איז ניט געווען אימשטאַנד
צו באַזאָרגן אַ ישיבה־מאַן מיט עסן. אין די מעמואָרן פון
מאיר אליעזר (ווילקאָנסקי), וואָס האָט אַליין געשטאַמט
פון איישישאָק, געפינען מיר די ווייטערדיקע רירנדיקע
שילדערונגען פון אהבת התורה פון אַ יידישן אַרבעטס־
מענטשן:

ווינטער־צייט גייט שלמה דער געדטנער אַרום צערודערט
און אָפהענטיק; ער קען אפילו ניט באַזאָרגן איין אייגציקן
מאָלצייט פאַר אַ פרוש. אָבער ווען עס קומען אַן די זומער־
טעג באָווייזט ער זיך מיט אַמאָל ביי דער טיר פון בית־מדרש
באַלאָדן מיט די פירות פון זיין גאָרטן. שטיל און אומבאַמערקט
לייגט ער אַוועק זיין אָרעמע מתנה אויף אַ באַנק, און אַליין רוקט
ער זיך באַשיידן אָפּ הינטערן אויוון, כדי צוצוקוקן ווי די
פרושים פאַרטיילן צווישן זיך זיינע ביכורים און זעצן זיך ווי־
דער לערנען. אַזוי פלעגט שלמה דער געדטנער זיך נוהג זיין
טאָג־איין טאָג־אויס אין דער זומער־צייט.

די מיטעלע ישיבות

עס וואָלט געווען אַ גרויסע אומגערעכטיקייט, ווען
מיר וואָלטן צוליב די גרויסע ישיבות, ווי מיר, וואָלאָזשין
און איישישאָק, פאַרזען די וויכטיקע ראָלע, וואָס עס האָבן
געשפילט די מיטעלע און קלענערע ישיבות אין די שטעט
און שטעטלעך פון ליטע. די צאָל לערנער פון אַלע מי־
טעלע ישיבות צוזאַמען איז זיכער געווען אַ סך גרעסער
ווי אין די דערמאָנטע גרויסע וועלט־צענטערס פון תורה.
אויך אַ באַדייטנדיקע טייל פון די לערנער אין וואָלאָזשין,
מיר און איישישאָק זיינען פריער געווען תלמידים אין אַנ־
דערע ישיבות.

די מיטעלע ישיבות פלעגן ניט שיקן קיין משולחים
איבער דער וועלט. מען האָט דערפאַר געמוזט שאָפן אויף
די ערטער די נויטיקע מיטלען אויף אויסצוהאַלטן די לער־
נער און פאַר די אַנדערע הצטרכותן פון די תורה־אינסטיטו־
ציעס. צוליב דעם טעם האָט מען זיך ניט געקענט אָפּזאָגן
פון דער אַלטער סיסטעם פון „עסן טעג". אַ קלאַסישע
שילדערונג פון דעם אינעווייניקסטן לעבן אין איינער פון
די באַקאַנטסטע מיטעלע ישיבות געפינען מיר אין די
מעמואָרן פון מענדעלע מוכר־ספרים (אין „שלמה ר'
חיימס"). עס האָנדלט זיך דאָרט וועגן דער סלוצקער ישיבה,
וואו מענדעלע האָט פאַרבראַכט אַ לענגערע צייט צום סוף
פון די פערציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט. מע־
דעלעס שילדערונג איז בלי־ספק כאַראַקטעריסטיש אויך
פאַר די אַנדערע ישיבות פון יענער צייט, ווי מיר וויסן
עס פון אַ גאַנצער ריי אַנדערע שילדערונגען און באַשרי־
בונגען אין דער מעמואָרן־ליטעראָטור. אָבער לאָמיר דאָ
געבן דאָס וואָרט אונדזער גרויסן קינסטלער:

איינע פון די שטעט אין ליטע, וואָס דער אויבערשטער
האָט געבענטשט מיט אַ ישיבה, איז די געוויסע שטאָט ס—ק.

קיין אַנדער זאַך מיט וואָס זי זאָל זיך אויסצייכענען און וואָס
זאָל איר געבן אין דער וועלט אַ נאָמען האָט זי נישט, חוץ דער
ישיבה, וואָס איז באַקאַנט ווייט אַרום און אַרום . . . די פרא־
פעסאָרן אירע זיינען געמיינע לייט, גויטבאַדערפטיקע מלמדים,
מעגן זיי זיך הייסן „ראשי־ישיבות"; די סטודענטן דאָרט —
אַרעמע בחורים, אָן אַ גראָשן ביי דער נשמה. זיי קומען צום
מערסטן צוגיין אַהינצו צופוס, ליידיק און בלויז. קוים אַראָפ־
וואַרפנדיק פון זיך דאָס פעקל — אַ צוויי אַלטע אויסגעלאַטעטע
־העמדער מיט אַ פּאָר אויסגעטראָטענע פּאָרמאָרעזשעטע זאָקן,
געבראכטע פון דער היים . . .

און שטאָט, ווי געפאַלן זי איז און באַפאַלן פון אייגענע
אַרעמע־לייט, טראָגט אויף זיך אַזעלכע פון דער פרעמד, אויס־
האַלטנדיק זיי מיט וואָס נאָר מיגלעך. דער אַרעמסטער ייד איז
גרייט, אויב ער האָט נאָר, מיט דעם ביסן זיך צו טיילן צוליב
דער תורה.

די שווערסטע פראָבלעם פאַר די פריש־אָנגעקומענע
בחורים איז נאַטירלעך געווען די פראָגע פון „טעג". די
גליקלעכע זיינען געווען יענע, וואָס האָבן געהאָט אַלע
זיבן טעג פון דער וואָך. עס פלעגט אפילו אָמאָל פאַסירן
וועז אַ ישיבה־בחור האָט געהאָט נאָך אַן איבעריקן „טאָג".
פאַרנומענע בעלי־בתים פלעגן זיך נוהג זיין צו געבן
דעם לערנער געלט אָנשטאָט עסן. געווייניטלעך פלעגט
עס באַטרעפן עטלעכע קאָפּיקעס אַ טאָג. אין אַזאַ פאַל האָט
דער גליקלעכער ישיבה־בחור געהאָט די מיגלעכקייט צו
גיין עסן דעם „טאָג" צו אַ צווייטן בעל־הבית, און די
קליינגעלט איז אים געבליבן אויף אַנדערע הוצאות. דאָס
זיינען אָבער געווען אויסנאָמען. אַ סך אָפטער פלעגט
טרעפן דער פאַל, וועז דעם ישיבה־בחור האָט געפעלט אַ
טאָג אָדער צוויי טעג אַ וואָך.

עס איז אוודאי געווען זייער שווער פאַר די יונגע
לערנער, אָפט כמעט נאָך קינדער, פאַרוואָגלט צו ווערן
פון דער היים און עסן ביי פרעמדע טישן. מיר מוזן אָבער
דערביי געדענקען, אַז עסן „טעג" איז דעמאָלט געווען,
און איז נאָך געבליבן כמעט ביז צו אונדזער צייט, אַן
אַלגעמיין־אָנגענומענער מינהג. דער ישיבה־בחור, וואָס
האָט געגעסן „טעג", האָט זייער גוט געוואוסט, אַז ביים
טיש פון זיינע עלטערן זיצט אויך אַ לערנער פון דער
פרעמד. איז דערפאַר ביי אים ניט געווען קיין געפיל פון
געפאַלנקייט. געווען אגב בעלי־בתים, וועלכע האָבן זיך
געפילט גליקלעך, וועז ביים טיש איז געזעסן אַ לערנער,
מיט וועמען זיי האָבן געקענט ריידן וועגן תורה. זיי זיי־
נען דאָך אַליין דורכדעם געוואָרן שותפים צו דער תורה.

ווי עס איז אָפט געווען די באַציאונג פון פשוטע
פאָלקס־מענטשן צו די ישיבה־לערנער שילדערט אונדז
מענדעלע אין זיינע שוין פריער ציטירטע מעמואָרן. וועז
ער האָט קומענדיק צום ערשטן מאָל אין סלוצק אָנגע־
הויבן זוכן „טעג", האָט ער זיך צופעליק דערמאָנט אָן
זיינעם אַ „קרוב'ס אַ קרובה", וואָס האָט דאָרט געלעבט:

דערפרעגט ער זיך צו איר און טרעפט זי זיצן אין מאַרק
ביי אַ טישל מיט געבעקס און נאַשערייען . . . נעמט זי אים
אויף, דאָרט טאָקע, לעבן טישל מיט די מולטערס, ווי אַן
אייגענעם . . . מיט אַ גדולה, אַ פרייד און מיט אַן אויסריידן
פאַר אים איר שווער ביטער האָרץ, מיט אַ רחמנות־פּנים און
לסוף מיט אַ זיס־פריינטלעך שמייכעלע: קיין טאָג, בחורל, קען

איך דיר נישט געבן, אַז שטענדיק ווי דו זעסט היניע איך דאַ ביי דער מולטער . . . נאָר וואָס דען? . . . אַלע מיטואָך, קום צו אַהער, צו מיר, וועל איך דיר געבן אַ ברויטל, וועסטו האָבן צו עסן דעם טאָג. און איך וועל זאָס זיין מיט דער מיצווה. דו הערסט, אַלע מיטואָך!

זיין „קרוב׳ס קרובה" זאָגט אים אַ חוץ דעם נאָך צו, אַז זי וועט פֿרואוון אַ שמעק טאָן ביי איר בעקער, ביי וועמען זי נעמט דאָס ברויט:

ער אַליין איז אַ ייד אַן אָרעמאַן, אַרבעט מיט שוייס פֿאַר צוויי, און טיילט זיך מיטן ביסן מיט אָרעמע לומדים, קלויז־גיקעס, ישיבה־בחורים. איטלעכן טאָג מיט אַן אַנדערן. איז אויב נאָר ביי אים איז דאָ איין טאָג אַ פֿרייער, מעגסטו זיכער אויף אים רעכענען. קוראָפּאַטקעס וועסטו ביי אים ניט עסן. ער האָט נישט, אָבער ברויט מיט קרופניק — יאָ. ער וועט נאָך מיט גרויס הנאה דיך אונטערטרייבן אַלץ — עס, עס!

* * *

קלענערע און מיטעלע ישיבות זיינען געווען אין ווילנע, קאָווונע, באָברויסק, סלאָנים, גראָדנע, און אַ ריי אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין ליטע און רוסלאַנד. עס זיינען אויך געווען ישיבות, וואָס פלעגן אויסגעהאַלטן ווערן פון איינצלנע בתי־מדרשים אָדער חברות. אַזוי איז די ישיבה אין דער קירזשנערשער שול אין מינסק אויסגע־בויט און אויסגעהאַלטן געווארן פון די קירזשנער. אין ווילנע איז געווען אַ גרויסע ישיבה אין דער קצבישער קלויז, וואו עס האָבן אַ צייט געלערנט אַרום אַכציק תלמידים.

באָזונדערס באַקאַנט איז אין ווילנע געווען די ישיבה אין ראַמיילעס קלויז. די גרינדער פון ראַמיילעס ישיבה זיינען געווען פֿשוטע בעלי־מלאכות, איניקע שניידער, וואָס האָבן געדאַוונט אין דעם גאון׳ס קלויז. צו הילף איז זיי געקומען נאָך אַ פֿשוטער ייד מיטן נאָמען שפּסל (שבתי) דער קוימענקערער, וואָס האָט אויף זיך איבערגע־נומען די מאַטעריעלע זאָרג פֿאַר די לערנער. ער אַליין פלעגט צונויפנעמען ביי די קרעמער ברויט, מעל, גרויפּן און אַנדערע לעבנסמיטלען פֿאַר די ישיבה־בחורים. זיין פרוי פלעגט פֿאַר זיי וואַשן די וועש. מיט דער צייט האָט זיך אים אויך איינגעגעבן צו שאַפן די נויטיקע מיטלען כדי איינצוקויפן דעם פלאַץ, אויף וועלכן עס איז שפּע־טער אויסגעבויט געווארן דער בנין פון ראַמיילעס קלויז.

אין די פערציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט זיינען אין דער שפּיץ פון ראַמיילעס ישיבה געשטאַנען אַזעלכע אנגעזעענע פערזענלעכקייטן ווי ר׳ ישראל סא־לאַנטער און ר׳ מרדכי מעלצער. די גרעסטע טייל פון די תלמידים האָט געלעבט פון עסן „טעג". די וואָס האָבן ניט געהאַט קיין „טעג" פלעגט די ישיבה באַזאָרגן מיט ברויט און וואַרעם געקעכט. אויף דעם באָדן איז אין די ניינציקער יאָרן איינמאָל אפילו דערגאַנגען צו אַ סטרייק. די ישיבה־בחורים פלעגן קריגן דריי פערטל פונט ברויט אַ טאָג. דאָס איז, נאַטירלעך, געווען ווייניק, האָבן זיי פֿאַר־סטרייקט און האָבן געפאָדערט אַ הוספה — נאָך אַ פערטל פונט ברויט אַ טאָג. עס האָט זיך מיר ליידער ניט אויס־געגעבן פעסטצושטעלן מיט וואָס דער סטרייק האָט זיך פאַרענדיקט. עס זיינען געווען אין ראַמיילעס קלויז אפילו

לערנער, וואָס האָבן געלעבט אויף „אייגענע קעסט". צו אָט דער קאַטעגאָריע פון „באַלעבאַטישע קינדער" האָט געהערט דער שפּעטער באַקאַנט־געווארענער פאָלקס־זינ־גער אליקום צונזער. וועגן זיינע ישיבה־יאָרן אין ראַמיי־לעס קלויז דערציילט אליקום צונזער בזה הלשון:

אַז איך זאָל עסן „טעג" האָט מיין מוטער געמעכט פֿאַר אַ גרויסן בזיון, און דערפאַר האָט זי מיך געהאַלטן אויף „אייגענע שפּייז", כאָטש איך האָב ביי די „אייגענע שפּייז" אַ סך מער געהונגערט פון אַנדערע „טעג־עסער". יעדן זונטיק איז־דערפרי, ווען איך פלעג דאַרפן אַוועקגיין אין דער ישיבה אויף אַ גאַנצער וואָך, פלעגט זי מיר מיטגעבן אַ לעבל ברויט מיט 5 גראָשן מזומן. צוויי מאָל אַ טאָג פלעג איך זיך קויפן פֿאַר א האַלבן גראָשן געקאָכטע אַרבעס צום ברויט, און די געקאָכטע אַרבעס האָט ביי מיר פֿאַרטראָטן די שטעלע פון אַלע מעדגי־מלכים. עס איז גאַנץ נאַטירלעך, אַז אַזאַ אָרעמע שפּייז האָט אַזאַ יינגל ווי איך, וואָס איז אויפגעהאָדעוועט געוואָרן אין יראת שמים, וווייניק געקימערט... יעדן פרייטיק אין דער פרי פלעג איך עולה רגל זיין אין אַנטאָקאָליע (אַ פֿאָרשטאָט פון וילנע) צו מיין מוטער אויף שבת.

כמעט אין יעדער שטאָט האָבן זיך געפונען מענטשן, וואָס האָבן מיט ליבע און איבערגעבנקייט געזאָרגט פֿאַר די אָרעמע לערנער, באַזונדערס פֿאַר יענע וואָס האָבן קיין „טעג" ניט געקראָגן. אַזוי ליינען מיר אין אַ קאָרעס־פֿאָנדענץ אין „המליץ" פון יאָר 1889 וועגן די אָרעמע ישיבה־יינגלעך אין קאָווונע. דער עקאָנאָמישער מצב אין שטאָט אין דעמאָלט בכלל געווען אַ שווערער און צוליב דעם זיינען אַ טייל פון די לערנער געבליבן אָן „טעג". צום גליק האָט זיך געפונען אַ פרוי, גאָלדע די וואַסער־טרעגערקע, וואָס האָט אויף זיך געמומען די מיצווה צו באַזאָרגן די לערנער מיט עסן. אַ גאַנצן טאָג גייט זי אַרום מיט אַ קאָרב איבערן שטאָט — דערציילט אונדז דער קא־רעספאָנדענט — און קלייבט צונויף עסנווארג פאַר די אָרעמע לערנער. יעדן טאָג קומט זי אין ישיבה און ביי איר אין קאָרב געפינט זיך פון כל־טוב".

בית־מדרש־לערנער און קלויזניקעס

פון תמיד אָן האָט מען ביי יידן געלערנט תורה ניט נאָר בציבור, נאָר אויך ביחידות. דער גרונטפּרינציפּ פון דער טראַדיציאָנעלער יידישער פּעדאַגאָגיק איז באַשטאַ־נען דערין — דערציען דעם תלמיד ער זאָל שוין גאָר פרי, אין עלטער פון דרייצן־פערצן יאָר, קענען לערנען „פאַר זיך", אָן דער הילף פון אַ רבין. ביז בר־מיצווה פלעגט דער יונגער לערנער געווייניגטלעך בלייבן אין דער היים, אונטער דער השגחה פון די עלטערן און דעם רבין. צו דרייצן־פערצן יאָר האָט אַ יינגל אַ לערנער שוין גע־דאַרפט קענען „לייענען" אַ בלאַט גמרא, האָט שוין אַליין געמוזט געפינען דעם וועג אין דעם „ים התלמוד", אין דער רייכער ליטעראַטור פון גמרא און פוסקים.

עס איז דערפאַר ניט קיין וואונדער, וואָס אַ סך גרויסע לערנער זיינען בכלל אין קיין ישיבות ניט געגאַ־גען. אין יעדער שטאָט און שטעטל זיינען די קלויזן און בתי־מדרשים געווען פול מיט יינגערע און עלטערע לער־

נער; מיט אָרעם־בחורים פון דער פרעמד, מיט אייִדעמס אויף קעסט און מיט סתם בעלי־בתים. די בחורים פון דער פרעמד פלעגט דאָס שטעטל באַזאָרגן מיט „טעג", נעכטיקן פלעגט מען אין בית־המדרש אויף אַ האָרטער באַנק לויטן אַלטן כלל פון „כך היא דרכה של תורה".

ווי נאָר אַזאַ מין בחור פלעגט זיך באַווייזן אין קלויז — לייענען מיר אין די זכרונות פון דעם באַקאַנטן שרי־פטשטעלער א. י. פאַפירנאָ — מיטן שטעקן אין האַנט און אַ זעקל אויף די פלייצעס, האָבן אים אַלע אַרומגערינגלט, מקבל פנים געווען, און תיקף זיך געגומען פאַרזאָרגן אים מיט „טעג" . . . עסן האָט ער, ספרים און ליכט — וויפיל זיין הארץ גלוסט, אַ דירה — די קלויז, קיין בעט און קיין קישן דאַרף ער ניט . . .

אין קלויז פלעגן אויך זיצן און לערנען חתונה־גע־האַט יונגעלייט. אַ חוץ די אייִדעמס אויף קעסט האָט מען אין די קלויזן אפט באַגעגנט „פרושים פון דער פרעמד, וואָס פאַרלאָזן ווייב און קינד, קנייטשן די גמרא און עסן טעג" (מענדעלע).

לערנען תורה האָט פאַר דעם יונגן יידישן לערנער גע־הייסן זיך אָפזאָגן פון אַ סך פרייד פון לעבן גראָד איז יענע יאָרן, וועו דער יצר־הרע צום לעבן איז אַזוי שטאַרק, איז עס ניט קיין וואונדער, וואָס אונדזערע דיכטער און שרייבער האָבן דערשפּירט דעם אונטערטאָן פון טרויער און אייִנזאַמקייט אין דעם ניגון פון גמרא, אין דעם ניגון פון דעם מתמיד.

אפילו נאָך אין דער צווייטער העלפט פון נייִנצנטן יאָרהונדערט, וועו די צאָל ישיבות אין ליטע און רוס־לאַנד איז שוין באַדייטנדיק אויסגעוואקסן, האָט דער גרעסטער טייל יידישע לערנער נאָך פאַרבראַכט אין די בתי־מדרשים און קלויזן. דער אמת איז, אַז כמעט אַלע תלמידים פון די גרויסע ישיבות זיינען אַ געוויסע צייט געווען „קלויזניקעס". לערנען „פאַר זיך", טראַכטן „פאַר זיך" און זאָרגן פאַר זיך איז בכלל געווען דער גורל פון דעם יונגן יידישן לערנער. אָט די זעלבסטשטענדיקייט און „פאַרזיכדיקייט" האָט געהאַט אַ סך מעלות און חסרונות און האָט אַרויפגעלייגט אַ באַזונדערן שטעמפּל אויפן לעבן און דענקען פון די ישיבה־בחורים און קלויזניקעס.

געווען ניט זעלטן פאַלן, וועו די יונגע לערנער האָבן בכוונה אויסגעזוכט אַ פאַרוואָרפענעם בית־המדרש, כדי צו לערנען אינגאַנצן אַליין, צו זיין אַליין מיט דער תורה. עס האָט זיי געצויגן דער אומעט פון אייִנזאַמקייט.

א. ליעסין דערציילט אין זיינע זכרונות ווי זיין פא־טער האָט פאַר אים געדונגען אַ בחור, אַ קלויזניק, וואָס זאָל מיט אים לערנען. געלערנט האָט ליעסין מיט זיין יונגן חבר און רבין אין אַ בית־המדרש, וואו עס האָט זיך געפונען נאָך אַ לערנער, אַ בחור פון דער פרעמד.

אומעטיק איז מיר געווען אין דער שטילער, כמעט לייִ־דיקער שול — דערהויפט אין די נאָך־מעריבדיקע לאַנגע וויינ־טער־נעכט. אין איין וויִנקל בין איך געזעסן מיטן קלויזניק, אין אַן אַנדער וויִנקל איז געזעסן צוגעשמידט צו אַ גרויסער גמרא אַ קליינינקער מתמיד פון אַ דערבייאיקן שטעטל. אין דער שטיל פלעגט דער מתמיד אויסזינגען זיין סוגיא. דער אַלטער גמרא־ניגון פלעגט קלינגען אין דער יונגינקער שטים מיט אַ צופנדיקן טרויער.

אַן איינזאַמער קלויזניק איז אַ געוויסע צייט אויך געווען אונדזער גרויסער דיכטער ח. נ. ביאַליק. אין אַן אוי־טאָביאָגראַפישן בריוו שרייבט ער וועגן זיינע בית־מדרש יאָרן בזה הלשון:

צו דרייצן יאָר בין איך אַרויס פון דעם רשות פון מייִנע רבִּיִם אין מיין אייִגענעם רשות און איך האָב געלערנט אין בית־מדרש אַליין, אַליין, — וואָרים איך בין געווען דער איינציקער יינגל אין דער גאַנצער געגנט, וואָס האָט דאָ געלערנט אין בית־מדרש, אַחוץ דעם דיין . . . דאָס זיצן אין בית־מדרש אַליין האָט געהאַט דעם שטאַרקסטן איינפלוס אויף מיין גייִסטי־קער אַנטוויקלונג און אויף מיין אינעווייניקסטער וועלט. אַליין מיט מיינע אַלטע און נייִע געדאַנקען, מיט מיינע ספקות און פאַרבאָרגענע טראַכטענישן האָב איך אַ סך צייט פאַרברַאכט בייִם אַלמער פון די ספרים, איך פלעג פאַרזינקען אין אַ ים פון חלומות און דמיונות און פלעג מאַכן דעם חשבון פון דער וועלט.

ביאַליק און ליעסין האָבן נאָך געהאַט אַ היים אַחוץ'ן בית־מדרש. געווען אָבער אויך אַ סך ישיבה־בחורים, וואָס דער בית־מדרש איז טאַקע געווען זייער היים. דאָ האָבן זיי געלערנט, דאָ פלעגן זיי נעכטיקן און דאָ אין בית־מדרש פלעגן זיי אפילו עסן. אין זיינע מעמואַרן פון די קינדער־ און יוגנט־יאָרן דערציילט פֿרץ הירשביין, ווי ער האָט אַ צייט פאַרברַאכט אַזוי אַליין, אינגאַנצן אַליין, אין אַ קליין־שטעטלדיקן בית־מדרש:

איך בין צום גרעסטן טייל געווען אַליין אין בית־מדרש. קיין אַנדערע, פרעמדע בחורים האָבן דעם ווינטער ניט געלערנט אין מילייטשיטש, אַ חוץ שטעטלדיקע יידן, לומדים, וואָס זיי־נען פאַרלאָפן אין בית־מדרש אַריין בייטאָג אַריינקוקן אין אַ ספר אַריין. פונדעסטוועגן בין איך ניט זאָס געווען מיט מיין אַליין־זיין. ס׳האָט געצויגן צו יחידות, וואָס מען האָט געקענט דערגרייכן נאָר אין די לאַנגע ווינטער־נעכט אַליין מיט די פאָליאָנס ספרים.

ר׳ ישראל סאַלאַנטער און די מוסר־באַוועגונג

זינט דעם אָנהויב פון די אַכציקער יאָרן ווערט קאָו־נע דער וויכטיקסטער צענטער פון תורה אין דער יידישער וועלט. לויט דער איניציאָטיוו פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער און ר׳ יצחק אלחנן איז צום סוף פון די זיבעציקער יאָרן געשאַפן געוואָרן דער באַרימטער „כולל" פון די פרושים אין קאָוונע, וואָס האָט געהאַט דעם צווק „צו שטיצן תורה־לערנער, זיי זאָלן זיך קענען צוגרייטן צו ווערן רבנים בייִ יידן". אָנגעהויבן האָט מען מיט אַ צאָל פון צען יונגע לייט. אָבער אין משך פון עטלעכע יאָר איז זיך דער כולל פון די פרושים געוואַלדיק פונאַנדערגעוואַקסן. קיין אייגענעם בנין האָט דער כולל ניט געהאַט און די פרושים זיינען געווען צעשפרייט איבער די פאַרשיידענע בתי־מדרשים אין קאָוונע און סלאָבאָדקע, און טיילווייז אפילו אין די שטעטלעך אַרום קאָוונע. די אָנפירונג איז פון אָנהויב געלעגן אין די הענט פון ר׳ הירש ראַבינאָ־ווִיץ, דעם זון פון ר׳ יצחק אלחנן. אין 1880 האָט זיין פּלאַץ פאַרנומען דער תלמיד פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער, ר׳ איצעלע פּעטערבורגער (ר׳ יצחק בלאזער). אונטער זיין

פֿירערשאַפט האָט זיך אָנגעהויבן די שטורמישע תקופה פון דער מוסר־באַוועגונג אין די ישיבות.

דער באַגרינדער פון דער מוסר־באַוועגונג, ר׳ ישראל סאַלאַנטער (1810־1883), איז געבאָרן געוואָרן און האָט פֿאַרבראַכט די גרעסטע טייל פון זיין לעבן אין ליטע. ער האָט לכתחילה אָנגעהויבן צו פֿאָרשפֿרייטן זיינע אי־דייען צווישן פֿשוטן עולם, צווישן די בעלי־בתים, סוחרים און בעלי־מלאכות. אָבער דווקא אין די בעלי־בתישע קרייזן האָט די ליטווישע חסידות — ווי אייניקע האָבן באַצייכנט ר׳ ישראל סאַלאַנטערס מוסר־באַוועגונג — קיין באַזונדערן אָפּקלאַנג ניט געפונען. מען האָט זיך באַצויגן מיטן גרעסטן רעספּעקט צו ר׳ ישראל סאַלאַנטערס פֿער־זענלעכקייט, אָבער נאָר געציילטע, יחידי־סגולה, זיינען געוואָרן חסידים פון זיין שיטה. קיין פֿאָלקס־באַוועגונג האָט זיך דעם באַגרינדער פון מוסר ניט איינגעגעבן צו שאַפֿן.

און דאָס איז ניט קיין וואונדער. ר׳ ישראל סאַלאַנטערס שיטה איז געווען אַ תורה פֿאַר אויסדערווייליטע. „איך פֿאַרשטיי ניט״, האָט זיך דער באַגרינדער פון דער מוסר־באַוועגונג אַמאָל אויסגעדריקט, „ווי קען זיך אַ ייד אַ ריר טאָן אָן ש״ס?״ האָט ער זיך טאַקע אַרומגעטראָגן מיט פֿאַרשיידענע פֿלענער ווי צו מאַכן די גמרא אַ ספר פֿאַרן גאַנצן פֿאָלק. ער האָט אפילו געטראַכט וועגן איבער־זעצן דעם תלמוד אין אַ לייכטן, פֿאַרשטענדלעכן העברע־איש, כדי יעדערער זאָל קענען גרינג פֿאַרשטיין אַ בלאַט גמרא אָן דער הילף פון אַ רבין. זיין פּלאַן האָט זיך אים, אמת, ניט איינגעגעבן דורכצופירן. די גמרא איז ניט גע־וואָרן קיין ספר פון פֿאָלק. ער האָט אָבער נאָך אַין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן זוכה געווען צו זען ווי זיין שיטה, דער גאַנג פון מוסר, איז געוואָרן אָנגענומען פון די גמרא־לערנער.

אין וואָס האָט געשטעקט דער כוח פון ר׳ ישראל סאַלאַנטערס מוסר־שיטה? וואָס האָט די מוסר־באַוועגונג מחדש געווען? אייגער פון זיינע תלמידים האָט געפֿראָווט אויף אַזאַ אופן פֿאַרמולירן דעם אונטערשייד צווישן די מוסרניקעס און די אַנדערע ריכטונגען אין יידישן לעבן:

די אויפגעקלערטע זאָגן: „קען די וועלט״; חסידים זאָגן: „קען גאָט״; לומדים זאָגן: „קען די תורה״ און מוסרניקעס זאָגן: „קען זיך!״ דער גרעסטער סוד פון דער וועלט איז לויט דער שיטה פון מוסר, דער מענטש אַליין, און קענען זיך איז די שווערסטע תורה. „זיבעציק יאָר לעבט דער מענטש מיט זיך אַליין — זאָגן די מוסרני־קעס — און קען זיך ניט!״ — וואָס האָט דעם באַגרינדער פון דער מוסר־באַוועגונג געשטויסן זיך אַזוי אינטענסיוו צו פֿאַרנעמען מיט דער אַלטער פֿראָבלעם פון דערקענען זיך אַליין?

* * *

די מוסר־שיטה פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער איז געווען דער ענטפֿער אויף דער השכלה־באַוועגונג, וואָס האָט

אַריינגעבראַכט אַזוי פיל גייסטיקע אומרואיקייט צווישן דער יידישער יוגנט פון ניינצנטן יאָרהונדערט. זינט דורות און דורות זיינען יידן אין ליטע און רוסלאַנד גע־וווען געוואוינט צו זען אין דער תורה דעם גאַנצן זין פון זייער לעבן און דעם זין פון דער וועלט. תורה איז געווען ניט נאָר די העכסטע חכמה, נאָר אפילו די בעסטע סחורה. אַלע געדאַנקען פון דעם יונגן לערנער זיינען געווען פֿאַר־בונדן מיט דער תורה, מיט די הייליקע ספרים. אין איינעם פון זיינע שענסטע שירים באַזינגט אונזער ח. נ. ביאַליק אָט די ליבע צווישן דעם לערנער און די ספרים:

פון אַלע גאַסט מתנות אויף דער גרויסער ערד —
האָט דאָך מיין יוגנט אייך, בלויז אייך, געקענט.
אַ גאָרטן זייט איר מיר געווען אין זומערהיצן,
אַ קישן פֿאַר מיין קאָפּ אין קאַלטע ווינטער־נעכט.
(„לפני ארון הספרים״. איבערזעצונג פון י. י. שוואַרץ)

און דאָס איז ניט מיט אַמאָל אין בית־מדרש אַריין־געריסן די השכלה און האָט דעם יונגן אָרעמען ישיבה־בחור געבראכט די בשורה, אַז עס איז דאָ אַ וועלט אַחוץ׳ן בית־מדרש: אַ גרויסע, ליכטיקע און שיינע וועלט. די השכלה האָט אויפגעריסן די פענצטער פון בית־מדרש און די יונגע לערנער זיינען פֿאַרשיכורט געוואָרן פון דער פֿרישער לופט פון דרויסן. זיי זיינען פֿאַרבלענדט גע־וואָרן פון די שטראַלן פון דער „אויפקלערונג״. דער קלייני־שטעטלדיקער יונגערמאַן פוּן ליטע און פוילן האָט זיך גאָר אומגעריכט באַגעגנט מיט דער גרויסער וועלט און ער איז צעטומלט געוואָרן. ער האָט זיך פֿאַרלאָרן ווי אַ קליין קינד אין אַ ריזיק־גרויסער שטאָט.

ר׳ ישראל סאַלאַנטער האָט באַצייטנס פֿאַרשטאַנען דעם גאַנצן פֿאַרנעם פון דער סכנה. ער האָט אויך פֿאַר־שטאַנען, אַז עפּעס איז דאָ ניט אין אָרדענונג מיט דער אַלטער יידישקייט, אַז עפּעס מוז מען דאָ אויסבעסערן און באַייען. דער קאַמף קעגן די אַטאַקעס פון דרויסן טאָר ניט זיין בלויז אַ נעגאַטיוועד. אויפן רוף פון דער השכלה „באַקען זיך מיט דער וועלט״ האָט ר׳ ישראל גע־ענטפֿערט „באַקען זיך מיט יידישקייט, דערקען זיך אַליין!״ ר׳ ישראל האָט אויך געפֿראווט באַווייזן, אַז עס איז פֿאַראַן וואָס צו קענען און וואָס צו לערנען.

ווי אַ גוטער קענער פון דער מענטשלעכער נשמה האָט דער באַגרינדער פון דער מוסר־באַוועגונג אויסגע־צייכנט פֿאַרשטאַנען, אַז אַ חוץ דעם שכל ווירקן נאָך אין מענטשן טיפערע כוחות, וועלכע עס איז אָפט אוי־סערגעווייניגטלעך שווער צו קאָנטראָלירן. די נאַטור שלעפט דעם מענטשן כסדר באַרג אַראָפּ און נאָר וועג דער מענטש מאַכט די גרעסטע אנשטרענגונגען קען ער ביסלעכווייז בייקומען זיין יצר־הרע און זיך איינשאַפֿן גוטע מידות. דאָס גאַנצע לעבן איז אַ כסדרדיקע מלחמה מיט די תאוות, מיטן יצר־הרע. די וועלט איז אַ לייטער — האָבן די מוסרניקעס געלערנט — אַדער מען גייט אַרויף, אַדער מען גייט אַראָפּ, אין מיטן קען מען ניט בלייבן שטיין. דאָס ערגסטע פֿאַרן מענטשן איז דערפֿאַר, וועג ער פֿאַרלירט די אַמביציע צו שטייגן. וועג ער לאָזט אַראָפּ די הענט און

באַשליסט צו לאָזן „גיין ווי עס גייט זיך און לעבן ווי עס לעבט זיך".

ר' ישראל סאַלאַנטער האָט פאַרשטאַנען די גרויסע וויכטיקייט פון דעם לעבעדיקן וואָרט און דעם לעבעדיקן ביישפיל און ער האָט דערפאַר באַזונדערס הויך אָפּגעשאַצט די באַדייטונג און די גרויסע מאַכאַלישע אחריות פון דעם גייסטיקן פירער. דער בעסטער מוסר־ספר איז דער מאַראַלישער מענטש, פון וועמען אַנדערע קענען אָפּלערנען אַ מוסר־השכל. וועגען דער פֿלוגתא צווישן מתנגדים און חסידים האָט זיך ר' ישראל אַמאָל אויסגעדריקט: „ביידע זיינען ניט גערעכט — דער חסיד, וואָס זאָגט: צו וואָס דאַרף איך אַ ספר, אַז איך האָב אַ רבין? און דער מתנגד וואָס זאָגט: צו וואָס דאַרף איך אַ רבין, אַז איך האָב אַ ספר?" מען קען פון אַ רבין לערנען אַ סך זאַכן, וואָס מען קען אין אַ ספר ניט געפינען. דערפאַר איז באַזונדערס וויכטיק, אַז די רעליגיעזע פירער, די לומדים און רבנים, זאָלן שטיין אויף דער גרעריקער מאַראַלישער הויך. נאָר אַ שטאַרקע מאַראַלישע פּערזענלעכקייט, וואָס שרעקט זיך ניט אָפּ פאַר קיינעם איז ראוי צו ווערן א פירער פון אַ קהילה: די מוסרניקעס ציטירן אָפט אַ ווערטל פון ר' ישראל סאַלאַנטער: „אַ רב, וועלכן מען וויל ניט אַרויסטרייבן פון שטאָט איז קיין רב ניט; און אויב מען טרייבט אים אַרויס — איז ער קיין מענטש ניט".

וועגן מען האָט אָנגעהויבן צו מערקן אין קאָווּנע פאַלן פון חילול־שבת, האָט ר' ישראל סאַלאַנטער צונויפגערופן זיינע תלמידים און האָט זיי אָנגעהויבן צו מוסרן. האָט איינער פון די תלמידים געפרעגט: „רבי, וואָס מוסרט איר אונדז? מיר זיינען דאָך ניט קיין מחללי־שבת?" דעריף האָט ר' ישראל געענטפערט: „וען מיר, די מנהיגים פון פאָלק, וואָלטן געווען אָפּגעהיט אין אונדזערע מדרגות, דאַן וואָלט דער בעל־הבתישער עולם ניט דערגאַנגען צו חילול־שבת". אויף אַן אַנדער אופן האָט ר' ישראל אויסגעדריקט דעם זעלביקן געדאַנק אין דעם מאמר: „אויב מען רעדט אין קאָווּנער בית־מדרש לשון־הרע — איז מען אין פאַריז מחלל שבת".

* * *

מיטן פּנים צום מענטשן צו די מיצוות פון בין אדם לחברו, איז געווארן אינער פון די צענטראַלע מאָטיוון אין דער מוסר־באַוועגונג. אין זיין „אגרת המוסר" באַמערקט ר' ישראל: „מיר זעען צו וואָס פאַר אַ מדרגה מיר האָבן דערגרייכט אין פּרט פון אָפּהיטן כשרות. ביים מינדסטן ספק לויפט מען צום רב פרעגן אַ שאלה. אַ ייִד האָט מורא פאַר טרפות. אין געשעפטס־לעבן אָבער איז פונקט פאַרקערט: מען קומט געווייניגטלעך ניט צום רב פרעגן אַ שאלה: צי האָט מען דאָס געהאַט פאַרדינט אויף אַ כשרן אופן? מען נעמט זיך ניט שטאַרק צום הארצן, אויב מען האָט דעם צווייטן אין עפעס באַוועלט. און אין די דאָזיקע עברות זיינען אפילו די לומדים און די גאָר פרומע ניט אַלע מאָל גענוג אָפּגעהיט."

כדי צו זיין אָפּגעהיט אין אַלע ענינים פון בין אדם לחברו, כדי מען זאָל זיך היטן פאַר טריפה געלט פונקט ווי דער פרומער ייד היט זיך פאַר טריפה פלייש, פאַדערט זיך — לערנט ר' ישראל סאַלאַנטער — גאָר אַ סך חכמה. דאָ איז באַזונדערס וויכטיק, אַז דער מענטש זאָל זיך כסדר אָפּגעבן אַ חשבון וועגן זיינע מעשים און זאָל ניט זיין איינגעגלויבט אין דער אייגענער ערעכטיקייט. מענטשן באַגייען אָפט עוולות כלומרשט לשם שמים, — אין אמתן וועלט מען געטריבן פון אייגענעם יצר־הרע. די מחלוקתן לשם שמים, פלעגט ר' ישראל תמיד טענהן, זיינען געווויינטלעך די געפערלעכסטע. מען האָט אַמאָל אין אַ שטעטל אָפּגעזאָגט אַ שוחט פון זיין שטעלע צוליב אַ חשש, אַז זיין חלף האָט געהאַט אַ פגימה. האָט ר' ישראל געזאָגט: „וער וויס וויפיל פּגימות זיינען געווען אין דעם חלף מיט וועלכן מען האָט געקוילעט דעם שוחט?"

דער עיקר דאַרף זיך אַ מענטש היטן ניט צו זיין קיין צדיק אויף יענעמס חשבון. עס טרעפט אָפט, אַז יאָגנדיק זיך צו טאָן אַ מיצווה איז מען דערווייל עובר אויף אַ סך עברות. עס איז אַ גרויסע מיצווה, למשל, אויפצושטיין פרי צו סליחות. ווי איז אָבער אַז ביים אויפשטיין מאַכט מען אַזאַ טומל, אַז מען וועקט אויף אַלע שכנים, אַמאָל אפילו קראַנקע, און קלייניע קינדער? פאַראַן אויך „פרומע" יידן וואָס דערלויבן זיך צו לאָזן אויפוועקן די דינסט, זי זאָל צוגרייטן פאַרן בעל־הבית, איידער ער גייט צו סליחות, אַ גלאָז טיי. און די דינסט איז דאָך גענווינטלעך אַ יתומה אָדער אַן אלמנה. פאַרזינדיקט זיך דער בעל־הבית קעגן דעם געבאָט פון „כל אלמנה ויתום לא תענון". קומענדיק אין בית־מדרש געפינט ער זיין שטענדער ניט אויפן ריכטיקן פלאַץ, בייזערט ער זיך אויפן שמש און איז עובר אויפן געבאָט פון ניט ריידן לשון־הרע און ניט פאַרשעמען קיין מענטשן ברבים. פרעגט זיך — וואָס האָט דער פרומער אויפגעטאָן מיט זיין אויפשטיין פרי צו סליחות?

אַמאָל, וועלט דערציילט, האָט ר' ישראל געזען ווי אייניער פון זיינע תלמידים פאַרברויכט אַ סך וואָסער ביים וואַשן די הענט צום עסן. האָט ר' ישראל אים צוגערופן און האָט אים אָנגעזאָגט, אַז נאָך אַמאָל זאָל ער עס ניט טאָן. דער ארעמער וואָסערטרעגער איז ניט מחויב צו שלעפּן אַזוי פיל וואָסער אין בית־מדרש, כדי אַ ישיבה־בחור זאָל קענען זיין אַ מהדר אין דער מיצווה פון נטילת ידים. עס איז גענוג, אַז מען היט אָפּ דעם דין און עס איז ניט קיין יושר צו וועלן זיין אַ צדיק אויפן חשבון און אויף די פּלייצעס פון דעם ארעמען וואָסערטרעגער.

ר' ישראל סאַלאַנטער האָט זיך געשטעלט די פראַגע: אָט די פרומע יידן, וואָס פאַרגעסן פון צייט צו צייט זייער חוב לגבי זייערע מיטמענטשן, זיינען דאָך אָפט יידן לערנער, יידן וואָס זיינען גוט באַקאַנט מיט די מוסר־ספרים, — ווי קומט עס וואָס זיי זיינען מזלזל אין די מיצוות פון בין אדם לחברו? און ר' ישראל איז געקומען צו דער מסקנא, אַז סתם לייענען מוסר־ספרים איז ווייניק. „וויייט איז דער

וועג פון וויסן ביז טאָן, פון ווערטער צו מעשים; אַזוי ווייט ווי פון הימל ביז צו דער ערד". אָבער פונדעסטוועגן — זאָגן די מוסרניקעס — וועט עס קומט רעגן פון הימל, רעגן אין צייט, גיט די ערד אירע פרוכט. אַזוי ווערט אויך דאָס וואָרט פון מוסר ניט פאַרלאָרן, אויב עס ווערט געזאָגט אויפן געהעריקן אופן און אין דער געהעריקער צייט. איז בכן די עיקר־פראַגע ווי לערנט מען מוסר? ווי קען מען דערגרייכן, אַז די געלייטערטע ווערטער פון מוסר זאָלן מיט דער צייט פאַרוואַנדלט ווערן אין גוטע מעשים און גוטע מידות?

דאָס ערשטע, וואָס ר' ישראל סאַלאַנטער האָט געלערנט זיינע תלמידים איז געווען, אַז מוסר מוז מען לערנען מיט התפעלות. דעם מענטשנס האַרץ איז פאַרשטאָפט און גוטע ווערטער דערגייען צו אים זייער שווער. מען מוז דערפאַר לערנען מוסר אויף אַזאַ אופן אַז דער מענטש זאָל אויפגעטרייסלט ווערן ביז צו די טיפסטע טיפענישן פון זיין נשמה. בלויז אַריינקוקן אין אַ מוסר־ספר איז ווייניק. וויל מען דערגרייכן, אַז די ווערטער פון מוסר זאָלן אויפרודערן דעם מענטשן, זאָלן אין אים דערוועקן די מורא פאַר גאָט ברוך הוא, דאַן דאַרף מען לערנען: „מיט אַ טרויעריקן ניגון און מיט ברענענדיקע ליפן, כדי דאָס האַרץ זאָל זיך אָנציינדן און זאָל דעם מענטשן געבן דעם כוח צו טאָן גוטע מעשים מיטן גוטן ווילן, אָדער אפילו איבער געוואָלד".

דאָס לערנען מיט אַ ניגון און מיט התפעלות איז אַן אַלטע יידישע טראַדיציע, אַזוי האָבן יידן דורות און דורות געלערנט גמרא. אויך די חסידישע באַוועגונג האָט געשאַפן איר שטייגער פון ניגונים און התפעלות. ר' ישראל סאַלאַנטער האָט דאָס זעלביקע געטאָן פאַרן לערנען מוסר. ר' ישראלס תלמיד, ר' איצעלע פעטערבורגער, ווייזט דערביי בפירוש אַן אויף דער ווירקונג פון מוזיק און נגינה אויף דער מענטשלעכער נשמה. פונקט ווי די קלאַנגען פון מוזיק זיינען מסוגל אַרויסצורופן ביים מענטשן די שטאַרקסטע געפילן פון פרייד און פון טרויער, אַזוי קענען אויך די ווערטער פון מוסר געזאָגט ווערן אויף אַזאַ אופן, זיי זאָלן אַרויסרופן ביים מענטשן געדאנקען פון תשובה און חשבון הנפש.

דער צווייטער כלל פון ר' ישראל סאַלאַנטער איז — איבערחזרן. ווען מען לערנט מוסר און מען קומט צו אַ פסוק אָדער א מאמר, וואָס רופט אַרויס מחשבות און הרהורים פון תשובה, דאַרף מען זיך דאָ אָפּשטעלן און דעם זעלביקן מאמר איבערחזרן נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל, ביז עס ווערט אַ טייל פון דער נשמה. דער באַגרינדער פון דער מוסר־באַוועגונג וווייזט דערביי אַן אויף דער באַקאַנטער תלמודישער לעגענדע וועגן דעם באַרימטן תנא רבי עקיבא. ביז פערציק יאָר — וועלט דערציילט אין תלמוד — איז רבי עקיבא געווען אַן עם הארץ. איינמאָל, שטייענדיק ביי אַ ברונעם, האָט ער באַמערקט אַ לאָך אין אַ שטיין אונטן. אויף זיין פראַגע: „וואר האָט דאָס דורכגעלעכערט דעם שטיין?" האָט מען אים געענטפערט: „דאָס וואַסער וואָס פאַלט אויף אים כסדר". האָט רבי עקיבא אָפּגעלערנט אַ קל וחומר — מה דאך דאָס ווייכע וואַסער האָט געקענט דורכדרינגען דעם האַרטן שטיין, וועלן דאָך די ווערטער פון תורה אוודאי און אוודאי דורכדרינגען מיין האַרץ. און רבי עקיבא האָט זיך געמומען לערנען תורה.

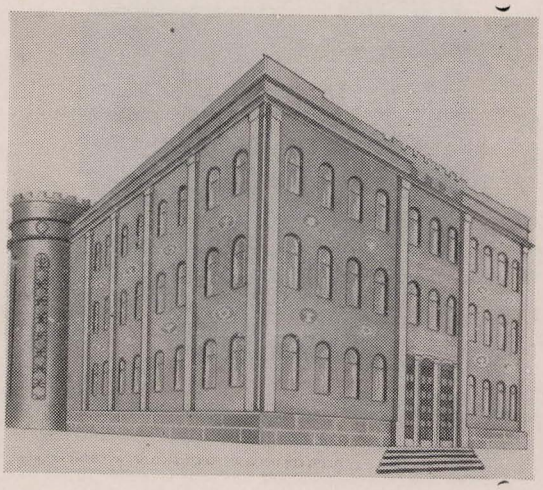
אַזוי וועלן אויך די ווערטער און געדאַנקען פון מוסר— האָט געלערנט רבי ישראל — ניט פאַרפעלן זייער ווירקונג, אויב מען וועט זיי כסדר איבערחזרן. יעדער איינצלנער איינדרוק פאַר זיך איז, אמת, זייער שוואַך, אָבער מיט דער צייט פאַרשטאַרקן זיי איינע די אַנדערע, קריצן זיי זיך איין אין האַרצן און ווערן אַ טייל פון דער מענטשלעכער נשמה. דערפון איז ממילא קלאָר, אַז מוסר דאַרף מען לערנען כסדר, אַלע טאָג, כדי די איינצלנע איינדרוקן זאָלן ניט אָפּגעווויישט ווערן. ר' ישראל סאַלאַנטער האָט איינגעפירט די סיסטעם פון לערנען מוסר בקביעות, געווויינטלעך איז געווען אנגענומען ביי די מוסרניקעס צו לערנען מוסר פאַראַכט, אין דער טונקעלער בין השמשות־דיקער שטימונג פון בין מנחה למעריב. מ'האָט אַמאָל געפרעגט ביי ר' ישראל סאַלאַנטער: אַז מען האָט ניט מער ווי איין שעה צייט פריי, וואָס זאָל מען לערנען — מוסר, אָדער גמרא? „לערנט מוסר!" האָט ר' ישראל געענטפערט — „וועט איר שוין אַליין אויסגעפינען אַז איר האָט מער ווי איין שעה!"

נאָך אַ וויכטיקער כלל אין ר' ישראל סאַלאַנטערס שיטה איז — לערנען מוסר בציבור. עס איז נויטיק מען זאָל איינעם דעם אַנדערן העלפן און מעורר זיין צו תשובה. אויך דאָ איז דער באַגרינדער פון מוסר געגאַנגען אין די וועגן פון דער יידישער טראַדיציע. לערנען בציבור און דאַוונען בציבור האָט זיך תמיד געריכטן פאַר אַ באַזונדערער מיצווה. ווען צען יידן קומען זיך צונויף לערנען אָדער דאַוונען צוזאַמען קומט די שכינה צו זיי. איז דער כלל אויך גילטיק בנוגע לערנען מוסר.

איין מאָל איז וואָך פלעגט ר' ישראל סאַלאַנטער האָבן מיט זיינע תלמידים אַ שמועס וועגן מוסר. נאָך מינחה — דערציילט אונדז זיין תלמיד ר' יצחק בלאזער— פלעגט דער רבי אָנטאָן דעם טלית און שמועסן מיט אונדז וועגן מוסר, ווי דאָס איז געווען זיין שטייגער . . . אין מיטן דרשנען פלעגט ער אַריינקומען אין אַזאַ התפעלות, אַז אונדזער האַרץ פלעגט אין אונדז צעגיין, און ער פלעגט זיך פונאַנדערווויינען מיט גרויס געווויין און פלעגט אונדז מעורר זיין צו בעטן רחמים ביי גאָט ברוך הוא וועגן די ענינים פון דער נשמה, און דאַן פלעגט ער זאָגן אַ פסוק פון תשובה ווי „לב טהור ברא לי אלהים" אָדער „השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם". מיר אַלע פלעגן מיט אים צוזאַמען מתפלל זיין בציבור, גאָט ברוך הוא זאָל אונדז העלפן תשובה צו טאָן, ער זאָל רייניקן אונדזער האַרץ מיר זאָלן אים דינען באמת".

די מוסר־ישיבות
אין סלאָבאָדקע און נאוואַרעדאק

פונקט ווי די מוסר־באַוועגונג האָט זיך געוויטיקט אין די ישיבות, אַזוי האָבן די ישיבות זיך געוויטיקט אין מוסר. די תורה פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער האָט אַרייַנגע־ הויכט גאָר אַ נייַע נשמה אין לעבן פון די ישיבות. עס איז דאָך געווען די צייט וועו די השכלה האָט כסדר פאַר־ כאַפט איין פאַזיציע נאָך דער צווייטער און האָט דערשי־

סלאָבאָדקער ישיבה

טערט די סאַמע יסודות פון יידישן טראַדיציאָנעלן לעבן. אפילו די ישיבה פון וואָלאָזשין האָט אָנגעהויבן אַלץ מער צו פאַרלירן פון איר אַמאָליקן גלאַנץ. תורה איז שוין לאַנג ניט געווען די בעסטע סחורה און כדי אָנצו־ ציבן פונדאָסניי דעם פלאָם פון אידעאַליזם אין די הער־ צער פון די יונגע לערנער, האָט די אַלטע יידישקייט געמוזט געפינען אַ נייַעם לבוש. אָט דעם נייַעם לבוש זי געפונען אין דער תורה פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער.

ווי מערקווירדיק דאָס זאָל ניט קלינגען, איז עס אָבער אַ פאַקט, אַז די דורך און דורך עטיש־רעליגיעזע שיטה פון מוסר האָט קולטיווירט ביי די יונגע לערנער גאָר אָפט מערער די געפילן פון שטאָלץ — אָמאָל אפילו דאָס געפיל פון גאווה — ווי די מידה פון ענווה. דער מוסרניק, וואָס האָט זיך אַזוי פאַרטיפט אין זיך, אין זיין אייגענער וועלט, האָט אָנגעהויבן צו קוקן מיט ביטול אויף דער וועלט אַרום און אפילו אויף די אַנדערע לומדים, וואָס זיינען ניט געגאַנגען אין דעם וועג פון מוסר. דווקא דער שטאָלץ פון די מוסרניקעס, זייער גלויבן, אַז זיי האָבן געפונען אַ נייַעם אמת, אַז זיי האָבן ווידער אַנטפלעקט דאָס ליכט פון דער יידישער טראַדיציע, איז געווען ג־ וואַלדיק וויכטיק פאַר דער אויפלעבונג פון די ישיבות. די „גאווה״ פון די מוסרניקעס האָט אָבער פון דער אַנ־ דערער זייט אַרויסגערופן שאַרפע פראָטעסטן פון אַ סך רבנים און לומדים, וואָס האָבן פון דער מוסר־שיטה ניט געהאַלטן. אין קאָונע, סלאָבאָדקע און אַ ריי אַנדערע שטעט האָט זיך ביסלעכווייז פונאַנדערגעפלאָקערט אַ ביטערע מחלוקת צווישן די אָנהענגער און קעגנער פון מוסר. ר׳ יצחק בלאַזער, דער תלמיד פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער, איז סוף־כל־סוף געווען געצווואונגען צו פאַרלאָזן זיין אַמט אלס פירער פון דעם כולל הפרושים. שפעטער האָט ער בכלל פאַרלאָזן קאָונע. בינתים האָבן אָבער די מוסר־ ניקעס שוין באַווויזן אויסצובויען נייַע פאָזיציעס. עס זיי־ נען געשאַפן געוואָרן די גרויסע ישיבות אין סלאָבאָדקע און טעלז. אין די נייַנציקער יאָרן זיינען געשאַפן געוואָרן די מוסר־ישיבות אין סלוצק, נאוואַרעדאק א. אַ. די סלאָ־ באָדקער ישיבה („כנסת ישראל״) האָט געשפילט גאָר אַ באַזונדערע ראָלע. אין משך פון צוויי דורות איז זי געווען דער וויכטיקסטער צענטער פון תורה אין דער יידישער וועלט און פון דאָנען האָט די מוסר־באַוועגונג זיך פאַר־ שפרייט אויבער כמעט אַלע אַנדערע ישיבות אין רוסלאַנד און פוילן.

עס האָט געמוזט אַ לענגערע צייט ביז די מוסר־ישיבה האָט געפונען איר וועג. אין דער מוסר־באַוועגונג גופא האָבן צווישן זיך געקעמפט פאַרשיידענע ריכטונגען. אָבער אַפילו די אינערלעכע חילוקי־דעות אין די קרייזן פון די מוסרניקעס זיינען געווארן אַ ברכה פאַר דער נייַער באַ־ וועגונג. צום ערשטן מאָל האָבן זיך אין די ישיבות אין ליטע געפירט וויכוחים אויפן באָדן פון דער יידישער טראַדיציע גופא. אין מיטלפונקט איז מער שוין ניט גע־ שטאַנען די פראַגע: טראַדיציע אָדער השכלה? נאָר — וועלכער וועג פון דער יידישער טראַדיציע פירט גיכער צום ציל? צום ציל פון אַ גאַנצער און פאַרשטאַרקטער יידישקייט?

דער פאַרטרעטער פון דער עקסטרעמסטער ריכטונג אין מוסר איז געווארן ר׳ יוסף יוזל הורוויץ, דער גרינדער פון דער נאַוואַרעדקער ישיבה. ר׳ יוסף יוזל האָט גע־ שאַפן די שיטה פון דעם פיאָנעריש־אַסקעטישן מוסר. דאָס לערנען מוסר דאַרף דערציען ניט נאָר פרומע, ער־ לעכע יידן, נאָר מאַראַלישע העלדן; מענטשן וואָס זיינען גרייט מבטל צו זיין די וועלט, אַנטלויפן פון דער וועלט, כדי צו דעראַבערן די וועלט. די תלמידים פון נאווא־ רעדאק פלעגן אָפט איבערחזרן דעם מאמר: די וועלט זאָגט: אַז מען קען ניט אַריבער, מוז מען אַרונטער; ר׳ יוזל זאָגט: אַז מען קען ניט אַריבער, מוז מען אַריבער. אַן ענלעכער געדאַנק וועדט אויסגעדריקט אין אַ צווייטן מוסר־שפרוך פון ר׳ יוזל: אויב עס איז ניטאָ קיין וועג, וועל איך אים אויסטרעטן!

די מענטשלעכע פערזענלעכקייט פאַרנעמט דעם צענ־ טראַלן פלאַץ אין דער געדאַנקען־וועלט פון די מוסרניקעס. דאָס איז אויך ריכטיק פאַר דער נאוואַרעדקער שיטה. פאַרוואָס האָט אדם הראשון — פרעגט ר׳ יוזל נאוואַרעד־ קער — געגעסן פון עץ־הדעת? איז עס געווען בלויז צוליב שוואַכקייט, ווייל ער האָט ניט געקענט ביישטיין דעם יצר־ הרע? — ניין! — רופט אויס ר׳ יוזל — דאָס עסן פון

עץ־הדעת איז געווען ניט דער אַנהויב פון זינד, נאָר דער אַנהויב פון אונדזער מענטשלעכער קולטור, דער אַנהויב פון דעם מענטשלעכן שטייגן אַלץ העכער און העכער. אין גן־עדן איז אדם הראשון געווען אין דער בחינה פון אַ מלאך. ער האָט ניט געקענט זינדיקן. ער האָט אָבער אויך ניט געקענט טאָן קיין מיצוות; ער האָט ניט געקענט פאַלן און האָט ניט געקענט שטייגן. האָט אדם הראשון ניט געוואָלט בלייבן קיין מלאך. דער מענטש האָט געבענקט נאָך בחירה, נאָך פרייהייט, ער האָט געוואָלט האָבן די מיגלעכקייט אויסצוקלייבן צווישן גוטס און שלעכטס. אָט די פריווילעגיע פון פרייהייט איז נאַטירלעך פאַרבונדן מיט די גרעסטע סכנות. דער מענטש קען נאָר דאַן שטייגן אַלץ העכער און העכער, ווען ער איז גרייט צו נעמען אויף זיך די ריזיקע פון זינקען טיפער און טיפער (כי אי אפשר לאדם לעלות מעלה, כי אם בשעה שיכול לרדת מטה מטה). דער ערשטער מענטש האָט דערפאָר געגעסן פון עץ הדעת — למען להחליף מצבו מבחינת מלאך לבחינת בחירת אדם שיש לו האפשרות גם לרדת מטה.

אין אַן אַנדער פאַרעם ווערט דער זעלביקער געדאַנק אויסגעדריקט אין פאַרשיידענע מוסר־מימראס פון וועלכע מיר ברענגען דאָ אייניקע ביישפילן:

דער מענטש איז דאָס אייניציקע באַשעפעניש אויף דער וועלט, וואָס קען זינדיקן — דערין ליגט זיין גרויסקייט!

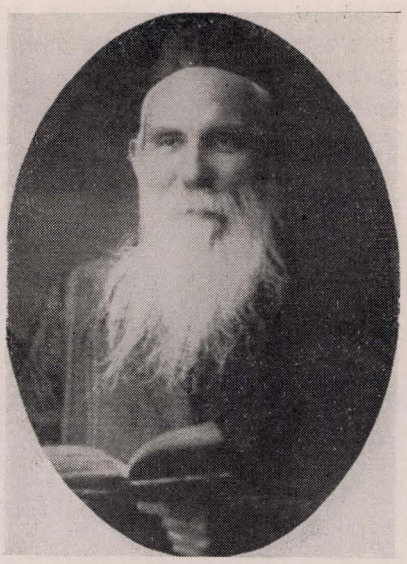
אַז מ׳איז אַ מענטש איז מען העכער פון אַ מלאך, און אַז מען וויל ווערן אַ מלאך איז מען קיין מענטש ניט!

עס איז דערפאָר פאַרשטענדלעך, וואָס ר׳ יוזל האָט אַזוי מורא געהאַט, אַז דער מענטש זאָל ניט פאַרלירן זיין אַמביציע צו קעמפן, זיך כסדר אַנטקעגנצושטעלן דער וועלט, כסדר צו שטייגן. דאָס ערגסטע וואָס קען מיט אַ מענטשן פאַסירן — לערנט אונדז ר׳ יוזל — איז, ווען ער בלייבט אַזוי ווי ער איז.

דער מער רעפֿרעזענטאַטיווער דרך פון מוסר איז אָבער בלי ספק געווען דער סלאָבאָדקער. דאָ איז באַזונדערס אַנטוויקלט געוואָרן די שיטה פון דער דערהויבנקייט פון דעם מענטשן, פון רוממות האדם. דער באַגרינדער פון סלאָבאָדקער דרך איז געווען ר׳ נאָטע הירש פינקעל, וואָס איז במשך פון איבער פערציק יאָר געשטאַנען און דער שפּיץ פון „כנסת ישראל״.

ר׳ נאָטע הירש פינקעל, דער „אַלטער״, ווי מען האָט אים גערופן אין סלאָבאָדקע, האָט זיינע מוסר־געדאַנקען קיינמאָל ניט פאַרצייכנט. די תורה פון מוסר איז בכלל גאָר אַ לאַנגע צייט פאַרבליבן אַ תורה שבעל פה. צום גליק זיינען אַ טייל פון זיינע „שמועסן״ פאַרשריבן געוואָרן פון זיינע תלמידים און אַזוי־אַרום אויפגעהיט געוואָרן פאַר שפּעטערדיקע דורות.

די צענטראַלע אידייע פון סלאָבאָדקער מוסר איז, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, די גרויסקייט און הייליקייט פון דעם מענטשן. דער מענטש איז די קרוין פון גאָטס באַשאַפֿן. און דערפאַר, ווייל זיין מדרגה איז אַזוי הויך, איז זיין מאַראַלישע אחריות אַזוי גרויס. די תורה און די מיצוות

ר׳ נאָטע הירש פינקל — „דער אַלטער״
(1926—1848)

זיינען געגעבן געוואָרן דעם מענטשן ניט בלויז כדי ער זאָל אָפּהיטן גאָטס ווילן און אָפּגעבן כבוד דעם בורא עולם, נאָר דער עיקר, כדי צו לייטערן דעם מענטשן, אים צו לאָזן כסדר שטייגן פון איין מדרגה צו אַ צווייטער.

די דינים פון דער תורה — האָט דער „אַלטער״ געלערנט — האָבן מער דעם צוועק צו אָפּהיטן דעם מענטשן פון ברענגען שאָדן אַ צווייטן ווי פון ליידן שאָדן אַליין. אַ מענטש דאַרף זיך מער היטן ער זאָל ניט אָנטאָן קיין שאָדן זיין חבר, ער זאָל ניט ווערן קיין מזיק, ווי פון דעם, אַז דער חבר זאָל אים ניט אָנטאָן קיין שאָדן.

די וועלט מיינט — האָט דער „אַלטער״ וווייטער געלערנט — אַז די ברכות, וואָס דער ייד זאָגט, ווען ער גיסט עפּעס פון דער וועלט, איז אַ מין צינדז, אַן אָפּצאָל, וואָס דער מענטש איז מחויב צו געבן דעם רבונו של עולם פאַר די פאַרגעניגנס פון דער וועלט. דאָס איז אַ טעות. דער אמתער זין פון די ברכות איז גאָר אַן אַנדערער. די ברכות זיינען גאָטס מתנה צום מענטשן, ער זאָל פאַרשטיין און באַגרייפן די שיינקייט און די פראַכט פון גאָטס וועלט.

דער דרך העולם איז, אַז דער מענטש ווערט נאָר איבערראַשט פון נייַע זאַכן. געוואוינט ער זיך צו עפּעס צו, דאַן פאַרלירט ער דאָס געפיל פון פרייד און פאַרגעניגן ווען ער געניסט דערפון. דער מענטש דאַרף אָבער יעדן טאָג באַטראַכטן די וועלט אָט ווי זי וואָלט היינט באַשאַפֿן געוואָרן. יעדן טאָג דאַרף ער באַוואונדערן פונדאָסניי די גרויסקייט און שיינקייט פון גאָטס באַשאַפֿן.

ליב דעם טעם זיינען געגעבן געוואָרן די ברכות, דער מענטש זאָל יעדן טאָג צוגיין צו דער וועלט ווי אַ נייגעבוירענער, ווי ער וואָלט איצט דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן געהאַט הנאה פון דעם, וואָס גאָט ברוך הוא האָט באַשאַפן (המחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית).

כאַראַקטעריסטיש פאַרן סלאָבאָדקער דרך איז אויך אַ מוסר־שמועס פון דעם „אַלטן" וועגן יראה (יראת שמים) און שימחה.

עס איז געווייניטלעך אָנגענומען — האָט אין מאָל דער „אַלטער" דערקלערט אין זיינעם אַ מוסר־שמועס — אַז מורא פאַר גאָט און פרייד זיינען צוויי באַגריפן וואָס שליסן זיך אינגאַנצן אויס. די וועלט האַלט, אַז דער וואָס לעבט אין מורא פרייט זיך ניט, און דער וואָס איז זיך משמח, האָט ניט קיין מורא. אָבער דאָס איז אַ טעות. די תורה לערנט אונדז, אַז מורא און שימחה זיינען ניט קיין גאַנץ באַזונדערע זאַכן, נאָר גראָד פאַרקערט: מורא פאַר גאָט שליסט אין זיך אין די פרייד מיט גאָטס תורה און מיט זייַנע מיצוות. אַ מענטש קען גאָר ניט דערגרייכן צו דער מדרגה פון גאָטספאָרכטיקייט (יראת שמים) אויב ער קען זיך ניט פרייען מיט גאָטס תורה. אַ ראיה האָבן מיר פון דער מיצווה פון מעשר שני: די תורה האָט אָנגעגעבן אונדזערע עלטערן זיי זאָלן ברענגען זייערע מעשרות אין ירושלים און עס דאָרטן עסן, כדי זיי זאָלן אין ירושלים דערגרייכן צו דער מדרגה פון יראת שמים (למען תלמד ליראה את ה' אלהים כל הימים). וואָלט מען דאָך געקענט מיינען, אַז אין ירושלים פלעגן יידן קומען פאַרזאַרגטע, פאַרטרויערטע און דערשראָקענע צוליב דער מורא פאַר גאָט. דער אמת איז אָבער פונקט פאַרקערט. אין דער תורה גופא ווערט דאָך געזאָגט, אַז וועגן מען קומט קיין ירושלים אויף יום־טוב דאַרף מען זיך פרייען (ושמחת אתה וביתך), און ירושלים אַליין ווערט באַצייכנט ווי די „פרייד פון דער וועלט" (משוש כל הארץ). אין מדרש ווערט אפילו געזאָגט, אַז אין ירושלים האָבן יידן ניט גע־טאָרט זיין טרויעריק. צוליב דעם האָט מען באַשטימט אַ באַזונדערן פּלאַץ אויסערן שטאָט, וואו מען האָט זיך פאַרנומען מיט געשעפטלעכע חשבונות. אויב אַ ייד וועט מאָכן זיינע געלט־חשבונות אין ירושלים און וועט האָבן עגמת־נפש, וועט ער מיט דעם פאַרשוועכן די הייליקייט פון דער שטאָט, וואָס איז באַשטימט צו זיין „די פרייד פון דער וועלט".

סלאָבאָדקע האָט ניט אָפּגעלייקנט די וועלט, ווי דאָס האָט געטאָן נאוואַרעדאָק. די מיצוות זיינען געגעבן געוואָרן ניט כדי צו פאַרקנעכטן דעם מענטשן, נאָר פאַר־קערט, כדי צו לייטערן און צו דערהויבן. יעדער מענטש

דאַרף האָבן אין זינען — האָט דער אַלטער געלערנט — אַז צוליב אים און פאַר אים איז די וועלט געשאַפן געוואָרן — בשבילי נברא העולם.

דאָס האָט פונדעסטוועגן ניט געענדערט דעם דורך און דורך ערנסטן, מתנגדישן־לומדישן כאַראַקטער פון מוסר אין סלאָבאָדקע. געלערנט האָט מען מוסר יעדן טאָג בין מינחה למעריב. שבת בין־השמשות האָט דאָס לערנען מוסר אָנגענומען אַ באַזונדערס ערנסטן כאַראַקטער: עס איז געווען דער חשבון פון דער גאַנצער וואָך ביים אָנהויב פון אַ נייער וואָך. די שבת־פאַרנאַכטיקע בענקעניש, די בין־השמשות שטימונג, וואָס האָט תמיד באַהערשט דעם יידישן מענטשן, וועז דער הייליקער שבת גייט אַוועק, וועז די נשמה־יתירה פאַרלאָזט אים, איז דאָ נאָך פאַרשטאַרקט געוואָרן דורך דעם ערנסטן חשבון־הנפש.

„אַלע טאָג בין מינחה למעריב, און וועד רעדט שבת בין־השמשות, פלעגט די ישיבה אויסזען ווי אַ שיף וואָס האַלט ביים אונטערגיין. דער שבת־קודש גייט אַוועק. אַלע ווילן איינהאַלטן נאָך אַ ווייַלע די רו. אָבער וואָס ווייטער־רוקט זיך אַלץ מער די פינצטערניש. די שאָטנס ווערן גרע־סער, ווערן געדיכטער. עס קומט די וואָך. קיין פייער אָנ־צינדן טאָר מען ניט. קוקן אין אַ ספר איז אוממיגלעך. דעמאָלט פאַרטראַכטן זיך אַלע אין מוסר־געדאַנקען. וועד עס קלאָגט אויף זיינע עברות בקול רם... וועד עס קלאָפּט אין שטענדער מיט דער האַנט... כדי צו פאַריאָגן די שלעכטע מחשבות, און וועד עס שוועבט ווי אויף פליגלען מיט זיינע געדאַנקען . . .

„און נאָך מעריב זאָגן אַלע אין כאָר מיט געוויין און בכיות דעם קאַפּיטל תהילים „משכיל לדוד". אייגער זאָגט פאָר מיט אַזאַ האַרצרייסנדיקן ניגון, אַז שטיינער רירן זיך פון אָרט. דער גאַנצער עולם זאָגט נאָך בשותפות מיט ווייַ און טרער. אַלץ קלאָגט . . .

„פון עולם וואַקסט פלוצים אַרויס „דער אַלטער". ער מאַכט הבדלה מיט גרויס מתיקות, עס ווערט עפּעס לייכ־טער, היימלעכער. ער איילט זיך פון באַנק צו באַנק און זאָגט יעדן מיט כוונה: 'גוטוואָך'!" (י. געגרץ, „מוסר־ניקעס").

די סלאָבאָדקער שיטה פון רוממות־האדם האָט דעם ישיבה־מאַן געגעבן אַ נייעם גלויבן אין זיך און אַ פאַר־שטאַרקטן גלויבן אין דער יידישער טראַדיציע. דער תורה לערנער האָט דאָ געפונען זיין תיקון — די פילאָסאָפיע פון פאַרשטיין און באַגרייפן די וועלט דורך דעם, וואָס מען באַמיט זיך קודם כל צו פאַרשטיין דעם מענטשן, פאַרשטיין און דערקענען זיך אַליין, איז געוואָרן די פילאָסאָפיע פון די מוסר־ישיבות.

פּראָפ. לוי גינצבורג

דער ווילנער גאון רבי אליהו

רבי אליהו, דער ווילנער גאון, האָט געשטאַמט פון אַ משפּחה וואָס האָט געשמט מיט תורה און צידקות. פאַר אַ פּאָרשער פון ירושה־טעאָריעס קען, אפשר, זיין אינטערעסאַנט צו שטודירן די השפּעה, וואָס די משפּחה האָט געהאַט אויף רבי אליהוס אינטעלעקט. איך וועל דאָ דערמאָנען בלויז אײנעם פון זײַנע עלטער־זײדעס, רבי משה בן־דוד אשכנזי, וועגן וועלכן עס ווערן דערציילט אַ סך לעגענדעס צווישן ליטווישע יידן. די לעגענדעס וועגן רבי משה בן־דוד האָט דער גאון אַליין געהערט אין זיין קינדהייט און זיי איבערגעגעבן זײַנע קינדער.

רבי משה איז געווען אַן אָרעמער קרעמער, אָבער ווען מען האָט אים באַשטימט פאַר אַ רב פון ווילנע, אין אַן ערך 1670, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען וועלכע עס איז שכירות פון דער קהילה. ער האָט זיך באַנוגנט מיט דער קאַרגער חיונה, וואָס ער האָט געצויגן פון זיין קרעמל, און איז געווארן אַנגערופן רבי משה קרעמער.

דער ווילנער גאון
1720—1797

ווילנער יידן האָבן געטראַכט, ווי זיי זאָלן קענען מפּצה זיין זייער באַליבטן רב, און זיי האָבן אַנגעהויבן קויפן אין זיין קראָם.

ווען ער האָט אָבער באַמערקט די פּלוצלינג פאַרגרעסערטע צאָל קונים, איז ער באַשטאַנען, אַז זיין ווייב, וואָס האָט, פאַרשטייט זיך, געפירט דעם מיסחר, זאָל האַלטן אַ ענועיעם חשבון, ווייפיל זי האָט ריווח פון דער פאַרקויפטער סחורה. ווען זי וועט האָבן גענוג אויף דער וואָך חיונה, זאָל זי דאָס קרעמל פאַרמאַכן אויף די איבעריקע טעג פון דער וואָך. „אויסצונוצן די געלעגנהייט פון מיין רבנות, האָט ער געזאָגט, וואָלט געווען אַן אומגערעכטע קאָנקורענץ". עס איז אַ טשיקאַווער פאַראַדאָקס, אַז אַזאַ „ניט־טויגבאַרער" געשעפטסמאַן זאָל ווערן אַנגערופן קרעמער.

רבי משה קרעמער איז אין זיין צייט פאַררעכנט גאָרן, ווי איינער פון די גרעסטע תלמודיסטן. פון זיינע כתבים איז אָבער גאָרניט באַקאַנט. כאַראַקטעריסטיש פאַר אים איז זיינע אַ וויציקע באַמערקונג, מיט וועלכע, מען גיט איבער, ער האָט אָפּגענטפערט די יעניקע, וואָס האָבן אים קריטיקירט, פאַרוואָס ער האָט זיך אונטערגענומען צו ענדערן עפּעס אַן אַלט־פאַרוואָרצלטן מינהג. ער האָט געזאָגט: די ווערטער אין דער תורה „אל תפנו אל האבות" ווערן געטייטשט, אַז דו זאָלסט זיך ניט וועגדן צו קיין מכשפים. מען קען דאָס אָבער אויך אויסטייטשן זיך ניט וועגדן צו די אבות. עס איז אַ וואָרט־שפּיל — צווישן אבות (אור־עלטערן) און אבות, וואָס באַטייט אויך מכשפים. אויף אַזאַ אופן האָט ער אונדז געלערנט, אַז מען דאַרף זיך שטיצן אויפן אייגענעם שכל וועגן דעם, וואָס איז געראַטן אין אומגערעכט, און זיך ניט פאַרלאָזן אויסשליסלעך אויף אַן אָנגענומענעם מינהג פון פריערדיקע דורות.

די באַמערקונג דערמאָנט שטאַרק זיין אור־אור אייניקל אליהו, וועמעס כלל עס איז געווען נוצן די אייגענע אויגן און ניט קוקן דורך אַנדערנס ברילן.

רבי משה קרעמערס זון, רבי אליהו, איז געווען איינער פון די מנהיגים פון דער ווילנער קהילה. ער איז געווען באַרימט ווי רבי אליהו הצדיק. אין יענער צייט זיינען די יידן געווען זייער פאַרזיכטיק צו באַנוצן אַזאַ טיטל. רבי משה קרעמערס אור־אייניקל, רבי שלמה, ווערט באַשריבן אין אַ דאָקומענט פון יענער צייט, ווי איינער וואָס איז זיך עוסק בתורה, און פון דעם קען מען במילא דרינגען, אַז דאָס איז אַ מענטש, וואָס לעבט אין דחקות. רבי שלמה און זיין ווייב טריינע האָבן געלעבט אין סעלץ, אַ שטעטעלע לעבן בריסק אין דער ליטע. דעם ערשטן טאָג פּסח ת"פ, דעם 23טן אַפּריל, 1720, איז ביי זיי געבוירן געווארן אַ זון, וועמען זיי האָבן אַ נאָמען געגעבן אליהו, נאָך זיין עלטער־זײדע — רבי אליהו צדיק. דאָס קינד איז געווען אויסערגעווייניטלעך שיין, „שיין ווי אַ מלאך", — זיינען די ווערטער פון די, וואָס האָבן באַשריבן זיין לעבן. ווער עס האָט געזען דאָס קינד, האָט עס באַוואונדערט.

ווען דאָס קינד איז אונטערגעוואקסן, איז מען ניט ווייניקער נתפּעל געווארן פון זיין שיינער נשמה און גייסטיקער קראַפט. אויב מען זאָל אַפילו אויסלאָזן די איבערטריבונגען, וואָס ווערן דערציילט וועגן דעם גאונס יוגנט, איז אָבער ניטאָ קיין ספק, אַז ער איז געווען אַ גרויסער עילוי. ווען ער איז אַלט געווען 6 יאָר, האָט ער שוין אַזוי פיל דערגרייכט אין תנ"ך און אין גמרא, אַז ער האָט ניט געדאַרפט קיין רבין.

צו זעקס אַ האַלב יאָר האָט ער געהאַלטן אין דער וויל־נער גרויסער שול אַ למדנישע דרשה, וואָס זיין פאָטער האָט אים אויסגעלערנט. וועז דער רב־הראשי פון ווילנע האָט פאַרהערט דעם יינגל, האָט דער יונגיטשקער אליהו באַוויזן, אַז ער פאַרמאָגט גענוג תורה־קענטעניש און חריפות און וואָלט געקענט אַליין האַלטן אַזאַ דרשה אָן וועמעס הילף.

אַ פילנדיקע נשמה און אַ קלאָרער פאַרשטאַנד פאָרן זיך אָפטער ווי מען מיינט. די באַהעפטונג פון מיסטישער באַגאַבונג און קריטישן חוש, פון וועלכן דער גאון איז געווען דער בעסטער ביישפיל, איז געווען אויך פאַרוואָרצלט אין זיין נאַטור און מען האָט עס געקענט זען אין דעם יונגן קינד אַזוי ווי אין דעם רייפן מאַן. די אגדה פון דעם תלמוד האָט אים געפירט צו די קבלה־ספרים, און דער גאון אַליין דערציילט אונדז, אַז ער האָט זיך פאַרטיפט און באַגריפן די קבלה־שיטות, נאָר איידער ער איז געווען 13 יאָר אַלט. ניט קוקנדיק וואָס זיין דמיון האָט זיך פון צייט צו צייט געטראָגן צו די עולמות העליונים, איז ער דאָך געשטאַנען פעסט אויף דער ערד. ער גיט זיך אָפ אינגאַנצן דעם לימוד פון גמרא, און זיין שארפער מאַטעמאַטישער חוש באַווען אים פרי צו אָנערקענען, אַז צו פאַרשטיין אַ תורה־ענין, וואָס באַהאַנדלט פראָבלעמען פון לעבן, מוז מען זיך שטיצן אויף פאַקטן און בלויז אויף פאַקטן. ער איז געווען נאָך גאָר יונג, וועז ער האָט זיך פאַרנומען לערנען מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָ־מיע און אַנאַטאָמיע. ער האָט אָפילו געהאַט בדעה צו שטודירן מעדיצין, נאָר זיין פאָטער האָט אים דערצו ניט דערלאָזן, ווייל זייענדיק אַ דאָקטאָר, וועט זיין זון ניט זיין אימשטאַנד זיך אָפצוגעבן מיט לערנען תורה. אַ דאָק־טאָרס פליכט איז צו העלפן דעם ליידנדיקן מענטשן. ער איז געווען געצוואונגען צו וואַרפן שטודירן באָטאַניק, וויל ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן דאָס פאַרגרעב־טע לעבן פון די פּויערישע לייבקנעכט, פון וועלכע ער האָט געוואָלט לערנען וועגן דער נאַטור פון פלאַנצן. ער האָט געהאַלטן פאָר אַ יסוד, אַז צו פאַרשטיין די תורה, דאַרף מען אויך זיין באַהאָוונט אין וועלטלעכע וויסנשאַפטן און ער האָט געפּרואוט גיין אויף דעם וועג. מען קען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז ער האָט פאַרמאָגט דאָס וויסן, וואָס מען האָט געקענט אין זיין צייט דערגרייכן פון העברעאישע קוואָלן. זיך ניט באַנוגנדיק מיט דעם, האָט ער דערמונ־טערט מען זאָל איבערזעצן אין העברעאיש אוקלידס געאָ־מעטריע פון גריכיש. נאָך מער באַוויזט אונדז זיין ברייטן בליק דער וואונטש, אַז די וועלט פון יוסף פלאַוויוס זאָלן איבערגעזעצט ווערן אין העברעאיש, גלויבנדיק, אַז זיי וואָלטן געקענט העלפן די גמרא־לערנער.

די סביבה פון דעם תלמיד־חכם איז באַגרענעצט אין די וועלט פון זיין קאַמער, אָבער די וועלט פון דעם צדיק איז אין די גרענעצן פון זיין נשמה. דאָס אויסער־לעכע לעבן פון דעם גאון און צדיק וועלט דערציילט אין קורצן: ער האָט פרי חתונה געהאַט — לויט דעם דין פון דער משנה — „שמונה עשרה לחופה". זיין וויב חנה איז די טאָכטער פון איינעם רבי יחיאל פון דעם שטעטל קיידאַן, וואו ער זאָל האָבן אַ געוויסע צייט געוואוינט. קיין ווילנע האָט ער זיך צוריקגעקערט, וועז ער איז אַלט געווען 25 יאָר. שריפטלעכע דאָקומענטן פון יאָר 1750 דערציילן אונדז, אַז רבי אליהו הצדיק האָט באַקומען אַ קליינעם וואָכנטלעכן געהאַלט פון אַ ירושה, וואָס איז איבערגעלאָזן געוואָרן פון איינעם פון זיינע זיידעס רבי משה רבק"ש אויסצוהאַלטן יענע פון זיינע קינדס־קינדער, וואָס וועלן זיך אינגאַנצן אָפּגעבן מיט לערנען תורה. כאָטש רב אליהו האָט געלעבט זייער צוריקגעצויגן, איז זיין נאָמען גיך באַרימט געוואָרן איבער דער וועלט. נאָך כמעט אַ יונגער־מאַן, 35 יאָר אַלט, האָט זיך צו אים שוין געוועגדט דער גרעסטער תלמודיסט פון יענער צייט, רבי יהונתן אייבע־שיץ און געבעטן, אַז רבי אליהו זאָל קלאָר מאַכן זיין שטע־לונג אין דער מחלוקה, וואָס האָט דעמאָלט געפלאַקערט צווישן אייבעשיצען און עמדענען, און האָט צעטיילט אין צוויי קריגערישע מחנות די יידן פון איראָפּע. דער גאון האָט אַרויסגעוויזן גרויס באַשיידנקייט אין זיין תשובה צו אייבעשיצן. ער שרייבט: „א, וועז איך וואָלט פאַר־מאָגט פליגלען ווי אַ טויב, וואָלט איך געפלויגן אויפצו־שטעלן שלום און אויסצולעשן דעם משונהדיקן פייער פון מחלוקות. אָבער ווער בין איך, אַז מענטשן זאָלן זיך צוהערן צו מיר, אויב מען הערט זיך ניט צו צו די וועלטער פון רבנים, פון פירער פון די קהילות־קדושות? ווער וועט לייגן אָכט אויף אַ מיינונג פון אַ יונגן מענטשן, וואָס לערנט תורה פאַר זיך אין אַ ווינקעלע"?

וועז דער גאון איז געוואָרן 40 יאָר אַלט, האָט ער טיילווייז אויפגעגעבן זיין אָפּגעזונדערטקייט. אמת, ביזן סוף פון זיין לעבן האָט ער זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די רבנות פון ווילנע, אָבער ער איז דאָך געוואָרן דער גייס־טיקער פירער ניט נאָר פון דער ווילנער קהילה, נאָר אויך פון דעם ליטווישן און רוסישן יידנטום.

ער האָט געענדערט זיין לעבנס־שטייגער אין הסכם מיטן אָמאָליקן געבאָט פון די חכמים, אַז די ערשטע 40 יאָר פון לעבן דאַרף אַ מענטש אָפּגעבן זיך מיט לערנען אַליין, און די איבעריקע יאָרן צו לערנען אַנדערע. דער ערשטער שריט אין דער ענדערונג בנוגע די אַרומיקע איז געווען צו גרינדן אַ „מנין", וואָס זאָל זיין אַ מוסטער פאַר אַנדערע בתי־מדרשים. די ענדערונגען, וואָס ער האָט, למשל, איינגעפירט, זיינען באַשטאַנען אין דער אָפּשאַפונג פון אַ היפשן טייל פון פיוט און דעם איינפיר, אַז מען זאָל זינגען תפילות בציבור. זיין צוועק איז דערביי געווען צו פאַרשטאַרקן ביי די מתפּללים דעם יראת הכבוד פאַר עבודת הבורא. דער מנין איז גלייכצייטיק אויך געווען אַ בית־מדרש, וואו אויסדערוויילטע לומדים האָבן אַרום־גערינגלט דעם גאון. זייער צאָל איז געווען קליין, אָבער זיי האָט זיך איינגעגעבן צו פאַרשפרייטן די השפּעה פון זייער רבין אויף נאָענט און וויים.

אין ווילנע האָט מען געפילט אַזאַ יראת הכבוד פאַרן גאון, אַז זיינס אַ וואָרט איז געווען געוג אָפּצושאָפן דעם שטאַרקסטן באַשלוס פון דעם וועד־הקהילה. די צדקה־גדולה, למשל, האָט צוליב אָפּגעהיטקייט באַשלאָסן, אַז קיינעם זאָל ניט דערלויבט ווערן צו זאַמלען נדבות פאַר

וועלכע עס איז צוועקן, נאָר אַז אַלע ביישטייערונגען מוזן גיין דירעקט פאַר דער צדקה גדולה. דער גאון אָבער האָט זיך געהאַלטן ביי דער דעה, אַז צדקה איז אַ זאַך פון געפיל און אַז מען דאַרף ניט צווינגען די נויט־באַדערפטיקע זאָלן זיך דווקא וועגן צו דער צדקה גדולה. ער האָט ניט נאָר צוגעשטעלט אַ געוויסן סכום געלט, ער זאָל עס אויסטיילן צו יענע, וועלכע זיינען, לויט זיין מיינונג, אין נויט. אויף אַזאַ אופן האָט ער פאַרשפּאָרט די באַדערפטיקע די דערנידערונג צו קומען פֿערזענלעך נאָך שטיצע צו דער צדקה גדולה.

דער נאָמען פון דעם ווילנער גאון איז באַרופן געוואָרן צווישן די ברייטע יידישע מאַסן ניט בלויז אין ליטע און וווייסרוסלאַנד, נאָר אויך אין פּוילן און אַנדערע לענדער צוליב זיין ביטערן קאַמף קעגן דער אויפגעקומענער שיטה פון חסידות.

דאָס, וואָס דער שטראָם פון חסידיזם האָט זיך אָפּגעשטעלט פאַר די טויערן פון ווילנע און וואָס ניט אַלע למדנישע קרייזן פון פּוילן און גאַליציע זיינען מיטגעריסן געוואָרן פון דער חסידישער שיטה, איז זיכער אַ דאַנק דעם גאון. דער גאון האָט מוצאי יום־כיפּור אין דעם יאָר 1796 אַרויסגעגעבן אַ גזירה אַריינצולייגן אין חרם די חסידים. מיט אַ יאָר שפּעטער, ערב יום־כיפּור, איז ער געוואָרן קראַנק און אין עטלעכע טעג אַרום, דעם 3טן טאָג סוכות (1797) אין דעם עלטער פון 77 און אַ האַלב יאָר איז ער ניפּטר געוואָרן.

דער פריילעכער יום־טוב איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין טרויער־טעג פאַר דער ווילנער קהילה. די ווילנער יידן האָבן דערפילט, אַז זייער גרעסטער גייסטיקער פּירער איז פון זיי אַוועק. רבי אברהם דאַנציג האָט אין זיין הספּד איבער דעם גאון געדעדט וועגן 70 ספרים, וועלכע דער גאון זאָל האָבן מחבר געווען. דאָס אייגענע האָט אויך דערמאָנט ר׳ ישראל פון מינסק, דעם גאונס תלמיד.

דער וואָס האָט געהאַט אַ געלעגנהייט גרינטלעך צו באַקוקן די כתבים פון ווילנער גאון*) וועט ניט האַלטן זייערע רייד פאַר אַ גוזמא.

אַ סך כתבים פון דעם גאון זיינען נאָך עד־היום ניט אָפּגעדרוקט און ניט קליין איז די צאָל פון זיינע חיבורים וואָס זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען. עס מעג אָבער וועגן גאון געזאָגט ווערן, אַז ער איז געווען מער וויליק אַליין ספרים צו פאַרשן, אַיידער זיי צו שרייבן. עס איז כמעט אַ זיכער פאַקט, אַז אַלע זיינע חיבורים האָט דער גאון געשריבן ביז זיין פערציקסטן לעבנס־יאָר, ווען ער איז נאָך געווען אַליין אַ לערנער און האָט פאַר זיין אייגענעם נוצן געמאַכט הערות און פּירושים אויף די בלעטער פון די ספרים, וואָס ער האָט דורכגעלערנט. אַ טייל פון די חיבורים, וואָס מען שרייבט צו דעם גאון, זיינען אין דער אמתן פאַרפאַסט געוואָרן פון זיינע תלמידים, וואָס האָבן פאַרשריבן די שיעורים און חידושים פון זייער רבין און זיי אויפגעהיט. קיין פּראָפעסאָר אָבער וואָלט ניט געוואָלט זיין פאַרנטוואָרטלעך פאַר די נאָטיצן וועגן זיינע לעקציעס, וואָס זיינען פאַרשריבן געוואָרן דורך סטודענטן, אַפילו דורך די בעסטע פון זיי.

כדי צו געבן אַ באַגריף וועגן דעם גרויסן פאַרנעם פון דעם גאונס שריפטלעכע בייטראָגן איז געגנוג צו דערמאָנען זיינע פּירושים כמעט אויף אַלע טיילן פון תנ״ך, זיינע קריטישע פאַרצייכענונגען וועגן דער ביבלישער געאָגראַפיע, כראָנאָלאָגיע און אַרכעאָלאָגיע, פּירושים אויף דער משנה און אויפן תלמוד ירושלמי, כלערליי הערות צו תנאישע מדרשים און צום תלמוד בבלי. ער האָט אויך געשריבן פּירושים און אַנאַליטישע באַמערקונגען צו די קלאַסישע קבלה־ספרים, ווי איבערן „ספר יצירה״ און איבערן „זוהר״. ער האָט אויך פאַרצייכנט באַטראַכטונגען וועגן אַסטראָנאָמיע, טריגאָנאָמעטריע און אַלגעברע. ער האָט פאַרפאַסט אַ דיקדוק פון לשון־קודש און דאָס וויכטיקסטע ווערק זיינס — דער פּירוש צום שולחן ערוך. דאָס רוב פון די, וואָס האָבן באַשריבן דעם גאונס לעבן, האָבן געהאַלטן, אַז דער וויכטיקסטער אויפטו זיינער איז געווען, וואָס ער האָט אָפּגעשאַפט, אַדער פּינקטלעכער געזאָגט, געפּרואווט אָפּשאַפן דעם פּילפול ביים לערנען גמרא. מען מוז אָבער האָבן אין זינען, אַז די געבוידע פון תלמוד גופא איז געבויט אויף פּילפול. עס איז אוממיגלעך צו שטודירן דעם תלמוד אָן דעם דיאַלעקטישן מעטאָד פון אַ טעזע און אַנטיטעזע און זוכן צווישן זיי אַן אויסגלייך — אַ סינטעזע. דער גאון האָט ניט פיל געהאַלטן פון די, וואָס בויען פריער דעם דאַך, איידער זיי לייגן אַוועק דעם פונדאַמענט פאַר דער געבוידע. פאַרן ווילנער גאון, ווי בכלל פאַר אַלע גדולי ישראל — ביז מיט צוויי דורות צוריק, איז לערנען גמרא ניט געווען קיין אַרכעאָלאָגיש־היסטאָרישער ענין, וואָס האָט ניט קיין שייכות מיטן לעבן פון אונדזער צייט. די אַנטוויקלונג פון דעם תלמודישן געזעץ אין אַלע זיינע אָפּטיילונגען, באַזונדערס אין דעם אָפּטייל פון דיני־ממונות, (ציווילע רעכט) וואָלט געווען אינגאַנצן אוממיגלעך ממשיך צו זיין, ווען מען זאָל דערביי ניט באַנוצן קיין פּילפול. מען דאַרף אונטערשיידן פּילפול פון פּילפול. פאַראַן אַ באַרעכטיקטער פּילפול, אַ שפּעקרישער, און אַ שדלעכער, אַ צעשטערערישער. אַ סך גרויסע תלמודיסטן פאַרן גאון האָבן געזען דעם שאָדן פון אומגעצוימטן פּילפול, אָבער קיינער פון זיי האָט ניט אויסגעפונען די סיבה פון שדלעכן פּילפול און במילא ניט געוואָלט אין שטאַנד אים אויסצומיידן. די אייגנאַרטיקייט פון דעם גאון באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט ניט נאָר פעסטגעשטעלט די מחלה, נאָר אויך קלאָר געמאַכט איר סיבה און געפונען פאַר איר די רפואה. הייליקע ספרים, וואָס מען איז ניט בכוח קלאָר אויסצוטייטשן, זיינען ווי אַ מעכטיקע שוועבל אָן אַ שטאַרקער האַנט, וואָס זאָל זי באַוועלטיקן. זי הענגט אויף דער וואַנט ווי אַ הערלעכער אָנדענק און ניט ווי אַ ממשותדיק געווער. די פאַרהיילי־קונג אַליין וועט סוף־כל־סוף ניט זיין געגנוג. דאָס גלויבן אין דער פעלערלאָזיקייט פון פאַרהייליקטן ספר מוז האָבן אַ גרינטלעכע אויסטייטשונג, כדי מען זאָל פאַרוואַנדלען דעם

*) אַן אויסשטעלונג פון זיי איז געווען אייגנעאַרדנט פון דעם יידישן טעאַלאָגישן סעמינאר אין ניו־יאָרק אין 1920.

ספר אין אַן אויטאָריטעט. כדי איינצוהיטן די פעלערלאָזיקייט פון תנ"ך אין דעם באַוואוסטזיין פון פאָלק, איז נויטיק געווען אין דער צייט פון צווייטן בית־המקדש דער אויטאָריטעט פון די סנהדרין, וועמעס יורשים עס זיינען די זקנים אין ארץ ישראל און די ישיבות אין בבל.

דער באַגריף, אַז דער תלמוד איז פריי פון יעדן טעות, איז אויפגעקומען אין דער צייט, ווען די גאונים אין בבל האָבן דעם העכסטן פּרעסטיזש און די גייסטיקע פולמאַכט.

ווען עס האָט זיך געענדיקט די תקופה פון די גאונים אין מיטן פון דעם 11טן יאָרהונדערט, איז ביי די יידן פאָרשוואונדן דער לעצטער פולמאַכטיקער אויטאָריטעט. דאָס גייסטיקע לעבן פון די יידן אין דעם מיטלאַלטער איז געווען אין סכנה צוליב דער שווערקייט אָנצוהאַלטן זייער ערע רעליגיעזע טראַדיציעס אָדער, אין אַנדערע ווערטער, איינצוהיטן דעם אויטאָריטעט פון תלמוד אַן אַ נייער אויטאָריטעטער אויסטייטשונג, וואָס זאָל זיין צוגעפאַסט צום לעבן. דער רעזולטאַט איז געווען אַ פאַרפלייצונג פון נייע תלמוד־מפרשים.

די פּירושים פון יעדן גרויסן למדן זיינען געווען געשריבן אַזוי, אַז מען האָט זיי גאָרניט געטאָרט אָפּפרעגן. אָבער אויב יעדערער איז אַן אויטאָריטעט, איז דאָס גלייכן צו דעם ווי עס וואָלט אינגאַנצן קיין אויטאָריטעט ניט געווען. דערפון איז אויסגעוואַקסן דער פּילפּול, מיט וועמעס הילף מען האָט געפּרואווט דערקלערן די חלוקי־דעות צווישן פאַרשיידענע תלמוד־אויסטייטשער.

דער פּילפּול איז געווען אַ סיסטעם דורך וועלכער דער מפרש האָט געקענט אַריינברענגען אין דעם טעקסט וועלכע אידייען עס האָט זיך אים געגלויבט און דערנאָך האָט ער געקענט נצחונדיק די אידייען אַרויס־נעמען פון טעקסט. אין די הענט פון אַ געניטן בעל־הפּילפּול איז דער תלמודישער טעקסט געווען הילפלאָזיק. פּראָסט און פשוט געזאָגט, מען האָט געקענט דעם תלמודישן טעקסט, גלייך ווי אַ נאָז פון ווייכן ווַאקס, דרייען הין און הער. אַוודאי האָט דער פּילפּול זיך שטאַרק געזאָרגט וועגן יראת־הכבוד פאַרן תלמוד, אָבער דאָס פּרואוון איינהיטן דעם אויטאָריטעט פון תלמוד דורך דעם אויטאָריטעט פון זיינע פּיפּולדיקע אויסטייטשער, האָט בלויז געקענט פאַרפירן די לערנער און שטעלן אין סכנה דעם אויטאָריטעט פון תלמוד גופא. דער פרומער תנאי איז געווען, אַז דער פילפול מוז זיך האַלטן אין די ראָמען, וואָס זיינען באַשטימט פון אויטאָריטעטע מפרשים. ווי מיר ווייסן אָבער, ענדערט ניט דער לעמפערט די פלעקן אויף זיין פעל, ווען מען זעצט אים אַריין אין אַ שטייג. זיכער האָט מען דעם תלמודישן טעקסט געהאַט אַלע מאָל אין אויג, ווי עס זאָלן אים ניט האָבן פאַרשטעלט די אויסטייטשער און די וואָס האָבן די טעקסטן פון תלמוד סיסטעמאַטיזירט. אָבער דער תלמוד־טעקסט איז געווען פאַרשטעלט פון זיי און מען האָט אים צוליב זיינע קאָמענטאַטאָרס און פאַרהיילי־קער ניט קלאָר אַרויסגעזען. אַז מען נעמט אין אַכט אָט די דאָזיקע באַמערקונג, איז מען אימשטאַנד בעסער צו פאַרשטיין די אייגנאַרטיקייט פון דעם גאון, דעם פאָטער פון דער קריטישער מעטאָדע איבערן תלמוד.

דער ערשטער באַדינג פון קריטיק איז זיך צו באַפרייען פון טראַדיציע און דער גאון איז געווען געניג געווואָגט צו דערקלערן, אַז די פּירושים אויפן תלמוד דאַרפן זיין באַזירט אויפן שכל און ניט אויף אָנגענומענע אויטאָריטעטן. דער גאון האָט ניט געהערט צו יענע, פאַר וועמען עס פּאַסט זיך דער פראַנצויזישער שפּרוך, אַז „וואָס עס איז גוט געניג פאַר אונדזערע פאָטערס, איז ניט גענוג גוט פאַר אונדז". באַוואונדערונג און יראת־הכבוד פאַר די תלמודישע מפרשים איז געווען אומגעהויער גרויס, אָבער צו באַנוצן זיינע אייגענע ווערטער, „מען טאָר ניט האָבן קיין משא פּנים, ווען מען וויל דערגיין דעם אמת". קריטיק, האָט לויט זיין מיינונג, זיך באַזירט אויף צוויי עלעמענטן: אויפן רעליגיעזן באַוואוסטזיין און אויפן שכל. אויב דער תלמוד איז דער רייכער אוצר פון אונדזער אמונה, דאַן באַפעלט אונדז דאָס געויסן אַרויסצוברענגען דעם אוצר פון הינטער דער טראַדיציע און ברענגען אים אין דירעקטן באַריר מיט יעדן לערנער. אויב אונדזער געוויסן פאָדערט פון אונדז צו קענען דעם תלמוד פון מקור, וויל יעדער איינציקער מענטש נויטיקט זיך אין תלמוד, ער זאָל אים זיין דער וועגווייזער אין לעבן, פאָדערט די לאָגיק, אַז מיר זאָלן דעם תלמוד גרינטלעך קענען. דער שכל פון מענטשן שטרעבט צו זען זאַכן, סיי גרויסע סיי קלייניע, אַזוי ווי זיי זיינען. בלויז ווען מען האָט אָפּגעטרייסלט דעם יאָך פון דעם אומ־אָפּפרעגבאַרן אויטאָריטעט פון די מפרשים, האָט געקענט אויפקומען דער עכטער קריטישער פרינציפּ. די לאָגישע קריטיק איז געווען אַ פאַרלוירענע קונסט אין די לעצטע יאָרהונטערטער פון דער אַלטער צייט און דורכן גאַנצן מיטלאַלטער און איז געוואָרן אַנטדעקט אויפסנייַ אין דער פאַרהעלטניסמעסיק מאָדערנער צייט.

דער גאון האָט אָנגענומען דעם קריטישן פרינציפּ און ער האָט אויך באַווּיזן דעם ווערג, ווי אַזוי אים צו באַנוצן. הגם ער האָט געלעבט אין אַן אָפּגעזונדערטער ווועלט און איז ניט געווען באַאיינפלוסט מיטן גייסט פון 18טן יאָרהונדערט, האָט ער אויסגעַרבעט די וויכטיקסטע כללים פון קריטיק צו וועלכע די בעסטע מוחות פון אייראָפּע זיינען דערגאַנגען אין משך פון הונדערטער יאָרן.

דער בייטראָג פון דעם גאון צו דער קריטיק איבער דעם תלמוד גופא און איבער זיינע מפרשים איז גרויס און פון אַ דויערנדיקן ווערט. ער איז דער ערשטער יידישער פאָרשער צו איינזען קלאָר, אַז די פאַרצייטיקע ספרים וואָס זיינען געווען אָפּגעשריבן און וויידער קאָפּירט אין משך פון יאָרהונדערטער מיט וויניק באַדאַכטקייט, זיינען געווען עלול צו פאַרפירן מיט פאַרשיידענע ענדערונגען און גרייזן. ער האָט דעריבער פאַרן באַנוצן זיך מיט אַ געשריבענעם קוואַל, זיך פאַרנומען אויסצוגעפינען צי דער טעקסט איז ריכטיק איבערגעשריבן און ווי נאָענט דער טעקסט איז צום אָריגינעלן כתב־יד פון מחבר און אויב ער האָט געפונען פאַרגרייזונגען, האָט ער זיך קודם־כל פאַרנומען זיי אויסצובעסערן. אַ סך דינים ווי אויך אויסטייטשונגען פון שפּעטערדיקע מפרשים זיינען דורכן גאון דערוויזן געוואָרן, אַז עס זיינען געמומען געוואָרן פאַר

זייער יסוד פסוקים פון דעם תלמוד, וואָס זיינען געווען ניט ריכטיק איבערגעשריבן. די אָנגענומענע השערות זיינען אָפּגעפאַלן, ווען מען האָט אויפגעשטעלט דעם טעקסט.

מען וואָלט געקאָנט אָן גוזמא זאָגן, אַז אַ גרויסע טייל פון דער ליטעראַטור פון די תנאים וואָלט געבליבן פאַר אונדז בלויז ווערטער פון אַ „פאַרחתמטער שריפט", אויב ניט די חריפותדיקע אויסבעסערונגען פון דעם גאון. ביז היינטיקן טאָג קען זיך קיינער מיט אים ניט פאַרגלייכן אין דער קונסט פון שכלדיקע השערות אין די אויסבעסערונגען פון די טעקסטן. אָט די טעקסטן־פאַרריכטונגען, וואָס קענען באַטייט ווערן וויאַן אָן אויסערלעכע קריטיק, זיינען אָבער געווען אַ מיטל צו דעם ציל פון דער אינערלעכער קריטיק, וואָס לאָזט אונדז אַריינבליקן אין די אויסטייטשונגען און פאַרשונגען פון וויטן עבר.

דער גאון איז געווען ניט ווייניקער אַ באַגרינדער פון דער אינערלעכער קריטיק ווי פון דער אויסערלעכער. פלאַטאָן האָט, פאַרגלייכנדיק די לערן־קראַפט פון אַ בוך און פון אַ לערער, דערקלערט, אַז אַ בוך איז אייגנטלעך הילפלאָז און איז אָנגעוויזן אויפן גוטן ווילן פון לערער. דעם אמת פון דער באַהויפטונג זעט מען צום בעסטן אין דעם גורל, וואָס איז אויסגעפאַלן אויף די ביכער פון פּלאַטאָנען גופא. די, וואָס האָבן זיי געפּאַרשט, האָבן זיך פאַלש אַרײַנגעלייענט, אַרײַנטייטשנדיק אין זיי אייגענע חכמה און אומווייסנקייט. דאָס אייגענע קען געזאָגט ווערן ווען תלמוד. אַזוי לאַנג ווי די לערנער פון תלמוד האָבן פאַר זיך געהאַט בלויז דעם תלמוד־טעקסט, האָבן זיי זיך ניט געקענט העלפן און אים זייער אָפט פעלערהאַפטיק פאַרשטאַנען*). דער תלמוד, אָדער צו זיין פינקטלעכער, דער תלמוד בבלי, איז בלויז אַ טייל פון אַן אומגעהייער רייכער ליטעראַטור און עס איז אומבאַדינגט נויטיק צו קענען דעם גאַנצן ש"ס כדי צו פאַרשטיין איין מסכתא. דער גאון האָט זיך ניט באַגרענעצט אין זיין לערנען מיטן תלמוד בבלי, ער האָט אויך דורכגעשטודירט דעם גאַנצן תלמודישן תורה־אוצר. ער איז אַריינגעדרונגען אין דעם מקור פון די תנאים, וואָס האָבן געשאַפן דעם פונדאַמענט פון דעם תלמוד בבלי, און זיין צווילינג־ברודער תלמוד־ירושלמי. דעריבער טאָקע האָט דער גאון געמוזט לייזן אַ סך היסטאָריש־קריטישע פּראָבלעמען.

אַזוי לאַנג ווי מען האָט דעם תלמוד געלערנט אויפן אַלטן שטייגער, האָבן אַרום דעם תלמוד ניט געקענט אויפקומען קיין הָאַרבע קריטישע פּראָבלעמען, ווייל אַ סך פאַקטן האָבן זיך ניט געלאָזט באַמערקן. דער גאון האָט אָנגעהויבן זוכן אַ דערקלערונג פאַר דער מערקווירדיקער ענלעכקייט צווישן דעם בבלי און ירושלמי. פונקט אַזוי מערקווירדיק אונטערשיידן זיי זיך אין געוויסע שטעלן איינע פון די אַנדערע. מיט זיין געזונטן געפיל אויפצונעמען דרייסט פאַקטן, האָט ער געמוזט קומען צום אויספיר, אַז די אויסטייטשונג פון דעם תלמוד איז אויפגעקומען וויא אַ זעלבסטשטענדיקע שאָפונג פון די נאָך־תלמודישע אויטאָריטעטן. די אויסטייטשונג פון דער פאָר־תלמודישער ליטעראַטור מוז אויך זיין אומאָפּהענגיק פון די אויסטייטשונגען פון דעם תלמוד.

דער גאון איז בלי־ספק געווען אין דער גרויסער תקופה פון רבנות דער וואונדערלעכסטער קענער פון די מקורים פון דער יידישער אמונה. לייבניץ האָט ערגעץ געזאָגט, אַז קעפּלער האָט אַליין ניט אָפּגעשאַצט זיין גרויסע גייסטיקע עשירות. די אייגענע כאַראַקטעריסטיק איז צוגעפאַסט פאַרן גאון. ער גיט אונדז ניט קיין אויסגעפורעמטע סיסטעם פון דעם רבנישער יידישקייט. עס איז פאַר אים אַליין געווען אומקלאָר, אַז ער פאַרמאָגט אַזאַ סיסטעם. מען קען אָבער אָן שווערישקייט אויפדעקן אין זיינע ווערק דעם נויטיקן מאָטעריאַל פאַר אַ באַגייטער רבנישער אמונה־סיסטעם. די קלאַסישע תקופות פון רעליגיע זיינען ענטוועדער די צייטן פון גרויסן אויפקום פון אַן אמונה, וועלן זי ציט צו זיך צו מיט אַ בלענדנדיקער אַריגינעלער קראַפט די פאַרבאַרגענע גייסטיקע כוחות פון דער אַרומיקער סביבה, אָדער די גרויסע אָרגאַניזירונג־תקופה, וועלן די עקזיסטירנדיקע אַרומיקע ליטעראַטור ווערט דורכגעדרונגען מיט די נייע רעליגיעזע אידייען. די קלאַסישע תקופות ווערן באַהערשט פון אַ גייסטיקער האַרמאָניע. די יהדות האָט פאַרמאָגט אַזאַ גילדערנע תקופה אין די ביבלישע צייטן און שפּעטער אין מיטלאַלטער, וועלן די רעליגיע האָט אויסגעפילט די גאַנצע גייסטיקע וועלט.

דער יידישער מיטלאַלטער, ווי צונץ האָט טרעפלעך באַמערקט, האָט גענדיגט ביז צום אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט און דערפאַר קען דער גאון ווירקלעך באַטראַכט ווערן ווי דער לעצטער גרויסער פאָרשער פון דער יידישער אמונה אין דער עפּאָכע פון רבנות. כאָטש ער האָט געלעבט מיט יאָרהונדערטער שפּעטער פון די גרויסע יידישע רעליגיעזע דענקער און אויסטייטשער, ווי סעדיה גאון, אבן גבירול, דער רמב"ם, רבינו גרשום און אַ סך אַנדערע, האָט ער דאָך בעסער פאַרטראָטן די רבנות איידער זיי. צווישן אַלע אויטאָריטעטן פון דער קלאַסישער רבנות איז ער צום ווינציקסטן באַאיינפלוסט געוואָרן פון דער פרעמד, פון דער גריכיש־אַראַבישער פילאָזאָפיע, און זיין אמונה־פאָרשונג האָט דאָס רעכט צו באַטראַכט ווערן ווי אַ רבנישע און ניט ווי עפּעס אַנדערש.

דער צענטראַלער געדאַנק פון זיין אמונה־סיסטעם איז שלימות, אָדער לויט זיינע אייגענע ווערטער, איז די שלימות דער כאַראַקטער, דער תמצית פון דער אמונה און אַז די תורה איז דער איינציקער מיטל דורך וועלכן מען קען דעם ציל דערגרייכן. „די תורה, — וועלן מיר נאָכזאָגן דעם גאונס ווערטער, — באַטייט פאַר דער נשמה פון דעם מענטשן, וואָס רעגן איז פאַר דער ערד. רעגן העלפט יעדע זריעה וואָקסן און גיט אַרויס נאָרהאַפטיקע פלאַנצן אַזוי גוט ווי גיפטיקע. די תורה העלפט יענעם, וואָס שטרעבט אַליין צו שלימות, אָבער קען אויך פאַראורזאַכן טומאה אין די הערצער פון די וואָס נעמען אויף די תורה עם־הארצישע". שלימות קען מען ניט דערגרייכן אָן שווערער מי און דערפאַר איז אין דעם גאונס שיטה

*) פריערדיקע גדולים, ווי צ. ב., דער מהרש"ל און דער ב"ח האָבן זיך אויך פאַרנומען אויסצובעסערן די אָפּשרייבונגען פון תלמוד בבלי און זיינע מפרשים. דער תלמוד ירושלמי, וואָס דער גאון האָט אַנאַליזירט, איז געווען אינגאַנצן אָן אומבאַרירט פעלד.

צו באַמערקן אַ שטאַרקן שטריך פון נזירות. עס מוז אָבער אונטערשטראָכן ווערן, אַז נזירות אונטערשיידט זיך שטאַרק פון דעם אַסקעטיזם, וואָס איז געווען געפריידיקט אין דער מיטלאָלטערלעכער ניט־יידישער וועלט. ער זעט ניט אין דער מאָטעריעלער וועלט כולו שלעכטס. ער לערנט אונדז ניט אָפילו צו פאַראַכטן די פריידן פון דער וועלט. ער האָלט בלויז, אַז נזירות איז דער נויטוועندיקער מיטל צו שלימות. דעם מענטשנס באַגערן מוזן ווערן ׳געריניקט און אידעאַליזירט, אָבער מען דאַרף ניט פאַרוואַרפן זיי.

אין דעם שוועבן געראַנגל צווישן אַן אידעאַלער און מאָטעריעלער וועלט איז דורך דער תורה און אירע גע־באָטן דעם מענטשן געגעבן געוואָרן דאָס געוויר, און אויב מענטשן זאָלן עס געהעריק באַנוצן, וועט עס זיכער מנצח זיין. דעם גאונס אידייען וואַרפן אַ ליכט אויף די פונדאַ־מענטאַלע פרינציפן פון דער רבנישער יידישקייט. עס מעג געזאָגט ווערן וועגן דעם גאונס שיטה, אַז דאָס אַלטע איז באַנוצט געוואָרן אויף אַן אייגנאַרטיקן אופן דורך אַ גרויסן אָריגינעלן גייסט. די תורה האָט באַטייט פאַרן גאון, ווי פאַר יעדן רבנישן אויטאָריטעט, דאָס געשריבענע וואָרט און די ניט־געשריבענע מסורה. דער גאון האָט פונדעסט־ווענען מער, ווי יעדער אַנדערער רבנישער אויטאָריטעט פאַר אים, זיך שטרענג פאַררופן אויף דעם פאַרפליכטנ־דיקן כוח פון תלמוד, דעם צונויפגענומענעם אוצר פון דער תורה שבעל־פה. פסעוודאָ־היסטאָריקער דרינגען פון דעם אָרויס, אַז אין גאונס שיטה האָט זיך געמערקט אַ רעאַקציאָנערע טענדענץ. זיי פאַרפעלן צו זען, אַז דער גאון האָט צוגעשריבן דעם תלמוד אַ כמעט פעלערלאָזיקן אויטאָריטעט און אים באַטראַכט ווי אַ שיצנדיקן פעלדז קעגן די פאַרהייליקטע נאָך־תלמודישע אויסטייטשער און מפרשים. דעם גאונס פאַרזאָג צו די תלמידים איז געווען:

„באַטראַכט ניט די אויסטייטשונגען פון דעם שולחן ערוך ווי פאַרפליכטנדיק, אויב דו גלויבסט, אַז זיי שטימען ניט מיט דער גמרא". ניי אין דער באַהויפטונג איז די ניט אָנערקענונג פון דעם שולחן־ערוכס אויטאָריטעט, און ניט די אונטערשטרייכונג פון דעם אויטאָריטעט פון תלמוד, אין וועלכן רבנישע יידן האָבן ניט געצווייפלט.

דער ערשטער דאָקומענט, אין וועלכן דער גאון ווערט דערמאָנט, שטאַמט פון דער צייט, ווען ער איז שוין געווען 30 יאָר אַלט. אין אַ צווייטן דאָקומענט, ווען ער איז שוין אַלט געווען 35 יאָר, ווערט ער אָנגערופן אליהו חסיד, און ביז היינט טראָגט זיין קלויז אין ווילנע דעם נאָמען „חסידס קלויז" (מען זאָגט אויך „חסידס מנין".)

אמת, דער גאון איז געווען קעגן דעם, אַז מען זאָל צו זיין נאָמען צוגעבן דעם נאָמען חסיד. ער פלעגט זאָגן, אַז אַזוי ווי דער חוב איז פון יעדן יידן צו באַמיען זיך צו לעבן לויט די געבאָטן פון דער תורה, איז בלויז יענעם דאַרף מען רופן חסיד, וואָס טוט מער פון דעם, וואָס עס ווערט געווויינטלעך, פון אַ מענטשן דערוואַרט. די גרויס־קייט פון דעם גאון ליגט אין דער וואונדערלעכער התמדה, מיט וועלכער ער האָט צונויפגעזאַמלט די באַדייטנדיקסטע עלעמענטן פון דער רבנישער יהדות, און אין דער טיפער חריפות, מיט וועלכער ער האָט זיך דערגרונטעווועט צום געדאַנקן־גאַנג פון די אַמאָליקע דורות. זיין פערזענלעכ־קייט האָט באַצויבערט די אַלע, וואָס זיינען געקומען מיט אים אין באַריר. ווי דער לעצטער גרויסער פאַרשטייער פון דער קלאַסישער רבנות איז ער אויך דער קלאַסישער טיפּ פון מענטשן, אין וועלכן עס זיינען האַרמאָניש פאַר־אייניקט דערפאַרונג, דינאַמישער געדאנק און פולשטענ־דיקער גלויבן אין דעם אויטאָריטעט פון דער אמונה.

די יידן פון דער רבנישער יידישקייט האָבן אין אים געפונען דעם תיקון פון רבנות. ער האָט פאַרמאָגט אַ גייס־טיקע צניעות, וואָס האָט אים צוריקגעהאַלטן אַרויסצו־ברענגען זיינע טיפסטע אינערלעכע אוצרות און ער אַליין זאָל אין זיי אַריינבליקן, שוין אָפּגערעדט וועגן דעם, אַז זיי זאָלן זיך פאַר אַנדערע אַנטפלעקן. מיר מוזן אין שטיל־קייט פאַרביגיין אונדזער אייגענעם אינערלעכן לעבן. דינען גאָט איז פאַר דעם גאונס שיטה, אַז דאָס אַלטע איז באַנוצט געוואָרן אויף אַן אייגנאַרטיקן אופן דורך אַ גרויסן אָריגינעלן גייסט. די תורה האָט באַטייט פאַרן גאון, ווי פאַר יעדן רבנישן אויטאָריטעט, דאָס געשריבענע וואָרט און די ניט־געשריבענע מסורה. דער גאון האָט פונדעסט־ווענען מער, ווי יעדער אַנדערער רבנישער אויטאָריטעט פאַר אים, זיך שטרענג פאַררופן אויף דעם פאַרפליכטנ־דיקן כוח פון תלמוד, דעם צונויפגענומענעם אוצר פון דער תורה שבעל־פה. פסעוודאָ־היסטאָריקער דרינגען פון דעם אָרויס, אַז אין גאונס שיטה האָט זיך געמערקט אַ רעאַקציאָנערע טענדענץ. זיי פאַרפעלן צו זען, אַז דער גאון האָט צוגעשריבן דעם תלמוד אַ כמעט פעלערלאָזיקן אויטאָריטעט און אים באַטראַכט ווי אַ שיצנדיקן פעלדז קעגן די פאַרהייליקטע נאָך־תלמודישע אויסטייטשער און מפרשים. דעם גאונס פאַרזאָג צו די תלמידים איז געווען:

„באַטראַכט ניט די אויסטייטשונגען פון דעם שולחן ערוך ווי פאַרפליכטנדיק, אויב דו גלויבסט, אַז זיי שטימען ניט מיט דער גמרא". ניי אין דער באַהויפטונג איז די ניט אָנערקענונג פון דעם שולחן־ערוכס אויטאָריטעט, און ניט די אונטערשטרייכונג פון דעם אויטאָריטעט פון תלמוד, אין וועלכן רבנישע יידן האָבן ניט געצווייפלט.

דער ערשטער דאָקומענט, אין וועלכן דער גאון ווערט דערמאָנט, שטאַמט פון דער צייט, ווען ער איז שוין געווען 30 יאָר אַלט. אין אַ צווייטן דאָקומענט, ווען ער איז שוין אַלט געווען 35 יאָר, ווערט ער אָנגערופן אליהו חסיד, און ביז היינט טראָגט זיין קלויז אין ווילנע דעם נאָמען „חסידס קלויז" (מען זאָגט אויך „חסידס מנין".)

אמת, דער גאון איז געווען קעגן דעם, אַז מען זאָל צו זיין נאָמען צוגעבן דעם נאָמען חסיד. ער פלעגט זאָגן, אַז אַזוי ווי דער חוב איז פון יעדן יידן צו באַמיען זיך צו לעבן לויט די געבאָטן פון דער תורה, איז בלויז יענעם דאַרף מען רופן חסיד, וואָס טוט מער פון דעם, וואָס עס ווערט געווויינטלעך, פון אַ מענטשן דערוואַרט. די גרויס־קייט פון דעם גאון ליגט אין דער וואונדערלעכער התמדה, מיט וועלכער ער האָט צונויפגעזאַמלט די באַדייטנדיקסטע עלעמענטן פון דער רבנישער יהדות, און אין דער טיפער חריפות, מיט וועלכער ער האָט זיך דערגרונטעווועט צום

א. ר. מלאכי

די שעפער פון דער מוסר־באַוועגונג

א. ר׳ יוסף זונדל סאַלאַנטער

... „ער איז געווען אַ לייטער, וואָס שטייט אויף דער ערד. ער איז שטענדיק פאַרנומען געווען מיט דאגת־פרנסה, ווי עס איז דער שטייגער פון בעלי־בתים, וואָס זייער חיונה קומט זיי אָן שווער, אָבער זיין שפּיץ האָט דערגרייכט צום הימל. פול מיט אויסערגעווייניטלעכער זאָרג פאַר זיינע נשמה־צוועקן" — אַזוי־אַ האָט ר׳ ישראל סאַלאַנטער כאַראַקטעריזירט זיין רבין ר׳ יוסף זונדל סאַלאַנטער.

און דער דאָזיקער ר׳ זונדל, וואָס ר׳ ישראל שרייבט וועגן אים מיט גרויס התלהבות און התפּעלות און זעט אין אים „אַ ליכט פון דער וועלט און אַז ער (ישראל) האָט ניט דערגרייכט צו די קנעכלעך פון זיינע פיס", איז אין לעבן געווען אַ פשוטער ייד, שיער ניט אַ תם. אין זיין הלבשה, פירונג און האַלטונג איז ניט קענטיק געווען, אַז ער איז אַ למדן. פאַרקערט, מען האָט אים גיכער אָנגענומען פאַר אַ פּראָסטן מענטשן, אַן עם־הארץ, וואָס האָנדלט באמונה, איז פרום, אָרנטלעך און אָפּגעהיט, דער אמתער „איש תם וישר וירא אלהים". דער נאָמען זונדל, ווי מען פלעגט אים רופן אין זיין געבוירן־שטאָט סאַלאַנט, האָט זיין פּראָסטקייט נאָך שטאַרקער באַטאָנט, און די, וואָס זיינען מיט אים געקומען אין באַרירונג, האָבן כמעט ניט געהאַט קיין אַנונג, אַז דער זונדע איז פון די געציילטע גאונים פון דור, און ניט געוואוסט, אַז זיין איינפלוס דערגרייכט ווייט־ווייט...

ער איז געבאָרן געווארן אין ראש השנה תקמ״ו (1785) אין סאַלאַנט. זיין פאָטער, ר׳ בנימין־בייניש, איז געווען אַ גרויסער למדן און פון אָפּשטאַם פון דעם ווילנער רב, ר׳ אורי׳ שרגא פייבוש אשכנזי, וואָס האָט אין 1610 עולה געווען קיין ארץ־ישראל און געוואָרן דער מנהיג פון דער אשכנזישער קהילה אין ירושלים. זיין מוטער פּעסיע איז געווען אַ פרומע גאָטספאָרכטיקע פרוי, און זי ווי איר מאַן, האָבן געגאָרט, אַז זייער קינד יוסף זונדל, וואָס אַלס קינד האָט ער אַרויסגעוויזן גע־ראָטנקייט פון אָן עילוי, זאָל זיין אַ רב. ווען ער איז עלטער געוואָרן, האָבן די עלטערן אים געשיקט לערנען אין דער וואָלאָזשינער ישיבה, וואו ער האָט עטלעכע יאָר געלערנט מיט גרויס התמדה. ער איז געווען פון די ערשטע צען תלמידים פון דער וואָלאָזשינער ישיבה, און איז געווען דער באַליבטסטער תלמיד פון ר׳ חיים וואָ־לאָזשינער. ער האָט ביי ר׳ חיימען נושא־חן געווען ניט נאָר צוליב זייע כשרונות אין לערנען, נאָר אויך צוליב זיין באַשיידנקייט און אויסערגעוויינטלעכע מידות. ר׳ חיים

פלעגט אויף אים זאָגן: „מיין זונדל איז אַ מענטש". ר׳ חיים האָט אויף אים אַ גרויסען איינפלוס געהאַט אויך מיט זיין פערזענלעכקייט, און פון אים האָט ער אויך באַקומען אַ שטויס צו לערנען מוסר. אויף ר׳ זונדלס פראַגע, וועלכע מוסר־ספרים ער זאָל לערנען, האָט ר׳ חיים אים געענטפערט: „אַלע מוסר־ספרים זיינען גוט, אָבער דער ׳מסילת ישרים׳ זאָל דיין וועגווייזער זיין".

נאָך ר׳ חיימס טויט איז ר׳ זונדל אַוועק קיין פויזנע לערנען ביי ר׳ עקיבא איגר און זיך צוקוקן צו די מנהגים פון דעם גרויסן גאון, וואָס איז אויך געווען באַוואוסט מיט זיינע מידות.

גרויס אין ניגלה און אין ניסתר, האָט מען אויף ר׳ זונדלען געזאָגט, אַז ער איז די „דריטע האַנט פון ווילנער גאון". ר׳ זונדל וואָלט לייכט געקענט ווערן אַ רב אין אַ גרויסער שטאָט. ער האָט אָבער ניט גע־וואָלט נהנה זיין פון דער תורה און האָט אויסגעקליבן צו לעבן פון זיין אייגענער הארעוואַניע. ער האָט זיך באַזעצט אין זיין געבוירן־שטאָט סאַלאַנט און אויפגעפּנט אַ קרעמל, וואָס זיין וויב האָט געפירט. ער האָט אויך אַביסל אונטערגעהאַנדלט מיט תבואה וואָס ער פלעגט פאַרקויפן אין מעמל און אין קיניגסבערג. דער מיסחר איז ביי אים געווען אַ בייזאַך. ווי ער פלעגט פאַר־דינען עפּעס פאַר זיינע וויכטיקטע לעבנסנויטן, פלעגט ער אויפגעבן דעם מיסחר, זיך זעצן לערנען און זיך אָפּגעבן מיט טאָן מיצוות. אויב אין האַנדל פלעגט אים אַמאָל ניט אַוועק גוט, פלעגט ער זיך פאַרדינגען פאַר אַ מלמד אָדער פלעגט אַוועקפאָרן אין אַ פרעמדער שטאָט, לעבן ווי אַ פרוש און אומגעשטערט לערנען.

ער איז געווען אַ מסתפק במועט, געלעבט אין גרויס דחקות און אַ גרויסער בעל־בטחון, אַז ער וועט זיין חיונה אויסשלאָגן און האָט ניט געוואָלט נהנה זיין פון קיינעם. ער האָט זיך אויך „געקליגט", אַז זיין לומדות און מעשים זאָלן זיך ניט אָנזען. ער פלעגט טראָגן אָרעמע קליידער, אַזעלכע וואָס בעלי־מלאכות און אָרעמאַלייט פלעגן טראָגן. ער פלעגט אויף פּראַוון התבודדות, אַוועקשפּאַצירן אויף די פעלדער אויסן שטאָט און דאָרט וואו קיין מענטשנס אויג קען אים ניט זען. ער פלעגט אָפּגעזונדערט פון אַלעמען זיך עוסק זיין אין תורה, זיך פאַרטיפן אין אירע סודות, לערנען מוסר, זיך פאַרגיין אין אַ געוויין און מיט אַ געבראָכן האָרץ תפילה טאָן צו גאָט.

אין איינעם פון זיינע „התבודדות"־אָפּריכטונגען איז ר׳ זונדל געשטערט געוואָרן פון אַ יונגמאַן, וואָס איז

אַ לאַנגע צייט נאָכגעגאַנגען נאָך אים ווי אַ שאָטן און בשתיקה נאָכגעשפּירט, וואָס ער טוט אין פּעלד. ר׳ ישראל סאַלאַנטער איז דער דאָזיקער יונגערמאַן געווען, און ווען ר׳ זונדל האָט אים באַמערקט, האָט ער זיך צו אים אָפּגערופן: „ישראל, לערן מוסר און זיי אַן ערלעכער ייִד!״

די עטלעכע ווערטער האָבן שטאַרק געווירקט אויף ר׳ ישראלן. ער איז שוין ניט אָפּגעטראָטן פון ר׳ זונדלען, אים געגנומען ווי אַ מוסטער אין מידות אוך איז זיין תלמיד געוואָרן.

אַ תלמיד אין מוסר, האָט אָבער ר׳ ישראל אויך הויך געשעצט ר׳ זונדלס גרויסקייט אין לערנען. אין אַ באַמערקונג צו דער הקדמה פון זיין זשורנאַל „תבונה״, שרייבט ר׳ ישראל וועגן ר׳ זונדלס דרך אין לערנען: „דער עיקר איז ביי אים געווען זיך צו דערגרונטעווען אין אַן ענין, וואָס איז אים נויטיק געווען פאַר פּראַקטישע צוועקן. ער האָט געלערנט די גמרא, דעם בית־יוסף און אַלע אחרונים בעיון, אָבער איבערהויפּט האָט ער זיך פאַרטיפט אין גאונס ביאור. ווען ער האָט געלערנט אַ סעיף שולחן ערוך, האָט ער זיך פאַרטיפט אין דעם ענין מיט אַלע זיינע אייגצלהייטן, האָט דאָס בילד אויפּגעלעבט פאַר זיינע אויגן, אַזוי ווי מען וואָלט איצט דעם דין געבראַכט צו אים צו פּסקענען. אַז ער האָט דורכגענומען דעם פּסוק, האָט ער דעמאָלט דעם גאַנצן ענין פיל מאָל איבערגעחזרט ביז ער האָט זיך שטאַרק אייגנעקריצט אין זיין זכרון. זיין לערנען תנ״ך, גמרא, מדרשים און זוהר איז געווען אַ יסוד צו געפינען דעם פּראַקטישן צוועק, און מער פון אַלץ — צו זיין גרייט אויסצובעסערן מידות״. אַ צווייטער תלמיד זיינער, דער רייזנדער ר׳ יעקב ספּיר, דערציילט אין זיין נעקראָלאָג אויף אים (אין „הלבנון״, יאָרגאַנג 2, נומער 22; כ״ח חשון, תרכ״ו): „ער איז געווען דער תלמיד־חכם און דער איש אשכולות, אַ גרויסער קענער פון תנ״ך לויטן פשט און דרש, אַ וואונדערלעכער מדקדק, אַ בקי אין דער מסורה און גוט געקענט לשון קודש, געווען אַ בעל־משנה, קלאָר אין תלמוד און פּוסקים, אין אַלע מדרשים, אין זוהר, אין האר״יס כתבים. די כתבים פון ווילנער גאון אין ניגלה און אין ניסתר האָט ער געקענט אויף אויסנווייניק״. ווי ספּיר גיט איבער, איז ער באַזעסן וועלטלעכע ידיעות, ווי געשיכטע, אַסטראָנאָמיע, נאַטור־וויסנשאַפט; געהאַט אַ ידיעה אין וועלט־פּאָליטיק און אפילו געריכט און געשריבן אויף פּרעמדע שפּראַכן. אין זיין פּולער גרויסקייט האָט זיך אָבער ר׳ זונדל אַרויסגעוויזן אין זיינע מידות און ענינים.

ער איז אַ גאון געווען אין ענינים. צו זיין פּשטות, געדולד, מענטשן־ליבע און האַלטן זיך קליין איז קיין גלייכן ניט געווען. אין סאַלאַנט, ווי אין ירושלים, זיינען וועגן זיין ענינות אַרומגעגאַנגען אַ סך מעשיות. אייניקע האָט ר׳ יצחק בלאָזער געבראַכט אין זיין ספּר „אור ישראל״ אין נאָמען פון ר׳ נפתלי אַמשטערדאַם, ר׳ ישראל סאַלאַנטערס תלמיד, וואָס איז געבאָרן געוואָרן אין סאַלאַנט און אין זיין יוגנט האָט ער ר׳ זונדלען געקענט. ווי ער גיט איבער, האָט מען אין אַ רעגנדיקער נאַכט געפונען ר׳ זונדלען שטיין אין מיטן גאַס, פאַרנעצט פון רעגן און איינגעטונקט אין בלאָטע, פלאָסטערנדיק די גאַס מיט שטיינער. דאָס האָט ער געטאָן לכבוד זיין מוטער, וואָס פלעגט דורך יענער גאַס גיין אין שול דאַוונען, זי זאָל ניט דאַרפן „טאַפּטשען״ אין דער בלאָטע. אַ צוויטן מאָל האָט מען ר׳ זונדלען געזען ביי זיין הויז, אַרונטעררייסנדיק דעם שלאָס. ער האָט דאָס געטאָן, ווייל דער שלאָס איז קאַליע געוואָרן און פלעגט פון זיך אַליין זיך פאַרמאַכן, אַזוי אַז אַרעמעלייט, וואָס פלעגן גיין איבער די הייזער, האָבן ניט געקענט עפענען די טיר.

זיין ענינות האָט דערגרייכט צו אַזאַ מדרגה, אַז ער האָט הנאה געהאַט, ווען מען האָט אים באַלוידיקט און מבזה געווען. ער האָט יעדע באַלוידיקונג אָנגענומען באהבה, כדי אַז זיין שכר אויף יענער וועלט זאָל גרעסער זיין. ר׳ זונדל באַטאָנט אין אַ בריוו צו זיין זון: „איטלעך מאָל, וואָס וועט אויף דיין זיינען אַרויפקומען דער גלות און דער צער און די בזיונות, וואָס דו ליידסט, זאָלסטו אויך זיך דערמאָנען, אַז דיין שכר וועט זיין זייער גרויס״. דער בריוו איז געשריבן אין 1858, בשעת זיין זון האָט צוליב אַ געוויסן ענין געמוזט פאָרן קיין חוץ־לארץ און דאָרט האָט מען אים אין געוויסע ערטער פיין אויפגענומען, אָבער ר׳ זונדל האָט אין דעם געזען „ענינות און שפלות״, ווייל אין פּסוק שטייט: „ולענוים יתן חן ולפני כבוד ענוה״ (צו באַשיידענע גיט ער לייטזעליקייט און פאַר כבוד קומט ענוה). ווי ווייט ער האָט מקבל באהבה געווען אַ באַלוידיקונג און זיך געפּרייט, ווען מען האָט אים מבזה געווען, איז צו זען פון אַ מעשה, וואָס וועלט דערציילט ווי אַ פאַקט. ר׳ זונדל איז אַמאָל געפאָרן צוזאַמען מיט סוחרים אין אַ בויד קיין מעמל. דעם גאַנצן וועג האָבן זיי זיך געטשעפּעט צו אים, געחוזקט און אים באַלוידיקט, מיינענדיק אַז ער איז אַ פשוטער, פּראָסטער אַרעמאַן. ווען זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין אַ קרעטשמע, האָט ר׳ זונדל זיך צוגעשפּאַרט אויף אַ באַנק. די סוחרים האָבן ווייטער זיך לוסטיק געמאַכט איבער אים און צוגעלייגט אַ ברענענדיקע ליכט צו זיין באָרד. אַז ר׳ זונדל האָט דערשפּירט דאָס סמאַליעניש פון זיינע האָר, האָט ער פון פרייד, וואָס מען איז אים מבזה, אַ מורמל געטאָן: „וואַרט אַ ווייַלע״. די לצים זיינען פון זיין מורמלען אַביסל דערשראָקן געוואָרן און האָבן פאַרשעמטערהייט זיך אָפּגעטראָגן. אָבער אויפן וועג האָבן זיי ווידער געשפּעט פון אים, און ר׳ זונדל האָט אפילו מיט קיין איין וואָרט זיי ניט געענטפערט. עטלעכע טעג נאָך זייער אָנקומען אין מעמל, האָט איינער פון די סוחרים באַגעגנט ר׳ זונדלען גיין אין גאַס פאַרטיפט אין אַ געשפּרעך מיט אַ חשובן יידן פון שטאָט. דאָס האָט דעם סוחר שטאַרק פאַרוואונדערט און ער האָט געמוען נאָכפרעגן, ווער דער אָרעמער ייִד איז. צו זיין שאַנד האָט ער זיך דערוואוסט, אַז דער אָרעמאַן, וועמען ער און זיינע חברים

האָבן אַזוי מבייש געווען, איז דער באַרימטער צדיק און חסיד ר׳ יוסף זונדל סאַלאַנטער. די סוחרים זיינען געלאָפן איבערבעטן אים. ר׳ זונדל האָט זיי מוחל געווען, אָבער בתנאי, אַז זיי זאָלן פון היינט אָן און ווייטער ניט פּראַווען קיין לצנות און קיין מענטשן ניט באַליידיקן.

ר׳ זונדל איז שוין דעמאָלט געווען באַרימט אין ליטע און אין פּרייסן. דער קיניגסבערגער רב, ר׳ יעקב צבי מעקלענבורג (דער מחבר פון דעם פּירוש אויף דער תורה „הכתב והקבלה״ און דער סידור „עיון תפילה״) איז געווען אַ גרויסער פּאַרערער זיינער. אָבער די, וואָס פלעגן קומען מיט ר׳ זונדלען אין טעגלעכער באַרירונג, האָבן גאָר ניט געווואוסט, אַז ר׳ זונדל בכבודו ובעצמו רעדט מיט זיי. פיל מאָל האָט מען פאַר אים דערמאָנט דעם נאָמען ר׳ זונדל, האָבן זיך נאָכגעפרעגט אויף אים, אָבער ער האָט אָנגעשטעלט אַ פּנים פון אַ תם, ווי ניט אים מיינט מען. עס ווערט דערציילט, אַז ר׳ זונדל האָט אַמאָל געבראַכט אַ בריוו פון סאַלאַנט צו ר׳ גרשון אַמשטערדאַם אין ווילנע. איבערגעבנדיק דעם בריוו איז ר׳ זונדל געשטאַנען ביי דער טיר, און ר׳ גרשון האָט אים אָנגענומען פאַר אַן אָרעמען בעל־עגלה און געוואָלט אים באַפרידיקן פאַר זיין טירחה. ער האָט אים געהייסן אַריין אין שטוב און האָט דערלאַנגט אים אַ גלעזל בראַנפן. וועלנדיק מקיים זיין „כל מה שאומר לך בעל הבית עשה״ (טו וואָס דער באַלעבאָס הייסט), איז ר׳ זונדל אַריין און אַ טרונק געטאָן פון גלעזל. נאָך דעם האָט ר׳ גרשון אים געזאָגט: „איר קומט דאָך פון סאַלאַנט, וואָס מאַכט ר׳ זונדל?״ ער האָט געענומען שטאַמלען און זיך אַרויסגעדרייט פון אַ תשובה. ר׳ גרשון האָט אים אָבער ניט אָפּגעלאָזט, פּאַרהאַלטן אים און פּאַרצויגן אַ געשפּרעך וועגן ר׳ זונדלען. ר׳ זונדל האָט אַלץ געשטאַמלט, ביז אין ר׳ גרשונס מוח האָט אַ בליץ געטאָן אַ געדאַנק, אַז דער אויסזעענדיקער פּראָסטער בעל־עגלה איז ר׳ זונדל אַליין און האָט זיך אָנגעראופן: „זאָגט מיר, ווי איר הייסט״. „מיין נאָמען איז זונדע״, האָט ר׳ זונדל אים געענטפערט און געענומען זיך אַרויסשאַרן פון שטוב. ר׳ גרשון האָט מיט געפיל און ערפורכט געזאָגט: „גאָט איז ממלא דעם ווילן פון זיינע חסידים, אַז עס זאָל אויף זיי ניט קענטיק זיין, ווער זיי זיינען״.

ר׳ זונדל איז געווען אַן ענין, ניט ווייסנדיק אַז ער איז אַזאַ. ער האָט זיך געהאַלטן פשוט און ניט געמאַכט קיין וועזן פון זיך, ווייל ער האָט ניט געזען, וואָס עס איז בכלל דאָ פאַראַן צו מאַכן אַ וועזן פון זיך. מיט וואָס צייכנט ער זיך אויס מער פון אַ פשוטן ייד? ער לערנט — וואָס איז די רבותא? וואָס דען זאָל אַ ייד טאָן, אויב ניט לערנען תורה? ער טוט מיצוות — דאָס איז דאָך אַ חוב! האָט ער זיך אָפילו בבחינת „ניסתר״ ניט געזען, ווייל ער האָט ניט געוואוסט מיט וואָס ער דאַרף זיך פאַרהוילן און אָפּזונדערן פון מענטשן. ער האָט געשטרעבט צו שלימות, אַרויסהויבן

זיך פון חומר, און ער האָט געפילט, אַז ער קען אויס־איידלען זיין נשמה, פאַרפולקומען זיינע מידות דורך לערנען מוסר און זיך מתבודד זיין. אין סאַלאַנט האָט ער זיך דערנענטערט נאָר צום רב, ר׳ צבי הירש ברוידע, און זיין תלמיד ר׳ ישראל.

ווי אַ תלמיד פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער האָט ר׳ זונדל פאַרמאָגט אַ שטאַרקע ליבשאַפט צו ארץ־ישראל. זיין היציקסטער באַגער איז געווען צו באַזעצן זיך אין ירושלים. בשעת ער איז אַלט געוואָרן 52 יאָר האָט ער זיך געזומען גרייטן צו דער נסיעה. איידער ער איז אָוועק־געפאָרן קיין ארץ־ישראל האָט ער באַוויזן „אַריינכאַפן״ דעם „קיידאַנער עילוי״, ר׳ שמואל סאַלאַנט, פאַר אַן איידעם. אין יאָר תקצ״ח (1838) איז ער, צוזאַמען מיט זיין פרוי און איינציקן זון און צוויי ניט־פאַרהיראַטע טעכטער, געקומען קיין ירושלים.

אויך אין ירושלים האָט ער ניט געוואָלט נהנה זיין פון קיינעם, און זיך מתפּרנס געווען פון מאַכן עסיק. ער האָט געלעבט אין גרויס דחקות און געוואוינט אין אַ קליינער פינצטערער קאַמער אויף דער חורבת רבי יהודה החסיד. ער האָט דורכגעמאַכט אַלע יסורי־ארץ־ישראל און קיין מאָל זיך ניט באַקלאָגט. „דער אָרעמאַן האָט זיין האַנט ניט אויסגעשטרעקט — שרייבט יעקב ספיר אין זיין פּריער דערמאָנטן נעקראָלאָג — צו גבירים, און זיינע פּיס זיינען ניט אָרויס אין אויסלאַנד. אין די אַלע שוועריקייטן, וואָס זיינען איבער אים אַריבער, איז ער געווען פריילעך און אַלע יסורי־ארץ־ישראל מקבל געווען באהבה. ער האָט כסדר געלערנט אין דער הייליקער שטאָט״. ער האָט אויף זיך אויך געטראָגן דעם געזעלשאַפטלעכן יאָך, געהאָלפן גרינדן אַנשטאַלטן און מיט זיינע אָרעמע גראָשנס זיי געשטיצט. ער האָט אויך געמיט זיך צו פאַרגרעסערן דעם ישוב און באַאיינפלוסט די יוגנט אויפצולעבן ירושלים. אין אַ געוויסן זין, האָט ער אויך געהאָט אַן איינפלוס אויף דער חיבת־ציון באַוועגונג. ר׳ נתן פרידלאַנד, דער באַקאַנטער חיבת־ציון־מטיף, איז, אגב, געווען זיין תלמיד.

בעת ר׳ זונדל איז געקומען קיין ירושלים, האָט מען אים אויפגענומען מיט גרויס כבוד, און די ירושלימער גדולים האָבן זיך געהאָט אויסגעדריקט: „אור חדש האיר על ציון״. אויף דער בקשה פון ישוב, האָט ער אָנגענומען צו זיין מורה הוראה, אָבער ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון יעדן געצאָלט. ער האָט געפּסקנט שאלות סיי פאַר אשכנזים, סיי פאַר ספרדים. אויך נאָך דעם, ווי זיין איידעם ר׳ שמואל איז געקומען קיין ירושלים און איז אָפּיציעל אויפגענומען געוואָרן ווי מורה־הוראה, פלעגט מען קומען צו ר׳ זונדלען מיט שאלות, און ער פלעגט — ווי ספּיר דערציילט — „יעדן איינעם, אפילו דעם פשוטסטן און דעם קלענסטן, אויפנעמען מיט גרויס רעספּעקט. מחמת זיין ענייות פלעגט ער ניט פסקנען גלייך כשר אָדער טריף, כאָטש דער דין איז אים געווען קלאָר. ער פלעגט עפענען דעם שולחן ערוך און זיך

דורכשמועסן מיט דעם פרעגער, אפילו אויב יענער איז געווען אַן עם־הארץ, און פלעגט אים מסביר זיין דעם דין. עס איז אויסגעקומען, אַז דער, וואָס איז געקומען מיט דער שאלה, איז אַליין דער מורה הוראה".

אין ירושלים האָט ער זיך געפירט פונקט ווי אין סאַלאָנט. זיך אָרעם און פשוט געקליידט און די וואָס האָבן אים ניט געקענט פערזענלעך, האָבן אים אָנגענומען פאַר אַ פשוטן ייד. ער האָט דאָס אויסגענוצט צו טאָן מיצוות דורך באַדינען מענטשן. ווען עס פלעגט אָנגעקומען אַ גרופּע יידן אין ירושלים, פלעגט ר' זונדל אַרויס אויסערן שטאָט מקבל־פּנים זיין די נייַ־אָנגעקומענע און דערביי פלעגט ער געשווינד כאַפּן זייערע פּעקלעך און זיי ברענגען אין הכנסת־אורחים, וואו די געקומענע האָבן זיך באַדאַרפט אויפהאַלטן, אָדער צו זייערע פריינט. מען האָט אים אָנגענומען פאַר אַ משא־טרעגער און מען פלעגט וועלן אים באַצאָלן פאַר זיין טירחה. אויף דער „חורבה" ערשט האָט מען זיך דערוואוסט, אַז ר' זונדל האָט זייערע פּעקלעך געטראָגן, און פאַרשעמטערהייט פלעגט מען ביי אים בעטן מחילה. עס האָט אויך פּאַסירט אַזאַ פאַל: אַ פרוי איז געקומען אויף דער חורבה שפּעט וואָסער פון בור, און זיי זענדיק ר' זונדלען האָט זי אים אָנגעבאָטן אָנשפּעט עטלעכע בלעכן וואָסער, און זי וועט אים דערפאַר באַצאָלן אַ „צע־נערל" (עפּעס ווייניקער ווי אַ סענט). ר' זונדל האָט פאַר איר אָנגעשפּעט דאָס וואָסער, האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט צו נעמען פון איר דאָס „צענערל" מיטן אויסרייד, אַז ער וויל שטענדיק שפּעט וואָסער פאַר איר און זי וועט אים באַצאָלן אַ צווייטן מאָל. ווען די פרוי האָט זיך דערוואוסט, מיט וועמען זי האָט זיך געשאָפן, האָט זי גרויס צער געהאַט, און געפאַלן פאַר זיינע פיס מיט אַ געוויין. ר' זונדל האָט אָבער איר באַרואיקט און דערקלערט, אַז ער איז איר דאַנקבאַר, וואָס ער האָט געקענט מיט זיין גוף מקיים זיין די מיצווה פון גמילות־חסדים. אַ היפּש צייט פלעגט ר' זונדל יעדן טאָג אָנשפּאָן וואָסער פאַר אַן אַלטן קראַנקן ייד, ביז יענער האָט זיך געכאַפּט, וער עס באַדינט אים. מען דערציילט אויך, אַז וען אין ירושלים איז אויסגעפאַלן אַ שניי האָט ר' זונדל גאַנץ פרי אָפּגעקערט דעם שניי און געמאַכט אַ וועג צו דער חורבה, כדי אַז די וואָס קומען דאָוונען, זאָלן זיך ניט אויסגליטשן.

קרוב צו 28 יאָר האָט ר' זונדל געלעבט אין ירושלים. אָנהויב תרכ"ו (1865) האָט אין ירושלים אויסגעבראָכן אַ כאָלערע, וואָס האָט אויך ר' זונדלען פאַרכאַפּט. ער איז קראַנק געוואָרן און איז ג' חשוון, אין עלטער פון אַכציק יאָר, געשטאָרבן. ער איז בעת קראַנקהייט אַליין געווען אין דער חורבה, וואו עס איז אים אויך אַזוי שלעכט געווען, אַז מען האָט אים אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל, וואו ער איז נאָך אַ פּאָר טעג נאָך זיין פטירה געלעגן. ער איז באַגראָבן אויפן הר־המנוחות, נאָענט צו דער קבר פון זיין פרוי, וואָס איז אים נאָך פאַר עטלעכע יאָר נפטר געווען.

ר' זונדל איז אַ מענטש געווען פון אַ גאָלדענעם האַרץ, אַ מענטש, וואָס האָט זיך אַליין ניט געקענט זען, ווען עס האָט זיך דערפאָדערט צו העלפן אַ נעבעכדיקן מענטשן. ער האָט אַ סך מאָל אַליין ניט געהאַט וואָס צו עסן, אָבער ווען עס איז אַ פרעמדער אָרעמאַן אַהער אָנגעקומען, האָט ער אים אַלץ אָפּגעגעבן, וואָס ער האָט נאָר געקענט. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן.

ר' זונדל איז אַ מענטש געווען פון אַ גאָלדענעם האַרץ, אַ מענטש, וואָס האָט זיך אַליין ניט געקענט זען, ווען עס האָט זיך דערפאָדערט צו העלפן אַ נעבעכדיקן מענטשן. ער האָט אַ סך מאָל אַליין ניט געהאַט וואָס צו עסן, אָבער ווען עס איז אַ פרעמדער אָרעמאַן אַהער אָנגעקומען, האָט ער אים אַלץ אָפּגעגעבן, וואָס ער האָט נאָר געקענט. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן.

ר' זונדל איז אַ מענטש געווען פון אַ גאָלדענעם האַרץ, אַ מענטש, וואָס האָט זיך אַליין ניט געקענט זען, ווען עס האָט זיך דערפאָדערט צו העלפן אַ נעבעכדיקן מענטשן. ער האָט אַ סך מאָל אַליין ניט געהאַט וואָס צו עסן, אָבער ווען עס איז אַ פרעמדער אָרעמאַן אַהער אָנגעקומען, האָט ער אים אַלץ אָפּגעגעבן, וואָס ער האָט נאָר געקענט. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן.

ר' זונדל איז אַ מענטש געווען פון אַ גאָלדענעם האַרץ, אַ מענטש, וואָס האָט זיך אַליין ניט געקענט זען, ווען עס האָט זיך דערפאָדערט צו העלפן אַ נעבעכדיקן מענטשן. ער האָט אַ סך מאָל אַליין ניט געהאַט וואָס צו עסן, אָבער ווען עס איז אַ פרעמדער אָרעמאַן אַהער אָנגעקומען, האָט ער אים אַלץ אָפּגעגעבן, וואָס ער האָט נאָר געקענט. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. ער האָט אַ סך מאָל אַוועקגעגעבן אַפילו זיין לעצטן פּרוטה, אַפילו ווען ער האָט אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן.

ב. ר׳ ישראל סאלאנטער

ר׳ זונדל האָט ניט געהאַט קיין שיטה אין מוסר און אויך קיין באַוועגונג ניט געשאַפן. דאָס האָט געטאָן זיין תלמיד ר׳ ישראל.

ר׳ ישראל האָט געזומען ווירקן אין אַ שטורעמדיקע צייט אין יידישן לעבן אין רוסלאַנד. די ערשטע אָנהענגער פון דער השכלה זיינען געווען געטריי דער יידישער טראַדיציע און געזוכט צו פאַראייניקן די תורה מיט חכמה. די השכלה איז געווען אַ בת־שמים און משוררים האָבן באַזונגען און „חקרנים" האָבן דעם שטערן געקנייטשט אויף אַ שוועכן שטעל אין „מורה נבוכים" אדער אַ האַרבן אבן עזרא. אָבער אין אָנהויב פון די 40ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט האָט די השכלה אַן אָנדער וועג־ענגע־נומען. פון אַ הייפעלע משכילים האָט זיך געזומען אַנטוויקלען אַ באַוועגונג, וואָס האָט מיט שטורעם געבראָכן צוימען און אויסרייסן אַלטע ביימער מיטן וואָרצל. עס האָט זיך אויך געשאַפן אַ „קאַזיאָנע השכלה" — די רעגירונג האָט געגרינדעט שולן און ראַבינער־סעמינאַרן. די השכלה האָט אַ נייעם לאָזונג באַקומען — „בילדונג".

דאָס וואָרט בילדונג האָט די יוגנט געלאקט און געצויגן. עס האָט באַטייט אַרויסצורייסן זיך פון די ענגע „פיר איילן", אָפרייסן זיך פון יידישער טראַדיציע און אַרויס אין דער גרויסער וועלט. אין דער צייט האָט ר׳ ישראל סאַלאַנטער זיך געזומען שאַפן אַ מוסר־באַוועגונג, וואָס איר ציל איז געווען וואָס מער צו קאָנצענטרירן זיך אויף יידישקייט. אָנשטאָט צו קענען די וועלט, ווי די השכלה האָט געפריידיקט, האָט ער געפאָדערט זיך אַליין צו קענען.

נאָך גאָר אַ יונגערמאַן, עטלעכע און דרייסיק יאָר איז ר׳ ישראל אַלט געווען, בשעת ער האָט דאָס פאָלק גענומען פירן אין די „וועגן פון מוסר" און גרינדן די ערשטע מוסר־שטיבלעך. ער איז אָבער שוין געווען באַרימט ווי אַ גאון און גרויסער בעל־מידות. מיט זיין עטישער נאָטור און מיטן טיפן ערנסט האָט ער באַאיינפלוסט, צום אַנהויב, יחידים און, שפעטער, אויך בריייטערע שיכטן צו לערנען מוסר.

ער איז געבאָרן ו׳ חשון תק״ע (דעם 3טן אָקטאָבער, 1810) אין זאגער. זיין פאָטער ר׳ זאב וואלף ליפקין, איז געווען רב אין גאָלדינגען און טעלז. ער איז געווען דער מחבר פון הגהות „בן אריה" אויף ש״ס, אלפס, רמב״ם און טורים. ר׳ ישראלס מוטער לאה איז אין איר צייט געווען באַרימט מיט אירע גרויסע ידיעות אין תנ״ך און תלמוד. ליליענבלום האָט זי דערמאָנט אין זיין קריטיק אויף י. ל. גאָרדאָנס שיר „קוצו של יוד", ווי אַ באַוויז אַז פרומע יידן האָבן זייערע טעכטער געלאָזט לערנען תורה. פון זיין פאָטערס צד איז ר׳ ישראל געווען אַן אָפשטאַם פון ר׳ ישראל חסיד פון ראַסיין און דעם ווילנער גאונס משפחה.

זיין ערשטע דערציאונג האָט ר׳ ישראל באַקומען ביי זיין פאָטער, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ מלמד אין זאגער. אַלס קינד נאָך האָט ר׳ ישראל געשמט ווי אַן עילוי. אין

עלטער פון צען יאָר האָט ער געהאַלטן אַ דרשה פול מיט פילפול פאַר שטאָטישע לומדים. זיין פאָטער האָט אים דעמאָלט געשיקט קיין סאלאנט צו לערנען ביי דעם רב, ר׳ צבי הירש ברוידע, פון די גרעסטע גאונים פון יענעם דור, וועמען מען פלעגט רופן „ר׳ הערשל תוספות", און ר׳ עקיבא איגר האָט אים אָנגערופן „דער גרויסער ר׳ הירש". ר׳ הירש איז געווען באַרופן מיט זיין שכל הישר און ער איז געווען קענן פילפול. ער האָט אויף ישראלן אַ גרויסע השפעה געהאַט. אין אַ קורצע צייט האָט ר׳ ישראל זיך דערוואָרבן גרויס בקיאות אין גאַנץ ש״ס, און זיין רבי פלעגט אים רופן דער „קליין אלפס".

אין עלטער פון פערצן יאָר האָט אַ סאַלאַנטער באַלעבאָס מיטן נאָמען ר׳ יעקב אייזענשטיין געזומען ר׳ ישראלן פאַר אַן איידעם. דער שווער האָט געהאַט אים צוגעזאָגט דריי הונדערט רובל נדן, אָבער נאָך פאַר דער חתונה איז ער אַרעם געוואָרן און דעם נדן ניט געקענט געבן. אַ ייד אַ גביר האָט זיך פון דעם דערוואוסט און אָנגעבאָטן דעם פאַראַרעמטן מחותן צען טויזנט רובל בתנאי ער זאָל אָפּלאָזן דעם שידוך און ר׳ ישראל וועט חתונה האָבן מיט זיין טאָכטער. ער וועט אויך געבן ר׳ ישראלן צען טויזנט רובל נדן, אָבער ניט ר׳ ישראל און ניט זיין פאָטער האָבן פון דעם געוואָלט הערן, און ער האָט חתונה געהאַט מיט זיין כלה ניט באַקומענדיק קיין פרוטה נדן. זיין פרוי האָט אים אָבער באַפרייט פון דאגת פרנסה. זי האָט געהאַנדלט, געהאַלטן אַ קראָם, כדי ער זאָל קענען לערנען במנוחה. היפשע עטלעכע יאָר האָט זי אירע מיסחרים געפירט, אָבער מיט דער צייט האָבן אירע אַלע פרנסה־קוואַלן זיך אויסגעשעפט און ר׳ ישראל האָט געמוזט נעמען פאַרדינען. קיין רבנות־שטעלע האָט ער בשום־אופן ניט געוואָלט אָננעמען און ער האָט זיך געוואָלט נעמען צו מגידות, — אַ באַרוף וואָס איז געווען, ווי ער האָט געדענקט, פאַר אים צוגעפאסט. דערצו האָט ער געהאָפט אַז דורך מגידות וועט ער קומען אין באַרירונג מיטן ברייטן עולם און קענען די יידן באַאיינפלוסן צו לערנען מוסר און פאַרפולקומען זייערע מידות. ער האָט אָבער אויפגעגעבן דעם געדאנק צו ווערן אַ מגיד און געוואָלט בעסער ווערן אַ משגיח אין אַ ישיבה און ווירקן צווישן אַ באַגרענעצטער צאָל תלמידים. דערווייל האָט מען אים אָנגעבאָטן צו ווערן ראש־ישיבה אין ר׳ מיילעס ישיבה אין ווילנע, און ער האָט אייגנגעווילליקט.

אין 1840 האָט ער זיך באַזעצט אין ווילנע און געוואָרן ראש ישיבה צוזאַמען מיט ר׳ מרדכי מעלצער. זיי האָבן זיך אָבער ניט געקענט פאַרטראָגן. יעדערער פון זיי האָט געדענקט, אַז ער ווערט פאַרטונקלט און פאַרקלענערט פון צוויטן. ר׳ ישראל האָט פאַרלאָזן די ישיבה און געזומען זאָגן אַ שיעור אין זארעטשע — אַ ווילנער פאַרשטאָט — פאַר יונגעלייט און בעלי־בתים, אָבער פיל מאָל זיינען אויך די גרעסטע לומדים געקומען הערן זיינע שיעורים. זיין תלמיד ר׳ יצחק בלאזער גיט איבער, אַז אויך דער באַרימטער גאון און געלערנטער ר׳ דוד לוריא פלעגט קומען צו די שיעורים און פלעגט ווערן אנטציקט פון ר׳ ישראלס טיפקייט און חריפות.

ר׳ ישראלס הויפטציל איז אָבער געווען צו פֿאַר־שפּרייטן מוסר, און ער האָט געזען צו ווירקן אין דער ריכטונג — סיי צווישן לומדים און סיי צווישן המון. זיין ערשטער שריט איז געווען צו גרינדן אַ מוסר־שטיבל אין ר׳ זלמן ר׳ אורי׳ס חצר. האָט צוזאַמענגענומען יונ־גע־לייט און געלערנט מיט זיי „מסילת ישרים״ פון ר׳ משה חיים לוצאטא׳ן, „חשבון הנפש״ וואָס ר׳ מענדל סאטאנא־ווער האָט פֿאַרפאַסט, זייענדיק באַאיינפלוסט פון בנימין פֿראַנקלינס אַ ווערק, און דעם „גורן נכון״ פון ר׳ שלמה אבן גבירול. די לעצטע צוויי ספֿרים האָט ר׳ ישראל געלאָזט דרוקן אויף זיינע הוצאות און דורך זיי האָט ער פֿאַרשפּרייט דאָס לערנען מוסר צווישן לומדים. ער פֿלעגט פֿאַר די „מוסרניקעס״ אויך האַלטן דרשות פון אַ טיפן אינהאַלט. פֿאַרן פֿראָסטן עולם פֿלעגט ער דרשענען — אין די ווילנער בתי מדרשים — צוגעפאסט צו זייער פֿאַר־שטאַנד און זייער געמיט און פֿלעגט אַלעמען באַגייסטערן און אָנצינדן זייערע הערצער.

באַשאָנקען מיט אַ באָאָבאַכטונגס־קראַפֿט און זייע־דיק אַ גוטער מענטשן־קענער, איז ר׳ ישראל געווען דער ערשטער צווישן די רבנים און רעליגיעזע פירער, וואָס האָט פֿאַרשטאַנען די חשיבות פון דער דרשה ווי אַ גייס־טיקע שפּייז און דערמוטיקונג פֿאַר דעם פֿראָסטן המון. רבנים האָבן זיך מיט דעם ניט אָפּגעגעבן, און די מגידים, וואָס פֿלעגן אַרומפֿאָרן איבער די שטעט און האַלטן דרשות, פֿלעגן, אָפט, ריידן מיט אַ שאַבלאָנעם נוסח, אָן אינהאַלט, פֿאַרווירצט מיט משלים און פֿאַרביליקט מיט וויצן. ר׳ ישראל האָט געמיט זיך, אַז די דרשה זאָל אַרויפשטייגן צו אַ הויך, אַז ער זאָל ניט דאַרפן זיך אַראָפּנידערן צו דער מאַסע, נאָר די מאַסע אויפהויבן; ער פֿלעגט ניט נאָר שטראָפן און מוסרן די צוהערער, נאָר דערציען דאָס פֿאָלק, עס זאָל זיין אָפּגעהיט אין מקח־וממכר, ניט פֿאַרנעמען, חלילה, יענעמס אַ פֿרוטה, ניט ריידן קיין לשון־הרע. ער האָט אין זיינע דרשות צווישן עולם געפֿריידיקט פֿרודוקטיוויטעט אַרבעט. דער אינ־פלוס פון זיינע דרשות איז זייער שטאַרק געווען, און אַדאַנק אים האָבן אַ סך רבנים געמומען דרשענען פֿאַרן קהל. ר׳ ישראל פֿלעגט דערמוטיקן יונגעלייט אַרויסצוטרעטן מיט דרשות פֿאַרן עולם און געלערנט זיי די קונסט פון ריידן.

ווי יונג און באַשיידן ער איז ניט געווען, האָט זיין אייגפלוס דערגרייכט אַלע שיכטן פון שטאָט. מען האָט אין אים געזען אייגעם פון די הויפּט־פיגורן אין ווילנע. ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט כלל־אַרבעט, האָט גע־זאָרגט פֿאַר לומדים און אַרעמע בעלי־מלאכות. ער איז געווען מוטיק צו פֿאַרזען אַ דין, ווען עס האָט זיך גע־האַנדלט וועגן פּקוח־נפֿש. ער האָט דאָס באַוויזן בשעת עס האָט, אין 1848, אויסגעבראָכן די כאָלערע אין ווילנע, און עס איז געווען אַ סכנה ניט צו עסן יום־כּפּור. ר׳ ישראל האָט דעמאָלט געפֿאַדערט אָנצוקלעפּן מודעות אין די שולן און בתי־מדרשים ניט צו פֿאַסטן דעם יום־כּפּור, וויניקער זאָגן פּיוטים און מען זאָל אין מיטן דאַוונען אַרויסגיין אין גאָס כאָפּן פֿרישע לופט. נאָכן אָפּדאַוונען שחרית, איז ר׳ ישראל אַרויף אויף דער בימה, האַלטנדיק אין אַ האַנט אַ שטיקל לעקאָך, און פֿאַר אַלעמען אין די אויגן געמאַכט אַ ברכה און געגעסן, און אויפגעפֿאַדערט קהל אים נאָכטאָן און עסן. איניקע מתפּללים האָט דאָס פֿאַרדראָסן און האָבן געפֿרעגט אים מיט כעס: „צי געפּינען זיך שוין ניט אין ווילנע קיין רבנים צו פֿסקענען אַ דין וועגן פּקוח־נפֿש, וואָס איז ניט מתיר צו עסן בפֿרהסיא?״ אָבער ר׳ ישראל האָט זיי איגנאָרירט און רואיק געגעסן און געהייסן דעם עולם אים נאָכטאָן.

דורך דער גאַנצער צייט וואָס די כאָלערע האָט געבו־שעוועט, האָט ר׳ ישראל ניט געשלאָפן. ער האָט איינגע־שטעלט אַ קאָמיטעט צו געבן שנעלע הילף און געווירקט אויף די דאָקטוירים צו באַהאַנדלען די קראַנקע אומזיסט. ער האָט צונויפגענומען אַ זעכציק־זיבעציק פרומע און לומדישע יונגעלייט און זיי געלערנט ווי אומצוגיין מיט די קראַנקע. אין אַ געוויסן שבת — דערציילט ר׳ יצחק ליפּקין, ר׳ ישראלס זון (אין „תבונה״, ניסן, תש״א), — איז קראַנק געוואָרן אַן איניקל פון ר׳ יוסף חלפן, וואָס איז געווען פון די פרימסטע און חשובסטע יידן פון ווילנע. די יונגעלייט פון קאָמיטעט האָבן אויף ר׳ ישראלס פאָדערונג אָנגעהאַקט האָלץ, אָנגעווארעמט וואַסער און פֿאַרקאָכט טיי. זיי האָבן מחלל שבת געווען און געראַטעוועט דאָס קינד. דער זיידע האָט אַ בורטשע געגעבן, אַז די יונגע־לייט זיינען שוין צופיל מחלל־שבת. דאָס האָט ר׳ ישראלן שטאַרק אויפגערעגט. כאָטש ער האָט קיינמאָל אין זיין לעבן ניט באַליידיקט קיין מענטשן, און קיינעם ניט געדוצט, האָט ער מיט כעס געזאָגט: „דו פֿראָסטאַק, וועסט מיר זאָגן וואָס מען מעג און וואָס מען טאָר ניט! איך האָב געמומען זעכציק־זיבעציק יונגעלייט, זיי זאָלן זיך באַשעפטיקן מיט די קראַנקע און ראַטעוועז זיי פון טויט. איך האָב צוגע־זאָגט זייערע עלטערן, אַז איך וועל זיי צוריק ברענגען ge־זונט און וועל דאָס אם־ירצה־השם טאָן. טוסטו דאָס?״ ר׳ ישראל האָט זיך אַזוי געכעסט, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז ר׳ יוספס באַמערקונג זאָל אָפּהאַלטן די פרומע יונגעלייט צו מחלל שבת זיין אין אַ פאַל פון פּקוח־נפֿש און ניט אָפּ־ראַטעוועז אַ חולה.

מען דערציילט פון נאָך אַ פאַל, וואָס האָט מיט אים אין ווילנע געטראָפן. גייענדיק ערב יום־כּפּור אין שול, האָט ער געהערט דאָס געוויין פון אַ קליין קינד, וועמעס מוטער איז אַוועק אין שול און עס געלאָזן אַליין. ר׳ ישראל איז אַריין אין שטוב, דאָס קינד פֿאַרוויגט און איינגעשלעפערט און איז מיטן קינד געוועז ביז די מוטער איז געקומען. ר׳ ישראל האָט אָבער צוליבן קינד ניט געזאָגט קיין כל־נדרי און ניט געדאוונט בציבור.

בשעת די רוסישע רעגירונג האָט אין 1848 אויפגע־עפנט דעם ראָבינער־סעמינאַר אין ווילנע, האָט מען ר׳ ישראלן פֿאַרגעשלאָגן צו ווערן אינספּעקטאָר. אָבער ר׳ ישראל האָט זיך אנטזאגט אָנצונעמען דעם אמט, כאָטש סיי די משכילים און סיי די רבנים האָבן געזוכט צו פּועלן בייאים ער זאָל ניט צוריקווייזן דעם אָנבאָט. ר׳ ישראל האָט ניט געגלויבט, אַז די ראָבינער־שול וועט אַרויסגעבן גוטע אויפריכטיקע יידישע פירער. מורא האָבנדיק אַז די רעגי־

רונג זאָל אים ניט צווינגען אָנצונעמען דעם אָמט, איז ער אַוועק פון ווילנע און זיך באַזעצט אין קאָוונע.

דאָ האָט ער געלעבט אין דחקות פון אַ קליינער שטיצע, וואָס אַ ייד מיטן נאָמען ר׳ צבי הירש נעוויאַזשער האָט אים געגעבן, און זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן מיט דער מוסר־באַוועגונג. ווי אין ווילנע אַזוי האָט ער אויך אין קאָוונע זיך פֿאַרנומען מיט טובת־הכלל. ער האָט דעם צווייטנס אינטערעסן אַלע מאָל געשטעלט העכער פון זיינע אייגענע. פון קאָוונע האָט ער אויך אָנגעפירט זיין קאַמף מיט דער השכלה־באַוועגונג, וואָס דער ראַבינער־סעמינאַר פון ווילנע איז געווען איר פעסטונג. מיט די מוסר־שטיבלעך, וואָס ער האָט געגרינדעט אין קאָוונע, האָט ער געהאָפט גובר צו זיין די השכלה, און די תלמידים זיינע האָבן באַדאַרפט ווערן די אמתע רבנים קעגן די פֿאַלשע, וואָס דער ראַבינער־סעמינאַר גיט אַרויס. נאָענט צו הונדערט און פופציק תלמידים האָבן זיך אַרום אים גרופּירט און די מערסטע פון זיי זיינען נאָכדעם באַרימט געוואָרן.

אין קאָוונע האָט ער באַוויזן צו שאַפן אַ מוסר־באַוועגונג און באַפעסטיקן איר, אָבער ער האָט אויך אַרויסגעשיקט רופן אַ קעגנערשאַפט מצד די רבנים, וואָס האָבן אין דער באַוועגונג געזען אַ נייעם סאָרט חסידות. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז עס וועלן זיך ווידער צעפלאַקערן מחלוקת בייַ יידן. אנדערע משכילים האָבן אין דער מוסר־שיטה געזען אַ שטער צו בילדונג און אויפקלערונג און מאפו האָט אין זיין ראָמאַן „עיט צבוע״ געשילדערט ר׳ ישראלן מיט זייער שוואַרצע קאָליר. אַ גרויסע צאָל משכילים אָבער האָבן אין ר׳ ישראלן געזען אַ פֿאַרגעשריטענעם מענטשן, און בשעת זיין זון, דער באַרימטער מאַטעמאַטיקער יום־טוב ליפמאַן, איז געפֿאָרן שטודירן, איז ביי זיי אַ גרויסע שימחה געווען. זיי האָבן געמיינט אַז ר׳ ישראל איז זייער אַן „אייגענער מענטש״. אָבער זיי האָבן באַלד איינגעזען זייער טעות, וויל ר׳ ישראל האָט אין אַ בריוו צום רעדאַקטאָר פון „המגיד״ (1865, נו. 11) באַטאָנט אַז זיין זונס אַריינטרעטן אין אוניווערזיטעט איז „קעגן מיין ווילן, און מיין האַרץ וויייטיקט מיר איבער דער דאָזיקער וועגדונג פון מיין זון. דער יעניקער וואָס וועט ווירקן אויף מיין זון, ער זאָל ניט גיין קעגן מיין ווילן, וועט טאָן אַ גרויסע טובה אַ דערשלאָגענעם ווי איך בין״.

נאָך דעם ווי די מוסר־באַוועגונג האָט זיך באַפעסטיקט אין ליטע, איז ר׳ ישראל אַוועק קיין פּרייסן, וואו ער האָט געהאָט אַ סך אָנהענגער. אין 1862 האָט ער אין מעמל אַרויסגעגעבן אַ חודש־זשורנאַל מיטן נאָמען „תבונה״, געווידמעט תורה און מוסר. שפּעטער האָט ער געוואוינט אין קיניגסבערג און אין אַנדערע שטעט אין דייטשלאַנד. דאָרט האָט ער דורכגעטראָכט אַ פּלאַן, אַז מען זאָל איבערזעצן דעם תלמוד אין אייראָפּעאישער שפּראַך. אין 1880 געפינען מיר אים אין פּאַריז, וואו ער איז געקומען גרינדן מוסר־שטיבלעך פאַר די רוסישע יידן, וואָס האָבן דעמאָלט אַהין אייגענוואָאַנדערט. אין פראַנקרייך האָט ר׳ ישראל אויך געפונען געלערנטע, וואָס האָבן געשטיצט זיין אידעע, אַז מען זאָל דרוקן אַן איבערזעצונג פון תלמוד. אַ צוויי יאָר האָט ער פֿאַרברענגט אין פּאַריז, אָבער ער האָט אָפּגעזאָגט אין בערזעצונג ניט דערגרייכט. סוף 1882 האָט ער אַ קראַנקער פּאַרלאָזט פּאַריז און זיך באַזעצט אין קיניגסבערג, וואו ער איז אָנהויב 1883 (כ״ה שבט תרמ״ג) געשטאָרבן. וועגן זיינע לעצטע מינוטן דערציילט מען, אַז אין דעם צימער, וואו ער איז געלעגן האָט זיך געפונען אַן אַלטער זייגער, וואָס זיין קלאַפּן האָט ר׳ ישראלן געשטערט. די אַרומיקע האָבן געוואָלט צונעמען דעם זייגער, אָבער ר׳ ישראל האָט געזאָגט: „עס לוינט ניט די טירחה. וואָס קען אַן אַלטן קראַנקן מאַן אַרן, אַז אַ זייגער קלאַפּט אים אין די אויערן?״

ר׳ ישראל האָט איבערגעלאָזן פיל תלמידים, אָבער וויניק ספרים. אַ וויכטיק ווערק איז זיין „אגרת המוסר״, וואָס איז די פֿראָגראַם פון זיין מוסר־באַוועגונג און אנטהאַלט די הויפּט־יסודות פון זיין שיטה. ניט לאַנג פאַר ר׳ ישראלס טויט האָט זיין תלמיד ר׳ שניאור זלמן, דער רב פון גאָלדינגען, קורלאַנד, צונויפגענומען די דרשות, וואָס ר׳ ישראל האָט געהאַלטן אין ווילנע, און אַרויסגעגעבן זיי אין אַ ספר „אבן ישראל״. דער ספר איז דערשינען ערשט נאָך ר׳ ישראלס טויט. בריוו און מאמרים האָט זיין תלמיד ר׳ יצחק בלאזער אַרויסגענומען אין זיין ספר „אור ישראל״, און ר׳ חיים יהושע קאָסאָווסקי, האָט צוזאַמענגענומען חדושי־תורה פון ר׳ ישראל, זיין פאָטער ר׳ זאב וואלף און זיין זון ר׳ יצחק ליפקין אין אַ ספר „חוט המשולש״, געדרוקט אין יאָר תרס״ד אין ירושלים.

וועגן ר׳ ישראלס לעבן און זיין שיטה איז דאָ אַ היפּשע ליטעראַטור. דער הויפּט־מאַטעריאַל וועגן זיין שיטה איז דער אויבנדערמאַנטער „אור ישראל״. אין דייטש האָט זיין ביאָגראַפיע געשריבן זיין תלמיד עמיל בנימין (ירחמיאל בר׳ בן ציון אריה בעניאמין) פון מעמל; אין העברעאיש און יידיש האָט געשריבן שמואל ראָזענפעלד, וואָס האָט אין זיינע יונגע יאָרן געלערנט אין סלאָבאָדקע און איז געאַ „מוסרניק״. אַ קורצע ביאָגראַפיע אין העברעאיש האָט אויך פאַרעפנטלעכט ר׳ ישראל סאַלאַנטערס אייניקל, דער געלערנטער דוד סידערסקי פון פּאַריז, אין דעם ניו־יאָרקער „היהודי״. סידערסקי שילדערט ר׳ ישראלס אויסזען: „פון מיטעלן הויך, שיינע געשטאַלט מיט אַ ליכטיקן פּנים, אַ שיינע געקרייזלטע בארד. ער פלעגט ריידן בנעימות און האָט יעדן איינעם אויפגענומען בסבר פּנים יפות״.

ג. ר׳ יצחק בלאזער

צווישן ר׳ ישראלס אַלע תלמידים איז זייער בולט די פיגור פון ר׳ יצחק בלאזער אָדער, ווי ער איז אין דער לומדישער וועלט באַקאַנט, ר׳ איצעלע פּעטערבורגער. ער איז געווען ר׳ ישראלס גרעסטער תלמיד און דער נאָענטסטער צו אים, זיין „רעכטע האַנט״. ר׳ יצחק בלאזער איז דער שעפער פון דער מוסר־באַוועגונג און איר טעאָרעטיקער; דער „חוזר״ און פאַרטייטשער פון זיין רבינס שיטה און אויך זיין ביאָגראַף. בשעת די ליכט, וואָס זיין גרויסער רבי האָט אָנגעצונדן, האָט געמוען צאַנקען און געהאַלטן ביים אויסגיין, האָט ר׳ יצחק בלאזער צו־

געגעבן פייער פון זיין נשמה און דעם פלאַם אויפגע־
בלאָזן. ער איז געווען דער טיפּ תלמיד, וואָס אונטער־
דריקט זיין אייגענעם איך און פֿאַרטונקלט זיין געשטאַלט
צוליב דעם רבין. ער איז געווען פֿאַר ר׳ ישראל סאַלאַנטער
דאָסזעלביקע, וואָס ר׳ חיים וויטאל איז געווען פֿאַרן האר״י,
ר׳ חיים וואָלאָזשינער פֿאַרן וילנער גאון און ר׳ נתן
שטערנהאַרץ פֿאַר ר׳ נחמן בראַצלאַווער.

ר׳ יצחק בלאַזער
(1837—1907)

ר׳ יצחק איז געבאָרן אין תקצ״ז (1837) אין שניפּי־
שאָק — אַ וועלנער פֿאַרשטאָט. זיין פֿאָטער, ר׳ שלמה
ליפּעלס, איז געווען לויט זיין זונס עדות (אין הקדמה
צו זיין ספר „פּרי יצחק״) „אַ מופלג בתורה און אַ צדיק
תמים״, וואָס האָט אויך באַזעסן אַ ליבע צו ארץ־ישראל
און אויף דער עלטער איז ער אַהין אַוועקגעפֿאָרן און זיך
באַזעצט אין ירושלים, וואו ער האָט געלעבט אַכט יאָר
(פון 1864 ביז 1872). ר׳ שלמה האָט זוכה געווען צו זין
גדולי־תורה. דער בכור, ר׳ יעקב איז געווען רב אין
שירווינט. דער יינגסטער, ר׳ איצעלע, האָט זיינע ברידער
אויבערגעשטיגן מיט זיין עילושן מוח. וועז ער איז נאָך אַ
יונג יינגל געווען האָט מען אויף אים געזאָגט, אַז ער איז
ביכולת צו זאָגן צען חילוקים אויף יעדן בלאַט גמרא,
און אין עלטער פון פערצן יאָר האָט זיין פֿאָטער געדרוקט
זיינעם אַ הדרן אויף בבא קמא.

אין יענער צייט האָט ער זיך שוין געהאַט געטוליעט
צו ר׳ ישראל סאַלאַנטער און זיינע מידות געזומען ווי
אַ מוסטער. ער האָט שוין דעמאָלט זיך גערעכנט צווישן
ר׳ ישראלס תלמידים — דער יינגסטער תלמיד, אָבער
ר׳ ישראל האָט בחוש געפילט אַז דער יונגער עילוי
וועט זיין נאָכפֿאָלגער זיין און האָט אים שטאַרק מקרב
געווען.

צו ר׳ ישראלן האָבן אים געבראַכט זיינע עלטערע
ברידער, וואָס זיינען געווען ר׳ ישראלס ערשטע אָנהענ־

גער אין ווילנע, און פלעגן הערן זיינע שיעורים אין
תלמוד און מוסר אין זאַרעטשע. בעת ר׳ ישראל איז אָבער
אַוועק פון ווילנע און זיך באַזעצט אין קאָוונע, איז דער
אינטערעס צו מוסר ביי דעם קיבוץ אין ווילנע אָפּגע־
שוואַכט געוואָרן (ווי עס איז צו מערקן פון ר׳ ישראלס
בריוו צום ווילנער קיבוץ, וואָס איז געדרוקט אין „אור
ישראל״). ר׳ איצעלע איז ר׳ ישראלן נאָכגעפֿאָרן אין
קאָוונע, האָט מיט לייב און לעבן זיך באַהעפט אין אים און
היפּשע עטלעכע יאָר געלערנט ביי אים דעם וועג ווי צו
פירן זיך לויטן מוסר און אמתער יראת־שמים.

אינצווישן האָט מען אים אין עלטער פון פופצן יאָר
חתונה געמאַכט מיט דער טאָכטער פון אַ ווילקאָמירער
באַלעבאָס מיטן נאָמען ר׳ שמואל וואָלק. אַ קורצע צייט
נאָך דער חתונה איז ער ווידער אַוועק לערנען אין דער
ישיבה, וואָס ר׳ ישראל סאַלאַנטער האָט געגרינדעט אין
ר׳ צבי נעוויאַזשערס בית־המדרש אין קאָוונע. צוזאַמען
מיט אים האָבן אין יענער צייט אין דערדאָזיקער ישיבה
געלערנט יונגעלייט, וואָס זיינען שפּעטער געוואָרן באַ־
רימטע רבנים ווי ר׳ מאיר מיכל ראַבינאָוויטש, דער
מינסקער גדול ר׳ ירוחם לייב פּערלמאַן, ר׳ שלמה דוד
גראָדזענסקי און די באַנער־טרעגער פון דער מוסר־באַווע־
גונג, ווי ר׳ יעקב יוסף (ווילנער שטאָט־מגיד און שפּע־
טער רב־הכולל אין ניו־יאָרק), ר׳ שימחה זיסל פון קעלם
און ר׳ נפתלי אַמשטערדאַם. דער לעצטער איז ר׳ אי־
צעלעס נאָענטסטער חבר געווען. זאַלבענאַנד האָבן זיי אין
זייערע יונגע יאָרן אָפּגעריכט גלות, און בעת ר׳ איצעלע
האָט זיך באַזעצט אין ירושלים האָט ר׳ נפתלי אים נאָכגע־
פאָלגט. וועז ר׳ נפתלי איז אַן אַלמן געוואָרן און אין על־
טער פון זיבעציק יאָר ווידער חתונה געהאַט אין ירושלים,
איז ר׳ איצעלע דער הויפּט־מחותן געווען, געטאַנצט און
געהאָפּקעט זיך ווי אַ יונגערמאַנטשיק, צו משמח זיין
חתן־כלה. ר׳ נפתלי און ר׳ איצעלע פלעגן זיך דורכ־
שרייבן אין הלכה־ענינים. זייערע שאלות ותשובות גע־
פינען זיך אין ביידע חלקים פון ר׳ איצעלעס ספר „פּרי
יצחק״. בשעת ר׳ ישראל האָט אין אָנהויב פון די זעכציי־
קער יאָרן געזומען אַרויסגעבן דעם חודש־זשורנאַל
„תבונה״, האָט ער צו דער אַרבעט צוגעצויגן זיין תלמיד,
און ר׳ איצעלע האָט אים געהאָלפן רעדאַקטירן דעם זשור־
נאַל. מחמת ענינים האָט ער ניט דערלאָזט, מען זאָל זיין
נאָמען דערמאָנען, ווי אַ מיט־רעדאַקטאָר. אויך אין אַלע
אַנדערע ענינים האָט ער זיך געהאַלטן קליין און זיך
געהיט אַז מען זאָל אים ניט דערקענען, אַז ער איז אַ
למדן. ווי אויבן דערמאָנט, פלעגט ער אין זיין יוגנט אָפּ־
ריכטן, צוזאַמען מיט זיין חבר ר׳ נפתלי אַמשטערדאַם,
גלות. אין זייער „גלות־אָפּריכטן״ זיינען זיי אויסגעשטאַ־
נען גרויסע בזיונות, ווייל זיי פלעגן אַרומגיין איבער
שטעט און שטעטלעך אָנגעטאָן אין צעריסענע אַרעמאַנ־
סקע קליידער, און אויסגעקוקט ווי פֿראָסטע קבצנים.
שפּעטער האָט ר׳ איצעלע געזומען אָפּריכטן גלות אַליין,
פאַרשטעלט זיך פאַר אַ בעטלער, וואָס גייט איבער די היי־
זער בעטן נדבות אָדער אַ ביסל עסן, וואָס אַ גוטע באַ־
לעבאָסטע פלעגט אים אַרויסטראָגן. ער האָט דאָס געטאָן

כדי איינצוברעכן די גאווה און אונטערדריקן די תאווה צו כבוד.

ער האָט זיך מיט זיין באַשיידנקייט און ענייוות אויס־געצייכנט אויך אין זיינע עלטערע יאָרן, וועז ער איז שוין געווען ווייט און ברייט באַרימט ווי אַ גאון און גייסטיקער פירער. עס האָט פאַסירט, ער איז געזעסן אויף אַן אסיפה פון גרויסע רבנים, צווישן זיי ר׳ יוסף בער סאָלאָוויטשיק, האָט מען פאַרשטייט זיך געריידט דברי־תורה. יעדער איינער פון זיי האָט זיך געפעליסט אַרויסצואווייזן חריפות און בקיאות, אָבער ר׳ איצעלע איז די גאַנצע צייט געווען שטיל און זיך מיט אַ ווארט ניט אַריינגעמישט אין וויכוח. זיי האָט די זאַך פאַרוואונדערט און אייניקע רבנים נאָכדעם האָבן אים מבטל געווען און געזאָגט, אַז „איין כחו יפה בתלמוד", אַז זיין באַרימט־קייט ווי אַ גדול בתורה איז איבערטריבן. שטאַרק איבערראַשט איז אָבער ר׳ יוסף בער געווען, וועז ער האָט מעיין געווען אין ר׳ איצעלעס ספר „פרי יצחק" און דאָרט געפונען דעם גאַנצן ענין פון אָקערשטיקן וויכוח מיט די רבנים בריסק און טיף באַהאַנדלט. ער האָט באַלד אייג־געזען, אַז ר׳ איצעלע האָט געשוויגן צוליב ענייוות.

אויך אין זיינע עלטערע יאָרן האָט ר׳ איצעלע זיך ניט געלאָזט דערקענען אין זיין גאַנצער גרויס. אין 1901 האָט דער וואַרשעווער מורה־הוראה ר׳ נפתלי זילבערבערג געשריבן צו ר׳ חיים זאַנענפעלד אין ירושלים, אַז ר׳ איצעלע איז „אַ הייליקער מענטש און אַ גאון מובהק וואָס פאַרהוילט פון יעדן איינעם זיינע כשרונות און עס איז צו באַוואונדערן זיינע איינפאַלן אין דעם ענין פון ענייוות, אָבער לטובת הכלל איז נויטיק צו וויסן זיין ווערט און אָפשאַצן זיינע אייגנשאַפטן".

ר׳ איצעלעס ווערט האָט מען אָבער געווואוסט אָפצו־שאַצן שוין אין זיין יוגנט. מען האָט שוין דעמאָלט גע־זען, אַז ער איז אַ גדול בתורה, און אין עלטער פון פינף און צוואַנציק יאָר האָט מען אים פאַרגעשלאָגן די רבנות פון פעטערבורג.

ער האָט זיך געקוועלט, צי ער זאָל אַננעמען דעם אַנבאָט און איז געפאָרן אין קיניגסבערג זיך מיישב זיין מיט זיין רבין. אָבער ר׳ ישראל, וועמענס וואונטש עס איז געווען אַז זיינע תלמידים זאָלן ווערן רעליגיעזע פירער און כלל־טוער, האָט אים צוגערעדט די פעטער־בורגער רבנות אַנצונעמען. ר׳ ישראל האָט דערביי גע־האָט אַ באַזונדערע כוונה. פעטערבורג איז געווען אַ פרייע קהילה און איז דאָמינירט געוואָרן פון נאָטאַבלען און משכילים, וואָס זיינען געווען גרופירט אַרום דער חברה „מפיצי השכלה", האָט ער געהאָפט אייגנצונעמען דורך יראה די פעסטונג פון השכלה און אָפּיקורסות. ר׳ יצחק בלאזער איז, לויט זיין מיינונג, געווען פאַר דעם דער פאַסיקסטער מאַן.

ר׳ איצעלע ווערט פעטערבורגער רב אין 1862. די רבנות פון דער הויפטשטאָט פון רוסלאַנד איז ניט געווען פון גרויס חשיבות. די קהילה האָט זיך ערשט געמוען שאָפן. דער „עולם", אַ חוץ די רייכע נאָטאַבלען און אויסגעדינטע ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן, איז געווען אַן אַנ־

געלאָפענער. אַ סך קאָמיסיאָנערן, סוחרים און בעלי־מלאכות האָבן אַפילו ניט געהאַט קיין וואוינערעכט. ר׳ אי־צעלע אַליין האָט אויך ניט געהאַט קיין רעכט צו וואוי־נען אין פעטערבורג און איז געווען אַ צוגעשריבענער ווי אַ „מענטש" (אַ משרת) ביי איינעם שמעון צארסקי. רב איז ער נאָר געווען איבער דער מתנגדישער עדה. די חסידים האָבן געהאַט אַ באַזונדערן רב. ר׳ איצעלע איז אָבער באַלד שטאַרק פאָפולער געוואָרן. זיין פרעסטיזש אין פעטערבורג איז נאָך מער דערהויבן געוואָרן נאָך ר׳ ישראל סאַלאַנטערס באַזוכן אין די זיבעציקער יאָרן וועגן כלישע ענינים. זיין תלמיד איז אים באַהילפיק געווען אין זיין אַרבעט. אויך ר׳ ישראלס „אַדיוטאַנט" אין פע־טערבורג, ר׳ אלחנן כהן, האָט געזען צו באַפעסטיקן ר׳ איצעלעס מעמד. ר׳ איצעלע האָט געמומען דרשענען פאַרן המון, זאָרגן פאַרן חינוך און דערנענטערן די ני־קאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן צו יידישקייט. ער האָט געגרינ־דעט פרומע חברות און פאַרפאַסט תקנות פאַר זיי.

צו אַנפירן די קהילה אויף זיין דרך איז אים ניט געלונגען. די משכילים און יהודה ליב גאָרדאָן בראשם, האָבן ניט דערלאָזט. י. ל. גאָרדאָן איז אין 1872 געוואָרן סעקרעטאַר פון „מפיצי השכלה" און פון דער קהילה, האָט ארגאַניזירט די אָפיציעלע געמיינדע און געפירט זי נאָך זיין גייסט און גוסט. ווי מען דערציילט האָט דער באַראָן האָראַץ גינצבורג מורא געהאַט זיך איינצוריייסן מיט ר׳ איצעלען, אָבער דער לעצטער האָט אימת מות געציטערט פאַר גאָרדאָנען און ניט געוואָלט קוקן אויף אַזאַ אפיקורס ווי יל"ג, כאָטש זיי האָבן זיך ניט איין מאָל געטראָפן. וועגן די באַציאונגען צווישן דעם גרויסן דיכ־טער און געניאַל פון דער השכלה־באַוועגונג און דעם מנהיג פון דער מוסר־באַוועגונג צירקולירן פאַרשיידענע מעשיות. ווי הרב יעקב מזא"ה גיט איבער אין זיינע זכרונות (ב. 2), זאָל גאָרדאָן זיך געהאַט צעווערטלט מיט ר׳ איצעלען אויפן בית הקברות, וועז דער לעצטער האָט ניט געלאָזן מקבר זיין אַ משכיל לעבן אַ פרומען ייד, מיטן אויסרייד אַז „מען לייגט ניט אַ רשע לעבן אַ צדיק". גאָר־דאָן האָט זיך אָנגערופן: „זאָגט מיר נאָר, ווער איז דאָס דער שופט, ווער עס איז אַ צדיק אָדער אַ רשע? נאָר גאָט קען אַרויסטראָגן אַן אורטייל, אָבער בשום אופן ניט אַזעלכע רבנים, וואָס דער נביא האָט אויף זיי געזאָגט: ׳און איר וועט זיך צוריקקערן און זען ווער עס איז אַ צדיק און ווער עס איז אַ רשע, ווער עס דינט גאָט און ווער עס האָט ניט געדינט צו אים׳. זאָל מיר דער רבי דערקלערן, אַן פילפולים און קונצן, דעם חילוק צווישן אַ צדיק און אַ רשע. און אויך, וואו ווערט מען מיר לייגן נאָך מיין טויט — לעבן צדיקים אָדער רשעים?"

ר׳ איצעלע האָט אים מוטיק געענטפערט:

— הערט נאָר, גאָרדאָן! אין אונדזער שולחן ערוך איז שוין דערקלערט, וואָס מיינט אַ צדיק און ווער עס איז אַ רשע. און בנוגע אייך, ווערט זיך וועגדן, ווער עס ווערט דעמאָלט זיין רב. אויב איך וועל זיין רב, וועל איך שוין וויסן דעם פלאַן, וואו מען זאָל אייך מקבר זיין.

גאָרדאָן זאָל זיך האָבן שטאַרק צעלאַכט און געזאָגט:

„איר האָט מיך אַרויסגענומען פון אַ טעות. איך האָב שטענדיק געדענקט, אַז אַלע רבנים זיינען טיפשים וואָס קענען אפילו אַ נאָר ניט ענטפערן אויף זיין נאָרישקייט. איצט בין איך איבערצייגט געוואָרן, אַז זיי ווייסן אַ מאָל ווי צו ענטפערן גאָר מענטשלעך... וועל איך טאָקע אייערע ווערטער, מיט אַ קריטיק אויף זיי, ברענגען אין מיין „צלוחית של פלייטון" (אַזוי האָבן געהייסן גאָרדאָנס פעליעטאָנען אין „המליץ"). איך האָב שוין אַ פאָרטיקן נאָמען פאָר אייך, „ר' יצחק נפחאָ".

אין יענע פעליעטאָנען געפינט זיך ניט אַ רמז אויף דעם. גאָרדאָן האָט אָבער פאָרטשעפּעט ר' איצעלען אַ צייט שפּעטער, אין 1887, ניט אָנרופנדיק דעם נאָמען, שרייבט ער אין זיין פעליעטאָן „מתנובות שדי":

„בשעת איך האָב באַשלאָסן אַרויסצופאָרן אויף דאָטשע, האָב איך אויסגעקליבן „צאָרסקאָיע סעלאָ", צוליב צווויי טעמים. דער ערשטער, וואָס איז דער עיקר, וויל מיט דעם פּלאַץ איז פאָרבונדן אַ טייערע דעראינערונג און אַ גרויסע פאַסירונג (אין אָריגינאל: מעשה רב — וואָס ווערט אויך געטייטשט די טוואונג פון אַ רב.—א. ר. מ) אין דער יידישער געשיכטע, וויל דאָרט פלעגט שפּאַצירן דער רב, המאו"הג (און אפשר האָט מען אים שוין איצט געקרוינט פאָר אַ גאון!) דער מחבר פון „פרי יצחק", בשעת ער איז געזעסן אויפן רבנות־שטול אין דער הויפּטשטאָט. דאָרט האָט ער זיך באַגעגענט מיטן פאָרשטאָנדיקסטן קיסר און זיי האָבן צווישן זיך געערעדט הויכע ענינים, ווי עס איז שוין דערציילט אויף אַן אַנדער פּלאַץ אין „המליץ".

גאָרדאָן האָט מרמז געווען וועגן דער באַגעגעניש צווישן ר' איצעלען און דעם צאָר. די מעשה גיט צעדער־בוים איבער אין דער כראָניק פון 27טן נומער „המליץ" פון יאָר 1883, בזה הלשון: „אָט דער ר' בלאזער האָט, ווען ער איז דאָ געקומען, ניט געהאַט קיין וואוינערעכט און ער האָט זיך צוגעשריבן צו דער פאָמיליע פון שמעון... וואָס וואוינט אין צאָרסקאָיע סעלאָ און איז צווישן יידן געווען באַוואוסט מיטן נאָמען „שמעון צאָרסקי". אָנומלט איז דער רב קראַנק געוואָרן אויף קדחת און די דאָקטוירים האָבן אים געהייסן אַרויספאָרן זומער אויסערן שטאָט שעפּן פרישע לופט און טרינקען ברונעם־וואָסער. און ער איז אַרויס קיין צאָרסקאָיע סעלאָ צו וואוינען בייזיין קרוב און באַשיצער צאָרסקי. יעדן טאָג פלעגט דער רב גאַנץ פרי אַרומשפּאַצירן אין דעם פּאַרק לעבן קיסרס פּאַלאַץ און טרינקען וואָסער פון ברונעם. און ווען ער פלעגט נעמען ציטערן פון פיבער, פלעגט ער אָנטאָן אַ שווערן פּעלץ צו דערוואַרעמען זיך. אין יענער צייט האָט דער פאָרשטאָרבענער קיסר געוואוינט אין צאָרסקאָיע סעלאָ. אויך ער פלעגט יעדן פרימאָרגן שפּאַצירן אין פּאַרק צוזאַמען מיט זיינעם אַן אַדיוטאַנט. די הויכע דאָרע פיגור פון אונדזער פּרושים־דערציער, מיט זיין אָנגעפּעלצטן הילוך, וואָס האָט געשפּיגן און געציטערט פון קעלט, האָט פאַראינטערעסירט דעם קיסר. ער איז צוגעגאַנגען צום יידן און געפרעגט ווער ער איז. אַזוי ווי דער רב האָט ניט פאָרשטאַנען קיין רוסיש, האָט ער געמיינט אַז מען פרעגט אים, צי ער האָט אַ דערלויבעניש צו שפּאַצירן אין גאָרטן, און ער האָט אַ צעטומלטער געענטפערט: „צאַרסקי פאַמיליע", ד. ה. ער איז שמעון צאַרסקיס אַ בן־משפּחה. אָבער דער צאָר האָט אָנגענומען, אַז ער איז זיך מתייחס צו זיין משפּחה און ער האָט מיט אַ שמייכל זיך אָנגערופן צו זיין אַדיוטאַנט: „גיב מיר אָפּ מזל־טוב, אַ נייער קרוב איז מיר צוגעקומען!" צעדערבוים, ווי עס ווייזט אויס, איז מיט ר' איצעלען ניט שווה בשווה געווען בשעת ער איז געווען רב אין פּעטערבורג, און האָט די מעשה איבערגעגעבן, כדי אָפּצוחוזקן פון ר' איצעלען. צעדערבוים האָט איראָניש באַמערקט: „מיר זיינען ניט פאַראַנטוואָרטלעך, צי די מעשה האָט באמת פאַסירט, ווייל מיר זיינען דאָרט ניט געווען. עס איז קיין שום ספק ניט, אַז דער קיסר איז צוגעגאַנגען צו אים, און יעדער אייניגער וואָס קען דעם אָנפירער (פון די פּרושים־מוסרניקעס — א. ר. מ.) צוויפלט ניט, אַז ער איז מסוגל צו אַזאַ תשובה, און אַז זיינע תלמידים וועלן טאַקע אויפּבויען דאָס יידנטום און די קרוין פון דער תורה וועט דורך זיי באַנייט ווערן".

אָט די מעשה האָט קורסירט אין פאַרשיידענע וואַריאַציעס. לויט איין נוסח, האָט דער צאָר געהייסן נאָכפאָרשן אים, און דערוויסנדיק זיך, אַז ער איז אַ רב וואָס אין זיינע דרשות הייסט ער די יידן זיין געטרייַ דעם צאָר, האָט ער אים געגעבן וואוינערעכט אין פּעטערבורג און האָט אים דעקאָרירט מיט אַ מעדאַל. לויט אַן אַנדער נוסח איז ר' איצעלע, נאָך דער באַגעגעניש מיטן צאָר אַוועק פון פּעטערבורג. ר' איצעלעס מקורבים אין ירושלים האָבן אָפּגעלייקנט, אַז אַן אויסערלעכע סיבה זאָל האָבן גורם געווען, ער זאָל פאַרלאָזן פּעטערבורג. אין די ביאָגראַפישע נאָטיצן וואָס אברהם אהרן זאָנענפעלד האָט נאָך ר' איצעלעס טויט געדרוקט אין „חבצלת", ווערט בפירוש געזאָגט, אַז די אַלע מעשיות האָבן ניט קיין ממשות.

איך בין משער, אַז ער האָט באַשלאָסן אויפצוגעבן די רבנות און אַוועק פון פּעטערבורג, וויל גאָרדאָן האָט אים געזומען מאָכן ענג. אָפּיציעל איז ר' איצעלע געווען אַ געהילף צו דעם ראָבינער פון דער אָפּיציעלער קהילה, וואָס גאָרדאָן איז געווען איר סעקרעטאַר. גאָרדאָן האָט מיט אַ פעסטער האַנט געזומען ברענגען אָרדענונג אין אַלע געזעלשאַפּטלעכע און רעליגיעזע ענינים, ווי אויך אין דער חברה קדישא, און אַזוי ביסלעכווייז באַגרענעצט די מאַכט פון די רעליגיעזע רבנים. צו ר' איצעלען, ווי צו אַ מוסרניק, האָט ער זיך באַצויגן מיט ביטול און ניט אַן שינאה. גאָרדאָן האָט מיט די מוסרניקעס געהאַט אַלטע חשבונות. פאָר זיי, ווידער, איז גאָרדאָן געווען דער גרעסטער און ערגסטער אפּיקורס. דער קעלעמער מגיד האָט אין זיינע דרשות ניט איינמאָל געצילט אויף אים, געקלאָגט זיך אויף אים און אים געזידלט. גאָרדאָן, האָט נאָך אין אָנהויב פון די זעכציקער יאָרן אין אַ ריי אַרטיקלען אין „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", אַטאַקירט די מוסר־באָוועגונג און אָנגעוויזן אויף דער סכנה וואָס פון די מוסר־שטיבלעך לויערט אויף די יידן אין ליטע. ער האָט ניט געשוינט אַפילו ר' ישראל

סאַלאַנטער. ר׳ יצחק בלאזערס זיין אין פּעטערבורג איז געווען אַ דאָרן אויף זיין וועג אויסצופורעמען די קהילה אויפן מערב־אייראָפּעאישן שניט.

נאָך דער פּעטערבורגער רבנות האָט מען ר׳ איצעלען פֿאַרגעשלאָגן די רבנות אין זאַלודאָק און אַנדערע שטעט, אָבער ר׳ איצעלע האָט מער ניט געוואָלט זיין קיין רב. ער האָט געוואָלט לעבן ווי אַ פּשוטער באַלעבאָס און זיך אָפּגעבן נאָר מיט לערנען. ער האָט זיך באַזעצט אין קאָוונע, וואו ער האָט פֿאַר 25 טויזנט רובל געהאַט געקויפט אַ גרויסן הויף, וואָס די הכנסה פון די דירה־געלט איז געווען גענוג צום לעבן. אַ געוויסע צייט זיין ווייב געהאַלטן אַ שענק, ר׳ איצעלע פלעגט איר אַרויסהעלפן. ער פלעגט די פּויערים דערלאַנגען דעם בראנפן און דער־ביי מורמלען דברי־תורה. אין קאָוונע האָט ער אין 1881 פֿאַרעפנטלעכט זיין שאלות ותשובות ספר „פּרי יצחק״ (געדרוקט אין ווילנע), וואָס דורך אים איז ער אין דער לומדישער וועלט באַרימט געוואָרן ווי אַ גאון. סיי אין די תשובות און סיי אין די חקירות בהלכה איז ער קלאָר און האַלט זיך לויטן שכל הישר, ווייט פון פּילפּול לשם פּילפּול, נאָר דערגרונטעוועט זיך ביז צו דער טי־פֿעניש פון דעם ענין וואָס ער באַהאַנדלט, און לאָזט אַפילו אַ קלייניקייט ניט דורך אַרויסצוברענגען דעם מקור פון דין און מברר זיין די הלכה לויט די ראשונים און אחרונים. אַרויסגעגעבן דעם ספר האָט ער 14 יאָר שפּעטער, ווי ער האָט אים אָנגעשריבן. ר׳ איצעלע איז געבליבן קינ־דערלאָז (אַ יינגל און אַ מיידל זיינען ביי אים געשטאָרבן יונג און זיין ווייב איז שוין מער קיין בת־בנים ניט גע־ווען), און ער האָט געוואָלט, אַז דער ספר זאָל זיין אַן אָנדענקונג נאָך אים. דערצו זיינען זיינע ביידע ברידער געשטאָרבן, און ער איז געבליבן זייער עלנט. דער ספר איז זיין אייניציקע טרייסט געווען.

אין קאָוונע ווערט ר׳ איצעלע טעטיק אין דער מוסר־באָוועגונג, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם פּרושים־כולל, וואָס ר׳ ישראל סאַלאַנטער און ר׳ יצחק אלחנן האָבן סוף זיבעציקער יאָרן געגרינדעט, מיטן צווועק צו פֿאַרשטאַרקן דאָס לערנען תורה לשמה, שטיצן די לערנערס און אויסהאַלטן זיי ביז זיי וועלן קענען זיין רבנים און מורי־הוראות. אָפּיציעל איז דער „כולל״ ניט גע־וועזן אַ מוסר־ישיבה, און דאָס וואָס ר׳ יצחק אלחנן איז געשטאַנען אין שפּיץ און וואָס ער האָט צוזאַמען מיט ר׳ ישראל סאַלאַנטער זיך אונטערגעשריבן אויף דעם קול קורא צו שטיצן דעם כולל (געדרוקט אין אַ באַזונדערן קונטרס „עץ פּרי״, אין ווילנע אין 1881 און אַנטהאַלט מאמרים וועגן חיזוק התורה פון ר׳ יצחק אלחנן, ר׳ ישראל סאַלאַנטער, דעם „חפץ חיים״ און ר׳ אלכסנדר משה לפּידות), האָט געהויבן דעם פּרעסטיזש פון כולל און פון גאַנץ רוסלאַנד האָט מען אים געשטיצט. דער מנהל פון כולל איז געווען ר׳ יצחק אלחננס זון, ר׳ צבי הירש ראַבינא־וויטש. די מוסריקעס האָבן דאָ פון אַנהויב קיין שליטה ניט געהאַט, אָבער אין 1880 האָט ר׳ צבי הירש פֿאַר־לאָזן קאָוונע, און אויף זיין פּלאַץ האָט מען אָנגעשטעלט ר׳ איצעלען. אין אַ קורצער צייט איז דער כולל אַרונ־טער אונטער דער ממשלה און איינפלוס פון די מוסרניקעס. די ערשטע צייט האָט דער כולל אויך אונטער ר׳ איצעלעס פֿאַרוואלטונג ניט געטראָגן דעם כאַראַקטער פון אַ מוסר־אינסטיטוציע. מען האָט די פּרושים ניט געצוואונגען צו לערנען מוסר. ר׳ איצעלע פלעגט נאָר שבת פֿאַר נאַכט דרשנען ביי זיך אין הויז מוסר־דרשות. און ווער עס האָט ניט געוואָלט האָט ניט געמוזט קומען הערן אים. אָבער דורך דעם האָט ער געוואוסט, וועלכער יונגערמאַן איז נוטה צו מוסר און ווער ניט. דאָס איז פֿאַר אים געווען די מאָס, וועמען מקרב צו זיין און וועמען צו דערווייטערן, וועלכן פּרוש צו געבן אַ גרעסערע שטיצע און וועמען מאַכן ענג. אַ פּרוש איז אויף אַזאַ אופן געווען אָפּהענגיק אַן דעם חן וואָס ער האָט געפונען אין ר׳ איצעלעס אויגן. דאָס האָט געווירקט, אַז וואָס מער פּרושים זאָלן קומען הערן זיינע דרשות, און אַזוי איז זיין השפּעה וואָס וויייטער אַלץ שטאַרקער געוואָרן. זיין איינפלוס איז איבערהויפּט קענ־טיק געווען אויף די פּרושים, וואָס האָבן געלערנט אין די בתי־מדרשים און שולן אין אַלעקסאָט און סלאָבאָדקע. די לעצטע איז מיט דער צייט געוואָרן אַ נעסט פֿאַר מוסר־ניקעס אוז עס איז דאָרט אויך געגרינדעט געוואָרן אַ ישיבה, וואו מוסר איז געווען דער הויפּט למוד.

די פֿאַרוואַלטונג פון כולל איז איבערגעגאַנגען אין ר׳ איצעלעס הענט און איז פֿאַרגרעסערט און אויסגע־בריייטערט געוואָרן. די צאָל פּרושים האָט זיך פֿאַרמערט. דאָס וועלט אַרויסגעבראַכט אין אַן אַרטיקל „נזירי ישראל״ פון איינעם משה יהושע לעווין פון סלאָנים, געדרוקט אין „המליץ״ (1883, נומ. 18). דער שרייבער, אַ קעגנער פון מוסר בכלל און פון ר׳ איצעלען בפרט, דערציילט: „די פּרושים האָבן זיך געזונמען מערן אין קאָוונע, זינט דער פֿאַנאַטיקער ב. האָט זיך באַזעצט אין סלאָבאָדקע. ער האָט אַרויסגעשיקט אַ קול קורא צו יעדן פּרוש און פֿאַנאַטיקער צו קומען לערנען ביי אים און אַז ער וועט זיי מיט אַלץ אויסהאַלטן, כדי זיי זאָלן עוסק זיין בתורה און תלמוד, אָבער מיט אַ תנאי זיי זאָלן זיך דערווייטערן פון השכלה און וויסן, און די פּרושים האָבן זיך אָפּגערופן אין מאָסן און אָנגעפּילט אַלע שולן און בתי־מדרשים אין קאָוונע און סלאָבאָדקע". דער אַרטיקל איז די ערשטע אַטאַקע אויף ר׳ איצעלען און די מוסר־באָוועגונג אין דער העברעאישער פּרעסע. אין אים וועלט אויך געבראַכט די מעשה פון דעם מוסרניק־פּרוש ר׳ יוזל, וואָס האָט אין יענער צייט זיך פֿאַר־שלאָסן אין שטוב, געלאָזט אויסבויערן צוויי לעכער אין טיר אויף צו דערלאַנגען אים עסן, איינע פֿאַר פּליישיקע מאכלים און די צווייטע פֿאַר מילכיקס, און איז אַ לאַנגע צייט ניט אַרויס פון הויז. ווי דער שרייבער גיט איבער זיינען די אויסטערלישע האַנדלונגען פון די פּרושים, באַ־שריבן געוואָרן אין רוסישע צייטונגען און די מוסרניקעס זיינען געשילדערט, ווי אַ נייע משוגהדיקע רעליגיעזע סעקטע ביי יידן. די רוסישע קאָרעספּאָנדענטן האָבן גע־וואָרפן אַ חשד אַז די „פּרושים־מוסרניקעס־סעקטע״ זאָל האָבן פֿאַליטישע כוונות, וואָס האָט געצויגן די אויפמערק־זאַמקייט פון דעם גובערנאַטאָר און פֿון האָט געפּונען ר׳ יצחק אלחננען און דעם קאָזיאָנעם ראַבינער שניטקינד,

און געפֿאדערט פון זיי אַ דערקלערונג וועגן דער נייער סעקטע. מיט גרויס מי האָבן זיי איבערגעצייגט דעם גובערנאַטאָר דעם אמתן צוועק און ציל פון די פּרושים — לערנען תלמוד און זיך צוגרייטן וועלן רבנים. דער שריי־בער פון אַרטיקל „נזירי ישראל" איז פון דעם ענטפער ניט צופֿרידן, און ער מאַכט אויפמערקזאַם דער קאָמיסיע אינטעליגענץ צו זען פאַריאָגן די פּרושים צו זייערע פרי־ערדיקע נעסטן ווי איישישאָק און שניפּישאָק און באַטאָנט, אַז אָנשטאָט אויסהאַלטן בטלנישע פרושים זאָל מען בע־סער גרינדן ישיבות און רבנים־אינסטיטוטן וואָס זאָלן דערציען רבנים גדולים בתורה און וועלטלעכע מענטשן, רבנים פון דעם טיפּ ווי ר׳ יצחק אלחנן, ר׳ אליהו חיים מייזל און ר׳ שמואל מאָהילעווער.

עטלעכע וואָכן שפּעטער איז אין „המליץ" (נומ. 25) ר׳ איצעלע ווידער אַטאַקירט געוואָרן. אין אַ קאָרעספּאָנ־דענציע פון קאָווּנע פון איינעם וואָס איז אונטערגעשריבן מיט ראשי־תּבות צמ״ק, ווערן אויסגעבעסערט אייניקע אומפּינקטלעכקייטן פון אַרטיקל „נזירי ישראל". וועגן ר׳ איצעלען שרייבט ער:

„ניט ב. איז דער גרינדער פון דעם כולל נאָר דער פֿאַרשטאַרבענער גאון ר׳ ישראל סאַלאַנטער ז״ל, וואָס האָט מיט דעם געוואָלט אויפטאָן אַ גרויסע זאַך פֿאַרן פֿאָלק. אָבער די פֿאַנאַטיקער און ב. אין דער שפּיץ האָבן איבערגעפֿירט און אָנשטאָט אַ הדס איז אויסגע־וואַקסן אַ דאָרן."

די פיילן פון דעם משכילים־לאָגער האָבן אָבער ניט אָפּגעהאַלטן ר׳ איצעלען ממשיך צו זיין זיין אַרבעט צו פֿאַרשפּרייטן מוסר. ער האָט זיין גאַנצע ענערגיע גע־ווידמעט צו פֿאַרבעסערן דעם כולל, פֿאַרגרעסערן זיינע הכנסות, אַזוי אַז אין מיטן די אַכציקער יאָרן האָבן זיי דערגרייכט ביז הונדערט טויזנט רובל.

סוף אַכציקער יאָרן נעמט מען אין „המליץ" ווידער קריטיקירן איצעלעס דרכים און הנהגות פון די מוסר־ניקעס. אָנגעהויבן האָבן קאָווּנער משכילים, וואָס האָבן געמומען פאָדערן דין וחשבון פון די כולל־געלדער, און נאָך זיי האָבן אַנדערע שרייבער אַטאַקירט דעם כולל און די מעשים פון די מוסרניקעס. זיי האָבן אַפילו ר׳ יצחק אלחננען ניט געשאָנעוועט, כאָטש זיי האָבן געוואוסט אַז ער האָט וויניק איינפלוס אויפן כולל און וויס ניט פון די אַלע מעשים, וואָס וועלן אָפּגעטאָן, אָבער זייענדיק אָפּיציעל דער הויפּט פון כולל, האָבן זיי די אחריות אַרויפ־געוואָרפן אויף אים און דורך אים געצילט אויף ר׳ איצע־לען. ר׳ יצחק אלחנן האָט אין 1889 פֿאַרעפנטלעכט אין „המליץ" און „הצפירה" אַן אַרטיקל „עלבונה של תורה", וואָס אין אים פֿאַרטיידיקט ער די הנהלה פון כולל, און שרייבט: „איך בין מעיד, אַז די אַלע מנהיגים וואָס זיינען צוזאַמען מיט מיר זיך עוסק אויסצוהאַלטן די פּרושים, זיינען אָנשטענדיקע לייט, תמימים און גאָטס־פֿאַרכטיקע, וואָס זיינען וויט פון געלט־גייציקייט און כבוד. צוליב זייער ליבשאַפט צו דער תורה קוקן זיי ניט אויף זייער כבוד און זיי וועלן געשימפט און געחוזקט". די אַטאַקעס אויפן כולל האָבן אָבער אָנגעהאַלטן. ר׳ יצחק אלחנן אַליין האָט מיט אַ טייל פון דער קריטיק איינגעשטימט. דאָס האָט געבראַכט ר׳ איצעלען זיך צוריקצוציען, אין 1891, פון דער פֿאַרוואַלטונג. ער פלעגט אָבער פֿאַרזעצן די מוסר־שמועסן און האַלטן דרשות, וואָס פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם, ווייל ר׳ איצעלע איז געווען אַ וואונדערלעכער דרשן, פול מיט רעיונות און אַריגינעלע געדאַנקען. ער האָט זיך געמיט איינפּירן דעם מוסר־לימוד אין אָנדערע שטעט און געגרינדעט מוסר־שטיבלעך אין נאָווארעדאָק, ליובטש, דווינסק, זשעטל און לידע. ער פלעגט אָפט באַזוכן די אַלע שטעט ווי אויך קעלעם, וואו זיין חבר ר׳ שימחה זיסל האָט אָנגעפּירט אַ מוסר־ישיבה, און אַזוי, פֿאַרפלאַנצט מוסר. זיין טעטיקייט פלעגט זיך אָפּשטעלן אין אלול, ווייל דעם גאַנצן חודש ביז איבער ימים נוראים פלעגט ער אָפּריכטן התּבודדות, פלעגט אַוועק פון דער היים זיך אָפּזונדערן פון זיינע תלמידים, און באַזעצן זיך אין אַ שטיבל אין אַלעקסאָט לעבן קאָווּנע, און די גאַנצע צייט לערנען מוסר אָנגעטאָן אַ טלית און תפילין — זיין פֿאַרטיפט אין זיך אַליין און ניט אויסגערעדט מיט קיינעם אַ וואָרט. די התּבודדות אין אלול פלעגט ער אָפּריכטן ביז זיין לעצטן טאָג.

אין קאָווּנע האָט ר׳ איצעלעס איינפלוס געבראַכט צו רייבונגען צווישן די מוסרניקעס און ר׳ יצחק אלחננען. נאָך ר׳ יצחק אלחננס טויט האָבן די מוסר־אָנהענגער אָנגע־גורט אַלע זייערע קרעפטן מען זאָל אויפנעמען ר׳ איצע־לען פאַר אַ רב אין קאָווּנע. דאָס איז זיי ניט געלונגען. פאַר אַ רב איז אויפגענומען געוואָרן ר׳ יצחק אלחננס זון, ר׳ צבי הירש. די מוסרניקעס האָבן איצט צעלאָזט די הענט, האָבן גענומען רודפן יעדן איינעם וואָס איז ניט געווען מיט זיי. עס האָט זיך צעפלאַקערט אַ מחלוקת און עס האָבן גענומען פֿאַרקומען סקאַנדאַלן און גע־שלעגן, ביז די עפּנטלעכע מיינונג האָט מער ניט געקענט פֿאַרשווייגן. דער קאָווּנער רב האָט פֿאַררופן אַן אסיפה, אויף וועלכער עס זיינען אַרויסגעטראָטן עדות קעגן די מוסרניקעס. ר׳ איצעלע, וואָס איז צו דער אסיפה געפֿרופן געוואָרן ווי אַ באַשולדיקטער, האָט די פּאַקטן וועגן די געשלעגן און סקאַנדאַלן ניט געקענט אָפּלייקענען. אין „המליץ" האָט מען די מוסרניקעס אַלץ שטאַרקער גענומען באַקעמפן. אויך אייניקע רבנים זיינען קעגן זיי אַרויסגע־טראָטן מיט אַ קול קורא אין „המליץ", אויפּפּאַדערנדיק די יידן אין ליטע, זיך ניט לאָזן פֿאַרפירן פון דער פֿאַלשער מוסר־שיטה וואָס איז „פול מיט צביעות, חניפה און שקר". אין קאַמף מיט די מוסרניקעס איז ר׳ איצעלע ניט גע־שוינט געוואָרן. ר׳ איצעלע האָט צום אָנהויב ניט גע־ענטפערט אויף די אָנפאַלן אויף אים. אָבער ווען די רבנים האָבן אים צוגעדרינקט, ער זאָל עפּנטלעך אָפּלייקענען די מעשים תעתועים, וואָס מען דערציילט וועגן די מוסרניקעס, האָט ער דאָס געטאָן אין אַ קליין אַרטיקל מיטן נאָמען „מודעה קטנה", וואָס ער האָט אָפּגעדרוקט אין „המליץ". ער שרייבט: „וואָס איך האָב ביז איצט געשוויגן איז ערשטנס, זינט עס האָבן בעוונותינו הרבים אויסגעבראָכן די סקאַנ־דאַלן, בין איך פון גרויס צער אויף דעם חלול השם און די באַלייַדיקונג פון יראת שמים קראַנק געוואָרן; און

צווייטנס, בעוונות איז מיין וויסן צו קליין צו וויסן אַ ריכטיקע פירונג אין דעמדאָזיקן ענין על פּי דרך התורה וואָס איז נוגע לדין און נאָך מער — די וועגן פון מידות. ניט אָנרירנדיק וועמען עס איז פּריוואַט, כאָטש איך האָב ברוך השם קיין פּערזענלעכע נגיעה ניט און אויך ניט אַ געפּיל פון נצחון, און די זאַך איז נוגע נאָר גאָטס כבוד. און וואָלט איך געווואוסט אַ קלאָרן דין אַרויסצוטרעטן מיט אַ שטאַרקער האַנט, אפשר וואָלט דאָס פּאָר דעם ענין אַ גרויסע טובה געווען".

אין דער „מודעה קטנה" ווערפט ר' איצעלע אָפּ די פּראָטעסטן פון די רבנים, וואָס זיינען קעגן מוסר. ער איז אויך מודיע, אַז אין גיכן וועט אין די צייטונגען פּאָר־עפנטלעכט ווערן אַ גילוי דעת פון רבנים און גאונים וועגן דער וויכטיקייט פון לערנען מוסר און אויך וועט ער דרוקן אַ ספר, וואָס אין אים וועט דערקלערט ווערן דער מהות פון מוסר. אויך ר' איצעלעס דאָזיקן גילוי דעת האָט שמואל ראָזענפעלד, וואָס איז אַליין געווען אַ פּרוש און אַ געוויסע צייט געשטאַנען נאָענט צו די מוסרינעקס, רעאַגירט אין זיין אַרטיקל „מכתבים מערי השדה" („המליץ" 1897, נומ. 183) זאָגנדיק: „ובכן וועט די וועלט לאָנג וואַרטן, און דערווייל וועט דער ענין אינגאַנצן אינגעשטילט וועלט ווערן. אָבער ווען ר' יצחק בלאזערס רייד האָבן דערגרייכט קאָוונע, וואו הונדערטער מענטשן האָבן געוואוסט פון דעם גבית־עדות, וואָס איז אין רב'ס הויז פּאָר־געקומען האָבן קיין אַכט אויף זיין ענטפער ניט געלייגט".

ר' איצעלע אַליין האָט געפּילט, אַז זיין תשובה אין „מודעה קטנה", קען ניט באַפּרידיקן די יעניקע וואָס האָבן דערוואַרט פון אים אַ קלאָרן איבערצייגנדיקן ענטפער, און ער האָט מודיע געווען אין „המליץ", אַז דעם אַרטיקל האָט מען אָן זיין וויסן געשיקט אין רעדאַקציע, אָבער לעאָן ראַבינאָוויטש, דער רעדאַקטאָר פון „המליץ", האָט אין אַ באַמערקונג צו ר' איצעלעס מודעה באַשטעטיקט, אַז די „מודעה קטנה" האָט ר' איצעלע אַליין צוגעשיקט.

ר' איצעלע איז אין דעם קאַמף אַרויס אַ באַזיגטער. ער האָט זיך צוריקגעצויגן פון דער הנהגה פון דער מוסר־באַוועגונג. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט ער אַרויסגעגעבן זיין ספר „אור ישראל".

דער „אור ישראל", וועגן וועלכן ר' איצעלע האָט מרמז געווען אין זיין „מודעה קטנה", ווערט פאַררעכנט פאָר אַ קלאָסישן מוסר־ספר און איז אויך אָן ערשטער קוואַל צו ר' ישראל סאַלאַנטערס ביאָגראָפּיע, אַנטהאַלט עטלעכע קונטרסים. אין דעם ערשטן, „שערי אור", ווערט דערקלערט די חשיבות פון לערנען מוסר און די נויטוועניקייט צו גרינדן מוסר־שטיבלעך, באַזירט אויף ר' ישראלס מאמרים און אויסטייטשונגען פון זיין שיטה. די צוויי־טע טייל פון „אור ישראל" איז די ויכטיקסטע טייל פון ספר, וויל אין איר ווערט געבראַכט ר' ישראלס בריוו און מאמרים און בריוו פון זיין רבין ר' זונדל. די דריטע טייל, „נתיבות אור", אַנטהאַלט ביאָגראָפּישע מאַטעריאַלן און מעשיות פון ר' ישראלס לעבן, זיין התנהגות און זיין רבין ר' זונדלס פירונגען, און פון דער הנהגה פון דער מוסר־באַוועגונג. דער ספר איז דערשינען אין יאָר תר"ס (1901) אין ווילנע, וואו ר' איצעלע האָט אין 1902 זיך באַזעצט.

דער „אור ישראל" איז דערשינען עטלעכע יאָר נאָכן קאַמף, וועלן די מוסר־באַוועגונג האָט שוין געהאַלטן ערב איר שקיעה, און דער ספר האָט דעריבער קיין רושם ניט געמאַכט. אין אים זעט זיך ר' ישראל סאַלאַנטער אַרויס אין זיין פולן הויך, ווי אַ גיגאַנטישע געשטאַלט, ווי אַ מאַראַליסט און דענקער. שמואל ראָזענפעלד האָט אָבער ריכטיק באַמערקט (אין זיין בוך וועגן ר' ישראל סאַלאַנטער), אַז דער „אור ישראל" ווייזט ווי וויט די מוסרני־קעס פון די ניינציקער יאָרן האָבן זיך דערווייטערט פון ר' ישראלס שיטה און מוסר־קוואַל. וועלן דער „אור ישראל" איז דערשינען איז ר' איצעלעס פאָפולאַריטעט געווען אַן אַראָפגעזונקענע. די משכילים האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ יעזואיט און פאַנאַטיקער. דאָך האָט אַ שרייבער, „בן ימיני" (בנימין קאַצענעלסאָן — דער פאָטער פון דעם דיכטער־מאַרטירער יצחק קאַצענעלסאָן) פאַרפענטלעכט אין פאַרבינדונג מיט דער דערשיינונג פון „אור ישראל" אַ פּאזיטיווע אָפּשאַצונג פון ר' איצעלעס פערזענלעכקייט אין „הצפירה". אַ טיפן אייגדרוק האָט ר' איצעלע אויך געמאַכט אויף מזאה"ן, וועלן ער האָט זיך אין 1901 מיט אים באַקענט אין מאָסקווע. מזא"ה און ר' איצעלע זיינען אויף איין בימה אויפגעטראָטן מיט דרשות, און ווי ער דערציילט האָט ר' איצעלעס דרשה אַנטהאַלטן פּיי־נע רעיונות. מזא"ה האָט אים נאָך זיין דרשה געגעבן אַ יישר־כח, אָבער ר' איצעלע האָט אים באַשיידן געענט־פערט, אַז ניט אים, נאָר זיין רבין ר' ישראל סאַלאַנטער קומט אַ דאַנק, און צוגעגעבן, אַז כאָטש ר' ישראל האָט זיינע תלמידים געלערנט ניט אַנצונעמען אַ דאַנק, איז אים זייער אנגענעליגט, וואָס זיין דרשה איז מזא"ה'ן געפּעלן געווארן. אין פּערזענלעכן געשפּרעך מיט אים, האָט מזא"ה איינגעזען, אַז ר' איצעלע איז ניט אַזאַ שרעקלעכער פאַנאַטיקער און „פינצטערלינג", ווי גאָרדאָן האָט אים געשילדערט.

אין ווילנע, ווי די ערשטע צייט אין קאָוונע, האָט ר' איצעלע געלעבט אַ באַשיידן באַלעבאַטישן לעבן, ניט מאַכנדיק קיין וועזן פון זיך און אפילו קיין „רבנישע" הלבשה ניט געטראָגן. זיין וואונטש איז געווען, ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט, צו זיין „אַ פשוטער ייד". איז געווען צו־געלאָזן צו יעדן איינעם און זיך באַצויגן מיט רעספּעקט צו דעם פשוטסטן יידן, פלעגט נעמען אָנטייל אין דעם פּערזענלעכן לעבן פון זיינע פריינט, חברים און געווע־זענע תלמידים, פלעגט פאָרן באַשיינען זייערע שמחות אין נאָענטע און וויייטע שטעט. ר' איצעלעס קומען אין שטעטל איז אַן איבערלעבעניש געווען פאָר אַלעמען, און די צייט וואָס ער האָט דאָרט פאַרבראַכט איז אַ יום־טוב געווען. דעם אייגדרוק פון ר' איצעלעס באַזוך אין אַ שטעטל, וואו ער איז געווען געלאָדן צו אַ חתונה, האָט רירנדיק געשילדערט דער העברעאישער פּאָעט הלל בבלי אין אַ פּאָעמע „ר' איצעלע בעיירה" (אין „בצרון", ניסן תש"ח). דער פּאָעט איז דעמאָלט אַ

יונגער יינגל געווען, אָבער ר׳ איצעלעס געשטאַלט ווי „ר׳ איצעלס ניגון" איז שטאַרק איינגעקריצט געוואָרן אין זיין האַרץ.

פון יוגנט אָן האָט ר׳ איצעלע געשטרעבט זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל, אָבער ער האָט אַהין עולה גע־ווען, ווען ער איז שוין געווען אַריבער זעכציק.

סוף נייניציקער יאָרן האָט זיך געמומען אין ירושלים שאַפן אַ מוסר־באַוועגונג. שמואל שטרויס, אַ רייכער פריימער ייד (אין קאַרלסרוע, באַדן), וואָס איז געווען ר׳ ישראל סאַלאַנטערס אן אָנהענגער, קויפט אין ירושלים אַ גרויסן חצר און איז דאָס מקדיש פאַר תלמידי חכמים, לערנער אוֹן מוסרניקעס, צו וואוינען דאָרט אומזיסט. אין חצר ווערט אויך געגרינדעט אַ מוסר־ישיבה מיטן נאָמען „אור חדש", און די מוסרניקעס, צוזאַמען מיט ר׳ חיים זאָנענפעלד, ווענדן זיך צו ר׳ איצעלען ער זאָל קומען אין ירושלים איבערנעמען די לייטונג פון דער ישיבה און שטיין בראש פון דער מוסר־באַוועגונג. ר׳ איצעלע איז געווען גרייט צו פאָרן. האָט אָבער פריער געוואָלט פאַרזיכערן זיין לעבנס־עקזיסטענץ אין ירושלים, אוֹן י״ב אדר תרס״א (1901) שרייבט ער צו ר׳ חיים זאָנענ־פעלדן פאָלגנדיקן בריוו:*)

„שוין אַ לאַנגע צייט ווי איך האָב דערהאַלטן אַ בריוו פון די חברים, וואָס בעטן מיר צו קומען אין דער היילי־קער שטאָט, פאַרשטאַרקן דאָס הויז פון תורה אוֹן פרומקייט, אוֹן אין בריוו שטראַלט אַרויס אייער הייליקע האַנטשריפט. איר דריקט בקיצור אויס אייער מיינונג, אַז מיין קומען אין ירושלים איז זייער נויטוועندיק, כאָטש ווער אוֹן וואָס בין איך?

„כאָטש אין חוץ־לאַרץ איז מער פּלאַץ דאָ צו לערנען אוֹן אויפקלערן דאָס פאָלק, אָבער צוליב מיטלען אוֹן דאגת־פּרנסה, אוֹן כאָטש איך באַזיץ דאָ אַ הויף וואָס די הכסה פון דעם דירה־געלט קען מיר אַריינברענגען צען רובל אַ וואָך, אָבער ווי איך בין זיך משער איז די סומע צו וויניק פאַר מיינע לעבנס־מיט־לען, ווייל איך האָב אויסצוהאַלטן זעקס קינדער (ער האָט דעמאָלט שוין געהאַט צוויי קינדער פון דער צווייטער פרוי אוֹן פיר קינדער האָט זי געבראַכט פון ערשטן מאַן), דע־ריבער, כאָטש מיין ווילן צו באַזעצן זיך מיט מיין הויז־געזינד אין דער הייליקער שטאָט, זיין פאַראייניקט מיט אייך אוֹן דינען, בלי נדר, גאָט אין אַ מקום קדוש, איז זייער שטאַרק, דאָך איז מיר לויט מיין איצטיקער מאַטעריעלער לאַגע, כמעט אוממיגלעך צו פאָרן. איך בין אָבער פול מיט האָפענונגען צום השם יתברכם הילף, אוֹן בעט אייך מיר צו לאָזן וויסן אייער מיינונג, וויפיל באַדאַרף אַ פאַמיליע פון אַכט נפשות האָבן אויסצוקומען אויפן מיטעלן אופן... איך האָב אַנטפלעקט מיין האַרץ אוֹן אינטים איבערגעגעבן מיין לאַגע, אוֹן גאָט זאָל מיר מזכה זיין זיך צו פאַראיניקן מיט אייך אין דער הייליקער שטאָט, ווייל זיין האָנט איז ניט קורץ צו העלפן, אוֹן צוזאַמען מיט אייך אים דינען אוֹן מזכה זיין דעם רבים״.

תמוז תרס״ד איז ער מיט זיין פאַמיליע אָנגעקומען אין ירושלים אוֹן באַזעצט זיך אין שטרויס׳ חצר. אָפּיציעל איז ער געווען ממונה פון ווילנער כולל, גבאי פון דער תלמוד־תורה אוֹן ישיבת „עץ־חיים אוֹן מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג פון וועד־הכללי. אין אַנדערע שטאָט־אָנ־געלעגנהייטן האָט ער זיך וויניק געמישט.

דריי יאָר האָט ר׳ איצעלע געלעבט אין ירושלים. אין תמוז תרס״ז (1907) איז ער קראַנק געוואָרן אויף די נירן, וואָס האָבן אים פאַרשאַפט גרויסע יסורים. ער האָט אָבער די וווייטיקן אַריבערגעטראָגן מיט גרויס סבלנות. ער פלעגט לערנען לייגנדיק, אוֹן דער איינדרוק איז געווען אַז ער בעסערט זיך. אויפן ראָט פון די דאָקטוירים איז ער געפאָרן קיין יפו, אָבער זייענדיק דאָרט עטלעכע טעג, איז אים ערגער געוואָרן. ער האָט געמומען פילן, אַז זיין סוף דערנענטערט זיך, איז אַריינגעפאַלן אין גרויס עצבות אוֹן געבעטן זיינע מקורבים, מען זאָל אים גלייך צוריק־פירן קיין ירושלים. צוריקגעקומען איז ער שטאַרק קראַנק. תשעה באב נאָך האַלבן טאָג האָט ער זיינע בני־בית געבעטן, מען זאָל אים דערלאַנגען ר׳ אליהו ראַגאָלערס ספר „יד אליהו", האָט געמומען לייענען ר׳ אליהוס צוואָה, אוֹן נאָכדעם זיך געוועדט צו זיין איידעם ר׳ חזקיה יוסף מישקאָווסקי; „זיי וויסן, אַז איך וויים מיין לאַגע, אוֹן דער היינטיקער טאָג איז צו מיר אָט דער טאָג, וואָס אין ר׳ אליהוס צוואה ווערט ער אָנגערופן ׳דער טאָג׳", אוֹן פאַרגעזעצט: „מען זאָל מיר ניט מספּיד זיין אוֹן ניט נאָכזאָגן קיין שבחים; מיין גאַנצן פאַרמעגן, וואָס איך לאָז איבער, זיינען נאָר מיינע ספרים, אוֹן דאָס לאָז איך האַלב איבער פאַר מיין פרוי אוֹן האַלב פאַר מיינע צוויי ניט־פאַרהיראָטע טעכטער; אונדזערע חכמים האָבן גע־זאָגט, אויב ער איז זיין גאַנצן לעבן געווען אַ רשע אוֹן האָט תשובה געטאָן א. ז. ו. איך בין זיך מתוודה פאַר אייך, אַז פון מיין יוגנט אָן האָב איך פיל געזינדיקט, אוֹן אויך איצט בין איך פול מיט זינד, מיט אַזעלכע וואָס זיינען מיר באַוואוסט אוֹן אַזעלכע וואָס נאָר גאָט וויים״... האָט אָנגעהויבן זאָגן וויידוי, אוֹן איז אויסגע־גאַנגען.

ניט געקוקט אויף זיין אָנזאָג, האָט מען אים אין אַלע שולן פון ירושלים אוֹן יפו מספּיד געווען. די העברעאישע פרעסע אין חוץ־לארץ האָט זיין טויט פאַרשוויגן, אָבער אין די ירושלימער צייטונגען זיינען געווען געדרוקט נע־קראָלאָגן איבער אים.

ער האָט פיל כתבים איבערגעלאָזן אין הלכה אוֹן מוסר. פון דעם ערשטן געביט האָט זיין פרוי אַרויסגעגעבן אַ צווייטע טייל פון זיין ספר „פּרי יצחק", רעדאַקטירט פון זיין ניט־לאַנג צוריק פאַרשטאָרבענעם אייידעם הרב מישקאָווסקי אוֹן זיינע מוסר־מאמרים האָט זיין זון ר׳ שלמה בלאזער פאַרעפנטלעכט אין זיין תורה־זשורנאַל „שערי ציון".

*) גע׳דרוקט דורך הרב ש. ב. שולמאַן אין מוסר־זשורנאַל „תבונה", ב. 1. נומ. 10 (תמוז תש״א). ז. קל״ב.

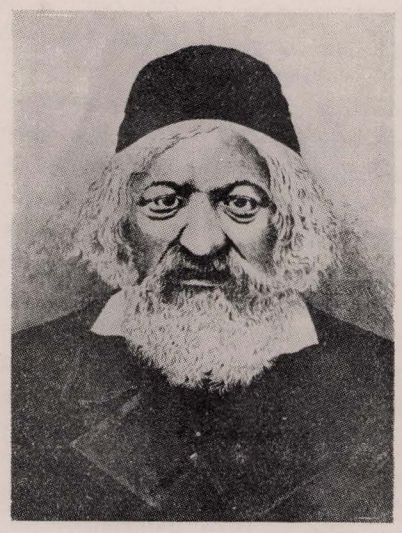
פּראָפ. חיים טשערנאָוויץ (רב צעיר)*)

דערציילט וועגן

ר׳ יצחק אלחנן

פֿאַרשריבן פֿאַרן בוך „ליטע״ פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

אין אַ קאַלטלעכן פרילינגדיקן מאָרגן האָב איך זיך געלאָזט גיין אין ניו־יאָרק צו פּראָפעסאָר טשערנאָוויצן, איך זאָל הערן אים רעידן צו מיר, אויג אויף אויג, וועגן ר׳ יצחק אלחננען. מיט אַ פּופּציק יאָר צוריק האָט פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ פֿאַרראַכט פיר יוגנט־יאָרן אין קאָוונע, אין דער נאָענטער באַרירונג מיט ר׳ יצחק אלחנען און זיין סביבה. עטלעכע און צוואַנציק יאָר איז אַלט געווען דער שפּעטערדיקער פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ און אַ פּינף־און־זיבעציקער—ר׳ יצחק אלחנן. די דעמאָלטיקע קאָוונע מיט איר תורה און השכלה האָט געפּורעמט דעם יונגן טשערנאָוויצן, דעם סעבעזשער עילוי און שפּעטערדיקן רב צעיר, וואָס איז געשטיגן אַלץ העכער אין תורה און וועלטלעכער געלערנטקייט צו ווערן וועלט־באַרימט, ווי אַ פּאָרשער און קולטור־היסטאָריקער פון דער תלמודישער הלכה.

ר׳ יצחק אלחנן (ספּעקטאָר)
(1896—1817)

פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ, האַלטנדיק אַ ספר אין האַנט, הויבט אָן רעידן צו מיר מיט אַ שאַרפן זאָג: „פון ווילנער גאונס צייטן אָן האָט קיין רב און גאון בתורה ביי יידן ניט אויסגעאיבט אַזאַ אויטאָריטעט און אייגפלוס, ווי ר׳ יצחק אלחנן. וואָס איז די סיבה?... פּאָר פּראָפעסאָר טשערנאָוויצן רעידן וועגן רבנות, שיטות, וועגן נטיות און דרך אין לערנען פון אַ פּופּציק יאָר צוריק פון אַ ר׳ יצחק אלחננס צייטן ביז צוריק צום ווילנער גאון און פריער, איז מיט דער האַנט צו דער־לאַנגען. קוק איך אין די צעלויכטענע אויגן פון פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ און מיר דוכט, אַז די דריי — דער ווילנער גאון, רב יצחק אלחנן און פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ — רעידן זיך דאָ דורך וועגן תורה.

איך קוק אַרום טשערנאָוויצעס שטודיר־צימער, פּאָר־לייגט מיט ספרים און מיט מאַדערנע ביכער, פּעריאָדישע אויסגאַבעס אין עטלעכע לשונות, קאָרעקטור־אָפּצוגן (גע־לאָס) אַראָפּגעהאַנגענע פון שרייבטיש צו דער פּאָדלאָגע. טשערנאָוויץ טוט האַסטיק אַ שאָקל זיינע ווייסע העכט און רופט זיך אָפּ: „ר׳ יצחק אלחנן האָט ניט געשוועבט אין די הימלען פון הלכה, נאָר זיך געהאַלטן נאָענט צו דער רעאַלער וועלט. זיין נייגונג איז געווען צו פּסקענען הלכה למעשה. ער האָט זיך ניט געיאָגט נאָך „חידושים״ און פּילפּולים, אויב ער האָט אין זיי ניט פּאָראויסגעזען אַ פּראַקטישע אָנווענדונג. ער איז געווען בקי אין ש״ס און פּוסקים. אין תוספות איז זיין בקיאות געווען אומפּאַרגלייכלעך. אַ תורה־ענין פלעגט ער מסביר זיין זייער קלאָר סיי אין זיינע ספרים, סיי אין שמועס, אָבער אַלץ דערקלערט זייער קורץ״.

און דערציילט האָט פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ ווי ער איז אַמאָל בייגעווען אַ באַזוך פון ר׳ יצחק אלחנן ביים סלאָבאָדקער רב. געווען ימים־נוראים צייט, איז אָפּצוגעבן כבוד דעם סלאָבאָדקער רב געקומען צו אים ר׳ יצחק אלחנן. ביידע זקנים־רבנים האָבן זיך דורכגעוואָרפן מיט תורה — אָנגעוואונקען אַ ספר דאָ, אַ סוגיא דאָרט, אַ תנא צי אַ גאון, מיט קוים אָן אָנווואונק אויף אָן אויסטייטש. די צוויי אַלטע רבנים האָבן זיך פּאַרשטאַנען און געשוועבט אין רמזים און פּילפּול, אָבער „איך״, זאָגט צו מיר פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ, „אַ פיר־אָן־צוואַנציק־יאָריקער יונגערמאַן, און די אַלע אַרומיקע, וואָס זיינען דערביי געווען, האָבן ניט געקענט אויפכאַפּן דעם פאָדעם פון זייער תורה־שמועס. אַז וואו האָבן מיר געקענט דאָ עפּעס פּאַרשטיין?״

מאָדאָם טשערנאָוויץ*), אַ פּאַרנומענע אין דערביי־איקן צימער מיט דער באַלעבאַטישקייט, ווייס אָבער, אַז איר מאַן רעדט וועגן ר׳ יצחק אלחננען, קומט זי אַריין און זעצט זיך צו אויף אַ ווייל. די הענט צונויפגעלייגט, מורמלט

*) פּראָפעסאָר חיים טשערנאָוויץ (רב צעיר) איז געשטאָרבן אין 1949 אין ניו יארק, 78 יאָר אַלט. אין דער אויטאָביאָגראַפּיע פון פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ, וואָס וועט צוגעגרייט צום דרוק דורכן העברעאישן חודש־זשורנאַל „בצרון״, וואס ער האָט געגרינדעט, וועט זיין א לענגערער קאַפּיטל וועגן ר׳ יצחק אלחנן. אַ טייל פון דעם קאַפּיטל איז געווען געדרוקט אין „בצרון״, אַפּריל, 1946.

*) געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין 1947.

זי אַרויס: „ווייַ־ווייַ, וואָס איז מיט די אַלע יידן דאָרטן אין ליטע?" — געווען איז עס דאָך אנהויב 1944, און מען האָט נאָך ניט געוואוסט, ווי גרויס אונדזער חורבן איז. פאַרלויפט אַ מינוט אין שטילקייט און פראָפ. טשערנאָוויץ שילדערט ר' יצחק אלחנענ, גלייך ווי דער אַלטער קאָוונער רב וואָלט דאָ אַ לעבעדיקער פאַר אים געשטאַנען: „ער האָט זיך אָפגעהאַלטן צו פלעפן וועמען מיט אַ חריפעשן איינפאַל, האָט ניט געוואָרפן אויף קיינעם קיין אימה אָדער אומעט דורך מוסר און האָרטע רייד, ניט געזוכט צו געווינען קיינעמס שמייכל דורך אַ גלייכ־וועלטל אָדער וויץ. די גוטסקייט איז אויסגעגאָסן געווען אויף זיין פנים, זיין איידלקייט האָט אָפגעשלאָגן פון יעדן קער און ריר זיינעם. ער האָט געוואונען דעם צוטרוי פון אָרעם און רייך, פון תורה־מענטשן, ווי פון הדיוט, פון פרומען און ניט־פרומען".

און געדוכט האָט מיר, אַז ר' יצחק אלחנן ווייַנט אָט־אָ אַריין אַ געבעט אין די הערצער פון אונדז דריי, וואָס זיצן דאָ: „זאָל אויף יידן אַ ישועה קומען". מאַדאַם טשערנאָוויץ, ווי אַ האַרציקע באַלעבאָסטע, וויל אונדז, דוכט זיך, אויפמוטיקן און זי בעט אַיר מאַן דערציילן וועגן דעם מיליטעררישן פאַראַד, וואָס ער און ר' יצחק אלחנן האָבן באַגעגנט צוריקוועגס פון סלאָבאָדקע.

פאָרנדיק צוריק אויף דער דראָשקע, האָט ר' יצחק אלחנן געזען דעם צופוס־גייענדיקן טשערנאָוויצן און אים אַרויפגענומען אויף דער דראָשקע צוצופירן אין שטאָט אַריין. קומענדיק צו דער בריק, האָבן זיי גראָד באַגעגנט אַ מיליטעררישן פאַראַד. קאָוונע איז געווען אַ פעסטונג־שטאָט מיט גרויסע מיליטעררישע אָפטיילן. די דראָשקעס, פורן און פאַרבייגייער האָט מען ביי דער בריק פאַרהאַלטן, און די פאָלקן סאָלדאַטן מיט אויסגעפוצטע אָפיצירן, מיט ביקסן און שוועדן, האָבן פייערלעך פאַרבייגעמאַרשירט, און געצויגן האָבן זיך וועגענער מיט בלאַנקנדיקע האַר־מאַטן. אַ זוניקער האַרבסט־טאָג איז געווען, און דער פאַראַד האָט פאַרבליאַסקעט די אויגן. דער יונגער טשער־נאָוויץ זעט, רב יצחק אלחנן האָט זיך צעשמייכלט, מיינט ער, אויפן פייערלעכן פאַראַד אַרויפקוקנדיק. ערשט ר' יצחק אלחנן בויגט זיך צו אים אָן און זאָגט: „עס איז מיר אַ תוספות רעכט געווען".

ר' יצחק אלחנן איז באַרופן געווען פאַר אַ מקיל. אין די הונגער־יאָרן פון 1867־1869, איז ער מתיר צו עסן פסח אַרבעס און בעבלעך. עס האָבן נאָך רבנים אין הונגער־יאָרן פון צייטן פריערדיקע אַזוינע היתרים גע־מאַכט. און וואָלט ער ניט ביים אויפקום פון דער חיבת ציון באַוועגונג געפסקנט, אַז מען זאָל מעגן באַארבעטן דאָס לאַנד אין ארץ־ישראל אין די שמיטה־יאָרן, וואָלטן עס אַנדערע רבנים געטאָן, אָבער פאַרן אַרעמען קצב מיט אַ שאלה אויף אַ גסה, ביז אַ שאלה וועגן אַ טעפל ביי אַן אַרעמער פרוי — פאַר זיי איז ר' יצחק אלחנענ פסק געווען די לעצטע אינסטאַנץ. זיי האָבן געזען זיין ערנסט און וויפיל צייט ער איז גרייט אָפצוגעבן פאַר דער מינד־סטער שאלה. נעכט פלעגט ער צומאָל אויף־זיין. זיי האָבן ניט פאַרשטאַנען זיין אָנגעשטרענגטע מוח־אַרבעט, ווייל וואו האָבן זיי געקענט אַ באַגריף האָבן אין וואָסער ים פון לומדות ער שווימט, אז זיין באַשייד זאָל זיין אין הסכם מיט דער תורה און טראַדיציע. זיי האָבן אָבער צוגעזען די יסורים, וואָס ער טראָגט דורך, ווען ער קען ניט די שאלות־ברענגער דערפרייען מיט אַ פסק „כשר". וואָס עלטער ער איז געוואָרן, אַלץ מער איז ער מקיל געווארן. מיט דער וויטערדיקער פאַרטיפונג אין ספרים, האָט ער אויך דעם צער פון מענטשן אַריינגעזאפט, און אין זיין ליכטיקן מוח פלעגט אויפבליצן די פאַרלייכטע־רונג, וואָס ער קען פאַר גרויסע און קליינע מענטשלעכע ליידן געפינען.

פאַלן פון פראָפעסאָר טשערנאָוויצעס מויל קורצע געפרעסטע זאצן, אָנגעלאָדן מיט איבערלעגונג. „פאַרוואָס האָט ער זוכה געווען אנגענומען צו ווערן פאַר אַן אויטאָ־ריטעט פון אַלע שיכטן?... אין זיין דור זיינען געווען גדולים און רבנים, וואָס האָבן זיך געהאַלטן פאַר אַזוי גרויס, ווי ער... און ער האָט זיך קלענער געהאַלטן פון זיי. ר' יצחק אלחנן איז אָבער געווען אַ פוסק... זיין לומדות האָט אים ניט געפירט אַוועקצושוועבן צו „הילכתא־למשיחא" — צום אַבסטראַקטן פילפול. ער האָט פאַרמאָגט גרויס תמימות און אַ גוט הארץ און געשטעלט אויף זיך... גרויסע רבנים, וואָס האָבן אים אפילו מבטל געמאַכט, האָבן אַליין זיך דאָך אָפגעהאַלטן פון פסקענען שאלות. אין „הלכה־למעשה" פלעגן זיי הייסן פרעגן אים..."

און פראָפעסאָר טשערנאָוויץ דערמאָנט זיך, ווי דער זקן ר' יצחק אלחנן האָט ניט נאָר געבויגן זיך אונטער דער משא פון די הונדערטער שאלות, מיט וועלכע רבנים פון נאָענט און וויַיט האָבן אים פאַרפלייצט, נאָר איז, דוכט זיך, געווען אין אימה, וואָס ער איז ביי אַלעמען אַזוי אָנגענומען און מוז אַזוי פיל שטעלן אויף זיך. געגאָרט האָט ער נאָך אַבֿיסל פרייער צייט צוצופאַלן צום תהילים און אויסווייַנען זיך אויף יידישע צרות. ער האָט איין מאָל דיקטירט דעם יונגן טשערנאָוויצן אַ טעלעגראַמע — אַליין האָט ער דאָך קיין רוסיש ניט געשריבן — צו ענטפערן אַ רב אין סיביר אויף אַ דרינגלעכער שאלה: „דיעלאַיטע (טוט פסקנען) ווי ר' שמואל האָט געהייסן..." קען דאָך דער רב אַליין נאָכקוקן אין ספר... אַז מיט דער קלענסטער שאלה וועגדט מען זיך צו אים. צי איז ניט די כוונה, אַז דווקא ער זאָל אויף זיך שטעלן?... אַז וואו זאָל ער אַזוי פיל צייט האָבן צו לערנען — ער זאָל חלילה ניט אַרי־בערטרעטן דעם גרענעץ?...

און גרושות מיט צוגעווארפענע גטן, צי גטן מיט פגימות אין נוסח, און חליצהניצעס האָבן אָנגעפילט זיין הויז. יאָרנלאַנג האָט זיך אַן אַרעמע עגונה אויפגע־האַלטן אין קיך ביים רב, ביז ער וועט געפינען עפעס אַן אסמכתא, אַן אָנהאַלט אויף אַ היתר, זי זאָל פריי זיין חתונה צו האָבן. אויך אים, דעם יונגן טשערנאָוויצן, פלעגט זי אָפהאַלטן, ער זאָל בעטן ביים רבין פון איר'ט וועגן, ווייל זי „פינצטערט אָפ אירע יונגע יאָרן". שפע־טער האָט איר מאַן ערגעץ־וואו זיך אָפגעזוכט אין אַ דער־בייאיקן שטעטל, האָט פאַרשפרייט זיך אַ קלאַנג, אַז

מסתמא האָט ר׳ יצחק אלחנן געהאַט „אַ וואונק פון אויבן״, אַז ער זאָל פאַר איר קיין היתר ניט געפינען.

אויב דער וואָס דאַרף געבן חליצה איז אַ משומד, — האָט ער געפסקנט, — איז די פרוי פּטור פון חליצה־נעמען. צוגעשמייכלט האָט מען אין אָדעס, — דערמאָנט זיך פראָפעסאָר טשערנאָוויץ, — איבער אַ געווייסן חליצה־פאַל, וואָס ר׳ יצחק אלחנן האָט דערקלערט אין אַ תשובה צו אַ רב, ווי אַ „חליצת־מומר״. (דער שוואָגער פון אַ פרוי, פון וועמען זי האָט באַדאַרפט חליצה קריגן, איז אַוועק מעבר לים, ניט געבנדיק איר פריער צו וויסן, אַז זי זאָל זיך באַוואָרענען מיט חליצה, און זי איז דערפאַר פּטור פון זוכן אים). אין דעם פאַל איז דער שוואָגער געווען אַוועק פון אָדעס קיין ניקאָלאַיעוו. טאַקע אַריבערן שוואַרצן ים, אָבער ניט אין אַן אַנדער מדינה און ניט וויַיט פון אָדעס. ר׳ יצחק אלחנן האָט ניט געוואוסט די געאָגראַפיע פון לענדער — זיין געאָגראַפיע איז געווען דאָס אַנ־געוויטיקטע האָרץ פון מענטשן.

עס פלעגן זיך געפינען אין שטעטלעך „וואוילע יונ־גען״, וואָס פלעגן איבער געוואָלד אַרויפטאָן אויף אַ מיידל פינגער אַ רינגעלע און אָפזאָגן דעם הרי־את. אַ מיידל האָט אָמאָל אַ בריוו געשריבן און געהאַלטן אויפגעהויבן אַ פינגער, האָט אַ בחור שנעל אַרויפגעטאָן אַ רינגעלע און זי מקדש געווען. עס פלעגט טרעפן, דער בחור האָט דער־נאָך ניט געוואָלט געבן דער מיידל קיין גט, וויַיל ער האָט געוואָלט חתונה האָבן מיט דער מיידל, אָבער אַנדערע האָבן געצויגן געלט. ווי שטאַרק האָט זיין מוח געאַרבעט צו אַנולירן אַזוינע קדושין, כדי „יידישע טעכטער זאָלן ניט זיין הפקר״, ווי ער פלעגט זיך אויסדרוקן.

אומגעשלעפּט האָט ער זיך איבער שטעטלעך אויס־צושטילן מחלוקותן פון רבנים און כלי־קודש מיט קהל. וואָסער שטעטל ער איז געווען דורכגעפאָרן אין אַ פור, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט דעם אָרטיקן רב צו באַזוכן און אָפּגעבן כבוד און טאָקע דורכדעם געבראַכט, אַז אַ „צד־שכנגד״ זאָל זיך איינשטיללן. ער האָט געפּילט דעם צער פון אַ רב אין אַ העק־שטעטל, פאַר וועמען מען דאַרף זיך איינשטעלן קעגן די דאָרטיקע תקיפים.

אין 1858 ווערט ער גערופן זיך צו באַטיילקן אין וואָלאָזשינער צוזאַמענפאָר פון רבנים, צו אויסגלייכן דעם פיינלעכן סיכסוך צווישן ר׳ נפתלי בערלין און ר׳ יוסף־בער סאָלאָוויטשיקן, ווער עס זאָל זיין ראש־ישיבה פון וואָלאָזשין. צוזאַמען מיט ר׳ דוב־בער מיי־זעלס שטילט ער אין די מחלוקה צווישן מירער ראש ישיבה און דאָרטיקן רב (אין 1866). אַ פאַר יאָר שפּעטער האָט ר׳ יצחק אלחנן אויף דער בקשה פון די קאָוונער משכילים באָווירקט ווילקאָמירער קהל, אַז מען זאָל אָפּ־שטעלן די ווילדע רדיפות אויף משה־לייב לילייענבלומען, וועמען מען האָט געוואָלט אַרייגלייגן אין חרם און אָפּ־געבן פאַר אַ סאָלדאַט צוליב זיינע משכילישע אידייען.

וואו אַ געפּלאָגטער, צי אַ באַוולהטער, וואָס האָט זיך צו אים געוועדט, האָט ער זיך פאַר אים אינגעשטעלט מיט זיין גאַנצן ערנסט. צי עס איז געווען אַ יורד־אַ קרעמער, וועמען סוחרים האָבן אָפּגעשטעלט דעם קרע־דיט, צי אַ יונגער אייידעם, וואָס קען צו קיין תכלית ניט קומען, וויַיל מען וויל אים ניט דערגעבן זיין קעסט, אָדער אַ שטעטלשער חזן, וועמען מען וויל אָפזאָגן, וויַיל ער איז הייזעריק געוואָרן — פאַר אַלעמען האָט ער געזוכט יושר און רחמנות.

געווען בין איך דאָך ביי טשערנאָוויצן פאַר פּסח, דערמאָנט אים מאָדאָם טשערנאָוויץ, ער זאָל מיר דער־ציילן וועגן דער וועלגערקע, וואָס מען האָט ערב־פּסח באַגנבעט. פון פורים ביז אַ טאָג פאַר ערב־פּסח האָט אַ מיידל געאַרבעט אין אַ פאָדריאַד. זי האָט דאָך געפּרא־צעוועט אַ פופצן, צי אַכצן, שעה אַ מעת־לעת און אירע הענט זיינען געוואָרן געשוואָלן, אָבער זי האָט אָפּגעשפּאָרט אַ צוועלף רובל. נו, האָלט זי דאָס געלט אין אַ טיכל אין קעשענע און גייט ערב־פּסח איבער די שניטקראָמען עפּעס אייַנקויפן, ערשט מען האָט דאָס געלט ביי איר אַרויסגענגבעט. און זי האָט אין גאָס זיך צעשריַען און גערייסן זיך די האָר פון קאָפּ. אַן עלטערע מיידל, מיט אויגן רויטע פון געווויין, האָט מען זי אַריַינגעפּירט אין ר׳ יצחק אלחנס שטוב, זאָל מען עפּעס טאָן פאַר איר, אָבער תיכף — איז דאָך ערב־פּסח. און צי ר׳ יצחק אלחנן, אָדער אַן אַנדערער, האָט עס געזאָגט, אָבער באַלד האָט מען איבערגערעדט: „אפשר וועלן מיר עסן ביים סדר די מצה, וואָס זי האָט געוועלגערט״. און גלייך האָט מען צונויפגענומען פאַר איר אַ העלפּט, מסתמא, פון דעם אַרויסגענגבעטן געלט, און אַ שניטקרעמער האָט נאָך אַריַינגעשיקט שטאָף אויף א קלייד פאַר איר. מיט האַרצ־רירנדיקע ברכות האָט זי, שטייענדיק פון וויַיטן, אים געבענטשט און איז אַוועק, אָבער ר׳ יצחק אלחנן האָט ניט געערעדט פון דעם מער קיין וואָרט. אָפּגעקרעכצט האָט ער — איז דאָך קאָוונע אַזאַ גרויסע יידישע שטאָט, זאָל נאָר זיין אין די יידישע הייזער אַ כשרער פּסח.

און וואו אַ שרפה אין אַ שטעטל, איז מען געלאָפן צו אים שרייַען, ער זאָל איינשטעלן הילף פאַר די נישרפים. צענדליקע און צענדליקע אָפּגעברענטע שטעטלעך האָט מען, אויף זיין רוף און אַדאַנק זיין מי, פון שטעטלעך דערבייאיקע, און פון קאָוונע, געפירט וועגענער ברויט, קליידער און וועש. און ווי האָט ער געמיט זיך, אַז די שטעטלשע בתי־מדרשים, תלמוד־תורהס, צי אַ מרחץ אַדער אַ בית־זקנים זאָל צוריק אָפּגעבויט ווערן. און וואו אַ בילבול אויף יידן, אַ גזרה — און אַזוינע האָבן דאָך קיין מאָל ניט אויסגעפעלט — לויפט מען צו אים, זאָל ער ראַטעוון, אָפשרייַען און תפילה טאָן פאַר די אומ־גליקלעכע.

אומדערשראָקן און אומדערמידלעך שטעלט ער זיך איין פאַר די באַשולדיקטע שאָוולער יידן אין עלילת־דם, אין 1865, און זיי ווערן פרייגעלאָזט. מען טרייבט יידן פון דערפער, צי אַ מטורפדיקער פּריץ וויל עוקר זיין אַ יידישן קרעטשמער, צי מען דאַרף ראַטעוון אַ יידישע טאָכטער, וואָס אַ גלח גרייט צום שמד, צי האָט אַ „שרייבערל״ אין אַ דאַרף אָנגעהעצעט די דאָרפיונגען, אַז מען זאָל אָנרייַצן טשאַטעס הינט אויף די דורכגייענדיקע יידישע קאראַבעלניקעס און אויף יידישע פורן — און

ר׳ יצחק אלחנן שטייט אין געבעט פאַר גרויסער און קליי־נער נאַטשאַלסטוווע. ער רעדט ניט קיין רוסיש, ניט קיין פויליש, קומט מיט דאָלמעטשערס, מיט „פראָסבעס״ (שריפטלעכע בקשות). רעדט צו אַנדערן אין כלומרשטן דייטש, אין יידיש טאַקע, אָבער ער האָט דאָך ניט גע־פועלט מיט קיין ווערטער. נאַטשאַלסטווע האָט דאָך גע־וואוסט אַליין פון די אומזיסט־און־אומנישט געפלאָגטע יידן. בעת זיי פלעגן אָבער פאַר זיך דערזען דעם הדרת־פנים, דעם רב, אין טערן, האָבן זיי ניט געקענט ניט דערפילן זיין תמימות און הייסן גלויבן אין מענטשלע־כער ערלעכקייט און רחמנות. פלעגן זיי צומאָל זיך פילן פאַרשעמט און מילדערן רישעות קעגן יידן. אין די גע־דרוקטע רוסישע באַריכטן וועגן ר׳ יצחק אלחנסן השתדלותן פלעגן זיך טאַקע אַלץ איבערחזרן די ווערטער: „ראַווין פלאָקאָל״ (דער רב האָט געווייגט).

ר׳ יצחק אלחנן איז געווען וואויל־באַקאַנט אויך צווישן די ניט־יידישע אָרטיקע שיכטן. גובערנאַטאָרן האָבן אים ביי זייער באַשטימונג קיין קאָוונע, אָדער וועו זיי האָבן קאָוונע פאַרלאָזט, באַזוכט און אים באַשאַנקען מיט זייערע פאַרטרעטן צום אַנדענק. עס איז געווען אַ געוויינטלעכע פאַסירונג, אַז ליטווישע פויערים אין אַ סיכסוך מיט יידן, זאָלן זוכן יושר ניט אין מלוכה־געריכט, נאָר זאָלן קומען צום יידישן „ראַבינאָס״ (אין ליטווויש). פאַר ר׳ יצחק אלחננען פלעגן אפילו פריצים וועלן אָנשפאַרן אין געשעפטלעכע סיכסוכים, האָט געמעגט אַ ייד אפילו זיין בלויז אַ דריטער צד. און מחלוקתן יידישע אין קאָוו־נע? — ניט נאָר האָט ער זיי איינגעשטילט, נאָר אויס דרך־ארץ צו אים האָט מען ניט דערלאָזט גאָר, זיי זאָלן זיך צעצינדן.

בעת דער יונגער טשערנאָוויץ איז אָנגעקומען אין קאָוונער כולל פון די פרושים, וואָס ר׳ יצחק אלחנן האָט געהאַט אַ צייט פריער געגרינדעט, איז די קליינע שטאָט קאָוונע פון דער אָרעמער ליטע לאַנג שוין געווען דער־הויבן דורך ר׳ יצחק אלחננען צו אַ יידישן וועלט־צענ־טער פון תורה און יידישער פירערשאַפט. קאָוונע איז געווארן די בריק פון די רוסלענדער יידן צום יידנטום פון מערב־אייראָפע.

מען האָט שוין געוואוסט צו דערציילן, אַז אין דער פראָנצויזיש־דייטשישער מלחמה פון 1870 האָט ער הילף איינגעשטעלט פאַר די געליטענע שטראָסבורגער יידן. אין יאָר 1872 באָאיינפלוסט ער די פראָנצויזישע „אַליאַנס איזראָעליט״ צו העלפן די הונגעריקע יידן אין פערסיע. נאָך אַ פאָגראָם אויף יידן אין קאָרפו, האָט ער מיט פעסט־קייט אויסצורופן אַ חרם, אַז יידן זאָלן מער ניט קויפן די קאָרפוער אתרוגים. און יידן האָבן געפאָלגט. אין יאָר 1881 האָט קאָוונע געליטן פון אַ גרויסער שרפה, איז ער געפאָרן קיין פעטערבורג קלייבן געלט פאַר די קאָוו־נער נישרפים. וועו אלעקסאַנדער דער דריטער האָט אין יאָר 1884 באַשטימט אַ קאָמיסיע כלומרשט „צו לייזן״ די יידן־פראָגע, אונטערן פאָרזיץ פון גראַף פאָלען, איז צו ר׳ יצחק אלחננען דערגאַנגען, אַז גראַף פאָלען, כאָטש פאַר יענער צייט אַ ליבעראל, האָט זיך פריוואַט אויסגעדריקט, אַז דער תלמוד האָט אַ „דעמאָראַליזירנדיקן״ איינפלוס אויף די יידן און אַז זיי מוזן פון דעם תלמוד זיך אָפזאָגן. ר׳ יצחק אלחנן לאָזט געהיים וועגן דעם וויסן אין פראָנק־פורט דעם באַרימטן געלערנטן ר׳ שמשון רפאל הירש און בעט אים אָנשרייבן אַ ווערק אין דייטש וועגן תלמוד. אין גיכן איז דאָס בוך פון ר׳ שמשון רפאל הירשן דער־שינען און אַן עקזעמפלאַר איז צוגעשטעלט געוואָרן גראַף פאָלענען, וואָס האָט געלייענט דייטש. דאָס בוך האָט נאָך לאַנג געדינט פאַר אַן אָפּווער־מיטל קעגן די אַנ־פאַלער אויפן תלמוד. עס שטאַרקן זיך אין רוסלאַנד די העצעריייען קעגן דער יידישער שחיטה, מונטערט אויף ר׳ יצחק אלחנן און שטיצט די דערשיינונג פון דר. דעמ־באָס קלאָסיש ווערק אין רוסיש וועגן שחיטה. אינטע־רעסאַנט, אַז די דעמאָלטיקע דייטשישע אינטעדאַנטסטוע רעכנט זיך שוין גאָר מיט דעמבאָס בליק, וואָס דערווייזט, אַז וועו מען פאַרטויבט די בהמה מיט אַ האַמער פאַרן קויילענען, ווי עס איז געווען שטאַרק אָנגענומען ביי גויים און ווי מען האָט געוואָלט יידן צווינגען צו טאָן, פוילט דאָס פלייש גיכער, און די דייטשישע אינטעדאַנט־סטוע האָט די פאַרטויבונג אָפּגעשאַפט. עס קומט דער גירוש מאָסקווע, גירושים אַנדערע — און העלפט ניט קיין השתדלות ביי דער רעגירונג, איז ער זיך משתדל ביי רייכע יידן, זיי זאָלן העלפן די געטריבענע. און דאַרף אַ יידישע משפחה פאָרן קיין אַמעריקע, צי אַ ייד דאַרף אָן אָפּעראַציע אין אויסלאַנד, העלפט ער מיט געלט, צי מיט אַ בריוו צו אַ באַרימטן דאָקטאָר. וווייטיקט דאָך זיין האָרץ צוגלייך פאָרן יחיד ווי פאָרן כלל. ביי באָראָן הירשן איז ער זיך משתדל, אַז אין זיינע געגרינדעטע קאָלאָניעס פאַר יידן אין אַרגענטינע זאָל מען אָנשטעלן רבנים, שוחטים און מלמדים, און אין קאָוונער מיידלשער העגירונג־גימנאַזיע פּועלט ער אויס, זאָלן יידישע מיידלעך ניט זיין געצוואונגען צו שרייבן שבת. פאָרן טאָקע אַהין יידישע טעכטער פון פרומע עלטערן פון נאָענט און ווייט און פון שטעט גרעסערע איידער קאָוונע. אויף רבנים־צוזאַמענפאָרן, צי גרעסערע אסיפות פון כלל־טוער טאָר ער ניט אויספעלן. זיין בייזיין און צוריקגעהאַלטענער אָנטייל שטילט איין די געמיטער ביי די וויכוחים און ברענגט אחדות. אין 1889 דערקלערט אים די פּעטער־בורגער חברה מפיצי־השכלה פאַר אַן ערן־מיטגליד, כאָטש ער האָט זיך קיין מאָל אין אירע זיצונגען ניט באַטיי־ליקט. אומעטום ברענגט ער אָבער פרעסטיזש.

פראָפעסאָר טשערנאָוויץ דערציילט, ווי מען האָט אים כסדר אַרויסגערופן צו פאַרשיידענע דעלעגאַציעס — האָט ער דאָך באַזוכט מיניסטאָרן און הויכע רעגירונגס־לייט מיט די באַרימטסטע יידישע שתדלנים פון רוסלאַנד, ווי אַ באָראָן גינזבורג און פּאָליאַקאָוו, אָפּצושרייען אָדער צו מילדערן גזרות אויף יידן. אין אַזאַ דעלעגאַציע איז ער אַמאָל געקומען צום פאַרזיצער פון רוסישן הייליקן סינאָד, פאָבעדאָנאָסצעוון. אַ שעה האָט מען געלאָזט זיי ווארטן אין פאָדערצימער, דערנאָך איז פאָבעדאָנאָסצעוו אַרויסגעקומען צו זיי מיט אַ גרויסן אַראָפגעהאַנגענעם

גאַלדענעם צלם אויפן האַרצן און בלויז איין וואַרט צו זיי אַרויסגערעדט: „קרעסטיטעס" (שמדט אייך) און זיי פאַרלאָזט. ר' יצחק אלחנן און די איבעריקע זיינען וויי־נעענדיקע אַוועק. בעת עס דערציילט דאָס פאַר מיר פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ, איז גראָד דערבייַ געווען פּרוי טשערנאָוויץ — אַ מיוחסת און אַ מלומדת — און זי רופט זיך אָפּ מיט דער אַמעריקאַנער יידישלעכער איראָניע: „געטראָפן דעם קאָסטאָמער, געהייסן שמדן זיך ר' יצחק אלחנענן!" פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ דערציילט פאַר מיר וויייטער, ווי ער האָט אַמאָל געטראָפן ר' יצחק אלחנענן אין טרערן: אַז וואָס וויל מען פון אים? אַז וואָס שלעפּט מען אים אומעטום? ער האָט גאָר ניט וועז צו לערנען, און וואו ער זאָל ניט האָבן געווען אומגעפאָרן, אויף וואָ־סער אסיפה ער זאָל ניט האָבן זיך באַטייליקט, האָבן דאָך אים אין מוח געהאַמערט פאַרשיידענע האַרבע שאלות וועגן חליצה און גטן, וועגן כשר און טריף, וועגן אַ חשש־חמץ, צי די ניט פאַרענטפערטע תוספותן.

און גוט האָט פארגעדענקט פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ, ווי ניט געקלעפּט האָט זיך צו ר' יצחק אלחנענן די גאַנ־צע „קאַנצעלאַרשטשינע", וואָס האָט זיך געשאַפן אַרום אים, מיט משולחים און חשבונות און געלט־זאַמלעניש. דער ממונה אויף דעם אַלץ איז געווען ר' יעקב ליפשיץ. אַ ייד אַ פּיקה, אַ למדן און אַ פעסטע נאַטור, וועמען מען האָט אָנגערופן דער „ביסמאַרק" פון ר' יצחק אלחנענן. ער האָט צוגעשטעלט צו ר' יצחק אלחנענן די „קול־קוראַ׳ס" און בריוו צו חתמענען, און געווען אָנגעטרויט אַליין צו חתמענען אין ר' יצחק אלחננס נאָמען. ער איז געווען צו ר' יעקב ליפשיצן נאָכגיביק, ווייל וואו האָט ער זיך געקענט אַריינלאָזן אין קאַנצעלאַרישע פּרטים און אין דער „קליין־פּאָליטיק" פון גבאות און כיבודים, וואָס איז נאָטירלעכערווייז אָרום אים אויפגעקומען. איבער דעם אַלץ האָט ער די דעה איבערגעלאָזט צו ר' יעקב ליפ־שיצן. אין איינס בלויז האָט ער זיך קענן ר' יעקב ליפשיצן קענגעשטעלט, וועז יענער האָט געוואָלט אויס־נוצן ר' יצחק אַלחננס אויטאָריטעט קעגן דעם אויפגע־קומענעם מאַדערנעם חיבת־ציון, וואָס ר' יעקב ליפשיץ האָט ביטער באַקעמפט, ווי אַ סכנה כלומרשט פאַרן דת.

פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ דערמאָנט אויך, אַז ר' יצחק אלחנן האָט זיך שטאַרק מצער געווען איבערן קנאישן דרך פונעם מוסר־לימוד, אויף וועלכן די סלאָבאָדקער ישיבה האָט זיך פאַרנומען. אוודאי איז ער געווען פאַר דעם, אַז מען זאָל פאַרפלאַנצן אין די ישיבה־בחורים מוסר פון התמדה און גוטן אויפפיר, אָבער ניט צום האַרצן זיינען אים געווען די פיניקונגען, וואָס די סלאָבאָדקער ישיבה־בחורים האָבן אויף זיך געמומען — פרייוויליקן הונגער, אויסמאַטערנדיקע שלאָפלאָזיקייט און שטיין אויף די פיס, צי איבערטריבענע שווייגעוודיקייט. האָט ער אַליין דאָך געגעסן נאָרמאַל און אָפּגעהיט האָט מען זיין געזונט. דאָקטוירים פלעגן צו אים קומען, וועז ער פלעגט, חלילה, קראַנק זיין, געפירט האָט מען אים אונטער דער שטאָט, לעבן וואָלד, אויף אַ דאַטשע, אַז ער האָט באַדאַרפט פרישע לופט. נו, האָט ער ניט געקענט פאַרטראָגן, וואָס די וואויל סלאָבאָדקער ישיבה־בחורים פייניקן זיך מיט אַ כיוון.

פּראָפעסאָר טשערנאָוויץ דערציילט וועגן דעם טרוי־ער, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט קאָוונע, וועז ר' יצחק אלחנן האָט געהאַלטן ביי יציאת־נשמה. מען האָט זיך אָפּגע־האַלטן צו פאַרן פאַרביי זיין הויז, ניט צו שטערן זיין רו. יידן האָבן זיך געשפּארט אַרום אַריינגאַנג, הערן, אפשר, בעסערט זיך דער רב. שטילינקערהייט האָבן אַלע קוים געמורמלט. אין אַלע בתי־תפילות אין קאָוונע האָט מען טאָג און נאַכט געזאָגט תהילים. און איין מאָל בין מינחה־למעריב, דער בית המדרש איז געפאַקט, און פלוצלינג קומט אַרויף אויף דער בימה דער מגיד און צעווייַנט זיך. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, וואָס עס איז געשען און אַ גע־וויין און אַ יללה האָט פון אַלעמען אויסגעבראָכן. מיט דער גיכקייט פון בליץ האָט גאַנץ קאָוונע שוין גע־וואוסט פון רבס פּטירה. אָן וועדטער, מיט אָן אומעטיקן שאָקל מיטן קאָפּ, האָט איינער דעם אַנדערן אָנגעזאָגט.

אויף מאָרגן זיינען געקומען צו דער לוויה צענדלי־קער טויזנטער יידן פון קאָוונע און פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. עס זיינען אויך געקומען הונדער־טער רבנים. וועד עס האָט זיך דערשטויסן צו דער בימה פאַרן רבס הויז, אין גאַס, אַדער אויפן בית־עלמין פאַרן קבר, האָט מספיד געווען. דאָס געוויין און דער געאַמער זיינען געווען אַזוי שטאַרק, אַז עס איז קיינעם ניט אַיי־געפאַלן צו אייַנשטעלן וואָסער ניט־אַיז אַרדענונג. אַנ־דערע רבנים האָבן קוים געזאָגט אַ פּאָר וועדטער און ניט געקענט איינהאַלטן זייער געוויין. אַנדערע האָבן זיך געשטאַרקט און געזאָגט טרוקענע תורה און אפילו פאַר־טיפט זיך אין פילפול וועגן ר' יצחק אלחננס ספרים. אָבער דער עולם איז זיך אַלץ ניט צעגאַנגען. אַ לעצטער איז אַרויפגעקומען דער שפּעטערדיקער רב צעיר. ער האָט גערעדט אין נאָמען פון די יונגעלייט פון כולל, דער־ציילט, וואָס ר' יצחק אלחנן האָט געגעבן זיינע תלמידים און געשילדערט, וואָס ער וועט זיין פאַר די קומנדיקע דורות.

דעם סעבעזשער עילויס הספּד האָט שטאַרק אויס־געמומען און מען האָט אים איינגעלאַדן דעם הספּד אי־בערצוזאָגן אין כאַרשול. ר' יעקב ליפשיץ און אַנדערע קנאים האָבן ניט געוואָלט ליידן, וואָס טשערנאָוויץ איז גע־גאַנגען ריידן פאַר די משכילים און „אפיקורסים", אָבער מען האָט אים גאָר ניט ניט געטאָן, חלילה. האָבן דאָך געבלאָזן נייַע ווינטן און מען האָט מיט דער קאָוונער יידי־שער אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך גרופּירט אַרום כאַר־שול, ניט געוואָלט איינרייסן. פאַר טשערנאָוויצן אָבער איז זיין הספּד געווען אַן אַרויסטריט צו דער בריטער וועלט. באַלד נאָך דעם איז ער אויפגענומען געווארן אין אַדעס און געוואָרן רב צעיר.

עס קומט צורייד ביי אונדז דריי — טשערנאָוויצן, זיין פרוי און מיר, — אַז בעת מעשה, אפשר, וועז ער האָט גע־האַלטן זיין הספּד, האָט דעמאָלט אין קאָוונע אברהם רייזען, אַ סאַלדאַט, געשריבן זיין עלעגיע אויף ר' יצחק אלחננס טויט: „די יידישע טרער". דאָס איז געווען דאָס ערשטע

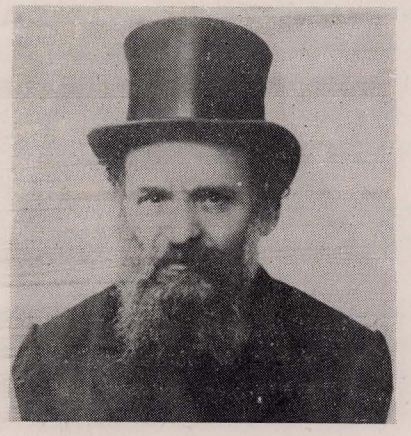
ביכעלע רייזענס, וואָס ער האָט געדרוקט, כאָטש ער האָט שוין פריער געהאַט געדרוקט לידער. אויך רייזען איז געווען אַביסל אין שרעק, וועז דאָס ביכעלע איז דער־שינען, ווייל ער האָט ניט געהאַט קיין דערלויבעניש אויף דעם פון קאָמאַנדיר, ווי עס האָט זיך געפאָדערט פון אַ סאָלדאַט. לאַכט פראָפעסאָר טשערנאָוויץ, אַז ער אוז רייזען האָבן גוט אָפגעשניטן. אוז ער דערלייגט: די חכמי־אָדעס, פון מענדעלען ביזן יונגן ביאַליק, האָבן ליב געהאַט צו הערן וועגן ר׳ יצחק אלחנענ, אוז ס׳איז ניט געווען פון זיי קיינער, וואָס זאָל אים ניט האָבן וועז געבעטן דערציילן וועגן דעם גרויסן קאָוונער רב, דעם מנהיג פון זיין דור.

הרב מ. ש. שאַפּירא

ר׳ איצעלע פאָנעווועזשער

קליין געוויקסיק, זייער רירעוודיק, בלישטשענדיקע אויגן, אַ פלינקע תפיסה אוז טיפער פאַרשטאַנד, קלאָר אין תלמוד בבלי, ירושלימי אוז רמב״ם, פרום, באַשיידן אוז מיט אַ גוט האַרץ — אָט דאָס איז געווען די געשטאַלט פון הגאון ר׳ יצחק יעקב ראַבינאָוויטש, וועלכער איז באַקאַנט ווי ר׳ איצעלע פאָנעווועזשער.

זיין גאַנץ לעבן איז ער געווען רב אוז ראש ישיבה. אין דער יוגנט האָט ער געזאָגט שיעורים אין ביאַליסטאָק, אוז אין יאָר תרמ״ט, וועז ער איז 35 יאָר אַלט, ווערט ר׳ איצעלע דער ראש־ישיבה פון סלאָבאָדקע־קאָוונע, וואו

ר׳ יצחק יעקב ראַבינאָוויץ
(1919—1854)

ער האָט געזאָגט זיינע שיעורים ביז תרנ״ו. דאָרט האָט דער יונגער גאון געפונען אַ ברייט פעלד פאַר אַרבעט אוז האָט שטאַרק משפיע געווען אויף די תלמידים מיט זיינע שיעורים. פיל פון זיינע תלמידים זיינען דערנאָך אַליין געוואָרן גדולים בישראל. אייניקע פון זיי זיינען אויך געוואָרן ראשי־ישיבות אין ליטע, ווי דער גאון ר׳ ברוך הורוויץ הגאב״ד פון אַלעקסאָט־קאָוונע (ראש הישיבה פון ״כנסת ישראל״ אין סלאָבאָדקע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה) אוז הגאון ר׳ נפתלי טראָפּ, וואָס איז געוואָרן ראש־ישיבה פון דער ראָדונער ישיבה. אויך דער איידעם פון ר׳ נפתלי, ר׳ ברוך פייגעלסאָן, בן הגאב״ד בקוק פישאק, וואָס איז געווען ר׳ איצעלעס אַ תלמיד אין זיין פאָנעווועזשער ישיבה, איז געווען שפּעטער דער ראש הישיבה אין ראָדון.

אין פאָנעווועזש איז ער געווען שטאָט־רב קרוב צו דרייסיק יאָר, אוז אופן נאָמען פון דער שטאָט איז ער גערופן אוז באַוואוסט געוואָרן איבער דער גאָרער וועלט. אין זיין צייט איז ער געווען דער גרעסטער מחדש אין תורה. אין זיין מוח האָבן זיך, ווי אַ רעזולטאַט פון גרויסער ארבעט אוז טיפער באַאַבאַכטונג, אָנגעזאמלט טויזנטער חידושים אין ש״ס אוז רמב״ם אויף פאַרשיידענע ג׳ע־ביטן. ער האָט זיי אַלע געטראָגן אין געדאַנק אָן באַזונדערע שווערישקייטן.

עס איז כמעט ניטאָ קיין געביט אין דער תורה, אויף וועלכן ער זאָל ניט האָבן אויפגעטאָן עפּעס נייס. ער האָט דעמדאָזיקן גאַנצן גייסטיקן פאַרמעגן זיינעם ניט אי־בערגעלאָזן פאַר די קומענדיקע דורות, ווייל ער האָט כמעט גאָר ניט פאַרשריבן. וועז איך האָב ביי אים געלערנט, אַ פאָר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָב איך איינמאָל באַמערקט אַ קליין נאָטיצבוך זיך וואַלגערן אין זיין הויז אוז איך האָב דאָרט דערזען זיינע געשריבענע חידושים אויף ירושלמי, סדר זרעים. אָט די פאַרצייכ־נונגען זיינען דערנאָך געווען ביי זיין איידעם הרב ר׳ יצחק בריל ז״ל, אוז דאָס איז דער גאַנצער ליטעראַרישער פאַר־מעגן, וואָס ער האָט נאָך זיך איבערגעלאָזן.

די איינצלנע כתב־ידן פון ר׳ איצעלען האָבן זיך געפונען בעת דער מלחמה אין הויז פון זיין זון אין שטע־טעלע סטייפּץ, ניט ווייט פון מינסק. אָבער, צום באַדויערן, זיינען זיי אַלע פאַרברענט געוואָרן.

אמת, עטלעכע פון זיינע תלמידים האָבן פאַרעפנטלעכט אַ טייל פון די תשובות, וואָס זיי האָבן באַקומען פון זייער גרויסן רבין אויף זייערע שאלות. אַ באַזונדערן יישר־כח קומט זיין איבערגעבענעם תלמיד הגאון ר׳ ברוך גינצבערג, הגאב״ד דיאַנאָווע, וואָס איז אומגעקומען על קידוש־השם אין די טעג פון חורבן ליטע אין יאָר תש״א. ער האָט פאַרעפנטלעכט אין זיין בוך „מקור ברוך״ פיל פון ר׳ איצעלעס דברי תורה.

ווי מיר דוכט, האָט ר׳ איצעלע קיינמאָל ניט געחלומט וועגן דרוקן אַ ספר, צו וואָס אַזוי פיל מענטשן שטרעבן אוז לעכצן. מיגלעך, אַז דאָס איז געווען מחמת זיין אויסער־געווייניטלעכער עניוות. אָט דער מענטש, וואָס די תורה האָט

אין אים אַזוי שטאַרק געשפּרודלט און וועט עס איז גע־
וועט ווי אַ מילגרוים אָנגעלאָדן מיט חידושי־תורה, האָט
ניט געפונען פּאַר נויטיק זיי צו פּאַרצייכענען און אָפּ־
דרוקן. ס׳האָבן זיך, אמת, געפונען אייניקע מחברים, וואָס
האָבן אין זייערע ספרים אָפּגעדרוקט די תשובות, וואָס זיי
האָבן פון אים באַקומען.

אין יאָר תש״ז איז דערשינען אין ירושלים אַ קלייע
זאַמלונג פון ר׳ איצעלעס שיעורים, אַרויסגעגעבן פון זיין
תלמיד הרב ר׳ דניאל זאַקס וועגן קידושין און דער מסכתא
בבא מציאה. אָבער דאָס אַליין איז ווי אַ טראָפּן אין ים,
ווייל הגאון ר׳ איצעלע איז געווען אַן אומאויפהערלעך
טיף־שלאָגנדיקער קוואַל און דער גרעסטער מחדש אין
תורה פון זיין דור.

דאָס איז טאַקע ווי אַ טראָפּן אין ים קעגן דעם גרויסן
פּאַרמעגן, וואָס איז פּאַר אונדז פאַרלאָרן געגאַנגען. ר׳
איצעלע פּאָנעוועזשער איז געווען פון די יחיד־סגולה,
וואָס טרעטן אויס פּאַר זיך אַ נייעם דרך אין לימוד התלמוד,
און האָט אויך געשאַפּן אַ נייע טערמינאָלאָגיע פּאַר דעם
צוועק. די שיטה זיינע האָט געוואונען נאָכפאָלגער צווישן
זיינע תלמידים פון די ישיבות.

ר׳ איצעלע האָט מיר איינמאָל דערציילט, אַז ווען ער
איז געווען אַ קינד פון זיבן יאָר און האָט געלערנט ביים
גאון ר׳ בן־ציון פון בעלסק די גמרא כתובות מיט אַלע
תוספותן, פלעגט ער פיל חקירהנען אין די קשיות פון די
בעלי־התוספות און זיך באַמיען צו געפינען אייגענע
תירוצים. אין זיין יונגן מוח איז אַריינגעדרונגען די טיפע
איבערצייגונג, אַז אין ענינים פון סברא דאַרף מען זיך
אויף קיינעם ניט פאַרלאָזן. יעדער איינער מוז זיך באַ־
מיען צו פּאָרשן יעדן ענין, כדי צו פּאָרשטיין אים מיט
זיין אייגענעם שכל און ניט זיך פאַרלאָזן אויף אַנדערע.
דאָס ווייזט די שטאַרקייט פון זיין נאַטירלעכן כשרון, וואָס
האָט זיך אין אים אַנטפלעקט נאָך אין זיין פריער יוגנט.
ביי דער דאָזיקער שיטה האָט ער זיך געהאַלטן אַלע זיי־
נע יאָרן און האָט זיך באַמיט זי צו אַנטוויקלען, צו פאַר־
פולקומען און זי פּאָרשפּרייטן צווישן זיינע פילצאָליקע
תלמידים.

ר׳ איצעלע איז געבוירן געוואָרן אין דעם קליין שטעטל
שערעשאָוו, גראָדנער גובערניע, אין תרי״ד (1854). אין זיי־
נע קינדער־יאָרן האָט מען אים גערופן „דער עילוי פון
שערעשאָוו״, אָבער ער האָט ניט געמאַכט קיין גרויסן וועזן
דערפון, ווי די אַנדערע עילויים פון זיין צייט. באַשיידנ־
קיין און תמימות זיינען געווען די הויפּטשטריכן אין
זיין ריינער נשמה. אויך זיין פאָטער, ר׳ שמואל לייב ז״ל,
אַ גרויסער תלמיד חכם און חשובער מענטש, האָט ניט ליב
געהאַט קיין איבעריקן פּירסום און האָט זיך בלויז באַ־
מיט צו מאַכן פון זיין זון אַ פרומען יידן און אַ למדן.
אַ קורצע צייט האָט ר׳ איצעלע געלערנט ביי די גאונים
ר׳ בן ציון פון בעלסק און ר׳ ירוחם יהודה פּערלמאַן זצ״ל,
וועלכער איז באַקאַנט ווי „דער מינסקער גדול״. איצעלע
האָט אָבער ניט אָנגענומען זייער דרך אין לערנען, ווייל
זיין נאַטירלעכער כשרון, איז געווען זייער ווייט פונעם
אָנגענומענעם פילפול.

ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון אַ רייכן
דאָרפישן יידן, אַ מיוחס און אַ ליבהאָבער פון תורה, פון
דער משפּחה פון דעם גאון בעל־פּנים מאירות, ז״צל. אין
שוועכער הויז איז אים געגעבן געוואָרן די מיגלעכקייט
צו לערנען תורה אין רואיקייט און הרחבת הדעת. דאָס
דערמאָנטע דאַרף איז געווען ניט ווייט פון בריסק, וואו
דער באַרימטער גאון ר׳ יוסף־בער, זצ״ל, איז דאַן געווען
רב. ר׳ איצעלע פלעגט אים אָפט באַזוכן און פּאַר אים
אַרויסברענגען זיינע חידושים. ר׳ יוסף־בער האָט אים
געפונען דער יונגער גאון און נביאות געזאָגט אויף אים,
אַז אַ נייער שטערן גייט אויף אין די הימלען פון יידנטום.
ר׳ יוסף־בער האָט אים זייער ליב געקראָגן און פלעגט
אים עפנטלעך אַרויסווייזן פּאַרערונג. ר׳ איצעלע האָט אין
שוועכער הויז אָחוץ די גרינטלעכע יידיעות אויף אַלע גע־
ביטן פון תורה אויך צוגעקראָגן העברעאישע השכלה און
זיך אַ ביסל באַקענט מיט דער רוסישער שפּראַך. זיין דער־
וואָרבענע וועלטלעכע בילדונג איז פּאַרבונדן מיטן פאָלגנ־
דיקן צופאָל. פון זייער פיל לערנען תורה האָט ער אָנגע־
הויבן ליידן אויף די נערוון און די דאָקטוירים האָבן אים
פאַרבאָטן אַ פּאָר חדשים צו לערנען. זיין לעבהאַפּטיקער
מוח האָט אָבער ניט פאַרטראָגן צופיל רו, איז ער אַוועק
און געקראָגן אַ היפּש ביסל השכלה־ספרים, דער עיקר
וועגן וויסנשאַפּט און געשיכטע, וואָס זיינען געשריבן געוואָרן
דורך די גרעלערנטע פונעם פריערדיקן דור, און האָט זיי
געלייענט. די דאָזיקע ידיעות זיינען פאַרבליבן אייגנע־
קריצט אין זיין זכרון ביז זיינע לעצטע טעג. די העברע־
אישע ליטעראַטור אָבער פלעגט ער מבטל זיין כעפּרא
דארעא — און אירע מחברים האָט ער געהאַלטן פאַר קליי־
נע בעלי־מוח.

ר׳ איצעלע איז לויט זיין נאַטור געווען אַ שטאַרקער
בעל־רגש און פלעגט לייכט נתפּעל ווערן פון אַלץ, וואָס
איז שיין און גוט אין לעבן. עס איז דעריבער קיין וואונדער
ניט, וואָס אין אָנהויב פון דער ציוניסטישער באַוועגונג איז
ער פאַרכאַפּט געוואָרן פון דער שיין פון איר שיינקייט
און גרויסקייט. ער האָט זיך אויך באַטיילט אין יאָר
תרס״א אין דער ציוניסטישער אסיפה, וואָס איז אָנגע־
פירט געוואָרן פון דעם באַוואוסטן שרייבער ר׳ אברהם
יעקב סלוצקי. אין יענער צייט האָט ער עפנטלעך גע־
לויבט דעם ציוניזם און זיך באַמיט צו קריגן אָנהענגער
פאַר דער באַוועגונג. אָבער, ווי ס׳האָט פאַסירט מיט די
מערסטע גדולים אין דער פריערדיקער תקופה פון חיבת
ציון, האָט ר׳ איצעלע זיך אָפּגעקערט פון ציוניזם און איז
געוואָרן זיין ביטערער קעגנער. אָט די ענדערונג איז אין
אים פאָרגעקומען אונטער דער ווירקונג פון דער „לשכה
השחורה״ אין קאָוונע. די דאָזיקע לשכה האָט דעמאָלט
דערגרייכט אַלע גדולים פון רוסלאַנד און אַ סך באַווירקט,
אַז זיי זאָלן רודפן דעם ציוניזם און זיינע פאָן־טרעגער
מיט דער גרעסטער ביטערקייט. די יעניקע, וועלכע האָבן
איר ניט געפאָלגט, פלעגט זי סטראָשענען מיט בריוו, זיי
זידלען און זיך ניט אָפּשטעלן אָפילו פאַר אויסטראָכטן
אַ שם־רע אויף זיי. מען האָט געדארפט זיין אַ תקיף מיט
דער דעה און פאַרמאָגן אַ שטאַרקן ווילן, כדי צו קענען

זיך קעגנשטעלן. ר׳ איצעלען האָט דאָס אַלץ געפעלט. ער איז לייכט מיטגעצויגן געוואָרן פון דער לשכה. נאָך אַ גורם צו פאַרלאָזן דעם ציוניזם איז געווען דאָס, וואָס דער בריסקער גאון ר׳ חיים ז״ל איז אַרויס מיט דער גרעסטער התנגדות צו באַוועגונג און ר׳ איצעלע האָט פאַרהערלעכט דעם גאון פון בריסק.

ר׳ איצעלעס קעגנערשאַפט צום ציוניזם פלעגט, צייטנ־ווייז, דערגיין ביז צו אַן עקסטרעם: בעת דער וואוילבאַ־קאַנטער מטיף־ציוני אַבראַמסאָן האָט איינמאָל באַזוכט פּאָ־נעווזש און האָט באַגייסטערט דעם עולם מיט זיינע ציוני־סטישע דרשות און געהויבענע לעקציעס איבער ר׳ יהודה הלוי׳ן, האָט ר׳ איצעלע געוואָרנט די תלמידים פון דער ישיבה, אַז זיי זאָלן זיך ניט דערווײַטן גיין אין בית־מדרש הערן די דאָזיקע דרשות. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די יעניקע פון זיי, ביי וועמען דער ציוניזם איז געוואָרן אַ וויכטיקע טייל פון זייער לעבן, האָבן זיך געפונען באַ־ליידיקט פון דער פאַראַדענונג און האָבן ניט געפאַלגט, אָבער די מערסטע תלמידים האָבן זיך צוגעהערט צו זיין וואָרנונג.

ר׳ איצעלע איז געווען דער מענטש פון ספר, וויט פון עולם־המעשה, אָבער אין זיינע עלטערע יאָרן האָט ער אָפטמאָל פאַרלאָזן זיין תורה־געצעלט און אָנטייל גענומען אין די אַקטועלע פראַגן. אייניקע יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך באַטייליקט אין דער אסיפת הרבנים, וואָס די רעגירונג האָט פאַררופן אין פּעטער־בורג, און אַלע פאַרזאַמלטע האָבן אים זייער מכבד געווען צוליב זיין גרויסער גאונות. אין דער אסיפה האָט זיך אויך באַטייליקט דער אב בית־דין פון מינסק, הגאון ר׳ אלעזר ראַבינאָוויטש זצ״ל, וועלכער האָט דאָרטן זיך דער־וואוסט וועגן דער גאַנצער גרויסקייט פון ר׳ איצעלען און האָט דערנאָך מיט גרויס התפּעלות דערציילט פאַר זיינע באַקאַנטע, אַז ער האָט קיינמאָל ניט געטראָפן אַזאַ גרויסן גאון ווי ר׳ איצעלע.

ווער עס האָט געקענט ר׳ איצעלען פון דער נאָענט און פאַרבראַכט מיט אים אַ שטיקל צייט, האָט געפילט די שטאַרקסטע התפּעלות פאַר אים. זיין תפיסה איז געווען אַזאַ שנעלע און זיינע ידיעות אַזוי ברייט, אַז ס׳איז שווער געווען אָנצוהאַלטן מיט אים אַ געשפּרעך. ער פלעגט שטענ־דיק פאַרויסזאָגן דאָס, וואָס עס האָט פון צווייטן געדאַרפט געזאָגט ווערן. דער עיקר פלעגט ער אַרויסרופן התפּעלות ביי דעם עולם מיט זיינע אויסגעצייכנטע באורים אין ירושלמי און רמב״ם. זיינע חידושים אין ירושלמי זיינען געווען פון אַ באַזונדערן מין און האָבן געטראָפן אויף זיך דעם שטעמפּל פון גרויס אָריגינאַליטעט.

וועו ער פלעגט באַהאַנדלען די שווערע ערטער פון ירושלמי אין דיני־תרומות און מעשרות, חלה און בכורים, פלעגט זיך דיר אוסדאַכטן, אַז דער דאָזיקער מענטש האָט אין זיך איינגעזאפט דעם גייסט פון ארץ־הקודש און האָט באַגריפן דעם סוד פון דעם אינערלעכן וועזן פון אונדזער הייליקן לאַנד. ער איז געווען פון די איינצלנע פון זיין צייט, וואָס האָבן אַריינגעדרונגען אין רמב״מס רייד און האָבן אין זיי אַנטפלעקט נייע דרכים. ער האָט ממש פאַרהייליקט דעם רמב״ם און פלעגט זאָגן, אַז דורך אים זיינען פאַר אים אויפגעדעקט געוואָרן נייע וועלטן אין תלמוד. כדי דאָס בילד זאָל זיך באַקומען קלערער, וויל איך דאָ דערמאָנען נאָך איין פּרט. אָט דער דאָזיקער מענטש, וואָס איז געווען באַגאַבט מיט אַזעלכע גרויסע כשרונות, איז געווען זייער אַ שוואַכער בעל־חשבון.

וועו ער פלעגט דאַרפן מאַכן וועלכע ס׳איז אויסרעכע־נונג, פלעגט ער זיך פאַרפלאָנטערן.

אַז דער באַוואוסטער גביר, ר׳ שלמה רפאל גאָץ ז״ל, איז געקומען איינמאָל באַזוכן דעם פאָנעוועזשער קיבוץ, וואָס די שוועגערין פון גאָצן, מרים גאוואַנסקי, האָט געגרינדעט, און האָט אים געפרעגט אַ שאלה אין דער גמרא זבחים אין באַצוג צו אמות־המזבח, וואָס לויט זיין חשבון פעלט דאָרטן אַן אייל, האָט אים ר׳ איצעלע גע־ענטפערט מיט עניוות און פשטות: „אין אַזוינע ענינים האָב איך ניט קיין ידיעה. וועגדט זיך, איך בעט אייך, צו מיין איידעם און ער וועט עס לייכט דערקלערן״. גאָץ האָט טאַקי פאַרגעלייגט די שאלה פאַר זיין איידעם הרב בריל ז״ל, וואָס איז געווען אַן אויסערגעווייניטלעכער עילוי און אַ בעל־חשבון, און יענער האָט אים גלייך קלאָר גע־מאַכט דעם ענין און אומגעקערט די פאַרלאָרענע אייל.

אין ערשטן יאָר פון דער וועלט־מלחמה איז ר׳ אי־צעלע מיט זיין ישיבה פאַרטריבן געוואָרן פון פאָנעוועזש און האָט שרעקלעך גליטן פון די וואָגלענישן. ער האָט געוואָגלט און געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע שטעט, און דאָך האָט ער ניט פאַרלאָזט דעם געצעלט פון תורה און האָט ניט פאַרפעלט צו זאָגן זיין שיעור אפילו איין טאָג. אין דער צייט פון קערענסקין, אין די טעג פון פרייהייט און ליכט פאַר די רוסישע יידן, וועו דאָס לעבן איז געווען פול מיט שיינענדיקע האָפענונגען און די יידישע אַרטאָדאָקסיע האָט מיט קראַפט און שטאַלץ געלאָזט הערן איר קול אוג־טער דער פאָן פון „מסרה וחרות״ איז ר׳ איצעלע געווען פון די הויפט־רעדנער אויף די אסיפות, כאָטש ער איז ניט געווען באַשאָנקען מיט אַ כוח־הדיבור.

נאָך דער מלחמה האָט ער זיך אומגעקערט קיין פּאָ־נעווזש, פיזיש זייער צעבראָכן, אָבער זיין האַרץ איז געווען נאָך פול מיט הויכע שטרעבונגען. ער האָט גע־האָפט צו גרינדן אַ גרויסע ישיבה אויף שטאַרקע יסודות און האָט געטראַכט איבער נאָך וויכטיקע ענינים פאַר חיזוק־היהדות און הרמת קרן התורה. דער אכזרישער טויט איז אָבער אונטערגעקומען און האָט אים אַרויסגעריסן, וועו ער איז נאָך געווען פול מיט לעבן און מוט*). ווי געזאָגט, האָט ר׳ איצעלע ניט איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ ספר, אָבער זיין נאָמען וועט מען אייביק געדענקען אין די קרייזן פון די לומדים און אין ישיבות, ווי איינעם פון די גייסטיקע ריזן, וואָס האָבן אויסגעטראָטן אַ נייעם דרך אין דעם שטודיום פון תלמוד אין די לעצטע דורות.

*) ר׳ איצעלע איז נפטר געוואָרן ז׳ אדר ה׳ תרע״ט (1919) אין פּאָנעוועזש.

הרב מ. ש. שאַפּירא

אברהם דובער כהנא שאַפּירא

(דער לעצטער רב הכולל אין ליטע)

הרב שאַפּירא איז געבאָרן געוואָרן אין שנת תרל״א, מוצאי יום־כיפור, אין קאָברין. זיין פאָטער איז געווען דער באָרימטער גאון, ר׳ זלמן סנדר מאלטשער, אַן אור־אייניקל פון דעם גרויסן גאון ר׳ חיים וואָלאָזשינער.

נאָך זייענדיק אַ יונגער בחורל איז ער אָנגעקומען אין דער וואָלאָזשינער ישיבה. דעמאָלט איז דאָרט געווען אייגער

אברהם דובער כהנא שאַפּירא
(1943—1870)

פון די ראשי־ישיבות, ר׳ חיים סאָלאָוויציק. עס האָט ניט געדויערט קיין סך צייט און דער יונגיטשקער תלמיד איז באָרימט געוואָרן ווי אייגער פון די בעסטע קעפּ פון דער ישיבה. בערל קאָברינער האָט מען אים דעמאָלט געפרופן, ווייל זיין טאַטע, ר׳ זלמן סנדר, האָט דאַן געוואוינט אין קאָברין. בערל קאָברינער איז געוואָרן אַ שם־דבר ניט נאָר אין דער ישיבה, נאָר אויך צווישן די שטאָטישע בעלי־בתים. אויסער זיינע גרויסע כשרונות האָט ער אויך פאַרמאָגט אַן אצילותדיקע נשמה און אַ צו־ציאונגס־קראַפט, דורך זיין אַרט ריידן, וואָס האָט אַרויס־געפופן ביי די, וואָס זיינען געקומען מיט אים אין באָריר, רעספעקט צו אים און ליבע.

בערל קאָברינער איז געוואָרן אייגער פון די גרעסטע מקורבים פון ר׳ חיים סאָלאָוויציק, וועלכע מען האָט געפופן ״ר׳ חיימס גוואַרדיע״. פאַר די נאָענטערע תלמידים פלעגט ער אָפט פאַרלייגן זיינע נאָך ניט געזאָגטע שיעורים און אויסהערן זייער מיינונג.

עס איז ניט געווען קיין קלייניקייט צו זיין ר׳ חיימס אַ ״גוואַרדיסט״. עס איז ניט געווען געניג צו האָבן סתם אַ גוטן קאָפּ, מען האָט געמוזט זיין אַן אמתער עילוי.

ווען בערל קאָברינער איז אַלט געוואָרן 21 יאָר האָט מען אים צוגענומען אין דער רוסישער ארמיי און אַוועקגעשיקט אין מינסק. דעמאָלט איז געווען רב אין מינסק דער באָרימטער גאון ר׳ ירוחם יהודה לייב פּערל־מאַן, וועלכן מען האָט געפופן אין קורצן ״דער מינסקער גדול״. ווען בערל האָט באַזוכט דעם גדול אייניקע מאָל און דער לעצטער האָט דערקענט זיינע עילוישע כשרונות, האָט ער אנגעשטרענגט זיינע אַלע כוחות צו באַפרייען אים פון מיליטער־דינסט. אַדאַנק דער הילף פון די מינסקער גבירים איז ער באַפרייט געוואָרן און איז געוואָרן דעם מינסקער גדולס איידעם.

אין מינסק האָט הרב שאַפּירא פאָרגעזעצט עטלעכע יאָר אין גדולס הויז און ער איז דאָרט זייער פיל אויפּגעשטיגן אין תורה. דער גדול האָט אים זייער פיל מכבד געווען און אויף אַלע וויכטיקע שטאָטישע אסיפות האָט ער אים איינגעלאַדן צו באַטייליקן זיך אין זיי. בערל קאָברינערס וואָרט האָט זיך געלאָזט הערן, כאָטש ער איז נאָך געווען אַ יונגערמאַן פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר.

אין תרנ״ו איז דער גדול ניפטר געוואָרן, און ווען זיין איידעם הגאון ר׳ אליעזר ראַבינאָוויץ ז״ל איז געפופן געוואָרן פון סמאָלאָוויטש צו פאַרנעמען דעם כיסא הרבנות פון זיין גרויסן שווער, איז הרב שאַפּירא אָנגעקומען פאַר אַ רב אין סמאָלאָוויטש. סמאָלאָוויטש איז ניט קיין גרויסע שטאָט. לעבנדיק רואיק, ווייט פון וועלט־טומל, האָט הרב שאַפּירא געהאָט די געלעגנהייט צו פאַרפולקומען זיך נאָך מער אין חכמת התורה. ער האָט דאָרט אָנגעשריבן זיין באַרימטן קלאַסישן ספר ״שו״ת דבר אברהם חלק א״, וועלכער איז דערשינען אין תרס״ו. גלייך ווי דער ספר איז באַקאַנט געוואָרן האָט ער געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם אין דער לומדישער וועלט און האָט אַוועקגעשטעלט דעם מחבר אין דער ערשטער שורה פון די גאונים פון זיין דור. יודעי חן האָבן פרובירט נביאות זאָגן, אַז דער ספר וועט דעם מחבר פירן צו זייער אַ גרויסער רבנות־שטעלע. זייער נבואה איז אינגיכן מקוים געוואָרן, ווייל אין עטלעכע יאָר אַרום, אין

תרע״ג, איז הרב שאַפּירא אויפגענומען געוואָרן אַלס קאָוונער רב.

זיין ערשטער ספר, אַחוץ וואָס ער איז גרויס אין כמות, איז ער נאָך פיל גרעסער אין איכות. אין דעם ספר דער־שיינט הרב שאַפּירא אַלס אַן ערשט־קלאַסישער מחדש, אַ גרויסער בעל־הבנה און אַ געוואַלדיקער בעל־הקפה, וואָס דאָס איז דער אמתער סימן פון גאונות.

הרב שאַפּירא איז ווייט פון דער גאווה פון אַנדערע מחברים, וואָס זיי פֿאַסט ניט צו דערמאָנען אַ ספר פון זייער דור, טאָמער וועט ח״ו דורך דעם געמינערט ווערן אַ האָר פון זייער גדלות. ער איז בטבע אַן עניוו און האָט פיינט פוסטע התהדרות.

אויסער די אַלע מעלות, ווייזט זיך הרב שאַפּירא אַרויס אַלס אויסגעצייכנטער סיסטעמאַטיקער אין זיין אויסגלייכן אַן ענין. אין ספר געפינען זיך לאַנגע תשובות, וואָס ציען זיך אויף פיל עמודים, און אין אַלע הערשט אַ וואונדערלעכער סדר.

וועז ר׳ שמואל נח גאָטליב, דער מחבר פון „אהלי שם״, אַן ענציקלאָפּעדישע אַרבעט וואָס פאַדערט זייער פיל סדרנות, איז צוגעטראָטן מסדר זיין דעם גרויסן מאַטע־ריאַל, וואָס איז ביי אים אויפגעזאמלט געוואָרן, האָט ער געפונען די גרעסטע הילף ביי הרב שאַפּירא. און אַט וואָס גאָטליב שרייבט אין זיין הקדמה: „איך האָב זיך פיל מישב געווען מיט מיינע רביים די גדולי הדור שליט״א, און איבערהויפט מיט דעם וואונדערלעכן גאון ר׳ אברהם דובער כהנא שאַפּירא שליט״א, דער רב פון סמאַלא־וויטש״.

סדר איז געווען אייגע פון די הויפטשטריכן פון הרב שאַפּירא. אַלץ וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט, סיי אין הלכה, סיי אין הגדה, — אין אַלץ האָט געהערשט אַ מוסטער־האַפטער סדר.

דער „דבר אברהם״ איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין די לומדישע קרייזן און ספּעציעל אין די ישיבות, ווייל אין אַ סך תשובות ווערן באַהאַנדלט די ענינים וועלכע ווערן געלערנט אין די ישיבות. דער ספר האָט זיי צוגעשטעלט אַ רייכן מאַטעריאל פאַר פילפול. אין תרע״ג האָט הרב שאַפּירא אַרויסגעגעבן אַ צווייטן חלק דבר אברהם, אין זעלביקן פאַרמאַט ווי דער ערשטער.

הרב שאַפּירא, אויסער זיין בקיאות אין תורה, האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע מאָס וועלטלעכע בילדונג. ער האָט בא־זעסן רוסיש, דייטש, פראַנצויזיש, און אין די לעצטע יאָרן האָט ער זיך אויסגעלערנט ליטוויש.

אין די לעצטע יאָרן פאַר זיין פטירה, האָט הרב שא־פּירא געהאַלטן אַ פאַרטראָג וועגן טהרת המשפּחה און דאָרטן האָט ער אַרויסגעוויזן אַזוי פיל קענטעניש אין מעדיצינישע פראַגן, אַז מען איז פשוט נשתומם גע־וואָרן.

צו זיינע ליטעראַרישע אַרבעטן קען מען צורעכענען זיינעם אַ מאמר וואָס ער האָט געשריבן אין „הפּלס״ תרס״ה. דער אַרטיקל איז אַן ענטפער צו איינעם אַ דר. א. גרינ־בוים, וואָס האָט זייער גראָב אָנגעטראָטן דעם באַוואוסטן פוסק דעם מהר״ם מרוטנברג. הרב שאַפּירא האָט מיט זיין שארפער פּען אים אויפגעוויזן זיין עם־הארצות און מיט דעם האָט ער באַשיצט דעם כבוד פון מהר״ם מרוטנברג.

הרב שאַפּירא האָט געהאַט זייער אַ שיינעם סגנון אין העברעאיש.

אַרום 30 יאָר איז הרב שאַפּירא געזעסן אויף דעם כיסא הרבנות אין קאָוונע. די דאָזיקע יאָרן זיינען געווען פון די שטורעמדיקסטע אין דעם ליטווישן יידנטום. עס זיי־נען אַרויפגעשוואומען אַזעלכענע פראַגן, וואָס די פאַריקע דורות האָבן פון זיי קיין אַנונג ניט געהאַט: פאַרשיידענע פאַרטייען זיינען געשאַפן געוואָרן, און אַלס קאָוונער רב האָט ער געמוסן אַ גרויסן אַנטייל אין די אַלע ברענע־דיקע פראַגעס. אַלץ האָט ער באַהאַנדלט מיט פיל חכמה און טאַקט, מיט מתינות און רואיקייט. אמת, ביי אייניקע פאַרטייען האָט ער אַרויסגערופן אַ געוויסע מאָס קריטיק, אָבער אַלע האָבן זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס דרך־ארץ צוליב זיין גדלות אין תורה און חכמה.

אין עטלעכע יאָר אַרום, נאָך דער פטירה פון הרב כהנא שאַפּירא איז דערשינען דאָ אין ניו־יאָרק, אַדאַנק די באַמיאונגען פון זיין זון לעאָן שאַפּירא (לאַיער און עסקן אין ניו־יאָרק) די דריטע טייל פון באַרימטן ספר פון גאון „דבר אברהם״, כסלו יתש״ו.

דער ספר ״דבר אברהם״ חלק שלישי דאַרף ניט האָבן קיין הסכמות און נויטיקט זיך ניט אין שבחים, ווייל ער איז געשריבן פון דעם שר־התורה הגאון ר׳ אברהם דובער שאַפּירא ז״ל, דער מחבר פון די פריערדיקע צוויי חלקים דבר־אברהם.

ווי אַן ערשט־קלאַסיקער מייסטער אין אַנאַליזירן אַ סוגיא און צעגלידערן און באַלייכטן אַן ענין פון אַלע זייטן זייטן, האָט הרב שאַפּירא נאָך מיט 40 יאָר צוריק דערוואָרבן זיך אַן אָרט אין דער מיזרח־וואַנט פון די גרעסטע גאונים אין זיין צייט.

דער „דבר אברהם״ חלק שלישי, איז ניט קיין המשך פון די פריערדיקע חלקים, און האָט אַ קלייניע שייכות מיט זיי, אויסער דער קונטרס „זאת ליהודה״ פון זיין ברודער ר׳ יהודה ז״ל, וואָס איז אינגאַנצן געבויט אויף דעם „דבר אברהם״ חלק ראשון, אָבער דער דרך־התורה איז דער זעלביקער ווי אין די ערשטע צוויי חלקים. ניט געקוקט וואָס אין דעם חלק געפינען זיך פיל ענינים, וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אין זייער לעצטע יאָרן, פונדעסטוועגן ווערן זיי באַהאַנדלט מיט דער זעל־ביקער חריפות און קלאָרקייט, ווי די וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אין זיין יוגנט, ווייל תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים דעתם מתישבת עליהם.

וועז מען עפּנט אויף דעם חלק, וואַרפט זיך גלייך ביים ערשטן בליק, דער גרויסער אונטערשייד אין דעם אינהאַלט פון די ענינים. אין דער צייט וואָס אין די פריער־דיקע חלקים רעדט זיך עפ״י רוב וועגן די ענינים פון סדר

מועד, נשים און נזיקין — ענינים וואָס ווערן זייער פיל געלערנט אין די ישיבות, ווערט אין דעם חלק אָפּגעגעבן מער ווי אַ דריטל פון ספר צום סדר קדשים.

דער ערשטער סימן פון ספר ווערט אָנגעהויבן: „קונטרס חיבת הקדש", וועלכער פאַרנעמט 22 עמודים, און ער איז געווידמעט נאָר צו ענינים פון סדר קדשים. דאָ ווייזט הרב שאַפּירא ז"ל אַרויס זיין געוואַלדיקע בקיאות און חריפות אין סדר קדשים, און די לומדים, וועלכע זיינען זיך עוסק אין סדר קדשים, וואָס זייער צאָל איז ניט קליין אין דעם דור, געפינען פאָר זיך אוצרות פון לומדות אין פאַרשיידענע סוגיות.

אויסער ענינים פון סדר קדשים, ווערן באַהאַנדלט אין ספר פיל סוגיות פון סדר נשים און נזיקין, פון וועלכע די יונגע ישיבה־בחורים אין די מסכתות וועלן שעפּן גרויסע ידיעות. אויך ווערן באַהאַנדלט אין ספר אייניקע אַקטועלע פראַגעס, ווי למשל, אין סימן כ"ט רעדט זיך וועגן „נשואי אזרחים", דאָס הייסט, ווען מען האָט חתונה דורכן קאָורט, צי האָבן די נשואים אַ האַפּט עפ"י דיני ישראל. די פראַגע איז ניט קיין נייע. נאָר אין די צייטן פון ריב"ש ז"ל איז זי געפרעגט געוואָרן, און דער ריב"ש ז"ל באַהאַנדלט די שאלה גאָנץ ברייט אין זיין ספר סימן ו. נאָר אין די לעצטע יאָרן איז געוואָרן די שאלה זייער אַקטועל צוליב דער גרויסער צאָל פון אַזעלכע הייראַטן, און הרב שאַפּירא ז"ל באַהאַנדלט די פראַגע לויט זיין אַרט דענקען זייער אָריגינעל.

אין סימן כ"ח ווערט באַהאַנדלט די פראַגע וועגן „גירות", ד. ה. צי מע מען מקבל זיין גרים בזמן הזה. ס'איז דאָרט דאָ זייער אַן אינטערעסאַנטע תשובה מיט פיינע אָנמערקונגען. און אַזוי געפינען זיך דאָרט פיל פאַרשיידענע תשובות אויף פאַרשיידענע ענינים, און צו יעדער פון זיי דאַרף מען צולייגן קאָפּ, אָבער באַטראַכטן וואָס ער זאָגט, ווייל הרב שאַפּירא ז"ל האָט זיין אייגנאַרטיקן צוגאַנג צו יעדן ענין, און לייגט אַוועק אויף אים זיין באַזונדערן חותם.

ביים סוף פון ספר איז פאָראַן אַ באַזונדערער קונטרס מיט דעם נאָמען „וזאת ליהודה" פון הרב שאַפּירא ברוידער, דער באַרימטער גדול ר' יהודה ז"ל, וועלכער איז ניפטר געוואָרן אין זיינע יונגע יאָרן, און איז געווען דער

איידעם פון דעם באַוואוסטן שאַוולער רב הגאון ר' מאיר אַטלס ז"ל. דער ברודער, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיט דעם נאָמען „יודל ר' זלמן סענדערס", איז נאָך אין זיינע גאָר יונגע יאָרן געווען באַרימט אַלס אייניער פון די בעסטע בעלי כשרונות אין די ישיבות פון יענער צייט. דער קונטרס באַשטייט פון הערות אויף דעם ערשטן חלק.

אין אב תש"ט איז חוץ דעם דריטן חלק „דבר אברהם" דערשינען אויך דער „חלק הדרוש", 231 זייטן, מיט דער הילף פון זיין זון לעאָן שאַפּירא אין ניו־יאָרק.

מיט דער פּטירה פון הרב הגאון כהנא שאַפּירא, דעם אור־אור־אייניקל פון ר' חיים וואָלאָזשינער, איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן, צו אונדזער אַלעמענס גרויסן צער און וויי־טיק, די „שרשרת הזהב" פון לומדות און רבנות אין ליטע.

כ"ב אדר ה' תש"ג, אין קאָוונער געטא, האָט דער באַרימטער און פון אַלעמען פאַרערטער רב אויסגעהויכט זיין לעצטן אָטעם. זיין ווארעם האַרץ, שווער באַלאָדן פון יידישע צרות, האָט אויפגעהערט צו קלאַפן, ווען ער האָט מער ניט געזען קיין אויסוועג פאַר זיין עדה קדושים־יידן, וועלכער ער האָט טריי געדינט און אויך געפירט אין משך פון אַ דריי צענדליק יאָר. ווי אַ צדיק איז ער געבראַכט גע־וואָרן צו קבר ישראל, באַגלייט פון אַלע יידן אין געטא.

אויף זיין קבר, ווי עס גיט איבער דער אייניציק־געראַטעוועטער רב פון קאָוונער געטא, הרב אפרים אשרי, האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ מצבה פון האָלץ מיט דער אויפשריפט:

„פ" „פ. נ. רבנו הגאון רשבה"ג מורנו אברהם דובער כהנא בהרב ר' זלמן סנדר שפירא, אב"ד בית־דין בקובנה ורועה את עדתו יותר משלושים שנה. נפטר כ"ב אדר, תש"ג. תנצב"ה".

צי עס שטייט נאָך איצטער די הילצערנע מצבה אין דעם פאַרברענטן געטא, איז אַ גרויסער צווייפל, אָבער די גרויסע פּערזענלעכקייט פון דעם לעצטן רב הכולל אין ליטע לעבט אין זכרון פון אַלע ליטווישע יידן בכל תפוצות ישראל און אין די וויכטיקע כתבים, וואָס ער האָט איבערגע־לאָזן. די „גאָלדענע קייט" פון יידיש־ליטווישער תורה און חכמה איז ניט אָפּגעשלאָסן, נאָר עס וועט וויטער זיך ציען איר המשך עד סוף כל הדורות.

אהרן צייטלין

חב״ד

א

ליטוואַק און מתנגד זיינען כמעט סינאָנימען — און דאָך האָט אויך ליטע געהאַט אירע חסידים, דער עיקר חב״דניקעס. חסידישע גרופּעס האָט ליטע געהאַט אין אירע שטעט און שטעטלעך נאָך איידער ס׳איז אויפגעקומען די חב״דער שיטה. ר׳ אהרן קאַרלינער, איינער פון דעם מעזריטשערס גרעסטע תלמידים, האָט פאַרשפּרייט חסידות איבער דער ליטע. יאָרנלאַנג האָט מען חסידים בכלל, ניט גראָד די, וואָס ר׳ אהרן איז געווען זייער רבי,

ר׳ שניאור־זלמן (בעל־התניא)
(1812—1747)

געפונען מיט דעם שם־הכולל — קאַרלינער, אָדער קאַרלינטשיקעס. אַ קאַרלינער און אַ חסיד זיינען געווען היינטיקע. ערשט שפּעטער האָט מען גענומען פונאַנדערטיילן צווישן קאַרלינער חסידים און חסידים בכלל. דאָס איז געווען נאָכדעם ווי ס׳איז אויפגעקומען די שיטה פון חב״ד, די שיטה פון דעם בעל־התניא. חב״ד האָט די פאַרשפּרייטונג פון קאַרלינער חסידות פאַרהאַלטן און געפֿאָרפּיש באַגרענעצט אויף פאָלעסיע אַליין. אַזוי אַרום איז די חסידישע מינאָריטעט אין דער מתנגדישער ליטע געווארן דער עיקר אַ חב״דישע.

דעם „אַלטן רב״ גופא, דעם גרינדער פון חב״ד, האָט מען אין מעזריטש, אין די יונגע יאָרן, ווען ער האָט זיך געווואַרעמט בייט ליכט פון דעם בעל־שמס ממלא־מקום, דעם רבין ר׳ בער, געפונען דער ליטוואַק. ער איז געווען אַ רייסענער, און דער ייד פון רייסן, דער עיקר פון מאַהילעווער רייסן, האָט זיין סכום לאָקאַל־מענטאַלע באַזונדערקייטן, וואָס מאַכן אים פאַר אַ „בריה בפני עצמה״. אָחוץ דיאַלעקטישע אָפּנויגן (למשל, בלאָים אָנשטאָט בלום, בלאַימעלעך אָנשטאָט בלימעלעך), האָט דער ייד פון דער אָמאָליקער מאָהילעווער גובערניע געהאַט עפּעס אַן אַנדער קול, אַן אַנדערן חיתוך־הדיבור, אַן אַנדער יידיש־ניגון ווי דער ייד פון דער ליטע. אויך דער נשמה־ניגון איז געווען אַן אַנדערער, אַן אייגענער. ס׳איז געווען אין דעם ייד פון מאָהילעווער רייסן אַ מין סינטעזע צווישן „האַרץ״ און „קאָפּ״ (איך ברענג די ווערטער איין איז אין תוך אַ קינסטלעכער, כאָטש, כידוע, אַ שטאַרק פאַרשפּרייטער). איך מיין דערמיט צו זאָגן, אַז די אַקטיוועַ עמאָציאָנעלקייט פון דעם פּוילישׁ־אוקראַיניש ייד איז דאָ געדעמפט געוואָרן, אַריבער אין קאָנטעמפּלאַציע, און דער ראַציאָנאַליזם, ווידער, פון דעם ליטווישן ייד איז דאָ, ביי אָט דעם גרענעץ־טיפּ, געוואָרן דורכגעלויכטן פון עפּעס אַן אינערלעכן, אַ פאַראינערלעכטן ליריזם, וואָס האָט האַרמאָנירט מיט דער פאַרטראַכטער, ווייס־וואָלקנדיקער, ווייסרוסישער לאָנדשאַפט.

דערפאַר איז אפשר קיין צופאַל ניט, וואָס חב״ד — די סינטעזע פון טיפן געדאַנק און ניט ווייניקער טיפן ניגון, — איז אויפגעקומען דווקא אין רייסן. מיר דוכט זיך, אַז דידאָזיקע באַוועגונג האָט ניט געקאָנט אויפקומען ניט אין דער ליטע און ניט אין פּוילן־אוקראַינע.

אַ ליטווישער ייד, וואָס איז געוואָרן אַ חב״דער חסיד, האָט אין דער ניכטערקייט פון זיין שכל אַריינגעלאָזט דעם חב״דער ניגון, און ס׳האָט זיך באַקומען דאָס, וואָס חב״ד רופט אָן: התבוננות.

וואָס־זשע איז חב״ד — און וואָס איז חב״דער התבוננות?

ב

דער תלמיד פון דעם מיטעלן רבין (דערנאָך — פון דעם צמח־צדק), דער חב״דישער דענקער ר׳ הלל פאַריטשער, דערקלערט אויף אַן אייגענאַרטיקן אופן דעם חב״דער דרך. ער ברענגט קודם־כל אַ משל אַ מיליטעריש־סטראַטעגישן. אַטאַקירן אַ שונא קאָן מען דירעקט, פּנים־אל־פּנים, אָבער קליגער איז, ווען מען ציט זיך כלומרשט צוריק און מיטאַמאָל אַטאַקירט מען דעם צד־שכנגד, וואָס האָט געמיינט, אַז ער האָלט שוין ביי אַ נצחון. דער שונא ווערט דענסטמאָל אַרומגערינגלט און איז געצוואונגען זיך אונטערצוגעבן. ביי אָט דער טאַק־

טיק האָט זיך געהאַלטן די שיטה פון חב״ד. אָנשטאָט מלחמה צו האַלטן מיטן שלעכטסטן אויג אויף אויג, האָט חב״ד מכלומרשט זיך צוריקגעצויגן, אָבער אין דער אמתן אַרומגערינגלט דעם שונא אַזוי, אַז ער האָט זיך געמוזט אונטערגעבן ממילא. דהיינו, ווי אַזוי? חב״ד האָט דאָס דערגרייכט דורך התבוננות, דורך קאָנטעמפלאַציע פון דער געטלעכקייט. געווייגטלעך האָט אַ חסיד זיך קאָנצנטרירט אויף איין באַשטימטן פרט. זיין התבוננות האָט ער ניט געווידמעט דער גאַנצקייט, נאָר איטלעכס מאָל — עפּעס אַן אַנדער טייל אירן. אַז ער האָט זיך, למשל, אינערלעך פאַרטיפט אין די ענינים, וואָס זיינען נוגע צו אהבה, האָט ער די גשמיותדיקע ליבשאַפט מתקן־גע־ווען און דערהויבן צו אהבת־הבורא, דאָסגלייכן מיט יראה און מיט אַנדערע מידות. איז עס אָבער אַ וועג, וואָס מחמת גרויס גריבלעניש אין דעם אייגענעם איך קאָן ער פירן צו עצבות. מיט אַזאַ לאחדימדיקייט קאָן מען פאַרשפּילן צום יצר־הרע און פאַרלירן די שלאָכט. חב״ד האָט באַלד פון אָנהויב געבויט אויף דער גאַנצקייט. אָנשטאָט זיך מטפל צו זיין מיט יעדער מידה באַזונדער, האָט חב״ד איינגעפירט אַ התבוננות ניט קיין לאחדימדיקע, נאָר אַ גאַנצע, אַ פולע, אַן אינטעגראַל־סינטעטישע. דורך התבוננות אין דער געטלעכקייט, אין דעם סוד פון איינציקייט, פון „אין עוד מלבדו״, קריגן די מידות אַ תיקון אַ ממילאדיקן. אויפן לשון פון ר׳ הלל פאַריטשער ווערט די חב״דער התבוננות אָנגערופן: „התקשרות בעצם אלקות בעומק הדעת״ — דאָס באַהעפטן זיך מיטן עצם פון דער געטלעכקייט דורך דער טיפקייט פון דעת. אָט דער „עומק הדעת״ האָט, אגב, גאָרנישט צו טאָן מיט ראַציאָנאַליזם, און אומזיסט האָבן אין דער חב״דער שיטה געזען אַ נייגונג צום ראַציאָנאַליזם (און אויך צו מתנגדות) יענע אויסטייטשער פון חסידות, וואָס האָבן אַ רגילות זיך צו קלאַמערן אָן דער דרויסנדיקייט פון ווערטער און טערמינען, אָנשטאָט תופס צו זיין זייער כוונה און צו דערגרונטעווען זייער מהות.

אָחוץ דער סטראַטעגיע פון „אַרומרינגלען״, (אויב מ׳זאָל זיך האַלטן אָן דעם משל פון ר׳ הלל פאַריטשער), האָב חב״ד „אָפּגענאַרט״ דעם שטן אויך מיט דער הילף פון אַ מערקווירדיקן שטיק קאָמופלאָזש: זי האָט פאַר־שטעלט דעם צדיק פאָר אַ בינוני. איך מיין צו זאָגן, אַז דאָס וואָס איז ביי חב״ד (און מחוץ חב״ד) באַטראַכט געוואָרן פאָר דעם אידעאַל, איז אין חב״ד אַראָפּ מיט איין טרעפּ נידעריקער. דער בינוני, דער מיטל־מענטש, דער, וואָס שטייט צווישן צדיק און רשע, און וואָס אים האָט אַזוי שטאַרק אין זינען דער „תניא״, — ער איז גאָר אין תוך אַ שטיק צדיק, נישט מער: כדי דעם הויכן קדושה־אידעאַל צו מאַכן נאָך העכער, האָט חב״ד איבערגערוקט אַביסל די סקאַלע פון חסידישע ווערטן, און אַזוי־אַרום איז די מדרגה פון צדיק געוואָרן די מדרגה פון דעם בינוני, בעת די נייע, די חב״דישע צדיק־מדרגה איז גע־ווארן, אַזוי צו זאָגן, העכער מיט אַ קאָפּ. איז שוין קיין חידוש ניט, וואָס ר׳ שניאור־זלמן גופא, דער טאַטע פון חב״ד, האָט אַמאָל געזאָגט אויף זיך, אַז אייגנטלעך איז ער אַליין אויך ניט מער ווי אַ בינוני. וועז אַ חסיד זיינער, וואָס איז געווען באותו־מעמד, האָט געזאָגט, אַז וויבאַלד אַזוי, וואָלט דאָך אויסגעקומען אַז ער, דער חסיד, איז שוין גאָר אַ רשע, האָט דער „תניא״ געענטפערט, אַז אַ בינוני איז אַ גאַנצע וועלט מיט מדרגות...

חב״ד איז אינגאַנצן געבויט אויף „רזא דיחודא״, אויף דעם סוד פון אחד, פון יענער געטלעכער אַל־איינ־ציקייט, וואָס לגבי איר זיינען אַלע אומציליקע רעאַלי־טעטן ניט מער ווי שאָטן און אָפּדאַכטענישן. אָחוץ דעם אחד, — האָט געלערנט דער בעל־התניא, — איז אַלץ אחיזת־עינים ממש.

דער בעל־שם האָט געלערנט דאָזעלביקע, אָבער דער „תניא״ האָט די אחיזת־עינימדיקייט גאָר באַזונדערס אַק־צענטירט. איבער דעם אַרייגאַנג פון דעם בנין, וואָס דער בעל־התניא האָט אויפגעשטעלט אויף די יסודות פון דעם בעל־שם, שטייט געשריבן: אין עוד מלבדו. כאָטש דאָס איז אַ בנין מיט אַ סך חדרים, אַ סך פענצטער און טירן, איז דאָ אַלץ פאַרבונדן צווישן זיך און געקניפּט, אויפן שטייגער ווי די וועלטן גופא זיינען געאייניקט און צו־נויפּבאַהאָפּטן אין דעם געטלעכן אחד.

די גייסטיקע יורשים פון דעם רב מליאַדי, — זיין תלמיד ר׳ אהרן סטאַראָשעליער, זיין זון ר׳ דובער, זיין אייניקל דער צמח־צדק, אַ ריי חב״דישע דענקער, ווי, למשל, דער דערמאָנטער ר׳ הלל פאַריטשער אָדער ר׳ אייזל עפּשטיין פון האָמעל, — זיי אַלע האָבן צום גרויסן בנין פון דעם בעל־התניא צוגעבויט נייע פליגלען, און אַזוי אַרום איז חב״ד געוואָרן אַ מין חסידות אין חסידות, אויפן שטייגער פון אַ מלוכה אין אַ מלוכה, פונקט ווי דער חב״דניק איז געוואָרן אַ באַזונדערער מין חסיד. דבקות דורך קאָנטעמפלאַציע, חשבון־הנפש און חשבון־העולם, דעם רבס ניגון, וואָס פאַרבינדט די עולמות, אַ פייער אינעווייניק און אַ צוריקגעצויגענקייט כלפי־חוץ, אַן אי־נערלעכער נר־תמיד מיט אַ גרויסן שטענדיקן „שויתי״ — אָט דאָס איז דער חב״דניק.

אַז איך שרייב די ווערטער הערט זיך מיר אָן אַל־טער חב״דער ניגון, וואָס מיין פאָטער ז״ל האָט ליב גע־האָט צו זינגען, אַ ניגון אויף די ווערטער: אני ד׳ אלקיכם אמת. דער תוך פון דעם ניגון איז, פונקט ווי אַלץ אין חב״ד, דער ענין פון אייניקייט. אין דעם אמת איז דאָך אַלץ אייניציק; דאָרט טרעפן זיך און גיסן זיך צונויף אַלע שייכותן.

כל הברואים — זאָגט דער „תניא״ — אַלע באַשעפּע־נישן, אין נופל עליהם שם יש כלל — קאָנען מיר גאָר־ניט אָנרופן מיטן נאָמען יש, קענען מיר גאָרניט באַ־טראַכטן ווי באַזונדערע וועזנס, אלא לעיני בשר שלנו — סיידן וועז מיר קוקן אויף זיי מיט אונדזערע מענטש־לעכע אויגן. אונדזער אויג איז אַזוי געמאַכט געוואָרן, אַז עס זאָל זען מחיצות, צווישנשיידן און אונטערשיידן. מחמת דעם, וואָס אנשטאָט איינציקייט זעען מיר די פיל־קייט, דאָכט זיך אונדז, אַז דער באַשאַף וועלט געפירט בדרך הטבע. „אַלע באַשעפּענישן״ — צו ציטירן וויטער דעם תניא — „געפינען זיך תמיד אין דעם מקור זייערן (אין גאָט), נישט מער: מיט די אויגן פון פלייש זעט מען

ניט דעם מקור.״ פֿאַרוואָס זשע קאָן מען מיט די אויגן פון פלייש ניט זען דעם איינציקן מקור וואָס אַלע וועזנס געפינען זיך אין אים? ר׳ שניאור־זלמן גיט דאָ דעם ענטפער פון דער קבלה: ס׳איז דערפֿאַר, וואָס דער באַשאַפֿער האָט מיט אַ כיוון אייגנעשמאַלט זיין ליכט, אַז דער באַשאַף זאָל זיך קענען האַלטן, זאָל קענען האָבן אַ רעלאַטיוון קיום, זאָל ניט בטל ווערן און ניט פונאַנדערגיין אין אַ ליכט, וואָס איז צו־גרויס פֿאַר אים. פֿאַר אונדז זעט אַלץ אויס נאַטורמעסיק, בדרך־הטבעדיק, ווייל דאָס געטלעכע ליכט נעמען מיר אויף נאָר אויף אַזאַ אופן, וואָס איז באַלד פון אַנהויב צוגעפאסט געווארן צו אונדזער שוואַכער זעקראַפט. דאָס געטלעכע ליכט פילט אָבער אָן אַלע וועלטן (ממלא כל עלמין) און רינגלט זיי אַרום — סובב כל עלמין. עס איז סיי אין זיי, סיי אויסער זיי, און אַלץ, וואָס איז פֿאַראַן, עקזיסטירט נאָר רעלאַטיוו, ניט אַבסאָלוט, ווייל לגבי גאָט איז איטלעך וועזן ווי אַ שטראָל לגבי דער זון: מכלומרשט איז עס אַזאַ פֿאַר זיך, אַ באַזונדער יש, נאָר אין דער אמתן עקזיסטירט עס ניט מחוץ דער זון, האָט אויסער איר קיין האָפט ניט.

אָט די טייל פון דער חב״ד־לערע האָבן ניט פֿאַרשטאַנען — און דערפֿאַר פֿאַלש אויסגעטייטשט — די אַלע, וואָס קענען חסידות פון דרויסן, ניט פון אינעווייניק. זיי ריידן וועגן דעם פֿאַנטעאיזם — אין אַ שפּינאָזיסטישן זין — פון חסידות בכלל און פון חב״ד גאָר באַזונדערס, כאָטש ביי ספּינאָזאָן איז אויך גאָט נאַטור, בעת, להבדיל אין דער חב״ד־שיטה איז עס פֿאַרקערט: אויך די נאַטור איז גאָט. און דאָס איז ריכטיק בנוגע חסידות בכלל.

דאָס פֿאַרבלענדעניש, די צווישנשיידן, די כלומרשטע פילקייט, וואָס איז געקומען פון דעם צימצום — דאָס נוצט אויס די סטרא־אחרא. מיט אומגעהייערער טיפקייט זאָגט דער תניא, אַז „אַפילו די סטרא אחרא אַליין האָט קיין שום ספקות ניט אין אמונה״ (ד. ה. אויך זי ווייס און דערקענט מציאות הבורא — א. צ.) נישט מער: ס׳איז איר געגעבן געווארן אַ רשות, אַ דערלויבעניש, צו פֿאַרטומלען מיט זאָכן פון שקר און נאַרעריי. צוליב וואָס? כדי אויסצופֿרובירן דעם כוח פון בחירה, דעם כוח פון דעם מענטשנס העכערן ווילן. ווי זשע מאַכט מען, אַז די בחירה זאָל זיגן? ווי מאַכט מען, אַז דאָס פֿאַרבלענדעניש פון דרך־הטבע זאָל זיך אָפּטאָן? ווי דערזעט מען דעם תוך? דאָס קען דערגרייכט ווערן דורך חב״ד: חכמה, בינה, דעת. וואָס מיינט דאָס?

דער מענטש איז געבויט אויף דעמזעלביקן שטייגער ווי עס איז געבויט דער באַשאַף בכלל. אַנטקעגן די צען ספירות, וואָס בינדן זיך אין דעם אחד, באַשטייט דער מענטש פון צען בחינות, וואָס טיילן זיך אויף שכל און מידות. דער שכל (געמיינט ניט אין דעם אָנגענומענעם, נאָר אין דעם סאָמע העכסטן זין פון דעם וואָרט) אַנטהאַלט אין זיך די „דריי מוטערס״ (שלש אמות): חכמה, בינה, דעת, וואָס פון זיי ווערן געבוירן דעם מענטשנס מידות. דורך חכמה (דאָס מיגלעכע, פֿאַטענציעלע, נאָך ניט רעאַליזירטע וויסן) און בינה, (דאָס וויסן, וואָס ווערט רעאַליזירט, וואָס גייט אַרויס „מכוח אל הפועל״, וואָס פֿאַרוואַנדלט מיגלעכקייט אין ווירקלעכקייט) דאָרף אַ מענטש צוקומען צו זייער ביידענס סינטעזע: צו דעת. דעת איז דאָס, וואָס באַלעבט דעם מענטשנס מידות, וואָס האַלט זיי אויף, וואָס גיט זיי די קראַפט פון קיום. ערשט אַז די מידות פון דעם מענטש, (זיין אהבה, זיין יראה און אַזוי ווייטער) ווערן קאָנטראָלירט פון דעת, פֿאַלט פון אים אָפּ דאָס פֿאַרבלענדעניש און ער זעט הוילע אחדות און „גדולת אין סוף״ — די גרויסקייט פון דעם אין־סוף, וואָס איז דער אחד. דענסטמאָל זעט מען דעם „אין עוד מלבדו״. דאָס איז דער עיקר. איך דאָרף ניט, — האָט דער תניא געזאָגט, — קיין גן־עדן, איך דאָרף קיין שכר ניט, איך דאָרף קיין זאָך ניט — איך דאָרף בלויז דיך, דעם אייגציקן.

דער בורא איז די ערשטע און לעצטע רעאַליטעט. משה, — האָט דער תניא אַמאָל געזאָגט צו זיין תלמיד ר׳ משה ווילענקער, — דער רבונו של עולם איז קלאָר פֿאַראַנען און חוץ אים איז קיין זאָך קלאָר ניט פֿאַראַנען.

די דערקענטעניש אַז נאָר גאָט איז „קלאָר פֿאַראַנען״ און אַז „חוץ אים איז קיין זאָך ניט קלאָר פֿאַראַנען״ — אָט די דערקענטעניש איז דער תוך פון חב״ד. ואידך, — וואָלט מען געקאָנט זאָגן, — פֿירושא היא. אַל־דאָס איבעריקע אין חב״ד איז נאָר אַ פֿירוש אויף דעם.

חב״ד האָט, למשל, ניט געהאַלטן פון התפּעלות, ווייל חב״דער דבקות, חב״דער צונויפגיסן זיך מיטן „עצם אלקות״, האָט אין התפּעלות געזען אַ מין פֿירוד, עפּעס, וואָס שטערט דער גאַנצקייט פון דער צונויפגיסונג, דער גאַנצקייט און פולקייט פון דער דערקענטעניש, אַז „נאָר גאָט איז קלאָר פֿאַראַנען״.

וועגן דעם מיטעלן רבין ווערט דערציילט, אַז זיין פאָטער, דער תניא, האָט צו אים געזאָגט, ווען ער איז נאָך געווען אַ גאָר יונגיטשקער: בערל, מיט אַ שטעקן ווען איך פון דיר אַרויסטרייבן דיין התפּעלות. חב״ד האָט ניט געקאָנט פֿאַרטראָגן יענעם מאנגל אין לעצטער גאַנצקייט, אין אַבסאָלוטער האַרמאָנישקייט און קאָנצענטראַציע, וואָס באַהאַלט זיך אָפט אין התפּעלות. די דבקות מוז זיין אַזוי גאַנץ און אַזוי פול, דער „אחד״ מוז דערגרייכט ווערן אַזוי פּערפעקט, אַז עס זאָל ניט זיין נשמה באַזונדער און התפּעלותדיקער גוף — באַזונדער. אויף חב״דער לשון: די פּנימיות דאָרף זיך צונויפגיסן מיטן „מקיף״.

ר׳ דוב־בער, דער מיטעלער רבי, דער פֿאַרגייער פון צמח צדק, האָט סוף כל סוף אין זיך גובר געווען יענעם סאָרט התפּעלות, כאָטש ער האָט אין דעם פּרט ניט דערגרייכט צו דער מדרגה פון זיין פאָטער, דעם תניא. דער חסיד ר׳ אייזיק וויטעבסקער פלעגט זאָגן, אַז ווען דער אַלטער רב, דער תניא, איז געזעסן אין סוכה, (אַ סוכה איז — חב״דיש גערעדט — אַ מקיף,) האָט מען אין אים קיין שום ענדערונג, קיין שום שינוי ניט באַמערקט, אָט ווי ס׳איז ניטאָ קיין שום שינוי אין דער געטליכקייט גופא („אני ד׳ לא שניתי״ — אַ פּסוק, וואָס חב״ד בויט אויף אים ריזיקע בנינים). דאָס איז, פון דעם שטאַנדפּונקט

פון חב״ד, דאָס העכסטע, וואָס קען געזאָגט ווערן וועגן מענטשלעכער קדושה — דער אידעאַל פון חסידות. אַנדערש — זאָגט דערזעלביקער חסיד — איז געווען מיטן תניאס זון, מיטן מיטעלן רבין. אַז ער איז געזעסן אין סוכה, האָט מען שוין יאָ געקאָנט באַמערקן אַ שטיקל ענדערונג. מען האָט געזען, אַז אַן „אור פנימי״ (דער רבי) גייט אַריין אין דעם „אור מקיף״, דער סוכה. ס׳איז, פֿאַרשטייט זיך, אויך געווען אַ הויכע, אַ געוואַלדיק־הויכע מדרגה, אָבער דאָך ניט די מדרגה פון דעם תניא אַליין.

דער בערדיטשעווער איז געווען דעם תניאס מחותן. אויף דער גרויסער חתונה אין ליאַדי האָט דער תניא געלויבט פֿאַר אים ר׳ בערן: ער איז אַ הויכער בעל־מדרגה, אַן אדם גדול. נאָך דער חתונה־סעודה האָט דער לאדיער מכבד געווען זיין מחותן, ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער, מיטן בענטשן. דער בערדיטשעווער האָט אָבער געוואָלט הערן, ווי אַזוי ר׳ דוב־בער ווערט בענטשן, האָט ער אים פון זיין זייט מכבד געווען — און ר׳ בער האָט אָנגעהויבן: רבותי, מיר וועלן בענטשן. די גאַנצע צייט האָט דער בערדיטשעווער ניט אַראָפגעלאָזט פון ר׳ בערן זיין אויג. ס׳האָט אים שטאַרק געחידושט. ער איז זיכער געווען, אַז ר׳ בער וועט אַרויסווייזן גרויס התלהבות, צום סוף בענטשט ער גאָר אַן דעם מינדסטן סימן פון התפעלות, פשוט בתכלית הפשטות. נאָכן בענטשן האָט ר׳ לוי־יצחק געפרעגט וועגן דעם ביי זיין מחותן, דעם תניא. האָט דער תניא געענטפערט, אַז דאָס איז דער חב״דער דרך. עס איז געווען יענער מין דבקות, יענע צענויפגיסונג מיטן אחד, וואָס אויף איר האָט ר׳ בער געהאָרעוועט פון די יינגסטע יאָרן אַן — אונטער דער הדרכה פון זיין פאָטער. עס איז געווען, מיט אַנדערע ווערטער, חב״ד — די צונויפגיסונג מיטן קוואל פון לעבן דורך דער אינערלעכער סינטעזע פון חכמה, בינה און דעת. וועט ס׳וועט אַריינקומען אין דעם מיטעלן רבינס „קונטרס ההתפעלות״ — דער וועט קלאָר דערזען פֿאַר זיך אָט דעם חב״דער וועג פון עבודה.

די מעשה דערציילט, אַז דער בערדיטשעווער האָט דערנאָך געהערט ר׳ בערן זאָגן חסידות. אַז ר׳ בער האָט געענדיקט איז דער גרויסער עקסטאַטיקער ר׳ לוי־יצחק צו אים צוגעגאַנגען, אַרויפגעלייגט אים אויפן קאָפּ זיין לאַנגן טלית־קטן און געזאָגט: מלאכים און שרפים זאָלן דיר ניט עין־הרע געבן.

דער בערדיטשעווער האָט בשעת מעשה דערפילט, וואוהין עס צילט און וואָס עס איז אויסן חב״ד. צו דער גאַנצקייט און צו דער איניקייט, צום „רזא דיחודא״, גייט חב״ד דירעקט און אַן ציטערניש.

חסידות בכלל האָט געבויט אויף דעם „בכל דרכיך דעהו״. דער בעל־שם האָט געלערנט, אַז דעם בורא קאָן מען דינען אויף אַלע וועגן און אופנים. אין גייסט פון „בכל דרכיך דעהו״ האָט יעדער גרויסער רבי אויסגעקליבן אין חסידות אַ באַשטימטן עלעמענט, וואָס איז אים געווען באַזונדערס נאָענט, און אָט דעם עלעמענט האָט ער קולטיווירט און אַנטוויקלט. פון דער טייל, וואָס ער האָט זיך אויסגעקליבן, איז ער צוגעקומען צו דער גאַנצקייט, צו דער ידעה, צום „דעהו״. די באַוועגונג פון חב״ד האָט זיך אויסגעטיילט דערמיט, וואָס זי האָט קיין שום עלעמענט אין חסידות ניט אָפּגעזונדערט, כדי ערשט דורך דער אָפּגעזונדערונג צוצוקומען צו דער סינטעזע. די חב״ד־באַוועגונג — קאָן מען זאָגן — איז געווען אַ „סוף מעשה במחשבה תחילה״: די ענד־צוועקן פון חסידות האָבן שוין געשטעקט אין איר אָנהויב, אין איר סאַמע בראשית. זי האָט געוואָלט דערציען דעם סינטעטישן יידישן מענטש, דעם סינטעטישן חסיד. באַזונדערע רבֿיים, יחידי־סגולה, האָבן געקאָנט דערגרייכן די גאַנצקייט דורך דער טייל. פאַר דעם סתם־חסיד, — האָט חב״ד געהאַלטן, — איז עס קיין וועג ניט. מיר האָבן שוין אויבן געהערט, וואָס עס זאָגט וועגן דעם ר׳ הלל פּאַריטשער. ער איז נאָך מוסיף, אַז כאָטש דער חב״דער דרך־עבודה, דער וועג פון סינטעטישער התבוננות אין דער געטלעכקייט, איז אַ וועג גאָר אַ הויכער, איז ער אָבער אין דערזעלביקער צייט פונקט צוגעפאַסט פאַרן עולם חסידים. דער דורכשניט־לעכער חסיד, דער, וואָס איז ניט פון די יחידי־סגולה, קאָן אויפן וועג צו דער גאַנצקייט דורך דער טייל — פאַרלוירן גיין אין דער טייל און קיינמאָל ניט צוקומען צום „דעהו״. איז דעריבער גלייכער, ער זאָל לכתחילה ניט גיין אויף יענעם וועג, נאָר זאָל באַלד אָנהויבן פון דער גאַנצקייט.

ווי אַ סינטעזע פון חסידות אין דער חסידות גופא, האָט חב״ד אָפּגעשאַפט יעדן אונטערשייד צווישן חסידות און לומדות. דאָ איז דער ענין לומדות דערהויבן געוואָרן צום העכסטן מעטאַפיזישן גלאַנץ. לויט דעם תניא איז זיך די געטלעכקייט מתלבש, — טאַקע בפועל ממש, ניט בדרך משל, — אויך אין די איינצלהייטן פון דער תורה שבעל פה, אין אַ סוגיא און אַ דבר־הלכה. לומדות איז אַזוי־אַרום געוואָרן דער ווינקלשטיין פון חב״ד. באַזונדערס בולט האָט זיך עס אַרויסגעוויזן אין די צייטן פון דעם דריטן נשיא פון חב״ד, דעם צמח־צדק (ר׳ מענדל ליובאַוויטשער; הייסט אַזוי אויפן נאָמען פון זיין גרויסן ווערק אויף הלכה). דער צמח־צדק, אַז אַ יונגערמאַן פלעגט צו אים קומען מיט ספקות, איז זיין עצה געווען: לערן און דאַוון. כאָטש דער צמח־צדק איז אין דעם ענין תפילה געקומען צו די געהויבנסטע השגות און מדרגות (זע וואָס ער זאָגט אין „דרך מצוותיך״, אין דעם פרק: שורש מצוות התפילה), האָט ער פונדעסטוועגן דאָס לערנען געשטעלט אויפן ערשטן אָרט. און ניט צופעליק. דעם טראָפּ האָט ער געלייגט אויפן ניגלה, וויל אַן דעם ניגלה איז דער ניסתר נישט שייך. לויט חב״ד איז דער ניגלה — די דירעקטע אַנטפלעקונג פון דער געטלעכקייט דורך דער תורה.

שוין פון דעם אַליין קאָן מען פאַרשטיין, אַז לומדות על־פי־חב״ד איז ניט געווען קיין לומדות אין דעם געווינטלעכן זין. דאָס איז געווען אַ לומדות, וואָס האָט פאַרבונדן די וויכטיקסטע יידישקייט־ווערטן אין איין גאַנצקייט; וואו אַ רמב״ם, אַ דבר־הלכה און אַ שטיק זוהר האָבן איינס דאָס אַנדערע דערגאַנצט און באַלויכטן „ברזא דיחודא״; וואו ס׳איז קיין אָרט ניט געווען פאַר אַ פונאַנדערטייל צווישן שכל און עקסטאַז, צווישן לערנען און

דאָונען, צווישן דעם בלאָט גמרא און דעם רבינס ניגון. וועו אַ ייד האָט זיך אַמאָל באַקלאָגט פאַרן רב מליאדי, אַז ער האָט גרויס שברות־הלב איבער דעם, וואָס ער קאָן ניט באַנעמען דעם רבינס תורה, האָט אים דער תניא געזאָגט: אָט וועל איך דיר פאָרזינגען מיין ניגון — וועסטו פון דעם ניגון גופא פאַרשטיין מיין תורה. אַ שטיק חב״ד וועט אַנטפלעקט אין אָט דעם זאָג. חב״דער נגינה איז אַ טייל פון דער גאַנצער שיטה. אויך דאָ זענען מיר די סינטעזע, וואָס איז אויסן צו רעאַליזירן דעם „אין עוד מלבדו״ אין דעם נשמה־לעבן פון אַ ייד. דעם אַלטן רב׳ס ניגון — זאָגן חסידים — איז קעגן די פיר עולמות: אצילות, בריאה, יצירה, עשיה. דער חב״דער ניגון דאַרף פאַרבינדן וועלטן אין דעם סוד פון אחד. סיי דער ניגון, סיי די תפילה, סיי דאָס לערנען — אַלץ דאַרף דינען דעם איינעם ציל: דער צענויפגיסונג מיט דער איינציקייט, דער אָפּ־שאָפונג פון די מחיצות, דער דערקענטעניש, אַז אין דער אמתן איז אַלץ איינס, וואָרים אויסער דעם באַשעפער איז קיין שום זאַך קלאָר (ס׳הייסט: אַבסאָלוט און אויף אַן אמת) „נישט פאַראַנען״.

***

חוץ באַהעפטונג דורך התבוננות (דאָ קומען מיר צו אַ גרויסן עיקר אין חב״ד) איז פאַראַן דבקות דורך מעשים, און די ביידערליי דבקותן זיינען פאַרבונדן. דאָס אַלער־העכסטע, דאָס אומבאַגרייפלעכסטע און געהיימסטע איז זיך מתלבש (קלויבט זיך אָן) דירעקט אין דער תורה און אין גופי־הלכות. פונקט אַזוי דאַרף אויך דער מענטשלעכער גייסט זיך אָנקליידן, זיך מאַניפעסטירן און קאָנקרעטיזירן אין דער פאַרווירקלעכונג פון מיצוות, באַזונדערס — אין דער מיצווה פון צדקה.

צדקה איז די סינטעזע פון אַלע מיצוות. דורך אָט דער סינטעטישסטער פון אַלע מיצוות איז זיך דער מענטש מתבדק אין גאָט דורך טאָט, פונקט ווי ער איז זיך מתבדק אין אים דורך דער התבוננות פון לערנען און דאָוונען. פאַרוואָס איז צדקה אַזוי וויכטיק? ווייל דער גאַנצער ענין פון באַשאַפונג און פון השגחה איז אין תוך אַן אָפּט פון חסד, פון אומזיסטן געשאַנק, פון צדקה, — און דורך שענקען, דורך געבן, דורך מתנת־חינם, איז זיך דער מענטש מתדבק אין דער מתנת־חינמדיקייט פון גאָט. ער טוט, אויף זיין שטייגער, דאָסזעלביקע וואָס כביכול.

גראָד אונדזער וועלט, גראָד דער עולם תחתון, איז פון דער גרעסטער קאָסמישער וויכטיקייט, ווייל דאָ איז דאָס אָרט פון דער טואונג און פון דער רעאַליזירונג. פון איין זייט געפינען זיך דאָ — ווי עס זאָגט דער תניא — די האַרבסטע פינצטערסטע קליפות און דאָס שלעכטע איז תמיד גובר; פון דער צווייטער זייט איז איר, אָט דער אונטערשטער וועלט, אַנטפלעקט געוואָרן די תורה. טאָקע דערפאַר, וואָס אונדזער וועלט איז אַזאַ האַרב־קליפּה־דיקע און די מחיצות מיטן אחיזת־עינים זיינען דאָ אַזוי מעכטיק, האָט זיך אָנגעקליידט אין זיין תורה דער אין־סוף אַליין, און אָט די אָנקליידונג איז געגעבן געוואָרן צו ישראל, כדי ער זאָל פון זיין זייט אָנקליידן דאָס געטלעכע אין ערדישע טואונגען. ישראלס מקיים־זיין די תורה איז אַן אַקט פון קאָסמישער באַדייטונג.

דאָס העכסטע גייסטיקע נויטיקט זיך אין דאָס קאָנקרעטע, אין דער פאַרווירקלעכונג. דערפון — דער באַדייט פון אונדזער עולם־העשיה און דער באַדייט פון ישראל, דעם רעאַליזירער. עס בלייבט ניט קיין בלויזע התבוננות. התבוננות וועלט דערגאַנצט און פאַרענדיקט, אַזוי צו זאָגן, דורך טואונג. אָט פאַרוואָס חב״ד איז גע־קומען צום אויסדרוק, ניט נאָר אין דער שיטה, אין די תורות פון דעם רב מליאדי, אָדער פון דעם מיטעלן רבין, אָדער פון דעם צמח־צדק, אָדער פון דעם מגן־אבות (דעם צמח־צדקס איניקל), און ניט נאָר אין דער קאָנטעמ־פלאַציע אַליין, וואָס פאַרבינדט חכמה, בינה און דעת, נאָר אויך אין דעם, וואָס מיר, הייַנטיקע, רופן אויף אונדזער לשון: כלל־טוערייַ. דאָס טאָן פאַרן כלל — צדקה אין בריטסטן זין פון באַגריף — איז אַ טייל פון חב״ד. דער תניא האָט זיך עוסק געווען אין יידישע צרכי־ציבור פון זיין צייט. דאָסזעלביקע — דער מיטעלער רבי. דאָסזעלבי־קע — דער צמח צדק, און — אויף זייער שטייגער — אַלע ווייטערדיקע נשיאים (רביים) פון חב״ד.

נישט אומזיסט האָבן סיי דער מיטעלער רבי, סיי דער צמח־צדק געווואָלט פאַרבינדן זייערע חסידים דווקא מיט ערד און ערד־אַרבעט, געגרינדעט אין רוסלאַנד ספּע־ציעלע חב״דישע קאָלאָניעס און געהאָט אין זינען ישוב ארץ־ישראל. ס׳איז געווען אַ דירעקטער פועל־יוצא פון דעם חב״דישן וועלט־באַגעם, וואָס האָט אין דעם תורהדיק־ווערן, אין דעם פאַריידישט־ווערן פון דער ערד געזען די העכסטע באַשטימונג און די העכסטע דערגרייכונג.

טיפע זאָכן (טיילווייז זיינע אייגענע, טיילווייז געהער־טע פון דעם רבין זיינעם, דעם תניא) זאָגט וועגן דער קאָסמישער באַדייטונג פון דאָס ערדישע — דער „עבודת־הלוי״, ר׳ אהרן סטאַראָסעליער.

דער צמח־צדק, ווידער, לערנט אין זיין „דרך מצוותיך״ (זע: שורש מצוות התפילה), אַז היות די ספירות, אויך די העכסטע, זיינען לגבי דעם געטלעכן אַבסאָלוט, דעם אין־סוף, ממש בטל־ומבוטל, איז ממילא דער מענטש ניט קיין קלענערער יחסן פאַר זיי. אויב ער הייליקט זיך, קומט ער צו צום בורא אַן שום מחיצות.

לויט חב״ד, ווי לויט דער קבלה, איז דער גאַנצער גאַנג פון קאָסמישן פראָצעס אָפהענגיק פון דעם, וואָס עס קומט פאָר אונטן אויף דער ערד, וואו ס׳ווערט גע־פירט די מלחמה צווישן ישראל און די קליפות. פאַר אָט דער מלחמה האָט חב״ד געהאָט צווייערליי כלי־זיין, וואָס זיינען געוואָרן פאַרבונדן אין איינס. פון איין זייט — התבוננות פון חכמה־בינה־דעת, התבוננות אויך ביים לער־נען אַ בלאָט גמרא, און פון דער צווייטער — תורהדיקע מעשים, וואָס זייער קולמינאַציע און זייער סינטעזע איז צדקה: די טואונג פון גנאָד, דאָס פרייַ געבן.

פאַרשטייט זיך, אַז אין לעבן האָט ניט יעדער חב״דער חסיד געהאָט די גייסטיקע פעאיקייט אַרייַנצודרינגען אין די טיפענישן פון חב״ד. עס זיינען דאָ געווען, ווי אומעטום,

„שאַרפע" חסידים און סתם־חסידים. און דאָך איז דער היסטאָרישער טיפּ פון דעם חב"דניק אַן איינהייטלעכער. סיי די סתם־חסידים, סיי די „שאַרפע" חסידים האָט פאַראיי־

ניקט דער חב"דער ניגון, און גאָר באַזונדערס — דער ניגון פון דעם אַלטן רב, דער געהויבענער ניגון, וואָס אַנטקעגן די פיר וועלטן.

הרב משה חיים אַדלער

חסידות און מתנגדות

(דער מהות פון מתנגדותן „שיינעם יידן")

געווידמעט דעם טאַטנס ליכטיקן אָנדענק

די ראָמאַנטיק פון חסידות איז פול און, אָפטמאָל, מיט אַ סך קינסטלערישער פעאיקייט געשילדערט און באַזונגען געוואָרן. פון דער טעמאַטיק פון חסידות האָבן פּאָעטן און שרייבער געשעפּט אָנרעגונג און אינספּיראַציע. זיי האָבן באַקליידט אין קינסטלערישן לבוש און געגעבן פּאָרעם די לעגענדעס און די חסידישע פּערזענלעכקייטן. אפילו אין דער רעלאַטיוו־קליינער יידישער ליטעראַטור אויף ענגליש געפינען זיך אַ צאָל ביכער, וואָס באַהאַנדלען — פון פאַר־שיידענע שטאַנדפונקטן און מיט אַ פאַרשיידענעם דער־פאָלג — די מאָטיוון פון חסידות.

חסידות איז געווען אַ וויכטיקע און אַ שעפּערישע באַ־וועגונג. אין איר בלי־פּעריאָד האָט זי געשאַפן אַ דער־הויבענע שירה, אַרויסגערוקט הויכע עטישע פּערזענלעכ־קייטן און האָט געגעבן אויסדרוק און הסתכלות אין די ראָזין (מיסטיק) פון לעבן און פון דער מענטשלעכער נשמה. צו גאָר אַ טיפער פאַרשטענדעניש פון חסידות איז ניט יע־דערער אין שטאַנד, אָדער זוכה, צו קומען. די ראָמאַנטיק אָבער, די בילדלעכקייט, די שירה פון חסידות זיינען לייכט דערקענבאַר. מען דאַרף ניט זיין קיין טיפער פאַרשער אָדער גרינטלעכער קענער צו האָבן „גלוי חסידות", צו פילן די שירה אין דעם מיטאָס וועגן בעל שם טוב, די עטישע קלאָרקייט פון אַ רבי לווי יצחק בערדיטשעווער, אָדער דאָס לירישע געמיט אין די מעשיות, וואָס אַ רבי נחמן בראַצלאַווער האָט געשפונען. די יום־טובדיקייט, וואָס חסידות האָט אַריינגעבראַכט אין דער יידישער גאָס, די דערהויבנקייט, וואָל זי האָט אינספּירירט, דאָס אויס־לייזן יידן פון עצבות און וואָכעדיקער פּראָזאַאישקייט, איז אפילו אַן אויבערפלעכלעכער צושויער מסוגל צו דער־קענען און אָנערקענען.

ליידער געפינען שרייבער אָפט פאַר נויטיק, מין־הסתם, כדי אַרויסצוברענגען די פולע ליכטיקייט און וואַ־רעמקייט פון חסידות, נעגאַטיוו אָנצודייטן אויף דער כיתה המתנגדים (מען האָט געדאַרפט זאָגן „התנגדות" על משקל חסידות), ווי אויף אַ טונקעלן קאָנטראַסט צו דער דערהויבנקייט, פּאָעזיע און התרוממות־הנפש, וואָס חסידים האָבן פאַרמאָגט. אין מוח פון פיל יידן איז אַריינגע־טראָגן געוואָרן אַ טיפּ, — בעסער, אַ סטערעאָטיפּ, — פון דעם ליטווישן ניט־חסיד ווי אַ מפלפל, טרוקן ווי אַ ביין; אַ מענטש פון מאַרך אָן עמאָציעס, אָן בויגזאַמקייט, אָן לעבעדיקייט, אַ שטרענגער, אַ מחמיר, אַ שונא פון דער לייכטער, פריילעכער פאָעטישקייט אין לעבן. אַנטקעגן דעם חסיד, מיט זיין התלהבות, שטייט דער קאַלטער מתנגד אָן מענטשלעכער צאַרטקייט און סימפּאַטיע, אָן אמתער טיפער פרומקייט, און גריבלט זיך יומם־ולילה אין אַ געוועב פון דינים, אין אַבסטראַקטע און נוצלאָזע סברות.

דער קאָנטראַסט איז אַ פאַלשער און אַ מעלאָדראַמא־טישער. ניט אַלע חסידים זיינען געווען מלא־שירה און ניט אַלע מתנגדים האָבן זיך טעגלעך געטובלט אין ים־הקרח. די ליכט דאַרף ניט פאַר איר שיין די אויסגע־טראַכטע שאַטנס אין לעבן פון אירע קעגנער. זי קען אַליין באַשטיין איר שטעטל. אַ טיפע היסטאָרישע אחריות און אַ גרעסערע מאָס גלייכגעוויכט האָט אונדז באַדאַרפט אָפּ־האַלטן פון פאַרשטעלן דעם מתנגד אין אַזאַ אומגעלומפּער־טער פּאָרעם. נאָך אַלעמען האָבן זיך דאָך די התלהבות און שירה איינגעפונען ביי יידן אין תקופות, וועו עס האָבן עקזיסטירט נאָר „מתנגדים".

* * *

וואָלטן מיר זיך נאָענטער און קלאָרער צוגעקוקט צו די ליטווישע מתנגדים, וואָלטן מיר אויך ביי זיי געפונען אַ טיפע און הייליקע ראָמאַנטיק. נאַטירלעך,ווילן מיר דאָ ניט איבערכאַפן די מאָס. פונקט ווי ניט יעדער „גו־טער ייד" האָט אין זיך פאַרקערפערט די שענסטע מאָטיוון פון חסידות, אַזוי האָט אויך ניט יעדער מתנגד אָדער בן־תורה פון טעלז, וואָלאָזשין, קאָוונע אָדער ווילנע פּערזאָ־נאָפּיצירט די פיינסטע מידות פון ליטווישער יידישקייט. די טעאָריע, אַז דאָס יידנטום אין ליטע האָט באַשאַפן בלויז טיפן אָן רגש, אָן לחלוחיתן, (ווי מיין טאַטע ז"ל, וואָלט זיך אויסגעדריקט), איז זייער ווייט פון אמת.

ביי די מתנגדים זיינען ניט געווען קיין „גוטע יידן" אין חסידישן זין פון וואָרט. ביי זיי האָבן זיך געפונען „שיינע יידן". מען האָט געזוכט אַ „שיינעם יונגמאַן" פאַר אַן איידעם און מען האָט געוואָרט מיטן דאַוונען אויף ר' כאַצקלען און ר' שלמהן, ווייל זיי זיינען געווען „שיינע יידן". אינטערעסאַנט, אַז די חצוניות, די אויסערלעכקייט האָט ניט געשפּילט קיין ראָל אין אַזאַ עסטעטישער כאַ־ראַקטעריזאַציע. די עסטעטיק האָט דער ליטווישער ייד געפונען אין דער „ריינער פאַרנונפט". ער איז אַרויס פון די כלים פאַר אַן „אַיידעלערן דערהער", פאַר אַ „שיינעם

קנייטש", אַ „פיינעם חילוק". אָן קיין שום השפּעה מצד דער מאָדערנער וויסנשאַפט אָדער ליבעראַליזם האָט ער פאַרמאָגט אַ געוואַלדיקן בטחון אין דער קראַפט פון מענטש־לעכן שכל צו אַנטדעקן דעם אמת. די תורה — לייגן דער אוניווערס — איז געווען הויפּטזעכלעך אַ שטיק ראַציאָנַאַליטעט, וואָס האָט אירע טיפסטע סודות אַנטפּלעקט פאַר דעם ערנסטן, טיף דענקענדיקן מענטשן. אויף דעם לייטער פון וועלטן איז דער העכסטער ראַנג געווען פאַרנומען פון שכל, שלטון השכל. „ער האָט אַ ראַיעלן קאָפּ" איז געווען דער העכסטער קאָמפּליმענט אין אַ סך קרייזן פון ליטווישן יידנטום. אַ „ראַיעלער" האָט געהייסן דער, וואָס לאָזט זיך ניט פאַרפירן פון אַ וואָרט, פון אַן אויסדרוק, אַ פיפיקן איינפאַל. ער בלאָנדזשעט ניט אין קיין הינטער־שטעגן פון געדאַנק — ער גייט אויף דעם דרך־המלך פון דער סברא, ער זוכט דעם תמצית, דעם קערנדיקן צענ־טער, די פּשטות פון טיפקייט און ניט דאָס דרייענדיש, קונצנמאַכעריי פון אויבערפלעכלעכקייט. ער האָט געפּאָ־דערט עמקות, אַרונטערצולאָזן זיך אין דער טיפענדיש פון פּראָבלעם, אָדער ענין, וואָס וועלט פאַרהאַנדלט. ער איז ניט איבערראַשט געוואָרן פאַר דעם יחיד, וואָס האָט געזאָגט די סברא. מעשיך יקרבוך, מעשיך ירקחוך. די סברא האָט געדאַרפט שטיין אויף אירע אייגענע פיס, ניט שטיצנדיק זיך אויף דעם שם־טוב אָדער יחוס פון באַ־גרינדער. מען האָט ניט מורא געהאַט אָפּצופרעגן גדולים און זיך קריגן מיט די באַרימטסטע רבנים. די פּעסט־קייט און אויטאָריטעט האָט די סברא געצויגן פון איר אייגענער אויסגעהאַלטנקייט און הגיון און ניט פון איר מחבר.

* * *

אין ליטווישע ישיבות איז מען ניט נתפּעל געוואָרן פון גרויס בקיאות, וואָס איז סוף כל סוף אַ רעזולטאַט פון זכרון און ניט פון שכל. אין אַנדערע צענטערס האָט מען געשעצט דעם לערנער, וואָס איז געווען אַ לעבעדיקער מראה־מקומות, האָט געקענט ציטירן מאמרים און סוגיות, אָנגעבנדיק אין יעדן פאַל די מסכתא און דף, אָדער דער, וואָס האָט איבערגעקערט פיל מסכתות און איז געווען אָנגעפּיקעוועט מיט טרוקענע דינים פון „שלחן־ערוך". אין ליטע האָט אָבער געשפּילט די הויפּטראָל נישט די נאַקע־טע ידיעה, נאָר דאָס קענען לערנען: ניט די כמות, נאָר די איכות, די אויפנעמפּאיקייט פון שכל, דאָס קענען — דורך שטרענג־אינטעלעקטועלע פּראָצעסן — מאַכן פאַר־גלייכן און קומען צו די נויטיקע מסקנות. עס זיינען גע־וען יידן, וועלכע זיינען באַרימט געווען אַלס גרויסע לומדים און וועלכע זיינען געווען גאָר קליינע מומחים אויף פסקענען שאלות. קענען לערנען האָט געהייסן ניט בלויז וויסן דעם דין, נאָר די גאַנצע שכלדיקע שקלא־וטריא פון וואָנען דער דין האָט זיך אַרויסגעשיילט. מען האָט ניט געטרויט דעם „בעל־הקונצן", וואָס האָט געבליצט מיט איינפאַלן און געשפּרודלט מיט סאָפיסטישע סברות. לערנען האָט מען געדארפט מיט מי, מיט האָוועראַניע. מען האָט ניט געלייענט אַ בלאַט, נאָר מען האָט געלערנט. די ערנסטע באַציאונג צו לערנען איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויך אויף אַנדערע פאַזן פון לעבן. דער שכל האָט כסדר געזוכט דעם תמצית, דעם יסוד און זיך ניט באַנוגנט מיט אויבערפלעכלעכע איינצלהייטן. מען האָט פיל גע־שריבן וועגן דעם, צי דאָס יידנטום האָט אַן עולם הבאדיקן קוק אויפן לעבן און טראַנספערירט צו דער אייביקייט נאָכן טויט דאָס גאָרע לעבן אויף דער ערד; צי יידן האָבן אַ געזונטע באַנעמונג צו דער וועלט, צום איינציקן לעבן, וועגן וועלכן מיר האָבן אַ באַגריף.

דער ליטווישער ייד, ניט מינערנדיק זיין אמונה, האָט געהאָט אַ הומאַניסטישן צוגאַנג צום לעבן, כאָטש דער טערמין „הומאַניזם" האָט געמעגט אים זיין ניט באַקאַנט. ער האָט געגלויבט אין מענטשלעכן שכל, ווי אין אַן אינ־סטרומענט ניט נאָר צו דערקענען די ווירקלעכקייט, נאָר ווי אין אַ געצייג אויך צו בויען און צו שאַפן אַ בעסערע וועלט. ער האָט וויניק צייט אָפּגעגעבן צו טראַכטן, וואָס איז „אויף יענער זייט טויער פון לעבן" און האָט זיך וויניק געחקירהט וועגן דעם וואָס איז למעלה און למטה. ער האָט געפּאַלגט בן סירא'ן און האָט ניט געפּאָרשט דאָס באַהאַלטענע און פאַרבאָרגענע. ער האָט זיך ניט גע־פילט היימיש אין יענע ספערעס, וואו דער שכל איז ניט דער הויפּט־מקור פון ליכט, נאָר דאָס געפיל אָדער די עמאָציע. די מיסטיק פון לעבן, די פילאָזאָפיע אין איר אַבסטראַקטער פאָרשונג פון דעם אוניווערס, זיינען פאַר־אים ניט געווען קיין קעגנשטאַנדן צו לערנען. זיין בטחון אין שכל האָט אים אָפט מאָל געפירט צו אַ פאַטעטישער פאַראיינפאַכונג. ער האָט נאָאיוו געגלויבט, למשל, אַז פאָגראָמען וועלן געמאַכט אויף יידן, ווייל דער פויער איז צוריקגעשטאַנען און אומווויסנדיק און אַז אויפקלערונג און בילדונג וועלן במילא אויסראָטן דעם יידנהאַס.

די שיער־ניט פאַרגעטערונג פון יחיד, וואָס מען געפינט אין חסידות, איז אינגאַנצן פרעמד דעם מתנגד. אויב אַ מענטש האָט כשרונות, האָט דאָך יעדער מענטש אויך גרויסע חסרונות און שוואַכקייטן. אומווויסנקייט איז אומבאַגרענעצט און יעדער מענטש, אַפילו דער גלעלערנט־סטער, איז ניט מער ווי אַ קליין אינדזל פון ידיעות אין אַן אומענדלעכן ים פון פינצטערניש. קיין מענטש איז ניט למעלה מין הבקורת און קיין יחיד איז ניט מער ווי אַ יחיד. אָבער פונדעסטוועגן איז דעם מתנגדס פאַרערונג פון תורה און לערנען ניט געבליבן אַן אַבסטראַקטע מידה. ער האָט געשעצט און געליבט דעם בן־תורה, די פּערזאָן, וואָס האָט פון זיך געמאַכט אַ כלי, וואָס אַנטהאַלט תורה. צו אַזאַ איינעם האָט ער געוויזן אַכטונג, וואַרעמקייט און פּערזענלעכע ליבשאפט. די תפילות, וואָס זיינען אים געווען נאָענטער צום האַרצן זיינען ניט געווען יענע, וואָס רעכענען אויס די מענטשלעכע חטאים און שילדערן דעם מענטשן ווי אַ וואָרעם, אַ שטויב, אַ נישטיקייט. די תפילות, וואָס ער האָט צום בעסטן באַגריפן, זיינען געווען „חננו מאתך דעה, בינה והשכל און ללמוד וללמד, לשמור ולעשות"...

* * *

אין דער הלכה — ראַציאָנאַליטעט — האָט זיך אָפּ־געשפּיגלט אַ דורכגעטראַכטע גלייכמעסיקייט, וואָס מען

רופט היינט טאָלעראנץ. ניט אַלע מיצוות זיינען גלייך, ניט אַלע פאַרמאָגן די זעלביקע מאָס אויטאָריטעט איבער אונדז. מען דאַרף צוגיין צו אַלץ מיט אַ מאָס און מיט אַ וואָג. ניט וויסנדיק די מעטאָדע אָדער טערמינאָלאָגיע פון דער מאָדערנער וויסנשאַפט, האָט ער אָבער געהאָט אַ געזונטן באַוואוסטזיין, אַז עס הערשט אין דער תורה, ווי אין לעבן, אַן אָנטוויקלונגס־פּראָצעס. מען דאַרף זיך אָפּהאַלטן פון דעם אָנטגילטיקן באַשלוס. דער שכל שטייט דאָך ניט אויף איין אָרט און מאָרגן קען מען, אפשר, מאָכן פאָרשריט. דער מתנגדישער ייד האָט זיך געהיט פאַר עקסטרעמיזם. אַ מתמיד, למשל, האָט געהייסן איינער, וועלכער עסט אין צייט, שלאָפט אין צייט און לערנט אין צייט. אויב מען דאַרף זיך היטן ניט מבטל צו זיין צייט, דאַרף מען אויך פאָרזיכטיק זיין ניט איבערצוכאַפּן די מאָס. אָפילו עילויים זיינען ביים מתנגד געווען נאָרמאַלע מענטשן.

ער האָט געהאַט דרך־ארץ פאַרן שכל, אפילו וועו דער שכל איז געווען ביי איינעם, מיט וועמען ער איז בכלל ניט מסכים. ער האָט רעספּעקטירט דעם שכל ניט נאָר פון אַזוינעם, ווער עס איז געשטאַנען אין די ראַמען פון רעליגיאָזיטעט און פרומקייט — ווייל כמה פּנים לתורה? ער האָט אָנגערופן אפילו אַ פריידענקער — אויב ער האָט אין אים דערפילט אינטעלעקטועלע כוחות — „אַ געשמאַקער אפיקורס". די ידיעות פון אַ מתנגד אין וועלטלעכער וויסנשאַפט האָבן געמעגט זיין זייער באַגרענעצטע, דאָך האָט ער געהאַט אַ השגה, אַז עס געפינען זיך אויף דער וועלט אויך אַנדערע שכלדיקע לימודים, און אַז ביי די אומות־העולם געפינען זיך אויך בעלי־סברא און מוח־מענטשן. ער האָט קיין מאָל ניט מבטל געווען די וויסנשאַפט פון דער וועלט.

דער מתנגד איז געווען אַ שטאָלצער ייד. יידישקייט איז פאַר אים געווען ניט בלויז אַ ירושה, וואָס אַ טאַטע גיט איבער אַ זון, נאָר ער האָט זי אַליין קונה געווען, דער־וואָרבן דורך לערנען און טראַכטן. דער מתנגד האָט געלערנט בחברותא, אין אַ ישיבה, געוועדט אָפט אין לערנען, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז אַנדערע פאַרמאָגן אויך „גוטע קעפּ" און אַז ער האָט ניט קיין מאָנאָפּאָל אויפן שכל. אים האָט געפעלט די האָפערדיקייט, וואָס מען האָט אַזוי אָפט געפונען ביי יענע, וואָס האָבן געלערנט ביחידות און האָבן געמיינט, אַז יעדער פון זיי איז אַ „חד בדורא".

פון דערווייטנס האָט זיך געקענט דאַכטן, אַז נאָר דער שכל שפילט ביים ליטווישן יידן די הויפּטראָל און אַז ער באַציט זיך מיט גרינגשאַצונג צו געפיל און עמאָציע. אויסערלעך האָט דער מתנגד געמאַכט דעם אַינדרוק פון אַ שטרענגן ראַציאָנאַליסט. האָט איר אָבער אים געקענט נאָענטער, האָט איר דערשפּירט אין אים אַ וואַרעמען רגש. זיין באַציאונג צו דעם מענטשלעכן שכל איז געווען אַ מין אמונה, אַן אומראַציאָנאַל געפיל; זיין התפּעלות פאַר אַ טיפּזיניקער סברא איז געווען כלו עמאָציע. די עמאָציע איז ניט געווען גאָר צוגעשפּאַנט צום שכל. דער מענטש אין אים האָט פיל מאָל אַרויסגעשיינט אין זיין גאַנצער וואַרעמקייט און געפיל. ער האָט פאַרמאָגט חברשאַפט, שפּילעוודיקייט און גוטמוטיקייט. אָפטמאָל האָט דער מתנגד זיך, למשל, אונטערגעגעבן צום אָנגענומענעם כלל, אַז אַ קינד איז אַ קליינער מאַן, אַן ערב־דערוואַקסענער ייד, און האָט אויף אים אַרויפגעוואָרפן אַ פולן יאָך. אָבער עס זיינען אויך געווען אומפאַרגעסלעכע פריילעכע צייטן, ווען ער האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס קינד לעבט אין אַן אייגענער קינדער־וועלט, אין אַ געמיט פון קינדערשע אַמביציעס, ווערטן און שטרעבונגען. דער שטרענגער למדן איז דאָן געוואָרן אַ וואַרעמער טאַטע. ער האָט דעם קינד דערמוטיקט צו שפּילן זיך, און עס זיינען געווען פיל פאַלן, ווען אַזאַ שטעטלשער טאַטע האָט צוזאַמען מיטן קינד זיך געשליטלט אָדער גע־גליטשט אויפן שניי. דער „פּראָזאַאישער" ראַציאָנאַליסט האָט אָפט דערקוויקט דאָס יונגע האַרץ פון זיין קינד מיט שיינע לעגנדעס און מעשות.

אמת, דער מתנגד האָט זיך געהיט פאַר פרעמדע, און אויך פאַר אייגענע, אַרויסצוואוייזן זיינע געפילן. צו זיין באַהערשט פון עמאָציעס איז ביי אים באַטראַכט געוואָרן ווי אַ ווייבערשע שוואַכקייט — „אַן עסק פאַר אַ יידענע". כל נדרי־נאַכט, אַיידער ער איז געגאַנגען אין שול אַריין, האָט ער געגעבן אַ קניפּ אָזאַ, במקום אַ קוש, אין באַק פון די קינדער און האָט שנעל, פאַרשעמטערהייט, פאַרלאָזט דאָס הויז. פריטיק־צו־נאַכט, ביים זינגען „אשת חיל", האָט ער אומבאַמערקטערהייט געזוכט אַ בליק טאָן אויף זיין אשת־חיל און זיך געשעמט און געריטעלט, ווי עס האָט אויך געטאָן דער חסיד, טאָמער האָט זי, אָדער אַן אַנדערער פון דער משפּחה, עס באַמערקט. אָפטמאָל, ביי אַ ברית פון אַ קינד, אָדער אַ חתונה פון אַ טאַכטער, האָט ער פון זיינע עמאָציעס אַראָפגעוואָרפן, פונקט ווי אַ חסיד, די צוים און זיך געלאָזט פריי גיין. דער מתנגד האָט טיף דורכגעלעבט די געשעענישן, כאָטש אין אַ טאָג אָדער צוויי שפּעטער האָט ער זיך געמעגט חקירהנען, אַז נאָך אַלעמען איז דאָך „דור הולך ודור בא" און מען דאַרף אויפנעמען אַן התפּעלות, אָדער עמאָציאָנעלער אויפרעגונג, דעם קבועדיקן פּראָצעס פון לעבן.

דער מתנגד האָט געהאַט אַ גוטן חוש פאַר הומאָר, זיין געלעכטער האָט אָפט אָפּגעהילכט אין זיין הויז, צווישן מקורבים. ער האָט ליב געהאַט דעם גוטן וויץ, אַ געלונגן וועדטל, אַ וואָרט־שפּיל. האָט דאָך דער גרעסטער „מתנגד" אַמאָל געזאָגט צו אַ קינד: „וויל נאָר, וועסטו זיין אַ גאון".

ניט קיין גרויסע געבייידעס, אָדער מאָנומענטן האָט דאָס ליטווישע יידנטום באַשאַפן. זיין גרעסטער און וויכטיקסטער אויפטו איז געלעגן אין דעם, וואָס ער האָט אויסגעקריסטאַליזירט פון זיך אַן אייגנאַרטיקן טיפּ — אַ מתנגד — אַ ייד אַ חכם, אַ למדן, אַ לערנער, אַן אויפּריכטיקן וואַרעמען מענטשן.

פראָפ. שמואל אַטלאַס

דער דרך ההבנה אין די ליטווישע ישיבות

דאָס ליטווישע יידנטום פון דער לעצטער תקופה קען מען פאַרגלייכן מיטן באַבילאָנישן יידנטום, וואָס האָט געשאַפן דעם תלמוד־בבלי (פון בית שני ביזן 6טן יאָר־הונדערט), און מיטן פראַנצויזישן יידנטום פון דער צייט פון די בעלי־תוספות (פון אַן ערך צענטן יאָרהונדערט ביזן סוף מיטלאַלטער) און מיט די אַנדערע גלאַנץ־פעריאָדן פון אונדזער געשיכטע, אין וועלכע דאָס לערנען תלמוד און הלכה איז געווען דער צענטער און קוואַל פון יידישן לעבן (מקור חיים). דאָס ליטווישע יידנטום האָט געזוכט צו אַנטדעקן דעם מאור שבתורה, דאָס ליכט, וואָס לויכט אַרויס פון תלמוד. אין דער לעצטער תקופה פאַר אונדזער גרויסער קאַטאַסטראָפע (חורבן שלישי) האָט אין קיין אַנדער לאַנד דאָס לערנען תלמוד ניט געשפילט אַזאַ גרויסע ראָלע ווי אין ליטע. די גרויסע ישיבות פון ליטע האָבן געהאַט אַן איינפלוס אויך אויף די גרויסע מאַסן. ס׳זיינען געווען בעלי־בתים־לומדים פרומע אָדער ניט־פרומע, וואָס האָבן זייער יוגנט פאַרבראַכט אין אַ ישיבה און האָבן דורכדעם געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן צוגאַנג צום יידישן לעבן. אויך אונדזערע פאָעטן און ליטעראַטן, וואָס האָבן פאַרבראַכט זייער יוגנט אין אַ ליטווישער ישיבה, האָבן געהאַט אַן אייגנאַרטיקע פאַרשטענדעניש פאַר דעם יידישן לעבן און האָבן געהאַט זייער אייגענעם טעם און חן. דערמיט דערקלערט זיך אויך דער גאַנץ באַזונדערער איינפלוס, וואָס אונדזער גרויסער משורר חיים־נחמן ביאַליק האָט געהאַט אויפן יידישן לעבן. אַ למדן האָט מען אין ליטע געערט און רעספעקטירט. וען אַ שטאָט האָט געזומען אַ רב, האָט מען געזוכט אַ רב, וואָס „קען" לער־נען, וייל מ׳האָט פאַרשטאַנען דעם אונטערשייד צווישן „קענען" און „וויסן". ליטע איז באַרימט אין דער יידי־שער וועלט דורך דעם דרך הלימוד, דעם דרך ההבנה אין תלמוד, וואָס די ישיבות האָבן געשאַפן און פאַרפלאַנצט אין דורות לערנער. דער נאָמען „ליטווישער למדן" און „ליטווישע לומדות" איז געווארן אַ ספעציפישער באַגריף מיט אַן אייגנאַרטיקן אינהאַלט.

אין וואָס באַשטייט אָט דער דרך הלימוד, וואָס מען פרואווט אויך איינפירן אין ישיבות, וואָס ווערן געשאַפן אין אַנדערע לענדער, ווי אין אַמעריקע און אין ארץ־ישראל, דורך רבנים און לומדים, וואָס שטאַמען פון ליטע, כדי צו געבן אַן ענטפער אויף דער דאָזיקער פראַגע, מוז מען צוערשט באַשטימען נעגאַטיוו, אַז דער ליטווישער דרך הלימוד, דער דרך ההבנה, איז אַרויסגעטראָטן קעגן פילפול און פשטל. פילפול האָט באַטייט לכתחילה צו זוכן די אַנריר־פונקטן צווישן ענינים, וואָס האָבן אויבנאויפיק קיין שום שייכות ניט צווישנאַנאַנדער און, פאַרקערט, גע־פינען אין ענינים, וואָס ווייזן אויס זייער ענלעך אייגער צום אַנדערן, די אָפּשטויס־פונקטן, וואָס טיילן זיי פונאַנ־דער. אין דעם אונטערזוכונג־רוים איז געווען פלאַץ פאַר פיינע אייגפאַלן און חריפות. אין משך פון צייט איז, ליי־דער, דאָס אַרויסגעווייזענע חריפות געווארן אַ זעלבסט־צוועק. אַזאַ מוח־אַקראָבאַטיק האָט מען אָנגערופן פילפול. די דאָזיקע נעגאַטיווע דערשיינונג האָט אין די ליטווישע ישיבות אַרויסגערופן אומצופרידנקייט. זייער שארף אַרויס־געטראָטן קעגן פאַרקרימטן פילפול איז דער ווילנער גאון, ער האָט אייגנעזען, אַז דער פילפול, וואָס האָט זיך אַנט־וויקלט אין דער רבנישער ליטעראַטור, וויל נאָר אַרויס־וויזן שארפקייט פון שכל (חריפות) און וויץ, אָבער ברענגט ניט צו אַ בעסערן פאַרשטיין פון דער הלכה און פון דעם תלמוד. דער דאָזיקער נעגאַטיווער פילפול שטעלט אויף פאַרגלייכונגען, וואָס האָבן צווישן זיך גאָר קיין שייכות ניט. דער זעלביקער שפראַכלעכער אויסדרוק אָדער מאמר שטייט אָפטמאָל אין תלמוד אין אַ גאַנץ פאַרשיידענעם צו־זאַמענהאַנג און ווען מ׳פאַרגלייכט זיי אייגעם מיטן אַנ־דערן, פירט עס ניט בעסער צו פאַרשטיין דעם ענין, נאָר, אומגעקערט, מען פאַרטונקלט די זאַך נאָך מער.

דער ווילנער גאון, וואָס איז געווען דער פאָטער פון דעם תלמודיש־ליטווישן יידנטום, איז אויך געווען דער שאַפער פון אַ וויסנשאַפטלעכער מעטאָדע אין תלמוד־לערנען. ער האָט געשאַפן אַ פילאָלאָגישע מעטאָדע, כדי צו וויזן די ריכטיקע גירסות (וואַריאַנטן) אין דער משנה, תוספתא און גמרא און כדי פעסטצושטעלן דעם ריכטיקן טעקסט. זיין פילאָלאָגישע מעטאָדע איז אָבער געווען אויפגעבויט אויף אַ טיפער פאַרשטענדעניש פון דעם תלמודישן אינהאַלט, קאָמבינירט מיט אַן אומגעהויער בקיאות אין דעם ים־התלמוד. דורך זיין גרויסן וויסן פון אַלע קוואַלן, באַזירט אויף אַ לאָגישן אַנאַליז און דורך פאַרגלייכן די קוואַלן צווישן זיך, האָט ער געקענט פעסט־שטעלן אין פיל ערטער דעם ריכטיקן נוסח. דער וויל־נער גאון איז געווען דער פאָטער פון דעם ליטווישן שטייגער אין לערנען און די גרויסע ליטווישע ישיבות זיינען געווען לעגיטימע יורשים פון דעם דרך ההבנה.

דער ליטווישער דרך־הלימוד באַשטייט אין לאָגי־שער אַנאַליזירונג פון דער הלכה און אין שטרעבן צו פאַרשטיין דעם לאָגישן יסוד פון אַ תלמודישן ענין. די איינצלנע פרטים פון אַ תלמודישער אָפּהאַנדלונג

(סוגיא) מוז מען פֿאַרשטיין אין זייער גאַנצן צוזאַמענ־
האַנג, אַזוי אַז די פֿרטים פון דער הלכה פֿליסן אַרויס פון
איר הויפּטפֿרינציפּ וויי צווייגן פון איין בוים. וועז צוויי
תנאים פון דער משנה אָדער אמוראים פון תלמוד דיספֿו־
טירן איבער אַ פֿראַקטישער הלכה, אין ציוויל־געזעץ אָדער
אין אַ רעליגיעזן דין, מוז מען רעדוצירן זייער דיספוט
צו אַ לאָגישן יסוד. מען וועט דאַן איינזען פון זיך אַליין,
וויי די פֿרטים פון דעם גאַנצן ענין זיינען אָפּהענגיק פון
דער לאָגישער גרונט־לאַגע.

ווי אַ ביישפּיל פון אַ לאָגישער באַגרינדונג פון אַ תלמודישן
ענין וועלן מיר ברענגען די פּאָלגנדיקע הלכה פון רבנו תם
(אין בבא קמא, דף ט׳, עמוד א׳): „דער דין איז, אַז פֿאַר
אַ שאָדן וואָס איז איינעם פֿאַראורזאַכט געוואָרען, דאַרף
מען אָפּצאָלן מיט געלט (כסף) אָדער מיט דעם עקויוואַ־
לענט — פון לאַנד (מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם, שמות
כ״ב, ד׳) און מען קען אים ניט צווינגען צו צאָלן דווקא מיט
געלט. ווי איז אָבער דער דין, אַז איינער האָט געליען מזומן
געלט? אין דעם פאַל מעג דער קרעדיטאָר צווינגען דעם בעל־
חוב אָפּצוצאָלן מיט געלט, אויב יענער פֿאַרמאָגט אַזוינס. אויב
דער בעל־חוב האָט ניט קיין געלט, מעג ער אָפּצאָלן מיט יעדן
אַנדער אַרטיקל (חפץ, סחורה). וועז עס האַנדלט זיך אָבער וועגן
אַרבעטס־לוין (פון וועלכן דער אַרבעטער ציט זיין חיונה), מעג
דער אַרבעטער באַשטייַן, עס זאָל אים אָפּגעצאָלט ווערן דווקא
מיט מזומן געלט״. די לאָגישע דערקלערונג פון די דריי
מדרגות צו פֿאַרגיטיקן אַ חוב קען פֿאַרשטאַנען ווערן אַזוי:
דער אורשפֿרינגליכער חיוב ביי אַ שאָדן באַשטייט אין דער
גוטמאַכונג פון דעם שאָדן. וועז מען קען אָבער ניט
אומקערן פונקט די זעלביקע זאַך, וואָס איז געשעדיקט ג־
ווארן, מעג מען באַצאָלן מיט ערזאַץ (אַ במקום־זאַך). אין דעם
פאַל ווערט געלט באַטראַכט ווי אַן ערזאַץ פון דער באַשעדיקטער
זאַך, און עס איז ניט קיין אונטערשייד, צי ער באַצאָלט מיט
געלט אָדער מיט אַן אַנדער ערזאַץ, וואָס איז גריגג צו רעאַליזירן
אין געלט, ווי לאַנד פון בעסטן קוואַליטעט, אָדער מיט מטלטלין,
וואָס מ׳קען אַרויסטראָגן אין מאַרק פֿאַרקויפן. אַ בעל־חוב וואָס
האָט געליען געלט איז מחויב אומצוקערן געלט, אויב ער האָט,
און אויב ניט, קען ער באַצאָלן מיט שוה כסף. צוליב אייגזעגיש
מיט דעם לוה, וויל געלט לייט מען אויס גויט, האָט מען ניט
געצוואונגען אים אָפּצוצאָלן דווקא מיט מזומן. וועז עס האַנדלט
זיך אָבער וועגן אַרבעטס־לוין, קען דער אַרבעטער צווינגען זיין
אַנדינגער (אַרבעטגעבער) צו באַצאָלן דווקא מיט מזומן געלט, און
וועז דער אַרבעטגעבער האָט ניט, איז ער מחויב צו פֿאַרקויפן
עפּעס פון זיין פֿאַרמעגן, כדי צו באַצאָלן מיט מזומן געלט דעם
אַרבעטער. און באַצאָלט ער דעם אַרבעטער מיט שוה כסף איז ער
דורכדעם עובר אויף אַ לאוו אין דער תורה „לא תלין פעולת
שכיר אתך עד בוקר״, וויל יעדע פֿאַרשפּעטיקונג אין באַצאָלן
אַן אַרבעטער זיין לוין איז איינגעשלאָסן אין דעם פֿאַרבאָט.

אַזוי לאַנג ווי מ׳האָט ניט געפונען דעם לאָגישן יסוד,
פֿאַרלירט מען זיך אין איינצלהייטן און מ׳קען דעם צו־
זאַמענהאַנג ניט פֿאַרשטיין. די שוועריקייטן פון תלמוד־
לערנען באַשטייען דערין, וואָס דער תלמוד אַנטהאַלט
זייער פיל פֿרטים און מ׳קען זיך לייכט פֿאַרלירן אין
זיי. ס׳איז זייער שוועד אַזא גרויסן סכום איינצלהייטן
צו באַהערשן און צו געדענקען. האָט מען אָבער באַגריפן,
אַז די דעטאַלן זיינען אָפּהענגיק פון אַ לאָגישן יסוד, פון
איין הויפּטפֿרינציפּ, דאַן איז לייכט זיך צו אָריענטירן אין
דער מאַסע פון תלמודישן מאַטעריאל. גלייך ווי די אַלטע

פילאָזאָפן האָבן אויפּגענומען אַלע זאַכן פון דער וועלט
אויפן גרונט פון צוויי פּרינציפּן: מאַטעריאל און פֿאָרעם
(חומר און צורה), אַזוי מוז מען אויך אויפּנעמען דאָס
תלמודישע מאַטעריאַל, ווי חומר און צורה. דער חומר
פון תלמוד זיינען זיינע איינצלהייטן, זיין צורה שטעלן
אויף די גרונטפּרינציפּן, די לאָגישע יסודות פון דער
הלכה. אָט דער דרך הלימוד שטרעבט צו אַ סיסטעמאַטי־
שער איינהייט פון דער הלכה. די איינהייט קען מען אָבער
נאָר דעמאָלט דערגרייכן, וועז מ׳פֿאַרשטייט, וואָס איז דער
צענטראַלער פונקט אין געזעץ און וואָס איז אין זיין פערי־
פעריע. אַזוי ווי אין מאַטעמאַטיק איז אַ סיסטעם פון
געזעצן אויפּגעבויט אויפן יסוד פון באַשטימטע אַקסיאָמעס,
אַזוי מוז מען אויך דאָס תלמודישע געזעץ, די הלכה, פֿאַר־
שטיין. די איינצלהייטן זיינען נויטוועניקערהייט פֿאַר־
בונדן מיטן פּרינציפּ, וואָס באַגרינדעט דעם געזעץ.

מען מיינט, געווייניטלעך, אַז אַלע וויכוחים און לומדי־
שע שטרייטיקייטן אין אויפקלערן אַ דין זיינען באַ־
שטאַנען אין אינטערפּרעטירן די תורה שבכתב און אין
אויסטייטשן פּסוקים. אין דער וויכקלעכקייט אָבער האָט
זיך געפאָדערט פעסטצושטעלן דעם לאָגישן יסוד, אויף
וועלכן דער דין איז באַזירט. אויב אַ דין איז געבויט
אויף אַ פּסוק פון תורה, מוז מען פֿאַרשטיין די לאָגיק
פון פּסוק. מען האָט זייער זעלטן אויפּגעגעבן יעדן פֿאַר־
זוך לאָגיש צו באַגרינדן אַ געזעץ פון דער תורה. מיט
אַנדערע וועריטער: די דאָגמאַטישע באַציאונג צו אַ דין
איז רעדוצירט געוועז צו אַ מינימום.

דער „דרך ההבנה״ אין תלמוד־לערנען באַשטייט פון
צוויי צוגאַנגען: איינער איז אַנאַליטיש און דער אַנדערער
איז סינטעטיש. דער ערשטער באַשטייט אין דעם, וואָס
מען אַנאַליזירט דעם הלכהשן באַגריף, כדי דערמיט צו
געפינען זיין ענועיעם לאָגישן פרינציפּ, וואָס זאָל דער־
קלערן די פֿאַרשיידענע הלכהשע קאָנסעקווענצן, וואָס
שטאַמען פון דעם פּרינציפּ. ס׳קומט אָפּט פאָר, אַז דער
תלמוד באַנוצט אַ שפּראַכלעכן אויסדרוק, אַ מאמר, אין
פֿאַרשיידענע שטעלן אין אַ גאַנץ פֿאַרשיידענעם צוזאַמענ־
האַנג, און זייער אָפּט אַנטשטייט דורך דעם אַ שוועריי־
קייט, אַ ווידערשפּרוך (ד. ה. אַ קשיא). האָט מען אָבער
אויסגעפונען דעם לאָגישן יסוד פון דעם גאַנצן ענין,
דעמאָלט פֿאַרשטייט מען, אַז ניט געקוקט אויף דעם וואָס
דער תלמוד באַנוצט דעם זעלביקן שפּראַכלעכן אויסדרוק
אין אַן אַנדער אָרט און אין אַן אַנדער צוזאַמענהאַנג, האָט
ער אין ביידע שטעלן אַ פֿאַרשיידענע באַדייטונג. די שוע־
ריקייט, דער ווידערשפּרוך, פֿאַרשווינדט דעמאָלט פון זיך
אַליין און די קשיא איז פֿאַרענטפערט.

דער סינטעטישער צוגאַנג באַשטייט אין אַ פֿראָצעס
פון דענקען, וואָס גייט דעם אומגעקערטן וועג. עס שיינט
אָפּט, אַז צוויי פֿאַרשיידענע באַגריפן, אָדער צוויי הלכות
אין תלמוד, האָבן גאָר ניט צו טאָן איינער מיטן אַנדערן.
וועז מ׳האָט אָבער ריכטיק פֿאַרשטאַנען די הלכה און
געפונען איר לאָגישן יסוד, דעמאָלט פֿאַרשטייט מען, אַז
זיי זיינען ניט קיין צוויי באַזונדערע הלכות, אומאָפּהענ־

גיק איינע פון דער אַנדערער, נאָר צוויי אַספעקטן, צוויי פאַרשיידענע זייטן פון איינעם און דעם זעלביקן ענין, און זיי ווערן פאַרבונדן צווישן זיך אין אַ סינטעז. ס׳טרעפט אויך, אַז מ׳דערקלערט איין הלכה דורך אַן אַנדער הלכה, ווען מ׳האָט ריכטיק פאַרשטאַנען דעם לאָגישן אינהאַלט פון אַ באַגריף, וואָס באַשטימט ביידע הלכות.*)

דער דאָזיקער לאָגישער צוגאַנג האָט זיין שורש אין דער הנחה, אַז דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד, וואָס איז געגעבן דעם מענטשן פון גאָט, איז אַ לעגיטימער מקור פון געזעץ. און די תורה, וואָס איז געגעבן דעם פאָלק ישראל דורך גאָט, טאָר ניט ווידערשפרעכן דער מענטשלעכער לאָגיק וואָס איז געגעבן דעם מענטשן. די תורה, ווי דער רייַנער מענטשלעכער שכל, זיינען ביידע גלייכבאַרעכטיקטע קוואַלן פון געזעץ. דער תלמודישער מאמר: „הא למה לי קרא סברא היא?״ (ד. ה. וואָס דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד דיקטירט איז זיכער און געוויס אויך מ׳דאַרף ניט מער קיין אונטערשטיצונג פון דער תורה) אַנטהאַלט דעם זעלביקן געדאַנק, אַז דער מענטשלעכער שכל, זיין לאָגיק, איז גלייכבאַרעכטיקט אַלס אַ קוואַל פון געזעץ, ווי די תורה אַליין.

אַ גרויסע ראָלע האָט געשפּילט אין די ליטווישע מאָדערנע ישיבות „דאָס ריידן אין לערנען״, מער נאָך ווי דאָס לערנען אַליין. בייַם ריידן אין לערנען, אין דיסקוטירן צווישן זיך איבער אַ פונקט, איבער אַן ענין, האָט מען געהערט פאַרשיידענע מיינונגען און פאַרשיידענע שטאַנדפונקטן און דורכדעם איז דאָס לאָגישע געוואָרן קלערער. דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד קומט צום בעסטן אויסדרוק אין אַ דיאַלעקטישן פראָצעס, ד. ה. דורך דער אַנטוויקלונג פון אַ מיינונג (טעזע) און אַ קעגנגעזעצטע מיינונג (אַנטי־טעזע), ביז ס׳וועט אויסגעארבעט די ריכטיקע מיינונג, ד. ה. די סינטעזע. אַזוי אַרום האָט מען אַנטוויקלט אַ דיאַלעקטיק, ענלעך צו דער דיאַלעקטישער מעטאָדע, וואָס האָט געהערשט אין אַלטערטום און מיטל־אַלטער אין די תלמודישע אַקאַדעמיעס, ווי אויך אין די פילאָזאָפישע שולן פון גריכנלאַנד און אַנדערע לענדער. דער באַגריף „תורה שבעל פה״ איז דורך דעם געוואָרן אַ לעבעדיקער, ווירקנדיקער באַגריף. מען האָט געלערנט אין ישיבות ניט נאָר דאָס פאַרשריבענע „תורה שבעל פה״, ווי משנה און גמרא, אַבער אויך (און דאָס איז געווען דער עיקר, דער הויפּט־לימוד) דאָס לעבעדיקע וואָרט — אַ פיינע דערקלערונג, אַ לאָגישן אַנאַליז פון אַן ענין, וואָס מ׳האָט איבערגעזאָגט פון אַ טיף־דענקנדיקן ראש־ישיבה, אַדער פון אַ פריערדיקן מחבר, אַדער וואָס אַ תלמיד־חכם פון דער ישיבה האָט אַליין מחדש געווען. מ׳האָט געלערנט אין ישיבות בעיקר די מסכתות פון די סדרים נזיקין און נשים, וועלכע באַהאַנדלען פראַגעס פון ציווייל־געזעץ. אין דער תלמודישער יוריספרודענץ זיינען די דאָגמאַטישע הנחות רעדוצירט צו אַ מינימום און דאָס געזעץ איז אַנטוויקלט ריין לאָגיש. דער תלמוד אַליין האָט געגעבן די עצה, אַז ווען מ׳וויל תלמוד לערנען מיטן ציל צו אַנטוויקלען דעם פאַרשטאַנד, זאָל מען לערנען סדר נזיקין, וואָס באַהאַנדלט יורידישע פראַגעס. דאָס זעלביקע אַבער איז אויך ריכטיק אויף סדר נשים, וואָס באַהאַנדלט אויך פראַגעס פון רעכט, ריכטיקער געזאָגט: פראַגעס פון פאַמיליען־רעכט.

צוויי גרויסע פערזענלעכקייטן, צוויי גרויסע ראשי־ישיבה, האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דעם דרך ההבנה אין די ישיבות פון די לעצטע פאָר דורות. דאָס זיינען געווען ר׳ חיים סאָלאָווייציק (בריסקער רב) און ר׳ יצחק־יעקב ראַבינאָוויץ (ר׳ איצל פאָנעוועזשער). דער ערשטער אין זיכער און דער צוויי־טער — אין סלאָבאָדקע־קאָוונע. זיי זיינען ביידע געווען ראשי־ישיבה, איידער זיי האָבן געווירקט אַלס רבנים. זיי האָבן ביידע גרויס געמאַכט די ישיבות, אין וועלכע זיי האָבן געלערנט, און האָבן איינגעפירט אַ דרך אין לערנען תלמוד, וואָס האָט געמאַכט דאָס לערנען תלמוד אינטערעסאַנט און אַנציענדיק. זיי האָבן אַנטוויקלט ביי די תלמידים דעם דרך ההבנה, אויפצונעמען און אַנאַליזירן אַ תלמודישן ענין. זיי האָבן געלערנט דענקען און ניט געדענקען. זיי זיינען געווען די גרעסטע ראשי־ישיבות אין זייער צייט. אַדאַנק זייער ווירקונג זיינען זיך צענטערס פון יענער תקופה: וואָלאָזשין און סלאָבאָדקע. פיל פון זייערע תלמידים זיינען נאָכדעם אויך געווען ראשי־ישיבות אין סלאָבאָדקע־קאָוונע אָדער אין אַנדערע ישיבות, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן שפּעטער. זיי האָבן אויף דעם אופן ממשיך געווען דעם דרך ההבנה, וואָס די צוויי ראשי־ישיבות האָבן איינגעפירט. פון ר׳ חיים בריסקערס תלמידים איז כדאי צו דערמאָנען: ר׳ משה־מרדכי עפשטיין אין סלאָבאָדקע און נאָכדעם אין חברון און ירושלים; ר׳ איסר־זלמן מעלצער, רב און ראש־ישיבה אין סלוצק, איצט אין ירושלים; ר׳ ברוך־בער לייבאָוויץ אין סלאָבאָדקער ישיבה „בית־יצחק״ און נאָכדעם אין קאַמענעץ; ר׳ שלמה פאָלאַצק (מייטשעטער עילוי) — ראש־ישיבה אין לידע, אין דער ישיבה פון ר׳ יצחק־יעקב ריינעס, דעם פירער פון מזרחי, און נאָכדעם אין ישיבת ר׳ יצחק־אלחנן אין ניו־יאָרק. פון ר׳ איצל פאָנעוועזשערס תלמידים, וואָס האָבן געווירקט אַלס ראשי־ישיבה, איז נויטיק צו דערמאָנען: ר׳ נפתלי טראָפּ, ראש־ישיבה אין ראָדון, אין דעם חפץ־חיימס ישיבה; ר׳ ברוך הורוויץ, אַלעקסאָטער רב, ראש־ישיבה אין סלאָבאָדקע — נאָכפאָלגער פון ר׳ משה מרדכי עפשטיין; ר׳ ברוך הורוויצעס זון, ר׳ פייוול, דער לעצטער סלאָבאָדקער ראש־ישיבה, וואָס איז אומגעקומען על קידוש־השם; ר׳ ברוך פייוועלזאָן, ראש־ישיבה אין ראָדון, א. אנד. דאָ מוז אויך באַזונדערס דערמאָנט ווערן די ווירקונג פון ר׳ יצחק־יעקב ריינעס, וואָס האָט אין זיין ישיבה אין לידע אַרויסגעבראַכט אַ נייע שיטה אין לערנען תלמוד, וואָס איז באַקאַנט אונטער דעם נאָמען „לידער שיטה״. ר׳ יצחק־יעקב האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ ספר אויף דער שיטה, וואָס ער האָט אַליין אויפגעשריבן, אָבער ער האָט ניט אַליין אַרויסגעגעבן דעם ספר, נאָר זיין תלמיד, ר׳ יהושע־העשל שפּיראָ, וואָס איז אומגעקומען אין דער מלחמה. ר׳ יצחק־יעקב איז אויך דער מחבר פון אַ ספר וועגן דער ישיבה־סיסטעם, וואָס איז אָבער ניט אַזוי באַקאַנט ווי זיין „לידער שיטה״.

*) בייַשפּילן פון פאַרשיידענע צוגאַנגען אין דער לאָגישער באַגרינדונג פון אַ הלכה קען מען געפינען אין דעם אַריינפיר פון מיין ספר „חדושי הראב״ד על בבא קמא עפ״י כת״י בבריטיש מוזעאום״, קיידאן, אין מאָוושאוויצעס דרוק, 1940, זייט 44 און ווייטער. (דאָס איז, אגב, דער לעצטער ספר, וואָס איז געווען גע־דרוקט אין ליטע. רעד.).

קונג פון דעם גרויסן ראש־ישיבה ר׳ אליעזר גאַרדאַן, דעם גרינדער פון דער באַרימטער טעלזער ישיבה, וואָס האָט פיל בייגעטראָגן צו דער פאַרשפרייטונג פון דעם ליטווישן דרך ההבנה. די אַנדערע וואויל־באַקאַנטע ראשי־ישיבות פון טעלז זיינען געווען: ר׳ שמעון סקאָפ (דער־נאָך אין בריאַנסק און אין גראָדנע), ר׳ חיים ראַבינאָוויץ, ר׳ יוסף לייב בלאָך און זיין זון ר׳ אברהם יצחק, וואָס איז אומגעקומען על קידוש־השם אין טעלז.

דער ליטווישער דרך ההבנה איז ניט אינגאַנצן קיין נייער וועג אין לערנען. מען געפינט שוין ביי די גרויסע ראשונים ווי ביי די בעסטע אחרונים דעם זעלביקן וועג. אין די ליטווישע ישיבות האָט מען נאָר באַטאָנט און אַרויסגעהויבן דאָס, וואָס מ׳קען אויך געפינען ביי די אַלטע. מען האָט, אַזוי צו זאָגן, דאָס אַלטע ווידער אַנט־דעקט. די גרויסע ראשונים, ווי למשל, רבמ״ן, רשב״א, ריטב״א א. א. האָבן אין זייערע ספרים געמאַכט זייער פיינע און לאָגישע אַנאַליזן און אונטערשיידונגען פון באַגריפן אין ציוויל־געזעץ און אין רעליגיעזן געזעץ, און פון זיי האָט מען געפרואווט צו לערנען. פון די אחרונים האָט מען באַזונדערס געלערנט דעם מחנה אפרים, קצות החושן, נתיבות המשפט, תשובות ר׳ עקיבא אייגער א. א. ספרים, וואָס צייכענען זיך אויס מיטן זעלביקן סטיל פון לערנען, וויל זיי האָבן געהאָלפן צו פאַרשטיין דעם פרינציפ פון דער הלכה. פון זיי האָבן פיל דערוואָרבן אַ מעטאָדע אין תלמוד־שטודירן און אַ סגנון אין לערנען, צוליב דעם זעלביקן טעם האָט מען בכוונה פאַרנאַכלע־סיקט אַזעלכע ספרים, וואָס צייכענען זיך אויס מיט זייער פילפול, וואָס האָבן קיין אַנדער צווועק ניט, ווי נאָר אַרויס־צוואוייזן די שאַרפקייט פון שכל און וויץ אין דענקען, דאָס עצם אָפּקלייבן וועלכע ספרים צו לערנען, דאָס פעסט־שטעלן אין די ספרים, וואָס צו לערנען און וואָס ניט, איז געווען באַשטימט דורך דעם ווילן צו פאַרשטיין די לאָגיק פון געזעץ און זיינע פרינציפן. מען האָט גע־שטרעבט צו לערנען אַליין צו מאַכן לאָגישע אַנאַליזן אין דער הלכה און צו פאַרשטיין דאָס פרינציפיעלע פון אַן ענין. אין די מאַדערנע ישיבות האָט מען דעריבער מער באַטאָנט דעם איכות פון לערנען, ווי דעם כמות. וויל וועלן דער עיקר איז דאָס „פאַרשטיין״ אין לערנען, קען מען וועלן אַ גרויסער למדן, אַ „קענער״, דורך איין מסכתא, און אויך פאַרקערט, מ׳קען בלייבן אַן „עם־הארץ״ אין גאַנץ ש״ס, וויל די הויפּטזאַך איז דאָס „קענען״ און ניט דאָס „וויסן״.

אַ גאַנץ באַזונדערן פלאַץ האָט אין די מאַדערנע ליט־וויש ישיבות פאַרנומען דאָס לערנען די ספרים פון רמב״ם, הויפּטזעכלעך זיין געזעץ־קאָדעקס „יד החזקה״. מ׳מוז אָבער אונטערשטרייכן אַז מ׳האָט געלערנט דעם רמב״ם ניט מיטן צווועק צו וויסן די הלכה. דעם דאָזיקן צווועק האָט מען געקענט בעסער דערגרייכן דורך לערנען דעם שולחן־ערוך, וואָס איז דער לעצטער פון די פוסקים. מ׳האָט געלערנט דעם רמב״ם בעיקר, כדי צו פאַרשטיין די לאָגיק פון גע־זעץ און די מאָטיוון, וואָס האָבן באַוועגט דעם רמב״ם אין זיינע פסקים. אויף דעם אופן האָט מען געלערנט צו פאַר־שטיין דעם גאַנצן תלמודישן ענין פיל בעסער. מ׳האָט גע־לערנט דעם רמב״ם מיטן צווועק אים צו „פאַרענטפערן״ און דורכדעם בעסער צו פאַרשטיין דעם תלמוד. „פאַר־ענטפערן״ אַ רמב״ם איז געווארן אַ גאַנץ ספּעציפישער באַ־גריף, וויל מ׳האָט אַנגענומען, אַז דער רמב״ם האָט דער־גרייכט די העכסטע מדרגה אין פאַרשטיין דעם תלמוד און די הלכה, און אַלע שוועריקייטן קענען אים, וואָס די מפרשים האָבן געפרעגט, מוזן „פאַרענטפערט״ ווערן. אין רמב״ם סז צייטן האָט אין מערב עקזיסטירט אייגער אָדער צווויי צענטערס פון תלמוד לערנען. דאָס איז געווען אין „פראַוואַנס״, אין דרום־פראַנקרייך, און אין די פראַווינצן „אַם רהיין״. אין דער פראַוואַנס האָט מען זייער ערנסט שטודירט דעם רמב״ם חיבור. מ׳קען עס זען פון די שאַלות, וואָס די חכמי־לוניל האָבן געשטעלט דעם רמב״ם אויף זיין קאָדעקס יד החזקה און פון די איינוועגדונגען, וואָס דער ראב״ד פון פּאַסקיערס (ר׳ אברהם בן דוד) האָט גע־שריבן אויפן רמב״ם ווערק. פון דעם בריוו, וואָס דער רמב״ם האָט געשריבן צו די חכמי־לוניל, איז צו זען, אַז ער האָט זייער הויך געשעצט זייער קריטיק אויף זיין ספר. ווי עס שיינט זיינען זיי דעמאָלט געווען די אייג־ציקע, וואָס האָבן זיך אַזוי ערנסט באַשעפטיקט מיט דעם רמב״ם ס יד החזקה. דער רמב״ם האָט זיכער זיך ניט פאַרגעשטעלט, אַז עס וועט אַמאָל אויפקומען אַ צענטער פון לערנען תלמוד אין צפון־אייראָפּע, אויף די ברעגעס פון די טייכן וויליע און ניעמאַן, וואו זיין חיבור וועט ווערן דער מרכז, די נשמה, פון תלמוד־לימוד. אָבער אין קעגנזאַץ צו די חכמי־לוניל האָבן די חכמי־ליטע געזוכט ניט אָפּצופרעגן דעם רמב״ם, נאָר פאַרקערט: אים צו פאַרענטפערן. סיי די ראשי־ישיבות, סיי די תלמידים, אַלע באַמיען זיך דעם רמב״ם צו פאַרשטיין, אים צו אינטערפרעטירן און אויסצוגלייכן די הארבע קשיות, וואָס די מפרשים האָבן קיין אים געשטעלט. ווען דער רמב״ם, למשל, פסקנט אַ הלכה קיין תלמוד, מוז מען געפינען אַ טעם פאַר זיין פסק, וויל דער רמב״ם קען דאָך ניט פעסטזעצן אַ דין קיין דער גמרא, וואָס איז פאַר אים געווען דער העכסטער אויטאָריטעט. דאָס קען מען דערגרייכן ווען מ׳לערנט אַן אַנדער פשט אין דער גמרא, — ניט ווי רש״י און אַנדערע מפרשים — און מען אינטערפרעטירט די גמרא אויף אַזאַ אופן, אַז דעם רמב״ם פסק שטימט מיט דער גמרא; אָדער ווען מ׳קען באַווייזן, אַז די גמרא איז אָפּהענגיק פון אַן אַנ־דער דין, וועלכן די אמוראים האָבן דיסקוטירט. דער רמב״ם פסקנט די הלכה לויט איין אמורא, און די גמרא, ווערט דערקלערט, גייט אין דער שיטה פון דעם אַנדערן אמורא, וואָס איז ניט אַנגענומען להלכה. מ׳מוז זייער טיף אַריינדרינגען אין דער לאָגיק פון געזעץ כדי צו באַווייזן, אַז עס איז אָפּהענגיק פון אַן אַנדער ענין, פון אַן אַנדער געזעץ, און מ׳מוז אָפט אַנווענדן זייער פיל פאַרשטענדעניש און לאָגיק, כדי אויף דעם אופן צו באַרעכטיקן דעם רמב״ם.

די פראַגע ווי דער רמב״ם האָט באמת געטראַכט אין

פעסטזעצן די הלכה, איז געווען גאַנץ אומוויכטיק. די הויפטזאַך איז, אַז דער פסק פון רמב"ם איז לאָגיש־ריכ־טיק. אויף דעם אופן איז די דערקלערונג פון רמב"ם פיל מער ווי בלויז אַן אינטערפרעטירונג פון אַן אַמאָליקן מחבר. זי איז אַ זעלבסטשטענדיקע שאַפונג. די היסטא־רישע פראַגע, וואָס דער רמב"ם מאָטיוו איז באמת גע־ווען אין זיין פעסטזעצן די הלכה, איז אונטערגעוואָרפן דעם סיסטעמאַטישן דראַנג צו געפינען אַ באַרעכטיקונג פאַרן פסק פון רמב"ם. די דאָזיקע מעטאָדע אין לערנען איז אין די ליטווישע ישיבות געווען אַ המשך פון תלמודישן דענקען און אַ זעלבסטשטענדיקע יצירה. אויסערלעך זעט דער דרך ההבנה אויס נאָר ווי אַ מע־טאָדע פון דערקלערן דעם אַלטן תלמודישן געזעץ, אין דער ווירקלעכקייט אָבער איז עס אין זיין מהות אַ נייע שאַפונג דורכדעם, וואָס ער שטרעבט צו אַנטדעקן די לאָגיק פון דער הלכה.

די פּראָבלעם פון דעם דרך ההבנה אין תלמוד איז זייער וויכטיק פאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער וויסנשאַפטלעכער באַהאַנדלונג פון תלמוד. די „וויסנ־שאַפט דעס יודענטומס", וואָס איז אַנטשטאַנען אין דייטש־לאַנד אין פאַריקן יאָרהונדערט, איז געווען איינגעשטעלט ריין היסטאָריש־פילאָלאָגיש. די הויפט־אינטערעסן פון צונץ, זייגער א. א., די באַגרינדער פון דער יידישער וויסנשאַפט, זיינען געווען היסטאָרישע און פילאָלאָגישע. זיי האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו באַהאַנדלען יידי־שע קוואַלן, אַזוי ווי מען באַהאַנדלט אַלטע באַבילאָנישע און גריכישע מקורות.

דערצו זיינען נויטיק היסטאָרישע און שפּראַכלעכע קענטענישן, אַ היסטאָרישע פערספּעקטיוו און אַ היסטא־רישׂ־פילאָלאָגישע מעטאָדע. זיי האָבן באַטראַכט דאָס יידנטום און אַלץ, וואָס עס האָט געשאַפן, ווי אַ דער־שיינונג פון דער פאַרגאַנגענהייט, און דערצו נאָך פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט. מ׳מוז דעריבער די יידישע שא־פונגען און קוואַלן פון וויטן עבר באַהאַנדלען אַזוי, ווי מ׳באַהאַנדלט אַנדערע אַלטע קוואַלן. זייער אויפגעם פון מהות פון דער יידישער וויסנשאַפט איז געווען ענג פאַרבונדן מיט דער עמאַנציפּאַציע, מיט דעם אידעאַל פון ליבעראַליזם. די יידן אין דייטשלאַנד זיינען קולטורעל געווארן אַ טייל פון דייטשישן פאָלק. זיי האָבן זיך באַ־טראַכט ווי יידן בלויז רעליגיעז און אַז די רעליגיע אַליין אונטערשיידט זיי פון דייטשישן פאָלק. זייערע וויסנ־שאַפטלעכע אינטערעסן אין שייכות צום יידנטום זיינען געווען ריין היסטאָרישע און פילאָלאָגישע. מיט דעם אויפקום פון דעם יידישן נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין איז אויך פאַרבונדן דער געדאַנק, אַז די יידישע גייס־טיקע שאַפונגען וועלן אויך ווייטער האָבן אַ המשך און אַ צוקונפט. די צוקונפט אָבער־ קען ניט זיין אַן איינפאַכע איבערחזרונג פון דער פאַרגאַנגענהייט. אין דער צוקונפט מוז די פאַרגאַנגענהייט ווידער באַלעבט ווערן. די גייסטי־קע שאַפונגען פון עבר מוזן באַגייט ווערן מיט אַ פרישן גייסט, כדי זיי זאָלן לעבן און ווירקן. דער תלמוד וועט נאָר דאַן ווערן אַ לעבעדיקע, גייסטיקע קראַפט אין מאָדער־נעם יידנטום, ווען די תלמודישע וויסנשאַפט וועט זיין אויפגעבויט אויף אַ לאָגישער פאַרשטענדניש פון דעם מאַטעריאל. מ׳קען ניט צוגיין צום תלמוד מיט אַן איבער־זעצונג און אַ וועדטערבוך און דאַן פאַרוועגדן דעם תלמודישן מאַטעריאל פאַר וויסנשאַפטלעכע פאַרשונגען, ווי אייניקע אַזוי גערופענע מאָדערנע געלערנטע טוען. מ׳טאָר אויך ניט אַריבערטראָגן באַגריפן פון דער רוי־מישער יוריספרודענץ, למשל, כדי צו דערקלערן דאָס תלמודישע רעכט. מ׳מוז דאָס תלמודישע רעכט פאַרשטיין אימאַנענט, פון זיך אַליין, וואָס עס איז אין זיך כולל. מ׳טאָר אין תלמוד ניט אַריינטראָגן פרעמדע באַגריפן פון דרויסן. וויל מען דעם תלמוד וויסנשאַפטלעך אויס־פאַרשן, זיינען פילאָלאָגישע קענטענישן און אַ היסטאָרי־שע פערספּעקטיוו אַליין ניט גענוג. מ׳מוז הויפּטזעכלעך באַזיצן אַ לאָגישע מעטאָדע און טיפע פאַרשטענדניש פון דעם דענקען, וואָס איז אינטעגרירט אין תלמוד און אין דער רבנישער ליטעראַטור. בלויז דעמאָלט קען מען דאָס תלמודישע מאַטעריאל פאַרוועגדן פאַר וויסנ־שאַפטלעכע און היסטאָרישע צוועקן און אויפבויען אַ תלמודישע רעכט־וויסנשאַפט, וואָס מ׳זאָל קענען אָנ־ווענדן אין מאָדערנעם לעבן און אין אונדזער נייער מדינת ישׂראל, אויב מען וועט צוערשט באַהערשן אַ דרך ההבנה, אַ לאָגישע פאַרשטענדניש פון דעם תלמודישן מאַטע־ריאַל. דאָס איז אַ נויטוועדיקער באַדינג, בפרט פאַר דער וויסנשאַפטלעכער אויספאָרשונג פון דעם תלמודישן רעכט.

מ׳דאַרף האָפן, אַז די נייע תלמודישע וויסנשאַפט, די תלמודישע רעכט־וויסנשאַפט, ווי אויך די היסטאָריש־פילאָלאָגישע אויספאָרשונג פון תלמוד, וואָס עס וועט, האָפנטלעך, געשאַפן ווערן אין ישׂראל און אין אַנ־דערע לענדער, וועט זיין אַ סינטעז פון דעם לאָגישן דרך ההבנה פון די ליטווישע ישיבות און פון די וויסנשאַפט־לעכע אויפטוען פון דער מאָדערנער פאַרגלייכנדיקע־ רעכט־וויסנשאַפט ווי אויך פון היסטאָרישן דענקען, וואָס די „וויסנשאַפט דעס יודענטומס" האָט געשאַפן אין דייטש־לאַנד און אין אַנדערע לענדער. און אַזוי, קען מען פאַרויסזען, וועט דער גייסט פון ליטווישן תלמוד־לערנען, דאָס בעסטע, וואָס דאָס ליטווישע יידנטום האָט געשאַפן, אויך ווייטער האָבן אַ המשך און ווייטער לעבן אין מאָדער־נעם וויסנשאַפטלעכן דענקען — „יין ישן בקנקן חדש".

בן-ציון פעקער

אין וואלאזשינער ישיבה

(מיין יוגנט-חבר דר. הירש-לייב גאָרדאָן — אַ מתנה)

עס האָמערן דיר אין מוח די שלאָגווערטער פון דער אַרומיקער סביבה: „המשך“... פרעזערווירונג פון אונדזער נאַציאָנאַלן פרצוף פאַר די קומענדיקע דורות... קולטור... לומדות, טראַדיציע... איינהייטלעכער יידישער חינוך — מאַקסימום חינוך... השפּעה פון מדינת-ישראל אויף דער נאַציאָנאַלער אויפוואַכונג פון די פאַרבליבענע יידישע ישובים — צעשפּרייטע איבער דער וועלט... צוויישפּראַכיקע קולטור... און ווידער-אַמאָל — תורה, לומדות, פאָלקסקולטור; — ס'קומט אָבער אַ שעה, וען דו ווילסט זיך אַוועקרייסן פון דער פּראָפאַנער-דע כוואַליע, ווייל דו האָסט פּשוט ניט קיין כוח דורכצוטראָכטן און צו פאַרדייען אַלע לאָזונגען. עס ווילט זיך אָפריקן אַ ביסעלע אָן אַ זייט און אָפּפּרישן אין זכרון עטלעכע בלעטלעך פון דער ווייט-נאָענטער פאַרגאַנגענהייט. ווילסט אויפלעבן פאַר זיך דיינע יוגנטלעכע יאָרן אין דער ליטווישער ישיבה, וואָס איז לויטן אויסדרוק פון אומשטערבלעכן דיכטער ביאַליק געווען דער „בית היוצר לנשמת האומה“, וען דאָס גייסטיקע געוועב פון יידישן לעבן אַרום דער ישיבה, איז געווען אַזוי האַרמאָניש און גאַנץ.

איך ווייל דאָ ברענגען עטלעכע אָפּגעריסענע בלעטלעך פון זיך, ווי פון אַ בן-ישיבה פון עטלעכע צענדליק יאָר צוריק. עס ווילט זיך מיר אַזוי אָפּט מתיחד זיין מיט די זכרונות פון מיין אַמאָליקן ישיבה-לעבן אין וואָלאָזשין.

*
**

אַ תלמיד אין וואָלאָזשינער ישיבה פלעגט מען ניט רופן „ישיבה-בחור“, אָדער, חלילה, „אָרעם-בחור“, נאָר מער חשובדיק: „ישיבה-מאַן“. אָט אַזוי בין איך אַ יונג בחורל פלוצים געוואָרן אַ ישיבה-מאַן. נייע תלמידים פלעגן אין וואָלאָזשין, ווי אין אַנדערע ישיבות, דאָס רוב אָנקומען נאָך סוכות. דעם זומער פריער פלעגט מען שוין איבערוואַרטן אויף אַן אָרט און מען פלעגט חלומען פון מדרגה-וואָלאָזשין. האָרבסטצייט זיינען די שליאַכן אָרום וואָלאָזשין געווען זינקנדיקע בלאָטעס. פּרץ דער בעל-עגלה, וואָס האָט אין משך פון עטלעכע דורות געפירט לערנער צו דער ישיבה, האָט מיך אין אַ נאָך-סוכות געפירט איבערן מאָלאָדעטשנער שליאַך קיין וואָלאָזשין און געבראַכט אויפן מאַרק אין „וועלוול-זעליקס“ אכסניה — אַן אַלטע שטוב מיט דעמבענע טישן.

אוודאי האָב איך געוואָלט באַלד גיין אָנקוקן די ישיבה, אָבער עס איז צוגעפאַלן די נאַכט און כ'האָב געמוזט עס אָפּלייגן אויף מאָרגן. קוים אַ שאָר אויף טאָג בין איך שוין געשטאַנען פאַרן בערגל, אויף וועלכן ס'איז געשטאַנען די ישיבה — די שענסטע געביידע אין שטאָט. אַריינצוקומען אין דער ישיבה האָט מען נאָך באַדאַרפט אַרויפגיין עטלעכע טרעפּלעך. אַ גרויסער בנין מיט אַ סך פענצטער און אינווייניק אַ גרויסער זאַל. אין מיטן — פיר דיקע זיילן צו דער סטעליע אַרויף און די ישיבה-לייט האָבן זיי אָנגערופן „ארבעת עמודי-עולם“. לעבן אַלע פיר וועגט — לאַנגע טישן, אַרומגעזעצט מיט לערנער. עס שטייען נאָך דאָ-דאָרטן שטענדערס, ביי וועלכע עס שאָקלען זיך לערנער עלטערע. אַ כנופיה ישיבה-לייט רינגלט מיך אַרום אַ „נייעם“ — „וואו האָסטו פריער געלערנט?“ — איז דאָ די ערשטע שאָלה — „אין מיר, אין טעלז? — אין לידע גאָר?“ — חידושט מען זיך. געוויינטלעך איז דער וועג געווען אַ פאַרקערטער — פון וואָלאָזשין פלעגט מען פאָרן קיין לידע, אין ריינעסטע ישיבה, וואו מען האָט אויך געלערנט אין אַ היפשער מאָס, לויט דעם ישיבהשן באַגריף, וועלטלעכע לימודים. אָבער גיי דערציילּ, אַז מיך האָט דווקא פון דער לידער „מאָדערנער“ ישיבה געצויגן צו דער מער טראַדיציאָנעלער, פאַרוואָרצלטער וואָלאָזשינער לומדות. אָבער באַלד האָבן ישיבה-לייט מיר אָנגעוואונקן, אַז וואָלאָזשין איז שוין אויך ניט, וואָס אַ מאָל... איז עס דאָך געווען אין אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט, וען ווינטן פון ציוניזם און סאָציאַליזם האָבן זיך מיט שטורעם געטראָגן איבער יידישע שטעט און שטעטלעך. וואָלאָזשין האָט אָבער נאָך פעסט אָנגעהאַלטן איר טראַדיציע און איר גלאָריע. אָפילו אויף דער גאַס, אין דער אכסניה נאָך, האָב איך באַמערקט דעם יראת-הכבוד, וואָס די אָרטיקע בעלי-בתים, די אַזוי-גערופענע „סטאפּאקעס“*) האָבן פאַר אַ ישיבה-מאַן.

איך בין אַוועק זיך מעלדן פאַרן ראש-ישיבה — ר' רפאל וואָלאָזשינער. איך טרעף אַ גוטמוטיקן אָפּענעם פנים צווישן דיקע פאַרקרויזטע פאות, איבער אַ צוויי-שפּיציקער באָרד. עס קוקן אויף מיר גרויסע פאַר-חלומטע אויגן. ער האָט געוואוסט מיך אָנצורופן ביים נאָמען, ווייל ער האָט געהאַט שוין באַקומען וועגן מיר

*) „סטאפּאקעס“ — אַ געוויסער צונאָמען, וואָס די ישיבה-לייט האָבן באנוצט פאר די שטאָטישע איינוואוינער. דעם ריכטיקן אָפּשטאָם פון דעם אויסדרוק איז שווער געווען צו דערגיין אפילו אין וואָלאָזשין.

אַ פאָר בריוו פון רבנים. אָפּגעגעבן מיר שלום און געשוויגן. ער איז געווען באַרימט ווי אַ שווייגער, אָבער איך האָב זיך פאַרלאָרן. המ... המ...״ — מורמלט ער אַרויס, — וואָסער מסכתא לערנסטו? דערפיל איך ביי זיך אַן אַראָפּפאַל, האָב איך דאָך געטאָן אַ גאַנצן חודש ביטול־תורה און איך ענטפער אָפּ שטיל: „חולין״. „המ...המ, קדשים גאָר?״ ער שווייגט. בעת אונדזער געשפּרעך איז ער אויך געשטאַנען, ווי איך — אַ טראָט צו צום ספרים־שראַנק און קערט זיך אום. „דו וויסט דאָך, מסתמא, — טוט ער אַ פרעג, — דעם חילוק פון וושט ביז תורבץ־הוושט?״*), אַז איך האָב אָפּגעגעבענטפערט, טוט ער אַ פרעג, צי וויס איך אויך דעם „תוספות ישנים״ וועגן דעם תורבץ־הוושט — צוגעהערט מיין תשובה, מורמלט ער אַרויס: „קענסטו דאָך שוין אָנהויבן לערנען״. אַ פאָכעלע מיט דער האַנט געטאָן, גלייך ער וואָלט דאָס פאַרהערן מיך געהאַלטן פאַר איבעריק, ווי ער וואָלט מבטל געווען מיין צייט.

ר׳ רפאל שאַפּירא
(1921—1837)

קיין שיעור האָט מען יענעם זמן אין ישיבה ניט געזאָגט. יעדער ישיבה־מאַן האָט פריי אויסגעוויילט וואָסער מסכתא, צי עטלעכע מסכתות, ער וויל לערנען. עטלעכע מאָל אַ חודש, אָדער יעדע וואָך, פלעגט אַ ישיבה־מאַן אַריינקומען צום ראש־ישיבה, אויב מ׳האָט

*) „תורבץ־הוושט״ — א געוויסער פונקט לעבן שלונג. וועלכן דער חלף שניידט איבער דעם „תורבץ״, אַנשטאָט דעם „וושט״, איז די שחיטה טריפה.

פריער וועגן דעם געלאָזט וויסן, און „ריידן אין לערנען״. דער ראש־ישיבה האָט געוואוסט וועגן דער פּעולה, אָדער אויפטוען, פון יעדן ישיבה־מאַן. ריידן אין לערנען פלעגן דאָך די ישיבה־לייט אומאויפהערלעך. זיך מתווכח זיין אויפן קול מיט זיך אַליין, אָדער שפּאַנען פאַרלעכווייז איבערן גרויסן ישיבה־זאַל און זיך דורכריידן וועגן דער אָדער יענער סוגיא. „חדודי־שמעתתא״ — מ׳האָט זיך געשאַרפט די מוחות אין לערנען.

פאַרנומען אַ פלאַץ האָט איך לעבן אַ זייל. דוכטן פלעגט זיך מיר, אַז די זיילן שטייען דאָ, כדי דער ניגון פון לערנען זאָל ניט אַוועק אין חלל אַריין, — די עמודים זאָפן אים אַריין און טראָגן אים צו די שערי־שמים. אַזוינע שוועריקייטן פלעגן די זיילן, באַלאָדן מיט דער לאַסט פון דורי־דורות לערנער. באַדאַרפט האָב איך אַ מאָל מעיין זיין אין אַ ספר פון די ראשונים, וואָס איך האָב ניט געהאַט ביי דער האַנט, האָב איך זיך אַרונטער־געלאָזן אין אונטערשטן זאָל — אין אוצר־הספרים. האַלב אַ קעלער, קיל און טונקל, אָבער די ספרים זיינען געווען זאָרגעוודיק אויפגעהיט. מען האָט די בני־ישיבה פון וואָלאָזשין איינגעוואוינט אָנצונעמען אַ ספר מיט דרך־ארץ און איך שפּיר עס אויף זיך ביז היינט. אין די ווינקלען ביי דער סטעליע האָט קיין שפּינוועבס ניט געפעלט, פלעגט אַ ישיבה־מאַן, גרייכנדיק דערביי נאָך אַ ספר, דאָס שפּינוועבס מיט אַ פינגער, צי מיט אַ נאָזטיכל, אַראָפּווישן. אַ דערווויילטער וועד פון די ישיבה־לייט האָט אויף דעם רייכן ספרים־אוצר אַכטונג געגעבן. און אַט־אָ איינינקער אַליין שפּאַן איך אי־בער די טישן און קוק אַריין אין איין ספר, אין אַן אַנדערן. אַזוי פיל דורות פון לומדות און גאונות זיינען אין די פאָליצעס פאַרבאָרגן. און פלוצלינג קומט מיר אין האַנט אַ דין מסכת׳עלע „נזיר״, אָבער איך עס זיך איין מיט די אויגן אין שער־בלאַט, וואו עס איז אויפגעשריבן מיט פאַרבלאָסטן טינט: „שייך לחיים־נחמן ביאַליק מזשיטאָמיר״. געשלאָגן שטאַרקער האָט אין מיר דאָס האַרץ — איך האָב געזוכט אויפשריפטן אין ספרים פון נאָך גדולים. אפשר וועל איך געפינען דאָ די גמרות, וואָס האָבן געהאַלטן אין האַנט אַ מיכה־יוסף בערדיטשעווסקי, פראָפעסאָר הרכבי? — האָב איך הרכבי׳ס אַ מאמר ניט לאַנג צוריק געהאַט געלייענט, און בערדיטשעווסקיס ספורים זיינען ביי מיר אין אכסניה געלאָגן אונטערן קישן. אַרויפקומענדיק צוריק אין דעם ישיבה־צימער האָבן מיר געשווינדלט אין מוח די שטעט פון די ספרים־דרוקעריייען: ליוואָרנע, אַמסטערדאַם, זשיטאָמיר, בערדיטשעוו, ווילנע, וואַרשע. דער רעש פון די ישיבה־לייט, — און יעדער האָט דאָך געלערנט מיט זיין באַזונדערן ניגון, — האָט מיך צוריק צו די חושים געבראַכט — דער פאָדעם פון דער תורה איז ניט איבערגעריסן, מיט וואָסער התמדה דאַרף איך אַליין לערנען — זאָל מיר נאָר געשאַנקן ווערן דער כוח.

אַ קאַרעליטשער ישיבה־מאַן האָט מיר דערנאָך דערציילט, אַז דער אַלטער שמש הירשל ישעיה, וואָס

איז ניפטר געווארן קורץ פאר מיין אנקומען אין ישיבה, האט אויסגעווארצלט, ווי ווייט ער האט נאר געקענט, אלע שפורן פון די געוועזענע תלמידים — משכילים — פון דעם אוצר־הספרים. הירשל ישעיה איז געווען א קנאפער יודע־ספר, אבער א פאלקסטיפ — א קנאי. די אויפגעשריבענע נעמען אויף ספרים פון תלמידים, וואס זיינען אוועק „לתרבות רעה", האבן זיי געמעגט ווערן ווי באריימט איבער דער וועלט, פלעגט ער אויסמעקן. ער האט אויך געהאלטן אן אויג אויף די ספרים, וואס א תלמיד האט אין דער ישיבה איבערגעלאזן. אויב דאס זיינען נאר געווען ספרים חיצונים, אפילו אן א חשש פון אפיקורסות, האבן זיי ביי אים ארויסגערופן דעם שטארקסטן חשד. זיין מאס, וואסער העברעאיש בוך צו פארניכטן, איז ביי אים געווען א זייער־האמעטנע. אויב די זייטן פון א בוך זיינען געווען נומערירט מיט א ציפער, איז טריף און איז אוועק מיטן פייער; אויב אבער די זייט־נומערן זיינען באצייכנט מיט אותיות, איז עס כשר. די „משכילזירטע" יונגעלייט האבן אבער אין ישיבה קיין מאל זיך ניט אויסגעלאזט.

איין מאל, אדער צוויי מאל, א חודש פלעג איך ארייגקומען צו ר' רפאלן, אדער ווי זקנים־לומדים פלעגן אים מיט ליבשאפט רופן ר' רפאלקע. זיין שוויי־געוודיקייט פלעגט דערשטוינען און זיינע געציילטע ווערטער האבן באוויזן ווי גרויס זיין יראת־הכבוד איז געווען פארן עצם־וואוהרט. די ישיבה־לייט, וואס זיינען געקומען מיט אים אין באריר, האבן ממש געשפירט, ווי הינטער זיינע מילדע אויגן גליט און קאכט זיין מוח. זיין בקיאות און חריפות האבן תמיד אייגע די אנדערע געזוכט אנצוויאגן. זיין הויפט־כוח איז געווען דער „לשיטתו"־פארגעם. האט, דהיינו, א תנא דער אן אמורא, זיך ארויסגעזאגט ווען אן ענין אין איין ארט, און ווען אן אנדער ענין (ווער רעדט נאך ווען אן ענלעכן ענין?!) ערגעץ אנדערשוואו, האט ער ביים תנא אדער אמורא געזוכט אן אויסגעהאלטענע „שיטה", וואו עס איז דער צוזאמענהאנג, דער געדאנקען־פאדעם, וואס האט געבראכט דעם תנא אין די ביידע סוגיות דווקא צו אזוינע החלטות און ניט צו קיין אנדערע. די שייכות האט ער געזוכט ניט צווישן צוויי, נאר צווישן צענדליקע מימרות, ווען וועלכע מען האט זיך מתווכח געווען. און צו יעדער מימרא האט ער געווארפן די אלע מפרשים און זיי אפגעקליבן, ווער עס פאסט זיך אריין „לשיטתו" און ווער עס איז להיפוך. צו די בקיאות, און אויך חריפות, האט דא קיין סוף ניט געקענט זיין. יעדער נייער „זאג" פון א תנא האט דאך געקענט איבערקערן א גאנצע סיסטעם.**) און

*) אין וואלאזשין איז אומגעגאנגען א וויץ: מען טרעפט רב חסדא'ן אויפן וועג, פרעגט מען אים: „וואוהין גייט איר, רבי חסדא?" ענטפערט ער: „רבי רפאלקע האט מיך געבראכט אהער, ער שלעפט מיר פאר א 'לשיטתו'"... (זע: „פון וואלאזשין ביז ירושלים", צווייטער באנד, פון הרב מאיר בערלין). ס'איז אויך דערציילט געווארן בדרך הלצה, אז דער גע־וואלדיקער בוח פון רפאלקען אין „לשיטתו" האט געקענט ארויס־

געדענקט האט ר' רפאל יעדן רמז אויף א סוגיא, וואס א ישיבה־מאן האט געזאגט און וואס ער אליין האט אין תלמיד ארויסגעטייטשט און וואס ער דארף דאס מאל משנה זיין. ישיבה־לייט זיינען אלע מאל פון אים ארויס מיט א צעזונדענעם התמדה־דורשט און אן אומרו נאך מער עמקות.

דאס לערנען אין ישיבה האט זיך קיין מאל ניט אפגעשטעלט — דורך טאג און דורך נאכט. די זיסע ניגונים פון די לערנער האבן זיך געשנירלט איינע אין די אנדערע. פארפלאמטע אין תורה האבן בחורים אומ־געשפאנט איבערן צימער, און וואס טיפער די סוגיא, אלץ שנעלער געשפאנט. אבער יעדער ישיבה־מאן איז דאך א וועלט פאר זיך. אט איז א פלאנסקער בחור מיט א געוואלדיקן זכרון. ניט גענוג וואס ער איז געווען א בקי בש"ס, אין ראשונים און אחרונים און פלעגט זיך טרעפן מיטן „אלטן גאון" (ווי מיר פלעגן אפט רופן ר' רפאלן צווישן זיך) דריי מאל א וואך, האט ער געווייזן נאך א קונץ פון זיין זכרון. אזוינע אויף צווויי וואכן אהיים און אויסגעלערנט אויף אויסווייניק מאנדל־קערנס גאנצע קאנקארדאנציע (היכל הקדש). דורכ־דעם האט ער זיך געהאלטן פאר א „לינגוויסט", ווייל ער האט דאך געדענקט איטלעך ווארט אויף וואסער דף און אין וואסער פסוק עס געפינט זיך. ער איז ניט גע־ווען דער אינציקער, ביי וועמען דער זכרון האט גע־זוכט א פולערן אויסדרוק. געקומען אין ישיבה א בחור פון וויטן סיביר, אזש פון אירקוטסק, פלגעט מען אויף זיין זכרון זאגן מיט די ווערטער פון פרק, אז עס איז א „בור־סיד שאינו מאבד טיפה". האט ער געוואלט זיין זכרון באנוצן צו עפעס וועלטלעכעס, האט ער אין צען טעג אויסגעלערנט די רשימה פון אלע באנען אין רוס־לאנד, (טיים־טייבל) ווען און פון וועלכער סטאנציע א צוג גייט אפ. אין ישיבה האט מען אים באלד אנגע־רופן דער פארקער־מיניסטער. און ער פלעגט טאקע יעדערן, ווער עס האט באדארפט ערגעץ פארן, זאגן דעם מארשרוט, ווען דער צוג וועט אויף א סטאנציע אנקומען אדער אוועק.

געווען ישיבה־לייט מתמידים, וואס פלעגן האלטן עטלעכע מישמורים א וואך, ד. ה. לערנען עטלעכע מאל א וואך דורך נאכט. מישמורים זיינען אין ישיבות אן איינפיר פון אלטע צייטן — לויטן פסוק „והגית בה יומם ולילה". אין מיין צייט אבער האט דער וועד פון דער ישיבה געפירט א רשימה, ווער, און אין וועלכער ריי, עס דארף האלטן א מישמור. איך האב זיך געפונען געהויבן פון כבוד, אז עס איז געקומען צו מיר, איך זאל לערנען דורך נאכט. דער געווייגטלעכער סדר איז געווען צו לערנען פון א זייגער ניין אין דער פרי, נאכן דאוונען און איבערבייסן, ביז אכט אין אוונט, אבער ביי א מישמור, פלעגט מען אזייגער ניין אין אוונט שוין צוריקקומען צו לערנען ביז אין דער פרי.

ברענגען, אז אביי וואס האלט, אז „יאוש שלא מדעת לא הוי יאוש" איז אויך זייער אויסגעהאלטן וועגן ער זאגט ביי „קדוש־לבנה": „הלכך צריך למימרה מעומד"...

פון אַ זומערדיקן מישמור פּלעגט מען זיך אויס־לאָכן — אַ לערן געטאָן און עס שפּראָצט שוין אויף טאָג. איך בין צופרידן געווען, וואָס מיין מישמור איז אויסגעפאַלן אין אַ לאַנגער ווינטערנאַכט. אַ זאַוועראוכעדיקער שניי האָט פּאַרטראָגן די פּענצטער. ווייס דער דרויסן. געווען זיינען מיר אַ דריי בחורים אין ישיבה, אָבער אַ תשוקה האָט אונדז אַרומגעכאַפּט צו לערנען שטאַרקער, מיט ברענענדיקער התמדה. דאַרפן מיר דאָך מקיים זיין די מיצווה פון תורה אויך פאַר די הונדערטער חברים, וואָס רוען איצט. די לאָמפּן ברענען בלויז ביי טישן, וואו מען לערנט. שאָטנס־שאָטנס פון אַרום, אָבער אונדזער ניגון צעגיסט זיך אַלץ מונטערער. אָפּגעלערנט אַ דריי שעה נאָכאַנאַנד, מאַכט מען אַ קלייניקע הפסקה. ערשט איך זע, די צוויי חברים נאָענט פון מיר, האַלטן אַראָפּגעבויגן מידערהייט די קעפּ — האָבן איינגעדרעמלט. וועקט פּאַרשטילט מיין ניגון, זיי ניט אויפצוואוועקן, אָבער כדי איינער זאָל כאָטש האַלטן וואַך און לערנען, מורמל איך די וועקטער, און דער לאָמפּ לעבן מיר הויבט פלוצלינג אָן צו צאַנקען. אַזוי סודותדיק אַרום און אַן אָפּקלאנג הער איך פון נביא׳ס וועקטער: „שומר מה־מלילה, שומר מה־מליל״. איך בין אַליין, אַליין־דאָ אַ וועכטער.

ערשט אַ סקריפּ פון דער טיר — פּאַרשוואונדן די מיסטעריע. דער שמש קומט אַריין. פּאַרבייגייענדיק אין דרויסן, האָט ער זיך געוואונדערט, וואָס איז עפּעס אי־נעווייניק פינצטערלעך. אָפּגעשנייצט דעם קנויט און אָנגעגאָסן נאַפּט. ווידער איז ליכטיק און מיר דריי פאַרגייען זיך איבעראַנייס אין אַ ניגון און לערנען. עס הויבט אָן טאָגן און וואָס ליכטיקער, מיט אַלץ מער שוועכקייט איז באַלאָדן אונדזער געמיט — מסתמא זיינען מיר, יונגע מענטשן, געווען רעכט אויסגעשעפּט.

***

בעת איך בין געווען אין וואָלאָזשין איז נסתלק געווארן דער גאון ר׳ חיים הלל פריד — איינער פון דעם יחוסדיקסטן וואָלאָזשינער בית־הרב. אַ טיפער זקן, געווען אַ סך יאָרן פריער ראש־ישיבה. איך האָב נאָך באַוויזן אים עטלעכע מאָל צו זען. אַ קליינינקער, מיט אַ רונדן פּנימל און זשוואַווע טריטעלעך. זיין פּטירה האָט אַרויפגעיאָגט אויף וואָלאָזשין אַ גרויסן טרויער. קינד און קייט גייען צו דער לוויה — הספּדים־הספּדים פון אָנגעפּאַרענע און אָרטיקע רבנים און גדולי־התורה.

אויפן צוריקווג פון בית־עלמין זאָגט צו מיר אַ בחור: „אַ גרויסער דעמב איז וואָלאָזשין, אָבער די בלעטער פאַלן שוין אָפּ... איך געדענק גוט דעם בחורס ווערטער, ווייל ביי מיר אַליין האָט זיך אַלץ מער יאוש אַרייגעכאַפּט אין האַרצן. עס האָט אויך גראָד אין יענע טעג אַן אינטימער חבר מיינער פאַרלאָזט די ישיבה און איך האָב זיך געפילט זייער פאַראיינזאַמט.

ראַטעווען פלעג איך זיך דורך די שמועסן מיט אַ ישיבה־מאַן פון פּוילן, וואָס איז אַריינגענומען געוואָרן אין דער „בראָדסקער גרופּע״. (די גרופּע איז באַשטאַנען פון אַ מנין אויסדערוויילטע פאַרהייראַטע לומדים פון די בני־ישיבה, וואָס זיינען אויסגעהאַלטן געוואָרן פון דעם קיעווער גביר בראָדסקי). דערדאָזיקער פּוילישער יונגערמאַן האָט זיך ניט נאָר אויסגעצייכנט אין לומדות, אָבער אויך געווען באַהאַוונט אין חקירה־ספרים און פאַרמאָגט אַ פּאָעטישע נאַטור. ער איז תמיד אומגעגאַנגען פאַרזאָרגט און אין צער וועגן קיום־היהדות. און דערערעדט האָב איך זיך שוין מיט אים, אַז, אפשר, איז די יידישע עקזיסטענץ גאָר ניט אָפּ־הענגיק פון פילאָזאָפישע שיטות. אָבער ער האָט זיך ניט אונטערגעגעבן און זיך אַלץ געגריבלט אין היסטאָרישע חקירות וועגן „כלל ישראל״. עס פאַרשטייט זיך, אַז די אַלע „רפואות״ פאַרן קיום היהדות, וואָס ער האָט זיך אָנגעלייענט, האָבן אים ניט צופרידנגעשטעלט. שעהנלאַנג פלעגן מיר צומאָל אומגיין איבער די שטילע וואָלאָזשינער געסלעך, אַזש ביז צו דעם „יאַרמלקע־באַרג״. אונדזערע וויכוחים אָנהויבן פלעגן מיר מונטער און מיט קוראַזש — וואו קעלט, ווינט און שניי? אָבער צוריק אין ישיבה פלעגן מיר שוין ביידע קומען זייער מיד.

איין מאָל אין אַ פרימאָרגן, אַז איך בין געקומען אין ישיבה, האָב איך געלאָזט זיך צו מיין „בראָדסקער״ חבר פון פּוילן — ער האָט געמיינט, מסתמא, אַז איך וויל ממשיך זיין אונדזער נעכטיקן וויכוח. דאָ איז אָבער צוגעשפּרונגען צו מיר אַ בחור, האַלטנדיק אין די הענט אַ מסכת׳עלע און טייטלענדיק מיט אַ פינגער אויף אַ האַרבע קשיה וועגן „רובא וחזקה״... אָבער איך בין ניט בכוח געווען מיט אים זיך צו פאַרנעמען. שטיל האָב איך אָנגעזאָגט דעם יונגנמאַן פון פּוילן, אַז איך האָב נעכטן ביינאַכט באַקומען אַ טעלעגראַמע פון מיין חבר, אַז איך זאָל פאָרן צו אים אין אָדעס.

האָט צו מיר געזאָגט דער „בראָדסקער״ בן־ישיבה: — וועסט שוין צוריק, מסתמא, אין וואָלאָזשין ניט קומען. — ער האָט געטראָפן...

אַזוי איז טאַקע באַשערט געווען.

הרב אליהו מאיר בלאָך

די טעלזער ישיבה

אייגנאַרטיק איז די געשיכטע פון דער טעלזער ישיבה. ווי עס איז געווען אַמאָל דער שטייגער, האָבן זיך יידן, בני־תורה, פאַראינטערעסירט מיט לערנוויליקע בחורים, וואָס האָבן זיך גראָד געפונען אין זייער סביבה, און באַשטימט פאַר זיי תורה־שיעורים, ניט האָבנדיק דערבייַ דעם מינדסטן באַגריף, אַז מיט דעם בויען זיי אַ גרוסן בנין לדורות. מיט דער צייט אָבער האָט זיך די זאַך אַנטוויקלט. עס זיינען צוגעקומען תלמידים, און ווי פון זיך אַליין האָט זיך אויפגעשטעלט אַ וויכטיקע אינסטיטוציע, וועלכע האָט געבראַכט תורה־ליכט פאַר דער ברייטער יידשער וועלט.

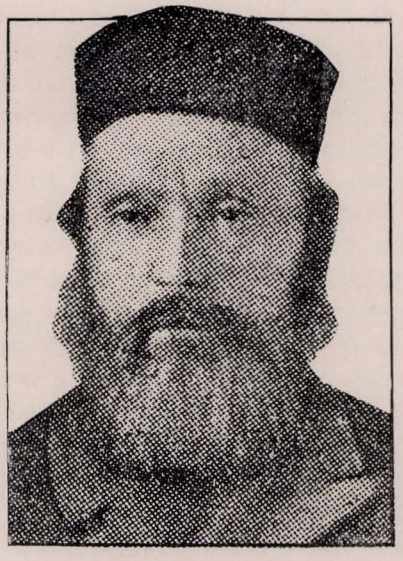
אויך פלעגט טרעפן, אַז אַ גרויסער גאון איז זיך געזעסן אין זיינע ד׳ אמות של הלכה, אָבער זיין נאָמען איז באַרימט געווָארן צווישן לומדים אין אַרומיקע שטעט. תלמידים, וואָס האָבן געזוכט גרויס צו ווערן אין תורה, האָבן זיך אַרום אים גרופּירט. ער האָט זיין פליכט דערפילט און זיי געגעבן די לערע וואָס זיי האָבן פון אים פאַרלאַנגט. און דורכדעם האָט זיך אַנטוויקלט אַ גרויסער תורה־אַנשטאַלט, וואָס איז מיט דער צייט גרויס און באַרימט געווָארן און איז געבליבן אַ ברכה פאַר דעם יידישן פאָלק.

דורך אַזוינע צוויי פאַקטאָרן איז אויפגעקומען די גרויסע טעלזער ישיבה, וואָס האָט אָנגעזאָגט אַ נייע תקופה פון תורה־לערנען דורך הבנה און טיפן דענקען.

עטלעכע באַגאַבטע יונגעלייט, וואָס זיינען נאָך געזעסן אויף קעסט ביי זייערע שוועער׳ס־טישן, זיינען געוון די, וועלכע האָבן געלייגט דעם פונדאַמענט פון דער טעלזער ישיבה אין יאָר תרל״ה (1875). אין משך פון דער צייט זיינען אָט די יונגעלייט באַרימט געווָארן אַלס וועלט־גאונים. דאָס זיינען: הגאון ר׳ מאיר אַטלאַס זצ״ל, וועלכער איז נאָכדעם געווען רב אין שאָוול, הגאון ר׳ צבי יעקב אָפענהיים זצ״ל, וועלכער איז נאָכדעם געווען רב אין קעלם, און הגאון ר׳ זלמן אָבעל זצ״ל, וועלכער איז געשטאָרבן אין זייַנע בלייַענדיקע יאָרן.

זיי האָבן ניט געהאַט בדעה מיט זייער אַרבעט צו גרינדן אַ גרויסע ישיבה. זיי האָבן נאָר צונויפגעזאַמלט יונגע בחורים מיט גרויסע כשרונות און האָבן מיט זיי געלערנט תורה. אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר האָט זיך זייער אַרבעט אַנטוויקלט און עס איז געווָארן אַ חשובער אַנשטאַלט פאַר יונגע בחורים, וועלכער האָט זיי צוגעגרייט אויפצונעמען דעם באַזונדערן דרך אין תורה־לערנען און צו פילן דעם טעם פון איר חכמה.

אין דער זעלביקער צייט, וועו עס איז פאַרזייט געווָארן דאָס דאָזיקע קערנדל אין טעלז, איז דער גאון ר׳ אליעזר גאָרדאָן זצ״ל, געווען אַ יונגערמאַן אין קאָוונע, וואו ער האָט געהייראַט די טאָכטער פון הרב הגאון הצדיק ר׳ אברהם יצחק נעוויאַזשער זצ״ל, אַ דיין אין קאָוונע.

ר׳ אליעזר גאָרדאָן
(1910—1851)

וועו דער גאון און חסיד ר׳ ישראל סאַלאַנטער זצוק״ל האָט פאַרלאָזן קאָוונע און איז אַוועקגעפאָרן צו פאַרשפרייטן דעם גדאָנק פון תורה און מוסר אין דער וועלט, האָט ער באַשטימט דעם דאָזיקן יונגן גאון צו פאַרטרעטן אים און צו זאָגן שיעורים פאַר יונגעלייט, וועלכע זיינען געווען מיט אים אין עלטער.

נאָך אַ קורצער צייט האָט די שטאָט קעלם אים אויפגענומען פאַר אַ רב. ער האָט גאָרניט אונטערגענומען זיך צו שאַפן אַ ישיבה, דאָך האָבן געשטראָמט צו אים פיל תלמידים — גדולי תורה. די ישיבה־לייט האָבן ניט געהאַט קיין שום פינאַנציעלן באַזיס און זיי האָבן געליטן גרויס נויט. בלויז אַ טייל פון זייערע נויטיקסטע הוצאות האָבן זיי געקראָגן פון די בעלי־בתים פון דעם דאָזיקן קליינעם שטעטל.

צווישן די תלמידים, וואָס זיינען געקומען לערנען תורה בייַם גאון ר״א גאָרדאָן זצ״ל, איז געווען דער יינגסטער אין יאָרן און חשובסטער אין מעלות, הגאון ר׳ יוסף לייב בלאָך זצ״ל, וועלכער האָט נאָכדעם באַשטימט דעם כאַראַקטער פון דער טעלזער ישיבה און איר דרך התורה.

פינף יאָר האָט ער געלערנט ביי זיין רבין אין קעלם, און דער רבי און זיין תלמיד האָבן זיך שטאַרק צוגעבונדן איינער צום אַנדערן און זיי האָבן ביידע באַשלאָסן

איבערצוגעבן זיך דער פאַרשפּרייטונג פון נייעם דרך הלימוד פון גראַדן שכל און לאָגיק צווישן די תלמידי־חכמים.

אין יאָר תרמ״ב, 1882, וועט ס׳איז ליידיק געווארן די רבנות־שטעלע אין טעלז, האָבן די פאַרשטייער פון שטאָט, בראש מיט די יונגעלייט, וועלכע האָבן דאָרט

ר׳ יוסף לייב בלאָך
(ניפּטר געווארן אין 1930)

געשאַפן דעם תורה־אַנשטאַלט, אויסגעקליבן אַלס זייער רב דעם גאון פון קעלם. ער איז דאָרטן געקומען צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון זיינע תלמידים, און אַזוי איז געלייגט געווארן דער פונדאַמענט פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער גרויסער, וועלטבאַרימטער טעלזער ישיבה.

אין זעלביקן יאָר, עטלעכע חדשים שפּעטער, האָט דער גאון מוהרי״ל געהיראָט די טאָכטער פון הגאון ר׳ אליעזר זצוק״ל און זיך אָפּגעגעבן מיט אים צוזאַמען דער אויפגאַבע פון דער אַנטוויקלונג און פאַרפולקומונג פון דער ישיבה. אין יאָר 1884 איז ער אָפּיציעל באַשטימט געווארן אַלס ראש הישיבה.

די טעלזער ישיבה האָט שוין געהאַט זוכה געווען זיך צו דערווערבן אַ גרויסן נאָמען, און די צאָל פון אירע תלמידים איז שטאַרק געוואקסן. אַלע גרעסטע רבנים פון יענעם דור האָבן אנערקענט דאָס רעכט פון דער ישיבה צו שיקן משולחים בכל תפוצות ישראל.

אין יאָר 1885 איז באַשטימט געווארן הגאון ר׳ שמעון שקאפ זצ״ל, אַלס ראש הישיבה אין טעלז און אינאיינעם מיט די פריער־דערמאָנטע גאונים האָט ער געווירקט אויף דער אויספאַרמירונג פון דעם ספּעציפישן טעלזער דרך־הלימוד אין חכמת התורה.

אין יאָר 1895 איז אויסגעבויט געווארן דער בנין הישיבה. ביז דאָן האָט די ישיבה געלערנט אין גרויסן בית־המדרש.

זיבעצן יאָר האָט הגאון מוהרי״ל זצוק״ל געאַרבעט צוזאַמען מיט זיין שוועער איבער דער אויסברייטערונג און וויטערער פאַרפולקומונג פון דער ישיבה. אין יאָר 1902 האָט ער פאַרלאָזן טעלז, כדי איבערצונעמען די רבנות אין ווארנע, וואו ער איז געווען צוויי און אַ האַלב יאָר. פון דאָרט איז ער אַריבער קיין שאדעווע, וואו ער איז געווען רב זעקס יאָר.

אויך אין שאדעווע האָבן צו אים געשטראָמט תלמידים און דאָרט איז געגרינדעט געווארן אַ באַרימטע ישיבה.

שפּעטער האָט הגאון ר׳ שמעון שקאפ, זצ״ל, פאַרלאָזן די ישיבה און האָט איבערגענומען די רבנות אין מאלטש און נאָכדעם אין בריאַנסק. דער גאון האָט אויך געפירט אַ ישיבה אין די מקומות, וואו ער איז געווען רב. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער אויס־געקליבן געווארן אַלס גראָדנער ראש־הישיבה און מיט גרויס דערפאָלג פאַרנומען זיין אַמט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן, ט׳ מרחשון, ת״ש.

אין יאָר תרס״ד, 1904, איז באַשטימט געווארן אַלס ראש הישיבה אין טעלז הגאון ר׳ חיים ראַבינאָוויץ זצ״ל, וועלכער איז געווען באַרימט מיט זיין אויסערגעווייניט־לעכער חריפות.

ר׳ חיים ראַבינאָוויץ
(ניפּטר געווארן אין 1931)

אין יאָר תרס״ט, 1909, איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע שרפה אין טעלז, און די מערסטע בנינים, צווישן זיי אויך די ישיבה, זיינען פאַרברענט געווארן. הגאון ר׳ אליעזר גאָרדאָן, וועלכער איז געווען אַ טרייער פאָטער ניט נאָר פאַר זיינע תלמידי־הישיבה נאָר אויך פאַר דער גאַנצער שטאָט, האָט געאַרבעט מיט גרויס מסירת־נפש צוריק אויפצושטעלן די חורבות פון דער שטאָט און

האָט אויך אויפגעשטעלט אַ נייעם פּראָכטיקן בנין פאַר דער ישיבה.

ער איז אָבער דורכדעם פאַרזונקען געוואָרן אין זייער גרויסע חובות און ער האָט געמוזט אויף דער עלטער פאַרן קיין לאָנדאָן, כדי צו זוכן שטיצע די חובות אָפּצוצאָלן.

זיין איידעלע נשמה האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן אָט די דאָזיקע געלט־זאָרג, און נאָך עטלעכע טעג, ווי ער איז אין לאָנדאָן געקומען, האָט ער אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה, ד׳ אדר א׳, אין יאָר תר״ע (1910).

הגאון ר׳ יוסף ליב בלאָך, זצ״ל, איז געווען געוואָרן תיכף נאָכן טויט פון זיין שוועסטער צו פאַרנעמען זיין אָרט אין דער ישיבה און אין שטאָט. פון דעמאָלט אָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה אין ישיבה. אויסער דעם דרך ההלכה, וועלכן עס האָבן אויסגעטראָטן די גרינדער פון דער ישיבה, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטייגנדיקע תקופה אין דעת און מוסר, וואָס איז געוועזן געבונדן מיט חכמת ההלכה, — אַ טיפזיניקן, לאָגישן דענקען, געקניפט מיט די יסודות פון דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע. אויף דעם געביט איז הגאון מוהרי״ל געווען דער וואונדערלעכער מייסטער און אויסגעצייכנטער פּעדאַגאָג, וואָס האָט געלייטערט די יונגע נשמות און זיי דערהויבן צו די וועלטן פון חכמה און קדושה.

אין יאָר תרע״ד, 1914, וועלן ס׳האָט אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה, האָבן די גאונים ר׳ יוסף ליב בלאָך און ר׳ חיים ראָבינאָוויץ ניט פאַרלאָזן די שטאָט און מיט זיי זיינען פאַרבליבן אַ גרעסערע צאָל תלמידים, וועלכע האָבן ממשיך געווען דעם לימוד־התורה אונטער די קנאַלן פון די באָמבעס און די גרויזאַמקייטן פון דער מלחמה. אַ יאָר שפּעטער, וועלן ווילנע איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן, האָבן פיל תלמידים, וואָס זיינען געווען פאַרטריבן אין רוסלאַנד, צוריקגעקערט זיך צו דער ישיבה, און זייער צאָל האָט ווידער געוואקסן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די טעלזער ישיבה געוואָרן אַ תורה־צענטער פאַר דער גאַנצער וועלט. תלמידים פון אַלע אייראָפּעאישע לענדער און אויך פון דרום־אַפריקע און צפון־אַמעריקע האָבן מאַסנווייז אַהין געשטראָמט.

הגאון מוהרי״ל, זצ״ל, דער גרויסער פירער און פאָלקס־דערציער, האָט אויך דערצויגן אין דעם תורה־מוסר גייסט זיינע תלמידים. אין דער אויטאָנאָמיע־תקופה פון ליטע, וועלן די אַלע חינוך־אַנשטאַלטן זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף אַ נייעם, מאָדערנעם באַזיס, האָט די ישיבה אויסגעבריטערט איר טעטיקייט אויך אויפן חינוך פון יינגערע תלמידים. די ערשטע אויפגאָבע איז געווען צו גרינדן אַ מכינה ביי דער גרויסער ישיבה, אין וועלכער עס זיינען אויפגענומען געוואָרן תלמידים מיט אַ געווויסער ידיעה אין גמרא, רש״י און תוספות. פיר און אַ האַלב יאָר איז געווען דער קורס פון די לימודים אין דער מכינה, וואו זיי האָבן אויך גלייכצייטיק געקראָגן אונטערריכט אין פאַרשיידענע לימודים, ביז זיי זיינען אַריין אין דער גרויסער ישיבה.

אָבער אויך דעם עלעמענטאַרן חינוך האָט מען ניט פאַרלאָזן. אונטער דער פירונג און אָנווייזונג פון הגאון מוהרי״ל האָבן זיך די חניכי־הישיבה אָפּגעגעבן אויפצובויען און אויפשטעלן דעם אָנפאָנג־חינוך אויף די יסודות פון דער תורה און יראה אויף אַ מאָדערנעם אופן. דער טעלזער חינוך האָט געדינט אַלס מוסטער פאַר דעם גאַנצן רעליגיעזן חינוך אין ליטע.

אויך די טעכטער־דערציאונג איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון דער ישיבה. די מיידלעך־גימנאַזיע „יבנה״ אין טעלז האָט אַרויסגעגעבן יידישע טעכטער מיט תורה־קענטענישן, צוזאַמען מיט אַלע איבעריקע געלערנטע קעגנשטאַנדן.

אויך דער אינציקער לערער־סעמינאַר פון יבנה, וועלכער איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרע״ח, 1918, אין קאָוונע, איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין יאָר תרפ״ד, 1924, קיין טעלז, כדי ער זאָל שטיין אונטער דער השפּעה פון גאון מוהרי״ל זצ״ל און אין דער טראַדיציע פון דער טעלזער ישיבה.

דאָס וואונדערלעכסטע איז געווען, וואָס דער אויסגעבריטערטער טעטיקייטס־קרייז האָט ניט פאַרקלענערט די התמדה אין לערנען תורה, און דער קול התורה האָט אין דער ישיבה ממש געקלונגען טאָג און נאַכט.

אין יאָר תרפ״א, 1921, איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער ישיבה אַ „כולל רבנים״, וועלכער האָט געגעבן זיינע חברים אַ העכערע אַנטוויקלונג אין תורה און יראה און האָט אַרויסגעגעבן די גרעסטע און חשובסטע רבנים, וועלכע האָבן פאַרנומען דעם בכבודיקסטן פּלאַץ אין דער רבנישער וועלט.

אין זעלביקן יאָר איז אויפגענומען געוואָרן הגאון ר׳ אברהם יצחק בלאָך זצק״ל הי״ד אַלס ראש הישיבה. מיט זיין גרויסן לאָגישן און אַנאַליטישן שכל האָט ער פאָפולאַריזירט די לערע פון זיין פאָטער און רבין און פאַרוואָרצלט אין די תלמידים דעם טעלזער ספּעציפישן דרך הלימוד און לעבנס־באַגעם, ממש ביז צו דער מדרגה פון מסירת־נפש.

אין יאָר 1927 איז אויסגעבויט געוואָרן אַ באַזונדערער בנין פאַר דעם „כולל רבנים״, און אין 1933 איז אויסגעבויט געוואָרן אַ שיינער בנין פאַר דער מכינה.

די פאַרבריטערונג און פאַרצוויגונג פון דער אַרבעט האָבן גענפאָדערט ווירקנדיקע און שפּעטערישע כחות אין דער ישיבה. עס זיינען אויפגענומען געוואָרן אַלס ראשי הישיבה און מנהלים די גאונים: ר׳ זלמן בלאָך, ר׳ אלי׳ מאיר בלאָך, ר׳ חיים מרדכי קאָץ און ר׳ אבנר אוקליאנסקי.

ז׳ מרחשון תר״ץ, 1930, איז ניפטר געוואָרן הגאון מוהרי״ל זצוק״ל. זיין לעצטע צוואה צו זיינע קינדער און תלמידים איז געווען: „מקדש שם שמים צו זיין אין זייערע אַלע מעשים״. מער האָט ער ניט געפונען פאַר נויטיג אָנצוזאָגן, באַמערקנדיק דערביי, אַז ער לאָזט אין בער נאָך זיך, ב״ה, תלמידי־חכמים, וואָס וועלן וויסן און פאַרשטיין, וואָס עס שטייט זיי פאָר.

זיין זון, הגאון ר׳ אברהם יצחק בלאך, איז אויפגע־נומען געוואָרן אַלס זיין ממלא־מקום, און מיט אים צוזאַמען זיינען אַלע תלמידים פון דעם גרויסן רבין גע־גאַנגען אויפן וועג פון תורה און דעת, וואָס ער האָט זיי געלערנט.

הגאון ר׳ חיים ראַבינאָוויץ איז ניפטר געוואָרן ח׳ מרחשון, תרצ״א, 1931, און זיין זון, הגאון ר׳ עזריאל ראַבינאָוויץ איז באַשטימט געוואָרן אויף זיין אָרט.

אַ באַזונדער קאַפּיטל פון ברכה־פולער אַרבעט איז די הפצת תורה, מיט וועלכער די תלמידים פון דער ישיבה האָבן זיך אָפּגעגעבן. אַ ספּעציעלער „ועד להפצת תורה׳ האָט זיך געשאַפן פון די בני הישיבה, כדי צו פאַרשפּרייטן דעם לימוד התורה ביי דעם יונגן דור אין די ליטווישע שטעט און שטעטלעך. תלמידים פון דער ישיבה פלעגן געשיקט ווערן אין פאַרשיידענע שטעט אויפצושטעלן ישיבות קטנות צו לערנען מיט די תל־מידים, ביז וואַנען זיי וועלן קענען אָנגענומען ווערן אין דער ישיבה גדולה. די שליחות פון יעדן איינעם איז געווען אויף אַ משך פון אַ יאָר צייט. נאָכן יאָר האָבן זיי זיך געביטן מיט זייערע אַנדערע חברים. די דאָזיקע אַרבעט האָט געדינט אַלס מוסטער פאַר אַנדערע ישיבות און האָט פיל אויפגעטאָן פאַר דער תורה־פאַרשפּרייטונג אין ליטע.

אָט אַזוי איז טעלזער ישיבה געוואָרן אַלץ גרע־סער און איר ווירקונג האָט זיך אויסגעשפּרייט אויף דער דערציאונג פון גאַנצע דורות.

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, און אָפּילו אונטער די סאָוועטן, האָט די ישיבה ניט אי־בערגריסן איר אַרבעט. אָבער אין מיטן אלול איז פלוצלונג געקומען אַ באַפעל, אַז צוליב מאַנגל אין וואוי־נונגען מוזן אַלע תלמידים פון דער ישיבה, העכער 500 אין צאָל, פונאַנדערגעטיילט ווערן אין 5 באַזונ־דערע שטעטלעך אין ליטע. די תלמידים זיינען פונאַנ־דערגעשיקט געוואָרן אין 5 שטעטלך, און די ראשי־הישיבה האָבן געהאָט די אַרבעט כסדר אַרומצופאָרן פון אָרט צו אָרט (פון שטעטל צו שטעטל) און זאָגן שיעורים פאַר די תלמידים. דאָס לערנען איז אָנגע־גאַנגען און די תלמידים האָבן אַרויסגעוויזן גרויס חשק און התמדה. אַזוי האָט זיך עס געפירט ביז דער דייט־שישער אָקופאַציע (23 יוני, 1941).

די ראשי־הישיבה, צוזאַמען מיט איבעריקע יידן פון טעלז, זיינען אומגעקומען על קידוש השם דורך די מערדערלעכע נאַציס כ׳ תמוז ה׳תש״א (1941).

דערמיט איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן אַ תקופה פון 70 יאָר תורה און יידישן וויסן, וואָס טעלזער ישיבה האָט פאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

* * *

דער שרייבער פון די שורות צוזאַמען מיט זיין שוואָגער ר׳ חיים־מרדכי כץ שליט״א האָבן פאַרלאָזן טעלז ראש חודש אלול ה׳ת״ש (1940) און נאָך לאַנגע וואַנדערונגען דורך סיביר — יאָפּאַן — פאַסיפיק זיינען זיי אין חשון ה׳תש״א (נאָוועמבער 1940) אָנגעקומען קיין אַמעריקע. אין משך פון אַ יאָר (ביזן אויסברוך פון קריג צווישן דייטשלאַנד מיט רוסלאַנד) האָבן זיך באַ־וויזן אויך צו ראַטעוועז אַ גרופּע פון 10 תלמידים פון דער ישיבה, וועלכע זיינען געקומען דורך סיביר — יאָפּאַן און אויסטראַליע — קיין אַמעריקע. דורך זיי איז געלייגט געוואָרן דער יסוד פון דער באַנייטער טעלזער ישיבה אין אַמעריקע. ז׳ מר״ח תש״ב (28טן אָקטאָבער, 1941) — אין טאָג פון יאָרצייט פון הגאון מרן יוסף יהודה ליב בלאָך זצוק״ל — איז געעפנט געוואָרן די טעלזער ישיבה אין אַ קליינעם הויז אין קליוולאַנד, אָהייאָ.

די ישיבה האָט שנעל גענומען וואַקסן און תלמידים פון אַלע טיילן פון די פאַראייניקטע שטאַטן (פון אַטלאַנ־טיק ביזן פּאַסיפיק) האָבן גענומען קומען אין דער ישיבה. באַזונדערס זיינען געקומען די, וועלכע האָבן גע־פלאַנט פריער צו פאָרן קיין אייראָפּע פאַרצוזעצן זייער שטודיום. דער בנין איז געוואָרן צו קליין אַריינצונע־מען די גרויסע צאָל תלמידים, וועלכע האָבן געוואָלט אַריין אין דער ישיבה — און די הנהלת הישיבה האָט געמוזט קויפן אַ נייעם גרויסן בנין.

אָנהויב 1944 איז די ישיבה אַריבער אין דער ניי־ער געבוידע. פון דאַן אָן האָט די ישיבה אָנגעפאַנגען צו וואַקסן און האָט צוריקגעקראָגן איר גרויסן נאָמען. תלמידים פון צפון־און דרום־אַמעריקע, אויסטראַליע, דרום־אַפריקע און אָפילו פון ארץ־ישראל און פאַר־שיידענע אייראָפּעאישע לענדער קומען אין דער טעל־זער ישיבה זיך צוצוגרייטן און זיך צו אַנטוויקלען אין חכמת התורה. ביי דער ישיבה עקזיסטירט אַ מכינה פון 3 מחלקות, וואו עס ווערן אָנגענומען תלמידים, וועלכע לערנען שוין גמרא מיט תוספות און זיי ווערן צוגעגרייט אַריינצוקומען אין דער ישיבה.

דעם 7טן סעפּטעמבער 1943 איז אויך געעפנט גע־וואָרן אַ העברעאישע עלעמענטאַרע שול (בית חינוך עברי — היברו אַקאַדעמי אָוו קליוולאַנד), וואו עס איז געעפנט געוואָרן אַ גן (קינדער־גאָרטן) און די ערשטע קלאַסן. איצט איז שוין פאַראַן אַ פולע עלעמענטאַרע און אַ יאָר היי־סקול, וועמענס תלמידים זיינען שוין פע־איק אויפגענומען צו ווערן אין דער מכינה פון דער גרויסער ישיבה.

אין אלול תש״ז איז געעפנט געוואָרן אַ כולל אברכים ביי דער ישיבה, וואו מצוינים פון דער ישיבה זיינען ממשיך זייער לערנען כדי זיך צו פאַרפולקומען אין העכערן וויסן פון תורה און דעת, דערמיט דער־גאַנצדיק דעם פולן פּרצוף פון דער גרויסער טעלזשער ישיבה.

אין חודש מרחשון תש״ט איז אויך געעפנט גע־וואָרן אַ מכון למחנכים — לערער־קורסן פאַר די יעניקע תלמידים, וועלכע ווילן זיך צוגרייטן און צופאַסן צום לערער־פאַך.

אַזוי איז געראַטעוועט געוואָרן אַ גרויסער אוצר פאַרן גאַנצן יידנטום — דער מרכז התורה פון דער טעלזער ישיבה.

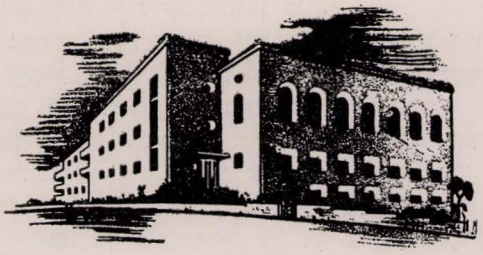
מ. הינדעס

די ישיבה אין מיר

געווען אַמאָל אַ קליין יידיש שטעטעלע און ניטאָ מער!... ווי אַ סך אַנדערע שכנותדיקע שטעטלעך, וואָלט אויך מיר, מן־הסתם, שוין לאַנג פאַרגעסן געווען, ווען עס וואָלט ניט אין 1817 אייגעפאַלן אַ גליקלעכער געדאַנק דעם דעמאָלטיקן מירער רב, הרב הגאון דוד אייזענשטאָט, צו גרינדן אַ ישיבה דאָרט, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן וועלט־באַוואוסט.

דער ערשטער ראש־ישיבה איז געווען טאַקע זיין זון רב משה אברהם, וואָס האָט געפירט די ישיבה אין זעלביקן דרך הלימוד, וועלכן איר עלטערע שוועסטער־ישיבה אין וואָלאָזשין האָט געהאַט אַרײַנגעבראַכט.

די מירער ישיבה הויבט אָן צו שפּילן גאָר אַ וויכ־טיקע ראָלע, ווען די כהונה איבער דער ישיבה נעמט איבער נאָך ר׳ משה אברהמען זיין פּלימעניק דער

די ישיבה אין מיר

גאון רב חיים לייב טיקאָטשינסקי. מער ווי פופציק יאָר שטייט ער בראש פון דער ישיבה און פירט זי מיט אַ זיכערער און שטאַרקער האַנט.

„ר׳ חיים לייב״, דערציילט דער שרייבער נח מישקאָווסקי, „איין אַ מירער, אין זיין בוך „מיין לעבן און מיינע רייזעס״ (באַנד 1, ז. 11, אַרויסג. 1947) „איז געווען דער אַמהעכסטן געאַכטעטער און אַנגעזעענסטער ייד אין שטעטל. ער האָט זיך ניט געמישט אין שטאָטישע ענינים, נאָר האָט זיך אָפּגעגעבן אינגאַנצן מיט דער ישיבה. ער איז געווען אַ ייד ניט פון דער וועלט, נאָר פון אַ גאָר אַנדער וועלט, פון אַ העכערער, שענערער און מאָראַלישער וועלט. ער האָט געשוועבט אין די הימלען און זיך באַוועגט נאָר אין דער וועלט פון דער העכסטער יידישער מאָראַל. מיט זיך אַליין האָט ער זיך ניט אָפּגעגעבן, נאָר זיין גאַנצע צייט האָט ער זיך פאַרנומען מיט די ישיבה־בחורים, וועלכע ער האָט אַלע מאָל געהאַט אין אַ צאָל פון 400־500. געקומען זיינען זיי פון אַלע טיילן פון רוסלאַנד, פּוילן, ליטע, גאַליציע, עסטרייך און אָפילו פון סיביר, פון אַפריקע און פון אַמעריקע״.

דאָס איז געווען מיט עטלעכע־און־זעכציק יאָר צו־

ריק, ווען דער שרייבער מישקאָווסקי האָט געלעבט אין מיר, האָט גוט געקענט די ישיבה און געדענקט גוט ר׳ חיים לייבן, ווי אויך פיל געהערט וועגן אים דערציילן.

די ישיבה איז געווען אַ גראַנדיעזער בנין מיט פענ־צטער פון אַלע זייטן, אינעווייניק פול מיט בענק און שטענדערס, אויף וועלכע עס זיינען געלעגן אָפּענע גמרות. פון ישיבה־בנין האָט זיך שטענדיק געטראָגן דאָס אומעטיקע געזאַנג פון די יונגע ישיבה־בחורים. זיי האָבן געלערנט זינגענדיק, און ווי מישקאָווסקי באַ־שרייבט, האָט מען „לויטן ניגון פון לערנען געקענט דערקענען, ווער פון וואָנען עס קומט — פון ליטע, צי פון פּוילן, צי פון אוקראינע, צי גאָר פון קאָווקאַז. אויך די קליידונג פון די ישיבה־בחורים איז געווען אַ פאַר־שיידנאַרטיקע — די לאַנגע קאַפאָטעס פון די גאַליציאַ־נער האָבן זיך אויסגעמישט מיט די קורצע רעקלעך פון די ליטווישע און אַנדערע ישיבה־בחורים.

„אַ באַזונדער נחת־רוח איז געווען אין אַ זומערדיקן אָוונט צו שפּאַצירן איבער די געסלעך פון דער מיר. אַלע פענצטער פון דער ישיבה און פון די פריוואָטע הייזער, וואו די ישיבה־בחורים האָבן געוואוינט, זיינען גע־ווען אָפן און איבערן גאַנצן שטעטל האָבן זיך געטראָגן די געזאַנגען פון די ישיבה־בחורים עד לב השמים. עס האָט זיך געשאַפן דער איינדרוק, אַז דאָס גאַנצע שטעטל לערנט און זינגט״.

דאָס שטעטעל מיר איז טאַקע אָפּגעווישט געוואָרן, צו אונדזער גרויסן צער און וויי־טיק, און עס זינגט ניט מער, אָבער דער קול פון תורה האָט זיך ניט איבער־געריסן און טראָגט זיך וויי־טער אין דער וועלט פון דער מירער ישיבה...

איר אמתע גרויסקייט האָט די מירער ישיבה דער־גרייכט אונטער דער השגחה און הנהלה פון דער די־נאַסטיע קאַמאי.

ר׳ אליהו ברוך קאַמאי איז געווען איינער פון די גדולי־התורה פון זיין דור. ער איז געווען ניט נאָר גרויס אין תורה, נאָר אויך אין מאָראַל און עטיק, וואָס באַווייזט זיין אויפטו אין אָפּשאַפן, גלייך נאָך זיין אָנקומען אין דער מירער ישיבה, אַ משונהדיקע תקנה, וואָס איז געווען איינגעבירגערט אין דער ישיבה פון יאָרנלאַנג.

ס׳איז געווען איינגעפירט אין דער ישיבה דמיר אַ מינהג, אז די אונטערשטיצונג־געלטער פאר די ישיבה־לייט זאָלן פאַרטיילט ווערן ניט לויט דער גדלות אין תורה פון די ישיבה־בחרים, נאָר לויט דער שטאָט, פון וואָנען זיי זיינען געקומען. האָט די צי יענע שטאָט אַרייַנ־געבראַכט מער געלט פאַר דער ישיבה, האָבן אויך געגאָסן אי־

רע בני־עיר מער פון דער תמיכה, ווי די וואָס זיינען געקומען פון די אַרעמע שטעטלעך. אַזוי איז אויסגעקומען, אַז די ישיבה־בחורים פון קאַווקאַז און סיביר, וואָס האָבן געשיקט בלויז איינצלנע צו לערנען אין דער ישיבה, האָבן זיך געפונען אין אַ סך בעסערער מאַטעריעלער לאַגע, אַיידער די אַנדערע ישיבה־בחורים, וואָס האָבן אָפּגע־שטאַמט פון די אַרעמע ליטווישע און פּוילישע שטעטלעך.

ר׳ אליהו קאַמאַי האָט בטול געמאַכט דעם מיאוסן מינהג פון דער אומיושרדיקער געלט־פּראָפּאָרץ, און די פּאַרטיילונג פון די געלטער איז פּאַרגעקומען גלייך צווישן אַלעמען אָן אונטערשייד פון שטאָט־אָפּשטאַם און פון די געלטער, וואָס זיי האָבן געשענקט פּאַר דער ישיבה.*)

די גרויסקייט פון דער מירער ישיבה איז באַשטאַנען אין דעם אופן פון לערנען — מ׳האָט געשטרעבט צו דער אַנטוויקלונג פון הבנה און ניט בלויז פּאַרגרעסערן די ידיעות אין תלמוד. די ידיעות קען דער תלמיד זיך פּאַר־שאַפן אַליין פּאַר זיך דורך התמדה אין לערנען, אָבער הבנה ווערט דער עיקר אַנטוויקלט דורכן לערנען צוזאַמען און דורך וויכוחים אין תורה.

דער שרייבער יהושוע אובסי ברענגט אָן אינ־טערעסאַנטן פאַקט וועגן קאַמאי׳ס באַציאונג צום מוסר־לימוד. ער דערציילט, אַז ביים אַריינטריט אין דער ישיבה וויי אַ תלמיד, האָט אים קאַמאי געפרעגט, וואו ער האָט לעצטנס געלערנט. „ווען איך האָב אים געענטפערט, אַז איך בין די לעצטע יאָרן געווען אין נאַוואַרעדקער קיבוץ, וואו מ׳האָט געלערנט אַ סך מוסר, האָט זיך זיין פנים פאַרוואָלקנט און ער האָט צו מיר געזאָגט:

— עס איז ניט נויטיק מוסר ווי אַ באַזונדערער לימוד. דער בעסטער קאַפּיטל מוסר איז אַ בלאַט גמרא מיט תוספות״ (זייט 130).

אין זאָגן די שיעורים האָט ר׳ אליהו קאַמאי זיך גע־טיילט מיט דעם זון פון ר׳ חיים לייב, ר׳ אברהם טי־קאָטשינסקי, וואָס האָט נאָכן פאַרלירן זיין ראיה גע־לערנט אויף אויסוויניק און באַוויזן ממש וואונדער מיט זיין בריליאַנטענעם זכרון און אויסערגעווייניטלעכע כשרונות.

ר׳ אליהו ברוך איז ניפטר געוואָרן אין תרע״ז. זיין זון, ר׳ אברהם צבי־הירש, וועלכער איז פריער געווען רב אין קיידאָן, פאַרנעמט דאָן דעם כיסא־הרבנות אין מיר. אין 1921 קערט זיך אום די ישיבה פון פאָלטאָווע, וואוהין זי איז געווען פאַרוואָגלט אין דער צייט פון דער מלחמה, צוזאַמען מיט איר ראש־ישיבה ר׳ אליעזר יהודה פינקל, דעם איידעם פון ר׳ אליהו ברוך. די ישיבה ווערט פון דעמאָלט אָנגעפירט פון ר׳ אליעזר יהודה פינקל און פון זיין שוואָגער ר׳ אברהם צבי־הירש קאַמאי.

ר׳ אברהם צבי־הירש איז באַליבט געווען אין אַלע קרייזן פון שטאָט און פון די ישיבה־לייט.

*) אובסי, יהושע, „מאמרים ורשימות״, ניו־יאָרק, 1946, ז. 128.

ר׳ אברהם צבי הירש קאמאי
אומגעבראַכט געוואָרן מיט דער קהילה הקדושה פון מיר אין י״ט חשון התש״ב (1942)

ר׳ אליעזר יהודה פינקל האָט זיך ניט באַנוגנט מיט זאָרגן בלויז פאַר זיין ישיבה פון פינף הונדערט תלמידים, נאָר ער פלעגט אַרויסהעלפן מיט ראַט און טאַט אויך יעטווידער אנדער ישיבה, וועו זי האָט זיך געפונען אין וועלכער עס איז שווערייקייט. ער פלעגט ניט נאָר שטיצן מיט מזומנים בשעת הדחק, נאָר פלעגט זיך אויך זאָרגן וועגן גייסטיקן מעמד פון דער ישיבה, העלפנדיק אויס־זוכן דעם פאַסיקן ראש־הישיבה אָדער פאַרשטאַרקן דעם אָפּגעשוואַכטן גייסט פון אַ ישיבה — מיט אַ באַזונדערן אָפּקלייב פון עטלעכע פעאיקע תלמידים און עילויים מופלגים, וועלכע ער פלעגט אַהין אָפּשיקן לערנען.

אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט צו פאַרוואַנדלען די מירער ישיבה אין אַ גרויסן וויכטיקן תורה־צענטער פון אַ הויכער מדרגה האָט אַ סך מיטגעהאָלפן דער פאָטער פון ר׳ אליעזר יהודהן, ר׳ נטע־הירש פינקל זצ״ל, דער גרינדער פון סלאָבאָדקער ישיבה און פון אַנדערע גרויסע ישיבות, וועלכער איז וועלט־באַקאַנט אונטערן נאָמען „דער אַלטער״.

ווי נאָר דער זון אליעזר יהודה האָט איבערגענומען די פירערשאַפט פון דער מירער ישיבה, האָט דער „אַלטער״ אַריינגעשיקט קיין מיר אַ גרופּע באַגאַבטע תלמידים פון סלאָבאָדקע, צו וועלכער אַלע ישיבות האָבן אין יענער צייט אַרויפגעקוקט ווי צו דער „קרוין פון די ישיבות״.

דער „אַלטער״ האָט, לויט דעם מוסטער פון סלאָבאָדקע, איינגעפירט אין דער מירער ישיבה די שיטה פון מוסר

פון דעם וועלט־באַרימטן בעל־מוסר ר׳ ישראל סאַלאַנטער.

אַלס ממונה אויף דעם געהעריקן גייסט אין דער ישיבה האָט דער „אַלטער" אויסגעקליבן אַלס משגיח און מנהל־רוחני איינעם פון זיינע פּעאיקסטע תלמידים, דעם גאון ר׳ ירוחם לוואָוויץ, וואָס איז געווען באַוואוסט אין דער וועלט פון ישיבות אַלס ענק הרוח, אַלס גרויסער דענקער און ירא שמים.

אָט די אַלע גייסטיקע כוחות האָבן דערהויבן די מירער ישיבה צו דער הויך פון אַ וואָלאָזשינער אָדער סלאָבאָדקער ישיבה, און מיר איז געווארן אַ צוציאונג־קראַפט פאַר יונגע לייט מכל תפוצות ישראל.

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט געצוואונגען די ישיבה זיך אַריבערצוקלייבן אַזש קיין פּאָלטאַווע, אוקראַינע, וואו זי איז אויפגענומען געווארן בכבוד גדול פון דער יידישער קהילה און באַקומען די נויטיקע שטיצע.

נאָך דער מלחמה קלייבט זיך די ישיבה אַריבער ווידער קיין מיר און קען פאַרצייכענען אַ נייע גלאָרריייכע תקופה, וואָס קען אָנגערופן ווערן די „תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות". די אַמביציע פון יעדן ישיבה־בחור איז געווען צו פאַרברענגען אַ געוויסע צייט אין דער מירער ישיבה, כדי זיך אָפּצוטובלען אין דעם ים התלמוד, וואָס האָט געקוואָלן פון אירע טיפענישן.

אין 1934 הויבט אָן צו זאָגן זיין שיעור דער איידעם פון רבי אליעזר, ר׳ חיים לייב שמולאָוויטש. אַליין אַ גרויסער בקי אין תלמוד און אינער פון די גרעסטע אויטאָריטעטן פון זיין צייט, האָט ער אַ סך בייגעטראָגן צו דער גייסטיקער אַטמאָספֿירע פון יינגערן דור. זיין אויסערגעווייניטלעכע חריפות, סיסטעמאַטישקייט אין לערנען און פיינע הסברה האָבן אים פאַרשאַפט אַ נאָמען פון איינעם פון די גרעסטע תלמידי־חכמים פון זיין דור.

מיטן אָנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה הויבט זיך אָן דער וואַנדער־וועג פון דער ישיבה און פון אירע העכער 500 תלמידים.

דער ערשטער אָפּשטעל איז געווען ווילנע, דאַן קומען קאָווענע און קיידאַן און פון דאָרט וואַנדערן די ישיבה־בחורים מיט די ראשי־הישיבה קיין שאַנכיי (כינע), אַוואו די ישיבה איז אָנגעגאַנגען מיט איר לערנען תורה פאַר דער גאַנצער צייט פון דעם שוידערלעכן וועלט־קריג.

דאָרטן אין שאַנכיי, זיינען געווען צוזאַמען מיט דער ישיבה איר נייער משגיח, הגאון ר׳ יחזקאל לעווענשטיין, איינער פון די גרעסטע בעלי־מוסר אין דער היינטיקער צייט, ווי אויך דער ראש־הישיבה הגאון ר׳ חיים שמולא־וויטש.

די ליידן פון די ישיבה־תלמידים זיינען געווען גרויסע — הונגער און קראַנקייטן האָבן געפּייניקט די ישיבה־בחורים, אָבער די תשוקה צו לערנען און זיך צו פאַרטיפן אין די סודות פון ים התלמוד האָבן אַלץ גובר געווען.

נאָכן קריג זיינען די ישיבה־בחורים אַריבערגעפירט געוואָרן גרופּעסווייז קיין אַמעריקע מיטן צווועק אַריבערצוקלייבן זיך קיין ירושלים. ביז איצט האָט נאָר אַ טייל פאַרלאָזן ניו־יאָרק און איז אָנגעקומען קיין ירושלים,

מירער ישיבה אין ירושלים

אַוואו זיי האָבן געעפנט די ישיבה צייטווייליק אין אַ דאָרטיקן בית־המדרש. די איבעריקע זיינען פאַרבליבן לערנען אין דער ישיבת מיר אין ברוקלין.

איצט ווערט געבויט פאַר דער מירער ישיבה אַן אייגענער דריי־גאַרנדיקער בנין אין דעם נייעם קוואַרטל פון בית־ישראל אין ירושלים.

מיט דער ישיבה אין ירושלים פירן אָן הרב אליעזר פינקל, הרב חיים שמולאָוויטש און דער משגיח ר׳ יחזקאל לעווענשטיין.

מ. איוועניסקי

לידע, אירע רבנים און איר ישיבה

לידע איז ניט געווען קיין גרויסע שטאָט*), דאָך האָט זי געהאַט אַ שם אין דער וועלט מיט אירע רבנים און מיט איר באַרימטער ישיבה. דער כיסא הרבנות אין לידע איז געווען אַ „כסא של כבוד". די רבנות אין לידע איז געווען אַ געהויבענע אין משך פון עטלעכע הונדערט יאָר.

פאַר די לעצטע הונדערט יאָר האָבן דעם כיסא הרבנות פאַרנומען אַזעלכע גאונים, ווי רבי אלינקע לידער — רבי אליהו שיק. דער גאון רבי מרדכי מעלצער, דער באַרימטער רב רבי יצחק יעקב ריינעס און דער אמתער קדוש רבי אהרן ראַבינאָוויץ, וועלכער איז העלדיש אומגעקומען מיט דער גאַנצער קהילה אויף קידוש השם.

צווישן די לידער רבנים זיינען געווען אויך אַזעל־

*) אין יאָר 1864, אין דער צייט, ווען רבי מרדכי מעלצער איז געווען רב אין לידע, האָט די רוסישע רעגירונג געצומען אַ צענזוס אין לידע, און לויט דער פאָלקסצייללונג זיינען אין לידע צו יענער צייט געווען אַרום 15 הונדערט יידישע נפשות. ווי ווייט דער צענזוס איז ריכטיק, איז שווער צו זאָגן, אָבער יעדנפאַלס איז לידע דעמאָלט ניט געווען קיין כרך. ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די שטאָט פאַרמאָגט אַ באַפעלקערונג פון אַרום 20 טויזנט — אַן ערך אַ העלפט פון דעם אַ יידישע. נאָך דער מלחמה האָט זיך די אַלגעמיינע באַפעלקערונג פאַרגרעסערט ביז אַ 30 טויזנט.

כע גרויסע פערזענלעכקייטן, ווי רבי אריה לייב דייכעס, „אבד"ק לידע והגליל", אויף וועלכן עס ווערט געשריבן: „מפורסם בדורו, הגאון החסיד, איש אלקים רבי אריה לייב", „דער באַרימטער אין זיין דור, דער גאון און דער חסיד, דער געטלעכער מענטש". מען קען אַפילו צושרייבן דעם גרויסן טיטל צו רבנישער מליצה, אָבער זיכער איז רבי אריה לייב געווען פון די גרויסע רבנים. אין לידע איז אויך געווען אַ רב, וועלכן מען האָט געפונען דער קדוש רבי דוד בנימין. עס פיגורירן דאָרטן אַלס רבנים צוויי פּתחיהס, איינער אַן אייניקל פון רבי דוד לידער.

ליטע איז טאַקע געווען אַ לאַנד פון בני־תורה, אָבער ניט אַלע מאָל איז אַזוי געווען. די ערשטע ליטווישע רבנים זיינען געווען אַרעמעלייט, וואָס האָבן אַרײַנגע־וואַנדערט אין ליטע פון אַנדערע לענדער און אַ רב פלעגט אַמאָליקע יאָרן אין ליטע דאַרפן זיין אי אַ מלמד, אי אַ חזן, אי אַ מוהל. גרויסע רבנים מיט אַ נאָמען אין דער יידישער וועלט האָבן זיך ערשט באַווײַזן אין ליטע אין די לעצטע 3 הונדערט יאָר, און לידע איז געווען פון די ערשטע שטעט מיט זייער גרויסע רבנים. דער רב פון לידע, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע יידישע וועלט, איז געווען אייניער אַ רבי דודל, וואָס האָט פאַרנומען דעם כיסא הרבנות אין לידע אין יאָר 1671.

רבי דוד איז געווען אַ גרויסער יחסן. זיין פאָטער רבי אריה לייב איז געווען אַ רב אין שטאָט אין וואָלין. זיין מוטער איז געווען אַ פּלימעניצע פון דעם באַרימטן רב רבי משה רבקש פון ווילנע, דער מחבר פון „באר הגולה". כאָטש רבי דוד איז לאַנג ניט געווען קיין רב אין לידע — ער האָט אויסגעוואַנדערט אין מרחקים, — אָבער דער נאָמען זיינער איז געבליבן רבי דודל לידער.

אין יאָר 1677 איז רבי דודל געוואָרן רב אין מיינץ און אין 1681 איז ער געוואָרן רב אין אַמסטערדאַם ביי דער קהילה פון די אשכנזים. עס איז אַ פיינער שפרונג פון לידע קיין אַמסטערדאַם — אין יענע יאָרן פון בוידן און בלאָטע. אָבער אַזוי איז דאָס געווען. אַ ליטוואַק איז פאַר־קראָכן אַזש קיין אַמסטערדאַם אין דער באַרימטער יידי־שער קהילה. אַוואו אַ ליטוואַק שפּאַרט אָן!

אין אַמסטערדאַם האָבן זיך אָנגעפאַנגען זיינע צרות. רבי דודל האָט געהאַט אַ חשק צו שרייבן. ער האָט אָנ־געשריבן אַן ערך אַ טוץ ספרים. אויף אייניקע ספרים האָט מען אָבער געזאָגט, אַז דאָרט איז פרעמדע תורה. מען האָט אים באַשולדיקט אין פלאַגיאַט לגבי אַ ספר, וואָס האָט געהייסן „מגדל דוד". מען האָט געזאָגט אַז דער מחבר פון ספר איז גאָר איינער רבי חיים כהן. אין פלאַגיאַט האָט אים באַשולדיקט אַזאַ גרויסער גאון ווי רבי יעקב עמדן, דער באַקאַמפער פון דעם גאון רבי יונתן אייבעשיץ, וועמען ער האָט באַשולדיקט אין זיין אַן אָנהענגער פון דעם פאַלשן משיח שבתי צבי.

רבי יקעב עמדן, אַזוי ווי זיין פאָטער, דער חכם צבי, האָט ביטער באַקאַמפט יעדן וואונק פון שבתי צבי. עס איז געווען אַ פאַר צענדליק יאָר נאָכדעם, ווי די יידישע וועלט איז פריער אויפגעטרייסלט געוואָרן פון די שחיטות פון אַמאָליקן היטלער, באַגדאַן כמעלניצקי, ימח שמו, און דערנאָך פון דעם פאַלשן משיח שבתי צבי. די וואונדן זיינען געווען פריש. דער יאוש איבער דעם פאַלשן משיח איז געווען זייער גרויס און דעם, וואָס מען האָט נאָר חושד געווען אין סימפּאַטיעס צו דעם פאַלשן משיח, האָט מען געלייגט אין חרם. רבי דוד האָט אַחוץ דעם חשד פון פלאַגיאַט אויך געהאַט אויף זיך דעם חשד פון אַ שבתי צבי'ניק.

עס איז געווען אַ מישפּט פון די פאָרשטייער פון אַמסטערדאַמער קהילה און מען האָט רבי דודל אַרײַנגע־לייגט אין חרם, מיט אַ באַקאַנטן נוסח: מען האָט רבי דודן גערופן „מלעיג על דברי חכמים", — אַן אָפּ־שפּאָטער פון חכמים, — פאַרוואָס מען דאַרף גיסן „צואה רותחת" אין זיין מויל.

די ספרדישע קהילה איז פון דעם חרם ניט געווען צופריידן. רבי דודל איז אויך קיין „פראָמאַך" ניט גע־ווען און איז דערקראָכן ביז צו אַ בית־דין פון די גרעס־טע רבנים אין ליטע. די רבנים פון ועד ארבע ארצות און די רבנים פון בריסק, גראָדנע, לובלין און נאָך און נאָך האָבן געפסקנט, אַז די אַמסטערדאַמער קהילה איז „מטיל מום בקדשים" — די קהילה האָט מיט אַ שלעכטער כוונה געמאַכט אַ מום אין הייליקייט. רבי דוד איז ריין פון יעדן חשד. די רבנים פון זייער זייט האָבן געלייגט אין חרם די, וואָס ריידן שלעכט אויף רבי דודלען.

מיטן פּסק־דין איז די אַמסטערדאַמער אשכנזישע קהילה ניט געווען צופריידן, ווי מען קען זיך אָנשטויסן. עס זיינען געפלויגן באַשולדיקונגען און קעגן־באַשולדי־קונגען. רבי יעקב שאַשפירט, דער ספרדישער רב פון אַמסטערדאַם, איז אויך ניט געווען צופריידן מיט דער שטעלונג פון די ליטווישע רבנים. אין זיין ספר „אהל יעקב" האָט ער שטאַרק געמוסרט די ליטווישע רבנים „דיני ורבני וגאוני ארבע הארצות", „מהם תצא תורה", אָבער די חרמים זיינען געווען אַ חילול־השם. „מקול הקריה הומה תיתמר שערות בשרם" — פון די וועלטער רוישט די שטאָט, עס שטעלן זיך די האָר קאַפּויר. „יצא איש הבינים גלית שמו" — וועלט דאָרטן געזאָגט. גלית איז אַ זייטיקע פּערזאָן, דערווייל האָט אָבער אייזן־מענגער, וואָס האָט אין יענע צייטן געווארפן גיפטיקע פיילן קעגן תלמוד, אויסגענוצט די מחלוקת צו פאַר־שפרייטן בילבולים.

וועגן דער גאַנצער געשיכטע האָט רבי דוד אָפּגע־דרוקט אַ פאַמפלעט מיטן נאָמען „באר עשק". דער פאַמ־פלעט איז געווען אַ ביבליאָגראַפישע זעלטנקייט און דאָק־טאָר אהרן פריימאַן פון פראַנקפורט האָט אים אָפּגעדרוקט אין ספר היובל לכבוד נחום סאָקאָלאָוו.

אין דעם פאַמפלעט באַשרייבט רבי דודל די גאַנצע מחלוקה. ער באַשרייבט מיט באַקציינער און מיט אַנפאַלן

אויף די תקיפים, וואָס באַרויבן די אָרעמע לייט און וועגן די שטאַרקע, וואָס זויגן אויס דאָס בלוט פון די שוואַכע.

אַלס מאָטאָ האָט רבי דודל אָנגעשריבן אַ קליינעם שיר מיט די ראשי תיבות פון זיין נאָמען:

„דבקה נפשי לעפר. — חייני כדבריך
ואענה חורפי דבר — בטחתי בדבריך
דפלה נפשי מתוגה — קימינו כדבריך".

פון דעם שיר זעט מען דעם נשמה־צושטאַנד פון דעם קעמפערישן רב, וואָס איז מגולגל געוואָרן פון ק"ק לידע קיין אַמסטערדאַם.

די גאַנצע מחלוקה האָט אַן אויסערגעווייניטלעכן אינטערעס פאַר די, וואָס פאָרשן דעם קולטור־צושטאַנד פון די יידישע פאָלקסמאַסן. מיט לידע האָט די זאַך בלויז אויף אַזוי פיל צו טאָן, אויף וויפיל רבי דודל איז געווען דאָרטן עטלעכע יאָר רב. דאָס ווייזט, וואָס פאַר אַ קאַליבער רבנים עס זיינען געזעסן „על כסא הרבנות" אין לידע.

אין משך פון די 150 יאָר נאָך רבי דודלען זיינען געווען אין לידע גרויסע רבנים. זיי זיינען געזעסן אין „אהלה של תורה", געלערנט, אָפּגעהיט פרומקייט און זיך מתעסק געווען מיט ענינים פון קהל, וואָס איז, אגב, געווען אונטערגעוואָרפן דעם קהל פון גראָדנער קהילה.

פון זייערע מעשים איז דאָ אַ ווייטער בת קול. אויטענטישע פאַרלעסלעכע ידיעות זיינען דאָ וועגן די רבנים, וואָס זיינען געווען אין לידע. עס זיינען שוין אַוועק אַרום הונדערט יאָר זינט רבי אליהו שיק, רבי אלינקע לידער, איז געווען רב אין לידע. פון די דערציילונגען פון מיין זיידן, מיין רבין און פון יידן, וואָס לעבן שוין ניט לאַנג, קען מען מאַכן אַ קלאָר בילד פון אָט דעם טשיקאַוון רב, וואָס איז געווען אַ לעגענדאַרישע פיגור. די מעשיות, וואָס זיינען וועגן אים געבליבן, זייַנען, אפשר, וויכטיקער פון די גבית־עדות — זיינע ספרים און די מאַגערע ליטעראַטור, וואָס איז וועגן אים דאָ.

ר' אליהו שיק
(1876—1809)

רבי אליהו שיק איז געווען רב אין עטלעכע שטעט: אין דערעטשין, אַלט־זאַגער, קאָברין און אין לונע — זיין נאָמען איז אָבער געבליבן רבי אלינקע לידער. אין לידע איז ער געווען רב 14 יאָר, פון 1845 ביז 1859. אין לידע האָט רבי אלינקע געשריבן פיל ספרים, ווי „עין אליהו", „עין יעקב", „יד אליהו" און נאָך און נאָך.

רבי אלינקע איז געווען אַ רב פאַר די מאַסן. ער פלעגט אַלע מאָל זיך אָננעמען פאַר די געקריוודעטע און אונטערדריקטע — אונטערדריקטע פון יידן, וואָס זיינען געשטאַנען אין שפּיץ פון קהל.

און געווען איז עס דאָך אין די צייטן פון יידישע כאַפּער, פון וועלכע די אָרעמע יידישע מאַסן האָבן צום שטאַרקסטן געליטן.

אין לידע זיינען געווען אויך בעלי־בתים, וואָס האָבן געקעמפט קעגן די קהלשע כאַפּער. איינער פון די קעמפער איז געווען רבי זלמן רעליעס, דער זון פון דעם באַוואוסטן ספרא ודינא פון ווילנער בית־דין, רבי אליהו הינדעס, וואָס איז געשטאָרבן אין ארץ־ישראל. ער פלעגט אויסבאַהאַלטן די קינדערלעך אין משך פון יאָרן. אַלס קאָמף־מיטל קעגן די כאַפּער, דער שרעקלעכער חטאת הקהל, זיינען געווען פאַרפאַסטע לידער, וואָס מען האָט געזונגען.

הרב פישמאַן דערציילט אין זיין בוך „שרי המאות" (אויך עפשטיין פון נאָווערדאָק ברענגט די זעלביקע מעשה), אַז רבי אלינקע האָט אַמאָל געכאַפּט אַ האַק און האָט אַרום זיך צוזאַמענגעקליבן אַ המון און מען איז אַוועק אַטאַקירן די פלעצער, וואו מען האָט פאַרשפּאַרט די קליינע קינדערלעך, וואָס מען האָט געוואָלט אָפּגעבן פאַר סאָלדאַטן. מען האָט דעם פּלאַץ געזומען מיט שטורעם און די קינדערלעך באַפרייט.

לידע איז געווען אַ שטאָט פון מתנגדים — און פאַרבליבן מתנגדים. אַזוי זיינען זיי געבליבן. עס זיינען אָבער אויך געווען חסידים. איך געדענק, אַז נאָך דער שרפה פון 1891, וועלן אַלע שולן, אויך חסידישע שטיבלעך, זיינען אָפּגעברענט געוואָרן און עס איז געבליבן בלויז די שניידערשע שול, האָבן די חסידים געוואָלט דאָוונען אין דער שניידערשער קלויז. זיי האָבן אָפּגעוואַרט אַלע מניינים און דערנאָך האָט זיך אויפגעשטעלט פייוול דער יאַנאָווער, אַ חסיד, דער זיידע פון דעם באַוואוסטן געלערנטן תלמודיסט מרדכי יודעלאָוויטש פון תל־אביב, און מיט זיין הייזעריקער שטימע אָנגעהויבן צו זאָגן קדיש. ביי חסידים זאָגט מען אין קדיש „ויצמח פורקנו ויקרב משיחו". ווי פייוול דער יאַנאָווער האָט אַרויסגערעדט „ויצמח פורקנו" האָט זיך אויפגעשטעלט אַ שניידער און האָט געכאַפּט אַ קאָטשערע און געזומען טרייבן די חסידים. — אַרויס ליידאַקעס! בלוט וועט זיך גיסן און אין אַ מקום־קדוש וועט מען קיין „ויצמח פורקנו" ניט זאָגן, האָט דער שניידער געשריען.

אַזוי האָט מען זיך באַצויגן צו חסידים אין די יאָרן, וועלן ריינעס איז געווען רב אין לידע. רבי אלינקע אַליין,

כאָטש אַליין אַ ייד, אויף וועלכן מען האָט דערציילט ניסים ונפלאות, האָט חסידים זייער פיינט געהאַט. אין זיינע יאָרן איז לידע דורכגעפאָרן דער קוידענאָווער חסידישער רבי דוד מרדכי, איז מען אים באַפאַלן און אים געפירט איבער גאַסן מיט פאַרבונדענע הענט.

נאָך רבי אלינקע איז געווען רב אין לידע רבי מרדכי מעלצער, אַ ייד אַ גאון. ער איז געבאָרן געווען אין ווילנע אין יאָר תקנ"ז, אַ יאָר פאַרן טויט פון וויל־נער גאון. אויף אים האָט מען געזאָגט, אַז איידער די זון איז אונטערגעגאַנגען, האָט די זון ווידער אָנגעפאַנ־גען צו שיינען — „וזרח השמש ובא השמש".

רבי מרדכי מעלצער איז געווען ראש ישיבה אין ווילנער רבי מיילעס קלויז. ער איז געווען פאַררעכנט פאַר אַ גאון. נאָך אַלס יינגל פלעגט ער שטעלן זיינע רביים אַזעלכע קשיות, אויף וועלכע זיי פלעגן ניט קע־נען ענטפערן. דער פאַמיליע־נאָמען זיינער איז געווען קליאַצקאָ, אָבער ער איז געווען אַן איידעם פון אַ וויל־נער גביר, רבי לייב מעלצער (איינער וואָס האָט גע־האַנדלט מיט מאַלץ) און אַזוי איז ער געבליבן רבי מרדכי מעלצער.

וועז רבי מרדכי מעלצער איז געווען ראש ישיבה אין רבי מיילעס קלויז, האָט די ישיבה באַזוכט אין יאָר תר"ו דער באַוואוסטער רבי משה מאָנטעפיאָרע. זיין סעקרעטאַר, דאָקטאָר לעווי, וועלכער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ למדן, האָט די תלמידים פאַרהערט. זיי זיינען אים אַזוי געפעלן געווארן, אַז ער האָט געהייסן געבן יעדן תלמיד אַ רובל. גוטע „ספענדינג מאָני" אין יענע יאָרן, וועז אַ ייד פון ק"ן קערבלעך איז געווען אַ נגיד.

רבי מרדכי האָט געהאַט אַ סיכסוך מיט דעם באַ־וואוסטן רבי ישראל סאַלאַנטער. ער איז געווארן ראש ישיבה אין דער ווילנער קלויז פון די קוימענקערער און דערנאָך רב אין קאַלוואַריע; פון קאַלוואַריע האָט אים לידע צוגענומען פאַר אַ רב.

אין דער צייט, וואָס רבי מרדכי מעלצער איז געווען רב, האָט ער זיך צו די חסידים אין לידע באַצויגן טא־לעראַנט. אין לידע האָט זיך באַזעצט רבי שלומקע, אַ ברודער פון דעם קוידאַנאָווער רבי, רבי אהרן.

רבי שלומקע האָט אָנגעשריבן אַ ספר „דברי שלום", אַן עכט חסידישער ספר, מיט ניסים וועגן זיין זיידן רבי שלמה חיים. דער ספר איז געדרוקט אין ווילנע אין יאָר תרמ"ב און רבי מרדכי מעלצער האָט אויף דעם ספר געגעבן אַ באַגייסטערטע הסכמה.

רבי מרדכי מעלצער׳ס נאָמען אין לידע איז געבליבן פאַרהייליקט. ער איז ביז זיין פטירה, אין יאָר 1883, תרמ"ג, געווען רב אין לידע. לידער בעלי־בתים האָבן אַוועקגע־שטעלט אויף זיין קבר אַ גרויסע מצבה מיט אַ מייערל, אויף וועלכער דאָס יאָר פון זיין טויט איז באַצייכנט מיט „גמרת".

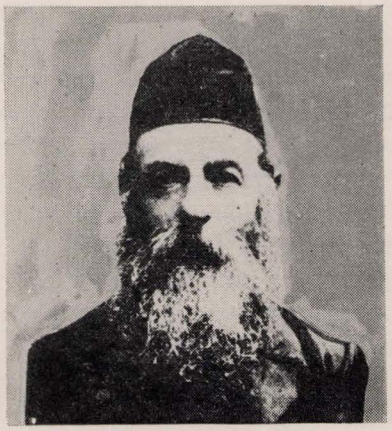
אויף דער מצבה איז אויסגעקריצט אַ שיר, וואָס הויבט זיך אָן מיט די וועלטער:

„מדורות ראשונים דרך כוכב זה בארצנו".
ווייטער וועלט דאָרטן געזאָגט:
הרב הגאון החריף והבקי
המאור הגדול, השקדן והמתמיד
מוהר"ר מרדכי מעלצער זצ"ל,
נצר מגזע הגאון מהר"ם מפאדובה,
נולד בשנת זקנת וישב מרדכי אל שער
המלך ביום ב׳ והוא זך סיון בשנת גמר"ת, תנצב"ה.

נאָך רבי מרדכי מעלצער איז געווארן רב אין לידע דער באַוואוסטער גאון, דער גרינדער פון דער שיטה „הגיון" אין תלמוד, דער באַרימטער עסקן און גרינדער פון מזרחי, רבי יצחק יעקב ריינעס.

דער אופן ווי אַזוי רבי יצחק ריינעס איז געווארן רב, האָט זיך שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון, כאָטש איך בין דעמאָלט געווען אַ קינד פון 3 יאָר און דאָ איז ווידער אַ מעשה מיט לידער חסידים.

חסידים זיינען געווען קעגן רבי יצחק יעקב ריינעס. זיי האָבן געהאַט זייער רב, רבי שלומקע. חסידים, צווישן וועלכע עס איז געווען מיין פאָטער רבי משה גרונעם קענדעס, האָבן געקעמפט קעגן אים אויף אַלערליי אופנים.

ר׳ יצחק יעקב ריינעס
(1840—1919)

וועז רבי יצחק יעקב איז געווארן רב אין לידע, האָט מען אויסגעבראַכן שויבן אין חסידישע הייזער. אַ שטיק גלאָז איז מיר אַריין אין אויג און מען האָט מיר געמאַכט אַן אָפעראַציע, אָבער אַ סימן איז געבליבן אויף מיין גאַנצן לעבן.

וועז איך האָב דערציילט די מעשה דעם רב אברהם ריינעס, דעם זון פון רבי יצחק יעקב, וואָס געפינט זיך אין אַמעריקע, האָט ער שטאַרק ניט געוואָלט ליידן. אַ פאַקט בלייבט אָבער אַ פאַקט. בפרט אַז עס זיינען נאָך דאָ אייניקע זקנים פון לידע, וואָס געדענקען די מעשה.

רבי יצחק ריינעס איז געווען רב אין סוועניציאַן בערך 14 יאָר. ער איז געקומען מיט אַ פאַרטיקן נאָמען אַלס גרויסער רב און אין אַ געוויסן זין אַלס רעפאָרמאַטאָר. ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט פלענער וועגן גרויסע רע־פאָרמעס אויב ניט אין רעליגיע, איז אין יידישן לעבן.

חסידים האָבן אים באַטראַכט אַלס איינעם, וואָס וויל צעברעכן יידישקייט און, דעריבער, זיינען זיי געווען קעגן אים.

געבאָרן געווארן איז רבי יצחק יעקב אין 1840, אין שטאָט קאַרלין לעבן פּינסק. זיין פאָטער איז געווען פון די שיינע בעלי־בתים — לומדים. דער פאָטער עמיגרירט דערנאָך קיין צפת, וואו ער האָט געגרינדעט אַ יידישע דרוקעריי.

שוין אַלס יונג קינד האָט יצחק יעקב געקראָגן אַ גרויסן נאָמען. צו צען יאָר האָט ער געווואוסט אויס־ווייניק עטלעכע מסכתות. ער האָט געלערנט אין קאַרעליטש, איישישאָק און וואָלאָזשין. זיין נאָמען אַלס עילוי האָט זיך ווייט פאַרשפּרייט און רב יוסף, דער רב פון טעלז, דער מחבר פון „פורת יוסף" און „עדות ביוסף", האָט אים געזומען פאַר אַן איידעם.

ריינעס האָט געהאָט נייגונגען צום שרייבן. וועג ער איז געווען נאָך אַ יונגער רב אין האָראָדעק, צו 22 יאָר, האָט ער געשריבן חיבורים „ראשית בכורים", „שואל ומשיב" און נאָך ספרים. אַ גרויסן נאָמען האָט ער זיך פאַרשאַפט מיט זיין „חותם תכנית", וואָס איז אַ נייער דרך אין לערנען תלמוד מיט „הגיון" (לאָגיק). דער ספר האָט אים געשאַפן אַ סך אָנהענגער, אָבער אויך קעגנער. דער ענין דורכצושווימען דעם גרויסן ים התלמוד מיט לאָגיק האָט זיך ניט „געלייגט אויפן שכל" ביי אַ סך עלטערע רבנים, אויפגעצויגענע אויף פילפול.

רבי יצחק יעקב ריינעס האָט זיך אויך אַרומגעטראָגן מיט אַ געדאַנק צו מאָדערניזירן ישיבות. אין יאָר 1882 איז אין פּעטערבורג אָפּגעהאַלטן געווארן אַן אסיפה פון רבנים, אויף וועלכער עס זיינען אָנווועזנדיק געווען אַזעלכע גדולים ווי רבי יצחק אלחנן, קאָווענער רב, רבי יאשע בער בריסקער און נאָך און נאָך. אויף דער פאַרזאַמלונג איז ריינעס אויפגעטראָטן מיט זיין פּראָיעקט פון אַ מאָדערנער ישיבה, וואו מען זאָל לערנען אַחוץ תלמוד אויך מאָדערנע וויסנשאַפט. קיין דער־פאָלג האָט ער מיט זיין פּראָיעקט ביי די רבנים ניט געהאַט. ער האָט אָבער דעם געדאַנק ניט אויפגעגעבן. ער האָט געווארט ביז וואָנען עס איז געקומען אַ גינס־טיקער מאָמענט.

ריינעס איז געווען דער גרינדער פון „מזרחי", אַדער בעסער געזאָגט, דער באַנייטער „מזרחי" (דער אמתער גרינדער פון „מזרחי" איז רבי שמואל מאָהי־לעווער). ריינעס איז געפאָרן אָפט אויף ציוניסטישע קאָנגרעסן. ער איז געווען זייער אָנגעזען און שטאַרק רעספּעקטירט פון טעאָדאָר הערצל. ריינעס איז געווען מיט הערצלען אַפילו אין אוגאַנדע־פראָיעקט.

די גרינדונג־פאַרזאַמלונג פון „מזרחי" איז אָפּגע־האַלטן געווארן אין לידע אין יאָר 1903. אויף דער פאַרזאַמלונג האָט מען אויך באַשלאָסן צו גרינדן אַ ישיבה.

אין יאָר 1908 האָט די לידער ישיבה געקראָגן אַ טשארטער. זי איז אין אַ קורצער צייט געווארן באַרימט

איבער מיזרח־אייראָפּע. אין דער ישיבה זיינען אָנגע־פאָרן איבער 3 הונדערט יונגע בחורימלעך. עס זיינען געקומען אַ פּאָר אויך אַזש פון אַמעריקע.

אין ישיבה האָט מען געלערנט פיר יאָר תלמוד און צוויי יאָר פּוסקים. דאָס איז געווען דער לערן־קורס פאַר רבנים. אַ חוץ תלמוד האָט מען אויך געלערנט וועלטלעכע לימודים. מען האָט אין דער ישיבה גע־לערנט אַפילו קאָמערציעלע קעגנשטאַנדן, צוצוגרייטן ניט נאָר רבנים, נאָר אויך יידן למדנים, סוחרים. ווי אַ גרויסער ראש־ישיבה האָט זיך אין לידע אויסגעצייכנט דער מיליטשער עילוי, וואָס איז יונג געשטאָרבן אין אַמעריקע.

די ישיבה איז געווען באַזאָרגט מיט פּאָנדן. אין איר איז שטאַרק געווען פאַראינטערעסירט באַראָן גינצ־בורג פון פּעטערבורג. די ישיבה האָט זיך געהאַלטן ביז די ערשטע יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

זייענדיק רב אין לידע, האָט ריינעס איבערגעלעבט אַ שרעקלעכע טראַגעדיע — זיין געראָטענער זון משה ריינעס איז יונגערהייט געשטאָרבן. משה ריינעס, אַ יוגנט־פריינט פון בערדיטשעווסקי, האָט זיך אויסגע־צייכנט אַלס העברעאישער שרייבער. אויסער זיינע אַר־טיקלען אין פאַרשיידענע העברעאישע צייטונגען, און זיין בוך „דור וחכמיו", האָט משה ריינעס אויך גע־שריבן וועגן תלמודישע ענינים און זיך אויסגעצייכנט מיט אַ וויסנשאַפטלעכן צוגאַנג צום תלמוד. אין דריטן „כנסת ישראל" פון שפּ"ר האָט ער געדרוקט אַן אַר־טיקל, אין וועלכן ער האָט פאַרטיידיקט זיין טאָטנס צוגאַנג צום תלמוד.

יצחק יעקב ריינעס איז געשטאָרבן אין יאָר תרע"ט, 1919. זיין פּלאַץ האָט פאַרנומען זיין איידעם רבי אהרן ראַבינאָוויץ, אַ מענטש מיט אַ גאָלדן האַרץ.

רבי אהרן ראַבינאָוויץ האָט אַחוץ זיינע גרויסע

ר' אהרן ראַבינאָוויץ
(אומגעקומען מיט זיין קהילה אין לידע)

תלמודישע ידיעות זיך אויסגעצייכנט מיט זיין טעטיקייט לטובת הכלל. דאָס, וואָס ער האָט געטאָן פאַר יידן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און זיין טראַגישער טויט צוזאַמען מיט דעם אונטערגאַנג פון דער גאַנצער יידישער קהילה אין לעצטן חורבן, שטעלט אים אַוועק צווישן די גרויסע, שטילע העלדן פון יידישן פאָלק.

מיט לידער רבנות האָט אויך אַ שייכות רבי ישראל מאיר ראַדינער, דער „חפץ חיים". ראַדין איז 3 מייל פון לידע און רבי ישראל מאיר ראַדינער האָט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה פיל געטאָן פאַר „מאכל כשר" פון יידישע סאָלדאַטן אין לידער גאַרניזאָן. די לעצטע יאָרן האָט אים פיל געהאָלפן אין דעם דער באַרימטער קעל־מער מגיד, וואָס איז געווען אַ לידער תושב און איז אין לידע געשטאָרבן. אין לידע האָט זיך אויסגעצייכנט אויך דער דיין רבי יאָשע אליהו, אַ פאַרברענטער מתנגד, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט וועגן חסידים, אַז זיי וועלן פאַר־שווינדן און עס וועט קומען די צייט פון „להעביר גילולים מן הארץ". לידער חסידים האָבן ניט געשוויגן. זיי האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין זיין הויז און געזונגען להעביר גילולים מיט האַרץ.

אָט דאָס זיינען געווען די גייסטיקע פירער פון דער שטאָט לידע. פירער, וואָס האָבן קיין שיינע פראַזן ניט געקענט, נאָר יעדע מינוט פון זייער לעבן איז געווען פאַר־בונדן מיט זייער קהילה, די קהילה פון אַ קליין שטעטל, וואָס האָט געהייסן לידע. אַ טיפּישע שטאָט פון ליטע, דאָס לאַנד פון לומדים און בני־תורה.

יצחק ריבקינד

דער פאָנעוועזשער „קיבוץ"

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען אַנטשטאַנען אין פּוילן און ליטע ישיבות, וואָס זיינען געווען געגרינ־דעט און אינגאַנצן אויסגעהאַלטן דורך יידישע גבירים, אויף זייער אייגענעם חשבון.

אַזאַ ישיבה, מיטן נאָמען „תורת־חסד", האָט געגרינ־דעט אין לאָדזש, אין יאָר תרס"ט, מיין זיידע ר' סנדר דישקין. די ישיבה האָט עקזיסטירט ביז דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, גאַנצע דרייסיק יאָר.

די ישיבה „תורת־חסד" האָט געהאַט גרויסע פאַר־דינסטן פאַרן שאַפן אַ מקום־תורה אין אַזאַ אינדוסטריעלער, מאַטעריאַליסטישער האַנדל־שטאָט ווי לאָדזש און פאַרן פאַרשפרייטן דעם ליטווישן דרך־הלימוד צווישן חסידישע שטיבל־בחורים.

אַ פאָר יאָר שפּעטער איז אַזאַ גבירישע ישיבה גע־גרינדעט געוואָרן אין פאָנעוועזש, דורך פרוי ליבע מרים גאָוואָראָנסקי, דער פרומער, תורה־ליבנדיקער טאָכטער פון קלונימוס זאב וויסאָצקי (געבוירן אין אַלט־זאגער תקפ"ד, געשטאָרבן אין מאָסקווע תרס"ד), גרינדער פון דער באַ־רימטער טיי־פירמע, נדבן און חובב־ציון. פרוי גאָוו־ראָנסקי האָט די ישיבה (באַוואוסט בעסער ווי דער „קיבוץ") געגרינדעט צום זכרון פון איר מאַן ר' אשר ברוך בענדיט, אַ זון פון דעם שוועקשנער רב ר' ישׂשכר בער.

וויסאָצקיס איידעם, גאָוואָראָנסקי, איז געווען אַ גרוי־סער ירא־שמים און אַ צדיק, געזעסן יום ולילה און גע־לערנט. פון אים איז אויך געבליבן אַ תנכישׂ־תלמודיש ווערטערבוך „אוצר לשון המקרא והתלמוד", וואָס די אלמנה האָט אַרויסגעגעבן אין יאָר 1924 (נאָר דעם ערשטן חלק, דעם תנ"כישן, רעדאַקטירט פון ר' חיים טשערנא־ויץ). דער זון, דימיטרי גאָוואָראָנסקי, אַ גרויסער פיל־זייטיקער געלערנטער, מאַטעמאַטיקער און פילאָזאָף, אַ תלמיד מובהק פון פראָפ. הערמאַן כהן, האָט איבער אים און זיין לערע געדרוקט אַ פאָר אַרטיקלען אין „בצרון". ער איז געווען פראָפעסאָר אין דער שווייץ, געפינט זיך, זינט דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין אַמעריקע.

נישט קיין וואונדער, אַז אין אַזאַ הויז פון „תורה וגדולה" האָט מען געשטעלט אַ גייסטיקע מצבה, אַ „קיבוץ", פאַר אַ מאַן ווי ר' ברוך בענדיט גאָוואָראָנסקי, וואָס האָט אַליין, מיט זיין גאַנצן מהות, פערזאָניפיצירט תורה, ישיבה־לעבן און צידקות.

אין אַ תשובה, דאַטירט יום א' בשלח [ז' שבט] תרע"א, שרייבט ר' איצעלע פאָנעוועזשער צו דעם פאָ־לאָנגער רב, ר' חיים יצחק קאַרב: „איך האָב שוין גע־וואָלט אַליין שרייבן און איך לאָזן וויסן, אַז ס'איז מיר, גאָט צו דאַנקען, געלונגען, זייענדיק אין מאָסקווע נישט לאַנג צוריק, צו גרינדן די אינסטיטוציע, וועגן וועלכער איך האָב שוין אַ צייט לאַנג געטראַכט. אַדאַנק דער סוב־סידיע פון דער גבירה גאָוואָראָנסקי, וויסאָצקיס טאָכטער, וועלן וועלן אויסגעהאַלטן אין פאָנעוועזש צוועלף בחורים. יעטווידער וועט באַקומען פופצן רובל אַ חודש. פון די אַכט חתונה־געהאַטע יונגעלייט (אברכים) וועט יעטווי־דער באַקומען דרייסיק רובל אַ חודש. אָנהויבן וועט זיך דאָס אי"ה גלייך נאָך פסח. דערווייל זוך איך פאַסיקע בחורים און יונגעלייט, זאָלן זיין גוטע בעלי־כשרונות און יראי שמים. אינצווישן האָב איך באַקומען אייער בריוו, וויל איך בעטן, מיין פריינט, אַז אויב איר וויסט פון אַ יונגנמאַן אַדער בחור, אַ גוטן בעל־כשרון, צו לאָזן

מיר וויסן. אויף אייער עדות קען איך זיך פאַרלאָזן סיי בנוגע זיינע גוטע פעאיקייטן און סיי בנוגע זיין גוטער אויפ־פירונג" (זכר יצחק, סימן ס"ג). צו די דערמאָנטע הוצאות איז נאָך צוגעקומען הונדערט רובל אַ חודש געהאַלט פאַר דעם ראש־ישיבה און פערציק רובל אַלגעמיינע הוצאות, צוזאַמען 560 רובל אַ חודש אָדער אַ בודזשעט פון אַ קיימא־לן 6.720 רובל אַ יאָר.

אין דער אמתן איז די צאָל פון די תלמידים געווען עפּעס מער ווי טאָפּלט. די איבעריקע האָבן זיך דערנערט פון פּריוואַטע העברעאישע לעקציעס און אַ טייל זיינען געווען קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן, וואָס האָבן באַקו־מען צוגעשיקט פון דער היים אויף אַלע זייערע הצטרכותן. צו די לעצטע האָב איך אַליין געהערט. נאָך דעם גרויסן שטרייק אין דער וואָלאָזשינער ישיבה (זומער תרע"ב, וואָס האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע חדשים), פון וועלכן איך בין געווען איינער פון די אַקטיוווסטע אָנפירער, האָב איך פאַרלאָזן די היסטאָרישע ישיבה, וואו איך האָב געלערנט כמעט פיר יאָר און פאַרבראַכט דאָרט טייערע יוגנט־יאָרן. נאָך וואָלאָזשין איז פאַר מיר געווען ניט אַזוי לייכט זיך צוצופאַסן צו אַן אָנדער תורה־צענטער. איך האָב בא־זוכט סלאָבאָדקע און ס׳איז מיר נישט געפעלן, בין איך פון דאָרט געפאָרן אין פּאָנעוועזשער „קיבוץ", וואו איך האָב אין די ווינטערן תרע"ג־תרע"ד געלערנט. פּאָנעוועזש איז געווען אַן אויעזדנע שטאָט. די יידישע תושבים האָבן געציילט עפּעס מער ווי אַ העלפט פון דער אַלגעמיינער באָפעלקערונג, פּאָליאַקן, ליטווינער און רוסן.

אין פּאָנעוועזש האָט זיך געפילט שטאָטישקייט און אַ געוויסע וועלטלעכקייט.

דער „קיבוץ" האָט אַריינגעבראַכט אַ מין נייעם טאָן אין דעם דאָרטיקן יידישן לעבן; האָט אויסגאַביבט אַ געוויסע גייסטיקע השפּעה אויף דער שטאָט. מ׳האָט אין פּאָנעוועזש פון אָנהויב געהאַט אַ קאָפּן באַגריף וועגן דער באַדייטונג און ווערט פון אַ „קיבוץ". דער סינאָנים פאַר ישיבה־לייט איז געווען „אַרעמע־בחורים" און אַ רייכן ישיבה־מאָן האָט מען גערופן דער „רייכער אָרעם־בחור".

דער קיבוץ" האָט אָבער באַלד דערוועקט אַן אינ־טערעס. אויף דער איניציאַטיווע פון בעלי־בתים איז באַ־שלאָסן געוואָרן צו בויען אַ ספּעציעלע אויידיטאַריע פאַר דעם „קיבוץ". ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָנקורענץ צווישן די פאַרשיידענע שולן. יעטווידע שול האָט געוואָלט האָבן דעם „קיבוץ" אין שכנות, נאָענט צו זיך, ביז מען האָט צוגעטיילט דעם כבוד „גליקעלעס קלויז". דאָרט האָט מען צוגעבויט אַ ספּעציעלן פליגל (באַשטאַנען פון איין גרויסן זאָל) פאַר דעם „קיבוץ" מיט אַ קאָרידאָר, וואָס האָט פאַרבונדן דעם „בדק" (אַזוי האָט מען גערופן דעם ישיבה־זאָל) מיט דער קלויז. דער בנין האָט געקאָסט די בעלי־בתים אַן ערך זעכצן הונדערט רובל, אַ חוץ דעם פּלאַץ. דער „בדק" איז געווען באַלויכטן מיט עלעקט־רישע ליכט. חנוכה, תרע"ב, האָט מען מיט גרויס פּאַ־ראַד געפייערט אין אָנוועזנקייט פון אַ גרויסן עולם דעם חנוכת־הבית. בעת איך בין געקומען קיין פּאָנע־וועזש, האָב איך באַמערקט, אַז די קיבוץ־לייט געפינען זיך מער אין קלויז ווי אין „בדק" און נוצן די קלויז, מסתמא אויס רגילות, אָפילו פאַר דער שיעור פונעם ראש־הישיבה. בלויז שבת האָבן אַלע געדאַוונט אין „בדק".

דער סדר־הלימוד איז געווען אַ פרייער, יעטווי־דער האָט אומאָפּהענגיק געלערנט פאַר זיך. דרייַ מאָל אַ וואָך פלעגט ר׳ איצעלע „זאָגן אַ שיעור". ער איז געווען אַ שפּרודלדיקער קוואַל, פלינק און בליציק. זיין השגה און תפיסה זיינען געווען ווי פייל פון בויגן. ער איז גע־ווען באַרימט אין די ליטווישע ישיבות און אין דער לומדישער וועלט, ווי איינער פון די גרעסטע מחדשי־התורה פון דעם דור.

איידער ער איז געוואָרן רב אין פּאָנעוועזש, איז ער געווען אַ ראש־ישיבה פריער אין ביאַליסטאָק, דער־נאָך אין „כנסת־ישראל" אין סלאָבאָדקע. ס׳האָט מיט אים געקלונגען די תורה־וועלט. ער איז געווען דער כוח־המושך פאַר די ישיבה־לייט. ר׳ איצעלע איז געווען פאַר סלאָבאָדקע דאָס, וואָס ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק איז גע־ווען פאַר וואָלאָזשין. ער איז אָבער געווען אַ שווערער בעל־מסביר, ניט איבעריק קלאָר, אָפט פראַגמענטאַריש. אים האָט געפעלט ר׳ חיימס קלאָסישע הסברה. ביי אים זיינען שטענדיק געפלויגן די געדאַנקען בליץ־שנעל. דער מוח האָט געיאָגט און איבערגעיאָגט דעם כוח־הדיבור. מהאי טעמא, האָט מען געזאָגט, איז אים געווען שווער צו פאַרשרייבן זיינע „חידושי־תורה". און די חידושים, וואָס ער האָט שוין פאַרשריבן, זיינען, ליידער, פאַרשוואונדן אין די יאָרן פון וואָגלענישׂ, וואָס דאָס ליטווישע יידנטום האָט דורכגעמאַכט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. ס׳איז איבעריק צו זאָגן, וויי שטאַרק ר׳ איצעלע האָט מיט זיי־נע שיעורים משפּיע געווען אויפן שטייגער לערנן פונעם „קיבוץ", געווירקט מיט זיין תורה־שעפּערישער פערזענ־לעכקייט און פאַר די מצוינים צווישן די לערנער איז ער, מיט זיינע געניאַלע חידושים און איינפאַלן, באמת געווען אַ מורה־דרך אין די לאַבירינטן פון תלמודישן וויסן.

ווי אַ ראש־ישיבה איז ר׳ איצעלע געווען אַ מזג־טוב, די איידלקייט און גוטסקייט אַליין. מיט זיין גאַנצן גייס־טיקן מהות, מיט זיין אויסערגעווויינטלעכער ענווות און פּשטות איז ער, פאַר אונדז תלמידים, געווען דער לעבע־דיקער סימבאָל פון ריינסטן אידעאַליזם, עכטער מוסריות און אויבער־יידישקייט. ס׳האָט פון אים געשטראָלט דער־הויבנקייט און נשמה־שיינקייט. מען האָט אין זיין אָנווע־קייט געפילט אַ וואַרעמקייט, נאָענטקייט און פריינטלעכ־קייט. איך גלויב, אין יעטווידערן פון אונדז, תלמידים, לעבט ביז דעם היינטיקן טאָג זיין ליכטיקע געשטאַלט. ר׳ איצעלע איז געווען אַ מתנגד פון „מוסר" און אין זיין „קיבוץ" האָט מען קיין „מוסר" ניט געלערנט. פונקט ווי מען האָט ניט געלערנט אין וואָלאָזשין.

די ישיבה־לייט האָבן זיך געפילט לחלוטין זעלבסט־שטענדיק. זיי האָבן נישט געווואוסט פון משגיחים און

„בייזע־אויגן". מען האָט פריי געלייענט די פרעסע און ליטעראַטור אויף די דריי שפּראַכן — העברעאיש, יידיש און רוסיש. מען האָט באַזוכט, אמת ניט שטאַרק בפּרהסיא, די אַלגעמיינע שטאָט־ביבליאָטעק. אַדאַנק די ישיבה־לייט האָט זיך פאַרגרעסערט די פּאָדערונג אויף אַ העברע־אישן בוך. אַ דאַנק זיי האָט מען אָפט געקענט הערן אין גאַס דעם קלאַנג פון דער העברעאישער שפּראַך.

אַ געוויסע צאָל תלמידים האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ גרופּע וואָס פלעגט אין די פרייטיק־צו־־נאַכטן זיך צונויפ־קומען פֿריוואָט אין אַ וואוינונג, כדי צו לערנען און איבן זיך אין קונסט פון האָמילעטיק, זיך צוצוגרייטן פאַר דער אויפגאַבע צו רעידן, וועקן און אויפוועקן דאָס פאָלק. ווי פריי חברה האָבן זיך געפילט, קען מען זען פון דער פאָלגנדיקער פאַסירונג. מען האָט איין מאָל אין פּאָנע־וועזש געבראַכט אַ פילם וועגן דעם נייעם ישוב אין ארץ־ישראל, וואָס האָט, פאַרשטייט זיך, געשמעקט מיט ציוני־סטישער פּראָפּאַגאַנדע. איך האָב אָבער געפּוּעלט, אַז כמעט דער גאַנצער קיבוץ איז געגאַנגען זען דעם פילם. ס׳רוב האָבן דאַן באַזוכט אַ קינא דאָס ערשטע מאָל אין זייער לעבן. מען האָט געזאָגט, אַז ר׳ איצעלע זאָל האָבן זיך אויסגעדריקט, אַז ווען ער שעמט זיך נישט, וואָלט ער אַליין געגאַנגען זען דעם ארץ־ישראל פילם.

נאָך דעם ערשטן „זמן", ווינטער תרע״ג, אין פּאָנע־וועזש, בין איך צוריקגעפאָרן אַהיים אויף פּסח. איך האָב דערנאָך, זומער, פאַרעפנטלעכט וועגן דעם „קיבוץ" אַ קאָרעספּאָנדענץ אין „הצפירה", אגב מיין ערשטע גע־דרוקטע זאַך, וואו איך האָב קריטיקירט די לערסיסטעם ווי אויך די פּאָנעוועזשער ישיבהשע אָטמאָספערע, וואָס איז מיר, ווי אַ וואָלאָזשינער פאָטריאָט, ניט איבעריקס געפעלן, ניט געווען צום האַרצן. ווי איך פאַרשטיי איצט, האָב איך, אַן כוונה, מיט געוויסע שאַרפע אויסדרוקן מיי־נע, גורם געווען צער מיין גרויסן רבין. ווען איך בין נאָכאָמאָל געקומען, ווינטער תרע״ד, לערנען דאָרט, זאָל ר׳ איצעלע האָבן געזאָגט: „פונדעסטוועגן איז ער צו אונדז צוריקגעקומען".

אינצווישן זיינען פאַרגעקומען אין לעבן פון „קיבוץ" געוויסע שינויים נישט צום בעסערן. די ישיבה־אָט־מאָספערע איז, פאַר דער צייט, געווארן שוואַרער, אָנגע־צויגענער. קודם־כל האָט מען, זומער תרע״ג, אויפגענו־מען אַ „משגיח", אַ שטאָטישן קרעמער, וואָס איז כלל נישט געווען סימפּאָטיש. דער „משגיח" האָט נאָך פריער, ווייזט אויס, געהאַט אַ האָנט אין דעם, וואָס די גרינדער פון „קיבוץ" האָבן אָנגענומען אַ ריי „תקנות", צווישן זיי אייניקע גאָנץ אומיושרדיקע, אָפּילו באַליידיקנדיקע. עס האָט זיך שטאַרק אין זיי געפילט גבירישע קאַפּריזן, כמעט דעספּאָטיזם, אָדער די קרעמעריש השגות פון משגיח. ס׳איז געווען, דוכט מיר, ביי דער פּורים־סעודה, תרע״ד, ווי איך האָב ביי דעם רב אין שטוב דערשנאַפּט דעם פּנקס „חברי הקבוץ דפה פוניבז שנת תרע״ג" און האָב שטילערהייט קאָפּירט די „תקנות", וואָס גיט מיר איצט, צום ערשטן מאָל, די מיגלעכקייט אָפּצודרוקן, ווי אַ דאָ־קומענט צו דער געשיכטע פון פאָנעוועזשער „קיבוץ".*)

די „תקנות" זיינען שפּעטער געוואָרן שאַרף קריטי־קירט עפּנטלעך, ווי זיי האָבן כשר פאַרדינט.

דריי קיבוץ־לייט האָבן בשותפות אָנגעשריבן אַ פע־ליעטאָן קעגן דעם קרעמערשן משגיח און די „תקנות".

---

*) די תקנות פון פּאָנעוועזשער קיבוץ

בעזרת ה׳ יתברך שמו.

פרטים אשר עליהם נתיסד הקבוץ הק׳ העומד תחת השפעת הגאון הגדול נזר דורנו וכו׳ מרן ר׳ יצחק שליט״א האב״ד ור״מ דק״ק פוניבז׳ על ידי הנדיבה מרת ליבא לזכר ולעלוי נשמת בעלה המנוח הרב הצדיק ר׳ ברוך בענדיט ז״ל בהגאון ר׳ ישעכר בער זצוק״ל רב ואב״ד בק״ק שוועקשנא.

א) הנדיבה מרת ליבא הנ״ל תשלח בכל חדש סך 560 רוב׳ להחזיק שמונה אברכים גדולים בתורה ובי״ש ויקבלו 30 רוב בכל חדש ושנים עשר בחורים מצוינים בעלי־כשרונות בתורה וי״ש ויקבלו כל אחד סך 15 רוב לחדש. וסך מאה רוב לכל חדש יקבל הגאב״ד נ״י וארבעים רוב לחדש יקבל על הוצאות להחזקת־הקבוץ.

ב) קבלת הלומדים בהקבוץ תלוי רק עפ״י שיקול־דעת הגאב״ד נ״י ואף אם יקובל מכתב מפה בהשתדלות עבור אחד יתחשב רק בתור הצעה ולא יתקבל רק על פי החלטת הגאב״ד נ״י.

ג) זמן הלמוד בהקבוץ הוא לא יותר מארבע שנים.

ד) הלומדים אשר יתקבלו להקבוץ מחויבים לקבל על עצמם לקיים את כל התנאים והפרטים המבוארים בזה בלי שום שנוי כלל:

א) זמן התחלת־הלמוד בעתותי־הקבוץ מן ראש חדש אייר עד יום חמשה עשר באלול להאברכים ועד יוה״כ, או לאיזה צרך עד ר״ה בעד הבחורים: ובזמן החרף מן ר״ח חשון עד ר״ח ניסן.

ב) להזמן הנ״ל מחויב כל אחד מהקבוץ לבא בדיוק ואם יתמהמה יגוכה לו ממשכורתו בעד הימים אשר יתאחר בפעם הראשונה ובפעם השני׳ יגוכה לו בעד חדש שלם ובפעם השלישית לא יקובל עוד כלל להקבוץ ולא יועיל שם טענת אונס ואמתלאות כי רק אדעתא דהכי נתנדב הכסף ואין רשות לשנות בזה כלל וכלל.

ג) זמני הלמודים בכל יום בעתותי־הקיץ יתחילו משעה התשיעית וחצי עד שעה השני׳ ביום ומשעה הרב׳עית עד השמינית בערב. ובזמן־החרף יתחילו משעה העשירית עד שעה השני׳ וחצי ביום ומשעה הרביעית וחצי עד שעה התשיעית בערב. וביום עש״ק משעה התשיעית וחצי עד שעה השני׳ ביום בקיץ; ומשעה העשירית עד שעה הראשונה ביום בחרף. הלמודים צריכים להיות רק בהישיבה הק׳ גפ״ת, פוסקים ספרי־ראשונים ואחרונים.

ד) בכל זמני הלמוד אין רשות לחברי־הקבוץ לעזוב את הישיבה או ליסע משם. ורק אם יקרה איזה הכרח גדול אז יציעו הדבר לפני הגאב״ד נ״י ואם ימצא האמתלא מספקת אז יתן לו את הרש״ון בכתב ועל זמן לא יותר משני־שבועות. אמנם אם יצטרך ליתן רשיון על זמן יותר משני שבועות אז לא יקבל השכירות בעד כל הימים אשר יתמהמה אפי׳ בעד שני שבועות הנ״ל. החופשה לא תוכל להנתן רק פעם אחת בשנה ואם יתמהמה יותר מן הזמן אשר קבל הרשיון אז יגכו לו בעד חדש שלם וכ״ז רק בפעם הראשונה ושני׳ אבל בפעם השלישית לא יקובל עוד בהקבוץ.

ה) בכל חצי שנה יסדר כל אחד מהלומדים איזה חדושי־תורה בכתב וימסרם להגאב״ד ויהי׳ למשמרת. ואם ימצא איזה חדושים מצוינים בהמשך הזמן יובא בע״ה להדפוס.

ו) כאשר הרב הגי׳ ר׳ בנימין אשכנזי קבל על עצמו על פי בקשתינו העבודה והטורח להשגיח על ענייני מעמד איזה ישיבות הק׳ אשר לקחנו חלק בהם; ולעזור להגאב״ד והר״מ נ״י בכל הנוגעים לעניני הקבוץ לראות כי יתמלאו כל התנאים והפרטים אשר קבלו עליהם חברי הקבוץ הק׳ בלי שום שנוי ולשלוח לנו בכל חצי שנה פרטי־כל והשקפה פרטית מכל העניינים הנוגעים אל הקבוץ.

וע״ז באנו על החותמים:

נאום: יצחק יעקב בהרש״ל ראבינאָוויץ הגאב״ד ור״מ בפה.

ונאום: רפאל שלמה גאץ.

ונאום: ליבע מרים גאווראנסקי.

ארתין במסקבה יום ג׳ ער״ח אייר שנת תרע״ג.

אַ גרופּע פון פּאָנעוועזשער קיבוץ (1914)

זיצן פון רעכטס: זוניא (יהושע) גרינבערג (טורישקי), יצחק ריבקינד (לאָדזש, איצט אין ניו־יאָרק), משה ברענער (ראָגאָווע), ישראל יעקב אונטערמאַן (בריסק, איצט אין ישראל). שטייַען פון רעכטס: שמואל איסרוב (וואַרשע, איצט אין ניו־יאָרק), פייוול רובין (סיסלעוויטש), מרדכי דימענט (ראָזאַליע, שפּעטער רב אין סוראָזש, וויטעבסקער גוב.), נפתלי דווינסקער (דער פריילעך), משה ברוך האַראַדאַקער.

איך, אייגער פון די דריי, האָב דאָס געזאָלט זיין דער שליח און, פאַרנדיק אַהיים אויף פּסח, איבערגעבן אין דער רעדאַקציע פון „הצפירה".

אייגעם פון די דריי וויל איך דאָ ספּעציעל דערמאָנען, דאָס איז דער קדוש זוניא (יהושע) גרינבערג (פון קליינעם ליטווישן שטעטעלע טרישקי), וועלכער איז דערנאָך געוואָרן לערער פון תנ"ך און העברעאישע ליטעראַטור אין די העברעאישע גימנאַזיעס פון קאָוונע, פּאָנעוועזש, ראַסיין, און די לעצטע פופצן יאָר, בערך, אין שאַוול. פון דאָרט איז ער, דעם 19טן יוני 1944, צוזאַמען מיט די איבערגעבליבענע רעשטלעך שאַוולער יידן, אַוועק דעם לעצטן וועג, וואָס האָט געפירט צום מאַרטירער־טויט. דאָ, אין ניו יאָרק, האָב איך געטראָפן זיינע אַ תלמידה, פּסיה פיינבערג, פון די געראַטעוועטע שאַוולער, האָט זי מיר דערציילט, אַז זי האָט אים געזען אין דאָרף פּאוועניץ (לעבן קורשאַן), פון וואַנען מען האָט זיי פונאַנדערגעטיילט, און גרינבערג האָט צו איר אַ זאָג געטאָן: זכריני לטובה! (דערמאָן מיך צום גוטן!). זאָלן די פּאָר שורות מקיים זיין דעם לעצטן וואונטש פון אַ קדוש — זיין אויך אַ „יזכור" פאַר מיין יוגנט־חבר, דעם אידעאַליס־טישן העברעאישן לערער פון ליטע!

דעם אַרטיקל פון די דריי ישיבה־לייט האָט מען אין „הצפירה" נישט געדרוקט, נאָר ר' יצחק ניסנבוים האָט זיך באַנוצט מיט דעם גאַנצן מאַטעריאל אונדזערן, וואָס מיר האָבן צוגעשיקט און האָט אַליין שאַרף רעאַגירט אויף דער נייַ־געשאַפענער לאָגע אין קיבוץ. כדאי צו דערגאַנצן מיט אַ תמצית פון ניסענבוימס רייד: „אָבער עס געפינט זיך אַ פאַרבאַרגענע האַנט — שרייבט ער — און מאָסקווע האָט אָנגעהויבן באַקומען פון פּאָנעוועזש פּאָשקווילן און מסירות . . . ווי לאַנג עס האָבן זיך געצויגן די באַהאַלטענע מסירות און וואָס איז געווען געשריבן אין זיי בפרטיות — ווייס מען נישט. אָבער פלוצלונג איז געקומען ר' רפאל שלמה גאָץ פון מאָסקווע, צו באַזוכן די ישיבה און אירע פּאָראַנדקעס . . . וואָס ער האָט אויסגעפונען אין דער ישיבה — ווייס מען נישט. ס'איז אָבער אַוועק אַ גאַנץ יאָר נאָך זיין באַזוך און מען האָט פלוצלונג אויפגענומען אַ ספּעציעלן „משגיח" פאַר די ישיבה־לייט, פאַר די בחורים און פאַרהיראַטע צוגלייך. און דער משגיח איז אַ ייד אַ קרעמער, וואָס אין דער ערשטער שורה קומט די מטבע, אין וועמענס כוח ער וויל געוואלטיקן אויף דער גייסטיקער יוגנט.

קודם־כל האָט מען פאַרפאַסט „תקנות" וואָס פאַסן צו זיין אַ מוסטער פאַר די דעפּוטאַטן פון דער גאָסודאַרסטוועגער דומע. אָט איז, למשל, איין תקנה: דער זמן הלימוד הויבט זיך אָן: זומער — ר"ח אייר אוןווינטער — ר"ח מרחשון. אויב דער לערנער פאַרזאַמט צו קומען, איז דאָס ערשטע מאָל רעכנט מען אים אַראָפּ פון זיין סובסידיע, לויט די טעג וואָס ער האָט זיך פאַרזאַמט, דאָס צווייטע מאָל רעכנט מען אים אַראָפּ פאַר אַ גאַנצן חודש און דאָס דריטע מאָל וועט מען אים אינגאַנצן נישט אָננעמען אין קיבוץ. ס'וועלן נישט העלפן קיינע טענות ומענות. און אָט איז אַ צווייטע תקנה: יעטווידער לערנער, וואָס מוז אַוועקפאָרן אין מיטן זמן, באַדאַרף באַקומען אַ שריפטלעכע דערלויבעניש. די דערלויבעניש איז נאָר אויף צווי וואָכן און אויב ער וועט זיך זאַמען לענגער, וועט מען אים אַראָפּרעכענען לויט דעם דערמאָנטן פּלאָן [פּינקטלעכער: פאַר אַ חודש]. און אויב ער וועט באַקומען פון אַ דערלויבעניש פאַר מער ווי צווי וואָכן, דאַן וועט ער נישט באַקומען זיין שכירות אָפילו פאַר די ערשטע צווי וואָכן [צו וואָס ער איז באַרעכטיקט] . . . אַן אמתער יושר.

אַזוי זיינען פאַראַן נאָך אַ רייַ תקנות איבער וועלכע אַ קליינער קרעמערשער גייסט שוועבט. ס'איז אַ וואונדער ווי אַזאַ אויסגעצייכנטער מענטש, ווי גאָץ, און אַ גאון מיט אַ הארץ ווי ר' יצחק ראַבינאָוויץ, האָבן זיך אונטערגעחתמעט אויף די תקנות".

ניסענבוים אָפּעלירט צו גאָצן, אַז „ער זאָל זען רעווידירן דעם מצב און איינפירן תקונים, וועלכע זיינען באמת נויטיק, נישט תקונים פון אַ קרעמעריישער השגחה, כדי צו פאַרהיטן פון אַ קאַטאַסטראָפע די וויכטיקע אינסטיטוציע, וואָס קען באמת אונדז געבן אַ סך און וואָס באַדאַרף דינען ווי אַ מוסטער פאַר אונדזערע „געזעל־שאַפטלעכע ישיבות". וואָס עס איז געווען די וויכוח פון דעם אָפּיל איז מיר נישט באַקאַנט. די וווייטערדיקע אַנטוויקלונג פונעם „קיבוץ" האָב איך שוין נישט דורכגעמאַכט. זומער תרע"ד בין איך געבליבן אין דערהיים און קיינמאָל מער זיך נישט צוריקגעקערט דאָרט. בכלל האָט דער נייער מצב שוין לאַנג נישט געקענט דויערן, ווייל אין אַ פאַר חדשים אַרום האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, און אין מאַי 1915, בשעת דעם גירוש פון קאָוונער גובערניע, איז ר' איצעלע מיטן „קיבוץ" אַוועק אין

גלות. פריער האָט ער זיך באַזעצט אין לוצין (וויטעב־סקער גוב.). געווען דאָרט אַ קנאַפּן יאָר, דערנאָך אַריבער קיין מאַריופּאָל (יעקטעריגאָסלאָווער גוב.) און פֿאַרבליבן דאָרט ביז די באָלשעוויקעס האָבן פֿאַרכאַפּט די מאַכט. כל־זמן ס׳איז נאָך געווען אַ פֿאַרבינדונג מיט מאָסקווע, האָט דער „קיבוץ" עקזיסטירט. דאָס ביסל וואָס ר׳ אי־צעלע פלעגט באַקומען פון דאָרט, פלעגט ער פֿאַרטיילן צווישן די תלמידים, בשעת ער אַליין האָט געליטן גרויס דחקות. אויך די פֿראָבלעם פונעם „משגיח" האָט זיך געלייזט פון זיך אַליין, ווייל אין דער צייט פון דער מלחמה איז דער משגיח געשטאָרבן. אין יאָר 1917, גלייך נאָך דער רעוואָלוציע, האָט נאָך ר׳ איצעלע אָנטייל גענומען אין דעם צוזאַמענפאָר פון אַלע גרויסע רבנים אין פּעטראָ־גראַד און דערנאָך זייער אַקטיוו זיך באַטייליקט אויף דער קאָנפערענץ פון „מסורת וחרות" אין מאָסקווע. ער האָט אויך געפֿאָדערט, אַז מען זאָל אַריינענעמען אין פּראָ־גראַם פון דער קאָנפערענץ פֿאָליטישע פראָגן, איבער־הויפּט די אַגראַר־פראָגע און אַליין געהאָלפן מאַכן קלאָר די באַציאונג פון דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום צו דער פֿראָבלעם.

עפּעס מער ווי אַ יאָר נאָך דער באָלשעוויסטישער איבערקערעניש, ווינטער תרע״ט, האָט ר׳ איצעלע, צע־בראָכן און שוואַך, קוים זיך דערשלאָגן צו קומען אַהיים צוריק קיין פֿאָנעווזש.

ס׳האָט דאָן שטאַרק געבושעוועט פלעק־טיפוס. ר׳ איצעלע האָט זיך ניט געשאָנעוועט, מקיים געווען בקור־חולים, זיך אָנגעשטעקט און נפטר געוואָרן צו פּינף און זעכציק יאָר.*)

מיט אַ יאָר צוריק, צום דרייסיקסטן יאָרצייט, האָט הרב ר׳ אברהם אלקנה כהנא שפּירא אַרויסגעגעבן אין ירושלים, אַ באַנד שאלות ותשובות און חידושי־תורה פון ר׳ איצעלע, וואָס איז באמת ווי אַ טראָפּן פון ים, וואָס דער גאון־התורה האָט געשאָפן אין זיין גאָנצן גייסטיק־רייכן לעבן.

אויך זיינע תלמידים ציען ווייטער די גאָלדענע קייט פון זייער אומפאַרגעסלעכן רבין.

דער פֿאָנעוועזשער „קיבוץ" האָט אין דער קורצער צייט פון זיין זיבניאָריקער עקזיסטענץ, אַרויסגעגעבן אַ צאָל וויכטיקע פֿערזענלעכקייטן, וואָס זיינען ביז היינט טעטיק אויף דעם געביט פון תורה און חכמה.

*) אין דער דאָטע פון זיין פּטירה איז פֿאַראַן אַ גרויסע סתירה. שפּירא אין זיין „הקדמה מאת המסדר" גיט אָן אין „זכר יצחק" : כ׳ אדר תרע״ח, צינובין פֿאַרצייכנט : כ״א באדר תרע״ט. שמואל אַטלאַס גיט אָן : ז׳ אדר תרע״ט. די לעצטע דאָטע שיינט צו זיין די אויטענטיש ריכטיקע. זען אויך דעם אַנאָנימען נעקראָלאָג, געשריבן פונעם רעדאַקטאָר יצחק נ׳סנבוים, אין „המזרחי", וואַרשע, י״ג סיון תרע״ט, נומ׳ 25, ז׳ 10.

ביבליאָגראַפּיע : שמואל נח גאָטליב : אהלי־שם, פּינסק תרע״ג, ז׳ 367. יצחק ריבקינד : ישיבת פוניבז׳, הצפירה, כ״ג מנחם אב, תרע״ג, נומ׳ 183. י. ניסנבוים : מחיי הישיבות, דאָרט, י״ב ניסן תרע״ד, נומ׳ 73. יעקב מאָרק : רבי יצחק ראַבינאָוויץ (רבי אי־צעלע פֿאָנעוויעזר), גדולים פון אונזער צייט, ניו־יאָרק תרפ״ד, ז׳ 130־135. מ. צינובין : הגאון ר׳ יצחק מפוניבז׳, הצופה, תל־אביב כ״ה תמוז תש״ט, ז׳ 6. זכר יצחק, שאלות ותשובות חידושים וביאורים בש״ס, מאת רבינו יצחק יעקב בהרש״ל רבינוביץ, ירושלים תש״ט.

א. ריווקעס

די ישיבה אין שטעטעלע ראָדון

(די „חפץ חיים ישיבה" און איר שאָפער — ר׳ ישראל מאיר הכהן)

אַ שטיל שטעטעלע געווען — ניט געהאָט אָפילו ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה קיין מאַרק. שטיבעלעך ני־דעריקע, אַ סך מיט שטרויענע דעכער — פֿאַרשוואָרצטע און פֿאַרגרינטע. אַז באַדאַרפט האָט ראָדון*) גאָר זיין אַ דאָרף, און יידן האָבן פון דורי־דורות געהאָט אַרום פעלדער, אָבער יידן האָבן אויסגעפועלט, אַז ראָדון זאָל ווערן אַ שטעטעלע, מען זאָל זיי פון דאָרטן ניט טרייבן. די יידישע פעלדער האָט מען פֿאַרנומען — די רעגי־רונג און גויישע שכנים. אָבער די יידישע שטיבעלעך זיינען ניט געווען אַרויפגעבויט אויף די אַנדערע. זיי זיינען געווען אָפּגעטיילט מיט גערטנדלעך, וואָס האָבן זיך געצויגן אַהינטער די הייזער. דערפֿאַר טאָקע

*) ווערט אויך אַרויסגערעדט „ראַדין".

אָבן די שטרויענע און שינדל־דעכער זוכה געווען אַלט צו ווערן. אַן אויסגעברענטע שרפה האָט זיך געלאָזט פֿאַרהאַלטן, זי זאָל ניט פֿאַרכאַפּן באַלד די שכנישע דעכער. די שטיבעלעך זיינען פון אַלטקייט אַראָפּגעזונ־קען, געקרימט אויף אַ זייט זיך, פענצטערלעך — קליינטשינקע, אין אַ סך שטיבער זיינען די פֿאָדלאָגעס געווען פון ליים.

אַ פלאַך לאַנד איז אַרום ראָדון, ניט צו זען קיין באַרג. קיין טייך האָט ניט דאָס שטעטעלע. אויף אַ פלעצל איז געווען אַ קהלשער ברונעם. דאָרטן פלעגן זיך, ביים שעפּן וואַסער, טרעפן יידישע פרויען. קינדער, וואָס „האַלטן זיך נאָך ביים מאַמעס פאַרטעך", פלעגן דערביי זיך פּלושקענען. אָנגעפֿאָרענע פויערים פלעגן ביים ברונעם אָנטרינקען זייערע פערד, אָבינדן זיי דערביי,

איבערלאָזן מיט די וועגענער און גיין איינקויפן אין די יידישע קראָמען. אַזוי, אַז מען האָט „געצויגן" פון ברונעם וואַסער און — אויך חיונה.

קיין באַן איז אין ראַדון ניט געווען. ערב דער ערשטער מלחמה האָט מען נאָך געטראָפן אין ראַדון יידן און יידענעס, וואָס האָבן אין זייער לעבן קיין באַן ניט געזען. שלעפּנדיק זיך שפּעטער, ווי פּליטים, אין פּראָטוואַגאַנעס, האָבן זיי אויף די באַנען געקוקט מיט ביטול: זיי טראָסקענען ניט ווינציקער פון די ראַדונער פורן און בוידן.

פּרילינג און האַרבסטצייט האָט ראַדון געשטעקט אין צעגאָסענע בלאָטעס. קיין ברוקירטע גאַסן האָט דאָס שטעטעלע ניט געהאַט. האָט געבלאָזן אַ ווינט, האָט זיך געדורכט, אַז די שטיבעלעך וויגן זיך אין בלאָטע. מען פלעגט דערציילן, אַז אַ מאָל אין אַ פּורים, — דעם אייניציקן טאָג וועז די ראַדונער ישיבה־בחורים האָבן זיך געלאָזט וואויל־גיין, — האָט דעם פּאַרשטעלטן פּורים־רב אַן אָנדער ישיבה־בחור געפּרעגט, פון וואַנען נעמען זיך אַזוי פיל בלאָטעס אין אַזאַ קליין שטעטעלע? דידאָזיקע „האַרבע קשיא" זאָל דער פּורים־רב האָבן פּאַרענט־פערט אַזוי: „די חז"ל זאָגן, אַז דער אויבערשטער האָט געווייזן אָדם הראשונען אַלע דורות מיט זייערע חכמים... וועז אדם הראשון האָט דערזען ראַדון און האָט דער־הערט, אַז דאָ וועט אויפוואַקסן דער חפץ־חיים, האָט ער אַ שפּיי געטאָן 'טפוי'! אַזאַ גרויסער גאון און צדיק אין אַזאַ קליינינקע שטעטעלע! פון דעם שפּיי איז געוואָרן אַזאַ גרויסע בלאָטע"... אָבער דער פּרעגער האָט זיך גענומען אָפּפרעגן: „אויב דאָס זאָל זיין די סיבה, וואָלטן דאָך אין ראַדון באַדאַרפט זיין גאָר גרויסע וואַסערן און, אפשר, גאָר אַ ים. אַ קליניקייט עפּעס אָדם הראשונס אַ שפּיי!" און דער פּורים־רב האָט בליץ־שנעל געענטפּערט: „אויף דעם האָט שוין דער זכות פון חפץ־חיים געהאָלפן, אַז עס זאָלן מער ווי בלאָטעס ניט זיין.*)

אין ראַדון זיינען אין אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט געווען אַן אָנדערטהאַלבן טויזנט נפשות, אָבער מער ווי אַ העלפט דערפון יידישע. די ניט־יידן האָבן געוואויונט ביי די ברעגן פון שטעטל, וואו עס האָבן זיך אָנגעהויבן זייערע פעלדער. די קראָמען זיינען געווען אַלע יידישע, און די בעלי־מלאכות און פורמאַנעס אויך בלויז יידן. אַרום ראַדון זיינען געווען ליטווישע און ווייסרוסישע דערפער און די ניט־יידישע באַפעלקערונג פון שטעטעלע גופא איז אויך געווען צעטיילט. אַ קלויסטער איז געווען אַ צווי מייל ווייט פון שטעטל און אין אַ חגא־טאָג איז אַרום אים געווען כמו־אַ יריד. דאָס שטעטעלע, ראַדון גופא, איז געווען דורכויס יידיש.

* * *

ראַדון האָט אין אַ גרויסער מאָס געלעבט פון דער ישיבה האָט זי דאָך געהאַט אַ דריי הונדערט אַרייַנגע־

*) ישר, משה מאיר, הרב, „דאָס לעבן און שאַפן פון חפץ־חיים", ניו־יאָרק, 1946, ז. 110.

פאָרענע לערנער און זיי האָבן באַטראָפן אַ דריטל פון דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג. אָנגעזען אין ראַדון האָבן זיי זיך נאָך מער, ווייל דאָס זיינען דאָך געווען בחורים פון בליענדיקן עלטער. די ישיבה איז געווען דער שענסטער בנין אין ראַדון. אַ ווייס־אָפּגעקאַלכטער מויער מיט גרויסע פענצטער. דאָס גאַנצע שטעטעלע האָט אויסגעוויזן ווי אַ מין פרוזדור צו דער ישיבה. די געמיטלעכקייט און שטילקייט פון שטעטעלע, האָט געדוכט, קוואַלט אַרויס פון דעם בויער פון דער ישיבה — פון חפץ־חיים.

די ישיבה האָט ניט געזוכט צו פאַרפלאַנצן קיין באַזונדערע שיטה אין לערנען. מען האָט אָבער געמאַנט פון די ישיבה־לייט, — און זיי האָבן געמאַנט פון זיך אַליין, — התמדה, יראת־שמים און מידות טובות. איז דאָך דער מוסטער פאַר דעם געווען דער חפץ־חיים אַליין. אין ראַדונער ישיבה האָט מען אין קדשים גע־לערנט אַ סך הלכתא קרבנות, וואָס מען וועט קענען מקיים זיין בימי המשיח. מען פלעגט זען אַרויסקוקן דעם חפץ־חיים פון די קליינע פענצטערלעך פון זיין דירה און מען פלעגט זאָגן, אַז ער וואַרט אַלע טאָג אויף דער גאולה.

די ראַדונער באַלעבאַטים האָבן אויסגעצאַמט אין זייערע הייזער ספּעציעלע קאַמערלעך צו פאַרדינגען זיי די ישיבה־לייט. אַ בחור פלעגט, געווייַנטלעך, צאָלן אַכציק קאָפּיקעס אַ חודש פאַר נאַכטלעגער, „קוואַרטיר־געלט". עטלעכע בחורים צוזאַמען פלעגן פאַרנעמען אַ קאַמערל. געקומען איז מען דאָך אין ראַדון פון די פאַרשיידנסטע געגנטן, פלעגן אויך קומען בחורים פון חסידישע היימען אין אַ חסידישער הלבשה. אין אַנדערע ישיבות פלעגט אָפט טרעפן, אַז חסידישע ישיבה־לייט פלעגן זיך באַלד נעמען קליידן אַזוי ווי די ליטוואָקעס. אין דער ראַדונער ישיבה איז אָבער געווען אַ ספּעציעלע תקנה, אַז די געקומענע פון דער פרעמד זאָלן זייער היימישע הלבשה ניט בייטן. די נויטבאַדערפטיקע ישיבה־לייט פלעגן באַקומען פון דער ישיבה אַ תמיכה — אַ זעקס רובל אַ חודש. פאַר אַ צענדליק געקליבענע ישיבה־לייט, אַלע חתונה־געהאַטע, האָט מען געשאַפן דעם „כולל־קדשים". דאָס זיינען געווען די בעסטע פון אַלע וואויללערנער און זיי האָבן געלערנט אין אַ באַזונדערן בנין. די תמיכה פון אַ „כוללניק" האָט באַטראָפן אַ 35 רובל אַ חודש. פון דעם פלעגן זיי, אָפט, מער פון אַ העלפט שיקן אין דער היים, אַז וויב און קינדער זאָלן ניט ליידן קיין נויט.

קיין משולחים האָט די ראַדונער ישיבה ניט געהאַט, נאָר געווען געשטיצט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה פון יחידים — טאָקע פאַרערער פון חפץ־חיים — פון מאָסקווע, פון פּעטערבורג, פון קיעוו. אַ וואַרשעווער עושר, יעקב ברוידע, האָט איבערגעלאָזן אין זיין צוואה אויף אַ פאָנד פאַרן „כולל" פינף און דרייסיק טויזנט רובל. (אין ארץ ישראל זיינען אויף זיין נאָמען געווען געבויט די „בתי־ברוידא"). אָבער אייַדער ראַדונער ישיבה האָט געשמט איבער דער וועלט און באַווען מנדבים זי צו

שטיצן, האָט ראַדון אַליין אַרויסגעווויזן גרייטקייט צו אויסהאַלטן די לערנער.

תחילת, ביים גרינדן די ישיבה, האָט מען געגעסן טעג. שפעטער האָט מען עס אָפגעשאַפט, כדי די ישיבה־לייט זאָלן ניט ווערן ביי „פרעמדע טישן" פאַרשעמט און טאַקע ניט מבטל צו זיין קיין צייט. „דער שמש פון בית־המדרש, ר' גדלי', פלעגט גיין צו יעדן בעל־הבית און ברענגען פאַר די בחורים עסן אין ספּעציעלע טעפּ־לעך. אַלטע ראַדונער פלעגן דערציילן... דער שמש פלעגט אָנהענגען די טעפּלעך אַרום זיין גאַרטל — איין זייט איז געווען פאַר פליישיקע און די צווייטע זייט פאַר מילכיקע".*)

עס פלעגט טרעפן, מען פלעגט פאַרקוקן אַ בחור, פלעגט דער חפץ־חיים אַליין ברענגען אַ טעפּעלע (טאַקע הייסערהייט) אונטער דער פּאַלע. דער בחור פלעגט אָפּילו ניט וויסן, פונוואַנען דאָס טעפּעלע געקומען האָט זיך געמומען. און פלעגט אַ ישיבה־מאַן זיך פאַרלערנען אין זיך ניט איילן צום געבראַכטן עסן, פלעגט דערביי אים זיך אָפּשטעלן דער חפץ־חיים און דעם בחור צו־טרייבן: „עס־עס, ווי לאַנג עס איז ווארעם". איינגעשטעלט האָט מען דערנאָך אַ קיך ביי דער ישיבה. מען פלעגט צונויפנעמען פּראָדוקטן פון די ראַדונער באַלעבאָטים און פון ארומיקע ישובניקעס און דעם חפץ־חיימס פרוי און טעכטער פלעגן אַליין קאָכן און דערלאַנגען דאָס עסן.

* * *

אַזוי נאָטירלעך, ווי פון זיך אַליין, איז די ישיבה אין ראַדון אַרויסגעוואַקסן, פאַרשטייט זיך, מיט דער מי און מאַטער פון חפץ־חיים. אַן אומגליקלעכער קראַנ־קייטפאַל מיטן חפץ־חיים האָט זיך פאַרוואַנדלט אין דער גרעסטער ברכה פאַר ראַדון. איינגעלאַדן האָט מען אים, אַ צוויי און צוואַנציק־יאָריקן יונגענמאַן, פון ווילנע קיין מינסק (אין 1860), צו זאָגן דאַרטן אַ שיעור פאַר בחורים־וואויללערנער און לומדים. אין ווילנע איז ער געווען גראָד, נאָך לאַנגער פלאָגעניש, פאַרזאָרגט מיט פרנסה. ער האָט געהאַט באַקומען 16 רובל אַ חודש פאַר לערנען עטלעכע שעה אַ טאָג מיט די קינדער פון אַ רייכער משפּחה. דער לוין האָט אים ניט נאָר געקלעקט אויף זיין הוצאה, נאָר ער האָט אויך געקענט אָפּשפּאָרן אַ ביסל געלט צו שיקן זיין ווייב אין ראַדון. אים איז אויך געבליבן גענוג פרייַ צייט צו לערנען אַליין. אויך איז ווילנע געווען אים איינגעבאַקן אין האַרצן מיט אירע גרויסע לומדים און מיט די ספּרים־אוצרות פון די בתי־מדרשים און פריוואַטע ביבליאָטעקן. דאָך האָט ער גע־איילט זיך קיין מינסק, כאָטש ער האָט געוואוסט, אַז ער וועט דאָרט ליידן דחקות. ער איז געפאָרן אַהין, ער זאָל קענען מרביץ־תורה זיין און דורכדעם נאָך מיט מער התמדה לערנען אַליין. אין מינסק האָט ער טאַקע יום־ולילה געלערנט און זיין מוח האָט ניט געוואוסט, אַליין און אַלץ איבערגעטראַכט, מיט וואָסערע חידושים זאָל ער קומען צו די תלמידי־חכמים, פאַר וועלכע ער האָט געזאָגט זיין שיעור.

געשלאָפן איז ער אין בית־המדרש, אָבער ניט פאַרגונען זיך גענוג רו, געגעסן האָט ער שהי־פהי, ביז ער איז קראַנק געוואָרן. אים איז באַפאַלן אַ קאָפּווייטיק, וואָס האָט ניט אָפּגעלאָזט. ער האָט ניט געקענט אַריינקוקן אין קיין ספר, אָדער טראַכטן פון אַ תורה־ענין. מען האָט צייטנווייז געמוזט אָפּשטעלן דעם שטוביקן וואָנטזיגער, ווייל ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן זיין קלאַפן. אַ גרויסער מינסקער דאָקטאָר האָט אים אָנגעזאָגט, אַז ער מוז צום ווינציקסטן אַ יאָר צייט זיך אָפּהאַלטן פון יעדער גייסטיקער אָנשטרענגונג. ער האָט זיך צוריקגעקערט אַהיים אין ראַדון און מיט אַן אייזערנער ווילנסקראַפט אויסגעפאָלגט דעם דאָקטאָרס עצה. אַ יאָר צייט האָט ער זיך אָפּגעהאַלטן צו עפענען אָפילו אַ ספר, האָט ניט געלערנט און אויסגעמיטן צו טראַכטן פון יעדן האַרבן תורה־ענין.

אַוועק דאָס יאָר האָט ער טאַקע געפילט זיך שטאַר־קער, אָבער ער האָט זיך געשראָקן, טאָמער האָט ער פאַרגעסן, וואָס ער האָט וועג געלערנט. הויבט ער אָן פון חומש. צו לערנען מיט מער פּעולה אַליין, לערנט ער אויך מיט אַנדערע. ער נעמט צונויף ראַדונער באַלעבאָטים, מער־סטנס — בעלי־מלאכות, און לערנט חומש צוזאַמען מיט זיי. ער שטעלט איין דערנאָך אַ חברה צו לערנען חיי־אדם, שפּעטער שאָפט ער די חברה „תפארת־בחורים", וואָס פאַרנעמט זיך שוין מיט גמרא. „די ערשטע צייט פלעגט דער חפץ־חיים לערנען מיט די באַזונדערע חברות אין פריוואַטע הייזער, ווי למשל: ביי ר' מנשה פּסח דעם שנייַדער, ר' משה דעם שמיד, ר' איצע הערשל דעם שמש, ביים איינבינדער... ערשט דערנאָך האָט ער די אַלע חברות אַריינגעפירט אין בית־המדרש און אין די פאַלעשן ביים בית־המדרש".*) קיין רב האָט ער ניט גע־וואָלט ווערן, זיך געשראָקן פאַר מחלוקתן און צדדים און ניט געוואָלט נהנה זיין פון קהל. דאָס קרעמל, וואָס זיין ווייב האָט געהאַלטן, האָט וויניציק געטראָגן. בשתיקה פלעגן די תלמידים פון די חברות, מיט וועלכע דער חפץ־חיים האָט געלערנט, וועג ניט וועג איבערגעבן זיין ווייב אַ צעג גילדן, וואָס מ'פלעגט צווישן זיך צוזאַמענ־קלייבן. עטלעכע יאָר האָט ער זיך אָפּגעמאַטערט אין נויט, ממש געווען אַ מחוסר־לחם. דערווייל האָט אין דעם דערבייאיקן שטעטל וואָסילישאק געעפנט זיך אַ ישיבה און מען לאָדט אים איין דאָרט צו ווערן ראש־ישיבה. פון די 50 רובל אַ זמן, וואָס ער האָט אין וואסילישאק באַקומען, שטיצט ער, פאַרשטייט זיך, אויך זיין משפּחה. אָבער דאָ האָט דאָס מזל אים צוגעשפּילט. די לייזונג פון ווייבס קרעמל האָט זיך פאַרבעסערט און ער האָט זיך געקענט צוריקקערן אין ראַדון. ער לערנט אין בית־המדרש, אָבער פון די דערבייאיקע שטעטלעך — פון

*) ישר, משה מאיר, הרב, „דאָס לעבן און שאַפן פון חפץ־חיים", ז. 76.

*) פּליסקין, שמואל, „דער חפץ־חיים", וואַרשע, 1936, ז. 50.

איישישאק, לידע, איוויע און אַנדערע פּאָרן אַריין צו אים לומדים צו ריידן וועגן תורה. אין דער היים פֿאַרשרייבט ער זיינע חידושים און אין משך פון עטלעכע יאָר וועלן פּאַר־ווירקלעכט זיינע ביידע שענסטע אידעאַלן. ער גרינדעט (אין 1869) אין ראַדון אַ ישיבה און פּאַרענדיקט זיין ערשטן ספֿר אונטערן נאָמען „חפֿץ חיים" (ווילנע, 1873). זיין ספֿר נעמט שטאַרק אויס ביי אַלע גאונים פון זיין צייט און זיי שרייבן באַגייסטערטע הסכמות. צוליב ענינוות פֿאַרעפֿנטלעכט ער זיין ספֿר אנאנים, אַזוי־אַז דער נאָמען פון ספֿר איז אַריבער אויך אויפן מחבר. ער פֿאָרט אַרום פֿאַרקויפן זיין ספֿר און שטיצט מיט דעם די ישיבה. דאָס אַרומפֿאָרן פֿאַרקויפן זיין ספֿר .ווערט פֿאַרגליכן מיט אַ מין גלות־אַפּריכטונג. ער האָט אויס־געמיטן פֿאַראַדנע אויפנאַמעס, וואו מען האָט געוואָלט אים אָפּגעבן כבוד. אין אַ סך ערטער האָט ער אַפֿילו ניט

ר׳ ישראל מאיר הכהן (חפֿץ־חיים)
(1933—1838)

אַרויסגעגעבן זיך, אַז ער איז דער מחבר פון דעם ספֿר וואָס ער פֿאַרקויפט.

פֿאַרשטעקט אין ראַדון, האָט ער גרעלערנט אומדער־מידלעך אַליין, געזאָגט זיינע שיעורים אין ישיבה און מסירת־נפשדיק געזאָרגט זיך פאַרן וואויזיין פון די לער־נער. זיין אייגענע דורכגעמאַכטע קראַנקייט האָט אים באַוועגט צו וואַרענען די ישיבה־לייט ניט צו לערנען אַריבער זייערע כוחות. ווי ווייט זיינע ספֿרים זאָלן זיך ניט האָבן פֿאַרשפֿרייט, האָט מען געפילט, אַז פון דעם מחבר אַליין וואָלט מען געהאַט נאָך זייער פיל זיך אָפּצו־לערנען. ר׳ אלחנן וואַסערמאַן (ראש־הישיבה פון באַראַ־נאָוויטש) האָט זיך וועגן חפֿץ־חיים אויסגעדריקט: „אויב ער מיט זיין גאונישן קאָפּ וויל זיך פון אונדז אויסבאַ־האַלטן, וועלן מיר, מיט אונדזערע קליינע קעפּעלעך, אים

געפּינען"*) און ר׳ ישראל סאַלאַנטער האָט וועגן חפֿץ־חיים געזאָגט: „דער רבונו־של־עולם האָט שוין צוגע־גרייט אַ מנהיג פֿאַר דעם קומנדיקן דור".**)

דער כישוף פון זיין פּערזענלעכקייט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט מיט אַלע כוחות געפּלייסט זיך אָפּצוהיטן, וואָס ער האָט געלערנט אַנדערע. דער ספֿר „חפֿץ חיים" איז אַן אָפּהאַנדלונג וועגן דער זינדיקייט פון לשון־הרע און רכילות. ער שטיצט זיך דערביי אויף דער תורה, אויפן תלמוד און פֿאַרשיידענע מפֿרשים. זיין ערנסט, זיין גרינטלעכקייט און חריפות, וואָס ער ווייזט דערביי אַרויס, גליען אַן זיינע געלאַסענע ווערטער, וואָס ווילן אַרויסברענען דידאַזיקע זינד פון מענטשנס האַרצן. זיין „שמירת הלשון" (ווילנע, 1876) איז אַ מין צווייטע טייל צום „חפֿץ חיים". ער באַווייזט דאָרטן, ווי שאַרף עס ווערט פֿאַראורטיילט און באַדויערט לשון־הרע אין דער אגדה. עס זיינען, פֿאַרשטייט זיך, דורכגעפלאָכטן אין די ביידע ספֿרים אויך אַנדערע מוסר־ענינים פֿאַרן מענטש־לעכן אויפפיר. נאָך האָט ער ספֿרים געשריבן — „מחנה ישראל", ווי אַזוי זעלנער זאָלן אָפּהיטן יידישקייט און דערביי ניט עובר זיין די מיליטעריש רעגולאַציעס. אַ פֿאַר צענדליק יאָר האָט ער אָפּגעגעבן צו שרייבן זיינע גרעסערע ווערק „משנה ברורה" און „אורח חיים". ער האָט פֿאַרפאַסט איבער דרייסיק ספֿרים. (אַנדערע זיינען נאָך אין כתב־יד). ער איז אָבער אידענטיפיצירט געוואָרן מיטן ערשטן חיבור זיינעם „חפֿץ חיים", ווייל אַליין איז ער אָפּגעהיט געווען מיטן מויל. ער האָט קיינמאָל קיין לשון־הרע ניט געערעדט און אַפילו ניט געהערט. אין דעם פּרט האָבן די ישיבה־לייט אים אויפריכטיק געוועלט נאָכטאָן און דאָס האָט, זיכער, געווירקט צום גוטן אין דער צוזאַמענלעבונג פון די תלמידים צווישן זיך און אין די באַציאונגען צווישן זיי און די ראשי־הישיבה.

זיינע ספֿרים זיינען געווען געשעצט צווישן לומדים, אָבער ער האָט אין זיי געערעדט צום האַרצן פון פאָלק. ער האָט אייניקע ספֿרים טאַקע איבערגעזעצט. אין יידיש אונטערן העברעאישן טעקסט. זיין ספֿר „נדחי ישראל" (דערשינען אין 1894) ווערט פֿאַררעכנט פֿאַר איינס פון די חשובסטע ווערק פון דער נייערער רעליגיעזער ליטע־ראַטור אויף יידיש. געשריבן האָט ער דעם ספֿר פֿאַר די וואָס וואַנדערן אויס קיין אַמעריקע. זאָלן זיי האָבן אין ווייטן לאַנד אַ ספֿר מיט די נויטיקסטע דינים פון יידיש־קייט.***)

---

*) פֿליסקין, שמואל, „דער חפֿץ־חיים", ז. 4.

**) דאָרט — ז. 40.

***) אויפן שער־בלאַט זאָגט דער מחבר: „צוא ליב דעם פֿאַר ליינג פון פיל מענשען עס זאָלל זיין דער נוצבאַרער ספֿר אָפּפן פֿאַר אַלעמען האָבען מיר אים איבער גיזעצט אין פֿראָסט יידיש אַלע זאָלין קענען אַריין קוקין וואָרום עס ווערין אין אים אַרומגירעט וויכטיגע ענינים פון אונזער הייליגע אמינה ועלכע עס מוזין וויסין און אָבהיטען יעדער איד בפרט דער וואָס לעבט אין דיא ווייטע מקומות אויך ווערען דאָ אַרומגירעט אַ סאַך נאטהיגע דינים פון אורח חיים און יורה דעה און נאָך פיל הויכע ענינים וואָס יעדער איד מוז זייא ווייסען". (ציטירט לויט

* * *

די פאָפולאַריטעט, וואָס דער חפץ־חיים האָט דער־וואַרבן צווישן די פאַלקסמאַסן דורך זיינע ספרים, האָט זיך אויך אויסגעשפרייט אויף דער ראַדונער ישיבה. און טאַקע אַדאַנק דעם ביישפיל פון חפץ־חיים האָט זיך ביי די ראַדונער ישיבה־לייט צום ווינציקסטן געשפירט די מחיצה צווישן זיי און די יידישע פאַלקסמענטשן.

די ישיבה חפץ־חיים אין ראַדון

דער חפץ־חיים איז געבאָרן אין שטעטעלע זשעטל, (סלאָנימער אויעזד). זיין פאָטער האָט אים, אַ נייניאָ־ריקן ינגל, געבראַכט קיין ווילנע צו לערנען, האָט ער דאָרט געשמט ווי דער זשעטלער עילוי. ווען ער איז אַלט געווען עלף יאָר איז זיין פאָטער געשטאָרבן. זיין מוטער האָט חתונה מיט אַ ראַדונער למדן, אַן אלמן, וואָס האָט געהאַט אַ טאָכטער און עס ווערט אַ שידוך מיטן 17־יאָריקן ישראל מאירן. אַזוי־אָ ווערט ער אַ ראַדונער. קרוב צו 80 יאָר פון זיינע געבענטשטע 96 לעבנסיאָרן האָט דער חפץ־חיים געלעבט אין ראַדון. איך ווייס ניט, צי איז פאַראַן נאָך אַזאַ פאַל אין דער לאַנגער געשיכטע פון יידישע ישיבות (אַזש ביז בבל), אַז אַ גרינדער פון אַ ישיבה (און איר ערשטער ראש־הישיבה) זאָל אויף אַזוי פיל יאָרן פאַרבלייבן מיט דער ישיבה פאַרבונדן, ווי עס איז געווען דער חפץ־חיים מיט דער ראַדונער ישיבה — אַריבער 65 יאָר. אַ טיפער זקן האָט ער מיט אַ צוויי־הונדערט ישיבה־לייט דורכגעטראָגן אין די יאָרן 1915־1921 אַלע דריי גלותן: אין סמילאָוויטש (מינסקער גוב.), שימיאַטיש (מאָהילאָווער גוב.) און דערנאָך אין סנאָווסק (טשערניגאָווער).

* * *

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה ווערט די ישיבה אַריבערגעפירט קיין ווילנע, אָבער באַלד הויבט זיך אָן דאָס שלעפעניש דורך רוסלאַנד קיין יאַפאַן. דער יינגסטער איידעם פון חפץ־חיים, הרב זאקס, וועמען דער חפץ־חיים האָט אַלע מאָל שטאַרק מקרב־געווען, און הרב לאָנדינסקי, דער יינגסטער זון פון דעם ראַדונער ראש־הישיבה ר׳ משה, פאַרנעמען זיך אין 1944 אויפצושטעלן די ישיבה אין אַמעריקע. מען דערוויסט זיך דערווייל אין ניו־יאָרק, אַז אין סיביר געפינט זיך ר׳ אברהם טראָפּ, דער זון פון לאַנגיאָריקן ראַדונער ראש־הישיבה ר׳ נפתלי, מיט אַ צאָל ישיבה־לייט, און אַז אויסבאַהאַלטן, זאָגט ער פאַר זיי שיעורים און פירט מוסר־שמועסן אויפן ראַדונער שטייגער. די היגע חפץ־חיים ישיבה האָט דעמאָלט דורך איראַן, ארץ־ישראל און דורך אַנדערע וועגן געשיקט זיי קיין סיביר די מיגלעכסטע הילף.

אין די יאָרן 1945־46 האָט דער חפץ־חיים ישיבה פון ניו־יאָרק (מיט דער הילף פון „דזשאָינט") געלונגען אַראָפצוברענגן אַן ערך 100 תלמידים פון אַמאָליקן ראַדון און מען האָט זיך דאָ אַוועקגעזעצט לערנען אונטער דער אָנפירונג פון די ראשי־הישיבה הרב זאַקס און הרב טראָפּ.

כדי צוצוציען אַמעריקאַנער־געבוירענע תלמידים פון אַ 13 יאָר און עלטער איז לעצטנס איינגעשטעלט געוואָרן ביי דער היגער ישיבה אַ היי־סקול, די תלמידים זאָלן אומגעשטערט באַקומען זייער וועלטלעכע בילדונג. די היי־סקול בחורים זיינען אָבער ממשיך אין האָרץ פון ניו־יאָרק די טראַדיציעס פון דער ראַדונער ישיבה. מען לערנט גמרא און מוסר און מען זוכט צו פאַרפלאַנצן אין די תלמידים שמירת הלשון, וואָס איז געווען אַזוי טייער דעם חפץ־חיים. די ראשי־הישיבה און רביים זיינען טאַקע אַלע געוועזענע ראַדונער תלמידים, וואָס האָבן געשמט אין ראַדון ווי וואויללערנער.

און, מסתמא, טרעפט אַז אַ רבי, צי אַ לערער, צייכנט אויס אויפן קלאַס־טאָוול פאַר די תלמידים דעם פלאַן פון שטעטעלע ראַדון: וואו עס האָט זיך געפונען די ישיבה, וואו עס איז געווען דער קהלשער ברונעם און דער שפּעטער־דיקער מאַרק, וואו עס איז געווען דאָס הויז פון חפץ־חיים און ווי עס ציען זיך די שליאַכן קיין ווילנע, זשעטל, לידע. און עס לעבט אויף פאַר היגע געבוירענע יידישע קינדער דער נאַענטער עבר פון יידישע קיבוצים, וואָס זיינען אַזוי גרויליק אויסגעראָט געוואָרן.

זלמן רייזענס לעקסיקאָן, צווייטער באַנד, זז. 8־9). אין דער יידישער איבערזעצונג האָבן דעם חפץ־חיים געהאַלפן בן־ציון אַלפס און דער עלטסטער איידעם פון חפץ־חיים ר׳ הירש לעווינסאָן, וועלכער איז 36 יאָר, ביז זיין טויט, 1921, געווען ראש־ישיבה און מנהל פון ראַדונער ישיבה. ער האָט, אגב, איר געגעבן דעם נאָמען „ישיבה חפץ־חיים", (זע אויך וועגן חפץ־חיים: אייזענשטאַדט, בן־ציון, „דור רבניו וסופריו").

מדרש קאָוונע

א. קאָוונע — אַלעקסאָט

קאָוונע, אין שטח אַזוי קליין, און איר נאָמען אַזוי גרויס! זי, די בעל־יושרטע, האָט פון אַזאַ רחבותדיקער וועלט געזומען פאַר זיך בלויז אַ שמאָלינקן פּאַסיקל ערד, אַרומגערינגלט מיט צווי סמבטישע טייכן. פון מערב־זייט, לעבן דעם באַרגיקן פאַרשטעטל אַלעקסאָט, שטראָמט מיט גבורה דער ניעמאַן. פון דער מיזרח־זייט, פאַזע סלאָבאָדקע, פליסט, אַ פאַרמוחטע, די ווילי׳ע, ווי אַ בכבודיקער גאַסט פון דעם גאונס ווילנע.

אויפן ניעמאַן, פון אַלעקסאָט קיין קאָוונע, האָט, ווי אַ קליאַטקע אויפן סאַמע וואַסערפלאַך, זיך געווייקט אַ בריק. זי האָט אויבנאויפיק אויסגעקוקט צו זיין זייער אַן איינפאַכע, אָבער זי איז געווען צענויפגעשטעלט מיט אַ סך שכל. איר האָט פאַרטראַכט דער פראַנצויז נאַפּאָלעאָן. אַ סאָלדאָט איז ביי אים געווען די העכסטע מדרגה, צו וועלכער אַ מענטש קען דערגרייכן. האָט ער אויך די בריק געלאָזט מאַכן, אַז עס זאָל ווי אַ זעלנער קענען מאַרשירן און זיך מושטירן. און ווי נאָר עס דערהערט זיך אַ פייף פון אַן אָנקומענדיקן פאַראָכאָד, צעשווימט זיך די בריק אין קליינע בריקלעך, און דער טייך בלייבט אָפּגעדעקט און נאַקעט.

די ליטווינער פון די דערפער, וואָס פירן די מזל־ברכה פון זייערע פעלדער צום מאַרק, קיין קאָוונע, בלייבן ווי פאַרשעמטע אויפן אַלעקסאָטער ברעג. די הירזשעריי פון זייערע צעספּוזשעטע פערד און די קווי־טשעריין פון זייערע חזירים, וועלכע ליגן געבונדענע אויף די פורן, פאַרהילכן דעם גאַנצן באַרג יידישע הייזער — ביז עס דערהערט זיך ווידער אַ פייף, און מיט אַ קלאַפּ פון אַ סאָלדאַטישן שטיוול, קלאַפּן זיך די בריקלעך איינס אָן דעם צווייטן, און עס ווערט צוריק אַ גאַנצע בריק.

די ליטווינער פּיפקען פון נחת זייערע ליולקעס, אָנגעשטאָפּטע מיט אויסגעטריקנטע קאַרשן־בלעטער. זיי יאָגן זייערע פערד, און זיי, די דאָרפסלייט, קענען זיך ניט אָפּווונדערן פון דעם פראַנצויז, וואָס האָט גמאַכט די בריק מיט אַזוי פיל שכל. אָבער ווי נאָר די רויטע בלעכענע דעכער אויף די קאָוונער מויערן ווערן ווייס פון פראָסט, ווערט די בריק נעלם, ווי עס וואָלט אַוועק־געשוואומען אין די וואַרעמע לענדער, ווו די זומער־פויגל זיינען פאַרפלויגן, און לאָזט איבער קאָוונע אויף גאָטס באַראָט.

פון דער סלאָבאָדקער בריק, וואָס האָט זיך גע־צויגן איבער דער ווילי׳ע, האָט קאָוונע ניט געהאַט קיין נחת. כאָטש זי איז שוין געשטאַנען אַן איינגעפעסטיקטע אויף הויכע סלופּעס, האָבן די אייז־קריעס יעדן ווינטער צעבראָכן די בריק און זי פאַרטראָגן אַזש קיין פּריי־סן. און דער סלאָבאָדקער שוחט, ר׳ חייקל שקלאַרסקי, פלעגט בלייבן ווי געפאַנגענען אין זיין אייגענער שטאָט. ער, דער הדרת פּנימדיקער ייד, האָט יעדן טאָג, אַ יום־טובדיקער, געשפּאַנט איבער דער בריק קיין קאָוונע. זיין גראַדער און זיכערער גאַנג האָט ווי דערציילט, אַז עס איז אַ כבוד צו זיין אַ שוחט. וואָרים דער רב,, דער בעל־פּילפּול, ר׳ משהלע דאַנישעווסקי, איז אַ גוואַלדי־קער מקפּיד, ,און אַ שוחט ביי אים קען זיין ערגעץ אַנ־דערשוואו אַ רב. און וועגן חיונה דאַרף זיך ר׳ חייקל אויך ניט זאָרגן, וואָרים ווי זיכער עס איז זיין טראָט, איז נאָך זיכערער זיין האַנט. די קאָוונער פאַרמעגלעכע יונגעלייט באַשטעלן שוין באַצייטנס ביי אים, אַז אויב זיי וועלן באַגליקט ווערן מיט יינגלעך, זאָל ער, ר׳ חייקל, זיין דער מוהל. און צום סוף איז איצט די בריק צע־בראָכן און ער קען ניט קומען. איז ביי די יונגע טאַטע־מאַמען די שימחה פאַרשטערט.

האָט זיך ר׳ חייקל אַרומגעדרייט ביים ברעג טייך, פול מיט צער, וואָס ער קען זיין וואָרט ניט האַלטן. און אַנטקעגנאיבער, אויף דער קאָוונער זייט, איז אויך אַזאַ אומעטיקער געשטאַנען דער בעל־מוסר, ר׳ אלי־בער. זיין דירה איז אין קאָוונע. אָבער ער איז דער מנהל פון ר׳ הירשלס ישיבה אין סלאָבאָדקע, און די לערנער דאַרפן אים אַזוי נויטיק האָבן, און ער קען אַהין ניט קומען, ווי קאָוונע וואָלט אים, ר׳ אלי־בערן, געהאַלטן פאַר אַ משכון ביז סלאָבאָדקע וועט אַרויסלאָזן ר׳ חייקלן.

דערפאַר איז ביי די סלאָבאָדקער קאָנזשאַרטניקעס אַ שימחה, אַ פרייד, וואָס די בריק איז צעבראָכן. זיי, די האָראָפּאַשנע לייט, האָבן ניט אַ גאַנצן ווינטער ביי וואָס צו פאַרדינען אויף חיונה. איצט אָבער, אַז די בריק איז ניטאָ, וועלן זיי שוין, אַ לויב צום בורא, האָבן פרנסה. פאַר אַ גראָשן אַ קאָפּ וועלן זיי אין זייערע לאָדקעס אַריבערשיפלען דעם טייך. פון זייערע קוי־מענס וועט שוין דער רויך מער ניט גיין מיט צער און בושה „וואָס די טעפלעך קאָכן זיך מיט „נישט".

אין די פרייטיקס איז די שפּע ביי די שיפלעך גאָר גרויס. אַלע איילן זיך צו קומען אויף שבת אַהיים. שטופּן זיי זיך אין די לאָדקעס, ווי זיי וואָלטן געלאָפן לעשן

אַ שריפה. זיי הערן זיך ניט צו צום קאָנזשאַרטניק, וואָס שרייט: — געוואַלד, גזלנים, די לאָדקע וועט דאָך אייך אַלעמען ניט קענען אויסהאַלטן! איך וועל זיך ניט רירן פון אָרט ביז עטלעכע וועלן צוריק אַרויס־שטייגן אויפן ברעג! אָבער ער דערמאָנט זיך, אַז אויפן סלאָבאָדקער ברעג וואַרט אויף אים זיין יידינע, ער זאָל איר געבן מיט וואָס צו מאַכן שבת. וועלן דאָך איר די איבעריקע גראָשנס גוט צוניץ קומען. גיט ער האָסטיק אַ שטופ זיין שיפל, וואָס שווימט שוין מיטן שטראָם. דאָס שיפל איז איבערגעלאָדן, בויגט עס זיך הין און הער און דאָס וואָסער דערגרייכט ביז די ראַנדן. די פּאַסאַזשירן, צעשראָקענע, הויבן זיך אָן צו בעטן: — ר' יידל, האָט רחמנות און פירט אונדז צוריק צום ברעג. אָבער ער, דער קאָנזשאַרטניק, פאָכעט זיך בריהש מיט די וויאָסלעס און רעדט געלאַסן:

— נאַראָנימלעך, עס איז זיך ניטאָ וואָס צו שרעקן. דער זכות פון שבת וועט אייך ביישטיין. און אויב איר ווילט זיין גאָר זיכער, טאָ זאָגט אַ קאַפּיטל תהילים. ניט איינמאָל האָט מיר אַ „למנצח לדוד" געראַטעוועט...

בלויז די סלאָבאָדקער ישיבה־לייט איז ניט קיין חילוק יאָ אַ בריק, צי ניט קיין בריק. קיין קראָמען אין קאָוונע האָבן זיי ניט, און צו דער ארבעט אַהין דאַרפן זיי אויך ניט גיין. אָבער אי די בריק און אי די וויליע טייך זיינען פאַר זיי אַן ענין, ווייל וועגן זיי ביידן לאָזט זיך זאָגן שארפע און קלאָגע מוסר־שפּרוכן. אויך דער „אַלטער" דערמאָנט מאַנכעסמאָל די בריק אין זיינע „חילוקים". און איינמאָל האָט ער זיך אויך בריייט צו־רעדט וועגן קאָוונע, און געזאָגט:

— קאָוונע, איז פון מעשה בראשית אָן באַשטימט געוואָרן צו זיין אַ מקום תורה, און מהאי טעמא האָט דער בורא עולם זי אַזוי אויסגעפוצט מיט גרינע בערג און שיינע ביימער. און דערווייל געניסן פון דעם די גויים אויך אָרום. די מידות פון בורא זיינען ניט די מידות פון אַ מענטשן, וואָס היינט שענקט ער יענעם און אויף מאָרגן נעמט ער עס צוריק צו. היינט שפּרייט ער אויס מיט פאַראַד בלומען פאַר אַן אַנדער אָדם, און אַז ער ווערט אויף זיי בייז, צעטרעט ער זיי מיט די פיס. אָבער ער, דער בורא, איז אַ מכיר טובה דעם מקום. און אויב אַפילו די מענטשן זינדיקן, בלייבן די בלומען דאָרט אַלץ בליען. טאָ לאָמיר, האָט דער „אַלטער" געזאָגט, גיין אין זיינע שיינע מידות און מכיר טובה זיין אַלעקסאָט. וואָרים וועמען ניט אַלעקסאָט, וואָלט ניט געווען קיין סלאָבאָדקע, קיין דער־מיר, קיין טעלז און קיין ראַדון. אין אַלעקסאָט האָבן די בעלי־מוסר די ערשטע נעמט פאַרלייגט און, ווי טייבלעך, האָבן זיי פון דאָרטן געהאַלטן אין אין פליען קיין קאָוונע. און ניט ווי נחס טויב, געבראַכט ביטערע בלעטלעך, נאָר זיסן חיותדיקן מוסר. אָבער די לומדים אין קאָוונע זיינען ניט געווען געבענטשט מיט קיין רגש און חוש. זיינען די הייליקע מוסר־שלוחים מיט צער געפלויגן צוריק קיין אַלעקסאָט צום קרעמער ר' שרגא פראַנקן אויף דעם אויבערשטיבל, וואו עס האָט זיך געהאַט אָפּגעזונדערט ר' ישראל סאַלאַנטער און זיך געחקירהט אין מוסר. זיינע געטרייע תלמידים, ר' שימחה זיסל זיוו, ר' איצעלע בלאַזער, ר' נפתלי אַמסטערדאַם און ר' אברהמטשיק טאַנעס, פלעגן יעדן פאַרנאַכט זיך אַרייגשלייכן צו ר' שרגא פראַנקן, ווי זיי וואָלטן געקומען קויפן עפּעס בייַ אים אין קראָם, און מיט די שמאָלע טרעפּ זיך שטיל אַרויפהויבן צום אויבערשטיבל, וואו ר' ישראל סאַלאַנטער, איינגעהילט אין אַ תלית, פלעגט מיט אַ ווייַנעגדיקן ניגון נעמען פאַר זיי זאָגן מוסר.

אונטן, בייַ ר' שרגאן אין קראָם, איז זיך אָנגעגאַנגען דער האַנדל. אין עסשטוב ביים טיש זיינען געזעסן גויים און פראָסטע יידן. זיי האָבן געערעט וועגן יאַרידן, פערד און מערק, געוואויגן תבואה, זאַלץ און מעל, געזיפט ליין־זוימען... און אין דער הויך, אויפן אויבערשטיבל, האָט דער סאַלאַנטער מיט זיינע תלמידים געוואויגן עבירות, מידות און געזיפט זיטן. ביי אים, ר' שרגא פראַנקן, האָבן די מוסר־לייט זייער שוץ געפונען. און ער האָט דערפאַר זוכה געוועזן, אַז די מענער פון זיינע פיר טעכטער זאָלן ווערן ראשי הישיבות: ר' משה מרדכי עפּשטיין און ר' ברוך אין סלאָבאָדקע, ר' שעפּטל קרעמער און ר' איסר זלמן מעלצער אין סלוצק.

— מיין רבי, ר' שימחה זיסל זיוו — האָט דער „אַלטער" ווייטער געערעדט — האָט דעם ענין באַנומען נאָך טיפער. ער האָט געזאָגט, אַז זכות איז ניט קיין באַלוינונג, נאָר דער תכלית פון דער זאַך. ווייל זכות איז דאָס זעלביקע וואָרט וואָס זיכוך — אויסלייטערונג. דערגרייכט דער אדם צו זיכוך פון רגש און חוש, האָט ער שוין אויך זכות. און ער, ר' שרגא, אַ קרעמער, האָט זיך יאָ דערהויבן צום באַטייט פון מוסר, כאָטש גרויסע לומדים האָבן צו דער מדרגה ניט דערגרייכט, ווייל עס האָט דאָ פאַסירט כמעט דאָס אייגענע ווי אין יריחו. דאָרטן אין דער הויפטשטאָט האָט אי דער קיניג און אי רחב, די פשוטע קרעמערקע, געהערט וועגן די נפלאות פון בורא, ווי ער האָט אויסגעטריקנט דעם ירדן פאַר די בני ישראל. אָבער דער קיניג, דער געלערנטער מאַן, האָט עס בלויז געהערט מיט די אויערן און ניט געהאַט קיין חוש צו באַנעמען דעם באַטייט פון אלחות. האָט ער געשיקט פאַנגען די שלוחים פון די בני ישראל. אָבער גראַדע זי, די פשוטע קרעמערקע, איז פון דעם נס מיטן ירדן אַזוי אויפגערודערט געוואָרן, אַז איר חוש און רגש איז געוואָרן איידל אויסגעלייטערט און זי האָט דערקאַנט אין שלימות דעם אלהים, האָט זי די יידישע שלוחים באַשיצט. און צוליב דעם זיכוך האָט זי זוכה געוועזן, אַז איר מאַן זאָל זיין יהושע, דער צווייטער נאָך משה רבינו, און פון אירע קינדער זאָלן אַרויס־גיין אַכט נביאים, אויך איינס פון איר מין, אַ פרוי, די נביאהטע חולדה.

— טאָ זאָלן מיר ניט פאַרגעסן אין אַלעקסאָט און אין ר' שרגא פראַנקן — האָט דער „אַלטער" געזאָגט.

מכיר טובה זיין איז ניט קיין צידקות, נאָר פֿשוט אָפּ־צאָלן אַ חוב.

און ער, דער „אַלטער" האָט עס אַליין טאַקע אָפּ־געהיט. איינמאָל האָט ער זיך אין מיטן נאַכט דערמאָנט, אַז ער איז שוין לאַנג ניט געווען צו גאַסט אין אַלעק־סאָט. ער האָט זיך גיך אָנגעטאָן און איז אַוועק אַהין אָפּשטאַטן אַ וויזיט. ר׳ שרגא פֿראַנקס פיר איידעמס זיינען ביי אים געווען פֿונקט אַזוי טייער ווי זיינע אייגענע קינדער. ער האָט זיך דאָס געמיט, אַז זיי זאָלן ווערן ראשי־הישיבות.

דאָס מכיר־טוב־זיין צו זיין רבין, ר׳ שימחה זיסל, האָט ביי אים, דעם „אַלטן", ניט געהאָט קיין גרענעץ. כאָטש ער איז אַליין שוין געווען אַ רבי פון הונדערטער תלמידים, האָט ער זיך אַלץ געהאַלטן בלויז ווי אַ תלמיד פון ר׳ שימחה זיסלען. ער איז געווען אין איין מורא, מען זאָל ניט זאָגן, אַז ער, דער תלמיד, האָט איבער־געשטיגן דעם רבין. ער האָט דערפֿאָר ניט געלאָזט דרוקן זיינע ספֿרים. און אַז איינמאָל האָט ער אויף זיין אייגן געלט אַרויסגעגעבן אַ ספֿרל מיט חידושי תורה און מוסר־רעיונות פון ר׳ יצחק אלחנן, פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער און אויך פון דעם „חפֿץ־חיים", האָט ער, דער „אַלטער" אַליין שוין אויך צוגעשריבן עטלעכע הערות, און זייער שארפע און טיפע. אָבער ער האָט ניט אונטערגעשריבן זיין נאָמען, נאָר דער „מוציא־לאור". אָבער ווער יענער איז, דאָס איז ווידער געבליבן אַ סוד.

ביים דערמאָנען זיין רבינס נאָמען פלעגט דער „אַלטער" פון יראת־הכבוד אַזש אויפציטערן. אין זיין רבינס יאָרצייטן איז ער אַרומגעגאַנגען אַ פֿאַרטרויער־טער, ווי יענער וואָלט ערשט נעכטן געשטאָרבן. ער האָט געהאַלטן יום־טוב דעם טאָג, וואָס ער האָט צום ערשטן מאָל זיין רבין דערקאָנט און אויך דעם טאָג, ווען ר׳ שימחה זיסל איז באַקערט געוואָרן צו מוסר. דאָן פלעגט ער זיך אָנטאָן אין די שבתדיקע בגדים און זאָגן ביים דאָווענען „הלל".

ב. ווי ר׳ שימחה זיסל האָט זיך באַקערט צו מוסר און זיין תלמיד נאָטע הירש

ר׳ שימחה זיסל זיוו איז געקומען צו מוסר ווי דורך אַ נס. ער, אַ גדול אין דער תורה, האָט ווי אַלע לומדים אין יענער צייט ניט געוואָלט וויסן און הערן פון דער מוסר־שיטה. ער האָט ניט געוואוסט, אַז ער אַליין איז אַ בעל־מוסר. וואָרים זיינע אַלע גאַנגען און פירונגען זיינען געווען מוסרשע. ער האָט זיך נאָכאָנאַנד געַ־חקירהט און געהאַט זיינע אייגענע גאַנגען, ער האָט נאָכגעזוכט זיין יעדן טאָג, ניט געלאָזט זיך נאָרן און פיינט געהאַט גלאַט פרומע רייד. ער האָט געזוכט תכלית, — די פּעולה, וואָס דער מענטש טוט אויף. געַ־וען איז ער אַ סוחר פון תבואה און אויך יעדן יאָר געפֿאָרן קיין לייפּציק, צום וועלט־יאָריד. אָבער ער האָט אויך געהאַנדלט מיט תורה. ער האָט געהאַלטן, אַז אַ מענטש טאָר ניט ריידן גלאַט אין דער וועלט. און אויב ער זאָגט, אַז תורה איז די בעסטע סחורה, טאָ קויף זי ווי דו קויפסט סחורה. פלעגט שימחה זיסל עטלעכע חדשים אין יאָר זיך אָפּשיידן פון זיין תבואה־מיסחר און אַרומפֿאָרן ווי אַ סוחר פון תורה איבער דער ליטע. ער פלעגט זיך אָפּשטעלן אין בתי־מדרשים און בכיוון פֿאַרפירן מיט די פֿרושים שמועסן אין לערנען. און אַז ער האָט געהערט פון אַ פֿרוש אַ הבנהדיקן טייטש, אַ שאַרפן חילוק אין אַ גמרא פלעגט ער אין התפּעלות זיך נעמען אַליין אויסשטייגן:

— פֿאַר מיר איז עס ווערט אַ פופציקער... צו וויניק? גיב איך אַ גאַנצן הונדערטער!

דער פֿרוש שמייכלט. ער מיינט, אַז דער פֿרעמדער ייד רעדט גלאַט רייד. אָבער ר׳ שימחה זיסל, אַ גליק־לעכער, ווי עס וואָלט זיך אים געמאַכט די גרעסטע מציאה, נעמט ער גאָר אַרויס זיין לעדערנעם טאַש און ציילט אים אַריין אין האַנט אַריין נייאינקע אַסיגנאַ־ציעס.

איינמאָל איז ר׳ שימחה זיסל געפֿאָרן מיט דער באַן קיין לייפּציק. ער זעט ווי אַנטקעגן אים אויף אַ באַנק זיצט אַ בלאַסער ייד, אַנגעטאָן זייער איינפֿאַך, אָבער זיינע קליידער שיינען פון זייער ציכטיגקייט און דאָס פּנים לייכט מיט אַזאַ אצילותדיקער שיינקייט. ר׳ שימחה זיסל איז געוואָלדיק נייגעריק געווען צו וויסן, ווער דער אַיידעלער ייד איז. ער וואָלט זייער גערן געווען צו פֿאַרבינדן מיט אים אַ שמועס. אָבער עפּעס אַ מגושמדיקער ייד, וואָס ליגט אַנגעשפּאַרט אויף אַ קישן, קענטיק אַ חולה, וואָס פֿאַרט צו אַ פֿראָפּעסאָר קיין קיניגסבערג, לאָזט דעם אַיידעלן מענטשן פון זיך ניט אָפּ און גיט אים ניט קיין רו. ר׳ שימחה זיסל זיוו אין התפּעלות פון דעם אצילותדיקן יידנס צידקות און שיינע מידות פרעגט אים:

— ילמדנו רבינו, איז אַ מענטש מחויב צוליב אַ מיצווה אויסצושטיין אַזוי פיל שפּיכת־דמים?

דער אצילותדיקער ייד קוקט אים אָן מיט פֿריינט־שאפֿט און ענטפֿערט:

— איך פּסקן ניט קיין דינים, אָבער איך האַלט, אַז עס לוינט. עס איז אַ ריווחדיקער מיסחר, וואָרים „לפום צערא אגרא", וואָס גרעסער מען האָט צער און בושה ביים טאָן אַ מיצווה, אַלץ גרעסער איז דער שכר. אָבער פֿאַר זיך אַליין פיר איך זיך אַנדערש. פֿונקט ווי איך זוך, אַז דער אתרוג און הדס זאָלן זיין שיין, אַזוי זוך איך אויך, אַז די מיצווה זאָל זיין אַ שיינע. איז מיר מער ניחה אַ קליינע און אָן איידעלע מיצווה, איידער אַ גרויסע און אַ מגושמדיקע.

ר׳ שימחה זיסל גלעט זיך דעם שטערן. ער וויל זיך איבערצייגן, צי ער הערט אַזוינע גוטע רייד אויף דער וואָר, צי עס איז בלויז אַ חלום. און, אַ נשתוממי־דיקער, פרעגט ער ווייטער:

— ילמדנו רבינו, האָט אייך טאַקע גאָר ניט געאַרט, וואָס דער ייד האָט געטרונקען דאָס וואַסער אָן אַ ברכה?

און יענער ענטפערט אים רואיק און געלאַסן:

— ראשית חכמה יראת ה'. פרומקייט איז חכמה און ניט קיין שטות. אַז איך זע ווי אַ מענטש, וואָס איז אַזאַ גרויסער יחסן, אַז צוליב זיין כבוד וועגן האָט דער בורא באַשאַפן אַזאַ וואונדערלעכע וועלט, ליגט אין ווייטאָגן און בעט זיך מען זאָל אים ברענגען וואַסער צו שטילן זיין דאָרשט, זאָל איך זיך שטעלן פסקענען דינים? אוןווידער זאָג איך תמיד צו זיך אַליין: — אַז דו זאָלסט צופיל פאַר דיין גוף, זאָלסט דו שוין ניט פאַר דיין נשמה. אָבער וואָס מער דו זאָלסט פאַר יענעמס גוף אַלץ מער זאָלסט פאַר דיין נשמה.

פון גרויס צערודערונג און התפעלות איבער דעם אצילותדיקן יידן האָט ר' שימחה זיסל זיוו פון קעלם, אַ סוחר פון תבואה.

און יענער האָט מיט ענווות געענטפערט:

— ישראל פון סאַלאַנט.

ר' שימחה זיסל האָט אַ פאַרוואונדערטער אויסגעגלאָצט די אויגן:

— איר זייט דאָס ר' ישראל סאַלאַנטער, דער בעל-מוסר? און קענען אייך, דעם הייליקן מאַן, האָב איך געדעדט אַנטקענען?... איך וועל זיך אַ מעשה אַנטאָן...

אַ בלאַסער פון פחד האָט ר' שימחה זיסל אָנגעכאַפט ר' ישראל סאַלאַנטערס ברעג בגד, אַ וויינענדיקער, זיך ביי אים געבעטן:

רבי, זייט מיר מוחל! לערנט מיר די שיינע דרכים פון מוסר און וויזט מיר ווי צו גיין אין אייערע שטעגן. ווי דערוועלט מען אייערע שיינע מידות? שטראָפט מיך, רבי, ווי האַרב איר ווילט אַליין.

ר' ישראל האָט געשמייכלט און געזאָגט:

— זייט זיך ניט מצער. וועט בין איך, אַז איך זאָל האָבן תרעומות? און זאָל מיר דאָס צוקומען, וואָס מיר פעלט אין מידות. און דער בעסטער וועג צו לערנען איז פון זיך אַליין. אויך אברהם אבינו למד מעצמו. דורך זיך אַליין האָט ער דערקאַנט דעם בורא. אָבער עס איז שווער צו דערקענען דעם זיך פון יענעם. און דאָ העלפן שוין אַרויס די מוסר-ספרים, וועלכע זיינען אַלע קלוג און הייליק. אָבער דער „מסילת-ישרים" פון ר' משה חיים לוצאַטו שטייגט אַלע אַריבער. אָבער מיינט ניט, אַז מוסר מאַכט פרום. עס וויזט בלויז ווי צו זיין פרום.

ר' ישראל סאַלאַנטער מיט ר' שימחה זיסל זיוו האָבן זיך ברייט צעשמועסט אין לערנען. דער סאַלאַנטער האָט דערזען, אַז דער ייד אין די פשוטע סוחרישע בגדים איז אַ גדול אין דער תורה, אַ מענטש פון לויטערן חוש און רגש. ער איז אויך קלאָר כמעט אין אַלץ, וואָס די פילאָזאָפן פון די אומות העולם האָבן געשריבן. און ער האָט צו אים געזאָגט מיט השתפכות הנפש:

— ר' שימחה זיסל זיוו, איך וויל אייך עפעס פרעגן. אָבער אייך בעט אייך, נעמט עס ניט אָן פאַר קיין מוסר-רייד. נאָר איך פרעג עס אייך פשוט, וויייל איך וויל עס אַליין פאַרשטיין. ווי קומט דאָס, אַז איר אַ מענטש פון רגש און חוש זאָלט אַוועקגעבן אייער צייט פאַר חיי-שעה. אמת, די וועלט קען זיך אפשר ניט באַגיין אָן תבואה-סוחרים. אָבער קיינער וויסט דאָך ניט די צאָל. אפשר איז מען אַן איבעריקער? טאָ קומט אַריבער צו אונדז, די בעלי-מוסר. מיר נויטיקן זיך אין אַזוינע מענטשן ווי איר. וואָרים פונקט ווי דער מענטש דאַרף מוסר, פונקט אַזוי דאַרף מוסר האָבן — מענטשן.

ר' שימחה זיסל האָט זיך פאַרקלערט און געטאָן פלוצים אַ פרעג:

— רבי, אַ מענטש דאַרף דאָך אויך זאָרגן פאַר זיין חיונה?

דער סאַלאַנטער זיפצט און רעדט צו זיך אַליין:

— עס איז אַ שוועריע שאלה. טאַקע מיט וואָס לעבט מען? קיין ענטפער אויף דעם האָב איך ניט. אָבער איך פרעג אייך צוריק: — און מיט וואָס שטאַרבט מען?...

ר' שימחה זיסל האָט דערשפירט ווי אַ שאַרפן שטאָך, און אַליין ניט וויסנדיק האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ מאוימדיקן געשריי:

— אוי ווי איז מיר! מיט וואָס שטאַרבט מען?!

ר' ישראל סאַלאַנטער האָט אים געזוכט צו באַרואיקן. נאָר עס איז שוין כמעט ווי איבעריק געווען דאָס באַרואיקן, וויייל ר' שימחה זיסל איז שוין געזעסן אַ רואיקער. אין אָט די עטלעכע מינוטן האָט ער שוין געווואוסט, אַז ער איז אויס סוחר. ער האָט שוין מער ניט קיין צייט צו האַנדלען מיט תבואה...

קיין לייפציג איז ער שוין ניט דערפאָרן. ער האָט פאַר עדות מפקיר געווען אַלע חובות און איז אַרונטערגעשטיגן מיט זיין נייעם רבין אין קיניגסבערג. ער איז מיט אים אויך צוריקגעפאָרן קיין קאָוונע און זיך איינגעקוואַרטירט ביי ר' שרגא פראַנקן אין אַלעקסאָט.

וועג ער האָט געהערט פון זיינע חברים אַ מוסר-רעיון, אַן אַידעלן רגש, צי אַ דינעם קנייטיט פלעגט ער פון התפעלות, ווי אַמאָל ביי די פילפולים, זיך נעמען אַליין אויסשטייגן:

— איך גיב פאָרן רעיון פופציק רובל! איך גיב אַ הונדערטער!

און ער האָט זיך באַלד געכאַפט צו זיין בוזעם קעשענע.

נאָר וועג ער האָט דערזען, אַז דער לעדערנער

טאַש זיינער, דער אייניקיקער חפץ, וואָס איז אים גע־
בליבן פון זיין עשירות, איז אַ פּוסטער, האָט ער פּאַר־
שעמט אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ. ער פלעגט אָבער דווקא
באַשטיין, אַז זיינע חברים זאָלן ביי אים נעמען אַ שטר־
חוב אויפן געלט. און ער פלעגט דערביי זאָגן:

— זייט וויסן, אַז איך האָב אָפילו ניט קיין אויס־
קוק וועג עס איז צוריק צו ווערן רייך אין געלט...
אָבער ווער קען וויסן?

אויך ער, ר׳ שימחה זיסל אַליין, האָט דעם חוב
פֿאַרשריבן ביי זיך אין אַ ביכעלע און געזאָגט שוין צו
זיך אַליין: — מען קען ניט שטאַרבן מיט קיין חשבון,
אויב מען לעבט ניט מיט קיין חשבון. אָט דער צדיק,
ר׳ זונדע פון סאַלאַנט, האָט אָפילו געזומען די מי זיך
אויסצולערנען בוכהאַלטערײַ, כדי צו קענען פירן פּינקט־
לעך אַ בוך פון זיינע מעשים טאָג־אין־טאָג־אויס.

אין איין אויפדערנאַכט איז ר׳ שימחה זיסל גע־
גאַנגען איבער דער בריק קיין אַלעקסאָט. עס האָט אים
באַגלייט אַ יונג בחורל, זיין תלמיד נאָטע הירש, וועל־
כער איז מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן באַרופן אין דער
וועלט אַלס דער „אַלטער" פון סלאָבאָדקע.

עס איז געווען אַ קילער אָוונט. ר׳ שימחה זיסל
איז נאָך אַלץ געגאַנגען אַנגעטאָן אין זיינע סוחרישע
האַמעטנע פֿלושענע בגדים, די בּאָרד צעטיילט אויף
צוויי העלפטן,

ווי אַ סוחר פון אָסט־פֿרייסן, און אַ פֿלאַשע האָט
ווי געווייעט אויף זיינע אַקסלען. עס איז גאָרניט גע־
ווען קענטיק, אַז דער מענטש איז לויטער רגש און חוש,
אַז ער איז אַ תלמיד פון ר׳ ישׂראל סאַלאַנטער, וואָס
האָט געלערנט מוסר ביים צדיק ר׳ זונדע, די דריטע
מויל פון גאון. וואָרים זיין, ר׳ זונדעס, רבי איז דאָך
געווען ר׳ חיים וואָלאָזשינער, וועלכער האָט מקבל תורה
געווען פון ווילנער גאון אַליין.

ר׳ שימחה זיסל איז געגאַנגען איבערן אַלעקסאָטער
בריק. ער איז געווען פֿאַרקלערט אין מחשבות. אָבער
זיין תלמיד נאָטע הירש האָט געהאַלטן אָנגעשפּיצט
זיינע אויערן. ער האָט פּאַר זיך אַליין געטראַכט:

— מיין רבינס מוח רוט דאָך ניט. ער האַלט דאָך
אין איין חקירהן. און ער קען נאָך, אפשר, דאָ אויף דער
בריק, לאָזן פאַלן אַ רעיון. דאַרף מען זיין גרייט אים
אויפצוהויבן.

צו זיין גרויס פרייד דערהערט ער ווי זיין רבי
רופט זיך צו אים:

— איר ווייסט, נאָטע הירש, אַז פון יעדער באַשע־
פענישׂ, און אָפילו פון שטומע זאַכן און געוואוקסן קען
מען זיך אָפּלערנען אַ מוסר. איך האָב אייך אָנגומלט
שוין געהאַט דערציילט ווי אונזער רבי, ר׳ ישׂראל
סאַלאַנטער, האָט זיך אַראָפּגענומען אַ מוסר פון די
קלים שבקלים, — די דראָטן־גייער אין די צירקן.
נאָטע הירש, זייט וויסן, אַז די פילאָזאָפן פון די אומות
העולם האָבן געמאַכט צופיל נאַרישע טעותן. ווייל אָחוץ
אמונה האָט זיי געפעלט חוש און רגש. פון התפּעלות
איבער אַ קינציקער דערפינדונג זיינען זיי שוין אויך
געקומען צום אויספּיר, אַז דער דערפינדער איז אָן אדם
גדול. זיי האָבן ניט געהאַט קיין חוש צו דערשפּירן, אַז
ביי אַ בשר ודם קען גריילעך געמאַלט זיין, אַז זיין
יצירה זאָל זיין העכער ווי ער אַליין. אָט נעמט די
אַלעקסאָטער בריק. דער פראַנצויז נאַפּאָלעאָן האָט זי
פֿאַרטראַכט. עס איז אַ טריפהנע מחשבה, ווי אַלץ וואָס
ער האָט געטאָן. אָבער עס איז דאָ חכמה. כאָטש ער
אַליין איז געווען אַ שוטה, וואָרים אַ חכם, זאָגט דער
תנא, דאַרף קענען פֿאָרויסזען דעם מאָרגן. אָבער ער,
נאַפּאָלעאָן, האָט עס דאָך ניט פֿאָרויסגעזען. אָבער אַלע
משוררים זיינע האָבן באַזונגען זיין חכמה אין שירים
אָן אַ צאָל.

— איך זאָג דאָס איצט — רעדט ווייטער ר׳ שימחה
זיסל צו זיין תלמיד, נאָטע הירש — מחמת איך האָב
די לעצטע צייט אַ סך געקלערט וועגן נאַפּאָלעאָנען,
דעם בעל־מלחמה. און אָט פֿאָרוואָס. עס האָלט ניט גוט
מיט אונדז, די בעלי־מוסר. די לומדים ווילן ניט וויסן
פון אונדזער שיטה. עס מוז קומען צו אַ מחלקה, כאָטש
אונדזער רבי וויל עס אויסמיידן. די לומדים טוען אים
ענויים, און ער שווייגט. פריער האָבן זיי אים געוואָלט
האָבן פֿאַר דעם רב. אָבער ער, דער צדיק, האָט אַליין
געעצהט זיי זאָלן בעסער נעמען פֿאַר רב ר׳ יצחק
אלחנן, ווייל אַ רב דאַרף קענען שטעלן אויף זיך, און
צו זיין אַ בעל־פּוסק איז אַ באַזונדערער כשרון. און ער,
אונדזער רבי, האָט זיך באַגעגנגט צו זיין דער מגיד
מישרים און אַכטונג צו געבן, אַז די מגידים, וואָס קומען
זאָגן דרשות, זאָלן זיין ראוי צו דרשהנען. האָט ער פון
דער שטעלע זיינער גאָר קנאַפּן נחת. ער פֿאַרהערט זיי,
די מגידים, און קען ניט פֿאַרנעמען ווי זיי שטראָפן
אַזוי האַרב דעם עולם, שרעקן אים מיט גהינום, ווייל
יענע זיינען ניט פרום געגנוג. זיי צעדרייען פסוקים אין
דער תורה. ער וויל זיי ניט געבן קיין רשות צו דרשה־
נען. אָבער יענע זאָגן צו אים: — רבי, מיר זיינען
דאָך אַרעמע יידן. איר נעמט דאָך צו אונדזער פרנסה!
זיצט ער, דער רבי אונדזערער, מיט זיי גאַנצע נעכט
און לערנט זיי אויס נייע דרשות. אָבער די קאָונער
לומדים זיינען מיט דעם ניט צופרידן. זיי טענהן, אַז
ער זוכט גאָר דורך די מגידים צו פֿאַרשפּרייטן זיין
מוסר שיטה. מיט ר׳ יצחק אלחננען אַליין לעבט ער דווקא
בשלום. ער, אַ גאון אין דינים, איז אַליין נוטה צו
מוסר. אָבער ער זאָגט, אַז אַ רב טאָר ניט נעמען קיין
צדדים, און ער דאַרף זיין אַ רב פאָר אַ גאַנצער שטאָט.
אויך זיין רעכטע האַנט, ר׳ יעקב ליפשיץ, אַ ייד אַ חכם,
איז מיטן רבין גאָר גרויסע ידידים. אָבער יענער איז
פאַרנומען מיט זיין מלחמה מיט די משכילים. און אַזוי
איז אויך זיין ברודער, דער מערעטשער רב, וואָס האָט
אָנגעשריבן זייער אַ פיינעם ספר, וואו ער באַשטרייט
העפּטיק דעם דור־ודורשיו, פון ווייסן. דער רבי
אונדזערער האָט אָפילו געפּראָווט איינטענהז מיט

יעקב ליפשיצן, אַז מיט גלאַט קריגערישע רייד קען מען ניט מנצח זיין די השכלה, נאָר מען דאַרף קעגן איר אַרויסשטעלן אַ נייע, אַן אמתע השכלה. און דאָס איז מוסר. און ווידער איז ער שוין געפאַנגען ביי דער שינאה. זי לאָזט אים ניט אָפּ. אַפילו ר' יצחק אלחנן ווייס זיין חסרון, און ער האָט עס אים אין שפּאַס גע־זאָגט:

— ר' יעקב, איך און איר האָבן ביידע ניט ליב קיין משכילים. אָבער דער חילוק צווישן מיר און אייך איז ווי פון אַ באַלעבאָסטע מיט אַ קאַץ, וואָס ביידע האָבן פיינט מייז. אָבער זי, די באַלעבאָסטע, וויל טאַקע, אַז קיין מייז זאָלן לחלוטין ניט זיין. די קאַץ אָבער וויל האָבן וועמען צו כאַפּן...

איז ווי איר, נאָטע הירש, קענט אַליין איינזען, מוז קומען צו אַ מחלקה, וואָס איז די זעלביקע זאַך ווי מלחמה. האָב איך געקלערט, אַז מען דאַרף זיך צו דעם גרייטן. און זיך לערנען ווי צו פירן מלחמה מעג מען אָפילו פון ניט קיין יידן, וואָרים דאָס איז דאָך עשו'ס ברכה. האָב איך געהאַט אין זינען נאָפּאָלעאָנען. ער האָט דאָך אויפגעטאָן קונציקע זאַכן, ווי די בריק און דאָס הויכע ביידל אויפן אַלעקסאַטער באַרג, פון וואַנען ער האָט, ביים באַלאַגערן קאַווענע, מיט שפּאַקטיוון געקענט זען אַלץ, וואָס טוט זיך אין שטאָט. איך האָב זיך אָבער געכאַפּט, אַז דער פראַנצויז האָט גאָרניט פאַרשטאַנען די חכמה פון מלחמה. עס האָט אים געפעלט חוש און רגש. ער האָט ניט געוואוסט, אַז דער עיקר איז צו זען די פּנימיות פון שונא, און ניט די חיצוניות. און דאָס קען מען ניט זען פון קיין הויכן ביידל. און עס העלפן דאָ ניט קיין שפּאַקטיוון און פאַר־גרעסער־גלעזער, נאָר אַ שפּאַקטיוו פון חוש און רגש.

זיין רבינס פאַרטראַכטע רייד האָבן נאָטע הירשן ניט געגעבן קיין רו. ער האָט אַ גאַנצע נאַכט ניט צו־געמאַכט מיט קיין אויג. ער האָט געקלערט ווי אויסצו־פירן זיין רבינס מחשבות. און עס איז אים איינגעפאַלן אַז מען זאָל עפענען אַ מוסרשע ישיבה ביים וויליע טייך. ער איז אויף מאָרגן גלייך אינדערפרי געלאָפן קיין אַלעקסאָט צו דערציילן זיין רבין פון זיין פלאַן. אָבער ער האָט געפונען ר' שימחה זיסלען זיך פאַקן אין וועג אַריין. ווייל אים, דעם מענטשן פון התפּעלות, איז איינגעפאַלן אַ נייע מחשבה, צו עפענען אַ חדר פאַר קליינע קינדער אין דעם שטעטל גראָבין, וואו ער וועט, אַחוץ חומש און רש"י, מיט זיי אויך לערנען מוסר. וואָרים ער האָט געזאָגט: מען קען גיכער מאַכן ווי איבערמאַכן אַ מענטשן. דאַרף מען לאָזן די דערוואַקסענע צורו און אָנהויבן מיט קליינע קינדער שאַפן אַ נייעם דור.

נאָטע הירש האָט פון יראת הכבוד פאַר זיין רבין ניט געהאַלטן פאַר דרך־ארץ איצט צו ריידן צו אים וועגן זיין פלאַן. עס וואָלט אויסגעקוקט, אַז ער, דער תלמיד, פסקנט דינים אַנדערש ווי זיין רבי. האָט ער שווייגנדיק געהאָלפן אים זיך פאַקן אין וועג אַריין. זיין רבי איז מיט דעם נאָך העכער אין זיינע אויגן אויסגע־וואקסן. אַז ער, דער פריערדיקער לייפציגער סוחר, זאָל ביי זיך קענען פועלן צו ווערן אַ מלמד פון קליינע קינדער. אויך עטלעכע קאָוונער באַלעבאָטים, וואָס זיי־נען נוטה געווען צו מוסר, האָבן מיטגעשיקט מיט ר' שימחה זיסלען זייערע יונגע זין. צווישן זיי איז אויך געווען דער זון פון שרה זאַלקעס — דער שפּעטערדי־קער „בעל־מחשבות".

ג. סלאָבאָדקע און נהרדעא

דער מנהיג רוחני אין דער סלאָבאָדקער מוסרשער ישיבה איז געווען ר' נאָטע הירש, אַ תלמיד פון ר' שימחה זיסל זיוו פון קעלם. פון יראת־הכבוד וועגן האָבן זיי, די סלאָבאָדקער מוסר־לייט, אים געפונען „דער אַלטער", כאָטש ער, ר' נאָטע הירש, איז נאָך געווען אַ יונגער מענטש און אין זיין בלאָנדער באָרד האָט מען נאָך ניט געזען אָפילו קיין איין גרויע האָר. „אַלט" האָט דאָ געמיינט: אַלט אין חכמה.

איין פאַרנאַכט. דער „אַלטער" שטייט ביי זיין שטענ־דער. אין אַ קרייז אַרום אים זיינע צוויי הונדערט תלמידים. ער האַלט פאַר זיי אַ מוסר־שמועס וועגן „רוממות האדם" — די דערהויבנקייט פון דעם מענטשן, אויף וואָס פאַר אַ הויכער מדרגה דער אדם קען אַריפשטייגן. פלוצים האָט דער „אַלטער" זיך פאַרקלערט און ווערט אַנטשוויגן. אָבער באַלד האָבן זיינע אויגן מיט גרויס פרייד זיך צעלויכטן, וויינע תלמידים האָבן גלייך דערקאַנט, אַז זייער רבין האָט אָפּגעגליקט — עס איז אים איצט, אָט דאָ, איינגעפאַלן אַ נייער רעיון, און קלייבנדיק די וועדטער הויבט „דער אַלטער" אָן ווידער צו ריידן:

— דער מענטש איז אַן אייביקע יצירה. וואָרים אייגנטלעך שטאַרבט ער גאָרניט. בלויז די נשמה מיטן גוף ווערן אויס שותפים און זיי צעגייען זיך. די נשמה — צוריק אין הימל און דער גוף צום עפר ואפר. אָבער דאָס מיינט ניט, אַז דער גוף ווערט אינגאַנצן בטל. די ערד איז אויך אַ גאַנץ נישקשהדיקער יש. און אַז עס רוקט זיך אַוועק אַביסל צייט, הויבט זיך אָן זיי ביידן, דעם גוף און דער נשמה, צו בענקען צו זיין צוריק אַן אדם. אָבער עס איז זיי געוואָלטיק שווער צוצופאַסן זיך נייע שותפים, קלייבן זיי און קלייבן, און אַזוי גייען אַוועק יאָרן און יאָרן...

— גאַנץ אַנדערש אָבער איז מיט שטעט, — פירט דער „אַלטער" ווייטער דעם מוסר־שמועס. מיט זיי גייט עס שוין צו ניט אין ערך גרינגער. אין איין אָרט ווערן זיי חרוב און אין אַ צווייטן אָרט וואַקסן זיי באַלד ווי־דער אויס. אָבער ווער קען עס זיי דערקאָנען? אַלע ציגל האָבן דאָך איין פנים. נעמט אָבער אַ שטאָט, וואָס האָט אַ פּנימיותדיקן תוך. אַזאַ דערקאָנט מען באַלד. אָט האָט די וועלט גלייך דערזען, אַז דעם גאונס ווילנע איז —

ירושלים. און אַז מען קוקט זיך גוט צו, זעט מען באַ־
שיינפערלעך, אַז קאָוונער סלאָבאָדקע איז די בבלער
נהרדעא. אָבער פאַרוואָס דווקא נהרדעא? פאַרוואָס ניט
פּומבדיתא? יענע איז דאָך אויך געווען אַ באַרופענע
ישיבה־שטאָט? — פרעגט דער אַלטער זייער שטיל, ווי
ער וואָלט זיך דאָס אַליין געשטעלט די קשיא. און פונקט
אַזוי שטיל טוט ער ענטפערן: — דאָס איז אַן ענין בפני
עצמו, און ווער עס וויל זיך מיען, קען דעם פּיתרון געפּי־
נען. מען דאַרף בלויז זוכן ריכטיק אַרויסצוהאָבן דעם
חילוק אין דעם דרך פון לערנען און אין דער הנהגה פון
נהרדעא ביז פּומבדיתא.

דעם אַלטנס געטרייער תלמיד, נחום יאַנישקער, אַ
יונגער בעל־מוסר, וואָס פלעגט וועגן און איבערוועגן זיין
רבינס יעדן וואָרט, האָט געפאָלגט זיין עצה — ער האָט
זיך גוט אַרייַנגעטאָן אין דעם ענין נהרדעא און פּומבדיתא.
ער האָט ניט דורכגעלאָזן קיין איין אָרט אין דער גמרא
און אין מדרש, וואו די ביידע שטעט זיינען געווארן דער־
מאָנט, און אָט וואָס דער יונגער בעל־מוסר, נחום יאַניש־
קער, האָט אויסגעפונען.

אין בבל זיינען יידן געווען אין גלות. אָבער פאַר
זיך אַליין האָבן זיי דאָרט געפירט אַ יידישע מלוכה. זיי
האָבן געזאָלבט איבער זיך אַ מושל, וועלכן זיי האָבן
גערופן: דער ריש־גלותא. ער האָט אָפּילו געטראָגן אַ
קרוין, וויייל, לויט דער מסורה, האָט ער געשטאַמט פון דוד
המלך. ער האָט געפירט זיין ממשלה מיט תקיפות. ער האָט
געמאַכט אַלע תקנות. ער האָט באַשטימט די צייט פון חודש,
געפּסקנט די דינים, און זיינע שוטרים האָבן שטאַרק נאָכגע־
קוקט צי מען היט אָפּ זיינע דינים. און איבערהויפּט האָבן די
שוטרים געהאַלטן אַן אויג אויף די לומדים, יענע זאָלן
ניט איבערטרעטן דעם ריש־גלותא און אַנדערש אויס־
טייטשן די דינים. אַז מען האָט עמעצן געכאַפּט עובר זיין
אויף אַ פאַרבאָט, צי אָפּילו אויף אַ מינהג האָט מען
יענעם האַרב געקנסעט. דער ריש־גלותא האָט אָפּילו ניט
נושא פּנים געווען דעם ראש־הישיבה פון פּומבדיתא, כאָטש
יענער איז געווען אַ סך גרעסער אין דער תורה ווי דער
ריש־גלותא.

אָבער אין נהרדעא האָט מען זיך געמאַכט ווי ניט
וויסנדיק, אַז עס איז גאָר דאָ אין בבל אַ ריש־גלותא.
די גאַנצע דעה האָט דאָרטן געהאַט דער ראש פון דער
ישיבה. ער האָט אויסגעטייטשט די דינים, ווי ער האָט
אַליין געהאַלטן פאַר רעכט און געאסרט זאַכן, וואָס דער
ריש־גלותא האָט געכשרט, און מקיל געווען, וואָס יענער
האָט מחמיר געווען.

אין נהרדעא זיינען געווען אַ רוב מאַנסבילן. זי
האָט אויסגעזען ניט ווי גלאַט אַ שטאָט, נאָר ווי אַ באַ־
לאָגערטע פעסטונג פול מיט סאָלדאַטן. זייער צאָל האָט
נחום יאַנישקער ניט געקענט אויסגעפינען. אָבער ער האָט
געהאַט בולטע ראיות, אַז זיי האָבן דערגרייכט אין די
טויזנטער. דאָס רוב פון זיי האָבן אָפּגעשטאָמט פון דער
זרעמד. און ניט דווקא פון לאַנד בבל, נאָר פון גאָר

וווייטע לענדער. אָפּילו פון ארץ־ישראל פלעגט מען אַראָפּ־
נידערן קיין נהרדעא צו לערנען תורה. עס זיינען דאָרטן
אויך געווען עלטערע מענטשן, חתונה געהאַטע, לומדים
גרויסע. אַ סך האָבן זיך אָפּגעשיידט פון ווייב און קינ־
דער צו קענען מער דערגיין אין תורה. די לערנער האָבן
געוואוינט אין לייוונטענע ביידלעך, וואָס האָבן זיך גע־
שפּרייט פאַר מיילן וווייט ביז די ברעגן פון דעם שטאָר־
מיקן נעיר (טייך) דעא.

די ישיבה־לייט האָבן ניט אויסגעקוקט אויף צדקה.
זיי האָבן אַליין פאַרדינט דאָס ברויט. די פעלדער פון
אַרום שטאָט האָבן געהערט צו דער ישיבה. האָבן די
לערנער זיי געאַקערט, געזייט, געשניטן די תבואה, גע־
וועבט לייוונט צו נייען קליידער פאַר זיך אַליין און צו
באַדעקן די ביידלעך, וואו זיי האָבן געורוט. זיי האָבן אויך
געברייט ביר וואָס האָט געשמט איבער גאַנץ בבל מיט
זיין געשמאַקן טעם. די ישיבה האָט געהאַט אויך אַנדערע
נכסים: קראָמען אויפן מאַרק, און די בריק איבערן טייך.
פאַר אַריבערגיין איבער איר פלעגט מען מוזן באַצאָלן.

דער ריש־גלותא האָט געצאָרנט וואָס די נהרדעאער
האָבן זיך געמאַכט אַ מלוכה אין אַ מלוכה און ווילן ניט
צאָלן אָפּילו דעם קרוין־שטייער פאַר די אַלע נכסים.
ער האָט עטלעכע מאָל געשיקט „דיסקאָס" צום ראש פון
דער ישיבה, ער זאָל קומען זיך שטעלן צו זיין בית־דין.
אָבער יענער האָט זיך געהאַלטן בייַ זיין טענה, אַז נהרדעא
איז אַ תורה־שטאָט. די תורה איז ניט אין גלות, און ער,
דער ראש־הישיבה, איז דאָ דער הויפּט.

דער ריש־גלותא האָט זיך באַזינט. ער האָט מיט
זיין גאַנצער סוויטע יועצים, דיינים, סופרים און שוטרים
זיך געלאָזט קיין נהרדעא. ער האָט געטראַכט, אַז ווען
די נהרדעאער וועלן אים דערזען אין זיין גאַנצן פּראַכט
און גלאַנץ, וועלן זיי ניט האָבן קיין העזה אים צו ווידער־
שפּעניקן.

אַז ער איז אָנגעקומען צו דער בריק, האָט אים שוין
פאַרדראָסן דער גאַנצער עסק. וואָרים די נהרדעאער האָבן
אים ניט געלאָזט אַריבערפאָרן, סיידן ער וועט באַצאָלן די
טאַקסע פאַרן אַריבערפאָרן דעם טייך.

דעם ריש־גלותאס דיינים האָבן ניט געוואָלט נאָכ־
געבן. זיי האָבן געטענהט, אַז על־פּי־דין איז דער ריש
גלותא פּטור פון דער טאַקסע. און ווידער גייט דאָ ניט
אַזוי אין די עטלעכע פּרוטות, ווי אין כבוד. אָבער די
נהרדעאער האָבן זיי מיט שפּאָט געענטפערט, אַז ביי זיי
איז כבוד פאַררעכנט פאַר אַ מיאוסע מידה און מען האָט
זי שוין לאַנג פאַרברענט אין די אויוונס, וואו מען האָט פאַר־
ברענט ערב־פּסח דעם חמץ.

דער ריש־גלותא האָט באין ברירה געהייסן זיין
ממונה איבערן געלט צו באַצאָלן די טאַקסע און זיי זיי־
נען ענדלעך אַריינגעפאָרן אין נהרדעא, און מיט זייערע
אויסגעפוצטע קאָראָטן זיך אויסגעשטעלט ביים ברעג
טייך, וואו דער גרויסער ישיבה־געצעלט האָט זיך גע־

שפרייט. דעם ריש־גלותאס סופר האָט דורך אַ האָרן אויס־
געלייענט פון אַ פאַרמעט דעם ריש־גלותאס יחוס. ער
האָט אָנגעהויבן פון זיין טאַטן, זיידן און עלטער־זיידן, ביז
ער איז דערגאַנגען צו דוד המלך. נאָכדעם האָט דער
סופר מודיע געווען, אַז דער ריש־גלותא האָט וואָס וויכ־
טיקס זיי צו זאָגן און געבעטן, אַז מען זאָל זיך אַרום
אים צונויפקלייבן. די נהרדעאער האָבן זיך אָבער גע־
מאַכט ווי זיי הערן גאָרניט. אַ טייל זיינען זיך געשטאַ־
נען ביי זייערע שטענדערס און געלערנט. און אַ טייל פון
זיי האָבן אויפגעשטעלט נייע געצעלטן און הילכיק גע־
קלאַפט מיט האַמערס.

דער ריש־גלותא האָט זיך געקליגט, און צו ווייזן
די נהרדעאער, אַז ער איז חוץ אַ יחסן אויך אַ גדול אין
דער תורה, איז ער אַרויף אויף דער בימה און געזומען
זאָגן אַ שיעור דווקא אין הלכה, כאָטש ער איז גאָר געווען
אַ בעל־אגדה.

די נהרדעאער ישיבה־לייט האָבן צוליב כבוד התורה
זיך צו אים צוגעהאָרכט. אָבער באַלד האָבן זיי געזומען
אים אָפּפרעגן און אים פאַרוואַרפן מיט קשיות איינע
שווערער פון דער אַנדערער. דער ריש־גלותא האָט גלייך
דערזען, אַז ער איז דאָ אַריינגעפאַלן. אַ קלוגער מאַן,
האָט ער זיך אַרויסגעראַטעוועט מיטן תירוץ, אַז עס איז
צו אים אָנגעקומען אַ שליח און ער מוז איילן צוריק אַהיים.

פון דעמאָלט אָן האָט דער ריש־גלותא געלאָזט נהר־
דעא צורו. ער האָט געהייסן מען זאָל זי אויסמעקן פון
די ביכער, ווי עס וואָלט גאָרניט געווען אַזאַ שטאָט אין
בבל. זיינע יועצים, וואָס האָבן איבערגעציטערט איבער
זיין כבוד, האָבן אָבער צו אים געזאָגט:

— רבי, איר זייט דאָך דער גענאַלבטער ריש־גלותא.
טאָרט איר ניט, על־פּי דין, דערלאָזן, אַז דער נהרדעאער
זאָלן מקיל זיין, וואָס איר זייט מחמיר, און אסרן, וואָס
איר זייט מתיר.

דער ריש־גלותא האָט מיט אַן אָנגעשטרענגטן שמייכל
זיי געענטפערט אין אַראַמייאיש: — נהרא, נהרא ופשטיה!—
אַ טייך בלייבט טייך און אַ שטראָם בלייבט שטראָם. אַ
טייך האָט זיך זיינע אייגענע גאַנגען. און וויבאַלד די
לייט וואויזען ביי דעם שטראָמיקן נהר־דעא, זיינען זיי
אַליין אויך ווי דער טייך שטראָמיק. און פונקט ווי מען
קען ניט פאַרהאַלטן דעם שטראָם, אַזוי קען מען זיי אויך
ניט פאַרהאַלטן. טאָ זאָלן זיי זיך פירן ווי זיי געפעלט...

אין פומבדיתא אָבער — האָט נחום יאַנישקער, דער
סלאָבאָדקער בעל־מוסר אויסגעפונען — איז געווען גאָנץ
אַנדערש. דאָרטן האָט שוין דער ריש־גלותא געהאַט
די גאַנצע דעה. דער פומבדיתאער ראש־ישיבה האָט זיך
צו אים אונטערגעגעבן, כאָטש ער האָט פון דעם ריש־
גלותא, דעם בעל־אגדה גאָרניט געהאַלטן. וואָרים אין
פומבדיתא זיינען געווען אָנגעזען בלויז די בעלי־פילפול,
וואָס קענען באַווייזן ווי דורכצופירן אַ העלפאַנד דורך דעם
לעכל פון אַ נאָדל. זיי האָבן געהווזקט פון די לייט, וואָס
דערציילן מעשהלעך און משלים.

אין נהרדעא ווידער האָבן די בעלי־הלכה און די
בעלי־אגדה זיך אָפּגעגעבן איינער די אַנדערע גרויס כבוד.

אָט דאָס גוט לעבן האָט זיך אין נהרדעא געצויגן נאָך
פון די צייטן פון איר ערשטן ראש־הישיבה, דעם וואונדער־
לעכן תנא, אבא אריכא. ביים דערמאָנען דעם טיטול „רב"
אַליין האָט מען שוין געווואוסט, אַז מען מיינט עס אים,
דעם גדול סיי אין דער הלכה, סיי אין דער אגדה. שוין
פון רב׳ס קורצע מעשהלע וועגן ר׳ עקיבאן און משה רבינו
האָט מען דערזען די גרויסקייט פון ר׳ עקיבאן מער, ווי
פון אַלע הונדערטער געשיכטעס פֿלאימדיקע, וואָס זיינען
וועגן אים דערציילט געוואָרן. רב האָט אויך געזאָגט זייער
פיל קלוגע מוסר־שפרוכן.

נחום יאַנישקער האָט זיך חקירהנדיק וועגן נהרדעא
זיך געכאַפּט, אַז רב׳ס מוסר־שפרוכן זאָגט מען נאָך עד־
היום איבער ניט בלויז אין סלאָבאָדקער ישיבה, די נייע
נהרדעא, נאָר אויך אין זיין שטעטל יאַנישעק. ער האָט
זיך דערמאָנט ווי זיין טאַטע, דער יאַנישקער וואַסערטרע־
גער, וועלכער האָט זיך זייער געשעמט, וואָס ער, אַ ייד
מיט אַ באָרד און פּאות, דאַרף זיך שלעפּן איבער די גאַסן
מיט נאַשצעס וואַסער, האָט ניט וויסנדיק, אַז רב האָט עס
געזאָגט, זיך געטרייסט מיט יענעמס אַ וועלטל און גע־
זאָגט:

„פאַרדין דיין ברויט, אַפילו אויב דו דאַרפסט אַרונ־
טערציען די פעל פון אַ נבלה אין מיטן גאַס, און קום
ניט אָן צו אַ מענטשנס גאָב."

און זיין מוטער, די פעדערפליקערין, פלעגט אים
אַרויסהעלפן אויך מיט רב׳ס אַ וועלטל:

„דער וואָס דאַרף זיצן ביי יענעמס טיש, אים איז
אַפילו בייטאָג די וועלט פינצטער!"

נחום איז שוין געווען קלאָרער אין נהרדעא, ווי ביי
זיך אין יאַנישעק. ער האָט געקענט די לערנער דאָרטן
אַזוי גוט, ווי ער קען זיינע חברים אין סלאָבאָדקע. ער האָט
פריער אויך ניט געצווייפלט אין זיין רבינס רייד. ער איז
געווען בטוח, אַז אויב דער „אַלטער" זאָגט, אַז סלאָבאָדקע
איז די נייע נהרדעא, איז עס אמת. אָבער איצט פאַרשטייט
ער ווי קלוג עס זיינען דעם „אַלטנס" רייד: שטעט גייען
אונטער און וואַקסן אויס ווידער ערגעץ אַנדערשוואו. עס
איז דאָך גאָרניט קיין חילוק צווישן נהרדעא און סלא־
באָדקע. יענע האָט זיך געשפרייט ביים טייך דעא און
די בייַ דער וויליע. דאָ ווי דאָרטן גייט הלכה מיט אגדה
האָט אין האָנט. און ווי אויף יענע, אַזוי קליידט אויך אויף
די סלאָבאָדקער בעלי־מוסר צו זאָגן: — נהרא נהרא
ופשטיה. זיי גייען זיך מיט זייער אייגענעם וועג. אַי,
מען קען דאָך פרעגן וואָס איז די עשירות פון סלאָבאָדקע?
וואו זיינען אירע פעלדער? ברויעריין? בריקן? דאָס
האָט נחום יאַנישקער זייער גרינג פאַרענטפערט: —
דער עיקר איז דאָך ווי דער מענטש האָלט זיך אַליין. דער
גרעסטער אָרעמאַן איז דאָך אַ גביר, וואָס פירט זיך ווי
אַן אָרעמאַן. און מען קען זיין אָרעם אין געלט און דאָך
זיין ביי זיך רייך און געהויבן. אָט די נשמהדיקע עשירות

באַזאָרגט שוין דער „אַלטער". ער האַלט זיינע תלמידים אין איין דערמאָנען:

— איר בעלי־מוסר, האַלט ניט די קעפּ אַרונטערגע־לאָזן! קוקט דער וועלט גלייך אין די אויגן. איר זייט איר גאָרניט שולדיק! און זי אייך — יע! אַפילו ווען איר לייטערט זיך אַליין, טוט איר אויך אַ טובה דער וועלט. וואָרים יעדער מענטש איז דאָך אַ טייל פון דער וועלט.

נחום יאַנישקער האָט אויך אויסגעפונען, אַז ניט בלויז סלאָבאָדקע איז די נייע נהרדעא, נאָר ליטע איז אויך די נייע בבל. די זעלביקע שיינע מידות און די שטאַרקע ליבשאַפט צו מענטשן. און אפילו אין געגנט איז דאָ, ווי דאָרטן, אַ מזל ברכה אויף קרעניצעס, טייכלעך און טייכן, אויף הויכע גראָזן. אַפילו אויף רעגן... נחום האָט שוין געהאַט אין מחשבה זיך צו נעמען צו אַן אַנדער מוסר־ענין, אָבער עס איז שוין געווען נאָענט צו אלול. האָט נחום שוין געוואָלט וויסן ווי מען האָט זיך אין די פאַרכטיקע טעג געפירט אין נהרדעא. ער האָט זיך ווייטער געחקירהט. און אָט וואָס ער האָט אויסגעפונען.

אַ גאַנץ יאָר פלעגן די אגדה־לייט דרשענען בלויז אין די בין מנחה למעריב. אָבער אין חודש אלול האָבן זיי שוין געפירט מוסר שמועסן אַפילו אין די בייטאָגן. דער ראש הישיבה אַליין, אַ בעל־הלכה, פלעגט זיך זעצן צווישן די תלמידים און זיך צוהערן צום בעל־אגדה. איין יאָר, זייער אַ ביטערער פאַר יידן, יעדן טאָג זיינען אַנ־געקומען שלוחים אין נהרדעא מיט שלעכטע בשורות. זיי האָבן מודיע געווען די ישיבה־לייט, וואָס האָבן כמעט אַלע געשטאָמט פון דער פרעמד, אַז זיי זיינען געווארן אבלים. זייערע טאַטע־מאַמע, ברידער און שוועסטער זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם. עס איז ביים דאַוו־נען כמעט שוין ניט געווען ווער עס זאָל ענטפערן „אמן". אַלע, אַלע האָבן געזאָגט „קדיש".

צוליב דער שווערער צייט האָט מען אין דער נהר־דעאער ישיבה פאַרבעטן צו דרשענען ר' תנחומאן, דעם גרעסטן בעל־הדרשן פון אַלע דורות. ער איז שוין דעמאָלט געווען אַן אַלטער מאַן. ער האָט ניט געהאַט מער קיין כוח אַרויפצושטייגן אויף דער הויכער בימה. די ישיבה־לייט האָבן אים אַרויפגעטראָגן, ווי מען טראָגט אַרויף אַ קליין קינד. אָבער אין פנימיות, אין זיינע חושים, איז ר' תנחומא נאָך געווען יונג און פריש. די ברעמען פון זיינע אויגן זיינען געווען אויפגעלאָפן. זיי האָבן צו־געדעקט זיינע שוואַרצאָפלען. ער האָט געמוזט אָנקו־מען צו אַ באַדינער, וואָס זאָל אים פירן. אָבער אַז יע־נער פלעגט מיט אַ וויס טיכעלע אויפהויבן בייַ ר' תנחומאן די ברעמען, פלעגן אַרויסשיינען צוויי יונגע ליכ־טיקע אויגן, וואָס האָבן געקענט דערזען אין דער ישיבה אַפילו די באַנק, וואו עס זיינען שוין געזעסן די תלמידים פון דריטן טויזנט.

ר' תנחומא האָט געהאַט אַ בנעימותדיקן קול, אָבער זייער אַ נידעריקן. נאָר דאָ איז עס ניט געווען קיין חסרון. וואָרים אָפילו אַ מענטשן מיט גאָר אַ הויכן קול וואָלט מען ניט געקענט דערהערן אויף די לעצטע בענק. זיינען אין די רייען געשטאַנען איבערזאָגער. זיי האָבן איבערגע־כאַפט דעם שיעור איינער פון צווייטן און עס איבערגעזאָגט אַן קיין שום אָפּהאַלט, אַז עס האָט אויסגעדוכט דאָס עס קומט גלייך פון דער בימה.

ר' תנחומא האָט זיך פון תמיד אַן נוהג געווען צו פרעגן וועגן וועלכן ענין מען פאַרלאַנגט פון אים ער זאָל זאָגן זיין דרוש. האָט ער אויך איצט זיך געהאַלטן ביי זיין מינהג. און די תלמידים, ווי אָפּגערעדט פון פריער, האָבן זיך אָפּגערופן אַלע אויף אין מאָל מיט אַ געווין:

— ילמדנו רבינו! — לערן אונדז הייליקער רבי! דערקלער אונדז פאַרוואָס שטראָפט דער בורא דווקא אונדז יידן, וואָס האַלטן דיך הייליק, און ער פאַרשוינט די פעל־קער, וואָס פאַרשוועכן זיין הייליקן נאָמען? פאַר דיר, אַ תנא פון אגדתא, זיינען דאָך קיינע סודות ניט פאַרבאָרגן. קענסטו, אפשר, אונדז אויך זאָגן: ווען וועט שוין קומען אַ סוף צו די אַלע צרות? און אויב דו זעסט ניט קיין נחמה, טאָ פאַרהויל עס ניט פון אונדז. הויב אויף דיין שטים און קלאָג אויס ווי ירמיהו הנביא אַ נייע „איכה"!

און רבי תנחומא האָט מיט פאַרטרערטע אויגן, פול מיט לישבאָפט, אָנגעקוקט די תלמידים און מיט אַ גע־בראָכן געמיט צו זיי געזאָגט:

— אַ נביא שטראָפט, אַ נביא קלאָגט, אַ נביא טרייסט און אַ נביא ווייזט דעם מאָרגן. אַ בעל המדרש אָבער וויזט בלויז דעם היינט, ווי מען ווייזט אַ שפּיגל. אָבער צי מען קוקט אויס פיין, צי, חס וחלילה, מיאוס, זינדיק, דאָס דאַרף מען אַליין דערזען. און דער שפּיגל האָט ליב צו נאָרן. די שליחות פון אַ בעל־מדרש איז ניט צו באַקלאָגן, נאָר צו דערציילן. טיילמאָל אַ מעשה, טיילמאָל אַ משל, וואָס ער צירט אויס פון אותיות און ווערטער, ווי אַן אומן פון צירונג, צירט אויס דעם האַלדזבאַנד פון פערל. ביי דעם בעל־אגדה איז ניט בלויז דאָס וואָרט, נאָר אָפילו דער אות פאַרעכנט פאָר אַ גאַנצער וועלט. מיטן וואָרט איז טאָקע די וועלט באַשאַפן געוואָרן. אָבער שטיין שטייט זי אויפן אות. אין אונדזער אלף־בית זיינען די אותיות ה און ח, דער נ און ג, דער ד און ר, דער כ און ב אויסגעקריצט געוואָרן אַזוי ענלעך איינער אויפן צווייטן. דאָס איז אַ וואַרנונג מיר זאָלן זיין אָפּגעהיט ניט בלויז אין וואָרט, נאָר אויך אין „אות". וואָרים אויב דו פאַרבייטסט אין דעם „אחד" דעם דלד אויך אַ ריש, מאַכסטו דאָך חרוב די וועלט, און דו שפּאַסט אָפּ פון אים. דו זאָגסט, אַז ער איז ניט קיין אחד, נאָר גאָר אַן אחר, אַז אַן אַנדערער איז דיין בורא. אַלץ וואָס עס איז פון אותיות געשאַפן האָט אין זיך אַ גרויסן כוח. עס קען בויען און חרוב מאַכן וועלטן.

רבי תנחומא האָט זיך אויף אַ ווייל אָפּגעשטעלט. ער איז געווען זייער מיד. דער שמש זיינער האָט אים מיט וואַסער באַגעצט די ליפן און ער האָט ווייטער געזעדט:

ירמיהו הנביא האָט באַקלאָגט חורבן ירושלים אין אַן

„איכה". די תנאים האָבן אויפן איכה אַ גאַנצן מדרש, וואָס ווערט געפונען „איכה רבתי" — דאָס קלאָגליד פון אַלע קלאָגלידער. אָבער אויבנאויפיק קוקט אויס קשהדיק; אין זייער „איכה" איז ניטאָ קיין געוויין, נאָר פריילעכע מעשיות און שיינע משלים. עס איז ווי גאָר ניט קיין „איכה", נאָר אַ שיר השירים צו ירושלים.

אָט דערציילט דאָרטן איין תנא ווי אַ שניידערל פון ירושלים האָט זיך געגריפט צו פּראָווען אַ ברית. איז ער אַוועק אויפן מאַרק איינצוהאַנדלען פעפער צו באַטעמען די מאכלים. ער איז דאָרטן צוגעגאַנגען צו אַ הענדלער פון געווירצן און ער האָט אים געפרעגט: — האָסטו אפשר פעפער צו פאַרקויפן? איך בין גרייט דיר צו צאָלן אַ גוטן מקח. — דער סוחר וואָס איז געקומען פון אַ ווייטער מדינה האָט שמייכלענדיק געענטפערט: — צי איך האָב פעפער? אויסן שטאָט רוען מיינע צוויי הונדערט קעמ־לען און אַלע שווער געלאָדן מיט דעם טייערן געווירץ. אָבער איך וועל נאָר ריידן מיסחר מיט אַ רייכן סוחר, וואָס וועט קענען קויפן די גאַנצע סחורה און באַצאָלן אויף איין מאָל אין מזומן. אָבער דו ביסט דאָך אַ שניידער און בעלי־מלאכות זיינען דאָך אָרעמע מענטשן. — דאָס שניידערל האָט מיט ביטול אָנגעקוקט דעם הענדלער און צו אים געזאָגט: — פאַרגעס ניט, אַז איך בין אַ שניידער אין דער שטאָט ירושלים. אין מיינע שטאַלן ליגט מער גאָלד ווי ביי דיין מלך אין שאַצקאַמער. טאָ הייס דיינע קנעכט זיי זאָלן אָפּלאָדן ביי מיר דעם פעפער פון די אַלע צוויי הונדערט קעמלען.

באַלד קומט אַן אָנדער תנא און ער דערציילט נאָך אַ מער פלאהדיקע מעשהלע וועגן אַ שוסטערל, וואו ער באַ־וויזט, אַז די שוסטערס אין ירושלים זיינען נאָך געווען רייכער ווי די שניידערס.

אָט אַזוי —רעדט ווייטער ר' תנחומא, — ציען זיך אין מדרש „איכה רבתי" — דעם קלאָג פון אַלע קלאָגלי־דער — איינע נאָך די אַנדערע מעשהלעך און משלים. אָבער וויסן זאָלט איר, לערנער פון דער נהרדעאער ישיבה, אַז די תנאים האָבן געהאַט דערביי אַ טיפּע כוונה. זיי האָבן פאַר זיך געטראַכט: ווי קען מען גאָר פאַרלאָנגען, אַז מען זאָל דערשפּירן וויטיק און צער אויף אַן אומ־גליק, וואָס האָט געטראָפן צו מענטשן, וועלכע מען קען ניט און מען וועט ניט זייער חשיבות. און אַ פשיטא שוין צו אַ שטאָט פון שטיינער און ציגל. לייט מיט לייכטע קפּ קענען נאָך אפשר זאָגן: מה רעש? נו, איז אונטערגעגאַנגען ירושלים. וועט זיין וויניקער מיט אַ שטאָט. וואָס קלאָגט אַזוי ירמיהו הנביא אין זיין „איכה"?

די תנאים האָבן געמומען זוכן אַ וועג ווי אַזוי צו געבן צו פאַרשטיין דער וועלט, אַז ירושלים איז ניט געווען גלאַט אַ שטאָט, נאָר די „עיר אלקים", וואו זיין כבוד האָט געוווינט. און אַלע האָבן פון זיין גוטסקייט געגאָסן. אַלע האָבן געלעבט אין עושר און כבוד. מען האָט דאָרטן ניט געווואוסט פון קיין אָרעמקייט. און די ירושלימער אייג־ווינער זיינען אַלע געווען אַזעלכע גרויסע חכמים און גלעזערנטע לייט, וואָס די וועלט האָט נאָך ניט אָנגעזען. די קליינע קינדער פון ירושלים זיינען געווען קליגער ווי די עלטערע לייט פון אַנדערע מדינות.

— איך בין שוין אַלט און שוואַך. וועט ווייס צי איך וועל האָבן דעם זכות ווידער פאָר אייך, מיינע ליבע און טייערע, צו זאָגן אַ דרוש. זייט מיר מוחל וואָס איך טו ענדיקן מיין שמועס. איך האָב ניט מער קיין כוח. און דאָס איז מסתמא דער רצון מין השמים. אָבער איך גלויב, אַז איך האָב אייך געזאָגט אַלץ וואָס איך וועט וואָס דער פסוק וועייזט. אָבער אייך איך טו זיך פון אייך אָפּשיידן, וועל איך אייך, די אבלים נאָך טאָטע מאָמען, ברידער און שוועסטער, זאָגן וויי אַן עצה טובה:

— פירט זיך ווי די בעלי המדרש פון „איכה־רבתי". אַנשטאָט צו פאַרגיין אין קלאָגן, דערציילט בעסער דער וועלט וועט אייער טאַטע־מאַמע זיינען געווען. וואָס פאַר אַ שיין לעבן זיי האָבן געלעבט, ווי זיי האָבן ליב געהאַט מענטשן און וואָס פאַר אַ שיינע מידות זיי האָבן געהאַט. איבערהויפט דערציילט זייערע קלוגע מוסר־רייד. און דווקא אין אַ מעשהלע. וואָרים אָט דאָס שטילינקע מעשה־לע, וועט אָנקלאָגן שטאַרקער זייערע מערדער ווי אייערע קלינגענדיקע קינות.

— מיינע טייערע פריינט, — רעדט ר' תנחומא וויי־טער מיט גרויס געריטקייט — דאָס וועט זיין די גרעס־טע נקמה, וואָס איר וועט נעמען אין די אכזרים, וואָס האָבן אומגעבראַכט אייערע משפּחות. וואָרים די רשעים האָבן דאָך פאַרשניטן די יידישע יונגע לעבנס, נאָר כדי צו פאַרשטומען די געטלעכע רייד, וואָס האָבן זיך פון זייער מויל געצונדן ווי פאַקעלן און ניט דערלאָזט זיי, די פינצטערע לייט, צו מאַכן חושך די וועלט. רויבער האָבן מורא פאַרן וואָרט, וואָרים רויב און גזילה רעדט. ווי דער תנא זאָגט: פון דער קאָרב זינד שרייט העכער פון אַלע די עבירה פון גזילה. אָבער — הויבט זיך שוין מיט שטאַרקייט אויף ר' תנחומאס שטים, — רייד אַליין וועלן פאַרגעסן. טאָ פורעמט זיי איבער אין אותיות. זיי טוען שוין פלאַטערן אין די הויכקייטן, וואו די הענט פון די רשעים קענען זיי ניט דערגרייכן, און באַלויכטן מיט זייער ליכטיקייט אי דעם הימל און אי די ערדישע וועלט אין די אייביקייטן אַריין...

ד. אַ לעצטער מוסר־שמועס

ר' נחום דעם אָרעמען יאַנישקער וואָסערטרעגערס זון און דער תלמיד פון דעם בעל־מוסר, ר' נאָטע הירש, דעם „אַלטן" פון סלאָבאָדקע, איז נאָך זיין רבינס פּטירה געווארן דער רבי פון מוסר. ער האָט אין זיינע מוסר־שמועסן אַ סך פארבריטערט זיין רבינס שיטה פון „התרממות האדם". ער האָט אויך אָפט דערמאָנט, אַז סלאָבאָדקע איז די נייע נהרדעא און איבערגעזאָגט מוסר שפּרוכן פון רבן און אויך פון ר' תנחומאן. אָבער יענעמס דרוש אין נהרדעא וועגן „קידוש־השם" איז ר' נחום יאַניש־קער אַרויס פון זינען. ער האָט צו דעם ניט געדאַרפט אָנקומען און וואָלט אפשר אַזוי זיין לעבן אָפּגעלעבט. אים איז בלויז אָנגעגאַנגען דער לעבעדיקער מענטש. ער האָט

געהאַלטן אין איין זיך חקירהן ווי דער מענטש זאָל קענען דערגרייכן צו אַ הויכן שטאַפּל, אַז ער זאָל זיין ראוי אָנגעגרופן צו ווערן אדם.

אַז זיינע תלמידים אין סלאָבאָדקע האָבן אים דערטראָגן וועגן די גרויסע אכזריות פון די דייטשן, איז ער די ערשטע צייט אַרומגעגאַנגען אַ צערודערטער, און ער האָט זיך געהאַלטן אין איין פרעגן: — איז דאָס דער אדם, די שענסטע יצירה פון בורא? מיין רבי, ר׳ נאָטע הירש האָט דאָך אַ גאַנץ לעבן געהאַלטן אין איין ריידן וועגן „רוממות האדם״. היתכן? ר׳ נחום איז אַרײַנגעפאַלן אין יאוש, און ער האָט אַפילו אויפגעהערט צו פירן זיינע מוסר שמועסן. אָבער מיטאַמאָל האָט ער ווי אויפגעוואַכט און געגומען זאָגן „חיזוקים״. שוין ניט בלויז אין די פאַרנאַכטן, נאָר אויך אין דער פרי נאָכן דאַוונען, און איז אַריבער אויך אויף די בייטאָגן. ער האָט זיך געבעטן רחמים ביי זיינע תלמידים, זיי זאָלן זיך אויסבעסערן די מידות, זיי זיפן און איבערזיפן, נויטן די מידות מיט געוואַלד זיי זאָלן זיין פיין און איידל, און האַלטן אין איין צעברעכן דעם רצון און אים ניט נאָכגעבן אַפילו אויף די גרויס פון אַ האָר, האָרעוועז אויף זיך צו פאַרדינען צו ווערן געפרופן מיט דעם הויכן טיטול: אדם.

ר׳ נחום יאַנישקער רעדט אין סלאָבאָדקע וועגן „רוממות האדם״ און די היטלער־לייט האָבן דערווייל אויפגעווקט גאָר די רישעות. אַלע רשעים זיינען צו זיי שוין צוגעשטאַנען און די אכזריות האָט דערגרייכט אַזש ביזן הימל. און ווי אַמאָל די לערנער פון נהרדעא האָבן געפרעגט ר׳ תנחומאן, אַזוי האָבן איצט די סלאָבאָדקער ישיבה־לייט געפרעגט ר׳ נחומען:

— ילמדינו רבינו! זעט איר ניט רבי אונדזערער, אַז דער מענטש איז נאָך ערגער ווי אַ חיה. און איר, ר׳ נחום יאַנישקער, רעדט נאָך אַלץ וועגן רוממות־האדם, די געהויבענקייט פון מענטשן. די דייטשן, די רוצחים, רויבן און שעכטן דאָ יידישע קינדער אָן רחמנות, און אונדז, אייערע תלמידים, וואָס זיינען אָפגעהיט אָנצורירן זיך אַפילו צו יענעמס, מוסרט איר? איר פאַרלאַנגט נאָך, אַז מיר זאָלן זיך פירן נאָך שענער און פיינער, ווייל מיר קומען נאָך ניט אָן צו דער מדרגה פון אָן אדם. עס איז דאָך שוין באַלד אַ חרפה צו ווערן גערופן מענטש. טאָ הויבט אויף אייער שטים און פרעגט אָן אין הימל, פאַרוואָס טוט מען אונדז אַזוי האָרב שטראָפן?

ר׳ נחום יאַנישקער האָט ניט געהאַלטן פאָר רעכט צו דערמאָנען אין אַ מקום קדוש די דייטשן ביי זייער טריפה־נעם נאָמען, און ווי ווועגן אַן ענין בפני עצמו האָט ער געזאָגט צו זיינע תלמידים:

— וועז די וועלט וואָלט זיך געפירט פיין און שיין, וואָלט מען דאָ אין סלאָבאָדקע, אפשר, זיך געקענט פאַרגינען צו פאַרקוקן אַ מידה, אָפרועז פון שטיין און נאָכאָנאַנד זיך ראַנגלען מיט דעם עקשן, דעם רצון. אָבער איצט, אַז די רישעות האָט זיך אַזוי בריַיט צעשפרייט, טאָ ווער זאָל אויפהאַלטן די וועלט, אויב ניט סלאָבאָדקע? און איך, נחום יאַנישקער, בין גאָרניט אַזאַ שטילינקער און בושת פּנים, ווי איר מיינט. איך האָב זיך שוין געהאַט געקליבן צו ריידן דברים קשים צו דעם בורא, אים פרעגן: — פאַרוואָאָס? פאַרוואָאָס טוסטו דיינע יידן אַזוי האָרב שטראָפן? און פאַראיינס שוין שטעלן נאָך אַזוינע „פאַרוואָסן״. אָבער איך האָב זיך געכאַפּט, אַז מען קען נאָך מיר פרעגן: — נחום, הלמאי האָסטו ביז איצט געשוויגן און האָסט קיין מאָל ניט געפרעגט: פאַרוואָס פאַרשווייגסטו אונדז, די זינדיקע? אַן אדם דאַרף האָבן ביידערליי „פאַרוואָסן״. קענען מיר ביי זיין הייליקן נאָמען בלויז בעטן. אָבער ווער קען נאָך אַזוי פיל פּועלן, ווי אונדזערע מעשים... און מיצוות? און וואָס מער איר וועט פאַרמערן דאָ די קדושה, אַלץ ווייניקער אָרט וועט בלייבן פאַר דער רישעות.

מיט זיין גאַנצן רואיקן ריידן איז ר׳ נחום ביי זיך אַליין געוועזן צערודערט. פון די אַלע צרות, וואָס יידן שטייען אויס פון די רשעים האָט אויף אים דאָס עלטער זיך אַרויפגעלייגט. ער איז אינגאַנצן גרוי געוואָרן, און ביים דאַוונען האָבן זיך פון זיינע אויגן געגאָסן טרערן. ער האָט געמוזט פאַרשטעלן דאָס פּנים מיט די הענט, די תלמידים זיינע זאָלן ניט זען, אַז ער, דער רבי, ווייניט. אָבער ניט תמיד האָט עס זיך אים איינגעגעבן. און טייל־מאָל פלעגט זיך געבן אַ ריס אַרויס אַ קרעכץ, אַ הילכיקער און אַן עקשנותדיקער, וואָס האָט זיך ווי אַ זשומעדיקע פליג געדראָפּעט און געדראָפּעט אויף די פענצטערס און ניט געוואָלט פאַרגיין.

די תלמידים זיינע האָבן געוואוסט, אַז ער איז פול מיט צער און אַז ער פאַלט אָפּ אין די כוחות, קוים וואָס ער שטייט אין אויף די פיס און מוז זאָגן דעם חיזוק זיינעם שוין זיצנדיק. האָבן זיי שוין געזוכט אַלערליי מיטלען ווי צו פאַרבאַהאַלטן פון אים אַלע שלעכטע נייעסן. און ער האָט דאָס געוואוסט.

אַז די דייטשן האָבן געגומען מיט שטורעם און רציחה זיך ריַיסן אין דער ליטע, איז שוין ניט געוועזן וואָס פון אים צו פאַרבאַהאַלטן. די פענצטערס אין דער ישיבה האָבן זיך דאָך שוין געטרייסלט פון די הוזשעריי פון זייערע האַרמאַטן. די תלמידים האָבן צו זייער גרויס דערשטוינונג דערזען, אַז ער, זייער רבי, איז געוואָרן גאָר רואיק. ער איז אַוועק זיך טובלען, אָנגעטאָן זיך אין די שבתדיקע בגדים, אַיבערגעקוקט די מזוזות אויף די טירן און די ציצית אין זיין טלית־קטן. זיי האָבן אָבער באַלד באַמערקט, אַז אונטער זיין קראָגן ווייסן זיך תכריכים, און אַזוי מיט אַלץ גרייט האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט ביי זיין שטענדער, און ער האָט געהאַט כוח צו שטיין. אָבער מיטאַמאָל האָבן ביי אים אויפן שטערן די קנייטשן געגומען אַרומלויפן אַרויף און אַראָפּ. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס מאַטערט דאָ אים, זייער רבין, אין מוסר. ער זוכט אַ פּירוש אויף אַן ענין, וואָס איז אים קשה. און אָט האָבן זיינע אויגן אויפגעלויכטן און ער האָט אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט: זיין אופן צו ווייזן, אַז ער האָט זיי וואָס צו זאָגן. האָבן זיי, די תלמידים, גיך אַרום אים זיך אויסגעשטעלט אין

אַ קרייז און ער האָט אָנגעהויבן צו רעידן, לכתחילה שטיל, דערנאָך אַלץ העכער און העכער:

— איך, נחום יאַנישקער, האָב פאַר זיך אַליין געקלערט: אַלע ווייסן אַז אַ ייד דאַרף קענען פּועלן ביי זיך צו גיין אויף קידוש־השם. אָבער וואָס איז דער אמתער מהות פון אָט דער גרעסטער מיצווה פון אַלע מיצוות? וועז איז מען איר יאָ מקיים, און וועז חס וחלילה ניט? און דאָס דאַרף מין זייער פּינקטלעך וויסן. ווייל אַלע מיצוות קען מען איבערטאָן, אָבער קידוש־השם איז דאָך די לעצטע טאַט. האָב איך, נחום יאַנישקער, זיך דערטראַכט, אַז ביים דורכפירן איר איז די ריזיקע געוואַלדיק גרויס. אַפילו אַז מען זאָל ליידן די שווערסטע יסורים קען מען נאָך עובר זיין אויף דער גרעסטער עבירה — חילול השם. וואָרים דער גרענעץ צווישן קידוש השם און חילול השם איז זייער אַ שמאָלינקער, און די דרכים ווי איר צו קויפן זיינען גאָר אַנדערע. ביי אַ חומרדיקן קנין, וואָס רייכער מענטש איז, אַלץ ביליקער באַצאָלט ער פאַר די סחורה. און דאָ איז פונקט דער היפוך. וואָס אַרעמער מענטש איז אין השגה און מעשים טובים, אַלץ וויניקער דאַרף ער באַצאָלן פאַר קידוש השם. פאַר אַזאַ איינעם זייגע דיינו די יסורים אַליין, אַפילו וועז ער האָט עגמת נפש, וואָס ער געהערט ניט צום רשעדיקן פאָלק. אָבער אַ מענטש דאַרף באַצאָלן טייער פאַר דעם קנין פון קידוש השם. איין קליינער טעות, אַ נאַרישע מחשבה, צי גאָר געבעטן זיך ביי די רשעים רחמים, און דאָ ווערט שוין אויס קידוש־השם און עס ווערט חילול־השם. און בחינם האָט זיך יענער געלאָזט דעם גוף אומברענגען. איך, נחום יאַנישקער, האָב מיין גאַנצן לעבן ניט געזוכט קיין מציאות. איך האָב געהאַרעוועט אויף זיך, געזוכט מיט מיין מי צו פאַרדינען מיין עולם־הבא, ווי מיין טאַטע, דער יאַנישקער וואַסערטרעגער, האָט געזוכט צו פאַרדינען זיין ברויט דורך זיין אייגן מי. און עס וואָלט ביי מיר געווען די גרעסטע פרייד, וועז איך וויייס איצט, אַז פון מיר פאַרלאָזגט מען, מן השמים, אַז איך זאָל באַצאָלן פאַר קידוש־השם גאָר אַ טייערן מקח...

ר׳ נחום האָט אָפגעכאַפט דעם אָטעם און ווייטער געפירט זיין לעצטן שמועס מיט זיינע תלמידים:

— דער מענטש דאַרף דער עיקר זיך היטן, אַז די רשעים זאָלן ניט טמא מאַכן זיין נשמה. אָבער דאָס מיינט ניט, אַז ער זאָל מפקיר זיין דעם גוף און זיך מייאש זיין פון לעבן. ניין, גראָד איצט דאַרף דער גוף ביי דיר ווערן אַ יחסן. דו דאַרפסט אים מער זשאַלעווען ווי פריער. אָבער שטייג באַלד אויך אין דיין ליבשאַפט צו דער נשמה. און אַזוי אין דער שטייגעניש צווישן דער ליבשאַפט צום גוף און צו דער נשמה קענסטו דערגרייכן צו דער העכסטער מדרגה. אָבער אַז דו האָסט ניט ליב דעם גוף, טאָ ווי גרויס קען זיין דיין ליבשאַפט צו דיין נשמה?

ר׳ נחום יאַנישקער, דער טיפער בעל־מוסר, האָט געוואָלט נאָך קלאָרער מאַכן זיין רעיון וועגן קידוש־השם, אָבער עמעצער האָט אַן עפן געטאָן די טיר אין דער ישיבה און מיט שרעק אַריינגעשריען:

— די דייטשן קומען!

ר׳ נחום יאַנישקער האָט זיך אויסגעצויגן אין זיין גאַנצער הויך און מיט אַ שטרענגער שטים געזאָגט צו זיינע תלמידים:

— מיט דער גאַנצער האַרבקייט, וואָס דער דין גיט מיר אַלס אייער רבי אין מיין רשות, באַפויל איך אייך, איר זאָלט מיך דאָ איבערלאָזן און לויפן זיך אַליין ראַטעווען. היט אייער גוף און היט אייער נשמה. שטעלט ניט אייַן אייער לעבן אין סכנה צוליב חיצוניותדיקן גלאַנץ, אָבער טראַכט ניט אַ מינוט זיך מקריב זיין צוליב פּנימיותדיקע ענינים. אויך בעט איך אייך און באַשווער אייך, איר זאָלט אייביק געדענקען מענטשן, וואָס עס וועלן אומקומען פון די רוצחים. און עס איז ניט פאַר מענטשן צו מישפּטן ווער עס איז יאָ אַ קדוש און ווער ניט. פאַר זיי דאַרפן אַלע, וואָס קומען אום פון די רשעים זיין פאַררעכנט פאַר קדושים, געדענקט, מיינע טייערע תלמידים אין קאָוונער סלאָבאָדקע, די נהרדעא פון ליטע. און אַז אויף דער וועלט וועט ווערן צוריק רואיק, זאָלט איר האַלטן אין איין דערציילן די גדלות און חכמה אין תורה און מוסר פון דער ליטע, וואָס פאַר אַ פיינעם און ערלעכן לעבן די יידן האָבן דאָ געפירט. אָבער איר זאָלט ניט פאַרגיין אין קלאָג און געווויין. נאָר דערציילט עס רואיק און געלאַסן, ווי אונדזער רעליליקע תנאים האָבן געטאָן אין זייער מדרש «איכה־רבתי». און ווי זיי, די הייליקע חכמים, זאָלט איר אויך איבערשאַפן אייערע רייד אין אותיות. דאָס וועט זיין די גרעסטע נקמה, וואָס איר קענט נעמען אין די רשעים. זיי צולהכעיס וועלן דאָך בלייבן לעבן די נשמות פון אייערע שוועסטער און ברידער, די קדושים, וואָס זיי האָבן געזוכט אומצוברענגען. וואָרים אותיות קען קיינער ניט פאַרטיליקן. זיי האָבן פליגל און זיי פליען אַרום אין דער הויכקייטן... אין די אייביקייטן אַריין...

השכלה

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע ——— פון דר. יעקב שאַצקי

די פאָרלויפער פון דער השכלה־באַוועגונג. — די ערשטע קעמפנדיקע משכילים פון ליטע. — השכלה אין ליטע אין דער תקופה פון 1794 ביז 1830. — יידישע דרוקעריין אין ליטע. — פירשט אַדאַם טשאַרטאָריסקי — דער „משכיליזאַטאָר". — יידן אין ווילנער אוניווערסיטעט. — ליטע נאָך 1812. — השכלה אין ליטע אין די יאָרן 1824־1841. — די אָפיציעלע השכלה (1841־1873). — די ראַבינער־שול אין ווילנע. — די לאַגע נאָך 1863. — דער אידעאָלאָגישער קאַמף. — השכלה־ליטעראַטור.

מרדכי אהרן גינזבורג און זיין ווערק „אביעזר" ——— פון דר. מנחם ג. גלען

חכמי־זאגער ——— פון דר. הערמאַן פראַנק

אברהם מאַפּו ——— פון בעל־דמיון (נחום שטיף)

מיכה יוסף לעבענזאָן און מרדכי צבי מאַנע ——— פון מרדכי יאַפע

אייזיק מאיר דיק ——— פון ש. ניגער

מיכל גאָרדאָן ——— פון ש. ניגער

א. מיכל גאָרדאָן — דער דיכטער — ב. מיכל גאָרדאָן — דער מענטש.

אליקום צונזער און זיינע לידער ——— פון י. קיסין

דר. יעקב שאַצקי

קולטור־געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע

די פאַרלויפער פון דער השכלה־באַוועגונג

די וועלט אין וועלכער יידן אין ליטע האָבן געלעבט דורות לאַנג איז ווייט ניט געווען אַזוי הערמע־טיש פאַרמאַכט, ווי מען איז זיך נוהג צו דענקען. הגם עס איז צווישן דער יידישער און ניט־יידישער וועלט ניט געווען אַזאַ פערמאַנענטער סאַציאַל קולטור־רעלער קאַנטאַקט, ווי אַן „אויפגעקלערטער" ייד וואָלט זיך געוואונטשן, דאָך קען מען ניט פאַרלייקענען דעם פאַקט אַז אַזאַ קאַנטאַקט איז געווען. געגאַנגען איז דער דאָזיקער קאַנטאַקט דורך פאַרשיידענע וועגן און אופֿן־וועגן און האָט ניט אייך מאָל אָנגעשפאַרט אין אַזעלכע פאַרוואַרפענע winkelן פון ליטע, וואו עס זיינען אפילו קיין גרויסע יידישע ישובים ניט געווען. אין מערב־אייראָפּע וואָלט מען אַזעלכע קאַנטאַקטן אויסגעטייטשט ווי בולטע סימנים פון אַ „דערנענטערונג" צווישן דער יידישער און ניט יידישער וועלט.

קודם כל איז די באַירונג מיט דער ניט־יידישער גייסטיקער וועלט געקומען ווי אַ רעזולטאַט פון דער דינאַמישער סעקטאַנטישער באַוועגונג, וואָס איז אַהין אַרייַנגעדרונגען אין שייכות מיט דער דייטשישער רעפֿאָרמאַציע. די קאַטולישע קירך האָט געקוקט מיט חשד אויף דער „כפירה" פון די ליטווישע מאַגנאַטן און האָט די נייע רעליגיעזע געדאַנקען אַ נאָמען געגעבן „אפיקורסישע חידושים" (נאָווינקי). זי האָט געהאַלטן די בויער פון דער רעפֿאָרמאַציע פאַר „פאַריידישטע" קריסטן און האָט באַשולדיקט די יידן אין ליטע אין העלפן פאַרשפרייטן די רעפֿאָרמאַציע.

די פוילישע פראָטעסטאַנטן אין ליטע האָבן זיך גענומען לערנען העברעאיש. אין דער גימנאַזיע אין סלוצק, וואָס דער ליטווישער מאַגנאַט, דער קאַלווינער קרישטאָף raדזיוויל האָט געגרינדעט אין יאָר 1617 און וואָס האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1775, האָט מען געלערנט העברעאיש דריי שעה אַ וואָך. אין אַנדערע בילדונג־אַנשטאַלטן, וואָס די ליטווישע קריסטלעכע „כופרים" האָבן געגרינדעט האָט מען זיך אויך אַ סך אָפּגעגעבן מיטן לימוד פון העברעאיש.

אויב דער לוטעריזשער פראָטעסטאַנטיזם איז אַריין אין „דייטשער שוסטער גאַס" פון ווילנע, גראָדנע, סלוצק און אַנדערע שטעט אין ליטע, האָט קאַלוויניזם, צווינגליאַניזם און אַנדערע סעקטעס, מער קאַמפליצירטע און אידייאיש שטאַרק־אָנגעלאָדענע מיט אַ סאַציאַל־רעליגיעזן אינהאַלט, גראָד זיך פאַרשפרייט אין ליטע צווישן די גרויסע מאַגנאַטישע משפחות. די משפחה raדזיווילס זיינען

געווען raדיקאַלע דעאיסטן און אָנהענגער פון דער raדיקאַלער סעקטע די אַריאַנער.

אין דעם ערשטן פערטל פון 17 י״ה האָט ליטע באַזיכט אַן אומרואיקער יידישער געלערנטער. דאָס איז געווען ר׳ יוסף שלמה דעלמעדיגא, מער באַקאַנט אונטער די ראשי־תיבות יש״ר (יוסף שלמה רופא) מקאַנדיא (1591־1655), אַ תלמיד פון גאַלילעאָ, אַ מאַטעמאַטיקער, אַסטראָנאָם און אַ רופא. ווי אַ קעגנער פון קבלה האָט יש״ר אומעטום אויף זיינע רייזעס קודם־כל געזוכט זיך צו טרעפן מיט וועלטלעך־געבילדעטע יידן. אין זיין באַריכט שרייבט ער וועגן די יידן אין ליטע, אַז „פון חכמות חיצוניות האָבן זיי קיין שום באַגריף ניט, יעדער מין וויסן איז בייַ זיי פאַרהאַסט". זיי דאַרפן ניט קיין דיקדוק, קיין מליצה, קיין מאַטעמאַטיק מיט אַסטראָנאָמיע, קיין חכמת ההגיון און קיין פילאָסאָפיע אַוודאי ניט" — די אַלע וועלטלעכע חכמות האָבן עס די אומות העולם אויסגעטראַכט. אַזוי האָבן אים געזאָגט די ליטווישע יידן.

כמעט אין דער זעלביקער צייט, וען יש״ר איז געווען אין ליטע, האָט אַ יונגער פילאָסאָף געמוזט דאָס דאָזיקע לאַנד פאַרלאָזן. ער האָט געהייסן יוסף ב״ר יצחק הלוי סגל און זיך געחתמעט „איש ליטא". זיין ביאָגראָפיע איז ליידער אומבאַקאַנט. צווישן גרויסע לומדים פון זיין דור האָבן אים אָבער גוט gekענט. איינער איז געווען ר׳ יום־טוב ליפמאַן העלער (דער תוספות יום־טוב) און דער צווייטער איז געווען ר׳ שלמה אפרים בן אהרן מלענטשיץ (געשטאָרבן אין יאָר 1619), אַ באַרימטער למדן און דרשן. דער ערשטער האָט אָנגעשריבן הגהות צו יוסף ב״ר יצחק הלוי׳ס אַ ספר און דער צווייטער — אַ הקדמה. דער ספר הייסט „גבעת המורה" און איז דערשינען אין פראָג, ראש חודש כסליו ש״עא (1611). ס׳איז אַ קליין ביכל פון 30 בלעטלעך, אָבער זייער אַ וויכטיקס. עס איז דער ערשטער פרואוו פון אַ קריטישן צוגאַנג צו רמב״מ׳ס פילאָסאָפישער שיטה. דער מחבר וואָס איז משמעות געשטאַרבן יונג, וויל עס וועט וועגן אים gעזאָגט, אַז ער איז „צארט אין יאָרן און שטאַרק אין חכמה" (רך בשנים ועז בחכמה), קריטיקירט זייער שאַרף די גאַנצע סכאָלאַסטישע פילאָסאָפיע פון מיטלאָלטער. ער וויזיט אַן אויף אַ ריי סתירות אין רמב״ע׳ס שיטה. פאַר יענער צייט איז דאָס געווען נייַ און דרייסט. פריער נאָך האָט דער זעלביקער יוסף ב״ר יצחק הלוי אַרויסגעגעבן אַ חיבור א. נ. כתונת פסים (מסתמא געדרוקט אין לובלין, אין 1614). אַזעלכע טיפע ידיעות פון אַ ליטווישן יידן אין דער פילאָסאָפיע פון מיטלעלטער בכלל און פון דער

יידישער בפרט, איז פאַר יענער צייט געווען אַן ספק אַ זעלטנקייט. אויב זיין קול איז אין זיין צייט ניט דערהערט געוואָרן איז דאָס דערפאַר, ווייל ער איז געבוירן געוואָרן אין אַ לאַנד, וואו דעם רמבמ"ס ספרים זיינען דעמאָלט געווען וויניק באַקאַנט.

12 ליטווישע יידן זיינען געפאָרן קיין פאַדואַ שטודירן די חכמת הרפואה, הגם פון קיין פילאָסאָפיע האָבן זיי אויך ניט געווייכט. אַזעלכע פאַדואַנער רופאים פון ליטע האָט די געשיכטע פאַרצייכנט אַ סך. אַזוי, למשל, האָט די ווילנער משפחה גאָרדאָן געהאַט אין פארשיידענע צייטן פיר מיטגלידער דאָקטוירים, וואָס האָבן געשטודירט אין איטאַליע.

דער עלטסטער אהרן גאָרדאָן האָט אין די יאָרן 1692-1695 שטודירט מעדיצין אין פאַדואַ. אין יאָר 1713 באַקומט ער פון פּוילישן קיניג אויגוסט דעם צווייטן אַן אימוניטעט דיפּלאָם, וואָס פריוויליעגירט אים ווי אַ רופא צו וואוינען מחוץ דער יידישער גאַס און פראַקטיזירן אומגעשטערט מעדיצין. אין דער צווייטער העלפט פון 17 י"ה האָט זיך אין פאַדואַ געלערנט יעקב גאָרדאָן און אין די יאָרן 1732-1739 דער חשובסטער מיטגליד פון דער דאָזיקער משפחה יקותיאל בן לייב גאָרדאָן, וואָס איז געווען באַפריינדעט מיטן גרויסן מקובל און דיכטער משה חיים לוצאַטא (1707-1747).

אַ פערטער רופא פון דער משפחה, יוסף גאָרדאָן, האָט אין יאָר 1743 שטודירט מעדיצין אין פראַנקפורט "אַן דער אָדער".

אין יענער צייט געפינט מען אין פאַדואַ און אין פראנקפורט אַן דער אָדער עטלעכע ליטווישע יידן פון ווילנע, גראָדנע, בריסק און אַנדערע שטעט, וואָס לערנען זיך אויף דאָקטוירים. שפעטער פאָרן שוין ניט ליטווישע יידן שטודירן קיין אויסלאַנד, ווייל אין ווילנע גופא איז געווען אַ הויכשול מיט אַ מעדיצינישן פאַקולטעט, וואו מען האָט יידן צוגעלאָזט צו שטודירן מעדיצין. דאָס איז געווען סוף 18 יאָרהונדערט, בעת אנדערע אוניווערסיטעטן אין פּוילן זענען נאָך געווען פאַר יידן פאַרמאַכט. אַזוי, למשל, האָט אַ געוועזענער רופא פון דער פּוילישער אַרמיי, בערנאַרד (בער) ערליך אויסגעהאַלטן אין יאָר 1798 אַן עקזאַמען אויף דאָקטער און זיך באַזעצט שפעטער אין ווילקאָמיר און דאָרטן פּראַקטיזירט מעדיצין.

אַ בערלינער ייד ישעיה יעקב פראַנק האָט שטודירט מעדיצין אין דער דאָזיקער „ליטווישער הויכשול" (אוניווערסיטעט). אין יאָר 1793 האָט ער באַקומען אַ דאָקטער-טיטל. זיין לאַטיינישע דיסערטאַציע איז, אגב, געווען די ערשטע מעדיצינישע דיסערטאַציע, וואָס איז בכלל געווען געדרוקט אין ווילנע. ווי חשוב ער איז געווען, באַווייזט דער פאַקט, אַז אין יאָר 1807 האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר אַ מיטגליד פון דער ווילנער דאָקטוירים-געזעלשאַפט, וואָס אַ יידישער דאָקטער ליבאַשיץ האָט געהאָלפן גרינדן. משמעות אַז ער האָט געהאַט אַ סטיפענדיע פון גראַף פלאַטער, ווייל יאָרן לאַנג איז ער געווען „הויף-דאָקטער" פון דער דאָזיקער מאַגנאַטישער משפחה.

אין יאָר 1798 האָט נאָך אַ ייד נתן שמואל פאַרענדיקט די ליטווישע מעדיצינישע שול.

אין ליטע זיינען אויך געווען יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן געהאַט שטודירט אין קיניגסבערג, אַמסטערדאַם און אפילו אין געטינגען. שפעטער האָבן זיי זיך באַזעצט אין ווילנע, וואו זיי האָבן אָפטמאָל געשפילט אַ גרויסע געזעלשאַפטלעכע ראָלע.

מיט קלייניע אויסנאַמען זענען די יידישע דאָקטוירים געווען ריינע פּראַקטיקער. ווי אַזעלכע ווערן זיי אָפט געלויבט. אַזוי, למשל, ווערט בנימין וואָלף גינזבורג, אַ גראדואירטער פון געטינגען, אָפט דערמאָנט פון זיינע פּוילישע קאָלעגן. דאָס זעלביקע איז ווען דעם בעמישן יידן ד"ר יעקב לייבאַשיץ, ווען וועלכן עס וועט נאָך אויסקומען שפּעטער צו רעדן.

אַ דייטשישער געלערנטער יאָהאַן גערהאַרד פאָרסטער (1754-1794), וואָס איז אין די יאָרן 1784-1787 געווען פּראָפעסאָר אין ווילנע, דערציילט זייער אינטערעסאַנטע פרטים וועגן די יידישע דאָקטוירים אין ווילנע. ער איז געווען איבערראַשט צו געפינען אין ווילנע אַזאַ פראָפעסיאָנעלע סאָלידאַרישקייט און רעליגיעזע טאָלעראַנץ. מען האָט אים איינגעלאַדן אויף אַ מיטאָג צו אַ יידישן רופא אין ווילנע און דאָרטן האָט ער געטראָפן כמעט די וויכטיקסטע קריסטלעכע דאָקטוירים פון דער שטאָט.

חוץ רייניע פּראַקטיקער האָט ליטע געהאַט רופאים וואָס האָבן געזאָרגט ניט נאָר פאר דעם יידישן גוף, נאָר אויך פאַר דער נשמה. על פי רוב זיינען דאָס געווען דאָקטוירים, געבוירן אין פוילן אָדער ליטע, און ניט קיין קלייניע לומדים.

אַזאַ אייניער, למשל, איז געווען ד"ר יהודה בן מרדכי הלוי הורוויטש. מעדיצין האָט ער שטודירט אין פאַדואַ. יאָרן לאַנג האָט ער פּראַקטיזירט אין ווילנע, און שפעטער אין גראָדנע, וואו ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1797. ער האָט אַ סך אַרומגעריזט. ער איז געווען אפילו אין פאַריז, אַ זעלטענע זאַך פאַר אַ יידן פון ליטע פון יענער תקופה. ער האָט גוט געקענט עטלעכע שפּראַכן, געלייענט אפילו דעם גרויסן פראנצויזישן פילאָסאָף זשאָן זשאק רוסאָ. דאָס איז געווען אַ דאָקטער מיט אַ יידישן סאָציאַלן געוויסן. אַ סך חולאתן אין יידישן לעבן האָט ער דיאַגנאָזירט ווי סאָציאַלע צרות, און ערשט שפעטער, ווי ריין מעדיצינישע. ער האָט זייער אַ סך געשריבן (אַלץ אין העברעאיש) און געווען משמעות זייער פאָפולער, ווייל אייניקע פון זיינע ווערק זיינען אַרויס אין עטלעכע אויפלאַגעס.

די ערשטע קעמפּנדיקע משכילים פון ליטע

עס זיינען געווען אין ליטע משכילים, וואָס האָבן געקעמפט פאר השכלה ערשט נאָך דעם, ווי זיי האָבן פאַרלאָזן זייער היים און אַוועק קיין בערלין, — די מעקא פון השכלה. דאָרטן האָבן זיי אין קרייז פון משה מענ-

דעלסאָן זיך אָנגעהויבן גרייטן צו דער מיסיע, וואָס זיי האָבן געהאַלטן פאר די וויכטיקסטע אין זייער לעבן.

אַזאַ איינער איז געווען דער נעסוויזשער גאון שלמה מיימון (1754־1800). גאָר יונג האָט ער אָנגעהויבן זיך באַקענען מיט פילאָסאָפישע ווערק, וואָס האָבן אים געפונען אין זיין טאַטנס אַלקער מיט ספרים. אין יאָר 1777 קומט מיימון קיין קיניגסבערג, באַזוכט ד״ר מאַרקוס הערץ, אַ באָרימטן דאָקטער און אַ קאַנטיאַנער, און באַקומט פון אים אַ בריוו צו משה מענדעלסאָן. מיט דער צייט ווערט ער איינער פון די וואָגיקסטע אויס־טייטשערס פון קאַנטס פילאָסאָפיע. זיין אויטאָביאָגרא־פיע, וואָס איז אַרויס אין יאָר 1793, איז געווארן אַ קלאַסיש מוסטער פון אַ ליטעראַרישן ווידוי פון אַ מיזרח־אייראָפּייאישן יידן, וואָס רייסט זיך צו דער גרויסער וועלט פון „באַפרייענדיקער חכמה״. ער אַליין איז געווארן אַן אידעאַלער פראָטאָטיפ פון יעדן מיליטאַנטישן משכיל. אמת, שלמה מיימון האָט אַרויסגעווויזן אַ סך וואַרעמקייט און אפילו ליבשאַפט פאר דער אַרגאַנישער גאַנצקייט פון די פויליש־ליטווישע יידן. ער זעט ניט אין דעם יידישן לעבן־שטייגער יענע „באַרבאַרישקייט״, וואָס געווויסע משכילים פון פרייסיש־פוילן אָדער פון פרייסן גופא, האָבן געוואָלט זען.

מיימון איז געווען פון די געציילטע, וואָס האָבן טיילווייז רעאַליזירט דעם חלום צו זיין אַ טייל פון דער „גרויסער וועלט״. קיין סך נחת האָט ער אין זיין לעבן ניט געהאַט. זיינע ליידן זיינען ראָמאַנטיזירט גע־ווארן פון די שפעטערדיקע משכילים, ווי אַ מוסטער פון מסירת־נפש פאַר וויסן און „גייסטיקער עמאַנציפאַציע״.

ליטווישע יידן האָבן אָנגעהויבן פאַרן אויף די לייפּציגער ירידים אַ סך שפעטער, ווי יידן פון פוילן. דאָך איז צו זיי דערגאַנגען אַ דייטשיש בוך גאָר פרי. דורך דער פאַרמיטלונג פון דייטש האָבן יחידים אָנ־געהויבן זיך אינטערעסירן מיט וועלטלעכע וויסנשאַפטן. דער הומאַניסטישער פאַטאָס פון דער דעמאָלטיקער דייטשישער ליטעראַטור האָט געמוזט האָבן אַ גינציקע ווירקונג אויף די יידן אין ליטע. זיי האָבן דאָרטן דער־הערט טענער, וואָס זיינען געווען ניי און דערמוטיקנדיק. דער לשון פון זייער קולטור איז אָבער געווען העברעאיש. די אויפגאָבע פון די משכילים איז דעריבער באַשטאַנען אין אַריינברענגען די דאָזיקע וועלט־געדאַנקען אין גבול פון זייער שפראַכלעכער ספערע. זיי האָבן געזוכט אַ מיטלוועג, אַ בריק, צווישן דער וועלט פון אמונה און דער וועלט פון וויסנשאפט. די ערשטע ליטווישע פיא־נערן פון וועלטלעכן וויסן זיינען געווען פרומע יידן. וויסנשאפט האָבן זיי געשעצט אויף אַזוי וויי, אויף וויפיל עס האָט האַרמאָניזירט מיט דער אמונה און איז ניט דערגאַנגען להיפוך צו איר.

„כידוע — האָט געשריבן נפתלי הערץ וויזל — זיינען צווישן יידן, וואָס שטאַמען פון פוילן פאַראַן מענ־טשן, וואָס ניט געקוקט אויף זייער גרויסער לומדות, האָבן זיי דורך אַליין־לערנען דערגרייכט היפשע מאַטע־מאַטישע קענטענישן״.

צו אַזעלכע לומדים האָט געהערט, למשל, דער ריזשאַנאַיער רב (גראָדנער געגנט) ר׳ יונתן בן יוסף. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון מאַטעמאַטיק, וועלכע אין יאָר 1710 איז אין זיין שטעטל אויסגעבראָכן אַ מגפה, האָט ער געגעבן אַ נדר, אַז אויב ער וועט ניצול ווערן פון דער מגפה, וועט ער זיך אָפּגעבן מיט פאַרשפרייטן די חכמה פון אַסטראָנאָמיע צווישן יידן. אין יענער צייט האָט מען געגלויבט, אַז עס איז פאַראַן אַן אינערלעכע שייכות צווישן עפידעמיעס און אַסטראָנאָמישע אויסרעכענונגען. אין יאָר 1725 פאָרט ער אַוועק קיין דייטשלאַנד און, הגם ער איז געווען בלינד, האָט ער זיך ווייטער אָפּגעגעבן מיט אַסטראָנאָמיע. דאָרטן האָט ער זיך באַקאַנט מיטן בארימטן דייטשישן פילאָסאָף וואָלף. אין יאָר 1729 איז אַרויס זיין אַסטראָנאָמישער חיבור א. נ. „ישועה בישראל״. שפעטער האָט ער איבערגעזעצט אַ לאַטייניש ווערק וועגן דעם זעלביקן ענין. זייענדיק אַן אויטאָדידאַקט איז ער געווען שטאַרק פארשפּעטיקט מיט זייַנע ידיעות. זיין גייס־טיקער באַגאַזש האָט נאָך געשטעקט אין דער אומקריטישער וויסנשאַפט פון מיטלאלטער.

די גרויסע דערגרייכונגען פון 16 און 17 יאָרהונדערט זיינען צו אים ניט דערגאַנגען, פונקט ווי זיי וואָלטן נאָך אַלץ געווען אַ פארחתמעטער סוד פאר דער ניט־יידישער סביבה פון פוילן און ליטע.

דער דור נאָך אים האָט שוין אָבער געווואוסט מער און איז געווען אין באַרירונג מיט דער וויסנשאַפטלעכער מיטצייטלערישער ליטעראטור. דער קלעצקער רב, למשל, האָט שוין געהאט אַ גרויסע וויסנשאַפטלעכע ביבליא־טעק פון וועלכער עס האָט, אגב, געגאַשט אויך שלמה מיימון. ר. שמעון פון סלאָנים, וואָס האָט געלעבט אַ געווויסע צייט אין דייטשלאנד, האָט גוט געקענט די דייטשישע שפראך. וועג די דייטשישע השכלה האָט אָנגעהויבן קלאַפן אין די טויערן פון די ליטווישׁ־יידישע ישובים האָבן זיך שוין דאָרטן געפונען וואַכנדיקע פיא־נערן. אמת, זיי זיינען געווען געציילטע און וויט פון יענעם מיליטאַנטישן גייסט, וואָס האָט געהאַט באַהערשט די דייטשישע משכילים אָדער אפילו אַ פוילישׁ־ליטווישן משכיל, וואָס האָט זיך געפונען אין דייטשלאַנד. ליטע און פוילן זיינען געווארן די טעריטאָריעס פאַר דער משכילישער „קולטור״־אינוואַזיע. דאָרטן זיינען געווען אַ סך לומדים און העברעאיש קענערס, וואָס אַן דעם האָט מען ניט געקענט פאַרשפרייטן קיין וויסן.

דער קרייז אַרום דעם וווילנער גאון (1720־1797) האָט געהאַט אַ גרויסן אינטערעס פאר תנ״ך און פאר דיקדוק. אויף דעם זאָגן עדות די חיבורים, וואָס זיינען אין יענער צייט דערשינען אין ליטע. עס איז אָבער געווען אַ גרויסער אונטערשייד צווישן אַ ספר פון אַ בעל־הדיקדוק און אַ משכילישן ספר. דאָס האָט מען אין דעם קרייז פון ווילנער גאון גוט פאַרשטאַנען. דער וויל־נער גאון האָט זיך אויך פארנומען מיט „ידיעות חיצוניות״ און האָט אפילו געגעבן אַן עצה, אַז אַ סך פון די דאָזיקע ווערק זאָל מען איבערזעצן אויף העברעאיש. וואָס שייך דיקדוק, האָט ער געהאַלטן, אַז אַ פרומער ייד דאַרף בכלל זיך מיט דעם ניט פארנעמען. פון פילאָסאָפיע האָט ער ניט געווואָלט וויסן. ער האָט געהאַלטן, אַז יידישע לומדות מיינט גמרא מיט אַלע מפרשים און פוסקים. תנ״ך דאַרף מען לערנען, אָבער נאָר חומש מיט רש״י. מיט דעם דארף מען אָנהויבן דעם חינוך פון א יידיש

קינד. דער ווילנער גאון, וואָס איז, לויט דער טרעפלע־כער אָפשאַצונג פון פּראָפעסאָר לוי גינזבורג, געווען „דער פאָטער פון תּלמודישער קריטיק", האָט זייער גוט פאַרשטאַנען די מעטאָדע פון קריטישן אנאליז פון טעקס־טן, וואָס איז אין 19 י״ה געווארן דער יסוד פון דער וויסנשאַפטלעכער פילאָלאָגיש־היסטאָרישער שיטה.

„דער ווילנער גאון — דערציילט דער משכיל ברוך שיק פון שקלאָוו — האָט מיר געזאגט, איך זאָל איבער־זעצן אויף אונדזער הייליקער שפּראַך וואָס מער ווי־סנשאַפטלעכע ווערק, בכדי צו פארשפּרייטן וויסן צווישן אונדזער פאָלק ישראל, און זאָלן די אומות העולם מער ניט האָבן קיין פּיתחון־פּה צו מאַכן חוזק פון אונדז פאַר אונדזער אומוויסן און מער ניט פרעגן אונדז מיט גאווה: וואו איז אייער חכמה?"

ברוך שקלאָווער האָט עס טאַקע געטאָן. ער האָט איבערגעזעצט אויף העברעאיש אוקלידעס געאָמעטריע, און דער סלאָנימער רב ר׳ שמשון האָט אין זיין הסכמה צו דער דאָזיקער איבערזעצונג געשריבן, אַז דאָס איז אַ וויכטיקע אַרבעט, וויל עס וועט ווייזן, אַז יידן זיינען „מיט לייטן גלייך".

דער סלאָנימער רב איז ניט געווען דער אייניציקער, וואָס האָט אַזוי געגלויבט. אויך אנדערע ליטווישע רבנים האָבן געגעבן הסכמות אויף ביכער וועגן מאַטעמאַטיק און פיזיק.

וואָס מער עס האָט זיך אָבער פאַרשטאַרקט די השפּעה פון דער דייטשישער השכלה אין ליטע, אַלץ שטארקער איז געווארן די קעגנערשאפט צו איר. מען־דעלסאָנס „ביאור", למשל, האָט אין ווילנע געהאַט 14 אַבאָנענטן, וויל מען האָט געהאַלטן אַז ער איז נוצלעך. אָבער פאר דעם זשורנאל „האסיף", וואָס די משכילים אין קיניגסבערג האָבן ארויסגעגעבן, איז שוין דער אינטערעס געווען אַ סך אַ קלענערער. סך־הכל האָט מען אין ווילנע אָנגעציילט דריי אָבאָנענטן, צווישן זיי דעם ד״ר יעקב ליבאַשיץ, וואָס איז געווען אַ „פרעמדער", וויל ער האָט געשטאַמט פון בעמען.

וועג נפתּלי הערץ וויזל האָט ארויסגעגעבן זיין באַרימטן „דברי שלום ואמת" (1782), האָט זיין קריטיק פון דעם קולטורעלן מצב פון פויליש יידן אומעטום ארויסגערופן שטאַרקע פראָטעסטן. דער דאָזיקער ערש־טער מאָניפעסט פון דער השכלה־באוועגונג האָט קודם כל אָנגעגריפן דעם אַלטן יידישן סדר החינוך און האָט גערופן אויפצוגעבן דעם יידישן לשון. באזונדערס האָט אויפגעבראַט וויזלס באַמערקונג, אַז אַ תּלמיד־חכם, וואָס האָט ניט קיין ידיעות אין וועלטלעכער בילדונג, איז ערגער פון אַ נבלה.

די פּראָטעסטן קעגן דער דייטשישער השכלה זיינען אויפגעקומען אין ליטע אין צווייי פאַרשיידענע פאָרמען. קודם כל האָט די השכלה פון יידישן שטאַנדפונקט ניט געקענט אימפאָנירן אַ תּלמיד חכם אין פוילן אָדער ליטע. די סאַמע חשובסטע מיטגלידער פון מענדעלסאָנס קרייז, וואָס האָבן אים געהאַלפן אַרום דעם ביאור, זענען געווען דווקא יידן פון פוילן, ליטע און גאַליציע. דער ערשטער ריס צווישן די צווייי וועלטן איז געקומען, וועז שלמה דובנא, איינער פון די נאָענטסטע פון דעם קרייז פון דעם „דעסויער חכם", איז זיך מיט אים צעגאנגען און איז אין יאָר 1783 געקומען קיין ווילנע.

שלמה דובנא איז ניט געווען צופרידן מיט מענ־דעלסאָנס ביאור צום חומש און ער האָט באַשלאָסן ארויס־צוגעבן אַן אייגענעם ביאור, אויף יידיש, וואָס זאָל קענען בעסער צופרידנשטעלן די פרומע קרייזן. ער האָט אָנ־געהויבן אין ווילנע קלייבן אבאָנענטן און אויך זוכן הסכמות ביי די גרויסע תּלמידי־חכמים. ר׳ חיים וואָלא־זשינער, זיין ברודער ר׳ זעלמעלע און אַ סך אַנדערע פון די לומדישע קרייזן האָבן זיך תיכף אבאָנירט אויף זיין ספר. הסכמות האָט ער אויך באקומען אַן שום שווערקייטן. דאָס איז געווען דער ערשטער סיגנאל פון אַ ריכטונג, וואָס האָט טאַקע אָנגערקענט די פאָזיטיווע עלעמענטן פון דער דייטשישער השכלה, אָבער געהאַלטן אַז זי דאַרף זיין מער געבויט אויף די יסודות פון לומדות און מסורה. צווישן די בעלי־ההסכמות און אפילו אבאָ־נענטן זענען געווען אייניקע, וואָס האָבן אַליין פריער געגעבן הסכמות אויף השכלה־ספרים און זיך געהאַט אבאָנירט אויף מענדעלסאָנס ביאור.

די רעאַקציע קעגן דעם ראַציאָנאַליסטישן צוגאַנג צום תנ״ך איז געווען מער אַ היסטאָריש־אידאאישע, איידער אַ שפּראַכלעכע. דער טראדיציאָנעלער יידישער חינוך איז געווען אין אַ סכנה. אַ צווייטער פאַקטאָר אין דער רעאַקציע קעגן דער השכלה איז געווען די פּראָגע פון פאָליטישע רעכט. די האָפענונג אויף אַ תיכפדיקער בא־לוינונג מיט רעכט פאַר אריינטרעטן אין דעם היכל פון דער וועלט־חכמה האָט אין מיזרח־אייראפע ניט גע־קענט אָנווארעמען די הערצער פון די אָנהענגער פון דער השכלה, ווי דאָס איז געווען אין פרייסן און אין עסטרייך. עס האָט דאָ געפעלט דער עלעמענט פון מלוכהשער סאַנקציע פאר דער השכלה. די פאָליטישע שטימונג איז אין ליטע געווען אַ געדריקטע. די גזירות האָבן פארשארפט פרומקייט. פאַראַלעל מיט דער חסידישער התלהבות וואקסט מתנגדישע פרומקייט. דאָס ליטווישע יידנטום האָט זיך נאָך מער איינגעשלאָסן אין די ד׳ אמות פון דער הלכה און געהאַט טויבע אויערן פאר די „זיסע" טענער פון דער דרויסנדיקער השכלה.

פאַר דעם דעמאָלטיקן דור איז פנחס אליהו בן מאיר הורוויטש, אַ ווילנער, געווען דער טיפּישער רעפּרעזענטאַנט פון דער השכלה. וועגן זיין לעבן וווייסן מיר זייער ווינציק. ער איז אַ סך אַרומגעפאָרן. געווען אין גאַליציע, דייטשלאַנד, האָלאַנד, אפילו אין לאָנדאָן. דאָס איז געווען אַן „אויפקלערער" מיט אַ מיסטישער נשמה. פון אַלע חכמות און וויסנשאפטן האָט ער צום שטאַרקסטן געהאלטן פון דער קבלה. ער האָט זיך גע־בונטעוועט קעגן דער נייער נאַטור־וויסנשאפטלעכער איינשטעלונג און, למשל, ניט געהאַלטן פון קאָפערניקס שיטה, וויל עס שטימט ניט מיט די „הייליקע ספרים". אין זיין גרויסן חיבור „ספר הברית" (ברין, 1797) האָט הורוויטש געפּראָווט קאָמבינירן דאָס אַלטע, פון וועלכן

ער האָט אַזוי שטאַרק געהאַלטן, מיט דעם נייעם, וואָס מען האָט שוין ניט געקענט אַזוי לייכט איגנאָרירן. ער האָט געהאַט א סך בילדונג, געקענט עטלעכע שפראַכן. (זיינע נאָטיצן האָט ער געפירט אויף יידיש). ביי די דייטשישע משכילים איז אים געווען דערווידער דאָס קלאַמערן זיך צו דער ראציאָנאַליסטישער פילאָסאָפיע.

הורוויטש ציטירט קאַנטן און שלמה מיימונען און זוכט צו באַווייזן, אַז דער ענין בילדונג איז פאר יידן אַ סך וויכטיקער, ווי מען איז זיך נוהג צו טראַכטן. ער וואַרפט אינגאַנצן ניט אָפּ די פראָגראַם פון די משכילים. ער נעמט פון דעם, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַר פראַקטיש און שכלדיק אין די דעמאָלטיקע תנאים פון יידישן לעבן אין ליטע און פוילן. סתם בילדונג האָט ער געהאַלטן פאַר לוקסוס. בילדונג דארף קודם כל העלפן באַקומען חיונה.

הורוויטש וואַרפט אָפּ די מאַראַליזירנדיקע מאָטיוון, וואָס מען פלעגט דעמאָלט אָנגעבן, פאר וואָס יידן דארפן איבערבויען זייער עקאָנאָמיש לעבן אויף מער קאָנסטרוקטיוע יסודות. מלאכה מאַכט א מענטשן ניט בעסער, פונקט ווי אַ סוחר מוז ניט תמיד זיין אַ ניט־ערלעכער מענטש. מלאכה און ערדאַרבעט זיינען נויטיק, כדי צו קענען לעבן רואיק און אין הסכם מיט די עיקרים פון דער תורה.

„איך בין געקומען צו דער פעסטער איבערצייגונג, שרייבט דער דאָזיקער מערקווירדיקער מיסטיקער און פראַקטיקער, אַז יענער גאָטספאַרכטיקער מענטש, וואָס וויל גיין בדרך הישר און דערפילן גאָטס געבאָטן, דארף האָבן אין די הענט אַ מלאכה". ער טאַדלט די, וואָס האַלטן, אַז עס איז אַ חרפה צו זיין אַ בעל־מלאכה.

הורוויטש טיילט צוזאמען מיט דעם דייטשישער השכלה דעם גלויבן אין דער מענטשהייט. ער טייטשט דעם פסוק „ואָהבת לרעך כמוך", אַז מען דארף ליב האָבן די מענטשן בכלל, ווייל אָן מענטשנליבע איז די וועלט קיין וועלט ניט.

דער „ספר הברית" איז דערשינען אַנאָנים און איז גאָר שנעל געוואָרן פאָפולער און באַליבט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געמיינט, אַז דער ווילנער גאון האָט אים אָנגעשריבן. טייל לייענער האָבן פאַרזיכערט, אַז משה מענדעלסאָן האָט פאַרפאַסט דעם „ספר הברית".

השכלה אין ליטע אין דער תקופה פון 1794 ביז 1803

דער גראַנגל פאַר און קעגן די אידייען פון דער השכלה קומט פאָר אין ליטע אין אַ געאָגראַפישן חלל. בעת מען לייענט די ווערק פון די ליטווישע משכילים קען מען זיך קוים אָנשטויסן אויף וועלכען עס איז געאָגראַפישן קאָלאָריט, אַזוי ווייניק באריר־פונקטן איז פאַראַן אין דער דאָזיקער ליטעראטור מיטן אַרומיקן לעבן. די פוילישע קרייזן אין ליטע האָבן דווקא יאָ געהאַט אַן אינטערעס פאַר דער „אויפקלערונג" פון די יידן. טאַדעאוש טשאַצקי פון פאָריצק איז געווען גוט באַהאָוונט מיט די שריפטן פון די דייטשישע משכילים. מיראַבאָ'ס שריפט וועגן משה מענדעלסאָן איז אַ סך געלייענט און קאָמענטירט געוואָרן פון די ליטווישע און פוילישע אינטעליגענטן פון דער שליאכטע, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט די פראָבלעמען פון „רעפאָרמירן" דאָס יידישע לעבן. די דייטשישע דאָקטוירים־יידן וואָס „גדעדינט" ביי די ליטווישע שררות זיינען געווען דער מוסטער־מאָדעל, לויט וועלכן זיי האָבן גלחומט איבערצואַנדערשן דעם ליטווישן יידן. דער לעצטער פוילישער קיניג און גרויספירשט פון ליטע סטאַניסלאַוו אוגוסט פּאָניאַטאָווסקי (1764־1795) איז געווען באַקאַנט ווי אַ פראָטעקטאָר פון משכילים. שלמה מיימון האָט אים געווידמעט זיין בארימטע אויטאָביאָגראפיע. די פוילישע פובליציסטיק לויבט די ערשטע ליטווישע־פוילישע יידן, וואָס האָבן זיך „אויסגעמענטשלט" אין אויסלאַנד. זי רופט זיי קומען צוריק אַהיים און העלפן „ציווילייזירן" די יידישע מאַסע.

איניקע שררות אין ליטע האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט „פראָקטישער השכלה". דער ליטווישער פינאַנץ מיניסטער אַנטאַני טיזענהויז האָט אין יאָר 1772 אַראָפּגעבראַכט קיין גראָדנע אַ דייטש פון נירנבערג, כדי ער זאָל אויסלערנען אַ גרופּע יידן די חכמה פון בוכהאַלטעריע. די דאָזיקע חכמה, האָט ער געשריבן, וועט אויסלערנען יידישע סוחרים אריינפירן אַ „דייטשישן סדר" אין זייערע מיסחרים. אין דער ליטווישער הויכשול (אוניווערסיטעט), וואָס איז פריער געווען אין גראָדנע און איז שפעטער אַריבערגעפירט געוואָרן קיין ווילנע, האָבן זיך אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט געלערנט אַן ערך פערצן יידן.

די קענטענישן פון דער פוילישער שפראַך איז צווישן די געבילדעטע יידן אין ליטע ניט געווען שטארק פאַרשפרייט. דאָס איז געווען דערפאר, וואָס לאַטיין און דייטש זיינען געווען שפראַכן פון די לימודים אויף דעם מעדיצינישן פאַקולטעט. די אימפאָרטירטע יידן־דאָקטוירים האָבן על פי רוב געהאט דייטש אָדער פראַנצויזיש. די קולטור־שפראך פון די פוילישע שררות איז געווען פראנצויזיש. עס זענען אָבער אין ווילנע געווען משכילים, וואָס האָבן פוליש גוט געקענט. אַזאַ איינער איז געווען ר' שמעון בן זאב וואָלף (ר' שימעלע נעזווייס) און זיין ברודער ר' אבא. דער ערשטער איז דער מחבר פון אַ פוילישער בראָשור וועגן דער נויטוועגדיקייט צו רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן אין פוילן, וואָס ער האָט אָנגעשריבן אין תפיסה אין נעסוויזש, וואו ער איז געזעסן אין שייכות מיט דער בארימטער „פלעבאישער רעוואָלוציע" קעגן ווילנער קהל, וואָס האָט אין יענער צייט אויפגערודערט די יידישע וועלט אין ליטע. דער דאָזיקער שמשון וואָלפאָוויטש איז געווען באַקאַנט מיט די אידייען פון דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע. אַ ווי־דער־קול פון די דאָזיקע אידייען הערט מען זייער בולט אין זיין פוילישער בראָשור.

דער ערשטער משכיל אין ליטע, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ פאָליאק, איז געווען ד"ר שמערל (סאָלאָמאָן) בן יצחק פאָלאָנוס (1750—1820). ער האָט פיגורירט אין די יידישע דעלעגאַציעס צו די סיימען אין

וואַרשע און אין גראָדנע, בעת עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן שתדלנות מכוח רעכט פאַר יידן.

די ערשטע פאָליטישע מאניפעסטאַציע פון ליט־ווישע יידן לטובת פוילן איז פאַרגעקומען אין שייכות מיט דער פייערונג פון דעם ערשטן יאָרטאָג פון דער קאָנסטיטוציע פון 3טן מאי (1792). אין ווילנע און אין גראָדנע האָט מען געזאָגט ספּעציעלע תפילות און די רבנים האָבן געהאַלטן פּאָסיקע דרשות. וועגן דעם, אַז די דאָזיקע פייערונגען זיינען ניט געווען קיין רעזולטאַט פון אַ פּאָליטישן באַוואוסטזיין, נאָר אַ רעזולטאַט פון אַ דרוק פון אויבן — איז קלאָר. יידן האָבן נאָך ניט אָנטייל גענומען אין פּאָליטישן לעבן פון לאַנד. אין דעם פּרואוו אַריינצוציען זיי מיט צוואנג איז געלעגן דער גענדאַנק, וואָס אַ מיטצייטלעריש פּוילישער מעמואַריסט רופט אָן: אויסלערנען יידן צו זיין גוטע בירגער פון לאַנד. אזא משכיל, למשל, ווי נפתלי הערץ שולמאן, וואָס האָט אַ לענגערע צייט פאַרברַאכט אין ווילנע, איז געווען אַ קולטור־פראַקטיקער. אין ווילנע האָט ער געלערנט דעם „מורה נבוכים" מיט יונגע לייט, געשריבן ספּרים וועגן חינוך (דרכי הלמוד), קאָמפּילירט וועדטערביכער, אין וועלכע ער האָט זיך שוין באַנוצט מיט רוסיש, ווי עס פּאַסט פאר אַ יידן פון אָזאַ שטאָט ווי שקלאָוו, וואָס האָט שוין אַרויסגעשיקט אירע ערשטע משכילים קיין פּע־טערבורג. זיין משכיליזם דריקט זיך אויס קודם כל אין דער נעגאַציע פון יידיש און אין דעם פּראַקטישן צוגאַנג צו שאַפן וועדק, וואָס זענען נוצלעך פאר יידן פון דער גרויסער רוסלענדישער אימפּעריע. קיין באַזונדערע פּראָבלעמען אין ליטע האָט ער ניט געזען. ער האָט זיך געקליבן אַרויסצוגעבן, אגב דער ערשטער, אַ וואָכנשריפט אויף העברעאיש. לויט אים קומט אויס, אַז אַלע יידן אין רוסלאַנד, בפרט סוחרים און לומדים, זענען פאַראַי־טערעסירט נאָר אין וויסן לשם וויסן.

יידישע דרוקעריין אין ליטע

די קולטור באַוועגונג אין ליטע האָט אומפאַרמיידלך געמוזט פירן צום אויפקום פון יידישער דרוקעריין.

דער „פאָטער" פון יידישן דרוק־וועזן אין ליטע איז געווען אַ גראָדנער שריפטגיסער, ר' נחום. ער האָט גע־שטאָמט פון אַ גאַליצישן שטעטל, סאָקאַל. דער ליטווישער פינאַנץ־מיניסטער טיזענהויז האָט אין יאָר 1785 אים אַראָפגעבראַכט קיין גראָדנע. דער ערשטער ספּר, וואָס האָט זיך געדרוקט אין דער דאָזיקער דרוקערי, איז גע־וען דער „זרע יעקב", אַ פּירוש אויף תהילים פון דעם ווישטענעצער רב, ר' יעקב בר חיים הכהן (1788).

נחומס זון זימל, וואָס איז מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן אַ שותף צו ראַמ"ס דרוקערי אין ווילנע, דערציילט אין אַ בריוו צום פּירשט טשאַרטאָריסקי די געשיכטע פון זיין טאַטנס קומען קיין גראָדנע.

„ניט פון אייגענער איניציאַטיוו — שרייבט ער — און ניט כדי זוכן ריווחים איז מיין פאָטער געקומען אַהער אין דעם לאַנד, נאָר ערשט נאָכדעם, ווי מען האָט אים שטאַרק געבעטן. לאַנג האָט מיין פאָטער זכרונו לברכה געוואוינט אין גאַליציע און איז געווען גוט באַקאַנט צווישן די דאָרטיקע בירגער מיט זיין אויסגעצייכנטער און גלאַטער גיסער־אַרבעט, דאָס הייסט, מיט זיין קונסט צו גיסן אותיות צום דרוקן. דער דאָזיקער טאַלאַנט האָט אים כסדר פאַר־שאַפט אַלץ מער פּאָפולאַריטעט און פאַרמעגן".

די שריפטגיסעריי וואָס נחום האָט איינגעאָרדנט איז געווען ביי דער קיניגלעכער דרוקעריי אין גראָדנע. אין אָנהויב האָט ער געגאָסן ניט־יידישע אותיות. די פאַרוואַל־טונג פון דער דרוקעריי האָט זיך אָבער אַרומגעזען, אַז דרוקען יידישע ביכער אין ליטע וועט זיין אַ גוט גע־שעפט. אזוי ארום איז אין יאָר 1788 אַרויס פון דער גראָדנער קיניגלעכער דרוקעריי דער ערשטער יידישער ספּר געדרוקט אין ליטע. אויפן שער־בלאט פון דעם דאָזיקן ערשטן ספּר (זרע יעקב) וועט געזאָגט, אַז עס איז:

„נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדנא הבירה, בדרום של אדונינו המלך האדיר החסיד, חכם המלכים סטאַניסלאוס אוגוסטוס מלך פולין, דוכס גדול דליטא עצטרא עצטרא ירום הודו אמן".

די יידישע אותיות האָבן געגאָסן נחומס צווייטער זון יחזקאל און זיין אייניקל אריה לייב. פון די צוויי יידישע זעצערס איז איינער געווען אַ סאָקאַלער, נחומ'ס אַ לאַנדסמאַן. די צוויי בעל־מגיה'ס זיינען גע־ווען גראָדנער יידן. איינער פון זיי איז געווען דער בעל־קורא פון דער גראָדנער גרויסער שול (יהושע בן מנחם מאָניש).

סוף 1793 האָט אַ גראָדנער פּריץ יאן יאשענסקי באקומען אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ יידישע דרוקע־ריי. ער האָט זיך געמומען פאר שותפים צוויי יידישע מוכרי־ספרים. איינער פון זיי איז געווען ר' ברוך בן יוסף מ"ס, דער שטאַמפאָטער פון דער בארימטער משפּחה ראָם (געשטאָרבן 1803). דער צווייטער איז געווען אַ באַוואוסטער מוכר־ספרים אין נאַווי־דוואָר (אַ שטעטל ביי וואַרשא) ר' ברוך בן הירש.

די דאָזיקע דרוקעריי איז דער אָנהויב פון דער שפּעטערדיקער אזוי בארימטער דרוק־פירמע ראָם. אין משך פון דריי יאָר צייט האָט די דאָזיקע דרוקעריי אַרויסגעלאָזט 112 ביכער. פאר יענער צייט איז דאָס געווען זייער אַ גרויסער אויפטו.

אין יאָר 1799 זיינען די ביידע גראָדנער דרוקע־רייען אַריבער קיין ווילנע. דאָ, אין ירושלים דליטא, האָבן די יידישע דרוקעריייען נאָך פאַרגרעסערט זייער טעטיקייט. עס האָבן זיך שוין געפונען ווילנער בעלי־בתים, וואָס האָבן אין דעם דערזען אַ געשעפט און גע־וואָרן שותפים צו דער געוועזענער מלוכה־דרוקעריי, וואָס איז אינצווישן אריבער אין רשות פון דעם ווילנער בי־שאָף קאָסאַקאָווסקי. געדרוקט האָט מען נאָר אויף אַ באַשטעלונג, להיפוך צו דער דרוקעריי פון ברוך בן יוסף און זיין פּוילישן שותף, וואָס איז טיילווייז געווען אויך אַ פאַרלאָג. עס איז אַ ביסל מאָדנע צו זען אויף יידישע ספּרים אַן אויפשריפט אַז עס איז געדרוקט „בדפוס יעגמ"ק (יעקאָבשטט קשיאָנדז) יאָזיפאט מירשקי קנא־ניק ואסער קאָנסעסטריס ווילענשקי פּראָבשץ קובלי־צקי". מען וואָלט געקענט מיינען, אַז אין אַ דרוקעריי וואָס געהערט צו קאָטוילישע גלחים, דרוקט מען, מסתמא,

מיסיאָנערישע ביכער. אָבער דאָס איז ניט געווען אַזוי. די יידישע שותפים האָבן מיט זייערע נעמען אויף די שער־בלעטער געגעבן אַ פולע גאַראַנטיע, אז דאָס זיינען כשרע ספרים. שפעטער ווערן אָבער שוין די דאָזיקע שותפים מער ניט דערמאָנט, הגם די דרוקערייַ האָט ווייטער אַרויסגעגעבן יידישע ספרים. די שותפותדיקע דרוקערייַ פון דעם פּריץ יאשענסקי און זיינע יידישע שותפים האָט אָבער נאָך אין גראָדנע געפֿלאָצט. יאשענסקי האָט אין ווילנע געפונען צוויי נייע יידישע שותפים. איינער פון זיי איז געווען ר׳ טוביה בן אברהם טובלי און זיין זון אריה לייב ר׳ טוביה׳ס. וועגן אים האָט מען אין ווילנע געזאָגט, אַז ער איז געווען אַ גרויסער למדן, אז מיט זיין טויט איז „בטל געוואָרן די ליבשאפט צו תורה״. אויך דער ראש הקהל פון ווילנע ר׳ זלמן ר׳ אורי׳ס איז געווען אַ שותף צו יאשענסקיס דרוקערייַ. סוף 1799 האָט דער דאָזיקער יאשענסקי אָנגעזעצט. אין יאָר 1804 האָט דער ווילנער אוניווערסיטעט אָפּגעקויפט די שריפט פאר זיין דרוקערייַ. די יידישע דרוקערייַען זיינען אָבער געוואָקסען און עס איז געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פאר אַ גרויסער יידישער קולטור־אינסטיטוציע אין ליטע. אַ לומדישער אָדער א משכילישער מחבר פון ליטע האָט ניט באַדאַרפט מער זוכן אַ דרוקעריי מחוץ זיין לאַנד. עס האָבן זיך שוין אפילו באַוויזן יידישע קולטור־מעצענאַטן, וואָס האָבן געשטיצט מחברים און געהאָלפן אַרויסגעבן זייערע ווערק.

די ספרים, וואָס מען האָט אין די יאָרן 1788־1803 געדרוקט אין גראָדנע און אין ווילנע, זיינען געווען לומדישע אַזוי גוט ווי משכילישע. אַ טייל קלאַסישע ווערק פון דער העברעאישער ליטעראטור, וואָס זיינען געווען צו טייער פאַרן ליטווישן קאָנסומענט, צי סתם געוואָרן אַ יקר־המציאות, ווייל זיי זיינען געווען געדרוקט אין דייטשישע און איטאליענישע דרוקערייַען, האָט מען איבערגעדרוקט אויפסניי. די ליטווישע דרוקן האָבן דעמאָקראַטיזירט דעם ספר. אמת, מיט קליינע אויסנאַמען, האָבן זיי וואָס שייך דער דרוק־טעכניק און פאַפּיר זיך ניט געקענט פאַרמעסטן מיט די אויסלענדישע דרוקערייַען. אָבער אין די תנאים פון ווירטשאפטלעכן לעבן אין ליטע, האָט דער עסטעטישער מאָמענט ניט געקענט שפּילן קיין וויכטיקע ראָלע.

פּירשט אַדאָם טשאַרטאָריסקי — דער „משכיל־אָטאָר״

פּירשט אָדאָם יעזשי טשאַרטאָריסקי (1770־1861) איז געווען אַ גרויסע צייט דער ליבלינג פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן. אין יאָר 1802 איז ער צוגעמען מיט אַ צווייטן פּוילישן מאַגנאַט גראָף סעווערין פּאָטאָצקי באַשטימט געוואָרן פאַר אַ מיטגליד פון קאָמיטעט צו אייַנאָרדענען יידן אין רוסלאַנד. די תקנות פון דעם דאָזיקן קאָמיטעט, וואָס זיינען דערשינען אין יאָר 1804 און תיכף איבערגעזעצט געוואָרן אויף יידיש און אָפּגעדרוקט אין ווילנע, טראָגן בולטע סימנים פון טשאַרטאָריסקיס אייַנפלוס. די דאָזיקע תקנות זאָגן צו גלייכע רעכט די יעניקע יידן, וואָס ווילן ענדיקן אַ העכערן לערן־אַנשטאַלט. רוסיש, פּויליש און דייטש ווערן אַנערקענט פאר די שפּראַכן, אין וועלכע מען קען זיך בילדן. יידן מעגן עפענען שולן פאר זיך און לערנען אין אייַנער פון די דאָזיקע דריי שפּראַכן. די אַלגעמיינע אויסזיכטן אויף אַ פאַרבעסערונג פון דעם יידישן עקאָנאָמישן און פאָליטישן מצב זיינען אין ליכט פון די תקנות זייער שוואַכע, אָבער דאָ ווערן צום ערשטן מאָל געעפנט פאר יידן די טויערן פון דער לערן־אַנשטאַלטן אין רוסלאַנד.

טשאַרטאָריסקי, מיד פון די פּוילישע דיפּלאָמאַטישע דורכפאַלן, האָט דערזען אין אַ נייער בילדונג־פאָליטיק אין ליטע אַ גרויסע נאציאָנאַלע אויפגאָבע. זיין חלום איז געווען — פאַרוואַנדלען ליטע אין אַ „פּוילישע יבנה״. א דאַנק זיין שתדלנות ווערט אין יאָר 1803 רעאָרגאַניזירט דער ווילנער אוניווערסיטעט און ער ווערט באַשטימט פאַרן קוראַטאָר פון דעם גאַנצן ליטווישן שול־קרייז.

דער ווילנער אוניווערסיטעט איז געווען ניט נאָר דער צענטער פון הויכער בילדונג, נאָר אויך דער העכסטער קאָנטראָל־אָרגאַן פאר אלע עלעמענטאָרע און מיטל־שולן אין ווילנער, גראָדנער, מינסקער, מאָהילעווער, ווי־טעבסקער, וואָלינער, פּאָדאָלער און קיעווער גובערניעס. דער אוניווערסיטעט האָט געהאַט ספּעציעלע שול־וויזיטאָטאָרן. אין יאָר 1808 איז דער באַרימטער טאַדעאוש טשאָצקי, דער ערשטער היסטאָריקער פון יידן אין פּוילן און ליטע, געווען אַזאַ וויזיטאָטאָר. חוץ דעם איז אונטער דעם קאָנטראָל פון אוניווערסיטעט געווען דער צענזור פון ביכער און בכלל יעדע קולטור־טעטיקייט אין לאַנד.

ליטע האָט געזאָלט ווערן די עקספּערימענטאָלע לאַבאָראַטאָריע פון אַ „פּראָגרעסיוער״ בילדונג־פאָליטיק, וואָס איר ציל איז געווען צו „ציוויליזירן״ די יידישע באַפעלקערונג אין הסכם מיט דער „משכילישער״ אידעאָלאָגיע פון איר שול־קוראַטאָר פירשט טשאַרטאָריסקי. אין וואָס איז אָבער באַשטאַנען טשאַרטאָריסקי׳ס דערציאונג־אני־מאמין ? ס׳איז געווען אַ טיפּישע אַריסטאָקראַטישע פילאָסאָפיע, אַז בילדונג איז נויטיק, אָבער יעדער איינער דאַרף זי קריגן אין די רעמען פון זיין קלאַסן־אַנגעהעריקייט. זיין „דעמאָקראַטישקייט״ איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט געהאָלטן, אַז ניט נאָר זין פון דער שליאַכטע, נאָר אויך קינדער פון פויערים, שטאָטליט און יידן דאַרפן גענישן לכל הפחות פון עלעמענטאָרער בילדונג. בנוגע דער עלעמענטאָרער בילדונג איז ער געווען דער „דעמאָקראַט״. די האָפענונגען, — האָט ער געשריבן, — אַז בילדונג מאַכט אַלעמען גלייך, איז ניט מער „ווי אַ פאָליטישע כימערע״. די אויפגאָבע פון בילדונג פאַרן פאָלק איז „דערהויבן זיין מענטשלעך חשיבות״. ניט אָלע זיינען געווען מסכים מיט טשארטאָריסקי׳ס קוק אויף דער ראָלע פון בילדונג. יאָן שניאדעצקי, אַ זייער ליבעראַלער גלעךנטער, דער רעקטאָר פון ווילנער אוניווערסיטעט, אַ גרויסער אָנהענגער פון די אידייען פון דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, האָט געהאַלטן, אַז די גאַנצע בילדונג־פראָגראַם לויט סאָציאָלע שיכטן איז אַן אומזין, ווייל זי איז ניט דעמאָקראַטיש. טשאַרטאָריסקי האָט מיט אים ניט איינגעשטימט. דער ליטווישער בילדונג־קוראַטאָר איז קודם כל געווען פאַראינטערעסירט, אַז יידן זאָלן שיקן זייערע קינדער אין די אָלגעמיינע שולן. אין אָזאַ שול, האָט טשאַרטאָריסקי געטענהט, איז גרינגער „אויסצוהאָדעווען אַ ייד אַ פּאָליאַק״, ווי אין אַ סעפּאַראַטער שול

פאַר יידישע קינדער, אפילו וען די שפראַך פון די לימודים וועט דאַרטן זיין פויליש.

אמת, אין יענער צייט האָט מען שוין געקענט באַ־געגענען יידישע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן. זייער צאָל איז אָבער געווען אַ קליינע. די דאָזיקע קינדער האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף שוועריקייטן און דווקא מצד די שולן גופא. צו טיף איז געווען דער גענזלשאַפטלע־כער תהום צווישן יידן און פּאָליאַק, אַז מען זאָל קענען מיטן גוטן ווילן אַליין דאָס פאַרגלעטן. אין דעם פּרט איז זייער אינטערעסאַנט דער פּאַל אין קאָוונע.

אין 1803 האָט אַ געוויסער ד״ר וואולף געוואָלט אָפּגעבן זיין זון אין דער קאָוונער שול. ניט געקוקט אויף דעם, וואָס וואולף איז געווען אַ דאָקטער, האָט געמוען צוויי יאָר צייט ביז די שול־פאַרוואַלטונג האָט אויף דעם איינגעשטימט. ערשט וען טשאַרטאָריסקי האָט זיך אַ־ריינגעמישט אין דעם ענין, האָט מען דעם דאָקטערס זון אַריינגענומען אין שול.

לויט די באַריכטן פון די שול־ווייזיטאַטאָרס איז אין 1803 געווען אַ געוויסע צאָל יידישע קינדער אין אייניקע פּוילישע עלעמענטאַר־שולן. מען האָט זיי באַגעגנט אפילו אין די רעליגיעזע (פּאַראַפיאַלע) שולן אין גרע־סערע און קלענערע שטעט און שטעטלעך פון ווילנער שול־רײַאָן. זייער צאָל איז אָבער ניט־יידישע קינדער איז געווען צו טיף, אַז מען זאָל קענען אפילו טראַכטן וועגן אַ סך יידישע תלמידים אין די אַלגעמיינע פּוילישע שולן. יחידים האָט מען טאָלערירט און אָפטמאָל אַזוי ווייט, אַז לשם פּראָפּאַגאַנדע האָט מען דערלויבט אַ יידיש קינד זיצן אין דער ניט־יידישער שול אין זייַנע יידישע מלבו־שים. מען האָט געטאָן אַלץ, אַז מען זאָל פון אַזאַ קינד קיין שפּאָס ניט מאַכן.

„פּאַר מיינע צייטן — שרייבט אַ ווילנער פּוילישער תלמיד אין זייַנע זכרונות — זיינען אין די עפּנטלעכע שולן געווען אויך יידן. ניט איין יידעלע האָט איבער־געשטיגן די פּאָניטשעס, וואָס איז שייך לערנען״.

אויך יידישע מיידלעך אין ווילנע, גראָדנע און קאָוו־נע לערנען זיך אין די אַלגעמיינע שולן און חברן זיך מיט דער פּוילישער יוגנט. די „בנות ישראל״ — שרייבט אייניער — האָבן זייער נושא־חן געווען ביי די „פּאָניטשעס״. עס פּיקען זיך שוין אויס די ערשטע יידישע ענטוזיאַסטישע לייענערקעס פון מיצקעוויטשעס פּאָעטישע ווערק.

אין די אַלגעמיינע שולן איז דער לימוד פון רע־ליגיע געווען אַ צוואַנג־זאַך. פאר די יידישע תלמידים האָט די קהילה געמוזט באַשטימען ספּעציעלע קאָמיסיעס און צושטעלן אין די שולן באַריכטן, וואָס לויט זיי האָט מען באַשטימט, אויב דער תלמיד איז ראוי צו קריגן זיין דיפּלאָם.

דער ערשטער עקספּערימענט פון אַ פּאָלאָניזאַטאָרישן כאַראַקטער איז געמאַכט געוואָרן אין ווילנע גופא. אין יאָר 1808 האָט דער ווילנער אוניווערסיטעט געעפנט אַ שול פאַר יידישע קינדער. לכתחילה האָט מען געפּלאַנט אַ יידישן פּעדאַגאָגישן אינסטיטוט מיטן צווועק אויסצו־בילדן קודם כל לערער פאַר די געפּלאַנטע עלעמענטאַרע שולן פאַר יידישע קינדער. משמעות, אַז קיין סך בעלנים פאַר דער מיסיע פון פּויליישער קולטור־טרעגעריי צווישן יידן זיינען ניט געווען. פון דעם לערער־אינסטיטוט איז געוואָרן דערווייל אַן עלעמענטאַרע שול, וואו מען האָט צוגענומען תלמידים פון פאַרשיידענעם עלטער. אַפילו 40־יאָריקע „קינדער״ האָבן זיך דאָרטן געלערנט דעם פּוילישן אַלף־בית. צווישן די תלמידים פון דער דאָזיקער שול איז געווען לייב בן אברהם ליאָנדער, שפּעטער באַ־קאַנט ווי דער מחבר פון דעם ערשטן פּויליש־יידישן וועָרטערבוך, וואָס איז דערשינען אין ווילנע, אין יאָר 1827.

וועגן דער דאָזיקער שול איז פאַראַן אַן אינטערע־סאַנטער בריוו פון 6טן אויגוסט, 1808, געשריבן פון יוזעף זאַוואָדסקי, דעם דרוקער פון אוניווערסיטעט, צו פירשט טשאַרטאָריסקי:

„יידן שטופּן זיך ממש אין שול אַריין. אין איצטיקן מאָמענט איז אין דער עלעמענטאַר־שול שוין דאָ איבער הונדערט תלמידים. יידן בכלל ווייזן אַרויס אַ גרויסע התמדה צום לערנען און אויך פּעאיקייטן. היות ווי כמעט יעדער יידל לערנט זיך לייענען און שרייבן העברעאיש, איז פאַראַן אַ האָפענונג, אַז אויב דאָס זעלביקע וועט פאָסירן מיט פּויליש, וועלן פון די יידן מיט דער צייט אַרויס שרייבער און גוטע מחברים. חוץ דעם וועלן יידן פאַרגרעסערן די צאָל פּויליש־לייענער. ביכער געשריבן אויף פּויליש וועלן אַזוי־אַרום געפינען אַ גרעסערן אָפּזאַץ און ממילא וועט עס ברענגען נוצן די מחברים. דאָס וועט צוגעבן מער חשק צו שרייבן און אויף אַזאַ אופן וועט פאַרגרעסערט ווערן די צאָל פון די, וואָס זיינען נאָכיאָגאַל אויפגעקלערט. מען דאַרף אויך האָבן אין זיינען, אַז דער דאָזיקער קלאָס פון דעם פאָלק, וואָס איז ביז איצט געווען פויל און וויניק נוצלעך, וועט אַ דאַנק דער־אויפקלערונג דורך וויסן ברענגען דעם פאָלק מער נוצן״.

אין דעם פּרט האָט טשאַרטאָריסקי אייגעשטימט מיטן פאַרלעגער. דאָס פּויליישע בוך האָט געקענט האָבן אַ גואל נאָר צווישן יידן. די שליאַכטע איז געווען „פויל און וויניק נוצלעך״. הגם, זי האָט געהאָט די מיטלען, האָט זי אָבער קיין פּוילישן בוך ניט געקויפט.

די פּויליישע קולטור־טרעגער אין ליטע האָבן הויך געשעצט דעם יידישן אינטעלעקטואַליזם. מיר ווייסן, אַז פּויליישע שליאַכטשיצעס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דרוקן העברעאישע ספּרים, זיכער ניט צוליב העברע־אישער „קולטור־טרעגעריי״. זאַוואָדסקי האָט דאָס גוט פאַרשטאַנען. זיין חלום אויסצוהאָדעווען יידישע לייענער פון פּויליש ביכער איז געווען אַ בארעכטיקטער. אַ שול אָבער, אפילו מיט הונדערט קינדער, האָט ניט געקענט עקזיסטירן. די מלוכה האָט געקאָרגט געלד אויף אויס־צוהאַלטן זי. משמעות, אַז מען האָט דערוואָרט, די ווייל־

נער קהילה וועט העלפן פינאַנסירן די שול. אָבער צו דעם איז ניט געקומען. דעם זעלביקן יאָר האָט זיך די ערשטע פויילישע וועלטלעכע שול פֿאַר יידישע קינדער אין ליטע געמוזט פֿאַרמאַכן.

טשאַרטאָריסקי האָט אָבער זיינע קולטור־פֿלענער לגבי ליטווישע יידן ניט געוואָלט אויפגעבן. איידער די שול האָט זיך פֿאַרמאַכט, האָט ער באָפוילן דער אוניווערסיטעט־פֿאַרוואַלטונג צונויפצורופן אַ ספּעציעלע אסיפה וועגן דעם יידישן שול־וועזן. מען האָט אויך אינגעלאַדן די קהילה, זי זאָל צושיקן צוויי דעלעגאַטן. די אינלאַדונג איז ארויס פון דעם רעקטאָר פון אוניווערסיטעט גופא, יאָן שניאַדעצקי, וואָס האָט צווישן יידן געהאַט אַ פֿאַרדינטע רעפוטאַציע פון אַן אוהב ישראל. די קהילה האָט אָבער קיין דעלעגאַטן ניט געשיקט. אין דער קהילה איז געווען בלויז אַ קליינער מיעוט, וואָס האָט סימפּאַטיזירט מיט דער אידייע פון פוילישע שולן פֿאַר יידישע קינדער.

טשאַרטאָריסקי, פֿאַרנומען מיט אַנדערע ענינים, האָט דערווייל אָפּגעלאָזט דעם גאַנצן ענין. ערשט אין יאָר 1818, בעת אין קאָנגרעס־פּוילן האָט מען געמוזט גרינדן עלעמענטאַר־שולן פֿאַר יידישע קינדער, איז ער צוריקגעקומען צו זיין אַלטן געדאַנק. פון אַ באַריכט, וואָס דער שול־דירעקטאָר פון ווילנער גובערניע האָט אים צוגעשיקט, האָט טשאַרטאָריסקי זיך דערוואוסט, אַז אין ווילנע וואָקסט די צאָל משכילים, וואָס וואָלטן וועלן אָפּגעבן זייערע קינדער אין אַ פּוילישער שול. עס וואָלט אָבער געווען בעסער — האָט דער שול־דירעקטאָר געשריבן — ווען די מלוכה צווינגט די קהילה נעמען אַ פֿאָזיטיווע שטעלונג צו אַזעלכע שולן. דעם 15טן מערץ, 1818, איז ארויס אַ שריפט צום ווילנער גובערנאַטאָר אין וועלכן עס וועט פֿאַרגעשלאָגן צו עפענען אַ „פֿאַראַפּיאַלע שול פֿאַר יידן". די געלט־מיטלען אויסצומאַלטן די שול דאַרפן קודם־כל געמאַכט ווערן פון די פֿאָנדן פון דער ווילנער „תלמוד־תורה", וואָס האָט עקזיסטירט שוין אַ לאַנגע צייט און מען האָט געמיינט, אַז זי פֿאַרמאָגט גרויסע קאַפּיטאַלן. כדי צו געווינען דעם צוטרוי פון דער יידישער באָפעלקערונג, איז געוואָלן גענפלאַנט צו שאַפן אַ קוראַטאָריע פון „אויפגעקלערטע" יידן. ווען עס איז אָבער געקומען צו קריגן געלט פון די פֿאָנדן פון דער „תלמוד־תורה", האָט איר פֿאַרוואַלטונג אין אַן אויספֿירלעכן מעמאָראַנדום דערקלערט, אַז די מנדבים פֿאַר דער תלמוד־תורה גיבן געלט בפירוש נאָר פֿאַרן רעליגיעזן חינוך, ממילא טאָר מען ניט נעמען פון דעם פֿאָנד פֿאַר וועלטלעכע לימודים.

דער ווילנער וויצע־גובערנאַטאָר האָט דעריבער פֿאַרגעשלאָגן, אַז מען זאָל די „תלמוד־תורה" פֿאַרוואַנדלען אין צוויי שולן: אַ רעליגיעזע און אַ וועלטלעכע. די אוניווערסיטעט־פֿאַרוואַלטונג האָט אויף דעם ניט געוואָלט אייגנייג. זי איז באַשטאַנען אויף דעם, אַז אַ נייע וועלטלעכע שול דאַרף זיך עפענען און אַז די קהילה מוז זי אויסהאַלטן.

לויטן סדר־הלימוד, וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרן, האָט מען אין דער דאָזיקער שול געזאָלט לערנען: לייענען און שרייבן פּויליש און רוסיש, עטיק, רעכענען, געשיכטע און לאָקאַלע געאָגראַפּיע.

די באַראַטונגען וועגן דער שול האָבן געדויערט אַ לאַנגע צייט. דעם 5טן פעברואַר, 1820, איז דער שול־פֿראָיעקט ענדלעך געווען פֿאַרטיק. די ווילנער קהילה האָט זיך אָבער געוואָלט אויסדרייען פון דעם גאַנצן ענין.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַשטייערן די יידישע אייגנטימער פון הייזער. סך הכל זיינען דעמאָלט אין ווילנע געווען הונדערט יידישע הויז־באַזיצער. מען האָט זיי פֿאַרטיילט, לויט זייער פֿאַרמעגן, אין דריי קלאַסן מיט אַ שטייער פון 5, 10 און 15 רובל. דער בודזשעט האָט באַטראָפן 500 זילבערנע רובל אַ יאָר. פון דעם — 400 רובל פֿאַר צוויי לערער, און 100 רובל — אויף פּאַפּיר, טינט, בלייערס און אַנדערע מכשירים. די יידישע פֿאַרטרעטער האָבן אייגנעשטימט, אַז די ערשטע דריי יאָר זאָלן די לערער זיין קריסטן, אָבער נאָך דעם טערמין מוזן די לערער אומבאַדינגט זיין יידן. עס איז געווען באַשלאָסן, אַז מען זאָל לערנען אין שול נאָר אַ האַלבן טאָג, כדי געבן די קינדער אַ מיגלעכקייט נאָך מיטאָג גיין אין חדר אָדער לערנען זיך פּריוואַט ביי אַ מלמד.

דער גלח זשוקאָווסקי האָט געפאָדערט, אַז מען זאָל צווינגען אַלע מלמדים צו באַזוכן די שול. אויב ניט, זאָל מען זיי פֿאַרווערן זיך פֿאַרנעמען מיט מלמדות. אויף דעם האָבן די יידישע דעלעגאַטן פון דער קאָמיסיע ניט געוואָלט איינגיין. זיי האָבן גוט פֿאַרשטאַנען, אַז אַזאַ פֿאַרשלאָג מוז אומבאַדינגט פֿאַרשטאַרקן די אָפּאָזיציע צו דער פּראָיעקטירטער שול.

יידן אין ווילנער אוניווערסיטעט

אויב טשאַרטאָריסקי'ן האָט זיך ניט איינגעגעבן מיט די יידישע עלעמענטאַר־שולן, איז אים אָבער גענגען אַריינצוציען יידישע יונגע לייט אין ווילנער אוניווערסיטעט. ראשית־כל איז דאָס געווען גרינגער. קיין סך יידן־קאַנדידאַטן, וואָס זאָלן זיין ראוי זיך צו לערנען אין אַן אוניווערסיטעט, איז אין ליטע בכלל ניט געווען. דער ווילנער אוניווערסיטעט איז געווען פֿאַרעכנט פֿאַר אַיינעם פון די בעסטע אין גאַנץ רוסלאַנד. פֿאַר פּראָפעסאָרן האָט טשאַרטאָריסקי איינגעלאַדן די בעסטע וויסנשאַפטלעכע כוחות פון אייראָפּע. אויסגעצייכנט האָבן זיך דער עיקר דער מעדיצינישער און פילאָלאָגישער פאַקולטעטן.

„דער אוניווערסיטעט איז איצט אין ווילנע אַ גאָר וויכטיקער ענין — שרייבט דער יונגער יאָאַכים לעלעוועל צו זיינע עלטערן (דעם 28טן מאי, 1804) — עס איז דאָ אַ סך יונגוואַרג. עס שטודירן אין אים גלחים, און אַפילו יידן באַזוכן די לעקציעס".

אין דער צייט ווען טשאַרטאָריסקי איז געווען שול־קוראַטאָר, ד. ה. פון 1803 ביז 1824, האָט דער ווילנער אוניווערסיטעט געציילט איבער פערציק יידישע סטודענטן. די גרעסטע טייל פון זיי האָט שטודירט מעדיצין. עס זיינען אָבער געווען אייניקע סטודענטן, וואָס האָבן שטודירט נאַטור־ווייסנשאַפט. די באַציאונגען צווישן

יידישע און ניט־יידישע סטודענטן זיינען בכלל געווען ניט קיין פּריינטלעכע. אויף דעם קלאָגט זיך טאַקע לעלעוועל אין זייַנע בריוו צו די עלטערן.

„די מערסטע פּוילישע סטודענטן — שרייבט ער — שטאַמען פון דער שליאַכטע. זיי קענען ניט שליסן שלום מיטן געדאַנק, אַז יידן זיינען זייערע שול־קאַלעגן".

אָפטמאָל פלעגן פאַרקומען קריגעריַען צווישן אייַנצלנע יידן און ניט־יידן און עס איז אַפילו געקומען צו עפּנטלעכע אינצידענטן, אַזוי אַז די אוניווערסיטעט פאַרוואַלטונג האָט זיך געמוזט אַריינמישן. דער רעקטאָר יאָן שניאַדעצקי און אַ טייל ליבעראַלע פּראָפעסאָרן האָבן תמיד פאַרטיידיקט די יידן. אין יאָר 1815, האָבן די פּוילישע סטודענטן געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף די יידישע סטודענטן. זיי זיינען אָבער דערפאַר באַשטראָפט געוואָרן און אייניקע ניט־יידישע סטודענטן זיינען אַפילו אויסגעשלאָסן געוואָרן פון אוניווערסיטעט.

די יידן־סטודענטן, וואָס האָבן שטודירט מעדיצין, זיינען על פּי רוב געווען סטיפּענדיאַנטן פון פּוילישע מאַגנאַטן. דער סטודענט מענדל בן שמואל ראָטענבערג, וואָס האָט שטודירט מעדיצין אין ווילנע אין די יאָרן 1814־1815 און איז אַפילו אַ געווּסע צייט געווען דער יידישער צענזאָר, האָט געהאַט אַ סטיפּענדיע פון גראַף מאַשינסקי. דער סטודענט שמואל קושעלעווסקי, וואָס האָט אגב געקענט זייער גוט העברעאיש, האָט געהאַט אַ סטיפּענדיע פון ווילנער גראַף טישקעוויטש. צו די סטודענטישע קלובן אָבער פון דעם אוניווערסיטעט האָט מען יידן ניט געוואָלט צולאָזן.

אין יאָר 1811 איז באַשטימט געוואָרן, אַז אַלע סטודענטן פון ווילנער אוניווערסיטעט ווערן באַפרייט פון צאָלן שטייערן. אין יאָר 1819 האָט דער ווילנער אוניווערסיטעט זיך משתדל געווען, אַז אויך די יידישע סטודענטן זאָלן קענען געניסן פון דער דאָזיקער פּריווילעגיע. דער רוסישער בילדונג־מיניסטער איז אָבער אויף דעם ניט איינגעגאַנגען. ער האָט געענטפערט, אַז נאָר אַזאַ יידישער סטודענט, וואָס איז גרייט זיך צו שמדן, קען האָבן די דאָזיקע פּריווילעגיע.

די יידישע סטודענטן אין ליטע האָבן זיך על פּי רוב רעקרוטירט פון לומדישע און משכילישע קרייזן. אַ סך פון זיי האָבן געקענט גוט העברעאיש און זיך אינטערעסירט מיט יידישע ענינים. איינער פון זיי, למשל, בער זיידענבערג האָט אין יאָר 1819 אַנגעשריבן זייער אַן אינטערעסאַנטן פּראָיעקט וועגן רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן אין ליטע און אים דערלאַנגט דעם ווילנער אוניווערסיטעט. אין דער פּוילישער פּרעסע, וויַ „דזיענניק ווילענסקי", טרעפט מען אַן שוין אין 1820 מיטאַרבעטער יידן — על פּי רוב סטודענטן פון אוניווערסיטעט. זיי נעמען תמיד אַ וואָרט אין ענינים וואָס האָבן אַ שייכות מיטן יידישן לעבן.

טשאַרטאָריסקי'ן האָט דער ווילנער אוניווערסיטעט געהאַט צו פאַרדאַנקען אַ פאַקולטעט פאַר אָריענטאַלישע שפּראַכן און קולטור, העברעאיש בתוכם. דער פּראָפעסאָר פאַר העברעאיש איז געווען דער גלח שימאָן פעליקס זשוקאָווסקי (1782־1834), אגב אַן אינטימער פריינט פון אַ סך ווילנער משכילים. ער פלעגט זיך אָפט אַבאָנירן אויף השכלה־ספרים. זיין נאָמען פיגורירט, למשל, אין דער רשימה פון פּרענומעראַנטן אויף מרדכי אהרן גינזבורג'ס „גלות ארץ החדשה" (דערשינען אין 1823). אין יאָר 1809 האָט זשוקאָווסקי אָפּגעדרוקט אַ פּוילישע ביכל צו לערנען העברעאיש — פאַר אָנפאַנגער, און אין יאָר 1811 אַ העברעאישן לערנבוך פאַר אַ העכערן קורס מיט אַ העברעאיש־לאַטיינישן־פּוילישן ווערטערבוך.

טשאַרטאָריסקי האָט זיך שטאַרק מתעסק געווען מיט דער אָפּטיילונג פאַר „העברָאיקע". די דאָזיקע קאַלעקציע איז געווען זייער אַ סאָלידע. בפרט איז גרויס געווען די זאַמלונג פון לערנ־ביכער און העברעאישע וועדטערביכער און ביבליש קאָנ־קאָרדאַנצן. אַזאַ גרויסער ביבליאָגראַף, ווי יאָסיפּ לעלעוועל, שטעלט פעסט, אַז בעת עס איז אים אויסגעקומען צו אַרבעטן אויף די הערות צו אַן אויסגאַבע פון די מסעות פון בנימין פון טו־דעלע, האָט ער אין דער ווילנער אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק גע־פונען זעלטענע ספרים און מאַנוסקריפּטן. די זאַמלונג איז גע־וואָקסן אַדאַנק די צענזור־עקזעמפלאַרן, וואָס מחברים האָבן גע־מוזט צושטעלן, וויַיל די השגחה איבער דער צענזור פון הע־ברעאישע און יידישע ביכער איז געווען אין רשות פון דעם אוניווערסיטעט.

אויב עס איז לייכט געווען אַנצוזאַמלען אַ גרויסע קאַלעקציע, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן די רייכ־סטע אין פוילן, איז אַ סך שווערער געווען צו געפינען אַ פאַסיקן צענזאָר. צווישן די ניט־יידן זיינען געווען זייער ווייניק, וואָס האָבן געקענט העברעאיש און יידיש. אָפּי־ציעל האָט דער פּראָפעסאָר פאַר העברעאיש באַדאַרפט זיין דער צענזאָר. עס האָט זיך אויסגעארבעט אַ מין רוטין, אָפּיציעל קיינמאָל ניט לעגאַליזירט, אַז דער צענ־זאָר פלעגט בעטן אַ ייד — אַ למדן אַדער אַ משכיל — העלפן אים צענזורירן אַ ספר. אָבער קעגן אַזעלכע צו־פעליקע און געהיימע געהילף־צענזאָרן האָט זיך אָנ־געהויבן אַ ויצעקו. די מחברים גופא האָבן פּראָטעס־טירט. אויך די יידישע מוכרי־ספרים האָבן אַריינגע־שיקט אַ פּראָטעסט. זיי האָבן געטענהט, אַז ראשית־כל נעמט עס זייער לאַנג, וויַיל די אַרבעט איז ניט קיין באַ־צאָלטע, והשנית איז דער „עקספערט" אָפטמאָל זייער פּערזענלעך און איז זיך נוקם אַן אַ מחבר, מיט וועלכן ער האָט געהאַט סיכסוכים. לומדישע מחברים האָבן אָנגעוויזן, אַז דער „עקספערט" איז זייער אָפט אַ גרויסער עם־הארץ און דעריבער טאָר מען אַזעלכע לייט ניט אָנפאַרטרויען צענזורירן העברעאישע ביכער. דער או־ניווערסיטעט האָט וועגן דעם געהאַט אַ סך באַראַטונגען. צו די טענות האָט מען זיך צוגעהערט מיט גרויס דרך ארץ. עס איז פאַרגעשלאָגן געוואָרן אָנצושטעלן אַ ספּע־ציעלן צענזאָר פאַר העברעאישע און יידישע ביכער, כדי איין מאָל פאַר אַלע מאָל פּטור וועלן פון די פרייוויליקע „עקספערטן". היות ווי דאָס איז געווען אַ מלוכה'שער אָמט, האָט מען אַ יידן, פאַרשטייט זיך, ניט געקענט אָנשטעלן. טשאַרטאָריסקי איז אָבער באַ־שטאַנען דערויף, אַז אַזאַ צענזאָר מוז זיין אַ ייד. ער האָט זיך דעריבער געוועלדט צו אברהם יעקב שטערן

(1762־1842), דעם באַרימטן וואַרשעווער למדן און מאַ־
טעמאַטיקער און געבעטן אים רעקאָמענדירן אַ פּאַסיקן
קאַנדידאַט. אין ווילנע איז דעמאָלט געווען אַ פּוילישער
בוכהענדלער אַ ייִד גליקסבערג, פּון דער באַקאַנטער
וואַרשעווער משפּחה, וואָס האָט זיך שטאַרק מתעסק
געווען מיטן פּוילישן פּאַרלאַג־ווען. איינער פון דער
דאָזיקער משפּחה, יאָן גליקסבערג, איז רעקאָמענדירט
געוואָרן פון זיין ווילנער ברודער אויף דעם דאָזיקן
פּאָסטן. טשאַרטאָריסקי האָט אָנגעשריבן אַ בריוו צו דעם
וואויוילבאַקאַנטן פּרומען ייִד און משכיל שטערן און אים
געבעטן עקזאַמענירן גליקסבערגן. שטערן האָט דורכ־
געפירט די בקשה פון דעם פּירשט און צוגעשיקט זייער
אַ גינציקן רעפּאָרט. ער האָט געשריבן, אַז גליקסבערג
קען לערנען און איז אויך באַהאָוונט אין דער השכלה־
ליטעראַטור. דאָס לעצטע איז פּאַר טשאַרטאָריסקי׳ן
געווען דאָס סאַמע וויכטיקסטע. גליקסבערג איז געקומען
צופּאַרן קיין ווילנע אויף דער איינלאַדונג פון טשאַרטאַ־
ריסקי׳ן. דער וואַרשעווער קאַנדידאַט איז דעם פּירשט
זייער געפעלן געוואָרן. דערווייל האָט אָבער די וואָר־
שעווער קהלה באַשטימט גליקסבערגן פּאַר איר סע־
קרעטאַר (מערץ, 1822) און פון דעם שידוך מיטן ווייל־
נער צענזאָר־אַמט איז גאָרנישט געוואָרן.

דער שמועס וואָס פּירשט טשאַרטאָריסקי האָט אין
ווילנע געהאַט מיט גליקסבערגן איז זייער אינטערע־
סאַנט. דער פּירשט האָט געוואָלט ניט סתּם אַ צענזאָר,
נאָר אַ „יידישן יועץ", ווער עס זאָל אָנווייזן וואָס פּאַר אַ
שולן מען דאַרף עפענען פּאַר יידן, וואָס דאַרף זיין
דער סדר־הלימוד; וועלכע העברעאישע אָדער יידישע
ביכער זאָל מען דערלויבן צו דרוקן און וועלכע ניט.
צווישן די הויפּט־פּלענער פון טשאַרטאָריסקי׳ן איז אויך
געווען אַרויסצוגעבן אַ סידור אויף פּויליש, — וועגן
וואָס ער האָט שפּעטער געשריבן צו גליקסבערגן, —
כדי יידן זאָלן זיך צוגעוואויגענען צו „דער לאַנדשפּראַך,
פּונקט ווי דאָס וועלט געטאָן פון די יידן אין מערב־
אייראָפּע".

גליקסבערג האָט זיך אונטערגענומען איבערצו־
זעצן דעם סידור אויף פּויליש. דער אוניווערסיטעט
האָט עס געוואָלט אַרויסגעבן. אין אַ מעמאָראַנדום צום
פּירשט טשאַרטאָריסקי (1822) שרייבט גליקסבערג, אַז
אַזאַ סידור וועט ניט נאָר פּאַלאָניזירן די יידן, נאָר וועט
אויך „הומאַניזירן די פּאָליאַקן", וואָס וועלן איצט זיך
קענען איבערצייגן וועגן דעם אמתן גייסט פון דער
„יידישער אומה".

ווי מען זעט האָט פּירשט טשאַרטאָריסקי געמומען
זייער ערנסט זיין אויפגאַבע צו פּאַרשפּרייטן השכלה
צווישן די יידן אין ליטע.

אויך וועגן דער יידישער פּרוי האָט ער ניט פּאַר־
געסן. דער אוניווערסיטעט איז בכלל ניט געווען צו־
טריטלעך פּאַר פרויען. די פּאַסיקסטע באַשעפּטיקונג
פּאַר אַן אינטעליגענטער יידישער מיידל איז אין זיינע
אויגן געווען אָקושעריע. דער היגענישער מצב פון
דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען וויַיט ניט קיין
געהויבענער. קיין סך רופאים זיינען ניט געווען. די
בעסטע יידישע דאָקטוירים האָבן ביי די פּוילישע
שררות געהאַט אַזאַ גרויסע פּראָקטיק, אַז אַ יידישער
חולה האָט ניט געקענט צו זיי צוקומען. ביים ווילנער
אוניווערסיטעט איז געווען אַ שול פּאַר אָקושערקעס.
די דאָזיקע שול האָט פּריער געהאַט געגרינדעט אין
גראָדנע אָנטאָני טיזענהויז און זי איז פון דאָרטן צוזאַמען
מיט דער גאַנצער מעדיצינישער שול אײַבערגעטראָגן
געווארן קיין ווילנע. אין די יאָרן 1811־1837 האָט אויך
אין ביאַליסטאָק עקזיסטירט אַ שול פּאַר אָקושערקעס.
אין די דאָזיקע צוויי שולן זיינען געווען אַ סך יידישע
תלמידות. ביים פּאַרענדיקן האָבן זיי געמוזט באָקומען
פון דער קהילה אַן איינגעשווארענע דעקלאַראַציע, אַז
זיי וועלן ערלעך אויספירן זייער פּראָפעסיע. די דאָ־
זיקע „אמניות דאָקטאָריע הנקראת אקאשערקעס", ווי
מען האָט זיי באַטיטלט אין פּנקס פון דער ווילנער
קהילה, זיינען געווען די ערשטע יידישע פרויען אין
ליטע, וואָס האָבן אויף זיך געמומען אַ פּאָלקס־מיסיע.
על פּי רוב זיינען דאָס געווען אינטעליגענטע פרויען
און אַפילו פון גאָר פיינע היימען. אַזוי, למשל, האָט אין
יאָר 1819 געענדיקט פּאַר אַן אָקושערקע די טאָכטער
פון דעם פּראָמינענטן דאָקטאָר יעקב ליבאַשיץ. צווי
פון די דאָזיקע אָקושערקעס האָבן אַפילו פּאַרפּאַסט
אויף יידיש פּאָפּולערע ביכלעך אין שייכות מיט זייער
פּראָפעסיע. איינע פון זיי איז געווען אסתר קינקולקין.
איר מאַן האָט געשטאַמט פון אַ באַקאַנטער ווילנער
משפּחה מוכרי ספרים און מחברים. די צווייטע אָקו־
שערקע, וואָס האָט אָנגעשריבן אויף יידיש אַ ביכל, איז
געווען מלכה בערלאַנט. אין יאָר 1836 איז אין ווילנע
דערשינען איר חיבור א. נ. „די גליקלעכע מוטטער
אָדער איינע געניטע לעהרערין פיר מוטטער וועלכע
איהרע געזונדהייט צו פערהיטען פערלאָנגען... אין
דער צייט פון טראָגען (שוואַנגערשאַפט) איז וועהרענד
דאָס זיינען דעם קינדעס... הערויס געגעבין פּאָן דער
אָפראָבירטע אָקושערקע דער ווילנישען אָקאַדעמיע
מלכה בערלאַנט געבאָהרענע לעווענשטערן" (72 זייטלעך).

די דאָזיקע קולטור און שול־באַוועגונג, וואָס איז
געשטאַנען אָפן פּאַר יידן און געווען מאַראַליש גע־
שטיצט פון דער גרופּע אַרום טשאַרטאָריסקי׳ן, האָט
ניט געקוקט אויף אַלע פּסיכאָלאָגישע מניעות און אויף דער
שטאַרקער אָפּאָזיציע מצד די פּרומע יידן, דאָך פּאַר־
גרעסערט די צאָל יידן מיט וועלטלעכן וויסן. אין דער
פּוילישער ליטעראַטור אין ליטע האָבן זיך דערהערט לי־
בעראַלע טענער. אַ סך חשובע פּוילישע שרייבער,
בפרט נאָך דער מלחמה פון 1812, זיינען אַרויס מיט
קאָנסטרוקטיוועס פּלענער מכוח רעפּאָרמירן דאָס יידישע
לעבן. עס האָט זיך שוין אויסגעקריסטאַליזירט אַ יידישע
געזעלשאַפּטלעכע מיינונג, וואָס האָט זיך געניטיקט אין
אַן עפענטלעכער טריבונע. די מלחמה פון 1812 און די
פּראָנצויזישע אָקופּאַציע פון ליטע בכלל און פון ווילנע
בפרט איז געווען פון אַ געוואַלדיקן קולטור־היסטאָרישן
באַטייט, וואָס יידישע היסטאָריקער האָבן נאָך ניט אָפּ־

געשאַצט. דאָס קומען פנים אל פנים מיט יידן פון דייטשלאַנד און פראַנקרייך האָט געעפנט די ליטווישע יידן די אויגן. זיי האָבן פאַר זיך דערזען פרומע יידן, אייניקע אַפילו לומדים, וואָס האָבן געריסן פריי די שפראַך פון דעם לאַנד, פון וועלכן זיי שטאַמען. די יידן פון די אָקופאַנטישע ארמייען האָבן אין דער אַרעמער ווילנע אַנטדעקט געביל דעטע „אמונה־ברידער". עס האָט זיך אויסגעלאָזט, אַז אין ווילנע זיינען געווען יידישע פרויען, וואָס האָבן געריסן פליסיק פראַנצויזיש. אמת, זייער צאָל איז ניט געווען קיין גרויסע, אָבער אויך די קליינע צאָל האָט זיי איבערראַשט און שטאַרק אימפּאַנירט. וועלט־ענינים האָבן אָנגעהויבן שטאַרק אינטערעסירן די ליטווישע יידן. ניט יעדערער האָט דאָך געקענט לייענען די פוילישע בלעטער, וואָס זיינען, אגב, געווען פראַווינציעל אין כאַראַקטער, צו פויליש אין אינהאַלט און צו ווינציק אייראָפּעאיש.

ליטע נאָך 1812

נאָך דער מלחמה פון 1812 איז דער דראַנג זיך צו באַהעפטן מיט דער דרויסנדיקער וועלט געוואָרן נאָך שטאַרקער.

דאָס יידיש ביכל „ריקצוג דער פראַנצויזן", וואָס איז אַרויס אין 1813, לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן געדרוקט אין ווילנע, איז געווען אַן אָנדייט פון הונגער צו ווייסן, וואָס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט. שפּעטער איז אויפגעקומען דער פֿלאַן אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אויף יידיש. ליטע האָט שוין פאַרמאָגט אַ קעמערל פון אַ יידישער וועלטלעכער אינטעליגענץ. להיפוך צו וואַרשע איז די ווילנער אינטעליגענץ געווען נאָענטער צום פֿאָלק, אַפילו ווען טעאַרעטיש האָט זי פון דעם לשון פון פֿאָלק ניט געהאַלטן. ווילנע איז געווען אַ צענטער פון דער פוילישער ליטעראַטור. מען האָט געקענט איבערזעצן פֿאָפולערע אַרטיקלען פון פויליש. דאָס האָט מען שוין סיי ווי סיי געטאָן און אַרויסגעגעבן אין קליינע קונטרסלעך. אַ דערלויבעניש אויף אַ יידישער צייטונג איז אָבער געווען אָפּהענגיק פון דער קהילה. טשאַרטאַריסקי האָט פאַרלאַנגט, אַז די קהילה זאָל גאַראַנטירן פאַרן כאַראַקטער פון דעם געפלאַנטן בלאַט. אָבער די וואָס האָבן זיך געניטיקט אין אַ געדרוקטער טריבונע האָבן קיין אייגענע טריבונען אין דער קהילה ניט געהאַט. ממילא איז פון דעם פלאַן גאָרנישט ניט געוואָרן.

אין יאָר 1817 וועלט געמאַכט אויפסניי אַזאַ פרואו. דער אייניציקער איז געווען בער בן זעליק נייַמאַן, אַ דרוקער, וואָס האָט אָנגעהויבן אַרבעטן ביי זאַוואַדסקין און האָט אָפּילו אַ געוויסע צייט זיך געלערנט אין ווילנער אוניווערסיטעט. אין דער בקשה וועלט געבעטן, אַז די אַלגעמיינע צענזור זאָל צענזורירן די צייטונג. דאָס האָט געמיינט דער אוניווערסיטעט. אויף דעם האָט פירשט טשאַרטאַריסקי געענטפערט, אַז דער אוניווערסיטעט האָט ניט קיין ניט־יידן, וואָס קענען יידיש. וואָלט זיך אָבער געהאַנדלט מכוח אַ העברעאיש בלאַט, וואָלט ער, דער „משכיל" טשאַרטאַריסקי, אפשר געקענט העלפן. אמת, — שרייבט דער פירשט, — מען קען בעטן אַ יידן, ווי מען איז זיך אָפט נוהג ביים צענזורירן אַ יידיש ווערק, ער זאָל זיין דער צענזאָר. דאָס איז אָבער אַ געפערלעכער וועג, לויט זיין מיינונג, ווייל ניט תמיד קען מען זיך פאַרלאָזן אויף אַ יידנס אומפאַרטייאישקייט. דעריבער מיינט דער פירשט, אַז יידן דאַרפן זיך גוט אויסלערנען דעם לשון פון דער מדינה און אים „באַנוצן אין פראַקטישן לעבנס־אומגאַנג". די קהילה האָט געקענט העלפן אין דעם צענזאָר־ענין פאַר אַ יידישער צייטשריפט, אָבער דער ראש הקהילה איז דעמאָלט געווען מיכאל בן אברהם גאַרדאָן, אַ משכיל, וואָס האָט ניט געוואָלט וויסן פון קיין „זשאַרגאָן".

אין יאָר 1817 האָט אַ גלח יאָן גינטילא (1757־1799) אַרויסגעגעבן אַ טשיקאַוון ביכעלע א. נ. לימוד קריאת לשון פֿלאנייא עבור נערי בני ישראל (געדרוקט ביי זאַוואַדסקין). דאָס איז דאָס ערשטע העברעאיש־יידישע לייענבוך פון דער פוילישער שפראַך. די פוילישע הקדמה צום ביכל האָט אַ גרויסן קולטורהיסטאָרישן ווערט. דער מחבר באַקלאָגט זיך, אַז די לאַנד־רעגירונג און די בילדונגס־מאַכט האָבן וויניק אויפגעטאָן, כדי צו העלפן יידישע קינדער זיך אויסלערנען פויליש.

אין די חדרים האָט מען געלערנט פוליש און יידיש, אָבער ניט מער ווי שרייבן אַ בריוול. דערפאַר האָט מען יענער צייט שוין אַרויסגעגעבן יידיש־פוילישע בריוון־שטעלערס.

אייניקע יידישע תלמידים פון דער גימנאַזיע ביים אוניווערסיטעט האָבן געמוזט איבערדרייסן די לימודים, ווייל עס האָט זיי געפעלט געלט־מיטלען. אַ טייל פון זיי זיינען געוואָרן פריוואַטע לערער פון פוליש, רוסיש, דייטש און אַפילו פראַנצויזיש. זיי האָבן שוין געהאַט פאַרטיקע לערנביכער, וואָס אייניקע פראַקטישע מחברים האָבן צוזאַמענגעשטעלט. וועגן בריוון־שטעלערס פאַר יידישע, פוילישע און רוסישע בריוו איז שוין אָפּגערעדט.

אין יאָר 1824 האָט דער קהילה־שרייבער ברוך בן משה רינדזונסקי (1800־1874) צוזאַמען מיט איינעם משה בן שמעון אַרויסגעגעבן אַ בוך „למוד לשון רוסיא... נעתק ללשון המדובר בעם" (142 ז"ז). דאָס איז געווען די ערשטע גראַמאַטיק פון רוסיש אויף יידיש מיט מוסטערן פון בריוו און בקשות. אין יאָר 1826 איז אין ווילנע דערשינען אַ לערנביכל א. נ. „מודע לבני בינה אָדער קינדער פריינד אונד לעהרער — איין לייכטיש לעהר אונד לעזע בוך פיר דיא יידישע קינדער וואָש ווינשן זיך אין דער פוילישער שפראַכע גוט לערן אונד זי פאַרשטיין אונד שרייבן אָן איין לעהרער, אין איין קורצע צייט זעלבשט זיך אוישצילערנן" (80 ז"ז). עס זיינען אויך אַרויס, לויטן מוסטער פון די פוילישע לערנביכער, אייניקע יידישע ביכלעך וועגן פאַרשיידענע לימודים. אַזוי, למשל, איז אין ווילנע אַרויס אין 1818

אַ יידיש לערנביכל פֿאַר געאָגראַפֿיע א. נ. „ראשית למודי יעאָגראַפֿיע, אָנפֿאַנג פון דאָס יעאָגראַפֿישי לערנונג".

פון די לומדישע קרייזן איז אַרויס אַ לערנבוך וועגן דיקדוק, צונויפגעשטעלט פון צבי הירש בן מנחם נחום צפת א. נ. „הלכה למעשה" (1816), און אין יאָר 1827 אַ העברעאיש לערנבוך צו רעכענען א. נ. „צפנת פענח". אייניקע פון די דאָזיקע חיבורים, ווי למשל, דער „דרך סלולה", אַ הילפסביכל צום תנכישן דיקדוק פון יהודה בן אליעזר הכהן קראָן (1826), האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער געשיכטע פון יידישער בילדונג אין ליטע.

אָזעלכע ווערק זיינען אַרויס אַ גרויסע צאָל. לייַדער, האָבן זיך ניט אַלע ווערק פון דעם מין אויפגעהיט. מען דאַרף נאָך דערמאָנען, אַז אויך לוחות, ברייוו־שטעלערס, פֿאַלקס־מעשיות און אַנדערע • געדרוקטע ווערק האָבן געהאָלפֿן פֿאַרשפּרייטן וועלטלעכע בילדונג בייַ יידן אין ליטע.

אַן אינטענסיווע פֿראָדוקציע פון ספֿרים, יידישע ווערק און השכלה־ביכער, האָט גורם געווען דעם וואוקס פון יידישע דרוקעריייַן. יוזעף זאַוואַדסקי, אַ פּויזנער פֿאַליאַק, משמעות פון יידישן אָפּשטאַם, איז געווארן דער דרוקער און פֿאַרלעגער פון דעם אוניווערסיטעט. ווי אַ פֿראַקטישער געשעפּטסמאַן האָט ער דערשמעקט, אַז יידישע ביכער איז אַ גוט געשעפט, האָט ער געעפנט אַ יידישע אָפּטיילונג. ער האָט אָנגעשטעלט מנחם מן בן ברוך, דעם זון פון דעם גראָדנער דרוקער, פֿאַר אַ פֿאַרוואַלטער. דער דאָזיקער מנחם מן האָט זיך אויף פּויליש גערופֿן מאָנעס און מיט יאָרן שפּעטער האָט ער זיך אַ נאָמען געגעבן ראָם. ווי אַ ווילנער מדפיס פֿיגורירט ער שוין אין יאָר 1802.

אַ יידישער זעצער בייַ זאַוואַדסקי'ן, דוב בער בן זעליק ניימאַן, איז אויך געווען אַ בוך־וואָזשאָר. ער פלעגט פֿאָרן אויף די ירידים און פֿאַרקויפן זאַוואַדסקיס אויסגאָבעס. דאָס איז דער זעלביקער, וואָס האָט אין יאָר 1817 געוואָלט קריגן אַ דערלויבעניש אַרויסצוגעבן אין ווילנע אַ יידישע צייטונג. אין 1820 האָט ער געעפנט אַן אייגענע דרוקעריי, וואָס האָט געדרוקט פּוילישע און העברעאישע ביכער. בייַ אים האָט זיך אין יאָר 1824 געדרוקט די באָרימטע פֿאָרידיע אויף קהל א. נ. „ספר הקונדס", וואָס האָט אַזוי אויפגעבראַכט געוויסע פּני אין ווילנע, און מען האָט די גאַנצע אויפלאַגע פֿאַרברענט.

אַ דרוקעריי האָט אויך געהאַט זימל בן נחום, וואָס האָט זיך שפּעטער אַ נאָמען געגעבן טיפֿאָגראַף. דערנאָך איז ער געווארן ראָמ"ס שותף. חוץ דעם זיינען געווען טעטיק קלענערע יידישע דרוקעריייַן אין גראָדנע און אין ביאַליסטאָק.

ווי גרויס עס איז געווען די פֿראָדוקציע פון די דאָזיקע דרוקעריייַן און אין וואָס פאַר אַ צאָל עקזעמפּלאַרן זיינען די געדרוקטע ווערק זיך פונאַנדערגעגאַנגען, איז שווער פעסטצושטעלן. על פּי רוב זיינען די מדפּיסים געווען די פֿאַרלעגער גופּא, הגם ניט זעלטן שטויסט מען זיך אָן אויף אַ נאָמען פון אַ „נדבן נכבד", וואָס האָט סובסידירט דאָס אַרויסגעבן פון אַ ספֿר. אָזאַ מעצענאַט פיגורירט אָפטער זויף די לומדישע ספֿרים, ווי שאלות ותשובות, פּירושים און אַנדערע חיבורים. מען דאַרף אָננעמען, אַז די קאָנסומציע פון גייסטיקע גיטער איז אין ליטע געווען לפּי ערך אַ סך גרעסער, ווי, למשל, אין פּוילן.

די יידישע דרוקערס האָבן געדרוקט ניט נאָר מיט יידישע אותיות. פּוילישע, דייטשישע, און אפֿילו דאָס ביסל ליטווישע ביכער, וואָס זיינען אין יענער צייט דערשינען, זיינען אויך אין אַ גרויסער טייל געווען געדרוקט פון יידן־מדפּיסים. די גראָפּישע זייט פון דער יידישער דרוק־אַרבעט איז געווען געלויבט פון אַ סך פֿראָמינענטע פֿאָליאַקן פון יענער צייט, ווי יאָכים לעלעוועל, טאַדעאוש טשאַצקי און אויך פון פּירשט טשאַרטאָריסקי. אויך יידישע איינבינדער אין ווילנע זיינען געווען פֿאַרעכנט צווישן די בעסטע. אַנהייב פון 19 י"ה האָט די שטאָט געציילט 40 יידן־איינבינדער און 6 — ניט־יידן.

דער יידישער דרוקער און דער יידישער מוכר־ספֿרים זיינען אין ליטע געווען וויכטיקע פּוילישע קול־טור־טרעגער. די געשטאַלט פון דעם יידן, וואָס וואַנדערט איבער ירידים און פֿאַרקויפט צו די פּריצים נייע און אַלטע פּוילישע און לאַטיינישע ביכער, איז פֿאַראייביקט געוואָרן אין פיל דערציילונגען און מעמוארן פון פּוילישע שרייבער. אויף די פּריצישע הויפן אין ליטע איז דער פּרומער יידישער פֿאַרשפּרייטער פון אַ פּוילישן קאַלענדער, אַ „הויז־דאָקטאָר", אַ „פּתרון־חלומות"־ביכל, געווען אַן אדם חשוב. דאָס ביסל יידיש פֿאַלקלאָר, וואָס מיצקעוויטש, כאָדזקאָ און אַנדערע האָבן דעמאָלט פֿאַרשריבן, איז טאַקע געקומען אין זכות פון אָט די קולטור־קאָנטאַקטן צווישן דעם פּוילישן שליאַכטשיץ און דעם יידן, דעם מוכר־ספֿרים.

אין יאָר 1824 האָבן טשאַרטאָריסקי און זיין קרייז געמוזט רעזיגנירן. דאָס איז געווען ערב דעם דעקאַבריסטן־אויפשטאַנד. געהיימע קרייזן פון פּוילישע סטודענטן האָבן געפירט אַן אינטענסיווע אַנטי־רוסישע אַקציע. די דאָזיקע קרייזן האָט מען באַשלאָסן תיכף ומיד צו ליקווידירן. סענאַטאָר נאָוואָסילצעוו איז ספּעציעל געשיקט געווארן פון וואַרשע קיין ווילנע, כדי דורכצופירן די רייניקונג. נאָוואָסילצעוו האָט זיך אויסגעדריקט, אַז טשאַטאָריסקי האָט אָפּגעהאַלטן די רוסיפיקאַציע פון ליטע אויף 100 יאָר. אַ טייל פֿאַרמישטע אין די דאָזיקע קאָנספּיראַטיוועע קרייזן האָבן שפּעטער אין זייערע זכרונות שטאַרק געלויבט די יידן, וואָס הגם זיי האָבן געווואוסט וועגן דעם, וואָס עס קומט פאַר אין די געהיימע קרייזן, דאָך האָבן זיי ניט געהאָלפן דער רוסישער מאַכט אויסצוגעפינען די שולדיקע. דאָס איז געווען, אין תוך געמומען, אַ פאַסיווע סימפּאַטיע פאַר די שטרעבונגען פון דער פּוילישער געזעלשאַפט אין ליטע, וואָס האָט דעמאָלט פֿאַרמאָגט אַ סך ליבעראַלע גייסטרייכע פֿאַרשטייער.

דער ענין פון פֿראָדוקטיוויזירן די יידישע מאַסן אין

ליטע האָבן אַ סך פּוילישע געלערנטע אין ליטע דע־
מאָלט געזומען שטאַרק צום האַרצן. מען האָט עפּנטלעך
געשריבן, אַז מען דאַרף יידן קודם־כל צולאָזן צו ערד־
אַרבעט, מלאכה און מען טאָר ניט קוקן אויף מיסחר,
ווי אויף אַן אוממאַרַאַלישער פּרנסה נאָר דערפּאַר, ווייל
יידן זיינען סוחרים. עס איז ניט קיין צופּאַל, וואָס
מנשה בן יוסף איליער (1767־1831), דער מחבר פון
„אלפי מנשה" האָט אין יענער צייט (1823), באַרירט
די פּראַגע פון יידישער דערציאונג און זי פּאַרבונדן
מיט דער פּראַגע פון עקאָנאָמיק. איליער איז געווען
אַ קאָמבינאַציע פון אַ טיף־רעליגיעזן עטיקער און אַ
ראַציאָנאַליסטישן רעפֿאָרמאַטאָר. ער האָט מסתמא גע־
הערט וועגן די וויכוחים אין די קרייזן פון די פּוילישע
פּאָליטיש־עקאָנאָמישע שרייבער אין ליטע, וואָס האָבן
אויסגעדריקט געדאַנקן ענלעכע צו זיינע, וואָס ער האָט
אַנטוויקלט אין זיינע ליידנשאַפטלעך־געשריבענע חיבורים.

ערגעץ וואו איז געווען אַ גייסטיקע השפּעה פון
פּוילישן געזעלשאַפטלעכן געדאַנק אויף דעם יידישן.
עס איז געווען אפֿילו עפּעס מער. ניט געקוקט אויף
דער אַפּאָליטישקייט פון ליטווישן יידן, די משכילים
אַריינגערעכנט, האָבן זיי אָפּטמאָל אויסגעדריקט פּריי
זייערע מיינונגען וועגן פּאָליטישע ענינים, אפֿילו ווען
זיי האָבן געוואוסט, אַז דאָס וועט די פּאָליאַקן ניט
געפּעלן.

השכלה אין ליטע אין די יאָרן 1824־1841

די פּאָליטישע רעאַקציע האָט גורם געווען אָנצו־
הויבן אַ פּאָליטיק פון רוסיפיקאַציע. עס איז פּאַרגע־
קומען אַ ריס צווישן דער פּוילישער און דער יידישער
אינטעליגענץ, הגם די פּאָליאַקן האָבן דעם דאָזיקן ריס
ניט געוואָלט. די יידישע אינטעליגענץ האָט ניט געהאָט
קיין סימפּאַטיעס פאַר דער פּאָליטישער טעטיקייט פון
דער פּוילישער אינטעליגענץ. אויף די פּריצישע סיימי־
קעס זיינען אָנגעגנומען געוואָרן רעזאָלוציעס מכוח באַ־
זייטיקן יידן פון דעם עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד און
שאָפן אַ „קריסטלעכן קלאַס פּאַרמיטלערס". אַ פּוילישער
סטאַטיסטיקער פון דער ליטווש־גראָדנער גובערניע,
ד. ה. ליטע, האָט זיך באַקלאָגט, אַז די יידישע באַפעל־
קערונג האָלט אין וואָקסן, בעת די פּוילישע האָלט אין
פּאַלן. די ווירטשאַפטלעכע עוואָלוציע פון ליטע האָט
סיי־ווי־סיי געפּירט צו אַ טיילווייזער עמאַנציפּאַציע פון
די יידן פון דער פּויליש־פּריצישער עקאָנאָמיק. עס
קומט אויף אַ נייע יידישע בורזשואַזיע. איר אויפקום
דאַטירט זיך פון דער מלחמה פון 1812, ווען קלייניע
מיליטער־צושטעלער זיינען נתעלה געוואָרן און זיינען
געוואָרן נגידים. דאָס זיינען געווען פאַבריקאַנטן און
גרויסע סוחרים. פּאָליטיש האָבן זיי זיך אָריענטירט
אויף רוסלאַנד, ווייל זייער חיונה האָבן זיי געצויגן פון
דער רוסישער אַרמיי.

אין יאָר 1830 וועלט אין ווילנע געמאַכט דער
ערשטער פּרואוו צו עפענען אַ רוסישע שול פאַר יידישע
קינדער. ניט געקוקט אויף דער פּינאַנציעלער שטיצע
פון די יידישע גבירים, האָט די שול קיין אריכת שנים ניט
געהאַט. די ליטווישע יידן האָבן זיך געזויטיקט אין אַ
מלוכהשער הסכמה, ווי דאָס איז געווען בימי טשאַרטאָ־
ריסקי. אַזאַ הסכמה איז אָבער נאָך ניט געקומען. אויף
דער פּראָווינץ האָט מען אפֿילו אַזעלכע באַמיאונגען
ניט געמאַכט. דאָרט האָט געפּעלט אַ געזעלשאַפטלעכע
הסכמה פון אַ משכיל־שן קרייז, ממילא איז דער יחיד
געווען אַפּאַטיש. בעת אַ 14 יאָריקער יינגל האָט אין
קיידאָן געוואָלט אָנקומען אין דער „דוואָריאָנסקע" שול,
האָט קהל אים געכאַפּט און אָפּגעגעבן פּאַר אַ זעלנער.
ווען ניט די אינטערוועניץ פון אַ רוסישן אָפּיציר, וואָלט
דער דאָזיקער יונגער „משכיל" זיך פּאַרוואַנדלט אין
אַ קאַנטאָניסט.

ליטע האָט דעמאָלט געציילט אַן ערך 2.500
מלמדים. זיי האָבן זיך פּאַר אַ פּוילישער אָדער רוסישער
שול ווינציק וואָס געשראָקן. זיי האָבן דאָך נאָך אַלץ
געהאַט די פּעדאַגאָגישע חזקה. ניט געקוקט אויף דעם,
וואָס שכר־לימוד האָט מען געמוזט צאָלן, וואָס האָט
געמיינט צווישן 5 און 40 רובל אַ זמן, האָבן יידן
קיין טובות פון פּרייַע שולן ניט געזוכט. ישיבות,
תלמוד־תורה'ס און שטיבלעך, וואו מען האָט געלערנט,
זיינען געווען פאַרשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. אין
די פערציקער יאָרן האָט ווילנע געהאַט איבער 110
שטיבלעך. די פּראָפּאַגאַנדע מכוח לערנען רוסיש האָט
ניט געציילט שעדיקן דעם חדר. אַפילו פרומע יידן האָבן
אין לימוד פון לשון המדינה געזען אַ טובה פאַר יידן.
די מערסטע משכילים זיינען ניט געווען פאַר אַ פּולער
רוסישער שול. אין יאָר 1835 האָט אַ גרופּע משכילים
זיך געוועגדט צום ווייסרוסישן שול־קרייז מיט אַ בקשה
דערלויבן דעם לימוד פון רוסיש און „אַנדערע פרעמדע
לשונות". מען האָט ניט געטראַכט וועגן באַזונדערע
שולן פאַר יידן, נאָר מכוח די מיגלעכקייטן אַריינצופּירן
דעם לימוד פון רוסיש אין די פּריוואַטע חדרים, פונקט
ווי מען האָט עס געלערנט אין די עטלעכע שולן פאַר
פאַרמעגלעכע יידישע מיידלעך. אואָוואָאָו, דער רוסישער
בילדונגס־מיניסטער, האָט אויפן וועג קיין דייטשלאַנד
אַרויסגערופן קיין ווילקאָמיר (אין יאָר 1838) די
צוויי רעפּרעזענטאַנטן פון די משכילים ראַזענטאל און
קאַצענעלנבויגן. ער האָט מיט זיי געהאַט אַ לאַנגן
שמועס און אויפגעקלערט, אַז אייגנטלעך איז די מלוכה
ניט קעגן תלמוד און אַז דער לימוד פון תלמוד קען זיך
גוט פאַרן מיט וועלטלעכער בילדונג. די צרה ליגט,
לויט דעם מיניסטערס רייד, אין די רבנים, וואָס שטערן
דער בילדונגס־אַרבעט פון דער מלוכה. דאָס איז געווען
אַן אָנצוהערעניש, אַז פאַקטיש ווייל די מלוכה, אַז ליט־
ווישע יידן זאָלן קודם־כל קענען די מלוכה־שפּראַך.

אויף דעם האָט מען אָבער קיין פּראָפּאַגאַנדע ניט
באַדאַרפט מאַכן. וואָס מער ליטע גייט אַריין אין עקאָנאָמישן
גבול פון דער רוסישער אימפּעריע, אַלץ גרעסער
ווערט דער באַנוץ פון רוסיש. אין די קהילות פאַרלירט
פּויליש לטובת רוסיש. דאָס איז געשען אַ סך פריער,

איידער עס איז געקומען דער אָפּיציעלער פּאַרבאָט אויף פּויליש. אייזיק מאיר דיק באַשרייבט אין אייניקע פון זיינע דערציילונגען, ווי אַזוי עס קומען אויף די ערשטע רוסיש־קענעוודיקע יידן. אין די דרייסיקער יאָרן פון 19 י״ה איז אין אַ שטעטל געווען אַ רוסישער מיליטער־רישער גאַרניזאָן. דאָרטן האָט זיך באַזעצט אַ יידּ, וואָס איז געקומען פון „טיף רייסן״. דער דאָזיקער יידּ האָט אין דער קאָנצעלאַריע פון דעם מיליטער פּראָקטיצירט „זיין פעדער און זיינע צונגע אין דער רוסישער שפּראַכע״. די קאָזאַרמע איז געווען די שול פאַר דעם רוסישן שרייבער, וואָס האָט געהאָלפן דער קהילה און סתם יחידים שרייבן אָפּיציעלע פּאַפּירן אויף רוסיש. דיק דערציילט, אַז דער דאָזיקער יידּ איז טאַקע געווארן אַ שרייבער אין אַ קהילה (דערציילונג „די אייּדעלע ראכע״).

די פאַרמעגלעכע שיכטן האָבן זיך אויך געניטיקט אין אַזעלכע שרייבערס. זייערע געשעפטן האָבן דאָס געפאָדערט. אויף דעם האָבן משכילים אָנגעווייזן אין זייערע מעמאָראַנדומס. וועגן דעם האָט געשריבן ר׳ יצחק בער לעווינזאָן אין זיין „תעודה בישראל״, וואָס איז דערשינען אין 1828 און איז געווארן דער מאַניפעסט פון דער ליטווישער השכלה. פון די 196 אַבאָנענטן, וואָס דאָס דאָזיקע בוך האָט געהאַט, זיינען 28 געווען פון ווילנע.

אין די יאָרן 1813־1820 האָט אַ ווילנער משכיל הלל בן אהרן מאַרקעוויטש זיך באַמיט, אַז מען זאָל אים דערלויבן עפענען פאַבריקן נאָר מיט יידישע אַרבעטער. מאַרקעוויטש האָט געקענט גוט דייטש און רוסיש. זיין פּראָגראַם איז געווען: פּראָדוקטיוויזירן יידן, אויסלערנען זיי די מלוכה־שפּראַך און אַזוי אַרום דורכפירן אַן עקאָנאָמישע און קולטורעלע אויפקלערונגס־אַרבעט.

אין דעם זעלביקן נוסח האָט געשריבן זאָוול בן פּסח געדמייזע, אַ געווען מיליטער־ליפעראַנט פון 1812. דער דאָזיקער געדמייזע שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער ליטווישער השכלה. ער איז אַ מעצענאַט און אַן אָנהענגער פון מלוכה־שולן פאַר יידישע קינדער.

די צאָל פון אַזעלכע משכילים האָט אין יאָר 1840 באַטראָפן איבער 200. זייערע נעמען פיגורירן אין די רשימות פון די אַבאָנענטן אויף די השכלה־ביכער, וואָס זיינען דערשינען אין ליטע. עס וואָקסט אין ליטע די צאָל פון יידן־פאַבריקאַנטן און יידישע אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין די דאָזיקע פאַבריקן. עס וואָקסט אויך די פעריפעריע פון דער השכלה, און עס פאַרגרעסערט זיך איר געזעלשאַפטלעכע באַזע.

צו די חשובסטע פאַבריקאַנטן־משכילים פון יענער צייט געהערן — אין ביאַליסטאָק: די ברידער ראָזענטאָל און סאַפּיר; אין גראָדנע: די פּינעסעס, סעגאָל, אברהם זאַקהיים א. א.

זאַקהיים האָט זיך אָפּילו אויסגעדריקט אין אַ בריוו, אַז מען טאָר בכלל ניט ריידן וועגן דעם, אַז אין ליטע דאַרף מען ערשט אַרײַנפירן השכלה. זי איז

שוין דאָ, האָט ער געטענהט. אין ווילנע — שרייבט ער — זיינען בכלל ניטאָ קיין עמי־ארצים. אַלע קענען לערנען און דער „גייסט פון תנ״ך שוועבט איבער דער שטאָט״.

אין די אַלגעמיינע שולן פון ליטע געפינט מען גראָד ווייניק פאַרטרעטער פון דער השכלה. אין יאָר 1832 האָט די רעגירונג פאַרמאַכט דעם ווילנער אוניווערסיטעט. אויף זיין אָרט ווערט געעפנט אַ מעדיצינישע אַקאַדעמיע. צווישן די סטודענטן זיינען געווען נאָר עטלעכע יידן, הגם צווישן די פרייע צוהערערס איז זייער צאָל געווען אַ גרויסע. צווישן די, וואָס האָבן פאַרענדיקט די אַקאַדעמיע, איז אויך געווען מענדל טראָכטענבערג (1799־1890) איינער פון די חשובסטע דאָקטוירים אין ווילנע, אַ מוסטער פון אַ פאַלקסטימלעכן אינטעליגענט־משכיל. אין די ליטווישע גאמנאַזיעס האָט מען קיין ניט־„דוואָריאַנעס״ ניט צוגענומען, אַזוי אַז אַ יידּ האָט אַהין ניט געקענט צוקומען. דערפאַר וואָס דער השכלה־באַוועגונג האָט געפעלט אַ שיכט דיפלאָמירטע אינטעליגענץ, האָבן די אויטאָדידאַקטן זיך דערוואָרבן פירנדיקע פאָזיציעס אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. דער דור ליטווישע דאָקטוירים, וואָס האָט שטודירט אין אויסלאַנד אָדער אין געווענדעם ווילנער אוניווערסיטעט, האָט ביסלעכווייז אינגאַנצן זיך דערווייטערט פון יידישן לעבן. אייניקע פון זיי האָבן זיך אָפילו געשמדט און פאַרשוואונדן אין דער פוילישער געזעלשאַפט. אַנדערע האָבן פאַרלאָזן ליטע און אַוועק קיין אָדעס, מאָסקווע און פעטערבורג. אַזוי אַרום איז די יידישע בורזשואַזיע, וואָס איז מיט קליינע אויסנאַמען געווען בדרך כלל אַ לומדישע — געווארן די הויפּט טאָן־געבערין פון דער השכלה. דאָס איז געשען ניט נאָר אין זכות פון איר עשירות, נאָר אויך צוליב אירע וואָגיקע אינטעלעקטועלע קוואַליפיקאַציעס. זי האָט טיילווייז אויסגעהאַלטן דעם ליטעראַט־משכיל, וואָס האָט זיך שוין באַוויזן אויף די האָריזאָנטן פון יידישן לעבן און וואָס האָט על פּי רוב פאַרגעשטעלט מיט זיך דעם פּראָלעטאַריישן עלעמענט. פון די דאָזיקע מחברים־משכילים רעקרוטירן זיך די פריוואָטע לערער פאַר די קינדער פון די פאַרמעגלעכע בעלי־בתישע משפחות. צווישן זיי זיינען געווען מענטשן מיט אַ וואָגיקן גייסטיקן באַגאַזש, דערוואָרבן על פּי רוב דורך אַלייניקע לערנעריי. זיי ווערן ניט נאָר לערער פון לשון הקודש, נאָר אויך פון אַלגעמיינע לימודים. אין הסכם מיטן נייעם קולטור־קורס ווערן קלענער די פּובליקאַציעס פון פּוילישע לערנביכער און עס פאַרגרעסערט זיך דער רוסישער און פרעמדשפּראַכיקער סעקטאָר. דאָס לעצטע פּוילישע ביכל פאַר יידן דערשיינט אין יאָר 1834. שוין אין יאָר 1825 גיט אַרויס אַ סמאַרגאָנער משכיל משה בן שמעון אַ לערנבוך פון דער רוסישער שפּראַך. אַ ווילנער לערער א. ג׳יטטעלס האָט אין יאָר 1835 אַרויסגעגעבן „רוססיש־יידיש־דייטשע געשפּרעכע פיר דיא יודישע יוגענט״. אין יאָר 1836 האָט הירש

בן לין, אַ זון פון ליאַנדער, דעם מחבר פון דעם ערשטן פוילישׁ־יידישן וועדטערבוך, אַרויסגעגעבן אַ ביכל מיט פראַנצויזישׁ־יידישׁ־דייטשׁישׁע שמועסן פֿאַר אַלייניבילדונג. דעם זעלביקן יאָר האָט אַ פרייער צוהערער פון ווילנער אוניווערסיטעט פ. מ. זילבערמאַן אַרויסגעגעבן אַ ביכל א. נ. „ערשטער אונטערריכט אין דער פראַנצויזישער שפּראַכע". חוץ דעם זיינען דערשינען בריוון־שטעלערס, דאָס מאָל מיט רוסישע און העברעאישע מוסטערן פֿאַר שרייבן בריוו און בקשות.

דער משכיל, וואָס אריענטירט זיך איצט אויף דער רוסישער שפּראַך, איז ניט קיין קלענערער או־טיליטאַריסט, ווי זיין פוילישער פֿאָרלויפער איז עס געווען.

מען דאַרף לערנען רוסיש— שרייבט אייגער פון זיי — כדי קענען שרייבן אַ „פּראַשעניע צו דער רעגירונג".

ווי אַ מיטל פֿאַר בילדונג האָט דער ליטווישער משכיל געהאַלטן, אַז רוסיש איז נאָך ניט ראוי צו דעם. דערפֿאַר לערנט מען פֿאַר בילדונג־צוועקן מער דייטש און אַפילו פראַנצויזיש. רוסיש איז געווען אַנער־קענט ווי אַ שפּראַך פֿאַרן פראַקטישן געברויך.

„אַ סך דאַרפן קענען דאָס דאָזיקע לשון (ד. ה. רוסיש) שרייבט דער משכיל אברהם זאַקהיים, ווייל עס איז נייטיק אין מיסחר, אין געשעפטלעכע עסקים, אויך קענען אַנשרייבן אויף דעם לשון אַ התחיבות, אין הסכם מיט די פאַדערונגען פון געזעץ".

אַ צווייטער משכיל דערקלערט עס אין מער ניכ־טערע טערמינען. אַ ייד, וואָס קען רוסיש, הויבט זיין פרעסטיזש אין „פאָליטישע קרייזן".

די אייניציקע קולטור־שפּראַך איז אין די אויגן פון די משכילים געווען דייטש. צום לימוד פון דייטש האָט מען זיך באַצויגן מיט ניט קיין קלענערן יראת־הכבוד, ווי צום לימוד פון העברעאישן דיקדוק. מען דאַרף לערנען — דערקלערט אַ משכיל — דעם פשט פון יעדן דייטשישן וואָרט און אין דעם קען העברעאיש אַ סך אַרויסהעלפן.

יהודה אשר גינצבורג שרייבט צו זיין זון מרדכי אהרן, אַז ער זאָל למען השם זיך נעמען לערנען מיט גרויס התמדה די דייטשישע שפּראַך.

„פֿאַרוואָס זאָלסטו יעדן טאָג ניט אָפּגעבן אַ באַשטימטע צייט, כדי אויסצולערנען זיך שרייבן אַ דייטשישן בריוו און קענען די דייטשישע גראַמאַטיק? וועו איך בין געווען אין דיינע יאָרן, האָב איך אַפילו דעם דייטשישן אַלף־בית ניט געקענט. האָב איך זיך אַבער געגומען צו דער זאַך און זייער אַ סך באַווייזן און דווקא אָן אַ לערער".

די דאָזיקע מעטאָדע האָט אַבער קיין גוטע רע־זולטאַטן ניט געבראַכט. אין פֿאַרגלייך מיט גאַליציע און אַפילו קאָנגרעס־פוילן, האָט ליטע געהאַט ווינציק משכילים, וואָס האָבן גוט געקענט די דייטשישע שפּראַך. זייער ליטעראַרישער געשמאַק איז אויך ניט געווען קיין געהויבענער. וואָס שייך ליטעראַטור, האָבן זיי געשטעקט נאָך אַלץ אין דער שוין לאַנג־אָפּגע־שטאַרבענער פּסעוודאָ־קלאַסיק פון אַ קלאָפּשטאָק אָדער אָן אולאַנד, פונקט ווי אין דער העברעאישער ליטע־ראַטור איז די מליצה פון די „מאספים" נאָך אַלץ געווען דאָס לעצטע וואָרט אין פּאָעזיע.

מען האָט געשריבן צוליב דער קונסט פון שרייבן. יעדערער האָט זיך געקינצלט ביחידות, שפּעטער גע־קליבן אַבאָנענטן און זיך באַמיט אַרויסצוגעבן די „פּירות פון דער מוזע".

דער יונגער חיים זעליק סלאָנימסקי (1810־1904) האָט עס ריכטיק אָפּגעשאַצט בעת זיין באַזוך אין ווילנע און נאָך אַ באַגעגענעניש מיט די דאָרטיקע משכילים.

„זיי (ד. ה. די משכילים) — שרייבט סלאָנימסקי אין דער הקדמה צו זיין „ככבא דשוויט" (ווילנע, 1835), זיינען אָלע אָזוי אַריין אין דעם געביט פון מליצה און שיר, אַז זיי האָבן קיין חוש ניט פאַר רע־אַלע וויסנשאַפטן".

דעם קולט פון וואָרט ביי די ליטווישע משכילים האָבן אויך באַמערקט די מיטצייטלעריש „אויפקלערערס" אין דייטש־לאַנד, וואָס האָבן שוין דעם דאָזיקן שוואַכן פונקט לאַנג מנצח געווען. יאָסט, למשל, האָט ניט געקענט פֿאַרשטיין, ווי קומט עס, וואָס די ליטווישע משכילים, וואָס זיינען אַזוי גוט באַהאַווונט אין די ווערק פון אַ צונץ אָדער אַ גייגער, ביי וועמען די הויפּטזאַך איז אינהאַלט און ניט פֿאָרעם, פֿאַרוואָס קלאַמערן זיי ז׳ך נאָך אַלץ נאָר אין דער פֿאָרעם. די שפּראַך־אַקראָבאַטיק פון די דאָזיקע גראַמען־מאַכער האָט אים ממש אויפגעבראַכט. אָפּילו וען עס קומט צו שרייבן בריוו שרייבן זיי אין חרוזים, באַקלאָגט ער זיך, עס איז אַ מבול פון געלעגנהייט־שירים. אַ ברית, אַ חתונה, אָפּילו אַ לוויה ווערט אַן אָביעקט פון אַ שיר. באָמבאַסטישע אָדעס לכבוד מלכות, וואָס דער פריער־דיקער דור האָט נאָך געמוזט אימפּאָרטירן פון דייטשלאַנד, ווערן שוין געמאַכט פון אייגענע גראַמען־צושטעלער. חשובע לומדים, גמרא־עילויים האָבן ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון און צו־נויפגעשטעלט קונציקע אַקראָסטיכישע אויפשריפטן אויף מצבות, געגראַמטע הספדים אָדער סתם שירים לכבוד צווייפלהאָפּטע גרויס־קייטן.

די דאָזיקע „קינדהייט־חולאת" פון דער ליטווי־שער השכלה איז געווען אַ פאַרשפּעטיקטע דערשיי־נונג פון אַן ענלעכער קראַנקייט אין די ערשטע יאָרן פון דער השכלה אין פרייסן און טיילווייז אויך אין גאַליציע.

קיינער האָט אָבער ניט געקענט פֿאַרויסזען, אַז אויף דעם מיסטבאַרג פון מפּיל־שירים און מליצה־חיבורים וועט אַ בליץ טאָן אַ דיכטעריש וואָרט. אין קאָוונע, ביאַליסטאָק, ניי־ביכאָוו, גראָדנע, קיידאַן און שאַוול פּיקן זיך אויס די ערשטע שפּראָצן פון אַ גע־לייטערטן העברעאישן וואָרט. דאָס זיינען נאָך אַלץ פאַראייניצלטע און פֿאַראייניגאַמטע שטימען. ווי פֿאַר־שעמטע פּירות פון אַ ניט קיין זיכערן זיווג צווישן דעם דיכטער און דער פּאָעזיע, וואַנדערן די דאָזיקע ביכורים אין געצייטלטע קאָפּיעס צווישן די ליטעראַ־רישע מבינים. אַמאָל פאַלן זיי אַריין אין די הענט פון אַ יוסטן־בעל־הבית, ביי וועמען אַזאַ משכיל־משורר איז גראָד אַ פּריוואַטער לערער. אַמאָל ווערן זיי געדרוקט ווי הוספות אין אַזעלכע ספרים, וואָס

זיינען גאָר ווייט פון מליצה און שירה. עס האָט געפעלט אַן אויטאָריטאָטיווע פּערזענלעכקייט, וואָס זאָל קענען זיין דער בר־סמכא אויף אמתער ליטעראָטור, צו וועלכן אַלע זאָלן זיך צוהערן. עס האָט געפעלט אַ צענטער. אין די 30טע יאָרן פון 19 י״ה ווערט אָבער ווילנע אַזאַ צענטער. עס באַווייזן זיך אויך מענטשן, וואָס האָבן דעם נויטיקן פּרעסטיזש. עס שאַפן זיך מחברישע גרופּירונגען, די ערשטע ליטעראָרישע קלובן. נאָר וועגן עטלעכע אַזעלכע קרייזן זיינען פאָראַן ידיעות. די געשיכטע האָט, ליידער, אַ סך פון די דאָזיקע „סאַלאָנען״ ניט פאָרצייכנט. דאָס הויז פון צבי הירש קאַצענעלנבויגן (1796־1868), וואָס איז געווען מער באַקאַנט ווי ר׳ הירשל שמחה׳ס, איז געווען אַזאַ לומדיש־משכיליש־ער צענטער. ווי אַ פּרנס פון דער קהילה, האָט ער געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דעם גייסטיקן לעבן פון ווילנע. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ גרויסער חובב פון דער השכלה. ער אַליין איז אויך ניט בייגעשטאַנען דעם נסיון פון ניט שרייבן שירים, וואָס זיינען אין היכל פון דער העברעאישער פּאָעזיע ניט אַריין. ווי אַ גרויסער סוחר מיט אַ בריטער האָנט, וועט עס איז געקומען צו קהלשע ענינים, האָט ר׳ הירשל שמחה׳ס געקענט זיך דערלויבן צו האָבן אַ יידישן ליטעראָרישן „סאַלאָן״. ער האָט מקרב געווען משוררים און סתם מחברים. אויב ניט אַלע פון זיי האָבן פאַרדינט געשטיצט צו ווערן פון אים, איז אָבער געווען אייגער, וואָס האָט עס כשר פאַרדינט. דאָס איז געווען אד״ם הכהן (אברהם דובער לעבענזאָן) אָדער אברהם דוד מיכאַלישקער).

געבאָרן אין ווילנע אין יאָר 1794, האָט ער יאָרנלאַנג געמוזט וואוינען אין פאָרשיידענע שטעטלעך פון ליטע. אין יאָר 1819 באַזעצט ער זיך אין ווילנע און ווערט גאָר גיך דער גייסטיקער פירער פון דער נייער העברעאישער ליטעראָטור. זיינע ביכורים זיינען געווען געשריבן אין דעם זעלביקן גייסט, אין וועלכן אַ סך אַנדערע משכילישע משוררים האָבן געשריבן. דאָס זיינען געווען געלעגנהייט־שירים. אין 1822 שרייבט ער אַ שיר צו דער חתונה פון גראַף טישקעוויטש. שמואל קושעלעווסקי, אַ סטודענט פון מעדיצין, זעצט עס איבער אויף פּוילישע.

אַרום אד״ם הכהן גרופּירן זיך די העברעאישע שרייבער פון ליטע. חוץ העברעאיש און יידיש האָט ער קיין שום שפּראַך ניט געקענט. ער איז געווארן אַ גרויסער בקי אין תנ״ך. צוזאַמען מיט בן־יעקב (1801—1860) האָט ער יאָרנלאַנג געאַרבעט אויף אַ נייער אויסגאַבע פון תנ״ך מיט מענדעלסאָנס ביאור און מיט נייע ביאורים פון דעם ווילנער משכיל יהודה בעהאַק. די ראָלע פון אד״ם הכהן אין דער העברעאישער ליטעראָטור איז זייער גוט באַקאַנט. דאָס האַנדלט זיך ניט וועגן דער ליטעראָטור, נאָר וועגן דער ליטעראָרישער אַטמאָספערע פון יענער תקופה. אד״ם הכהן איז געווען אַ פרומער ייד, געאַנגען געקליידט יידישלעך און געהאַטלן שטאַרק פון דער יידישער מסורה. ער איז געווען דער גרויסער מדקדק פון זיין צייט, וואָס האָט ממשיך געווען די גאָלדענע קייט פון מדקדקים. וועט ער האָט אָנגעשריבן זיין בארימטן רימטע אַלעגאָרישע דראַמע „אמת ואמונה״, האָט ער דעם כתב־יד געהאַלטן באַהאַלטענערהייט 25 יאָר, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז די פרומע יידן וועלן האָבן צו אים טענות. א״דם הכהן איז געווען דער צענטער פון קאַצענעלנבויגן׳ס ליטעראָרישן קרייז.

אַ צווייטער בית־וועד לחכמים ולמשכילים אין ווילנע איז געווען די שטוב פון צבי הירש קלאַטשקאָ (1790־1856) אויף דער דייטשישער גאַס. קלאַטשקאָ איז געווען אַ רייכער טוך־סוחר. ער פלעגט אָפט פאָרן צוליב זיינע געשעפטן קיין דייטשלאַנד און דאָרטן האָט ער זיך באַקאַנט און שפּעטער קאָרעספּאָנדירט מיט צונצ׳ן און דוד פרידלענדערן. דאָס איז געווען אַ טיפּישער משכיל מיט שטאַרקע אַמביציעס צו זיין אַ מנהיג בישראל. ער איז געווען איינער פון די ראשי־הקהילה אין ווילנע און איז געווען נאָענט באַקאַנט מיט די הויכע רוסישע באַאַמטע. אין די פרומע קרייזן האָט מען אויף אים געקוקט קרום, ווייל זיין משכיליזם איז געווען זייער אַ פאַרשפּיצטער. זיין פרוי טויבע לאה האָט געקענט גוט פּויליש, דייטש און פראַנצויזיש. אין יענע צייטן האָט דאָס אין ליטע אַרויסגערופן באַוואונדערונג און חשד.

פּוילישע און רוסישע שרות פלעגן באַזוכן קלאַטשקאָס הויז. דער בעל־הבית פלעגט פאַרברענגען מיט די משכילים און לומדים. די בעל־הביתע האָט געהאַט אירן אַ סאַלאָן, וואו מען פלעגט אָפט באַגעגענען רוסישע נאָטאַבלען און פּוילישע שרייבער. ביי דער פּוילישער אינטעליגענץ אין ווילנע האָט פרוי קלאַטשקאָ שטאַרק אויסגענומען.

די קלאַטשקאָס פּיגורירן אין דעם באַרימטן ראַמאַן פון יוזעף קראַשעווסקי א. נ. אַ ראַמאַן אָן אַ נאָמען (פאָוויעשטש בעז טיטולו). קלאַטשקאָס זון, יודל (שפּעטער יוליאָן), האָט זיך קונה־שם געווען ווי אַ העברעאישער „וואונדער־קינד״. ער האָט אָנגעשריבן אַ שיר צו זיין בר־מיצווה און דערנאָך אי־בערגעזעצט אויף העברעאיש אַ באַלאַדע פון מיצקעוויטש׳ן, שפּעטער האָט ער זיך געשמדט און געוואָרן אַ באַרימטער שרייבער אין פּוילישע און פראַנצויזיש.

פון אָנדערע ליטעראָרישע קרייזן איז כדאי צו דערמאָנען דעם קרייז ביים גביר משה ראָזענטאָל, וואָס האָט געשטיצט חיים זעליק סלאָנימסקי׳ן און דאָס הויז פון יעקב בן יוסף יאָג׳כעס (1778־־1848), דעם זיידן פון דעם שפּעטער־באַרימטן סאָציאָל־דעמאָקראַטישן פירער, לעאָן יאָג׳כעס־טישקאָ.

אין יאָר 1835 האָט זיך אין ווילנע באַזעצט מרדכי אהרן גינצבורג (1795־1846). אין גאָר אַ קורצער צייט ווערט ער אַ גרויסער ליטעראָרישער שטערן. מען קען זאָגן, אַז מיט אים הויבט זיך אָן די נייע העברעאישע ליטעראָטור אין ליטע. דאָס איז געשען ניט דערפאַר, וואָס ער איז געווען אַ גרויסער שרייבער, נאָר ווייל ער איז געווען דער ערשטער פראָפעסיאָנעלער העברעאישער ליטעראָט. זיין חוש פאַר אַקטואַלע ענינים און פאַר פראַקטישע נויטן פון דעם העברעאישן לייענער האָט אים תמיד דיקטירט די ריכטיקע טעמאַטיק פאַר זיינע ווערק. אָנהייבנדיק מיט זיין פּאָפולערער באַאַרבעטונג וועגן דער גנט־

דעקונג פון אַמעריקע („גלות ארץ החדשה", 1823), איז אַלץ, וואָס ער האָט געשריבן, געווען נוצלעך, לייענבאַר, לייכט און פאָפולער. זיינע ווערק האָבן דערלעבט עטלעכע אויפלאַגעס, — אַן ענין, אגב, זייער אַ זעלטענער מיט העברעאישע מחברים פון יענער תקופה.

ניט אַלע האָבן געהאַלטן, אַז שרייבן אויף העברע־איש איז אַן אויסדרוק פון אַ נאַציאָנאַלן געפיל. אַ טייל האָבן געהאַלטן, אַז עס איז קיין אַנדער ברירה ניטאָ, צום יידישן לשון האָט מען זיך באַצויגן מיט ביטול און צו דער מלוכה־שפּראַך איז מען נאָך ניט דערגאַנגען. שרייבן אויף דייטש איז געווען דער חלום פון אַ סך משכילים. אין ליטע, אָבער מען איז ביי דעם געבליבן. מרדכי אהרן גינצבורג האָט אין אַ בריוו געגעבן אַ בולטע כאַראַקטעריסטיק פון זיין באַציאונג, און אויך פון זיין קרייז, צום ענין העברעאיש און דייטש:

דאָס וואָס דייטש געפעלט דיר מער, ווי העברעאיש, דאָס וואונדערט מיך לחלוטין ניט. איך האַלט פונקט ווי דו, אַז עס איז בעסער צו זיין אַ לעבעדיקער הונט איידער אַ טויטער לייב. לגבי דעם העברעאישן לשון האָב איך אין מיין לעבן איבער־געלעבט דריי שטאַפלען: אין מיינע יונגע יאָרן האָב איך די דאָזיקע שפּראַך ליב געהאַט אַזוי ווי פּויליש־יידישע בחורים האָבן ליב זייערע כלות, וואָס די עלטערן האָבן זיי עגעבן. דאָס איז ניט קיין אויפריכטיקע, קיין אמתע ליבע. דאָס איז אַ גע־וויסער דרך־ארץ פאַרן אויסואָל פון די עלטערן. בעת איך בין געווען אַ רייפער יונגערמאַן, האָב איך ליב געקראָגן דעם דאָ־זיקן לשון, אַזוי ווי פּוילישע יידישע יונגע לייט האָבן ליב זייערע וויבער אין דעם ערשטן נאָך־חתונה־פּעריאָד. אין תוך געמומען, איז דאָס ניט קיין ליבע, נאָר פּשוט צוגעבונדנקייט, ווי צו דער איין און איינציקער. אין דעם איצטיקן מאָמענט האָב איך ליב דעם לשון אַזוי, ווי פּוילישע יידן פון מיין עלטער האָבן בכלל ליב זייערע וויבער: הגם מיר וויסן זייער קלאָר, אַז זיי האָבן ניט די מעלות וואָס די טעכטער פון דייטשלאַנד, אָבער, על פּי דער אַלטער געוואוינהייט, וויזן מיר צו זיי ווי־טער אַרויס גוטע געפילן, וואָס שטאַמען פון אַמאָליקע צייטן".

פון אַזאַ צוגאַנג צום לשון, אויף וועלכן מען שאָפּט, איז שוין געווען ניט וויט צו אַ שיפלות־קאָמ־פּלעקס. דאָס איז זייער בולט טאַקע ביי מרדכי אהרן גינצבורגן. בעת ער שרייבט אַ בריוו קיין דייטשלאַנד, אַנטשולדיקט ער זיך, וואָס זיין ליטעראַטור־שפּראַך איז העברעאיש. „אונדזער היגער יידישער עולם — שרייבט ער — פאַרשטייט ניט קיין אַנדער שפּראַך, אַפילו ניט די שפּראַך פון דער מדינה".

גינצבורג, ווי אַ סך אַנדערע ליטווישע משכילים, איז שטאַרק פּעסימיסטיש בנוגע דער צוקונפט פון העב־ראישן. יעדער אינער — שרייבט ער — וואָס הויבט אָן באַקומען זיין בילדונג אין דער שפּראַך פון לאַנד, איז שוין אַ פאַרלאָרענער פאַר דער שפּראַך פון תנ"ך.

אויף דער דאָזיקער ליניע פון דיאַלעקטישע ווי־דערשפּרוכן איז געגאַנגען די אַנטוויקלונג פון העברע־אישער השכלה אין ליטע. דער דראַנג צו וועלטלעכער בילדונג איז געווען אַנערקענט פאַר אַ נאַטירלעכע און אַפילו ווי אַ געוואונטשטע דערשיינונג. די מורא, אַז די דאָזיקע בילדונג רויבט אַוועק דעם יונגן דור פון דער העברעאישער שפּראַך, איז געווען אַ באַרעכטיקטע.

די פראַגע איז געווען, ווי אַזוי פאַרבינדט מען די דאָזיקע היפּוכים? ווי אַזוי מאַכט מען פון דער העב־ראישער ליטעראַטור אַ שטאַרקן קולטור־אינסטרו־מענט, וואָס זאָל ווערן אַן אינטגראַלע טייל פון דער קולטור פון אַן „אויפגעקלערטן" יידן? דער דאָזיקער מאַמענט פעלט לחלוטין ביי די משכילים פון אַנדערע לענדער. דאָס מאַכט אָבער די ליטווישע השכלה אָרי־גינעל און נאַציאָנאַל. די פּראָבלעם פון דערציאונג, וואָס זאָל קענען צופרידנשטעלן די נאַציאָנאַלע געפילן פון דעם יידן און אין דער זעלביקער צייט „צוגרייטן אים צו זיין נוצלעך פאַר זיין לאַנד", שטייט אין צענטער פון די טעאָרעטישע וויכוחים און שפּעטער פון די פּראַק־טישע עקספּערימענטן פון ליטווישן יידנטום. כדי צו קאָנסאָלידירן אַלע אינטעלעקטועלע כוחות פון לאַנד, האָט מען קודם כל באַדאַרפט האָבן אַ טריבונע.

אין יאָר 1834 האָט אַ גרופּע ווילנער משכילים באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ העברעאישן יאָרבוך א. נ. „מנחת בכורים". די הויפּט־אָנפירער פון דער דאָזיקער גרופּע זיינען געווען: יצחק אייזיק בן יעקב, מרדכי־גינצבורג, אד"ם הכהן, חיים קאַצענעלנבויגן א. אַ. דער זשורנאַל האָט געזאָלט זיין „מנחה חדשה לבני ישראל יושבי ארץ ליטא". געזאָלט האָט מען דרוקן דעם יאָרבוך סך־הכל אין 300 עקזעמפלאַרן. דעם פּראָ־גראַמאַטישן אַרטיקל אין דער פאָרעם פון אַ קול־קורא האָט אָנגעשריבן מרדכי־אַהרן גינצבורג.

„אונדזער מדינה ליטע — האָט ער געשריבן — איז ניט אַרעם אין מענטשן מיט וויסן. זיי זיינען אָבער געצוואונגען צו באַהאַלטן זייערע אוצרות וויסן און ניט אַרויסטראָגן זיי אויף דער ליכטיקער וועלט, ווייל דאָס פאַלק ישראל איז ניט ענלעך צו אַנדערע פעלקער. ביי אַנדערע אומות זיינען מענטשן מיט וויסן דער שטאָלץ פון פאָלק, ביי אונדז אָבער דאַרפן זיי זיך באַהאַלטן, אַזוי ווי זיי וואָלטן געווען פאַרברעכער... בסוף מיט וויסנשאַפט און חכמה, ווייל גרויס איז דער פּחד פאַר די פאַנאַטיקער און מורדי האור".

נאָך אַזאַ מינאָרער דעקלעראַציע קומט אַ דערקלע־רונג, פאַרוואָס איז ליטע אַרעמער געוואָרן אין משכיללישע ליטעראַרישע כחות. אַ סך שרייבער זיינען געווען צוואונגען צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד. אַ טייל איז געבליבן, און דווקא די, וואָס „שטרעבן נאָך וו סן". די צרה מיט זיי איז אָבער, וואָס די אייראָפּאַישע שפּראַכן זיינען זיי פרעמד. די „אויפגעקלערטע" יידן אין ליטע דאַרפן בכן העלפן די משכילים־שרייבער אין זייער אַרבעט לטובת דעם פאָלק.

„עס געפינען זיך שוין איצט ביי אונדז — שרייבט גינצבורג, — געניג אויפגעקלערטע (יידן), וואָס קאָנען אַרייַנברענגען אין די געצעלטן פון ישראל מיט גרויס דערפאָלג מער ליכט".

די שוועכע צענזור־תנאים האָבן צעשטערט דעם פלאַן אַרויסצוגעבן אַ יאָרבוך. דער אָנגעזאַמלטער מא־טעריאַל איז נאָר פאַרשפּרייט געוואָרן אין עטלעכע אָפּגעשריבענע קאָפּיעס. די שירים און די מאמרים פון „מנחת בכורים" האָבן גינצבורגס האָפענונגען ניט בא־

רעכטיקט. דאָס איז געווען אַ מאַטעריאַל, על פי רוב אַן איבערגעקייטער, פון די ליטעראַרישע שיריים פון דער אַלטער דייטשישער השכלה. מיט ליטעראַטור און פֿאַעזיע האָט עס קיין שום שייכות ניט געהאַט. לעוואַנדא האָט אין זיינע זכרונות באַצייכנט יענעם דור שרייבער־משכילים אין ליטע ווי „מענטשן פון פֿאַריקן יאָרהונדערט", וואָס דער קולט פֿאַר דער „השפּה היפה, היחידה, השרידה" האָט אַזוי פֿאַרגליווערט, אַז זיי האָבן ניט געקענט טוען זיין אַ קינסטלערישן וואַרט.

ניט געקוקט אויף די מניעות, האָט זיך פֿאַרט ביסלעכווייז אָנגעהויבן אויסצוקריסטאַליזירן אַ סאָלידע השכלה־באַוועגונג. די צייט האָט די פּיאָנערן רייף געמאַכט. זיי האָבן אַ סך געלערנט. זיי האָבן דערוואָרבן ידיעות אין פּרעמדע שפּראַכן און שוין געווען בכוח אַרייַנצוברענגען, אין זייער תקופה — מער קריטיש, די מערב־אייראָפּעאישע געדאַנקן אין דער העברעאישער ליטעראַטור. וויילנע ווערט באמת „ירושלים דליטא". פון שטעט און שטעטלעך פון ליטע, קורלאַנד, וואָלין, און אַפילו פון פּוילן האָבן יונגע בחורים אָנגעהויבן שטראָמען אין דער הויפּטשטאָט פון ליטע. ניט אַלע זיינען אָבער דאָרטן געבליבן. די דערוואַרטונגען זיינען געווען צו גרויסע, ממילא האָט זיך ניט איינער פון זיי אַנטוישט.

וואָס בריייטער עס ווערט די פּעריפעריע פון דער השכלה, אַלץ האָפֿערדיקער ווערט די אַטמאָספערע אַרום אירע בויערס. אין יאָר 1841 האָט מען שוין געקענט פֿאַרווירקלעכן דעם פּלאַן פון אַ געדרוקטן זאַמלבוך. דאָס איז געווען „פּרחי צפון", וואָס איז אין 1844 אַרויס צום צווייטן און לעצטן מאָל. אין די דאָזיקע זאַמלביכער באַגעגענען מיר שוין נייע נעמען, וואָס זיינען פּריער ניט געווען באַקאַנט. די אַרויסגעבער זיינען געווען: אליעזר ליפּמאַן הורוויץ (1815־1852) און שמואל יוסף פין (1818־1890). דער ערשטער איז שפּעטער געוואָרן לערער אין דער ווילנער רַבינער־שול, האָט אָפּילו מיטגעאַרבעט אין די אויסלענדישע יידישע צייטשריפטן, און האָט זיך קונה־שם געווען מיט אַ פּיאָנעריש־ער אַרבעט וועגן „תולדות מלאכת השיר והמליצה". דער צווייטער, פין, איז געווען דער אמתער בויער פון דער ליטווישער השכלה. וועגן זיין טעטיקייט וועט אויסקומען רעדן שפּעטער. גלייכצייטיק וואָקסט די צאָל העברעאישע מחברים. דאָס זיינען שוין געווען פּראָפּעסיאָנעלע ליטעראַטן, ניט אַלע אַזוי באַגאַבט ווי מרדכי אהרן גינצבורג, אָבער ניט וויניקער פלינק און פּראַקטיש פון אים. אַזאַ משכיל, למשל, ווי צמח הלוי לאַנדוי, לאָזט אַרויס אין די יאָרן 1821־1848 ביכלעך מיט שירים, בריוון־שטעלערס, משלים און אָפּילו אַ פּירוש צו אַ גמרא. אַזאַ מיטלמעסיקער משורר, ווי יהודה ליב געלרמייזע, וואָס האָט זיך מיט זיינע שירים ניט געקענט דערשלאָגן צום העברעאישן פּאַרנאַס, האָט אָבער מיט זיינע ווערטערביכער, מיט זיין „תולדות רוסיא" (1836) און מיט זיין „מאיר נתיב" (1836), אַ לקסיקאָן פון העברעאישע שרשים, פֿאַרטייטשט אויף יידיש־טייטש, דייטש און רוסיש — געבראַכט אַ פֿאַזיטיוון נוצן.

אַן אַנדער משכיל, יהודה בצלאל עליאַשבערג (1800־1844), האָט מיט זיין העברעאישער איבערזעצונג פון אַ פּוילישן מעדיצינישן ביכל (מרפא לעם) געפונען שפּעטער אַ סך נאָכפֿאָלגער אויף דעם פעלד פון פּראַקטישער אויפקלערונג. עס ווערט שטאַרקער דער קאָנטאַקט צווישן ליטווישע משכילים און זייערע אידייאישע חברים אין מערב־אייראָפּע. די יידיש־דייטשישע זשורנאַלן האָבן געהאַט קאַרעספּאָנדענטן אין ווילנע, סואוואַלק, קאָווונע, קיידאַן, סעריי און אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון ליטע.

אין יאָר 1838 שלאָגט פֿאָר דער ביבליאָגראַף און לעקסיקאָגראַף יוליוס פּירסט (1805־1873) אין אַ בריוו צו מרדכי אהרן גינצבורג, אַז מען זאָל שאַפן אַ געזעלשאַפט צו שטודירן די יידישע ליטעראַטור און געשיכטע. גראָד אין ליטע האָט ער געזען דעם אויפשטייג פון דער דאָזיקער ליטעראַטור. אים האָבן שטאַרק אימפּאָנירט די ליטווישע משכילים, וואָס האָבן אַזוי וואונדערלעך פֿאַראייניקט לומדות מיט וועלטלעכקייט.

פֿאַראַלעל מיטן וואוקס פון דער העברעאישער ליטעראַטור וואַקסט אויך די השכלה־ליטעראַטור אויף יידיש. אָן אָפּענע פּרינציפּיעלע פּאַרטיידיקער און אפּאָלעגעטן, ווי די העברעאיש האָט עס פֿאַרמאָגט, איז די דאָזיקע ליטעראַטור אַרויסגעוואַקסן פון די פּראַקטישע קולטור־נויטן פון דער פּאָלקס־מאַסע. אויב שרייבער האָבן זי ניט געבויט, האָבן זי דרוקער געשאַפֿן. זיי האָבן בעסער געקענט אָנטאַפּן דעם דופק פון דעם פּאָלקס־לייענער און געוואוסט, אַז דאָס איז אַ וויכטיקער ענין. מען קען אָפּילו זאָגן, אַז די מלוכה גופא האָט אין דעם פּרט אויסגעטראָטן אַ וועג. אַלע מלוכהשע מודעות פלעגט מען פּובליקירן אויך אויף יידיש. אין יאָר 1835 זיינען דערשינען אין אַ יידישער איבערזעצונג די „תקנות וועגן יהודים", איבערגעזעצט פון אַ משומד, קאָנסטאַנטין קאָלינסקי. לויט דער מבינות פון זלמן רייזען, ע"ה, איז די דאָזיקע איבערזעצונג אַ „מייסטער־אַרבעט אין שפּראַך און סטיל פון יענער צייט".

די טעמאַטיק פון דער יידישער פּאָלקס־ליטעראַטור פון יענער צייט איז געווען מער אַקטועל, איידער די העברעאישע. מען פלעגט, למשל, איבערזעצן אויף יידיש ניצלעכע אַרטיקלען, וואָס מען האָט געפונען אין דער פּוילישער פּרעסע, און זיי אַרויסגעגעבן אין קונטרסלעך. אין יאָר 1836 איז דערשינען, באַאַרבעט לויטן „קוריער ליטעווסקי", אַזאַ ביכל א. נ. „רפואות ועצות — וויא צו רעטטן מענשן פון פלוצלינג שטאַרבליכע סיבות ר"ל". דאָס דאָזיקע ביכל האָט אָנגעשריבן די אַקושערקע שרה קדש, מער באַקאַנט אין ווילנע, ווי „שרקע די פּראָפּעסאָרקע". זי האָט אין יאָר 1820 געענדיקט די ווילנער שול פאַר אָקושערקעס. אין יאָר 1837 האָט זי אַרויסגעגעבן אַ ביכל אויף יידיש א. נ. „תחינה ליולדות וברכת המזון לברית מילה".

דער פּריער דערמאָנטער געלרמייזע האָט אין יאָר 1830 באַאַרבעט אויף נייַ־יידיש אַן אַלט־יידישע אויסגאָבע פון „ראָבינזאָן קרוזע". אַזעלכע באַאַרבעטונגען

זיינען אַרויס אין פּאַרשיידענע שטעט פון ליטע און אין דער שכנהשער וואָלין (בפרט אין סודליקאָוו). דאָס „בבא־בוך" איז אין די יאָרן 1824־1860 דערשינען אין נייע, דורכויס פֿראָזע־באַרבעטונגען — צען מאָל. די קלאַסישע יידישע מוסר־ספֿרים, מעשה־ביכלעך, באַרימטע צוואות, רייזע באַשרייבונגען — זיינען אויפֿסניי אַרויסגעגעבן געוואָרן אין אַ געשמאַקן, לייכטן ליטווישן יידיש. דער עלעמענט פון פֿאַרוויילונג האָט אָבער גובר געווען די מוסר־טענדענצן. די אגדתא האָט באַזיגט די הלכה. אין דער אַלטער יידישער ליטעראַטור, וואָס איז אין מערב־אייראָפּע שפּראַכלעך פֿאַרגליווערט געוואָרן, האָט מען אַנטדעקט אַ לעבעדיקן שטראָם, אַ וועלט, וואָס האָט שטאַרק נושא־חן געווען אין ליטע, וועו עס איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף דער לעבעדיקער שפּראַך פון דער פֿאלקסמאַסע.

אַזאַ צאַרטע מעשה ווי „מרדכי ואסתר, איין שיין וואונדערליכי היסטאָריע פון איין חתן מיט איין כלה" האָט זינט 1828 געהאַט פערצן אויפלאַגעס. די ביבלישע דראַמע „בת יפתח הגלעד", באַארבעט פון משה שמואל ניימאַן, איז אין די יאָרן 1831־1848 דערשינען פיר מאָל. עס גייען אַרויס אומצאָליקע פאָלקס־מעשיות, פאָלקס־פיעסן, אריגינעלע און איבערגעזעצטע, דידאַקטישע ווערק, צוואות, דער בארימטער „גדולת משה" און אַנדערע ווערק, וואָס אַ סך פון זיי זיינען אפילו ביבליאָגראַפיש נאָך ניט פאַרצייכנט.

די יידישע ליטעראַטור אין ליטע האָט קיין מעצענאַטן ניט געהאַט. קיין „נדבן נכבד" באַשיינט ניט דעם שער־בלאַט פון אַ ווערק אויף יידיש. רשימות פון אַבאָנענטן זיינען אויך ניט באַקאַנט אין דער יידישער ליטעראַטור. בדרך כלל איז דער דרוקער געווען דער פאַרלעגער און טיילמאָל אויך דער אַנאָנימער קאָמפּילאַטאָר און איבערזעצער. גראַפּיש זיינען די העברע־אישע ווערק אַ סך שענער ווי דאָס יידישע פאָלקסבוך. פאַראַנען יוצאי מן הכלל, אָבער מען דאַרף זיי זוכן מיט ליכט. דאָס יידישע פאָלקסביכל איז טיפּאָגראַפיש געווען אַזוי אָרעם, ווי אָרעם עס איז געווען דאָס פאָלק, וואָס האָט עס געלייענט. דערפאַר אָבער האָט די דאָזיקע ליטעראַטור געהאַט אַ סך גרעסערע טיראַזשען און אַן אַן ערך מער אויפלאַגעס אין פאַרגלייך מיט אַ העברע־אישן השכלה־ספר.

אַזאַ פאַרצווייגטע דרוק־פּראָדוקציע אין צוויי שפּראַכן האָט קודם כל געפּאָדערט אַ באַזונדערע שמירה מצד דער צענזור. די דאָזיקע צענזור האָט געשמט מיט איר פאָליציייאישער התמדה. פון די דרוקעריין איז די ראָם־טיפּאָגראַף־דרוקעריי געווען די עלטסטע און די בעסטע. אַ חוץ דעם זיינען געווען וויניקל־דרוקעריין פון וואַנדערנדיקע מדפיסים, וואָס זיינען אין ערגעץ ניט פאַרצייכנט. וועגן זיי דערציילן טשיקאַווע פרטים פויליש שרייבער פון ליטע.

זיי פלעגן איינלאַדן צו זיך אַזאַ יידן־מדפיס, ער זאָל אָפּדרוקן פאַר זיי טאַקע אין דעם פּריצישן הויף אַ באַנד לידער אַדער דערציילונגען. דאָס זיינען געווען, פאַרשטייט זיך, פּוילישע ווערק. אָבער עס זיינען אויך געווען יידישע געהיימע דרוקעריין, זייער פּרימיטיווע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן מסירות אויף די דאָזיקע דרוקערס. דער משכילישער צד האָט געמסרט, אַז מען דרוקט צופיל „פאַנאַטישע" ספרים. די דרוקערס האָבן איינער דעם צווייטן געמסרט, כדי אַרויסצושטופּן די קאָנקורענטן. די מסירות האָבן געהאַט אַ פּעולה.

אין יאָר 1836 איז אַרויס אַ גזירה, אַז גאַנץ רוס־לאַנד זאָל האָבן נאָר צוויי יידישע דרוקעריין — איינע אין זשיטאָמיר און די צווייטע אין ווילנע. קודם כל האָט מען תיכף פאַרמאַכט אַלע פינף יידישע דרוקעריין אין ווילנע. בלומאָוויטש און דוואָזשעץ זיינען אַריבער אויף ניט־יידישע ביכער, על פּי רוב פּוילישע. דערווייל האָט ראָם און זיין שותף טיפּאָגראַף אָנגעהויבן זיך משתדל זיין, אַז זיי זאָלן האָבן די אייניציקע רעכט אויף אַ יידישער דרוקעריי אין ליטע. מנחם מן ראָמ'ס זון, יוסף ראובן (געשטאָרבן 1857), האָט זיך גוט געקענט מיטן פּוילישן דרוקער און פאַרלעגער טעאָפיל גליקסבערג (אַ ייד) און דורך אים באַקומען די דרוק־פּריווילעגיע, וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן צען יאָר צייט (1837־1848). אַזוי אַרום האָט די פירמע ראָם־טיפּאָגראַף געהאַט די חזקה אויף יידיש דרוקן אין ליטע. אין יאָר 1835 האָט די דאָזיקע דרוקעריי אַנאָנסירט די אויסגאָבע פון אַ ש"ס אין 35 בענד. זי האָט אַרויסגעגעבן אַן אויספירלעכן פּראָספּעקט א. נ. „דברי שלום ואמת", אין וועלכן זיי זיינען מודיע, אַז עס קענען זיך מעלדן אָבאָנענטן אויפן ש"ס און אַז חוץ דעם האָבן זיי בדעה אַרויסצוגעבן אַן „עין־יעקב, עשרים־וארבעה, שולחן־ערוך" און אַנדערע ספרים.

די מתנגדיש־לומדישע דרוק־פאָליטיק פון דער איינציקער יידישע דרוקעריי אין ליטע איז געווען אַ קלאַפּ פאַר דעם משכילישן מחבר. קודם כל זיינען ספרים בכלל טייער געווען. היות ווי איין דרוקעריי האָט ניט געקענט באַפרידיקן אַפילו אויפן געביט פון רומל־ספרים, האָט מען געמוזט דרוקן אַדער אין וואַרשע אַדער אין אויסלאַנד. דער וילנער מוכר־ספרים און ביבליאָגראַף בן יעקב פלעגט אימפּאָרטירן לומדישע ספרים פון דייטשלאַנד. די וילנער דרוקער האָבן דאָס ניט געוואָלט ליידן און זיך באַמיט פאַרווערן דעם אימפּאָרט פון ספרים. דאָס איז זיי אָבער ניט גלונגען. אד"ם הכהן האָט געשריבן, אַז מען „דאַרף שרייען געוואַלד אויף דעם גרויסן שאָדן און אומרעכט, וואָס איז פאַרשאַפט געוואָרן דער אויפקלערונג פון יידן און אונדזער לאַנד דורכדעם, וואָס מען האָט איבערגעלאָזט נאָר אייניציקע דרוקער".

דער ליטעראַרישער אויפשטייג אין ליטע איז געקומען נאָר אַדאַנק דעם, וויל עס איז געווען אַ ברייטע משכילישע פערייפעריע. די אמתע השכלה האָט לויט דער אויפפאַסונג פון די משכילים, געקענט קומען נאָר דעמאָלט, וועו דער יונגער דור וועט דערצויגן וועלן אין אַ גייסט פון „אמתער אויפקלערונג". פאַר דעם צוועק האָט מען באַדאַרפט שאָפן אַ נעץ שולן פאַר יידישע קינדער, שולן, וואָס זאָלן באַפרידיקן ביידע אַספּעקטן פון בילדונג: וועלטלעכקייט און יידישקייט. אייניקע באַמיאונגען זיינען אין דעם פּרט געמאַכט געוואָרן, אָבער אַן אַ גרויסן דערפאָלג. פאַר אַזאַ שול־אַרבעט

האָט זיך געפֿאָדערט די מאָראַלישע שטיצע פון דער רעגירונג. דער אידעאישער קאַמף וואָס די משכילים האָבן געפֿירט איז געווען ניט ענגוג ווירקזאַם, ווייל זיי זיינען געווען געזעלשאַפֿטלעך איזאָלירט און געווען באַ־טראַכט ווי אַ כיתה. די האָפֿענונג אויף פֿאָליטישע רעכט ווי אַ שכר פֿאַר „אויפקלערונג" איז געווען שטאַרק פֿאַ־פולער אין די רייען פון די סאַמע רעפֿרעזענטאַטיוע משכילים פון יענעם דור. זיי האָבן גוט פֿארשטאַנען די שוועריקייטן, וואָס יידישע עלטערן האָבן געהאַט ביים אָפּגעבן זייערע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן. מיט קלייניע אויסנאַמען זיינען יידן געווען פרום און פֿאָליטיש קאָנסערוואַטיוו. דער לאָזונג פון ספּעציעלע שולן פֿאַר יידישע קינדער, — און דער דראנג צו רעפֿאָרמירן פֿאַר־זיכטיק און מיט טאַקט דאָס יידישע לעבן, — האָט גע־וואונען אַ סך אָנהענגער, אַפֿילו צווישן די פרומע יידן. אין אויסלאַנד האָט מען אויף די ליטווישע משכילים גע־קוקט מיט גרויס דרך־ארץ און דערוואַרט פון זיי פֿאָזי־טיווע מעשים. זיי זיינען געווען יידיש־נאַציאָנאַל. השכלה איז אין ליטע ניט געווען אַ מיטל צו ווערן אויס יידּ, נאָר אַ בריק וואָס זאָל פֿאַראייניקן יידישקייט מיט וועלטלעכקייט.

דער זאָגערער משכיל ליב בן יוסף מאַנדעלשטאַם (1819־1889), — וואָס איז געווען דער ערשטער יידישער סטודענט אין מאָסקווע, האָט אין זיין טאָגבוך געשריבן:

„דער ווילנער יידּ איז אַרעם, אָבער ער פֿאַרמאָגט איניציאַטיוו און איז דרייסט. דער מינסקער יידּ איז רייך און איינגעהאַלטן. דער ווילנער יידּ איז ניט אָבערגלויביש און אויך ניט געבילדעט; דער מינסקער יידּ האָלט זיך בלינד און פרום פֿאַרן תלמוד. ווילנע איז אַ וועלטלעכע שטאָט מיט אַלע מאַדערנע חידושים, מינסק איז אַן אַלטער שלאָס פון ראַביניזם און סוחרטום".

די דאָזיקע ווערטער זיינען געווען געשריבן אין יאָר 1839. דער קאַמף פֿאַר אַ יידישן שול־וועזן, וואָס די ליטווישע יידן האָבן אָנגעהויבן פירן אין יאָר 1841, און די ראָלע פון ווילנע און מינסק אין דעם דאָזיקן קאַמף, האָט פעסטגעשטעלט די ריכטיקייט פון דער דאָזיקער באַמערקונג, וואָס דער 20 יאָריקער משכיל־סטודענט האָט געמאַכט.

די אָפּיציעלע השכלה (1841־1873)

אין דער צייט פון ניקאָליי דעם ערשטן (1825־1855) איז די פֿאָליטיק פון רעפֿאָרמירן דאָס יידישע לעבן געווען אינגאַנצן אין גייסט פון „דעספּאָטישער אויפ־קלערעריי". באַאיינפלוסט פון די שריפטן פון די משכילים, האָבן די מלוכה־לייט געהאַלטן, אַז יידן דאַרף מען רע־פֿארמירן, ווייל אַליין וועלן זיי דאָס ניט טאָן. די סאַמע חשובסטע משכילים האָבן ניט געגלויבט אין זייער מא־ראַלישן פרעסטיזש און געזעלשאַפֿטלעכער השפּעה. אין ליטע זיינען די מערסטע משכילים־ליטעראַטן און אויך אַ טייל לערער געווען אָנהענגער פון מלוכה־שולן פֿאַר יידישע קינדער. פון די פֿראָמינענטע סוחרים־משכילים זיינען ניסן ראַזנטאַל, צבי הירש קלאַטשקאָ, צבי הירש קאַצענעלנבויגן געווען די סאַמע הייסע שטיצער פון דער מלוכהשער בילדונג־פֿראָגראַם.

יאַנואַר, 1841, איז דער יונגער מינכענער ראַבינער, דר. מאַקס ליליענטאַל (1815־1882), וואָס איז געווען דער דירעקטאָר פון אַ קרוין־שול פֿאַר יידן אין ריגע אַרויסגערופן געוואָרן קיין פעטערבורג, כדי העלפן דער רעגירונג דורכפירן איר בילדונג־פּלאַן לגבי יידן, דער פּראָיעקט איז שוין געווען אויסגעאַרבעט אין יאָר 1839, אָבער צוליב פֿאָליטישע טעמים האָט מען אים נעהאַלטן בסוד. אין דעצעמבער 1841 האָט ליליענטאַל גע־רעדט אין ווילנע פֿאַר אַן אוידיטאָריע פון 100 אויס־געקליבענע יידישע כלל־טוער און משכילים. אַ טייל צוהערער האָט ניט איינגעשטימט מיט אים, וואָס דאָס האָט געמיינט — מיט דער רעגירונג. די מער־רַאַדי־קאַלע משכילים, הגם אין אַ מינדערהייט, האָבן אָבער באַשלאָסן העלפן ליליענטאַלן. זיי האָבן אָפּגעהאַלטן אין יידישן שפּיטאָל אַ געהיימע זיצונג און באַשטימט אַ בודזשעט פֿאַר די געפֿלאַנטע קרוין־שולן. דאָס געלט האָבן זיי גענאָמען פון דער קאָראָבקע און פון די חברות: תלמוד תורה און חברה קדישה.

ליליענטאַל איז אויך געווען אין מינסק, וואו די משכילים זיינען ניט געווען אַזוי גוט אָרגאַניזירט, און דערפֿאַר האָט עס דאָרטן געהאַט אַ דורכפאַל. די מלמדים האָבן אָרגאַניזירט אַ באַיקאָט, אַזוי, אַז ער האָט ניט געקענט אָפּילו קומען צום וואָרט. דאָס האָט שטאַרק אויפגעמונטערט די ווילנער קעגנער פון דער השכלה. וען ליליענטאַל איז דעם צווייטן מאָל געקומען קיין ווילנע, האָט ער תיכף דערפילט די אמתע שטימונג. אים האָט שטאַרק איבערראַשט, וואָס אַ סך פון די, וואָס האָבן זיך געהאַט דעקלאַרירט פֿאַר „פריינד" פון השכלה בעת זיין ערשטן באַזוך, האָבן איצט צוריקגעצויגן זייערע הסכמות און אָפּן אַרויסגע־טראָטן קעגן די פּלענער פון דער „אָפּיציעלער" בילדונג. דער דאָזיקער שינוי האָט אָבער קיין שום פּעולה סיי ווייּ סיי ניט גע־קענט האָבן. דער ענין איז געווען באַשטימט פֿאַרויס און קיינע רעזאָלוציעס האָבן אין דעם פרט ניט געקענט העלפן. אַזוי אַרום זיינען אויפגעקומען די מלוכהשע עלעמענטאַר־שולן פֿאַר יידישע קינדער אין ליטע.

די ערשטע וועלטלעכע שול אין ווילנע איז געווען געגרינדעט פון קלאַטשקאָ און ראָזענטאַל. ליליענטאַל האָט די דאָזיקע שול באַזוכט און איז געבליבן מיט איר זייער צופֿרידן.

אין דער צייט, וען מען האָט אָנגעהויבן אין ליטע עפענען מלוכה־שולן פֿאַר יידישע קינדער, איז די צאָל יידישע תלמידים אין די אַלגעמיינע שולן געווען זייער אַ קליינע. אין יאָר 1841 איז אין ווילנער שול־רַאַיאָן געווען סך־הכל זעקס יידישע תלמידים אין דער גימנאַזיע, צוויי אין די פּאָוויאַטאָוע שולן פֿאַר אַדל־קינדער און זעקס אין „פֿרייכאָדסקי" שולן, סך הכל 14 קינדער. אין גראָדנער גובערניע זיינען געווען זיבן יידישע תלמידים, אין מינסקער — אָבט און אין ביאַליסטאָקער שול־רַאַיאָן אויך אַבט (פון דעם זעקס אין גימנאַזיע). אין משך פון צען יאָר (1843־1853) האָט מען אין ווילנער שול־רַאַיאָן געעפענט 16 מלוכה־שולן פֿאַר יידישע קינדער. היות ווי דער דאָזיקער רַאַיאָן האָט געציילט 160.000 יידן, איז

אויסגעפאַלן איין שול אויף 10.000 יידן. אין יאָר 1854 זיינען שוין אָבער געווען 20 אַזעלכע שולן. אין קאָוונע איז די לאַגע געווען ערגער. אין 1853 האָט מען דאָרטן געעפנט אַ שול מיט דריי תלמידים. אין פּרוזשאַן און אין גראָדנע האָט זיך ניט געמאָלדן אָפּילו קיין איין תלמיד. שולן האָבן אָנגעהויבן וואָנדערן פון שטאָט צו שטאָט און געזוכט ... תלמידים. די פּרוזשאַנער שול האָט מען געוואָלט אָפּריגער אַריבערפירן קיין קאָבערין, אָבער די דאָרטיקע יידן האָבן זי ניט געוואָלט. דעמאָלט האָט מען זי איבערגעטראָגן קיין אָשמענע, וויל די דאָרטיקע קהילה האָט גרויס געוואָלט האָבן אַ שול פאַר אָרעמע קינדער. די גראָדנער שול האָט מיט דער צייט אַרײַנבאַקומען 82 קינדער, זי האָט אָבער אויך זיך לאַנג ניט געהאַלטן. מען האָט זי אַריבערגעפירט קיין מעזריטש. קיין סך תלמידים האָבן די יידישע מלוכה־שולן בכלל ניט געהאַט. די ווילנער שולן, למשל, האָבן אין יאָר 1846 געהאַט סך־הכל 177 תלמידים.

די דאָזיקע שולן זיינען געווען אויסגערעכנט אויף די גאָר אָרעמע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג. זייער עקזיסטענץ האָט אָבער פאַרגרעסערט יענע קריזיז, וואָס זיינען געווען גרייט צו געבן זייערע קינדער אַן אַלגעמיינע בילדונג און האָבן זיך געקענט דערלויבן שיקן זייערע קינדער אין אַלגעמיינע פּריוואַטע שולן, אָבער האָבן פריער ניט געהאַט דעם מוט דאָס צו טאָן.

אין יאָר 1848 האָט אַ קריסטלעכע פרוי עקאַרט־רוטשינסקא, געעפנט אין ווילנע אַ פּריוואַטע שול פאַר יידישע מיידלעך. דאָס איז געווען די ערשטע שול פאַר פאַרמעגלעכע יידישע קריזיז, אַרגאַניזירט לויטן מוסטער פון די וואַרשעווער שולן. דער שכר־לימוד, הגם אַ הויכער, האָט ניט געקענט דעקן די הוצאות פון דער שול, וויל די צאָל תלמידות איז ניט געווען גרויס גענוג. די פּוילישע דערציערין פון די יידישע מיידלעך האָט געהאָפט, אַז די מלוכה וועט איר געבן אַ סובסידיע, וויל זי וועט זיכער ניט דערציען קיין „פאַנאַטישע יידישקעס". זי האָט זיך אָבער טועה געווען. די מלוכה האָט דאָס ניט געטאָן און די שול האָט זיך געמוזט פאַרמאַכן. צווישן יאָר שפּעטער (1850) האָט אַ יידישער לערער רפאל לינדערבראַטן געעפנט אַן ענלעכע שול. די פּראָגראַם פון די אַלגעמיינע לימודים איז געווען קאָפּירט פון דער „שול פאַר די טעכטער פון דער דוואָריאַנסטווע". מען האָט דאָרטן געלערנט צייכענען, זינגען און אַפילו סאַלאָן־טענץ. אויך די דאָזיקע שול האָט זיך געמוזט פאַרמאַכן. פאַר אַזעלכע שולן איז אין דער יידישער ליטע קיין פּלאַץ ניט געווען.

אַ בעסערן מזל האָבן געהאָט די פּריוואַטע שולן פאַר מיידלעך, וואָס עס האָבן געעפנט משכיליש לעֶרער, וועלכע זיינען געווען באַקאַנט ווי פּעדאַגאָגן און געהאָט ענלעכע שולן פאַר יינגלעך. דער אָפּפּלוס פון יינגלעך פון זייערע שולן האָט גורם געווען, אַז זיי זאָלן זיך פאַרוואַנדלען אין שולן פאַר מיידלעך. אַזוי האָט יהודה ליב גערמייזע פאַרמאַכט זיין שול פאַר יינגלעך און געעפנט אַ נייע — פאַר מיידלעך.

כדי מען זאָל צוציען מער קינדער אין די קרוינישע שולן, האָט מען קודם־כל באַדאַרפט קאָנקורירן מיטן חדר. וועגן אָפּשאַפן דעם חדר האָט קיינער אָפילו ניט געטראַכט. די רעגירונג האָט געוואָלט, אַז יידן זאָלן קוקן אויף אַ קרוינישער שול ווי אויף אַ המשך פון אַ חדר. עס איז אינטערעסאַנט, אַז די אָפּיציעלע טערמינאָלאָגיע פאַר אַ חדר איז געווען: „פריוואַטער לערנאַנשטאַלט". אויף אַזאַ אופן האָט מען געוואָלט מאַכן אַן אײַנדרוק, אַז דער אונטערשייד באַשטייט אין דעם, וואָס דער חדר איז אַ פּריוואַטע לערן־אינסטיטוציע און די קרוינישע שול — אַ מלוכהשע. אין די קרוינישע שולן האָט מען געלערנט 24 שעה אַ וואָך, פון דעם זיינען 13 מיט אַ האַלבע שעה אָפּגעגעבן געווארן פאַר יידישע לימודים. די אַנדערע לימודים זיינען געווען: רוסיש, רעכענען און דייטש. כדי די יידישע לימודים זאָלן געפירט ווערן אין גייסט פון אויפקלערונג האָט מען קודם כל געמוזט טראַכטן וועגן באַזונדערע לערנביכער, וואָס זאָלן מיט דער צייט אַרויפגעצוואונגען ווערן אויך אויף די חדרים. די דאָזיקע לערנביכער האָט פאַרן בילדונגס־מיניסטעריום פאַבריצירט דער זאַגערער משכיל לעאָן (אַריה ליב בן יוסף) מאַנדעלשטאַם (1819-1889), דער ברודער פון בנימין, דעם מחבר פון „חזון למועד". ווי דער „אוטשאַני יעווריי" פון רוסישן בילדונגס־מיניסטעריום האָט ער באַקומען דעם „פאָדריאַד" צו פאַרפאַסן כלערליי קאַטעכיזיסן פון דער יידישער רעליגיע: כרעסטאָמאַטיעס מיט אויסצוגן פון רמב"ם, אַ לערנבוך פון דער רוסישער שפּראַך פאַר יידישע קינדער, אַ דיקדוק (חנוך נערים, 1849) א. א. וו. ער האָט אויך אַרויסגעגעבן דעם תנ"ך מיט תרגומים, רש"י, און מענדעלסאָנס ביאור, — אַלץ מיט דייטשישער איבערזעצונג. שפּעטער האָט ער אויך איבערגעזעצט דעם תנ"ך אויף רוסיש, געמוזט אים אָבער דרוקן אין דייטשלאַנד און געהאָט גרויסע שוועריקייטן מיטן דערלויבן באַנוצן אים אין רוסלאַנד. מאַנדעלשטאַם האָט פון זיינע פּעדאַגאָגישע־ליטעראַרישע פאָדריאַדן פאַר דער מלוכה באַקומען אַ סומע פון 10.000 רובל. כדי קענען צושטעלן אַזוי פיל ביכער, האָט ער געהאָט אַ שטאַב משכילים, וואָס האָבן פאַר אים געאַרבעט. צווישן די דאָזיקע מיטאַרבעטער זיינען געווען: יחזקאל מאַנדעלשטאַם, קלמן שולמאַן, מרדכי פלונגיאנסקי פון פאָנעוועזש און חיים זאַק פון סעריי.

אין יאָר 1849 האָט מען געפלאָנט איינפירן עקזאַמענס פאַר מלמדים. מען האָט דאָס נאָר טיילווייז געקענט דורכפירן, און בלויז וואָס איז שייך יידישע לימודים. וועגן עקזאַמענירן די מלמדים אין רוסיש און דייטש האָט אָפּילו ניט געקענט זיין קיין רייד, הגם אַזאַ וואונטש איז בפירוש געווען. דער גאַנצער עקזאַמען האָט אויסגעזען ווי אַ קאָמעדיע. אָפּילו די איבערגעשפּיצטע משכילים, זאָרגעוודיק געקליבן דורך די מלוכה־אָרגאַנען צו זיין די עקזאַמענירערס, האָבן קיין האָרץ ניט געהאָט אַוועקצונעמען ביי אַ מלמד זיין שטיקל ברויט. שפּעטער האָט מען זיך באַמיט, אין הסכם מיט די תקנות פאַר די חדרים, וואָס זיינען אַרויס אין 1844, אַרויפצולייגן אויף די אינספּעקטאָרן פון די קרוינישע

יידישע שולן די אויפגאבע צו קאנטראלירן דעם פעדאגאגישן מצב פון חדר. דעמאלט האט זיך די לאגע טאקע אן ביסל פארבעסערט.

עס זיינען געווען דריי וועגן, וואס האבן געקענט פירן צו דער פארווירקלעכונג פון דער פראגראם, וואס די מלוכה האט זיך געשטעלט. העכערן די קוואליפיקאציעס־פאדערונגען פון אן מלמד מיט דער הילף פון א שטרענגן עקזאמען; „ועלטלעך" מאכן די יידישע לימודים אין די חדרים דורך א גזירה, אז מען זאל מוזן באנוצן די זעלביקע לערנביכער, וואס די קרוינישע יידישע שולן, און א דריטער וועג איז געווען, אז דער חדר זאל אינפירן דעם זעלביקן סדר־הלימוד וואס די קרוינשולן. קיין איינער פון די דאזיקע דריי מיטלען איז ניט אנגעוועגדט געווארן. מען האט קיין מאל ניט געקענט פעסטשטעלן די צאל חדרים, די צאל קינדער און אויך ניט דעם אופן פון לימוד. די ליטווישע משכילים האבן זיך ארויסגעוויזן פאר שטילע פארטיידיקער פון חדר און, מיט קליינע אויסנאמען, זעלטן אים קריטיקירט עפנטלעך. זיי האבן געהאלטן, אז די פראגע פון יידישע לימודים איז א ריין יידישער ענין. געווען צווישן זיי אזעלכע, וואס האבן אין דער גרויסאמער תקופה פון ניקאלייאישן רעזשים געהאט דעם מוט זיך אנטקעגנצושטעלן דער גאנצער מיסיאנערישער־אויפקלערערישער רעגירונג־פראגראם פאר יידן. די משכילים האבן געהאלטן, אז יידן דארפן האבן וועלטלעכע בילדונג, אבער אז דאס האט גארניט צו טאן מיט „פארוועלטלעכן" יידישע לימודים. דורך דעם וואס א יידיש קינד וועט אנשטאט משנה לערנען מאנדעל־שטאמ־ס קאטעכיזים פון דער יידישער רעליגיע, וועט די אלגעמיינע בילדונג־פראגע ניט געלייזט. זיי האבן געהאלטן, אז ריסיש גראמאטיק קען גיין האנט אין האנט מיט א בלעטל גמרא. זיי זיינען געווען דערפאר, אז די קרוינישע יידישע שולן זאלן זיין נאר פאר וועלטלעכע לימודים. אויף דער פראגע: צו וואס דארף מען האבן ספעציעלע שולן פאר יידישע קינדער, בעת די דאזיקע קינדער קענען דאך באזוכן די אנדערע שולן, האבן זיי געענטפערט, אז יידן זיינען נאך ניט גרייט אפצוגעבן זייערע קינדער אין אלגעמיינע שולן און אז יענע שולן זיינען נאך ניט רייף ארייצונעמען יידישע קינדער. זאל דעריבער דער חדר, אביסל א פארבעסערטער, אדער דער פריוואטער העברעישער לערער — אויב א ייד קען זיך אזא דערלויבן — באזארגן די קינדער מיטן סכום יידיש וויסן. די מלמד־ם גופא זיינען ניט ארויסגעטראטן קעגן אלגעמיינע לימודים. זיי האבן אבער געהאלטן, אז זיי זיינען ניט בארופן צו לערנען אלגעמיינע לימודים. זיי האבן ניט געהאט קעגן דעם, אז די קרוינישע שולן זאלן ווערן צוגאב־שולן פאר וועלטלעכע לימודים, אבער דער חדר זאל וויטער בלייבן דער יסוד פארן יידישן חינוך.

די ראבינער־שול אין ווילנע

די רעגירונג האט באלד אין אנהויב פון איר בילדונג־טעטיקייט צווישן יידן געלייגט דעם טראפ ניט אזוי פיל אויף דעם, אז מען זאל צוציען יידישע קינדער צו אלגעמיינער בילדונג, ווי אויף דעם, אז מען זאל אפצוציען זיי פון יענעם חינוך, וואס זי האט געהאלטן פאר „פאנאטיש".

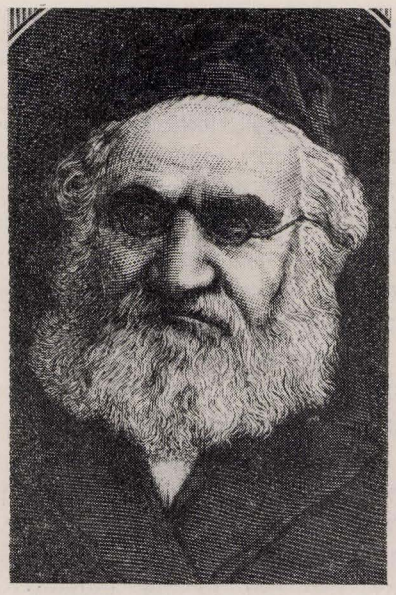
פאר אזא פראגראם פון „אויפקלערונג" האט זיך אפילו דער בעסטער מלמד ניט אויסגעטויגט, אפילו אזעלכער וואס האט דעם עקזאמען אויסגעהאלטן און „זוכה" געווען צו ווערן א לע־דער אין א יידישער קרוינישער שול. איבריקנס, קיין סך לע־רער פאר די דאזיקע שולן האט מען צווישן מלמדים סיי ווי סיי ניט געקענט געפינען. מען האט זיי דעריבער געזוכט צווישן די

פריוואטע יידישע לערער. די בעסערע לערער אבער האבן ניט געהאט קיין חשק צו ווערן מלוכה־טשינאווניקעס, וואס האט, אמת, געגעבן א סך קאזיאנע חשיבות, אבער ווינציק חיונה. די וואס האבן געהאט פריוואטע שה"ן אין פארמעגלעכע יידישע היימען, האבן פארדינט ניט אין אן ערך בעסער ווי די מלוכה־לערער. אנדערע, מער אמביציעזע און ענערגישע, האבן געפענט פריוואטע שולן פאר יידישע קינדער. דער איינציקער אויסוועג פון דער לאגע האט געקענט זיין א שול, וואס זאל אויסבילדן לערער אין דעם גייסט, ווי די מלוכה האט זיך געוואונטשן.

היות ווי די רעגירונג האט געהאלטן, אז אן „פראגרעסיווע" רבנים איז בכלל ניט מיגלעך צו רעפארמירן דעם חינוך ביי יידן, האט מען באשלאסן צו עפענען א ראבינער־שול מיט צוויי זעלבסטשטענדיקע קורסן: איין קורס פאר ראבינערס און א צווייטער — פאר לערער. פאקטיש איז די ראבינער־שול געווען א לערער־סעמי־נאר. געעפנט אין יאר 1847 האט זי געהאט 46 תלמידים. די מערסטע פון זיי האט די מלוכה אויסגעהאלטן אין א ספעציעלן אינטערנאט לעבן דער שול. אין יאר 1869 איז די צאל תלמידים געווען 474 און אין יאר 1872, אין דעם לעצטן יאר פון איר עקזיסטענץ, קנאפע 300. סך־הכל האבן 210 פארענדיקט דעם לערער־קורס, און בלויז 72 — ווי ראבינערס. בעת די קריסטלעכע געזעלשאפט האט געהאלטן, אז די ראבינער־שול איז א „נעסט פון תלמודיזם", האט די יידישע פאלקסמאסע געקוקט אויף אירע וויכאוואניקעס ווי אויף אפיקורסים גמורים. די תלמידים גופא האבן זיך באטראכט ווי צו־קינפטיקע פארשפרייטער פון „פראגרעס" אין הסכם מיט דער מלוכהשער אידעאלאגיע. בדרך כלל האט קהל קיין רבנים פון דער ראבינער־שול ניט אויסגעקליבן. די וועמען עס איז געלונגען צו קריגן א פאסטן פון א „קאזיאני ראווין", זיינען געווען פארהאסט ביים פאלק און באטראכט געווארן ווי אגענטן פון דער מלוכה. אויך די לערער האבן געהאט א שוועכע מערכה. די צאל קרוינישע שולן איז ניט געוואקסן, אזוי, אז א סך לע־רער האבן ניט געהאט קיין שטעלעס און געמוזט אפילו אנקומען צו געלט־שטיצע פון דער מלוכה־קאסע. אין אנהייב זיינען די מערסטע תלמידים געווען פון ארעמע שיכטן. שפעטער, ווען יעדער תלמיד האט געהאט א פרי־ווילעגיע באפרייט ווערן פון מיליטער־דינסט, איז די שול געווארן פאפולער צווישן דער יידישער יוגנט בכלל. אין 1856 האט מען תלמידים פון דער ראבינער־שול דערלויבט אנקומען אין אוניווערסיטעט. אזוי ארום זיינען אדאנק דער דאזיקער שול געוואקסן די קאדערן פון דער יידישער אינטעליגענץ אין רוסלאנד. אייניקע תלמידים האבן אפילו ניט פארענדיקט דעם קורס און אריבער גלייך אין א גימנאזיע און שפעטער אין אן אוניווערסיטעט.

דער ערשטער אינספעקטאר פון דער ראבינער־שול איז געווען דער משכיל און למדן הירש קאצענעלן־בויגן. שמואל יוסף פין איז געווען דער קרייז־אינספעק־טאר פון די יידישע קרוינישע שולן און האט געהאט די אלגעמיינע השגחה איבער דער ראבינער־שול.

דער גייסט פון דער שול איז געווען אַ קאָנסערוואַטי־
וואַר. מען האָט שטאַרק מקפּיד געווען אויף דיני־
כשרות. אויף די געסט, וואָס האָבן באַזוכט די ראַבינער־
שול, האָט זי געמאַכט אַן איינדרוק פון אַ רעפאָרמיר־
טער ישיבה. צווישן די לערער זיינען געווען די חשוב־
סטע לומדים פון ליטע. תנ"ך האָט מען געלערנט אָפּי־

שמואל־יוסף פין
(1890—1818)

ציעל אויף דייטש, פאַקטיש אָבער אויף יידיש. ערשט שפּעטער, מיטן וואוקס פון רוסיפיקאַטאָרישן קורס, האָט מען אָנגעהויבן זיך באַניצן מיט רוסיש ניט נאָר ביים לערנען תנ"ך, נאָר אויך גמרא. דאָס איז געשען אין יאָר 1865. אין די יאָרן 1847־1867 האָט תנ"ך געלערנט אד"ם הכהן, אַ גרויסער מדקדק און בעל־לשון, יידישע געשיכטע האָט געלערנט שמואל יוסף פין, וואָס איז געווען גוט באַקאַנט מיט די נייעסטע דערגרייכונגען פון דער „חכמת ישראל" אין דייטשלאַנד. ער איז גע־ווען דער ערשטער, וואָס האָט אַריינגעפירט די כּרא־נאָלאָגיזאַציע פון דער יידישער געשיכטע לויט יום טוב ליפּמאַן צונץ. דאָס איז די פרומע יידן שטאַרק ניט גע־פעלן געווארן און זיי האָבן אים פאַרמסרט פאַר דער שול־מאָכט. פין האָט אָבער געהאָט זייער אַ גוטן נאָמען אין די אָפיציעלע בילדונג־קרייזן און מען האָט זיך צו די טענות ניט געוואָלט צוהערן. דיקדוק האָט גע־לערנט דער משכיל־משורר שלמה זלמן זאַלקינד (גע־שטאָרבן אין יאָר 1868). דעם לימוד פון גמרא האָט געפירט דער אָנטאָקאָלער רב דוד לוריע. קעגן אים האָט שוין קהל קיין טענות ניט געהאַט. ער האָט עס געגעבן דער שול דעם חותם פון אַן אמתער ישיבה.

בדרך כלל האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט זיך באַ־צויגן צו דער ראַבינער־שול מיט גרויס אומצוטרוי. די מעסיקע משכילים, מיטן באַרימטן ביבליאָגראַף בן־יעקב בראש, האָבן גע־האַט צו דער שול אַ ריין זאַכלעכע באַציאונג. נאָר אַלעמען האָט מען דאַרטן געפלאַנצט ליבע צום יידישן פאָלק און זייַנע גייסטיקע עשירות און דאָס איז פאַר דער דאָזיקער גרופּע געווען געגנוג. די פאַרשפּיצטע „אויפקלערערס", על פּי רוב קליינע לומדים, האָבן אויסגעזעצט קעגן דעם קאָנסערוואַטיזם גייסט, וואָס הערשט אין דער שול. די קהלס־לייט האָבן זי סאַבאָטאַזשירט, אויף וויפל דאָס איז געווען אין זייערע כוחות. מיט דער דאָזיקער אָפּאָזיציע האָט אָנגעפירט דער גביר און תקיף יודל אָפּפּאָטאָוו (1797־1868), אַ פאָפולערע געשטאַלט אין ליטע, אַן אָביעקט פון אַ סך פאָלקס־מעשיות. די קהילה האָט געהאָפט צו האָבן די הויפּט־דעה ביים אָנשטעלן לערער. די רעגירונג האָט אָבער אויף דעם ניט געוואָלט איינגיין. די קהילה האָט אויך געהאָפט, אַז די תלמידים וועט מען ניט באַפרייען פון מיליטער־דינסט און אַז דאָס וועט ברענגען צום אונטערגאַנג פון דער שול. זי האָט אפילו פאַרגעשלאָגן קאָמפּלעטירן דעם רעקרוטן־קאָנטינ־גענט מיט תלמידים פון דער שול. די הנחה, וואָס די ראַבינער־שול האָט באַקומען אין יאָר 1850, לויט וועלכער אַ תלמיד פון דער שול איז באַפרייט פון מיליטער־דינסט, איז געווען אַ קלוג־געפּלאַנטע מאַנעווער מצד דער רעגירונג און אַ גרויסער געווינס פאַר דעם פּרעסטיזש פון דער שול.

די לאַגע נאָך 1863

דאָס איז געווען די לאַגע פון דער ראַבינער־שול ביזן אויפשטאַנד פון 1863. דער נייער פאָליטישער קורס האָט אַריינגעבראַכט גרויסע שינויים. היות ווי די מערסטע לערער פון ניט־יידישע קעגנשטאַנדן זיינען געווען גראָד פאָליאַקן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די תלמידים ריידן צווישן זיך מער פּויליש ווי רוסיש. לעוואַנדא, למשל, האָט אַזוי גוט געקענט פּויליש, אַז די רוסישע קריטיק האָט אים פאַרגעוואָרפן, אַז אין זיין רוסיש זיינען פאַראַן אַסך פאָלאָניזמען. עס האָט גענומען אויסזען זייער אויסטער־ליש, וואָס אויף די וועגט פון דער ראַבינער־שול האָבן זיך באַווּזן פלאַקאַטן, וואָס פאַרוועלט די תלמידים ריידן פּויליש. אוודאי זיינען די תלמידים געווען זייער וויט פון זיין פאָלאָניזאַטאָרן. די קולטור־השפּעה פון פּויליש איז אין ליטע געווען זייער שטאַרק אַפילו צווישן די משכילים. דער נייער קורס האָט גורם געווען, מען זאָל באַזייטיקן אַ סך פון דער אַלטער לערערשאַפט און אָנשטעלן לערער נייע, על פּי רוב גראַדואירטע פון דער ראַבינער־שול, פאָליטיש מער־פאַרטרוילעכע און אויך מער־פראַקטישע מענטשן, וואָס האָבן געקענט לייכט צו־נויפּפּאַרן פעדאַגאָגיק מיט פאָליטיק. אַזאַ אייגער איז געווען אשר זעליג וואָל, אַ מחבר פון רוסישע לערנ־ביכער פאַר יידישע קינדער. אים האָט מען אַ געוויסע צייט אויך אָנפאַרטרויט די צענזור פון יידישע ביכער. אין 1869 האָט וואָל אַרויסגעגעבן אַ רוסישע איבער־זעצונג פון סידור. אים האָט זיך שוין געהלומט אַ רוסי־שע סינאַגאָגע פאַר „רוסן פון משה רבינו'ס אמונה" מיט מטיפים, וואָס זיינען די שליחי־ציבור פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע. אד"ם הכהנ'ס איידעם יהושע שטיין־בערג (1830־1908), אַ גוטער לעקסיקאָגראַף, שפּעטער צענזאָר, דער „אוטשאָני יעווריי" פון גראַף מוראָוויאָוו, איז געווארן דער לערער פון תנ"ך און דיקדוק. יהודה־

יודל שערעשעווסקי (1804־1866) און זיין זון אליהו־ישראל זיינען אויך געווארן דאָרטן לערער. דער דאָזיקער נייער לערער־פּערסאָנאַל האָט אַריינגעבראַכט יעמעס קאַזיאָנעם גייסט אין די מויערן פון דער ווילנער ראַבינער־שול, וואָס האָט גורם געווען די שלעכטע רעפוטאַציע, מיט וועלכער די דאָזיקע אינסטיטוציע איז אַראָפּ פון דער אַרענע. פּאַרשטופט איז געווארן אין זכרון פון פּאָלק יענע פרוכטבאַרע, אמת יידיש־נאַציאָנאַלע תקופה פון 1847־1863, וואָס איז געווען דער שטאָלץ פון אד"ם הכהנ"ס דור. די נייע תלמידים פלעגן שוין טראָגן רוסישע „רובאַשקעס". זיי האָבן פאַרביטן דעם גמרא־ניגון אויף דער מעלאָדיע פון „וועניז פּאָ מאָטושקע פּאָ וואָלגע". די תלמידים זיינען געווארן די טרעגער פון דער אָפיציעלער רוסישער קולטור פון דער מאַכט. די רוסישע קולטור גופא האָט נאָך קיין אייגענע שטאַרקע מאַכט־פּאָזיציע אין ליטע ניט געהאַט דערווארבן. מען גיט אַרויס אַ ספּעציעלן רוסישן אלף־בית פאַר יידישע קינדער. די שול ווערט דער צענטער פון דער נייער רוסיפיקאַטאָריש־פּראַקטישער בילדונג־פּאָליטיק.

דער קוראַטאָר פון ווילנער שול־ראַיאָן, וואָס האָט אַרומגענומען גאַנץ ליטע, האָט מיט גרויס פּרייד געשריבען קאַטקאָווען (אין יאָר 1864) אַז „די זשידעס אין ליטע האָבן ענדלעך אָנגעהויבן ריידן רוסיש".

אויך אין די קרוינישע יידישע שולן ווערט דער טראָפּ געשטעלט אויף דעם לימוד פון רוסיש. די נייע לערער און די פרישע אינספּעקטאָרן זיינען געווען דער־שטוינט פון דעם נידעריקן מצב פון רוסיש־לימוד אין די דאָזיקע שולן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די לערער גופא זיינען ניט געווען שווה־בשווה מיט דער רוסישער גראַמאַטיק.

די מעסיקע משכילים, מלמדים און די פרומע קרייזן האָבן זיך געווואונטשן, אַז מען זאָל בכלל באָזייטיקן די יידישע לימודים פון די קרוינישע שולן און אויף אַזאָ אופן פאַרוואַנדלען זיי אין רוסישע שולן פאַר יידישע קינדער. דאָס וואָלט געראַטעוועט דעם חדר. די משכילים אָבער האָבן געהאָפט, אַז די חדרים וועלן ווערן פּעדאַגאָגיש מער מאָדערן און דער לימוד פון העברעאיש וועט פאַרבעסערט ווערן. די פרומע האָבן געהאָפט, אַז דער חדר וועט בלייבן אומבאַרירט און די „גויישע" לימודים וועלן די תלמידים קריגן אין דאָס געווען אַ סך בעסער, איידער יידישע קינדער זאָלן גיין אין ניט־אידישע שולן.

עס האָבן זיך דערהערט דרייסטע און זייער קלאָרע דיבורים וועגן דעם ענין.

„די ניט־אידן — האָט איינער פון זיי געשריבן — האָבן בכלל קיין רעכט ניט צו קאָנטראָלירן, וואָס און ווי אַזוי מען לערנט יידישע ענינים מיט יידישע קינדער. די אויפגאָבע פון דער געזעלשאַפט איז צו זען, אַז יידן זאָלן קענען באַקומען אַלגעמיינע בילדונג, וואָס איז שייך יידישער בילדונג, איז דאָס אַ

ריין־יידישער ענין". דער בילדונג־מיניסטער האָט געהאַלטן, אַז בכלל דאַרף מען ניט האָבן קיין סעפּעראַטע שולן פאַר יידישע קינדער. דאָס בעסטע וואָלט געווען, אַז יידישע קינדער זאָלן זיצן אויף איין שול־באַנק מיט ניט־יידן. דאָס וועט זיין אַ זיכערער וועג צו אַסימילאַציע. ער האָט אָנגעוויזן, אַז אין די דרייצן גימנאַזיעס פון ליטע מערקט זיך שוין אַ וואוקס פון דער צאָל יידישע תלמידים. אָנדערש איז אָבער געווען די לאָגע מיט די אַלגעמיינע עלעמענטאַר־שולן. דאָרטן איז אַ יידיש קינד נאָך אַלץ געווען אַ זעלטנקייט.

כדי מען זאָל צוציען יידישע קינדער אין די אַל־געמיינע שולן, האָט מען אָנגעהויבן אויסטיילן געלט־סטיפּענדיעס. דאָס געלט האָט מען גענומען פון דעם ליכט־אָפּצאָל. אין 1863 האָט דער ווילנער שול־ראַיאָן אויסגעגעבן אויף דעם צוועק 10.000 רובל. דער געדאַנק איז געווען, אַז אויב די צאָל יידישע קינדער אין די אַלגעמיינע שולן ווערט פאַרגרעסערט ווערן, ווערט מען ביסלעכווייז אָפּשאַפן די קרוינישע שולן. אָבער אין צענטער פון דער שול־פּאָליטיק אין ליטע איז געשטאַנען די ראַבינער־שול. נאָר די דאָזיקע שול — האָט מען געטענהט — קען אַרויסברענגען די אמתע מיסיאָנערן פון דער רוסישער קולטור־פּאָליטיק אין ליטע, וואָס טויגן זיך אויס פאַר אַזאָ אַרבעט.

יאָרן פאַרן אויפשטאַנד פון 1863 האָט דער דעמאָל־טיקער ווילנער שול־קוראַטאָר גרובער געשריבן, אַז די ראַבינער־שול דאַרף אוועקגעשטעלט ווערן ווי אַ מלוכה־אינסטיטוציע און אַז דאָס קען דורכגעפירט ווערן בתנאי, אַז מען וועט געבן די תלמידים מלוכה־סטיפּענדיעס.

„די שול — האָט ער געשריבן — דאַרף ווערן אַ פאַרמאַכטער לערן־אַנשטאַלט, וואָס זיין אויפגאַבע איז... אָפּציען פון חסידות די פאַנאַטישע יידישע מאַסע און ברענגען זי נאָענטער צו דער איצטיקער; אָפּציען די תלמידים פון תלמוד און דערנענטערן זיי צו דער קריסטלעכער בפּעלקערונג".

דער קאָזאַרמע־רעזשים, וואָס איז טאָקע אַריינגע־פירט געווארן אין די מויערן פון דער ראַבינער־שול, האָט טאָקע אָנדערע אָפּגעשראָקן. אין די גימנאַזיעס האָט געהערשט אַ פּיל פּרייערער גייסט. יידישע תלמידים זיינען מער ניט קיין זעלטנקייט אין גימנאַזיעס. די אָפּאָזיציע פון די פרומע קרייזן איז שטילער געווארן, אָפּילו אין די קלענערע שטעט און שטעטלעך.

אין יאָר 1864 האָט יהודה־לייב גאָרדאָן מיט גרויס פּרייד געשריבן וועגן דעם פּראָגרעס, וואָס ליט־ווישע יידן האָבן אין משך פון צוואַנציק יאָר געמאַכט אויף דעם געביט פון אָלגעמיינער בילדונג.

„איך געדענק — האָט ער געשריבן — ווען אין אַ שטעטל איז אין גימנאַזיע געווען נאָר איין יידישער תלמיד. אַזאַ בחור פלעגט זיך פשוט מוזן אַרייגנגנבענען אין קלאַס אַריין. אויף דער גאַס האָט מען אים קיינמאָל ניט געזען אין דעם מונדיר, וואָס איז געווען תמיד באַהאָלטן ביי דעם שומר פון דער גימנאַזיע. דער דאָזיקער איינציקער תלמיד פלעגט אַהין קומען אין זיין יידישער הלבשה מיט די לאָגגע פּאות. לעבן דער טיר פלעגט ער זיך איבערטאָן, די פּאות באַהאָלטן אונטער די אויערן און זיך אַזוי אַרום פאַרוואַנדלען אין גאָר אַן אַנדער מענטש. אַזוי פלעגט

מען דעמאָלט טאָן. אָבער היינט צו טאָג איז ניטאָ קיין שטאָט (אין ליטע), וואו יידישע קינדער זאָלן ניט שעפֿן קיין גייסטיקן געטראַנק פון אַ פרעמדן קוואַל. זיי טוען דאָס אָפֿן, אָן פֿחד, אָן מורא".

צו דער דאָזיקער ענדערונג האָט אין אַ גרויסער מאָס גורם געווען דער אוטיליטאַריזם. אין אירע דעקלאַראַציעס האָט די מלוכה אויפגעהערט צו רייַדן וועגן קאַמף מיטן „פאַנאַטיזם" און האָט מער אונטערגעשטראָכן די פראָגראַמאַטישע נוצן, וואָס אָזאַ בילדונג וועט יידן ברענגען.

דער אידעאָלאָגישער קאַמף

רוסישע טשינאָווניקעס, האָבן זיך גאָר גיך אָנטוישט אין דעם יידישן אינטעליגענט אין ליטע און געווארן שטאַרק אָנטיסעמיטיש.

„יודאַיזם — האָט אייַנער, ניקאָליי ווינאָגראַדאָוו, שפּעטער געשריבן — איז אַ פיינטלעכער כוח, ניט קיין קלענערער ווי דער פֿאָלאָניזם. אין פֿאַל פון אַ מלחמה איז ער גרייט צוצושטיין צו אונדזערע שונאים".

ניט ווייניקער אָנטוישט זיינען געווען אויך די משכילים. אויב זיי זיינען לכתחילה אייַנגעגאַנגען, אַז אַ „פרעמדע האָנט" זאָל זיך צורירן מיט אַ „ביטול" פון אַ „פראָזאַישן אָנאָטאָם" צום יידישן לעבן, וואָס איז אין זייערע אויגן געווען ניט מער ווי „היסטאָרישע חורבות" — לויט דער פֿארמולירונג פון לעאָן מאַנדעלשטאָם — האָבן זיי דערוואַרט פֿאַר דעם אַ שכר. יעדן אייַנעם פון זיי האָט זיך געחלומט דער גן־עדן פון פֿאָליטישע בירגער־רעכט.

אין יאָר 1858 האָט יהודה־לייב גאָרדאָן געשריבן, אַז די בילדונג פון ליטווישע יידן איז ניט קיין ענין פון דער מלוכה, נאָר פון יידן גופא. די צילן דאָרפן אָבער זיין די זעלביקע. יידן דאַרפן אויפגעבן זייערע באַזונדערע שולן, ד. ה. דעם חדר, און שיקן די קינדער אין אַלגעמיינע שולן. ער האָט געגלויבט, אַז די בשורה פון עמאַנציפּאַציע וועט גאָר אין גיכן פֿאַרהילכן די גאַסן פון יידישע שטעט און שטעטלעך. יידן דאַרפן זיין ראוי צו דעם, און דאָס מיינט, אַז נאָר וועלטלעך וויסן קען ברענגען די געגאָרטע ישועה. קיינער איז ניט געווען קעגן יידישן חינוך. מען האָט אָבער ניט געזען אין חדר דעם יסוד פֿאַר אָזאַ חינוך.

דער אידעאָלאָגישער קאַמף איז, אין תוך געמוטן, געווען דערפירט צו אייַן פרינציפּיעלער פראָגע: אויף וואָס פֿאַר אַ שפּראַך זאָל מען בילדן די יידן אין ליטע און ניט וואָס זאָל זיין דער תוכן־הלימוד. נאָר אַ הייפּעלע פֿאַרעקשנטע משכילים האָט זיך נאָך אַלץ געקלאַמערט אָן דער פראָגראַם פון אַן אויסשליסלעך־וועלטלעך־רוסישער בילדונג. בעת די ערשטע האָבן געקענט מרוצה זיין, אַז מען זאָל לערנען דעם „יורה דעה" אויף רוסיש, האָבן די אַנדערע ניט געוואָלט אַפֿילו הערן וועגן וועלכע עס איז יידישע לימודים אויף רוסיש. דער יידישער מיעוט אין ליטע האָט אויף אָזאַ אופן

ניט געהאַט קיין שפראַכן־קאַמף, נאָר אַ קאַמף פאַר אַדער קעגן יידישע לימודים אין די אַלגעמיינע שולן. דער פאַרטרעטער פון פויליש מיעוט, דער אָנפירער פון די פוילישע פריצים, האָט אין אַ שמועס מיטן מי־

יהודה לייב גאָרדאָן (יל"ג)
(1892—1830)

ניסטער גאָלאָווין געקענט פאַרמולירן אַן אייגענע שטעלונג צום ענין שפּראַך.

„די עפּנטלעכע שול אין ליטע — האָט ער דערקלערט — האָט, מיט איר פאָליטיק פון באַרויבן די קינדער פון זייער מוטער־שפּראַך, נאָר איין ציל: אויסלערנען די קינדער די אָפּיציעלע שפּראַך און אייַנפלאַנצן אין זיי געוויסע היסטאָריש־פאָליטישע מיינונגען".

דער יידישער אינטעליגענט אין ליטע האָט אַזוי ניט געקענט רייַדן. ער האָט קודם כל קיין שפּראַך ניט געהאַט. יידיש האָט ער ניט אָנגערקענט פאַר זיין לשון, העברעאיש איז אים געווען פרעמד. ער האָט העכסטנס געהאַט פאַר העברעאיש אַ היסטאָרישע פיעטעט. דער חילוק צווישן מוטער־שפּראַך און אָפּיציעלער שפּראַך האָט ער ניט געקענט תופס זיין, ווי דער פאָליאַק, און, שפּעטער, דער ליטווינער. דערפאַר איז קיין חידוש ניט, וואָס די פראָגע וועגן יידישער בילדונג איז ווייטער געבליבן אין יענע הענט, וואָס האָבן מיט דער אָפּיציעלער שול־פאָליטיק אין ליטע קיין שום מגע ומשא ניט געהאַט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ גרויסע טייל פון די, וואָס האָבן אָדאָנק די השכלה־לאָזונגען פאַרענדיקט די יידישע שולן, האָט זיך ביסלעכווייז דערווייטערט פון דעם אידעאָלאָגישן פראָנט, וואָס די דאָזיקע השכלה האָט רעפּרעזענטירט.

פאַר די פרומע יידן איז דאָס געווען אַ נייער באַוויין, אַז זיי זיינען געווען גערעכט מיט זייערע באַוואָרנישן קעגן דער מלוכהשער שול־פאָליטיק.

„די דיפלאָמירטע יידן־אינטעליגענטן — האָט אַטעסטירט אַ הויכער רוסישער באַאַמטער — ווילן גאָרנישט ניט האָבן צו טאָן מיט זייערע אָפּגעשטאָנענע אמונה־ברידער. זיי חברן זיך נאָר מיט געבילדעטע קריסטן".

ביי דעם דאָזיקען באַאַמטן קלינגט עס ניט ווי אַ פאָרווארף, נאָר פאַרקערט: דאָס איז אַ לויב־ווארט. אָפילו יהודה לייב גאָרדאָן האָט שטאַרק אַראָפּגעלאָזט זיינע משכיליש פליגלען, ווען ער האָט דערזען די ערשטע פירות פון דעם קאָזיאָנעם יידישן שול־גאָרטן.

דער רב אַלשוואַנגער פון טאַווריק האָט געשריבן צו דער „חברה מפיצי השכלה", וואָס איז געגרינדעט געווארן אין יאָר 1863, אַז יידן נוטיקן זיך אין אַן אמתער בילדונג, וואָס זאָל באַווייזן, אַז אמונה און וויסן זיינען זיך ניט סותר.

די ליטווישע אַרטאַדאָקסן זיינען געווארן זייער אַגרעסיוו. איבערנעמענדיק פון דעם משכילישן אַרסענאַל די אַרגומענטן פון פאָליטישער כשרות, האָבן זיי אָנגעהויבן טענהן, אַז די משכילים זיינען „פאַררעטער" פון לאַנד און אַז נאָר אַ פרומער ייד קען זיין אַן אמתער און געטרייער דינער פון דער מלוכה. מיטן וואוקס פון דער פאָליטישער רעאַקציע אין רוסלאַנד זיינען די אַק־ציעס פון די אַרטאָדאָקסן שטאַרק געשטיגן. עס איז שוין מער ניט געגאַנגען אין אָפשאָקלען זיך פון דעם משכילישן לאַגער, נאָר אין קאָמפראָמיטירן אים אין די אויגן פון דער רוסישער מאַכט. עס האָט זיך צע־פלאַקערט אַ קאָמף, אין וועלכן קיין אייניער פון די צדדים האָט ניט באַנוצט קיין עכטע יידישע אַרגומענטן. אין דעם טומל פון דעם קאָמף האָט מען אינגאַנצן פאַר־געסן דעם יסוד, אויף וועלכן דער דאָזיקער פרינצי־פיעלער קאָנפליקט איז באַזירט געווארן. דאָס לערנען אין די קרוינישע יידישע שולן אונטערן שוץ פון פאָלי־צייאישע אינסטאַנצן איז געווייַנטלעכע דער־שיינונג. די סימנים פון אידעאישער דעמאָראַליזאַציע זיינען געווען אַזוי פיינלעך, אַז מען האָט געמוזט גע־פינען אַן אויסגאַנג פון דער געשאַפענער לאַגע. די רוסישע רעגירונג איז ניט געווען צופרידן פון די קרוינישע שולן, פאַרשטייט זיך, פון אַן אַנדער שטאַנד־פונקט. זי האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף די דאָזיקע שולן ליקווידירן. דעמאָלט וועט מען אויך קענען ליקווידירן די ראַבינער־שול אָדער פאַרוואַנדלען זי גאָר אין אינסטיטוט, וואָס שולט אויס לערער. די אויפגאַבע פון דער יידישער באָפעלקערונג איז צו שיקן די קינדער אין די אַלגעמיינע שולן. דאָס וועט ממילא הויבן דעם פרעס־טיזש פון די דאָזיקע לערן־אַנשטאַלטן.

די נייע תקנות, וואָס זיינען אַרויס אין יאָר 1873, פירן אַריין ראַדיקאַלע ענדערונגען אין דער בילדונג־פאָליטיק. עס ווערט באַשטימט, אַז אַ יידישע שול מעג געעפנט ווערן נאָר אין אַזעלכע שטעט און שטעטלעך, וואו עס איז ניטאָ קיין אַלגעמיינע שול. באַלד טאָקע זיינען פון די 100 יידישע קרוינישע שולן געבליבן קנאַפּע 30. די אַנדערע האָט מען פאַרמאַכט און אַ טייל קינדער איז אַריבער אין די אַלגעמיינע שולן.

די יידישע לימודים אין די קרוינישע שולן האָט מען דערקלערט פאָר פרייוויליקע. די ראַבינער־שול האָט מען פאַרמאַכט און געעפנט אַ לערער־אינסטיטוט.

אַזוי אַרום האָט זיך פאַרענדיקט די „גאָלדענע" תקופה פון דער מלוכהשער אויפקלערונג־פאָליטיק לגבי יידן אין ליטע.

השכלה־ליטעראַטור

פאַראַלעל מיט דער דאָזיקער אידעאָלאָגיע איז אָבער געווען אַן אַנדער ריכטונג, וואָס האָט זיך מיט די פראַקטישע רעזולטאַטן פון בילדונג־פאָליטיק ניט גערעכנט. דאָס איז געווען די יידישע און העברעאישע השכלה־ליטעראַטור. רוסישע רעאַקציאָנערן האָבן אָנ־געהויבן שרייבן, אַז יידישע בילדונג איז שעדלעך. יידן וועלן אַדאָנק בילדונג האָבן די אויבערהאַנט איבער דער ניט־יידישער באָפעלקערונג. די משכילים האָבן גע־האַלטן, אַז בילדונג איז נויטיק קודם־כל פאָר זיך און דערפאָר איז יידישע בילדונג וויכטיק, אויב עס ברענגט אָפילו ניט יענע דירעקטע און פראַקטישע נוצן, וואָס מען האָט דערוואַרט.

די דאָזיקע בילדונג איז אין איר אינהאַלט געווען אַ גענויש פון קולטור־אידעאַליזם און פראַקטישקייט. העברעאיש איז אין די 60ער יאָרן פון 19 י"ה געווען די קולטור־שפראַך פון דעם סוחר אין ליטע. פראָפּע־סיאָנעלע בוכהאַלטערן שרייבן פאָר זיי אַזעלכע ווערק, ווי „מערכת ספרי מסדר" (1858), „מבחר החשבון" (1866) און אַנדערע ביכער פון דעם מין. זיי האָבן זיך זייער גוט פאַרקויפט און אייניקע פון זיי זיינען אָפילו אַרויס אין עטלעכע אויפלאָגעס. די אַלטע האָפענונגען אויף אַ געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט מיט דער ניט־יידי־שער אינטעליגענץ, דער פוילישער און דער רוסישער — זיינען שנעל צערונען געווארן. בן־יעקב האָט זיך באַ־קלאָגט, אַז די ליטווישע יידן זיינען שטום און כדי צו קענען רעדן, מוז מען קענען רוסיש און דערביי ניט טראַכטן וועגן פאָליטישע מאַטיווירונגען. די משכילים האָבן אָנגעהויבן זיך לערנען רוסיש ניט אויף דער שולבאַנק, נאָר פון לערנביכער. מען הויבט אָן פראָדוצירן גראַמאַטיקעס, כרעסטאָמאַטיעס, העברעאישע געשיכטעס פון רוסלאַנד, בריוון־שטעלערס אויף רוסיש און העברעאיש. דאָס האָט אָבער די „שטומקייט" ניט באַזייטיקט. די ליטווישע משכילים זיינען נאָך אַלץ גע־בליבן געזעלשאַפטלעך איזאָלירט און, מיטן אויסנאַם פון געזעלשאַפטלעכע שמועסן, האָבן זיי מיט דער ניט־יידישער באָפעלקערונג קיין אַלגעמיינעם לשון ניט געפונען. אין דעם פרט איז אין פוילן געווען אַ סך בעסער. די משכילים אין ליטע האָבן ניט נאָר ניט געהאָט קיין קאָנטאַקט מיט די פראָגרעסיווע ניט־יידישע כוחות, נאָר אָפילו ניט מיטן אייגענעם פאָלק. לילינבלום האָט ריכטיק אָנגע־וויזן (אחיאסף, X, 354־360) אַז די גאַליציש השכלה איז געווען מיליטאַנטיש און געוואָלט ווירקן אויפן פאָלק, בעת די ליטווישע איז געווען אַ פלאַכע, אַ מליצה־

דיקע און געשוועבט איבער צייט אוּן רוּים אוּן געווען מחוץ דעם פאָלק. דאָס וואָס איז געווען צייטיק אין איר, איז גיכער געווען צייטוויליק, מער אוטילימטאַריש און דירעקט, איידער אידעאיש פאַרטיפט און קינסטלעריש.

משה לייב לילינבלום
(1843—1910)

אָבער אין איין פּרט איז די ליטווישע השכלה פון יענער תקופה געווען אַן ערך וואָגיקער און קאָנסטרוקטיווער, איידער די פּוילישע אָדער די גאַליציאנער פּוילן אָדער גאַליציע זיינען שרייבער־משכילים. אין ליטע איז געשאַפן געווארן אַ משכילישע ליטעראַטור, געבויט אויף אמתע באַדערפענישן פון דעם לייענער־עולם. דער דאָזיקער פראָפעסיאָנאַליזם האָט זיך אויסגעדריקט קודם־כל אין דעם, וואָס די ליטעראַטור איז געווארן אַ געזעלשאפטלעכע אונטערנעמונג — געהאָט פאַרלעגער, געצאָלט די מחברים און פאַרגרעסערט די דרוק־פּראָדוקציע פון לאַנד. בעת אין אַנדערע לענדער איז עטלעכע אויפלאָגעס פון אַ משכיליש ווערק געווען אַ זעלטנקייט, איז דאָס אין ליטע געווען אַ געווייניטלעכע דערשיינונג. מען קען ניט פעסטשטעלן אויף וויפל האָט די דאָזיקע גרויסע בוך־פּראָדוקציע באַפרידיקט דעם היימישן קאָנסומענט און ווי גרויס עס איז געווען דער עקספּאָרט אין אַנדערע פּראָווינצן. בכל אופן, דער פאַקט גופא, וואָס אַ סך ליטווישע מחברים זיינען מחוץ די גרענעצן פון ליטע געווען ווינציק באַקאַנט, באַווייזט, אַז דער ליטווישער מחבר־משכיל האָט געהאָט זיינע לייענער ביי זיך אין דער היים. בעת בן־יעקב האָט אין יאָר 1863 אַפּעלירט צו די משכילים אין פּוילן, אַז זיי זאָלן זיך אַבאָנירן אויף זיין ביבליאָטעק פון קלאַסישע העברעאישע ווערק, איז דער אַפּרוף געווען זייער אַ קליינער.

דער הויפּטשטריך פון דער השכלה־ליטעראַטור

פון יענער תקופה איז קאָנסערוואַטיווקייט. רבנים האָבן געגעבן הסכמות אויף ספרים פון ליטווישע משכילים, ווייל זיי האָבן אין זיי קיין אפיקורסות ניט געפונען. אין דער דאָזיקער ליטעראַטור זיך קיינער ניט געבונטטעווט און ניט געווואָלט מרעיש עולם זיין. מען האָט געווואָלט באַקענען דעם העברעאישן לייענער מיטן אייגענעם עבר און ברענגען אין דעם לשון פון תנ"ך די וועלט־ליטעראַטור אויף אַזוי פיל, אויף וויפל דער קולטור־פאַרטיקולאַריזם און דער פּראָווינציאָנעלער געשמאַק פון דעם ליטווישן מחבר האָט עס דערלויבט. פאַר אַ נייעם שרייבער איז אין ליטע געווען לייכטער צו געפינען בעלי־בתים מעצענאַטן, ווי אין גאַליציע אָדער פוילן. צבי־הירש קלאַטשקאָ, למשל, האָט אין יאָר 1853 סובסידירט די אויסגאַבע פון אברהם מאַפּו'ס „אהבת ציון". אין די יאָרן 1844־1847 איז מאַפּו געווען פּריוואַטער לערער בייַם ווילנער גביר יודל אָפּאַטאָוו. קלמן שולמאַן איז געווען לערער בייַם גביר יאָגיכעס און אַפילו געהאָלפּן זיין בר־מיצווה יינגל אָנשרייבן אַ שיר לכבוד זיין מאַמען. ליטווישע בעלי־בתים האָבן אויפגענומען יידישע מחברים, וואָס פלעגן קומען זאַמלען אַבאָנענטן פאַר זייערע ווערק, מיט אַ סך מער וואָרעמקייט ווי יידן אין פּוילן, וואָלין און אוקראַינע. אין דעם פּרט קען מען זיך אינגאַנצן פאַרלאָזן אויף דער מבינות פון אברהם בער גאָטלאָבער, וואָס האָט געהאָט אַ סך דערפאַרונג בייַם קלייבן אַבאָנענטן אין ליטע אין די יאָרן 1853 און 1873. קאָוונע, ווילקאָמיר, שאָוול, ביאַליסטאָק, זאָגער און ראַסיין — דאָס זיינען געווען גאַסטפריינטלעכע פונקטן פאַר אַ משכילישן מחבר. גאָט־לאָבערן איז זייער געפעלן געווארן דער באָהעמישער גייסט וואָס האָט געהערשט ביי די ווילנער משכילים. מען קושט זיך, מען שמועסט זיך דורך האַרציק און מען טרייבט רכילות. אַזעלכע אסיפות פלעגן פאַרקומען אין פּריוואָטע הייזער. די מער „דעמאָקראַטישע" שרייבער, ווי דיק און זיינע חברים, פלעגן זיך טרעפן בייַם משכיל מענדעלסאָן.

„נעכטן ביי דער נאַכט — שרייבט דיק צו יעקב קאַצענעלסאָנען (1843), האָבן מיר זיך משמח געווען ביי מענדעלסאָנען. מיר האָבן געטרונקען אַ סך ווייַן, פונש, פּאָר־טער, אימפּראָוויזירט גראַמען און דרשות אין אַ הומאָריסטישן טאָן".

דער למדן צבי־הירש קאַצענעלנבויגן שרייבט צו זיין איידעם, אין יאָר 1845, ווי אַזוי ער האָט פאַרברַאכט מיט אַ חברה ליטעראַטן:

„דאָ געפינט זיך ביי אונדז איצט דער באַס פון שטעטל קאַרעץ. ער האָט אַ סך נייַע המצאות און שטיק מיט שיינע ניגונים. באַזונדערס פיין איז די המצאה, ווי ר' יעקל דער בדחן שטייט אויף אַ בענקל אין אַ גרויסן, בריטן און טיפן קאַפּעליוש און זאָגט יידישע גראַמען בייַם אויסרופן די דרשה־געשאַנק, און ער איז אַ זאַאיקע, און די קאַמפּאַניע קלעזמער העלפט אים אונטער. מען בלייבט אַן כוחות לאַכנדיק. דערבי רינט ביי אים פון נאָז און יעדן מאָל ווישט ער זי אַפּ מיטן עלנבויגן אָדער מיטן קאַפּעליוש".

מיט אַזעלכע פּרימיטיווע היסטריאָנישע קונצן האָט

מען זיך משמח געווען אין די לומדישע קרייזן פון די משכיילים.

דער משכילישער אינטעליגענט האָט ליב געהאָט מוזיק, נגינה און געטראַכט וועגן פּוצן זיך. די יונגע משכילים פלעגן זיך קליידן לויט דער לעצטער מאָדע, געוויכערט ליולקעס און אַרומגערעדט פּאָליטישע נייעס און דערביי געטרונקן.

„פּאַריקן שבת — דערציילט מרדכי אהרן גינצבורג אין אַ בריוו (1843) — איז בייַ מיר געווען אַ געבוירנטאָג־שימחה. עס זיינען געקומען די זעלביקע געסט, וואָס פּלעגן אַלע יאָרן. קופּער מיט זיין כּאָר און בער נאַטאַנזאָן מיט זיינע פּינף כּלי־זמרים. האָט אייגנער געוואָלט דעם צוויטן איבעריאָגן. מען האָט באַזיצט דעם יום־טוב מיט געזאַנג און שפּיל. בראש פון אַלעמען איז געווען דער באַקאַנטער זינגער־חזן יואל־דוד (דער ווילנער באַ־לעבעסל), וואָס האָט פּאַרווייזלט די געסט ביז פּיר אַזייגער אין דער פרי מיט געזאַנג און שפּילן אויפן פידל“.

דער „באַהעמישער“ גייסט האָט אָבער ניט גע־שטערט די משכילים־שרייבער האָבן אין זינען תכלית. מען האָט אַרומגערעדט ליטעראַרישע ענינים און גע־זוכט אויסצונוצן אַקטועלע געשעענישן פאַר דירעקטע ליטעראַרישע אַרבעטן.

אַזאַ געשעעניש איז געווען משה מאַנטעפיאָרעס באַ־זוך אין ווילנע, אין אַפּריל, 1846. צווישן די פרומע לומדים און די משכילים־שרייבער איז געוואָרן שלום־בית. בייַדע צדדים זיינען געווען פאַרטראָטן אין דעם קבלת־פּנים קאָמיטעט לכבוד דעם חשובן גאָסט. ווען עס איז אָבער געקומען צו בעטן פּערזענלעכע טובות פון מאַנטעפיאָרן, האָט יעדער צד געפּירט אייגענע פּא־ליטיק. קאַצענעלנבויגן'ען איז שטאַרק ניט געפעלן גע־וואָרן, וואָס מרדכי אַהרן גינצבורג פאַרלויבט פאָרן גאָסט דעם גביר־משכיל ניסן ראָזענטאַל. ער האָט אים חושד געווען, אַז דער דאָזיקער רייכער משכיל ראָזענ־טאַל האָט אים באַצאָלט פאַר די שבחים.

אייזיק־מאיר דיק האָט בעת־מעשה געטראַכט, אַז דער דאָזיקער באַזוך איז אַ פיינע טעמע פאַר אַ ליטע־ראַרישן רעפאָרטאַזש.

„ר' אייזיק מאיר דיק — שרייבט צבי־הירש קאַצענעלנבויגן אין אַ בריוו צו זיין איידעם — מאַכט איצט אַ געניע באַ־שרייבונג פון דער גאַנצער אַנגעלעגנהייט. דאָס וועט האַלטן עטלעכע בויגן. דאָרטן וועסטו זען די אַלע וואונדערלעכע זאַכן“.

צוליב צענזור־טעמים האָבן די „וואונדערלעכע זאַכן“ דערזען די ליכטיקע שיין אַ סך שפּעטער. די אייגענע מענטשן האָבן אָבער געהאַט די מיגלעכקייט צו לייענען דיקס באַשרייבונג אין די געציילטע קאָפּיעס, וואָס ער האָט פאַרשפּרייט. עפּעס ענלעכס פלעגט מען טאָן מיט פּריוואַטע בריוו. פּאָליטישע און ליטעראַרישע ידיעות פון אַזעלכע בריוו פלעגט מען פאַרשפרייטן אין האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס.

דער שלום־בית צווישן שרייבער האָט אויך געהאַט אַנדערע כוונות. מען האָט געוואוסט אַז דער „שר הגדול“ פון לאָנדאָן וועט טיילן גאָלדענע אימפעריאַלן.

האָט מען געוואָלט פאַרבויגן די אידעאישע חילוקי־דעות אויף דערווייל. מרדכי אהרן גינצבורג האָט געקראָגן 5 האַלב־אימפעריאַלן, שמואל יוסף פין — דאָס זעל־ביקע, אברהם קאַצענעלנבויגן — פּיר, שמואל זאַלקינד — דריי, דער בעל „מדרש תנאים“ איינהאָרן — צוויי א. א. וו. די משכילים האָט שטאַרק פאַרדראָסן, וואָס די כּלי־קודש האָבן באַקומען מער פון זיי. זיי האָבן געמיינט, אַז אַזאַ „אויפגעקלערטער“ ייד, ווי מאַנטעפיאָרע, איז זיכער אַ משכיל אָדער לכל הפּחות אַ פריינט פון דער השכלה. אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז די פאַרטיילונג האָט געמאַכט זיין סעקרעטאָר דר. לעווע, וואָס האָט פון די משכילים ניט אַזוי שטאַרק געהאַלטן. פאַר דער ישיבה האָט מאַנטעפיאָרע מנדב געווען 535 רובל און פאַר גערמייזעס פריוואַטער שול — סך־הכל 50 רובל. דער קריסטלעכער צדקה־געזעלשאַפט האָט ער געגעבן 1.000 רובל, בעת פאָרן יידישן שפּיטאָל האָט ער אינגאַנצן איבערגעלאָזט 200 רובל. אין דער דאָזיקער פאַרטיילונג האָט געשטעקט „הויכע פּאָליטיק“, וואָס לויט לעווע'ס מיינונג קען מען מיט „לומדישן אָדער משכילישן שכל ניט משיג זיין“. דער פרעסטיזש פון די משכילישע שרייבער איז דורך דער דאָזיקער פאַרטיילונג פאָרט געשטיגן, ווייל די לומדישע מחברים האָבן באַקומען אַ סך וויניקער.

עטלעכע חדשים נאָך מאַנטעפיאָרעס באַזוך איז מרדכי אהרן גינצבורג געשטאָרבן. אין די עלף יאָר, וואָס ער האָט געלעבט אין ווילנע, איז ער אָנערקענט געוואָרן פאַר רעפּרעזענטאַנט פון דער נייער העברעאי־שער ליטעראַטור. זיין טויט איז געווען אַ גרויסער קלאַפּ פאַר די משכילים און האָט אַרויסגערופן אַ טיפן טרויער אַפילו אין יענע קרייזן, וואָס זיינען געווען וויט פון השכלה. די גרויסע צאָל טרויער־שירים, הספּדים און אַרטיקלען האָבן באַוויזן גינצבורג'ס פאָפולערקייט. אַרום אים האָט זיך קאָנצענטרירט די גאַנצע שרייב־רישע חברותא. ער האָט פאַרבונדן ערנסטקייט מיט אַ באַהעמישן גייסט — אַ זיווג, וואָס איז געווען ניי און געוואָגט אין דער דעמאָלטיקער געזעלשאַפטלעכער אַטמאָס־פערע פון ירושלים דליטא.

די משכילים האָבן זיך געגרייט צו אַ לוויה, וואָס זאָל זיין אַ דעמאָנסטראַציע פון דער ליטעראַרישער השכלה. דער שטאָט־מגיד ר' וועלוועלע, וואָס האָט צו־געזאָגט האַלטן אַ פאָסיקן הספּד, האָט די משכילים ממש פאַרראָטן. ער האָט דעם ניפטר שטאַרק באַליידיקט דורכדעם, וואָס ער האָט אים אין הספּד אָפּילו ניט דער־מאָנט. די ניט־עהאַלטענע הספּדים און קלאָגלידער פון די משכילים זיינען תיכף אָפּגעדרוקט געוואָרן, כדי אָפּצו־שוואָכן דעם שלעכטן איינדרוק פון דעם מגידס הספּד. צוליב דעם דאָזיקן סקאַנדאַל האָבן די משכילים באַ־שלאָסן זיך אָפּצוטיילן פון דער שטאָטישער שול און שאָפן אַן אייגענעם מנין, וואָס זאָל זיין גלייכצייטיק אַ מין בית־וועד למשכילים. די פריוואָטע „סאַלאָנען“ זיינען שוין אויסגעוועפט געוואָרן. אָן גינצבורגן האָט מען זיך ניט פאַרגעשטעלט אַזעלכע היימישע סעודות מיט לי־

טעראַטור, ווייז אוז דעם „ווילנער באַלעבעסלס" נגינה. אַזוי אַרום איז געגרינדעט געוואָרן דער „טהרת הקודש", (שפּעטער אָנגעַרופן אין ווילנע „כאַר־שול") אַ שול פאַר דאַוונען אוז אַ קלוב פאַר וויכוחים. אין דער עשיכטע פון דער השכלה האָט דער „טהרת הקודש" געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. דאָרטן האָט אד"ם הכהן געגלאַנצט מיט זיינע דרשות, פול מיט חריפות, לומדות אוז פרעכ־טיקער רעדנערישער קראַפט. אַלע זיינען געלאָפן אים הערן. אַפילו פויילישע שרייבער דערמאָנען זיינע דרשות. לעוואַנדא שרייבט, אַז אד"ם הכהן איז געווען אַ גרויסער מטיף. קיין פירנדיקע פערזענלעכקייט איז אָבער אד"ם הכהן ניט געווען. אויף די סעודות האָט מען אים זעלטן געזעזן. ער האָט געלעבט ווי אַ פרוש, האָט זיך ניט גע־קליידט, ווי די „מאדימס" די משכילים, נאָר ווי אַלע פרומע יידן.

די „קרוין" פון דער השכלה־ליטעראַטור איז אַרויפגע־לייגט געוואָרן אויף דעם קאָפּ פון קלמן שולמאַן, וועל־כער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ תלמיד פון מרדכי אהרן גינצבורג אוז ממילא איז ער געווען דער „יורש עצר".

קלמן שולמאַן
(1819—1899)

געקומען איז שולמאַן קיין ווילנע אין יאָר 1843. ער איז דעמאָלט אַלט געווען עטלעכע אוז צוואַנציק יאָר. 56 יאָר פון זיין לעבן האָט ער אָפּגעלעבט אין ווילנע, וואו ער איז געשטאָרבן אין טיפן עלטער אין יאָר 1899. מיטן אויסנאַם פון פיר טעג וואָס ער האָט פאַרברַאכט אין פּעטערבורג (אין יאָר 1867), איינגע־לאָדן פון באַראָן גינצבורג, איז ער כמעט פון ווילנע ניט אַרויסגעפאָרן.

ער האָט אַרויסגעגעבן אין בוכפאָרעם איבער 28 וועדק, אייר־ניקע פון זיי אין אַ סך בענד. אין פרט פון חוש פאַר אַקטועלע ענינים אוז נוצלעכע וועדק פאַר בילדונג אוז אינפאָרמאַציע איז ער געווען אַ ליטעראַט, וואָס שרייבט פאָפּולער־וויסנשאַפטלעכע וועדק. מען געפינט ביי אים איבערזעצונגען פון לידער, היסטא־רישע דערציילונגען, קאָמפּילאַציעס אוז וועלט־געשיכטעס, באַ־אַרבעטונגען פון פלאַוויוס, פון גרעצ'ס געשיכטע (נאָר די ערשטע טיילן), — מיט איין וואָרט אַלע זשאַנערס פון פאָפּולערער אוז ווייסנשאַפטלעכער ליטעראַטור. זיינע וועדק האָבן געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג אוז געשאַפן נייע לייענער. זיין איבערזעצונג פון דעם „אייביקן יידן", דעם סאָציאַלן ראָמאַן פון דעם פראַנצויז אויזשען סיו (1858), האָט זיך אין אַ קורצער צייט פאַרקויפט אין 2.000 עקזעמפלאַרן. זיין מאָנומענטאַלע קאָמפּילאַציע פון געאָרג וועבערס „וועלט־געשיכטע" („דברי ימי עולם"), וואָס איז אין די יאָרן 1867־1884 דערשינען אין ניין בענד, האָט געהאַט עטלעכע אויפלאָגעס. די טיילן, וואָס זיינען שייך יידישער ge־שיכטע, האָט שולמאַן אַליין באַאַרבעט לויט די בעסטע קוועלן. אין זיין צוגאַנג צו דער יידישער געשיכטע איז ער געווען זייער קאָנסערוואַטיוו און געשטאַנען אויף די יסודות פון דער מסורה. דאָס האָט גרעצ'ן ניט צופרידנגעשטעלט און ער האָט דעריבער אים פאַרוועדט וויטער איבערזעצן זיין יידישע געשיכטע.

ווי אַ פרעכטיקער סטיליסט האָט שולמאַן ניט נאָר באַרייכערט שפּראַכלעך די העברעאישע ליטעראַטור. ער האָט זי אויך שטאַרק פאַרוועלטלעכט אוז אין דער זעל־ביקער צייט פאַרטיפט איר נאַציאָנאַלן אינהאַלט. זיינע וועדק וועגן ארץ ישראל, וועגן די „מלחמות היהודים", זיין איבערזעצונג פון דעם דייטשישן ראָמאַן וועגן בר־כוכבא (הריסות ביתר, 1858) האָבן געוועקט דאָס נא־ציאָנאַלע געפיל פון דעם העברעאישן לייענער אין ליטע. ער, וואָס האָט געזען דעם אויפקום פון חיבת־ציון אוז די אויפלעבונג פון דער העברעאישער שפּראַך, האָט געהאַלטן מיט רעכט, אַז מיט זיין לעבן אוז מיט זיין שרייבן האָט ער אַ סך בייגעשטייערט צו דעם דאָזיקן רענעסאַנס. אחד־העם דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז די ערשטע ידיעות וועגן יידישער געשיכטע האָט ער געהאַט צו פאַרדאַנקען דווקא שולמאַנס וועדק. אַ גאַנצער דור האָט זיך געשפּייזט מיט די וועדק פון דעם דאָזיקן פראָדוקטיוון העברעאישן ליטעראַט. די „חברה מפיצי השכלה" האָט אים געשטיצט אוז האָט ביי אים באַשטעלט אייניקע קאָמפּילאַציעס. אַפילו דער פאַריזער „אַליאַנס איזרעאַליט" פלעגט ביי אים קויפן זיינע וועדק אוז זיי פונאַנדערשיקן צו די העברעאישע לערער פון אירע שולן אין אַזיע אוז אַפריקע. חוץ דעם האָט די ראָם־דרוקערייַ אין ווילנע געדרוקט אין איר אייגענעם פאַרלאַג אַ סך פון זיינע חיבורים.

קלמן שולמאַן איז געווען אַ הייסער העברעאיסט. פון יידיש האָט ער ניט געוואָלט הערן. ער האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס מענדעלע שרייבט יידיש, הגם ער גופא האָט אויף קיין אַנדער לשון ווי יידיש ניט געריידט. זיין שטוב אויף קליין־סטעפּאַן גאָס אין קיסינעס הויף איז געווען אַ מין בית־וועד לסופרים אוז, ווי עס דערציילן אַ סך בעלי־זכרונות, איז ער געווען זייער אַ טשיקאַווער אוז לעבעדיקער ייד. געהאַלטן האָט ער זיך ווי אַ תלמיד־חכם, וואָס שטרייכט אונטער ביי יעדער געלעגנהייט, אַז ער האָט פיינט עס־הארצים.

דער געדאַנק צו פאַרבינדן די העברעאישע ליטע־ראַטור מיט דער וועלט איז אין דער ליטווישער השכלה־ליטעראַטור געווען זייער בולט. זייענדיק ווייט פון מי־ליטאַנטישקייט, האָט זי אָבער ניט געוואָלט זיין קיין פראָווינציעלע, פאַרקלויזטע ליטעראטור. אַזוי, למשל,

האָט יואל בער הכהן פון ווּאלאָזשין (1816־1871) אי־בערגעזעצט דאָס קלאָסישע ווערק פון דעם פראָנצויז פענעלאָן „די אַוואַנטיורן פון טעלעמאַק", (כבוד מלכים, 1851־1853), געשריבן אין דער זעלביקער צייט אַ פּירוש צום „ילקוט שמעוני" און האָט אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג אייגענע משלים (חיי אסף 1858), צו וועלכער ער האָט צוגעגעבן אַ ביאָגראָפּיע פון דעם גריכישן משלים־שרייבער עזאָפּ. דער סוחר יצחק בן מאיר גאָלדמאַן (1839־1905) באַזעצט זיך אין יאָר 1861 אין ווילנע און אין נוסח פון קלמן שולמאַן שרייבט ער וועגן דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, וועגן שיבת ציון און אַנדערע ווערק. אַזעלכע ליטווישע מחברים, וואָס על־פּי רוב זיינען זיי געווען סוחרים, בוכהאַלטערן, לערער, קאָרעק־טאָרן אין די יידישע דרוקעריין, זיינען אין ליטע געווען אַ סך. כמעט יעדע שטאָט און שטעטל האָט אַזעלכע פּראָדוצענטן פון געדרוקטן ווּאָרט.

דאָס וואָס ניט אַלע האָבן זוכה געווען אַריינצוגיין אין היכל פון ליטעראַטור, איז אַ פאַרשטענדלעכע זאַך. געווען זיינען צווישן זיי עפּיגאָנען פון פאַרשיידענע שולן, לומדישע קאָמפּילאַטאָרס, וועלט־פאַרבעסערערס, אַפאַלאָגעטישע ביאָגראַפן פון יידן־גבירים, פון יידישע שירים, ווי אַ מאָנטעפּיאָרע, אַ ראָטשילד. די ערשטע מוסטערן פון סאָציאַלן רעפאָרטאַזש, אומבאַהאַלפן געשריבן, באַוויזן זיך גראָד אין ליטע. אויף דעם דאָזיקן ווילד־גראָז פון געדרוקטער פּראָדוקציע האָבן זיך אָבער אויך באַוויזן פּרישע, שיינע בלומען. אַ געזעלשאַפטלעכן קאָנטראָל אויף דעם דאָזיקן ניט־קאָרדינירטן ליטעראָרישן יריד האָט שוין געפֿאָדערט דער שטורעמדיקער, טאָלעַנטפולער, הגם זייער איינזייטיקער, קריטיקער אורי־צבי קאָוונער (1842־1909) און טיילוויז אויך אברהם יעקב פּאפּערנא (1840־1915).

פּאָראַלעל מיט דער ליטעראַטור בליט זיך פונאַנדער די לומדישע וויסנשאַפט. וועלך פון שמואל יוסף פין, פון הלל נח שטיינשניידער (1829־1903), וואָס זיינען ווי היסטאָריקער זייער פּרימיטיוו, אָבער גוואַלדיקע בקיאים אין הלכות יחוס משפּחות — פון מתתיהו סטראַשון (1817־1886), פון ישעיה בן יהודה ליב הלוי אשכנזי (1772־1848) און צענדליקער אַנדערע — זיינען געווען דער פונדאַמענט, אויף וועלכן ניט איין מאָדערנע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונג האָט זיך שפּעטער געמוזט אָנשפּאָרן. דער ביבליאָגראַף בן־יעקב (1801־1862) האָט געמאַכט אַ פאָרזוך צו שאַפן אַ פאַרלאַג, כדי אַרויסצוגעבן איבערגעדרוקטע ווערק פון די קלאַסיקער פון דער אַלטער העברעאישער ליטעראטור. אין יאָר 1861 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ קול־קורא, וואָס איז מיט פרייד אויפגענומען געוואָרן פון די ליטווישע משכילים. אין אַ קורצער צייט האָט ער געהאַט 1000 אַבאָנענטן, על פּי רוב טאַקע אין ליטע.

אַרום דער ווילנער חברה קדישא איז געווען אַ באַזונדערער לומדישער קרייז. איר סעקרעטאָר איז געווען יהודה בעה"ק (בעהאַק 1820־1900), באקאַנט ווי דער ווילנער בעל־הקברות. אַ געוויסע צייט איז ער געווען לערער פון תלמוד אין דער ראַבינער־שול.

אפילו די לומדים און פרומע יידן האָבן אין זייער קאַמף קעגן דער השכלה איבערגענומען ניט נאָר דעם לשון פון די משכילים, נאָר טיילמאָל אויך זייערע מעטאָדן. די „חברת מצדיקי

הרבים", אַנגעפירט פון דעם ווילנער אברהם בער צייטלין האָט געפירט אַ קאַרעספאַנדענץ מיט די גרעסטע רבנים. אין 1870 האָט זי אַרגאַניזירט אַן אסיפה פון רבנים אין קאָוונע. אין זייער קאַמף קעגן די משכילישע שרייבער האָבן זיי געשריבן, אַז אַדאַנק מאַפּו"ס ראַמאַנען בליען אין ליטע... שאַנדהייזער.

דער קולטור־קאַמף, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט משה־לייב לילינענבלום, יהודה־לייב גאָרדאָן און אַנדערע מיליטאַנטישע פאַרטרעטער פון דער השכלה, האָט סוף כל סוף אַרויסגעבראַכט אַ סך קערנדיקע און פאַזיטיווע געדאַנקען. מיכל יוסף פינעס (1842־1912) האָט דעמאָלט פאַרמולירט, אַז עס איז בכלל ניט גוט־טיק אַ רעפאָרמע פון דער רעליגיע, נאָר אַ רעפאָרמע פון דעם יידישן פאָלקסלעבן. (לא תיקונים בדת, כי אם תיקונים באומה, „הכרמל", VIII, 83). מען קען קינסטלעך ניט רעפאָרמירן דאָס רעליגיעזע לעבן, ווי די משכילים ווילן דאָס האָבן. ער האָט אָנגעוויזן אויף דער נאַציאָנאַל־עמאָציאָנעלער ראָלע פון דער יידישער אמונה — אגב אַ געדאַנק זיכער אינספּירירט פון קלמן שולמאַנס חיבורים. יענער דור פון משכילישע שרייבער האָט געשעצט דאָס נאַציאָנאַלע אין דער רעליגיע, ממילא איז ער ניט געווען אַזוי ראַציאָנאַליסטיש אייגעשטעלט, ווי דער דור משכילים פון מרדכי אהרן גינצבורגס צייט.

אויך פאַר דער קולטור־ראָלע פון דעם יידישן לשון האָט יענער דור געהאַט מער פאַרשטענדעניש און ממילא ווייניקער ביטול. קאָוונער, וואָס טרעט אַרויס זייער שארף קעגן דער דעמאָלטיקער העברעאישער לי־טעראַטור, האָט געהאַלטן, אַז יידיש איז מער מסוגל צו ווערן אַ „קאָריդאָר, דורך וועלכן יידן וועלן דאָרפן אַריינגיין אין דעם היכל פון די הויכע שפּראַכן" („צרור פרחים", 95). די משכילים, וואָס האָבן געשריבן יידיש, זיינען געווען נאָך אַזוי שטאַרק אונטער דער העגע־מאָניע פון דעם פאָראורטייל קעגן דער דאָזיקער שפּראַך, אַז אפּטמאָל האָבן זיי זייערע שריפטן אַרויסגעגעבן אַנאָנים. אַזוי, למשל, איז אין יאָר 1864 דערשינען אַ יידיש ביכל מיט דעם העברעאישן טיטל אונטערן נאָמען ספורי חכמי יון או דברי חכמים (120 זייטן). די הקדמה צו דעם דאָזיקן בוך האָט אַ באַדייטנדיקן קולטור־היסטאָרישן ווערט. דער מחבר אָדער איבער־זעצער פון דעם ווערק האָט אָבער זיין נאָמען ניט גע־ווּאלט אָנגעבן. אַזעלכע משכילישע מחברים אויף יידיש זיינען געווען אַ סך. דעם סוד פון מחברשאַפט האָבן משמעות געווואוסט נאָר די מדפּיסים, ביי וועמען מען האָט די דאָזיקע חיבורים באַשטעלט.

מיכל גאָרדאָן (1823־1890), וואָס האָט אויך גע־שריבן העברעאיש, האָט זיינע יידישע שירים לכתחילה פאַרגעלייענט פאָר אַ קרייז פון משכילים. יהושע שטיינ־בערג, וואָס האָט הנאה געהאַט פון זיינע לידער, האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס גאָרדאָן איז אַזוי „געפאַלן", אַז ער האָט אָנגעהויבן שרייבן יידיש. ער האָט אים געגעבן אַן עצה זיי ניט צו דרוקן. גראָד זיין שוואָגער יהודה־לייב גאָרדאָן האָט אים צוגעגעבן חשק צו שרייבן

און דרוקן אויף יידיש. בכלל איז אין ליטע די אָפּאָזיציע קעגן יידיש געווען אַ סך שטאַרקער ווי אין וואָלין און אוקראַינע. די ליטווישע משכילים האָבן געהאַלטן, אַז אָלע יידן אין ליטע זיינען תלמידי חכמים, בעת די וואָלינער און אוקראַינער יידן זיינען פאַרגרעבט, על פּי רוב עם־הארצים.

איזיק מאיר דיק (1814־1893), דער אינציקער יידישער מחבר צווישן די מיטגלידער פון דער משכּילישער שול „טהרת הקודש", איז געווען אַזאַ למדן, אַז אין זכות פון זיין לומדות האָט מען פאַרקוקט זיין שרייבן יידיש. אַדאַנק אים איז די יידישע ליטעראַטור געווארן אין ליטע אַזאַ פאָפולערער ענין, אַז ניט איין משכיל האָט „קאָפּיטולירט" פון זיינע העברעאישע פּאָזיציעס און געווארן אַ יידישער שרייבער. דער ערשטער, וואָס האָט אָפּגעשאַצט דיקס ווערק איז געווען קאָוונער. ער האָט אין זיי געזען דאָס „נוצלעכע", דאָס וואָס דאָס פּאַלק דאַרף האָבן. קאָוונער האָט אויך געהאַלטן מער פון „קול מבשר" ווי פון „הכרמל", דעם העברעאישן זשורנאַל, וואָס פין האָט אַרויסגעגעבן אין ווילנע (1860־1870). ער האָט געשריבן, אַז ליטווישע יידן דאַרפן האָבן אַ יידישן זשורנאַל. דאָס „וואָלט אויפגעוועקט אַ סך מענטשן פון זייער שלאָף און זיי וואָלטן דערזען אַ ניי ליכט".

דיק איז אין די יאָרן 1850־1863 געווען לערער אין אַ קרוינישער שול און באַקומען 225 רובל אַ יאָר. געשען איז דאָס אין זכות פון זיינע העברעאישע חיבורים, וואָס זיינען געווען אין ליטע זייער פּאָפולער. זיין „מסכת ענּיות" (1848), אַ שאַרפע משכילישע פאַראַדיע פון לעבן פון ליטווישע יידן, איז געווען דער קרומער שפּיגל, אין וועלכן די מיליטאַנטישע משכילים האָבן זיך אַזוי גענויטיקט. זייער פּאָפולער זיינען געווארן דיקס יידישע ווערק. דרוקער און פאַרלעגער פון פאַרשיידענע שטעט האָבן זיך געיאָגט נאָך זיי. דערפאַר האָט ער געמוזט באַנוצן פאַרשיידענע פסעודאָנימען, כדי מען זאָל אים ניט באַשולדיקן, אַז ער ברעכט זיין קאָנטראַקט מיט די מדפיסים ראָם. לויטן קאָנטראַקט פון יאָר 1865 האָט דיק געזאָלט צושטעלן דריי בויגן אַ וואָך פאַר אַ האָנאָראַר פון 2 רובל אַ בויגן. חוץ צושטעלן דעם כתב־יד, האָט ער באַדאַרפט לייענען די קאָרעקטורן און „פאַרריכטן אין גיוויסע ערטער, ווי עס ווערט מיר הייסן דער גביר (ד. ה. ראָם) אָדער זיינע מענטשן, וואָס זיינען מיט אים אין געשעפט פון דער דרוקעריי".

דער דורכשניטלעכער טיראַזש פון דיקס אַ מעשה איז געווען צווישן 3000 און 4000 עקזעמפלאַרן. די צאָל אויפלאָגעס איז אָבער שוין אוממיגלעך פעסטצוסטעלן. פין דערציילט, אַז ווען אַ ווילנער בעל־הביתע איז אַרויס פרייטיק אין מאַרק, האָט זי קיינמאָל ניט פאַרגעסן צו ברענגען מיט זיך פאַר אַ פאָר קאָפּיקעס עפּעס פון דיקס זאָכן. אַן אָנדערער מיטצייטלער שרייבט וועגן דיקס פאָפולערקייט אַזוי:

„אויב איר ווילט פאַרשטיין, וואָס דיק האָט אויפגעטאָן, גייט אַרויס אין אַ מאַרק־טאָג אין אַ ליטווישער שטאָט, וועט איר זען, ווי יידן און יידענעס, בעלי־ביתטעס און קרעמער רינגלען אַרום די פאָקנטרעגערס, וואָס קומען פון ווילנע, און באַצאָלן, וויפל מען וויל נאָר, פאַר דיקס געשיכטעס".

דיק האָט געוואָלט, אַז וואָס מער משכילים זאָלן שרייבן יידיש. בעת מרדכי ריוועסמאַן האָט אונטער דער השפּעה פון לעוואנדא'ן באַשלאָסן שרייבן רוסיש, האָט דיק אים געזאָגט:

„שרייבט יידיש, כדי די יידישע פרוי זאָל אויך קענען פאַרשטיין. יידיש איז דאָך דער לשון פון די בריי־טע מאַסן".

מיט דיקס טיראַזשן האָט זיך געקענט נאָר פאַרגלייכן דאָס קלאַסישע העברעאישע „חיי אדם" פון אברהם דאַנציג (1747—1820), וואָס איז דערשינען צום ערשטן מאָל אין ווילנע אין יאָר 1810 און האָט געהאַט אָלע צוויי־דריי יאָר אַ דורכשניטלעכן טיראַזש פון 3000 עקזעמפלאַרן. דער ווילנער דרוקער האָט באַדאַרפט יעדן חודש צושטעלן דער ראַבינער־שול אַ דין־וחשבון פון די געדרוקטע וועלק און די צאָל געדרוקטע עק־זעמפלאַרן. דאָס גיט אַ מיגלעכקייט אילוסטרירן דעם מצב פון יידישן בוך אין ליטע מיט אַ פאָר ביישפילן.

אַ יידישער לוח האָט זיך געדרוקט אין 25,000 עקזעמפלאַרן. דאָס יידיש ביכל „גדולת משה" אין 2000. די פּראָזאַאישע באַ־אַרבעטונג פון דער „בבא מעשה" אין 1500. פון די העב־רעאישע ווערק, וואָס זיינען על פּי רוב געווען גרעסערע ביכער, האָט זיך מאַפּוס „עיט צבוע" געדרוקט (1856) אין 2000 עק־זעמפלאַרן, פון זיי האָבן זיך נאָר 30 פאַרקויפט אין ווילנע. מרדכי אהרן גינצבורגס „קרית ספר", אַ בריוון־שטעלער און אַ מדריך פאַר אַ גוטן העברעאישן מליצה־סטיל, איז אַרויס אין 1859 אין 3000 עקזעמפלאַרן (דאָס איז אגב געווען שוין די פערטע אויפלאָגע). יהודה לייב גאָרדאָנס „אהבת דוד ומיכל" איז אין יאָר 1856 אַרויס נאָר אין 650 עקזעמפלאַרן. יידישע פאָלקסביכלעך פון אַנאָנימע מחברים אָדער פון וויניק באַקאַנ־טע שרייבער האָבן זיך געדרוקט צווישן 1000 און 2000 עק־זעמפלאַרן.

רומל ספרים האָבן זיך געדרוקט אַ סך מער. דאָס זעלביקע איז חל אויף כלערליי לערנביכלער, ווי ליאָנדערס ביכל צו לערנען זיך פראַנצויזיש (3000 עקזעמפלאַרן) אָדער בן־זאב'ס העברעאישער וועגטערבוך.

די צאָל פּראָפּעסיאָנעלע שרייבער אין ליטע איז געוואָקסן. אויף העברעאיש זיינען דאָס על פּי רוב גע־וועז מחברים פון לערנביכער און וועגטערביכער, וויל אַזעלכע ווערק האָבן אַריינגעבראַכט אַ ביסל האָנאָראַר. אויף יידיש זיינען דאָס געווען פאָלקס־שרייבער, וואָס האָבן חוץ דידאַקטישע מעשיות און פּרימיטיווע סא־ציאָלע דערציילונגען אויך געשריבן אינפאָרמאַטיוו־פאָפּולערע ווערק. צו אָזעלכע שרייבער האָט געהערט יהושע מזח (1834־1917), וואָס האָט אָנגעשריבן קנאַפּע 600 ביכלעך, ברוך משה בראָז (1858־1917), צבי ניסן גאָלאָמב (1853־1934) א. אַ. וו. זייערע ווערק זיינען שוין ווינציקער באַפאָרבט משכיליש און ברענגען שוין אַרויס די נייע סאָציאָל־נאָציאָנאָלע שטרעמונגען. אין תוך געמומען האָבן זיי אונטערגעטראָגן אין אַ קאָנסער־וואַטיוועך פּאָרעם אַ נייע געזעלשאַפטלעכע קריטיק. חוץ זיי האָבן זיך שוין באַוויזן פאָפּולערע מחברים פון

פרומען לאַגער, וואָס האָבן געשעפט פון דער אגדתא און מדרשים און האָבן ביים פאָלקס־מענטש אין ליטע שטאַרק אויסגענומען.

דעם ערשטן סאָציאַלן ראָמאַן, באַאיינפלוסט פון טשערנישעווסקיס „טשטאָ דיעלאַט", האָט אָנגעשריבן אַ ווילנער אָקושערקע טויבע סענגאָל א. נ. „גאָלדיצקע די מלוהטע", (געדרוקט אין ווארשע אין 1883).

דער וואוקס פון דער בוך־פראָדוקציע האָט גע־מוזט משפּיע זיין אויך אויף דער אָנטוויקלונג פון דעם יידישן דרוק־ווען. ניט איין טראָגעדיע האָט זיך אָפּ־געשפּילט מיט אַ מחבר, ווייל ער האָט ניט געקענט געפינען קיין דרוקער פאַר זיינע ווערק. די ראָם דרו־קערייַ, הגם אַ מתנגדישע, האָט ניט געוואָלט זיך איינ־רייסן מיט די חסידים. געגנוג צו דערמאָנען אקסענ־פעלדס ניט־געלונגענע באָמיאונגען צו דרוקן זיינע ווערק. מאָפון האָט אַ ניט־געלונגענער פּרואוו צו דרוקן אַ ראָמאַן פאַרשאַפט אַ גרויסן פאַרלוסט. זיין ראָמאַן („חוזי חזיונות") איז דעמאָלט פאַרפאַלן געגאַנגען. אַ סך מחברים האָבן געוואָלט דרוקן אין פרייסן, אָבער דאָס האָט זיך ניט אַלעמאָל איינגעגעבן.

ערשט אין יאָר 1862 איז אָפּגעשאַפט געוואָרן דער מא־נאָפּאָל אויף יידישע דרוקעריַיען. די פירמע ראָם איז געבליבן. עס זיינען אָבער צוגעקומען נייע יידישע דרוקעריַיען. ווען יוסף ראובן ראָם איז געשטאָרבן (אין יאָר 1858), האָבן זיינע דריי זין: דוד, חיים, יעקב און מנחם־גבריאל איבערגענומען די פירמע און זי געפירט צוזאַמען מיט דער אלמנה. זינט דאַן ווערט די פירמע „אלמנה והאחים ראָם" באָרימט איבער דער גאָרער יידי־שער וועלט.

עס קומען צו די דרוקעריַיען פון אברהם ראָזענקראַנץ (1815־1901) און שריפטגיסער. אַ געוויסע צייט איז פין געווען זיירער אַ שותף. אין משך פון עטלעכע יאָר זיינען אויפגע־קומען אין ווילנע עטלעכע דרוקעריַיען. אויך אין סואוואַלק האָט זיך אין יאָר 1862 געעפענט אַ דרוקעריי. די נייע דרוקע־ריַיען אין די פרייסישע שטעטלעך וויִ טילזיט, ליק, מעמל, אייַדקונען האָבן אויך אין אַ גרויסער מאָס געדרוקט פאַר ליט־ווישע מחברים. אין יאָר 1865 זיינען כמעט אַלע ווילנער דרו־קעריַיען געווען אין באַזיץ פון יידן, וואָס האָבן געדרוקט אין פאַרשיידענע שפראַכן. אַזוי אַרום איז ווילנע באָרימט געוואָרן ווי אַ שטאָט וואָס דרוקט ביכער פאַר דער בריטער וועלט.

אויך די צאָל יידישע פאַרלעגער און בוכהענדלער איז שטאַרק אויסגעוואַקסן. קולטור־ווערטן זיינען גע־ווארן עקאָנאָמישע ווערטן. צווישן די פּראָדוצענטן פון ביכער און די קאָנסומענטן האָט זיך שוין געפונען אַ פּלאַץ פאַר ביכער־אַגענטן, אַנאָנסן־זאַמלער און אַגענטן פון צייטשריפטן. די רוסיש־יידישע זשורנאַלן האָבן אין ליטע געהאָט אַ סך לייענער. מער ווי אַ דריטל פון די אַבאָנענטן פון „השחר", וואָס האָט סך־הכל געציילט 700 אַבאָנענטן, איז געווען פון ליטע. דער „הכרמל" האָט געהאָט וויניק לייענער, ווייל ער איז געווען וויַיט פון לעבן און האָט זיך אין זיין רוסישער בייַלאָגע אָפּ־געגעבן מיט קאָזיאָנער פּראָפּאָגאַנדע פון רוסיפיקאַציע, וואָס האָט שוין אין ליטע געהאַלטן ביי אַן אידעאַלא־גישן באַנקראָט.

די פאַרלעגערייַ אין ליטע האָט אָנגעהויבן באַקומען אַן אייראָפּאישן שוואונג. דער משכיל מרדכי קאַצענע־לענבאָגען (1858־1934) האָט אַרויסגעגעבן פּרץ סמא־לענסקינס ווערק און באַצאָלט דער אלמנה אַ האָנאָראַר פון 5000 רובל, אַ ריזיקע סומע פאַר יענע צייטן. יהודה לייב גאָרדאָנען האָט דער זעלביקער פאַרלעגער באַצאָלט 3000 רובל פאַר זיינע שירים. דער דאָזיקער משכיל־פאַרלעגער האָט אַרויסגעגעבן אַ סך יידישע פאָלקס־ביכלעך. מען איז משער, אַז ביי אים זיינען דערשינען איבער 200 יידישע תחינות, חוץ אָנדערע רומל־אויס־גאָבעס.

די לומדישע סביבה אין ליטע האָט אויך משפּיע געווען אויף דער אָנטוויקלונג פון ביבליאָפיליזם. אַ דאָנק דעם למדן און ביבליאָפיל מתתיהו שטראָשון (1817־1886) איז אין ווילנע געשאַפן געוואָרן די באַ־רימטע ביבליאָטעק אויף זיין נאָמען, וואָס איז באַריי־כערט געוואָרן מיט זאָמלונגען פון אָנדערע לומדים און ספרים־זאַמלער, ווי שמואל יוסף פין, יהודה בעהאָק, חיים לייב מאַרקאָן (1848־1909), דוד סלאָנימסקי (1840־1907), דוב בער ראָטנער (1852־1917). די דאָ־זיקע „פּריוואָטע געלערנטע" האָבן געהאָט זייער איי־גענעם קריַיז. קיין זאָך וואָס איז יידיש איז זיי ניט געווען פרעמד. זיי האָבן ליב געהאָט שיר ומליצה, ניט ווייניקער ווי אַ בלאָט גמרא אָדער אַן אַלטן פילאָסאָ־פישן ספר. דאָס איז געווען אַ ניט־קאָאָרדינירטע אָקא־דעמיע, וואָס האָט געהאָט אַ געוואָלדיקן מאַראַלישן פּרעס־טיזש. מיט אַזאַ גרויסן למדן ווי דוב בער ראָטנער, למשל, וואָס האָט אָנגעשריבן אַ מאָנומענטאַל ווערק „אהבת ציון וירושלים" (פאָרשונגען איבערן ירושלמי אין 12 בענד) האָבן קאָרעספאָנדירט די לומדים פון דער גאָרער וועלט. דער משומד דניאל כוואָלסאָן (1819־1910) אַליין אַ ווילנער, אַ גרויסער למדן און פריינד פון לומדי־משכילים, האָט תמיד זיך געגרויסט מיט זיין ליטווישקייט. דאָס זעלביקע איז געווען מיט אַ סך אַנדערע, וואָס האָבן געלעבט אין דעם קריַיז פון די דאָזיקע גרויסוועלטיקע יידן פון דער קלייַנער ליטע.

אויך פאָליאָקן אין ליטע האָבן געמוזט צוגעבן, אַז ווען ניט יידן וואָלט די פּוילישע קולטור זיך דאָרטן ניט אַזוי שטאַרק פאָרשפּרייט. אַזעלכע פּוילישע פאַרלעגער־יידן ווי ראָפאַלאָוויטש, אסס, מוריצי ערגעלבראַנד (אַ ברודער פון וואָר־שעווער פאַרלעגער), טענפיל גליקסבערג, ניימאַן און אַנדערע האָבן אַ סך בייגעטראָגן צו דער פּוילישער קולטור. צווישן פּוילישע אַנטיקוואָרן זיינען געווען אַ סך פרומע יידן. קאָוונע האָט געהאָט עטלעכע אַזעלכע יידן, וואָס פלעגן אָפּקויפן אין פריציש הויפן אַלטע ביכער און שפּעטער פאַרקויפן אייַנצלווייז אין די באַרימטע פּוילישע ביבליאָטעקן.

אין ווילנע איז דער סאָמע באַרימטסטער פון זיי געווען שעוועל קינקולקין, אַ פּוילישער פאַטריאָט, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין די געשעענישן פון 1863. ווען ער איז אין יאָר 1908 געשטאָרבן, האָט אַ פּוילישער דאָקטער (סטאַניסלאוויטש) געהאַלטן אַ הספּד אויף זיין קבר. דער באַרימטער פּאָעט ווללאדיסלאָוו סירקאָמלא, איינער פון די ליבערהאַלסטע פאָליאָקן אין ליטע, האָט אים פאַראייביקט אין אַ פּאָעמע א. נ. דער גאָסן־בוכהענדלער.

קינקולקין איז געווען דער לעצטער ייִד, וואָס איז געווען אַ פּוילישער קולטור־טרעגער אין ליטע. די צאַרישע מאַכט האָט שפּעטער פאַרווערט יידן פאַר־שפּרייטן פּוילישע ביכער. פאַר רוסישע ביכער איז נאָך קיין מאַרק ניט געווען. די געבילדעטע יידן פון ליטע האָבן עמיגרירט פון ליטע קיין רוסלאַנד אַדער קיין אויסלאַנד. די אַנדערע האָבן זיך אין רוסישע ביכער ניט ענטויטיקט. די קאָוונער ברידער מינקאָווסקי (הער־מאַן און אָסקאַר) זיינען אַוועק קיין דייטשלאַנד און דאָרטן באַרימט געוואָרן. דער ערשטער ווי אַ מאַטעמא־טיקער און דער צווייטער ווי אַ מעדיקער. יוליאַן באַק (1869־1908) איז אַוועק קיין פּעטערבורג און שפּעטער געגרינדעט די צייטונג „ריעטש"; דער קאָוונער משכיל דוד פיינבערג (1840־1916) איז געווען אַ יידישער כלל־טוער מיט אַ וועלטנאָמען.

די ליטווישע טאַטע־מאַמע האָבן פון זייערע ערשטע קינדער קיין סך נחת ניט געהאַט. די וועלט איז געווען גרויס און דאָנקבאַר, אָבער די אייגענע סביבה צו קליין און נאָך ניט רייף פאַר אַזוי פיל קולטור־כוחות. ליטווישע יידן זיינען געוואָרן ראַבינער, שריי־בער, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אָפערע־זינגער און רע־וואָלוציאָנערן — אָבער אַלץ ווייט פון דער אייגענער ליטווישער סביבה. מען האָט אָבער די אייגענע סביבה ניט פאַרגעסן. די בענקשאַפט האָט מען אויסגעדריקט אין לידער (יל״ג, מאַנע), זכרונות, ראָמאַנען און אויך אין דער פּלאַסטישער קונסט (אַנטאָקאָלסקי).

די וועלט איז אָבער ניט געשטאַנען אויף איין אָרט. אויך אין ליטע האָבן זיך דערהערט נייע טענער. די אַלטע אידעאַלאָגיע האָט באַנקראָטירט. דאָס פאַרמאַכן פון ראַבינער־שול אין 1873 איז געווען אייגנטלעך דאָס פאַרהאָקן פון אַן ארון, אין וועלכן עס איז באַגראָבן געוואָרן אַ ניט־מקום־געוואָרענע האָפענונג.

די אידעאַלאָגיע פון אַסימילאַציע לעבט איבער אַ קריזיס. אַנשטאָט קאָזיאָנער אַסימילאַציע מיט אַ פּאָ־ליטישער פונקציע צו זיין דער יסוד פון קינסטלעכן רוסנטום אין ליטע — וועט די אַסימילאַציע אייגע־שפּאַנט אין וואָגן פון סאָציאַליזם.

„מיר אַלע — דעקלאַרירט די יידישע יוגנט אין ליטע — וואָס וואוינען אין רוסלאַנד, זיינען רוסן: מיר האָבן די זעלביקע אינטערעסן און די זעלביקע מינהגים (ווי די רוסן). מיר זיינען רוסן! לאָמיר זשע זיך פאַראייניקן קעגן די שונאים אין נאָמען פון גלייכ־הייט".

די „רוסן" זיינען דאָס אַלע די באַוועלטע און גע־פּיניקטע. אַזוי אַרום קומט דער סאָציאַליזם שוין אין די 70 יאָרן אין די וועלט פון ווילנער ראַבינער־שול און זינט 1873, וועו אויף זיין אָרט איז געשאַפן גע־וואָרן דער לערער־אינסטיטוט, אין די מויערן פון דעם נייעם לערן־אַנשטאַלט פאַר דער יידישער יוגנט.

ליטווישע יידישע בחורים ווערן „מורדים במלכות". דעם גאונס קלויז אָדער דעם חסיד׳ס מנין ווערט אַן „אוניוועדסיטעט פאַר דער יוגנט".

סאָציאַליזם ביי יידן אין ליטע איז דער אָנהויב פון רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג ביי יידן אין רוסלאַנד בכלל.

מען גייט אַוועק פון דער השכלה־ליטעראַטור. מען לייענט די רוסישע ראַדיקאַלע שרייבער. ווינ־טשעווסקי האָט אין יאָר 1876 געשריבן אַזוי (אסיפת חכמים, 56):

„לאָזט אַפּ דאָס יידישע פאָלק! וואַרפט אויף אים ניט אַרויף אייער פּוסטע חכמה, אייער השכלה. לאָזט אויך די חסידים צו רו, זאָלן זיי גיין מיט זייער וועג. טעלעגראַף און אייזנבאַן — קען לפּי ערך מער בייי־שטייערן פאַר בילדונג ווי אייער גאַנצע משכילישע טעטיקייט".

דער ליבעראַלער משכיליזם אין ליטע איז געווען אויפן וועג צו אַ פאָלקיסטישן סאָציאַליזם. דער קאָנ־סערוואַטיווערער טייל פון משכיליזם איז געווען אויפן וועג צו חיבת ציון. אַ געוויסע צייט זיינען דאָס געווען צוויי פאַראַלעלע און טיילמאָל אפילו פיינטלעכע וועגן. די צייט האָט געבראַכט ראַדיקאַלע שינויים און אַ טייל וואַרטפּירער דערפירט צו אַ סינטעז פון ביידע. די גרויסע ירושה פון דער ליטווישער השכלה איז ניט אַוועק לאיבוד.

ביבליאָגראַפיע פון די וויכטיקסטע מקורים:

1) אַרכיוו פון טשאַרטאָריסקי אין קראקע (אַקטן וועגן וויל־נער שול־ראַיאָן, 1803־1842).

2) אַרכיוו פון צענזור־אַמט אין וואַרשע (גליקסבערג און האָגע־דאָקומענטן).

3) אסף, ש., מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך פ, ירושלים, 1943.

4) בריינין, ראובן, פון מיין לעבנס־בוך, ניו־יאָרק, 1946.

5) גינצבורג, מרדכי אהרן, דביר, ווילנע, 1844.

6) גינצבורג, מרדכי אהרן, אביעזר, וואַרשע, תרכ״ד.

7) גינזבורג, שאול, היסטאָרישע ווערק, דריי בענד, נ״י, 1937.

8) וויסבערג, יעחק יעקב, אגרות יהודה ליב גאָרדאָן, 2 בענד, וואַרשע, 1894.

9) ליליענבלום, מ. ל., אבות ההשכלה העברית בליטא ובגליציא, „אחיאסף", כרך X.

10) מגיד, דוד, זכרונות און „פון נאָענטן עבר", 2 בענד.

11) פינעס, מיכל יוסף, ילדי רוחי, ווילנע, 1872.

12) פרידקין, א., גאָטלאָבער און זיין עפּאָכע, ווילנע, 1925.

13) צינבערג, ישראל, די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן, ווילנע, בענד 5־8.

14) קאָן, פנחס, זיינע אַרבעטן אין „פילאָלאָגישע שריפטן" פון ייוואָ, „יונגער היסטאָריקער", „צייטשריפט" (מינסק), „קרית ספר".

15) קלויזנער, יוסף, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שלישי, ירושלים, תרצ״ט.

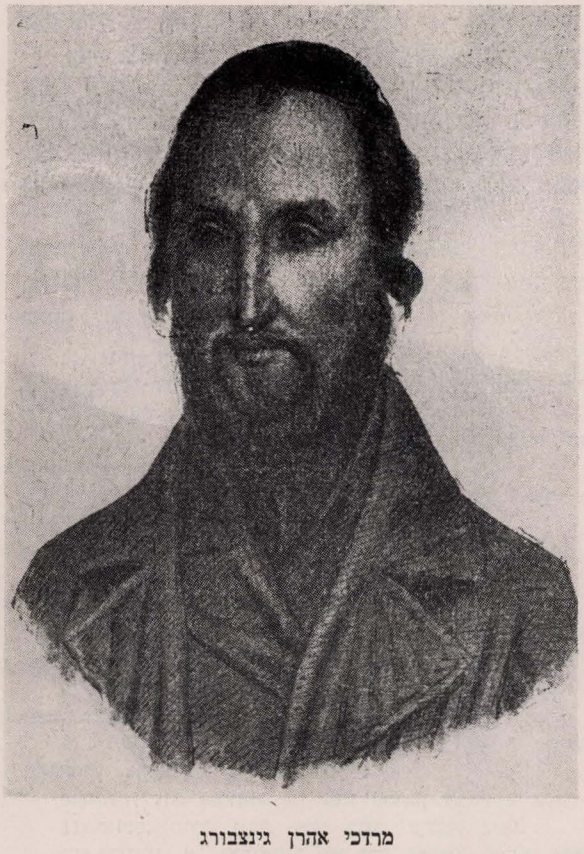
16) שאַצקי יעקב, ליטווישע יידן און די מלחמה פון יאָר 1812 (כתב־יד).

דר. מנחם ג. גלען

מרדכי אהרן גינצבורג און זיין ווערק „אביעזר"

ביאַגראַפישע נאָטיץ

י"ז מרחשון תש"ז (5טן נאָוו. 1946) איז געווָארן הונ־דערט יאָר נאָכן טויט פון איינעם פון די וויכטיקסטע פיאָנערן פון דער השכלה, מרדכי אהרן גינצבורג. דאָ ווערן געבראַכט איבערגעזעצטע שטעלן פון זיין אויטאָ־ביאַגראַפישן בוך: „אביעזר", וואָס איז אַרויסגעגעבן גע־ווָארן פון זיין יינגערן ברודער משה לייב גינצבורג, אַרום 17 יאָר נאָך זיין טויט.

מרדכי אהרן גינצבורג
(1846 — 1795)

מרדכי אהרן גינצבורג איז געבוירן געווָארן אין שטע־טעלע סאַלאַנט כ"א כסלו תקנ"ו (13טן דעצ. 1795) און געשטאָרבן י"ז מרחשון תר"ז, 51 יאָר אַלט. ער האָט פאַרפאַסט פיל ספרים, מיט וועלכע ער האָט באַצוועקט צו דערציען דאָס פאָלק און בילדן. ער האָט פאַרפאַסט די פאָלגנדיקע חיבורים: גלות ארץ החדשה; תולדות בני האדם, עתותי רוסיא, מלאכות פילון היהודי, הצרפתים ברוססיא, פי החירות, קרית ספר, דביר, חמת דמשק, ימי הדור, מגיד אמת, תיקון לבן הארמי, המוריה, ליל שמורים. אַ גרויסע טייל פון זיינע חיבורים זיינען דער־שינען נאָך זיין טויט.

דער פערל אין זיין קרוין פון ליטעראַרישע אַרבעט בלייבט זיין „אביעזר". עס איז אַ היסטאָרישער מאָנומענט פון דעם לעבן אין דער אַמאָליקער ליטע, ווי אויך אַ וויכטיק ווערק אין דער העברעאישער ליטעראַטור. מען לייענט דעם אביעזר נאָך ביז היינט. לייענער וועלן גע־פינען אין די איבערגעזעצטע שטעלן אַ היפש ביסל פון זיין קינדהייט און יוגנט. עס איז זייער שווער איבערצוגעבן גינצבורגס סטיל און דעם געשמאַק פון זיינע קאלאמבורן און פון די „לשון נופל על לשון" און אַנדערע געווירצן.

זיין פאָטער, ר' יהודה אשר גינצבורג (דער מחבר רופט אים מיט איין נאָמען אשר) איז געווען אַ נאָכפאָל־גער פון דעם ווילנער גאונס שיטה, אַז וויסנשאַפטלעכע קענטענישן איז אַ נויטווענדיקייט פאַר יידישקייט. ער האָט דעם דאָזיקן גלויבן איינגעפלאַנצט אין זיין זון.

אין 1841 האָט מרדכי אהרון גינצבורג, צוזאַמען מיטן דיכטער ש. זאַלקין, געעפנט אַ קינדערשול אין ווייל־נע, וואָס פאַראייניקט יידישקייט און וועלטלעכקייט. זי איז, אגב, געווען אין ליטע די ערשטע פון דעם מין. וועז דר. מאַקס ליליענטאל איז אין 1841 געשיקט גע־ווָארן פון דער צאַרישער רעגירונג צו גרינדן מאָדערנע „שולעס" אין רוסלאַנד, האָט גינצבורג תחילת אין דעם געזען אַ ישועה, אַבער נאָכדעם ווי ער האָט מיט אים געהאַט אַ געשפרעך, האָט ער געזען די סכנה, וואָס עס שטעקט אין ליליענטאלס פראָגראַם. אונטערן נאָמען יונה בן אמתי האָט מרדכי אהרן גינצבורג פאַרעפנטלעכט אַ בראָשור „מגיד אמת" (לייפציג 1843) קעגן ליליענטאלן.*)

מרדכי אהרן גינצבורג האָט באַהאַנדלט אין זיינע ביכער פאַרשיידענע טעמעס, אַבער איבערהויפט האָט ער פאָפולאַריזירט געשיכטע.

גלות ארץ חדשה (ווילנע, 1823) איז אַ באַאַרבע־טונג פון קאַמפעס געשיכטע וועגן דער אַנטדעקונג פון אַמעריקע; תולדות בני האדם (ווילנע, 1832) — אַ באַ־אַרבעטונג פון דער וועלטגעשיכטע לויט פאליץ; עתותי רוסיא (1839) — געשיכטע פון רוסלאַנד; הצרפתים ברוססיא, פי החירות באַהאַנדלט די פראַנצויזישע קריג־

*) זע אין דעם בוך „ליטע": שאַצקי, יעקב, דר., „קול־טור־געשיכטע פון השכלה בייַ יידן אין ליטע".

אינוואזיע אין רוסלאַנד און דעם שפּעטערדיקן שלום פון 1812־1815; ימי הדור — געשיכטע פון אייראָפּע אין די יאָרן 1770־1812; מלאכות פילון היהודי — וועגן דער השתדלות פון פילאָזאָף פילאָ דעם אַלעקסאַנדריער אינעם הויף פון קאַליגולאַ; חמת דמשק — וועגן דעם דמשקער בלוט־בילבול; קרית ספר — אַ בריוון־שטעלער (1835); דביר — אַ קאָלעקציע פון דערציילונגען, סקיצן און בריוו (1844); תיקון לבן הארמי — אַ סאַטירע; המוריה — עסייען; ליל שמורים (אַדאָפּטירט פון דייטש: טשאָקעס „אבענטויער").

מ. א. גינצבורג האָט שפּעטער אויך באַארבעט אייניגע פון זיינע ביכער אויף יידיש, אונטערן טיטל „די אנטדעקונג פון אַמעריקע".

פון אביעזר

ווי עס איז פאַרצייכנט געוואָרן אין מיין זכרון, לויט ווי עס האָבן דערציילט מיינע עלטערן — זאָלן רוען אין ערע — בין איך געבוירן געוואָרן איין־און־צוואַנציק טעג אין חודש כסלו אינעם יאָר פינף טויזנט פינף הונדערט זעקס און פופציק לויטן חשבון פון יידן*) אין דעם שטעטל טנ"א ס"ל,**) מיין מוטערס געבורטשטאָט. פאַר מיר זיינען געקומען אויף דער וועלט צוויי לעבעדיקע שוועסטער און איין ברודער, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט צו דער ערד אַן ערך אַ יאָר פאַר מיין קומען אויף דער וועלט. מיינע עלטערן האָבן ניט געפונען קיין טרייסט, ביז איך בין ניט געקומען צו פאַרבייטן זיין אָרט אין זייער האָרץ.***) . . . צוליב דער גרויסער ליבע, וואָס מיינע עלטערן האָבן געהאַט צו זייער בן יחידל, האָבן מיך ניט דערצויגן קיין פרעמדע דינסטן, אָדער אַמען, נאָר מיינע עלטערן אַליין. זיי האָבן אַבער שטאַרק איבערגעטריבן זייער ליבע צו מיר און זיי האָבן מיך שטאַרק צעפּיעשטשעט פון קליינווייז אָן, געהיט מיך פון לופט, פון ווינט, פון צופיל עסן, פון אַ קאָלטן טרונק, פון ניט דערשלאָפן, פון טויזנטער אַזעלכע קליניקייטן, וואָס ביי אַנדערע קינדער, וועמען מען האָט ניט צוגעווויינט צו אַזעלכע אָפּהיטונגען, זיינען זיי אַ שפּיל. איך בין געוואָרן אויסגעזעצט צו אַלערליי געפאַרן ביי יעדן בייט פון וועטער. האָט אַ בלאָז געטאָן אַ צפון־ווינט — האָט ער מיך קראַנק געמאַכט, אַ דרום־ווינט האָט מיך פאַרטריבן, אַ מיזרח־ווינט איז מיר געווען אַ לאַסט און אַ מערב־ווינט האָט געדריקט מיין געמיט. נעכטן האָב איך פאַרדאַרבן מיין מעגעלע מיט אַ לעפל זופ און היינט האָב איך געהוסט און גענייכט צוליב אַ פול מויל קאַלטן וואַסער. מיין קינדהייט איז מערסטנטייל אַוועק אין קראַנקהייטן און וויטיקן.

. . . קיין וואונדער ניט, וואָס די פאַרצייטיקע פאָעטן האָבן פאַרגעשטעלט דעם גאָט פון ליבע ווי אַ יונג צאַרט קינד, בלינד אויף זיינע ביידע אויגן. די ליבע צו מיר האָט פאַרבלענדט די אויגן פון מיינע עלטערן ניט צו איינזען, אַז זיי שוואַכן מיך אָפּ אַנשטאָט צו שטאַרקן. די צעקאַליעטשעטקייט, וואָס איך האָב געקראָגן אין שטוב פון די וואָס האָבן מיך אַזוי ליב געהאַט, פיל איך נאָך ביז היינטיקן טאָג. וואָלט איך ניט אָפּגעשוואַכט געוואָרן אין מיין קינדהייט דורך דער געוואוינהייט פון עסן מאַרציפּאַנעס און שלאָפן אין פערענעס אַ גאַנצע נאַכט,*) וואָלט מיר ניט שווער געווען אין מיין יוגנט צו טראָגן די לאַסט פון מיסחר און די צרות, וואָס מען דאַרף אויסשטיין אויפן וועג, וועג מען מוז ברענגען פרנסה פון דערווייטן. איך וואָלט ניט געוואָרן, וויי איך בין איצט, אומטויגבאר צו קיין שום מלאכה און קען בלויז זיצן אויף אַ ווייכן געזעס און פירן מיט דער פּען.

. . . אַזוי וויי איך וויים ניט, וואָס עס איז מיט מיר געשען אין מיין מוטערס טראַכט, אַזוי וויים איך ניט, וואָס מיט מיר האָט פאַסירט די ערשטע דריי יאָר פון מיין לעבן. אין דער ערשטער סטאַדיע בין איך געוען בלינד מיט פאַרמאַכטע אויגן, אין דער לעצטער — בלינד מיט אָפענע אויגן. וועגן אָט דער צייט איז דער ריבער ניטאָ וואָס צו באַריכטן.

. . . אויפן פערטן יאָר פון מיין לעבן בין איך אַראָפּ פון מיין מוטערס שויס און פאַרבראַכט די גרעסטע טייל פון דער צייט אויף די קני פון מיין ערלעכן פאָטער. פון אָנהויב האָט ער געפרואווט שטאַרקן מיין זכרון דורך איינגעוואוינען מיך איבערצוזעצן העברעאישע וואָרטוואָרצלען אויף דייטש. איבערצייגנדיק זיך, אַז איך האָב אַ גוטן זכרון, האָט ער אָנגעהויבן מיר צו דערציילן באריכות געשיכטעס פון חומש אויף אַן אופן, וואָס פלעגט מיר מאַכן זיך צו באַגיסן מיט טרערן. ווען מיין פאָטער האָט באַמערקט דעם געבענטשטן טוי, וואָס באַדעקט זיין קינדס באַקן, האָט ער אָנגעהויבן צו דערקלערן דעם מוסר־השכל, וואָס מיר קענען אַרויסלערנען פון די מעשיות... אָט האָט איר אַ משל. עס איז געווען דער פערטער טאָג חנוכה, עס איז געוואָרן פיר יאָר נאָך מיין ברית און מיין פאָטער האָט געמאַכט אַ סעודה פאַר אונדזערע קרובים און פאַר קינדער פון מיין עלטער. איינער פון די יינגלעך האָט געהאַט אַ בלייענעם דריידל, וואָס ער האָט מיר ניט געוואָלט געבן פאַר קיין געלט, פאַר קיין אָנדער זאַך. איך האָב געבראָכן אַלע געזעצן און עס ביי אים אַרויסגעריסן מיט געוואָלד. מיין פאָטער האָט דאָס

---

*) דאָס איז אויסגעפאַלן דאָנערשטיק, דעם 3טן דעצעמבער, 1795.

**) טנ"א און ס"ל מיינען אַ קאַרב, אָבער די בוכשטאָבן לייגן אויס דאָס וואָרט „סאלנט" (סאלאנט).

***) כדאי צו געבן אַ מוסטער פונעם העברעאישן סטיל פון אַריגינאַל: „על פי הרשום על לוח זכרוני מסרת מאבותי היקרים מנוחתם כבוד נמלתי מחיק אמי ביום האחד ועשרים לחודש כסלו שנת ה' אלפים חמש מאות חמשים ושש לספירת בני ישראל בטנ"א ס"ל עיר מולדת אמי אחרי אשר הקדימוני שתי אחיות קימות ואח אחד אשר שב לאדמתו כשנה אחת לפני בואי, ואשר לא הנחמו אבותי אחריו עד בואי אני תמורתו לרשת מקומו בלבביהם".

*) אין אַריגינאַל: כי לולי כשל כחי בילדותי על ידי ההרגל לאכל מעדנים ולהשתרע כתולע כל הלילה.

באַמערקט און גאָר ניט געזאָגט ביז נאָך דער סעודה. דאַן האָט מען אָנגעהויבן ברענגען מתנות, חנוכה־פרע־זענטן. מיין טאַטע האָט מיך אַרויפגעזעצט אויף זיינע קני און געהייסן מיר דערציילן די מעשה פון אברהם אבינו מיטן מלך סדום, ווי אברהם האָט ניט געוואָלט נעמען קיין זאַך פון דעם מלחמה־רויב, וואָס האָט אים געהערט לויט די קריגס־געזעצן. נאָכדעם האָט דער פּאָטער צו מיר געזאָגט: קום לאָמיר דיר דערציילן אַן אַנדער מעשה, און ער האָט מיר דערציילט די מעשה פון נתן הנביא מיט דוד המלך — וועגן אַרעמאַנס שעפּעלע. דער טאַטע האָט מיר דערציילט, ווי דער קליינער דודל האָט געהייסן, מען זאָל געבן דעם רייכן שלעכטן מענטשן שמיץ, פון אַ גרעסערער שטראָף האָב איך ניט געוואוסט. אַז מיין טאַטע האָט געזען ווי אויפגערעגט איך בין געוואָרן, האָט ער מיך אָנגעכאַפּט פאַר מיין האַנט, אין וועלכער איך האָב געהאַלטן דעם אַרויסגעריסענעם דריידל, און אויסגעשריען: „דו ביסט דער מענטש!"

איך האָב אויסגעבראָכן אין גרויס געוויין, געלאָפן צום יינגל און אָפּגעגעבן אים דעם געגזלטן דריידל און אים אויך צוגעלייגט צוויי גראָשן צו מפצה זיין אים. „דו האָסט ריכטיק געהאַנדלט!" — האָט מיין טאַטע זיך אָפּגערופן און אָפּגעווישט די טרערן פון מיין פּנים, „זיין ליבער נאָמען האָט אויך אָפּגעווישט דיין זינד און וועט דיך ניט משפּטן".

. . . דער טאַטע האָט מיר דערציילט:

„גבריאל המלאך האָט געזען, ווי אַ ייד קלייבט האַלץ אום שבת, האָט ער עס פאַרצייכנט אין אַ בוך".

פרעג איך: „ווער האָט עס דערלויבט גבריאלן צו שרייבן אום שבת?"

„יע, עס איז טאַקע געווען אַ פאַרזען, וואָס ער האָט פאַרגעסן, אַז עס איז געווען שבת!"

„איז אויב דער מלאך האָט פאַרגעסן, אַז עס איז געווען שבת, וואָס פאַר אַ חטא האָט ער געפונען, אַז דער מענטש, דער ייד, האָט דאָס אויך פאַרגעסן?"

. . . ענדלעך איז געקומען פאַר מיר די צייט צו גיין אין אַ חדר און זיין אונטער דער אויפזיכט פון אַ מלמד, וואָס לערנט מיט נאָך אַזעלכע קינדער, ווי איך, עברי, חומש . . . איינגעוויקלט אין מיין מאַמעס אָרעמס האָט מען מיך געבראַכט אין מלמדס חדר, וואָס האָט מיך פריינטלעך אויפגענומען און מיר פאַרשפּראָכן, אַז איך וועל זיך אויסלערנען די גאַנצע תורה אויף איין פוס, אויב איך וועל נאָר האַלטן אָפן מיינע אויגן און וועגדן מיין האַרץ צום אלף־בית טאַוול, וואָס ליגט פאַר מיר. דאָרטן האָבן זיך טאַקע מיינע אויגן געפּענט און איך האָב געמומען זען אַ נייע הימל, אַ נייע וועלט. דער מלמד האָט מיר דערציילט די נאָרישע „זאָבאָאַנע" וועגן דעם מלאך, וואָס וואָרפט אַראָפּ מטבעות דורך די שפּאַלטן פון באַלקן צו יינגעלעך, וואָס קענען גוט עברי. די און נאָך אַזעלכע מעשיות זיינען מיר אויסגעקומען ווילד און נאָריש, נאָכדעם ווי איך בין דערצויגן געוואָרן ביי אַ געבילדעטן פאָטער.

. . . די קינדער האָבן אויך געהאָט צו דערציילן וועגן דעם מלאך־המוות, וואָס איז אין גאַנצן פול מיט אויגן; וועגן מלאך הדומה, וואָס וועקט אויף די טויטע מיטן בייטש זיינעם; וועגן מלאכי חבלה, שדים און שלעק, לילית און מכשפות און בעל־שמ׳ס און טויזנטער אַנדערע נאָרישקייטן, וועלכע מיין טאַטע האָט זיי זיך ניט פאַרגעשטעלט. דאָרטן האָב איך אויך געהערט ווי טאַטע שילטן קינדער מיט טויטענע קללות און קינדער באַריידן זייערע עלטערן, בריידער און שוועסטער קריגן זיך — קללות, חרמות, שמוציקע רייד, אַזעלכענע וואָס מען האָט ניט געהערט ביי אונדז אין שטוב.

. . . אַ דערשראָקענער פלעג איך קומען צו לויפן אַהיים. דאָס איז ניט געווען דאָס פאַרגעניגן, וואָס מען האָט מיר פאַרשפּראָכן, אַז איך וועל האָבן אין חדר. איך האָב געמומען מורא האָבן פאַר דער זון בייטאָג און זיך באַהאַלטן פון מיין שאָטן, איך האָב געזען מתים און שדים אין אַלע ווינקעלעך פון שטוב, יעדע אַלטע פרוי האָט מיר אויסגעוויזן ווי אַ מכשפה. איך האָב געמומען טאָן אַלערליי סגולות, וואָס די חברים האָבן מיך געלערנט, מבטל צו מאַכן די כישוף און די עין־הרעס, ווי אַ שטייגער אַוועקלייגן דעם סידור צוקאָפּנס — אָבער דער שלאָף איז פון מיר געוויבט געוואָרן.

איצט, מיינע קינדער,*) קומט, וועל איך אייך דערציילן מיינע חסרונות: אַ ווידערשפּעניקער כאַראַקטער — גרינג צו בייטן די מיינונג צוליב מיין טאָפּלטער דערציאונג . . . מיין כאַראַקטער איז געוואָרן צו נישט צוליב דער שוואַכקייט און צעקראַכנקייט, וואָס מען האָט אַריינגעבראַכט ביי מיר אין האַרצן . . . איך פלעג פאַרדרייען וועראַטער צוליב דער נאַרישקייט פון אַ מלמד, וועלכער האָט מיך געלערנט צו פאַרדרייען דעם באַטייט און ענטפערן ניט ווי מען דאַרף. איך בין געוואָרן אַן עזות־פנים, אַ גראָבער יונג צוליב אַ מלמד, וועלכער פלעגט רימען דעם, וועמען מען האָט באַדאַרפט ניט רימען. איך האָב געזוכט אַבסאָלוטע פרייהייט, ניט אונטערוואָרפנדיק זיך קיין אויבערהאַר, צוליב צוויי קעגנזעצלעכע מלמדים. איינער האָט מיך אינגאַנצן איינגעצאַמט ווי אין קייטן, און אַ צווייטער האָט מיך געלאָזט פריי און אומגעשטערט ווי אַ ווילדן אייזל אין מידבר.**)

---

*) די אויטאָביאָגראַפיע איז געשריבן ווי אַ בריוו צו זיינע קינדער.

**) דאָס איז וואָס דער מחבר גיט אַן (זייט 30) וועגן זיין אייגענעם כאַראַקטער — צוליב דעם סאָרט חינוך וואָס ער האָט באַקומען אי אין חדר און אי אין שטוב ביי פריוואַטע מאָדערנע לערער. צוליב דעם וואָס זיין ערשטער לערער, זיין פאָטער, פלעגט אַרומפאָרן, האָבן די שלעכטע מלמדים געהאָט אויף אים אַ גרויסן איינפלוס. דער מחבר דערציילט: „במסיבות האלה פקד אבי את נוהו לחבק זרועות אמי ולא כאורח נטה ללון הפעם כי אם לתת את משכנו בתוכנו מספר ירחים ויקח מועד ויבקרני". דער פאָטער האָט אויסגעפונען, אַז זיין קינד קען גאָר ניט און האָט זיך בלויז אויסגעלערנט „לגנוב סוגיות שלמות"... דער טאַטע האָט אים געזאָגט, אַז ער האָט געפונען פאַר אים אַ מלמד: „ראיתי איש כלבבי ואצו אותו מורה עליך:... דער נייער לערער ר׳ מאיר סג״ל איז געווען אַ גוטער

. . . עלף יאָר איז מיר געווָארן, וועָן שדכנים האָבן אָנגעהויבן אָפשלאָגן אונדזערע טירן פאַרצושלאָגן מיר אַ שידוך מיט רייכע מענטשן, יחוסדיקע בעלי־בתים. דאָס האָט מיר דערמאָנט, אַז מיין קינדהייט איז שוין אַוועק און אַז איך טרעט אַריין אין מיין יוגנט־עפאָכע.

. . . איך בין געקומען צום שכל, באַשלאָסן אַוועק־צואוואַרפן די קינדערשע נאַרישקייטן און אויסווייזן, וואָס עס איז גוט און פאַסיק פאַר מיר אין מיין עלטער. איך בין אָפט אַרויף צו מיין טאַטנס ביבליאָטעק און האָב אויסגעקליבן לייכטע ביכלעך זיך מיט זיי צו אָמוזירן אין מיינע פרייע שעהען, אנשטאָט זיך שפילן מיט ניס און שטיינדלעך. וועלכע ביכער? געשיכטע, וואָס איז אָנציענדיק: יוסיפון,*) דברי הימים, געשריבן פון ר' יוסף הכהן; צמח דוד; שבט יהודה; שלשלת הקבלה. מיין תנ"ך־קענטשאָפט האָט מיר גרינג געמאַכט צו פאַרשטיין דעם שוערן לשון פון אָט די ספרים. מיין ליבע צו היסטאָריע האָט אין מיר אַריינגעגעבן אַ גייסט פון התמדה און מיין זכרון האָט מיר שטאַרק געהאָלפן צו פאַרגעדענקן דאָס געלייענטע**)

. . . מיינע אויגן האָבן דערזען די ליכט און איך האָב זיך דערוואוסט, אַז מיין שטעטעלע איז אַ שטיל, קליין פינטעלע אין דער גרויסער רוישנדיקער, טומלדיקער וועלט, און אַז עס זיינען פאַראַן גרעסערע שטעט פאַר מיין געבורט־פלאַץ, הייזער וועלכע פאַרמאָגן מער וויסנשאָפט ווי מיין פאָטערס הויז, און מענטשן וועלכע באַזיצן וויסן און בילדונג. מיט איין וואָרט, מיינע אויגן זיינען אויפגעעפנט געוואָרן, ווי די אויגן פון אדם הראשון, וועָן ער האָט פאַרזוכט פון עץ הדעת, און די וועלט האָט זיך פאַר מיר אַנטפלעקט אין איר לויטערער שיינקייט.

. . . אין יענער צייט האָט גאָט געבראַכט אַ בראָך ביי אונדז אין הויז: מיין שוואָגער, דער מאַן פון מיין געליבטער שוועסטער, איז אַוועק אין זיין אייביקער רו און איבערגעלאָזן מיין שוואנגערע שוועסטער און אונדזער גאָנצע פאַמיליע אַ שווערן טרויער. איך האָב אויך אויף אים שטאַרק געטרויערט, ווייל ער איז מיר געווען זייער טייער. איך פלעג אין פאַרבאָרגענע ווינקעלעך ווייגען און קלאָגן אויף אים, אַז דער טאָטע זאָל ניט באַמערקן, ווייל אַזוי האָט ער אונדז אָנגעזאָגט, כדי מיר זאָלן ניט דערוועקן מער טרויער ביי אונדזער שוועסטער. די וואונד איז נאָך ניט געווען פאַרהיילט, איז געקומען אַ נייי אומגליק: איינער פון מיינע בעסטע חברים פון אונדזער ישיבה, קלוג און געלערנט און גוט, אַ בן יחידל ביי זיינע עלטערן, איז פלוצלונג אַוועקגעשטאָרבן. צו דער־גאָנצן דעם טרויער איז מיין פאָטער שווער קראַנק גע־ווָארן, אַז ער האָט געמוזט פאָרן אין ליפיי זיך קורירן. איין נאַכט, איידער ער איז אָפגעפאָרן, האָט דער טאָטע מיך צוגערופן צו זיך און מיט מיר פאַרבראַכט אין שטראָפרייד — ער האָט מיר געזאָגט, ווי שטאַרק איך האָב אים אַנטוישט — איך האָב ביטער געווויינט און געקושט זיינע הענט, געבעטן זיך אַ נדר צו גיין אין וועג פון פרומקייט און דאָס מאָל האָב איך געהיט מיין פאַרשפרעכן.

איך האָב זיך אָפגעגעבן אין משך פון מיין פאָטערס קראַנקייט מיט תפילה טאָג, יעדן טאָג אַ יום תהילים און מעמדות, און די פרקי שירה, אפשר וועט גאָט זיך מרחם זיין און דערהאַלטן מיין טאַטן ביים לעבן.

איך האָב זיך אַריינגעטאָן אין תפילות און אין לער־נען די ספרים שלשלת הקבלה און יוסיפון, און זיך אומ־געטראָגן מיט מיין פאַראומערטן געמיט צוליב דעם טויט פון מיין שוואָגער און פון מיין חבר און צוליב דעם טאַטנס קראַנקייט. איז אַ וואונדער, אַז מיין פאָר־שטעלונגס קראַפט האָט אַנגענומען אַ ביסל פון דאָנען אַ ביסל פון דאָרטן, צוגעלייגט זאָלץ און שוועבל און געמאַכט פון דעם אַ חלום? — אַ חלום וואָס קען דערציטערן דאָס האָרץ פון אַ יינגל, וועלכער ליידט אַביסל פון מרה שחורה.

עס האָט זיך מיר געחלומט אַ ירושלים של מעלה און אנשטאָט טיטוס איז עס געווען סמא"ל, וואָס האָט באַלאַגערט די שטאָט מיט רוחניותדיקע בערגלעך און פעסטונג־וואַלן, און מיין טויטער חבר וויזט דאָס מיר די באַלאַגערונג. און אַזוי שטייענדיק אויף די פעסטונ־גען נעמט מיין פרייַנט פלוצלונג אָפשפּעטן פון מיר און שלייַדערט מיך אַרונטער פון אַ פעסטונגוואָנט און שרייט: „ווי קומסטו צו אַזעלכע סודות?" — דער פאַל איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט.

יענעם פרימאָרגן האָב איך טאָפלט געלערנט און גע־דאָונט און תהילים געזאָגט. דאָס איז מיר נאָך וויניק געווען, האָב איך באַשלאָסן צו פאַסטן אַ תענית־חלום . . . מיין שוועסטער און מיין זיידע האָבן דאָס באַמערקט און

מלמד: „לא קשה כארז ולא רך בקנה", אין זיין קעגנוואַרט האָבן זיך די תלמידים געשפילט; ער האָט אַ גרויסע ידיעה געהאַט אין תלמוד און געוואוסט עס ווי מסביר צו זיין. ער האָט מיט אים ווידער געלרנט תנ"ך — אַ זאַך וואָס די שלעכטע מלמדים האָבן פאַרנאַכלעסיקט. און דער מחבר דערציילט „על הדרך הזה החלו פני שנית להאיר בחושך... און ער ענדיקט זיינע ערשטע אינדרוקן מיט די וועָרטער „תמו ספורי ילדותי".

*) „יוסיפון" „קלייַנער יוסיפוס" — אַ היסטאָריש כראָניק, באַזירט אויף יוסף פלאַוויוס געשיכטע און געשריבן פון אַ יידיש־איטאַליענישן מחבר אין צענטן יאָרהונדערט.

דברי הימים למלכי צרפת ולמלכי בית אָטאָמאן (וועניציע, 1554) געשריבן פון דעם היסטאָריקער, דעם דאָקטער (אַרצט) און איבערזעצער, אַליין דורכגעמאַכט אַלע גירושים, ר' יוסף הכהן (1496־1575). זיין הויפּטווערק איז „עמק הבכא".

צמח דוד געשריבן פון אַסטראָנאָם און היסטאָריקער, תלמיד פון ר' משה איסערליש (רמ"א) און מהר"ל מפראג, פריינט פון טיכא בראהע און קעפלער — ר' דוד גאָנדז (1514־1613). צמח דוד איז אַ כראָניק־פאַרצייכענונג לויט די יאָרן לבריאת העולם.

שבט יהודה — געשריבן פון ר' יהודה אבן־ווערגא פון סעוויל, פאַרגעזעצט פון זיין זון ר' שלמה און געענדיקט פון זיין אייניקל ר' יוסף אין אדריאנאפאל (1554). אַנטהאַלט אַחוץ געשיכטלעכע מקורות אויך וויכוחים וועגן יידנטום און קריסטנ־טום.

שלשלת הקבלה, פון גדליה אבן יחיא.

**) אין אַריגינאַל: וכח זכרוני כונן את הדברים על שפתי.

זיי האָבן דאָס דערציילט מיין רבין, וועלכער האָט מיך פאַרבאָטן דאָס צו טאָן, כדי ניט וויי צו טאָן מיין געפלאגטער שוועסטער. און אויב מיין פאַרשטאָרבענער פרייַנט וועט ווידער זיך באַווייזן פאַר מיר, זאָל איך אים פאַרטרייבן.

. . . די צווייטע נאַכט האָב איך ווידער געזען מיין פאַרשטאָרבענעם חבר. איך האָב אויף אים עטלעכע מאָל אָנגעשריען, און אַזוי ווי ער האָט ניט געוואָלט אַוועקגיין, האָב איך געכאַפט אַ קרוג וואַסער און אים אָפּגעגאָסן רופנדיק אויפן קול: „קער זיך אום אין דיין רו אַריין, צעלאָזענער תלמיד“... ער האָט זיך אינגעהילט אין זיין מאַנטל און אַוועק פון מיר אַ טרויעריקער. פון דעמאָלט אָן האָב איך אים שוין מער ניט געזען.

וועג מיין פאָטער איז אַרויס אַ געזונטער פון זיין שווערער קראַנקהייט האָט ער אויף זיך געזומען אויסצוגעבן זיינע זין — אַזוי אַז טאָמער פאַסירט, חלילה, אַז אומגליק מיט אים, זאָלן זיי האָבן אַן אַנדער פאָטער, וואָס זאָל אויף זיי אַכטונג געבן און זיי זאָלן ניט בלייבן קיין פינצטערע עלנטע יתומים. צוליב אָט דעם נדר האָט דער פאָטער אָנגעהויבן זיך צוהערן צו די רייד פון שדכנים, וואָס האָבן אָנגעהויבן קלאַפן אין די טירן מכוח זייערע שידוכים. זעענדיק אַז מיין פאָטער גיט זיך אָפּ פון מיינעטוועגן מיט זאַכן וואָס זיינען דער עיקר ערדישע, האָב איך זיך אָפּגעטרייסלט פון דער מורא פאַרן טויט, מיט וועלכן איך בין געוואָרן אַזוי נאָענט אין מיין כוח הדמיון. עס האָט מיך באַהערשט אַ לעבנס־לוסט און די שדכנים זיינען פאַר מיר געווען אַ סימן, אַז מיין טויט איז ניט נאָענט . . .

עס איז ניט געווען אַזוי לייכט צוצוקלייבן אַ שידוך, וואָס זאָל פאַסיק זיין פאַר מיינע עלטערן: מיין פאָטער האָט זייער און זייער געשטאַלצירט מיט זיין יחוס, מיט זיין געהויבנקייט און מיט די מעלות פון זיין זון, וואָס האָט, ניט געקוקט אויף אַלע זיינע חסרונות, אַלץ צענפאַך אַריבערגעשטיגן די אַנדערע קינדער פון שטעטל. די שדכנים איז מיאוס געוואָרן דער ענין, ווייל זיי האָבן ניט געקענט קריגן אַ פּאַסיקן זיווג: דאָ האָט געפעלט יחוס, דאָרטן — תורה. וואָס איז געפעלן געווען דעם טאַטן האָט די מאַמע אויסגעבראַקירט און וואָס איז געווען געפעלן דער מאַמען, איז ביים טאַטן געווען אַן אשפה.*)

דערווייל האָבן די שדכנים אָפּגעשלאָגן זייערע פיס גייענדיק צו אונדז. אָבער אַלץ אַן יעדער פעולה, ביז די צייט אַליין האָט געבראַכט אַ בראָך אין אונדזער פאַמיליע. מיין טאַטנס אַ נאָענטער קרוב, אַ מאַן פון אַ יאָר פופציק, אַ בן־תורה און אַ וואוילקענעוודיקער, זייער בארימט, האָט אויף דער עלטער זיך באַנאָרישט און אָפּגעטאָן אַ שענדלעכע מעשה. ער האָט אַוועקגעוואָרפן זיין יוגנט־פרוי און זיינע ניין קינדער, האָט פאַרשטויסן זיינע גרייז־גרויע עלטערן און זיי געפירט פון טרויער אין דער ערד אַריין. פאַראומווירדיקט האָט ער אונדזער מיוחסדיקע פאַמיליע און אַרויפגעבראַכט אויף איר אייביקע חרפה. ער איז פון אונדז אַוועקגעגאַנגען און זיך געשמדט אויפן מחמדאַנישן גלויבן.

ביז היינט צוטאָג קען איך ניט פאַרגעסן די רישעות פון אָט דעם גרויזאַמען מאַן. אַ מאַן וועמעס קאָפּ און באָרד זיינען שוין ווייס, זאָל בייַ זיך פּועלן אָפּצוברעכן אַלע נאַטירלעכע פאַרבינדונגען און פאַרשוואַרצן זיינע קינדערס פּנימער, פאַרקירצן די יאָרן פון זיין וויב און פאַרשוועכן די ערע פון זיינע אומגליקלעכטע טערן־זקנים. ביז מיין לעצטן אָטעמצוג וועל איך ניט גלויבן, אַז דאָס בלוט פון מיין ערהאַפּטיקן פאָטער פליסט אין די אָדערן פון אָט דעם מערדער.

די פרומע ערלעכע מענטשן, הערנדיק פון דער גענשעניש, זיינען געווען דערצאָרנט . . . די יחסנדיקע פאַמיליעס, וועלכע האָבן פריער געיאָגט זיך מיט אונדז משדך צו זיין, האָבן ניט געוואָלט מער פון אונדז הערן. מיין טאַטע האָט געביסן זיין פלייש און געשוויגן, מיין מאַמע האָט געווויינט שטילערהייט און מיינע שוועסטער האָבן זיך באַגראָבן פאַר חרפה. איך האָב אויך געפילט זיך מיט דער ערד צוגלייך, מיין שטאָלץ איז פאַרטריבן געוואָרן . . .

אָביסל שפּעטער האָבן די שדכנים ווידער זיך צוריקגעקערט, און וואָס האָבן זיי געבראַכט? — נידערעריקע פאַמיליעס, פראָסטע מענטשן, עמי־הארצים אָן קיין שום מעלה, אָחוץ דער מעלה פון האָבן געלט.*) אַזוי ווי מיין פאָטער האָט זיך געפילט זייער געפאַלן, דערצו איז ער אויך געוואָרן אַ יורד מנכסיו און מיר ניט געקענט געבן קיין חתונה־מתנות לויט זיין פריערדיקן שטאַנד, — איז ער מרוצה געוואָרן אָנצונעמען אַ רייכן שידוך און פאַרקויפן זיין יחוס . . .

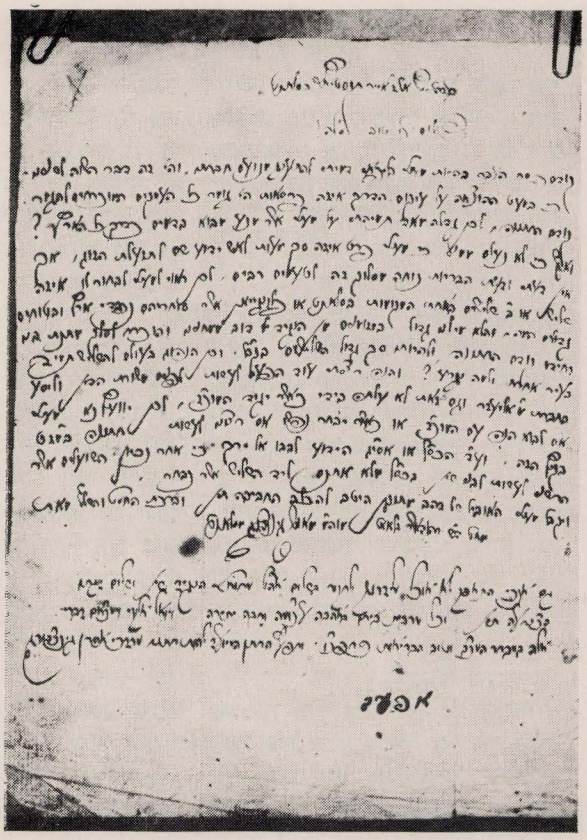
חנוכה אין יאָר תקס״ט (1808) איז מיר געוואָרן דרייצן יאָר. מיין טאַטע האָט איינגעאָרדנט אַ בר־מיצווה־סעודה פאַר דער גאַנצער שטאָט און איך האָב געלייענט די גאַנצע סדרה פון דער וואָך. פאַר מינחה האָב איך געהאַלטן אַ דרשה אין שול, וועלכע מיין רבי האָט מיר צוגעגרייט און מען האָט מיר אָפּגעגעבן פיל כבוד.

אָנהויבווינטער תק״ע (1809), האָט מיין מחותן אָנגעהויבן פאַרוואַרפן מיט בריוו וועגן דער חתונה.

. . . זעענדיק אַז יענעם ווינטער וועל איך חתונה האָבן, האָב איך אָנגעהויבן זוכן ביים טאַטן אין דער ביבליאָטעק ספרים, וואָס באַהאַנדלען די פראָגע פון חתונה און אינטימע באַציאונגען צווישן מאַן און פרוי. מיין פאַרשטאַרבענער זיידע האָט מיר אָנגעהויבן וויזן עפּעס פון ניסתר און מיר געלערנט שיטות פון קבלה וועגן זיווג, זאַכן וואָס איך דאַרף געדענקען — — —

*) דאָ קומט אַ וואונדערלעכער קאַלאַמבור: „בני עם הארץ בלי כל מעלה זולתי מעלת גרה ושקל“ (אַ שפּיל אויף מעלת גרה, אַ סימן פון אַ כשרה בהמה).

*) דאָ קומען עטלעכע זייטלעך מיטן מחברס אָבזערוואַציעס וועגן רעליגיעזע אנשויאונגען.

אַ בריוו דאַטירט יום א׳ ד׳ אייר תקס״ט, סאַלאַנט, פון ר׳ יהודה אשר, דעם פאָטער פון מרדכי אהרן גינצבורג, צום מחותן וועגן נדן און השלשה. צום סוף א צושריפט און אַ ערוס פון חתן־בחור אליין מרדכי אהרן אין בר־מצווה עלטער.

(אַריגינאַל אין שאול גינצבורג׳ס אַרכיוו, אין רשות פון יצחק ריבקינד).

. . . מיין מחותן איז געקומען ערב ר״ח שבט, תק״ע*) און ביי אונדז פאַרברַכט ביידע טעג ראש חודש און מען האָט אָפּגערעדט, אַז די חתונה זאָל פאָרקומען ערב שבת, ה׳ אדר א׳ פון יענעם יאָר. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צו דער חתונה. מיין מאַמע איז געווען פאַרנומען מיטן באַקן, פּרעגלען, מיין רבי ר׳ חיים — מיט צוגרייטן פאָר מיר דרשות, און מיין גוטער קלוגער פאָטער האָט זיך פאַרנומען מיך לערנען, ווי אַזוי איך זאָל זיך באַגיין ביי מיין שוער אין הויז.

דעם צווייטן טאָג ראש חודש אדר א׳ בין איך, באַגלייט פון שטאָט־שמש, געגאַנגען פון שטוב צו שטוב זיך צו געזעגענען מיט די בעלי־בתים פון שטאָט, וואו איך בין געבוירן געוואָרן און געלעבט פערצן יאָר מיט צוויי חדשים. פון מינחה ביז שפּעט ביינאַכט האָב איך פאַרברַכט מיט מיינע חברים און מיר האָבן זיך צעקושט און געזעגענט, נאָכדעם ווי מיר האָבן איינער דעם צווייטן מוחל געווען אַלץ, וואָס מיר האָבן געטאָן איינער דעם אַנדערן במזיד און בשוגג.

*) פרייטיק, 5טן יאנואר, 1810.

. . . געקומען איז דער טאָג, פאַר וועלכן איך האָב מורא געהאַט און אויף וועלכן איך האָב געווארט . . . מיט טרערן האָב איך זיך צעשיידט פון מיינע ברידער און פון אַלע אין שטוב. ניט האָבנדיק מער קיין צו וויינען, האָט מען מיך אַוועקגעפירט צום וואָגן. איך האָב געהערט ווי דער בעל־עגלה רעדט צו זיינע פערד, האָב אַ קוק געטאָן פון דערווייטנס — מער האָט זיך ניט געזען שוין דעם טאַטנס שטוב . . .

דריי וועגענער זיינען אַרויסגעפאָרן. עס זיינען דאָרטן געזעסן מיינע עלטערן, מיין ברודער, מיינע שוועסטער. מיין רבי ר׳ חיים איז אויך מיטגעפאָרן, און אויך אַ ספּעציעלער מאַן, וועמען דער מחותן האָט געשיקט — — — אַ וויאָרסט פון סאַלאַנט, אין גיטעלישקע, האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט. מיר האָבן געדאַוונט און עפּעס געטרונקען. אָפּגעפאָרן נאָך אַ פּאָר וויאָרסט, זיינען מיר אָנגעקומען אין פּלאָטל, ביי אונדזער קרוב ר׳ אהרן ב״ר יואל לוי, וואָס האָט פאַר אונדז צוגעגרייט אַ גרויסן פרישטיק. נאָכדעם איז ער מיט אונדז מיטגעפאָרן. איך האָב אין פּלאָטל אויך געטראָפן איינעם פון מיינע חברים פון ר׳ מאירס חדר און האָב ביי אים געטרונקען אַ טעפּעלע קאַווע (געבערנטע קערנער). פון דאָרטן זיינען מיר געפאָרן און געקומען אַריבערן פאַרפראָרענעם טייך קיין אלסיאד, די רעזידענץ־שטאָט פון אַ זאַמעטער פירשט. מיר האָבן געגעסן דעם מיטיק, וואָס מיר האָבן מיטגענומען, זיינען געפאָרן ביז טעלז און דאָרטן איבערגענעכטיקט.

מיטוואָך פרי, נאָכן דאַוונען און פרישטיקן, זיינען מיר געפאָרן אַ דריי וויאָרסט, ביז מיר זיינען אָנגעקומען אין לוקניק. אויפן וועג האָב איך באַטראַכט דעם באַרג סאַטראַי, וואָס האָט אַ נאָמען ביי פאַנאַטישע, אבערגלויבּיקע, ווי אַ פלאַץ וואו אַלע פּוילישע מכשפים און מכשפות קומען זיך צונויף צו פייערן איין טאָג אין יאָר — — — זיי גלויבן אַז דער נאָמען „סאַטראַי״ זאָל זיך נעמען פון „סטרא אחרא״...

... פאַרנאַכט זיינען מיר אָנגעקומען אין סלאָבאָדע און דאָרטן געבליבן ביז מיטיק, — נאָכדעם ווי איך האָב רעפּעטירט מיין מאַרגנדיקע דרשה.

דאָנערשטיק זיינען מיר אויפגעשטאַנען פאַרטאָג און מיר זיינען מיט טאָג אָנגעקומען אין קורטעוויאַן, אַ שטעטעלע אַן ערך פיר וויאָרסט פון שאַוול. נאָכן דאַוונען האָבן מיר געשיקט דעם רבין און דעם מחותנס שליח קיין שאַוול אָנזאָגן, אַז מיר זיינען אָנגעקומען. פּאַמעלעך זיינען מיר געפאָרן נאָך זיי, ביז מיר זיינען אַריינגעפאָרן אין גיטער, וואָס איז אַ האַלב וויאָרסט פון שטאָט. דאָרטן, האָט דער מחותן אָפּגערעדט, מיר זאָלן וואַרטן ביז מען וועט אונדז קומען מקבל פּנים זיין און פירן מיט פאַראַד, ווי עס באַדאַרף צו זיין, אין שטאָט אַריין.

נאָך מיטאָג־עסן האָבן מיר זיך אָפּגערוט. איך האָב זיך איינגעוואַשן און איבערגעביטן מיינע זאַכן. אַלע האָבן זיך משמח געווען, אָבער איך, צוליב וועמען דער גאַנ־

צער כבוד און טאַראַאם ווערט געפייערט, בין געוועסן אין איין שרעק, ווייל איך בין צו אַזאַ רעש ניט גע־וואוינט געווען. עס זיינען נאָכדעם אָנגעקומען באַקאַנ־טע פון שאָוול און איך האָב זיך שוין געפילט זיכערער.

. . . מיר זיינען אָנגעקומען אין שטאָט מיט מוזיק און טומל און אָפּגעשטעלט זיך אין אַ שטוב, וואָס דער מחותן האָט באַשטעלט. דאָרטן זיינען אונדז געקומען זען ווער עס האָט נאָר געוואָלט . . . איך בין געזעסן אַרומגערינגלט פון בחורים, ווי אַ מלך אויפן טראָן. איך האָב געזאָגט מיין ערשטע דרשה, די בחורים האָבן אויך געדרשנט. מיר האָבן געשמועסט, פאַרבראַכט צוזאַמען, ביז מען איז אונדז געקומען נעמען צו דער חתונה־צע־רעמאָניע.*)

ערב־שבת, ה׳ אדר א׳ תק״ע**) איז אָנגעקומען! אַ סוף צו מיין יוגנט! מיין עלטער איז ניט געווען דער עלטער פון ליבע! . . . מיין אויפגאָבע איז געווען — די אויפגאָבע פון אַ מאָן, און מיין קראָפט — די קראָפט פון אַ יינגל. מיינע ליבע עלטערן, וואָרום האָט איר מיך אַזוי באַשטראָפט? איך בין פערצן יאָר אַלט. אויף אַ בתולה האָב איך נאָך ניט געקוקט. איך האָב נאָך ניט פאַרשטאַנען דעם טיפן נאַטור שינוי, וואָס אַ ה״א און קמ״ץ מאַכט אין אַ וואָרט, ווי אַ שטייגער אין די ווער־טער נער— עלם, דאָס האָב איך נאָר געלערנט אין דער גמרא . . . אַז איך קוש אַ מיידל איז עס ביי מיר, ווי איך וואָלט געקושט אַ יינגל און ווער ניט נתפעל... פאַרוואָס האָט איר אַרויפגעלייגט אויף מיר דעם יאָך פון דער נאַטור, נאָך איידער זי איז אָנטוויקלט?***)

. . . שבת האָב איך געהאַלטן מיין דרשה, און צו דער תורה האָט מען מיך אויפגערופן מיטן טיטל, „מורנו הרב״. נאָכן דאָוונען בין איך געגאַנגען, באַגלייט פון שמש, צו די בעלי־בתים גוט־שבת־ביטן, ווי עס איז געווען דער מינהג****).

. . . ווי איך האָב אייך שוין פריער דערציילט, בין איך נאָך ניט דערוואַכט געווען צו דער גלוסטיקונג פון אַ פרוי, דאַרף איך ניט אָפּדעקן פאַר אייך דעם פאַרהאַנג פון מיין שלאָפצימער און אייך דערציילן, אַז אַזוי ווי איך בין אַרויף צו מיין ווייבס בעט יענעם שבת־צו־נאַכט, אַזוי בין איך אַראָפּ, און אויך די אַנדערע נאַכט האָב איך זיך ניט געשטאַרקט צו זיין אַ מאַן*).

אַוועק די פּאָר חדשים, וואָס דער דאָקטער האָט מיך געהייסן צו זיין אָפּגעזונדערט פון מיין פרוי — — — איך האָב אָנגעהויבן פילן שטאַרקער און שטאַרקער דעם רוף פון דער נאַטור. איך האָב דעם דאָקטער פאַרטרויט, אַז איך קען שוין דאָס מער ניט אויסהאַלטן. ער האָט מיך אָפּגעהאַלטן נאָך אַ וואָך און נאָכדעם האָט ער מיר דער־לויבט אויפצוגעבן מיין אָפּגעשיידקייט.**) גרויס און הערלעך איז די נאַטור און שטאַרק איז איר קראַפט צו נויגן דאָס האַרץ פון אַ מאַן צו אַלע אירע רייציקייטן... רעדט זי נאָר אַרויס אַ וואָרט פון מויל, ווערן שוואַכע שטאַרק, פוילענצער לויפן שנעל ווי בליצן — — — שעמעוודיקע ווערן באַקליידט מיט געוואַגטקייט און זיי זאָגן: מיר זיינען גרייט צו דיין דינסט! און איך, מיט מיין באַטריבטן געמיט, האָב געגלויבט, אַז קיינמאָל, קיינ־מאָל וועל איך ניט קענען צעטרעטן די שאָנד מיטן פוס און קניען זיך צו אַ פרוי, זוכן איר ליבע. די נאַטור האָט געטאָן מיט מיר וואָס זי האָט געדאכט: זי האָט אויסגע־פירט — — —

. . . אויף מאָרגן איז אין שטוב געווען אַ פאַמיליע־סעודה. אַלע זיינען געקומען מיך באַגריסן. מיין שוועד און שוויגער זיינען געווען פול מיט פרייד און זיי האָבן געטיילט כיבוד צו אַלע באַגריסער און גוט־ווינטשער, מען האָט מיך ניט געלאָזן גיין אין קאָמער. מיין פרוי איז געווען אין איר צימער מיט אירע חבֿרטעס, זיך צו פרייען איבער אירע בתולים . . . מיר האָבן באַקומען מתנות. בריוו זיינען געשיקט געוואָרן פון מיין שווער אָנצוזאָגן מיינע עלטערן, אַז די נאַטור האָט באַפוילן מיי־נע לענדן... מיין פרוי האָט געקראָגן אַ ניי האַרץ און האָט מיר באַצאָלט מיט אַלע גוטסקייטן, ווי זי האָט מיר צוגעזאָגט, וועג מיר זיינען געפאָרן צו מיר אָהיים. אַזוי שנעל ווי איך בין געווָארן אַ שטאַרקער מאַן האָט זי אויף זיך אַרויפגעצויגן מיין באַהערשונג. זי האָט פון מיר קיין ליבע זאָך ניט פאַרמיטן און קיין כבוד, וואָס אַ פרוי דארף אַרויסווייזן איר מאַן. דאָס וואָס איך האָב האָלט געהאַט האָט זי דערנענטערט, און דאָס וואָס איך האָב ניט געקן געהאַט, האָט זי דערווייטערט. — — —

*) ווייטער ווערט דערציילט וועגן די בדחנים, פון וועמען דער מחבר לאַכט אָפּ. וועג זיין טאַטנס נאָמען וואָלט געווען אלקנה, וואָלט דער בדחן עס געגראָמט מיט אלמנה״...

**) ערב שבת, 8טער פעברואַר, 1810.

***) אין אַט דער סאָלילאָקוויע קריטיקירט דער מחבר די אינסטיטוציע פון די פריע הייראַטן ווי עס איז געווען דער מינהג אין זיין צייט.

****) דער מחבר שרייבט וועגן דעם מינהג: המנהג הזה לדעתי נובלות מעין בקשת הגר הבא להאחז בארץ נכריה מאת תושבי העיר... לתתי (?) לו מנוח בתוכם א. א. ו. זיי, די בעלי בתים, זיינען זיך נוהג אים, דעם גאַסט, אויפצונעמען, שיקנדיק צו אים ווייַן, אָדער מעד, ווי אַ סימן פון גאַסטפריינטלעכקייט און גאַסט־אויפנאמקייט.

*) אין די קומענדיקע קאַפּיטלען דערציילט דער מחבר וועגן אַלע צרות, וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטיין, און די הויפּט־סיבה דערפון איז געווען, וואָס ער איז נאָך געווען אַ יינגל און ניט קיין מאַן, — צוליב זיין יונגשאַפט און צוליב דער פסיכאָלאָגישער שרעק. ער דערציילט וועגן זיינע חברים און וועגן זיין שרעקלעכער היץ־קראַנקייט, וואָס איז נאָך פאַר־ערגערט געוואָרן צוליב די „באַבסקע רפואות״, מיט וועלכע מען האָט אים געקאָרמעט. די הילף איז געקומען דורך אַן אַלטן דאָקטער, אַן אפיקורוס, פאַרשטויסן פון גאָט און פון מענטשן, אויף וועמען מען האָט געזאָגט, אַז ער שטאַמט פון יידן. אַ סך קאַפּיטלעך זיינען געוידמעט אַט דעם אַלטן דאָקטער, וואָס האָט געבראַכט אַ ישועה קערפערלעך ווי גייסטיק צום יינגל־מאַן, מיט וועמען ער האָט געהאַט אַ צאָל געשפּרעכן.

**) טרעפלעכער קאַלאַמבור: ויתר אגודת־מוטה — אַנ־שטאַט מטה.

אָבער די גוטע צייט האָט ניט אָנגעהאַלטן מער ווי אַ האַלב יאָר.*)

... צו יענער צייט בין איך געוואָרן ווי אַ מענטש, וואָס האָט ניט איבער זיך קיין אויבערהאַר. ניט די מורא פאַר אַ טאַטן, ניט די מורא פאַר אַ רב איז געווען איבער מיר. מיין שוועסטער האָט זיך מיט מיר ניט אָפגעגעבן, און מיין רבי האָט זיך מיט מיר קיין מאָל ניט געאַמפערט. האָבנדיק געגנג געלט — ווייל מיין שוועסטער האָט מיר געגעבן אויף דער וועכנטלעכער הוצאה, און מיין ווייב, וואָס האָט געפירט דאָס הויז, האָט מיר אויך אָפט געגעבן געלט, אַזוי אַז מיינע קעשענעס זיינען פול געווען שטענדיק — האָב איך געזומען אויסגעבן אַ סך אויף נאַשערייַען, אָבער ניט אַן אַ מאָס. איך האָב אָביסל אָפּגעשפּאָרט פון מיין געלט און עס געהאַלטן ביז די מוכרי־ספרים זיינען געקומען. עס איז געווען דעמאָלט דער יאָריד־סעזאָן, האָב איך אויסגעגעבן וויפל איך האָב געהאַט אין מזומן און נאָך געזומען אויף באָרג, ביז די מוכרי־ספרים וועלן ווידער קומען. זיי האָבן מיר געטרויט, — עפּעס בין איך דאָך אַ גבירס אַ זונדל! געדונגען האָב איך זיך קיינמאָל ניט, וויפל מען האָט ביי מיר געבעטן פאַר אַ ספר האָב איך באַצאָלט. אין דער אמתן האָב איך ניט פון אַלע ספרים עפּעס געלערנט. מיין אייגציקע שטרעבונג איז געווען זיך איינצושאָפן ביכער, אָבער ניט צו דערגיין עפּעס פון זיי אָדער האָבן אַ נוץ. דעריבער האָב איך אַלץ געקויפט, וואָס עס איז מיר צו דער האַנט געקומען, ביז עס האָט געזומען אַ סוף צו מיינע געלט און צום באַרגן. פון אַיין ספר האָב איך יאָ געמאַכט אַ גרויסן נוצן. דאָס איז דער יוסיפון — דאָס דאָזיקע ספּרל האָט אין מיר דערוועקט אַ חשק צו לייענען געשיכטע, און וועז איך האָב אים געלייענט זיינען פאַר מיר אַלע מאָל געשטאַנען פאַר די אויגן די וועדטער: „צי וועסטו אויך אַ מאָל שרייבן היסטאָריע?" אָט די יוגנט־שטרעבונג מיינע איז טאַקע געוואָרן דיאייציקע, וואָס איז פאַרווירקלעכט געוואָרן.

קודם דערציילט דער מחבר וועגן די שפּיצלעך, וואָס ער אין אַ חבר — אַ צעלאָזענער יונג האָבן אָפּגעטאָן. ער האָט צעטאַכלעוועט זיין צייט אויף גאָר ניט. נאָר פון צייט צו צייט פלעגט ער „אַרויסברענגען זיינע מחשבות אויפן רייניסטן לשון־קודש". זיין טאַטנס בריוו צו אים אויף דער דאָזיקער שפּראַך האָבן גורם געווען אַז ער זאָל אין איר זיך פאַרפולקומען. אויך — וי שוין פריער דערמאָנט — האָט ער אָנגעפירט פילאָזאָפישע וויכוחים און פאַרפירט שמועסן מיטן אַלטן דאָקטער וואָס האָט אים געהייילט, וועז ער איז קראַנק געווען. זיי פלעגן ריידן וועגן דער עקזיסטענץ פון גאָט, וועגן אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה און וועגן מאַראַל.

דער אַלטער דאָקטער, דער אפיקורס, (וי מען האָט אים גערופן אין שטעטל) צעטומלט אים מיט זיינע ארגומענטן. דער יונגער משכיל האָט שטאַרק געקעמפט פאַר זיין גלויבן אין דער עקזיסטענץ פון גאָט, וי ער דערציילט:

... זיינע רייד (דעם אַלטן אַפּיקורס' וועגן לעבן נאָכן טויט) זיינען טיף אַריינגעדרונגען אין מיין האַרצן. איך האָב זיך ניט געשעמט מודה צו זיין זיך פאַרן דאָקטער, אַז איך געהער טאַקע צו דער שול פון סקעפּטיקער. מיינע ספקות זיינען אומגעהויער פיל, און איך ווייס ניט ווי מיין פוס צו שטעלן אין דעם אָפּגרונט פון ספק. מיין גייסט איז קראַנק און מיין האַרץ ווייס ניט פון קיין רו צוליב די אַלע ספקות.*).

דער דאָקטער דער זקן האָט באַשטראַלט מיך מיט זיין קוק און געזאָגט: צווייפלסטו אין אַלץ וואָס עקזיסטירט? צווייפלסטו אַפילו, אַז דו געהערסט צו דער שול פון די סקעפּטיקער?

„ניט אַנדערש, אַז איך האָב נאָך ניט פאַרלאָרן מיין פאַרשטאַנד צו לייקענען אין זעלבסט־עקזיסטענץ; איך זע דאָך אויך מיטן קערפּערלעכן אויג און מיטן אויג פון שכל, אַז עס געפינען זיך פיל זאַכן אַחוץ מיין איך. אָבער וואָס זיינען זיי? — דאָס ווייס איך ניט.

„וער זאָגט דיר, אַז דו עקזיסטירסט? איז דאָס אויך ביי דיר אַ טראַגעדיע."

נאָך דעם לאַנגן וויכוח שרייט דער יונגער חקרן צו זיין אַלטן לערער זייער פאַטעטיש:

„כן הדבר אדוני יש אלהים!..."

צום סוף פון וויכוח, אָבער גיט דער אַלטער דאָקטער צו:

„איר פירער פון פאַלק מוזט וויסן: לאָזט יעדע גרופּע און יעדן יחיד זיך האַלטן ביי זיין גלויבן, לויט וי עס איז נויטיק פאַר זיין גייסטלעכן באַדאַרף — איר קענט ניט צופּאַסן אמונה מיט אַ מעסער! אידייען זיינען ניט ווי מאַטעריע, וועלכע קענען זיך בויגן אונטערן אייזן. אייזן איז טאַקע שאַרף און אַלמעכטיק צו צעשמעטערן פעלדזן און אַרויסרייסן שטיינער, אָבער עס איז צו טעמפּ צו קענען שנייַדן אַפילו איין האָר פון אַ זאַך, וואָס באַלאַנגט צום שכל און צום האַרץ. איז אייך געלונגען אַוועקצנעמען פון איינעם דעם גלויבן, איז דאָס וואָס ער האָט געהאַט האָט איר פון אים אַוועקגענומען און וואָס איר האָט אים געגעבן האָט ער ניט געזומען..."

צום סוף מאַכט דער מחבר אַ קורצן סך־הכל פון וואָס דער אַלטער דאָקטער האָט מיט אים געלערנט (וויל זיינע טעג זיינען געווען שוין געציילטע):

1) ער האָט פון מיר אַוועקגענומען דעם סקעפּטיציזם מיט וואָס איך האָב זיך אַרומגעטראַגן און מיר געגעבן אַ זיכערן אָרט וואָס איז העכער פון אַלע ספקות — אַ פלאַץ, וואו דער קריטישער גייסט קען שטיין ווי אויף אַ וואַכטורעם און באַטראַכטן די גאַנצע וועלט

*) דער אַלטער דאָקטער, אָבער, האָט דעם יונגן פאַרליבטן געהייסן לעבן מיט אויסגערעכנטקייט און זיך צופיל ניט אָפּגעבן מיט ליבעריין, וויל אין זיין עלטער קען דאָס אים שאַטן. זיין פרוי האָט אים געשטאָפּט און געקעכלט...

*) אין אַריגינאַל: ספקות עברו ראשי ואין ממעמד להציב רגלי במצולות הספקי אין מתבום ברוחי ואין שלום בלבבי מפני הספקות אשר כתרוני.

אַרום מיר און איר באַשעפער, אַדער די ערשטע סיבה ווי עס הייסט אויף דער פילאָזאָפישער שפּראַך.

2) גאָט — דעם גאָט וואָס איך האָב געקענט נאָר דורך טראַדיציע, האָט ער מיר איבערצייגט אין זיין עקזיסטענץ מיט באַווייזן, באַזירט אויף וויסנשאַפטלעכע געזעצן.

3) די אומשטערבלעכקייט פון מיין נשמה האָט ער מיר דערקלערט מיט שכלדיקע באַווייזן.

דער לעצטער קאַפּיטל אין אביזר דערציילט ווידער וועגן פּערזענלעכע געשעענישן. דער פּאַטער איז ווידער געוואָרן רייך און האָט ווידער אָנגעהויבן אויפריכטן זיין פאַמיליע. ער האָט מיט זיין טאָכטער, דער אלמנה, געטאָן א רייכן שידוך. דער פּאַטער באמערקט, אז זיין זונס זיווג איז געווען א דורכפאַל: דער סוף פון דער אויטאָביאָגראַפּיע לייענט זיך:

„... מיין פאָטער, מיין שוועסטער די אלמנה, און מיין שוואָגער זיינען געקומען צום באַשטימטן טאָג און געשריבן תנאים מיטן בחור וואָס זיי האָבן אויסדערווײלט (פאַר דער שוועסטער)*) און אַלע זיינען געווען פריילעך און צופרידן. איך אַליין נאָר בין געווען ווי אַן אבל צווישן אַלע מחותנים.**) יענעם טאָג נאָך האָט מיין פאָטער מיך פאַרהערט אין פאַרלויף פון אונדזער געשפּרעך און איך האָב אים ניט געהאַט וואָס צו ענטפערן. מיין רבי האָט זיך געמוטשעט דערלויבעניש צו זוכן פאַר מיר א זכות און געפונען אַן אַנטשולדיקונג: איך האָב זיך געפונען צווישן מענטשן וועלכע האָבן ניט קיין ריח פון תורה, דעריבער האָט זיך מיין ריח אויסגעוועפט.**) —

*) ער האָט געוואוינט ניט ווייט פון גינצבורגס שטעטל, ווי דער מחבר האָט דערציילט.

*) דווקא געברויכט ניט דער מחבר דעם אויסדרוק אבל בין המחותנים, נאָר אבל ביום השמחים.

**) אין אַריגינאַל, מיטן אויסלייג פון מחבר: — ומורי גם הוא הוכיח חרפתי על פני, אפס כי לקח לו רשות לבקש לי זכות, וימצא פרות, כי בתוך אנשים אשר אין בהם ריח תורה אני יושב, על כן גמר ריחי גם אני.

דר. הערמאַן פראַנק

חכמי־זאגער

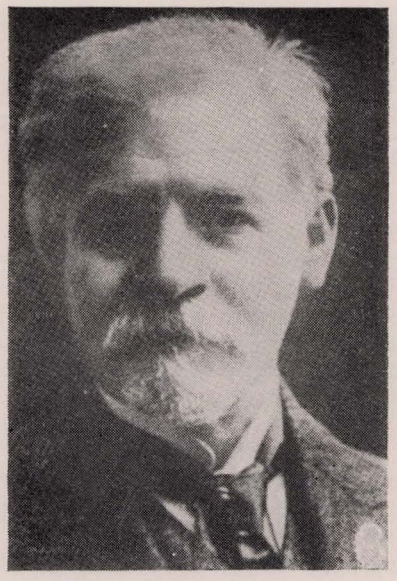
דער באַרימטער בעלעטריסט און שעפער פון סענטימענטאַלן ראָמאַן אין דער יידישער ליטעראַטור, יעקב דינעזאָן (1856—1919), איז געווען אַ זאגערער געבוירענער. אַ זייער וויכטיקן מעמואַריסטישן קוואַל צו דער קולטור־געשיכטע פון יידן אין זאַמעט בכלל, און אין זאגער בפרט שטעלט פאַר זיינע (ליידער ניט פאַרענדיקטע) „דערינערונגען", געדרוקט אין „פּנקס", אונטער דער רעדאַקציע פון ש. ניגער, ווילנע, 1912—1913. דאָרט רעדט ער אויך וועגן אייניקע פון די ערשטע גרויסע טרעגער פון השכלה ביי די יידן אין ליטע, ר' חיים זאַק (אָדער ווי י. ד. לייגט אויס: ז"ק). און, דערציילנדיק וועגן זאַקס, קיינמאָל ניט פאַרעפנטלעכטע וויכטיקע כתבים, זאָגט דינעזאָן צוו. אַנד. אָט וואָס:

„דורך זיינע כתבים, מיין איך, וועלן פאַר יעדן קלאָר ווערן די וועלט־אַנשויאונגען ז"קס און אויך די וועלט־אַנשויאונגען פון זיינע גייסטיקע פריינט אין זיין צייט.

„איך גלויב אויך אין די זעלבע כתבים צו געפינען אַן ענטפער אויף דער פראַגע: פאַרוואָס האָבן די זאגערער אויפגעקלערטע יידן זוכה געווען צו ווערן מיטן טיטל ‚חכמי זאגער', בעת די אויפגעקלערטע יידן פון אנדערע קהילות אין דער זעלבער צייט האָבן זוכה געווען נאָר צום אַלגעמיינעם נאָמען: ‚משכילים'?

„צי ליגט ניט אפשר אין דער פאַרשיידנקייט פון די ביידע טיטלען אויך די פאַרשיידנקייט אין דעם אויסגאַנגס־און וועגדפונקט אויף דעם וועג, וואָס די ביידערליי אויפגעקלערטע יידן זיינען אַליין געגאַנגען און האָבן אויך זייער פאַלק געוואָלט אַרויפפירן?"

יעקב דינעזאָן האָט געשטאָמט פון אַ נייַ־זאגערער מיוחסדיקער משפּחה. זיין פאָטער, בנימין דינעזאָן, אַ

יעקב דינעזאָן
(1856 — 1919)

ייד אַ למדן און אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן אַ געפאַלענער באַלעבאָס, האָט דעם זון געגעבן אַ טראַדי־

ציאָנעלע יידישע דערציאונג. שוין אין זיינע ערשטע קינדעריאָרן, נאָך איידער דינעזאָן האָט געשטעלט זיינע ערשטע ליטעראַרישע טריט, האָט ער שוין דערשפירט די השפּעה און איז אויפן גאַנצן לעבן באַאיינפלוסט געוואָרן פון צוויי באַרימטע זאגערער גדולים אין יענער צייט: ר׳ חיים זאַק און מיכל גאָרדאָן. ביידע זיינען בשעתו (אַרום 1860) געווען שכנים און פרייַנט פון יעקב דינעזאָנס עלטערן, ווי דינעזאָן שילדערט עס זייער לעבעדיק און אינטערעסאַנט אין יענע „דערא׳ינערונגען״.

ס׳איז כדאי זיך צו באַקענען מיט דער כאַראַקטעריזירונג פון חיים זאַקן, ווי זי ווערט געגעבן פון יעקב דינעזאָן:

„ר׳ חיים זאַק, אַ ייִד אַ גדול בישראל הן אין תורה הן אין חכמה, איז — ווי מיר דוכט — געווען דער גרעסטער, אויב ניט אפשר דער ערשטער פון יענע באַרימטע פֿערזענלעכקייטן, זיינע מקורבים, וואָס זיינען נאָך איצט באַקאַנט מיטן טיטל ׳חכמי זאגער׳.

„יעדן דריטן יאָר פלעגט ער מאַכן אַ סיום אויף גאַנץ ש״ס. דערצו איז ער העכסט געלערנט געווען אין וועלטלעכע חכמות און פילאָזאָפיע. צען שפּראַכן, אַלטע און נייע, האָט ער געקענט, און אַן אים, אַן זיין מיטהעלפֿן און אָן זיינע דערקלערונגען, וואָלט דער באַוואוסטער געלערנטער לעאָן מאַנדעלשטאַם, וועלכער איז אויך געווען א זאגערער, נישט בכוח געווען צו איבערזעצן אין דייטש דעם רמב״ם, לויט דעם אויפטראָג פון דער רוסישער רעגירונג אין יענער צייט.

„איך בין נאָך צופיל קינד געווען אין יענע יאָרן, ווען איך האָב דאָס גליק געהאַט דעם גרויסן יידן ר׳ חיים ז״ק אין פּערזאָן צו קענען, איך זאָל געדענקען עפּעס פון זיינע גרויסע מעשים אָדער געדאַנקען, וואָס איך זאָל האָבן פון אים אַליין געזען אָדער פון אים געהערט. איך געדענק נאָך, מיט וואָס פאַר אַ דרך־ארץ און אַכטונג האָט מען זיין נאָמען אויסגעשפּראָכן בייַ מיינע עלטערן אין הויז, און מיט וואָס פאַר אַ יראת־הכבוד האָבן געערעדט צו אים אפילו זיינע מקורבים בייַ אים אין דער היים...

„און ניט מיט תקיפות און ניט מיט זיין רייכקייט האָט ער אויף גרויס און קליין אָזוי געווירקט, סיי אויף די פרומע סיי אויף די אויפגעקלערטע. נאָר מיט זיין קלוג באַרעכנט וואָרט, וואָס האָט זעלטן אָמאָל זיין ציל פאַרפעלט. דאָס אַליין וווייזט שוין אויף דער אמתער גרויסקייט פון דעם ר׳ חיים ז״ק, ווי אין תורה, אָזוי אין חכמה, און ווי אין מידות טובות איבערהויפּט, אָזוי אין זיינע געזעלשאַפטלעכע באַציאונגען אין זיין שטאָט.

„מען האָט מיר דערציילט, אַז עס זיינען נאָך אים פאַרבליבן פיל וויכטיקע מאַנוסקריפּטן, אין תורה און חכמת־ישראל, און אַז די דאָזיקע כתבים געפינען זיך בייַ זיין טאָכטער, די גבירה מינע פרומקין פון גראָדנע, וועלכע קלייבט זיך שוין יאָרלאַנג זיי צו פאַרעפנטלעכן״.

(„דער פּנקס״, עמ. 151—152).

ניט ווייניקער לעבעדיק און פריש איז דאָס בילד פון מיכל גאָרדאָן, וועלכן יעקב דינעזאָן מאָלט פון זיכרון, אַ יאָר 50 נאָך דעם ווי ער האָט, אַלס קליין קינד, געשפּירט אויף זיך דעם אינפלוס פון מ. גאָרדאָנס גרויבענעם גייסט.

מיכל גאָרדאָן (1823—1890) דער באַרימטער פאָלקסדיכטער און משכיל, אַ ווילנער געבאָרענער, האָט חתונה געהאַט (צום צווייטן מאָל) מיט אַ ניי־זאגערער, מיט דער טאָכטער פון אַ זייער אָנגעזעענער און מיוחסדיקער משפּחה, און האָט זיך באַזעצט אין זאגער. דאָרט האָט ער אויך אָנגעשריבן אַ סך פון זיינע לידער און בכלל געווירקט אין גייסט פון אויפקלערונג. אין זאגער איז ער געווען אַן אייגנגייער אין דעם הויז פון די עלטערן פון יעקב דינעזאָן, אויף וועמען ברית מ. גאָרדאָן איז געווען קוואַטער, און אין זיינע „דערינערונגען״ וויידמעט אים י. ד. אַ סך האַרציקע שורות, אַלס גוטן שכן פון זיין עלטערן־הויז. גאָרדאָן האָט פרי פאַרויסגעזאָגט דינעזאָנען אַ שרייבערישע קאָריערע. (זע ז. רייזענס ביאָגראַפיעס פון י. דענזאָן און מ. גאָרדאָן, „לעקסיקאָן״, ב. 1, ווילנע, 1928).

מיכל גאָרדאָן, אַ פירנדיקער משכיל און לערער פאַר די וואָס האָבן געשטרעבט צום ליכט פון וויסן און פאָרשונג, איז געווען ניט דער אייניקער פון די געוואָרענע זאגערער, וואָס האָבן כשר פאַרדינט דעם טיטל „חכמי זאגער״. נאָך לענגער אָבער איז דער צעטל פון די געבאָרענע זאגערער, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אויפן געביט פון תורה און חכמה אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט.

שניאור זאקס (1816־1892), דער גרויסער קענער פון דער אַלטער העברעאישער ליטעראַטור, אַ געלערנטער מיט אַן איראָפּעאישן נאָמען, און אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן פּראָפעסאָר אין פּאַריז, איז געווען אַ זון פון אַ גרויסן זאגערער בן־תורה, ר צמח זק״ש, וואָס איז געווען, זינט 1817, זאגערער רב.

דער אויסדרוק „חכמי זאגער״ שטאַמט העכסט־וואָרשיינלעך טאַקע פון שניאור זאַקסן. ער האָט אין אַ נעקראָלאָג־אַרטיקל וועגן אַ בן־עיר זיינעם און מלומד, שמעון הורוויץ, געשריבן וועגן זאגער אַלס „עיר מלאה חכמים וסופרים״ (אַ שטאָט וואָס איז פול מיט חכמים און שרייבער), און געווען איז עס נאָך אין די ערשטע 70ער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט. („הלבנון״, שנה ה׳, עמ. 370). וועגן שניאור זאַקסן זיינען לעצטנס דערשינען אייניקע ביאָגראַפישע ווערק. אין אייניעם פון זיי (פון אהרן ניר, שניאור זאקס, תל־אביב, תרפ״ח) געפינט מען ידיעות וועגן חיים זאַקסן, וועמען אַ יינגערער משכיל פון די זאגערער געבוירענע, א. ש. זאַקס, רופט אָן „דער פאָטער פון דער ליטווישער השכלה־באַוועגונג״.

אין זיינע בריוו און מאמרים פאַרהערלעכט ממש שניאור זאַקס דעם וויניק־באַקאַנטן אין דער גרויסער וועלט משכיל און דערציער, ר׳ חיים זאַק, וועלכער איז געווען אויך אַ זעלטענער בעל־מידות און מענטשנפריינט. אינטערעסאַנט, אין שייכות מיט אָט דעם שטריך פון ר׳ חיים זאַק, איז אויך נאָך אַ שטעלע אין די שוין ציטירטע זכרונות פון יעקב דינעזאָן („דער פּנקס״, עומד 153):

„אַלץ וואָס איך האָב דאָ געזאָגט וועגן ר׳ חיים ז״ק איז מיר מער אָדער וויניקער באַקאַנט געוואָרן ערשט אַ צייט שפּעטער. דעמאָלט אָבער, ווען איך בין נאָך אין זאגער אַ קליין יינגעלע געווען, האָב איך אים ליב געהאַט נאָר פאַר זיין גוטסקייט צו מיר, פאַר די קלוגע שיינע מעשהלעך, וואָס ער פלעגט מיר אַמאָל דערציילן און קוקן מיר בעת מעשה אין די אויגן אַריין, כדי צו באַמערקן מסתמא דעם איינדרוק, וואָס דאָס מעשהלע מאַכט אויף מיין נשמה יעדעס מאָל״.

אַן אַ שיער גדולי־תורה האָט אַרויסגעגעבן זא־
גער און די שטעטלעך אַרום איר אין זאַמעט. איין רבנישע
דינאַסטיע פאַרדינט אַ באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט.
איבער 20 דורות רבנים זיינען געזעסן אויפן כסא
הרבנות אין לינקעווע, אַ קליין שטעטל לעבן זאַגער.
אַן אור־אור־אייניקל פון אָט די רבנים־גאונים איז גע־
וועז צבי־הירש ראַבינאָוויטש (1832־1889), דער שפע־
טערדיקער רעדאַקטאָר פון „רוסקי יעוורעי" (פּעטערבור־
גער זשורנאַל) און „איינער פון די זעלטנסטע דערשיי־
נונגען, וואָס די העברעאישע השכלה אין רוסלאַנד האָט
אַרויסגעגעבן", ווי אים האָט כאַראַקטעריזירט, נאָך א
פּערזענלעכער באַקאַנטשאַפט, דר. חיים זשיטלאָווסקי. אַן
אַ וועלכער ס׳איז סיסטעמאַטישער פּאַרבילדונג, האָט
ער זיך אין די גאָר יונגע יאָרן, אין זאַמעט, פאַראינטע־
רעסירט מיט די אַנאַרגאַנישע נאַטור־וויסנשאַפטן און,
אויסלערנענדיק זיך די דייטשישע שפּראַך, האָט ער בא־
רייכערט די העברעאישע ליטעראַטור מיט ערנסטע וועלט
וועגן מעכאַניק, פיזיק און כימיע, וואָס זיינען געשטא־
נען אויף דער הויך פון דער דעמאַלטיקער וויסנשאַפט־
לעכער פאָרשונג.

צבי־הירש ראַבינאָוויטשעס ברודער איז געווען דער
לעצטער רב פון אָט־דער מערקווירדיקער משפּחה. ער
האָט זיך אָבער לאַנג ניט געהאַלטן אַלס רב אין לינ־
קעווע; מען האָט אים חושד געווען אין אפּיקורסות און
מ׳האָט צוגעזאָגט פון אים די רבנות. וועז דער אפּיקורסי־
שער „מי שהיה רב" האָט אויף דער עלטער געלעבט אין
דינאַבורג (דווינסק), האָט אים אַמאָל, אין זיינע יוגנט־
וואַנדערונגען, באַזוכט ש. אַנסקי ער האָט אים שפּע־
טער אַזוי באַשריבן: „אַן עלטערער ייִד מיט אַ גרויסער
שיינער רבנישער בּאָרד, געקליידט ווי אַ רב און מיט
אַלע מאַנירן פון אַ רב, פלעגט ער גאַנצענע טעג זיצן
(אַן אַ היטל) ביי דער גמרא און לערנען: דעם תלמוד
האָט ער געהאַלטן פאַר דאָס גרעסטע ווערק, וואָס די
מענטשהייט האָט אַרויסגעבראַכט. ער פלעגט תמיד אַנט־
דעקן אין תלמוד אַלץ נייע און נייע וואונדער פון דעם
מענטשלעכן גייסט".

בייִדע ברידער ראַבינאָוויטש, דער רב און דער
געלערנטער, האָבן געהאַט תלמידים אין זאַגער, וואָס
האָבן פלייסיק פאַרשפּרייט זייערע געדאַנקען.

די בארימטע ניי־זאַגערער ישיבה האָט געגרינדעט
דער דאָרטיקער רב, ר׳ יאַנקעלע חריף. דאָס איז געווען
ר׳ יעקב יוסף, וואָס איז שפּעטער געבראַכט געוואָרן
קיין אַמעריקע צו זיין דער רב־הכולל אין ניו יאָרק.
אָט־דער באַרימטער גדול, ר׳ יאַנקעלע חריף, האָט אין
זיין ישיבה אַריינגענומען נאָר די בעסטע וואויללער־
נערס, וואָס קענען שוין אַליין שווימען אין ים־התלמוד.
צווישן די שפּעטערדיקע ראשי־ישיבה זיינען געווען די
גרעסטע תלמודיסטן פון יענער צייט, ווי ר׳ קלמן פּיל־
וויישקער (דער פּילווישקער עילוי), ר׳ איציק קראָקער
און וואָלפּציק חריף. איינער פון די תלמידים פון
„אַפּיקורסישן רב" ראַבינאָוויטש פון לינקעווע איז געווען

בן־ציון וואָלף זאַקס, געבאָרן אַרום 1850, איז ער יונג
געוואָרן ראש־ישיבה אין ניי־זאַגער. בן־ציון וואָלף זאַקס
איז געווען אַן אמתער מוסטער פון אַ זאַגערער תלמיד־
חכם: אַ למדן און אַ משכיל אינאיינעם. אין זיין הויז
פלעגן זיך צונויפקומען די זאַגערער בני־תורה, די „איי־
זערנע מוחות". ער האָט פאַרמאָגט אַ רייכע ביבליאָטעק
אין וועלכער ס׳האָבן זיך געפונען אויך וויסנשאַפטלעכע
ווערק אין העברעאיש און דייטש. דער יינגסטער פון
זיינע דריי זין איז געווען דער באַרימטער שרייבער און
זשורנאַליסט אברהם שמחה זאקס (1877־1931), וואָס האָט
די לעצטע 23 יאָר פון זיין פרוכטבאַרן לעבן פאַר־
בראַכט אין אַמעריקע.*)

א. ש. זאַקס האָט אין אַ מעמואַריסטישן עסיי —
„פון אמונה צו השכלה"**) לעבעדיק באַשריבן און קאָ־
לירפול כאַראַקטעריזירט די גייסטיקע שטרעמונגען און
טענדענצן אין זיין געבורט־שטאָט זאַגער אין דער אי־
בערגאַנג־צייט 1840־1860.

אין זאַגער, ווי אין אַנדערע טיילן פון קאָוונער גו־
בערניע, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט קורלאַנד (דורך
וועלכער ס׳איז אַריינגעפלאָסן דער השכלה־גייסט פון די
דייטשישע יידן) האָט זייער פרי דערוועקט די ליטווישע
יידן צו אַלגעמיינער בילדונג און מאַדערנער אויפקלערונג.
אין 1841 האָט אַ גרויסער זאגערער יונגער רב זיך אַנ־
גענומען מיט מוט און ביים דאָוונען פון דער בית־מדרש
בימה, אין אַ דרשה גערופן דעם עולם צו עפענען אין
זאגער אַ נייע לערנשול לויטן ווילנער מוסטער, ד. ה. מיט
אַ ביסל וועלטלעכע לימודים פאַר די יונגע קינדער.
דער יונגער רב האָט שלעכט אָפּגעשניטן: מ׳האָט אים
גענומען רודפן און ער האָט געמוזט פאַרלאָזן דאָס שטעטל.
דער פּראָיעקט פון אַ גאַנץ קליינעם הייפל זאגערער
אויפגעקלערטע יידן איז אויף אַ לאַנגער צייט בטל גע־
ווארן.***)

די שווערע אומשטענדן, אין וועלכע די ערשטע
משכילים־אויטאָדידאַקטן אין זאגער האָבן געלעבט און
געמוזט קעמפן פאַר זייערע אידייען, ווערן באַשריבן
אינעם טאָגבוך פון אַן אַנדער באַרימטן זאַגערער —
דעם געלערנטן און איבערזעצער (פון תנ״ך אין רוסיש)
יהודה לייב מאַנדעלשטאַם (1819־1889), וועלכער ווערט
פאַררעכנט פאַרן ערשטן יידישן סטודענט אין רוסלאַנד,
פון מאַסקווער אוניווערזיטעט. אין ווילנער און וואַרשע־
ווער אוניווערזיטעטן זיינען שוין פריער געווען יידישע

*) אַן אויספירלעכע ביאָגראַפּיע פון א. ש. זאַקס האָט אַנ־
געשריבן דער שרייבער פון די שורות — „א. ש. זאַקס: קעמ־
פער פון פאַלקס־אויפלעבונג", ניו־יאָרק, 1945.

**) „סטאַדיס אַן דזשואיש ביבליאָגראַפי" צום אַנדענק פון
ביאַבליאָטעקאַר א. פּ. פּריידוס, ניו־יאָרק, 1829.

***) דער עפּיזאָד ווערט באַשריבן אין אַן אַנאָנימער קאָרעס־
פּאָנדענץ פון זאגער אין י. מ. יאָסטס זשורנאַל „איזראַעליטישע
אַנאַלן", וואָס איז אַרויסגעגעבן אין פראַנקפורט־אַם־מאַין, ב. 3,
1841, ז. 366. ס׳איז גאַנץ מיגלעך אַז דער מחבר פון דער
קאָרעספּאָנדענץ איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי דער יונגער
שניאור זאַקס.

סטודענטן. דער זייער אינטערעסאנטער טאָגבוך פון י. ל. מאַנדעלשטאַם מיט אַ קולטור־היסטאָרישער הקדמה פון שאול גינזבורג, איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין זאַמלבוך „פּערעזשיטאַיע", באַנד 1, פּעטערבורג, 1909. די צוויי בריידער פון אָט־דעם ערשטן איבערזעצער פון תנ"ך אין רוסיש, יחזקאל מאַנדעלשטאַם און בנימין מאַנדעלשטאַם, האָבן זיך דערוואַרבן גרויסע נעמען אַלס העברעאישע שרייבער און כלל־טוער. אַ קרוב פון די מאַנדעלשטאַמס און אויך אַ שוועסטערקינד פון ר חיים זאק, איז געווען שלמה־זאַלקינד עליאָשעוו, פון אַ באַקאַנטער משפּחה אין זאַגער. ער האָט זיך יונג אַריבערגעצויגן קיין קאָוונע, וואו ס׳איז אים געבוירן געוואָרן אַ זון — דער שפּע־טערדיקער בעל־מחשבות (דר. איזידאָר עליאשעוו). די מאַנדעלשטאַמס האָבן געהאָט אַ טיפּע השפּעה אויף בעל־מחשבותעס פּאָטער און אים געמאַכט פּאַר אַ משכיל און שיינעם העברעער, וואָס האָט געלייענט אויך דייטשיש ביכער.

דער באַרימטער מאָסקווער טיי־מאַגנאַט, דער חובב ציון און איינער פון די גרעסטע מצעצנאַטן און בעלי־צדקה אין רוסלאַנד, קלונימוס־זאב וויסאָצקי (1824—1904), איז געווען אַ געבוירענער פון אַלט־זאַגער. דאָרט האָט ער געלערנט אין חדרים און ישיבות, און נאָך דער חתונה האָט ער פאַרגעזעצט דאָס לערנען תורה אין וואָלאָזשינער ישיבה. שפּעטער האָט ער געלערנט בייַ ר׳ ישראל סאַלאַנטער אין קאָוונע. אין 1858 האָט וויסאָצקי זיך באַזעצט אין מאָסקווע אַלס גייסטיקער וועגווייזער און דרשן אין אַ מנין פון די אויסגעדינטע ניקאָלאַיעווער סאָלדאַטן. גלייכצייטיק האָט מען פּאַר אים געעפנט אַ קליינעם טיי־געשעפט. דערפון האָט זיך אַנטוויקלט די זייער רייכע טיי־פירמע. ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן איז ק. ז. וויסאָצקי געבליבן זייער לעבע־דיק פאַראינטערעסירט אין ישוב ארץ ישראל, אין יידישן שול־וועזן און אין דער העברעאישער ליטעראַטור. פּאַר אָט די אַלע צוועקן האָט ער ביים לעבן געטיילט געלט מיט אַ בריייטער האַנט און האָט אָפּגעשריבן אַ גאָר גרויסע סומע געלט אין זיין צוואה.

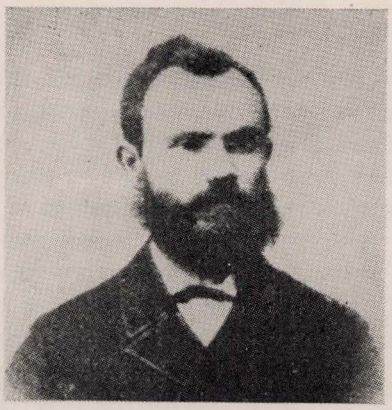
אין די זאגזערער יידישע הייזער האָט מען ניט זעלטן זייער גוט געריידט דייטש און מען איז געווען באַהאַוונט אין דער דייטשישער ליטעראַטור. די ווערק פון געטע, שילער, לעסינג, היינע, בערנע און אַנדערע דייטשישע פּאָעטן און שריפטשטעלער פלעגן זיך געפינען אין אַ סך יידישע הייזער, וואו סיי די עלטערן, סיי די קינדער פלעגן זיי לייענען.

אונטער אַזוינע געמישטע איינפלוסן און ווירקונ־גען פון תורה און חכמה, פון אמונה און השכלה זיינען פון זאגער אויפגעקומען גייסטיקע פירער און וואָרט־זאָגער וואָס האָבן פאַרקערפערט אין זיך אַ מין סינטעז פון טראַדיציאָנעלער פרומער יידישקייט און מאָדערנער בילדונג און וויסנשאַפט. אַזאַ ספּעציפיש־זאגערער גע־שטאַלט איז געווען דער באַרימטער העברעאישער שרייבער־קריטיקער אלעזר אַטלאַס (1851־1904).

אַ געבוירענער אין דעם שטעטל בייסעגאַלע אין לי־טע, איז אַטלאַס געווען אַ זאַגערער איידעם און האָט דאָרט אָפּגעלעבט אַן ערך צען־צוועלף יאָר צייט (1872־1884). ער, דער שפּעטערדיקער באַרימטער שרייבער און רעדאַקטאָר פון „הכרם", איז אין זאגער געווען אַן אינטימער פריינט און אַרייַנגייער ביים דערמאָנטן גרויסן בן־תורה בן־ציון וואָלף זאַקס. מיט גאָר אַ סך זאַ־גערער השכלה־פּירער און שרייבער איז אַטלאַס געווען באַקאַנט.

אַלע האָבן אנערקענט זיינע גרויסע, כמעט געניא־לע פּאָטענציטן אין תורה און חכמה. אים האָט אָבער אויך געצויגן צו מאָדערנע וויסנשאַפטן, און ער אַליין האָט מיט התמדה שטודירט מאַטעמאַטיק, געשיכטע, שפּראַכן און חכמת־ישראל. אין זאגער זיינען געווען גרויסע פּריוואָטע ביבליאָטעקן, פון וועלכע ער האָט זיך אָנגע־שפּט מיט פיל אַלגעמיינעם און יידישן וויסן.

די אויסערלעכע זייט פון לעבן איז פאַר אַטלאַסן אין זאגער געווען וועיט ניט קיין דערפרייענדיקע און ליכ־טיקע. בעת אלעזר אַטלאַס האָט נאָך געלערנט אין זא־גערער ישיבה, האָבן זיינע טאַטע־מאַמע פאַר אים אויס־געזוכט אַ כלה פון זאגער טאַקע. צו 20 יאָר האָט ער חתונה געהאַט און זיך באַזעצט אין זאגער גופא אַלס איידעם אויף קעסט. נאָך די יאָרן פון קעסט איז ער געוואָרן אַ שותף צום שוועכער געשעפטן, און אין זיי — אין קרעמעריי — האָט ער פאַרלאָרן זיין נדן. די אייג־ציקע מיגלעכקייט צו דערנערן וועיב און קינדער איז געבליבן מלמדות.

אלעזר אַטלאַס
(1904 — 1851)

אין זאגער האָט אלעזר אַטלאַס אָנגעשריבן זיין ערשטן אַרטיקל*). סוף כל סוף איז דאָס קליינע זאגער געוואָרן צו קליין פאַר אַטלאַסן און ער האָט זיך אַריבער־

*) דערשינען אין יאָר תרל"ה, 1875, אין ש. י. פּינס זשור־נאַל „הכרמל", אין ווילנע.

געצויגן קיין ווארשע צו מיטארבעטן אין די צייטשריפטן פון נחום סאקאלאוו*).

אין אלעזר אטלאסעס גייסט האבן זיך אפגעשפיגלט ביידע השפעות. פון איין זייט — די פרומע, די טרעגער פון תורה און פון דער אלטער אמונה — ווי רבי צמח זק"ש, ר' אליהו (עלינקע) לידער, רבי ישראל סאלאנטער (1810-1883), און דער בארימטער עקסטרעמער ארטאדאקס, דער קעלמער מגיד, וואס איז געווען אן

א. ש. זאקס
(1877 — 1931)

אפטער גאסט אין זאגער. פון דער צווייטער זייט — דער אינפלוס פון די ערשטע פיאנערן פון יידישער אויפקלערונג און פאלקס-אויפלעבונג, פון נאציאנאלער באנייאונג, מענטשן ווי ר' חיים זאק, ר' שמעון הורוויץ, ר' צבי קאהן, די ברידער מאנדעלשטאם און אן אנדערע.

ס'איז קיין וואונדער ניט, אז עס האבן ביי אלעזר אטלאסן, ווי ביי א סך אנדערע זאגערע, געלעבט בשלום, אונטער איין דאך, לומדות און השכלה, און ס'איז פון אזא זיווג ארויסגעקומען אן אינטערעסאנטער סינטעז, וועלכן מיר וועלן כאראקטעריזירן דורך א פאר ביישפילן.

די זאגערער יונגעלייט האבן שטאלצירט מיטן באמימטן ר' ישראל סאלאנטער, אבער נאך מער מיט זיין גרויסן זון — פראפעסאר-מאטעמאטיקער, יום-טוב ליפמאן ליפקין (1845-1875). דאס וואס ער איז ארויס „לתרבות רעה" און ר' ישראל, זיין פאטער, איז נאך אים געזעסן שבעה, האט — ווי עס דערציילט א. ש. זאקס אין זיין „פון אמונה צו השכלה" — לחלוטין ניט קלענער געמאכט אין די אויגן פון די אויפגעקלערטע זאגערער יונגעלייט די באדייטונג פון „דעם יינגל, וואס האט אמאל געלערנט אין זאגערער בית-מדרש און איז שפעטער געוואָרן פראפעסאר אין קיניגסבערג".

און אט איז א צווייטער ביישפיל. מען פלעגט אין זאגער זייער פיל דערציילן וועגן דער גוטסקייט און אנדערע מעלות און מידות טובות פון זאגערער רב ר' צמח זק"ש. אבער נאך מער און מיט א סך א גרעסערער התלהבות פלעגט מען דערציילן חידושים, ווי עס גיט איבער א. ש. זאקס, — וועגן דעם רב'ס זון, שניאור זאקס, דעם משכיל און פארשער, וואס איז זוכה געווען צו א וועלט-נאמען, באארימט אין די פילאזאפישע קרייזן פון דייטשלאנד און פראנקרייך. פון שניאור זאקסעס ארטיקלען פלעגט מען לעקן די פינגער. מען האט שטארק הנאה געהאט ווען מ'האט זיך דערוואוסט, אז דער באארימטער דייטשישער פילאזאף שלעגעל האלט א וועלט פון שניאור זאקסן.

אין דער פרומער זאגער, בעת דער צווייטער העלפט פון דער רוסיש-ליטווישער השכלה-תקופה (1860-1880) האט זיך אויסגעארבעט דער מין סינטעז פון אמונה און כפירה, און א טרעגער פון אזא סינטעז איז טאקע געווען ר' אלעזר אטלאס. ער האט זיך באקענט מיט די השכלה-אידייען דעמאלט ווען זיי האבן שוין געהאט פאר-לוירן (נאך 1875) זייער צויבער-חן און אלמעכטיקייט. דער שטארקער גלויבן אין השכלה אלס דער כוח פון פארבעסערן און פארשענערן דאס יידישע לעבן איז שוין געווען אייגנגעבראכן... „אלס מענטש פון דער אי-בערגאנגס-צייט, — אזוי האט כאראקטעריזירט אטלאסן בעל-דמיון (נחום שטיף), — מיט זיין גאנצן שארפן מוח, וואס איז געווען אויסגעשלייפט דורך א זעלטן ברייטן און טיפן גמרא-לערנען, איז אטלאס כסדר פארבליבן א וואנדערער און זוכער אין לאבירינט פון וויסנשפרעכנדיקע אנזיכטן, און הגם א סקעפטיקער-ראציאנאליסט, איז דאך זעט מען אים באקומפן און דאך פארטיידיקן אלטייטישע יידיש-רעליגיעזע אידעאלן".

אויף א צווייטן אופן, אן אייגנארטיקן שטייגער, האט א. ש. זאקס געזוכט געפינען די פרידלעכע צונויפפאדרונג פון דער אלטער און מאדערנער יידישקייט, ווי מען זעט פון זיין פרעכטיקן בוך „חרובע וועלטן". אויף די צוויי ביישפילן — פון אטלאסן און א. ש. זאקס — זעט מען גאנץ קלאר, אז אויך אין דער נייעסטער צייט, אין אונדזער אייגענער תקופה, האט מען פון דעם „גייסטיקן קלימאט" פון זאגער נאך געקענט אפלערנען עפעס, וואס איז פון גרעסטן און עיקרדיקן וועדט פאר דער אויספארמירונג פון א מאדערנעם יידישקייט-באגריף.

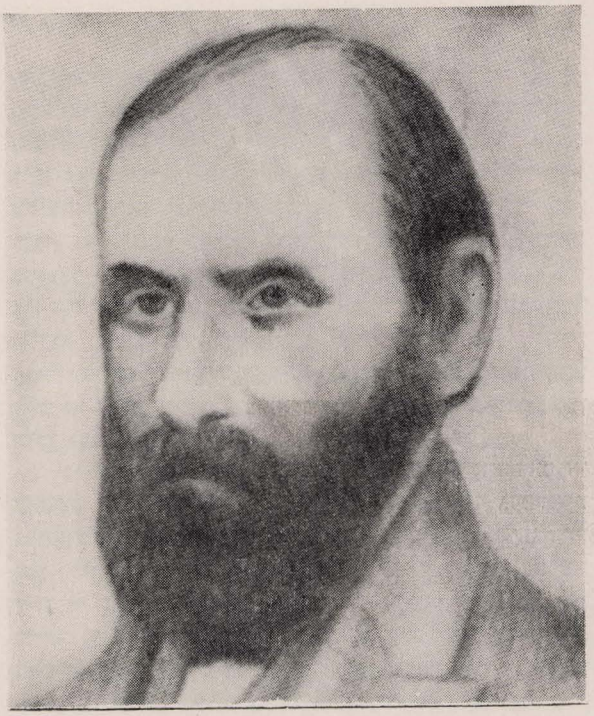
*) אין יאר 1949 איז דערשינען אין בראשור-פארם א ביאגראפישער עסיי וועגן דעם בארימטן העברעאישן קריטיקער, פארשער און פובליציסט, אלעזר אטלאס, געשריבן פון זיינעם א קרוב, דר. בארים מ. קאדער, וועלכער האט אטלאסן אין זיינע לעצטע יארן געזען. די בראשור קען מען קריגן פון מחבר, לויטן אדרעס:

Dr. B. M. Kader, 5036 N. Kimball Ave., Chicago, Ill.

בעל-דמיון (נחום שטיף) *)

אברהם מאַפּו

אין סלאַבאַדקע־קאָוונע איז אַרומגעגאַנגען די ערשטע העלפט פון 19טן יאָרהונדערט אייגער, דוכט זיך, אַ ייִד ווי אַלע יידן. געוואקסן אין חדר און אין קלויז, געקבצנט און געקנעלט. און דאָך עפּעס אַנדערש ווי אַלע אַנדערע: ער האָט זיך אָנגעשמעקט מיט לאַטיין און „חכמת־הגויים", האָט זיך אָפּט געוויזן אויף אַלעקסאַטער בערג, האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט מאָדנע פאַנטאַזיעס און בילדער. אין איין שיינעם פרימאָרג האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ וואונדער־

אברהם מאַפּו (1807—1867)

לעכן ראָמאַן „אהבת־ציון" אויף גאָר אַ געהויבענער מליצה־שפּראַך. פון וואַנען האָט ער זיך גענומען? גאָט וויים!

דאָס איז געווען די וויסטע צייט פון קאַנטאָניסטן און כאַפּערס, פון שטרענגער פרומפּאַרציטיקער ייִדישקייט און קהלשער תקיפות. יידן האָט מען געטריבן פון דערפער און פון שענקען, און אין דער זעלביקער צייט זיי גענומען „בילדן" ביד חזקה מיט שניידן פּאות און לאַנגע רעקלעך, — שפּעטער שוין „קאַזיאָנע" שולן. אפשר האָט זיך אַהער, אין דער פרומער לומדישער שטאָט, פאַרוואַלגערט איטשע־בערס (לעווינזאָנס) „תעודה בישראל" (1828), דער ערשטער מאַניפעסט פון דער השכלה, און האָט דעם יונגען מאָן דעם מוח אויפגעהויבען. אפשר „רוח הוא באדם", ווי מאַפּו וואָלט געזאָגט. אַזוי אַבער איז דאָס געוווען, אַז צווישן יידן־סוחרים, קרעמער, לומדים און בטלנים מיט אַ געקאָוועטער יידישקייט, וואָס דער „שולחן־ערוך" איז ביי זיי געווען דער גרעסטער אויטאָריטעט, און דער „עין־יעקב" דער בעסטער צייט־פאַרטרייב, האָט זיך מיט אַמאָל באַווויזן איינער אַ שטילער בעל־תנ"ך, וואָס האָט מסתמא ניט פאַר־פעלט קיין מינחה און האָט געטרוימט אויף דער וואָר מיט ביבלישע בילדער. עפּעס איז פאַראַן שענערס און וויכטי־קערס פאַר מיצוות, מעשים טובים און גמרא'שן פילפּול: זון און שטערן, בערג און וואַסערן, און אַ האַרץ, וואָס בענקט נאָך ליבע און גליק, און דאָס געפליגלטע פאָעטישע וואָרט, וואָס זאָל באַגייסטערן און דערהויבן. דאָ אין דעם פרום־בעלי־הבתישן שטייגער איז אַלץ וואָכעדיק און פאַרשטויבט. הערצער זיינען דאָ פאַרפאַנצערט געווען קעגן עולם־הזה, אַזוי ווי די גאַסן זיינען באָהיט געווען פאַר אַ בעזעם. בחורים זיינען געזעסן אין ישיבות און מיידלעך האָבן געוואָרט אויפן שדכן און זיווג.

ער האָט זיך דערווייטערט, אַזוי ווי אַ ל"וו'ניק, אין די אַלעקסאַטער בערג און האָט זיך געשאַפן זיין, אַן אייגענע, וועלט, — אַ מין פאַרכישופטן עיגול, פון תנ"ך־פסוקים און בילדער, פון שיר־השירים־לוסט און רות־אידיליעס. וואָס קיין וואָכעדיקייט זאָל דערצו ניט צושטיין. איז ער אַרומגעגאַנגען יאָרנלאַנג אויף די שיינע בערג מיט די שיטערע ביימלעך און שטרויכן און צו זיך געזאָגט: דאָס מוז זיין דער כרמל מיט די צעדער־ביימער און וויין־שטאָקן. דאָס פויערישע מיידל, וואָס האָט געפיטערט אַ פאַרשלאָפענע טשערעדע, האָט ביי אים געקראָגן די גע־שטאַלט פון דער שיינער פּניהה, וואָס פאַשעט די שאָף „שגלשו מהר הגלעד". אין שטילן אָוונט וועט אַהער קומען דער פּאָסטעך מיטן מיידל, אָדער ס'וועט זיך פאַרגנבענען אַן איידל קינד, תימן, און דאָ אויסגיסן זיין האַרץ אין דער שיינער שיר־השירים־שפּראַך. דער ניעמאַן מוז זיין דער ירדן, און דאָרט איבער אים מוז רוישן די גרויסע שטאָט ירושלים מיט דעם „המון עם כמשק גבים שוקק בו" — (פּרואווט דאָס איבערגעבן אויף אַן אַנדער שפּראַך!). ניט קיין בעלי־בתים זיינען דאָרט, נאָר יורם דער קריגפירער מיט צווויי וויבער און ידידיה דער האָר מיט פעלדער און וויין־גערטנער. כוהנים און לוויים ריכטן אָפּ די עבודה אין בית־המקדש מיט פלייטן און האַרפּעס, און די טעכטער ירושלימס אין וויסע טוניקעס טאַנצן אין די ווינגערטנער אַ קאָרא־האָד ביי פריילעכע שטורקאַצן. ישעיהו בן אמוץ פייערט מיטן געטלעכן וואָרט: פלישתים וועלן באַפאַלן דאָס לאַנד. די אינטריגע וועט צעשיידן געליבטע. אַ העלדנמוט, וואָס צעריייסט אַ לייב, און שוואַרצע יוגנט־לאָקן וועלן ברענגען

*) געשטאָרבן אין 1933 אין קיעוו, 54 יאָר אַלט.

דעם פֿאַסטעך אמנון צו דעם אדל־טאַכטערס, תמרס האַרץ. סנחריב, מלך אשור, וועט באַלאַגערן ירושלים. ערגעץ רוישט אַ וועלט אין תרשיש און אין נינוה. ליבע און טרוים וועלן באַווייזן העלדנטאַטן און צונויפפירן די „הנאהבים והנעימים", און שקר און מאָוס וועלן קריגן די פֿאַרדינ־טע שטראָף און פֿאַראַכטונג.

וואוהין דען האָט געזאָלט פֿאַרגיין מיט זיין פֿאַנטאַ־זיע און האַרצוויי דער סלאָ־באָדקער מלמד, וואָס האָט זיך געבאָדן לעבנלאַנג אין נויט און אין וואַכעדיקייט, אין שימל פון יאָרהונדערטער, אין אויסגעטריקנטקייט פון דורות, אויב ניט אַהין אין דער וויטער וויט, צו שולמית מיט די פֿאַסטעכער?

דאָס שטיבל, וואו מאַפּו איז געבאָרן (אין סלאָבאָדקע, קאָוונע)

האָבן אויפריכטיקע ציטערדיקע הערצער אויף די ביידע־מער און שטיל, בגנבה, אונטער די גמרות געשלונגען איטלעך וואַרט, ווי „אַ הינד, וואָס גלוסט אויף די אויס־גוסן פון וואַסער", ווי זיי האָבן דאָס מסתמא אויף זייער מליצה־שפּראַך אויסגעדריקט. און יעדער אַרעם־בחור האָט געזען אין דער בתולה ביים בעל־הבית, וואו ער האָט געגעסן טעג, זיין תמר און זיין פּנינה און ער האָט איר אין דער שטיל געשריבן ליבע־גראַמען אין דער געהויבענער מליצה, קונציקע אַקראָסטיכן מיט שטיקער פון שיר־השירים. וויפיל פון די דאָזיקע פֿאַרוואַרלאָזטע נשמות האָט דאָס די אויגן געעפנט צו אַ נייער וועלט, צו בילדונג און וויסן געבראכט!

ביים עלטערן דור העברעאישע שרייבער איז דאָס די ערשטע ליבע געווען, נאָך איידער זיי זיינען געפֿלעפט געוואָרן פון שוואַרצע אויגן און מיידלשע צעפּ. האָט דאָך אַזאַ ליריקער, ווי קאָנסטאַנטין שאַפּירא, דעם „אהבת ציון ווי אַ האַנט־בוך געהאַלטן, ווי אַ האַרץ־פּריינט, און דווקא די אַלטע דרוק. און האָט ער דאָס ביכל פֿאַרלאָרן, האָט ער זיך געמוזט אַן אַנדער עקזעמפּלאַר, און דווקא אַן אַלטן, פֿאַרשאַפֿן. אָבער אָפּילו אונדזער דור, וואָס האָט שוין געהאַט פֿאַר זיך מיכה־יוסף לעבענזאָנען און דעם זעלביקן קאָנסטאַנטין שאַפּירא (וויפיל חן ס׳האָט געהאַט ביי אונדז דווקא דער נאָמען „קאָנסטאַנטין"!), וואָס האָט שוין גע־קראָגן צו זען סמאָלענסקינס „התועה" און יל״ג׳ס שירים און סיפּורים, אפילו אונדזער דור האָט זיין ערשטע יוגנט־לוסט אין דער „אהבת־ציון" אַנטפּלעקט און זיין באַגייי־סטערונג געפונען. און דאָס נאָאיוועט ראָמאַן־ספרל קלינגט אונדז נאָך עד־היום ווי די שענסטע יוגנט־זכרונות.

אַרומגעגאַנגען אַ סלאָבאָדקער ייד מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן און מיט אַ וואַך געמיט, האָט ניט געזען די אַרומיקע ליטע, פרעמד פֿאַר אַ וועלט. אָבער ער איז ליטוואַק דורך און דורך. אלעקסאָ האָט אים דערהויבן און דער ניעמאָז האָט אים פֿאַרוויגט. נאָאיוו און האַרציק ווי אַ פּויערש ליד. אַ פֿאַרוואָלקנטער טרוים פון אַ יידן אין ליטע.

פון „ליטע", צווייטער זאַמלהעפט, רעדאַקטירט פון אוריה קאַצענעלנבאָגן, קאָוונע, 1922.

דאָס אַזוי־גערופענע נאַפּאָלעאָנס בייד֫ל
(אויף אַלעקסאָטער באַרג, קאָוונע),
וואו מאַפּו פלעגט אָפט זיצן און שרייבן

מ׳דאַרף זיך פֿאַרשטעלן, וואָס פֿאַר אַן איבעררא־שונג דער „אהבת־ציון" איז דעמאָלט געווען. דאָס איז גע־ווען ניט בלויז אַ מאָניפּעסטאַציע פֿאַר דער נייַ־אויפגע־קלערטער ביבלישער שפּראַך. דאָס איז געווען די ערשטע אַנטפּלעקונג פון דער נייער יידישער ליריק. אויף דער פרום־פֿאַרציטיקער יידישער וועלט האָט דאָס באַדאַרפט מאָכן דעם איינדרוק פון אַ באָמבע, און אויף דעם יונגן דור — פון אַ נס, וואָס האָקט פון אַ שטיין וואָסער. ערגעץ

מרדכי יאָפע

מיכה יוסף לעבענזאָן און מרדכי מאַנע

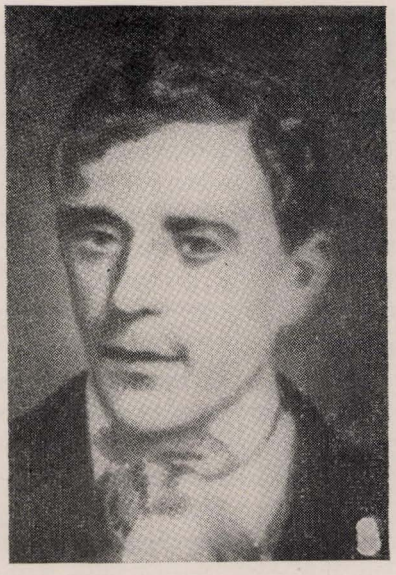
ביידע זיינען געווען די פּרילינג־שוואַלבן פון דער ניי־העברעאישער פּאָעזיע. קורץ און פּיינפול איז געווען זייער לעבן. זיי זיינען געווען אַזוי געמיינזאַם סיי אין זייער טרויעריקן גורל און סיי אין זייער שעפּעריש־קייט. ביידע זיינען געווען זין פון יידיש־ליטווישער נויט. לעבענזאָן — געבאָרן אין ווילנע, און מאַנע, — אין קליין שטעטעלע ראַדאָשקעוויטש, אַרום ווילנע. ביידע זיינען יונג פאַרשניטן געוואָרן פון דער זעלביקער גרויזאַמער קראַנקייט — שווינדזוכט. אויסגעהויכט זייערע נשמות אין זייערע געבורט־ערטער. ביידע זיינען געוואָרן צייטיק, ווען זיי זיינען נאָך געווען גאָר יונג, און איידער עס האָט זיך אויסגעלאָשן זייער לעבן, האָט זיך צעפלאַקערט זייער כוח פון שאַפן, האָט זיך צעקוועלט זייער ליד אין אַ באַזונדערער פּרישקייט. לעבענזאָן האָט געזען ציון דורך די גרויסע פּערזענלעכקייטן פון איר געשיכטע; און ביידע האָבן געזען אין ציון די גאולה פון אונדזער אומה.

ביידע זיינען אויפגעקומען און זיך אַנטוויקלט אין דער ליטע. דערנאָך זיינען זיי אויך אַנערקענט געוואָרן אין דער ברייטער וועלט: לעבענזאָן — פריער דורך דייטש־יידישע געלערנטע און די יידישע קולטורעלע קרייזן אין רוסלאַנד. מאַנע, וואָס האָט אויך דערגרייכט אַ מדרגה ווי אַ מאָלער, אַ סטודענט פון דער פּעטערבורגער קונסט־אַקאַדעמיע, איז אָבער באַרימט געוואָרן ווי אַ דיכטער מיט אַ נייעם טאָן און שטייגער. ביידע האָבן באַווירקט די העברעאישע פּאָעזיע, זי זאָל זיך אויסטאָן פון איר מליצה און באַקומען אַ האַפּטיקייט, אַ רייכקייט אין לשון און געבראַכט באַנייאונג אין דער העברעאישער לירik.

*
**

מיכה יוסף לעבענזאָן איז אין דער כמורנע־ניכטער־רער השכלה־תקופה פון 19טן יאָרהונדערט אויפגעקומען ווי אַ וואונדער אין דער דעמאָלטיקער טענדענציעז־דיקטישער העברעאישער פּאָעזיע. ער איז געווען, אין יענער צייט, דער ערשטער עכטער לירישער פּאָעט פון וועלטלעכן כאַראַקטער. ער איז דער ערשטער העברעאישער ראָמאַנטיקער, וואָס האָט פאַראייניקט אין ליד דאָס צאַרטע לירישע געזאַנג און די קרעפטיקע עפּישע שילדערונג.

צו 24 יאָר איז ער געשטאָרבן. זיין פּאָעטישע ירושה איז געווען קליין אין כמות. אָבער דווקא אין די לעצטע יאָרן פון זיין קראַנקייט האָט זיך באַוויזן דער וואונדער פון זיין שאַפן אין זיין גאַנצן תוך און פאָרעם. עס זיינען פון אים געבליבן אין דער נייַ־העברעאישער פּאָעזיע דריי ביכער — אַזוי וואָגיק, אַזוי אַנדערשדיק אין זייער איכות. די דאָזיקע דריי קליינע ביכער זיינען גרויס אין זייער אינהאַלט — זיי זיינען כולל אין זיך סיי עפּאָס און סיי לירik, דאָס אָריגינעלע ליד, די פּאָעמע און די איבערזעצונג, וואָס איז, אייגנטלעך, געווען איבערשאַפונג: 1) שירי בת ציון" — זעקס פּאָעמעס וואָס באַלייכטן פינף פאַרשיידענע געשטאַלטן פון דער אַלטער און מיטלאַלטערלעכער יידישער געשיכטע: משה, שלמה, שמשון, יעל און יהודה הלוי. 2) „כנור בת ציון" — אַ זאַמלונג פון לירישע לידער און איבערזעצונגען פון

מיכה יוסף לעבענזאָן
(1852—1828)

האָראַץ, ווירגיל, שילער, געטע, אַלפיערי, מיצקעוויטש, לאַפאָנטען און אַנדערע. 3) „הריסת טרויה" — אַ פּרייַע איבערזעצונג פון ווירגילס „ענעאידע" (לויט שילערס באַאַרבעטונג). די טייל, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דעם הילצערנעם פערד, און ווי אַזוי די שטאָט טראָיאַ איז חרוב געוואָרן.

ס׳איז גוזמאדיק צו זאָגן, אַז דער יונגער דיכטער איז פון קיינעם ניט געווען באַאיינפלוסט. אַזאַ דערשיינונג האָט מען ניט געזען בייַ קיין שום דיכטער. און מיכה יוסף לעבענזאָן איז ניט געווען אין דעם קיין אויסנאַם. קודם־כל, האָט קיינמאָל זיך פון אים ניט אָפּגעטאָן דער אייגפלוס פון תנ״ך. ער האָט געגומען פון דעם גרייטן אוצר אַלצדינג וואָס איז אומפאַרמיידלעך און נאָטירלעך פאַר

איטלעכן, וואָס דריקט נאָר אויס זיין שעפערישקייט אין העברעאיש. ער האָט פון אים געליעזן לעקסיק און פאַבולע, ער האָט פון אים איבערגענומען דעם פאַטאָס און עלעגיע, די פייערלעכע וועגדונג און דאָס דין־פאַר־שלייערטע וואָרט. אָבער דאָ דערזעט מען באַלד דעם סוד פון שאַפער: ער האָט געליעזן און האָט אָפּגעגעבן מיט ריווח. ער האָט פון אַלצדינג אויסגעוועלטיקט אַ פאַרמעג, וואָס איז זיין אייגן־פאַרהאַרעוועטער קרן אין דער נייַ־העברעאישער פאָעזיע.

ער איז געווען טיילווייז אונטער דער השפּעה פון זיין פאָטער אד״ם הכהן — אַליין אַ וויכטיקע פיגור אין דער השכלה־תקופה. ער האָט ביי אים „געזומען״ די הלכה פון פאָעזיע, די שטרענגקייט און די פּינקטלעכ־קייט פון וואָרט, די חקרנות, — וואָס האָט זיך איינגעפלאָכטן אויך דאָרט, וואו ס׳האָט זיך ניט געפאָדערט, — די פראַגן און די וועגדונגען, וואָס האָבן אָפּט באַגלייט די שילדערונגען און געזאַנגען. מען מערקט ביי אים, אָפטמאָל, אויך דעם פאַ־טערס וועג־טעט און די זעלביקע מעדיטאַציעס פון פאַר־ניינונג און פון יאוש. אָבער דאָ האָט אויך פאַסירט דער זעלביקער וואונדער פונעם שאַפער: די הלכה און די חקירה, וואָס ער האָט געליעזן ביי זיין פאָטער, האָבן ניט פאַר אים געדינט ווי דאַמבעס, וואָס זאָלן אָפּשטעלן דעם פרישן שטראָם פון זיינע אויפגעברויזטע כוחות. פאַרקערט, זיי האָבן נאָך באַרייכערט זיין מאָטיוו מיט אַנדערע עלעמענטן. זיי האָבן פאַרהאַרטעוועט זיין פעדז, ער זאָל זיך ניט צע־שוימען; אַריינגעגעבן אין זיין ליד געדאַנקלעכקייט, עס זאָל ניט ווערן לעבלעך־זיס פון סענטימענטאַלישקייט.

עס האָט זיך אויך געפילט ביי אים אַ לייכטע השפּעה פון היינע (אין זיינע ליבע־לידער), שילער, האַרץ און ווירגיל, וועמען ער האָט פריי איבערגעזעצט. עס איז גאַנץ נאַטירלעך, אַז ער איז באַווירקט געווארן פון די דיכטער, וואָס ער האָט איבערגעזעצט: ער האָט זיך אַריינגעטאָן אין זייער גייסט און סביבה, דורכגעפיבערט מיט זייער וואָרט און בילד, איבערגעלעבט די דערהויבענע מאָמענטן פון זייער שאַפונג. אָבער דאָ האָט ווידער שוין פאַסירט דער וואונדער פונעם שאַפער: זיינע אַריגינעלע לידער האָבן נאָר געהאַט אין זיך אַ וואונק און פונק פון יענעם — זיי האָבן אָבער אין אַלע פאַלן געהאַט זייער אייגן פנים און זייער אייגן ליכט און פלאַם. אויב מ׳וויל דער־וויסן זיך דעם סוד פון אָן עכטן דיכטער, קען מען אים דערגיין ניט נאָר פון זיין אַריגינעל לידּ, נאָר אויך פון זיין איבערזעצונג. די איבערזעצונג פון ווירגילס „ענעאידע״ האָט ער, אייגנטלעך, געמאַכט ניט פון דער שפּראַך, אין וועלכער עס איז געווארן געשאַפן, נאָר פון שילערס דיי־טשישער וועלט. ער האָט בכן געמוזט זיך איינטאָן אין צוויי קינסטלעריש ספערן. איז ער אַליין דערפון געווארן מטושטש און פאַרלוירן? ניין. דער שעפערישער כוח, וואָס עס האָט אין אים געברויזט, האָט אים ניט פאַר־טראָגן, נאָר דערהויבן — פונקט ווי איינער וואָס ראַנגלט זיך מיט שטאַרקע כוואַליעס, וואָס לאָזן ניט, אַז ער זאָל אויף זיי רייטן, אָבער ער באַזיגט זיי, און קערט זיך אום דערנאָך פון דער סכנה, מיט נצחונדיקער הנאה, צום זיכערן ברעג.

אין זיין אַריינפיר צו דער איבערזעצונג (פון „ענע־אידע״) זאָגט ער צווישן אַנדערע בזה הלשון: „וועז איך האָב דורכגעלייענט דאָס ווערק און איך האָב איינגעזען ווי גוט און שיין עס איז, האָב איך זיך אָנגענומען די קריוודע פון אונדזער שפּראַך, די אינציקע וואָס איז אונדז געבליבן פון אַלע אונדזערע אַמאָליקע ווערטן, און איך האָב געוואָגט צוצוטרעטן צו דער אַרבעט און איבערזעצן אין איר דאָס דריטע און פערטע בוך פון „ענעאידע״... און איך האָף, אַז יעדערער וואָס פאַרשטייט אַזאַ אַרבעט, (ס׳הייסט, די קונסט פון איבערזעצן. מ. י.), וועט מיך ניט באַשולדיקן וואָס איך האָב אָפּגענויגט אַ ביסל אָדער אַ סך פון דעם מחברס נוסח... איך בין דאָך, אייגנטלעך, נאָך גאָר יונג — טאָ פאַרוואָס זשע האָט עס ביז איצט נאָך ניט געטאָן דער קריטיקער, וואָס איז פיל עלטער פון מיר? דאָרף איך זיך נאָך פאַרענטפערן? איך ווייס, אַז אַלע וואָס האַלטן פון געזעצטקייט וועלן מיך רעכטפאַרטיקן, און די וואָס פאַראַכטן זי — זיינען דאָך פון מיר פאַראַכט. אָבער דאָס וועל איך זאָגן: אַז איך האָב ניט איבערגע־היפּט אין דער דאָזיקער באַרימטער עפּאָפּייע קיין שום שטאַרקן, דערהויבענעם געדאַנק, אָחוץ אַזעלכע שטעלן, וואָס האָבן אין זיך צופיל באַריידעוודיקייט און אַזעלכע זאַכן וואָס יידן וועלן פון זיי גאָר ניט געווינען״.

מיכה יוסף לעבענזאָן איז בכן געווען איינער פון די עכטע איבערזעצער, וואָס האָט געוואָגט אָפּצונויגן פון דעם מחבר און אויך אַראָפּצונעמען דאָס, וואָס ער האָט געפּו־נען פאַר איבעריק, אָדער ניט צוגענגלעך, אָדער ניט נוצלעך. ער האָט געוואוסט, אַז יעדע שפּראַך האָט אירע באַזונדערע אייגנשאַפטן און איטלעך פאָלק האָט זיין באַ־זונדערן כאַראַקטער און אויפנעם־פעאיקייט. אָן איבער־זעצונג קען ערשט פאַרדייט ווערן ביים לייענער, וועז מען גיט איר אין אַ פאָרעם, וואָס זאָל זיין נאַרהאַפטיק פאַר זיין פסיכיק.

מיכה יוסף לעבענזאָן האָט זיך דער עיקר אויס־געצייכנט מיט זיינע היסטאָריש־ביבלישע פאָעמעס. אייגנ־טלעך, איז ער אין דעם געביט ניט געווען דער ערשטער. ער האָט געהאַט פאַר זיך די מוסטערן פון משה חיים לוצאַטו, פראַנקו־מענדעס, נפתלי הערץ וויזעל, שלום הכהן און אַנדערע. אָבער ביי אים האָט זיך דער דאָזיקער מאָטיוו אויסגעפאַרמירט אויף גאָר אַ נייעם שטייגער. ער האָט געוואונען האָפּט און קראַפט, זיין גאָר באַזונדערן באַשטיימענדיקע מאָמענטן: 1) דער היסטאָריש־ביבלי־שער מאָטיוו איז געווען דער צענטראַל־פונקט פון דעם דיכטערס שאַפונג; 2) עס איז ניט איבערגעדערציילט און אויסגעטייטשט געוואָרן די גרייטע טעמע, נאָר עס איז איבערגעשאַפן געוואָרן און באַקומען אַ נייעם תמצית; 3) ער האָט אין זיך פאַראייניקט די גרונט־עלעמענטן פון ליריק, עפּאָס און דראַמע.

פאַרשטייט זיך, אַז דער יונגער דיכטער, וואָס איז פאַרצערט געוואָרן פון שווינדזוכט, איז אין טייל מאָמענטן פון זיין שאַפונג יאושדיק און טראַגיש. אין זיין ביטערער פאַרצווייפלונג פאַרניינט ער און ער שילט דאָס לעבן. ער

איז שוין מער ניט פאַרליבט אין דער שייַנקייט פונעם לעבן, ווייל ער האָט אַ ריס געטאָן דעם שלייער, וואָס פאַרדעקט עס, און עס האָט שוין ניט פאַר אים דעם סוד און חן פון ראָמאַנטיזם, נאָר דאָס מיאוס־גרויע פנים פון דער ווירק־לעכקייט. דער דיכטער ווייזט אַרויס אַזאַ ברויזנדיקן כוח, וואָס סטייעט אים פאַר צאַרטער ליריק, פאַר קאַלירפולער געשטאַלטונג און פאַר פולבלוטיקער דראַמאַטיק. דער ראָ־מאַנטיש־לירישער דיכטער בלייבט קיינמאָל ניט פאַסיוו: ער זוכט, ער טענהט, ער מאַנט. ער האָט אַ שטעלונג און פאָדערונג. ער באַזינגט די שייַנקייטן און דערהויבנקייטן מיט אַזאַ רירנדיקער תמימות, אָבער ער איז אויך ניכטער פאַר די ווירקלעכקייטן פונעם לעבן, וואָס זיינען פאַר־גענגלעך. ער איז ניט „צעפּיעשטשעט" פון זיין ביטערער מערכה, נאָר באַציט זיך צו איר ווי צו אַ געזעץ, וואָס מען קען ניט פאַרמיידן. „איך האָב זיך שוין מיאש געווען פון לעבן און איך בין גרייט צום טויט". „ווי שרעקלעך ס׳איז דער טויט — און ווי ליב ס׳איז דאָס לעבן!" אָט דער דאָזיקער יאוש און צוגעבונדנקייט צום לעבן זיינען די צוויי מאָמענטן וואָס ראַנגלען זיך אין זיין גאַנצער שאַפונג, קעמפן איינע מיט די אַנדערע און גלייכן זיך אויס. די דאָזיקע מענערישע אייגנשאַפט האָט אים בכן אויך באַוועגט צו פאַרקערפערן זיין ראָמאַנטיזם אין דראַ־מאַטישע געשטאַלטן; שילדערן דווקא די היסטאָריש־ביבלישע פיגורן, וואָס זיינען געבליבן פאַראייביקט דורך זייער העראָאיזם, דערהויבנקייט און טראַגיק.

***

מרדכי צבי מאַנע קומט אויף שוין אויף די חורבות פון דער השכלה, וואָס איז אונטערגעגאַנגען אונטער די קלעפּ פון די פּאָגראָמען אויף די רוסישע יידן אין די 80ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. עס וואַקסט אויס די באַוועגונג פון „חיבת־ציון". די אידייע איז געקומען צום אויסדרוק דער עיקר אין צוויי געביטן: מיט איר פּראַק־טישן אַנווייז — אין דער פּובלציסטיק, און מיט איר ראָ־מאַנטישער בענקשאַפט — אין דער דיכטונג. דאָליצקי און נ. ה. אימבער זיינען געווען די הויפּט־דיכטער פון „חיבת־ציון".

אָבער מרדכי צבי מאַנע האָט אַריבערגעשטיגן די דאָזיקע געשווערענע באַזינגער פון ציון סיי ווי אַן עכטע־רער נאַציאָנאַלער דיכטער און סיי ווי אַ ליריקער בכלל. צו 28 יאָר איז ער געשטאָרבן פון שווינדזוכט. פונקט ווי מיכה יוסף לעבענזאָן איז ער געווען אַ כמו־פּיאָניר. ער איז געווען דער ערשטער העברעאיש־מאָדערנער לירישער דיכטער. מיכה יוסף, למשל, דער ראָמאַנטיקער, וואָס איז געווען האָפּטיקער אין אַ סך פּרטים ווי מ. צ. מאַנע, האָט אָבער נאָך אַלץ דעם מאָטיוו און די פּאָרעם פון זיין שיר געצויגן פון דעם עבר. אָבער דער רמז אויף דער קומענ־דיקער העברעאישער ליריק, וואָס האָט אויפגעבליט מיט דער נייער צייט, האָט זיך געלאָזט פילן אין די לידער פון מ. צ. מאַנע.

ניט נאָר האָט מאַנע דער ערשטער אַריינגעבראַכט אין דער העברעאישער פּאָעזיע דעם אייראָפּעאישן מעטער, ער האָט אויך אַריינגעגעבן אין איר דאָס ליד, וואָס האָט פאַראייניקט ליריק מיט מאָלערישקייט. ביי אים איז גע־ווען ליריק לשם ליריק און מאָלערישקייט פאַר זיך גופא. מ׳קען ניט זאָגן, אַז זיין ליריק איז געווען אַ פאַרטיפּטע און זיין מאָלערישקייט איז געווען שטאַרק קאָלירפול און נייַ. אָבער עס האָט שוין אַרויסגעציטערט דער טאָן פון אָנזאָג און עס האָבן זיך שוין געזען די קאָנטורן פון אַ בילד. עס האָט זיך געלאָזט דערהערן אַ לשון, וואָס האָט אין גאַנצן אָפּגעטרייסלט פון זיך מליצה און האָט פריש

מרדכי צבי מאַנע
(1886—1859)

און קלאָר אַרויסגעקוועלט. און מיט דעם איז מאַנע, וואָס איז, אייגנטלעך, אַ סך שוואַכער געווען ווי מיכה יוסף, געווען אָבער שטאַרקער אין גובר זיין דעם נסיון פון מליצה, וואָס האָט נאָך ביי דעם ערשטן שטאַרק גע־גאָלטן. מיט דעם דערקלערט זיך מאַנעס נייקייט.

דער בעסטער מוסטער איז זיין שיר „משאת נפשי". אין אים האָבן זיך פאַראייניקט אַלע עלעמענטן פון עכטער פּאָעזיע: מחיהדיקע מוזיק, צאַרט געפיל, זאַפטיק לשון, צימצום, פיינע ניואַנסן פון מאָלערישקייט, יחידישע שטי־מונג וואָס אַנטוויקלט זיך אַזוי שטיל און איידל אין אַן יידיש־נאַציאָנאַלן מאָטיוו. דאָס ליד האָט אין זיך דריי טיילן: 1) די שילדערונג פון אַ פרילינגדיקן זונען־פאַר־גאַנג. 2) דער מאָמענט, וועו דער דיכטער דריקט אויס דעם פאַרלאַנג אַריבערצוטראָגן זיך אין דעם מיזרח־לאַנד פון זיינע אבות, באַפרייען זיך אין דער שויס פון דער נאַטור פון טרויער און געפּינען רו פאַר דעם קראַנקן גוף און פאַר דער פיינלעכער נשמה. 3) די וויזיע פון דעם נאַ־ציאָנאַלן אויפלעב, וואָס וועט קומען דורך געזונטער ערד־אַרבעט.

נאַציאָנאַלע טענער האָבן זיך אויך געפילט אין זיינע אַנדערע לידער, ווי „עם עולם", וואָס איז, ווי „משאת נפשי", שטאַרק באַליבט געווען און וואָס זיינען גע־זונגען געווארן.

אין די ערשטע שירים („בעלות השחר", „הלילה") איז נאָך מאַנע געווען אונטער דער השפּעה פון די השכלה־דיכטער, באַזונדער פון אד"ם הכהן לעבענזאָן. ער באַ־וואונדערט די נאַטור און גייט איבער אין טרויעריקע רעיונות וועגן לעבן. טייל פון זיינע שפּעטערדיקע לידער זיינען אויך דידאַקטיש און שילדערן דעם קאָנטראַסט פון האָפענונג און פאַרצווייפלונג. אָבער אפילו אין דעם סאַמע אָנהויב פילט זיך שוין דער אייגענער טאָן, דער אומ־היימלעך־אומעטיקער, וואָס האָט דערנאָך באַגלייט זיינע אַלע לידער. עס זעט זיך אין אים קלאָר דער באַשיידענער עקספּערימענט פון מאָלן די דערשיינונגען פון דער נאַטור (מאַנע איז ניט געווען קיין דילעטאַנט אין דעם געביט — ער האָט גראַדואירט די קונסט־אַקאַדעמיע מיט אויס־צייכענונג, געווען אַ פיינער מאָלער און האָט דער ערשטער די דאָזיקע קונסט אויפגעקלערט פאַר דעם יידישן עולם אין גאַנץ וואָגיקע אָפּהאַנדלונגען).

די קראַנקייט און די איינזאַמקייט האָבן געלייגט דעם שטעמפּל אויף מאַנעס מערסטע לידער, וואָס זיינען דורכ־געדרונגען מיט נאָגנדיקן טרויער. עס זיינען כאַראַקטע־ריסטיש די צוויי לידער, וואו דער דיכטער רעדט וועגן זיין טרויער. אין דעם ערשטן ליד („עצב אנכי") דער־ציילט ער: איך בין טרויעריק. מיין טרויער ביסלעכווייז פאַרצערט מיך, זויגט אויס דעם זאַפט פון מיין לעבן... מיין טרויער לאָזט מיך ניט אָפּ, פאַרפינצטערט די שיין פון מיין זון... אָבער איך לעב נאָך. איך פיל נאָך אַמאָל, ווי די געפילן אין מיר שטורעמען, ווי דאָס האַרץ ווערט מיר צעריסן אויף שטיקער, ווי די פונקען פון מיין לעבן ווערן ביסלעכווייז אויסגעלאָשן. איך בין טרויעריק, איינ־זאַם... איך שעלט די גאַנצע וועלט... און איין איינציקע טרייסט איז מיר — די טיפע שטילקייט.

אין דעם צווייטן ליד („אל היגון") וועגדט ער זיך צום טרויער און ער זאָגט: איך בעט דיך, טרויער זיסער, זאָלסט מיך ניט פאַרלאָזן. דיין שאַרפע פייל איז דאָך גע־טונקט אין זיסקייט. דערהויב מיך צו דעם הימלישן גן־עדן, אָדער נעם פאַרזינק מיך אין די תהומען פונעם גיהנום! דו ביסט מיר, טרויער, ליב, אַפילו ווען דו בייסט מיך, אַפילו ווען דו זויגסט מיר ווי אַ פיאַווקע אויס די בלוטן. אַ וואונדערלעכן תענוג גיסטו מיר פאַרזוכן, באַ־לייכטסט די פינצטערניש פון פיין וואָס דריקט מיך.

דער אייניציקער מקלט פאַר דעם דאָזיקן טרויעריקן פאָעט איז — די נאַטור און דער אידעאַל פון ציון.

ש. ניגער

אייזיק מאיר דיק*

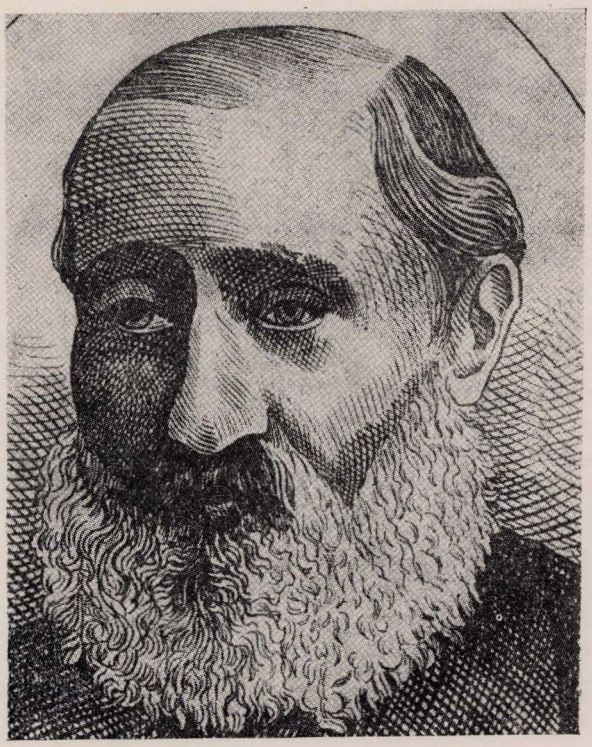
אייזיק מאיר דיק, ווי כמעט אַלע אַנדערע יידישע שרייבערס, האָט אָנגעהויבן שרייבן העברעאיש. (זיין ער־שטע העברעאישע דערציילונג „זפרונה", וואָס איז פאַר־עפנטלעכט געוואָרן אין ווילנע, 1868, איז פאַרפאַסט גע־וואָרן סוף דרייסיקער אָדער אָנהויב פערציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט.) אָבער להיפוך צו כמעט אַלע אַנ־דערע העברעאישע משכילים פון 19טן יאָרהונדערט, האָט ער זיינע העברעאישע ווערק געשריבן כמעט אין דעם זעלביקן גייסט, אין וועלכן ער האָט (אָנגעהויבן פון סוף 40ער יאָרן) געשריבן יידיש. עס איז דאָ אַ זעלטענע אי־נעווייניקסטע נאָענטקייט צווישן זיינע עטלעכע העברע־אישע און זיינע הונדערטער יידישע מעשה־ביכלעך. סיי אין די, סיי אין יענע ווייזט ער אַרויס אַ טיפן אינטערעס צו דער פאָרגאַנגענהייט, פון איין זייט, און צו דעם טאָג־טעגלעכן לעבן פון די יידישע פאָלקסמאַסן, פון דער אַנ־דערער זייט. יידישע פאָלקס־מנהגים, יידישער לעבנס־שטייגער, יידישע פרנסות זיינען די הויפּט־טעמעס פון אַלע זיינע שילדערונגען און כראָניקעס אין ביידע שפּראַכן. אין דער העברעאישער השכלה־ליטעראַטור איז ער ג־ווען אפשר דער ערשטער וואָס האָט זיך אַריינגעטאָן אין דער שילדערונג פון דער יידישער פאָלקס־סביבה און וואָס האָט אָנגעהויבן שרייבן העברעאיש. (זיין ער־שטע העברעאישע דערציילונג „זפרונה", וואָס איז פאַר־עפנטלעכט געוואָרן אין ווילנע, 1868, איז פאַרפאַסט גע־וואָרן סוף דרייסיקער אָדער אָנהויב פערציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט.) אָבער להיפוך צו כמעט אַלע אַנ־דערע העברעאישע משכילים פון 19טן יאָרהונדערט, האָט ער זיינע העברעאישע ווערק געשריבן כמעט אין דעם זעלביקן גייסט, אין וועלכן ער האָט (אָנגעהויבן פון סוף 40ער יאָרן) געשריבן יידיש. עס איז דאָ אַ זעלטענע אי־נעווייניקסטע נאָענטקייט צווישן זיינע עטלעכע העברע־אישע און זיינע הונדערטער יידישע מעשה־ביכלעך. סיי אין די, סיי אין יענע ווייזט ער אַרויס אַ טיפן אינטערעס צו דער פאָרגאַנגענהייט, פון איין זייט, און צו דעם טאָג־טעגלעכן לעבן פון די יידישע פאָלקסמאַסן, פון דער אַנ־דערער זייט. יידישע פאָלקס־מנהגים, יידישער לעבנס־שטייגער, יידישע פרנסות זיינען די הויפּט־טעמעס פון אַלע זיינע שילדערונגען און כראָניקעס אין ביידע שפּראַכן. אין דער העברעאישער השכלה־ליטעראַטור איז ער ג־ווען אפשר דער ערשטער וואָס האָט זיך אַריינגעטאָן אין

*) אַ קאַפּיטל פון אַ מאָנאָגראַפיע.

א) ער האָט דער ערשטער אָנגעהויבן דרוקן יידישע דערציילונגען אין דער השכלה־צייט. מיט קלייניע אויס־נאָמען איז די השכלה־ליטעראַטור אויף יידיש אין דער ערשטער העלפט 19טן יאָרהונדערט געווען אַ האָנטשריפט־לעכע, ניט קיין געדרוקטע. מיט אַ. מ. דיקן הויבט זיך אָן דער פּעריאָד פון געדרוקטער יידישער בעלעטריסטיק, און ניט נאָר אין דעם פּרט איז דער אָנהויב פון זיין שאַפן אַ דאָטע אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור.

ב) ער האָט אָפט צוגעגעבן זיינע ביכלעך די פּאָרעם און, טיילווייז, אויך דעם כאַראַקטער פון אַמאָליקע מוסר־

ספרים: ער האָט זיי אָנגערופן מיט העברעאישע נעמען, אויסגעשטעלט דעם שער-בלאַט אויף אַ פאַרצייטיקן שטייגער, אָנגעהויבן יעדן פאַראַגראַף אויף לשון-קודש, אַרײַנגעשטעלט אינעם טעקסט פסוקים, מאמרי חז״ל, דרוש און שטיקלעך מוסר, — אַזוי, אַז צעגדליקער ביכלעך זײַנען קאָנען און דאַרפן באַטראַכט ווערן ווי עפּעס אַ מין המשך

אייזיק מאיר דיק
(1893—1807)

פון דעם אַלטן רעליגיעזן יידישן ספר, פון איין זײַט, און ווי אַ רינג צווישן אים און דער נייער יידישער ליטעראַטור, פון דער אָנדערער זײַט. אָזוי ווי עטיכעס משלים פאַר דיקן און אליעזר צווייפעלס יידישע ספּרימלעך נאָך אים, — געהערן דיקס דערמאָנטע מעשה-ביכלעך ניט צו דער ריינער השכלה-ליטעראַטור און ניט צו די ריינע מוסר-ספרים, נאָר צו עפּעס אַ דריטן סאָרט ליטעראַטור, אַ צווישן-סאָרט, — דער ליטעראַטור פון השכלה-מוסר.

ג) דאָס איז אײנע פון די אורזאַכן, פאַרוואָס זײַנע ביכלעך זײַנען אָזוי שטאַרק פאַרשפּרייט געוואָרן. זיי האָבן ניט אויסגעזען ווי „טריף-פּסולען", האָט זיך דער עולם ניט געשראָקן פאַר זיי. זיי זײַנען דערצו נאָך — די ערשטע צייט — אַרויסגעגעבן געוואָרן אָנאָנים, און מען האָט זיך תחילת ניט געכאַפּט, אַז זייער פאַרפאַסער איז אַ משכיל. און אָזוי ווי זיי זײַנען געווען קליין און האָבן געקאָסט ביליק, האָט מען זיי צעכאַפּט ווי מצה-וואַסער. דער סוף איז געווען, אַז יידן האָבן זיך צוגעוואויזט צו אָט דעם סאָרט נײַמאָדישע ביכלעך, — און עס איז דער-צויגן געוואָרן אַ לעזער און דערהויפּט אַ לעזערין פאַר משכיליש ווערק בכלל... ניט שמ״ר, סוף 70ער יאָרן, ווי אַ סך מיינען, נאָר אײזיק מאיר דיק אָנהויב די 60ער יאָרן (און פריער נאָך) איז געווען דער ערשטער שרייבער אויף יידיש, וואָס האָט צוגעגרייט און דערצויגן פאַר דער יידישער ליטעראַטור אַ מאַסן-לעזער.

ד) א. מ. דיק האָט דער יידישער ליטעראַטור געגעבן אַ לעזער — און דעם יידישן לעזער — אַ ליטעראַטור.

עס איז ביז דיקן ניט געווען וואָס צו לייענען אויף יידיש, ניט נאָר איז ניט געווען ווער עס זאָל לייענען.

די לידער און משלים פון שלמה עטינגער, די דערציילונגען, ראָמאַנען און דראַמעס פון ישראל אקסענפעלד זײַנען כמעט אַלע געווען נאָך אין מאַנוסקריפּט, — און ניט נאָר זיי אַליין: כמעט אַלץ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויף יידיש אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, און וואָס האָט געטראָגן אַ מער אָדער ווייניקער וועלטלעכן כאַראַקטער, איז אָדער קיינמאָל ניט פאַרעפנטלעכט געוואָרן, אָדער — שפּעטער אַ סך. אָזוי, אַז עס איז ניט געווען כמעט קיין יידישער לייענ-מאַטעריאַל, אַ חוץ רעליגיעזע ספרים און פאָלקס-מעשיות. א. מ. דיק האָט געשאַפן אי דעם יידישן ביכער-מאַרק, אי די גרעסטע טייל ביכער, אָדער ביכלעך, וואָס מען האָט אָנגעהויבן צו פאַרקויפן אויף אים אין. די 50ער און די 60ער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט. אַ גאַנצע ליטעראַטור האָט דיק אָנגעשריבן אויף יידיש. אָנגעהויבן פון די 60ער יאָרן איז אין משך פון אַ געוויסער צייט ניט אַריבער קיין וואָך, אַז ראָמס דרוקערייַ אין ווילנע (אָדער אַן אַנדער דרוקערייַ) זאָל ניט האָבן אַרויסגעגעבן דיקס אַ ביכל. און דאָס איז געווען ניט סתם אָזוי אַ מעשה-ביכל. אָחוץ אַ דערציילונג פון פאַרצייטן אָדער פון זיין אייגענער צייט, האָט דיקס אַ ביכל געהאַט אין זיך אַלערליי בילדונגס-עלעמענטן: ידיעות פון געשיכטע, פון נאַטור-געשיכטע; רייזע-באַשרייבונגען; פאַרשיידענע אָנדערע שילדערונגען, מיט-טיילונגען און אָנווייזונגען, וואָס האָבן געהאַט אַן אויפ-קלערערישע באַדייטונג. יעדע מעשה, וואָס דיק האָט איבערגעדערציילט, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט עפּעס אַ מין השכלה-ענציקלאָפּעדיע — אין מיניאַטור. און אָזוי ווי ער האָט אָזוינע מעשה-ביכלעך געשריבן אָדער אי-בערגעאַרבעט אין די צעגדליקער, אין די הונדערטער, האָט מען בלויז מיט זיינע ווערק געקאָנט אָנפּילן אַ קליינע יידישע ביבליאָטעק.

דער עיקר אָבער איז, וואָס —

ה) אין היפּשע עטלעכע מעשיות זיינע טרעט ער אַרויס ווי זייער אַ גוטער דערציילער. אמת טאַקע, ער האָט געוואָלט עפּעס אויפטאָן מיט זיין דערציילן: ער איז געווען אַ משכיל און האָט געפּריידיקט נייע אידייען און נייע לעבנס-פאַרמען. אָבער טיף אין האַרצן האָט ער מער הנאה געהאַט פון דערציילן אַ מעשה, ווי פון זאָגן מוסר און דרשענען. ניט געקוקט אויף די אַלע אָפּווייכונגען, וואָס זיינען דאָ אין זיינע מעשיות, איז דיק געווען אין דער יידישער השכלה-ליטעראַטור דער ערשטער, וואָס

האָב ליב געהאַט צו דערציילן אַ מעשה פון דער מעשה־ווערק און אויסצומאָלן אַ כאַראַקטער פון דעם כאַראַקטער־ווערק. דערמיט איז ער געווען אַנדערש פון אַלע אַנדערע השכלה־שרייבער, וואָס זיינען געווען פאַר אים, אַחוץ עטינגער'ן ... גיט אַ קראַץ יענע, וועט איר אונטער דעם שרייבער געפינען אַן אויפקלערער, אַ לערער, אַ קעמפער. גיט אַ טרייסל א. מ. דיקן, וועט פון אונטער דעם אויפקלערער, דעם לערער, דעם קעמפער אַרויסקריכן אַ שרייבער, אַ קינסטלער.

ו) דערמיט דערקלערט זיך, וואָס אין רעכטן מיטן ברען פון השכלה האָט ער אַרויסגעוויזן אַן אינטערעס צו אַזוינע זאַכן, וואָס אַנדערע השכלה־שרייבער זיינען זיי פרעמד געווען. ער האָט ליב געהאַט צו פירן כראַניקעס („האורח", „די שטאָט הרס", „דער יידישער פֿאָס־לאַניק" און אַנדערע). ער האָט גערן איבערגעדערציילט פֿאַלקס־מעשיות, געזאַמלטע אַנעקדאָטן, וויצן, גלייכווערטלעך. ער איז געווען דער ערשטער פֿאַלקלאָר־זאַמלער אין דער יידישער ליטעראַטור, דער ערשטער משכיל, וואָס האָט ניט געקוקט אויפן פֿאַלקסשאָפן פון אויבן אַראָפּ. ניט אומזיסט זיינען די שריפטן זיינע געווארן איינער פון די שפעדיקסטע קוואַלן פאַר די אַלע, וואָס פֿאַרשן דאָס לעבן און שאַפן פון די יידישע פֿאַלקסמאַסן אין 19טן יאָרהונדערט.

ז) נאָך מער וואונדער איז, וואָס זיין משכילישע סאַטירע איז געלינדערט געווארן פון הומאָר. דאָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געשען מיט מענדעלעס סאַטירע, אָבער דאָס איז געווען דאַן, ווען דער אויפקלערונג־גייסט האָט שוין געהאַלטן ביים אויסווּפן זיך. עס איז געווען שוין סוף קאַמף און ערב קונסט אין דער יידישער שפּראַך ליטעראַטור. אַנדערש איז געווען, ווען דיק האָט זיך געווויזן. דער אויפקלערונג־קאַמף האָט זיך דאַן ערשט צעפלאַקערט, און סתם אַזוי לאַכן אַדער גאָר שמייכלען איז קיינעם ניט געלעגן אין קאָפּ. וואָס מען האָט געוואָלט און וואָס מען האָט באַדאַרפט, איז געווען — אויסצולאַכן די אַלטע פירונגען און גלויבונגען, מאַכן פון זיי חוזק, פאַרמיאוסן זיי אין דעם יידנס אויגן. איז טאַקע אַ וואונדער, וואָס אין רעכטן מיטן פון אָט דער ערנסטער און אומע־טיקער אַרבעט פלעגט זיך ביי דיקן ווייזן אַ שמייכל אויף די ליפּן, אַ שמייכל פון גוטמוטיקן הומאָר. דאָס האָט וויך און וואַרעם געשמייכלט דער פֿאַלקסמענטש, וואָס איז געווען אין אים, דער קינסטלערישער פֿאַלקסמענטש. ער האָט אָפט גאָר פאַרגעסן, אַז ער דאַרף דעם עולם זאָגן מוסר, שטראָפן אים פאַר זיין אָפּגעשטאַנענקייט, רופן אים צו אַ נייעם לעבן. ער האָט זיך פֿאַרקוקט אויף די מענט־שעלעך, וואָס ער האָט פּרימיטיוו און קרומלעך געצייכנט, ער איז געווען פאַרטאָן אין די מעשיות, וואָס ער האָט ליב געהאַט צו דערציילן.

און נאָך איצטער וואָלטן מיר פון אַ סך דערציילונ־גען זיינע געקענט אַרויסוואַרפן דעם מוסר מיט די משכילישע דרשות, מיט די מגידישע אָפּווייכונגען, — און פּראָסט־פּשוט הנאה האָבן פון די הומאָריסטיש־דער־ציילטע געשיכטעס, פון די קאָמישע עפּיזאָדן, פון די אנעקדאָטן. נאָך איצט איז דאָ עפּעס אין א. מ. דיקן, וואָס וואַרט, אַז מען זאָל עס קירצן, שפּראָכלעך אַביסעלע פאַר־ריכטן — און אונטערטראָגן עס דעם היינטיקן לעזער, דערהויפּט דעם, וואָס האָט אַ חוש פאַר דעם שטילן, האַלב־אויסגעוועפטן אַראָמאַט פון אַלטע, האַלב־צעקרימטע בשמים־ביקסלעך און אתרוג־פּושקעס.

ש. ניגער

מיכל גאָרדאָן

א

מיכל גאָרדאָן — דער דיכטער

מיכל גאָרדאָן איז געווען אַ שטילער מענטש, אַ צוריקגעהאַלטענער, און עס איז אים זיכער ניט אייגעפאַלן, אַז זעכציק יאָר נאָך זיין טויט וועט זיך עמעצער דערמאָנען אָן אים, אָן זיין עלנטן לעבן און אָן זיינע לידער. ער איז געווען אַ משכיל, און ווי אַלע משכילים האָט ער געהערט צו דעם יידישע ליטעראַטור וועלן אין גיכן גאָר אין גאַנצן אונטערגיין, און וועט זיי זאָלן בלייבן אַפילו — וואָס איז ער, אַז מען זאָל אים דערמאָנען? ער האָט זיך ניט געהאַלטן פאַר קיין אמתן דיכטער. אין דער „הסכמה", וואָס ער האָט געגעבן אויף די לידער פון שלום בערנשטיין,*) האָט ער געזאָגט:

דיינע לידער, מיין בעסטער פרייַנד,
זיינען זייער שיינע, איידעלע, פיינע,
און ווייסטו, אַז ווי מיר שיינט,
זיינען זיי פיל בעסער פון מיינע.

און ווייטער:

ניט ווייל כ'האָב אַ נאָטור צו זינגען,
האָב איך געזונגען מיינע לידער,
נאָר כדי מיין האַרץ זאָל ניט צעשפרינגען,
וועט איך זע פעלער פון מיינע בריידער.

איך זינג ניט אַ לידל, נאָר איך שרייַ
אָט וועט דאָס האַרץ טוט מיר שטאַרק ווייַ.
איך בין אַ זינגער ווי דער פֿאָגעלע
דו ביזט אַן אמתער סאַלאָוויי.**)

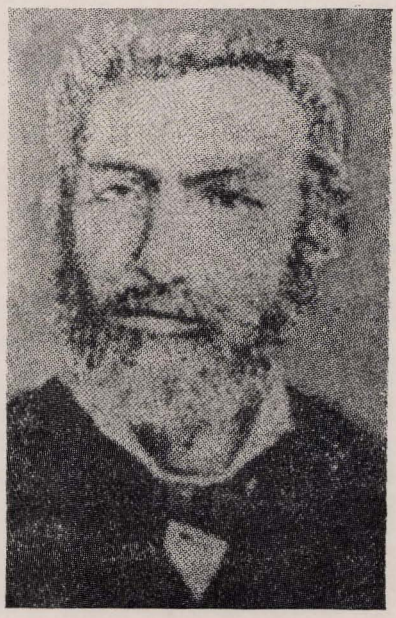
אין דער דאָזיקער באַשיידענער זעלבסט־כאַראַק־טעריסטיק איז דאָ אפשר מער זעלבסטבאַוואוסטזיין, ווי זעלבסט־דערנידעריקונג. אָבער עס איז קלאָר, אַז מיכל

*) מאַגאַזין פון יידישע לידער פאַר דעם יידישן פֿאָלק, זשיטאָמיר, 1869.

**) אין די דאָזיקע, ווי אין אַלע וויייטערדיקע ציטאַטן איז ניט אָפּגעהיט דעם פאַרפאַסערס אָרטאָגראַפּיע.

גאָרדאָן האָט זיך אַליין באַטראַכט פאַר אַ זאָגער, און ניט פאַר אַ זינגער; פאַר אַ מוסר־זאָגער, ניט פאַר אַ ליד־לעך־זינגער, ניט פאַר אַ „סאָלאָוויי".

ער האָט זיין אַרבעט געמומען זייער ערנסט, אָבער — ניט אַזוי פון אַ פאָעטישן, ווי פון אַ געזעלשאַפטלעך־

מיכל גאָרדאָן
(1823—1890)

פּעדאַגאָגישן שטאַנדפונקט. געזעלשאַפטלעך־פּעדאַגאָגיש האָט ער צו זיך אַליין געשטעלט הויכע פאָדערונגען, און ווי אַלע מענטשן, וואָס פאָדערן פון זיך פיל, איז ער מיט זיך אַליין ניט געווען צופרידן און האָט זיך ניט איבערגענומען מיט זיינע מעשים... „ווער בין איך, מען זאָל מיין ביאָגראַפיע מיט מיין בילד לאָזן דרוקן?", האָט ער געענטפערט זיינעם אַ פריינט, וואָס האָט זיך געגרייט אָפּצודרוקן וועגן אים אַ ביאָגראַפישן אַרטיקל און געבן זיין פאָטאָגראַפיש בילד.

ערשט אין יאָר 1889, אַ יאָר פאַר זיין טויט, איז אין „הויזפרייַנד" פאַרעפנטלעכט געוואָרן די פּריער דער־מאָנטע „קורצע ביאָגראַפיע" פון מיכל גאָרדאָן.*)

אַזוי ווי באָנצע שווייג, האָט ער „שטיל געלעבט" און איז, ווי יענער, „שטיל געשטאָרבן" אין אַ קיעווער שפּיטאָל (י"ג טבת, תרנ"א — 8טן יאַנואַר, 1891). עס איז געווען אַ שטילע לוויה, אָן הספּדים. עס זיינען ניט געווען קיין נעקראָלאָגן אָפּילו אין די צייטונגען. ערשט שפּעטער, כמעט אַ יאָר נאָך זיין טויט, האָט אים זיין פריינט, יצחק יעקב ווייסבערג, מספּיד געווען אין „המליץ"**). אויך י. ל. פּרץ האָט אָנגעשריבן אויף אים

*) ברוך וואלאדערסקי: „אַ קורצע ביאָגראַפיע פון ר' מיכל גאָרדאָן", הויזפרייַנד, II, 1889.
**) „המליץ", 1891, נומער 287.

אַ קורצן און קאַלטן נעקראָלאָג אין זיין „אידישער בי־בליאָטעק", 1 (1891).

עד היום איז נישטאָ נאָך קיין מאַטעריאַל פאַר זיין פּולער ביאָגראַפיע, און עס איז ניט געגעבן געוואָרן נאָך קיין אָפּשאַצונג, קיין אָביעקטיוו־היסטאָרישע אָפּ־שאַצונג פון זיין ליטעראַרישן און קולטור־היסטאָרישן אויפטו.

די קורצע כאַראַקטעריסטיקעס פון מיכל גאָרדאָן וואָס מיר איז אויסגעקומען צו לייענען, זיינען אָדער צו אַל־געמיין און קאָמפּיליאַטיוו, ניט זעלבסטשטענדיק, ווי ביי ז. רייזען אין „לעקסיקאָן", אָדער פול מיט גוזמא'ס, ווי ב. א. ליטווין*) און מ. באַסין**). אָדער זיי באַנו־גענען זיך בלויז מיט איבערגעבן דעם אינהאַלט, די מאַטיוון פון מיכל גאָרדאָנס לידער, ווי ביי פּראָפעסאָר לעאָ ווינער אין זיין ענגלישער „געשיכטע פון דער יידי־שער־ליטעראַטור אין 19טן יאָרהונדערט" און ביי זיין נאָכמאַכער, דר. מ. פּינעס אין זיין אַזוי גערופענער „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור" (פאַרלאַג ב. שימין, וואַרשע, 1911).

פאַר די לעצטע צוויי איז מיכל גאָרדאָן ניט מער, ווי אַ כאַראַקטעריסטישער פאָרשטייער פון דער השכלה־ליטעראַטור. „האָבנדיק אַ זייער באַשיידענעם טאַלאַנט", אַזוי שרייבט דר. פּינעס, „איז ער (מיכל גאָרדאָן) גע־ווארן דער הויפּטטרעגער פון די משכילישע אידייען און שטרעבונגען אין דער יידישער פּאָעזיע". א. ליטווין איז, פאַרקערט, זיכער, אַז מיכל גאָרדאָן איז געווען „אַ דיכטער פון גאָטעס גנאַדען". און מ. באַסין אין דער „אַנטאָלאָגיע", צו וועלכער עס האָט געגעבן אַ פאַררעדע און הסכמה ב. באַראַנאָוו, דריקט זיך אויס נאָך קלאָרער אין דעם זין; ער שרייבט, אַז „מיכל גאָרדאָן איז געווען ניט נאָר אַ פאָלקס־דיכטער, נאָר אויך דער גרויסער דיכ־טער פון אַלגעמיינע און אייביקע אידייען. ש. פרוג האָט געשריבן („אויף מיכל גאָרדנס קבר"),

אַז דיין ליד, דיין יידיש ליד
וועט נאָך לאַנגע יאָרן קלינגען,
און וואו נאָר עס לעבט אַ ייד,
וועט מען דיינע לידער זינגען.

„אַ גרויסער דיכטער", „אַ דיכטער פון גאָטעס גנאַדען" — מיר האָבן ניט געענוג באַווייזן פאַר אַזעלכע דרייסטע באַהויפּטונגען. אין דער לידער־זאַמלונג, וואָס מיכל גאָרדאָן האָט אַרויסגעגעבן אַ יאָר פאַר זיין טויט, מיט אַ צווייענדיקן טיטל — אויף העברעאיש און אויף יידיש, ווי עס איז געווען דער שטייגער אַמאָל (שירי מ. גאָרדאָן — אידישע לידער פון מיכל גאָרדאָן, וואַר־שע, 1889) — זיינען דאָ אין גאַנצן נאָר דריי אָדער פיר לידער, וואָס האָבן אַ לירישׂ־פּאָעטישע וועדעד (די דאָזיקע לידער האָט ער געשריבן אַלע שוין אויף

*) „מיכל גאָרדאָן אַלס מענטש און דיכטער", „די צוקונפט", 1915, 1, 2.
**) אַנטאָלאָגיע, פינף הונדערט יאָר יידישע פּאָעזיע, ניו־יאָרק, 1917.

די עלטערע יאָרן). אַזאַ קלייניע צאָל פערזון מוז האָבן גאָר אַ הויכע קוואַליטעט צו געבן דעם, וואָס האָט זי געשאַפן, דעם נאָמען „גרויסער דיכטער" אָדער „דיכטער פון גאָטס גנאָד". שטייגן די עטלעכע לידער אויף אַזאַ הויכער מדרגה? ניין.

זיי זיינען אָבער גענוג אויף צו וועקן אין אונדז דעם געדאַנק, אַז מיכל גאָרדאָן וואָלט געווען אַ באַדייטנדיקער לירייקער, ווען ער זאָל לעבן אין אַן אָנדער עפּאָכע און ווען ער וואָלט זיך פאַרגינגען אָפּצוגעבן מער מיט זיין „מוזע".

אַ פּאָר פון די דאָזיקע לידער זיינען זיכערע עדות, אַז אין מיכל גאָרדאָנען איז געווען אַזאַ מיגלעכקייט. דאָס זיינען: „מיינע יאָרן" און „מיין לעבנסצייט".

איינס פון זיי — „בר מצוה" — איז אַ געלעגנהייטלידל. אין זיין אָנמערקונג האָט מיכל גאָרדאָן אַליין געזאָגט, — און דאָס מאָל איז עס אַן אמת, ניט סתם אַזוי עניוות — אַז דאָס לידל האָט ניט קיין דויערנדיקן ווערט. איך וועל ברענגען דעם אָנהויב פון דער דאָזיקער אָנמערקונג (און זאָל זיך דער לעזער באַקענען דערווייל מיט מיכל גאָרדאָנס פּראָזע־סטיל): „עס איז דאָ אַ זאָגע (אַ הגדה), אַז אין איטלעכן טאָג וועלן באַשאַפן אַ גאַנצע כיתה פון מלאכים. זיי זאָגן אָפּ שירה פאַר גאָט, ברוך הוא, און פאַלן באַלד אַריין אין אַ טייך פון פייער — נהר די נור — און עס וועלט פון זיי ניט. אָט אַזוי זיינען דאָ כמה וכמה לידלעך, וואָס מען האָט זיי געמאַכט מיט פיינע צוגעפאַסטע מעלאָדיען (ניגונים), אָבער נאָר צו יענער צייט, צו יענעם טאָג, פיל מאָל נאָר צו יענעם אָרט, און באַלד נאָך דעם טאָג, נאָך דער צייט פאַלן זיי אַריין אין פייער אָדער אין וואַסער. עס וועלט נישט פון זיי. אָט דאָס לידל „בר מצוה" איז פון יענעם סאָרט לידלעך"...

ער האָט עס געשריבן, ווען עס איז געווען בר מיצווה דער יינגערער פון זיינע צוויי זין. עס פילט זיך אין דעם, וויי אין פיל אַנדערע לידער פון מיכל גאָרדאָנען, אַן אויפריכטיקע רעליגיעזיטעט. אָבער ניט קיין פּאָזיע. טעכניש איז עס אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס די שורות אין די זעקס־פערזנדיקע סטראָפעס, גראַמען זיך אויף אַ מער קאָמפּליצירטן אופן, ווי געווייגטלעך ביי מיכל גאָרדאָנען. געווייגטלעך קומען ביי אים די גראַמען גלייך אייגער נאָך דעם אַנדערן. דאָ גראַמט זיך די ערשטע שורה מיט דער צווייטער, די דריטע מיט דער זעקסטער און די פערטע מיט דער פינפטער. די פערזנמאָס איז אָבער אויך דאָ ניט אָפּגעהיט, ווי אָפט ביי מיכל גאָרדאָנען (און ווי עס האָט געשריבן אין זיין ווידמונג צו אים ש. פרוג: „ניטאָ קיין צעזור און קיין משקל ביים זמר..."):

אויף אַ צעבראָכענע שיף,
אין מיטן ים גאַנץ טיף,
בין איך מיין גאַנץ לעבן געשוואומען.
געהאָלפן האָט מיר קיינער,
נאָר דו, מיין גאָט, דו אייגער...
איך וועל באַלד צום ברעג אָנקומען.

מער וועלט איז „מיינע לידלעך", אָבער אויך — דערהויפּט פון אַ ביאָגראַפישן און ליטעראַטור־היסטאָרישן שטאַנדפּונקט. „מיינע לידלעך" איז געשריבן ווי אַ הקדמה צו דער גאַנצער זאַמלונג. פון דער הקדמה דערווייסן מיר זיך, די ערשטע זאַך, אַז ניט אָלץ וואָס מיכל גאָרדאָן האָט געשאַפן איז אַריין אין דער זאַמלונג פון זיינע לידער. וועגדיק זיך צו זיי, זאָגט ער:

איך מוז אייך זאָגן, מיינע קינדער,
איר האָט געהאַט נאָך גאַנץ פיל ברידער.
איך האָב זיי, ווי אַרעמע זינדער,
פאַרוואָרפן — און זע זיי ניטווידער.

און דאָס איז באמת אַ שאָד. מיכל גאָרדאָן האָט געקענט אַמאָל פאַרוואַרפן, ווי „ארעמע זינדער", דווקא גוטע לידער. זייער „זינד" האָט געקענט באַשטיין אין דעם, וואָס זיי זיינען געווען ריין לירישע געזאַנגען און האָבן ניט געמיינט „מאַכן יענעם קליגער, בעסער", וואָס דאָס איז, ווי ער אַליין זאָגט, געווען זיין פּראָגראַם און זיין הויפּטציל. עס קען אויך זיין, אַז ער האָט זיי ניט אָפּגעהיט דערפאַר, וואָס עס איז געווען אים זיי עפּעס, וואָס האָט געקענט פאַלש אויסגעטייטשט ווערן. מיכל גאָרדאָן האָט, ביי זיין גאַנצער עניוות, זיך זייער שטאַרק אינטערעסירט מיט זיינע לעזער אָדער צוהערער. אים האָט מוראדיק פאַרדראָסן, ווען ער האָט געזען, אַז זיי פאַרשטייען אים ניט ריכטיק. ער האָט זיך ניט גענאָגט נאָך לייכטער און ביליקער פאָפולאַריטעט, ער האָט זיך צו קיינעם קיין מאָל ניט צוגעפאַסט; ער האָט גוואָלט, אַז מען זאָל וויסן זיין אמתן מיין און שעצן זיין אמתן ווערט, ניט דאָס, וואָס געפעלט דעם עולם. אָבער —

ביים פראָסטן עולם האָט אַ פּנים
אָפּילו דאָס בעסטע פון אייך אַלע,
ווי פראָסטע לידלעך פון בדחנים,
ווי פראָסטע גראַמען פאַר חתן־כלה.

אין יענער צייט זיינען די בדחנים געווען זייער פאָפולער. זייערע לידלעך זיינען ניט נאָר געזונגען געוואָרן אויף שימחות. זיי זיינען אויך געדרוקט געוואָרן. זיי פלעגן פאַרשפּרייט ווערן אין צענדליקער טויזנטער עקזעמפלאַרן. זייער גייסט און זייערע פאַרמען זיינען אַרײַנגעבראַכט געוואָרן אויך אין דער ליטעראַטור. אָפּילו פרוגס פערזן אין די אַכציקער יאָרן זיינען נאָך אין אַ גרויסער טייל געווען פון די בדחנים. אָבער מיכל גאָרדאָן האָט ניט געוואָלט; אַז מען זאָל אים מיט זיי צונויפּמישן. ער וואָלט גיכער פאַרברענט זייערע לידער, איידער צו זען, ווי זיי דינען נאָר צום „אַמאָזירען" דעם עולם. דאָס האָט געהייסן ביי אים לאָזן זיי שענדן. און ער זאָגט צו זיי מיט אמת לירישער קראָפט:

אויך איר זייט אָפּט געווען אין סכנות,
ווייל פראָסטע יידלעך האָבן אייך געשענדט.
זיי האָבן געזאָגט: איר זייט בדחנות.
איך האָב פון אַנגסט אייך שיער פאַרברענט.

ווי ליידנשאַפטלעך, און צו גלייך ריין און געלייטערט, איז די דאָזיקע סטראָפע, דערהויפּט די לעצטע שורה:

איך האָב פון אַנגסט אייך שיער פאַרברענט!

בכלל איז עס ניט נאָר אַ פּראָגראַם־ליד. עס איז אין אַ געוויסן גראַד שוין אויך אַ פּאַרווירקלעכונג פון מיכל גאַרדאָנס פּראָגראַם. עס איז דאָ ניט נאָר אויס־געדריקט אַ וואונטש צו זיין טיף ערנסט, אַ וואונטש ניט צו שפּילן זיך מיט מליצות, ווי אַנדערע משכילים אין יענער צייט, און ניט צו מאַכן קיין גראַמען סתם אין דער וועלט אַריין, ווי די בדחנים, נאָר עס איז שוין דאָ גופּא פּאַראַן אַ טיפּע דיכטעריש ערנסטקייט. יעדע סטראָפע און יעדער פערז איז באמת דורכגעלעבט, דורכ־געליטן. עס איז ניטאָ קיין איבעריק וואָרט.

איך זע צווישן אייך די צוויי־דריי,
דורך וועלכע איך פלעג פיל צרות האָבן.
אויך איר לויפט אין דרוק ? אַ, הלוואי
וואָלט איך אייך יונגעהרהייט באַגראָבן !

איך זע נאָך עטלעכע יינגלעך :
דער איז אַלץ, דער — אַן עזות פנים —
מיט שאַרפע ציין, מיט בייזע צינגלעך —
דורך אייך האָב איך אומזיסטע שונאים !

עס איז טאַקע אַלץ, וואָס איר רעדט,
איר מיינט מאַכן יענעם קליגער, בעסער.
ביי יענעם איז אַבער דער אמת אַ חטא.
אים שטעכט דער אמת, ווי אַ מעסער.

און איר — די אויגן פול מיט טרערן —
פון אייך וועט מען נאָר חוזק מאַכן.
אייער געוויין ווער ווייל עס הערן ?
איר וויינט, וען יענער וויל גאָר לאַכן !

איך זאָג אייך, קינדער, מיין מבינות :
דאָס בעסטע לידל אין יידישן לשון,
וואָס שמעקט מיט סליחות און מיט קינות,
איז גאָרניט ווערט אַפילו אַ גראָשן !

עס ליגט ישראליק צעקלאַפּט, צעשלאָגן :
מען דאַרף אים טרייסטן, אַמוזירן.
וואָס טויג אייך יענעמס וויינען, קלאָגען,
די וואונדן זייגע אויפצורירן ?

ער האָט מורא געהאַט, אַז „ישראליק" — דער יידי־שער לעזער — וועט ניט באַנעמען און ניט אויפנעמען זיינע לידער, ווי געהעריק איז. וואָרים יעדער ווייל גאָר עפּעס אַנדערש, ניט דאָס, וואָס דער דיכטער גיט אים און ער זעגנט זיך אין רירנדיקע, עכט פאָלקס־לירישע טענער מיט זיינע „קינדער", זייגע לידער :

ווי פּיגעלעך פליען זיי פון נעסט,
פליט איר פון מיר אין דער וועלט אַרוים*)

איר מיינט — איר וועט זיין וואָזשנע געסט.
אָט הערט, וואָס איך זאָג אייך פאָרויס :
דער וואַר געבילדעטער וועט פארשטיין
פון יענעם ליד זיין טעם, זיין צוועק :
פון אים — טאַקע נאָר פון אים אַליין —
וועט איר נאָך אפשר מיט כבוד אַוועק.

דער פאַלש־געבילדעטער מיט ווייניק שכל,
וועט אייך אַ ווייליע נעמען אין האַנט,
וועט טאָן אַ קוק, וועט טאָן אַ שמייכל —
איר וועט פון אים אַוועק מיט שאָנד !

און וען אַ חסיד הערט אייער קול,
ווינטש איך מיר ניט דערביי צו זיין.
ער וועט אייך שעלטן טויזנט מאָל :
„אַ רוח אין אייער טאַטן אַריין !"

*) דער קורסיוו פון אָט דעם פאָלקסליד־פערז איז מיינער.

ביים פּראָסטן עולם האָט אַ פּנים
אַפילו דאָס בעסטע פון אייך אַלע,
ווי פּראָסטע לידלעך פון בדחנים,
ווי פּראָסטע גראַמען פאַר חתן־כלה !

טאָ לויפט פון דרוק, אַוועק פון טיר —
מיין גוטע עצה הערט נאָר צו —
און קומט געשווינד צו מיר
און ליגט זיך רואיק אין אייער רו !

איך זע, עס איז אומזיסט מיין ריידן :
איר גייט נאָר ווייטער ניט צוריק.
נו, לאָמיר זיך כאָטש פריינטלעך שיידן :
נו, גייט געזונט און גייט מיט גליק !

דער מעטער איז דאָ ניט אומעטום אויסגעהאַלטן, דער טאָן און דער ריטם איז אָפט פראָזאַאיש. אָבער די פערזן זיינען פעסט, און אין אייניקע סטראָפן זיינען זיי פול מיט קראַפט און אויסדרוק. יעדע סטראָפע איז ווי אַ געשמידטער רינג. יעדע נייע סטראָפע איז אַ נייער רינג אין דער קייט פון דעם דיכטערס געדאַנקען. אַזאַ שטרענגע סטרוקטור איז אין יענער צייט געווען אוממיגלעך צו טרעפן אין דער יידישער פערזנקונסט.

אין דער קלאַרקייט און דער ריינקייט פון דער פערזנשפּראַך האָט זיך געקענט מיט אים פאַרגלייכן אפשר אַ שלמה עטינגער אָדער אַן אליעזר צווייפל, אָבער אַזאַ קאָנצענטרירטקייט און קאַרגקייט פון אויסדרוק, אַזאַ ציילן די וועדטער איז ניט נאָר ביי זיי ניט געווען, עס איז נאָך אויך ניט געווען ביי פרוגן, וועלכער האָט אָנגע־הויבן דאָן, וען מיכל גאָרדאָן האָט געהאַלטן ביים סוף פון זיין דיכטערישן וועג. פרוגן האַלט מען נאָך אַלץ ביי אונדז פאָר אַ „קלאַסיקער" אין דער יידישער פּאָע־זיע. דער פאַרפאַסער פון „מיינע לידלעך" איז אַ סך מער דערצו באַרעכטיקט. און פונדעסטוועגן איז „מיינע לידלעך", פאָרשטייט זיך, ווייט פון „גרויסער דיכטונג".

ווייט דערפון איז אויך „מיין הסכמה", וואָס איז פריער ציטירט געוואָרן, און אויך „מיין לעצטער טאָג" און „מיין צוואה".

אַביסל מער ליריש איז דאָס פילאָזאָפישע ליד „מיין לעצטער טאָג". דאָ פירט דער דיכטער אַ שמועס מיט זיין נשמה. ער וויל וויסן וואָס וועט מיט איר זיין נאָכן טויט ; ער פרעגט ביי איר :

וען דו וועסט קומען דאָרט צוזאַמען
מיט יענע נשמות, וואָס קענען דיך,
און מיט מיין טאַטן, מ׳ט מיין מאַמען —
צו וועלן זיי וויסן, אַז דו ביזט איך ?

צי וועסטו וויסן און געדענקען
מיין ווייב און מיינע קינדער צוויי ?
צי וועסטו דאָרטן נאָך זיי בענקען
און וועלן וויסן, וואָס מאַכן זיי ?

און וען דו וועסט דיין לעבן פילן,
וען דו וועסט וויסן פון זיך אַליין,
צי וועסטו נאָך האָבן דערצו אַ ווילן,
אַלץ וועלן וויסן און פאַרשטיין ?

צי וועסטו, ווי דאָ, אויך דאָרט באַגערן
צו וויסן, וואָס טוט זיך אומעטום —
דאָרט אויף דער זון און אויף די שטערן,
אויך א־בער זיי אַרום און אַרום ?

די דאָזיקע און ענלעכע פראָגן האָבן דעם דיכטער באָאומרואיקט ערב זיין „לעצטן טאָג", און ניט דערוואַרטנדיק זיך אויף אַן ענטפער פון זיין נשמה, האָט ער איר אַליין געענטפערט:

מיין נשמה, דאָס דאַרף איך וויסן געוויס,
וואָס וועט מיט דיר זיין דאָרטן אויבן?
דאָס וויסן איז ביטער, גלויבן איז זיס.
איך וו־ל ניט וויסן, איך וויל נאָר גלויבן.

איך וויל נאָר גלויבן, איך וויל נאָר האָפן,
אַז וועסט אַריין באַלד אין גן־עדן.
איך שטאַרב ניט: איך ווער נאָר איינגעשלאָפן
ביי סקאַזקעס פון מיין עלטער־זיידן.

אָנשטאָט „סקאַזקעס" וואָלטן מיר געשריבן היינט „מעשיות". אָבער ווי פיין דאָס איז נאָך ביז היינטיקן טאָג! ווי געווירצט (כמעט הייניש!) איז אָט דער אייִדעלער געמיש פון מידן טרויער און הומאָר אין דעם „איך שטאַרב ניט: איך ווער איינגעשלאָפן — ביי סקאַזקעס פון מיין עלטער־זיידן"!

מיין „לעצטער טאָג" האָט אין זיך שוין עפּעס (אָבער נאָר עפּעס) פון די פריער דערמאָנטע — באמת פּאָעטישע־וועלטן: „מיינע יאָרן" און „מיין לעבנסצייט".

די צוויי פּאָעמעס האָבן מיכל גאָרדאָנעז פאַרזיכערט אַ פּלאַץ אין דער יידישער פּאָעזיע, ניט נאָר אין איר געשיכטע.

„מיינע יאָרן" האָט אַן אַריינפיר אויף העברעאיש, וועלכער לייענט זיך אַזוי:

איש זקן עני ונכה רוח
— מרת נפשו לבו יודע —
על שן סלע ישב לנוח
מרוב עמל עיף, יגע.
על שן סלע ישב ויקונן
ובמרי שיחו מר יתאונן.*)

דאָס איז די פּרעלודיע צום ליד. איר טרויעריקער טאָן דרינגט עס דורך ביזן סוף. ס׳איז אַ ווידוי, אַן עלעגישער סך־הכל פון דעם דיכטערס לעבן, און ניט נאָר פון דעם דיכטערס אַליין. עפּעס טיף־מענטשלעכס איז דאָ אין דער עלעגיע, אין אירע ווערטער, אין זייער ריטם. עפּעס פון דעם אייביקן לעבנס־אומעט.

ווי אַלץ, וואָס איז עכט לירישׁ, איז עס מער ווי פּערזענלעך. אָבער עס האָט אויף זיך די וואַרעמע אינטימסטע און צוגלייך אַלגעמיין־מענטשלעכסטע פון אַלע לידער, וואָס מיכל גאָרדאָן האָט געשריבן.

דאָס ליד איז, צום באַדויערן, ניט באַקאַנט דעם היינטיקן יידישן לעזער. זאָל דער לעזער אַליין פילן דעם ריטם און די רייכקייט פון דעם לירייזם וואָס פילט אַן דאָס געדיכט.

אָט איז דאָס ליד (און איך בין זיכער, אַז דער לע־

*) „אַן אַלטער מאַן, אַרעם און דערשלאָגן, — נאָר ער אַליין וויס ווי ביטער אים איז — האָט זיך געזעצט אַ מידער, אַ פאַרמאַטערטער, רוען אויף אַ שטיין. זיצט ער אויפן שטיין און וויינט און קלאָגט און יאָמערט ביטער".

זער וועט עס פון דער ערשטער שורה אָן אָנהויבן צו זינגען, אָנשטאָט צו לייענען):

מיינע יאָרן זיינען פאַרשוואונדן,
אזוי געשווינד, ווי אַ וואָסערשטראָם,
און פול מיט צרות, פול מיט וואונדן,
פאַלן זיי באַלד אַריין אין טיפן תהום.

דו שיינע וועלט, דו ביזט גאָר פּוסט,
ביזט פול מיט יאָמער, פול מיט קלאָג.
איך האָב אין דיר נאָך ניט געוואוסט
פון קיין שום פריילעכן גוטן טאָג.

די יונגע יאָרן, די שענסטע טעג —
צום שיינעם פרילינג גלייכט מען זיי.
זיי זיינען מיר מיט שטורעם אַוועק,
מיט שטאַרקע פרעסט, מיט גרויסן שניי.

דו ליכטיקע זון, ביזט שיין אָן אַ שיער,
דעם שיינעם פרילינג האָסט תמיד געבראַכט,
אָבער נאָר פאַר יענעם, ניט פאַר מיר.
מיר איז דיין טאָג אַ ווינטערנאַכט.

דאָ קומט ווייטער די ערשטע, מער אַלגעמיינע, טיילן עס הויבט זיך אָן אַ מער קאַנקרעטע — צווייטע טיילן. אין דער ערשטער קלאָגט זיך דער דיכטער אויפן לעבן בכלל; אין דער צווייטער — טיילט ער אויס איין באַשטימטן מאָמענט, וואָס האָט גאָר באַזונדער געאַרט אים אין לעבן; דאָס איז די פריינטשאַפט —

איך בין אין דער וועלט תמיד אַ גר.
מיין האַרצנס ליידן פילט ניט קיינער.
א׳ך בין ווי אַ שיפל, וואָס שווימט הין־הער
אין מיטן ים, צווישן שפּיציקע שטיינער.

איך האָב אַמאָל געפרואווט מיין גליק
זיך אַנצוביינדן אָן אַ גרויסער שיף.
האָט זי מיר געטאָן אַ שטויס צוריק:
כ׳בין שיער אַריין אין ים גאַנץ טיף.

מיין ב׳סל באַקאַנטע פלעגן מיר זאָגן:
„מיר זיינען דיר פריינד ביז אונדזער טויט".
אוי ווי, זיי האָבן מיך גאָר באַטראָגן!
זיי זיינען מיר פרעמד אין מיין נויט!

און אָט איז דער שלוס:

פיל מענטשן לעבן ווי פייגעלעך פריי,
וואָס פליען, וואָס שפרינגען, וואָס זינגען זיך אויס.
די וועלט איז זיי אַ מוטער אַ טרייע
זיי שפילן ווי קינדער אין זייער מוטערס שויס.

זייער רואיק האַרץ איז תמיד דערפרייט.
זיי ווייסן גאָרניט קיין זאָרג, קיין קומער...
ס׳איז פינצטער און גליטשיק, ס׳רעגנט און שנייט —
זיי שיינט די זון, ווי אין מיטן זומער.

אָבער דער דיכטער איז אַ צו אייִדעלער גייסט, ער זאָל זיי מקנא זיין; אים איז פרעמד דאָס גראָבע און קלייניגלעכע געפּיל פון קינאה:

זאָלן זיי זיך לעבן, ווי אין גן־עדן.
מיטן גאָנצן האַרצן פאַרגין איך עס זיי.
איך וו־ל נאָר מיין ביטער האַרץ זיך אויסרייַדן:
פאַרוואָס איז מיר אַזוי ווינד און ווייַ?

פאַרוואָס איז מיר די וועלט גאָר פּוסט
און פול מיט יאָמער, פול מיט קלאָג?
פאַרוואָס האָב איך אין איר ניט געוואוסט
פון קיין שום פריילעכן גוטן טאָג?

איר גליקלעכע לייט, איך זינג ניט פאַר אייך.
מיין טרויעריק לידל איז פאַר מיר אַליין.
אייער האַרץ איז פריילעך. איר זייט מיר ניט גלייך.
איר קענט גאָר דאָס לידל ניט פאַרשטיין.

וועז מיין שווער לעבן דריקט מיך צופיל,
פון מיין ביטער אַרבעט וועז איך בין מיד,
זעץ איך מיך אויפן שטיין דאָ אין דער שטיל
און יאָמער און זינג דאָס טרויעריקע ליד.

ס׳איז באמת אַ טרויעריק ליד. אָבער ס׳איז דאָ אין דעם עפּעס געלייטערטס, עפּעס באַפרייענדיקס. ס׳איז אַזאַ צוגעטראָפענער ריטם.

פֿאַרוואָס זיינען געבליבן אַזוי וויניציק אַזעלכע אינטימע פּערזענלעכע פערזן פון מיכל גאָרדאָנעז? פֿאַרוואָס האָט ער כמעט אַלע מאָל אין זיינע לידער געריידט נאָר וועגן כלל, וועגן פאָלק און ניט וועגן זיך אַליין?

דאָס איז געווען די ווירקונג פון דער עפּאָכע. זעלטן וועט עס האָט זיך פאַרגונען דאָן דעם לוקסוס פון ריינער ליריק. עס איז געווען אַ בילכערע ארבעט: „מאַכן יענעם קליגער, בעסער". ווי האָט געזאָגט וועקער אין מענדעלעס „טאַקסע": „גענוג זינגען, גדליה! גענוג שרייבן שירים, מליצות. בשעת אונדזער פאָלק, אונדזער ארעם פאָלק ליידט... צעריים איך די סטרונעס פון דער יידישער פידל. יידן זיינען ניט געבאָרן געוואָרן צו זינגען, צו שפּילן... מען מוז האָבן אין זינען ערנסטערע זאַכן". מיכל גאָרדאָן האָט אין זינען געהאַט „ערנסטערע זאַכן". נאָר אויף דער עלטער, וועז ער איז געווען אַן „איש זקן עני ונכה רוח", האָט ער זיך שוין ניט געקענט מער אײנהאַלטן און אויסגערעדט זיין ביטער האַרץ און אויסגעזונגען זיין טרויעריק לידל פאַר זיך אַליין.

אָבער ווער ווייס? אפשר האָט ער אויך אין דער יוגנט געזונגען לירישע לידער, ווי זיין פריינט און חבר מיכה יוסף לעבענזאָן (אין העברעאיש)? איך האָב אויבן ציטירט די פערזן, ווואו ער זאָגט אַליין צו זיינע לידער — זיינע קינדער: „איר האָט געהאַט נאָך גאַנץ פיל ברידער. איך האָב זיי, ווי אַרעמע זינדער פאַרוואָרפן — און זע זיי ניט ווידער." אפשר זיינען צווישן די „פאַרוואָרפענע" לידער געווען אַזוינע, וואָס זיינען געווען לירישע, ווי „מיינע יאָרן"? מיר ווייסן עס ניט. אָבער „מיינע יאָרן" אַליין צייגט, אַז עס איז געווען אין אים אַ טיפער לירישער קוואַל, און וועז עס וואָלט אים ניט פאַרשטעלט פון אונדז די השכלה מיט איר איינגעשפּאַרטן וואונטש „יענעם צו באַלערן", וואָלטן מיר אים געזען אין זיין גאַנצער פולקייט און לויטערקייט. איצט האָבן מיר נאָר איין רייכן אויסגוס זיינעם אין „מיינע יאָרן" און נאָך איינעם — אַ קאַרגערן — אין „מיין לעבנסצייט".

אין „מיין לעבנס־צייט" איז די ליריק אַ שטילערע, אַן איינגעהאַלטענערע און ניט אַזאַ זינגעוודיקע, ווי אין „מיינע יאָרן"; דערפאַר איז זי אָבער אוניוועראַלער:

פון מוטערס לייב בין איך אַרויס
מיט גרויס געשריי, מיט גרויס געוויין.
אָבער איצט אין דר׳ערד — מיין אייביק הויז —
וועל איך גאַנץ שטיל און רואיק ליגן.

אַזוי ווי דורך אַן אָפּן טיר,
אַרויס אין גאַס פון ענגער שטוב,
אַזוי גאַנץ רואיק גיי איך מיר
אַראָפּ פון בעט, אַריין אין גרוב.

אָט באַלד איז מיין קורץ לעבן אַוועק.
אָט באַלד קומט אָן זיין לעצטע שעה.
ניט לאַנג זיינ אָנהויב — און שוין זיין עק.
אָט ערשט געווען — און באַלד ניטאָ.

אָבער ער ווייניט ניט, ער פּראָטעסטירט ניט. אויפן שווער לעבן האָט ער געווייניט און געקלאָגט זיך, ווייל עס האָט געקענט זיין לייכטער: „פיל מענטשן לעבן, ווי פייגעלעך פריַיע, וואָס פליען, וואָס שפּרינגען, וואָס זינגען זיך אויס". אָבער דער טויט? דאָס איז דער סוף פון אַלע מענטשן. ס׳איז אַ טרויעריקער סוף:

מיליאָנען יאָרן זיינען פאַרשוואומען
איידער איך בין אויף דער וועלט געווען.
מיליאָנען יאָרן וועלן אָנקומען,
און איך וועל מער די וועלט ניט זען.

אָבער די וועלט וועט בלייבן אַ וועלט. דער מענטש איז נאָר אַ טראָפּן אין דעם אומענדלעכן ים פון דער וועלט. וואָס איז אַ טראָפּן קענן דעם גאַנצן ים? און, פון דער אַנדערער זייט, קערט זיך דען דער טראָפּן ניט אום צוריק צום ים, פון וואַנען ער איז געקומען?

עס טוט אַ מאַל פון ים אַ שפּריץ
אַ טראָפּן וואַסער פאַרן זונעגשיין,
און פאַלט געשווינד, אזוי ווי אַ בליץ,
צוריק אַראָפּ אין ים אַריין.

אזוי איז מיין קורצע לעבנסצייט,
אזוי איז מיין קורצע לעבנסגלייק,
עס גייט נאָר פלוצלונג אַרויס פון אייביקייט
און פאַלט אין אייביגקייט געשווינד צוריק.

דער ריטם אין די פערזן איז אַ לויזער, אַ שוואַכער, קוים וואָס מען פאַרנעמט זיין מידן ציטער; ניט גוט קלינגט אויך דער פערז „צוריק אַראָפּ אין ים אַריין"; דערפאַר איז אָבער אומגעריכט שיין דאָס בילד — דער סימבאָל פון מענטשלעכן לעבן: — עס טוט אַמאָל פון ים אַ שפּריץ אַ טראָפּן וואַסער פאַרן זונענשיין... אַזאַ איינפאַך און שיין בילד וועט איר ניט טרעפן ביי קיינעם פון די השכלה־דיכטער ביז פרוגן — און ביי פרוגן אויך ניט.

יע, אין מיכל גאָרדאָנען איז באמת געווען אַ מיגלעכקייט פון אַן אמתן ליריקער, אַ מיגלעכקייט וואָס איז נאָר אין אויסנאַמספּאַלן אַרויס מן הכח אל הפועל.

אָבער אויב אַ ליריקער איז ער געווען נאָר אין דער מיגלעכקייט, איז ער אַ וואַרטקינסטלער, אין דעם ברייטערן זינען פון וואָרט, געווען אין דער פולער וויערקלעכקייט.

זיין וואַרטקונסט, כ׳מיין זיין פעאיקייט צו דערגרייכן דעם קלאָרסטן, בולטסטן אויסדרוק פון זיין געדאַנק מיט דער הילף פון דער קלענסטער צאָל פאַסיקסטע וועטער — זעט מען אַפילו אין יענע לידער, וואָס האָבן מער אַ פובליציסטישן, ווי אַ ריין פּאָעטישן כאַראַקטער.

מיכל גאָרדאָן קען זיך פולשטענדיק פאַרגלייכן אין זיין קראַפט פון געדאַנקלעכן אויסדרוק מיט זיין שוואָגער

און פריינט — י. ל. גאָרדאָן (אין העברעאיש). אויך יל״ג איז אין דער גרעסטער טייל לידער זיינע מער פּוב־ליציסט, ווי פּאָעט. אָבער ער האָט געשפּילט אויף די כלים פון אַן אַלטער קולטורשפּראַך, אַ שפּראַך, וואָס פּאַרמאָגט אַ גרויסע און רייכע פּאָעזיע, בעת מיכל גאָר־דאָנס שפּראַך איז, לויט דעם אויסדרוק פון ש. פרוג, געווען —

די אַלטע יתומה, אַן טאַטן, אַן מאַמען,
וואָס שלעפּט אויף די פּלייצעס אַ טאָרבע מיט גראַמען.

פון דער „טאָרבע מיט גראַמען״ איז געווען אַ קונץ צו שאַפן עפּעס רעכטס! מיכל גאָרדאָן האָט באַוויזן דעם קונץ. פון דעם דעמאָלט זייער אָרעמען און פראָסטן יידיש האָט ער געשאַפן אידעלע און קראַפטפולע פערזן, אין די האַלב פובליציסטישע, אַזוי גוט ווי אין די לי־רישע לידער. איך וועל ברענגען נאָר עטלעכע פערזן, ווי אַ ביישפּיל.

פון „דער ייד אין גלות״:

אַמאָל הער איך פלוצים מען שרייט: „גאָט וויל עס,
דערשטעכן דעם יידן איז בעסער פון אַלע תפילות!״
אַזוי גייען די רוצחים פון לאַנד צו לאַנד:
גאָטס נאָמען אין מויל, אַ שפּיז אין דער האַנט.

פון „די שטיפמוטער״:

עס שטייען מענטשן פון אָרום און אָרום.
וואָס שווייגט איר אַלע? צי זייט איר שטום?
ווען אייער האָרץ איז פון אייזן און שטיין,
פון קינדס הייסע טרערן דאַרף עס צעגיין.

רבונו של עולם, וואו זיינען דיינע רחמנות?
דער פאָטער ביזטו פון יתומים און אלמנות...
ווי קענסטו זען, ווי די מרשעת
גיסט אויס אויף מיין יתום איר גיפטיקן כעס?

מיינע יינגע יאָרן האָסטו מיר אָפּגעשניטן,
ביזט דו מחויב מיין יתום צו היטן.
פון דיין וועלט האָב איך ניט געהאַט קיין אָרגענגן,
טאָ לאָז מיך כאָטש רואיק אין קבר אייניגן.

ווי קען איך אין קבר אייניגן באָרוט,
ווען ס׳רינט מיר אַריין מיין יתום׳ס בלוט?
ווי קען איך צום גרוב צוריק אומקערן,
ווען מיין גרוב איז פול מיט מיין יתום׳ס טרערן?

דאָס גאַנצע ליד „די שטיפמוטער״, וואו עס ווערט דערציילט ווי אַ געשטאָרבענע פרוי שרייט און ווינט פון אונטער דער מצבה אַרויס: „אוי, ווייַ מיר, אוי, ווינד! וואָס טוט אַ שטיפמוטער מיין טיערן קינד!״ — אָט דאָס גאַנצע ראָליען־ליד, ווי מען רופט עס אין דער פּאָעטיק, איז פול מיט אמתן פּאָלקסטימלעכן ליריזם, און עס דאַרף צוגערעכנט ווערן צו די בעסערע לידער פון מיכל גאָרדאָנען. אָבער איך האָב געבראַכט די פערזן ניט צו־ליב זייער פּאָעטישער שיינקייט, נאָר צוליב דער ריין שרייבערישער אויסדרוקס־פעאיקייט, וואָס וויזט זיך אין זיי אַרויס, ווי אין אַ סך אַנדערע פערזן. לויט זייער כאַראַקטער זיינען זיי אָפט פראָזאַאיש, אָבער זיי זיינען גוט דווקא פון דעם שטאַנדפונקט פון פּראָזע־סטיל.

מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז אין דער השכלה־צייט איז נאָך שטאַרק געווען פאַרשפּרייט דער אַלטער מינהג

צו שרייבן אין פערזן מיט גראַמען — פּראָזע זאָכן. דעם דאָזיקן מינהג האָט אויך אָפּגעהיט מיכל גאָרדאָן. ער האָט געשריבן אין פערזן — פּראָזע. און ווען מען זאָל ניט טראַכטן, אַז דאָס זיינען פערזן און קוקן אויף זיי פון פּראָזע־סטיל שטאַנדפונקט, וועט מען באַוואונדערן די לויטערקייט פון זייער שפּראַך און די פיינקייט און פעסטקייט פון זייער זאַצבוי.

אפשר קען נאָך, חזר איך איבער, צוויפלען עמע־צער, צי איז מיכל גאָרדאָן געווען אַ גרויסער ליריקער; עס איז אָבער קיין שום ספק ניטאָ, אַז ער איז געווען אַ באַדייטנדיקער שריפטשטעלער.

ניט נאָר האָט ער די יידישע שפּראַך, דעם יידישן זאַץ געשמידט און געשליפן. ער האָט באַווּזן צו שאַפן אויך אייניקע געשטאַלטן און טיפּן. אַזוי, צום ביישפּיל, שטייט פאַר אונדז, ווי אַ לעבעדיקער, דער חסיד, וואָס ער האָט אויסגעמאָלן אין דער פאַראָדיע „מיין תשובה״:

איך שווער זיך, רביניו, איך טו אַ נדר,
איך זאָל זיך קליידן, ווי גאָט האָט געבאָטן:
אין שיך און זאָקן, אין גאַנץ לאַנגע קליידער,
אַ קיילעכדיק היטל, אַ כשר טלית־קטן.

כ׳וועל טראָגן אַ שאַל אַ גרינעם, אַ ברייטן
אפילו תמוז, ווען די זון שטאַרק ברענט.
כ׳וועל טראָגן אַ גאָרטל אַ פאַרדרייטן —
אינעווייניק אַריינגעשטעקט מיינע ביידע הענט.

פון באָרד וועל איך ניט אָנרירן אַ האָר,
גאַנץ גלאַט וועט זיין אָפּגענאָלט מיין קאָפּ.
פון ביידע זייטן, ווי שלאַנגען אַ פּאָר,
וועלן מיינע פּאות הענגען אַראָפּ.

מיין האָרץ וועט זיין אָפן, מיין האַלדז אויסגעצויגן.
כ׳וועל תמיד אייגבויגן מיין רוקן.
כ׳וועל תמיד פאַרדרייען מיינע אויגן,
כדי איך זאָל אויף נשים ניט קוקן.

און אַזוי ווייטער.

אין דעם באַרימטן ליד „פון דער חופּה צו דער סעודה״ איז דאָ אַן אויסגעצייכנט בילד פון דעם פּא־מיליען־לעבן, וואָס עס האָבן געפירט אַמאָל אונדזערע זיידענע יונגעלייט. בולטע בילדער פון דעם אַמאָליקן יידישן לעבן זיינען דאָ אויך אין אַנדערע לידער פון מיכל גאָרדאָנען און זיי אַלע באַווייזן, אַז ער האָט געהאַט אַן אויג וואָס האָט געזען, אַן אויער וואָס האָט געהערט, און אַ פּען, וואָס מיט אַ וואונדערלעכער קורצקייט און קלאָרקייט האָט זי איבערגעגעבן אַלץ, וואָס ער האָט געזען, געהערט, געטראַכט און געפילט.

עס איז דערפאַר ניט ריכטיק צו באַטראַכטן מיכל גאָרדאָנען נאָר ווי אַ פאָרשטייער פון דער השכלה־צייט, נאָר ווי מאַטעריאַל פאַר קולטור געשיכטע, ער רעפּרעזענ־טירט אונדזער וואָרטקונסט. ער איז וויכטיק פאַר אונדז פון אַ ריין ליטעראַרישן, ניט נאָר פון אַ קולטור־היסטאָרישן שטאַנדפונקט.

ער האָט דאָך אָבער אַנטוויקלט זיין ליטעראַרישע טעטיקייט אין אַ גאַנץ באַשטימטער עפּאָכע, אין דער אויפקלערונגס־עפּאָכע. זי האָט געווירקט אויף אים און ער — אויף איר.

ב

מיכל גאָרדאָן — דער מענטש

דער דיכטעריישער שמייכלענדיקער הומאָר איז די בריק, וואָס פירט אונדז איבער פון מיכל גאָרדאָנען דעם משכיל צו מיכל גאָרדאָנען דעם מענטש.

דער הומאָר האָט ניט נאָר וויכער, ליכטיקער און מענטשלעכער געמאַכט זיין שטרענגע משכילישע סאַטירע; ער איז געווען אויך דער שטראַל, דער איינציקער שטראַל, וואָס האָט באַלויכטן דעם פינצטערן עלנט פון זיין לעבן.

עס איז ניט געווען קיין מליצה, ווען ער האָט געואָגט אין איינעם פון זיינע לעצטע לידער, אַז —

מיינע יאָרן זיינען פאַרשוואונדן
אזוי געשווינד, ווי איין וואַסערשטראָם,
און פול מיט צרות, פול מיט וואונדן,
פאַלן זיי באַלד אַריין אין טיפן תהום.

די „שיינע וועלט" איז געווען באמת פאַר אים „פול מיט יאָמער, פול מיט קלאָג", און ער האָט אין איר „ניט געוואוסט פון קיין שום פריילעכן טאָג".

אפשר אין די גאָר יונגע יאָרן האָט ער נאָך געהאַט אַביסל רו און פרייד אין לעבן. ער איז געבוירן געווארן (דעם 17טן נאָוועמבער 1823) אין ווילנע, אין א בעל־הבית'ישער, לומדישׂ־משכילישער פאַמיליע. זיין פאָטער, אהרן דוד גאָרדאָן האָט פאַרפאַסט א האַלבמשכילישן ספר „אפיק נחלים", וואָס איז געווען א מין נאָכמאַכונג פון ר' משה חיים לוצאַטוס „לישרים תהלה". זיין זיידע, מיכל קריינעס, איז געווען א ברודער פון ישראל גאָרדאָנען, וועלכער איז געווען א ראַבינער אין ווילנע (צווישן זיינע יונגט־חברים איז געווען דער יונג־פאַרשטאָרבענער העברעאישער משורר מיכה יוסף לעבענזאָן. זיי זיינען געווען אָפט צוזאַמען און מען האָט זיי גערופן: „דער גרויסער מיכל (גאָרדאָן) און דער קליינער מיכל (לעבענזאָן)".*) שפעטער א ביסל האָט ער זיך באַפרייַנדעט מיט יהודה לייב גאָרדאָנען, וועלכער איז געווען דער באַרימטסטער און איינפלוסרייכסטער העברעאישער דיכטער אין דער השכלה־צייט. מיכל גאָרדאָן איז געווען אייגנטלעך דער, וואָס האָט באַקענט דעם שפעטערדיקן העברעאישן משורר מיט די אידייען פון דער השכלה. ער האָט חתונה געהאַט מיט י. ל. גאָרדאָנס א שוועסטער, נחמה, און האָט עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד געלעבט (געווען אויף קעסט?) אין זייער הויז. ווען ניט זיין ווירקונג, וואָלט י. ל. גאָרדאָן, ווי ער אַליין דערציילט, געווען ערגעץ א רב אין א שטעטל אָדער א מלמד און ניט געווארן דער גרויסער קעמפער און זינגער פון השכלה.

מיר האָבן ניט קיין גענויע ידיעות וועגן דעם דאָזיקן פעריאָד פון מיכל גאָרדאָנס לעבן, אָבער לויט דעם, וואָס י. ל. גאָרדאָן דערציילט אין זיין טאָגבוך**) דאַרף מען רעכענען, אַז דאָס איז געווען א גוטע און א רואיקע צייט אין דעם לעבן פון אונדזער דיכטער. ער האָט דאָן פיל געלערנט, געלייענט און געחברט זיך מיט די עלטערע און יינגערע ווילנער משכילים. אָבער די „זאַטע יאָרן" זיינען שנעל אַריבער. זיין פרוי איז געשטאָרבן יונגערהייט (אין יאָר 1848). ער איז דאָן געווען אַלט אין גאַנצן 25 יאָר. און עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אים א לעבן פון וואָגלענישן, א לעבן פול מיט דחקות און נויט.

ער האָט שפּעטער נאָך אַמאָל חתונה געהאַט, אָבער ער האָט זיין פאַמיליע, ווי עס ווייזט, ניט געקענט מפרנס זיין בכבוד, און ער איז געווען שטענדיק פאַרזאָרגט. ער האָט געווען געפּרואווט אָננעמען א שטעלע אין קאָציז. א געוויסע צייט איז ער געווען א קרעמער (ריכטיקער: דאָס ווייב איז געווען א קרעמערקע), אָבער דאָס רוב יאָרן איז ער געווען א לערער אָדער, פשוט, א מלמד אין פאַרשיידענע שטעט פון דרום־רוסלאַנד (אין סוף פון די 70ער יאָרן — אין שפּאָלע ביי די משכילישע גבירים — די בראָדסקיס).

אין יאָר 1868 האָט ער פאַרעפנטלעכט אין זשיטאָמיר א ביכל לידער: „די באָרד, און דערצו נאָך אַנדערע שיינע לידער, אַלע פון א גרויסן חסיד". אָבער זיין נאָמען האָט ער אויף יענעם ביכל ניט געשטעלט, נאָר אונטער דער העברעאישער הקדמה איז געווען אונטערגעשריבן: „גר, דל, מך אני" (צעדרייט די אותיות פון מיכל גאָרדאָן). אין זיין הסכמה־ליד אויף בערנשטיינס „מאַגאַזין" האָט ער דערקלערט דעם טעם דערפון:

מיינע לידער זיינען אויף דער וועלט
אַרויס אַזוי ווי קאָנטראַבאַנד.
מיין נאָמען איז אויף זיי ניט געשטעלט:
כ'האָב מורא געהאַט פאַרן חסידס האַנט.

ער איז ניט געווען קיין אויסנאַם אין דעם פּרט. כמעט אַלע משכילים אין יענער צייט האָבן מורא געהאַט צו שטעלן זייער נאָמען אויף זייערע אפיקורסישע ווערק, און זיי זיינען כמעט אַלע פאַרעפנטלעכט געווארן אַנאָנים אָדער אונטער פסעוודאָנימען.

אין יאָר 1869 האָט מיכל גאָרדאָן אָפּגעדרוקט אויף יידיש אָן איבערזעצונג „די געשיכטע פון רוס־לאַנד", מיט אַן אינטערעסאַנטער העברעאישער פאָררעדע.

די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ער פאַרבראַכט אין קיעוו. ער איז געווען דאָן אָן אלמן פון זיין צוויי־טער פרוי (זי איז געשטאָרבן אין יאָר 1884) און האָט ניט געהאַט, ווי עס ווייזט, קיין זיכערע פרנסה. ער האָט געמוזט אָנקומען צו דער הילף פון זיינע פריינט, די קיעווער משכילים. אָבער קיין גרויס נחת האָט ער ניט געהאַט פון זיינע פריינט. זיי האָבן זיין ביטערן לעבן אים ניט פאַרזיסט. ער האָט זיך געפילט עלנט און פאַרלאָזן.

איך בין אין דער וועלט תמיד א גר.
מיין האַרצנס ליידן פילט ניט קיינער.
איך בין, ווי א שיפל, וואָס שווימט הין און הער
אין מיטן ים, צווישן שפּיציקע שטיינער.

*) זע י. י. וויסבערג'ס אַרטיקל אין „המליץ", 1891, נומער 287.

**) „העבר", 1, פּעטראָגראַד, 1817.

אַזוי האָט ער זיך באַקלאָגט אין זיין אויטאָביאָגראַפישן ליד „מיינע יאָרן".

ער האָט געמוזט האָבן אַזאַ כאַראַקטער, וואָס צוליב אים האָט ער ניט געקענט האָבן קיין פריינט. איך מיין ניט צו זאָגן, אַז ער איז געווען אַ בייזער מענטש, נאָר עפּעס האָט געמוזט זיין אין אים אַ שטריך פון — אויב איר ווילט — ליטווישער האַרטקייט און תלמיד־חכמשער שטרענגקייט, וואָס האָט אים געהאָלטן אָפּגעזונדערט. ביי זיין גאָנצער אויפריכטיקער ענייות, איז ער געווען שטאָלץ ביי זיך, און האָט זיך צו קיינעם ניט געוואָלט צופּאַסן, פּאַר קיינעם ניט געוואָלט זיך בויגן. ניט אומזיסט האָט ער אין איינעם פון זיינע לידער געמוסרט און אויסגעלאַכט די, וואָס ווילן „יוצא זיין פּאַר דער וועלט". מען קען, זאָגט ער, ניט יוצא זיין פּאַר דער גאָנצער וועלט, מחמת איינער פּאַרלאַנגט פון דיר איינס און דער אַנדערער — עפּעס אַנדערש —

דרום טו איך נאָך מיין זינען. איך טו נאָך מיין געוויסן.
וואָס דער און יענער זאָגט — ווייל איך גאָרניט ווייסן.
איך טו מיר נאָך מיין שכל, איך טו ווי מיר געפעלט
און טראַכט גאָרניט וועגן יוצא זיין פּאַר דער וועלט.

„די וועלט, — זאָגט ער שארפזיניק, — איז טאָקע גרויס", „אָבער די וועלט פון יוצא זיין איז דאָך זייער קליין, וואָרים יעדער מענטש באַטראַכט זי נאָר פון זיך אַליין" —

צי זאָל איך מיך דען מוטשן, צי זאָל איך מיך דען קוועלן
פּאַר יענעמס וועלט זיין יוצא, יענעמס וועלט געפעלן?
וואָס יענעמס וועלט געפעלט ניט — וואָס זאָל עס מיך
גאָר אַרן?
דאָס רוב איז יענעמס וועלט פול מיט גרויסע נאָרן.

און וויבאַלד אַז זיי זיינען „גרויסע נאָרן", ווערט ער ניט נתפּעל פון זיי, ווען זיי זיינען אַפילו אַ סך און ווען זיי זיינען רייך —

כאָטש יענע נאָרן זיינען גאָנץ פיל און זייער רייך,
צו איינעם אַרעמען שוטה זיינען זיי אַלע גלייך.
דעם שכל פון איין קינד האָבן טויזנטער קינדער,
און טויזנט בלינדע זעען ניט מער וויפיל איין בלינדער.

און רייכקייט מיט דעם שכל געהערט זיך גאָרניט אַן.
דער זאַק בלייבט אַ זאַק, כאָטש אין אים איז אַ מיליאָן.
פון רייכע שוטים לויף איך תמיד ווייט אַוועק.
איך ווייל ניט יוצא זיין פּאַר אַגגעפילטע זעק.

ער האָט, כמעט ווי אַלע משכילים, וואָס האָבן געשריבן יידיש, געהאַסט די „אַגגעפילטע זעק", און עס איז געווען ביי אים אַ דורכגעטראַכטער און אויסגעוויי־טיקטער אמת, ניט קיין מליצה, ווען ער האָט אין דער צוואה צו זיין זון, איבערגעבנדיק אים דעם היפּט־כלל פון „אונדזער תורה", געשריבן:

טאָ ג ב אַפּ כבוד דעם אַרעמאַן,
אַזוי ער וואָלט זיין גאַנץ רייך.
פּאַל ניט אַראַפּ פּאַרן רייכן מאַן,
וואָרים אַלע מענטשן זיינען גלייך.

אַפילו דעם אַרעמען ציגיינער
מוזטו העלפן אין זיין נויט:
ער איז אַ מענטש, אַ ברודער דיינער.
דו גיב אים וואָסער, גיב אים ברויט...

אָט די ליבע צו מענטשן איז, ווי די ליבע צום אמת, געווען אייניגעפלאַנצט טיף אין זיין האַרצן. און טאָקע דערפאַר איז ער געווען אַ „גר אין דער וועלט", ער האָט ניט געקאָנט צוזען, ווי אויף יעדן טריט ווערט דאָס מענטשלעכע אין אים אַליין און אין אַנדערע פּאַרשעמט און באַליידיקט. און ער האָט געמוזט פּראָטעסטירן, אַזוי ווי ער האָט געמוזט „באַלערן" דעם אומוויסנדיקן. עס איז ניט געווען סתם אַזוי מוסר־זאָגעריי; עס איז געווען אַ געשריי פון האַרצן... אין זיין הקדמה צו דעם ליד „שטיי אויף, מיין פאָלק", האָט ער געשריבן:

פיל מאָל דוכט מיר, כ׳וועל מער ניט וועלן
מיט מיינע רייד אויפרייצן דעם נאָר:
צו וואָס דאַרף איך זיך מוטשן, קוועלן
גאָר אָן אַ לוין, גאָר אָן אַ שכר?

עס איז אַבער מעכטיק די געטלעכע האַנט,
וואָס גויטיקט מיך יענעם צו באַלערן.
אַז דאָס וואָס איך וויים מיט מיין פּאַרשטאַנד,
מוז איך עס באַלד יענעם ערקלערן.

די נאָרן, די שוטים זאָלן וואַרפן שטיינער
איך מוז זאָגן פריי מיין גוטן געדאַנקען.
ס׳איז מיר גענוג, ווען פון טויזנט איינער
הערט צו מיינע רייד, און וועט מיר דאַנקען.

אָט דער „פון טויזנט איינער" האָט געהערט זיינע רייד און אים זיכער געדאַנקט, אָבער נאָר אין האַרצן, ניט הויך אויפן קול, און דעם אַלטן קראַנקן דיכטער איז ניט באַשערט געווען צו הערן דעם דאַנק. עלנט און אַליין, ווי אַ שטיין, אָן פריינט, אָן קיינעם פון זיין פּאַ־מיליע, איז ער אויסגעגאַנגען אין אַ קיעווער שפּיטאָל (י״ג טבת, תרנ״), און קיינער אין שטאָט, קיינער פון די משכילים אָפּילו, האָט ניט געווואוסט פון זיין טויט. קיינער איז ניט געגאַנגען צו דער לוויה. ס׳איז געווען אָן עלנטער טויט, נאָך אָן עלנטן לעבן.

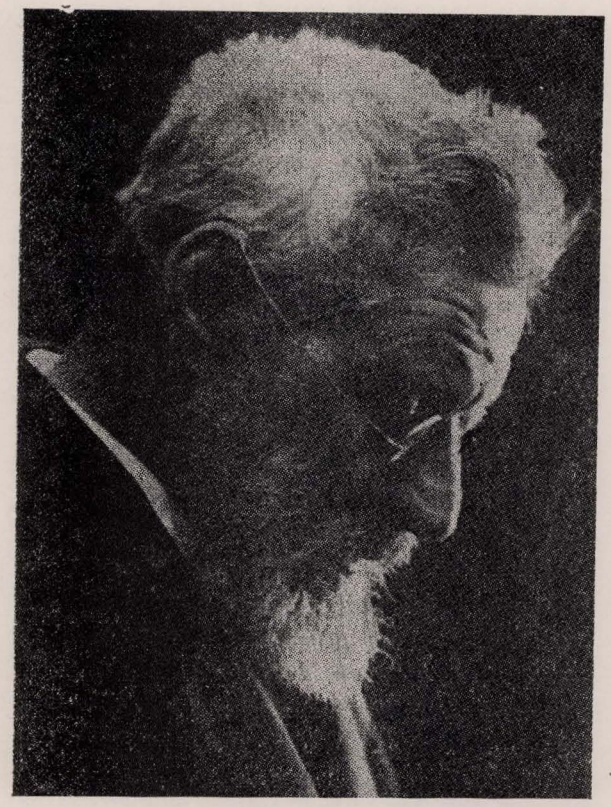
הומאָר, אָפּנקייט פון געמיט, קלאָרקייט פון אויסדרוק, אמתדיקייט און פּאַרבאַהאַלטענע לירישקייט — דאָס זיינען יענע דויערהאַפטיקע שטריכן, וואָס געפינען זיך אָפּילו אין זיינע צייטלידער, די השכלה־לידער. די השכלה האָט ניט געקענט אין אים אַנטוויקלען דאָס ריין־קינסט־לעריש. זי האָט עס אָבער אויך ניט געקענט צעשטערן אין גאַנצן.

י. קיסין

אליקום צונזער און זיינע לידער

אליקום צונזער, דער פאָפולערסטער און עכסטער יידישער פאָלקס־זינגער, איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע, דעם 28טן אָקטאָבער, 1840, און איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, דעם 22טן סעפטעמבער, 1913. מען קאָן זאָגן, אַז קיין אַנדערער פאָלקספאָעט איז ניט געווען אַזוי באַליבט ביי די יידישע פאָלקסמענטשן אין ליטע, רוסלאַנד, פוילן, גאַליציע, רומעניע, ווי עס איז געווען אליקום צונזער.

דריי דורות יידן פון אַלע קלאַסן און פון יעדן עלטער האָבן געזונגען אין די היימען, ביי דער אַרבעט,

אליקום צונזער
(1840—1913)

אויף שימחות און אַלערליי פאַרווייַלונגען צונזערס לידער מיט זיינע אייגענע ניגונים צו זיי.

אַזאַ גרויסער כוח איז געווען אין אליקום צונזערס האַרציקע פאָלקסטימלעכע געזאַנגען, אַז ווי פאַרשיידן עס זיינען ניט געווען די לעבנס־דערפאַרונגען, די לעבנס־באַגעמונג און די מיינונגען פון די אַלע יידן און יידישע פרויען, וואָס האָבן די לידער איבערגעזונגען, האָבן זיי אַלעמען געהאַלטן אין זייער כישוף. און דאָס, ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס צונזער האָט קיינמאָל ניט געזונגען סתם אַזוי ווייל עס זינגט זיך, נאָר ער האָט אין יעדן געזאַנג זיינעם אַרייַנגעלייגט אַ מיין, האָט עפּעס דערביי געלערנט און געמאַנט.

צונזערס לידער זיינען געווען לידער־משלים, לידער — פילאָזאָפישע באַטראַכטונגען מיט אַ מוסר־השכל. און אין פאַרלויף פון דריי דורות האָט געקלונגען אין דער יידישער וועלט דער זעלביקער קול פון אליקום צונזער. און אַלערליי יידן, משכילים און פרומע, רבנים און פראָסטע מענטשן, גבירים און אָרעמעלייט, באַלעבאַטים און זייערע משרתים, אַרבעטער, באַלעבאָסטעס, דינסטמיידלעך און כלה־מיידלעך — אַלע האָבן נאָכגעזונגען צונזערס לידער־מוסר, לידער־משלים מיט דער זעלביקער אַנטציקונג.

אין וואָס איז באַשטאַנען דער כוח, דער כישוף פון אליקום צונזערס געזאַנגען?

זייער כוח און זייער רייַך איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס זייער טאָן איז געווען אַזוי פאָלקסטימלעך און לויטער. צונזערס קול איז געווען די שטים פון זיין פאָלק, צונזער איז געווען איינער פון פאָלק, און ער האָט געלעבט מיטן פאָלק און זיינע זאָרגן און חלומות. אין אַ פאַרוואָרט צו איינעם פון די ביכלעך לידער, וואָס ער האָט פון צייט צו צייט אַרויסגעגעבן, זאָגט ער אַזוי: „גיי־זשע, מיין ספרל, גיי דיר אין דער וועלט אַרום ביי אַלע כיתות, זיי פול אומעטום, שטיי מיט הכנעה פאַר די יידן די פרומע, זיי ניט שטאָלץ קעגן די משכילים פון דער אומה".

און צונזערס באַזונדערער חן איז געלעגן אין זיין פיינעם געהער, אין זיין מערקווירדיקער תמימות און לויטערקייט. ער האָט זיך גוט צוגעהערט צו זיין אייגענעם געזאַנג און האָט אים אַליין געגעבן די ערלעכסטע, פינקטלעכסטע אָפשאַצונג. זיין ליד איז געווען „פול אומעטום", ביי „אַלע יידישע כיתות", און כאָטש עס איז אָפטמאָל געווען אַ שטראָפליד, האָט עס שטאַרק אויסגענומען ביי די פרומע און האָט דערביי אויף אַ האָר ניט באַלידיקט די משכילים.

און אַ באַזונדערן רייַך האָט צונזער צוגעגעבן זיין ליד מיט דעם פיינעם פאָלקסטימלעכן ניגון, וואָס האָט זיך ביי אים געשאַפן גלייכצייטיק מיטן טעקסט פון ליד.

טעקסט און ניגון זיינען אין צונזערס לידער איינס און קאָנען ניט ווערן פונאַנאַדערגעטיילט. אָן צונזערס ניגונים קאָן מען זיינע לידער ניט אָפשאַצן געהעריק, ווייל מע־לאָדיע און ווערטער פלעגן זיך ביי אים אויסגיסן צו־זאַמען, און איינס אָן דעם אַנדערן איז ביי אים געווען אוממיגלעך, פונקט ווי עס איז געווען אומבאַגרייפלעך פאַר די, וואָס האָבן זיינע לידער נאָכגעזונגען.

צונזער אַליין האָט געשריבן, אין אַריינפיר צום ליד „דער אַלטער פאָטער“:

„לייענער!
אויב איר לייענט אין ביכל מיינע לידער,
און די מעלאָדיע האָט מען אייך ניט איבערגעגעבן,
איז דאָס ווי אַ פאָטאָגראַפיש בילד, ליבע ברידער!
דאַכט זיך, אַלץ ריכטיק, נאָר עס פעלט — לעבן“.

אַמאָליקע צייטן פלעגן פאָעטן זינגען לידער און אַקאָמפּאַנירן זיך אויף אַ מוזיקאַלישן אינסטרומענט. וועג מען האָט אויסגעפונען די קונסט פון דרוקן ביכער, און ביכער האָבן געגומען ווערן אַלץ מער פאַרשפרייט, איז פאָעזיע גיך געוואָרן מער אַ זאַך צום לייענען, ווי צום הערן; מער דאָס געדרוקטע וואָרט, געדרוקטע שורות אין סטראָפן, ווי לידער מיט געזאַנג.

וועג צונזער האָט אין די זעכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט געשריבן און געזונגען זיינע לי־דער, איז נאָך די יידישע ליטעראַטור געשטאַנען פאַר איר־אָנהויב. עס איז נאָך ניט געקומען מענדעלע, דער „זיידע“ פון דער יידישער ליטעראַטור. עס זיינען שוין געווען באַדייטנדיקע פאָלקסדיכטער, אָבער ביכלעך זיינען אין פאָלק געווען פאַרשפרייט וויניק. פון קיין צייטונגען און זשורנאַלן האָט מען נאָך ניט געוואוסט אויף דער אָרעמער פינצטערער יידישער גאַס.

וועג צונזער איז געקומען מיט זיינע האַרציקע פאָלקסטימלעכע געזאַנגען, איז נאָך דאָס פעלד פון יידישן ליד ניט געווען צעאַקערט. און מען מוז באַוואונדערן צונזערס גבורה, זיין טאַלאַנט, וועלכער האָט געשאַפן אַ מין יידיש ליד, וואָס איז אַזוי אייגנאַרטיק, אינציק אין זיין מין אין דער יידישער ליטעראַטור. פאַר צונזערן איז פאָעזיע געבליבן געזאַנג, און אין אינהאַלט פירט דער פאָלקסזינגער צונזער זיין יחוס פון די ביבלישע משלים.

צונזער איז געווען זייער נאָענט צום פאָלק. ער איז אַרויס פון פאָלק און האָט קיינמאָל ניט געוואָלט זיך דערווייטערן פון אים אַדער אויפהויבן זיך איבער אים. דער מאַטעריאַל פון זיין ליד איז קיינמאָל ניט געווען פון זיין אייגענעם לעבן, ווי אַ באַזונדערער מענטש, נאָר אַלעמאָל פון כלל־זאַכן, פאָלקס־אָנגעלעגנהייטן. דאָס איז געווען ביי אים אַ באַוואוסטזיניקע ריכטונג, זיין אייגענע אויפפאַסונג פון זיין פאָעטישער אַרבעט. ער האָט וועגן דעם געהאַט אַ גאַנצע אין אייגצלהייטן דורכ־געטראַכטע טעאָריע. ער האָט געגלויבט, אַז אַ זינגער, — און דיכטונג איז פאַר אים געווען אייגס מיט געזאַנג אין דעם בוכשטעבלעכן זין פון וואָרט, — דאַרף זיין

אַלעמאָל אַ דינער פון פאָלק. ווי אַ סך געזעלשאַפטלעכע, „בירגערלעכע“, „סאָציאַלע“ פאָעטן, האָט ער ניט גע־האַלטן פון דער טעאָריע פון „קונסט לשם קונסט“, פון געזאַנג לשם געזאַנג. ער איז אין דעם געגאַנגען נאָך ווייטער פון אַלע אַנדערע.

דוד עדעלשטאַט, למשל, זאָגט אין אייַן ליד:

„ווי קאָן איך, ברידער, פריילעך זינגען,
ווען האָס און קריג איז איבעראַל?“

און טאָמער האָט ער געהערט פאָרוואורפן פון אַנ־דערע פאָעטן פון זיין צייט, וואָס ער ציט אַלץ אין סטרונע, און וואָס ער ווייניט כסדר, האָט ער זיי מיטן כעס און ווייטיק פון אַן אַמאָליקן פאַנאַטישן אַנארכיסט, אַן אידעאַליסטישן קעמפער פאַרן גליק פון דער אַרעמער מענטשהייט, געזעגנטפערט:

„זינגט מיט מוט, אַ דומע שקלאַפן!
רופט די טענצער, די פאַיאַנצן,
אַז זיי זאָלן אַמוזירן
אייך מיט פויקן, מיט די טאַנצן“.

אָבער אפילו דוד עדעלשטאַט האָט אויך אַמאָל, ווי ניט ווילנדיק, געמאַכט קלייניע עקסקורסיעס אין פער־זענלעכער ליריק. און יוסף באַוושאַוועך, אַ צווייטער אַרבעטער־דיכטער און אַנאַרכיסט (אַנאַרכיזם איז דע־מאָלט שיער ניט געווען די הערשנדיקע ריכטונג אין דער אַמעריקאַנער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג), האָט זיך שוין באַוואוסטזיניק געריסן צו אַלגעמיינער פאָעזיע.

אָבער פאַר צונזערן איז די פראָגע קיינמאָל אפילו קיין פראָגע ניט געווען. ער האָט קיין שום קאָמפּראָמיס ניט געמאַכט מיט זיין געוויסן, ווי אַ פאָלקסזינגער. אין אַ ליד „צום פעדלער“, וואָס ער האָט אָנגעשריבן, שוין קומענדיק קיין אַמעריקע, שרייבט ער:

„וואָס זינגט איר, פאָעטן, פון בלומען, פון פייגלעך,
דאָס ליד האָט לאַנג שוין איר צייט אָפּגעלעבט!
דאָס פאַסט צו פאַרשלעפערן קינדער אין ווינקלעך,
גיט בעסער דעם קראַנקן זיין היילונגס־רעצעפט!
איר זעט, אייער פאָלק ליגט איצט אין סכנות...
וואָס קאָן זיין דער סוף?...
גיסט צו צו דער מוזע איין טראָפן רחמנות,
און פירט אויף אַ וועג די פאַרבלאָנדזשעטע שאָף“.

אַזוי ווייניק אויפמערקזאַמקייט האָט דער האַרציקער פאָלקסזינגער צונזער געגעבן דער נייַ־אויפגעקומענער מאָדנער „מוזע“, אַז ער האָט נאָר געקאָנט ראַטן אַנדערע זינגער „צוצוגיסן (!) צו איר אַ טראָפן רחמנות“. וואָרים אַ זינגער איז אַ פירער און אַ דינער. געזאַנג מוז ברענ־גען נוצן דעם פאָלק, האָט אליקום צונזער געגלויבט.

פון זיין טיפן גלויבן אין דער „נוצלעכקייט“ פון ליד האָט אים ניט געקענט אַרויסשטויסן אפילו אַ שרעק־לעך אומגליק, וואָס האָט פלוצלונג צעבראָכן זיין גאַנץ לעבן און אים געשטעלט אין דער לאַגע פון אַן איוב. אין אָנהויב פון די זיבעציקער יאָרן זיינען ביי אים געשטאַרבן

פון כאָלערע זיין פרוי און זיינע פיר קינדער. האָט ער אפשר געפֿראווט אויסגיסן זיין ביטער האַרץ אין פֿער־זעגלעכע געזאַנגען? ניין. זיין ליד איז נאָר געווען אַביסל פאַרטיפֿטער, פילאָזאָפיש־פֿעסימיסטישער, קהלת־דיקער. ער שרייבט דעמאָלט:

„די צייט ווערט אַלט מיט יאָרן,
און די אייביקייט איז רק יונג".

נאָר איין מאָל האָט ער זיך ניט איינגעהאַלטן און האָט אין אַ ליד וועגן יענעם יאָר אויסגעקרעכצט „מיט אַ פֿאַרשטיקטער שטים", אַז ער, דער יאָר „תיוו ריש למד אלף", האָט אַ סך קינדער „געקוילעט מיט אַ חלף", און בעט, אַז דאָס נייע יאָר זאָל אים ברענגען אַ טרייסט. דאָס איז די שטרענגע שטעלונג פון אַ פרומען, טיף־רעליגיעזן מענטשן און פון אַ פֿאָלקסזינגער, אַ דינער פון פֿאָלק. און מער געפֿינט מען ביי אים ניט קיין שפּור פון אַ וועלכן עס איז פֿערזענלעכן לירישן אויסגוס. אַלץ איז ביי אים נאָר פֿאָלק און פֿאָלקס גורל. אין זיינעם אַ ליד מיטן נאָמען „געפילן" געפינען מיר אַזאַ סטראָף:

„מיין האַרץ עלעקטרישע קראַפט האָט,
מיינע נערוון — אַ טעלעגראַפֿנער דראָט.
איין ברעג איז אַנגעטאָן
אויף מיין נאַציאָן,
דער צווייטער ברעג קומט מיך צום לונג;
זיי זאָל וואָס געשען,
איך זאָל עס הערן, זען
פֿליט מיר אין האַרצן דער פונק".

אליקום צונזער האָט אַרויסגעוויזן אַ טאַלאַנט צו פאַרפאַסן לידער מיט געזאַנג נאָך אין דער פריער יוגנט. ער האָט געהאַט אַ פיינע שטים און אַ פיינעם געהער פאַר מעלאָדיע, און ער האָט געשריבן לאַנגע לידער אין סטראָפֿן, אַלעמאָל געבויט לויט אײַן פיינעם מוסטער, מיטן משל און נימשל אויפן געהעריקן אָרט. פונקט אַזוי פלעגט זיך ביי אים קאָמפּאָנירן דער ניגון. ער האָט געהאַט אַ רייכן אויסוואָל פון גראָם און אַ געפיל פאַר ריטם און פערזנמאָס, מעטער, וועלכן ער האָט געענדערט, וואַריאירט, לויט דעם זין פון דער באַטרעפנדיקער טייל פון דער סטראָף. געווויינטלעך האָט זיין סטראָף צוויי אָדער דריי אַזעלכע טיילן. און פונקט אַזוי האָט זיך געענדערט אויך דער ניגון, צייטנווייז מיט אויסדרוקס־פולע רעטשיטאַטיוון אין אַנהויב אָדער אינמיטן.

אליקום צונזערס פֿראָפעסיע ביז זיינע מיטעלע יאָרן איז געווען בדחנות, אָבער ער האָט בדחנות אויפגעהויבן אויף דער העכסטער הויך, ביז צו דער מדרגה פון פֿאָלקסדיכטונג. בדחנים ביז אים זיינען געווען לצים, וואָס האָבן משמח געווען דעם עולם אויף חתונות און ענלעכע שימחות. אויפן בדחן האָבן געקוקט קרום רבנים, לומדים און זייער פרומע יידן, און פון דער אַנדערער זייט האָבן אים פאַראַכט די אויפגעקלערטע, היינטוועלטיקע יידן. אָבער אליקום צונזער האָט געווואוסט אַלעמענס ליבע און אַכטונג. דאָס האָט אויפגעטאָן דער כוח פון זיין טאַלאַנט און זיין אייגענע אינערלעכע ערלעכקייט, גאַנצקייט און פֿאָלקסטימלעכקייט. אויב אין דעם געווויינטלעכן בדחן האָט געשטעקט אַ היפּש ביסל הפקרות און גראָבקייט, איז אליקום בדחן מווילנא געווען דער קעגנזאַץ פון דעם אַלעמען. און חוץ דעם האָט ער פאַרמאָגט, לויט נאָך דער צייט, בילדונג און האָט אַנגעהאַלטן מיטן גייסט פון דער צייט.

צוערשט איז ער מיטגעגאַנגען מיטן שטראָם פון השכלה. אין יענער צייט האָט ער אַנגעשריבן (אויף יידיש און העברעאיש) זיין באַרימט ליד „די בלום", וואו ער דערציילט, ווי „קייזער אַלכסנדר פון ראַסיי" (אַלעק־סאַנדער דער צווייטער) האָט געפונען אַ האַלב־צעטראָ־טענע, פאַרחלשטע בלום, דאָס פֿאָלק ישראל, האָט זי אויפגעהויבן, איינגעפלאַנצט אין אַ וואַזאָן, און זי האָט זיך ווידער פונאַנדערגעבליט.

שפּעטער האָט זיך צונזער אַנטוישט אין דער השכלה, און איז הינגעריסן געוואָרן מיט דער באַוועגונג פון חיבת־ציון. אין יענער צייט האָט ער געשאַפן זיינע אַלעמען באַקאַנטע לידער „די סאָכע", „שיבת־ציון" (בייַדע אויף יידיש און העברעאיש) און אַנדערע. אָט איז אַ סטראָף פון דער באַרימטער „סאָכע":

אין סאָכע
ליגט די מזל ברכה,
דער ווַאַרער גליק פון לעבן,
קיין זאַך מיר ניט פעלט.
עס קומט דער פרימאָרגן,
איך דאַרף ניט לייגן, באַרגן,
דער מוח דאַרף ניט זאָרגן
אויף טאָג־הוצאות געלט.
עס איז צוגעגרייט אויף וויינטער
אַ זאָסיק אַ געזונטער,
איך זיי, איך שנייד גאַנץ מונטער
פריי אין גאָטעס וועלט.

אין די איבעריקע סטראָפֿן פאַרגלייכט צונזער דאָס פרייַ און ערלעכע לעבן פון דעם פויער מיטן חושכדיקן לעבן פון דעם קרעמער אין דער יידישער געטא, און ער ענדיקט אין דער ניינטער סטראָף מיט אַ ברכה פאַר ציון. די חובבי־ציון האָבן אים אויפגענומען ווי זייער פאָעט. מען האָט אומעטום געמאַכט גרויסע פאַר־זאַמלונגען מיט צונזערן, און מיט זיין נאָמען האָט גענומען קלינגען די גאַנצע יידישע וועלט אין מיזרח־אייראָפּע.

צונזער האָט געהאַט אַ וואונדערלעכן טאַלאַנט צו מאַכן פאַרגלייכן, צו שאַפן אַלעגאָריעס פון אַלערליי זאַכן, נאַטור־דערשיינונגען און באַגריפן. דער זייגער, דאָס אויג, דער פויגל, זומער און ווינטער — אין אַלץ געפינט ער אַן אַנווייזונג אויפן מענטשנס לעבן, אַ פילאָזאָפישן און מאָראַלישן זין. אין איינעם פון זיינע האַרציקסטע לידער, „דער פֿראָם", וועלט ביי אים דער פֿראָם דער גאַנג פון מענטשלעכן לעבן. דערביי מאַכט

ער צום לעבן און ריידן, פערזאַניפיצירט די אַלע זאַכן. דער זומער מיטן ווינטער פירן אַ לאַנגן און ויציקן וויכוח אין פיל סטראַפן וועגן דעם, ווער פון זיי איז נוצלעכער פאַרן מענטשן; די לבנה דערציילט וועגן דעם אומרעכט און רישעות, וואָס זי זעט זיך אָן אויף דער ערד א. אַ. וו.

אין נאָך אַ באַרימט ליד, „דער נייגנטער יאָר־הונדערט", קלינגט צונזערס ביטערע אַנטוישונג אין דער השכלה. ער באַדויערט דאָ, וואָס יידן האָבן זיך אַזוי צוגעאיילט אָפצוזאָגן פון דער אַלטער אמונה. אָט איז דער אָנהויב:

„פון אַזיע און איראָפע בין איך אין אכסניה פאַרקראָכן,
האָב זיך אויסגעמאַשטשעט שלאָפן אין אַ שמאָלן קאָרידאָר;
צוקאָפן אמונה, אונטערן זייט — בטחון,
איך האָב אָפגעדרימלט זיבעצן הונדערט יאָר..."

און אין אַן „ענטפער" צו די ביטערע פאַרוואורפן צום פאָלק, וואָס ער האָט דאָ געמאַכט, אין אַ צווייטער טייל פון ליד, זאָגט ער:

„...בלעטער דורך דיינע אַלטע יאָרן,
וואָס מען האָט איבער דיר צעטאָן,
פיל מאָל ביזטו געווען פאַרשפילט, פאַרלאָרן,
און צום סוף נעמסטו פאָרט דעם קאָן.
דאָך ביזטו אויך עטוואָס שולדיק
פאַר דיין לויפיקייט.
דו ביסט אייביק אומגעדולדיק,
כאַפּסט רק פאַר דער צייט.
האָסט דערזען אַ בליאַסק אין הימל, —
טאָגט שוין מן הסתם.
איילסט און וועקסט נאָך לייט פון דרימל
און פאַרלעשסט דעם פלאַם.
ווער האָט דען דעם גלויבן גענאָסטן,
צו וויסן פונקט די וואָג?
און פיל וואָלט דיר דען טייער קאָסטן,
אַז ס'וואָלט געברענט בייטאָג?"

דאָ האָבן מיר וויידער די שטעלונג פון יעדן פרומען יידן, וואָס וויל פאַרהיטן די גאַנצקייט פון זיין נשמה, וואָס ציטערט איבער דער אַלטער גרויסער גייסטיקער ירושה, וואָס זיין פאָלק האָט מיט אַזוי פיל מסירת־נפש דורכגעטראָגן דורך אַזוי פיל פינצטערע יאָרהונדערטער.

צונזער איז געווען דער איינפאַכסטער און דער מערקווירדיקסטער פאָלקסדיכטער ביי יידן. וועלווול זבאַרזשער, מ. וואַרשאַווסקי, אברהם גאָלדפאַדען זיינען געווען אַ סך וועלטלעכער און אויך מער ליריקער פון צונזערן, אָבער קיינער איז ניט געווען אַזוי נאָענט צום פאָלק און האָט אַזוי ניט געלעבט אין אין אָטעם מיטן פאָלק ווי אליקום צונזער.

(פון בוך „ווילנע", אונטער דער רעדאַקציע פון י. ישורין, ניו־יאָרק, 1927).

ייִדישע עקאָנאָמיק

(סטאַטיסטיק, אינדוסטריע, האַנדל, מלאכה, צעכן, פרייע פראָפעסיעס, דאָרפישע פרנסות, לאַנדווירטשאַפט)

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע (1919־1939)

פון יעקב לעשצינסקי

1. דער וואוקס און דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון דער באַפעלקערונג אין ליטע. — II. די יידישע באַפעל־קערונג אין קאָוונער גובערניע די לעצטע הונדערט יאָר. — III. די נאַטירלעכע באַפעלקערונג־באַוועגונג ביי די יידן פון ליטע. — IV. די אויסוואַנדערונג פון יידן און ניט־יידן פון ליטע. — V. די עקאָנאָמישע אַנטוויק־לונג פון קאָוונער גובערניע און דער אַנטייל פון יידן אין איר אין מיטן פון 19טן יאָרהונדערט. — VI. די איבערגאַנג־צייט פון קאָוונער גובערניע צו אַ זעלבסטשטענדיקער ליטווישער מדינה. — VII. די סאָציאַלע פיזיאָנאָמיע פון באַזונדערע פעלקער אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע לויט דער ציילונג פון 1923. — VIII. די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע. — IX. די עקאָנאָמישע לאַגע פון יידן אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע. — X. די יידישע מלוכה אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע. — XI. יידן אין די ליבעראַלע פראָפעסיעס אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע. — XII. די יידישע קאָאָפעראַטיוון באַוועגונג.

דער פיאָניר פון דער לעדער־אינדוסטריע אין ליטע חיים פרענקל

דערציילט פון זיין זון יעקב פרענקל

פאַרשריבן פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

זייגע עלטערן, זיין יוגנט. — באַזעצט זיך אין שאַוול. — אויפשטייג פון פאַבריק. — נייע גאַרב־מאַטעריאַלן. — אונדזער שוך־פאַבריק. — שאַוול — דער ניט־צוגעפאַסטער פלאַץ פאַר דער לעדער־פאַבריק. — די עקסטראַקט־פאַבריק. — שאַוול — אַ וועלט־צענטער פון לעדער. — אונדזערע אַגענטן. — פראָדוקציע פון לעדער־פאַבריק. — אונדזער קונדשאַפט. — קרובים. — אין דער היים און אין דער וועלט. — ערשטע וועלט־מלחמה און דערנאָך.

יידישע מלאכה און בעלי־מלאכה־צעכן אין ליטע

פון דר. מאַרק ווישניצער

יידישע דאָרף־פרנסות אין ליטע

פון הירש אַבראַמאָוויטש

פישעריי, קרעטשמעריי.

לאַנדווירטשאפט און געריטנעריי ביי יידן אין ליטע

פון אינזש.־אַגראָנאָם י. ראסיין

1. אַ ביסל געשיכטע און סטאַטיסטיק. — 2. גרויסער לאַנדבאַזיץ. — 3. דאָרפיש־פויערשע לאַנדווירטשאַפט. — 4. ביישטאָטישע ווירטשאַפט. — 5. ביישטאָטישע געריטנעריי און סעדעריי. — 6. ביישטוביקע קלייִנווירטשאַפט.

יעקב לעשצינסקי

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין ליטע (1919־1939)

אַ קליין פאָלק די ליטווינער, ניט פיל מער פון וועלכע צוויי מיליאָן נפשות, עקאָנמיש ביז גאָר אָרעם און אָפּ־געשטאַנען — כמעט דורכויס אַ פויערים־פאָלק. פאָלי־טיש זיינען זיי פיל הונדערטער יאָרן געווען פאַרשקלאַפט פון מעכטיקע שכנים, קולטורעל פאַרפלייצט פון דריי שכנותדיקע שטאַרקע קולטורן מיט אַ גרויסער אַסימיליר־השפּעה. כמעט אָן אַן אייגענער אינטעליגענץ, וויייל די רייכערע און שטאַרקערע שכנים האָבן הונדערטער יאָרן אָפּגעשוימט די גייסטיק־קולטורעלע סמעטענע פון ליט־ווישן פאָלק — אָט דער דאָזיקער שוואַכער ליטווישער אָרגאַניזם איז דורך אַ נס פון היסטאָרישע געשעענישן געשטעלט געוואָרן פאַרן נסיון צו ווערן דער פרייער שמיד פון אייגענעם נאַציאָנאַלן גורל.

האָט זיך די ליטווינער אייגנגעבן צו אַנטפלעקן אין די פּרימיטיווע שיכטן פון פאָלק געגוג גייסטיקע כוחות אויף צו אָרגאַניזירן אָן אייגענע מלוכה מיט אָן אייגענער ווירטשאַפט־סיסטעם, מיט אָן אייגענער נאַציאָנאַלער קול־טור? האָט די דאָזיקע פלוצעם־באַפרייטע נאַציאָנאַלע גרו־פּע אַרויסגעווויזן מוט צו בלייבן כאָטש וויפיל ניט איז טריי די הבטחות און שבועות, וואָס זי האָט געגעבן ביים קעמפן פאַר איר פרייהייט און ביים באַקומען איר זעלבסטשטענדיקייט? האָט די נאַציאָנאַלע פרייהייט דער־הויבן דעם גייסט פון קליינעם פאָלק און אים געמאַכט הומאַנער, ברייטהאָרציקער, טאָלעראַנטער צו די איי־גענע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, אָדער פאַרקערט — די פרייהייט האָט דעם ליטווישן פאָלק פאַרדרייט דעם קאָפּ און פאַרשיכורט זיין גייסט און אים געמאַכט שאָווינים־טישער און אַגרעסיווער צו שכנים־מינדערהייטן, וואָס האָבן געלעבט אין די גרענעצן פון ליטע?

פאַר אונדז זיינען די נאָר וואָס פאָרמולירטע פראַגן פון גאָר גרויסן וועלט און באַטייט, כאָטש אין ליטע גופא האָבן זיי פאַרלאָרן זייער אינהאַלט. מוזן מיר דאָך לער־נען פון אונדזער פּראַקטיק פון לאַנד צו לאַנד, פון קיבוץ צו קיבוץ — און דער 20־יאָריקער עקספּערימענט אין דער אויפגעלעבטער ליטע גיט אין דעם פּרט אַ וואונדערלעך־רייכן און טיף־באַלערנדיקן מאַטעריאל.

זייט ביי זיין מיטן ליטווישן פאָלק האָט געלעבט בערך טויזנט יאָר דער יידישער מיעוט — מיט ניט לערך מער עקאָנאָמישער געניטקייט, כמעט דורכויס אַ שטאָטיש פאָלק, וואָס האָט אויסגעפילט אין דער גרעסטער מאָס די העכערע עקאָנאָמישע פונקציעס פון האָנדל און אינ־דוסטריע, פון עקספּאָרט און אימפּאָרט — מיט פאַרבינ־דונגען מיט דער נאָענטער און ווייטער פרעמדער וועלט.

דער יידישער מיעוט האָט צוגעשטעלט ליטע די באַ־דייטנדיקסטע טייל פון דער נויטיקער פּראָפּעסיאָנעלער אינטעליגענץ. די ליטווישע יידן זיינען געווען אַ מיעוט מיט אַן אייגענער שפּראַך און מיט אַ קולטור־ירושה פון אַ דריי־טויזנטיאָריקער טראַדיציע, מיט אַ גייסטיקן קאָפּיטאַל פון געוואַלדיקער אינערציע. ווי זשע האָט זיך געוואָנדלט דער גורל פון דאָזיקן מיעוט — עקאָנאָמיש, פאָליטיש, קולטורעל — אַדאָנק דער נייער סיטואַציע? האָט די פאָליטישע מאַכט פון דער אָפּגעשטאָנענער מער־הייט געזוכט איינצוהיטן די העכער־אָנטוויקלטע עקאָנא־מיק און קולטור פון דער מינדערהייט אָדער פאַרקערט? וואָס האָט געזיגט: כמות אָדער איכות? איז געשאָפן געוואָרן אַ האַרמאָניע צווישן דער אַגרעסיוו־וואַקסנדיקער ליטווישער אָפּגעשטאָנענער קולטור און דער הויך־וואַקסנדיקער, אָבער אין תוך זיך פאַרטיידיקנדיקער און זיך שיצנדיקער יידישער קולטור?

מיר ווילן דאָ נאָר באַלייכטן די דעמאָגראַפישע אָנט־וויקלונג און די עקאָנאָמישע סיטואַציע פון די ליטווישע יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע. אומדירעקט קומט אונדז אויס אויף שריט און טריט צו באַרירן אַנדערע נא־ציאָנאַלע, פּאָליטישע און קולטורעלע פראַגן. מיר מיי־נען, אַז דער לייענער דאַרף האָבן פאַר די אויגן, האַלטן וואַך אין מוח די גאַנצע פּראָבלעמאַטיק פונעם ליטווישן און פונעם יידישן לעבן, כדי די אָפּגעריסענע און איזאָ־לירטע דערשיינונגען זאָלן באַקומען אַ העכערן זין, אַ היסטאָרישן און סאָציאָלאָגישן תוך.

ו

דער וואוקס און דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון דער באַפעלקערונג אין ליטע

לויט דער ציילונג פון 1923 זיינען אין ליטע (אָן מעמל) געווען אייניוואוינער — 2,028,971. לויט די רשימות פון ליטווישן יאָרבוך פון 1939 זיינען געווען אין ליטע צום 1טן יאַנואַר פון זעלביקן יאָר — 2,421,570. דער צו־וואוקס, לכן, פאַר העכער 15 יאָר האָט באַטראָפן — 392,599 נפשות, אָדער 19,3%. די גאַנצע באַפעלקערונג פון ליטע האָט זיך אין די בערך 15 יאָר פאַרגרעסערט אויף כמעט אַ פינפטל.

לאָמיר איצט זען, ווי איז געוואקסן די יידישע באַ־פעלקערונג פאַר דער זעלביקער צייט. לויט דער ציילונג פון 1923 זיינען געווען יידן אין ליטע 153,746 און האָבן דעמאָלט אויסגעמאַכט 7,6% פון דער גאַנצער באַפעל־

קערונג. מיר האָבן ניט קיין אָפּיציעלע ידיעות פון דער צאָל יידן צום 1טן יאַנואַר 1939. אָבער מיר האָבן געַנוג פּאַקטן וועגן דעם נאַטירלעכן צואוואוקס ביי יידן און וועגן דער יידישער אויסוואַנדערונג, כדי צו קומען צו גאַנץ קרוב־לאמתדיקע אויספירן. דער נאַטירלעכער צואוואוקס פון 1923 ביז יאַנואַר 1939 האָט ביי יידן באַטראָפן — 14.365 נפשות. אַ געוויסער פּראָצענט יידישע קינדער, באַזונדערס מיידלעך, פלעגט בלייבן ניט רעגיסטרירט. ס׳איז דעריבער אָנצונעמען, אַז דער פּאַקטישער יידישער נאַטירלעכער צוקום האָט באַטראָפן בערך אַרום 16.000 נפשות. וועגן יידישער אויסוואַנדערונג פּאַרמאָגן מיר געוויס ציפערן בלויז פּאַר די יאָרן פון 1928 ביז 1939. אין די יאָרן פון 1928 ביז 1939 האָבן אויסגעוואַנדערט פון ליטע 13.459 יידן. אונדז פעלן אָבער די ציפערן וועגן די יידישע אויסוואַנדערער פּאַרן משך פון די 5 יאָר, 1923־1927. נעמען מיר אָן, אַז אין די 5 יאָר איז די אויסוואַנדערונג פון די יידן געווען ניט העכער פונעם דורכשניט פון די שפּעטערדיקע יאָרן, קענען מיר אָננעמען, אַז אין די 5 יאָר האָבן אויסגעוואַנדערט צווישן 6 און 7 טויזנט יידן. די גאַנצע יידישע אויסוואַנדערונג פון 1923 ביז 1939 האָט לכן באַטראָפן אַרום 20 טויזנט נפשות. די אויסוואַנדערונג האָט ניט נאָר אויפגעגעסן דעם נאַטירלעכן צואוואוקס, נאָר האָט נאָך אָפּגענומען פונעם קערן. מיר קומען צום פּועל־יוצא, אַז צום ערשטן יאַנואַר 1939 זיינען אין ליטע געווען ניט מער, גיכער אַביסל ווייניקער, פון 150 טויזנט יידן, און זיי האָבן שוין אויסגעמאַכט בלויז 6,2% פון דער גאַנצער באַפעלקערונג.

דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון דער באַפעלקערונג האָט זיך פּאַר 25 יאָר — פון 1897 ביז 1923 — געביטן אויף אַזאַ אופן:

פּעלקער	אין יאָר 1897	אין יאָר 1923
1) ליטווינער	67,2	84,3
2) יידן	12,9	7,6
3) פּאָליאַקן	8,9	3,2
4) רוסן	6,5	2,4
5) פּאַרשיידענע (דייטשן, לעטן,		
6) טאַטאַרן, ציגיינער און אַנד.)	4,5	2,5
צוזאַמען	100,0	100,0

צום סוף פון פּאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָבן די מינדערהייטן באַטראָפן אין ליטע כמעט אַ דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, און אין 1923 האָבן שוין אַלע מינדערהייטן צוזאַמען אויסגעמאַכט בלויז אַ זעקסטל. די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן געהאַט אַ היפּשן פּראָצענט גרויסע און מיטעלע לאַנד־באַזיצער, האָבן אויסגעוואַנדערט קיין פּוילן. די רוסן, וועלכע האָבן געהאַט אַ סך באַאַמטע און מיליטער־לייט, זיינען אַוועק קיין רוסלאַנד. יידן האָבן אין גרויסע מאַסן אויסגעוואַנדערט, און צענדליקער טויזנטער יידן האָבן זיך ניט צוריקגעקערט נאָכן גירוש פון 1915. דער נאַטירלעכער צואוואקס איז ביי אַלע מינדערהייטן, ווי מער שטאַטישע עלעמענטן, בכלל געווען קלענער, ווי ביי דער ליטווישער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען כמעט בלויז אַ דאַרפישע. אין רעזולטאַט האָט זיך באַקומען, אַז די ליטווישע מדינה איז געוואָרן אַלץ מער און מער נאַציאָנאַל־איינהייטלעך. דער פּראָצענט יידן אין ליטע איז פון 1897 ביז 1939 געפאַלן אויף ווייניקער פון אַ העלפט — פון צוועלף און ניין צענטל פּראָצענט אין 1897 אויף זעקס מיט צוויי צענטל אין 1939.

נאָך קאָנטיקער איז דער ליטווישער צואוואקס צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג. דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג איז געווען פאָלגנדיקער:

פּעלקער	אין יאָר 1897	אין יאָר 1923
1) ליטווינער	11,5	57,6
2) יידן	43,1	31,9
3) אַנדערע	45,4	10,5
	100,0	100,0

מיר זיינען געווען געצוואונגען צו פאַרגלייכן די שטאָטישע באַפעלקערונג פון גאַנץ ליטע פון 1923 מיט דער קאָוונער גובערניע פון 1897, ווייל אין 1897 האָט מען דאָס ווארט ליטע אפילו ניט געטאָרט באַנוצן אין אַפּיציעלע פאַפּירן. קאָוונער גובערניע האָט אָבער אויסגעמאַכט מער פון פיר פינפטל פון דער ליטווישער מדינה. מיר באַקומען אַן איבערראַשנדיק בילד: די ליטווינער האָבן פאַרגרעסערט זייער נאַציאָנאַלע וואָג אין דער שטאָטישער באַפעלקערונג אויף פּינף מאָל — פון 11,5% אין 1897 אויף 57,6% אין 1923. דער דאָזיקער וואוקס איז דער עיקר געווען אויפן חשבון פון די פּאָליאַקן און רוסן. די לעצטע צוויי האָבן אין 1897טן יאָר אַליין אויסגעמאַכט העכער 38 פּראָצענט פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג, און אין 1923 שוין נאָר אַ ביסל מער פון 10 פּראָצענט, שוין אַריינגערעכנט די דייטשן, לעטן און אַנדערע. מען דאַרף נעמען אין חשבון, אַז אַ טייל פון די, וואָס האָבן זיך אין 1897 פאַרשריבן אַלס פּאָליאַקן, האָבן שפּעטער זיך אָנגענומען אַלס ליטווינער. דער פּראָצענט יידן אין די שטעט איז אויך געפאַלן, אָבער ניט אַזוי ווי פון די אַנדערע צוויי גרויסע מינדערהייטן — פון העכער 43 פּראָצענט איז ער געפאַלן אויף קרוב צו 32 פּראָצענט.

סוף 19טן יאָרהונדערט האָבן יידן געבילדעט אַ רעלאַטיוע מערהייט אין דער שטאָטישער באַפעלקערונג. די איבעריקע עטלעכע און פופציק פּראָצענט פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג זיינען געווען צעטיילט צווישן 4 פעלקער — ליטווינער, רוסן, פּאָליאַקן און דייטשן. די מערהייט פון דער געגנט — די ליטווישע לאַנד־מערהייט האָט געלעבט אין דאַרף און די יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אין שטאָט. די אַסימיליר־השפּעה אויף די יידן פון רוסיש און פויליש איז, ערשטנס, צעשפּאָלטן געוואָרן צווישן די דאָזיקע צוויי קעמפּנדיקע קולטורן און,

צווייטנס, איז זייער אַסימילירנדיקע ווירקונג אָפּגעשוואַכט געוואָרן דורך דעם, וואָס זיי ביידע זיינען דאָך געווען פאַקטיש קולטורן אימפּאָרטירטע — קיין פּויילישע און רוסישע מאַסן האָט מען אין ליטע ניט געזען. גאַנאַנדערש איז שוין געווען די לאַגע אין 1923 — ניט נאָר איז די ליטווישע שפּראַך געוואָרן אַ מלוכה־שפּראַך און ממילא שוין באַקומען דורכדעם אַ געוויסע מדרגה פון צוואַנג־אַסימילאַציע, זי איז אויך געוואָרן די שפּראַך פון דער שטאַט־מערהייט. פון יאָר צו יאָר האָט דער פּראָצענט ליטווינער אין די שטעט געהאַלטן אין איין וואַקסן און האָט אין יאָר 1939 שוין געהאַט דערגרייכט צו אַרום 75 פּראָצענט פון דער שטאַטישער באַפעלקערונג.

ס׳האָט זיך אויך אין די צווויי צענדליק יאָר פון פּאָליטישער זעלבסטשטענדיקייט ראַדיקאַל געענדערט די סאָציאַלע סטרוקטור פון דער ליטווישער שטאַטישער באַפעלקערונג, וואָס איז געוואָרן שפּראַכלעך און קולטורעל אַגרעסיוויער אין איר באציאונג צו דער יידישער באַפעלקערונג — צו דער יידישער שפּראַך און יידישער קולטור־סביבה. ביזן אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט זייַנען די שטאַטישע ליטווינער באַשטאַנען כמעט אויסשליסלעך פון אַרבעטער, ס׳רוב ניט־קוואַליפיצירטע אַרבעטער, הויז־דינסטן, וועכטער, מיט אַ גאָר, גאָר שמאָלן שיכט מיטל־קלאַס און מיט אַ קוים־מערקבאַרן שיכט אינטעליגענץ. שפּעטער האָט זיך די לאַגע שטאַרק געענדערט: ס׳איז אויפגעקומען אַ רעלאַטיוו־גרויסע ליטווישע פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ, אַ ליטווישער באַאמטן־קלאַס און אַ גאָר בריייטער שיכט פון ליטווישן מיטל־קלאַס, העכער אויף זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות. די אַסימיליר־השפּעה און דער עיקר די פּאָדערונג פון שפּראַכלעכער און קולטורעלער צופּאַסונג פון די מינדערהייטן צו דער לאַנד־מערהייט איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער. דער שטאַטישער מיטל־קלאַס נוצט אויס דעם נאַציאָנאַלן קאַמף פאַר זיינע גרופּן־אינטערעסן, און נאָך פאַרלאַנגערישער און אַרויפצווינגענדיקער זיינען אין דעם פּרט די פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ און דער באַאמטן־קלאַס. וואָס מער ס׳זיינען געווואקסן די נייע סאָציאַלע שיכטן אין דער ליטווישער שטאַטישער באַפעלקערונג, אַלץ מער איז געוואָקסן זיין אַסימיליר־צוואַנג און אַסימיליר־השפּעה.

פאַקטיש איז דער דאָזיקער פּראָצעס אין ליטע ניט פאַרגאַנגען זייער ווייט. ראשית, איז דער פּראָצעס געווען אין זיין סאַמע התחלה. שנית, איז נאָך די ליטווישע קולטור געשטאַנען אויף אַ פיל נידעריקער מדרגה פון דער יידישער. דריטנס, איז נאָך אין יידישן לעבן געווען גאָר שטאַרק די אינערציע פון טויזנט־יאָריקע טראַדיציעס און פון אַן אייגענער שפּראַך און אַ באַזונדערער דערציאונג־סיסטעם. און ווידער, — און דאָס איז ביז גאָר וויכטיק, — די טענדענץ פון דער אָרומיקער ניט־יידישער מערהייט איז געווען ניט, ווי אין די האָניק־יאָרן פון דער עמאַנסיפּאַציע אין מערב־אייראָפּע, אויף אינצוגלידערן און אַסימילירן די יידישע מינדערהייט, נאָר זי צו איזאָלירן און אַרויסצושטויסן, און דאָס האָט געוואָרנט די יידן פון ליטע, זיי זאָלן ניט דערלאָזן זייערע קינדער אַוועקצוגיין פון דער אייגענער יידישער קולטור לטובת דער ניט־יידישער פון דער אָרומיקער מערהייט.

II

די יידישע באַפעלקערונג אין קאָוונער גובערניע די לעצטע הונדערט יאָר

די ליטווישע מדינה, אין די גרענעצן פון 1923, איז באַשטאַנען פון דריי טיילן: פון גאַנץ קאָוונער גובערניע און פון טיילן פון סואוואַלקער און ווילנער גובערניעס. לויט אָפּיציעלע אויסרעכענונגען פונעם ליטווישן סטאַטיסטישן אַמט האָט די יידישע באַפעלקערונג פון ליטע (אין די גרענעצן פון 1923) באַטראַפן אין 1897, אויפן סמך פון די דאַטן פון דער רוסישער פּאָלקסצייַלונג — 260 טויזנט. אין קאָוונער גובערניע זיינען געווען אין 1897 — 212.666 יידן. די יידן פון קאָוונער גובערניע האָבן אַליין אויסגעמאַכט 82 פּראָצענט פון דער גאַנצער צאָל יידן אין ליטע פון די גרענעצן פון 1923. נעמען מיר אָן, אַז די פּראָפּאָרץ פון יידן אין קאָוונער גובערניע בנוגע די אַנדערע פּראָווינצן פון ליטע איז געווען די זעלביקע, וואָס אין 1897 — און דאָס איז זייער און זייער וואַרשיינלעך, — קומען מיר צום אויספּיר, אַז אין די גדענעצן פון דער געווועזענער קאָוונער גובערניע איז געווען אין יאָר 1923 — 126.071 (82 פּראָצענט פון די 153.746 יידן אין ליטע).

די צאָל יידן אין קאָוונער גובערניע איז געווען:

אין	1847	81.505
אין	1864	115.901
אין	1897	212.666
אין	1923	126.071
אין	1939	123.000

אָט די דאָזיקע שטומע סלופקעס ציפערן דערציילן אין דער אמת די גאַנצע געשיכטע פון די יידן אין קאָוונער גובערניע פּאָר אַ הונדערט יאָר און די דאָזיקע געשיכטע איז טיפיש פּאָר אַ פּאָר צענדליק אַנדערע גובערניעס פון דער אַמאָליקער צאַרישער אימפּעריע.

אין די ערשטע 17 יאָר — פון 1847 ביז 1864 — זיינען צוגעקומען העכער 34 טויזנט יידישע נפשות אָדער אַרום 2 טויזנט יערלעך. דער דאָזיקער צוואוואקס איז געקומען אינגאַנצן פון דעם עודף פון די געבורטן איבער די געשטאָרבענע, ווייל קאָוונער גובערניע איז ניט געווען קיין צוואוואַנדערונג־פּלאַץ, נאָר, פּאָרקערט, אַן אויסוואַנדערונג־אָרט. דער נאַטירלעכער צוואוואקס האָט דעמאָלט באַטראָפן העכער 20 פּראָ טויזנט יערלעך. אין די פּאָלגנדיקע 33 יאָר — פון 1864 ביז 1897 — זייַנען צוגעקומען כמעט 97 טויזנט יידן. מען דאַרף דערבייַ נעמען אין אַכט, אַז די ציפערן פון 1897 זיינען פון אַ פּאָלק־ציילונג און קאָנען אָנגענומען ווערן פּאָר אַבסאָלוט ריכטיקע, בעת די ציפערן פון 1847 און 1864 זייַנען פון פּאָליצייאישער רעגיסטראַציע און זיינען געוויס געווען קלענער פון דער ווירקלעכער צאָל יידן. ווען

מיר זאָלן אַפילו אַראָפוואַרפן עטלעכע טויזנט אויף דעם חשבון פון דער צו־קלייַנער צאָל יידן אין 1864, וועט אַלץ דער צוואוואקס נאָך זיין אַ געגוג הויכער. מיר ווייסן, אַז דאָס לעצטע דריטל פון 19טן יאָרהונדערט איז געווען ביי די רוסישע יידן דאָס גינציקסטע אין פּרט פון נאָטירלעכן צוואוואקס. די שטערבלעכקייט האָט שוין געומען שטאַרק פאַלן צוליב דער פאַרבעסערטער עקאָנאָמישער לאָגע און אַדאָנק דער געהעכערטער קולטור־מדרגה פון די מאַסן, אָבער די צאָל געבורטן איז נאָך דאָמאָלט געבליבן זייער הויך. אמת, ס׳איז שוין דעמאָלט געגאַנגען אַ באַדייטנדיקע אויסוואַנדערונג, אָבער זי האָט ווייט ניט פאַרשלונגען דעם נאָטירלעכן צוואוואקס. פון 1897 ביז 1923 איז געוואָרן אין קאָוונער גובערניע ווייניקער מיט 86.595 יידן. און נעמט מען אין אַכט, אַז דער נאָטירלעכער צוואוואקס האָט פאַר דער זעלביקער צייט געמוזט ווייניקסטנס באַטרעפן אַרום 85 טויזנט נפשות, וועלן מיר קומען צום אויספיר, אַז פאַר די 26 יאָר פון 1897 ביז 1923 זיינען אַרויסגעפאַלן אַרום 170 טויזנט יידישע נפשות. וואוהין זיינען זיי אַהינגעקומען? לויט די אויסרעכענונגען פון דער יידישער סטאַטיסטישער געזעלשאַפט פון פּעטערבורג האָבן פון קאָוונער גובערניע אויסגעוואַנדערט פאַר דער צייט ניט ווייניקער פון 56 טויזנט נפשות. דאָס איז געווען געראָדע מיט דער הנחה, אַז די אויסוואַנדערונג פון קאָוונער גובערניע איז געווען אַנגעגאַנגען אין אַ גלייכער מאָס מיט דער אויסוואַנדערונג פון אַלע איבעריקע רוסישע גובערניעס. דאָס איז אָבער געוויס ניט ריכטיק. פון קאָוונער גובערניע, ווי אויך פון אַלע אַנדערע ליטע־ווייש־ווייסרוסישע גובערניעס, איז אַנגעגאַנגען אַ פּיל אינטענסיווערע אויסוואַנדערונג, ווי פון די אוקראַיניש־רוסישע גובערניעס. מ׳קען אַנגענעמען, אַז ווייניקסטנס האָבן פון קאָוונער גובערניע אויסגעוואַנדערט פון 65 ביז 70 טויזנט יידן פאַר די יאָרן פון דער רוסלאַנד. עס קומט אויס, אַז ביזן סוף פון 19טן יאָרהונדערט איז געווען אַן אומאויפהערלעכער און שטאַרק־אינטענסיווער וואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין 20טן יאָרהונדערט הויבט זיך אָן אַ ירידה — זי ווערט צוערשט אַרויסגערופן דורך אַ גרויסער אויסוואַנדערונג פון קאָוונער גובערניע. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, דורך דער עוואַקואַציע פון דער גרעסטער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג פון קאָוונער גובערניע דורך דער צאַרישער רעגירונג קומט צו אַ פּלוצימדיקער און אומנאָרמאַלער ירידה פון דער צאָל יידן, ווייל ס׳קערן זיך אום נאָך דער מלחמה ווייט ניט אַלע יידן. אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע ווערט די לאַגע בערך סטאַביליזירט: די פיל קלענערע צאָל יידן וואָקסט ניט, זי ווערט נאָך אַביסל קלענער דורך דער כסדרדיקער אויסוואַנדערונג און דעם פאַלנדיקן נאַטירלעכן צוואוואקס. אָבער דאָס פאַלן פון דער אַלגעמיינער צאָל יידן איז ניט באַדייטנדיק. עס קומט די גרויסע קאַטאַסטראָפע — דאָס ליטווישע יידנטום ווערט ליקווידירט אַלס אַ קיבוץ, אַלס אַ נאַציאָנאַלער קאָלעקטיוו.

יידן זיינען אומעטום אַ שטאַטישע באַפעלקערונג און דאָס זעלביקע איז געווען אין ליטע. יידן שטרעבן אומעטום אין די גרעסטע שטעט אַריין און דאָס זעלביקע איז געווען אין דער קאָוונער גובערניע.

די צאָל יידן אין קאָוונע:

	יאָר	אבס.	פּראָצ.
1)	1797	1.508	——
2)	1847	2.013	——
3)	1897	25.448	35,9
4)	1910	37.105	41,3
5)	1923	24.862	27,1
6)	1938	27.754	25,3

(דאָס וואוינרעכט פון די יידן אין קאָוונע איז אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט געווען שטאַרק באַשרענקט. ערשט פון 1868 האָבן יידן געמעגט זיך פריי באַזעצן אין קאָוונע).

אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט קומט פאָר אַ לאַנגזאַמע און שוואַכע אַנטוויקלונג. פאַר גאַנצע 50 יאָר זיינען צוגעקומען ניט מער פון אַ וועלכע 500 יידן אין דער שטאָט קאָוונע. גאָר אַנדערש גייט די אַנטוויקלונג אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט — פון 1847 ביז 1897 פאַרגרעסערט זיך די יידישע באַפעלקערונג צוועלף מאָל. אין רוסלאַנד מאַכט דער קאַפּיטאַליזם זיינע ערשטע שריט, און יידן נעמען אין דעם דאָזיקן פּראָצעס דעם אַקטיווסטן אַנטייל, דער עיקר אַלס סוחרים־עקספּאָרטערן און אויך אַלס קרעמער. ס׳וואָקסט אויך דער האַנטווערק, אין וועלכן יידן זיינען שטאַרק באַטייליקט, און אין דער לעצטער ריי קומט די אינדוסטריע. אין בלויז 13 יאָר — פון 1897 ביז 1910 — פאַרגרעסערט זיך די יידישע באַפעלקערונג פון קאָוונע אויף אַנדערטהאַלבן מאָל. פון העכער 35 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער קאָוונער באַפעלקערונג אין 1897, שטייגט די צאָל יידן אויף העכער 41 פּראָצענט אין 1910. ס׳קומט די ערשטע וועלט־מלחמה און ס׳הויבט זיך אָן די גרויסע ירידה. אין 1923 איז די אַבסאָלוטע צאָל יידן אויף אַ דריטל קלענער ווי אין 1910 און דער פּראָצענט יידן איז שוין לגבי דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג קלענער אויף מער ווי אויף אַ דריטל. אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע — פון 1923 ביז 1938 — שטייגט אַביסל די אַבסאָלוטע צאָל יידן — קוים אויף אַ פּאָר טויזנט. אָבער די רעלאַטיוו וואָג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער הויפּטשטאָט פון דער באַפרייטער ליטע האָלט אין איין פאַלן: פון העכער צוויי־פינפטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג אין 1910 באַטרעפט שוין דער פּראָצענט יידן אין 1938 נאָר איין פערטל.

אָבער פיל וויכטיקער איז דער נאַציאָנאַלער באַ־
שטאַנד פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג, און דאָ זעט
מען ערשט די גאַנצע רעווואָלוציע, וואָס איז פאָרגעקו־
מען אין די לעצטע פאָר צענדליק יאָר — אַ רעווואָלוציע,
וועלכע האָט געהאַלטן אין איין הויבן די וואָג און השפּעה
פון דער לאַנד־מערהייט און אין איין אַראָפּוואַרפן און
פאַרקלענערן די וואָג און השפּעה פון די מיעוטים און איז
דעם כלל אויך פון יידישן מיעוט.

דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון דער באַפעלקערונג
פון קאָוונע (אין %):

פעלקער	1897 (אין פראָצ.)	1938
1) ליטווינער	6,8	61,4
2) יידן	35,9	25,3
3) רוסן	25,6	3,3
4) פּאָליאַקן	22,8	3,8
5) דייטשן	4,7	3,5
6) אַנדערע	4,2	2,7
צוזאַמען	100,0	100,0

דאָ האָבן מיר פאָר זיך אַ שפּיגל, אין וועלכן מען קאָן
זען ניט נאָר די אַנטוויקלונג פון דער נאַציאָנאַלער כוחות־
פאַרטיילונג אין אַלע שטעט פון דער זעלבסטשטענדיק־
געווואָרענער ליטע, נאָר אויך פון צענדליקער אַנדערע
שטעט פון מיזרח־אייראָפּע. אָפּנויגן אין דער אָדער אַנ־
דערער ריכטונג זיינען געווויס געווען — אין פילע שטעט
איז די אָפּשוואַכונג פון די פאָזיציעס פון די מינדערהייט
געגאַנגען לאַנגזאַמער און אין אַנדערע, פאַרקערט, אינ־
טענסיוער, אָבער די אַלגעמיינע טענדענץ איז געווען אייַ־
נע און די זעלביקע. זי איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס
די לאַנד־מערהייט איז אַלץ מער און מער אַריינגעדרונ־
גען אין די שטאָטישע פּרנסות און האָט אַלץ מער און מער
באַזעצט דעם גרעסטן שטח אין דער שטאָטישער באַפעל־
קערונג. פאַראַלעל מיט דער דאָזיקער כמותדיקער באַ־
זעצונג פון גרעסטן שטח פון די שטעט איז געגאַנגען די
איכותדיקע רעווואָלוציע — די לאַנד־מערהייט איז אַריינ־
געדרונגען אַלץ מער אין די העכערע סאָציאַלע שיכטן
און גענומען אַרויפלייגן איר נאַציאָנאַלן שטעמפּל אויפן
כאַראַקטער פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

אינטערעסאַנט איז דערביי צוצוגעבן, אַז גראד אין
ליטע איז די אַרויסשטויסונג אָדער אָפּשטויסונג פון די
מינדערהייטן פון די העכערע סאָציאַלע פאָזיציעס און
פון דער הערשאַפט איבערן כאַראַקטער פון די שטעט
דורכגעפירט געווארן אָן פאַראָמען אן אָן פּיקעטן,
כמעט אויסשליסלעך מיט „פרידלעכע" וועגן און מיט־
לען, מיט דעם כוח פון מערהייט און פון פאָליטישער
הערשאַפט.

אין 1897 האָבן יידן געהאַט אין קאָוונע אַ רעלא־
טיוועט מערהייט — ניט קיין גאָר גרויסע מערהייט, אָבער
אַדאַנק דער צעטיילונג פון דער איבעריקער באַפעלקע־
רונג צווישן פיר פעלקער, און ממילא צווישן פיר שפּראַכן

און פיר קולטורן, האָט די שטאָט קאָוונע געטראָגן דעם
שטעמפּל פון אַ יידישער שטאָט.

דאָס דערקלערט זיך נאָך מיטן סאָציאַלן בוי פון
די אַנדערע מינאָריטעטן־פעלקער. די רוסן זיינען באַ־
שטאַנען מערסטנטיילס פון סאָלדאַטן און באַאמטע, מע־
נער — אָן משפּחות. אויף 15.15 רוסישע מענער אין
קאָוונע זיינען געווען סך־הכל 3.156 רוסישע פרויען.
אמת, די רוסישע שפּראַך האָט געווויס געהאַט אַ גרויסע
אַסימיליר־השפּעה, אָבער דער עיקר, וויייל די דאָזיקע
שפּראַך איז געווען דער לשון פון דער הערשנדיקער
פאָליטישער מאַכט און דער אינסטרומענט פון אַ הויך־
שטייענדיקער קולטור. אָבער דאָס איז געווען אָן אַב־
סטראַקטע און ניט אָן אוממיטלבאַרע אַסימיליר־ווירקונג.
די פּוילישע באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון גרויסע
און מיטעלע לאַנד־באַזיצער, פון אַ גרויסער גרופּע אינ־
טעליגענץ און פון קוואַליפּיצירטע אַרבעטער. די ערשטע
און די לעצטע גרופּע זיינען ווידער עלעמענטן וויניק־
רירעוודיקע און וויניק פאַרקערנדיקע מיט אַנדערע שיכטן.
זיי פילן אויס זייערע פונקציעס אין אַ זייער באַגרענעצטן
קרייז מענטשן. צום וויניקסטן באַרופן אויסצואיבן אָן
אַסימיליר־השפּעה איז געווען די ליטווישע גרופּע —
די פאַרטרעטער פון דער לאַנד־מערהייט. פון 2.334
זעלבסטשטענדיקע ליטווינער אין דער שטאָט קאָוונע —
זיינען געווען 947 דינסטן און דינער, אַלזאָ מער פון 40
פּראָצענט. אויך די איבעריקע ליטווינער האָבן פאַרנומען
די נידעריקסטע טרעפּ פון דעם סאָציאַלן לייטער און
האָבן ניט געקאָנט באַאיינפלוסן די פיזיאָנאָמיע פון דער
שטאָט. גאָר אַנדערש האָט אויסגעזען די יידישע באַפעל־
קערונג — זי איז באַשטאַנען פון סוחרים און קרעמער.
פאַבריקאַנטן און בעלי־מלאכות, סאָציאַלע גרופּעס, וואָס
מוזן לויט זייער תוך און פונקציע אַ סך אַרומגיין און
אַרומפאָרן, זיין אָפט אויפן מאַרק, אויפן אָנגעזעענסטן
פלאַץ פון יעדער שטאָט, קומען כסדר אויף די וואָקזאַלן
און פאָרן אין פרעמדע שטעט, הכלל זיך וואַרפן מער
אין די אויגן, קומען אין קאָנטאַקט מיט פאַרשיידענע טיילן
פון דער באַפעלקערונג. ניט קיין חידוש וואָס אויפן
פרעמדן מענטשן, וואָס פלעגט באַזוכן קאָוונע פאָר דער
ערשטער וועלט־מלחמה, פלעגט די דאָזיקע שטאָט מאַכן
אַן איינדרוק, אַז זי באַשטייט אויב ניט אויסשליסלעך פון
יידן, איז מינימום פון אַ גרויסער קוואַנטיטאַטיווער מער־
הייט. צום קנאַפּסטן האָט אַ פרעמדער געפילט אָדער גע־
הערט דעם ליטווינער — דעם בעל־הבית פון לאַנד.

א גאַנץ אַנדער בילד זעען מיר אין 1938: כמעט
צוויי דריטל פון דער באַפעלקערונג פון דער שטאָט קאָוונע
באַשטייט פון ליטווינער, פון דער לאַנד־מערהייט. די דאָ־
זיקע ליטווינער זיינען שוין ניט מער פאַרשטעקט אין די
קיכן און שטאַלן פון די רייכערע פאַרטרעטער פון אַנ־
דערע פעלקער, יעדנפאַלס ניט קיין גאָר הויכער פּראָצענט
פון זיי. זיי פאַרנעמען שוין דעם אויבנאָן, פאָליטיש און
קולטורעל: די העכערע באַאמטע זיינען באַשטאַנען אַלע
הונדערט פּראָצענט פון ליטווינער. די מיטעלע און קלע־
נערע באַאמטע האָבן אויסגעמאַכט העכער 90 פּראָצענט.

די פּראָפּעסיאָנעלע אינטעליגענץ איז שוין באַשטאַנען פון צוויי דריטל ביז דריי פערטל פון ליטווינער. אין די הויפּט־גאַסן האָט מען שוין געקאָנט טרעפן צענדליקער ליטווישע רייכע געשעפטן און אונטערנעמונגען. די צענטראַלעס פון אַלע קאָאָפּעראַטיוון, די שענסטע און רייכסטע אונטערנעמונגען פון לאַנד, זיינען געווען אין ליטווישע הענט און האָבן באַשעפטיקט אויסשליסלעך ליטווישע אָנגעשטעלטע. ליטווישע פאַבריקאַנטן און רייכערע בעלי־מלאכות זיינען בפירוש געווען אַ גאַנץ אָפּטע דערשיינונג.

דאָס קאָוונער בילד האָט זיך איבערגעהזרט אַבסאָלוט אין אַלע מיטעלע און קלענערע שטעט, וואו אין אַ מער־בפירושער פּאָרעם און וואו — אַ ביסל שוואַכער.

די צוויי גרעסערע שטעט פון ליטע, נאָך קאָוונע, אילוסטרירן גאַנץ קלאָר דעם פּראָצעס פון אָפּשטויס פון יידן פון דעם פּראָנט פון שטאָטישן לעבן אין ליטע. דער פּראָצענט יידן האָט באַטראָפן:

יאָרן		אין פּאָנעוועזש (אין פּראָצ.)	אין שאַוול
1)	1897	50,9	43,4
2)	1923	36,0	25,0
3)	1938	26,3	20,6

דער פּראָצענטועלער אָנטייל פון יידן האָט זיך אין ביידע שטעט פאַרקלענערט אָקוראַט אויף אַ העלפט, און זייער שפּראַכלעכער און קולטורעלער איינפלוס אויפן פּנים פון די דאָזיקע שטעט איז נאָך מער געפאַלן.

III

די נאַטירלעכע באַפעלקערונג־באַוועגונג ביי די יידן פון ליטע

דאָס יידנטום פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע, כאָטש קליין אין צאָל,—האָט אויסגעמאַכט סך־הכל וועלכע 0,9% פון יידישן פאָלק, — שפּיגלט אָפּ אין זיך אַלע מעלות און אַלע חסרונות פון אַלע אַנדערע טיילן פון יידישן פאָלק. ביי יידן איז אומעטום די געבירטיקייט קלענער, ווי ביי דער אַרומיקער ניט־יידישער באַפעלקערונג. ביי יידן איז אומעטום די שטאַרביקייט בכלל און באַזונדערס די קינדער־שטאַרביקייט קלענער, ווי ביי דער אַרומיקער ניט־יידישער באַפעלקערונג. געווען אָמאָל אַ צייט, אין די ערשטע דריי פערטל פונם 19טן יאָרהונדערט, ווען ביי יידן איז די געבירטיקייט געווען כמעט אַזוי הויך ווי ביי ניט־יידן, און ביי ניט־יידן איז די שטאַרביקייט געווען העכער איידער ביי יידן. דער צוואוואקס איז דעמאָלט ביי יידן געווען גרעסער, ווי ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג. אין די לעצטע צענדליקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט, און באַזונדערס אין ערשטן פערטל פון 20טן יאָרהונדערט, איז שוין די געבירטיקייט ביי יידן זייער שטאַרק געפאַלן, אָפּילו אין די מיזרח־אייראָפּאישע לענדער. די שטאַרביקייט ביי ניט־יידן איז אויך געווואָרן קלענער, אַדאַנק דער געהעכערטער קולטור־מדרגה פון די מאַסן. דער נאַטירלעכער יידישער צוואוואקס האָט געגנומען אַלץ מער אָפּשטיין פון דעם צוואוואקס ביי ניט־יידן. די קאָנסטאַטירטע אַלגעמיינע דערשיינונג געפינט זיך אויך ביים ליטווישן יידנטום.

אייִדער מיר גייען איבער צום מאַטעריאל וועגן די געבורטן און שטאַרביקייט מוז מען זיך אָפּשטעלן אויף דעם געשלעכטלעכן און עלטער־באַשטאַנד פון דער יידישער באָפּעלקערונג, ווייל פון דעם דאָזיקן באַשטאַנד איז דאָך אָפּהענגיק דער נאַטירלעכער צוואוואקס. מער נער גיבן אַ העכערן פּראָצענט געשטאַרבענע. ווי באַקאַנט, ווערן געווייניגטלעך געבוירן מער יינגלעך, ווי מיידלעך. פונדעסטוועגן פאַרמאָגט איטלעך פאָלק מער פרויען אייִדער מענער — צוליב דער העכערער שטאַרביקייט ביי מענער. מען מוז וויסן דעם געשלעכטלעכן באַשטאַנד פון פאָלק, כדי צו וויסן, צי די שטאַרביקייט ביי אים איז אַ נאַרמאַלע אָדער אַ ניט־נאַרמאַלע. די געבורטן ווידער זיינען אָפּהענגיק פון דעם פּראָצענט פרויען און מענער אין פרוכטבאַרן עלטער. אַ פאָלק וואָס האָט אַ סך קינדער, האָט אויך אַ האָפּענונג אויף ביאָלאָגישער רעפּראָדוקציע. אַ פאָלק מיט ווייניק קינדער, און באַלאָדן מיט אַ הויכן פּראָצענט אַלטע לייט, האָט, פאַרשטייט זיך, וויניקער שאַנסן אויף רעפּראָדוקציע.

אויף 1.000 מענער זיינען געווען אין ליטע פרויען (1923):

1)	ביי יידן	1.087
2)	ביי ניט־יידן	1.098

דער חילוק איז ניט קיין גרויסער און קאָן ניט באַדייטנדיק ווירקן אויפן חילוק אין דער שטאַרביקייט ביי יידן און ניט־יידן. די דאָזיקע צאָל פרויען אויף 1.000 מענער איז זייער ענלעך צו דער געזעלשאַפטלעכער סטרוקטור ביי יידן פון שכנישע לענדער. אין פוילן (1931) איז אויך געווען אויף 1.000 מענער — 1.087 פרויען. לויט דער ציילונג פון 1897 זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע ביי יידן אויף 1.000 מענער — 1.130 פרויען. דאָס האָט זיך דערקלערט מיט דער גרויסער אויסוואַנדערונג, וואָס נעמט געוויינטלעך אַוועק מער מענער אייִדער פרויען.

פיל וויכטיקער איז די עלטער־סטרוקטור פון אַ באַפעלקערונג — פון דעם איז דאָך אָפּהענגיק די צוקונפט פון יעדן פאָלק.

די עלטער־סטרוקטור ביי יידן און ניט־יידן אין ליטע (1923):

(אין פּראָצ.)

	עלטער־גרופּע	ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג	ביי ליטווינער	ביי יידן
1)	0 — 9	18,91	19,07	16,98
2)	10—19	24,19	24,09	24,80
3)	20—49	38,63	38,63	38,93
4)	50—69	14,21	14,12	15,35
5)	70 און עלטער..	4,06	4,09	3,94
		100,0	100,0	100,0

ביי די ליטווינער איז דער פּראָצענט קינדער גרעסער מיט העכער צוויי פונקטן, אָדער בערך מיט אַרום 12 פּראָצענט. ביי אַלע איבעריקע עלטער־גרופּעס איז דער אונטערשייד ניט באַדייטנדיק און נויטיקט זיך ניט אין קיין פּירושים.

לאָמיר איצטער מאַכן אַ פאַרגלייך צווישן דער עלטער־סטרוקטור ביי יידן און ניט־יידן אין 1923 און אין 1897 (די פאָלקסציילונג אין רוסלאַנד). ווי שוין העכער אָנגעוויזן, וועלן מיר זיין געצוואונגען פאַרן יאָר 1897 נעמען די ציפער פאַר דער קאָוונער גובערניע.

די עלטער־סטרוקטור ביי יידן און ניט־יידן אין 1897 און אין 1923:

עלטער גרופּעס	ביי יידן (אין פּראָצ.)		ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג	
	1897	1923	1897	1923
1) 0 — 9	27,1	16,98	25,21	18,91
2) 10—19	24,5	24,80	20,95	24,19
3) 20—49	32,5	38,93	37,44	38,63
4) 50—69	12,8	15,35	12,33	14,21
5) 70 און עלטער ..	3,1	3,94	4,07	4,06
צוזאַמען	100,0	100,0	100,0	100,0

אין 1897 איז דער פּראָצענט קינדער ביי יידן גרעסער ווי ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג, ווייל ביי יידן איז דעמאָלט נאָך געווען אין ליטע, און ניט נאָר אין ליטע, אַ הויכע געבירטיקייט און אַ נידעריקע שטאַרביקייט. ביי ניט־יידן איז דעמאָלט געווען אַ געבירטיקייט נאָך אַ העכערע ווי ביי יידן, אָבער ביי זיי איז געווען אַזאַ הויכע שטאַרביקייט, אַז זי האָט אויפגעגעסן די גרויסע צאָל געבורטן און האָט געגעבן אין רעזולטאַט אַ קלענערן צוואוואקס איידער ביי יידן. אין 1923 אָבער איז דער פּראָצענט קינדער ביי יידן געווען קלענער ווי ביי ניט־יידן. דער פּראָצענט קינדער ביז 9 יאָר האָט זיך ביי יידן פאַרקלענערט אויף העכער אַ דריטל און ביי ניט־יידן נאָר אויף אַ פערטל. נעמט מען דעם צווייטן פאַלוס — די עלטסטע גרופּע פון 70 יאָר און עלטער, באַקומט מען שוין אַ פאַרקערטן רעזולטאַט: דעמאָלט, אין 1897, איז דער פּראָצענט אַלטע לייט ביי יידן גרעסער ווען קלענער ווי ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג אויף גאַנצע 25 פּראָצענט, אָבער אין 1923 איז ער שוין געווען כמעט גלייך ווי ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג. דער פּראָצענט אַלטע לייט איז געוואָקסן ביי יידן אויף העכער אַ פערטל. דערביי דאַרף מען נאָך נעמען אין אַכט, אַז אין רעזולטאַט פון דער צאַרישער עוואַקואַציע זיינען דאָך אַ סך אַלטע לייט אומגעקומען און געשטאָרבן פאַר דער צייט און צווישן די צוריקגעקומענע איז געווען וויניקער אַלטע לייט.

די צווי טאַבעלעס גיבן אונדז די אַבסאָלוטע צאָלן פון חתונות, געבוירענע, געשטאָרבענע און דעם צוואוקס ביי יידן און די רעלאַטיוון צאָלן פאַר די זעלביקע דערשיינונגען ביי יידן און ניט־יידן. דער סך־הכל פון דער ערשטער טאַבעלע וויזט אונדז, אַז אין משך פון 18 יאָר זיינען צוגעקומען 16.103 יידישע נפשות — דער עודף פון די געבוירענע איבער די געשטאָרבענע. אָבער בעת די ערשטע 5 יאָר — פון 1922 ביז 1926 — פלעגט דער נאַטירלעכער עודף באַטרעפן יערלעך אין דורכשניט קרוב צו אַנדערטהאַלבן טויזנט נפשות, האָט ער באַטראָפן אין די לעצטע דריי יאָר נאָר אַביסל מער פון 200 נפשות, כמעט 7 מאָל ווייניקער.

נעמען מיר די ציפער פון דער גאָר לעצטער שורה, וואָס וויזט אונדז דעם דורכשניט פאַר אַלע 18 יאָר: ביי יידן זיינען געווען 7,2 חתונות אויף יעדע 1.000 נפשות, און ביי ניט־יידן 7,8. ביי יידן זיינען געווען 14,9 געבורטן

די באַפעלקערונג־באַוועגונג ביי יידן אין ליטע — 1922-1939

אַבסאָלוטע צאָלן

יאָרן	חתונות		לעבעדיק־געבוירענע		געשטאָרבענע		צוואוואקס	
	אַבס.	דורכשניט	אַבס.	דורכשניט	אַבס.	דורכשניט	אַבס.	דורכשניט
1) 1922-1926	5.329	1.066	12.894	2.579	5.427	1.085	7.467	1.493
2) 1927-1931	5.294	1.059	12.596	2.519	7.182	1.436	5.414	1.083
3) 1932-1936	5.927	1.185	10.424	2.085	7.884	1.577	2.540	508
4) 1937-1939	3.436	1.145	5.573	1.858	4.891	1.630	682	227
סך־הכל	19.986	1.110	41.487	2.305	25.384	1.410	16.103	895

רעלאַטיוון צאָלן (פּראָ 1.000)

יאָרן	חתונות		לעבעדיק־געבוירענע		געשטאָרבענע		צוואוואקס	
	יידן	ניט־יידן	יידן	ניט־יידן	יידן	ניט־יידן	יידן	ניט־יידן
1) 1922-1926	7.0	7.6	16.7	27.7	7.1	16.2	9.6	11.5
2) 1927-1931	6.8	8.1	16.0	28.3	9.1	16.3	6.9	12.0
3) 1932-1936	7.7	7.8	13.5	25.6	10.2	14.6	3.3	11.0
4) 1937-1939	7.6	7.6	12.2	23.0	10.9	13.4	1.3	9.6
סך־הכל	7.2	7.8	14.9	26.5	9.2	15.3	5.7	11.2

אויף 1.000 נפשות, ביי ניט יידן — 26,5, כמעט אַ צוויי מאָל העכערע געבירטיקייט. ביי יידן זיינען געווען 9,2 געשטאָרבענע אויף 1.000 נפשות און ביי ניט־יידן — 15,3, העכער אָנדערטהאַלבן מאָל מער. אין רעזולטאַט באַקומען מיר, אַז ביי ניט־יידן איז דער נאַטירלעכער צוואוואקס געווען כמעט אַ טאָפּלטער ווי ביי יידן.

דאָס פאַלן פונעם נאַטירלעכן צוואוואקס ביי יידן איז געגאַנגען פון יאָר צו יאָר און איז געווען דער רעזולטאַט פון צוויי דערשיינונגען: אי פונעם פאַלן פון די גרויסע בורטן און אי פונעם שטייגן פון דער שטאַרביקייט. די געבורטן זיינען געפאַלן פון אַ יערלעכן דורכשניט פון העכער דריטהאַלבן טויזנט אין די ערשטע פינף יאָר — 1922־1926, און נאָר אַ ביסל מער פון אַכצן הונדערט אין די לעצטע דריי יאָר — 1937־1939. די שטאַרביקייט, פאַרקערט, איז געשטיגן פון אַביסל מער פון טויזנט יערלעך אין דעם ערשטן צייט־אָפּשניט הונדערט אין דעם לעצטן צייט־אָפּשניט. דאָס פאַלן פון די געבורטן איז צו דערקלערן מיט דער מאָדע פון צוויי קינדער־ און איין־קינד סיסטעם, וואָס האָט בכלל פאַרכאָפּט די יידן פון אַלע לענדער, און ניט בלויז די יידן, אָבער יידן אין אַ גרעסערער מאָס. ווי איז אָבער צו דערקלערן דאָס שטייגן פון דער שטאַרביקייט ביי די יידן פון ליטע? ווייזט אויס, אַז די ליטווישע יידן האָבן שוין געהאַלטן ביי דער סטאַדיע פון פאַרעלטערונג. אין 1897 האָבן די עלטער גרופּעס פון העכער 50 יאָר אויס־געמאַכט ביי יידן נאָר 15,9 פּראָצענט און אין 1923 שוין גאַנצע 19,29. אַן אויבנאויפיקער אָפּילו פאַרגלייך פון די ליטווישע יידן אין די יאָרן ערב דער לעצטער מלחמה מיט די דייטשישע יידן ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה וויזט אַן איבערראַשנדיקע ענלעכקייט. ווי ביי די דייטשישע יידן דעמאָלט, אַזוי האָט ביי די ליטווישע יידן ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה געזונמען פאַלן שטאַרק די געבירטיקייט, שטייגן די שטאַרביקייט און אין רעזולטאַט אַ דראַמאַטישע ירידה פון דעם צוואוואקס.

בנוגע חתונות איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף דער זייער מאָדנער דערשיינונג, וועלכע וואַרפט זיך שטאַרק אין די אויגן — פון 1933 גיט די צאָל חתונות פלוצלונג אַ שטאַרקן שפרונג אַרויף. און דאָס איז גראד אין די יאָרן, וועז די צאָל געבורטן האָלט אין שטאַרקן פאַלן. מיר וויסן גוט, אַז אין דער מאָדערנער צייט זיינען פאַראַן געוויסע חתונות אָן קינדער, אָבער דאָ איז דער אַרויפשפרונג אַ צו גרויסער. די זאָך דערקלערט זיך גאָר פשוט — אין די דאָזיקע יאָרן פון שטאַרק־געשטיגענער אייניוואַנדערונג קיין ארץ־ישראל זיינען פאַרגעקומען אין פיל לענדער אַ סך אונטערגעאיילטע חתונות ביי די חלוצים (אָפּילו אויך פיקטיווע חתונות) — מען האָט חתונה געהאַט מיט אַ חברטע, כדי צו באַקומען די לעגאַלע מיגלעכקייט מיטצונעמען נאָך אַ מענטשן קיין ארץ־ישראל. אַזוינע חתונות זיינען אויך געווען מיט אַראָפּגעקומענע אָמעריקאַנער און אָמעריקאַנערינס, כדי מ׳זאָל קאָנען פאָרן קיין אָמעריקע. די געבירטיקייט איז ביי יידן געפאַלן פון 16,7 אויף טויזנט נפשות אין די יאָרן 1922־1926 אויף 12,2 פּראָ 1.000 אין די יאָרן 1937־1939. ביי ניט־יידן איז די געבירטיקייט אויך געפאַלן, אָבער ניט אין אַזאַ מאָס — פון 27,7 אויף 1.000 איז זי געפאַלן אויף 23,0, אַלזאָ נאָר אויף איין זעקסטל. און דאָס איז דעמאָלט וועז די געבירטיקייט ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג איז געווען אין די ערשטע פינף יאָר כמעט צוויי מאָל העכער ווי ביי יידן. די שטאַרביקייט איז ביי יידן געשטיגן פון 7,1 אויף 1.000 אין ערשטן צייט־אָפּשניט אויף 10,9 אין לעצטן צייט־אָפּשניט — אַ שרעקלעכער סיפּטאָם פון פאַרעלטערונג. אָבער ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג איז די שטאַרביקייט געפאַלן פון 16,2 אויף 1.000 אויף נאָר 13,4 אויף 1.000. דער רעזולטאַט איז ביי יידן געווען ביז גאָר אַ טרויעריקער: אין ערשטן צייט־אָפּשניט איז נאָך ביי יידן געווען אַ צוקום פון 6,9 אויף 1.000, אָבער אין לעצטן צייט־אָפּשניט שוין נאָר 1,3 אויף 1.000 נפשות — 5 מאָל וויניקער. ביי ניט־יידן איז אויך געפאַלן דער נאַטירלעכער צואוואקס, אָבער ניט אין אַזאַ מאָס: פון 11,5 אין ערשטן צייט־אָפּשניט אויף 9,6 אין לעצטן, אַלזאָ אַ פאַרקלענערונג נאָר אויף איין זעקסטל.

פשוטער און קלאָרער אילוסטרירט די נאָר וואָס באַשריבענע לאָגע די טאַבעלע, וואָס וויזט אונדז די צאָל געבורטן אויף איין חתונה ביי יידן און ניט־יידן פאַר די 18 יאָר פון דער באַהאַנדלטער צייט.

געבורטן אויף איין חתונה ביי יידן און ניט־יידן אין ליטע — 1922־1939

	יאָרן	ביי יידן	ביי ניט־יידן
		דורכשניטלעכע צאָל געבורטן אויף איין חתונה	
1)	1922־1926	2.4	3.6
2)	1927־1931	2.4	3.5
3)	1932־1936	1.8	3.3
4)	1937־1939	1.6	3.4
	סך־הכל	2.1	3.1

די לעצטע שורה וויזט אונדז, אַז ביי די ניט־יידן זיינען אין דורכשניט פאַר אַלע יאָרן געווען העכער אָנדערטהאַלבן מאָל מער געבורטן אויף איין חתונה ווי ביי יידן. פאַרגלייכן מיר די ירידה פון דער צאָל געבורטן אויף איין חתונה ביי יידן און ניט־יידן, זעען מיר, אַז אין דורכשניט פון די ערשטע 5 יאָר זיינען ביי יידן געווען 2,4 קינדער געבוירענע אויף איין חתונה און אין דורכשניט פון די לעצטע דריי יאָר נאָר 1,6, אַ פאַרקלענערונג אויף איין דריטל. ביי ניט־יידן איז פאַר דער זעלביקער צייט געווען די פאַרקלענערונג נאָר אויף איין אַכצנטל. דאָס פאַלן פון דער צאָל געבורטן אויף איין חתונה איז לכן ביי ניט־יידן געווען אַ קלייניע און לאַנגזאַמע און האָט ניט געקאָנט שטאַרק באַווירקן דעם נאַטירלעכן צואוואקס. ביי יידן איז דער פראָצעס געווען אַ גאַנץ אינטענסיווער און האָט טאַקע גורם געווען אַ ענוג־גרויסע ירידה פון דעם נאַטירלעכן צוקום. בפרט

נאָך, אַז ס׳איז דערגאַנגען דערצו, אַז די שטאַרביקייט האָט שוין אָנגעהויבן שטייגן ביים ליטווישן יידנטום.

לאָמיר מאַכן אַ פאַרגלייך מיטן סוף פון 19טן יאָרהונדערט, און קאָונער גובערניע איז געווויס ניט געווען קיין אויסנאַם.

דריי קורצע שורות, נאָר זיי זיינען פול מיט זייער וויכטיקן אינהאַלט — ממש מיט גורל־אינהאַלט. סוף 19טן יאָרהונדערט איז ביי יידן געווען אַ קלענערע געבירטיקייט ווי ביי ניט־יידן, אָבער די שטאַרביקייט איז געווען אַזאָ קליינע, אַז דער נאַטירלעכער צוואוואקס איז ביי יידן דעמאָלט געווען גרעסער ווי ביי ניט־יידן: ביי יידן — 14,19 אויף 1.000 און ביי ניט־יידן נאָר 12,70. אין משך פון די 40 יאָר האָט זיך דאָס בילד ראַדיקאַל געענדערט. די געבירטיקייט איז ביי יידן קאַטאַסטראָפאַל געפאַלן — פון 30,80 אויף 12,2 צוויי מיט אַ האַלבן מאָל קלענער. ביי ניט־יידן איז די געבירטיקייט אויך געפאַלן, אָבער נאָר אויף איין דריטל, פון 36,00 אויף 23.0. די שטאַרביקייט איז ביי יידן געפאַלן פון 16,61 אויף 1.000 אויף 10,9, אַלזאָ אַ פאַלן נאָר אויף איין דריטל. ביי ניט־יידן איז די שטאַרביקייט מער געפאַלן — פון 23,30 אויף 1.000 אויף 13,4, אַלזאָ אַ פאַרקלענערונג אויף כמעט אַ העלפט. אין רעזולטאַט האָט זיך באַקומען, אַז יידן האָבן געהאַט אַ זיבן מאָל קלענערן נאַטירלעכן צוואוואקס ווי די ניט־יידישע באַפעלקערונג.

גענויקייט, שטאַרביקייט און צוואוואקס (אויף 1,000)

	יידן (אין פראָצ.)		ניט־יידן	
	97־1896	39־1937	97־1896	39־1937
1) לעבעדיק געבוירענע	30,80	12,2	36,00	23,0
2) געשטאָרבענע	16,61	10,9	23,30	13,4
3) צוואוואקס	14,19	1,3	12,70	9,6

IV

די אויסוואַנדערונג פון יידן און ניט־יידן פון ליטע 1928־1939

	יאָרן	די גאַנצע אויסוואַנדערונג אַבס.	יאָר. דורכ.	די יידישע אויסוואַנדערונג אַבס.	יאָר. דורכ.	%
1)	1928־1930	29.678	9.893	6.225	2.075	21.0
2)	1931־1933	4.057	1.352	2.835	945	69.9
3)	1934־1936	5.139	1.713	3.526	1,175	70.0
4)	1937־1939	2.394	798	1.312	437	55.0
	1928־1939	41.268	3.439	13.898	1.159	33.7

פאָר די 12 יאָר — פון 1928 ביז 1939 — האָבן פון ליטע אויסגעוואַנדערט העכער 41 טויזנט מענטשן אוז פון זיי קרוב צו 14 טויזנט יידן, אַקוראַט אַ דריטל פון אַלע אויסוואַנדערער. יידן האָבן געגעבן העכער פיר מאָל מער אויסוואַנדערער, אַיידער זייער פּראָצענטועלע טייל צווישן דער באַפעלקערונג פון ליטע. נעמען מיר באַזונדערע צייט־אָפשניטן, איז דער פּראָצענט יידישע אויסוואַנדערער געווען זייער פאַרשיידן. אין די ערשטע דריי יאָר — פון 1928 ביז 1930 — האָבן יידן געגעבן נאָר 21 פּראָצענט אויסוואַנדערער, בערך דריי מאָל מער פון זייער פּראָצענטועלן חלק צווישן דער באַפעלקערונג. אין די קומענדיקע 6 יאָר — פון 1931 ביז 1936 — מאַכן אויס די יידישע אויסוואַנדערער 70 פּראָצענט פון אַלע אויסוואַנדערער — העכער 10 מאָל מער פון זייער טייל אין דער באַפעלקערונג. אין די גאָר לעצטע יאָרן — 1937־1939 — מאַכן יידן אויס 55 פּראָצענט פון אַלע אויסוואַנדערער, ניין מאָל העכער פון דעם פּראָצענט יידן צווישן דער באַפעלקערונג.

ס׳וואָלט געווען ניט ריכטיק צו מעסטן די אויסוואַנדערונג פון ליטע, ווי פון יעדן אַנדערן איראָפּעאישן לאַנד, נאָר מיט דער מדרגה פון עמיגראַציע־נויט. אין דער עפּאָכע, וואָס מיר באַהאַנדלען דאָס מאָל, האָבן זייער אַ סך געהאַט צו זאָגן די איינוואַנדערונג־מיגלעכקייטן. די אויסוואַנדערונג איז אַלץ מער רעגולירט געוואָרן פון דער מיגלעכקייט צו געפינען אַן איינוואַנדערונג־לאַנד, אַיידער פון דעם רצון זיך אַרויסצורייסן פון פאָטערלאַנד.

מען דאַרף אָבער פונדעסטוועגן ניט אונטערשאָצן דעם פאַקטאָר פון דראַנג נאָך אויסוואַנדערונג, וועלכער איז געווען זייער פאַרשיידן ביי באַזונדערע פעלקער פון ליטע.

דער פּראָצענט פון באַזונדערע פעלקער אין ליטע צווישן דער באַפעלקערונג און אין דער אויסוואַנדערונג (1928־1939):

	פעלקער	אין דער באַפעלקערונג	אין דער אויסוואַנדערונג
1)	ליטווינער	85,0	59,0
2)	יידן	6,5	33,7
3)	דייטשן	2,0	1,3
4)	פאָליאַקן	3,0	0,4
5)	רוסן	2,0	3,2
6)	אַנדערע	1,5	2,4
	צוזאַמען	100,0	100,0

פון דער דאָזיקער טאַבעלע זעען מיר, אַז יידן גיבן אַן עטלעכע מאָל העכערן פּראָצענט אין דער אויסוואַנדערונג, אַיידער די איבעריקע באַפעלקערונג. אַלע אַנדערע מיעוטים, חוץ דעם רוסישן, באַטייליקן זיך אין דער

אויסוואַנדערונג אין אַ קלענערן פּראָצענט, אידער די יידן. די דאָזיקע דערשיינונג מוז מען דערקלערן מיט דער גרעסערער עמיגראַציע־נויט ביי יידן. איינוואַנדערונג־לענדער האָבן געפונען די אַנדערע מינדערהייטן פיל גרינגער פון די יידן. זייער סאָציאַלער באַשטאַנד גופא האָט זיי געמאַכט פאַר מער געוואונטשענע איינוואַנדערער. די קאַנסולאַטן האָבן גאָר אָפט אַרויסגעוויזן מער סימפּאַטיעס פאַר קריסטלעכע אָפּליקאַנטן ווי פאַר יידישע.

וואוהין האָבן געשטרעבט באַזונדערע גרופּעס אויס־וואַנדערער פון ליטע? די פאָלגנדיקע טאַבעלע גיט אַ קלאָרע תשובה אויף דער דאָזיקער פראַגע.

די עמיגראַציע פון ליטע לויט איינוואַנדערונג־צילן ביי באַזונדערע פעלקער (1928־1939):

לענדער	יידן		ליטווינער		אַנדערע	
	אבס.	%	אבס.	%	אבס.	%
1) פאַראייניקטע שטאַטן	1.499	10,8	1.814	7,5	1,066	35,3
2) קאַנאַדע	648	4,6	3.676	15,0	293	9,7
3) דרום־אַמעריקע	2.548	18,3	18.482	76,0	1,590	52,8
4) דרום־אַפריקע	4.860	35,0	33	0,1	24	2,2
5) ארץ־ישראל	3.541	25,5	—	—	19	
6) אַנדערע	802	5,8	350	1,4	23	
צוזאַמען	13.898	100,0	24.355	100,0	3,015	100,0

91 פּראָצענט ליטווינער אויסוואַנדערער האָבן געשטרעבט אין אַגראַר־לענדער — קיין דרום־אַמעריקע און קאַנאַדע. פון די דרום־אַמעריקאַנישע לענדער האָבן בראַזיל און אַרגענטינע צוגענומען מער פון 90 פּראָצענט פון אַלע ליטווינער־עמיגראַנטן. ביי יידן האָבן צוויי לענדער געשפּילט די הויפּט־ראָלע פון איינוואַנדערער־צענטערס: דרום־אַפריקע און ארץ־ישראל. דאָס ערשטע לאַנד האָט צוגענומען 35 פּראָצענט פון אַלע יידישע אויסוואַנדערער און דאָס צווייטע — 25,5%. אויפן דריטן אָרט קומען ביי יידן די דרום־אַמעריקאַנישע לענדער מיט העכער 18 פּראָצענט פון אַלע יידישע אויסוואַנדערער. די פאַראייניקטע שטאַטן מיט קאַנאַדע האָבן געמומען בלויז אַ ביסל מער פון 15 פּראָצענט פון אַלע יידישע אויסוואַנדערער פון ליטע, ווייל אין משך פון די צוועלף יאָר איז געווען ביז גאָר שווער צו קריגן וויזעס אין די ביידע לענדער אַריינצופאָרן.

מיר האָבן געהאַט אין אונזער רשות געניע רשימות וועגן דער יידישער אויסוואַנדערונג פון ליטע נאָר פאַר די יאָרן פון 1928 ביז 1939. וויפיל יידן האָבן אויסגעוואַנדערט פון 1923 ביז 1928? פאַר די יאָרן 1923־1927, פאַר די 5 יאָר, האָבן אויסגעוואַנדערט פון ליטע — 37.063. כמעט אַזוי פיל ווי אין די שפּעטערדיקע 12 יאָר. ס׳איז דעמאָלט געגאַנגען אַ גרויסע אויסוואַנדערונג פון ליטע קיין בראַזיל און אַרגענטינע. אַזוי האָבן אויסגעוואַנדערט נאָר קיין בראַזיל אין צוויי יאָר 1926־1927 — 17.371 ליטווישע בירגער, און דאָס איז געוויס געווען אויף העכער 80 פּראָצענט ליטווישע פויערים. מ׳קען מיט זיכערקייט אַננעמען, אַז אין די יאָרן פון 1923 ביז 1927 האָט דער פּראָצענט יידישע אויסוואַנדערער פון ליטע באַטראָפן בערך 20 אָדער 21 פּראָצענט — דעם זעלביקן פּראָצענט, וואָס אין די נאָענטע יאָרן — אין די יאָרן 1928־30. דאָס האָט באַטראָפן בערך 7.400 יידישע אויסוואַנדערער. אין די דאָזיקע 5 יאָר האָבן פון ליטע אויסגעוואַנדערט קיין ארץ־ישראל 1.111 מענטשן. דאָס זיינען דאָך געווייס געווען אַלע יידן. קיין דרום־אַפריקע האָבן אין די זעלביקע יאָרן אויסגעוואַנדערט 641 מענטשן. ווידער קאָן מען מיט אַ רואיקן געוויסן באַהויפּטן, אַז זיי זיינען אויף העכער 98 פּראָצענט באַשטאַנען פון יידן. אין יענע יאָרן איז נאָך געגאַנגען אַ גאַנץ באַדייטנדיקע אויס־וואַנדערונג אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אויך אין דער דאָזיקער אויסוואַנדערונג איז דער יידישער אַנטייל געווייז ניט קליין. מיר קומען לכן צום אויספיר, אַז אין די יאָרן פון 1923 ביז 1927 האָבן פון ליטע אויסגעוואַנדערט אַרום זיבן טויזנט יידישע נפשות, און אין משך פון דער פאָלק־ציילונג פון 1923 ביזן יאָר 1939 האָבן פון ליטע אויסגעוואַנדערט אַרום 20 טויזנט יידן. די דאָזיקע צאָל איז גיכער אַ פאַרקלענערונג איידער אַן איבער־טרייבונג. העכער אַן אכטל, בכלל, פון דער צאָל יידן אין 1923 האָבן פאַרלאָזט די זעלבסטשטענדיקע ליטע. פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג האָט אויסגעוואַנדערט נאָר אַנדערטהאַלבן פּראָצענט פון איר צאָל אין 1923. די יידישע אויסוואַנדערונג פון ליטע איז אַלזאָ געווען אַכט מאָל אינטענסיווער פון דער ניט־יידישער.

V

די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון קאָוונער גובערניע און דער אַנטייל פון יידן אין איר אין משך פון 19טן יאָרהונדערט

מען קאָן ניט צוטרעטן באַהאַנדלען די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, ווי אויך דעם אַנטייל פון יידן אין דער דאָזיקער אַנטוויקלונג און ניט געבן כאָטש אַ קורצן איבערבליק איבער דער עקאָנאָמישער לאַגע פון דער דאָזיקער גובערניע אין פריערדיקע צייטן.

מיר פאַרמאָגן ניט בנוגע דער פאַרגאַנגענהייט קיינע דאַטעס וועגן גאַנץ ליטע, אָבער די דאַטעס פאַר קאָוונער גובערניע, וואָס מאַכן אויס בנוגע דער באַפעלקערונג פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע 82 פּראָצענט, זיינען

בלתי ספק אַבסאָלוט טיפיש פאַר דער שפּעטערדיקער ליטע. ניט די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון די טיילן פון סאוואַלקער און ווילנער גובערניע און ניט דער אָנטייל פון יידן אין עקאָנאָמישן לעבן פון די דאָזיקע טיילן האָבן זיך מיט עפּעס וואָס אונטערשיידט פון יידישן עקאָנאָמישן אָנטייל פון קאָוונער גובערניע.

איליא אָרשאַנסקי ברענגט, אַז אין די 40־ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט זיינען געווען אין גאַנץ קאָוונער גובערניע 1.240 „קופּצעס" פון אַלע דריי מדרגות אוז פון זיי זיינען געווען יידן — 1.065 אָדער 86,0%. פאַרן יאָר 1851 האָבן מיר מער זיכערע ציפער וועגן די קופּ־צעס אין קאָוונער גובערניע. אינגאַנצן זיינען געווען לויט דער רעוויזיע פון דאָזיקן יאָר 853 קופּצעס און פון זיי יידן — 628, אָדער 74,0%. ביז גאָר אינטערעסאַנט איז די פאַרטיילונג פון די גילדיעס לויט מדרגות: פון 19 קופּצעס פון ערשטער גילדיע זיינען געווען 16 יידן אָדער 84,2%. פון 26 קופּצעס צווייטער גילדיע זיינען געווען יידן 24, אָדער 92,3%; און פון 808 קופּצעס פון דרי־טער גילדיע זיינען געווען ניט מער פון 588 יידן, אָדער 72,8%.

די דאָזיקע ציפערן באַווייזן אונדז צוויי זאַכן — ערשטנס, אַז די קאָוונער גובערניע איז געווען זייער אַן אָרעמע — די שכנישע וויטעבסקער גובערניע האָט גע־האָט 1.777 קופּצעס; די וווייטע יעקאָטערינאָסלאָוער גו־בערניע האָט געהאַט אין זעלביקן יאָר 3.986 קופּצעס און האָט געהאַט אַ סך אַ קלענערע באַפעלקערונג פון קאָוונער גובערניע. צווייטנס, וועלן מיר געוואויר פון די דאָזיקע ציפערן, אַז אין ביידע גילדיעס פון העכסטער קאַטעגאָריע האָבן יידן אויסגעמאַכט 88,8%, כאָטש זיי האָבן אין דער גובערניע אויסגעמאַכט בערך 10 פּראָצענט פון דער באַ־פעלקערונג, און פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג האָבן זיי אין יאָר 1864 אויסגעמאַכט 66,2%. דער לעצטער פּראָצענט איז אַ ענוג הויכער, אָבער דער פּראָצענט יידן צווישן די צוויי העכערע גראדן פון קופּצעס איז נאָך פיל העכער. דער קליינער פּראָצענט ניט־יידן צווישן די קופּ־צעס פון ערשטער און צווייטער מדרגה איז געווויס באַ־שטאַנען פון די בעלי־בתים פון די בראנפן־פאַבריקן, וועל־כע האָבן געווויינטלעך געהערט צו די רייכע לאַנד־מאַג־נאַטן. זאָל דאָ אגב באַמערקט ווערן, אַז די ניט־יידישע קופּצעס פון אַלע דריי מדרגות זיינען געווויס באַשטאַנען אין זייער גרויסער מערהייט פון פּאָליאַקן און די איבע־ריקע פון צוגעוואַנדערטע רוסן, וועלכע האָבן באַקו־מען מתנות פון דער רוסישער רעגירונג גרויסע שטיקער לאַנד. ליטווינער זיינען געווויס ניט געווען צווישן די קופּצעס.

די דאָזיקע רייכע יידישע קופּצעס האָבן אָבער אויס־געמאַכט גאָר אַ נישטיקן פּראָצענט פון דער יידישער באַ־פעלקערונג — די גרויסע מערהייט יידן איז באַשטאַנען פון קליינע קרעמער און מאַרק־העגדלער, פון שענקאַרעס און אַרענדאַרן, פון האַנטווערקער און פּועלים. ווי ס'האָבן געלעבט די דאָזיקע גרויסע מאַסן יידן וועלן מיר אינ־פאַרמירט פון די רייזנדיקע פון יענער צייט.

אָט וואָס ס'שרייבט איינער באַבסט, אַ פאַרטיידיקער פון יידן, אין זיין בוך „פון מאָסקווע ביז לייפּציג": „דער פּויער אַליין שיט אויך פּעך און שוועבל אויף יידן, אָבער אין דער זעלביקער צייט וועט ער מודה זיין, אַז וואָלט ניט געווען דער יד, וואָלט ער ניט געהאַט וועמען צו פאַרקויפן די קלעגלעכע רעשטלעך פון זיין אָרעמער באַ־לעבאַטישקייט. פאַרבאַטן יידן זיך אַרומצושלעפּן איבער די דערפער פון הויף צו הויף, פון מאַרק צו מאַרק, וואָלט געהייסן אָפּשטעלן לחלוטין דעם האַנדל פון גאַנצן רא־יאָן, וועלכן נאָר יידן פירן.*)

און אָט וואָס ס'שרייבט אַפּאַנאַסיעוו, דער מחבר פון בוך „באַשרייבונג פון קאָוונער גובערניע":

„די יידן לעבן אין גרויס ענגשאַפט. גאַנץ אָפּט לעבן עטלעכע פאַמיליעס אין איין קליינעם צימער. אומריינקייט. סיי אינעווייניקסטע, סיי דרויסנדיקע, איז דער שרייענ־דיקסטער סימן פון זיערע וואוינונגען. ביי די מער־פאַר־מעגלעכע זיינען פאַראַן ענגוג ציכטיקע באַזונדערע צי־מערן, פיין מעבל, אייניקע בילדער. דעם יידנס הוצאות זיינען זייער קליין: אינדערפרי עסט ער רעטעך, ציבע־לע, קנאָבל, אָדער הערינג מיט ברויט. פאַרמעגלעכע טרינ־קען טיי, צו מיטיק זופ מיט קרייטעכצער, פיש אָדער פלייש. ס'זיינען פאַראַן אַרעמע בעלי־מלאכות, וואָס זייע־רע פאַמיליעס פאַסטן ביזן אָוונט, ביז עס קומט דער ראש פון דער משפּחה און ברענגט אַ טייל פון זיין פאַרדינסט".**)

פאַרגלייכנדיק די לאָגע פון די ליטווישע יידן מיט דער לאָגע פון די יידן פון די דרום־גובערניעס פון רוס־לאַנד שרייבט אָרשאַנסקי: „אין קאָוונער גובערניע קומט אויס איין יידישער „קופּעץ" אויף 77 יידישע נפשות און אין כערסאָנער גובערניע איינער אויף 9. אין קאָוונער גובערניע, וואו כמעט די גאַנצע „קופּעטשעסטוועס" איז באַ־שטאַנען פון יידן, איז די הכנסה ביי די יידן געווען פּראָ קאָפּ פּיר מאָל קלענער, ווי אין קרים".***)

לאָמיר נאָך וואַרפן אַ קורצן בליק אויף דער אינ־דוסטריע אין קאָוונער גובערניע. אין יאָר 1864 — זיי־נען געווען אין גאַנץ קאָוונער גובערניע 69 פאַבריקן. פון זיי זיינען געווען אין יידישע הענט 48, אַלזאָ 69,6%. אין דער שכנישער וויטעבסקער גובערניע זיינען אין זעלביקן יאָר געווען 167 פאַבריקן, העכער צוויי מאָל מער. אין גראָדנער גובערניע זיינען דעמאָלט געווען 181 פאַב־ריקן. קאָוונער גובערניע האָט לכן געהאַט אַ גאָר שוואַכע אינדוסטריע, אָבער יידן האָבן שוין דעמאָלט געהאַט מער פון צוויי דריטל פון אַלע פאַבריקן.. זעלבסטפאַרשטענד־לעך, אַז דער פּראָצענט פאַבריקן גיט נאָך ניט קיין קלאָר בילד ניט וועגן דער אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע און ניט וועגן אָנטייל פון יידן אין איר — ס'קאָן אַמאָל זיין אין פאַבריק, וואָס זאָל מאַכן אַן אומזאַץ מער פון אַנדערע צען פאַבריקן. מיר פאַרמאָגן אָבער ניט קיין דע־

*) Оршанскій, И., «Евреи въ Россіи», СПБ., 1877, стр. 62.

**) דאָרטן, ז. 77.

***) דאָרטן, ז. 92.

טאַלירטערע ידיעות פֿאַר יענע יאָרן. פֿאַרן יאָר 1889 האָבן מיר דאָטן, אַז די דורכשניטלעכע צאָל אַרבעטער אויף אײַן פֿאַבריק אין קאָוונער גובערניע איז געווען 14 (אין גראָדנער — 27); די דורכשניטלעכע סומע פון אויסגעארבעטע סחורות אויף אײַן פֿאַבריק האָט באַטראָפֿן 20.155 רובל, און דער יערלעכער אומזאַץ פון אײַן האָנדל אונטערנעמונג האָט באַטראָפֿן 18.000 רובל. אין 1864 איז דער פֿאַרנעם פון אונטערנעמונגען, הן פון סוחרישע און הן פון די אינדוסטריעלע, געווײַס געווען נאָך פיל קלענער. ערשט אין לעצטן פערטל פון 19טן יאָרהונדערט האָט אַ שטאַרקן וואַקס געטאָן דער עקספֿאָרט פון רוסלאַנד, דער עיקר פון תבואות און פון וואַלד־סחורות, און קאָוונער גובערניע האָט צוגעשטעלט אַ סך סחורות פון די דאָזיקע ביידע מינים. פֿאַראַלעל מיטן וואוקס פונעם עקספֿאָרט, וואָס האָט אַרײַנגעבראַכט געלט אין לאַנד, האָט געוואַקסן די אינדוסטריע.

אין קאָוונער גובערניע זײַנען זיכער געווען אַ סך שנײַדער, שוסטער, סטאָליאַרעס און פֿאַרשײַדענע אַנדערע יידישע בעלי־מלאכות. אַזעלכע בעלי־מלאכות זײַנען געווען בײַ יידן אין אַלע גובערניעס פון רוסלאַנד. אָבער אויב יידן פון קאָוונער גובערניע זײַנען דערגאַנגען ביז לערנען ײַנגלעך וועלן ברוקירער, וואָס איז געוויס געווען אַ שוועלע און אויך אַ ביז־גאָר שלעכט־באַצאָלטע מלאכה, איז קלאָר, אַז די גרינגערע און טראַדיציאָנעלערע יידישע פאַכן זײַנען שוין אין יענער צײַט געווען שטאַרק איבערפולט.

אַ מער געוויסע בילד וועגן דעם עקאָנאָמישן לעבן פון דער קאָוונער גובערניע בכלל און פון יידן בפרט פֿאַרמאָגן מיר פון סוף פון 19טן יאָרהונדערט. מיר האָבן ראשית, די רוסישע פֿאָלק־ציילונג פון 1897 און אַלס צוגאָב די מאַטעריאַלן פון איק״א, וואָס זײַנען געזאַמלט געוואָרן בערך אין דער זעלביקער צײַט.

די פֿראָפעסיאָנעלע סטרוקטור ביי פֿאַרשײַדענע פעלקער אין קאָוונער גובערניע (1897):

פֿראָפעסיעס	ליטווינער	יידן	פֿאָליאַקן	רוסן
	אַבסאָלוטע צאָלן			
1) לאַנדווירטשאַפט	210.433	3.270	22.880	6.252
2) אינדוסטריע און מלאכה	22.075	22.024	6.780	2.373
3) האַנדל און קרעדיט	1.724	17.821	621	297
4) טראַנספֿאָרט	1.423	2.628	1.173	774
5) ליבעראַלע פֿראָפעסיעס און באַאמטע	2.893	3.018	1.757	2.344
6) הויז־דינסט	33.104	7.355	10.570	1.789
7) אָן באַשעפטיקונג *)	8.635	6.171	4.718	1.279
8) מיליטער דינסט	672	1.934	1.210	17.649
9) אומבאַשטימט	7.560	1.911	1.251	509
צוזאַמען	288.519	66.132	50.960	33.266
	רעלאַטיוו צאָלן			
1) לאַנדווירטשאַפט	73,0	4,9	44,9	18,8
2) אינדוסטריע און מלאכה	7,6	33,3	13,3	7,1
3) האַנדל און קרעדיט	0,6	26,0	1,2	0,8
4) טראַנספֿאָרט	0,5	4,0	2,3	2,3
5) ליבעראַלע פֿראָפעסיעס און באַאמטע	1,0	4,6	3,4	7,1
6) הויז־דינסט	11,5	11,1	20,7	5,4
7) אָן באַשעפטיקונג *)	3,0	9,3	9,3	3,8
8) מיליטער דינסט	0,2	3,4	2,4	53,1
9) אומבאַשטימט	2,6	3,4	2,5	1,6
צוזאַמען	100,0	100,0	100,0	100,0

*) אין דער דאָזיקער רובריק גייען אַריין עלעמענטן, וואָס לעבן פון קאַפּיטאַל, אין מושב־זקנים, טורמע־פֿאַרשפֿאַרטע וכדומה.

מיר פֿאַרמאָגן ניט קיין ידיעות איבער דער צאָל יידישע בעלי־מלאכות אין קאָוונער גובערניע פון דער צייט, וועלכע מיר באַהאַנדלען איצט, אָבער כאַראַקטעריס־טיש איז פֿאַלגנדיקער פאַקט — אין יאָר 1851 האָט דער אַדל פון קורלענדער גובערניע געבעטן, אַז מען זאָל אים דערלויבן ברענגען יידישע ברוקירער פון קאָוונער גובער־ניע (אין קורלאַנד האָבן יידן ניט געהאַט קיין וואויב־רעכט און יידישע בעלי־מלאכות האָבן באַקומען וואויב־רעכט אויסערן תחום ערשט אין 1865).

פון דער טאַבעלע זעען מיר, אַז יידן זײַנען געווען פֿאַרנומען בײַ לאַנדווירטשאַפט 15 מאָל וויניקער, איידער די ליטווינער; 9 מאָל וויניקער וויי פֿאָליאַקן און 8 מאָל וויניקער פון די רוסן. דער קליינער פּראָצענט רוסן, באַשעפטיקטע מיט לאַנדווירטשאַפט דערקלערט זיך מיט דער גרויסער צאָל רוסישע סאָלדאַטן פון די צענטראַלע גובערניעס. אַן אַבסאָלוט־פֿאַרקערטע לאָגע איז געווען אין האַנדל. דער פּראָצענט באַשעפטיקטע ביים האַנדל איז בכלל בײַ יידן אין קאָוונער גובערניע ניט געווען

זייער קיין הויכער, ווייל דאָס איז דאָך געווען אַ זייער אָרעמע גובערניע און האָט ניט געקאָנט שפּייזן קיין הויכן פּראָצענט פּאַרמיטלערנדיקע עלעמענטן. די דאָזיקע דערשיינונג איז געווען אַן אַלגעמיינע אין רוסלאַנד. אין די אָרעמע גובערניעס איז ביי יידן דער פּראָצענט באַשעפטיקטע אין האַנדל געווען קלענער פון דעם פּראָצענט באַשעפטיקטע אין אינדוסטריע און מלאכה. דער פּראָצענט באַשעפטיקטע ביי האַנדל איז געווען ביי יידן 26,0, אָבער דאָס איז געווען 43 מאָל העכער, אַיידער ביי די ליטווינער, 22 מאָל העכער ווי ביי די פּאָליאַקן און 32 מאָל העכער ווי ביי די רוסן. אויך אין אינדוסטריע און מלאכה איז ביי יידן געווען אַ פּיל העכערער פּראָצענט באַשעפטיקטע אַיידער ביי אַלע איבעריקע פּעלקער, אָבער דער חילוק איז ניט געווען אַזאַ גרויסער.

די פּערטע פּראָפּעסיע וואָס האָט געשפּילט אַ אַנגעזעענע ראָל אין לעבן פון אַלע פּיר פּעלקער, איז געווען דינסט. ליידער נעמט די דאָזיקע גרופּע אַרום זייער פּאַרשיידענע סאָציאַלע עלעמענטן, ווי אַדמיניסטראַציע און האַנדל־אונטערנעמונגען, פּאַרוואַלטערס און סעקרעטאַרן, און אויך קעכינס, שווייצאַרן און הויז־וועכטער. מיר מוזן די דאָזיקע גרופּע לאָזן ניט אַנאַליזירט. אין דער פּאַרעם ווי מיר האָבן זי, קענען מיר ניט צעלייגן אירע צאָלן אויף באַזונדערע סאָציאַלע גרופּירונגען.

דער פּראָצענט באַשעפטיקטע מיט ליבעראַלע פּראָפּעסיעס און באַאמטנטום איז ביי יידן 4,6 — כמעט 5 מאָל מער ווי ביי די ליטווינער, אָבער גאָר קנאַפּ מער ווי ביי די פּאָליאַקן און פיל ווייניקער, אַיידער ביי די רוסן. די ערשטע גרופּע, וועלכע גייט אַריין אין דער דאָזיקער רובריק איז באַשטאַנען פון אַדמיניסטראַציע, פּאָליציי און געריכט. אָט ווי די דאָזיקע גרופּע האָט זיך געטיילט לויט באַזונדערע פּעלקער:

פּעלקער	אַבסאָלוט צאָל	פּראָצענט
1) רוסן	1.222	43,4
2) ליטווינער	754	26,8
3) פּאָליאַקן	517	18,4
4) יידן	39	1,4
5) פּאַרשיידענע	281	10,0
צוזאַמען	2.813	100,0

די רוסן, וואָס האָבן אין קאָוונער גובערניע אין 1897 אויסגעמאַכט 4,8% פון דער באַפעלקערונג, האָבן געהאַט אין דער אַדמיניסטראַציע, פּאָליציי און געריכט העכער 43 פּראָצענט, 9 מאָל מער פון זייער אַנטייל אין דער באַפעלקערונג. די ליטווינער, וואָס זיינען באַשטאַנען פון 66 פּראָצ. פון דער באַפעלקערונג, האָבן געהאַט אין די אויסגערעכנטע אַמטן — 26,8%, אַלזאָ כמעט דריי מאָל ווייניקער פון זייער אַנטייל אין דער באַפעלקערונג. די פּאָליאַקן האָבן געהאַט העכער 18 פּראָצענט אין געריכט,

פּאָליציי און אַדמיניסטראַציע, צווישן מאָל מער פון זייער טייל צווישן דער באַפעלקערונג. די יידן זיינען געווען די צום שווערסטן באַוואוסט. צווישן דער באַפעלקערונג גאַנצע 13,7%, אָבער אין די באַטראַכטע אַמטן בלויז 1,4% — צען מאָל ווייניקער.

לאָמיר איצטער נעמען אַ פּאַר פון די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס — מעדיצין. די דאָזיקע גרופּע גייט אונטער דעם נאָמען „מעדיצינישע און סאַניטאַרע טעטיקייט", און אַזוי ווי די רוסישע ציילונג פון 1897 האָט ניט געטיילט די באַשעפטיקטע לויט זייער סאָציאַלער לאַגע, איז אוממיגלעך אָפּצוטיילן דעם העכערן מעדיצינישן פּערסאָנאַל פונעם מיטלען (פּעלדשערס און אַקושאָרקעס) און פונעם נידעריקערן (סאַניטאַרן און דינער).

ס׳זיינען געווען באַשעפטיקט אין דער גרופּע „מעדיצינישע און סאַניטאַרע טעטיקייט":

פּעלקער	אַבסאָלוט צאָל	פּראָצענט
1) יידן	434	29,4
2) פּאָליאַקן	305	20,7
3) רוסן	249	16,9
4) ליטווינער	348	23,6
5) פּאַרשיידענע	139	9,4
צוזאַמען	1.475	100,0

מיר האָבן מיט אַ כיוון געשטעלט די ליטווינער אויפן פּערטן פּלאַץ, כאָטש לויט זייער אַבסאָלוטער און רעלאַטיווער צאָל דאַרפן זיי פּאַרנעמען דעם צווייטן פּלאַץ — באַלד נאָך די יידן. מיר זיינען מער ווי זיכער, אַז צווישן דעם העכערן מעדיצינישן פּערסאָנאַל האָבן זיי געהאַט זייער וויניק פּאַרטרעטער. מיר האָבן ידיעות וועגן דאָקטוירים אין דער שטאָט קאָוונע אין 1901. אינגאַנצן זיינען געווען דעמאָלט אין דער דאָזיקער שטאָט מעדיצין־דאָקטוירים 30, און פון זיי 19 יידן — אַלזאָ 63,3%. אין 1908 זיינען געווען אין קאָוונע 24 מעדיצין־דאָקטוירים, און פון זיי 15 יידן, אַלזאָ 62,5%.

אינטערעסאַנט זיינען די דאַטעס פון 1897 וועגן דער יורידישער פּראָפּעסיע. ס׳זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע אַדוואָקאַטן:

פּעלקער	אַבסאָלוט צאָל	פּראָצענט
1) פּאָליאַקן	76	38,0
2) יידן	55	27,7
3) רוסן	33	16,5
4) ליטווינער	18	9,0
5) פּאַרשיידענע	17	8,8
צוזאַמען	199	100,0

דער אַנטייל פון די ליטווינער — סך־הכל 9 פּראָ־

צענט פון אַלע אַדוואָקאַטן — איז טיפּיש פאַר אַלע אַנדערע ליבעראַלע פּראָפעסיעס. צווישן די אַדוואָקאַטן האָבן די פּאָליאַקן פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט, און צווישן די מעדיצינער — די יידן. מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז אין רוסלאַנד האָט דעמאָלט עקזיסטירט פאַר יידן אַ פּראָצענט־נאָרמע ביים אָנקומען אין די מיטעלע און העכערע לערן־אַנשטאַלטן און יידן פלעגן זיך לערנען אין גאַנץ גרויסע צאָלן אין די אויסלענדישע אוניווערזיטעטן. די יידישע מעדיקער פלעגן פיל גרינגער אויסהאַלטן זייערע עקזאַמענס אין רוסלאַנד מיט זייערע אויסלענדישע דיפּלאָמען, אידער די יידישע אַדוואָקאַטן מיט זייערע קענטענישן פון רעכט פון פּרעמדע לענדער.

וועגן דער אינטענסיוויקייט פון רעליגיעזן און קולטורעלן לעבן ביי פעלקער קאָן מען ביז אַ גענויסער מאָס אורטיילן לויט דער צאָל מענטשן, וועלכע זיינען פּראָפעסיאָנעל באַטייליקט אין באַדינען די באָפעלקערונג אין די דאָזיקע ביידע געביטן. און אָט זיינען, לויט דער פאָלקס־ציילונג פון 1897 די דאַטעס פון די עקאָנאָמישע־אַקטיוויטעט גרופּעס ביי פאַרשיידענע פעלקער אין רעליגיע־זער און קולטורעלער טעטיקייט:

פעלקער	אַבסאָלוטע צאָל	אויף 10 טויזנט פון דער בפּ. (אין פּראָצ.)
1) יידן	1.309	61,7
2) פּאָליאַקן	254	18,1
3) רוסן	394	53,0
4) דייטשן	82	39,9
5) ליטווינער	172	1,7
	2.211	15,0

צוזאַמען

פעלקער	רעליגיע	בילדונג און דערציאונג	ליטעראַטור און קונסט	אַבסאָלוטע צאָל	אויף 10 טויזנט פון דער בפּ. (אין פּראָצ.)
1) יידן	324	1.204	105	1.633	77,0
2) פּאָליאַקן	352	168	86	606	43,4
3) רוסן	183	363	31	577	77,0
4) ליטווינער	677	147	25	849	8,3
5) דייטשן	70	14	12	96	44,0
צוזאַמען	1.550	1.952	259	3.761	25,6

די דאָזיקע טאַבעלע איז גאָר ניט קיין פּשוטע — זי שרייט ממש: דרשוני! טייטשט מיך אויס! מיר זעען דאָ, אַז יידן, דאָס סאַמע רעכטלאָזע פּאָלק, וועמען מען האָט ניט דערלויבט צו זיין לערער אין אַלגעמיינע לער־אַנשטאַלטן, און זיינע קינדער האָט מען אָנגענומען נאָר אין באַגרענעצטע פּראָצענטן — אָט דאָס דאָזיקע געדופטע פּאָלק האָט געהאַט באַשעפּטיקטע אין רעליגיעזן און קולטורעלן לעבן דריי מאָל מער פונעם דורכשניט פאַר אַלע פינף פעלקער. ביי די ליטווינער, ביי דעם פּאָלק פון דער מערהייט פון דער גובערניע, ביי אים זיינען פאַרנומען אין רעליגיעזן און קולטורעלן לעבן דריי מאָל וויניקער פונעם דורכשניט. געוויס קאָן מען אַ סך אָפּפרעגן פון די דאָזיקע ציפערן — די רוסן האָבן געהאַט אַ סך לערער, וואָס האָבן געלערנט מיט מער שילער פון פרעמדע פעלקער, ווי מיט אייגענע רוסישע. הגם אָפּילו לגבי די אירע בעריקע דריי פעלקער זיינען די יידן געווען די מערע רעכטלאָזע, דאָך איז ביי יידן די קוואָטע פון קולטור־אַקטיוויטעט העכער ווי ביי אַלע אַנדערע פעלקער. יידן האָבן געקענט אין אַ זייער באַגרענעצט קולטור־פעלד באַדינען פרעמדע פעלקער, ווי למשל אין דער צייטונג. אין פאָלקשולן פאַר ניט־יידן האָט מען קיין יידישע לערער ניט צוגעלאָזט, אויך ניט אין גימנאַזיעס. אין אַלע קולטור־געביטן, וואו יידן זיינען עקאָנאָמיש־אַקטיוו געווען, האָבן זיי באַדינט אויב ניט אַלע הונדערט פּראָצענט יידישע קאָנסומענטן, איז מינימום — אַ 90 פּראָצענט. דאָס בילד וועט אונדז ערשט ווערן קלאָר, ווען מיר וועלן אַראָפּלאָזן די רעליגיעזע רובריק, וואָס פאַרטונקלט אַ ביסל די לאָגע, און וועלן בעסער אויסרעכענען די צאָל עקאָנאָמיש־אַקטיוועּ אין די צוויי רובריקעס, וועלכע נעמען אַרום בלויז וועלטלעכע קולטור־געביטן. מיר וועלן דעמאָלט באַקומען אַזאַ בילד:

פעלקער	אַבסאָלוטע צאָל	אויף 10 טויזנט פון דער בפּ. (אין פּראָצ.)
1) יידן	1.309	61,7
2) פּאָליאַקן	254	18,1
3) רוסן	394	53,0
4) דייטשן	82	39,9
5) ליטווינער	172	1,7
	2.211	15,0

אָט דאָ זעט מען ערשט דעם גרויסן תהום, וואָס האָט אין קולטורעלן פּרט אָפּגעטיילט דאָס מערהייט־פּאָלק, די ליטווינער, פונעם סאַמע רעכטלאָזן פּאָלק — די יידן; באַשעפּטיקטע ביי קולטור־ענינים זיינען ביי יידן געווען 36 מאָל מער, ווי ביי די ליטווינער. געוויס זיינען געווען ליטווישע קינדער, וואָס האָבן זיך געלערנט אין רוסישע שולן, האָבן דאָך אָבער אויך יידישע קינדער זיך געלערנט ניט וויניק אין רוסישע שולן. אין דער צאָל יידישע באַשעפּטיקטע אין קולטור־געביטן זיינען ביי יידן אַריינגערעכנט אַלע מלמדים, און ביי די ניט־יידן אַלע דאָרף־לערער. אין ליטע, ווי באַקאַנט, זיינען די מלמדים גאָר אָפט געווען מענטשן מיט אַ גוטער יידישער בילדונג, מיט אַזאַ פאָרציע בילדונג, וועלכע האָט קוואַליטאַטיוו ניט געהאַט זיך וואָס צו שעמען פאַר דער בילדונג פון דעם רוב דאָרף־לערער.

די יידישע רעלאַטיוועּ מערהייט אין דער שטאָטישער באָפעלקערונג האָט, ווי ס׳איז געווען אויבן אָנגעוויזן, געשפּילט זייער אַ גרויסע ראָל אין יידישן נאַציאָנאַלן לעבן. צו דער דאָזיקער צאָליקער מערהייט איז נאָך צוגעקומען די עקאָנאָמישע הערשאַפט אין גאַנצע סעקטאָרן פון עקאָנאָמישן לעבן. אָט זעען מיר די נאַציאָנאַלע

סטרוקטור פון די באַשעפטיקטע אין יעדער פראָפעסיאָנעלער גרופּע (1897):

פראָפעסיעס	צוזאַמען	ליטווינער	יידן	פּאָליאַקן	רוסן	אַנדערע
1) לאַנדווירטשאַפט	100,0	82,9	1,0	9,2	2,5	4,4
2) אינדוסטריע און מלאכה	100,0	41,0	41,2	12,6	4,4	0,8
3) האַנדל און קרעדיט	100,0	8,4	87,0	3,0	1,5	0,1
4) טראַנספּאָרט	100,0	23,5	43,6	19,5	12,9	0,5
5) ליבעראַלע פּראָפעסיעס און באַאמטע	100,0	28,8	30,1	17,4	3 3,5	0,2
6) דינסט	100,0	62,0	13,6	19,8	3,4	1,2
7) אָן באַשעפטיקונג *)	100,0	41,3	29,5	22,7	6,2	0,3
8) מיליטער דינסט	100,0	3,0	8,0	5,4	71,6	12,0
9) אומבאַשטימט	100,0	67,0	17,0	11,1	4,4	0,5
סך־הכל		61,8	14,1	10,5	7,0	6,6

*) אין דער דאָזיקער קאַטעגאָריע גייען אַריין עלעמענטן, וואָס לעבן פון קאַפּיטאַל, אין מושב־זקנים, פאַרמישפּטע אין טורמעס, א. אַ.

אין האַנדל האָבן יידן אין קאָוונער גובערניע אויס־געמאַכט 87 פּראָצענט, אין די שטעט נאָך אַ ביסל אַ העכערן פּראָצענט. יידן האָבן אין האַנדל זיך באַוויזן צו־פּאַסן צו די ניט־יידישע יום־טובים? וועט האָט דען געקאָנט צונעמען זייערע קונים? ס'איז דעריבער קיין חידוש ניט, וואָס די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט זיך אין דעם פּרט צוגעפּאַסט צו די יידן. שבת פלעגן די פּויערים ניט אַרויספירן קיין זאַך און אויך ניט קומען אין שטאָט אָדער שטעטל אייגקויפן. דער ניט־יידישער שטאָטישער קונה האָט זיך אויך אָפט ערב שבת געאיילט צוצוגרייטן אויף צוויי טעג, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז די יידישע קראָמען וועלן זיין שבת געשלאָסן.

אין דער אינדוסטריע און מלאכה האָבן יידן אויס־געמאַכט אַ ביסל מער פון 41 פּראָצענט. אין דער אינדוסטריע, און באַזונדערס אין דער מלאכה, זיינען יידן געווען קאָנצענטרירט אין עטלעכע צווייגן, אין וועלכע זיי האָבן אויסגעמאַכט דעם גרויסן רוב. אָט איז, דהיינו, דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון די באַשעפטיקטע אין דער קליידער־אינדוסטריע אין די שטעט פון קאָוונער גובערניע (1897):

	אַבס.	פּראָצ.
1) יידן	3.684	73,0
2) פּאָליאַקן	907	18,0
3) ליטווינער	163	3,2
4) רוסן	160	3,1
5) דייטשן	120	2,4
6) פּאַרשיידענע	17	0,3
	5.051	100,0

צווישן אַלע באַשעפטיקטע אין דער קליידער־בראַנזשע האָבן יידן אויסגעמאַכט 73 פּראָצענט, און צווישן די בעלי־בתים האָבן זיי געווויס אויסגעמאַכט ניט ווייניקער פון 85–80 פּראָצענט. ווי ס'איז באַקאַנט, זיינען דעמאָלט ביי יידישע בעלי־בתים די אַרבעטער אויך באַשטאַנען לכל־הפּחות פון אַ 90 פּראָצענט יידן.

געווויס איז ניט אין אַלע מלאכה־בראַנזשעס דער פּראָצענט יידן געווען אַזוי הויך ווי אין דער שניידעריי — די איזאָלירטקייט פונעם יידישן סעקטאָר איז געווען אַן אַלגעמיינע, אַפילו אין די מלאכה- און אינדוסטריע־בראַנזשעס, אין וועלכע יידן האָבן אויסגעמאַכט ניט קיין גרויסע מינדערהייט. נעמען מיר, למשל, די מעטאַל־אינדוסטריע אין די שטעט.

דער נאַציאָנאַלער באַשטאַנד פון די באַשעפטיקטע אין דער מעטאַל־אינדוסטריע אין די שטעט פון קאָוונער גובערניע (1897):

	אַבסאָלוט צאָל	רעלאַטיוו פּראָצ.
1) פּאָליאַקן	583	35,4
2) יידן	460	28,0
3) דייטשן	363	22,1
4) ליטווינער	146	8,9
5) רוסן	72	4,4
6 פּאַרשיידענע	21	1,2
צוזאַמען	1.645	100,0

יידן האָבן לכן אין דער מעטאַל־בראַנזשע געהאַט ניט קיין סך מער פון אַ פּערטל פון אַלע באַשעפטיקטע, און די פּאָליאַקן האָבן געהאַט אַ רעלאַטיוון מערהייט פון העכער 35 פּראָצענט. אָבער ס'איז גאָנץ גוט באַקאַנט, אַז די מערהייט פּאָליאַקן, דייטשן און ליטווינער זיינען געווען פאַרנומען אויף די פּאָר גרויסע מעטאַל־זאַוואָדן, וואָס זיינען געווען אין קאָוונע. די יידן זיינען אויך אין דער דאָזיקער בראַנזשע באַשטאַנען כמעט אויסשליסלעך פון קליינע זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות מיט אינעם אָדער צוויי געזעלן און לערן־יינגלעך. די איזאָלאַציע איז, בכלל, געבליבן.

צווישן די צוויי עקסטרעמע בראַנזשעס מיט דעם מאַקסימום יידישע באַשעפטיקטע און מיט דעם מינימום יידישע באַשעפטיקטע, די קליידער- און די מעטאַל־אינדוסטריע, ליגן אַלע איבעריקע אינדוסטריע- און מלאכה־בראַנזשעס, אין וועלכע דער אַנטייל פון יידן האָט זיך געוואַקלט צווישן 40 און 60 פּראָצענט, אָבער די איבעריקע ניט־יידישע באַשעפטיקטע פון 40 ביז 60 פּראָצענט זיינען געווען צעטיילט צווישן דריי און אָפט פיר פעלקער. חוץ דעם זיינען די יידן געווען איזאָלירט אין

די קלענערע וואַרשטאַטן, בעת די ניט־יידן זיינען געווען מער פֿאַרנומען אין דעם ביסל פאַבריקן, וואָס די גובער־ניע האָט פֿאַרמאָגט.

צו דער בראַנזשע־איזאָלאַציע איז אָפּט צוגעקומען אויך די רוימלעכע אָפּגעזונדערטקייט. די יידישע בעלי־מלאכות האָבן דאָס רוב געלעבט אין אַנדערע שטאָט־טיילן ווי זייערע ניט־יידישע קאָלעגן. דער ניט־יידישער בעל־מלאכה, באַזונדערס די שוסטער, די שמידן, די בויער, די באָנדערס און אַנדערע, האָבן זיך נאָך פֿאַרנומען טייל־וויז מיט לאַנדווירטשאַפט און האָבן געלעבט דעריבער אַרום די שטעט און שטעטלעך און ניט אין די גאַסן פון שטאָט, וואו די יידן זיינען געווען קאָנצענטרירט.

לויט די ידיעות פון איק״א זיינען אין סוף 19טן יאָר־הונדערט אין קאָוונער גובערניע געווען 269 פאַבריקן און פון זיי — 134 יידישע, אַלזאָ 49,8%. (לויט אָפּיציע־לע דאַטן פון דער רוסישער פאַבריק־אינספּעקציע אין 1897 זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע 278 פאַבריקן).

אין דורכשניט איז אויסגעקומען די פּראָדוקציע־סו־מע אויף איין ניט־יידישער פאַבריק — 28.900 און אויף איין יידישער פאַבריק נאָר 20.300. אויף איין ניט־יידי־שער פאַבריק איז געווען אין דורכשניט — 19,4 און אויף איין יידישער נאָר 11,5% אַרבעטער.

די קאָרעספּאָנדענטן פון איק״א האָבן אָנגעצייגט אין דער גאַנצער קאָוונער גובערניע 1.402 יידישע פאַבריק־אַרבעטער. וועגן 1.292 זיינען פאַראַן ידיעות וועגן זייער געשלעכטלעכן און עלטער־באַשטאַנד, און דאָס זיינען שרעק־לעכע ציפער. פון די 1.292 זיינען געווען פרויען 483, אַלזאָ 37,4%. פון די 1.292 זיינען געווען ניט־דערוואַק־סענע 367, אָדער 28,4%, און פון די 367 ניט־דערוואַק־סענע זיינען געווען 231 מיידלעך, אַלזאָ גאַנצע 63 פּראָצענט! פּיל געוויערע דאַטעס ברענגט די איק״א־ציילונג וועגן יידישער מלאכה.

דער פּראָפּעסיאָנעלער און סאָציאַלער באַשטאַנד פון די יידישע האַנטווערקער אין קאָוונער גובערניע (1897):

מלאכה־בראַנזשעס	בעלי־בתים	אַרבעטער	לערן־יינגלעך	צוזאַמען: אַבס.	פּראָצ.
1) שפּיז	3.457	260	189	3.906	16,6
2) קליידער	4.005	1.398	2.792	8.195	34,9
3) לעדער	2.187	667	1.053	3.907	16,6
4) האָלץ	1.303	332	456	2.091	8,9
5) מעטאַל	602	196	341	1.139	4,8
6) אייזל־מעטאַלן	413	114	190	717	3,1
7) כעמיע	165	21	27	213	0,9
8) בוי	1.370	462	457	2.289	9,6
9) טעקסטיל	589	59	50	698	3,0
10) גראַפיקע	222	82	66	370	1,6
סך־הכל	14.313	3.591	5.621	23.525	100,0

אויף העכער 14 טויזנט בעלי־בתים זיינען געווען סך־הכל דריטהאַלבן טויזנט אַרבעטער. עס קומט אויס, אַז דריי פּערטל יידישע בעלי־מלאכות האָבן ניט געהאַלטן קיין שום געדונגענע אַרבעט־קראַפט. לערן־יינגלעך זיי־נען געווען אַ ביסל מער, אָבער אויך וויייט ניט אין אַלע וואַרשטאַטן — ס׳באַקומט זיך וויניקער פון אַ האַלבן לערן־יינגל אויף איין וואַרשטאַט. דער נאָר וואָס געמאַכטער מאַטעמאַטישער חשבון איז אָבער אַן אַבסטראַקטער. אין דער וירקלעכקייט זיינען ניט די אַרבעטער און ניט די לערן־יינגלעך געווען גלייך פֿאַרטיילט איבער אַלע וואַר־שטאַטן מיט אנגעדונגענער אַרבעט־קראַפט. ס׳איז געווען גאָר אַ קליינע גרופּע פֿאַרמעגלעכערע בעלי־מלאכות, וואָס האָבן געהאַט צו 2, צו 3 און אויך צו מער אַרבעטער און אַ ביסל אַ גרעסערער שיכט מיט אין אַרבעטער, און 85, אָדער אפשר, טאַקע גאַנצע 90 פּראָצענט וואַרשטאַטן, האָבן גאָר ניט געהאַט קיין שום געדונגענע אַרבעט־קראַפט. אַפּילו די לערן־יינגלעך זיינען אויך ניט געווען צעטיילט איבער אַלע וואַרשטאַטן גלייך. ס׳זיינען געווויס געווען עט־לעכע גרויסע וואַרשטאַטן, וואו מען האָט געהאַלטן צוויי אָדער דריי לערן־יינגלעך. די גרויסע מערהייט וואַר־שטאַטן האָבן אָפּילו קיין איין יינגל ניט געקאָנט צונעמען,

ווייל דער בעל־הבית אַליין האָט קוים געהאַט גענוג אַר־
בעט.

אין לעצטן פערטל פון 19טן יאָרהונדערט איז פאָר־
געקומען אין גאַנץ רוסלאַנד און אויך אין קאָוונער גובער־
ניע אַ באַדייטנדיקע פּראָדוקטיוויזאַציע — דער האַנדל
איז געווען שטאַרק איבערפולט און מען האָט געגנומען שיקן
קינדער לערנען אַ מלאכה. געווירקט האָט אויך די שטרע־
בונג צו אויסוואַנדערונג. מען האָט געוואוסט, אַז מיט
אַ מלאכה אין דער האַנט איז ווייניקער ריזיקאַליש צו
לאָזן זיך אין פרעמדע לענדער. אין קאָוונער גובערניע
זיינען יידישע בעלי־מלאכות אין יאָר 1898 געווען —
23,525. דאָס איז געראָטן די בעלי־מלאכות אָן די פּא־
מיליעס — מיט די פרויען און קינדער האָבן די בעלי־
מלאכות אין 1898 אויסגעמאַכט בערך אַ דריטל פון דער
יידישער באַפעלקערונג. מען דאַרף אויך האָבן אין זינען
אַז צו יענער צייט האָבן שוין היפּשע צאָלן יידישע בעלי־
מלאכות געהאַט אויסגעוואַנדערט פון קאָוונער גובערניע.

ביי באַקליידונג און באַשוכונג זיינען אין קאָוונער גו־
בערניע געווען פאַרנומען העכער אַ העלפט פון אַלע יידי־
שע האַנטווערקער. נאָך דער באַקליידונג־רובריק קומט די
שפּייז־מלאכה, מערסטנטייל בעקערס — זיי מאַכן אויס
אַקוראַט אַ זעקסטל פון אַלע יידישע בעלי־מלאכות. ביי
מעטאַל־אַרבעט, מערסטנטייל בלעכערס, זיינען געווען פאַר־
נומען וויניקער פון 5 פּראָצענט פון אַלע יידישע בעלי־
מלאכות. ביי אייזל־מעטאַלן, ווי זייגערמאַכערייַ און יוואוע־
לירערייַ זיינען געווען פאַרנומען בלויז נאָר אַ דריי פּרא־
צענט פון אַלע יידישע בעלי־מלאכות. אין אַלגעמיין זיינען
אין קאָוונער גובערניע געווען 88 פּראָצענט פון אַלע יידי־
שע בעלי־מלאכות פאַרנומען ביי ניט הויך־באַצאָלטע פאַכן
און נאָר אַ 12 פּראָצענט ביי קאָמפּליצירטערע און בע־
סער־באַצאָלטע פאַכן.

לויט דער מיינונג פון די מחברים פון די איק"א־מא־
טעריאַלן האָבן יידן אויסגעמאַכט „די איבערוועגנדיקע
מערהייט" בעלי־מלאכות אין קאָוונער גובערניע און
האַנטווערקער ניט־יידן זיינען געווען ביז נאָר וויניק".*)

פון 23.525 יידישע באַשעפטיקטע אין האַנטווערק
אין קאָוונער גובערניע אין 1898 זיינען געווען פרויען
4.748, אָדער 20,2%.

וועגן די לעבנס־באַדינגונגען פון די יידישע בעלי־
מלאכות אין יענער צייט וועלן מיר ברענגען אַ פאָר גרע־
סערע ציטאַטעס פון די דערמאָנטע איק"א־מאַטעריאַלן
(ז.ז. 249־247):

„דער האַנטווערק־שילער קומט אָן צום בעל־מלאכה
געווייַנטלעך אויף 4 יאָר. דאָס ערשטע יאָר העלפט דאָס
יינגל אין דער באַלבאַטישקייט און צאָלט נאָך צו דעם
בעל־הבית פון 15 ביז 20 רובל פאַר די קעסט. דאָס
צווייטע יאָר הויבט ער אָן לערנען דעם פאַך. אָט אַזוי
בלייבט דאָס יינגל דריי יאָר, נאָך וועלכע ער ווערט ראוי
צו דער אַרבעט. דאָס פערטע יאָר באַקומט שוין דער
שילער אַרום 50 רובל פון בעל־הבית. דאָס אונטערגע־
וואָקסן בחורל ווערט דעמאָלט אַריבערגעפירט אין דער
קאַטעגאָריע פון אָן אַרבעטער און אַרבעט אויף די אַל־
געמיינע באַדינגונגען."

„דער דורכשניטלעכער יערלעכער פאַרדינסט פון אַ
שוסטער־מייסטער דערגרייכט אין קאָוונער גובערניע ביז
400 רובל און אַפילו ביז 550 רובל אַ יאָר. דאָס העכ־
סטע פאַרדינסט איז אין שאַוולער קרייז. די וואַקלונגען
אין די פאַרדינסטן פון די שניידער־מייסטערס זיינען
גרויסע. בעת ס'זיינען פאַראַן בעלי־מלאכות — שניי־
דער, וואָס פאַרדינען ביז 500 און אַפילו 600 רובל אַ
יאָר (אין קאָוונער קרייז), איז דער געווייַנטלעכער פאַר־
דינסט ניט גרעסער פון 200־150 רובל אַ יאָר".

די איק"א־מחברים רעזומירן:

„די גרויסע מערהייט בעלי־מלאכות לעבט אין די
שרעקלעכסטע באַדינגונגען און פירט אַ קלעגלעכע עק־
זיסטענץ. די נויט פון די יידישע בעלי־מלאכות איז קאַ־
לאָסאַל. זייער אָפט קומט אויס צו בלייבן אָן אַרבעט,
און אַזוי ווי קיין אָפּשפּאָרונגען זיינען ניט פאַראַן און
קאָנען ניט זיין ביי די דאָזיקע קלעגלעכע פאַרדינסטן,
הונגערט מען גאָר אָפט. כדי זיך צו ראַטעוון פון הונ־
גער איז מען געצוואונגען בעת אַרבעטלאָזיקייט זיך וואַרפן
צו אַנדערע פרנסות — דערמיט דערקלערט זיך, וואָס מען
טרעפט זייער אָפט יידישע בעלי־מלאכות, וואָס פאַרנע־
מען זיך מיט עטלעכע פראָפעסיעס. אין שטעטל סור־
וועלישקי, קאָוונער גובערניע, פאַרנעמען זיך די קצבים
אויך מיט באַקן ברויט, און אויך מיט האַנדל. ווינטער
פאַרנעמען זיך דאָרטן די האַנטווערקער מיט סאָרטירן
פלאַקס. אין שטעטל קעלם פאַרנעמען זיך וויינטער די
יידישע בוי־האַנטווערקער מיט רייניקן פלאַקס און די
מוליארעס וועלן גלעזער. אין ווילקאָמירער קרייז זיי־
נען די פאַרדינסטן פון די מענער־האַנטווערקער אַזוי
קליין און נישטיק, אַז זייערע פרויען זיינען געצוואונגען
זיך פאַרנעמען מיט טאָג־אַרבעט און פאַרדינגען די טעכ־
טער פאַר דינסטן." (זייט 251).

לויט דער רוסישער פאָלקסציילונג פון 1897 האָבן
יידן זיך פאַרנומען אין קאָוונער גובערניע מיט פאַרשיי־
דענע אַגראַר־ווירטשאַפטן — אַרום 5 פּראָצענט פון
אַלע יידישע באַשעפטיקטע. לויט די מאַטעריאַלן פון
איק"א זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע 15 יידישע
קאָלאָניסט, וואָס האָבן געהאַט 216 פאַמיליעס — צו־
געשריבענע צו דער פויערשער קאַטעגאָריע. די צאָל
נפשות איז געווען 1.604. זיי האָבן אַלע פאַרמאָגט 2.649
דעסיאַטין לאַנד. דאָס איז געווען דער יידישער פויערים־
קלאַס. ס'האָט זיך אָבער פאַרנומען מיט אַגראַר־ווירט־
שאַפט אַ גרויסע טייל פון דער יידישער שטעטלשער
באַפעלקערונג. די פּראָדוקטיוויזאַציע, וואָס האָט גע־
בראַכט צום וואוקס פון דער צאָל בעלי־מלאכות ביי יידן

*) „מאַטעריאַלן וועגן דער עקאָנאָמישער לאַגע פון יידן אין רוסלאַנד", פעטערבורג, 1904, ז. 229.

סוף 19טן יאָרהונדערט, האָט אויך מיטגעבראַכט דעם וואוקס פון יידן־לאַנדווירטן, מערסטנטייל — אויפן גע־ביט פון גערטנעריי און סעדעריי. יידן האָבן באַארבעט, לויט די ידיעות פון די איק"א־מאַטעריאַלן, 24,964 דע־סיאַטין ערד. פון דעם איז געווען זייער אייגנס בלויז 3,129 דעסיאַטינעס.

אָט ווי ס'פאַרשרייבן די מיטאַרבעטער פונעם קאָו־נער גובערניאלן סטאַטיסטישן קאָמיטעט דעם אָנטייל פון יידן אין דער אַגראַר־ווירטשאַפט אין די ניינציקער יאָרן:

אַ גרויסע צאָל יידן אין קיידאָן לעבן פון גערט־נעריי און סעדעריי. די גערטנירער זיינען כמעט אַלע יידן און דעם גאַנצן זומער אַרבעטן זיי ווי די מוילוואַרפער (קראָטן): זיי זייען, יעטן ניט ערגער פון יעדן פויער, ניט קאַרגנדיק קיין כוחות און אָפּגיסנדיק זיך מיט שווייס. דאָס גערעטעניש פון זייערע גערטנער פאַרקויפן זיי טיילווייז אויפן אָרטיקן מאַרק און טיילווייז קיין ליבאַווע, ריגע, מיטאַווע און קאָווענע".*)

וועגן זשאַגער שרייבט אַ צווייטער קאָרעספּאָנדענט פון דערמאָנטן קאָמיטעט:

„מיט גערטנעריי פאַרנעמען זיך מערסטנטייל יידן. זיי דינגען אָפּ ביי פויערים און ביי ניט־יידישע מעשטשאַ־נעס גאָרטנס און זיי פאַרקויפן די גרינסן אויף די יערי־דים."

וועגן אַ דריטן שטעטל, שאַדאָווע, שרייבט אַ קאָרעס־פּאָנדענט:

„מיט גערטנעריי פאַרנעמען זיך אויסשליסלעך יידן. זיי דינגען אָפּ ביי די פויערים און ביי די מעשטשאַנעס די גערטנער און פאַרזייען דאָרט גרינסן"**).

וועגן סאָוואַלקער גובערניע, וואָס אירער אַ טייל איז שפּעטער אַריין אין די גרענעצן פון ליטע, שרייבט פּראָפּ. ב. ברוצקוס: „סאָוואַלקער גובערניע צייכנט זיך אויס מיטן העכסטן פּראָצענט יידן, וואָס זיינען באַשעפ־טיקט ביי לאַנדווירטשאַפט. דאָ האָבן אַ סך יידן, און ניט נאָר דאָרפס־יידן, נאָר אויך שטאָטישע (קאָלוואַריע, מא־ריאַמפּאָל, ווילקאָווישקי און אַנדערע) מער אָדער ווייני־קער באַדייטנדיקע שטיקער לאַנד. דאָ איז אויך שטאַרק אַנטוויקלט יידישע גערטנעריי, און יידן עקספּאָרטירן קיין דייטשלאַנד גרינסן פון זייער אייגענער פּראָדוקציע"***).

ס'איז געווען נאָך אַ שווער־אַרבעטנדיקער שיכט, וואָס האָט געלעבט אָרעם און ניט געווען זיכער מיט פרנסה — דאָס זיינען געווען די פשוטע אָדער שוואַרץ־אַרבעטער. זייער צאָל איז געווען אַן ערך זיבן טויזנט, און מיט זייערע פאַמיליעס אַרום 20 טויזנט נפשות — אַרום 10 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג. אָט איז זייער באַשטאַנד (אַן קאָווענע):

1)	פאַסאַזשיר־בעלי־עגלות	469
2)	משא־בעלי־עגלות	885
3)	וואַסער־פירער און וואַסער־טרעגער	158
4)	געהילף־טרייבער	335
5)	האַלץ־העקער און האַלץ־זעגער	86
6)	ברוקירער	237
7)	שמאַטעס־קלייבער	152
8)	טרעגער און טאָג־אַרבעטער	791
9)	פעלד־אַרבעטער	216
	צוזאַמען	3,329

וועגן די דאָזיקע יידישע אַרבעטן אין דער שטאָט קאָוונע זיינען ניט געווען קיין ידיעות. ס'איז אָבער גאָר קיין ספק ניט, אַז אין דער גרעסטער שטאָט פון דער גובערניע זיינען געווען מער בעלי־עגלות, מער וואַסער־פירער און אַ סך מער טרעגער און סתם שוואַרץ־אַרבע־טער. סובאָטין האָט אין 1887 פעסטגעשטעלט, אַז פון 4,313 שוואַרץ־אַרבעטער אין קאָוונע זיינען געווען יידן — 3,288 — אָדער 76,5%. ביז 1898 איז זייער צאָל גע־ווייס געוואָרן גרעסער.

דאָס בילד פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן זאָל זיין פול, מוז מען צוגעבן די ציפערן וועגן יידישן דלות — וועגן דער צאָל יידן, וואָס זיינען געווען געצוואונגען אויף וועלכן ניט איז אופן אָנצוקומען צו צדקה. אַזעלכע זיינען גע־ווען אין קאָוונער גובערניע אין 1898 — 8,662 משפּחות, וואָס האָבן אויסגעמאַכט 22,9% פון אַלע יידישע פאַמי־ליעס פון דער דאָזיקער גובערניע. כמעט אַ פערטל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט געלעבט אין אַזאַ נויט, אַז אויף פּסח אָדער אויף אַן אַנדער יום־טוב האָט מען געמוזט אָנקומען צו דער צדקה־פּושקע. וועגן דעם וואוקס פון דער נויט־באַדערפטיקער באַפעלקערונג גיט אונדז אַ פאָרשטעלונג דער וואוקס פון דער צאָל משפּחות, וועל־כע זיינען אָנגעקומען נאָך מעות־חטים:

1)	אין יאָר	1894	5,559
2)	„	1895	5,831
3)	„	1896	6,163
4)	„	1897	6,619
5)	„	1898	7,414

אין איינע 5 יאָר האָט זיך די צאָל משפּחות, וואָס זיינען אָנגעקומען נאָך מעות חטים, פאַרגרעסערט אויף כמעט צוויי טויזנט אָדער כמעט אויף 40 פּראָצענט.

וואָר זיינען געווען די קליענטן פון דער צדקה־פּוש־קע? געוויס איז געווען אַ גרויסער פּראָצענט אַזעלכע אביונים, וועלכע האָבן זיך אויסגעהאַלטן פון קיצבה. זייער צאָל איז, אָבער געווייניגטלעך, ניט געווען זייער גרויס. פיל טראַגישער איז געווען די לאַגע פון די האָרעפּאַשנע, די צום שווערסטן־אַרבעטנדיקע, אָנצוקומען צו צדקה, וויל די פאַרדינסטן זייערע זיינען געווען אַזוי קנאַפּ און אַזוי ניט סטאַביל, אַז ס'האָט זעלטן געקלעקט אויף טרוקן ברויט אין די וואָכעדיקע טעג. אויף יום־טוב האָט מען געמוזט אָנקומען נאָך הילף. האָט געטראָפן אַן אומגליק און וואָר פון דער פאַמיליע איז קראַנק געוואָרן אָדער,

*) Очерки по вопросамъ экономической дѣятельности евреевъ въ Россіи, СПБ., 1913, стр. 19.

**) דאָרטן.

***) ברוצקוס, ב., פּראָפּ., „יידן אין דער לאַנדווירטשאַפט", בערלין, 1927, ז. 27.

חלילה, דער ראש פון דער משפחה האָט זיך אַוועקגעלייגט קראַנק, דאַן איז שוין קיין אַנדער אויסוועג ניט געווען, ווי זוכן רעטונג אין צדקה.

אָט ווי סובאָטין באַשרייבט אייניקע אָרעמע האָרע־פאַשנע גרופּעס פון קאָוונע:

„די יידישע טאָג־אַרבעטער, וואָס גייען אַרויס אויפן מאַרק, שטייען אָפּט אָפּ דעם גאַנצן טאָג ניט געגעסן. זיי קוקן אַרויס אויף אַרבעט, אָבער ניט זעלטן גייען זיי אַוועק אַהיים אָן אַ „פאָטשין", און אין דער היים ווארט דאָך אויף זיי אַ הונגעריקע פאַמיליע. אַ סך יידן פאַר־נעמען זיך אין קאָוונע מיט שווערער „אָקסן"־אַרבעט. אַזוי זיינען יידן פיל פאַרנומען ביים האָפן פון ניעמאַן. זיי אַר־בעטן ווי „סקאָט" — זיי שלעפּן אַ צוויי־ראָדיק וועגעלע, אויף וועלכן זיי לאָדן אָן פון 15 ביז 20 פּוד און פירן עס פון אַן צו דעם ניעמאַן. אָבער משא, וואָס איז לויט די כוחות פון ביליקן אַרבעט־פערד, שלעפּט אַ דאַרער יד מיט אָן איינגעפּאַלענער ברוסט, מיט שמאָלע פּלייצעס און מיט צעצונדענע פון ווינט און שטויב אויגן. וועך ס׳האָט דאָס דאָזיקע בילד ניט געזען מיט די אייגענע אויגן, וועט ניט גלויבן, אַז יידן זאָלן קאָנען שלעפּן אַזעלכע שווערע משאות. און מיט אַזאַ אוממענטשלעכער אַרבעט פאַר־נעמען זיך אין קאָוונע מער פון אַ הונדערט יידן, וועלכע פאַרדינען צו 50־40 קאָפּיקעס אַ טאָג, זעלטן מער."*)

און אָט ווי ס׳באַשרייבט אַ צווייטער קריסט די לאַ־גע פון די יידישע בעלי־מלאכות אין קאָוונער גובערניע: „די לאָגע פון די בעלי־מלאכות איז אַ קלעגלעכע — מען אַרבעט פון 5־4 אַזייגער פאַרטאָג ביז 10־9 אויף דער נאַכט כמעט אָן אַן הפסקה, און פאַר דעם אַלעם האָט מען קוים אַ טרוקן שטיקל ברויט און אַן ענגע וואוינונג. פלייש (כשרס), ווייל ס׳איז זייער טייער, עסט מען נאָר שבת אָדער יום טוב, און דאָס זייער ווינציק — אַנדערטהאַלבן פונט אויף אַ פאַמיליע פון 7 נפשות."**)

קאָוונער גובערניע, ווי אויך סואוואַלקער און ווילּ־נער, באַזונדערס די טיילן פון די לעצטע צוויי גובער־ניעס, וואָס זיינען שפּעטער געווארן אַריינגעגלידערט אין ליטע, זיינען געווען פון די סאַמע אָפּגעשטאַנענע ראַיאָ־נען פון אייראָפּאישן רוסלאַנד. די אינדוסטריע איז גע־ווען זייער שוואַך אַנטוויקלט, און די לאַנדווירטשאַפט שטאַרק אָפּגעשטאַנען. אַ גרויסע טייל פון לאַנד איז געלעגן אין די הענט פון פּוילישע און רוסישע פּריצים, און זיי האָבן זיך קנאַפּ וואָס געזאָרגט, צו הויבן די לאַנד־ווירטשאַפט, און דורכדעם העכערן דעם לעבנס סטאַנדאַרד פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג. דער פּראָצענט לאַנד־לאָזע און קנאַפּערדיקע פּויערים איז געווען זייער הויך. די מערהייט פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג האָט געלעבט אין גרויס דחקות און נויט און איר קויף־קראַפט איז גע־ווען גאָר אַ נידעריקע.

דאָס ליטווישע פאָלק, וואָס איז געווען די מערהייט אין ראַיאָן, האָט געהאַט אַ קליינע דעה איבער דער ווירט־שאַפט פון לאַנד. אַ 90 פּראָצענט פון די ליטווינער זיי־נען געווען פּויערים און אַרבעטער און זיי זיינען גע־ווען מער אָביעקטן פון דער ווירטשאַפט, ווי אירע סוב־יעקטן. ניט זיי האָבן באַשטימט דעם גורל און די אַנט־וויקלונג פונעם ראַיאָן — ניט עקאָנאָמיש, און נאָך ווינ־ציקער פּאָליטיש. צו די סוביעקטן פון דער ווירטשאַפט האָבן געקאָנט צוגעראַכנט ווערן די פּוילישע און רוסי־שע פּריצים. זיי האָבן געהאַט גרויסע מאַאָנטקעס אוּן וועלדער אין זייער רשות און זיינען געווען די הויפּט־צושטעלער פון די אַגראַר־פּראָדוקטן, וואָס זיינען געגאַנ־גען אויפן מאַרק און האָבן אַרייַנגעבראכט געלט אין לאַנד. דעם רוב פּויערים איז געבליבן וויניק מותרות פון זייער ווירטשאַפט אויף אַרויסצואַרפן אויפן מאַרק. זיי האָבן דאָך צוגעשטעלט אויפן מאַרק אַ באַדייטנדיקע טייל תבואות און אַנדערע אַגראַר־פּראָדוקטן, מערסטנטיילס, אויפן חשבון פון הונגער פון זייערע פאַמיליעס. מען האָט דאָך פאָרט געמוזט צאָלן שטייערן און אויך זיך קויפן אַ וואָסער ניט איז בגד און וואָסערע ניט איז שטיוול אָדער כאָטש לאַפּצעס. די שטייערן האָבן צוגענומען אַ גרויסן חלק פון די מותרות אַפילו פונעם מיטל־פויערטום, וע־מעס שטח איז געווען ניט איבעריק גרויס אין קאָוונער גובערניע און אין די שכנישע קרייזן.

די יידישע באַפעלקערונג מיט איר האַנדל־אַפּאַראָט האָט ענערגיש געווען דאָס פויערטום צו פאַרקויפן מותרות און צו קויפען אינדוסטריע־סחורות און באַ־האָפטן די אָפּגעשטאַנענע דאָרפישע באַפעלקערונג מיט דער שטאָט און מיטן וועלט־מאַרק. דער ייד האָט אונטערגע־טראָגן דעם פויער און דעם נידעריקן שטאָטישן קלאַס אינדוסטריע־פּראָדוקטן פאַר צוגענגלעכע פּרייזן. די עקאָ־נאָמישע פונקציעס, וואָס דער ייד האָט דורכגעפירט האָבן געשפּילט אַ גאָר אָנגעזעענע ראָלע אין עקאָנאָמישן לעבן פון ראַיאָן. דער ייד קאָן צוגערעכנט ווערן צו יענע גרו־פּעס, וואָס מיר האָבן כאַראַקטעריזירט אַלס די סוביעקטן פון דער ווירטשאַפט. דער סאַציאַלער הצד השווה צווישן דער ליטווישער און יידישער באַפעלקערונג איז באַשטא־נען אין דעם, וואָס ביי ביידע האָבן די קליינבירגערלעכע מאַסן באַשטימט די פיזיאָנאָמיע פון דער פאָלקסגרופּע. דער חילוק אָבער, און אַ גאַנץ טיפער חילוק, האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס צווישן דער ליטווישער באַ־פעלקערונג איז די דאָזיקע ברייטע קליינבירגערלעכע מאַסע באַשטאַנען פון זעלבסטשטענדיקע, פאַרמעל יעדע־פאָלס, פּויערים — קנאַפּערדיקע און ערדלאָזע פויערים מיט אַ קליינער צאָל פויערים פון אַ העכערן מאַטער־יעלן ניוואָ, וואָס האָבן געהאַט געגוג אויף חיונה. ביי יידן איז די ברייטע קליינבירגערלעכע מאַסע באַשטאַנען פון קליינהענדלער און סתם מאַרקמענטשן, פון זעלבסטשטע־דיקע בעלי־מלאכות, כמעט אָן געדונגענער אַרבעטקראַפט, פון אַ קליינער צאָל קרעמער און בעלי־מלאכות, וואָס האָבן געהאַט אויף חיונה. די ליטווינער, אַ דורכויס דאָרפישער עלעמענט, און די יידן — אַ שטאָטישער, אָבער ביי ביידע גרופּעס איז נאָכגעהאָנגען אַ גאַנץ לאַנ־

*) Субботинъ, А. П., «Въ чертѣ еврейской осѣдлости», СПБ., 1888, Вып. I, стр. 128.

**) Очерки по вопросамъ экон. дѣятельности евреевъ въ Россіи, стр. 30.

גער סאָציאַלער עק פון דעקלאַסירטע עלעמענטן, וואָס האָבן ניט געוואָגט היינט, וואו זיי וועלן מאָרגן קריגן אויף ברויט. צווישן די דעקלאַסירטע ביי ביידע פעלקער איז ווידער געווען אַ גרויסער חילוק. די יידן, שטאָטישע געפאַלענע קרעמער, לופטמענטשן, אָדער יורדים בעלי־מלאכות, קבצנים מלידה ומבטן, פון דורות אביונים; און ביי די ליטווינער איז די אַרעמקייט באַשטאַנען, דער עיקר, פון דאָרפישע מענטשן, פון געפאַלענע פויערים, פון פּראָלעטאַריש־פויערשע עלעמענטן פון אבות אבותיהם.

מיר שטעלן קעגנאַנאַנדער נאָר יידן מיט ליטווינער, ווייל די צוויי גרופּעס האָבן אויסגעמאַכט מער פון 80 פּראָצענט פון דער גאַנצער באַפעלקערונג. אין דאָרף האָבן די ליטווינער אויסגעמאַכט די גרויסע מערהייט, אין די שטעט האָבן די יידן באַטראָפן די מערהייט. די איבעריקע צוויי געגנט וויכטיקע, — ניט בלויז פּאָליטיש, נאָר אויך קולטורעל און עקאָנאָמיש — גרופּעס, די פּאָליאַקן און די רוסן, האָבן פאָרט ניט פאַרגעשטעלט אַזוינע אַרגאַנישע שליסל־פאַקטאָרן אין עקאָנאָמישן לעבן פון רא־יאָן, ווי די ליטווינער מיט זייער אָנטייל אין דער אָגראָר־פראָדוקציע פון לאַנד און ווי די יידן, וואָס האָבן געהאַלטן אין זייערע הענט כמעט דעם גאַנצן האַנדל און די גרעסטע טייל פון דער מלאכה און אינדוסטריע. די פּאָליאַקן, די רוסן, און אויך די דייטשן, האָבן פאַרנומען אַזאַ שפּיץ אין דער ווירטשאַפט אָדער אין דער פּאָליטיק, אַז מען האָט אים געקאָנט גאָר גרינג אָפּהאַקן, ווי דאָס האָט טאַקע שפּעטער פּאַסירט מיט דעם פּריצישן קלאַס און מיטן באַאַמטנטום. די נאַציאָנאַלע ליטווישע באַפרייאונג איז געווען שוין ממילא אַ באַפרייאונג פון פרעמדן באַאַמטן־קלאַס. די פּאָליאַקן, רוסן און דייטשן האָבן אויסגעפילט טייל פונקציעס אין האַנדל און אינדוסטריע, וואָס האָבן געקאָנט גרינג פאַרביטן וועלן מיט אַנדערע עלעמענטן. גאָר אַנדערש איז געווען די לאַגע ניט נאָר פון די ליטווינער, נאָר אויך פון די יידן. די יידן האָבן באַזעצט גאַנצע צווייגן פון עקאָנאָמישן לעבן, גאַנצע סעקטאָרן פון דער ווירטשאַפט. מען קען ניט איינס־צווויי שאַפן אַ האַנדל־אַפּאַראַט, וואָס איז געווען אויף 87 פּראָצענט באַזעצט פון יידן. עס שאַפט זיך ניט פלוצלונג אַ מלאכה־קלאַס. וואָס איז אויף 60 און 70 און אָפט אויף 80 און 90 פּראָצענט געווען באַזעצט פון יידן. די יידן האָבן געבילדעט אַן אינטעגראַלע ארגאַניזש טייל פון דעם גאַנצן ווירטשאַפטלעכן קערפּער פון דעם ראַיאָן, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ זעלבסטשטענדיקער ליטווישער מדינה. די קעמפּער און בויער פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע האָבן ניט נאָר ניט געשטערט דעם צוריק־קער פון די יידן אויף זייערע פאַזיציעס, נאָר האָבן די ערשטע צייט בפירוש געהאָלפן און געשטיצט דעם צוריק־קער פון די עוואַקואירטע יידן.

סוף 19טן יאָרהונדערט האָבן אינעם אינער־לעכן יידישן וועלטל סאָציאַל און קולטורעל־געזעלשאַפט־לעף, קאָן מען זאָגן, געשפּילט די פירנדיקע ראָל די מיטל־קלאַס־עלעמענטן מיט דעם גבירישן שיכט אין דער שפּיץ. די יידישע אַרבעטאָרישע מאַסע, און באַזונדערס דער דע־קלאַסירטער שיכט, איז געווען דער הויפּט־גענעסער פון פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, און האָט נאָך דעמאָלט ניט געהאַט קיין אייגענע שטימע אין גע־זעלשאַפטלעכע פראָגן. די אינסטיטוציעס, וואָס האָבן שוין דעמאָלט געטראָגן ניט בלויז אַ כאַראַקטער פון ריינער צדקה, נאָר האָבן זיך געהאַט געשטעלט צילן פון פראָ־דוקטיוויזירן שטיצע, ווי די גמילות־חסדים־קאַסעס, די ליי־און שפּאָר־קאַסעס, פּראָפעסיאָנעלע בילדונג וכדומה זיי־נען אויפגעקומען לויט דער איניציאַטיוו פון דער פּראָ־פעסיאָנעלער אינטעליגענץ מיטן אַקטיוון אָנטייל פון מיטל־קלאַס און מיט דער אַקטיוויזירטער שיכט פון גבירישע עלעמענטן.

לויט די דאַטעס פון איק״א זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע אין 1898 : 71 חברות ביקור חולים, וועלכע האָבן געהאַט פאָר זייער ציל העלפן יידישע קראַנקע מיט מע־דיצינישער קאָנסולטאַציע און רעצעפטן, 8 יידישע שפּי־טאָלן, 47 גמילות־חסד־קאַסעס, 30 צדקה־געזעלשאַפטן פון אַ געמישטן כאַראַקטער. זיי האָבן געגעבן אַרעמע האָלץ ווינטער־צייט, רעצעפטן אין פאַל פון אַ קראַנקייט, אַרויס־געהאָלפן מיט געלט אויף שבת אָדער יום טוב וכדומה. עס זיינען געווען מלביש ערומים־חברות, 5 מושב זקנימס, 17 הכנסת אורחים־הייזער, 3 ביליקע קיכן און טיי־הייזער, 1 הכנסת־כלה. צוזאַמען האָט קאָוונער גובערניע פאַרמאָגט 186 פאַרשיידענע יידישע חברות און אינסטי־טוציעס. אויך האָבן אין אַלע שטעט און שטעטלעך עק־זיסטירט קהילות, כאָטש זיי האָבן ניט געהאַט קיין לע־גאַלן סטאַטוס. מיר ווייסן, למשל, אַז אין דער שטאָט קאָוו־נע האָט זיך די טאַקסע געפונען ניט אין קיין פריוואַטע הענט, ווי אין פילע שטעט פון רוסלאַנד, נאָר אין די הענט פון אַ גרופּע געזעלשאַפטלעכע טוער, און די גאַנ־צע הכנסה — 33.000 רובל אין יאָר 1907 — איז גע־גאַנגען אויף געזעלשאַפטלעכע הצטרכותן. די דאָזיקע הכנסה איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן פילע אינסטיטו־ציעס, דער עיקר צווישן קולטורעלע אינסטיטוציעס, ווי תלמוד־תורהס, פּאָלקס־שולן וכדומה. אויך אויף מעות חיטים איז געגאַנגען אַ טייל פון די טאַקסע־געלטער. אין דער שטאָט קאָוונע אַליין זיינען געווען 23 בתי מדרשים און זיי האָבן געהאַט זייערע הוצאות און הכנסות.

לויט די מאַטעריאַלן פון איק״א פון 39 פונקטן מיט 74 טויזנט יידישע נפשות (ד.ה. פון בערך אַ דריטל פון דער יידישער באַפעלקערונג פון קאָוונער גובערניע) זיי־נען געווען : 21 תלמוד־תורהס מיט 1.025 תלמידים (חוץ 370 פריוואָטע חדרים מיט 4.720 תלמידים), 26 שולן מיט אָפיציעל באַשטעטיקטע פראָגראַמען, מיט 2.260 תלמידים. כופלט מען די צאָל תלמוד־תורהס אויף דריי, וועלן מיר באַקומען, אַז ס׳זיינען געווען אין קאָוונער גובערניע — 63 תלמוד־תורהס מיט העכער דריי טויזנט תלמידים, פּרי־וואָטע חדרים אַרום 11 הונדערט מיט העכער 14 טויזנט שילער. כופלען מיר די צאָל מאָדערנע שולן נאָר אויף צווויי, ווייל מיגלעך, אַז די דורכגעלאָזטע פּראָווינץ־שטעט האָבן געהאַט וויניקער אַזוינע שולן, וועלן מיר באַקומען, אַז ס׳זיינען געווען 52 מאָדערנע שולן מיט אַרום פּיר אוי

אַ האַלבן טויזנט שילער. דער געזעלשאַפטלעכער ביודזשעט פון די דעמאָלטיקע העכער צווייַ הונדערט טויזנט יידן פון קאָוונער גובערניע האָט שוין סוף 19טן יאָרהונדערט באַטראָפן אַ גאַנץ היפשע סומע. געדעקט איז ער דאָך גע־ווארן פון די דערמאָנטע אָרטיקע מיטל־קלאַס־עלעמענטן און קליינעם שיכט גבירים. דער אַמעריקאַנער גאָלד־רעגן איז ערשט געקומען אַ סך שפעטער.

VI

די איבערגאַנג־צייט פון קאָוונער גובערניע צו אַ זעלבסטשטענדיקער ליטווישער מדינה

די פאַר־מלחמהדיקע 14 יאָר זיינען געווען רעווא־לוציאָנערע יאָרן אין רוסלאַנד. עס האָט זיך אַ הויב געטאָן די פאָליטישע און נאַציאָנאַלע דערוואַכונג פון די בריטע מאַסן, באַזונדערס אין די פּעריפעריע־לענדער. די פּא־ליטישע רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג איז געווען אָנגעלאָדן ניט נאָר מיט סאָציאַלן פּולווער, נאָר אויך מיט נאַציא־נאַלן. אויך אין דעם פּרט פון עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג איז געווען אַ גרויסער אויפשטייג. געוואָקסן איז דער צו־שטראָם פון קאַפּיטאַלן פון אויסלאַנד אין אויסטויש פּאַרן וואוקס פון רוסישן עקספּאָרט און אויך אין דער פאָרעם פון באַדייטנדיקע הלוואות. רוסלאַנד האָט באַקומען גע־ליען געלט צו בויען אייזנבאַנען, צו גרינדן נייע פאַב־ריקן, צו רעפאָרמירן און באַוואָפענען די אָרמיי און צו מאָדערניזירן פאַרשיידענע מלוכהשע און שטאָטישע אונ־טערנעמונגען.

אין די פּעריפעריע־לענדער, וואו ס׳האָבן געלעבט 95 פּראָצענט פונעם רוסישן יידנטום, האָט די אויסוואַנ־דערונג אָנגענומען אין די דאָזיקע יאָרן קאָלאָסאַלע מאַס־שטאָבן. יידן און אַ גרויסע טייל פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג, זיינען געפאָרן אין די פאַראייניקטע שטאַטן, און טיילווייז אין דרום־אַמעריקאַנישע לענדער. יידן פון קאָוונער גובערניע האָבן אין באַדייטנדיקע צאָלן אויס־געוואַנדערט אויך קיין דרום־אַפריקע. טיילן פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג האָבן נאָך אויסגעוואַנדערט קיין סיביר, וואו די צאַרישע רעגירונג האָט געגעבן לאַנד אומזיסט און סובסידיעס אויף איינאַרדענונג. די אָפּוואַנ־דערונג פון אַ גרויסער טייל פונעם נאַטירלעכן צואוואוקס, ביי אַ פאַראַלעלן וואוקס פון האַנדל און אינדוסטריע, האָט אַביסל פאַרבעסערט די עקאָנאָמישע לאַגע פון דער גע־בליבענער אויף די ערטער באַפעלקערונג, האָט אַביסל אָפּ־געשוואַכט די קאָנקורענץ פאַרן ביסן ברויט.

בנוגע קאָוונער גובערניע איז וויכטיק צו דערמא־נען די אינטענסיווע אינדוסטריאַליזירונג פון שכנותדיקן דייטשלאַנד, וואָס איז געוואָרן אַלץ אַ בעסערער און גרע־סערער קונה פון אַגראַר־ און וואַלד־פּראָדוקטן. פון קאָוו־נער גובערניע האָט מען אָנגעהויבן עקספּאָרטירן ניט בלויז תבואה, נאָר אויך מעל און הינער, גענדז, אייער, און באַזונדערס אַ סך פלאַקס. דער עקספּאָרט פון וואַלד, וואָס האָט אויך פריער געשפילט אַ גרויסע ראָל אין לעבן פון קאָוונער גובערניע, איז שטאַרק געוואקסן. דאָס דאָרף פון קאָוונער גובערניע האָט אָנגעהויבן אַרייַנ־קריגן מער געלט און באַקומען די מיגלעכקייט צו הויבן זיין אַגראַר־ווירטשאַפט. די ביז דעמאָלט לאַנגזאַמע ניט־יידישע אויסוואַנדערונג פון קאָוונער גובערניע פאַר־שטאַרקט זיך און פאַרכאַפט אַלץ גרעסערע מאַסן פון דאָרף. דער שטראָם צו די שטעט פון דאָרף ווערט אויך אינטענ־סיווער. פון אַמעריקע הויבן אָן זיך אומצוקערן מערק־באַרע צאָלן ליטווינער, וואָס האָבן דאָרטן אָפּגעשפּאָרט עטלעכע הונדערט אָדער אַפילו עטלעכע טויזנט דאלער. זיי האָבן זיך צוגעקוקט צו די אַמעריקאַנער מעטאָדן פון אַגראַר־ווירטשאַפט און האָפּן אין דער אַלטער היים צו פאַרבעסערן זייער לאַגע. פון 1908 ביז 1914 האָבן אין די פאַראייניקטע שטאַטן אייגעוואַנדערט 129.024 ליט־ווינער און ס׳האָבן צוריקגעוואַנדערט — 22.559, אָדער 17,5%. אָט די טויזנטער צוריקוואַנדערער האָבן גע־בראַכט ניט בלויז געלט, נאָר אויך וויסן, געניטקייטן איז דער אַרבעט, נייַע השגות און אַפּעטיטן. די ליטווינער, וואָס האָבן געווייַנטלעך די ערשטע צייט געוואַנדערט אָן די פאַמיליעס, האָבן אויך צוגעשיקט געלט אַהיים און דאָס איז אויך געווען פארן ליטווישן אָרעמען דאָרף אַ גרויסע שטיצע. לויט די אויסרעכענונגען פון אָן אַמע־ריקאַנער עקאָנאָמיסט, ספיר, האָט מען דעמאָלט פון די פאַראייניקטע שטאַטן יערלעך געשיקט קיין רוסלאַנד 25 מיליאָן דאלער. אַזוי ווי די עמיגראַציע פון רוסלאַנד קיין אַמעריקע איז געאַנגען כמעט אויסשליסלעך פון די 25 גובערניעס פון יידישן תחום, קומט אויס, אַז קאָוו־נער גובערניע האָט באַקומען בערך יעדן יאָר אַ מיליאָן דאלער.

די יידן האָבן רעלאַטיוו נאָך מער אויסגעוואַנדערט, ווי די ניט־יידן, פון קאָוונער גובערניע. קאָוונער גו־בערניע ליגט נאָענט צו דייטשלאַנד, און פון דאָרט האָט אַ יידישע אויסוואַנדערונג זיך אָנגעהויבן אַ סך פריער, ווי פון די מיזרח־איראָפּעאישע לענדער. צוריק האָבן יידן געוואַנדערט זייער וויניק, אָבער געלט צו קרובים האָבן יידן געשיקט נאָך מער ווי די ליטווינער. אויב אין קאָוונער גובערניע איז דעמאָלט אָנגעקומען יערלעך אַן ערך אַ מיליאָן דאָלער פון אַמעריקע, האָבן יידן געווויס פון אים באַקומען אַ גאַנץ גרויסן חלק. יידישע משפחות אין ליטע האָבן אויך באַקומען צוגעשיקט אַלץ גרעסערע סומען פון דרום־אַפריקע. דאָס ביסל צוריקגעקומענע יידן פון אַפריקע און אַמעריקע האָבן אויך אַריינגעבראַכט קאַפּיטאַלן און אונטערנעמונגס־גייסט. דער אָפּשטראָם פון דעם נאַטירלעכן צואוואוקס האָט געמילדערט די האַרטע קאָנקורענץ אין די פאַרשפּרייטסטע יידישע פרנסות — אינעם קליינהאַנדל און מלאכה. דער יידי־שער דלות איז ניט געוואָקסן.

די אויבן אָנגעוויזענע עקאָנאָמישע אַנטוויקלונגען האָבן געהויבן דעם אויסלענדישן האַנדל און געוויס האָבן דערפון גענאָסן די יידן ניט וויניקער פון די ניט־יידן. און גענאָסן האָבן ניט נאָר די סוחרים, נאָר אויך זייערע אָנגעשטעלטע, אויסשליסלעך יידישע. די צאָל יידישע אָנ־געשטעלטע אין אַזעלכע צווייגן, ווי ביי וואַלד־האַקן און

עקספּאָרט און אַגראַר־ און וואַלד־פּראָדוקטן, האָט גע־
האַלטן אין וואָקסן און אויך די שכירות זיינען געשטיגן.
דער געהעכערטער געברויך פון ליטווישן דאָרף האָט אויך
געדינט דעם יידישן קליין־האַנדל.

דאָס זיינען אָבער אַלץ געווען פּראָצעסן אין זייע־
רע התחלות, אין זייערע סאָמע אָנהויבן. זיי האָבן ניט
באַווייזן צו אַנטוויקלען כדבעי זייערע ווירקונג־פּאָטענצן,
צו אַנטפּלעקן זייערע טיפּערע און גרינטלעכערע אייג־
פלוסן, ווייל ס׳איז אָנגעלאָפן די מלחמה, וואָס האָט איבער־
געקערט אַלע שיסלען, און גאָנץ באַוונדערס די יידישע
שיסל.

אַוודאי טרעפט אין יידישן לעבן, אַז מען יצא מתוק,
אָבער אַ סך אָפטער טרעפט, אַז ממתוק יצא עז. די אַלע
פאַזיטיוון אַנטוויקלונגען ביי די ליטווינער, וואָס וואָלטן
באַדאַרפט זיין נאָר לטובת די יידן, האָבן אויך פאַרלייגט
די יסודות פון יענעם עקאָנאָמישן אַנטיסעמיטיזם, וואָס
האָט שפּעטער געשפּילט אַזאַ פאַטאַלע ראָל אינעם גורל
פונעם ליטווישן יידנטום.

דאָרפישע ליטווינער, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין
שטאָט, האָבן אַלץ מער געזוכט אַרויסצושטופן דעם יידן
פון מלאכה און פּראָפעסיעס. פּויערישע קאָאָפּעראַטיוון
זיינען אויפגעקומען ניט מיטן צוועק צו פאַרקויפן בי־
ליקער דעם פּויער סחורות, נאָר כדי אַרויסצושטויסן דעם
יידישן קרעמער. גלחים און ליטווישע אינטעליגענטן האָבן
נעשיקט דעם פּויער אין קאָאָפּעראַטיוו, כאָטש די סחורה
איז דאָרט טייערער געווען, ווי ביים יידן, לשם מיצווה —
אָפּצושוואָכן דעם יידישן האַנדל. צוריקגעקומענע ליטווי־
נער פון אַמעריקע מיט אַ ביסל געלט און אַ ביסל אַמע־
ריקאַנער חכמה זיינען ניט אַלע געגאַנגען אין דאָרף.
אַ טייל איז געבליבן אין שטאָט, און כדי אַריינצודרינגען
אין שטאָטישע פּרנסות, האָט מען געוואָלט, אַז וואָס וויב־
ציקער יידן זאָלן אין שטאָט פּרנסה האָבן. מיט אין וואָרט,
ממתוק יצא עז — ס׳איז געבוירן געוואָרן יענע ליט־
ווישע אינטעליגענץ, יענער הענדלעריישער און האַנטווער־
קערישער מיטלקלאַס, וואָס איז געוואָרן דער אַקטיווער
טרעגער פונעם עקאָנאָמישן אַנטיסעמיטיזם.

אויף דער לאַגע פון יידן אין רוסלאַנד, ערב דער
ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן נאָך געווירקט די באַזונ־
דערע פּאָליטישע באַדינגונגען, אין וועלכע יידן האָבן זיך
דעמאָלט געפונען אין רוסלאַנד. די העכער 500 פּאָגראָ־
מען אין די רעוואָלוציאָנערע טעג פון אָקטאָבער 1905,
די געשטיגענע אַנטיסעמיטישע העצער, און שפּעטער דער
ביילים־פּראָצעס האָבן פאַרסמט פאַר דער יידישער בא־
פעלקערונג די פרוכטן פונעם עקאָנאָמישן אויפשטייג.

ניט געקוקט אויף דעם עקאָנאָמישן וואויל־שטאַנד
אין רוסלאַנד ערב דער ערשטער מלחמה, האָט די יידישע
אויסוואַנדערונג געהאַלטן אין אירן שפּרינגען אַרויף,
און אַלץ מיט אַ העכערן שוואונג. דער געזונטער אינ־
סטינקט פון די יידישע מאַסן האָט זיי ווי געוואָרנט, אַז
אין אייראָפּע שטייט זיי פאָר אַ גרויסער חורבן און האָט
זיי געטריבן מעבר לים. אין דער אויסוואַנדערונג פון
רוסלאַנד האָבן די יידן פון קאָוונער גובערניע געזונט
גאָר אַ גרויסן אַנטייל.

די מלחמה האָט מיט אַמאָל אַלץ געענדערט, אַלץ
איבערגעדרייט, איבערגעהאַקט דעם אַנטוויקלונגס־פּאָדעם
פון העכער הונדערט יאָר רוסישער הערשאַפט אין קאָוו־
נער גובערניע און געשאַפן אַ גאַנץ נייע סיטואַציע. און
ווידער איז דער יידישער גורל געווען ראַדיקאַל אַנדערש
פונעם גורל פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג. נאָר
לאָמיר צוערשט זיך אָפּשטעלן אויף די אַלגעמיינע שאָדנס
פון דעם דאָזיקן ראַיאָן בעת די מלחמה־געשעענישן.

די מלחמה־שאָדנס פון דעם ראַיאָן, וואָס איז שפּע־
טער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער אומאָפהענגיקער לי־
טע, זיינען געווען זייער גרויס. לויט אָפּיציעלע דאַטעס
זיינען אויף דעם דאָזיקן געביט צעשטערט געוואָרן 92.000
פויערשע ווירטשאַפטן, וואָס ס׳האָט אויסגעמאַכט 43 פּרא־
צענט פון אַלע פויערשע הויפן. 150.000 העקטאַר וואַלד
זיינען אויסגעהאַקט געוואָרן און דאָס האַלץ אַרויסגע־
פירט. ס׳זיינען חרוב געוואָרן 42 טויזנט הייזער — דאָ
גייען אַריין דאָס רוב יידישע הייזער פון די שטעט און
שטעטלעך. ס׳זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן: 90.000 פערד,
140.000 בהמות און 767.000 חזירים און שאָף. 12 מיליאָן
פוד תבואה איז פון די דייטשן רעקוויזירט געוואָרן און
אַרויסגעפירט געוואָרן. דאָס לאָנד איז שטאַרק פאַראַרעמט
געוואָרן.

פון 75 ביז 80 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעל־
קערונג פון קאָוונער גובערניע זיינען פון דער צאַרישער
רעגירונג אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייערע איינגעזעסע־
נע ערטער און געטריבן געוואָרן אין דער ווייטער רוסישער
וועלט אַריין. אַ קליינע טייל פון דער יידישער באַפעל־
קערונג האָט זיך פאַרהאַלטן אין די נאָענטע צו קאָוונער גו־
בערניע שכנישע ערטער און האָט געהאַט אַ מיגלעכקייט
אינגיכן זיך אומצוקערן, אָבער פיזישע און מאַטעריעלע
שאָדנס אפילו פון די דאָזיקע גליקלעכסטע פליכטלינגע
זיינען געווען גאָנץ גרויס. די פּליטים, וואָס זיינען גע־
טריבן געוואָרן אין די ווייטע רוסישע גובערניעס, האָבן
זיך שפּעטער אין 5־6 יאָר אַרום אומגעקערט הונגעריקע,
נאַקעטע און באַרוועסט.

פאָר אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג
איז געשטאַנען נאָך דער מלחמה אָנצוהויבן גאָר פשוט
פון אָנהויב — זייערע הייזער זיינען געווען פאַרברענט
אָדער צעראָבירט, זייער האָב און גוטס אויף איינעם
אָדער אַנדערן אופן פאַרלאָרן, זייערע פּרנסות זיינען גע־
ווען באַזעצט אָדער פאַרשוואונדן.

די אינדוסטריע, אויף וויפיל אַזאַ איז געווען פון
אַ מער אָדער ווייניקער גרעסערן מאַסשטאָב, האָט פאַר־
לאָרן דעם רוסישן מאַרק און דערמיט אויך איר אָפּ־
זאַץ־באָדן. אין קאָוונע זיינען געווען צוויי גרויסע מע־
טאַל־פאַבריקן, וועלכע זיינען געלעגן אין דייטשישע
הענט (שמידט און טילמאַנס) — זיי האָבן באַשעפטיקט ביז
פיר טויזנט אַרבעטער און געמאַכט אַן אומזאַץ יער־
לעך איבער 4 מיליאָן רובל אָדער אַרום 2 מיליאָן דאלאר.
זיי האָבן נאָך דער מלחמה געמוזט שטאַרק פאַרקלענערן

די פּראָדוקציע. אין שאָוול האָבן פּאָר דער מלחמה געאַרבעט דריי גרויסע לעדער־פאַבריקן מיט בערך אַ פּראָדוקציע פון 15־18 מיליאָן רובל אַ יאָר. אַלע דריי פאַבריקן זיינען געווען אין יידישע הענט — פרענקל, נוראָק און די ברידער כאַראַנזשיצקי. פרענקלס פאַבריק האָט באַשעפטיקט אין 1914 איבער 800 אַרבעטער און אין די אַנדערע ביידע לעדער־פאַבריקן זיינען אויך געווען באַשעפטיקט פון פיר ביז פינף הונדערט אַרבעטער. אויך די דאָזיקע גרויסע פאַבריקן האָבן זיך געזייער הויפּט־אָפּזאַץ אין רוסלאַנד. זיי האָבן זיך געפּרוואוט צופּאַסן צום קלייניעם שטאַרק באַגרענעצטן ליטווישן מאַרק. בשעת מיין באַזוך אין שאָוול, אין 1936, האָבן ביי פרענקלען אויף דער לעדער־פאַבריק געאַרבעט אַרום 250 אַרבעטער און אין זיין שוך־פאַבריק אַרום 200 אַרבעטער, פון וועלכע אַ העלפט בערך זיינען געווען יידן. די נוראָק־פירמע איז געווען אונטערגעגאַנגען. אויפן אָרט פון די אונטערגעגאַנגענע עטלעכע גאָר גרויסע פאַבריקן, וועלכע זיינען געווען אָפּהענגיק פון אַ זייטיקן מאַרק, זיינען אויפגעקומען אַ סך קליינע און מיטלע אונטערנעמונגען, וועלכע האָבן שוין אָבער געהאַט אין זייער גרויסן רוב גאָר נייע בעלי־בתים און אַרבעטער — ליטווינער.

איין פאָזיטיווע דערשיינונג איז פאַרגעקומען ביי די געבליבענע יידן אין קאָוונער גובערניע — אַ באַדייטנדיקע טייל פון זיי האָט זיך געכאַפּט אַדאַנק די אויסטערלישע מלחמה־באַדינגונגען, פאַר לאַנדווירטשאַפטלעכע פּרנסות. דער ערשטער באַריכט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וועלכער האָט דורכגעפירט אַן אַנקעטע אין יאָר 1919 האָט געמאַכט פאָלגנדיקע אויספירן אויפן סמך פון געזאַמלטן מאַטעריאל:

„דער פּראָצענט יידן, וואָס באַשעפטיקט זיך מיט לאַנדווירטשאַפט, איז אין די קריג־יאָרן באַדייטנדיק פאַרגרעסערט געוואָרן. די פּרייזן אויף לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן זיינען געווען זייער הויכע, ערד איז געווען זייער גרינג צו באַקומען, די באַשעפטיקונג מיט ערד־אַרבעט האָט באַפרייט אין דער אָקופּאַציע־צייט פון צוואַנג־אַרבעט — דאָס אַלץ האָט געבראַכט דערצו, אַז יידן האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן צו דער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט."

אין אַנדערע באַריכטן פון שפּעטערדיקע יאָרן לייענען מיר:

„כאַראַקטעריסטיש איז, אַז די קראָמען, וועלכע וואָקסן אין די דערפער ווי שוועמלעך, עפענען דווקא קריסטן און ניט יידן."

די אַגראַר־רעפאָרם איז געוואָרן אַזוי צוגעשניטן און שפּעטער אַזוי אויסגעטייטשט, אַז אַרעמע יידן האָבן פון איר זייער וויניק הנאה געהאַט. די טענדענץ פון דער אַגראַר־רעפאָרם אין ליטע איז געווען בלויז לטובת די פּויערים, וואָס האָבן זיך שוין פריער פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט. אויף אַזאַ אופן וועלכע דערפירט ביזן מינימום די באַדייטונג פון דער אַגראַר־רעפאָרם פאַר יידן.

עס איז ניט געניומען געוואָרן אין אַכט דאָס, וואָס יידן זיינען אין צאַרישן רוסלאַנד געווען באַגרענעצט אין זייערע רעכט אויף צו קויפן לאַנד און אויף צו וואוינען אין דאָרף. דער ליטווישער גרינדונג סיים האָט אויך אַרויסגעוואָרפן פון געזעץ־פּראָיעקט דעם פונקט, וואָס האָט געהאַט דערלויבט גערטנירער און סאַדאָווניקעס צו באַקומען אויף געוויסע באַדינגונגען ביז 8 העקטאָרס לאַנד. גראד דער דאָזיקער פונקט וואָלט געקאָנט ווערן אַ רפואה פאַר פילע יידישע משפחות, וואָס האָבן שוין פאַר דער מלחמה געהאַט זיך פאַרנומען מיט גערטנעריי און סעדריי. אַ צווייטער „אויפטו" פון גרינדונג־סיים איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט באַגרענעצט דאָס רעכט פון די געווען סאָלדאַטן צו באַקומען לאַנד מיט אַזוינע עלעמענטן בלויז, וואָס קאָנען אַליין באַארבעטן דערד. יידישע סאָלדאַטן, ווי אויך אַ סך ליטווינער האָבן פּראָטעסטירט קעגן דעם דאָזיקן פונקט, אָבער אָן דערפאָלג.

„די צאָל יידן וואָס באַשעפטיקט זיך מיט האַנדל", לייענען מיר אין באַריכט פון נאַציאָנאַל־ראַט פון 1920, „איז פאַר דער צייט פון קריג באַדייטנדיק פאַרגרעסערט געוואָרן. ביזן קריג איז די צאָל יידישע הענדלער געווען ניט מער ווי איין דריטל פון דער יידישער באַפעלקערונג, אָבער אין 1919 איז זייער צאָל געווען מער פון אַ העלפט. די אַלגעמיינע לאָגע פון יידישן הענדלער האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר ניט קיין גוטע. מיטן איבערגאַנג צו נאַראַמאַלע לעבנס־פאַרמען האָט זיך געשאַפן אַ גרויסע קאָנקורענץ, און די הוצאות זיינען געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער.

„מלאכה, דאָקעגן, איז געפאָלן. פאַרן קריג איז די צאָל יידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכה, גע־וען 30 פּראָצענט. אין 1919 איז געווען בלויז 21,3%. דער גירוש, די טייערקייט פון רוי־שטאָף און די אוממיג־לעכקייט זיך איינצושאַפן נייע מאַשינעס און געצייג (די אַלטע האָט מען ניט געפונען) זיינען געווען די סיבות פונעם פאַלן פון דער יידישער מלאכה.

„אַרום 20 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג זיינען, לויט די אָנגאָבן פון דער אנקעטע, ניט ביכולת אַליין אויסצוארבעטן זייער חיונה. אין גרויסן רוב זיינען דאָס פאַמיליעס, וואָס זיערע שפּייזער זיינען געווען מעבר לים, אין רוסלאַנד, אָדער אין געפאַנגענשאַפט. אָט די 20 פּראָצענט פאַלן צו לאַסט אויף דער יידישער געזעלשאַפט".*)

VII

די סאָציאָלע פיזיאָנאָמיע פון באַזונדערע פעלקער אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע לויט דער ציילונג פון 1923

36 יאָר זיינען פאַרלאָפן פון דער רוסישער פאָלק־ציילונג אין 1897 ביז דער ערשטער און לעצטער פאָלק־ציילונג אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, אין יאָר 1923.

*) „צען יאָר ליטווישע עקאָנאָמיע" (ענגליש), קאָוונע.

פיל טיפע ענדערונגען זיינען אין משך פון די דאָזיקע שטורמישע יאָרן פאַרגעקומען אין גאַנץ רוסלאַנד און אויך אין דעם ראַיאָן, וואָס איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער זעלבסטשטענדיקער מלוכה ליטע. דער ליטווישער מענטש, דער מערהייט־בעל־הבית פון ליטע, האָט דורכגעמאַכט אַ טיפע עוואָלוציע אין דער צייט צווישן די צוויי פאָלקסציילונגען. דער ליטווינער איז דורך דער צייט געוואָרן „גראַמאָטנער", באַוואוסטזיניקער, רירעוודיקער, וועלטלעכער, אונטערנעמערישער און עקאָנאָמיש־מוטיקער.

דער ליטווינער איז אויך אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע געווען געגנג פּרימיטיוו, געגנג הינטערשטעליק און אומבאַהאָלפן אין פאַרגלייך מיטן טראַדיציאָנעל־שטאָטישן יידישן מענטשן, מיטן יידישן געניטן סוחר, מיטן גוטן קענער פון רוסישן און וועלט־מאַרק. דאָ איז אָבער צוגעקומען איין פאַקטאָר, וואָס האָט מיטאַמאָל איבערגעוואויגן אַלע יידישע באַרימטע מיסחר־און פאַבריקאַציע־טאַלאַנטן, אַלע יידישע ברייטע און ווייטע מאַרק־פאַר־בינדונגען.

דער ליטווינער האָט אין זיינע כמעט נאָך גאַנץ־דאָרפישע הענט באַקומען אַ מלוכה־אַפּאַראַט, און מיט דעם צויבערשטעקעלע האָט ער געשלאָגן די הונדערטיעריקע יידישע שטאָטישע אינגעוואָרצלטקייט, אַלע יידישע פאָזיציעס און אינערציעס, אַלע אַקומולירטע יידישע מיסחר־און פאַבריקאַציע־געניטקייטן. מען מוז אָפן און מוטיק מודה זיין, אז דער געגנג אַפּגעשטאַנענער, אָבער פאָליטיש־פרייער ליטווינער האָט זיך אַרויסגעוויזן געגנג פעאיק אויף צו אָרגאַניזירן דאָס עקאָנאָמישע לעבן פונעם קליינעם, אָבער זעלבסטשטענדיקן שטאָט — אָרגאַניזירן אים אַזוי, אַז דאָס ליטווישע פאָלק זאָל ווערן דער הערשער ניט בלויז פאָליטיש, נאָר אויך עקאָנאָמיש. מען מוז אויך צוגעבן, אַז די ליטווישע מערהייט האָט איבערגענומען פיל עקאָנאָמישע שפּיץ־פאָזיציעס פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן מיטן מינימום כמעט שאָדנס אָדער אָפילו ריזיקעס פאַר די עקאָנאָמישע אינטערעסן פונעם גאַנצן לאַנד און אויך מיטן מינימום, רעלאַטיוו, צוואַנג־מיטלען לגבי די באַקעמפטע און באַוווּסטע מינדערהייטן.

די ציילונג פון 1923 האָט נאָך ניט געקאָנט אָפּשפּיגלען די אַלע פּראָצעסן, וועלכע האָבן געבראַכט צו דעם, אַז דאָס ליטווישע פאָלק, וואָס איז געווען פריער ניט מער ווי אַן עקאָנאָמישער אָביעקט אין זיין לאַנד, איז געוואָרן דער פולער עקאָנאָמישער סוביעקט. דאָך האָט אויך די דאָזיקע ציילונג, קוים 5 יאָר נאָך דער דערגרייכונג פון פאָליטישער זעלבסטשטענדיקייט, אָפּגעשפּיגלט אייניקע וויכטיקע ענדערונגען. די פּוילישע און רוסישע טיילן פון דער באַפעלקערונג פון ליטע זיינען געוואָרן פיל קלענער און ס׳זיינען אַוועק זייערע פּריוויליגירטע קלאַסן, ווי די גרויסע פּריצים און די באַאַמטן־אַפּאַראַט האָט זיך שוין דעמאָלט געהאָט שטאַרק צעוואקסן און איז שוין געלעגען כמעט אויסשליסליך אין ליטווישע הענט. ענדלעך האָט די דאָזיקע ציילונג אויך טיילווייז אָפּגעשפּיגלט די ענדערונגען פון די פאַרגאַנגענע 26 יאָר, ווי, למשל, דעם גאַנץ־אינטענסיוון וואוקס פון ליטווישן אַנטייל אין דער מלאכה און אויך אין דער אינדוסטריע.

לאָמיר איבערגיין צום מאַטעריאַל, וואָס וועט אונז געבן אַ קלאָר בילד פון דער פראָפעסיאָנעלער, ווי פון דער סאָציאַלער פיזיאָנאָמיע פון די הויפט־פעלקער פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, אין יאָר 1923.

פראָפעסיאָנעלע גרופּעס	ליטווינער	יידן	פּאָליאַקן	רוסן	דייטשן
	אַבסאָלוטע צאָלן				
1) אַגראַר־ווירטשאַפט	995.927	4.996	37.307	26.436	10.836
2) אינדוסטריע און מלאכה	56.243	18.107	2.550	2.535	3.070
3) האַנדל און קרעדיט	5.667	25.132	319	271	466
4) קאָמוניקאַציע	9.363	2.348	238	354	473
5) ליבער. פראָפעסיעס און באַאַמטנטום	36.600	4.180	776	1.077	809
6) פאַרשיידענע	74.716	29.028	3.596	3.003	2.831
צוזאַמען	1.178.516	83.791	44.786	33.676	18.485
	רעלאַטיוו צאָלן				
1) אַגראַר־ווירטשאַפט	84,5	6,0	83,3	78,4	58,6
2) אינדוסטריע און מלאכה	4,8	21,6	5,7	7,6	16,6
3) האַנדל און קרעדיט	0,5	30,0	0,7	0,8	2,5
4) קאָמוניקאַציע	0,8	2,8	0,6	1,1	2,6
5) ליבעראַלע פראָפעסיעס און באַאַמטנטום	3,1	5,0	1,7	3,2	4,4
6) פאַרשיידענע	6,3	34,6	8,0	8,9	15,3
צוזאַמען	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ס'וואַרפט זיך גלייך אין די אויגן, אַז די יידן זיינען דער בפירושדיקער און שרייענדיקסטער יוצא מן הכלל. — צווישן די ליטווינער זיינען געווען פֿאַרנומען ביי לאַנד־ווירטשאַפט אַריבער 84 פּראָצענט פון זייערע עקאָנאָמיש־אַקטיוון, צווישן די פּאָליאַקן זיינען געווען באַשעפטיקט אין דער אַגראַר־ווירטשאַפט אַריבער 83 פּראָצענט, ביי די רוסן ניט קיין סך וווייניקער — אַריבער 78 פּראָצענט. די דאָזיקע דריי פעלקער זיינען לכן אין תוך געווען לאַנד־ווירטשאַפטלעך. די דייטשן זיינען שוין נאָענטער צו יידן. זיי האָבן בלויז אַריבער 58 פּראָצענט באַשעפטיקטע ביי לאַנדווירטשאַפט, אָבער דאָס איז דאָך אויך קרוב צו 10 מאָל מער, ווי צווישן די יידן.

במקום לאַנדווירטשאַפט קומען ביי יידן די וויכטיק־סטע שטאָטישע פרנסות—האַנדל, אינדוסטריע און מלאכה. אין די דאָזיקע צווייגן פון דער פּאָלקס־ווירטשאַפט זיינען געווען יידן פאַרנומען אַריבער 50 פּראָצענט, צען מאָל מער. ווי ליטווינער, ניין מאָל מער ווי פּאָליאַקן, זיבן מאָל מער ווי רוסן, און דריי מאָל מער פון דייטשן.

ביי די יידן און אויך ביי די דייטשן פאַרנעמט זייער אַ גרויס אָרט די גאָר לעצטע גרופּע — די „פאַרשיידענע", וועלכע באַשטייען פון פאַרשיידנסטע עלעמענטן, ווי דינסטן, טאָג־אַרבעטער, פּענסיאָנערן, אָדער וואָס לעבן פון זייערע קאַפּיטאַלן א. א. ביי יידן מאַכן זיי אויס מער פון אַ דריטל פון אַלע באַשעפטיקטע, ביי די דייטשן אַ זעקסטל, בעת ביי די ליטווינער מאַכן זיי אויס בלויז אַ וועלכע 6 פּראָצענט. לייַדער, ווערט אין די ליטווישע סטאַטיסטישע ביכער די קאַטעגאָריע אָנגעגעבן נאָר אין דער אַלגעמיי־נער פאַרעם און מען קאָן זיי ניט טיילן. דאָס דריקט מע־כאַניש אַרונטער דעם פּראָצענט יידן, וואָס זיינען באַשעפ־טיקט אין האַנדל און אינדוסטריע.

אין פאַרגלייך מיטן יאָר 1897 האָט זיך ביי די ליט־ווינער נאָך פאַרגרעסערט דער פּראָצענט באַשעפטיקטע מיט לאַנדווירטשאַפט — אַ רעזולטאַט פון דער מלחמה, וואָס האָט אויך צווישן יידן געפירט צו אַ קליינער פאַרגרע־סערונג פון די באַשעפטיקטע ביי לאַנדווירטשאַפט. דער חילוק איז גאָר גרויס ביי די פּאָליאַקן און רוסן. די פּוילישע שטאָטישע עלעמענטן האָבן אויסגעוואַנדערט בשעת מלחמה און זיך ניט אומגעקערט. ביי די רוסן זיינען דאָך די אַרמיי־טיילן אַוועק, און זיי האָבן דאָך אויסגעמאַכט העכער אַ העלפט פון אַלע רוסישע באַשעפטיקטע. אויך אַ גרויסע צאָל רוסישע באַאַמטע איז אַוועק — געבליבן זיינען די פּויערים.

פאַר אונדז זיינען פון גרויסן אינטערעס האַנדל און אינדוסטריע — און מיר וועלן זיך פאַרהאַלטן אַביסל ביי די דאָזיקע צוויי ווירטשאַפט־צווייגן.

פון דונדערט באַשעפטיקטע אין האַנדל זיינען געווען:

פּעלקער	1897 קאָונער גוב.	1923 — ליטע
1) יידן	87,0	77,1
2) ליטווינער	8,4	17,9
3) פּאָליאַקן	3,0	0,9
4) רוסן	1,5	1,0

דאָס וויכטיקסטע איז, וואָס דער פּראָצענט ליטווינער באַטייליקטע אינעם האַנדל האָט זיך פאַר דער צייט פאַר־טאָפלט — און געווינס אויפן חשבון פון יידן. דער יידישער אַנטייל האָט זיך פאַרקלענערט פון 87 פּראָצענט אויף נאָר 77. אמת, דער אַנטייל פון יידן אין האַנדל איז נאָך אין 1923 אויך געווען גענוג הויך. אַרום דריי פערטל פון אַלע באַשעפטיקטע אין האַנדל זיינען נאָך דעמאָלט באַשטאַנען פון יידן, אָבער די דאָזיקע קליינע ירידה איז בלויז געווען אַן אָנזאָג אויף אַן אַנטוויקלונג, וואָס איז שפּעטער אַוועק פיל אינטענסיווער. ס'איז קיין ספק ניט, אַז צום יאָר 1939 האָבן שוין די ליטווינער, באַשעפטיקטע ביי האַנדל, אויסגעמאַכט ניט וווייניקער פון אַ העלפט פון אַלע פאַרנומענע אין האַנדל.

די זעלביקע דערשיינונג זעען מיר אין אינדוסטריע און מלאכה, פאַקטיש האַנדלט זיך עס דער עיקר וועגן מלאכה. פון הונדערט באַשעפטיקטע אין אינדוסטריע און מלאכה זיינען געווען:

פּעלקער	1897 קאָונער גוב.	1923 ליטע
1) יידן	41,2	21,1
2) ליטווינער	41,0	66,0
3) פּאָליאַקן	12,6	3,0
4) רוסן	4,4	3,1

דאָס וויכטיקסטע איז, וואָס דער פּראָצענט יידן אין מלאכה האָט זיך פאַרקלענערט אויף אַ גאַנצער העלפט, בעת דער פּראָצענט ליטווינער האָט זיך פאַרגרעסערט אויף העכער אַ העלפט. אויך ביי די פּאָליאַקן איז די פאַרקלע־נערונג געווען אַ גאָר באַדייטנדיקע — געפאַלן אויף גאַנצע דריי פערטל.

מען דאַרף געווינס נעמען אין אַכט די פאַרקלענערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג און אויך פון די אַנדערע מיעוטים. די דאָזיקע פאַרקלענערונג איז אָבער וויַט ניט געווען פון גרויסער מדרגה. דער אינטענסיווער וואוקס פון ליטווישן אַנטייל אין דער אינדוסטריע און מלאכה איז אַרויסגערופן פונעם וואוקס פון ליטווינער אין דעם האַנט־ווערק. דאָס איז גאַנץ גוט געווען שוין באַקאַנט אין ליטע נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה גראָד געמאַכט אַ פאַרשונג פון דער לאַגע פון יידישן האַנט־ווערק אין אַ פאָר ליטווישע שטעטלעך און ער האָט דע־מאָלט פעסטגעשטעלט אַ באַדייטנדיקן וואוקס פון ליט־ווינער אין שנייַדעריי, אין שוסטעריי און אויך אין סטאָ־ליעריי.

מיר האָבן ביז איצט פאַרגליכן די ציפער פון אַלע באַשעפטיקטע — דער חילוק אָבער צווישן יידן און אַנ־דערע פעלקער טרעט ערשט אַרויס בולט ביים פאַרגלייכן באַזונדערע סאָציאַלע קלאַסן.

די סאָציאַלע סטרוקטור פון די עקאָנאָמיש־אַקטיוע ביי פאַרשיידענע פעלקער אין ליטע — 1923:

סאָציאַלע גרופעס	ליטווינער	יידן	פאָליאַקן	רוסן	דייטשן
			אַבסאָלוטע צאָלן		
1) בעלי־בתים	273.421	41.992	11.599	8.513	4.734
2) פאַמיליע־מיטגלידער	579.111	21.356	21.840	16.468	7.719
3) אָנגעשטעלטע	35.757	4.380	695	1.100	1.000
4) אַרבעטער	290.227	16.063	10.652	7.596	5.031
	1.178.516	83.791	44.786	33.677	18.484
			רעלאַטיווע צאָלן		
1) בעלי־בתים	23,2	50,1	26,0	25,2	25,6
2) פאַמיליע־מיטגלידער	49,1	25,5	48,7	48,9	41,8
3) אָנגעשטעלטע	3,0	5,2	1,5	3,3	5,4
4) אַרבעטער	24,7	19,2	23,8	22,6	27,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ביי יידן איז דער פּראָצענט בעלי־בתים בערך צוויי מאָל גרעסער, ווי ביי אַלע איבעריקע פעלקער. דער פּראָצענט בעלי־בתים איז ביי אַלע ניט־יידישע פיר פעלקער אין האָנדל טרעט אַרויס די יידישע טענדענץ צו זעלבסטשטענדיקייט אין איר גאַנצער שאַרפקייט. מיר זעען עס קלאָר פון די פאָלגנדיקע טאַבעלן:

די סאָציאַלע סטרוקטור פון די באַשעפטיקטע אין אינדוסטריע ביי פאַרשיידענע פעלקער (אין פּראָצענטן):

סאָציאַלע גרופעס	ליטווינער	יידן	פאָליאַקן	רוסן	דייטשן
1) בעלי־בתים און פאַמיליע־מיטגלידער	50,1	85,2	55,2	42,2	33,7
2) אָנגעשטעלטע	25,8	5,0	21,9	26,7	34,3
3) אַרבעטער	24,1	9,8	22,9	31,1	32,0
צוזאַמען	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

בערך דער זעלביקער — און ער איז צוויי מאָל קלענער, ווי ביי יידן. דאָ קומט צום אויסדרוק די געגנג באַאָנטע דערשיינונג, אַז דער ייד רייסט זיך צו זעלבסטשטענדיקייט, צו אַרבעטן פאַר זיך. עס זיינען גורם דערצו אַ סך פאַקטאָרן: דער יידישער אַרבעטער שטאַמט געווײנטלעך פון דער זעלביקער סביבה, ווי דער בעל הבית פון וואַרשטאַט, ער פילט זיך פסיכיש און גייסטיק געגנג פייאיק און צוגעגרייט צו טרייבן אַליין אַן אונטערנעמונג. אַ געלעגנהייט צו שטייגן גיט נאָר אַן אייגענע אונטערנעמונג, בעת די דער פּראָצענט בעלי־בתים איז ביי יידן געווען אַרי־בער 50 פּראָצענט, און ביי אַלע אַנדערע פעלקער נאָר בערך אַ פערטל. דער פּראָצענט אָבער פראָלעטאַרישע עלעמענטן (אָנגעשטעלטע און אַרבעטער) איז בערך ביי אַלע פעלקער גלייך — אַרום אַ פערטל פון אַלע עקאָנאָמיש־אַקטיוון. דאָס דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס די פאַמיליע־מיטגלידער, וואָס העלפן אין דער אַרבעט, מאַכן אויס ביי ניט־יידן אומגעפער אַ העלפט פון אַלע באַשעפטיקטע, בעת ביי יידן מאַכן זיי אויס בלויז אַ פערטל.

די סאָציאַלע סטרוקטור פון די באַשעפטיקטע אין אינדוסטריע ביי פאַרשיידענע פעלקער (אין פּראָצענטן):

סאָציאַלע גרופעס	ליטווינער	יידן	פאָליאַקן	רוסן	דייטשן
1) בעלי־בתים און פאַמיליע־מיטגלידער	38,2	45,0	50,0	58,9	43,8
2) אָנגעשטעלטע	1,3	3,3	0,6	2,0	1,9
3) אַרבעטער	60,5	51,7	49,4	39,1	54,3
צוזאַמען	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

פּראָלעטאַרישע לאַגע פאַר־מישפט צו בלייבן אויף אַ נידעריקער געזעלשאַפטליכער טרעפ אויפן גאַנצן לעבן. דער ייד איז קיינמאָל ניט געווען קיין לייבקנעכט, ווי דער ניט־יידישער פויער, און טראָגט שווערער אַריבער דעם עול פון אַ בעל־הבית. די פּראָלעטאַרישע עלעמענטן (אָנגעשטעלטע און אַרבעטער) אין האָנדל זיינען יידן צווישן יידן: ביי יידן מאַכן אויס די אָנגעשטעלטע און אַרבעטער קנאַפּע 15 פּראָצענט און ביי די ליטווינער אַ גאַנצע העלפט פון אַלע באַשעפטיקטע אין

האַנדל. ביי די רוסן נאָך מער און ביי די דייטשן כמעט צוויי דריטל פון די באַשעפטיקטע אין האַנדל. העכער 85 פּראָצענט פון אַלע באַשעפטיקטע אין האַנדל געהערן ביי יידן צו דער קאַטעגאָריע בעלי־בתים.

אומגעפער די זעלביקע דערשיינונג חזרט זיך איבער אין דער אינדוסטריע און מלאכה.

פון הונדערט באַשעפטיקטע אין אינדוסטריע און מלאכה זיינען געווען:

פּעלקער	בעלי־בתים	אַנגעשטעלטע	אַרבעטער
1) ליטווינער	61,8	34,7	68,4
2) איד	27,3	35,6	17,4
3) פּאָליאַקן	2,8	4,7	3,4
4) רוסן	2,1	3,1	3,8
5) דייטשן	3.4	10.0	3.9
6) פּאַרשיידענע ...	2,6	11,9	3,1
	100,0	100,0	100,0

דער פּראָצענט יידן צווישן די בעלי־בתים אין אינדוסטריע איז געווען העכער 27 פּראָצענט, אָבער צווישן די אַרבעטער בלויז אַריבער 17 פּראָצענט. צווישן די בעלי־בתים אין דער אינדוסטריע און מלאכה מאַכן אויס די ליטווינער קרוב צו צוויי דריטל. דאָס באַטייט, אַז יידן זיינען אין 1923 שוין געווען אַ מינדערהייט אין דער אינדוסטריע און אין האַנטווערק. צום סוף פון 19טן יאָרהונדערט האָבן יידן געהאַט אַ גאָר גרויסע מערהייט אין די ביידע ווירטשאַפט־צווייגן. ביי די אָנגעשטעלטע אין דער אינדוסטריע איז די לאַגע קאַמפּליצירטער. דאָרטן מאַכן יידן אויס דעם גרעסטן פּראָצענט. אַ באַוויזן, אַז יידן זיינען ניט שוואַך פאַרטראָטן אין דעם ביסל גרויס־און מיטל־אינדוסטריע. יידן מאַכן אויס העכער 35 פּראָצענט פון אַלע אינדוסטריע־אָנגעשטעלטע, כאָטש זיי האָבן אויסגעמאַכט נאָר 27 פּראָצענט פון אַלע בעלי־בתים. די ליטווינער מאַכן אויס העכער 60 פּראָצענט צווישן די בעלי־בתים אין אינדוסטריע און מלאכה און העכער 68 פּראָצענט צווישן די אַרבעטער, אָבער קנאַפּע 35 פּראָצענט צווישן די אָנגעשטעלטע. דאָס באַווייזט, אַז די ליטווינער זיינען מער פאַרטראָטן אינעם האַנטווערק, ווי אין דער אינדוסטריע. מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז יידישע אָנגעשטעלטע זיינען געווען באַשעפטיקט אויסשליסלעך ביי יידישע אונטערנעמער, און אפילו יידישע פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן ניט באַנוצט קיין יידישע אַרבעט־קראַפט, האָבן געווינטלעך געהאַלטן יידישע אָנגעשטעלטע.

לאָמיר נאָך דורכאַנאַליזירן די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס און באַאַמטע. ליידער פאַרמאָגן מיר ניט קיין דאַטעס פאַר די דאָזיקע צוויי גרופּעס געטיילט און מוזן זיי באַהאַנדלען צוזאַמען.

פון הונדערט באַשעפטיקטע אין ליבעראַלע פּראָפּעסיעס און באַאַמטנטום זיינען געווען:

פּעלקער	בעלי־בתים	אָנגעשטעלטע	אַרבעטער
1) ליטווינער	52,0	85,5	83,3
2) יידן	31,8	7,4	6,1
3) פּאָליאַקן	4,6	1,3	2,8
4) רוסן	3,4	2,4	1,9
5) דייטשן	2,4	1,6	3,1
6) פּאַרשיידענע ...	5,8	1,8	2,8
	100,0	100,0	100,0

אין דער ערשטער גרופּע — בעלי בתים — זיינען פאַרגעשטעלט דער עיקר די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס מיט אָקאַדעמישער בילדונג, ווי דאָקטוירים, דענטיסטן, יוריסטן, אינזשענירן וכדומה. אין דער צווייטער גרופּע—אָנגעשטעלטע — זיינען געווויס מערסטנטייל באַאַמטע. די לעצטע האָבן דאָך ניט קיין בעלי־בתים, און ביי ליבעראַלע פּראָפּעסיעס זיינען פאַראַן גאָר ווייניק אָנגעשטעלטע. אין דער דריטער גרופּע אַרבעטער — זיינען וואַרשיינלעך קאָנצענטרירט די דינער פון פאַרשיידענע מדרגות אין די קאָנצעליאַריעס און אין מעדיצינישע אָנשטאַלטן. נעמט מען אין אָכט די דאָזיקע פּירושים, ווערט די געבראָכטע טאַבעלע גאָנץ קלאָר. צווישן די בעלי־בתים ביי די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס מאַכן יידן אויס אַ גאַנץ הויכן פּראָצענט — כמעט אַ דריטל. אָבער צווישן די אָנגעשטעלטע, צווישן די באַאַמטע, שוין בלויז 7,4 פּראָצענט. צווישן די אַרבעטער איז שוין דער פּראָצענט יידן נאָך קלענער, בלויז זעקס פּראָצענט.

לויט די דאַטן פון 1897 האָבן די ליטווינער אויסגעמאַכט 26 פּראָצענט פון אַלע באַשעפטיקטע אין „אַדמיניסטראַציע, פּאָליציי און גערישט" — אין 1923 האָבן זיי אויסגעמאַכט 85,5 פּראָצענט פון אַלע אָנגעשטעלטע אין דער גרופּע, וועלכע טראָגט דעם נאָמען „ליבעראַלע פּראָפּעסיעס און באַאַמטנטום", — פאַקטיש, דער עיקר, צווישן די באַאַמטע. מיר זיינען זיכער, אַז די ליטווינער האָבן אויסגעמאַכט ניט ווייניקער פון 90 פּראָצענט פון אַלע באַאַמטע. אין דער ערשטער גרופּע — בעלי־בתים — פאַקטיש ליבעראַלע פּראָפּעסיע — מאַכן די ליטווינער אויס 52 פּראָצענט. לויט די דאַטעס פון 1897 האָבן די ליטווינער אויסגעמאַכט 23,6 פּראָצענט אין דער גאַנצער גרופּע „מעדיצינישע און סאַניטאַרע טעטיקייט", און בלויז 9 פּראָצענט אין דער גרופּע אַדוואָקאַטן. דער אָנטייל פון די ליטווינער אין דער ליבעראַלע פּראָפּעסיעס מיט אַקאַדעמישער בילדונג האָט זיך געווויס פאַרגרעסערט אויף דריי אָדער פיר מאָל. דאָס איז פאַרגעקומען אין דער גרעסטער מאָס אויפן חשבון פון די רוסן און פּאָליאַקן, וואָס האָבן אין 1897 אויסגעמאַכט העכער אַ דריטל פון אַלע באַשעפטיקטע אין די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס, און אין 1923 נאָר וועלכע 8 פּראָצענט. דער וואוקס פון די ליטווינער אין די ליבעראַלע פּראָפּעסיעס איז פאַרגעקומען טיילווייז אויך אויפן חשבון פון די יידן, וואָס האָבן, למשל, צווישן די

מעדיצינער אויסגעמאכט אנהויב 20טן יאָרהונדערט אין קאָוונע און אין אַנדערע שטעט 60 פּראָצענט און מער. די וויכטיקייט אָבער פון די אַלע נאָר וואָס געבראַכטע דאַטעס ליגט ניט אַזוי אין זייער קוואַנטיטאַטיוויער, ווי אין זייער קוואַליטאַטיוויער וואָג, אין דער פּאָליטישער און געזעלשאַפטלעכער השפּעה פון די דאָזיקע צוויי גרופּעס — אינטעליגענץ און באַאַמטנטום. די ליטווישע אינטעליגענץ און דאָס באַאַמטנטום איז פון שיכטן, וואָס האָבן גאָר טראָגן אין זייערע הערצער דעם גאנצן צאָרן און פּאַרדרוס פאר דורותדיקע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע דערניד־רונגען און עקספּלואַטאַציע. די יונגע ליטווישע פּראָפּעסיאָנעלע אינטעליגענץ, און דאָס נאָך יינגערע ליטווישע באַאַמטנטום, קומען אין זייער גאָר גרויסער מערהייט פון פּויערישע קינדער, זייער וואַרשיינלעך, אייניקלעך פון קנעכט, וועמען די פריצים האָבן נאָך געשמיסן און גע־פייניקט.

בנוגע דעם גאַנצן ראַיאָן, וואָס האָט געבילדעט ליטע, זיינען די ענדערונגען פון דער ציילונג פון 1897 בי־ז דער ציילונג פון 1923 אין יידישן לעבן ניט געווען קיין צו ראַדיקאַלע. די יידישע מאַסע איז אין איר מערהייט גע־בליבן אַ קליינבירגערלעכע, באַשטייַנדיק פין קליינע קרעמער און אַליין־אַרבעטנדיקע בעלי־מלאכות מיט אַ גאָר שמאָלן פּאָס פּראָווינציעלע גבירים, מיט אַ ביסל אַ בריי־טערן שיכט מיטל־קלאַס און אינטעליגענץ. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז פאַרגעקומען אַ געוויסע די־פערענציאַציע. ס׳איז געווען אויסגעוואַקסן אַ צאָל גרע־סערע יידישע קרעמער מיט עטלעכע אַנגעשטעלטע און אַ צאָל רייכערע בעלי־מלאכות מיט מערער אַרבעטער. די מלחמה האָט אָבער אָפּגעוויישט די דאָזיקע אַנטוויקלונג און אין אַ געוויסער מאָס האָט זיך די יידישע באַפעלקע־רונג אומגעקערט צו איר מצב פון 1897.

אַלס אַן אילוסטראַציע צו דעם נאָר־וואָס געזאָגטן קאָן דינען דער פּראָפּעסיאָנעלער באַשטאַנד פון די יידישע בעלי־מלאכות אין 1897 און אין 1923.

דער פּראָפּעסיאָנעלער באַשטאַנד פון די יידישע האַנטווערקער אין 1897 און אין 1923 (אין פּראָצענט):

פּראָפּעסיעס	1897	1923
1) שנייַדער, שוסטער און לעדער ..	52,0	53,2
2) שפּייַז־בראַנזשע	13,4	15,6
3) בוי־אַרבעט	11,0	9,6
4) מעטאַל	7,8	9,2
5)) האָלץ	6,0	4,6
6) דרוק	2,1	3,0
7) טעקסטיל	4,9	2,4
8) מינעראַל	1,9	1,8
9) כעמישע בראַנזשע	0,9	0,6
צוזאַמען	100,0	100,0

די ענדערונגען זיינען אַזעלכע שוואַכע, אַז ס׳לוינט ניט אַפילו זיך אָפּצושטעלן אויף זיי. דער סאָציאַלער און פּראָפּעסיאָנעלער בוי פון דער יידישער באַפעלקערונג גופא האָט זיך גאָר ווייניק געענדערט. די וואָג אָבער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פאַרשיידענע צווייגן פון ליט־ווישן עקאָנאָמישן לעבן האָט זיך יאָ געענדערט. דער דאָ־זיקער שינוי פון דער לאַגע פון יידן אין אַרומיקן עקאָנא־מישן לעבן, כאָטש ער איז נאָך געווען אין זיינע התחלות, האָט שוין דעמאָלט געטראָגן אין זיך די סאָמע ערנסטע גורלדיקע רעזולטאַטן פאַר דעם ליטווישן יידנטום. דער פּראָצענט יידן אין האַנדל איז ניט שטאַרק געפאַלן. אָבער דער אַנטייל פון די ליטווינער אין דאָזיקן ווירטשאַפּ־צווייג איז פאַרטאָפּלט געוואָרן. דאָס האָט באַטייט, אַז די ליטווישע גרופּע, איצט די פּאָליטיש־הערשנדיקע, האָט שוין דערוואָרבן אַזאָ סכום פּאָזיציעס אין דאָזיקן ווירט־שאַפּט־צווייג, אַז זי וועט האָבן אַ גאַנץ גוטע באַזע, פון וועלכער זי וועט קאָנען פירן דעם קאַמף פאַר דער בכורה אין האַנדל.

פיל גרעסער זיינען געווען די געווינסן פון די ליט־ווינער אין דער אינדוסטריע און נאָך מער אין דער מלאכה. גראָד אויף דעם דאָזיקן געביט האָט דער אַרגאַניזירטער קאַמף פאַר דעם אָפּשטויס פון יידן פון די פּאָדערשטע פּאָ־זיציעס אָנגענומען וויניקער שארפע פּארמען ווי אינעם האַנדל. גאָר וויכטיק און אַנטשיידנדיק פאַר דעם ליטווישן יידנטום איז געווען דאָס, וואָס דער פּאָליטישער אַפּאַראַט איז איבערגעגאַנגען אין די הענט פון דער מערהייט־גרופּע, פון דער פּאָלק־גרופּע, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר באַרעכטיקט צו פּארנעמען אַלע עקאָנאָמישע פּאָזי־ציעס פון לאַנד, דער בר־מיצרא אויף די בעסערע און העכערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. דער גיכער וואוקס פון אַן אייגענער ליטווישער אינטעליגענץ איז שוין געקומען צום שיין אין דער ציילונג פון 1923. די ליטווישע אינטע־ליגענץ האָט ווי מתרה געווען אַלע מינדערהייטן, און באַ־זונדערס די יידישע, אַז די אַמאָל אָפּגעשטאַנענסטע אוז הינטערשטעליקסטע פּאָלק־גרופּע האָט שוין באַקומען אַ מאָדערנע פירערשאַפט — אַ מאָדערנע מיט אַלע מעלות, אָבער נאָך מער מיט אַלע חסרונות פון יענעם שאָוויניס־טישן טשאַד, וואָס האָט פּארכאַפּט גאַנץ אייראָפּע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

VIII

די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון דער זעלבסטשטענדיקער ליטע

צוואַנציק יאָר בערך האָט געלעבט די זעלבסטשטענ־דיקע ליטע. די ערשטע און די אַנטשיידנדיקסטע אויפ־גאַבע פאַר דער רעגירונג איז באַשטאַנען אין לייזן די אַגראַר־פראַגע. קאָוונער גובערניע האָט געהאָט כמעט אויס־שליסלעך פּוילישע און רוסישע פריצים. אין זייערע הענט זיינען געווען אַרום 48 פּראָצענט פונעם גאַנצן קולטי־וירטן לאַנד. פּרעמדע און מער פּארטאָן אין הוליאַנקעס אָדער אין פּעטע מלוכהשע שטעלעס, איידער אין זייערע ווירטשאַפּטן, האָבן דאָס רוב גרויסע לאַנד־באַזיצער גאָר וויניק געזאָרגט פאַר דער מעכאַניזירונג און אינ־טענסיווירונג פון דער לאַנדווירטשאַפט. זיי האָבן געפירט

אן אמתע רויב־ווירטשאפט. מען האט אויסגעזויגן הן פון דער ערד און הן פונעם פויערטום אלע מיגלעכע זאפטן און מען האט אפילו ניט געזאָרגט פאר דער צוקונפט פון די דאזיקע בריידע עקספלואַטאציע־אביעקטן. קאוונער גובערניע און אויך די נאענטע סואוואלקער און ווילנער גובערניעס האבן זיך גערעכנט פאר שטארק אפגעשטאנענע. די אגראר־פראדוקציע איז באשטאנען דער עיקר אין תבואה, וואס האט געגעבן א גאר קנאפע הכנסה דעם פויערטום און ממילא דער גאנצער באפעלקערונג, ווייל די דארפישע באפעלקערונג האט דאך אויסגעמאכט ביז 80 פראצענט. ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האט דער פויערשער וואגן שוין געהאט א רוק זיך געטאן פון דעם זומפ, אין וועלכן ער האט געשטעקט הונדערטער יארן. די פי־און מילך־ווירטשאפט האט אנגעהויבן צוציען די אויפמערקזאמקייט פונעם ליטווישן פויערטום. אדאנק דעם צושטראם פון צוריק־וואנדערער פון אמעריקע און דעם צופלוס פון קאפיטאלן האט דאס ליטווישע מיטל־פויערטום אנגעהויבן אנטוויקלען אינטענסיווערע פארמען פון אגראר־ווירטשאפט. די מלחמה האט אבערגעריסן דעם דאזיקן פראצעס, אבער די באפרייאונג פון ליטע האט געשאפן גאנץ נייע גינציקע באדינגונגען פאר א וויי־טערדיקער און פיל אינטענסיווערער אנטוויקלונג פון די דאזיקע נייע טענדענצן. די ערשטע אויפגאבע איז געווען באפריייען דאס לאנד פון די גרויסע פויצים: צעטיילן דאס לאנד צווישן די ארעמע פויערים.

אין יאר 1922 האט דער ליטווישער גרינדונג־סיים דורכגעפירט דאס אגראר־געזעץ, לויט וועלכן מען האט פון אלע גרונט־באזיצער, וואס האבן פארמאגט מער פון 80 העקטאר לאנד, דאס איבעריקע לאנד קאנפיסקירט און צעטיילט צווישן פארשיידענע קאטעגאריעס פון דעם אין א לאנד ווי ליטע, וואו דאס קליין־פויערטום איז אן־עם אין טויטן און לעבעדיקן אינווענטאר, און אויך אין מא־דערנער ווירטשאפטלעכער דערפארונג, וואלט די רע־פארם, אפילו ביי א געניגנדיקער קרעדיט־שטיצע פון דער רעגירונג, דערגרייכט פארקערטע רעזולטאטן פון די, צו וועלכע מען האט געשטרעבט. ס'וואלט געפאלן די פראַ־דוקטיוויטעט פון דער ערד. דאס גאנצע לאנד וואלט פאר־ארעמט געוואָרן. די שטרעבונג פון דער ליטווישער רעגי־רונג איז אויך געווען דיקטירט פון פאליטישע מאטיוון, צו געווינען א פאליטיש־זיכערן און רואיקן עלעמענט. א פארמעגלעך, קולטורעל, מער־אקטיוו מיטל־פויערטום וועט אויך פירן אן אינטענסיווע אגראר־ווירטשאפט, פראַ־דוצירן פארן אויסלענדישן מארק. העכערע סארטן אגראר־פראדוקטן וועלן דערוווערבן פאר דעם ליטווישן לאנד־ווירטשאפטלעכן עקספארט א בכבודיק ארט אויף די בעסטע אויסלענדישע קויף־מערק. מען מוז אביעקטיוו מודה זיין, אז אין דעם פרט האט די יונגע ליטווישע מדינה געמאכט גאר גרויסע דערפאלגן.

אין משך פון א 20 יאר האט מען צעטיילט 747,901 העקטאר לאנד. פון דעם האט מען געשאפן א 40 טויזנט נייע אגראר־ווירטשאפטן און באפרידיקט די שרייענדיק־סטע נויט פון א טייל ערדלאזע פויערים און אפגעדאנקט די דעמאביליזירטע סאלדאטן. אן ערך 40 טויזנט קנאפ־ערדיקע פויערים האבן אויך באקומען לאנד און האבן זיך דערנענטערט פון דער קאטעגאריע ארעמע פויערים צו דעם פעסטערן מיטל־פויערטום.

מיר פארמאגן די סטאטיסטיק פון די אגראר־ווירט־שאפטן פארן יאר 1930, אבער אין גרונט זיינען שוין אין די שפעטערדיקע יארן קיין גרויסע שינויים אין דער סטרוקטור פון דעם פויערטום ניט פארגעקומען.

די סטרוקטור פונעם ליטווישן פויערטום און די פארטיילונג פונעם לאנד (1930):

ווירטשאפט־קאטעגאריעס	די צאל ווירטשאפטן		העקטאר לאנד	
	אבס.	פראצ.	אבס.	פראצ.
1) ביז 10 העקטאר	131.700	45,8	736,973	17,1
2) פון 11 ביז 20 העקטאר	92.808	32,3	1.293.656	30,0
3) פון 21 ביז 50 העקטאר	54.794	19,1	1,589,487	36,8
4) פון 51 ביז 100 העקטאר	6.476	2,3	425.025	9,8
5) מער פון הונדערט העקטאר	1.602	0,5	273.373	6,3
צוזאמען	287.380	100,0	4.318.514	100,0

פויערטום. באטראכט און פארזיכטיק איז די ליטווישע רעגירונג צוגעגאנגען צו דער גרונט־פראבלעם פון דער יונגער ליטווישער מדינה. צווישן די באזיצער פון לאנד ביז 80 העקטאר האט זיך געפונען דאס גאנצע געזונטע און פראדוקטיווע מיטל־פויערטום און דער עיקר יענע מער קולטורעלע און מער שטרעבזאמע פויערישע עלע־מענטן, צווישן וועלכע עס האבן זיך געפונען אויך די צו־ריקגעקערטע פון אמעריקע ניט נאר מיט דאלארן, נאר אויך מיט נייע געניטקייטן און העכערע לעבנס־אפעטיטן. צעברעקלט מען דאס לאנד אויף גאר קליינע ווירטשאפטן

די ווירטשאפטן פון 10 העקטאר ביז 50 זיינען די מיטלע און אביסל העכער פון מיטלע. דער דאזיקער טיפ ווירטשאפט נעמט ארום העכער א העלפט פון אלע ווירט־שאפטן און האט אין זיין רשות העכער צוויי דריטל פון גאנצן באארבעטן לאנד. די דאזיקע סאציאלע גרופע איז געווארן דער פונדאמענט, דער עקאנאמישער און אויך דער פאליטישער יסוד פונעם זעלבסטשטענדיקן ליטווישן שטאט. דאס פארמעגלעכע און מער ווי פארמעגלעכע פויערטום — די צוויי גרופעס מיט מער פון 50 העקטאר — מאכן אויס בלויז 2,8 פראצענט פון אלע ווירטשאפטן, זיי

האבן אבער געהאט אין זייער אייגנטום — 16,1 פראצענט לאנד, כמעט זעקס מאל מער פון זייער אנטייל אין דער צאל ווירטשאפטן. דאס איז געווען די פויערשע בורזשואזיע — די טייל פון דארף, וואס האט אויסגעטיילט די גרעסטע צאל קאנדידאטן אויף ליבעראלע פראפעסיעס און אויפן באמטנטום און וואס האט פאקטיש טאקע באזעצט דעם בריטסטן שטח אינעם פעלד פון די דאזיקע באשעפטיקונגען. אויף דער סאמע נידעריקער טרעפ פונעם פויערשן סאציאלען לייטער זיינען געווען גאנצע 131,700 ווירטשאפטן, וואס האבן אויסגעמאכט 45,8 פראצענט פון אלע ווירטשאפטן, אבער כמעט א העלפט האבן געהאט בלויז 17,1 פראצענט לאנד. אין דער גרופע קומט אויס אין דורכשניט ארום 5 מיט א האלבן העקטאר לאנד אויף א ווירטשאפט. אין דער ווירקלעכקייט איז אויך די דאזיקע אונטערשטע גרופע געווען שטארק דיפערענצירט. זי האט זיך געטיילט אזוי:

ווירטשאפט־קאטעגאריעס:		די צאל ווירטשאפטן		העקטאר לאנד	
		אבס.	פראצ.	אבס.	פראצ.
1)	פון 1 ביז 2 העקטאר	13.797	10,5	18.862	2,6
2)	פון 3 ביז 5 העקטאר	39.666	30,1	135.214	18,3
3)	פון 5 ביז 10 העקטאר	78.237	59,4	582.897	79,1
	צוזאמען	131,700	100,0	736.973	100,0

ס׳באקומט זיך גאר א ניי בילד — די ערשטע צוויי קאטעגאריעס מוזן ביידע צוגערעכנט ווערן צום ארעמסטן פויערטום. זיי מאכן אויס העכער 40 פראצענט פון די קליינע ווירטשאפטן, האבן אבער ניט קיין סך מער ווי 20 פראצענט פונעם לאנד פון דער דאזיקער גרופע. לגבי אלע ווירטשאפטן האבן זיי אויסגעמאכט — 18,6 פראצענט און האבן געהאט אין זייער רשות קוים 3,6 פראצענט פון באארבעטן לאנד.

ווי מיר זעען, האט די אגראר־רעפארם ניט געלייזט, אדער ניט געקענט לייזן די אגראר־פראגע אין איר פולער מאס. די נויט אין אפוואנדערונג פון דארף האט געפונען איר בפירושדיקסטן אויסדרוק אין דער אלץ שטייגנדיקער אויסוואנדערונג מעבר לים נאך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע ביז וואנען נאר די איינוואנדערונג־לענדער האבן געהאלטן זייערע טויערן מער אדער ווייניקער אפן. אט די דאזיקע נויט אין מאסן־עמיגראציע האט זיך אין די דרייסיקער יארן געוועגדט מיט איר גאנצער קראפט צו די ליטווישע שטעט. אבער די שטעט האבן בכלל ניט געהאט קיין דוחק

	1930	1932	1933	1935	1936	1937	1938
1)	וועלט־האנדל	93,0	74,5	75,5	82,0	85,9	97,5	108,0
2)	ליטעס אויסהאנדל	116,7	106,6	102,2	103,9	125,2	139,3	145,0

אין ארבעט־קראפט. זיי האבן געקענט מיט א גרויסן מותר דעקן די לאנגזאמע אנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע. דער צושטראם פון ביליקער דארפישער ארבעט־קראפט האט ניט נאר פארקאנקורירט די יידישע ארבעט, וואס איז געווען און געמוזט זיין טייערער. נאר האט אויך יידישע ארבעט ארויסגעשטויסן אין נאמען פון פאטריאטיזם. עס האט געגאלטן דער לאזונג, אז די ליטווינער זיינען בר מיצרא׳ס ניט נאר אין די העכערע סאציאלע שיכטן, נאר אומעטום, אויך ביי אן ארבעט־פלאץ אין א פאבריק. די בעלי־בתים פון די לעדער־און שיך־פאבריקן אין שאוול האבן מיר דערציילט, אז די מאכט־ארגאנען האבן אין גענוג קלארע אנצוהערענישן זיי געגעבן צו פארשטיין, אז ווען ס׳ווערט פריי א פלאץ אין א פאבריק, דארף מען צוערשט צונעמען א ליטווינער, און אין דער צווייטער ריי ערשט א יידן.

די ארעמע פויערים פון דארף האבן פארשטעלט פארן יידן דעם וועג אין די פאבריקן, וואוהין יידן האבן זיך שטארק געריסן. די קינדער פון די מיטעלע און רייכע פויערים האבן שוין געהאט א מיגלעכקייט צו באזוכן גימנאזיעס און אויך העכערע לערן־אנשטאלטן, זיי זיינען געשטאנען זייער נאענט צום רודער פון דער מלוכה דורך זייערע ברידער אדער עלטערן און זיינען געווארן די פאק־טישע עקאנאמישע און פאליטישע רעדל־פירער פון לאנד.

די ערשטע צען יאר פון דער ליטווישער זעלבסט־שטענדיקייט זיינען געווען הקדמה־יארן, שולונג־יארן און צוגרייטונג־יארן. די צווייטע צען יאר אבער וועלכע האבן זייער א סך צוגעזאגט ליטע, זיינען געווען יארן פון ביטער־סטן וועלט־קריזיס. ליטע האט וויניקער געליטן פון קריי־זיס פון א סך אנדערע לענדער. ליטע איז אבער אויך גע־ווען שטארק אפהענגיק פונעם וועלט־מארק און האט גע־מוזט פילן, און צייטנווייז גאנץ שטארק פילן, די קלעפ פונעם אלגעמיינעם וועלט־קריזיס. די פאלגנדיקע ציפער ווען אונדז וויזן אויף וויפיל ליטע האט געליטן פונעם קריזיס, און אויך אויף וויפיל ליטע האט דאך געהאט מזל, צו ווערן פונעם קריזיס ווינציקער באריורט, איידער אנ־דערע לענדער. נעמט מען דעם וועלט־האנדל (דעם וואלום) פון 1929 פאר 100, איז דער אינדעקס אין די וויטערדיקע יארן געווען פאלגנדיקער:

אין אלגעמיין איז ליטע געגאנגען אין די פוסטריט פון דער אלגעמיינער וועלט־אנטוויקלונג, אבער איר האנדל איז געפאלן פיל לאנגזאמער פונעם וועלט־האנדל. ביים

איבערגאנג פון קריזיס צו אַ נייעם אויפשטייג, איז דער שפרונג פון ליטעס האַנדל אַרויפגעשטיגן אינטענסיוער און שטורמישער.

דער אָנטייל פון ליטע אינעם וועלט־האַנדל בכלל האָט באַטראָפן אין 1928—0,08, און אין יאָר 1936—0,16, צוויי מאָל אַזוי פיל. דער פּראָצענט פון ליטעס אָנטייל אין דעם פּלאָקס־עקספּאָרט פון דער וועלט האָט באַטראָפן אין יאָר 1929 נאָר 2,84 און אין 1937טן יאָר — 4,66. אינעם עקספּאָרט פון פּוטער האָט דער אָנטייל פון ליטע באַטראָפן אין 1929 נאָר 0,79 און אין 1937 שוין 2,50, העכער דריי מאָל מער. דער אָנטייל פון ליטע אינעם עקספּאָרט פון חזיר האָט באַטראָפן אין 1929טן יאָר נאָר 0,07 און אין 1937 שוין 2,63, אַ קאָלאָסאַלע פאַרגרעסערונג פון 37 מאָל. נאָענט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן די עקספּאָרטירטע אַגראַר־פּראָדוקטן פון ליטע באַקומען אַ שם איבער דער וועלט, און אויף אַ סך וועלט־מערק האָבן זיי, לויט זייער קוואַליטעט, אָנגעהויבן פאַרנעמען דאָס צווייטע אָרט נאָך די דענישע אַגראַר־פּראָדוקטן.

די ליטווישע רעגירונג האָט אויסגעגעבן אָרום 100 מיליאָן ליט (צען מיליאָן דאָלאָר) אויף סובסידיעס און הלוואות פאַר פּויערים, וואָס האָבן באַקומען לאָנד. זי האָט אָבער אויסגעגעבן, אפשר נאָך אמאל אַזוי פיל אויף קאָאָפּעראַטיוון ווירטשאַפט־אונטערנעמונגען. אין ליטע האָבן זיך די לאָנדווירטשאַפטלעכע קאָאָפּעראַטיוון אָנטוויקלט ניט־אָרגאַניש, דורך דער וואַקסנדיקער זעלבסט טעטיקייט פון די דאָרפישע מאַסן. די קאָאָפּעראַטיוון באַוועגונג איז גיכער פאַרפלאָנצט געוואָרן אין דאָרף פון אויבן. ניט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר קיינע קרבנות, האָט מען דערפירט דערצו, אַז סוף כל סוף האָט זיך די קאָאָפּעראַציע געשטעלט אויף די אייגענע פיס און איז געוואָרן די באַזע פון דער גאַנצער אָגראַר־ווירטשאַפט. דאָ דאַרף מען האָבן אין אויג צוויי מאָמענטן — די פּראָדוקציע־זייט און דעם אָפּזאַץ.

די קאָאָפּעראַציע האָט אין יאָר 1939 שוין געהאַט אַרומגענומען אָרום 175 טויזנט דאָרפישע ווירטשאַפטן, — דאָס מיינט אַריבער 60 פּראָצענט פון אַלע דאָרף־ווירטשאַפטן אין לאַנד. געוויס, פון אַלגעמיינעם פּאָלק־שטאַנדפּונקט, האָט מען באַאָלט טייער רבי־געלט. פּעלערן, פאַרברענס און שטותעריין זיינען אַ סך קאָאָפּעראַטיוון פירער באַגאַנגען. פיל אָנעקדאָטן האָט מען געהאַט צו דערציילן וועגן די מאָדנע האַנדל־אָפּעראַציעס מיט אויס־לאַנד, באַזונדערס ביים בייטן סחורה אויף סחורה. אחרי ככלות הכל אָבער האָט זי זיך פאָרט דערשלאָגן צו גרויסע רעזולטאַטן: זי האָט אַרגאַניזירט די מערהייט פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג און זי געמאַכט אויפנעמע־רישער פאַר בעסערע אַרגאַניזירטע מעטאָדן פון קויפן און פאַרקויפן, פאַר נייע אָגראַנאָמישע אידייען, און פאַר אַ גרעסערע אחריות פאַר דער קוואַליטעט פון די פּראָדוצירטע פּראָדוקטן. די פּויערים האָבן שוין צו פלאַך פאַרשטאַנען די שעדלעכקייט פונעם פאַרמיטלער, ווייל דער דאָזיקער פאַרמיטלער איז דאָך געווען אַ ייד. די קאָאָפּעראַציע איז אויסגעוואקסן מער אויף דעם געדאַנק פון קאָמף קעגן יידן, ווי קעגן דעם פאַרמיטלער בכלל. זי האָט אַליין אין אירע אונטערנעמונגען אויפגעהאָדעוועט און דערצויגען אַ קלאַס פּריוואַטע העכערע בעלי־בתים, אָבער שוין ניט קיין יידישע, נאָר ליטווישע.

די קאָאָפּעראַציע האָט געשאַפן אַן אַפּאַראַט, דורך וועלכן מען האָט דערצויגן און געלערנט דעם פּויער ווי בעסער צו באַאַרבעטן דאָס לאַנד און ווי אַרויסצוגעבן פּראָדוקטן פון בעסערער קוואַליטעט. צי דער פּריוואַטער האַנדל־אַפּאַראַט וואָלט געווען זיך דערשלאָגן אויפן וועלט־מאַרק די זעלביקע רעזולטאַטן, צי נאָך בעסערע, וואָס די ליטווישע קאָאָפּעראַציע האָט דערגרייכט, מעג זיין אַ שטרייט־פראַגע. דער פאַקט בלייבט אָבער, אַז די ליטווישע קאָאָפּעראַציע האָט געשפּילט אַ זייער וויכטיקע ראָלע אין דער אָנטוויקלונג פון דער ליטווישער אָגראַר־ווירטשאַפט און געהאַט נצחונות אויפן וועלט־מאַרק.

דרו קאָאָפּעראַטיוון־צענטראַלעס זיינען געשאַפן געוואָרן אין ליטע: 1) „מייסטאָס" — אַ פּליישׂ־צענטראַלע, וואָס האָט פאַרמאָגט אייגענע רויכער־פאַבריקן און האָט אין אירע בוינעס געשאָכטן הונדערטער טויזנטער שטיק פּי. זי האָט אויך אויפגעקויפט פון די פּויערים פיל צענדליקער טויזנטער לעבעדיקע חזירים און האָט עקספּאָרטירט מיליאָנען קילאָגראַמען פּריש חזיר־פּלייש. די אָנטוויקלונג פון דעם עקספּאָרט פון „מייסטאָס" איז געווען ממש לעגענדאַריש. פון אירן מיליאָן מיט אַ פערטל אין יאָר 1928 ביז עטלעכע און פופציק מיליאָן אין יאָר 1939.

2) „פּיענאָצענטראָס" — די מילך־צענטראַלע האָט אויסגעצאַלט יערלעך די פּויערים פאַר פּוטער אַליין צענדליקע מיליאָנען ליט. דער וואוקס פון איר עקספּאָרט איז אויך ניט געווען קליין, כאָטש ניט אַזוי שטורמיש, ווי פון דער פּליישׂ־צענטראַלע: פון העכער 10 מיליאָן ליט אין 1928 אויף העכער 54 מיליאָן אין יאָר 1937, און אויף העכער 60 מיליאָן אין יאָר 1939. „פּיענאָצענטראָס" האָט אויך עקספּאָרטירט אין יאָר 1936 40 מיליאָן אייער, און אין יאָר 1939 שוין העכער 100 מיליאָן אייער.

3) די דריטע צענטראַלע „ליעטוקיס" האָט אויפגעקויפט אויך פון די פּויערים לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, ווי תבואה, פלאַקס, געגנדז, הינער און האָט צוגעשטעלט די פּויערים מאַשינעס, באַמיסטיקונג, אויך פיל אַנדערע געברויך־אַרטיקלען. איר אומזאַץ האָט באַטראָפן: אין 1934 — 37,616,000 ליט; אין 1938 — 113,908,000 ליט און איז דערגאַנגען אין יאָר 1939 ביז 139 מיליאָן ליט. דער עקספּאָרט פון פלאַקס אַליין האָט באַטראָפן 12 מיליאָן ליט, (אין 1937 נאָר 6 מיליאָן ליט). „ליעטוקיס" האָט זיך אַרייַנגעריסן אין סאָמע הארץ פון לאַקאַלן האַנדל און האָט דעריבער געטראָפן מער פון אַלע אַנדערע צענטראַלעס דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג. דער יידישער קליינשטעטלדיקער קרעמער פלעגט לעבן פון די מערק און ירידים, אויף וועלכע ס׳פלעגן קומען די דאָרפישע אייגווואוינער פאַרקויפן זייערע הינער און געגנדז, זייער תבואה און פי און אַלע איבעריקע פּראָדוקטן און פלעגן אייגקויפן די נויטיקע געברויך־אַרטיקלען. „ליעטוקיס"

האָט די ביידע פונקציעס איבערגענומען אין גאָר אַ גרויסער מאָס. דער אומזאַץ פון נאָפט אַליין האָט אין יאָר 1939 באַטראָפן ביי דער „ליעטוקיס" אַרום 12 מיליאָן ליט. „ליעטוקיס" האָט שוין אין יאָר 1934 פאַרקויפט אַ דריטל פון גאַנצן ליטווישן צוקער־פאַרברויך און 27 פּראָצענט פונעם גאַנצן זאַלץ־געברויך. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט די דאָזיקע צענטראַלע אַרגאַניזירט אין די דערפער דעם פאַרקויף פון מאַנופאַקטור, לעדער און אייזן, חוץ, פאַרשטייט זיך, אַלע שפּייז־און טרינק־פּראָדוקטן.

די נאָר וואָס כאַראַקטעריזירטע קאָאָפּעראַטיוע צענטראַלעס האָבן געהאַט אַרום 1,500 לאָקאַלע קאָאָפּעראַטיוון און אַרום צוויי טויזנט מילך־פונקטן.

דער וואוקס פונעם עקספּאָרט פון די דריי קאָאָפּעראַטיוע צענטראַלעס און זיין אָנטייל אין דעם אַלגעמיינעם עקספּאָרט איז צו זען פון דער פאָלגנדיקער טאַבעלע:

יאָר		די עקספּאָרט סומע (אין ליט)	פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער עקס־פּאָרט־סומע
1) 1928	.....	12.703.000	4,9
2) 1930	.....	71.036.000	21,3
3) 1932	.....	80.845.000	42,7
4) 1935	.....	87.631.000	57,5
5) 1936	.....	109.160.000	57,3
6) 1937	.....	100.928.000	52,8

ס׳מוז געזומען ווערן אין אַכט, אַז פון 1928 זיינען די פּרייזן אויפן וועלט־מאַרק געפאַלן אויף בערך 40 פּראָצענט. לויט די פּרייזן אַלזאָ פון 1928 איז דער עקספּאָרט פון ליטע נאָך פיל מער געשטיגן. די לעצטע שורה וויזט אונדז, ווי די קאָאָפּעראַציע האָט פון יאָר צו יאָר צוגענומען אַלץ מער דעם עקספּאָרט, וואָס איז מער פון 90 פּראָצענט פריער געלעגן אין יידישע הענט. מען דאַרף ניט פיל דערקלערונגען, כדי צו פאַרשטיין, אַז דאָ האַנדלט זיך ניט בלויז אין דער קליינער גרופּע יידישע עקספּאָרטערן און זייערע יידישע אַנגעשטעלטע. דאָ האַנדלט זיך אין אַ פיל גרעסערער מאַסע יידן, וואָס האָבן די אַלע אַגראַר־פּראָדוקטן אויפגעקויפט אויף די מערק און די יאָרידים און דירעקט אין די דערפער און זיי צוגעשטעלט צו די עקספּאָרטערן.

די אָנטוויקלונג פון ליטווישן דאַרף האָט געווירקט צו גוטן אויף דער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט־אינדוסטריע. דער אינעווייניקסטער מאַרק איז באַדייטנדיק געשטיגן און האָט געשאַפן די באַזע פאַר אַן אייגענער אינדוסטריע. מען קאָן מיט אַ גרויסער זיכערקייט פעסטשטעלן אַ גאַנץ פיינע אָנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע אין ליטע. אין פאַבריקן מיט מער פון 5 אָרבעטער זיינען געווען באַשעפטיקט: אין 1928 — 18,830 אָרבעטער, אין 1937 — 31,689 אָרבעטער, און אין 1939 — 38,227 אָרבעטער — אַ פאַרגרעסערונג אויף מער ווי צוויי מאָל. קענטלעך איז דער וואוקס פון די אונטערנעמונגען מיט מער פון 50 אָרבעטער, ד. ה. פון דער גרויס־אינדוסטריע. אין 1928 זיינען געווען אַזעלכע פאַבריקן 82 מיט 11,023 אָרבעטער. אין 1937 — 125 פאַבריקן מיט 23,387 אָרבעטער, און אין 1939 — 132 פאַבריקן מיט 24,802 אָרבעטער — מיט מער ווי אַ פאַרטאָפּלטער צאָל אָרבעטער. די מאָטאָריזירונג פון די פאַבריקן בכלל איז שטאַרק געוואַקסן און אויב מען זאָל נעמען די דאָטעס פון 1931 פאַר 100, וועט דער אינדעקס פאַר דער מאָטאָריזירונג אין 1937 זיין 178,7.

די לעדער־אינדוסטריע אין ליטע איז געווען כמעט אין גאַנצן אין יידישע הענט. די טריקאָטאַזש־אינדוסטריע איז אויך מערסטנטייל געווען אין יידישע הענט. די גרויסע מילן האָבן כמעט אַלע געהערט צו יידן. די כמישע אינדוסטריע איז אויך מערסטנטייל געלעגן אין יידישע הענט. אין דער מעטאַל־אינדוסטריע אָבער זיינען יידן געווען פאַרטרעטן ניט מער ווי מיט 25 פּראָצענט. יידן האָבן געהאַט גרויסע פאַרדינסטן אין דער אינטענסיוער אָנטוויקלונג פון דער ליטווישער אינדוסטריע. מיר וועלן ברענגען איניקע ציפערן וועגן דער אָנטוויקלונג פון די בראַנזשעס, אין וועלכע יידן זיינען געווען פאַרטרעטן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ רעדט זיך נאָר אין זין פון אייגנטימער, און ניט אין פרט פון אַרבעט־קראָפט. די כמישע אינדוסטריע האָט געהאַט אין 1928 — 51 אונטערנעמונגען מיט 888 אָרבעטער, אין 1937 — 48 אונטערנעמונגען, אָבער מיט 1,344 אָרבעטער, און אין 1939 — 51 אונטערנעמונגען שוין מיט 1,835 אָרבעטער. די פאַרקלענערונג פון דער צאָל אונטערנעמונגען אין 1937 איז געווען ניט קיין ירידה, נאָר אַן עליה — ס׳איז פאַרגעקומען אַ קאָנצענטראַציע, אַ נאַטירלעכע דערשיינונג אין דער אינדוסטריע־אָנטוויקלונג. אין 1928 זיינען געווען אין ליטע — 59 טעקסטיל פאַבריקן מיט 1,562 אָרבעטער. אין 1937 — 74 מיט 6,522 אָרבעטער, און אין 1939 שוין 87 פאַבריקן מיט 7,561 אָרבעטער. די צאָל אָרבעטער האָט זיך כמעט פאַרפינפאַכט בעת די צאָל אונטערנעמונגען איז ווייניק געוואַקסן. אונטערנעמונגען פאַר קליידער־און שיך־פּראָדוקציע זיינען געווען אין 1928 — 147 מיט 1,653 אָרבעטער. אין 1937 — 157 מיט 2,707 אָרבעטער. אין 1939 — 171 פאַבריקן מיט 2,910 אָרבעטער — ווידער אַ גאַנץ נישקשהדיקע אָנטוויקלונג. אויך די לעדער־אינדוסטריע האָט זיך ניט שלעכט אָנטוויקלט. אין 1928 זיינען געווען 36 אונטערנעמונגען מיט 639 אָרבעטער, און אין 1937 — 51 פאַבריקן מיט 1,096 אָרבעטער — פאַלגלעך כמעט אַ פאַרטאָפּלטע צאָל באַשעפטיקטע אָרבעטער.

ס׳איז געווען אַ וויכטיקער אויפטו פונעם ליטווישן שטאָט, וואָס האָט אויף זיך גענומען די איניציאָטיוו אויסצובויען צוויי צוקער־זאַוואָדן. מען האָט געהאַט געמיינט, אַז אויפן ליטווישן באָדן וועלן ניט וואַקסן קיין בוריקעס. די רעגירונג האָט ניט געקאָרגט קיין מי און קיין געלט און האָט עקספּערימענטירט, ביז מ׳האָט זיך דערשלאָגען צו גאָר פיינע רעזולטאַטן. — אין 1937 זיינען געווען צוויי צוקער־זאַוואָדן מיט 1,294 אָרבעטער, וואָס האָבן פּראָדוצירט העכער 28 מיליאָן קילאָ צוקער. ליטע פלעגט אויסגעבן אין אויסלאַנד 20 מיליאן ליט אויף צוקער. די פּראָדוקציע אין דער היים האָט איינגעשפּאָרט דעם לאַנד די

דאָזיקע גרויסע סומע און האָט געשאָפן אַרבעט ניט בלויז פאַר די דערמאָנטע טויזנט אַרבעטער, נאָר אויך פאַר די פּויערים, וואָס האָבן פאַרזייט בוריקעס. דער אינוועסטיטאָר קאָפּיטאַל האָט לכתחילה באַטראָפן נאָר דריי מיליאָן ליט און איז דערפירט געוואָרן ביז 20 מיליאָן ליט. דער יערלעכער ריווח פון ביידע צוקער־זאָוואָדן האָט ערב דער מלחמה שוין באַטראָפן אַריבער צוויי מיליאָן ליט.

די אַנטוויקלונג פון דער פלייש און קענסי־אינדוסטריע איז געלעגן אין גאַנצן אין די הענט פון די גרויסע קאָאָפּעראַטיוון. אין 1928 האָט די אינדוסטריע געהאַט בלויז 362 באַשעפטיקטע אַרבעטער און איז דערגאַנגען צו 3,035 אַרבעטער אין 1937.

די קויף־קראַפט פון דער דאָרפישער באָפעלקערונג איז אַדאַנק דעם געשטיגענעם עקספּאָרט באַדייטנדיק גע־וואַקסן, די פאַרדינסטן פון דער שטאָטישער באָפעלקערונג זיינען אויך געוואַקסן צוליב דער אויפגעבליטער אינדוסטריע. על פּי שכל וואָלט מען באַדאַרפט קומען צום אויס־פיר, אַז ביי אַזוינע אומשטענדן האָט געמוזט אויך וואַקסן דער היימישער האַנדל און ממילא די צאָל קראָמען און האַנדל־אונטערנעמונגען. אין דער ווירקלעכקייט האָט זיך באַקומען גאָר עפּעס אַנדערש — די צאָל קראָמען איז פאַק־טיש געוואָרן קלענער.

אין ליטע זיינען געווען פינף קאָטעגאָריעס פאָטענטן: ערשטע און צווייטע קאָטעגאָריע — הורט־האַנדל, דריטע קאָטעגאָריע — מיטל־האַנדל און פערטע און פינפטע — קליין און מאַרק־האַנדל. אין 1935 איז אַרויס אַ נייע געזעץ, וואָס האָט פאַרפליכטעט אַ סך מאַרק־געשטעלן אַרויסצונעמען פאָטענטן, בעת פריער זיינען זיי געווען פריי פון דעם. דאָס האָט אַרויפגעשרויפט די צאָל פאָטענטן פון די לעצטע צוויי קאָטעגאָריעס. כדי צו באַקומען אַ ריכ־טיקע פאַרשטעלונג פון דער אַנטוויקלונג פונעם היימישן האַנדל אין ליטע מוזן מיר נעמען אין אַכט ניט אַלע פאָ־טענטן, נאָר די ערשטע דריי קאָטעגאָריעס — פון גרויס־און מיטל־האַנדל. דאָס איז ניט בלויז אונדזער מיינונג, נאָר אויך די מיינונג פון דעם באַריכט פון דער ליטווישער קאַמער פון קאָמערץ און אינדוסטריע*)

די צאָל פאָטענטן פון די ערשטע דריי קאָטעגאָריעס איז געווען:

1927	16.141	1936	14.412
1930	17.317	1937	15.117
1934	14.830	1938	15.953

אין פאַרגלייך מיט 1927 האָט זיך די צאָל קראָמען פאַרקלענערט נאָר אויף אַ פאָר הונדערט, אָבער אין פאַר־גלייך מיט 1930 שוין אויף העכער 1300.

נעמט מען באַזונדער די ערשטע צוויי גרופּעס, — דעם גרויס־האַנדל, — וואָס איז געווויס געלעגן אין 1923 אין יידישע הענט מער פון 90 פּראָצענט, זעט מען נאָך

*) „צען יאָר ליטווישער עקאָנאָמיע" (ענגליש) קאָוונע, 1938.

מער באַשיימפּערלעך די פאַרקלענערונג פון יידישן האַנדל. אין 1927 זיינען אַרויסגענומען געוואָרן 3584 פאָטענטן פון די ערשטע צוויי קאָטעגאָריעס, אין 1932 — אין יאָר פון שוועריסטן קריזיס אין דער גאַנצער וועלט און אויך אין ליטע — 3,248 און אין 1937, שוין אין פּראָספּעריטי־יאָר, בלויז 2,552. די ירידה איז ניט געווען קיין פּלוצעים־דיקע, נאָר זי איז געגאַנגען פון יאָר צו יאָר, בהדרגה, און אַן הפסקות.

לאָמיר פריער וואַרפן אַ בליק אויף יענע האַנדל־צווייגן, וואָס האָבן באַזונדערס געשניטן זייער צאָל אונ־טערנעמונגען. מיר מוזן דאָ ברענגען די דאָטען ניט לויט באַזונדערע קאָטעגאָריעס פאָטענטן, נאָר פאָר אַלע קאָטע־גאָריעס צוזאַמען, אָבער דאָס ענדערט ניט די לאָגע.

די צאָל פאָטענטן אויף האַנדל מיט אַגריקולטור־פּראָדוקטן איז געווען:

1929	2.574	1934	1.611
1932	1.756	1936	1.612
1937	1.824		

אין לעצטן יאָר איז געווען אַ שטיקל פאַרבעסערונג, אָבער פאָרט אין פאַרגלייך מיטן יאָר 1929 איז די צאָל האַנדל־אונטערנעמונגען מיט אַגראַר־פּראָדוקטן געווען קלענער מיט מער ווי אַ פערטל. די דאָזיקע ירידה פון די געשעפטן מיט אַגראַר־פּראָדוקטן איז געגאַנגען פאַראַלעל מיטן וואוקס פון דער האַנדל־טעטיקייט פון דער לאַנד־ווירטשאַפטלעכער קאָאָפּעראַציע. נעמען מיר אַ צווייטן האַנדל־צווייג — ספּירט־אַרטיקלען אין וועלכן די דאָזיקע קאָאָפּעראַציע האָט אַנטוויקלט אַן אַקטיוון און דערפאָלג־רייכע טעטיקייט. די צאָל פאָטענטן אין 1929 איז געווען 488 און אין 1937 נאָר — 383, ס׳הייסט, ווייניקער מיט כמעט אַ פערטל. און אויך אין דעם דאָזיקן צווייג איז די אַנטוויקלונג געווען אַן אַרגאַנישע — אַ ירידה — פון יאָר צו יאָר און אין לעצטן יאָר — אין 1937 — אַ קליינע פאַר־בעסערונג. נעמען מיר איצט אַ האַנדל־צווייג, וואו די קאָאָפּעראַציע האָט נאָך דעמאָלט ניט געהאַט צוגעלייגט קיין האַנט, טרעפן מיר גאָר אַן אַנדער בילד — די צאָל האַנדל־אונטערנעמונגען פון טעקסטיל־און קליידער־זאַכן איז געווען: אין 1929 — 1,586, אין 1935 — 1,641, און אין 1937 — 1,813, אַ וואוקס אויף העכער צוויי הונדערט געשעפטן, אויף בערך איין אַכטל, אין פאַרגלייך מיט 1929. די אַלע דריי האַנדל־צווייגן זיינען געווען טיפּיש־יידיש.

דער דערמאָנטער באַריכט פון דער קאָמערץ־און אינ־דוסטריע־קאָמער שטעלט פעסט, אַז בעת דער ריווח־שטייער איז אין דער אינדוסטריע געוואַקסן פון 1930 ביז 1936 אויף גאַנצע 20 פּראָצענט, איז ער אינעם האַנדל געפאַלן אויף 15 פּראָצענט (ז. 106). דער באַריכט פּרואווט דער־קלערן די דאָזיקע דערשיינונג און שרייבט, אַז דער האַנדל איז נאַטירלעך מער געבונדן מיטן אינטערנאַציאָנאַלן מאַרק, מער אָפהענגיק פון אים, און לכן האָט ער געקאָנט מער ליידן פונעם וועלט־קריזיס, ווי די ליטווישע אינדוסטריע,

וועלכע איז געווען מער אפהענגיק פונעם ארטיקן מארק, און גיט צו:

„די אינטענסיוו אנטוויקלונג פון דער קאאפעראציע, וועלכע שטעלט זיך פאר א ציל וואס מער צו עלימינירן דעם פארמיטלנדיקן האנדל, האט געמוזט לויט איר נאטור מאכן שווער די לאגע פונעם פריוואטן האנדל אין באשטימטע בראנזשעס און פארקלענערן זיינע אומזאצן" (ז. 106).

א גוטע אילוסטראציע און א גאנץ אויסשעפנדיקע דערקלערונג פאר דער ירידה פון דער צאל האנדל־אונטערנעמונגען אין לאנד, וואס האט איבערגעלעבט א פראספעריטי פון באדייטנדיקן פארנעם, וועט דינען דער מאטעריאל, וואס וועט אונדז אויך דינען דעם וואוקס פון די אומזאצן פון דער קאאפעראציע אין ליטע. די גאנצע קאאפעראציע אין ליטע האט געמאכט פאלגנדיקן אומזאץ:

יאר	ליט
1928	49,312,000
1931	127,795,000
1934	111,288,000
1936	185,172,000
1937	203,599,000
1939	250,000,000

אין משך פון עלף יאר א פארגרעסערונג פון בערך פינף מאל — און דער וואוקס פונעם אומזאץ איז געגאנגען ארגאניש, כמעט אן הפסקות, ניט רעכענענדיק דאס יאר 1934, אלס א רעזולטאט פון די פארגאנגענע צוויי יאר פון א שווערן קריזיס אין דער גאנצער וועלט, ווי אויך אין די לעצדער פון איראפע, וואו ליטע האט פארקויפט אירע אגראר־סחורות. אנהויבנדיק אבער פון 1935 וואקסט דער אומזאץ אומאויפהערלעך.

דאס פאלן פון די יידישע קראמען — האט באזונדערס פארורזאכט די אנטוויקלונג פון „ליעטוקיס". די דאזיקע קאאפעראטיוע ארגאניזאציע האט זיך אריינגעשניטן ממש אין סאמע הארץ פון יידישן האנדל. „ליעטוקיס" האט קאנצענטרירט אין אירע הענט פון איין זייט דעם גאנצן כמעט אויפקויף פון די אגראר־פראדוקטן פון לאנד און, פון דער צווייטער זייט, האט זי פון יאר צו יאר אלץ מער באזארגט די דארפישע באפעלקערונג מיט געברויך־ארטיקלען, וויי צוקער, נאפט, זאלץ, טאבאק, מאשינעס און געשטרעבט צו באזארגן שפעטער דאס דארף אויך מיט לעדער, מאנופאקטור, קליידער און שיך. אז דאס האט געמיינט, דערפירן די ירידה פון יידישן האנדל צו אן אנטגילטיקן אונטערגאנג, איז גאר קיין ספק ניט.

די „ליעטוקיס" האט אין 1937 פארקויפט אין לאנד: צוקער פאר 17,500,000 ליט, נאפט — פאר 6,700,000 ליט, אגראר־מאשינעס פאר 3,600,000 (מער מיט 1 מיליאן מיט 900 טויזנט ליט ווי צוריק מיט א יאר). און אט וואסער קאלאסאלע ראלע די דאזיקע ארגאניזאציע האט געשפילט אין זעלביקן יאר אינעם אימפארט: באמיסטיקונג אלע הונדערט פראצענט, אגראר־מאשינעס — 82 פראצענט, צעמענט־אימפארט — 42 פראצענט, און נאפט־אימפארט — 40 פראצענט. איר אנטייל אינעם עקספארט איז געווען פאלגנדיקער: תבואה־עקספארט — 85 פראצענט; פלאקס — 27 פראצענט. ענדלעך נאך איין כארקטעריסטישע ציפער — די „ליעטוקיס" האט אליין פארקויפט 69 פראצענט פון דער גאנצער ליטווישער צוקער־פראדוקציע.

די קאאפעראציע האט זיך אבער ניט צופרידן געשטעלט מיט איר קאלאסאלער אויסברייטערונג אין דארף און האט אנטוויקלט אויך אין די שטעט אן אינטענסיוו טעטיקייט. אין צענדליקער שטעט האט די קאאפעראציע צוערשט געעפנט נאר מילך־און פוטער־קראמען, די אפּטיטן אבער זיינען גאר גיך געשטיגען און די קליינע מילך־קראמען זיינען פארוואנדלט געווארן אין גרויסע געשעפטן מיט גאר גרויסע און פארשיידענע סחורות־קוואנטומס. דער באריכט פון דער קאונער קאאפעראטיוער ארגאניזאציע „פארמא" וועט אונדז געבן א בערכדיקע פארשטעלונג, ווי גיך ס'איז געווארן די שטאטישע קאאפעראציע און ווי ווייט זי האט געמוזט צונעמען פדיון ביי די פריוואטע קרעמער, מערסטנטיילס ביי יידן. „פארמא" האט אין איר חשבון־יאר 1936 געמאכט אן אומזאץ פון 5,691,524 ליט (אין 1935 — 5,250,000 ליט). די גרויסע דאמף־בעקעריי פון „פארמא" האט ארויסגעגעבן 5,053,000 קילאגראם אלערליי געבעקסן. „פארמא" האט געהאט אין קאונע 27 געשעפטן און א גרויסע מאדערנע ברויט־פאבריק („פאלקס־בלאט" 1937־5־2).

IX

די עקאנאמישע לאגע פון יידן אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע

מען האט געקענט כארקטעריזירן די עקאנאמישע לאגע פון די ליטווישע יידן, אין קורצן, אזוי: ניט שלעכט, נאר אבסאלוט אן פערספעקטיוון, און אן וועלכע ס'איז ניט האפענונגען אויף א צוקונפט פארן יונגן דור!

אדאנק דער אלגעמיינער מער אדער ווייניקער גוטער עקאנאמישער לאגע פונעם לאנד האט אויך די טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, וואס איז געווען אייניגעגלידערט אינעם פראדוקציע־פראצעס, געהאט פרנסה. די ליטווישע רעגירונגען פון אלע פראגראמען און פארבן האבן געפירט לגבי יידן אן אויסגערעכנטע פאליטיק. יעדע רעגירונג האט געהאלפן מיט אלע מיטלען און וועגן דעם ליטווינער ארויסצושטויסן אדער אפצושטויסן דעם יידן און פארנעמען זיין ארט. זי האט אבער ניט נאכגעגעבן די שטורמישע אפעטיטן פון געוויסע טיילן פון דער ליטווישער באפעלקערונג, וואס האבן געשטרעבט מיט געוואלד־מיטלען צווינגען דעם יידן צו פארלאזן זיינע פאזיציעס. די רעגירונג האט געוואוסט, אז פון א פשוטן חשבון — לוינט זיך אויסצונוצן די יידישע פעאיקייטן און פארבינדונגען אין דער גרעסטער און מיגלעך־פולסטער מאס, אבער וועט דער ליטווינער וועט זיין אין גאנצן באוואפנט איבערצונעמען און אויסצופילן מיט דערפאלג די יידישע פונקציעס — ערשט דעמאלט העלפן דורכצופירן דעם לעצטן אקט.

דער אַרויסשטויס פון יידן פון האַנדל, און טיילווייז אויך פון מלאכה, איז געגאַנגען אין ליטע אַרגאַניש און לאַנג־זאַם און איז ניט באַגלייט געוואָרן מיט יענע רדיפות און נגישות און פיזישע אָנפאַלן און איבערפאַלן, וואָס זיינען געווען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער סיטואַציע אין פוילן און אין רומעניע אין לעצטן צענדליק יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. האָט מען אין אָבט די פוילישע גאַסן־פאַגראָמען, די הריגות אין די אוניווערזיטעטן, די מאַסן־איבערפאַלן אויף יידן אויף די יאָרידים און די מאַסן־פיקעטן און שלעגעריין ביי יידישע קראָמען אין צענדליקער שטעטלעך פון פוילן — אויף דעם דאָזיקן פאָן האָט יידיש לעבן אין ליטע אויסגעזען ווי אַ גן־עדן. ניט בלויז יידן אין פוילן, נאָר אין רומעניע און אין אונגאַרן האָבן מקנא געווען די ליטווישע יידן. אָבער אָך און וויי וואָס דאָ איז געווען מקנא צו זיין.

איז די ווירקלעכקייט אין ליטע ניט געווען געגנוג ביטער, אַז דער יונגער יידישער דור איז געווען דער פאַר־צווייפלטסטער און פאַרלאָרנסטער? אמת, די יוגנט האָט אין ליטע ניט געהונגערט, ווי אין פוילן אָדער ווי אין גע־וויסע טיילן פון רומעניע (בעסאַראַביע, בוקאָווינע) — זי האָט נאָך געהאַט אויף וועמען זיך אָנצושפאַרן, אויף על־טערן, וועלכע האָבן נאָך געהאַט פרנסה, אויף הילף פון קרובים מעבר לים, אָבער שאָפן פאַר זיך אַליין אַ קיום, אַן עקאָנאָמישע פאָזיציע — וועגן דעם האָט כמעט קיין רייד ניט געקאָנט זיין. אַ חוץ, פאַרשטייט זיך, אינצלנע — גליקלעכע יוצאים מן הכלל. די ליטווישע הערשנדיקע מערהייט האָט אַרויסגעשטעלט פרעטענזיעס ניט נאָר אויף די העכערע און מיטעלע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, נאָר אַפילו אויף די סאַמע נידעריקסטע. דער גראַד פון דראַנג־אַטאַקעס אויף יידישע פאַרנומענע פאָזיציעס, איז געווען אַן אַלץ־אַרומנעמענדיקער. מען האָט אַפילו ניט גע־געבן די אַרויסגעשטויסענע יידן אַ מיגלעכקייט זיך אַרייני־צופאַסן אין די שוועסטע און אַרעמסטע פרנסות. וועלן אַרבעטער אין דער לאַנדווירטשאַפט און אין דער אינדו־סטריע איז געווען כמעט ווי פאַרשפאַרט פאַר יידן, אויב מען רעדט וועגן אַ מאַסן־צושטראָם.

דאָס ליטווישע יידנטום האָט געהאָט געמאַכט גאַנץ באַדייטנדיקע אָנשטרענגונגען אויף דערציען און צוציען וואָס מער יידן צו לאַנדווירטשאַפט און פאַבריק־אַרבעט — און טיילווייזע דערפאַלגן זיינען געווויס דערגרייכט געווארן. דאָס איז אָבער געווען אַ טראָפן אין ים פון צרות און אויס־זיכטלאָזיקייט. וועגן אַן ערנסטער און גרינטלעכער אומ־שיכטונג פון די אַרויסגעשטויסענע יידן פון פאַרשיידענע ווירטשאַפט־געביטן צוליב די קאָאָפּעראַטיוון און אַגרע־סיוועד ליטווישער קאָנקורענץ, צוצוגרייטן די יידישע יוגנט צו נייע פאַסיקע עקאָנאָמישע פאָזיציעס — וועגן דעם האָט אָפילו קיין רייד ניט געקאָנט זיין. מיט אַ ברייטער האָנט האָט די רעגירונג געשטיצט און געגעבן פריווילעגיעס ליטווישע קאָאָפּעראַטיוון און פריוואַטע אונטערנעמער, יידן מער אַרויסצושטויסן, יידישע יוגנט זאָל פאַר זיך אין ליטע קיין צוקונפט ניט זען.

די פראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער יידישער באַ־פעלקערונג און די סאָציאַלע גלידערונג אירע איז ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען כמעט די זעלביקע ווי סוף 19טן יאָרהונדערט, צוריק מיט העכער 40 יאָר. די יידישע מאַסע, אין איר גרויסער מערהייט, איז אין ליטע געבליבן אַ טיפיש קליינביргערלעכע. קליינע קרעמערלעך און זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות האָבן ערב דער צווייי־טער וועלט־מלחמה אויסגעמאַכט די גרויסע מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווי צוריק מיט פיר צענדליק יאָר. די העכערע מיטל־ביргערלעכע און גרויס־ביргער־לעכע שיכטן זיינען ניט געווען קסן, ווי ס׳איז אויך ניט גע־וואָקסן באַדייטנדיק דער פאַבריק־פראָלעטאַריאַט.

געוויס קאָן מען פעסטשטעלן, אַז דער אַלגעמיינער ניוואָ אין ליטע האָט זיך געהאַט פאַר דער צייט געהויבן. אַ בעל־מלאכה אין 1935 אין קאָוונע האָט געפירט אַביסל אַ העכערן לעבנס־סדר ווי סוף 19־טן יאָרהונדערט. דאָס איז ריכטיק לגבי אַלע אַנדערע יידישע ווי ניט־יידישע סאָציאַלע גרופּעס. מען מוז אָבער קאָנסטאַטירן, אַז די קולטורעלע פיזיאָנאָמיע פון דער יידישער מאַסע האָט זיך פאַר די פאַרגאַנגענע עטלעכע צענדליק יאָרן שטאַרק גע־ביטן, און אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע האָבן יידן געווויס געהאַט מער יורידישע און פינאַנציעלע מיגלעכ־קייטן אויף צו געבן זייערע קינדער אַ גוטע און דערביי נאַציאָנאַלע בילדונג. ס׳איז אויך אויפגעקומען אַ רייכע יידישע פרעסע. די יידישע מאַסע איז געוואָרן וועלטלע־כער, קולטורעלער, געזעלשאַפטלעך־אַקטיווער און מער אַרגאַניזירט. דאָס אומגליק איז אָבער באַשטאַנען אין דעם, וואָס די סתירה צווישן די אויסגעוואַקסענע אַפּעטיטן און השגות און די פאַראַנענע מאַטעריעלע מיגלעכקייטן איז געוואָרן דווקא אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע אַלץ גרעסער און שאַרפער. דער בר־מיצרא־געדאַנק פון דער הערשנדיקער מערהייט האָט געהאַלטן אין פאַרכאַפן אין לי־טע אַלץ ברייטערע קרייזן און מער פרנסה־צווייגן. ליטע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן פאַר דער יוגנט אין אַ האָפענונג־לאָזער שטייג, און די אויסזיכטן פון דער ליטווישער שטייג אַרויסצורייסן זיך האָבן געהאַלטן אין אין פאַלן. די טויערן פון די אייגנוואַנדערונג־לענדער זיינען געווען אַלץ שמע־לער, און די סערטיפיקאַטען קיין ארץ ישראל אַלץ זעל־טענער.

אויך מאַראַליש האָבן זיך יידן אין דער זעלבסטשטענ־דיקער ליטע ניט געקאָנט גאָר גוט פילן. יידן האָבן מער ווי באַגריסט די זעלבסטשטענדיקייט פונעם ליטווישן פאָלק און געגלויבט און געהאָפט, אַז דאָס באַפרייטע לאַנד וועט ווערן אַ גלייך פאָטערלאַנד פאַר אַלע און אַז אַלע פאַראַנענע פיזישע און גייסטיקע כוחות וועלן אַריינגעצויגן ווערן אין פראָצעס פון אויפבויען אַ פרייע און גליקליכע מדינה. אויסגעלאָזט האָט זיך אָבער, אַז שוין פון סאָמע אָנהויב אָן האָט מען געגעבן די יידן צו פילן, אַז די פאָלי־טיש־הערשנדיקע מערהייט וועט זיך ניט באַגענוגע־נען מיט איר פאָליטישער בכורה, נאָר זי וועט טאָן אַלץ וואָס נאָר מיגלעך, וואָס גיכער אַריינצוקריגן אויך די

עקאָנאָמישע בכורה. בנוגע די גרויסע לאָנד־באַזיצער איז געוויס דאָס מאַרשאַלישע רעכט געווען אויפן צד פון דער פויערישער מערהייט. די ארעמע יידישע קרעמערלעך אָבער און האַרעפאַשנע בעלי־מלאכות, ווי אויך די מיטעלע יידישע הענדלער און פאַבריקאַנטן, יידישע דאָקטוירים און יוריסטן, אינזשענירן און טעכניקער — די אַלע האָבן געהאַט דאָס פולע רעכט אויף די עקאָנאָמישע פאָזיציעס, וואָס זיי האָבן דערוואָרבן מיט זייערע אייגענע הענט און מיט זייערע מוחות. באָקומען האָט זיך אָבער, אַז דער חטא האָט געשטעקט ניט אין דער עקספלואַטאַציע פון פרעמדע קרעפטן, ווי די פריצים האָבן דאָס געטאָן אין משך פון הונדערטער יאָרן אויף פאַרכאַפער, צי געירשנטער, ערד — דער עיקר חטא איז גאָר באַשטאַנען אין דער צוגעהעריקייט צו אַ נאַציאָנאַלער מינדערהייט, און באַזונדערס צו דער יידישער.

דריי גוט־אָרגאַניזירטע כוחות האָבן פלאַנמעסיק דורכגעפירט די אַטאַקעס אויף די יידישע פאָזיציעס, ביז צו די סאַמע נידעריקסטע: 1) דער שטאַט מיט זיין גאַנצן פאָליטישן און אויך עקאָנאָמישן אפּאַראַט און מיט זיין גאַנצער צוואַנג־קראַפט. 2) די קאָאָפּעראַציע מיט אַלע אירע פאַרצווייגטע געזעלשאַפטלעכע ארגאַנען און מיט דער ברייטער שטיצע מצד דער רעגירונג. 3) די אויפגעקומענע און שנעל אויסגעוואקסענע ליטווישע בירגערלעכע געזעלשאַפט. אויבנאויף קאָן זיך אויסווייזן, אַז די קעגנזאַצן צווישן דער קאָאָפּעראַציע און דעם פאַרמיטלער־קלאַס, מעג ער אָפילו זיין פון אייגענעם פאָלק, זיינען צו טיף און צו קאָנקרעט, כדי צוזולאָזן אַ האַרמאָנישע צוזאַמענארבעט. די שינאה אָבער צו יידן, און ניט וויניק דער געמיינזאַמער אינטערעס פון די ביידע „שוואַכע" אויפן האַנדל־געביט קעגן די „שטאַרקערע" יידן, האָט פאַראייניקט זייערע כוחות. דער אַנטי־יידישער פראָנט איז געווען אַ גאַנץ אייניקטער.

דער ליטווישער שטאַט איז געווען דער גרעסטער אַרבעט־געבער, דער גרעסטער אונטערנעמער און אויך דער גרעסטער קאָנסומענט. דערמיט אַליין שוין האָט ער געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפן גאַנצן פון עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד. ער האָט אָבער געגעבן צו פילן זיין ווירקנדיקע האַנט אויף דורך די פאַרשיידענע רעגולירונגען דורך דער וואַלוטע־און קרעדיט־פאָליטיק, דורך די אימפּאָרט־און עקספּאָרט־רעגולאַציעס, דורך דעם שטייער־אַפּאַראַט און דורך דעם אופן פון פאַרטיילן די מלוכה־הכנוסות. דער דאָזיקער מאָדערנער שטאַט־אַפּאַראַט, וואָס האָט שוין לאַנג אויפגעהערט צו זיין אַ שומר פון דעם פרייען כוחות־שפּיל פון די סתירותדיקע עקאָנאָמישע אינטערעסן, האָט אין ליטע זיך געשטעלט מיט אַלע זיינע כוחות און ווירקונגען אויפן צד פון דעם מערהייט־פאָלק, וואָס גיכער און אין דער פולסטער מאָס איבערצונעמען אַלע עקאָנאָמישע פונקציעס פון די מינדערהייטן.

פון 908,850 העקטאר וואַלד פון דער ליטווישער מלוכה האָבן געהערט דעם שטאַט — 736,190, ד. ה. — 81 פראָצענט. 73,6 מיליאָן ליט האָט די ליטווישע רעגירונג געהאַט אין 1936טן יאָר אין פאַרשיידענע אַקציעס־געזעלשאַפטן. אין די 14 גרעסטע אַקציעס־חברות (אין דריי בענק, צוויי צוקער־זאַוואָדן, „עלעקטרא", „באַלטישער ללאָיד" און אַנדערע) האָט דער שטאַט געהאַט מער פון 40 פראָצענט אַקציעס. די קאָאָפּעראַציע איז שטאַרק סובסידירט געווארן מיט מלוכה־מיטלען און האָט געהאַט איר באַנק, פאַרשטייט זיך, מיט דעם גאָר גרויסן אַנטייל פון דער מלוכה. די מלוכה־באַנק האָט פאַרטיילט אירע קרעדיטן ניט לויט די באַדערפענישן פון דעם אָדער אַנדערן ווירטשאַפט־צווייג, נאָר לויט דעם נאַציאָנאַלן באַשטאַנד פון די טרעגער פון די ווירטשאַפטלעכע פונקציעס. דער אַנדל, וואָס האָט געהאַט גאָר אַ גרויסע טייל יידן, האָט באַקומען יאָר־אין יאָר־אויס בלויז אַ 5 פראָצענט פון אַלע אַרויסגעגעבענע פון דער מלוכה־באַנק קרעדיטן. ס׳איז אַ גרויסער ספק, צי יידישע סוחרים האָבן כאַטש עפּעס גענאָסן פון דער דאָזיקער קנאַפּער פאָרציע קרעדיטן פאַרן אַנדל. די אינדוסטריע, אין ווועלכער די יידן זיינען שוין גאָר אַ סך שוואַכער באַטייליקט (די ליטווינער האָבן שוין אין יאָר 1923 געהאַט 61,8 פראָצענט פון אַלע אירע בעלי־בתים), האָט באַקומען געווייגטלעך אַרום 32־30 פראָצענט פון אַלע קרעדיטן. עס פאַרשטייט זיך, אַז די לאַנדווירטשאַפט־צווייגן — פון 40 ביז 45 פראָצענט פון אַלע קרעדיטן פון דער מלוכה־באַנק. דערביי זאָל דאָס צוגעגעבן ווערן, אַז לויט די דאַטעס פון שטייער־הכנסות האָט דער אַנדל געגעבן יאָר אין יאָר אויס בערך אַנדערטהאַלבן מאָל מער הכנסות פון דער אינדוסטריע. מען דאַרף ניט זאָגן, אַז דער אַנדל האָט געגעבן אַנדערטהאַלבן מאָל מער הכנסות, נאָר אַז מען האָט פונעם אַנדל, פון דאָזיקן יידישן שטיף־קינד, גענומען אַנדערטהאַלבן מאָל מער שטייערן, ווי פון דער אינדוסטריע.

די ליטווישע רעגירונג האָט גהאַט אין איר רשות צענדליקער פאַבריקן — פון ספּירט און בראַנפן, פון צוקער, פון שוועבעלעך, פון טאַבאַק און פאַפּיראָסן, פון ביר און נאָך פילע אַנדערע.

דער ליטווישער שטאַט איז געווען דער גרעסטער אַרבעט־געבער — לויט אָפיציעלע דאַטעס זיינען געווען אין ליטע אין 1934 — 28,224 מלוכה־באַאַמטע און 3,001 שטאָטישע באַאַמטע, צוזאַמען אַלזאָ 31,225 באַאַמטע. בעת מיין באַזוך אין קאָווגע, אין 1936, האָט מיר דער סטאַטיס־טישער אַמט אָנגעגעבן 33 טויזנט. לויט דעם זעלביקן מקור זיינען געווען אין גאַנצן לאַנד אין 1936 בערך אַרום 55 טויזנט באַאַמטע און אָנגעשטעלטע (אין 1923 אַרום 45 טויזנט). מיר האָבן צוגערעכנט די שטאָטישע באַאַמטע, ווייל פאַקטיש האָט די צענטראַלע רעגירונג באַהערשט אויך די שטאָטישע זעלבסטפאַרוואַלטונגען. גיט מען נאָך צו די אָנגעשטעלטע אין מלוכהשע אונטערנעמונגען, וועט די צאָל אָנגעשטעלטע, באַשעפטיקטע ביים שטאָט, ווערן נאָך גרעסער. אין די מלוכהשע אונטערנעמונגען זיינען געווען אָנגעשטעלטע צווישן טויזנט אויף

בערך 10 טויזנט פיזישע אַרבעטער. פון 55 טויזנט באַ־ אַמטע און אָנגעשטעלטע אין ליטע זיינען אין דער אמתן געווען באַשעפטיקט ביי דער רעגירונג און ביי די שטאָ־ טישע אָרגאַנען אַרום 35 טויזנט אָדער בערך קרוב צו 64 פּראָצענט.

אַ סך קלענער איז געווען די צאָל אַרבעטער, וואָס איז געווען אָפהענגיק פון דעם מלוכה־אַפּאַראַט. אין די מלוכה־ שע אונטערנעמונגען זיינען געווען באַשעפטיקט אַרום 10 טויזנט אַרבעטער, וואָס ס׳האָט אויסגעמאַכט נאָר אַן ערך צען פּראָצענט פון אַלע שטאָטישע אַרבעטער און בלויז אַ דריי פּראָצענט פון אַלע אַרבעטער פון לאַנד.

איצט שטעלט זיך די פראַגע: ווי וויט האָבן יידן געגאָסן פון די דאָזיקע מלוכהשע און שטאָטישע פּאָר־ דינסטן? ביים באַהאַנדלען דעם שטאָט־בודזשעט פון דער שטאָט קאָוונע האָט אַ יידישער מיטגליד פון דער שטאָט־ פּאָרוואַלטונג דערקלערט, אַז צווישן 800 שטאָטישע אָנ־ געשטעלטע זיינען קוים פאַראַן 8־9 יידן. ביי מיין באַזוך אין פּאָנעווועזש אין 1936 איז מיר געווען אָנגעגעבן, אַז צווישן 25 אָנגעשטעלטע אין דער מלוכה־באַנק איז ניטא קיין איין ייד און אַז צווישן 21 ריכטער און פּראָקוראָרן און אַנדערע יוסטיץ־באַאַמטע איז וויידער ניט געווען קיין איין ייד. אין שאָוול האָב איך פּעסטגעשטעלט פּאָלגנדיקע פאַקטן. ס׳איז פאַראַן אַ יידישער וויצע־בירגערמייסטער און ער איז שוין דעמאָלט געווען 12 יאָר אין אַמט. צווישן 150 שטאָטישע באַאַמטע אָבער איז ניט געווען קיין איין ייד, אויב ניט רעכענען די 5 יידישע ספּעציאַליסטן־דאָק־ טוירים און אינזשינערן. אויף קרוב 800 מלוכהשע באַ־ אַמטע אין שאָוול האָט מען בלויז געקאָנט אָנציילן 11 יידן: 6 אין דער יוסטיץ אויף קרוב 100 באַאַמטע; 3 ביי די אייזנבאַן אויף קרוב 250 באַאַמטע; 1 ייד אין פּינאַנץ־ און שטייער־אַמט אויף העכער 40, און 1 ייד אין דער קראַנקן־קאַסע אַלס בוכהאַלטער אויף 15 אָנגעשטעלטע. אין ווילקאָווישק האָב איך פּעסטגעשטעלט פּאָלגנדיקע פאַקטן אין 1936: פון 19 שטאָטישע באַאַמטע זיינען גע־ וועזן 7 יידן. דאָס דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס די יידן האָבן דאָרטן אויסגעמאַכט העכער 50 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג און פון 12 מיטגלידער פון שטאָט־ראַט זיינען געווען 6 יידן, אָבער צווישן 110 מלוכה־באַאַמטע איז געווען ניט מער ווי 1 ייד. פון מאַריאַמפּאָל האָט גע־ שריבן דער קאָרעספּאָנדענט פון „פּאָלקסבלאַט״ פון קאָוונע (אין יוני 1935): „הגם אונדזער שטאָט־פּאָרוואָלטונג באַ־ שעפטיקט זייער פיל אָנגעשטעלטע, געפינט איר דאָרטן אָפילו קיין איין ייד ניט. שטייער אָבער צאָלן יידן גאָנץ געשמאַק״. אין מאַריאַמפּאָל האָבן יידן אין 1923 אויסגע־ מאַכט 26,8 פּראָצענט פון דער גאַנצער באַפעלקערונג און אין 1935 מסתמא ווייניקער מיט אַ פּאָר פּראָצענט.

אין „פּאָלקסבלאַט״ פון 11טן נאָוועמבער 1934 שרייבט י. באָלעל: „אין די מלוכה־און זעלבסטפּאָרוואָלטונג־ אָנשטאָלטן זיינען סוף 1934 געווען סך־הכל 477 יידישע באַ־ אַמטע — 1,35 פּראָצענט פון אַלע מלוכהשע און שטאָטישע באַאַמטע. אין דער דאָזיקער צאָל זיינען אַריינגערעכנט 273 יידישע לערער, וואָס אַרבעטן אין די (יידישע — י. ל.) פּאָלקשולן״.

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַז דער ליטווישער שטאָט איז געווען דער גרעסטער וואָלד־אייגנטימער — וואָלט עס ניט געשאַדט. אָבער דער שטאָט איז אויך געווען אַ וואָלד־סוחר און האָט איבערגענומען דאָס האַקן די וועל־ דער, דאָס פּאָרקויפן קיין אויסלאַנד, און אָפילו טיילווייז דעם לאחדים־פּאָרקויף אין לאַנד גופא. אין די וואָלד־ מיסחרים זיינען געווען לאַנגע יאָרן באַשעפטיקט גאָר אַ סך יידן, אַלס אייגנטימער פון טאָרטאַקן, אַלס עקספּאָר־ טערן, אַלס אונטערנעמער פון געהילץ־סקלאַדן, אַלס פּאָר־ קויפער פון האָלץ. דערביי האָבן געלעבט אַ סך יידישע אַרבעטנדיקע פּאָמיליעס אַלס וואָלד־אָנגעשטעלטע, אַלס געהילץ־טרייבער אויף די פּליטן.

דער פּאָרקויף פון די מאָנאָפּאָל־אָרטיקלען (שוועבע־ לעך, טאַבאַק, ספּירט, צוקער און אַנדערע) איז ניט געווען פריי. ביים באַקומען דאָס דאָזיקע רעכט האָט נאָציאָנאַלער יחוס געשפּילט אַ גאָר גרויסע ראָל. מיר פּאָרשפּאָרן צו זאָגן, אַז די צוגעהעריקייט צום יידישן פּאָלק, וואָס האָט הונדערטער יאָרן מיט די דאָזיקע אָרטיקלען געהאַנדלט, איז ניט געווען קיין מעלה, נאָר בפירוש אַ גרויסער חסרון. דער האַנדל מיט פּלאַקס און אויך די באַאַרבעטונג פון פּלאַקס זיינען געווען גאָר אַ גרויסער חיונה־מקור פון פיל יידישע משפחות. אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע איז דער עקספּאָרט פון פּלאַקס שטאַרק געוואַקסן און אין דער דערָאַבערונג פון די אויסלענדישע מערק פּאָרן ליט־ווישן פּלאַקס האָבן יידן, אַלס פּיאָנערן, געהאָט געשפּילט ניט בלויז די הויפּטראָל, נאָר טאַקע די איינציקע ראָל. האָט מען, ראשית, געשאָפן אַ געזעץ, אַז אויף האַנדל מיט פּלאַקס דאַרף מען האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבניש — און וויידער זיינען יידן געווען אויפן לעצטן פּלאַץ. פּאָר־ זיכטיק, בהדרגה איז מען געגאַנגען, און אין 1939 האָט מען שוין דורכגעפירט אַ געזעץ, וואָס האָט דער מלוכה איבער־ געגעבן דעם גאַנצן פּלאַקס־עקספּאָרט. אויף אייגקויפן דעם פּלאַקס ביי די פּראָדוצירער האָט מען אָרגאַניזירט אַ טרעסט. אמת, מען האָט אויך צוגעלאָזן יידן, אָבער נאָר אויפן שפּיץ־מעסער, בלויז אויף אַזוי פיל, אויף וויפיל זייער געניטקייט און פּאַרבינדונגען קאָנען נאָך נוצלעך זיין. די קאָאָפּעראַטיוון האָבן אין 1939 שוין געהאָט אין זייערע הענט כמעט דעם גאַנצן פּלאַקס־האַנדל, הן דעם אויפקויף אין לאַנד און הן דעם פּאָרקויף קיין אויסלאַנד. געבליבן אויפן פּלאַץ זיינען נאָר עטלעכע יידישע גרויסע עקספּאָרטערן — אַלע פּלאַקס־סוחרים זיינען אונטערגע־ גאַנגען.

אין ליטע איז געווען שטאַרק אָנטוויקלט דער צווישן־ שטאָטישער אויטאָבוסן־פּאָרקער. יידן האָבן געהאָט גאָר אַ גרויסן חלק אין דער דאָזיקער אָנטוויקלונג — הן אַלס אונטערנעמער און הן אַלס אַרבעטער. אין 1938 איז גע־ שאָפן געוואָרן אַ האַלב־מלוכהשע אָקציע־געזעלשאַפט, וואָס האָט איבערגענומען דעם גאַנצן פּאָרקער־צווייג. וויידער האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון יידן —

סיי פון די בעלי־בתים, סיי פון די קאָנדוקטאָרן און אַר־
בעטער.

דער אָפּעטיט פון דער מלוכה אַרייַנצונעמען אינגאַנצן
אין אירע הענט וואָס מער ווירטשאַפּט־צווייגן, אָדער מער
אַרויפּלייגן די מלוכה־האַנט אויף די ווירטשאַפּט־צווייגן —
אָט די דאָזיקע טענדענץ איז געוואָרן אַלץ אינטענסיוואַר,
וואָס נאָענטער מיר קומען צו דער מלחמה, וואָס שטאַר־
קער ס׳איז געוואָרן די פּאַשיסטישע מגפה אין גאַנץ אייי־
ראָפּע. די דאָזיקע פּאָליטיק איז אין אַלע אירע ריכטונגען
מיט איר שאַרפסטן שפּיץ געווענדט קעגן יידן. ווי
מילד די רעגירונג פון ליטע זאָל ניט האָבן געהאַנדלט
קעגן יידן, אין פּאַרגלייך מיט די צוויי נאָענטע שכנים,
דייטשלאַנד און פּוילן, האָט דער חורבן פון יידישן עקא־
נאָמישן לעבן גיך און שטאַרק פֿראָגרעסירט. דער שטאַרק־
פֿאַוואָריזירטער יורש פון די יידישע עקאָנאָמישע פונק־
ציעס איז אויפגעקומען און אויסגעוואַקסן אין דער זעלבסט־
שטענדיקער ליטע. וואָס שטאַרקער און גענויטער דער
דאָזיקער יורש איז געוואָרן, אַלץ מער חן האָט ער באַ־
קומען אין די אויגן פון דער רעגירונג. עס האָט אַלץ אָפּ־
טער די רעגירונג אַרויסגעריסן ממש דעם לעצטן ביסן
ברויט פון אַ יידישער גרופּע און איבערגעגעבן עס דעם
דאָזיקן, שוין אַזוי אויף גענוג־צעבאַלעוועטן, ליבלינג פון
די הערשער פון ליטע. מיר האָבן אין אויג די „וועלטלינינ־
קעס״ — די אַזוי גערופענע פאַך־לייט, די אָרגאַניזאַציע
פון די ליטווישע הענדלער און בעלי־מלאכות.

די „וועלטלינינקעס״ האָבן זיך וועלבירט פון דעם
שטאָטישן ליטווישן בירגערטום. מען קאָן מיט אַ רואיקן
געוויסן באַהויפּטן, אַז מיטן געבורט פון דעם קלאַס איז
אויך געבוירן געוואָרן דער אָרגאַניזירטער, דער אָקטיוואַר,
דער דינאַמישער אַנטיסעמיטיזם אין ליטע. געווים, דאָס
ליטווישע פּויערטום איז געווען ניט בעסער און ניט ער־
גער פון דעם פּויערטום פון פּוילן, אוקראַינע, רומעניע
און אַנדערע. ס׳האָט אָבער געהאַט עטלעכע מעלות, וואָס
האָבן עס געמאַכט טאָלעראַנטער, מער־באַרעכנט, ווייניקער
גרייט אויף פּיזישע אויסברוכן קעגן יידן. מער און לענגער
פֿאַרשקלאַפט פון פּרעמדע פּריצים און רעגירונגען, רע־
ליגיעז און נאַציאָנאַל באַלײַדיקט פון די פּרעמדע הערשער,
איז ער געווען מער דערשלאָגן און ווייניקער שטרעבזאַם.
דערמיט דערקלערט זיך מסתמא, וואָס אַפילו בעת די צאַ־
רישע פֿאָגראָמען האָבן געווילדעוועט און האָבן אַפילו
זעלטן, אָבער דאָך צומאָל פֿאַרכאַפּט אַפילו ריין־פּוילישע
געגנטן, וואו דער קאַמף קעגן רוסלאַנד איז געווען צעצונדן
אין די הערצער פון אַלע קלאַסן און גרופּעס, האָבן די יידן
אין ליטע געהאַט רו. די שטאָטישע באַפעלקערונג אין ליטע
איז געווען כמעט אינגאַנצן אַ נאַציאָנאַל־פּרעמדע און אָפּט
מיט אַ יידישער מערהייט, זיינען קיין פֿאָגראָמען אין קאָוו־
נער גובערניע ניט געווען. די „וועלטלינינקעס״ האָבן דעם
טרויעריקן „היסטאָרישן״ פֿאַרדינסט צו זיין די איניציאַ־
טאָרן פונעם מאָדערנעם העצעריישן עקאָנאָמישן אַנטיסע־
מיטיזם אין ליטע. זיי טראָגן ממילא אויך די פֿאַראַנט־
וואָרטלעכקייט פֿאַר יענע בלוט־שחיטות, וואָס די ליט־
וישע ווילד־געוואָרענע מאַסן האָבן אונטער דער אָנפּירונג
און מיט דער הילף פון די דייטשן דורכגעפּירט אין דער
צייט פון דער היטלער אָקופּאַציע.

וואָס גרעסער ס׳איז געוואָרן די צאָל ליטווישע קרע־
מער, פֿאַבריקאַנטן און בעלי־מלאכות, אַלץ מער זיינען
געשטיגן די אָפּעטיטן און די קאַמף־מיגלעכקייטן און אַלץ
אַגרעסיוואָר איז מען געוואָרן לגבי יידן. דער לאָזונג איז
געוואָרן: ליטע פֿאַר ליטווינער! אַזעלכע לאָזונגען האָבן
געפּונען גרויס סימפּאַטיע אין די רעגירונג־קרייַזן נאָך
פֿאַר די יאָרן פון 1938 און 1939. די רעגירונג האָט אָבער
צוריקגעהאַלטן אַזוינע לאָזונגען מיט דער טענה, אַז מען
דאַרף לייגן דעם טראָפּ אויף דער עקאָנאָמישער צוגרייי־
טונג פון ליטווישן מענטשן, און ערשט נאָכדעם טראַכטן
וועגן די יורידישע אָדער פּיזישע מיטלען וויי אַרויסצו־
שטויסן די יידן. וואָס מער מען האָט זיך אָבער פֿאַרקוקט
אויף די גוטע דערגרייכונגען פון די נאַציס אין דייטש־
לאַנד אין פּרט פון ליקווידירן די יידן אינעם עקאָנאָמישן
לעבן, אַלץ נאָענטער איז מען געקומען צו דער היטלער־
סיסטעם. די צייט איז געווען צו קורץ אויף דורכצופּירן
די פּראָגראַם אין דער פּולער מאָס, אָבער אין די רעדעס
פון אָפּיציעלע פֿאַרטרעטער אויף די צוזאַמענפֿאַרן פון די
„וועלטלינינקעס״ הערט זיך שוין קלאָר דער וויידערקול
פון די דייטשישע נאַציס.

אינעם נומער „וועלטלאָס״ פון 15־טן יאָנואָר, 1939,
וועלט פֿאָרמולירט, אַז די פּראָגראַם פון דער דאָזיקער אָר־
גאַניזאַציע דאַרף דורכגעפּירט ווערן ניט מיט פּריוואַטע
מיטלען און וועגן, נאָר מיטן אָקטיוון אָנטייל פון די רע־
גירונג־אָרגאַנען: „דער מצב, ווי ער איז ביז איצט געווען,
קאָן ניט בלייבן אויף ווייטער. די צאָל יידישע פֿאַברי־
קאַנטן, אָנגראָ־סוחרים און קליינע קרעמער קאָן ניט
בלייבן אַזוי גרויס. אַ סך פון די דאָזיקע פֿאָזיציעס מוזן
איבערגיין אין די הענט פון די ליטווינער. האָבנדיק אָזעל־
כע פּערספּעקטיוון, וואָלטן די יידן באַדאַרפט אַ טראַכט טאָן
וועגן עמיגראַציע, אָדער ווייניקסטנס וועגן איבערגיין
צו פּיזישער אַרבעט". דער מחבר פון דעם דאָזיקן לייט־
אָרטיקל מאַכט אַ פּרום פּנים און זאָגט ווייטער, אַז אין
ליטע האָט מען ניט געשלאָגען קיין יידן און מען וועט ניט
שלאָגן, אָבער „יידן דאַרפן אַליין פאַרשטיין זייער אָרט,
זייערע פליכטן און זייער צוקונפט". דערביי קומט אַ רמז,
אַז „עקשנות קאָן נאָר ברענגען צו אַ רעאַקציע פון די
שטאַרקערע".

אין דעם זעלביקן נומער פון דעם אָפּיציעלן אָרגאָן
פון דער ליטווישער מיטל־קלאַס־אָרגאַניזאַציע וועלט
פֿאַרעפנטלעכט אַן אָרטיקל פון איינעם א. ר. פון יאַנישעק,
ער לייגט פאָר ניט מער און ניט ווייניקער, ווי אַרויסצו־
שיקן פון ליטע אַלע יידן, וואָס זיינען אַריינגעקומען נאָך
דעם יאָר 1918. מען זאָל פֿאַרבאָטן די יידישע שחיטה,
פֿאַרבאָטן יידן צו פֿאַרקויפן בראַנפן און ביר, פֿאַרבאָטן
יידן צו האַנדלען מיט מעל, תבואה, פלאַקס און זריעה,
פֿאַרבאָטן יידן צו האַלטן רעסטאָראַנען, קאָפּע־הייזער, באָרן
און האָטעלן; מען זאָל אָנווענדן לגבי יידישע שילער

אַ פּראָצענט־נאָרמע. מערק און יאָרידים זאָל מען אײנ־
אַרדענען שבת און פּאַרבאָטן שטרענג יעדן מין האַנדל
אין די זונטיקס.

אויף אַלע אַל־ליטווישע צוזאַמענפּאָרן פון דער דאָ־
זיקער אַרגאַניזאַציע פלעגן פּאַרטרעטער פון דער רעגי־
רונג באַגריסן און דערביי פרובירן צוימען די אַפּעטיט
פון די „וועלטלינקעס". אויפן צוזאַמענפּאָר אָבער פון
מאי 1939 האָט שוין דער פּרעמיער־מיניסטער יאַנאַס
טשערניוס גאַנץ קלאָר און פּעסט פאַרזיכערט די דעלעגאַטן,
אַז די ליטווישע רעגירונג וועט שטיצן די באַמיאונגען פון
דעם ליטווישן סוחרים־פּאַרבאַנד, צו באַזייטיקן די יידן
פונעם ליטווישן האַנדל. „צו באַזייטיקן" — אַזאַ וואָרט,
אָפּיציעל אַרויסגעזאָגט, איז געווען גאַנץ נײַ מצד דער
ליטווישער רעגירונג, כאָטש זי האָט פּאַקטיש כסדר גע־
האַלפן די ליטווינער איבערצונעמען די יידישע עקאָנא־
מישע פונקציעס.

דעם 15־טן יאַנואַר, 1939, האָט דער רעדאַקטער פון
„וועלטלאָס" געהאַלטן אַ דרשה דורכן מלוכהשן ראַדיא־
פּאָן, וואָס איז אויסגעטײטשט געוואָרן ווי אַן אָפּיציעלע
פּראָגראַם פון דער ליטווישער רעגירונג. ער האָט אָפּן
דערקלערט, אַז „די 12־טע שעה האָט געשלאָגן און די
וועלטלינקעס דאַרפן מיט אַ פּאַרשטאַרקטער אַקציע
דורכפירן די אָנגעזאָגטע דורך דער רעגירונג פּאָליט־
ווישונג פון די שטעט".

דערמיט איז ווי דערקלערט געוואָרן, אַז די רעגי־
רונג גייט האָבן אין האָבן מיט די וועלטלינקעס. אין דעם
אָפּיציעלן אַרגאָן פון דער דאָזיקער אַרגאַניזאַציע האָט
מען אָנגעהויבן רעדן נאָך מיט מער אַנטיסעמיטישן פּעפער
און חוצפּה. מען האָט געגומען דרוקן אַ סעריע אַרטיק־
לען וועגן איינפּירן אין ליטע דאָס דייטשישע „ראַסן־שאַנ־
דע"־געזעץ. וועגן פּאַרבאָטן יידן האַלטן קריסטלעכע
דינסטן מיט באַשולדיקונגען אין פּאַרגוואַלדיקונגען. מען
האָט זיך צעשריבן, אַז יידישע דאָקטוירים מאַכן אַבאָרטן.
ס׳האָבן זיך באַוויזן אָנאָנסן אין די ליטווישע צייטונגען
אינעם היטלער־גייסט, ווי, למשל, אַן אָנאָנס אין „ווער־
סלאָס" פון דעם 23־טן יאַנואַר 1939:

„דערמיט בין איך זיך מתחיב צו באַצאָלן 100 ליט
דעם, וואָס וועט מיר דערווייזן, אַז איך האָב עפּעס געקויפט
ביי אַ יידן. די 100 ליט וועל איך באַצאָלן ניט שפּעטער
ווי אין פּאַרלויף פון אַ חודש פון דעם טאָג וואָס מען וועט
מיך כאָפּן.

מיט אָכטונג — אַ. סקיפּיטיס, מאַשיניסט פון דער
דרוקערײַ „זשייבאָס".

ס׳האָבן זיך אויך באַוויזן בילדער אין גייסט פונעם
דייטשישן „שטירמער".

אין דער דאָזיקער צעהיצטער אָנטי־יידישער אָטמאָ־
ספער וואָלט גאָר קיין חידוש ניט געווען, ווען ס׳וואָלטן
געווען פּאַרגעקומען גרעסערע פּאָגראָמען אין ליטע.
צום גליק, זײַנען די ליטווישע יידן דעמאָלט אָפּגעקומען
נאָר מיט קלענערע איבערפּאָלן. שוין אין 1935 זײַנען אין
די שטעטלעך קראָש און וואָרנע פאַרגעקומען אָנטי־
יידישע אומרוען, אין וועלכע ס׳זײַנען פּאַרוואונדעט גע־
וואָרן 33 יידן, איינער פון זיי גאָנץ שווער. אין אַ פּאָר
טעג אָרום איז ער פון די וואונדן געשטאָרבן. ס׳איז פּעסט־
געשטעלט געוואָרן, אַז די איבערפּאָלן אויף יידן זײַנען
געווען אַ דירעקטער רעזולטאַט פון דער אָנטיסעמיטישער
העצע פון די אָגיטאַטאָרן. אין „פּאַריזער היינט" פון 16־טן
יאַנואַר, 1936, גיבט מען אַ גענויערע באַשרײַבונג פון
די דאָזיקע אומרוען, וועגן וועלכע מען האָט אין די קאָוו־
נער צייטונגען ניט גערעדט אָזוי שרייבן. אין אַ בריוו
פון אַ ליטווישן יידן פון שטעטל וואָרנע צו זײַנעם אַ קרוב
אין פּאָריז שרײַבט ער:

„מען פּאַרפּאָלגט אונדז אין די גאַסן און מען קאָן
קיין זאַך ניט טאָן. ס׳איז געווען אַ יאָריד — איז געווען
אַ שלאָכטפעלד. ס׳זײַנען געווען 36 פּאַרוואונדעטע פון
פּאָרשיידענע שטעטלעך ביי טעלז. איר ווייסט דאָך, אַז
אויף אַ יאָריד קומט מען צופּאָרן פון אַלע שטעטלעך. גע־
פּאָרן איז מען פּאַרדינען, אָבער ליידער איז אײנער אַוועק
מיט אַ צעהאַקטן קאָפּ, דער צווייטער מיט אַ צעבראָכענער
האַנט און אַזוי ווייטער. די פּאַרוואונדעטע זײַנען אין זייער
אַ שוועלן צושטאַנד. מען האָט אַלע אָפּגעפּירט אין שפּי־
טאָלן. אײנער איז שוין געשטאָרבן.

„ס׳איז שוין אַ גאַנצע וואָך, אַז מען האַלט די גע־
שעפטן געשלאָסן, די שטאָנגען איבער די טירן און פּאַר־
האַקט די לאָדנס. מען גייט ניט אַרויס אין גאַס עפּעס קויפן,
ווייל מען האָט מורא פּאַר די כוליגאַנעס".

מען קאָן ניט זאָגן, אַז דאָס איז געווען טיפּיש פּאַר
אַ סך שטעטלעך אין ליטע. ס׳איז גיכער געווען אַן אויס־
נאַם. ס׳מאַכט דעם איינדרוק, אַז דער ליטווינער אָן היס־
טאָרישע פּאָגראָם־טראַדיציעס, האָט זיך אויך אין פּרט
פון שלאָגען יידן זייער פּאַמעלעך צעקאָטשעט. אָבער די
פּאָגראָם־אַטמאָספּער איז געוואָרן אַלץ מערקבאַרער. אין
יאָר 1939 טרעפן מיר שוין אַ סך מער פּאַלן פון שלאָגען
יידן. מען האָקט אויס שויבן אין יידישע געשעפטן, מען
טרייבט יידן פון די מערק. אין די ערשטע טעג פון יאַנואַר
1939 לייענען מיר אין אַ טעלעגראַם פון קאָווּנע צום
„מאָרגן־זשורנאַל": „אין עטלעכע קלײנע שטעט אין ליטע
זײַנען די וואָך פּאָרגעקומען איבערפּאָלן אויף יידן. כאָטש
זיי האָבן זיך אַלע געענדיקט נאָר מיט צעבראָכענע פּענ־
צטער, האָבן זיי פּונדעסטוועגן אָנגעיאָגט אַ פּחד אויף דער
יידישער באַפעלקערונג אין ליטע. די אָנפּאָלן זײַנען פּאָר־
געקומען כמעט אין אַלע שטעטלעך אין אײַן אין דעם
זעלביקן טאָג. דאָס באַווייזט, אַז זיי זײַנען דורכגעפּירט פון
אײַן אַרגאַניזאַציע. די רעגירונג פון ליטע טוט אַלץ אויף
אונטערצודריקן די אָנפּאָלן אויף יידן".

ס׳איז שווער איצט פעסטצושטעלן, צי איז די לעצטע
פּראָזע צוגעגעבן געוואָרן, כדי דער צענזאָר זאָל דורכ־
לאָזן די גאַנצע ידיעה אָדער איר אינהאַלט שטימט טאַקע
מיט דער ווירקלעכקייט. דעם 28־טן יאַנואַר, 1939, זײַנען
אין קאָווּנע כוליגאַנעס באַפאַלן אַ גרופּע יידישע ספּאָרט־
לער און איינער מיטן נאָמען י. לעוויטאַן איז ערנסט פּאַר־
וואונדעט געוואָרן מיט אַ שאַרפן מעסער. ס׳האָט זיך

אַרויסגעשטעלט, אַז די לונגען זיינען געווען פֿאַרכאַפּט פונעם זעץ מיטן מעסער אין דער פּלייצע. אין „פּאַלקס־בלאַט" פון 20־טן פֿעברואַר, 1939, געפֿינען מיר פֿאָלגנדיקן בריוו פון אַלעקסאַנדער: „שוין אַ לענגערע צייט ווי אין אַלעקסאַנדער בושעווע אַ שרעקלעכער כוליגאַניזם. עס גייט ניט פֿאַרבי אַ טאָג, אַז מען זאָל ניט שלאָגן קיין יידן. אין די לעצטע טעג האָבן 5 כוליגאַנעס אַראָפּגעשליידערט פון טראָטואַר אַ פֿאַרבייגייענדיקן יידן ב. א. וועג דער לעצטער האָט רעאַגירט האָט ער באַקומען אַ פּייערדיקן פּאַטש. דעם איבערגעפֿאַלענעם יידן זיינען געקומען צו הילף אַ סך זייטיקע מענטשן און די פֿאָליצייַ האָט געמאַכט אַ פֿראָטאָקאָל".

דעם 31־טן מערץ, 1939, לייענען מיר אין אַ טעלעגראַם פון „איטא" פון קאָווגע, אַז דער אינערן־מיניסטער, געגנראַל סקוטשאַס, האָט פֿאַרשיקט אין אַן אַרבעט־לאַגער 18 ליטווינער פֿאַר אויסהאַקן די פּענצטער אין פיל שולן פון קאָווגע און פֿאַר די אַנטי־יידישע עקסצעסן אין פֿראָווינץ־שטעטלעך. דעם 20־טן דעם זעלביקן חודש איז געקומען אַ ידיעה פון קאָווגע, אַז בעתן שפּילן אַ יידישן פילם „איך וויל זיין אַ מאַמע" האָט מען אין טעאַטער געווארפן אַ פּאַטראָן מיט טרערן־גאַז. צוגעגעבן ווערט אין דער קאָווגער צייטונג, אַז „דאָס איז שוין ניט דאָס ערשטע מאָל, אַז מען מאַכט אַזעלכע „אַטענטאַטן", בעתן דעמאַנסטרירן אַ יידישן פילם. אין דעם זעלביקן טאָג איז געווען אַ ידיעה אין די קאָווגער צייטונגען, אַז אין מאַזשייק האָט מען אויסגעאַקט די פּענצטער אין אַ יידישער אַפּטייק און אין אַ יידישער בעקעריי און מען האָט אַראָפּגעריסן די שילד פון דער יידישער פֿאָלקסבאַנק. פון שאַנץ איז אין זעלביקן טאָג געווען אַזאַ ידיעה אין „פֿאָלקסבלאַט": „ביז איצט פלעגן מערסטנטייל אומבאַקאַנטע כוליגאַנעס אַנפֿאַלן אויף יידישע פֿאַרבייגייער אין שטאָט. איצט קומט דאָס אָפּט פֿאָר אין די פֿאַרשטעט. כוליגאַנעס פֿאַלן אָן אויף יידן, שלאָגן און איזדעקעווען זיך און שפּרינגען אַריין אין אויטאָבוס און פֿאָרן אַוועק. פון אָקמיאַן, מאַזשייקער קרייז, איז סוף מערץ געווען אַ ידיעה, אַז כוליגאַנעס זיינען אָנגעפֿאַלן אויף אַ גרופּע יידן, נאָר די יידן האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און די כוליגאַנעס זיינען אָנטלאָפֿן".

אין „פֿאָלקסבלאַט" פון 2טן יולי 1939 געפֿינען מיר אַזאַ קאָרעספּאָנדענץ פון פּלונגע:

„בייַ אונדז אין פּלונגע האָט פּאַסירט אַזאַ פֿאַל. שבת, 17־טן יוני, איז דער ליטווינער לוקאַס אַריינגעלאָפֿן מיט אַ מעסער אין האַנט צו זיין יידישן שכן און מיט אַ געשריי: גיט מיר אַוועק מיין קינד, אַז ניט קוילע איך אייך אַלעמען אַוועק.

„וועג מען האָט אים אָנגעהויבן באַראַיקן און פּרעגן אין וואָס ס׳האַנדלט זיך, האָט ער געהאַלטן אין איין שרייען: גיט מיר אַוועק מיין קינד, אַז ניט קוילע איך אויס אַלע יידן!

„מען מוז צוגעבן, אַז דער דאָזיקער קריסט איז ניט קיין דאַרפֿישער, ער האָט שוין אָפּילו געהאַט אַ קראַם און איצט האָט ער אַ מויער — ער איז אַלזאָ ניט קיין אומ־ווייסנדיקער דאַרפישער פּויער, נאָר אַ שטאָטישער מענטש. דאָס קינד איז אין 5 מינוט אַרום געפונען געוואָרן בייַם טייך, כאַפּנדיק פיש. צען מינוט פריער איז דער פֿאָטער אויך געווען בייַם טייך צוזאַמען מיטן קינד".

מיר האָבן געבראַכט די דאָזיקע בייַשפּילן, וואָס זיינען געווייס ניט אַלע, כדי מיר זאָלן זען די אַטמאָספֿער, אין וועלכער דאָס ליטווישע יידנטום האָט שוין געלעבט ערב דער גרויסער קאַטאַסטראָפֿע. גיט מען נאָך צו די פֿרעסע־העצע, וואָס האָט אין לעצטן יאָר פֿאַר דער מלחמה זיך אַלץ מער דערנענטערט צום טיפּ פון שטרייכער׳ס און גע־בעלס׳עס צייטונגען, ווערט פֿאַר אונדז קלאָר, ווי פֿאַרסמט די לופט איז געווען אין ליטע ערב דער גרויסער קאַטאַסטראָפֿע.

האָט דאָס אַלץ אַ וועלכע ניט איז שייכות צו דער עקאָנאָמישער לאַגע פון דער יידישער באַפֿעלקערונג? בלתי ספק! און גאָר אַ נאָענטע און דירעקטע שייכות! ס׳גייט ניט אין דעם צו דערוויזן, אַז די איבערפֿאַלער און אָנפֿאַלער, די פּענצטער־ברעכער און די פֿלייצעס־שטעכער זיינען געווען דווקא וועלכע אָדער זייערע קינדער — קען זיין, אַז זיי זיינען עס ניט געווען. די אָנטרייבער און אָנפֿירער אָבער פון דער העצע, די איניציאַטאָרן און די גייסטיקע פֿאָטערס פון דעם אַקטיוון דינאַמישן אַנטיסעמיטיזם זיינען געווען די עלעמענטן, וואָס האָבן געהערט צו דעם קרייז מענטשן, וועלכע מיר האָבן כאַראַקטעריזירט אַלס דעם אויפּגעקומענעם ליטווישן מיטלקלאַס. זיי האָבן געהאַט אַ גוטן חוש און גוט פֿאַר־שטאַנען, אַז האַלטן יידן אין אַ פֿאַנישן צושטאַנד, אין אַ פּחד־מצב איז אייגער פון די וויכטיקסטע מיטלען צו צווינגען יידן מער אויסצואוואַנדערן, צו אָפּשוואַכן זייער ווירטשאַפֿטלעכע טעטיקייט, צו מינדערן זייער קאַנקורענץ־פעאיקייט, פֿאַראַליזירן זייער עקאָנאָמישע אַקטיווקייט. דער נייַ־אויפגעקומענער ליטווישער קרעמער, ווייניקער גענייט, שוואַכער אָריענטירט, אָפּט אויך פינאַנציעל שוואַכער באַוואָפנט, ווייל ניט געוואוינט צו שאַפן אומזאַץ־קאַפּיטאַל דורך פֿאַרשיידענערליי קאָמבינאַציעס, האָט גע־האָט אויף זיין צד ניט נאָר דעם שטאָטלעכן אַפּאַראָט, וואָס האָט אים געקעכלט מיט מער און ביליקערן קרעדיט און מיט קלענערע שטייערן, נאָר אויך די פּיזישע מאַכט פון דער ליטווישער מערהייט. די קליינע, אָבער אָפּטע אַנ־פֿאַלן אויף דער יידישער באַפֿעלקערונג אין לענדער, ווי אין פּוילן און אין רומעניע, האָבן געדינט אַלס אַ זייער ווירקנדיקער פּאַקטאָר אויף האַלטן די יידישע באַפֿעלקערונג אין פֿאַניק, אין אַ נערוועזן צושטאַנד, וואָס פֿאַראַליזירט איניציאַטיוו און שלאָגט אָפּ יעדן חשק פֿאַר ווייטערדיקע עקאָנאָמישע פֿלענער, אָדער שאָפן פֿאַזיציעס פֿאַר קומענדיקע דורות. אין ליטע איז געווען דאָס זעל־ביקע, נאָר אַ ביסל אין אַ שוואַכערער מאָס, ווי אין די דערמאָנטע צוויי לענדער.

אין 1935 אין יאַנואַר איז געווען אַ גרויסע פֿאַרזאַמ־לונג פון ווערסליניקעס, אויף וועלכער דער דירעקטאָר פון צענטראַלן סטאַטיסטישן אָמט דר. ד. מיצוטאַ האָט

געהאַלטן אַ לענגערן רעפעראַט וועגן דער ראָל פון ליט־ווינער אין האַנדל און אינדוסטריע. ער האָט אָנגעגעבן, אַ זיידן באַטרעפן צוויי דריטל אין האַנדל און 52 פּראָצענט אין אינדוסטריע. דאָ רעדט זיך, פֿאַרשטייט זיך, וועגן בעלי־בתים. אין 1936 האָט מען מיר אין סטאַטיסטישן אָמט אָנגעגעבן, אַז יידן מאַכן אויס אין האַנדל אַרום אַ העלפט. דער דערמאָנטער דירעקטאָר האָט אויף דער פֿאַרזאַמלונג אויך אָנגעגעבן דאָטעס וועגן עטלעכע האַנדל־צווייגן, וואָס ס׳איז כדאי דאָ צו ברענגען.

	פּראָצענטן פון יידן	פּראָצענטן פון ליטווינער
1) בופעטן	8	91
2) רעסטאָראַנען און קאַפע־הייזער	40	57
3) האָטעלן	34	66
4) קינאָס	36	58
5) אַפּטייקן	34	65
6) בוי־אונטערנעמונגען	30	41
7) פלייש	55	40
8) קאָנפעקטן	58	38
9) פרוכט און גרינסן	66	29
10) פאַרשיידענע שפּייז־פּראָדוקטן..	50	47
11) בעקעריין	77	20
12) טאַבאַק	85	15
13) קאָלאָניאַל־אַרטיקלען	64	34
14) פלאַקס און זאָמען	100	—
15) לעדער	96	3
16) היט און היטלען	96	3
17) פערד־האַנדל	72	2
18) תבואה־האַנדל	96	4
19) זייגערס	90	9
20) מאַנופאַקטור	29	71

כדי צו פאַרשטיין די דאָזיקע ציפער, מוז מען געדענקן, אַז די קאָאָפּעראַציע איז דאָ ניט גענומען אין אַכט, און ס׳רעדט זיך בלויז וועגן פּריוואַטן האַנדל. וואָס לערנט אונדז די דאָזיקע טאַבעלע? דאָרטן וואו ס׳פאַדערן זיך רעגירונג־קאָנצעסיעס (בופעטן אויף די וואָקזאַלן, אַפּטייקן), מאַכן אויס די ליטווינער די גרויסע מערהייט. פאַרקערט, דאָרטן, וואו ס׳פאַדערן זיך פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד, מאַכן אויס די יידן די גרויסע מערהייט — פלאַקס און זאָמען , תבואה און פערד־האַנדל, זייגערס, קאָלאָניאַל־אַרטיקלען.

עס פאַרשטייט זיך, אַז מען קאָן ניט אַזוי גענוי פעסטשטעלן די ווירקונג פון פאַרשיידענע פאַקטאָרן ביים אַרײַנדרינגען פון ליטווינער אין האַנדל־פּרנסות, אין וועלכע זיי זיינען לויט דער ציילונג פון 1897 געווען אין אַ גאָר נישטיקער צאָל און אַפילו לויט דער ציילונג פון 1923 ניט מער ווי וועלכע 13 פּראָצענט. אין אייניג 12 יאָר האָבן זיי דערגרייכט, לויט דער מיינונג פונעם דירעקטאָר פון סטאַטיסטישן דעפּאַרטמענט, מינימום אַ דריטל. לויט די דאַטעס פון 1936 פון זעלביקן סטאַטיסטישן אָמט, האָט דער אָנטייל פון די ליטווינער געגרייכט בערך צו אַ גאַנצער העלפט. דאָס איז דאָך אָבער נאָר געדעדט וועגן דעם פּריוואַטן האַנדל. מען קען ניט מעסטן די ירידה פון

יידישן האַנדל נאָר מיטן וואוקס פון דער צאָל ליטווישע קרעמער. די קאָאָפּעראַציע האָט צוגענומען דעם פּעטסטן חלק פונעם אויסלענדישן האַנדל און אַ גענוג באַדייטנדיקע טייל פונעם אינעווייניקסטן מאַרק, און דאָס האָט דאָך פאַרלוירן דער יידישער סעקטאָר פונעם האַנדל אין ליטע. דער יידישער הענדלער האָט זיך געהאַלטן, ווייל ס׳האָט אים געהאַלטן — אַ ברירה האָט ער געהאַט? וואוהין צו עמיגרירן איז ניט געווען, און נייע פּרנסות אין לאַנד גופא האָבן זיך נעווייס ניט געוואַלגערט אין די גאַסן — איז מען געבליבן זיצן אין געשעפּט ביי אַ העלפט און ביי אַ דריטל פּדיון. דאָס האָט זיכער געהייסן ביי אַ העלפט אָדער אַ דריטל הכנסה און אפשר נאָך ווייניקער, ווייל די הוצאות האָבן דאָך ניט תמיד געקאָנט געקירצט ווערן אין האַרמאָניע מיט דער ירידה פון פּדיון.

אַרומפאָרנדיק איבער די ליטווישע שטעט קאָוונע, שאַוול, פּאָנעווועזש, ווילקאָווישק, קיבאַרט און אַנדערע אין 1936, האָט אויף מיר געמאַכט אַן איינדרוק דער אויסער־לעכער אויסזען פון די ליטווישע קראָמען: אַלע עפּעס אַזוינע יונגע, שטאַלצע, אַרויסרופנדיקע, ווי זיי וואָלטן זיך געריכט מיט זייערע יידישע קאָלעגן, — פאַרעל־טערטע, פאַרזאָרגטע און דערשלאָגענע. באַזונדערס האָבן זיך גענוג אַרפן אין די אויגן די ליטווישע געשעפּטן — גאַ־לאַנטעריי און מאַנופּאַקטור, צוויי האַנדל־בראַנזשעס, וואָס זיינען אין גאַנץ מיזרח־אייראָפּע געווען כמעט מאָנאָפּאָ־ליזירט פון יידן. עפּעס ווי אין כהרף־עין, איידער די יידישע קרעמער האָבן זיך אַרומגעקוקט, זיינען אויסגע־וואַקסן שיינע, ליכטיקע נייע ליטווישע גאַלאַנטעריי און מאַנופאַקטור קראָמען. דאָס זעלביקע קאָן מען זאָגן וועגן דעם הורט־האַנדל. ביז די 30־ער יאָרן זיינען די ליטווישע הורט־גשעפטן געווען אַ גאָר זעלטענע דערשיינונג. און מיט אַ מאָל — גרויסע איבערגעפילטע אָגולנע־סקלאַדן; און דערביי גאַנץ גוט אָרגאַניזירט און מיט קאָפּ און מיט שכל קאָמבינירט און געפירט. יידישע קרעמער, מיט וועלכע מיר איז אויסגעקומען צו פאַרברענגען, האָבן מיט חידוש גערעדט וועגן די האַנדל־פּעאיקייטן פון די ליטווינער. זיי האָבן צוגעגעבן, אַז דער ליטווינער האָט אַ סך פּריווילע־גיעס ביי שטייערן און ביי קרעדיטן, אָבער האָבן מודה געווען, אַז הן דאָס אויסזען פון די געשעפּטן און הן די אָרגאַניזאַציע פונעם אייגנקויף און פאַרקויף זיינען גענוג פאַכמענישי, גענוג קלוג. איינצלנע יידישע קרעמער, צי פון פאַרצווייפלונג, צי טאַקע אַזוי מיינענדיק, האָבן אָפילו איבערטריבן און געטענהט, אַז די ליטווינער פאַרשטייען גאָר בעסער די האַנדל־תורה איידער יידן. זייער לאָגיק איז געווען אַזאַ — דער יידּ איז נערוועז, גלויבט צופיל אין זיינע האַנדל־פּעאיקייטן, בעת דער ליטווינער איז פאַרזיכטיק, באַטראַכט, און דער עיקר, רואיק און זיכער אין זיין פאַזיציע. ווי עס זאָל ניט האָבן געווען, אַלע האָבן זיי געהאַלטן, אַז די צייט ווען די יידישע האַנדל־פּעאיקייטן און קאָמבינאַציע־טאַלאַנטן זיינען געווען אַ מעלה, פאַר וועלכער מען האָט יידן געגעבן פּריווילי־גיעס אָדער, יעדנפאַלס, זיי געדולדעט, איז אַוועק. און מען האָט ניט געזען,

פאַר וואָסערע אַנדערע יידישע מעלות וועט מען יידן וויי־טער לאָזן לעבן.

x

די יידישע מלאכה אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע

נאָכן אָנגדל האָט מלאכה באַשעפטיקט די גרעסטע צאָל יידן. מלאכה האָט געגעבן פרנסה בערך אַ דריטל פונעם ליטווישן יידנטום.

40 יאָר זיינען אַוועק פון דער ציילונג, וואָס די איק"א האָט דורכגעפירט אין 1898. עס איז אַ גענוג לאַנגע צייט, און דערביי אַ צייט פון וואוקס פון לעבנס־סטאַנדאַרט אַפילו אין אַזעלכע אָרעמע לענדער, ווי ליטע. אין ליטע האָט די גרויס־פאַבריקאַציע ניט פאַרקאָנקורירט דעם האַנטווערק, און דער וואוקס פונעם לעבנס־סטאַנדאַרט פון די מאַסן האָט געמוזט גיין אינגאַנצן לטובת דער מלאכה. געווויס, די ערשטע וועלט־מלחמה האָט איבערגעהאַקט יע־נעם, גאַנץ באַשיידענעם, פראָגרעס, וואָס האָט גהאַט זיך אַנטוויקלט אין צאַרישן רוסלאַנד די ערשטע 14 יאָר פון דעם לויפנדיקן יאָרהונדערט.

מיר פאַרמאָגן פון ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה זייער גוטן און גענוג דעטאַליזירטן מאַטעריאַל וועגן דער יידישער מלאכה אין ליטע. אין יאָר 1937 האָט די סעקציע פאַר עקאָנאָמישע פאָרשונגען ביי די יידישע פאָלקסבענק דורכגעפירט אַ גרינטלעכע ציילונג פון די יידישע האַנט־ווערקער אין ליטע. די אויספאָרשונג האָט אַרומגענומען, מיט קלייניע אויסנאַמען, כמעט אַלע יידישע ישובים אין ליטע. אין די פונקטן, פון וועלכע עס פעלן ידיעות, זיינען געווען העכסטנס אַ פאָר הונדערט יידישע האַנטווערקער און דאָס קאָן ניט ענדערן דאָס בילד.

די יידישע מלאכה־וואַרשטאַטן אין ליטע לויט בראַנזשעס:

בראַנזשעס	צאָל אַבס.	וואַרשטאַטן פּראָצ.
באַקלייד־ונג	2.846	42,6
באַשפייזונג	1.291	19,3
מינעראל	470	7,0
מעטאַל	739	11,1
לעדער	343	5,1
טעקסטיל	37	0,6
האָלץ	219	3,3
פּאַפּיר	164	2,5
היגיענע	331	5,0
אַנדערע	235	3,5
צוזאַמען	6.675	100,0

לויט דער טאַבעלע פון איק"א פאָרן יאָר 1898 זיינען געווען אין איין קאָוונער גובערניע 14,313 יידישע זעלבסט־שטענדיקע בעלי־מלאכות. גיט מען צו נאָך אַ זעקסטל אויף די טיילן פון סאוואַלקער און ווילנער גובערניעס, וואָס זיינען אַריין אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע, וועלן מיר באַקומען מינימום 16 מיט אַ האַלבן טויזנט יידישע האַנט־ווערקער אין 1898 אין ליטע פון די שפּעטערדיקע גרע־נעצן. מערסטנטייל פאַלט צונויף די צאָל בעלי־בתים מיט דער צאָל וואַרשטאַטן, אָבער לאָמיר בעסער אָננעמען, אַז וואַרשטאַטן זיינען געווען אַרום 15 טויזנט — דאָס איז געווויס די מינימאַלסטע צאָל. אין 1937 זיינען געווען וואַר־שטאַטן וויניקער פון 7,000. זאָל מען אַפילו רעכענען פולע 7 טויזנט וואַרשטאַטן, וויל אייניקע פונקטן זיינען דאָך געבליבן ניט געציילט, וועלן מיר אַלץ באַקומען וויניי־קער פון אַ העלפט פון דער צאָל יידישע וואַרשטאַטן, וויי אין 1898. אמת, די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך פאַר־קלענערט פאַר דער צייט בערך אויף 40 פּראָצענט, אָבער די צאָל יידישע וואַרשטאַטן האָט זיך פאַרקלענערט אויף העכער 53 פּראָצענט.

מיר האָבן ניט קיין געניוע דאַטעס וועגן דער צאָל ניט־יידישע מלאכה־וואַרשטאַטן אין ליטע אין 1898־טן יאָר, אַלע פאַרשער אָבער האָבן דעמאָלט געהאַלטן, אַז די יידן מאַכן אויס די גרויסע מערהייט פון אַלע בעלי־מלאכות. ווי איז די לאָגע געווען אין 1937? סטאַטיסטיק פון יאָר 1939 וועגן דער צאָל האַנטווערקער־פאַטענטן אין ליטע שטעלט פעסט, אַז אין יאָר 1938 זיינען געווען אין ליטע — 12,461 האַנטווערקער־אונטערנעמונגען. די בערך 7 טויזנט יידישע וואַרשטאַטן מאַכן לכן אויס 56,0 פּראָצענט. דאָס איז רעלאַטיוו נאָך אַ גענוג הויכער פּראָצענט, אָבער ער איז באַדייטנדיק קלענער פונעם אָנטייל פו די יידן אין דער מלאכה צוריק מיט 40 יאָר.

די באַקלייד־בראַנזשע האָט געהאַט וואַרשטאַטן אין 1898 — 6,192 (מיר רעכענען אַלע בעלי־בתים שנייי־דער און אויך אַלע זעלבסטשטענדיקע לעדער־באַשעפ־טיקטע, וויל אַהין האָבן די איק"א־ציילער אַריינגע־רעכנט די שוסטער און די שטעפּער) און האָבן אויסגעמאַכט 43,3 פּראָצענט פון אַלע יידישע זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות. אין 1937 האָבן די באַקלייד־וואַרשטאַטן אויס־געמאַכט (ווידער צוזאַמען מיטן לעדער־אַפּטייל) 47,7 פּראָצענט. מיר זעען, אַז די באַקלייד־מלאכה, וואָס האָט סוף 19־טן יאָרהונדערט באַשעפטיקט כמעט אַ העלפט פון אַלע יידישע זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות, איז אויך שפּעטער מיט 40 יאָר געבליבן די הערשנדיקע אין דער יידישער מלאכה. אַ וויטערער פאַרגלייך צווישן דער טאַבעלע פון 1937 מיט דער טאַבעלע פון 1898 וועט אונדז גרינג וויזן, אַז קיין גרינטלעכע שינויים אין דער סטרוק־טור פון דער יידישער מלאכה זיינען ניט פאַרגעקומען. חוץ, אפשר, איין ענדערונג אין פרט פון אָנטייל פון דער מעטאַל־בראַנזשע. אין 1898 האָבן פאַר זיך אַרבעטנדיקע בעלי־מלאכות פון דער מעטאַל־בראַנזשע אויסגעמאַכט נאָר 7 פּראָצענט, און אין 1937 העכער 11 פּראָצענט. דאָס איז דער אינציקער סימן, אַז אַ געוויסע אָנטוויקלונג האָט דאָך די יידישע מלאכה דורכגעמאַכט! אָבער וואָס פאַר אַ שוואַכע!

פון 6,675 יידישע וואַרשטאַטן זיינען געווען וואַר־שטאַטן מיט לוין־אַרבעטער נאָר 1,616, אַלזאָ סך־הכל נאָר 24,2 פּראָצענט פון אַלע וואַרשטאַטן. העכער דרי

פערטל וואַרשטאַטן האָבן געאַרבעט גאָר אָן געדונגענע אַרבעט־קראַפט. אויך דער דאָזיקער מאַמענט פאַלט צו־נויף מיטן מצב, וועלכן מיר האָבן קאָנסטאַטירט ביים באַ־האַנדלען די מלאכה אין קאָוונער גובערניע אין 1898־טן יאָר. ס׳איז אָבער אין דעם פּרט אַ גרויסער חילוק צווישן גרעסערע און קלענערע שטעט. דער פּראָצענט וואַרשטאַטן גאָר אָן געדונגענער אַרבעט־קראַפט האָט באַטראָפן (אין 1937):

אין קאָוונע	59,4
אין שטעט מיט אַ צאָל איינוואוינער פון 10 ביז 40 טויזנט	61,5
אין שטעט מיט אַ צאָל איינוואוינער פון 2 ביז 10 טויזנט	78,8
אין שטעטלעך מיט וויניקער פון 2 טויזנט איינוואוינער	87,7

מיר זעען, אַז אין די קליינע שטעטלעך אַרבעטן כּמעט די בעלי־בתים אין גאַנצן אַליין. העכער 87 פּראָ־צענט יידישע וואַרשטאַטן האָבן ניט געהאַט קיין געדונ־גענע אַרבעט־קראַפט.

ווי האָבן זיך געטיילט די 12,093 באַשעפטיקטע אין די יידישע וואַרשטאַטן לויט דער סאָציאַלער לאַגע?

סאָציאַלע שטעלונג	אָבס.	פּראָצ.
בעלי־בתים	6.675	55,2
פאַמיליע־מיטגלידער	1.486	12,3
אַרבעטער	2.913	24,1
לערן־יינגלעך	1.019	8,4
צוזאַמען	12.093	100,0

אין דער טאַבעלע, וואָס גיט די צאָל אַרבעטער און לערן־יינגלעך ביי די בעלי־מלאכות אין ליטע אין 1937, איז ניט אָנגעווויזן, צי דאָס זיינען דורכויס יידישע אָדער בכלל באַשעפטיקטע, אַלזאָ אויך קריסטן. פונעם טעקסט איז אָבער צו פאַרשטיין, כאָטש קלאָר ווערט דאָס דאָרטן ניט געזאָגט, אַז מיר האָבן אין די דאָזיקע ציפער צוטאָן מיט יידן. ס׳איז ניט וואַרשיינלעך, אַז ס׳זאָלן אין יידישע וואַרשטאַטן גאָר ניט האָבן געווען קיין קריסטלעכע אַרבע־טער. ס׳איז אָבער באַקאַנט, אַז קיין גרויסע צאָלן קריסט־לעכע אַרבעטער זיינען ניט געווען אין די יידישע האַנט־ווערקער־וואַרשטאַטן. אין די דאַטעס פון איק״א וועגן דער צאָל יידישע בעלי־מלאכות אין קאָוונער גובערניע פון 1898 זיינען אָנגענעבן נאָר דריי קאָטעגאָריעס באַשעפ־טיקטע: בעלי־בתים, אַרבעטער און לערן־יינגלעך. אין די דאַטעס אָבער וועגן ליטע פאַרן יאָר 1937 ווערן שוין אָנגענעבן 4 קאָטעגאָריעס: אַ חוץ די דריי אויסגערעכנטע קאָטעגאָריעס אויך — די אייגענע קינדער פון די בעלי־בתים. עס איז דעריבער שווער צו מאַכן אַ פאַרגלייך צווישן די סאָרטן דאַטעס. נעמט מען אָבער אין אַכט, אַז דער פּראָצענט אייגענע קינדער איז ניט מער פון אַיין אַכטל באַשעפטיקטע אין די יידישע וואַרשטאַטן, מוז מען מודה זיין, אַז די רעלאַטיוות ציפער וועגן דער צאָל אַרבעטער און לערן־יינגלעך קאָנען פאַרגליכן ווערן פאַר ביידע צייט־אָפשניטן. דערביי וועלן מיר די אייגענע קינדער פּשוט אַרויסלאָזן פון חשבון. און זאָל נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז ס׳איז זייער וואַרשיינלעך, אַז די מאַטעריאַל־זאַמלער פון איק״א האָבן די קינדער פון די בעלי־מלאכות אויך געציילט צו די אַרבעטער און לערן־יינגלעך, וויבאַלד ס׳איז אָנגענומען, אַז די קינדער פון אָרעמע בעלי־מלאכות פאַרדינען זייער אויסהאַלט און דאַרפן דעריבער געציילט ווערן צווישן דער אַרבעט־קראַפט.

פאַרגלייכן מיר צוערשט די דאַטעס פון 1898 מיט די דאַטעס פון 1937, אַראָפּלאָזנדיק אין לעצטן יאָר די אייגענע קינדער. מיר באַקומען אַזאַ סאָציאַלע סטרוקטור פון די באַשעפטיקטע אין די יידישע וואַרשטאַטן (אין פּראָצענטן):

סאָציאַלע שטעלונג	1898	1937 (אין פּראָצ.)
בעלי־בתים	60,9	63,0
אַרבעטער	15,3	27,4
לערן־יינגלעך	23,8	9,6
צוזאַמען	1100,0	100,0

ביי די בעלי־בתים איז דער שינוי גאָר אַ קליינער — אין 1937 איז דער פּראָצענט בעלי־בתים נאָך גרעסער מיט דריי פונקטן, ווי אין 1898. דערפאַר אָבער האָט זיך גע־ענדערט דער פּראָצענט־באַשטאַנד צווישן די אַרבעטער און לערן־יינגלעך. אין 1898 האָבן די אַרבעטער אויסגעמאַכט נאָר 15,3 פּראָצ. פון אַלע באַשעפטיקטע און די לערן־יינגלעך אַנדערטהאַלבן מאָל מער — 23,8 פּראָצענט. די לאָגע אין 1937 איז געווען אַ פאַרקערטע — דער פּראָצענט אַרבעטער איז געווען כּמעט דריי מאָל העכער פון פּראָצענט לערן־יינגלעך. אָבער דווקא דער דאָזיקער פאַקט פירט אַרויף אויפן גדאַנק, אַז די איק״א־ציילער האָבן די קינדער צו־גערעכנט צו די אַרבעטער און לערן־יינגלעך. ס׳איז אָבער אַ באַקאַנטער פאַקט, אַז די קינדער פון בעלי־מלאכות, וואָס אַרבעטן ביי די עלטערן אין וואַרשטאַט, זיינען מער לערן־יינגלעך, איידער אַרבעטער. מיר וועלן לכן טיילן די פאַמיליע־מיטגלידער פון די דאַטעס פון 1937 אויף צוויי דריטל לערן־יינגלעך און איין דריטל אַרבעטער און דעמאָלט וועט שוין דער פאַרגלייך מיט די דאַטעס פון 1898 זיין זיכערער און פּינקטלעכער. מיר באַקומען אַזאַ צונויפגעשטעלט פון די באַשעפטיקטע אין דער יידישער מלאכה:

סאָציאַלע שטעלונג	1898	1937 (אין פּראָצ.)
בעלי־בתים	60,9	55,2
אַרבעטער	15,3	28,2
לערן־יינגלעך	23,8	16,6
צוזאַמען	100,0	100,0

די יידישע מלאכה אין ליטע פון 1937 איז ניט ווייט אַוועק פון 1898, אָבער אַ קליינע פאַרטיפונג פון דער קלאַסן־גלידערונג איז דאָך פאַרגעקומען: דער פּראָצענט בעלי־בתים איז אַביסל געפאַלן און דער פּראָצענט אַר־בעטער האָט זיך אַביסל פאַרגרעסערט. דער פּראָצענט לערן־יינגלעך איז געפאַלן, אָבער נאָר אויף אַיין דריטל. דאָ מוז צוגעגעבן ווערן, אַז ביי יידישע בעלי־מלאכות זיינען

די לעצטע צייט געווען צוגעקומען אַ סך קריסטלעכע לערן־יינגלעך.

די סעקציע פֿאַר עקאָנאָמישער פֿאָרשונג ביי די יידישע פֿאָלקס־בענק האָט אין איר ציילונג אַרומגענומען אַ סך פֿראַגן, און זיי גיבן אַ קלאָרע פֿאָרשטעלונג וועגן דער פּיזע־נאָמיע פון דער יידישער האַנטווערקער־מאַסע. יידיש האָבן געקאָנט לייענען און שרייבן — 92,8 פֿראָצענט פון אַלע בעלי־בתים. דאָס איז אַזאַ הויכער פֿראָצענט, אַז ער רופט אַרויס ספֿקות. העכער אַ דריטל (34,2 פֿראָצענט) פון אַלע זעלבשטענדיקע בעלי־מלאכות האָבן געקאָנט די מלוכה־שפֿראַך (ליטווויש) לייענען און שרייבן. דעם העכסטן פּראָ־צענט אין דעם פּרט גיט קאָוונע מיט 46,5 פֿראָצענט קע־נער פון ליטווויש, און דעם קלענסטן פֿראָצענט — 27,9 פֿראָצענט — גיבן די קליינע שטעטלעך מיט אַ באַפֿעלקע־רונג ביז 2,000 נפשות. פֿאָלקשול־בילדונג האָבן באַקו־מען — 51,3 פֿראָצענט פון אַלע בעלי־מלאכות. מיטלשול־בילדונג נאָר 6,3 פֿראָצענט. 35,7 פֿראָצענט האָבן באַקו־מען היימישע בילדונג; נאָר אַן בילדונג זיינען געווען — 6,7 פֿראָצענט.

וועגן די באַדינגונגען, אין וועלכע ס׳האָבן געלעבט און געאַרבעט די יידישע בעלי־מלאכות אין ליטע, גיבן אונדז אַ געוויסע פֿאָרשטעלונג די דאַטעס וועגן די אַרבעט־לאָקאַלן: 34,9 פֿראָצענט פון אַלע יידישע בעלי־מלאכות האָבן געהאַט געדונגענע לאָקאַלן און 7,8 פֿראָצענט האָבן געהאַט אייגענע אַרבעט־לאָקאַלן; 57,3 פֿראָצענט האָבן נאָר ניט געהאַט קיין לאָקאַלן (גלעזער, מולער, מאָלער, עלעקטראָטעכניקער). 60,0 פֿראָצענט פון אַלע יידישע בעלי־מלאכות האָבן געוואוינט אין די זעלבע לאָקאַלן, אין וועלכע זיי האָבן געאַרבעט. ביי אייגלנע פאַכן איז דער פֿראָצענט וואוינונגען, וואָס זיינען געווען צוזאַמען מיט דעם אַרבעט־לאָקאַל, געווען נאָך העכער: ביי שניידער — 93,0 פֿראָצענט, ביי שטריקער — 92,8 פֿראָצענט, ביי שוסטער — 81,0 פֿראָצענט, ביי בעקער — 77,2 פֿראָצענט.

ביז גאָר אינטערעסאַנט זיינען די דאַטן וועגן די באַ־שעפֿטיקונגען פון די אַקטיווע מיטגלידער פון די האַנט־ווערקער־משפֿחות. מיר וועלן דאָ געווואויר, וויי ווייט דער נאַכוואוקס איז געגאַנגען אין מלאכה. 536 אַקטיוע מיט־גלידער פון די האַנטווערקער־משפֿחות האָבן זיך געטיילט אויף אַזאַ אופן:

סאַציאַלע שטעלונג	אַבס.	פּראָצ.
אַנגעשטעלטע	244	45,5
קרעמער	24	4,5
סוחרים	16	3,0
פּרייַ פֿראָפעסיעס	7	1,3
האַנטווערקער	195	36,4
אַרבעטער	50	9,3
צוזאַמען	536	100,0

די ערשטע פיר רובריקעס וויזן אונדז דעם פּראָצענט קינדער פון האַנטווערקער, וואָס האָבן אין גאַנצן פֿאַרלאָזט די דאָזיקע סאַציאַלע גרופּע און אַריבערגעגאַנגען אין אַנ־דערע עכערע סאַציאַלע גרופּעס. זיי מאַכן אויס 54,3 פּראָצענט פון אַלע עקאָנאָמיש אַקטיווע קינדער פון האַנט־ווערקער. דער גרעסטער פּראָצענט — 45,5 פּראָצענט — האָט זיך דערשלאָגן קוים צו דער לאָגע פון אָנגעשטעלטע, אָבער דאָס איז געווען דער וועג צו זעלבשטענדיקער קרעמעריי. גאָר אַ נישטיקער פּראָצענט האָט זיך געקאָנט דערהויבן צו דער לאָגע פון אַ פּרייער פּראָפעסיע — קוים 1,3 פּראָצענט. אויך דער פּראָצענט האַנטווערקער־קינדער, וועלכע זיינען דערלאָפן צו זעלבשטענדיקע סוחרים און קרעמער איז געווען זייער קליין — 7,5 פּראָצענט. בלויז אַביסל העכער פון אַ דריטל פון אַלע אַקטיווע קינדער פון די בעלי־מלאכות זיינען געבליבן אין דער אייגענער מלאכה, און בערך אַ העלפט פון אַלע אַקטיווע קינדער פון די האַנטווערקער־משפֿחות זיינען געבליבן אין דער מלאכה־פֿרנסה בכלל.

פון די דריי אַרגאַניזירטע כוחות, וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט אַלס פּירנדיקע אַטאַקעס אויף די יידישע פֿאָזיציעס, האָט דער יידישער האַנטווערק מער פון אַלץ געליטן פונעם דריטן פונעם ליטווישן פּריוואַטן בעל־מלאכה, וואָס איז געקומען ערשט ניט לאַנג פון דאָרף. אַבער ס׳וואָלט געווען פאַלש אָנצונעמען, אַז די ליטווישע רעגירונג און די קאָאָפּעראַציע האָבן ניט צוגעלייגט קיין האַנט אויף צו העלפן דעם ליטווישן בעל־מלאכה אין זיין קאָנקורענץ־קאַמף מיטן יידן.

די רעגירונג האָט אין 1936 איינגעפירט אַ בילדונג־און פאַך־צענזוס אין האַנטווערק. דער רוב יידישע בעלי־מלאכות, ווי מיר האָבן אויבן געזען, האָבן באַקומען זייער פּראָפעסיאָנעלע אויסבילדונג ניט אין קיין פּראָפעסיאָנעלע שולן און ניט אויף פאַך־קורסן. צווייטנס, איז צוגעגעבן גע־ווארן אַן עקזאַמען פון דער ליטווישער שפּראַך און די פאַדערונגען זיינען געווען גאַנץ הויכע. דער רוב יידישע בעלי־מלאכות, באַזונדערס פון עלטערן דור, האָט קיין ליטווויש אין קיין שולע ניט געלערנט, ווייל פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען דאָך גאָר ניט געלערנט קיין ליטווויש אין די פאָלקשולן. באַפֿרייט זיינען געווארן פון די עקזאַמענס נאָר יענע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן געקאָנט דערווייזן, אַז זיי זיינען אינעם פאַך מער פון 18 יאָר. ס׳איז געגאַנגען אייגנטלעך ניט אַזוי אין דער שטרענג־קייט פונעם געזעץ גופא, ווי די מורא פאַר די עקזאַמענא־טאָרן. — די לעצטע זיינען געווען, פֿאַרשטייט זיך, ליט־ווישע באַאַמטע און מערסטנטיילס זיינען די באַאַמטע גע־ווען די אַקטיווסטע חסידים פון דער טענדענץ צו ליטווי־זירן שטורמיש און מיט אַלע מיטלען די שטעט און דאָס עקאָנאָמישע לעבן. און בשעת איך האָב באַזוכט ליטע אין 1936 האָט געהערשט אַ שרעקלעכע פּאַניק צווישן די יידישע בעלי־מלאכות.

ס׳זיינען אויך געווען מער דירעקטע וועגן ווי אָפּצו־שטויסן דעם יידישן בעלי־מלאכה פון די פאַדערשטע פּאָ־זיציעס און העלפן דעם ליטווישן צו פֿאַרנעמען דעם פּלאַץ פונעם יידן. אַזוי, למשל, איז פון לאַנגע יאָרן אָן, נאָך פון די צאַרישע צייטן, געווען אַ מינהג, אַז די איינבינדעריי־

אַרבעט פון די קאַנצעליאַריעס איז געווען אין יידישע הענט. ס׳זיינען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה גאָר ניט געווען כמעט קיין קריסטלעכע איינבינדער אין ליטע. די ליטווישע רעגירונג ווי אויך אַלע שטאָטישע פאַרוואַלטונגען האָבן צו ביסלעך אַריבערגעפירט די גאַנצע איינבינדעריי־אַרבעט אין ליטווישע הענט. מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז די צאָל באַאַמטע אין ליטע איז אין 1936 געווען מער ווי צען מאָל העכער, ווי אין די צייטן פון דער צאַרישער הערשאַפט, און איינבינדעריי־אַרבעט איז געווען פיל מער ווי אַמאָל פאַר דער מלחמה. אין קאָוונע זיינען געווען אין 1936 אויף 10 קליינע יידישע איינבינדעריי־ווערשטאַטן 13 קריסטלעכע מיט פיל מער אַרבעטער ווי אין די יידישע. די ליטווישע איינבינדער, די גרעסטע, האָבן געהאַט גרויסע קרעדיטן אין די מלוכה־בענק, בעת דער יידישער בעל־מלאכה האָט געמוזט אָנקומען צו דער יידישער פאַלקסבאַנק, וואָס האָט ניט געקאָנט געבן קיין גרויסע קרעדיטן און אויך די זעלביקע גינציקע באַדינגונגען, ווי די מלוכה־באַנק. לסוף האָט די רעגירונג אַליין אַרגאַניזירט אַן איינבינדעריי־ווערשטאַט מיט אַרום 40 אַרבעטער און אַריינגענומען נאָר ליטווינער. דאָס האָט שוין גאָר אַוועקגעקוילעט די יידישע איינבינדער.

דאָס זעלביקע איז געשען מיט יידישע בוי־אַרבעטער און מולייַעס — זיי פלעגן האָבן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה „קאַזיאָנע" אַרבעט ביים פאַרבן די מלוכהשע און שטאָטישע אַנשטאַלטן, ביים בויען אָדער דורכפירן רעפּאַראַציע־אַרבעטן; די אַרבעט אויף די וואָקזאַלן איז געווען טראַדיציאָנעל אין יידישע הענט. די זעלבשטענדיקע ליטווישע מלוכה האָט די דאָזיקע אַלע אַרבעטן אין בערעגעבן אין ליטווישע הענט. אויף וויפיל איינצלנע יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייער פאַך, האָט מען געמוזט אָנקומען צו זיי. דער יידישער דעקאָראַטאָר, וואָס האָט אַמאָל געאַרבעט ביים רוסישן גובערנאַטאָר, האָט געאַרבעט ווייטער ביים ליטווישן פרעזידענט, אָבער אַזוינע זיינען געווען גליקלעכע און זעלטענע יוצאים מן הכלל.

עס איז בכלל אויפגעקומען אין די ליטווישע שטעט און שטעטלעך אַ נייער קאָנסומענט, וואָס האָט זיך געלייגט אין דער לענג און אין דער בריט, אַז ליטווינער זאָלן אין בערנעמען די יידישע פאָזיציעס. פאַר דער מלחמה זיינען די בעסטע פאַריקמאַכערס געווען אין ליטע די יידן. אויף די הויפּט־גאַסן פון קאָוונע זיינען כמעט אַלע פאַריקמאַכערס געווען יידישע. רוסישע גענעראַלן און אָפיצירן זיינען געאַרבעט בעסער צו יידן, איידער צו פּאָליאַקן, צו די איינציקע קאָנקורענטן פון יענער צייט. אין 1936 זיינען שוין אויף די הויפּטגאַסן פון קאָוונע געווען מער קריסטלעכע פאַריקמאַכערס, איידער יידישע. די קריסטלעכע זיינען געווען די בעסערע און רייכערע. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן ביי מיין באַזוך אין קאָוונע, האָט אַ ליטווישער פאַריקמאַכער באַקומען אין מלוכה־באַנק אַ קרעדיט אויף 60 טויזנט ליט.

אַ חוץ שניידעריי, וואו דער ליטווינער איז נאָך ניט געווען אַרויפגעשטיגן צו דער יידישער פאַך־ספּעציאַלי־

טעט, האָט דער ליטווישער בעל־מלאכה גאַנץ גיך אָפּגעשטויסן דעם יידן פון אַלע העכערע און בעסער באַצאָלטע האַנטווערקערישע פאָזיציעס.

XI

יידן אין די ליבעראַלע פּראָפעסיעס אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע

די געזעלשאַפטלעכע ראָלן פון דער גייסטיקער אינטעליגענץ (דיכטער און שריפטשטעלער, קינסטלער און שוישפּילער, וויסנשאַפטלער און לערער) און פון דער פּראָפעסיאָנאַלער אינטעליגענץ (דאָקטוירים און יוריסטן, אינזשענירן און טעכניקער, כעמיקער און פיזיקער) שעפּט זיך ווייט ניט אויס מיט זייערע וויכטיקע עקאָנאָמישע פונקציעס. זיי זיינען אויך קולטורעל־גייסטיק און פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעך משפּיע אַבסאָלוט אַלע קלאַסן. דער סאָציאַלער אָפּשטאַם אַבער פון דער אינטעליגענץ, אָדער פון איר רוב, לייגט אַרויף אַ בפירושדיקן שטעמפּל אויף אירע סאָציאַלע און פּאָליטישע טענדענצן און נטיות.

די ליטווישע אינטעליגענץ איז אַ דאָרפישע, אַ פּויערישע, אָן טראַדיציעס און אָן ירושה, אַ „טאַבולאַ ראזא", אַבער פעסט צוגעשמידט צו איר פּויערישן אָפּשטאַם און צו די אינטערעסן פון פּויערים־קלאַס. דערמיט דערקלערט זיך געווויס, וואָס אירע בעסטע כוחות און גרעסטע אַנשטרענגונגען האָט זי געווידמעט דער אָגראַר־ווירטשאַפט און האָט געמעגט מיט די דערגרייכונגען זיין שטאָלץ. אין דער ראַם פון די ליבעראַלע פּראָפעסיעס גופא זיינען די באַציאונגען צווישן יידן און ניט־יידן ניט געווען זייער אָנגעצויגן אין די ערשטע יאָרן פון דער זעלבסטשטענדיקייט פון ליטע. דער פּראָצענט יידן אין די ליבעראַלע פּראָפעסיעס איז ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה נאָך אַלץ געווען גאַנץ הויך, כאָטש ער איז שוין געווען פיל נידעריקער ווי פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין די ערשטע יאָרן האָבן די ליטווישע הויכשולן ניט געהאַט קיין מיגלעכקייט אַרויסצולאָזן געניג דיפּלאָמירטע טרעגער פון אַלע ליבעראַלע פּראָפעסיעס. נאַטירלעך, אַז די ליטווינער האָבן אין דער ערשטער ריי פאַרפולט דעם העכערן שטאַטלעכן און שטאָטישן באַאַמטן־אַפּאַראַט, און ערשט אין דער צווייטער ריי זיך געמוזט קאָנצענטרירן אין די איבעריקע ליבעראַלע פּראָפעסיעס. מיטן וואוקס פון דער ליטווישער אויסגעשטודירטער פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ, — וואָס נאַענטער מען איז צוגעקומען צו דער צווייטער וועלט־מלחמה, — איז דער קאַמף קעגן יידן געוואָרן אַלץ שטאַרקער און אָנפּאַלעריישער. דער דאָר־פישער אָפּשטאַם פון דער ליטווישער אינטעליגענץ האָט געווירקט אויף דער פאַרלאַנגזאַמונג פון דער ליטווישער אַגרעסיווקייט. די ליטווישע אינטעליגענץ איז ניט געווען געניג שטאַטיש־באַוועגלעך. זי האָט זיך לאַנגזאַמער איינגעלעבט אין דער שטאָטישער אַטמאָספער איידער, למשל, די פּוילישע אינטעליגענץ, וואָס איז געקומען פון אַ פּריצישׂ־שליאַכטישער סביבה, און איז אין ניט קיין קליינער

מאָס באַשטאַנען פון שטאָטישע עלעמענטן פון צווייטן און דריטן דור. אויך איז דער ליטווישער אוניווערזיטעט נאָך געווען יונג און אָן טראַדיציע און מען האָט אין די ערשטע יאָרן אין לאַנד גופא ניט געהאַט קיין שטאַרקן אָפשיי פאַר דער אינטעליקטועלער הויך און וויסנשאַפטלעכער קוואַליפיקאַציע פון זיינע דיפּלאָמירטע סטודענטן. אין ליטע האָט מען ניט געהערט וועגן געהרגעטע אָדער געשלאָגענע יידישע סטודענטן אין אוניווערזיטעטן, ווי אין פּוילן. מען האָט ניט געשלאָגן אין ליטע קיין יידישע אַדוואָקאַטן און זיי ניט אַרויסגעטריבן פון דער אַדוואָקאַטן־קאַמער, ווי אין רומעניע. מען דאַרף דאָ האָבן אין אויג אויך דעם פּאָליטישן פאַקטאָר. די יונגע און קליין־שוואַכע ליטווישע מלוכה האָט מער מורא געהאַט פאַר דער געזעלשאַפט־לעכער מיינונג פון דער וועלט, אַיידער די נאָר וואָס אויס־גערעכנטע גרעסערע לענדער. כאָטש פון 1926־טן יאָר האָט אין ליטע געהערשט אַ האַלב־פאַשיסטישע רעגירונג, האָט זי די גאַנצע צייט געהאַלטן אין צוים די צעברעכטע אַפּעטיטן און שלעגעריישקייט פון די באַזונדערע ליטווישע עקאָנאָמישע גרופּעס און ניט דערלאָזט קיין גרעסערע און געפערלעכע פיזישע אָנפאַלן אויף יידן.

די ליטווישע אינטעליגענץ האָט זיך אַבער געוויס ניט אָפּגעשיידט פון דער אינטעליגענץ פון אַלע אַנדערע פעלקער, באַזונדערס פון דער אינטעליגענץ פון יענע פעלקער, וועלכע זיינען פילע הונדערטער יאָרן געווען אונטער־יאָכט. זי איז געווען ניט נאָר נאַציאָנאַל, וואָס ס׳איז גאַנץ נאַטירלעך, נאָר נאַציאָנאַליסטיש און שאָוויניסטיש. אַלע גלייכהייט־און ברודערלעכקייט־הבטחות, וואָס זי האָט אין פּעריאָד פון קאַמף פאַר פּאָליטישער זעלבשטענדיקייט צוגעזאָגט אַלע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, און גאַנץ באַזונדערס יידן, אַלס דער פּאָליטיש שוואַכסטער גרופּע, זיינען גיך פאַרגעסן געווארן, אָדער ציניש פאַרלאַכט. וואָס ברייטער ס׳איז געווארן די סאָציאַלע באַזע פאַר אַנטיסעמיטישע לאָזונגען, וואָס פעסטער און שטאַרקער עס זיינען געווארן יענע קלאַסן, וואָס האָבן פּרעטענדירט אויף פאַרנעמען די יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, ווי ליטווישע קרעמער און בעלי־מלאכות, אַלץ שאָוויניסטישער און אַנטי־קירנדיקער איז געווארן אויך די ליטווישע אינטעליגענץ.

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דער יידישער אינטעליגענט געהאַט אַלס קאָנקורענט רוסן און פּאָליאַקן, פאַרטרעטער פון פעלקער, וואָס האָבן סאָציאַל אָדער פּאָליטיש באַהערשט דאָס לאַנד און געווען, נאַטירלעך, ניט זייער באַליבט ביי דער ליטווישער באַפעלקערונג. גאָר אַנדערש איז געווען דער ליטווינער אַלס קאָנקורענט. ער האָט אויף זיין צד אַזאַ שוואַך־וואָגיקן און שטאַרק־וויזקנדיקן פאַקטאָר, ווי דעם פאַטריאָטיזם. דער ליטווינער — אַלס דאָקטאָר, יוריסט, אינזשעניר, פּראָפעסאָר זיינען ניט נאָר פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענטן, נאָר אויך פאָלקסלערער און פאָלקספירער. זיי האָבן גאָר אַנדערע וועגן צוטריטן צו די מאַסן. זיי האָבן אין זייערע הענט דעם שליסל צו דער נשמה פון פאָלק און נוצן דאָס אויס אין זייערע גרופּן־אינטערעסן.

לאָמיר איצטער איבערגיין צום מאַטעריאַל, וואָס מיר פאַרמאָגן, ליידער, זייער אַ קנאַפּן. צוערשט וועגן וואוקס פון אַיין צווייג ליבעראַלע פּראָפעסיעס. ס׳זיינען געווען אין ליטע:

	פּראָפעסיאָנעלע גרופּע	1930	1939
1)	מעדיצין־דאָקטוירים	595	1.446
2)	דענטיסטן	313	686
3)	אַקושערקעס	417	568
4)	קראַנקן־שוועסטער	226	597
	צוזאַמען מעד. פּערסאָנאַל	1.551	3.297

דער גאַנצער מעדיצינישער פּערסאָנאַל האָט זיך מער ווי פאַרטאָפּלט. די צאָל דאָקטוירים, צווישן וועלכע דער פּראָצענט יידן איז געווען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה גאָר הויך (אין קאָוונע אין יאָר 1908—15 פון 24), האָט זיך נאָך מער פאַרגרעסערט. אויף 10 טויזנט פון דער באַפעל־קערונג האָט שוין ליטע געהאַט מער דאָקטוירים פון פוילן: אין ליטע — 4,9 און אין פוילן — 3,7.

אַן אמת בילד פון דער אַנטוויקלונג פון ליבעראַלע פּראָפעסיעס גיט דאָך דער וואוקס פון סטודענטן אין אוניווערזיטעט. ווי גרויס ס׳זאָל ניט זיין די צאָל סטודענטן, וואָס דערפירן ניט זייער בילדונג ביז צום סוף, און ווי גרויס ס׳זאָל ניט זיין די צאָל פון די, וואָס ענדיקן זייער קורס און פאַרנעמען זיך ניט שפּעטער מיט דער שטודירטער פּראָפעסיע, בלייבט דאָך די צאָל סטודענטן דער בעסטער קריטעריום. דער גרעסטער רוב סטודענטן דערפירן זייער בילדונג ביזן סוף און טרעטן יאָ אַריין אין דער שטודירטער פּראָפעסיע.

יידישע און ניט־יידישע סטודענטן אין קאָוונער אוניווערזיטעט.*)

יאָר		די גאַנצע צאָל סטודענטן מיט פּריוו צוהערער (האַרבסט סעמ.)	יידישע אַבס.	סטודענטן פּראָצ.
1922	.....	1.168	368	31,5
1923	.....	1.380	342	24,8
1924	.....	1.795	388	21,6
1925	.....	2.362	498	21,1
1926	.....	3.062	771	25,2
1927	.....	3.583	900	25,1
1928	.....	**4.002**	**1.000**	**25,0**
1929	.....	3.988	990	24,9
1930	.....	4.096	1.025	25,0
1931	.....	4.475	1.050	23,5
1932	.....	4.548	1.005	22,1
1933	.....	4.277	750	17,5
1934	.....	3.709	590	15,9
1935	.....	3.334	—	—
1936	.....	3.059	—	—
1937	.....	3.004	—	—
1938	.....	3.041	—	—
1939	.....	3.052	—	—

*) די דאַטעס וועגן דער אַלגעמיינער צאָל סטודענטן זיינען גענומען פון די ליטווישע סטאַטיסטישע יאָרביכער. די דאַטעס

די אַלגעמיינע צאָל סטודענטן דערגרייכט איר שפּיץ אין יאָר 1932. אין פּאַרגלייך מיט 1922, דעם ערשטן יאָר פון דער אוניווערזיטעט־גרינדונג אַ פּאַרפירפאַכונג. פון דעמאָלט אָן הויבט זיך אָן אַ ירידה, וואָס דערגרייכט אין 1936 איר טיף־פונקט און ווערט סטאַביליזירט ביי אַרום דריי טויזנט סטודענטן. ווייזט אויס, אַז די אַרעמע קליינע ליטע האָט בכלל ניט געקאָנט פאַרדייען אַזאַ הויכע צאָל פריש אַריינגעקומענע אין ליבעראַלע פּראָפעסיעס און מען האָט אָנגענומען מיטלען אויף צו פאַרקלענערן די צאָל סטודענטן. אָבער די דאָזיקע פאַרקלענערונג, וואָס איז געווען נאָר אויף איין דריטל, האָט זיך אויסגעלאָזט אין איר גרעסטער מאָס צו די יידישע קעפּ. די צאָל יידישע סטודענטן האָט אויך דערגרייכט איר העכסטן גראַד בערך אין דער זעלביקער צייט — אין די יאָרן 1932—1930, וועז זי האָט אַריבערגעשפּאַנט די צאָל טויזנט. אין 1933 פאַלט די אַבסאָלוטע צאָל יידישע סטודענטן אויף אַ פערטל און אין 1934 ווידער כמעט אויף אַ פערטל.

דאָס בילד ווערט קלאָרער, ווען מען גייט איבער צו די רעלאַטיוווע צאָלן. וואָלט די ירידה פון דער צאָל יידישע סטודענטן געגאָנגען פּאַראַלעל מיט דער אַלגעמיינער ירידה, וואָלט דאָך דער פּראָצענטועלער אָנטייל פון יידן געמוזט בלייבן סטאַביל. ער איז אָבער שטאַרק געפאַלן. אין פּאַרגלייך מיטן ערשטן יאָר פון דער גרינדונג פון אוניווערזיטעט איז דער פּראָצענט יידן געפאַלן אויף אַ העלפט — פון 31,5 אויף 15,9 פּראָצענט. אויב מיר זאָלן אַפילו ניט נעמען דאָס ערשטע יאָר, ווען די לאַגע האָט געקאָנט זיין אַ רעזולטאַט פון אַ צופאַל, און זאָלן זיך האַלטן ביי יענער רעלאַטיווער צאָל, וואָס האָט זיך איינגעשטעלט אין די יאָרן פון 1926 ביז 1931, ווען דער פּראָצענט יידן האָט אויסגעמאַכט בערך אַ פערטל פון אַלע סטודענטן, וועט אַלץ די פאַרקלענערונג זיין בערך אַ דריטל. אויך אין יאָר 1935 איז נאָך דער פּראָצענט יידן סטודענטן געווען 15,9 פּראָצענט, דאָס הייסט, צוויי מיט אַ האַלבן מאָל העכער פון אָנטייל פון יידן אין דער באַפעלקערונג, אָבער צוויי מאָל קלענער פון אָנטייל פון יידן אין דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

ס׳איז אָנצונעמען, אַז אין די שפּעטערדיקע יאָרן, פאַר וועלכע מיר האָבן ניט קיין דאַטעס וועגן דער צאָל יידישע סטודענטן אין דעם קאָוונער אוניווערזיטעט, איז די צאָל יידישע סטודענטן געווען בערך אַרום 500 און האָט לכן אויסגעמאַכט בערך דעם זעלביקן פּראָצענט וואָס אין יאָר 1934, איין זעקסטל פון אַלע סטודענטן.

די אַלגעמיינע צאָל יידישע סטודענטן איז געווויס פאַר אונדז וויכטיק, אָבער נאָך וויכטיקער איז די צאָל יידישע סטודענטן אויף באַזונדערע פאַקולטעטן. מיר האָבן געזען פאַלגנדיקע דערשיינונג אין אַ סך לענדער, ווי אין פוילן, אין לעטלאַנד, אין רומעניע און אין אונגאַרן; פיל יידן האָבן ניט גענקאָנט אָנקומען אויף דעם מעדיצינישן אָדער יורידישן פאַקולטעט, איז מען געגאַנגען אויף אַנדערע פאַקולטעטן, אין דער האָפענונג, אַז אין משך פון דער צייט וועט זיך דאָך איינגעבן אַריבערשפרינגען אין איינעם פון די צווויי דערמאָנטע פאַקולטעטן. מען פלעגט זיצן יאָרן אויף דעם מאַטעמאַטיש־נאַטור־וויסנשאַפטלעכן פאַקולטעט און זיך רייסן איטלעך יאָר אויף דעם מעדיצינישן צי יורידישן, און דאָך בלייבן אין אַ פלאַץ. די שטרעבונג פון יידן צו די צווויי דערמאָנטע פאַקולטעטן איז ניט קיין קאַפּריז און ניט אַ נטיה, אָדער אַ רעזולטאַט פון גרויסע יידישע דערגרייכונגען אין די דאָזיקע וויסנשאַפטלעכע געביטן. דער ענין איז פשוטער און פּראָזאַאישער. דאָס זיינען געווען די צוויי פרנסות, וואו די אינדיווידועלע פּאיקייטן און פּערזענלעכע אָנשטרענגונגען האָבן נאָך געקענט שאַפן פאַרן יידן אַ קאַריערע. די טעכנישע און פילאָזאָפישע פאַקולטעטן האָבן געגרייט צו אַזעלכע פרנסות, וואוהין יידן האָבן ניט געהאַט קיין צוטריט. אין די גרויסע מלוכהשע און אין די פּריוואַטע, צי קאַאָפּעראַטיוון, גרויסע אונטערנעמונגען אַלס טעכנאָלאָגן און אינזשענירן האָט מען יידן ניט אָנגענומען. אַלס לערער אין מלוכהשע מיטלשולן האָבן יידן אויך ניט געהאַט קיין צוטריט. דעריבער איז קלאָר, אַז די אמתע טראַגעדיע פונעם יידישן סטודענט ווערט ערשט אַנטפּלעקט ווען מען גייט איבער צו באַזונדערע פאַקולטעטן.

די פאַרטיילונג פון די צוהערער (סטודענטן און פרייע) לויט פאַקולטעטן און פּעלקער פאַרן יאָר 1935:

פאַקולטעטן	ליטווינער		יידן		אַנדערע		צוזאַמען	
	אַבס.	פּראָצ.	אַבס.	פּראָצ.	אַבס.	פּראָצ.	אַבס.	פּראָצ.
מעדיצינישער	562	64,7	254	29,3	52	6,0	868	100,0
יורידישער	1.097	87,8	114	9,1	41	3,1	1.252	100,0
טעכנישער	426	73,5	108	18,6	47	7,9	581	100,0
מאַטעמאַטיש־נאַטורוויסנשאַפטלעכער	150	63,0	69	29,0	19	8,0	238	100,0
הומאַניטאַרער	301	78,4	46	12,0	37	9,6	384	100,0
טעאָלאָגישער	267	96,4	—	—	10	3,6	277	100,0
צוזאַמען	2.803	78,0	591	16,4	206	5,6	3.600	100,0

וועגן די יידישע סטודענטן זיינען געזאמלט: פון אַן אַרטיקל פון מרדכי קאַרנאָווסקי מיטן נאָמען „דער ליטווישער אוניווערזיטעט און די יידישע סטודענטנשאַפט" אין „פאַלקסבלאַט" פון 16־טן מאי 1935. און פון אַן אַרבעט פון סטודענט ע. קראָוויץ.

אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט האָבן יידן געהאַט 29,3 פּראָצענט — דאָס איז געווויס באַדייטנדיק וויניקער ווי אין די פריערדיקע יאָרן. לויט קאַרנאָווסקי האָבן יידן אויס־

געמאכט אין 1927 — 45,0 פּראָצענט אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט, אין 1928 — 44,0 פּראָצענט און אין 1929 — 40,0 פּראָצענט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט דער פּראָצענט יידן געמוזט שטאַרק פאַלן, ווייל מען האָט כמעט ווי אויפגעהערט צוצונעמען יידן אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט. אויפן מאַטעמאַטיש־נאַטור־וויסנשאַפטלעכן פאַקולטעט איז דער פּראָצענט יידן געווען אַ הויכער, כמעט אַזוי הויך ווי אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט. דאָס דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס די קאַנדידאַטן, וועלכע האָבן ניט געפונען קיין פּלאַץ אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט, זיינען געגאַנגען אויפן מאַטעמאַטיש־נאַטור־וויסנשאַפטלעכן אויפן דער האָפענונג אַריבערצושפּרינגען אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט. גרויס פאַרוואונדערונג רופט אַרויס דער פּראָצענט יידן אויפן יורידישן פאַקולטעט — אַ פאַך, וואָס איז באַליבט ביי יידן און וואָס אין אַלע לענדער פון דער וועלט צייכענען זיך יידן אויס אויף דעם דאָזיקן גביט. דער פּראָצענט אויף דעם דאָזיקן פאַקולטעט איז געווען — סך־הכל 9,1 פּראָצענט. טיילווייז דערקלערט זיך דאָס, מסתמא, מיט דעם, וואָס דער רוב ליטווישע יוריסטן האָבן געהאַט שטאַטלעכע שטעלעס, אָבער יידן האָבן דעריף ניט געקאָנט האָפן און זיך ווייניק געריסן צו יוריספּרודענץ — בפרט נאָך, אַז פון פּריער איז דער פּראָצענט יידן־יוריסטן געווען אַ גאַנץ הויכער. אויף דעם יורידישן פאַקולטעט האָבן די ליטווינער געהאַט דעם העכסטן פּראָצענט — 87,8 פּראָצענט — טאַקע צוליב דעם זעלביקן טעם, פאַרוואָס יידן זיינען ניט געגאַנגען אויף דעם דאָזיקן פאַקולטעט. די ליטווינער האָבן דאָך באַזעצט אַלע, בפרט נאָך די העכערע באַאמטן־שטעלעס. אויף דעם הומאַניטאַרן פאַקולטעט זיינען געווען ווייניקער יידן פון זייער דורכשניט־פּראָצענט אין אוניווערזיטעט — סך־הכל 12,0 פּראָצענט. דאָס דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס אויף דעם דאָזיקן פאַקולטעט זיינען געגאַנגען יונגע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געגרייט צו ווערן לערער אין מיטלשולן אָדער צו פּראָפעסור. יידן האָבן דאָ ווידער געהאַט ווייניקער פון ווייניק שאַנסן.

צו דעם אָנטייל פון יידן אין דער סטודענטנשאַפט פון ליטע דאַרף נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז אַ חוץ דעם אוניווערזיטעט האָט עקזיסטירט אַן אַגראַר־אַקאַדעמיע, וואָס האָט אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַט קרוב 1,000 צוהערער, צווישן וועלכע ס׳זיינען געווען גאָר, גאָר ווייניק יידן. נעמט מען דעם פּראָצענט יידן־סטודענטן לגבי דער גאַנצער צאָל צוהערער, וועט ער באַטרעפן ניט מער פון וועלכע 12 פּראָצענט.

ווי גרויס איז געווען דער פּראָצענט יידן־פּראָפעסאָרן אין אוניווערזיטעט? אויף 441 לערער אין אוניווערזיטעט (פּראָפעסאָרן און דאָצענטן) אין 1934 זיינען קוים געווען 6 יידן. (פּראָפעסאָר ש. בעליאַצקין אויפן יורידישן פאַקולטעט, דר. ח. נ. שאַפּיראָ — דאָצענט פון סעמיטאָלאָגישער קאַטעדרע, דר. נ. שאַפּיראָ — דאָצענט־כעמיקער, דר. א. לאַזערסאָן — דאָצענט אויפן הומאַניטאַרן פאַקולטעט, דר. גוטמאַן — דאָצענט אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט און ה. מיכעליס — לעקטאָר פון איטאַליענישן אויפן הומאַניטאַרן פאַקולטעט).

מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אַז די אַנטיסעמיטישע טענדענצן האָבן אין מיטן די דרייסיקער יאָרן אָנגענומען אַלץ שאַרפערע און שאַרפערע פאָרמען און דווקא ניט אין צוזאַמענהאָנג מיט וואָסערן ניט איז קריזיס. דווקא פאַרקערט, די עקאָנאָמישע לאַגע האָט דעמאָלט גענומען ווערן בעסער. גאָר פשוט די אָפּעטיטן זיינען געווען געוואַקסן ביי יענע גרופּעס, וואָס האָבן זיך מער פאַרפעסטיקט אין די נייע שטאָטישע פּרנסות און האָבן געשטרעבט אַלץ מער אויסצובערייטערן זייערע געווינסן. די ליטווינער האָבן בלתי ספק געמאַכט גרויס פאָרשריט אויפן געביט פון פּרייַ פּראָפעסיעס, אין וועלכע זיי זיינען פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה ווינציק געווען פאַרטראָטן. מיטן עסן איז אָבער געוואַקסן דער אָפּעטיט. דער מעדיצינישער פאַקולטעט האָט זיך אונטערגענומען באַפּרידיקן די שטאַרק אויסגעוואַקסענע אָפּעטיטן ביי דעם יונגן דור פונעם שטאַרק־אויפגעשטיגענעם ליטווישן מיטלקלאַס. און אַז מען וויל, געפינט מען אַן עצה. אייניצופּירן נומערוס קלאוזוס האָט מען זיך געשעמט און אויך מורא געהאַט פאָר אויסלאַנד. האָט מען געפונען פּשוטערע ווענג. מען האָט אייגנעפּירט אַן עקזאַמען אויף ליטווויש פאָר די יונגע מענטשן, וואָס האָבן געענדיקט אַ גימנאַזיע פון אַ מינדערהייט, און אַ פּיזישן עקזאַמען פאָר אַלע, וואָס ווילן אָנקומען אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט. פאַרוואָס אַ סטודענט, וואָס וויל ווערן אַ דאָקטאָר מוז זיין געזינטער פון אַ סטודענט, וואָס לערנט זיך אויף אַגראָנאָם אָדער אינזשעניר, איז שווער געווען צו פאַרשטיין. די פּראָקטיק האָט טאַקע באַלד אויפגעדעקט דעם אמתן מיין פון ביידע עקזאַמענס. אַ גרעסערע נאָטיץ פון קאָוונער „פאָלקסבלאַט" פון 1־טן אָקטאָבער, 1934, ווערט מאַכן פאָר אונדז קלאָר דעם ענין:

„די רעזולטאַטן פון דער קאָמיסיע צו קאָנטראָלירן דעם געזונט־מצב פון די, וועלכע ווילן אָנקומען אויפן מעדיצינישן פאַקולטעט, און די עקזאַמענס פון ליטווויש פאָר די יעניקע, וועלכע האָבן געענדיקט אַ גימנאַזיע מיט ניט־ליטווישער אונטערריכט־שפּראַך, האָבן געגעבן אַן ערנסטן גרונט דער יידישער געזעלשאַפט צו באַטראַכטן די דאָזיקע מאַסמיטלען ווי פאַרשלייערטע כללים פון אַ פאַקטישן נומערוס קלאוזוס.

„די מעדיצינישע אָפּטיילונג ביים מעדיצינישן פאַקולטעט איז אין ערשטן קורס היינטיקס יאָר אינגאַנצן יידן־ריין (צעשפּרייט פון מיר — י. ל.) די וואָס זיינען ניט דורכגעפאַלן ביי די ליטווויש־עקזאַמענס, זיינען פאַרבראַקירט געווארן דורך דער קאָמיסיע צו קאָנטראָלירן דעם געזונט־מצב.

„צו דער קאָמיסיע, וועמענס פאַרזיצער ס׳איז געווען פּראָפעסאָר זשעלינסקאָס, איז געקומען דער סטודענט

בראַנטווין. ער איז געווען אַווטק פון מעדיציניש פאַ־קולטעט אין מיליטער־דינסט, פון וואַנען ער איז געקומען אַלס עלטערער אונטער־אָפיציר. די קאָמיסיע האָט אים פאַרבראַקירט.

„די קאָמיסיע האָט ניט געווואוסט, אַז ער קומט פון מיליטער־דינסט און איז אויף אַזאַ אופן געשטרויכלט גע־וואָרן. מיטן ענין האָט זיך פאַראינטערעסירט דער רעק־טאָר ראָמער און נאָך אַ געשפּרעך מיטן דעקאַן פון מע־דיציניש פאָקולטעט, פּראָפעסאָר לאשאס, איז דער סטו־דענט בראַנטוויין אָנגענומען געוואָרן אויפן מעדיציניש פאַקולטעט".

וווייטער וועט אין דער נאָטיץ דערציילט, אַז אויף אַ זיצונג פון אוניווערזיטעט־סענאַט איז פאַרגעקומען אַ הייסע דעבאַטע וועגן דעם פיזישן עקזאַמען און מען האָט אָנגענוויזן, אַז „ס׳קאָן געמאָלט זיין אַ גלענצנדיקער מע־דיקער אַ הינקנדיקער אָדער מיט אַן אַנדער פיזישן דע־פעקט, אָבער דער מעדיציניישער פאַקולטעט איז באַשטאַ־נען אויף דאָס זייניקע".

ס׳איז געווען געגאַנגען אַ דעלעגאַציע, אין באַשטאַנד פון דר. ל. פינקלשטיין און אַדוואָקאַט גאָרפינקל צום דע־קאַן פון מעדיציניש פאַקולטעט. זיי האָבן „אויסגעדריקט די פאַוואונדערונג און פאַרביטערונג פון דער יידישער געזעלשאַפט מכוח דעם, וואָס מען האָט גאָר אַן מאָטיוון אייגעפירט אין מעדיצינשן פאַקולטעט אַ נומערוס גולוס פאַר יידישע סטודענטן". פּראָפעסאָר לאשאס האָט אויפ־געקלערט, אַז „היות ווי די צאָל סטודענטן, וואָס קאָנען באַזוכן דעם מעדיצינישן פאַקולטעט, איז באַגרענעצט — מער ווי 75 סטודענטן קאָן מען ניט אָננעמען — מוז דאָך זיין אַ געוויסע באַגרענעצונג", („דאָס וואָרט", קאָוונע, 15־טן אָקטאָבער, 1934).

אין יאָר 1935 איז שוין די לאָגע געווען אָביסל בע־סער, אָבער ניט פיל: אַזוי שרייבט דאָס „פאָלקסבלאַט" פון 30־טן אויגוסט, 1935: „א דערפרייענדיקע דערשיי־נונג: עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס יאָר איז די יידישע יוגנט געזינטער, שטאַרקער. בעת פאַראַיאָרן האָט די גע־זונטהייט־קאָנטראָל־קאָמיסיע פון מעדיציניש פאָקולטעט ניט געפונען קיין איין יידן, וואָס זאָל, לויט זיין געזונט־צושטאַנד, ראוי זיין צו באַזוכן דעם מעדיציניש פאָקול־טעט, האָט די זעלביקע קאָמיסיע היינטיקס יאָר געפונען 4 יידן פאַסיקע לויט זייער געזונט־צושטאַנד פאַרן מעדיצי־נישן פאָקולטעט. אַזוי ווי אין גאַנצן זיינען אויף דעם פאָ־קולטעט אָנגענומען געוואָרן 59 סטודענטן, מאַכט אויס דער פּראָצענט אָנגענומענע יידן אַרום 7 פּראָצענט. אָט די דאָזיקע פּראָקטיק האָט זיך איינגעשטעלט". ביזן סוף 1939 פלעגן יעדן יאָר אָנגענומען ווערן בערך 7־6 פּרא־צענט יידן אויפן מעדיצינישן פאָקולטעט.

לאָמיר דאָ ברענגען דאָס ביסל מאַטעריאַל, וואָס מיר פאַרמאָגן, וועגן דעם אָנטייל פון יידן אין די ליבעראַלע פּראָפעסיעס אין די 30־ער יאָרן: אין 1934, ביי מיין באַ־זוך אין ליטע, האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז פון 212 גע־שוואָרענע אַדוואָקאַטן זיינען געווען 88 יידן, אָדער 41,5 פּראָצענט. פון 109 פּריוואַטע פאַרטיידיקער זיינען געווען צוגעלאָזן 55 יידן, אָדער אַ העלפט. פון 202 אָקושערקעס זיינען געווען בערך 80 יידישע, אָדער אַרום 36 פּראָצענט, פון 300 מעדיצין־פעלדשערס זיינען געווען בערך 120 יידן, אָדער 40 פּראָצענט. פון 123 מעדיצין־דאָקטוירים אין קאָוונע זיינען געווען 54 יידן, אָדער 44,0 פּראָצענט. אין שאָוול איז די לאָגע געווען אַזאַ: פון 21 דאָקטוירים זיינען געווען יידן — 16, אָדער 76,2 פּראָצענט. פון 12 דענטיסטן — 7 יידן, אַלזאָ 58,3 פּראָצענט. פון 10 אָקו־שערקעס — 3 יידישע, אָדער 30,0 פּראָצענט. פון 6 אַפּ־טייקן — 3 יידישע, אָדער 50 פּראָצענט. פון 9 געשוואָרענע אַדוואָקאַטן — 3 יידן, אָדער 33,3 פּראָצענט. פון 10 גע־הילף־אַדוואָקאַטן — 5 יידן, אָדער 50 פּראָצענט. פון 6 פּריוואַטע פאַרטיידיקער — קיין איין יידישע. אין פּא־נעוועזש איז די לאָגע געווען אַזאַ: פון 15 דאָקטוירים אין 1921 זיינען געווען 11 יידן, אַלזאָ 73,3 פּראָצענט. אין 1932 זיינען געווען 27 דאָקטוירים און פון זיי 15 יידן, אַלזאָ 55,5 פּראָצענט. אין אַלע דריי שטעט איז די גרויסע מערהייט פון די דאָקטוירים אין אַדוואָקאַטן געווען ליט־ווינער. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען די ליט־ווינער געווען אַ גאָר נישטיקע מינדערהייט.

אין „פאָלקסבלאַט" פון 10־טן סעפטעמבער, 1933, געפינען מיר פאָלגנדיקע נאָטיץ: „די נייע אַדוואָקאַטן־אַרדענונג איז, ווי באַקאַנט, אינער פון די שריט צו ליט־וויניזירן די פרייע פּראָפעסיעס. פון 212 אַדוואָקאַטן זיינען פאַראַן יידן בלויז 88 (41,5 פּראָצענט). מסתמא, וועט די זעלביקע פּראָפאָרציע בלייבן ביים צונויפשטעלן די רשימה פון די פּריוואַטע פאַרטיידיקער. פאַרשטייט זיך, אַז אַ סך יונגע מענטשן, וואָס האָבן אַווקגעלייגט אַזוי פיל מי און האָראָוואַניע ביזן דערשלאָגן זיך אַריינגענומען צו ווערן אין אַדוואָקאַטן־שטאַנד, וועלן בלייבן אין דרויסן".

אין דעם אַרטיקל פון י. באָלעל געפינען מיר פאָל־גנדיקע דאַטעס וועגן דעם יידישן אָנטייל אין די ליבעראַלע פּראָפעסיעס:

„אין די פּריע פּראָפעסיעס זיינען יידן נאָך גוט פאַר־טראָטן. אין 1934 זיינען אין ליטע געווען 270 יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן אויסגעמאַכט 41,8 פּראָצענט פון דער גאַנצער צאָל דאָקטוירים אין לאַנד. ס׳איז אָבער באַ־קאַנט, אַז די מאַטעריעלע לאָגע פון די יידישע דאָקטוירים איז ערגער פון דער לאָגע פון זייערע ניט־יידישע קאָלע־געס. די לעצטע האָבן זייער אָפט שטעלעס אין מלוכהשע און שטאָטישע אַנשטאַלטן, און אין דער פּרייער צייט פאַר־נעמען זיי זיך נאָך מיט פּריוואַטער פּראַקטיק. אין די נאָ־ענטסטע יאָרן וועט די צאָל יידישע דאָקטוירים נעמען שטאַרק פאַלן, אויב אויך אויף וווייטער וועט אויפן מעדי־צינישן פאָקולטעט אָנגענומען ווערן אַזאַ באַגרענעצטע צאָל יידן, ווי דאָס פירט זיך שוין עטלעכע יאָר.

„אין דער אַדוואָקאַטור (צוזאַמען מיט פּריוואַטע פּאַרטייִדיקער) זיינען פּאַראַן 38,0 פּראָצענט יידן. ס׳מוז אָבער אָנגעוויזן ווערן, אַז צוליב באַוואוסטע סיבות קומען די לעצטע יאָרן ניט צו קיין נייע יידישע אַדוואָקאַטן".

אין „פּאָלקסבלאַט" פון 1־טן פּעברואַר, 1937, גע־פינען מיר אינעם באַריכט וועגן דעם אַדוואָקאַטן־צוזאַ־מענפאָר, אַז „במשך פון פּאָריקן יאָר זיינען פונעם יוסטיץ־מיניסטער אַרייַנגענומען געוואָרן אין אַדוואָקאַטן־שטאַנד 6 יוריסטן — אָלע ניט־יידן".

ענדלעך געפינען מיר אין „פּאָלקסבלאַט" פון 3־טן מערץ, 1937, פּאָלגנדיקע נאָטיץ:

„30 געוועזענע יידישע געהילף־אַדוואָקאַטן פון קאָ־נאַס און פּראָווינץ, וואָס זיינען ניט באַשטימט אָלס אַדוואָ־קאַטן און אָפילו ניט אָלס פּריוואַטע פּאַרטייִדיקער, האָבן די טעג אָנגעפּאַנגען צום סיים אַ פּעטיציע, אין וועלכער זיי בעטן דורכפירן אַ געהעריקע ענדערונג אין אַדוואָקאַטור־געזעץ און זיי מאַכן מיגלעך זיך איינצואַרדענען אין דעם

XII

די יידישע קאָאָפּעראַטיוו באַוועגונג

דאָס ליטווישע יידנטום האָט זיך תמיד אויסגעצייכנט מיט אַ הויכן גראַד פון געזעלשאַפטלעכער אַקטיווקייט. די דאָזיקע טראַדיציאָנעלע אַקטיווקייט איז נאָך שטאַרק געשטיגן אין די ערשטע יאָרן פון דער ליטווישער זעלב־שטענדיקייט. גיך האָבן זיך אָבער די יידישע געזעלשאַפּ־לעכע אַקטיוויטעטן אָנגעשטויסן אויף שטערונגען, באַ־גרענעצונגען פון די רעאַקציאָנערע און האַלב־פּאַשיסטישע רעגירונגען אין ליטע. שוין אין יאָר 1924 האָט זיך אָנגע־הויבן די ליקווידאַציע פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע.

ס׳זיינען געבליבן מער אָדער ווייניקער פריי צווויי געביטן, אויף וועלכע די גאַנצע געזעלשאַפטלעכע ענערגיע פונעם ליטווישן יידנטום האָט זיך קאָנצענטרירט די קאָ־אָפּעראַטיוו באַוועגונג און די פּאָלקסבילדונג. מיר וועלן באַהאַנדלען נאָר ענין קאָאָפּעראַציע.

פּרעזידיום פון 20טן יובל־צוזאַמענפאָר פון די יידישע פּאָלקסבענק אין ליטע

31טן מאַי, 1940, אין קאָוונער „אָזע"־זאַל

פון רעכטס: 1. ש. קעלזאָן, 2. פּאַרשטייער פון די יידישע פּאָלקס־בענק אין פוילן, 3. יאַנאָווסקי, דעלעגאַט פון ווילקאָמיר, 4. פּיין פון ראַדווילישקי, 5. מ. לע־פּאָלאַדסקי, ווילקאָווישק, 6. העלפּער, ראַסיין. 7. דר. ה. לאַנדוי, פּא־נעוועזש, 8. אומבאַ־קאַנט. ס׳פּעלן די דע־לעגאַטן: ר. רובינשטיין, רעד. פון „אידישער שטימע", און אַדוו. לייב גארפונקל.

פּאַך, וועלכן זיי האָבן זיך געווידמעט מיט זייער הויך־בילדונג. די פּעטענטן שרייבן, אַז פּאַר דריי יאָר צייט, וואָס זיי זיינען געבליבן מחוץ דער אַדוואָקאַטור, האָבן זיי זיך ניט געקאָנט בשום אופן איינאַרדענען און זיי שטייען פּאַר אַ פּולשטענדיקן עקאָנאָמישן חורבן".

וואָסערע אויספירן קאָן מען מאַכן פון די אָלע דאַטעס און ציטאַטעס? מיר ווייזט אויס, אַז צום יאָר 1939 איז דער פּראָצענט יידן אין דער מעדיצין און אין דער אַדוואָ־קאַטור געווען בערך צווישן 20 און 25 פּראָצענט. דאָס באַטייט, אַז דער אָנטייל פון יידן אין די דאָזיקע צוויי הויפּט־צווייגן פון די ליבעראָלע פּראָפעסיעס האָט זיך פּאַרקלענערט אין פאַרגלייך מיט דער צייט פון פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה כמעט אויף דריי מאָל, און אין פאַרגלייך מיטן סוף פון די 20 יאָרן פון 20־טן יאָרהונ־דערט אויף בערך צוויי מאָל.

די יידישע פּאָלקסבענק זיינען געווארן אין שטעט און שטעטלעך די געזעלשאַפטלעכע צענטערס, וואו די לאָקאָלע אַקטיוויטעט עלעמענטן האָבן געקאָנט אָנטפּלעקן זייערע פּעאיקייטן און פּאַרנוצן זייערע כוחות לטובת הכלל. נאָר אָן פּאַרטייאישע קאָמפּן איז די ארבעט ניט געגאַנגען, דאָך האָט אין אַלגעמיין געהערשט האַרמאָניע אין דער דאָזיקער פּאָלקס־ארבעט. די געמיינזאַמע אינטערעסן זיינען געשטעלט געווארן העכער פון די שמאָלע פּאַרטיי־צילן. די צוזאַמענפּאָרן פון די פּאָלקסבענק זיינען פּאַרוואַנדלט גע־ווארן אין צענטראַלע טריבונעס, ס׳האָט זיך געהערט דער קיבוץ־קול פון ליטווישן יידנטום. פּאַרשטייט זיך, אויף וויפיל דאָס איז מיגלעך געווען אין די לעגאַלע גרענעצן פון דער האַלב־פּאַשיסטישער אָרדענונג. אויף דער דאָ־זיקער טריבונע האָט מען דורכגעפירט די באַלאַנסן פון דער עקאָנאָמישער לאַגע פון אָלע קלאַסן און גרופּעס

פון דער יידישער באֶפעלקערונג. דאָרטן האָט מען קאַלעק־
טיוו באַטראַכט ווי צו מילדערן דעם שווערן מצב פון פאַר־
שיידענע גרופּעס און, דער עיקר, ווי אָפּצושלאָגן די אַטא־
קעס פון די אויפגעקומענע ליטווישע מיטלקלאַסן, וואָס
האָבן זיך פאַרמאָסטן אַרויסצורייסן דעם לעצטן ביסן
ברויט פון דער יידישער מאַסע.

די קאָאָפּעראַטיווע באַוועגונג פון די ליטווישע יידן
האָט אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה
שטאַרק אויסגעבריטערט אירע טעטיקייטן. ס׳איז געשאַפן
געוואָרן אַ ספּעציעלער פאָנד פאַר לאַנג־טערמיניקע
הלוואות פאַר האַנטווערקער און לאַנדווירטן. צינדזן זיינען
באַשטימט געוואָרן פיל קלענערע ווי געווייגטלעך. ס׳זיינען
געגעבן געוואָרן הלוואות לאַנג־טערמיניקע און אויף קלייניע
צינדזן אויף קלייניע הייזער־בויאונג. די טערמינען אין ביידע
פאַלן זיינען געווען אויף 3־5 יאָר. ס׳איז געשאַפן געוואָרן
אַ ספּעציעלער פאָנד פאַר פאַך־בילדונג און ס׳זיינען אין
איין יאָר, למשל, אין 1936, אַרויסגעגעבן געוואָרן סטי־
פענדיעס פאַר 75 פּערזאָן אויף אַ סומע פון 22 טויזנט ליט.
אין צוזאַמענהאַנג מיט דער גזירה פון עקזאַמענס אויף
ליטווייש פאַר האַנטווערקער, האָט מען אָרגאַניזירט קורסן
און געהאַלפן די יידישע בעלי־מלאכות איינהאַלטן זייערע
פאָזיציעס. ברייטע פלענער זיינען געווען אויסגעארבעט
צו פאַרפולקומען די יידישע קרעמעריי, אין פּרט פון האַלטן
רייניער די קראָמען, ווי אויך פון בעסער באַדינען דעם
קונה. די סעקציע פאַר יידישער לאַנדווירטשאַפט און גער־
טנעריי האָט מיט אָגראָנאָמישער הילף און קרעדיטן ביז
אַ געוויסער מאָס אָפּגעראַטעוועט דעם דאָזיקן סעקטאָר
פון דער יידישער עקאָנאָמיק פון פולן אונטערגאַנג. די
צענטראַלע פון די פאַלקסבענק האָט געהאַלטן די האַנט
אויפן דופק פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין ליטע און
געזוכט מיטלען, ווי צו העלפן די יידישע מאַסן, אויב ניט
געווינען נייע פּאָזיציעס, איז לכל הפּחות ניט פאַרלירן די
לאַנג־דערוואַרבענע יידישע פּאָזיציעס.

יורידיש זיינען די פאַלקסבענק ניט געווען קיין יידישע,
אָבער פאַקטיש האָט דער פּראָצענט יידישע מיטגלידער
באַטראָפן די גאַנצע צייט ניט וויניקער פון 95. די דאָזיקע
נאַציאָנאַלע איזאָלירטקייט האָט געפירט דערצו, אַז די
יידישע שפּראַך האָט געהערשט ניט נאָר מינדלעך, נאָר
אויך אין דער גאַנצער בוך־פירונג. די יידישע שפּראַך
איז געווען די הערשנדיקע אויף אַלע קאָנפערענצן. די
לעצטע יאָרן האָט די ליטווישע מאַכט געמאַכט שווערי־
קייטן און געפאָדערט אַלץ מער און מער, אַז די בוכפירונג
זאָל איבערגיין אויף ליטוויש.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די יידישע קאָאָפּעראַטיווע
באַוועגונג האָט מיטגעמאַכט אַלע עליות און ירידות פון
דער יונגער ליטווישער זעלבסטשטענדיקער עקאָנאָמיק.
זי האָט אָבער געהאַט אַ סך מער צו טאָן מיט די ספּעציעלע
יידישע קריזיסן און צרות.

צום סוף פון 19־טן יאָרהונדערט איז נאָך אין קאָוו־
נער גובערניע ניט געווען קיין איין קאָאָפּעראַטיווע קאַסע.

פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד פון די פאַלקסבענק אין 1926

זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס: מאיר קאַפּלאַן, צבי פּאָרט, שמואל לאַנדוי, אייזיק ברודני, אַ. בעלאָגאָלאָווסקי. איבעריקע אומבאַקאַנט.
דער ערשטער שטייענדיק פון לינקס איז יוסף באַרוויין. איבעריקע אומבאַקאַנט.

די איק"א־צייטונג 1898 האָט געטראָפן אין קאָוונער גו־ בערניע 47 גמילות־חסדים־קאַסעס.*)

דער באַריכט פון איק"א וועגן די קאַסעס צום סוף יאָר 1911**) האָט אָנגעצייטלט אין קאָוונער גובערניע 24 קאַסעס און סאוואַלקער גובערניע, פון וועלכער ס'איז שפעטער אַריבער אַ טייל צו דער אומאָפהענגיקער ליטע, סך הכול 5 קאָאָפעראַטיוון קאַסעס. מיר וועלן זיין געווויס נאָענט צו דער ווירקלעכקייט, ווען מיר וועלן אָנ־ נעמען, אַז אין די גרענעצן פון דער אומאָפהענגיקער ליטע זיינען געווען ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה — 25, העכסטנס 26 יידישע קאָאָפעראַטיוון קאַסעס.

פון וואָסערע סאָציאַלע גרופּעס איז באַשטאַנען די דאָזיקע קאָאָפעראַטיוון באַוועגונג אין קאָוונער גובערניע? מיר פאַרמאָגן דאַטעס וועגן די מיטגלידער פון 10 קאָאָפעראַטיוון קאַסעס, אָבער ס'איז גאָר קיין ספק ניט, אַז דער דאָזיקער באַשטאַנד איז געווען טיפּיש פאַר אַלע איבעריקע קאַסעס ניט בלויז פון קאָוונער גובערניע, נאָר פון גאַנץ רוסלאַנד ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דער פּראָפּעסיאָנעלער באַשטאַנד פון די מיטגלידער פון די קאָאָפעראַטיוון חברות אין קאָוונער גובערניע (1911).

פּראָפּעסיעס	צאָל אָבס.	מיטגלידער פּראָצ.
1) הענדלער און קרעמער	1.481	42,1
2) פאַבריקאַנטן	272	7,7
3) האַנטווערקער	1.095	31,1
4) לאַנדווירטן	136	3,9
5) פאַרשיידענע	533	15,2
צוזאַמען	3.517	100,0

אין 17 קאָאָפעראַטיוון פון די 24 פון קאָוונער גובער־ ניע זיינען געווען צום סוף 1911 פּקדונות אויף 1,210,494 רובל. די דורכשניט־גרויס פון אַ פּקדון האָט באַטראָפן — 216 רובל.

אין משך פונעם יאָר 1911 זיינען אַרויסגעגעבן גע־ וואָרן אין 11 קאָאָפעראַטיוון 10,209 הלוואות אויף דער סומע פון 1,055,352 רובל. אַלזאָ אויף איין הלוואה קומט אויס — 103,4 רובל. נעמט מען ניט די צאָל הלוואות, נאָר די צאָל לוים, ווערט זיך באַקומען 257,7 רובל אוף איין לווה. דאָס באַטייט, אַז יעדער לווה האָט געמוזט אין דורכשניט צוויי מאָל אָנקומען נאָך הלוואות און די הלוואות זיינען גע־ וועזן זייער קליינע.

די נייע אַנטוויקלונג פון דער קאָאָפעראַציע ביי די יידן פון ליטע האָט זיך אָנגעהויבן גלייך אין 1919, מיטן צוריקקער פון די ערשטע פּאָר טויזנט יידן קיין קאָוונע. די צייט איז געווען אַן אומנאָרמאַלע. דער סחורות־הונגער, אַ ירושה פון דער מלחמה, האָט אַרויסגערופן אַן אויפגע־ בלאָזענע „פּראָספּעריטי". עס זיינען אויפגעקומען אַ סך האַנדל־און אינדוסטריע־אונטערנעמונגען, געבויטע אויף גאָר שוואַכע קאָפּיטאַל־יסודות, און אָפט, אָן פּאָך־קענטע־ נישן. גאָר גיך איז אָנגעלאָפן די אינפלאַציע און האָט נאָך מער צעטרייסלט די פונדאַמענטן פון אַ סך אונטערנעמונ־ גען. באַנקראָטן און קריזיסן זיינען געווארן אַ טאָג־טעג־ לעכע דערשיינונג. דער איבערגאַנג פון די דייטשישע מאַרקן אויף ליטן האָט אויך אַרויסגערופן ניט ווייניק צעטומלענישן. די יידישע קאָאָפעראַטיוון באַוועגונג האָט מיטגעמאַכט אַלע אויסגערעכנטע סטאַדיעס פון אַנטוויק־ לונג און צעטרייסלונגען. קאָאָפעראַטיוון קאַסעס האָבן עקזיסטירט אין פונקטן, וואָס זיינען ניט געווען ביכולת אויסצוהאַלטן זעלבסטשטענדיק אָזאַ אינסטיטוציע. אַ סך אָזיינע קאַסעס זיינען געפירט געווארן אָן פאַכמענישע קענטענישן. די אָפּטע באַנקראָטן פון יידישע הענדלער און פאַבריקאַנטן, אַדאַנק די אויבן־אָנגעוויזענע סיבות, האָבן זעלבסטפאַרשטענדלעך באַווירקט די באַלאַנסן פון די פאָלקסבענק.

אין רעזולטאַט האָט זיך באַקומען, אַז אַרום 1925 האָט די יידישע קאָאָפעראַטיוון באַוועגונג אין ליטע אי־ בערגעלעבט אַ לעבנס־געפערלעכן קריזיס. אַדאַנק דער אינטערוועניע פון „דזשאָינט" סיי אין פּרט פון נייע הלוואות דורך דער געשאַפענער צענטראַל־באַנק און סיי דורך דורכגעפירטע רעוויזיעס און רעפאָרמעס אין דער גאַנצער פירונג פון די קאַסעס, האָט זיך איינגעגעבן אין משך פון אַ פּאָר יאָר אַוועקצושטעלן די באַוועגונג אויף געזונטע יסודות.

מיר ברענגען דאָ ניט די רשימה פון אַלע 88 פאָלקס־ בענק וואָס זיינען געווען אין ליטע, נאָר אַ רשימה פון יענע שטעט, וואו די צאָל מיטגלידער איז געווען מער פון 300.

פאָלקסבענק מיט מער פון 300 מיטגלידער (1929):

נאָמען פון שטאָט	צאָל מיטגלידער	פּראָצ
1) קאָוונע	3.526	
2) פּאַנעוועזש	984	
3) ווילקאָמיר	596	
4) ווילקאָווישקי	562	
5) יאַנעווע	555	
6) אוטיאַן	529	
7) מאַריאַמפּאָל	524	
8) ראַסיין	504	
9) שאַווּל	498	
10) יורבורג	410	
11) ראַקישקי	384	
12) קופּישקי	369	
13) קיידאַן	360	
14) מעמל	345	
15) עזשערעני	343	
16) ווירבאלן	342	
17) מאליאט	332	
18) מערעטש	325	
19) טאַוריק	322	
20) פלונגיאן	321	
21) בירזש	321	
סך־הכל אין 21 פאָלקסבענק	12.452	64,9%
סך־הכל אין 67 פאָלקסבענק	10.276	35,1%
סך־הכל אין 88 פאָלקסבענק	22.728	100,0%

*) מאַטעריאַלן וועגן דער עקאָנאָמישער לאָגע פון יידן אין רוסלאַנד, פעטערבורג, 1904.

**) יידישע קרעדיט־קאָאָפעראַציע, פעטערבורג, 1913, ז. 5.

אין יי 21 פאלקסבענק זיינען געווען כמעט צוויי דריטל סין אלע מיטגלידער פון די פאלקסבענק. מיר זעען דאָ, אז אין די איבעריקע 67 קאסעס. איז געווען בלויז 35.1 ירצענט פון אלע מיטגלידער, די קאוונער פאלקסבאנק אליין האט געהאט ארום א זעקסטל פון אלע קאסע־ראטיווס מיטגלידער. דאס האט אנטשפראכן דעם פרא־צענט פון דער יידישער באפעלקערונג פון דער דאזיקער שטאט אין פארגלייך מיט דער גאנצער יידישער באפעל־קערונג אין ליטע.

דער אנטייל פון פארשיידענע פראפעסיאנעלע גרופעס צווישן די חברים און אין די לייטונג־ארגאנען:

פראפעסיעס	חברים אין די פאלקסבענק		חברים אין די לייטונג־ארגאנען	
	אבס.	פראצ.	אבס.	פראצ.
1) סוחרים, קרעמער און הענדלער	10.516	46,8	603	62,4
2) פאבריקאנטן	593	2,7	49	5,0
3) האנטווערקער	4.379	19,6	93	9,5
4) לאנדווירטן און גערטנער	1.332	5,8	40	4,1
5) פרייע פראפעסיעס	2.849	12,4	107	11,0
6) אנגעשטעלטע און ארבעטער	3.059	12,7	78	8,0
צוזאמען	22.728	100,0	970	100,0

דער פראפעסיאנעלער באשטאנד פון די חברים פון די פאלקסבענק פאלט בערך צונויף מיט דעם זעלביקן פון דער יידישער באפעלקערונג אין ליטע. די הענדלע־רישע עלעמענטן פון אלע סארטן גיבן כמעט א גאנצע העלפט פון אלע מיטגלידער. אין דער צווייטער ריי קומען די האנטווערקער מיט בערך א פינפטל פון אלע מיטגלי־דער. נאכדעם קומען צוויי גרופעס, וואס האבן געוויס גע־האט מער קאנסום־אינטערעסן אדער ריין־אידעאלאגישע מאטיוון, ווי ווירטשאפטלעכע פאראינטערעסירטקייט: די פרייע פראפעסיעס מאכן אויס בערך איין אכטל פון אלע מיטגלידער.

מיר האבן געשטעלט זה לעומת זה דעם חברים־באַ־שטאנד מיט דעם זעלביקן פון די אנפירנדיקע ארגאנען (פארוואלטונגען, ראטן און רעוויזיע־קאמיסיעס). דאָ ווערט אויפגעדעקט וואסער ווירטשאפטלעכע גרופע האט געהאט די הויפט־דעה אין די פאלקסבענק. מיר זעען, אז די הענדלערישע גרופע האט געהאט ווייניקער פון א העלפט מיטגלידער אין אלע קאסעס, אבער העכער 62 פראצענט אין די אנפירנדיקע ארגאנען. פארקערט, די האנטווערקער האבן געהאט אין די דאזיקע ארגאנען ווייניקער פון א העלפט פון זייער פראצענט אין דער מיטגלידערשאפט. אויף דעם באדן איז פארגעקומען אין דער יידישער קא־אפעראטיווער באוועגונג אן אינטענסיווער קאמף אין אלע לענדער און שוין פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. די האנטווערקער האבן באשולדיקט די הענדלערישע עלע־מענטן אין פארכאפן די מאכט אין די קאאפעראטיוון אינ־סטיטוציעס און אין אויסנוצן זיי לטובת זייער גרופע. די לעצטע האבן דאס גלייקנט און געטענהט, אז די סתירה אין דער סאציאלער סטרוקטור פון דער ברייטער מיט־גלידערשאפט און פון די אנפירנדיקע ארגאנען דערקלערט זיך פשוט מיט דעם, וואס די הענדלערישע עלעמענטן פאר־מאגן מער פעאיקע אנפירער פאר קרעדיט־אינסטי־טוציעס.

די סאציאלע גרופע פרייע פראפעסיעס האט געהאט אין די דעה־זאגנדיקע ארגאנען בערך דעם זעלביקן אנ־טייל ווי אין דער מיטגלידערשאפט. ביי די אנגעשטעלטע און ארבעטער איז שוין די לאגע אנדערש — זייער אנטייל אין די אנפירנדיקע ארגאנען איז געווען איף העכער א דריטל ווייניקער ווי זייער אנטייל צווישן די חברים. די קלענסטע סאציאלע גרופע — די פאבריקאנטן — האבן געהאט אין די אנפירנדיקע ארגאנען צווייי מאל אזוי פיל פארטרעטער איידער אין דער מיטגלידערשאפט. די ארע־מערע קלאסן — האנטווערקער און פראלעטאריער — פלעגן האבן א טענה, אז די שטארקערע גרופעס — די הענ־דלער און פאבריקאנטן — נוצן אויס זייער פירערשאפט. צו קריגן א תשובה, כאטש טיילווייז, אויף דער טענה מוזן מיר זיך נאענטער באקענען מיטן צושטאנד פון די מיט־גלידער און מיטן באשטאנד פון די לווים — די געלט־באַרגער.

אט וועלן מיר ברענגען דעם באשטאנד פון דער פאבריקאנטן־גרופע לויט פאכן (1930):

פאך	צאל אבס.	מיטגלידער פראצ.
1) מילנער	153	33,1
2) גארבעריין	29	6,3
3) זעלצער־זאוואדן	29	6,3
4) טארטאקן	26	5,6
5) מעבל־פאבריקלעך	24	5,3
6) קאנפעקטן	21	4,5
7) וואליק־מאכער	17	3,7
8) שטריקעריין	15	3,3
9) שיך־פאבריקלעך	11	2,4
10) בערשטער	11	2,4
11) שפיגעריין	10	2,2
צוזאמען 11 פאכן מיט מער פון 10 חברים	346	75,1
צוזאמען אין 39 פאכן	115	24,9
סך־הכל	461	100,0

ליידער איז די דאזיקע טאבעלע ניט קיין פולע. עס פעלן דאטען פאר אזעלכע שטעט, ווי קאוונע, מעמל, וויל־קאווישקי, וואו ס׳איז געווען קאנצענטרירט די יידישע מיטעלע און גרויס־אינדוסטריע. דאס בילד איז טיילווייז

אייגזייטיק, אָבער טיפיש פֿאַרן באַשטאַנד פון יידישע פּאָ־ברייקאַנטן אין דער ליטווישער פּראָווינץ.

עלף אינדוסטריע־צווייגן האָבן געהאַט העכער דריי פּערטל פון אַלע מיטגלידער און די איבעריקע 39 פּאָברי־קאַציעס האָבן געהאַט סך־הכל ווייניקער פון איין פּערטל פון אַלע פּאָבריקאַנטן־מיטגלידער, וועגן וועלכע מיר האָבן ידיעות. אַז די טאַבעלע וועגן דער פּאָבריקאַנטן־גרופּע איז אַ קאָנקרעטער שפּיגל וועגן דער סטרוקטור פון דער יידישער פּאָבריקאַציע אין דער ליטווישער פּראָווינץ וועלכע קלאָר פון דעם, וואָס אין אַלגעמיינעם נעמט זי דאָך אַרום 461 פּאָבריקאַנטן־מיטגלידער פון די בענק פון דער צאָל 593 אין אַלע פּאָלקסבענק, אַלזאָ אונדזער טאַבעלע נעמט אַרום מער פון דריי פּערטל (77,7 פּראָצענט) פון אַלע פּאָבריקאַנטן־מיטגלידער.

אויך וועגן די האַנטווערקער פּאָרמאָגן מיר ניט קיין דעטאַליזירטן באַשטאַנד פּאָר אַלע שטעט. אין דעם פּאַל שפּילט דאָס אָבער גאָר אַ קלייניע ראָל, די סטרוקטור פון די יידישע בעלי־מלאכות איז איבער גאַנץ ליטע ביז גאָר ענלעך. אויך ביי די בעלי־מלאכות פעלן אונדז דאַטעס פּאָר קאָונע און נאָך פּאָר אַ פּאָר קלענערע פונקטן.

די פּאָרטיילונג פון די האַנטווערקער־מיטגלידער לויט פּאָכן (1930):

	פּאָך	צאָל מיטגלידער אָבס.	פּראָצ.
1)	קצבים	627	19,3
2)	שוסטער	476	14,7
3)	שניידער	411	12,6
4)	בעקער	306	9,4
5)	שמידן	177	5,5
6)	שטעפּער	133	4,1
7)	קירזשנער	115	3,5
8)	בלעכער	109	3,3
9)	סטאָליאַרעס	106	3,3
10)	מוליאַרעס	102	3,1
11)	זייגערמאַכער	84	2,6
12)	פּאַריקמאַכער	77	2,4
13)	גלעזער	73	2,3
14)	מאַליאַרעס	51	1,6
	צוזאַמען 14 פּאָכן מיט מער פון 50 חברים	2.847	87.7
	צוזאַמען 64 פּאָכן	403	12.3
	סך־הכל מיטגלידער פון 78 פּאָכן	3.250	100,0

די טאַבעלע גיט אונדז דעם באַשטאַנד פון די האַנט־ווערקער־מיטגלידער פון די בענק. זי נעמט אַרום 3,250 בעלי־מלאכות פון דער גאַנצער צאָל 4,379, אַלזאָ גאַנץ נאָענט צו דריי פערטל (74,2 פּראָצענט) פון אַלע האַנט־ווערקער־מיטגלידער. אינגאַנצן זיינען געווען פּאַרגע־שטעלט צווישן די מיטגלידער פון די פּאָלקסבענק 78 פּאָכן, אָבער 14 פּאָכן מיט מער פון 50 חברים פון יעדן פּאַך האָבן געגעבן 87,7 פּראָצענט פון אַלע האַנטווערקער־חברים פון די באַטראַכטע בענק. די ערשטע 4 גרופּעס האַנטווערקער — קצבים, שוסטער, שניידער און בעקער — האָבן געגעבן 56 פּראָצענט פון אַלע האַנטווערקער־מיט־גלידער. די קצבים גייען אויפן ערשטן פּלאַץ און מאַכן אויס גאַנצע 19,3 פּראָצענט פון אַלע האַנטווערקער־חברים. מיר ווייסן, אַז זיי פּאַרנעמען ניט דאָס ערשטע אָרט אין דער אַלגעמיינער צאָל האַנטווערקער. זייער גרויסער אַנ־טייל אין דער מיטגלידערשאַפט פון די בענק דערקלערט זיך געווויס מיט דעם, וואָס דער דאָזיקער פּאַך איז צום שטאַרקסטן געבונדן מיט קויפן און פּאַרקויפן, ד. ה. מיט מיסחר און דער קצב נויטיקט זיך מער אין קרעדיט, ווי וואָסער ניט איז אַנדערער בעל־מלאכה. אויך דער שוסטער און דער שניידער אַרבעטן אָפט פּאַרן מאַרק. צווישן די 63 פּאָכן, וואָס האָבן געגעבן צוזאַמען נאָר אין אַכטל פון אַלע חברים־האַנטווערקער, זיינען פּאַראַן ווירקלעך די פּאַרשיידנסטע ספּעציאַליטעטן — שינדלמאַכער, שלאָסער, פּאַרבער, רימער, גאַרבער, טעפּער, ברוקירער, ציגל־מאַכער, פּלאַקס־אַרבעטער און אַנדערע אַזעלכע שווערע מלאכות. קלאָר אַז יידן זיינען געווען פּאַרטראַטן אין אַלע מלאכות, און דאָך זיינען זיי אין תוך קאָנצענטרירט אין אַ באַגרענצטער צאָל פּאָכן, אין יענע פּאָכן, וועלכע זיינען טראַדיציאָנעל אין יידישן לעבן, ווי קצבים, שניידער, בעקער און שוסטער.

נאָך דעם ווי מיר וייסן שוין די סאָציאַלע סטרוקטור פון די חברים פון די פּאָלקסבענק, לאָמיר זען וואָסערע סאָציאַלע גרופּעס געניסן פון די הלוואות פון די בענק, צום גליק פּאַרמאָגן מיר ידיעות וועגן דעם פּראָפעסיאָ־נעל־סאָציאַלן באַשטאַנד פון די לווים.

די פּאָרטיילונג פון די לווים לויט פּראָפעסיעס (1930):

	פּראָפעסיע	צאָל הלוואות אָבס.	פּראָצ.	סכום געלט פון די הלוואות אָבס.	פּראָצ.	דורכשניטלעכע גרויס פון 1 הלוואה
1)	סוחרים און קרעמער	5.887	49,2	6.318.412	61,8	1.0773,3
2)	פּאָבריקאַנטן	334	2,8	708.133	7,0	2.120,1
3)	האַנטווערקער	2.192	18,3	1.041.380	10,2	475,8
4)	לאַנדווירטן	803	6,8	777.189	7,6	967,8
5)	בעלי־עגלות	489	4,1	186.709	1,4	381,8
6)	פּרייַ פּראָפעסיעס	600	5,0	384.598	3,8	640,0
7)	אָנגעשטעלטע און אַרבעטער	951	8,0	424.577	4,2	446,4
8)	אָן פּראָפעסיעס	697	5,8	408.161	4,0	585,6
	צוזאַמען	11.953	100,0	10 ,249.159	100,0	856,6

די אַנדל־עלעמענטן נעמען טאַקע אַזוי פיל הלוואות בערך, ווי זייער פּראָצענט צווישן די מיטגלידער, אָבער לויטן סכום פון די הלוואות באַקומען זיי 61,8 פּראָצענט פון דער גאַנצער סומע אַרויסגעגעבענע הלוואות. דעם גאַנצן אמת אין דעם פּרט וואָלטן מיר געקאָנט וויסן, וועז מיר זאָלן האָבן אויך ידיעות וועגן דעם פּראָפּעסיאָנעל־סאָציאַלן באַשטאַנד פון די עלעמענטן, וועלכע האָלטן זייערע פּקדונות אין די בענק. די פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן נאָר 2,8 פּראָצענט פון אַלע הלוואות, בערך דעם זעלביקן פּראָצענט וואָס צווישן די מיטגלידער פון די בענק, האָבן אָבער אין די געלט־סומע פון די הלוואות גאַנצע 7 פּראָצענט — צוויי מיט אַ האַלבן מאָל מער, ווי זיי מאַכן אויס אַרט קומען די לאַנדווירטן און געוערבער מיט 967 ליט אויף איין הלוואה. די האַנטווערקער מיט 475 ליט אויף איין דורכשניט־הלוואה קומען ערשט אויפן פינפטן אַרט — נאָך די פרייַע פּראָפּעסיעס.

די נאָר וואָס באַטראַכטע דאַטעס האָבן אונדז געגעבן אַ בילד פון די סאָציאַלע גרופּעס, וואָס זיינען אָנגעקומען נאָך קרעדיט צו די פּאָלקסבענק, און ווי ווייט די בענק האָבן געקאָנט באַפרידיקן די נויט אין קרעדיט ביי פאַרשיידענע סאָציאַלע גרופּעס. ווילן מיר וויסן די קרעדיט־ראָלע פון די פּאָלקסבענק אין דער יידישער ווירטשאַפט בכלל, מוזן מיר אָנקומען צו דער טאַבעלע, וואָס גיט אונדז די פאַר־טיילונג פון די הלוואות לויט זייער גרויס.

די פאַרטיילונג פון די הלוואות לויט זייער גרויס און לויט זייערע סכומען (1930):

	די גרויס פון הלוואות	צאָל הלוואות אָבס.	פּראָצ.	סומע געלט אָבס..	פּראָצ.	דורכשניטלעכע גרויס פון 1 הלוואה
1)	ביז 300 ליט.	5.686	44,2	936.159	8,2	164,6
2)	פון 301 ביז 500. ליט	2.145	16,6	920.104	8,0	429,0
3)	פון 501 ביז 1.000 ליט	2.127	16,6	1.696.724	14,9	797,5
4)	פון 1.001 ביז 3.000 „	2.239	17,4	4.357.715	38,1	1.936,3
5)	פון 3.001 ביז 5.000 „	461	3,6	1.810.289	15,9	3,927,0
6)	מער פון 5.000 ליט	204	1,6	1.693.126	14,9	8.299,6
	צוזאַמען	12.862	100,0	11.414.117	100,0	887,4

אַלס מיטגלידער. ביי די האַנטווערקער איז שוין די לאַגע אַ פאַרקערטע. זיי האָבן געהאַט 19,6 פּראָצענט צווישן די מיטגלידער און 18,3 פּראָצענט צווישן די לוים. זיי האָבן אָבער באַקומען נאָר 10,2 פּראָצענט פון דער געלט־סומע פון די אַרויסגעגעבענע הלוואות, כמעט צוויי מאָל ווייניקער. מען קאָן דאָס, פאַרשטייט זיך, דערקלערן מיט דעם, וואָס האַנטווערקער נויטיקן זיך אין קלענערע קרעדיטן, ווי העגדלער און פאַבריקאַנטן. ס׳קאָן אָבער זיין, אַז ס׳איז פאַראַן אַ קורטוב של אמת אין דער באַהויפּטונג פון די בעלי־מלאכות, אַז די הענדלעריש־פאַבריקאַנטישע מער־הייט אין די אָנפירנדיקע אָרגאַנען האָט זיי באַגרענעצט אין קרעדיט.

די פרייַע פּראָפּעסיעס, אָנגעשטעלטע און אַרבעטער— די דאָזיקע גרופּעס האָבן געוויס געליען געלט מער אויף קאָנסום־צוועקן ווי אויף ווירטשאַפטלעכע צילן, — און זיי האָבן טאַקע געהאַט צוויישן די לוים ,און נאָך בולטער אין דער סכום פון די הלוואות, אַ סך אַ קלענערן פּראָצענט פון זייער אָנטייל אין דער מיטגלידערשאַפט.

אינטערעסאַנט זיינען די ידיעות וועגן לאַנד־ווירטן און געוערבירער. זייער פּראָצענט צווישן די מיט־גלידער איז געוועז — 5,8, צווישן די לווים — 6,8 פּראָצ. און אין דער געלט־סומע — 7,6 פּראָצ. דאָ זעט מען קלאָר, אַז די פאָלקסבענק האָבן זיך פאַרהאַלטן מיט אַ גאַנץ באַ־זונדערער אויפמערקזאַמקייט צו דער דאָזיקער פּראָפּעסיאָ־נעלער גרופּע. וועגן דער דורכשניט־גרויס פון איין הלוואה ביי די סאָציאַלע גרופּעס באַקומט זיך פאָלגנדיקע ריי: אויפן ערשטן אָרט קומען די פאַבריקאַנטן מיט העכער צוויי טויזנט ליט. אויפן צווייטן אָרט קומען די הענדלע־רישע עלעמענטן מיט העכער טויזנט ליט. גלייך אויפן דריטן

ס׳איז גאָר קיין ספק ניט, אַז אַלע לווים ביז 1,000 ליט האָבן געהערט צו דער קאָטעגאָריע קליינע מענטשעלעך. — צי איז עס געווען אַן ארעמער קרעמער, אַן ארעמער בעל־מלאכה, אַ ניט־פאַרמעגלעכער אַדוואָקאַט, צי אַ געוערבער, אַ בעל־עגלה, אַלע האָבן זיי געהערט צו יענער גרופּע יידישע האָרעפאָשניקעס, וואָס האָבן קוים געהאַט אויף חיונה. אָט די דאָזיקע אָרעמע און געדריקטע האָרעפּאָש־ניקעס האָבן אויסגעמאַכט 77,4 פּראָצענט פון אַלע לווים. קלאָר, אַז די פאָלקסבענק האָבן מיט פולן רעכט געטראָגן דעם דאָזיקן בכבודיקן טיטל. נעמען מיר די לווים ביז 500 ליט — זיי האָבן געווויס אַלע געהערט צום אָרעמען קלאַס — און זיי מאַכן אויס גאַנצע 60,8 פּראָצענט פון אַלע לווים. נעמען מיר אַ נאָך אָרעמערע גרופּע — די לווים ביז נאָר 300 ליט — אַפילו די דאָזיקע נידעריק־סטע גרופּע מאַכט אויס גאַנצע 44,2 פּראָצענט פון אַלע לווים. מער פון אַ העלפט פון אַלע, וואָס זיינען אָנגעקומען נאָך קרעדיט אין די קאָאָפּעראַטיוון בענק האָבן געהערט צו די נויט־באַדערפטיקע קלאַסן, צו סאָציאַלע גרופּעס, פאַר וועלכע דער מקור פאַר קרעדיט איז געווען אויס־שליסלעך די קאָאָפּעראַטיוון קאַסע, סיידן זיי זיינען געווען גרייט צו צאָלן הויכע פּראָצענט פּריוואַטע וואָכערניקעס.

פון די נידעריקסטע לווים־גרופּעס לאָמיר אַריבער־שפּרינגען צו די העכערע גרופּעס. מער פון 5,000 ליט האָבן באַקומען נאָר 1,6 פּראָצענט פון אַלע לווים. מער פון 3,000 ליט האָבן באַקומען נאָר 3,6 פּראָצענט פון אַלע לווים. רעכענען מיר די דאָזיקע ביידע גרופּעס לווים צו די רייכסטע עלעמענטן פונעם ליטווישן יידנטום, האָבן זיי אויסגעמאַכט נאָר 5,2 פּראָצענט פון אַלע לווים. די לווים פון 1,000 ביז 3,000 ליט קאָנען צוגערעכנט ווערן צום

מיטל־קלאַס, און זיי האָבן אויסגעמאַכט העכער איין זעקסטל פון אַלע לוויים.

די דורכשניט־סומע פון די הלוואות ביז 300 ליט האָט באַטראָפן ניט מער פון 164 ליט, אַלזאָ אַ סומע, וואָס

די פאַרטיילונג פון די פּקדונות לויט זייער גרויס (1930):

גרויס פון פּקדון	צאָל פּקדונות	סכום געלט (ליט) אַבס.	פּראָצ.	דורכשניט־סומע פון 1 פּקדון
1) ביז 300 ליט.	1.502	33,1	122.612	1,2	81,6
2) פון 301 ביז 500 ליט	394	8.7	155.292	1,5	394,1
3) פון 501 ביז 1,000 "	673	14,8	513.328	5,3	763,0
4) פון 1.001 ביז 3.000 "	997	21,5	1.832.687	18,9	1.875,5
5) פון 3.001 ביז 5.000 "	470	10,3	1.711.038	17,4	3.640,5
6) העכער פון 5.000 ליט	528	11,6	5.474.836	55,7	10.639,0
צוזאַמען	4.544	100,0	9.809.793	100,0	2.158,7

האָט געקאָנט דינען נאָר דעם גאָר אָרעמען קרעמער, דעם גאָר נויטבאַדערפטיקן בעל־מלאכה, דעם געפאַלענעם סוחר אָדער לאַנדווירט. נעמען מיר די דורכשניט־הלוואה פון אַלע הלוואות ביז 1,000 ליט מאַכט זי אויס ניט מער פון 357 ליט — אַן הלוואה, וואָס האָט געקאָנט ראַטעוון פון באַנקראָט און נויט נאָר דעם זייער געדריקטן מענטשן. די דורכשניט־הלוואה פון דער העכסטער לוויים־גרופּע האָט באַטראָפן העכער 8 טויזנט ליט. די דורכשניט־הלוואה פונעם מיטל־קלאַס, פון די לוויים פון 1,000 ביז 3,000 ליט, האָט באַטראָפן קרוב צו צוויי טויזנט ליט. דאָס זיינען געווען פאַר ליטע באַדייטנדיקע סומען.

גייט מען איבער צו די סומען, וואָס האָבן באַקומען באַוונדערע גרופּעס לווים, בייט זיך שטאַרק דאָס בילד — די קליינע לווים זיינען אין צאָל אַ סך, אָבער זיי באַקומען ניט קיין גרויסן חלק פון דער אַלגעמיינער סומע אַרויסגעגעבענע הלוואות; די 44,2 פּראָצענט גאָר קליינע לווים — ביז 300 ליט — האָבן באַקומען סך הכל 8,2 פּראָצענט פון דער געלט־סומע, וואָס איז אויסגעבאַרגט געווארן, פינף מאָל ווייניקער פונעם פּראָצענט צווישן די לווים. די 77,4 פּראָצענט לווים ביז 1.000 ליט האָבן באַקומען צוזאַמען נאָר 31,1 פּראָצענט פון דער הלוואות־סומע. ביי די הויכע לווים־גרופּעס גייט עס פאַרקערט: די העכסטע גרופּע לווים — העכער 5.000 ליט — האָט אויסגעמאַכט נאָר 1,6 פון אַלע לווים, האָט אָבער באַקומען 14,9 פּראָצענט פון דער אויסגעליענער סומע, אַלזאָ נייַן מאָל מער. בייַדע העכערע גרופּעס לווים — מער פון 3.000 ליט — האָבן אויסגעמאַכט נאָר 5,2 פּראָצ. פון אַלע לווים, האָבן אָבער באַקומען 30,8 פּראָצענט פון דער אויסגעבאָרגטער סומע, זעקס מאָל מער.

דער דאָזיקער פאַקט ענדערט אָבער גאָר ניט אין דער פאַלקס־כאַראַקטעריסטיק פון די קרעדיט־קאַסעס. די דאָזיקע גרויסע קרעדיטן האָבן געמאַכט מיגלעך די עקזיסטענץ פון די קאַסעס בכלל און האָבן אויף אַזאַ אופן געשאָפן דעם באָדן פאַר קרעדיט־הילף פאַר די גאָר שוואַכע עקאָנאָמישע עלעמענטן. מיט די קליינע קרעדיטן אַליין וואָלט מען ניט געקאָנט אויסהאַלטן דעם אַפּאַראַט, און די געדריקטע און אָרעמע עלעמענטן, וואָס האָבן אויסגעמאַכט מער פון דריי פערטל פון אַלע לווים, וואָלטן ניט געקאָנט געניסן פונעם ביליקן קרעדיט, וואָס זיי האָבן אַדאָנק די פאַלקסבענק באַקומען. ריכטיקער וואָלט געווען צו זאָגן, אַז די דאָזיקע „קליינע מענטשעלעך" וואָלטן בכלל קיין קרעדיט ניט באַקומען, סיידן נאָר ביי וואָכערניקעס...

די גאָר קליינע פּקדונות — ביז 300 ליט — מאַכן אויס אַ גאַנץ דריטל פון אַלע פּקדונות, אָבער נאָר 1,2 פּראָצענט פון דער גאַנצער פּקדונות־סומע. די דריי גרופּעס קליינע פּקדונות — ביז 1,000 ליט — מאַכן אויס צוזאַמען 56,6 פּראָצענט פון אַלע פּקדונות, אָבער נאָר 8,0 פּראָצענט פון דער פּקדונות־סומע. די העכסטע גרופּע פּקדונות — מער פון 5,000 ליט — מאַכט אויס 11,6 פּראָצענט פון אַלע פּקדונות, האָט אָבער אַרייַנגעטראָגן 55,7 פּראָצענט פון דער גאַנצער פּקדונות־סומע. מיר קומען צום אויספיר, אַז דער רייכערער עלעמענט אין די קאָאָפּעראַטיוון קאַסעס, וואָס האָט קוואַנטיטאַטיוו מער הנאה געהאַט פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס, האָט די דאָזיקע הנאה באַקומען פון זיין אייגענער פאַרמעגנס־גרופּע. די רייכערע עלעמענטן האָבן באַקומען מער הלוואות פון די סומען, וואָס זייערע קלאַסן־ברידער האָבן אַרייַנגעטראָגן אין דער פאַרעם פון פּקדונות און ניט פון דער אויסנוצונג פון די אָפּשפּאָרונגען פון די אָרעמערע קלאַסן. די שותפות לכן אין די קאָאָפּעראַטיוון קאַסעס פון ריַיכערע און אָרעמערע עלעמענטן איז געווען געבויט אויף אַ געזונטער און לויַנבאַרער באַזע. בייַדע צדדים האָבן גענאָסן פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס אין פּראָפּאָרציעס, וואָס האָבן אָנטשפּראָכן זייערע אינוועסטירטע קרעפטן, פינאַנציעלע און גייסטיקע.

דער צוטרוי צו די פאַלקסבענק מצד דער באַפעלקערונג ווערט צום בעסטן אילוסטרירט דורך די פּקדונות. מיר וועלן דעריבער ברענגען די דאַטעס וועגן דעם וואוקס פון די פּקדונות פאַר אַ גרעסערער צאָל יאָרן:

	יאָר	פּקדונות־סומע
1)	1925	2,000,000
2)	1927	2.624.161
3)	1929	6.885.686
4)	1930	11.123.259
5)	1933	11.333.124
6)	1935	9.600.000
7)	1936	12,000,000
8)	1937	13.900.000
9)	1938	14.800.000
10)	1939	13.000.000

די דאָזיקע דאָטעס שפּיגלען אָפּ אין אַ גרויסער מאָס דעם צוטרוי פון דער יידישער באָפעלקערונג צו דער קרע־דיט־קאָאָפּעראַציע, אָבער דער שטראָם פון פּקדונות איז אויך אָפּהענגיק פון דער עקאָנאָמישער סיטואַציע אין לאַנד. די נאַרמאַליזירונג פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג האָט אין די ערשטע יאָרן געבראַכט אַ צושטראָם פון פּקדונות געוויס אַדאַנק דעם צוטרוי, וואָס זי האָט זיך דערוואָרבן צווישן עולם. אין איינע 5 יאָר — פון 1925 ביז 1930 — פאַרגרעסערט זיך דער סכום פון די פּקדונות העכער פינף מאָל — פון 2 מיליאָן ליט אויף העכער 11 מיליאָן ליט. אָט די דאָזיקע סומע קאָן גערעכנט ווערן פאַר דעם קולמינאַציע־פונקט פון די פּקדונות־רע־סורסן פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ליטע אין די באַטראַכטע יאָרן. די שפּעטערדיקע וואַקלונגען זיינען שוין אומבאַדייטנדיקע און ווערן רעגולירט פון דער עקאָנאָ־מישער סיטואַציע אין לאַנד. דער קריזיס פון די יאָרן 1934—1935 זעצט אָראָפּ די פּקדונות־סומע ביז ווייני־קער פון 10 מיליאָן ליט, אָבער ביי דער ערשטער עקאָנאָ־מישער אויפלעבונג גיט די דאָזיקע סומע ווידער אַ שפּרונג צו דער סומע, וואָס מיר האָבן אָנגענומען פאַרן קולמינא־ציע־פונקט פון די פּקדונות־רעסורסן פון דער יידי־שער באָפעלקערונג פון ליטע. נאָך 1936 קומט אַ הויכע פּראָספּעריטי אין ליטע און די יידישע באָפעלקערונג פאַרגרעסערט אירע פּקדונות ביז אַריבער 14 מיליאָן ליט צום ערשטן יאָנואַר, 1938. אָבער דאָס דאָזיקע ערשטע יאָר פון אייראָפּעאישן קריזיס, צוליב דער עסטרייך־אָקופּאַציע, ווירקט שוין אויס אַ ירידה פון די פּקדונות אין די פּאָלקס־בענק אויף העכער אַ מיליאָן ליט. דאָס יאָר 1939 — די באַזעצונג פון מעמל און דער אָנהויב פון וועלט־קריג — ווערט שוין דער אָנהויב פון אונטערגאַנג פון דער יידישער קאָאָפּעראַציע אין ליטע. צום 1־טן יאָנואַר 1940 האָט שוין די סומע פון די פּקדונות אויסגעמאַכט ווייניקער מיט גאַנצע זעקס מיליאָן ליט. די בהלה און די פּאָניק האָבן געטריבן די מענטשן אַרויסצוכאַפּן זייערע אָפּשפּאָרונגען. ביי דעם דאָזיקן פונקט פאַרענדיקן מיר, אייגנטלעך, אונד־זער געשיכטע פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין ליטע, און, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אויך פון דער יידישער קאָאָפּע־ראַציע. די קאָאָפּעראַטיוון פּאָלקסבענק האָבן אַרייניגע־שריבן אַ שיין בלעטל אין דער געזעלשאַפטלעכער אַקטיוו־קייט און שפּעריישקייט פונעם ליטווישן יידנטום. די ווייי־טערדיקע אָנטוויקלונג אין דער צייט פון דער אינקאָאָפּע־ראַציע פון ליטע אין די ראַמען פון סאָוועט־רוסלאַנד גייט ניט אַריין אין די גרענעצן פון דער פאַרגעליגטער ארבעט.

* * *

מיר האָבן געזען, ווי אין צוויי צענדליק יאָר האָט דאָס קליינע צווייי־מיליאָניקע דאַרפיש־פויערישע פּאָלק דורכ־געמאַכט אַ פּראָצעס פון קאָלאָסאַלער סאָציאַלער דיפערענ־ציאַציע און קולטורעלער אָנטוויקלונג. די ליטווינער האָבן אַרויסגערוקט פון די אייגענע רייען פּעאיקע און אַקטיווע שטאָטישע האָנדל־און אינדוסטריע־קלאַסן, האָבן געשאַפן אַן אייגענע פּראָפּעסיאָנעלע אינטעליגענץ און אַן אייגענעם

געגנוג באַרופענעם באָאָמטן־קלאַס. די ליטווישע מאָסן, וואָס זיינען פיל הונדערטער יאָרן געווען פאַרשקלאַפט און פאַריאָכט און געשטעקט אין דער פינצטערניש אין פּאָ־סיווקייט האָבן זיך קולטורעל אַ הויב געטאָן. אַ געביט, וואָס איז געווען פון די אָפּגעשטאָנענסטע אין דער צאַרי־שער אימפּעריע, האָט זיך דערהויבן צו אַ מדרגה פון כמעט דורכויסיקער שריפטקענעוודיקייט. ס׳לאָנד האָט זיך באַ־דעקט מיט אַ נעץ בילדונגס־אינסטיטוציעס פון אַלע מדרגות און פון אַ גאַנץ נישקשהדיקן ניוואָ. הכלל, ליטע האָט ממש אין איין היסטאָרישן כהרף עין אַריינגענומען אַלע מאָ־דערנע אייראָפּעאישע עקאָנאָמישע און קולטורעלע דער־פאַרונגען און געניטקייטן און זיך אַריינגעפלאָכטן אין דעם כאָר פון זעלבסטשטענדיקע פעלקער.

ווי זשע האָט זיך דערביי געשטאַלטעט דער גורל פון יידישן מיעוט? יידן האָבן געלעבט אויף דעם ליטווישן באָדן 7־8 הונדערט יאָר, האָבן געשאַפן די עלעמענטאַרע יסודות פון אַ שטאָטיש לעבן, האָבן פאַרלייגט די פונדאַ־מענטן פון האַנדל און אינדוסטריע. יידן האָבן געגעבן דעם ערשטן שטויס צו דערוואַכונג פון דער ניט־יידישער באָ־פעלקערונג פון דאָרפישער פאַרשלאָפנקייט און פאַסיוו־קייט צו מאָדערנער עקאָנאָמישער אַקטיווקייט און שעפּע־רישקייט. הכלל, יידן האָבן געשאַפן די גרונט־מוסטערן און די גרונט־באַזעצן פאַר יענער קאָלאָסאַלער עקאָנאָמישער און קולטורעלער אָנטוויקלונג, וואָס דאָס ליטווישע פּאָלק האָט דערגרייכט ווי באַלד נאָר ס׳האָט באַקומען דערצו די פּאָליטיש־פּאַסיקע באַדינגונגען. געזאָגט קורץ — כשזה קם זה נופל: וואָס העכער דאָס ליטווישע מערהייט־פּאָלק איז געשטיגן, אַלץ טיפער איז געפאַלן דאָס יידישע מיעוט־פּאָלק. וואָס שטאַרקער און אָנטוויקלטער די נא־ציאָנאַלע מערהייט איז געוואָרן, אַלץ שוואָכער און אָפּהענ־טיקער איז געוואָרן די יידישע נאַציאָנאַלע מינדערהייט. דער דאָזיקער פאַראַלעלער פּראָצעס פון שטייגן פון דער אָפּגעשטאָנענער און עקאָנאָמיש־שוואָכערער מערהייט און פון פּאָלן פון דער מער־אָנטוויקלטער און עקאָנאָמיש־שטאַרקערער מינדערהייט טרעט אין געגעבענעם פאַל אַרויס אין דער סאָמע נאָקעטער פּאָרעם. דאָ פעלן אַ סך פאַקטאָרן, וואָס האָבן בלי ספק אַזוי שטאַרק געווירקט אין אָנדערע אייראָפּעאישע לענדער, פאַרשטעלט און פאַרמאַסקירט די עקאָנאָמישע פרוזשינעס פון דעם אַרויסשטויס פון יידן און זייער אויסגלידערונג. די ליטווינער האָט געפעלט די הונדערטיאָריקע פאַראָכטונג־ירושה צום יידן פון די פוי־לישע פריצים־פעאָדאַלן. אין ליטע האָט געפעלט די טויזנט־יאָריקע קאָקורענץ־סתירה פון שטאָטישע קלאַסן, ווי אין די מיטל־אייראָפּעאישע לענדער.

מען מוז מודה זיין, אַז דער רעליגיעזער האָס איז אין ליטע געווען שוואָכער, ווי אין פוילן. געוויס האָבן די ווערסלינינקעס אויך דעם דאָזיקן מאָמענט אויס־גענוצט, אָבער אין די פויערשע ליטווישע מאָסן, וועלכע האָבן ערשט צוריק מיט אייַן דור אויסגעמאַכט נייַנציק פּראָצענט פון ליטווישן פּאָלק, האָט מען אין די פריער־דיקע עפּאָכעס ניט אַריינגעפּאָמפּעט אַזוי פיל רעליגיעזע

שינאה ווי אין פוילן. דער עקאָנאָמישער קאָמף איז דאָ, אין ליטע, אַרויסגעטראָטן פיל נאַקעטער און צינישער, ווי אין אַנדערע איראָפּעאישע לענדער. די ליטווישע מער־הייט האָט גאַנץ אָפן דערקלערט, אַז עקאָנאָמישע פאָזי־ציעס, מעגן זיי זיין היסטאָריש געשאָפן פון דער יידישער מינדערהייט, געהערן זיי — די בעלי־בתים פון לאַנד.

ביבליאָגראָפיע

1) Lietuvos Statistikos Metrashtis, Kaunas, 1920-1939.

2) Shauliu, Metrashtis, 1932.

3) יעקב לעשצינסקי, „דאָס יידישע פּאָלק אין ציפערן", בער־לין, 1922.

4) יעקב לעשצינסקי, „דער יידישער עקאָנאָמישער חורבן נאָך דער וועלט־מלחמה", פּאַריז, 1934.

5) יעקב לעשצינסקי, „דער שטאַטס־קאַפּיטאַליזם און די יידן אין מיזרח־איראָפּע" (דער ביישפּיל פון ליטע), צוקונפט, ניו־יאָרק, 1934, נאָוועמבער.

6) יעקב לעשצינסקי, „די קאַטאַסטראָפּאַלע לאַגע פון די יידן אין מיזרח־און מיטל־אייראָפּע", צוקונפט, ניו־יאָרק, 1937, יוני.

7) דר. מ סודאַרסקי, „ליטע — וואָס זי איז געווען און וואָס זי איז איצט", צוקונפט, ניו־יאָרק, 1939, מערץ.

8) רפאל מאַלער, „וואוהין גייט די יידישע עקאָנאָמיק ?", פּאָלקסבלאַט, 1936, נאָוועמבער 11.

9) דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע, קאָווּנע, 1922.

10) באַריכט פון דער יידישער סיים־פראַקציע פון 2טן ליטווישן סיים (1926—1923), קאָווּנע, 1926.

11) שאָולער אַלמאַנאַך, שאָול, 1933.

12) די יידישע האַנטווערקער אין ליטע אין ציפערן, קאָווּנע,1938.

יעקב פרענקל

דערציילט וועגן

דעם פּיאָניר פון דער לעדער־אינדוסטריע אין ליטע — חיים פרענקל

פאַרשריבן פאַרן בוך „ליטע" פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

נאָך זייענדיק אין ליטע, האָב איך אַלץ געוואָלט זיך גע־נויער באַקענען מיט חיים פרענקלס לעבן און אינדוסטריעלן אויפקום, אָבער רק אָפּגעלייגט. איך ווייס ניט צי איז גלייכער וואָס איך האָב פאַרשריבן די זכרונות פון זיין אייניציקן זון אַצינד, ווען פון די אַלע מיליאָנען און עשירות איז שוין מער ווי אַ דער־אינערונג ניט פאַרבליבן. אוודאי איז דאָ ניט אַלץ דערציילט פון חיים פרענקלס לעבנסוועג און זיין א נדוסטריעלער טעטי־קייט. זיינען דאָך געווען באַשעפטיקט אין און אַרום פאַבריק אַן ערך אַ טויזנט משפחות. אַלערליי מענטשן, וואָס זיינען גע־קומען אין באַריר מיט חיים פרענקלען — זיינע פאַבריק־אַר־בעטער, אָנגעשטעלטע, סוחרים, קרובים, קהלשע עסקנים — זיי אַלע וואָלטן נאָך האָבן פיל אויסצודערציילן. איך גלויב אָבער ניט, צי וואָלטן זיי האָבן וואָס אָפּצופרעגן פון דעם, וואָס דאָ איז פאַרצייכנט.

יעקב פרענקל, ריידנדיק וועגן זיין פאָטער, האָט באמת געפלייסט זיך צו זיין אָביעקטיוו, אויף וויפיל דאָס איז מיגלעך פאַר אַ זון. ער פלעגט אויך דורכפלעכטן טרעפלעכע באַמער־קונגען פון אַן אַלגעמיינעם כאַראַקטער, וואָס באַלייכטן די סביבה און די תקופה פון די דערציילטע זכרונות.

חיים פרענקלס לעבן און אינדוסטריעלע אויפטוען זיי־נען, זיכער, אַ באַלערנדיקער באַוויז פון יידישער איניציאָטיוו און פון יידישן אינדוסטריעלן בייטראג אין מיזרח־אייראָפּע. פאַר ליטע גופא איז „פרענקלס לעדער־פאַבריק" געווען אַ מערק־ווירדיקע דערשיינונג, ממש אַ רעטעניש, ווי זי האָט געקענט דאָרט אויפקומען.

א. ק.

זיינע עלטערן, יוגנט

מיין פאָטער, חיים פרענקל, איז געבוירן אין ווילקאָ־מיר, אין יאָר 1857. דער טאטע זיינער, אביגדור־לייב, איז געווען אַ ייד אַ בן־תורה, אָבער די אשת־חיל איז געווען מיין באָבע, פייגע־טשערנע, אַ מיוחסת, מיט אַ קרובהשאַפט וואָס האָט געקייטלט זיך ביז צום ווילנער גאון. די באָבע איז געווען די סוחרטע און האָט געפירט אַן אָגולנע פון קאָלאָניאַל־סחורות, האָט געהאַנדלט מיט פלאַקס און מיט זאָמען און האָט אויפגעפאסט אויף די הייזער און קראָמען, וואָס דעם פאָטערס עלטערן האָבן פאַרמאָגט.

מיין טאַטע איז געווען אַ גוט יינגל אין חדר, צו אַן אָכט יאָר שוין געלערנט גמרא. צו אַ־זעכצן יאָר האָט ער פאַרלאָזט ווילקאָמיר און איז אַוועק לערנען אין דער באַרימטער וואָלאָזשינער ישיבה.

אין דער ישיבה האָט ער געפונען אַ צווויי הונדערט ישיבה־לייט. מען האָט געלערנט מיט התמדה, אָבער בייי־נאָכט פלעגט ער, ווי אַ סך ישיבה־לייט אַרויסנעמען צו לייענען די באַהאַלטענע השכלה־ביכלעך, אָדער בסודי־סודות זיך לערנען רוסיש און דייטש.

אַ צופעליקע באַגעגעניש אין וואָלאָזשין האָט אָבער געמאַכט אַ קענטיקן איבערבראָך אין זיין לעבן און אָנ־געצייכנט זיין ווייטערדיקן לעבנסוועג.

גאַנץ צופעליק האָט ער זיך געטראָפן אין וואָלאָזשין מיט אַ יונגן קריסט, אַ דייטש, וואָס האָט געריידט האַלב־יידיש און חצי־דייטש און איז געווען אַ מייסטער אין אַ ביאַליסטאָקער גאַרבאַרניע. דער דאָזיקער גאַרבער איז

געווען מיט עטלעכע יאָר עלטער פון מיין פאָטער, אָבער ער האָט זיך מיט מיין פאָטער שטאַרק פאַרחברט און אים צוגעזעדט, אַז ער זאָל פאַרלאָזן די ישיבה און פאָרן צו אים אין ביאַליסטאָק. ער וועט מיין טאַטן אַרײַננעמען אין פאַבריק און אים לערנען דעם פאַך פון גאַרבעריי. דער

חיים פרענקל
(1857—1920)

יונגער מייסטער האָט געמאַכט אויף מיין פאָטער זייער אַ שטאַרקן איינדרוק, ווייל מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער האָב איך געהערט דעם טאַטן איבערחזרן די האַרטע פֿראַקטישע רייד, וואָס דער ביאַליסטאָקער דייטש האָט אין אים אַריינגעטענהט: פרענקל, וואָס פאָר אַ תכלית איז פאַר דיר די ישיבה? האָסט אַ גוט קעפּל צום לערנען, אָבער מיר דוכט, אַז דו האָסט ליב מעכאַניק און האָסט טויג־באַרע הענט. „גוט", האָט ער געטענהט צו מיין טאַטן, „דו וועסט שוין ווערן אַ רב ערגעץ אין אַ פֿאַרוואָרפן אָרעם שטעטל, אָבער דו וועסט אַלעמאָל זיין אָפּהענגיק פון קהל און ניט זיין זיכער מיט דיינע גראָשנדיקע שכירות. לערן אַ מלאכה."

דאָס ביסל השכלה, וואָס מיין פאָטער האָט שוין אַריינגעזויגן, האָט געשאַפן אַ גינסטיקן באָדן פאַר אַזוינע רייד, — און מיין פאָטער האָט פאַרלאָזן די ישיבה און איז אַוועקגעפאָרן אַהיים, קיין ווילקאָמיר, צו פּועלן בייַ זיינע עלטערן, אַז זיי זאָלן אים לאָזן פאָרן קיין ביאַליסטאָק ווערן אַ גאַרבער. עס איז לייכט פאָרצושטעלן דעם גיהנום, וואָס ער האָט אויפגעהויבן אין דער היים מיט דעם אויפטו, וואָס ער האָט געבראַכט פון וואָלאָזשין. סטייטש, פייגע־טשערנעס און אביגדור־לייב׳ס אַ זון, אַ ישיבה־בחור פון וואָלאָזשין, זאָל ווערן אַ בעל מלאכה!... און אַ גאַרבער נאָך, וואָס אַרבעט ביי שטינקענדיקע פעל...

מיין פאָטער איז אָבער דאָך אָפּגעפאָרן קיין ביאַליסטאָק, צו זיין פריינט אין לעדער־פאַבריק.

מיין פאָטער האָט מיט גרויס פלייס זיך געזומען לערנען דעם פאַך. ער האָט ניט נאָר שווער געאַרבעט, נאָר אויך אַריינגעדרונגען אין די אַרבעט־איינצלהייטן און באַלד זיך אויסגעצייכנט מיט אייגענע טעכנישע איינפֿאַלן. אין אַ פּאָר יאָר אַרום האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין ווילקאָמיר, אָבער מיטן באַשלוס צו עפענען אַן אייגענע גאַרבאַרניע. זיינע עלטערן האָבן זיך ניט קעגנגעשטעלט. מיין פאָטער איז דעמאָלט געווען בלויז אַ צוואַנציק יאָר אַלט, און ער האָט אַריינגענומען פאַר אַ שותף אין דער גאַרבאַרניע זיין ברודער, אברהמען, וואָס איז געווען מיט דריי יאָר עלטער פון אים.

מיין פּעטער אברהם פלעגט אַרומפאָרן פאַרקויפן די לעדער און מיין פאָטער האָט געפירט דאָס פאַבריקל. פּראַדוצירט האָבן זיי די אַזוי־גערופענע האַמבורגער לעדער, וואָס ווערט אויסגעאַרבעט פון פערדן־פעל.

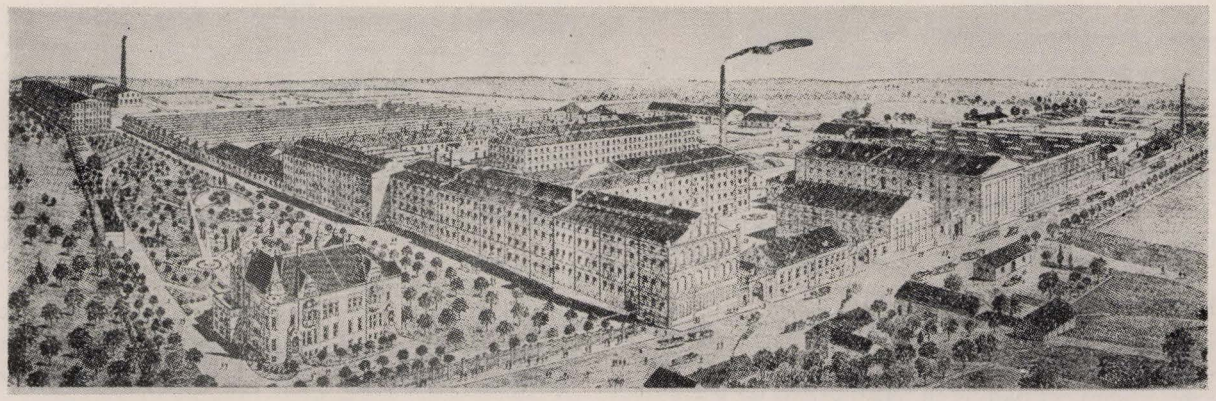
ווילקאָמיר איז אָבער געווען ווייט פון אַ באַן און דערפאַר איז די שטאָט ניט געוואקסן. די נאָענטסטע באַנסטאַנציע, יאַנעווע, איז געווען פינף און דרייסיק ווירַסט ווייט, ביז ווילנע איז געווען אַן אַכציק ווירַסט און מען פלעגט פאָרן אַהין מיט פורן. די מינדסטע קלייניקייט ביז די שווערסטע משאות פאַר דער גאַרבאַרניע האָט מען באַדאַרפט ברענגען פֿער אַקס און די פאַרטיקע סחורה האָט מען וויידער געמוזט שיקן מיט פורן. דאָס האָט פאַרשאַפט גרויסע שווערקייטן און שוועכע הוצאות. אמת, זייער סחורה האָט אָנגעשפּאַרט אַזש ביז ווילנע און אַפילו וואַרשע, וואו זיי האָבן שוין געהאט שטענדיקע קונדן, אָבער מיין פאָטער האָט ניט געגלויבט, אַז די ווילקאָמירער גאַרבאַרניע זאָל זיך ווען אויסבערייטערן. מיין פאָטער האָט באַשלאָסן, אַז עס איז ניט קיין תכלית, ער מיטן ברודער זאָלן זיך האַלטן מיט דער בשותפותער גאַרבאַרניע. ער האָט זי איבערגעגעבן דעם ברודער, און מיט דעם געלט — 5000 רובל — וואָס ער האָט באַקומען אויסגעצאָלט פאַר זיין חלק, האָט זיך מיין פאָטער אָוועקגעלאָזט זוכן אַ פּאַסיקערע שטאָט פאַר אַ לעדער־פאַבריק.

באַזעצט זיך אין שאַוול

נאָך אַ קורצן אַרומפאָרן האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אויף דער שטאָט שאַוול, וואו ער האָט אין יאָר 1879 איבערגענומען אַ קליינע גאַרבאַרניע פון אַ יידן, וואָס איז געווען אין שאַוול באַקאַנט אונטערן נאָמען „נחום דער גאַרבער", וואָס האָט געאַרבעט בלויז מיט אַ דריי־פיר אַרבעטער, און דאָס זיינען טאַקע געווען נחומס זין.

שאַוול האָט געהאַט ניט אין ערך בעסערע טראַנספּאָרטאַציע־מיגלעכקייטן, אייַדער ווילקאָמיר. עטלעכע שעה רייזע מיטן צוג איז געווען ריגע, וואָס האָט געהאַט אַ פּאָרט און איז געווען אַן אינטערנאַציאָנאַלער צענטער פון האַנדל.

אין יענע יאָרן זיינען די כעמיקאַלן און מאַטעריאַלן, וואָס מען האָט שוין געהאַט גענוצט אין אויסלאַנד ביי גאַרבעריי, ניט געווען אין רוסלאַנד דערגרייכבאַר. די רוס־לענדער לעדער־פאַבריקן זיינען געווען געצוואונגען דער

די בנינים פון פרענקלס פאַבריק אין שאַוול

עיקר צו באַנוצן זיך מיט דער קאָרע פון יעלאָווע ביימער. שאַוול איז געווען אַרומגערינגלט מיט יעלאָווע וועלדער און וועלדלעך, אָבער די דערבייאיקע פויערים האָבן ניט געוואוסט די וויכטיקייט פון דער קאָרע פאַר גאַרבעריי און ניט געקענט די קאָרע אָפשיילן. אין משך פון יאָרן פלעגט דער טאַטע מיינער יעדן אָנהויב זומער, אין די חדשים מאַי און יוני, וועז מען דאַרף זיך באַזאָרגן מיט דער קאָרע אויפן גאַנצן יאָר, פאַרברענגען די אָוונטן און נעכט לעבן די ליטווישע דערפער, לערנענדיק די פויערים ווי מען באַדאַרף די קאָרע אַראָפשיילן פון די יעלאָווע קלעצער.

אַ סך יאָרן שפעטער פלעגט דער פאָטער נאָך דערציילן פון דער פיינלעכער אַרעמקייט און אָפגעלאָזנקייט פון די דעמאָלטיקע פויערישע רויכיקע הייזלעך, וואָס האָבן דאָס רוב אָפילו ניט געהאַט קיין קוימענס. די פענצטערלעך פאַרשטעקטע מיט שמאַטעס אָנשטאָט שויבן. זייענען דאָך ערשט מיט אַן אַכצן יאָר פריער די פויערים באַפרייט געוואָרן דורך אַלעקסאַנדער דעם צווייטן פון „פאָנשטשינע" — פון שקלאַפערי ביי די פריצים. דאָס לאַנד ,וואָס מען האָט טייל פוערים צוגעטיילט, איז געווען פאַרזומפּיקט און פאַרלאָזן. די פויערים האָבן זיך באַצויגן צו מיין פאָטער גאָר פריינטלעך. האָבן זיי דאָך געהאָפט דורך אים עפעס צו פאַרדינען. פאַר דער קאָרע, וואָס מיין פאָטער האָט אין די דערפער איינגעהאַנדלט, האָט ער גוט געצאָלט, ווייל ער האָט פון דער קאָרע געמאַכט אַ גוטן נוץ.

אין ליטע פלעגט די פעל אַראָפגעשונדן ווערן אויף אַ פרימיטיוו־היימישן אופן, אפילו אין די שלאַבט־הייזער. די שינדער זיינען ניט געווען פאַכמעניש געשולט, אָדער פלעגן ווערן צו אָרעם באַצאָלט פאַר זייער אַרבעט, אַז זיי זאָלן די פעל אַראָפשינדן גלייכמעסיק, אַן אי־בעריקן מיטגעשלעפטן פלייש, צי ניט צו דין פאַרשניטן, און אַז די פעל זאָל אַראָפגענומען ווערן, ווי מיגלעך גאַנץ, אַן איבעריקע שניטן. שלעכט אַראָפגעשונדענע פעל פאַרלירט צומאָל אַ פערטל פונעם ווערט. די אַראָפגעשונענע פעלן און פעלכלעך דורך די פויערים אין די דערפער זיינען געווען נאָך אומגעלומפּערטער „צעכיטכעט". הונדערטער טויזנטער רובל האָט די אַרעמע ליטע געהאַט יערלעכן היזק צוליב דער אומגעלומפּערטער פעל־שינדערייַ. אין די אַלע יאָרן, וואָס אונדזער פאַבריק האָט עקזיסטירט, האָבן מיר ענערגיש געמונטערט און געמאַנט, — און ניט אַן רעזולטאַטן, — פון די שלאַבט־הייזער און שפּעטערדיקע וועטערינאַרן (וואָס האָבן אַכטונג געגעבן אויף דער בהמות־שלאַכטונג) און פון די פעל־אויפקויפער, אַז די פעל זאָל ניט צעפּטרט ווערן שינדנדיק. אין די ערשטע יאָרן פלעגט מיין פאָטער פערזענלעך קנעלן מיט די שינדער פון שאַוולער שעכט־הויז און מיט פויערים אין דערפער, וואָס עס פאָדערט זיך, אַז די אַראָפגעשונדענע פעל זאָל קענען מיטן גרעסטן נוץ געגאַרבט ווערן.

דעם פאָטערס גאַרבאַרניע איז זיך צעוואָקסן. קוים אַ פאָר יאָר, ווי ער האָט זי איבערגענומען פון נחום גאָרבער, וואָס האָט געהאַט זי אָפגעדונגען פון איינעם אורבאַנאָוויץ, אָבער ניט געהאַט אָפילו ווי צו צאָלן דירה־געלט, האָט מיין פאָטער זי אָפּעקויפט פון אייגנטימער און זיך באַלד פאַרנומען זי איבערבויען, פאַרבייטן די הילצערנע געביידעס מיט געמויערטע.

אין 1881 האָט ער געהיראַט מיט מיין מוטער, דבורה ראָטערזאָן, פון דווינסק. מיין מוטער איז געוואָרן אין פאַבריק די פאַרקויפערין, פלעגט פירן די קאָרעספּאָנדענץ און די ביכער. מיין פאָטער האָט זיך געקענט אויף איר פאַרלאָזן און זיך אינגאַנצן אָפּגעבן מיט דער גאַרבאַרניע. מיין פאָטער האָט געפונען אין מיין מוטער די ליבע ענלעכקייט צו זיין מוטער, וואָס איז געווען אַ זאַרגזאַמע באַלעבאָסטע און אַ בריה אין מיסחר. מיין פאָטער איז געוואָרן נאָך מער אַמביציעז.

אויפשטייג פון פאַבריק

מיין פאָטער האָט נאָכגעפאָלגט די אַנטוויקלונג פון דער לעדער־אינדוסטריע אין דעם גרויסן רוסלאַנד און אין אויסלאַנד. פון אָנהויב פלעגט ער אויסשרייבן די נויטיקע מאַטעריאלן פאַר גאַרבעריי פון ווילנע, דערנאָך האָט ער זיך פאַרבונדן מיט ריגע און ווארשע. גאָר גיך האָט ער זיך אַרומגעזען, אַז ער קריגט די אַלע מאַטעריאַלן פון דער צווייטער און דריטער האַנט, און זיי זיינען אָפטמאָל פון אַ נידעריקער קוואַליטעט. האַמבורג

איז דעמאָלט געווען אַ וועלט־צענטער פאַר דער לעדער־אינדוסטריע. אין האַמבורגער פאָרט פלעגט מען אימפאָרטירן רויע פעל פון אַלע וועלט־טיילן, און אין האַמבורג זיינען געווען קאָנצענטרירט אַלע גאָרב־מאַטעריאלן פון די וויטסטע לענדער, ווי אויך די כעמיקאַלן פון דער דייטשער אינדוסטריע. ער האָט זיך מיט האַמבורג פאַר בונדן, פון אָנהויב דורך בריוו, דערנאָך האָט ער אָנגע־הויבן פאָרן אַהין.

מיין פאָטער וואָלט פיל געוואונען, ווען ער וואָלט זיך אויך פאַרבונדן מיט ענגלאַנד, אָדער פּערזענלעך ענג־לאַנד באַזוכט. ער וואָלט דאָרט פיל געקענט לערנען וועגן לעדער־אויסאַרבעטונג און וועגן פאַרשיידענע גאָרב־מאַ־טעריאַלן, אָבער ענגליש האָט ער דאָך ניט פאַרשטאַנען. דאָס האָט אים אָפּגעהאַלטן קיין ענגלאַנד צו פאָרן. ער האָט דעמאָלט אָפילו ניט געהאַט ווער עס זאָל אים אָנ־שרייבן אַן ענגלישן בריוו. מיט די יידיש־דייטשישע האַנדל־פּירמעס פון האַמבורג האָט ער זיך דאָך גרינג פאָר־שטענדיקט, אָפילו מיט די ניט־יידישע. מיין פאָטער האָט געמוזט קויפן אין האַמבורג פאַר גרעסערע סומען מיט־אַמאָל און ניט געהאַט די קרעדיט־באָקוועמלעכקייטן, ווי אין ווילנע אָדער וואַרשע, אָבער די יידיש־דייטשישע סוחרים זיינען אים גיך אַנטקעגנגעקומען די קרעדיט־שוועריקייטן.

מיין פאָטער איז געווען פאַרעכנט פאַר אַ פּיאָנער פון יידישער לעדער־אינדוסטריע אין רוסלאַנד. אין לעצטן צענדליק יאָר פון פאַריקן יאָרהונדערט זיינען געווען יידי־שע גאַרבעריייען אין סאַראַגאַן, אין סקידעל, אין קרינעק, סאָקאָלקי און אין ביאַליסטאָק, אָבער אַלע גרעסערע לע־דער־פאַבריקן, ניט נאָר אין מאָסקווע, פּעטערבורג און טאַגאַנראָג, נאָר אויך אין ריגע, וואַרשע און בערדי־טשעוו זיינען דעמאָלט געווען אין ניט־יידישע הענט.

אַ מאָדערנע לעדער־אינדוסטריע איז געווען אויפגע־קומען אין פינלאַנד. די פּראָדוקציע פון די אַלע לעדער־פאַבריקן האָט ניט געקלעקט צו באַפרידיקן רוסלאַנדס פאָרונג אויף לעדער. און אַלץ גרעסערע און גרע־סערע קוואַנטומס לעדער האָט מען אימפּאָרטירט פון אויסלאַנד, דער עיקר — פּאָדעשווע, און די שפּעטערדיקע אַלץ־מער פאַרשפּרייטע פיינערע סאָרטן לעדער, ווי כראָם, שאַגרין און אַנדערע.

ניט געקוקט אויף דער פאָליטישער רעאַקציע פון אַלעקסאַנדער דעם דריטנס ממשלה, האָט רוסלאַנד ווירט־שאפטלעך דאָך מאַרשירט פאָרויס. פאַרשטייט זיך, לאַנג־זאַמער אידער מערב־אייראָפּע. עס האָט אַריינגעשטראָמט אויסלענדישער קאַפּיטאַל. די באַנען האָבן פאַרבונדן די פאַרשיידענע טיילן פון רוסלאַנד. דורך די אויפגעקומענע פאַבריקן, מיטן שטראָם פון די דערפער אין שטאָט אַריין נאָך אַרבעט, מיטן וואוקס פון די שטעט, — און וואָס מער גאָסן מען האָט ברוקירט אין די שטעט, — אַלץ מער האָט מען איבער גאַנץ רוסלאַנד פאַרביטן לאָפּצעס אויף שטיוול און שיך. אמת, שיך אין דאָרף האָבן געטראָגן בלויז פרויען און בייַ די פּויערטעס האָט שיך זיך גע־רעכנט פאַר אַ לוקסוס.

געציילט האָט זיך אין רוסלאַנד שיער ניט אַ מיליאן דערפער און מיין פאָטער האָט געזען פאַר זיך אַ ים פּויערים אין לאָפּצעס. און מיין פאָטער האָט פאַרשטאַנען, אַז אויב ער וועט נאָר אויסאַרבעטן ראַיעלע גאַנגבאַרע סחורה, וועט אים קיין אָפּזאַץ־מאַרק ניט פעלן, ווייל דער באַדאַרף פון לעדער איז אין רוסלאַנד אַלץ געשטיגן. אין שכנישן וויי־רוסלאַנד האָבן די פּויערים נאָך אַ לאַנגע צייט געטראָגן לאָפּצעס פון קאָרע, אָבער ניט אין ליטע. די ליט־ווישע פּויערים האָבן שוין אין די ערשטע יאָרן פון מיין פאָטערס גאַרבאַרניע געטראָגן לאָפּצעס (אָדער ווי מען האָט זיי געפונפן אין ליטווויש — נאַגינעס) פון לעדער. אמת, ווייט ניט יעדער ליטווישער פויער האָט זיך געקענט דער־לויבן קויפן לאָפּצעס פון אויסגעאַרבעטן לעדער אין אַ גאַרבאַרניע. אַנדערע פּויערים פלעגן אויף אַ היימישן שטייגער גאַרבן די אָפּגעשונדענע פעל פון אַ בהמה, ווייקן־דיק זי עטלעכע וואָכן אין וואַסער, פאַרמישט מיט קאָ־רענעם מעל, און פון אָזאַ רוי־באַאַרבעטער לעדער, מיט די פאַרבליבענע האָר און פאַרבליבענעם פאָסקודעם ריח, אויסמייסטערן פאַר זיך לאָפּצעס. אָבער דער געברויך פון געגאַרבטער לעדער איז אַלץ מער אַריינגעדרונגען אפילו אין די סאַמע אָפּגעשטאַנענע דערפער.

אין יאָר 1894, וואָס איז גראד געווען אַ „פּראָספּע־ריטי"־יאָר פאַר די גאַרבאַרניעס אין רוסלאַנד און עס האָבן זיך אויפגעהויבן די פּרייזן אויף לעדער, האָט מיין פאָטער אָנגעהויבן אויסצואַרבעטן פּאָדעשווע. צו דערמיגלעכן עס האָט ער געהאַט אויפגעשטעלט אַ ספּעציעלע געמויערטע געביידע, אַריינגעשטעלט דאָמף־קעסלען (באָילערס), אַראָפּ־געבראַכט, צוזאַמען מיט נאָך מאַשינערי, אַ דינאַמא־מאַשין פאַר אַן אייגענער עלעקטרישער סטאַנציע. ער האָט אויך דאָס יאָר אָנגעהויבן אוטיליזירן דעם קאָרע־אָפּפאַל, ווי עס טוט זיך אין אַלע מאָדערנע פאַבריקן ביז היינט, אַלס הייץ־מאַטעריאַל. גוטע זוילן האָט מען אין יענע יאָרן גע־האָט טראַנספּאָרטירט קיין רוסלאַנד אַזש פון שיקאַגאָ און באָסטאָן, און אָט אַזאַ פּאָדעשווע האָט מיין פאָטער געהאַט געגנומען פאַר אַ ביישפּיל זאָל ער ווען דערגרייכן אויסצו־אַרבעטן.

אין יאָר 1895 האָבן שוין ביי מיין פאָטער געאַרבעט אַ הונדערט אַרבעטער. אין דער אָרעמער ליטע, ווי אין גאַנץ רוסלאַנד איז געווען גרינג צו קריגן אַרבעטער, אָבער דאָס זיינען אַלץ געווען רויע אַרבעט־הענט פאַרן לעדער־פאַך. אין ערשטן צענדליק יאָר האָט מיין פאָטער, ווי אין אַלע אַנדערע גאַרבאַרניעס פון יענער צייט, ניט דירעקט אָנ־געדונגען די אַרבעטער, נאָר אַרויסגעגעבן אַ פּאַרטיע פעל אַ מייסטער, וואָס האָט געהאַט אונטער זיך לערן־יינגלעך און געזעלן און זיי פלעגן אַרבעטן פאַרן מייסטער. די מייס־טערס פלעגן אויך באַקומען די אַרומגעשניטענע רעשט־לעך פון די פעלן. די אַרבעט אונטער די מייסטערס איז ווירקלעך געווען אַ מין שוויץ־סיסטעם מיט זייער לאַנגע שעהען. אין אונדזער פאַבריק איז די אַרבעט פאַרן מייס־טער מיט אַ סך יאָרן פריער אָפּגעשאַפט געוואָרן, איידער אין די אַנדערע גאַרבאַרניעס, ווייל מיין פאָטער האָט דאָך איינגעפירט מאַשינען, און בכלל די אַרבעט־מעטאָדן מא־

דערניזירט. ביי אַ גרויס־אינדוסטריע פון פאַדעשוועס האָט בכלל קיין רייד ניט געקענט זיין אַרבעטן פאַרן מייסטער.

איך ווייס ניט צי מיין פאָטער איז געווען באַקאַנט מיטן וואָרט „עפישענסי", וואָס איז דער מעכטיקסטער כוח אין דער אַמעריקאַנער אינדוסטריע, אָבער צו אַזאַ עפּי־שענסי האָט ער אַלע מאָל אין זיין אינדוסטריע געשטרעבט, און כדי זי צו דערגרייכן, האָט ער ניט געוואָלט האָבן ביי זיך קיין ערגערע אַרבעט־באַדינגונגען אידער אַנדערש־וואו, נאָר בעסערע.

ערב דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע פון 1905 האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשווינטע אָרגאַניזירונג פון דער אַרבעטערשאַפט איבער גאַנץ רוסלאַנד, ווי אויך אין לי־טע. אויך אין אונדזער פאַבריק האָבן אַרבעטער אַרויס־געשטעלט פאָדערונגען, געווען סטרייקס, אָבער מסתמא זיינען די פאָדערונגען פון די אַרבעטער געווען גאָר מילדע, אַז מען האָט געקענט אַזוי געשווינט דורכקומען.

אַרבעטער אין אונדזער פאַבריק זיינען קיינמאָל ניט אָפּגעזאָגט געוואָרן, ווי עס פלעגט פאָסירן אין אַנדערע גאַרבאַרניעס, צוליב אַ „טויטן" סעזאָן, ווייל מיר האָבן געהאַט אַ ברייטן מאַרק פאַר אונדזער סחורה. אויב עס האָט זיך שוין יאָ געמאַכט, אַז מען האָט באַדאַרפט האַלטן סחורה אַ געוויסע צייט אויפן לאַגער, האָט מיין פאָטער געהאַט גענוג פרייען קאַפּיטאַל דערצו. ער האָט זיך בלויז געמיט, אַז דאָס אָנגעגרייטע סחורה זאָל זיין פון גוטער קוואַליטעט און ער זאָל ניט פאַרלאָזן ווערן מיט שלעכ־טער סחורה. ער האָט גוט געוואוסט, ווי לעדער־הונגע־ריק דאָס גרויסע רוסלאַנד איז. אַ קריזיס אין רוסלאַנד פלעגט קומען כמעט בלויז צוליב אַ שלעכטער געראָטענישׂ אָדער אַ ניט־גינסטיקער סיטואַציע אויפן וועלט־מאַרק פאַר רוסישער תבואה. מיין פאָטער האָט געגלויבט, אַז מען דאַרף בלויז איבערוואַרטן, אַז נאָכן קריזיס וועט אויפקומען נאָך אַ פאַרשטאַרקטערע פאָדערונג אויף לע־דער.

ביי מיין פאָטער האָבן זיך געהאַט איינגעהאַלטן אַר־בעטער זייער לאַנג. איך וויל ניט זאָגן, אַז דאָס זיינען געווען צוליב בעסערע אַרבעט־באַדינגונגען אָדער העכערן לוין. מסתמא גיכער דערפאַר, וואָס די אַרבעט־מיגלעכ־קייטן אין ליטע און בכלל אין רוסלאַנד זיינען געווען זייער באַגרענעצט צוליב דעם לאַנגזאַמען וואוקס פון דער אינ־דוסטריע. עס איז געווען גרינג צו פאַרלירן אַן אַרבעט־פלאַץ, אָבער זייער שווער צו געפינען אַ נייעם. איך מיין, אַז עס איז אויך אין נאַטור פון ליטווישן מענטשן, פון ייִדן ווי פון ליטווינער, זיך צו באַנוגענען מיט וואָס מען האָט און זיך ניט יאָגן נאָך בעסערס, וועט מען האָט כאָטש וואָסער ניט איז חיונה. איך ווייס ניט, צי איך מעג עס זאָגן, ווייל מיין פאָטער אַליין, אַ ליטוואַק פון דורות און דורות, איז דאָך אין דער הינזיכט געווען אַן אויסנאַם. ער האָט דאָך יאָ געהאַט דעם מוט צו פאַרלאָזן די חיונה פון אַ קליינשטעלטשן גאַרבער און זיך ווארפן צו גרויס־אינ־דוסטריע. די יעניקע אַרבעטער, וואָס פלעגן פאַרלאָזן מיין פאָטערס פאַבריק זיינען דאָס רוב געווען אָזוינע, וואָס האָבן עמיגרירט אַריבער דעם ים. עס זיינען אויך וויפיל מאָל געקומען קיין שאָוול ספּעציעלע אַגענטן פון גרויסע לעדער־פאַבריקן פון טיף־רוסלאַנד, אויך פון מאָס־קווע און פעטערבורג, אָפּצוריידן געניטע אַרבעטער און מייסטערס פון פאָטערס פאַבריק, אָנבאָטנדיק זיי גרויסע שכירות. איינצלנע געווען אַרבעטער אונדזערע האָט מען געקענט טרעפן אין אַלע גרויסע לעדער־פאַבריקן איבער גאַנץ רוסלאַנד. איבער אַ העלפט פון אונדזערע אַר־בעטער האָבן ביי אונדז געהאַט געאַרבעט אַריבער צען יאָר צייט. טייל — צוואַנציק יאָר, דרייסיק און מער.

מיין פאָטער האָט געהאַט אַ באַזונדער פעאיקייט אויסצוגעפינען מענטשן פאַר אַ פאַסנדיקן פאַראַנט־וואָרטלעכן פאָסטן. פיל פון די פאַבריק־אָנגעשטעלטע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייער טעטיקייט לטובת דער פאַבריק. יצחק און אליהו מארדעל (זיי זיינען געווען מיינע שוועסטער־קינדער) זיינען געווען זייער טיכטיק. יצחק האָט זיך אויסגעצייכנט אין ביוראָ מיט זיין אינ־געפירטער קאַלקולאַציע־סיסטעם (אומגעבראַכט אין געטאָ) און אליהו איז געווען דער דירעקטאָר פון פאַרקויף־אָפּ־טייל (אומגעבראַכט אין דאַכאו).

פייוואוש פאָטרוך האָט דרייסיק יאָר אָנגעפירט די זיילן־אָפּטיילונג פון דער פאַבריק. לייב קראָן איז געווען דער הויפּט־בוכהאַלטער און מען האָט זיך שטאַרק גע־רעכנט מיט זיין מיינונג אין אַלע פאַבריק־אָנגעלעגן־הייטן. חיים שעסקין (אויך אַ קרוב) איז געווען אַ גרויס־סער תלמודיסט און פאַרמאָגט דיפלאָמאַטישע פעאיקייטן אין אומגאַנג מיט מענטשן. געווען פון די אָנפירער פון פאַרקויף און אין דער פאַבריק־פאַרוואַלטונג פון אַלעמען באַליבט (אומגעבראַכט אין דאַכאו).

עס האָט זיך שוין אַזוי איינגעשטעלט אין דער גאַ־רער יידישער לעדער־אינדוסטריע, און אויך ביי אונדז, אַז ביי די נאַסע אַרבעטן זיינען געווען באַשעפטיקט ניט־יידן, און ביי די טרוקענע האָבן געאַרבעט יידן. אוודאי וואָלטן זיך געפונען אויך יידן, וואָס וואָלטן געוואָלט אַרבעטן ביי די נאַסע אַרבעטן, און אַ סך קריסטן זיינען געווען גערן צו אַרבעטן ביי די טרוקענע. אָבער צוליבן שׂבת און זונ־טיק האָט שוין געמוזט ווייטער אַזוי גיין. ביי די נאַסע אַרבעטן האָט מען ניט געאַרבעט זונטיק, און די יידן האָבן ניט געאַרבעט שבת. ווען צו מיין פאָטער האָט זיך דער־טראָגן, אַז ביי פאַרדן אַרבעט מען בלויז פינף טעג אַ וואָך, ווייל די אַרבעטער טוען מער אויף, ווען זיי האָבן אַ לענ־גערן אָפּרו סוף וואָך (וויק־ענד), האָט מיין פאָטער שטאַרק געטראַכט עס אינצופירן אין זיין פאַבריק. ער וואָלט דאָך דעמאָלט אויך באַפרייט זיך פון די קאַמפּליקאַציעס, וואָס טייל אַרבעטער רוען אין טאָג, און טייל — אַן אַנדער טאָג.

אין דורכשניט, קען מען זאָגן, זיינען אין די יאָרן פון 1894 ביז 1914 יערלעך צוגענומען געוואָרן אין פאַ־בריק אַ 50 נייע אַרבעטער. פאַרלאָזט די פאַבריק האָבן יעדן יאָר אַ צענדליק אַן ערך. די אַרבעטער פלעגן זיך צונויפלעבן מיט דער פאַבריק און דאָס איז זיכער געווען פאַר דער פאַבריק אַ ברכה.

געווען איז ביי דער פאַבריק אַ מעדיצינישער פונקט

צו געבן אומזיסטע מעדיצינישע הילף די אַרבעטער און זייערע פאַמיליעס. ער איז באַשטאַנען פון אַ דריי צימערן און דאַרט האָט זיך שטענדיק געפונען אַן אויסגעשטודירטער פעלדשער און אַ בארמהערציקע שוועסטער. געווען אויך אַן אַמבולאַנס. ביי שווערערע פאַלן פלעגט אַרויס־גערופן ווערן פון שטאָט דער באַקאַנטער שאָולער דאָקטאָר דאַטנאָווסקי, וואָס איז אויך געווען אונדזער לאַנג־יאָריקער הויז־דאָקטאָר. איידער ס׳זיינען נאָך געווען וועל־כע טעלעפאָנען אין שאָוול, נאָך אין 1900, האָט מיין פא־טער פריוואַט איינגעאָרדנט אַ צען טעלעפאָנען פון פאַב־ריק אין שטאָט, און איינער איז געווען פאַרבונדן מיטן דאָקטאָר, מען זאָל אים קענען גרייכן אין אַ דרינגנדיקן פאַל. די באַקאַנטע קראַנקייט ביי פעל־אַרבעט, קאָר־באַנקע (קאָרבונקל), איז ביי אונדז זייער זעלטן פאָרגע־קומען. די קראַנקייט טרעפט בלויז ביי דער אַרבעט מיט רַאָסלעדער (פערדן־פעל), און ראָסלעדער האָט, ווען די פאַבריק איז זיך צעוואקסן, קוים באַטראָפן אַ צען פראָצענט פון אונדזער פראָדוקציע. כדי מען זאָל אָבער קענען די קראַנקייט באַלד פאַרכאַפן און שנעל אויסקורירן, איז דר. דאַטנאָווסקי אויף אונדזערע הוצאות ספעציעל געפאָרן קיין דאַרפאַט, צו נעמען דאָרט ביים אוניווערזיטעט אַ קורס, ווי קאַרבאָנקע אויסצוהיילן אויפן מאָדערנסטן אופן.

דער דערפאָלג פון מיין פאָטער האָט דערמוטערט נאָך אונטערנעמער זיי זאָלן עפענען אין שאָוול לעדער־פאַבריקן. מיט אַ היפֿשן קאַפיטאַל און מיט קוראַזש איז צוגעטראָטן אויפצובויען אַ גרויסע לעדער־פאַבריק אין שאָוול דער שאָולער באַנקיר נוראק.

אָבער יעדער לעדער־פאַבריקאַנט אין שאָוול, גרויס צי קליין, האָט זיך געמוזט גוט אָנמאַטערן, אַז ער זאָל זיך קענען פאָרמעסטן מיט מיין פאָטער אויפן לעדערמאַרק, ער זאָל קענען לייזן אויך פון פרענקלס קונדן און אים זאָל בלייבן עפעס ריווח. אויך די נוראקס האָבן זיך שטאַרק געפלאָגט מיט זייער פאַבריק, און ערשט אין 1904 האָט זי זיך אָנגעהויבן צו פאַרפעסטיקן. צוליב דער יאָ־פאָנישער מלחמה איז נאָך מער אויפגעשטיגן אין רוס־לאַנד דער נאָכפרעג אויף לעדער. וויפיל נאָר מען האָט פראָדוצירט, האָט די רעגירונג אָפּגעקויפט. אַז די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָבן די צוריקגעקערטע סאָלדאָטן ניט געוואָלט מער אָנטאָן קיין לאָפצעס. נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905 האָט די אויפקלערונג פון די מאַסן, — די אַלץ מער אויסגעשפרייטע נעץ פון פאָלקשולן און די אַריין־געדרונגענע אידייען און מאָדעס אין דאָרף פון שטאָט, — האָבן מער און מער געהויבן דעם באַנוץ פון לעדער אי־בער גאַנץ רוסלאַנד. אין יאָר 1905 האָבן שוין ביי מיין פאָטער געאַרבעט איבער פיר הונדערט אַרבעטער און אָנ־געשטעלטע.

מיין פאָטער פלעגט זאָגן, אַז די אינדוסטריעלער, איז זייער קאָנקורענץ, קענען פאַרגליכן ווערן מיט די, וואָס פאַרוועטן זיך אין אַ לויף־גיוועט. דער וואָס קומט צום פלאָץ דער ערשטער, דער גיוויינט. אַ פאַבריקאַנט, וואָס פירט דער ערשטער אין די נויטיקע טעכנישע אייניר־טונגען און קען דער ערשטער פראָדוצירן אַ בעסערע סחורה אויף אַ נידעריקערן פרייז, דער האָט געוואונען דעם גיוועט, דעם אָפּזאַץ־מאַרק.

נייע גאַרב־מאַטעריאַלן

אין 1881 האָט מיין פאָטער געהאָט געקויפט פאַר דער גאַרבאַרניע זיינער, ביים ברעג פון אַ שטייאיק טייכל מיטן נאָמען טעשע, אַ 40 דיעסאָטין ערד (אַן ערך 110 אַקער). אין 1905 האָט ער פאַרן געברויך פון דער פאַב־ריק דעם לאַנד־שטח פאַרטאָפלט. אין פאַרוואָרפענע דער־פער און שטעטלעך פון ליטע האָבן זיך געטראָגן לעגענדעס וועגן פרענקלס עשירות און אויפגעקומענער פאַבריק. אַנ־דערע האָבן עס געמאַכט קינדיש־פשוט: פרענקל האָט, בויענדיק זיין פאַבריק, געפונען אונטער אַ שטיין, אין דער ערד, אַן אוצר און גאָר. ניט איין פויער האָט געגראָבן טא־קע אין די אַרומיקע פעלדער, זוכנדיק אַ באַהאַלטענעם אוצר. אַנדערע ווידער האָבן געגלויבט, ניט ווייניקער זינלאָז, אַז דאָס וואַסער פון טייכל, לעבן דער פאַבריק, האָט אַ באַזונדערע געהיימע אייגנשאַפט. דאָס דאָזיקע וואַ־סער, וואָס פילט אַן די קובלען, וואו עס ווייקט זיך די פעל, גיט אַרויס אַזאַ וואונדערלעכע לעדער, וואָס עס איז ניט נאָכצומאַכן. אין דער אמתן אָבער האָט מיין פאָטער געהאַט פון טייכל געגוג קאָפדרייעניש און אויך האַרצ־ווייטיק און אַ סך געלט אויף אים אומזיסט געפטרט. דאָס וואַסער אין טייכל איז געווען ווינציק, און ס׳האָט ניט געטויגט פאַר פעל. נאָך אין יאָר 1900 האָט מיין פאָטער געלאָזט בויערן אַן אַרטיזאַנישן ברונעם צו האָבן וואַסער פאַר די קובלען אויף צו ווייקן די פעל. שפּע־טער, אַרום 1912, האָבן מיר ביי דער פאַבריק שוין געהאַט זיבן אַרטיזאַנישע ברונומער.

נאָך אַ נייס האָט מיין פאָטער איינגעפירט: ער האָט פאַרביטן יעלאָווע קאָרע, אַלס אַ גאַרב־מאַטעריאל פאַר זוילן־לעדער, אויף דעם אויפגעקומענעם גאַרב־פראָדוקט, וואָס מען האָט אַרויסבאַקומען פון דעם האָלץ, וואָס וואַקסט אין אַרגענטינע און רופט זיך מיטן שפאָנישן נאָמען „קוועבראַטשיאָ". דאָס דאָזיקע האָלץ אַנטהאַלט פינף מאָל אַזוי פיל טאַנין (אַ זייער וויכטיקער כעמישער שטאָף פאַר גאַרבעריי), איידער יעלאָווע קאָרע. אַלע חודש פלעגט זיך קריגן פאַר אונדזער פאַבריק, דורכן ליבאַוער פאָרט, אַ שיף־לאָדונג פון אַ צוויי טויזנט טאָן קוועבראַטשיאָ־האָלץ, אַזש פון אַרגענטינע.

אין 1906, אַז איך האָב געענדיקט דעם כעמישן פאַ־קולטעט אין בערלין, בין איך אַריינגעטראָטן אין גע־שעפט. בעת איך בין נאָך געווען אין אויסלאַנד, האָט מיך דער פאָטער אויפגעמונטערט, אַז איך זאָל זיך גרינט־לעך באַקענען מיט די נייע מעטאָדן פון לעדער־אויסאַרבע־טונג, וואָס איז שוין דעמאָלט געווארן אַ באַזונדערער וויסנשאַפט־צוויג. אין ענגלאַנד און אין דייטשלאַנד האָבן זיך געהאַט געגרינדעט ספעציעלע אונטערזוכונג־אינסטי־טוטן (ריסוירטש אינסטיטוטס) פאַר דער עקספּערימענטי־רונג אוז פאַרשונג פון גאַרבעריי. כדי זיך נאענטער צו באַקענען מיט דער מאָדערנער לעדער־אינדוסטריע האָב איך באַזוכט פאַרשיידענע לעדער־צענטערס אין אייראָפּע.

מיין פאטער האט געגלויבט אין מאדערנעם וויסן און פלעגט אלץ זאגן, אז וואס ער האט געהאט דערפארן דורך יארן און יארן (דערפינדנדיק צומאל זאכן, וואס זיינען שוין לאנג דערפונדן געווארן), וואלט אים אנגעקומען פיל גרינגער, ווען ער וואלט געהאט שטודירט די פארשיידענע מאדערנע כעמישע פראצעסן פון לעדער־גארבעריי.

עס האט ארויסגעבליקט פון זיין באגייסטערונג פאר בילדונג און וויסנשאפט דער אמאליקער משכיל, וואס האט זיך געריסן צו דער ברייטער וועלט פון יידישן טראדיציאנעלן שטעטל. ער האט געליטן פון א געווישן וויידער־שפרוך, פון וועלכן עס ליידן אייגנטלעך אלע אויטאדידאקטן (אלייניגלערנער). ער איז אפטמאל געווען שטוינענדיק איינגעשפארט אין זיינע מיינונגען, אדער ער האט שוין צו באשיידן אפגעשאצט די איגענע דערפארונג. זיינע דער־פארונגען האט ער געהאט אויפגענומען טיפער, גרונטיקער איידער א סך פון זיינע ארומיקע, און דערפאר האט ער זיך, אפשר, צומאל שוין צו שטארק געקלאמערט אן זיין מיינונג. זיין דורשט צו וויסן איז אבער אפילו אין זיין ענגען לעדער־פאך ניט געווען געשטילט. ער האט געוואוסט, אז די ברייטע וועלט און אין וויסנשאפטלעכע לאבאראטאריעס וווייסט מען מער, און ער האט געפילט א מין געפאלנקייט.

מיין פאטער האט זיך שטארק געפרייט מיטן דער־פאלג, ווען נאך מיין ארייניטריט אין דער פאבריק האט זיך איינגעגעבן, דורך נייע פאר יענער צייט מעטאדן, צו רעדוצירן אויף א העלפט די צייט, וואס האט געדויערט אויסצוארבעטן פאדעשווע — פון זעקס חדשים אויף דריי. מיר האבן איינגעשטעלט ביי דער פאבריק אן אייגענע אונטערזוכונג־לאבאראטאריע. צו פארוואלטן מיט איר האבן מיר אויסגעשריבן א פיינעם וויסנשאפטסמאן פון לע־דער־פאך, א שוועד. ארום 1906 איז אויפגעקומען אויפן וועלט־מארק א נייער גארב־ארטיקל, א רויטע קארע, אונ־טערן נאמען „מאנגראוע", וואס מען האט באצויגן פון מיזרח־אפריקע, (קאמערון). די מאנגראוע האט געהאט צוויי מאל מער טאנין, איידער קוועבראטשיא. מיין פא־טער איז געווען דער ערשטער לעדער־פאבריקאנט אין רוסלאנד, וואס האט אנגעהויבן אנצואוועגדן „מאנגרא־וע" ביים גארבן פאדעשווע. אדאנק דער „מאנגראוע" זיינען אויפגעקומען די רויטע זיילן, וואס האבן געהאט די מעלה, וואס זיי האבן ניט דורכגעלאזט קיין נעץ. אין נאסקייט פלעגן זיי נאך הארטער ווערן, — אין קעגנזאץ צו דעם פריערדיקן פאדעשווע־לעדער, וואס פלעגט פון וואס־סער ווערן וווייך און האט דעריבער ניט געוגג געהאט באשיצט די פיס פון נעץ. א פאר יאר צייט איז אונדזער פאבריק געווען די איינציקע אין רוסלאנד, וואס האט פראדוצירט רויטע פאדעשווע. די לעדער־סוחרים און שוסטער האבן אלץ מער געפאדערט רויטע זיילן, און ווי־פיל מיר האבן זיי ניט פראדוצירט, האט מען ממש צעכאפט. דערביי האבן אונדז די גארב־שטאפן, וואס מיר האבן ארויסבאקומען פון דער „מאנגראוע" געקאסט א העלפט פון פארן פרייערדיקן באנוצטן קוועבראטשיא. טייל גארבער האבן שוין אויף א צו האמעטנעם אופן געפרובירט נאכמאכן די פאפולער־געווארענע רויטע זוילן. זיי פלעגן פשוט בא־פארבן זייער אויסגעארבעטע פאדעשווע מיט רויטער פארב, וואס פלעגט אין נאסקייט באלד ארויפקריכן. לעדער־פאבריקאנטן פון ריגע, פעטערבורג, מאסקווע, ווארשע און בערדיטשעוו האבן דורך ספעציעלע געהיימע שלוחים אפגערעדט פון אונדז גענוטע ארבעטער און מייסטערס צו העלפן זיי פראדוצירן רויטע פאדעשווע.

דערווייל האט זיך לאבאראטאריע ביי דער פאב־ריק נאך מער אנטוויקלט און מיר האבן רעדוצירט אויף נאך א העלפט די צייט פון דער פארוואנדלונג פון דער רויער פעל ביז פארטיקער פאדעשווע — פון דריי חדשים אויף זעקס וואכן. דורכדעם, פארשטייט זיך, האבן מיר ווידער געקענט פארטאפלען די צאל פעל, וואס האבן זיך דורכן יאר געווייקט אין די קובלען. די הוצאה פון דער אויסארבעטונג איז אראפגענידערט געווארן, כאטש מיר האבן באנוצט בעסערע, קוואליטאטיוו־העכערע, גארב־שטאפן, און מיר האבן געקענט לעדער פארקויפן פאר א נידעריקערן פרייז.

ווען די קאנקורענץ פון אנדערע פאבריקאנטן האט זיך געשטארקט, האט זיך מיין פאטער באנוגנט מיט א גארי־מינימאלן פארדינסט: פון א פוד (16 קילא) פאדעש־ווע, וואס מיר האבן פארקויפט פאר 22 ביז 28 רובל, לויט דער קוואליטעט, פלעגט זיך אונדז אפשטעלן ריינער ריווח בלויז א 50 קאפיקעס. אלס גרויסע אפנעמער האבן מיר געצאלט דעם מיגלעך־מינימאלסטן פרייז פאר רויער פעל און פאר די גארב־ארטיקלען. דער גרויסער ריווח איז געקומען פון דעם אלץ־פארגרעסערטן אומזאץ און דער גארער, כמעט, ריווח איז דאך ווידער אינווסטירט גע־ווארן אין דער פאבריק צו פארגרעסערן נאך מער די פראדוקציע און הויבן די קוואליטעט פון אונדזער לעדער.

אונדזער שוכפאבריק

אין ערשטן צענדליק יאר פון אונדזער יארהונדערט האבן די מאדערנע לעדער־אינדוסטריעלער פאראויסגעזען, אז די צוקונפט פון לעדער ליגט אין דער מעכאניזירטער שיך־פראדוקציע. אין א סטאנדארדיזירטער מעכאנישער שוכפאבריק האט מען אויך בעסער געקענט נאכפאלגן די אייגנשאפטן פון אויסגעארבעטער לעדער, אויסגעפינען אירע דעפעקטן און וואס מען זאל פארבעסערן, צו געווינען בויגזאמקייט און דויערהאפטיקייט, צו העכערן די טראג־בארקייט. אין יאר 1909 האבן מיר געעפנט אין ריגע א מעכאנישע שוכפאבריק (אונטער דער פירמע: „פרענקל, מארקורי און קאמפאני). אין דער פאבריק האבן מיר ארייגענומען, אלס טיילווייזע שותפים, עקספערטן אין דער שוך־אינדוסטריע. פאר אונדז איז די שוכפאבריק געווען בלויז וויכטיק ווי א סטאנציע צו עקספערימענטירן מיט אונדזער לעדער. קיין הכנסה איז אויף אונדזער חלק פון דער שוך־פאבריק כמעט ניט אויסגעפאלן.

שאָוול — דער ניט־צוגעפאַסטער פּלאַץ פאַר דער לעדער־פאַבריק

זייטיקע מענטשן האָבן טאַקע געקענט מיינען, אַז שאָוול איז דער אידעאַלסטער פּלאַץ פאַר לעדער־אינדוסטריע, וויבאַלד מיין פאָטערס פאַבריק איז אַזוי אויפגעשטיגן. אין דער אמתן אָבער איז שאָוול ניט געווען צוגעפּאַסט פאַר אַזאַ צעוואַקסענער פאַבריק, ווי אונדזערע. קוילן האָבן מיר געדאַרפט טראַנספּאָרטירן פון ווייטן דרום־רוסלאַנד מיט דער באַן, אָדער ברענגען אויף שיפן פון ענג־לאַנד צום ליבאַוער פּאָרט. דאָרטן די קוילן איבערלאָדן און פירן מיט דער באַן ביז שאָוול — נאָך 136 ווייאָרסט. די טראַנספּאָרטאַציע פון גאַרב־מאַטעריאַלן און רויע פעל האָט אונדז אויסגעמאכט היפש טייער, ווי מיר זאָלן זיך ניט האָבן געקליגט. אויך זיינען געפאַלן גרויסע פראַכט־הוצאות אויף די אויסגעאַרבעטע לעדער ביז עס איז דער־גאַנגען צו אונדזערע קונדן. אין 1908 האָבן מיר שוין גע־האָט באַערכנט, אַז וועג אונדזער פאַבריק וואָלט זיך גע־פונען אין ריגע אָדער אין ליבאַוע, וואָלטן מיר יערלעך איינגעשפּאָרט איבער צוויי הונדערט טויזנט רובל. מיר האָבן אויך איינגעזען, אַז אַזוי ווי דער אָפּזאַץ פון אונדזער לעדער שפּרייט זיך אויס אַלץ מער איבער רוסלאַנד און ציט זיך צו סיביר, וואָלט זיך אונדז געלוינט, אָנשטאָט צו אויסברייטערן די שאָוולער פאַבריק, גרינדן דריי נייע פאַבריקן — איינע אין דרום־רוסלאַנד — אַרום קיעוו, נאָך איינע אין צענטראַל־רוסלאַנד — אַרום מאָסקווע, און אַ דריטע אין סיביר, נאָענט צו די פלעצער, פון וואָנען מיר האָבן באַצויגן רויע פעל און וואו מיר האָבן גע־קראָגן אַלץ אַ פאַרגרעסערטע קונדשאַפט. אויב אפילו דער לויף פון טייל אַרבעטער און אָנגעשטעלטע וואָלט אין אַנ־דערע געגנטן אויסגעמאַכט טייערער איידער אין ליטע, וואָלט עס זיכער קאָמפּענסירט מיט די מאַדערנערע אַרבעט־מעטאָדן, וואָס מיר וואָלטן אין די גרעסערע צענטערס געווען איינגעשטעלט. אָבער עס האָט דאָך קיין רייד פאַר אונדז ניט געקענט זיין וועגן גרינדן פאַבריקן אין טיף רוסלאַנד, וואו יידן זיינען געווען באַגרענעצט אין זייער וואוינרעכט.

די עקסטראַקט־פאַבריק

ביז דעם יאָר 1910 האָבן מיר געהאַט אַריינגעפירט אין גרויסע קוואַנטומס גאַרב־מאַטעריאַלן פון אַרגענטינע און מיזרח־אַפריקע. ענגלאַנד און דייטשלאַנד האָבן אָבער אָנגעהויבן אויסצוארבעטן עקסטראַקטן פאַר דער לעדער־אינדוסטריע מער־קאָנצענטרירטע, פון אַ העכערער קוואַ־ליטעט. און מיין פאָטער האָט דעמאָלט אָנגענומען אַ גע־וואָגטן באַשלוס: אָנשטאָט אָנצוהויבן אַריינפירן עקסט־ראַקטן פון אייראָפּע, וואָס זיינען אגב, אין יענער צייט, געווען הויך אין פרייז, זאָלן מיר אין שאָוול אויסבויען אַן אייגענע פאַבריק פון די מאַדערנסטע עקסטראַקטן. דער־וויל האָט אויסגעבראַכן אַ שטאַרקער קריזיס אין רוסלאַנד, האָט מיין פאָטער אָבער פאַראויסגעזען, אַז ווען דער קריי־זיס וועט פאַרביי וועט אַזאַ עקסטראַקטן־פאַבריק זיין פון גרעסטן נוצן פאַר אונדזער פראָדוקציע. באַשלאָסן און געטאָן.

צוויי נייע געביידעס זיינען אויפן הויף פון פאַבריק אויפגעשטעלט געוואָרן — פון אייזן און בעטאָן, פון פיר און צוויי שטאָק, מיט נאָך אַן עלעקטרישער סטאַנציע, אונדזערע פאַבריצירטע עקסטראַקטן זיינען געווען פאַר יע־נער צייט פון אַ זייער הויכער קוואַליטעט. מיר האָבן דאָך טאַקע אונטער דער האַנט, אין אונדזער לעדער־פאַבריק, מיט זיי עקספּערימענטירט און כסדר פאַרפולקומט. אַ העלפט פון פאַבריצירטן עקסטראַקט האָבן מיר פאַרנוצט אַליין, און די צווייטע העלפט פאַרקויפט איבער רוסלאַנד פאַר אַנדערע גאַרבאַרניעס. די עקסטראַקט־פאַבריק האָט זיך געפירט אונטער דער פירמע: „רוסיש־פראַנצויזישע עקסטראַקט־קאָמפּאַני". מיר האָבן ניט געוואָלט אויף דער פירמע אַרויפשטעלן דעם נאָמען „פרענקל", ווייל דעמאָלט וואָלט מען אונדז אפשר חושד געווען, אַז דעם בעסטן עקסטראַקט נעמען מיר אַרונטער פאַר אונדזער לעדער־פּראָדוקציע, און דעם פאַרבליבענעם, דעם ערגערן, פאַר־קויפן מיר צו אַנדערע.

שאָוול — אַ וועלט־צענטער פון לעדער

שאָוול איז אַלץ מער באַרימט געוואָרן מיט אירע גאַר־בעריין. די צווייטע צעוואַקסענע פאַבריק אין שאָוול איז געווען פון די ברידער נוראָק, וואָס האָט דערגרייכט אין איר פּראָדוקציע ביז אַ דריטל אַן ערך פון אונדזערער. אין יאָר 1908 איז צוגעקומען אין שאָוול נאָך אַ גרויסע לעדער־פאַבריק פון כאַנזשיצקין. אַ קורצע צייט פרי־ער האָט געהאַט געעפנט, אַביסל אַ קלענערע פאַבריק אונדזערער אַ געוועזענער אַרבעטער — ראָגאַלין. די אַלע דריי פאַבריקן אינאיינעם האָבן אויסגעאַרבעט אַן ערך אַ העלפט פון אונדזערער, אין שאָוול זיינען געווען נאָך אַ דריי קליינע גאַרבאַרניעס, וואָס האָבן ניט פּראָדוצירט קיין פאָדעשוועס, נאָר בלויז שפּיגל און יוכט. די שאָוולער לעדער־אינדוסטריע האָט געמאַכט ליטע, דאָס ערשטע מאָל אין איר געשיכטע, וועלט־באַרופן, אַלס אַן אינדוסטריעלן צענ־טער. סאיז געווג צו דערמאָנען, אַז די ענגלישע ענציקלאָ־פּעדיע „בריטאַניקאַ" אין דער אויסגאַבע פון 1911, באַ־שרייבנדיק ליטע, ברענגט, אַז די שאָוולער גאַרבעריין זיינען פון די גרעסטע אין דער וועלט.

אונדזערע אָנגעטן

דער פאַרקויף פון אונדזער פּראָדוצירטער לעדער, ווי אויך דער אינקויף פון רויע פעל פאַר אונדזער פאַב־ריק, איז געווען ווייט פאַרצווייגט. נאָכן יאָר 1906 האָט אונדזער קונדשאַפט זיך אויסגעשפרייט איבער גאַנץ רוס־לאַנד. מיר האָבן פאַרטיילט אונדזער סחורה־אָפּזאַץ אין פאַרשיידענע ראַיאָנען. אין פּעטערבורג און אין מאָסקווע זיינען צוויי אַרטיקע רוסישע יידן געווען די לאָקאַלע פאַר־טרעטער פון אונדזער פאַבריק. אין וויטעבסק האָבן מיר געהאַט אַ גענעראַל־פאַרטרעטער, רפאל פרידמאן, וואָס האָט געהאַט אונטער זיך אַ 15 וואָיאַזשאָרן. אין יעקאַטע־

רינאָסלאָוו האָבן מיר געהאַט איינעם אַן אַגענט, קרי־ וויצקי, אינאיינעם מיט זיינע ברידער און שוואָגערס (די מענער פון זיינע שוועסטער), האָבן באַזאָרגט דרום־רוס־ לאַנד און וואָלגע־געגנטן. אין קישינעוו האָט זיך געהאַט באַזעצט אַ קרוב אונדזערער, פון ווילקאָמיר, וואָס האָט אונדז פאַרטראָטן איבער גאַנץ בעסאַראַביע, אַריין־ געפאָרן אָדעס, וואו מיר האָבן געהאַט גרויסע קונדן. אַ ליבאָווער מיטן נאָמען הירש שוואַרץ איז געווען אונדזער איינציקער פאַרטרעטער פאַר קורלאַנד. אין מינסק, פאַר דער שטאָט, איז געווען אונדזער פאַרשטייער — פריד, פאַר דער שטאָט ווילנע — סלוצקי. מיר האָבן געהאַט גרויסע קונדן אין סיביר. צו זיי האָבן מיר זיך געהאַט דערשלאָגן דורך אונדזערע אַגענטן, וואָס פלעגן פאָרן צום אירקוט־ סקער יאַרמאַרק. פון אַלע עקן רוסלאַנד האָבן זיך נע־ האָט קונדן מיט אונדז פאַרבונדן דורכן באַרימטן ניזשני־ נאָווגאָראָדער יאָרמאַרק, אויף וועלכן מיר זיינען יערלעך געווען פאַרטראָטן. דער קאָמיסיע־פאַרדינסט פון די אַגענטן איז געווען אַ קליינער: אַן ערך איינס פּראָצענט. צוויי פּראָצענט, אָדער עפּעס מער, האָבן מיר געצאָלט פאַר באַשטעלונגען קלענערע, אָבער פון פאַרוואָרפענע געגנטן. דערפאַר אָבער איז דעם אַגענטס הכנסה פון זיינע דער־ וואַרבענע קונדן געווען אַ באַשטענדיקע. ער האָט זיין קאָמיסיע באַקומען פון אונדז אויסגעצאָלט אויך דעמאָלט, וען זיי פלעגן זיך וועגדן דירעקט צו אונדז. אַ לעדער־ קרעמער פון אַ געגנט, וואו מיר האָבן געהאַט אַ פאָר־ שטייער, האָט אַלעמאָל בעסער געלוינט צו זיין פאַרבונדן מיט אים, אידער, אַריבערן אַגענטס קאָפּ, זיך צו פאַר־ בינדן דירעקט מיט אונדז. אַזוינע קונדן פלעגן קיינע מציאות ביי אונדז ניט באַקומען, ניט לגבי דעם פריז, ניט לגבי די קרעדיט־קאָנדיציעס.

אונדזער אייגנקויף פון רויע פעל איז אויך געווען אַרגאַניזירט ראַיאָנמעסיק, דורך אייגענע אייגנקויפער־ אַגענטן, וואָס האָבן געקראָגן אַ דריי פּראָצענט קאָמיסיע. אַזוינע ספּעציעלע אייגנקויפער האָבן מיר געהאַט אין כאַר־ קאָוו, מאָסקווע, וואַרשע, קאָזאַן און אין יעקאַטערינבורג. דורכן יעקאַטערינבורגער פאָרשטייער פלעגן מיר אייג־ קויפן פעל פון גאָרן וווייטן סיביר. אָמעריקאָנער רויע פעל האָבן מיר באַצויגן דורך האָמבורג, דורך דריי גרויסע יידישע פירמעס. מיר פלעגן אויך באַקומען רויע פעל דורך די פאַרטן פון האָוור (פראַנקרייך), פון ליווערפול (ענגלאַנד) און אַנדערע.

פאַרוואָס מיר האָבן געמוזט באַציען רויע פעל פון די פאַרשיידנסטע און וויכטסטע לענדער? פשוט וויל די פיצוכט איז ניט אומעטום גלייך, די בהמות ווערן ניט אין אַלע לענדער גלייך געריניקט און אויפגעפאָסט, ווערן ניט געפיטערט און געשפּייזט אויפן זעלביקן שטייגער. אין אַנדערע לענדער זיינען די פּי מער צעוואקסן און זייער פעל איז אַ שוועריקע. די אייגנשאַפטן פון פעל אונטער־ שיידן זיך לויטן קלימאַט, וואו די בהמות האָדעווען זיך אויף — צי איז עס אין קאַלטן סיביר, אין אַ מיטלען קלימאַט, צי אין הייסן סטעפּעס. ביי די אַרבעט־ (אָדער יאָך־) אָקסן ווערט דער האַלדז צעקנייטשט און די גלי־

דער ווערן אַנדערש אַנטוויקלט, אַיידער ביי די, וואָס לויפן פריי אום אין סטאַדעס. די פעל פון די בראַזי־ ליאַנער אָקסן פאַרלירט פיל, וויל זיי ווערן צעביסן און צעוואונדיקט פון בייזע פליגן. אַנדערש האָט זיך געלאָזט אויסשניידן אַ שוערע פעל פון אַרגענטינע, אוראגווויי און מאָנטעווידעאָ, אַיידער די שוערע פעל פון די טשער־ קאַסקע פי. די טשערעדעס שאָף פון טשערקאַסער געגנט (אוקראַינע), אַרום די צוקער־פאַבריקן, פלעגן זיך שפּייזן מיטן אָפּפאַל פון דער צוקער־פּראָדוקציע, אַזאַ בראיע, וואָס ווערט געוופן מאלאסע, (אין אַמעריקע פאַבריצירט מען פון דער מאלאסע ספּירט). צוליב דער מאלאסע־שפּייז האָט די לעדער פון טשערקאַסער פעל געהאַט גאַנץ באַ־ זונדערע גוטע אייגנשאַפטן.

גאָר די רויע פעל פאָר די אַלערליי סאָרטן פּאָדעש־ ווע, וואָס מיר האָבן אויסגעאַרבעט, איז טראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין ליטע פון אַנדערשוואו. פון אָרטיקער ליטווי־ שער קו־פעל און ביסל פערדן־פעל האָבן מיר אויסגעאַר־ בעט די אַנדערע סאָרטן לעדער, וואָס האָבן בלויז באַ־ טראָפן אַ צוואַנציק פּראָצענט פון אונדזער פּראָדוקציע.

פּראָדוקציע פון לעדער פאַבריק

פון יאָר 1905 ביז 1914 האָט, אין דורכשניט, פאָ־ דעשווע באַטראָפן אַן אַכציק פּראָצענט פון אונדזער פּרא־ דוקציע. יוכט (אויבערלעדער פאַר שטיוול) — אַ זיבן פּראָצענט, שפּיגל (ראָסלעדער) און שאָגרין — אַ פינף פּראָצענט, לעדער פאַר לאַפּצעס — אַ פינף פּראָצענט, לע־ דער פאַר פערד־געשפּאַנען — זאָטלען און אַנדערע — דריי און אַ האַלב פּראָצענט. גאַנץ פאַרשיידענע פאָדעשווע ווערט אָבער באַנוצט צום אַלערלייאיקן שוכוואַרג. אַן אַנ־ דער פאָדעשווע איז נויטיק געווען פאַר פויערישע שטיוול, אַיידער פאַר שטיוול מיליטערישע. גאָר אַ באַזונדערער פאַר פישער, וואָס זאָל קעגנשטיין די כסדרדיקע נעץ. גרינגע זוילן פאַר דאַמען־שיך. זוילן אַנדערע פאַר שיך, וואָס מאַכן שוסטער און פאַר די וואָס ווערן פאַבריצירט.

וואָסער רויע פעל מיין פאָטער זאָל ניט האָבן גע־ גאַרבט, האָט ער, ווי אַלע לעדער־פאַבריקאַנטן, געזוכט אַרויסצוקריגן דורך די גאַרב־שטאָפן אַ העכערן געוויכט־ געווינס (אין ענגליש „ייל׳׳). אָבער בעת אַנדערע פאַב־ ריקאַנטן האָבן אַרויסגעקראָגן אַ זיבעציק פּראָצענט פאַר־ טיקן לעדער־געוויכט פון דעם געוויכט פון רויע פעל, (טייל פאַבריקאַנטן אָפּילו בלויז אַ 60 פּראָצענט), האָט מיין פאָטער דורך אַן אַלץ פּערפעקטערע מישונג פון די גאַרב־ מאָטעריאַלן אַרויסבאַקומען אַן אַכציק פּראָצענט (און ביז 82 פּראָצ.) געוויכט פון רויע פעל. אַנדערע פאַבריקאַנטן פלעגן, כדי אַזאַ הויכן פּראָצענט געוויכט אַרויסצובאַקו־ מען, אַריבערכאַפּן די מאָס, מאַכן זייער לעדער ברעכיק. די דערלייגטע גאַרב־מאָטעריאַלן מוזן לאָזן די לעדער בויגזאַם, זי זאָל זיך ניט ברעכן. מיין פאָטער האָט דעם הויכן געוויכט־געווינס דערוואַרבן דורך לאַנגע און אום־ דערמידלעכע עקספּערימענטירונגען.

אז אונדזער פאַבריק איז זיך צעוואקסן, פלעגן אונ־

דזערע בוכהאַלטערן אין קאַנטאָר מאַכן סטאַטיסטישע טאַבעלן, וויפיל מען זאָל איינקויפן רויע פעל אין פאַרשיידענע געגענטן, וויפיל מען זאָל פון יעדן סאָרט גאַרבן, כדי צום בעסטן צו באַפרידיקן די פאָדערונגען פון אונדזער קונדן. מען פלעגט זיך אויך רעכענען מיט די פּרייזן אויפן לעדערמאַרק צו פאַבריצירן די סאָרטן לעדער, וואָס האַלטן אָן אַ העכערן פּרייז. מיין פאָטער פלעגט האָבן די אַלע קאָמפּליצירטע אויסרעכענונגען אויפן קאָפּ. ער האָט ניט ליב געהאַט זיך צו פאַרלאָזן בלויז אויף מעכאַנישע צייכענער, ער פלעגט מאַכן אָפּטמאָל אָריגינעלע פאָרויסזאָגונגען, אוו, זיכער, דערביי אַרויסגעוויזן אַ געזונטע לאָגיק, — אַז ער האָט אַזוי פיל מאָל מצליח געווען.

אונדזער קונדשאַפט

דערפאַר ווייל מיר האָבן געקענט די סחורה פאַרקויפן ביליקער, האָבן מיר געקענט דערווערבן אַ ראַיעלערע קונדשאַפט. און מיר האָבן טאַקע געהאַט, אין דורכשניט, אַ נישטיקן פּראָצענט באַנקראָטן. ראַיעלע קונדן, ווידער, וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַ שווערע צייט, צוליב וואָסערע סיבות דאָס זאָל ניט זיין, איז מיין פאָטער, ווי יעדער גענייטער געשעפטסמאַן, אָנטקעגנגעקומען: אָפּגעלעגט די צאָלונגען, געגעבן ווייטערדיקן קרעדיט. ער האָט אויסגעהיט זיך, וויווייט מיגלעך, אַז אַ ראַיעלער קונד זאָל ווערן רואינירט.

צי ווייל מיין פאָטער האָט אַליין זיך אויסגעהאָדעוועט אין אַן אָגולניקס הויז, צי דאָס איז געווען זיין דערווּאַרבענע איבערצייגונג, אָבער ער האָט געהאַלטן, אַז דער אָגולניק פירט דורך אַ זייער וויכטיקע פונקציע אין מיסחר, דער עיקר נאָך אין יידישן. דער אָגולניק, האָט מיין פאָטער געהאַלטן, און מיט רעכט, איז אַ מין האַנדל־שול פאַרן קליינקרעמער, פאַרפלאַנצט אין אים אחריות און לערנט אים מבינות אויף סחורה. מיין פאָטער האָט בעסער פאַרקויפט דעם אָגולניק פאַר אַ נידעריקערן פּרייז, איידער דעם קליינקרעמער פאַר טייערער, ווי עס האָבן זיך געקוואָפעט אַנדערע לעדער־פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן טאַקע געליטן מער פון באַנקראָטן, איידער מיר. פון בייטערער דערפאַרונג אָבער האָט מיין פאָטער באַשלאָסן, אַז אָנשטאָט צו געבן די גאָר־גרויסע אָגולניקעס אַ קרעדיט פון הונדערט און צוויי הונדערט טויזנט רובל, איז זיכערער צו געבן צען קליינע, צי מיטעלע, אָגולניקעס אַ קרעדיט פון אַ צען, צי צוואַנציק טויזנט רובל.

אַרום 1909 איז פאַרגעקומען אַ קריזיס אין רוסלאַנד און ס׳האָבן זיך געמערט באַנקראָטן. ווי געווייניטלעך, זייענען צווישן סוחרים, וואָס באַנקראָטירן, פאַראַן אויך אַזוינע, בייזווילליקע אָנזעצער, וואָס ווילן מיטן תירוץ פון קריזיס אויף דער גיך רייך ווערן און כאַפּן אָן, וואו נאָר זיי קענען, סחורה מיט דער כוונה ניט צו באַצאָלן. וועו נאָר עס פלעגן אויפקומען אין דער לעדער־בראַנזשע באַנקראָטן, פלעגן די ריגער לעדער־פאַבריקאַנטן (באַלטישע דייטשן) באַשולדיקן די שאָוולער יידישע פאַבריקאַנטן, אַז זיי ווארפן זיך צו פיל מיט קרעדיטן, און די שאָוולער פלעגן

ווארפן די שולד אויף די ריגער דייטשן, וואָס ווילן אַרויסרייסן פון די יידישע פאַבריקאַנטן די קונדן (מערסטנס — אויך יידישע) און שטאָפּן זיי איבער מיט סחורה. פאַבריקאַנטן פון דער זעלביקער שטאָט און פון שטעט דערבייאיקע פלעגן אָנהויבן רייַדן וועגן „קאָנטראָלירן קרעדיטן", אָבער עס פלעגט, פאַרשטייט זיך, פון דעם גאָר ניט אַרויס. אייגנטלעך, האָט דאָך יעדער פאַבריקאַנט געזוכט דעם צווייטן איבערצוקלינגן, אויסקאָנקורירן און איז געווען גערן איבערצונעמען אַ צווייטנס ראַיעלע קונדן, און די אייגענע גוטע קונדן איינהאַלטן ווי וויַיט מיגלעך.

קרובים

אין 1914 האָבן ביי אונדז אויף דער פאַבריק געאַרבעט אַ טויזנט מענטשן, אַריינגערעכנט די אָנגעשטעלטע פון קאָנטאָר (אָפיס) און די אַן ערך הונדערט אַרבעטער פון דער עקסטראַקט־פאַבריק. צוזאַמען מיט זייערע משפּחות זיינען עס דאָך געווען אַ פּיר טויזנט נפשות, שיער ניט אַ פינפטל פון דער גאָרער שאָוולער באַפעלקערונג. אָבער לייט האָבן זיך ניט געווואונדערט, ווי מיר קענען אויסקומען מיט אָט דער מענגע מענטשן, נאָר ווי מיר קומען אויס מיט די פערציק קרובים, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט אין פאַבריק. די פערציק קרובים מיט די משפּחות זייערע זיינען געווען אַ פּאָר הונדערט נפשות, און די אַלע זיינען דאָך געווען קרובים. פאַבריקאַנטן און געשעפטסלייט פלעגן זיך וואונדערן אויפן פאָטער, ווי ער האָט זיך ניט געשראָקן האָבן אַרום זיך אַזוי פיל משפּחה. זיי, — פלעגן זיי זיך „באַרימען" פאַרן פאָטער, — זיי דערלאָזן אַ קרוב צי צוויי אין זייערע געשעפטן, און מער לאָזן זיי ניט צו. די קרובים אַליין ווילן ניט נאָך משפּחה־מענטשן אַרום זיך. זיי האָבן ניט פאַרשטאַנען מיין פאָטער, און ער האָט זיי ניט פאַרשטאַנען. ער האָט איינגעשטימט, אַז מען קען זיך מיט אַזאַ קרוב, צי מיט אַן אַנדערן ניט איינלעבן, אָבער אַז מען זאָל ניט קענען אויסקומען מיט צענדליקער און צענדליקער קרובים, איז אים געווען ווילד־פרעמד.

טייל קרובים האָבן געאַרבעט אין אונדזער פאַבריק אַלס אינפאַכע גאַרבערע, אַנדערע — אַלס מייסטערס. אַ צאָל זיינען געווען אָנגעשטעלט אין קאָנטאָר, אַנדערע זיינען געווען אונדזערע פאָרשטייער צו פאַרקויפן סחורה אָדער אייגקויפן רויע פעל און פאַרשיידענע אַנדערע מאַטעריאַלן פאַר דער פאַבריק. יעדער צו וואָס ער האָט זיך אויסגעטויגט, אָדער צו וואָס זיין אַמביציע האָט אים געטראָגן, צי דער צופאַל האָט אים געבראַכט. און געקומען זיינען דאָך די קרובים צו דער פאַבריק אויף זייער אַ נאַטירלעכן אופן. אייגער האָט געבראַכט דעם אַנדערן. מיין פאָטער האָט אגב געהאַלטן, אַז די בעסטע שטיצע פאַר אַ קרוב איז צו לערנען אים אַ פאַך, אָדער געבן אַ באַשעפטיקונג. איך מיין דאָך, אַז מיינע עלטערן האָבן זיכער פאַרמאָגט פיל טאַקט און אַ געזונט משפּחה־געפיל, אויב זיי האָבן אויף יאָרן און יאָרן זיך געקענט אַרומרינגלען מיט אַזוי פיל קרובים און מיט אַלעמען פיין אויסקומען. אוודאי זיינען צומאָל געווען שטילע פאַריבלס, אומאַנגענעמלעכקייטן,

אַזוי ווי עס טרעפט, טאָקע צוליב גאָר־ניט מיט גאָר־ניט. עס האָבן פֿאַסירט אויך לענגערע ברוגזן, אָבער מיינע על־טערן האָבן זיך אויסגעלערנט צוליב שלום אַראָפּצושלינ־גען אַ פאריבל, און האָבן פֿאַרשטאַנען, וואָס אַן אַנדערן מעג פֿאַרדריסן. און נאָך האָט זיך מיינע עלטערן איינ־געגעבן — צו אַנהאַלטן די משפּחהדיקע פריינטשאַפט צווישן די קרובים גופא. און דאָ האָט מיין מוטער אַרויסגעוויזן אמתע ווירטואָזיטעט, — קרובים זאָלן איינע מיט די אַנ־דערע ניט קריגן זיך אויס קינאה, אָדער אונטערשטעלן אַ פיסל.

אין יאָר 1912, ווינטער־צייט, האָט אַ גרויס אומגליק פֿאַסירט אין אונדזער משפּחה. געאַרבעט האָט אין אונדזער פֿאַבריק מיין פֿאָטערס שוואָגער (עלטסטער שוועסטערס מאַן), יצחק־אריה גאָלדבערג. געווען אַ ייד אַ למדן, דער גבאי אין דער קלויז ביי דער פֿאַבריק און דער בעל־קורא, אָבער האָט געהאַלטן פון מלאכה. געווען אַ צושנייי־דער ביי פעל און האָט גוט פֿאַרדינט. געהאָט אַן אייגן הויז און אַ תבואה־שפּייכלער. זיין ווייב האָט געפירט אַ קאָלאָניאַל־קראָם. פרייטיק איז געווען אַ מאַרקטאָג, האָט ער מיטגעבראכט דאָנערשטיק ביינאַכט אַהיים אַ סומע געלט, איינצוקויפן מאָרגן תבואה. מסתמא האָבן אים רוצחים נאָכגעשפּירט. נאָך האַלבער נאַכט זיינען זיי באַפאַלן און אויסגעהרגעט די גאַנצע משפּחה. יצחק־אריהן, זיין ווייב מאַטלע, זייערע דריי זין און אַ קרוב, וואָס האָט ביי זיי געוואוינט און האָט אויך געאַרבעט אויף אונדזער פֿאַבריק. גאַנץ שאַוול האָט אויפגעציטערט פון גרויליקן מאָרד. די צייטונגען אין רוסלאַנד זיינען געווען פול מיט די איינצלהייטן פון דער רציחה. אויך האָט די אַמעריקאַנער יידישע פּרעסע פיל געשריבן וועגן דעם מאָרד, באַשרייבנדיק דערביי שאַוול און אונדזער פֿאַבריק. דער טרויער פון אונדזער משפּחה איז געווען גאָר ניט נאָכ־צודערציילן. אַלע אויף דער פֿאַבריק האָבן מיטגעטרויערט. שפּעטער האָט מען געכאַפט אַ פּאָר פון די רוצחים. זיי האָבן דערציילט אויפן געריכט, אַז זיי האָבן גאָרניט געהאַט קעגן די דערמאָרדעטע. זיי האָבן אומגעבראכט די משפּחה, כדי צו פֿאַרדעקן די שפּורן פון זייער רויב. די רוצחים האָט מען פֿאַרשיקט קיין סיביר, (טויט־שראָף איז אין דעמאָלטיקן רוסלאַנד פֿאַר קיין קרימינעלע פֿאַרברעכנס ניט געווען, בלויז פֿאַר פּאָליטישע). מען האָט באַערדיקט די זעקס קדושים אויפן שאַוולער בית־עולם אין איין משפּחה־קבר.

גרעסטער אויפשטייג פון פאַבריק

אין 1913 איז אונדזער פאַבריק שוין געווען אַזוי צעוואקסן, אַז מיר האָבן זיך פֿאַרנומען דורכפירן אַ פּלאַן, וואָס מיין פֿאָטער האָט לאַנג צוריק געהאַט פֿאַרטראַכט, צוצוציען רעלסן (אַן אייזנבאַן־צווייג) פון דער שאַוולער פּראָכט־סטאַנציע ביז צו אונדזער פאַבריק. מיר וואָלטן דורכדעם היפּש אייngעשפּארט טראַנספֿאָרטאַציע־הוצאות, פּטור געווארן פון אַ סך טומל און קלאַפּעריי אַרום דער פאַבריק פון צענדליקער פערד און וועגענער און אַ צענד־ליק אויטאָבוסן (טראָקס) און פון דער קאָפּדרייענישע פון איבעריקן אָנלאָדן און אויסלאָדן די משאות, און ניט גע־וואוסט מער פון לאַגער־געלט פֿאַר אָנגעקומענער סחורה, וואָס בלייבט ליגן אויף דער סטאַנציע. די רויע פעל, קוילן און גאַרב־מאַטעריאלן וואָלטן מיט אַ טאָג אָדער צוויי, און מער, פריער אַרויסגעקומען אין דער פאַבריק און שנעלער וואָלט דערגאַנגען אונדזער סחורה צו די קונדן. די צענטראַלע קאָנצעלאַריע (אָפיס) פון דער ליבאַוו־ראָמנער באַן, וואָס האָט זיך געצויגן דורך שאַוול, האָט זיך געפונען אין מינסק. אַהין בין איך געפאָרן פֿאַר די אונטערהאַנדלונגען. דערווייל האָבן קלאַנגען זיך צעטראָגן, אַז מיר קלייבן זיך צו גראָבן אַ קאַנאַל צום באַלטישן ים פון וואַנען אַזאַ קלאַנג איז געקומען, ווייס איך ניט, אָבער אפילו אינטעליגענטע מענטשן האָבן אין דעם געגלויבט. מען האָט דערמאָנט „אונדזער געפֿלאַנטן קאַנאַל" אין גע־דרוקטע אַרטיקלען. קענטיק אַז דעם פאָטערס רייכקייט האָט מען אין דער אָרעמער ליטע שטאַרק איבערגעשאַצט, אויב מען האָט געגלויבט, אַז מיר קענען אַזוי אַ צען מיליאָן רובל, צי אפשר טאָפּלט און מער, אויסגעבן אויף אַזאַ וואונדערלעכער באַקוועמליכקייט, ווי עס וואָלט פֿאַר שאַוול געווען, אַ קאַנאַל צום באַלטישן ים. אָבער אויך די באַנצווייג צו אונדזער פאַבריק איז פֿאַרבליבן אַ חלום. מיר האָבן דעם פּלאַן ניט געקענט פֿאַרווירקלעכן צוליב דער אויסגעבראָכענער מלחמה פון 1914.

אין 1905 האָט שוין דער יערלעכער אומזאַץ פון אונ־דזער שאַוולער לעדער־פֿאַבריק באַטראָפן אַ זיבן מיליאן רובל. אין 1913 האָט זיך דער אומזאַץ פֿאַרטאָפּלט, און אין 1914 געווען אַריבער 15 מיליאָן רובל.

* * *

דער פּראָצעס פון אונדזער פאַבריק — צו ווילנער גאַס — האָט זיך געצויגן אַן ערך אַ האַלב מייל, אין דער טיף האָט דער פאַבריק־פּלאַץ געגרייכט אַ פיר מייל. 48 פאַב־ריק־געביידער פון רויטן ציגל זיינען דאָרטן געשטאַנען — איינשטאָקיקע, צוויי־, דריי־ און פיר־שטאָקיקע. אין מיטן הויף זיינען געווען די דאַמף און עלעקטריע־סטאַנציעס. נאָענטער צו דער גאַס — די געביידער פֿאַר טרוקענע לעדער־אַרבעטן (וואָלקערייען, טריקענונג־געביידער און אַנדערע), סחורה־שפּייכלער, לאַבאָראַטאָריעס און די קאַנ־טאָר (אָפיס). אין דער טיף פון מיטן הויף זיינען געווען אין איינשטאָקיקע מויערן די וויי־גריבער מיט צעמענטע־נע דילן, וואו מען פלעגט טעגלעך פֿאַרווייקן פופצן הונ־דערט שוועלן אָקסן־פעל, אַ פיר הונדערט פעל פון יונגע קי אויף דאַמען־זוילן, נאָך אַ הונדערט פעל פון קי אויף יוכט (אויבערלעדער פון שטיוול) און אַנדערע. די גרויסע מערהייט פון די געביידער זיינען געווען גאָר נייע. אין 1908 איז געווען אַ שרפה אין פאַבריק און אַ צאָל גע־ביידער האָבן אָפּגעברענט.

דאָס זעלביקע יאָר האָבן מיר אָרגאַניזירט אַן אייגע־נע פּייער־בריגאַדע מיט די נייעסטע לעש־מאַשינען און מכשירים, אזן אַלס איר פּירער אָנגעשטעלט אַן אויס־געדינטן סאָלדאַט, אונדזערן אַ געווען אַרבעטער, יוסף ליפּשיץ, וואָס איז געווען אַ פיינער פלינקער יונג, האָט ליב געהאַט אַן אוניפֿאָרם און פֿאָראַדן, צו געבן באַ־

פעלן און מושטרעווען. ביינאַכט איז די פאַבריק געהיט גע־ווארן פון אַ פופצן וועכטער. דער עלטסטער איבער זיי איז געווען אַן אַמאָליקער אויסגעדינטער סאָלדאַט פון ניקאָליי דעם ערשטנס צייטן, וואָס איז ביי אונדז געווען איבער דרייסיק יאָר — ביז זיין טיפן עלטער, אַן אַכציק יאָר אַלט, געבוירן, אָבער מיט אַ פעסטן טראָט, האָט ער געטריי אָנגעהאַלטן זיין פּאָסטן. בייטאָג איז ביים אַריינגאַנג פון פאַבריק געווען אַ שומר אין אַ קאָנטאָרקע (אינפאָרמא־ציע־אָפיס) מיט עטלעכע טעלעפאָנען. צום הויפט־אַריינ־גאַנג פון פאַבריק האָבן זיך געעפנט צוויי שווערע טויערן פאַר פורן און גרוזאָוויקעס (טראָקס), און פון ביידע זייטן זיינען געווען די אַריינגאַנגען פאַר די טויזנט אַרבעטער און אָנגעשטעלטע, וואָס פלעגן זיבן אין דער פרי דורך זיי קומען אין פאַבריק, און פינף פאַרנאַכט די פאַבריק פאַרלאָזן.

אין 1879 איז דער פאָטער אָנגעקומען אין שאָוול מיט אַ קאָפּיטאַל פון פינף טויזנט רובל, און אין דעם באַלאַנס, וואָס מיר האָבן געמאַכט אין 1914, — פינף און דרייסיק יאָר שפעטער, — האָבן מיר אויסגערעכנט, אַז זיין אייגנס האָט באַטראָפן 25 מיליאן רובל.

אין דער היים און אין דער וועלט

און געוואוינט האָבן מיר אַלע מאָל לעבן דער פאַבריק. עס וואָלט געווען פאַר מיין פאָטער אומנאַטירלעך, אַז ער זאָל ניט האָבן תמיד פאַר די אויגן די אַלע געבוידעס פון דער פאַבריק.

אין 1888־1889 האָט מיין פאָטער אויסגעבויט אַ צוויי־שטאָקיקע ציגלנע הויז. דער אונטערשטער שטאָק איז פאַרנומען געווארן פאַר דער וואַלקערייַ, און אויפן אויבערשטן שטאָק האָבן מיר זיך אַריינגעקליבן אין אַ דירה פון זעקס צימערן. אין די איבעריקע דריי צימערן איז געווען די קאָנטאָר (אָפיס) פון דער פאַבריק. איך געדענק גוט, ווען מען האָט דאָס הויז געבויט. זעקס יאָר אַלט בין איך געווען, האָב נאָך דעמאָלט געהאַט אַ יינגער ברודערל, שמערל, און מיר פלעגן ביידע אומלויפן פון אונדזער הויז צו דער בויענדיקער געביידע. און טאָקע אַזוי אומלויפנדיק, אַ פאָרטיפטער, בין איך אַמאָל אַנידער־געפאַלן און איבער מיר איז אַריבער געפאָרן אַ פערד און וואָגן. איך בין, מעשה־נס, געבליבן ליגן אונטערן וואָגן גלייך אויסגעצויגן, און עס האָט מיר גאָר ניט געשאַט. אָבער לויפנדיק אַ וויינענדיקער און אַ צעשראָקענער אַהיים, האָב איך, אַריינקומענדיק אין שטוב, אַ קלאַפּ גע־טאָן מיט דער טיר און אַרונטערגעהאַקט זיך אַ האַלבן פינגער.

אין יאָר 1891 האָב איך מיין ברודערל שמערל פאַרלאָרן. ער איז געשטאָרבן פון דיפטעריט. איך האָב נאָך מיין ברודערל זייער לאַנג געטרויערט. נאָך צוויי ברידערלעך, יינגערע פון מיר, זיינען געשטאָרבן פון קינדער־קראַנקייטן אין זייער ערשטן לעבנס־יאָר. און אַזוי בין איך פאַרבליבן דאָס איין־און־איינציקע קינד ביי מיינע עלטערן. ערשט איצט באַוואונדער איך נאָך מער פון אַמאָל, מיין מוטער, און אויך מיין פאָטער, וואָס האָבן אַזוי סטאָאיש אַריבערגעטראָגן דעם אָנווער פון די דריי קינדער און ניט דערלאָזט, אַז דאָס אומגליק זאָל זיי איינבערעכן. זיי זיינען אויך ניט געווארן פאַנאַטיש, צי אַבערגלויביש, ווי עס טרעפט אין אַזוינע פאַלן. זיי פלעגן אין די שפעטערדיקע יאָרן אָפט זאָגן, אַז ווען די מעדי־צינישע וויסנשאַפט וואָלט אין די פריערדיקע יאָרן גע־וען אַזוי אַרויפשטייגן, ווי שפעטער, וואָלט מען זייערע דריי קינדער אָפּגעראַטעוועט. איך בין זיכער, אַז די פאַרנומענקייט מיט דער פאַבריק האָט זיי קרעפטן גע־געבן ניט צו טראַכטן כסדר פון זייער פאַמיליע־אומגליק. און אפשר טאָקע כדי צו פאַרגעסן זיך, האָבן זיי ביידע, יונגע און ענערגישע, געהאַט אַזוי פאַרטאָן זיך אין דער פאַבריק. מיין מוטער האָט כמעט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה טיכטיק מיטגעאַרבעט אין פאַבריק.

אונדזער שטוב האָט זיך געפירט אויף אַ יידישלעך־באַלעבאַטישן שטייגער. ווי זי זאָל ניט געווען זיין פאַר־נומען אין פאַבריק, האָט מיין מוטער אויך זאָרגעוודיק אויפ־געפאַסט אויפן הויז. האָבן מיר דאָך אין אונדזער הויז געהאַט כמעט שטענדיק געסט. נאָענטערע משפחה פלעגט זיך ביי אונדז פאַרהאַלטן אויף וואָכן און חדשים לאַנג. מיין באָבע, דער מוטערס מוטער, אַז זי איז געבליבן אויף דער עלטער אַליין, האָט געלעבט ביי אונדז. צו שבת און יום־טוב פלעגט מיין פאָטער מיטברענגען פון קלויז אַן אורח אָדער צווויי, צומאָל אַ סאָלדאָט. אין שאָוול איז אַלעמאָל געשטאַנען אַ פאָלק פון אַ צוויי־דריי טויזנט סאָל־דאָטן, און יידישע זעלנער פלעגט מען אויף שבת און יום טוב אָפּלאָזן פון קאַזאַרמע. אַ פאָר מאָל זיינען געשלאָסן געווארן שידוכים צווישן די סאָלדאָטן און אונדזער קעכין אָדער אַ שטוב־מיידל. מיין מוטער האָט ביי אַזאַ פאַל שטאַרק געעסקט זיך. פלעגט הייסן דעם פאָטער זיך גוט דורכריידן מיטן בחור. נאָכן זעלנערס אויסדינען זיין „סלוזשבע" (מיליטערישע דינסט) האָט מען געפראָווט אַ חתונה און דעם בחור ווי אַ האַלב־אייגענעם אַריינגענומען אין אונדזער פאַבריק.

ווי מיין פאָטער איז ניט געווען פאַרטאָן אין דער פאַבריק, איז ער אָבער אויך אַריינגעצויגן געווארן אין די שוועלער קהלשע ענינים. פון די ערשטע קהלשע טריט זיינע, האָט ער אָנהויב זיין געלט־ביישטייערונג אויך מיט־געבראַכט ראַציאָנאַליזירונג. באַשטאַנען אַז די פילאַנטראָ־פישע אינסטיטוציעס זאָלן האָבן אַ געזיכערטע עקזיסטענץ, זאָלן אויף וויפל מיגלעך אַליין זיך אויסהאַלטן און אַז דער צדקה־כאַראָקטער זאָל זיך אַזוי בולט ניט אַרויסזען. אין זיינע קהלשע אויפטוען האָט ער אַלעמאָל געהאַט אויף זיין צד רב יוסף זכריהן, וואָס האָט געגלויבט אין מיין פאָטערס שכל הישר און אונטערנעמערישע פעאיקייטן. מיין פאָטער האָט נאָך פון די אויסגעלייענטע ביכלעך פון דער השכלה צייט פיינט געקראָגן די קראַבקע און ער האָט ניט געוואָלט אַז דער רב און די שוחטים זאָלן פון איר דאַרפן ציען זייער חיונה. ער האָט זיך אַ־געבאָטן צו געבן 50 טויזנט רובל און מען זאָל איבער־בויען די שטאָ־יאָטקעס, זיי זאָלן אַריינברענגען אַ געני־

גנדיקע הכנסה, מען זאָל האָבן צו צאָלן דעם רב און די שוחטים שכירות. כדי מען זאָל מיין פאָטער ניט שטערן, ווי ער וויל די יאָטקעס בויען און ווי זיי זאָלן געשעפט־לעך געפירט ווערן, איז ער באַשטאַנען, אַז זיי זאָלן אי־בערגעשריבן ווערן אויף זיין נאָמען. מען האָט אים נאָכ־געגעבן, אָבער ניט אָן מורמלעריי און שטילע מחלוקתן, פון וואָס מיין פאָטער האָט געהאָט פאַרדראָס און נאָך מער מיין מוטער. די יאָטקעס זיינען אַוועק גוט און קהל האָט געהאָט פון זיי נאָך מער הכנסה, ווי מען האָט דער־ווארט, אָבער מיין פאָטער, און אויך איך, האָבן פון דעם פאַל געלערנט צו ווייכן פון אייגענער תקיפות קעגן קהל. מיין פאָטער האָט געלאָזט זיך קאָסטן איבערצובויען די שאָוולער באָד, זי זאָל זיין מער היגיעניש און אַריינברענ־גען מער הכנסה. ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אָן דער חברה־קדישא און געזוכט צו האַלטן אין גוטער אַרדענונג דעם יידישן בית־עולם. מיינע עלטערן האָבן אַרויסגעווויזן איבערגעגעבנקייט צום שאָולער יידישן שפיטאָל און האָבן שטאַרק געהאַלטן פון דער מיצווה ביקור־חולים, באַזוכנדיק פּערזענלעך די קראַנקע און זען וואָס וועמען פעלט.

אין 1907 האָט מיין פאָטער איבערגעבויט דעם בית־המדרש ביי דער פאַבריק. מען האָט אָנשטאָט דער היל־צערנער געבויידע אויפגעשטעלט אַ צווייישטאָקיקן מויער. אויפן אונטערשטן שטאָק איז געווען די מאַנסבילישע שול, אויפן אויבערשטן — די וויבערשע. דערביי איז אויך געווען אַ דירה פאַרן שמש, וואָס האָט אויפן בית־המדרש אויפגעפאסט. צו ימים־נוראים פלעגן אין אונדזער קלויז אויך צונויפקומען אַ צען־צוועלף מניינים דאָוונער פון דערבייאיקן שאָוולער פאַרשטעטל שימשע, וואָס האָט ניט געהאַט קיין אייגענעם בית־המדרש.

אין יאָר 1908 האָט ער אויסגעבויט אויף זיינע הוצאות אַ גרויסן דריי־שטאָקיקן מויער, אויף דער באַן־גאַס, פאַר אַ מאָדערנער תלמוד־תורה.

געלערנט האָבן זיך אין איר אַ דריי הונדערט יינגלעך— יידישע און אַלגעמיינע לימודים. די יינגלעך, וואָס פלעגן פאַרענדיקן די תלמוד־תורה און זיך וועלן לערנען אַ פאַך, פלעגט מיין פאָטער זען, מען זאָל זיי העלפן אין דעם. ווער ס׳פלעגט ווערן אַ מעכאַניקער, אַנדערע האָבן זיך געגע־מען צו סטאָליעריי, און די וואָס האָבן געוואָלט זיך לערנען גאַרבעריי, האָט מיין פאָטער אַריינגעגנומען אין פאַבריק. מיין פאָטערס געדאַנק איז געווען, אַז די יינגלעך זאָלן ניט זיין געצוואונגען זיך דווקא נעמען צו די מלאכות, וואָס זיינען געווען איבערגעשטאָפט מיט יידן, — ווי שניי־דעריי און שוסטעריי, — מלאכות, וואָס האָבן אגב זיך זייער אַרעם באַצאָלט. טייל יינגלעך זיינען שפּעטער גע־ווארן אָנגעשטעלטע אין אונדזער קאָנטאָר.

מיט דער מיטווירקונג פון מיין מוטער האָט דער פאָ־טער מיט דריי יאָר שפּעטער, אין 1911, אויסגעבויט, אויף מילנער גאַס, אַ מיידלשע שול, וואו ס׳האָבן זיך געלערנט אַ 150 קינדער. אַ חוץ אַלגעמיינע און יידישע לימודים, האָט מען דאָרט די מיידלעך אויך געלערנט שטריקן און נייען.

מיין פאָטער האָט אין זיין קהלשער און פילאַנטראָפי־שער טעטיקייט זיך באַגרענעצט מיט דער נאָענטער סביבה, וואו ער האָט געלעבט, — וואו ער האָט געקענט דערוואַרטן פון זיינע אַקטיוויטעטן באַלדיקע קאָנקרעטע רעזולטאַטן, אוודאי האָבן זיך פאַרבונדן מיט מיין פאָטער באַרימטע פילאַנטראָפן, אָדער סתם פיינע מענטשן מיט גרויסע פלענער, וואָס האָבן אים געוואָלט אַריינציען אין גרויסע פילאַנטראָפישע אויפטוען, צו וועלכע ער זאָל דאַרפן בייי־שטייערן גרעסערע קאָפּיטאַלן. וויי עס פירט זיך, האָט מען אים דערביי קלאָר געמאַכט די גרויסע באַפּרידי־קונג, וואָס ער וועט האָבן ביים פאַרווירקלעכן גרויסע פלענער, דערביי אָנגעוואונקען אויפן כבוד, וואָס ער וועט גענישן. איך וויל דאָ זאָגן, אַז מיין פאָטער האָט ניט געהאַלטן, אַז אַ מענטש דאַרף פון כבוד כסדר אַנטלויפן, ווי עס טרעפט מיט אַנדערע שוין צו־באַשיידענע ליטווישע יידן. אָזאַ אַנטלויפונג פון כבוד איז צומאָל איבערטריבענע גאווה. וועגן זיך, פלעגט מיין פאָטער זאָגן, אַז ער קריגט מער כבוד, איידער ער פאַרדינט, וויל ער גיט דאָך ניט אַזוינע גרויסע נדבות, וואָס זאָלן, ווי עס זאָגט זיך „וויי טאָן".

ער האָט מנדב געווען, צום ביישפּיל, פאַר ציוניסטישע צוועקן. פאַר ארץ־ישראל האָט ער געהאַט די וואַרעמסטע געפילן, אָבער וויפל מען איז ניט געקומען צו אים, ער זאָל אין ארץ־ישראל אינוועסטירן גרעסערע קאָפּיטאַלן, האָט ער זיך פון דעם אָפּגעהאַלטן. ניט איצט איז פאַר מיר די צייט, אַז איך זאָל עס באַדויערן, אָדער פרובירן אים צו פאַרענטפערן. צו שילדערן מיין פאָטער, וויל איך בלויז דערלייגן, אַז ער האָט ניט געוואָלט אינוועסטירן קיין קאָ־פּיטאַלן אין אונטערנעמונגען, וואָס ער קען ניט דירעקט קאָנטראָלירן.

אין זיין שטענדיקער פאַרנומענקייט, האָבנדיק פאַר־שיידענע אינדוסטריעלע פראָבלעמען אויפן קאָפּ, האָט מיין פאָטער זיך ניט געהאַלטן אין כלל־זאָכן פאַר קיין רעפאָר־מער, צו זיין באַרופן „ראָטעוועדעם כלל". ער האָט זיך באַטראַכט, וויי אייגער פון אַ סך.

ערשטע וועלט־מלחמה און דערנאָך

בעת עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה אין יאָר 1914, איז די רוסישע מיליטעריש מאַכט באַשטאַנען, אַז מיר זאָלן אויסארבעטן וואָס מער לעדער, וויפל נאָר עס איז מיגלעך און צוצושטעלן צו דער אַרמיי. די פאַבריק איז געגאַנגען אין פולן שוואונג — דורך טאָג און דורך דורך נאַכט. שאָוול איז געווען בלויז אַ ניינציק ווי־אָרסט פון דייטשישן גרענעץ און מיר האָבן באַדאַרפט אָננעמען אַלע מיגלעכע פאַרהיטונג־מיטלען, אַז מיר זאָלן ניט ווערן פלוצעם פאַרכאַפּט מיט האַק און פּאַק פון די דייטשן.

די אָנגעשטעלטע פון דער פאַבריק און אונדזער גא־רע אַרבעטערשאַפט, די יידישע און ניט־יידישע, זיינען געווען מיט די סאָלדאַטן אויפן הויף זייער פריינטלעך, געהאָלפן זיי מיט וואָס מיגלעך; האָט דאָך די גאָרע יידי־שע אָרטיקע באַפעלקערונג אַרויסגעווויזן הייסע פריינט־

שאפט צו דער רוסישער ארמיי. וועז די רוסן אבער האבן אנגעהויבן ליידן מפלות אויפן פוילישן פראנט, אן אויך אויפן ליטווישן, האט באלד די רוסישע אנטיסעמיטישע פרעסע געגומען פארשפרייטן בלבולים (די פוילישע און ליטווישע יידן־העצערישע בלעטלעך האבן נאכגעפלאפלט), אז די יידישע באפעלקערונג העלפט די דייטשן.

אין סעפטעמבער, 1914, איז געווען אויף דער פאב־ריק אזא פאל. דער הויפט־אינזשעניר פון פאבריק האט געזאגט מיין פאטער, אז די דאמף־סטאנציע גיט ניט ארויס גענוג קראפט, און אז דאס איז דערפאר ווייל איר קוי־מען ציט ניט גענוג. מיין פאטער האט, לויט דעם אינזשע־נירס אנווייז, צוגעשטימט, אז מען זאל דעם קוימען מאכן מיט א צען פוס העכער, און באלד האט מען געדונגען מוליארעס און זיי האבן זיך געגומען צו דער ארבעט. אין א וואך ארום, ווי מען האט די ארבעט אנגעהויבן, איז דער קאמאנדיר פון דער שאוולער זשאנדארמעריע, אראפגעקו־מען אין פאבריק זען מיין פאטער. ער איז געקומען אויס־געפינען, וואס מיר טוען ארום דעם קוימען. מיין פאטער האט אים דערקלערט, אז עס ציט ניט גענוג דער קוימען, און אז מען וועט אים מאכן מיט צען פוס העכער. ער האט מיין פאטער געגלויבט, אבער ער האט געראטן, אז מיר זאלן די ארבעט ארום קוימען בעסער אפשטעלן, ווייל די מיליטעריש מאכט קען אונדז נאך באשולדיקן, אז מיר בויען א טורעם פון וואנען צו געבן סיגנאלן די דייטשן. פארשטייט זיך, אז מען האט די ארבעט ביים קוימען אפ־געשטעלט.

אז די רוסן האבן באשלאסן אפצוטרעטן פון שאוול, האט דער געניראל יאזיקאוו געשיקט צו אונדז אין א נאכמיטאג זיין לייטענאנט און אונדז פריינטלעך פאר־טרויט, אז אין דעם אייגענעם אוונט פארלאזט די רוסישע ארמיי שאוול, און אז ער האפט, אז אויך מיר וועלן אין שאוול ניט פארבלייבן, כדי מיר זאלן ניט ווערן נוצלעך דעם שונא, וואס וואלט געקענט מיט אונדזער הילף ווייי־טער אנטרייבן אונדזער פאבריק. עס פארשטייט זיך, אז אין דעם זעלביקן אוונט איז אונדזער משפחה שוין פון שאוול אוועק. אויף מארגן האבן מיר זיך דערשלעפט ביז ריגע — אבער קוים זיינען מיר דארטן אנגעקומען, איז א העכערער פאליציי־באאמטער געקומען אונדז זען און אונדז איבערגעבן, אז מארגן פרי זאלן מיר קומען אין דער קאנצעלאריע פון גובערנאטאר, וואס וויל מיט אונדז ריידן. דער ריגער גובערנאטאר איז דעמאלט געווען אייי־נער קעלעפאווסקי, א צורר־היהודים, אן אפשטאמלער פון בעסאראביע און א ידיד פון בלוטיקן פאגראמשטשיק קרושעוואן.

אז איך בין מיטן פאטער אויפגענומען געוואָרן פון גובערנאטאר, האט ער באלד געפרעגט אונדז, פון וואס־נען האבן מיר געהאט געווארט, אז שאוול איז אין גע־פאר צו פארנומען ווערן פון די דייטשן, אז מיר זאלן באצייטנס, מיט א צוויי וואכן פריער, ארויספירן גרויסע קוואנטומס לעדער און גארב־מאטעריאלן טיפער קיין רוס־לאנד? מיין פאטער האט אומדערשראקן אפגענטפערט, אז מסתמא האט דער הער געבורנאטאר גלייענט די לעצ־טע ארטיקלען פון „נאוואיע וורעמיא“ (די גרעסטע האלב־אפיציעלע צייטונג אין צארישן רוסלאנד. און שטארק אנ־טיסעמיטישע), וואו מען האט געווארפן אויף אונדז די פאס־קודנע באשולדיקונג, אז „דער רייכער ייד חיים פרענקל, האט אנגעזאמלט גרויסע לאגערן לעדער־סחורה אין שאוול, כדי די דייטשן זאלן עס פארנעמען, וועז זיי וועלן זיך א רוק טאן אויפן פראנט“. די „נאוואיע וורעמיא“ האט אגב געשריבן, אז דער „רייכער פרענקל האט, באהאלטענערהייט אין טרונעס, ארויבערגעשמוגלט וועגענער גאלד צו די „דייטשן“. דער גובערנאטאר איז געווען דערשטוינט פון מיין פאטערס תשובה און דער „אויפנעם“ אונ־דזערער ביי אים איז געווען געענדיקט.

מיר האבן פארלאזן ליטע אין סעפטעמבער, 1914. אין מאי 1915, נאכן גירוש פון די יידן אין ליטע, צווישן וועלכע עס זיינען געווען אלע אונדזערע קרובים, קאנ־טאר־אנגעשטעלטע און די יידישע פאבריק־ארבעטער, איז די פאבריק אונדזערע געבליבן הפקר.

די דייטשן זיינען געווען ארריין אין שאוול און האבן זיך טיכטיק געגומען אונדזער פאבריק צו עקספלואטירן. די רויע פעל, פארווייקטע אין די קובלען, ארויסגעשלעפט און באארבעט. זיי האבן א נוץ געמאכט פון די פארטיקע און האלב־פארטיקע עקסטראקטן.

אזוי זיינען פארלאפן די פאר יאר ביז עס איז געקו־מען דער ברעסט־ליטאווסקער שלום. אדאנק דער איינגע־שטעלטער קאמוניקאציע צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד האבן מיר געקענט עטוואס דערגיין, וואס עס טוט זיך מיט אונדזערע פאבריקן אין שאוול. די דייטשן האבן אין יענער מלחמה, אין די פארנומענע געגנטן פון רוסלאנד, געוואלט אין געווינען הינזיכטן ארויסווייזן „אנשטענדיקייט“. האבן זיי דאך די אלע פעלקער דעמאלט, און אויך די ארטיקע יידן, באוואָרפן מיט צוזאגן, אז זיי קומען זיי געבן „פריי־הייטן“ אנשטאט די אונטערדריקונגען אונטערן צאר. קורץ, מיר האבן זיך דערוואוסט, אז די דייטשן האבן טאקע וואס נאר מיגלעך פון אונדזער פאבריק ארויסגעשלעפט, אבער אז זיי האבן ארויסגעגעבן פאר די פארנומענע מאטעריאלן און סחורה קוויטירונגען, וואס זיי וועלן שפעטער אויס־לייזן, ד. ה. אויסצאלן מזומן. עס איז פארשטענדלעך, אז די דייטשישע אפשאצונגען פון רעקוויזירטן האב און גוטס איז געווען א סך נידעריקער פון אמתן ווערט, און פאר א גרויסער טייל האט מען בכלל „פארגעסן“ קוויטאנצירן ארויסצוגעבן. מיר האבן אבער זיך דערוואוסט, אז ביים שאוולער בירגרמייסטער געפינען זיך קוויטירונגען פאר דעם, וואס מען האט פארנומען אין אונדזער פאבריק — אויף א סומע פון דריי און א האלב מיליאן מארק.

מיר האבן זיך דורך דער דעמאלטיקער דייטשישער אמבאסאדע אין מאסקווע אויך דערוואוסט, אז מיר מעגן מיט די קוויטאנצייעס, וואס ליגן פאר אונדז ביים שאוולער בירגרמייסטער דעקן די חובות, וואס מיר זיינען שולדיק דייטשישע אונטערטאנען. מיר האבן פון אונדזערע בעלי־חובות אין רוסלאנד שוין קיינע צאלונגען ניט געקענט דערוואָרטן, אבער מיר האבן זייער געוואלט אפצאלן די חובות, וואס מיר זיינען געבליבן שולדיק אין דייטשלאנד.

אין גרעסטער טייל — די דייטשע יידן. מיר האָבן טאָקע באַלד באַשלאָסן, אַז איך זאָל מאַכן אַ רייזע קיין שאַוול, אַרויסצובאַקומען די קוויטירונגען פאַר דעם, וואָס מען האָט ביי אונדז רעקוויזירט און דערנאָך פאָרן קיין בערלין, צו ליקווידירן די חובות, וואָס מיר קומען.

איך האָב מיט גרויסע שוועריקייטן די נסיעות דורכגעמאַכט און מיט שווערער מי האָט זיך אונדז איינגעגעבן, אַז מיר זאָלן אין אַ בערלינער העכערן געריכט קענען דורך די קבלות דעקן די חובות, וואָס מיר זיינען שולדיק אין דייטשלאַנד. זיי האָבן באַטראָפן אַ דריי מיליאָן מאַרק. ביי מיין פאָטער און ביי מיר איז דאָס געווען אַ גרויסע פרייד. וואָס עס זאָל ניט געשען וווייטער, אַבי מיר זיינען קיינעם גאָר ניט שולדיק.

דייטשלאַנד איז אין אַ פאָר וואָכן שפּעטער אײַנגעבראָכן געוואָרן, אָבער ליטע, איז דאָך אויסגערופן געוואָרן, וועט זיין אַן אומאָפּהענגיקע פרייַע רעפובליק. אונדזער פלאַץ, האָבן מיר באַשלאָסן, איז די אַלטע היים ליטע, וואוהין אַזוי פיל ליטווישע יידן מיט אַזוינע ליכטיקע האָפענונגען האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקצוקערן.

פאַרנדיק צוריקוועגס דורך ריגע, מיט דער גאַנצער פאַמיליע, האָט זיך מיין פאָטער פאַרקילט און באַקומען לונגען־אנטצינדונג. מיר האָבן זיך שוין אָפּגעשטעלט אין ריגע. זיך אַ ביסל דערהוילט, איז ער מיט מיין מוטער אַוועק קיין ווִיסבאַדן. דעם 20טן מאי, 1920, איז ער פלוצלינג געשטאָרבן פון אַ האַרצשלאָג.

אין ליטע האָב איך זיך צוריקגעקערט מיט איבער הונדערט און פופציק טויזנט ענגלישע פונט. די געביידעס פון פאַבריק זיינען ניט געווען פיל באַשעדיקט. אויף אַנדערע האָט מען באַדאַרפט לייגן אַ דאַך, פאַרריכטן מאַשינעריי. עס האָט מער ניט געקענט זיין קיין רייד צו באַטרייבן די פאַבריק אין דעם פאַרמלחמהדיקן מאַסשטאַב. דער הויפּט־אָפּנעמער פון אונדזער זוילן־לעדער איז געוואָרן סאָוועט־רוסלאַנד. ליטע איז דאָך געווען קליין, דער אינערלעכער מאַרק איז ניט גרויס געווען און עס האָבן זיך אין שאַוול, און אַנדערשוואו אין ליטע, געעפנט נאָך גאַרבערייַען.

אין 1925 האָב איך געעפנט אין שאַוול אַ מאָדערנע מעכאַנישע שוך־פאַבריק. ניט צו פאַרשפרייטן זיך צו לאַנג, ווי די לאָגע פון די יידן אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע איז אַלץ פאַרערגערט געוואָרן, איז געניג אָנצואווייזן, אַז אונטער סמעטאָנאַס ממשלה האָט מען שוין צו מיר אַ טענה געהאַט, וואָס די שוך־פאַבריק, וואָס האָט זיך געפרופן „באַטאַס", האָט באַשעפטיקט אַן ערך אַ העלפט יידישע אַרבעטער. רעגירונג־באַאמטע האָבן געהאַט די העזה צו קומען פון מיר מאָנען, אַז אַזוי ווי יידן מאַכן אויס אין ליטע אַ 7 פּראָצענט (אונטער סמעטאָנאַן זיינען זיי שוין געווען ווינציקער פון 7 פּראָצ.), זאָלן יידן פונקט אין אַזאַ פּראָצענט זיין באַשעפטיקט אין דער פאַבריק. קורץ, מען האָט ניט נאָר יידן מער ניט צוגעלאָזט זיין מלוכה־באַאמטע, שטאַרק באַגרענעצט זיי אין אוניווערזיטעט און אין אַלע פרייַע פּראָפעסיעס, געפלאָגט שוועכער מיט שטייערן, באַגרענעצט (אָפּיציעל, צי ניט־אָפּיציעל) קרעדיטן פאַר יידישע אונטערנעמער, נאָר אפילו צו האָבן ברויט אַלס שוועכע שוסטער־אַרבעטער אין פאַבריק האָט מען שוין יידן אויך ניט פאַרגונען. נאָך זייענדיק אין ליטע ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָב איך וויי יעדער אייַנער קלאָר געזען, אַז יידישע אינדוסטריע, ווי בכלל דער יידישער עקאָנאָמיש־ווירטשאַפטלעכער אָנטייל אין ליטע וועט אַלץ מער אייַנגעשרומפן און אַרויסגעשטויסן.

אין אויגוסט, 1939, האָב איך מיט מיין פרוי און קינדער פאַרלאָזן ליטע. מיין מוטער אָבער, אַ פרוי פון 79 יאָר, האָט ניט געוואָלט אויף דער עלטער זיך ברעכן און מיט אונדז מיטפאָרן, וויפיל מיר האָבן זי ניט געבעטן. מיין שוויגער, די אלמנה אויך אַ פּיאָניר פון אַ יידישער אינדוסטריע אין לאָדזש, וואָס האָט געוואויזט מיט אונדז, אַ פרוי פון 80 יאָר, האָט בעסער געוואָלט פאַרבלייבן מיט מיין מוטער אין שאַוול, אַיידער זיך לאָזן אין וועג.

שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז ווען סאָוועטרוסלאַנד האָט פאַרנומען ליטע, האָט מען די צוויי פרויען אַרויסגעזעצט פון זייער דירה און זיי האָבן זיך געמוטשעט אַ צימער ביי אַ שאָולער אַדוואָקאַט, לעווין. די סאָוועטמאַכט האָט פאַרנומען די פאַבריק און אונדזערע , מיינע און די עלטערנס, וואוינונגען. ווי איך האָב געהערט, זאָלן די סאָוועטן האָבן געצאָלט מיין מוטער און שוויגער־מוטער אַ מאָנאַטלעכע סובסידיע פון 250 ליט (אַן ערך 25 דאָלאָר).

יאָרן שפּעטער האָבן איך זיך דערוואוסט אַז מיין מוטער איז אויסגעמאַנגען אין שאַוולער געטאָ, מיין שוויגער האָט מען אומגעבראַכט. אַ טייל געזונטע יידן האָבן נאַציס געטריבן פון שאַוולער געטאָ צו אַרבעטן פאַר זיי*) אין אונדזער פאַבריק. איינצלנע פון זיי האָבן זיך גערעטעוועט.

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ירושלמי, א., אין „שאַוולער געטאָ".

דר. מאַרק ווישניצער

יידישע מלאכה און בעל־מלאכה־צעכן אין ליטע

דער אָנהויב פון יידישער מלאכה אין ליטע. — קאָנקורענץ־קאַמף פון יידישע און קריסטלעכע האַנטווערקער אין לוצק, גראָדנע און ווילנע — פאַרשפרייטונג פון יידישן האַנטווערק אין ליטע אין 17טן יאָרהונדערט. — דער אָנהויב פון יידישע צעכן. — וואוקס פון יידישע צעכן אין 18טן יאָרהונדערט. — די קאָנסטיטוציע פון צעך. — באַציאונגען פון צעך צו קהל. — סאָציאַלע קעגנזאַצן אין 19טן יאָרהונדערט. — מעשה קיידאַן. — די קייזערלעך רוסישע געזעצגעבונג בנוגע צעכן. — ווילנער צעכן אין אָנהויב 19טן יאָרהונדערט. — פּרואוון צו שאַפן נייע צעכן. — דאָס רוסישע געזעץ פון 1852 וועגן יידישע האַנטווערקער אין די אַלגעמיינע צעכן. — סתירות צווישן יידישע מייסטערס און געהילפן (פּועלים) אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. — פּועלים־חברות. — כאַראַקטער פון צעך אין לעצטן יאָרצענדליק פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די געשיכטע פון דעם אָנטייל פון די יידן אין די פאַרשיידענע געביטן פון דער עקאָנאָמיק אין ליטע, אין דעם פּעריאָד פון 16טן יאָרהונדערט ביזן סוף 19טן, איז נאָך זייער ווייניק באַאַרבעט געוואָרן. דאָס איז אויך בנוגע דעם צווייג פון מלאכה אָדער האַנטווערק. מיר פאַרמאָגן ניט די קוואַלן פון אַ סך געגנטן און שטעט, וואו עס האָט געבליט יידישע מלאכה, אַ סך מאַטעריאַלן זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען.

יידישע בעלי־מלאכות קומען אויף אין ליטע זייער פרי. אין דער פריווילעגיע, וואָס דער ליטווישער גרויספירשט וויטאָווט (וויטאָלד) האָט אין יאָר 1389 געגעבן די יידן אין גראָדנע, איז פאַראַן אַ פונקט, אַז יידן מעגן זיך פאַרנעמען מיט אַלע צווייגן פון האַנטווערק. ס׳איז זיכער, אַז די יידן אין ליטע האָבן זיך ברייט באַנוצט מיט דער דערלויבעניש פון גרויספירשט. לייידער, האָבן מיר ניט קיין קאָנקרעטע ידיעות וועגן דער פאַרשפרייטונג פון האַנטווערק אין ליטע אין דעם 15טן יאָרהונדערט. אָבער זאָל דאָס ניט הייסן, אַז יידן האָבן דעמאָלט ניט פאַרנומען זיך מיט פאַרשיידענע מלאכות. מען מוז נעמען אין אַכט, אַז דאָס ליטווישע פאָלק און די אָנדערע ניט־יידישע עלעמענטן, ווי צום ביישפיל רוסן, טאָטערן, פאָליאַקן זיינען דעמאָלט נאָך געשטאַנען אויף דעם נאַטוראַל־ווירטשאַפט־לעכן שטייגער. דער ערד אַרבעטער איז געווען זיין גאָרער אייגענער האַנטווערקער און האָט אויסגעאַרבעט כמעט אַלץ, וואָס ער האָט געברויכט פאַר זיך און זיין פאַמיליע. דעם אָדל האָבן נאַטירלעך ניט באַפרידיקט די גראָבע אויסאַרבעטונגען פון די פּויערים. דער שטאָטישער מענטש — ניט־ייד אָדער ייד — האָט זיך געוועדט צו די דייטשישע און יידישע האַנטווערקער. די דייטשישע האַנטווערקער זיינען געווען אָרגאַניזירט נאָך

פון 15טן יאָרהונדערט אין צעכן, וואו יידן האָבן ניט געהאַט קיין צוטריט. די יידישע בעלי־מלאכות זיינען ניט נאָר ניט געווען געשיצט, נאָר זיינען נאָך ברוטאַל געשטערט געוואָרן זיך צו באַפעסטיקן. ניט געקוקט אויף דעם, האָט די יידישע האַנטווערקעריי זיך כסדר פאַרשפרייט אין פאַרשיידענע געגנטן פון ליטע.

צווישן היסטאָרישע געשעענישן פון דער ערשטער און צווייטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט באַווייזן, אַז די יידישע האַנטווערקעריי האָט שוין דערגרייכט אין דער דעמאָלטיקער ליטע אַ היפּשע מדרגה.

אין לוצק איז אויסגעבראָכן אין 1539 אַ שטרייט צווישן אָרטיקע קריסטלעכע צעכן און יידישע בעלי־מלאכות. ער איז אויסגעגליכן געוואָרן אויף אַזאַ אופן: יידישע שנייידער און קירזשנער אין לוצק און אין די אַרומיקע שטעטלעך קלעוואָן, טאָרטשין און אַליק זאָלן מעגן פאַרקויפן זייערע אַרבעט־פּראָדוקטן צו די פּויערים אויף די מערק פאַר בהמות אָבער בתנאי, אַז זיי זאָלן געבן אַ געוויסן אָפּצאָל פאַר די לוצקער צעכן. דערפון זעען מיר, אַז יידישע בעל־מלאכות האָבן געאַרבעט פאַרן מאַסן־געברויך. צו אַן ענלעכער פּשרה זיינען געקומען אין גראָדנע, נאָך יאָרנלאַנגע שטרייטיקייטן און פאַרהאַנדלונגען, די אָרטיקע יידישע צעכן מיט יידישע שנייידער, קירזשנער און היטל־מאַכער.

דער אָפּמאַך פון גראָדנע איז צוערשט געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1579, אָבער נאָך צענדליקער יאָרן זיינען קריגעריין אָנגעגאַנגען. אַן אָנטגילטיקער אָפּמאַך איז ערשט צושטאַנד געקומען אין 1649. לויט דעם אָפּמאַך האָבן די יידישע בעלי־מלאכות געמעגט פאַרקויפן זייערע אַרבעט־פּראָדוקטן סיי אויפן מאַרק, סיי אין זייערע קראָמען, אָבער זיי האָבן געמוזט זיך פאַרפליכטן צו צאָלן דעם קריסטלעכן צעך 6 גילדן און 2 פונט שיספּולווער אַ יאָר. דער אָפּמאַך האָט אָבער אַריינגענומען נאָך אָנדערע אינטערעסאַנטע פּרטים. יידישע בעל־מלאכות מעגן האָלטן ביי זיך קריסטלעכע פּועלים, אָבער בתנאי, אַז די פּועלים זאָלן אין נויט־פאַלן אַרויסהעלפן קריסטלעכע מייסטערס. ווייטער האָבן יידן־בעל־מלאכות געמעגט האָלטן קריסטלעכע לערנינגלעך און געבן דערפאַר דעם צעך אַ געוויסן אָפּצאָל.

עס איז כדאי אָנצוואוייזן, אַז אין דער געשיכטע פון די באַציאונגען צווישן די קריסטלעכע און יידישע האַנטווערקער זיינען די פונקטן פונעם גראָדנער אָפּמאַך געווען אַ זעלטענע דערשיינונג. נאָך אינטערעסאַנטער איז געווען אַ פונקט פון דעם גראָדנער אָפּמאַך, אַז די יידישע בעלי־מלאכות האָבן אויסגעפּועלט, מען זאָל

זיי באַפרייען פון אַזעלכע התחייבותן, ווי געבן ליכט פאַרן אַלטאַר אין קלויסטער פון דעם צעך, זיי זאָלן ניט דאַרפן זיך אויסשטעלן הינטער דער פאָן פונעם צעך, זיך ניט מוזן באַטייליקן ביי לוויות נאָך פאַרשטאָרבענע מיטגלידער פונעם קריסטלעכן צעך. קריסטלעכע בעלי־מלאכות זיינען קיין מאָל ניט געווען מחויב זיך צו באַטייליקן אין יידישע לוויות.

ניט אומעטום איז דער קאָנקורענץ־קאַמף צווישן יידישע בעלי־־מלאכות און קריסטלעכע צעכן אַזוי גיבסטיק פאַרלאָפן לטובת די יידן ווי אין גראָדנע. אין ווילנע, למשל, איז די סיטואַציע געווען אָ סך האַרבער דאַרט האָט דער צעך פון די קריסטלעכע שוסטער אויסגעפּועלט ביי דער מאַכט אָ פאַרבאָט אויף יידישער שוסטערייַ. אַפילו ווילנער קריסטלעכע סוחרים און שליאַכטיטשעס (אַדעליקע) האָבן ניט געטאָרט קויפן אָדער אימפאָרטירן קיין פאַרטיקע שיך פון ווילנע. דאָס, פאַרשטייט זיך, איז געווען אָ שווערע גזירה פאַר יידישע שוסטער פון ווילנע. די היסטאָרישע דאָקומענטן פון יענער צייט דערציילן ווייטער, אַז בכלל האָבן די ווילנער שטאָטבירגער פאַרוועדט די יידן זיך צו פאַרנעמען מיט האַנטווערקעריי, אָ חוץ שניידעריי, אָבער דאָס אויך נאָר פאַר יידישע קאָנסומענטן.

מען מוז נעמען אין אַכט, אַז אַזעלכע פאַרבאָטן זיינען ניט תמיד פינקטלעך אויסגעפירט געוואָרן. דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן אוז דער שווערער קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ פון די יידישע בעלי־מלאכות זיינען געווען שטאַרקערע פאַקטאָרס, אייַדער געזעצלעכע פאַרבאָטן. די ווילנער קריסטלעכע צעכן האָבן ביטער און אומרחמנותדיק באַקעמפט די יידישע בעלי־מלאכות. די קריסטלעכע צעכן פון גלעזער, פישער, אייַנבינדער, גאָלדשמידן האָבן אין 1633 אָנגענומען אַלע מיטלען, ניט צו דערלאָזן אויפקומען יידישע האַנטווערקעריי. ווי אַן אילוסטראַציע פון דער צעכן־פאָליטיק ברענגען מיר אָ באַשלוס פון ווילנער גאָלדשמידן־צעך פון יאָר 1628: „די צעך־מייסטערס זיינען באַרעכטיקט מיט דער הילף פון דער מלוכהשער און שטאָטישער מאַכט אונטערצונעמען שריט קעגן די ווידערשפּעניקע קריסטן (גאָלדשמידן) און באַזונדערס קעגן יידן און טאָטערן, וואָס פאַרנעמען זיך געהיים מיט זייער האַנטווערק, אָדער די וואָס הענגען עפּנטלעך אַרויס שילדן אויף זייערע פענצטער. מען מעג צונעמען ביי זיי מיט געוואָלד זייערע אויסאַרבעטונגען און צעשטערן און פאַרווערן די באַטרעפּנדיקע האַנטווערקער וויייטער צו אַרבעטן. די אָנגעראַבענטע אויסאַרבעטונגען זאָלן איבערגעגבן ווערן דער קירך פאַר קירכלעכע באַצירונגען.*)

דער יידישער בעל־מלאכה האָט אָבער זיך געראַנגלט מיט אַלע כוחות צו פאַרדינען זיין שטיקל ברויט. יידישע בעלי־מלאכות אָפּעלירן כסדר צו דער מאַכט ווענן זייער רעכט און פרייהייט פון אַרבעט און גיבן אָפּ אַלץ וואָס זיי פאַרמאָגן, צו באַצאָלן גוט געלט אַזאַ רעכט אַרויסצוקריגן. אין אַ סך פאַלן ווערן די פריווילעגיעס אַרויסגעגעבן יידן אויף דעם נאָמען פון די קהילות, אין אַנדערע פאַלן — אויף דעם נאָמען פון די יידישע בעלי־מלאכות גופא. גרויס זיינען געווען די יסורים און קאָסטן פון די יידן דאָס רעכט אויף האַנטווערק אַרויסצובאַקומען. די שטעט און שטעטלעך, וואָס זייערע פריווילעגיעס האָבן כולל געווען דערלויבענישפונקטן פון יידישער האַנטווערקעריי, זיינען אין מער אָדער ווייניקער כראָנאָלאָגישן סדר אַזוי: קרינקי, וואָלין (1633), ליפּסק (דאָסזעלביקע יאָר), קאַמענץ (1635), ווישאָן (1646), פּרוזשאַן (1644), טשאָוס (1671), קיידאַן, קאַלוואַריע (1713). אין דער פריווילעגיע פאַר דער מינסקער קהילה, אין 1681, וועלן דערמאָנט יידישע גאַרבער, שערער, שניידער, מוליאַרס, בלעכער, יואוועלירער, שמוקליאַרס, ציגיסער און אַנדערע פּראָפעסיעס. אין דעמזעלבן ביקן יאָר דערשלאָגן זיך וויטעבסקער יידישע בעלי־מלאכות צו אַ פריווילעגיע אויף אַלערליי האַנטווערקער־פאַכן.*)

לייענענדיק דעם צעטל פון פאַכן, וואָס זיינען געוואָן פאַרשפּרייט צווישן יידישע בעלי־מלאכות אין ליטע, באַזונדערס אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט, מוז מען שטעלן די פראָגע, ווי אַזוי איז דער שנעלער וואוקס פון האַנטווערק פאַרגעקומען אין אַזאַ פאַרהעלטניסמעסיק־קורצער צייט? די סיבות זיינען געוואָן עטלעכע. ערשטנס, איז דער יידישער ישוב אין ליטע שטאַרק אויסגעוואַקסן אין דעם 17טן יאָרהונדערט אין פאַרגלייך מיט דעם 16טן יאָרהונדערט. אין דער מיט פון 16טן י״ה האָט ליטע געהאַט אַרום 15 קהילות, העכער הונדערט יאָר שפּעטער, אין די 70ער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט, פאַרמאָגט ליטע צענדליקער קהילות אוז נאָך מערער קלענערע ישובים. יידן האָבן געמוזט עקזיסטירן, געמוזט מאַכן אָ לעבן. האַנטווערקעריי האָט צוגעצויגן צו זיך אַלץ מער יידן פון דער גרויסער מאַסע, וועמעס אייניקער קאַפּיטאַל זיינען געווען געזונטע הענט צו אַרבעטן. אייַנער האָט זיך אויסגעלערנט ביים אַנדערן. צי גוט אָדער שלעכט, איז אַן אַנדער פראָגע. געשטאַנען איז פאַר די מאַסן יידישע האַנטווערקער אַן אייזערנע וואַנט, אויפגעבויט און עקשנותדיק פאַרטיידיקט פון די קריסטלעכע צעכן אוז די שטאָט־מאַגיסטראַטן. אָט די וואַנט האָט געמוזט געשטורעמט ווערן. דאָס האָט נאָטירלעך געקאָסט נאָר אונטערגענומען ווערן פון אַן אַרגאַניזירטער מאַכט, ווי די יידישע צעכן.

דער יידישער האַנטווערקער פון יענער עפּאָכע, זעענדיק אַז אַלס אָ יחיד איז ער שוואַך אין קאַמף מיט די קריסטלעכע צעכן, האָט זיך פאַרבונדן מיט אַנדערע

*) זע מיין אַרטיקל: Евреи-ремесленники и их цеховая организация. История Еврейского Народа, XI, Москва, 1914.

*) לגו, „דער יידישער פראָלעטאַריאַט", (סטאַטיסטיק און געשיכטע), פאַרלאָג „די וועלט", ווילנע, 1906; ר. נאַטיל, „צו דער געשיכטע פון האַנטווערק ביי די ליטוישע יידן", ייוואָ־בלעטער, יאָנואַר־מערץ, 1936.

יידן פון זיין פאַך. אַזוי אַרום ווערן אָרגאַניזירט יידישע צעכן אין פאַרלויף פון 17טן יאָרהונדערט, און נאָך מער אין דעם 18טן יאָרהונדערט. די יידישע צעכן זיינען גע־ווארן די באַרופענע אָרגאַניזאַציעס צו פאַרהיטן די פּאָ־זיציע פון די יידישע האַנטוועַרקער.

די קהילות־אַדמיניסטראַציע האָט שטאַרק געשטיצט די באַמיאונגען פון די יידישע האַנטוועַרקער צו דער־ווערבן דאָס רעכט אויף אַרבעט. קהל איז געווען בלו־טיק פאַראינטערעסירט אין דעם ענין. קהל האָט אויך געשטיצט האַנטוועַרקער כדי צו פאַרזיכערן די שטייער־קראַפט פון די קהילות. די האַנטוועַרקער זיינען געווען שטייער־צאָלער, מיר ווייסן פון שפּעטערדיקע דערשיי־נונגען דער עיקר אין דעם 18טן יאָרהונדערט, ווי שטאַרק קהל האָט אַרויסגעצויגן שטייערן פון דעם אַר־בעטנדיקן המון. עס בלייבט אָבער דאָך אַ היסטאָרישער פאַרדינסט פון קהל, וואָס ער האָט געהאָלפן מיט אַלע קרעפטן די יידישע האַנטוועַרקער אין זייערע אַקציעס. זיי האָבן זיך געווויינלעך פאַרענדיקט מיט דעם, וואָס ס׳זיינען פאַרמערט געווארן נייע יידישע בעלי־מלאכה צעכן. אונדזערע ידיעות וועגן יידישע צעכן אין ליטע זיינען נאָך אַלץ זייער שפּאַרעוודיק. מיר ווייסן פון דער עקזיסטענץ פון אַ צאָל אַזעלכע צעכן אין גרעסערע צענטערס, ווי אין ווילנע, למשל, וואו עס זיינען געווען ביים סוף פון 18טן יאָרהונדערט און אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט די פאָלגנדיקע צעכן: 1) שניידער־צעך, 2) קירזשנער־־צעך, 3) קצבים־צעך, 4) גלעזער־צעך, 5) שוסטער־צעך, 6) מעשגיסער־צעך, 7) שמוקלער־צעך, 8) גאָלדשמיד־צעך, 9) מוזיקאַנטן־צעך, 10) בלעכער־צעך, 11) טשעסלער־צעך.*)

אין מינסק און אין אַנדערע שטעט זיינען געווען אַ היפּשע צאָל יידישע צעכן. אינצלנע צעכן זיינען געווען אין קלענערע שטעט, דהיינו, אין קיידאַן, איוועניץ, זאַ־בלודאָוו, סקידעל, גאַרקי און קאָפּיל. די ידיעות וועגן יידישע צעכן אין פּוילן זיינען אומפאַרגלייכלעך פולער. מען קען דערקלערן דעם מאַנגל אין ידיעות וועגן צעכן אין ליטע מיט דער לערך שוואַכערער אַנטוויקלונג פון יידישער היסטאָריאָגראַפיע בנוגע ליטע. עס פעלן אונדז נאָך עד־היום מאָנאָגראַפיעס וועגן דעם רוב יידישע קהילות אין ליטע, בשעת מאָנאָגראַפיעס איבער פּויליש־יידישע קהילות זיינען פאַראַן אַ סך מער.

די יידישע צעכן זיינען געבויט געווארן אויף די זעלביקע אָרגאַניזאַציאָנאַלע פּרינציפּן ווי די קריסטלעכע צעכן אין ענגלאַנד, פראַנקרייך ,דייטשלאַנד און פּוילן.**)

*) זע פּנחס קאָן, „יידישע צעכן אין ווילנע אָנהויב 19טן יאָרהונדערט", שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, באַנד 1, בערלין, 1928.

**) איבער דער סטרוקטור פון יידישע צעכן, ליטע איינ־געשלאָסן, האָב איך געשריבן פאַרשיידענע מאָל. צווי־ אָרבעטן זיינען דערשינען אין יידיש: „יידישע בעל־מלאכה צעכן אין פּוילן און אין ליטע", כלל־פאַרלאַג, בערלין, 1922; „די סטרוק־טור פון יידישע צעכן אין פּוילן, ליטע און ווייסרוסלאַנד אינעם 17טן און 18טן יאָרהונדערט", צייטשריפט פאַר יידישער גע־

די האַנטוועַרקער, וואָס האָבן באַלאַנגט צום צעך, האָבן געהתמעט דעם רעגלאַמענט, די קאָנסטיטוציע פון דעם צעך, דעם „גזפי", אין דער טערמינאָלאָגיע פון דער יידישער צעך־אָרגאַניזאַציע, און האָבן זיך דערמיט פאַרפליכטעט צו האַלטן הייליק די קאָנסטיטוציע און אַלע שפּעטערדיקע תקנות פון דעם צעך, אין הסכם מיט נייע עקאָנאָמישע און סאָציאַלע באַדינגונגען.

דער הויפּט־פּרינציפּ פון דער צעך־קאָנסטיטוציע איז געווען דער פּרינציפּ פון אחדות, חברותא און אָפּ־שוואַכן דעם קאָנקורענץ־קאַמף צווישן די בעלי־מלאכות, וואָס האָבן באַלאַנגט צום צעך. יעדער מייסטער האָט געהאַט אויפן מאַרק זיין באַשטימטן פּלאַץ. קיינער האָט ניט געטאָרט נעמען אַן אַרבעט ביי אַ קונד, אויב עס האָט זיך פריער באַמיט פאַר דער באַשטעלונג אַן אַנדער האַנטוועַרקער, אַ מיטגליד פון צעך. קיינער האָט אויך ניט געטאָרט פאַרריכטן אַ זאַך ביי אײנעם, ווער עס איז שוין געווען אַ קונד ביי אַן אַנדער מייס־טער. מיר זעען, ווי דער עיקר־פּרינציפּ איז געווען ניט משיג־גבול זיין בנוגע דער קונדשאַפט, וואָס אַ מייסטער האָט דערוואַרבן אין לויף פון יאָרן. פעסטע קונדשאַפט איז געווען אַ חזקה, אָדער ווי מ׳פלעגט זיי אָנרופן „מערופּיע", וואָס איז איבערגעגאַנגען בירושה פון טאַטן צום זון. די חזקה אָדער מערופּיע האָט רעגולירט דאָס ווירטשאַפּטלעכע לעבן פון בריטע שיכטן, אַז קאָנקו־רענץ זאָל ניט נעמען די אויבערהאַנט. דער קיידאַנער פּנקס*) ברענגט אינטערעסאַנטע באַשטימונגען וועגן דער מערופּיע און איר ראָליע אין לעבן פון די בעלי־מלאכות.

דער צעך האָט באַשיצט זיינע מיטגלידער, די האַנטוועַרקער פון אַ געוויסן פּאַך אין איין אָרט. ניט־מיטגלידער פון צעך און דער עיקר פרעמדע יידישע בעלי־מלאכות, וואָס זיינען אָנגעפּאָרן צו פאַרקויפן זיי־ערע אויסאַרבעטונגען, זיינען אָפט געוודפט געוואָרן אויף אַ שרעקלעכן אופן. דער עקאָנאָמישער פּרינציפּ האָט גובר געווען די סענטימענטן פון נאַציאָנאַלער סאָלידאַריטעט. די בעלי־מלאכות, וואָס האָבן ניט גע־קענט אַריין אין די צעכן, האָבן געמוזט וואַנדערן פון שטאָט צו שטאָט, פון דאָרף צו דאָרף פון איין פּריצישן הויף צו אַן אַנדערן. „זיי ציען איבערן לאַנד", זאָגט אַ שרייבער פון אַכצנטן יאָרהונדערט, „אַלס מענער־און פרויען־שניידער, און וואָס איז נאָך מערקווירדיקער, ווען מען זעט זייערע לאַנגע בערד, אויך אַלס שערער".

כדי צו ווערן אַ מייסטער, אַ פול־באַרעכטיקטער מיטגליד אין צעך, האָט דער האַנטוועַרקער געמוזט

שיכטע, דעמאָגראַפיע און עקאָנאָמיק, ליטעראַטור־פאַרשונג, שפּראַך־ווייסנשאַפט און עטנאָגראַפיע, אַרויסגעגעבן פון אינסטי־טוט פאַר ווייסרוסלענדישער קולטור, מינסק, באַנד II און III, 1927. זע אויך י. סאָסיס, „יידישער האַנטוועַרקער אין ליטע, ווייסרוסלאַנד און אוקראַינע אין 18טן יאָרהונדערט", צייטשריפט, באַנד IV, 1930.

*) אין די בלעטער פאַר דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און ווירטשאַפט־געשיכטע פון יידן, נומער 5, בערלין, 1946.

האָבן געלערנט זיין פאַך ווייניקסטנס צוויי יאָר אַלס לערניונג און איין יאָר אַלס פּועל. מיר געפינען אין דער צעך־קאָנסטיטוציע באַשטעטיקונגען וועגן דער צאָל פּועלים און לערניינגלעך וואָס מ׳מיסטער האָט געמעגט האַלטן.

מיר געפינען אַ סך תקנות וועגן די אָפּצאָלן פאַר דער צעך־קאַסע, וועגן וואַלן פון צעך־עלטסטע, וועגן דער ראָליע פון די דיינים וואָס אַ סך צעכן האָבן געהאָט, דאָס לערנען פון משניות פון די צעך־מיטגלידער, די סאָציאַלע און צדקה־פונקציעס פון צעך, תקנות וועגן שטיצן קראַנקע האָנטווערקער, פאַרזאָרגן אלמנות און יתומים פון פאַרשטאָרבענע מייסטערס א. אַ. וו.*)

דער וועד הקהלות פון ליטע איז געווען געצוואונגען פון צייט צו צייט אַרויסצוגעבן תקנות קעגן טייערע קליידער, צירונג א. א. וו., מחמת אַ ריי סיבות, און דאָס האָט געוויס געשעדיקט אַ ריי יידישע מלאכות. די אָנטי־לוקסוס געזעצן האָבן געוויס ניט געהאָט די כוונה צו שעדיקן דעם יידישן בעל־מלאכה. זיי האָבן געמאַכט אין זיענען צו באַקעמפן דערשיינונגען, וואָס האָבן געקענט פירן צו אַסימילאַציע, אָדער נאָך מער, ניט צו רייסן די אויגן פון דער ניט־יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט אַלץ געווכט צו העצן קעגן יידן. די אָנטי־לוקסוס געזעצן זיינען געווען אַן אָלגעמיינע דערשיינונג אין יענע צייטן אויך צווישן ניט־יידן צוליב סיבות אָנדערע. די פּוילישע סיימען און די שטאָטישע מאָגיסטראַטן פלעגן אויך אַרויסגעבן געזעצן קעגן לוקסוס, — אַזוי אַרום זיינען אויך קריסטלעכע האָנטווערקער געטראָפן געווארן פון אָזעלכע באַדינגונגען אין זייער אַרבעט. די יידישע בעלי־מלאכות האָבן באַקומען פון וועד וואָרנונגען, אַז אויב זיי וועלן עובר זיין אויף די תקנות וועט דער וועד ביי זיי צונעמען די חזקה אויף אַרבעט (תקנה שז׳7), כאָטש דאָס איז געווען אין אַ שאַרפער סתירה מיט דעם קאָנסטיטוציע פון די צעכן.**)

די באַציאונג פון קהל צום צעך האָט זיך שפּעטער בכלל געענדערט. בשעת עס האָבן נאָך ניט עקזיסטירט קיין יידישע צעכן האָבן די קהילה־פאַרוואַלטונגען, ווי שוין אויבן דערמאָנט, פאַרטיידיקט די יידישע האָנטווערקער קעגן די קריסטלעכע צעכן און די שטאָט־מאָגיסטראַטן. דערנאָך אָבער, ווען דער עקשנותדיקער קאַמף פון די האָנטווערקער האָט סוף־כל־סוף געפירט צו דער אַרגאַניזאַציע פון יידישע צעכן, האָט די אַמאָליקע אייניקייט מיט קהל זיך אָפט אויסגעלאָזט און עס איז געקומען צו סיכסוכים צווישן קהל און דעם יידישן צעך. דאָ האָט זיך איבערגעחזרט דאָסזעלביקע בילד, ווי מען זעט עס אין דער ניט־יידישער סאָציאַל־עקאָנאָמישער וועלט. גענוי ווי דער מאָגיסטראַט האָט זיך געמיט צו זיין דער האַר איבער דעם קריסטלעכן צעך, האָט אויך קהל געוואָלט זיין דער קאָנטראָל־אָרגאַן איבער דעם יידישן צעך. גענוי ווי דער קריסטלעכער צעך האָט געפירט אַ קאַמף קעגן דער אָפּיטרופּסות פון דעם שטאָטישן מאָגיסטראַט, אַזוי האָבן די יידישע צעכן ניט געוואָלט באַהערשט ווערן פון קהל. אָבער קהל איז אָפטמאָל געווען שטאַרקער פון צעך, זיין פּאָליטיק איז געווען צו האָבן אַ שטענדיקע דעה אין די ענינים פון צעך. צו דעם צווינק האָט קהל געפאָדערט, אַז זיינע דעלעגירטע זאָלן זיצן אין דער צעך־פאַרוואַלטונג. אין ליטע איז אייגנעפּירט געווען, אַז אַ העלפט מיטגלידער פון די צעך־פאַרוואַלטונגען איז באַשטאַנען פון קהלשע פאָרשטייער. צי דאָס איז אָפּגעהיט געוואָרן תמיד און אומעטום קען מען ניט זאָגן, מחמת מיר האָבן ניט גענוג מאַטעריאַלן וועגן די צעכן אין ליטע. עס איז שווער צו גלויבן, אַז צווישן די צוויי גרופּעס אין דער צעך־פאַרוואַלטונג, די קהלשע פאַרטרעטער און די צעך־עלטסטע, וואָס זיינען געווען אויסגעקליבן פון די בעלי־מלאכות גופא, זאָל האָבן געהערשט אַ שטענדיקע האַרמאָניע. קהל אין 18טן יאָרהונדערט איז, ווי מיר מוזן דאָס אונטערשטרייכן נאָך אַמאָל, אויסן געווען וואָס מערער אַרויסצויגן שטייערן פאַר דער מלוכה און פאַר יידישע באַדערפענישן, ווי צו צאָלן די צינדזן פאַר די חובות וואָס די קהילות האָבן געמוזט מאַכן, ווייל די שטייערן האָבן ניט געקלעקט צו דעקן די קהילות־בודזשעטן. די בעלי־מלאכות האָבן שטאַרק געליטן פון דעם שטייער־דרוק. אויף אַזאַ אופן האָט זיך אַלץ מער אַרויסגעוויזן דער קאָנפליקט צווישן דער קהל־אָליגאַרכיע און דעם המון.

צו דעם רעכטלאָזן המון האָבן געהערט דער עיקר די האָנטווערקער. לויט אַ תקנה פון וועד ליטע פון 1721 האָבן זיי ניט געהאַט קיין שטימרעכט אין די געמיינדע־אסיפות. עס איז דעריבער ניט צו חידושן זיך, אַז דער המון איז געווען אַ ביטערער פיינט פון קהל און האָט געקעמפט קעגן אים אין אַ ריי פאַלן. דאָס איז געווען דער פאַל אין ווילנע אין דער מחלוקה צווישן די תקיפים פון קהל און דעם רב.*) דאָס איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג אויך אין אַנדערע קהילות אין ליטע און ווייסרוסלאַנד. באַזונדערס האָרטנעקיק און שארף איז דער קאַמף צווישן בעלי־מלאכות און קהל געפירט געוואָרן אין מינסק. די מינסקער בעלי־מלאכות זיינען געווען אויפגעבראכט קעגן אַקט, וואָס האָט דירעקט באַרירט זייערע פּראָפעסיאָנעלע אינטערעסן. קהל האָט פאַרקויפט חזקות אָדער מערופיות פון האָנטווערקער. דער אינסטיטוט פון חזקה, וואָס איז לכתחילה געווען אַ מיטל צו פאַרהיטן פון רואינירן האָנטווערקער דורך אַ צו שאַרפער קאָנקורענץ, איז מיט דער צייט געוואָרן אַ הכנסה־קוואַל פאַר קהל. דער מינסקער בעל־מלאכה־צעך האָט אָנגעקלאָגט די קהילה פאַר דער וועלטלעכער מאַכט. דאָס איז פאַרגעקומען אין יאָר 1782. קהל האָט

*) דאָרט.

**) ס׳איז אָבער אַ פראַגע, צי די צעכן זיינען געווען שטאַרק גענוג אַרויסצוטרעטן קעגן וועד.

*) זע אויבן אונדזער אַרטיקל „די געשיכטע פון די יידן אין ליטע".

דאָס פאַרדראָסן און ער האָט באַשלאָסן צו באַשטראָפן דעם צעך. איין עלטסטן פון צעך האָט מען אַראָפגעזעצט פון זיין שטעל און דעם אַנדערן האָט מען צעקלאַפט און פאַרשפאַרט אין דער קונע.*.

אין וויטעבסק האָבן די יידישע האַנטווערקער זיך באַקלאָגט אין 1782 אויף קהל פאַרן שטאָטישן מאַגיסטראַט. קהל האָט דאָס שטאַרק פאַרדראָסן. אייניקע פון די פירער פון די האַנטווערקער זיינען פון קהל באַשטראָפט געוואָרן מיט לייבשטראָף און אַלע האַנטווערקער האָבן געמוזט חתמענען, אַז זיי וועלן זיך ניט מער בונטעווען קעגן קהל און וועלן אויספירן זיינע באַשלוסן. דאָס איז פאַרשריבן געוואָרן אין קהלשן פּנקס אין 1783. אין שאַוול איז אויך אָנגעגאַנגען אַ קאַמף פון דעם מון קעגן קהל און רב אין דעם יאָר 1790.**)

אָט די סאָציאַלע קעגנזאַצן וועלן אַריבערגעטראָגן אין דעם 19טן יאָרהונדערט און פירן צו וויטערדיקע און נאָך שטאַרקערע שטרייטיקייטן. ס׳איז כדאי אָנצוווייזן אויף אַן אינצידענט, וואָס איז פאָרגעקומען אין דער שטאָט קיידאַן אין 1815. אין קיידאַן האָט עקזיסטירט פון לאָנגע יאָרן אַ פאַראייניקטער שניידער-קירזשנער און שמוקלער-צעך. די קיידאַנער האַנטווערקער, וואָס זיינען ווי אין אַ סך אַנדערע ליטווישע ערטער באַהאַנדלט געוואָרן פון קהל ווי אַ נידעריקער רער קלאַס מענטשן, האָבן אין דעם יאָר 1815 באַשלאָסן צו דערהויבן זייער סאָציאַלן מצב אין דער קהילה. ס׳איז געווען אַן אַלטער מינהג, אַז די פיינע בעלי-בתים האָבן געטראָגן סאַמעטענע יאַרמלקעס און שטרייַמלעך שבת אין שול, בעת די האַנטווערקער האָבן געטראָגן מאַנטשעסטער יאַרמלקעס און קלאפּאווע היטלען. אין פרייטיק-צו-נאַכט זיינען געקומען צוויי שניידער אין שול מיט סאַמעטענע יאַרמלקעס. דאָס האָט געווירקט ווי אַ באָמבע. די גבאים האָבן געהייסן זיי אַרויספירן פון שול. אַ וואַך שפּעטער זיינען געקומען מערער שניידער — אָנגעטאָן אין סאַמעטענע יאַרמלקעס און שטרייַמלעך. קהל האָט דאַן צונויפגערופן אַן אַסיפה און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אַ לייב-שטראָף פאַר די שניידער. די עקזעקוציע איז דורכגעפירט געוואָרן דורך ניט-יידישע פריציש דינער. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ פראָצעס צווישן דעם צעך און קהל, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט אין אַ פסק-דין לטובת די שניידער. זיי האָבן ניט נאָר באַקומען דאָס רעכט צו טראָגן סאַמעטענע יאַרמלקעס שבת אין שול, אָבער אויך צו האָבן אַ פאַרטרעטער פון צעך אין קהל.*)

רוסישער צעך-שטעמפּל פון די קיידאַנער שניידער, קירזשנער און שמוקלייַערס אין אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט.

דער סטאָטוט („פּאָלאָזשעניע") איבער יידן פון 1804, וואָס איז געווען אַ וויכטיקער פונדאַמענט פון דער צאַרישער געזעצגעבונג וועגן דעם סאָציאַלן שטייגער פון רוסישן יידנטום, באַהאַנדלט אויך די פראַגע פון מלאכה צווישן יידן. דער סטאָטוט שטעלט אַוועק אַלס פרינציפּ, אַז יידן מעגן זיך פאַרנעמען מיט מלאכה אין די גובערניעס פון דער „טשערטאַ" (תחום-המושב), פריי פון צוואַנג צו באַלאַנגען צו די אַלגעמיינע בעלי-מלאכה צעכן. זיי האָבן דאָס רעכט זיך צו רעגיסטרירן אין אַזאַ אַלגעמיינעם צעך, אויב דאָס איז ניט אין אַ סתירה צו פריווילעגיעס וואָס זיינען געגעבן געוואָרן צו די צעכן אין אייניקע שטעט.

דאָס האָט געשאַפן טאַרעטיש אַ נייע סיטואַציע. מיט דעם פונקט אין דעם סטאָטוט פון 1804 איז אין פרינציפּ אונטערדריקט געוואָרן דער הונדערטיאָריקער ווידערשטאַנד פון די אַלגעמיינע צעכן אויפצונעמען יידישע מייסטערס אַלס מיטגלידער. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די יידישע האַנטווערקער האָבן באַקומען אַ מיגלעכקייט צו אַרבעטן אַן שום מניעות כדי צו פאַרדינען זייער ברויט. אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָט זיך כמעט גאָר ניט געענדערט. די צעכן, וואָס האָבן געהאָט אַזונדערע פריווילעגיעס, האָבן געקענט זיך איינשפּאַרן און ניט דערלאָזן צו זיך קיין יידן. אַזוי ווי אַזעלכע פריווילעגיעס האָבן עקזיסטירט אין אַ היפּשער מאָס, איז פאַר יידישע בעלי-מלאכות אין אַ ריי שטעט געשטאַנען די פראַגע, ווי אַזוי זיך צו באַוואָרענען און שאַפן אַ קאָלעקטיוו פון יידישע האַנטווערקער, וואָס זאָל באַשיצן די אינטערעסן פון די יידישע מייסטערס פון דעם אָדער יענעם פאַך, און אייניער דעם אַנדערן אַרויסהעלפן. עס איז כדאי דאָ אָנצוווייזן אויף פאַר שטריכן אין דער אַנטוויקלונג פון דעם יידישן האַנטווערק און פון יידישע צעכן אין די געביטן פון ליטע, — דאָס הייסט אין די אַמאָליקע קאָוונער און

*) זע בערשאַדסקי, „ליטווישע יידן" (רוסיש), 1883.

**) זע פּיאָטר (פּסח) מאַרעק, „דער קריזיס פון דער יידישער אויטאָנאָמיע און דער חסידיזם" (רוסיש), אין „יעווראיִסקאַיַא סטאַרינאַ", באַנד 12, לענינגראַד, 1928; פון דעם זעלביקן מחבר, „דער אינעווייניקסטער קאַמף אין דעם יידנטום אין 18טן י״ה". אין דעם זעלביקן באַנד „יעוועיסקאַיַא סטאַרינאַ"; זע אויך ישראל קלויזנער „תולדות הקהלה העברית בווילנה", (1938) און „ווילנא בתקופת הגאון", (ירושלים 1940) און רפאל מאַלערס אַרבעט „די יידן אין אַמאָליקן פוילן", אין דעם זאַמלווערק „די יידן אין פוילן", ערשטער באַנד ניו-יאָרק, 1946.

*) זע מיין אַרבעט אין „בלעטער פאַר סטאַטיסטיק, דעמאָגראַפיע" א. אַ. וו., בערלין, 1925. פאַרגלייך אויך „קיידאַן", אַ אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט", צייטשריפט", מינסק, ערשטער באַנד.

ווילנער גובערניעס און אין טיילן פון סואוואַלקער גו־
בערניע.

מיר האָבן אויבן דערציילט וועגן די דראַמאַטישע
געשעענישן אין קיידאַן, ווו די בעלי־מלאכות האָבן
געפירט אַ קאַמף פאַר זייער מענטשלעכער ווירדע און
סאָציאַלער פאַזיציע אין דעם לעבן פון דעם יידישן כלל.
פון דעם איז צו זען, אַז יידישע צעכן האָבן ווייטער
עקזיסטירט אין די ליטווישע שטעט און שטעטלעך
אויך נאָכדעם ווי דער סטאַטוט פון 1804 האָט געגעבן
יידישע האַנטווערקער דאָס רעכט אַריינצוטרעטן אין די
אַלגעמיינע צעכן.*)

אין ווילנע זיינען אין אַנהויב 19טן יאָרהונדערט
געווען, ווי שוין אויבן באַמערקט, 10 יידישע צעכן,
אָדער, אפשר, נאָך מער. וועגן אַכט פאַלגנדיקע צעכן —
ווי דהיינו, פון שניידער, קירזשנער, קצבים, גלעזער,
שוסטער, מעשגיסער און גאָלדשמידן, שמוקלער און
מוזיקאַנטן דערוויסן מיר זיך פון אַ וועגדונג פון ווילנער
שטאָטראַט צום ווילנער קהל אין יאָר 1810 וועגן אַ
ניט־אַריינגעטראָגענעם אָפּצאָל פון די צעכן לטובת דער
שטאָטישער פּאָליציי פאַרן יאָר 1809. אַזוי ווי דער
אָפּצאָל פון דעם שניידערישן צעך האָט באַטראָפן 255
רובל, און פון די איבעריקע זיבן דערמאָנטע צעכן
האָט דער שטאָטראַט געפּאָדערט בלויז 227 רובל, זעט
מען, אַז דער שניידער־צעך איז געווען דער שטאַרק־
סטער און גרעסטער צווישן אַלע איבעריקע צעכן. דאָס
איז געווען דער פאַל אויך אַ פאָר יאָר שפּעטער. בשעת
אין 1817 האָבן די עלטסטע פון דער שניידער־חברה
געמאַכט אַ וועגדונג צו דעם ווילנער גובערנאַטאָר מען
זאָל איר דערלויבן זיך צו רעאָרגאַניזירן, לויט די רו־
סישע תקנות. זיי מאָטיווירן זייער בקשה דערמיט, וואָס
„אין ווילנע זיינען פאַראַן ארום עטלעכע הונדערט
יידישע שניידער־מייסטערס".

דער רעאָרגאַניזירטער שניידער־צעך איז געווען
אַ שטאַרקער כוח און האָט זיך אפט אַוועקגעשטעלט
קעגן פאָדערונגען פון קהל. מיר ברענגען דאָ אַזאַ
ביישפּיל, וואָס באַלויכט, אגב, דעם לעבנשטייגער פון
יענע יאָרן. אין יאָר 1823 האָט קהל געפּאָדערט פון
שניידער־צעך, אַז ער זאָל זיך מתחייב זיין צו צאָלן
וועכנטלעך אַ האַלבן רובל פאַר דעם באַס פון שטאָט־
חזן. די עלטסטע פון צעך האָבן מסכים געווען צו
צאָלן דעם האַלבן רובל, אָבער אונטער צוויי באַדינ־
גונגען: א) קהל זאָל ניט דערלויבן געבן קיין חופּה
וקידושין־דערלויבענישן פאַר די בחורים־פּועלים.

אַ חוץ די אויבן־דערמאָנטע אָרטיקע צעכן, אין
1810, האָט ווילנע געהאַט נאָך צעכן פון יידישע בלע־
כער און פון טשעסלאַרעס, און ווי ס'ווייזט אויס, נאָך
עטלעכע אַנדערע חברות, וואָס זיינען געווען פינאַנציעל
שוואַך און ניט געקענט עקזיסטירן. די לאַגע פון די
צעכן, סיי פינאַנציעל, סיי אָרגאַניזאַציאָנעל, איז בכלל
געווען אַ טרויעריקע. דער ווילנער שוסטער־צעך, למשל,
האָט אין אַ בארַאַטונג, אין 1823, זיך באַקלאָגט, אַז די
שוואַכקייט פון דעם צעך באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט
ניט קיין ענערגישן דיין, „וואָס זאָל זיין אַ פירער און
האַלטן זיי ביי דער האַנט, און זאָל זיך איינשטעלן פאַר
זיי*) און זאָל זיין זייער טאַטע און פאָרשטייער אומע־
טום וואו מען באַדאַרף".

דער סטאַטוט וועגן יידן פון 1835, אונטער ניקאָליי
דעם ערשטן, איז געגאַנגען נאָך ווייטער ווי דער סטאַ־
טוט פון 1804 אין דער פראַגע פון עפענען פאַר יידן
די טויערן פון די אַלגעמיינע צעכן. דער טראַדיציאָנע־
לער קעגנזאַץ אָבער צווישן יידישע און קריסטלעכע
האַנטווערקער איז ניט אויסגעמקט געוואָרן און האָט
אָנגעהאַלטן ווייטער אין 19טן יאָרהונדערט. מיר געפי־
נען אַזעלכע קעגנזאַצן אין קאָוונע און אין ווילנע.**)
אין קאָוונע האָבן אין 1848 די עלטסטע פון דעם אַל־
געמיינעם שוסטער־צעך זיך געקלאָגט פאַר דעם גובער־
נאַטאָר, אַז יידישע שוסטער ווילן גרינדן אַן אייגענעם
שוסטער־צעך. פאַקטיש האָבן די יידישע שוסטערס
צוויי מאָל פאָרגעבראַכט זייער בקשה צו דער מאַכט,
אָבער ביידע מאָל האָבן זייערע באַמיאונגען ניט געהאַט
קיין דערפאָלג.

פּרואוון פון דעם מין זיינען אויך געמאכט געוואָרן
מצד יידישע בעלי־מלאכות אין ווילנע (מצד די דאָר־
טיקע בעקער) אין יאָר 1852, אין סוויסלאָטש, אין
1847, און אין שקלאָוו, אין 1850. אַן עפּיזאָד אין ווילנע
אין 1852 איז אינטערעסאַנט דערמאָנט צו ווערן. די
עלטסטע פון דעם אַלגעמיינעם צעך פון זאָטלער און
שערן־מאַכער האָבן אין דעם יאָר געפּאָדערט פון דער
מאַכט מען זאָל יידישע זאָטלער און שערן־מאַכער ניט
דערלויבן צו אַרבעטן, אויב זיי זיינען ניט צוגעשריבן
צום צעך. אויף דער וועגדונג פון צעך צום אינערן־
מיניסטער האָט ער אָבער דערקלערט, אַז קיינעם איז
ניט פאַרבאָטן לויט דעם געזעץ זיך צו באַשעפטיקן
מלאכה טאָר ניט זיין קיין גלייכבאַרעכטיקטער מייסטער.
אויב אַ פּועל האָט חתונה געהאַט, האָט זיך געעפנט
פאָר אים די טיר פון צעך. די צעך־מיטגלידער האָבן
דערפאַר געוואָלט האָבן אַ מין קאָנטראָל איבער דעם
נייעם מייסטער, נאָך זיין חתונה. און דערפאַר ווייזט
אויס האָבן זיי געוואָלט האָבן אַ דעה איבער חופּה
וקידושין־דערלויבענישן פאַר די בחורים־פּועלים.

אַ חוץ די אויבן־דערמאָנטע אָרטיקע צעכן, אין
1810, האָט ווילנע געהאַט נאָך צעכן פון יידישע בלע־
כער און פון טשעסלאַרעס, און ווי ס'ווייזט אויס, נאָך
עטלעכע אַנדערע חברות, וואָס זיינען געווען פינאַנציעל
שוואַך און ניט געקענט עקזיסטירן. די לאַגע פון די
צעכן, סיי פינאַנציעל, סיי אָרגאַניזאַציאָנעל, איז בכלל
געווען אַ טרויעריקע. דער ווילנער שוסטער־צעך, למשל,
האָט אין אַ בארַאַטונג, אין 1823, זיך באַקלאָגט, אַז די
שוואַכקייט פון דעם צעך באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט
ניט קיין ענערגישן דיין, „וואָס זאָל זיין אַ פירער און
האַלטן זיי ביי דער האַנט, און זאָל זיך איינשטעלן פאַר
זיי*) און זאָל זיין זייער טאַטע און פאָרשטייער אומע־
טום וואו מען באַדאַרף".

דער סטאַטוט וועגן יידן פון 1835, אונטער ניקאָליי
דעם ערשטן, איז געגאַנגען נאָך ווייטער ווי דער סטאַ־
טוט פון 1804 אין דער פראַגע פון עפענען פאַר יידן
די טויערן פון די אַלגעמיינע צעכן. דער טראַדיציאָנע־
לער קעגנזאַץ אָבער צווישן יידישע און קריסטלעכע
האַנטווערקער איז ניט אויסגעמקט געוואָרן און האָט
אָנגעהאַלטן ווייטער אין 19טן יאָרהונדערט. מיר געפי־
נען אַזעלכע קעגנזאַצן אין קאָוונע און אין ווילנע.**)
אין קאָוונע האָבן אין 1848 די עלטסטע פון דעם אַל־
געמיינעם שוסטער־צעך זיך געקלאָגט פאַר דעם גובער־
נאַטאָר, אַז יידישע שוסטער ווילן גרינדן אַן אייגענעם
שוסטער־צעך. פאַקטיש האָבן די יידישע שוסטערס
צוויי מאָל פאָרגעבראַכט זייער בקשה צו דער מאַכט,
אָבער ביידע מאָל האָבן זייערע באַמיאונגען ניט געהאַט
קיין דערפאָלג.

פּרואוון פון דעם מין זיינען אויך געמאכט געוואָרן
מצד יידישע בעלי־מלאכות אין ווילנע (מצד די דאָר־
טיקע בעקער) אין יאָר 1852, אין סוויסלאָטש, אין
1847, און אין שקלאָוו, אין 1850. אַן עפּיזאָד אין ווילנע
אין 1852 איז אינטערעסאַנט דערמאָנט צו ווערן. די
עלטסטע פון דעם אַלגעמיינעם צעך פון זאָטלער און
שערן־מאַכער האָבן אין דעם יאָר געפּאָדערט פון דער
מאַכט מען זאָל יידישע זאָטלער און שערן־מאַכער ניט
דערלויבן צו אַרבעטן, אויב זיי זיינען ניט צוגעשריבן
צום צעך. אויף דער וועגדונג פון צעך צום אינערן־
מיניסטער האָט ער אָבער דערקלערט, אַז קיינעם איז
ניט פאַרבאָטן לויט דעם געזעץ זיך צו באַשעפטיקן

*) קאַן, פּנחס, „יידישע צעכן אין ווילנע, אַנהויב 19טן יאָרהונדערט" און „שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק". ערשטער באַנד, בערלין, 1928.

*) אין דעם העברעאישן אַריגינאַל: „אשר יצא ואשר יבוא לפניהם".

**) ראַמבאַך, ש., „די יידישע באַלמעלאָכעס אין רוסלאַנד אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, צייטשריפט, מינסק, ערשטער באַנד.

מיט אַ מלאכה, כדי צו פֿאַרדינען זיין חיונה. דער מי־ניסטער האָט אָבער ווייטער באַמערקט, אַז די זאָלטער און שערן־מאַכער, וואָס געהערן ניט צום צעך, מוזן אַרבעטן אַליין, אָן געהילפן. זיי טאָרן אויך ניט אַרויס־הענגען קיין שילדן אויף זייערע וואַרשטאַטן.

סיי דער סטאַטוט פון 1804, סיי דער סטאַטוט פון 1835, האָבן פאַקטיש ניט געענדערט די לאַגע פון דעם יידישן האַנטווערקער בנוגע דעם אַלגעמיינעם צעך. בייד מלוכה־אַקטן האָבן אויך ניט באַפֿרייט דעם יידישן בעל־מלאכה פון דעם פֿאַרבאָט צו פֿאַרלאָזן דעם תחום־המושב און באַזעצן זיך אין די איבעריקע גובערניעס פון דער רוסישער אימפּעריע.

אַ נייע סיטואַציע האָט זיך געשאַפֿן אין 1852. אין דעם יאָר איז אַרויס אַ געזעץ, לויט וועלכן יידן־האַנט־ווערקער אין דעם תחום האָבן געמעגט אַריינטרעטן אין אַלגעמיינע צעכן, וואו אַזעלכע האָבן עקזיסטירט. אין קלענערע שטעט און שטעטלעך אָן צעכן האָט דאָס געזעץ אייגנטלעך האַנטווערקער־פֿאַרוואַלטונגען („או־פֿראַוועס"). אָט די אופֿראַוועס האָבן אַרויסגעגעבן סער־טיפיקאַטן אַזעלכע מייסטערס, וואָס האָבן געהאַט אָן אייגענעם וואַרשטאַט. אויף דעם סמך פון אַזאָ דאָקו־מענט האָבן זיי זיך אָנגערופן „האַנטווערקער", די גע־הילפן און לערניינגלעך, וואָס האָבן ביי זיי געאַרבעט — „האַנטווערק־אַרבעטער". יידן האָבן זיך געקענט צו־שרייבן אין די אופֿראַוועס. יידן האָבן אָבער אויך גע־קאָנט עפענען אייגענע צעכן, אַזוי געראָפענע „רעמע־סלעניע" צעכן. דאָס איז ווידער געווען אין שייכות מיט דעם געזעץ וועגן „ראַזבאָר",* ווען די רעגירונג האָט אָנגעהויבן דורכפירן אַ ציילונג פון די רוסישע יידן אין צוויי הויפּט־גרופּעס: נוצלעכע יידן און יידן לייִדיקגייער.

ווי איז געווען דער מצב פון יידישע בעלי־מלאכות, וואָס האָבן באַלאַנגט צו אַלגעמיינע צעכן? די יידישע מייסטערס האָבן ניט געקענט אויסגעקליבן ווערן פֿאַר עלטסטע פון צעך, נאָר דער שטאָט־מאָגיסטראַט האָט געקענט זיי באַשטימען פֿאַר געהילפן פון די עלטסטע. די צעכן האָבן באַקומען דאָס רעכט אַכטונג צו געבן אויף זייערע יידישע מיטגלידער, צי זיי אַרבעטן ווירק־לעך ביי זייער פֿאַך. אויב דאָס איז ניט געווען דער פֿאַל, האָט מען זיי אויסגעשלאָסן פון צעך. יידישע מייסטערס האָבן געקענט האַלטן געהילפן און לערן־יינגלעך. קריסלעכע לערן־יינגלעך האָבן זיי געמעגט האַלטן בלויז אין דעם פֿאַל, אויב זיי האָבן געהאַלטן אין זייער וואַרשטאָט כאָטש איין קריסטלעכן געהילף. די קריסטלעכע געהילפן און לערן־יינגלעך האָבן ניט געקענט געצוואונגען ווערן צו אַרבעטן אין קריסטלעכע חגאות.

דאָס יאָר 1865 איז אַ וויכטיקע דאָטע אין דער געשיכטע פון יידישן האַנטווערק־שטאַנד אין רוסלאַנד.

*) די יידישע באַפעלקערונג איז אייגנטיילט געווען אין פֿאַרשיידענע גרופּעס, לויט זייער ניצלעכקייט פֿאַר לאַנד.

אין דעם יאָר האָבן יידישע בעלי־מלאכות באַקומען רעכט צו וואוינען מחוץ פון תחום אין דער רוסישער אימפּעריע.

אָבער די מערהייט בעלי מלאכות האָבן ניט אויס־גענוצט דאָס רעכט און זיינען פֿאַרבליבן אויף די אַלטע ערטער, אין די ענגע גרענעצן פון דעם תחום. די יידישע געזעלשאַפֿטלעכקייט פון יענע יאָרן איז ניט געווען אויף דער נויטיקער הויך, דורכצופירן אַ ברייטע אַקציע פון פֿאַרפלאַנצן יידישע האַנטווערקער אומעטום אין רוסלאַנד. ס׳איז געווען איינע פון די ניט־אויסגענוצטע געלעגנהייטן אין דער מאָדערנער יידישער געשיכטע. נאָר לאָמיר זיך אומקערן צו די צעכן אין ליטע.

אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט קומען אויף סתירות צווישן די מייסטערס און זיירע געהילפֿן אין אַ רייַ חברות אין דעם תחום־המושב.**) זיי האָבן געפּירט צו שפּאַלטונגען פון די חברות. די פּועלים האָבן געשאַפֿן חברות פאַר זיך לויט די אַלטע מוסטערן, מיט אַן אייגענער שול, מנין אָדער ספר־תורה. אָפט אָבער האָבן די מייסטערס זיך אָפּגעשפּאַלטן פון די חברות, וואָס זיינען געווארן אויף דעם אופן חברות פון אַרבעטער. ס׳האָט די בעלי־בתים ניט געפּאַסט צו זיצן מיט די פּועלים אינאיינעם. באַזונדערס איז דאָס גע־ווען דער פאַל, מיט די אויפגעקומענע, מער־פאַר־מעגלעכע בעלי־בתים און קליינע פאַבריקאַנטלעך. די ווייטערדיקע פאַרשאַרפונג פון די באַציאונגען צווישן די בעלי־בתים און די אַרבעטער פירט די אַרבעטער־חברות צו ווערן אַלץ מער קעמפערישע אַרגאַניזאַציעס. ס׳וואָקסן אַרויס די קאַסעס פון אַרבעטער. דאָס פירט שוין צו אַ נייעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט.

די געשפּאַנטע באַציאונגען צווישן דעם יידישן אַרבעט־געבער און יידישן אַרבעטער טרעטן בולט אַרויס אין דעם שטעטל קריניק, וואו אין 1897 איז אויסגעבראָכן אַ שטרייק, אין וועלכן עס זיינען געווען באַטייליקט אַן ערך 500 גאַרבער־אַרבעטער. די אַר־בעטער האָבן געהאַט זייער בית־המדרש. אַזוי ווי די פאַבריקאַנטן האָבן געוואָלט פאַרהיטן, אַז די אַרבעטער זאָלן זיך צונויפריידן וועגן שטרייק־אַקציעס, האָבן זיי דעם בית־המדרש פאַרחתמעט. וואָס האָבן געטאָן די אַרבעטער? לייענען מיר וועגן דעם „יידישן אַר־בעטער" 1897, נומער 4־5: „שבת פרי זיינען צוזאַמען־געקומען אַלע גאַרבער אין גרויסן בית־המדרש, דאָרטן וואו די פאַבריקאַנטן דאַוונען, און האָבן זיך באַזעצט אויף די באַלעבאַטישע שטעט אין מיזרח־וואָנט און זיי האָבן אַרויפגעשיקט זייער שמש אויף דער בימה און האָבן קיינעם פון די באַלעבאַטים ניט אַרויפגעלאָזן.

**) מענעס, אַ., „די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג אין רוס־לאַנד פון אַנהויב 70־ער ביזן סוף 90־ער יאָרן", היסטאָרישע שריפטן, 3, ווילנע־פאַריז, 1939.
Rabinowitsch, S., "Die Organisationen des juedischen Proletariats in Russland," 1903.

איינער האָט אויסגעשריען: ‚מיך זאָל מען אויפרופן שישי אויפן נאָמען פון קינישינסקי'. נאָכן דאָונען האָבן זיי פֿאַרשלאָסן די טירן און האָבן צוגענומען די שליסלען צו זיך און אַזוי ביז מינחה. דאַן האָבן זיי (די באַלעבאָטים) געמוזט בעטן פֿאָליציי, אַז מען זאָל זיי עפענען דעם בית־המדרש".*)

אָנהויב 19טן יאָרהונדערט איז אָנגעגאַנגען אַ סאָ־ציאַלער קאַמף צווישן די סוחרים און די פֿאַרמעגלע־כערע עלעמענטן בכלל מיט די בעלי־מלאכות. אין סוף 19טן יאָרהונדערט צעפלאַקערן זיך קאַמפן צווישן די מייסטערס און פֿאַבריקאַנטן פון אין זייט און די אַר־בעטער פון דער אָנדערער זייט.

די סאָציאַלע דיפֿערענצירונג איז געגאַנגען מיילנ־וויז וויטער, די עקאָנאָמישע לאַגע איז געוואָרן קאָמ־פליצירטער און די קלאַסן קעגנזאַצן זיינען געוואָרן שאַרפער.

די בעלי־מלאכה־חברות האָבן עקזיסטירט ביז אין אונדזער יאָרהונדערט — ביז צום לעצטן וועלט־קריג. אין די גרעסערע שטעט האָבן עקזיסטירט עטלעכע אַזעלכע חברות פון זעלבשטענדיקע מייסטערס, וואָס האָבן געהאַט זייערע אייגענע שולן. אין קאָוונע זיינען אַ ריי שולן געווען אויף די נעמען פון די פֿאַרשיידענע האָנטווערק־פאַכן. אין קלענערע ערטער איז געווען אײַן בעל־מלאכה פֿאַראײַן, וואָס פלעגט באַשטיין פון אַלערליי האָנטווערקער־פאַכן. .האָבן אַן אייגענע קלויז איז געווען אייגע פון די וויכטיקסטע אויפגאַבעס פון אַזאַ חברה. אַ חוץ דעם האָט די פֿראָגראַם פון דער חברה זיך פאַרנומען מיט קעגנזייטיקער הילף, גמילת־חסדים פאַר אָרעמע מיטגלידער פון דער חברה, שטיצן קראַנקע, דער עיקר אַזעלכע וואָס האָבן ניט געהאַט קיין משפּחה, שטיצן אלמנות און יתומים פון פֿאַרשטאָרבענע מיט־גלידער. די חברה פלעגט אויך באַזאָרגן מיטגלידער מיט רוישטאָפן, וואָס זי האָט געהאַט ביכולת צו קריגן ביליקער. ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמי־גראַציע האָבן די חברות געהאָלפן פינאַנסירן די אויס־וואַנדערונג פון מיטגלידער. די האָנטווערקער־חברות האָבן אויף אַזאַ אופן געהאָלפן זייערע מיטגלידער זיך צו דערשלאָגן מעבר לים צו לעבן אין בעסערע און פרייער באַדינגונגען, ווי אין דער אַלטער היים — אין אייראָפּע.

אייגנטלעך ווייסן מיר ניט גענוג וועגן די חברות אין די לעצטע יאָרצענדליקער פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער היסטאָרישער מאַטעריאל איז ניט סיסטע־מאַטיש געקליבן געוואָרן. אַ סך פּנקסים און אַנדערע מקורים זיינען פאַרלוירן געגאַנגען אין דעם גרויסן חורבן. ס'איז דעריבער שווער צו מאַכן אַ סך־הכלדיקן אויספֿיר.

ווי ס'ווייזט אויס איז ניט אַלץ געווען פיין און האָר־מאָניש אין די צעכן פון יענער צייט. אַזוי למשל זאָגט שמואל הורוויטש אין זיינע זכרונות „דרייסיק יאָר (1933־1903) אויף דער וואַך פון אַנטוויקלונג און אָרגאַניזאַציע פון יידישער מלאכה אין ווילנע" (1933), אַז די סטאָר־שינעס (די עלטסטע פון די צעכן) „פלעגן צונעמען אַרבעט און בעלי־מלאכות פלעגן בלייבן ביי גאָר ניט". לייענענדיק זיין ביטערע קריטיק איבער די צעכן קומט אויס, אַז די האָנטווערקער האָבן געהאַלטן זיך אין איין קריגן און זידלען „אין קלויז, צעך און שענק".

הורוויטש ברענגט אַ פּאָר זייטלעך וועגן דעם פּוילישן צעכן־געזעץ פון 1927 און די פּראָוואָנ צו שאַפן נייע צעכן אין ווילנע, וואָס האָט באַלאַנגט דעמאָלט צו פוילן. אָבער דאָס באַרירט שוין אַ גאַנץ נייע תקופה אין דער געשיכטע פון אָרגאַניזאַציע פון יידישן האָנטווערק, וואָס גייט ניט אַריין אין אונדזער קורצער איבערזיכט וועגן צעכן אין דער אַלטער ליטע.

---

*) אַ. מענעס, אין זיין אויבן־אָנגערופענער אַרבעט.

הירש אַבראַמאָוויטש

יידישע דאָרף־פֿרנסות*

פּישערייַ

אונטער פּישערייַ, אַלס פּרנסה, מיינען מיר דאָ אי־בערהויפּט דעם אייגנטלעכן פישפאַנג, די אינטערנעמונג אַלס אינדוסטריע און טיילווייז דעם האַנדל מיט פיש.

ווי באַוואוסט, איז די געגנט פון דער עטנאָגראַפי־שער ליטע, ווי אויך טראָקער, סוועניצאַנער און דערבייאי־קע געגנטן רייך מיט אָזערעס, וואָס פֿאַרמאָגן פֿאַרשיידנ־אַרטיקע פיש: העכט, שלייען, אָקונעס, קאַראַסן, לעשטשן, פּלאָטקעס, פּעלעוועס און אנד.

פֿאַר די פּויערים איז פּישעריי מערסטנטיילס אַ צו־גאָב־באַשעפטיקונג צו לאַנדווירטשאַפט. פֿאַר אַ באַדייטנ־דיקן טייל יידן איז עס געווען אַ מיסחר, אַן אינדוסטריע, אַ מין „גרויסער געווינס". מען קען כאָפּן אַ „פּאָאימקע", ד. ה. אַרויסציען מיט נעצן פון אָזערע אַ גרויסן סכום פיש אין איין מאָל. אמת, דאָס האָט געקענט טרעפן כמעט אַזוי אָפט, ווי „כאָפּן דעם גרויסן געווינס", אָבער זיידעס האָבן דערציילט, טאַטעס האָבן איבערגעגעבן, אַז זיי גע־דענקען, אָדער האָבן געהערט, אַז אַזעלכע „פּאָאימקעס" האָבן פֿאַסירט. מען פלעגט דערציילן, אַז עס האָט גע־טראָפן, אַז מען האָט אַרויסגעצויגן מיט אַמאָל 20־25 וועגענער פיש (צו 25־30 פּוד אין אַ וואָגן).

*) וועגן אַנדערע דאָרף־פֿרנסות אין ליטע פונעם זעלביקן מחבר זע: „ייוואָ־בלעטער", באַנד XXII.

מערסטנטיילס פלעגט מען פאַנגען קליינע פישלעך, וואָס זייער פּרייז איז געווען אַן ערך 80 קאָפּיקעס אַדער אַ רובל אַ פּוד. יידן־פישער האָבן זיך אָבער בעיקר פאַר־מאָסטן אויף לעשטשן, וועלכע זיינען גרויס־געוואקסענע פיש (אָפּט צענפונטיקע) און טייערער אין פּרייז פון אַנדערע פיש. „אַ לעשטש איז כיטרע״ פלעגן זאָגן די פישער. וועג ניט ווי נאָר אַריינגעטריבן צו ווערן אין נעץ — לייגט ער זיך אויף אַ זייט, האַרט ביים דעק פון אָזערע און גייט ניט אין פאַסטקע. צי דער לעשטש איז טאַקע „כיטרע״ איז אַ פראַגע, אָבער אַז עס איז אים ניט לייכט צו פאַנגען איז אַ פאַקט: אפשר צוליב דעם, וואָס לעשטשן זיינען דאָ וויניקער, אייַדער אַנדערע פיש.

צווישן די פישער איז געווען פאַרשפּרייט אַ שפּרוך אַז „פישער שטאַרבן אין פרעמדע תכריכים״ (דאָס הייסט: זיי זיינען, אַדער וועלן זיין, אביונים). די יידישע פישער זיינען טאַקע צוליב די הויכע אַרענדע־אָפּצאָלן, אַרעמען פיש־פאַנג און נידעריקע פּרייזן אויף זייער סחורה, ווי אויך די גרויסע הוצאות אויף נעצן, געווען אָרעם. „ער האָט דערטרונקען זיין געלט אין וואַסער״, פלעגט מען זאָגן וועגן דעם אַדער יענעם פישער, וואָס איז געווען פאַר־טונקט אין חובות און געוואָרן אויס פישער. אַ היפּש ביסל יידן אָבער האָבן „געלעבט פון פיש״. אין איין טראָקער קרייז זיינען געווען ביז 40 אָזעלכע יידישע אונטערנעמער. יעדער האָט באַשעפטיקט פון 4 ביז 10 אַרבעטער זומער, און אַן ערך אַ 20 — ווינטער. די זומער־נעצן זיינען געווען קלענערע, צו 250־300 קלאַפטער די לענג און האָבן געמוזט באַדינט ווערן אויף 2 „באָטן״ (פישערשע שיפּ־לעך) צו 2 מענטשן אויף יעדערן. ווינטער־נעצן האָבן געהאַט די לענג פון 500־800 קלאַפטער און האָבן געפאַדערט 8 שטענדיקע אַרבעטער („ראָמאָווע״ אָנפירער), און אַ צוואַנציק העלפער פון די אַרומיקע פויערים. די לעצטע האָט מען אָפּט געצאָלט ניט מיט מזומן געלט, נאָר מיט פיש פון פאַנג.

אין אויפנייען און אויסריכטן אַ נייע נעץ איז געלעגן אַ היפּש ספּעציאַליטעט. נאָכן צוזאַמענניען די שטיקער נעץ האָט מען דורך דער גאַנצער נעץ געדאַרפט פון אויבן און אונטן דורכציען שטריק, אָנבינדן „פלאַוואוקעס״ (שווים־בערטלעך, וואָס האַלטן די נעץ אויבן) און ספּע־ציעלע ליימענע שטיינער, וואָס ציען זי צום דעק, אַזוי אַז זי זאָל שטיין אין אָזערע, „ווי אַ וואַנט״. די נעץ באַשטייט פון צוויי לאַנגע פליגלען (פלאַנקעס) און אַ „מאַטניץ״ צוגענייט צו די פליגלען. די פליגלען זיינען אין אַ גרויסן שטח וואָסער, און די פיש ווערן געטריבן אין „מאַטניץ״ (אַ קאָלאָסאַלער נעץ־זאַק פון עטלעכע צענדליק קלאַפטער). אויב די נעץ איז ניט ריכטיק „אָפּגעזעצט״, וועט זי זיין קרום, זיך קנייטשן אין וואַסער, און די גאַנצע אַרבעט וועט זיין אַרויסגעוואָרפן. דאָס „אָפּזעצן״ די נעץ איז טאַקע געווען די ספּעציאַליטעט פון יידישע פישער־אַרבעטער, (אויך איניקע קריסטן־פישער האָבן דאָס געטאָן). יידישע אַרבעטער ספּעציאַליסטן פלעגן באַקומען אַ העכערן וועכנטלעכן לוין (4־5 רובל אַ וואָך, די איינ־פאַכע פישער — דריי אָדער דריי־און־אַ־האַלב רובל). אַחוץ געצאָלט האָבן די פישער, בעת דער אַרבעט, באַ־קומען פריי ברויט, געקעכטס, פיש, וואָס מען פלעגט קאָכן ביים ברעג פון אָזערע נאָך דער אַרבעט אין אַ פאַרעוועז טעפּל, אויך מילך. אויב נאָענט, אין דאָרף, איז „געזעסן״ אַ יונג, האָבן די פישער געגעסן ביים יידן, און דער אונטערנעמער האָט דערפאַר געצאָלט.

די פלאָג פון די יידישע אונטערנעמער איז אויך געווען דאָס, וואָס „אַ פישל איז הפקר״. מיט אַנדערע וועגן: אויף צו קריגן עס אומזיסט זיינען געווען אַ סך בעלנים. דער יונג מוז דאָך מיט אַלעמען לעבן גוט. דער פריץ, פון וועלכן ער אַרענדירט די אָזערע, איז דאָך געווייס אַ יחסן. דער דאָרף באַקומען די בעסטע און די שענסטע פיש, די פויערים פון אַרומיקן דאָרף, צו וועלכע עס געהערן די ברעגער, די „אָביעזדטשיקעס״ (אַמטלעכע אויפזעער פון די רעגירונגס־וועלדער און אָזערעס), די לעסניקעס (וואַלד־וועכטער), דער אוריאַדניק, סטראַזש־ניקעס (פּאָליציי) א. א. אַמטלעכע שלעק, וועלכע מען פלעגט מוזן אָדער דאַרפן, — אָדער ס׳פלעגט נישט פאַסן אָפּ־צוזאָגן, — געבן פיש. אויף „קאָלייד״, וועג צו „ניטל״ דאָרף פאַרפאַסט ווערן מיט פיש, האָט דער יידישער פי־שער געמוזט „אָנלייגן מיטן קאָפּ״ און שאָפן פיש פאַר אַלע פּריצים, פאָליציי־לייט, וואַלד־באַאמטע, גמינע־שריי־בער, וואָיטן אדג״ל. אויב ניט, פלעגן שוין די אַלע זיך צו אים „טשעפּען״, ניט לאָזן פאַנגען, מאַכן פּראָבלעמען פאַר ניט „גזעזצלעכע פאַנגען״, און אָנטאָן אַנדערע נגישות.

וועג מען האָט געפאַנגען פון אַן אָזערע ביי אַ שטעטל, פלעגן שוין קומען אַלע שטעטלשע אָרעמע לייט, — דער שוחט, דער שמש, דער מלמד. „סטייטש״, האָט זיך גע־קלאָגט דער פישער־אונטערנעמער, „פאַרוואָס קומט מען דאָס ניט צום קצב נאָך אומזיסט פלייש, צום פאַכטער נאָך אומזיסטע מילך, צום שענקער נאָך אומזיסטע בראַנפן? וואָס פאַר אַן אומגליק ס׳ליגט אין דעם פישל״. אָבער נאָך אַלע יללות פלעגט מען די אַלע „סוחרים״, ווי מען פלעגט זיי איראָניש רופן, באַטיילן מיט פיש (נאַטירלעך אויב דער פאַנג האָט עפּעס וואָס געגעבן).

די יידישע פישער־אַרבעטער זיינען געווען פרומע מענטשן. יעדער פישער האָט געהאַט ביי זיך אַ טלית (אויב אַ באַווייבטער) און תפילין. אין דער פרי, נאָכן פאַר־וואַרפן די נעץ, פלעגט מען צושיפלען זיך צום ברעג (ביים ברעג קען מען באַפעסטיקן די „באָטן״ און אַרויס־ציען די נעץ) און די יידישע פישער פלעגן דאָן זיך שטעלן אויפן ברעג דאַוונען, אונטער אַ בוים אָדער ביי אַ קוסט. די גויאישע פישער האָבן זיך באַצויגן מיט יראת הכבוד צום דאַוונען פון זייערע חברים־יידן און ניט אָפּלאָכן פון די יידישע „פאָטשערעס״ (תפילות). די גויים האָבן אַליין אָנגעדרייט די שטריק אויף די „קאָלאָווראָטן״ (דריי־וואָל) ביז די נעץ איז צוגעצויגן געוואָרן צו די באָטן און די יידן פלעגן, צומאָל אין מיטן דאַוונען, צוהעלפן ציען די נעץ. די עלטערע יידישע פישער האָבן געהאַט זייערע אבערגלויבנס. זיי פלעגן מורא האָבן פאַר אַן עין־הרע

מצד די וואָס קומען אויפן ברעג און קוקן זיך צו צום פאַנג. טאָמער פלעגט זיך אָפרייסן אַ באָט (שיפל) פון ברעג אָן „וויאָסלעס" (רודערס), פלעגן די פישער „רופן" דעם „יונגאָטש" צוריק צום ברעג מיט אַ שפרוך:

באַציקל, באַציקל, שווים נישט מער,
דערלאַנג זיך צוריק אַ קער.

זיי פלעגן גלויבן באמונה שלמה, אַז דער „באַציקל" וועט קומען צוריק צום ברעג.

אַ גאַסט, וואָס קומט אויפן ברעג, פלעגט ווערן אַרומגערינגלט דורך די פישער און אַרומגעבונדן מיט אַ שטריק — דאָס זאָל באַטייטן, אַז ער דאַרף אויסקויפן זיך מיט אַ „האַלב פלעשעלע" אָדער מיט גלעזל אויף אַ „האַלבע". טרינקען פלעגט מען צוזאַמען אָפט פון „קאָווש" (אַ שפּעכער אויסצוגיסן דאָס וואַסער פון די שיפלעך). די גרעסטע טייל פון די יידישע אונטערנעמער פלעגט אויך ניט פיינט האָבן צו „מאַכן אַ שנאַפּס", דערהויפט אין קאָמפּאַניע. געטרונקען האָט מען גוטמוטיק, אָן סקאַנדאַל אָדער אויף ספּעציעלע שיכרות־אַוואַנטורעס.

די אַרבעט פון פיש־פאַנגען פאָדערט גרויסע פיזישע כוחות און מוז אויסגעפירט ווערן ביי יעדן וועטער, אפילו אין גוסרעגנס און קעלטן. יידישע פישער זיינען ניט אָפּגעשטאַנען אין דער פיזישער אַרבעט פון די גויאישע. פאַנגען פלעגט מען דאַרפן ד'ערהויפט ביינאַכט אָדער פאַרטאָג. מען האָט געדאַרפט מאַכן אין אַ מעת־לעת ניט ווייניקער ווי 7-8 „טאָניעס" (איינמאָליקע פאַרוואַרפונג און אַרויסציאונג פון נעץ). אַ „טאָניע" פלעגט דויערן אַ שעה־אַנדערהאַלבן. נאָכן פאַרענדיקן דעם פאַנג מוז מען די נעץ אויפהענגען טריקענען, דערנאָך מאַכן „פּערעזאָקעס" (אַריבערפירן די נעץ און די באָטן פון איין אָזערע צו אַ צווייטער). אָפט פלעגט באַנוצט ווערן אַ קללה אויפן אַדרעס פון אָן אָזערע. „אַ קלאָג צו אירן", „ברענען זאָל זי", אַזוי ווי די אָזערע וואָלט עפּעס געווען אַ לעבעדיקע באַשעפענישׂ מיט אַ שלעכטן ווילן. און דאָס איז צוליב דעם, וואָס דער סכום געכאַפּטע פיש איז געווען אַ נישטיקער און ניט געדעקט די הוצאות. דער־הויפּט פלעגן באַגלייטן אָזערעס מיט אָזעלכע „ברכות" די קלענערע אונטערנעמער, וואָס האָבן געהאַט וויניק אָזערעס און דאָס אויך ניט קיין גרויסע. אַזאַ אונטערנעמער האָט געמוזט אָפּט „שוועמען" זיינע אָזערעס און געכאַפּט וויניק פיש, ווייל אָן אָזערע האָט אויך האָלט צו „רוען".

ביים אָפּוועגן די פיש, פלעגט מען זיי סאָרטירן אויף דריי מינים: „אָטבאָר" (גרויסע פיש), „האַלבער אָטבאָר" (מיטעלע) און „דראָב" (קליינע). די גרויסע און מיטעלע פיש פלעגט מען פאַקן אין וועגענער (זומער מיט אייז) און שיקן אויפן פרייטיקדיקן מאַרק" קיין ווילנע אָדער קאָווונע. די קליינע פיש, אויף קנייטלעך, פלעגן נעמען די איבערקויפער־יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך. דער־הויפּט איז עס געווען אַ סחורה אין „די ניין טעג". אויך דער פרייטיקדיקער פאַנג, וואָס פלעגט שוין ניט קענען אָפּגעשיקט ווערן אין די גובערניעס (גובערניאַלע שטעט), איז פאַרקויפט געוואָרן אָט צו דיזעלביקע איבערקויפער, וואָס פלעגן שוין אויף שבת צונעמען אויך גרעסערע פיש פאַר געווּיסע שטעטלשע באַלעבאָסטעס, וואָס „האָבן זיך געקענט פאַרגינען אַ שטיקל געפילטע פיש". מיט אַ יאָר 40־50 צוריק און פריער איז די „דראָב" אויך געשיקט געוואָרן קיין ווילנע און קאָווונע. אָבער פאַר די לעצטע צענדליקער יאָרן איז עס שוין פאַר אַ גרויסער שטאָט ניט געווען קיין סחורה און איז געגאַנגען נאָר פאַרן אָרטיקן באַדאַרף.

די יידן וואָס פלעגן קומען אויפקויפן פיש אין די דערפער ביי פויערים און טראַנספאָרטירן עס אויפן „פרייטיקדיקן מאַרק" קיין ווילנע און קאָווונע, פלעגן פאָרן דורך נאַכט, אומאָפּהענגיק פון וועטער („ס'איז ניט אַזאַ סחורה, וואָס קען וואַרטן"). באַזונדערס איז געווען שווער צו שלעפּן זיך אין די ווינטערדיקע נעכט אָדער אין האַרבסט— בעת די בלאָטעס און שליאַכטעס. די גאַנצע האָפענונג איז געווען אויף אַ גוטן מאַרק, ד. ה. וען פיש איז געווען וויניק און פיש האָט געהאַלטן טייער — אַן ערב יום־טוב, באַזונדערס פאַר פּסח. דעמאָלט האָבן די קאָמי־סיאָנערן געגומען פרייזן, וועלכע זיי האָבן אַליין געוואָלט. אויב די פישער פלעגן קומען פון וויטערדיקע געגנטן, האָבן זיי שוין געמוזט „שבתן" אין וויילנע אָדער קאָווונע, וואו זיי פלעגן זיך היפּש נודיען, נישט זייענדיק צוגע־וואוינט צום „שטאָטישן הו־האַ".

כמעט יעדעס שטעטל האָט געהאַט איין הענדלער, אָדער עטלעכע, מיט פיש. די הענדלער זיינען געווען גאַנץ פשוטע יידן, פאַר וועלכע מען האָט קיין גרויסן דרך־ארץ ניט געהאַט, הגם וויבער פלעגן פאַר זיי „ציטערן".

אין יאָר 1939 זיינען פאַרבליבן אין די פריער־דערמאָנטע פיש־ראַיאָנען נאָר געציילטע יידישע פישער־אונטערנעמער, וועלכע זיינען אויך געווען אויף דער שוועל פון אונטערגאַנג. די העצעס קעגן יידישע אָזערע־אַרענ־דאָרן האָבן אָלץ שווערער געמאַכט פאַר די יידן זיך צו פאַרנעמען מיט פישערייַ. יידישע פישעריי־בעזיצער האָט אָנ־געהויבן אָפּשטאַרבן, אייגנטלעך, תיכף נאָך דער ערשטער מלחמה. ס'האָבן זיך באַוויזן אָלץ מער קריסטלעכע אונ־טערנעמער, וועלכע זיינען אין די נייע לענדער שטאַרק פאַוואַריזירט געוואָרן. אפילו דעמאָלט, וען זיי האָבן נעגעבן אַ סך אַ נידעריקערע אַרענדע ווי די יידן — האָבן זיי באַקומען די קאָנטראַקטן. עס איז שוין כמעט ניט געווען קיין בעלנים־יידן אויף צו האַלטן אָזערעס, ווייל די שטייערן „עסן אויף אָלץ". אַחוץ דעם האָבן געפאַנגען אומזיסט די אַרומיקע פויערים אין די אָזערעס, פאַר וועלכע יידן האָבן געצאָלט אַרענדע, און „לייַדיקן זיי אויס". די יידן זיינען ניט אימשטאַנד געווען צו פאַר־ווערן דעם פאַנג אויף זייערע אָזערעס. מלחמה האָלטן מיט די פויערים האָבן יידן ניט געקענט און ניט געוואָלט.

וואו ניט וואו זיינען בלויז פאַרבליבן יידישע אויפקוי־פער פון פיש ביי פויערים (אַמאָל איז מיט דעם אָנגע־גאַנגען אַ היפּשער מיסחר). די קריסטלעכע פיש־קאָאָפּע־ראַטיוון (קיין יידישע זיינען לגמרי ניט געווען) האָבן כמעט אינגאַנצן באַזייטיקט אויך דעם יידישן פיש־אויפ־קויפער. זיי האָבן געעפנט אַ קייט פון קראָמען, פאַר וועל־מען די אויפקויפער זיינען געווען אויסשליסלעך קריסטן.

קינסטלעך האדעוועז פיש (קארפן) איז פאר דער צוויי־טער וועלט־מלחמה שטארק פארשפרייט געוואָרן ביי פריצים, און אפילו צווישן פויערים און דאס האט גע־געבן דעם לעצטן קלאפ דער יידישער פיש־אינדוסטריע.

די צאל יידישע פארקויפערינס פון פיש (פישערקעס) אין שטאט און פיש־„סטראגנעס" האט זיך אגב אויך פארקלענערט מער ווי אויף א העלפט.

די פישערקעס פון אמאל האבן געהאט א שלעכטן שם מיט זייערע אויסטערלישע און ספעציפישע קללות און חרמות — ווי א שטייגער: „מיט א העכט אין פיסקו" און מיט דעם ניט־דערוועגן און ניט־דערמעסטן. באלעבאס־טעס האבן געציטערט זיך אנצוהויבן מיט די פישערקעס. מען האט געשמועסט אפילו, אז פישערקעס האבן „פרנסה בשפע", גייען שבת בעסער אנגעטאן אידער אנדערע בכבודיקע באלעבאסטעס (אפילו אין קארקולענע מאנט־לען). אין דער לעצטער צייט האבן זיינען פישערקעס געווען ארעמע פארשטויסענע ווייבער, וואס זיינען געווען צופרידן, אויב א קונה איז צו זיי צוגעגאנגען.

ס'דארף נאך דערמאנט ווערן ביי דער געלעגנהייט דער מיסחר מיט ראקעס (קרעפס). אין די ניינציקער יארן האט דייטשלאנד אנגעהויבן צו קויפן ראקעס און געצאלט פאר זיי הויכע פרייזן. די יידישע אויפקויפער פון די ראקעס האבן זיך א לאז געטאן אין די דערפער אויפ־צוקויפן די דאזיקע מאדנע באשעפענישן, וואס זיינען ביי יידן געווען טריף צום עסן.

פויערים האבן זיך גענומען צום פאנג. עס איז דער־ביי אויפגעקומען א קאנקורענץ צווישן יידישע אויפ־קויפער, וועלכע מען האט גערופן „ראטשניקעס".

דער מיסחר מיט ראקעס האט אנגעהאלטן א פאר צענדליק יאר. ער איז אויך אונטערגעגאנגען, טיילווייז, צוליב דעם וואס אין א גאנצער ריי אזערעס זיינען ראקעס פארשוואונדן געווארן, ווי מען האט געזאגט, פון קרעפס־מגפות.

אויף די אייזנבאן־סטאנציעס, באזונדערס נאענטער צום דייטשישן גרענעץ, זיינען געווען אין דער „אויפ־בליצייט" א היפשע צאל יידישע פאמיליעס פארנומען מיטן „ראק־מיסחר": פאקן די ראקעס אין קערבלעך מיט מאך (די ראקעס האבן געדארפט אנקומען לעבעדיקע). ארום דעם מיסחר זיינען געווען באשעפטיקט הונדערטער יידן.

נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געבליבן וואו ניט וואו א יידישער ראק־אויפקויפער, ביי וועמען דאס איז געווארן א זומערדיקע צוגאב־הכנסה.

קרעטשמעריי

„א קרעטשמע טאר מען נישט אויסמיידן", זאגט אן אלט באלעגאליש ווערטל. א קרעטשמע איז געווען א נויטווענדיקייט, אן וועלכער מען האט זיך ניט געקענט באגיין, באזונדערס — מיט 50־60 יאר צוריק — וועז באנען זיינען געווען ווייניק און פון קיין אויטאבוסן האט מען נאך ניט געוואוסט. די גאנצע קאמוניקאציע איז פאר־געקומען אויף פורן. פיל צענדליקער און אפט הונדער־טער וויארסט האט מען געדארפט דורכמאכן מיט פערד. פיל מעת־לעת אדער א וואך־צייט האבן געדויערט נסיעות פון קליינע שטעטלעך און ישובים אין די גרעסערע שטעט און צוריק. מען האט געפירט סחורה אין שטאט (פרא־דוקטן, רוי־שטאף) און פון שטאט (פאבריקאטן, קאלאניאל־סחורות).

אויף די שליאכן זיינען געפארן יידן מיט אנגעלאדענע וועגענער („דראבינעס"). אפט איז אויף די פורן ניט געווען אפילו, וואו זיך אוועקצוזעצן. דער פורמאן פלעגט מוזן שפאנען דעם גאנצן וועג הארט ביים וואגן, האלטן די לייצעס אין האנט. אויב ס'איז געווען א „גוטער פערד", אויף וועלכן „מען קאן זיך פארלאזן", אז ער וועט גיין נאר אין דרך הישר, פלעגט דער פורמאן צובינדן די לייצעס צו די האלאבלעס און גיין פאזע דער פור מיט פרייע הענט, סיידן ס'פארט א פור אנטקעגן און מען מוז שוין קירעווען דאס פערד אן א זייט. פארן אדער שפרייזן אזוי יידן פארקלייעטע וויינטער, פארשמאטע, פארשטויבטע, אדער, זומערצייט, אין דונערן און בליצן, צענעצטע פון רעגן, צי פון שוויים. דאס פערד איז הונ־געריק, באדעקט מיט שוים („סמעטענע" אויפן באלעגא־לישן לשון), „עס ציט ביים הארצן" — הכלל, מען מוז זיך אפרועז אביסל, צובייסן, אנפאשען די פערד. אין דער קרעטשמע ווען מען קענען אונטערשפארן דאס הארץ, און אפילו אויסטרינקען א גלעזעלע בראנפן, „דערוואי־רעמען די נשמה". די קרעטשמע איז געווען א „געגארט לאנד" פאר די שטענדיגע פארער, פור־„פאסאזשירן" און פוסגייער.

א קרעטשמע אויף א שליאך איז געווען א מין וואקזאל פאר דער דעמאלטדיקער פרימיטיווער קאמוני־קאציע. אבער ניט נאר וואקזאלן און סטאנציעס זיינען געווען די קרעטשמעס, נייערט אויך האטעלן און קראמען, וואו מען האט געקענט קריגן א פעקל שוועבעלעך, פא־פיראסן אדער מאכארקע, א גלאז ביר, קוואס, און אויך סמאלע אדער „מאזע" צו שמירן די רעדער, א רימען, א טשוואק א. א.

איז מען געפארן א נאכט אדער צוויי אן איבער־רייס, האט מען שוין געמוזט כאפן א דרעמל כאטש א פאר שעה אויף דער הארטער באנק אין א קרעטשמע. אלץ בעסער, ווי „פיקן מיט דער נאז", זיצנדיק אויף אן אי־בערגעלאדענעם וואגן, אין סכנה אראפצופאלן אדער איבערקערן זיך אינאיינעם מיטן וואגן.

אן קרעטשמעס וואלט עס גאר אוממיגלעך געווען אנצוהאלטן דעם רעגלמעסיקן פאסאזשירן־פארקער און סחורות־אויסטויש. די קרעטשמע האט אויסגעפילט א גרויסן עקאנאמישן בלויז.

די קרעטשמע האט אויך געדינט פאר א מין „גיכע הילף" פאר די פארבייפארער, וואס האבן געקאנט באי־פרידיקן א נויטפאל, „מאלע וואס ס'מאכט זיך אין וועג" — א צעברעכענע אקס, א בוקסע, א זאגוואזדקע, א צעריסע־נע סופאניע — א רימען, וואס ציט צונויף דעם כאמעט — און אמאל ווערט א מענטשן ניט־גוט אויפן וועג, ס'פאר־שאט וואס עס איז דעם פערד (להבדיל אלף־אלפי הבדלות),

איז דער קרעטשמער אַ „בראַט" און די קרעטשמערקע אַ מאַמע. און ווען מען מוז איבערוואַרטן אַ שטורעם, אַ גוסרעגן, אַ זאַוערוכע אָדער ווען מען פֿאָרט „אָן אַ ווע" (דער שניי פֿאַרטראָגן!) אין חושכניש, אַזש סכנות נפשות, איז דער מקום־מיקלט די קרעטשמע.

די קרעטשמע האָט אַ גרויסע סטאַדאָלע (פֿערדשטאַל), ווו ס׳קאָנען זיך אויפהאַלטן אַ צענדליק פֿורן און מער אויך. האָבן טאַקע יידן געהאַלטן קרעטשמעס. וויפיל ס׳זיינען געווען יידישע קרעטשמעס מיט אַ יאָר 50־60 צוריק — ווען קיינער מסתמא ניט קאָנען אויסרעכענען. נאָר אָט אויף אַ שטח פון 80 וויאָרסט פון יעזנע ביז ווילנע זיינען געווען 10 קרעטשמעס (אַחוץ אין שטעטל גופא). מען קען אויף אַזאַ אופן אָננעמען, אַז אויף גרעסערע שליאַכן איז געווען אין דורכשניט ניט ווייניקער ווי איין קרעטשמע אויף אַ 10 וויאָרסט. אויף וועגן זייטיקע זיינען געווען קרעטשמעס זעלטענער. אַחוץ די קרעטשמעס אויף די „גאָסטינצעס" זיינען אויך געווען אין אַלע גרעסערע דערפֿער איינע אָדער צוויי קרעטשמעס. די דאָזיקע קרעטשמעס אָבער זיינען אַלע מאָל געשטאַנען ביים וועג, מערסטנטיילס אין אָנהויב דאָרף, מען זאָל זיי ניט פֿאַרזען. די דאָרפישע קרעטשמעס האָבן ניט בלויז געדינט פֿאַר די דורכפֿאָרער, נאָר זיינען אויך געווען די דאָרפישע קלובן.

מען דאַרף געדענקען, אַז אין יענע צייטן האָט זיך ניט געהאַט געפירט צווישן די פּויערים קיין שום קול־טורעלע טעטיקייט. קיין שולן זיינען ניט געווען — 99 פּראָצענט פון די פּויערים זיינען געווען אַנאַלפֿאַבעטן. קיין שום גייסטיקע פֿאַרוויילונגען, אויסער וועטשערינקעס (אין ליטווישׁ: וואקארושקעס) זיינען ניט געווען. דער פּויער האָט ניט געהאַט קיין אָנדער תענוג, ווי אויסצוטרינקען אַ גלעזל ברענפן אָדער אַ פּלאַש ביר, צו פֿאַרגעסן אויף אַ ווייליע זיין פּינצטער פֿאַרהאָרעווטע לעבן.

„דעם אַרטיקל" האָט מען געקענט באַקומען אין קרעטשמע. די קרעטשמע איז געווען, בדרך כלל, אַ רחבת־ידים אין פֿאַרגלייך מיט דער רויכיקער „שטיבקע" פון פּויער. דאָרטן אין קרעטשמע פלעגן שוין קומען נאָך גוטע בריידער, וואָס האָבן געגאַרט נאָך אַ „קעלישעק". אין יידנס קרעטשמע האָט מען זיך געקאָנט אַראָפּריידן פון האַרצן. דער ייד האָט געהאַט אַ מגעמשא מיט דער בריטער וועלט, האָט מען אין קרעטשמע געקענט זיך דערוויסן אַ ביסל נייס. דער ייד האָט געגעבן אַן עצה אין אַן עת־צרה. אין דער ווייסרוסישער ליטע איז געווען באַקאַנט אַ וועריטל סיי צווישן יידן, סיי צווישן פּויערים (ווען אייגער גייט אין אויף עפּעס, מיט וואָס ער איז לכתחילה ניט געווען מסכים): „ניעכאַי בודזע יאָק סאַראַ קאָזאַלאַ" (זאָל שוין זיין ווי שרה האָט געזאָגט — געפּסקנט). מסתמא איז געווען וועמען עס איז אַן אויטאָריטעטע קרעטשמערקע, וואָס האָט אויסגענומען בייַ די פּויערים מיט אירע גוטע עצות. דאָס וועריטל גיט אַ שטייגערישן שטריך בנוגע די באַציאונגען צווישן יידן און גויים.

ניט אַלע מאָל האָט מען פון אַ קרעטשמע, באַזונדערס אויף זייטיקע וועגן און אין פֿאַרוואַרפענע דערפֿער, געקאָנט ציען „פֿאָלנע חיונה". האָט טאַקע דאָס ווייב געפירט די קרעטשמע און דער מאַן פלעגט זיך פֿאַרנעמען מיט ערד־אַרבעט, צי מיט אַ מלאכה (שניידעריי, סטעלמאַכעריי, פישעריי וכדומה), „פֿאַרן איבער די דערפֿער" (מיסחרן). דאָס ווייב האָט געמוזט זיין די אשת־חייל אין קרעטשמע: „שענקערן", „אַווירן די פּויערים".

די קרעטשמעס האָבן ס׳רוב געהערט צו פּריצים, פון וועלכע יידן האָבן זיי אַרענדירט. אָפט איז עס געווען אַ חזקה. אַ צווייטער ייד האָט ניט געטאָרט אויסדינגען די קרעטשמע פֿאַר אַ העכערן פּרייז. עס האָבן אָבער געטראָפֿן פֿאַלן, ווען מען פלעגט „פֿאַרלויפן דעם וועג", און דעם פּריערדיקן, אָפט, לאַנגיאָריקן קרעטשמער אַרויסזעצן.

אין אייניקע ערטער האָט געהערשט (פֿאַרן איינפירן דעם מאַנאָפּאָל אויף בראנפן) די פֿראָפּינאַציע, לויט וועלכער דער פּריץ האָט געהאַט אויסשליסלעכע רעכט צו טרייבן און פֿאַרקויפן בראנפן. דאָס לעצטע איז פֿאַרדונגען געווען צומאָל נאָר צו איין יידישן קרעטשמער. קיין אַנדערע קרעטשמער האָבן שוין אין דעם דאָרף אָדער שטעטל ניט געטאָרט זיין. אַזאַ שטעטלשער קרעטשמער איז שוין געווען אַ תקיף.

די קרעטשמער זיינען געווען פֿשוטע יידן, וואָס זיינען טאַקע געזעסן אין דערפֿער צווישן גויים, אָבער ניט איינגעלאָזן קיין אין ברעקל פון דער טראַדיציאָנעלער שטעטלשער יידישקייט. מען האָט געהיט שבת. קיין בראנפן האָט מען דעמאָלט ניט פֿאַרקויפט. גויים האָבן גאָר ניט געוואָגט צו קומען. די קרעטשמער האָבן שבת ניט געגנומען קיין געלט „אין האָנט" (מוקצה). מען האָט אין קרעטשמע געהרט „ווי גאָט האָט געבאָטן". שבת פלעגן כמעט קיין דורכפֿאָרער ניט זיין. ווען יידן איז דאָך אָפּגערעדט, אָבער אויך גויים האָבן שבת ניט געהאַט כמעט נאָך וואָס צו פֿאָרן (אין הינזיכט פון פּירן סחורות און פֿאַרקערן מיט דער שטאָט אָדער שטעטל, וואו אַלץ איז געווען סגור־ומסוגר).

„אַ קרעטשמע אָן בראנפן איז ווי אַ בעל־עגלה אָן אַ בייטש". בראנפן איז געווען דער „הויפּט־פֿראָדוקט" פון אַ קרעטשמע. אָבער גרויסע צרות האָבן געהאַט די קרעטשמער פון די „רעוויזאָרן" (קאָנטראָליאָרן), וואָס פלעגן קומען „מעסטן דעם בראנפן", ד. ה. נאָכזען, צי די שטאַרקייט שטימט מיט די פֿאַרפליכטנדיקע אַקציז־תקנות. נאָטירלעך, פלעגט טרעפן, אַז די שטאַרקייט האָט צוגעהונקען (ריזיקאַנטן האָבן צוגעגאָסן אַ ביסל וואַסער). און דער פֿאַרשאָלטענער „טריליאס" (אַרעאָמעטער פון טראַללעס) האָט געשפּילט די ראָלע פון אַ טערמאָמעטער ביי אַ שוועדן קראָנקן, ווען מען טאָפּט שוין דעם דופק. פלעגן טאָקע פעלן „גראדן". פלעגן קומען פּראָטאָקאָלן, שטראָפן. ניט נאָר גרעלט־שטראָף, נאָר אויך תפיסה פון 6 חדשים ביז אַ יאָר. אָמאָל פלעגט מען „דורכקומען מיטן צורר" פֿאַר אַ צענער, אָדער 25קער (אין שווערערע פֿאַלן). אָבער בכלל

האָט מען געהאָט צרות אויפן פּוד, אַזוי, אַז די לעצטע יאָרן פֿאָרן איינפֿירן דעם מאָנאָפּאָל האָט מען שוין קיין „קאָמבינאַציעס" מיטן בראנפן ניט געמאַכט (די שטאָר־קייט האָט געדאַרפט זיין 45 גראד).

די קרעטשמעס אויף די שליאַכן אָדער אין די שטעט־לעך, — דורך וועלכע דער שליאַך איז דורכגעגאַנגען — זיינען געווען גרויסע געבוידעס מיט אַ פּולע קאַמערן, מיט אַ גרויסן רוסישן אויוון אין מיטן, וואָס האָט גע־וואַרעמט אַלע צימערן וואָס אַרום אים. וועז די קרעטש־מע איז געווען גאָר גרויס — זיינען חוץ דעם גרויסן אויוון געווען וואַנט־אייוועלעך, וואָס פלעגן טאַקע רויכערן אַזוי, אַז די וועגט אין די קרעטשמעס זיינען געווען רעכט קויטיק. אין אַ פּאָר „פּאראדנע" קאַמערן איז די פּאָדלאָ־גע געווען געדעקט מיט ברעטער. אין די איבעריקע קא־מערן און קעמערלעך איז זי געווען פון ליים אָדער אויס־געלייגט מיט ציגל. די פּאָדלאָגעס פלעגט מען זעלטן וואָשן. „סיי ווי וועט מען אָנטראָגן" (בלאָטע). דאָס מעבל איז אין קרעטשמע באַשטאַנען, חוץ פון טישן און בענק, פון ברייטערע און שמעלערע טאָפּטשאַנעס אָדער האַרטע „קושעטקעס". די דורכפּאָרער פלעגן אויף זיי כאָפּן אַ דרעמל. דאָס בעטגעוואַנט איז באַשטאַנען פון זייערע אויבער־בגדים: בורקעס, פּעלצן, און אַמאָל האָט אנשטאָט אַ קישעלע געדינט דער אייגענער קולאַק. גוט איז גע־ווען ווינטער, אַז מען האָט אָנגעטראָפן אין קרעטשמע, ווען מען האָט געבאַקן ברויט, און דער אויוון איז גע־ווען שטאַרק אָנגעהייצט. דעמאָלט פלעגן די דורכגע־וויקטע אָדער דורכגעפראָרענע „רייזנדער" קענען זיך אויסווארעמען און אָפּטריקענען. אויף דער „לעזשאַנקע" זיינען אָפט געלעגן זעק מיט קאָרן, האָבער, געשטן, וועלכע מען האָט געטריקנט פאַרן צעמאָלן. אַוועקצולייגן זיך אויף אַ הייסן זאַק האָבער איז גאָר געווען אַ תּרופה צו אַ סך קראַנקייטן. „הייסער האָבער ציט אויס דעם וויטיק". דאָס האָט זיך באַצויגן אויף רעוומאַטיזם, בויך־קראמפן, שטעכעניש, ברעכעניש, ציענישׂ וכדומה: „אַ וואַרעמער אויוון (אַ לעזשאַנקע) איז אַ געזונט אין די בייַ־נער". מיט דער לעזשאַנקע האָבן זיך מערסטנטייל באַ־נוצט עלטערע מענטשן.

וועז עס איז געווען אַ קריסטלעכע חגא — פלעגן די דורכפּאָרער טרעפן אָפט אין קרעטשמע „גרישקעס" (איגרישקעס — שפּילן), פּויערים און פּויערטעס פלעגן דאָ פאַרברענגען, יונגע פלעגן טאַנצן.

די עצם קרעטשמע — אַזוי האָבן געהאַלטן די יידן — פאַראַרבט ניט דעם גייסט פון יידן און מענטשן. „ס'איז אַ פּרנסה, ווי אַלע פּרנסות". אָבער אַ שענק אַלס אַזעלכער האָט ניט געהאַט קיין גאָר גוטן נאָמען. אַ „שענקערקע" איז אָפט געווען דער סינאָגים פון גראָבקייט און ניט פון צו גרויסער ערלעכקייט. הגם אויך בייַ דער געלעגנהייט איז געווען אַ שפּרוך, אפשר אַ ביסל אַ צביעותדיקער, — מסתמא האָט ער טאַקע געשטאָמט פון שענקערשע קרייזן: „אַ גוטן מענטשן וועט דער שענק ניט קאַליע מאַכן, אַ שלעכטן וועט דער בית־המדרש ניט פאַררייכטן".

די קרעטשמער צוזאַמען מיט די אַרומיקע ישובני־קעס אין די גרענעצן פון אַ „תחום־שבת" האָבן זיך גע־האַלטן נאָענט איינע צו די אַנדערע, כמעט ווי איין משפּחה. אויב „דער אַרום" האָט געקאָנט האָבן 10 מאָנס־בילן — אַריינרעכענעדיק בר־מיצווה־יינגלעך — פלעגט מען שוין אין אַ מיטל־פונקט פון תחום־שבת (אַ 3 וויאָרסט) האָבן אַלע שבת אַ מנין. אויב יידן האָבן געוואוינט אַ ביסל אָפּגערוקט פון תחום־שבת, פלעגט מען פרעגן אַ שאלה ביי אַ שטעטלשן רב, וועלכער פלעגט שוין ניט אַזוי מקפּיד זיין אויף אַן איבעריקן וויאָרסט: אַבי יידן זאָלן דאָוונען בציבור און ניט פאַרגויאישט ווערן. מען פלעגט אין אַזעלכע פאַלן מאַכן אַן עירוב אויפן מיטן וועג. אַ נאָענט שטעטל פלעגט שוין אויסלייען אַזאַ ישובניקשן מנין אַ ספר־תורה („אַ ספר", אַ „רייניקייט"). צווישן דאָרפישע יידן זיינען ניט געווען קיין צופיל לומדים. אָבער איינער־צוויי פלעגן זיך שטענדיק געפינען, וואָס האָבן געקאָנט דאָוונען ביים עמוד און בכלל זיין באַקאָנט מיטן גאַנצן שבת־יוב־טובדיקן ריטואַל. אָפטער פון אַלץ פלעגט דער מנין זיין אין קרעטשמע, ווייל די קרעטשמעס האָבן מערסטנטייל פאַרנומען אַ צענטראַל אָרט (געאָגראָפּיש). די קרעטשמעס האָבן געקאָנט אויסטיילן אַ באַזונדער צימער פאַר דעם מנין (זיי האָבן געהאט גרעסערע הייזער). אַמאָל פלעגט אויך זיין אַ מנין ביי אַ פאַרמעגלעכן אַרענ־דאַר. נאָכן שבתדיקן דאָוונען פלעגט דער קרעטשמער, זואו דער מנין פלעגט זיין, פאַרבעטן די דאָוונער „מאָכן אַ ברכה" דאָס הייסט געבן „כיבוד". שטעלן אַ פלאַש בראנפן, קיכלעך, קאָלטן צימעס, אַמאָל אַ שטיקל הערינג, בכלל אכילות, צו וועלכע „מען דאַרף זיך ניט וואַשן" און איבער וועלכע מען מאַכט אַ ברכה „בורא מיני מזונות".

צו ימים נוראים פלעגט שוין אַזאַ מנין זיין צו איינפאַך. דער קרעטשמער מיט די איבעריקע ישובניקעס פלעגן פאָרן אין די שטעטלעך. איז דער קרעטשמערשער (אָדער ישובניקשער) מנין ניט וויט געווען פון שטעטל, פלעגט מען טראָגן די „רייניקייט" צו די הקפות אין שטעטל אַריין, און דער גאַנצער מנין פלעגט מיטגיין.

די „רייניקייט" האָט מען געהאַלטן אין אַ פאַרפוצטער שאַפקע אָדער אין אַן אויבערשטן שופלאָד פון אַ קאָמאָד.

דער קרעטשמער, ווי געזאָגט, האָט געלעבט בשלום מיט דער אַרומיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג. די נאָענטע פויערים האָבן געהאַט „קרעדיט", דערביי פלעגן אָפט די חשבונות געפּירט ווערן אויף דער וואַנט, בערך אויף אַזאַ לשון:

האָווריללאָ קווארטירל יאש (י"ש)
ד' (דיטאָ) אַ האַלבע
גענאַסנט (גע'נתנ'ט) 5 קאָפּ.

דער שרייב־מאַטעריאל איז באַשטאַנען פון קויל אָדער קרייד.

קיין קרעטשמער האָט ניט געמאַכט קיין גליקן, אָבער מען האָט ווי עס איז געלעבט. אויסגעהאָדעוועט קינדער,

געהאַלטן מלמדים פאַר די יינגלעך און איידעמס אויף קעסט. אַ קו האָט מען געהאַט אַן אייגענע, אַ שטיקל גאָרטן, קאַרטאָפל פאַרזעצט.

עס איז אָבער איינגעפירט געוואָרן דער בראָנפן־מאָנאָפאָל און דערלאַנגט אַ שטאַרקן קלאַפ דער יידישער קרעטשמעריי. קרעטשמעריי האָט אייגנטלעך נאָך פריער אָנגעהויבן אונטערצוגיין צוליב די אייזנבאַנען — טייל קרעטשמער זיינען אַריבערגעפאָרן אין שטעטלעך, זיך גענומען צו קרעמעריי. די יוגנט און טייל מיטליעריקע האָבן עמיגרירט קיין אַמעריקע. אָבער ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען נאָך קרעטשמעס געווען אין אַ היפשער צאָל. די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיי שוין כמעט אין גאַנצן אומגעבראַכט, און די איינגעפירטע אויטאָבוס־קאָמוניקאַציע האָט זיי געמאַכט פאַר עקאָנאָמיש־איבעריק. די אויפגעקומענע פּויערישע קאָאָפּעראַטיוון און דאָרף־קלובן האָבן איבערגענומען דעם קרעטשמעריש פּלאַץ פון האַנדל און פאַרווייַלונג.

יידישע קרעטשמעריי איז אונטערגעגאַנגען.

אינזש.־אַגראָנאָם י. ראַסיין

לאַנדווירטשאַפט און געוערטנעריי ביי יידן אין ליטע.

1. אַ ביסל געשיכטע און סטאַטיסטיק

מען מוז זאָגן גלייך אין אָנהויב, אַז ערד־אַרבעט, געוערטנעריי, סעדעריי און לאַנדווירטשאַפטלעכע באַשעפטיקונגען, ווי מילך־ווירטשאַפט (אָדער ריכטיקער, מילך־פאַכטעריי), פּראָדוקציע פון „האָלענדישע" קעז, א. אנד., האָבן פאַרנומען אַ גאַנץ וויכטיקן פּלאַץ אין עקאָנאָמישן לעבן פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ליטע. אָזאַ באַהויפּטונג קלינגט אפשר משונהדיק אויפן ערשטן בליק, אָבער עס איז פאַקט. אָט וואָס עס ווייזן אייניקע סטאַטיסטישע ידיעות וועגן יידן אין די אַמאָליקע גובערניעס וואָס זיינען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה טיילווייז אָדער אינגאַנצן אַריין אין באַשטאַנד פון דער אומאָפהענגיקער ליטע:

אין קאָוונער גובערניע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט 5,5 פּראָצענט, אין ווילנער גוב. — 6 און אין סואוואַלקער גוב. — 9,2 פּראָצענט פון דער יידישער באָפעלקערונג.

די ציפערן זיינען געמומען פון דער פאָלקציילונג פון יאָר 1897. פאַקטיש אָבער איז די צאָל יידן, באַשעפטיקטע אין לאַנדווירטשאַפט, געווען באַדייטנדיק גרעסער, ווייל צוליב די רוסישע באַגרענעצונג־געזעצן*) האָבן אַ סך מורא געהאַט אָנצוגעבן לאַנדווירטשאַפט ווי זייער באַשעפטיקונג, כאָטש פאַקטיש האָבן זיי זיך יאָ פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט. זיי האָבן זייער אייגענע אַרענדירטע ערד געהאַלטן אומלעגאַל, אויף פרעמדע ניט־יידישע נעמען.

אייניקע ציפערן, געמומענע פון די דעמאָלטיקע „אי־קאַ"־מאַטעריאַלן, אילוסטרירן נאָך בולטער דעם יידישן אָנטייל אין דער לאַנדווירטשאַפט פון די דריי ליטווישע גובערניעס:

אין קאָוונער גובערניע האָבן יידן באַווירטשאַפט 24.964 דעסיאַטין**) ערד, פון דעם 3.129 אייגענע און 21.835 געדונגענע;

אין ווילנער גובערניע — 40.432 דעסיאַטין, דערפון 3.020 אייגענע און 37.412 געדונגענע;

אין סואוואַלקער גובערניע — אַן ערך 33.000 דעסיאַטין אייגענע און געדונגענע ערד.

ווי עס איז צו זען, האָט זיך די יידישע לאַנדווירטשאַפט אין די גובערניעס באַזירט הויפּטזעכלעך אויף געדונגענער ערד. מיט דער צייט אָבער האָט זיך די פראָפּאָרציע צווישן אייגענער און געדונגענער ערד פאַרבעסערט לטובת אייגענער. לויט די אויספּאָרשונגען פון „יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע" איז אין 1920־1922 איבער אַ העלפט ערד פון די יידישע ערדאַרבעטער געווען אייגענע.

אין די מלחמה־יאָרן 1916־1919, אונטער דער דעמאָלטיקער דייטשישער אָקופּאַציע, האָט זיך לאַנדווירטשאַפט ביי יידן אין ליטע געמומען אַנטוויקלען מיט אַ שנעלן טעמפּ. עס זיינען דאָן געווען פאַר דעם געוויסע גינסטיקע און אויפמונטערנדיקע סיבות.

לויט דער זעלביקער אויספּאָרשונג פון „יידישן נאַציאָנאַל־ראַט" אין 1920־1922 איז צו זען אַז בלויז אין 110 פונקטן (וואו עס האָבן געלעבט 24.500 אידן) זיינען צווישן 18.378 אַרבעטפעאיקע יידן געווען 2.026 לאַנדווירטן (ד. ה. 11 פּראָצ.); 450 פון זיי (ד. ה. איבער 23 פּראָצ.) זיינען געווען נייע, ניט־לאַנג געווארענע לאַנדווירטן. וואָס ווייטער האָט זיך ביי יידן געמערקט אַ טענדענץ אַלץ מער זיך אָפּצוגעבן מיט לאַנדווירטשאַפט און געוערטנעריי.

די ליטווישע ערד־רעפאָרם (פון 1920־1922), וואָס האָט צעטיילט די גרעסערע הויפן, איבערלאָזנדיק אין רשות פון די „פּריצים" ווירטשאַפטן העכסטנס ביז 80 העקטאַר, האָט צוגענומען טויזנטער העקטאַרן יידיש לאַנד און פאַרצעלירט און איבערגעגעבן אין אייגנטום פון ליטווישע פּויערים און נייע קאָלאָניסטן. פון דער צעטיילטער ערד האָבן יידן (ניט רעכענענדיק די גאַנץ קליינע אויסנאַמען פון אינצלנע פאַלן) כמעט ווי גאָרניט ניט באַקומען.

ערב דער ערד־רעפאָרם זיינען געווען רעגיסטרירט טויזנט יידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן געוואָלט באַקומען ערד און וואָס האָבן געהאַט רעכט אויף דעם, ווי לאַנדווירטן־אַרענדאַטאָרס, געוערטנירער, קליינע לאַנדווירטן, וועטעראַנען, וואָס האָבן געקעמפט פאַר ליטעס

*) זייער וויניק יידן האָבן געמעגט וואוינען אין די דערפער און באַזיצן אייגענע ערד.

**) אַ דעסיאַטין, ווי אויך אַ העקטאר, איז אַן ערך צוויי־און־אַ־האַלב אַקער.

אומאָפהענגיקייט. שוין אָפגערעדט וועגן איינטיילן יידן מיט ערד, נאָר אפילו בלויז דאָס רעגיסטרירן איז אָנגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן און דאָס נאָך אַ גאַנצער רייַ מעמאָראַנדומס און וועגדונגען פון דעמאָלטיקן מיניסטער פאַר יידישע ענינים צום מיניסטאָרן־קאַבינעט.

סיי פאַר ליטעס אומאָפהענגיקייט און סיי דערנאָך (נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה) האָט זיך די יידישע ערדאַרבעט אויף ליטעס באָדן געפורעמט הויפטזעכלעך אַזוי: גרויסער לאַנד־באַזיץ, דאָרפיש־פויערשע לאַנד־ווירטשאַפט, ביישטאָטישע לאַנדווירטשאַפט, ביישטאָטישע גערטנערייַ און סעדעריי און ביישטוביקע קליינווירטשאַפט.

ווי האָט אויסגעזען יעדע פאָרמע פון יידישער ערד־אַרבעט אין ליטע?

2. גרויסער לאַנדבאַזיץ

גרויסער ערד־באַזיץ אין יידישע הענט, אָדער א. ג. פריצישע הויפן זיינען געווען קאָנצענטרירט, דער עיקר, אין סואוואַלקער געגנט פון ליטע, ד. ה. אין די קרייזן ווילקאָווישק, מאַריאַמפאָל, שאַקי, אַליטע און, וואָס איז אַ באַזונדערער קאַפיטל פאַר זיך, אויך אין אייניקע ערטער פון מעמל־געביט. צום אונטערשייד פון קאָוונער און ווילנער גובערניעס פון די צאַרישע רוסישע צייטן, האָט מען זיך אין סואוואַלקער גובערניע געפירט לויט די געזעצן פון דעם א. ג. „נאַפאָלעאָנס קאָדעקס", און דאָס האָט געשאַפן פאַר יידן לייכטערע באַדינגונגען צו קויפן און באַזיצן אייגענע ערד. דערמיט דערקלערט זיך וואָס אין סואוואַלקער געגנט פון ליטע האָבן אַ סך יידן פאַרמאָגט גרעסערע אָדער קלענערע ערד־שטחים.

פאַר ליטעס אומאָפהענגיקייט, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די גרופּע יידישע לאַנדווירטן־פּריצים פאַרמאָגט צענדליקער טויזנטער העקטאַר לאַנד (אין סואוואַלקער גובערניע אַן ערך 15 פּראָצענט פון גאַנצן ערד־גרויסבאַזיץ). עס זיינען באַוואוסט די יידישע לאַנדווירטן־פאַמיליעס, ווי די פראַנק, זימאַן, אייַדעלס, פרייד, גאָלד־בערג, קאַבאַקער, פרענקל, שוואַרץ, דימענשטיין, קאַגאַנסקי, שאַטנשטיין, סקאַריסקי, אַפריל, נון, ווינדס־בערג, זימאַנסקי און אנדערע, וואָס האָבן דורות־לאַנג קאָנצענטרירט אין זייערע הענט מערערע גרויסע און קלענערע הויפן. יידישע ווייַן און קאָרן האָבן זיך גע־צויגן אויף צענדליקער קילאָמעטער פּאַזע שליאַכן און וועגן. די בעסטע מינים „ראַסאָווע" קי און פערד האָט מען געהאַדעוועט און די נייסטע געצייג און מאַשינעס האָט מען אָנגעוועגדט אין די יידישע הויפן. בכלל, זיינען די יידישע פולווארקס ניט אָפּגעשטאַנען פון די בעסערע ניט־יידישע; פאַרקערט, אין אַ סך פרטים האָבן זיי נאָך זיי אַריבערגעשטיגן.

שפּעטער־צו האָט די ערד־רעפאָרם צוזאַמען מיט די קריזיס־יאָרן ווי אויך פאַרשיידענע סוביעקטיוו און אָביעק־טיוו סיבות געפירט דעם יידישן גרויסגרונט־באַזיץ כסדר באַרג אַראָפּ.

אין דער אומאָפהענגיקער ליטע האָבן די ליטווישע מיניסטאָרן, גלחים און אַנדערע אויפגעקומענע גדולים מכל המינים פאַרשטאַנען אויסצונוצן פאַרשיידענע גע־לעגנהייטן, און אַפילו אויך שטילע צוואַנג־מיטלען, אַרייַנצוקריגן פאַר זיך אַ סך „צענטערס" פון די בעסטע און באַקוועמסטע יידישע הויפן. אַזוי, למשל, איז אַרום קאָוונע גאָלדבערגס הויף קינדערישקי און דימענשטיינס וועסולאַווא אַריבער צום גלח וואָלאָקייטיס, פראַנקס נא־רייקישקי — צום געווען מיניסטער קאַרוויאַליס, שוואַרצס יולינאַווא — צום געווען פינאַנץ־מיניסטער פּעטורליס, פרענקלס פרעדאַ — אין גרעסטנטייל אומפאַר־צעלירט און פאַרקויפט צו פאַרשיידענע ליטווישע „מא־כערס". אַ באַדייטנדיקע טייל פון יידישע הויפן איז אַרום קאָוונע און אַנדערע גרעסערע שטעט ביסלעכווייז אַריבער צו נייַ־אויפגעקומענע ליטווישע גדולים.

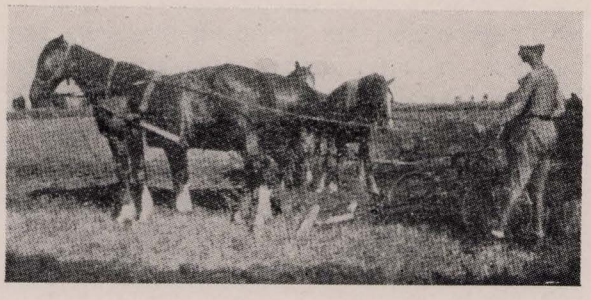
אין 1940, נאָכדעם ווי די סאָוועטישע מאַכט האָט צווישן אַנדערע צוגענומען אויך די ווירטשאַפטן פון די יידישע הויפן, זיי פאַרצעלירט און באַזעצט דאָרט נייַע קאָלאָניסטן, איז דער גאַנצער יידישער ערד־גרויסבאַזיץ אַריבער אין ניט־יידישע הענט. פון די צענטיילטע הויפן האָבן יידן קיין ערד ניט באַקומען.

וואָס שייך דעם יידישן ערד־באַזיץ אין מעמל־געביט, איז ער צוגענומען געוואָרן דורך די נאַציס גלייך נאָכדעם, ווי די היטלער־מאַכט האָט אין 1938 דאָס מעמל־געביט אָפּגעריסן פון ליטע. די אַרויסגעשטויסענע יידישע לאַנדווירטן זיינען געבליבן אין ליטע און אַ טייל פון זיי איז געלונגען נאָך פאַר דעם מלחמה־אויסברוך זיך אַריבערצופּקלען קיין קאַנאַדע און דאָרט זיך באַ־זעצן אויף פאַרמס.

3. דאָרפיש־פויערישע לאַנדווירטשאַפט

געווען צייטן, ווען יידישע פויערים האָבן געשאָפן גאַנצע דערפער אין ליטע אָדער ליטווישע דערפער זיי־נען געווען דורכגעפלאָכטן מיט יידישע פויערים. און ווידער אַמאָל, דאָס רוב יידישע פויערים זיינען געווען אין סואוואַלקער געגנט פון ליטע. די יידישע דערפער פערעטשאַן, בוצקון, פאַפּעטייטש און נאָך אייניקע האָבן מיט עטלעכע צענדליק יאָר צוריק געהאַט בתי־מדרשים און געציילט צו עטלעכע מניינים יידן. ביז היינט טראָגן נאָך אייניקע ערטער דעם נאָמען „זשידקיימיס", ד. ה. יידיש דאָרף, כאָטש יידן זיינען שוין דאָרט פון לאַנג כמעט ווי ניט געבליבן.

די יידישע פויערים האָבן געפירט כמעט דעם זעל־

אַ ליטווישער ייד בייַ דער סאַבע

ניקן לעבנשטייגער, ווי די שכנים־ליטווינער. די זעל־
ביקע הייזקעס, די זעלביקע מלבושים, דער זעלביקער
אופן פון באַלעבאַטישקייט. צוזאַמען מיט די פרויען און
קינדער האָבן זיי געאַרבעט פון זון־אויפגאַנג ביז זון־אונ־
טערגאַנג און געפירט אַ שווער־האַרעפאַשנעם פויערים־
לעבן. די עלטערע יידישע פויערים זיינען געווען שטאַרק
צוגעבונדן צו זייער באַלעבאַטישקייט, צו זייער שפייזע־
רין — דער מוטער־ערד — און האָבן זיך ניט געיאָגט
נאָך שטאָטישע גליקן.

מיט דער צייט אָבער האָט זיך די סיטואַציע געענ־
דערט. אין די לעצטע יאָרצענדליקער פון פאַריקן יאָר־
הונדערט האָט דאָס ליטווישע דאָרף ביסלעכווייז זיך גע־
נומען אויסלייזידיקן פון יידישע פויערים. פאַרשיידענע
שוועריקייטן, אַדמיניסטראַטיווע גזירות, די יידישע איינ־
זאַמקייט און אָפגעריסנקייט אין דער געדיכטעניש פון
ליטווישע מאַסן, די שטרעבונג פון יינגערן דור צו דער
שטאָט, די עמיגראַציע קיין אַמעריקע און אַנדערע סיבות,
האָבן געווירקט, אַז דער יידישער פויער זאָל אַלץ מער
פאַרשווינדן פון ליטווישן דאָרף.

אין די לעצטע צייטן איז אַ יידיש דאָרף אין לי־
טע שוין געווארן אַ זעלטנקייט. ווי די לעצטע מאָהיקא־
נער זיינען געווען געבליבן די יידישע דערפלעך פאַנא־
סישאָק־זשידקיימיס אין סוואַלקער געגנט, „זשידקיי־
מיס" אין שאָולער קרייז און נאָך אַ פאָר, וואָס האָבן
געהאַט אַ צענדליק, צי צוויי צענדליק, יידישע פויערים.
איינצלנע יידישע פויערים־פאַמיליעס און ישובניקעס —
האַלב־פויערים, צעוואַרפן איבער דערפער פון גאַנץ לי־
טע, האָט מען ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה געקאָנט
ציילן אין די הונדערטער. אין דעם איז אַריינגערעכנט
אויך דאָס ביסל יידישע פאַרמערס, וואָס האָבן דערוואַרבן
ערד נאָך ליטעס אומאָפהענגיקייט.

4. ביישטאָטישע לאַנדווירטשאַפט

ביישטאָטישע לאַנדווירטשאַפט און בפרט ביישטאָ־
טישע גערטנעריי מיט סעדעריי איז געווען אַ קענטיקע
טייל אין דער עקאָנאָמיק פון ליטווישן יידנטום. ביי־
שטאָטישע לאַנדווירטשאַפט איז געווען מער ווי דאָרפישע
צוגעפאסט פאַרן ליטווישן יידן. דער ייד האָט געקאָנט
לעבן אין שטאָט אָדער שטעטל אין אַ יידישער סביבה,
ניט געדארפט זיך צופיל ברעכן פסיכיש, האָט געקאָנט
בעסער אויסנוצן די עקאָנאָמישע פאַרהעלטענישן, בע־
סער אַנוועגדן זיינע אייגענע קאָמערציעלע און צופאַ־
סונג־פעאיקייטן, אינווסטירן מער געלט און געדונגע־
נע אַרבעט און אַזוי אַרום אינטענסיווירן זיין ווירט־
שאַפט זי זאָל אַריינברענגען מער הכנסה. און, באמת,
יידן אין ליטע האָבן אַריינגעטראָגן אַ לעבעדיקן גייסט
אויפן געביט פון אינטענסיווער ביישטאָטישער לאַנדווירט־
שאַפט בכלל און גערטנעריי מיט סעדעריי בפרט.

מאַריאַמפאָל, ווילקאָווישק, שאַקי, אַליטע, ווערשׂ־
באַלאָווע, קיבאַרט, ניישטאָט, קאָלוואַריע, סרעדניק, סע־
ריי, לאַזדיי, ווישיי, סימנע, מערעטש, קאָפטשעווע, קיי־
דאַן, יאַנעווע, סלאָבאָדקע, מאַרוויאַנקע און פאַנעמון ביי

קאָוונע, מערערע שטעטלעך אין ווילנער געגנט און אַנדע־
רע שטעטלעך אין גאַנץ ליטע האָבן געהאַט אַ היפש
ביסל יידישע פעלדער און גערטנער אַרום זיך. אויב אַ
טייל פון אַזוינע ביישטאָטישע ערד־באַזיצער, לעבנדיק אין
שטאָט אָדער שטעטל, האָבן זיך באַשעפטיקט אויך מיט
מיסחר און קרעמעריי, האָט דאָך די גרעסטע טייל פון
זיי געצויגן חיונה פון זייערע פעלדער און גערטנער. גלייכ־
צייטיק זיינען אין גרעסערע שטעט אויסגעוואקסן גרו־
פעס גערטנירער־פאַכלייט, וואָס האָבן געווירטשאַפט טייל־
ווייז אויף אייגענער ערד, און דער עיקר אויף ערד, וואָס
זיי פלעגן האַלטן אין אַרענדע.

עס איז אינטערעסאַנט זיך אָפצושטעלן אויף אייי־
ניקע פרטים פון דער יידישער פראָדוקטיוויער און פיי־
נערישער טעטיקייט אויף אייניקע נייע געביטן פון לאַנד־
ווירטשאַפט.

ווי באַוואוסט, זיינען מערערע פלאַנצן־קולטורן פריער
געווען אין ליטע כמעט ווי אומבאַקאַנט און האָבן זיך נאָך
דער ערשטער וועלט־מלחמה אַנטוויקלט און פאַרשפרייט
איבערן גאַנצן לאַנד. אַזוינע קולטורן זיינען געווען טא־
מאַטן, צוקער־בוריקעס, טאַבאַק, ציקאָריע, רובאַרב, זי־
סער לופין, אייניקע מינים פוטער־גראָזן, זריעות פון פאַר־
שייד־ענע גאָרטן־גרינסן, נייע סאָרטן פרוכט און יאָגדעס
א. אנד. אין אַקלימאַטיזירן און פאַרשפרייטן די נייע קול־
טורן האָבן יידישע לאַנדווירטן און גערטנירער געגנ־
מען אַ גרויסן אַנטייל.

מיט טאַבאַק־האָדעווען אין גרעסערן מאַסשטאָב האָבן
זיך באַשעפטיקט אַ היפשע צאָל יידישע לאַנדווירטן אין
סוואַלקער געגנט. אַרום שטעט און שטעטלעך האָט
מען געקאָנט זען אויף יידישע פעלדער גרעסערע שטחים,
באַפלאַנצטע מיט טאַבאַק. דערביי האָבן די יידן דער־
גרייכט אַ גרויסע פאַכמענישקייט אין קולטיווירן דעם
ווייניק־באַקאַנטן טאַבאַק און האָבן געלערנט ווי צו קול־
טיווירן טאַבאַק זייערע ליטווישע שכנים. די גרעסטע יידי־
שע טאַבאַק־פלאַנטאַציעס זיינען געווען אַרום קאַלווא־
ריע און ווערזשבאָלאָווע. באַזונדערס האָבן זיך אויסגע־
צייכנט די קאַלווריער יידן קראָנאָן און סאָלאָמאָן און
די ווערזשבאָלאָווער — קאָפוטשעווסקי און קאָבאַקער.

דער ווערזשבאָלאָווער ייד אליהו קאָפוטשעווסקי איז
געווען, קאָן מען זאָגן, דער פיאָניר און גרעסטער פלאַנ־
טאָטער פון ציקאָריע אין ליטע. ער האָט ניט נאָר גע־
זונען נייע מיטלען צו מעכאַניזירן דאָס האָדעווען און
באַארבעטען די ציקאָריע אויפן פעלד גופא, נאָר האָט
אויך אויפגעבויט די ערשטע אין ליטע טריקענונג־קאָ־
מער פאַר ציקאָריע־וואָרצלען. צוגרייטנדיק אין אַ ברייטן
מאַסשטאָב פאַר די ציקאָריע־פאַבריקן פון מעמל און
קאָוונע געטריקנטע האַלב־פאַרטיקע סחורה, האָט ער גע־
האָלפן אַרויסשטויסן אָדער אינגאַנצן אָפצושטעלן דעם
ציקאָריע־אימפאָרט פון דייטשלאַנד. ער האָט געפלאַנ־
וועט און זיך געגרייט צו עפענען אַן אייגענע גרויסע
ציקאָריע־פאַבריק, נאָר צוערשט די קריזיס־יאָרן און
צולעצט דער אַנטגילטיקער יידישער חורבן האָבן זיינע
פלענער צונישט געמאַכט.

5. ביישטאַטישע געזעצן אויף סעדעריי

אַן אייגנאַרטיקע און גרויסע ראָל האָבן יידן געשפּילט אין דער ליטווישער קאָמערציעלער געזעצעריי און סעדע־ריי. אין אייניקע שטעט, דער עיקר קאָווענע, קיידאַן, ווילנע, ווערשבאָלאָווע און פריער אויך אין פּאָנעוועזש, זאַגער, שאַדעווע, האָבן יידן אַנטוויקלט אַ געזעצעריי־פּראָדוקציע אויף פיל הונדערטער העקטאַר.

ניט באַזיצנדיק קיין אייגענע ערד אין אָדער אָרום

דאָס אַראָפּנעמען די פּרוכט פון די ביימער אין דער לאַנדווירט־שאַפטלעכער „אָרט״־שול, אין הויף קאָלינאָווע, 15 קילאָמעטער פון קאָווענע

שטאָט, פלעגן די געזעצעריער דינגען (אַרענדירן) פון די אָרומיקע הויפן און פּויערים גרעסערע ערד־שטחים און צאָלן פאַר זיי הויכע אַרענדע־געלט. אין משך פון צענד־ליקער יאָרן האָט זיך די ערד, וואָס יידן האָבן אינטע־סיוו באָארבעט און געמיסטיקט, פאָרוואַנדלט אין אַן אויס־געצייכנטן גאָרטן־באָדן. אין סעזאָן־צייט פלעגן דאָרט זיין באַשעפטיקט צענדליקער און הונדערטער דאָרפישע און שטאָטישע פרויען און מענער.

דעם ערשטן פלאַץ אין די יידישע מיסחר־געזעצער האָט פאָרנומען די אוגערקעס־קולטור; דערנאָך — קרויט, בוריקעס, מערן, ציבעלעס, טאָמאַטן. מיט קליינע און פריאיקע גרינסן, ווי סאַלאַט, שטשאָוו, ווי אויך מיט וואַ־רעם־ און טרייב־הייזער האָבן זיך מייסטנס פאָרנומען ווייל־נער געזעצנירער, אין קאָווענע האָבן זיך דערמיט באַשעפ־טיקט נאָר איינצלנע (ווי יאַנקיווסקי און נאָך אַ פּאָר אין פּאַנעמון).

ווי געזאָגט, איז די אוגערקע געווען דער ליבלינג פון יידישע געזעצנירער. און באמת, אין גינסטיקע יאָרן פלעגט די אוגערקע אַריינטראָגן היפּשע רווחים, פלעגט באַצאָלן דאָס הויכע אַרענדע־געלט פאַר דער ערד, די גרויסע אָר־בעט־הוצאות און פלעגט אַרויסהעלפן די שלעכטע „מאָ־גערע״ יאָרן.

ווער האָט אין ליטע ניט געוואוסט וועגן קיידאַנער אוגערקעס?

אין יאָר 1939 האָט דער „פּאָרבאַנד״ פון די יידישע פּאָלקסבענק אין ליטע, בראש פון וועלכן עס איז גע־שטאַנען אַגר. ש. קעלזאָן (געשט. אין אַ קאָנצלאַגער אין דייטשלאַנד), מיך געשיקט מיט אַ שליחות קיין קיידאַן ספּעציעל אויסצופֿאָרשן די לאַגע און די אויסזיכטן פון די קיידאַנער יידישע גערטנירער. עס האָט זיך דאַן געהאַנדלט וועגן גרינדן פון די גערטנירער אין קיידאַן אַ גרויסע קאָאָפּעראַטיוו פּאַבריק צו קאָנסערווירן אוגערקעס. די פּאַבריק האָט געזאָלט קריגן פון „פּאָרבאַנד״ אַ לאַנגטער־מיניקע הלוואה אין סכום פון 80 ביז 100 טויזנט ליט.

איך האָב צוגעשטעלט דעם „פּאָרבאַנד״ אַ ענויעם באַ־ריכט, און געדענק נאָך אייניקע פּרטים.

קיידאַנער גערטנעריי האָט שוין דאַן געהאַט אַ לאַנגע פאָרגעשיכטע. די זיידעס און עלטערזיידעס זיינען שוין געווען גערטנירער. אין די צאָריסטיש־רוסישע צייטן האָבן די קיידאַנער אוגערקעס אָנגעשפּאַרט קיין מיטאַווע, ליבאַ־וע, ריגע און אַזש קיין פּעטערבורג. שפּעטער־צו האָבן זיי געפונען אַן אָפּזאַץ־מאַרק ניט נאָר אין קיידאַן, קאָווענע, פּאַנעוועזש, שאַוול און אַנדערע ליטווישע שטעט, נאָר אויך אין דייטשלאַנד.

אין 1939 האָט די קיידאַנער גערטנירער־גרופּע גע־ציילט אַרום פערציק משפּחות. צווישן זיי זיינען געווען גרויסע גערטנירער, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויסשליס־לעך מיט גערטנעריי און געהאַט פיין פרנסה. פאָר קלע־נערע גערטנירער איז זייער גאָרטן געווען בלויז אַ צוגאָב־פרנסה. צו די גרויסע האָבן געהערט די באַרימטע קיי־דאַנער גערטנירער: שלאָפּאָבערסקי*), גאָלאָמבעק, סמילג, געבען, פרידלאנד, יאָפע, זאַלמאַנאָוויטש א. אנד. אַן ערך פינף הונדערט העקטאַר (1250 אַקער) אייגענע און אַרענ־דירטע ערד איז געווען אין די הענט פון קיידאַנער יידי־שע גערטנירער און ביישטאָטישע לאַנדווירטן.

אין משך פון צענדליקער און אפשר אַ הונדערט יאָר זאָל זיך האָבן אַנטוויקלט, ווי די קיידאַנער פלעגן פאָר־זיכערן, אַ ספּעציעלער „קיידאַנער אוגערקעס־באָדן״ און „קיידאַנער אוגערקעס־קלימאַט״. און באמת, די אוגער־קעס־פעלדער, זייענדיק קולטיווירט פון הויך־קוואַלי־פיצירטע פאַכלייט, פלעגן אַרויסגעבן אַ גרויסע גערעטע־ניש אָפילו אין „שלעכטע״ יאָרן, ווען אַ דורכשניטלעכער לאַנדווירט פלעגט ניט קאָנען אַרויסקריגן קיין איין געזונטע אוגערקע. אין פאַכמענישע קרייזן איז דער סאָרט „קיידאַנער אוגערקעס״ אָדער „זעליאָנקעס״ געווען באַקאַנט ניט נאָר אין ליטע, נאָר אויך אין לעטלאַנד, רוס־

*) צדוק שלאפּאבערסקי איז אומגעקומען אין דער מאַסן־שחיטה פון די יידן אין קיידאַן מיט אַ העלדישן טויט, מיט־שלעפּנדיק אין גרוב אַריין צוויי פון זיינע רוצחים, אייגעם האָט ער פאַרוואונדעט און אַ צווייטן דערוואַרגן.

לאַנד און דייטשלאַנד. זריעה פאַר דעמדאַזיקן סאָרט אומגעקערט איז אין קיידאַן קולטיווירט געוואָרן אין גרויסע קוואַנטומס. יעדער געדענקט נאָך שטאַלצירט מיט זיין אייגענער זריעה און געהאַלטן, אַז זי איז די בעסטע אין דער וועלט. אין משך פון יאָרן האָבן זיך געשאַפן גאַנצע וויסע טראַדיציעס, און אפילו אבערגלויבענישן ווי צוגוריייט, האַלטן און אויסזייען די זריעה, ווי אויפצוּפאַסן די גאָרטנס א. א. וו.

קיידאַנער אוגערקעס האָבן איבערגעלעבט אויך קריזיס־צייטן. אין גוטע יאָרן (וואָס פאַר די גערטנירער האָט עס געהייסן „שלעכט"), וועלן אוגערקעס זיינען גוט גענוג פאַר פּויער, פלעגט זיין אַן איבער־פּראָדוקציע. עס פלעגט ניט זיין וואו אַהינצוטאָן די גרינע סחורה. טויזנטער פעסער מיט אוגערקעס פלעגן אייגנעזייערט ווערן אין קיידאן גופא צו פאַרקויפן אין האַרבסט, ווינטער און פרילינג. קליינע גרינע אוגערקעלעך פלעגן גיין טיילווייז צו קאָוונער קאָנסערווירפאַבריקן פון אשכנזי, ראָזמארין, „מייסטאָס" א. אנד. אַזוי ווי די גערטנירער פלעגן פון די פאַבריקן אָפטמאָל באַוולהט ווערן, האָבן זיי פלאָנירט און אין 1939 געגרינדעט אַן אייגענע גרויסע קאָאָפּעראַטיוו קאָנסערווירפאַבריק.

די יידישע גערטנעריי אין קאָוונע האָט זיך קאָנצענטרירט דער עיקר אַרום סלאָבאָדקע (וויליאַמפּאָלע), אַלעקסאָט, מאַרוויאַנקע און אויך פאנעמון. אייניקע הונדערט העקטאַר מייסטנס געדונגענע ערד זיינען געווען אונטער גרינס. די גרופּע קאָוונער יידישע גערטנירער און ביישטאַטישע לאַנדווירטן האָבן געציילט איבער פופּציק משפּחות און האָבן געלעבט כמעט אויסשליסלעך פון גערטנעריי און לאַנדווירטשאַפט. פון די גרעסערע פּראָדוצירער זיינען געווען דוד און קלמן בורַאקישסקי, סמילג, די ברידער פאַנעמונסקי, די ברידער לאָפּיאַנסקי, קאַרנאַווסקי, גאַן, יאַנקיווסקי, מילער, די ברידער שיין און אַנד.

אויך דאָ האָבן די גערטנירער מייסטנס „געקלאַפּט" אויף דער אוגערקע, ווייל דאָס איז געווען דער גאַנג־באַרסטער און אַמבעסטן באַצאָלטער פּראָדוקט. קרויט, ציבעלע, בוריקעס, טאָמאַטן, מערן האָבן פאַרנומען דעם צווייטן פּלאַץ. די מאַרק־פאַרקויפער, רעסטאָראַנען, מיליטערישע און שטאָטישע אַנשטאַלטן און קאָנסערווירפאַבריקן זענען פלעגן באַזאָרגט ווערן מייסטנס מיט זייער סחורה.

אין 1940, ווען די רוסן האָבן באַזעצט ליטע און דאָס לאַנד איז געוואָרן סאָוועטיש, האָט זיך אַנגעהויבן די טראַגעדיע פון די יידישע גערטנירער. קיין אייגענע ערד האָבן זיי גרעסטנטייל ניט געהאַט. די הויפּן אַרום קאָוונע (און דאָס זעלביקע אַרום קיידאַן און אַנדערע שטעט), וואו די גערטנירער פלעגן מייסטנס אַרענדירן ערד, זיינען פאַרמלוכהט געוואָרן. די סאָוועטישע מאַכט האָט געקוקט אויף די גערטנירער, ווי אויף גרויסע אונטערנעמער־עקספּלאָאַטאַרס, האָט מען זיי קיין ערד ניט געגעבן און צוערשט אויך ניט קיין שטעלעס. אין יאָר 1940 האָבן ס׳רוב יידישע גערטנירער שוין ניט פּראָדוצירט קיין ירקות; זיי זיינען אַרויסגעוואָרפן געוואָרן פון לעבן, ווי דאָס האָט פאַסירט מיט הונדערטער און טויזנטער אַנדערע יידן. די דערמאָנטע דוד בוראַקישסקי, סמילג, פאַנעמונסקי און גאַן, גרויסע פאַכלייט אין גערטנעריי־ווירטשאַפט, האָב איך, קעגן דער סאָוועטישער טראַדיציע, איינגעאָרדנט אויף פאַראַנטוואָרטלעכע שטעלעס אין קאָוונער מלוכהשער גערטנעריי־ווירטשאַפט (קאָוונער גערטנערישער סאָוכאָז), וואָס האָט זיך ביז דער מלחמה געפונען אונטער מיין לייטונג.

גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך געהאָט אַנטוויקלט אַ באַדייטנדיקע יידישע גערטנעריי־אונטערנעמונג אין דעם גרענעץ־שטעטל וועזשבאָלאָווע. די אוגערקעס־פּראָדוצירער האָבן דאַן געגרינדעט אַ קאָאָפּעראַטיוו, אַנגעפירט פון שלום פּיליפּאָווסקי (ער איז איצט אין ישראל). גרעסטנטייל סחורה פלעגט וואַגאָנעזווייז עקספּאָרטירט ווערן אין די מיזרח־פרייסישע שטעט אייזנקונען, סטאַלופּענען, גאָלדאַפּ, אינסטערבורג, קיניגסבערג און אויך קיין בערלין. מיט דער צייט, צוליב אינערלעכע און פאָליטישע סיבות, האָט זיך דער אוגערקעס־טראַנספּאָרט קיין דייטשלאַנד אָפּגעשטעלט.

ווען מען רעדט וועגן דער יידישער גערטנעריי און סעדעריי אין ליטע, מוז מען דערמאָנען די וועזשבאָלאָווער יידישע משפּחה פיליפּאָווסקי און די גרויסע ראָל, וואָס זי האָט געשפּילט אויף דעם געביט.

שוין דער זיידע הירשל און דער טאַטע אבא האָבן זיך באַשעפטיקט מיט גערטנעריי און, דער עיקר, מיט האָדעוועז און פאַרקויפן גרינסן־זריעות. זייענדיק אויף דעם געביט גרויסע קענער, האָט דער פאָטער און זיינע זין שלום און יהודה פיליפּאָווסקי צוזאַמען מיט זייער קרוב אורינאָווסקי אָוועקגעשטעלט אין קאָוונע אַ מאָדערן זריעה־געשעפט, וואָס איז לעצטנס געוועזן באַקאַנט אונטערן נאָמען „סעקלוצענטראָס".

דער דריטער זון, יעקב פיליפּאָווסקי, האָט מיט אַ 25 יאָר צוריק געענדיקט אין דייטשלאַנד אַ ספּעציעלן אינסטיטוט פאַר סעדעריי און גערטנעריי און האָט זיך אינגאַנצן אָפּגעגעבן מיט דער וויסנשאַפטלעכער פאָרשונג און פּראַקטישער אַנווענדונג אויף דעם געביט. גאָר אינגיכן איז ער געוואָרן אייגנער פון די גרעסטע און סאַמע־באַרימטע פאַכלייט אין ליטע. זיין גרויסע און מאָדערנע בום־שול (בוים־נוירסעריי) אין וועזשבלאָווע, וואָס האָט געהאָדעוועט און פאַרקויפט אין אַ ברייטן מאַסשטאַב די בעסט־קולטיווירטע סאָרטן פרוכט־ביימער און יאָגדעס־ביימלעך, האָט זיך געוואָקסן פאַר אייגע פון די בעסטע, אויב ניט די סאַמע בעסטע אין לאַנד. אויף די לאַנדווירטשאַפטלעכע אויסשטעלונגען האָבן זיינע ביימער באַקומען די ערשטע אויסצייכענונגען און פּרעמיעס. ווער עס האָט געוואָלט פלאַנצן אַ מאָדערנעם סאָד פון ערשטקלאַסיקע פרוכט־ביימער, האָט עס געמאַכט מיט פיליפּאָווסקיס געהאָדעוועטע ביימער.

חוץ זיין בוים־שול האָט פיליפּאָווסקי געהאָט אַ גרויסן (אַ 7־8 העקטאָר — 18־20 אַקער) מאָדערנעם פרוכט־גאָרטן, וואָס האָט געדינט ווי אַ מוסטער־סאָד פאַר גאַנץ ליטע. ניט נאָר סתם גערטנירער און לאַנדווירטן, נאָר

יעקב פיליפאָווסקי און זיין ברודער ביי דעם בוים־שול אין ליטע

די גרעסטע ליטווישע פאַכלייט, מיניסטאָרן, העכערע גלחים און אַנדערע גדולים פלעגן קומען באַקוקן די אייגאָרדענונג פון סאָד און זיך עטוואָס צולערנען אין הילכות סעדע־ריי. פיליפאָווסקיס אַגרעסן־ און ווייגפערלעך־פלאַנטאַציעס, ווי צולעצט אויך זיין רובאַרב, וואָס ער האָט דער שטודירט אין אינסטיטוט פאַר סעדעריי און גערטנעריי אין בערלין. די דאָזיקע דריי ליטווישע יידן ווערן די בעסטע און גרעסטע זריעה־קולטיווירער אין ליטע. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן זיי געפלאַנצט און געהאָדעוועט מער ווי 17 העקטאַר רונקל־זריעה.

אין 1939 פאָרט יעקב פיליפאָווסקי אָפּ אויף אַ שטו־דיום־רייזע קיין קאַנאַדע און די פאַראייניקטע שטאַטן*). יעקבס ברודער, יהודה, וועלכער איז געבליבן אין ליטע, האָט דערווייל ממשיך געווען די אַרבעט אַרום דער פאַרם־ווירטשאַפט. ער האָט עס געטאָן אויך, וען ליטע איז באַזעצט געווארן פון די סאָוועטן. די סאָוועטישע רעגי־רונג האָט די פאַרם־ווירטשאַפט פון די פיליפאָווסקיס ניט נאַציאָנאַליזירט. זי האָט בלויז געשלאָסן מיט יהודה פיליפאָווסקי אַ קאָנטראַקט, לויט וועלכן די גאַנצע פרוכט און רובאַרב פון דער פאַרם־ווירטשאַפט ווערט צוגע־שטעלט צום קאָוונער רעגירונג־קאָאָפּעראַטיוו.

6. ביישטוביקע קליינווירטשאַפט

עס איז ניט געווען קיין שטעטל אין ליטע, וואו יידן האָבן ניט געהאַט ביי זייערע הייזער גרעסערע אָדער קלענערע פּלעצער פאַר גרינסגערטנער, פרוכט־ביימער, יאָגדעס־ביימלעך, אַ שטיקל פיטערניש פאַר אַ בהמה, אַ פּלאַץ פאַר עופות א. אנד. מען קען זאָגן אַז יעדער צווייטער יידישער האָט געהאַט אַזאַ מין באַלעבאַטישקייט

פרי־פרילינג ביים אייג־לייגן די בייטן אין אַ קליינעם גרינסגאָרטן פון דער „אָרט"־לאַנדווירט־שאַפטלעכער שול אין הויף אונגאַרינאַ, ביי מאַריאַמפאָל.

ערשטער און איינציקער אין ליטע אנגעהויבן פּראָדוצירן אין זייער אַ ברייטן מאַסשטאַב, זיינען געווען מפורסם איבערן גאַנצן לאַנד.

אין יאָר 1939 טראָגט אַרויס דער ליטווישער טרי־בונאַל אַ רעזאָלוציע, אַז צוליבן גרויסן פאַרנעם זייערן, קען מען פיליפאָווסקיס געטנער און סעדער ניט אָנרופן פשוטע לאַנדווירטשאַפט, און זיי ווערן דעריבער אַריבער־געפירט אין דער קאָטעגאָריע פון לאַנדווירטשאַפטלעכע אינדוסטריעס.

אין די דרייסיקער יאָרן נעמען די ברידער פילי־פאָווסקי האָדעוועט אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב רונקל און אוגערקעס־זריעה. זיי אַרבעטן ביי דעם צוזאַמען מיט זייער שוועסטערקינד דוד אורינאָווסקי, וועלכער האָט אַדער, ווי מען רופט עס, אַ ביישטוביקע קליינווירטשאַפט. די באַלעבאָטים און די באַלעבאַסטעס פלעגן אַליין אַרבעטן אין זייער ביישטוביקער באַלעבאַטישקייט אָדער זיי פלעגן זיך באַנוצן טיילווייז מיט געדונגענער אַרבעט. טויזנטער

*) צוליב דעם אויסברוך פון דער מלחמה האָט ער שוין ניט געקענט צוריקקפאָרן אַהיים. זיין פרוי, קינדער און אַנדערע משפּחה־מיטגלידער, וועלכע ער האָט איבערגעלאָזן אין ליטע, זיינען אומגעקומען פון דייטשישע רוצחים. איצט לעבט יעקב פיליפאָווסקי (אונטער דעם פאַרקירצטן נאָמען פילי־פס) אויף אַ פאַרם ביי מאָנטרעאל, קאַנאַדע, און זעצט פאַר מיט גרויס דער־פאָלג זיין פריערדיקע טעטיקייט, ווי אַמאָל אין ליטע. לעצטנס גיט זיך פיליפאָווסקי אָפּ מיט דער גרויסער חלוצישער הכשרה־פאַרם ביי גרימסבי, ניאַגאַראַ־פאָלס דיסטריקט.

און טויזנטער יידישע משפחות פלעגן זיך אַליין באַזאָרגן אויף זומער און ווינטער מיט מילכיקס, אייער, עופות־פלייש, און שמאַלץ, פריאיקע קאַרטאָפל, מערעלעך, בו־ריקעס, אוגערקעס, קרויט, רעטעך, בעבלעך, ציבעלעס און אַנדערע ירקות.

אין פיל הונדערטער יידישע משפחות האָט די ביישטו־ביקע קליינווירטשאַפט אַריינגעטראָגן אויך באַדייטנדיקע געלט־הכנסות פאַר פאַרקויפטע מילכיקס, גרינס, פרוכט און יאָגדעס און האָט, אויף אַזאַ אופן, געדינט אַלס וויכ־טיקע צוגאָב־פרנסה צו די הויפט־באַשעפטיקונגען. אַזוי־נע ביישטובֿיקע קליינווירטשאַפטן מיט אַ קאָמערציעלן כאַראַקטער זיינען געווען הויפטזעכלעך אין די פאַרשטעט אָדער אין שטעטלעך נאָענט צו גרעסערע שטעט.

אין די „אַמאָליקע צייטן", וועו אין ליטע זיינען געווען גרויסע פריצישע הויפן, זיינען געווען הונדערטער יידי־שע מילך־פאַכטער און סעדער־פאַכטער. די ערשטע זיינען געווען „ישובניקעס", פלעגן לעבן אין די הויפן אָדער טיילווייז אין די שטעטלעך, פלעגן אָפנעמען טעגלעך די הויפישע מילך, איבערארבעטן אין קעז און פוטער און פאַרקויפן. די צווייטע פלעגן סעזאָן־צייט אָפדינגען פרוכט־סעדער, אַראָפנעמען די פרוכט און אָפזעצן אין דערבייאיקע שטעט און שטעטלעך. מיט דער צייט, דער עיקר נאָך דער ליטווישער ערד־רעפאָרם, איז מילך־פאַכטעריי אינ־גאַנצן אונטערגעגאַנגען, נאָר יידישע „סאַדאָווניקעס" (סאָד־פאַכטער) האָבן ביז צולעצט זיך נאָך איינגעפונען, אָבער אין אַ שטאַרק פאַרקלענערטער צאָל.

אין די לעצטע יאָרצענדליקער האָבן אייניקע צווייגן פון ביישטוביקער קליינווירטשאַפט זיך אַנטוויקלט ביי יידן אין אַ מאָדערנער לאַנדווירטשאַפטלעכער פראָדוקציע. אַזוי, למשל, האָבן מיט דער פראָדוקציע פון אַזוי גערופענעם האָלענדישן קעז, וואָס פאָדערט אַ היפשע געלט־אינ־וועסטירונג און הויכע פאַכמענישקייט, זיך פאַרנומען כמעט אויסשליסלעך יידן. פון די גרעסערע פראָדוצירער זיינען געווען באַוואוסט די ברידער פרעס אין קורשאַן, שטירעס און אַבא ראָסיין אין פומפיאַן; שטערן, פאָלוקשט, לייזעראָוויטש און פיל אַנדערע. זיי פלעגן איבערארבעטן טעגלעך אַ סך טויזנט קוואַרט מילך, וואָס פלעגט צוגע־שטעלט ווערן פון די אַרומיקע פויערים אין זייערע קע־זעריי־ען.

אויב אין לעצטן יאָרצענדליק, פאַרן יידישן חורבן, האָט מען אין ליטע געקענט זען אויף פיל יידישע ביי־שטוביקע פלעצער אין די פאַרשטעט און שטעטלעך פלאַנ־מעסיק־איינגעאָרדנטע גרינס־גערטנער, קלענערע אָדער גרעסערע פרוכט־גערטנער, אייניקע וואָרעם־בייטן, בינ־שטאָקן, עופות־צוכט אָדער אַנדערע מאָדערנע קליינלאַנד־ווירטשאַפטלעכע באַלעבאָטישקייטן — האָט אַ געוויסן פאַרדינסט אין דעם געהאָט דער ליטווישער „אַרט"*) מיט זיין קאָוונער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעטשול און קורסן און מיט זיין אינסטרוקטאָרישער הילף.

פון די גרעסטע פאַכלייט אין בינצוכט זיינען גע־ווען דער ייד קריינגל מיט זיינע זין אין קאַלוואַריע, וואו זיי האָבן געהאָט אַן אייגענע בין־פאַרם און אַ פאַבריקל צום פראָדוצירן קינסטלעכע וואַקס־געוועבן.

מען קאָן זאָגן, אַז מיט אַ פאָר דורות פריער און ביז צולעצט האָט דער ליטווישער ייד אין שטעטל ניט געהאָט איבערגעריסן די פעדעם, וואָס האָבן אים גע־האַלטן נאָענט צו דער מוטער־ערד, צו אַ מער נאַטיר־לעכן לעבן פון אַן אַליין־באַזאָרגער און אַליין־פראָדוצי־רער פון זיינע הויזהאַלט־באַדערפענישן. דאָס איז געווען דער געזונטער פונדאַמענט פאַרן יידישן עקאָנאָמישן קיום אין ליטווישן שטעטל, און דעריבער האָט די יידישע עקאָנאָמישע סטרוקטור געקאָנט אויסהאַלטן אַלע בייזע ווינטן און שטורעמס פון אַלע זייטן.

היישניט אין אַ יידישן פולוואַרק פון דער משפחה מאָטע שאַ־טעסער און בן־ציון יאָמע — זייערע שוועסטערקינדער לייגן אַן דאָס היי אויפן וואָגן. פאָטאָגראַפירט אין 1930 אויף אַ פעלד צווישן מייסיאַד און באַרשטיטש.
(דאָס בילד איז צוגעשיקט פון ל. גרין, טאָראָנטאָ)

ביבליאָגראַפיע:

1. באַריכט פון דעם „יידישן נאַציאָנאַלראַט אין ליטע" — 1922.
2. „ארט"־אַלמאַנאַך — געוויידמעט פראַגן פון יידישער עקאָ־נאָמיק און אומשיכטונג אין ליטע — קאָוונע, 1935.
3. „קיידאַנער יידישע געדענקערער — זייער לאָגע און אויס־זיכטן" — באַריכט פון יעקב ראַסיין צום פאַרבאַנד פון די יידישע פאַלקסבענק אין ליטע. קאָוונע, 1939.
4. באַריכטן פון דער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעטשול פון ליטווישן „אַרט". קאָוונע, 1934—1936.
5. באַריכטן פון דער באַראָטונג־שטעלע פאַר יידישער לאַנד־ווירטשאַפט אין ליטע. קאָוונע, 1932.
6. „באַריכט וועגן געדענעריי און סעדעריי ביי יידן אין לי־טע" פון נ. י. ג—ב. מאָנטרעאל, קאַנאַדע.

*) זע אין בוך „ליטע" וועגן „ארט" אין צווייטן באַנד, וואו וועט קירצלעך דערשיינען.

פון דער יידישער ליטעראַרישער סביבה
אין דער קאַוונער ליטע

י. קיסין	רעדאַקציע
ליטע אין ליד און פּראָזע	פון י. קיסין
מיינע יאָרן אין קאָוונע	פון אברהם רייזען
בעל־מחשבות	פון ש. ניגער
אַ יאָר אין דער ליטווישער מלוכה (אַ בינטל זכרונות פון אַ דורכרייזנדיקן)	פון דר. א. מוקדוני
דאָס יידישע שאַפערישע וואָרט אין ליטע (אַלגעמיינער איבערבליק)	פון נ. י. גאָטליב
העברעאישע ליטעראַטור־שפּראָצונגען אין ליטע	פון נתן גרינבלאט

י. קיסין

דאָס בוך „ליטע" איז פאַר אונדזער חבר און פריינט י. קיסין — איינער פון די רעדאַקטאָרן פון בוך — געווען אַ ליבער חלום פון יאָרן, אָבער ער האָט ניט דערלעבט צו זען דעם חלום אויף דער וואָר.

קיסין האָט געטראָגן טיף אין זיין הארץ די ליבע און בענקשאַפט צו ליטע און אירע יידן אין די אַלע פיר צענדליק יאָר, וואָס ער האָט געלעבט אין אַמעריקע.

יקותיאל קיסין
(1886—1950)

קיסין איז געבראַכט געוואָרן קיין קאָוונע, ווען ער איז אַלט געווען זעקס יאָר. זיין פאָטער איז געווען חזן און מגיד אין אַ גראָדנער בית־מדרש אויף סקידלער גאַס. די שול האָט אָפּגעברענט און זיין פאָטער איז געוואָרן אַ יואַנדערנדיקער מגיד. ער קריגט אַ שטעל אין קאָוונע, וואוהין ער קלייבט זיך אַריבער מיט זיין משפּחה. אויפן זיבעטן יאָר לערנט קיסין שוין גמרא. ווי ער האָט דערציילט,*) האָט דר. מאַפּו (דער זון פון בארימטן העברע־אישן שרייבער אברהם מאַפּו), גייענדיק צו זיינעם אַ פּאַציענט, זיך אַמאָל אָנגעשטויסן אויף אים, ווען ער איז געזעסן אויף די שטיגן און געלערנט. דר. מאַפּו איז געווען איבערראַשט צו זען, אַז דאָס קינד זיצט פאַרטיפט אין אַ גמרא. ער האָט אים געזאָגט: „זאָג דיין טאַטן, אַז ער זאָל מיט דיר ניט לערנען קיין גמרא, ער זאָל דיר ניט פאַרמאַטערן דיין מוח'ל".

אין זעלביקן יאָר איז קיסין געבליבן אַ יתום נאָך זיין פאָטער. דער עלטסטער ברודער וועלט דער ברויט־געבער און ער גיט אַריין דעם יונגיטשקן יקותיאל אין אַ פריוואַטער שול (רודמאַנס אוטשילישטשע). דאָרט האָט ער אָנגעהויבן אויף רוסיש שרייבן פאָעזיע. די לידער האָבן שטאַרק אויסגענומען ביי זיין לערער פון רוסישער ליטעראַטור, וועלכער האָט אים איינמאָל געזאָגט: „שרייב, שרייב, דו וועסט זיין אַ פּאָעט".

גאָר אַ יונגיטשקער האָט ער זיך באַהאָפּטן מיט סאָציאַליסטישע אידעאַלן און דאָס גאַנצע לעבן זיינס האָט ער אויפריכטיק אין זיך געטראָגן אַ געפיל פון סאָציאַלער גערעכטיקייט. זייענ אידאָלן פון סאָציאַלן אויסלייז פאַרן מענטשן האָבן קיינע פּאַרטיי־און וועלט־צערטרייסלונגען אין אים ניט צעשאָקלט. אַ קינד פון פאָלק האָט ער געטריי געהאַלטן זיין צובונד מיט די יידישע מאַסן. ער האָט ניט געזוכט קיין פּירערשאַפט און זיך ניט געשפּאַרט צום אויבנאָן, כאָטש ער האָט געקענט בייסיק פאַראַכטן „שרייער" און כבוד־זוכער, ווי זיי זאָלן ניט זיין געזעלשאַפטלעך געשלייערט.

ער האָט פאַרמאָגט אַן אידעלן אומגאַנג מיט מענטשן. אין צייטן פון מאַטעריעלער נויט איז ער ניט געוואָרן גייסטיק צעשטויבט און ווען ער האָט קיין מאַטעריעלע נויט ניט געוואוסט, איז ער ניט אַריינגעפאַלן אין יוסטער באַלעבאַטישער זאַטקייט.

ער האָט פאַרקנסט זיין גייסטיק שאַפן מיטן פאָלקסוואָרט — מיט יידיש — און וויפל שפּראָכן ער האָט ניט דערלערנט, האָט ער כסדר געלייטערט זיין מאַמע־לשון. ער האָט געשריבן קלאָר און אָפּגעוואָרפן יעדע „אינטעליגענטישע" פאַרנעפּלטקייט. ער האָט דעם פאָלקסמענטש גוואָלט אויפהויבן צו זיך, וויל ער האָט זיך אַליין געהאַלטן פאַר אַ זון פון די יידישע מאַסן. ער פאַרנעמט אַ קענטיק אָרט צווישן די „יונגע", די אַמעריקאַנער יידישע פּאָעטן און שריפטשטעלער, וועלכע האָבן דאָ באַנייט די יידישע ליטעראַטור. ער איז אַבער ניט געווען קיין קנאי און זיך געפרייט מיט די פאָלק־שעפּערישע אויפטוען פון יעדער יידישער פּאַרטיי אָדער ריכטונג, אויב זיי זיינען נאָר געווען ברכהדיק פאַר אונדזער ליידנדיקער אומה.

ער האָט געהאָט אַ גרויסע מאָדערנע ליטעראַרישע ערודיציע, וואָס האָט זיך האַרמאָניש צונויפגעגאָסן מיט די אורקוואַלן פון אונדזער קולטור. אין דער שטאָט פון

*) מינקאָוו, נ. ב., „י. קיסין", קולטור און דערציאונג, ניו־יאָרק, נאָוועמבער, 1950.

די דריי גרויסע פֿאַרשטייער פֿון דער יידישער קאָוונע — מאַפּו, ר׳ יצחק אלחנן און בעל־מחשבות — האָט ער נאָך אין זיינע יונגע יאָרן אייגנעזאַפּט אין זיך פון די גוטע מידות און שיינע טראַדיציעס פון די ליטווישע יידן.

שיינקייט איז געווען אַ גרונטשטריך פון י.קיסין. ער האָט ליב געהאַט שיינקייט, געזוכט זי און זי באַ־וואונדערט. פון דעם אפשר איז אויפגעשטיגן זיין גרויס־סער אינטערעס צו דער שיינער ליטעראַטור און אויך צו מוזיק.

נאָך אַלס קינד ווערט ער אַ משורר ביי אַ חזן אין קאָוונע, און די פֿאַרשטענדעניש און ליבע צו מוזיק האַלטן אָן ביי אים זיין גאַנץ לעבן.

* * *

י. קיסין (זיין אמתער נאָמען איז געווען יקותיאל גאַרניצקי און האָט געשריבן אויך אונטערן פּסעוודאָנים י. גאַרן) האָט געזוכט שיינקייט ניט נאָר אין דער יידי־שער ליטעראַטור. אַ שיין ווערק פון דער וועלט־ליטעראַ־טור האָט ער זיך געמיט צו פֿאַריידישן. קיסין האָט גע־געבן אין יידישער איבערזעצונג פֿאָעמעס און עסייען פון עדגאַר עללען פּאָו, ווערק פון פושקין, לערמאָנטאָוו, גאָרקי, הייַנע און אנדערע.

קיסין איז ניט נאָר געווען אַ דיכטער. ער האָט פֿאַר־עפנטלעכט פילצאָליקע און אינהאַלטרייכע עסייען און קריטיק־אָפּהאַנדלונגען וועגן יידישע שריפטשטעלער און וועגן די וויכטיקסטע פֿאַרשטייער פון דער וועלט־ליטע־ראַטור. אין דער שיינער ליטעראַטור פון זיינע אַמאָליקע שכנים, די ליטווינער, האָט ער אַרויסגעוויזן פיל קענט־שאַפט און אויך דאָרטן געזוכט און אַרויסגעשעפט פּערל פון קונסט.

פיל לידער, קריטישע אַרטיקלען און איבערזעצונ־גען פון י. קיסין זיינען דערווייל נאָך צעוואָרפן איבער די שפאַלטן פון פֿאַרשיידענע צייטונגען און זשורנאַלען, ווי „פֿאַרווערטס״, „צוקונפט״, „נייע וועלט״, און וואַרטן אויף זייער „כינוס״.

ער האָט פֿאַרענטלעכט אַן אייגנאַרטיקע אַנ־טאָלאָגיע: „לידער פון דער מלחמה״ (240 זייטן), אין 1943, די אייניקע אין יידיש פון דעם מין. דאָס איז, אגב, דאָס אייניקע בוך, וואָס ער האָט אַרויסגעלאָזן.

קיסין האָט נאָך געקענט באַרייכערן די יידישע לי־טעראַטור מיט נייע ווערק — אַבער אין פולן בלי פון זיין ליטעראַרישן טאַלאַנט האָט ער אויסגעהויבט זיין נשמה.

אַ גאַנץ לעבן האָט ער געשוועבט צווישן חלום און וואָר, ווי ער אַליין זינגט אין זיינעם אַ ליד:

„... און מיין זעל לעבט צווישן חלום און וואָר״.

פּיזישע און מאַראַלישע ליידן האָבן אים געגעבן שטאַרק צו שפּירן די ביטערע ווירקלעכקייט. מיט גרויס צער האָבן מיר נאָכגעפֿאָלגט דעם שווערן געראַנגל זיי־נעם פֿאַרן לעבן. ער האָט געהאָפט אַז ער וועט געזונט ווערן און זיך נעמען צו דער אַרבעט און מיר האָבן אויך געוואָלט האָפֿן, עס זאָל געשען אַ נס און זיין לעבן זאָל ניט איבערגעריסן ווערן.

* * *

קיסין האָט מיט גרויס איבערגעבנקייט געהאָלפֿן זאַמלען מאַטעריאל פֿאַרן בוך „ליטע״, יעדן פּרט פון בוך געזומען זיך שטאַרק צום האַרצן. ער האָט געזאָלט צוגרייטן דעם ליטעראַרישן אָפּטייל פֿארן בוך „ליטע״. ער האָט געהאלטן, אז די וויכטיקסטע שילדערונגען וועגן ליטע אין יידיש, העברעאיש און אנדערע שפּראכן דארפן געבראכט ווערן אינעם דאָזיקן אָפּטייל. זיין כוונה איז געווען צו געבן אַ בולט בילד פון יידישן לעבן אין דער אלגעמיינער ראם פון דער היסטאָרישער און עטנאָגראפישער ליטע.

דער מאַטעריאַל פֿאַר אזא בריייטפֿארנעמיקער אַר־בעט איז זיך אָבער שטאַרק צעוואַקסן. זייענדיק אַ טרוד איז זיין גאָרע אָפּרו־צייט פֿאַרשלונגען געוואָרן אין לייענען און שטודירן הונדערטער לידער און פּראָזע־ווערק, צווישן זיי אויך ספּעציעל־געשריבענע שאָפונגען פֿאַר „ליטע״.

דער מאַטעריאַל איז טאַקע געווען זייער אַ רייכער, אָבער אויך אַריבערגעוואקסן די גרענעצן. קיסין האָט דער־זען, אַז צוליב דער שפּע פון מאַטעריאַל וואָלט אַ ליטע־ראַרישער אָפּטייל פון אַזאַ פֿאַרמעסט געדאַרפט אויספּילן אַ ספּעציעלן באַנד.

ער האָט זיך אָבער דערפֿאַר ניט דערשראָקן און זיך אַ נעם געטאָן צו סיסטעמאַטיזירן די ליטעראַרישע שאַ־פונגען וועגן ליטע. ער האָט פֿאַרמאָגט אַן אומגעהייערן זכרון און זיך אויף אים פֿאַרלאָזט. און פיל האָט ער פון זיך געפֿאָדערט. ער האָט אַלץ אָפּגעלייגט דאָס אַרויסגעבן אַן אייגן בוך לידער, וועגן וואָס ער האָט אַזוי פיל געחלומט, און אויך פֿארן בוך „ליטע״ האָט ער נאָך געוואָלט זאַמ־לען, שלייפן און לייטערן.

צוליב שוועכער משפּחה־אומשטענדן, און נאָך מער צוליב זיין פּוצעם־פֿאַרגרעסטן גזונט־צושטאַנד, איז ער שוין ניט געווען ביכולת אָפּילו אָפּצוקלייבן און שריפט־לעך צו פֿאַרפיקסירן זיינע אָנגעמערקטע נאָטיצן און פֿאַר־צייכענישן פֿאַר זיין געפּלאַנטן גרעסערן אַריינפּיר צום ליטעראַרישן אָפּטייל.

פון זיין קראַנקנבעט, שוין אייניקע וואָכן פֿאַר זיין אויסגיין, האָט ער צוגעשיקט די וויטערדיקע עטלעכע זייטלעך „ליטע אין ליד און פּראָזע״, וואָס מיר גיבן דאָ.

אין צווייטן באַנד „ליטע״ וועט דערשיינען אַ בריי־טערער ליטעראַטור־אָפּטייל וועגן ליטע אין ליד און אין פּראָזע פון ליטוואַקעס און ניט־ליטוואַקעס, וועגן ווילנע וויי אַ יידיש־ליטעראַרישער צענטער, וועגן יידישע ליטע־אָפּשטאַמיקע שרייבער און פֿאָעטן איבער דער גאַנצער וועלט. קיסינס אָנגעהויבענער ליטעראַרישער מאַטעריאל פֿאַרן בוך „ליטע״ וועט זיין אַ באַדייטנדיקער צושטייער פֿאַרן דאָזיקן אָפּטייל.

רעדאַקציע

י. קיסין

ליטע אין ליד און פּראָזע

יעדן יידישן לייענער, וואָס אינטערעסירט זיך נאָר מיט ליטע, וועט געוויס זיין אינטערעסאַנט און ויכטיק צו זען, וואָס אוֹן ווי אַזוי ליטווישׁ־יידישע און אַנדערע דיכטער, פֿאָעטן און פּראָזאַאיקער, האָבן גע־זאָגט און געזונגען וועגן אָט דעם אַלטן היימלאַנד אונדזערן, ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען די קונסט בכלל, אין אַלע אירע פֿאָרמען, וואָס איז אין ליטע אויפגעקומען.

...וואו נאָר עס איז געווען אַן אַלטער, פּעסט־אייגעווואָרצלטער יידישער קיבוץ, האָט ער געהאַט אַ סך געמיינזאַמס מיט דער ערד, אויף וועלכער ער האָט געלעבט, און מיט דעם פֿאָלק פון יענער ערד. אַזוי איז דאָס אויך געווען אין ליטע, וואו יידן און ליטווינער האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן געלעבט, ווי פּרידּ־לעכע און פּריינטלעכע שכנים.

ליטע איז לאַנג געווען פֿאַר יידן אַן אינדזל פון זיכערקייט אין אַ צעבושעוועטן ים פון ווילדן אַנטי־סעמיטיזם אין די אַרומיקע גרויסע לענדער. אַזוי איז דאָס געווען פון מיטלאַלטער אָן, דורך דער נייער צייט, ביז עס איז אין מיטן צוואַנציקסטן יאָרהונדערט גע־קומען אויף אייראָפּע די קללה פון פֿאַשיזם און דורך אַלע מיזרח־אייראָפּעאישע טעריטאָריעס האָט זיך דורכ־געטראָגן דער שטורעם פון נאַציזם.

ליטע, וועלכע האָט אַמאָל אַזוי בראָוו און אַזוי האַרטנעקיק געקעמפט קעגן די דייטשישע מערדערי־שע צלם־טרעגער, האָט אין דעם מאָמענט קאַפּיטו־לירט פֿאַר אירע טראַדיציאָנעלע שונאים, די דייטשן, און האָט פֿאַרראַטן אירע טראַדיציאָנעלע פּריינט און שכנים, די יידן. ליטע האָט די שוועריע מאָראַלישע פּראָבע ניט אויסגעהאַלטן. אַ לאַנג־יאָריקע פֿאַשיסטי־שע צוגרייטונג האָט אונטערגעגראָבן די ליטווישע טאָ־לעראַנץ און ליטווישן ישור, און דאָס שכנישע מער־דערישע דייטשטום האָט אייגעשלונגען דעם קלייגעם ליטווישן אינדזל פון זיכערקייט פֿאַר יידן.

ענלעך ווי די געאָגראַפּישע לאָגע פון ליטע צווישן שטורמישן באַלטיק און די רוסישע פּליינען איז אויך דער כאַראַקטער פון דעם ליטווישן מענטשן. צווישן שטורעמס און צער און אומגליק און פּרימיטיוון גע־ראַנגל, פון איין זייט, און שטילן שיינעם אומעט און פּריידיקער מי און האַרציקע געזאַנגען, פון דער אַנ־דערער, לעבט די ליטווישע נשמה. דאָס זיינען אירע צוויי פּאָליוסן, און דאָס איז צו זען אין דער ליט־

ווישער פֿאָלקשאַפונג און אין די ווערק פון די ליטווישע פֿאָעטן און קינסטלער.

* * *

אויף אָט דער ערד ערד און צווישן אָט דעם פֿאָלק האָבן יידן געלעבט ווינציקסטנס זיבן יאָרהונדערטער, מיגלעך נאָך אַ סך לענגער. זיי האָבן זיך איינגעלעבט מיט דער ערד און דער נאַטור און מיט די מענטשן פון ליטע, ווי דאָס איז געשען מיט יידן אין אַנדערע מדינות. און אַזוי ווי דאָס ליטווישע פֿאָלק האָט באַזונדערקייטן, וואָס טיילן עס אויס, אַפּילו אין פּיזישן אויסזען, צווישן די אומות פון אייראָפּע, אַזוי האָבן די ליטווישע יידן אויך באַזונדערקייטן, וואָס מאַכן זיי, הגם אין אַ סך אַ קלענערער מאָס, אנדערש ווי יידן רומענישע, אונגאַ־רישע, אוקראַינישע, פּוילישע, גאַליציש צי אַנדערע אין דעם יידישן כלל.

דאָס הייסט ניט, פֿאַרשטייט זיך, אַז די ליטווישע יידן זיינען געווען מיט עפּעס בעסער פֿאַר אַנדערע יידן. אָבער אַז אַביסל אַנדערש זיינען זיי, וועט קיי־נער ניט לייקענען.

* * *

עס איז כדאי זיך צוצוקוקן אַ ביסל נאָענטער צו דער באַזונדערקייט פון ליטע און פון די ליטווישע יידן. דאָס וועט אפשר העלפן געוויסע יידן און יידישע שריפּטשטעלער זיך צו באַפרייען פון צווויי פֿאַראור־טיילן: וועגן דער „אָרעמקייט" פון דער ליטווישער נאַטור און דער „אומשעפּערישקייט" אָדער „אומקינ־סטלעריש קייט" פון ליטווישן יידן.

די וואָס זאָגן, אַז די ליטווישע נאַטור איז אָרעם, ריידן, דוכט מיר, אָדער אינגאַנצן אויף אויסווייניק, אָדער זיי זאָגן נאָך, וואָס זיי האָבן געהערט און אום־קריטיש אויפגענומען פון אַנדערע, וועלכע האָבן אויך אין דער ליטווישער נאַטור לאַנג ניט געלעבט.

אין ליטע זיינען טאַקע ניטאָ קיין הויכע בערג און פעלדזן, אייביקע שנייען, וואַסערפאַלן און ריזיקע טייכן. ניטאָ דאָ קיין גרויסע אויסערלעכע שיינקייטן. אָבער אמתע שיינקייטן זיינען פֿאַראַן אויך אין נידע־ריקע בערג, קלענערע טייכן. אמתע שיינקייטן זיינען אויך פֿאַראַן אין אַ פּלאַץ לאַנד, וואָס האָט, אויסער טייכן, אַ סך אָזערעס און סאַזשלקעס, וואָס האָט גע־נוג וועלדער. אמתע שיינקייטן זיינען דאָ אין דעם

בלייכן הימל, אין די שטילע לאַנדשאַפטן, וואו מען פאַרנעמט די אַראָמאַטן פון גראָזן און פרוכט און בלומען. אַ ליטווינער וועט אייך זאָגן, אַז אין ערגעץ וועט איר ניט זען אַזעלכע וואונדערלעכע רויזן, ווי אין ליטע, און אַזעלכע פרוכט און אַזעלכע סעדער און סאַזשלקעס און וועלדער און טייכן און אָזערעס, און אַז אין ערגעץ וועט איר ניט הערן אַזעלכע פויגל־געזאַנגען, ווי פון די ליטווישע לאַרכן און נאַכטיגאַלן.

ליטע איז ניט שוויץ און ניט אוקראַינע. געוויס. אָבער די נאַטור אין ליטע איז ניט אָרעם, און די ערד פון ליטע איז ניט אומפרוכטבאַר. די ערד פון גאַליציע איז אָרעמער, די ערד אין אַ סך געגנטן אין אַרומיקן ווייסרוסלאַנד איז אָרעמער, הגם יענע אַלע געגנטן האָבן אויך זייערע באַזונדערע, אייגענע רייכקייטן און שיינקייטן, באַקאַנטע און נאָך באַהאַלטענע. זיי אַנטפלעקן זיך צו די מענטשן אין דער קינדהייט, און זיי ווערן באַלעבט ביי פּאָעטן און קינסטלער. ניטאָ בכלל אין ערגעץ קיין נאַטור, וואָס איז אָרעם און ניט שיין.

שטיל, ניט שרייענדיק אין קאָלירן און קלאַנגען, פאַרמען און פאַרשיידנקייט, איז די ליטווישע נאַטור. זי איז אָבער פול מיט אַ מילדקייט און ליבלעכקייט און אומעטיקער פאַרטראַכטקייט.

עס איז פאַראַן אַ ניט לייכט מערקבאַרער, אָבער דאָך אַן אונטערשייד צווישן לאַנדשאַפטן ליטווישע און פון די אָרומיקע לענדער. דער אונטערשייד איז שוין גאָר אַ גרויסער אין דעם לעבן און גייסט, אין לשון און כאַראַקטער פון די ליטווינער און די אָרומיקע פעלקער.

* * *

די ליטווישע יידן האָבן זיך געגערט פון דער ליטווישער ערד ניט נאָר עקאָנאָמיש, נאָר אויך פיזיש און גייסטיק. דורך אַזוי פיל דורות האָבן זיי געלעבט ניט נאָר מיט דער גערמיינשאַפט פון יידנטום אין אייראָפּע און מיט דער וועלט (און זייער צובונד צום יידנטום איז געווען דער שטאַרקערער), נאָר אויך מיט אַ ליבשאַפט צו דער ליטווישער ערד.

און וועג די ליטווישע יידן האָבן אין ניינצנטן יאָרהונדערט אָנגעהויבן, צוליב עקאָנאָמישער נויט, פאַרלאָזן ליטע, האָבן זיי געטראָגן מיט זיך אין דער וועלט דאָס ספּעציפיש־ליטווישע, וואָס האָט אין זיי געלעבט. דאָס ספּעציפיש־ליטווישע, וואָס איז זייער שווער צו דעפינירן, ווי עס איז שווער צו דעפינירן יעדע באַזונדערקייט פון אַ מענטשלעכער געמיינשאַפט, ווי עס איז שווער צו דעפינירן פאָעזיע און דאָס לעבן גופא.

און וועג עס איז מיט עטלעכע דורות צוריק אויפגעקומען די נייע יידישע ליטעראַטור און דיכטונג, און זי האָט געגנומען שפּראָצן אויך אין ליטע, האָט מען געקענט דערוואַרטן, אַז פריער אָדער שפּעטער וועט זיך אין איר ליטווישן צווייג אָנהויבן שטאַרק אַרויסזען דאָס באַזונדערע ליטווישע לעבן און די ליטווישע נאַטור, — אָלץ, וואָס כאַראַקטעריזירט ליטע און די יידן פון ליטע.

אָבער ביי אונדז יידן איז דער באַגריף וועגן דער עטנישער ליטע אַ נייער און איז געוואָרן באַקאַנט ערשט וועג ליטע איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מלוכה. ביי אונדז האָלט זיך נאָך — בנוגע צו דער יידישער באַפעלקערונג — דער אָלטער באַגריף וועגן אַ גרויסער ליטע, וואָס האָט אייגנגעשלאָסן וווייסרוסלאַנד און אָנדערע טעריטאָריעס.

עס איז פאַראַן אַ סך געמיינשאַפטלעכס צווישן די יידן פון דער אייגנטלעכער ליטע, דאָס הייסט, פון קאָוונער גובערניע און טיילן פון סואוואַלקער, גראָדנער און ווילנער, און מיט יידן מינסקער, וויטעבסקער אָדער קורלענדער. די לענדער אַליין זיינען נאָענט אין דער נאַטור, און זייערע יידן זיינען נאָענט אין לשון, אויסשפּראַך און פירונגען. עס איז דאָ אָבער פאַראַן אויך אַן אונטערשייד, וועלכן אַ צוקינפטיקער וויסנשאַפטלער וועט אפשר געניעיר דעפינירן. עס איז פאַראַן אָן אונטערשייד נאָך אַ סך אַ גרעסערער צווישן די לענדער גופא און זייערע פעלקער.

א גאָר באַזונדערע זאַך איז ווילנע, אונדזער ירושלים דליטא, — פאָר אונדז יידן און פאַר די ליטווינער אויך. ווילנע איז פאַר אונדז עפּעס מער פון ליטע און וויניציקער. די שטאָט איז געווען מער פאָלאָניזירט, נאָך אפשר פון יאָגעלאָס צייטן אָן, אָבער מער דורכן גאַנצן נייניצנטן יאָרהונדערט, און באַזונדערס אין דער צייט צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, דאָס הייסט די יאָרן פון אַ זעלבשטענדיקער ליטע און אַ זעלבשטענדיקער פוילן.

די ליטווינער האָבן ווילנע געהאַלטן פאָר זייער היסטאָרישער הויפּטשטאָט. אָבער כאָטש געבויט די שטאָט האָט דער ליטווישער פירשט געדימין און די ליטווינער האָבן געוויס געהאַט אויף איר מער רעכט, איז ווילנע פאָרט קיין עכט־ליטווישע שטאָט ניט געוואָן. אין דער אָפיציעלער ליטווישער הויפּטשטאָט האָבן זיך געפילט, ווי די אמתע בעלי־בתים, נאָך אָפילו אונטער דער צארישער הערשאַפט, ניט די ליטווינער, נאָר די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן די שטאָט פאַרפּוילישט און שפּעטער פאַרכאַפּט.

און פאַראַן אויך דינע שטריכן, וואָס אונטערשיידן ווילנע און קאָוונע אין אונדז יידן. ווילנע איז מער אימפּעט און אומרו. דאָס זיינען צוויי וויכטיקע זאַכן, אָבער זיי זיינען ניט כאַראַקטעריסטיש פאָר ליטע. מיר געפינען זיי מער אין פוילן, — אַ גרעסערע מלוכה מיט גרעסערע שטעט און אַן אָנדער פאָלק. ליטע איז מער אויסערלעך רואיק, מיושבדיק, קאָנטעמפּלאָטיוו. מיר דוכט, אַז ניט פון ווילנע, נאָר פון קאָוונע האָט געקענט אַרויסקומען אַ בעל־מחשבות. און עס איז עפּעס שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז אברהם מאָפּו זאָל האָבן געשריבן זיין „אהבת ציון" אויפן ווילנער שלאָסבאָרג, ניט אויפן אַלעקסאָטער באַרג, אין קאָוונע.

ניט נאָר „קאָפּ", אינטעלעקט, לאָגישקייט איז כאַ־

ראַקטעריסטיש פאַר די קאָוונער יידן, — דאָס געפי־
נען מיר ביי יידן אומעטום אין אונדזער „גרויס־
ליטע" און אַנדערשוואו, — נאָר מער האַרמאָניע
צווישן „קאָפּ" און „האַרץ" און אַ באַזונדער געמיט.

* * *

מען דאַרף היינט קוים עמעצן באַווייזן, אַז די
„ליטוואַקעס" זיינען אין פאַלק ישראל ניט אומפעאיק
צו שאַפן אין ליטעראַטור און פּאָעזיע און אין קונסט
בכלל. יידישע לייענער קענען זייער גוט אַ גרויסע
צאָל באַגאַבטע ליטוויש־יידישע פּאָעטן און שריפטשטע־
לער. אין די יידישע ליטע האָט אַרויסגעגעבן ניט
נאָר דעם ווילנער גאון און דעם קאָוונער ר׳ יצחק
אלחנן, דעם מוסריניק ר׳ ישראל סאַלאַנטער און דעם
זאַמעטער משכיל לילינבלום, דעם מאַטעמאַטיקער
מינקאָווסקי און דעם פילאָזאָף שלמה מיימון. פון איר
זיינען אויך אַרויסגעקומען אַ צאָל קינסטלער און מו־
זיקער, אייניקע פון זיי מיט אַן אינטערנאַציאָנאַלער
רעפוטאַציע. עס איז גענוג צו דערמאָנען דאָ עטלעכע:
איסאַק לעוויטאַן, פון קאָוונער ליטע (סואוואַלקער
געגנט), וואָס איז געווארן אַ נאַציאָנאַלער רוסישער
מאָלער אַדאַנק די זעלביקע אייגנשאַפטן, וואָס וואָלטן
אים געקאָנט מאַכן פאַר אַ נאַציאָנאַלן יידישן מאָלער;
דער ווילנער מאָלער חיים סוטין; דער וויטעבסקער
מאַרק שאַגאַל, איינער פון די באַרימטסטע מאָלער פון
אונדזער צייט.

לשון איז דער ערשטער באַדינג, און צוגלייך דער
יסוד און דער מאַטעריאַל פון דיכטונג. און די יידן פון
ליטע האָבן פאַרהיט די ריינקייט פון אונדזער יידישן
לשון מער ווי די יידן אין אַנדערע געגנטן און מדינות;
אַזוי ווי די ליטווינער אַליין האָבן אין דעם לאַנד פאַר־
היט די ריינקייט פון זייער שפראַך, וואָס איז אין אייר־
ראָפּע די נאָענטסטע צו סאַנסקריט. עס איז ניטאָ קיין
גרעסערער עסטעטישער פאַרגעניגן פאַר אונדז, ווי צו
הערן דעם ריינעם און שיינעם און רייכן יידישן לשון
פון דעם קאָוונער אָדער ווילנער פאָלקסמענטש.

דאָס ליטווישע פאָלק אַליין האָט זיך אַרויסגעוויזן
פאַר קינסטלעריש זייער שאַפעריש. די ליטווינער האָבן
אַ שטאַרק־אָנטוויקלטע פאָלקס־קונסט און פאָלקס־ליטע־
ראָטור, — די באַרימטע ליטווישע פאָלקסלידער, דיינעס,
פאָלקס־מעשהלעך און אַ וואונדערלעכע מיטאָלאָגיע, וואָס
איז דער בריטער וועלט וויניציק באַקאַנט.

נאָכן צווייטן פּוילישן אויפשטאַנד האָט די צא־
ריש רעגירונג זיך געגנומען רוסיפיצירן די ליטווי־
נער מיט געוואַלד. זי האָט פאַרבאָטן די ליטווינער צו
דרוקן ביכער אין דעם אייגענעם לשון און צו באַנוצן
דעם לאַטיינישן אלף־בית. די ליטווינער האָבן גע־
דרוקט ביכער אין פרייסן און מיט מסירת נפש אַרי־
בערגעשמוגלט קיין ליטע, וואו די ליטווישע פּויערים
האָבן איינשטעלנדיק דאָס לעבן זיי געלייגנט.

ניט קוקנדיק אויפן פאַרבאָט, וואָס האָט אָנגע־
האַלטן 40 יאָר, ביז 1904, האָבן די ליטווינער אַנט־
וויקלט אַ היבשע ליטעראַטור אין אַלע זשאַנערן; בא־
זונדערס האָט זיך ביי זיי צעבליט פּאָעזיע. ווי אָפט
ביי קליינע פעלקער, האָבן מיר ביי די ליטווינער אַ
סך פּאָעטן.

דאָס ליטווישע פאָלק איז קינסטלעריש, און די
יידישע „ליטוואַקעס" זיינען טאַקע ניט געווען אומ־
קינסטלעריש, — אין דעם צווייפלט שוין איצט קיינער
ניט.

רעגיאָנאַליזם אין ליטעראַטור און פּאָעזיע, וועלן ער
איז אַ נאַרמאַלער צושטאַנד ביי אַ דיכטער אָדער אַ
דיכטער־גרופּע, איז פאַר יעדער נאַציאָנאַלער ליטעראַ־
טור נאָר אַ געווינס, קיינמאָל ניט קיין שטער. אויב
ראָבערט פראסט איז אין גייסט ווי אין מאַטעריאַל, אַ
דיכטער פון ניי־ענגלאַנד, קאַרל סאַנדבורג — פון שי־
קאַגאָ, א. הענרי — פון ניו־יאָרק, שערוואוד עגדער־
סען — פון מיטל־וועסט, און קאבעל אָדער ווילייאַם
פאולקנער — פון דרום, האָט פון דעם די גאַנצע
אַמעריקאַנער ליטעראַטור און דיכטונג נאָר געוואונען
אין פילפאַרביקייט. און קיינעם וועט ניט איינפאַלן אָפּ־
צוטיילן די פראַוואנסער פּאָעטן פון דער פּאָעזיע פון
פראַנקרייך, אָדער ראָבערט בוירנס, וואָס האָט גע־
זונגען מיטן שאַטישן דיאַלעקט, פון דער ענגלישער
פּאָעזיע. דיכטער קאָנען זיין אַרטיק און צוגלייך שטאַרק
נאַציאָנאַל, אַזוי ווי זיי קענען זיין נאַציאָנאַל און צו־
גלייך אוניווערסאַל.

זיין אַרטיק הייסט בשום אופן ניט זיין פראַווינ־
ציעל. פאַרקערט, דער צובונד צו אַן אַרט, די איינגע־
וואָרצלטקייט אין אים סטימולירן דעם גוטן קינסטלער
און מאַכן אפשר זיין קונסט קאָנקרעטער, און געווויס
באַשרענקען זיי אים ניט. מען דאַרף אָבער אויך ניט
פאַרגעסן, אַז אַן אַרט־געפיל, ווי שטאַרק עס זאָל ניט
זיין, איז ניט קיין באַדינג פאַר גוטער קונסט. עס זיי־
נען מיגלעך — און עס זיינען געווען — גוטע קינסטלער
אָן אַזאַ צובונד, אַזוי צו זאָגן אויסגעווארצלטע. אַ טיף
יידיש ראַסן־געפיל האָט געקאָנט שטאַרק סטימולירן
דעם גרויסן קאָמפּאָזיטאָר אוירנעסט בלאָך. אָבער ניט
זיין ראַסן־געפיל האָט אים געמאַכט פאַר אַ מוזיקער.
ניט ווינציק קינסטלער מיט זייער שטאַרקן געפיל פון
צובונד צו לאַנד, פאָלק אָדער גרופּע זיינען געווען
גוטע פאַטריאָטן, אָבער שלעכטע קינסטלער. וואָרעם
הויכע קינסטלערישקייט וועגדט זיך ניט אָן דעם, נאָר
קומט פון אינדיווידועלע אייגנשאַפטן. עס זיינען אָבער גע־
וועז פאַרוואורפן לגבי די ליטוויש־יידישע דיכטער, אַז זיי
זיינען ניט גענוג פאַרוואָרצלט אין זייער היים־ערד, און דאָס
איז פשוט ניט ריכטיק.

אַ שטאַרק געפיל פון צובונד צו אָן אַרט קען
ווערן אַ שטער, אַנשטאָט צו זיין אַ סטימול, נאָר וועז
מען הויבט דאָס אָן צו פאַדערן ביים קינסטלער, וועז
דאָס ווערט אויף אים אַרויפגעצוואונגען. נאָר ביי אָן
אומנאַטירלעכער אינפלאַציע פון דעם אָרט־געפיל ביים
דיכטער, אָדער ביי אַ דיקטאַטאָר פון אידייען־פאַנאַטי־
קער, וועלכע אונטערוואַרפן אַ דיכטער דעם דעספּא־
טיזם פון אידייען און פראַגראַמען, צווינגען אים זיך צו

האַלטן ביי זייערער אַ זייטיקער טעאָריע אַדער פאַרמולע, קען פון דעם אָרט־געפיל ווערן אַן אתה־בחרתנו געפיל, און פון רעגיאָנאַליזם קען אויפגיין די גיפטיקע פלאַנץ פון שאָוויניזם, וואָס טראָגט אין זיך זוימען פון האַס צו אַנדערע.

ביי אונדז איז אַזאַ פאַל געווען מיט דעם טאַלאַנט־פולן, אָבער ווייניק קולטורעלן פּוילישׁ־יידישן שריפט־שטעלער י. מ. ווייסנבערג, וועלכער האָט אַ געוויסע צייט געפירט אין וואַרשע אַ מלחמה קעגן די „ליטוואַקעס". די דאָזיקע מלחמה איז, איבעריקנס, געווען מער קאָמיש, ווי שעדלעך, און ער האָט צווישן יידישע שריפטשטעלער ניט געפונען קיין סך נאָכפאָלגער פון זיין האַס צו „ליטוואַקעס" און פון זיין טעאָריע צו פאַר־פּוילישן דאַס יידישע לשון.

די יידיש־ליטווישע דיכטער האָבן וועגן ליטע נאָך ניט געשריבן אַזוי פיל, ווי מען האָט אפשר געקאָנט דערוואַרטן. סיבות פאַר דעם זיינען געווען פאַר־שיידענע, און זיי וואָלטן אַוודאי מיט דער צייט פאַר־שוואונדן, ווען ניט די היטלער־קאַטאַסטראָפע. מער ליטע האָבן מיר ביי די קאָוונער פּראָאַאיקער.

די יונגע ליטווישׁ־יידישע דיכטונג אין דער קאָוונער ליטע איז געווען אפשר דאַס יינגסטע צווייגל אויפן בוים פון דער יידישער דיכטונג, וואָס איז נאָך אַליין יונג. מיר קענען זיך זייער לייכט פאָרשטעלן, ווי אָט דאַס צווייגל וואָלט זיך געקאָנט צעוואַקסן, וועקס פון דער פאַרניכטנדיקער אוראַגאַן, וואָס איז געקומען פון דייטשלאַנד, און וואָס האָט ניט צו זיך קיין גלייכן אין דער נייער צייט, וואָלט ניט אָפּגעווישט פון דער מיזרח־אייראָפּאישער ערד די גאַנצע דאָרטיקע יידישע ליטעראַטור און קונסט, אינאיינעם מיטן פאָלק.

די יונגע ליטווישׁ־יידישע דיכטונג פון דער קאָוונער ליטע האָט אונדז אַ סך צוגעזאָגט. מיר האָבן פון די ברעגן פון ניעמאַן געקאָנט דערוואַרטן צו הערן נייע אייגנאַרטיקע שטימען פון פיינע יידישע דיכטער, וואָס וואָלטן שטאַרק באַרייכערט מיט זייערע געזאַנגען און זעאונגען די יידישע פאָעזיע. די דיכטער פון יונג־קאָוונע, הגם זייערע ערשטע טריט זיינען נאָך געווען אומזיכער און אימיטאַטיוו, הגם זיי זיינען געוואָקסן אין אַ ניט־געזונטער אַטמאָספער פון פאַשיזם און אויס־זיכטלאָזיקייט, הגם עס איז זיי געווען ענג און די זון פון געמיינשאַפט מיטן איבעריקן יידנטום און מיט דער וועלט, צו וועלכע זיי האָבן זיך געצויגן, איז געווען פון זיי שטאַרק פאַרשטעלט, האָבן שוין געטראָגן אין זיך אַ זיכערן צוזאָג פון קינסטלעריש וועלטן פון זייער אייגענער שאַפונג. זיי זיינען כמעט אַלע אומגעקומען, פאַרשניטן געוואָרן אין זייער ערשטער בליאונג און האָבן ניט איבערגעלאָזן קיין יורשים נאָך זיך. און איצט וועלן מיר געזאַנגען און זעאונגען און חלומות פון די ברעגן פון ניעמאַן קאָנען האָבן נאָר אין זכרונות.

אברהם רייזען

מיינע יאָרן אין קאָוונע

וועג איך בין אָנגעקומען, אין 1895, דינען אין דעם 111טן דאָנער פּאָלק אין קאָוונע, האָב איך די ערשטע עט־לעכע וואָכן גאַנץ פאַר זיך בלויז סאָלדאַטן און אָפּי־צירן, ניט רעכענענדיק דעם ציווילן גוי, וואָס פלעגט קומען אַלע אינדערפרי אויפן גרויסן הויף פון קאַזאַרמע, וואו עס זיינען שוין פאַרגעקומען די מושטירונגען — אויב ס׳איז נאָר ניט געווען אַ צו־גרויסע קעלט. קומען פלעגט ער מיט אַ זאַק אָנגעפילט מיט לאָנגע, ווייסע פּוכקע בולקעס, צו דריי קאָפּיקעס אַ שטיק, און מיט אַ טשוגונעגעם מין סאָמאָוואָר, אַ קאָכיקן שוין, מיט טיי און מיט עטלעכע ליידיקע גלעזער. די רייכע סאָלדאַטן פלעגן זיך אוודאי לאָזן וואויילגיין און פאָר פיר קאָפּיקעס, שוין מיט דעם זיסן גלאָז טיי, האָט מען זיך אונטער־געלענט — אין דער שנעל — דאָס האַרץ. נאָך אַ ציווילער מענטש, אָדער אַ מענטשיכע און דווקא אַ יידענע, פלעגט אויך האָבן אַ פריווילעגיע צו קומען אויפן הויף און אָפּילו אַרייַנגיין אינעווייניק אין קאַזאַרמע, שוין בלויז מיט אַ קויש געבעקס אַליין, אָן טיי... די יידענע, הגם זי האָט געפירט לאַנגע יאָרן איר מיסחר מיט סאָלדאַטן, אָבער אַ געבוירענע קאָוונערין, האָט זי גערעדט זייער אַ מאָדנעם רוסיש. פלעגן די סאָלדאַטן טרייבן שפּאַס איבער איר ריידן. מיט די יידישע סאָלדאַטן פלעגט זי ריידן יידיש, מיט אַלע רבונו־של־עולמס און מיט אַלע קיין עין־הרעס און מיט תחינה־אויסדרוקן אָפּילו. זי פלעגט אָפּילו באַרגן אַמאָל אַ בולקע צי אַ קוכן אָן אַרעמערן, אָבער אָן ערלעכערן סאָלדאַט, וואָס איז געווען קוראַנט... די עלטערע סאָלדאַטן, זואָס האָבן שוין געוואוסט איר גאַנצע ביאָגראַפיע, פלעגן אָפּילו אין דער שטיל זיך סודן, אַז אמאָל, אָמאָל, ווען זי איז נעווען יונג און אַ גרויסע פּאַרשוין, איז זי ניט געווען אַזאַ צדקנית, און אַז אָן עלטערער אָפּיציר געדענקט זי נאָך פון איר שיינער צייט. נאָר ווער האָט דערין געגלויבט, וועג זי, אָן איינגעהויקערטע, אַ פּאַרוויקלטע אין טיכער און דיקע שאָלן אויפן קאָפּ און אויפן האַלדז פלעגט ביים שוועל פון קאַזאַרמע זיך צעריידן מיט אַ יידישן סאָלדאַט וועגן יידישקייט, גאָט און זיינע וואונדער... און נאָך יעדער פּראַזע פלעגט זי צולייגן:

— אַז מען דאַרף דינען פאַניען, איז שוין גענוג, ברוך־השם... איז וואָס, "זעמליאַק", קויפט איר עפּעס היינט ?... אַ בולקע, אַ פּלעצל ?...

אַמאָל פלעגט אויך אַריינפאַלן אַ ציווילער יידישער מענטש, אַ טאַטע פון אַ יונגן סאָלדאַט, וואָס איז געקומען אַזש פון דער וווייטער היים צו ראַטעווען זיין זון... און האָפענונגען זיינען געווען גרויסע: איינער איז שטאַרק קורצזיכטיק און מען האָט אים אָפּגעגעבן ניט על־פּי "זאַקאָן" און ביי אַ צווייטן "פּייפּט" אַן אויער, און אַ דריטער איז אַ בן־יחיד... די דאָזיקע טאַטעס, דאָס רוב פּשוטע יידן, אומעטיקע, פאַרזאָרגטע, האָבן אַריינגעבראַכט אין דעם אין גרונט־גענומען פריילעכן און זאָרגלאָזן קאָזאַרמע־לעבן אַ סך יידישן צער, טרויער און בענקשאַפט...

אָבער אויסער די דאָזיקע געציילטע ציווילע באַזוכער אין קאָזאַרמע איז די אַטמאָספערע געווען אַ ריין־מילי־טערישע... סאָלדאַטן, סאָלדאַטן און אָפּיצירן... עס האָט זיך געבענקט, איבערהויפּט אונדז יונגע יידישע סאָלדאַטן, נאָך אַ יידישער אַטמאָספערע... און דאָ, איבער די וועגט פון הויף, וואָס צאַמט אונדז אָפּ פון דער איבעריקער וועלט, רוישט אַ יידיש לעבן... הינטער איין וואַנט, געגוג הויך, — וועלן מיר געוואָר, — געפינט זיך אָפּילו אַ בית־מדרש, וואו עס לערנען עטלעכע קלויזניקעס. אַמאָל קריכן מיר אַרויף אויף דעם שפּיץ פון וואַנט און ריידן זיך דורך מיט איינעם פון זיי, וועלכער איז שטאַרק נייגעריק צו וויסן, וואָס ס׳טוט זיך אינעווייניק, אין קאָזאַרמע... פאַר אים איז דאָס כולו סוד...

מיט דער צייט וועט איך געוואָר, אַז אַ יידישער יונגער סאָלדאַט האָט שוין די וואַנט דורכגעבראָכן און ניט אין אַ מליצה, נאָר טאַקע דורכגעבראָכן ממש. ער דערציילט עס מיר אויפן אויער:

— רייזען, אויב דוווילסט זיך אַריינכאָפּן אין בית־מדרש, קענסטו... און איז מיר מגלה ווי אַזוי...

איך ריזיקיר... די ערשטע פּאָר מאָל פּול מיט מורא פאַר דער שטראָף — ניט געפרעגטערהייט און געגנבע־טערהייט, דורך אַ וואַנט, פון וועלכער מען האָט אַרויס־געגנומען אַ צווי בערעוונעס קוים דורכצוקריכן און נאָכ־דעם ערשט איבערצושפּרינגען אַ בערגל... וואָס וווייטער אָבער וועט איך אַלץ דרייסטער... די שטראָף איז דאָס ערשטע מאָל, אַז מען וועט כאַפּן, בכלל ניט אַזוי גרויס... אַ יונגן סאָלדאַט איז מען מוחל אָפּילו אַ האַרבע זינד. בפרט אַזוינס...איך וועל זיך פאַרענטפערן, אַז איך בין געגאַנגען „פּאָמאָליטסיא באָגו", דערפאַר האָט די „נאַ־טשאַלסטוואָ" אויך גרויס דרך־ארץ. איך דאַרף זיי דען דערציילן, אַז דאָרט כאַפּ איך גאָר אַ שמועס וועגן לי־טעראַטור...

און ווירקלעך וועגן ליטעראַטור! איינער פון די ישיבה־בחורים איז אַ ליבהאָבער פון יידיש. ער רופט עס אָפּילו זשאַרגאָן, אָבער ביי אים איז זשאַרגאָן אַ שיי־נער טיטל — זשאַרגאָן! ס׳איז נאָך שיער העכער ווי יידיש... און אָט דערדאָזיקער ישיבה־בחור האָט פאַר דעם לעצטן געלט אויסגעשריבן, צי אין קאָוונע גופא געקויפט, דעם פערטן באַנד „הויזפריינד", וואָס איז אין יענעם ווינטער דערשינען...

דער „הויזפריינד" אַליין וואָלט אינדערהיים אויף דער „פרייהייט" געווען אַ יום־טוב, בפרט דאָ, בפרט וועו אין דעם „הויזפריינד" געפינט זיך מיינס אַ ליד און נאָך וואָס פאַר אַ ליד! „דער גמרא־ניגון"... דער ישיבה־בחור קען עס שוין אויף אויסווייניק און זינגט עס טאַקע מיט אַ גמרא־ניגון...

און ניט קענענדיק זיך באַהערשן, גיב איך זיך אַרויס פאַר מיינע ברידער, ווער איך בין...

אַ גוואַלדיקע איבערראַשונג — אַ סאָלדאַט גאָר אַ „משורר" — אַזוי רופט עס דער ישיבה־בחור... און נאָך אַזאַ מין... וועגן אַ גמרא־ניגון. ער גלויבט און גלויבט ניט ויינע אייגענע אויגן... נאַטירלעך איבערצייג איך אים. דערציילי אים אָפּילו, ווי דער אמת איז, אַז איך האָב דאָס ליד צו ספּעקטאַרן אין וואַרשע נאָך געשיקט מיט אַ יאָר צוריק פון דער היים, וויל פּרץ האָט עס פאַרבראַקירט. פּרץ האָט געשריבן, אַז עס איז אַ וויידערהאַלונג פון דעם ליד „אַ האָר פון בארד", וואָס איז אים יאָ געפעלן געווען. איצט איז דאָס ליד אָפּגעדרוקט אין „הויזפריינד".

לויטער וואונדער!...

— און איך האָב גאָרניט געוואוסט, — קלאָג איך זיך פאַר מיינע נייע גוטע פריינט — ספּעקטאַר האָט מיר אָפּילו ניט געזענטפערט.

אָבער ווער האָט דעמאָלט דען געקענט זיין בייז אויף ספּעקטאַרן! איך בין, פאַרקערט, פול מיט דאַנק־באַרקייט צו אים געווען, וואָס ער האָט אָפּגעדרוקט און עס איז דערשינען גראָד אין אַזאַ צייט, וועו איך האָב זיך געפילט אַזוי געפאַלן ביי זיך, אַ פּראָסטער סאָלדאַט...

כ׳האָב געזוכט נאָך לידער אין זעלביקן באַנד „הויז־פריינד", אָבער געפונען בלויז נאָך איינס — אין דעם גאַנצן „הויזפריינד" בלויז צוויי לידער! איך ווער אַזש שטאָלץ! דאָס צווייטע ליד הייסט „די מנורה", אונטער־געשריבן פון איינעם וויליאַם קייזער...

דער נאָמען איז אָפּילו אַן אומבאַקאַנטער, אָבער עס קלינגט אַזוי שטאָלץ: — וויליאַם קייזער...

און עס פאַסירט נאָך אַ וואונדער: דער ישיבה־בחור ווייסט גראָד, ווער וויליאַם קייזער איז. ער אַליין, דער „משורר", הייסט עס, איז שוין אין אַמעריקע, אָבער זיינע עלטערן וואוינען דאָ, טאַקע דערביי אַ פאָר הייזער... זיין פאָטער איז אַ „וואָיענער" שניידער און אויב איך וויל, קען ער מיך מיט דער דאָזיקער פאַמיליע באַקענען, וויל ער עסט ביי זיי אַ טאָג — „אַ מאָנטיק..."

און אין אַ פאָר טעג אַרום, דווקא אין אַ זונטיק, לאָז איך זיך שוין קאָסטן אַ פופצן קאָפּיקעס אויף אַ „פּלע־שעלע" פאָרן פעלדפעבל און גיי שוין כשערהייט מיט אַ באַזוך צו די עלטערן פון דעם „משורר" וויליאַם קיי־זער, דעם „וואָיענעם" שניידער, אין דער באַגלייטונג פון דעם ישיבה־בחור...

דער אויפנעם, וואָס איך האָב באַקומען אין הויז פון דעם דיכטערס — וויליאַם קייזערס — עלטערן, איז געווען

אַ וואַרעמער און אַ פריינטלעכער. שטאָלץ מיט זייער זון, דעם פּאָעט, האָבן זיי זיך געפרייט מיט מיר אַלס זייער זונס אַ קאָלעגע, הגם דאָס וואָרט קאָלעגע איז פּאַר זיי אַוודאי פרעמד געווען. דערצו האָבן זיי געפילט, ווי זיי וואָלטן באַקומען דורך מיר אַ גרוס פון זייער זון, וואָס איז פֿאַרוואָרפן אין אַ ווייט לאַנד, כאָטש ער שרייבט זיי אָפּטע בריוו און שיקט זיי צו די לידער, וואָס ער דרוקט שוין אין די יידישע צייטונגען אין אַמעריקע...

צו דער פריינטלעכקייט האָט זיך נאָך צוגעמישט פּאַר־וואונדערונג, וואָס איך, אַ סאָלדאַט, זאָל אויך שרייבן לי־דער, פונקט ווי זייער זון אין דער „פרייער" אַמעריקע...

דער פּאָטער, אַן ערלעכער יידישער בעל־מלאכה פון אַמאָליקן טיפּ, האָט גאָרניט געוואוסט, אויס באַוואונדע־רונג און גאַסטפריינטלעכקייט — וואו מיך אַוועקצוזעצן. אויך די מוטער, אַ גוטמוטיקע יידישע פרוי, האָט באַ־דויערנדיק מיין לאַגע, אויף אַ מוטערלעכן שטייגער, מיך געטרייסט און געמונטערט מיט גוטע רייד און פּאַסיקע ווערטלעך... איבערהויפּט אָבער איז מיר געווען אָנגענעם די פריינטשאַפט פון וויליאַם קייזערס אַ יינגערן ברודער און אויך פון אַ שוועסטער. זיי זיינען שוין געווען „אַנט־ווילקלטע" און, ווי איך שטעל מיר איצט פּאָר, האָבן זיי שוין אָנטיילגענומען אין דער אַרבעטער־באַוועגונג, וואָס האָט אין קאָוונע, אין יענער צייט, שוין געשלאָגן טיפּע וואָרצ־לען, כאָטש שטאַרק אונטערערדיש און קאָנספּיראַטיוו.

איינמאָל, פרייטיק־צו־נאַכט, וועז איך האָב באַקומען ביים פעלדפעבל, פּאַר אַ „פלעשעלע", נאַטירלעך, אור־לויב, צו פאַרלאָזן די קאַזאַרמע ביז עלף אַזייגער אינאָוונט, בין איך מיט קייזערס שוועסטער געגאַנגען ערגעץ אין אַ הויז, ווו עס האָט זיך פאַרזאַמלט פיל יוגנט, און מען האָט פאַרברַאכט אין ערנסטע, האַלב־אומלעגאַלע, סודות־דיקע געשפּרעכן און אויך אין זינגען רעוואָלוציאָנערע לי־דער. די דאָזיקע אַטמאָספערע איז פאַר מיר געווען אַזוי ניי און אַזוי געהיימענישפול, אַז דער אלגעמיינער אייג־דרוק איז נאָך ביי מיר ביז היינט פאַרבליבן, הגם די איינצל־הייטן האָבן זיך פאַר דער לאַנגער צייט אינגאַנצן אָפּגע־ווישט פון מיין זכרון. איך געדענק בלויז, אַז צווישן אַזוי־דיק מיט קייזערס שוועסטער האָב איך זיך געפילט, ווי איך וואָלט געמוען אָנטייל אין דער באַפרייאונג פון דער וועלט. איך האָב פאַר גרויס פרייד געדריקט די האַנט פון דעם ליבן מיידל, וואָס האָט מיך אַרײַנגעפירט צווישן אַזאַ יונגן, דערפרישנדיקן קרייז. אין זעלביקן קרייז האָב איך איינמאָל געקראָגן אַ העפט „צוקונפט" אין שווארצע טא־וועלעך און ווי מיר דאַכט — געדרוקט אויף „פּאָפּיראָס־פּאָפּיר". דאָס העפט איז געווען שוין דעמאָלט אַלט, מיר דאַכט — פון יאָר 1892, און עס האָט פאַרמאָגט, צווישן אַנדערע אַרטיקלען, אַן אַרטיקל איבער ראָבערט אָוועגס טעאָריע. דאָסדאָזיקע העפט האָב איך אין די פרייַ שטונדן אין קאַזאַרמע געלייענט מיט גרויס פּחד און שרעק, אָבער וואָס גרעסער די ריזיקע אַלץ מער האָט מיך געצויגן עס צו לייענען: ביי געפערלעכע מאַמענטן האָב איך עס שנעל אַרײַנגעלייגט טיף אין כאָליאַוע פון מיין רעכטן קאַזיאָנעם שטיוול...

דאָס האָט אַלץ פּאַסירט אין די ערשטע זעקס־אַכט וואָכן נאָך מיין אָנקומען אין קאַזאַרמע.

די באַקאַנטשאַפט מיט די ציווילע יונגע און דערצו נאָך אידעאַליסטיש־געשטימטע אַרבעטער האָבן מיין גע־דריקטע שטימונג אַ ביסל דערהויבן. איך האָב שוין געוואָגט אַמאָל „אַרומגיין" די שטרענגע דיסציפּלין און אָרדענונג. אַזוי, למשל, וועז די יונגע סאָלדאַטן פון אונ־דזער ראָטע אונטער דער קאַמאַנדע פון פעלדפעבל אַליין פלעגט גיין אין מאָל אין צוויי וואָכן אין דער שטאָטישער באָד, וואָס האָט זיך געפונען אַרום דעם שולגעסל אין קאָוונע, פלעג איך דעמאָלט, צוקומענדיק צו דער באָד, זיך אַרויסגבענען פון „סטראָי" און אין די צווויי שעה, וואָס די סאָלדאַטן האָבן געוואַשן און גערייניקט זייערע גופים, האָב איך אַ פרייער געוואַנדערט פון בית־מדרש צו בית־מדרש, געזוכט באַקאַנטשאַפט צווישן די ישיבה־בחורים, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך שוין דעמאָלט געפונען פיל פאַרגעשריטענע, מיט נייע אידייען. אַ סך פון זיי האָבן שוין געהערט פון מיין נאָמען און, דערזעענדיק מיך אַלס אַ סאָלדאַט, האָבן זיי זיך שטאַרק געוואונדערט...

אין די זעלביקע צווויי פרייַ שעה, וועז די „ראָטע" האָט זיך געפונען אין באָד, האָב איך אויך איינמאָל באַ־זוכט די יידישע בוכהאַנדלונג פון איינעם מאיראָוויטש, אַ ייד אַ פאַנאַטיקער, און אַ קנאי (ווי מיר דוכט האָט ער טאַ־קע שפּעטער געהערט צו דער „לשכה השחורה"). זיין פרוי איז שוין דווקא געווען אַ מילדערע, אַ הויכע, אַ שלאַנקע מיט גרויסע שוואַרצע אויגן און שיין געקלײדט. אויך זיין טאָכטער, ווי מיר געדענקט זיך, אַ גימנאַזיסטקע, אַ קלייניע, אָבער זייער הנעוודיקע ברונעטקע, איז געווען אַ פרייַנט־לעכע. מאיראָוויטש אַליין איז אָבער געווען דער פאַרקוי־פער. גיי איך אַזוי איינמאָל אַריין אין בוכהאַנדלונג און גיב אַ פרעג, צי געפינט זיך ניט ביי אים פרצעס „יום־טוב־בלעטלעך", האָט זיך מאיראָוויטש פאַרקרימט און בייז אויסגערופן:

— איך האַלט ניט דידאָזיקע...

און האָט צוגעלייגט אַ וואָרט, וואָס אַפילו די וואָס האַלטן פון גראָבע רייד, וואָלטן עס ניט אַרויפגעבראַכט אויפן פּאַפּיר.

האָב איך זיך אָנגעצונדן און געענטפערט:

— פאַר וועמען עס איז... און פאַר וועמען עס איז גאָלד... און האָב שוין געוואָלט אַ שטאַרק אויפגעבראַכ־טער פאַרלאָזן די בוכהאַנדלונג.

אָבער דאָ האָב איך באַמערקט, ווי אייגער אַ שיין־געקליידטער יונגערמאַן מיט זייער אַ סימפּאַטיש און אינטעליגענט פנים באַטראַכט מיך מיט נייגעריקע און אין דער זעלביקער צייט פריינטלעכע בליקן און נאָך אַ קורצער פויזע וועגדט ער זיך צו מיר:

— אויב איר ווילט פרצעס „יום־טוב־בלעטלעך", קאָן איך אייך זיי געבן.

אַ דערוואַרעמטער פון זיין פריינטלעכקייט, גיי איך שוין אַרויס צוזאַמען מיט אים אויף דער גאַס.

גייענדיק פרעגט ער מיך, ווי אַזוי איך הייס. איך שעם זיך אַפילו אַרויסצוגעבן זיך, אין דעם סאַלדאַטסקן שינעל, מיט מיין נאַמען, וואָס איך בין חושד, אַז ער, אַ לעזער פון פרצעס „יום־טוב־בלעטלעך", מוז זיכער ווייסן, אַבער איך אַנטפלעק זיך...

— אָ, אַזוי, איר!... — און זיינע שיינע שוואַרצע אויגן, הגם מיט אַ שטרענגן בליק, לייכטן־אויף און ער מורמלט צופרידן: איך געדענק אייער ליד אין פרצעס ערשטן באַנד „ביבליאָטעק". אַ פיין ליד! —

איך רויטל זיך אַזש... אַ קאָמפּלימענט פון אַ ציווילן און נאָך אַזאַ אינטעליגענט!...

ער זאָגט מיר זיין נאָמען, — קלעבאַנאָוו (שפּעטער דר. קלעבאַנס — אין ניו־יאָרק). ער גיפּינט זיך שוין דאָ אין קאָונע אַ פּאָר יאָר, איז אַ גראַוויירער.

אַ שאָד, וואָס די צוויי פריַיע שעה ענדיקן זיך שוין. איך מוז שוין לויפן צום מרחץ, אַריינגיין אומבאַמערקט אין „סטראַי", ווי כלומרשט אַ געוואַשענער... איך געזעגן זיך מיט אים אויף גיך... ער פרעגט־נאָך די גאָס, וואו מיין קאַזאַרמע געפינט זיך. איך גיב אים דעם אַדרעס פון מיין קאַזאַרמע, די ראָטע, דעם „וזזוואָד", די אָפּטיילונג און מיר צעזעגענען זיך שוין ווי באַקאַנטע...

אויפן קומענדיקן זונטיק בייטאָג ווען איך בין פריי פון די פיל פליכטן, הער איך ווי מיין „דיאַדקע" רופט מיך:

— „העי, רייזען... פּאָסיעטיטיעל פּרישאָל"... — דאָס הייסט, — רייזען, אַ באַזוכער איז געקומען.

אַזוי הייסט אין קאַזאַרמע יעדער ציווילער, וואָס קומט פרעגן אויף אַ סאָלדאַט.

שטאַרק „כשר" איז דאָס אָפּילו ניט. אָבער די „נאַטשאַלסטוואָ" אין קאַזאַרמע פּאַרקוקט עס. קיין גזלנים איז מען ניט, בפרט נאָך, אַז זיי ווייסן, אַז אַנדערע באַזוכער ברענגען אַמאָל גוטע „זאַכן", מיט וועלכע מען טיילט זיך אויך מיט זיי... אין קאַזאַרמע גייט אַריין קלעבאַנאָוו. די סאָלדאַטן באַטראַכטן אים מיט רעספּעקט און צוליב אים — מיך אויך. ער זעט אויס ווי אַ „באַריץ", אַ פּריץ הייסט עס; איך אָבער בלייב מיט אים ניט לאַנג אין קאַזאַרמע, מיר גייען אַרויס אויפן הויף. — קלעבאַנאָוו רעדט זיך פונאַנדער מיט מיר וועגן מיין לאָגע, צי לוינט מיר צו פּטרן די בעסטע יאָרן אין קאַזאַרמע. ער האָט שוין גערעדט וועגן מיר מיט זיינע פריינט און אויב איך ווייל, קען מען מיר העלפן און אַריבערשיקן קיין אַמעריקע.

איך זאָג זיך דערפון אָפּ... איך שטעל מיר פאָר דעם אייגדרוק, וואָס עס מאַכט אין קאַזאַרמע און אין גאַנצן פּאָלק און נאָך ווייטער, וועז אַ ייד אַנטלויפט אינמיטן דינען... די ליידן, וואָס די יידישע סאָלדאַטן, וועלכע בלייבן איבער, האָבן אויסצושטיין... קלעבאַנאָוו איז מיט מיר מסכים. וועט מען זען אַזוי גרינגער מאַכן מיר די „סלוזשבע" גופא.

און עס בלייבט, איך זאָל אָנשטאָט צו דינען מיט דער ביקס וועלן אַ מוזיקאַנט.

ער באַרגט מיר אויס צען רובל — די הוצאות, וואָס עס דאַרף קאָסטן אויף אַריינצוקומען — ערשט סוף זומער, נאָך „לאַגער־צייט" — אין דער „מוזיקאַנטן קאָמאַנדע".

די צען רובל האַלט איך אַ לענגערע צייט אויף די הוצאות. אָבער וועל קען האַלטן צו לאַנג צען רובל אין קאַזאַרמע... דאָס גלעט צעגייט זיך צוביסלעך, בפרט אַז קיין גלעט פון דער היים האָב איך דאַן ניט געפּאַדערט און ניט באַקומען, איך האָב געוואוסט גוט די היימישע לאָגע... און פון די פּינף און פערציק קאָפּיקעס, וואָס מען באַקומט „געהאַלט", אַלע צוויי מאָנאַטן, איז אַוודאי שווער געווען אויסצוקומען... איך האָב מיך טאַקע געפילט שולדיק קעגן קלעבאַנאָוון, כאָטש ליידן וועל איך, ניט ער. פונדעסטוועגן האָט מיך צו אים געצויגן. און וועז ער פלעגט ניט קומען צו מיר אין קאַזאַרמע, פלעג איך שוין געפינען וועגן, ווי אַזוי צו טרעפן זיך מיט אים. און די גליקלעכסטע שעהען פון מיין דינען זיינען געווען יענע, וועז איך האָב פּאַרבראַכט אין זיין אינטערעסאַנטער און באַלערנדיקער געזעלשאַפט.

אַדאַנק אים האָב איך זיך באַקענט מיט פיל אַרבעטער־טוער פון יענער צייט, איינער פון זיי, ראובן שקליאַר, אַ קאַמאַשנשטעפּער — אַן אינטעליגענטער און אַנטוויקלטער יונגער מענטש, וואָס איז, איבעריקנס, געווען שוין אַ פאַמיליע־מאַן און געהאַט צוויי קינדערלעך. צו אים פלעג איך זיך אַריינכאַפּן אין אַ שבת און עס פלעגט אויסקומען גראָד „מיטיק"־צייט, און כ׳פלעג — ניט אַנדערש — מוזן מיטעסן. אָמאָל פלעגט ער מיך אויך פרעגן, צי נויטיק איך זיך ניט אין קליינגעלט... וואָס איך בין זיך מודה, אַז אַ פּאָר מאָל, אין אַ גרויסער נויט, האָב איך בייַ אים געבאָרגט און עד־היום, דאַכט מיר, אַז דאָס פלעגט ער מיר אָווועקגעבן דאָס לעצטע, וואָס ער האָט פאַרמאָגט, הגם די סומען זיינען געווען זייער קליין...

אויך קלעבאַנאָוו האָט מיך פון צייט צו צייט געשטיצט מיט קליינע הלוואות... אויך האָט ער פּאָר מיר געקויפט „אַלע ווערק פון היינריך היינע" אין רעקלאַמס אויסגאַבע און האָט בכלל מיך דערציגן ווי עטוואָס אַן עלטערער (הגם ניט קיין סך מער) און איבערהויפט — געבילדעטער, דער עיקר אין סאָציאַלע און עקאָנאָמישע פראַגן, אָבער אין ליטעראַטור איז ער אויך ניט געווען קיין עם־הארץ. דווקא אַ מבין אויף פּאָעזיע. ער איז, ווי מיר דאַכט, געווען אַ פירער פון אַן אַרבעטער־קרייז; אָמאָל פלעגט ער מיך מיטנעמען אין געוויסע הייזער, וואו עס פלעגן זיך צוזאַמענקומען יונגע מענטשן מיט רעוואָלוציאָנערע מיינונגען... אויף מיר האָבן זיי אַלע געקוקט ווי אויף זייערן אַן אייגענעם, הגם אַ סאָלדאַט, אין אַ שינעל... די מער סאָציאַלע לידער, וואָס איך האָב שוין דעמאָלט פאַרמאָגט, פלעג איך פּאָר זיי פּאַרלעזן און האָב באַקומען גרויס אנערקענונג... ווער ווייס, וועלכע גרויסע אַרבעטער־טוער אָט די סאָציאַליסטן־פּיאָנירן

האָבן שפּעטער אַרויסגעגעבן! עס איז שוין געווען ערב „בונד"...

די צען רובל זיינען ענדלעך „צעגאַנגען", — אָבער אַ מוזיקאַנט בין איך דאָך געוואָרן. דאָס איז געשען סוף זומער, ווען אונדזער פּאָלק איז געשטאַנען אין לאַגער, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ וואַלד, זיבן וויאָרסט פון קאָוונע. דער אַלטער דייטשישער קאַפּעלמייסטער, וועל־כער האָט געוואָלט האָבן אַ גוטן אָרקעסטער, האָט סיי־ווי־סיי אויסגעקליבן יידן פּאַר מוזיקאַנטן, צי מ׳האָט אים אונטערגעקויפט פריער צי ניט... די גרעסטע טיילן האָט אים יאָ געמוזט פריער אונטערקויפן. מיך האָט ער כלומרשט אויסגעקליבן דערפּאַר, וואָס מיינע ליפּן זיינען אים געפעלן געוואָרן און — ווי מען האָט אים געזאָגט, וואָס איך בין אַ „גראַמאַטנער"... פּאַר אַ „גראַמאַטנעם" האָב איך געשמט אין גאַנצן פּאָלק...

אַריינקומענדיק צוריק קיין קאָוונע, בין איך שוין אַריין אין דער מוזיקאַנטישער קאַמאַנדע, אַ מין מיליטע־רישע קאַנסערוואַטאָריע, און דאָרט בין איך שוין באַ־פריים געוואָרן סיי פון דער ביקס און סיי פון דעם שווערן דינסט בכלל, הגם די ערשטע צייט, אַלס „שילער", גע־הערט מען נאָך אָפּיציעל — אין די „פּאַפּירן" — צו דער ראָטע...

אין דער מוזיקאַנטן־קאַמאַנדע האָב איך פּרייער אָפּ־געאָטעמט... קיין דיסציפּלין איז כמעט ניטאָ. אמת, אַר־בעטן אויף דער קיך איינמאָל אין צוויי וואָכן מוז מען אויך דאָ... אָבער די אַרבעט איז שוין אַ שפּילעוודיקע... דער הויף, וואו די מוזיקאַנטן־קאַמאַנדע גיפּינט זיך — דער פּאָלקאָוואי שטאַב, הייסט עס, איז פול מיט יידישע סאָלדאַטן. דאָ גיפּינט זיך די „שוואַלניע" — דאָס שניי־דערהויז, די „פּלאָטניע" — דאָס סטאָליערהויז און ניינציק פּראָצענט פון די אַרבעטער זיינען יידישע סאָלדאַטן... און צווישן יידן וועלט מען ניט פאַרפאַלן... מען העלפט איינער דעם צווייטן. וועלט נאָך מיר — אוודאי... אויב איך האָב נאָר גאָווואָלט...

אין דער ערשטער צייט איז דאָס שפּילן מיר אָנגע־קומען שווער... צוליב דעם, וואָס איך בין אַ „געלערנטער", האָט דער קאַפּעלמייסטער מיך באַשטימט צו שפּילן אויף אַ באַריטאָן, וואָס ניט יעדער איז זוכה צו אָזאַ אינסטרו־מענט. דער אמתער באַריטאָניסט אין אונדזער אַר־קעסטער איז דאָן גאָווען אַ געדונגענער, אַ ייִד, סעגאָל, וואָס האָט געשפּילט ווי אַ פאַכמאַן... ער האָט באַקומען 25 רובל אַ חודש געהאַלט מיט קעסט, אויב ער האָט נאָר גע־וואָלט עסן מיט אונדז צוזאַמען... ער איז אָבער גאָווען אַ פאַמיליע־מאַן, פלעגט ער באַקומען רויע פּראָדוקטן און אָוועקטראָגן עס זיין פרוי, זי זאָל שוין דערפון מאַכן יידישע מאכלים... דער דאָזיקער סעגאָל, אַ ייִד פון אַ יאָר עטלעכע און דרייסיק, האָט טאָקע מיך פון צייט צו צייט צוגעלערנט. איך בין אים, וואו ער זאָל זיך איצט ניט גיפּינען — איך האָף אַז ער לעבט נאָך — עד־היום זייער דאַנקבאַר. און אָט אָזוי בין איך גאָוואָרן אַ שפּילער. אַנפאַנגס גאָשפּילט „באָזשע צאַריאַ כראַני" — אַ ברירה האָב איך געהאַט! — נאָכדעם אַ צערעמאָניאַלן מאַרש און שפּעטער שוין אַלע טענץ פון אַ וואַלץ ביז אַ קאַדריל, און נאָך שפּעטער — שוין ביים נייעם קאַפּעלמייסטער — אָוווערטורעס, פאָפּוריס און אַפילו סימפאָניעס... עס האָט ויך אַרויסגעווייזן, אַז איך בין גאָר אַ גוטער מוזיקאַנט און די אַנדערע שילער, וואָס זיי האָט זיך די מוזיק שווער געגעבן, האָבן מיך טאָקע מקנא געוואָגן.

אָבער גאָלעבט מיט מיר האָבן זיי בשלום. אַן אַנדערן פלעג איך טאָקע העלפן ציילן די „טאָקטן" — ער האָט געמעגט שפּילן אויף אַן אַנדער אינסטרומענט — גאָלערנט שוין אים, ווי אַזוי צוצוקלאַפּן מיטן פוס, צום טאָקט... ווי אַזוי צו מאַכן דעם טרעל, אַ נאָטקאָלע, וואָס גייט ניט אַריין אין חשבון פון טאָקט. היינט אַ סינקאָפּיע, וואָס מאַנכע האָבן עס בשום אופן ניט געקענט באַנעמען, וועט רעדט די אַלע דיעזן און בעמאָלן, וואָס מען האָט געדאַרפט באמת זיין אַ גאון צו געדענקען, וואָס אויבן ביים שליסל איז אָנגעצייכנט און אינמיטן, אין בלאָט נאָטן — גע־ענדערט.

מיט די „מוזיקאַנטן", כמעט אַלע יידן — האָב איך גאָלעבט, ווי געזאָגט, בשלום. פּאַר די געבילדעטערע האָב איך פּאָרגאָלייענט מיינע לידער. די פּראָסטערע האָבן זיך צוגעהערט און גאָגאָפּט, און וועט עס פלעגט עפּעס געשען אַן אויסערגעווינטלעכע פּאַסירונג אין דער וועלט, צי אין יידישן לעבן — פלעגן זיי ביי מיר פּאָדערן אַ ליד וועגן דעם...

אין יאָר 1896 איז געשטאָרבן דער קאָוונער רב, ר׳ יצחק־אלחנן. ער איז געווען ביי די יידיש־געשטימטע סאָל־דאָטן זייער באַליבט פּאַר זיין איבערגעגעבנקייט צו זיי, ווי זיין השתדלות וועגן אָפלאָזן זיי אויף די יידישע יום־טובים און אַנדערע טובות, וואָס מאַנכע יידישע סאָלדאָטן האָבן גאָהאַט פון דער ווירקלעך פּאָלקסטימלעכער און אייִדעלער פּערזענלעכקייט, וואָס ר׳ יצחק־אלחנן איז געווען. זיינען צו מיר אייניקע יידישע סאָלדאָטן צוגעשטאַנען, איך זאָל „מאַכן אַ ליד" וועגן זיין טויט... דעם אמת געזאָגט, בין איך אַליין, הגם שוין דעמאָלט אינגאַנצן אַ פּריי־דענקער, שיער ניט אפשר אַ רעוואָלוציאָנער, געווען אַ באַוואונדערער פון ר׳ יצחק־אלחנן. געזען האָב איך אים אין מיין לעבן בלויז איין מאָל, אין דעם ערשטן יאָר פון מיין דינען — פּסח. איך בין אַריין אויס נייגע־ריקייט אין בית־מדרש, וואו ער האָט געדאָוונט. ער איז שוין געווען אַלט און אינגאַנצן ווייס. דער בליק פון די אויגן — אונטער די גרויסע געדיכטע ברעמען — איז אָבער געווען פריש און יונג. געהאַלטן האָט ער זיך זייער פּשוט. יעדן סאָלדאָט, וואָס איז צו אים צוגעגאַנגען, האָט ער באַגריסט און געפרעגט מיט אַ שמייכל, צי האָט ער שוין אַ באַלעבאָס וואו צו עסן פּסח, מיט אַן אַנדערן אָפּילו שפּאַס געמאַכט. דער רושם, וואָס זיין טויט האָט גע־מאַכט איבער דער גאַנצער שטאָט, איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט אויך געגרייכט צו אונדז, אין דער מוזיקאַנטי־שער קאַמאַנדע... און אויך איך, ניט מער ווי אַ מענטש, בין אַנגעשטעקט געוואָרן פון אַלגעמיינעם טרויער... דאָך האָב איך שרייבן אַ ליד אויף זיין טויט ניט צוגעזאָגט, אָבער אויך ניט אָפּגעזאָגט... ביז — איך ווייס ניט ווי אַזוי —

איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אין אַ פרייען אָוונט, און אונטער דעם איינדרוק פון די פיל בקשות פון מיינע חברים די סאָלדאַטן אָנגעשריבן אַ ליד און נאָך מער ווי אַ ליד — אַ גאַנצע עלעגיע אין קאַרגע צוואַנציק סטראָפן...

פאַרגעלעזן פאַר זיי גלייך, איז דאָס שטאַרק געפעלן געווארן. עס איז באַשטימט געווארן, אַז איינער, אַ מוזיקאַנט פון אַ צווייטן פאָלק, מיטן נאָמען קומאַק, וואָס איז אויך אַ שטיקל קאָמפאָזיטאָר, זאָל פאַרפאַסן צו דעם ליד אַ מעלאָדיע. כך הווה. דער קומאַק איז גראָד אויף מאָרגן געקומען צו זיינעם אַ פרייַנט אין אונדזער מוזיקאַנטן־קאָמאַנדע. אויסגעהערט דאָס ליד, האָט ער גלייך געגומען אונטערברומען עפּעס אין דער שטיל, און באַלד העכער און העכער, געשריבן אין דער זעלביקער צייט אויף אַ בויגן נאָטן — פאַרשיידענע צייכנס. און אָט האָט ער שוין פאַרטיק דעם ניגון! ... און אים, צוזאַמען מיט די וועך־טער, אויסגעשפּילט אויף מיין אינסטרומענט — דעם פינקלדיקן מעשענעם באַריטאָן...

נאָטירלעך, האָב איך ניט געהאַט בדעה דעם טעקסט וועך־עס־איז אַריינצונעמען צווישן מיינע איבעריקע לידער. דעם מאַנוסקריפּט פון דער עלעגיע האָב איך אַוועקגעגעבן אַן אינטעליגענטן סאָלדאַט. און אין אַ שבת, וועך ער האָט געקראָגן אורלויב, איז ער דערמיט אַוועק צו זיינע ציווילע קרובים — אַ באַלעבאַטישע אינטעליגענטע פאַמיליע. יענע פאַמיליע האָט זיך געקענט מיט דעם בוכהענדלער מאיראָ־וויטש, וועמען זיי האָבן די עלעגיע געווידמעט. מאיראָוויטש האָט עס שוין געווידמעט, וואָס האָט דאָן געוואוינט אין קאָוונע און שוין געהאַט אַ נאָמען אַלס אַ „נייער" און וויכטיקער מיטאַרבעטער פון „המליץ". ראָזענ־פעלדן איז דאָס ליד, ווי מאיראָוויטש האָט מיר איבערגע־געבן, שטאַרק געפעלן געווארן און ער האָט צוגעזעדט דעם בוכהענדלער אַרויסצוגעבן די עלעגיע אין אַ ביכעלע...

מען האָט געשיקט מיך רופן — איך געדענק שוין ניט ווי אַזוי — צו מאיראָוויטשן... ער איז שוין געווען גוט און פרייַנטלעך צו מיר. „אַזוי גאָר, הייסט עס, זייט איר דאָך גאָר אַ „משורר" און דערצו אַ שטאַרקער ייד... זייער שיין, זייער שיין... איך וועל עס אַרויסגעבן אין אַ ביכעלע...

האָב איך פאַרשטאַנען און מער נאָך דערפילט, אַז קיין גליק פאַר מיר איז דאָס ניט, הגם די פּערספּעקטיוו איז געווען אַ לאָקנדיקע — אַ ביכעלע... אָבער גאָט מיינער, דער אינהאַלט... און וואָס וועט קלעבאַנאָוו זאָגן... אמת, קלעבאַנאָוו איז דעמאָלט געווען גראָד אַוועקגעפאָרן קיין קאָברין אויף אַ שטעל — שפּעטער איז ער ווידער גע־קומען קיין קאָונע... און וואָס וועט זאָגן פּרץ?... און אַפילו מיין טאַטע דער פריידענקער... און דאָ באָט ער מיר אַן גאַנצע פינף רובל האָנאַראַר...

באַשליס איך, אַז דרוקן יאָ, אָבער אָן מיין נאָמען... איך פאַרענטפער זיך, אַז אַלס סאָלדאָט טאָר איך סיי־ווי־סיי מיין נאָמען ניט אונטערשרייבן אויף אַ ווערק... סיידן עס זאָל פריער דורכגיין די מיליטעריש צענזור. גע־פּועלט! ער, מאיראָוויטש, הייסט עס, איז מסכים, אַז איך זאָל אונטערשרייבן ניט מיין אמתן נאָמען און ס׳בלייבט אונטערצושרייבן: פון בן־צבא...

און איך באַקום אַ פינפערל... דאָס ערשטע מאָל האָנאַראַר אין מזומן — ניט אין עקזעמפלאַרן, ווי י. ל. מ״ץ און אַפילו פּרץ האָבן געצאָלט...

מאיראָוויטש האָט אָבער בשתיקה פון מיר אַוועקגע־שטעלט מיין ריכטיקן נאָמען. אַז דאָס ביכל איז דערשינען און איך האָב דערזען מיין פולן נאָמען אויפן פאָדערבלעטל פונעם ערשטן עקזעמפלאַר, איז מיך באַפאַלן אַ פחד. איך וויל ניט לייקענען, אַ שטיקעלע שימחה האָט אויך דערביי געמוזט זיין — פאַרט דער נאָמען געדרוקט שוואַרץ אויף ווייס, נאָך וואָס איך בין די ערשטע יאָרן זייער להוט געווען. אָבער איך האָב זיך שטאַרק צעבייזערט:

— וואָס האָט איר דאָ מיר אָפּגעטאָן, איך וועל דאָך שטרענג באַשטראָפט ווערן פאַר אַזאַ פאַרברעכן פון מיין „נאַטשאַלסטוואָ"!

זיין פרוי אָבער און אויך זיין שיינע — אין מיינע אויגן דעמאָלט — געבילדעטע טאָכטער פאַרזיכערן מיך, אַז קיינער פון „נאַטשאַלסטוואָ" וועט ניט וויסן. און אויב יאָ, איז קומט קיין שטראָף ניט פאַר אַזאַ ליד — אויף אַ רב... פאַרקערט, איך וועל נאָך באַקומען אַ „נאַגראָדע"... — און זעט — האָבן זיי מיך באַרואיקט און אונטערגע־קויפט — זעט, ווי שיין דאָס ביכעלע איז אָפּגעדרוקט, אַ פאַרגעניגן צו קוקן...

פאַרפאַלן!

איך וויל אָבער אויספאָרשן די סיבה, ווי אַזוי איז אָנשטאָט מיין פסעוודאָנים בן־צבא אָפּגעדרוקט מיין נא־מען. דער בוכהענדלער דערקלערט מיר מיט אַ כיטרען שמייכעלע:

— וואָס מיינט איר, מיר ווייסן ניט, ווער איר זייט? — איר האָט דאָך שוין אַ נאָמען, אין „הויזפרייַנד" געדרוקט און ביי פּרצן אָפּילו...

הייסט עס, אַז ער האָט זיך געקוואָפּעט, אָט דער פרו־מער ייד, אויף מיין פּאָפולאַריטעט. געשעפּט, הייסט עס, איז געשעפּט...

איז אויב שוין געזינדיקט, זאָל כאָטש זיין כדאי. איך פאָדער פון אים גאַנצע הונדערט עקזעמפלאַרן. ער וויל בלויז געבן 10.

זיין פרוי מאַכט אַ פּשרה, 25, און די טאָכטער — אפשר בין איך איר געפעלן געווארן — הייסט געבן פּופּ־ציק...

מיט די פופציק עקזעמפלאַרן גיי איך אַוועק „אַהיים" אין דער מוזיקאַנטן־קאָמאַנדע...

אין דער „קאָמאַנדע" ווערט אַ שימחה... אַפילו דער „עלטסטער" מוזיקאַנט, מיטן ראַנג פון אַ פעלדפעבל, אַן „אַלטער סאָלדאָט", אַ פאָליאַק, איז אויך צופריידן. זיינער אַ מוזיקאַנט איז אַ פּאָעט...

— מאָלאָדיעץ, רייזען, — רימט ער מיך.

אָנשטאָט „ראַד סטאַראַטסיאַ" ענטפער איך שוין ווי אַ פריייער מענטש: ספּאַסיבאָ זאָ דאָבראָיע סלאָווא" — אַ דאַנק פאַר אַ גוט ווארט...

די חברים־מוזיקאַנטן שושקען מיר אַריין אין אויער, אַז איך זאָל אים מכבד זיין מיט אַ פלעשעלע...

וואו נעמט מען געלט? פון די פינף רובל האָנאַראַר, וואָס איך האָב באַקומען מיט אַ זעקס וואָכן צוריק, איז שוין קיין גראָשן ניטאָ...

און איינער, אַ פראַקטישער בחור, אַ שטויבצער, רעדט מיך אָן.

— האָסט, ברודער, ביכעלעך, פאַרקויף זיי...

— נו, קויף, — זאָג איך אין אַ וויץ.

— איך? — וואַרפט ער זיך אָפּ — מיר וועסטו געבן אַ מתנה. פאַרקויף צו די רייכע יידן... אַ קלייניקייט ר׳ יצחק־אלחנן!.. מען וועט דאָך דיך אָפּגילטן.

— גיי שוין, — וואַרף איך זיך אָפּ — דאָס טו איך ניט. אַ מחבר וועלן?...

עס גייט אַוועק אַ פּאָר וואָכן. עס איז אַ גרויסער יום־טוב אין קאָוונע: די קרוינונג פון ניקאָליי דעם צווייטן, דאָכט זיך, אָדער דער געבורטסטאָג. לכבוד דעם שפּילט אונדזער אָרקעסטער אויפן פּלאַץ־פּאַראַד... איך זיץ צווישן די מוזיקאַנטן מיט מיין מעשענעם אינסטרומענט, וואָס פינקלט אין דער זון ווי אַ גאָלדענער... מיר שפּילן אַ שטיק — אַ פּאָפּורי פון רוסישע פאָלקס־לידער פון גלינקא. איך האָב וואו־ניט־וואו צו שפּילן אַ סאָלאָ. איך קוויק מיר אַליין מיט די פולע טענער, וואָס מיין באַריטאָן לאָזט אַרויס פון דער הויך, אויף דער פרייער לופט...

געענדיקט, קער איך אָפּ מיין קאָפּ צום פובליקום, וואָס האָט אַרומגערינגלט די קאָפּעליע. איינער פון פוב־ליקום, אַ יונג יידיש בחורל, זעט אויס אַ קלויזניק, קוקט אויף מיר, קוקט און וואָגט ניט צו רייַדן, הגם איך מערק, אַז ער האָט מיר וואָס צו זאָגן. ענדלעך באַקומט ער מוט:

— קענט איר אפשר פאַרקויפן די עלעגיע אויף ר׳ יצחק־אלחנן?...

— האָ? — וואָך איך אויף — די עלעגיע?... פונ־וואָנען וווייסט איר, אַז איך האָב עס?...

— וואָס הייסט פונוואַנען, עס איז דען אַ סוד?

— נו, קענט איר דאָך קויפן ביי מאיראָוויטשן אין בוכהאַנדלונג!...

— מיר ווילן בעסער ביי אייך — שמייכלט ער תמעוואַ־טע, ווי אַ חסיד...

גראָד האָלט איך אין בוזעם פון מיין ווייס העמדל אַ צענדליק עקזעמפּליאַרן. געלט האָב איך טאָק געדאַרפט נויטיק און איך פאַרקויף איין עקזעמפּלאַר און באַקום צען קאָפּיקעס...

אין אַ ווייַלע אַרום בין איך באַלאַגערט געווארן פון קונים, יונגע בחורימלעך, דאָכט זיך מוסרניקעס פון דער סלאָבאָדקער ישיבה... איך האָב כהרף־עין אויספאַרקויפט דעם גאַנצן „לאַגער״־ביכלעך — פאַר אַ רובל...

האָב איך שוין אין אָונט געקויפט דעם עלטסטן מוזיקאַנט אַ פלעשעלע בראַנפן פון דעם געלט און האָב געקראָגן גרעסערע פּריווילעגיעס.

דער פּראַקטישער חבר מיינער, דער מוזיקאַנט ברו־כאַנסקי, לאָזט מיך שוין ניט אָפּ: — ברודער, — זאָגט ער אויך זיין לשון, — אַז שוין... טאָ זאָל ריבען פון מויל, וואָס באַשטייסטו, דו ביסט אַ סאָלדאַט, אַ סאָלדאַט מעג אַלץ... — פאַרקויף איך אויס אַזוי די גאַנצע פופציק עק־זעמפּלאַרן צו צען קאָפּיקעס און איך גיי שוין ווידער צו מאיראָוויטשן און קויף שוין ביי אים נאָך אַ פּאָר צענדליק עקזעמפּלאַרן. ער רעכנט מיר צו פינף קאָפּיקעס און קוועלט גאָר אָן, וואָס איך קען אַזוי פאַרשפּרייטן...

די קאַזאַרמע, וואו די מוזיקאַנטן „שטייען״ שוין דאָס מאָל, געפינט זיך שוין אויפן פּלאַץ־פּאַראַד... דער אייגנטי־מער איז אַ ייד, מאַרקוס, און אַ וואויילער ייד. באַגעגענען מיר אים, איך און מיין שותף ברוכאַנסקי — הגם קיין טייל האָט ער ניט פאַרלאַנגט — און ברוכאַנסקי לייגט אים פאָר:

— איר, גאָספּאָדין מאַרקוס, קויפט גאָר ניט אַ בי־כעלע, די עלעגיע אויף ר׳ יצחק־אלחנן?...

ער ווייס נעבעך ניט פון וואָס צו זאָגן.

קורץ, ער קויפט אַ ביכעלע. ער ווייס שוין אָבער פון דעם מינהג, אַז מען דאַרף אָנשרייבן אַ לכבוד... אָנ־געשריבן אַ „לכבוד הגביר המפורסם״ און האָב באַקו־מען אַ גאַנצן קאַרב...

דאָס פּנים פלאַמט...

איך זידל אויס ברוכאַנסקין, וואָס ער האָט מיך אָרייַנ־געפירט אין אַזאַ געשעפט... אָבער ברוכאַנסקי — אַ כוח האָט דער פּאַלקסמענטש געהאַט — לאָכט פון מיין שע־מעוודיקייט און מוסרט:

— וועז איך האָב אָט דאָס ביכעלע, ווער איך אַ גביר...

קיין גביר בין איך ניט געווארן, אָבער ביי אַ צען רובל האָב איך אָפּגעלייזט...

ווי איצט געדענק איך איינע פון מיינע קונדן, די מו־טער פון בעל־מחשבות. אַ הויכע שיינע פרוי מיט דעם אמתן יידישן חן, אַ גבירטע, אָבער אַ דעמאָקראַטישע נא־טור. בעל־מחשבות, דעמאָלט איזידאָר עליאַשעוו, איז יענעם זומער געווען אַ סטודענט אין היידלבערג, האָט אָבער שוין פאַרפּנטלעכט אַ ליד אין אַ ציוניסטישער זאַמ־לונג, וואָס איז אויך אָנגעקומען קיין קאָוונע. איינער פון מיינע ציווילע פריינט האָט מיך פאַרגעשטעלט פאָר איר, און זי האָט ביי מיר געקויפט אַ ביכעלע און מיר אַ שיי־נעגדיקע דערלאַנגט גאַנצע צוואַנציק קאָפּיקעס...

איך האָב זיך שטאַרק פאַרשעמט און באמת ניט גע־וואָלט נעמען...

איך גיב אייך אַ מתנה — האָב איך זי אויפ־ריכטיק פאַרזיכערט — אייער זון שרייבט דאָך אויך... איך ווייס... כ׳האָב געהערט פון אים.

אָבער זי, אַ פריינטלעכע, אַ חכמת, מיט אַ מוטער־לעכן שמייכל, האָט זיך אויף מיר אָנגעבייזערט. איך געדענק עס ווי איצטער:

— געהערט אַביסל! אַזאַ יונגער מאַן ווי איר, אַ סאָלדאַט! איר דאַרפט דאָך האָבן. אָנשרייבן אַזאַ ליד איז דען גרינג? עס קומט דאָך אייך. וואָס איז די חכמה — טיילן אומזיסט... געהערט אַ ביסל!...

אין דער מוזיקאַנטסטער קאַמאַנדע (אין 1897) האָב איך אויך אָנגעשריבן דאָס שפּעטער זייער פאָפּולער גע־

וואַרענע ליד „צום העמערל" (אך העמערל, העמערל קלאַפּ).

דער אָנהויב פון מיין באַקאַנטשאַפט אין קאָוונע מיט אַ. דעווינישסקי, מיט דמיטרי צענזאָר, שפּעטער רוסישן פּאָעט, און מיט דעם דיכטער י. י. פּראָפוס — קאָן איך זיך ניט דערמאָנען. איך געדענק נאָר, אַז מיט די דריי דאָן נאָך זייער יונגע בחורים האָב איך זיך באַקענט כמעט ווי אין אייט. דאָס האָט שוין געמוזט זיין אָרום 1897, וועו איך האָב געהאַט צו דינען בלויז נאָך איין יאָר און אַלס מוזיקאַנט האָב איך געהאַט די פרייהייט און די געלעגנהייט צו טרעפן זיך מיט ציווילע מענטשן בכלל.

עס איז שוין געווען אַלנפאַלס נאָכדעם, ווי איך האָב באַקומען אורלויב צו פאָרן אַהיים, קיין מינסק, און האָב אויך באַזוכט קוידענאָוו, געהאַט אָנגעשריבן צוריקקומענדיק קיין קאָוונע די ערשטע קאַפּיטלען פון מיין פּאָעמע — „מיין צוריקקער אַהיים"...

די דאָזיקע ערשטע קאַפּיטלען פון דער פּאָעמע, מיט נאָך אַ פּאָר קליינע לידער פון קאָוונע געשיקט ווידער צו פּרצן — אַלץ אויפן אַדרעס צעגליאַנאַ נומער אייַנס. דער ענטפער איז געווען אין זייער אַ פריינטלעכן טאָן. אפשר ווייל דאָס האָט אים שוין געשריבן אַ סאָלדאַט... „אייער ליד פון חומש" — אויסגעצייכנט !" אין דעמזעלביקן בריוו האָט פּרץ צוגעשיקט אַ געדרוקט בלעטל אין לאַטיַנישער שריפט מיט יידישע פּאָלקסלידער, אַרויסגעגעבן אין ווין פון דאָקטאָר גרונוואַלד. די לידער זיינען געווען געזאַמלט פון י. ל. פּרץ. אין בריוו דערקלערט מיר פּרץ, אַז ער האָט זיך אונטערגענומען זאַמלען יידישע פּאָלקסלידער, וועלכע ער שיקט אַריבער קיין ווין צו אַ פּאָלקלאָרגעזעלשאַפט. און דערקלערנדיק די גרויסע באַדייטונג פון דער דאָזיקער פּאָלקלאָריסטישער אַרבעט, בעט ער מיך, איך זאָל אים צושיקן וואָס מער פּאָלקסלידער. האָב איך זיך אַ נעם געטאָן מיט פלייס און ברען צו זאַמלען זיי. צוערשט האָב איך אים געשיקט אַזעלכע לידער, וואָס איך האָב געדענקט פון מיין קינדהייט, לידער, וואָס מיין מאַמע, מיין באָבע און יידישע מיידלעך פון מיין גאַס, אין דער היים, האָבן געזונגען. נאָכדעם האָב איך שוין זיך געוועדט צו די יידישע מוזיקאַנטן, וועלכע האָבן מיר פּאָרגעזונגען יידישע פּאָלקסלידער, און איך האָב זיי געשיקט צו פּרצן, גרייט אים צו העלפן אין זיין וויכטיקער אַרבעט.

מיט וואָס צו ווייזן זיך פּאָר אַ. דעווינישסקי, אין וועלכן איך האָב שוין דעמאָלט געזען אַ צוקונפטיקע גרויסע ליטעראַרישע און אפשר אויך פירערישע קראַפט, — האָב איך שוין געהאַט ענוג. אַ העפטל לידער, אַ פּעקל בריוו פון פּרצן, בריוו פון שלום־עליכמען מיט אַ געדרוקטער הסכמה אונטער דער סעריע געדרוקטע לידער אין דער פילאַדעלפיער „שטאַדטצייטונג", וואָס איך האָב, אמת מיט שרעק, מיטגענומען אין קאָזאַרמע און זיי שטאַרק אָפּגעהיט (די אויסדרוקן וועגן צאָר אויף דער צווייטער זייט, וואָס דער אויסשניט האָט געהאַט, האָב איך, וואַרשיינלעך, פאַרמעקט, אָדער זיך אַן אַנדער עצה געגעבן. אויך האָב איך דעמאָלט פאַרמאָגט נייע לידער געדרוקט אין דער ניו־יאָרקער דעמאָלטיקער „אַרבעטער־צייטונג" (אָדער „אָוונטבלאַט"). מיין פריינט קלעבאַנאָוו האָט פאַר זיין רייזע אין יענעם יאָר קיין אַמעריקע, מיך באַזוכנדיק אין „קאָמאַנדע" צו געזעגענען זיך מיט מיר — געהאַט די לידער מיטגענומען און קומענדיק קיין ניו־יאָרק זיי פאַר־עפנטלעכט אין איינער פון די דערמאָנטע צייטונגען. דאָס ליד „אויף קאַראָול" האָט ער אָפּגעדרוקט אין אלכסנדר האַרקאָווייס מאָנאַטשריפט „נייער גייסט", וואָס איז אין יענעם יאָר דערשינען אין ניו־יאָרק. דאָסדאָזיקע ליד האָט שוין געהאַט אַן אָנמערקונג, אַז עס איז געשריבן פון אַ סאָלדאַט. אָוודאי איז אַזאַ ליד און בכלל אַלע מיינע לידער פון יענער צייט געווען אַ סכנה צו האַלטן אין קעסטל אין קאַזאַרמע... אָבער אַז עס איז ניט געווען קיין אַנדער אָרט, וואו צו באַהאַלטן, האָב איך ריזיקירט. נאָך מיין באַקאַנטשאַפט מיט א. דעווינישסקין האָב איך זיי טאַקע געהאַלטן שוין ביי אים, מיינענדיק, אַז דאָס איז דער זיכערסטער פּלאַץ.

דעווינישסקי האָט מיר געוויזן זיינע לידער, וועלכע ער האָט דאַן געשריבן, און אויך די פּאָר בריוו, וואָס ער האָט באַקומען פון פּרצן, אַלס ענטפער אויף זיינע לידער און שירים, וואָס אויך ער האָט זיי אים אויף מבינות געשיקט. א. דעווינישסקי האָט דעמאָלט געשריבן אין יידיש און העברעאיש; אויך רוסישע לידער האָט ער פאַרפאַסט. איך געדענק נאָך דעם טאָן פון פּרצעס בריוו צו אים.

געשריבן האָט ער אים ניט ווי צו אַן אָנפאַנגער, נאָר ווי צו זיינעם אַ גלייכן, באַדויערט וואָס דאָס ליד „הנשר" קען מען ניט דרוקן צוליב סיבות ידועות... דאָס האָט ער געמיינט די צענזור... און ווירקלעך איז דאָס ליד „הנשר" געווען געשריבן אין אַ שטאַרק פּראָטעסטירנדיקן און רעוואָלוציאָנערן טאָן. איך בין זיך מודה, אַז דער העברעאישער שיר איז מיר שטאַרקער געפעלן געווארן ווי די יידישע לידער דעווינישסקיס אין יענער צייט, הגם מאָנכע זיינען געווען געשריבן אין אַ זייער פיינער און רייפער פאָרעם.

בכלל האָט א. מ. דעווינישסקי, דאַן אַן אָכצן־ניינצן־יאָריקער, שוין אויסגעזען רייף סיי אויסערלעך, סיי אין זיין גייסטיקער אַנטוויקלונג. ווי איך געדענק אים פון דאַן, האָט ער שוין פאַרמאָגט אַלע יענע אייגנשאַפטן, וואָס האָבן אים שפּעטער־צו אַזוי געדינט צו באַפעלן און צו באַהערשן אַנדערע, סיי מיט זיינע מאַניערן און סיי מיט זיין טיפן ערנסט... אויך זיין דאַן־זשואַניזם אין אַ העכערער און שענערער פאָרעם האָבן זיך שוין דעמאָלט אין אַ קענטיקער מאָס אַרויסגעצייגט אין אים. אָט טאַקע דער פּאָקט, וואָס ער, אַן אָכצניאָריקער, אין דער פרעמד, אַן עקסטער־נער, אַרעם, כאָטש זויבער געקליידט, האָט שוין געקענט אַרומשפּאַצירן מיט די טעכטער וווייסבראָד, אַמאָל מיט דער עלטערער, אַמאָל מיט דער יינגערער, ביידע שיינהייטן און פון שיער ניט אַריסטאָקראַטישע עלטערן — קען שוין דינען אַלס באַווייז, ווי אַזוי ער האָט געקענט פאַנגען פּרויען־הערצער סיי מיט זיין שיינעם אויסזען, סיי מיט זיין טאַקט און סיי מיט זיין גייסטיק־רייכן אינהאַלט...

צו מיר האָט ער זיך באַצויגן זייער פריינטלעך, כמעט

קאָלעגיאַל, שטאַרק ׳געריכט מיינע דעמאָלטיקע שאָפונגען און זיך אינטערעסירט מיט מיין לעבן אין קאָזאַרמע. צייטנ־ווייז מיך, מיט טאַקט, באַדויערט, וואָס מיר קומט אויס צו „דינען", הגם אַלס מוזיקאַנט, איבערהויפּט אין יענעם יאָר, בין איך געווען גענוג פריי, איבערהויפּט נאָכן שפּילן. קיין מיליטעריש דיסציפּלין האָט אין קאָמאַנדע כמעט ווי ניט עקזיסטירט. איך האָב, ווי אַלע איבעריקע מוזיקאַנטן, געקענט גיין ווען און וואוהין איך האָב געוואָלט און האָב די דאָזיקע פרייהייט אויסגענוצט אין דער העכסטער מאָס— איבערהויפּט צו טרעפן זיך מיט מיינע נייע חברים...

זיין דעמאָלטיקער פריינט דמיטרי צענזאָר, מיט וועלכן איך האָב זיך אויך, טאַקע אַדאָנק אַ. דעוויניששקין, באַ־קאַנט און בין מיט אים שטאַרק נאָענט געווואָרן, איז געווען דער היפּוך פון אים. אויך יונג, ווי דעווינישסקי, איז ער אָבער געווען שטאַרק סענטימענטאַל, צאַרט, שיער ניט ווי אַ מיידל, סיי מיט זיין אויסזען, סיי מיט זיין באַנעמען זיך, אָבער אַלץ מיט גרויס חן. אפילו די גרויסע אַרעמקייט, אין וועלכער ער האָט דאָן אַלס קונסט־מאָלער געלעבט, האָט אים געפאסט און צוגעגעבן חן. אַז איך פלעג צו אים אַמאָל קומען אין זיין קליינעם אַרעמען צימער, וואָס ער האָט, דאָכט זיך, גערופן סטודיע אָדער אַן אָנדער הויכן נאָמען, האָב איך מער ווי פּענדזלען, פּאַרב און אַ לייוונט אויף אַ הילצערנער ראָם גאָרניט געפונען... ער אָבער, אַ גוטמוטיקער, אַ שטענדיק־שמייכלענדיקער, פון וואָס זייַע בלויע אויגן האָבן נאָך בלויער אויסגעזען, האָט מיט גרויס אָפּטימיזם גערעדט וועגן נייַע צייטן און נייַע וועלטן. גערעדט האָט ער בלויז רוסיש, פליסיק יידיש רעדט האָט ער ניט געקענט, אַלס אַ געבוירענער אין אַ שטאָט ערגעץ אין טיף רוסלאַנד — הגם מען האָט דערציילט, אַז זיין טאַטע איז דאָרט געווען אַ שוחט — אָבער ער האָט ליב געהאַט יידיש. פון מיינע לידער האָט ער גאָר געכאָפּט התפּעלות... און קומענדיק צו אים, האָב איך געמוזט פאָר־לייענען מיינע לידער. איבערהויפּט האָט ער זיך אַנטציקט פון די ערשטע קאָפּיטלען פון מיין „צוריקקער אַהיים", וואָס איך האָב שוין, ווי איך האָב פריער דערמאָנט אין יענער צייט, נאָך מיין קומען פון אורלויב, אָנגעשריבן אין קאָוונע.

— אַך, טשודנאָ, טשודנאָ, — פלעגט ער שיער ניט אין עקסטאַז אויסרופן נאָך יעדן קאָפּיטל... וויעד ווי טשיסטי ניעקראַסאָוו...

און אַוועקלייגנדיק דעם פּענדזל, מיט וועלכן ער האָט די גאַנצע צייט, וואָס איך האָב געלייענט, גערעמלן עפּעס אויפן גרויסן לייוונט — פלעגט ער, אַלץ אַ באַגייסטערטער זיך אָנרופן:

„אַ טיעפּער יאַ וואָס קאָיע־טשטאָ פּראָטשטו איז מאָיעווא... — און איצט, הייסט עס, וועט ער מיר פאָר־לעזן וואָס עס איז פון זיינע...

ער האָט שוין דעמאָלט געשריבן שיינע רוסישע לידער. אויך אַלץ אויף סאָציאַלע מאָטיוון, הגם וועלן־ניט־וועלן פלעגט ער מיר פאָרלייענען אַ ליבע־לידל, אַ נאָטור־לידל, וואָס אין דעם איז געלעגן זיין הויפּטקראָפט אין די פיל־שפּעטערדיקע יאָרן, וועלן ער איז שוין געווארן באַרימט אַלס רוסישער דיכטער און וועלן איך האָב אים שוין געלייענט אין די רוסישע ליטעראַרישע זאַמלביכער אָן זשור־נאַלן...

דער דריטער פון די נייַע קאָלעגן און חברים איז גע־וועזן י. י. פּראָפוס. ווי מיר דאָכט, איז ער געווען דאָן אַ בחורל פון אַ יאָר צוואַנציק. באַשעפטיקט האָט ער זיך מיט לערעריי. קיין גרויסע גליקן האָט ער אָבער פון זיין לערעריי ניט געמאַכט. אין יענער צייט אַ פּאַרבענקטער, אַ פּאַרטרוימטער און אומצופרידענער, האָט ער שיער ניט געשפּילט די ראָלע פון אַ בייראָן... געקליידט דווקא איז ער געווען שיער ניט ווי אַ „פּראַנט", אָזוי אָן ער פלעגט אָמאָל קומען צו מיר אין קאָזאַרמע, וואָס האָט זיך שוין געפונען אין אַ שטילער, ריינער גאָס, האָבן די מוזיקאַנטן מיר אָנגעזאָגט, — שמייכלענדיק דערביי:

— דער יונגער פּאָן איז געקומען...

אויך ער האָט פּאַרמאָגט אין יענער צייט בריוו, וואָס ער האָט געהאַט באַקומען פון פּרצן. צו אים איז פּרץ זייער גנעדיק געווען: „אין אייערע לידער הער איך די מעכטיקע טענער"... אָדער עפּעס ענלעכס האָט אים פּרץ אין אייַן בריוו גערימט...

פּראָפוס האָט זיך אָבער געמאַכט, ווי די דאָזיקע שבחים גייַען אים ניט שטאַרק אָן...— ס׳איז אַלץ גאָרניט... „ווייס איך"...

אַ שווערלעך געמיט געווען...

פונדעסטוועגן האָב איך אים שטאַרק ליב געהאַט, פלעג אים באַזוכן אויף זיין וואוינונג, אַ צימער ביי אַ וואוילער יידישער פרוי. זי האָט אים באַהאַנדלט ווי אַ מאַמע — אַ בן־יחידל. און ער האָט זיך טאַקע געהאַלטן עפּעס ווי אַ בן־יחידל, וואָס קיין זאַך געפעלט אים ניט און וואַרפט זיך מיט אַלץ...

און אפשר אָט דווקא אָט דאָס „וואַרפן זיך" איז גע־פעלן געווארן מיר, דעם דעמאָלט שיער ניט פאַרהאַרטע־וועטן פון אַלערליי איבערלעבונגען.

ער פלעגט מיר אויך פאָרלעזן יעדעס ניי לידל, וואָס ער פלעגט אָנשרייבן. מאָנכע פלעגן מיך אָנטציקן. אי־כערהויפּט האָבן זיינע לידער זיך אויסגעצייכנט מיט שטאַרקער מוזיקאַלישקייט און שיינער שפּראַך, שיער ניט אַ יונגער הייַנע געווען.

עד־היום וואונדער איך זיך און עס פאַרדריסט מיך, וואָס פון אים איז ניט געווארן דאָס, וואָס עס האָט גע־קענט פון אים ווערן. אמת, זיין זאַמלונג לידער, וואָס ער האָט אין יאָרן אַרום אַרויסגעגעבן, האָט פאַרמאָגט פיל זייער שיינע לירישע לידער און האָבן אויך בייי־געטראָגן זייער טייל צו דער באַרייכערונג פון דער יידי־שער ליריק...

* * *

די צייט איז דאָן געווען אַן אומרואיקע. אין דער לופט האָבן זיך געטראָגן — פאַר די וואָס האָבן געקענט הערן — די טענער פון דער נייער צייט. אין יידישן לעבן איז דאָן אַרויפגעשוואומען דער פאָליטישער ציוניזם — נאָך דעם רושם, וואָס הערצלס בראָשור „די יידישע מדינה" האָט אַרויסגערופן. פּראָפוס, אַ שטיקל „קענער" פון

דייטש, האָט געלייענט די דעמאָלט נאָר־וואָס געגרינדעטע וואָכנשריפט אין דייטש, „די וועלט", דער אַרגאַן פון די ציוניסטן, און פלעגט, ווי עס געדענקט זיך מיר, שטאַרק קריטיקירן אירע פּראָגראַם־אַרטיקלען און איר טענדענץ בכלל... איך בין, נאַטירלעך, געווען מיט אים אייגפאָר־שטאַנען...

צוליב דעם ציוניזם איז די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג רירעוודיקער און לעבעדיקער געוואָרן. פון דער אונטערערדישקייט האָט זיך די אַרבעט אָנגעהויבן אַרויס־שפּאַרן אויף דער ליכטיקער שיין. עס זיינען שוין געווען טוער מיט בולטע רעוואָלוציאָנערע פיזיאָנאָמיעס. ערב „בונד" אָדער אפשר טאָקע דער גרויסער טאָג פון „בונד" איז שוין דעמאָלט געקומען.

איך געדענק נאָר, אַז אין יענעם אָנהויב זומער, שוין דאָכט זיך געווען 1898 — דאָס יאָר אין וועלכן מיין דינען האָט זיך שוין געדאַרפט ענדיקן — זיינען פאָרגעקומען אין קאָוונע פיל רעוויזיעס און אַרעסטן...

קומענדיק איינמאָל אין אַ פרייען נאָכמיטאָג אין קאָוונער שטאָט־גאָרטן, האָב איך געטראָפן זיצן אויף אַ באַנק אַן אומעטיקן, אַ בלאַסן — דעם שטענדיק־שטראַלנדיקן דמיטרי צענזאָר...

— אָ, רייזען, גוט וואָס איר זייט געקומען... איר וועלט, אַז דעווינישסקי איז נאָך אַ רעוויזיע ביי אים אַרעסטירט געווארן און זיצט נאָך... מיך האָט מען אויך אַרעסטירט, אָבער ווי איר זעט — אַרויסגעלאָזט.

ווי מיט אַ האַמער איבערן קאָפּ האָט אויף מיר די מעלדונג וועגן דעווינישסקיס אַרעסט געווירקט...

ערשטנס — דעווינישסקי אַליין! — די מורא פאַר אַזוינע אַרעסטן איז געווען זייער גרויס. עס זיינען אומגעגאַנגען לעגענדעס אַז מען פייניקט, מען מאַטערט... און פאַר מיינע אויגן האָט שוין אַ שווּעב געטאָן דאָס ערנסטע געזיכט מיט די קלוג־ברוינע אויגן און די דורכדרינגענדיקע בליקן פון א. דעווינישסקין, ווי אַזוי ער ענטפערט טראָציק אויף אַלע פראַגן און די שטראָף וועט נאָך דערפאַר גרעסער זיין.. צווייטנס, וואָס וועט זיין מיט מיר אַליין — אָ סאָלדאַט! און אַלע מיינע פאַפּירן, דאָס העפט מיט לידער, די בריוו פון פרצן, שלום־עליכמען, די אויס־שניטן פון די סאָציאַליסטישע אַמעריקאַנער צייטונגען, דאָס ליד „אויף קאַראול" — אַלץ האָט מען געפונען!...

איך בין געוואָרן בלייך, וויייל דמיטרי צענזאָר האָט גלייך באַמערקט (אין רוסיש נאַטירלעך):

— וואָס האָט איר זיך אַזוי דערשראָקן. עס איז גאָרנישט. אָט האָט מען דאָך מיך אַרויסגעלאָזן און אים וועט מען וואַרשיינלעך היינט נאָך אַרויסלאָזן.

— אָבער מיינע פאַפּירן... — האָב איך געמורמלט...

— ביי אים האָט איר באַהאַלטן? — וואונדערט ער זיך און שמייכלט, ווי איינער זאָגט: געפונען אַן אָרט וואו צו באַהאַלטן געפערלעכע כתבים...

גליקליכערווייז האָט מען אויף מאָרגן אויך דעווי־נישסקין באַפרייט. איך האָב אים געטראָפן אין גאַס. דער־זענדיק מיך, האָט ער מיך ווי אַ פאַרשולדיקטער אַנ־געקוקט:

— יאָ, רייזען, טייערער, אייערע פאַפּירן צוגענומען...

ער אַליין איז שטאַרק אומרואיק צוליב דעם. ווער ווייסט — אַ סאָלדאַט, הגם קיין גאָר געפערלעכס איז דאָרט ניט געווען... ער דערציילט מיר שוין מיט אַ שמייכל, ווי אַזוי מען האָט מיינע פאַפּירן געפונען:

— איך האָב זיי געהאַלטן אונטן אין אַ שטול פאָר־רוקט. וועט זאָל קלערן, אַז זיי זאָלן איבערקערן דעם שטול און זוכן דאָרטן אונטן...

ער ראָט מיר דערווייל וואָס זעלטענער צו זען זיך מיט אים... עס איז אַ סכנה. ער איז אפילו פריי, אָבער קאָמפּראָמעטירט ביי דער אָכראַנקע איז ער שוין גענוג...

בלייבט מיר שוין דער איינציקער כשרער פריינט מיינער, פּראָפוס...

אָבער וועט איך זיך אין אוונט אין שטאָט־גאָרטן אויף דער עסטראַדע און שפּיל און זע, ווי א. דעווינישסקי טראָגט זיך פאַרביי מיט זיין שיינער שלאַנקער פיגור און מיט זיין שטאָלצן גאַנג, געאָרעמט מיט דער שיינער — שוין דער יינגערער — פריילין וווייסבראָד, קען איך זיך ניט באַהערשן און ביי יעדן אַנטראַקט כאַפּ איך זיך אַראָפּ פון דער עסטראַדע, באַגריס זיך מיט אים אין אַ שטי־לערער אַלייע, וואַרפט שוין אויך אַ בליק אויף דער שיינער פריילין וווייסבראָד, וועלכע שטייט דאָן, וועט איך רייד מיט אים אין אַ זייט — און גראָבט מיט איר זיידענעם שירעם אין זאַמד, פון אומגעדולד.

ער איז אויך אומגעדולדיק. פריינטשאַפט איז טאָקע אַ וויכטיקער ענין, אָבער אַ שיין מיידל איז נאָך וויכ־טיקער. אין דעם פּרט איז א. וווייטער געווען שטענדיק אויסגעהאַלטן. שוין אין מינסק, אין יאָרן שפּעטער, ווען ער האָט ביי מיר אויף אַ גאַנץ קלוגן אופן „אָפּגע־שלאָגן" אַן אינטערעסאַנט מיידל, מיט וועלכן איך האָב אים באַקענט אין מיין וואוינונג, וואוהין ער פלעגט קו־מען זייער אָפט, האָב איך אים אין שפּאָס געמוסרט:

— סטייטש, איר האָט אַוועקגענומען מיין באַקאַנ־טע...

האָט ער אויך אין שפּאָס געענטפערט:

— אין אַזוינע ענינים, טייערער, שפּילט פריינטשאַפט קיין ראָלע ניט...

אָבער ווי עס איז געקומען צו געזעלשאַפטלעכער אר־בעט, האָט ער שוין די אַרבעט געשטעלט העכער פאַר אַלע פּערזענלעכע דערפאָלגן... דרין איז באַשטאַנען די גרוי־סע קראָפט פון זיין טיף עטישער פערזענלעכקייט.

און אָט ביי אַזאַ קורצער באַגעגעניש אין שטאָט־גאָרטן האָט ער מיר איינמאָל אָנגעזאָגט די שימחה:

— רייזען, אייערע פאַפּירן זיינען מיר צוריק אָנגע־קומען... אַלע בריוו, אַלע אַמעריקאַנער צייטונג־אויס־שניטן... נאָר דאָס העפט לידער, שמייכלט ער, איז פאַר־האַלטן געווארן...

ווירקלעך אַ פרייד... די מורא צו ווערן אַרעסטירט — און די מורא איז געווען ניט אומבאַגרינדעט — איז שוין כמעט ווי אינגאַנצן אַראָפּ; פאַרן העפט געשריבענע לי־דער האָב איך שוין קיין מורא ניט געהאַט. דער עיקר טרייפס איז געווען אין די געדרוקטע לידער אין די אַמע־

ריקאַנער צייטונגען, און די זיינען גראד אָפּגעשיקט גע־ווָארן פון דער זשאַנדאַרמעריע צוריק...

אָפּנים, דער דעמאָלטיקער קאָוונער ראַבינער, וועל־כער איז געווען דער צענזאָר פון דער זשאַנדאַרמעריע, האָט געוואָלט טאָן אַ טובה אַ יידישן סאָלדאַט און האָט ניט געמאַכט קיין גרויס וועזן פון די רעוואָלוציאָנערע לי־דער מיינע, ווייל אומלעגאַלס, און נאָך פאַר אַ סאָלדאַט, איז דאָרט געווען איבערגענוג...

איבעריקנס איז מיר עד־היום אַ וואונדער, ווי אַזוי איך אַלס סאָלדאַט בין אַרויס דאַן ריין פון אַזאַ האַרבער זינד...

פונדעסטוועגן, אַז איך פלעג אין שטאָט־גאָרטן באַ־געגענען יעדן אָוונט, וועו איך פלעג נאָך דער ערשטער אָפּטיילונג פון אונדזער מוזיקאַלישער פּראָגראַם אַרומשפּא־ציר אין די אַלייען צו באַטראַכטן דאָס פובליקום און זוכן מיינע ציווילע פריינט — אַז איך פלעג באַגעגענען זיך מיט די אומהיימלעכע בליקן פון דעם דיקן זשאַנדאַרמען־פּאָל־קאָווניק, וועלכער איז קענטיק געווען אַ גרויסער פּאַטריאָט פון אונדזער אַרקעסטער און פלעגט אַלע אָוונט קומען אין גאָרטן — פלעגט מיר אַ ציטער טאָן דאָס האַרץ, איך פלעג זיך וועלן מאַכן, ווי איך וויים ניט פון וואָס צו זאָגן, אַז איך בין דאָס ניט דער, וועמען ער מיינט, און פלעג דווקא אים צוריק אַרייגקוקן אין די אויגן, זאָל ער טאַקע זען, אַז דאָס בין איך ניט וועמען ער מיינט אוודאי... פלעגט ער מיר נאָך בייזער און קאָנצענטרירטער אָנקוקן... ביז איך פלעג אָפּגיין פון אים, אַוועק צוריק אויף מיין פּלאַץ אויף דער עסטראַדע און מיט מער פלייס זיך נעמען שפּילן מיין סאָלאָ אין גלינקעס „זשיזן זאַ צאַריאַ"...

דאָס איז געווען ווי אַ מין סגולה צו פאַרטומלען דעם דעמאָלטיקן „המן" פון דער פרייהייטס און אַרבעטער־באַ־וועגונג, פון וועלכער איך בין שוין אין יענער צייט געווען ניט נאָר אַן אָנהענגער, נאָר שיער ניט אַן אָנטיילנעמער.

* * *

די פרייע קאָוונער לופט, אַדאָנק דער יידישער יוגנט — און מאַנכע צוגעפאָרענע רעוואָלוציאָנערן אין יענער צייט אין קאָוונע — האָט שוין געניג געווירקט אויף מיין קעמפערישער יוגנט.

ש. ניגער

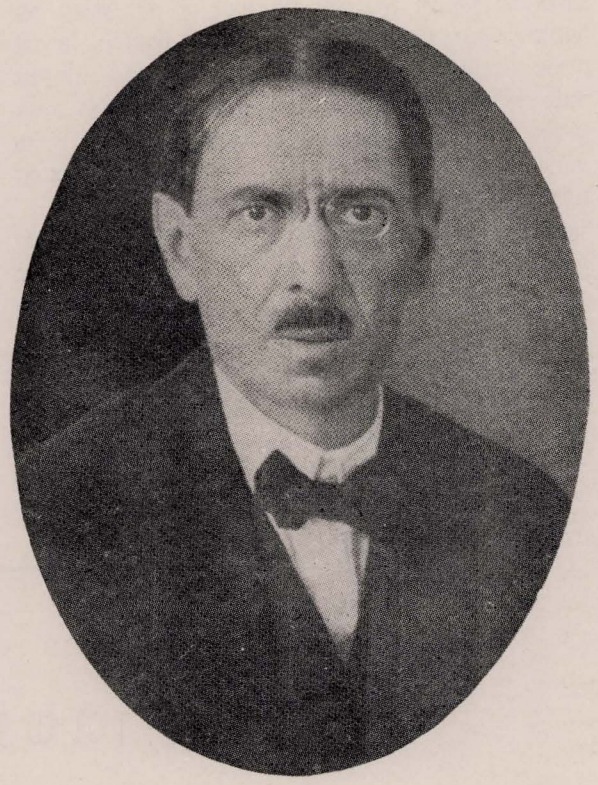
בעל מחשבות

בעל מחשבות (דר. איסידאָר [ישראל] עליאַשעוו) איז געבוירן געווארן אין יאָר 1873, אין קאָווגע. שוין אין די קינדעריאָרן האָט ער אין זיך איינגעזאפט דאָס ליכט, ווי אויך די טונקלקייט פון אונדזער פאַרצייטיקן פרום־באַ־לעבאַטישן לעבן. זיין פאָטער, ר׳ שלמה זאַלקינד עליאַ־שעוו, איז געווען אַ סוחר, אַ רייכער קרעמער, אַ חשובער בעל־הבית אין שטאָט. ער האָט געשטאַמט פון אַ שיינער משפּחה אין זאָגער, וואָס איז באָרימט געווען מיט אירע לומדים און משכילים („חכמי זאָגער"). אין די יונגע יאָרן איז ער אַליין אויך געווען אַ האַלבער משכיל. אין די קאַפּיטלעך מעמוארן („אַ מענטש — אַ לעבן"), וואָס בעל מחשבות האָט פאַרעפנטלעכט אין יאָר 1922 אין „דעם אַמעריקאַנער",*) דערציילט ער וועגן זיין פאָטער, אַז אין דער יוגנט האָט ער „געלייענט דייטשישע ביכער און (איז) געווען אַ פיינער העברייער, אַן אָנגעשטאָכענער פון די ערשטע השכלה ספרים". ער האָט געהאַט בדעה „זיך צו לערנען ווייטער, נאָר ניט צו בלייבן אין מצב פון זיינע חברים, וואָס האָבן פרי חתונה, און נעמען זיך באַלד פאַר עפּעס אַן עסקל, פאַר אַ קרעמל, פאַר וואָכער א. ד. ג., און צו דעם צווינק האָט ער, חוץ דייטש און העברעאיש, זיך נאָך אויסגעלערנט בוכהאַלטעריע, וואָרעם

*) פריער איז עס געדרוקט געווען אין דעם העברעאישן זשורנאַל „העבר", פעטראָגראַד, 1918, נומ. 11.

צו יענער צייט איז בוכהאַלטעריע אויך געווען אַזאַ מין איידעלע קענטשאַפט, ווי בן זאבס דיקדוק, און דערצו נאָך אַן אינטעליגענטע מלאכה, וואָס קען אַרנטלעך מפרנס זיין אַ מענטשן. קיין שידוכים האָט ער זיך ניט געלאָזט ריידן, און ביי 22 יאָר איז ער געבליבן אין זאָגער, אונטער דער השפּעה פון ר׳ חיים זאַק און די מאַנדעלשטאַמס, וואָס זיינען געווען זיינע לייבלעכע שוועסטערקינדער און וואָס זיינען שוין אָפּן אַרויס פאַר אַ בריטער אוניווערזי־טעט־בילדונג". אויך איסידאָר׳ס מוטער חיה שרה זאַל־קינד איז געווען אַ וואויילקענעוודיקע. זי האָט געקענט דייטש, פויליש און לשון קודש. געווען אַן עכטע אשת־חייל, איינע פון די קאָוונער שטאָט־חכמות. איבערן גאַנצן הויז האָט געשוועבט דער רוח־ההשכלה, אָבער ער איז בטל געווארן לגבי דעם גייסט פון פרומקייט. דער פאָטער איז געווען „אַ האַלבער משכיל און אַ גאַנצער ירא שמים". ער איז תחילת טאַקע אַוועק אויפן וועג פון השכלה, אָבער ער איז געבליבן שטיין ביים רעכטן אָנהויב. אונטער דער ווירקונג פון זיין ווייבס פרומע קרובים, און מחמת ער איז געווען אַליין „אַ טיפע רעליגיעזע נאַטור", האָט ער זיך אומגעקערט צוריק צו דער אַלטער גאָטספאָרכטיקער יידישקייט. שפּעטער, אין סוף 70ער יאָרן — ישראל איז געגאַנגען דאַן אין חדר, — איז ער געווארן גאָר אַ מוסרניק.

דאָס האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם גייסטיקן לעבן פון דעם צוקינפטיקן שרייבער. זיין פאָטער האָט אים אפט מיטגענומען מיט זיך קיין סלאָבאָדקע,

דאָס לעצטע בילד פון בעל־מחשבות
(בערלין, 1923)

אַ פאַרשטאָט אין קאָוונע, וואו עס האָט זיך דאַן געפונען ר׳ איצעלע פעטערבורגער, אַ פירער פון די מוסרניקעס. „דאָרטן", דערציילט בעל־מחשבות, „פלעג איך מיט אַ יינגלשער נייגער זיך צוהערן אין אַ קלייזל צו די דרשות פון ר׳ איצעלען, וועלכע ער פלעגט האַלטן פאַרן עולם אין דער טונקלקייט, צווישן מינחה און מעריב. און נאָך ביז היינט קאָן איך ניט פאַרגעסן דעם אומעט און דעם שוידער, וואָס פלעגט מיך מאַנכע מאָל אַרומנעמען, וועו איך פלעג, נאָך דער דרשה, וואָס פלעגט זיך ענדיקן קורץ פאַר מעריב אין דער אַרומיקער פינצטערקייט, דערהערן מיט אַמאָל דעם כאָר פון ווייטענדיקע קולות: ׳שובה אלינו ונשובה׳, ׳מאין באת ולאן אתה הולך׳..."

טיפע שפורן האָבן די דאָזיקע מינוטן פון רעליגיעזן „שוידער" געמוזט איבערלאָזן אין עליאַשעווס נשמה, און זי איז קיינמאָל ניט אויסגעליידיקט געוואָרן פון דער הייסער רעליגיעזיטעט, וואָס ער האָט געירשנט פון זיין פאָטער און וואָס האָט געפיניקט און באַלויכטן זיין קינדהייט. אפילו שפעטער, וועו ער איז אַוועק פון פרומער יידישקייט, האָט ער אין האַרצן גענטראָגן אירע ליבע געשטאַלטן און געבענקט נאָך דעם ליכט, וואָס איז אין אירע טונקלקייטן. אין איינער פון זיינע פאַעטישע עסייען וועגן „נאַציאָנאַל יידישע טעג" האָט ער געשריבן: „איטלעכס מאָל, וועו איך זע אַ דערוואקסענעם מענטשן זיך צעגיסן אין אַ תפילה פאַרן רבש״ע, האָב איך אַן אייגנדרוק: דאָ שטייט און יאָמערט אַ מענטש, וואָס האָט אין די לאַנגע יאָרן פאַרלוירן זיין קינדיש געמיט, זיין קינדיש־לויטער האַרץ. אַ פאַרפלעקטער, אַ פאַרשטויבטער האָט ער נאָר אין געבעט: קער מיר אום צוריק מיין זיל־בער־רייגעם געוויסן, מאַך, אַז איך זאָל ווייטער זיין אַ קינד ביי דיר, אַ קינד, אַ קינד!" דאָס איז געוועו זיין אייגענע תפילה. ער האָט געוואָלט דאָס פייער, וואָס האָט אים אָמאָל אָזוי געוואַרעמט און געלויכטן, אוו וואָס איז פונק זיינס האָט נאָך אַלץ געטליעט אונטער דעם אַש פון אָפגעקילטן גלויבן. ווייל עס האָט נאָך געטליעט אין אים אַ פונק, האָט זיך אים געגלוסט דאָס גאַנצע פייער. „מיינט ניט, אַז די יאָרן", האָט ער געשריבן, „מאַכן אונדז אינגאַנצן אויס קינד, די יאָרן פאַראַרטעוועו דאָס האַרץ, פאַראומריניקן אונדזער געוויסן, מאַכן קנייטשן אין אונדזער נשמה. זיי נעמען אונדז צו די מיגלעכקייט צו זיין דאָס, וואָס מיר זיינען געוועו אין אונדזער גאָלדענער קינדהייט. זיי קאָנען אָבער קיינמאָל ניט באַגראָבן אין אונדז דעם אַלטן אייביקן וואונטש צו ווערן זיין ׳אַזוי ווי קינדער׳."

ווער ווייס, צי וואָלט ער געקאָנט אַריבערטראָגן די אַלע יסורים פון גוף אוו גייסט, וואָס אים איז באַשערט געוועו צו ליידן, וועו ניט די כוחות, וואָס עס האָט אים געגעבן זיין טיף־רעליגיעזע קינדהייט? אירע שטראַלן האָבן אים געווארעמט, וועו זיי זיינען געוועו שוין האַלב פאַרלאָשן...

צו צעו יאָר האָט דער פאָטער אים אָפגעריסן פון דער היימישער סביבה אוו אַוועקגעשיקט לערנען אין דער ישיבה פון די מוסרניקעס, וואָס איז געוועו אין גראבין, אַ שטעטל אין קורלאנד. אין דער ישיבה האָט מען געלערנט אויך חכמות חיצוניות (דייטש, געאָגראַפיע, אַריטמעטיק), דער עיקר איז געוועו מוסר. מען האָט געהאַלטן אין איין שרעקן די קינדער מיטן גיהנום, אין איין שטראָפן זיי פאַר די זינד, וואָס זיי האָבן ניט געזינדיקט, אין איין מעורר זיין זיי צו תשובה. אין זיינע מעמוארן — אגב, אַ זייער אינטערעסאַנט קאַפּיטל יידישע קולטור־געשיכטע, וואָס איז נאָך אַלץ ניט אַרויס אין בוכפאָרעם — גיט אונדז עליאָשעווו אַ טרויעריק בילד פון דער דאָזיקער אייגנאַרטיקער פענסיאָן־ישיבה, וואו די קינדער האָבן געלעבט אין שמוץ אוו אין מורא פאַר די שטרענגע משגיחים.

עס וואָלט אָבער געוועו אַ טעות צו טראַכטן, אַז די צוויי יאָר, וואָס דער יונגער ישראל האָט פאַרבראַכט צווישן די מוסרניקעס, האָבן געהאַט נאָר אַ נעגאַטיווע באַדייטונג. זיי זיינען געוועו שווער אוו פינצטער פאַר זיין קינדערשער נשמה; אָבער זיי זיינען אויך געוועו פאַר איר ווי אַ שאַרפער אָקער פאַר יונגן פעלד. זיי האָבן עס אויפגעוועקט, געעפנט.

אויך דער גייסט פון צווייפלען אוו פאָרשן האָט אין

אים אויפגעוואכט בעת ער איז געווען צווישן די מוסר־ניקעס. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז מען זאָל אים אַרויסטרייבן פון ישיבה. פריער האָט ער פאַרזוכט דעם טעם פון הייסן גלויבן. איצט האָט זיך אָנגעצונדן אין אים דאָס קאַלטע פייערל פון אפיקורסות. „מיט פאַר־ביסנקייט און כעס", שרייבט ער, „בין איך צום ערשטן מאָל פרייטיק פאַרנאַכט אַרויס אויף די גראַבינער גאַסן פריי און הפקרדיק. אַ נקמה געפיל האָט אין מיר געפלאַ־קערט. אָבער וואָס קאָן איך אַזוינס אָפטאָן די משגיחים און רש"ז (ר' שמחה זיסל), אַז זיי זאָלן האָבן מיר צו געדענקען? מיין יונגער מוח האָט געקלערט און אויס־געקלערט. מען דאַרף מחלל שבת זיין בפרהסיא. וואָס קאָן נאָך מער דערצאָרנען זיי? און כאָטש איך האָב נאָך אין מיין לעבן ניט געוריכערט, בין איך אַריין אין אַ קראָם און געקויפט פאַר אַ פאָר קאָפיקעס אַ צענדליק פאַפּי־ראָסן, צום ערשטן מאָל האָב איך פאַררויכערט אַ פאַפּיראָס און נאָך פרייטיק־צו־נאַכט..."

דאָך האָבן די לייכטנדיקע פענצטער פון שול, די שבתדיקע ליכט, אים באַגלייט אויף זיין ווייטערדיקן וועג, ניט די אפיקורסישע רויכלעך פון דעם „פאַפּיראָס אום שבת". זיין יוגנט איז אויסגעפאלן אין אַ צייט, וועו די אפיקורסישע השכלה האָט שוין ניט געהאַט איר אַמא־ליקן חן. ער האָט פאַרגעסן די שאָטנס פון זיין קינדהייט, אים האָט געכישופט איר ליכט.

אים האָט עס נאָך מער געכישופט, ווייל אין דער יוגנט האָט ער זיך געהאַלטן דערווייטערט פון דער וועלט, וואו ער האָט פאַרבראַכט זיינע קינדעריאָרן, און פון דער ווייטן זעט אַלץ אויס שענער. ער האָט שטודירט אין אויסלאַנד, פריער אין אַ מיטלשול אין דער שווייץ, דער־נאָך אין די אוניווערזיטעטן פון היידלבערג און בערלין, וואו ער האָט אָנטיילגענומען אין דעם רוישיקן לעבן פון די סטודענטישע קאַלאָניעס. אי די וואָך, אי דער שבת פון דער אַלטיידישער וועלט האָט זיך אָפגערוקט פון אים. ער האָט דאָס אַלץ באַטראַכט שוין פון דערווייטן, אין דער פערספעקטיוו פון דעם היסטאָריש־נאַציאָנאַלן באַ־וואוסטזיין, וואָס האָט דאָן געגנומען אויפוואַכן אין דער יידישער יוגנט.

דאָס שלאָגוואָרט „פאָלק", „נאַציע" (אָדער ציוניזם) האָט געוואָלט דאָן איבערשרייען דאָס וואָרט „קלאָס", „אַרבעטער" (אָדער סאָציאַליזם), וואָס האָט פאַרהילכט די דיסקוסיעס פון די אייראָפעאיש־יידישע סטודענטישע קרייזלעך. עליאַשעוו איז מער מסוגל געווען צו שטעלן זיך אונטער דער פאָן פון ציוניזם. ניט נאָר ווייל ער האָט געשטאָמט פון אַ פרום־באַלעבאַטישער פאַמיליע, האָט גע־קראָגן אַ טיף־יידישע דערציאונג און איז געווען אַ מוסר־ניק אין די קינדער־יאָרן. עס איז געווען נאָך אַן אָנדער טעם, אַ וויכטיקערער. דאָס קינסטלערישע און דאָס טיף־אויפריכטיקע אין אים האָבן פאַראורזאכט ס'זאָל אים ציען צו עפעס קאָנקרעטס, צו עפעס אַזוינס, וואָס האָט קאָ־ליר, פאַרנעמט, און רעדט צו זיין פאַנטאַזיע. אַרבעטער־שאפט, סאָציאַליזם איז געווען צו אַבסטראַקט פאַר אים. „וועקן הערָאישע געפילן ביי אַ פאָלק שוסטער, שניידער און פֿעדלער" — דאָס איז אים געפעלן געווען. דאָס פֿאָלק שוסטער, שניידער און פעדלער איז געווען פאַר אים אַ מער לעבעדיקער, אַ מער בילדלעכער באַגריף, ווי דער קלאַס שוסטער און שניידער.

עליאַשעוו איז געוואָרן אַ ציוניסט. אָבער אויך זיין ציוניזם איז געווען אַן אייגנאַרטיקער. ער האָט אים גע־שטעלט פאַר די אויגן ניט דעם אַבסטראַקטן אידעאַל פון אַ צוקינפטיקער יידישער נאַציע, נאָר דאָס בילד פון דעם רעאַלן יידישן פאָלקס־לעבן. פון דאַנען איז געווען איין טראָט צו דער אידישער פאָלקשפראַך, צו דער יידישער פאָלקשאַפונג. און שוין אין יאָר 1895 האָט ער (ווי עס איז צו זען פון זיינעם אַ בריוו צו מיר) אָנגעשריבן עפעס אַ זאַך אויף יידיש מיטן נאָמען „עס קאָכט און עס רודערט אין שטעטל אפיקומן" און עס געלייענט אין אַ סטודענטישן פאַראיין. אָבער ער האָט נאָך דאָן ניט גע־טראָכט צו ווערן אַ יידישער שרייבער. אפילו שפּעטער מיט עטלעכע יאָר, וועו אַ פאָר האַלב־בעלעטריסטישע זאַכן זיי־נע האָבן זיך שוין געהאַט גערדוקט אין עפעס אַ רומע־נישער יידישער צייטונג, האָט נאָך אַלץ אים „מער אינ־טערעסירט די אַפאָסטאָלישע ראָל פון אַ יונגן ציוניסט, וואָס גאַרט מער צו קריטיקירן די יידישע קעגנווארט און וואָס שטרעבט צו וועקן הערָאישע געפילן ביי אַ פאָלק שוסטער, שניידער און פֿעדלער, איידער אָנצוטאָן אויף זיך די עפאָלעטן פון אַ ליטעראַט"*). די „חכמי הפּען", וויי ער רופט זיי אָן, פון דער העברעאישער און דער יידי־שער פרעסע, ווי ווייט זי האָט דאָן עקזיסטירט, האָבן אים ניט געצויגן צו זיך. און וועו זיין חבר און פריינט דר. יוסף לוריע, וועלכער איז אין יאָר 1899 געוואָרן דער רעדאַקטאָר פון וואָכנבלאַט „דער יוד", וואָלט אים ניט „מיט געוואָלד אַריינגעצויגן צווישן זיינע מיטאַרבעטער", וואָלט ער „אפשר ניט אַזוי גיך אַריין אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט"**).

ער איז אַריין, אָבער ער האָט זיך אַלץ נאָך ניט גע־פילט ווי אַן אייגענער מענטש אין דער יידישער ליטע־ראַטור. האָט ער אונטערגעשריבן זיינע אַרטיקלען פריער „איס על" און דערנאָך „גר צדק". ער האָט נאָך אַלץ געדענקט, אַז ער איז ניט אַריינגעגאַנגען אין דער יידישער ליטעראַטור, נאָר אַריינגעפאַלן, ווי ער שרייבט אין דעם פריער ציטירטן אַרטיקל. „איך בין אַריינגעפאַלן אין דער יידישער ליטעראַטור, ווי אַ גויאישער גאַסט". אָבער ער האָט זייער שנעל אויפגעהערט צו זיין אַ גר און איז געוואָרן אַ תושב.

נאָך דעם פינפטן באַזעלער קאָנגרעס, וועו עס איז געגרינדעט געוואָרן די „דעמאָקראַטישע פראַקציע" אין ציוניזם, פון וועלכער עליאַשעוו איז געווען אַ מיטגליד, און דער אַרויסגעבער פון „יוד" האָט מורא געהאַט פאַר עליאַשעווס פריערדיקן ליטעראַרישן נאָמען, טאָמער איז ער טריף געוואָרן אין צאַרישן רוסלאַנד, האָט דער יונגער

*) זע זיין אַרטיקל „פינף און צוואַנציק יאָר ליטעראַטור", „מאַרגן זשורנאַל", דעצ. 31, 1922.

**) דאָרט

שרייבער אַנגעהויבן צו דרוקן זיינע אַרטיקלען אונטער דעם פּסעוודאָנים בעל־מחשבות. אונטער אָט דעם נאָמען האָט דר. עליאַשעוו פאַרנומען אַן אָרט אויבנאָן אין דער יידישער ליטעראַטור (אויפן געביט פון דעם האַלב־בעלע־טריסטישן עסיי, פון דעם איראָנישן מעשהלע — עליאַ־שעווס אַן אייגענע ליטעראַטור־פּאָרעם, — פון דעם ערנסט־שפּילעוודיקן פעליעטאָן, פון דער לירישער פּובליציסטיק). אונטער אָט דעם נאָמען איז ער געוואָרן דער גרינדער פון דער יידישער קריטיק, דער, וואָס האָט געהאַלפן מאַכן פון די יידישע ליטעראַטן אַ יידישע ליטעראַטור. ער האָט ווייטער געשפּונען דעם פאָדעם פון אונדזערע קלאַסיקער און געלאָזט זיך אים אַריינווּעבן אין דעם געוועב פון דעם יידישן לעבן, פון דעם יידישן באַווּאוסטזיין. ער איז אין משך פון מער ווי צוויי צענדליק יאָר געווען דאָס אָפּענע אויג און דאָס פיינע אויער, וואָס האָט געזען, געהערט אַלץ, וואָס האָט זיך געטאָן אין דער יידישער ליטעראַטור, און געמאַכט, אַז אַנדערע זאָלן עס זען און הערן. אַליין איז ער געווען איינער פון אונדזערע פיינסטע שרייבער און לעזער, אַ חוץ דעם, וואָס ער האָט אַנדערע שרייבער גע־האַלפן שרייבן און אַנדערע לעזער — לעזן...

מיט זיינע קריטישע עסייען האָט ער געוויזן, אַז אַ קריטיקער איז ניט יענע בעקלינשע פאַרזעענישׂ, וואָס האָט אַ בייז צאַרנדיק פּנים און האַלט די פּען אין מויל, ווי אַ שוחט דעם חלף, נאָר אַז ער איז דער אמתער פּרייַנט פונעם קינסטלער און פון דער קונסט.

בעל־מחשבות איז ניט געקומען „קריטיקירן", נאָר שאַפן. צוויישן אים און די דיכטער איז געווען בלויז דער חילוק, וואָס זיי האָבן געבלעטערט — און קריטי־קירט — דאָס בוך פון לעבן, בעת ער האָט זיך פאַרטיפט אויך אין דעם לעבן פון בוך... איז דאָס לעצטע דעך אַזוי גע־לייטערט, אַז עס קאָן ניט מער נאָך געלייטערט ווערן? איז עס דען פלאַך אַזוי און אָן פאַרבאָרגענישן, אַז עס קאָן ניט קומען איינער און אויפדעקן אין דעם עפּעס נייס? איז עס דען אַזוי באַגרענעצט און אומבאַוווּוסט, אַז עס איז דאָ אין דעם ארט נאָר פאָר דעם שרייבער'ס פערזענ־לעכקייט און ניט אויך פאַר דער פאַנטאַזיע און דער שא־פונג־קראַפט פון דעם טאַלאַנטפולן לעזער?

מיט זיינע עסייען וועגן מענדעלען און שלום־עליכמען, ווי אויך מיט אַנדערע שפּעטערדיקע אַרטיקלען זיינע, האָט בעל־מחשבות געוויזן, אַז ניט נאָר די שרייבער שאַפן די יידישע, ווי יעדע, ליטעראַטור, נאָר אויך דער לעזער שאַפט זי, וועט אים געלינגט נאָר צו באַפרייַען זיך פון זיין לעזערישער שטומקייט. בעל־מחשבות האָט געוויזן, אַז דער טאַלאַנטפולער גענייסער פון קונסט, וועלכער האָט זיין אייגן גייסטיק לעבן, הערט אויף צו זיין דעם קינ־סטלערס מיטשאַפער און וועלט אַליין אַ שאַפער, ווי נאָר ער אַנטדעקט אין זיך די פּאַיקייט אויסצודריקן מיט דער הילף פון וואָרט די אייגדרוקן, וואָס ער האָט פון וואָרט...

האָט בעל־מחשבות דען ניט רייכער געמאַכט די וועלט, וועגן וועלכע ער האָט געשריבן? האָט ער זיי דען ניט געלייטערט? זיינען זיי דען ניט געוואָרן אַנדערע, קלע־רערע, נאָכדעם ווי ער האָט וועגזּ זיי געשריבן? האָט ער דען ניט אָפּגעוואָרפן אין זיי דאָס צופעליקע און ניט־וויכטיקע, אַזוי ווי דער קינסטלער לאָזט אין שאָטן דאָס ניט־עיקרדיקע, וואָס איז דאָ אין לעבן? האָט ער דען ניט בולט געמאַכט, פונקט אַזוי ווי דער קינסטלער טוט, דאָס כאַראַקטעריסטישע און דאָס אויפטוערישע, וואָס אין זיי? האָט ער דען ניט געמאַכט קיין גאַנץ בילד פון די שטריכן און שטריכלעך, וואָס אין די שאַפונגען פון די קינסטלער זיינען זיי געווען צעזייט און צעשפּרייט?

די קינסטלער האָבן אונדז געגעבן רייַנע, געלייטער־טע כאַראַקטערן אָדער פאַרגרעסערטע פּאַרטרעטן פון פאַרשיידענע סאָרטן מענטשן און גרופּעס מענטשן. דער קריטיקער האָט אויסגעמאָלט די כאַראַקטערן און די ביל־דער פון די פאַרשיידנערליי קינסטלער. איז שילדערן קינ־סטלער און זייערע ווערק לייכטער, ווי שילדערן אַנדערע מיני מענטשן? פאָדערט זיך ניט דערצו קיין קונסט?

און האָט דען בעל־מחשבות דורך די ווערק פון אַנ־דערע ניט געגעבן אונדז זיך אַליין, אַזוי ווי די שרייבער גיבן אונדז זיך דורך זייערע ווערק? לייכט דען דורך זיינע קריטישע עסייען ניט אַרויס זיין אייגן לעבן און זיין איי־גענער קוק אויפן לעבן? איז דען דער שמייכל פון ליב־שאַפט און ראַמאַנטיק, וואָס האָט געשוועבט אויף זיינע ליפּן אין דעם ערשטן פּעריאָד און די פאַרביטערטקייט, די איראָניע, וואָס האָט זיי אָפּט צעקרימט אין דעם לעצטן פּעריאָד — ניט געווען קיין אויסדרוק פון זיין פּער־זענלעכקייט?

אָבער אייַדער מיר פּרואוון מאַכן אַ סך־הכל פון בעל־מחשבותעס ליטעראַטור־קריטישע אויפטואונגען, לאָמיר אַ קוק געבן אויף דעם מצב, אין וועלכן די יידישע קריטיק האָט זיך געפונען אייַדער ער האָט זיך באַווּיזן...

עס איז שוין מער ווי פיר הונדערט יאָר זינט מען האָט אָנגעהויבן דרוקן ספּרים אויף יידיש, ספּרים מיט אַ וועלטלעכן און אַ רעליגיעזן אינהאַלט. עס איז געווען אַ יידיש וואָרטשאַפן אויף אַלערליי ליטעראַרישע געביטן, אָבער ניט אויפן געביט פון קריטיק.

עס איז אין די ווערק אויף יידיש געווען לעבנס־קריטיק (מוסר), אָבער די ווערק גופא זיינען ניט קרי־טיקירט געוואָרן. סיידן מען זאָל צורעכענען צו קריטיק די לויבגעזאַנגען פון די הסכמה'ס און די איינציקע, צו־פעליקע, קריטישע באַמערקונגען, וואָס טרעפן זיך אין די הקדמה'ס צו אַלטע יידישע ספּרים.

אונדזער העברעאיש־אַראַמאַישע ליטעראַטור איז גראד געווען פול מיט פּירושים אויף ספּרים, מיט הערות, הגהות, וויכוחים, וואָס דאָס זיינען אַלץ פאָרמען פון קריטיק. אָבער די יידישע מחברים — זיי האָבן זיך זעלטן וועט אָפּגעגעבן איינער מיט דעם אַנדערנס ווערק. ערשט אין דעם וואַכנבלאַט „קול מבשר", וואָס האָט אָנ־געהויבן אַרויסצוגיין אין יאָר 1862, ווייזט זיך דער מין שרייבן, וואָס מיר רופן אָן ביבליאָגראַפיע, רעצענזיעס, קריטיק.

אויך אין אַנדערע שפראַכן האָט ערשט די פּעריאָדישע פּרעסע, וועלכע איז אויפגעקומען, געהאָלפן זיך פונאַנדערבליבן דעם צווייג פון ליטעראַטור, וואָס הייסט קריטיק. אָבער געוואקסן איז דער צווייג אויך פריער. ביי אונדז אין דער יידישער ליטעראַטור האָט ער געפעלט. פאַרוואָס? ווייל אַפילו די פּרימיטיווסטע פאָרעם פון קריטיק, די פאָרעם, וואָס באַשטייט אין זוכן מעלות און חסרונות, קען אויסווּאקסן נאָר ביי געוויסע באַדינגונגען, און די וויכטיקסטע פון זיי איז — אַ געוויסע מדרגה פון אינטעלעקטועלער אַנטוויקלונג און אינטעלעקטועלער זעלבסטענדיקייט ביי די לעזער.

די לעזער פון די פאַרציִטיקע יידישע מעשהביכלעך אָדער מוסר ספרים זיינען ס'רוב געווען ווייבער אָדער מאַנסבילן — עם־הארצים. זיי האָבן געקאָנט לייענען, אָבער ניט שרייבן. טאָמער האָבן זיך געפונען צווישן זיי אַזעלכע, וואָס זיינען געווען בריות אויף אַנשרייבן אַ בריוול און אַמאָל אויך זאָגן אַ פּאָר גראַמען, מאַכן אַ לידל אָדער דערציילן אַ מעשה, הייסט עס נאָך ניט, אַז זיי האָבן געקאָנט שרייבן וועגן דעם, וואָס זיי האָבן געלייענט. כדי צו שרייבן וועגן דעם, האָבן זיי געדאַרף האָלטן מער פון זיך אַליין און האָבן זעלבשטענדיקע מיינונגען. אָבער זיי זיינען געווען אינגאַנצן אין רשות פון ספר, וועלן זיי האָבן אין אַריינגעקוקט; וואָס דער מחבר האָט געזאָגט, איז געווען הייליק... אַ פּראָסטער יִד, אַ זינדיקע יידענע — ווי קומט ער אָדער זי צו זאָגן אַ דעה דעם מחבר?

האָט זיי עפּעס אַ ספרל „ניט געמומען", האָבן זיי עס ניט געלייענט; איז עס זיי, פאַרקערט, געווען צום הארצן, האָבן זיי זיך געקוויקט מיט דעם. אַן איינדרוק פון לייענען האָבן זיי געהאַט: ער האָט זיך אויסגעדריקט אין זייער פאַקטישן פאַרהאַלטן זיך צום ספר; אָבער ער איז ניט פאַרמולירט געוואָרן אין ווערטער, ניט דערגאַנגען צום באַוואוסטזיין.

די יידענע האָט געוואוסט, אַז די בבא־מעשה, דער ספר מדות, דער „צאינה וראינה" געפעלט איר, בעת פון אַן אַנדער ספר האָט זי ניט אַזאַ הנאה, אָבער פאַרוואָס איין ספר פאַרשאַפט איר פאַרגעניגן אוּן אַן אַנדערער ניט — אָפּגעבן זיך אַ רעכענונג אין דעם האָט זי ניט געקאָנט. איר קריטיק איז געווען אַן אומבאַוואוסטזיניקע אוּן דערפאַר אַ שטומע.

באַוואוסטזיניקע אוּן אויסדרוקפולע קריטיק ווערט מיגלעך ווען צווישן די לעזער קומען־אויף מענטשן, וואָס פאַרלאָזן זיך אויף זיך אַליין אוּן האָבן דעם מוט אוּן די פעאיקייט אויסצודריקן, וואָס זיי טראַכטן אוּן פילן.

וואָס אייגנטלעך איז אַ קריטיקער? אַ לעזער — אַ לעזער, וואָס דערפילט אין זיך דעם כוח צו ווערן אַ שרייבער. צווישן די לעזער, אָדער ריכטיקער, לעזערינס, פון דער עלטערער יידישער ליטעראַטור זיינען אַזעלכע מענטשן ניט געווען. זיי האָבן ניט געקאָנט זיין, מחמת זיי האָבן כמעט אַלע געהערט צום קלאַס עם־הארצים אָדער „שטומע נשמות".

וואָס איז שייך צו די מחברים, האָבן זיי ניט אַזוי שטאַרק געהאַלטן פון די עברי־טייטש ספרים, אַז זיי זאָלן מאַכן אויף זיי פּירושים אָדער אַריינלאָזן זיך אין חקירות וועגן זיי.

נאָך אַ מאָטיוו איז, וואָס עס זיינען ניט געווען צווישן די אַלטע יידישע מחברים קיין וויכטיקע מיינונג־פאַרשיידנקייטן: זיי האָבן כמעט אַלע געשעפט פון די זעלביקע קוואַלן, געשטיצט זיך אויף די זעלביקע אויטאָריטעטן. אַפילו דער אופן שרייבן איז געווען כמעט ביי אַלעמען גלייך.

אין דער השכלה־צייט האָט זיך געמומען ווייזן ביי אונדזערע לעזער אַ פרייערע באַציאונג צו די אַלטע אַנגענומענע אויטאָריטעטן. מען האָט געמומען שרייבן וועגן נייע זאַכן, אויף אַ נייעם שטייגער, עס איז ניט געווען מער קיין איינגעשטעלטער נוסח, — איז געוואָרן אָרט פאַר קריטיק.

אגב, האָבן די השכלה־ביכלעך ניט סתם אַזוי געמוסרט אָדער אַמוזירט דעם עולם, זיי האָבן אויף זיך גענומען אַ שליחות אומצובייטן דאָס גאַנצע לעבן, זיי האָבן געוואָלט עפּעס אויסוואַרצלען, עפּעס איינפלאַנצן; זיי זיינען געווען דאָס וויכטיקסטע אָדער גאָר דאָס איינציקע קאַמף־געוואָר אין די הענט פון דעם נייעם דור. און קיין וואונדער ניט וואָס מען האָט געמומען ערנסטער זיך פאַרהאַלטן צו זיי — אויספּרובירן זייער שארפקייט, זייער קאַמפּפעאיקייט, זייער אויפקלערונג־וואָרט... אַ ליטעראַטור וואָס איז געווען געבויט אינגאַנצן אויף קריטיק, אויף דער קריטיק פון די עקזיסטירנדיקע פירונגען אוּן מיינונגען, האָט געמוזט פאַרמאָגן אויך אַן אַרגאַן פון זעלבסטקריטיק. אין דער קריטיק־ליטעראַטור האָט זיך געמוזט אָנהויבן צו אַנטוויקלען אויך אַ ליטעראַטורקריטיק.

אָבער דאָס איז געווען נאָך זייער אַ נידעריקע מדרגה פון ליטעראַרישער קריטיק. דאָס איז געווען קריטיק אין דעם זינען, אין וועלכן דאָס וואָרט וואָרט געברויכט אין דער אַלט־גריכישער שפראַך, פון וועלכער עס שטאַמט. קריטיק אויף גריכיש הייסט מישפּטן, פּסקענען. צו אַ מישפּט, וואָס דאַרף זיך אויסלאָזן מיט אַ פּסק־דין, קומט אַ פּראָקוראָר, וואָס זוכט חטאים, און אַן אַדוואָקאַט, וואָס זיין עובדה איז צו געפּינען אַ זכות אויף דעם געמישפּטן. די, וואָס האָבן געשריבן אויף יידיש קריטיק ביז בעל־מחשבותן, האָבן דאָס רוב געראַכנט, אַז זייער אויפגאַבע איז צו זיין וואָס שטרענגערע פּראָקוראָרן. אין בעסטן פאַל, האָבן זיי געזוכט צו פאַרקערפּערן אין איין פּערזאָן ביידע צדדים — אי דעם באַשולדיקער, אי דעם פאַרטיידיקער: זיי האָבן געלייגט אויף איין וואָגשאָל דעם מחברס מיצוות און אויף דער אַנדערער — די עבירות; וואָס וועט איבערוועגן? דאָס האָט מען געוויס געקאָנט רעכענען פאַר קריטיק, אָבער ניט פאַר קריטיק פון הערן סאָרט. דאָס איז געווען עלעמענטאַרע מבינות־זאָגעריי.

דער מבין איז אַ ניצלעכער מענטש אין דער ליטעראַטור, אָבער אַ ליטעראַרישער אויפטור, אַ שאָפער איז דער, וואָס קען שלייפן אַ טייערן שטיין, מאַכן, אַז ער זאָל

לייכטן העלער, מער כישופן, ניט נאָר זאָגן, צי איז עס אַן עכטער דימענט אָדער ניט.

ערשט אין די 90ער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט איז צוגעגרייט געוואָרן דער באָדן פאַר דעם קריטיקער־לע־זער, וואָס דערהויבט זיך צו דער מדרגה פון אַ קריטיקער־שרייבער. ערשט דאַן איז אויפגעקומען דער טיפּ פון אַ יידישן לעזער, וואָס זוכט ניט בלויז בילדונג אין דער יידי־שער ליטעראַטור, נאָר אויך — ליטעראַטור. ערשט דאַן האָט דער יידישער שרייבער זיך געקאָנט פאַרגינען אַוועק־צולייגן דעם משכילישן מלמדישן טייטל און — נעמען די פּען אין האַנט, ד. ה. ווערן אַ שרייבער, אַ דיכטער.

דאָס איז פאָרגעקומען אין פאַרבינדונג מיט די פאָלגנ־דיקע אומשטענדן.

די יידישע פאָלקסמאַסן זיינען צו דער צייט, ווען עס האָבן זיך געמוסען אויסשפּרייטן דער ציוניזם און דער בונדיזם, שוין געווען בכוח אויסצוטיילען פון זיך אַ געוויסע צאָל אינטעליגענטערע לעזער. די דאָזיקע לעזער האָבן זיך ניט געקאָנט באַנוגענען דערמיט, וואָס אַ ביכל איז זיי „געפעלן". זיי האָבן געמוזט זוכן אַ פאַרבינדונג צוויישן איין ביכל און דעם אַנדערן. זיי האָבן געמוזט שטרעבן צו קריגן אַ בילד פון דעם גאַנצן גאַנג פון דער ליטע־ראַטור. די יידישע ליטעראַטור האָט שוין זיי געדארפט געבן ניט נאָר שיינע מעשיות, קלוגע איינפאַלן, פּראָגרע־סיווע געדאַנקען; זי האָט געדארפט פאַר זיי ווערן אַ פולער אויסדרוק פון דעם יידישן פאָלקסלעבן און פאָלק־שטרעבן. זיי זיינען געווען באַוואוסטזיניק (ניט, ווי פריער, בלינד) צוגויפגעבונדן מיטן כלל (מיטן כלל־ישראל אָדער מיטן אַרבעטער־כלל), און עס איז ביי זיי געווען אַ נאַטיר־לעכע באַדערפעניש אָנצוטאָפן די פעדעם, וואָס פאַרוועבן די יידישע ליטעראַטור מיט דעם יידישן כלל.

זיי האָבן געהאַט שוין אפשר אויך אַ שטיקל באַקאַנט־שאַפט מיט דער רוסישער ליטעראַטור (פריער האָט דער, וואָס האָט זיך אויסגעלערנט אַן „אייראָפּעאישע" שפּראַך, זעלטן ווען זיך „דערנידעריקט" צו לייענען „זשאַרגאָן". איצט האָבן זיך שוין געוויזן אַזעלכע, וואָס זיינען געווען גרייט צו לייענען אַ יידיש ביכל, כאָטש זיי האָבן גע־קענט רוסיש). אין דער רוסישער ליטעראַטור האָט קרי־טיק געשפּילט אַ קאָלאָסאַלע ראָליע. פאַרן רוסישן קרי־טיקער איז דעם קינסטלערס ווערק געווען אַן אויסרייד צו אַנטוויקלען זיינע אייגענע געדאנקען, אַ מיטל אַרויס־צובערגען זיינע אייגענע אידייען. דער רוסישער קרי־טיקער האָט אויפגעכאַפּט דעם קינסטלערס פאָדעם, כדי אים ווייטער צו שפּינען און כדי אים אַרײַנצואוועבן אין דעם גרויסן געוועב פון געזעלשאַפטלעכן און נאַציאָנאַלן לעבן. דאָס האָט דעם יידישן לעזער געמוזט צוגרייטן אויפצונעמען ענלעכע קריטיק אויך אין דער יידישער ליטעראַטור.

אויך די יידישע פובליציסטיק האָט זיך דאַן שוין מער ניט באַנוגנט מיט קריטיקירן דאָס יידישע לעבן אין דעם פרימיטיוון משכילישן זינען פון ווארט. ניט נאָר פעלערן האָט זי געזוכט שוין דאַן ביי יידן, זי האָט געמאַטערט זיך צו מאַכן אַן אַנאַליז און אַ סינטעז פון אַלע פאַרשיי־דענע עלעמענטן פונעם יידישן לעבן. זי האָט עס געוואָלט פאַרשן, וויסן און פאַרשטיין, ניט אָפּפּטרן עס מיט אַזעלכע אַלגעמיינע השכלה־באַגריפן ווי „ליכט" און „פינצטער־נישׂ". אָט די ענדערונגען, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן צו מערקן אין דער קריטיק פון לעבן, אין דער פּובליציסטיק, האָט ביי די אינטעליגענטערע לעזער געמוזט אויפּוועקן אַ פאַר־לאַנג צו זען אויך אַזאַ מין ענדערונג אין דער ליטעראַטור־קריטיק. אויך זי האָט ניט געקענט שוין מער יוצא זיין מיט סתם אַזוי באַגייסטערן זיך אָדער קרימען מיט דער נאַז. אַזוי ווי די פּובליציסטיק און אַזוי ווי די שיינע ליטע־ראַטור האָט זי געמוזט אָננעמען אַ מער קאָנסטרוקטיוון און מער פילזייטיקן כאַראַקטער.

דאָס האָט שטומערהייט געפּאָדערט ניט בלויז די מער אינטעליגענטע טייל פון פאָלקסלעזער, נאָר אויך — און נאָך מער — דער נייער טיפּ יידישער לעזער, וואָס האָט דאַן זיך געמוסען וויזן, — דער לעזער פון דער אינטעליגענץ.

דער דאָזיקער מין לעזער כמעט אינגאַנצן געפעלט אין דער יידישער ליטעראַטור. אַפילו פּרץ האָט אין אָנהויב פון די 90ער יאָרן געשריבן יידיש נאָך אַלץ פאַר די, וואָס האָבן ניט געקאָנט קיין אַנדער שפּראַך, אָחוץ מאַמע־לשון. אמת, אין דעם פּראָגראַם אַרטיקל פון זיין „אידישער ביבליאָטעק" (1890) האָט ער גערופן די אינ־טעליגענץ צו שטיצן די „זשארגאָנישע" ליטעראַטור. אָבער ווי האָט ער עס מאָטיווירט? ער האָט געשריבן: „...ווער עס וויל דאָס פאָלק קענען און ווער עס וויל דאָס פאָלק לערנען — דער מוז קאָנען ריידן און שרייבן זשארגאָן". לערנען דאָס פאָלק איז, ווי מען זעט פון דעם גאַנצן אַר־טיקל, געווען נאָך אַלץ דער עיקר־ציל פון דער יידישער ליטעראַטור. אָבער אָט איז צוגעקומען אַ נייער מאָמענט: קענען דאָס פאָלק. און וואָס טיפער אין די נייַנציקער יאָרן, וואָס נאָענטער צו בעל־מחשבותעס אויפּטריט, אַלץ גרעסער איז געוואָרן די צאָל יידישע אינטעליגענטן, וואָס האָבן געוואָלט קענען דאָס פאָלק, דערנענטערן זיך (ניט אַראָפּלאָזן זיך) צום פאָלק און וואָס דערפאַר האָבן זיי זיך אָנגעהויבן צו אינטעראָסירן מיט דער ליטעראַטור פון פאָלק. „מיט איטלעכן יאָר", האָט געשריבן בעל־מחשבות אין אַן אַרטיקל „דער זשארגאָן", וואָס איז דערנאָך געדרוקט גע־ווארן ווי אַ פאַררעדע צום ערשטן באַנד פון זיינע „געקלי־בענע שריפטן", — „מיט איטלעכן יאָר וואַקסט די חשיבות פון דער זשארגאָן־ליטעראַטור. ניט נאָר דער המון לייענט די ווערק פון אונדזערע זשארגאָן־שרייבער, נאָר אויך די אינטעליגענץ, די געבילדעטע פון פאָלק. די יידישע נאַציאָנאַל־באַוועגונג האָט אַרויסגערופן אַ וואַ־רעמען אינטערעס צו אַלצדינג, וואָס האָט נאָר אַ שייכות צום יידישן לעבן. זי האָט אונדז אויך שעצן געלערנט דעם זשארגאָן און זיין ליטעראַטור"... „יאָרן זיינען פאַרגאַנ־גען", שרייבט ער ווייטער אין דעמזעלביקן אַרטיקל, „און די קלוגע קעפּ האָבן פלוצלינג דערזען פאָר זיך, ווי עס וואַקסט־אויף אַ נייַע פאָלקס־ליטעראַטור, ווי זי ווערט ברייטער און ברייטער און באַשענקט אונדז מיט טיפּע און

שטאַרקע טאַלאַנטן. זיי האָבן מיט איין מאָל באַמערקט אַז דער זשאַרגאָן האָט אַ טאָפּלטן ווערט: ערשטנס, טראָגט ער אַריין נייע באַגריפן און קלאָרע בילדער אין מוח פון פאָלק; צווייטנס, שפּיגלט ער אָפּ אין זיין ליטעראַטור די נשמה פון דער יידישער מאַסע, דאָס הייסט ער לערנט אונדז אויס בעסער צו פאַרשטיין און צו באַגרייפן אונדזער אייגן פאָלק. און די זשאַרגאָן־ליטעראַטור איז היינט ניט נאָר אַ מיטל צו בילדן דאָס פאָלק, נאָר אויך אַ טייערער מיטל צו בילדן אונדזער אינטעליגענץ, די דאָזיקע קלאַסן ביי יידן, וואָס האָבן זיך דערווייטערט פון פראָסט־יידישן לעבן און האָבן עס אויפגעהערט צו פאַרשטיין".

„בילדן" די אינטעליגענץ האָט די יידישע ליטעראַטור געקאָנט נאָר דורך דעם, וואָס זי האָט אָנגעהויבן צו זיין, וואָס ווייטער אָלץ מער, וואָס זי דאַרף זיין, ד. ה. אַ ליטעראַטור, ניט קיין חדר. פאַר דער נייער אינטעליגענץ האָט די יידישע ליטעראַטור געקענט האָבן אַ ווערט נאָר אויף אַזוי ווייט, ווי זי איז געווען אַן אויסדרוק פון דעם פאָלקסלעבן און שאַפן. די מוסר־זאָגעריי פון די שרייבער־משכילים איז צו איר ניט געווען שייך, סיידן דאָס איז געווען דער מוסר פון אַ מענדעלע, וועלכער האָט אין זינען געהאַט מיט זיין שרייבן די אינטעליגענץ מער ווי די מאַסע. דער נייער אינטעליגענט האָט דורך דער יידישער ליטעראַטור זיך געוואָלט באַהעפטן מיטן פאָלק. ער האָט געוואָלט בעסער קענען די יידישע ליטעראַטור, כדי צו קענען בעסער דאָס לעבן און שטרעבן פון יידישן פאָלק. דאָס איז אָלץ ניט געווען נאָך קיין נאָרמאַלער טיפּ פון אַ לעזער אָן אינטעליגענט, פאַר וועמען די ליטעראַטור פון זיין פאָלק איז אַ ציל פאַר זיך אַליין. די יידישע ליטעראַטור איז פאַר אים נאָך אָלץ געווען אַ מיטל, אָבער עס איז שוין געווען אַ מיטל פאַר אים אַליין, ניט פאַר אַנדערע. און דער עיקר איז, וואָס אין דעם מיטל איז געווען שוין אַ טייל פון דעם ציל, וואָרעם דאָס דערנענטערן זיך צו דער יידישער ליטעראַטור איז געווען אויך אַ שטיק דערנענטערונג צום יידישן פאָלק.

מיטן פאָלק גופא און מיט זיין טאָג־טעגלעכן לעבן זיך צונויפגיסן איז פאַרן יידישן אינטעליגענט געווען אַ שוועריקייט אויף כמעט אוממיגלעכע זאַך. דערפאַר איז ער צוּפּרידן געווען זיך צוצורוקן נאָענטער כאָטש צו דעם יידישן פאָלקשאפן. אין אָנהויב האָט עס געהייסן, אז ער וויל זיך באַקענען מיט זיין פאָלקשאפן און זיין פאָלקס־ליטעראַטור. ביסלעכווייז האָט ער אָנגעהויבן צו קוקן אויף דעם, ווי אויף זיין שאַפן און זיין ליטעראַטור. און וויבאַלד, אַז עס איז זיינס, ניט נאָר דעם פאָלקס, איז אויף דעם חל אָלץ, וואָס עס איז חל אויף יעדער ליטעראַטור. מוז עס שטודירט ווערן ניט נאָר פון נייגעריקייט וועגן אָדער כדי מקיים צו זיין די נאַציאָנאַלע מיצווה פון פאָלקלאָר און עטנאָגראַפיע. עס דאַרף מיט ליבשאַפט און התמדה אויסגעפאָרשט ווערן. עס דאַרף זיין וויכטיק צו וויסן ניט בלויז וואָס דאָס פאָלק און זיינע שרייבער שאַפן, נאָר אויך וואָס ער, דער אינטעליגענט, לייענט אַרויס פון זייערע ווערק און וואָס ער לייענט אין זיי אַריין. ער איז שוין מער ניט קיין זייטיקער צוקוקער; ער איז שוין אויך ניט מער קיין משגיח אויף דער משכילישער כשרות פון דער ליטעראַטור. ער איז אַ לעזער. אָבער ניט קיין שטומער לעזער, ווי דער, וואָס קומט פון דער מאַסע, ווי דער, וואָס האָט ניט קיין בילדונג און איז זעלטן וועט זעלבסטענדיק אין זיינע מיינונגען, נאָר אַ לעזער, וואָס האָט אַ מויל און אפשר אויך אַ פּען אין האַנט, אַ לעזער, וואָס איז באַקאַנט מיט אַנדערע ליטעראַטורן, אָחוץ דער יידישער; אַ לעזער, וואָס וויל ניט אַז דער קריטיקער זאָל קנעלן מיט אים, ווי אַ דרדקי מלמד, און טייטלען קמץ אַלף — אָ, פּתח בית — בא. צו דעם דאָזיקן מין לעזער מוז דער קריטיקער ריידן, ווי א גלייכער צו א גלייכן. ער דאַרף אים דערציילן, וואָס איז פאַר אים אַליין די ליטעראַטור, וואָס ער שרייבט וועגן איר, ווי פאַרשטייט ער זי, וואָס פאַר אַ געדאַנקען און געפילן רופט זי אין אים אַרויס, וואָס פאַר אַן עסטעטישע און אַלגעמיין־גייסטיקע באַפרידיקונג גיט זי אים, וואָס פאַר אַ פאָדערונגען שטעלט ער צו איר, וואָס פאַר אַ האָפענונג לייגט ער אויף איר, וואָס פאַר אַ שייכות געפינט ער צווישן איר און דער עפֿאָכע, וועלכן זי ווערט באַשאַפן, צווישן איר און דער באַזונדערער לעבן־דערפאַרונג, פון וועלכער זי איז אַרויסגעוואַקסן, צווישן איר און די פֿערזענלעכקייטן פון אירע שרייבער און אַזוי ווייטער און אַזוי ווייטער...

אַזאַ מין לעזער האָט זיך אָנגעהויבן ווייזן אין דער יידישער ליטעראַטור סוף 19טן יאָרהונדערט — אין אָנהויב פון אונדזער נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער אויפוואָכונג. און אָט דער מין לעזער האָט מיגלעך און נויטיק געמאַכט דאָס אויפקומען פון יענעם נייעם מין קריטיק, וועלכן עס האָט איינגעפירט אין דער יידישער ליטעראָטור בעל־מחשבות.

ער אַליין האָט, אייגנטלעך, פאַרקערפּערט מיט זיך דעם אָנקום פון אָט דעם נייעם אינטעליגענטן לעזער. ער האָט אַליין געהערט צו יענעם סוג יידישער אינטעליגענץ, וואָס איז געווען אַ צייט אָפּגעריסן פון דעם יידישן פאָלקסלעבן. אונטער דער ווירקונג פון די נייע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע אידייען האָט ער אַליין אין די 90ער יאָרן אָנגעהויבן זוכן אין דער יידישער ליטעראַטור אַ וועג און אַ מיטל זיך אומצוקערן צוריק צו דעם יידישן פאָלק.

לאָמיר אים אַליין לאָזן דערציילן...

„איך בין געקומען", דערציילט ער וועגן דער צייט, ווען ער האָט אָנגעהויבן שרייבן, — „איך בין געקומען דעמאָלט פון בערלין, וואו ליטעראַטור, קונסט און פאָלקסקונסט האָט שטאַרק מתעסק געווען די יונגע שנעקעס, געקומען פון די סטודענטישע וויכוחים־שטיבלעך, וואָס האָבן אויף אַלע זייטן געקערט דאָס וואָרט „פאָלק", וויי אַ שניידער זיין שטיקל יתור, ניט וויסנדיק צי מאַכן דערפון אַ יאַרמולקע אָדער אַ קאַלנער. עס איז געווען דעמאָלט די צייט, ווען די ווערטלעך נאַציע, נאַציאָנאַל, נאַציאָנאַלע נשמה און נאַציאָנאַליטעט זיינען נאָך אָקערשט פון נאָדל אַרויס, ווען דער דייטשישער זידלוואָרט „יודע" איז גע־

וואָרן פאַרוואַנדלט אין אַ פשוטן „יד", מיט וועמען מיר האָבן אָנגעהויבן זיך שטאַרק צו גרויסן" *).

דאָס מיינט ניט, פאַרשטייט זיך, אַז דר. איזידאָר עליאַשעוו איז געווען אַזאַ פרעמדער און ווייטער, ווי אַ סך יידישע אינטעליגענטן, וואָס האָבן דעמאָלט אָנגעהויבן תשובה צו טאָן. ניין, עליאַשעוו, ווי מיר האָבן געזען, איז פון קינדווייז אויף געווען טיף פאַרוואָרצלט אין יידישן לעבן. מען קען אים בשום אופן ניט פאַרגלייכן מיט יענע יידישע אינטעליגענטן, וואָס האָבן קיינמאָל ניט פאַרזוכט דעם טעם פון יידישקייט און וואָס זיינען אינגאַנצן געווען אָפגעריסן פונעם יידישן לעבן. עליאַשעוו האָט אין זיך איינגעזאפט, ווען ער איז געווען נאָך גאָר יונג, דעם גייסט און לעבנשטייגער פון די ליטווישע יידן, דאָך איז ער אַ לאַנגע צייט געווען ווייט און דערווייטערט פון זיי. אַ פאָר יאָר נאָכדעם, ווי מען האָט אים אַרויסגעטריבן (פאַר אפיקורסישע געדאנקען) פון דער גראָבינער ישיבה, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין אויסלאַנד שטודירן. אַרום אַ צוועלף יאָר האָט ער פאַרבראַכט פריער אין דער שווייץ און דערנאָך אין דייטשלאַנד. ער פלעגט קומען אַמאָל אַהיים אויף וואַקאַציע, אָבער ער האָט שוין געלעבט ניט אין דער היימישער, נאָר אין דער אייראָפּעאישער קולטור־וועלט. ער האָט פאַרגעסן אַ סך פון דעם, וואָס ער האָט געלערנט אין די יונגע יאָרן. „איך בין געווען דעמאָלט", שרייבט ער בלשון גוזמא אין דעם פריער ציטירטן אַרטיקל, „אַ מוראדיקער עם־הארץ. די יידישקייט, וואָס איך האָב געלערנט ביז 14 יאָר, איז צעקראָכן. קוים־קוים האָב איך געקאָנט דורכלייענען מיט פאַרשטאַנד אַ בלאַט גמרא מיט רש"י. אויך פון דער פריערדיקער יידישער ליטעראַטור האָב איך וויניק וואָס געוואוסט. אַ ביסל „געקאָנט שמ"רן, אונדזער מענדעלען; פֿרצן האָב איך ערשט אָנגעהויבן צו לייענען..."

עס איז נויטיק געווען די תשובה־שטימונג, וואָס האָט זיך דעמאָלט פאַרשטאַרקט אין אַ גרויסער טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ, בכדי עליאַשעוו זאָל זיך צוריק וועלן אומקערן צום יידישן לעבן. די דאָזיקע שטימונג האָט ער אויך אויסגעדריקט אין איינעם פון זיינע ערשטע, האַלב־לירישע, אַרטיקלען: „איך בין געגאַנגען", האָט ער געשריבן, „און געבלאָנדזשעט. מיין זעלע האָט געוואנדלט אויף פינצטערע וועגן, נאָר ערגעץ וואו האָט זיך באַוויזן אַ שיין, נאָר זעלטן וואו האָט אויפגעפלאַקערט אַ ליכט. קאָן מען גיין פון זיין פאָלק?**) זיינען מיר ניט ווי די ביימער מיט דער ערד, צוזאַמענגעוואקסן מיט דעם גייסט פון אונדזער פאָלק? הונדערטער פעדעם פאַרבינדן אונדז מיט די אַלטע יידישע דורות און וועלן מיר וועלן צעריייסן די פעדעמער, צי וועלן מיר דורך דעם צוזאַמענוואקסן מיט אַנדערע פעלקער? צוריק! צוריק! אָבער ווי? איך בין ניט געווען דער איינציקער. טויזנטער מיט באַגענדיקע הערצער האָבן געזוכט דאָס אייגענע, וואָס איך, און אויף פאַרפלאָנטערטע וועגן שפּרייזן־דיק זיינען מיר אַלע געקומען צו דעמזעלביקן אָרט. מיר האָבן אָנגעהויבן צו פאַרשטיין אונדזער פאָלק און זיין שטומע גרויסאַרטיקע זעלע" און אַזוי ווייטער*).

דאָס דאָזיקע וועלן „פאַרשטיין די שטומע גרויסאַרטיקע זעלע" פון זיין פאָלק האָט אויפגעוועקט אין עליאַשעוון אַן אינטערעס צו דעם וויכטיקסטן אויסדרוק פון דער „שטומער זעלע" — דער יידישער ליטעראַטור. ער האָט זי געוואָלט קענען אַליין, ניט נאָר באַקענען מיט איר אָנדערע. און ווען ער האָט אָנגעהויבן שרייבן וועגן איר, האָט ער דערפאַר טאָקע געשריבן אָנדערש, ווי די, וואָס האָבן ביז אים רעצענזירט ביכער אויף יידיש. יענע האָבן אין זינען געהאַט די אויפקלערונג פון די לעזער: האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט דערהויפּט אויף די מעלות און די חסרונות. ער אָבער האָט זיך אַליין געוואָלט העלפן פאַרשטיין דאָס יידישע לעבן דורך דער יידישער ליטעראַטור.

ער איז געווען דער ערשטער יידישער לעזער פון דער אינטעליגענץ, וואָס האָט געגומען דערציילן אָנדערע אינטעליגענטע יידישע לעזער, וועלכע האָבן דאָן זיך אָנגעהויבן צו וויזן ביי אונדז, וואָס ער טראַכט און פילט וועגן דעם יידישן וואָרט.

פריער האָט געפעלט דער באָדן פאַר אַזאַ מין קריטיק ניט נאָר אין דעם יידישן לעזער־פובליקום, ווי איך האָב פריער באַווויזן, נאָר אויך אין דער יידישער ליטעראַטור. כדי עס זאָל אויפקומען אַזאַ קריטיק, וואָס איר תוך איז דעם קריטיקערס אייגן שאַפן, דעם קריטיקערס זעלבסט־אויסדרוק, ניט נאָר זיינע מבינות, איז נויטיק אַז עס זאָלן זיך אָנקלייבן ווערק, וואָס קאָנען באַגייסטערן דעם לעזער־שרייבער, ווערק, וואָס קאָנען אויפוועקן זיין פאַרלאַנג און זיין פעאיקייט וווייטער צו שפּינען זייערע פעדעם. דער דאָזיקער אָנזאַמלונג־פּראָצעס איז פאַרגעקומען אין משך פון דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. אין די נייַנציקער יאָרן האָט דער יידישער קריטיקער געהאַט שוין פון וואַנען צו שעפּן באַגייסטערונג, און וואו צו געפינען אַ סטימול צו זיין אייגנאַרטיקן שאַפן. עס זיינען דאָן פאַרגעסן (אָדער פאַרוואַרלאָזט) געווען די ווערק פון די עלטערע יידישע שרייבער — פון אקסנפעלד, פון עטינגער, פון דיק. אָבער ס'איז געווען מענדעלע, וועלכער האָט שוין געהאַט אַרויסגעבראַכט ביז יענער צייט אַלע זיינע גרעסערע זאַכן, אַ חוץ „שלמה ר' חיימס"; עס איז געווען שלום־עליכם, וואָס האָט שוין אויך באַווויזן דאָן אויפצושרייבן אַ גרויסע טייל פון זיינע בעסערע ווערק, און עס האָט זיך געהאַלטן אין פונאַנדערבליען דער אומרואיקער, תמיד זוכנדיקער טאַלאַנט פון י. ל. פרץ...

עס איז געווען שוין אַזאַ לעזער, און עס זיינען אויך שוין געווען אַזעלכע דיכטער, וואָס האָבן מיגלעך געמאַכט

*) „פּינף און צוואַנציק יאָר ליטעראַטור", „מאָרגן זשורנאַל", דעצ., 31, 1922.

**) דר. עליאַשעוו'ס יידיש איז נאָך געווען דאָן אַביסל פאַרדייטשמערישט. ער האָט געוואָלט זאָגן: „קען מען דען אַוועקגיין פון דעם אייגענעם פאָלק?"

*) „חנוכה־בלעטל" פון דר. איס עלי, „דער יוד", נומ. 22, 1889. דאָס איז אַן אַרטיקל, וואָס איז ניט אַריין אין זיינע „געקליבענע שריפטן".

אַ מיטשאַפנדיקע און נאָכשאַפנדיקע, אַ כאַראַקטעריזירנדיקע און באַלייכטנדיקע, ניט נאָר אַ גוט־אָדער שלעכט־זאָגנדיקע קריטיק.

בעל־מחשבות האָט דערשפירט די נייע מיגלעכקייט — און ער איז געוואָרן דער פּאָטער פון דער קינסטלערישער קריטיק אין דער יידישער ליטעראַטור.

אין אָנהויב איז ער ניט אינגאַנצן פריי געווען פון דער אַלטער, אויפקלערערישער טענדענץ. אַזוי, צום ביישפּיל, געפינען מיר אין זיין אַרטיקל וועגן פּרצן (1901) אַזאַ מין שטעלע: „אַיידער מיר וועלן אָנהויבן ריידן וועגן פּרצעס ווערק, מוזן מיר, אין קורצע ווערטער, אָנווייזן, ווי נויטיק און וויכטיק עס איז די שיינע ליטעראַטור, די פּאָעזיע, פּאַר יעדער מענטשלעכער געזעלשאפט. נאָך ביז הייַנטיקן טאָג קוקן אַ סך פון די יידישע לעזער אויף אַ פּאָעטיש ווערק, אויף אַ גוט ליד, אַ גוטער דערציילונג, ווי אויף אַ פּוסטער זאַך, מיט וואָס מען צעשלאָגט זיך נאָר די צייט. דאָס איז אַ שרעקלעכער טעות. מען דאַרף וויסן".. און אַזוי ווייטער. דאָ האָט זיך אַרויסגעכאפט דער אינטעליגענט, וואָס ווייל קליגער מאַכן די מאַסע. אָבער דאָס איז ניט געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר בעל־מחשבותן. כאַראַקטעריסטיש איז געווען זיין שרייבן פאַר זיך און זיין גלייכן, זיין וועלן זיך אַליין — און יעדן אינטעליגענטן לעזער — קלערער מאַכן דעם זינען פון די ליטעראַרישע ווערק און זייער שייכות צו דער סביבה, אין וועלכער זיי זיינען אויסגעוואַקסן און וועלכע האָט „זיך אָפּגעשפּיגלט" אין זיי.

* * *

די סביבה, דאָס אַרומיקע געזעלשאַפטלעכע און נאַציאָנאַלע לעבן, איז געווען די הויפּטזאַך, וואָס האָט אינטערעסירט בעל־מחשבותן אין אַלע זיינע גרעסערע אַרבעטן. ער איז געווען אַ תלמיד פון דעם פראַנצויזישן קריטיקער און קונסט־פילאָזאָף היפּאָליט טען. אַזוי ווי זיין רבי טען, האָט ער אויך ניט באַגנוגט זיך מיט דער סביבה אַליין. ער האָט זיך אָפּט פאַרטיפט אין די פערזענלעכקייטן פון די דיכטער. אַן אמתער קריטיקער קאָן ניט פאַרגעסן דעם קינסטלערס „איך", דעם הויפּטקוואַל פון אייגנאַרטקייט און טאַלאַנט. מען ער טעאָרעטיש ווי שטאַרק האַלטן פון דעם מיליע־מעטאָד אין קריטיק, ווען ער פראַקטיש באַנוצן דעמדאָזיקן מעטאָד דערהויפּט דאָן, ווען ער האָט צו טאָן מיט דער געשיכטע פון דער קונסט און מיט אירע פאַרשיידענע שולן און ריכטונגען, ד ה. ווען עס דאַרפן דערקלערט ווערן גוואָסע מאַסן־דערשיינונגען אינעם קינסטלערישן לעבן. די דערקלערונג און באַלייכטונג פון אייניציקע שרייבער און אייניציקע ווערק מוז אינדיווידואַליזירט ווערן, און בעל־מחשבות האָט זיך אָפּט טאָקע אָפּגעשטעלט אויך אויף די אינדיווידועלע שטריכן פון דעם אָדער יענעם שרייבער. דערהויפּט האָט ער עס געטאָן, ווען עס איז אים לייכט געווען אויפצודעקן די הויפּט־אייגנשאפט אָדער, ווי מען רופט עס אָן אין פראַנצויז, די „פאַקיולטע מעטרעס" פון דעם שרייבער (דינעזאָנס „רחמנות" אָדער מאַמעשאפט, ביאַליקס „גבורה", שניאורס „יוגנט", ווייסנבערגס „ליידנשאפטלעכקייט" א. ד. ג.). אָבער מער ווי אַלץ האָט אים געצויגן צום אַנאַליז פון דער סביבה, וואו עס האָט זיך אַנטוויקלט די אָדער יענע פאַרעם, די אָדער יענע ריכטונג פון דער ליטעראַטור. ער האָט געפילט, אַז דאָ, אין דער שילדערונג פון דעם אָרום, פון דער כלל־פסיכאָלאָגיע ליגט זיין אייגענע „פאַקיולטע מעטרעס". אָפּט האָט ער זיך אַזוי שטאַרק אַרייַנגעטאָן אין אָט דער כאַראַקטעריזירונג פון דער סביבה, אַז עס האָט אויפגעהערט צו זיין אַ מיטל צו דערקלערן דעם שרייבערס ווערק, נאָר, פאַרקערט, דאָס ווערק איז גאָר געוואָרן אַ מיטל צו שאַפן אַ בילד פון דער סביבה. ער האָט אָבער קיינמאָל ניט צונויפגעמישט דאָס היסטאָרישע סביבה־לעבן מיט די געזעלשאַפטלעכע און פאָליטישע אומשטענדן פון מאַמענט. טאָמער האָט ער אויף אַ ווייַלע אַמאָל פאַרגעסן, אַז ער איז אַ קריטיקער, וואָס זוכט דעם שורש פון זאַכן, און איז אַרייַנגעפאַלן אין דעם טאָן פון פּובליציסט, האָט ער זיך באַלד געכאַפּט, אַז ער איז פאַרקראָכן אָן אַ זייט, און זיך צוריק געמוטשעט פאַר תוך־זאַכן, פאַר יענע שטריכן, וואָס האָבן אַ דויערדיקע פסיכאָלאָגישע און קולטור־היסטאָרישע באַדייטונג. ער איז ניט געווען צופרידן מיט די פאַרשטייער פון דער רוסישער ליטעראַטור־קריטיק, וואָס האָבן זיך צופיל אָפּגעגעבן מיט צייט־פראַגן און אַריינגעבראכט אין דער ליטעראַטור אַריין זייטיקע טענדענצן און פּניות.

ער האָט קיינמאָל אין זיינע אַרטיקלען ניט אויסגעטייטשט בפירוש, ווי ער פאַרשטייט טענ׳ס קונסט־פילאָזאפיע. אָבער אין אַ בריוו, וואָס ער האָט געשריבן צו מיר אין יאָר 1908 *), האָט ער זיך שארף אַרויסגעזאָגט קעגן יענע רוסישע קריטיקער וועלכע האָבן גענומען טענ׳ס מיליע „אין מגושמדיקן זין פון פּאָליטישן דרוק", און די פערזענלעכקייט, — וועלכע שפּילט, לויט זיין ניט גאָר באַרעכטיקטער מיינונג, פונקט אַזאַ וויכטיקע ראָליע אין טענ׳ס קונסט־פילאָזאָפיע, ווי ראַסע און מיליע, — אָט די פערזענלעכקייט האָבן די רוסישע קריטיקער פאַרשטאַנען „ניט אַלס מושל מעצמו, נאָר אַלס... סאַציאַל־עטישע פערזענלעכקייט אין גייסט פון ראַדיקאַלן ליבעראַליזמוס". ער זאָגט דעריבער, אַז אין זייער קריטיק איז געווען מער „פובליציסטיק און סאַציאַל־פאָליטישע בעל־דרשערייַ", ווי אמתע קריטיק. זיי האָבן, לויט זיין מיינונג, ניט פאַרשטאַנען דעם אמתן מיין פון היפּאָליט טען. טענ׳ס מעטאָד איז, ווי ער שרייבט אין דעם בריוו, דער מעטאָד פון דער היינטיקער עסטעטישער קריטיק, און ער האָט זיך אַליין געהאַלטן פאַר אַן עסטעטישן קריטיקער, כאָטש (אָדער ווייל) ער איז געגאַנגען אין טענ׳ס דרכים. „עסטעטישע קריטיק", זאָגט ער, „איז די, וואָס האָט אַ רואיק־אָביעקטיוון פאַרהעלטעניש צו יעדער ליטעראַטור־דערשיינונג אויפן גרונט פון דער סינטעזע, וואָס דער קריטיקער האָט פון זיין פאָלקסנשמה, אויפן גרונט פון דעם זאָמל־באַגריף, וואָס ער האָט פון זיין צייט און פון די עקזיסטירנדיקע נאַציאָנאַלע פערזענלעכקייטן, אַלס גאַנצע אָדער אַלס בערעקלעך, פיצלעך. אָט די פאַרהעלטעניש איז ניט קיין סאַ־

---

*) דער בריוו איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „טעאַליט", נ. י., פעב., 1924.

ציאַל־פֿאָליטישע אָדער עטישע פֿאַרמולע — מען קען דאָס בכלל ניט פֿאַרמולירן, דאָס איז אַ גאַנצע, אומטיילבאַרע, ווי דער טאַלאַנט פון בעלעטריסטן, ווי דאָס מוזיקאַלישע געפֿיל, ווי דאָס אויג פֿאַר פֿאַרבן, שאַטירונגען".

צי איז די דאָזיקע דעפֿיניציע פון עסטעטישער קריטיק ריכטיק — איז אַ גרויסע פֿראַגע. אין דער „רואיקער, אָביעקטיווער פֿאַרהעלטעניש צו יעדער ליטעראַרישער דערשיינונג" איז געווויס פֿאַראַן עפּעס עסטעטישס (דער סאָציאַל־פּאָליטיקער אָדער דער עטיקער האָט ניט קיין רואיקע אָביעקטיווע באַציאונג צו די זאַכן, וואָס ער באַטראַכט). אָבער אויב אַזוי, איז יעדער היסטאָריקער אַן עסטעטיקער. אין דער אמתן פֿאַרשטייט מען איצט אונטער עסטעטישער קריטיק ניט אַזאַ קריטיק, וואָס האָט סתם אַזוי אַ „רואיקע, אָביעקטיווע" באַציאונג צו קונסט, נאָר אַזאַ, וואָס זוכט ניט אין איר קיין שום אַנדערע ווערטן, אַ חוץ ריין עסטעטישע.

פון דעם שטאַנדפונקט איז בעל־מחשבות אין זיינע גרעסערע און מער כאַראַקטעריסטישע אַרבעטן, ווי, צום ביישפּיל, אין זיינע אַרטיקלען וועגן מענדעלע מוכר־ספֿרים, פֿרץ, פֿייערבערג אָדער אין אַזוינע עסייען ווי „די לעצטע ליטעראַרישע עפּאָכע", „דריי שטעטלעך", ניט קיין עסטעטישער, נאָר אַ סאָציאַל־פּסיכאָלאָגישער, קולטור־היסטאָרישער קריטיקער.

עס איז אמת, אַז ער ווייזט אין די אַלע אַרטיקלען אַרויס „אַ רואיקע, אָביעקטיווע באַציאונג צו יעדער ליטעראַרישער דערשיינונג", ער מאָראַליזירט ניט און פֿרייַדיקט ניט, ער זוכט נאָר צו וויסן און צו פֿאַרשטיין, וואָס ער לייענט; אָבער וואָס זוכט ער צו פֿאַרשטיין? וואָס וויל ער וויסן? ניט דעם אויסדרוק־אופן, ניט די ריין עסטעטישע אויפטוואונגען און אייגנשאַפטן (מיט זיי גיט ער זיך אָפֿ בלויז צופֿעליק און אגב אורחא). וואָס אים אינטערעסירט — איז די סאָציאַל־פּסיכאָלאָגיע און די קולטור־היסטאָרישע אומשטענדן, וואָס האָבן געווירקט אויף דער אַנטוויקלונג פון דער ליטעראַטור און אירע אייגנציקע פֿאַרשטייער.

איך זאָג ניט, אַז עס איז אַ פּעלער. אויב עס זיינען דאָ קריטיקער, וואָס טיילן אויס דעם עסטעטישן מאָמענט און מיינען, אַז דאָס איז אַלץ, מעגן זיין קריטיקער וואָס קאָנצענטרירן זיך אויף דער סביבה. אַ קונסטווערק קען מען מיט אַ פֿאַרמולע בכלל ניט אויסשפּן. עס איז אַ סך־הכל פון אַלע כוחות, וואָס דער קינסטלער האָט אין זיך אינעווייניק, אַ סינטעז פון אַלע ווירקונגען, וואָס קומען פון דרויסן. און אויך דאַן וועט מיר געניסן דאָס ווערק פון אַ קינסטלער, געניסן מיר עס מיט אַלע אונדזערע חושים, מיט אונדזער גאַנצן וועזן. עס איז נאָך ניט אויסגעטראַכט געווארן אַזאַ אַפּאַראַט, וואָס זאָל קענען אויף אַ ווייַלע אָפּשטעלן אין אונדז דאָס עסטעטישע לעבן אָדער פֿאַרשטאָפּן אויף אַ ווייַלע דעם קוואַל פון אונדזער עטישן באַוואוסטזיין, אָדער פֿאַראַליזירן אויף אַ געוויסער צייט אונדזער אינטעלעקט. סיי וועט מיר שאַפֿן, סיי וועט מיר געניסן קונסט, שאַפֿן מיר עס און געניסן מיט אונדזער גאַנצן יש, מיט אונדזערע אַלע פּעאיקייטן און מיט דער גאַנצער און פילפֿאַכיקער אַסאָציאַטיוער טעטיקייט פון אונדזער פּסיכיק. דער אידעאַל פון קינסטלערישער קריטיק איז דערפֿאַר ניט עסטעטישע, ניט עטישע, ניט פילאָזאָפישע און ניט קיין שום ספּעציאַליזירטע און קינסטלערישע קריטיק, נאָר אַזאַ, וואָס זאָל דאָס אינדיווידועלע בילד און דעם אייגנאַרטיקן סינטעז, וואָס דער קריטיקער האָט פון דעם ווערק, געבן אונדז אין זיין גאַנצקייט, אין דער אייגנהייטלעכקייט פון זיינע פֿאַרשיידנארטיקע עלעמענטן.

עסטעטישע קריטיק איז אייגזייטיק, ווי יעדע ספּעציעלע קריטיק, און צייטנווייז ניצלעך, ווי יעדע איינזייטקייט. וועט איך האָב געזאָגט, אַז אין בעל־מחשבותס קריטיק דאָמינירט ניט דער עסטעטישער מעטאָד, נאָר דער סביבה־מעטאָד, האָב איך ניט געוואָלט דערמיט פֿאַרמינערן איר ווערט. איך האָב זי נאָר געוואָלט כאַראַקטעריזירן.

* * *

דער סביבה־מעטאָד איז געווען איינע פון די סיבות, פֿאַרוואָס בעל־מחשבות האָט מער און אויספֿירלעכער געשריבן וועגן יענע יידישע דיכטער, וועלכע זיינען טיף פֿאַרוואָרצלט אין דעם יידישן כלל־לעבן, אין דער נאַציאָנאַלער סביבה, ד. ה. וועגן יענע דיכטער, וואָס גערן צום עלטערן דור. צווישן די יינגערע זיינען דאָ אַ סך, וואָס זיינען אַזוי ווי אָפּגעריסן פון יעדן כלל, זיי גיבן זיך אָפּ מיטן יחיד אָדער מיט זיך אַליין. זיי האָבן ניט געקענט וועקן אין בעל־מחשבותן אַזאַ רצון צו שרייבן, אַזוי סטימולירן זיין געדאנק און אַרויסרופֿן אין אים אַזאַ שפּע פון בילדער, רעיונות און אַסאָציאַציעס, ווי די פֿאַרשטייער פון אונדזער כלל־ און סביבה־ליטעראַטור.

עס איז געווען נאָך אַ טעם, פֿאַרוואָס ער האָט אין דעם צווייטן פֿעריאָד פון זיין טעטיקייט ניט געשאַפֿן אַזעלכע אויספֿירלעכע און אַלזייטיקע קריטישע ווערק, ווי אַמאָל, פֿאַרוואָס ער האָט אין יענער צייט געגעבן אונדז גרעסערע אַרבעטן נאָר וועגן גאַנצע גרופּעס אָדער עפּאָכעס („די לעצטע ליטעראַרישע עפּאָכע", „דרום־יידנטום און יידישע ליטעראַטור"), אָבער ניט וועגן איינציקע שרייבער, ווי דאָס איז געווען אין אָנהויב פון זיין ליטעראַריש־קריטישער טעטיקייט. דער טעם איז, וואָס ער האָט שוין ניט געהאַט מער דעם אָמאָליקן גלויבן און ענטוזיאַזם.

בעת ער האָט אָנגעהויבן שרייבן, איז די יידישע ליטעראַטור געווען פּאַר אים — דער וועג צום פּאָלק. עס איז געווען ביי אים דאַן אַ טיפער אינטערעס צום פֿאָלקסלעבן און ממילא אויך צו זיין העכסטן אויסדרוק — דער ליטעראַטור. עס איז נאָך, אגב, געווען דאַן אַלץ די פּיאָנירן־צייט אין דער נייער יידישער ליטעראַטור. און ער איז געווען אַליין אויך פול מיט יוגנט־כוחות, וואָס ווייטער, אַלץ אָפּטער פלעגט ער אַריינפֿאַלן אין עצבות. זיין קראָנקייט און דאָס ניט־גליקלעכע פֿאָמיליע־לעבן האָבן אים, וואָס ווייטער, אַלץ מער געמאַטערט. אין זיין שרייבן האָט ער עס אָפֿן ניט אַרויסגעוויזן. ער האָט זיך געווערטלט, געוויצלט, ווען עס איז אים געווען ניט גוט אויפֿן האַרצן — געשריבן זיינע סקעפּטיש־מידע פּעליע־

טאָנען, זיינע איראָנישע מעשהלעך. אָבער אין בריוו צו פריינט און אין פֿריוואָטע געשפֿרעכן האָט ער ניט באַהאַלטן זיין מרה־שחורהדיקייט.

כ׳גדענק זיינע בריוו צו מיר אין די יאָרן 1910־1912. ער האָט דאָן רעדאַקטירט די טעגלעכע צייטונג „די אידישע שטימע״ אין ריגע.

ניט מעדיצין, ווי פריער, נאָר זשורנאַליזם און קריטיק איז געווען שוין דאָן זיין הויפּט־באַשעפֿטיקונג. פּונדעסטוועגן האָט ער זעלטן־ווען פֿאַרעפֿנטלעכט אַזוינע גרינטלעכע קריטישע אָפּהאַנדלונגען, ווי די, וועלכע ער האָט געשריבן פריער וועגן די קלאַסיקער. פֿאַרוואָס שרייבט ער ניט קיין גרעסערע אַרבעטן, האָב איך אים געפרעגט, צווישן אַנדערע זאַכן, אין אַ בריוו. פון זיין לאַקאָנישן ענטפֿער איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז אַ חוץ דעם, וואָס ער האָלט זיינע קורצע שמועסן, נאָטיצן, א. ד. גל. „פֿאַר ניט וויניקער וועלט, ווי די גרויסע אַרטיקלען״,— „האָבן מיך פֿאסט שטענדיק און אויך איצט (גיב איך איבער זיינע אייגענע וועלטער) הויפּטזעכלעך אינטערעסירט (פון) די יידישע שרייבער נאָר זייער וויניקע, ווייל סוף־כל־סוף, — כאָטש כ׳מעסט זיי ניט מיטן גרויסן לינאַרישן מאַסשטאַב, אָבער פֿאַרן קליינעם — זיינען זיי ניט מער אינטערעסאַנט ווי צו שרייבן איבער זיי נאָטיצן״. און דאָס איז ניט געווען דאָס איינציקע מאָל, וואָס ער האָט זיך אַזוי אויסגעדריקט. אין אַ פריערדיקן בריוו, אין דעמזעלביקן יאָר, 1910, האָט ער צו זיין באַמערקונג וועגן פּרצן און פרישמאַנען, אַז „אינערלעך זיינען זיי ביידע קאַלט״, צוגעגעבן, אַז „סוף־כל־סוף איז, נאָך מיין מיינונג, פֿאַלש אָנצואוועגדן צו דער יידישער לינאַטור פון היינט אַן אייראָפּעאישן מאַסשטאַב. „יידן אַלס פֿאָלק״, האָט ער ווייטער געשריבן, „פֿאַרמאָגן ווייניק קינסטלעריש קולטור, און מיר שטייען נאָך בײַם אָנפֿאַנג״.

ער האָט אין יענער צייט שוין געליטן פון דער קראַנקייט וואָס האָט אים פֿאַרשאַפֿט אַזוינע יסורים און וואָס האָט שפּעטער געמאַכט אַ סוף צו זיין לעבן. די ליידן האָבן אים ניט געלאָזט זיין גוט אויפֿגעלייגט, און זיי האָבן אַ חלק אין זיין פּעסימיסטישן קוק אויפֿן יידישן לעבן און שאַפֿן. אין דעמזעלביקן בריוו, וואָס איך האָב נאָר־וואָס ציטירט, טיילט ער מיר מיט, אַז ער „ליידט אָפּט פון קאָפּשמערצן און פון נייראַסטעניע קריזען״. און ער גיט צו: „צייטנווייז וואָלט איך זיך רואיק געלייגט שלאָפֿן אַן אייביקן שלאָף. ווער איך אינערלעך מיזאַנטראָפּיש, כאָטש אויסערלעך בין איך פריינטלעכער און דעליקאַטער מיט מענטשן, ווי אַמאָל״... אויסערלעך איז ער געווען „פּריינטלעך און דעליקאַט״, אָבער די „אינערלעכע מיזאַנטראָפּישקייט״ האָט אים ניט אָפּגעלאָזן, און אין זיין קאָרעספּאָנדענץ מיט פריינט און קאָלעגן האָט ער זי ניט געזוכט צו באַהאַלטן... און אין תוך איז עס ניט געווען קיין „מיזאַנטראָפּישקייט״ — בעל־מחשבות איז בטבע געווען אַ פּריינטלעכער מענטש, אַ גוטער חבר. דאָס איז געווען עצבות, אָפּהענטיקייט... „אין 1914״, האָט ער נאָכן ערשטן וועלט־קריג געשריבן אין איינעם פון זיינע האַלב־לירישע עסייען, — „אין 1914 האָבן מיר, די פערציקיאָריקע, שוין געפילט די שאַטנס פון קבר״... וואָס איז שייך צו אים אַליין, האָט ער די דאָזיקע „שאַטנס״ שוין געשפּירט נאָך פֿאַר 1914, ער איז דאָן שוין געווען אָפּט „אָן אויסגעמאַטערטער״... „איבעריקנס״, האָט ער מיר געשריבן אין 1911, „האָב איך בכלל פֿאַרלוירן דעם אינטערעס צו אונדזער ליטעראַטור און פּרעסע״.

דעם אינטערעס האָט ער, פֿאַרשטייט זיך, ניט פֿאַרלוירן, אָבער ער האָט פֿאַרלוירן דעם גלויבן — דעם גלויבן, וועלכן עס האָט שוין לאָנג ביי אים געגעסן „דער וואָרעם פון צווייפל״. „איך בין בכלל אין דער שטימונג״, לייגן איך אין זיינעם אַ בריוו צו מיר מיט אַ קאַרגן יאָר שפּעטער, „אין אַ ריי אַרטיקלען די שפּעטערע אַנטוויקלונג פון אונדזערע טאַלאַנטן זייער פּעסימיסטיש אויפֿצופֿאַסן. איך בין איצט אין דער שטימונג, וואָס איך האָב עס צו אַלע צייטן געווואוסט און זאָגאַר אַרויסגעזאָגט, נאָר איך האָב עס ניט צוגעלאָזן צו מיין געמיט, נעמלעך, אַז דאָס, וואָס מען רופט „יידישע שעפּפונג״ איז נאָך בכוח אַן אויגנבליק צו בליען — און נאָך איידער דאָס בליט אויף צו אַ געוויסער פֿאַרעם, וועלט דאָס פֿאַרוועלקט, מוז דאָס פֿאַרוועלקן. פון אַלע יידישע איבערלעבונגען בלייבן נאָר ספֿרים, אייגנטלעך שלעכטע ספֿרים, דער ציוניזמוס וועט איבערלאָזן נאָך אַ פּאָר ספֿרים, וויי דער חסידיזמוס. פון דער יידישער ליטעראַטור וועלן נאָר בלייבן די ספֿרים פון די פּאָר קריטיקער, וואָס האָבן אַמאָל אין זיי געגלויבט. די וועלט אַליין וועט מען ניט לעזן. אויך ניט פֿאַרשטיין. גלויבט מיר, פון דעם גאַנצן „יידישן טאַראַראַם״ וועט מען אַמאָל אפשר לייענען מיך, אייך, ניט אַבראַמאָוויטשן, ש״ע׳ן, נאָמבערגן, א. אז. וו. דאָס איז איצט מיין געמיט־פֿאַרהעלטעניס צו דער יידישער ליטעראַטור, און מיט אַזאַ שטימונג איז שווער עפּעס צו שרייבן. ווער וויסט, אפשר ווען עס וועט מיר מיגלעך זיין, וועל איך בכלל אויפֿהערן שרייבן ערנסט. בעסער זיך וועלטלעך און אַביסל חוזק מאַכן פון דעם יידישן מוח, וואָס גייט צייטנווייז אַ טענצל, ד. ה. (חוזק מאַכן) פון זיך און אַנדערע... טינטשמירער״...

דער דאָזיקער בריוו האָט אויף מיר, געדענק איך, געמאַכט זייער אַ שווערן און ביטערן איינדרוק. דער־הויפּט איז מיר פּיינלעך געווען דעם עלטערן טיף־געשעטן קאָלעגעס עצה „נישט צו נעמען 'דאָס יידישע' אַלס הויפּטבאַשעפטיקונג אין לעבן״ און „פֿאַרבעריטן זיך פֿאַר אייראָפּע״. פֿאַר מיר איז „אייראָפּע״, פֿאַרקערט, געווען אַ מיטל צוצוגרייטן זיך פֿאַר „דאָס יידישע״. דער גאַנצער ניט־גלויבן בעל־מחשבותעס, זיין אומעט, איז מיר געווען פרעמד, און מיר האָט מוראדיק פֿאַרדראָסן, וואָס דר. עליאָשעוו מיט זיין טיף־שעפּערישן געמיט לאָזט אויף זיך פֿאַלן אָט די וויסטע „שאַטנס פון קבר״. איך האָב ניט געוואוסט, אַז ער קאָן זיך ניט העלפֿן. כ׳בין ניט געווען אַזוי רייף און געניט, ווי ער. כ׳האָב אָבער געפילט אַ באַדערפּעניש צו „באַשווערן״ די שאַטנס, אַוועקצוטרייבן זיי. הפּנים, אַז ערגעץ וואו אין דער שטיל האָבן זיי מיך דאָך באָאומרואיקט, געשראָקן. האָב איך געוואָלט

ענטפערן עליאשעווען אויף זיינע אומעטיקע טענות — געוואלט זיך אראפריידן פון האַרצן. אבער עפעס האָט געשטערט, ביז איך האָב איינמאל זיך דאָך געזעצט אים שרייבן אַן ענטפער. אָנגעהויבן — און ניט געענדיקט, און ניט אוועקגעשיקט. דער ענטפער איז געבליבן ליגן איינגעוויקלט אין בעל־מחשבותעס בריוו. אקוראט פאַר־וואָס דער ענטפער איז געבליבן ליגן ניט קיין געענדיק־טער און ניט קיין אוועקגעשיקטער, איז מיר איצט שווער צו זאָגן, זיינען דאָך שוין פיר צענדליק יאָר אריבער פון אָט יענער צייט. מיגלעך, אַז עס איז אפשר געווען צו שארף, דער קאָנטראַסט צווישן מיין געמיט־צושטאַנד און זיינעם. כ׳האָב אָנגעהויבן דעם ענטפער מיט די פאָלגנדיקע ווערטער:

„איך קאָן ניט זאָגן, אַז איך האָב געלייענט אייער בריוו, ווי מען איז געוואוינט צו שרייבן, מיט פרייד. איך האָב געוואוסט, אַז איר זייט ניט פון די גרויסע אָפּטי־מיסטן, נאָר אויף אַזוינע אומעטיקע, פאַרצווייפלטע שורות האָב איך זיך ניט גערעכט. ביי אייך קלינגען זיי מיר שרעקלעכער נאָך ווי ביי אַ דר. בערדיטשעווסקי (אין זיין בריוו צום בעל „העתיד"), ווייל איר זייט דאָך ניט אַזוי ווייט פונעם (אָפּגעשריענעם) „מת", ווייל... איר זייט דאָך אַ מעדיצין־דאָקטאָר, ניט קיין דאָקטאָר־פילאָ־סאָפיע. שטעלט איר דאָך ניט קיין דיאַגנאָז סתם אין דער וועלט אַריין. אויפן סמך פון „שטימונגען". מוז דאָך עפעס זיין. אַלזאָ, וואָס איז דאָ געשען? פאַרוואָס זיינען די אַלע סימנים פון לעבן (וועו מען זאָל שוין לאָזן אָן אַ זייט די „אויפלעבונג"), וואָס זיינען דאָך פאַראַן, — פאַרוואָס זיינען זיי סימנים פון טויט? וואָלט איך אייך געשריבן דעם בריוו גלייך ווי איך האָב דורכגעלייענט אייערן, וואָלט איך געהאַט מיט אייך אַ גרויסן וויכוח וועגן אָט דער „פראָגע פון אַלע פראָגן", האָט מען מיך דאָן אָבער געשטערט, און איצט איז די זאַך אָפּגעקילט געוואָרן. און עס האָט ניט קיין צווועק צו שרייבן וועגן דעם אין אַ בריוו. בפרט אַז אַלע אונדזערע גוטע אָדער בייזע נבואות וועגן דעם (טויזנטיאַריקן) יידישן „מת" זיי־נען דאָך סוף־כל־סוף געבויט אויף אימפּאָנדעראַביליען. מיר פערזענלעך, ווייטער, וואָלט גאָר ניט אַרן אַזוי שטאַרק דער נאַציאָנאַלער גלויבן אָדער אומגלויבן, וועו ס׳וואָלט ניט געווירקט אַזוי אויף דער „נאַציאָנאַלער אַרבעט־פּאַי־קייט" פון יעדן איינעם פון אונדז. און אויב מיך האָט אַזוי אָנגעריירט אייער בריוו, איז עס ניט צוליב דער בייזער נבואות, נאָר ווייל אייער אַרבעט־פּאַיקייט איז געשטעלט אין סכנה. וועט איר נעמען אויף זיך די שטראָף צו ווערן נאָר אַן „אָפּלאָכער", וועט איר זיין, חלילה, טאָפּלט געשטראָפט, ווייל ס׳איז דאָך אַן אומפּרוכטבאַרע און אומדאָנקבאַרע אַרבעט".

מיין מורא פאַר בעל־מחשבותעס שטימונגען איז גע־ווען צו גרויס. ער איז ניט געוואָרן קיין אָפּלאָכער, כאָטש ער האָט פון צייט צו צייט געשריבן זיינע „איראָנישע מעשהלעך". ער האָט ניט געקאָנט ווערן קיין אָפּשפּאָטער. לויט זיין עצם־כאַראַקטער איז ער געווען אַ גלויביקער. זיין סקעפּטיציזם האָט זיך געמומען פון זיין „אייראָפּע"־מידקייט, פון זיין „יידישער" מידקייט, פון זיין ציוניסטי־שער „גלות־פאַרניינונג" און — פון זיין נעוואָראַסטעניע... דאָס איז געווען אַ שווערע קראַנקייט, און זי האָט גע־ווירקט. מיין מורא פאַר זיין „אַרבעט־פּעאיקייט" איז ניט געווען אינגאַנצן אומזיסט. ער איז זייער אָפּט געווען ניט אויפגעלייגט צו שרייבן... אין יאָר 1916 האָב איך געבעטן ביי אים אַן אַרטיקל פאַרן „זאַמלבוך" צום אַנ־דענק פון שלום עליכמען, וואָס איז אַרויס אין פּעטראָ־גראד (לענינגראד) אונטער י. צינבערגס און מיין רע־דאַקציע. זיין ענטפער איז געווען: „איך שרייב איצט בכלל ניט. צי איז דאָס אַ קראַנקייט אָדער דאָס, וואָס מיך אינטערעסירן איצט גאָר אַנדערע, ניט קיין ליטעראַ־רישע פראַגן — איך ווייס אַליין ניט, נאָר איך האָב איצט ניט קיין שום באַדערפענישן צו שרייבן".

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער רוסישער רעוואָלוציע האָט אין אים אויפגעוואַכט, אויפגעפלאקערט „די באַדערפענישן צו שרייבן". ער האָט דאָן אַזוי ווי דערפילט אין זיך עפעס אַ צווייטע שטאַרקע יוגנט. „די פיר וועלט־קריגס יאָרן, — לייענען מיר אין זיינעם אַן אַרטיקל פון יענער צייט, — „האָבן אונדז די עלטערע, די אויסגעמאטערטע, ווידער צוריקגעגעבן די צייט.— — — דער קול פון הארמאָנען האָט צעבראָכן דעם פּאָנצער פון די מיטעלע עלטערס, זיי זיינען ווידער געוואָרן ווי אין די צייטן פון דער יוגנט, וועו דאָס גאַנצע לעבן איז גע־ווען נאָר אין אינציקע שורה פון אַלערליי באַוועגונגען און ענדערונגען" („אונטערן ראָד", ז. 9). אין יענע יאָרן, אין אָט די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן, איז ער געווען פּראָדוקטיוו און שעפּעריש, ווי אפשר קיינמאָל ניט פרי־ער. עס זיינען געקומען נייע וואונדערלעכע אויבליצונגען פון געדאנק. אַ באַגעגעניש פון רייפקייט מיט אויפגע־וואַכטן יוגנטלעכן אימפּעט. אַ לעצטע אויפפלאַמונג... אָבער גראָד אָט די לעצטע שאַפונגען זיינע ליגן אין גרעס־טער טייל באַגראָבן אין אַלטע פאַרשטויבטע צייטונגען... אַ לעבעדיקע נשמה ציטערט אין זיי, רייסט זיך צו ליכט, — און עס איז ניטאָ ווער עס זאָל איר געבן אַ תיקון...

בעל־מחשבות האָט אין דער ליטעראַטור, אַזוי ווי אין לעבן, געזוכט דאָס פאַלקס־פסיכאָלאָגישע מער, ווי דאָס אינדיווידועל־עסטעטישע. אָבער אַרויסגעבראכט האָט ער עס שטענדיק אויף אַן עסטעטישן, ד. ה. אויף אַ בילד־לעכן און קינסטלערישן אופן. ער האָט געזען און אַזוי ווי אָנגעטאָפּט מיט די הענט, וואָס ער האָט געטראַכט. זיין מאַרך האָט ניט אַרויסגעגעבן קיין הוילע לאָגיק. זיין גע־דאַנק האָט געאַרבעט אינאיינעם מיט זיין פאַנטאַזיע און זיין איבערצייגונג־קראַפט איז געלעגן מער אין זיין בילד־לעכקייט ווי אין זיין לאָגישקייט...

ער האָט געירשנט פון זיין זאָגערער פאָטער, ווי ער אַליין דערציילט, אַ „ליטווישע קאָפּקלאַרקייט", פון זיין מוטער — „אַ פוילישע, מיט אַ גרויסער פאָנ־טאַזיע, מיט אַ שטאַרקן לעבנסגעפיל" — האָט ער בירושה איבערגענומען „אַ פראָדוקטיוון, האַלב־באַוואוסטזיניקן לעבן". אָט די טאָפּלטקייט, די ליטווישע קאָפּקלאַרקייט געכפלט אויף דעם פויליש האַלב־באַוואוסטזיניקן סענ־

סואַליזם, האָט אַרויפגעלייגט איר שטעמפל אויף דעם גאַנצן שאַפן בעל־מחשבותעס. דער ליטוואַק, וואָס איז אין אים געזעסן, האָט אים געטריבן צו זיין אַ דענקער, אַ לאָגיקער, אַ קריטיקער; די פוילישע ירושה פון זיין מוטערס צד, די „גרויסע פאַנטאַזיע און „דאָס שטאַרקע לעבנסגעפיל", האָט אין אים געוועקט דעם בעלעטריסט, דעם דערציילער, דעם פֿלאָסטיקער (און וואָר ווייסט, אפשר האָט אים דערפאַר אַזוי געצויגן, אין דער לעצטער צייט, צום „דרום־יידנטום", מחמת ער האָט אומבאַוואוסטזיניק געגלויבט צו געפינען אין דעם דרום־יידן דיזעלביקע פאַראייניקונג פון „קאָפּ" און „געפיל", וואָס ער אַליין האָט פאַרמאָגט!).

אָבער כאָטש ער איז געווען אַ גאַנצער קריטיקער און נאָר אַ האַלבער בעלעטריסט, איז דאָך דאָס „בעלעטריסטישע", כ׳מיין דאָס בילדלעכע, דאָס פאַנטאַזיע־פולע, געווען דער דאָמינירנדיקער און כאַראַקטעריסטישסטער שטריך פון זיין שרייבן. און ניט נאָר פון זיין שרייבן אַליין — פון זיין גאַנצן גייסטיקן לעבן.

ער וואָלט ניט געווארן גאָר קיין יידישער שרייבער, ווען ער זאָל זיך לאָזן פירן נאָר פון זיינע לאָגישע איבערצייגונגען און ניט פון זיין פאַנטאַזיע און לעבן־געפיל. ער איז געווען אַ ציוניסט, און על פי לאָגיק האָט ער געמוזט האַלטן, אַז ניט יידיש, נאָר העברעאיש איז די שפראַך פון אונדזער צוקונפט; אָבער זיין וואַכע פאַנטאַזיע און זיין בילדלעך דענקען האָבן זיך געקענט אויסלעבן נאָר אין יידיש, נאָר אין דער שפראַך פון זיין קינדהייט און יוגנט. אין דער שפראַך פון יענער יאַטקעווער גאַס אין קאָוונע, אין וועלכער ער האָט זיך אויפגעהאָדעוועט און וועלכע איז תמיד געשטאַנען פאָר זיינע אויגן, ווי אַ לעבעדיקע. נאָר די יידישע שפראַך מיט אַלע אירע אוצרות פון פאָלקלאָר האָט געקענט שטילן זיין שטענדיקן דורשט נאָך לעבעדיקע פארגלייכענישן. זיין שטעלונג צו אונדזער שפראַכן־פראָגע האָט ער אויסגעדריקט אין די ווערטער: „צוויי שפראַכן — אין אייניקע ליטעראַטור". ער אַליין אָבער האָט וועגן ביידע ליטעראַטורן אונדזערע געשריבן און געקענט שרייבן נאָר אויף איין שפראַך — אויף יידיש. ביי זיין גאַנצער אייראָפּעאישקייט האָט ער אַנדערש ניט געקענט שרייבן ווי אויף דער פאָלקשפראַך, אויף דער שפראַך, וואָס האָט געוועקט אין אים פלאָסטישע אסאָציאַציעס און וואָס האָט צופרידנגעשטעלט זיין קאָנקרעטן און בילדלעכן שטייגער דענקען.

ביי זיין גאַנצער „אפּגעפרעמדטקייט" איז ער געווען דער פאָלקסטימלעכסטער פון אַלע אונדזערע שרייבער־אינטעליגענטן. ער איז געווען פאָלקסטימלעכער ווי פרץ. זיין יידיש איז פון דעם אייגענעם מין, וואָס מענדעלעס און שלום עליכמס. אויב עס האָט זיך געטראָפן אמאָל, אַז די פאָלקסטימלעכקייט פון זיין סטיל האָט זיך שיר ניט געגרענעצט מיט וואולגאַריזמען, איז עס געווען ניט דערפאָר, וואָס ער איז געווען אַ „פרעמדער" און האָט זיך געוואָלט „צופאַסן" צו דער „מאַסע" — נאָר מחמת ער האָט געמוזט נעמען יענע אויסדרוקן, וועלכע ער האָט געפונען אין דער לעבעדיקער, פולבלוטיקער און פאַרבנ־רייכער שפראַך פון דעם יידישן פאָלקסלעבן.

דאָס פאָלקסלעבן — דאָס איז געווען די אייניציקע פאָרעם פון יידישקייט, וואָס איז געווען אין זיינע אויגן לעבעדיק און ווירקונגספול. די יידישע אינטעליגענץ, די יידישיסטישע, ווי די ציוניסטישע, איז געווען פאָר אים אַן אַבסטראַקציע, מחמת זי האָט ניט קיין אייגענעם לעבנשטייגער און איז אָן פאָרעם. האָט ער ניט געקענט קוקן אויפן יידישן לעבן מיט די אויגן פון דער אינטעליגענץ, מיט אירע פֿראָגראַם־אויגן, כאָטש ער איז אַליין געווען איינער פון אירע בעסטע פאָרשטייער. ער האָט ניט געקענט שטעלן צום יידישן טעאַטער און צו דער יידישער פרעסע, צום ביישפיל, יענע פאַדערונגען, וועלכע עס האָבן געשטעלט צו אים אַנדערע יידישע שרייבער — אינטעליגענטן. דאָס יידישע טעאַטער און די יידישע פּרעסע איז געווען פאָר אים דער אויסדרוק פון יענעם גייסטיקן צושטאַנד, אין וועלכן עס געפינען זיך די יידישע פאָלקסמאַסן. ער האָט געמוען די יידישע מאַסן, ווי זיי זיינען, ווי זיי גייען און שטייען. און ניט נאָר זיי אַליין, אַלץ וואָס איז געווען אַרום אים, האָט ער גענומען אַזוי ווי עס איז, ניט ווי עס דאַרף זיין. ער האָט געזוכט צו פאָרשטיין אַלץ (פאָרשטיין הייסט פאָרגעבן). ער האָט געהאַט אין זיך אַ געוויסע רואיקייט און פילאָזאָפישקייט, וואָס האָט געמאַכט, אַז פריער ווי אַלץ זאָל ער וועלן זען און באַנעמען, וואָס עס טוט זיך אַרום אים, סיי אין דער ליטעראַטור, סיי אין לעבן.

אין זיין טאָג־טעגלעכן פאַרהאַלטן זיך צו די מענטשן און צו זיך אַליין, ווי אויך אין זיין פּריוואַטער קאָרעספאַנדענץ, איז ער געווען גענפילפול, סענטימענטאַל, און מען האָט געקענט מיינען, אַז ער איז געווען ניט אַזוי אַ בעל מחשבות, ווי אַ בעל־הרגשות, אָדער גאָר אַ בעל התרגשות. אין זיין שרייבן איז ער פאָרט געווען אַ בעל מחשבות, ד. ה. אַן אַלץ־באַטראַכטנדיקע און אַלץ באַנעמענדיקע פילאָזאָפיש־קינסטלעריש נאַטור — אַ קריטיקער מיט די אויגן און מיט דער שפראַך פון אַ קינסטלער.

בעל־מחשבות איז געשטאָרבן דעם 13טן יאַנואַר, 1924.

אָבער דער טויט איז ניט אומגעריכט געקומען צו אים. דר. עליאַשעוו האָט לאַנג שוין געוואוסט, אַז ער גייט אויס — און עפּעס פון אָט דעם לעצטן אמת, פון אָט דער לעצטער אויפריכטיקייט איז געווען אין זיין שרייבן פון די לעצטע יאָרן. ער איז תמיד געווען אַן אָפענער שרייבער (דאָס איז אפשר די הויפּט שיינקייט זיינע). ער איז געבענשט געווען מיט דער זעלטענער פעאיקייט צו לאָזן דעם לעזער זען אים פנים אל פנים, אַן קיין שום מחיצה׳ס, אָבער קיינמאָל איז די דאָזיקע פעאיקייט ניט געווען אין אים אַזוי שאַרף, ווי אין די לעצטע צוועלף־דרייצן יאָר פון זיין לעבן, נאָך דעם ערשטן שווערן אָנפאַל פון זיין קראַנקייט, ווען ער האָט שוין אייגנטלעך ניט געלעבט, נאָר פון צייט צו צייט אויפגעפלאַמט און אויפגעלויכטן,

ווי אַ ליכט איידער עס לעשט זיך אויס. ער האָט קורץ פאַר זיין טויט אָנגעשריבן אַן אויטאָביאָגראַפישן עסיי, און אין יענעם שטילן ווידוי האָט דאָס אויסגייענדיקע ליכט גאָר באַזונדערס העל אויפגעלויכטן. עס איז געווען אין דעם אַזוי פיל אמת און אַזוי פיל געלייטערטע ליידן, אַז וועג איך זאָל עס זיך קאָנען פאַרגינען, וואָלט איך עס בעסער איבערגעשריבן, אַנשטאָט צו שרייבן וועגן אים. וואָרעם קיינער קאָן ניט מאַכן וועגן אים אַזאַ הספּד, ווי דעם, וואָס ער האָט געמאַכט אויף זיך אַליין! ער האָט עס אָנגערופן — „מאַכן זיך אַליין אַ יובילי"... „כל ימי — זיינען געווען די לעצטע אומעטיקע ווערטער פון דער דאָזיקער זעלבסט־כאַראַקטעריסטיק — „כל ימי האָב איך אויסגעמידן יובילעאומס און לוויות. איצט מאַך איך זיך אַליין אַ יובילי. צי איז דאָס ניט די בעסטע ראיה, אַז מען לאָזט דיך געבאָרן ווערן, לעבן, שטאַרבן און פרעג דיך בחרם — פאַרוואָס? צו וואָס?" און אין דער פראָגע איז ניט געווען די מינדסטע רעטאָריק. עס איז, פאַר־קערט, געווען אין איר די טיפסטע אויפריכטיקייט פון אַ מענטשן, וואָס מאַכט דעם סך־הכל פון זיין לעבן און ווייס, אַז דער חשבון לאָזט זיך אויס.

פאַר אים האָט זיך דער חשבון אויסגעלאָזן, אָבער ניט פאַר אונדז, ניט פאַר דער יידישער ליטעראַטור.

בעל־מחשבות איז מער ווי אַ יחיד, וואָס האָט פינף צענדליק יאָר נאָכאַנאַנד געלעבט און געליטן און צום סוף געפרעגט זיך אַליין: „צו וואָס?" בעל־מחשבות איז אַ זעלטענע גייסטיקע דערשיינונג און פאַר אַלע די, פאַר וועמען עס לעבט די נייע יידישע ליטעראַטור, לעבט ער, ווי אירער אַן אַרגאַנישע טייל. זיין ליטעראַרישע עקזיס־טענץ שטייט ניט אונטער דער טרויעריקער פראָגע: „צו־וואָס?" מיר ווייסן צו־וואָס ער האָט געשריבן, אַזוי ווי מיר ווייסן, צו־וואָס מענדעלע, שלום־עליכם, פּרץ און אַנדערע האָבן געשריבן. זייער שאַפן האָט מיגלעך אונ נויטיק געמאַכט זיין שאַפן... זיי האָבן קעגנזייטיק זיך באַפרוכפּערט.

דר. א. מוקדוני

אַ יאָר אין דער ליטווישער מלוכה

(אַ בינטל זכרונות פון אַ דורכרייזנדיקן)

אין 1920 האָבן אַ היפש ביסל ניט־קאָמוניסטישע יידישע שרייבער, וואָס האָבן זיך געפונען אין מאָסקווע, געזומען זוכן מיטלען ווי אַזוי אַרויסצופאָרן פון סאָוועט־רוסלאַנד.

אורזאַכן זיינען געווען גענוג. ראשית — דער הונגער אין סאָוועט־רוסלאַנד, ליטעראַרישע אַרבעטלאָזיקייט, אָבער די הויפּט־אורזאַך איז געווען דאָס, וואָס די רוסישע אינטעליגענץ בכלל און די יידישע בפרט, וועלכע האָבן געהלומט וועגן אַ רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, האָבן זיך דערשראָקן אויף טויט פאַר איר, וועג זי איז געקומען.

מיר האָבן אַלע זיך עפּעס אַנדערש פאָרגעשטעלט די רעוואָלוציע, מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט עפּעס ווי אַ נס, וואָס לאָזט זיך אַראָפּ פון הימל אויף דער ערד און ברענגט גליק און אייביקן יום־טוב.

אין דער ווירקלעכקייט האָט זיך גאָר אַרויסגעשטעלט, אַז די רעוואָלוציע, פון וועלכער מיר האָבן אַלע געטרוימט, איז אַ בייזע, אַ צאָרנדיקע, זי ווייסט ניט פון קיין רחמים, זי באַציט זיך צו אַלעמען מיט חשד און האַלט כסדר אַ רעוואָלווער אין האַנט און דערשיסט יעדערן, וואָס ווייזט אַרויס אָפּן זיין אומצופריידנקייט מיט איר.

און הונגער, קלעפּיקע קראַנקייטן און אַנדערע צרות האָט זי געבראַכט.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן אַלע געוואוסט, ווי עס האָט אויסגעזען די גרויסע רעוואָלוציע אין פראַנקרייך. אָבער אַלע רוסישע רעוואָלוציאָנערן האָבן דאָך געטאָן און געוואָרנט יאָרן און יאָרן, אַז מען זאָל ניט איבער־חזרן די טעותן פון דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, און צווישן די טעותן פון דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע איז געווען אַריינגערעכנט דער טעראָר.

און דאָ האָט דער רויטער טעראָר ממש אַרויסגע־טרייסלט פון אַרבל דעם אַמאָליקן טעראָר פון דער פראַנ־צויזישער רעוואָלוציע. דער טעראָר פון דער פראַנצוי־זישער רעוואָלוציע איז געווען אַ קינדערשפּיל אין פאַר־גלייך מיטן רויטן טעראָר, ווייל די פראַנצויזישע רעוואָ־לוציע איז געווען אַ קינדערשפּיל אין פאַרגלייך מיט דער גרויסער באָלשעוויסטישער רעוואָלוציע.

הכלל — מיר זיינען געווען צו וויניק און צו סענטימענ־טאַל און די באָלשעוויסטישע רעוואָלוציע מיט איר האַרט־קייט און אַנטשיידנקייט האָט אָנגעוואָרפן אויף אונדז אַ פּחד.

איז ווי נאָר עס האָט זיך געעפנט אַ שפּאָרונג, האָבן אַלע שרייבער, אויסער, פאַרשטייט זיך, די קאָמוניסטן־שרייבער, זיך אַ לאָז געטאָן צו דער שפּאָרונג דורך וועל־כער מען קען זיך דורכרייסן קיין אויסלאַנד.

די שפּאָרונג איז געווען דאָס שפּאָגל־נייע, קליינע מלוכהלע ליטע.

וועג רוסלאַנד איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן פון דער מלחמה, פון דער רעוואָלוציע און פון דעם בירגערקריג,

האבן זיך די אלע באלטישע געגנטן, — ליטע, לעטלאנד, עסטאניע און פינלאנד — אפגעריסן פון רוסלאנד.

די סאוועטישע מאכט האט קיין ברירה ניט געהאט און האט אנערקענט די פיר נייע מלוכהלעך. די ערשטע פון די דאזיקע פיר באלטישע לילעפוטישע מלוכהלעך, וואס האט געשלאסן אן אפמאך מיט דער סאוועטישער מאכט, איז געווען ליטע.

אין אפמאך איז געווען, פארשטייט זיך, א פונקט, וועגן רעפאטריאציע פון די ליטווישע בירגער, וואס געפינען זיך אין רוסלאנד, און פון די רוסישע בירגער, וואס געפינען זיך אין ליטע.

און אט צו דער דאזיקער איין־אייניציקער שפארונג, אין דער הערמעטיש־פארשלאסענער סאוועטישער מלוכה, האבן זיך א לאז געטאן א צאל יידישע שרייבער, ובתוכם מיין ווייניקייט.

איך פערזעלעך האב סתם ניט געזען קיין צוקונפט פאר מיר אין סאוועט־רוסלאנד ווי א שרייבער. אלע מיינע פרואוון צו ארבעטן מיט די יידישע קאמוניסטן האבן זיך ניט איינגעגעבן.

משה ליטוואקאוו האט מיך אמאל באגעגנט און האט זיך דערפרייט מיט מיר — אט דאס איז דער מענטש, וואס איך זוך, מיר דארפן אייך נויטיק. מיר בויען א יידיש טעאטער און מיר האבן פאר אייך א טוץ פאר־שיידענע ארבעטן. איר קענט אויסקלייבן, וועלכע איר ווילט.

האבן מיר זיך אפגעשטעלט אויף איין ארבעט און נעמלעך — איך זאל זיין דער ממונה אויף דעם רעפער־טואר, איך זאל אויסזוכן די פיעסן, וואס זיינען דא אין דער יידישער ליטעראטור, לייענען נייע א. א. וו.

אבער ביי דער ערשטער זיצונג מיט משה ליטוואקאוו און א. גראנאווסקי האבן מיר איינגעזען, אז מיר וועלן ניט קענען ארבעטן צוזאמען.

עס האט זיך באלד ארויסגעפיקט אזא שארפע מיי־נונג־פארשיידנקייט צווישן מיר און די צוויי פארשטייער פון דעם קומענדיקן טעאטער, אז מיר זיינען אן רייד זיך פונאנדערגעגאנגען אויף שטענדיק.

די מיינונג־פארשיידנקייט איז באשטאנען אין דעם:

איך האב פארגעלייגט פיעסן, אין וועלכע עס וועלן ארויסגעפירט אויך פאזיטיוו יידישע כאראקטערן. דאס איז, אמת, געווען דער גרעסטער אבסורד פון מיין זייט, וואס רעם דאס רוסישע טעאטער האט געהאט די אויפגאבע דווקא צו פארמיאוסן, צו אויסלאכן און מאכן צו שאנד די נעכטיקע רוסישע וועלט און אירע מענטשן, און דאס רוסישע טעאטער עס דורכגעפירט — מיט ברען. דאס איז געווען זיין צושטייער צו דער רעוואלוציע.

דאס יידישע טעאטער האט, פארשטייט זיך, געהאט דיזעלביקע אויפגאבע, און משה ליטוואקאוו און א. גראנאווסקי זיינען אין עצם געווען געוועכט פון פאליטישן און פראקטישן שטאנדפונקט, און איך בין געווען געוועכט פון א ריין יידישן שטאנדפונקט.

אבער טשיקאוו איז געווען פאר מיר די פולע איינשטימיקייט צווישן דעם קאמוניסט ליטוואקאוו און דעם אסימילאטאר א. גראנאווסקי. דא האבן זיי זיך געגעבן די הענט...

איך האב מיר סתם ניט פארגעשטעלט די מיגלעכ־קייט צו ארבעטן אונטער משה ליטוואקאווס אויפזיכט צוליב אן אנדער סיבה. ליטוואקאוו איז געווען זייער א באגאבטער מענטש, א מענטש מיט א שטארקן קאפ, מיט וויסן, אבער ער איז געווען בטבע א רשע און א פאר־ביטערטער מענטש, און דאס, וואס ער איז געשטא־נען מיט טויזנט קעפ העכער פון די יידישע קאמוניס־טישע שרייבער ארום אים, האט נאך באערכטיקט זיין רישעות. זי איז געווען אין א הפשער מאס מער ווי באע־רעכטיקט. קליין געוויקסיק, אויסטערליש מאגער, ממש א הייפל ביינער, מיט א פנים פון א מעפיסטא און מיט א רבנישן שטערן, איז ער ממש בטל געווארן פאר א. גראנאווסקי'ן, פארן הויכן, שטארקן בורזשואזן יונגן מענטשן, וואס רעדט מיט אויטאריטעט, קליידט זיך מיט געשמאק און האט אין דעם סאמע ברען פון דער רעוא־לוציע געוואלדיקע בורזשואזע געלט־השגות.

זיין בודזשעט פארן יידישן קאמער־טעאטער איז געווען אזוי גרויס, אז ער האט ארויסגערופן יראת־הכבוד ביי אלע קאמוניסטן, וואס זיינען נעכטן געווען ארעמינקע אימיגראנטן אין אויסלאנד, און דער עיקרשט, ביי משה ליטוואקאוו, וואס איז געקומען פון א זייער ארעמער פאמיליע.

הכלל — איך האב אויך באשטימט צו באנוצן זיך מיט דער אייניציקער שפארונג, וואס האט זיך געעפנט. איך האב באשטימט לאזן זיך מיט דער דאזיקער שפא־רונג קיין אויסלאנד און פון דארט קיין אמעריקע.

אבער ראשית כל דארף מען זיך ארויסרייסן פון סאוועט־רוסלאנד קיין ליטע.

און דא איז געקומען בן ציון כ"ץ ווי מיין מלאך־הגואל: בן ציון כ"ץ, אט דער מוראדיק קורצזיכטיקער און צעשטרייטער מענטש, איז געווארן א ליטווישער דיפ־לאמאטישער קוריער, וואס פלעגט האלטן אין איין פארן פון ליטע קיין מאסקווע און פון מאסקווע קיין ליטע.

ווי קומט בן ציון כ"ץ צו זיין א דיפלאמאטישער קוריער?

איז די מעשה אזא:

די ליטווישע רעגירונג האט באשטימט פאר איר אמבאסאדאר אין מאסקווע דעם רוסישן טאלאנטפולן דיכטער באלטרושייטיס. דאס איז געווען דער איינצי־קער ליטווינער, וואס איז געווען פאסיק פאר דעם ערשטן אמט פון אן אמבאסאדאר. ער איז געווען געבילדעט, ער האט געקענט רוסיש און איז געווען שטארק באליבט אין די רוסישע קרייזן.

אבער דער דאזיקער באלטרושייטיס איז געווען א שטארקער ליבהאבער פון ביטערן טראפן, און דאס האט אים געמאכט פאר א כארקטערלאזן מענטשן און סתם פאר א זייער שוואכן דיפלאמאט.

בן ציון כ"ץ, וואס האט געשטאמט פון ליטע, איז

געקומען צו באַלטרושייטיסן בעטן אַ ווייז צו פֿאַרן צו־ריק צו זיין פֿאַטערלאַנד. אין דעם קורצן שמועס, וואָס די ביידע ליטוואַקעס, דער יידישער און דער פֿאַררוסיש־טער, האָבן געהאַט, האָט באַלטרושייטיס דערזען פֿאַר זיך אין דער פֿערזאָן פון בן ציון כ"ץ ממש אַן אוצר. בן ציון כ"ץ איז געווען אַ גייענדיקע צייטונג, ער האָט געטראָגן אין זיך אַן אוצר פון אינפֿארמאַציע, אין וועלכער באַלט־רושייטיס האָט זיך שטאַרק געניטיקט.

און אַזוי איז אַרום איז געשלאָסן געוואָרן אַ פריינט־שאַפט צווישן דעם ערשטן אַמבאַסאַדאָר פון ליטע אין סאָוועט־רוסלאַנד און דעם העברעאישן זשורנאַליסט און היסטאָריקער בן ציון כ"ץ.

אין די ליטעראַרישע קרייזן האָט מען זיך געוויצלט, אַז בן ציון כ"ץ האָט איינגעשמועסט באַלטרושייטיסן, אַז ער אייגנטלעך איז דער אַמבאַסאַדאָר, אָבער דער אמת איז געווען, אַז בן ציון כ"ץ איז געוואָרן אַ גאַנצער בן־בית אין דער ליטווישער אַמבאַסאַדע.

און אַמאָל באַגעגנט מיך בן ציון כ"ץ און זאָגט, אַן הקדמות, ווי זיין שטייגער: איך וועל אייך ברענגען פֿאַ־פֿירן פון ליטע.

און כך־הווה — אין אַ קורצער צייט אַרום לאָזט זיך אַריין צו מיר בן ציון כ"ץ מיט אַ פונט צוקער און מיט פאַפּירן.

געפֿירט האָט ער פאַפּירן פאַר אַ טוץ יידישע שרייי־בער, נאָר ער האָט זיי אוסגעשאָטן אויף דעם קאָוונער וואָקזאַל; פֿאַליצייַ האָט זיי צונויפגעקליבען און דער דיפּלאָמאַטישער קוריער בן־ציון כ"ץ איז שיער ניט געווען אין "טראָבל". אָבער יעמאָלט איז נאָך געווען אַלץ אידיליש אין ליטע. די מלוכה איז געווען אַזוי יונג און אַזוי נאַיוו, — אָבער זיין דיפּלאָמאַטישע קאָר־יערע האָט בן־ציון כ"ץ פֿאַרענדיקט. מיין פאַפּירל איז על פּי נס געבליבן אין אייגער פון זייַנע פּיל קעשענעס.

*
**

פאַר איך קיין ליטע.

קיינער שטערט מיך ניט, די יידישע קאָמוניסטן וווייסן פון מיין רייזע, זיי פֿרובירן מיך אָפֿרעדן, אָבער קיינער שטערט ניט, קיינער טוט מיר ניט קיין בייז.

איך וווייס ניט, אפשר האָב איך געהאַט אַ באַזונדערן מזל, איך האָב קיין שום עגמת־נפש ניט געהאַט מצד די יידישע קאָמוניסטן.

און אָט איז דער נייער ליטווישער גרענעץ.

עס זעט אויס פֿריקרע. אָט־אָקאָרשט איז עס געווען רוסלאַנד, און מיט אַמאָל אַ גרענעץ, און די יונגינקע און נאַיוועס מלוכה באַוואַכט שוין ביי דעם גרענעץ און קוקט אויף יעדן נייעם אימיגראַנט מיט חשד און מיט אָפּענער פיינטשאַפט.

ביים סאַמע אַריינגאַנג האָט די ליטווישע רעגירונג אַוועקגעזעצט אַ פּוילישן רשע, ווי אַ צערבער, און דער דאָזיקער פּוילישער רשע טוט זיין אַרבעט מיט געשמאַק, מיט סאַדיסטישער הנאה, ניט אַזוי אויס ליבע צו דער נייער, יונגער ליטווישער מלוכה, ווי אויס שינאה צו יידן, פאַרשטייט זיך.

נעמט זיך דאָס פּוילישע סם־המוותדיקע פּריצל צו מיר — וואָס דאַרף איך אין ליטע? איך בין דאָך אַ קאָ־מוניסט, דאַרף איך בלייבן אין סאָוועט־רוסלאַנד א. א. וו.

און בשעת מעשה ציט ער אַרויף מוראַדיקע קלוג־שאַפט אויף זיין פּנים — אים נאַרט מען ניט, ער וווייסט אַלץ, ער איז קלוג און געשייט.

הויבן־הויבט ער אָן סאַרקאַסטיש, אָבער באַלד ווערט ער אין כעס, אָבער היות ווי זיין כעס ווירקט אויף מיר ניט, ווערט ער נאָך מער אין כעס.

און אַזוי ווי אַלץ איז ביי מיר אין דער „בעסטער" אָרדענונג, קען דער פּוילישער רשע גאָר ניט טאָן, ער קען מיר אָפּטאָן בלויז אַ קליינע רישעות און דאָס טוט ער, — ער לאָזט מיך ניט פֿאָרן, מאָרגן ווערט ער זען.

אָבער ווי איך גיי אַרויס פון אים, דערלאַנגט מיר אַ יונגער יידישער מענטש אַ בריוטן שלום־עליכם, ער איז דאָך אַ פֿאַרשטייער פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, איך דאַרף ניט האָבן קיין עגמת־נפש. איך וועל נאָך היינט פֿאָרן קיין קאָוונע, ער האָט שוין געלאָזט וויסן אין קאָוונע, און אַלץ איז אין אָרדענונג.

עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז דאָס אַלץ איז געווען פֿאַר מיר ניי און איבעררַשנדיק. אַ פֿאַרשטייער פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע איז דאָך ביי דעם גרע־נעץ, און אַ יידישער שרייבער וועלט אויפגענומען מיט באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט.

איך כאַפּ אַ שמועס מיטן יונגן מענטשן און דער־וויס זיך אַ סך אייגצלהייטן וועגן דעם יידישן נאַציאָ־נאַל־ראַט. דאָס איז אַ מין יידישער פֿאַרלאַמענט, דער פֿאַרזיצער איז ש. ראָזענבוים, דער באַוואוסטער ציו־ניסט אין דעם אַמאָליקן רוסלאַנד. ליטע האָט אַ יידישן מיניסטער — מ. סאָלאָוויטשיק. הכלל — איך פֿאָר אַריין אין אַ יידישער מלוכה כמעט.

אין קאָוונע אויפן וואָקזאַל באַקום איך אַ צוויטן בריוטן שלום־עליכם פון אַן אַנדער פֿאַרשטייער פון דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט. ער נעמט צו ביי מיר מיינע פאַפּירן, ער וועט שוין אַלץ באַזאָרגן. אויפן וואָקזאַל ווארט מיך אויך אַפּ צ. הירשקאָן, וואָס איז מיט זעקס וואָכן פריער פֿאָר מיר אַרויסגעפֿאָרן. ער האָט גרייט פֿאָר מיר אַ צימער, אייַנע פון די גרויסע זעלטנהייטן אין דער נייער הויפּטשטאָט, אויף וועלכן עס זיינען דאָ ממש טויזנטער בעלנים. ער פֿארט שוין קיין בערלין און זיין צימער האַלט ער פֿאַר מיר, ער האָט געווארט, ביז איך וועל קומען.

דאָס איז געווען אַ טובה פֿאָר אַ טובה, ווייל אין מאָסקווע איז הירשקאָן געווען ביי מיר אַ פֿאָר חדשים, און פון מיין קוואַרטיר איז ער עס אַוועקגעפֿאָרן.

אין שטאָט קומט צו מיר אַ פֿאַרסאָפּעטער דער שרייבער י. א. לייזעראָוויטש און זאָגט מיר אַן די בשורה, אַז עס וואַרט שוין אויף מיר אַ שיפּסקאָרטע, אַן אַפּידייוויט און דאָלאָרן פון מיין ברודער אין אַמע־ריקע.

י. אַ. לייזעראָוויטש, וואָס איז אַוועקגעפאָרן פריער פֿאַר מיר, האָט געשריבן אין אַן אַמעריקאַנער יידישער צייטונג, דוכט זיך אין „פֿאָרווערטס", וועגן די שרייבער, וואָס האַלטן בייַם אַרויספֿאָרן פון סאָוועט־רוסלאַנד. צווישן זיי איז געווען אויך מיין נאָמען. לייזעראָוויטש האָט געגעבן זיין אַדרעס, כדי די קרובים פון די שרייבער זאָלן קענען אויסגעפינען פון אים מער איינצלהייטן, און אויף זיין אַדרעס זיינען אָנגעקומען דער אַפּידייוויט, די שיפסקאָרטע און דער עיקרשט די דאָלאַרן, וואָס זיינען געווען דאָס טייערסטע אין דער פֿאַראומגליקטער איראָפּע נאָך דער מלחמה.

י. אַ. לייזעראָוויטש איז געווען אַ זייער פֿעאיקער העברעאישער און יידישער שרייבער. ער האָט פֿאַר־מאָגט אויך היפּש יידישן וויסן, אָבער ער האָט זיך אַוועקגעלאָזן אויף דעם גליטשיקן וועג פון לייכטן זשורנאַליזם. האָט אים יאָצקאָן אויסגעכאַפּט, ווי אַן אבן־טוב. שפּעטער האָט ער געשריבן פֿאַרן ניו־יאָרקער „פֿאָרווערטס". ער איז פריצייטיק געשטאָרבן אין סאָמע ברען פון זיין זשורנאַליסטישער טעטיקייט.

אַ קלייַנגעוויקסיקער, מיט גרויסע, לעבעדיקע אויגן, שטענדיק אַ קאָכיקער, שטענדיק אַ שמייכלענדיקער און שטענדיק אַ שנעלער, איז ער געווען אַ גוטער קאָלעגע און איז שטענדיק גרייט געווען ממש צו גיין אין פייער און אין וואַסער פֿאַר אַ קאָלעגע.

אויף מאָרגן גיי איך אַרויס אין גאַס צו באַטראַכטן די נייַע הויפּטשטאָט.

קאָוונע איז געווען אַ יידישע שטאָט פון קדמונים, און איצט, אַ פֿאָר יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאָכן צאַרישן גירוש, איז זי ווידער אַ יידישע שטאָט. מען זעט כמעט קיין ליטווינער ניט, און אין דער דאָזיקער יידישער שטאָט האָט די נייַע ליטווישע מלוכה געמאַכט איר רעזידענץ.

קאָוונע איז פֿאַרבליבן פֿראָווינציעל, ווי איך האָב זי געקענט מיט יאָרן צוריק, די נייַע מלוכה האָט נאָך ניט באַוויזן אפילו אויפצובויען די נויטיקע געביידעס פֿאַר זיך. דער פֿאַרלאַמענט האָט זיך באַזעצט אין אַ גע־ווענער פרויען־גימנאַזיע און די מיניסטעריומס אין פֿריוואָטע וואוינונגען, און אין אַ פֿריוואָטער וואוינונג, אויף אַ זייטיקער גאַס, האָט זיך אויך געהאָט באַזעצט דאָס יידישע מיניסטעריום.

יאָ, אַ פֿראָווינציעלע שטאָט, איינע פון די פיל פֿראָווינציעלע שטעט אין דעם אַמאָליקן צאַרישן רוס־לאַנד.

אָבער פון כל־טוב איז דאָ אין דער דאָזיקער שטאָט: ווייס ברויט, פֿאַפּיראָסן, וואורשט, קעז, פּוטער, צוקער, און רעסטאָראַנען זיינען דאָ מיט פעטע מיטאָגס — אַ גן־עדן.

איך געדענק, אַז דאָס ערשטע, וואָס איך האָב געכאַפּט קויפן, איז געווען שוועבעלעך, איך האָב געקויפט עפּעס אַ טוץ פּעקלעך...

גייענדיק אַזוי אין גאַס און באַוואונדערנדיק די שפּע פון עסנווארג, שטעלט מיך אָפּ אַ פֿאַליציאַנט, וואָס האָט, אַפּנים, באַלד דערקענט, אַז איך בין אַ ניט־היגער, און פֿאָדערט מיינע פּאַפּירן. איך כאַפּ זיך צו די קעשענעס, אָבער דאָ דערמאָן איך זיך, אַז דער פֿאָר־שטייער פון נאַציאָנאַל־ראַט האָט זיי ביי מיר צוגעץ־נומען. זאָג איך עס דעם פֿאַליסמאַן אין רוסיש, הייסט ער מיר גיין מיט אים אין דער פֿאַליציי.

לאַנג בין איך אין דער פֿאַליציי ניט געווען. דאָס האָט פֿאַסירט דאָנערשטיק, דאָס הייסט, דאָנערשטיק בין איך געווען פֿאַרהאַלטן פון דער פֿאַליציי אויף אַ פֿאָר שעה, און פֿרייטיק־צו־נאַכט בין איך געווען דער גאַסט פון דעם יידישן מיניסטער מ. סאָלאָוויטשיק, וואָס איז געווען אַ מיטגליד פון דעם ליטווישן מיניסטאָרן־קאַ־בינעט.

איך האָב דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן געזען אַ מיניסטער פֿאַר יידישע ענינים, און דער מיניסטער האָט אויסגעזען אי מיניסטאָריש, אי יידיש.

איך בין אַריינגעקומען אין אַ רייך יידיש הויז. דאָס איז געווען דאָס הויז פון דעם מיניסטער סאָלאָוויטשיקס עלטערן, — רייכע אַלט־געזעסענע באַלעבאָטים אין קאָוונע.

די באַלעבאָסטע, דעם מיניסטערס מוטער, האָט אויסגעזען יידיש־גבירישׁ, אַ יידישע דאָמע מיט גוטע יידישע און וועלטלעכע מאַנירן, גאַסטפריינטלעך און פֿאַרנעם.

דער מיניסטער אַליין אַ פּיינער, געוויקסיקער יידי־שער מאַנספֿאַרשוין, שוואַרצהאָריק און אויסגעכאָליעט אין אַ רייך הויז, אַ מענטש מיט אַ גוטער יידישער און אַלגעמיינער בילדונג, אַ האַלבער יידישער געלערנטער און אַ האַלבער וועלט־מענטש.

קיין פֿאָליטיקער, האָט זיך אַרויסגעשטעלט, איז ער גראָד ניט געווען, און דאָס איז געווען פֿאַטאַל פֿאַר זיין מיניסטעריום. ער איז געווען אַ צו־גוטער ציוניסט, און דאָס איז געווען, אפשר, פֿאַטאַל פֿאַר דער יידישער אויטאָנאָמיע, וועלכע ער האָט פֿערזאָניפֿיצירט.

צווישן די ליטווישע מיניסטאָרן, מייסטנס געווע־זענע לערער און סתם האַלבע אינטעליגענטן, איז ער געווען דער אַריסטאָקראַט, דער וועלט־מענטש, און דאָס איז געווען אויך אַ חסרון.

דער פרייטיק־צו־נאַכט איז געווען האַלב־יידישלעך, ד. ה. שבתדיק און האַלב־וועלטלעך.

קיין אינטימקייט און קיין וואַרעמקייט האָט זיך ניט געפֿילט אין הויז. דער מיניסטער האָט געטראָגן זיין מי־ניסטער־אַמט מיט שטאָלץ אַפֿילו ביי זיך אין דער היים, און די גבירישע מוטער האָט זיך געהאַלטן צו גבירישׁ.

הכלל — עס האָט געפעלט די אָפּענע, וואַרעמע יידישקייט. עפּעס אַ קאַלטקייט און אַן אָנגעצויגנקייט האָט זיך געפֿילט אין הויז, מען האָט נאָך, אפּנים, ניט געפונען דעם ריכטיקן טאָן פֿאַר אַ יידישן מיניס־טערס הויז.

און עס איז פֿאַרשטענדלעך — דאָס איז געווען אַ נייַע דערשיינונג אין דעם יידיש־גבירישן לעבן און

מען האָט נאָך ניט באַוויזן זיך איינצולעבן מיט איר אויף אַזוי פיל, אַז זי זאָל ווערן אינגאַנצן נאַטירלעך.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב איך געהאַט די גלעלגנהייט צו באַקענען זיך מיט ש. ראָזענבוים, דעם פּרעזידענט פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט.

ש. ראָזענבוים איז גאָר קיין ליטווישער ייד ניט געווען, ער איז געווען אַ מינסקער אַדוואָקאַט און אַ באַקאַנטער ציוניסטישער טוער אין דעם צאַרישן רוס־לאַנד. אין דער צייט פון דער באָלשעוויסטישער רעוואָלוציע האָט ער זיך אַריבערגעפּעקלט קיין ווילנע און פון ווילנע קיין קאָווּנע.

אַ קליין־געוויקסיקער, אַ ביסל געבויגן, מיט אַ פּאָר זייער קלוגע, דורכדרינגענדיקע אויגן און מיט אַן איראָניש שמייכל, וואָס איז קיינמאָל ניט אַראָפּ פון זיינע ליפּן, האָט ער געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ רב׳ל, וואָס האָט אָפּגעשווירן, אָדער אָפּגעגאָלט זיין בּאָרד.

דאָס קורצע רעקל אַפילו איז געווען עפּעס פרעמד־לעך אויף זיינע פּלייצעס.

ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ שאַרפן מוח און האָט גאָר אַ סך אַרויסגעהאָלפן די ליטווינער, דעם דער־שלאָגן־דאָרפישן פּאָלק, וואָס האָט ניט פיל געוואוסט וואָס צו טאָן מיט זיין זעלבשטענדיקייט און מיט זיין מלוכה.

ש. ראָזענבוים איז געפּאָרן מיט דער ליטווישער דעלעגאַציע צו דער שלום־קאָנפערענץ אין ווערסאל, האָט זי דאָרט באַקענט מיט די נויטיקע פּאָליטיקער און סתם זיי געפירט פאָר דער האָנט ווי חדר־יינגלעך.

ער איז געווען אין דער דעלעגאַציע, וואָס האָט געפירט די אונטערהאַנדלונגען מיט דער סאָוועטישער מאַכט אין נאָמען פון דער נייער ליטווישער מלוכה.

פון אָנהויב האָט ער געזומען פאָר זיך דעם אָמט פון אַ מיניסטער פאָר יידישע ענינים, אָבער דער דאָזיקער אָמט איז באַלד אַריבער צו מ. סאָלאָוויייטשיק און ער איז געוואָרן דער פּרעזידענט פון דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט.

אין יאָר 1924 איז ער אַוועק קיין ארץ־ישראל און ביזן יאָר 1933 איז ער געווען דער ליטווישער קאָנסול אין ארץ־ישראל.*)

איך האָב פאַרבראַכט מיט אים אַ היפּשע צייט אין אינטימען שמועס וועגן דער לאָגע אין ליטע, וועגן דעם נאַציאָנאַל־ראַט און דעם יידישן מיניסטעריום.

ער איז געווען סקעפּטיש סיי בנוגע ליטע און סיי בנוגע דער יידישער אויטאָנאָמיע אין ליטע. דער סקעפּטיציזם איז געווען באַזירט אויף וואונדערלעכער וויימזיכטיקייט, אָבער אויך אויף זיין ציוניסטישער וועלט־אַנשויאונג. ער האָט פשוט ניט געגלויבט אין דער זיכערקייט פון דער קליינער פּויערישער ליטווישער מלוכה און נאָך וויניקער האָט ער געגלויבט אין דער אריכת־ימים פון דער יידישער אויטאָנאָמיע.

*) זע אין בוך „ליטע": סודאַרסקי, מ., דר., „די יידן אין ליטע צווישן ביידע וועלט־מלחמות".

אגב, איז די יידישע אויטאָנאָמיע ניט געווען קאָנטיק אין יידישן לעבן. יידן האָבן זיך געפילט פריי און זיכער אין ליטע, אָבער ניט צוליב דער אויטאָנאָמיע, נאָר וויייל ליטווישע יידן זיינען געווען זיכער אין ליטע פון קדמונים. זיי האָבן זיך גוט איינגעלעבט מיט דער שטילער פּויערישער באַפעלקערונג אין ליטע. דער ליטווינער האָט באַדאַרפט האָבן דעם יידן און דער ייד האָט באַדאַרפט האָבן דעם ליטווינער אין זייער טאָגטעגלעכן לעבן. דער ייד איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן דעם ליטווינער און דער וועלט.

די טעטיקייט פון דעם נאַציאָנאַל־ראַט און דעם יידישן מיניסטעריום איז געווען אַ האַלב־געזעלשאַפט־לעכע —און אַ האַלב־פילאַנטראָפּישע, זי איז געווען אַ שטיקל „האַיאַס", אַ שטיקל הילף־אָרגאַניזאַציע און, דער עיקרשט אָבער, אַ ציוניסטישע.

די אויטאָנאָמיע, וואָס יידן האָבן באַקומען, איז לחלוטין ניט אויסגענוצט געווארן, זי איז געבליבן אויפן פּאַפּיר, און די ליטווישע רעגירונג האָט געהאַט אַ זייער לייכטע אויפגאַבע צו ליקווידירן זי, ווען זי האָט אָנגעהויבן פירן אַ שטאַרקע ליטווישע פּאָליטיק. די אויטאָנאָמיע האָט קיין וואָרצלען ניט געשלאָגן און מען האָט זיך ניט באַדאַרפט אָנשטרענגען זי אויסצוואוואָרצלען.

* * *

אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן מיר געהאַט אַ גאַנצע קאָלאָניע פון יידישע שרייבער אין קאָווּנע, עס איז געקומען בן־אַדיר, דוד בערגעלסאָן, דער נסתר, דער מאַלער יששכר ריבאַק, נחום שטיף (בעל דמיון), ז. קלמאַנוויטש, ל. קוויטקאָ א. א.

צווישן די, וועלכע זיינען אַרויסגעפאָרן פון סאָוועט־רוסלאַנד וויי אייגענע מענטשן, ד. ה. מיט פּאַראָד און מיט גוטע פּאַפּירן, זיינען געווען דוד בערגעלסאָן און יעקב לעשצינסקי.

די גרעסטע טייל האָט זיך ניט איינגעגעבן אַרויס־צופאָרן באַלד פון קאָווּנע, וויייל די סאָציאַליסטישע רעגירונג אין דייטשלאַנד האָט זיך ניט געאיילט צו געבן אונדז ווייזעס. מיר זיינען ניט געווען אַפּנים קיין אָנגעלייגטע געסט ביי איר.

זיינען מיר אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן פון קאָווּנע און אָנגעזעטיקט די אויגן מיט דער שפּע פון עסנווארג און קליידונג, דער עיקרשט קליידונג.

אגב, בין איך געווען דער איינציקער, וואָס איז געקומען מיט עטלעכע גאַרניטורן. דאָס איז, ווי עס וויייזט אויס, געווען אַ חידוש און זיך אַזוי געווארפן אין די אויגן, אַז אין אַ פּאָר טעג נאָך מיין קומען האָט מען זיי ביי מיר צוגעגבעט.

אויסגעדאַרטע, מיט אָפּגעטראָגענע רעקלעך און שיך, האָבן מיר אַלע זיך באַקליידט און באַשוכט און דאָס גוטע עסן האָט באַלד אונדז אַוועקגעשטעלט אויף די פיס. מיר האָבן אַלע אין אַ פּאָר וואָכן אַרום אויס־געזען ממש ווי ניי־געבוירענע.

דער גוטער בעל־מחשבות (דר. עליאַשעוו) האָט באַקומען פון דעם ניו־יאָרקער פּרץ־שרייבער־פאַריין

היפֿשע סומעס פֿאַר די שרייבער. איז אין די קעשענעס פון די נייע גאַרניטורן געווען גענוג געלט צו זיין אַ קורצע צייט זאַרגלאָז און ניט צולאָזן צו זיך קיין שום עגמת־נפֿש, סיי פֿערזענלעכן און סיי געזעלשאַפֿטלעכן.

די שרייבערישע קאָלאָניע איז געווען טיילווייז פֿראָ־סאָוועטיש, ניט קוקנדיק, וואָס זי האָט פֿאַרלאָזן סאָוועט־רוסלאַנד.

נאָך די שרייבער פֿלעגט יעדער צוג ברענגען פון סאָוועט־רוסלאַנד אַנדערע יידישע מענטשן, מייסטנס גע־זעלשאַפֿטלעכע טוער, פֿראָפֿעסיאָנאַלן און אַנדערע נאָ־ענטע צו די שרייבער מענטשן. פֿלעגן מיר כסדר האָבן שימחות. מיר פֿלעגן לאַנג זיצן אין די רעסטאָראַנען, מיר פֿלעגן לאַנג עסן און פיל טרינקען. די בעסטע טרינקער זיינען געווען די סאָלידע: נחום שטיף, למשל, פֿלעגט קענען טרינקען און טרינקען און קיינמאָל ניט שיכור ווערן.

אָן אַ זייט פון דער שרייבער־קאָלאָניע איז גע־שטאַנען ז. קלמאָוויטש, ער האָט יעמאָלט איבערגע־לעבט איינע פון זיינע מעלאַנכאָלישע פֿעריאָדן, אָדער ריכטיקער, זיין פֿעריאָדישן יאוש, אָדער אַנטוישונג.

פֿלעגט ער אַרומגיין אַ שווייגנדיקער, פֿלעגט ניט הערן, וואָס מען רעדט צו אים, אָפּט פֿלעגט ער איבער־רייסן פֿלוצלונג די רייד מיט אַ זיפֿץ — „עס איז ניט גוט, וואָס איז די רייד“...

מעלאַנכאָליש אויף אַן אַנדער אופן איז געווען דער יונגער מאַלער י. ריבאַק, ער האָט דורכגעמאַכט די פֿעטליוראַ־פּאָגראָמען אין אוקראַינע. זיין פּאָטער איז דערמאָרדעט געוואָרן אויף אַ שרעקלעך־גרויזאַמען אופן, דער פּאָגראָם איז געווען נאָך פֿריש אין זיין זכרון. אגב, האָט ער אים געהאַלטן און געכאָוועט אין זכרון — ווייל ער האָט געמאַלט אַ סעריע נאַטוראַליסטישע בילד־דער פון די פּאָגראָמען, בילדער גרויזאָם־רעאַליסטישע.

דאָ האָט ער זיך אָפּגערעכנט מיט די פּאָגראָם־שטשיקעס.

דער נסתר פלעגט פֿאַרזשמורען זיינע גרויסע און שוואַרצע אויגן, זיין מקובל'שע גלייכע נאָז פלעגט ווערן נאָך בלייכער און ער פלעגט זאָגן סודותדיק:

— ער וועט זיך אָפֿרעכענען מיט זיי.

י. ריבאַק איז געווען דאָס מוזיניקל אין דער קאָ־לאָניע, ער איז געווען דער יינגסטער, דער שטילסטער און דער טרויעריקסטער.

דוד בערגעלסאָן און דער נסתר פלעגן אים ניט אָפּלאָזן פון אויג — ער איז געווען אי זייער שטאָלץ און אי זייער גרויסע זאָרג.

בן־אַדיר איז אויך געווען אַ שטוב־זיצער, ער פלעגט זיצן און שרייבן, זיצן און לערנען.

נחום שטיף איז יעמאָלט געווען רעליגיעז, ער פלעגט דאַוונען, שטרענג אָפּגעהיט דעם שבת און האָט בכלל געפירט אַ רעליגיעזן לעבנשטייגער.

אָבער דאָס האָט אים ניט געשטערט צו אָנטיילנע־מען אין אַלע אונדזערע אָפּטע ליידיק־גייערישע ליאַמעס מיט די אָפּטע געסט, וואָס פלעגן קומען פון סאָוועט־רוסלאַנד.

מיט דער שטאָט, דאָס הייסט מיט די קאָוונער יידן, האָבן מיר כמעט קיין מגע־ומשא ניט געהאַט, ניט מיר האָבן געמאַכט אַ פּרואוו צו באַגעגענען זיך מיט זיי און ניט זיי האָבן אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס צו אונדז.

דעם געזעלשאַפֿטלעכן טאָן האָבן געגעבן די ציו־ניסטן, און היות ווי מיר אַלע זיינען ניט געווען קיין ציוניסטן, האָט מען אונדז געלאָזן צורו.

פֿאַרשטייט זיך, אין דער איינציקער יידישער ציי־טונג, וואָס איז געווען דער ציוניסטישער אָרגאַן, זיינען געווען ידיעות וועגן אונדזער אָנקום און וועגן אונדזער אָוועקפֿאָר.

קיין געזעלשאַפֿטלעך לעבן, וואָס זאָל אונדז פֿאַר־אינטערעסירן, איז אין קאָוונע ניט געווען. די גאַנצע קאָוונער באַפֿעלקערונג איז געווען כמעט אַ נייע, זי איז דאָ ניט לאַנג צוריקגעקומען פון דעם גרויסן גירוש.*)

אין אַ קורצער צייט אַרום איז קאָוונע וויידער גע־ווארן אַ קאָכיקע און אַ לעבעדיקע יידישע שטאָט, פול מיט געשעפטן, מיט מתנגדישן הו־האַ, מיט האָוע־ניש און שמאַיענגיש.

אַזוי ווי גאָר קיינמאָל קיין גירוש ניט געווען.

אויסערלעך אָבער האָבן זיך די קאָוונער יידן שטאַרק געענדערט. איך האָב געדענקט קאָוונע ווי אַ שטאָט פון בערד, עפּעס זיינען מיר געבליבן אין זכרון בערד, בערד און בערד פון דער אַמאָליקער קאָוונע.

צוריק קיין קאָוונע זיינען געקומען יידן אָן בערד, אָבער ניט בלויז אָן בערד, זיי האָבן אין וואָגלענגיש פֿאַרלאָרן פיל מער פון דער אַלטער, סאָלידער און פעל־דזיקער קאָוונער יידישקייט.

מיר האָבן זיך געוואָלט באַקענען מיט די ליטווי־נער, מיט זייער קולטור און מיט זייערע ליטעראַרישע און סתם קינסטלערישע אַספּיראַציעס.

אַ היפּש ביסל ליטווינער האָבן פֿאַרשטאַנען רוסיש און מען האָט זיך געקענט מיט זיי צוזאַמענרעידן, אָבער דער ליטווינער איז בטבע ניט קיין שטאַרק באַ־ריידעוודיקער מענטש.

צו דער קולטור זייערער האָבן מיר ניט געקענט צו־קומען. זי איז געווען פֿאַרריגלט מיט דער אַלטער ליט־ווישער שפּראַך, אַ מין סאַנסקריט וואָס קיינער פון אונדז האָט ניט געקענט.

זיינען מיר געווען אַ גרופּע פֿאַר זיך און מיר האָבן זיך געמוזט אויסלעבן אין אונדזערע שרייבערישע אינ־טערעסן, וואָס זיינען אין קאָוונע געווען בלויז טעאַ־רעטישע.

* * *

איך פלעג זיך אָפּט באַגעגענען מיט בעל־מחשבותן.

*) זע אין דעם בוך „ליטע“: שטיין, ל., „דער גירוש פון די ליטווישע יידן אין פּייער פון דער ערשטער וועלט־מלחמה“.

מיר זיינען געווען באַפרייַנדעט נאָך פון ווּאַרשע, מיר האָבן ביידע מיטגעאַרבעט אין „פרייַנד".

געפונען האָב איך בעל־מחשבותן אין דעם גרויסן הויז פון זיין מוטער, אַ קליינינקער אַלטיטשקער, אַלע צימערן זיינען געווען גרויסע, דערהויפט דאָס עסצימער, אין מיטן עסצימער איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש. אַמאָל איז די מיוחסדיקע משפחה געווען גרויס. קרובים פון אַלע עקן רוסלאַנד פלעגן קומען צו גאַסט, די אייגענע משפחה איז אויך געווען, קיין עין־הרע, אַ גרויסע, פלעגן 30 אָדער 25 מענטשן זיצן ביים גרויסן טיש אין דעם גרויסן עסצימער. איצט איז געווען שטיל אין הויז, אומהיימלעך שטיל, דאָס גרויסע עסצימער איז געווען מיט זיין גרויסער ליידיקייט עפּעס באַזונדערס אומהיימלעך.

בעל־מחשבות פלעגט זיצן אין זיין צימער אַ מע־לאַנכאָלישער. ער איז נאָך ניט געקומען צו זיך פון דער גרויסער און שווערער פאַמיליע־דראַמע, וואָס ער האָט דורכגעלעבט אין אָנהויב פון דער מלחמה.

זיין שיינע פרוי, וועלכע ער האָט שטאַרק ליב גע־האָט, איז אַוועק פון אים און האָט מיטגענומען זיין אייניציק קינד מיט זיך.

בעל־מחשבות איז געווען מוראדיק פאַרליבט אין זיין שיינער, קאַלטער און פרעמדער פרוי. אָבער זיין פרוי, די קאַלטע שיינהייט, זי איז, אַפּנים, ניט געווען פאַרליבט אין בעל־מחשבותן. זיי זיינען געווען פאַר־שיידענע מענטשן, ווי עס פאַסירט אין 50 פראָצענט היירַאטן — אַ וואַנט מיט אַ וואַנט ווערט צונויפגעפאָרט.

בעל־מחשבות האָט מיר אַמאָל געזאָגט פאַרבייַ־גייענדיק, אַז דאָס, וואָס ער פאַרדינט פון שרייבן, סטייעט אים ניט אויף זאָקן פאַר זיין פרוי.

ער פלעגט, אפּנים, באַקומען געלט פון זיין מוטער. ער האָט זיך געמוטשעט פראַקטיצירן מעדיצין, אָבער דאָס אַלץ איז געווען צו ווייניק פאַר דער קאַלטער פרעמדער שיינהייט.

פלעגט אָט דער זון פון רייכע עלטערן כסדר זוכן זייטיקע ליטעראַרישע אַרבעט, כדי צו קענען נאָכקומען די גרויסע געלט־פאָדערונגען פון זיין פרוי.

ער האָט שיין, ממש ריטערלעך, ליב געהאַט זיין שיינע פרוי. ער האָט מיר אַמאָל געזאָגט, אַז ער האָט כסדר דאָס געפיל, אַז מען האָט אים אָנפאַרטרויט אַ וואונדערלעך־שיינע אַלט־גריכישע וואָזע, און ער דאַרף זי היטן, אַז עס זאָל, חלילה, ניט געשען עפּעס מיט איר.

בייַם אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער מיר פאַרטרויט, אַז ער און זיין פרוי צעגייַען זיך אויף אַ צייט. מיין פרוי, האָט ער געזאָגט, וויל פרובירן צו לעבן אַ שטיקל צייט באַזונדער.

איך האָב אים אויסגעהערט און גאָרניט געזאָגט, אָבער ער האָט געבעטן, איך זאָל אים זאָגן, וואָס איך טראַכט וועגן דעם.

האָב איך אים געזאָגט אָפן:

— וועז אַ מאַן גייט אַוועק פון אַ פרוי, קען מיגלעך זיין, אַז ער האָט ניט גרייט קיין אָנדערע, אָבער וועז אַ פרוי ואַן אַ שיינע דערצו גייט אַוועק פון אַ מאַן, האָט זי כסדר גרייט אַן אָנדערן — אַ פרוי באַוואָרנט זיך כסדר.

די נאָענטע פריינט בעל־מחשבותעס האָבן גע־וואוסט שוין פון לאַנג, אַז זי וועט אַוועק פון אים, עס איז פאַר קיינעם קיין סוד ניט געווען, יאָ, עס איז, אפּנים, אמת, אַז דער לעצטער, וואָס דערוויסט זיך עפּעס וועגן זיין פרוי, איז דער מאַן.

זי איז געווען צו שיין, צו עגאָאיסטיש, ווי יעדע שיינע פרוי. אגב, האָט זי אָפּילו ניט געוואוסט, וואָס אַזוינס ער שרייבט. דאָס איז איר, אפשר, פשוט ניט אָנגענאַנגען.

זי איז געקומען פון אַ הויז אַזאַ: עס איז געווען אַ הויז מיט פיר טעכטער שיינהייטן און אַ מוטער, אויך אַן אָמאָליקע שיינהייט, וואָס האָבן געלעבט בריייט.

די בעלער, וואָס די פאָמיליע פלעגט אין גראָדנע ,זיינען געווען באַקאַנט מיט זייער אויסבערעג־גערישקייט, מיט זייער פּראָווינציעלן שיק און מיט די פיר טעכטער שיינהייטן. אויף די בעלער פלעגן קו־מען הויפּטזעכלעך רוסישע אָפּיצירן און אָמאָל אָפּילו דער גובערנאַטאָר אַליין.

צוויי טעכטער האָבן חתונה געהאַט מיט רוסישע אָפּיצירן.

בעל־מחשבות אַליין האָט מיר אָמאָל דערציילט אַזאַ פּיקאַנטע מעשה: ער איז געקומען זען זיין כלה און ער האָט געפונען אַלע פיר שוועסטער ליגנדיק אין די בעטן. פיר שיינהייטן אין פיר בעטן. און געווען איז עס אַ שטרייק: די פיר שיינהייטן זיינען ניט אַרויס פון זייערע בעטן, ווייל דער פאָטער זייערער, אַ וואַלדסוחר, האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט צו געבן די טעכטער אַ געוויסע סומע געלט פאַר פיר גאָר טייערע קליידער, וואָס זיי האָבן געוואָלט האָבן פאַר אַ באַל ביי אַ גע־נעראַל.

און זיי זיינען דריי טעג ניט אַרויס פון בעט.

ביז דער פאָטער האָט זיך געגעבן ווי עס איז אַן עצה און האָט זיי געשאַפן די געפאָדערטע סומע געלט.

בעל־מחשבות האָט געהאַט אַ היפש ביסל ביטערע דערפאַרונגען מיט אייגער פון די דאָזיקע פיר שיי־הייטן, מיט זיין פרוי, אָבער זיין ליבע איז אויף אַ האָר ניט אָפּגעקילט געוואָרן.

דעם לעצטן שמועס, וואָס איך האָב געהאַט מיט בעל־מחשבותן אין וואַרשע, איז געווען עטלעכע טעג איידער איך האָב פאַרלאָזן די שטאָט, איבער וועלכער עס זיינען געשוואומען מיט אומהיימלעכער גראַציע די דייטשישע צעפּעלינס. בעל־מחשבות האָט זיך אויך גע־קליבן צו פאַרלאָזן וואַרשע. האָבן מיר אָפּגערעדט, אַז ער זאָל מיך לאָזן ווייסן אין ביאַליסטאָק, וואוהין איך בין געפאָרן צו מיין פרויס פאָמיליע, וועל איך אים אָפּ־וואַרטן און זען זיך מיט אים אין דער צייט, וואָס דער צוג וועט שטיין אויף דער סטאַנציע. אין אַכט־צען טעג אַרום האָב איך באַקומען פון אים אַ דעפּעשע. איך האָב אים באַגעגנט אויפן וואָקזאַל און האָב זיך שטאַרק

דערשראָקן — ער האָט אויסגעזען ממש אַ צעברא־כענער.

ער האָט מיר קורץ געזאָגט:

— איר זייט געווען גערעכט.

און מער האָט ער ניט גערעדט.

איצט, נאָך פיר יאָר, האָב איך אים געטראָפן אַ דערשלאָגענעם. אַ מענטש פֿון גרויסן שטאָלץ און טאַקט, האָט ער עס ניט אַרויסגעוויזן צווישן מענטשן, אָבער אין הויז פלעגט ער אַראָפּוואַרפן פון זיך די מאַסקע, און איר האָט געזען ממש אַ צעבראָכענעם מענטשן.

זיין קלוגע, אַלטיטשקע מוטער האָט מיך אַמאָל, וועז איך בין געקומען צו בעל־מחשבותן און אים ניט געטראָפן, געזומען אויפן פאַרהער:

— וואָס איז מיט מיין איזידאָרן? איז עפּעס געשען? וואָס איז מיט זיין פרוי, מיט זיין קינד? איר זייט דאָך זיינער אַ פריינט, איר ווייסט דאָך מסתמא אַלץ, מיר וויל ער גאָרניט זאָגן.

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אויך גאָרניט געזאָגט, און די אַלטיטשקע האָט אָפּגעווישט שטיל אַ טרער.

און שטיל, אומהיימלעך־שטיל איז געווען אין דעם גרויסן עסצימער. אַן אַלטע מוטער האָט געוואָלט דערקלייבן זיך צום צער פון איר ליבן און געראָטענעם זון און האָט ניט געקענט...

בעל־מחשבות פלעגט זיך פאַרשפּאַרן אין זיין צימער. ער האָט פיל געלייענט, ער האָט יעמאָלט באַקומען אַ פּעקל יידישע ליטעראַטור פון אַמעריקע און ער האָט זיך אַרויפגעוואָרפן אויף דעם ווי אַן אויסגעהונגערטער. איך האָב זיך אָנגעכאַפּט אַן דער געלעגנהייט און געזומען בייַ אים עטלעכע יידישע ביכער פון אַמעריקע.

מיר האָבן דאָך פיר יאָר ניט געזען קיין יידיש בוך אין די אויגן. יידיש איז דאָך געווען אַזוי גוט ווי פאַרבאָטן אין דעם צאַרישן רוסלאַנד אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

בעל־מחשבות איז געווען אַ מיטאַרבעטער פון דער אייניציקער יידישער צייטונג אין קאָוונע „די יידישע שטימע".

ער האָט זיך צוגעכאַפּט צום שרייבן. ער האָט פיר יאָר ניט געשריבן קיין יידיש וואָרט, ער האָט געשריבן שיינע עסייען, ליטעראַרישע און פּובליציסטישע, אָבער אַ שטילע מעלאַנכאָליע, געמישט מיט רעזיגנאַציע, האָט זיך געפּילט אין זיין שרייבן.

איך האָב געזען ווי דער אייניציקער עסטעט אין דער יידישער ליטעראַטור ווערט עפּעס אויסגעלאָשן. ער גיט נאָך דאָ און דאָרט אַ פלאַם ווי אַ ליכט וואָס גייט אויס, און עס ווערט באַלד פינצטערלעך...

דאָ אין קאָוונע איז געווען קענטיקער זיין טייל־ווייזער פאַראַליז און דער אייַנדרוק איז געווען נאָך אַ שוועריקער.

מיר האָבן פיל שפּאַצירט, מיר האָבן זיך געבאָדן אָפּט, און איך בין געווען אויבערראַשט צו זען, אַז דער מענטש, וואָס זעט אויס פאַראַליזירט אין מלבושים, זעט אויס נאָקעט געזונט און פריש. זיין שלאַנקער קערפּער איז געווען ממש ווי מאַרמאָר, עס איז לחלוטין גאָרניט געווען קענטיק אויף זיין נאַקעטן קערפּער, בלויז איין פוס איז גייענדיק אַ ביסעלע אָפּגעשטאַנען פון דעם אַנדערן... —

איך האָב אים שפּעטער געזען אין בערלין, ער איז געקומען זען זיין קינד.

זיין שיינע פרוי האָט געלעבט אין בערלין מיט אַ יידיש־רוסישן אינזשעניר. דער מאַן אירער איז געווען אַן עלטערער מענטש, על כל פּנים עלטער פון בעל־מחשבות. אָבער ער איז געווען רייך, זייער רייך...

בעל־מחשבות און זיין זון שלמה (אַליק) אין ברינסהויפּטן, יולי, 1922
(פון יצחק ריבקינדס קאָלעקציע)

זיין זון איז אויסגעוואַקסן און געוואָרן אַ רעזשיסאָר. און וועז היטלער איז אויפגעקומען און האָט געשאַפן פאַר די דייטשישע יידן אַ געטאָ מיט אַ קולטור־געטאָ, האָט בעל־מחשבותעס זון אויפגעפירט יידישע דראַמעס און האָט אינסצענירט יידישע פאָלקסלידער, און די אָפּרופן זייענען געווען גוטע.

וואו איז זיין זון, לעבט ער ערגעץ?

דאָס וויים איך ניט.

* * *

ביסלעכווייז האָט אונדז, שרייבער, אָנגעהויבן צו דערעסן אַזאַ וועגטירנדיק לעבן. האָבן מיר אָנגעהויבן שטורעמען דעם דייטשישן קאָנסולאָט, אָבער אָן דערפאָלג.

שטעלט מיך אָפּ אַמאָל אין גאָס יאָשע ראָזענבוים, אַ ווילנער יונגער מענטש, אַ האָלבער דיכטער און אַ גאָנצער קולטור־טויער, און זאָגט צו מיר מיט דער גרעסטער פשטות:

— וואָס וועלן מיר זיך דאָ אַרומדרייען ווי איבעריקע, לאָמיר אַרויסגעבן אַ צייטונג.

וואונדער איך זיך — וואָס הייסט אַרויסגעבן אַ צייטונג, מיט וואָס, מיט וועמען און ווי אַזוי?

שלאָגט ער מיך איבער און זאָגט — לאָזט עס צו מיר, מאָרגן קום איך צו אייך מיט אַ מער קאָנקרעטן פּאָרשלאָג.

יאָשע ראָזענבוים איז געווען אַן ענערגישער, אַ קאָכיקער טויער. ער איז געווען אַ ליבער מענטש און

ער איז שוין מיט אַ העלפט יידישע אייגנוואוינער גע־
וען אויף „דו". גאַנץ קאָוונע האָט אים געקענט און ער
איז אומעטום געווען אַן אָנגעלייגטער גאַסט.

ער איז געווען פון די ליבע, טייערע אַמאָליקע
יידישע אינטעליגענטן, וואָס לעבן אויף גאָטס באַראָט.
איז וועג איר דאַרפט זיי, זיינען זיי גרייט צו טאָן פאַר
אייך אַלץ. זיי האָבן כסדר אַ סך פרייַ צייט, און טאָן
עפּעס, טומלען זיך איז ממש זייער חיות — זיי פילן
זיך דאָן ממש ווי אַ פיש אין וואַסער.

ער האָט געהאַט נאָך אַ ריין פיזישע מעלה — ער
האָט געקענט שפּאַנען, ער האָט פאַרמאָגט גאַנץ לאַנגע
פיס און ער האָט געקענט דורכשפּאַנען קאָוונע אין דער
קירצסטער צייט.

און אויף מאָרגן איז שוין יאָשע ראָזענבוים דאָ מיט
אַ קאָנקרעטן פּלאַן און מיט אַ האַלבער רעאַליזירונג
פון דעם פּלאַן — ער האָט אַ דרוקער, וואָס וויל ווערן
אַ גלייכער שותף, ער האָט אויך עטלעכע יידן, וואָס
ווילן אַריינלייגן אַ ביסל געלט.

מען דאַרף זיך נעמען צו דער אַרבעט.

יאָשע ראָזענבוים האָט מיך אָנגעשטעקט מיט זיין
ענטוזיאַזם און מיר האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין דער
אַרבעט.

די אַרבעט האָט ממש געברענט אונטער אונדזערע
הענט. מיר זיינען געווען שטאַרק אויסגעהונגערט נאָך
ליטעראַרישער און זשורנאַליסטישער אַרבעט.

אונדזער שותפס דרוקעריי איז געווען אַן אָרעמע,
אַ פראָווינציעלע דרוקעריי. קיין לינאָטיפּ האָט זי ניט
געהאַט, אַלץ האָט געמוזט געזעצט ווערן מיט די הענט.
די זעצער זיינען ניט געווען קיין גאָר געניטע, זיי זיינען
ניט געווען קיין ספּעציעל־יידישע זעצער. דער מענ־
טראָפּאָזש (דער צונויפשטעלער) איז געווען אַ פינצ־
טערער, בייזער און היפּאָכאָנדרישער יונגער מענטש.
איך האָב ביי אים ניט געקענט אַרויסבאַקומען אַ שמייכל,
און וועג מיר האָט זיך עס איינגעגעבן אַמאָל, איז גע־
וען נאָך ערגער. פון זיין שמייכל האָט זיין פּנים בא־
קומען עפּעס אַ ווייַנעדיקע גרימאַסע.

שוועריקייטן זיינען אויך געווען מיט דער רע־
דאַקציע. מיר האָבן גענאַט אַ סך „סטאַרס", אָבער
זייער ווייניק פּשוטע צייטונג־אַרבעטער.

די רעדאַקציע איז באַשטאַנען פון בן־אַדיר (אברהם
ראָזין), אַ טיפּער, ערנסטער מענטש, אַ געבילדעטער
און אַ שטרענג־פּרינציפּיעלער מענטש, אָבער אַנשרייבן
אַן אַרטיקל האָט בייַ אים ניט געקומען פולע אַכט טעג.
האָט די צייטונג געהאַט איין אַרטיקל אַ וואָך פון אים.

נחום שטיף (בעל־דמיון) איז שוין געווען אַ גאָר
געראָטענער זשורנאַליסט, אָבער צו איטלעכן אַרטיקל,
וואָס ער פלעגט געבן, פלעגט זיין צוגעלייגט אַן אולטי־
מאַטום וועגן דעם כאַראַקטער, וואָס די צייטונג מוז
אָננעמען.

ווייל נחום שטיף (בעל־דמיון) איז דאָן געווען
פרום־רעליגיעז, האָט, ראשית כל, די צייטונג אויך
באַדאַרפט זיין רעליגיעז. נחום שטיף איז געווען פּראָ־
סאָוועטיש, האָט די צייטונג, פאַרשטייט זיך, געמוזט זיין
דורכויס פּראָ־סאָוועטיש א. אַ. וו.

ז. קלמנאָוויטש, אָדער „קלמנקע", ווי מיר אַלע
האָבן אים גערופן, איז געווען דער אַרבעטאַמסטער
און שטילסטער מיטאַרבעטער. ער האָט געטאָן זיין
אַרבעט מיט דער גרעסטער שלימות, אָבער פון צייט
צו צייט פלעגט ער אַריינפאַלן אין אַ מרה־שחורה און
אין יאוש־שטימונגען און ער פלעגט זיך צעבונטעווען
און אָפּזאָגן זיך פון וועלכע עס איז פאַראַנטוואָרטלעכע
אַרבעטן.

דער נסתר איז ניט געווען קיין מיטאַרבעטער. ער
איז ניט געווען קיין זשורנאַליסט, און אַ בעלעטריסט
איז ער דאָן געווען אַ מיסטישער, מיט אַ קבלהשן
פאַרדרייטן סטיל, אָבער ער האָט זיך אַליין געמוען
די ראָליע פון אַ משגיח אויף דער כשרות פון דער
צייטונג, און אַ משגיח איז ער געווען אַ שטרענגער.
מען האָט ניט געטאָרט אַ שמייכל טאָן סתם, אָן אַ כוונה,
מען האָט ניט געטאָרט אַ שפּאַס טאָן אָן אַן ערנסטן
מוסר־השכל.

אַ חוץ די דאָזיקע מיטאַרבעטער האָב איך געהאַט
בלויז דריי מיטאַרבעטער פאַר נייס, כראָניק און שאר־
ירקות. די שוועכסטע און די פאַראַנטוואָרטלעכסטע אַר־
בעט איז געפאַלן אויף מיינע פלייצעס, אָבער איך האָב
זי געטאָן מיט ברען און מיט הנאה. אַן אויסגעהונגער־
טער נאָך זשורנאַליסטישער אַרבעט, האָב איך געשריבן
צוויי אַרטיקלען אַ טאָג, אָפּגעשטאַנען שעהן אין דער
זעצעריי מיטן בייזן, מאַלאַנכאָליש מעטראָנפאָזש און
מיט די זעצער.

אַ נאָמען האָט די צייטונג געהאַט אַ זייער קורצן.
„נייס" האָט זי געהייסן.

איר ריכטונג — יידיש־פאָלקיסטיש.

וועג איך האָב דריי ביידערנאָכט דערלעבט צו זען
דעם ערשטן נומער פון אונדזער צייטונג, איז מיר גע־
ווארן לייכט אויפן האַרצן: עס איז געווען אַ שיין, ליכ־
טיק, ערנסט און פּיקאַנט צייטונגל. עס האָט געשמייכלט
און שטיפערייש־ערנסט געקוקט אויף מיר.

גאַנצע פינף יאָר בין איך געווען אָפּגעריסן פון
זשורנאַליסטישער אַרבעט. איך האָב זיך געהאַט אַריינגע־
וואָרפן אין יידישער הילפאַרבעט מיט ברען. די יידישע נויט
איז געווען גרויס, גירושים זיינען געקומען איינע נאָך
די אַנדערע, שטעט און שטעטלעך האָבן געמוזט אין
24 שעה זיך אַריינפּאַקן אין פערד־וואַגאָנעס און פאָרן
ערגעץ אין טיף־רוסלאַנד, אין פרעמדע שטעט, צווישן
פרעמדע רוסישע מענטשן.

יאָ, איך האָב די אַרבעט געטאָן מיט גרויסן ברען,
אָבער סוף כל סוף איז עס ניט געווען מיין אַרבעט.

דאָס צייטונגל אין קאָוונע איז אויך ניט געווען מיין
אידעאַל. עס איז סוף כל סוף געווען אַ קליין, פּראָוויו־
ציעל צייטונגל מיט אַ גרויסשטעטישן אָנשטעל; די עט־
לעכע גרויסשטאָטישע מיטאַרבעטער האָבן געגעבן דער
צייטונג גרויסשטאָטישקייט, אָבער זי איז פאָרט גע־
וען אַ פּראָווינציעלע צייטונג.

רעדאקציע־„ניים"

זיצן פון רעכטס: ז. קלמנאָוויטש, נ. שטיף (בעל־דמיון), דר. א. מוקדוני (רעדאקטאָר), א. ראָזין (בן־אַדיר), י. ראָזנבוים. שטייען פון רעכטס: ערשטער — אומבאַקאַנט, דר. ר. וואלסאָנאָק, ל. סלאָנים (נאדל), טראומפּיאַנסקי.

פאַר מיר אָבער איז די צייטונג געווען אַ מין פּראָפעסיאָנעלער תחית־המתים.

* * *

ווי פאַר אַ רעדאַקטאָר פון אַ צייטונג איז פאַר מיר געעפנט געוואָרן דאָס באַהאַלטענע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע לעבן אין ליטע. ראשית האָב איך דערזען דאָס ריכטיקע פּנים פון דער ליטווישער רעגירונג. זי איז געווען אויסערלעך דעמאָקראַטיש, אָבער אירע פּאַשיסטישע נעגל זיינען שוין געווען גאַנץ קענטיק.

קאָונע איז געווען באַוואַכט פון פּאָליציי און פון מיליטער. קאָונע איז געווען אין אַ מילדער פאָרעם פון קריגצושטאַנד. ביינאַכט האָט מען ניט געטאָרט ווייזן די נאָז אין גאַס, פּאָליציי און מיליטער האָבן אייך אָן וועלט אַרעסטירט.

אַ טויטשרעק פאַרן קאָמוניזם האָט אַרומגעכאַפּט די נייע רעגירונג און זי ניט אָפּגעלאָזן.

די קליינע, אָבער טיכטיקע קאָמוניסטישע באַוועגונג איז געווען אַן אונטערערדישע באַוועגונג.

עס זיינען אויך געווען סאָציאַליסטן, אָבער זיי זיינען אויך געווען אונטערן חשד, און זייער טעטיקייט איז אויך געווען אַ האַלב־אונטערערדישע, אָדער אַ פאַר־דעקטע מיט קולטור־אַרבעט.

אָפן און שטאַרק איז געווען בלויז די ציוניסטישע באַוועגונג. זי איז געווען אָנערקענט פון ליטווישן שטאַט; דער יידישער מיניסטער סאָלאָוויייטשיק איז געווען אָפּי־ציעל אַ ציוניסט. ש. ראָזענבוים, איינער פון די פאָטערס פון דער ליטווישער מלוכה, איז אויך געווען אָפּיציעל אַ ציוניסט.

אַרום אונדזער צייטונג „נייס" האָבן זיך קאָנ־צענטרירט די ראַדיקאַלע און האַלב־ראַדיקאַלע יידן און סתם יידיש־פּראָגרעסיווע יידן.

דאָס הייפל קאָמוניסטן איז כסדר געווען גרייט אַרעסטירט צו ווערן; די יידישע באָפעלקערונג האָט מורא געהאַט צו זיין מיט אַ קאָמוניסט אונטער איין דאַך.

איך דערמאָן מיך אַזאַ פאַל:

שפּעטלעך, נאָך דער אַרבעט אין צייטונג בין איך געגאַנגען אַ היים, געגאַנגען בין איך זיכער, ווייל איך האָב געהאַט אַ דערלויבעניש פון דער מיליטערישער מאַכט אויף דעם. גיי איך מיר זיכער און באַמערק, ווי אַ פרוי גייט אַוועק מיט אייליקע טריט אין אַ זיי־טיק געסל. איך גיי וועי־טער. ערשט די פרוי גייט ווידער אַרויס פון דעם געסל, קוק איך זיך אום, ווערט זי באַלד פאַרשוואונדן און אַזוי עטלעכע מאָל, ביז איך האָב זי דערקענט, ד. ה. איך האָב זי אָפּט געזען אין דעם געסל, וואו די רעדאַקציע האָט זיך געפונען. ענד־לעך האָט זי מיך אויך דערקענט און מיר האָבן זיך צערעדט.

שטעלט זיך אַרויס אַזאַ מעשה — זי איז די שנור פון אַ בעל־הביתישן יידישן מענטשן. דער מאַן איז נאָך ערגעץ אין דער אַרמיי, זי איז ביי די עלטערן פון איר מאַן. האָבן זיך די עלטערן דערוואוסט, אַז זי איז אַ קאָמוניסטקע און האָבן איר דערקלערט, אַז זי קען ביי זיי ניט זיין — זיי האָבן מורא און ווילן פשוט ניט באַ־האַלטן קיין קאָמוניסטן ביי זיך.

האָט זי אָנהויב אָוונט, נאָך אַ קריג מיט שווער־און־שוויגער, געמוזט אַוועקגיין פון הויז. זי האָט זיך דאָ באַאַדאַרפט באַגעגענען מיט איינעם פון די חברים, וועלכער האָט זי באַאַדאַרפט באַאָרגן מיט אַ דירה אויף אַ פאָר טעג. זיי האָבן זיך באַאַדאַרפט טרעפן אָט־דאָ, וואו מיר שטייען, מיט פינף שעה צוריק, אָבער, אפּנים, מען האָט אים אַרעסטירט. וויסט זי ניט וואָס צו טאָן.

זי איז געווען פון די כוואַטסקע און ניט שרעקע־דיקע פאַרטיי־וויבלעך, אָבער איך האָב דערפילט טרערן אין איר שטים — אין אַזאַ פאַרצווייפלונג איז זי געווען.

נאָך אַ לאַנגן ישוב־הדעת איז געבליבן, איך זאָל זי נעמען אין דעם הויז, וואו איך וואוין און זי פאַרשטעלן ווי מיינע אַ קרובה און בעטן פאַר איר הכנסת־אורחים

אויף איין נאַכט, מאָרגן וועט זי שוין זען, וואָס זי האָט צו טאָן.

* * *

דאָס יידיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן איז נאָך געווען ניט איינגעשטעלט. אַלע יידן האָבן זיך ערשט ניט לאַנג צוריקגעקערט פון דעם גירוש. דער יידישער עולם איז נאָך שטאַרק פאַרטאָן אין אויסבויען זיין איבערגעריסן, אָדער רואינירט עקאָנאָמיש לעבן.

און פֿרנסה איז, אַדאָנק גאָט, דאָ בשפע. עס איז געווען נאָך דער שרעקלעכער מלחמה, מען דאַרף אַלץ און מען קויפט אַלץ, איז מען אַזוי פאַרהאָרעוועט און פאַרשמאיעט, אַז עס ליגן ניט אין זינען קיין געזעל־שאַפטלעכקייט און קיין פּאָליטיק.

עס קומען אָבער אויף יידישע און העברעאישע פּאָלקשולן און אַפילו גימנאַזיעס. ליטווישע יידן מוזן האָבן שולן.

בלויז די ציוניסטן זיינען טעטיק, זיי האָבן אַ ציי־טונג, זיי האָבן אַן אָרגאַניזאַציע, זיי האָבן אַ יידישן נאַציאָנאַל־ראַט און אַפילו אַ יידיש מיניסטעריום, וואָרעם דאָס יידישע מיניסטעריום איז געווען אַ ציוניס־טיש ביורא.

די קולטורעלע יידישע אויטאָנאָמיע, וואָס די ליט־ווישע רעגירונג האָט געגעבן אין דעם האָניק־חודש פון דער ליטווישער מלוכהשער זעלבסטשטענדיקייט, ווערט אי פון די געבער און אי פון די נעמער פון דער אויטאָנאָמיע איגנאָרירט אָפן, און אין דער שטיל דער־שטיקט מען זי פשוט בשותפות.

די ציוניסטן האָבן באַלד דערפילט די שטאַרקע סתירה צווישן דעם ציוניזם און דעם אויטאָנאָמיזם. דער ציוניזם שליסט אויס דעם אויטאָנאָמיזם אין גלות, און דער אויטאָנאָמיזם אין גלות שליסט אויס דעם ציוניזם.

און כדי אָפצוטעמפן די שארפקייט פון דער סתירה, איז געווען איין אויסוועג — אָפשוואַכן איינע פון די סתירות און די סתירה וועט שוין ממילא ניט זיין אַזוי שארף. פאַרשטייט זיך, אַז דעם ציוניזם האָט מען ניט געוואָלט אָפשוואַכן, האָט מען אָפגעשוואַכט דעם אויטאָ־נאָמיזם. די סתירה איז טאַקע וואָס אַ טאָג אַלץ שוואַ־כער און שוואַכער געוואָרן, און די אויטאָנאָמיע האָט אָנגעהויבן גוססן.

זי איז געשטאָרבן אָפילו אַן אַ קדיש, זי איז שטיל אויסגעגאַנגען.

אַזוי האָט אפּנים געפאָדערט די פּאָליטישע און גע־זעלשאַפטלעכע לאָגיק, וואָס איז שטאַרקער פון די סענ־טימענטן.

איך האָב מיט מיינע אויגן געזען ווי אַן אמתע, ווי אַ פולע יידישע קולטורעלע אויטאָנאָמיע איז אַוועק פון דער וועלט שטיל, קיינער האָט קיין טרער ניט אַרויס־געלאָזן, קיינער האָט קיין קדיש ניט געזאָגט.

דער יידישער מיניסטער האָט שטאַרק ניט ליב גע־האָט צו רעדן וועגן דער אויטאָנאָמיע, וואָס איז אים אָנפאַרטרויט געוואָרן.

איך געדענק אַזאַ פאַל:

אין קאָוונע האָט זיך אַראָפגעלאָזן אַ יידישע טרופּע און האָט אָנגעהויבן שפּילן דעם שרעקלעכסטן שונד. אויף דער סצענע איז געשטאַנען ממש אַ ווילדע און וויסטע וואַקאַנאַליע, עפּעס אַזוינס זעט מען ניט ביי די סאָמע ווילדע שבטים אין אַפריקע.

איך בין אַרויס מיט אַ בריוו צום יידישן מיניסטער מ. סאָלאָוויטשיק, דעם מיניסטער פון דער יידישער קולטורעלער אויטאָנאָמיע, און האָב אים אָנגעווויזן אויפן שטיק זולוסן־קולטור, וואָס מען פראָקטיצירט אונטער זיין נאָז.

איז דער יידישער מיניסטער שטאַרק ברוגז גע־וואָרן אויף מיר, און אונדזערע ניט־איבעריק פריינט־לעכע באַציאונגען זיינען געוואָרן אָפן פיינטלעך.

זוכנדיק כסדר מיטאַרבעטער און סימפּאָטיקער, וואָס קענען שטיצן מיט געלט אונדזער צייטונג, האָב איך זיך באַקענט מיט אַ טיפּ פון אַן אַמאָליקן פּראָווינציעלן יידישן אַסימילאַטאָר. איך האָב זיך באַקענט מיטן אַדוואָקאַט און מיטגליד פון ליטווישן סיים ע. פּינ־קעלשטיין.

אין די צאָרישע צייטן איז דער דאָזיקער פּעאיקער יוריסט און קלוגער, לאָגישער קאָפּ, געווען אַ רוסישער, דורך און דורך אַ רוסישער. אָזוי איז געווען די גאַנצע רוסישע פּראָפּעסיאָנעלע אינטעליגענץ.

ווי אָבער ליטע איז געוואָרן אַ באַזונדערע ליט־ווישע מלוכה, איז אָט דער פינקעלשטיין און אַנדערע אַסימילירטע אינטעליגענטן געשטאַנען פאָר אַ דילעמע — וואָס טוט מען איצט? זייער רוסיש איז איצט אַן אַבסאָלוטע ברכה־לבטלה, עס האָט ניט קיין אחיזה אין דעם טאָג־טעגלעכן לעבן און האָט קיין שום אָנהאַלט ניט אין דעם גייסטיקן לעבן.

ווי אַ פּעאיקער מענטש, האָט ער זיך אויסגעלערנט גיך ליטוויש, איז אויסגעוויילט געוואָרן אין ליטווישן סיים און ער האָט ווייטער פאַרנומען דעם אָנגעזעענעם פּלאַץ אין קאָוונע, וואָס ער האָט פאַרנומען פאָר יאָרן און יאָרן.

אָבער אַסימילירן זיך מיט די ליטווינער איז אים אויסגעקומען קאָמיש, אגב, עס איז ניט געווען מיט וועמען און מיט וואָס צו אַסימילירן זיך. די ליטווישע קולטור האָט ערשט אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען זיך.

און באין ברירה איז ער געוואָרן אַ ייד.

אין הויז האָט מען געריידט, פאַרשטייט זיך, רוסיש, אָבער די אָריענטאַציע איז געווען אַ יידישע.

ווען מיר זיינען געוואָרן אָפּטע אַרויינגייער צו ע. פינקעלשטיין און מיר פלעגן רעדן כסדר יידיש, איז עס אים געווען וויניקער פּריקרע, און ער האָט אָנ־געהויבן רעדן יידיש.

אייגנטלעך שפּעט אין אָוונט לאָזט אונדז די דינסט אַרויס פון הויז און זאָגט אונדז מיט אַ שמייכלדיקן פּנים און אין אַ גוטן יידיש —

— זיי האָבן אָנגעהויבן רעדן יידיש, די גויים...

איך גיב אַ קוק אויף דער דינסט און זע פֿאַר מיר אַ ליטווישע שיקסע. פּרעג איך זי:

— און איר זייט אַ יידישע?

— נייַן, ענטפֿערט זי, איך בין אַ ליטווישע, אָבער איך האָב זיך אויסגעהאָדעוועט צווישן יידן און איך רייד יידיש.

דער דאָזיקער ע. פּינקעלשטיין איז גיך געוואָרן אַ מיטאַרבעטער פון אונדזער צייטונג. צום אָנהויב האָט ער געשריבן אויף רוסיש און מען האָט אים אויסגעלאַכט, אָבער אינגיכן האָט ער אָנגעהויבן שרייבן יידיש. זייַנע אַרטיקלען זיינען געווען די געוואונדערלעכסטע. ער האָט געשריבן אויף ליטווישׂ־פֿאָליטישע טעמעס, און אַזעלכע אַרטיקלען האָט קיינער פון אונדז ניט געקענט שרייבן.

קיין גאָר גוט לעבן צווישן דער ציוניסטישער צייטונג און אונדזער צייטונג איז ניט געווען, און עס איז פֿאַרשטענדלעך, אָבער מיר האָבן געהאַט פּריינט דווקא אין דער פּיינטלעכער רעדאַקציע, ווי למשל, פּסח מאַקוס. ער האָט מיטגעאַרבעט אין דער „שטימע", אָבער געווען איז ער אונדזערער אַ פּריינט. בעל־מחשבות איז אויך געווען אין גאָר פּריינטלעכע באַציאונגען מיט אונדז.

די גענסט, וואָס זיינען דורכגעפֿאָרן קאָוונע פון רוסלאַנד, און סתם גענסט, וואָס זיינען געקומען אָנזען קאָוונע, זיינען געווען פֿאַר אַ קורצער ווייל אונדזערע מיטאַרבעטער. זיי האָבן אַריינגעבראַכט נייקייט, שטענדיקייט אין דער צייטונג.

ב. צ. גאָלדבערג, נאָך דאַן אַ גאָר יונגער זשורנאַליסט, האָט באַזונדיק קאָוונע אונדז געגעבן אַ סעריע געשמאַקע אַרטיקלען וועגן אַמעריקאַנער יידן. מיר האָבן צום ערשטן מאָל באַקומען אַ פול בילד פון דעם אַמעריקאַנער יידן, וועלכן מען רופט מיט אַ טשיקאַוון פֿאַר אונדז נאָמען, ווי „אָלרייטניק".

די אַרטיקלען זיינען געווען געשריבן פּריש, לייכט, לעבעדיק און ביז גאָר אינפֿאָרמאַטיוו.

ווי פון הימל ממש איז אונדז אַראָפּגעפֿאַלן אַ זייער פֿלינקער און אַ זייער בריהשער מיטאַרבעטער, מיטן נאָמען דר. וואלסאנאק. ער האָט געקענט שרייבן וועגן אַלץ און טייוויליש שנעל. ער האָט געהאַט אַ גוטע בילדונג, דער עיקרשט אָבער האָט ער געקענט, ווי יעדער דייטשישער אַקאַדעמיקער, אויסזוכן אינפֿאָרמאַציע וועגן וואָס פֿאַר אַ פּראָגן מען האָט באַדאַרפט.

יידיש האָט ער געקענט ווייניקלעך, אָבער ער האָט געשריבן ממש ווי אַ רוח. איר האָט זיך ניט אַרומגעקוקט און ער האָט שוין אַן אַרטיקל וועגן אַן ערנסטער עקאָנאָמישער פּראָגע, וועגן אַן ערנסטער פֿאָליטישער פּראָבלעם אין דייטשלאַנד, פּראָנקרייך, אַמעריקע און וואו ניט?

ער איז געווען אַ פּוילישער ייד. ער איז געווען עפּעס שרייענדיק־געזונט, ממש ציניש־געזונט. ער האָט געהאַט אַ ווילדן אָפּעטיט צום לעבן. פֿרינציפּן זיינען אים ניט געשטאַנען אין וועג, און מאַראַלישע און אויך עטישע פּראָבלעמען האָבן ניט געשטערט זיין שלאָף.

הכלל — ער איז געווען אַ טיפּיש מלחמה־קינד, פֿלינק, בריהש און הפקרדיק.

ער האָט זיך שנעל באַקאַנט מיט די ליטווישע רעגירונגלייט, און זיי, די ליטווישע פּויערימלעך, האָבן געפֿונען אין אים ממש אַן אוצר, — אַ קליניקייט אַ מענטש, וואָס קען ממש אַלץ און איז גרייט צו טאָן אַלץ... אין „נייס" האָבן זיך אָפּט באַטיילט יודל מאַרק, ר. צרפת, אוריה קאַצענעלנבאָגן, חיים ראַפּאַלאַוויטש און אַנדערע.

און נאָך אַן אומדערוואַרטן מיטאַרבעטער האָבן מיר באַקומען און נעמלעך — דעם געוועזענעם גענעראַל־פּאָליציימייסטער אין ווילנע.

דער דאָזיקער ערשטער ליטווישער געהילף־פּאָליציימייסטער איז געווען אַ יידישער שייגער, געוויקסיקער יונגער מענטש פון ווילנע מיטן נאָמען י. ראָזוסקי.

וועג איך בין געקומען קיין קאָוונע, איז ער שוין קיין פּאָליציימייסטער ניט געווען — אַ ליטווינער האָט שוין פֿאַרנומען זיין פּלאַץ, אָבער ער איז נאָך געווען אַן אָנגעזענער באַאַמטער אין דער פּאָליציי.

פּלעגט זיין אי טשיקאַווע און אי אָנגענעם צו הערן, ווי מען רעדט געשמאַק אין דער ליטווישער פּאָליציי יידיש, ווי ביי זיך אינדערהיים; י. ראָזוסקי האָט זיך אויסגעלערנט ליטווישׂ, אָבער יידיש איז געווען זיין שפּראַך, ווי זי איז געווען די שפּראַך פון אַלע ליטווישע יידן.

י. ראָזוסקי איז, פֿאַרשטייט זיך, ניט געווען קיין שטענדיקער מיטאַרבעטער, ער איז קיינמאָל ניט געווען קיין פֿראָפעסיאָנעלער שרייבער, אָבער פון צייט צו צייט פּלעגט דער נעכטיקער פּאָליציימייסטער און דער היינטיקער באַאַמטער אין דער ליטווישער פּאָליציי אונדז צושיקן אַן אַרטיקל אויף יידישע טעמעס.

שפּעטער איז ער אַוועק אינגאַנצן פון דער פּאָליציי און איז געוואָרן דער דירעקטאָר פון „האַיאַס" אין קאָוונע.

* * *

די צייטונג איז איינגעשטעלט געוואָרן, אַרבעט איז געווען שוין וויניקער, קיין וויזע האָט נאָך דער דייטשישער קאָנסול ניט געוואָלט געבן, און דער אַמעריקאַנער קאָנסול האָט געהאַלטן, אַז איך האָב צייט, איך קען וואַרטן אַ ביסל.

איז געוואָרן וויטער לאַנגוויליק אין דער פּראָווינציעלער שטאָט קאָוונע.

גענסט פון סאָוועט־רוסלאַנד זיינען געקומען אַלץ זעלטענער און זעלטענער, פון אַנדערע לענדער איז קיינער ניט געווען נייגעריק אַ קוק צו טאָן אויף דער נייאינקער מלוכה.

זיינען די אָונטן געוואָרן אַ פּראָבלעם.

האָב איך זיך פֿאַראינטערעסירט מיט אַ גרופּע יונגע מענטשן, וואָס האָבן געאַמאַטאָרווועט, ד. ה. זיי האָבן זיך געגרייט אַרויסצוקומען מיט אַ פֿאָרשטעלונג, ווי דער שטייגער איז אין אַלע פּראָווינציעלע שטעט.

וועג איך האָב דערזען, וואָס די יונגע מענטשן טוען

און מיט וואָס זיי גייען זיך באַווייזן פאַר אַן עולם, איז מיר געוואָרן אי קאָמיש, אי וויטיקדיק. קאָמיש איז געווען די גרענעצלאָזע נאַיוריטעט פון די יונגע מענטשן און וויטיקדיק איז געווען זייער פולשטענ־דיקע עם־הארצות אין דער טעאַטער־קונסט.

קורץ — מיר האָט זיך איינגעגעבן צו איבערצייגן די יונגע מענטשן, אַז זיי דאַרפן אָנהויבן פון דעם סאַמע אַלף־בית.

עס איז אַן אַלטע אַקסיאָמע אין דער טעאַטער־וועלט, אַז שוישפּילער מוזן גיין ריטמיש און גראַציעז אויף דער בינע. דער יידישער שוישפּילער טאָר ניט זיין קיין אויס־נאַם. ער מוז רעדן קלאָר, ריטמיש און מעלאָדיש. ער מוז פילן זיין קערפער און זיין לשון.

פון שפּילן רעאַליסטיש אַלטע מענטשן, אַלטע וויבער, קליינשטעטלדיקע שלימזלס, טרעפּט, אַז יידישע שוישפּילער פאַרגעסן צו גיין מענטשלעך אויף דער בינע. דער מענטש איז אַ שיינע באַשעפענישׂ, זיין קערפער איז שיין און עלעגאַנט, דער מענטשלעכער קערפּער פאַרמאָגט אַ וואונדערלעכן ריטם, וואונדערלעכע עלאַסטישקייט.

דאָס אַלץ מוז וויסן דער יידישער שוישפּילער. ער שפּילט כסדר אַלטע יידישע מענטשן, אָבער זיי טאָרן ניט שלעפּן זייערע פּיס, ווי שמאַטעס איבער דער ערד.

און עס איז בפירוש אַ טעות צו מיינען, אַז אַלטע מענטשן מוזן שלעפּן די פּיס, מוזן גיין געבויגן. אַלטע מענטשן קענען אויך גיין ריטמיש, גראַציעז און פאַרנעם. אַלטקייט האָט אויך איר וואונדערלעכן ריטם, און אַ רב איז ניט מחויב צו שלעפּן די פּיס, צו גיין געבויגן און צו האַלטן די הענט אין די אָרבל.

די כאַראַקטער־שוישפּילער טאָרן ניט מיינען, אַז עס איז אַיינע פון זייערע הויפּט־אויפגאַבן צו צעקרימען די ווערטער, צעקאַליעטשן די זאַצן, צו פאַרהייזעריקן די שטים.

האָב איך געזאָגט די יונגע לייט, אַז ראשית־כל מוזן זיי זיך לערנען גיין, גיין אַזוי, אַז די גאַנצע שיינ־קייט און די גאַנצע עלאַסטישקייט פון מענטשלעכן קערפּער זאָל ניט פאַרפאַלן ווערן.

זיי דאַרפן זיך לערנען רעדן, רעדן קלאָר, די שטים מוז זיין ריין, קלינגענדיק און בויגיק. רעדן און גיין זיינען דער אַלף־בית פון שוישפּיל. דער מענטש, וואָס קען ניט גיין ריטמיש און גראַציעז, קען קיין שוי־שפּילער ניט זיין.

דערנאָך קומט די שווערע אויפגאָבע און נעמלעך — האַרמאָניזירן דאָס רעדן מיט די באַוועגונגען, זיי דאַרפן דערגאַנצן איינע די אַנדערע, עס מוז זיין די פולסטע האַרמאָניע צווישן זיי.

די יונגע מענטשן האָבן, אַפּנים, מסכים געווען מיט מיינע הנחות און זיי האָבן זיך אינגאַנצן פאַר־לאָזן אויף מיר.

האָב איך איינגעלאַדן אַ טענצערין, פון די רוסישע פּליטים, מיט וועלכע עס איז דאַן פול געוואָרן אייראָפּע, און די טענצערין האָט זיי געמוטמעט לערנען ווי צו גיין, ווי צו מאַכן, אַז דער קערפער זאָל רעדן; דער קערפער קען רעדן שאַרף און קלאָר דורך באַוועגונגען.

איך האָב זיי אַ צייט געלאָזן שפּילן אָן ווערטער, בלויז מיט באַוועגונגען, ווי אין דער פּאַנטאָמימע (אַ שטומע דראַמע).

יידישע טעאַטער־סטודיע, קאָוונע, 1924

שטייגן פון רעכטס: ישראל קרעמער, אומבאַקאַנט, ל. גער־מאַנישסקי.

זיצן פון רעכטס: טימאָפּיי בראַמסאָן, דר. מענדל סודאַר־סקי, שימען, לייב מירסקי, מיכל לעווינסאָן, קלמן קאַפּלאָן, אונטערשטע רייִ: אומבאַקאַנט, גאָלדעלע שאַפּירא.

און וועג דער קערפּער זייערער האָט אָנגעהויבן צו באַוועגן זיך ריטמיש, האָב איך זיך געמוטמעט צום רעדן.

עס איז געווען אַ שווערע אויפגאָבע, אָבער איך בין באַשטאָנען אויף דעם.

אין עטלעכע חדשים אַרום האָט מען די יונגע מענטשן ממש ניט דערקענט.

פאַרשטייט זיך, אַז עס זיינען געווען צווישן זיי פעאיקע און וויניקער פעאיקע, און דער דערפאָלג איז געווען אין פּראָפּאָרציע מיט זייערע פעאיקייטן.

צווישן די יונגע מענטשן זיינען געווען אַ צווי־דריי פרויען מיט גוטע שוישפּילערישע פעאיקייטן. זיי האָבן באַלד דערשפּירט, וואָס מען וויל פון זיי, און זיי האָבן מיט התמדה געאַרבעט אויף זיך, און די רעזול־טאַטן זיינען געווען גאָר גוטע.

מיט די מענער איז געווען אַ ביסל שוועריקער. דער יידישער יונגער מענטש אין דער פּראָווינץ איז געווען אַ האַוועדיקער, אַ שמאיענדיקער, ווי זיין טאַטע און

ווי זיינע פעטערס. די באַוועגונגען זייערע זיינען געווען צעבראָכענע, נערוועזע און עפּעס צעקנייטשטע.

און האָט איינער געוואָלט זיין עלעגאַנט, איז ער געווארן וואויליונגעריש, וואָס איז נאָך געווען ערגער ווי האָוועניש און שמאַיעניש.

אָבער מיר האָבן געאַרבעט געשמאַק.

מיר האָבן געהאַט אַ גרויסן אָוונט, אויף ווועלכן די סטודיאַנטן האָבן זיך באַווייזן בלויז אין באַוועגונגען, ווייל מיט רייַדן איז עס צוגעגאַנגען אַ ביסל שווערער.

אָבער די געדולד האָט געפּלאַצט אין סאָמע מיטן ביי די סטודיאַנטן, זיי האָבן געבראַנט ממש צו באַווייזן זיך.

דאָס איז, אגב, דאָס אומגליק פון אַלע יידישע סטודיעס. די סטודיאַנטן האָבן ניט קיין געדולד, זיי איילן זיך צו באַווייזן פאַרן עולם — דאָס איז דאָך דער צוועק און מען מוז קומען וואָס גיכער צו אים...

איך בין געווען קאַטעגאָריש קעגן ווועלכן עס איז אַרויסטריט.

און איך בין אַוועק, אגב, זיינען מיינע וויזעס אַנגעקומען אין דער דאָזיקער צייט, איך האָב זיך געגרייט צו דער רייזע.

אינגיכן האָב איך פאַרלאָזן קאָוונע, און געלאָזן מיין צייטונג און מיין סטודיע אויף גאָטס באַראָט.

פון ווייטנס האָב איך געהערט, אַז די סטודיע איז געווארן אַ טעאַטער, און מיין נאָמען איז געווען פאַרבונדן מיט דעם דאָזיקן טעאַטער.

פּראָטעסטירן האָב איך ניט געוואָלט און איך האָב עס געלאָזן, ביז דאָס דאָזיקע טעאַטערל איז אונטערגעגאַנגען, ווי עס גייען אונטער ביי אונדז אַ סך גוטע און פרומע פאַרזוכן.

בעסער איז געווען דער סוף פון מיין צייטונג. זי האָט זיך, אמת, פאַרמאַכט אויף אַ קורצער צייט, אָבער זי האָט אַנגעהויבן צו דערשיינען שפּעטער אונטער דער רעדאַקציע פון יוסף טשערניכאָוו אין משך פון אַ יאָר צייט.

אין 1930 האָט זי ווידער אויפגעלעבט אונטער דעם נאָמען „פאָלקסבלאַט" מיט דער זעלביקער ריכטונג ווי די צייטונג „נייס" און האָט עקזיסטירט, ביז סאָוועטרוסלאַנד האָט איבערגענומען די מאַכט אין ליטע.

*
**

ווי אַ רעדאַקטאָר פון אַ צייטונג איז מיר אויסגעקומען אַריינצוטרעטן אין באַרירונג מיט די ליטווישע רעגירונג-מענטשן. איך האָב זיך היפּשע עטלעכע מאָל באַגעגנט מיט דעם אויסערן-מיניסטער פּוריצקיס און מיט אַנדערע הויך-אָנגעשטעלטע ליטווישע רעגירונג-מענטשן.

עס איז געווען טראַגי-קאָמיש צו זען, ווי די דאָזיקע פויערישע האַלב-אינטעליגענטן האָבן ליב באַקומען מאַכט, ממש קרענקלעך. זיי זיינען געווען ווי פאַרליבטע אייפערזיכטיק אויף יעדערן — דער קומט צו אונטערגראָבן זייער מאַכט, דער וויל פּשוט צונעמען ביי זיי די מאַכט, און עס איז דאָ אין עצה און נעמלעך — האַלטן די מאַכט שטאַרקער און שטאַרקער אין די הענט.

און זיי האָבן זיך דערקייקלט צו אַ מילדן פאַשיזם.

אָבער יידן האָט זיך געלעבט גוט אין ליטע. יידן און ליטווינער זיינען געווען צו נאָענט צו טאָן רישעות איינע די אַנדערע. אַזוי האָט זיך געדאַכט.

דאָ האָב איך געזען דעם פינצטערן גורל פון אַ קליינער מלוכה. די ליטווינער האָבן געלעבט אין איין שרעק — אָט קומט עמעצער און נעמט ביי זיי צו די מאַכט. מען איז כסדר ניט זיכער מיטן לעבן, כסדר לויערן געפאַרן אויף דער קליינער שוואַכער מלוכה, אמתע און אימאַזשינערע.

דער שרעק פאַרן קאָמוניזם איז געווען דער גרעסטער און דער פיינלעכסטער. „קאָמוניזם איז אַ קלעפּיקע גייסטיקע קראַנקייט, האָט אין מיר אַריינגעטענהט אַ ליטווישער רעגירונג-מענטש, און פאַר ליטע, וואָס איז אין נאָענטער שכנות מיט דער נעסט פון קאָמוניזם, איז ער צענפאַכיק געפערלעך.

„דייטשלאַנד איז פאַר אונדז קיין געפאַר ניט, דייטשלאַנד איז שוואַך און אָרעם, מיר זיינען ניט רייך, אָבער עסן האָבן מיר גענוג, און אונדזער קליינע אינדוסטריע אַנטוויקלט זיך נאָרמאַל, זי מאַכט ניט קיין געפערלעכע סאַלטאַ-מאַרטאַלעס".

אויסגעלאָזן האָט זיך, אַז ביידע, סיי סאָוועטרוסלאַנד און סיי דייטשלאַנד, זיינען געווען געפערלעך פאַר דער קלייניקער מלוכה.

אַ קאַרג יאָר בין איך געווען אין ליטע, און מיר דוכט זיך, אַז ניט אומזיסט בין איך געווען דאָרט. איך האָב, אַזוי צו זאָגן, באַרעכטיקט דאָס קאַרגע יאָר גאַסט-פריינטלעכקייט סיי מצד די יידן און סיי מצד דער ליטווישער מלוכה.

איך קען ניט זאָגן, אַז איך בין אַוועקגעפאָרן מיט צער, אָדער מיט ווייטיק. ניין, איך בין געווען אין ליטע ווי אַ דורכרייזנדיקער. אַזוי האָב איך מיך באַטראַכט, און דורכרייזנדיקע ווארצלען זיך ניט איין, ווילן זיך ניט אייגנווארצלען.

אָבער אַ פּעקל זכרונות איז מיר פאַרט געבליבן, און זיי האָב איך דאָ איבערגעגעבן.

ניו-יאָרק, דעם 10טן אָקטאָבער 1945.

נ. י. גאָטליב

דאָס יידישע שאַפֿערישע וואָרט אין ליטע

(אַלגעמיינער איבערבליק)

די קליינע אָרעמע ליטע — דאָ רעדט זיך וועגן דער זעלבסטשטענדיקער ליטע, צווישן די צוויי גרויסע וועלט־מלחמות, — האָט געשמט מיט איר יידישער גייסטיקער שאַפֿערישקייט. ווען מען רעדט אָדער מען שרייבט וועגן די קולטורעלע אויפטוען פון די יידישע קיבוצים (צווישן די בריידע גרויסע וועלט־מלחמות) אין מיזרח־איראָפּע, גייט באַלד נאָך פּוילן, מיט זיין גרויסן, דריי מיליאָן מענטשן יידן־קיבוץ, דער קליינער יידישער קיבוץ אין ליטע. די זעלבסטשטענדיקע ליטע האָט פאַרמאָגט, בסך־הכל, אָרום הונדערט און זעכציק טויזנט יידן. עקאָנאָמיש — מיטן אויסנאַם פון עטלעכע זאָטע יאָר — איז די לאָגע זייערע געווען ניט איבעריקס קיין גוטע. פֿאָליטיש — ווידערוואָל מיטן אויסנאַם פון אַ קורצן צייט־פעריאָד — האָבן זיי היפש געליטן, דערפאַר אָבער האָבן זיי באַוויזן פיל אויפצוטאָן אין זין פון קולטור. פאַר די קוים איבער צוויי צענדליק יאָר (1918־1940) פון זיין קיום האָט דער קליינער יידישער קיבוץ אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע אַדורכגעמאַכט אַ מין רענעסאַנס־עפּאָכע. ער האָט — אין יידיש און העברעאיש — געשאַפֿן מוסטער־האַפּטע שולן, גימנאַזיעס, אַנדערע רוחניותדיקע אינסטיטוציעס. ער האָט — אין יידיש און העברעאיש — געשאַפֿן אַ רייכע, פאַרצווייגטע טאָג־און פעריאָדישע פּרעסע. ער האָט אויפגעטאָן אויף פאַרשיידענע קונסט־געביטן. און ער קען זיך אויך באַרימען מיט אַ נישקשהדיקער צאָל פּאָעטן, דערציילער, קריטיקער, פּובליציסטן.

די יידישע ליטעראַטור אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע קען ניט אָנווייזן אויף מרעיש־עולמדיקע ווערק. זי קען אָבער אָנווייזן אויף אַ צאָל פיינע טאַלאַנטן און אויף אַ גאַנץ וואָגיקער ליטעראַרישער טעטיקייט. די יידישע ליטעראַטור אין ליטע האָט געהאַלטן אין איין וואָקסן און אויסבלייבן זיך. צו די עלטערע פּען־מענטשן, וואָס זיינען אויפגעקומען ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה, זיינען צוגעקומען יינגערע און גאָר יונגע. מען האָט דעביוטירט אין טאָג־צייטונגען, אין פאַרשיידענע פּעריאָדישע אויסגאָבעס. עס זיינען דערשינען אַ גרעסערע צאָל ביכער — דיכטונג, פּראָזע, קריטיק, און אָנגעגאַנגען איז עס ביז דער נאַצי־אָקופּאַציע, און אָפּילו שפּעטער, — אין די געטאָס פון קאָוונע, שאַוול א. א.

דער אָנהויב אין דער יידישער ליטעראַטור אין ליטע איז געמאַכט געוואָרען באַלד וויי ליטע ווערט אַ זעלבסטשטענדיקע מדינה. ס׳איז צו באַוואונדערן דעם גיכן פּונאַנדערבלי פון די יונגע ליטעראַרישע כוחות אין דער יידישער ליטע. מען טאָר ניט פאַרגעסן, אַז צוליב דער פאַרטריבנקייט (גירוש־ליטע פון 1915) זיינען זיי אויף אַ האַלבן צענדליק יאָר געווען אַרויסגעריסן פון זייער סביבה און אַ סך פון זיי טאָקע אין דעם עלטער, ווען עס פאָרמירן זיך שאַפֿערישע קרעפטן. אפשר דערפאַר טאָקע האָבן די יונגע יידישע שרייבער אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע נאָך פיינלעכער געפילט די אָפּגעריגלטקייט פון ווילנע, דעם טראַדיציאָנעלן יידישן ליטעראַרישן צענטער פון ליטע.

די יונגע יידישע ליטעראַטן־משפּחה אין קאָוונע האָט אַרויפגעקוקט אויף דער יידישער ווילנע און אויף אירע ניי אויפגעקומענע טאַלאַנטן, וואָס האָבן, ניט גע־קוקט אויף דער גרויליקסטער מאַטעריעלער נויט, ניט איבערגעלעבט דעם גורל צו זיין אַרויסגעריסן אויף יאָרן־לאַנג פון דער יידישער יצירה־וועלט.

קאָוונע, די יונגע ליטווישע קרוינשטאָט, ווערט אויס נויט אַ מין ירושלים דליטא, אָבער די ליטווישע פּראָ־ווינץ, די הונדערטער שטעטלעך און ישובימלעך, האָבן געהאַט דורות־לאַנג געליפערט פאַרן יידישן געברויך אין דער גאַנצער וועלט די מפורסמדיקע „צלם־קעפּ", די טרוקן־מוחדיקע משכילים און די קאַלט־מתנגדישע למדנים, — אָט די דאָזיקע ליטווישע פּראָווינץ בעמט איצט ברויזן מיט יוגנטלעכן ברען, מיט חסידישער דבקות, מיט בונטאַרישקייט און דראַנג צו באַנייאונג. אָט אין יענעם שיינעדיקן ווידערבלי און ווידער־וואוקס־פּעריאָד באַווייזן זיך עס די ערשטע קאָנטורן פון דער יידישער ליטעראַטור אין ליטע.

אין ליטע האָבן דאַן געאורחט אַ גרעסערע צאָל יידישע באַרימטע שרייבער: בערגלסאָן, דער נסתר, דר. א. מוקדוני, בן־אַדיר, נחום שטיף א. א. אייניקע פון זיי האָבן געהאַט בדעה צו פאַרבלייבן אין ליטע. אַנדערע זיינען געקומען אויף אַ ווייל. האָט מען, צוזאַמען מיט די שטענדיקע, די געבאָרענע ליטוואָקעס, ווי דער באַרימ־טער קריטיקער בעל מחשבות א. א., געמומען עפּעס טאָן. איז אויפגעקומען אַ טאָג־ און פּעריאָדישע פּרעסע וואו מען האָט געדרוקט פאַרשיידענע „זאַכן" און וואו עס האָבן דעביוטירט און מיטגעאַרבעט ניי־צוגעקומענע שרייבער־כוחות.

די געהויבענע ליטעראַרישע געסט צעפאָרן זיך אינ־גיכן. עס בלייבן די ליטוואָקעס. און זיי ערשט גיבן צו־ביסלעך דער יונגער יידישער ליטעראַטור אין ליטע אַן אייגן פּנים און אַן אייגענעם תוכן.

עס באַווייזט זיך אוריה קאַצענעלנבאָגן מיט זיינע היפש־וואָגיקע זאַמלהעפטן „ליטע" און מיט אייגענע פיינע דער־ציילונגען פון יידיש־ליטווישן לעבן (פאַרלאָזט ליטע אָנפאָנג 1927). אין יענער צייט דערשיינט דער קערנ־דיקער ראָמאַן „אַרום שטאָל" פונעם טאַלאַנטפולן נאָ־

וועליסט און עסייען־שרייבער פסח מאַרקוס (געפינט זיך יאָרנלאָנג אין אַמעריקע). און ראובן רובינשטיין, רעדאַק־טאָר פון קאָוונער טאָג־צייטונג „יידישע שטימע", גיט דאָן אַרויס אַ פּעריאָדישע שריפט „די יידישע וועלט", וואו „עס קומען צום וואָרט" נייע־צוגעקומענע שרייבער.

עס נעמען זיך קאָנצענטרירן יונגע ליטעראַרישע קרעפטן אַרום דער פּעריאָדישער שריפט „וויספּע", וואָס עס גיט אַרויס דער ענערגישער ק. זינגמאַן. די „וויספּע" פאַרמאָגט שוין אַ מין אייגענע ריכטונג, וואָס דער־מאָנט מיט פיל די ריכטונג פון דער וואַרשעווער בּאַרימטער „כאַאָסטרע". די „וויספּע" האָט אָבער ניט אַרויס־גערוקט אַזעלכע נעמען, ווי די, וואָס צווישן די בעלי־הכּא־ליאָסטרע. די „וויספּעניקעס" — זינגמאַן, גאָטפאַרשטיין, גרינשפאַן, בלאָשטיין, גליצמאַן, גראָס א. א., — זיי־נען געווען זייער „צעכראָסטעטע". זיי האָבן געהאַלטן אין איין קלעטערן „אויף זונען־טרעפּ" און „שווינדל־טרעפּ". דעם קאָנקרעטן ליטווישן אַרום האָבן זיי וויניק באַ־מערקט. דעם ליטווישן באָדן אונטער די פיס האָבן זיי קנאַפּ געשפּירט. דאָס יידישע לעבן אין ליטע, אין זיינע דעמאָלטיקע פאַרשיידענע דערשיינונגען און גילגולים, האָט אין זייערע מליצהדיקע סתם־זינגעריין ניט געפונען קיין אָפּקלאַנג און אָפּשפּיגלונג. דאָך האָבן זיי צוגעהאַלפן אין דער צעאָקערונג פון דעם יידיש־ליטעראַרישן קרקע־בתולהדיקן באָדן אין ליטע. די „וויספּעניקעס" האָבן כּמעט אַלע אויסגעוואַנדערט פון ליטע. יוסף גאָטפאַר־שטיין איז איצט אין פראַנקרייך, גרינשפּאַן, גראָס זיינען אומגעקומען (אין פראַנקרייך און אַנדערשוואו) בעת דער נאַצי־ממשלה. לייב גליצמאַן איז אומגעקומען אין ליטע גופא, זינגמאַן איז געשטאָרבן לאַנג פאַר דער צווייי־טער וועלט־מלחמה אין סאָוועטנלאַנד. ה. בלאָשטיין דאַרף נאָך דאָרט לעבן. און נאָך אייניקע, דער טאַלאַנטירטער פלאַפּאַן, איז פאַרשוויגן געוואָרן ערגעץ אין ארגענטינע.

קורץ נאָך דעם „וויספּע"־פּעריאָד קומט אויף אַ נייע שרייבער־גרופּע — „מיר אַלייַן". אייניקע פון אָט דער גרופּע (יודיקא, דוד פּראָם, מרדכי יאָפּע, א. גאָלדבלאָט א. א.) האָבן באַלאַנגט טיילווייז צו די „וויספּעניקעס". זיי האָבן זיך אָבער אויסגעטיילט פון צווישן זיי מיט זייערע העכערע באַגאַבטקייטן און מיט עלטערע ליטעראַרישע „סטאַזשן". אַנדערע פון די „מיר אַלייניקעס" (נ. י. גאָט־ליב, יעקב גאָטליב, אליעזר היימאַן, ישראל קאָפּלאַן א. א.) זיינען געווען נייע־צוגעקומענע. די „מיר אַלייַן"־גרופּע אר־גאַניזירט זיך אין האַרבסט 1926.

די „מיר אַלייניקעס" (די עלטערע פון צווישן זיי: י. דיקא, פּראָם, יאָפּע, נ. י. גאָטליב, א. גאָלדבלאָט. נ. גרינבלאָט א. א האָבן, ווי דאָס רוב „וויספּעניקעס", פאַר־לאָזן ליטע, און געבליבן זיינען די ינגערע און גאָר יונגע) טוען זיך — אין קעגנזאַץ צו די „וויספּעניקעס" — אַ וועגע צום קאָנקרעטן ליטווישן אַרום, צום יידישן דורות־דיקן לעבן אין ליטע. אויך גיבן זיי זיך מער אָפּ מיט דער פּראָם פון זייערע ווערק. די דאָזיקע גרופּע שאַפּט אין ליטע אין דער צייט, וועז דער עקאָנאָמישער מצב איז אַ פיל פאַרערגערטער, די עמיגראַציע איז גרויס און די אַלגעמיינע שטימונג — אַ זייער געדריקטע. זיינען די ווערק פון די עלטערע און יינגערע „מיר אַלייניקעס" פול מיט עצבות, האַרבסטיקייט, מינאָר־געזאַנגען און מיט אַ רייסן זיך אין דער גרויסער וועלט אַריין. די דאָזיקע ווערק זיינען אָבער פון אַ העכערער קוואַליטעט און זיי קריגן וואַרעמע אָפּרופן אין ליטע גופא און אין אַנדערע לענדער.

די „מיר אַלייניקעס" האָבן אויך אַרויסגעגעבן אַ זשורנאַל — „מיר אַליין" (דערשינען אין פרילינג 1930, אונטער דער רעדאַקציע פון נ. י. גאָטליב, נתן גרינבלאָט און ראובן רובינשטיין). דער דאָזיקער זשורנאַל איז פיל געלויבט געווארן. — „די בכורה געהערט ליטע" — האָט געשריבן וועגן „מיר אַליין" אין די וואַרשעווער „ליטעראַ־רישע בלעטער" דניאל טשאַרני. און אָט זיינען שורות פון ה. לייוויקס אַן אַרטיקל איבערן „מיר אַליין" (אין ניו־יאָרקער „וואָך"):

„מיר פאָרנעמען דורך די לידער און דערציילונגען פון „מיר אַליין" אַ גוטע כוונה אַרויסצוהויבן ליטע פון איר פאַרלוירנקייט, פאַרזונקענקייט און פאַרשוויגנקייט, און אַלץ, וואָס איז דאָ אין זאַמלבוך, איז פול מיט עלנט פון מענטשן, וואָס ווילן זייער עלנט אַריבערוואַרפן איבער די טויטע גרענעצן, אין וועלכע ליטע איז איינגעקלאַמערט געוואָרן".

און אָט זיינען שורות פון דר. מ. סודאַרסקי, רעדאַק־טאָר פון קאָוונער טאָגצייטונג „פאָלקסבלאַט":

„ס'טאָר ניט געדולדעט ווערן קיין חלל, וואָס זאָל אָפּטיילן אונדזערע יונגע שפּעריש כוחות פון דער בריי־טער געזעלשאַפט. ס'מוז געשאַפן ווערן אַן אייגענע סביבה פון מענטשן, וואָס נויטיקן זיך אין אַ שטענדיקער געמיינ־זאַמער באַנייאונג, אין אַ שטענדיקן אָפּטובלען זיך אין נייע־געשאַפענע ווערטן".

צווישן די „מיר אַלייניקעס" איז נתן גרינבלאָט גע־ווען דער „זקן הסופרים". אַ שריפטשטעלער מיט אַ לאַנג־יאָריקן „סטאַזש" (פון די „התקופה"־צייטן אין מאָסקווע און פון פריערדיקע אָדעסער יאָרן). גרינבלאָט איז אַ דערציילער, עסייאיסט, פובליציסט, רעדאַקטאָר, ליטע־ראַרישער מדריך. זיין שרייבן צייכנט זיך אויס מיט לירישקייט און האַרציקייט. „מאַטעריאל" פאַר זיין שאַפּן שעפּט ער, דאָס רוב, פון צווישן די פאַרווינקלטע אין לעבן: קראַנקע, פאַרזעסענע, בעלי־חלומות. צו די יינ־גערע קאָלעגן איז גרינבלאָט געווען טאַטעדיק, האָט זיי מקרב געווען, געדרוקט געהרן אָנפאַנגער. ער האָט געשריבן (ווי אַ סך אַנדערע „מיר אַלייניקעס": מרדכי יאָפּע, נ. י. גאָטליב, יעקב גאָטליב, אליעזר היימאַן, ישראל קאָפּלאַן א. א.) הן יידיש, הן העברעאיש. זיינע שאַפּערישע הויפּט־פאַרדינסטן זיינען אָבער אין העברעאיש. איצט איז גרינ־בלאָט אין ישראל, וואו ער פאַרנעמט אַ בכבודיק אָרט צווישן די דאָרטיקע שרייבער.

דוד פּראָם איז אייניער פון די בעסטע יידישע דיכטער אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע. ער האָט געשריבן קירצערע לירישע לידער און לאַנגע בריי־טשטורהדיקע פּאָע־מעס. זיין טעמאָטיק: יידיש־ליטווישער שטייגער, באַזונ־דערס — דאָס לעבן פון יידישע „פריצים" אין ליטע. פּראָם

שילדערט געזונטע ערד־מענטשן. זיי דערמאָנען אָן די געשטאַלטן פון קולבאַקס „רייסן". פראָם, ווי אַנדערע יידישע דיכטער אין ליטע, געפינט זיך טאַקע אונטער דער השפּעה פונעם הויך־טאַלאַנטירטן, ביז גאָר אייגנאַרטיקן קולבאַק. אינמיטן די צוואַנציקער פאָרט אָפּ פראָם קיין דרום־אָפריקע, וואו עס דערשיינען אייניקע ביכער זייע און וואו זיין טאַלאַנט וועלט רייפער.

יודיקע האָט געשריבן און געדרוקט זיך אין רוס־לאַנד נאָך, וואו זי איז מגולגל געוואָרן בעת דעם ערשטן וועלטקריג. איר ערשט לידערביכל, „נייע יוגנט", קוואַלט מיט ליכטיקע געזאַנגען. די דיכטערין פלייצט ממש מיט אַ ברויזנדיקער פאַנטאַזיסטישער פרייד:

היינט וועל איך לויפן אין פעלדער און וועלדער,
און האַלדזן די בוימער, זיך קייקלען אויף דריערד,
און טאַנצן אַ טאַנץ מיט די שאָף אויף די פעלדער,
און גרינען פון אַלע פיר זייטן די וועלט.

שפּעטער־צו דערשיינט יודיקאָס צווייט בוך — „מענטש און צייט": אַ גרויסע, דראַמאַטישע פאָעמע, וואָס רעאַגירט פאָעטיש־פילאָסאָפיש אויף אונדזער איצטיקער אַפּאָקאַליפּטישער עפּאָכע. סוף די צוואַנציקער באַזעצט זיך די טאַלאַנטפולע יודיקאַ אין קאַנאַדע, וואו עס דערשיינען אַ צאָל נייע ביכער אירע.

אין 1930 דערשיינט אין קאַנאַדע אוריה קאַצענעלנבאָגנס אַן אַנטאָלאָגיע „דיינעס" (ליטווישע און לעטישע פאָלקסליידער), וואָס ווערט גוט אויפגענומען פון דער יידישער קריטיק אין ליטע און אין אַמעריקע.

מרדכי יאָפע, וואָס איז שוין יאָרן אַן אַמעריקאַנער און איז לעצטנס בריית באַוואוסט געוואָרן אַדאַנק זיינע זייער געראָטענע אַנטאָלאָגיעס פון העברעאישער פּאָעזיע, האָט אין ליטע אין די ערשטע יאָרן פון דעם „מיר אַליין"־פּעריאָד אַרויסגעגעבן אַ באַנד נאָוועלן — „אַנאַזייט" און לידער. די נאָוועלן אין בוך גיבן בילדער און ווינקלען פון יידישן און ניט־יידישן לעבן אין ליטע. יאָפע שילדערט געניט מענטשן און סיטואַציעס. זיינע דערציילונגען פאַרמאָגן ליטווישן קאָלאָריט.

אהרן גאָלדבלאָט איז באַקאַנט געוואָרן אינגיכן נאָך זיין קומען אַהיים, קיין ליטע, פון סאָוועטנלאַנד. דאָס איז געווען אין יאָר 1925. שפּעטער, אין 1927, דערשיינט גאָלדבלאָטס לידער־ביכל „וואַרצלען".

גאָלדבלאָט איז אַ „שטילער" אָבער טאַלאַנטפולער פּאָעט. זיינע לידער צייכענען זיך אויס מיט תמציתדיקייט און ראַפינירטקייט. זיין וואָרט גייט תמיד אויף „שטיל און געראָטן, ווי ס'גייט אויף אויף פעלדער דאָס ברויט". גאָלדבלאָט איז פאַרטאָן מיט יחידישע איבערלעבונגען. אויך מייסטערט ער אויס אייגנאַרטיקע נאַטור־אימפּרעסיעס.

האָט אַנגעקלאַפּט פרילינג אין ווייטן, מיט האַרבסטן פאַר־
ריגלטע,
צאַרט, אַזוי צאַרט, אַזוי מאַיאיק,
און ערגעץ שטרעקן שוין העלדזער זיך, העלדזער, פול
בענקשאַפט און לעכצונג;
און ערגעץ־וואו פלאַטערן, פלאַטערן פליגלען פון אַ צט־
שאַטענעם בושלשן דרייעק.

זיין אויסקומעניש האָט גאָלדבלאָט געצויגן פון אַ געשעפט פון פרויען־קליידער. שפּעטער איז ער אָוועק קיין פּאַריז, וואו כ'האָב זיך געטראָפן מיט אים אויף מיין וועג קיין קאַנאַדע. דאָרט געפינט ער זיך ביז היינט.

נ. י. גאָטליב גיט דאָן אַרויס צוויי ביכער לידער און פּאָעמעס: „בלויע גנאָד" און „גאַנג".

א. שאַבאַן האָט אַרויסגעגעבן זיין בוך „היימלאָזע טעג" וועגן זיין געבוירן־שטעטל קראַקינאָוו און וועגן די יאָרן פון מלחמה און גירוש. איצט איז א. שאַבאַן אין דרום־אָפריקע.

אַ טאַלאַנטפולע דיכטערין (איצט אין אַמעריקע) איז ראָזע גוטמאַן. אירע לידער — סיי אינעם ביכעלע „פאַר גאָר דעם נאַנטסטן", סיי אין פאַרשיידענע זשורנאַלן, — צייכענען זיך אויס מיט דינקייט און פיינער פאַרטראַכטקייט. גוטמאַן איז אָפט זייער שפּילעוודיק. לעצטנס שרייבט זי ערנסטער און פאַרטיפטער.

געוועזן איז אין ליטע אַ צוזאַגנדיקער דיכטער, אַ יינגל נאָך, אַ תלמיד פון דער ווילקאָמירער יידישער גימנאַזיע, — כאַצקל פראָקער. ער האָט געשריבן ניט רייפע נאָך, אָבער זייער אָנרעגנדיקע לידער. עס איז דערשינען פון אים אַ גאַנץ בענדל פערזן. דער טויט אָבער האָט אים זייער פרי, דאָכט מיר, צו זעכצן יאָר, צוגענומען.

דער באַדייטנדיקסטער און טאַלאַנטפולסטער יידישער דיכטער אין ליטע (אין משך פון צווייטן יאָרצענדליק פון ליטעס זעלבסטשטענדיקייט) איז יעקב גאָטליב — אַ יינגער רער ברודער פונעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות. יעקב גאָטליב האָט געגומען דרוקן זיך — הן אין יידיש, הן אין העברעאיש — זייער יונג; און אין משך פון אַ זיבן־אַכט יאָר האָט ער באַווייזן אַרויסצוגעבן פיר ביכער דיכטונג, אַ בוך קריטיק (אַן אַרומנעמענדיקע שטודיע איבערן שאַפן פון ה. לייוויק). אין זיינע לידער (אין די ביכער „גאָלד און בלוט", „קולות פון דער ווייט", „אַ וועלט ביים טייך" און „סאָנעטן") זעט מען יעקב גאָטליבן וויי אַ צאַרטן, לירישן, ביז גאָר פיינפילנדיקן פּאָעט. זיינע שורות זיינען טויאיק־פרישע, ריטמיש־זינגעוודיקע. די עיקר־מאָטיוון אין זיינע דיכטערישע ווערק זיינען: היים־וויי, ליטע־לאַנדשאַפט, די „שטילע געווייענען" פון אַרעמע און געקריוודעטע, ליבע, גאָט־ און וועלט־געפיל, שאַרפע, טיפע אַנונג פון אַנקומענדיקן — דריטן — חורבן און לעכצנדיקע בענקעניש נאָך גאולה.

אין זיינע עסייען און גרעסערע קריטישע שטודיעס איז יעקב גאָטליב אַ קלאָרער, בהדרגהדיקער און גרינטלעכער אַנאַליטיקער.

יעקב גאָטליב האָט געלעבט, ליידער, זייער קורץ. ער האָט, אָנהויב דעם נאַצי־אָנגריף אויף סאָוועטנלאַנד, באַוויזן צו אַנטלויפן פון ליטע. ער איז אָבער — אויפן פיר און דרייסיקסטן יאָר פון זיין ליטעראַריש־פרוכטבאַרן לעבן — געשטאָרבן פון טיפוס אין דער ווייטער טורקמעניע.

גלייך ווי יעקב גאָטליב איז עכט, שטאַרק און וואָ־

גיק אין זיין דיכטונג, אַזוי איז אליעזר היימאַן עכט און שטאַרק אין זיין פּראָזע. אויך היימאַן איז אַ צוויי־שפּראַכיקער שרייבער — געדרוקט זיך אין יידיש און העברעאיש. ער איז ניט געווען קיין בעל־שפע. אָבער אַלץ, וואָס ער האָט געשריבן, טראָגט דעם שטעמפּל פון אַ קערנדיקן, אייגנאַרטיקן טאַלאַנט. היימאַן האָט געלאַסן און געדולדיק געשליפן איטלעך וואָרט. זיין טעמאַטיק איז, דער עיקר: שטייגער פון ליטווישן דאָרף און שטעטל. מיט אַ סך מערקווירדיקע דעטאַלן מאָלט ער דאָס יידישע און ניט־יידישע לעבן אין ליטע. זיינע „זאַכן" — צעשאַטן איבער פאַרשיידענע זשורנאַלן און טאָג־צייטונגען — זיינען פול מיט אָריגינעלע געשטאַלטן און קאָלאָריטפולע פייזאַזש־מאָלערייען. היימאַן האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ קליין פּראָזע־ווערקל אין בוך־פאָרעם — „אברהם מאַפּו" (היסטאָרישע דערציילונג, קאָוונע, 1937). ער האָט אויך געשריבן תמצית־דיקע אָפּהאַנדלונגען איבער שרייבער און ביכער. דער סוף זיינער איז אַ שרעקלעכער. צו עטלעכע און דרייסיק יאָר ווערט ער, אין איינעם אַ בונקער פון געטאָ־סלאָבאָדקע, פאַרברענט אויף טויט.

אַן אַנדער טאַלאַנטירטער דערציילער איז ישראל קאַפּלאַן. זיין טעמאַטיק איז, דאָס רוב: אונטערוועלט־טיפּן. „אָפּפּאַל"־פּאָרשטייער. ער קען גוט זייער לעבן, לשון, סביבה און גיט זיי ביז גאָר לעבעדיק. קאַפּלאַנס סיגנון איז אַן אימפּעטיקער, דינאַמישער. ער האָט חוש פאַר הומאָר און אַ נייגונג צו פּסיכאָלאָגישער גריבלעניש. קאַפּלאַן האָט דורכגעמאַכט דעם גאַנצן גיהנום פונעם נאַצי־רעזשים. ער האָט זיך אויסגעפיניקט אין פאַרשיידענע געטאָס און „קאַצעטן". ער איז שוין געשטאַנען אַפילו אונטער אַ תליה — גרייט געהאַנגען צו ווערן. ער האָט אָבער דערלעבט די באַפרייאונג. פאַרבראָכט עטלעכע יאָר אין דייטשלאַנד, מינכן, וואו ער האָט רעדאַקטירט די גאָר וויכטיקע שריפט „פון לעצטן חורבן" (דערשינען 10 נומערן).

אַ יונגער באַגאַבטער דיכטער איז געווען דער אומגעקומענער ד. וו. מאיראָוויטש. ער האָט אַרויסגעגעבן אין בענדל לידער — „אונטער דער זון". ער האָט געזונגען וועגן ליבע, נויט, „גאָטלאָז־גרויסע בונטן". ער האָט געזען פאַר אַלע פעלקער, אויך פאַרן ייד, אַ גרויסע אויפגייענדיקע ליכט:

און ס׳ריידן זיך וועלטן צוזאַמען
און שמידן די גאָלדענע קייט;
און ווייט איבער לענדער און ימען
גייט אויף שוין אַ יידישע פּרייד.

אַן אַנדער דיכטער, י. לאַצמאַן (איצט אין ווילנע) האָט געשריבן לאַנגע בריט־שורהדיקע פּאָעמעס. אין זיין פּאָעמע „זאַמעט" („נייע בלעטער", קאָוונע, 1939) פּראָוואוט ער געבן אַן עפּאָפּייע פונעם יידישן לעבן אין אַלטן, גרויען זאַמעט.

געווען אַ יידישע דיכטערין שרה אייזן. זי דאַרף זיך איצט געפינען אין דרום־אַפּריקע. אַ יונגע, פאַרשיידענטע, עקסצענטרישע פּאָעטעסע. זי האָט פאַרמאָגט טאַלאַנט. פלעגט אָפט, אין פיבערדיקער איילענישער, אויפּשרייבן אירע פאָעטישע שורות ערגעץ אויף אַ וואַנט... עס געדענקען זיך מיר צוויי שורות פון אירס אַ פיין ליד:

אַ טאָג איז געשטאָרבן היינט ווידער
מיט גילדענעם שטויב אויף די ברעמען.

און אָט זיינען אַנדערע יידישע דיכטערינס אין ליטע: די צאַרטע לאה גרינשטיין (אומגעקומענע פרוי פון ישראל קאַפּלאַן), די טאַלאַנטירטע לאה רודניצקי (איצט אין ישראל), די אָנפאַנגערינס: עדה כהן און יהודית גלאַז (אומגעקומען) און פריידל צעפּלאָוויטש־דאָרסקי — אַ פאָלקס־דיכטערין, וואָס האָט אַרויסגעגעבן צוויי זאַמלונגען: „צו זאָגן און צו זינגען" (קאָוונע, 1938) און „פון וויג צו וויג" (קאָוונע 1939).

צו די שפּעטערדיקע גאָר יונגע דיכטער האָבן באַלאַנגט: מנוח פראַגער, ר. מאַגיליוקער, דוד וואָלפע, וואָס האָט געזומען דיכטן ערשט אונטער דער נאַצי־אָקופּאַציע, שמואל מאַטעס און דער טאַלאַנטפולער הירש אָשעראָוויטש (איצט אין ווילנע). אָנאַזייט פון דער שרייבער־משפּחה אין ליטע איז געשטאַנען דער טשיקאָוואָר ש. כוכב, וואָס האָט געשריבן — און אַרויסגעגעבן — לידער־ און פּראָזע־ביכער און האָט אויך איבערגעזעצט אויף יידיש דאַנטעס „גיהנום".

פון די יינגערע און גאָר יונגע בעלעטריסטן זיינען: דער טאַלאַנטירטער מאיר יעלין (איצט אין קאָוונע), זיין יינגערער ברודער, דער פּאַרטיזאַנער־אָנפירער חיים יעלין (העלדיש אומגעקומען אין קאַמף מיט די נאַציס), דער אומגעקומענער אַרי גלאַזמאַן (אַרויסגעגעבן אַ בוך דער־ציילונגען „אַ פענצטער צו דער וועלט"), דער אומגעקומענער דוד אומרו (אַרויסגעגעבן אַ באַנד דערציילונגען „דער־נער"), יעקב יאָסאַדע (איצט אין ווילנע), אברהם ברוך גאָט־ליב — אַ יינגערער ברודער פונעם שרייבער פון די דאָ־

אַ גרופּע רעדאַקציע־מיטגלידער פון „אידישער שטימע", אין 1930

זיצן פון רעכטס: זלמן טרויב, ראובן רובינשטיין (רע־דאַקטאָר), ראובן כאַסמאַן.
שטייען פון רעכטס: י. זשאָפער, מ. ראַבינאָוויטש.

זיקע שורות (געדרוקט, אין יידיש און העברעאיש, אונטערן פסעוודאָנים אב״ג, דערציילונגען און פעליעטאָנען; אומגעקומען מיט דער גאָרער משפחה אין אַ קאָנצעט אין עסטלאַנד).

אייגנאַרטיק איז געווען עקיבא גאלענפאָל, וועלכער האָט פאַרעפנטלעכט אין „שטימע״ און „פאָקסבלאָט״ ביז גאָר אינטערעסאַנטע פאָלקלאָר־אַרבעטן וועגן יידן אין ליטע.

ניט גרויס און ניט צעצוויגט איז זי געווען, די יידישע ליטעראַטור אין ליטע. זי איז נאָך געווען אַ יונגע, אַ פרילינגדיקע. זי האָט שוין אָבער פאַרמאָגט אַן אייגן אויסזען און אַן אייגענע נשמה. זי האָט ערלעך און טריי אָפּגעשפּיגלט דאָס יידישע דורותדיקע לעבן אין ליטע. און צו די פאַרשיידענע קאָלירן פון דער יידישער אַל־וועלטלעכער, צעזייט און צעשפּרייטער ליטעראַטור, האָט זי צוגעטראָגן איר אייגענעם קאָליר — דעם קאָליר פון דער ליטווישער ערד און פון די ליטווישע הימלען.

אויף דער ליטווישער ערד האָבן אָבער די יונגע יידישע ליטעראַריש־שאַפנדיקע קרייזן פון נאָכן ערשטן וועלט־פייער ניט אויפגעהערט צו בענקען נאָך דער ווילנער ליטע. באַזונדערס צום האַרצן איז זיי געווען די דערשיינונג פון דער גרופּע „יונג־ווילנע״. יעדעס ניי בוך פון דער דאָזיקער גרופּע, וואָס פלעגט אויף אַן אומווויג אָנקומען קיין קאָווּנע, האָט באַקומען אַ באַגייסטערטן אויפנעם פון דער אָרטיקער יידישער קריטיק, ווי דאָס איז, למשל, געווען דער פאַל מיט חיים גראַדעס ערשטע לידער־זאַמלונג „יאָ״.

יונג־קאָווּנע האָט באַקומען די ערשטע מיגלעכקייט פאַר צוזאַמענאַרבעט מיט יונג־ווילנע (נאָכן פויילישן אולטימאַטום צו ליטע אין 1939) האָט זי עס תיכף אויסגענוצט: אינעם זעלביקן יאָר טאָקע דערשיינט אין קאָווּנע זייערס אַ בשותפותדיק זאַמלבוד א. נ. „נייע בלעטער״ (די אָנערגונג צו אַזאַ געמיינזאַמער אויסגאַבע האָט שוין געגעבן י. אָפּאַטאָשו בעת זיין ליטע־באַזוך אין 1938). פון די ווילנער זיינען אין אים פאַרטראָטן: חיים גראַדע, אלחנן וואָגלער, לייזער וואַלף, משה לעווין, פרץ מיראנסקי, אברהם סוצקעווער, שמשון קאַהאַן, ב. שמערקע (קאַטשערגינסקי). מצד די קאָווּנער: ד. מ. מאיראָוויטש, מאיר יעלין, יהושע לאַצמאַן, יעקב יאָסאַדע, שמואל מאַטיס, חיים יעלין, לאה רודניצקי, דוד אומרו, רחביה מאָגיליוקער, מנוח פּראָגער.

די „נייע בלעטער״ האָבן אָבער ניט געהאַט קיין המשך. די גיך אָנגעקומענע שווערע יאָרן האָבן אַלץ אָפּגעווישט.

אַ באַזונדער קאַפּיטל אינעם יידישן וואָרט־שאַפן אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע איז די טאָג־און פּעריאָדישע פּרעסע, מיט אירע רעדאַקטאָרן און צענדליקער מיטאַרבעטער. חוץ דער גרעסערער צאָל ביכער, וואָס זיינען דערשינען אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע, און דער היפּשער צאָל דאָרטן דערשינענע ליטעראַרישע זאַמלביכער („ליטע״, „וויספּע״, „מיר אַליין״, „שליאַכן״, „טויערן״,

רעדאַקציע פון „פאָלקסבלאַט״ מיט די געסט ש. ניגער און דניאל טשאַרני פּסח־צייט 1931

ערשטע רייִ (זיצנדיק) פון רעכטס: יעקב גאָטליב, זעליג באַק.
צווייטע רייִ (זיצנדיק) פון רעכטס: עוזר פינקלשטיין, דניאל טשאַרני, אַלטע סודאַרסקי, ש. ניגער, י. ראָזאָווסקי, דר. אסתר עליאַשעוו, דר. י. איפּ.
דריטע רייִ (שטייענדיק) פון רעכטס: יודל מאַרק, אַדוו. ל. ווערזשבאָוויטש, ל. שבולת, דר. מ. סודאַרסקי, י. וויסבאָרד, ז. קאלאדני, אַדוו. ד. ווערבלאָווסקי.

„בלעטער", „נייע בלעטער", „רינגען" א. א.), זיינען אַרויס אין ליטע (אין קאָווענ, דער עיקר) עטלעכע טאָגצייטונגען אָן אַ גרעסערע צאָל פּעריאָדישע אויסגאָבעס. די טעגלעכע ציוניסטישע „יידישע שטימע" איז רעדאַגירט געוואָרן פון ראובן רובינשטיין — אַ הויך־געבילדעטער מענטש, מיט אַ סך וויסן און מיט פֿאַרשטענדעניש פֿאַר קונסט־ענינים. רובינשטיין האָט מקרב געווען די יונגע שרייבער אין ליטע, געזרן געדרוקט זיי, אַליין געשריבן ניט בלויז פּובליציסטיק (פון אַ געזיפּטן סאָרט), נאָר אויך „זאַכן", וואָס מען קען אָן שום רעזערוואַציעס אַריינגענעמען אין דער רובריק פון בעלעטריסטיק. איצט, דורכמאַכנדיק די פּחדים פונעם צווייטן וועלטקריג, געפינט זיך רובינשטיין אין ישראל, וואו ער פֿאַרנעמט אַ חשוב אָרט אין דער דאָרטיקער פּרעסע.

אַ צווייטע טאָגצייטונג, דאָס פֿאָלקיסטישע „פֿאָלקס־בלאַט", איז אַ סך יאָרן רעדאַגירט געוואָרן פון דר. מענדל סודאַרסקי. דר. סודאַרסקי איז געווען אייגנער פון די פּערער פון דער ליטווישער פֿאָלקס־פּאַרטיי. ער איז געשטאַנען בראש פון דער יידישער „אָזע", „האיאַס" און אַנדערע אינסטיטוציעס. זיין הויז — אַדאַנק אויך זיין פרוי אַלטע סודאַרסקי — איז געווען אַ בית וועד לחכמים. ער האָט מקרב געווען די יידישע שרייבער, געדרוקט זיי אין „פֿאָלקס־בלאַט", געשריבן וועגן זייערע אויפטוען, אַנטיילגענומען אין זייערע אָוונטן. די איצטיקע שרייבערישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון דר. סודאַרסקי (ער איז שוין יאָרנלאַנג אַ ניו־יאָרקער) איז אַלעמען גוט באַקאַנט.

אַ דריטע יידישע טאָגצייטונג אין ליטע (קאָווענ) איז געווען דאָס ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע „דאָס וואָרט". איר ערשטער רעדאַקטאָר איז געווען שמואל פרידמאַן. אויך ער האָט געדרוקט געזרן יונגע טאַלאַנטן. שפּעטער איז „דאָס וואָרט" רעדאַגירט געוואָרן פון נתן גרינבלאַט און אפרים גרינבערג, און נאָכן אָפּפאָר פון גרינבלאַטן קיין ארץ־ישראל פון גרינבערגן אַליין. דער שטעלפאַרטרעטנדיקער און פאַקטישער רעדאַקטאָר פון „דאָס וואָרט" די לעצטע יאָרן ביז זיין פאַרמאַכט ווערן דורך די סאָוועטן איז געווען בערל כהן.

אַ וויכטיקע ראָל — ווי דערציער, רעדאַקטאָר, קולטור־טוער, לעקטאָר, שרייבער, — האָט אויסגעפירט אין ליטע יודל מאַרק. ער איז געווען אַ צייט דירעקטאָר פון דער ווילקאָמירער יידישער גימנאַזיע. נאָכדעם — צייט־ווייליקער רעדאַקטאָר פון „פֿאָלקסבלאַט". ער האָט באַווירקט די יידישע יוגנט אין ליטע בעל פּה — דורך איר טערעסאַנטע רעפעראַטן ובכתב — דורך אינהאַלטפולע אַרטיקלען. אין ליטע איז דערשינען אין 1921 זיין „שול־גראַמאַטיק", וואָס איז באַנוצט געוואָרן אין די יידישע לערן־אַנשטאַלטן אין ליטע. אין 1922 דערשיינט זיינס אַ גרעסערע אַרבעט א. נ. „אינהייטלעכע פֿאָלקשול". איצט רעדאַקטירט ער די ייוואָ־אויסגאָבע „יידישע שפּראַך", ניו־יאָרק.

ז. קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך אין די יידישע ליטעראַרישע אויסגאָבעס אין ליטע געדרוקט זעלטן. ער האָט אָבער — זייענדיק אַ לאַנגע צייט אַ לערער אין פּאַנעוועזשער העברעאישער גימנאַזיע — געהאַט אַ השפּעה אויף די יונגע יידישע שרייבער.

די דריי דערמאָנטע פּרעסע־אָרגאַנען זיינען געווען די צענטראַלע צייטונגען פון די יידן אין ליטע. אויסער זיי זיינען נאָך דערשינען אין ליטע צייטונגען, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין מזל אויף אריכת־ימים.

פון די ערשטע צווישן זיי אין צייט איז געווען „נייס", אונטער דער רעדאַקציע פון דר. א. מוקדוני, וועלכער האָט זיך דאָמאָלסט געפונען אין קאָווענ (פּרטים — אין מוקדוניס אַרטיקל. —רעד.).

די „אגודת־ישראל" האָט אין די ערשטע יאָרן פון דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט אַרויסגעגעבן די טאָג־צייטונג „דער אידישער לעבן" אונטער דער רעדאַקציע פון שערעשעווסקי, מיט דער אַקטיוואָר באַטייליקונג פון ז. קראָן, י. שמולאָוויטש און גדליה שוסטער.

דער רעוויזיאָניסטישער טאָג־אָרגאַן „דער מאָמענט" איז דערשינען אייניקע יאָר, אָבער מיט איבעררייסן. פון זיינע ערשטע רעדאַקטאָרן איז געווען י. מאַסקאָווסקי, איצט באַקאַנט אין דער יידישער פּרעסע אונטערן נאָמען מאַריאַן זשיד. אַן אַקטיוואָר מיטאַרבעטער אין רעדאַקציע איז די לעצטע צייט פון זיין דערשיינען געווען הירש לעווין.

אויף וויפל די יידישע טאָג־פּרעסע אין ליטע איז געווען פאַרוואָרצלט, באַווייזט דער פאַקט, וואָס דער דאָרטיקער קליינער יידישער קיבוץ האָט די לעצטע יאָרן אויסגעהאַלטן גאַנצע דריי נאַכמיטיק־אויסגאָבעס: די „היינטיקע נייס" פון „די אידישע שטימע", „דאָס וואָרט בייטאָג" פון „דאָס וואָרט" און „אָוונטבלאַט" פון „פֿאָלקס־בלאַט", אונטער דער רעדאַקציע פון דוד ווערבלאָווסקי.

מען דאַרף דאָ אויך דערמאָנען, אַז „די אידישע שטימע" — די עלטסטע און רייכסטע יידישע צייטונג אין ליטע — האָט אַ געוויסע צייט אַרויסגעגעבן אַ וואָכנצייטונג אין ליטווויש א. נ. „מוסו גארסאס", צו באַקענען די ליטווישע געזעלשאַפט מיטן יידישן לעבן. אַ וואָכנצייטונג אין ליטווויש "Apzhvalga" (איבערבליק) צו אינפֿארמירן די ליטווינער וועגן יידישן לעבן אין ליטע האָט אויך אַרויסגעגעבן דער יידישער פּראָנטקעמפּער־פאַריין.

אַ לענגערע צייט האָבן זיך געדרוקט אין „אידישע שטימע" מ. קליינמאַן (דער שפּעטערדיקער רעדאַקטאָר פון „העולם"), דוד הכהן, מ. בן־אליעזר, בן־ציון כץ (געווי. רעדאַקטאָר פון „הזמן" און ווילנער „צייט") און י. א. לייזעראָוויטש, וועלכער איז געווען דער סאַמע פאָפּולערסטער צייטונג־שרייבער אין ליטע אונטערן פּען־נאָמען איזידאָר לאַזאַר.

מיט וואָגיקע אַרבעטן האָבן זיך געלאָזט הערן: דער קאָוונער משכיל, קולטור־טוער און ביבליאָטעקאָר אבא באַלאַשער, דער לידער פון דער פֿאָלקס־פּאַרטיי אַדוואָקאַט עוזר פינקלשטיין, דירעקטאָר פון דער העברעאישער גימנאַזיע דר. צמח פעלדשטיין, אַדוואָקאַט י. ראָבינזאָן, אַדוואָקאַט גאַרפינקל, די באַוואוסטע פּעדאַגאָגין הע־

לענע כאַקאָלעס (אַרויסגעגעבן אַ צאָל פּעדאַגאָגישע וועלק), דר. י. נ. דאָנסקי, אסתר עליאַשעוו־וויינסבאָרד, דר. בנימין בערגער, דר. יוסף בערגער, דר. אברהם קי־סין, אליעזר ירושלמי, מרדכי רודניק, י. באָטניצקי, נ. יאָנאַסעוויטש א. א.

באַקאַנטע צייטונג־שרייבער זיינען געווען: ראובן כאַסמאַן, רעדאַקטאָר און ציוניסטישער פירער משה כהן, ל. קאָפילאָוויטש, זכריה שוסטער, ל. שבולת, ד. גלאָבוס, משה גלוך, ל. צערנעס (נאָעל), ראובן צרפת, זלמן טרויב, דר. סימפלטאָן (ש. זאַק) און אַנדערע. אַלס טעאַטער־קריי־טיקער איז געווען באַקאַנט י. זאַקס.

פּעאיקע פּעליטאָניסטן זיינען געווען: ישראל מה־יפית און חיימל טאָוריס.

דער העברעאישער לערער אהרן פּראַנק האָט גע־דרוקט אינטערעסאַנטע פּאָעמעס, חיים ראַפּאַלאָוויטש (גע־האַט אין קאָוונע אַ ביכער־געשעפּט „ליכט") האָט גע־שריבן און געדרוקט דראַמעס, פּראָזע.

דורכגעלעבט דעם נאַצי־רעזשים האָבן, צוו. אַנד.: יעקב ראַבינאָוויטש (זיך באַטייליקט אין קאָוונער פּרעסע מיט אַרטיקלען און רעפּאָרטאַזשען; איצט — אין מאַ־טראָאָל); לוי שאַליט (געטאָ־שאָוול), נאָך דער באַפּריי־אונג אַרויסגעגעבן אַ בוך „אַזוי זיינען מיר געשטאָרבן". איצט — אין ישראל); יוסף גאָר (געטאָ־סלאָבאָדקע. אַרויסגעגעבן „אומקום פון דער יידישער קאָוונע". איצט — אין ניו־יאָרק), א. אַנד.

אָט־דאָס איז בקיצור דער סך־הכל פון דעם יידישן שעפּערישן וואָרט אין דער זעלבסטשטענדיקער ליטע און פון זיינע צענדליקער טרעגער.

נתן גרינבלאַט

העברעאישע ליטעראַטור־שפּראָצונגען אין ליטע

אין דער אויפּבלי־תקופה פון דער יידישער אויטא־נאָמיע אין ליטע האָט דאָס ליטווישע יידנטום פאַרטאָן גאָר די כוחות אויפּצוהאַלטן די שול־דערציאונג און קולטור־אַנשטאַלטן, הויפּטזעכלעך אין העברעאיש. די ליטווישע קולטור איז געווען צו אָרעם בכדי זי זאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין אַן אַסימיליר־פאַקטאָר אין דער יידישער ווירקלעכ־קייט. די רוסישע און דייטשישע קולטור־רעשטן האָבן, אמת, שווער געקעמפט פאַר זייער השפּעה אויף דער יידי־שער גאַס, זייער ווירקונג־קראַפט איז אָבער געווארן אַלץ שוואַכער און אויסזיכטלאָזער. עס האָבן געגומען בלאָזן נייע ווינטן אין דער קליינער ליטווישער מדינה, און די יידישע באַפעלקערונג איז פאַרכאַפּט געווארן פון דער איי־גענער נאַציאָנאַלער קולטור, דער עיקרשט אין איר העברע־אישער אַנטפּלעקונג. עס האָט זיך געשאַפן אַ נעץ פון העברעאישע פּאָלק־ און מיטל־שולן, וואָס זיינען געווארן אַלץ פולקומער און רייכער אין אינהאַלט און זיך מיט דער צייט פאַרוואַנדלט אין אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלער פעסטונג.

די העברעאישע ליטע פלעגט זיך, אמת, נערן פון די זאַפּטן, וואָס זיינען געפלאָסן פון דער העברעאישער וועלט־ליטעראַטור, און אַ באַזונדערס שטאַרקע נטיה האָט זי נאָ־טירלעך אַרויסגעוויזן צו דעם ארץ־ישראלדיקן ליטעראַ־טור־צענטער, וואָס האָט זיך אַזוי שטאַרק צעבליט אין דער עפּאָכע פון נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע, זי האָט אָבער געמאַכט געוויסע אנשטרענגונגען צו פלעגן אייגענע ליטעראַטור־פּלאַנצן.

און גראָד האָבן זיך אין יאָר 1921 קאָנצענטרירט אין קאָוונע אַ גרופּע העברעאישע שריפטשטעלער־פּליטים און אָפּשטאַמיקע פון ליטע, וואָס האָבן נאָך לאַנגע יאָרן וואַנדלונגען איבער דער גאָרער וועלט געפּונען אַ שטיקל אָפּרו־ווינקעלע אין דער פרייער אומאָפּהענגיקער ליטע, און עס איז אַרויסגעשוואומען אַ געדאַנק מכוח שאַפן אַ העברעאישע צייטשריפט.

דער איניציאַטאָר פון דעם דאָזיקן פּאַרלייג, וואָס האָט געווענקט און געמונטערט געוויסע קרייזן, איז געווען דער פּאַרשטאַרבענער העברעאישער שריפטשטעלער אליעזר אליהו פרידמאַן, געווען גרינדער פון דער גרויסער מא־דערנער העברעאישער טאָגצייטונג אין וואַרשע „הצופה". פרידמאַן האָט געשטרעבט צו באַנייען אין קאָוונע דעם „הצופה", צוערשט אַלס וואָכנשריפט, און מיט דער צייט אַפּילו אַלס טאָגצייטונג. ער איז געווען זייער תקיף און פול מיט בטחון, אַז אים וועט עס געלינגען. קיין געלט האָט ער נאַטירלעך ניט געהאַט, ער איז אָבער, ניט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען אַלט און שוואַך און מיד, אַרומגעלאָפן פון איין עסקן צום אַנדערן, פון גביר צו גביר, געמאָנט, געשריגן: „וואָס הייסט, היתכן? דאָס רוב ליט־ווישע יידן זיינען דאָך ציוניסטן, דאָס רוב שולן זיינען העברעאישע, און קיין העברעאישע צייטשריפט איז דא לא יזכר ולא יפקד, ווער קען עס דולדן אַזאַ פאַראַדאָקס?"...

און געשטאַנען איז דעמאָלט ליטע אין רעכטן מיטן פון אויטאָנאָמיע־ברען און געפילדער. דאָס יידישע מיני־סטעריום איז געווען אין זיין פולען גלאַנץ. דער דאָק־טאָר מאַקס סאָלאָווייטשיק, דער יידישער מיניסטער, אין פולן אויפשטייג. עס זיינען פאַרגעקומען צוזאַמענפּאַרן, פאַרזאַמלונגען, שטרייטיקייטן צווישן פאַרטייען, גרופּי־רונגען און אַלערליי קולטור־שטרעמונגען — אַ געדראַנג פון פאַרשיכורנדיקע, שאַלנדיקע וועלטער. איז וועמען גייט עס אייגנטלעך אָן דאָס פאַרשוויגענע, באַליידיקטע העברע־אישע וואָרט? איז אָבער פרידמאַן אָן עקשן, און לאָזט ניט אַפּ די איניציאַטיוו, פּאַרעט זיך אָן אויפהער מיט זיין ליבלינג־אידייע, סוגעסטירט גבירישע יידן, און דווקא ניט קיין ציוניסטן, וואָס האָבן אַ ראַמאַנטישע ליבע צו לשון־קדוש, און זיי עפענען די בייטלען... און אַז מען איז גובר די געלט־שטרויכלונגען, הויבן זיך אָן די צרות וועגן דרוק. וואו כאַפּט מען עס אין קאָוונע אַ דרוקעריי,

וואָס איז צוגעפאַסט צום העברעאישן זאַץ? הכלל, מען לויפט, מען זוכט, ביז מען האָט זיך איינגעדראפעט אין באקס קליינעם דרוקל און מען נעמט זיך צום „הצופה". אָון אַזוי איז אין יאָר 1921 אַרויס אין קאָווּנע דער ערשטער נומער פון אַ העברעאישע וואָכנבלאַט, דאָס איז געווען די ערשטע העברעאישע געדרוקטע בלאַט־צייטונג אין דער היימשטאָט פון אברהם מאַפו. עטלעכע משכילים פון אַלטן דור האָבן טאַקע געמאַכט שהחיינו אויפן אַכטזייטיקן העברעאישן בלעטל. אָבער צווישן די מאַדערנע העברעאישע קרייזן, ווי לערער, יונגע ציוניסטישע פאָליטיקמאַכער וכדומה, האָט דאָס דערשיינען פון „הצופה" ניט געמאַכט קיין באַזונדערן רושם, און די גאַנצע זאַך איז אַריבער כמעט אָן אַן אָפּהילך אין כלל־לעבן. אונדז, די אַנטיילנעמער און שרייבער פון „הצופה", און דערעיקרשט מיר, אַלס ליטעראַרישן לייטער פון דער צייטשריפט, איז געווען משונהדיק און אומבאַגרייפלעך די דאָזיקע דערשיינונג: אַזאַ גלייכגילט מצד העברעאישע לערער און ציוניסטישע עסקנים — ווי קען מען עס תופס זיין? דר. טשארנא, דר. י. ל. ברוך, בן אליעזר זיינען עפּעס געוואָרן אָפּהענטיק און כמעט ניט געוואָלט זיך באַטייליקן אין צווייטן נומער, אויך איך האָב פאַרלאָרן דעם מוט. איז אָבער פרידמאַן צוגעשטאַנען, געמאַנט, געפּראלט מיט אַזאַ התלהבות, מען וועט נאָך דערלעבן צו אַ העברעאיש טאָגבלאַט אין קאָווּנע — אין אַזאַ ליטע, אַזוי פיל העברעאיש־קענער... איז וואָס מאַכט מען מיט אַזאַ ענטוזיאַסטישן זקן?... האָט מען געשלעפּט ווייטער דעם יאָך. אַזוי אַרום זיינען אַרויס עטלעכע נומערן „הצופה", ביז עלף־צוועלף. קיין גרויסע וואָג האָבן זיי ניט געהאַט, זיי זיינען אָבער געווען גאַנץ קאָרעקט און זויבער, ליטעראַריש־אָנשטענדיק, היות אָבער אַז עס האָט זיך אַרום זיי קיין אַטמאָספער ניט געשאַפן, און די אַלע געדרוקטע זאַכן זיינען ווי פאַרשלונגען געוואָרן אין גרויסן געטומל פון כלל־טוערייַ און געבליבן ווי אין אַ ליידיקן חלל, איז געוואָרן אַלץ שוועריר צו אַרבעטן. דערצו זיינען פאַרצערט געוואָרן די לעצטע פרוטות, וואָס פרידמאַן האָט געשאַפן, האָט זיך דער „הצופה" נאָך ראַנגלענישן איבער יעדן נומער פאַרמאַכט.

הגם דער „הצופה" האָט קיין שפּורן אין געזעלשאַפט־לעכן לעבן ניט איבערגעלאָזן, האָט אָבער דאָס פאַרשווינדן פון „הצופה" אויפגערודערט דאָס געוויסן פון עטלעכע עסקנים, און די פראָגע מכוח אַ העברעאישער אויסגאָבע אין ליטע איז געשטעלט געוואָרן אויף דער טאָג־אָרדענונג פון דער ציוניסטישער געזעלשאַפטלעכקייט, וואָס האָט דעמאָלט פאַרמאָגט די איינציקע יידישע טאָגצייטונג „אידישע שטימע" און האָט געהאַט ענוג מיגלעכקייטן אַרויסצוגעבן אויך אַ העברעאישע צייטונג. אַן ערך אַ יאָר צייט האָבן זיך די ליטווישע ציוניסטן געפאָרעט מיט דער פראַגע, זיך געקוועלט, געספקט, צי לוינט זיי אַרויסצוגעבן אַ העברעאישע וואָכנשריפט אַלס ביילאגע צו דער „איד. שטימע", סוף־סוף האָבן זיי אין יאָר 1923 אַרויסגעלאָזן די צוויי־וואָכיקע העברעאישע צייטשריפט „הד ליטא", וואָס איז סיי אין כמות און סיי אין איכות געווען פולקומער פאַרן „הצופה".

דער „הד ליטא" האָט געהאַט אַ גאָר גרויסע מעלה — ער האָט געצאָלט האָנאָראַר און אַזוי אַרום האָט ער גע־קענט צוציען אַלס אָנטיילנעמער אויך גרויסע און אָנ־געזעענע שריפטשטעלער מחוץ ליטע. עס האָבן אין „הד ליטא" פאַרעפנטלעכט זייערע ווערק: ש. טשערניכאָווסקי, זלמן שניאור, ש. י. עגנון, י. ל. ברוך, מ. בן־אליעזר, דר. צ. וויסלבסקי, אביגדור גרינשפאן, ישעיהו קלינאוו, מ. אונגערפעלד. חוץ די רעדאַקציע־לייטער: משה כהן און דעם שרייבער פון די שורות און סעקרעטאַר זלמן טרויב, זיינען צוגעצויגן געוואָרן פיל היגע כוחות. קלאָר, אַז מיט בלויז דרויסנדיקע שריפטשטעלער האָט קיין צייט־שריפט פון צוויי גרויסע דרוקבויגן ניט געקענט עקזיס־טירן, און עס האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו דערציען יונגע קרעפטן, אויסנוצן די פאָטענציעלע אָרטיקע לי־טעראַטור־טאַלאַנטן. עס האָבן זיך טאַקע דעמאָלט אַנט־פלעקט די ערשטע ליטווישע העברעאישע ליטעראַרישע שפּראָנגען. לערער און כלל־טוער, משכילים פון אַלטן דור און יוגנטלעכע פון נייעם דור האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צו שרייבן העברעאיש. אויך האָבן פאַרעפּטנלעכט אין „הד ליטא" קאַפּיטלעך זכרונות דר. שמשון ראָזנבוים, דעמאָלטיקער פאָרזיצער פון נאַציאָנאַל־ראַט, איינער פון די גרינדער פון אַמעריקאַנער „עם עולם" א. לעווינסאָן, דער יונגער היסטאָריקער פון ליטווישן יידנטום דוד ליפּ־מאָן. אָט די און אַנדערע האָבן אויפגעלעבט פאַרגעסענע געשטאַלטן און פאַסירונגען, לעבנס־בילדער און איינ־דרוקן פון דער אַמאָליקער לאַנג־פאַרשוואונדענער ליטע.

די העברעאישע דערציאונג אין ליטע מיט אַלע אירע פראָבלעמען, זוכענישן און וואקלענישן האָט אויך געפּאָ־דערט אויסדרוק. אַלץ איז געווען נייַ, ברויזיק, אוז מיט דער גאַנצער דינאַמישקייט און פרישקייט פונעם דאָזיקן יונגן ווערק — האָט זיך געפילט צווישן די לערער א פאַרלעגנקייט, אַן אומזיכערקייט, אַ סקעפּטישע שטעלונג צו פיל פראָבלעמען. עס האָט זיך געפילט אַ טיפער באַ־דאַרף אויפצוקלערן, לייטערן, מוטיקן די גייסטער, אַרויס־יאָגן די ספקות. די בלעטער פון „הד ליטא" זיינען גע־שטעלט געוואָרן צום דינסט פון די לערער און דערציער. די אַרטיקלען און עסייען פון דר. יעקב ראָבינזאָן, דר. יוסף בערגער, דר. צמח פעלדשטיין, דר. אהרן בערמאַן, י. י. גלאַס, עקיבא גאלענפאל, מ. העז, יעקב דומבליאַנסקי, מרדכי יפה, שמעון זאק א. א., וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „הד ליטא", האָבן געלייגט דעם גרונט־שטיין פאַר אַ העברעאישער פעדאַגאָגישער ליטעראַטור אין ליטע, וואָס האָט געגעבן מיט איר באַלעבנדיקייט די יונגע לערער.

לויט זיין ליטעראַרישן ניוואָ איז „הד ליטא" באַרופן געווען צו דערפילן די לעבעדיקסטע אויפגאָבע פון ליט־ווישן יידנטום. וועג די צייטשריפט וואָלט געהאַט אריכות־ימים, וואָלט זי זיכער אויסגעפילט אַ שאָפּנדיקע שליחות אין אַרויספורעמען די געשטאַלט פון יונגן העברעאישן דור און אויסקריסטאַליזירן די קולטור־קנינים, וואָס

האָבן זיך דאָרט געשאָפן. האָבן אָבער די ציוניסטישע אָנפירער אין ליטע זיך אַרומגעזען, אַז די העברעאישע צייטונג ברענגט דעפיציטן און זיך אָפּגעטרייסלט פון איר. געשען איז דאָס צוליב דעם, וואָס אין יענער צייט האָט זיך די „איד. שטימע" אָנגעשטויסן אויף קאָנקורענטן. די „אגודה" און די יידישיסטישע קולטור־קרייזן האָבן זיך אַרומגעזען, אַז דער מקור פון דער השפּעה, וואָס די ציוניסטן האָבן אויפן ליטווישן יידנטום, איז זייער איינציקע טאָג־צייטונג אין ליטע. האָבן זיי זיך אויך געמומען אַרויסגעבן טאָגצייטונגען. עס איז, נאָטירלעך, געפאַלן די הכנסה פון דער „איד. שטימע" און מען האָט זיך געמומען מאַכן אַלערליי רעדוקציעס און מקמץ זיין די הוצאות פון צייטונג. דער ערשטער קרבן איז געפאַלן „הד ליטא". עס פאַרשטייט זיך, אַז דער עצם פאַקט פון פאַרמאכן אַ העברעאישע צייטונג איז אויפגעפאסט געוואָרן אין די יידישע קולטור־קרייזן ווי אַ סימן פון ירידה און שוואַכקייט. אויב אַזאַ גרויסע באַוועגונג איז ניט בכוח אויסצוהאַלטן אַ העברעאישע צוויי־וואָכן־שריפט, הייסט דאָך, אַז די גאַנצע העברעאישע באַוועגונג איז באָדנלאָז און דאָס קלענסטע ווינטל רייסט זי אַרויס פון די וואָרצלען.

מען מוז מודה זיין, אַז דאָס איז ווירקלעך געווען אַ גרויסע ירידה פאַרן ליטווישן ציוניזם. עטלעכע יאָר ליטע און געמומען אַרויסגעבן די 2־וואָכנשריפט „נתיבות". אין דער צייט ווען עס האָט געמומען דערשיינען „נתיבות", זיינען שוין אַנטפלעקט געוואָרן אין ליטע יונגע כוחות, אביטוריענטן פון די העברעאישע גימנאַזיעס, חברים פון די יוגנט־באַוועגונגען — „החלוץ", „השומר הצעיר", „פרייהייט". אָט די לעבנשטראָמיקע און ענערגיע־באַלאָדענע קרייזן האָבן אַרויסגעוויזן טאַלאַנט און שאַפונג־לוסט. „נתיבות" איז געוואָרן דער בית־קיבול פאַר די יונגע ליטעראַרישע קרעפטן. אין „נתיבות" זיינען דערשינען יונגע שריפטשטעלער און דיכטער, וואָס האָבן זיך מיט דער צייט פאַרפעסטיקט אין דער העברעאישער ליטעראַטור, ווי צ. ב. לאה גאָלדבערג, א. ד. שפירא, ש. געגס, ד. פראכאוויניק, נח שטערן, אליעזר היימאַן. חוץ די דאָזיקע יונגע כוחות, האָבן אין „נתיבות" זיך געדרוקט: דר. ח. נ. שפירא, דר. ז. לובאווסקי, דר. צ. פעלדשטיין, יהושע פרידמאן, פסח ליפאָוועצקי, דוב ליפעץ, מרדכי יפה, נ. י. גאָטליב, ישראל קאָפלאַן, דר. אליהו סעגאל, דר. אהרן בערמאַן, דר. עציוני, ארי וואָלאָוויצקי, יהודית העלפער, ה. י. פאַרט. רעדאגירט דעם „נתיבות" האָבן משה כהן און דער שרייבער פון די שורות. „נתיבות" איז פונעם שטאַנדפונקט פון לעבעדיקייט און אַקטואַליטעט געשטאַנען אַ סך העכער פון דעם „הד ליטא". ווייל מען נאָכאַנאַנד האָט די העברעאישע ליטע ניט פאַרמאָגט קיין העברעאישע צייטשריפט. און דאָס זיינען געווען יאָרן פון נידערלאגע און אָפּצערונג פאַר דער העברעאישער באַוועגונג.

ערשט אין 1927 האָט דער מרכז פון „תרבות" באַשלאָסן אַראָפּצונעמען פון זיך די שאַנדע פאַר דעם פאַרשטומט־געוואָרענעם העברעאישן געדרוקטן וואָרט אין פאַרשן די פראָצעסן פון דער העברעאישער קולטור און דערציאונג אין ליטע, וועט מען אין די „נתיבות"־בלעטער געפינען פיל באַלערנדיקן שטאָף. ליידער האָט אָבער אויך די דאָזיקע צייטשריפט ניט געהאַט קיין אריכות ימים, ווייל „תרבות" איז פאַראָרעמט געוואָרן און אין דער באַוועגונג גופא האָבן זיך אַרויסגעוויזן געוויסע אויפלייז־טענדענצן און שפאַלטונגען. ביי אַזאַ מצב איז „תרבות" ניט

א גרופע יידיש־העברעראישע שריפטשטעלער אין קאָווגע, 1929.

זיצן פון רעכטס: נתן גרינבלאַט, לאה גאָלדבערג, יעקב גאָטליב, רעד. פון „אידישע שטימע" ראובן רובינשטיין, נוח־יצחק גאָטליב, יודיקא, אהרון גאָלדבלאַט.
שטייען פון רעכטס: ישראל קאָפלאַן, אליעזר היימאַן, נוח שטערן.

געווען בכוח אויסצוהאַלטן אַ צייטונג. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך „תרבות" צוריקגעשטעלט אויף די פיס און האָט אַרויסגעלאָזן אַ קליינע וואָכנשריפט „עולמנו". אָבער אויך די דאָזיקע צייטונג, וואָס האָט זיך באַמיט צוצוציען דעם העבראישן לייענער מיט מאָדערניזאַציע און סענסאַציע, האָט ניט געהאַט קיין עכטן קיום און איז פאַרשוואונדן.

אין משך פון צוואַנציק יאָר אומאָפהענגיקער ליטע האָט אויך די „אגודה" געמאַכט פאַרשיידענע נסיונות אַרויסצוגיבן אַ העברעאישע צייטשריפט. זי האָט אַרויסגעלאָזן עטלעכע נומערן פון אַ וואָכנצייטונג „השבוע", אַ חודש־שריפט „הנאמן". דאָס זיינען אָבער געווען נישטיקע פרואוון, אָן ליטעראַרישן ווערט. דער „החלוץ" און „השומר הצעיר" האָבן אין פאַרשיידענע צייטן אַרויסגעלאָזן העברעאישע זאַמלונגען. דער „השומר הצעיר" האָט איין צייט אַרויסגעלאָזן רעגלמעסיק די צייטשריפט „זיו", וואו עס פלעגן זיך דרוקן אַחוץ ספעציעלע באַווּגונג־אַרטיקלען אויך ליטעראַריש־קינסטלעריש שאַפונגען.

אַ גרופּע יונגע העברעאישע כלל־טוער האָבן אַרויסגעלאָזן אַ קעמפערישן אַרגאַן מיטן נאָמען „גלים", וואָס האָט, אמת, די ערשטע צייט פון זיין דערשיינען „געכוואַליעט", נאָר דאָס איז געווען בלויז שוים פון כוואַליעס, און דער נאָמען זיינער האָט ניט אנטשפּראָכן זיין אינהאַלט... פאַרשטייט זיך, אַז אַזוינע געפּילדער־בלעטלעך האָבן ניט קיין קיום, מאכן אַ טומל און פאַרשווינדן...

אַ גרופּע יונגע שריפטשטעלער, מאָדערניסטן, אין גייסט פון ארץ־ישראלדיקן „כתובים" אונטער דער לייטונג פון שטיינמאַן־שלונסקי, האָט אין צייט אַרויסגעלאָזן אַ העברעאישע צייטונג „פּתח" און אַ זאַמלבוך „פּעם". דאָ האָבן זיך דערעיקרשט באַטייליקט לאה גאָלדבערג, א. ד. שפּירא, ארי גלאַזמאַן און ש. געבס.

אָט די אַלע נסיונות מצד יונגע און עלטערע אויפּצוהאלטן אַ העברעאישע טריבונע אין ליטע זיינען דאָס רוב דורכגעפאלן — הויפּטזעכלעך צוליב מאַנגל אין געלט.

אויך די העברעאישע לערערשאַפט אין ליטע האָט פרובירט גרינדן אַ העברעאיש־פּעדאַגאָגישן אַרגאַן, האָט אַרויסגעלאָזן פאַרשיידענע זאַמלונגען, און די לעצטע יאָרן פון ליטעס פרייער עקזיסטענץ האָט זי געשאַפן אַ ווערטפולע מאַנאַטשריפט „במשעולי החנוך", אונטער דער רעדאַקציע פון דר. אברהם קיסין, וואָס האָט עקזיסטירט ביז דעם אַנשליסן זיך פון ליטע צום סאָוועטן פארבאנד.

אין די אַלע העברעאישע צייטשריפטן, וואָס זיינען אַרויס אין ליטע, האָבן זיך צוזאַמען מיט צופעליקע פענמענטשן אַנטפּלעקט עכטע און זיכערע טאַלאַנטן. פון זיי געפינען זיך איצט אין ארץ־ישראל: לאה גאָלדבערג, ד. פּראכאוויניק, נח שטערן, אהרן דוד שפּירא און שמעון געבס. אַ טייל פון זיי זיינען פאַרבליבן אין ליטע אין געטא. לויט זיכערע ידיעות זיינען אין געטא אומגעקומען: דר. ח. נ. שפּירא, וואָס איז דערמאַרדעט געווארן דורך די נאַציס אין יאָר 1942; ארי גלאַזמאַן איז דערשאָסן געווארן באַלד אין אָנהויב פון דער נאַציסטישער אָקופּאַציע; אליעזר היימאַן איז אומגעקומען בעת די נאַציס האָבן פאַרן אַנטלויפן פון ליטע אונטערגעצונדן דאָס סלאָבאָדקער געטא. אומגעקומען זיינען אויך די העברעאישע שריפט־שטעלער אין ליטע: יצחק נחום שפּירא, משה אבנשטיין, משה קליין, שייַנע מה־יפית, דער היסטאָריקער דוד ליפמאַן. ישראל קאַפּלאַן איז געווען אין דאָכאו און איצט איז ער אין ישראל. אין דאָכאו זיינען אומגעקומען די לערער־שריפט־שטעלער דר. אברהם קיסין און אַלטער שנייַדער, דער לערער־שריפטשטעלער יעקב דעמבליאנסקי איז אומגעקומען אין געטא, דער שריפטשטעלער און פּעדאַגאָג דר. צמח פעלדשטיין איז אומגעקומען אין עסטלאַנד. מרדכי רודניק און אהרון פראנק זיינען אומגעקומען אין שאָוולער געטא.

געוויס פאַרדינען די אַלע אומגעקומענע שריפטשטעלער אָפּגעשאצט צו ווערן, מספּיד צו זיין זיי, ווי זיי האָבן עס פאַרדינט, אָבער אין די ראָמען פונעם דאָזיקן אַרטיקל זיינען מיר נאָר אויסן דערעיקרשט צו פאַרנאָטירן דאָס געשאַפענע אין ליטע אויפן געביט פון העברעאישער ליטעראַטור.

די דאָזיקע ליטעראַטור האָט שטענדיק געקעמפט שווער און ביטער פאַר איר עקזיסטענץ און אַלע אירע בלעטער זיינען געשאַפן געווארן אין פיין און שווערן געראַנגל. אויב עס פלעגט זיך יעדעס מאָל איבעררייסן איר געוועב, האָבן דאָך די העברעאישע שריפטשטעלער אין ליטע קיינמאָל זיך ניט מייאש געווען, תמיד פון דאָס ניי געפּרואווט עפּעס שאַפן. אויב עס איז ניט גרויס דאָס ליטעראַרישע האָב און גוטס, וואָס האָט זיך געשאַפן אין ליטע, דאָך קען מען עס אָבער ניט איגנאָרירן. זאָלן די דאָזיקע שורות זיין אַן אָנדענק־צייכן פאַר די שטרעבונגען און פּרואוון צו פלעגן דאָס העברעאישע ליטעראַרישע וואָרט, שאָפן אין דער דאָזיקער קליינער מדינה אַ קליינע, צניעותדיקע אכסניה פאַר העברעאישער שאַפונג. ווי אייַנער פון די פלאַנצער, וואָס האָט זיך געמיט צו פלעגן די דאָזיקע שפּראָצונגען, שטעל איך זיי דאָ אַרויס מיט אַן אומעט אין האַרצן, מיט טיפן ווייטיק און טרויער־געפיל. ווייל אַרויסגעריסן און פאַרשניטן זיינען געווארן די פלאַנצונגען מיט דער גרעסטער טייל פלאנצער. אָפּגעווישט איז געווארן די אַלטע העברעאישע ליטע. פאַרשוואונדן זיינען די שייַנע גלאנצפולע יידן, דער יונגער אָפּפערווויליקער דור פון חלוצים און אידעאַליסטן, קעמפער פאַר אַ נייַער וועלט, געשטאַרבן זיינען די יעניקע ראָמאַנטיש־פאַר־וויַיטע חלומות וועגן אַ העברעאישער ליטעראַטור אין ליטע.

אַך ווי ווייט, מרחקים־ווייט, דורות־ווייט, זענען מיר איצט אויס די יעניקע יאָרן אין ליטע!...

געשפּראָצט אַמאָל, געבליט אַמאָל — און פאַר־שניטן!...

שטעט און שטעטלעך

זכרונות — שילדערונגען

ווילנע און ליטע	פון בעל־דמיון (נחום שטיף)
ווילנע — ירושלים דליטא	פון דר. מרדכי קאַסאָווער
די יידישע קאָונע (געשיכטע־שטריכן)	פון יחזקאל בערלזאָן
באַגינען פון דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין קאָונע	פון וויקטאָר שולמאַן
סילועטן פון אַמאָליקער קאָונער אינטעליגענץ	פון לעאָן סאָווידזש
קאָונע	פון אָסיפ דימאָוו
זכרונות וועגן קאָונע	פון פרענק עפשטיין

פריע קינדעריאָרן. — קאָונע — אַ פרומע יידישע שטאָט. — הילף־חברות. — חברות פון עולם־הבא. — רעוואָלוציאָנערע תקופה. — דער „בונד" אין קאָונע.

פון פּומפּיאַן ביז קאָונע	פון ב. י. ביאַלאָסטאָצקי

פומפּיאַן. — פּאָסטאָל. — פּאָנעוועזש. — קיידאַן. — אין יאַנעווע. — אין שירווינט. — אין טאַוריק. — אין קאָונע.

מיין ערשטע נסיעה איבער זאַמעט	פון אוריה קאַצענעלנבאָגן

מיין באַגער צו זען ליטע. — באַלאָגאָלעס. — בירז. — איבער דערפער. — אַרויסבאַגלייט קיין אַמעריקע און אַפריקע. — דער אַפריקאַנער חתן. — אַ קוק אויף פּאָסטאָל. — וואַשקי. — זשיימל. — קרוק. — שאָול. — יאָנאָס. — גרוזד. — פּאָפּעלי־אַן.

פון מיינע באַזוכן אין ליטע	פון וולאָדימיר גראָסמאַן
דער ערשטער בערשטער־שטרייק	פון מ. לאַדסקי
פאַרשוואונדענע וועלטן	פון ה. סמיט
דריי מאָל ליטע	פון ב. צ. גאָלדבערג
דאָס קאַפּיטל ווילנע אין מיין לעבן	פון דעם טונקעלן
אַ קאָנטראַבאַנדשטשיק פון יידישן בוך	פון משה שמואל שקלאַרסקי
מיינע צוויי באַזוכן אין דער ליטווישער מלוכה	פון צביון (דר. ב. האָפמאַן)

מיין ערשטער באַזוך. — מיין צווייטער באַזוך. — פאַשוויטין. — לינקעוויע. — וואַשקי. — שאָול.

מיין באָבע חיה שרה	פון דר. י. נ. שטיינבערג
די משפּחה עליאַשעוו אין קאָונע	פון דר. שמואל אלישיב (פרידמאַן)
פון קאָונער ליטע אין 1933	פון דניאל טשאַרני
פון מיין באַזוך אין ליטע אין 1938	פון יוסף אַפּאַטאַשו
אין פרייד און לייד צווישן ליטווישע יידן	פון משה מאַנדלמאַן
וואָס ליטע באַטייט פאַר אונדז (רעפלעקסן פון דער פאַרגאַנגענהייט)	פון יהונתן באָטניצקי
ר׳ הירשל פון סלאָבאָדקע	פון י. מ. שערמאַן
ר׳ הירשל נעוויאַזשער	פון בן־יצחק
ר׳ יוסף זכריה	פון א. ירושלמי
ר׳ העראַל	פון ברוך שילמאַן
ר׳ שלמה דיין	פון דר. ש. מלמד
טיפּן פון אַמאָליקן דור אין ליטע	פון דר. מרדכי כ״ץ

ר׳ איטשע באַלטושאָווער. — ר׳ אַרעלע שלמהס. — ר׳ משהל ווישטינעצער.

משחלע דער מחברניק — פון דר. ז. קדיש

דעם חפץ־חיימס ברכה — פון אבא גאָרדין

חנא שוסטער (אלחנן מאַרקום) — פון לייב נאַדעל

צווישן חלוצים אין ליטע — פון נ. י. גאָטליב

אַריינפיר. — דער מרכז. — עבודה. — כיבוש. — דער גליל. — „אל הגולה לא נשוב".

דאָס יידישע פּאָגעוועזש — פון דר. יוסף א. העלער

סאָציאַלע טעטיקייט. — דער אַלטער לעבנשטייגער. — דער פּאָגעוועזשער רב. — משכילים און רעוואָלוציאָנערן. — דער דומע־דעפוטאַט.

פּאָגעוועזש אין יאָר 1906 — פון אַלטער עפשטיין

יידישער המון אין פּאָגעוועזש — פון מ. בירמאַן

פּאָגעוועזש נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה — פון זעליק באַק

מאַרק און אַפּטייק. — בתי־מדרשים און קלויזן. — דער שטאָטישער פּלומפּ. — רבנים. — קאָראַאימען. — יידישע שרייבער. — פּאָלקס־אינטעליגענטן. — אָרגאַניזאַציעס און מוסדות. — אונדזער אַלעמענס שטעטל.

פון אַ באַזוך אין פּאָגעוועזש אין 1938 — פון מאיר קימעל

מעמל (קלייפּעדאַ) — פון דר. שמואל גרינהויז

דאָס שטעטל קעלם — פון הרב חיים קאַרלינסקי

פּאַלאָנגע — פון יודל מאַרק

קיידאַן — פון שלום דאַש

אַליטע — פון דר. מאַרטין ליכטענשטיין

אַ קורצער באַזוך אין אַליטע — פון אַלטע ארש־סודאַרסקי

פון מיין שטעטל דוסיאַט (טיפּן און עפּיזאָדן) — פון מרדכי יאָפּע

דער דאָס פון דערפון. — דער „בונטאַר". — עליע שרה־מירעס. — אַ בלאַט גמרא. — דער פּאַרבער. — איצקל עסק. — לייבעלע „ניע רוש".

ישראל מ"ץ — רעדאַקציע

מיין געבורטשטאָט קאַלוואַריע — פון ישראל מ"ץ

פּילווישאָק — פון דר. מ. ז. לוינזון־לביא

מיין שטעטעלע שקוד — פון לעאָן בערנשטיין

גאָרזד — פון יצחק גודמאַן

מערעטש — פון דר. מנחם ג. גלען

ראָגעווע — פון הענעך שטיין

אַריינפיר. — עמק. — „דער פּלירט". — טיפּן. — ראָגעווער לצים.

אַ זמן אין קראַקינאָווער ישיבה — פון ברוך שילמאַן

מיין שטעטל מאַליאַט — פון בן־ציון רייבאַק

אַבעל — פון ב. ג. זאַק

שטעטלעך אַרום ווילנע — פון מ. ס.

גלובאָקע — פון אַלטע א—ס

ראַטניצע — פון א. זבולון בערעביטשעז

איבער ליטע (שטעט און שטעטלעך) — פון דר. מענדל סודאַרסקי

מאַריאַמפּאָל. — ווילקאָווישק פון בערל לאַנדאַן. — טעלז. — ראַסיין פון נ. בן־חיים. — אוטיאַן. — יאַנעווע פון פסח יאַנעווער. — טאַווריק. — בירז פון י. ר. — קיידאַן פון בן־אלכסנדר. — מאַזשייק פון יוספוס. — ראַקישאָק פון יודל גאפּאַנאָוויטש. — פּלונגיאַן פון נ. ריל. — יורבורג. — לאַזדיי פון י. דן. — אניקשט. — עזשערען. — קופּישאָק. — פּרען פון א. בן־עיר. — זאַגער. — ניישטאַט־קודירקאַ פון ז. טומפּאָווסקי. — פּאַנעדעל. — סרעדניק פון ג—ן. שאט. — באַלבירישאָק. — צייקישאָק פון ר. ק. — געלוואַן. — פּושעלאַט. — ווילנאַן. — שאָוליאַן פון בן־דניאל. — אַנישאָק פון ל. ב. ע. — רודאַמין פון דניאל ריבאַק. — קול. — טאַוויאַן פון א. וואַלט.

ווישטינעץ — פון דר. מענדל סודאַרסקי

ווירבאַלן (ווערזשבאָלאָווע) — פון דר. מענדל סודאַרסקי

בעל-דמיון (נחום שטיף)

ווילנע אוּן ליטע

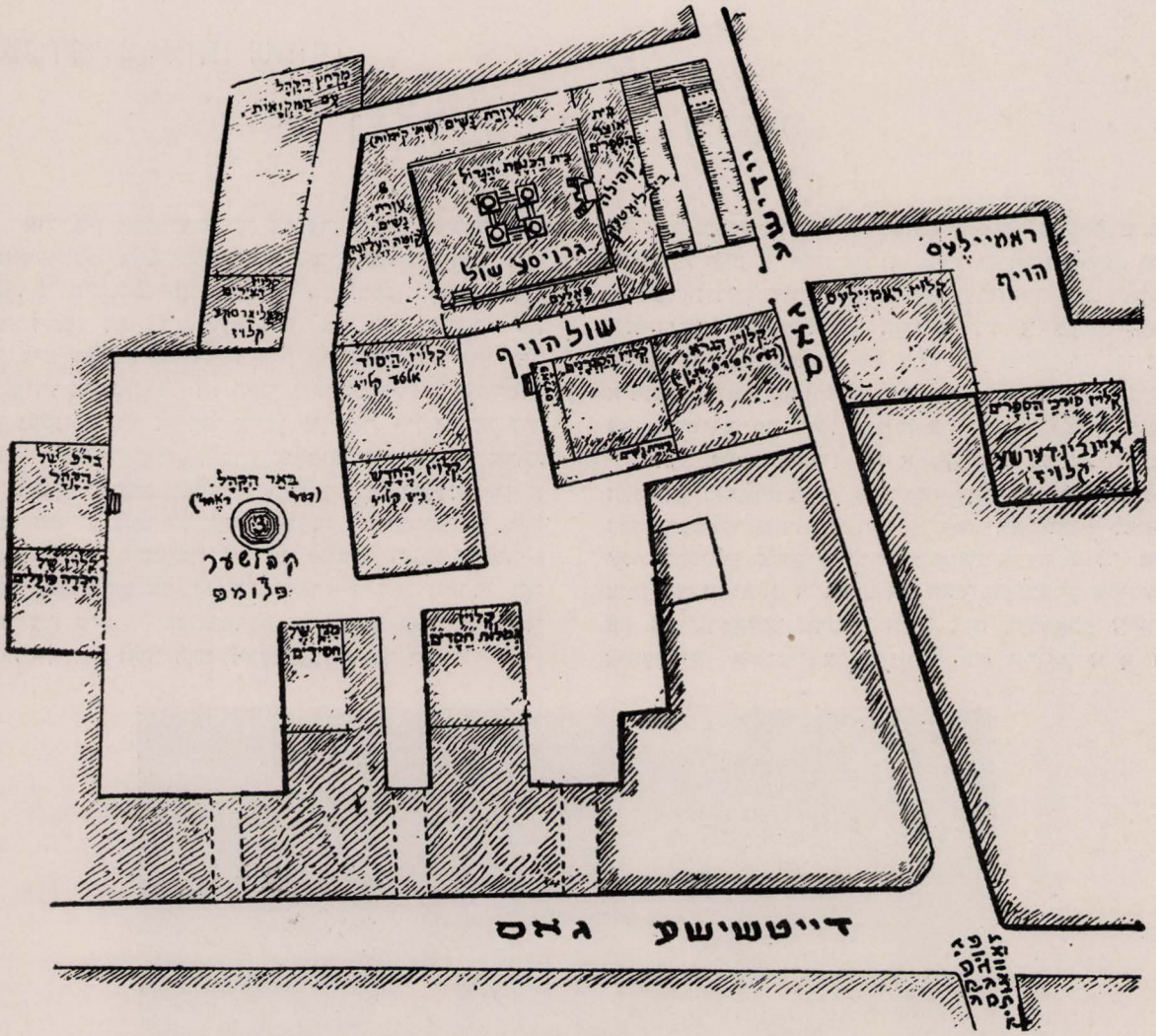
איך בין אַרומגעגאַנגען איבער ווילנע ,איבער דעם וואונדערלעכן גענטאָ־מוזיי, און האָב געטרוימט אויף דער וואָר. די פיס שפּרייזן דאָ איבער געשיכטע, וואָרים שטיי־נער זיינען דאָ אויך געשיכטע, און דאָס שפּאַרט פון זיך מיט שאָטנס און געשטאַלטן און פאַרוועבט דיך מיט לעגענדע און טרוים. דאָ האָבן געלעבט דורות, געקייטלט און געקניפּט, ווי די פיר צייטן פון יאָר, און יעדער דור האָט ירושה געלאָזט, זייערע שאָטנס שוועבן נאָך אַרום. די לאַנגע שמאָלע שווינדל־געסלעך, ווי שטעגן אין א טיפן שטיינערנעם ברונעם, וואו די זון קומט קיין מאָל ניט צו און די לופט איז קיל, און פּנימער זיינען בלאַס, — מיט די פאַנטאַסטישע געביידעס, דאָך אויף דאָך מיט די גא־לעריעס, מיט די הענג־טרעפּ, מיט דעם גאָרן מיטלאַל־טער, — ווער וועט דאָס איבערגעבן אייער רייץ!

א טויער פון אַמאָליקן גענטאָ אין ווילנע

דאָ איז די גלעזער־גאַס מיט דער שטיינערנער אַר־קע, א נישאר פון צייט, וועו דאָ איז דאָס געטאָ געווען, און אויף דייטשישער גאַס האָט זיך א ייד געמעגט וווינען מיטן בינטל אַלטוואַרג ניט אַנדערש ווי ביי דער ליכטיקער שיין. דאָ האָט געמוזט א טויער זיין ,אַן אַלטער סקריפּ־טויער מיט אייזערנע ריגלען, וואָס האָט די עדה אויף דער נאַכט פאַרשפּאַרט, און א ברוגזער שומר מיט אַן אַלטמאָדישער אַלעבאַרדע האָט געהיט די פאַרבאָטענע שוועל. דאָ, אין די שטיינערנע ברונעמס, פאַרהאַסט און פאַרשפּאַרט פון א וועלט, האָט אַן עדה איר אייגענע וועלט באַשאַפן, מיט א שטראַלנדיק האַרץ און שאַרפּבויערנדיקן מוח. פון א תלמודישער אַרכעאָלאָגיע האָט זי זיך א לעבנס־לערע אויסגעשמידט: א לערע פון מוסר און וויטע צוועקן און אידעאַלן, וואָס האָט דעם יידן ווי א היים איינגעהילט און פאַרוויגט, פון נעגל־אָפּגיסן ביז קריאת־שמע לייענען.

דער שולהויף איז דאָ א פעסטונג געווען. ערגעץ האָט דאָ געהערשט, ווי א גייסט פון אַן אַנדער וועלט, דער גרעסטער נזיר, דער ווילנער גאון, וואָס זיין בילד אין טלית־ותפילין צוזאַמען מיט מאָנטעפיאָרעס בילד בא־צירן נאָך עד־היום די וועגט אין יענע פינצטערע שטיבער, און דערשראָקענע מאַמעס האָבן אים געבראַכט זייערע ציטערדיקע קינדער צו בענטשן. דאָ ערגעץ אויף די שטיינערנע פּליטעס האָט געמוזט שטיין דער אַלטער רב (שניאור־זלמן), געבעטן פאַרשטאַנד און האַרץ פאַר דעם נייעם דרך אין תורה און אין עבודה, און מיט א גע־בראָכן געמיט געמוזט אַוועקגיין, ניט אויסגעהערט, און צוזען, ווי אויפן שול־הויף ברענט מען דעם „שבחי־בעש"ט". אין שפּעטע פינצטערע נעכט האָט זיך אַהער גע׳גנב׳עט אַן אַדל־זון, א צווייג פון די פּוילישע מאַג־נאַטן, פאַרהילט אין ברייטן מאַנטל, מיט א שטאַלצן קאָפּ

ווילנער שולהויף ערב ערשטער וועלט־מלחמה (לויט דער צייכענונג פון דוד מגיד, „יעווריסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ", באַנד V).

און הכנעהדיקן געמיט, געלעכצט צו דערקענען די וועגן צום אייביקן לעבן. אפשר האָט דערביי אַ יידיש מיידל־האַרץ שטאַרקער ווי אַלע מאָל געקלאַפּט. דאָס תורה־פּאָלק האָט דאָס פאַרשוויגן אין דער פרומער לעגענדע, וואָס מ׳האָט פאַרוועבט אַרום זיין לעבן און טויט. אָבער דער בריים־פאַרצווייגטער בוים אויף זיין קבר איז צו אַ צדיק׳ס אוהל געוואָרן — די לעצטע טרייסט פאַר אַ געפאַלן האַרץ.

די אַלטע פאַרראָסטע טויערן מוזן נאָך דעם „שילער־געלאַף" געדענקען, וועו „פרומע" יונגען פון יעזואיטישע קאָלעגיעס און קלויסטערס האָבן זיך אויף דער צעשראָקענער עדה אַראָפּגעלאָזט, ניט ערגער פאַר היידאַמאַקעס ערגעץ אין אַן אוקראַיניש שטעטל. די פרום־קאַטולישע קלויסטערס גופא זיינען עפּעס ווי אונדזערע געוואָרן, אַ שטיק יידישער פייזאַש. אָן זיי וואָלט „גיטקע־טויבעס זאָוואוליק", וואו צווויי פורן קאָנען זיך ניט אויסמיידן, אָנגעוואָרן אַ שטיק יידיש חן. דאָ הינטער די שטומע וועגט האָט אין אַ שטילער נאַכט אַ יייד, אַ שתדלן, מיטן בישאָף שאַך געשפילט, זיך גוטמוטיק געוועדטלט וועגן אמונה־זאַכן, אָדער אַ פאַרצווייפלטער רב האָט תחנונים געבעטן: „גיט מיר אָפּ די פאַרשלעפּטע יידישע טאָכטער!"

צייטן האָבן זיך געביטן, יידן האָבן זיך פראַנק און פריי באַוויזן אויף דער דייטשישער גאַס, און אין אַן אַלטער יעזואיטישער אַקאַדעמיע האָט זיך די ראַבינער־שול באַזעצט. נאָך פריער זיינען דאָ אַרומגעגאַנגען תמימים, וואָס האָבן די אויגן געעפּנט פון מענדעלסאָנס „ביאור" און לעסינגס „נאַטאַן דער ווייזע". זיי האָבן נאָך גע־דאַוונט מינחה, האָבן שוין אָבער געפּאַרט געטע׳ן מיט ישעיה הנביא און האָבן בעל־פּה געקענט שילער׳ס „גלאָ־קע". אַ ניצוץ אין זיי קאָנט איר נאָך איצט זען אין דעם פּרינציפּיעלן שבת־יום־טוב׳דיקן ציילינדער אויף אַ בעל־הבתיש׳ן קאָפּ מיט אַ ווייסער באָרד, מיטן געהעפּטן סאַמעטענעם טלית־זאַק אין האָנט. מיט דער ראַבינער־שול איז זיי אַ פעסטונג צוגעקומען פאַר השכלה און מענטשלעכקייט. ניט קיין קלענערע, ווי לעוואנדע, א. י. פאָפּערנאָ און אונדזער י. ל. קאַנטאָר האָבן אין דער ווייל־

נער ראַבינער־שול די ערשטע פרוכט פון וויסן געוואָסן. אַנדערע האָבן דאָ אין תמ׳עוואָטן „הכרמל״ דעם אָנהויב פון זייער ליטעראַרישער קאַריערע געמאַכט.

אַ „נאַראַדאָוואָליעץ״, אהרן זונדעלעוויטש, האָט דאָ די ערשטע קערנדלעך רעוואָלוציע און סאָציאָליזם פאַר־זייט. זיין חבר, אהרן ליבערמאַן, שפּעטער דער באַוואָסטער ארטור פריימאַן פונעם „האמת״, האָבן אויף דער ג׳הויבענער נביאים־שפּראַך סאָציאָליסטישע פראָפאגאנדע געפירט: יידישע, ניט סתם־רעוואָלוציאָנערן, זאָלן דאָס זיין. זיי האָבן זייער זאַך בשלימות געטאָן: די תלמידים אב. קאַהאַן, ל. מילער, קאַספּע און אַנדערע, וואָס האָבן נאָכדעם, און איצט נאָך, דעם יונגן יידישן אַרבעטער־ישוב אין אַמעריקע פאַרמירט, זיינען די בעסטע עדות.

אויף די שאלקעס, אין די פאַרווארפענע געסלעך האָט אָנגעהויבן רוישן, ווי אין אַ בינשטאָק. יונגע באַגייסטער־טע אידעאַליסטן מיט פאַר׳חלש׳טע הונגער־פנימ׳ער האָבן דאָ פון אַ נייער ליכטיקער וועלט געטרוימט און דעם אַלטן פאַרפוילטן בנין אונטערגעשוועבט. איבערגעשראָקענע ווילנער גאָסן האָבן דאָס שפּעטער אין רעש׳דיקע דעמאָנסטראַציעס דערזען: זיי זיינען מיט אַמאָל ווי בריי־טער און שענער געווארן. אַ שאָס פון אַ שטילן פאַר־טראַכטן יידישן שוסטער, הירש לעקערט, וואָס האָט זיך פאַרן כבוד פון אַרבעט און מענטשלעכקייט אינגעשטעלט, האָט אויפגעוועקט די פאַרשלאָפנסטע און די פאַרוואָרפנ־סטע יידישע ווינקעלעך: אַ נייע וועלט, אַ נייע וועלט!

דאָ אויף די שאלקעס האָט מען מינעס אונטערן שול־הויף און ישיבות געגרייט: לערער און דילעטאַנטן האָבן דאָ אין געהיים, ווי פאַרבאָטענע, דעם ערשטן שטיין פאַר אַ מאָדערנער יידישער שול געלייגט, און „געכאַפּט״ אין מיטן די היציקע דעבאַטעס, האָבן זיי זייער קאָנפערענץ ווייטער אין דער טורמע געפירט.

די וועגט פונעם נייעם פליגל אין אַלטן שול־הויף, שטראָשונ׳ס ביבליאָטעק, מיט די נאַיוועט בילדער פון די פינס, קאַצענעלנבאָגנס, לעבענזאָנס און אַנדערע רי־טער פון דעם ערשטן השכלה־דור, האָבן געזען דעם דאָק־טאָר איינהאָרן, דעם משכיל, וואָס איז אויף דער עלטער אַ בעל־תשובה געווארן און זיך אין מיקווה געווייקט, און זיין יונגן זון, אונדזער דיכטער איינהאָרן, וואָס האָט גע־טרוימט פון דער נייער ליטעראַטור פאַר אַ נייעם דור. און אין דער בכבוד׳יקער פרומער דרוק פון „האלמנה והאחים ראָם״, וואָס האָט דעם גאַנצן „תחום״ מיט יידיש־קייט פאַרזאָרגט, מיט ש״ס און רומל, וואָס האָט נאָך אונ־דזער אייזיק מאיר דיק פאַר אַ בעל־מגיה געקענט, האָט זיך אַרייגעריסן אַ פאַרשייטע מונטערע שטים און האָט געוועקט אין אַלע עקן, וואו מ׳זינגט פון „ארבעט און נויט״.

דאָ אין ווילנע איז געשען נאָך איינס: מיר האָבן ליטע דערזען! דוד איינהאָרן האָט אונדז אין אַ צויבער־שיין באַוויזן:

„. . . דעם אומעט, וואָס שוועבט אויף די טונקעלע פעלדער, דעם בלוען פאַרטרויערטן הימל דורך וויסלעכע זיידענע נעבלען,

. . . די ראָזע און שטילע פאַרנאַכטן, וואָס שטאַרבן ווי עלנטע קינדער,

די מאָרגנס, וואָס וועקן זיך אויף, ווי אַ שמייכל אויף גוסס׳ע ליפן״ . . .

צוזאַמען מיט דוד איינהאָרן האָבן מיר דערזען און דערפילט:

„דאָס לאַנד, וועלכע בענקט אין אַ טרויער און האָפט אין איר שטענדיקן צווייפל.״

די ליטעראַטור איז דאָ, ווי אַלע מאָל, געגאַנגען פאַרויס, — דעם וועג געוויזן. עפּעס ווי אַ פאַרדעק איז אַראָפּ פון די אויגן. פאַר׳כישופ׳ט פון דעם קרענקלעכן צויבער, האָבן מיר דערשפּירט די שיינקייט פונעם דאָזיקן לאַנד, גלייך אַ חנ׳עוודיקע כלה אַ יתומה, וואָס קוקט פאַר־טראַכט דורכן שלייער אין דער ווייטער ווייט.

שפּעטער איז שוין געקומען דער פּאָליטישער פאַר־שטאַנד: דאָ איז אַ היים פאַר פעלקער — ליטווינער, יידן, ווייסרוסן, פּאָליאַקן, וואָס די געשיכטע האָט זיי אויסגע־זעצט בשכנות, זיי זאָלן זיך צוזאַמנעלעבן און צוזאַמען פאַרפייערן, פאַרשענערן די בשותפות׳דיקע היים.

דאָ אין ווילנע האָבן מיר צוגעזען דעם ביטערן קאַמף פאַר ליטווויש אין דער קאַטוילישער קירך קעגן פּוילישע גלחים, און מיר, וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן און געברענט פאַר אונדזער שפּראַך, האָבן דאָ אין די ליטווינער אחים לצרה דערזען.

אין קאָוונע האָט מען געפירט די פּאָליטיק: דאָרפי־שע פויערים און שטאָטישע יידן האָבן זיך ביי די דומע־וואָלן געאייניקט קעגן פּוילישע פריצים און פראָוואָ־סלאָווענ גלחים פאַר דעמאָקראַטיע און פאָלקס־רעכט. און דאָ אין ווילנע האָבן יידישע אינטעליגענטן, פאַרטאָן אין חלומות וועגן קולטור און פאָלק, אַ וועג געמאַכט צום ליטווישן שכן: מיר דאַרפן און קענען זיך פאַרשטענדיקן. ערב דעם וועלט־קריג האָט מען דאָ אַ האָנט אויסגע־שטרעקט צום שכן. די ערשטע פרידנסטויב, „ליטא״ אַרויסגעלאָזט.*)

צי איז ווילנע ליטע? איך שטעל מיר פאָר, וואָס פאַר אַן אויגן מיר וואָלטן יענע צייט אויפגעריסן פון אַזאַ פראָגע. און ניט בלויז דערפאַר, וואָס היסטאָריש איז ווילנע די רעזידענץ פון ליטע. מיר האָבן אַן אייגן געפיל פאַר לאַנד און פאָלק. יידן האָבן שטענדיק אַן אייגענע געאָגראָפּיע געהאַט, וואָס האָט געשפּרייזט איבער קרוינען און גרענעץ־דראָטן. פון דייטשלאַנד און עסטרייך קיין ליטע און פוילן און צוריק האָבן יידן־סוחרים געצויגן אויף ירידים. פויליש־ליטווישע „מאַמראָנעס״ (בלאַנק־

*) ארויסגעגעבן פון אוריה קאַצענעלנבאָגן און א. י. גאָלד־שמידט, ווילנע, 1914.

וועקסלען) האָבן אָנגעשפּאַרט אויף לייפּציקער מעסעס. בחורים זיינען געפֿאָרן לערנען אַזש אין די ווייטסטע ישיבות. דער ליטוויש־יידישער וועד האָט זיך זיינע אייגענע גרענעצן געהאַט. מ׳קען זיכער זאָגן, אַז די אידייע פון „גרויס־ליטע״, וואָס שליסט אין אין זיך אַ גרויסן טייל רייסן און זאַמעט, האָבן יידן די ערשטע פֿאַרווירקלעכט אין גבול פון תורה און השכלה, פֿאָלקס־בילדונג, זיטן און פֿאָלקלאָר. ווילנע איז ביי יידן דער קאָפּ פון דער דאָזיקער מדינה, פון דאַנען האָבן זיך געצויגן פּעדעס צו אירע ווייטסטע עקן. אַלץ איינס — פֿאַר לומדות און ישיבות, ווי פֿאַר סאָציאַליזם און פֿאָלקס־אוניווערזיטעטן, פֿאַר חידושים און פּירושים, ווי פֿאַר פֿאָעזיע און פּובליציסטיק. דאָ האָט שטענדיק געווואכט די רירנדיקע איניציאַטיוו און האָט די פֿאַרוואָרפנסטע עקן געווועקט. ניט קיינעם צוליב, נאָר פֿאַר זיך דאַרף דאָס ליטווישע יידנטום ווילנע האָבן: זיין געשיכטע, זיין וועגווייזער.

פון זאַמלהעפט „ליטע״, קאָווגע, 1921.

דר. מרדכי קאָסאָווער

ווילנע — ירושלים דליטא

די האָנט הויבט זיך ניט, די פּעדער ציטערט און די אותיות ברעכן זיך ביים שרייבן איבער דער „עיר ואם בישראל״, וואָס איז אומגעקומען דורך אכזריותדיקע הענט פון חיות בצורת אדם. אַ גרויס ליכט איז אויסגעלאָשן געוואָרן. קיין רוח־החיים אין דער פֿאַרשניטענער קהילה קען מען ניט אַריינבלאָזן. מען קאָן נאָר פֿרואווען אויפבלעטערן עפּיזאָדן פון דעם ווייטן אַמאָל און פון דער נאָענטער פֿאַרגאַנגענהייט. מען קאָן קוים אַרויסברענגען אַ בלייכן שאָטן דורך דערציילן די גרויסקייט פון דעם, וואָס מיר האָבן פֿאַרלוירן.

היסטאָריקער האָבן ווילנע באַשריבן און שרייבער האָבן זי געשילדערט, דיכטער האָבן זי באַזונגען און קינסטלער האָבן זי געמאָלן. ווער עס איז געקומען אין אירע ד׳ אמות איז פֿאַרכאַפּט געוואָרן פון איר אינעווייניקסטער שיינקייט און עניוותדיקער גדלות. עקשנות האָט זי פֿאַרמאָגט, די יידישע ווילנע, אַן עקשנות צו אויפשטייג. דאָס באַוואוסטע יידישע ווערטל „אַז מען קאָן ניט אַריבער, מוז מען אַרונטער״ האָט, אין די לעצטע שוווערע יאָרן אירע, ווען זי האָט זיך זייער שטאַרק געמאַטערט פֿאַר אַ שטיקל ברויט, באַקומען גאָר אַן אַנדער אויסטייטש: „אַז מען קאָן ניט אַריבער, מוז מען אַריבער״. אין אַ שטאָט, אויף וועלכער מען פלעגט זאָגן, אַז „האַלב ווילנע לעבט פון צדקה און גאָנץ ווילנע גיט צדקה״, האָט מען, אונטער די שווערסטע עקאָנאָמישע באַדינגונגען, אַפילו אין הונגער־נויט, געבויט קולטור־אינסטיטוציעס, וואָס האָבן געהאַט אַ שם אויף דער וועלט. פון ישיבות און תלמוד־תורהס ביז מאָדערנע יידיש־וועלטלעכע שולן און העברעאישע בתי־ספר איז מען געגאַנגען אויפן זעלביקן וועג, אויף וועלכן סיי די לערער און סיי די תלמידים האָבן מקיים געווען דעם „פּת במלח תאכל ומים במשורה תשתה״ — „ברויט מיט זאַלץ זאָלסטו עסן און וואַסער מיט אַ מעסטל זאָלסטו טרינקען״ — כדי אויפצוהאַלטן דעם פלאַם פון יידישקייט, פון אַלטער און נייער יידישקייט.

צוזאַמען מיט די גרויסע לייט און אנשי השם איז מען פֿאַרכאַפּט געוואָרן פון די פּשוטע ווילנער יידן, די פֿאַרהאַרעווטע טאַטעס און פֿאַרנומענע מאַמעס, וואָס האָבן זיך מיט אַלע כוחות געמאַטערט אונטער דעם דריקנדיקן יאָך פון פֿרנסה, וואָס איז געוואָרן שווערער פון יאָר צו יאָר. אין גרויס אָרעמקייט האָט ווילנע געלעבט, אָבער געזאָגט האָט מען, אַז „די אָרעמקייט איז דאָרט תמיד צוגעדעקט מיט אַ וויסן טישטעך.״

דער קול פון תורה, אין דעם בריייטסטן זינען פון וואָרט, איז אין ווילנע קיין מאָל ניט אַנטשוויגן געוואָרן. עס האָבן קינדער געלערנט אין חדרים און תלמוד־תורהס, בחורים אין די ישיבות און בעלי־בתים אין אַ חברה משניות אָדער אַ חברה ש״ס אין די קלויזן און בתי־מדרשים. „טעג״ האָט מען געגעסן, און „על התורה ועל העבודה״ איז מען געזעסן. און אַז עס זיינען אויפגעקומען די מאָדערנע יידיש־וועלטלעכע שולן און די העברעאישע בתי־ספר זיינען פול געוואָרן מיט תלמידים, האָבן זיי זיך מיט התלהבות אַריינגעוואָרפן אין די נייע לימודים און דורך זיי געעפנט פֿאַר זיך אַ טויער צו דער וועלט. און ווידער אַמאָל האָבן זיך אַלט און ניי באַגעגנט: אַ בלאַט גמרא האָט זיך געטראָפן מיט אַ בלאַט מענדעלע, און פון זיי ביידע איז געוואָרן אַ וואונדערלעכער סינטעז. ס׳האָט ווילנער יידישיזם געהאַט אַ בריייטן פֿאָלקס־אָנשפּאָר, און „ווילנער נוסח״ איז דעריבער ניט געווען ענגהאַרציק און שמאָל. און ס׳איז לכן קיין וואונדער ניט, וואָס אויף דעם באָדן טאַקע איז עס שפּעטער אויפגעקומען דער יידישער ווייסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — ייווא.

לאַנג, לאַנג איז די רשימה פון די ווילנער גדולים, אַז מען זאָל זיי דאָ קענען אויסרעכענען. זיי האָבן אַלע געצויגן דעם גאָלדענעם פֿאָדעם סיי פון תורה, וואָס איז פון דייטשלאַנד דורך פּוילן אַריבער קיין ליטע, וואו ווילנע איז געוואָרן איר וויכטיקסטער צענטער, סיי פון מאָדערנעם יידישן וויסן. אַ סך פון זיי האָבן אויסגעוואַנ־

דערט אין דער פרעמד, און האָבן אויך דאָרט, מיט זייערע מעשים און אויפטוען, אָפּגעהיט דעם גוטן נאָמען פון דער יידישער ווילנע, וואָס איז געקרוינט געוואָרן מיט דער באַצייכענונג „ירושלים דליטא". אַזוי, למשל, שרייבט ר' יעקב עמדין אין זיין אויטאָביאָגראַפישן „מגילת ספר" וועגן די ווילנער גדולים, וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט בשעת דעם צווייטן שוועדיש־פוילישן קריג פון יאָר 1655 (באַקאַנט א. נ. „גזירת תט"ו") קיין דייטשלאַנד:

„און געשען איז דאָס אין יאָר ת"ח לפ"ק, וועז דאָס אומגליק פון חמיל [כמעלניצקי] איז אָנגעקומען אויף יידן אין פּוילן, וואָלין און אוקראַינע, און פון דאָרט איז די גזירה דערגאַנגען צו די קהילות פון ליטע. און די הייליקע קהילה ווילנע, די באַרימטע און אייִדעלע, האָט אויסגעוואַנדערט פון איר נעסט נאָך דעם ווי זי איז זיך געזעסן זיכער און רואיק און געווען זייער רייך... מיט חכמה און מיט לויב איז זי אַריבערגעשטיגן יעדע הייליקע קהילה, און וואו נאָר די חכמי ווילנא זיינען אויף זייער וואַנדערונג און וואָגלעניש דערגאַנגען אין דייטשלאַנד און אירע מדינות, זיינען זיי געווען זייער חשוב... ווייל מיט זייער שיינעם נאָמען האָבן זיי בכלל אַריבערגעשטיגן די אַלע לייט פון פּוילן. וואָרעם אירע חכמים מיט אַ נאָמען זיינען געווען גרויסע לומדים, וואָס זיינען ניט אָפּגעטראָטן פון דעם געצעלט פון תורה; דאָרט האָבן זיי געלערנט גאָנצע טעג, און דורך די נעכט האָבן זיי ניט אויפגעהערט צו לערנען הלכה און פּוסקים, נאָכגעפאָרשט און זיך פאַרטיפט אין די אמתן פון דער תורה און גמרא... העלדן זיינען זיי געוואָרן, לייבן איז דער תורה, און זיי האָבן זוכה געווען צו ווערן מורי־הוראות ביי יידן, ווי אויך גרויסע לומדים, קצינים און פירער. [דאָ דערמאָנט ר' יעקב עמדין די נעמען פון ר' אפרים הכהן, דעם בעל „שער אפרים"; ר' אהרן־שמואל קוידאַנאָווער, דעם בעל „ברכת הזבח" און די שו"ת „אמונת שמואל"; ר' שבתי כהן, אָדער דעם ש"ך, נאָכן נאָמען פון זיין ספר „שפתי כהן" אויף יורה דעה און חושן משפט; און ר' הלל ב"ר נפתלי הירץ, דעם מחבר פון „בית הלל" אויף יורה דעה און אבן העזר]... זיי זיינען אַלע אַוועק אין גלות, צעזייט געוואָרן, כדי צו פאַרשפּרייטן תורה ביי יידן, און זיינען געוואָרן גרויסע ליכטער" („מגילת ספר", זייט 5).*)

אַ פעסטונג פון תורה, איז ווילנע געווען פאַרבונדן מיטן ספר, און בשייכות דערמיט איז איר נאָמען געוואָרן באַקאַנט אין דער יידישער וועלט דורך דער באַרימטער ראָמס דרוקעריי.*)

ראָמס דרוקעריי האָט געצויגן די טראַדיציע פון שייַנער יידישער דרוק־קונסט פון באָמבערג און שאָנצינאָ, פון וועניציע, פּראג און לובלין, און אַ „ווילנער ש"ס" פון דער זעלביקער דרוקעריי איז געווען אַ שם־דבר.

און די טראַדיציע פון יידישן ספר איז ווייטער אַנגעהאַלטן געווארן דורך דעם „ווילנער פאַרלאַג", געגרינדעט 1910 דורך דעם וואַלד־סוחר באָריס קלעצקין, וועמענס משפּחה האָט געפירט איר יחוס פון דעם „טורי זהב" איבער אַ קייט פון צען דורות רבנים. אויך זיין פאַרלאַג, אונטער דער אָנפירונג פון ש. ניגער, נחום שטיף און זעליק קאַלמאַנאָוויטש, האָט „געמאַכט געשיכטע". דאָרט איז, זינט יאַנואַר 1913, אַרויסגעגאַנגען דער חודש־זשורנאַל „די אידישע וועלט", וואָס איז צוערשט, אין 1912, אַרויס אין פּעטערבורג; דאָרט איז געגרינדעט גאָוואָרן דער ערשטער יידישער קינדער־זשורנאַל „די גרינינקע ביימעלעך", וואָס איז שפּעטער, ביז כמעט די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, אָנגעהאַלטן געוואָרן, מיט לענגערע הפסקות, דורכן ווילנער לערער אוֹן פאָלקלאָריסט שלמה באַסטאַמסקי; און דאָרט איז, אין 1913, אַרויס „דער פּנקס, יאָהרבוך פאַר דער געשיכטע פון דער יודישער ליטעראַטור און שפּראַך, פאַר פאָלקלאָר, קריטיק און ביבליאָגראַפיע", רעדאַקטירט פון ש. ניגער,— „די גרויסע כאַרטיע פון דער מאָדערנער יידישער פילאָלאָגיע" (זלמן רייזען, „לעקסיקאָן", III, שפּאַלט 700).

און צו אַ ספר, „צעבלעטערט סודותדיק און אויפגעפנט אין דער נאַכט", איז ווילנע פאַרגליכן געוואָרן, וועז עס האָט זי אין אַ פּאָעמע „ווילנע" באַזונגען דער יידישער דיכטער משה קולבאַק, געוועזענער לערער פון יידישער ליטעראַטור אין די ווילנער יידישע גימנאַזיעס און לערער־סעמינאַר, און וועלכער איז, אין יאָרן אַרום, אַרעסטירט געוואָרן און אומגעקומען אין אַ סאָוועטישער טורמע. טיף זיינען קולבאַקס שורות און סימבאָליש ביז גאָר, און כ'ברענג דאָ אַן אויסצוג פון דער פּאָעמע, ווי אַ געהעריקן סיום צום אַריינפיר וועגן ווילנע:

„אויף דיינע מויערן גייט וועך אַרומעט אין אַ טלית.
ביינאַכט איבערן שטאָט איז ער אַליין אַ טרויעריקער אויף.
...דו ביזט אַ תהילים אויסגעליגט פון ליים און אייזן;
אַ תפילה איז אַיעדער שטיין, אַ ניגון — יעדע וואַנט,
וועז די לבנה רינט אַראָפּ אין דיינע געסלעך פון קבלה,
און ס'בלייבט אַרויס די נאַקעטע און מיאוס־קאַלטע פּראַכט.
דיין פרייד איז טרויער — די פרייד פון טיפע בעסער
אין קאַפּעליע. יום־טובים זיינען די לוויות,
און טרייסט — די קלאָרע, לייכטנדיקע אָרימקייט,
ווי שטילע זומער־נעפּלען אויף די ראָגן פון דער שטאָט.

*) „ויהי בשנת ת"ח לפ"ק (דאַרף זיין: תט"ו), עת צרה לישראל בארץ פו־לין, וואליניה ואוקריינה ע"י חמיל, ומשם נתפשטה הגזרה ונמשכה לקהלות ליטא וק"ק ווילנא המהוללה והעדינה נדדה מקנה אחרי שהיתה יושבת בטח ושאנן ועשירה מאד... בחכמה ומעלה לשם ולתהלה על כל ק"ק, ולכן, בכל מקום שהגיעו לשם בנודם וטלטולם בארץ אשכנז והמדינות, חכמי ווילנא היו נחשבים למאד... כי עלו לשם ולתפארת על כל אנשי פולין בכלל. אמנם חכמיה אנשי השם לומדים גדולים, שלא משו מתוך האהל הבית המדרש הגדול, שהיה שם לומדים כל היום, וכל הלילה לא יחשו ללמוד הלכות ופוסקים, לדרוש ולחקור באמתה של תורה בתלמוד בהוראה... ונעשו גבורי חיל אריות בתורה, כולם זכו להיות מורי הוראות בישראל, מלבד שאר לומדים מופלגים קצינים ומנהיגים... כולם הלכו בגולה נפוצו בארץ להרביץ תורה בישראל, והיו למאורות גדולים".

*) זע אין דעם בוך „ליטע": שאַצקי, יעקב, דר., „קולטור־געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע", קאַפּיטל: „יידישע דרוקעריייַן אין ליטע".

דו ביזט אַ טונקעלע קמיע איינגעפאַסט אין ליטע,
פאַרשריבן גרוי און אַלט אַרום מיט מאַך און מיט לישייעס;
אַ ספר איז אַיעדער שטיין, אַ פאַרמעט — יעדע וואַנט
צעבלעטערט סודותדיק און אויפגעעפנט אין דער נאַכט."

עטלעכע בלעטער פון דעם ספר וואָס הייסט „ווילנע ירושלים דליטא" וועלן מיר דאָ פרובירן אויפבלעטערן.

* * *

ווילנע איז ניט פון די עלטסטע יידישע קהילות אין איראָפּע, אָבער זי האָט הינטער זיך אַ געשיכטע פון מער־ווי 400 יאָר, און אין מיזרח־איראָפּע פאַרנעמט זי איינעם פון די חשובסטע ערטער צוזאַמען מיט אַזעלכע אַלטע יידישע קהילות ווי קראָקע, לובלין און בריסק.*) דער אָנהויב פון איר יידישן ישוב גייט אַוועק אין יענע פאַר־גאַנגענע יאָרן, וואָס פון זיי ווייסן מיר גאָרניט אָדער זייער ווייניק. עס איז נאָר פאַראַן אַ מסורה בשייכות מיטן ווילנער אַלטן בית־עולם, וואָס מען זאָל האָבן פאַר־לייגט אין יאָר רמ"ז (1487). עס ברענגט זי איינער פון די ווילנער יידישע היסטאָריקער פון פאַרגאַנגענעם דור, הלל־נח מגיד (שטייַנשניידער) אין זיין בוך „עיר וילנא", וואו ער גיט אָן אַן אָנווייז פון דעם פנקס פון דער חברה־קדישא. אייניקע היסטאָריקער טרעטן אַרויס קעגן אָט דער מיינונג, ווייל זי האָט ניט קיין אָנשפּאַר אין דאָקו־מענטאַלע באָווייזן.

זיכערע ידיעות וועגן יידן אין ווילנע האָבן מיר פאַר דער צווייטער העלפט פון דעם זעכצנטן יאָרהונדערט אין דער רבנישער ליטעראַטור פון יענער צייט. אין די שאלות־ותשובות פון ר' שלמה לוריא, דעם רש"ל, וועלכער האָט, צווישן אַנדערע, געלעבט אין בריסק און אין ווילנע, ווערט (אין דעם סימן ד') געבראַכט אַ שאלה וועגן אַ קריגעריי, וואָס איז אויסגעבראָכן אין ווילנע („שאלה שבא לפנינו על הריב שבווילנא") צווישן צוויי יידישע אַרענ־דאַרן, רבי יצחק בר יעקב המכונה זעליקמן און ר' יונה בר יצחק, וועגן דער פאָלאָצקער אַרענדע („בעבור מכס מ"פאָלצק"). די דאָטע פון דעם עדות־זאָגן איז „יום א', ז' שבט שט"ז [1556] לפ"ק פה עיר ווילנא", און אונטער איר זיינען געחתמעט די עדות „מנחם בר אליקום ז"ל טרי"וש" משולם בן לא"א ה"ה הר"ר יחיאל זלה"ה און משולם בר יהודא ז"ל. אין אַ צווייטן עדות־זאָגן אין יידיש ענטפערט דער אויבנדערמאָנטער „רבי יצחק בר יעקב המכונה זעליקמן", אַז ער גייט ניט איין אויף קיין פשרה, נעמט ניט אָן די התראה צו שטעלן זיך פאַר אַ יידישן בית־דין און וועט ניט האַלטן זיין פסק: „האָט ר' יצחק הנ"ל גיענטוורט איך וויל ניקש הלטן וויל זעהן אוב מיר יהודים ווערין פסקן אדר וועלכיר יהודי וויל מיך ניטן [נויטן] ור זיא צו משפטן אונ' וויל כלל וכלל נישט הלטן וואו מיר יהודים האָבן אויש גישפראכן."

דאָס צווייטע אינטערעסאַנטע גבית־עדות, אין יידיש, וואָס איז מיט 7 יאָר שפּעטער אויפגענומען געוואָרן אין

*) וועגן דעם אויפקום פון ווילנע און דער געדימיניישער איינ־לאַדונג פון יידן זע אין דעם בוך „ליטע" ווישניצער, מאַרק, דר., „געשיכטע פון די יידן אין ליטע".

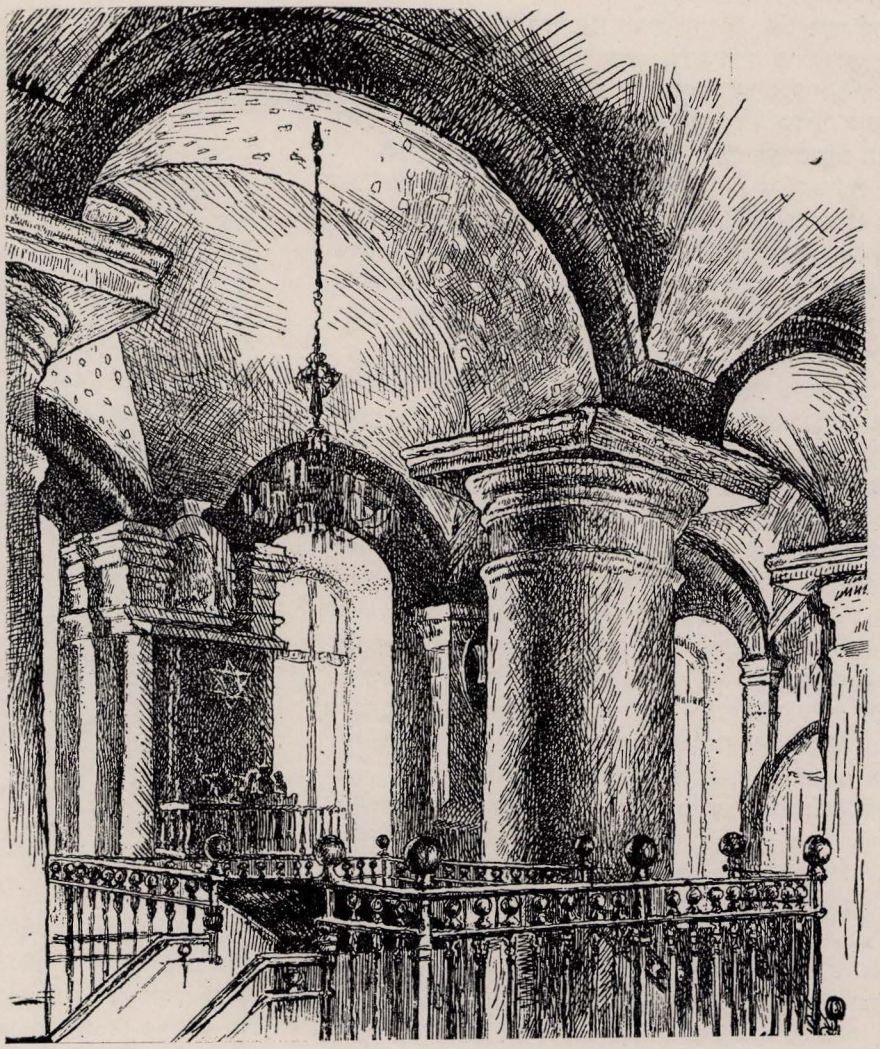
ווילנע, געפינען מיר אין די שאלות־ותשובות פון ר' יואל סירקיש, דעם ב"ח. אין די „שו"ת הב"ח החדשות" (סימן ע"ה) ווערט דערציילט, אַז פאַרן ווילנער בית־דין איז געקומען יעקב ב"ר מנחם כ"ץ און עדות־גענומען לטובת דער עגונה „מרת שרה בת הקצין כמ' דוד נר"ו", וועמענס מאַן, שמואל בר' עזריאל, איז צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידן אומגעקומען אין פאָלאָצק. געהערט האָט ער דאָס אין דאָהילנאָווא פון דעם גלח פון פאָלאָצק, וועלכער האָט געזען דעם הרוג „נקיט טוט [נאַקעט טויט] אויף דעם אייז ליגין. דער האָט אין פיין איין וויסלייב אויף זיך גיהאַט אונ אויך אין הוחי [הויכע] נאָז. ער האָט שמואל גיהייסין דער דאָ איז עלצטיר צו פלאָצק [פאָלאָצק] איביר דיא יודין גיוועזין..." דאָס גבית־עדות פאַרענדיקט זיך מיט: „כך העיד בפנינו יעקב בר מנחם כ"ץ יום ד' ד"ג תמוז שכ"ז [־1563] לפ"ק פה במת' [א] דווילנא."

דאָס דריטע גבית־עדות, אין די שו"ת מהר"מ מלובלין (סימן ז'), באַציט זיך אויך אויף אַן עגונה „אשת כמר יהוד'[ה] בר כתריאל אחיו של כמ"ר נתן המכונה קערפל", און דערמאָנט דאָס עדות־זאָגן וואָס איז אויפגענומען גע־וואָרן אין ווילנע, אין יאָר שנ"ג, ד. ה. אין 1593 („...כמבוא'[ר] באותו עדות שהוגב'[ה] בק"ק ווילנא יום ג' כ' תמוז גש"ן"). די עגונה האָט אַזוי גיך קיין היתר ניט באַקומען, ווייל מיט פיר יאָר שפּעטער, אין שנ"ז (1597) הערן מיר וועגן דעם ענין אויספירלעכער אינעם גבית־עדות פון איינעם ראובן בן הח"ר שמואל, וועלכער דער־ציילט, אַז וועגן דעם אומגעקומענעם האָט ער געהערט „אויף דעז מכס צו יורבר"ג וואָס איז ניט קיין אַנדערע, ווי די ליטווישע שטאָט יורבורג, דרום־מיזרח פון מעמל און צפון־מערב פון קאָווונע: „וכן העדות שהוגבה ביום ב' ט"ו שבט [שנ"ז] שהעיד כמר ראובן בן הח"ר שמואל וז"ל בל"א [וזה לשונו בלשון אשכנז]: עש איז נוא ג' שנים אויף דעז מכס צו יורבר"ג האָב איך אימר דארן גיהערט מן כמה עכו"ם לפי תומם [פון עטלעכע גויים וואָס האָבן זיך אַרויסגערעדט] דז דער פאיוול [פאַוועל] האָט הורג גיוועזין כמר יודא הי"ד [ה' ינקום דמו — דער אויבערשטער זאָל נקמה־נעמען פאַר זיין פאַרגאַסן בלוט] אחיו של קרפל אונ' זיין אייגנר אייד'[ים] האָט מיר גיזאָגט כמה פעמים דז פאוויל האָט דען כמ'[ר] יודא הורג גיוועזן אונ' צו יור"ברג איז דאָש גאַנץ מקום פול דז פוויל האָט הורג גיוועזין כמר יודא הי"ד."

אין יענעם יאָר, 1593, הערן מיר גראָד וועגן אַן אַנ־קלאָג, וואָס ווילנער יידן האָבן געבראַכט פאַרן ליטווישן הויפּט־טריבונאַל קעגן די קריסטלעכע מיעשטשאַנעס, וואָס זיינען מיט אַ יאָר פריער, אין פרילינג 1592, באַפאַלן די שול און די הייזער אין דער יידישער גאַס. עס איז שוין דאָן, הייסט עס, געווען אַ קענטיקע יידישע קהילה אין ווילנע און ווי אירע פאָרשטייער פאַרן געריכט ווערן אויסגערעכנט: יאַקוב דאָווידאָוויטש (יעקב בר דוד), פייטל מיכאַילאָוויטש (פייטל בר מיכאל), יודאַש סאַלאָמאָנאָ־וויטש (יהודה בר שלמה) און אַברהם מאיזעשאָוויטש (אברהם בר משה). דערביי ווערט אָנגעגעבן, אַז זיי ריידן „פאַר זיך, ווי אויך אין נאָמען פון אַנדערע יידן, וואָס

וואוינען אין דער שטאָט ווילנע.״ דער טריבונאַל האָט די מיעשטשאַנעס געקנסעט מיט אַ גרעסערער געלטשטראָף און מיט זעקס וואָכן אַרעסט, אָבער די לעצטע זיינען דורכגעקומען מיט די יידן און דער אָפמאַך איז פאַרשריבן געוואָרן אין די אַקטן פון גראָד־געריכט. דערביי האָבן די פיר אויבנדערמאַנטע ווילנער יידן זיך אונטערגעשריבן אויפן אָפמאַך ״אין יידישן כתב״.*)

דאָס זיינען די ערשטע דאָקומענטאַלע ידיעות וועגן אַן עלטערער יידישער שול פון ווילנער יידן. זי איז טאַריקער, דער קדוש פּנחס קאָן, וועלכער קומט צום אויספיר, אַז ״די שול איז געבויט געוואָרן אין דער צייט צווישן סוף 1630 און 1633״, און אַז ״מחמת איר גרויסן פאַרנעם איז די שול מן הסתם פאַרטיק געוואָרן ערשט נאָענט צו 1633, ד. ה. אַנהויב שצ״ג.״ דערביי פאַררופט ער זיך אויף צווויי פּריווילעגיעס, וואָס ווילנער יידן האָבן באַקומען דעם 25טן פעברואַר 1630 און דעם 8טן אויגוסט 1633, און זיינען פונסניי באַשטעטיקט געוואָרן אין 1698, וועַן אויגוסט II איז געוואָרן קיניג פון פּוילן.*)

אינעווייניקסטער אויסזען פון דער ווילנער גרויסער שול. לויט אַ צייכענונג פון מאַרק אַנטאָקאָלסקי (1843—1902)

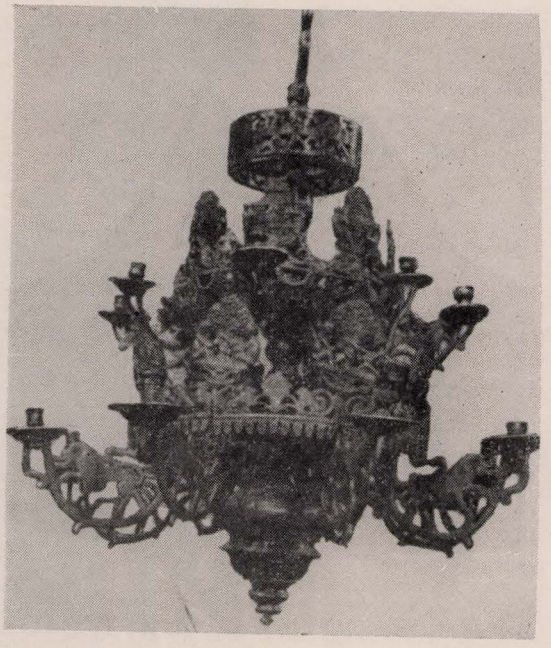
סותר די קבלה, אַז די ווילנער שטאָטשול איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר של״ג (1573), וואָס עס ברענגען שמואל־יוסף פין זיין ״קריה נאמנה״ און הלל־נח מגיד אין ״עיר ווילנא״, און וואָס דער יונגער היסטאָריקער ישראל קלויזנער נעמט אויך אָן אין זיין ״תולדות הקהלה העברית בווילנה״. דעם ענין האָט אַרומגערעדט דער ווילנער היס־

*) ״פּיסמאָם זשידאָווסקים פּאַדפּיסאַני״. — ״אַקטי איזדאַוואַיעמייע ווילענסקאָי קאָממיססיעי דליאַ ראַזבאַראַ דרעוניך אַקטאָוו״, באַנד XXVIII: ״אַקטן וועגן יידן״, נומער 52, זז. 42־43).

אַן אַנדער היסטאָריקער, דער קדוש ז. האָניק, ווייזט בשייכות מיט דער דיסקוסיע אָן, אַז די נייע ווילנער שטאָטשול איז אויפגעבויט געוואָרן שפּעטער, צווישן די יאָרן 1633־1635, און דערביי גיט ער אָן, אַז די אויבנדערמאָנטע פּריווילעגיע פון 1630 איז באַשטעטיקט געוואָרן פון קיניג מיכאל ווישניאָוועצקי דעם 15טן נאָוועמבער 1669. ער, ווידער, האָט זיך פאַררופן אויף אַ פּרי־

*) פּ. קאָן, ״וען איז אויפגעבויט געוואָרן די ווילנער שטאָטשול?״ ייוואַ־בלעטער, VII (1934), 162־163.

ווילעגיע פון קיניג וולאדיסלאוו דעם 4טן אויפן קאראַ־נאַציע־סיים אין קראקע פון 25טן פעברואר 1630 „אויף אויפצובויען אַ שול אויף דער יידישער גאַס, אויף דעם אָרט, וואו ס׳איז געשטאַנען די אַלטע הילצערנע שול.״ וולאדיסלאוס קאראַנאַציע איז פאַרגעקומען ערשט אין פעברואר 1633, און דאַן האָבן עס ווילנער יידן אַרויס־באַקומען די פריווילעגיע אויפצובויען אַ געמויערטע שול אויף דעם זעלביקן אָרט, וואו ס׳איז פריער געשטאַנען די הילצערנע שול.*) שרייבנדיק וועגן דער געשיכטע פון ווילנער ישוב, גיט צו דער רוסישער היסטאריקער סערגיי א. בערשאדסקי, אַז שוין אין 1635 „האָט זיך אויף דער יידישער גאַס געפונען אַ ריזיקער בנין, אין שטאַנד אַריינ־צונעמען ביז 3,000 מענטשן אַחוץ אַן עזרת־נשים״.

דער ענגלייכטער פון דער גרויסער שול, וואָס איז באַרימט מיט זיינע פיגורן־באַפוצונגען

אַ שול פון אַזאַ פאַרנעם ווייזט שוין, אַז צו יענער צייט האָט שוין ווילנע געהאַט אַ היפשן יידישן ישוב. דער אָנהויב פון דעם ישוב איז אָבער געווען לפי־ערך שפעט, און זיין וואוקס איז געווען אַ לאַנגזאַמער. די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין ווילנע, זיינען געווען סוחרים, וואָס זיינען געקומען אויף די יאַרידן, און אַ טייל פון זיי האָט מען געקענט צורעכענען צו דער קאַטעגאָריע פון דעמאָלטיקע קאַפּיטאַליסטן — געלט־לייער, אַרענדאַרן און פאכטער פון מטבעות־גיסערייען. מיט זיי זיינען, ווי דער שטייגער איז געווען, אויך מיטגעקומען זייערע יידישע אָנגעשטעלטע און משרתים, און גלייך נאָך זיי — קלייני־ענדלער און בעלי־מלאכות.

*) ז. האָניק, ייווא־בלעטער, IX (1937), 405־409.
**) דאָרט, ז. 407.

זיי טרעפן גלייך אַן אַ ווידערשטאַנד מצד די קריסט־לעכע שטאַטישע איינוואוינער, די מיעשטשאַנעס, וואָס קעמפן קעגן די פריווילעגיעס פאַר יידן פון די פּוילישע קיניגן. אין יאָר 1527 האָבן די שטאָטלייט אַרויסבאַקומען אַ פריווילעגיע, וואָס האָט פאַרווערט יידן זיך אויפצוהאַלטן אין דער הויפטשטאָט פון ליטווישן גרויספירשטנטום. די השתדלותן פון יידן, בעיקר מיט דער הילף פון דעם ליטווישן אַדל, זיינען בייגעקומען אָט די באַגרענעצונגען. כדי צו באַקעמפן יידן אַריינצודרינגען קיין ווילנע, האָבן די שטאָטלייט זיך גענומען צו אומגעזעצלעכע מיטלען: אָנפאַלן אויף דעם קליינעם יידישן ישוב. אָט דער פּראָ־צעס פון אָנגריפן, פּאָגראָמען, באַקומען פריווילעגיעס, פאַרשטאַרקן זיי מיט נייע באַשלוסן, אויסברייטערן זיי דורך פאַרשיידענע השתדלותן — חזרט זיך כסדר איבער.

שוין אונטער דער רוסיש־צאַרישער הערשאַפט הערן מיר נאָך אַלץ וועגן אַ פאַרבאָט אויף יידן צו וואוינען אין די ווילנער הויפט־גאַסן. אָט די לעצטע פאַראַרדענונג אין פּויליש און אין יידיש, וואָס איז באַטיטלט „הודעה מפּאָליציע דווילנא״, און דאַטירט „יום 10 סעפּטעמבער 1832״, פאַר־רופט זיך טאַקע אויף אַלטע פריווילעגיעס.

וואָס שייך דער סטאַטיסטיק פון יידן אין ווילנע, ווייזט אונדז אַ ציילונג פון מאַגיסטראַט אין יאָר 1645, אַז עס האָבן דאַן געוואוינט 2,620 נפשות אין פאַרגלייך מיט 12,000 קריסטן. אין יאָר 1784, וען איבער גאַנץ ליטע איז פאַרענדיקט געוואָרן די ציילונג פאַר קאָפּ־שטייער, זיינען אין ווילנע געווען 4,827 יידישע איינוואוינער, און דער ישוב רעכנט זיך דאַן פאַר דער גרעסטער יידישער קהילה אין ליטע (אין גראָדנע האָבן דאַן געוואוינט 1,809 יידן און אין בריסק — 1,414). ס׳זיינען שוין דאַן געווען אַ היפשע צאָל יידישע בעלי־מלאכות, און אין די ציילונגען פון די יאָרן 1765 און 1784 ווערן אויסגע־רעכנט ניט ווייניקער ווי 45 פאַכן, אין וועלכע יידן זיינען געווען באַשעפטיקט, און וואָס צווישן זיי פאַרנעמען שנייי־דער, קירזשנער און שמוקלער דאָס וויכטיקסטע אָרט (געניוע פרטים זען ביי: ישראל קלויזנר, תולדות הקהלה העברית בווילנה, זז. 46־54).

דאָס איז געווען די לאַגע ביים סוף 18טן י״ה, און אין מיטן 19טן י״ה זיינען צוגעקומען נאָך פאַכן ביי די ווילנער יידן. זיי ווערן אויסגערעכנט צווישן די בעלי־מלאכות וואָס זיינען דערמאָנט אין אַ מעמאָראַנדום „מצב עיר ווילנא בעתים האלה״, וואָס די ווילנער כלל־טוער האָבן אין 1846 דערלאַנגט משה מאָנטעפיאָרען בעת זיין באַזוך דאָרט.*) אָט איז די אינטערעסאַנטע רשימה: „בונים בחומה [מויערער], צורפים [גאָלדשמידן, יוווע־לירער], ציירים [מאַליאַרעס], אופים [בעקער, מוזי־קאַנטן, באַנדאַרעס, בלעכער, הוטין מאַכר, חייטים [שניי־דער], חרשי עצים [סטאָליאַרעס און טופיצערס], רצענים [שוסטער], גלעזער, קירזנער, בראָנזירער, לייכטער מאַכר, שלאָססער, מעכאַניקער, קומענקערער, זעמסער, זייגער מייסטער, שמוקלער, פעלדשער, דרעכסלער, וואָטע מא־

*) פאַרעפנטלעכט פון אַרכיוו־מאַטעריאַלן, דורך שאול גינז־בורג, „היסטאָרישע ווערק״, צווייטער באַנד, 293־298.

כער, אָפּטיקער, לעהרער, שרייבער, פלאָקס בערשטער, ברוקירער, שמידין, העבע־אַמען, גאַרבער, מדפּיסים, קופּפּער שטיכער, פּעטשיר־שטיכער, שלייפּער, ליכטמאַכער, פּאַרבער, שטודירענדע.״ דערביי ווערט צוגעגעבן, אַז עס זיינען פּאַראַן אויך אייניקע ערד־אַרבעטער, און אַז אַנדערע זיינען טרעגער, האַלצהעקער און וואַסערטרעגער און האָבן אַ געמאַטערט לעבן.

ווילנער זאָקן־אויסאַרבעטונג און ווילנער הענטשקעס האָבן געהאַט אַ שם ווייט־וויַיט אין אויסלאַנד, און אין 17טן יאָרהונדערט זיינען זיי שוין געווען מפורסם איבער אַ סך יידישע ישובים, וואו נאָר ווילנער סוחרים אָדער יידישע עקספּאָרטערן פון אַנדערע מקומות האָבן אַנגעשפּאַרט. אַזוי, אַשטייגער, געפינען מיר וועגן דעם אַן אינטערעסאַנטע פּאַרצייכענונג אין די ״שו״ת הב״ח החדשות״ (סימן ס״ג) אין אַ גבית־עדות פון יאָר שצ״ב (1632). עס רעדט זיך דאָרט וועגן אַ דערטרונקענעם יידן, וואָס האָט געשטאַמט פון כאַמסק, און אַן עדות פון בריסק דערציילט וועגן אים: ״ער האָט זיך פּר טאָג אַן גטאָן צו פּאָרין קיין בריסק, האָט ער די שטיוול אַן גטאָן און האָט ניט קאַנין אן טאָן דעם שטיוול איבר דעם זאָק... האָב איך גירעט נעם אין א ניטשע [אַניטשע — לייוונטע־נע וויקלטוך] און וויקל דעם פוס אונטין... אַזוי האָט ער גנומן היי און האָט אין איינם שטיוול אַריין גיטאָן... אַזוי האָב מיר גטרענט דעם שטיוול אויף אונ האָבין נישט נייארט לייוונטה [לייוונטענע] בתי שוקים [גאַטקעס] [געזעזן]... אונ די זאָק... איז איין גלייך פּאָר זאָקין גיוועזין ווילנר אַרביט [ווילנער אַרבעט].״ אָט די ״ווילנער אַרבעט״ איז אויך דערגאַנגען קיין פּראָג, און וועגן דעם הערן מיר פון משה בן מהר״ר הירש פּוריית — פּאָרגעס (אָדער ווי ער רופט זיך ״משה פּרעגער״), וועלכער איז — ווייזט אויס אין מיטן 17טן י״ה — געפאָרן פון פּראָג קיין ירושלים און האָט אָנגעשריבן אַ קליינעם וועגווייזער א״נ ״דרכי ציון״ (אין יאָר ת״י — 1650; דרוקאָרט — ניט אָנגעגעבן, און ווייזט אויס: פּראָג). לייענען מיר דאָרטן, אין טייל פון ״שער ביאת הארץ״, וואו ער גיט עצות, וואָס מען זאָל מיטנעמען מיט זיך קיין ארץ־ישראל: ״אך זאָל איטלכר מיט זיך נעמין עטלכי פּאָר גוטי שיך און גוטי ווינטר ווילנה שטרימפף [ווילנער זאָקן]... אך זאָל מן זיך קויפן איין פּאָר ווילנא גישטריקט הענטשיך [הענטשקעס].״

אַזעלכע פּאַכן, ווי זעמשער (הענטשקעס־מאַכער), שנייַדער, שוסטער און אַנדערע זיינען אין 17טן י״ה שוין געווען אָרגאַניזירט אין חברות בעלי־מלאכות אויפן שטייגער פון די קריסטלעכע צעכן צו יענער צייט. הגם די חברות האָבן זיך געפירט אויף אַן אייגענעם שטייגער, געהאַט אייגענע קלויזן און בתי־מדרשים, זיינען זיי אָבער געווען אונטערגעוואָרפן אונטערן קהל, וואָס האָט אָנגעפירט מיטן גאַנצן ווילנער ישוב, דורך אַ פּעסטער אַרגאַניזאַציע.

אַז מיר קומען צו שילדערן דעם קהל און זיין אויספּירונג, בעיקר לגבי אויפמאַנען שטייערן פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז שוין דאָס בילד ניט אַזוי אי־דיליש. זייער תקיפות האָבן די קהל־פירער אַרויסגעוויזן לגבי די אָרעמע און שוואַכע, און זייער אויטאָריטעט האָבן זיי אויך אַרויפגעצוואונגען אויף די רבנים. פּאַר שטעלן זיך אַנטקעגן פלעגט מען דעם רב ניט איינמאָל מעביר זיין פון זיין רבנות, באַנוצנדיק דערביי פּאַרשיידענע מיטלען, כדי אין אַזאַ פאַל אַרויסצובאַקומען די צושטימונג פון דער רעגירונג. אַזאַ איז געווען דער גורל פון באַרימטן רב און מקובל ר׳ צבי־הירש קוידאַנאָווער, דעם מחבר פון באַקאַנטן מוסר־ספר ״קב הישר״, וועלכער האָט, צום סוף 17טן י״ה, געמוזט עוקר־זיין פון ווילנע און אויסוואַנדערן קיין פּראַנקפורט א. מיין. בעיקר פּאַרביסן און פּאַרבי־טערט איז געווען דער קאַמף פון די ווילנער ראשי־הקהל קעגן דעם לעצטן רב, ר׳ שמואל בן אביגדור, דעם יסו״ד־מ׳ איידעם. דער קאַמף האָט זיך צעפלאַקערט אין אַ גרויסער מחלוקת, וואָס האָט אָנגעהאַלטן קרוב צו 30 יאָר (פון תקכ״ב ביז תקנ״א — 1762־1791). דער רב האָט פּאַר־שפּילט, אָבער אויך די מאַכט פון קהל איז געווען גע־בראָכן. דער רעזולטאַט פון דעם קאַמף איז, ווי שמואל־יוסף פין ווייזט אָן (אין ״קריה נאמנה״, ז. 25), געווען דאָס, וואָס ״עס איז אונטערגעגראָבן געוואָרן דער מעמד פון רבנות און דער מעמד פון פּרנסות אין אַלע הייליקע קהילות אין דער ליטע.״*)

דאָס איז געווען אַ טרויעריקער אָפּשלוס פון אַ גלאַנץ־עפּאָכע, וואָס פּאַלט צונויף מיטן פונאַנדערפאַל פון דער יידישער אויטאָנאָמיע — פון דעם ״ועד ארבע ארצות״ אין פּוילן און פון דעם ״ועד מדינת ליטא״, דעם ״ליט־ווישן יידישן סיים״ (זי איז ענדגילטיק אָפּגעשאַפּט געוואָרן אין יאָר 1764).**) ווילנע איז דאָן געווען אַ ״קהילה ראשית״, אייגע פון די הויפּט־קהילות, צוגלייך מיט בריסק, גראָדנע און פּינסק (זי איז עס געוואָרן בערך שפּעטן, אין יאָר תי״ב — 1652). אַזאַ צוגעהעריקייט איז געווען פאַרראַכטנט פאַר אַ גרויסן כבוד, און דאָס האָט געקאָנט דערגרייכט ווערן נאָר דאָן, ווען די קהילה האָט געקאָנט אָנווייזן אויף היפּשע גייסטיקע דערגרייכונגען, אַז זי האָט זיך געקאָנט אויסערנעמען מיט אירע לומדים און גרויסע רבנים. אַזוי אַרום קומען מיר צום קאַפּיטל פון דער גייסטיק־קולטורעלער געשיכטע פון ווילנע, וואָס האָט איר נאָמען גרויס געמאַכט איבער דער וועלט.

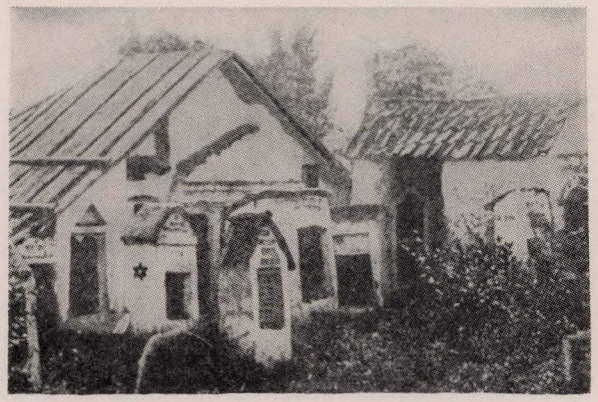
צו איר העכסטער הויך האָט לומדות אין ״ירושלים דליטא״ דערגרייכט מיטן ווילנער גאון, ר אליהו מווילנא (הגר״א; געבוירן ת״פ — 1720, ניפטר געוואָרן תקנ״ח — 1797), ״דער לעצטער פּאַרשטייער פון דער קלאַסישער רבנישער ליטעראַטור״, לויטן אויסדרוק פון פּראָפ. גינצ־

---

*) געגויער וועגן דער מחלוקת זען: ישראל צינבערג, מלחמת הקהל בה״רב האחרון״ בווילנא״, אין העבר״, באַנד צווייי (1918); די ניט־פּאַרענדיקטע טייל פון צינבערגס אַרבעט אין ״היסטאָרישע שריפטן״ פון ייוואָ, ב. II; און ישראל קלויזנר, אין זיין בוך ״וילנא בתקופת הגאון״, ירושלים, 1942. געוויסע אַרכיוו־מאַטעריאַלן וועגן דעם עניַן האָט אויך פּאַרעפנטלעכט דר. יעקב שאַצקי אין ״היסטאָרישע שריפטן״, באַנד I.

**) זע אין דעם בוך ״ליטע״: ווישניצער, מאַרק, דר., ״וועד ליטע״.

בורג.*) דער ווילנער גאון האָט געזומען אויף זיך די אויפגאָבע צו שטאַרקן יידישקייט פון אינעווייניק, און אין דער נייער באַוועגונג פון חסידות, וואָס איז דאָן אויפ־ געקומען, האָט ער דערזען יענע געפאָר, וואָס קומט אייַ־ ברעכן דעם מויער פון מיצוות און לומדות. אפשר דאַרף

ווילנער אַלטער בית־עולם, דער אוהל אויפן קבר פון גאון (מיטן שטערנדל)

מען אין די בייזע אינפלוסן פון דער פראַנקיסטישער באַוועגונג זוכן די ווארצלען פון דעם פאַרביטערטן קאַמף, וואָס דער ווילנער גאון האָט דערקלערט די נאַכפאָלגער פון דעם בעל־שם־טוב —א קאַמף, וואָס האָט זיך פאַר־ ענדיקט מיטן נצחון פון חסידות.**)

דער ווילנער גאון האָט אויך ניט געקאָנט אָפשטעלן אַ צווייטן קולטור־שטראָם, וואָס האָט זיך ביסלעכווייז געזומען אַריינרייסן קיין ווילנע — די השכלה. עס זיינען דאָן געווען די ערשטע השכלה־שוואַלבן אין ווילנע: דער קהלשער דאָקטאָר („אסיא דק״ק ווילנא״) יהודה הלוי הורוויץ; ר׳ שמעון בן זאב וואָלף (ר׳ שימעלע נעכעס), וועלכער האָט געפירט אַ קאַמף קעגן ווילנער קהל, איז דורך די מנהיגים אַריינגעזעצט געווארן אין טורמע, און דאַרט האָט ער אָנגעשריבן אַ שריפט צום פּוילישן סיים וועגן דער נויטיקייט פון איינפירן רעפאָרמעס אין יידישן לעבן; און דר. שמריהו פאָלאָנוס, וועלכער האָט געזרופן ווילנער יידן אָנטיילצונעמען אין דעם פּויליש־אויפשטאַנד פון 1794 קעגן רוסלאַנד, און אויך צוגעשטעלט אַ פּראָ־ יעקט וועגן רעפאָרמעס.***)

דאָס איז געווען צום סוף פון 18טן יאָרהונדערט. עס איז די צייט פון נאָך דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין 1772 צווישן די דריי גרויסמאַכטן — רוסלאַנד, פרייסן און עסטרייך. רייסן, ד. ה. וויסרוסלאַנד, ווערט

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: גינצבורג, לוי, פּראָפּ., „ווייל־ נער גאון״.

**) דער קאַמף איז אויספירלעך געשילדערט פון שמעון דובנאָוו, אין זיין „תולדות החסידות״, 107־169, 242־286. אין די הוספות צום סוף פון בוך זיינען אויך פאַרעפנטלעכט וויכטיקע דאָקומענטן וועגן דעם ענין.

***) וועגן דעם זען: פנחס קאָן, „אַ יידישע שטים צום אויפשטאַנד 1794 אין ווילנע״, אין ייוואָ־בלעטער, IV (1932), 134־148, און „צו דער ביאָגראַפיע פון דר. פאָלאָנוס״, דאַרט, V (1933), 53־57.

דאָן אָפּגעריסן פון ליטע און פאַראייניקט מיט גרויס־ רוסלאַנד, און אין אַ צוואַנציק יאָר אַרום, צווישן 1793־ 1795, גייט גאַנץ ליטע אַריבער צו רוסלאַנד. עס קומט פאָר אָן איבערברוך אין דער עקאָנאָמישער לאַגע פון ווילנער יידן און ליטווישע יידן בכלל. די געענדערטע פּאָליטישע באַדינגונגען האָבן געבראַכט דערצו, אַז ליטע איז אָפּגעריסן געווארן פון איר פאַרקער מיט פוילן, און די עקאָנאָמישע פאַרבינדונג מיט רוסלאַנד איז נאָך ניט איינגעשטעלט געווארן. נאָך מער: דאָס צאַרישע רוס־ לאַנד פון יעקאַטערינע דער צווייטער איז, מיטן צופלוס פון אַ גרויסער צאָל יידן, אַוועקגעשטעלט געווארן פאָר אַ „יידן־פראַגע״, וואָס האָט גאָר גיך, אין 1791, געפונען איר „ענטפער״ אין איינפירן דעם „תחום המושב״ פאָר אַלע יידן אין רוסלאַנד. אין 1795, נאָך דער דריטער צע־ טיילונג פון פוילן, איז גאַנץ ליטע, מיט ווילנער און גראָדנער גובערניעס, אייַנגעשלאָסן געווארן אין אָט דער באַגרענעצטער טעריטאָריע — מיט דעם דניעפּער ווי אַ צעטיילונג־ליניע — וואו יידן האָבן געמעגט וואוינען. די עקאָנאָמישע לאַגע איז נאָך מער פאַרערגערט גע־ ווארן דורך דער צייט פון נאַפּאָלעאָנס מלחמה מיט רוס־ לאַנד אין 1812, וואָס האָט אויך ניט אויסגעמיטן ווילנע.

צוזאַמען מיטן רוסלענדישן יידנטום קומט שוין איצט אויס ווילנע צו שמאַכטן אונטערן צאַרישן יאָך פון רדיפות און באַגרענעצונגען, פון פּאָגראָמען און גירושים, וואָס האָבן נאָר אין ציל: צו דערשטיקן יידן עקאָנאָמיש און דערדריקן זייערע סאָציאַל־קולטורעלע שטרעבונגען. פון צייט צו צייט ווערן כלומרשט געמאַכט פרואוון צו „פאַר־ בעסערן״ דאָס יידישע לעבן און אַריינצובראַנגען „קול־ טור״ דורך די באַראַרישע הענט פון די פראַוואָסלאַווע־ הערשער און זייערע אונטערטעניקע משרתים — די „טשי־ נאָוניקעס״ מכל המינים. אין אָט דער נעץ פון גלויבן, אַז די צאַרישע ממשלה איז, מיט אַזעלכע „רעפאָרמעס״ ווי, אַשטייגער, איינפירן רעקרוטשטשינע פאַר יידישע יינג־ לעך אין דעם יינגסטן עלטער, ווי דאָס האָט געטאָן ניקא־ ליי דער ערשטער אין 1827, אויסן די טובה פון יידן, זיינען, אין אַ היפשער מאָס, אויך פאַרכאַפּט געווארן די ווילנער משכילים. צווישן זיי זיינען גראָד געווען גרויסע נע־ מען, באַרימטע העברעאישע שרייבער (מרדכי־אהרן גינצבורג איז צווישן זיי געווען אַן אויסנאַם אין דעם פּרט); שמואל־יוסף פין, די דיכטער אד״ם הכהן לעבענסאָן און זיין זון מיכה־יוסף אַדער מיכ״ל, די היסטא־ ריקער קלמן שולמאָן און מתתיהו שטראָשון, דער דיכטער יהודה־לייב גאָרדאָן — יל״ג, וואָס האָבן אַ רוק געטאָן די נייע העברעאישע ליטעראַטור אויף מיילן־וויים פאַרויס. אין דער הינזיכט איז זייער באַטייט געווען פון גאָר־גרויסן ווערט. דר. יוסף קלויזנער, היסטאָריקער פון דער מא־ דערנער העברעאישער ליטעראַטור, האָט אַ גאַנצן באַנד (דעם דריטן) פון זיין „היסטוריה של הספרות העברית החדשה״, אָפּגעגעבן דער ווילנער תקופה.*)

*) אַ גרעסערן קאַפּיטל וועגן די ווילנער משכילים האָט גע־ בראַכט דר. ישראל צינבערג אין דעם אַכטן באַנד פון זיין מאָנומענטאַל ווערק „די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן״.

דורך זיי איז ווילנע געווארן אַ צענטער פון דער העברעאישער ליטעראַטור. אָבער אויך די יידישע ליטעראַטור האָט אירע פּריאָנערן אין ווילנע. זי האָט אירע ווארצלען אין די פאָלקס־ספּרימלעך און מעשה־ביכלעך, ווי אויך אין ביכלעך פון אַ וועלטלעכן אינהאַלט, וואָס זיינען אַרויס אין ווילנע אין די 20ער און 30ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. עס מערקן זיך די נעמען פון אריה־לייב בן אברהם ליאָנד'אָר, מחבר פון דעם ערשטן פּויליש־יידישן וועָרטערבוך; אשר־לעמל בן מאיר מאירסאָהן, מחבר פון אַ מעטאָדע צו לערנען פּויליש; און עס קומען צו יהודה־לייב גרמייזא, איבערזעצער פון קאַמפּעס „קורץ־געפאַסטער ראָבינזאָן", און אויך ניט קיין אַנדערער ווי מרדכי אהרן גינצבורג, פאַרפאַסער פון דעם יידישן קאָלומבוס־בוך „דיא ענטדעקונג פּאָן אַמעריקא". עס שיינען אַרויס די נעמען פון אייזיק־מאיר דיק, מחבר פון צענדליקער ספּרימלעך אין יידיש; מיכל גאָרדאָן, באַקאַנט מיט זיינע יידישע לידער*) ; ש. קאַצענעלנבאָגן (רש"י) וואָס האָט געשריבן לידער אין יידיש, וואָס זיינען פאַר יענער צייט לויט זייער פאָרעם געווען אַ גרויסע דערגרייכנוג, און אליקום צונזער, דער שענסטער פאָרשטייער פון בדחנות ביי יידן**).

אַ סך האָט אויפגעטאָן פאַר דער פאַרשפּרייטונג פון השכלה און בילדונג צווישן יידן די ווילנער ראַבינער־שול, וואָס האָט זיך געעפנט אין 1847 און עקזיסטירט ביז 1873, וועָן זי איז פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ לערער־אינסטיטוט. צווישן די לערער איז דאָרט געווען דער באַקאַנטער העברעאישער מדקדק און לעקסיקאָגראַף יהושע שטיינבערג, מחבר פון דער קאַנקאָרדאַציע „משפט האורים", און פון צווישן זיינע תלמידים, די אַזויגערופענע „אינסטיטוטשיקעס", זיינען שפּעטער אַרויס אַנגעזעענע טויער אין די יידישע געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען. פון די באַקאַנטסטע צווישן זיי איז געווען אב. קאָהאַן, רעדאַקטאָר פון „פאָרווערטס" און אַ פּיאָנער פון יידישן סאָציאַליזם אין אַמעריקע.

מיט זיי ווידער איז געווען נאָך אַ גרופּע פון באַקאַנטע משכילים און געלערנטע וואָס האָבן געשמט אין דער יידישער וועלט און צוגעגעבן ווילנע אַ רייכן קאָלאָריט. זיי זיינען געווען אַריינגעטאָן אין ספּרים — אין זאַמלען און שטודירן זיי אויפן שטייגער פון „והגית בו יומם ולילה" — מיט ר' מתתיהו שטראַשון בראש (1817־1885), וועמענס ביבליאָטעק, די בארימטע „שטראַשונס ביבליאָטעק", איז געווארן דער שטאָלץ פון ווילנע. פון אָט דער גרופּע דאָרפן דערמאָנט ווערן ר' חיים־לייב מאַרקאָן (1848־1909), פאַקטישער רעדאַקטאָר פון העברעאישן וואָכנבלאַט, און שפּעטער — חודש־זשורנאַל, „הכרמל", וואָס איז אין פאַרלויף פון צוואַנציק יאָר (1860־1880) אַרויס אין ווילנע אונטער דער רעדאַקציע פון שמואל־יוסף פין (1818־1890); דער אַדוואָקאַט דוד סלאָנימסקי (1840־1907), וועלכער האָט אַרגאַניזירט די פאַרטיידיקונג בשעת דעם פּראָצעס קעגן

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ש. ניגערס אַרבעטן וועגן אייזיק מאיר דיק און מיכל גאָרדאָן.

**) זע אין דעם בוך „ליטע": קיסין, י., אליקום צונזער.

אַ בלוט־בלבול, אין 1900, אויף דוד בלאָנדעס; ר' דוב־בער ראַטנער (1852־1917), באַרימט מיט זיין צוועלף־בענדיקן ווערק „אהבת ציון וירשלים" אויף דעם ירושלמי; ר' יצחק־אייזיק בן־יעקב (1801־1863), מחבר פון דעם באַוואוסטן ביבליאָגראַפישן ספּר „אוצר הספרים", אַרויס־געגעבן דורך זיין זון יעקב בן־יעקב (1858־1926), וועל־כער האָט 45 יאָר נאָכאַנאַנד געאַרבעט אויף אַ נייער אויפ־לאַגע פון אָט דעם ספּר.

ביי זיי אַלע איז תורה און השכלה געגאַנגען האַנט אין האַנט, באַפעסטיקט מיט יידישער פרומקייט, וואָס איז אמת שוין געווען אַ ביסל „מאָדערניזירט". זיי זיינען מיט ביידע פיס געשטאַנען אין אַ גאַנצער יידישער וועלט און געווען נאָענט צו אָרטאָדאָקסישער יידישקייט. אָט די יידישקייט איז געווען שטאַרק אין ווילנע ביזן לעצטן טאָג פון איר קיום, און אירע פאָרשטייער זיינען געווען ווי רינגען אין אַ קייט, וואָס איז ניט איבערגעריסן גע־ווארן. צווישן זיי זיינען געווען אַזעלכע, ווי ר' אברהם דאַנציג, מחבר פון ספּר „חיי אדם", ר' חיים וואָלאָזשינער, ר' שאול קאַצענעלנבאָגן, ר' אברהם אַבעלע פּאָסוואָלער, ר' ישראל סאַלאַנטער, ר' יודל זאַרעטשער, ר' בצלאל כהן ביז — ר' אברהם קרעצמער, ר' חנוך־העניך אייגעס, ר' שמואל פרידּ, ר' חיים־עוזר גראָדזענסקי און ר' יצחק רובינשטיין.

זיי אַלע זיינען געווען אַן אינטעגראַלע טייל פון דער בריים־פאַרצווייגטער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין ווילנע און דערפאַר איז זי צענדליקער יאָרן נאָכאַנאַנד געשטאַנען אין צענטער פון יידישן לעבן אין רוס־לאַנד און שפּעטער — אין פוילן. אַזוי, אַשטייגער, איז ווילנע, אין די זיבעציקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט, געווארן אויך אַ צענטער פון דער רעוואָלוציאָנערער פּראָ־פּאַגאַנדע און די ערשטע שטאָט פון דער יידישער סאָ־ציאַליסטישער באַוועגונג. ווילנער יידישע אַרבעטער הויבן דאָן אָן אַ קאַמף פאַר סאָציאַלע און עקאָנאָמישע פאַרבעסע־רונגען — אַ קאַמף, וואָס קריגט אַ מער בולטע פאָרעם מיט דער גרינדונג פון „בונד" אין יאָר 1897.*)

דער באָדן איז צוגעגרייט געווארן דורך אַזעלכע קעמ־פער, ווי אהרן זונדעלעוויטש, וועלכער איז שיער ניט אומגעקומען אויף דער תליה; אהרן־שמואל ליבערמאַן, דער גרינדער פון דער ערשטער יידישער סאָציאַליסטי־שער אָרגאַניזאַציע „אגודת הסאָציאַליסטים העברים בלונ־דון" אין 1876 און רעדאַקטאָר פון ערשטן סאָציאַליסטישן זשורנאַל אין העברעאיש „האמת" אין 1877; וולאַדימיר יאָכעלסאָן, מיטגליד פון דעם ערשטן רעוואָלוציאָנערן קרייזל אין ווילנע; ל. מאַרטאָוו (פּאַרטיי־נאָמען פון יוליוס צעדערבוים), וועלכער האָט צוגעגרייט דעם אידעאָלאָגישן באָדן פאַרן בונד"; אַרקאַדי קרעמער, פון די ערשטע פירער פון „בונד" צוזאַמען מיט צמח קאַפּעלזאָן און

*) זע דאָס וויכטיקע זאַמלבוך „ווילנע", רעדאַקטירט פון יעפים ישורין, נ. י. 1935, אַרויסגעגעבן פון ווילנער ברענטש 367, אַרבעטער־רינג, לכבוד זיין 25־יאָריקן יובילי, וואו עס ווערן אויספירלעך באַשריבן די בונדישע און אַנדערע רעוואָ־לוציאָנערע פירער.

שמואל גאָזשאַנסקי (באַקאַנט אונטערן פּסעודאָנים „לנו"); ווי אויך אברהם ליעסין (וואַלט), אַ פּיאָנער פון דער נאַציאָנאַלער ריכטונג אין יידישן סאָציאַליזם, לאַנגיאָריקער רעדאַקטאָר פונעם חודש־זשורנאַל „צוקונפט".

צוזאַמען מיטן אַריינדרינג פון סאָציאַליזם איז אויך געגאַנגען אַ יידיש־נאַציאָנאַלער שטראָם איןווילנע — דער שטראָם פון „חובבי ציון", וואָס האָט פאַרבונדן די יידישען האָפענונגען מיט ארץ־ישראל. „אוהבי ציון" האָט גע־הייסן די ערשטע ציוניסטישע חברה אין ווילנע, און איר גרינדער, אין יאָר 1882, איז געווען אליהו אליעזר פרידמאַן — שפּעטער רעדאַקטאָר פון דער העברעאישער טאָג־צייטונג „הצופה", אַרויס אין וואַרשע אין 1903־1905. דער געדאַנק פון חיבת־ציון האָט גיך געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין ווילנע, און צווישן אירע ערשטע טויער זיינען געווען דער דאָן שוין גרייז־גרויער ר׳ שמואל־יוסף פין, מיכל אוריאַשזאָן, י. ל. אַפּעל, דער שרייבער ל. לעוואַנדע, יצחק־לייב גאָלדבערג און פּנחס שוקיאַן. מיטן אויפקום פון פּאָליטישן ציוניזם וועלט וויל נע איינער פון די וויכטיק־סטע צענטערס פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין רוסלאַנד, אין וועלכער עס זיינען געווען שטאַרק פאַר־טראָטן די באַזונדערע ציוניסטישע פאַרטייען מיט סאָ־ציאַליסטישע פלאַטפאָרמעס, ווי די „עס־עס", פּועלי־ציון און, טיילווייז, צעירי־ציון.

אָט דעם כאַראַקטער פון אַ צענטער פון די וויכטיק־סטע יידישע געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען האָלט אָן וויל נע ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיט דער מלחמה הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה פאַר וויל־נע — פון אָקופּאַציעס און הונגער, פון רעפּרעסיעס און ליידן, ניט אויסמיידנדיק דערביי פאָגראָמען, און פון אַן אַלגעמיינער עקאָנאָמישער ירידה, פון וועלכער זי קומט שוין ניט צו זיך. די עוואַקואַציע פון דער צאַרישער אַרמיי אין 1915 האָט נאָך זיך איבערגעלאָזט אַן אָרעמע פּאַר־הונגערטע יידישע קהילה, אָן אַן אויסבליק אויף אַ וויי־טער־דיקן עקאָנאָמישן, געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן קיום. די דייטשישע אָקופּאַציע, וואָס האָט אָנגעהאַלטן ביזן סוף 1918, האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם הונגער און די אַלגעמיינע נויט אויפן הינטערגרונט פון דער דייטשישער אכזריות קעגן דער ציווילער באַפעלקערונג. מיט גרויס מסירת נפש האָבן וויל נער יידן זיך געראַנגלט מיטן ביטערן גורל, וואָס האָט זיי שוין ניט אָפּגעלאָזט. מיט טויט־שרעק לעבן זיי דורך אַן אַבאַרטיוו הערשאַפט פון פּוי־לישע לעגיאָנערן אין דעצעמבער 1918, כדי באַלד — אין יאַנואַר, 1919 — אַרונטערצופאַלן אונטער דער ערש־טער באָלשעוויסטישער אָקופּאַציע. זי האָט אָנגעהאַלטן ניט מער ווי דריי־אָן־אַ־האַלבע חדשים.

חל־המועד פּסח, תרע״ט — דעם 19טן אַפּריל, 1919 — גייט דאָס פּוילישע מיליטער, אונטער יאָזעף פּילסודסקי, אַריין קיין וויל נע, און „פייערט" זיין נצחון איבער דער רויטער אַרמיי מיט אַ בלוטיקן פאָגראָם אויף וויל נער יידן. זיבעציק יידן זיינען געפאַלן קדושים, צווישן זיי — דער פאָלקסלערער לייזער הורוויטש און דער שרייי־בער אהרן ווייטער (דעוועניישסקי), אַ גורל, וואָס האָט שיער ניט געטראָפן דעם באַקאַנטן יידישן ליטעראַטור־קריטיקער ש. ניגער און דעם ציוניסטישן טויער און פאָעט לייב יפה.

דער דעמאָלטיקער אַוואַנטוריסטישער מאַרש פון דער פּוילישער אַרמיי ביז סאָמע קיעוו האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ מיאוסער מפּלה און צוריק געבראַכט קיין וויל נע, דעם 14טן יולי, 1920, די באָלשעוויקעס, וואָס גיבן איבער, פון אויגוסט 1920, די שטאָט צו ליטע. די האָפענונגען פאַר אַ באַפרייט לעבן אונטער די ליטווינער זיינען אָבער גיך צערונען געוואָרן, וויל דעם 9טן אָקטאָבער 1920 איז וויל נע ווידער פאַרנומען געוואָרן דורך דער פּויל־שער אַרמיי, אונטער דער אָנפּירונג פון גענעראַל לוציאַן זשעליגאָווסקי. געהייסן האָט עס, אַז די וויל נער באַ־פעלקערונג וועט אַליין באַשטימען, צו וועלכער מלוכה (צו ליטע, צי צו פּוילן) זי וויל געהערן, און דערווייל איז געשאַפן געוואָרן אַ מין נייע „זעלבשטענדיקע" מיטל־ליטע. אָט דער פּאָליטישער פאַרס האָט לאַנג ניט אָנ־געהאַלטן, און אָנהויב 1922 וועלט וויל נע אינקאָרפּאָרירט אין דער פּוילישער רעפּובליק.

פון דאַן אָן האָט וויל נע אָנגעשטרענגט אַלע כוחות צו קומען צו זיך. זי וועלט אַ באַנייטער קולטור־צענטער און איז ממשיך איר פריערדיקע טראַדיציע, הגם דורכויס מיט אַ מאָדערנעם צוגאַנג צו פראַגן פון יידישן לעבן. עס קומט אויף דער מאָדערנער יידישער שולוועזן, מיט אַ געדיכטער נעץ פון יידישע שולן מיט יידיש און העברעאיש וויי לערנשפּראַכן. די יידישע בילדונג־אַנשטאַלטן, מיט דער יידישער רעאַל־גימנאַזיע און יידישן לערער־סעמי־נאַר, מיט דער „גימנסיה עברית" אויפן נאָמען פון דר. יוסף עפּשטיין, מיטן באַקאַנטן מדקדק מ. א. חזן און דר. יוסף רעגנסבורג אַלס לערער, ווי אויך מיטן „בית מדרש למורים", באַקומען אַ נאָמען איבער גאַנץ פּוילן. עס קומען אויף געזעלשאַפטן און פאַראיינען אויף אַלע גע־ביטן פון יידישן שאַפן און אויפבוי: היסטאָריש־עטנא־גראַפישע געזעלשאַפט אויפן נאָמען פון ש. אַנסקי ז״ל (וואָס גיט אַרויס אין 1937־1938 דעם קולטור־היסטאָרישן זשורנאַל „פון נאָענטן עבר", אונטער דער רעדאַקציע פון משה שאַליט מיט דעם נאָענטן אַנטייל פון קדוש א. י. גאָלדשמידט); צענטראַלער יידישער בילדונג־קאָמיטעט (וואָס גיט אַרויס די פּעדאַגאָגישע זשורנאַלן „די נייע שול" און „שול און היים"); „תרבות"; קולטור־ליגע; יעקאָפא (פאַראייביקט איר אַרבעט אין דעם פנקס „אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות", אונטער רעדאַקציע פון משה שאַליט, וויל נע, 1930); געזעלשאַפט פאַר יידישן פאָלקס־געזונט „אָזע" (מיט איר חודש־זשורנאַל „פאָלקס־געזונט", אונטער רעדאַקציע פון דר. צמח שאַבאַד); „ארט", פאַר ערד־אַרבעט און מלאכה; פראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון; געזעלשאַפט פאַר יידישער פאָלקס־מוזיק; יידישע טעאַטער־געזעלשאַפט; יידישע קונסט־געזעלשאַפט; יידישע דראַמא־טישע סטודיע; פאַראיין פון יידישע ליטעראַטן און זשור־נאַליסטן, וואָס פאַראייניקט די מיטגלידער פון דער יידי־שער טעגלעכער פּרעסע („וויל נער טאָג", רעד. — זלמן רייזען, „די צייט", רעדאַקטירט פון חיים לעווין, „אוונט־

ערשטער צוזאַמענפאָר פון דער יידישער פראָווינץ־פרעסע אין פוילן (ווילנע, דעצעמבער, 1926)

זיצן ערשטע ריי פון רעכטס: ה. דראַכלע — רעד. פון „פאָלקסער עקספרעס"; ז. סעגאַלאָוויטש — פון וואַרשעווער „הייַנט"; דער דריטער — אומבאַקאַנט; משה שאַליט — פאָרזיצער פון ווילנער ליטעראַטן־פאַראיין; שמואל לייב ציטראָן — וועטעראָן פון דער יידישער פרעסע; זלמן רייזען — רעד. פון ווילנער „טאָג"; פסח קאַפלאָן — רעד. פון ביאַליסטאָקער „דאָס נייַע לעבן"; ישראל קאַהן — רעד. פון „לאָדזשער טאַגעבלאַט"; נחמן מייזיל; רעד. פון „ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע; טריזשאַנאָווין.

זיצן צווייטע ריי פון רעכטס: א. י. גראָדזענסקי — רעד. פון „אָונט קוריער"; חיים לעווין — רעד. פון „צייט"; א. י. גאָלד־שמידט — פון ווילנער „טאָג"; הירש אַבראַמאָוויטש — פון ווילנער „טאָג"; אינזש. אורי גליקליך — פון „בריסקער וואַכנבלאַט" און פון „פאָלעסער וואַכנבלאַט"; שרה רייזען — פון וואַרשעווער „אונזער עקספרעס"; ר. פעדערמאַן; לעצטע צוויי — אומבאַקאַנט.

שטייען דריטע ריי פון רעכטס: אַדוו. פּנחס קאַן — פון ווילנער „טאָג", קאַר. פון „מאַמענט" און „נאַש פשעגלאַנד"; צווייטער — אומבאַקאַנט; שמואל דרייער — פון ווילנער „טאָג"; מרדכי גינזבורג — רעד. פון „פאָלעסער שטימע", „פאָלעסער וואַכנבלאַט" און „קאָאַבריגער וואַכנבלאַט"; משה וויסאָצקי — רעד. פון „ביאַליסטאָקער שטימע"; י. ג. שטיינסאַפיר — רעד.־אַרויסגעבער פון דעם ביאַליסטאָקער „יידישער קוריער"; מ. י. קאַפלאָן און ר. רוטשיק — רעד.־אַרויסגעבער פון „ווילקאָווויסקער לעבן"; לעצטער — אומבאַקאַנט.

שטייען פערטע ריי פון רעכטס: י. ש. זאָגער; 2טער און 3טער— אומבאַקאַנט; יחיאל יודעלעוויטש — פון וויל. „אָונט קוריער"; לייב סטאצקי — פון וויל. „צייט"; נחמה עפשטיין — פון וויל. „טאָג"; אַדוו. גאָרדאָן — פון וויל. „טאָג"; ל. סטרילאָווסקי — פון ווילנער „טאָג". (דאָס בילד באַקומען פון מרדכי גינזבורג, מאַנטרעאַל).

קוריער", רעד. פון א. י. גראָדזענסקי, „ווילנער עקספרעס", „ווילנער ראַדיאָ", און אַ ריי וואָכנבלעטער און חודש־זשורנאַלן); יידישער ספּאָרט־פאַראיין „מכבי"; יידישער דראַמאַטורגישער־פאַריין; יידישער לערער־פאַרבאַנד צוזאַמען מיט צענדליקער פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, ווירטשאַפט־לעכע אָרגאַניזאַציעס, הילף־אָרגאַניזאַציעס, פאַרטייען און פאַרטיי־אינסטיטוציעס, גמילות־חסדים־קאַסעס און חברות. צוזאַמען מיט אָט די אַלע אָרגאַניזאַציעס האָט די ווילנער קהילה מיט דר. יעקב וויגאָדסקי אַלס פאָרזיצער אָנגעפירט איר פאַרצווייגטע סאָציאַלע הילף־אַרבעט דורך באַשטייערן נאָכן געזעץ אַ גרויסע טייל פון דער ווילנער יידישער באַפעלקערונג.

אונטער די שווערסטע באַדינגונגען האָט ווילנע געזוכט פאַר זיך נייַע וועגן. עס האָבן אויסגעבראָכט זייער טעטיקייט די באַרימטע שטראָשון־ביבליאָטעק, די ביבליאָטעק „מפיצי השכלה", פאָלקס־אוניווערזיטעטן און לעקציע־אוידיטאָריעס — פאַר אַרבעטער, פאַר קינדער, פאַר עלטערן. איבער זיי אַלע קומט אויף, אין 1925, דער יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט — ייוואָ (צוזאַמען מיט דער געזעלשאַפט „פריינט פון ייוואָ"), וואָס איז גיך באַרימט געוואָרן איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. דער ייוואָ שטעלט אין אַ פּראָ־אַספּיראַנטור און אַן אַספּיראַנטור, אויפן נאָמען פון דר. צמח שאַבאַד, צו דערציען און צוגרייטן יונגע יידישע געלערנטע, אונטער דער אָנפירונג פון דר. מאַקס ווייַנרייך, איינעם פון די מיטגרינדער פון ייוואָ (צוזאַמען מיט די קדושים זעליק קלמנאָוויטש און זלמן רייזען און דעם פאַרשטאַרבענעם ליטעראַטור־פאָרשער נחום שטיף).

עס קומט אויף די רייך־שעפּערישע ליטעראַרישע גרופּע „יונג־ווילנע". אין 1929 האָט זלמן רייזען אָפּגעדרוקט אַ ספּעציעלע זייט אין „ווילנער טאָג" מיט אַרבעטן פון די נאָך אומבאַקאַנטע יונגע יידישע שרייבער, און די זייט באַקעפּלט: „אַריינמאַרש אין דער יידישער ליטעראַטור". דאָס איז געווען דער ליטעראַרישער אויפגיי פון „יונג־ווילנע". גרויסע פאַרדינסטן פאַרן פונאַנדערבוי פון דעם דאָזיקער גרופּע האָט דער ווילנער שריפטשטעלער און

פּעדאַגאָג פּאַלק האַלפּערין. אַ טייל פון די יונגווילנאַנער זיינען זייער חשובדיק אין דער יידישער ליטעראַטור.

„יונג־ווילנע"

שטייען פון רעכטס: בענציע מיכטאָם, אלחנן וואָגלער, שייגע עפראַן, משה לעווין, חיים גראַדע.

זיצן פון רעכטס: שמשון קאַהאַן, אַ. סוצקעווער, ש. קאַטשערגינסקי, ראזע סוצקעווער, לייזער וואַלך.

אַ לייכט־טורעם איז ווילנע געווען, און אים האָבן ווילנער יידן זיך באַמיט מיט אַלע זייערע כוחות צו דערהויבן אין די אַלע יאָרן, ווען די שטאָט איז איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. פּאָליטיש און עקאָנאָמיש איז געגאַנגען פון שלעכט צו ערגער, באַגלייט מיט כסדרדיקע נגישות און פּאַרפּאָלגונגען פון דער פּאַשיזירטער רעגירונג פון פּוילן. מען האָט יידן אין ווילנע געשטיקט און געדריקט נאָך מער ווי ערגעץ אַנדערשוואו, ווייל די שטאָט האָט געהערט צו די אַזויגערופענע „קרעסן־געגנטן", וואָס די פּויילישע רעגירונג האָט געוואָלט פּאָלאָניזירן איבערגעוואָלד. עקאָנאָמיש האָט געהערשט דער לעגאַלער פּאָגראָם פון „אָושעם", פּאָליטיש — פּאַרפּאָלגונגען קעגן אַלץ און יעדערן, וואָס האָט זיך געוואָגט צו שטעלן קעגן דער סאַנאַציע, און קולטורעל — רדיפות נאָך רדיפות. ס'רוב יידישע יוגנט אין ווילנע האָט שוין לאַנג ניט געזען קיין צוקונפט פאַר זיך און געחלומט וועגן אויסוואַנדערן ווי זייער אייניציקע רעטונג (אַמעריקע איז דאָן געווען כמעט געשלאָסן פאַר איינוואַנדערונג). דעם יידישן אָר־בעטער האָט די פּויילישע מאַכט אַרויסגעשטויסן פון פאַבריק; פון דעם יידישן האַנטווערקער האָט מען געפּאָדערט אַ צעך־צייגעניש; און דעם יידישן סוחר האָט מען, דורך אַ לאָסט פון שווערע שטייערן, דערפירט צו בעטל־ברויט.

און אין דעם גרויסן קאָשמאַר האָט ווייטער געלעבט דער יידישער ישוב אין ווילנע און זיך געטרייסט מיט אויפטוען אויף פּאַרשיידענע שטחים און ריכטונגען — ביז יענעם פינצטערן טאָג, ווען עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, וואָס האָט געבראַכט דעם מוראדיקן חורבן אויף אַלע יידישע ישובים אין מיזרח־אייראָפּע, און בתוכם — אויך אויף דער יידישער ווילנע.

און גאָר ניט צופעליק קומט אַרויף פאַר די אויגן אַן אויפשריפט, וואָס ש. אַנסקי ז"ל האָט, י"ג אדר ראשון תרע"ט לפ"ק, אַרײַנגעשריבן אין דעם „ספר הזהב" פון דער שטראַשון־ביבליאָטעק, ווען ווילנע איז געלעגן אַ פאַרפיניקטע גלייך נאָך דער ערשטער ווועלט־מלחמה:

„איך וועל זיך אַ האָר ניט וואונדערן, אויב ביי דער איצטיקער משונהדיקער צייט וועט מען ניט דערגיין ביז די אַמאָליקע גזרות צו פאַרברענען דעם תלמוד אָדער אויסראָטן פון די יידישע ביבליאָטעקן אַלע „אבערגלויבישע" ספרים. די מענטשלעכע גשיכטע חזרט זיך איבער, אָבער איך פאַרגעס קיין מאָל ניט דעם אַלטן גרייזקלוגן „אל תירא מפּחד פּתאם". די עמודים פון אונדזער פיר טויזנט יאָריקער קולטור זיינען גענוג שטאַרק און זיי וועלן אויסשטיין דעם אַנפאַל פון יעדער אינקוויזיציע, אין וועלכע בגדים זי זאָל זיך ניט פאַרקליידן. דער־הויפּט איז די „נשמה פון פּאָלק" און זי איז אומשטערבלעך און אַ גליענדיקן פונק פון דער נשמה פיל איך דאָ אין דעם גרויסן בית אוצר הספרים של שטראַשון."*)

די „מענטשלעכע גשיכטע" האָט זיך איבערגעחזרט, נאָר — מיט מער אכזריות און רציחה, און פאַרברענט זיינען געוואָרן ניט נאָר יידישע ספרים, נאָר אויך זייערע לערנער און לייענער. ווילנער יידן האָבן אויסגעהויבט זייערע הייליקע נשמות אויף די פעלדער פון פּאָנאַר, פאַרפיניקטע פון רוצחים אין „אַן אָנפאַל פון אַן אינקוויזיציע", וואָס איר גלייכן האָבן מיר ניט איבערגעלעבט אין אונזער לאַנגער, לאַנגער געשיכטע.

אַ שיין לעבן פון אַ גרויסער יידישער קהילה, פון אַן עיר ואם בישראל, איז פאַרשניטן געוואָרן. אַ גרויס ליכט איז אויסגעלאָשן געוואָרן. מיטן חורבן ווילנע איז אַראָפּגעפאַלן אַ קרוין פון דער מדינת ליטא און — פון דער גאַנצער יידישער וועלט.

ביבליאָגראָפּיע:

קיין פולע ביבליאָגראָפּיע וועגן ווילנע בכלל און וועגן דער יידישער ווילנע בפרט איז נאָך ניטאָ. די מאַטעריאלן זיינען צעזייט און צעשפרייט איבער ביכער און צייטשריפטן אין אַ סך שפּראַכן, בעיקר — אין יידיש, העברעאיש, רוסיש, פויליש, וויסרוסיש, ליטוויש, דייטש און טיילווייז אויך אין אַנדערע אייראָפּעאישע שפּראַכן. איצט, נאָכן חורבן פון ווילנע דורך די דייטשישע רוצחים, איז אַזאַ ביבליאָגראָפּיע כמעט אוממיגלעך אויפצושטעלן.

דאָ פאַרצייכענען מיר די וויכטיקסטע מאַטעריאלן וועגן ווילנע:

אַ ביבליאָגראָפּיע וועגן ווילנע אין פאַרשיידענע צייטן, און לויט ענינים נאָך, היפּש־אויספירלעך באַשריבן, קען מען געפינען ביי: זלמן שיק, „1000 יאָר ווילנע", ערשטע טייל, ווילנע, 1939, זז. 456-508: „ווילנע אין דער יידישער ליטעראַטור", „ווילנע אין דער העברעאישער ליטעראַטור", „ווילנע אין דער וויסרוסישער ליטעראַטור", „ווילנע אין דער דייטשישער ליטעראַטור", „ווילנע אין דער פראַנצויזישער ליטעראַטור". זלמן שיק, אַנפירער פון דער „ווילנער לאַנדקענטשאַפט־געזעלשאַפט", האָט צוגעגרייט אַ צווייטע טייל פון זיין בוך „ווילנע", וואָס עס איז שוין ניט דערשינען: דער מחבר איז אומגעבראַכט געוואָרן אין לידע, על קידוש השם, אין 1942.

משה שאַליט, „קינסטלערישע ביכער וועגן ווילנע", ביכער־

*) ציטירט פון חייקל לונסקי, „דער 'ספר הזהב' אין דער שטראַשון־ביבליאָטעק", אין „ווילנער אַלמאַנאַך", אונטער דער רעדאַקציע פון א. י. גראָדזענסקי, ווילנע, 1939.

ווּעלט, 1923, 202-206, 466-470; פון זעלביקן: „די נייע היסטאָריאָגראַפיע פון ווילנע", אין ישורינס זאַמלבוך „ווילנע", 365-370.

אברהם פּעקלער, „אַרטיקלען און ביכער וועגן ווילנע און פּראָווינץ אין די יאָרן 1919-1929", אין משה שאַליטס פּנקס „אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות", 949-984.

ביבליאָגראַפישע מאַטעריאַלן וועגן דער יידישער פּרעסע אין ווילנע געפינט מען אין די אַרטיקלען פון א. י. גאָלד-שמידט אין „פּנקס" פון דער היסטאָריש-עטנאָגראַפישער גע-זעלשאַפט, 571-612, און אין דערמאָנטן זאַמלבוך „ווילנע", 339-356.

יעפים ישורין, דאָרט, 357-364.

וועגן דער העברעאישער פּרעסע און ליטעראַטור:

ש. ל. ציטראָן, אין „פּנקס", 613-618.

אַ רשימה פון גרעסערע אַרטיקלען וועגן דער יידישער שול, וואָס זיינען געדרוקט אין ווילנער „טאָג" און אין די ווילנער אַרגאַנען פון דער גרופּע „אונזער געדאַנק", איז פאַרעפנטלעכט אין „שול-פּנקס", ווילנע, 1924, 347-356.

אַהער געהערט אויך די ביבליאָגראַפיע וועגן דער יידישער שול פון שלמה באַסטאָמסקי אין זיין אַרטיקל „דער יידיש-ווע־לטלעכער שולווּעזן אין ווילנע", אין „ווילנער אַלמאַנאַך", 1939, 200-202.

מאַטעריאַלן וועגן ווילנע קען מען אויך געפינען אין אברהם דוקערס ביבליאָגראַפיע פון „יעווריייסקאַיאַ סטאַרינאַ", אין דעם „היברו יוניאָן קאַלעדזש עניועל", באַנד VIII-IX (1931-32), 525-603 (ספּעציעל אין די אָפּטיילונגען „געשיכטע" און „קהילות"), און אין דער „ייווא-ביבליאָגראַפיע", ניו-יאָרק, 1943.

אויף אַ ביבליאָגראַפיע פון ווילנער יידישע דרוקן האָט יאָרנלאַנג געאַרבעט דער ביבליאָטעקאַר, דער קדוש חייקל לונסקי ז"ל, און אפילו אין ווילנער געטאָ האָט ער זי ממשיך געווען, ווי עס זאָגט עדות ש. קאטשערגינסקי אין זיין בוך „חורבן ווילנע" (ניו-יאָרק, 1947), ז. 198.

די טאָפּאָגראַפיע פון ווילנע מיט אירע גאַסן און געסלעך איז אויספירלעך באַשריבן אין זלמן שיקס „1000 יאָר ווילנע". דאָרט שילדערט ער די היסטאָרישע ערטער און דענקמע-לער, די מערקווירדיקע יידישע אַלטערטימער און גיט אויך ידיעות וועגן דער פלאָרע און פאַונע פון ווילנע און איר אומגעגנט.

אַ גרינטלעכע וויסנשאַפטלעך-באַארבעטע געשיכטע פון ווילנער קהל האָט געגעבן דער היסטאָריקער דר. ישראל קלויזנער אין זיין „תולדות הקהלה העברית בווילנה", ערשטע טייל, ווילנע, 1938 (דאָס בוך, אַרויסגעגעבן דורך דער ווילנער קהילה, איז אויך איבערגעזעצט געוואָרן אין יידיש) און „וילנא בתקופת הגאון", ירושלים, 1942. אים געהערן אויך דאָס בוך „קורות בית העלמין הישן בווילנה" (די געשיכטע פון ווילנער אַלטן פעלד), ווילנע 1935, און אַ גרעסערע אַרבעט וועגן ווילנע אין דעם ערשטן באַנד „ערים ואמהות בישראל", ירושלים, תש"ו, 141-175.

אַ געשיכטע פון דער יידישער ווילנע האָט געגעבן Israel Cohen אין זיין בוך Vilna, אַרויס אין דער סעריע „יידישע קהילות" דורך דער „דזשואיש פּאַבליקיישאַן סאָסייעטי", פילאַדעלפיע, 1943.

אַ לענגערן אַרטיקל וועגן ווילנע — אַ קיצור פון אַ גרע-סערער אַרבעט — האָט דער שרייבער פון די שורות אָפּגע-דרוקט אין ניו-יאָרקער „טאָג", 10טן יולי, 1944.

וועגן ווילנער רבנים, מלומדים און משכילים האָבן געשריבן די עלטסטע היסטאָריקער פון דער יידישער ווילנע שמואל-יוסף פין, אין זיין „קריה נאמנה", אַרויס אין ווילנע, 1860 (צווייטע פאַרבעסערטע אויפלאַגע, ווילנע תרע"ה-1915) און הלל נח מגיד-שטיינשניידער אין זיין „עיר ווילנא", ערשטע טייל, ווילנע, תר"ס-1900. די צווייטע טייל איז געבליבן אין מאַנוסקריפּט בייַ זיין זון, פּראָפעסאָר דוד מאַגיד אין לענינגראד, און לויט אַ פּריוואַטער מיטטיילונג פון מיין פּרייַנט, דעם ביבליאָגראַף און קולטור-היסטאָריקער ר' יצחק ריבקינד, זיינען די ערשטע 23 זייטן שוין געווען אויסגעזעצט. די קאָרעקטור-זייטן געפינען זיך בייַ אים, און דאָרט זיינען פאַראַן בּיאָגראַפיעס פון ווילנער משכילים.

דוד מאַגיד האָט אויך באַשריבן אַ רייַ ווילנער משכילים אין דעם פערטליאָריקן זשורנאַל „פון נאָענטן עבר", 1937-1938.

ווילנער רבנים זיינען אויך געשילדערט אין „גאונים און גדולים פון נאָענטן עבר — ספּורים און אגדות פון זייער לעבן און שאַפן", פון חייקל לונסקי, ווילנע, 1931.

מאַטעריאַלן וועגן דער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג אין ווילנע זיינען געדרוקט אין דעם זאַמלבוך „ווילנע", אונטער דער רעדאַקציע פון י. ישורין.

וויכטיקע אַרבעטן וועגן דער יידי. אַרב. באַוועגונג געפינען מיר אין דעם דריטן באַנד „היסטאָרישע שריפטן" פון ייוואָ, ווילנע, 1939. בשייכות מיט די יידישע זעצער און דרוקער-אַרבעטער אין ווילנע דאַרף מען פאַרצייכענען דאָס „יובל-בוך פון פּראָפּ. פאַראיין פון דרוקער-אַרבעטער אין ווילנע 1906-1936", ווילנע, 1936.

וועגן ציוניזם אין ווילנע האָט געשריבן יצחק ברוידעס אין זיין בוך „וילנה הציונית ועסקניה", תל-אביב, 1939, וואָס נעמט אַרום די אויפטוען פון די חובבי ציון און ציוניסטן אין ווילנע אין די יאָרן 1881-1924. וויכטיקע מאַטעריאַלן קען מען אויך געפינען אין די זכרונות פון אליעזר אליהו פרידמאן, „ספר הזכרונות", תל-אביב, תרפ"ו און פון יהודה אפל „בתוך ראשית התחיה", תל-אביב, תרצ"ו.

גרינטלעכע און גוט-באַארבעטע מאַטעריאַלן וועגן ווילנע אין די מלחמה- און אָקופּאַציע-יאָרן געפינען זיך אין די צוויי בענד „ווילנער זאַמעלבוך", אונטער דער רעדאַקציע פון דר. צמח שאַבאַד (ערשטער באַנד, 1916; צווייטער באַנד, 1918), און אין דעם „פּנקס פאַר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יאָרן פון מלחמה און אָקופּאַציע", אונטער דער אַלגעמיינער רעדאַקציע פון זלמן רייזען, ווילנע, תרפ"ג-1923 (וועגן דעם „פּנקס" זען די אויספירלעכע און באַהאַרצטע רעצענזיע פון בעל דמיון (נחום שטיף) אין דריי נומערן „צוקונפט", יוני, יולי און סעפּטעמבער, 1923); אַהער געהערט אויך דאָס ספּרל „פון ווילנער געטאָ", פון חייקל לונסקי, ווילנע, 1920. צו דער זעלביקער תקופה דאַרף מען צורעכענען דעם „שול-פּנקס, פינף יאָר אַרבעט פון צענטראַלן בילדונגס-קאָמיטעט", ווילנע, 1924; אַ וויכטיקער המשך פון דעם פריערדיקן „פּנקס" איז דער מאַנומענטאַלער פּנקס „אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות", אונטער דער רעדאַקציע פון משה שאַליט, אַרויס-געגעבן פון געגנט-קאָמיטעט „יעקאָפאָ", ווילנע, תרצ"א-1931. צווישן אַנדערע וויכטיקע אַרטיקלען און מאַטעריאַלן געפינט זיך דאַרט אַ ביאָגראַפישער לעקסיקאָן פון אַ רייַ טויער אין יידישע אַרגאַניזאַציעס און געזעלשאַפטן אין פוילן פאַר דער צווייטער וועלט-מלחמה.

האָרט פאַרן גרויסן חורבן איז אין ווילנע, 1939, אַרויס דאָס לעצטע זאַמלבוך, „ווילנער אַלמאַנאַך", אונטער דער רע-דאַקציע פון א. י. גראָדזענסקי, מיט אַ היפּשן אינטערעסאַנטן מאַטעריאַל וועגן דער יידישער ווילנע, אירע קולטור-אינסטי-טוציעס, אירע אַרגאַניזאַציעס און געזעלשאַפטן.

יחזקאל בערלזאָן

די יידישע קאָונע

(געשיכטע־שטריכן)

די שטאָט קאָונע איז פון קדמונים באַוואוסט מיט דער נאַטור־שיינקייט פון איר אַרום. די פיל־באַזונגענע טייכן ניעמאַן און וויליע פון צפון און דרום, די פאַר־שיידענע באַגרינטע און באַוואַלדיקטע בערג, דער באחנטער מיצקעוויטש־טאָל — דאָס אַלץ האָט צוגעגעבן קאָונע פּראַכט און גלאַנץ.

די חשיבות פון קאָונע איז אָבער ניט געקומען פון איר אַרומיקער נאַטור־שיינקייט — קאָונע איז תמיד געוען אַ וויכטיקער געאָגראַפיש־סטראַטעגישער פונקט, וואו עס האָבן זיך געקרייצט די וועגן פון מיזרח צו מערב און פאַרקערט. קאָונע איז געוועז אַ מחיצה־שטאָט צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, אָבער ניט וויניקער אויך אַ פאַרבינד־אָרט צווישן אָט די דאָזיקע צוויי מעכ־טיקע כוחות אין איראָפּע. פון דאַנען — די שטענדיקע שלאַכטן פון פיינטלעכע אַרמייען אַרום אירע טויערן, פון דאַנען „די פעסטונג", פון דאַנען איר צענטראַל־אַדמיניסטראַטיוו חשיבות.

די ערשטע יידן זיינען געקומען קיין קאָונע און אום־געגנט ניט מיטן פרייען רצון. דאָס זיינען געוועז אַ טייל פון קריג־געפאַנגענע, וואָס וויטאָווט דער גרויסער האָט געבראַכט נאָך זיינע נצחונדיקע שלאַכטן אין קרים, אין יאָר 1396.

וויטאָווט איז געוועז פיל פאַרוויקלט אין מלחמות מיט די מעכטיקע שכנים פון ליטע און ער האָט זיך ניט גע־קענט צופיל אָפּגעבן מיט דער ווירטשאַפטלעכער אַנט־וויקלונג פונעם לאַנד. דער גרויסער נצחון אין גרונוואַל־דער וואַלד (1410) האָט געבראַכט אַ קליינע רו־תקופה, און דער ליטווישער גרויספירשט האָט זיך געגומען אַביסל מער זאָרגן פאַר די עקאָנאָמישע פראָבלעמען פון לאַנד. ער האָט אַנגעהויבן אויסבריטערן דעם האַנדל — און אין יענער צייט האָבן יידן פון טראק און ווילנע אויפ־געשלאָגן זייערע געצעלטן אין קאָונע. אין וויטאָווטן האָבן יידן געפונען אַ גרויסן פאַרטיידיקער פון זייערע מענטש־לעכע רעכט.

די פאַקטישע אויפריכטונג פון אַ יידישן ישוב אין קאָונע האָט, אייגנטלעך, זיך אָנגעהויבן אין די הערש־צייטן פון יאַגעלאָס זון, קאַזימיר (1446־1454). ער איז געוועז פריינטלעך צו יידן, און אין 1453, למשל, זיינען טיילן פון שטאָט־הכנסות אין קאָונע אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר יידישע הצטרכותן. אונטערן דרוק פון די גלחים האָט קאַזימיר מבטל געמאַכט די יידישע רעכט, אָבער זיין פריינטלעכע באַציאונג צו יידן האָט אויך שפּעטער ניט געביטן.

דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער יאַגעלאָ האָט אין 1472 פאַרבאָטן יידן צו וואוינען אין די שטאָט־טיילן פון קאָונע — אַ פאַרבאָט, וואָס איז, אייגנטלעך, געוועז אין קראַפט אַפילו אין דער צייט פון יידן־פריינטלעכן קאַ־זימיר. וועז אַלעקסאַנדער האָט באַפוילן אין 1495 זיין אַלגעמיינעם גירוש־יידן פון ליטע, האָט ער, לכן, גע־האָט וויניק טירחה מיטן אַרויסטרייבן די יידן פון קאָוו־נע: זיי זיינען דאָרטן ממילא ניט געוועז (אָבער אין ווילי־יאַמפּאָל יאָ). די גירוש־גזירה האָט אָבער אָנגעהאַלטן נאָר 8 יאָר*)

דער ערשטער נאָמען פון אַ יידישן קאָונע, וואָס מיר טרעפן אין אַלטע כראָניקעס, איז פון אייניעם דניאל, אַרענדאַטאָר פון קאָונער גרענעץ־אָפּצאָל, אַן אָפּשטאַמי־קער פון קיעוו, מיט זיינע זין.**)

לויט פאַרשיידענע סימנים איז צו זען, אַז אין 16טן און אַפילו אין 17טן יאָרהונדערט איז נאָך ניט געוועז אין קאָונע קיין באַדייטנדיקער יידישער ישוב. אין קיניגלעכן באַפעל פון זיגמונט אויגוסט אין 1563, אין וועלכן ס׳רעדט זיך וועגן שטייערן פון יידן אין ליטע, וועלט קאָונע בכלל ניט דערמאָנט — אַ ראיה, אַז די צאָל פון אירע יידן איז נאָך דאַן געוועז נישטיק ביז גאָר. כמעט נאָך סוף 17טן יאָרהונדערט (אין 1682), וועז יאָן סאבעסקי דער דריטער האָט באַשטעטיקט די פּריוויילעגיעס פון די קריסטלעכע שטאָט־סוחרים, האָט ער וויידערמאָל באַקרעפטיקט דעם איסור אויף יידן ניט צו וואוינען אין קאָונע.

---

*) זע אין דעם בוך „ליטע": ווישניצער, מ., „די געשיכטע פון יידן אין ליטע".

**) זע: „לתולדות היהודים בקובנה וסלבודקה", קיידאַן, תרצ״ד, פון דוד מתתיהו ליפמאן. דער מחבר איז געוועז אַ יונגער יידישער מלומד אין ליטע, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן אַך ורק מיטן פאָרשן די געשיכטע פון די ליטווישע יידן. ער איז געזעסן על התורה ועל העבודה פון דער דאָזיקער פאָרשונג אינעם שטעטעלע נעמאָקשט, וואו ער איז געבאָרן געוואָרן, שפּעטער אין שטעטעלע צייקישאָק, בלויז אייניקע יאָר פון זיין לעבן האָט ער פאַרברַאכט אין קאָונע. דאָס בוך פון ד. מ. ליפּמאן איז, אייגנטלעך, עד היום דער איינציקער ערנסטער פּרואוו פון אַ מאָנאָגראַפּיע פון דער יידישער קאָונע. דאָס ווערק (מיט זיין אַרויסגעבער: „תולדות היהודים בליטא־זאַמוט") איז נאָר דער ערשטער באַגד פון אַ סעריע ביכער אונטערן נאָמען „נוסח ליטא", וואָס האָבן געזאָלט דערשיינען אין וואָסערע 20 טיילן. דער יידישער היסטאָריקער פון דער יידי־שער ליטע האָט אָבער זיין גרויסן פּלאַן ניט געקענט אויספירן — זיין יונג לעבן איז אָפּגעהאקט געוואָרן צוזאַמען מיט די לעבנס פון אַלע קדושים וטהורים פון ליטע.

ניט געקוקט אויף אַלע גזירות, האָבן יידן, משמעות, דאָך געפונען מיטלען און וועגן, ווי זיך צו באַזעצן אין קאָוונע. די יידן האָבן נאָך אַלעמען דאָן אויסגעפירט אַ וויכטיקע פונקציע אינעם אָקאָרשט זיך אויספיקנדיקן אינערלעכן און אינטערמלוכהשן האַנדל, און אויך געווויסע לאָקאַלע מאַכטהאָבער האָבן, ווייזט אויס, צוגעמאַכט אַן אויג אויף דער עבירה פון יידן צו לעבן אין שטאָט. ווייל ווי דען אַנדערש לאָזט זיך דערקלערן די אָפטע איבער־חזרונג פון די באָפעלן, אַז יידן איז פאַרבאָטן צו וואוי־נען אין קאָוונע (אין 1753 איז ווידער געווען אַזאַ באַ־פעל)? פאַרשטייט זיך, אַז דאָ קען זיך רייַדן וועגן ניט קיין גרויסע צאָלן פון יידן.

די פאַרבאָטן פאַר יידן צו וואוינען אין די שטאָט־פערטלען פון קאָוונע, די גירושים און די מעשטשאַנעס־מסירות און העצעריין קעגן די דאָרטיקע יידן, וואָס זיי־נען פאַרגעקומען ניט זעלטן — דאָס אַלץ, משמעות, האָט געווירקט, אַז דער יידישער ישוב אין קאָוונע און וויליאַמפאָל (סלאָבאָדקע) זאָל זיך זייער לאַנגזאם אַנט־וויקלען.

ערשט אַנהויב 18טן יאָרהונדערט זיינען די קאָוו־נער יידן געקומען צו אַ פשרה מיט די אָרטיקע ניט־יידישע סוחרים: די יידן האָבן זיך מתחייב געווען צו צאָלן 15 פּראָצענט פון אַלע שטאָט־שטייערן און די גויים — ניט צו שטערן די יידן זיך צו באַזעצן אין גאַנץ קאָוונע און דאָרטן צו מיסחרן.

אַן ערך אין יענער צייט געפינען מיר טאַקע די ערשטע שפּורן פון אַ יידישער קהילה אין קאָוונע מיט אַלע אירע כאַראַקטעריסטישע סימנים — בית־מדרש, רב, פּרנסים וכדומה.

די פּשרה פון די יידן מיט די קאָוונער סוחרים האָט ניט געהאַט קיין אריכת־ימים. זיי האָבן ווייטער זיך בע־בונטעווועט קעגן די שטאָטישע יידן. אין 1753 און 1761 איז געקומען צו נייע גירושים. אין 1761 איז אפילו אויסגעבראַכן אַ בלוטיקער פּאָגראָם. ס׳זיינען געקומען נייע גזירות און רדיפות.

די צאָל יידן אין קאָוונע איז נאָך אַ גאַנץ מיזערנע. אין 1766, למשל, געפינען מיר דאָרטן סך־הכל 969 קאָפּשטייער־צאָלער. דער יידישער ישוב אין קאָוונע האָט זיך אַנגעהויבן פאַרגרעסערן פון 1782, ווען מען האָט דערלויבט יידן צו וואוינען אויף זייערע ערטער און די פאַרטריבענע יידן זיך אומצוקערן. לויטן זעלביקן דער־לויבעניש־דעקרעט, האָבן די קאָוונער קריסטן געמוזט אָפילו צוריקגעבן די פאַרטריבענע יידן זייערע פריער־דיקע הייזער און אָפּצאָלן זיי 15.000 פּוילישע גילדן פאַרן פאַרשאָפטן היזק. לויטן נייעם דעקרעט, איז דאָס וואוין־רעכט פון די יידן נאָך אַלץ געווען באַגרענעצט נאָר אויף די גאַסן פון שלאָס און פאוויליסקע (אין דער אומאָפּ־הענגיקער ליטע אָנגערופן פּיליעס און נעריעס).

די יידן האָבן ניט געטאָרט בויען קיין נייע הייזער אין די צווייַ דערלויבטע וואוין־גאַסן, און אָפילו ניט באַ־נייען די אַלטע.

ניט געקוקט אויף די באַגרענעצונגען האָט די נייע דערלויבענישׂ אַרויסגערופן אַ גוואַלדיקע שימחה ביי יידן. ר׳ שמואל הקטן האָט לכבוד דער געשעענישׂ פאַר־פאַסט די באַוואוסטע „מגילת קאָוונא״. לויט געווויסע מקורות, איז די „מגילה״ פאַרגעלייענט געוואָרן אין בתי־מדרשים יעדן פורים אין משך פון פיל יאָרן.*)

די אָרטיקע מעשטשאַנעס, וואָס די יידן זיינען זיי אַריבערגעשטיגן פיל מאָל מיט זייערע פּאַיקייטן און האַנדל־קענטענישן, האָבן אָבער ניט געקענט צוזען, ווי יידן שטעלן אַריין אַ פעסטן פוס אין קאָוונע. אין 1798 צו אימפּעראַטאָר פּאַוועל דעם ערשטן און אין 1803 צו אימפּעראַטאָר אַלעקסאַנדער דעם ערשטן האָבן די קאָו־נער מעשטשאַנעס אָנגעגעבן אָנקלאָגעס, אין וועלכע זיי האָבן געבעטן, אַז מען זאָל די יידן אַרויסטרייבן פון קאָוונע. דער דאַמאָלסטדיקער גענעראַל־גובערנאַטאָר, פירשט רעפּנין, האָט צו פּאַוועל דעם ערשטן רעפּערירט צווישן אַנדערע וועגן דאָזיקן ענין, אַז „די אָנקלאָגער קלאַמערן זיך אָן אַ פאַרעלטערטער, לייכטזיניקער און, מען קען זאָגן, אומזיניקער קינאה צו יידן״. קייזער פּאַוועל האָט אָנגענומען די מיינונג פון פירשט רעפּנין. ער האָט ניט נאָר באַשטעטיקט דאָס וואוין־רעכט פון די יידן אין זייערע דערלויבטע גאַסן, נאָר אויך גלייכ־צייטיק דעקרעטירט, אַז יידן, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין אַנדערע גאַסן פון קאָוונע, זאָלן פון דאָרטן ניט אַרויסגעטריבן ווערן. ער האָט אויך באַפוילן ניט צו שטערן יידן זיך צו פאַרנעמען מיט האַנדל און מלאכה, וויייל אין קעגנפאל — אַזוי האָט ער מאָטיווירט — וועט קאָוונע ניט וואקסן און בלייבן ווייטער ביי איר מאוימדיקן דלות. אויך קייזער אַלעקסאַנדער דער ערש־טער האָט אָפּגעוואָרפן די אָנקלאָגע.

ביי ניקאָלַיי דעם ערשטן (געקיניגט 1825־1855), וועלכער איז געווען אַ גרויסער צורר־היהודים, האָט אַ שפּעטערדיקע ענלעכע אָנקלאָגע פון די קאָוונער מעש־טשאַנעס געהאָט מער מזל: כאָטש די אָנקלאָגע איז גע־וען געחתמעט בלויז פון 14 פּערזאָנען, האָט ניקאָלַיי די מסירה אַקצעפּטירט און אייניגעפירט וויידער באַגרע־נעצונגען פון יידישן וואוין־רעכט אין קאָוונע. ערשט

*) ביי די ליטווינער וועלט קאָוונע אָנגערופן קאָוונאָס. לויט זייערער אַ פאָלקס־מסורה, זאָל אַ ליטווישער פירשט מיטן נאָמען קונאַס האָבן געגרינדעט די דאָזיקע שטאָט אין יאָר 1030. בשייכות דערמיט איז דאָ כדאי אָנצואוויזן אויף זייער אַן אינטערעסאַנטער זאַך, וואָס מיר געפינען אין „מגילת קאָוונא״. צווישן די צענדליקער דאָרט פאַראָנעטע פסוקים ברענגט ר׳ שמואל אויך דעם פסוק „קוה קוינו אל ה׳״ (מיר האָבן געהאָפט צו גאָט), נאָר געבנדיק אויף יעדן פון די ערשטע צוויי וועלטער אָפּאָסטראָפן: „קו״ה קו״ינו. דאָס קען מען דאָן לייע־נען קו־קונו (קונאַס). דער מחבר האָט, משמעות, געוואָלט באַווייזן, אַז קונאַס־קאונאַס איז שוין פאַראַן אָפילו אין הייליקן פסוק — די בעסטע ראיה, אַז יידן זיינען באַרעכטיקט צו וואוינען אין קאָוונע.

אין 1858 איז לויט אַ דעקרעט פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן אַנטגילטיק דערלויבט געוואָרן יידן זיך צו באַזעצן אין אַלע שטאָט־טיילן פון קאָוונע.*)

די געניע דאַטע, ווען קאָוונע האָט געהאַט איר ערשטן רב און ווי לאַנג ער איז דאָרטן געווען מרא דאַתרא, איז ניט באקאַנט. מיר ווייסן אָבער, אַז זיין נאָמען איז געווען ר׳ עזריאל במורנו הרב ר׳ יהודה. זיין מחותן איז געווען ר׳ שמואל בר׳ אלקנה (מחבר פון „מקום שמואל״), וועלכער איז געזעסן אויפן כיסא הרבנות אין מערערע שטעטלעך פון זאַמעט. ר׳ עזריאלס זון, ר׳ יהודה לייב, איז געווען רב אין קראָזש און טעלז און צולעצט אין פלונגיאן. ווען ס׳איז אַרויס דער באַפעל פון דער צאַרישער רעגירונג, אַז אַלע איינוואוינער מוזן האָבן פאַמיליע־נעמען (1804), האָט ר׳ יהודה לייב זיך אַ נאָמען געגעבן „זיוו״.

מיט אַ ראַשיקערן טעמפּ הויבט אָן וואקסן די יידישע קהילה אין קאָוונע ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט — צוזאַמען טאַקע מיטן אַלגעמיינעם וואוקס פון דער שטאָט.

אין 1840 איז קאָוונע געווען נאָך אַ זומפּיק שטעטל. שער מאָהילניק. אויפן פּלאַץ פון באַוואוסטן סאָבאָר*) איז אויך געווען אַן אָזערע, וואו מען פלעגט גיין אויף יאַגד אויף ווילדע קאַטשקעס. פון סאָבאָר ביז קאַרמעליטע — איין גרויסער געדיכטער סאָסנאָוור וואלד.

דאָס דערקלערן קאָוונע פאַר אַ גובערניע־שטאָט,**) דאָס דורכפירן דעם שאַסיי פּעטערבורג־וואַרשע, די ענגלישע בלאָקאַדע אין צייט פון קרימער קריג, וואָס האָט געבראַכט צו אַ ריזיקן סחורות־טראַנזיט פון דעם נייטראַלן פרייסן קיין רוסלאַנד — דאָס אַלץ האָט אַ שטאַרקן שטויס געטאָן די שטאָט קאָוונע זיך אויסצוברייטערן און זיך אַנטוויקלען. אויך די צאָל יידן האָט זיך כסדר אָנגעהויבן פאַרגרעסערן.

אין 1847 זיינען אין קאָוונע געווען 2,013 יידן, אין וויליאַמפּאָל — 2.973. אין צען יאָר אַרום האָבן זיך דאָרטן שוין געפונען בערך 12.000 יידן און אין 1897 — 35,180 (פון דער אַלגעמיינער איינוואוינער־צאָל — 65.429). אין 1903 — 37.196, אין 1908 — 32.928 (פון 79.145) און אין 1923 — 25.044 (פון 92.446).

די יידישע קאָוונע איז ניט נאָר באַרימט מיט אירע גאונים און לומדים, משכילים און שרייבער, נאָר איז אויך געווען אָפט פיאַנעריש אויפן אידייאיש־געזעלשאַפטלעכן געביט. זאָל דאָ, אגב, דערמאָנט ווערן

לייסווע אַלייע
(קאָוונער הויפטגאַס)

דער גאַנצער שטח פון דעם שפּעטערדיקן לייסווע־ווינקל, ווילקאָמירער שאָסיי, ביז צו פרעזידענט גאַס איז דאַן געווען אַ גרויסע אָזערע מיט זומפּן אַרום. אַנהויב לייסווע אַלייע, וואו ס׳איז שפּעטער געשטאַנען דאָס הויז פון קרייזגעריכט, איז געווען אַ דייטשישע קאָפּעל, און אויפן אָרט פון שטאָטגאָרטן — אַ קאַטולי־

*) זע אין דעם בוך „ליטע״: ווישניצער, מ., „די געשיכטע פון די יידן אין ליטע״ (קאַפּיטל: די עפאָכע פון אַלעקסאַנדער דעם 2טן).

**) אַ גרויסער פּראָוואָסלאַוונער קלויסטער. אין דער צייט פון דער אומאָפּהענגיקער ליטע האָט די ליטווישע מאַכט עס פּאַרוואַנדלט אין אַ קאַטולישן קלויסטער פאַר ליטווינער. דער מאָטיוו — די צאַרישע מאַכט האָט עס מיט יאָרן צוריק געהאַט אָפּגענומען בייַ די ליטווינער.

**) זע אין דעם בוך „ליטע״: קאַצענעלנבאָגן, א., „ליטווא־קעס״ (ערשטער קאַפּיטל).

דאָס שטיבעלע אין קאָוונע, וואו אַדאָם מיצקעוויטש איז געבאָרן

דער אינטערעסאַנטער, אָבער ווייניק־באקאַנטער פאַקט, אַז נאָך פאַר חיבת־ציון איז אין קאָוונע שוין געווען אַ חברה, ביחוד פון יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געפריידיקט שיבת־ציון און געקליבן געלט פאַרן צוועק. די דאָזיקע חברה האָט געטראָגן דעם נאָמען „תומכי עבודת האדמה בארץ הקדושה". אונטערן גרויסן אייַנפלוס און דרוק פון רש"י פין און שאול פנחס ראַבינאָוויץ (שפ"ר) איז אין תרמ"ה געשאַפן געווארן אין קאָוונע די ערשטע חובבי־ציון גרופּע. אינעם ערשטן מרכז („ועד תמידי") איז געווען פאַרזיצער דער באַוואוסטער קאָוונער גביר און מלומד ר' לייב קליוואנסקי, און וויצע־פאַרזיצער — ר' איסר־בער וואָלף.

אינטערעסאַנט, אַז ביז 1862 האָט די קאָוונער יידישע קהילה ניט געהאַט קיין אייגענעם בית־עלמין. יידישע ניפטרים פלעגן באַהאַלטן ווערן אויפן בית־החיים אין וויליאמפאָל־סלאָבאָדקע. אין יענעם יאָר איז גראד געווען אַ גרויסע פאַרפלייצונג און ס'איז ניט מיגלעך געווען צו ברענגען צו קבורה עטלעכע מתים פון קאָוונע. דעמאָלט איז קאָוונער יידן דערלויבט געווארן צו קויפן אַ שטיק פעלד פאַר אַן אייגענעם בית־עולם, און די ערשטע יידישע ניפטרים, וואָס האָבן צוליב דער פאַר־פלייצונג געווארט אויף זייער לעצטן רעכט, זיינען דאָרטן באהאלטן געווארן אין אַ ברודער־קבר.

עס איז אַ מיסטעריעז־אכזריותדיקער גורל, וואָס ניט נאָר די ערשטע יידן־ניפטרים זיינען אויפן קאָוונער בית־עולם באהאלטן געווארן אין אַ ברודער־קבר, נאָר אַז אויך די לעצטע יידן פון קאָוונע זיינען באַהאַלטן געווארן אין איין ברודער־קבר — כאָטש ניט אויף דער ערד פון קאָוונער בית־חיים און אומגעבראַכטע דורך די קויל פון די אייביק־פאַרשאָלטענע רוצחים.*)

*) דאָס יידיש־גייסטיקע לעבן, דער עיקר פון די לעצטע הונדערט יאָר, ווערט באַרירט אין בוך „ליטע" אין אַ סך אַרבעטן, און דאָ ווערן געגעבן בלויז קאָנטורן פון דער גע־שיכטע פון די יידן אין קאָוונע ביז אַ 100 יאָר צוריק. ווענן פאַרשיידענע יידישע מוסדות, שולן, ישיבות, פּאָליטישע און גע־זעלשאַפטלעכע באַוועגונגען ווילן געגעבן ווערן ספּעציעל אָפּהאַנ־דלונגען אינעם צווייטן בוך „ליטע".

ווי קטאָר שולמאַן*)

באַגינען פון דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין קאָוונע

(אַ קאַפּיטל זכרונות)

קאָוונע — די שטאָט פון פאַרבנרייכער יידישער קול־טור, פון תורה והשכלה, מוסר־שטיבלעך און ישיבות — די שטאָט פון אברהם מאָפו און ר' יצחק אלחנן, פון מאָריס ווינטשעווסקי און שמואל ראָזנפעלד. נאָנט צו פרייסן — האָט די „בערלינער השכלה" דאָ געווירקט דורך פאַרשיידענע קאָנאַלן נאָך אין דער צווייטער העלפט פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט; דאָ האָבן זיך אויך גיך פונאַנדערגעבליט די ערשטע שפּראָצונגען פון יידישן סאָציאַליזם.

קאָוונע — דאָ האָט זיך אַנגעהויבן דער באַגינען פון מיין לעבן, דאָ געשטעלט די ערשטע שוואָכע טריט אויפן וועג פון גייסטיקן איבערברוך, פון איבעררייסן מיט די אַלטע, אין מיסטיק פון דורות איינגעהילטע טראַ־דיציעס, דורכגעזאַפּטע מיט אמונה און גאָטספּאָרכטיקייט. דאָ געווען דער וועגנדפונקט, דאָס שאַרפע פאַרקירעווען אויף אַ נייעם בריטן שליאָך, דאָ זיך געעפנט נייע ווייטע פּערספּעקטיוון פון אַ רייכער, בריטער וועלט.

מיטן פון די 90ער יאָרן פון פאַריקן י"ה. נאָך גאָר אַ יונג בחורל. מיין סביבה, די אַטמאָספער אַרום — ישיבה־לערנער, מוסרניקעס פון איין זייט, משכילים, גימנאַזיסטן, סטודענטן — פון דער צווייטער. פון די ישיבות, פון די מוסר־לערנער האָבן זיך געצויגן גייס־טיקע פעדעם צו די וועלטלעכע משכילים, צו די סטו־דענטן און גימנאַזיסטן. די מער שטאַרקערע פערזענ־לעכקייטן האָבן מוטיק־שאַרף איבערגעריסן מיט די ד' אמות פון ישיבה און תורה און אַריבערגעטראָטן די שוועל פון „השכלה־פאַלאַץ"; אַנדערע האָבן זיך געפלאָנטערט צווישן עבר און הווה, זיך געטאָפּטשעט אַהין און אַהער,

*) זשורנאַליסטישער און פאַרטייאישער פסעוודאָנים פון ישראל שאַדאָווסקי.

געזוכט פשרות, קאמפראמיסן. אמתע פאנאטיקער פון עבר מיט זיין גאנצקייט, אבסאלוטקייט, אויסגעהאלטנקייט, מיט זיין רונדיקער וועלטאנשויאונג און לעבנס־פילאסאפיע זיינען אין דער סביבה געווען יחידים בלויז.

אין מיין זכרון זיינען געבליבן א פאר אזעלכע — אונדזער שכן, א געוועזענער רב אין משך פון צענדלי־קער יארן, ר׳ נפתלי אמסטערדאם, דאן שוין א זקן אין די 60־70ער, און זיינער א זון. ר׳ נפתלי האט מיך שטארק ליב געהאט און צוליב מיר דערפירט אפילו צו א שטיקל מחלוקת אין שאסיי־קלויז, וואו מיינע עלטערן האבן געדאוונט. ער האט געפאדערט צו באזייטיקן דעם אלטן בעל קורא, וואס האט פון יארן שוין געהאט א חזקה אויפן דאזיקן בכבודיקן אמט און פארלאנגט, אז איך — א בר־מיצווה־יינגל — זאל לייענען די סדרה, ווייל די תורה מוז מען לייענען מיט דיקדוק און דער אלטער האט געזאגט שלעכט עברי. אפילו יום־כיפור צו מינחה האב איך געמוזט לייענען די הפטורה פון יונה. זיין זון — א פרוש, א מיסטיקער און א מוסרניק, האט זיך בא־מיט מיך אריינצוציען אין זיין סביבה. איינמאל האט ער מיך מיטגענומען אין א מוסר־שטיבל אין הויסמאנס קלויז אויפן נייעם פלאץ.

א שבת שפעט פאר מעריב. שטאק פינצטערניש. ביי שטענדערס, אויף בענק, ארום טישן שאקלען זיך מענטשלעכע סילועטן. אנדערע זיצן, אדער שטייען פאר־גליווערט, פארדבקהט. פון צייט צו צייט שניידט אדורך די געדיכטע פינצטערניש א טיפער קרעכץ, ליפן שפּא־טשען פסוקים, תפילות. פלוצעם, ערגעץ פון א ווינקל, דערהערט זיך א געברום פון אן איינגעבראכענער שטים, א שלוכצן:

— אדם יסו־דו מע־פר וסו־פו לע־פר!...

דער גאנצער עולם הייבט זיך אן שאקלען, און מיט געוויין און שלוכצן איבערחזרן די ווערטער. אזוי האט גע־דויערט א 10־15 מינוט ביז ס׳איז געווארן צוריק שטיל. א פאר מאל זיינען ווידער אויפגעקומען אזעלכע אויפ־ברויזן, נאכדעם — ווידער א געשפאנטע, פיינלעכע שטיל־קייט...

איך בין געווען א לעבנסלוסטיק יינגל, ניט געהאט קיין שום נייגונג צו מיסטיק, צו אסקעטיזם. איך האב שוין דעמאלט געלייענט מאפון, סמאלענסקין, ברוידעסן. איך בין דאך מיטגעגאנגען צום מוסר־„סעאנס", ווייל איך בין נאך אליין, פונקט ווי סמאלענסקיס העלד, געווען א „תועה בדרכי החיים"", א בלאנדזשער, א זוכער. די סצענע אין מוסר־שטיבל האט מיך טיף דורכגענומען און געמאכט א דערשיטערנדיקן איינדרוק. ענלעכס האב איך איבערגעלעבט מיט עטלעכע יאר פריער, הערנדיק די מוסר־דרשות פון בארימטן קעלמער מגיד. יענער פלעגט דאס רוב ריידן מוצאי שבת פאר הבדלה; פינצטער איז אין שול, מען שטייט קאפ אויף קאפ. ווי אן אמתער קינסטלער שילדערט ער דעם גיהנום מיט אלע זיינע זיבן „מדורים" (אפּטיילונגען) און וואס די רשעים און בעלי־עבירהניקעס האבן דארטן אויסצושטיין. פון צייט צו צייט פלעגט אויסברעכן א יאמער, א געוויין. דער סיגנאל פלעגט געווינלעך קומען פון אויבן, פון דער ווייבערשער שול. איך האב געיאמערט ווי א ביבער און שפּעטער, פונקט ווי פיל אנדערע, צוגעגאנגען צום מגיד זיך מתוודה זיין... פאר וועלכע עבירות? — אסור אויב איך געדענק. שפּע־טער מיט עטלעכע יאר, ווען דער קעלמער האט ווידער „גאסטראלירט" אין קאונע, האב איך זיך שוין נוקם געווען אן אים פאר די ליידן און פיין וואס ער האט מיר אמאל פארשאפט, און אנגעשריבן אין „המליץ" א שארפע קארעספּאנדענץ וועגן דאזיקן „מטיף חושך" (פּריידיקער פון פינצטערניש).

ר׳ נפתלי אמסטערדאם און זיין זון זיינען, ווי געזאגט, געווען בלויז יחידים פון „יענער זייט באריקאדע", וואס זייער סביבה איז צו מיר געווען נאענט. אלע איבעריקע פון מיין ארום, צו וועמען איך האב זיך צוגעקוקט, וועל־כע האבן דירעקט אדער אומדירעקט געווירקט אויף מיין גייסטיקער אויסגעשטאלטונג, זיינען שוין געווען, ווער מער, ווער ווייניקער, טיף אריינגעוואקסן אין דער נייער צייט, אין א נייעם לעבנשטייגער.

אט איז שמואל ראזנפעלד. פאר מיר און מיינע חברים איז ער געווען א לעבעדיקער מוסטער פון גייסטי־קער גבורה און מוט. מ׳האט אונדז דערציילט, אז דא גאר ניט לאנג האט ער נאך געלערנט ווי א „פרוש" אין נייעם בית מדרש. געקומען איז ער צום פרושים־כולל אין קאונע פון יעליסאוועטגראד און מ׳האט אים געפונען, ווי דער שטייגער איז דעמאלט געווען, דער „יעליסאוועטגראדער פרוש". און איצט איז ער שוין געווען א לערער פון העברעאיש אין די רייכסטע היי־זער פון קאונע, א שטענדיקער מיטארבעטער פון „המליץ", וואס אויף זיינע „מכתבים מערי השדה" (בריוו פון דער פראווינץ) פלעגן מיר ווארטן מיט גרויס אומגעדולד. פון אויער צו אויער פלעגט מען צווישן אונדז ריידן, אז דער „יעליסאוועטער" געהערט אויך צו א קרייז לייענער פון אומלעגאלער ליטעראטור. מ׳האט דערציילט, אז ביי אים איז דאס פארפאלן געווארן אזא וויכטיק זאמלבוך ווי דער „סאציאל־דעמאקראט" (ארויסגעגעבן 1891 אין זשענעווע פון פלעכאנאוו, אקסעלראד א״א), וואו ס׳איז געווען א געניט באשרייבונג פון דער „יאקוטסקער טרא־געדיע" אין 1889 און די לעצטע בריוו פארן טויט פון די אויפגעהאנגענע רעוואלוציאנערן קאהאן־בערנשטיין, האוס־מאן און זאטאוו. בעת א רעוויזיע ביי א שכן האט ראזנ־פעלד דאס בוך פארניכט, צום גרויסן וויטיק פון די אלע פון אונדז, וועלכע האבן נאך ניט באווייזן דאס בוך צו באקומען.

אט איז דער עילוי חיים טשערנאוויץ (שפּעטער בא־רימט־געוואָרענער „רב־צעיר"). ער איז נאך דעמאלט ניט ארויס אינגאנצן פון בית מדרש, אבער צווישן אונדז האט מען געשמועסט, אז ער איז א גרויסער בקי אין וועלט־לעכער פילאסאפיע און ווייסנשאפט און אז ער וועט שפּון א „סינטעז" צווישן חכמת היהדות און חכמות חיצוניות. זיין יינגערער ברודער שמואל (שפּעטער באקאנט גע־ווארן ווי א טאלאנטפולער העברעאישער פובליציסט א״נ

„ספוג") איז געווען מיין פריינט, האָט געהערט צו אונדזער קרייז און פלעגט אונדז אַ סך דערציילן וועגן אים.

אפרים קאַפלאַן (פאַרשטאָרבענער רעדאַקטאָר פון „מאָרגן זשורנאַל" אין ניו־יאָרק) איז שוין לאַנג געוועזן אַוועק פון בית מדרש, האָט געהערט צו אונדזער קרייז, פלעגט טאָג און נאַכט זיצן איבער ביכער, שטודירט שפראַכן, שפּעטער אַוועק קיין אויסלאַנד שטודירן.

און ישראל בן ט"ף שפּירא מק"ק סיניי — אַזוי פלעגט ער אונטערשרייבן זיינע קאָרעספּאָנדענצן אין „המליץ". אַ יונג, רירעוודיק און זייער אינטעליגענט בחורל. ווי פלעג איך אים מקנא זיין, וואָס זיין נאָמען זעט מען אַזוי אָפט אויף די עמודים פון „המליץ". איך האָב גאָר זעלטן געהאַט אַזאַ זכיה און פלעג זיך טרייסטן דערמיט, וואָס דאָס איז מסתמא דער זכות פון זיין פאָטער — אַ העברעאישער שרייבער, געוואוינט אין סיניי, סואוואַלקער גובערניע. ישראל שפּירא האָט געלערנט תורה און חכמה אין קאָוונע און האָט טאַקע זוכה געווען צו אַ הויכן וויסנשאַפטלעכן מעמד דאָ אין אַמעריקע. געווען העכער 30 יאָר פירער פון סעמיטישער אָפּטיילונג אין דער מלוכה ביבליאָטעק אין וואַשינגטאָן.

איך האָב אָנגערופן בלויז עטלעכע נעמען פון פּערזאָנען, וועלכע האָבן שפּעטער געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָל אין דער יידישער וועלט. איך וועל נאָך דערמאָנען אברהם רייזען, וועלכער האָט אין יענע יאָרן געדינט אין קאָוונע ווי אַ זעלנער און געשפּילט אין מיליטערישן אָרקעסטער. אין זיינע זכרונות דערמאָנט ער וועגן אונדזער גרופּע.

* * *

אַ גרופּע יונגע בחורימלעך האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיט מטושטשע, ניט אויסקריסטאַליזירטע געדאַנקען אין קאָפּ; האָבן שטודירט געשיכטע, פּאָליטישע עקאָנאָמיע; אויף געזעלשאַפטלעכע צייט־פראָבלעמען געזוכט אַן ענטפער אין די זשורנאַלן „וועסטניק יעוראָפּי", „רוסקאָיע באָגאַטסטוואָ", „מיר באָזשי" און אחד העמ „השלח". יידישע פראָבלעמען און אַלגעמיינע זיינען ניט געווען ביי אונדז אָפּגעטיילט. מיר זיינען שוין גאַנץ ווייט געווען פון יענעם שפלן השכלה־פעריאָד מיט זיין „אדם בצאתך ויהודי באהליך" (אַ מענטש פאַר דער וועלט און אַ יידישער שטובֿ); מענטש און יידישער מענטש זיינען ביי אונדז געווען הייַנט הך — דאָס זעלביקע. די אַלגעמיין־מענטשלעכע פראָבלעמען האָבן מיר געוואָלט פאַרפלאָנצן און געבן פאַר זיי אַ לייזונג אויך אויפן יידישן באָדן. אומבאַוואוסט זיניק נאַציאָנאַל־געשטימט (אַזאַ געפיל איז ביי אונדז, אויסגעהאָדעוועטע אין אַזאַ געדיכטן קאָלירפולן יידישן ישוב ווי קאָוונע, געווען פשוט אַ נאַטור־זאַך), — האָבן מיר געמאַסט די אָסימילאַציע מיט איר פּנימלאָזיקייט, מיט איר שיפלות, מיט איר נעגאַציע פון אַלע יידישע נאַציאָנאַליסטאָרישע ווערטן.

איך דערמאָן זיך מיט וואָס פאַר אַ פרייד מיר האָבן באַגעגנט דאָס דערשיינען פון „השלח". אחד העם איז שוין לאַנג געווען אונדזער גייסטיקע אומרו; מיר האָבן געפּיבערט מיט די פּראָבלעמען, וואָס ער פלעגט אַזוי שאַרף אַוועקשטעלן, אַנאַליזירן. אונדזער וועלט־אָנשויאונג, ווי געזאָגט, איז נאָך דאָן געווען גאַנץ מטושטש. מיר האָבן וויייט זיך נאָך ניט אָריענטירט, ווי אַזוי אחד העם קוקט אויף די סאָציאַלע פּראָבלעמען. מיר זיינען געווען געשטימט סאָציאַליסטיש; אַ וועלט פון יושר און גערעכטיקייט פאַר אַלע מענטשן, דערין אויך די יידן, וועט זיין נאָר אַ סאָציאַליסטישע. אונדזער סאָציאַליזם איז געווען פונקט אַזוי צעשוואומען ווי אונדזער נאַציאָנאַליזם.

צו אונדזער גרופע האָט געהערט אַראָן דעוועניששקי, דער שפּעטערדיקער א. ווייטער. ער איז געווען די צענטראַלע פיגור פון אונדזער קרייז. אים האָבן דעמאָלט דער עיקר אינטערעסירט סאָציאַלע פראָבלעמען. זיינע העברעאישע שירים זיינען געווען דורכגענומען מיט רעוואָלוציאָנער־סאָציאַליסטישן פאַטאָס. מיר פלעגן די שירים אויסלערנען אויף אויסנווייניק, ווייל וואו צו דרוקן האָט ער ניט געהאַט. דער עיקר פלעגט ער אין מיר „אַריינזאָגן" די שירים, פלעגט מיך רופן זיין „מוזע", ווייל צוליב מיין גוטן זיכרון דעמאָלט פלעג איך צו יעדער צייט קאָנען דעקלאַמירן זיינס אַ לידל, וואָס ער אַליין האָט שוין ניט געדענקט. באַזונדערס פאָפולער ביי אונדז זיינען געווען זיינע צוויי שירים: „המלחמה בנשר" (די מלחמה מיטן אָדלער) און „גשמים" (רעגנס); דאָס ערשטע — אַן אַלעגאָרישע פאַעמע וועגן אַן אויפשטאַנד פון די פויגל קעגן אָדלער, דעם קיניג פון די עופות — זיי ווילן אים מער ניט האָבן פאַר אַ מלך איבער זיך. אין די „גשמים" וויינט דער הימל איבער אַלע עוולות און צרות, וואָס די אָרעמע מענטשהייט ליידט אונטן אויף דער ערד. די רעגנטראָפנס זיינען פול מיט גיפט, ווייל — (איך ציטיר אַ פערז):

כי במו תמצאו את זעת הפועל
העבד הנרצע עד ביאת הגואל —
את דמעות העני, הדמעות המרות,
שיומו אך רעב שחייו אך צרות,
הנושא את סבל העשיר על שכם, —
את דמעות ילדיו, הרעבים ללחם...

(אין זיי געפּינט איר דעם שוויים פון אַרבעטער, אַז דעם אייביקן שקלאַף ביז זיין משיח וועט קומען; אַז די ביטערע טרער פון אָרעמאַן, וואָס זיין טאָג איז בלויז הונגער, זיין לעבן בלויז צרות, וואָס טראָגט אויף זיך די לאַסט פון גביר — די טרערן פון זייַנע קינדער, וואָס זיינען הונגעריק נאָך ברויט).

נאָכן גייסטיקן פּעסימיזם, מיט וועלכן דאָס גאַנצע ליד איז דורכגענומען, האָט ווייטער געפונען פאַר נויטיק צוצוגעבן אַ טרייסט־פערז; דער לעצטער אַקאָרד איז:

עוד ישבר עגל זהב,
יוסר גם הכתר,
ובמקום הקינות עתה
שירת חירות תושר.

(ס'וועט צעברעכן ווערן דאָס גאָלדענע קאַלב, מ'וועט אויך די קרוין אַראָפּוואַרפן, און אַנשטאָט די איצטיקע קלאָגלידער וועט מען זינגען פרייהייט־לידער).

אויף אונדזערע צוזאַמענקונפטן פלעגן מיר נאָכן דע־
קלאַמירן די „גשמים" גלייך טאָקע אויפזינגען אַ שירת
חירות — די „מאַרסעליעזע" אָדער ענלעכס.

אָט אַזוי האָבן מיר געשוועבט אין די וואָלקנס, גע־
שליידערט אויף די כוואָליעס פון נאָך ניט אויסקריסטאַ־
ליזירטע נאַצאַנאַלע און סאָציאַלע שטראָמען. די עווא־
לוציע האָט דאָך זיך דייטלעך געזומען אָנמערקן — מער
אויף לינקס (לויט דער היינטיקער טערמינאָלאָגיע) —
צו רעוואָלוציע, צו סאָציאַליזם. דערצו האָט ווידער אַמאָל
גורם געווען אַ סך די שטאָט קאָוונע. ניט ווייט פונעם
פּרייסישן גרענעץ, איז קאָוונע געווען אַ הויפּטצענטער,
דורך וועלכן ס׳פלעגן גיין די טראַנספּאָרטן אומלעגאַל
ליטעראַטור פון אויסלאנד. דירות פון פּערזאָנען, וועלכע
זיינען געווען ריין פון יעטווידן חשד, פלעגן אויסגענוצט
ווערן אויף צו פּאַרבאָהאַלטן צייטווייליק די ליטעראַטור,
איידער מען טראַנספּאָרטירט זי וויטער איבער רוסלאַנד.
ביי מיר אין צימער פלעגט אָפט אָפשטיין גאַנצע וואָכן
אַ וואָליזע מיט ליטעראַטור. פלעג איך טאָקע טאָג אוו
נאָכט טרינקען פון „געהיימען קוואַל" — לייענען אָן אַ
סדר און אָן אַ סיסטעם אַלץ וואָס איך פלעג געפינען.
איך דערמאָן זיך, אַז פּלעכאַנאָוס פּאָלעמיש בוך „נאַשי
ראַזנאָגלאָסיא" האָב איך גלעלייענט נאָך אַיידער איך האָב
געהאַט אַן אַנונג וועגן דער עקזיסטענץ גופא פון נא־
ראָדניקעס און מאַרקסיסטן. אַזעלכע ווערק ווי סטעפּ־
ניאַקס ראַמאָן „אָנדרעי קאָזשוכאָוו", „אוטערערדיש רוס־
לאַנד" און ענלעכע פלעגן שפּייזן די רעוואָלוציאָנערע
ראָמאַנטיק. די ליטעראַטור פון די פּאָרגייער פון „בונד"—
די „גרופּע יידישע סאָציאַל דעמאָקראַטן פון רוסלאַנד",
וועלכע האָט שוין דאָן אַרויסגעגעבן אין שווייץ) דעם „יידישן ארבעטער", באַזונדערס די אָמעריקאָנער
רעוואָלוציאָנער־סאָציאַליסטישע ליטעראַטור אין יידיש,
די זשורנאַלן „צוקונפט", „נייע צייט" א. א. — האָבן צו־
געשמידט אונדזער אינטערעס צו די רעוואָלוציאָנער־סאָ־
ציאַליסטישע פּראָבלעמען, באַקלידט אין אַ יידישן לבוש.

דער באַלאַנס צווישן ציוניזם און סאָציאַליזם האָט זיך
ביי פיל פון אונדז אַ בויג־געטאָן שאַרף אין דער זייט
פון לעצטן. אומזיסט האָט שמואל טשערנאָוויץ, מיינער
און וויטערס אינטימער פריינט, זיך באָמיט מיט זיין
גאַנצן וויסן און רעדנער־טאַלאַנט אונדז צו איבערצייגן,
אַז „מיר וועלן אין פּאַלעסטינע אויסבויען אַ סאָציאַליס־
טישע געזעלשאַפט" — ס׳האָט וויניק גהאָלפן. וויטער
איז שוין דאָן געווען אָן אויסגעשפּראָכענער קעגנער פון
ציוניזם, ער האָט שוין פּאָרן אומלעגאַלן „וועקער", אַר־
גאָן פון בערשטער־בונד, אָנגעשריבן אָן אַרטיקל „ציוניזם
און סאָציאַליזם". איך האָב זיך נאָך אַביסל געווואקלט און
צום 1טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל נאָך געזאַמלט
אונטערשריפטן אונטער אַ „מאַניפעסט פון יידישן פאָלק"
צום קאָנגרעס. אָבער מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז
צו אונדז דערגאַנגען אַ קליין קוואַדראַט־בראָשורל מיט אָן
אָנדער „מאַניפעסט" — וועגן דער גרינדונג פון „אַלגע־
מיינעם יידישן אַרבעטער־בונד אין רוסלאַנד און פּוילן"—
אָט דער מאַניפעסט האָט פּאַרענדיקט די עוואָלוציע אין
אונדזערע שטימונגען — מיר זיינען אַריין אין „בונד".

מיר האָבן בחוש געפילט, אַז עס הויבט זיך אָן פּאַר
אונדז אַ ניי לעבן, עס עפנט זיך אויף אַ נייע וועלט, אַ
געהיימענישפולע, ראָמאַנטישע. יעדער פון אונדז טראָגט
איצט אַ גרויסן סוד אין האַרצן, מוז איצט קאָנטראָלירן
יעדעס וואָרט, וואָס ער רעדט אַרויס. דער עיקר האָט מען
מיט אונדז אייגנגענעלט דעם ענין „קאָנספּיראַציע", וואָס
האָט באַדייט האַלטן אַ סוד וועגן עפּעס אַ רעוואָלוציאָנערן
ענין. דערביי האָט מען ווי אַ תורה שבעל פּה איבערגע־
געבן אַ כלל פון נח פּאָרטנאַי: „וויסן (אַ רעוואָלוציאָנערן
סוד) מוז בלויז דער יעניקער, וואָס דאַרף, אָבער ניט דער
וועט עס קנען" — מעג עמעצער זיין דער גרעסטער בעל
סוד, דער גרעסטער קאָנספּיראַטאָר, אָבער אויב מיט דעם
ענין דאַרף ער זיך דירעקט ניט פּאַרנעמען, טאָר מען אים
וועגן דעם ניט דערציילן. נח איז, ווי באַוואוסט, געווען א
לערער אין אַ מלוכה־שול אין קאָוונע, איז געווארן סוף
1895 אַרעסטירט און פאַרשיקט קיין סיביר. פון אונדזער
גרופּע האָט אים קיינער ניט געקענט; וועגן זיין טעטיקייט
און פּערזענלעכקייט זיינען צווישן אונדז אַרומגעגאַנגען
בלויז לעגענדעס.

בראש פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין קאָוונע
איז דעמאָלט געשטאַנע לעאָ בערנשטיין, זייער אַן אינטע־
ליגענטער יונגערמאַן (אַ ווילנער, איינער פון די פּיאָנערן
פון בונד, אַ נאָענטער מיטאַרבעטער פון אַרקאַדי קרעמער).
ביי אים אין שטוב אין קאָוונע איז פאָרגעקומען (סעפּט.
1898) דער צווייטער צוזאַמענפאָר פון „בונד", וואָס איז זיך
צונויפגעקומען נאָך די גרויסע אַרעסטן פון זובאַטאָוון,
וועו דער גאַנצער צענטראַל־קאָמיטעט און די דרוקעריי
פון דער „אַרבעטער־שטימע" אין באָברויסק זיינען דורכ־
געפאַלן. בערנשטיין האָט זיך שטאַרק באָמיט צוצוציען צו
דער באָוועגונג וואָס מער פון דער אינטעליגענץ, —
געפינען צווישן דער שילער־יוגנט אָזעלכע, וועלכע צייי־
כענען זיך אויס מיט זייער „סימפּאַטישן געדאַנקענגאַנג".
אַרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט האָט מען אונדז נאָך ניט אָנ־
געטרויט: צו יונג געווען, צו גרין, צו אומפּראַקטיש.
האָבן מיר חוץ דער פּראָפּאגאנדע־אַרבעט צווישן דער אינ־
טעליגענץ געפירט אָזאַ אַרבעט אויך צווישן די אַרבע־
טער — געלערנט פאָליטישע עקאָנאָמיע לויט די ברא־
שורן „פון וואָס איינער לעבט", „שכירות", „אַרבעטס־
טאָג", „צאַר הונגער" א. דגל. פאָרן גיין אויף אַ קרייז
פלעג איך זיך איבערטאָן אין אָן אַרבעטער־בלוזע און
בכלל זיך באָמיט אויסצוזען ניט ווי אָן „אינטעליגענט";
אויף מיינע „תלמידים" האָב איך געקוקט אין אַ געוויסער
הינזיכט ווי אויף העכערע פּאַר מיר וועזנס — זיינען
זיי דאָך דער „אמתער פּראָלעטאַריאַט". איינער פון זיי —
שמואל דער געלער (בלומענפעלד), אַ בערשטל־מאָכער,
איז געווען אַ פילאָסאָפישער טיפּ פון אַ פאָלקסמענטש. ער
איז געווען צו מיר שטאַרק צוגעבונדן און איז אויך גע־
וועו מיין פאָרבינדונג־מאָן מיטן „קאָמיטעט".

ווינטער פלעגט מען פירן די קרייזן אין די פּאַר־
שטעט, וואו ס׳האָט געוואוינט דער עיקר די אַרעמקייט —

אין סלאבאדקע (פון יענער זייט וויליע), אויפן גרינעם באַרג, אין אַלעקסאַט (פון יענער זייט ניעמאַן). זומער האָבן מיר זיך אַריבערגעקליבן אין שויס פון דער נאַטור — אין אַלעקסאָטער וואַלד, אויף פּעטראַווקע (המשך פון גרינעם באַרג); ביידע — שיינע מאָלערישע געגנטן, געדיכטע וועלדער, אַן אויסבליק אויפן אַרום פון ביידע טייכן ניעמאַן און ווילייע. אינעם אַלעקסאָטער וואַלד איז געווען אַ בערגל מיט אַן אַלטאַנע, פון וואַנען נאָפּאַלאָן זאָל האָבן (1812) אָבסערווירט דאָס אַריבערגיין פון זיינע חיילות איבערן ניעמאַן אויפן וועג קיין מאָסקווע. דאָרטן איז אויך אברהם מאַפּו געזעסן און געשריבן זיין „אהבת ציון". די פּרעכטיקע נאַטור אַרום האָט באַאַפּטיקט זיין פאַנטאַזיע און ער האָט זיך געזעסן זיצן אויפן הר הכרמל און מאָלן די אייגנאַרטיקע פייזאַזשן פון ציון...*)

אין אַ מאָלערישן טאָל אויף פּעטראַווקע איז געשטאַנען אַן אַלט הילצערן הויז, וואו ס'פלעגט האָבן געוואוינט זומערצייט דער גרויסער פּוילישער דיכטער מיצקעוויטש. דער טאָל האָט זיך טאַקע געפּופן מיצקעוויטש-טאָל. די ליטווינער האָבן שפּעטער פונאַנדערגעבויט די גאַנצע פּעטראַווקע-געגנט און דורכגעפּירט אַ גאַס פאַרבײַ מיצקעוויטש-הויז. אָט דורך דער גאַס פלעגט מיין וועג פּירן ווינטער און זומער 1940, צום שטערבלעך קראַנקן חבר נח פֿאַרטנאי, וועמ מיר זיינען ביידע געווען וואַרשעווער פּליטים אין קאָוונע. נח האָט מיר דערציילט, אַז ער פלעגט אויך אין יאָר 1895 פּירן קרייזן אין מיצקעוויטש-טאָל אויף פּעטראַווקע.

איינער פון מיינע קרייזן איז באַשטאַנען פון אַרבעטער-קאָנזשאַרטניקעס (וואָשאָווניקעס), וועלכע האָבן געאַרבעט ביים צוגויפשטעלן און פונאַנדערנעמען די געהילץ-פּליטן, וואָס פלעגן גיין מיטן ניעמאַן און ווילייע קיין פּרייסן. דער דאָזיקער פאַך האָט געציילט עטלעכע הונדערט אַרבעטער. זיי האָבן געוואוינט דער עיקר אין סלאָבאָדקע און אויף יאַנעוואר גאַס ביי דער ווילייע. שוועך פאַרפראָצעווועטע האַרעפאַשניקעס, פון פּריסטן באַגינען ביזן אָוונט שטיין ביז העלפט אין וואַסער, אונטער דער ברענענדיקער זון, זייער אַן אָפּגעשטאַנענער עלעמענט, דאָס רוב אַנאַלפאַבעטן, קוים געקענט אַביסל עברי. עכטע פאָלקס-מענטשן, האָבן זיי ליב געהאַט נגינה און חזנות. וועמ מען פלעגט אין שטאָט אַראָפּברענגען אַ חזן צו דאָוונען „אויף בילעטן" — איז „חברה קאַנזשאַרט" געווען די ערשטע אַדורכצורייסן דעם פאָליציישן קאָר-דאָן ביים בית-מדרש און זיך אַריינבאַקומען אַן בילעטן. געווען צווישן זיי עטלעכע גאַנץ פעאיקע מיט איינגעבוירענער אינטעליגענץ, מיט אַ רעוואָלוציאָנערן חוש; ס'איז מיר געווען אַ נחת צו קוקן, ווי זיי וואַקסן אויס פון שפּלע, פאַרטעמפּטע יונגען „באַוואוסטזיניקע פּראָלעטאַריער".

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, איז קאָוונע געווען אַ וויכטיקער צענטער פון אומלעגאַלן ליטעראַטור-טראַנספּאָרט*). זומער פלעגט מען אַזעלכע טראַנספּאָרטן אַריבערנעמען פון אַלעקסאָטער זייט אויף שיפלעך, וואו ס'איז געווען אָנגעלאדעוועט גרינס און אויפּס פון די אַרומיקע דערפער פאַר די קאָוונער מערק. ביי דער פאָנטאָנער בריק איבערן ניעמאַן פלעגן שטיין סטראַזשניקעס און זיי פלעגן אָפּשטעלן און רעווידירן דעם באַגאַזש ביי פאַרדעכטיקע דורכגייער און דורכפאָרער, פלעגט זיכערער זיין דער טראַנספּאָרט מיט שיפלעך. איינמאָל האָט מיר אָנפאַרטרויט שמואל דער געלער, אַז ס'איז אָנגעקומען אין אַלעקסאָט אַ גרויסער טראַנספּאָרט ליטעראַטור; מען וועט אים אַריבערנעמען אויף אַ שיפל מיט גרינס און אויפּס; צוויי חברים-קאָנזשאַרטניקעס פון מיין קרייז וועלן זיך דערמיט פאַרנעמען, מיין מיסיע איז — זיין ביים בערג טייך און פון דערווייטנס פאַרזיכטיק זיך צוקוקן, צי אַלץ גייט כשורה.

אַ גאַנצע נאַכט געפּיבערט, ניט געקענט איינשלאָפן. גאַנץ באַגינען בין איך שוין געווען אויף מיין פּלאַץ. ביים ברעג אַ טומל, אַ געפּילדער, שיפלעך קומען־אַן און גייען־אָפּ. מען לאָדעוועט־אויס די גרינס און אויפּס אויף וועגענער און פורלעך... איך דערקען מיינע ביידע חברים, זיך מיט האַרצקלאָפענישן, לאָז פון זיי קיין אויג ניט אַראָפּ. פלוצלינג דערהער איך ווי זיי ביידע הויבן זיך אַן קריגן און זידלען מיט די מיאוסטע ווערטער. דער רוסישער „מי שברך" איז געפלויגן אין דער לופט אין פאַרשטיין, וואָס דאָרטן קומט־פאָר און ווי קומט צו זיי אַזאַ העסלעכער ניבול־פּה. אַזוי זיך קריגנדיק און זידלענדיק האָבן זיי פון שיפל אויסגעלאדעוועט אַ פורל קערב און זעק מיט „גרינס" און זיינען אַוועקגעפאָרן. ביינאַכט האָבן מיר זיך געטראָפן און זיי האָבן מיך „אויפגעקלערט": ס'האָט זיך זיי געדוכט, אַז עפּעס אַ „שפּיק" (שפּיאָן) דרייט זיך אַרום אויפן ברעג. נו, זיינען זיי אַרויס מיט אַזאַ לשון — זאָל אים און אַלעמען אַרום ניט איינפאַלן, אַז זיי האָבן עפּעס אַ שייכות צו דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג.

אַזאַ מין אַרבעט האָט מיך דעמאָלט מער געצויגן ווי דאָס קנעלן אין די קרייזלעך. אינגיכן האָב איך באַקומען אַן אַנדער מיסיע, וואָס האָט שוין גאָר באַזונדערס מיך אויפּגעהויבן אין מיינע אייגענע אויגן. אַ פּאָר וואָכן פאַרן 1טן מאַי (1899) רוימט מיר איין שמואל דער געלער, אַז דער קאָמיטעט האָט מיך באַשטימט פאַרן רעדנער אויף דער מאַי-פאַרזאַמלונג, איך זאָל זיך צוגרייטן דערצו. צייט און אָרט און ווי אַזוי — וועט מען מיר שוין אי־ן בערגעבן.

אַ קאָלטער פרילינג־אָוונט. ביי יעדער וויקל זיך אַרומגעקוקט, צי שלעפּט זיך ניט נאָך אַן „עק" (שפּיאָן). איך וייס בלויז, אַז מיין וועג דאַרף פירן צו די געביידעס פון די נייע קאָזאַרמעס ביי דער זייט פון נייעם פּלאַן. ביים וויקל פון אַ מויער טויכט פּאָר מיר אויף עפּעס אַ פּיגור און לעכערט מיך אַדורך מיט אַ פּאָרשנדיקן

*) זע אין דעם בוך „ליטע": בעל־דמיון, „מאַפּו".

*) געוויער וועגן „בונד" זע מיין אַרבעט „דער בונד אין ליטע" וואָס גייט אַריין אין צווייטן באַנד „ליטע".

בלִיק. איך דערקען אַ טייערן, אַ נאָענטן, מיינע אויגן פינק־
לען מיט ליבע און דאַנק.

— שבתי, — גיב איך אַ מורמל... — צבי, —
פליסטערט מיר אַן ענטפער : — רעכטס ביזן געסל, נאָכ־
דעם לינקס, עס שטייט אַ פּאַטרול...

ביים צווייטן פּאַטרול די זעלביקע פּראָצעדור און —
איך בין שוין אינעווייניק. אַ גרויסער בנין פון אַ ניט־
פֿאַרענדיקטער קאַזאַרמע. די וועגט נאָך ניט אינגאַנצן
אָפּגעטינקעוועט ; אַ פּאָדלאָגע פון נייַ־געהובלטע ברע־
טער. פון אַזעלכע ברעטער אויף שפּאַרעס אַ פּאָר לאַנגע
טישן. אויף דער וואַנט — פון גרינעם סכך אויסגע־
קינצלט ווערטער : „זאָל לעבן דער 1טער מאַי!" ס׳הענגט
אַ רויט שטיקל טוך, אויף איר אויסגענייט : „אַלגעמיינער
יידישער אַרבעטער־בונד אין רוסלאַנד און פּוילן" און
נאָך עפּעס אַן עמבלעם, ענלעך צו צוויי הענט, וואָס גיבן
זיך שלום עליכם (דעמאָלט דער סימבאָל פון אַרבעטער־
אחדות). אין געביידע אַ הונדערט חברים און חברטעס:
מען רעדט שטיל און דאָך פילט מען זיך אויפגעלייגט,
יום־טובדיק. לויט אַ געגעבענעם צייכן ווערט פייערלעך
שטיל. איך נעם אַראָפּ דאָס היטל, שטעל זיך אַוועק
בייםווינקל אינמיט פון צווויי טישן און הויב־אָן ריידן.
מיין האַרץ קלאַפּט, אין האַלדז שטיקן מיר די ווערטער,
וואָס רייסן זיך אַרויס פון מויל און שלאָגן זיך אָפּ
אויף די קאַלטע נאָך נאַסע וועגט פון דער צאַרישער
קאַזאַרמע.

— חברים, — פֿאַרענדיק איך, — מיט אייערע הענט
בויט איר די קאַזאַרמעס פֿאַרן צאַרישן מיליטער, די
פעסטונגען פון בלוטיקן רעזשים, ס׳וועט אָבער קומען
אַ צייט, ווען אָט די קאַזאַרמעס וועלן פֿאַרוואַנדלט ווערן
אין קברים פון צאַריזם...

אַ געשפּאַנטע שטילקייט דויערט אַ פּאָר מינוט. עט־
לעכע חברטעס הויבן אָן שטיל, אינגעהאַלטן זינגען אַן
אַרבעטער־ליד, דער גאַנצער עולם האַלט זיי אונטער אין
די זעלביקע געדעמפּטע טענער.

אין דעצעמבער דעם זעלביקן יאָר בין איך אָנפּאַר־
טרויט געוואָרן מיט נאָך אַ וויכטיקער מיסיע — צופּאָרן צו
דעם גרענעץ און אַריבערנעמען אַ וויכטיקן חבר, וואָס
קומט פון אויסלאַנד. איך האָב פּאַרשטאַנען, אַז דאָס מוז
זיין עמעצער פונעם אויסלענדישן קאָמיטעט פון „בונד",
יענער קאָמיטעט, וועלכער גיט אַרויס דעם „יידישן אַר־
בעטער", וועלכער שיקט צו אונדז די טראַנספּאָרטן לי־
טעראַטור — יענע גייסטיקע שפּייז, מיט וועלכער איך
האָב זיך ניט געקענט אָנזעטיקן.

די פֿאַרבינדונג מיט דעם גרענעץ איז געווען ביי
די חברים בערשטער־אַרבעטער פון ווילקאָווישק און
וועזשבאָלאָווע. איך בין אָנגעקומען קיין ווילקאָווישק
פרייטיק שפּעט אין אוונט. ס׳האָט געבראַכט אַ שטאַרקער
דעצעמבער־פראָסט. לאָנג זיך געשלעפּט צופוס איבער קרו־
מע געסלעך ביז וואָנען איך האָב זיך דערשלאָגן צו וועג־
מען איך האָב געדארפט. איבערגענעכטיקט ביים חבר
און אויף מאָרגן באָגינען, ס׳איז נאָך פינצטערלעך גע־
ווען (מען זאָל ניט באָמערקן אין שטעטל אַ נייעם מענטשן),
זיינען מיר אַוועקגעפֿאָרן קיין ווערזשבאָלאָווע. געווארט
אַ גאַנצן טאָג עפּעס אין אַ כאטקע, געשיקט כסדר שליחים
אויף „יענער זייט", וואוהין דער חבר האָט געדאַרפט
אָנקומען — ניטאָ! איך בין געוואָרן שטאַרק אומ־
רואיק — אפשר אַ דורכפאַל, אַן אַרעסט?... די חברים
האָבן מיך אָבער פֿאַרזיכערט, אַז דער גרענעץ איז „ריין",
אַן „אייזערנע בריק". אויב אַ דורכפאַל — וואָלטן זיי
גלייך געוואוסט וועגן דעם.

אַ פֿאַרצווייפלטער, אַ צעבראָכענער בין איך ביינאַכט
צוריק אַוועק קיין קאָוונע. דאָ האָב איך זיך דערוואוסט
אַז דער פֿאַרשוין איז שוין אַריבער בשלום. ס׳איז דאָ
אַ טעלעגראמע. איך האָב לייכט אָפּגעאָטעמט.

דער דאָזיקער „פֿאַרשוין" איז געווען ח׳ דזשאָן מיללֿ,
וועלכער איז געקומען ווי אַ דעלעגאַט פון אויסלענדישן
קאָמיטעט צום 3טן צוזאַמענפאָר פון בונד, וואָס איז טאָ־
קע יענע טעג פֿאַרגעקומען אין אַ דירה אויף דער בריק־
גאַס.

* * *

די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג פון בונד אין די צפון־
מערבדיקע גרענעץ־געביטן פון גרויסן רוסלאַנד האָט
שטאַרק באַאומרואיקט די צאַרישע רעגירונג. זי האָט
איבערגעגעבן דעם גאַנצן ראַיאָן פון בונד אין רשות פונעם
שעף פון דער מאָסקווער „אָכראַנע" (פּאָליטישע געהיימ־
פּאָליציי), דעם באַרימטן זובאַטאָוון, וואָס האָט אין די
גרעסערע שטעט פון בונדישן ראַיאָן פֿאַרלייגט אַ נעץ
פון אייגענע שפּיאָנען, אָן וויסן אפילו פון דער אָר־
טיקער זשאַנדאַרמעריע. אַזאַ חברה איז אויך אָנהויב
1900 אָנגעקומען צו אונדז אין קאָוונע. מיר האָבן גע־
פילט עפּעס נייַע פֿאַרדעכטיקטע פֿאַרשוינען אַרום אונדז.
אונדזער „קאָנטר־שפּיאָנאַזש" האָט אָנטדעקט אָפּילו זייער
פירער. אַ הויכער בלאָנדער זשאַנדאַרמען־אָפּיציר, האָט
געטראָגן איבערן מונדיר אַ ספּאָרט־מאַנטל מיט אַ קא־
ראָקולענעם קראגן האָרט ביים האַלדז און אַ קאַראָקול־
היטל. מיר האָבן אויסגעשפּיאָנירט דעם האָטעל, וואו
ער האָט געווויינט, דעם רעסטאָראַן (ביי שומאָנען אין
גובערנאַטאָרס גאָרטן) וואו ער פלעגט עסן. אַ חבר, אַן
אָנגעשטעלטער אין גרויסן וויין־געשעפט פון קאָפּלאָן
אויפן נייעם פּלאַן, האָט איבערגעגעבן, אז אַזאַ פֿאַרשוין
קומט אָפט אַריין טרינקען אַ גלאָז ווייַן. חברה האָט זיך
פֿאַרלייגט אים צו ליקווידירן, איידער ער ליקווידירט
אונדז. פון אַ סך פלענער איז מיר געפעלן געוואָרן אייַ־
נער, וועלכער האָט אויסגעזען צו זיין פּראַקטיש דורכ־
פירבאַר.

ס׳איז שוין געווען סוף מערץ. דער ניעמאַן און די
וויליע האָבן געהאַלטן ביים „אָוועקגיין" (זיך באַפֿרייען
פון אייז) ; געווייַנטלעך פלעגט „גאַנץ קאָוונע" זיין אויף
דער נאַבערעזשנע, ביים גאַי, וואו ס׳פֿאַלן צונויף ביידע
טייכן, צו זען דאָס פּרעכטיקע בילד, ווי די אייז־קריעס
הויבן זיך אויף הויך, גלייכן זיך אויס כמעט מיטן סאַמע
ברעג, וואו אַלע מענטשן שטייַען. אין דער געדיכטער
מאַסע מענטשן אַריינשטופן איינעם אין וואַסער, באַדעקט
געדיכט מיט אייז־קריעס — איז געווען גאַנץ לייכט...

חברה (אַ פּאָר קאָנזשארטניקעס זיינען געווען פון די אַק־טיווסטע אין דער אונטערנעמונג) האָט טאָג און נאַכט גע־היט דעם פּאַרשוין. ווען דאָס אייז וועט רירן, וועט ער מסתמא געווויס זיין ביים ברעג... האָט זיך אָבער דער פּאַרשוין*) מקדים געווען און דעם 5טן אַפּריל 1900 (צום 2טן סדר) דורכגעפירט אַ מאַסן־אַרעסט. מ׳האָט אונדז אַלעמען אַוועקגעפירט, יעדערן באַזונדער, מיט צוויי זשאַנ־דאַרמען־באַגלייטער, קיין מאָסקווע. אין דער זעלביקער צייט זיינען אויך דורכגעפירט געווארן מאַסן־אַרעסטן אין מינסק, ווילנע. זובאַטאָוו האָט דעמאָלט געמומען שאָפן די כלומרשט לעגאַלע אַרבעטער־באַוועגונג (ריין עקאָנאָמי־שע, אָן פּאָליטישע צוועקן) און האָט מיט די אַרעסטירטע געפירט זיינע געשפּרעכן, כדי זיי צו איבערצייגן, אַז זיי זאָלן מסכים זיין צו אָנפירן מיט אַזאַ באַוועגונג.

מיט מיר האָט זובאַטאָוו געהאָט צוויי לאַנגע גע־שפּרעכן, וואָס האָבן גדויערט צו עטלעכע שעה. ער

*) זיין נאָמען איז געווען געראַדי. אין 1905 בעת דער רעוואָלוציע געווען שעף פון דער פּאַלאַץ־וואַך ביי ניקאָלייען. אונדזער „דיעלא" האָט געפירט ספּירידאָוויטש. ביידע פון די פּעאיקסטע זובאַטאָוס מיטאַרבעטער. ספּירידאָוויטשן האָבן צו־געטוליעט די באָלשעוויקעס און לויט זייער אויפטראג אָנגע־שריבן אַ גרויס בוך וועגן דער טעטיקייט פון דער פּאַרטיי סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן.

האָט מיר דערביי געוויזן די פּראָקלאַמאַציע, וואָס דער צ. ק. פון בונד (מחבר איז געווען ח׳ נח) האָט אַרויסגעלאָזט קעגן אים, און איז געווען שטאַרק באַליידיקט, וואָס מ׳האָט אים דאָרטן אָנגערופן „צאַרישער הונט". „אַ פּאַרטיי — האָט ער געזאָגט — רופט ניט אָן איר פּאָלי־טישן קעגנער מיט אַזאַ נאָמען"... איך האָב געקוקט אויפן דאָזיקן „פּאַרטיי־קעגנער" מיינעם, וועלכער האָט ביי זיך אַזעלכע וואָגיקע „אַרגומענטן" ווי דעם גאָנצן אָפּא־ראַט פון דער צאַרישער זשאַנדאַרמעריע, פּאָליציי, טור־מעס, סיביר, קאַטאָרגע — און געטראַכט: ווי ווער איך שוין אָמאָל פּטור פון דאָזיקן הונט...

נאָך דריי חדשים בין איך באָפרייט געוואָרן אונטער פּאָליציי־אויפזיכט. „איר דאַרפט זיך ניט מעלדן צו דער אָרטיקער פּאָליציי — האָט מיר דערקלערט ספּירידאָ־וויטש, — אויב אָבער איר פּאַרט אַריבער אין אַנדער שטאָט דאַרפט איר בלויז אונדז (אין מאָסקווע) מעלדן וועגן דעם."

אין קאָוונע בין איך געבליבן בלויז אַ פּאָר וואָכן און בין אַוועקגעפאָרן קיין האָמעל, זעלבסטפאַרשטענדלעך, ניט מעלדנדיק וועגן דעם דער מאָסקווער אָכראַנע. דער־מיט האָט זיך פאַרענדיקט דער קאָוונער פּעריאָד פון מיין לעבן.

לעאָן סאָוויזש

סילועטן פון אַמאָליקער קאָוונער אינטעליגענץ

ניט נאָר איצט אין אַמעריקע, נאָר אַפילו דאָן אין קאָוונע, צווישן 1904 און 1914, וועו איך האָב געהאַט די געלעגנהייט צו זיין אַ תושב אין דער צוקינפטיקער הויפּט־שטאָט פון דער ליטווישער רעפּובליק, האָט מען בא־טראַכט די „אינטעליגענציע" מיט יענעם אירָאָנישן שמייכל. מיט וועלכן מען קוקט אויף עפּעס, וואָס איז אַ דריטל נאָאיוו, אַ דריטל קינדיש־אומשולדיק און אַ דריטל פון אַ וועלט פון חלומות און פאַנטאַזיע...

צווישן די יידישע אינטעליגענט איז געווען אַ הייי־פעלע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, דענטיסטן און אינזשע־נירן. ניט אַלע יידישע אינטעליגענטן האָבן שטודירט אין אוניווערזיטעטן, נאָר מייסטנס די יונגעלייט, וואָס האָבן פאַרמאָגט פיינע פּאָזיקייטן און אויך אַ דורשט צו אויפקלערונג, מיט אַן אָפּעטיט צו לערנען וויסנשאַפּטן און אַ הייסן וואונטש צו קעמפן פאַר פרייהייט. דאָס רוב אָבער האָבן ניט געהאַט די מיגלעכקייט צו דערפילן זייע־רע גייסטיקע שטרעבונגען צוליב דעם עקאָנאָמישן דרוק און די באַגרענעצונגען פונעם צאַרישן רעזשים.

די דאָזיקע מענטשן האָבן זיך ניט געפונען אין אַ גינסטיקער טעטיקייט־אַטמאָספער, אין אַ נאָרמאַלער גע־זעלשאַפט. די יידישע אינטעליגענץ איז געווען אַ משונה־דיקע גרופּע פון עקסטרעמיקעס, ישיבה־בחורים, בטלנים, סטודענטן, פּראָפּעסיאָנעלע רעוואָלוציאָנערן, אַמאַטאָרן־

קאָוונע איז אין די ערשטע יאָרן פון דעם יאָרהונ־דערט געווען אַ היפּשע לעבעדיקע גובערנסקע שטאָט און אַן ערשטקלאַסיקע מיליטעריש פעסטונג מיט אַ

ציווילער באַפעלקערונג פון אַרום פינף און זעכציק טויזנט נפשות און מיט אַ מיליטעריש גאַרניזאָן פון 15 טויזנט סאָלדאַטן און אָפיצירן. דער יידישער ישוב האָט געציילט אַן ערך 25 טויזנט נפשות, אויב ניט מער. די שטאָט איז געווען אַ באַדייטנדיקער צענטער פון האַנדל און אינדוסטריע. זי איז געלעגן ביים צוזאַמענגוס פון צוויי באַקאַנטע טייכן — דער ניעמאַן און די וויליע — אַ קורצער מרחק פון פרייסן און פונעם באַלטישן ים, און ווי אַן אייזנבאַן־סטאַנציע, וואָס איז אין אַ מיטלפונקט צווישן פּעטערבורג, וואַרשע, ליבוי און בערלין. אַ באַדייטנדיקער פאַרקער איז תמיד אָנגעגאַנגען אין עקס־פּאָרט־אימפּאָרט דורך קאָוונע און דער טראַנספּאָרט פון האָלץ און געהילץ „טראַפּטען" איבערן ניעמאַן האָט באַטראָפן הויכע קאַפּיטאַלן. קאָוונע האָט אויך געהאַט אַ היפּשע צאָל פאַבריקן פון טשוועקעס, דראָט, שלעסער, מאַשינען, אייזנווארג, שוועבעלעך, ביר־ברויערייען, תבואה און האָלץ־מילן און פאַרשיידענע ווערקשטאַטן. די קריסטן האָבן דאָמינירט אין דער אינדוסטריע, ווי למשל די טיל־מאַנס, שמידט, רעקאש, וואָס זיינען געווען טיפּן פון גרויס־פאַבריקאַנטן. די יידן האָבן געהאַט די אויבערהאַנט אין מיסחר, אין אַנגראָ־ און דעטאַל־האַנדל. אָבער אויך אין אינדוסטריע האָבן יידן געהאַט אַ פּלאַץ: איסר בער וואָלף, בלומענטאַל און סאָלאָוויטשיק אין ביר־ברויערייען, פינקעל־שטיין אין שוועבל־פאַבריקן, שואוואל — אין מאַשינען, סטראַסבורגער — אין האָלץ־מילן א. אַ. וו.

דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַן אַטמאָספערע פון וואוילזיין און אָפּטמאָל פון עשירות. דאָ איז אפשר געלעגן די דער־קלערונג ווי אַזוי די יידישע פּראָפּעסיאָנעלע אינטעלי־גענטן האָבן געלעבט אין אַזאַ שטאָט. מען האָט זיך גע־נויטיקט אין זיי, און מען האָט געקענט צאָלן פאַר זייער דינסט. מען האָט געדאַרפט דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, דע־טיסטן, אינזשענירן, מוזיקאַנטן, לערער. פון דעם קען מען אויך פאַרשטיין ווי אַזוי יונגעלייט, די קינדער פון פאַרמעגלעכע סוחרים און פּראָפּעסיאָנאַלן, האָבן זיך אַרום־געדרייט אַלס אינטעליגענטן מיט אידעאַלן אַלס זייער באַגאַזש, אָבער אָן דער הכנסה אין זייערע טשעמאָדאַנעס. די דאָזיקע אינטעליגענטן האָבן געלעבט אויפן חשבון פון טאַטע־מאַמען. אַנדערע האָט זיך איינגעגעבן זיך „אויס־צומענטשלען", צו באַקומען אַן „אַטעסטאַט זרעלאָסטי", צו ענדיקן אַן אוניווערזיטעט אין רוסלאַנד אָדער אין אויסלאַנד און צו ווערן אַ דאָקטאָר, אַן אַדוואָקאַט. אָבער דאָס זיינען געווען אויסנאַמען.

די יידישע אינטעליגענציע — פּראָפּעסיאָנעלע און האַלב־פּראָפּעסיאָנעלע, דערוואקסענע אָדער האַלב־געבא־קענע, רעוואָלוציאָנערע אָדער מעסיקע, ציוניסטישע אָדער בונדיסטישע, — האָט געהאַט איר אינפלוס אויפן לעבן פון קאָוונער ישוב. זי איז געווען די נשמה און דער דענקענדיקער אַפּאַראַט פון דער יידישער געזעלשאַפט. דער מאַטעריאַל פאַר פירערשאַפט ניט נאָר פאַר יידן, נאָר אויך פאַר דער ניט־יידישער וועלט — ניט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן פון אַרגערניש, האָט אַלע יאָרן אַרויסגעוואָקסן פון דער יידישער מאַסע. אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען, אַלע סאָציאַל־רעפאָרמיסטישע, רעוואָלוציאָנערע, סאָציאַל־דעמאָקראַטישע, סאָציאַליסטישע, ציוניסטישע, אַלע האָבן זיי אין קאָוונע אָנגעהויבן, אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלעבט זייערע יונגע יאָרן, אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעקעמפט זייערע ערשטע שלאַכטן. אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלערנט דעם אַלף־בית פון פּאָליטיק, אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלערנט דעם אַלף־בית פון אָרגאַניזאַציע. אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלערנט דעם אַלף־בית פון אַגיטאַציע. אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלערנט דעם אַלף־בית פון אַגיטאַציע. אַלע זיי האָבן זיי דאָרט אויסגעלערנט דעם אַלף־בית פון אַגיטאַציע.

דער „אַלטער" פיינבערג איז געווען אַ „דערגרייכ־טער", אַ זייל פון „סאָיוז פאַלנאָפּראַוויאַ יעוורעיעוו" (פאַר־באַנד פאַר פולע רעכט פאַר יידן). ער איז געווען ענג פאַרבונדן מיט יענער באַוואוסטער גרופּע פון יידיש־רו־סישע פּאָליטיקער, וועלכע האָבן אונטער דער פירער־שאַפט פון ווינאַווער, סליאָזבערג, געסען זיך באַטייליקט גלייכצייטיק אין דער קאַדעטישער (קאָנסטיטוציאָנעל־דע־מאָקראַטישער) פּאַרטיי אין אַרום דער רוסישער דומע (פאַרלאַמענט), ווי אויך אין באַשיצן די יידן קעגן צאַרישן ווילקיר.

דער „אַלטער" דר. פיינבערג איז געווען אַ פאַרבנרייכע אינטערעסאַנטע פערזענלעכקייט. ער האָט געהאַט אַחוץ וויסן אויך שטאָלץ און מענטשן־וועדע. ער האָט זיך ניט געלאָזט טרעטן מיט די פיס. ער האָט פאַרטראָטן דעם יידישן כבוד און אים פאַרטיידיקט, וואו ער האָט נאָר געקענט. הגם אַ יייד, האָט ער זיך דערדינט דעם טיטול פון אַ ציווילן געניראַל (דעיסטוויטעלני סטאַטסקי סאָוויעט־ניק). אָבער ער האָט ניט געטאָן, וואָס אַנדערע אויף זיין פּלאַץ האָבן יאָ געטאָן. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו שמדן, כדי צו ווערן אַ פּראָפּעסאָר אין אַ רוסישן אוניווערזיטעט, כאָטש ער האָט באַקומען אַ סך אַזוינע אײנלאָדונגען.

דר. פיינבערג האָט געלעבט ביז די ניינציקער יאָרן פון פאַריקן יאַרהונדערט — אַ גייסטיקער גיגאַנט ביזן סוף. איך האָב געהאַט די געלעגנהייט זיך צו טרעפן מיט דעם „אַלטן" דר. פיינבערג, וועו איך האָב אים אינטער־וויואירט פאַר אַן אַרטיקל אין „סעווערא־זאַפּאַדני טעלע־

גראַף". ער איז געווען אַן אינטעליגענט אין אמתן זין פון וואָרט. דאָס קאָנונער יידנטום האָט שטאָלצירט מיט אים און די קריסטלעכע וועלט האָט געהאַט אָפשיי פאַר אים. אַ יידישער גענעראל, וואָס האָט געקענט האַלטן אַ גלענצנדיקע רעדע אין העברעאיש, אַ וויסנשאַפטסמאַן, וואָס האָט דערגרייכט די אויבערשטע שטופן פון פעטערבורג און בערלין, און דערביי ניט אַוועקגעוואָרפן די סאַדאָוע גאָס אין קאָונע. אַרום אים איז באַשאַפן געוואָרן אַ לעגענדע, וואָס קאָונער יידן האָבן געווײַנטלעך קולטיווירט.

דאָס הויז פון דר. משה מאַטעס, וואָס איז שפּעטער געווָארן אַ טרעף־פונקט פון די ליטעראַרישע און ראַדיקאַלע קרייזן אין קאָונע, איז שוין דאָן אויך געווען ניט וויניק באַקאַנט. דר. מאַטעס און זיין פרוי אַנא סעמיאָנאָווּנאַ זיינען געשטאַנען נאָענט צו דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג און זיין הויז האָט געפונען אַ באַהעלטעניש אין דער צאַרישער צייט ניט איין סאָציאַליסטישער „בוגד במלכות".

צווישן דער קאָונער יידישער אינטעליגענץ האָט פאַרנומען אַ חשוב אָרט אבא באלאשער. אין זיין רייכער ביבליאָטעק האָט מען געקענט באַקומען בשתיקה אומלעגאַלע ליטעראַטור. ער אַליין איז געווען אַ גרויסער ידען אין ליטעראַטור און אין פילאָזאָפישע סיסטעמען.

די יידישע אַדוואָקאַטן האָבן דאָמינירט די יורידישע סצענע אין קאָונע. אַלס די הויפטשטאָט פון אַ גובערניע האָט קאָונע געהאַט דעם „אָקרושנאי סוד" (באַצירק געריכט) מיט אַ ציווילער און קרימינעלער אָפּטיילונג. די בעסטע אַדוואָקאַטן, צו וועמען יידן און ניט־יידן האָבן זיך געווענדט מיט זייערע געזעץ־פראָבלעמען, זיינען געווען אַבראָמסאָן, גידאַני, פינקעלשטיין און באַכראַך, אַלע „פּריסיאַזשני פאָוועריעניס". לעאָפאָלד דימענשטיין, אַ „טשאַסטני פּאָווערעני", האָט אַן אַ פּאַרמעלער אוניווערזיטעט־בילדונג זיך דערשלאָגן צו אַ הויכער פּאָזיציע אין דער יורידישער פּראָפעסיע. אַדאַנק זיין אַריגינעלער יורידישער טעכניק און גרויסער קענטעניש פון די רוסישע געזעצן און פּראָצעדור האָט ער געהאַט די רייכסטע פּראַקטיק. ווי אַ פּלימעניק און סעקרעטאַר פון לעאָפאָלד דימענשטיין האָט דער שרייבער פון די שורות געהאַט די געלעגנהייט נאָענט צו זען אַ גוטן יידישן אַדוואָקאַט אין רוסישע גריכטן בעת פאַרשיידענע פּראָצעסן. ער האָט געהאַט אַ מערקווירדיקן דערפאָלג. צווישן זיינע קליענטן זיינען געווען דער געוועזענער רוסישער פּרעמיער סטאָלי־פין, די גראָפן איוואָן און פּיאָטאָר טישקעוויטש, גרעפין סאָפיאַ טישקעוויטש, פּירשט וואָסילטשיקאָוו און פיל אַנדערע רוסישע, פּוילישע און ליטווישע אַריסטאָקראַטן. הגם דימענשטיין איז געווען אַ ייד און האָט ניט פאַרמאָגט קיין אוניווערזיטעט דיפּלאָם, האָט מען אים דאָך צוגעלאָזט צו פּראָקטיצירן אין די העכסטע גריכטן פון לאַנד. דימענשטיין איז געווען אַ „גלאַסני" (מיטגליד) פון שטאָט־דומע (סיטי־האַל), אַ דירעקטאָר פון „באַנק פאַר קעגנזייטיקן קרעדיט" און אַן אַקטיוואָר פּירער אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

לעאָפאָלד דימענשטיין
(1927—1865)

אַבראָמסאָן, אַ דעפּוטאַט פון גאָסודאַרסטוועענער דומע, איז געווען באַוואוסט אַלס דער געלערנטסטער ספּעציאַליסט אין ציווילע רעכט און אין אַלץ, וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט די פאַרהעלטענישן פון די פּויערים, לאַנדווירטן, און רעגירונג לגבי לאַנד־באַזיץ. גידאַני האָט זיך געמאַכט אַ נאָמען אַלס אַדוואָקאַט אין קרימינאַל־ענינים. פינקעלשטיין איז געווען באַוואוסט אַלס אַן אַל־זייטיקער אַדוואָקאַט אין די אַלע פּונדאַמענטאַלע פּרינציפּן פון רעכט און פּראָצעדור. ער האָט זיך געשאָפן אַ רעפוטאַציע אַלס אַפּעלאַציע־אַדוואָקאַט אין די העכערע טריבונאַל־אינסטאַנצן.

אַ באַזונדער וויכטיקן פּלאַץ צווישן קאָונער יוריסטן האָט פאַרנומען לעאָנטי בראָמסאָן, אַ געלערנטער און באַגאַבטער יוריסט, מיטגליד פון דער ערשטער גאָסודאַרסטוועענער דומע (האָט ווי אַזעלכער געשפּילט אַ היסטאָרישע ראָלע). זיין גרעסטער אויפטו ווי אַ געזעלשאַפטלעכער טוער איז פאַרבונדן מיט דער גרינדונג פון „אָרט".

די לאָקאַלע פּרעסע איז אויך געווען אין יידישע הענט. זי איז דאָן באַשטאַנען פון איין רוסישער טעגלעכער צייטונג, „קאָונער טעלעגראַף", וועלכער האָט זיך שפּעטער פאַרוואַנדלט אין „סעווערא־זאַפאַדני טעלעגראַף". די צייטונג האָט אַרויסגעגעבן יוליוס בלומענטאַל, אַ מיטגליד פון דער בלומענטאַל משפּחה, אייגנטימער פון אַ ביר־ברויערי. דער רעדאַקטאָר איז געווען איינער אַדאַמאָוויטש, אַ קריסט, אָן עכטער רוס מיט אַ קעמפּנדיקער לי־בעראַלער נשמה.

דער שרייבער פון די שורות איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין דעם „סעווערא־זאַפאַדני טעלעגראַף" און גע־פירט דאָרט אַ טעגלעכע „פּיטשור" — שטריכן און נאָטיצן וועגן טעגלעכן לעבן. צוליב דער קאָנטראַל פון דער רעגירונג איבער דער פּרעסע האָבן מיר אין דער צייטונג געדאַרפט זיין פאָרזיכטיק און געברויכן אָפּט מליצות און פאַרשטעלטע רייד, כדי אויסצומיידן אומאָנגענעמ־

לעכקייטן מיט דער רעגירונג. אגב האָבן מיר געלעבט אין אַ מיליטעריישער שטאָט, אַחוץ דעם גובערנאַטאָר איז אויך געווען אַ מיליטעריישער קאָמענדאַנט, דער קאָמאַנדיר פון דער פעסטונג „קאָוונאַ", וועלכער האָט געהערשט מיט דער שווערער האַנט פון אַ צאַרישן גענעראַל.

און דאָך האָט דער „סעוועראָ זאַפאַדני טעלעגראַף" אונטער יידישער פירערשאַפט פאַרשפּרייט יאָרנלאַנג לי־בעראַליזם און ראַדיקאַליזם אין רוסיש צווישן יידן און ניט־יידן דורך לייט־אַרטיקלען, געקליבענע נייס, איבערגע־דרוקטע אַרטיקלען פון גרויסע ליבעראַלע צייטונגען פון פּעטערבורג און מאָסקווע און הומאָריסטישע פעליעטאָ־נען, וואָס האָבן אויסגעלאַכט דעם צאַרישן רעזשים און די אָרטיקע „נאַטשאַלסטוואָ".

אָרום דער צייטונג האָט זיך קאָנצענטרירט די קול־טורעלע אַרבעט פון דער קאָוונער יידישער און ניט־יידי־שער אינטעליגענץ. די שטאָט פלעגט ווערן באַזוכט פון באַרימטע רוסישע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טוער, ווי אויך פון לעקטאָרן, אַקטיאָרן, קריטיקער און קאָנ־צערטיסטן. קאָוונע איז געווען אַ „גוטע" שטאָט פאַר דראַ־מאַטישע טרופּעס און אַ גינסטיקע פלאַטפאָרמע פאַר לי־בעראַלער, רעוואָלוציאָנערער און סאָציאַליסטישער פּראָ־פּאגאנדע. די צייטונג „סעוועראָ־זאַפאַדני טעלעגראַף" האָט געגעבן אַ סך פלאַץ פאַר באַריכטן, רעצענזיעס און קריטיק פון די אַלע קולטורעלע, דראַמאַטישע און לי־טעראַרישע פאַסירונגען. אויף אַזאַ אופן איז די צייטונג געווען אַ טיכטיקע ווערקצייג פון רעוואָלוציאָנערער פּראָ־פּאגאנדע.

איך פּרעטענדיר ניט צו געבן אַן אויספירלעכע באַ־שרייבונג פון אַלע אינטעליגענטן, וועלכע האָבן געשפּילט אַ ראָלע אין קאָוונער יידישן לעבן. איך האָב זיך באַ־גרענעצט מערסטנס מיט יענע, מיט וועלכע איך בין געקומען אין באַרירונג אַלס יונגער זשורנאַליסט אין דעם פּעריאָד צווישן 1904 און 1912. איך האָב אויך אויס־געלאָזן יענע, וועלכע זיינען שפּעטער געווען טעטיק אין אַנדערע ערטער, אָפטמאָל מיט גלאַנץ און דערפאָלג אויף פאַרשיידענע געביטן.

די יידישע פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ און גע־זעלשאַפטלעכע טוער, ווי אויך דער יונגער יידישער דור, וועלכער האָט שטודירט אין אוניווערזיטעטן און טעכ־נישע שולן אין רוסלאַנד און אין אויסלאַנד, זיינען גע־ווען די „אָפענע" זייט פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכ־קייט אין קאָוונע פון יענע יאָרן. די אַנדערע זייט איז געווען דאָס אומלעגאַלע רעוואָלוציאָנערע לעבן פון די אינטעליגענטן און אינטעליגענטקעס, וועלכע האָבן זיך מקריב געווען פאַרן געזעלשאַפטלעכן וואויל־זיין, פאַר דער צוקינפטיקער רעוואָלוציע, פאַר דער מענטשלעכער פּריי־הייט, פאַר דער עמאַנסיפּאַציע פון יידנטום, פאַר דעם צו־קינפטיקן אויפבוי פון אַ יידישער מדינה אין ארץ־ישראל. דאָס זיינען געווען די אַלע סאָציאַליסטן, ציוניסטן, בונ־דיסטן. סאָציאַל־רעוואָלוציאָנערן, סאָציאַל־דעמאָקראַטן, פּועלי־ציוניסטן, סאָציאַליסטן־ציוניסטן א. א. וו.

וויי אַ מיטגליד פון קאָוונער קאָמיטעט פון „בונד" (אונטערן קאָנספּיראַטיוון נאָמען „רפאל") און וויי איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון אַ רעוואָלוציאָנערער גרופּע צווישן די אָפּיצירן פון קאָוונער גאַרניזאָן, בין איך, נאַ־טירלעך, געשטאַנען אין נאָענטער באַרירונג מיט פיל הונדערטער יונגעלייט, וועלכע האָבן מיט זייער אידעא־ליסטישער באַגייסטערונג, מיט זייער מסירת־נפש און מיט זייער אומדערמידלעכער אַרבעט אויפגעבויט אַ באַדייטנ־דיקע רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, וועלכע איז דורכן רו־סישן פּאָליציי־דעפּאַרטמענט און „אָכראַנע" (זיכערקייט־אָפּטייל) באַטראַכט געוואָרן אַלס ערנסטע געפאָר.

ניט געקוקט אויף די אַלע ביטערע קאָנפליקטן אוז רייסעריין צווישן בונדיסטן און ציוניסטן־סאָציאַליסטן, צווישן „רעכטע" און „לינקע" אין יעדן קרייז, צווישן סאָציאַל־דעמאָקראַטן און סאָציאַל־רעוואָלוציאָנערן אויפן באָדן פון זייערע טעאָריעס און אידעאָלאָגיעס, האָבן זיי אַלע געהערט צו איין און דער זעלביקער רעוואָלוציאָנע־רער משפּחה, וואָס איז געגאַנגען צום זעלביקן ציל מיט פאַרשיידענע מיטלען און אויף פאַרשיידענע וועגן. דער ניט אויסשפּלעכער אָפּטימיזם, דער טיפער גלויבן אין די אייגענע כוחות, דאָס שטרעבן צו נייע האָריזאָנטן פון די דאָזיקע אַלע רעוואָלוציאָנערע קרייזן האָט ניט גע־קענט צעשטערט ווערן פון דעם סאַדיסטישן טעראָר פון דער צאַרישער פּאָליציי. די יידישע „אומלעגאַלע" אינטע־ליגענץ אין קאָוונע פון יענע יאָרן האָט פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט צווישן די יעניקע, וועלכע האָבן געטראָגן הויך די פאָן פון דער רעוואָלוציע.

סאָציאַליסטישע יוגנט־גרופּע אין קאָוונע 1904

פון רעכטס: אבא העלער, רחל מעלערשטיין־העלער, אומבאַקאַנט, י. קיסין, (יקותיאל גאַרניצקי), לייב יאַפע, אומבאַקאַנט, יצחק איפּ.

איך דערמאָן מיך, וויי אָט די אינטעליגענטן האָבן אָר־גאַניזירט „סכאָדקעס" פון אַרבעטער (מיטינגען), „סטאָטש־קעס" (סטרייקס) אין פאַבריקן, וואַרשטאַטן און קראָמען, פאַרטיילט פראָקלאַמאַציעס, אַרגאַניזירט דעמאָנסטרא־ציעס, טראַנספאָרטירט געווער און געקעמפט אויף באַ־ריקאַדעס. אין דער זעלביקער צייט האָבן אָט די אינטע־

ליגענטן געשפילט די ראָלע פון לערער, וועגווייזער און ראָטגעבער פאַר אַן אַרבעטערשאַפט, וואָס האָט געדאַרפט גלייכצייטיק אויסקעמפן פאַר זיך עקאָנאָמישע, פּאָליטישע, סאָציאַלע און עלעמענטאַרע מענטשלעכע רעכט.

אַ טייל פון אָט די אינטעליגענטן פון קאָוונער יידישע משפחות האָט זיך שפּעטער אַרויסגעהויבן אין דער רע־וואָלוציאָנערער באָוועגונג און פאַרנומען אין איר וויכטיקע פּאָזיציעס. ניט וויניק פון זיי האָבן פאַרלאָרן זייער לעבן אין טורמע, אויף קאַטאָרגע אָדער אין סיביר. אַנ־דערע האָבן דאָס אַלץ איבערגעלעבט און אַוועק קיין אַמעריקע, דרום־אַפריקע, מערב־אייראָפּע. פיל זיינען אום־געקומען אינעם חורבן פון די מלחמות און אין לעצטן חורבן.

די גרענעצן פון דעם אַרטיקל דערלויבן ניט צו־באַשרייבן פּרטים און אידענטיפיצירן פערזאָנען פון יע־נער אַנאָנימער צייט, וועלץ אַלץ איז געווען געהיים און קאָנספּיראַטיוו. איך זע נאָך איצט די סילועטן פון יע־נעם „אַמאָל", ווי מען מאַרשירט קאָנספּיראַטיוו אויף דער אומלעגאַלער „בערזע" אויף ווילנער גאַס, אין מאַי־דע־מאָנסטראַציעס אויפן ניקאָלייעווסקי פּראָספּעקט אָדער ווי זיי קלעטערן אויף די אָלעקסאָטער בערג אין אויף די בערג פון פּעטראָוווקע צו די געהיימע נאַכט־מיטינגען. איך זע נאָך איצט, ווי זשאַנדאַרם־דעטעקטיוון קוקן אויס זייערע אויגן אויף אויסצוגעפינען די „קרא־מאָלניקעס" און די אַגיטאַטאָרן אין שווארצע העמדלעך.

עס איז געווען דאַן אַ צייט פון הומאַניזם און די יאָרן קענען ניט אַוועקנעמען פון מיר מיין בענקשאַפט נאָך אַן עפּאָכע, וואָס איז פאַרשוואונדן אין די קאָטא־סטראָפעס פון די שפּעטערדיקע יאָרן.

אַ צאַרטע געשטאַלט פון יענער אַמאָליקער רעוואָלו־ציאָנערער אינטעליגענץ שווימט אַרויף פאַר מיינע אויגן צו באַלויכטן מיינע זכרונות. זי קומט ניט נאָר אַלס סילועט פון דער פאַרגאַנגענהייט, נאָר אַלס טאַלאַנטפו־לער קינסטלער־פּאָעט, וועלכער האָט מיט זיינע אייגנ־אַרטיקע שאָפונגען פאַרשאַפט גייסטיקן געגנוס און דער־הויבענע באַגייסטערונג די יידיש־לייענער אין די פאַר־איניקטע שטאַטן. די דאָזיקע געשטאַלט איז פון מיין פריינט קאָליא גארניצקי (מיטן פּענאָמען י. קיסין) פון קאָוונע, וועלכער איז ניט לאַנג צוריק אַוועקגעריסן גע־וואָרן פון דער וועלט אין רעכטן מיט פון אַ גרויסער שאַ־פערישער טעטיקייט, ווי אַ שרייבער און דיכטער.

קאָליאַ קיסין איז געווען אַ טריי קינד פון דער אויבן באַשריבענער אידעאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערער צייט. ניט געקוקט אויף דער ענדערונג פון דער סביבה האָט ער אין ניו־יאָרק ממשיך געווען זיינע חלומות פון דער רעוואָלוציאָנערער תקופה אין קאָוונע. ער האָט דאָ גע־שאַפן גוטע פּאָעזיע מיט דער זעלביקער התלהבות, ווי ער האָט אַמאָל געשאַפן רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען. און תמיד איז זיין אַרבעט געווען אַלטרואיסטיש. זי איז גע־ווען אַ סאָרט רעליגיעזע עבודה אויפן מזבח פון שיינקייט, אמת און קונסט.

קיסין איז געווען אַ סימבאָל און אַ טיפּ פון די בעס־טע, וואָס די יידישע אינטעליגענץ פון קאָוונע האָט אַרויס־געברַאכט אין יענע ראָמאַנטישע יאָרן. זיינע שאַפונגען זיינען אַ ווערטפולער ביישטייער פאַר דער יידישער לי־טעראָטור אין אַמעריקע און זיין נאָמען וועט קיינמאָל ניט פאַרגעסן ווערן פון זיינע פריינט און פאַרערער.

אַלס אַקטיוויסט מיטגליד פון יידישן אַרבעטער־בונד פון ליטע, פוילן און רוסלאַנד און מערערע יאָרן אַ מיט־גליד פון קאָוונער קאָמיטעט פון „בונד" דערמאָן איך מיך אָן אייניקע פון די חברים אין קאָוונע, מיט וועלכע איך האָב צוזאַמען אַגיטירט צווישן די אַרבעטער און אינטעליגענטן פון יענער צייט.

אב. העלער און זיין פרוי רחל־עטל מעלערשטיין, חיים־לייב יאָפע, לייבטשיק דער בערשטער, כאַצקעלס — זיי־נען געווען אַ טייל פון די יעניקע, מיט וועלכע איך האָב זיך געטראָפן טאָג־טעגלעך אין קאָנספּיראַטיווע „קאָבי־נעטן" און „סכאָדקעס" פון דער קאָכנדיקער אונטערערדי־שער באָוועגונג אַרום 1905. שפּעטער האָט מיין אַרבעט מיך געבראכט אין אַ נאָענטערער באַרירונג מיט מיטיא סאַלאָווייטשיק, עמאַ שערעשעווסקי און אַנדערע פון די פירנדיקע פּערזענלעכקייטן אין דער לאָקאַלער יידיש־רעוואָלוציאָנערער אינטעליגענץ.

פון די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע אַקטיוויסטן טוער

אַ גרופּע צעירי־ציון אין קאָוונע (1901)

ערשטע רייע פון אונטן (פון רעכטס) : 1. ש. אַבאָוויטש, 2. דאָמ־סקי, 3. גרישע כאַראַנס, 4. אומבאַקאַנט, 5. בן־ציון מילער (אין סיראַקיוז).

צווייטע רייע (פון רעכטס) : 1. אַראָנסאָן, 2. ריין (אַ לערער), 3. אומבאַקאַנט, 4. אומבאַקאַנט, 5. דוד דוואָרניק, (איצט אין ניו־יאָרק), 6. אומבאַקאַנט, 7. אומבאַקאַנט, 8. אומבאַקאַנט.

דריטע רייע : 1. אומבאַקאַנט, 2. אומבאַקאַנט, 3. אומבאַקאַנט, 4. שמואל לעווין (אין ישראל), 5. שמואל גאָלדבערג, 6. לייי־זעראָוויטש (דעם שרייבער י. לייזעראָוויטשעס אַ ברודער) 7. אום־באַקאַנט.

פערטע רייע : 1. אומבאַקאַנט, 2. חיים קיווילסאָן (אין ניו־יאָרק), 3. אומבאַקאַנט, 4. סעמיאָן שניידער, 5. אומבאַקאַנט, 6. אום־באַקאַנט.

און אַרגאַניזאַטאָרס איז מיר פֿאַרבליבן אין זכרון דער זייער באַגאַבטער יונגערמאַן שמואל גאָלדבערג, וואָס האָט געטאָן פֿיאָנערישע אַרבעט אין בויען די בריק צווישן ציוניזם און סאָציאַליזם. ער און זיינע חברים גרישע כאַרנאָס, דוד דוואָרניק, מילער און אַנדערע זיינען געווען אין אָנהויב טעטיק אין דער צעירי־ציון אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך שפּעטער אַדאָנק זיי פֿאַרוואַנדלט אין דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער פֿאַרטיי אין קאָוונע.

איך האָב אויך געהאַט די געלעגנהייט זיך צו טרעפן און אַרבעטן מיט מענטשן, וועלכע זיינען געווען צענטראַלע פיגורן פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. איך געדענק נאָך גוט, ווי רפאל אַבראַמאָוויטש האָט מיט אונדזער הילף ווירדיק און מוטיק געפירט זיין קאַמף אין דער וואַל־קאַמפּאַניע פֿאַרן אויסגעווײַלט ווערן אין קאָוונער ראַיאָן אַלס קאַנדידאַט אין דער גאָסודאַרסטוועניער דומע, כ׳געדענק מיינע באַגעגענישן מיט ליבערן און מעדעמען, וועלכע האָבן אָפט געהאַלטן זייער אינטערעסאַנטע לעקציעס אין קאָוונע. נאָך 1905 האָבן אַבראַמאָוויטש, מעדעם און ליבער באַזוכט קאָוונע פיל מאָל און מיט זייער גייסטרייכקייט צוגעציוגן מאַסן פון דער יידישער און ניט־יידישער אינטעליגענץ צו דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג.

אָסיפ דימאָוו

קאָוונע

(זכרונות)

מיין טאַטע איז געשטאָרבן וועו איך בין געווען פיר אָדער פינף יאָר אַלט. ער איז געווען אַ „דייטש", האָט געשטאַמט פון אַ קליינער פּרייסישער שטאָט — ליוק, לעבן קיניגסבערג. וועו ער האָט אונדז פֿאַרלאָזן, האָט זיך די טיר הינטער אים צוגעמאַכט און האָט אָפּגעשניטן פון מיר די וועלט, פון וועלכער ער האָט געשטאַמט. איך געדענק ניט מיין טאַטן, איך וויייס גאָרניט פון דער שטאָט, פון וועלכער ער איז געקומען, איך וויייס גאָרניט פון ליוק. אַלצדינג, וואָס איז געווען לעבעדיק פֿאַר אים, איז פֿאַר מיר טויט. צווישן זיין וועלט און מיינער איז נישטאָ קיין שום פֿאַרבינדונג — אַ חוץ דעם קליינעם הייפעלע ערד, דעם בערגעלע אויף דעם אַלטן ביאַליסטאָקער בית־עולם. דאָרטן רוען די ווינציק זכרונות, וואָס איך האָב אָנגעזאַמלט ביי מיר וועגן אים.

מיין מאַמע איז געווען אַ קאָוונער. קאָוונע איז געווען איר שטאָט. דאָרטן איז געווען איר יוגנט, דאָס לעבן, וואָס זי האָט געלעבט, וועו זי איז נאָך געווען אַ מיידל און געווען ניט פֿאַרהייראָט צו דעם מיסטעריעזן (פֿאַר מיר) דייטש פון ליוק. וועו איך בין נאָך ניט געווען אויף דער וועלט, איז שוין געווען קאָוונע: אַ סימן — אָט שטאָמט דאָך מיין מאַמע פון דאָרטן. וואו איך וועל זיין נאָך מיין טויט, וווייס איך ניט. וואו איך בין געווען איידער איך בין געבאָרן געוואָרן, וווייס איך גאָנץ גוט: אין קאָוונע. פֿאַר מיר איז די דאָזיקע שטאָט די עלטסטע אין דער וועלט, ווייל זי איז געווען אויף דער וועלט נאָך איידער די היסטאָריע — און דאָס מיינט מיין לעבן — האָט זיך אָנגעפאַנגען. וועגן דעם, צי עס זיינען פֿאַראַן ווילנע, אָדער מאָסקווע, פֿאַריז, און גאָנץ אַמעריקע — האָט מען נאָך געקאָנט צווייפלען. מ׳האָט געזאָגט, אַז זיי זיינען פֿאַראַן. מילא, קאָן מען גלויבן, אויב מען וויל. אָבער וועגן קאָוונע איז ניט געווען וואָס צו גלויבן אָדער ניט גלויבן: קאָוונע איז יאָ פֿאַראַן: אַ סימן — דאָרטן האָט דאָך געלעבט מיין מאַמע — און דורך איר איך אויך. איך האָב געפילט קאָוונע אין זיך — איך, דער ביאַליסטאָקער, וואָס איך בין געווען. פֿאַר מיר איז קאָוונע שטענדיק געווען מער ווי אַ שטאָט — און וווייניקער ווי אַ פֿאַרלאָרענע מדינה: אַ געאָגראַפישער באַגריף, וואָס איז געווען אָפּגעמאָסטן אין ראַמען פון צייט און געפיל. און אַזוי איז די שטאָט פֿאַרבליבן פֿאַר מיר אויף מיין גאַנצן לעבן: אַ לעגענדע, פון וועלכער איך האָב זיך אָפּגעריסן, כדי אַריינצופֿאַלן אין ביאַליסטאָק...

פון צייט צו צייט האָט קאָוונע — מיין פֿרעהיסטאָרישע שטאָט — מיר געלאָזט וויסן פון זיך און געשיקט מיר גרוסן. אָט איז געקומען צופֿאַרן פון קאָוונע אַ זייער־זייער אַלטער מאַן, מיין מאַמעס טאַטע. ווי אַלט, אייגנט־לעך, האָט ער דאָס געקאָנט זיין אינגאַנצן? קוים זעכציק. נאָר ער האָט געהאַט אַ בארד און איז געלעגן אין בעט אזוי אויך אויג איז ביי אים געווען האַלב־פֿאַרמאַכט, האָב איך — איך בין געווען זייער־זייער יונג — באַשלאָסן, אַז ער דאַרף זיין אַלט. מיין אייגענער טאַטע איז פֿאַר־שוואונדן פון מיין זכרון. דער מאַמעס טאַטע לעבט דאָ. דאָס איז ניט נאָרמאַל, ס׳איז כמעט ווי אַ כישוף. נאָר גאָרנישט — ס׳איז דאָך קאָוונע, אַ שטאָט, וואָס קאָן זיך פֿאַרגינען צו שאַפן אַזאַ כישוף. דאָס בילד פון מיין זיידן — איסאַק ערליך — איז אַ לאַנגע צייט געהאַנגען אויף דער וואַנט אין אונדזער שטוב. איך האָב זיך אַזוי צוגעוואוינט צו דעם דאָזיקן בילד, אַז איך האָב עס שוין אויפגעהערט צו זען. עס איז יאָ געווען און עס איז ניט געווען: עס איז געוואָרן „קאָוונעזירט". אַ פֿאַר יאָר שפּעטער, וועו איך בין שוין געווען אין דער העכערע קלאַסן

פון דער ביאַליסטאָקער רעאַלשול, האָב איך ווידער „דער־זען" דאָס בילד, אַרונטערגענומען פון דער וואַנט און געמאַכט אַ קאָפּיע פון דעם. איך וואָלט געקאָנט נאָך איצט אַנצייכענען דאָסזעלביקע בילד. וועו איך באַטראַכט זיך גוט אַמאָל, באַזונדערס וועו איך בין ניט געזונט, דערזע איך אין שפּיגל אַ פּנים, וואָס איז אַביסל ענלעך צו מיין זיידן. איך שמייכל צו „אים" אין שפּיגל אַריין. איך ווייס — דאָס איז דאָס קאָוונער בלוט אין מיר.

ביאַליסטאָק איז די שטאָט פון לאַנדסלייט. קאָוונע — די שטאָט פון קרובים. זיי רופן זיך: ערליך, לעווין, שאַפּירא, דאַנציגער, באָגער און ווידער לעווין. אַזוי ווי זיי זיינען אַ סך, קאָנען ניט אַלע פון זיי זיך אַריינ־קוועטשן אין קאָוונע גופא. איז וואוינט אַ טייל פון זיי אין ראָסיין, יורבורג און אַפילו אין שאָוול און איינער פון זיי האָט זיך אַפילו פאַרגונען צו באַזעצן זיך אין דערפל פּאָטשטאָוואָ אויפן ניעמאַן. אָבער דאָס איז שוין אַ גאַר אַנדערע, אַ טרויעריקע מעשה — ווייל אָט דער קרוב מיינער איז געווען אַ גייסטיק־קראַנקער — וועגן דעם וועל איך ריידן וווייטער.

פון קאָוונע איז געקומען מיין מומע, דער מאַמעס יינגערע שוועסטער, אַלגאַ ערליך, און געלעבט מיט אונדז עטלעכע יאָר, ביז זי איז אַוועק קיין אַמעריקע. ניט פריילעך און ניט מזלדיק איז געווען איר לעבן ביי אונדז. פון קאָוונע זיינען אויך פון צייט צו צייט געקומען צופאָרן אַנדערע, וווייטערע קרובים, און שטענדיק ביינאַכט, אַדער פאַרטאָג, אַרום פיר אַזייגער, וועו אַלע זיינען שוין פעסט געשלאָפן. אַזוי פלעגן אַנקומען סאַשאַ באָגער, לינאַ לעווין, און אַנדערע. זיי האָבן געהאַט לעדערנע טשעמאָדאַ־נעס און האָבן ליב געהאַט צו טרינקען טיי. נאָך אַ פּאָר טעג פלעגן זיי פאַרשווינדן, און קאָוונע, די כישוף־שטאָט, פלעגט זיך ווידער אָפרוקן פון ביאַליסטאָק, דער שטאָט פון רעאַלן לעבן.

פון קאָוונע — ווי פאַריז — איז אַנגעקומען צו אונדז — אין מיטן נאַכט, פאַרשטייט זיך — דער יונגער עלעגאַנטער געלערנטער דאָקטאָר ב., אן אמתער אויס־געשטודירטער פאַרייזער דאָקטאָר־מעדיציין. האָט ער אַ צו־קורצע צייט אָפּגעלעבט אין קאָוונע אָדער אַ צו־לאַנגע צייט אין פאַריז, אָדער פונקט די נויטיקע צייט, אַ שטיקל צייט אין ביאַליסטאָק — דאָס איז שווער צו זאָגן, נאָר ער איז פלוצעם אַראָפּ פון זינען און טאַקע אין ביאַליסטאָק, און טאַקע אין אונדזער שטוב. מיין מאַמע האָט גע־וואָרנט דער כלה, פריילין ז.: „דער חתן איז קראַנק! דער חתן איז גייסטיק־קראַנק! ווי גאָט איז אייך ליב, גייט ניט מיט אים צו דער חופּה". ניין, זי האָט זיך ניט צו־געהערט, זי האָט חתונה געהאַט מיטן דאָקטאָר. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער איז זי געוואָרן אַ „לעבעדיקע אלמנה": מען האָט דעם יונגן מאַן אירן אַוועקגעפירט פון איר — אויף אַ ווייַלע אין אַן אַנשטאַלט, שפּעטער וווייטער, — וואוהין?

וועו איך האָב פאַרענדיקט די ביאַליסטאָקער רעאַל־שול, האָב איך באַקומען אַן אייגלאַדונג פון אונדזערן אַ קרוב אין קאָוונע, הירש לעווין, צו קומען פאַרברענגען דעם זומער ביי אים אין הויז. איך בין געווען זיבעצן יאָר אַלט און האָב ניט געהאַט קיין זומער־מאַנטל. „אַן אַ זומער־מאַנטל פאַרט מען ניט קיין קאָוונע", — האָט קאַ־טעגאָריש געזאָגט מיין מאַמע, און זי האָט דאָך געוואוסט וואָס זי רעדט, די קאָוונער טאָכטער וואָס זי איז געווען. מיין אַמאָליקער לערער אברהם יערוסאַלימסקי האָט מיר געגעבן זיין מאַנטל — דעם שווערן, דעם וואָטענעם — וווייל וער דאַרף דאָס אין ביאַליסטאָק אַ מאַנטל זומער? האָב איך ביי זיך געטראַכט: וואָס פאַר אַן אַרקטישער קלימאַט הערשט דאָס אין קאָוונע? גייט דאָרטן שניי אין יולי? איך מוז אָבער זאָגן, אַז קיין איין אייגציק מאָל איז מיר ניט אויסגעקומען אַנצוטאָן אין קאָוונע יע־רוסאַלימסקיס וואָטענעם מאַנטל.

גיי טו אַן אַ מאַנטל אויף דעם „נייעם פלאַץ" אינ־מיטן יולי, פונקט אין דער צויבער־צייט, וועו די ליפּע־ביימער בליען! וועו די ליפּעס בליען — בליען זיי דאָס ביי אייך אין האַרצן. ביי אייך אין הארצן וועלט באַ־האַלטן זייער אַראָמאַט ביז צום שפּעטן אָסיען פון אייער לעבן. אין דעם שפּעטן אָסיען פון אייער לעבן וועט איר נאָך אַלץ זען פאַר אייערע אויגן — ניין, פאַר אייערע ברירלין — דאָס בילד פון אייער וווייטן פרירלינג: אַ יונגער־מאַן, אַ קאָפּעטשקע ענלעך צו אייך, נאָר אַן ברירלין און אַן אַ פּליך, זיצט אין דעם אָפענעם וואַגאָן פון דער שטאָט־„קאָנקע" און פאַרט אַן אַ ציל און אַן אַן אורזאַך הין און צוריק... און די ליפּעס איבער זיין קאָפּ בליען מיט אַ זיסקייט, וואָס עקזיסטירט ניט אין קיין איין באָטאַניש בוך — נאָר אין קאָוונע, אין דער פּרעהיסטאָרישער שטאָט פון אייער ערדישן לעבן.

קאָוונע באַרימט זיך, אַז אין אַלעקסאָט, אויף דעם אַנדערן ברעג פון דעם טייך ניעמאַן, זיינען בערג. צווישן אונדז געדעט, זיינען זיי דאָס ניט. אָבער אימפּאָזאַנט זיינען זיי יאָ. נאָפּאָלעאָן האָט געקוקט פון זיי, וועו ער האָט אָנגעפאַנגען זיין „מאַרש קיין מיזרח". אים האָט זיך אויך אויסגעוויזן, אַז זיי זיינען געווען בערג — אַזוי הויך, אַז פון דאָרט זעט ער שוין אַזש מאָסקווע אַליין. וווי אַ שיי־נער פרעמדער קערפּער איז קאָוונע געווען צווישן די אַלע הונדערטער שטעט פון צאַרישן רוסלאַנד. וועו קאָוונע איז געוואָרן „קאָונאָס", איז זי געוואָרן, אפשר, מער רעאַליס־טיש — אָבער באַלאַדן מיט מער זאָרג.

אַ פּאָר שעה פון דער שטאָט, אויף דער ניעמאַן־ליניע, ליגט אַ קליין דערפל פּאָטשטאָוואָ. אפשר רופט מען עס איצט אַנדערש. איך האָב באַזוכט פּאָטשטאָוואָ צוזאַמען מיט מיין פעטער הירש לעווין. מיר האָבן געהאַט מיט זיך אַ גרויסע קאָרב אָנגעשטאָפּט מיט די געשמאַ־קסטע שבתדיקע מאכלים: פיש, פלייש, קאָמפּאָט, פרישע חלה און קיכלעך און פרוכטן... איז דאָס געווען אַן אויס־פלוג? אַ פּיקניק, אַ מין קאָוונער „וויק־ענד"? אָ, ניין! דאָס זיינען מיר געפאָרן באַזוכן אונדזער קרוב, דעם עלע־גאַנטן, דעם געלערנטן פאַרייזער דאָקטאָר ב., וואָס האָט מיט צען יאָר צוריק פאַרלאָרן זיין פאַרשטאַנד און וועו־מענס טראַגעדיע ס׳האָט זיך אַזוי טיף אַרייַנגעקריצט אין

מיין קינדישן זכרון. דאָקטאָר ב., דער מאַן פון דער אומגיקלעכער ז., לעבט נאָך אַלץ, גאָט מיינער ? !

ניין, געלעבט האָט ער ניט — ווייל לעבן מיינט טראַכטן, זוכן, קעמפן, בלאָנדזשען, ליידן און פרייען זיך און דורך דעם ביסלעכווייז שטאַרבן. אָבער ער האָט עקזיסטירט — וועגעטירט — געאָטעמט, געגעסן, געשלאָפן, אָבער ניט געטראַכט. זיין אָרעמער איבערגעלערנטער קאָפּ איז געווען באַפרייט פון אַלע זאָרגן פון דער וועלט. ער האָט גאָרניט געוואוסט פון זיין ווייב, ניט געוואוסט, אַז ער האָט אַ טאָכטערל, וואָס איז געבוירן געוואָרן, ווען איר טאַטע איז שוין געזעסן אין שפּיטאָל פאַר גייסטיק־קראַנקע. לאַנג האָט מען אים אין שפּיטאָל ניט געהאַלטן. ס'איז ניט געווען קיין זין אין דעם: דער מענטש איז געווען אומהיילבאַר. אָבער שעדלעך אָדער געפערלעך פאַר אַנדערע איז ער אויך ניט געווען. זיינע קרובים האָבן אים אָרויסגענומען פון דעם אַנשטאַלט און געבראַכט אַהער אין פאָטשטאָוואָ, אין דעם קליינעם דערפל, נאָענט צו דער נאַטור און אָפּגעגעבן צו אַ פויער.

פאַר דאָקטאָר ב. זאָרגט מען זיך אין דער כאַטקע גוט. מען גיט אים עסן — וואָס אַזוינס ווייס ער דאָך ניט — ער גייט אין צייט שלאָפן — ווען, ווייס ער דאָך ניט. מען באַליידיקט אים ניט, פאַרקערט: מען רעספּעקטירט אים, ווייל ער איז דאָך פאָרט אַ דאָקטאָר, וואָס ווייס אַזוי פיל חכמה, אַז זיין קאָפּ האָט זיך שוין איבער־געחכמעט.

עס טרעפט, אַז מען קומט צו אים בעטן אַ רפואה, ווייל דער פעלדשער איז ווידער שיכור, וועט ער וועט זיך אויסשלאָפן, און דערווייל „ברענט עס אינעווייניק ווי פייער". דער דאָקטאָר נעמט אַ שטיק פאַפּיר, פאַרטראַכט זיך און שרייבט עפּעס אָן. דער יונגער אַפּטייקער, אַ הייסער ציוניסט, זאָגט, אַז די מעדיצין איז אַ דיכטיקע און אין ארץ־ישראל, ווען גאָט גיט, וואָלט ער לויט דעם דאָזיקן רעצעפּט פאַרקויפט די מעדיצין, אָבער ניט דאָ, ניט אין קאָוונע. דאָ קאָן ער האָבן אומאַנגענעמלעכקייטן, ווייל דער ריכטיקער רעצעפּט איז אונטערגעשריבן מיט אַ ניט־ריכטיקן נאָמען: דאָקטאָר קו־קו־רע־קו.

אַזא נאָמען עקזיסטירט ניט אין דער פּראָפּעסיע און עס איז שוין בעסער וואָרטן, ביז דער פעלדשער וועט זיך אויסניכטערן.

אָט צו דעם דאָקטאָר קוקורעקו זיינען מיר איצט געפאָרן און צו אים טאָקע האָבן מיר געשלעפּט די גרויסע געפלאָכטענע קאָרב, אָנגעשטאָפּט מיט געשמאַקער שבתדיקער פּראָווויזיע. געפאָרן זיינען מיר מיט דער שיף עטלעכע שעה. ווי שיין עס איז דער ניעמאַן, דער פּרעסטאָרישער טייך! די אייביק־פרישע וואַסערן פון ניעמאַן זיינען אָלט מיט דער אָלטקייט פון דער היסטאָריע, וועלכע ווערט שוין פאַרוואָנדלט אין אַ מיף. ניעמאַנס וואַסערן ריידן אַ שפּראַך, וואָס מען קאָן זי ניט פאַרשטיין, עס איז זיכער ניט רוסיש, — זי האָט אָבער אויך ניט קיין אייראָפּעאישן אָפּקלאַנג. אייראָפּע און רוסלאַנד זיינען נאָר צייטווייליקע געסט ביי זיינע ברעגעס.

די זון האָט שוין געהאַלטן ביים אונטערגיין, ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין פאָטשטאָוואָ. מיין פעטער לעווין איז געווען שווייגנדיק, געגאַנגען מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ. פונקט אַזוי שווייגט מען אויף אַ בית־עולם. יאָ, אָבער מען שלעפּט דאָך ניט קיין שווערע קאָרב מיט פעטע ביסנס פאַר אַ מת. דאָ אָבער האָב איך עס געטאָן און, דעם אמת געזאָגט, געוואָלט נעמען אָנטייל אין דעם מאָלצייט פון מת, ווייל איך בין שוין געווען הונגעריק — ווי דאָס איז שטענדיק אויפן הייליקן אָרט...

— ווייסט ער, אַז איר קומט צו אים, פעטער? — האָב איך געפרעגט.

פעטער לעווין האָט געשוויגן. ער איז געווען אויפגערעגט. נאָך אַזוי פיל יאָרן — און פאָרט אויפגערעגט! משוגעת איז שרעקלעכער פון טויט!

מיר שטעלן זיך אָפּ ביי אַ כאַטע. זי זעט אויס ריין, די פענצטערס פון אינעווייניק זיינען פאַרהאָנגען מיט רויטלעכע פאַרהאָנגען, פון דעם קוימען גייט אַ דינער רויך, היינער קוואקטשען אַרום אונדז. זיי זיינען פרידלעכע הינער און שרעקן זיך ניט פאַר קאָוונער געסט. אַ יונגע פויערטע קומט אייליק אַרויס פון שטוב — מסתמא האָט זי אונדז געזען דורכן פענצטער. מיין פעטער שושקעט זיך מיט איר. וואַרשיינלעך פרעגט ער זי אויס, ווי עס גייט דעם חולה.

— קומט אַריין אין שטוב, — לאַדט זי אונדז איין.

— דו בעסער בלייב דאָ, — זאָגט צו מיר מיין פעטער. ער שאַנעוועט מיך. ער ווייל ניט, אַז מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך וועל זיך דערמאָנען וועגן דעם וויזיט, זאָל איך ניט גיין מיטן אַראָפּגעלאָזענעם קאָפּ, ווי ער גייט איצט. ער ווייל ניט, אַז דער איינדרוק זאָל בלייבן אַרײַנגעשניטן אין מיין זכרון.

אָבער ער איז יאָ פאַרבליבן אָזוי. אַ דיקער מאַן מיט אַ צעפּאָטלטער גרויער שמוציקער באָרד, מיט נאַיווע העל־גרויע אויגן האָט זיך באַוויזן פון ווייטן. ער האָט אַרונטערגעצויגן פון קאָפּ אַן אַלטן ברוינעם הוט און מיט אַ פאַרבויג, וואָס האָט געדאַרפט זיין עלעגאַנט, האָט ער אויסגערעדט:

— באַן־זשור.

אָבער געקלונגען האָט עס „באַן שו" — ווייל עס האָבן אים געפעלט ציין אין מויל. ער האָט געקוקט אויף מיין פעטער מיט אַ פוסטן גלייכגילטיקן קוק און אים ניט דערקענט. אָבער באַלד איז זיין בליק געפאַלן אויף דער געפלאָכטענער קאָרב, וועלכע מיר האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך. די פליישיקע ליפּן פון דעם אַמאָל געבילדעטן דאָקטאָר האָבן זיך פאַרקרימט, געלע ציין האָבן זיך באַוויזן הינטער זיי אין דער עפענונג פון דעם טונקעלן מויל. אויפגעלעבט האָבן די פוסטע וואַסער־אויגן. די פעטע באַקן האָבן זיך געמומען באַוועגן צוזאַמען מיט דער שמוציקער באָרד: ער האָט דערקענט די קאָרב, די אַלטע קאָרב, וואָס האָט אים געפּיטערט, אָבער ניט דעם מענטשן. דאָס איז געווען דאָס גרויזאַמסטע, דאָס דערנידעריקנדיקסטע, דאָס טראַגישסטע. איך האָב פאַרמאַכט די אויגן בין אַרויס פון שטוב... די הינער האָבן געקוואָקטשעט אַרום מיר, אַ לייכט ווינטל האָט געווייעט מיר

אין פּנים — שטיל איז געווען דער אַלטער לעגענדאַרי־שער ניעמאַן, און שווער איז געווען אויפן האַרצן. איך האָב דערפילט — איבערצייגנדיק און דייטלעך — אַז אין דער וועלט הערשט אַ שטראָף, וואָס איז ניט פאַראור־זאַכט פון קיין שום שולד. און וואָס ווייניקער זי איז באַרעכטיקט, אַלץ גרויזאַמער ווירקט זי. דאָס האָב איך געלערנט אין קאָוונע — אין דער שטאָט, וואו איך האָב אַרומגעבלאָנדזשעט, איידער איך בין געבוירן געוואָרן און אָנגעקומען און זיך באַזעצט אין אָט דער משוגענער וועלט...

* * *

אינגיכן נאָך דער ערשטער מלחמה, נאָך דעם אָפמאַך פון ווערסאַל, איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין בערלין — אין דעם געשלאָגענעם בערלין, וואָס איז שוין דאַן באַ־האַלטענערהייט געווען פאַרפעסטעט מיט דעם צוקונפטיקן היטלעריזם. דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין עלטערן ברודער, אַ פּרייסישן ייד. ער האָט דער איינ־ציקער אין אונדזער משפּחה ניט געענדערט זיין שטאַטס־בירגערשאַפט און איז געבליבן אַ דייטש. געלעבט האָט ער אין בערלין שוין עטלעכע צענדליק יאָר, און ווען די וועלט־מלחמה (די ערשטע) האָט אויסגעבראָכן, איז ער, שוין ניט קיין יונגערמאַן, געוואָרן אַ סאַניטאַר אין דער דייטשישער אַרמיי.

די סאַניטאַרן נעמען ניט קיין דירעקטן אָנטייל אין שלאָגן זיך אויף דעם שלאַכטפעלד. אָבער זייער אַרבעט איז אַ וויכטיקע און גאָר ניט קיין גרינגע: זייער פליכט איז געווען אויפצוזוכן אויפן פעלד, נאָך דער שלאַכט, די פאַרוואונדעטע און ברענגען זיי אין די שפּיטאָלן; אויפצו־זוכן טויטע און העלפן זיי צו באַגראָבן. און ווען דאָס שלאַכטפעלד איז נאָך ניט געווען פאַרטיק און רייף פאַר זיי, האָבן די סאַניטאַרן געהאַט אַנדערע, ניט ווייניקער וויכטיקע אַרבעט.

די דיוויזיע, אין וועלכער מיין ברודער האָט גע־דינט, האָט אַרײַנגעמאַרשירט קיין קאָוונע און פאַרנומען די שטאָט. די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן. די אייְ־ווואוינער האָבן דערזען, אַז זיי בלייבן אָן שוץ, האָבן זיי אויך האַסטיק פאַרלאָזן די שטאָט. אַלצדינג איז געווען געמאַכט אין אַזאַ איילעניש, אַז מען האָט קוים געהאַט צייט אײַנצופּאַקן דאָס סאַמע נויטיקע און לויפן, איבער־לאָזנדיק די שטוב, די באַלעבאַטישקייט אויף הפקר: זאָל זיין וואָס גאָט וויל, אַבי בלייבן לעבן.

די דייטשן האָבן דערוואָרט, אַז די רוסן וועלן צוריק־קומען און באַמבאַרדירן די שטאָט, האָבן זיי געמאַכט די נויטיקע צוגרייטונגען. מיין ברודער האָט באַקומען אַ באַ־פעל פון דעם לייטענאַנט פון זיין אָפּטיילונג צו פאַר־ברענען די און די הייזער אין קאָוונע, וויל זיי זיינען אין וועג פון די דייטשישע קאַנאָנען, וואָס דאַרפן פאַר־טיידיקן די שטאָט פון אָנקומענדיקע רוסן.

די הייזער, וועלכע מיין ברודער און זיין קליינע גרופּע סאַניטאַרן האָבן געדאַרפט אונטערצינדן און פאַר־ניכטן, זיינען געווען אין אַ שיינער באַלעבאַטישער געגנט און האָבן געהערט צו ייִדן.

— „דאָס האָב איך באַלד פאַרשטאַנען, — האָט מיין ברודער מיר דערציילט: — איך בין קיינמאָל ניט געווען אין קאָוונע, די שטאָט איז מיר געווען פרעמד. דאָ און דאָרט האָב איך געכאַפּט אַ בליק אויף אַ פאָר נעמען אַנ־געשריבן אויף די שילדן און אויף די אַרײַנגאַנג־טירן — געווײַנטלעכע יידישע נעמען, ווי ראָזענטאל, הורוויץ, לע־ווין. זיי האָבן מיר גאָרניט געזאָגט — ווייל וואָס פאַר אַ יידישע שטאָט האָט ניט אַזעלכע נעמען? איך און מיין גרופּע זיינען געגאַנגען פון הויז צו הויז, פון טיר צו טיר און געמאַכט די נויטיקע צוגרייטונגען צו פאַרברענען די הייזער אַזוי ווי אונדזער קאָמאַנדיר האָט אונדז באַ־פוילן.

„איך בין אַריין אין איין הויז. ציכטיק, באַלעבאַטיש. אַלצדינג דאָרטן איז געווען אין פולשטענדיקער אָרדע־נונג. ס׳האָט אויסגעזען, אַז די איינוואוינערס זיינען נאָר וואָס אַוועק אויף אַ ווייל און וועלן באַלד זיך צוריקקערן. אָבער אַזוי האָט עס נאָר אויסגעזען: איך האָב דאָך גע־וואוסט און איך האָב געזאָרגט פאַר דעם, אַז אויב זיי וועלן אַמאָל יאָ זיך צוריקקערן, זאָלן זיי זייער היים ניט געפינען. בין איך געווען אויפגערעגט אָדער געשטערט פון געדאַנק, אַז איך טו אַזאַ זאַך? ניין. איך בין דאָך נאָר געווען אַ קליין שרייפעלע פון דער גיגאַנטישער מא־שין, וועלכע ניט איך האָב געמאַכט צו באַוועגן זיך... און פלוצלונג... פלוצלונג האָב איך דערזען עפּעס אַזוינס, וואָס האָט מיך געמאַכט יאָ פילן און טראַכטן און אַפילו ציטערן.

„אין דעם זאַל אויף דער וואַנט, לעבן דער אַלטער ברוינער פאַרטעפּיאַנע איז געהאָנגען אַ בילד, אַ פאָטאָ־גראַפיע, וועלכע איז מיר געווען זייער גוט באַקאַנט. עס איז געווען די טאָפלטע פאָטאָגראַפיע פון דיר, אָסיפּ, און פון אונדזער מאַמען. געדענקסט דאָס בילד?״

מיין ברודער האָט געקוקט אויף מיר מיט שולדיק־אום־שולדיקע אויגן. איך האָב געשוויגן. אוודאי האָב איך געקענט דאָס בילד און געוואוסט אין וואָס פאַר אַ הויז עס האָט פאַרבלאָנדזשעט. ס׳איז געווען אַנקל לעווינס הויז — דעמזעלביקן גוטן אָנקל מיט וועמען איך בין געפאָרן קיין פּאָטשטאָווע צו באַזוכן דעם אַרעמען דאָק־טאָר קוקורעקו... מיין ברודער האָט אונטערגעצונדן און פאַרברענט זיין הויז.

און צוזאַמען מיט דעם איז פאַר מיר אַוועק אין פלאַ־מען גאַנץ קאָוונע, מיין פֿרעהיסטאָרישע שטאָט — דער פּלאַץ, וואו איך בין געווען, איידער איך בין געבוירן גע־וואָרן...

פרענק עפשטיין

זכרונות וועגן קאָוונע

פריץ קינדעריאָרן

געבוירן געוואָרן בין איך אין יאָר 1887 אויף אַלט־יאַטקעוועך גאַס, אין אברהם באַקס הויף. אויף דעם זעלבּיקן הויף האָט געוואוינט ר׳ יצחק אלחנן — דער באַרימטער קאָוונער רב. איך האָב טאַקע געהאַט די זכיה, אַז דער גרויסער קאָוונער רב זאָל זיין סנדק אויף מיין ברית.

די דאָזיקע זכיה האָב איך געהאַט ניט דערפאַר, וואָס מיין טאַטע זאָל האָבן געווען אַ רייכער בעל־הבית אָדער אַ גרויסער למדן. מיין טאַטע איז געווען אַ גאַנץ פּשוטער ייד, אַ שווערער האַרעפּאַשניק, און געדאַרפט אַלע טאָג זוכן פּרנסה פאַר זיין גרויסער פאַמיליע, וואָס איז באַשטאַנען פון עלף פּאַרשוין. די דאָזיקע זכיה האָב איך געהאַט מחמת מיין טאַטע פלעגט כמעט יעדע וואָך פאַרריכטן אויף אַלט־יאַטקעוועך גאַס דעם עירוב, וואָס די גויים פלעגן אַרונטער־רייסן, כדי יידן זאָלן ניט קענען טראָגן די טשאָלנטן, וואָס מען פלעגט פאַררוקן ערב שבת אין די בעקערשע אויוונס.

ר׳ יצחק אלחנן, זכר צדיק לברכה, האָט פשוט פאַרהייליקט מיין טאַטן פאַר אָט דער גרויסער מיצווה. אַ סך מאָל פלעגט ר׳ יצחק אלחנן שטיין אויף זיין באַלקאָן און צוקוקן, ווי מיין טאַטע קלעטערט אויף די דעכער צו פאַרבינדן די דראָטן און דעם רבס ליפּן פלעגן מורמלען עס זאָל חלילה ניט פּאַסירן קיין אומגליק מיט מיין טאַטן, דינענדיק גאָט און זיין פאָלק ישראל.

בעת איך בין אַלט געוואָרן אַ יאָר זעקס־זיבן, האָב איך שוין גוט געקענט די אַלט־שטאָט פון קאָוונע. איך האָב דעמאָלט שוין געוואוסט די יידישע יאַטקעוועך גאַס, יאַנע־וועך גאַס, בריק־גאַס, דעם פלאַץ־פּאַראַד, ווילקאָמירער גאַס, ישראל ראַבינאָוויטשעס גאַס, קאָצס גאַסלע, נעוויאַזשקעס גאַסלע, די טייכן ניעמאַן און די ווילייע, סלאָבאָדקער בריק, אַלעקסאָטער בריק און די בתי מדרשים פון אַלטשטאָט. העכער אַרויף אָבער, אַנהויבנדיק פון דער אַלייע פאַרביי דעם שטאָטגאָרטן (גאָראָדסקאָי סאַד), דעם סאָבאָר, די קאָמענדאָטור, טילמאַנס און רעקאָש פאַבריקן, וואו מען האָט, אגב, געאַרבעט שבת, — אָט די אַלע ערטער זיינען געווען פאַר מיר אין יענער צייט אַ גאַנץ ווייטער מהלך פון אַ פרעמדער, ניט־יידישלעכער וועלט. וועט דאָך אַ יינגל פון אַ 6־7 יאָר זיך ניט דערוויסן, כדי אַזוי פיל צו וויסן וועגן אַלטן קאָוונע, וואָס איז אַ גאַנצע וועלט פאַר זיך. אָבער איך האָב אַ גוטן חזקה, אַז אַ יינגל פון 6־7 יאָר איז אַ גוטער בעל־זכרון, אַ גוטער בעל־שמועס, אַ גוטער בעל־מעשה, אַ גוטער בעל־מנין, אַ גוטער בעל־תפלה, אַ גוטער בעל־קורא, אַ גוטער בעל־תקיעה, אַ גוטער בעל־מוסר, אַ גוטער בעל־דרוש, אַ גוטער בעל־הלכה, אַ גוטער בעל־מנהג, אַ גוטער בעל־מדות, אַ גוטער בעל־עבודה, אַ גוטער בעל־גמילות חסדים, אַ גוטער בעל־צדקה, אַ גוטער בעל־בית, אַ גוטער בעל־משפחה, אַ גוטער בעל־חבר, אַ גוטער בעל־שכן, אַ גוטער בעל־אורח, אַ גוטער בעל־מחשבה, אַ גוטער בעל־דיבור, אַ גוטער בעל־מעשה

ווי וויניק איך זאָל ניט האָבן געקענט קאָוונע אין יענער צייט, האָט די שטאָט אויסגעזען, לויט מיין השגה, ווי די גרעסטע אויף דער וועלט. די געשעפטן פון חצקל יאָפּע, שימחה אַראָנאָוויטש, זאַלקין עליאָשעוו (דער פּאָטער פון בעל־מחשבות), ראָבינאָוויטשעס אייזנקראָם, לייזער עפּלניקס, ריווע גוטלע דער מילכיקערס, שמואל דעם

ווילנער גאַס

הייוניקס און נאָך — אַזעלכע קראָמען האָבן אין מיינע אויגן אויסגעזען ווי ריזיקע געשעפטן. נאָטירלעך זיינען אויך געווען קליינע קרעמלעך און ביידלעך אויפן פישמאַרק, בולבעמאַרק און אין די אַרומיקע גאַסלעך. אָבער די זיינען שוין, לויט מיין באַגריף, געווען אָרעמע קרעמלעך, כאָטש די בעלי־בתים פון די גרויסע קראָמען זיינען אויך קיין צו גרויסע גבירים ניט געווען, ווי איך האָב שפּעטער אָנגעהויבן צו פֿאַרשטיין. אַזוינע בעלי־בתים, וואָס פלעגן אָבער קומען שבת און יום־טוב אין דער קצבישער קלויז אין ציליגדערס, די האָבן געמאַכט אויף מיר דעם אייגדרוק פון גאָר גרויסע גבירים.

ווי האָבן קאָוונער יידן געלעבט

פון וואָנען האָבן די יידן געלעבט אין יענער צייט אין קאָוונע וווייסט נאָר גאָט אַליין. אויב בטחון מיינט לעבן, אויב זאָגן תהילים, דאָוונען דריי מאָל אַ טאָג, פאַסטן תעניתים, קלאָגן אויפן יידישן גורל מיינט לעבן, — האָבן יידן אין קאָוונע אין יענער תקופה געפירט אַ רחבותדיק לעבן. אויף צו מאַכן שבת אָבער האָט מען געדאַרפט לייען און בארגן. די וואָך איז מען שוין איבערגעקומען מיט ריידן וועגן עסן. נאָטירלעך זיינען געווען אויך יידן, וואָס האָבן געהאַט פרנסה בשפע. אָבער די זיינען געווען געציילטע. קיין צופיל גבירים זיינען אין קאָוונע ניט געווען. אפילו די תקיפערע סוחרים פלעגן אויך לעבן מער אויף וועקסלען ווי אויף מזומן געלט. דאָס רוב יידן האָבן געלעבט פון שלעפּן פּעקלעך, פירן וואָסער, טרייבן פּליטן, פון שוסטעריי, שניידעריי און כלערליי מלאכות. די יידן, וואָס האָבן געהאַנדלט אויפן מאַרק מיט אַלטע קליידער, שטריק, סמאָלע, ליימענע כלים, פיש, הערינג, האָבן אויך ניט געהאַט קיין ברויט צו זאָס פאַר זייערע פאַמיליעס.

אויף וויפיל די אָרעמקייט האָט געהערשט אין די מערסטע יידישע היימען וועלן אילוסטרירן די פאָלגנדיקע דערציילטע שפאַסעריייען. אַ יידן האָט זיך אַמאָל פאַרוואָלט סמעטענע שבת נאָך הבדלה. זאָגט ער צו אַ טאַכטער זיינער:

„גיי אַריין צו ריווע גוטלען אין מילכקראָם און בעט פאַר אַ גראָשן סמעטענע אין אירן אַ טעפּל אויף וואָך און אַן געלט". אַן אַנדער יידן האָט געבעטן זיין וויב, זי זאָל אַרייגיין צו לאה דער הערינגניצע און בעטן אַ ביסל הערינג־„לאָק" און מאָרגן וועט זי קויפן פאַר אַ קאָפּיקע הערינג.

קאָוונע — אַ פרומע יידישע שטאָט

ניט געקוקט וואָס די אָרעמקייט איז געווען גרויס צווישן די קאָוונער יידן, און, אפשר, טאַקע דעריבער, האָט מען אָבער אַן דעם רבונו של עולם ניט פאַרגעסן. צום בולטסטן האָט זיך די אָרעמקייט שטאַרק אַרויסגעזען ראש־חודש, ווען כאָפּטעס יידן און יידענעס, און אַפילו קינדער, זיינען געגאַנגען מיט טאָרבעס איבער די הייזער און קראָמען בעטן נדבות. די קרעמער האָבן שוין געוואוסט פון דעם טאָג און פלעגן טאַקע אָנגרייטן גראָשנס און האַלבע גראָשנס מקיים צו זיין די מיצווה פון צדקה (פיר גראָשנס האָבן געהאַט דעם וועלט פון אַן אַמעריקאַנער פּעני).

דער דאָזיקער מאַרש האָט אַרויסגערופן אין די ריזיקע פון די נדבות־קלייבער אַ סך הייס בלוט און פראָטעסט. די אָרעמעלייט, וועלכע זיינען געגאַנגען קלייבן מיט זייערע ווייבער, זיינען געווען אומצופרידן, וואָס דער קרעמער פלעגט אויסגעפינען וועג וועמעס וווייב עס איז, און ניט געוואָלט געבן אויך דער וווייב אַ האַלבן גראָשן.

איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו זען ווי אַ וווייב פון אַזאַ אָרעמאַן, וואָס האָט שוין זיין האַלבן גראָשן באַקומען, האָט זיך געקריגט מיט דעם קרעמער, ער זאָל איר אויך געבן אַ נדבה. איר טענה איז געווען, אַז ווייל זי האָט צוגעזאָגט איר מאַן, אַז זי וועט אויך קלייבן נדבות, האָט ער דערפאַר טאַקע מיט איר חתונה געהאַט. איצט קען דאָך דער מאַן אירער, חלילה, חרטה האָבן אויפן שידוך, אויב זי וועט ניט אַריינברענגען אַזויפיל, וויפיל ער. האָט זי געווויינט פאַרן קרעמער, ער זאָל רחמנות האָבן אויף איר יונג לעבן.

די בתי־מדרשים און כלערליי שטיבלעך זיינען געווען געפּאַקט ביי שחרית, מינחה און מעריב. יידן זיינען געווען זייער אָפּגעהיט ניט צו פאַרזאָמען אַ קדושה. קרעמער פלעגן צומאַכן די קראָמען און בעלי־מלאכות — די וואַרשטאַטן און זיך אַריינכאַפּן אין קלויז דאַנקען און לויבן גאָט און אַריינכאַפּן אַ מיצווה. קיין איבעריקע לייזונג אָדער צופיל פאַרדינסט איז ניט געווען, איז זאָל מען לכל־הפחות דאַנקען דעם בורא פאַר דעם חסד וואָס ער לאָזט לעבן, פאַרן ביסל געזונט, וואָס ער שענקט זיינע יידן. אין דער אמתן האָב איך ניט געקענט קיין יידישן קרעמער, אָדער בעל־מלאכה, וואָס זאָל ניט אַ ביסל צוקרענקען. רייכע זיינען געפאַרן זיך קורירן אין דייטשלאַנד אָדער אין קאַרלסבאַד. דער אָרעמער עולם האָט געבאָרגט געלט אין קאָוונער גמילות חסד אויף אַ דאָקטער, צי אויף אַ ביסל מילך פאַר אַ קראַנק קינד.

אַ גאַנצע וואָך האָט זיך אַרויסגעזען די זאָרג און

אַרעמקייט, איז אָבער געקומען שבת, יום־טוב, האָט זיך די יידישע קאָוונע אײנגעוויקלט אין פרומער הייליקייט.

פרייטאָג נאָכמיטאָג פלעגן שוין די קרעמער שליסן זייערע קראָמען. מען האָט ניט געווארט ביז דער שמש וועט הייסן פאַרמאַכן די קראָמען. די גאַסמענטשן מיט די וועגעלעך, בעלי־מלאכות, די וואַסערפירער, מאַרק־העגדלער און סתם יידן פלעגן איילן זיך אַהיים איבער־צוטאָן, אַרומוואַשן זיך און קומען אין צייט מקבל־שבת זיין. דער פרייטאָג־צו־נאַכט איז געווען, גלייך ווי די שכינה וואָלט זיך אַרויפגעלאָזן אויף קאָוונע. יידן מיט אויסגעקאָמ־טע בערד האָבן אָנגעפילט מיט תפילה די בתי מדרשים און זייער נגינה, ווי פון הימלשע מלאכים, האָט זיך גע־הויבן צום כיסא הכבוד — עס האָט געפעלט דוכטן, אַז די יידן דאָ האָבן פון אַל־דאָס גוטס און ווייסן ניט פון קיין דאגות פרנסה.

דער שבתדיקער טאָג האָט געבראַכט מיט זיך אַ סודותפולע שטילקייט. יידן האָט מען בייטאָג אין דרויסן ניט פיל געזען. אַפילו אַ גוי איז שבת ניט געגאַנגען אי־בער די קאָוונער גאַסן. די קראָמען זיינען געווען געשלאָסן, די הייזער פאַרמאַכט, חדר־יינגלעך, וואָס האָבן אַ גאַנצע וואָך געשטיפט און געשפילט אין קנעפלעך אויפן שול־הויף, זיינען ווי אויס מורא פאַרן הייליקן שבת געווען שטיל, סטאַטשנע, ניט אויפגעהויבן קיין הויכן קול, ווייל דאָס וואָלט געשטערט די רו פון זייערע עלטערן אין הייליקן שבת.

שבת, צווישן מינחה־למעריב, פלעגן יידן זיך אַרויס־לאָזן אויף אַ שפּאַציר אויף דער סלאָבאָדקער אָדער אַלעק־סאָטער בריק. דאָס איז געווען אַ שפּאַציר מיט הייליקע טריט. באַזונדערס אויף אַלעקסאָטער בריק, וואו ר׳ יצחק אלחנן פלעגט שפּאַצירן מיט צוויי דיינים פון ביידע זייטן און ענטפערן די פאַרבייגייענדיקע יידן: „גוט שבת, גוט יאָר!״

יענע שפּאַצירן ברענגען מיר אויפן זכרון אַ דעראי־נערונג. איך מיטן טאַטן פלעגן אויך גיין שפּאַצירן אויף דער זעלביקער בריק, וואו עס האָט שפּאַצירט דער קאָוונער רב. וועז איך פלעג דערזען רבי יצחק אלחנען, פלעג איך זיך אַרויסרייסן פון טאַטנס האַנט, צולויפן צום רב און אויסרופן מיט אַ שטאַרקער באַגייסטערונג — גוט שבת, רבי! — ר׳ יצחק אלחנן פלעגט זיך איינבויגן צו מיר און ענטפערן — גוט שבת! גוט יאָר! אַ פרומער ייד זאָל־סטו זיין!״

מיין טאַטע האָט פון דעם געהאַט אַ סך נחת. עפּעס אַ קלייניקייט אַזאַ ברכה פון דעם קאָוונער רב?! געוויס וועט אויסוואַקסן זיין יינגל אַ פרומער ייד. מחמת אַ ברכה פון אַזאַ צדיק מוז מקוים ווערן.

הילף־חברות

ניט נאָר איז קאָוונע געווען אין מיין צייט אַ פרומע, גאָטספאַרכטיקע שטאָט, נאָר איז אויך געווען אַ שטאָט פון צדקה פאַר די שטעטלעך אַרום און פאַר די אָרעמע שיכטן אין קאָוונע גופא.

האָט זיך געטראָפן עפּעס אַן אומגליק אין אַ קליין שטעטל, אַ גזירה, אַ פייער, אַ כאָלערע, איז קאָוונער יידנטום באַלד געווען אויף די פיס צו העלפן. מיר דער־מאָנט זיך, איינמאָל פּסח־צייט, האָט מען אָנגעזאָגט דער קאָוונער קהילה, אַז אין יאַנעווע האָט אויסגעבראָכן אַ שריפה. יידישע הייזער, יידישע האָב און גוטס ברענט. אָבער מער פון דעם קלאָגט מען, וואָס דער פּסח איז פאַר־שטערט געוואָרן, מחמת מען האָט ניט געקענט ראַטעווען די מצות וואָס יידן האָבן אָנגעגרייט לכבוד דעם יום־טוב פּסח.

געדענק איך, ווי יידן האָבן פאַרקאַטשעט די פאָלעס און מיט קערב געלאָפן אין די גאַסן, אויפגעקליבן מצה, אייער, שמאַלץ, אַרבע כוסות, אָנגעפאַקט די פורן און גע־בראַכט די יאַנעווער יידן פּסחדיקע מאכלים, כדי ניט צו ברענגען זיי צו קיין עבירה און ניט צו פאַרשטערן דעם יום־טוב.

אַ צווייטער אינצידענט האָט געטראָפן ווינטער־צייט אין שטעטל ווילקי. דאָרט האָט אויסגעבראָכן אַ כאָלערע. קודם־כל איז מען געלאָפן אין די בתי־מדרשים תפילה טאָן, אַז גאָט זאָל זיך דערבאַרעמען אויף די ווילקיער יידן. אַזוי האָט געהייסן דער קאָוונער רב. נאָכדעם האָט דער רב געזאָגט, מען זאָל צוזאַמענענעמען כלערליי פראָשקעס, רויטע און בלויע רפואות, זענעפט, הייל־קרייטעכצער. גוטע, פרומע לייט האָבן אויך געהייסן, מען זאָל מיטנע־מען עטלעכע פאָר פּסולע תפילין און ציצית און דאָס פאַר־ברענען אויפן בית־עולם, אַז דער שטן זאָל ניט האָבן קיין שליטה אויף יידישע היימען.

זעלבסטפארשטענדלעך, אַז די יידן אין קאָוונע האָבן געטאָן אַלץ, וואָס מען האָט געהייסן. איך אַליין בין ניט אַזוי זיכער צי די אַלע רפואות און סגולות האָבן געראַ־טעוועט יידן פון דער כאָלערע. אָבער די יידן פון קאָוונע און די יידן פון ווילקי זיינען געווען זיכער, אַז דעם רבס תפילות און פרומע עצות האָבן יע געהאָלפן. די וואָס זיינען אָבער געשטאָרבן איז דאָס געווען אַ גזר מן השמים. ווייל אויב ניט, וואָלטן די תפילות און סגולות זיי געהאָלפן.

קאָוונע איז אויך געווען אַ שטאָט פון בריסקער־האַרציקייט פאַר משולחים, וועלכע פלעגן קומען קלייבן פאַר ישיבות, ספר־תורה׳ס, מושב־זקנים׳ס, יידישע שפּיטאָלן, און אַנדערע אינסטיטוציעס. שוין אָפּגערעדט פון מגידים און שליחים, וואָס פלעגן קומען אין קאָוונע קלייבן פאַר ארץ־ישראל. קאָוונע האָט אַלע משולחים אָנגענומען מיט גרויס דרך־ארץ און קיינמאָל ניט אַרויסגעלאָזט מיט ליידיקן.

אַ וויכטיק אָרט האָבן פאַרנומען די פאַרשיידענע חברות פון סאָציאַלער הילף פאַר די קאָוונער אָרעמע שיכטן. דאָס זיינען געווען חברות, וואָס פלעגן אַרויס־העלפן אָרעמע בעלי־מלאכות, קליינהענדלער און סתם אָרעמע מענטשן, וועז זיי האָבן געדאַרפט הילף פון דער יידישער קהילה.

מיין טאַטע איז געווען דער מנהיג פון עטלעכע אַזוינע חברות, ווי „גמילות־חסד״, „הכנסת־כלה״, „מעות־חטין״, „תלמוד־תורה״, „מלביש־ערומים״ און מיך פלעגט ער באַשטימען פאַר דעם סעקרעטאַר כדי צו פירן די ביכער.

דאָס איז אויך געווען מחמת דעם, וואָס מיין טאַטע איז געווען אַ קליינער שרייבער און אַ שוואַכער בעל־חשבון. זיינע השבונות האָט ער געפירט אויפן קאָפּ. און מערק־ווירדיק איז געווען זיין זכרון. ער האָט אַלץ אַקוראַט גע־דענקט און אויסגערעכנט, ניט ערגער ווי איך אויפן פּאַפּיר.

יעדן שבת־צו־נאַכט פלעגט דער טאַטע מיך אַוועק־זעצן לעבן זיך, צוגרייטן די ביכער און געהייסן שרייבן. שרייב אַריין ב. קאָפּיקעס פון לייזער דעם מולער פאַר־חברה תלמוד תורה; אָדער ב. קאָפּיקעס פאַר מלבוש־ערומים, אַזוי פיל קאָפּיקעס פאַר מעות־חטין. לייזער דער וואַסערטרעגער האָט געסילוקט 20 קאָפּיקעס אויפן חוב אין גמילות־חסד. אריה דער שנײדער האָט געגו־מען ב. רובל פון גמילות־חסד צו פאַרריכטן די שטיוול. מאָטע טשווועק האָט געהייסן פאַרשרייבן גימל קאָפּיקעס פאַר חברה הכנסת־כלה. יאַנקעל, פייגעס מאַן, האָט ניט געסילוקט די נון קאָפּיקעס אויף זיין חוב די וואָך פון פרשה ויקרא.

אָט אויף אַזאַ שטייגער האָט מיין טאַטע און וואַר־שיינלעך אַנדערע גבאים פון חברות געפירט זייער בוכ־האַלטעריע פאַרן כלל ישראל. איך בין זיך משער, אַז אָט די דאָזיקע חברות האָבן פאַרגרינגערט דעם קבצן, וואָס האָט ניט געוואָלט אָנקומען צו בעטלען בײַ קהל אָדער צו פאַרזעצן די לייכטער פון שטוב און ניט קענען אויס־קויפן זיי פון אַ וואַכערניק, וואָס האָט טאָקע געריסן הוי־כע פּראָצענטן פאַר אַ מינדסטער הלוואה.

קיין פּראָצענט און משכנות האָט מען ניט געגומען אין חברה גמילות חסד. מען טאָר ניט נעמען קיין פּרא־צענט לויט דעם יידישן דין, און וואָס הייסט ניט געטרויען אַ יידן און דערצו נאָך אַן אָרעמאַן?

מיין האָנאָראַר, וואָס איך האָב באַקומען פאַר אַריינ־שרײַבן אין די ביכער פון אַלע חברות, וואָס מיין טאַטע האָט געפירט, איז געווען אַ פונט ניס אויף פּסח. און ניט חלילה פון די געקליבענע געלטער פון די חברות. דאָס פלעגט מיר דער טאַטע געבן פון זיין אייגענער קעשענע, כדי איך זאָל האָבן מער חשק צו אַרבעטן לטובת הכלל. אָבער ניט בלויז דער פונט ניס איז געווען מיין האָנאָראַר. דער שמש פון קצבישער קלויז פלעגט מיך באַערן מיט דעם כבוד צו שטיין מיט אַ טעלער לעבן קלויז ערב יום־כיפור, צווישן מינחה און מעריב, און קלייבן גראָשנס אויף בגדים פאַר די יינגלעך פון דער תלמוד־תורה.

חברות פאַר עולם־הבא

אויב אין קאָונע זיינען געווען חברות פאַר עולם־הזה זיינען אָבער געווען אַ סך מער חברות פאַר עולם־הבא. אויב מיין זכרון דינט מיר ריכטיק זיינען אין אַלע בתי מדרשים — אין נייעם בית מדרש, אין אַלטן, אין דער שנײדערשער קלויז, אין דער סוחרישער, אין נע־וויאַזשסקעס קלייזל, אין די קלייזלעך פון די פורמאַנעס און מוליאַרעס, און אוודאי אין קצבישער קלויז וואו מיין טאַטע האָט געדאַוונט — געווען פאַרשיידענע חברות צו לער־נען מיט יידן תורה, משניות און גמרא.

עס זיינען אויך געווען חברות פאַר שולחן ערוך, עין יעקב, און אַ חברה פון פּריקאַשטשיקעס און בעלי־מלאכות, וואָס פלעגן אַלע פרייטאָג־צו־נאַכט מעביר זיין די סדרה מיט אַ רבין. אַפילו אַ חברה פון עלטערע חדר־יינגלעך האָט זיך געשאַפן וואָס האָט געדאַרפט באַווייזן די קונץ פון אויס־לערנען קאָפּיטלעך תהילים אויף אויסווייניק.

ווי איך האָב שפּעטער פאַרשטאַנען איז די חברה חדר־יינגלעך געשאַפן געווארן מיט דער כוונה מען זאָל ניט האָבן קיין יצר־הרע צו לויפן אין די זומערדיקע שבתים אויף פּעטראָווקע זיך וויגן און אין די ווינטערדיקע שבתים ניט האַלטן קיין מלחמות מיט שטיינער און שטיקער איז אויפן פאַרפראָרענעם ניעמאַן, צי אויף דער וויליע. די מלמדים פלעגן טאָקע זייער שטרענג באַשטראָפן די יינגלעך וואָס פלעגן איבערהיפן אַ שבת צו קומען אין קלויז זיך פאַרהערן אין תהילים זאָגן. און מיר יינגלעך האָבן גע־גלויבט באמונה שלמה, אַז מיר געווינען עולם הבא. טאָקע וואָס קען נאָך זיין בעסער געדינט דעם רבונו של עולם ווי אויסלערנען גאַנצע קאָפּיטלעך תהילים אויף אויסווייניק?

קאָונער רעוואָלוציאָנערע תקופה

ווען די פאַרשיידענע סאָציאַליסטישע און רעוואָלו־ציאָנערע פאַרטייען האָבן זיך פאַרמירט אין קאָונע וויס איך ניט. איך בין דאָן נאָך אַפילו קיין בר־מיצווה ניט געווען. מיגלעך אַז מיר, אָרעמע יינגלעך, וואָלטן ניט גע־וואוסט פון אַזאַ באַוועגונג אין די גאָר יונגע יאָרן, ווען אונדזערע טאַטעס אַליין וואָלטן אונדז ניט דערציילט וועגן דעם.

איך דערמאָן זיך, ווי יידן אין קצבישער קלויז פלעגן זיך אָנדערציילן שרעקלעכע געשיכטעס פון די „ציצילים־טן" און דאָס באַצייכנט ווי אַ נייע, שוועכע גזירה מן השמים וואָס וועט זיין זייער שלעכט פאַר יידן. וואָס אַזוינס די „ציצילים־טן" זיינען האָבן מיר, יינגלעך, ניט פאַרשטאַנען. אָבער מען האָט אַלץ מער דערציילט מעשיות און לעגענדעס וועגן די „ציצילים־טן" וואָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ שרעקלעכע מורא אויף די עלטערע יידן און במילא אויך אויף אונדז, יונגע יינגלעך, וואָס זיינען אָבער דורך די מעשיות גע־וואָרן שטאַרק נייגעריק צו וויסן וועגן זיי מער.

אין אַלע צייטן האָבן זיך יידן געשראָקן פאַר פאַלי־צייַ. האָט מען געזען אָנקומען אַ גאַרדאָוואי אָדער דעם פּריסטאָוו, האָבן יידן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס וועט געשען. סתם אין דער וועלט אַריין וועט פאָליציי ניט פאַרבייגיין די יאָטקעס, דעם שולהויף אָדער די יידישע קראָמען. יידן האָבן געטראַכט אַז מסתמא זוכט מען צו מאַכן אַן „אַקט" אָדער געבן אַ „פּאָוויעסטקע" פאַר ניט האַלטן ריין דעם הויף אָדער די קראָם. איצט אָבער אַז מען האָט דערזען אַפילו אַ גאַנץ פשוטן סטרוזש, האָט מען פאַרדעכטיקט, אַז דאָס האָט העכערע נאַטשאַלסטוואָ אונטערגעשיקט צו זוכן „ציצילים־טן". נו! טאָקע וואָס עפּעס אין מיטן דערינען לאָזט זיך אַראָפּ אַ סטרוזש אָדער אַ פּאָליציאַנט אין דער

יידישער גאַס? איז דאָס ניט דער בעסטער סימן פון דער נייער גזירה וואָס הייסט „ציוויליסטן"?!

נאָך מער צעטומלעניש און מורא האָט אָנגעווואָרפן אויף די יידן פון קצבישער קלויז די מעשה, וואָס אברהם דער שמש האָט דערציילט, אַז ער האָט היינט פרי צום ערשטן מנין אַליין געהערט פון זלמן דעם שוחט, אַז אום שבת האָט מען „צוגענומען" דעם דאָקטאָר, אַ ?ערער פון גימנאַזיע, דעם גלחס אַ ברודער און זיי אַלעמען אַוועק־געפירט אין אַ שוואַרצער קאַרעטע. נאָך מער, דער גובער־נאַטאָר אַליין גייט אַרום אין די קאָוונער גאַסן מיט זשאַנ־דאַרן און זוכט אין הייזער. אָבער מער ווי אומעטום זוכט מען ביי יידן.

געפלעפט פון שרעק, האָבן די יידן די ערשטע זאַך זיך אַ נעם געטאָן צו די קינדער. „איר הערט, קינדער, וואָס עס טוט זיך אין קאָוונע? איר זאָלט זיך ניט מישן מיט די „ציוויליסטן", ניט שטיין אין זייערע ד' אמות! ניט ריידן צו זיי." מיט דעם אַליין איז מען ניט אָפּגעקומען. כדי צו געדענקען און פאַלגן וואָס טאָטעס האָבן פּאַרזאָגט, האָט מען דערלאַנגט עטלעכע פייערדיקע פּעטש, אַז קינ־דער זאָלן בעסער געדענקען דעם טאַטנס וועכטער.

פונקט ווי די עלטערע יידן, האָבן מיר, יינגלעך פון חדר און פון חברה־תהילים, איבערגעדערציילט אייניע די אַנ־דערע וועגן דער נייער גזירה סאָציאַליסטן אין קאָוונע. נאַ־טירלעך האָבן די דאָזיקע ניט־געשטויגענע מעשיות פאַר־כאַפט אונדזער פאַנטאַזיע. ווי יינגלעך, וואָס האָבן ניט גע־האָט קיין באַגריף וועגן אַזעלכע פאָליטישע ענינים, האָבן מיר אַלץ מגזם געווען און מיט דעם אַרויסגערופן נאָך אַ שטאַרקערע נייגעריקייט.

אייגנטלעך, געדענק איך, האָב איך פאַרגעלייגט פאַר דער חברה־תהילים, אַז מיר זאָלן וועלן „ציוויליסטן". דאָס האָט ווי אָנגעצונדן אַלע יינגלעך פון דער חברה. סטייטש אַזאַ וואָרט אַרויסריידן נאָכדעם ווי די טאָטעס האָבן אָנ־געזאָגט מיטן הארבן וואָרט, אַז מיר זאָלן ווייכן פון זיי, ניט דערמאָנען זייער נאָמען און טאָקע שוין געקראָגן פייערדיקע פּעטש פון די טאָטעס אין פאַרויס?

פון דעם האָט זיך גלייך דערוואוסט מיין רבי און פון דעם רבין מיין טאָטע. דערהערט אַזאַ עבירה האָט דער טאָטע מיך געמוסען אויפן צימבל. „היתכן! ווי קומט צו דיר אַזאַ זינד, פון וועמען האָסטו דאָס געהערט? ניט אַנדערש ווי דער יצר־הרע אָדער אַ ניט־גוטער איז אַריין אין דיר". אַזוי האָט דער טאָטע באַשלאָסן און געמוסען מיך היטן אויף טריט און שריט! ער האָט נאָכגעקוקט, צי איך לויף אין חדר אָדער גיי פאָמעלעך, זיך צוגעהערט, צי איך זאָג דעם תהילים מיט התלהבות, אָדער איך היפ עפּעס אַריבער.

קיין סימנים אַז איך האָב צו טאָן מיט די „ציוויליסטן" האָט דער טאָטע אין מיר ניט געזען. פונדעסטוועגן האָט ער געפונען אַ חטא. דאָס זיינען געווען די מעשה־ביכ־לעך, וואָס איך פלעג נעמען ביים מוכר־ספרים אויף אַלע פרייטאָג ביינאַכט פאַר אַ קאָפּיקע פּראָקאָט. דאָס זיינען געווען ביכלעך וועגן גזלנים, פּרינצן, כישוף־מאַכער, וואָס איך האָב געלייענט ניט נאָר פאַר זיך אַליין, נאָר פאַר דער גאַנצער משפּחה. דער טאַטע האָט פון די ביכלעך געהאַט גרויס הנאה. ער פלעגט זיך פאַרטראַכטן וועגן די העלדן, זיך וואונדערן אויף די כישוף־מאַכער און אַפילו פאַרגיסן אַ טרער אויף דעם ביטערן גורל, וואָס האָט געטראָפן דעם ליידנדיקן קרבן אין די ביכלעך.

אָבער פלוצלינג זאָגט מיר דער טאַטע, איך זאָל אַרויסוואַרפן די ביכלעך. „וואו איז דאָס געהערט געווואָרן, אַז אַ יידישער בחור, וואָס דאַרף באַלד בר־מיצווה ווערן, זאָל לייענען זשאַרגאָנישע ביכלעך? ספרים אויף עברי־

פּאָליצייסקע גאַס (ר' הירשל נעוויאַזשערס גאַס)

טייטש איז פאַר ווייבער צו לייענען. אַ יינגל אין דיינע יאָרן דאַרף לערנען גמרא, תנ"ך, אַ פּרשה חומש, אַ קאָפּיטל תהילים. די זשאַרגאָנישע ביכלעך וועלן דיך אומגליקלעך מאַכן. דו וועסט פאַרשוואַרצט ווערן אין דער געלער טורמע".

אָט די נבואה, דעם טאַטנס, איז טאַקע מקוים געוואָרן מיט עטלעכע יאָר שפּעטער. אין 1903 בין איך אַרעסטירט געוואָרן אין אַ דעמאָנסטראַציע אין קאָוונער שטאָט־ראָדסקאָי) טעאַטער. דאָס איז געווען אַ פּראָטעסט־דעמאָנ־סטראַציע קעגן די פּאָגראָמען און פאַרפאָלגונגען אויף יידן אין רוסלאַנד. נאָטירלעך האָט מען שוין אויך אָנגעגריפן דעם צאַריזם רעזשים און געפּאָדערט פּאָליטישע פּריי־הייט, געמאָנט אַ קירצערן אַרבעטסטאָג פאַר די אַרבעטער און נאָציאָנאַלע רעכט פאַר די פּעלקער פון רוסלאַנד.

ביי יענער דעמאָנסטראַציע זיינען אַרעסטירט געוואָרן העכער 100 דעמאָנסטראַנטן און געבראַכט געוואָרן אין דער קאָוונער גלעלער טורמע. מערקווירדיק, צווישן די אַרעסטירטע זיינען געווען אַ סך יינגלעך מיט וועלכע איך האָב געלערנט אין חדר און האָב געפונען צווישן זיי חברים פון דער חברה־תהילים. ניט איך, און געוויס אויך ניט די אַנדערע, האָבן געוואוסט, אַז מיר זיינען אָנגעשלאָסן אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע, אַז מיר געהערן צו דער

סאָציאַליסטישער באַוועגונג. אָבער גאָר איבערראַשט בין איך געוואָרן, וועז איך האָב צווישן די אַרעסטירטע געטראָפן בחורים אוז מיידלעך פון פאַרמעגלעכע היימען, בחורים פון דער סלאָבאָדקער ישיבה, אוז אַפילו פון די מוסר־שטיבלעך.

צווישן די דעמאָנסטראַנטן זיינען אָבער אויך געווען פאַרהייראָטע מענער אוז פרויען. געווען אויך אינטעליגענטן, גימנאַזיסטן, אָבער די גרעסטע צאָל זיינען געווען אַרבעטער — פון פאַרשיידענע פאַכן.

דער „בונד" אין קאָווגע

צווישן די סאָציאַליסטיש־קעמפערישע שטעט אין דעם יידישן תחום האָט בלי ספק קאָווגע פאַרנומען אַ פראָמינענטע. אַ גרויסע טייל פון דער יידישער יוגנט, וואָס האָט ביז דעם אויפקום פון דער בונדישער באַוועגונג אין קאָווגע זיך אָפגעגעבן מיט תורה, געווען פרום־רעליגיעז, איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין „בונד". שוין אָפגערעדט פון די בעלי־מלאכות ווי שניידער, שוסטער, היטל־מאַכער, בלעכער, בעקער, פריקאָשטשיקעס, זאָקנשטריקערינס, פאַפיראָסן־און גילזן־אַרבעטאָרינס, אָבער אויך גימנאַזיסטן, גימנאַזיסטקעס, און סתם אינטעליגענטע יידן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין די רייען פון „בונד". געווען צווישן זיי אויסגעשטודירטע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, בוכהאַלטערס און פון אַנדערע פראָפעסיעס.

עס איז ביי מיר גאָר ניט קיין ספק, אַז אונדזערע טאַטעס האָבן דורך זייערע איבערטריבענע און סודותפולע מעשיות און לעגענדעס וועגן די „ציציליסטן" נאָענטער גערוקט זייערע זין, וואָס זיינען געווען גוטע און פרומע קינדער, צום „בונד" נאָך פריער, אידער די בונדישע ליטעראַטור און אַגיטאַטאָרן האָבן געקענט זיי דערגרייכן. די ערשטע זיינען דאָס געווען די אייגענע עלטערן, וועלכע האָבן געוואָלט אויסהיטן זייערע קינדער פון אַ סכנה.

אַז דאָס וועט האָבן אַ פאַרקערטע ווירקונג האָבן די טאַטעס, נעבעך, ניט פאַרשטאַנען.

די שטודירנדיקע יוגנט פון די גימנאַזיעס האָט זיך פאַרנומען מיט לערנען די ישיבה־בחורים שרייבן און לייענען רוסיש, רעכענען. אַרבעטער האָט מען געלערנט אויך יידיש. פאַרקאָכטע לערנער פון גמרא און מוסר האָבן זיך מיט ברען געזומען צו וועלטלעכער בילדונג און נאָענטער געוואָרן צו די פאָליטיש־רעוואָלוציאָנערע פאַרטייען אין קאָווגע.

ווי צענדליקער און הונדערטער אַנדערע בחורים פון מיין עלטער און מיין סביבה בין איך אויך אַוועק מיטן שטראָם. די ראַמאַנטיק פון אַ ניט־לעגאַלער אָרגאַניזאַציע האָט געלאָקט. די סודותפולע פאַרזאַמלונגען אין די וועלדער, די ענגע „סכאָדקעס", וואו סטודענטן פון אוניווערזיטעטן פלעגן לייענען רעפעראַטן האָבן ממש פאַרכישופט יעדן בחור און מיידל פון פאָלק ביז רעליגיעזן עקסטאַז. פון די טאַטעס און מאַמעס האָט מען זיך אָפגעקערט, פאַרלאָזן די בתי מדרשים, אויפגעגעבן די גמרא און דעם גאַנצן אָרום און זיך איבערגעגעבן צו די נייע באַוועגונגען.

אין 1905, וועז איך בין אַלט געווען אַכצן יאָר, האָב איך פאַרלאָזן קאָווגע. קאָווגע האָט שוין דאָן געהאָט הינטער זיך אַן אָנגעזעענע פאַרגאַנגענהייט פון בונדישער טעטיקייט. מיין פאַרלאָזן קאָווגע איז געווען כדי אויסצומיידן עטלעכע יאָר סיביר אָדער תפיסה, וואָס איך וואָלט באַקומען, וועז איך זאָל זיך ניט האָבן אָפגעטראָגן. פון די אַנדערע פאָליטישע און סאָציאַליסטישע פאַרטייען, וואָס עס זיינען אין יענער עפאָכע אויפגעקומען אין קאָווגע, ווייס איך ניט. איך ווייס נאָר, אַז יעדער יונגער און עלטערער אַרבעטער אוז, אפשר, אויך יעדער אינטעליגענט איז געשטאַנען אונטער דער השפעה פון „בונד" אָדער פון אַן אַנדער סאָציאַליסטישער פאַרטיי, מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק.

ב. י. ביאַלאָסטאָצקי

פון פּומפּיאַן ביז קאָוונע

דאָס איז געווען, וועַן דאָס יידנטום פון ליטע איז געווען אייגער פון די שטאַרקסטע רינגען אין דער יידישער „גאָלדענער קייט"; אין די טעג, וועַן אין ליטע זיינען געווען פאַרוואַרצלט די ישיבות; וועַן אין כמעט אַלע יידישע שטיבער האָבן אַראָפגעשיינט פון די וועגט די צוויי מערקווירדיקע פּנימער: דער וויילנער גאון און ר' יצחק אלחנן; אין די טעג, עטוואָס שפּעטערדיקע שוין, וועַן איבער ליטע האָבן זיך געגומען קלייבן די נייע, די מאָדערנע אידיישן, וואָס האָבן געבראַכט מיט זיך נייע פּנימער אויף די וועגט: מענדעלע מוכר ספרים, ח. נ. ביאַליק, דר. הערצל, שלום עליכם, י. ל. פּרץ; אין די טעג, וועַן אין ליטע האָט געגומען וואַקסן די טייערע, ליבע יידישע יוגנט — מיט האָפענונג, מיט קאַמפּן, מיט אידעאַלן!

אין יענע טעג, אין אָנהויב פון דעם איצטיקן יאָרהונדערט, בין איך נאָך אַ קליין ייִנגל געווען. די וועלט האָב איך צום ערשטן מאָל דורך ליטע דערזען! אין יעדן שטעטל, וואו איך בין געווען, איז מיר עפּעס נייס צוגעקומען. דאָס בילד פון יעדן שטעטל שטייט נאָך פריש פאַר מיינע אויגן. לאָמיר איצט, אין טעג טראַגישע, וועַן אונדזער יידישע ליטע איז אָפּגעמעקט געוואָרן, — לאָמיר איצט פּרואָווּן אַרויפּברענגען פון דער טיפעניש פון יאָרן עטלעכע בילדער, זכרונות, ליבשאָפטן פון אַמאָל!

פּומפּיאַן

אַ קליין שטעטעלע. מיט וואָס איז מיין געבוירן־אָרט פּומפּיאַן כאַראַקטעריסטיש? מיט וואָס האָט זיך פּומפּיאַן אויסגעטיילט פון די אַנדערע שטעטלעך אין ליטע?

מען פלעגט זאָגן: „פּומפּיאַנער בלאָטעס". אַוודאי! אין פּומפּיאַן זיינען געווען טיפּע בלאָטעס. געווען טעג, סוכות־צייט, וועַן ס'איז פּשוט געווען אַן איינשטעלע־ניש פון פּושעלאַטער גאָס צו לאָזן זיך גיין פאַרביי דעם בית־עולם, און פאַרביי דעם הקדש, צום בית־המדרש! אָבער אַזוינע בלאָטעס האָב איך אויך געזען אין אַנדערע שטעטלעך.

איך האָב אויך געהערט זאָגן: „פּומפּיאַנער טאַראַבעס". אָבער מיר געדענקט זיך ניט, אַז פּומפּיאַן זאָל זיין אַרעמער און הקדשדיקער און טאַרבעדיקער פון אַנדערע ליטווישע שטעטלעך... אין בית־מדרש זיינען קיין צופיל בעטלער־איבערשלאָפער ניט געווען. פּומפּיאַן אַליין האָט קיין וואַנדערנדיקע אַרומשלעפּער, דוכט מיר, ניט אַרויסגעגעבן פון זיך. דעריבער איז „טאַרבעס" ניט דאָס כאַראַקטעריסטישע פאַר מיין ליב שטעטעלע.

דאָך איניקע אַנדערע כאַראַקטעריסטישע זאָכן געדענקען זיך מיר.

קודם־כל: דאָס אויסזען פון פּומפּיאַן.

אַ גרויסער מאַרקפּלאַץ איז געווען אויסגעלייגט אַזוי ווי די פלאַך פון אַ האַנט, מיט פינגער, וואָס האָבן זיך געצויגן אין פאַרשיידענע ריכטונגען. די פינגער — דאָס זיינען געווען די וועגן, וואָס זיינען געגאַנגען פון מאַרקפּלאַץ צו פאַרשיידענע אַרומיקע שטעטלעך.

איין פינגער — איין וועג איז געגאַנגען קיין פּושעלאַט, אַ קליין דאָרפיש שטעטעלע מיט בלויז אַ פאָר צענדליק יידישע משפּחות; אַ צווייטער וועג איז פון מאַרקפּלאַץ געגאַנגען קיין פּאָסוואָל, וואָס האָט ביי

אַ מאַרקטאָג אין פּומפּיאַן

אונדז, פּומפּיאַנער, געהאַט דאָס אָנזען פון עפּעס הע־
כערס, אַריסטאָקראַטישעס... אַ דריטער וועג איז גע־
גאַנגען קיין ווּאַבאָלניק. אַלס קינד האָב איך געהערט:
אויף דעם דאָזיקן וועג טשאָטעווען גזלנים, מערדער.
אַ מורא צו גיין און אַ מורא צו פֿאָרן. אַ פערטער וועג,
דער ברייטסטער, איז געגאַנגען קיין פּאָנעווועזש. און
פּאָנעווועזש, די אויעזדנע שטאָט, איז פאַר אַ פּומפּיאַנער
געווען — אַ חלום אַזאַ, אַ ווייטער וואונדערלעכער
כּרך!...

פיר וועגן — פיר פינגער. נו, וויבאַלד אַ „האַנט״,
וואו זשע איז דער פינפטער פינגער?

יאָ, דער פינפטער „פינגער״ — אַ גראַדער וועג
אַזאַ — האָט פון מאַרק געפירט, ווי דער ווייז־פינגער
פון אַ מענטשלעכער האַנט, צו דעם בית־המדרש!

אויף אָט־די אַלע וועגן בין איך געגאַנגען. אָבער
מיין ליבסטער און נאָענטסטער וועג איז געווען דער,
וואָס האָט געפירט צום בית־המדרש.

ביים בית־המדרש איז געווען אַ קליינער פּלאַץ
אַזאַ, אַרומגעצוימט מיט אַן אייזערנעם גדר. אינעווייַ־
ניק, אין דער אַרומגעצוימטקייט, איז געווען אַ שטיין,
פאַרוואַקסן מיט מאָך. וואָס איז דאָס פאַר אַ פּלאַץ?
צוליב וואָס — דער גדר? וואָס פאַר אַ שטיין איז
דאָס?

איך האָב געהערט וועגן דעם אַלערליי מעשיות.
נאָר מיר קינדער האָבן וועגן דעם „שטיין״ זיך גע־
שאָפן אַן אָנדער פאַרשטעלונג. ביי אונדז איז דער
געהיימעניספולער שטיין געווען — דער בארג סיני,
און גליקלעך איז געווען דאָס יינגל, וואָס האָט, ניט־
באַמערקט פון דעם בייזן שמש, זיך אַריבערגעגנבעט
איבער דעם צוים, און מיט אַ חומש אין דער האַנט
זיך אַוועקגעזעצט אויף דעם סאַמע שפּיץ פון פּום־
פּיאַנער בארג סיני... (איך ווייל דאָ באַמערקן, אַז ביים
שרייבער יעקב קרעפּליאַק איז אויך פאַראַן אַ מעשה
פון זיין קינדהייט, אַ שטעטל ביי ביאַליסטאָק, וואו אַזאַ
מין „שטיין״ איז ביי יענע יידישע קינדער אויך געווען:
„דער בארג־סיני״. דאָס וווייזט, ווי אַ יידיש קינד האָט
זיך תמיד נאָענט געפילט צום בארג, וואו די תורה איז
געגעבן געווארן!...)

אַלזאָ, אין מיין קינדהייט איז דער שטיין געווען —
אַ בארג־סיני. אָבער אַז איך בין אויסגעוואַקסן, בין איך
דערגאַנגען, אַז יענער שטיין מיטן גדר אַרום אים איז
איינער פון די מערקווירדיקסטע מצבות ביי אונדז.

מיט דורות צוריק, אין אַנהויב פון דעם 19טן יאָר־
הונדערט, איז אין פּומפּיאַן פאַרגעקומען אַן עלילת־דם.
יידן זיינען אַריינגעזעצט געווארן אין תפיסה. מען האָט
די יידן גענאַנט: אָדער איר גיט אַרויס דעם שולדיקן,
דעם יידן, וואָס האָט געקוילעט דאָס קריסטלעכע קינד
אויף פּסח, אָדער אַלע יידן וועלן געטויט ווערן. האָט
זיך דאַן געפונען אַ פּומפּיאַנער בעל־הבית, ישראל פּום־
פּיאַנסקי, וועלכער האָט זיך אַנטשלאָסן אויף קידוש־
השם! ער האָט אויף זיך אַליין געווארפן דעם שרעק־
לעכן בילבול — און ער האָט געזאָגט צום גלח און
צום פּריץ: איך אַליין האָב געטויט דאָס קינד! די
אַנדערע יידן זיינען ניט שולדיק.

און אַזוי האָט מען דעם מאַרטירער פאַרברענט
אַ לעבעדיקן ביים בית־המדרש. פּומפּיאַן האָט אויף
דעם הייליקן פּלאַץ דערנאָך אַ שטיין געשטעלט און אַ
גדר געמאַכט. אָבער מיט דער צייט איז דאָס אַלץ פאַר־
געסן געווארן.

דאָס האָט מיר שפּעטער, אין יאָר 1901, דער־
ציילט מיין רבי, רב הערצל, אין דער פּאָנעווועזשער
מוסר־ישיבה.

מיט יענעם שטיין האָט זיך פּומפּיאַן, מיין פּומפּיאַן,
אויסגעטיילט פון אַנדערע שטעטלעך אַרום. אויך דאָרט
האָבן אַוודאי געטראָפן הייליקע און טראַגישע געשעע־
נישן. אָבער אַזאַ שטיין האָב איך דאָרט ניט געזען.

וואָס נאָך זאָל איך אויסטיילן פון פּומפּיאַן?

געווען דאָרט, ניט וווייט פון בית־מדרש, אַ חסידישע
שול. ביי דער שול — אַ קליין חסידיש שטיבל, וואו
די חסידים פלעגן דאַוונען. אין דער גרויסער שול
פלעגט מען דאַוונען בלויז אום יום־טוב. אַזוי איז זי
געשטאַנען אַ גרויסע, אַ ריזיקע, און ווי מיר האָט זיך
געדוכט, אַ לייַדיקע... אין דער הויך, צווישן די
באַלקנס, האָבן געווואוינט פלעדערמייז. פלעג איך פון
צייט צו צייט זיך אַריינגנבענען אין דער חסידישער
שול און פלעג זיך ריסן צו דערשרעקן די פלעדער־
מייז. אַ שפּיל אַזאַ געווען ביי מיר!...

די חסידים אין פּומפּיאַן זיינען געווען לובאַוויטשער,
— חבדניקעס. אָבער איך געדענק ניט, אַז עס זאָל אין
פּומפּיאַן האָבן געווען אַ צו־שטאַרקע מחיצה אין לעבן
צווישן די מתנגדים און צווישן די חסידים.

מיין זיידע האָט זיך געחברט מיט אַ חסיד, אַ ייד
מיט אַ געלער באָרד. און צווישן זיי איז געווען שלום,
כאָטש דער זיידע מיינער איז געווען אַ מתנגד. ביידע
האָבן צוזאַמען געחשבונט, לויט די פּסוקים פון ספר
דניאל, ווען משיח וועט קומען. זיי האָבן ניט געטראָפן,
אָבער זיי האָבן אַלץ געחשבונט.

מיין זיידע, הירש־עליע דער מלמד, איז געווען
אַ טיפּ, וואָס איז געווען זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר
ליטווישע יידן. אַ ייד אַ מלומד, האָט געקענט גוט גמרא
און איז געווען זייער געשעצט אין פּומפּיאַן. אָבער זיין
„שטאָט״ אין בית־המדרש איז געווען גאָר אונטן, נאָ־
ענט צום אַריינגאַנג. ער האָט ניט געוואָלט קיין כבוד,
ער האָט ניט געוואָלט קיין מיזרח־וואַנט. דאָרט, וואו
ער האָט געהאַט זיין פּלאַץ אין בית־המדרש, איז גע־
האַנגען אין דער הויך דער אַלטער, אַלטער וואַנטזייגער,
מיט די גרויסע וווייזערס, מיט די שווערע געוויכטער
און מיט אַ לאַנגן, מעשענעם פּאַמפּעדיקל, די „אום־
רו״ — וואָס האָט כסדר זיך געווארפן הין און צוריק
מיט דעם אייביקן מאַנאָטאָנעם קלאַפּן: טיק־טאַק...
די צייט איז אַזוי געגאַנגען שעה־נאָך־שעה און טאָג־
נאָך־טאָג איבער דעם גרויען קאָפּ פון מיין זיידן...

אבער דער זיידע האט זיך ניט געירט פון זיין ארט. ער האט געדאוונט, תפילה־געטאן און געלערנט.

און אויך אין מיין באבע חנה זיינען געווען שטריכן, וואס זיינען געווען זייער כאראקטעריסטיש פאר פיל יידישע פרויען פון ליטע. דער זיידע האט זייער וויניק פארדינט פון זיין מלמדות. זיין הויפט־עובדה איז געווען וואס ער איז משיחן... אבער די באבע איז געווען אן אשת־חיל. זי האט געהאט א גארטן ביי דעם הויז, און מיט אירע הענט פלעגט זי האדעווען און אויך רייניקן יעדע בייט. זי פלעגט פון גארטן ארויסקריגן שפייז, וואס האט געקלעקט אויף חדשים. די באבע האט אויפגעהאלטן דעם זיידנס הויז. און דאס איז דאך געווען כאראקטעריסטיש פאר פיל אזוינע יידענעס אין ליטע. וועג ניט זיי, וואלט די פאלקס־עקאנאמיק אפשר צוזאמענגעבראכן. זיי האבן מיגלעך געמאכט מיט זייער הארעוואניע, אז די פרומע מענער זייערע זאלן קענען לערנען און זאלן זיך קענען מאכן צוזאמענרייד מיט משיחן. די דאזיקע יידענעס זיינען געשטאנען אין די קראמען, זיינען געגאנגען אין מארק, האבן געהאט געשטעלן אויפן יריד, האבן געקויפט און פארקויפט, זיי האבן פארזייט גערטנער, האבן געוואשן און גענייט, געשפונען און געוועבט און זיי האבן פשוט מקריב געווען זייערע לעבנס פאר דער תורה פון זייערע מענער! מיין באבע, זכרונה לברכה, איז געשטארבן אין יאר 1917, אין עלטער פון 83 יאר, אין ווייטן, ווייטן סימבירסק. ווי קומט זי אהין? דאס איז מיין באבע חנה אזוי פארטריבן געווארן אהין, צוזאמען מיט טויזנטער אנדערע ליטווישע יידן, פון צארישן פעטער ניקאלאי ניקאלייעוויטש אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אז איך טראכט וועגן מיין באבע חנה, קומט מיר אנטקעגן נאך א זאך, וואס איז געווען זייער כאראקטעריסטיש פאר איר און פאר אנדערע אזוינע יידיש־ליטווישע פרויען. זי האט צונויפגעבונדן דעם יידן מיט דעם דארף, מיט דער גויאישער וועלט. זי האט פריי געראדט אויף ליטוויש און פלעגט גיין אין דארף אריין א וויארסט צי צווי פון פומפיאן, איינצוקויפן ביי די פויערים תבואה און פלעגט זיי אויך פאר־קויפן שטעטלשע סחורות. מיט פיל גויעס איז זי געווען געוואלדיק אויפגעטראגן. אז גויעס פלעגן קומען אין שטעטל צוליב דעם מארק, אדער צוליב א חגא, פלעגן זיי פריער פאר אלץ ארייניגיין זיך באגריסן מיט מיין באבען. אזוינע יידישע פרויען, נאענט צום לעבן און צו דער ערדישקייט פון לעבן, ווי אויך נאענטע צו די ארומיקע איינוואוינער, זיינען געווען א סך אין מיין שטעטל. מסתמא, זיינען אזוינע יידישע פרויען אויך געווען אין אנדערע שטעטלעך. די באבע האט פאר־וועבט פריינטשאפט מיט די גויאישע ליטווישע איינוואוי־נער. ווער וואלט זיך דאס געקענט ריכטן, אז אין יאר 1941 וועלן אין ליטע, אונטער דער נאצישער הער־שאפט, אויפשטיין אזויפיל ליטווישע רוצחים אויסצו־קויילענען אונדזער פאלק!...

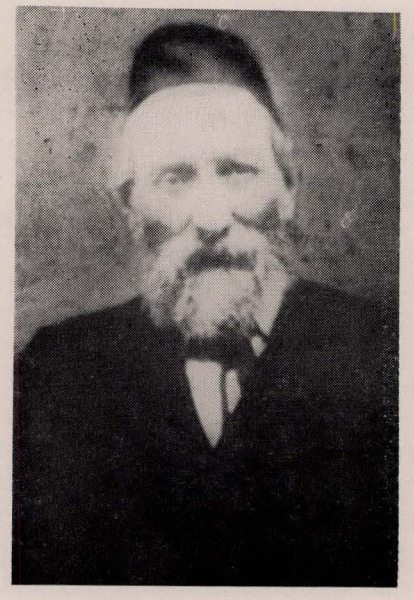
דער זיידע און די באבע! ער מיט זיין שטילקייט, מיט זיין אומעט, און מיט זיין ניגון: „אמר אביי", און זי — מיט איר היי, מיט איר רוישיקן גאנג, מיט איר אייביקן טאן עפעס, און מיט איר לידעלע: „ציפ־ציפ־העמערל"...

שפעטער־צו האבן אין פומפיאן געגומען בלאזן נייעווינטן. עס האבן זיך דערהערט נייע ניגונים. מיין מומע, א זאקנמאכערין, האט געזונגען: „וואס זע איך דורך די שויבן, עס פליען אן צווייי טויבן" (ליד פון אליקום צונזער); און זי האט אויך געזונגען: „דארט, וואו די צעדער" (א ציוניסטיש ליד) און דאס בונדיס־טישע ליד פון ש. אנסקי: „אין געזאלצענעם ים פון די מענטשלעכע טרערן". אלע לידער האבן זיך אויס־געמישט צוזאמען... וועג זי פלעגט זינגען — פלעגן זיך גיסן אירע טרערן.

און אז איך בין אויסגעוואקסן, האב איך א לאנגע צייט ניט פארשטאנען: די פראגראמען, הינטער די לידער, זיינען אזוי צעטיילט און צעריסן, בשעת די לידער, די ניגונים אליין, זיינען אזוי געווען אויסגע־מישט צוזאמען!... מאדנע!

פאסוואל

מיט דעם נאמען „פאסוואל" איז פארבונדן געווען דאס לעבן פון מיין טאטן, זכרונו לברכה, וועלכער איז געשטארבן אין גראדנע, אין אפריל, 1940. ער איז באראפן געווען ווי דער „פאסוואלער מגיד". פון פאס־וואל האט ער אנגעהויבן זיין מגידות־קאריערע. ער איז געווען אינער פון די לעצטע גאר־באריימטע מגידים ביי יידן, וואס האבן געהאט א טיפע ווירקונג אויפן יידישן עולם, הויפטזעכלעך אויף דער ארעמער מאסע.

דער „פאסוואלער מגיד"
ר' חיים יצחק ביאלאסטאצקי

וועגן דער ראָל פון די מגידים האָט מען נאָך ביי אונדז אין דער ליטעראַטור און פֿאַרשונג וועניק געשריבן.

פֿאָסוואָל האָט אַרויסגעגעבן אַנדערע, באַרימטע פֿערזענלעכקייטן. ענגוג צו דערמאָנען ר׳ אַבעלע פֿאָסוואָלער און נאָך, און נאָך.

פֿאָסוואָל איז געלעגן אויף אַ באַרגיקייט און דאָרט איז אַוודאי אויך געווען אַ סך וועניקער בלאָטע, ווי אין פומפּיאַן... ביי פֿאָסוואָל איז געווען אַ זילבערקלאָר טייכל די „פֿאָסוואָלקע", וואָס נאָך איצט בליצט מיר פֿאַר מיינע אויגן זיין דורכזיכטיקייט!...

אין פֿאָסוואָל איז געווען מער האַנדל, ווי אין פומפּיאַן, מער גבירים. געווען דאָרט, געדענק איך, אַ באַרימטער חזן. איך האָב געוואוסט אין מיין קינדהייט: עפּעס אַ קלייניקייט פֿאָסוואָל! אַז מען זאָל אַזוי דורך פֿאָסוואָל פֿאָרן וועיטער און וועיטער קען מען נאָך קומען צו דער גרויסער שטאָט ריגע! און וועגן ריגע פֿלעגט מען זיך ביי אונדז אַנדערציילן אַלערלייַ מעשיות און וואונדיירים.

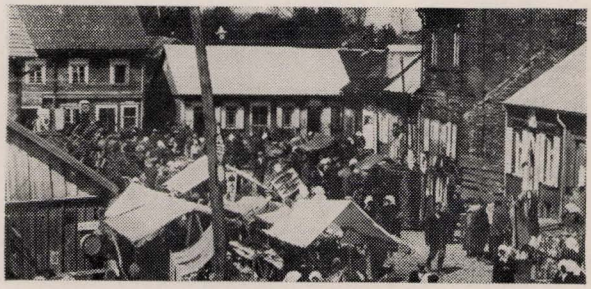
איך האָב געלעבט אין פומפּיאַן ביי מיין זיידן און באָבען. קיין פֿאָסוואָל, צו טאַטע־מאָמע, פֿלעג איך קומען זעלטן. דאָך געדענקן זיך מיר צוויי בילדער פון פֿאָסוואָל, וואָס איך וויל זיי דאָ איבערגעבן.

אַנטקעגן דעם מאַרקפּלאַץ פון פֿאָסוואָל, איבער דער „פֿאָסוואָלקע", איז געשטאַנען אַ בארג. געווען זיינען דאָרט אייניקע שטיבער. אין איין שטוב האָט געוואוינט מיין מאָמע מיט די קינדער. דער טאַטע איז געווען אונטערוועגנס. איך בין געווען געקומען צו איר פון פומפּיאַן אויף פּסח. דער טאַטע איז נאָך ניט געווען. ער האָט געדאַרפט אַנקומען, דוכט מיר, פון בירז. די מאָמע האָט אַלץ געגרייט: מצה, וויין און פיש. אין שטיבל האָט געזומען אויפשיינען דער יידישער יום־טוב! און דאָ איז דאָס אייז אויפן טייך צעגאַנגען, און ס׳איז געווען אַזאַ מבול, אַז ניט צוצוקומען פון איין ברעג צום צווייטן. ערב־פּסח איז דער טאַטע מיינער געשטאַנען אויף יענער זייט ברעג און געקוקט צו דער מאָמען. און די מאָמע איז געשטאַנען אויף דער זייט ברעג און געקוקט צום טאַטן. יידן האָבן געשריען. גויים האָבן געצויגן קלעצער. אָבער די שטראָמען זיינען געווען צו שטאַרק. די קריעס האָבן, ווי אַ מחנה ים־חיות, זיך געשטופט און זיך גערישן... גיי, וויס, וואָס אַזאַ קליין טייכל קען אָנטאָן...

די מאָמע איז געבליבן אַליין צום סדר. איך האָב געמוזט זיין דער „מלך". אָבער ווי האָב איך געקענט זיין אַ „מלך", אַז פון מיין מאָמעס אויגן און פון מיינע אויגן זיינען גערונען טרערן...

שפּעטער, אין מיין אויסגעוואָקסנקייט, האָב איך געלייענט אַזאַ מין באַשרייבונג אין אַ דערציילונג פון שלום אַש. נאָך שפּעטער, ביי י. י. זינגער. וויבאָלד אַזוי: איז דאָך עס כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן יידישן לעבן — כאַראַקטעריסטיש — פֿאַר די טייכלעך און פֿאַר די שטעטלעך... און אַזוי ווי איך האָב עס אַליין איבערגעלעבט, וויל איך עס דאָ פֿאַרצייכענען.

און אָט איז אַ צוויי בילד:

פֿאסוואלער מאַרקפּלאַץ

אין פֿאָסוואָל פלעגט זיך צונויפקומען אַ גרויסער מאַרק. און אָן אַ זייט פון אַלגעמיינעם מאַרק איז געווען, אַרום אַ גרויסער קוזניע, דער ציגיינערישער מאַרק — ליטווישע ציגיינער!

די קוזנע פלעגט ברענען. פונקען פלעגן שפּריצן. דער האַמער פלעגט קלאַפּן. און עס בליצן נאָך איצטער פֿאַר מיינע אויגן די פייערדיקע געזיכטער פון די ציגיינערישע פערדהענדלער. איך הער נאָך איצט דעם קנאַל פון זייערע בייטשן. איך געדענק: געשלעגן אויף דעם ציגיינערישן מאַרק! געלויף! דערהויפט געדענקט זיך מיר אַ געשלעג צווישן יידישע פורמאַנעס און אַ כאָפּטע ציגיינער. איבער וואָס איז דאָס געשלעג געווען? נו, איבער אַ פערד! און דאָס פערד, מיט אַזאַ שטאָלצן „קאָפּ", געדענק איך, איז געשטאַנען צוגעבונדן צו אַ סלופּ און האָט אַפּילו ניט געוואוסט, אַז צוליב אים גיסט זיך מענטשלעך בלוט!...

ליטווישע ציגיינער! זיי האָבן דאָך אין דעם לעבן פון די יידישע קינדער פֿאַרנומען אַ גרויסן פּלאַץ! מען האָט זיך געשראָקן פֿאַר זיי און מען איז געלאָפן קוקן אויף זייערע קונצן. ליטווישע ציגיינער מיט זייערע פייערן אונטערן הימל, מיט זייערע ניגונים און פייער־טענץ. דער דיכטער לייב נייַדוס, פון גראָדנע, האָט זיי אַמאָל באַזונגען אין אַ ליד.

און אַז איך האָב אין יאָר 1945 געלייענט, ווי די נאַציס האָבן אין ליטע צונויפגענומען 8 טויזנט ציגיינער און האָבן זיי אַלעמען געטריבן צו די פייער־אויוונס קיין טרעבלינקע, איז אַ באַזונדערער ציטער אַדורך דורך מיין האַרץ.

מיינע יידן! מיין משפּחה! מיינע ברידער! צי דאַרף איך דאָ פֿאַר אייגענע דערציילן, ווי מיין האַרץ בלוטיקט פֿאַר זיי, פֿאַר זייער און אונדזער אומגליק!

אָבער דער טויט פון די 8 טויזנט ציגיינער האָט אין מיר אויך אַרויסגערופן אַ וווייטיק און אַ ציטער. איר, מיט די בייטשן און מיט די שוואַרצהאָריקע קעפּ! אין יאָר 1901 האָט איר ניט געוואוסט, אַז אין יאָר 1942 וועט מען אייך אין אויוונס פֿאַרברענען!

פֿאָנעוועזש

איך האָב פֿאַרבראַכט אין פֿאָנעוועזש 3 יאָר, פון מיין אַכטן ביזן עלפטן יאָר. איך האָב ווייניק געקענט די פֿאָנעוועזשער באַלעבאַטים, די פֿאָנעוועזשער משכילים, פֿאָנעוועזשער עדה־פירער. נאָר איך האָב געזען די ישיבות פון פֿאָנעוועזש. איך בין געווען אַ ישיבה־בחור. ריכטיקער, אַ „ישיבה־יינגל". דער טאַטע מיינער האָט מיך געבראַכט און אָפּגעגעבן צו רב הערצלען, אַ ייד מיט שאַרפּע אויגן, כאָטש אָפּט אַזוינע פֿאַרחושטע, און מיט אַ רויטער באָרד, צי אַ שאַרף־בלאָנדער. ער איז געווען אַ תלמיד פון ר' ישראל סאַלאַנטער, אַ מוסרניק. און דער טאַטע מיינער האָט, מסתמא, געהאַלטן, אַז איך דאַרף אַביסעלע מוסר... רב הערצלס ישיבה פֿאַר נאָר יונגע תלמידים איז געווען אין אַן אַרעמער קלויז.

מיר האָבן געלערנט גמרא. אָבער צווישן מאָל אַ וואָך פלעגן מיר לערנען מוסר. ר' הערצל האָט, געדענק איך, אויסגעקליבן אַ צוואַנציק יונגע תלמידים, וועלכע זיינען געווען ראָוי, — מען זאָל מיט זיי לערנען מוסר. עד פלעגט אונדז נעמען צו זיך אַהיים. דאָרט פלעגן מיר זיך אויסזעצן אַרום אַ לאַנגער באַנק און דער רבי אין „קאַפּ" פון דער באַנק. ס'איז געווען פֿאַרנאַכט — נאָענטער צו נאַכט שוין, ווי צו טאָג... אין צימער איז געווען פינצטער. ר' הערצל פלעגט, ווי אַ מוסרניק, זאָגן מוסר אין דער טונקלקייט. מיר האָבן געהערט, געשאָקלט זיך, און פון צייט צו צייט פלעגן מיר אויסשרייען „שמע ישראל", אָדער אַנדערע הייליקע אויסרופן. מיר האָבן זיך געשאָקלט, און געקוקט צו ר' הערצלען, וועלכער איז געווען ווי איינגעטונקט אין אַ פֿאַרכטיקער אַרומרינגלונג, אין אַ מין וואָלקן... אַ לייטערונג אַזאַ פלעגט גיין דורכן יונגן האַרץ. ר' הערצל האָט אונדז ניט געמוסרט. ער האָט אין זיין עקסטאַז געמומען מוסרן זיך אַליין, נאָך מער ווי די תלמידים. וואָרים מוסר אין אַלגעמיין איז דאָך אַ לערנען, וואָס איז געצילט קודם כל צו זיך אַליין — ניט צום כלל: דו אַליין זאָלסט ווערן אַ בעסערער מענטש!... און לאָמיר דאָ זאָגן דעם אמת — ווי־באַלד דער רבי האָט זיין מוסר ניט געווענדט דווקא צו מיר, פלעג איך פֿאַר אָט דער מוסר־שעה זיך גאָר־ניט שרעקן.

אין קלויז, וואו ס'איז געווען די ישיבה, זיינען געשלאָפן אַ היפּשע צאָל ישיבה־יינגלעך, וועלכע האָבן אין שטאָט קיין אַנדער געלעגער זיך ניט געקענט געפינען. מיר פלעגן שלאָפן אויף די בענק. יעדער פון אונדז האָט געהאַט מיט זיך אַ סעניקל, וואָס די מאַמע האָט מיטגעגעבן, און אַמאָל אויך אַ קישעלע. ניין! וויניק פון אונדז האָבן געהאַט קישעלעך. שלאָפן אויף אַ סעניק בלויז איז פֿאַר זיך אַליין שוין אויך געווען אַ מין מוסר־טאַט...

און דערנאָך האָבן אין קלויז געמומען „אַריינ־דרינגען" בעטלער, היימלאָזע. ס'איז געווארן אַ מין קאָנקורענץ צווישן אונדז, די יונגע יינגלעך, און די אַרומשלעפּער. ס'איז אונדז אויך געווארן אומהיימלעך צו זיין צוזאַמען מיט זיי דורך די נעכט.

דעמאָלט האָבן מיר זיך גאָר געמאַכט „ערטער" צום שלאָפן אויפן בוידעם פון דער קלויז. יעדער פון אונדז האָט אויפן בוידעם אָפּגעשטויבט פֿאַר זיך אַ שטיקל פּלאַץ, אַוועקגעלייגט זיין סעניקל, אַוועקגע־שטעלט זיין קעסטל, צי קערבל, און דאָס האָט געהייסן — זיין בעט, זיין מקום. איך געדענק, ווי מיר פלעגן קריכן אויפן לייטער צום בוידעם, צו אונדזערע גע־לעגערס! אַלץ צוליב דער גמרא און צוליב מוסר.

און דעמאָלט האָט זיך אָנגערוקט אויף אונדז יונגע יינגלעך אַ נייע צרה. ווילדע חברה־לייט, זשולי־קעס, צעלאָזענע יונגען, האָבן זיך געמומען טשעפּען צו אונדז, אויך שלאָגן און באַגנבענען. איינמאָל האָבן זיי אַוועקגענומען דעם לייטער אונדזערן.

ר' הערצל איז געווארן מלא־חמה. און איינמאָל האָט ער מיט גרויס כעס און מיט גרויס צאָרן, און מיט אַ צעפּאַכעטער רויטער באָרד, זיך געווארפן אויף די זשוליקעס, און זיי געווארפן, און געטריבן, און פֿאַר־טריבן טאָקע.

מיר האָבן זיך געפילט ווי גרויסע זיגער. אָבער ר' הערצל האָט, נעבעך, טייער באַצאָלט פֿאַר זיין העל־דישקייט. די זשוליקעס האָבן זיך מיאוס אָפּגערעכנט מיט אים.

ר' הערצל האָט געטראָגן אַ שיינע, לאַנגע באָרד. האָבן עטלעכע יונגען אים ביינאַכט אָפּגעווואָרט אין דעם שמאָלן גענסל, פֿאַרביי דער גרויסער שול (דאָס גענסל, וואָס האָט געפירט צו זיין היים) און זיי האָבן אים געכאַפּט און — ניט געשלאָגן, ניין! נאָר געטאָן נאָך ערגערס: זיי האָבן אים אָפּגעשוירן זיין באָרד!

זיבן טעג האָט ער זיך געשעמט צו קומען אין דער ישיבה אַריין. דער עלטסטער ישיבה־בחור האָט מיט אונדז געקנעלט... אויף דעם אַכטן טאָג איז רב הערצל געקומען מיט אַ דיקן האַנטעך אַרומגעבונדן אַרום און אַרום דעם פנים. צו זיין בזיון איז גאָר קיין גרענעץ ניט געווען. שפּעטער איז די באָרד, פֿאַרשטייט זיך, צוריק אָפּגעוואַקסן ביי אים, נאָר שוין ניט אַזוי הדרת־פּנימדיק ווי פריער.

לאָמיר זיך נאָך דערמאָנען אַ פֿאַר שטריכן פון דעם לעבן גופא פון די יונגע מוסרניקעס... אַ פֿאַר צענ־דליק פון אונדז האָבן ניט געהאַט אַלע „טעג". איינעם האָט אויסגעפעלט אַ מאָנטיק; אַ צווייטן האָט אויס־געפעלט אַ דינסטיק; אַ דריטן אַ דאָנערשטיק. זיי האָבן ניט געהאַט אין די טעג, וואוהין צו גיין עסן. וואָס זשע טוט מען? איז צווישן אונדז יינגלעך געבוירן געווארן אַ מין „קאָמונע". מיר האָבן אין דער „קאַסע" אַריין אָפּגעשפּאַרט אַ קאָפּיקע, און נאָך אַ קאָפּיקע, מיר האָבן אויך אָפּגעשפּאַרט אַ שטיקל ברויט, אַ קאַר־טאָפּל, אַ הערינגל. און יעדן טאָג פלעגן מיר אַליין גרייטן אַן אָרעמען „טיש" (אויף אַ באַנק) פֿאַר די הונגע־

ריקע... איך בין געווען דער סעקרעטאַר פון יענער קאָמונע!...

אַרעמע מאָלצייטן! נאָר מיט וואָס פאַר אַ קינאה די טאַרבעדיקע בעטלער און שלעפער פלעגן עס קוקן אויף אונדז!..

און געווען איז אין פאַנעוועזש נאָך אַ ישיבה — אין גרויסן בית־מדרש. דאָרט האָבן שוין געלערנט עלטערע יינגלעך, צווישן 13 און 16 יאָר, אַן ערך. געווען דאָרט אַ שמש מיט דעם נאָמען רב אריה, אַ ייד מיט מידות טובות. האָט אָט דער אריה איינגעפירט אַזאַ זאַך: יעדן פרייטיק איז אַ וואָגן אַרומגעפאָרן איבער די גאַסן פון פאַנעוועזש און ער אַליין, ר' אריה, צי זיינער אַ מיטהעלפער, פלעגט אויסשרייען: „חלה פאַר די ישיבה־בחורים!". און די יידישע באַלעבאַסטעס פלעגן זיך באַווייזן אויף די שוועלן פון זיערע שטיבער און וואַרפן חלות אין וואָגן אַריין.

שבת־צו־נאַכטס פלעגט דער ר' אריה טיילן די חלה צו די ישיבה־בחורים. יעדער האָט באַקומען זיין חלק. דאָס איז געווען פאַר די „טעג", וואָס דער ישיבה־בחור האָט ניט געהאַט וואו צו עסן.

דערמאָנט זיך מיר: געווען אַרעמע חלה, טייג מיט וואַסער, און געווען רייכע חלה, פון די רייכערע באַלע־באַסטעס — מיט צימרינג און ראָזשינקעס. איך וויס ניט פאַרוואָס, נאָר די ראָזשינקע־חלה פלעגט דער ר' אריה ניט געבן פאַר די מוסר־יינגלעך. אפשר האָט ער געהאַלטן, אַז וועז מען לערנט מוסר דאַרף מען קיין ראָזשינקעס ניט נאָשן... אָבער דאָס האָט מיך וויי־געטאָן! עס האָט מיך געצויגן צו דער געלערי, אייער־דיקער רייכער חלה! האָב איך איינמאָל אין אַ קאַלטער נאַכט דורכגעריסן אַ לאָך אין דער קעשענע פון מייןווינטערדיקן מאַנטל און אַראָפגעלאָזט אַהין אַ גאַנצע רייכע חלה!...

דאָס איז אפשר געווען די ערשטע עבירה אין מיין לעבן. הפנים, דער מוסר האָט ניט געהאָלפן!...

און געווען איז אין פאַנעוועזש נאָך אַ דריטע ישיבה — די ישיבה־של־מעלה, די ישיבה פון בא־רימטן גאון רב איצעלע פאַנעוועזשער! דאָרט צו לער־נען האָט מען שוין געדאַרפט זיין עלטער און פון די בעסטע — אַן עילוי.*)

ר' איצעלעס נאָמען האָט געהרט איבער גאַנץ פאַנעוועזש! מיר, די יונגע יינגלעך, פלעגן אים אַפ־וואַרטן אויף דער גרויסער גאַס, וואָס האָט געפירט צו די קאַראַימער, און מיט פאַרכאַפטע אָטעמס אים נאָכקוקן, ווי ער גייט מיט זיינע נאָענטע — וואויל־לערנער, און מען איז זיך מפלפל אין תורה! געווען אין יענער גאַס, וואָס האָט געפירט צו שאַדעווע, אַ סך קאַראַימער, און איך האָב עפעס אַזוי ווי מורא גע־האָט פאַר די קאַראַימער. אָבער רב איצעלע פלעגט גיין אין דער ברייטער אַלייע אַן אַ פיצל מורא. דאָס

*) זע אין דעם בוך „ליטע": י. ריווקינד, „דער קיבוץ אין פאַנעוועזש".

האָט אויך מיין יינגלשן האַרץ צוגעגעבן כוח. און איך האָב איינמאָל געזען ווי דער „חכם" פון די קאַראַאי־מער האָט באַגעגנט ר' איצעלען און האָט אים מיט אַ זייער טיפן פאַרנויג באַגריסט. ר' איצעלע האָט אַ קוק געטאָן, אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ, און עפעס אַ מורמל געטאָן... דערנאָך האָט ער זיך אומגעקערט און גיך, גיך אַוועק צו זיין ישיבה.

קיידאַן

אין קיידאַן בין איך געווען אין יאָר 1905, וועז איך בין אַלט געווען אַ יאָר 12. דער טאַטע מיינער האָט מיך דאַן מיטגענומען אויף זיין נסיעה, אויף זיין מגידישער רייזע איבער די ליטווישע שטעטלעך. ער האָט אַליין מיט מיר געוואָלט לערנען גמרא און דערפאַר האָט ער מיך גענומען מיט זיך. אַזוי אַרום האָב איך געזען אַ סך היימישע שטעטלעך.

אין יעדן שטעטל האָט דער טאַטע מיינער זיך געדאַרפט „מעלדן" — אָדער צום גבאי, אָדער צום שמש וועגן דער דרשה, וואָס ער וויל האַלטן אין בית־המדרש. געדענקט זיך מיר, אַז דעם טאַטן מיינעם פלעגט תמיד זיין גרינגער און ליבער צו גיין צום שמש ווי צום גבאי. גבאים פלעגן אָפט זיין בייזע, אָנגעבלאָזענע. דאָס רוב שמשים פלעגן אָבער זיין גוטמוטיקע, ליבע יידן.

איך דערמאָן זיך, דער גבאי פון דעם גרויסן בית־המדרש אין קיידאַן האָט געזאָגט צו מיין טאַטן: „פאַרט בעסער ווייטער, דאָ זיינען איצט פאַראַן — דער שיר־ווינטער מגיד און דער מאָזירער מגיד. וואָס דאַרף מען נאָך אַ דריטן?"

אָבער דער שמש פון בית־המדרש האָט צום טאַטן געזאָגט: „אונדזערע יידן וועלן אייך הערן. יענע צוויי וועלן באַלד אַוועקפאָרן".

אין קיידאַן האָט מען ליב געהאַט אַ מגיד. איבער־הויפט פלעגן די בעלי־מלאכות אין קיידאַן זיך טוליען צום מגיד. אויך אין אַנדערע ליטווישע שטעטלעך האָט דאָס פשוטע פאָלק ליב געהאַט דעם מגיד. מגידים האָבן אין ליטע געשפילט גאָר אַ גרויסע ראָלע. זייער ווירקונג אויפן עולם איז ניט געווען קלענער פון די אַלערלייאיקע „בעלי־שמס", וואָס זיינען געווען אין אור־קראַינע, פוילן און גאַליציע. מער ניט וואָס? אַנשטאָט צו קומען מיט מופתים, איז דער מגיד געקומען מיט מוסר און מיט נאָענטע רייד, וואָס האָבן אַריינגעדרונגען טיף אין האַרצן. אברהם רייזען, אונדזער גרויסער שרייי־בער פון קוידאַנאָוו, מינסקער גובערניע, האָט מיט ליבשאַפט געשילדערט אַזוינע מגידים אין זיינע דער־ציילונגען.

פון ליטע שטאַמט דער קלאַסיקער פון די מגידים, וואָס האָט געווירקט אין ווילנע אין די צייטן פון גאון — דער דובנער מגיד. פון ליטע קומט דער מערק־ווירדיקער קעלמער מגיד, וואָס האָט אין זיינע דרשות געשילדערט דעם גיהנום ניט ערגער, אפשר, ווי דער

איטאליענישער פּאעט דאַנטע האָט עס געטאָן אין זיין פּאעמע „אינפערנא". אין ליטע האָט געווירקט דער גראָדנער מגיד, דער מערקווירדיקער בעל־דרשן אליקום־געצל, וואָס האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך אַ סך תלמידים אין מגידות. מיין טאַטע אַליין האָט זיך געהאַלטן פֿאַר אַ תלמיד פון ר׳ אליקום־געצל. אַזוי האָבן אויך שטאַרק געווירקט אויפן עולם די באַרימטע צוויי מגידים — דער שירווינטער און דער מאָזירער מגיד. טייל מגידים האָבן מיט זיך פֿאַרקערפּערט אויך עטוואָס פון דעם, וואָס מיר רופן היינט: „פּאָלקשפּיל, טעאַטראַליש־קייט". דער מגיד איז געקומען מיט אַ ניגון, מיט אַ געזאַנגעלע און מיט פּאָעטישע בילדער, מיט משלים. געווען מגידים, וואָס האָבן אויך אַרײַנגעפלאָכטן הומאָר אין זייערע דרשות. זיי האָבן געהאַט טיפע רייד צו מער למדנישע יידן און האָבן אויך געווואוסט דעם סוד פון פּשוטע רייד צום פּשוטן עולם און צו דער יידישער פּרוי.

טייל מגידים האָבן מיט זייערע דרשות אויך אַרײַנגעטראָגן דעם מאָטיוו פון סאָציאַלן יושר. דער גרויסער שטראָפער אליקום־געצל פלעגט גרינדן חברות, הויפּטזעכלעך פון אַרבעטער, און ער פלעגט פאַר זיי באַזונדער האַלטן פּשוטע דרשות, זיי זאָלן גוט פאַרשטיין. ער פלעגט מיט זיי אויך לערנען משניות און חומש, און דערציילן זיי טייערע משלים... פון זיינע אַרבעטער־חברות זיינען אויסגעוואַקסן אַ סך קינפּטיקע יידישע קולטור טוער און אַרבעטער טוער. ענלעכס האָבן אויך געטאָן אַנדערע מגידים אין ליטע. זייער מוסר איז געווען ניט סתם אַ יחידישער, אַ מוסר פון מוסר־ספר אַרויסגענומען. זייער מוסר האָט אָפּט אויך געטראָגן סאָציאַלע אידייען.

איך האָב געהערט דעם שירווינטער און איך זע אים נאָך איצט פאַר זיך אַ לעבעדיקן, אַ ייד מיט בריי־טע פּלייצעס, מיט אַ בריט, ביינערדיק פּנים, מיט אַ הויכן שטערן. זיין מגידישער ניגון איז געווען אַ מין עקסטאַטישער אַרויסרוף צו גאָט. ער האָט געהאָט אין זיך עטוואָס רעוואָלוציאָנערישקייט. ער האָט געהאָט טענות צום עולם, אָבער ער פלעגט אויך אַרויסקומען מיט טענות צום בורא עולם, פאַרוואָס יידן ליידן אַזוי פיל. נאַטירלעך פלעגט ער זיך באַלד איבערבעטן מיט גאָט און פלעגט צוריק זיך נעמען צום עולם...

מיט צוויי, צי מיט דריי יאָר שפּעטער נאָך מיין זיין אין קיידאַן, האָב איך דעם זעלביקן שירווינטער מגיד געפונען אין אַ טראָגישן צושטאַנד, טאַקע אין שיר־ווינט. ער האָט ליב באַקומען דעם ביטערן טראָפן און איז אַרײַנגעפאַלן אין שיכרות. דאָס האָט אים גאָר גענומען. איך האָב אים גאָר נישט געקענט אויפּהאַלטן. ער איז אַרויסגעפאָלן אויף דער גאַס, אַ מין משוגענער. ער האָט אַ פּאָר מאָל אַזוי אויסגעזען, אַז ער וועט אַ נאַר ווערן. ער האָט אַ פּאָר מאָל אַזוי אויסגעזען, אַז ער וועט אַ גאַנץ קינד

קומען אין שול אין סאָמעטענע יאָרמלקעס און אָט־לאָסנע זופּעצעס צוגלייך מיט די שיינע בעלי־בתים.

אין יאָנעווע

אין יאָנעווע האָב איך אין יאָר 1904, צי אין 1905, געפונען אַן אויפגעשטורעמטן ים. דאָס, צוליב וואָס יאָנעווע האָט געשטורעמט, איז אויך געווען כאַראַקטעריסטיש בכלל פאַר אונדזער ליבער ליטע. מען האָט זיך געקריגט איבער אַ חזן־שוחט. אייַדער נאָך ער איז געקומען אויף פּראָבע, זיינען שוין געווען צוויי צדדים אין שטעטל. אויף „יע" און אויף „נייַן". איך דערמאָן זיך, ווי דער טאַטע מיינער פלעגט דערציילן אין זיינער אַ דרשה וועגן די ערשטע זאָכן, וואָס זיינען געקומען אויף דער וועלט נאָך דעם, ווי אָדם איז באַשאַפן געוואָרן. איינע פון די ערשטע זאָכן איז געווען: „צוויי צדדים". איין צד מוז זיך תמיד קריגן מיטן צווייטן צד. אַזוי איז דאָס אויך געווען אין יאָנעווע. אייַדער נאָך וואָס־און־וועג, האָבן די צדדים זיך שוין געקריגט. ווער האָט דאָן געוואָלט הערן אַ מגיד, אַז מען איז געווען אַזוי אויפגעקאָכט?...

איך האָב דערנאָך אויך געזען דעם חזן־שוחט־קאַנדידאַט, צוליב וועמען מען האָט זיך געקריגט. אַ קליין געוויקסיקער ייד, ענלעך צו יאָסעלע ראָזנבלאָט. אויך יענער חזן האָט געהאַט אַ וואונדערלעכע טענאָר־שטימע. אָבער וואָס האָט אים זיין קול געקענט העלפן, אַז דער צד־שכנגד האָט אים ניט געוואָלט? מיטאַמאָל האָבן די קעגנער זיינע פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז ער האָט ביי אַ קצב כשר געמאַכט אַ בהמה, כאָטש עס האָט געדאַרפט זיין טרייף, און אַז געטאָן האָט ער עס, כדי די קצבים זאָלן זיין מיט אים! ער איז אַ פאַרשעמטער אַוועקגעפאָרן. ער האָט די שטעלע שוין ניט באַקומען.

צו ענלעכע שטעטלשע קריגעריין האָב איך זיך דע־מאָלט צוגעקוקט אין אַנדערע שטעטלעך. דאָס האָט בלויז געוויזן אויף דער שטעטלשער שטייגערישקייט און אייגנעפונדעוועטקייט פון לעבן. און איצט? ניטאָ די קריגער און ניטאָ די קריגעריין!...

אין שירווינט

צווישן ווילקאָמיר און ווילנע איז געלעגן שיר־ווינט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך הויפּטזעכלעך גע־צויגן מיט דער „לאַנגער גאַס". איך בין געווען אין שירווינט אין יאָר 1906. דאָס איז געווען די צייט נאָך דעם דורכפאַל פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע.

אין אָט יענער אומרואיקער און אויך וואונדער־לעכער צייט האָב איך, אַ יונג גמרא־יינגל, זיך געפונען אין שירווינט ביי מיינעם אַ פעטער.

איך האָב דאָן אין שירווינט געזען, אַז דאָס יידישע לעבן טיילט זיך פונאַנדער אין פאַרשיידענע ריכטונגען, פאַרשיידענע שטראָמען...

מיין פעטער, צוזאַמען מיט עטלעכע זיינע חברים, האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט די מאַדערנע, פאַלקס־טימלעכע השכלה. זיי האָבן געלעבט אויף די קלאַנגען און אויף די רעיונות פון אברהם מאַפּו, פּרץ סמאָ־לענסקין, יהודה ליב גאָרדאָן און שמואל פרוג. אויך מענדעלע איז שוין אַריינגעקומען אין זייער גייסטיקן אוצר. און זיי — דער פעטער מיט זיינע חברים — האָבן געהאַט אַ ווירקונג אין שירווינט.

דאָן האָב איך דאָרט געזען נאָך אַ קרייז, וואָס האָט אין גאַנצן געהערט צו דער רוסיפיצירנדיקער השכלה. יענע זיינען געגאַנגען: צו פושקין, צו טשעכאָוו, צו טאָלסטאָי און כמעט ניט צו קיין שום יידישן מקור. יענער קרייז פלעגט זיך צוזאַמענקומען אין אַ רייך הויז, וואו די עלטערע טאָכטער פלעגט שפּילן פּיאַנאָ — שאָפּען און בעטהאָווען. יענע פּיאַנאָ־שפּילערין האָט מיר אומזיסט געגעבן די ערשטע לעקציעס אין דער רוסישער שפּראַך. צו לערנען רוסיש מיט אַ ישיבה־בחור, איז ביי דעם רייכן מיידל געווען די גרעסטע מיצווה... פון יידיש האָט זי ניט געוואָלט הערן. איך האָב זיך דערנאָך דערוואוסט, אַז זי און אירע נאָענטע האָבן זיך דערנאָך אַנגעשלאָסן אין דער רעוואָלוציאָנער־רער גרופּע, וואָס האָט זיך געוויזן "איסקרא" (אויך די „איסקרא" האָט פון יידישן לעבן ניט געוואָלט וויסן).

און געווען איז אין שירווינט נאָך אַ דריטע גרופּע, אויך משכילים, וואָס זיי זיינען שוין געגאַנגען צו רוסיש אַן יעדער אידייע, נאָר צוליב קאַריערע. יענע זיינען דאָס רוב געווען סוחרים, וואָס האָבן זיך געחברט מיטן פּריסטאָוו און מיט מילימערישע באַאַמטע. אייַנער פון יע־נעם קרייז איז געווען מיינער אַ קרוב, אַ גרויסער סוחר, ער האָט געוואוינט אין אַ פּרעכטיק הויז, ביי דעם עק גאַס, צו ווילקאָמיר צו. איך האָב דאָן געגעסן „טעג" און ביי מיין רייכן קרוב האָב איך געגעסן „דאָנערשטיק". איך האָב געגעסן אין קיך... געדענק איך, ווי אייַנמאָל אין אַ דאָנערשטיק איז דער פּריסטאָוו געווען אויף מאָלצייט ביי מיין קרוב און ביי זיין וואונדערלעך־שיינער פרוי. או־וואַ! וואָס עס האָט זיך דאָס געטאָן ביי מיין קרוב אין הויז! דער בליצלאָמפּ האָט געברענט מיט אַלע בליצן, דער טיש איז געווען פול אַנגעשטעלט מיט ווין און מיט בראָנפן און אין קיך האָט זיך אַן אינדיק געפּרעגלט אין גרויס נחת...

אַזוינע קרובים און אַזוינע גבירים פלעגט מען אין ליטע ניט שטאַרק ליב האָבן. זיי פלעגן בלויז צוניץ קומען אַמאָל אין צייט פון אַ „פריזיוו" עמעצען צו טאָן אַ טובה.

אויסער די אַלע קרייזן, וואָס איך האָב דערמאָנט, איז אין שירווינט געווען דער פּשוטער עולם. און עס איז צווישן זיי געווען דער רב, די יידן־מלומדים, די בית־המדרש בעלי־בתים. די גמרא־יינגלעך האָבן אין בית־המדרש געזונגען און איבערגעזונגען דעם אַלט־אַלטן גמרא־ניגון: „אמר אביי, האָט אביי געזאָגט". יינגלעך זיינען געווען דאָרט פערצן־פופצן־יאָריקע, און אין דעם גאַנג פון די נייַע טעג וואָס זיינען געקומען האָט אין זייער ניגון זיך שוין אַריינגעכאַפּט אַ קלאַנג

פון אַ נייער בענקשאַפט. דאָס איז יענע בענקשאַפט, וואָס איז אויסגעדריקט אין רייזענס „מאי קא משמע לן" און אין ביאַליקס „המתמיד".

און איינמאָל אין אַ ווינטערדיקן שפּעטן אָוונט האָבן זיך די טירן פון בית־מדרש ראַש אַן עפּן געטאָן און עס זיינען אַריין:

חיים דער שוסטער־יונג; בענצע שניידער; יאָסקע זייגערמאַכער; דריי קצבים־יונגען; לייב דער פורמאַן; אַ גאַרבער; צוויי בעקער־יונגען, און נאָך יונגען אַזוינע, וואָס איך האָב געזען זיי צום ערשטן מאָל. און צוזאַמען מיט זיי איז אויך אַריין אַ בחור אין „מעשענע קנעפּ". דאָס איז געווען אַ זון פון אַ באַלעבאַטישער משפּחה, וואָס האָט שטודירט אין ווילנער רעאַלשול. אַריין איז אויך אַ יונגערמאַן, וואָס פלעגט געבן „היימישע אור־ראָקן" — אין העברעאיש און אין רוסיש צוזאַמען.

אונדז, דערשראָקענע יונגע גמרא־יינגלעך, האָט מען משלח געווען.

וואָס מיינט עס? צוליב וואָס זיינען זיי אַהער גע־קומען?

שפּעטער האָב איך דערהערט רייַדן, אַז „חברה" האָבן זיך צונויפגענומען אין אַן „אַטריאַד" אַזאַ — אין „אַ דרושינע", צו היטן און צו באַשיצן יידיש האָב־און־גוטס פון פאַגראָמטשיקעס. דאָס איז געווען: יידי־שער זעלבסטשוץ! דער זעלבסטשוץ פון שירווינט. וואָרים עס האָבן זיך, ווי שוואַרצע וואַלקנס, כסדר גע־טראָגן שרעקלעכע נייעסן: מען שלאָגט יידן!

דאָס איז געווען אַ וואונדערלעך־מוטיקער זעלבסט־שוץ, וואָס האָט אַרויסגעוויזן אַזוי פיל העלדישקייט אין זייער אַ סך יידישע ישובים. דאָס איז געווען דער זעלבסטשוץ, וועגן וועלכן דער דיכטער אַ. ליעסין האָט אַנגעשריבן זיין גרויסע פאָעמע „דער שמיד".

(אגב, ליעסין איז אַ מינסקער; האָט יאָרן געלעבט אין קאָוונע, אין סלאָבאָדקע און דערנאָך אין ווילנע. אַזוי אַז אויך ליעסין געהערט לכל הדעות צו אונדזער — ליטע!)

עס האָבן די אייזנס געגליט,
געגליט און געגליט;
ער האָט די קינזשאַלן געשמידט,
געשמידט און געשמידט;
עס האָט אין די אייזנס געגליט די נקמה,
די הייליקע, רויט;
געקלאַפּט האָט דער האַמער צום טאַקט דער נשמה:
— אַ קאַמף ביזן טויט!

אַ קאַמף ביזן טויט — די גזלנים!
אַ קאַמף ביזן טויט — די תלינים!

אָט דאָס דאָזיקע העלדן־ליד האָט ליעסין אָנגע־שריבן צו הייליקן דעם נאָמען פון איינעם אַ שמיד, שמואל פרידמאַן, פון שטעטעלע בויסק, אַ טאַטע פון פינף קינדער, וואָס האָט געשמידט געווער פאַרן זעלבסט־שוץ אין יאָר 1905. פרידמאַן איז דערשאָסן געוואָרן פון קאָזאַקן, ביי זיין קוזניע. איז דאָך עס געווען אין די יאָרן, וואָס איך האָב געזען די אַנדערע „שמידן" אין שירווינט — מיט זייער גבורה, און מיט זייער אידעאַליזם!

מיט אונדז, יונגע גמרא־יינגלעך, איז אויך געווען אייַנער אַן עלטערער גמרא־בחור, אַ יאָר 23. איך האָב שוין פאַרגעסן פון וואַנען ער האָט געשטאַמט. מיר דוכט, פון שאַוול. ער איז דאָס געווען דער, וואָס האָט אונדז, יינגערע, אונטערגעוואָרפן היינט־וועלטיקע ביכלעך אויף יידיש... האָט אָט דער ישיבה־בחור דערנאָך זיך אויך אָנגעשלאָסן אָן דעם שירווינטער זעלבסטשוץ.

אַזוי האָבן די „חברה־לייט" זיך צוזאַמענגעטראָפן אין בית־המדרש עטלעכע מאָל. זיי האָבן זיך גע־גרייט, זיי האָבן אָפּגעמאַכט וואָס צו טאָן, ווי זיך אויפ־צופירן, אויב מען וועט באַדאַרפן... איך האָב איינמאָל געזען, ווי מען האָט יעדן איינעם געגעבן אַ פייפּעלע. אַ פּאָר האָבן „עפּעס" באַהאַלטן אין די שטיוול...

און אין מאָל האָבן די „חברה־לייט" מעכב הקריאה געווען אין בית־מדרש. זיי האָבן געוואַרט באַפּעלערישע רייד צום עולם. עס איז געווארן אַ טומל אין בית־מדרש. איך געדענק שוין ניט אַקוראַט אין וואָס דאָס איז דאָן געגאַנגען.

און אָט איז געקומען אַ מאַרקטאָג, אַ מיטוואָך, צי אַ דאָנערשטיק. ס׳איז געווען אַרום 9 אין אָוונט. די „חברה" זיינען ווידער געווען אין בית־מדרש. דאָס מאָל האָבן זיי זיך געשושקעט שטייענדיק אין פּאָליש.

מיט־אַ־מאָל האָט זיך פון דרויסן דערהערט אַ פייף. און עס איז געווען אַזוי גרויליק, און וואונדערלעך אין דער זעלביקער צייט, צו זען ווי די יונגען האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אין דרויסן אַרויס און אַוועק — אין דער פינצטערניש.

וואָס איז געשען?

אַ צען שיכורע פויערים, אונטערגעהעצטע פון דער „שוואַרצער מאה", זיינען באַפאַלן אַ יידיש הויז אין עק שטאָט, צו־וויילנע־צו.

און איך האָב אויף מאָרגן געהערט: אַז „חברה" האָט די פויערים צעשלאָגן, צעמזיקט, אַז יענע האָבן שוין פאַרזאָגט אַ צענטן צו טשעפּען אַ יידן אין שיר־ווינט!...

ווי ווייַנט מיין האַרץ איצט אויף שירווינט, וואָס איז פאַרווויסט געוואָרן דורך די נאַציס און ליטווישע פּאַר־טיזאַנער.

אַלע יידן פון שירווינט האָט מען אָט־אַ געטריבן אויף דעם דאָזיקן וועג צו ווילקאָמיר, און אַ דריי וויאָרסט הינטער שירווינט האָט מען זיי אַלעמען באַגראָבן אין אָנגעגרייטע גריבער!

דאָס אַלטע געווויין פון „איכה" קוועלט אין האַרץ און בינדט זיך מיטן יידישן געווויין פון אַלע דורות, און באַהעפּט זיך מיט דעם לעצטן געווויין אונדזערן, מיט דעם געווויין פון אונדזער דריטן חורבן...

אין טאָוריק

צווישן די יאָרן 1907 און 1911 בין איך יעדעס יאָר אַ פּאָר חדשים געווען אין טאָוריק.

אין טאָוריק איז געווען אַ קאָכיק יידיש לעבן. געווען דאָרט אין יענע טעג אַ רב, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן נאָמען אין דער אָרטאָדאָקסישער וועלט; געווען דאָרט אַ מערקווירדיקער טיפּ, אַ דיין; געווען דאָרט חשובע בעלי־בתים, פּאַרמעגלעכע קרעמער און יידן סוחרים, וואָס אַ יעדע צווייַ־דריי טעג אַ וואָך זיינען זיי געווען אין פּרייסן. טייל פון זיי פלעגן זיין אין פּרייסן אַ גאַנצע וואָך און בלויז אויף שבת פלעגן זיי קומען אַהיים, וואָרים טאָוריק איז געלעגן נאָענט צו דעם פּרייסישן גרענעץ. דורך טאָוריק פלעגן יידן „גיין" און אויך זיך אָריבערכאַפּן קיין פּרייסן. אַז מען איז געווען אין טאָוריק האָסטו תמיד געהאַט דאָס געפיל, אַז דו שטייסט ביי אַ גרענעץ, אַז דו שטייסט ביי אַ פּאָס ערד, וואָס צעשניידט צוויי לענדער; אַז הינטער דעם גרענעץ גייט אַווק אַ ברייטער וועג אין דער וויט־קייט אַריין...

אָלס קינד, וועט איך בין געווען אין פּומפּיאַן, האָב איך געמיינט, אַז דאָרט, וואו עס לאָזט זיך אָרונטער דער הימל צו דער ערד הינטער פּומפּיאַן, איז שוין — אויס וועלט! אַז הינטער יענעם נידעריקן הימל־פּאָס ליגן די הרי חשך... (האָט דאָך פּונקט אַזוי אויך געפילט און געמיינט הערשעלע אין מענדעלע מוכר ספרים „דאָס ווינטשפינגערל"...)

ווי געזאָגט, איז אין טאָוריק, וואו מיין טאָטע איז געווען שטאָט־מגיד עטלעכע יאָר, בין ער איז אַווק קיין גראָדנע, געווען אַ פּאָרביק יידיש קהלש לעבן. אָבער איך האָב זיך צו יענער צייט שוין געטרוליעט צו דער יידישער אויפגעוואַכטער יוגנט, און ניט צו דער קלויז. צו דעם אַמאָליקן „אמר אביי" זיינען צוגעקומען: אמר ר' הערצל (דער ציוניזם) און „אמר ר' ישראל זאַנגוויל (דער טעריטאָריאַליסט) און אמר ר' בער באָרוכאָוו (דער פּועלי־ציוניסט) און אמר ר' מענדעלע (דער ערשטער גרויסער שריפטשטעלער אין דער יידישער שפּראַך!).

נייע געדאַנקען, נייע געפילן און נייע זעאונגען האָבן אַרומגעכאַפּט די יידישע יוגנט. מען איז אַוועק פון קלויז. אפשר שוין צו אייליק אַוועק. אָבער אַזוי האָט דאָך עס פּאַסירט אין יענע טעג פון נייקייט, פון אויפברוך, אין יענע טעג, וועט די קינדער האָבן רעוואָלטירט קעגן די טאָטעס!...

אין טאָוריק איז געווען אַ שפּאַצירגאַנג ביי און אַרום דעם צוים פון אַ גאָרטן אין מיטן דער שטאָט. ווי די יוגנט האָט עס געשוימט און געקאָכט! געווען שוין אין טאָוריק פּאַרטייען: בונדיסטן, פּועלי־ציוניסטן, ציוניסטן־סאָציאַליסטן (די סאָציאַליסטישע טעריטאָריאַליסטן) און אויך „סיימאָוויצעס". און איין גרופּע האָט זיך געאַמפּערט מיט דער צווייטער, דעבאַטירט, געריסן זיך ביי די האָר!

און איבער אַלע פּאַרטיי־צעטיילונגען האָט געשוועבט די נשמה פון דער ניי־יידישער ליטעראַטור. אַלע האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיט „פישקע דער קרומער", פון מענדעלע מוכר ספרים; אַלע האָבן געשלונגען שלום־עליכמס גאָלדענעם הומאָר; אַלע האָבן זיך געגריבלט אין די „פינטעלעך" פון י. ל. פּרץ...

אין די טעג פון אויפוואַכונג און פון „אויסגלייכן דעם רוקן", אין די טעג פון קאַמף, האָט זיך אויך אין טאָוריק (ווי אין שירווינט) געגרינדעט אַ „דרוזשינע", אַזאַ „באָיעווֹאי אָטריאַד" צו באַשיצן די שטאָט (די יידן הייסט עס) פון אָנפאַלער, פון שוואַרץ־מאהניקעס, פון פּאָגראָמשטשיקעס.

האָט פּאַסירט אַזאַ מעשה:

דער הויפּטשפּאַציר פון דער יוגנט אין טאָוריק האָט זיך ביסלעכווייז אַריבערגעטראָגן אויף דעם רונדגעדרייטן וועג אַרום אַ קלויסטער. דער וועג איז געלעגן אויף אַ באַרגיקייט. אַז מען איז געגאַנגען אויף דעם וועג, האָט מען געזען וויט־וויט די טאָלן און די פעלדער. און דער וועג האָט אָנטקעגן געטראָגן אַזוי פיל ראָמאַנטישקייט.

האָט זיך פלוצלונג באַוויזן אַ יונגער וויבלדער גוי, אַ גיבור, צוזאַמען מיט אַ צאָל זייַנע אונטערהעלפער און זיי האָבן אויף דעם באַרגיקן וועג געמומען באַפאָלן יידישע מיידלעך. דער אָנפירער, דער וויבלדער גיבור, איז געווארן אַ געשפּענסט, אַ שד, וואָס מען האָט גערציטערט פאַר אים. אין שטעטל האָבן זיך געמומען אַרומטראָגן אַלערליי געשיכטעס, וועגן די צרות, וואָס ער טוט אָן. ביז איינמאָל האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ גערייד, אַז ער האָט מאנס געווען אַ יידיש מיידל.

די „דרוזשינע" האָט אָפּגעהאַלטן אַ געהיימע באַראָטונג. וואָס־וועג? — איז געווען אַ סוד.

דער דאָזיקער ווילדער שגץ פלעגט דאַרפן אַ פּאָר מאָל אַ וואָך פּאָרן אויף דעם וועג, וואָס האָט געפירט צו שאָוול. מען האָט אים געמומען נאָכשפּירן.

און איינמאָל האָט מען אים געפונען הענגען אויף אַ בוים, אַ פּאָר וויאָרסט הינטער טאָוריק.

וואָס־וועג? ווי אַזוי? האָט קיינער ניט געוואוסט. נאָר די יידישע מיידלעך האָבן שוין געהאָט רו. די מורא האָט זיך אָפּגעטאָן.

טאָוריק! די לעצטע שטאָט פון מיין אַמאָליקער היים! צווישן די יאָרן 1908 און 1911 האָב איך הויפּט־זעכלעך געלעבט אין קאָוונע. אַ פּאָר מאָנאָטן פון יאָר פלעג איך זיין אין טאָוריק, בי מיינע עלטערן.

ביז ענדלעך האָט מיך טאָוריק צו דעם גרענעץ געפירט, און איך בין קיין אַמעריקע אַוועק.

געווען אין טאָוריק יידן, וואָס האָבן אָפּט געהאַט צו טאָן מיט דעם גרענעץ. צי עס איז אויך אָנגעגאַנגען אַרום טאָוריק אַ געהיימער שמוגל מיט סחורות, מיט קאָנטראַבאַנדע — וויס איך ניט. — איך וויס אָבער יאָ, אַז עס זיינען געווען יידן, וואָס האָבן געהאָלפן „פּריזיוויניקעס" אַריבערצושפּריינען דעם גרענעץ... די דאָזיקע יידן האָבן געהאַט פּאַרבינדונגען מיט עטלעכע

גויים, וואָס זייערע הייזקעס און שטאַלן זיינען געשטאַנען הינטער דעם וואַלד, ביים סאַמע גרענעץ. און די „שטאַלן" זיינען געווען זייער וויכטיק. אין אַזוינע שטאַלן צווישן בהמות און חזירים פלעגן די, וואָס האָבן „געשווארצט דעם גרענעץ", דאַרפן אָפט איבערליגן אַ טאָג, צוויי טעג...

אַ ייד מיט אַ קליין וועגעלע, מיט אַן אַלט פערדל האָט מיך איינמאָל אין אַ באַגינען אַרויסגעפירט פון טאַוואריק. אויס ראָמאַנטיק! אויס באַרגוועג! אויס טאַטע־מאַמע!...

דאָס וועגעלע האָט מיך געפירט אַ וויאָרסט צוויי און זיך אָפגעשטעלט ביי אַ וועלדל. דאַן האָט זיך פלוצלונג באַווייזן אַ גוי מיט אַן אַנדער וועגעלע. איך האָב זיך איבערגעזעצט אין צווייטן וועגעלע. צוגעפירט מיך ביז אַ וואַלד, האָט מען מיך געהייסן אַראָפגיין. דאַן האָט דער גוי מיך אַרײַנגעפירט אין אַ קליין הייזקע. ביינאַכט האָט מען מיך פאַרמאַכט אין אַ שטאַל. פיר אַזייגער ביינאַכט האָט מען מיך מיט נאָך זעקס יונגע יידישע קינדער געפירט דורכן וואַלד, דורך שניי, דורך וואַסער, ביז מען האָט אונדז אַנגעזאָגט, אַז — שוין אַריבער!

אויף יענער זייט האָט וויידער אַ גוי (דוכט מיר, אַ דייטש) וווייטער געפירט, וויידער אַ הייזל, וויידער געוואַרט, וויידער געפאָרן. אַ סך זיך אַנגעליטן, ביז עליס־איילענד איז אונדז, וואַנדערער, אַנטקעגנגעקומען.

אָבער אייַדער איך בלייב שטיין ביי עליס־איילענד, וויל איך דערציילן מיינע יאָרן, וואָס איך האָב פאַרבראַכט אין קאָוונע.

פון פומפיאַן ביז קאָוונע! דאָס איז אַ לאַנגער מאַרשרוט! וואַרעם אויף דעם וועג —פון שטעטל צו דער שטאָט — איז אין יענע יאָרן געגאַנגען די יידישע יוגנט מיט אַזוי פיל האָפענונגען, מיט אַזוי פיל דערוואַרטונגען, מיט אַזוי פיל חלומות!

אין קאָוונע

קאָוונע איז געווען די מאַמע, וואָס איז אַזוי קיניגלעך געלעגן ביים ניעמאַן און ביי דער וויליע און האָט מיט אויסגעשטרעקטע אָרעמס אויפגענומען די יידישע קינדער פון גאַנץ ליטע: די חלומות און די שטרעבונגען פון דער גאַנצער יוגנט, סיי פון דער אָרטאָדאָקסישער און סיי פון דער נייוועלטלעכער, זיינען געגאַנגען, האָבן געשוועבט און געריסן זיך — קיין קאָוונע!

אַהין זיינען געגאַנגען די פרומע בחורים און זיך פאַרטיפט אין די גייסטיקייטן פון סלאָבאָדקע! אַהין, קיין קאָוונע, זיינען געגאַנגען די „עקסטערניקעס", די וואָס האָבן זיך געגרייט פריוואָט צו גימנאַזיע, צו די „זעקס קלאַסן"! אַהין, קיין קאָוונע, האָבן זיך געצויגן יונגע בחורים מיט אַלערלייאיקע „טעטראַדקעס", מיט לידער, מיט דערציילונגען — צו וווייזן עס דעם גרויסן בעל־מחשבותן! אַהין זיינען געגאַנגען אַלע פאַרטיי־לייט, אַלע וואָס האָבן געחלומט און געזוכט אַ גאולה פאַר דעם פאָלק ישראל! אַהין, קיין קאָוונע, זיינען געגאַנגען אַלע משכיללישע יונגעלייט, אַלע בעלי־דיקדוק, אַ קוק צו טאָן אויף מאַפו׳ס „בודקע" אויף אַלעקסאָטער באַרג! אַלע, אַלע זיינען געגאַנגען און האָבן זיך גערסן קיין קאָוונע!

איך האָב געלעבט אין קאָוונע דריי־פיר יאָר. און עד־היום קען איך די שטאָט ניט פאַרגעסן. זינט דאַן האָב איך שוין געזען אַ סך שטעט. נאָר מיר דוכט זיך, אַז קאָוונע איז פון די שענסטע שטעט, וואָס איך האָב ערגעץ־וואו געזען. דער מאַיעסטעטישער ניעמאַן פון איין זייט און די וויליע פון דער צווייטער זייט! דאַן זייער מערקווירדיקער צוזאַמענגוס, זייער פאַראייניקונג, וואָס מען קען עס אַמבעסטן אָנזען, וועט מען שטייט אויף דעם באַרג, אין אַלעקסאָט, איבערן ניעמאַן.

און די שטאָט אַליין! דער „פלאָשטשאַד" (פלאַץ) וואו נאַפאָלעאָן, לויט דער לעגענדע, האָט זיין היטל פאַרלאָרן; די אַלע יידישע שפעדיקע גאַסן; דער נייער פלאַץ, דער אַמאָליקער ניקאָלייעווסקער פראָספעקט (לייסווע אַלייע), די באַרגיקע גאַס, וואו די כאָרשול איז געשטאַנען; דער וועג, וואָס האָט פאַרביי דער קאָמענדאַנטור געפירט צו שאַנץ, וואו ס׳איז געווען דער מיליטעריישער לאַגער. אַלץ האָט צוזאַמען מיט זיך פאַרגעשטעלט די וואונדערלעך־שיינע און — דערצו נאָך אַ יידיש־פאַרטיפטע, יידיש־פאַרוואַרצלטע שטאָט!

איין בריק האָט געצויגן צו סלאָבאָדקע, צו תורה, צו אַלט־אַלטער יידישקייט, צו די ישיבות, וואָס האָבן געשפילט אַזאַ גרויסע ראָליע אין ליטע.

אַ צווייטע בריק, איבערן ניעמאַן, האָט זיך געצויגן צו די אַלעקסאָטער בערג. אויף אָט דער בריק האָב איך געזען גיין שפאַצירן די נייע יידישע יוגנט, וואָס האָט זיך געריסן צו נייקייט, צו יידיש, צו נייַ־העברעאיש, צו ליטעראַטור און צו בילדונג.

אַ גרופּע יידישע אָנפאָנגער שרייבער אין קאָוונע (1909)

זיצן פון רעכטס: א. ב. ביאַלאָסטאָצקי, בן־ציון בלאך און קלמן זינגמאַן (איבעריקע אומבאַקאַנט)

צוויי בריקן, נאָר עפּעס איז דאָך געווען צווישן זיי אַן אינערלעכער צוזאַמענבונד. דאָס איז געווען דער אי־נערלעכער בונד פון נאַציע, פון יידישער נאַציאָנאַלער ירושה.

אין יענעם יאָר, 1909, צי 1910, איז בעל־מחשבות געווען אין קאָוונע. דער דראַמאַטישער קרייז פלעגט לויפן צו אים נאָך עצות, און ער פלעגט אַלעמען אויפ־נעמען פיין און איידל, און זיין פרוי — אַ שיינהייט! — האָט געוואָלט איינפירן אין שטוב אַ מין אַריסטאָ־קראַטישקייט. אַזוי פלעגן גיין צו אים די, וואָס האָבן געטרוימט צו ווערן שרייבער, און אויב ער האָט ביי עמעצן נאָר דערזען „אַ פונקעלע", האָט ער אים שוין מקרב געווען.

אין קאָוונע איז דאַן געווען דער דיכטער לייב ניידוס. ער האָט זיך יעמאָלט געלערנט אין דער קאָוונער רעאַלשול. ער איז נאָך דאַן געווען זייער יונג. פלעגט טראָגן לאַנגע האָר, פלעגט ליב האָבן (ווי אין די לי־דער שטייט...) צו זיצן ביי אַ קאַמין און צו שפּילן אויף אַ האַרמאָשקע. זייענדיק אין קאָוונע האָט ער אָפּגע־דרוקט זיין ערשט ליד אין דער ווּאַרשעווער „ראַמאַן־צייטונג" און באַלד נאָך דעם אַ צווייט ליד אין אַ. ליטווינס „לעבן און וויסנשאַפט". אָ, ווי מיר, יונגע בחורים, עטוואָס יינגער פון אים, האָבן אים מקנא גע־ווען! — ער דרוקט זיך שוין!!!... אין אָנהויב האָט ער געשריבן לידער אונטערן איינפלוס פון דוד אייג־האָרן (וועלכער שטאַמט פון ווּאַלקאָוויסק), אָבער דער־נאָך האָט ל. ניידוס געפונען זיין אייגענעם וועג. שפּע־טער איז ער אַוועק קיין ווילנע.

די יידישע יוגנט אין קאָוונע איז דאַן געווען „אָר־גאַניזירט". יעדער האָט זיך געמוזט אויסזוכן אַ פּאַרטיי — די צי יענע! — אַזוי ווי אַ בחור דאַרף זיך אויסזוכן אַ כלה...

און צווישן די פּאַרטייען האָבן ניט אויפגעהערט די דיסקוסיעס, די רייסעריייען, די ענטוזיאַסטישע האָר־שפּאַלטענישן...

מיר האָבן געהאַט אין קאָוונע גרויסע געסט: וולא־דעק האָט דאַן דעבאַטירט מיט דעם ציוניסט־סאָציא־ליסט („עס־עס") דניאלי (טשערניכאָוו); אַראָן טשע־סטעכאָוער — סינגאַלאָווסקי, (אויך אַ טעריטאָריא־ליסט) האָט דעבאַטירט מיט אַלגינען. וואָס עס האָט זיך דאָס דאַן אין קאָוונע אַביסעלע אָפּגעטאָן מיט די דע־באַטעס. איך בין זיכער, אַז ביי די גרויסע דיסקוסיעס און וויכוחים צווישן בית־הלל און בית־שמאי זיינען דאַן אַזוינע היציקע „אָוונטן" ניט געווען! דער אָנפירער פון די „עס־עס" אין יענער צייט אין דער שטאָט קאָוו־נע איז געווען מ. רעגאַלסקי, וועלכער איז איצט אין אַרגענטינע, וואו ער ווירקט אַלס שרייבער און ציוניסט. דער אָנפירער פון „בונד", אין קאָוונער גו־בערניע, איז אַ שטיק צייט געווען מאַקס ליפּעץ, וועל־כער האָט געשמט מיט זיין רעדנערייַ. ליפּעץ איז שפּע־טער געווען אין אַמעריקע, וואו ער איז געוואָרן דער „לעיבאָר־עדיטאָר" אין „פאָרווערטס". דערנאָך איז ער צוריקגעפאָרן קיין רוסלאַנד. ער איז דאָרט נתעלה געוואָרן, און דערנאָך „גערייניקט" געוואָרן...

היינט די גרויסע ליטעראַרישע פאַרזאַמלונגען, וואָס זיינען געווען אין קאָוונע? ש. ניגער איז אַמאָל גע־קומען צו דערקלערן, וואָס פּרץ מיינט מיט „די גאָל־דענע קייט". עס איז דאַן צוליב דעם אין קאָוונע געווען אַ רעש, אַ פּרייד.

און צווישן די אַלע גרויסע געסט פלעגט זיך פון צייט צו צייט אַרומדרייען א. ליטווין (אַ מינסקער, גע־לעבט לאַנג אין ווילנע) מיט זיין שטילקייט און זיין פאָלקס־ליבשאַפט. ליטווין פלעגט אַרומגיין און זוכן אַ ניי יידיש פאָלקסליד און אַ נייעם יידישן שרייי־בער... ער האָט מדריך געווען יונגעלייט, וואָס האָבן זיך געריסן צו שרייבן, און האָבן „עפּעס" געהאַט אין זיך.

און בעל־מחשבות האָט אַראָפּגעשיינט מיט זיין דאָקטאָריי, מיט זיין קענטשאַפט, מיט זיין איראָפּע־אישקייט, און מיט זיין גרויסער ליבע צו דעם רענע־סאַנס אין יידישן לעבן.

אין יענער אויפגעקומענער יידישער וועלטלעכ־קייט — אין יענעם „יידישיזם" איז געווען ניט וויניי־קער רעליגיעזער פלאָם, ווי דאָס איז געווען אין דער מוסר־ישיבה אין סלאָבאָדקע! יענע האָבן זיך געהאַלטן ביים אַלט־אַלטן אויסגעשריי: „שמע ישראל". אָבער אויך די נייע יידן, די מאָדערנע, האָבן דורך אַלע זייערע פראָגראַמען, און דורך אַלע זייערע שאַפונגען אויך געשריען „שמע ישראל" — הער צו, ישראל! פאַרנעם דאָס נייע וואָרט! פאַרנעם די נייע בשורה!...

אַזוי און אַזאַ איז געווען יענע קאָוונע אין אָנהויב פון דעם איצטיקן יאָרהונדערט.

די קאָוונע פון ר׳ יצחק אלחנן און די קאָוונע פון מאַפּו; די קאָוונע פון סלאָבאָדקע און די קאָוונע פון דער נייער ליכטיקער יידישער יוגנט!

פון פּומפּיאַן ביז קאָוונע — וואָס פאַר אַ ברייטער, וואונדערלעכער שליאַך דאָס איז געווען!...

אוריה קאַצענעלנבאָגן

מיין ערשטע נסיעה איבער זאַמעט

מיין באַגער צו זען ליטע

אין מיין פריער יוגנט האָב איך אומקלאָר דערשפירט, אַז ליטע איז ניט קיין רוסישע ערד, נאָר אַ „רוסלענדער" פֿראָווינץ. עס שפּרייט זיך בלויז איבער איר אויס דער צאַרישער אַדלער — די מאַכט פון דער רוסישער אימ־פּעריע. וואָס איך האָב געלייענט אין העברעאיש, און אין יידיש, האָט מיר דערציילט פון יידיש לעבן און אונדזער עבר, אָבער וואָס איך האָב געלייענט אין רוסיש האָט אַוועקגעריסן מיין פאַנטאַזיע צו זייער וויטע געגנטן, וואוהין אַ יידישער פוס האָט אפילו ניט געטאָרט קומען. אין דער וואונדערלעכער רוסישער ליטעראַטור האָבן געפאַנגען אונדזערע הערצער די מאַיעסטעטישע שילדע־רונגען און האַרץ־צופּנדיקע געזאַנגען וועגן דער רו־סישער ערד — צו מיזרח־צפון אַוועק אַזש צו סיביר און אַראָפּ צו דרום־מיזרח, אַריבער דער וואָלגע ביז קאַווקאַז. אָבער ליטע? — קוים אַן אָפּקלאַנג האָט זיך וועגן ליטע דערטראָגן פון דעם, וואָס מיר האָבן געלייענט אין רוסיש.

אפשר האָב איך זיך וועגן דעם פאַרקלערט נאָך דעם, ווי איך האָב צום ערשטן מאָל געזען אַ פּראָצעסיע פון ליטווישע פּויערים, וואָס האָט זיך געצויגן דורך ווילנע. דאָס איז געווען אַ מחנה פּויערים — עולה־רגלניקעס צו די הייליקע ערטער פון קאַלוואַריע, אַהינטער ווילנע. די אויגן זייערע זיינען געווען אויסגעגעסן פון ווינט און פון זאַמד, אַזוי פיל געשטופּלטע פּנימער. באַרוועס, פאַר־שפּריצט מיט בלאָטע אַריבער די קני, ווער עס האָט גע־שלעפּט הינקעדיק אַ פוס, און אַלע וויילע ברעכט אויס אַ געזאַנג. איך האָב דעמאָלט דאָס ערשטע מאָל אין לעבן געהערט ליטווויש. הויך האָט מען געטראָגן די הייליקע בילדער, געשטאַכן זיי צום הימל, אָבער דאָס געזאַנג, ווי אַ געיאָמער, האָט געדוכט זיך מיר, טראָגט זיך פון אַ וואַלד, פון פויערשער ערד. אַ זעכציניאָריק יינגל האָב איך זיי הינטער דער שטאָט אַרויסבאַגלייט, געשאָרט זיך פאַזע פאַרקאַנס. אַראָפּגענידערט האָט זיך די זון — אַ רויט־רויטע אין בראַנדיקע וואָלקנס. אויסער דער שטאָט, צו שניפּישאָק, האָבן זיך די עולה־רגלניקעס אַ וואַרף געטאָן אינעם זאַמד אַריין אויף די קני, און איבער די קני פאַ־רויס זיך געוקט. איך בין געלאָפן אויף צוריק. אונדזער אמונה־עקסטאַז איז אַן אַנדערער — צווישן פיר וועגן, אין שול, אפשר וויל מיר זיינען אין גלות, — און מיר ציען זיך ניט נאָכן הייליקן געמעל. אָבער געשפּונען האָט זיך מיר אין דמיון אַ פאַנאַראַמע פון ליטווישע דערפער, אויסגעמישט מיט יידישע שטעטלעך און קרעטשמעס.

און אפשר האָט מיך געצויגן זיך אַוועקצולאָזן אי־בער ליטע, ווייל איך האָב ווי איטלעך שטאָטיש יינגל געבענקט נאָך וואַלד און ווייטע שליאַכן, צו פאָרן אויף אַ פור און אַנקוקן אַ קליין שטעטל. אָבער, מסתמא, איז דאָס שוין געווען פאַר מיר גורלדיק־מער, אַז איך האָב זיך אַוועקגעלאָזט אַזש קיין בירז, וואָס איז געווען פון ווילנע וווייטלעך. אמת, מיין מאַמע האָט געהאָט דאָרט אַ ווייטע קרובה „שרה דעם רבס", וואו איך זאָל קענען נאָכפרעגן אויף אַ צימער, וואו איינצושטיין. אָבער אַ זיבעצניאָריק בחורל האָב איך שוין אויך געהאָט אַ בריוו פון אַ ווילנער געהיימען ליטווישן קרייזל צו אַ שילער פון פאָנעווזשער רעאַלשול.

ביים אָנקום אין פאָנעווזש, געדענקט זיך מיר, ווי פאַרגייענדיק אין אַ טאָליקער גאַס, בין איך פלוצלינג אָפּגעשפרונגען. צופוסן מיר אויפן ברוק איז געזעסן אַ ייד, — אַרויפגעהויבן זיין ברוין לאָפּעטקע־בערדל, גלייך די זון ווען עס אָט מיטן פלאָם אַוועקטראָגן. דאָס איז געווען דער ערשטער יידישער ברוקירער, וואָס איך האָב אין מיין לעבן געזען. שפּעטער האָב איך זיך דער־וואוסט, אַז ער אַרבעט אינאיינעם מיט דריי זין, און אַז אַ העלפט מאַרקפּלעצער פון זאַמעט זאָל אָט דער טאַטע מיט די בנים האָבן אויסגעברוקירט און אַז פון אַמעריקע לאַכן זיי זיך אויס, ווייל זיי שלאָגן אויס פון ברוקירעריי אַ זאַטע חיונה.

אין דעם זעלביקן אָונט האָט דער יונגיטשקער ליטווין פון רעאַלשול מיך אָפּגעפירט הינטער דער שטאָט צו אַ ליטווישן טאַנץ אין וואַלד. ליטוויש איז נאָך דע־מאָלט געווען פאַרבאָטן צו דרוקן. איז עס דאָך געווען אין 1903. ליטווינער זיינען זיך צוזויפגעקומען געהיים, נעטאַנצט און געזונגען ליטווישע לידער. און דאָס האָט מען ניט געטאָרט. דערביי איז געווען אַ זומף און דאָס קוואקערייַ פון די זשאַבעס און די געשרייען פון די וואַ־סער־פייגל האָבן פאַרשריען די זינגער. געזונגען האָט מען וועגן וואַלד טאַקע, וועגן נאַכטיגאַלן און פאַסטעכער אויף פויערשן לעבן. אָט לאָזט מען זיך אין אַ „העקל־טאַנץ" — מען פאַכעט מיט אַ טיכל, אַנטרעפּנדיק דאָס אויסדערווויילטע מיידל. באַלד איז אַ טאַנץ פון חברטעס, וואָס באַגעגענען אַ כלה. און מען זינגט פון שטערן־געטינס — מען באַווייזט מיר מיט אַ פינגער אויף מען דערקלערט מיר מיט אַ וואָרט אויף רוסיש. אונטער די זעלביקע שימערנדיקע שטערן האָט מען אָט־אָ אויסגע־שאָכטן די יידן. וועט איז פון די דעמאָלטיקע זינגער אַ יידן־רוצח געוואָרן? אָבער אין יענעם אָונט האָט מיין האַרץ געצאַפּלט קעגן די שטערן, ווייל געדוכט האָט מיר, אַז זיי פינקלען צו ברידערשאַפט פון פעלקער.

באַלעגאָלעס

אַ באַן קיין בירז איז ניט געווען, האָב איך געמוזט אַ פור. ביז איצט פאַרדריסט מיך, פאַרוואָס איך בין אַזוי ווינציק צווישן שטעטלעך געגאַנגען צופוס. ביים גיין

צופוס זעט מען דאָך אַלץ מער. אָבער די באַלעגאָלעס פון ליטע, וואָס פלעגן פֿאָרן פון שטעטל צו שטעטל, איז גוט צו קענען. זיי זיינען ניט געווען אָזוינע פֿאַרהאַרטע־ווענטע און דורכגעטריבענע יידן, ווי די באַלעגאָלעס פון דער ווילנער אָזוי־גערופענער „פֿאַרשיווער רעמיזיע", אָדער פון אַ קאָוונער „יאַטקעווער גאַס", וואָס האָבן געפירט „קאַרעס" סחורה און געשפּאַנט איבערגעוואָקסענע שטאַרקע פערד. די באַלעגאָלעס, וואָס האָבן געפירט פֿאַסאָזשירן צווישן די ליטווישע שטעטלעך האָבן געהאַט לייכטע ווע־געלעך מיט קליינע פערדלעך. איך קען אויסרעכענען מער פון אַ צענדליק שטעטלשע באַלעגאָלעס, וואָס מען וואָלט זיי געקענט אָוועקזעצן אין אַ בית־מדרש ווערן לערנער. און אַ סך פון זיי זיינען טאַקע געווען געוועזענע ישיבה־לייט, וואָס האָבן מיט אַ פֿאַרשעמט גמרא־ניגונדל אונ־טערגעטריבן דאָס פערדל.

בירז

געוואוינט האָב איך אין ברעג שטעטל, אויף אַ שאלקע. באַקומען עטלעכע לעקציעס זיך דורכצולעבן, האָב איך מיך דאָ פֿאַרהאַלטן איבערן זומער און געווען אַ פרייער פויגל. איך פלעג לייענען ביז שפּעט נאָך האַלבער נאַכט, ווייל מיטגעהאַט האָב איך פון ווילנע אַ שווערע קאַרב מיט ביכער, אָבער אַז מען פלעגט מיין באַלעבאָסטע פרעגן, וואָס איך טו דורך נאַכט אויף דער שאלקע, אַז איך ברען אָזוי שפּעט פייער, פלעגט זי ענטפערן, אַז מסתמא זיץ איך דאָרט און מאַך „סטאַטשקעס" (סטרייקס).

פון דעם וואָרט סאָציאַליזם האָט מען נאָך דעמאָלט אין בירז ווינציק געהערט, אָבער אַז אין די שטעט מאַכט מען „סטאַטשקעס", האָט מען געוואוסט.

דער באַלעבאָס פון הויז, העשל זינגער, פלעגט פרי באָגינען אויפשטיין און זאָגן תהילים אויפן קול. דערביי פלעגט ער אַן אָכט אָדער צען גלעזער שטאַרקע טיי אויסטרינקען. דערנאָך פלעגן אָנהויבן קומען פויערים אין שטוב. געהאַט האָבן זיי אַ גראָשנדיק קרעמל, נאָר אַ גרויסע שטוב מיט נאָך אַ גרעסערער שטאָל. פויערים פלעגן קויפן אַ בייגל, אַ פונטל זאַלץ, צי אַ הערינג און צעלייגן זיך אין שטוב ווי ביים טאַטן אין ווייננאָרטן אויף שבתענלאָנג. אין די זונטיקס און אין מאַרק־טעג איז די שטוב געווען געפּאַקט. אויף דער שוועל, צי אויף אַ דער־בייאיקן שטיין, פלעגן די פויערטעס אַרויפציען אויף די פיס די שיך, וואָס זיי האָבן אין וועג געהאַט געטראָגן צונויפגעבונדענערהייט איבערן אָקסל. ניט אָפּצוניצן די שיך זיינען די פויערטעס אויף די זאָמדיקע שליאַכן גע־גאַנגען באָרווע.

געווען זיינען אין שטאָט צוויי רבנים, אַן עלטערער און אַ יינגערער, און די מחלוקה צווישן ביידנס צדדים איז געווען זייער גרויס. די קראַבקע האָט געהאַלטן אַ געקומענער פון אָפֿריקע, וואָס פלעגט אַרומגיין איבערן שטעטל אין הויכע לאָקירטע שטיוועלעך מיט אַ בייטשל אין האַנט און אין אַ קליין קאָפּעלושל, ווי אַ יעגער. געווען איז ער פון אַלטן רבסס צד. דער יונגער רב, הרב שור, וואָס איז געווען אַ העברעער און אַ ציוניסט, איז געווען פֿאַר אים צו מאָדערן. מען האָט פֿאַרן דאָזיקן „אָפֿריקאַנער" מורא געהאַט, ווייל וועמען ער האָט גע־וואָלט אָנגלערנען, פלעגט ער אין מיטן שפּאַציר „אויפן שלאָס", אַנטקעגן פריסטאָווס פענצטער, אויספּאַטשן.

דריי בירזער בחורים האָבן שטאַרקער פון אַלע איינ־געקריצט זיך מיר אין זכרון. חיים באַלע קאַמענעצקי (איצט אין פילאַדעלפיע), מיט אַ פינף יאָר עלטער פון מיר, אַ דיזינקער פון מיטעלער הויך, מיט פרישע רויטע בעקעלעך און שטאַרק־קורציכטיקע אויגן. ער איז גע־ווען אַ פלאַמיקער אָנהענגער פון אחד־העמען, אָבער אַ צוריקגעהאַלטענער, אַ טאַקטישער און אַ שטילער, האָבן ניט אַלע געוואוסט פון זיין אידייאישער וועלט. שפּאַצירנ־דיק מיט מיר „אויפן שלאָס" האָט ער איינמאָל מיר זיך פֿאַרטרויט, אַז ער פֿאַרבינדט דעם גייסטיקן ציוניזם מיט געטע׳ס פּאָעטישן פֿאַנטאַזיזם. אומגעפֿאָכט האָט ער זיין האָנט מיט די צעשפּרייטע דינע פינגער צו אונטער־שטרייכן, ווי די אוניווערסאַלע מענטשלעכע קולטור צע־פֿאַלט זיך אין קולטורן נאַציאָנאַלע, און אַז ווי אַ פייער־זייל וועט ווידער אויפגיין אין ציון די העברעאישע קול־טור. איך בין ביז היינט אים דאַנקבאַר, וואָס אין דעם פיינעם עלטער פון מיינע זיבעצן יאָר, האָב איך מיט זיין הילף זיך אַרייַנגעלייענט אין אחד־העמס שריפטן.

אַ צווייטער איז געווען הירשל גאָלאָמבעק (אָוועק קיין גלאַזגאָ, ענגלאַנד). אין איין עלטער מיט קאַמענעצ־קין, אָבער אַ הויכלעכער, אַ שלאַנקער בלאָנדער יונגער־מאַן, אַ שפּראַכנקענער, אַ שיינריידער — ער פלעגט אַ ריידּ טאָן רוסיש, אַמאָל העברעאיש, אַזוי זינגעוודיק, און זינגעוודיק איז געווען זיין יידיש. ער האָט אויך געקענט דייטש, געלערנט פראַנצויזיש און ענגליש, — אַלץ, פֿאַרשטייט זיך, פון ביכער, אָבער קיין בוך־גריבלער איז ער ניט געווען. ער האָט פֿאַרשלונגען ביכער מיט אַ חנוודיקער לייכטקייט. ער איז געווען אַ „פֿאָליטישער ציוניסט" — אַ הערצעליסט. ער האָט געהאַט אויסגע־שריבן פון אָדעס (פֿאַר 60 רובל) עפּעס העקטאָגראַפירטע העפטלעך אין רוסיש צו דערלערנען „מנעמאָניק" (די קונסט צו אַנטויקלען דעם זכרון). לעבנדיק אין פֿאַר־שטעקטן שטעטל בירז, האָט ער מיט דער הילף פון מנע־מאָניק געהאָפט אויף אַ פֿאַרגיכערטן אופן זיך צו פֿאַר־פולקומען אין די שפּראַכן, וואָס ער האָט געקענט און צו דערלערנען נאָך שפּראַכן.

אויך אין שאָך־שפּיל האָט גאָלאָמבעק זיך פֿאַרפול־קומט ניט בלויז פון שפּילן גופא, ווי געווייַנטלעך אין יענער צייט, נאָר פון בוך־מעטאָדעס. ביי אים האָב איך געפונען דאָס ביכל „שחק השאָך" פונעם בירז־אָפשטאַ־מיקן העברעאישן שרייבער יוסף יהודה־לייב זאָסניץ (1837—1910), וואָס האָט געשריבן וועגן חסידות און קבלה, אָבער געווען אויך אַ מאַטעמאַטיקער און אַן אָס־טראָנאָם. אַ, איך האָב נאָך אין ווילנע געהאַט באַוואונ־דערט זאָסניצעס אַ דין העברעאיש־דייטשיש העפּטעלע, וואָס איז געלעגן אין מיין טאַטנס ספּרים־אַלמער. דאָס איז גע־

ווען אַן אייביקער לוח („עדן עולמים אֲדער דער עווי־
גער קאַלענדאַר") פֿאַר יידן, קריסטן און מחמדאַנער. אין
בירז האָב איך אין עטלעכע היימען געטראָפֿן זאָסניצעס
באַוואוסטן ספר „אכן יש ה'" (דערשינען אין ווילנע,
1875). געלייענט האָבן אים מער די ניט־אֲדער האַלב־
פֿרומע (אויב מ'קען אַזוי זאָגן) משכילים. די אמתע יראי־
שמים האָבן געקוקט אויפן ספר קרום: „וואָס'י! מ'דאַרף
נאָך דערווייזן, אַז עס איז פֿאַראַן אַ גאָט?" ווען איך בין
געווען אין בירז, האָבן דאָרטיקע יידן זיך געגרויסט,
וואָס „זייער" זאָסניץ איז אין ניו־יאָרק באַרימט ווי אַ
שרייבער און אַ לעקטאָר.

כ'גדענק אַ דריטן בירזער בחור — ברוך מיכלסאָן. ער
איז געווען פֿונקט טאָפּלט אַלט פון מיר. הויך, בויגיק, ניט
צו מאָגער, שיינע הענט, בלויע אויגן, בלאָנדע זיידענע האָר.
ער האָט געהאַט איינגעפֿראָווען רייפן. אין דער סטעליע
צו מאַכן גימנאַסטיק. ער איז געווען פלינק און שטאַרק.
ער האָט האַרציק געזונגען, געווען אַ פיינער פידל־שפּי־
לער, אויך געשפּילט אויף אַ פלייט און, זיכער, געווען
געבענטשט מיט אַ טאַלאַנט צו מאָלעריי. מען האָט דער־
ציילט וועגן אים מעשיות, וואָס האָבן ממש געקלונגען
לעגענדאַר. די גרעפּין טישקעוויטש, וואָס האָט געהאַט
אונטער בירז איר מאַיאָנטיק, זאָל האָבן צופּעליק געזען
ביי מיכלסאָנס פּאַטער, אַ יואוועליר, ברוכ'קעס געמאָלטע
מענטשעלעך, האָט זי זיך אויסגערופן צו שיקן דאָס יינגל
אויף אירע קאָסטן אין ווילנע צו לערנען מאָלעריי. ברוך
איז דעמאָלט אַלט געווען אַ פופצן יאָר. עטלעכע יאָר האָט
ער אָפּגעלעבט אין ווילנער טישקעוויטשעס פּאַלאַץ
(לעבן דער וויליע), געגאַנגען אין דער ווילנער צייכן־שול
און געהאַט אויך פּריוואַטע לערער, אָבער דאָ האָט פּא־
סירט, אַז ער איז געווארן דער „גליקלעכער" קאָנקורענט
פון דער גרעפּינס זון, וואָס האָט זיך געהאַט פֿאַרליבט
אין אַן אָפּערעטע־זינגערין. מיכלסאָן איז אָפּגעשיקט גע־
ווארן צוריק קיין בירז. בעת איך האָב אים געטראָפֿן, האָט
ער געהאַט אַ פּאַטאָגראַפֿיע, אָבער ער האָט אויך געמאָלט
פֿאַר פריצים בילדער. ער האָט ליב געהאַט צו שפּילן
מיט קלעזמער אויף שימחות. פֿאַר זיין חלק געצאָלט.
פלעגט מען זאָגן, שטעלט ער פֿאַר די קלעזמער כיבוד.

ער האָט מיר איינמאָל געווויזן לידער, וואָס ער האָט
געשריבן אויף רוסיש און אויף יידיש. דאָס זיינען גע־
ווען גלאַטע קלינגענדיקע פערזן, אָבער ער האָט אַליין
אויף זיי ביטולדיק אַרויפּגעשמייכלט און איך האָב מיט
אים איינגעשטימט. ער האָט מיך דעמאָלט פֿאַרהאַלטן אויך
איך האָב געמוזט ביי אים נעכטיקן, אָבער ער האָט זיך
פֿאַר מיר פון האַרצן אַראָפּגערעדט, אַז ווי אַ קללה הענגט
איבער אים, וואָס צו אַלץ וויל ער זיך נעמען. פֿאַררייכט
אַליין אַ שלאָס, שטעלט אַריין אַ שויב, האָט געמאָכט פֿאַר
זיך אָט־אָ דעם טיש און די בענקלעך, האָט אַליין פֿאַר
זיך אויפּגענייט דעם אָנצוג, וואָס איז געלעגן אויף אים
ווי אויסגעגאָסן — פון אַ פּויערישׁ־געשפּינטן און גע־
וועבטן וואָלענעם געוואַנט פון אַ ברוינלעכן שאָקאָלאַד־
קאָליר מיט טונקל־רויטע פּוקעלעך. אין דער פרי, אַז
איך בין נאָך געווען אויף מיין געלעגער, האָב איך אים
געזען אַן איינגעבויגענעם, — מיט צוגעבונדענע טיכע־
לעך אויף די קני, ניט איינצושמוצן זיינע הויזן, — האָט
ער אויסגעווישט די פֿאַדלאָגע, און אויפן פייער האָט ער
געקאָכט אייער און קאקאָ צו פרישטיק.

אין אַכצן יאָר אַרום, אין 1921, בין איך אין אַ
פרייטיק אַריינגעפֿאָרן אין בירז (שוין אויף אַ באַנכל),
אַנצוקוקן דאָס שטעטל, אָבער איך האָב געפונען בירז
אַרומגעכאַפּט אין פלאָקער פון אַ שרפה. ס'איז געווען
זינלאָזיק זיך לאָזן דאָן זוכן באַקאַנטע און זיך פֿאַרהאַלטן
איבער שבת און האָב מיט פֿאַרדרוס זיך פֿאַרקערט צו־
ריק, צו כאָפן אַן אָנקומענדיקן צוג. אָבער דאָ איז צוגע־
שפּרונגען צו מיר מיכלסאָן. ער איז נאָך געווען שלאַנק
און שיין. זיין פּנים איז געווען אויסגעשמירט אין סאַזשע
— ער איז געווען דער קאָמאַנדיר פון די פייערלעשער.
ער האָט מיך אַרומגעכאַפּט, נאָר באַלד צוריקגעלאָפן לעשן
די שרפה. מען האָט מיר אין וועג דערציילט, אַז אין די
מלחמה־יאָרן איז ער אַרומגעפֿאָרן מיט אַ מאָלאָרוסישער
טעאַטער־טרופּע. ער האָט פאַר זיי געמאָלט די דעקא־
ראַציעס, געשריבן מוזיק, און אַפילו געזונגען און גע־
טאַנצט אויף דער סצענע.

מיט די דריי און מיט נאָך בחורים — די ברידער
לוריע, אייזיק חייט (איצט אין פילאַדעלפֿיע) און מיט עטלע־
כע יונגע בירזער איידעמלעך האָב איך געשפּילט אין שאָך
און שפּאַצירט איבערן שלאָס, אַרום די דיקע הויכע וועגט
— האַלב־איינגעפֿאַלענע — באַרג־אַרויף און באַרג־אַרונ־
טער איבער די בריטע אַלייען. מען פלעגט דערציילן, אַז
אויפן שלאָס שפּאַצירט נאָפּאָלעאָן, און אַז אונטערן
שלאָס זאָל זיין אַ היילי, וואו עס איז באַהאַלטן אַן אוצר.
און דערציילט האָט מען פון צייטן לאַנגאָניקע פון פרינץ
ניקאָליי ראַדזיוויל דעם „ברוינעם", וואָס האָט צוזאַמען
מיט זיין באַרימטן שוועסטערקינד, דעם ווילנער פרינץ
ניקאָליי ראַדזיוויל דעם „שוואַרצן", פֿאַרשפּרייט אין ליטע
דעם קאַלוויניזם. דעם בירזער פֿאַרפעסטיקטן שלאָס האָבן
געבויט נאָך פריערדיקע ראַדזיווילס אין אָנהויב פון
16טן יאָרהונדערט. צו אַנטוויקלען בירז האָבן די ערשטע
ראַדזיווילס געזרן אויפגענומען יידן און זיי באַשיצט. בית־
זער יידן האָבן זיך אונטער די ראַדזיווילס געפילט תקיף.
אַז יידישע סוחרים פון בירז זיינען אַריינגעפֿאָרן אויף אַ
יריד אין ריגע, וואָס איז דעמאָלט געווען אונטער פוילן,
און די ריגער שטאָטמאַכט האָט פון זיי געמאָנט אַ ספּע־
ציעלן אָפּצאָל, האָבן די בירזער יידן ניט געצאָלט און
זיך געלאָזט אַרעסטירן. זיי האָבן די ריגער מאַכט אָנ־
געקלאָגט פאַרן פרינץ ראַדזיוויל, וואָס האָט געשיקט אַ
פּראָטעסט צו דער פּוילישער רעגירונג און מען האָט די
יידן באַפרייט. אַנדערע, פון די שפּעטערדיקע ראַדזיווילס,
האָבן אָנגעטאָן די יידן שווערע נגישות און זיי געטריבן
פון בירז. פירשט באַגוסלאָוו ראַדזיוויל האָט אין 1662
געלאָזט אויסרופן אויף אַלע ירידים, אַז אין בירז געפינט
זיך ניט מער קיין איין ייד. מען דערלויבט דערנאָך יידן
זיך ווידער צו באַזעצן אין בירז, אָבער מען מאַטערט זיי

מיט גרויסע קאָפּ־שטייערן און אַנדערע רדיפות. די צאָל יידן האָט אָבער אין בירז זיך אַלץ געמערט.

* * *

נאָך אַ מאַרקטאָג, אַז דער שטויב פלעגט זיך אײַנ־לייגן, פלעגט מען זען אויפן מאַרק, צי אויפן דערבייאיקן שליאַך, גויקעלעך צוגעבויגן צו דער ערד מיט קאָשי־לעך, אין וועלכע זיי פלעגן אויפקלייבן דאָס פערדישע מיסט, וואָס זיי פלעגן פאַרהאַנדלען ביי די דערבייאיקע פויערים פאַר אַ שטיקל ברויט אָדער פּיצל קעז. און האָט אַזאַ אָרעמקייט געשניטן ביים האַרצן, האָט פונקט אַזוי מיך אין האַרצן אַ שניט געטאָן, וועז איך האָב אַמאָל, זיצנדיק ביי אַ בירזער יידישן שוסטער, וואָס האָט פאַר מיר פאַרריכט אַ שוך, געהערט, ווי ער שרייט צו זיינעם אַ פינף־זעקס־יאָריק יינגעלע, וואָס האָט געטרונקען טיי,

בירזער גרויסער בית־המדרש

אַז דאָס קינד זאָל ניט האַלטן אין מויל די צוקער „קעגן שטראָם", נאָר אונטער דער צונג...

* * *

בירז איז געווען אַ צענטער פון יידישע קאָטערינ־שטשיקעס (געפונען אין בירז „לויערלייט").*) פון דאָרטן פלעגן זיך אַרום חנוכה אַרויסלאָזן איבער דערפער און שטעט צענדליקער־צענדליקער יידן מיט זייערע קאָטערינ־קעס און מיט חיהלעך און פייגעלעך — וועווערקעלעך, ווייסע מייזלעך און פאָפּוגייען, וואָס זלעגן אַרויסציען פון אַ קעסטעלע צעטעלעך מיטן באַשערטן מזל. קאָטע־רינשטשיקעס, רייכערע, האָבן אפילו געהאַט אַ מאַלפּע, אַ קליין בערעלע. אין בירז פלעגן זיי זייערע שפּיל־קאָסטנס, חיהלעך און פייגעלעך אַוועקקלייגן אין אַ זייט אוץ זיין באַלעבאָטים גלייך מיט אַלע. קומען פלעגן זיי אַהיים ימים־נוראים צייט, וועז עס הייבן זיך, אגב, אָן די רעכטע בלאָטעס און עס איז ניט גרינג צו וואַנדערן. שימחת־תורה פלעגן זיי דעם אַלטן רב אַוועקטראָגן אויף די הענט צום בית־המדרש און זיך פרייען מיט דער תורה.

די ווייבער פון די קאָטערינשטשיקעס האָבן זיך גע־וואָרפן אין די אויגן מיט זייערע גרויסע אוירינגלעך און

*) שטאָמט געווייס פון דייטשישן וואָרט לייערקאָסטנ־מאָן. אין בירז האָט מען אָבער דאָס וואָרט לויערמאָן פאַר־בונדן ניט מיטן דייטשישן וואָרט לייערן (שפּילן אויף אַ קא־טערינקע), נאָר מיט לויערן — נישטערן, וואַנדערן.

בירזער מנין דפועלי צדק

גאָלדענע אָרעמבענדער און פאַרביקע ברייטע קליידער. די דאָזיקע פרויען געדענקען זיך מיר — מיט אָפענע פולע פּנימ־ער, אָבער מיט זייער אומעטיקע אויגן. זייערע וואָגלענ־דיקע מענער האָבן, דוכט זיך, איבערגעלאָזט זיי אין אַ מער־פאַרגליווערטער איינזאַמקייט, איידער די ווייבלעך, וועמעס מענער עס זיינען געווען אין אַמעריקע אָדער אַפריקע. האָבן דאָך די „אַמעריקאַנערקעס" און „אַפריקא־נערקעס" געהאָפט, אַז באַלד פּאָרן זיי צו זייערע מענער. כוואַטסקע יונגע קאָטערינשטשיקעס פלעגן צוליב זייער מגע־ומשא מיט מאַלפּעס און עקזאָטישע פייגלען זיך אַוועקלאָזן קיין אַפריקע און אויסטראַליע מיט אַ גרינגערן געמיט איידער די אָנדערע בירזער יונגעלייט.

איך געדענק, איך האָב געטראָפן אין בירז איין מאָל אַן אַלטע שלאַנקע פרוי, פאַרוויקלט אין טיכער, כאָטש געווען איז אַ הייסער זומערטאָג. איר פנים איז געווען צע־קאָקערט אין קנייטשן, אָבער מיט גליענדיקע שוואַרצע אויגן. מען האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס איז אַ קאַראַימקע, וואָס קומט אַלע דריי יאָר אויף קבר־אבות צום אַלטן פאַר־וואַרלאָזטן קאַראַימער בית־עלמין. עס זיינען אויך גע־ווען אין בירז צוויי געסלעך, וואָס מען האָט גערופן „קא־ראַימסקע", אָבער קיין קאַראַימער זיינען שוין דאָרטן דורות־לאַנג ניט געווען. מען האָט מיר דערציילט, אַז מיט אַ הונדערט דרייסיק יאָר פריער האָבן בירזער יידן אָפּ־געקויפט פון די קאַראַימער זייער „כנסיה" און איבערגע־בויט אויף אַ יידישער שול.

נאָך די ווילנער געמויערטע שולן און בתי־מדרשים,

בירזער חסידישער מנין
(די בילדער אויף דער זייט צוגעשיקט פון שמואל עוואַנס)

האָט מיר אויסגעדוכט, אַז די בירזער הילצערנע בתי־תפילה (און טאַקע אויך די געמויערטע קאַלטע שול) ווייניגן אין ווינט און אין רעגן. די פֿאַרשוואַרצטע ברעטער און די דעכער, — ווי אָפט האָט גערעדט דיר, אַז דער דאַך פון אַ שטעטלשן בית־מדרש שרייט צום הימל. אָבער אינעוויניק, אין די בירזער בתי־מדרשים, איז געווען ליכטיק און ציכטיק און די דאַוונער פלעגן זיך אויפמונטערן. חדווהדיקער איז געווען אין דרויסן, אַרום בירזער חסידישן מנין. מיט אַן אָפענער גדולה זיינען די דאַוונער צוגעקומען צום חסידישן שטיבל און מיט אַ געזאַנגל פון אים אָפּגעגאַנגען.

דערציילט האָט מען וועגן אַ פֿאַרפֿרומטן חסיד אברהמע דער פּיפּקעמאַכער. זיין זון איז געווען אַוועק אין דער ברייטער וועלט, געשטודירט און שפּעטער געשריבן אַרטיקלען אין העברעאיש און אין דייטש. איז ער אין מאָל געקומען קיין בירז באַזוכען זיין פאָטער. אברהמע זאָל האָבן ארויפגעלייגט די הענט אויף זיין זונס קאָפּ און אָנגעהויבן שרייען: „רוח הטומאה, אַרויס פון מיין זון" — האָט געשריען דער זון: „רוח השטות, אַרויס פון מיין טאַטן!".

געהערט האָב איך דערציילן חידושים וועגן אַמאָליקן בירזער עילוי. ר׳ ישראל סאַלאַנטער, וואָס האָט אים אַמאָל פאַרהערט, זאָל האָבן פאַרויסגעזאָגט, אַז ער וועט אויסוואַקסן אַ גאון בישראל, אָבער ער איז יונגערהייט געשטאָרבן. אומגעטראָגן האָט זיך וועגן אים אין בירז אַ טשיקאַווע מעשהלע. אַז ער פלעגט וועז אַ קוק טאָן אויף אַ בוים, פלעגט ער תיכף זאָגן, וויפל בלעטער עס זיינען אויף אים. נו, האָט מען איינמאָל אויסגעפֿרובירט. אַז ער האָט אָנגערופן די צאָל בלעטער פון אַ גרויסן צעוואַקסענעם בוים, איז מען אַרויפגעקראָכן אויף די צווייגן און מען האָט אָפּגעטריסלט אין אַ ליילעך אַ קרואוע בלעטער. אַז מען האָט געפרעגט דעם עילוי, וויפל בלעטער זיינען געבליבן אויפן בוים, האָט ער געזאָגט אַ צאָל אַ קלענערע. וועז מען האָט איבערגעציילט די קרואוע בלעטער אין ליילעך, האָבן זיי באַטראָפן פונקט אַזוי פיל, אויף וויפל ער האָט פאַרקלענערט די צאָל פאַרבליבענע בלעטער אויפן בוים.

* * *

בייאַכט איז אין בירז געווען זייער שטיל און זיכער, ווייל אויפן מאַרק און אין די עקן שטאָט זיינען געשטאַנען שומרים. מיטן שומר פון מאַרק האָב איך זיך גוט געקענט. דאָס איז געווען אַ ייד אַן אַכציקער, אָבער ער איז נאָך געגאַנגען גלייך און זיך געהאַט זיין ביידל צווישן צווויי קרעמלעך אונטער אַן אַריבערגעלייגט דעכל. דאָרטן פלעגט ער זיצן אין רעגן און קעלט, אָדער וועז ער פלעגט מיד ווערן אַרומצוגיין איבערן מאַרק, איבערטאַפּדיק די שלעסער, צי זיי זיינען צוגעשלאָסן. אַלע פרייטיק פלעגט ער פון מרחץ אַרויס אין אַ פאַרגעלטער קאַפּאָטע, מיט אויסגעווייקטע פּאות, אַרומגיין איבער די קרעמלעך אויפמאַנען זיין וועכטער־לוין. אַנדערע קרעמער זיינען אים שולדיק געווען פאַר 5 און 10 יאָר שומר־געלט, אָבער אַלע וואָך האָט ער מיט זיי אונטערגעצויגן דעם חשבון. דער שטילער איינזאַמער מענטש, וואָס האָט געוואינט אַליין אין אַ שטיבל, האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו זייגערס. 17 זייגערס האָב איך אויף די וועגט אין זיין שטיבל אָנגעציילט. זייגערס אין פאַרצייטיקע אַלמערס, זייגערס קיילעכדיקע מיט יידישע אותיות, קונציקע וועקזייגערס מיט פייגעלעך און מיט מוזיק.

אין שטיבל איז געווען פינצטער און שטויביק, אָבער זיינע זייגערס האָבן געבלאַנקט. ער האָט אויך געהאַט אַ קאַלעקציע פון טאַשן־זייגערס. אַלע זייגערס פלעגט ער אין צייט אָנצייגן און זיי זיינען תמיד געווען אין גאַנג. ער איז געווען קאַרג, ניט פאַרזוכט קיין טראָפן בראנפן, ניט געוויכערט, געשפּאָרט זיך דאָס עסן, נאָר געקויפט זייגערס, זיי זאָלן מעסטן די צייט פון זיין לעצט ביסל יאָרן.

איבער דערפער

דער זון פון באַלעבאָס, ביי וועמען איך האָב געוואוינט, האָט געהאַט אַ פערד און אַ וואָגן און האָט געקאַראַבעלניקט איבער דערפער. ער האָט אויך געהאַט אַ פאַרניקט קאַראַבעלניק — אַ פוסגייער — פאַר אַ העלפער. מאַנטיק פאַרטאָג פלעגן זיי אַרויספֿאָרן און צוריק קומען פרייטיק נאָך האַלבן טאָג. נו, האָב איך זיך אייניגעבעטן, זיי זאָלן מיך אויף אַ וואָך מיטנעמען איבער די אַרומיקע דערפער. דער העלפער איז געווען אַ יידעלע פון מיין וואוקס, האָט ער מיר אויסגעליען אַן אָפּגעריבענע קאַפּאָטע און אַלטע הויזן. אַ היטל און שטיוול האָב איך געקראַצלעך. צוגעזאָגט האָב איך צו מאַכן זיך ניצלעך, אָבער מיר דוכט ביז היינט, אַז איך האָב די וואָך אומזיסט געהאַט געגעסן זייער ברויט. מיך האָבן זיי ניט געלאָזט פאַר קיין זאַך צאָלן. זיי האָבן געהאַט מיט זיך אַ כשר טעפּל, קעז און ברויט און פּוטער. פרוכט און מילך האָבן זיי געקראָגן בייטנדיק אויף סחורה. גענעכטיקט האָבן מיר אין שייערן (דארזשינעס) אויף שטרוי און היי.

די הינט ביי די טויערן האָבן, דוכט זיך, אויף מיר געבילט מער ווי אויף זיי. מיין באַלעבאָס׳ זון האָט מער אַכטונג געגעבן אויפן פערד, געזאָגט די מקחים, געביטן מיט די פּויערים זיין סחורה אויף זייערע פּראָדוקטן און אויך אַ פאַרשוויצטער געשלעפּט די פּעק. דאָס יידעלע, דער העלפער, האָט אַ פּאָר מאָל דורך דער וואָך אויפגעקאָכט אין כשרן טעפּל אַ געקעכטס פון האָבערנע גרויפן אָדער „פּוסטע פיש". מיר האָבן אויך געהאָט מיטגענומען דריי צינענע לעפל מיט מילכיקע הילצערנע שיסעלעך.

פּויערטעס מיט אויפגעלויכטענע פנימער האָבן אָנגעמאָסטן פאַרטעכער, געבלימלטע טיכלעך אויף די קעפּ — וויפיל שפּיגעלעך אין אַ שטיבל זאָלן ניט זיין, איז געווען וויניציק. מיר האָבן געהאָט קאַרטון און באַטיסט אויף קליידער, וווייסצייג פון געלבלעכן מיטקאל אויף פּויערשע אונטערוועש. מיר האָבן אויך פאַרהאַנדלט צוויי העלפּט פון אַן איבערגעזעגטער הערינג־טון. שטעטלשע יידישע קרעמער פלעגן בשותפות קויפן אַ טון הערינג, וואָס מען

פלעגט קונציק איבערזעגן מיטן הערינג אויף צוויי. די פויערים פלעגן אין די אַלבע טונען גאַרבן אויף אַ פּרי־מיטיוון אופן פעלכלעך אויף צו מאַכן זיך לאַפּצעס. מיר האָבן אויך געהאַט נאָדלען און באָוול, שפּיגעלעך און קעמעלעך, טאַשן־מעסערלעך מיט הילצערנע שטילן, שע־רעלעך און בלייפעדערס — וואָס איז דען אין אונדזער וואָגן ניט געווען?

איך האָב דאָס ערשטע מאָל אין דאָרף געזען אַ „בא־העלטנעניש". אונטער אַ ברעט פון אַן אַלמער, פאַרבאָרגן פון אַ סטראָשניקס אויג, האָט מען געהאַלטן אַ פאָר־באָטן געבעטבוך אין ליטוויש, אַ לוח, צי אַ ליטווישן אלף־בית צו לערנען קינדער.

מיינע מיטפאָרער האָבן מיט מיר געהאַט אויסגע־רעדט, אז איך זאָל אין די פויערשע שטיבער דאָוונען מיט זיי צוגלייך. אַנדערע פויערים פלעגן אונדז אָנווייזן צו דאָוונען אין אַ קאָמער, וואו ס'איז ניט געהאָנגען קיין צלם אָדער הייליק בילד. עס איז געווען פאַר זיי נא־טירלעך, וואָס מיינע ביידע מיטפאָרער פלעגן זוכן מיט די אויגן אַ ווינקל, וואו צו דאָוונען. זייער גאָט, האָבן די פויערים געוואוסט, איז ניט אונדזער גאָט, אָבער דער יידישער גאָט איז אין זייערע אויגן געווען אַן עלטערער און אַן אָנגעליגטער גאָסט אין זייערע שטיבער.

וען פויערטעס האָבן דערזען אונדז אין תפילין, און דעם העלפער אויך פאַרוויקלט אין טלית, האָבן זיי גע־האַלטן די שטוב שטיל, אַפילו אַ הינטל זאָל פאַר דער שוועל ניט בילן.

איינגעלייזט פאַר מזומן האָט מען נאָר קלייניקייטן, דערהויפט האָט מען געביטן — אויף בינטלעך חזיר־האָר און פערדן־ענק, אויף אַ טעפּל האָניק און אַ קייקל וואקס, צי אויף אַ פּעקל פלאַקס, אויף אַ פעלכל. די יידן האָבן שוין געווואוסט, וויפיל מען דאַרף אַראָפּרעכענען פון פּרייז פאַרן זאָמד, וואָס דער פויער שיט צו צו די חזיר־האָר און פערדן־ענק, עס זאָל וועגן מער, און דער פויער איז געווען גענוג קלוג ווי אַראָפּצודינגען ביז צו לעצט. ער האָט געהאט אין זכרון די פּרייזן פון שטעטל און פון אַנדערע פאַרבייגעפאַרענע קאַראַבעלניקעס.

אין אַ פאָר ערטער האָט מען געבראכט אין די שטיבער גאָר אַרעמע פויערטעס פון דאָרף, בעטלערקעס און יתומות־פאַסטעשקעס, און מען האָט די יידן געבעטן, ווי א צולייג (אַ מאַרגאָריטש) צו פאַרקויפן, וואָס די „אַרעמענקע" האָבן נויטיק, אָן פאַרדינסט, און די יידן האָבן עס אויס רחמנות געטאָן.

וועלדער און פעלדער זיינען מיר פאַרבייגעפאָרן, אַנגעהערט זיך מעשיות וועגן גזלנים, פון ניט־גוטע.

און פויערשע אַרעמקייט האָב איך זיך געניג אָנ־געזען — פענצטערלעך פאַרשטעקטע מיט שמאַטעס אָנשטאָט שויבן, רויך־הייזלעך אָן קוימענס אונטער פאַר־פוילטע שטרויענע דעכער. און יידישע אַרעמעלייט האָבן מיר באַגעגענט. פון אַ פאָר האָבן מיינע מיטפאָרער אָפּ־געקערט דעם קאָפּ, כדי זיי ניט צו פאַרשעמען, ווייל זיי זיינען פריער געווען בירזער באַלעבאָטים. און אויך מיט טראכאמע האָבן מיר זיך אין די דערפער אָנגעזען, און די פויערים האָבן געהאַט צו דערציילן פון גוטהאַר־ציקע יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן זיי געהיילט האַלב־אומזיסט.

אַרויסבאַגלייט קיין אַמעריקע און אַפריקע

אין בירז האָב איך דאָס ערשטע מאָל אין לעבן גע־זען יידישע שטיבער, אויסגעלייגטע פון מאַנסבילן. מיין מאַמעס קרובה, שרה דעם רבס, איז געווען אַן אלמנה, און די מענער פון אירע צוויי טעכטער זיינען געווען אַריבערן ים. אַזאָ געדיכטע עלנט איז געהאָנגען אין די מאַנסביל־ליידיקע שטיבער.

אין בירז האָב איך געזען, ווי אַ פרוי האָט דאָס לעצטע מאָל אָפּגעבאָקן איר חלה אין היימישן אויוון. זי האָט אַ לעצט מאָל דאָ „חלה געגומען", וואַרפנדיק אַ שטיק אויסגעקניפטן טייג אין פלאַקער אַריין. אַלע שבת פלעגט מען אין שטעטל דערציילן, אַז מ'האָט דאָס לעצטע מאָל אַ יידן אויפגערופן צו דער תורה אין בית־מדרש, וויייל ער וואַנדערט אַוועק. מען האָט ניט געדאַרפט נאָכ־גיין די אַוועקפאָרנדיקע, בעת זיי זיינען געגאַנגען צום בית־עלמין, כדי צו זען זייערע טרערן, וועו זיי האָבן זיך געזעגנט מיט די טייערע קברים. זיי האָבן זיך געמאַכט האָרץ, אויסצוואוייזן אין שטוב און אין גאַס אויפגעראַמט און פריילעך, — מ'האָט געזען אויסגעוואַשענע אויגן אין טרערן. מען זאָגט אַ „זיי־געזונט" צו שכנים און פריינט, און צו וועמען ניט? אַן אומפריינט, אַ שונא — אַלעמען פאַרגעבן און מען בעט זיך איבער. מען קוקט זיך ווידער אום אויף די היימישע געסלעך און אויף די אַרומיקע מענטשן. זאָלן זיי אַלע זיין דאָ געזונט און גליקלעך. ווער האָט ניט געזען, ווי יידישע מענער און פרויען פלעגן פאַרלאָזן „אויף אַלעמאָל" זייערע היימען, ווי זיי האָבן גע־קושט די מזוזה פון זייער טיר און די שכנישע קינדער־לעך? ווי האָט געריסן דאָס האָרץ ביי די אַוועקגעוואַנ־דערטע און ביי די פאַרבליבענע...

דריי אָנגעפאַקטע פורן האָבן זיך פון בירז אַרויס־געלאָזט אין איינעם אַ באַגינען מיט משפחות, וואָס זיינען געפאָרן קיין אַמעריקע און אַפריקע. מען האָט באַדאַרפט פאָרן אַ זיבעציק ווירָסט ביז צו דער סטאַנציע פון שאדעווע (לעבן פאָנעווזש), זיך צו זעצן אויף דער באָן. אינאיינעם מיט די אויסוואַנדערער, מיט זייערע פאַר־פאַקטע קערב און זעק, זיינען אויך געווען די באַגלייטער, און איינער פון די באַגלייטער בין איך געווען.

העלפט וועג צו דער באָן איז געווען דאָס שטעטעלע וואבאלניק, און ביז דאָרט האָט מען עס די אויסוואַנדערער אַרויסבאַגלייט. אין וועג האָבן זיך די פורן געהאַלטן נא־ענט איינע צו די אַנדערע און פון פור צו פור האָט מען זיך איבערגערופן. בחורים און מיידלעך האָבן אַ זונג גע־טאָן, די וועגענער האָבן אונטערגעשפרונגען און די פעלדער האָבן מיטגעטאַנצט, אָבער דער אומעט האָט געגאגט.

צווישן אַן אָפּפאָרנדיקער משפחה (שאָגעם) האָט זיך געפונען אַ מיידל אַ זייגער־מייסטערקע. זי האָט גע־

האָט געפירט אין בירז אַ וואַרשטאַט איינע אַליין, געוען אַ פאַרריכטערין פון אַלערליי זייגערס און זייגערלעך. אַ פרויענצימער אַ זייגער־מייסטערקע האָב איך מער קיינמאָל ניט געזען. און ווי איז דאָס בירזער מיידל געקומען דערצו? איר פאָטער, שיע לייב, אַ זייגערמאַכער, האָט געהאַט געקליבן זיך פֿאַרן קיין אַפריקע. זיי זיינען אָבער געווען אַ גרויסע משפּחה, האָט זי, די עלטסטע פון די קינדער, זיך באַצייטנס דערלערנט ביים טאַטן זייגערמייסטעריי, זי זאָל קענען נאָך זיין אָפּפֿאַרן העלפן דערנערן די פֿאַמיליע, און דער פֿאָטער זאָל טאַקע אין אַפּריקע קאָנען גיכער אָפּשפּאַרן דאָס נויטיקע געלט זיי אַראָפּצונעמען צו זיך.

פּויערים און פּויערטעס, וואָס האָבן געאַרבעט אויפן פעלד, האָבן זיך פּאַזע וועג אויסגעשטעלט, געוואונטשן מיט שאָקלדיקע קעפּ אַ „פּאַר געזונט". זיי האָבן געוואוסט, אַז דאָס זיינען אויסוואַנדערער און זיי האָבן געשיקט דורך די יידן געוסן צו דער ווייטער אַמעריקע, וואוהין אויך ליטווינער האָבן אָנגעהויבן אין אַלץ גרעסערע מאַסן אויסוואַנדערן.

אין וואבאלניק איז צו די באַגלייטער צוגעקומען אַ דאָרטיק כלה־מיידל, גאָלדע יפה (אַוועק דערנאָך קיין אַפריקע, שפּעטער — קיין אויסטראַליע), וואָס האָט אין אַ וואָך אַרום באַדאַרפט חתונה האָבן און וואַבאַלניק פאָר־לאָזן. דאָס מיידל האָט געשמט אין אַלע אַרומיקע שטעטלעך פאָר אַ שרייבערקע, אַ פּאָעטעסע.

זי האָט געשריבן לידער וועגן „בלומען" און זיי פאַרגעלייענט פאָר אירע חברטעס מיט אַ צעוויגט ניגונדל אויף אַ פעלד לעבן וואבאלניק. אָבער דער עיקר איז זי באַליבט געווען ביי אירע חברטעס פאָר אירע געשריבענע בריוו צו זייערע חתנים און יונגע מענער, וועלכע זיינען אַוועק קיין אַמעריקע און אַפריקע. אירע בריוו, האָט מען געהאַלטן, זיינען ניט נאָר שיין געשריבן, נאָר אויך מזלדיק. מען האָט זי געהאַלטן פאָר מזלדיק, ווען זי איז נאָך אַ קינד געווען. אירע עלטערן זיינען דעמאָלט געהאַט געווען אָרעם און געהאַלטן די פּאָסט. זי פלעגט סיי זומער, סיי אין די ווינטערדיקע פרעסט, פונאַנדערטראָגן די בריוו איבערן שטעטעלע, און מען האָט געזאָגט, אַז וואוהין דאָס זינגענדיקע מיידעלע ברענגט אַריין אַ בריוו, ברענגט זיי מזל. די חברטעס האָבן זי געקושט און געהאַלדזט, געוואונטשן איר גליק און זי האָט שטיל געדאַנקט, מיט אַ הענגענדיקער טרער אין די אויגן אין שרעק פאָרן אייגענעם שיקזאָל.

דער אַפריקאַנער חתן

פון וואבאלניק האָב איך זיך אַריינגעכאַפּט אויף איבער שבת קיין פּאָנעווועזש — טאַקע ווידער אַ קוק צו טאָן אויף „קליין ווילנע", ווי איך האָב אַלע מאָל פּאָנעווועזש אָנגערופן, און צו קריגן צו לייענען און אינקויפן עטלעכע ביכער, זיי מיטצובערענגען קיין בירז צו לייענען. אַוודאי האָב איך שוין באַוויזן צו זען אין ליטע „אַפריקאַנער חתנים". כמעט יעדער איינער פון זיי — מיט בלאַנקע גאָלדענע ציין, אויף די פינגער ריינגען מיט דימענטן, אַ שוועכער גאָלדענער זייגער מיט אַ פאַרלייגטער קייט אין־בער די וועסטל־קעשענעס. דער אַפריקאַנער, וואָס איך האָב באַגעגנט אין פּאָנעווועזש, האָט געשטאַמט פון אַ דערבייאיק פּיצל שטעטעלע, אָבער מיט אַ כלה איז ער באַגליקט געוואָרן אַ מער שטאָטישער — פון פּאָנעווועזש. די עטלעכע טעג, וואָס איך האָב פאַרברענגט דעמאָלט אין פּאָנעווועזש, בין איך איינגעשטאַנען אין דעם הויז טאַקע, וואו דער אַפריקאַנער חתן האָט זיך געפונען. דאָס איז געווען האָלב אַן אַריינפאָר־הויז, האָלב אַ פריוואַטע דירה, אַן אַריינגעפאַרענער גאַסט אין אַין קאַמערל, נאָך אַ גאַסט אין אַ צווייטן — אָבער דער בחור פון אַפריקע איז געווען פול אומעטום. עס איז שוין געווען אַ פאָר וואָכן נאָך שבועות, אָבער אין הויז איז נאָך געווען יום־טוב־דיק. צום טיש האָט מען נאָך דערלאַנגט בלינצעס, קאָווע און טאָרט, און יעדן אַריינפאָרער האָט מען טראַקטירט מיט אַ בעכערל ווין. אַלע טאָג פלעגט חתן־כלה קומען פון גאַס מיט אייגעקויפטע מתנות — אַ שירעם, אַ האַנטבייטל. די צירונג אין די אויערן, אויפן האַלדז און אויף די פינגער, האָט די כלה שוין געטראָגן פון פריער. די כלה — אַ בלאָנדע, אַ דיקלעכע, אַ שיינענדיקע און אַ לאַכנדיקע, און דער חתן — מיט ברוינע, גלאַט־צוגעקעמטע האָר, אויך אַ קורצער און אַ דיקלעכער. די גאַנצע שטוב האָט געשטראַלט פון נחת, און דער נחת האָט זיך דערקייקלט צו די דערבייאיקע שטיבער. עס פלעגן אַריינקומען שכנישע מיידלעך, אָפּגעוואַשענע און צוגעפּוצטע פאַרשטעקן זיך אין די ווינקעלעך און ריידן, און לאַכן.

און אָט געדענק איך דעם שבת פאַרנאַכט. אין דרויסן רעגנט. דערמאָנט איר זיך, זומער־פאַרנאַכט אַ שפּריי־רעגנדל אין ליטע? די שינדלען פון די דעכער טאָנצן צו און די זון וויל זיך ניט געזעגענען. מיר זיינען געזעסן אַלע אַרום טיש. חתן־כלה וועלן דאָך ניט אַרויס אין גאַס שבת מיט אַ שירעם, און אָנצינדן פייער איז געווען צו פרי. דערציילט דער בחור פון אַפריקע, די גאַלדענע ציינער זיינע פינקלען, און קיינער שלאָגט אים ניט איבער. ער רעדט פון קאפערס (אַפריקאַנער נעגערס), ווי זיי קומען האַלב־נאַקעט און מיט אַ פלאָש ברענפן צו אַ יידיש קרעמל, און זיי קויפן זיך אַ וועסט, און באַלד נאָך אַ וועסט, פון שרייאיקע קאָליריק, און פוצן זיך אויס אַזוי אין אַ דרייצן וועסטן, איינע אויף דער אַנדערער. דער טאָג גייט אַוועק און דער קאפער האָט ניט מער קיין געלט. פאַרהאַנדלט ער אינציקווייז די וועסטן פון זיך, צו קויפן ברענפן.. געווינטלעך האַלטן קאַפערס פאַרשלאָסענע קופערטס ביי די יידישע קרעמער. דאָרטן זאַמלען זיי די איינגעהאַנדלטע קליידער און צירונג, מעסער און געצייג. און אַז דער קופערט ווערט פול, שלעפּט אים דער קאפער אַוועק אין זיין דאָרף, זיך איינצוקויפן אַ ווייב. דער אַפריקאַנער בחור רעדט און אונדז ווערט אומהיימלעך. זיין קול קלינגט אַ ביסל אינגעבראָכן, כאָפּט ער זיך שילדערן אין וואָס פאַר אַ שיינע היימען מען וואוינט אין קיפּטאָון און אין יאָהאַנעסבורג, און ווי יידן זיינען זייער רייך געוואָרן ביי דימענטן.

מען צינדט אָן אַ ליכט, געמאַכט הבדלה, גייט די כלה

מיט דער מאַמען צו אַ שניידערקע וועגן אַ קלייד, און דער אַפריקאַנער בחור פאַרקלייבט זיך אין מיין קאַמער. ער קוקט אַריין אין אַ ביכל, וואָס איך לייען. ער האָט גע־לערנט אין אַ פאַסוואַלער ישיבה אַמאָל אַ פאָר זמנים. אָבער ער זעצט זיך אויף מיין בעטל, דעם קאָפּ אַרונטער־גלאָזן און ער צערעדט זיך גאָר אומעטיק. אינגאַנצן האָט ער אין אַפריקע אַ „קאַפעריטע" (אַ קאַפעטעריע פאָר נעגערס) אין אַ פאַרזשאָוועט בלעכן הייזל. דאָרטן שלאָפט ער, אין געשטאַנק פון צוגעלעגענעם שעפּסענם פלייש און פון אָפּפאַל פון קיך. קוים זיך אַרויפגעאַרבעט צו זיין אַ באַלעבאָס. אָבער ווי זאָל ער ברענגען אַהין זיין שיינע כלה? אַראָפּגעקומען איז ער קיין ליטע צו נעמען אַן אָרעם מיידל, וואָס ער האָט נאָך גערעכנט פון זיינע קינדער־יאָרן אין זיין שטעטעלע. ער האָט מורא געהאַט זיך צו פאַרבינדן מיט איר דורך בריוו, געוואָלט זי פרי־ער אָנקוקן אַן אויסגעוואָקסענע. אַ וואַסער־טרעגערס אַ טאָכטער איז זי געווען, און ער אַ זון פון אַ דאַרפשניידער. ביידע קינדער פון טיפער אָרעמקייט. אָבער מאַלע וואָס, קינדער ליבן זיך? דערווייל איז זי אַוועק קיין אַמעריקע. קיין אַמעריקע פלעגן שוין דעמאָלט פאָרן מיידלעך אַליין — צו אַ ברודער, צו אַ חתן. קיין אַפריקע אַראָפּצוברענ־גען אַ מיידל, פלעגט מען דאַרפן נאָך איר. איז ווי זאָל ער צוריקפאָרן אָן אַ כלה, אַז קיין יידישע מיידלעך זיינען דאָך אין אַפריקע ניטאָ? דערווייל האָט מען אים צונויפגעפּאָרט מיט דעם פּאָנעוועזשער מיידל. ווי האָט ער געזאָלט קאָרגן פאָר איר? זי איז אָן „אינטעליגענטקע", געענדיקט אַ פּראָגימנאַזיע. אָבער זיין געלט לאָזט זיך אים באַלד אויס, זאָל ער נאָר האָבן מיט וואָס צו דערפאָרן צוריק. ער וועט אַ היים פאָר איר ווי עס איז אין אַפריקע איינשטעלן — זאָל זי נאָר גליקלעך זיין.

געקומען צוריק קיין בירז האָב איך ליב געקראָגן זיך צוזוהערן צו אברהם־לייב גאָלדשטיינען — אַ תבואה־העגדלער און שניטקרעמער — און מעשיות האָט ער געהאַט פון אַפריקע, פון וואנען ער איז אין מיטן בורישן קריג צו־ריקגעקומען. אַ דיקלעכער, אַן „אָסאָבענער" און אַ גוט־ברודערישער, מיט ווייכע גרויע אויגן, וואָס האָבן געקוקט, דוכט זיך, ווייט ערגעץ אַריבערן שטעטל בירז. האָט ער מיר דערציילט, ווי ער איז אַמאָל אין אַפריקע געקומען צו אַ בורישן פאַרמער, וואָס האָט געהאַדעוועט שטרויסן, אָפּצוקויפן אין פאָרויס די פעדערן. אָבער ווי ער האָט אָנגענומען אַ שטרויס, געוואָלט אַ פעדער אויסצופן, האָט דער פויגל אַ פיק געטאָן אין זיין האַנט און אַ שטיק פלייש אַרויסגעריסן.

אַ קוק אויף פאָסוואָל

סוף זומער האָב איך זיך געלאָזט פאָרן קיין שאָוול, די צווייטע גרויסע שטאָט אין קאָוונער גובערניע.

אָנצוקומען מער שטעטלעך בין איך געפאָרן ניט מיטן קורצן וועג, נאָר מיט אַ ווייטן אומוועג, אַזוי, אַז איך האָב אויסגעמיטן צו פאָרן ביז שאָוול מיט דער באָן. אַז אַ ייד פון ליטע וועט הערן, ווי איך בין געפאָרן, פון בירז קיין שאָוול, וועט ער מיך פאַרגלייכן מיט דעם פויער, וועמען מען האָט געפרעגט, וואו זיין לינקער אויער איז און ער האָט אויפן אויער אָנגעוויזן מיט דער רעכטער האַנט. פון בירז בין איך געפאָרן קיין פאָסוואָל. דאָ האָט מען מיר אָנגעוויזן אויף אַן עלטערער פרוי — מערע איטע — ווייס ווי אַ טויב און זייער פרום. זי פלעגט אָפשפּרעכן עין־הרע׳ס, ניט פאַר געצאָלט חלילה. אַן אלמנה, האָלט זי אויס אַ ברודער פון אָפריקע, וואָס איז דאָרטן נתעלה געוואָרן אין בורישן קריג צו אַ הויכן מיליטערישן „טשין". אָבער ביי דער שטעטלשער יוגנט איז מערע איטע גע־וען פאָפולער, ווייל זי האָט געהאָט דריי געראָטענע טעכ־טער. צוויי זיינען געווען שניידערקעס — גרויסע סאָציע־ליסטקעס אין ווילנע און אַ דריטע — אַ העברעאישע לערערין, אין אַ קורלענדער שטעטל, און אַ הייסע ציו־ניסטקע. אין גאַס אין פאָסוואָל האָב איך געזען ביי וועג־גענער אַ סך פויערים און געווען איז ניט קיין מאַרקטאָג און ניט קיין חגא. היתכן? — דאָס וואָרטן פאָציענטן אויפן דאָקטאָר מער, וואָס איז געווען זייער באַרימט אין דער גאַנצער געגנט (שפּעטער זיך אַריבערגעקליבן קיין פאָנעוועזש). און יעדער האָט געריידט וועגן דר. מער מיט אַ ברכה אויף די פיפּן.

וואַשקי

פון פאָסוואָל בין איך געפאָרן קיין וואַשקי, און אָנ־געטראָפן אויף אַ שלאַקסרעגן. אומגעגנגען איז מיט מיר, צו ווייזן דאָס שטעטל, אַ וואַשקיער לעֶרער (קריגער). אַ קורצזיכטיקער, מיט דיקע פּענסנע, מיט אַ קאָפּ העכער פון מיר, האָט זיך דער רעגן אויף מיר אַראָפּגעגאָסן אויך פון אים. אַלע ווייל האָט ער זיך צו מיר צוגע־בויגן, ווייל מיר האָבן געפירט אַ וויכוח וועגן דעם הערצ־לישן און אחד־העמישן ציוניזם. דער וואַשקיער לערער האָט געהייסן זיך האַלטן בלויז מיט הערצלען. ער האָט אויסגעשטרעקט אַ נאַסע פאַרעגנטע האַנט און געווּיזן מיר אויפן בלאָטיקן שטעטעלע וואַשקי, פון וואַנען ער האָט אַזוי שטאַרק געוואָלט לויז ווערן. און ער האָט גע־גלויבט, אַז הערצל וועט אַלע יידן באַלד פון דאַנען אַרויס־שלעפּן. אָבער די בלאָטע איז געווען איבער די קאָמאַשן און דער רעגן האָט געגאָסן, האָט ער מיך אַריינגעפירט אַביסל זיך אָפּצוטריקענען צו איינעם אַ שוסטער. די גאַרע דירה דעם שוסטערס איז געווען אַ היפש פירעקיק צימער, אָבער אַזוי ריינלעך אויפגעראָמט. דער שוסטער האָט זיך אויפגעשטעלט, אויסגעטאָן דעם פאַרטעך און אונדז אָפּגעגעבן שלום. אַ שלאָנקער שיינער מאָן איז עס געווען אין די פופציקער מיט אַ פיינער צעקעמטער בארד. פרום און מיט געמאָסטענע באַוועגונגען האָט ער אָפּגעדאָונט מינחה און אונדז פאַרבעטן צום טיש. אַ זשוואָוע נידעריקע פרוי האָט דערלאַנגט דאָס עסן. איך האָב אַוועקגעדרייט דאָס בענקל ניט אָנצוקוקן דעם ני־דעריקן וואַרשטאָט ביים פענצטער מיטן אָנגעלייגטן שמו־ציקן פאַרשמאָדערטן שוכוואַרג. די קאַרטאָפליע האָט זיך געקייקלט פון מיין האַנט, ווייל איך האָב ניט אַראָפּגע־נומען די אויגן פון שיינעם מיטליעריקן מאָן. אַ יודע־ספר, האָט ער געריידט באַדאַכט און קלוג. איך האָב פון דעמאָלט

אָן אַ סך מאָל זיך וועגן אים פֿאַרטראַכט: יידן האָבן גרויסע פֿאַלקספּירער, פון אַ רמב"ם אָן און פֿאַר אים, אָבער אויב אַזאַ ייד האָט זיך געקענט פֿאַרוואַלגערן אין אַ שטעטל ווי וואַשקי ביי דער אָרעמסטער יידישער מלאכה, ווי עס איז געווען שוסטעריי, זיינען קיינע פּירער ניט צו גרויס פֿאַר אונדזער אומה.

זשיימל

פון וואַשקי בין איך געפֿאָרן קיין זשיימל. דאָ האָב איך געמוזט זיך פֿאַרהאלטן, ווייל דער וועג קיין קרוק און פון דאָרט קיין יאַנישעק איז אַזוי בלאָטיק געווארן, אַז איך האָב געמוזט אַ וואָך וואַרטן ביז איך האָב אַ פּור געקראָגן.

אין די האַרבסטיקע און פּרילינגדיקע בלאָטעס איז געווען אַ געווינטלעכע פֿאַסירונג, אַז מען זאָל אין אַ שטאָק־פּינצטערער נאַכט פֿאַרלירן פון וואָגן אַ פֿאַסאַזשיר, וואָס האָט זיך הינטערוויילעכס אַראָפּגעקייקלט אין דער בלאָטע אַריין. דעם פערדל פלעגט פֿלוצעם גרינגער ווערן, און אַ צי־טאָן זיך פֿאַרויס, פלעגט דער באַלע־גאָלע באַלד זיך כאַפּן, אַז עמעצער איז אַרונטערגעפֿאַלן. אָפּגעשטעלט זיך, שרייט דער באַלעגאָלע אין חושכניש פון דער נאַכט אַריין: „א־הו!" — דער צעטומלטער פֿאַסאַזשיר, וואָס האָט זיך הינטערווייל ע

טער יהודה־לייב גאַרדאָן. פֿאָנעוועזש — אויפֿן ברעג פֿון דער שטילער נעוויאזשע — איז זי געווען אַ שטאָט אַ שטילע, אַן איינגעזעסענע, אָבער שאָוול איז געווען אַ גיך־אויפֿגעשטיגענע, אַ מער אונטערנעמערישע.

די צוויי באָרימטע רבנים, ר׳ איצעלע פון פֿאָנע־ווועזש און ר׳ יוסף־זכריה פון שאָוול — ביידע האָבן זיי, דוכט מיר, ביי זייער לעבן סימבאָליזירט די צוויי שטעט. ר׳ איצעלע איז געווען אַ געלאָסענער, אַ געדולדיקער, אַ צוגעלאָזענער און זייער אַ שטילער מענטש. ער פלעגט עניוותדיק אַרויסזאָגן זיין מיינונג אויף אַן אסיפה, גלייך ווי ער וואָלט זיך שעמען, וואָס מען גיט אים געלעגט. ער האָט אַליין כסדר געלערנט און פֿאַרשפֿרייט תורה אין שטאָט. דער שאָוולער רב ר׳ יוסף זכריה האָט געהאַט אַ בי־סטרען קוק און איז געווען אַ זייער האַסטיקער. סיי ר׳ אי־צעלע, סיי ר׳ יוסף זכריה זיינען געווען באַרופן מיט זייער בליץ־שנעלער תפיסה. ביידע פלעגן אויפכאַפן אַ געדאַנק פון אַ מיטשמועסער נאָך איידער יענער האָט אים אַרויס־געזאָגט, אָבער ר׳ יוסף זכריה פלעגט מיט ביטול יעדערז איבערשלאָגן. פלעגט אים עפּעס ניט געפעלן, האָט ער עס אפן באַלד געזאָגט. אָרעם צי רייך פלעגט ער „אָפּ־בריען״, וועו אים האָט זיך געדוכט, אַז איינער איז אום־גערעכט. אין קהלשע אַנגעלעגנהייטן איז ער געווען אייג־געשפּאַרט, באַשטאַנען אויף זיין מיינונג און טאָקע אויס־פירן. ער האָט אויך כסדר געלערנט, אָבער אָפּגעזונדערט, נאָר פֿאַר זיך. די דאָקטוירים האָבן אים געהאַלטן פֿאַר זייער אַ קראַנקן מענטשן און זיך געוואונדערט, ווי ער לעבט. מען פלעגט זאָגן, אַז עס האַלט אים אויף דער אימ־פּעט און, מסתמא, האָט זיין אימפּעט זיך אַריינגעכאַפּט צו אַ סך שאָוולער יידן.

איך שאָוול איז געווען אַ היפּשע צאָל יידישע אַר־בעטער. זיי האָבן געפירט דערפֿאָלגרייכע שטרייקן און שוין דעמאָלט געהאַט אַ „בונדישע״ בירושע. מען האָט שפּאַצירט אויף אַ לאָוע פֿאַרביי יידישע קרעמלעך, צווישן וועלכע עס איז געווען ליפּשיצעס העל־באַלויכטענע בע־קעריי. די גרעסטע נאַשעריי ביי די שפּאַציערער איז געווען אַ דריי־קאָפּיקענע „פּיראָזשנע״ (אַ שטיקל קעיק), און אַמאָל אַ בייגל מיט מילך. דרייסטע יידישע רעוואָלוציא־נערע בחורימלעך האָבן קיין ליטע טראַנספּאָרטירט, אין איינעם מיט יידישער אומלעגאַלער ליטעראַטור, אויך ליטווישע אלף־ביתן און געבעט־ביכער.

אַוועקגעפירט האָט מען מיך אין שאָוול צו אַ שטיבל פון אַ וועגעטאַריער, אַ טאַלסטאָיניק, אַ וווייסרוס, וואָס איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין דער שאָוולער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג. דאָרטן האָט אַ ליטווישער הינקעדיקער שוסטער, מיט אַ הילצערנעם פוס, געהאַט זיין וואַרשטאַט. קומען פלעגט אַהין אַ דאַר, געשטופט פֿויערל מיט אַ משונה־פייפּנדיקן צאָן, דער שפּעטערדיקער באָקאַנ־טער ליטווישער פֿאָלקספּאָעט יאָוואראס. ער פלעגט שרייבן ליטווישע לידער און זיי אין שוסטערס קאַמער פֿאַרלייענען. אַ סטודענט מיט רויטע האָר, אַ ליטווינער, קאָזימיר וועגצלאוסקיס, (שפּעטערדיקער פֿאַרזיצער פון דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּראָקציע אין ליטווישן סיים)*) פלעגט קומען צונעמען די לידער און זיי אין געהיים אַוועקשיקן אין אויסלענדישע ליטווישע אויס־גאַבעס. אין דעם דאָזיקן שטיבל האָב איך געהאַט מיינע ערשטע לעקציעס אין דער שווערער ליטווישער גראַמא־טיק.

יאָנאָס

אין אַ וואַרעמען בייטאָג האָט מען מיך צונויפגע־פירט הינטער שאָוול אויף אַ פעלד מיט אַ ליטווישן וואָג־דערנדיקן פאָלקסלערער. ליטווינער פלעגן אַזוינעם שפּאַ־סיק רופן „דירעקטאָריוס״ (דירעקטאָר). איך האָב גע־זען פאַר זיך אַ הויכן מאַן, אַ ביסל איינגעהויקערט, מיט ברייטע ביינער. זיין פּנים באַוואָקסן מיט רויטע האָר גלייך ווי פֿאַרראָסט אייזן. שטעכיקע וואָנצעס און אַ שטייף פאַרקיילעכדיקט בערדל. אַ פּנים, ווי פון געלן ליים. ער האָט מיר געזאָגט, אַז מען רופט אים „יאָנאָס״, אָבער אפשר איז דאָס גאָר ניט געווען זיין אמתער נאָמען. יאָנאָס, מיט זיין אומגעלומפּערטן הילוך, מיט זיינע פאַרזשמורעטע אויגן אונטער פאַרוואַקסענע רויטע ברע־מען, און איך געדענק זיינע הענט, אַרויסגעשטעקטע פון קורצע אַרבל, מיט פאַרשוואַרצטע נעגל. איך פרעג זיך, וואָס האָבן דיינע תלמידים מיט אַ פערציק יאָר שפּעטער אָפּגעטאָן צו די יידן? אָבער איך געדענק גוט — צי איז דאָס רעכט אָדער שלעכט איך זאָל זאָגן, — אַז דו האָסט אין יענעם טאָג אַ ליכטיקייט אַריינגעגאָסן אין מיין גע־ביין. זיינע צעדריבלטע בגדים, מיט די לאַטעס אויף די הויזן און צעקרימטע פאַרבלאָטיקטע שטיוול, — ער איז געווען פאַרנודיעט, ניט געוואשן, מיט פאַרבאַקענע ליפּן, אָבער אַזוי וואונדערלעך האָט ער אויסגעזען אין מיינע אויגן. ער איז געזעסן אויפן גראָז און איך אויף אַ דער־בייאיקן שטיין, און ער האָט מיר דערציילט, ווי ער לערנט בשתיקה אין דערפער מיט פויערשע קינדער ליטוויש. יעדע וואָך עסט ער, לויט דער ריי פון די שטיבער, ביי אַן אַנדער פויער, אַזוי אַז סוף יאָר האָט ער ווידער זיין וואָך קעסט ביים ערשטן. דאָס טרעפט אָבער גאָר זעלטן, ווייל פֿאָליציי פאַרפאָלגט שטאַרק אַזוינע לערער, קומט אָפט אויס אַוועקצואוואַנדערן צו אַן אַנדער דאָרף. ער איז געווען מונטער, כאָטש ער האָט שוין אומגעוואָגלט אין זיין לערעריי אַ פופצן יאָר. מען האָט אים שוין וויפל מאָל אַרעסטירט און עטלעכע מאָל האָבן אים אוראַדני־קעס אָנגעבראַכן די בייגער, און אָט־אָ... — האָט ער זיך אַרומגעקוקט, געוואוסט, אַז מען זוכט אים, האָט ער אַלע וויילע געקערט דעם קאָפּ — געמיינט, אַז באַלד וועט אים גרייכן אַן אוראַדניק. דאָ האָט ער מיר אָנגעבאָטן, אַז אויב איך דאַרף גראָד אויך אַ באָד, זאָלן מיר צוזאַמען אַרונטער אין שאָוול, — און, אוי, האָט ער געדאַרפט אַ באָד! — געוואוסט האָט ער, אַז דעם טאָג הייצט מען דעם שאָוולער יידישן מרחץ, און דאָרטן, האָט ער גע־

*) זע אין דעם בוך „ליטע״ ירושלמי, א., „שאוולער געטאָ״ וועגן וועגצלאוסקיס׳ טאָכטער, וואָס האָט זיך איינגעשטעלט צו העלפן יידן.

זאָגט, וועלן מיר נעמען אַ באַזונדערע קאַמער, וועט ער מיר קענען, פון קיינעם ניט פאַרפאַלגט, דערציילן פון דער ליטווישער מיטאַלאָגיע און פון ליטווישן לעבן. ער וועט גיין פאַרויס און איך זאָל גיין נאָך אים... און אַזוי פיינפילנדיק האָט ער זיך פאַרענטפערט, פאַרוואָס עס טויג ניט, אַז איך זאָל גיין פאַרויס: טאָמער באַפאַלט מען אים אַרעסטירן, און איך וועל זיך גראָד אומקוקן, קען פאַליציי מיך באַמערקן. אַזוי אָבער, טאָמער אַרעס־טירט מען אים אויפן וועג, זאָל איך זיך אַוועקגיין וויי־טער און גאָר.

איך האָב אין באָד־קאַמער געזען פאַר זיך אַן אויס־געמאַטערטן גוף, מיטן קאָפּ האָט ער שיער אָפּגעקלאַפּט די סטעליע, געריבן האָט ער אין דאַמף אַריין און גע־זייפט דאָס צעביסענע צעקראַצקע לייב זיינס, אַ וואַרף האָט ער פלוצעם געטאָן מיט אַ האַנט און צעלאַכט זיך, ווי אַ קינד: ער פאַרשטייט ניט, ווי ווייל מען דאָס גאָר, אַז אַ פאַלק זאָל פאַרגעסן זיין שפּראַך!? אַ משו־געניע רעגירונג די צאַרישע. און ווידער פאָכט ער מיט דער האַנט, גלייך אַ גרויסער פויגל רייסט זיך צו דער פריי, און ער פאַרטרויט זיך פאַר מיר, אַז אין אַ שטיוול האָלט ער פאַרשטעקט אַ ליטווישע צייטונג פון אַמעריקע. דאָרטן דרוקן די ליטווינער פראַנק און פריי צייטשריפטן און ביכער אין ליטוויש. ער האָט געוואוסט, אַז יידן האָבן זיך גזירות אַנדערע און גאָר שווערע. און ווידער האָט ער קינדיש אַרויפגעלאַכט, אין פעסטן גלויבן, אַז די אונטער־דריקונגען, וואָס פעלקער ליידן, וועלן אָט־אָ אַוועק, ווי דער טשאַד פון באָד. פעלקער וועלן לעבן פאַרבריידערט.

גרוזד

פון שאָוול בין איך צוגעפאָרן אַנקוקן דאָס קלייב־טשינקע שטעטעלע גרוזד. אַ יונגער פלאָקס־סוחר, זונדל קאַרטון, אַ בחור פון אַ יאָר אַכט און צוואַנציק, אַ גע־קומענער, דוכט זיך, פון אָפריקע, האָט מיך מיטגענומען אין זיין פיינעם „קאלעמאסקאלע", מיט אַן איינגעשפּאַנט זאָט פערדל. ווי מיר זיינען אָפּגעפאָרן הינטער שאָוול, האָט ער אויך אַרויפגענומען אַ נידעריק יידעלע וואָס איז געגאַנגען אויפן וועג. דאָס איז געווען אַ מענטשל מיט אַ פיין אַרומגעשאָרן רויטלעך בערדל ווי ביים קיסר ניקאָליי, איז לויפן אים יינגלעך נאָך און שרייען: „ניקאָ־לייקע"! און טאָקע, מיר האָבן געכאַפט עפּעס אַן ענלעכ־קייט — אַזעלכענע אויסגעשטעלטע אויגן, ווי פון ניקא־ליי דעם צווייטנס בילדער. ניט מער, דאָס איז געווען אַ וואַנדערנדיק יידעלע, אַ ביסל געריבט פון זינען. און באַלד איז ער אַראָפּגעשפרונגען: „וואו פירט איר מיך?" — האָט ער זיך ניט איינגעשטילט, — „אין טורמע?" — אַוועק־געריסן האָט ער זיך אויף אַ זייטיקער סטעזשקע. קאַרטון איז געווען אַ בלאָנדער, אַ הויכער, אַ שטאַרקער און אַ האַרציקער מענטש. ער האָט אומעטיק אַ שמייכל געטאָן און געזאָגט, אַז גרוזד האָט ניט קיין שטאָט־משוגענעם, נאָר אַ משוגענע. אונדז איז דערפון ניט געוואָרן היימ־לעכער.

דער וועג צו גרוזד איז געווען אַ טרוקענער. דאָס שטעטעלע אַ לאַנגע גלייכע גאַס, פון זייט אַ ביסל טאָליק, אין אַ ברעג — אַ ביסל בערגלדיק. געדענק איך אין גרוזד דאָס הויז פון די קירשאָנס — ליכטיקע גרויסע צימערן און זייער ריין צוגעקליבן. די דילן האָבן גע־שפּיגלט, אָבער דערמאָנט אַן גרויסן געמויערטן ליידיקן קעלער אונטן, דוכט זיך, פון אַ ברויז, וואָס זיי האָבן אַמאָל געהאַט. געוועזן זיינען אין שטוב דריי טעכטער, אַלע גרויסשטעטיש געקליידט. דער פאָטער זייערער גע־שטאָרבן, די ברידער אוועק קיין אפריקע און אַמעריקע. די מוטער, אַ צדקנית, האָט נאָכן מאַנס טויט געפּענט אַ גראָשנדיק געוועלבל אין מאַרק. מיט איר אין גע־וועלבל איז געשטאַנען אַ פערטע טאָכטער, די עלטסטע — איז איר מאַן געוועזן מעבר לים? — די דריי יינגערע טעכטער האָט זי צום מאַרק ניט צוגעלאָזן. זיי זיינען גע־זעסן אין שטוב און געלייענט ביכער. אין דער דאָזיקער שטוב זיינען, מסתמא, געווען מער ביכער, רוסישע און דייטשישע, ווי אין דעם גאַנצן איבעריקן שטעטל. געווען אויך ספרים פון זייער פאָטער. די עלטסטע טאָכטער — רעבעקא — האָט געלייענט רוסישע ראָמאַנען, און זי האָט זיי אַזוי גוט געקענט, אַז עס האָט זיך געדוכט, אַז זי האָט געלייענט די זעלביקע ראָמאַנען פון טורגענעוון, טאָלסטאָיען און גאָנטשאַראָוון מער ווי איינמאָל. אַ בלאָ־דע, אַ דיקלעכע און אַ גוטמוטיקע האָט זי געטרונקען טיי און פייערלעך געריידט וועגן די אויסגעלייענטע העלדן, אין וועמעס וועלט זי האָט געלעבט. די צווייטע שוועס־טער — פרידאַ — האָט געלייענט ביאַליקן און געזונגען העברעאישע לידער און זיך געשפּיגלט מיטן שוואַרצן צאָפּ אירן, וואָס איז געווען אַריבער די קני. די דריטע, די יינגסטע — ציליע — (איצט דאָקטאָר אין שיקאַגאָ), אַ פופצן־יאָריק מיידל, איז געווען די רעוואָלוציאָנערקע. אָבער געהאָלטן האָט זי פאַר זיך אַ בוך — שפּינאָזאס עטיק (אין רוסיש), וואָס האָט נאָכגעלאָזט זייערער אַ ברודער. איך האָב אויך באַלד געפֿרוואוט אַ לייען טאָן, און שוין האָבן מיר צעפּילפּולט זיך וועגן ערשטן האָלבן זייטל, ווייל יעדער פון אונדז האָט פאַרשטאַנען — זיכער ניט פאַרשטאַנען — אַנדערש. די עלטערע שוועסטער האָבן גערן געהאַט, זייער יינגסטע שוועסטער זאָל ריידן הויך און היציק, ווייל פאַרטריבן האָט זי די איינזאַמקייט פון שטוב.

שפּעטער איז אַריינגעקומען דער אָרטיקער רב, נאָך א ספר עפּעס. ער פלעגט אויך ביי זיי בשתיקה לייען השכלה־ביכלעך, אויך פון די צעפאָרענע ברידער נאָכ־געלאָזענע. ער איז געווען אַ מאַן פון עטלעכע און דרייי־סיק יאָר, אַ קיילעכדיק געדיכט בערדל, אַ שטאַרקער מאַן מיט איידעלע הענט. ער האָט געלעבט אין גרויס אָרעמ־קייט. מיט די הכנסה האָט ער געמוזט זיך טיילן מיט דער אלמנה פון אַלטן רב. זי איז געבליבן ביי דער חזקה צו פאַרקופן הייוון און בענטש־ליכט אין שטעטל, און דאָס איז געווען אַ העלפּט, מסתמא, פון אַ רבס הכנסה אין גרוזד. ער האָט געהאַט אַ מילד אָפּן פּנים, אָבער

דאָס מאָל, בעת איך האָב אים געזען, איז ער געווען אייַנגעבייזערט: די יונגע ציוניסטן וועלן נאָך אַוועק אין די בונטאַרישע דרכים פון די בונדיסטן. ער האָט ניט געקענט אינזיצן, זיך אַלץ געשאַרט לעבן פענצטער און ווייט־ערגעץ אַרויסגעקוקט, ווי ער וואָלט זיך וועלן פון שטעטל אַרויסרייסן. אַוועק איז ער פלוצעם.

אָנגעקומען איז די מוטער פון די קירשאָנס טעכטער. אַן אויסגעהאַרעוועטע, אַ הויכע, אַ דינע, מיט ליכטיקע אויגן, אָנגעטאָן וואָכעדיק, ווי עס פאַסט פאַרן מאַרק, אָבער די טעכטער האָבן די מאַמען באַגעגנט, ווי אַ פרינצעסין און זי האָט שטיל מיטגעלאַכט מיט זיי. די מוטער האָט זיך געזעצט זייער באַשיידן, אויף אַ ברעגעלע שטול, און דערציילט האָט זי פון אַ טשיקאַוון גרוזדער שניידערל, וואָס האָט אַלץ געזאָגט תהילים און מען פלעגט זיך אַמאָל איינבעטן ביי אים צו זאָגן מוסר פאַרן עולם.

אַז מען האָט ביינאַכט אָנגעצונדן ביי די קירשאָנס דעם בליצלאָמפּ איז אָנגעקומען דער שטעטלשער דאָקטאָר. אַ הויכער, אַ שטאַרקער, גרוי, אָבער מיט אַ יונג רויט פּנים. געווען איז ער פון טיף־רוסלאַנד, געהאַט געשמדט זיך דאָרט צוליב אַ קריסטלעכער פרוי און מגולגל געוואָרן קיין גרוזד. אַזאַ גוטן רוסיש, ווי זיינעם, האָט מען ניט אָפט אין ליטע געהערט. ער איז אַריינגעקומען זיך צו טיילן מיט די אָקאַרשט־אויסגעלייענטע „הייסע" לידערלע נייס פון אַ פּעטערבורגער צייטונג. ער האָט אויך געערעדט פון אַ לעצטער דערציילונג גאָרקיס, אָבער באַלד נאָך גאָרקיס באַסיאָקעס האָט ער זיך צערעדט וועגן דער אָרטיקער משוגענער. נעכטן האָט זי, — אַ פעטע, אַ נידערע, — געטאַנצט אין גאַס, און היינט זיצט זי וואו פאַרשטעקט אין אַ חורבה, שווייגט און וויל ניט עסן. אַז ער איז דאָרט פאַרבייגעגאַנגען, האָט אים אַ יידענע אַריינגערופן און זיי האָבן קוים געפּועלט, די משוגענע זאָל אַיינשלינגען אַ פּאָר לעפל עסן. פון וואַנען זי האָט זיך גענומען אין גרוזד, האָט מען ניט געוואוסט.

דערציילט האָט מען אויך, אַז פּויערים אַרום גרוזד בונטעוועט זיך אין נאַרישקינס מאַאָנטיק, און אַז אַרעסטירט האָט מען פּויערים אין די אַרומיקע דערפער מיט געהיימע ליטווישע ביכלעך. וואָס האָבן יידן באַדאַרפט זיך דאָ שרעקן? אָבער געערעדט האָט מען פון דעם זייער שטיל און ניט אַן אומרו. זיינען גראָד אין די טעג שיכורים באַפאַלן הינטערן שטעטל אַ יידישע קרעטשמע.

פּאָפּעליאַן

נאָך אַ שטעטעלע וויל איך דערמאָנען, פון וועלכן איך געדענק ניט קיין אַיין נאָמען. העלפט וועג צו מאַזשייק, אויף ליבאַוועראָמנער באַן, איז געלעגן פּאָפּעליאַן, האָט מיך אַהין מיטגענומען אויף אַן אָונט אַ פּאָפּעליאַנער סטודענט, וואָס האָט וואַקאַציעוועט אין שאַוול. אַ שטעטעלע טרוקן, ריין און איינגעטונקט אין גרינס. אויף דער שאלקע, וואוהין מען האָט מיך אַרויפגעפירט, האָבן צעבליטע בייַמער זיך געשפּאַרט אין די פענצטער. אַ גענזעמל פון יוגנט, אָפּגעוואַשן, פּאַרפוצט, האָט אָנגעפילט דאָס צימער. אויפן טיש — אָנגעשטעלט פרוכט, האָט מיר געדוכט, אָט אַראָפּגעריסן פון די בייַמער. בחורים און מיידלעך זיצן דאָ אָפּגעזונדערט און דאָך צוזאַמען. אַ שייַנער ברענענדיקער לאָמפּ אויף אַ בלענדנדיק־ווייסן טישטעך. דאָרט איז פאַרגעקומען אַ דיסקוסיע, די ערשטע עפּנטלעכע דיסקוסיע, וואָס איך האָב אין מיין לעבן בייגעווואוינט צווישן ציוניסטן און בונדיסטן. צום בעסטן האָבן, מסתמא, פאַרשטאַנען די הייסע וויכוחים דער סטודענט און דער „עקסטערניק", וואָס האָבן דעבאַטירט. געווען זיינען אָבער דאָרט צדדים, כאָטש מען האָט קלאָר געזען, אַז אַנדערע וואָלטן זיך און ווייסן ניט, אויף וועמענס צד זייער האַרץ ליגט. די „באַוואוסטזיניקע" האָבן אויף די אומאַנטשלאָסענע געקוקט פון אויבן אַראָפּ און מיט מיטלייד. אָבער באַלד האָט מען צעזונגען זיך. מען האָט געזונגען לידער פון בייַדערליי פּאַרטייַען, און „געזונגען האָבן אַלע מיט האַרץ און פייער, אויך אפילו די „וואָקלדיקע". צו קליין איז געווען פּאָפּעליאַן, אַז אין יענע יאָרן זאָל איר יוגנט שוין זיין פאַרטייאיש צעשפּאָלטן.

אָפּגערעדט און אָפּגעזונגען, האָט מען געבעטן מיך עפּעס זאָגן, אָבער איך האָב ניט געווואוסט וואָס. ערשט דאָ האָט מען באַמערקט אין מיין קעשענע אַ צעפּליקט ביכל. איך פלעג אַלעמאָל, ערגעץ פאָרנדיק מיטנעמען עפּעס צום לייענען. האָב איך דאָס מאָל געהאָט מענדעלעס „פישקע דער קרומער". מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ האָב איך נאָכגעגעבן און פאַרגלייענט די זייטלעך, וואו פישקע דער קרומער גייט האָצקנדיק זיך מיטן טעפּעלע געקעכטס, וואָס ער טראָגט פאַר דער בלינדער יתומה צום בית־עולם. די יונגע הערצער, וואָס דאָס פּריערדיקע געזאָנג האָט פאַראייניקט, האָט מענדעלע, חלילה, ניט פונאַנדערגעבליענדיקע באַקן — אין שיינעם שטעטעלע פּאָפּעליאַן ריסן. מען האָט טאָקע האַרציק פישקע דעם קרומען (ניט מיר) אַפּלאָדירט. אַן אויסגעפּוצט מיידל, מיט רויטע האָבן אויך, מסתמא, מיידלשע באַקן שטאַרק געבליט — האָט זי זיך אָפּגערופן אין רוסיש מיט אַזוינע ווערטער (וואָס האָבן מיך פאַרשעמט): „ס׳מוז זיין אַן אינטערעסאַנט ביכל דעם אַבראַמאָוויטשעס, מ׳דאַרף עס לייענען". און נאָך האָט מען געזונגען און געגעסן באַרנעס און עפּל און קאַרשן. נאָך האַלבער נאַכט האָט חברה מיך באַגלייט.

פּארפוצט איז געווען דאָס שטעטעלע פּאָפּעליאַן, ניט צו באַגעגענען, חלילה, מאָרגן אַ ספּעציעלן פאַראַד, נאָר — די אויפגייענדיקע זון.

* * *

... געקומען קיין ווילנע נאָך מיין ערשטער נסיעה איבער זאַמעט, האָב איך מיטגענומען אַן אומגעשטילטע בענקשאַפט נאָך די זאַמעטער שטעטלעך.

וולאַדימיר גראָסמאַן

פון מיינע באַזוכן אין ליטע

1

עס פלעגט נעמען בלויז עטלעכע שעה דאָס אַרײַנ־פֿאָרן קיין ליטע פון קורלאַנד. מען איז ניט אַרײַנגעפֿאָרן נאָר אַרײַנגעפֿאַלן.

פון דעם רייכן און שטאַרק־פּולסירנדיקן ליבוי, וואו מען האָט שוין כמעט געשפּירט אַן אָטעם פון יענער זייט אַטלאַנטיק, בין איך אָנגעקומען ווינטער אין אַ קליי־נער, פֿאַרוואָרפֿענער סטאַנציע מוראַוויאָוואָ. די סטאַנ־ציע, פֿאַרשאָטן מיט שניי, פֿאַרווייט אין ווינד, בין איך אַריין אין די הענט פון בעלי־עגלות און דערהערט:

— ניין, ניין, פון דאַנען גייט שוין ניט די באַן...

אַזוי ווי מען וואָלט אָנגעקומען אין די הרי־חושך. ערגעץ־וואו אין דער אַרקטיק. אין דער זעלבסטשטענדי־קער ליטע האָט מוראַוויאָוואָ געהייסן מאָשייק און אויסגעזען שיר ווי אַ מאָדערנע שטאָט. אָבער אין יענע „טייערע צייטן" פון ניקאָליי דעם צווייטן, מיט קאַרגע 45 יאָר צוריק, איז די גאַנצע געגנט געווען אָפּגעשניטן פון דער ליכטיקער וועלט.

פון דאַנען, האָב איך געטראַכט ביי מיר, מוז מען זיך אָפּטראָגן וואָס גיכער. געגומען באַלד אַ קאָטש און זיך געלאָזט פֿאָרן איבער דעם קליינעם שטעטל סיאַד קיין טעלז. מען האָט געוואוסט אין דער וועלט פון דער טעלזער ישיבה, פון דעם באַרימטן ראש־ישיבה ר׳ אליעזר גאָרדאָן, מען האָט שטענדיק געהערט פון אַ נייער שריפה אין טעלז. דרך אגב איז מיין פֿאָרן פון פּעטערבורג קיין טעלז אויך געווען פֿאַרבונדן מיט אַ שריפה וואָס האָט שיר ניט צעשטערט גאַנץ טעלז. אָבער סיאַד? וועט האָט געהערט און וועט האָט געוואוסט פון סיאַד? אין אַ נאַכט פון אַ ווינטערדיקער זאָוורוכע איז דאָ אונטער דעם שניי געלעגן באַגראָבן אַ קופּע הייזער. עס האָט אויסגעזען ווי אַ חורבה, וואָס וואַרט נאָר אויף אין גוטן ווינט־שטויס כדי זיך פונאַנדערצופֿאַלן. ווי וואוינען דאָ מענטשן? — האָט מען זיך געפרעגט.

איך וואָלט קיין מאָל ניט באַהאַלטן אין מיין זכרון דעם נאָמען פון דעמדאָזיקן שטעטל, אויב עס וואָלט מיך ממש ניט „פֿאַרפֿאָלגט" די אַלע יאָרן, זינט איך האָב עס דערזען. אין בריסל, אין אָסלאָ, צולעצט אין לאָנדאָן, האָב איך געטראָפן יידן אין גאָר גוטע פֿאָזיציעס, געבוירן אין סיאַד. ערשט מיט עטלעכע יאָר צוריק האָב איך זיך אָנגעשטויסן אין לאָנדאָן אויף אַ פֿאַרצווייגטער פֿאַמיליע פון דאָקטוירים און זייער פֿאָטער, אַ תושב פון סיאַד. ווייט פֿאַרשפֿרייט האָבן זיך יידן פון ליטווישע שטעט און שטעטלעך.

עפּעס אַ פופצן שעה האָט געדויערט מיין ערשטע נסיעה קיין טעלז. די בויד האָט געסקריפּעט און זיך געקאָרטשעט אין דער געדיכטער בלאָטע. גרוי און בלאָטיק איז געווען די גאַנצע וועלט אַרום און אַרום. אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע מענטשלעכע געשטאַלטן פלעגן ווי שאָטנס זיך באַוועגן און פֿאַרשווינדן. פונעם שניי איז גע־וואָרן רעגן און עס האָט זיך גאָר ניט געגלויבט, אַז מען וועט ווען עס איז אנקומען קיין טעלז.

מען איז אָבער אָנגעקומען און ניט אַיין מאָל דער־מאָנט די גוטע רייזע, ווען מען האָט געדאַרפט אַריבערשפּא־נען מיט עטלעכע טעג שפּעטער דעם וועג קיין ראַסיין.

האַלב טעלז איז געווען אָפּגעברענט. נייע הייזער האָבן זיך געבויט. די אכסניה, וואו איך בין פֿאַרפֿאָרן, האָט אינגאַנצן געשמעקט מיט דעם ריח פון פריש אָפּגע־הובלעוועטע ברעטער. אָבער די ישיבה, אַ לאַנגע גרויסע געביידע, אַ ברייטער און לופטיקער זאַל, כמעט אינגאַנצן נאַקעט און אַן מעבל, איז שוין געווען אויסגעבויט און די אַרבעט איז דאָ אָנגעגאַנגען מיט אַן אמתן ברען און אימפּעט.

טאַקע דאָ, אין דער ישיבה, וואוהין דער ראש־ישיבה האָט מיך געבראַכט צופּירן, האָב איך צום ערשטן מאָל געזען וויפּיל „אמת" עס ליגט אין די רייד וועגן דעם אויסגעלאָשענעם טעמפּעראַמענט פון ליטוואַקעס. ביי עט־לעכע שטענדערס, פֿאַזע וואָנט, האָבן בחורים געלערנט פֿאַר זיך, געשריען, פֿאַרוואָרפן דעם קאָפּ, געזונגען ניט נאָר מיט פייער און כוונה, נאָר ממש ווי באַנומענע. זייע־רע קולות האָבן זיך געטראָגן איבערן זאַל און האָבן אָפּ־געהילכט אין יעדן ווינקעלע. „מען לערנט", האָט דער קלוגער אַלטער מאַן מיר אָנגעוויזן אויף די יונגע־לייט, „כאָטש ס׳איז ניט די צייט פון לערנען"...

שפּעטער, אַרומגייענדיק איבער די אָפּגעברענטע חורבות פון דער שטאָט, האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז איך הער פון אומעטום די קולות, ניט קיין קלאָג און ניט קיין געוויין, נאָר דעם גמרא־ניגון פון די יונגע, דאַרע נפשות, וואָס צאַפּלען ביי די שטענדערס און פֿאַרגייען זיך ממש.

* * *

פון טעלז איז מען ווייטער געפֿאָרן מיט „פֿאָטשט". דער בלאָטיקער וועג איז געווען אַלץ שוועראַר. אויף יעדער סטאַנציע האָב איך געבעטן צוטשעפּען נאָך אַ פערד, אַ קאָפּיקע אַ וויאָרסט פֿאַר אַ פערד, און קיין שטאָט האָט מען נאָך אַלץ ניט געזען. ביינאַכט געמוזט איבערשלאָפן אין אַ וואַרעמער קרעטשמע און וויידער כמעט אַ גאַנצן טאָג זיך געשלעפּט ביז מען איז אנגעקומען קיין ראַסיין.

אויף דעמדאזיקן בלאטיקן אומענדלעך־גרויסן וועג האב איך צום ערשטן מאל געזען דעם ארעמען, דערשלאגענעם ליטווינער, דעם אין דרייען־איינגעבויגענעם, אונטערדריקטן פויער. אויף אייגער פון די סטאנציעס, וואו מען האט גביטן פערד, האב איך געגעבן דעם פויער וואס האט איבערגעשפאנט דעם וואגן, א קליינע זילבערנע מטבע און בין באלד ווי אן אפגעבריטער אפגעשפרונגען: דער פויער האט א כאפ געטאן מיין האנט און זי א קוש געטאן. איך האב זיך לאנג ניט געקענט באַרואיקן. דער בעל־עגלה האט מיר אלץ געוואלט געבן צו פארשטיין ווי נאטירלעך עס איז אין די געגנטן אזא מין אונטערטעניקייט.

אין ראסיין האב איך באלד ביים אנקומען דערפילט דעם טעם פון יידישן קהלשן לעבן. פון מיין צימער אינעם אטעל האב איך דערהערט, אז מען דאווונט. מען האט געדאווונט מיט גאר גרויסער התפעלות. איך האב ניט געקענט פארשטיין, וואו געפין איך זיך. דער בעל־הבית פונעם אטעל האט מיר דערקלערט, אז דאס גאנצע שטעטל גייט אויף רעדלעך: די שטאט דארף האבן א רב און ר' חיים בריסקער (סאלאוויטשיק) האט אליין געבראכט אייניעם פון זיינע זין — קענן דעם ווילן פון א צווייטן צד, וואס האט שוין פון פריער צוגעגרייט א קאנדידאט. די געהויבענע געסט זיינען אינגעשטאנען מיט מיר אין אין האטעל און די אויטאריטעט פון ר' חיים בריסקער האט אהער געצויגן די גאנצע עדה יידן.

פון די יידישע פערזענלעכקייטן אין דער שטאט איז ביי מיר אויף לאנג פארבליבן אין זכרון דאס בילד פון דעם אדוואקאט („טשאסטני פאווערעני") לעווי, אן אמתער גראנד־סיניאר, א שיינער ייד מיט א ברייטער בארד און מיט א מאיעסטעטישער שטאלצער האלטונג. אזא יידישער מנהיג האט געמוזט אימפאנירן אפילו דעם גובערנאטאר אליין. ער האט זייער נאענט צום הארצן געגומען די יידישע אינטערעסן. ער וואלט זיך גוט געפאסט אפילו אין א יידישער געמיינדע פון פעטערבורג אדער מאסקווע. מיט 25 יאר שפעטער האב איך אים ווידער געטראפן אין דעם אייגענעם ראסיין, א געזונטן, א מונטערן, ווי א ריזן־בוים אין אן אלטן סאסנאוון וואלד ביים ניעמאן...

פון ראסיין בין איך געפארן מיט א שליטן אין א טיפן שניי איבער דעם גרויסן וואלד קיין בייסאגאלע און פון דארט קיין פאנעוועזש, וואו עס האט געלעבט אן אק־טיוור און פעסטע יידישע געמיינדע. איך האב זיך דא געטראפן מיט די פארטרעטער פון דער יידישער קאלא־ניזאציאנס געזעלשאפט, וועלכע פלעגן א מאל קומען צו אונדז אין פעטערבורג. געזונטע, קערנדיקע, ניכטערע יידן.

עס איז אלץ פאר מיר געווען א וואונדער אין דער דאזיקער טייל פון אלטן רוסלאנד: פון די וועלדער און פון די בלאטעס, פון דער ארמקייט און פון דער גרויקייט האבן ווי דורך א צויבערקראפט ארויסגעשפראצט שטארקע, אינטערעסאנטע יידישע געשטאלטן, קהילות, געזעל־שאפטן. מען האט געלעבט, מען האט זיך געהאלטן.

פון די אלע שטעט און שטעטלעך איז די קרעפטיק־סטע און זאפטיקסטע און מוטיקסטע טייל שוין אוועק איבערן אטלאנטיק, גאר פיל קיין דרום־אפריקע. די עמיגראציע האט אפגעצאפט א סך פריש בלוט. א סך ישובים זיינען געבליבן אן מענער. מען האט געלעבט מיט די דאלארן און פונטן פון די, וואס האבן זיך ארויס־געראטעוועט פון די בלאטעס און געבויט א ניי לעבן אין נייע היימען.

איך זע פאר מיר דאס אלטע, פשוט־אויסגעלייגטע, וויילקאמיר נאך יענער גרויסער אויסוואנדערונג. אן אל־טער רב מיט א לאנגער וויסער בארד, וואס פלעכט זיך פון זיך אליין, ווי ביי מיקעל־אנדזשעלא׳ס משה און א שטאט פול מיט וויבער. א צופאל איז עס געווען: גראד דעם טאג, ווען איך בין אנגעקומען, איז פון ווילקאמיר קיין קאוונע געגאנגען דער ערשטער אויטאמאביל מיט פאסא־זשירן, א גרויסער וואגן, נח׳ס קאסטן, אנגעפאקט מיט מענטשן. קינד און קייט איז ארויס אויף די גאסן, ווען דער וואגן האט זיך פלוצלונג, ווי פון דער העלער הויט, א וואָרף געטאן און געגומען לויפן. דאס גאנצע שטעטל איז נאכ־געלאפן. דער וואגן איז אווק אזש קיין קאוונע. ווער האט דעמאלט ניט געטראכט אין די שטעטלעך פון אנטלויפן זואוהין די אויגן טראגן, ערגעץ ווייט ווייט? ארויסרייסן זיך פון דעם גרויען אומעט?...

2

יארן זיינען אוועקגעגאנגען. עס איז מיר אויסגעקו־מען צו זיין מערערע מאל אין ליטע — אין קאוונע, שאוול, אין קליינע שטעטלעך. ווער האט עס דעמאלט געהאט ביי אונדז אין זינען א פראבלעם פון א ליטווישער נאציא־נאלער באווגונג, פון א ליטווישער מלוכה, פון ליטוויש־פוילישע און ליטוויש־יידישע באציאונגען?

נאר איין מאל, זיצנדיק אין דער דומע בשעת א דע־באטע וועגן דער ברוטאלער אויפפירונג פון דער רוסישער פאליציי אין דער פוילישער פראווינץ, איז אויף דער טרי־בונע ארויף א קליינטשינקער ליטווישער גלח און גענו־מען ריידן וועגן דעם, וואס די פאליאקן טוען דארט אפ מיט די ליטווינער. איך געדענק ניט זיין נאמען. ער איז געווען פון סואוואלק. אין דעם פראכטפולן טאוורישן פאלאץ האט מען אים קיין מאל ניט באמערקט צווישן די הונדערטער מענטשן. מען האט בכלל געמאכט א קליי־נעם וועזן פון די ליטווינער. אבער דאס קליינע מענ־טשעלע אין זיין שוואַרצן גלחישן בגד האט אזוי אויפריכ־טיק געערעדט, ער האט אזוי הילכיק געשריען פון דער טריבונע אין זאל ארויין, אז זיין אויפטריט איז געווארן די סענסאציע פון דער זיצונג. איר האט געקענט זען, ווי די מיטגלידער פון דער פויילישער קאלא (פראקציע) זיינען געבליבן אויף זייערע ערטער ווי פון א בליץ גע־טראפן און זיך געקארטשעט, געמאכט אן אנשטעל פון מאכן חוזק. די פאליאקן, א גרופע ארכי־רעאקציאנערן, האבן דעמאלט געשפילט די ראלע פון „ספלענדיד אייזאליישן" און געהויבענעם נאציאנאלן שטאלץ. דער קליינער גלח פון סואוואלק האט זיי ארויסגעריסן די אקטיארישע

מאסקע און זיי אוועקגעשטעלט צום שאנדסלופ, אזוי אז מען זאל קענען גוט זען און דערזען, וועט עס זיינען די אמתע פוילישע מארטירער.

אדאנק די גוטע באציאונגען צווישן יידן און ליטווינער האבן יידן געקענט פארטרעטער אין דער דומע אפילו נאך דעם, ווי סטאליפין האט איבערגעמאכט די באריכטע רוסישע קאנסטיטוציע. נאפטאל (נפתלי) מארקאוויטש פרידמאן, אונדזער פארטרעטער פון פאנעוועזש אין דער דריטער און פערטער דומע, איז אויסגעקליבן געווארן מיט יידישע און ליטווישע שטימען לויט אן אפמאך פון פארטרעטער פון יידן און ליטווינער. דאס האט דעמאלט געמיינט זייער פיל.

דרך אגב: אויב קאווענע, די אקטיווע און ענערגישע יידישע קאווענע, איז אין דער ערשטער דומע געווען גוט פארטראטן דורך דעם אומדערמידלעכן און שעפערישן לעאנטי מאיסעיעוויטש בראמסאן, און דעם באשיידענעם אויפריכטיקן אדוו. אבראמסאן, איז דאס פראווינציעלע ליטווישע יידנטום גוט פארטראטן געווען אין די לעצטע צווי דומעס דורך דעם שטילן און פארחלומטן פרידמאן. דער אויסדרוק פון זיין פנים פלעגט מיר דערמאנען דעם אומעט פון די ליטווישע פעלדער. ליטע האט געווארט אויף דער שעה פון איר אויסלייזונג...

עס זיינען ווידער אווענק יארן און יארן. ליטע האט זיך דערווארט איר שעה. עס האט זיך געענדיקט די ערשטע מלחמה. צוזאמען מיט ליטע האט אויפגעאטעמט אויך דאס ליטווישע יידנטום. ליטע האט זיך אנגעהויבן בויען. קאווענע האט זיך געזומען אויספוצן. אין וויטיקן איז די נייע ליטע געבוירן געווארן, שטענדיק באדראט אי פון רוסלאנד, אי פון דייטשלאנד, אבער מער פון אלץ פון פוילן. אבער אינמיטן פון די שווערע אנגסטן, אינמיטן פון די אינעווייניקסטע רייסערייען, פערזענלעכע און פארטייישע קאמפן, האט זיך דאס קליינע לאנד האסטיק געבויט. אייזנבאנען, בריקן און פראכטפולע שאסיי-ווענ. מיט יעדן יאר האט מען נאך א שטיק לאנד ארויסגעריסן ביי די בלאטעס. ליטע האט געזומען עקספארטירן לעבנסמיטל איבער גאנץ אייראפע.

אויך די יידישע ליטע האט זיך געהאלטן אין בויען. יידן זיינען געווען פארטראטן אין דער רעגירונג. צום ערשטן מאל א יידיש מיניסטעריום מיט סאלאוויטשיקן אלס מיניסטער פאר יידישע ענינים און דעם אלטן עסקן און פאפולערן אדוואקאט ראזענבוים אלס געהילף פון מיניסטער פאר אויסלענדישע ענינים. ניט שטענדיק און ניט אלץ איז דא אנגענאנגען גלאט. דא און דארט האבן זיך געלאזט הערן געוג יידנפיינטלעכע שטימען. אבער ליטווישע יידן האבן געקראגן מוט. מיר איז אויסגעקומען, זיצנדיק אין קאווענע אין קאבינעט פון דעם יידישן מיניסטער סאלאוויטשיק, הערן זיין טעלעפאנישן „שמועס" מיטן ליטווישן קריגסמיניסטער וועגן א גרופע ארעסטירטע יידן ערגעץ-וואו אין דער פראווינץ. סאלאוויטשיק האט שטורמיש פראטעסטירט, געפאדערט, ניט געבעטן, נאר געפאדערט ווי א פולבארעכטיקטער.

עס איז געווען אין יענע פרילינגסצייטן פון דער ליטווישער אומאפהענגיקייט, ווען מיר האבן אומעטום אין אויסלאנד אנגעווויזן — און מיט רעכט — אויף דער פא־ליטישער אנשטענדיקייט און לאיאליטעט פון דער קליי־נער ליטע אלס א מוסטער פון גוטן צוזאמענלעבן צווישן פעלקער.

אין קאפענהאגן, דענעמארק, האב איך בשעת די מלחמה־ און נאך־מלחמה־יארן פלוצלונג באקומען אן אום־דערווארטע נייע אנצוהערעניש וועגן ליטע. דער בא־קאנטער דענישער וועלט־רייזנדער און עטנאגראפישער פארשער אגע מייער־בענעדיקטסען האט מיט יארן פריער ארויסגעגעבן אויף דעניש א פיין בוך וועגן ליטע: „א פאלק וואס וואכט אויף". דאס בוך האט געבראכט א מאסע דענישע איבערזעצונגען פון די ליטווישע פאלקסלידער (די „דיינאס"), וואס עמע שילדערונגען פון ליטווישן פאלקס־לעבן, שטודיעס איבער דעם ליטווישן פאלקסכאראקטער. ביי בענעדיקטסען אין הויז האב איך געטראפן ליטווינער, צווישן זיי אויך סאוויצקיסן, איינעם פון די ריינסטע ליט־ווישע דיפלאמאטן אין די סקאנדינאווישע לענדער. אין פארלויף פון א סך יארן בין איך געווען מיט אים פאר־בונדן. בענעדיקטסען, וועלכער איז מיט א צען יאר שפע־טער געשטארבן, האט באזוכט א סך לענדער, געלעבט אין אינדיע, שטודירט אין מאסקווע, ליב געהאט פרעמדע פעלקער און געקענט א סך שפראכן, האט זיך גאנץ באזונדערס פאראינטערעסירט, פשוט פארכישופט געווארן פון דער קליינער ליטע, געווארט באקאנט מאכן די וועלט מיט דעם ליטווישן פאלק און זיינע נאציאנאלע אספיראציעס. ליטווויש איז זייער ניט קיין גרינגע שפראך פאר א פרעמדן, אבער בענעדיקטסען האט אזוי גוט אויסגעלערנט די שפראך און זיך איינגעלעבט אין איר, אז ער האט גע־קענט מאכן גרויסארטיקע און צאלרייכע איבערזעצונגען פון די ליטווישע פאלקסלידער אויף דעניש.

אזוי איז עס אויסגעקומען אז איך האב אלץ טיפער און טיפער ארייngעדרונגען אין דעם ליטווישן פענאמען.

3

מיט קנאפע צען יאר שפעטער בין איך וועדער אין ליטע. דאס מאל מיט חיהלע גראבער, מיין פרוי, אויף א לאנגן קאנצערט־טורנע איבערן לאנד. עס איז שוין נאכן פארלאמענט, עס איז שוין נאכן יידישן מיניסטע־ריום. עס איז כלומרשט פריינטשאפט מיט סאוועט־רוס־לאנד, אבער קיינע באציאונגען מיט פוילן. אינעם פרע־זידענטן־פאלאץ אין קאווענע — סמעטאנא. א פריש־גע־באקענע ביוראקראטיע מיט א מיליטעריישער קליקע אויפן אלטן רוסישן שניט פירט די גרענדע.

יידן פאסן זיך צו צו דער נייער סיטואציע. עפעס דריקט און מען איז ניט רואיק און זיכער ביי זיך. אבער יידן זיינען א פאלק פון טאן עפעס, ניט נאר פון שטימונגען. מען רעדט געשמאק ליטווויש, און מען האלט אויף העברע־אישע און יידישע גימנאזיעס. אפילו אין מיין אמאליקן ווילקאמיר — א העברעאישע טעאטער־סטודיע מיט די

מאדערנסטע אויפפירונגען. הייסט דאס ניט: „ווי גאט אין אדעס"?... באמת, א מאדנער געמיש...

אין מיטן פון קאוונע ליגט דאס מלוכה־טעאטער. זיין פארוואלטער איז א געוועזענער שוישפילער פונעם מאס־קווער קונסט־טעאטער, מיינער א גוטער פריינט. די אדמי־ניסטראציע פונעם טעאטער גיט מיר אן עצה צו מאכן דעם ערשטן קאנצערט אין יידישן טעאטער, ווייל דאס מלוכה־טעאטער וועט קאסטן צו טייער. אבער איך לאז ניט נאך — נישקשה, מיר ווילן באצאלן. מיר האלטן פון א גוטער בינע און גוטער באלייכטונג. און דערצו איז עס דאך דאס מלוכה־טעאטער.

דאס קאוונער מלוכה־טעאטער איז טאקע א פראכט, מיט וועלכן דאס קליינע פאלק מעג שטאלצירן. די רעגי־רונג האט געגעבן געלט, וויפיל מען האט נאר געדארפט. מען האט אויסגעבויט א הערלעכע בינע מיט אלע נייעסטע אייניריכטונגען. מען האט ארגאניזירט אן ערשטקלאסיקע דראמע, אן אויסגעצייכנטע אפערע־טרופע, א גוטן באלעט, א גרויסארטיקן מוסטערהאפטן ריזיקן כאר און א גוטן גרויסן ארקעסטער מיט א פיינעם יידישן קאפעל־מייסטער האפמעקלער. טאג און נאכט האבן די אלע שוי־שפילער, זינגער, טענצער און ארקעסטראנטן געלערנט, געארבעט, באמת וואונדער געשאפן. איך האב ניט גע־קענט זיך גענוג זאט אנקוקן. אזוי ווי זיי וואלטן גשפילט, אז עס וועלן נאך קומען פינצטערע צייטן און מען דארף אריינכאפן וואס מען קען, וואס מער עס לאזט זיך.

דער ערשטער קאנצערט פון חיהלע גראבער איגעם קאוונער מלוכה־טעאטער האט זיך פארענדיקט פאר אונדז מיט אן אויסערגעווייניטלעכן סיורפריז. בשעת דעם קאנ־צערט איז זשילינסקי, דער דירעקטאר פון טעאטער, גע־קומען צו חיהלע גראבער צו דאנקען איר פארן גוטן שפילן און איינגעלאדן זי צו א גלעזל טיי מיט זיין דראמאטישער טרופע איגעם פאיע פון טעאטער נאך דעם קאנצערט. דאס פאיע — א גרויסארטיקער זאל, אינגאנצן מעבלירט מיט ליטווישע פאלקסטימלעכע מעבל.

בשעת דעם טיי האט זשילינסקי גערעדט וועגן חיהלע גראבערס חסידישע ניגונים און דערקלערט זיינע שוישפי־לער, וואס פאר אן אוצר פון טעאטער־קונסט דער חסידי־שער זשעסט און די חסידישע מימיק שטעלן מיט זיך פאר.

מען האט ניט געקאנט פארבלייבן צו שפעט אויף דעם דאזיקן אימפראוויזירטן באנקעט, ווייל נאך איינס ביינאכט האט מען זיך ניט געטארט באווייזן אויף דער גאס; עס איז געווען א מין קריגסצושטאנד אין דער שטאט. מיר האבן נאכדעם געגעבן אין דעם טעאטער א ריי גרויסע קאנצערטן, אבער די ליטווישע פארשטעלונגען צו זען, האט אויך געלוינט. פאר זייערע אפערעס האבן זיי באנוצט אזעלכע גרויסע מאלער, ווי דאבושינסקי, פאר זייערע דראמע־אויפפירונגען אזעלכע רעזשיסארן, ווי מיכאאיל טשעכאוו.

אין א שיינעם פרימארגן האט מען טעלעפאנירט צו אונדז פון ערגעץ, און איך האב בשום אופן ניט געקאנט דערהערן ווי עס דארף צו זיין דער נאמען פון שטעטל. עס האט געקלונגען עפעס ווי מאזייקי אדער מאשייקי. איך האב זיך ערשט שפעטער דערוואוסט, אז עס איז דאס אמאליקע מוראוויאוו. עס איז געווען א לאנגע נסיעה, מען איז אנגעקומען אהין דריי פארטאג, אבער די טירחה איז ווערט געווען, ווייל עס איז ווערט געווען צו געפי־נען אין דער נעסט א יידישע גימנאזיע, א יידישע באנק, א פיר הונדערט יידן ביי א קאנצערט, ניט קיין שטעטל, נאר אן אמתע שטאט.

נאכן קאנצערט איז געווען א באנקעט מיט רעדעס. מיר האבן אונדזערע אויגן ניט גענגלויבט: אן ערשטקלאס־סיקע יידישע אינטעליגענץ, געבילדעטע לערער, דאק־טוירים, לייענער פון יידישער און העברעאישער ליטע־ראטור, יידן וואס האבן אין זינען א יידישע צוקונפט און אזוי ווייניק פון דער געווינטלעכער וואולגארער בא־נאליטעט. די מענטשן האבן געווואוסט, אז זיי זיינען פאראנטווארטלעך פאר דעם יידישן כלל און דארפן עפעס בייטראגן לטובת הכלל.

מיר האבן געטראפן א נייעם יידישן עולם אינעם נייעם ווילקאמיר, ווי אויך אין טעלז, אין פלונגיאן, אין מעמל, אין ווילקאווישק, אין קיבארט, ווידער אין קאוונע, אין יאנעווע, אין שאוול, אין פאנעווועזש און ווידער און ווידער אין די גאר קליינע נעסטן. מען האט קוים גע־קענט דעקן די הוצאות פון דעם ארויספאר צוזאמען מיט א קלאווירשפילער, מיט די טאפלטע שטייערן און אלע פלאגענישן פון אזא קאנצערטעווען, אבער עס האט אלץ געלוינט, ווייל עס איז געווען אן אמתער ענגוס צו זען ווי יידישע קולטור האט דא אויפגעלעבט נאכן גירוש פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

איטלעך מאל, ווען מיר זיינען אנגעקומען צוריק פון די דאזיקע „עקספעדיציעס" איבערן לאנד און האבן דערציילט אין הויז פון דר. סודארסקי און זיין פרוי וועגן אונדזערע באגענענישן, האבן די ליבע מענטשן געשמייכלט און ניט אינגאנצן באמומען אונדזער באגייסטערונג. מען זעט ניט זיך, ווען מען איז צו נאענט מיט די מיטמענטשן. מען זעט אויך ניט גוט די מיטמענטשן. אבער פאר אונדז איז דאס געווען אן אנטפלעקונג.

געלעבט האט נאך דעמאלט אזא וואונדערלעכער יידישער קיבוץ. און ווי שרעקלעך — מארד האט אלע־מען אויסגעראט. דאס ביסעלע יידן, וואס האבן דורך ניסים אלע יסורים איבערגעקומען און זיך געראטעוועט — ווי טייער דארפן זיי אונדז איצט זיין!

מ. לאַדסקי

דער ערשטער בערשטער־שטרייק אין ליטע

געווען איז עס מיט אַ 55 יאָר צוריק, ווען די יידי־שע אַרבעטער־באַוועגונג האָט זיך נאָר־וואָס אָנגעהויבן צו פֿאָרמירן. פֿאַרשטייט זיך, אַז ווילנע איז אויך אין דעם פּרט געווען דאָס וויגעלע און איז געווען פון די ערשטע שטעט אין ליטע, וואָס האָט געגעבן אַ שטויס די אַרבעטער אויפצוגעמען דעם קלאַסן־קאַמף.

אין יענער צייט האָט זיך אויך ביי די אַרבעטער־בערשטער אָנגעהויבן צו רודלען. די בערשטער האָבן פֿאַרגעשטעלט מיט זיך אַ וויכטיקן באַשטאַנדטייל פון יידישן פּראָלעטאַריאַט, און בערך אַ טויזנט פון זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אין ליטע, באַזונדערס אין „סואוואַל־קיאַ" — אין די שטעט: ווילקאָווישק, קאַלוואַריע, ווערזשבאָלאָווע, ניישטאָט, ווישטינעץ. חוץ דעם זיינען געווען קלענערע גרופּעס בערשטער אין פּאָנעוועזש, קאָווענע, ווילנע און אַנדערע.

דער עקאָנאָמישער מצב פון אָט דער אַרבעטער־מאַסע איז געווען מער ווי קאָטאַסטראָפֿאַל. געאַרבעט האָט מען אָן אַ שיעור. מ׳פלעגט זיך שטעלן ביי דער אַרבעט אין די פֿריע מאָרגן־שעהן און ענדיקן די אַר־בעטן דורך נאַכט און פֿאַר דעם אָלץ איז דער אַרבעטער באַלוינט געווארן אַזוי, אַז עס פלעגט קוים קלעקן אים אויף חיונה — ביי די פֿרימיטיווסטע באַדינגונגען אין וועלכע מ׳האָט אין די ניינציקער יאָרן פון פאַרגאַנגע־נעם יאָרהונדערט געלעבט.

אין ווילנער אָגיטאַטאָרן־גרופּע, בראש פון וועל־כער עס זיינען געשטאַנען אָזעלכע פֿערזאָנען, וואָס האָבן געשפּילט אַ פירנדיקע ראָל אין „בונד" און אויך אין דער אָלרוסישער ס.־ד. פּאַרטיי, האָט מען באַשלאָסן אַראָפּצושיקן אין סואוואַלקער געגנט עטלעכע אָגיטא־טאָרן, בכדי צו אָרגאַניזירן די בערשטער צום קאַמף קעגן דער אוממענטשלעכער עקספלואַטאַציע. אין 1895 קומען אַרונטער פון ווילנע קיין ווילקאָווישק, וואו ס׳האָבן געאַרבעט אַ 400 בערשטער, דריי בערשטער אָגיטאַטאָרן — מאָטל אָקין, שיע זאַקס און זלמן קוגל. עס ווערן דאָן געמאַכט די ערשטע פּרואוון פאַר אָרגא־ניזאַציע. שוועך, גאָר שוועך גייט עס צו, ווייל ניט נאָר דער עלטערער, נאָר אויך דער יינגערער בערשטער־עלעמענט קוקט אויף די אָגיטאַטאָרן מיט חשד, ער ווייס ניט וואָס זיי ווילן פון אים, ער באַגרייפט אויך ניט דעם זין פון אָרגאַניזאַציע. אייגנטלעך, האָט דער דאָזי־קער בערשטער נאָך אָנדערע כוונות, ער וויל גאָר ווערן אַ בעל־מלאכה (אַ מייסטער, וועלכער האָט דאָן פּיגורירט ווי אַ מין באַלעבאָס) און קענען אַליין עקס־פלואַטירן. אַיי ביז וואָס־ווען, ווערט ער גופא עקספלוא־טירט — דאָס האָט אים ווייניק געקימערט. דער קאָנ־סערוואַטיוועך געדאַנק, אַז ער דאַרף גיין אין די דרכים פון זיין פאָטער, איז אים אויסגעקומען לאָגישער און צוועקמעסיקער, ווי דער פאָרלייג פון די אָגיטאַטאָרן זיך צו אָרגאַניזירן און קעמפֿן פאַר מענטשלעכערע בא־דינגונגען. איז טאַקע דעריבער ניט געלונגען דער אָרגאַניזיר־פּראָוו און ווייניק אַרבעטער זיינען געווען, וואָס האָבן געפאָלגט דעם רוף פון די אָגיטאַטאָרן.

עס זיינען אָווק קנאַפּע זעקס חדשים און פון ווילנע זיינען דאָן ווידער געקומען קיין ווילקאָווישק (מאי 1896) צוויי בערשטער — אברהם אָלעקסאַנדראָ־וויטש (האָמלער) און אורטשיק. זייער ציל איז געווען צו אָרגאַניזירן די אַרבעטער צום קאַמף פּר אַ 10 שעה־דיקן אַרבעטס־טאָג. כדי צו קענען מיט אַ גרעסערן דערפאָלג פירן די אָקציע צווישן די בערשטער, איז יעדער פון זיי אָנגעקומען אַרבעטן אין אַ באַרשט־פאַבריק. דאָרט איז זיי טאַקע לייכטער געפאָלן די. אָגי־טאַציע און אין אַ קורצער צייט איז זיי געלונגען צו אָרגאַניזירן זיבעציק פּראָצענט פון די בערשטער. עס איז דאָן געשאַפן געווארן אַ פאָך־קאַסע. יעדער אָרגאַני־זירטער אַרבעטער האָט געצאָלט פינף קאָפּיקעס אַ וואָך. דאָס געלט, וואָס איז געזאַמלט געווארן, האָט געזאָלט דינען פאַר די שטרייקערס.

אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די הכנות צו דער ער־שטער סטאַטשקע (שטרייק). באַשלאָסן האָט מען אָנצו־הויבן דעם שטרייק אויף דער פאַבריק פון נ. וו. ווינדז־בערג, וואו ס׳האָבן געאַרבעט 120 מאָן. מ׳האָט באַשלאָסן דורכפירן דעם ערשטן שטרייק אויף דער דאָזיקער פאַב־ריק, ווייל דאָרט האָט זיך געלאָזט בעסער אָרגאַניזירן. אין אָט דער פאַבריק האָט געאַרבעט דער אָגיטאַטאָר אברהם האָמלער. ער איז געווען אָן אָרבעטער־אָגיטא־טאָר אין פולן זין פון וואָרט. אַ מענטש פון אַ יאָר עטלעכע און דרייסיק, ניט פון קליינעם וואוקס, סאָליד אין זיין האַלטונג, ערנסט אין צוגאַנג צו די אָרבעטער־אינטערעסן, צוליב וואָס ער האָט שטאַרק אויסגענומען ניט נאָר ביי די אַרבעטער פון פאַבריק, וואו ער האָט געאַרבעט, נאָר בכלל ביי די ווילקאָווישקער און אויך אָנדערע בערשטער פון סואוואַלקער געגנט. אָן אַרבעטער איז ער געווארן ערשט ניט לאָנג. פריער איז ער גע־ווען גאָר אַ ישיבה־בחור, געלערנט אַלס עקסטערן, דאָן געקומען פון דער שטאָט האָמעל (דערפאַר האָט מען אים געראָפן „האָמלער") קיין ווילנע און געווארן אָן אַר־בעטער. אין ווילנע האָט ער זיך אָנגעהויבן אינטערע־

סירן גלייך מיט דער אומלעגאַלער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער־באַוועגונג און זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די געהיימע קרייזלעך. שפּעטער, ביי דער גרינדונג פון אַלרוסישן יידישן אַרבעטער „בונד", איז אברהם האָמ־לער געווען איינער פון זיינע גרינדער. דער דאָזיקער אַרבעטער־טוער האָט עס אַרגאַניזירט דעם ערשטן בער־שטער־שטרייק.

נאָטירלעך, אויך דער צווייטער אַגיטאַטאָר, אור־טשיק דער בערשטל־מאַכער, איז ניט געשטאַנען מן הצד, כאָטש ער האָט געאַרבעט אויף אַן אַנדער פאַבריק. אויך ער האָט אָנגעפירט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע אין זיין פאַבריק און בכלל ביי די ווילקאָווישקער אַרבעטער. אין דער פאַבריק, וואו אורטשיק האָט געאַרבעט, איז אים אייגנטלעך גאָר ניט אַזוי פֿשוט געווען צו פירן אַן אַגיטאַציע, ווייל דער אַרבעטער־עלעמענט דאָרט האָט זיך געלאָזן שווער אַרגאַניזירן. ניט געקוקט אָבער דערויף האָט ער אַזוי ווייט געבראַכט, אַז אַ גרויסע טייל פון זיי איז אים דאָך געלונגען צו אַרגאַניזירן. כדי ער זאָל קענען אַרבעטן אויף דער פאַבריק, מען זאָל אים ניט אָפּזאָגן, ווייל ער האָט נאָך ניט געקענט גוט דעם פאַך, פלעגן אַנדערע אַרבעטער מאַכן פאַר אים די אַר־בעט, עס אַוועקלייגן אויף זיין אַרבעט־פלאַץ און עס פלעגט הייסן פאַרן מייסטער, אַז ער, אורטשיק, מאַכט עס. אַזאַ איינפלוס האָט דער אַגיטאַטאָר אורטשיק שוין געהאַט אויף די אַרבעטער. און ס׳איז ניט קיין וואונדער. אורטשיק האָט פאַרמאָגט אַן אויסערגעווייניליכן כוח שנעל צו געווינען די סימפּאַטיע פון אַרבעטער. דעם בערשטער, וואָס איז נאָך געווען רוי, האָט אימ־פּאָנירט אורטשיקס אויפטרעטן. קליין געוואקסן, מיט לאַנגע האָר אויפן קאָפּ — אַ כאַראַקטעריסטיש אויס־זען פון אַן אַגיטאַטאָר אין יענער תקופה, — אַ דיקער, אָנגעטאָן אין אַ רויטער רובאַשקע מיט אַ קוטאַזש, פלעגט ער ערגעצוואו אויסן שטאָט אין וואַלד, האַלטן פייערדיקע דרשות פאַרן אַרבעטער־עולם. נאָך דער פאַר־זאַמלונג פלעגט ער ווידער זיך זעצן אין קרייז פון זיינע אַרבעט־קאָלעגן און זינגען מיט זיי אַרבעטער־לידער. באַזונדערס באַגייסטערט פלעגט דער עולם ווערן פון אַרבעטער־ליד:

אין די גאַסן,

צו די מאַסן,

רופט דער פרייהייטס־גייסט...

אורטשיק גופא פלעגט אויך זינגען מיט גרויס הנאה.

מיט אַזוינע פאַרווייילונגען און אינטימע שמועסן איז מען געקומען אַלץ נענטער צום געפֿלאַנטן שטרייק. ווען די אַלע ווילקאָווישקער בערשטער זיינען שוין געווען מער־ווייניקער צוגעגרייט, האָט מען איינמאָל אַ פאַרנאַכט, אין איינעם פון די הייסע יולי־טעג, 1896, צונויפגערופן אין סטאַוו (אַ באָד־אָרט ביי ווילקאָווישק) אַ פאַרזאַמלונג פון די אַרבעטער פון ווינדזבערגס פאַ־בריק. עס האָבן זיך באַטייליקט אַ 70־60 אַרבעטער, מייסטנס יונגע, און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן מאָרגן אָנצוהויבן דעם שטרייק פאַר אַ 10שעהדיקן אַרבעט־טאָג. חוץ מייסטערס און אַ ביסל עלטערע אַרבעטער זיינען טאַקע די איבעריקע אויף מאָרגן ניט געקומען. דאָס איז געווען דער ערשטער אָרגאַניזירטער אַרויסטריט.

דער באַלעבאָס און די מייסטערס האָבן בכלל ניט פאַרשטאַנען דעם כאַראַקטער דערפון. זיי איז נאָך גע־ווען פרעמד דער באַגריף „אָרגאַניזאַציע", „קאַמף". זיי זיינען געווען גלווואוינט, אויב אַן אַרבעטער האָט געהאַט אַ תביעה — אגב, האָבן זיי זיך ניט געקענט פאָר־שטעלן צוליב וואָס אַן אַרבעטער קען האָבן תביעות — פלעגט ער קומען צום באַלעבאָס אָדער מייסטער און פאַרהאַנדלען. אָבער אַ געמיינזאַמע פאָדערונג פון אַ מאַסע, האָבן זיי בכלל ניט פאַרשטאַנען, וואָס דאָס באַ־טייט. באַלד איז זיי אָבער קלאָר געוואָרן, אַז דאָס איז אַ „סטאַטשקע" (שטרייק), וואָס זיי, די שטרייקנדיקע, האָבן בדעה צו פירן אַזוי לאַנג, ביז מ׳וועט ניט נאָכ־געבן זייער פאָדערונג וועגן אַ 10שעהדיקן אַרבעט־טאָג.

אויב אָבער די אַרבעטגעבער איז נאָך ניט געגנוג קלאָר געווען דער באַגריף „סטאַטשקע", איז עס דער־פאַר שוין קלאָר געווען דער צאַרישער זשאַנדאַרמעריע און נאָך דעם זעלביקן טאָג, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער שטרייק, האָבן זיך אויך אָנגעהויבן אַרעסטן. עס זיינען אַרעסטירט געוואָרן אַ 12־10 אַרבעטער. דאָס האָט אָבער די איבעריקע שטרייקנדיקע ניט אָפּגע־שראָקן. זיי האָבן דעם שטרייק ווייטער פאָרגעזעצט, און אויב ערב דעם שטרייק האָבן זיי אַליין נאָך ניט גוט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פון אַ שטרייק, דעם קלאַסן־אונטערשייד, וואר עס שיצט זייערע אינטערעסן און וואר ס׳איז פאַר די אַרבעטגעבער — איז עס קלאָר געוואָרן נאָך דער אַריינמישונג פון דער צאַרישער פּאָליציי. די פאַרביטערונג פון די שטרייקנדיקע האָט זיך דאַן ערשט רעכט פאַרגרעסערט און דאָס איז פאַר זיי געווען די ערשטע דערפאַרונג פון קלאַסן־קאַמף. דאָס איז געווען אַ לעקציע ניט נאָר פאַר די שטרייקנדיקע, נאָר אויך פאַר די אַנדערע אין ווילקאָווישק, וואָס האָבן ניט גע־שטרייקט, אָבער, וואָס האָבן זיך געגרייט דערצו. אַנ־דערש האָבן אָבער וועגן דעם געטראַכט געוויסע בער־שטער־קרייזן פון דער שכנותדיקער שטאָט ניישטאָט. אויפן רוף פון אַרבעטגעבער, ביי וועלכן מ׳האָט גע־שטרייקט, זיינען פון דאָרט גלייך געקומען שטרייק־ברעכער. ניט געקוקט אָבער דערויף, וואָס אין דער פאַבריק האָבן טיילווייז געאַרבעט שטרייקברעכער, האָט אָבער דער ערשטער אָרגאַניזירטער, עקשנותדיקער קאַמף פון די שטרייקנדיקע אַרבעטער געצוואונגען דעם אונטערנעמער נאָך צוויי וואָכן „סטאַטשקעווען", נאָכ־צוגעבן דעם 10שעהדיקן אַרבעט־טאָג. נאָכדעם איז דער 10שעהדיקער אַרבעט־טאָג אויך איינגעפירט געוואָרן אוי־טאָמאַטיש אין אַלע פאַבריקן פון סואוואַלקער געגנט.

אָט דער ערשטער געלונגענער שטרייק איז געווען אַ קאַלאָסאַלע געשעעניש פאַרן יידישן אַרבעטער בכלל

און בערשטער בפרט. דער דאָזיקער שטרייק האָט אויך געפונען אַ הילכיקן אָפּקלאַנג אויף די שפּאַלטן פון דער דעמאָלטדיקער יידישער אַרבעטער־פּרעסע. אין דעם ערשטן נומער פון דער צייטשריפט „יידישער אַרבעטער" איז דעם געלונגענעם שטרייק געווען אָפּגעגעבן אַ סך פּלאַץ. יידישע אַרבעטער פון אַנדערע בראַנשעס, אין דער ערשטער ריי די גאַרבער, ווערן פון דאַן אָן דערמוטיקט, אָרגאַניזירן זיך און הויבן אָן פירן אַ קאַמף צו פאַרבעסערן זייער לאַגע.

פאַר די בערשטער איז אָט דער בערשטער־שטרייק געווען דאָס ערשטע קאַלענדאַר־בלאַט פון קאַמף און אַזוי האָט עס אָנגעהויבן גיין בלאַט נאָך בלאַט, קאַמף נאָך קאַמף, ביז זיי האָבן דערגרייכט אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעט־טאָג און מענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען.

און אַזוי זיינען די בערשטער אין ליטע געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן איינגעפירט אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעט־טאָג אין רוסלאַנד.

זאָל עס פאַרצייכנט ווערן פאַר דער געשיכטע!

ה. סמיט

פאַרשוואונדענע וועלטן

פון דער עכט יידישער סלאָבאָדקע, לעבן קאָוונע, איז נאָר דער נאָמען געבליבן. ניטאָ מער די אַלע שווערע, ברייטפּלייציקע, האַרעפּאַשנע יידן מיט די אונטערגעגאַלטע קאַרקן, צעפּאַטלטע בערד, וועלכע פלעגן זיך קלייבן אין די זונטיקדיקע פּרימאַרגנס אין גרופּעס אַרונטער דער וויליע זיך צו פאַרדינגען און אַוועקלאָזן זיך מיט די ברייטע וואָסערן צו פירן פּליטן. ניטאָ מער די שיינע יידישע טעכטער מיט די הויכע פריזורן, וואָס פלעגן זיך לאָזן יעדן פרימאָרגן אַרונטער צום זאָמד, דורכגיין די שמאָלע געדרייטע וועגעלעך צווישן די פיל געהילץ וואָס איז דאָרט שטענדיק געלעגן, קלאַפן מיט די הויכע קנאַפּל איבער דער לאַנגער הילצערנער בריק, וואָס ווינטער פלעגט מען זי צענעמען און אין פרילינג, וען דאָס אייז פלעגט צעשמעלצן, פלעגט דער קאָוונער גביר איסר־בער וואָלף זי ווידער אויפשטעלן. ניטאָ מער דער אַלטער בית־המדרש, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ בערגל. אַראָפּ־באַרג האָט זיך געשפּרייט די ברייטע וויליע, וואָס האָט פונאַנדערגעטיילט סלאָבאָדקע מיט קאָוונע. עס קלינגען ניט מער די מעלאַנכאָלישע מעלאָדיעס פון אַלטן בית־המדרש, „הוי אמר רבא, הוי אמר אביי!" ניטאָ מער די קצבישע קלויז, וואו די מוסרניקעס פלעגן זיך פאַרקלייבן. ניין אַזייגער ביינאַכט פלעגט מען אַוועקלייגן די גמרות און זיך פאַרטיפן אין די קליינע מוסר־ספרים און זיך גריבלען אין חשבון־הנפש: „אוי רבונו של עולם! מה חובתי בעולמי!" — געווויינט מיט ביטערע טרערן און זיך מתוודה געווען אויף זינד, וועלכע מען איז קיין מאָל ניט באַגאַנגען. ניטאָ מער די קליינע רבי הירשלס ישיבה, וואו הונדערטער יונגע בחורימלעך־יינגלעך, וואָס זייער מאַמעס מילך האָט נאָך ניט אָפּגעטריקנט אויף זייערע ליפּן און וועלכע האָבן פאַרלאָזן וואַרעמע נעסטן און געקומען שווימען אין דעם טיפן ים־התלמוד זיך חקירהן אין מה למעלה און מה למטה, — ניטאָ מער דאָס אַלץ. אין דעם אַלטן בית־מדרש און אין קצבישער קלויז און אין רבי הירשלס ישיבה זיינען די פענצטער אויסגעבראָכן און ביינאַכט וואָיען דאָרטן היימלאָזע הינט.

אַ סך יאָרן זיינען שוין אַוועק, אָבער אַלץ שטייט נאָך אַזוי לעבעדיק פאַר מיינע אויגן, ווי היינט וואָלט דאָס פאַסירט. דאָס איז געווען אין דעם אָנהויב פון דעם איצטיקן יאָרהונדערט. מיין קליין ליטוויש שטעטל איז געווען צו ענג פאַר מיר, צו אַ גרויסער ישיבה האָט מיך געצויגן. צווויי טעג און צווויי נעכט זיך געשלעפּט מיט פורן, מיט בוידן און אָנגעקומען צוערשט אין קאָוונע, איבערגעשלאָפן ערגעץ אויף אַ באַנק. די בריק, וואָס פירט פון קאָוונע צו סלאָבאָדקע, איז געווען אָפּגענומען, ס׳איז געווען באַלד נאָך פּסח. איז מען געפאָרן מיט שיפלעך, צווישן די גרויסע קריעס, וואָס האָבן זיך געטראָגן איבער דער ברייטער ווילייע. אָנגעקומען אין דער ישיבה. געווען איז אַ ליכטיקער, זוניקער טאָג. די שטאָט האָט געשוויבלט מיט „רעקרוטן", פּריש־אָנגעקומענע ישיבה־בחורים. געריידט האָבן זיי אויף פאַרשיידענעם יידיש. איך בין געקומען מיט אַ בריוול פון שטעטלשען רב. מען האָט מיך פאַרהערט, און אָנגענומען בייַ רבי הירשלען אין דער פינפטער כיתה. מיין פאַרמעגן, זייער אַן אָרעמער, מ׳שטיינס־געזאָגט, — וואָס האָבן מיר מיינע טאַטע־מאַמע געקענט מיטגעבן? זייער דלות? איך האָב אויך בייַ זיך געהאַט אַן אָדרעס צו אַ ווייטן קרוב און דער קרוב מיינער איז געווען אַ שמש אין דער קברנישער קלויז און טאָקע אין אַ זייטיק שטיבל פון קלויז האָט ער מיט זיין פאַמיליע געהאָט זיין דירה. מען האָט מיך אויפגענומען גאָנץ קאַלט, דאָך האָט מען מיך איינגעלאָדן דעם ערשטן שבת צו עסן בייַ זיי. דאָס איז געווען מיין ערשטער שבת אין דער פרעמד.

וואו וועסטו שלאָפן? — האָט מען מיך געפרעגט.
איך האָב געקוועטשט מיט די פלייצעס. האָט די מאַמע
דיר מיטגעגעבן אַ קישעלע? יאָ, איך האָב. טאָ ברענג
דאָס אַהער, דו וועסט שלאָפן אין קלויז. אַז איך האָב
דאָס שפּעטער דערציילט אַנדערע ישיבה בחורים, האָט
מען מיך מקנא געווען. אַזאַ גליק! אַזאַ גליק!

די ערשטע נאַכט האָב איך מיר געמאַכט מיין גע־
לעגער, — האָרט צו דער וואַנט צוגעשטעלט נאָך אַ
באַנק, — אַוועקגעלייגט מיין קליין קישעלע וואָס די
מאַמע האָט מיר מיטגעגעבן, זיך צוגעדעקט מיט מיין
קאַפּאָטקעלע איבערן קאָפּ, ווייל איך האָב מורא גע־
האַט צו קוקן אין דער פינצטערער קלויז מיט די
גרויסע פענצטער, באַלויכטן נאָר מיט אַ געלער וואַק־
סענער יאָרצייט־ליכט — דאָס ערשטע מאָל אין מיין
לעבן געשלאָפן אַליין. ביי טאַטע־מאַמע בין איך גע־
שלאָפן, ווי עס זינגט זיך ביי אַ. רייזען: „אַ געזינט
זאָלבאַכט און בעטן נאָר צוויי", — און דאָ אַזאַ פּוסט־
קייט, אַזאַ אומעט, אַליין אין דער קברנישער קלויז!

מיין פריינט, דער שמש, האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז
אויפֿשטיין מוז איך פֿאַר זעקס אַזייגער, ווייל זעקס
אַזייגער דאָוונט מען שוין דעם ערשטן מנין און מיין
קישעלע, האָט ער מיר אָנגעוויזן, וועל איך מוזן האַלטן
אין דעם קליינעם הייזל אויפגעקלאָפּט פון ברעטער
אויפן הויף, וואו מען האַלט דאָס טהרה־ברעט מיט
דעם ארון.

ווי נאָר איך האָב אַריבערגעצויגן דאָס קאַפּאָטקעלע
איבער מיין קאָפּ, האָב איך באַלד דערהערט, ווי מייז
גריזשען די חלבענע ליכט. לאַנג־לאַנג האָב איך גע־
ווויינט, געהאָט רחמנות אויף זיך אַליין און בין אַזוי
איינגעשלאָפן. אַז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין
געווען גוט ליכטיק. אַן עלטערער ייד איז שוין געזעסן
און געזאָגט תהילים. איך האָב זיך שנעל אָנגעטאָן, זיך
געוואַשן ביים כיור און אַוועק אין דער ישיבה. איך
האָב מיר ביסלעכווייז געמומען צוגעוואוינען צו דער
טונקעלער קלויז מיט די יאָרצייט־ליכט און מיט דער
האַרטער באַנק. נאָר איינמאָל אין אַ נאַכט, בעת אין
דרויסן האָט גערעגנט, געדונערט און די בליצן האָבן
באַלויכטן די גרויסע פענצטער, האָב איך מיט אַ צי־
טער פלוצלונג דערהערט, אַז איבער מיר ביי דער
וואַנט, וואו עס זיינען דאָ די פענצטערלעך פון דער
וויבערשער שול, גייט מען אַרום הין און צוריק. איך
האָב ניט קיין מורא געהאַט פאַר מתים אַדער שדים,
נאָר איך האָב יאָ מורא געהאַט פאַר משוגעים. אין
סלאָבאָדקע פלעגן זיך אַרומדרייען עטלעכע משוגעים,
וואָס פאַר זיי האָב איך געהאַט אַ מין איינגעבאָרענע
שרעק. מיין פאַנטאַזיע האָט געאַרבעט — אָט וועל איך
אַ קוק טאָן צום פענצטערל און אַ קאַפּ מיט לאַנגע האָר,
מיט ווילדע ברענענדיקע אויגן וועט מיך אָנקוקן און
זיך צעלאָכן מיט אויסגעשטשירעטע ציין. מיין ערשטער
געדאַנק איז געווען זיך שטיל אָנטאָן און אַנטלויפן,
אָבער וואוהין? און וואָס וועט זיין מאָרגן? איך בין גע־
לעגן איינגעגראָבן מיטן קאָפּ אין קישעלע און אויס
רחמנות צו זיך אַליין געכליפּעט. נאָר אָט האָב איך
דערהערט ווי אַ שטימע רעדט צו מיר:

— שרעק זיך ניט, יינגעלע, מען וועט דיר גאָרניט
טאָן, שלאָף! שלאָף!

אויף מאָרגן אַז איך האָב דאָס דערציילט מיין
פריינט, דעם שמש, האָט ער געלאַכט, דאָס איז גע־
וען...— האָט ער אָנגערופן אַ נאָמען פון אַ גנב, —
שטענדיק אַז ער באַגנבעט ערגעץ, קומט ער זיך באַ־
האַלטן אין דער וויבערשער שול. אָבער איך האָב גע־
פילט אַ וואַרעמע דאַנקבאַרקייט צו דעם גנב, אַז אַפילו
איצט, נאָך אַזוי פיל יאָרן, טראַכט איך מיט דאַנקבאַר־
קייט וועגן אים. מיין פריינט, דער שמש, האָט מיר דער־
לויבט, איך זאָל זיך צונעמען אַ צווייטן צו שלאָפן מיט
מיר אין קלויז — עס זאָל מיר זיין פריילעכער. קיין
בעלנים האָבן אויף דעם ניט געפעלט. איך האָב אויס־
געקליבן אַן אָרעמען דערשלאָגענעם יונגן בחורל, וואָס
איז אין דער ישיבה געזעסן לעבן מיר, אַן אויסגעדאַר־
טער, אַ פאַרפינצטערטער. איך האָב אים קיינמאָל ניט
געזען לאַכן. די אויגן שטענדיק אַרונטערגעלאָזן, ביים
לערנען האָט ער שטיל געברומט ווי אַ קראַנקע טויב.
איך האָב זייער רחמנות געהאַט אויף אים, זיך געבעטן
ביי אים אַ סך מאָל ער זאָל גיין מיט מיר אין שטאָט,
אין קאָוונע אויפן „נייעם פּלאַץ", אין שטאָטישן גאָרטן,
וואו עס שפּילט מוזיק, וואו עס איז פריילעך, אָבער
ער האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ אויף ניין. אָט דעם דער־
שלאָגענעם נפש האָב איך אויסגעקליבן פאַר מיין מיט־
שלאָפער אין קלויז. קיין פריילעכקייט האָט ער מיר
ניט געבראַכט, ווייל ביינאַכט פלעגט ער זיך אַריינ־
גראָבן אין אַ מוסר־ספרל, ווויינען און זיך מתוודה זיין
מיט ביטערע טרערן. נאָר איינמאָל ביינאַכט האָב איך
מיך אויפגעכאַפּט, איך גיב אַ קוק, ער איז ניטאָ. ער
פלעגט שלאָפן צופוסנס פון מיר. ביים עמוד האָט, ווי
געווויינלעך, געברענט אַ יאָרצייט־ליכט. ערשט ער זיצט
ביי דער ליכט און איז אין עטוואָס פאַרטאָן. איך האָב
מיך שטיל אַרונטערגעכאַפּט פון מיין געלעגער, צו־
געגאַנגען שטילערהייט — איך זע ווי ער שאַרפט אַ מע־
סער. אַ געדאַנק איז מיר גלייך דורכגעלאָפן, אַז דער
מרה שחורהניק וויל זיך קוילען, איך האָב אים אַ רוף גע־
טאָן ביים נאָמען, ד. ה. ביי זיין שטעטלשן נאָמען, ווייל
פּערזענלעכע נעמען האָבן ניט עקזיסטירט. אַזוי ווי ער
איז געווען פון זאַגער, האָב איך אים גערופן „זאַגע־
רער". ער האָט געקוקט אויף מיר מיט אַזעלכע משוגענע
אויגן, אַז איך האָב פון שרעק מער ניט געקענט ריידן
און האָב זיך פונאַנדערגעווויינט. שלוכצנדיק האָב איך
זיך געבעטן ביי אים ער זאָל דאָס ניט טאָן און ער
האָט מיר אַוועקגעגעבן דאָס מעסער.

וואָכן פון שלאָפלאָזע נעכט זיינען פאַר מיר דורכ־
געגאַנגען. איך האָב אים געהיט, אָבער איין נאַכט איז
ער ניט געקומען שלאָפן. איך האָב געהאַט אַ פאַרגעפיל,
אַז עטוואָס שרעקלעכס האָט מיט אים פּאַסירט. אַז איך
בין אינדערפרי געקומען אין דער ישיבה, האָט זיך
דאָרט געטומלט. קיינער האָט ניט געלערנט, מען האָט

געריעדט פון דער פאַסירונג. מען האָט געפונען דעם „זאַגערער" אַ געהאַנגענעם אין דעם בית הכיסא פון דער ישיבה.

דער זומער איז אויך אַוועק, איך האָב געענדיקט רבי הירשלס ישיבה און אַריבער אין אַלטן בית־מדרש. אין יענער צייט איז דער אַלטער בית־מדרש געווען דער צענטער פון דער מוסר־באַוועגונג. דאָ פאָדערט זיך אַביסל לענגער אויף דעם זיך אָפצושטעלן. אין דער ליטע האָט חסידות קיינמאָל ניט געשלאָגן קיין טיפע וואָרצלען. דאָס חסידות האָט געקענט געבאָרן וועלן, געדייען און וואַקסן אין מאָלדאַוויע, אין וואָלאַכיע, אין פוילן און גאַליציע, וואו די נאַטור איז ריין, פאַרמאָגט פרוכט־באַרע פעלדער, בערגיקע לאַנדשאַפטן, געדיכטע וועל־דער, מענטשן פשוטע און געזונטע. וואו עס הערשט טרוי־ער איז גאָט ניטאָ, פריילעך דאָרף זיין, — ניטאָ קיין יחסנים, כל ישראל חברים. האָסטו זאָרג, דאגות־פרנסה, צרות פון קינדער, כאָפּ זיך אַריבער צום רבין און ברוב עם וועסטו אַן אַלץ פאַרגעסן. „אין השכינה שורה מתוך עצבות". פריילעך זיין! אָט די לערע האָט זיך קיינמאָל ניט געקלעפט צום ליטווישן יידנטום.

די רבנים אין דער ליטע האָבן געפירט מלחמה קעגן חסידות. ליטע מיט אירע פלאַכע ארעמע פעלדער, מרה־שחורהדיקער נאַטור איז ניט געווען קיין גינסטי־קער פלאַץ פאַר חסידות. דערפאַר האָט דאָרט געפונען אַ באָדן אַ נייע באַוועגונג — דער „מוסריזם". צום גרויסן עולם, צו עמך זיינען די אידעאַלאָגן ניט דערגאַנגען. צוערשט זיינען זיי געגאַנגען צו די ישיבות. דער „מוסריזם" האָט געלערנט עצבות, טרויעריקייט, דאָס לעבן איז אַן עמק־הבכא, אַ פרוזדור צום עולם האמת, טאָ רייניק זיך, פייניק זיך, מאַך זיך פאַרטיק צום עולם האמת דורך סיגופים, דורך פאַרטיפן זיך אין מה למעלה און מה למטה.

לעצטנס אידעאַליזירט מען שטאַרק די מוסר־באַ־וועגונג אין ליטע. לויט מיין באַשיידענער מיינונג, איז מען ניט וויניק מגזם. זיכער האָט די מוסר־שיטה פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער גייסטיק געשטאַרקט און מא־כאַליש דערהויבן אירע אַנהענגער אָבער אין דער האָר־טער ווירקלעכקייט איז די באַוועגונג פון מוסר ניט תמיד געווען אין איינקלאַנג מיט דער תורה פון מוסר.

ס׳געדענקט זיך מיר:

שבת פאַרנאַכט, די זון האָט זיך שוין טובל געווען אין דער וויליע. דער שבת־פאַרנאַכטיקער אומעט פאַר־שפרייט זיך אין גרויסן הויף פון רבי הירשלס ישיבה, וואו עס שטייט אַ גרויסע געבוידע, ספּעציעל געבויט צו לערנען מוסר. דער הויף איז אַרומגעצוימט מיט אַ גרויסן פאַרקן, קיין פרעמד מענטשלעך אויג זאָל ניט אַריינקוקן. אָט דאָרט לערנען מוסר הונדערטער בחורים יינגערע, עלטערע, קלייבן זיך צוזאַמען, מען שטייט צו־נויפגעפרעסט, די לאָדן פאַרמאַכט, שטאָק־פינצטער. דער שבת־פאַרנאַכטיקער טרויער וואַקסט און ס׳איז שטיל ווי פאַר אַ גרויסן שטורעם. און איינער, צי דאָס איז דער משגיח צי דאָס איז אַן עלטערער בחור, וואַרפט אַרויס אַ רוף „לב טהור ברא לי אלוהים", אַ צווייטער כאַפּט אונטער, אַ דריטער, אַ פערטער. עס ווערט באַלד אַן אַלגעמיין געשריי „לב טהור ברא לי אלוהים". די וואָס שטייען ביי די וועגט קלאַפן זיך די קעפּ אָן דער וואַנט. אַז דער עולם ווערט אויסגעשעפּט, עס ווערט שטיל, וואַרפט איינער אַרויס אַן אַנדער רוף און ווידער אַ געשריי און ווידער אַ היסטעריע. שפּעט ביינאַכט דאַוונט מען מעריב.

די צייט פון לערנען איז געווען אַ גאַנצע וואָך ביז ניין אַזייגער ביינאַכט. דאָן פלעגט דער משגיח נאָטע הירש אַ קלאַפּ טאָן אויף זיין שטענדער און אויסרופן: זמן המוסר! מען פלעגט אַוועקלייגן די גמרות און זיך נעמען צו די קליינע מוסר־ספרימלעך. די זעלביקע גע־שרייען, דער זעלביקער יאָמער פלעגט זיך איבער־חזרן יעדע נאַכט. איין פאַרנאַכט האָבן זיך צוזאַמענ־גענומען קליינע גרופּקעס בחורים און האָבן באַשלאָסן, אַז ווען ס׳וועט קומען די צייט און דער משגיח וועט אַ קלאַפּ טאָן „זמן המוסר", זאָלן זיי זיך ניט צוהערן. מען זאָל האַלטן אין לערנען, אָבער דער אויסגע־קליגטער נאָטע הירש האָט זיך וועגן דעם פון זיינע מקורבים באַצייטנס דערוואוסט און באַשלאָסן דעם „בונט" צו אונטערדריקן, און אויב נויטיק זאָל מען באַנוצן געוואַלד־מיטלען.

נייַן אַזייגער ביינאַכט האָט ער ווי געווייַנטלעך אַ קלאַפּ געטאָן אין זיין שטענדער און אויסגערופן „זמן המוסר", אָבער אַ היפּשע טייל פון די ישיבה־בחורים האָבן העכער אויפן קול געגומען לערנען. דאָס האָט אַרויסגערופן דעם צאָרן פון די מוסרניקעס און זיי האָבן געפרובירט מיט געוואַלד אַרויסרייסן פון די מורדים די גמרות. ס׳איז געוואָרן אַ טומל, דער משגיח נאָטע הירש, וועלכער האָט פאַרויס געוואוסט פון דער פאַרשווערונג, האָט זיך צוגעגרייט מיט „שטאַרקע". אין דער ישיבה זיינען אויסגעוואַקסן געזונטע סלאָבאָדקער „קאָנזשאַרטניקעס" און האָבן געוואָלט אַרויספירן די ווי־דערשפּעניקע. גמרות מיט שטענדערס האָבן געגומען פליען אין דער הויך, קולות ביזן הימל. שווער צו זאָגן, אַז דאָס זיינען געווען געדונגענע שלעגער אָדער סתם גראָבע יונגען, וועלכע זיינען געקומען זיך אָננעמען גאָטס קריוודע. די „שטאַרקע" האָבן אָבער געזיגט. צענדליקער צעשלאָגענע האָט מען אַרויסגעוואָרפן פון בית מדרש. אין דרויסן האָבן זיך גלייך פאַרמירט גרו־פּעס מיט דעם געשריי: צום קאָוונער רב, רבי הירש־לען, (אַ זון פון ר׳ יצחק אלחנן ז״ל), ווייל אָלע האָבן געוואוסט, אַז ער איז אַ קעגנער פון דער מוסר־באַוע־גונג. שפּעט ביינאַכט האָט אַ קאָמיסיע מיט צעריסענע און אויך פאַרבלוטיקטע קליידער אָנגעקלאָפּט אין ר׳ הירשלס טיר. זיין איבערראַשונג איז געווען אַ געוואַל־דיקע. אַז ער האָט אויסגעהערט, וואָס ס׳האָט פאַסירט און געזען די צעמזיקטע בחורים, איז ער אַרומגע־גאַנגען איבערן הויז, געבראָכן די העכט, געריסן צו זיך „מען האָט אייך געשלאָגן, די בעסטע יידישע קינ־דער געשלאָגן", ער האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אויף אַ שטול און זיך פונאַנדערגעווויינט. ס׳האָט ניט געגומען

לאַנג, אַן אסיפה פון 15 רבנים זיינען זיך צוזאַמענגע־
קומען אין קאָוונע. דער גאַנצער ענין איז אויסגעפאָרשט
געוואָרן. די גאַנצע מוסר־באַוועגונג איז אַלזייטיק באַ־
טראַכט געוואָרן און דער באַשלוס פון די רבנים איז
געווען, אַז די גאַנצע פירערשאַפט מוז אַרויס פון אַלטן
בית מדרש. דער אַלטער בית מדרש האָט געקראָגן אַ
נייעם נאָמען „כנסת יצחק", אַ נאָמען נאָך רבי יצחק
אלחנן, די מוסרניקעס זיינען אַוועק אין קצבישער קלויז.

וואָס די רעזולטאַטן זיינען געווען, נעמט זיך דער
שרייבער פון די שורות ניט אונטער צו באַשרייבן, ווייל
נאָך דער פאַסירונג איז ער אַוועק פון ביידן — סיי פון
די מוסרניקעס, סיי פון דער ישיבה.

ב. צ. גאָלדבערג

דריי מאָל ליטע

דאָס ערשטע מאָל ליטע

דאָס ערשטע מאָל ליטע, די ליטע פון מיין קינד־
הייט, ליגט מיר אין זכרון ווי פאַרוויקלט אין אַ נעפּל.
עס געדענקט זיך יאָ און עס געדענקט זיך ניט, אָפּטמאָל
קומט עס פאָר ווי אַ חלום, און אָפּטמאָל ווי פון אַן אַלט
בוך אויסגעלייענט, אָדער ווי אַ פאַנאַראַמע וואָס איר באַ־
טראַכט, ווען עס הויבט קוים אָן צו שאַרפען אויף טאָג.

פון מיין געדעכעניש וואַקסט אַרויס אַ קליין שטע־
טעלע (אָלשאַן), וואָס פאַרמאָגט בלויז צוויי גאַסן, איינע
אין דער לענג און די צווייטע אין דער ברייט, און נאָר די
וואָס אין דער לענג איז ברוקירט. די צוויי גאַסן שניידן
זיך איבער אין מאַרק, וואָס איז האַלב־קיילעכדיק, אַ ביסל
באַרג־אַרויף און ניט ברוקירט. פון איין זייט מאַרק —
אַ ריי קראָמען, פאַטש דעם פלויט פון גאָרטן, ווו עס
געפינט זיך דער קלויסטער, די צווייטע זייט מאַרק —
אַרומגענומען פון יידישע הייזער. דורך אָט די צוויי גאַסן
גייט דער קאָמערציעלער קאָנטאַקט פון שטעטל מיט די
פיר זייטן פון דער וועלט.

אויסער דעם זיינען דאָ נאָך אַ פאָר געסלעך, אַ
קוואַרטאַל, צי צוויי די לענג, וואָס לאָזן זיך אויס אין
גאָטס גרינער וועלט פון פעלד און גאָרטן. איין געסל
אַזאַ, פאַרביי דעם טייכל, פירט צו די דריי יידישע אינ־
סטיטוציעס פון שטעטל: צום בית־מדרש, הקדש און
מרחץ. אַלע דריי אַלטע, אינגעבויגענע און אָפּגעלאָזטע.

וואָס האָבן געטאָן די יידן אין שטעטל? דאָס וואָס
די יידישע לייענער פון מיין דור געדענקען. קרעמעריי די
הויפט־פרנסה: קליינע קרעמלעך, אָן פענצטער, בוד־
קעס, אייגנטלעך, מיטן ביסל סחורה, וואָס מען האָט
געבראַכט פוןווילנע — מיט דער פור. וואַרשטאַטן, אָדער
מאַסטערסקייעס — אַ צווייטע הויפט־פרנסה, פאַרשיי־
דענע וואַרשטאַטן — קליינע, וואו דער באַלעבאָס אַליין
האָט געאַרבעט מיט זיינעם אָדער מיט אַ פּרעמד יינ־
גלע. גרעסערע וואַרשטאַטן, וואו דער באַלעבאָס האָט
געהאַלטן עטלעכע העלפער, בחורים צי מיידלעך, —
וועמען די עלטערן פלעגן „אָפּגעבן" צום באַלעבאָס אויף
אַ צוויי־דריי יאָר. דאָס ערשטע יאָר איז דער לערן־
יינגל געווען מער דינסט ווי בעל־מלאכה: געזעלימט די
שטוב, געהאָלפן ניאַנטשען דעם באַלעבאָס׳ קינדער, און
זיך צוגעקוקט וואָס מען טוט „ביים טיש", בעת דער אַר־
בעט. פאַר דעם האָט דער באַלעבאָס געגעבן עסן און
עטלעכע רובל אַ יאָר.

אַנדערע פרנסות: בעיקר, קצבים, בעדער, מלמדים
און — יידן אין מאַרק, פאַר וועמען איך וויל זיך דאָ
איינשטעלן אַ ביסל. אויף אָט די הענדלער האָט מען
אויסגעטראַכט אַ בלוט־בילבול, אַז זיי זיינען געווען
פוסט־און־פאַסטניקעס, „דאַרמאָיעדן", פאַראַזיטן, אומ־
פראָדוקטיוועס מענטשן. דאָס געפיל צו אָט דעם עלעמענט
האָט דאָס געטריבן דעם יידן פון יענע דורות צו וועלן
קאָלאָניסטן אָדער ווי אַנדערש זיך צו פראָדוקטיוויזירן.
צוויי דורות יידן האָבן אָפּגעלעבט מיטן כישופוואָרט:
„פראָדוקטיוויזאַציע".

זיינען יענע יידן טאַקע געווען אומפראָדוקטיוו?

זיין פראָדוקטיוו הייסט ניט דווקא באַשאַפן דעם
פראָדוקט. עס קען אויך הייסן פאַרשפרייטן דעם פרא־
דוקט. די פויערטע אין דאַרף האָט געהאַלטן הינער, צו־
נויפגעקליבן זייערע אייער, און געבראַכט אַ פאָר טוץ
אין שטאָט אַריין אויפן מאַרק. דאָס איז געווען „פראָדוק־
טיוו". און וואָס ווייטער?

ווי וואָלט געווען, וועט עס דרייען זיך ניט אַרום
קיין יידן אויפן מאַרק, וואָס קויפן צונויף אָט די
אייגצלנע טוצן אייער, שטעלן זיי צונויף אין שאָקן
אייער, און שיקן זיי אַוועק אין דער גרויסער שטאָט?
וואָס וואָלט די פויערטע געטאָן מיטן איבעריקן טוץ
אייער? און ווי אַזוי וואָלט די שטאָט געהאַט אייער
צום אָנבייסן?

איז אָט דער קליין־האַנדל אויפן מאַרק — ניט נאָר
מיטן טוץ אייער, נאָר אויך מיט אַ זעקעלע תבואה,
צי אַ קעלבל, וכדומה — ניט געווען אונטער יענע
אומשטענדן אַ פאַזיטיוע און נויטיקע סאַציאַלע פונק־
ציע?

הייַנט איז ניטאָ קיין יחוס ביי אונדז צווישן די
דריי עקאָנאָמישע פונקציעס: פראָדוקציע, פאַרשפּריי־
טונג און באַדינונג. מיר האַלטן אַלע פאַר גלייך נויטיק.

אמת, עס זיינען געווען צופיל הענדלער פאַרן זעלביקן זעקל תבואה. מאַכט דאָס אַבער די עצם־פונקציע פון הענדלער פאַר אומנויטיק און פֿאַראַזי־טיש? ווי איז, אַז עס געפינען זיך צופיל אַרבעטער אין שטאָט, און עס הערשט אַן אַרבעטלאָזיקייט, איז דעריבער דער אַרבעטער אַ ניט־פֿראָדוקטיווער מענטש?

אָבער ניט דאָס בין איך אויסן.

לאָמיר זען וואָס נאָך געדענקט זיך פון דער אַמא־ליקער קליין שטעטלדיקער ליטע:

קיין רוסישע „שקאָלע" איז אין שטעטל ניט געווען, די יידישע קינדער וואָלטן סיי־ווי אין אַזאַ ניט געגאַנגען. יינגלעך זיינען געגאַנגען אין חדר ביז קענען „אַ לייענען", דאָס הייסט: אַליין לערנען אַ בלאַט גמרא. די, וואָס האָבן געוואָלט לערנען ווייטער, זיינען אַוועקגעפֿאָרן אין דער ישיבה אָדער אין אַנדער שטעטל, וואו מען האָט סתם געלערנט אין בית־מדרש. אַחוץ דעם איז מען געגאַנגען צו אַ יידישן לערער, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אָן אַ היטל, מיט אַ „לינייקע" אין האַנט, און געלערנט מיט קינדער שרייבן יידיש און חשבונען, אין די העכערע קלאַסן — אַפֿילו געלערנט רוסיש. די „לינייקע" האָט ער געהאַלטן מיט דעם צו געבן דעם שילער איבער דער דלאָניע, אויב ער האָט ניט געהעריק אַריינגעשריבן אין דער „טעטראַד" (העפט).

בחורים און מיידלעך האָבן ניט געטאָרט אַרומגיין צוזאַמען, סיידן חתן־כלה. די יוגנטלעכע פון די צוויי געשלעכטער האָבן זיך געטראָפן שימחת־תורה אין שול צו הקפות, דאָס אינציקע מאָל וועז אַ וויבערישער פוס האָט אַריבערגעטראָטן די שוועל פון בית־מדרש בעתן דאָוונען; אָדער מען פלעגט זיך טרעפן מיט אַן אויס־רייד ענישׁ, למשל: אַ שוועסטערס אַ חברטע איז געקומען אין שטוב. צווישן דער סאַמע פֿאַרשייטער יוגנט, — פלעגן די מיידלעך גיין עטלעכע צוזאַמען און די יינגלעך עטלעכע צוזאַמען, און מען פלעגט זיך איבערוואַרפן מיט אַ וואַרט — דאָס הייסט: די בחורים פלעגן וואַרפן די וועדטער און די מיידלעך האָבן אַרויפגעלאַכט.

קיין טעאַטער איז אין שטעטל ניט געווען, און איך געדענק ניט, אַז עס זאָל וועז אַזוינס האָבן גאַסטראָלירט. אויפן מאַרק פלעגן זיך אָבער אַמאָל באַווייזן אַ פּאָר קונצנמאַכער, און איינער פון זיי האָט געטראָגן אַ באַ־ראַבאַן אויפן רוקן, אין וועלכן ער פלעגט פּוקן מיט אַ מאַכענאַציע, וואָס איז געווען צוגעבונדן צו זיין שוך מיט אַ שטריקל. זיי זיינען געווען אַקראָבאַטן פון צירקס אונטערוועלט־טיפּ. קיין צייטונג איז אין שטעטל ניט אַריינגעקומען, נאָר ביכער האָבן זיך יאָ ביי וועמען גע־פונען. עס האָט זיך שוין געטראָגן אין דער לופט דער רעוואָלט קעגן קיסר, און אין די גרעסערע שטעט זיי־נען שוין פֿאָרגעקומען „סטאַטשקעס", סטרייקס, הייסט עס.

עס האָבן זיך שוין געפונען אין שטעטל בונדיסטן מיט פּע־פּע־עסניקעס און עס־עסניקעס, אָבער נאָך אַלץ בסוד סודות. עטלעכע מיידלעך ביי אַ חברטע אין הויז; עטלעכע יינגלעך צוזאַמען אין דרויסן שפּאַצירן; זעלטן וועז אַלע צוזאַמען אַ שבת־נאַכמיטאָג אין אַ וויגקל פון וואַלד הינטערן שטאָט, געהיים שבגעהיים, מיט יינגלעך־שומרים אויפן וועג, אָנצוזאָגן די פֿאַרזאַמלטע טאָמער „קומט" וועד.

פֿאַרן יינגל וואָס האָט ניט געוואָלט לערנען איז אין שטעטל ניט געווען וואָס צו טאָן, סיידן ער ר׳ט געוואָלט לערנען אַזאַ מלאכה וויי שנייידעריי אָדער שוסטעריי. קיין מער קאַמפּליצירטער פּאַך איז אין שטעטל ניט גע־וועז, און סתם באַשעפטיקונג אוודאי ניט. איז די יוגנט אַרומגעגאַנגען פוסט און פּאַס. די האָפענונג איז געווען אַוועקצופֿאָרן — קיין סמארגאן צו גאַרבעריי אָדער צו אַן אַנדער קוואַליפּיצירטן פּאַך, קיין ווילנע — אויף עפּעס העכערס. אָדער גאָר קיין אַמעריקע.

פֿאַרן קיין אַמעריקע איז געווען אי אַ גליק אי אַ טראַגעדיע. אַז עמעצער איז אַוועקגעפֿאָרן קיין אַמעריקע, האָט מען אים אַרויסגעלאָזן מיט געוויין וויי צו אַ לוויה. אַז דער מאַן איז געווען אין אַמעריקע, האָט שוין די פרוי אין שטעטל געהייסן „די אַמעריקאַנקע" און די קינדער — „די אַמעריקאַנער".

אָט אַזאַ „אַמעריקאַנער" בין איך געווען נאָך איידער איך בין אַלט געוואָרן צען יאָר. אפשר דערפֿאַר געדענקט זיך מיר אַזוי ווייניק פון שטעטל, בפרט וען די פּא־מיליע אונדזערע איז געווען ניט אַן איינגעוואָרצלטע אין שטעטל, נאָר אַן אַריינגעפֿאָרענע. און אָט דאָס אַליין איז אויך אַ שטיק ליטע:

דער טאָטע איז געווען גאָר אַ דינאַבורגער (דווינ־סקער), אַ זון פון איצע נאָטע דעם סופר, וואָס איז געווען אַ באַקאַנטע און מערקווירדיקע פיגור אין זיין צייט. די מאַמע איז געווען אַ געדרעוויצערין, די טאָכטער פון גע־דרעוויצער רבי (טאַקע רבי, ניט רב), וועלכער איז גע־וען פֿאַרבונדן מיטן „פּתחון תשובה" פון אוטיאַן. וען זיי האָבן חתונה געהאַט האָט דער טאָטע געהאַט סמיכה פון אַזעלכע ווי ר׳ מאיר שימחה פון דווינסק און ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי פון ווילנע (אגב, אַ קרוב פון דער מאַמען). אָבער קיין רב האָט ער ניט געוואָלט זיין, און איז בעסער געוואָרן אַ שוחט. מיט וואָס איז אַ שוחט בעסער פון אַ רב, וויייס איך ניט. אָבער אויך מיט דער שחיטה האָט ער זיך ניט אינגעלעבט. דערפֿאַר אָפּנים איז ער געווען שוחט אין עטלעכע שטעט, און איינמאָל האָט אים אַ באַוואוסטער ספרדישער רב, ר׳ חיים חזקיהו מדיני, אַרויסגערופן אין אַן אָרט ערגעץ אין קאַווקאַז — און איך האָב נאָך געקענט אויסוואַקסן אַ טשערקעס מיט אַ קינזשאל. דער טאָטע האָט זיך אָבער ניט געקענט באַשליסן זיך צו באַזעצן צווישן יידן, וואָס זיצן אויף אַ פעל, עסן מיט די הענט, און קושן דעם „חכם" (אים, הייסט עס) די פינגער נאָכן דאַוונען...

מיט אַ סך יאָרן שפּעטער איז מיר אויסגעקומען צו לייענען ראַמאַנען פון לעבן פון די גייסטלעכע אין אַמע־ריקע, באַזונדערס פון די מעטאָדיסטישע גלחים. האָב איך געזען, אַז אויך זיי האַלטן זיך לאַנג ניט אויף אַ שטעלע, און פֿאַרן אָפּט אַריבער פון איין שטאָט אין אַ צווייטער, און נאָך אין אַנדערע פּרטים האָב איך באַמערקט ענלעכ־

קייט, ווי, למשל, דאָס קלייניע שכירות, דאָס באַדערפּ־ניש צו פירן דעם שטאָט פון אַ רייכערן קרייז, און וואָס די קינדער מוזן זיך אויפפירן בעסער, ווינציקסטנס אין די אויגן פון דער וועלט, ווי די קינדער פון די באַלעבאָטים.

די פּסיכאָלאָגישע באַזע פון דער אַמאָליקער ליטע איז געווען אַלצייטיק, אָבער די אומשטענדן, די סביבה, זיינען געווען מיטלאָלטערלעך, ווי מיט אַרום הונדערט יאָר פריער אין מערב־אייראָפּע.

דאָס צווייטע מאָל ליטע

דאָס צווייטע מאָל ליטע, די ליטע פון סוף 1921, געדענק איך שוין אַ סך בעסער, און עס איז פאַרשטאַנ־דלעך. איך בין דעמאָלט ניט נאָר געווען אַ זעכצן־זיבעצן יאָר עלטער, נאָר איך בין אויך אַרומגעפאָרן ספּעציעל צו זען און צו פאַרצייכענען.

פאָר אָט דער צייט האָט אַ סך פּאַסירט מיט מיר.

ווי אַ סך אַנדערע קינדער־אימיגראַנטן וואָס קומען אַריין אין אַמעריקאַנער אָטמאָספערע, האָט זיך מיר אויך געווואָלט וואָס מער פאַרגעסן פון דעם, וואָס ס׳איז געווען אויף יענער זייט ים. און עס לאָזט זיך לייכט פאַרגעסן, וועז מען מאַכט אַזאַ גרויסן איבערבייט. איך בין דאָ דורכגעגאַנגען די גאַנצע מיל פון אַמעריקאַנער דערציאונג: פּאָבליק סקול, היי־סקול, קאָלעדזש, און עט־לעכע יאָר געלעבט אין אַ קליין שטעטל פון מיטל־מערב, וואו איך בין געווען דער איניציקער ייד אין היי־סקול און אייגער פון די דריי יידישע סטודענטן אין גאַנצן אוניווערזיטעט. מיט דער צייט אַריבער קיין ניו־יאָרק, אַריין אין דער שרייבערישער משפּחה, אַליין זיך אַריינגע־וואָרפן אין שרייבן, אויף ענגליש און יידיש, הגם מיין גורל צו פאַרבייטן אַן אַלגעמיינע אַקאַדעמישע קאַריערע אויף אַ יידיש־שרייבערישער אײז ערשט אַנטשידן גע־וואָרן אויף אָט יענער ערשטער רייזע מיינער איבער איי־ראָפּע אין 1921, וואָס האָט מיך געבראַכט אויך אין דער ליטע.

איך בין געקומען ווי אַ פרעמדער און געקוקט מיט אַמעריקאַנער אויגן.

איך האָב געפונען גאָר אַן אַנדער ליטע. די אַמאָ־ליקע פאַרגליווערטע, אָפּגעלאָזענע, אַרעמע און צוריק־געשטאַנענע רוסישע גובערניע איז געווארן אַ באַזונ־דערע פרייַע זעלבשטענדיקע רעפובליק וואָס האָט זיך געפלייסט נאָכצומאַכן פראַנקרייך און ענגלאַנד. איך האָב פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן אין קאָוונע, דערנאָך אַרויס־געפאָרן, אין אַ ספּעציעלער קאַרעטקע, איבער דער פּראַ־ויניע און באַזוכט אַזעלכע שטעטלעך ווי פּרעז און יאַנעווע און גרעסערע שטעט, ווי ווילקאָמיר און פּאָנעווועזש.

די נייע ליטע איז געווען גאָר אַן אַנדער וועלט. אויסערלעך, אַ קנאַפּע ענדערונג, איבערהויפּט אין די שטעטלעך. די זעלביקע איינגעהויקערטע שטיבלעך, די זעלביקע ניט־געברוקירטע גאַסן מיט די אָפּטריטן אין דרויסן. אָבער אינערלעך איז פאַרגעקומען אַ גרויסע רעוואָלוציע אַפילו אין קלענסטן שטעטל. די פּסיכאָלאַ־גישע ענדערונג איז געגאַנגען אויף אַ פּאָר הונדערט יאָר. וואָס האָט מיך באַוונדערט איבעררַשט איז געווען דער טעמפּ פון לעבן, די ענערגיע און אונטערנעמערישקייט פון מענטשן, עפּעס וואָס מען האָט געזען נאָר בייַ די פּיאָנערן אין אַמעריקע. עס איז אויסגעקומען וויַ מען וואָלט אַ שלאָפּנדיקן ריז מיט פאַרבונדענע הענט אויפ־געווועקט און אויפגעבונדן זיינע הענט. האָט ער זיך ערשט אַ נעם געטאָן צו טאָן זאַכן.

איך דערמאָן זיך אַ שטוב, אַן אַריינפאָר־הויז אין אַ קליין שטעטל. עס איז געווען פון זעלביקן סאָרט וואָס אַמאָל. דאָס זעלביקע אַריינפאָר־הויז ווי מיט צוואַנציק יאָר פריער, אָבער די מעבל אין צימער אַ ביסל אַנדערש — און די באַלעבאָטים שוין גאָר אַנדערע. די פרוי האָט שוין גערעדט רוסיש, געהאַט געענדיקט אַ גימנאַזיע, און האָט גלייַענט אַ ראָמאַן אויף פראַנצויזיש. אויך דער מאַן אירער האָט שוין געקענט זיין אַ מענטש פון אַן אכסניה אין פראַנקרייך צי האָלאַנד. אין קאָוונע איז שוין געווען אַ קאַפּיי, וואו מוזיק האָט געשפּילט און מען האָט געקענט צומאַכן די אויגן און מיינען, אַז מען איז אין בערלין. צומאַכן די אויגן צוליב דעם, וואָס דאָס אָנטאָן, דער הילוך, איז נאָך אַלץ געווען מיזרח־איראָפּעאיש.

ס׳איז געווען שפּעטער האַרבסט, די צייט פון קאַל־טע רעגנס און גרויסע בלאָטעס אַפילו אויף „לייסווע אַלייַ". אין פערקאָווסקיס קאַפּיי האָט מען געקענט זען יידן און קריסטן, גרויסע קאַמערסאַנטן און פאַבריקאַנטן, לערער און שרייבער, און סתם יונגעלייט, וואָס האָבן געזוכט אַ וואַרעם אָנגענעם ווינקל, וואו צו ראַמאַנסירן. עס האָט געקענט זיין אַ קאַפּיי אויף פרידריך שטראַסע.

עס זיינען נאָך געווען חדרים, אָבער זיי זיינען שוין געשטאַנען פאַררוקט אין שטעטל, די יידישע דערציאונג איז אַריבער אין די יידישע און העברעאישע וועלט־לעכע שולן און גימנאַזיעס. אַפילו אין די קליינע שטעט־לעך זיינען געווען יידישע שולן. איך געדענק אַ קליין שטעטעלע, וואו די יינגלעך זיינען געגאַנגען אין אַ חדר און די מיידלעך — אין אַ יידישיסטישער לינקער שול. יענע שול האָט, נאָטירלעך, געוואָלט אַרייננעמען יינג־לעך אויך, אָבער די טאַטעס האָבן אַהינצו יינגלעך ניט געשיקט, ווייל מען האָט דאָך דאָרטן ניט געלערנט דאַוו־נען.

מיר איז גראָד אויסגעקומען צו האַלטן שבת אין יענעם שטעטל, האָב איך געזען, אַז שבת אין דער פרי איז דאָס שטעטל געווען טויט. אַלע זיינען געווען אין בית־מדרש. אין מיין שמועס מיט אַ לערערין פון יענער יידי־שער שול האָב איך איר געזאָגט, אַז ביי אונדז אין אַמע־ריקע זאָגט מען, אַז די שול דאַרף צוגרייטן דאָס קינד צום לעבן. איז וויבאַלד דאָס לעבן איז דאָ אַזוי, אַז אַלע יינגלעך גייען שבת אין שול דאַוונען, דאַרף אַפילו אַזאַ שול ווי אייערע צוגרייטן דאָס קינד צום אָרטיקן לעבן, און דאָס הייסט קענען דאַוונען אין בית־מדרש. דעמאָלט וואָלט די שול געהאַט ניט נאָר מיידלעך, נאָר יינגלעך אויך. די לערערין האָט מיך אָנגעקוקט מיט צעעפענטע אויגן, און מער קיין וואָרט ניט געזאָגט. איך בין געווען

זיכער, אז זי האָט זיך געטראַכט: אַזאַ משוגעת קען נאָר אַן אַמעריקאַנער איינפאַלן.

פון דער אַנדער זייט, האָב איך אויך געהאַט צו קריטיקירן די העברעאישע גימנאַזיעס אין קאָוונע. איך בין דעמאָלט געווען פריש פון פּסיכאָלאָגישן פאַקולטעט, און צייטווייליק דער דירעקטאָר פון ניו־יאָרקער יידישן לערער־סעמינאַר. האָב איך צום ענין פּעדאַגאָגיק געהאַט אַ שייכות. וואָס מיר איז ניט געפעלן געווען אין די לימודים פון די העברעאישע גימנאַזיעס זיינען געווען צוויי זאַכן: ערשטנס, האָט מען דאָרטן געלערנט צו פיל שפראַכן אויף אַמאָל: העברעאיש, ליטווויש, דייטש און ענגליש אדער פראַנצויזיש, אָבער די. קינדער האָבן געדעדט יידיש, און צוריקגעקערטע פון רוסלאַנד האָבן אויך געקענט לייענען און רעידן רוסיש. צווייטנס, האָט מיר געדוכט, אז די אָריענטאַציע איז צופיל אויף ארץ ישראל.

איך דערמאָן זיך ווי איך האָב וועגן דעם ענין גערעדט מיטן מיניסטער פאַר יידישע ענינים, סאלאָוויי־טשיק, וועו זיין מיניסטעריום האָט נאָך עקזיסטירט. איך האָב אָבער געמערקט, אַז ניט נאָר אינטערעסירט אים ניט דער ענין, נאָר ער איז בכלל אַזוי צעטראָגן, אַז ער הערט ניט וואָס מען רעדט צו אים. זיין גאַנצע מלוכה איז שוין דעמאָלט געשטאַנען אויף משקולת, האָט ער געהאַט גרעסערע קלאָפּאָטן פון מער דרינגנדיקע זאַכן. מיט די דירעקטאָרן האָט זיך, נאַטירלעך, געריעדט אַנדערש. דאָס איז דאָך זייער ענין. מיין געדאַנק איז געווען, אַז אויב די קינדער, וואָס וועלן אַרויסגיין פון גימנאַזיע וואָלטן דערנאָך געפאָרן קיין פאַלעסטינע, וואָלט דער לימוד אין גימנאַזיע געווען אויסגעצייכנט פאַר זיי. אָבער וויבאַלד זיי לעבן אין ליטע, דאַרף מען זיי העלפן זיך אייבירגערן אין זייער לאַנד, בפרט וועו עס איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיק פרייַ לאַנד, וואו יידן האָבן אַפילו נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע.

מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אז דאָס איז געריעדט געוואָרן אין דער תקופה פון גאָלדענע חלומות וועגן מיעוטים־רעכט אין איראָפּע און אין דער צייט וועו די יידישע אויטאָנאָמיע האָט געהאַלטן אין פונאַנדערבליען זיך.

ביי די דירעקטאָרן אָבער איז דער ענין פאַלעסטינע געווען אַ טייל פון העברעאיש און ביידע צוזאַמען — ציוניזם.

בכלל, מוז איך זאָגן, אז איך האָב זיך דעמאָלט אָנגעשטויסן אויף קנאַפּער אמונה ביי יידן אין דער נייער ליטע.

די יידישע ענערגיע האָט זיך אין דער דעמאָלטיקער ליטע געגאָסן איבער אַלע ברעגעס. יידן האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן צום גרויסהאַנדל, צום אינטערנאַציאָנאַלן מיסחר, צו מאַנופאַקטור. די מלוכה האָט אויסגעקוקט צו די יידן, די ליטווינער אַליין האָבן נאָך ניט גענוג געקענט ליטווויש. דאָס הייסט: די ליטווישע אינטעליגענץ איז געווען דערצויגן אויף רוסיש און פּויליש און שוואַך געקענט דאָס אייגענע לשון — ניט גענוג אין אים אָנצופירן אַ מלוכה. און די וואָס האָבן דאָס לשון יאָ געקענט, זיינען ניט געווען גענוג אינטעליגענט צו קענען אַריין אין אַפּאַראַט פון דער מלוכה.

שפּעטער האָט ניט נאָר די ליטווישע אינטעליגענץ, נאָר אויך די יידן האָבן זיך באַלד אויסגעלערנט ליטווויש. מאַנכע פון דער יידישער אינטעליגענץ האָבן זיך שפּעטער געקענט פאַרגלייכן אין זייערע ליטווויש־קענטענישן מיט די געבילדעטסטע ליטווינער.

נאָר, אַפּנים, אַז עפּעס אַ חוש האָט די ליטווישע יידן אונטערגעזאָגט, אַז ס'איז אַלץ אַ חלום: די אויטאָנאָמיע איז אַ חלום און ליטע, אפשר, אַ חלום.

אין קאָוונע האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ גאַנצע פלעיאַדע יידישע שריפטשטעלער, ערשט אַריבערגעקומענע פון רוסלאַנד, מיט וועלכע איך האָב זיך צוערשט באַקענט. צווישן זיי זיינען געווען די היינט פאַרשטאָרבענע בעל־דמיון (נחום שטיף, דער איניציאַטאָר פון "יוואָ") בן־אַדיר (יידישער פובליציסט פון דער „סיים" גרופּע), ישׂשכר בער ריבאַק (אַ יונגער מאַדערניסטישער יידישער מאָלער), און אויף לאַנגע יאָר מיט אונדז דער נסתר און דר. מוקדוני, וועלכער האָט רעדאַקטירט אַ צייטונג „נייס", אין וועלכער די דערמאָנטע און אַנדערע שרייבער האָבן מיטגעאַרבעט. איך האָב דאָרטן אויך פאַרעפנטלעכט אַ רייַ אַרטיקלען. מיט אָט דער גרופּע שרייבער האָב איך זיך דעמאָלט באַפריינדעט, און מיר פלעגן זיך אָפט טרעפן צי אין קאַפּיי, צי אין מיין אַפּאַרטמענט. אָנשטאָט צו שטיין אין אַ האָטעל, וואו עס איז געווען ניט צו ריין, האָב איך געדונגען אַ צווויי צימערדיקע דירה, וואָס איז געווען זייער מאָדערן פאַר יענער צייט — כמעט אַמעריקאַניש — אויסמעבלירט און באַלויכטן. אין מיין אַפּאַרטמענט האָב איך געמאַכט אין איין וויינקל אַ מין אַמעריקאַנער „באַר", וואו עס זיינען געשטאַנען פלעשער ווייַן און בראַנפן, מיט גערויכערטן פלייש, סאַרדינען, קעז וכדומה. עס איז געווען אַן „אָפן הויז", יעדער האָט געקענט קומען, וועו ער האָט געוואָלט, אַן אייַנלאַדונג, און זיך נעמען פאַר „באַר", וואָס נאָר אים געפעלט. דאָס האָב איך געטאָן טראַקטירן פון מיר, האָבן די קאָלעגן זיך ניט געלאָזט טראַקטירן פון מיר, הגם זיי זיינען געווען גאָר אַן מיטלען און דער אַמעריקאַנער דאָלאַר איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע סומע אין דער ליטע.

איך דערמאָן זיך אַ שימחת תורה אויף דער נאַכט, וועו אַ צאָל שרייבער, צווישן זיי דער נסתר, בעל־דמיון, בן־אַדיר, ריבאַק, דר. מוקדוני און איך זיינען געגאַנגען אין דער סלאָבאָדקער ישיבה זען ווי מען גייט דאָרטן צו הקפות. פון דער ישיבה האָב איך זיך, נאָטירלעך, אַ סך אָנגעהערט נאָך אין מיין קינדהייט. אפשר טאָקע דערפאַר, איז דער באַזוך געווען אַזאַ אָנטוישונג. אַ גרויסער בית־מדרש, אָבער קאָלט און פוסטלעך. די ישיבה־לייט האָבן מיר אויסגעזען ווי עפּעס פאַרטריבענע, דערשראָקענע מענטשן. די עלטערע יידן האָבן זיך געפּרובירט מאַכן פריילעך און געקלאָפּט מיט די פיס גייענדיק אַרום דער בימה. אָבער עס איז געווען צו קענטיק אַ געמאַכטער ענ־

טוזיאָזם. מיר זיינען דאָרטן לאָנג ניט געשטאַנען, און עס איז אונדז אַלעמען געוואָרן גאָר ניט פריילעך אויפן האַרצן. זיינען מיר אַריין אין אַ וואוינונג פון וועמען פון די שרייבער — איך געדענק ניט געוי וועמענס — אַן אָרעמע דירה, אָבער מען האָט געגעבן אַ סך בראַנפן צו טרינקען, און צו פאַרבייסן מיט ליטווישן העריגן. וואָס מיך דעמאָלט איבערראַשט איז געוען צו זען, ווי בעל־דמיון (שטיף) האָט געטרונקען בראַנפן — פון אַ גלאָז, אַריינגעגאָסן, אָפגעווישט די וואָנצעס און זיך אָנגעגאָסן אַ צווייט גלאָז. אָבער מען איז פאָרט געווען יידישע שיכורים: בעל־דמיון אַליין האָט באַלד ניט געסטאיעט, ער האָט זיך געמוזט אַרייגלייגן אין בעט. ריבאַקן האָבן מיר שוין אַהיים ניט געקענט דערפירן און אים אויפן וועג איבערגעלאָזט אין אַ הויז פון אַ באַקאַנטער פאַמיליע, וואו ער איז אויף מאָרגן אויפגעשטאַנען און ניט געוואוסט וואו ער איז, ביי וועמען ער איז, און ווי ער קומט אַהין.

איך בין אַוועקגעפאָרן פון דער ליטע אַ ביסל אַ צעשרויפטער. איך בין ניט געוואוינט געווען צו אַ וועלט, וואָס העגנט אין דער לופטן. אין מישיגען און אין אַיאָוואַ, און אַפילו אין ניו־יאָרק, האָט אַלצדינג געהאַט אַ פעסטן באָדן אונטער די פיס — ווינציק־סטנס אין באַוואוסטזיין פון מענטשן, אָבער אין ליטע האָט קיינער ניט געוואָלט גלויבן, אַז עס איז דאָ אַ באָדן אונטער די פיס.

די שרייבער, וואָס איך האָב געטראָפן אין קאָוונע, זיינען אין געוויסע פרטים געשטאַנען העכער ווי דער דורכשניטלעכער שרייבער פון איסט בראָדוויי. זיי האָבן עס געמיינט אַ סך ערנסטער; זייער אינערלעכע פאָר־בינדונג מיט זייער פונקציע אין דער געזעלשאַפט איז גע־וען אַ סך טיפער. זיי האָבן מער געלעבט און זיך אויס־געלעבט מיט יידישער קולטור. אָבער זיי האָבן געלעבט אין קאָוונע ווי אויף אַ וואָקזאַל. זיי האָבן זיך געקליבן קיין בערלין, וואוהין עס זיינען שוין פריער אַריבער אַנדערע יידישע שרייבער ווי בעל־מחשבות און בערגלסאָן. אָבער איך בין שוין געווען אין בער־לין אויפן וועג קיין קאָוונע. וואָס איז בערלין פאָרן יידישן שרייבער אויב ניט אַ באַהויף, נאָר אַ שע־נערער? אנשטאָט אַריינצוגיין אַמאָל אין פערקאָוסקיס קאַפּיי אין קאָוונע, וועלן זיי אַצינד גיין אין דער רא־מאַנישער קאַפּיי. איך האָב זיך דעמאָלט ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז אויף אַ באַהויף קען מען אויך לעבן. איך האָב געקלערט ווי אַזוי וואָלטן זיך אָט די שרייי־בער אַריינגעפאָסט ביי אונדז אין אַמעריקע. און מיר איז אויסגעקומען, אַז אויך דאָ וואָלטן זיי געווען פרעמדע, און דאָ וואָלטן זיי אַפילו קיין ראָמאַנישע קאַפּיי אויך ניט געהאַט.

איך האָב דערפילט די אַנדערשקייט פון „אונדז" און „זיי".

און דאָס אייגענע בנוגע דער דעמאָלטיקער ליטע בכלל.

איך האָב געפילט דעם אימפעט פון נייעם יידישן לעבן אין ליטע. אַ געוואָלדיקער אימפעט אין יעדן געביט, אין יעדער פאַזע פון לעבן, אין מיסחר ווי אין בילדונג, אין קולטור ווי אין פאָליטיק. דער אימ־פעט האָט אַפילו פאַרטראָגן אַ ליטווישן פירער פון קאָוונע קיין וואַרשע (בעת צווישן אָט די צוויי לענ־דער איז קיין שום קאָנטאַקט ניט געווען איבער גע־נעראַל זשעליגאָווסקיס פאַרכאַפּען ווילנע) און פרובירט דורכפירן עפעס, וואָס ניט ענגלאַנד און ניט פראַנק־רייך האָבן געקענט באַווייזן — מאַכן אַ שלום צווישן פוילן און ליטע. אין פוילן האָט מען זיך ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז אַ מענטש זאָל אַזוינס פרובירן פון זיך אַליין און מען האָט געמיינט, אַז ער איז פאָרט אַן אומ־אָפּיציעלער שליח. ליטע, ווידער, האָט ניט געוואוסט פון וואָס צו זאָגן און ווי זיך צו האַלטן. עס איז גע־ווען אַ סענסאַציע און אינער פון די פאָליטישע קוריאָזן.

אַ סך פאָליטיק און פאָליטיש פייער האָבן אויך געהערשט אויף דער יידישער גאַס גופא. די יידישע פאָליטיק איז געווען גרעסער פון יידישן ישוב. די יידישע לינקע (קאָמוניסטן), יידישיסטן, העברעאיסטן, און אַזוי ווייטער, האָבן געפירט מוראדיקע מחלוקות, וואָס זיינען מיר פאַרגעקומען מאָדנע, מחמת ביי אונדז האָט שוין דעמאָלט דער אידעאָלאָגישער קאַמף גע־ברענט מיט אַ קליין פייערל אויף פערזענלעכער קע־ראָסין...

די אָרעמסטע באַוועגונג, און כמעט ווי אָפּגעזונ־דערט, איז געווען די יידישיסטישע. איך דערמאָן זיך אין אַ קלאַס פון אַ יידישער שול, אין וועלכן די שוין דעמאָלט באַרימטע יידישע פעדאַגאָגין און סתם אי־דעאָליסטישער מענטש, העלענע כאַצקעלעס, איז געווען די לערערין. די קינדער זיינען געגאַנגען אָרעם אָנ־געטאָן, פאַרלאַטעטע רעקלעך. עס האָבן געפעלט ביכ־לעך פאַר די קינדער, אַנדערע שול־מכשירים און אַ זייגער. האָט מיך דעמאָלט העלענע כאַצקעלעס גע־בעטן, אפשר וואָלט ווער אין אַמעריקע, די לאַנדסלייט, צוגעשיקט כאָטש אַ זייגער פאַרן קלאַס. זי וואָלט, נאָ־טירלעך, געוואָלט אַ סך אַנדערע זאַכן פאַר די קינ־דערלעך אויך.

אויך די שאַרפע שפּאָלטונג צווישן ייד און גוי, וועלכע די אויטאָנאָמיע האָט נאָך אונטערגעטראָגן, איז פאַר מיר געווען אַ נייס. מיר האָבן געהאַלטן, אַז מיר און די גויים זיינען איינס, אין אַמעריקאַנער פאָלק, ניט קיין צוויי, ניט געקוקט וואָס מען לאָזט ניט אַריין קיין יידן אין געוויסע הייזער צום וואוינען אָדער אין זומער־פלעצער צו פאַרווייל.

אָפּזייענדיק אַ דריי חדשים אין דער ליטע, האָב איך אויך געקראָגן דאָס געפיל, ווי די גאַנצע מדינה וואָלט געווען עפעס ניט רעאַל, ניט קיין ווירקלעכקייט, נאָר אַ פאַרשטעלעניש.

* * *

ביי מיר איז אויך געווען אַ דריטער מאָל ליטע, די ליטע, ווילנע און קאָוונע, וואָס איך האָב באַזוכט פונקט

פינף און צוואַנציק יאָר שפעטער, שוין נאָכן צווייטן וועלט־קריג — אין יאָר 1946. וואָס איך האָב געפונען פון דער יידישער ליטע, האָב איך איבערגעגעבן אין אַ רייַ אַרטיק־לען אין „טאָג", און דער תמצית פון דעם איז אויך גע־ווען איבערגעגעבן אין „ליטווישן איד" — און דערפאַר שרייב איך דאָ ניט וועגן דעם דריטן באַזוך אין ליטע.

איך וויל נאָר איבערגעבן, כדי צו פאַרענדיקן דאָס בילד, אַז פון גאַנצן יידישן ישוב אין ליטע האָב איך גע־טראָפן איין גרויסן חורבן. אויסער די עטלעכע טויזנט צוריקגעקומענע יידן אין ווילנע און קאָווענע, צוויי בתי־מדרשים אין קאָווענע, איינעם אין ווילנע, האָב איך גע־פונען דעמאָלט צוויי יידישע קינדערהיימען און שולן — איינע אין קאָווענע, די צווייטע אין ווילנע — אין דער יידישער שפּראַך, אָבער מיטן זעלביקן סדר־הלימוד, ווי אין די אַנדערע שולן אין ליטע, און ווי זיי אויסגע־האַלטן פון דער רעגירונג.

אין דער קאָווענער יידישער שול האָב איך ווידער געפונען די זעלביקע העלענע כאַצקעלעס, וואָס האָט מיך ווידער געבעטן עפּעס צו שיקן פון אַמעריקע פאַר די קינ־דער פון איר שול...

אַזוי האָט זיך אויסגעלאָזט די גרויסע יידישע געשיכ־טע פון דער ליטע...

דער טונקעלער*)

דאָס קאַפּיטל ווילנע אין מיין לעבן

שוין אין מיינע יינגלשע יאָרן האָב איך געמאָלט מענטשעלעך, הייזלעך, פערדלעך וכדומה. מיינע חברים־יינגלעך זיינען געווען נתפּעל, אָבער ביי די גרויסע בין איך נאָך ניט געווען פאָפולער.

ערשט איינמאָל האָב איך אויסגעמאָלט אַ גרויסע „קאַרטינע", נעמלעך: אַ טערק פאָרט רייטנדיק אויף אַ פערד און האַלט אַ „שאַבלע". דאָס בילד האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם, און צוגלייך אַרויסגערופן גרויסע חילוקי־דעות. זלמן־איטשע, דער לערער פון „טשיסטאַ־פּיסאַניע" פון אונדזער תלמוד־תורה, וועלכער האָט באַ־טראַכט דאָס בילד דורכן פויסט, האָט אויסגעפונען, אַז דאָס בילד, כאָטש עס קוקט אויס ווי לעבעדיק, איז דאָך ניט „פראַווילנע", מחמת דער טערק האָט אין אויג, איין אויער און אין פוס. דאָס נעמלעכע דאָס פערד.

אונדזער שטאָטישער פאָטאָגראַפשטשיק, גאָספּאָדין רענד, האָט אַפילו געטענהט, אַז עס דאַרף אַזוי זיין, מחמת עס איז געמאָלט אין פּראָפיל. אבער דער לערער פון „טשיסטאפּיסאַניע" האָט געטענהט: פּראָפיל־שמאָ־פיל, די נאַטור פון דער פּרירעדע האָט אַזאַ טבע, אַז אַ מענטש, מעג ער אַפילו זיין אַ טערק, מוז האָבן צוויי אויגן, צוויי פיס און צוויי אויערן.

האָב איך צוגעמאָלט דעם טערק, און להבדיל צום פערד, נאָך אַן אויג, נאָך אַ פוס און נאָך אַן אויער. און אַלע האָבן דאַן באַשטימט פּה אחד, אַז איך האָב אַ גרויסע „תשוקה" צו „כודאָזשעסטוועט", און ווען איך זאָל די דאָזיקע תשוקה „ראַזוויוואַיען", קען איך אַרויס־וואַקסן אַ גרויסער כודאָזשניק.

אין יענער צייט האָט זיך אַנגעהויבן צעוואַקסן אין באַברויסק אַ גרויסע קולטור־באַוועגונג. אויף דער באַב־רויסקער אַרענע זיינען אַרויסגעטראָטן אַ סך קולטור־טרעגער. דעמאָלט האָבן זיי געהייסן „אינטעליגענטן" אָדער „אידאַליסטן". זיי האָבן געבילדעט צווי קרייזן: צו „ראַספּראַסטראַניאַן פּראָסווישטשעניע" — אַ צווייג פון דער חברה צו פארשפרייטן בילדונג וואָס איז געווען אין פּעטערבורג, — און צו „ראַזוויוואַיען אויסקוסטוואָ וואָאַב־שטשע" (צו אַנטוויקלען קונסט אין אַלגעמיין). און וואָס פאַר אַ ליבע, איבערגעגעבענע אידאַליסטן דאָס ויינען געווען! מיט וואָס פאַר אַ האַרציקער איבערגע־געבנקייט יעדערער האָט געטאָן זיין מלאכת הקודש. סטו־דענטן פלעגן געבן אומזיסטע לעקציעס, טיילן ביכער צו לייענען, שטיצן מיט מאַטעריאַל די „כודאָזשניקעס". אַ וואַרעמע ליכטיקייט איז געשטאַנען איבער דער שטאָט.

דער פאַרזיצער פון ביידע קרייזן, דער דענטיסט געצאָוו, וואָס אַלע האָבן מודה געווען, אַז ער איז אַ גרויסער אידאַליסט און אינטעליגענט, האָט געהאַלטן אַ שטורמישע רעדע, אַז ביי אונדז יידן וועלן אַ סך טא־לאַנטן פאַרלוירן. ווען ניט די נאַכלעסיקייט, וואָלט יע־דער איינער געקאָנט ביי אונדז זיין אַן אַנטאָקאָלסקי, אַדער אַ מאָלער ווי וואַראָבייטשיק (וואַראָבייטשיק איז ביי אונדז געווען דער שילד־מאָלער, וואָס האָט זיך אַליין, מיט זיין אייגענעם קאָפּ, אויסגעלערנט שילד־מא־לעריי).

דער קונסט־קרייז האָט באַשלאָסן צו שיקן מיך קיין ווילנע, וואו עס געפינט זיך אַ שולע אַזאַ, וואָס הייסט „ריסאָוואַלנאַיע אוטשיליששטשע" (צייכענונג־שול). מען האָט אייגעראָרדנט פאַר מיר אַ וואויילטעטיקן קאָונט, כדי איך זאָל האָבן אויף הוצאות הדרך. קרעפטן און אַנטיילנעמער האָבן מיר געהאָט אומזיסט. אייגער אַ סטודענט האָט דעקלאַמירט אַפוכטינס „דער משוגענער" און גאָרקיס „בורעווועסטניק". די אַקושערקע סענדע־ראָוויטש האָט געזונגען לידער פון נאַדסאָן, „דרוג מאַי, בראָט מאַי אוסטאַלי סטראַדאיושטשי בראָט". און פרוגס

*) יוסף טונקל — געשט. אין נ. י., 1949 — 69 יאָר אַלט.

„אונעסי מאיו דושו וו׳דאל״ און עס איז געווען אַ גרויסער דערפאלג. דער אוונט האָט אַרייַנגעבראַכט 6 רובל. 5 רובל האָט מען מיר געגעבן אויפן וועג, און דעם איבעריקן רובל האָט מען פארהאלטן פאר די הוצאות פון אוונט.

אַ מיידל פון „קרוזשאק״, שרה אריהס, האָט מיר געגעבן אַ בריוו צו איר מוטער קיין ווילנע, וואָס האָט געהאט אַ קרעמל פון מילכיקס אויף דייטשישער גאס.

אויפן וואקזאל איז געווען פריילעך. אַ חוץ מייַנע הייַמישע, זיינען געקומען מיך אַרויסבאגלייטן חברים פון „קרוזשאק״. איך געדענק ווי דער פאַרזיצער, דער דענטיסט געצאָוו, האָט מיר געבראַכט דאָס געלט, מזומנע 5 רובל. אַ צווייטער מיטגליד האָט מיר איבערגעגעבן אַ קעסטעלע מיט קאָלירטע בלייפעדערס. מיין שכן מייטין*) האָט מיר געשענקט אַ באַנד „ניווא״, דער פאָפולערסטער רוסישער אילוסטרירטער זשורנאַל אין יענער צייט. דער העברעאישער לערער האָט געהאלטן אין טרייסטן און מוטיקן מיין פאָטער, און מיך אַרויסבאגלייט מיטן פסוק:

— אל תתן חילך לזרים: — דאָס הייסט, אַז ווען איך וועל ווערן אַ גרויסער מענטש, זאָל איך ניט אַוועקגעבן מיין קראָפט און מיין טאַלאַנט צו פרעמדע אומות, נאָר איך זאָל זיי אַוועקגעבן דעם יידישן פאָלק.

און דאָס 15 יאָריקע בחורל האָט זיך געלאָזט אין דער גרויסער וועלט — קיין ווילנע.

אין ווילנע בין איך אַנגעקומען אין אוונט. די לאָמפן, דאָס געדראַנג און דער הוהאַ האָבן מיך אינגאַנצן צעמישט. איך בין געבליבן שטיין מיט מיין קויש און אַ קאָלדרע, וואָס איז געווען ארומגעבונדן מיט א צוקערשטריקל, און ניט געווואוסט וואָס צו טאָן. איז צוגעקומען צו מיר אַן אָפּגעריסענער, בארוועסער גוי און פאַרגעלייגט: ער וועט מיר אָפּטראָגן מיינע פּעקלעך אויף דייטשישער גאס פאַר 3 קאָפּיקעס. ער האָט געגומען די פּעקלעך און מיר האָבן זיך געלאָזט לויפן. מיר זיינען דורכגעגאַנגען דורך אַ גאַס מיט אַ טויער. דאָ איז אונטערגעלאָפן אַן עלעגאַנטער פּאַרשוין, האָט א געשריי געטאָן „שאַפּקאַ!״ (דאָס היטל) האָט אַראָפּגעכאַפּט מיין היטל און אַ וואַרף געטאָן אויף דר׳ערד. דער פויער, וואָס האָט געטראָגן מיינע פּעקלעך, האָט מיר דערקלערט, אַז דאָ דאַרף מען אַראָפּנעמען דאָס היטל. מחמת דאָס איז די „אסטרא בראמא״. נאָכדעם האָבן מיר זיך אַריינגעקערט אין אַ גאַס, פון דאַרט אין אַ שמאָל געסל, פון דעם געסל אין נאָך א געסל און באַלד געבליבן שטיין לעבן אַ געוועלבל, פון וואָנען עס האָט זיך געטראָגן אַ זויערער ריח פון קעז און פוטער. דערביי איז געשטאַנען אַ גוטמוטיקע, קליינע יידענע — די מוטער פון מיידל, וואָס האָט מיר געגעבן דעם אַדרעס.

— וויפיל דאַרפסטו אים געבן, דעם גוי? — פרעגט מיך די יידענע מיט אַ ווייכער שטים, וואָס איז טאַקע געווען וויך פוטער.

— דריי קאָפּיקעס.

דריי קאָפּיקעס?! אַזאַ מטמון מיט געלט? געזען אַ המצאה? לאָז מיך.

זי האָט זיך געמומען דינגען מיט אים. צום סוף זיינען זיי מושווה געוואָרן אויף אַ שטיקל קעז.

זי האָט אים אינגעוויקלט אַ שטיקל קעז אין אַ בלעטל פאַרשריבענעם פאַפּיר פון אַ העפט און אים דערלאַנגט. דער גוי האָט אַרויסגעוויקלט דאָס שטיקל קעז, אויף וועלכן עס האָבן זיך געגרינט אותיות פון שפּיגל־כתב, האָט אַרויסגענומען אַ שטיק ברויט פון בוזעם. האָט געגעסן ברויט מיט קעז און געבעטן אַ טרונק וואַסער. ער האָט געזאָגט „ספאַסיבאָ״ און איז אַוועקגעגאַנגען.

אין שטוב האָט די יידענע מיר געגעבן אַ גרויסן טעלער קרופניק מיט אַ „ווערך״, און מיר אויסגעבעט אויף שטולן. הגם די שטולן זיינען געווען ניט אַלע גלייך געוויקסיק, און יעדער שטול באַזונדער האָט געהאָט זיין אינדיווידועלע אַנאַרכיסטישע באַוועגונג, האָב איך פונדעסטוועגן געשמאַק געשלאָפן.

אין דער פרי האָט מיר די יידענע געגעבן אַ פרישטיק, וואָס איז באַשטאַנען פון צוויי בייגל מיט שטאַרק געלבן פוטער, ווי געלכל.

אַ גרויסן איינדרוק האָבן אויף מיר געמאַכט די צוויי בייגל. די בייגל זיינען געווען פאַר מיר שטאַרק אויסטערלישׂ, גאָר אַנדערש פון די באַברויסקער בייגל. די באַברויסקער בייגל זיינען געווען אַרום דיק, געשוואָלן און אין מיטן אַ קליין לעכל. בכלל האָבן אויף מיר די ווילנער געבעקס געמאַכט אַ רושם: די פּלעצלעך מיט ציבעלע, דער רעטשישניק אום שבת וכדומה. איך האָב דערפילט עפּעס א נייעס אין לעבן, אַז איך בין אין אַ נייער שטאָט, אין ווילנע, און אַז פאַר מיר הויבט זיך אָן אַ נייַע וועלט.

נאָך פרישטיק בין איך אַרויס אין גאַס, זיך געדרייט אין געסלעך. די ערשטע זאַך וואָס האָט מיר געווואָרפן אין די אויגן איז געווען אַ גרויסע געביידע פון דער דרוקעריי האלמנה והאחים ראָם. ווי מעכאַניש בין איך דערנאָך פאַרקראָכן אין שול־גאַסל. אַרומגעקוקט זיך אויף אַלע זייטן און געגאַפּט. אָט דאָ איז ראַמיילעס קלויז, אָט איז דעם ווילנער גאונס קלויז. אָט דאָ איז די גרויסע שול און דאָ איז סטראַשונס בי־בליאָטעק.

איך בין אַרויף אויף די טרעפּ. אַ לאַנג צימער. יידן זיצן און לייענען ביכער, ספרים און גאַזעטן. אויף דער וואַנט אַ גרויסער פאַרטרעט פון אַ הדרת־פּנימדיקן יידן מיט אַ גרויער צעקעמטער באָרד — דאָס איז סטראַשון. עס קומט צו מיר צו אַ דאַרער יידּ מיט אַ שוואַרץ בערדל*) — איידל זייד.

*) הלל מייטין — אַרבעטער רינג לערער, געשט. אין נ. י., 1947.

*) חייקל לונסקי, אומגעבראַכט אין וילנע אין 1943.

— וואָס ט׳איר זאָגן גוטינקעס?
— קען איך דאָ אויך לייענען?
— געוויס. וואָס ווילט איר?
— וואָס איר׳ט געבן.
— אין לשון קודש?
— אין לשון קודש.

ער האָט מיר געוויזן אַ פּלאַץ, געבראַכט מיר אַ ספר. דאָס איז געווען דער „הבוקר אור" פון גאָטלאָבער. איך האָב געגומען לייענען מיט דער גרעסטער התמדה.

לעבן מיר איז געזעסן אַ ריערוודיקער בחור, אַ האַסטיקער, אַ נערוועזער, און שטאַרק קורצזיכטיק זיך אַריינגעקוקט אין אַ ביכל. זיין נאָמען איז געווען קלמן קראפיוויניקאוו. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ סאָציאַליסטישער פירער. באַגאַנגען זעלבסטמאָרד אין אַ טורמע אין אַרכאַנגעלסקער גובערניע.

ער דרייט זיך אויס צו מיר און פרעגט נערוועז:
— ניט קיין היגער?
— ניין. ערשט נעכטן געקומען.
— אין ישיבה?
— ניין. איך ווייל דאָ גיין אין „ריסאָוואָלנאָיע אוטשילישטשע".
— איר ווילט ווערן אַ „כודאָזשניק"?
— ווייסט איר וואו דאָס איז?
— ניין.
— איך האָב דאָ אַ חבר זאַלקינד, גייט ער אויך אין „ריסאָוואָלנאָיע אוטשילישטשע", וועט ער אייך מאָרגן נעמען אַהין.

אויף מאָרגן האָט מיך זאַלקינד געפירט אין דער צייכענונג שול, אויפן דוואָרצאָוון פּלאַץ. די שולע איז נאָך ניט געווען אָפן. מיר האָבן דערווייל געכאַפּט אַ שפּאַציר. אָט איז דער שלאָסבאַרג מיט אַ הארמאָט אויפן שפּיץ, וואָס יעדן טאָג פונקט צוועלף אַזייגער שיסט ער אויס מיט אַזאַ קנאַל, אַז מען זאָל געהיט ווערן. און אָט איז די קאַטעדראַלע מיט די שטיינערנע פיגורן אַרום. שווערע מאַסיוווע פיגורן, דאָס זיינען די פיגורן פון אונדזערע נביאים. ישעיהו, ירמיהו, חבקוק — אַלע האָבן זיי אַזעלכע גראָבע פּיס מיט מגושמדיקע גויאישע פּנימער, מיט קודלעס האָר, און איך האָב זיי גאָר אַנדערש זיך פאָרגעשטעלט, אונדזערע נביאים. איך האָב זיי זיך פאָרגעשטעלט ווי ר׳ מתתיהו סטראָשון אָדער ווי דער מטיף מאַסליאַנסקי, וואָס האָט שוין דאָן אין באָברויסק געהאַט גרויס דערפאָלג.

דערווייל האָט זיך געעפנט די שול. איך האָב מיך געוואונדערט, וואָס מיין חבר גייט אַזוי דרייסט. איך בין געגאַנגען בדחילו ורחימו. ער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאָרן דירעקטאָר. דאָס איז געווען אַן עלטערער, הויכער, האַלב־גרויער מאַן, מיט אַן אויסגעבויגענער פּלייצע. זיין נאָמען איז געווען טרוטניעוו. ער האָט מיר אָנגעווינען אויף אַ פּלאַץ, אויפגעהאָנגען קעגן מיר אַ צייכענונג פון אַ ווינטרויב און געהייסן צייכענען.

איך בין געזעסן ווי אין הינערפלעט. דער גאָנצער זאַל מיט די שילער, מיט די בילדער אויף די וועגט, מיט די גיפּסענע פיגורן — דאָס אַלץ איז געווען פאַר מיר ניי, פאַנטאַסטיש, איך בין געווען דערשראָקן און גליקלעך.

איך האָב די צייכענונג געמאַכט גוט. דער דירעקטאָר איז געווען צופרידן און מיך פאָרשריבן אין אַ בוך. מיין האַרץ האָט געקלאַפּט שטאַרק און מיין לינקער אויער האָט געפלאַמט פאַר אויפרעגונג.

זאַלקינד איז מיט מיר אַרויסגעגאַנגען, קלמן קראפיוויניקאוו האָט שוין אויף אונדז געוואַרט, און מיר זיינען אַלע געגאַנגען עסן.

איך געדענק, זיי האָבן מיך געפירט אין אַן ענג געסל, וואו מיר דריי האָבן געמוזט גיין ווי די ענדז, איינער נאָך דעם אַנדערן. אין מאַנכע פּלעצער איז די לאָווע געווען אַזוי שמאָל, אַז מען האָט געקאָנט גיין נאָר מיט איין פוס. איין פוס אויף דער לאָווע און דער צווייטער אויפן ברוק.

מיר זיינען אַריין אין אַ גאָרקיך (רעסטאָראַנכל). ביים בופעט, אויף וועלכן עס זיינען געשטאַנען שפּייזן, איז געזעסן אַ ייד מיט אַ פאַרחלשט געל בערדל איבער אַן אָפענער גמרא.

אין דער דאָזיקער גאָרקיך האָט מען געקאָנט קריגן פאַר צווויי „פּיים", ד. ה. 6 גראָשן, אַ פיינעם מיטאָג פון 5 פאַרשיידענע שפּייזן: פאַר אַ גראָשן ברויט, פאַר אַ גראָשן מילך פון אַ הערינג — געזאַלצנס, פאַר אַ גראָשן זופּ מיט גריץ, פאַר צווויי גראָשן געקאָכטע מארדע פון ציגן־פלייש, און פאַר אַ גראָשן אַן אָנגעפוילטן עפּל־קאָמפּאָט — וואָס מען האָט עס גערופן „אַ פלאָש וויין". עס האָט מיר געשמעקט ווי דער שענסטער מאָלצייט.

איך האָב געגומען איינזאָפן אין זיך ווילנע, ווי אַ גומקע וואַסער. מיין ביסל גייסטיקייט איז געוואַקסן ווי אויף הייוון. איך בין געוואָרן אַן אַריינגייער אין גאָר גרויסע הייזער, און אַלע האָבן געזאָרגט פאַר מיר. אַ הויז פרידלאָנד האָט געזאָרגט פאַר מיין חומר, איך זאָל האָבן וואָס צו עסן. די פאָמיליע גורלאָנד האָט מיך באַזאָרגט מיט גייסטיקער שפּייז. אַ זון האָבן זיי געהאָט א קריפּל, חיים האָט ער געהייסן, האָט ער מיר געגעבן ביכער. די טאָכטער האָט מיר געגעבן לעקציעס אין רוסיש. דאָס דאָזיקע הויז האָט מיך רעקאָמענדירט צו אַ צווייטן הויז, פאָפערנא, אַ פאָפיר פאַבריקאַנט, און דאָ איז מיר גאָר געווען גוט ווי די ווילט. אַ זון אַ שילער פון רעאַל־שול האָט ביי מיר געגומען „אורקן" אין צייכענען. אַ דינסטמיידל האָבן זיי געהאַט, האָב איך זי גלעלערנט שרייבן פון אַ בריוון־שטעלער. און זי האָט פאַר מיר אָפּגעשפּאָרט די בעסטע מאכלים.

מיט די חברים קראפיוויניקאוו און זאַלקינד האָב איך זיך איינגעלעבט גאָר גוט, און איך האָב פון זיי אַ סך גלעלערנט. קראפיוויניקאוו איז געווען אַ כעסן, אַן אויפגערעגטער און פלעגט זיך צו מיר באַציען אָפּט מיט רוגזה. דאָקעגן זאַלקינד איז געווען דווקא א גע־

לאַסענער, אַ מזג טוב און האָט מיך מגדל געווען מיט גוטסקייט. אָבער ביידע זיינען מיר געווען ליב.

מיר פלעגן אָפט שפּאַצירן, צוזאַמענגעקומען אין גלעזער־גאַסל, וואו עס איז געווען דער יידישער מאַרק, צו קויפן אַ פּאָר הויזן אָדער אַ זשילעטקע אָדער אַפילו אַ גאַנצן אָנצוג פאַר 30 קאָפּיקעס. פאַר 50 קאָפּיקעס האָט מען אַפילו געקענט קריגן אַ ווינטער־מאַנטל.

צוזאַמען פלעגן מיר שפּאַצירן בייַ דעם ווילנער־טייך, און צוזאַמען געגאַנגען אויף טראָקער גאַס אָנקוקן גראָף טישקעוויטשעס „בולוואַנעס" (צווויי שטיינערנע סטאַטוען, וואָס האַלטן אונטער דעם באַלקאָן פון פאַלאַץ, וואָס זיינען דעמאָלט געווען אַ גרויסע זעענסווירדיקייט). מיר זיינען אויך געגאַנגען אויפן בית־עולם אָנצוקוקן דעם אוהל פון ווילנער גאון, דעם קבר פון גר־צדק, פון ווילנער באַלעבעסל. געגאַנגען אין דער גרויסער שול הערן דעם ווילנער מגיד (ר׳ יצחק אלחנן׳ס זון). איך מוז דערבייַ דערמאָנען, אַז ניט בלויז ר׳ יצחק אלחנן האָט ווילנע אַרויפגעקוקט אויף קאָוונע. שוין די ישיבה־בחורים פון ראַמיילעס קלויז פלעגן דערמאָנען די ישיבה פון סלאָבאָדקע־קאָוונע, און די משכילים פלעגן דערמאָנען אַלץ דעם קאָוונער מאפּו.

און אַז עס פלעגט אונדז זיין גוט אויפן האַרצן און מיר פלעגן זיך וועלן וואויליגיין, פלעגן מיר גיין אין גיטקע טויבעס זאַוואוליק עסן געקאָכטע אַרבעס.

אַך, די אַרבעס! איך זע נאָך אויצט דאָס ליבע יידל מיט דעם טונקעלן פאַרלאָטעטן פּאַרטעכל און מיט דעם זיידענעם וויכיע קול און וואַרעמען טאָפּ אַרבעס, איינגעוויקלט אין זויבערע שמאַטעס. פאַר אַ גראָשן פלעגט ער אייך געבן אַ פולע מעסטל אַרבעס מיט אַ „וועדרך" און צוואוויינטשן אייך: „עסט געזונטערהייט", און צוווּאַרפן אייך אויך אַ תורה־וועדטל.

און אַלץ אַרום איז געווען אַזוי יידישלעך און אַזוי האַרציק און אַזוי אַרעם און אַזוי התקרבותדיק. און אַזוי פיל בילדונג און קונסט האָט מען געקענט זיך דאָ אַנגענעמען, אַז מיין האַרץ האָט געשפּרודלט מיט שימחה.

פאַראַלעל דערמיט איז געגאַנגען מיין לערנען אין צייכענונג־שול. איך האָב געמאָלט בלומען. פון בלומען בין איך איבערגעגאַנגען צו געאָמעטרישע פיגורן. פון געאָמעטרישע פיגורן צו אַרנאַמענטן. און שטענדיק פלעגט דער דירעקטאָר טרוטניעוו זיין צופרידן פון מיין אַרבעט.

— „ווידאַיאַטסיאַ", — פלעגט ער מיך לויבן. דאָס הייסט, אַז די צייכענונג קריכט אַרויס בולט. דאָס איז דאָן געווען די העכסטע קונסט, אַז די צייכענונג זאָל זיין אַזוי, אַז עס זאָל זיך דוכטן, אַז מען קען עס אָננעמען מיט דער האַנט.

צום סוף האָב איך אָנגעהויבן, ווי ס׳רוב פון די שילער, מאָלען פאַרגרעסערטע פּאַרטרעטן פון פאַטאַגראָפיעס. איך האָב שוין געמאָלט אַזוי גוט, אַז עס איז געווען די גאַנצע ענלעכקייט און „וויראַזשעניע" (אייַנדרוק), — ממש די פאָטאָגראַפיע אַליין. איך האָב אָנגעהויבן מיט מזל שוין פאַרדינען געלט פון דער קונסט.

מיט מיינע חברים קראָפיווניקאָוו און זאַלקינד האָב איך נאָך אַלץ געפירט אַ נאָענטע חברשאַפט. אונדזער פריינטשאַפט איז געוואָרן גרעסער, טיפער, צייטיקער. אָבער עפעס האָב איך געפילט, אַז זיי זאָגן מיר ניט אַלץ אויס. עפעס האָט זיך געטראָגן פון זיי אַ סודותדיקייט, אַ וויכטיקע פאַרבאָרגענע פאַרנומענקייט, וואָס איך האָב ניט פאַרשטאַנען. אפּנים זיי האָבן נאָך ניט געפּונען פאַר נויטיק מיך אייַנצושוועָרן אין זייערע סודות.

קלמן קראָפיווניקאָוו איז געווען אין נאָך אַ מין כנופיה — זיי זיינען געווען דריי פאַרחברטע בחורימלעך — יוסף באַסקין (צו לענגערע יאָר), משהל קאַצענעלנבאָגן און קלמן קראָפיווניקאָוו. איך פלעג זיי אָפט זען אַלע דריי צוזאַמען. עפעס פלעגן זיי צווישן זיך האָבן גאָר אַן אָנדער ביכער־אינטערעס. צוזאַמען מיט דינינקע רעוואָלוציאָנערע בראָשורקעס און ביכער פון רוסישע נאַראָדניקעס, אויך אָנגעשטאָפּטע קעשענעס מיט לשון־קודשדיקע השכלה־ביכלעך און שירים און אויך מיט גאָר פאַרצייטיקע ספרימלעך. יוסף באַסקין רופט דאָס אינטימע דריילינגדיקע כנופיהלע „מיינע וויל־נער אוניווערזיטעטן".*) משהל קאַצענעלנבאָגן איז צו צוואַנציק יאָר צופעליק דערטרונקען געוואָרן, אָבער אַלע דריי זיינען געווען באַגאַבטע בחורימלעך און אָנגעהאַלטן אַ מין „אַריסטאָקראַטיש" גייסטיק ווינקעלע און האָבן אייַנע די אָנדערע, מסתמא, „ראַזוויוואַיעט". פון באַלעבאָטישע היימען זיינען געווען נאָר די צוויי חברים קראָפיווניקאָוס, אָבער ניט ער. עס איז איצט ניט „מאָדערן", צי ניט אַריגינעל, אַז איך זאָל זיין שטאַרקערע רעוואָלוציאָנערישקייט פון די אָנדערע ביידע מיט דעם דערקלערן. זיי האָבן אָפט געהאַט היציקע וויכוחים. איך האָב אָבער ניט אַלע מאָל פאַרשטאַנען זייער אינהאַלט.

שפּעטער האָט מען מיך אָנגעהויבן מיטצונעמען אויף פאַרשיידענע פאַרלעזונגען און דיסקוסיעס. אין אָנדערע הייזער איז מען געגאַנגען אָפענער, אין אָנדערע אַביסל פאַרזיכטיק. אין איין אָרט, עפעס ערגעץ אין אַ ביבליאָטעק אויף הקדש־גאַס, פלעגט מען אַלץ רעידן, אַז מען דאַרף ליב האָבן דעם בעל־מלאכה. אין אַ צווייט אָרט, ווי, למשל, בייַ דעם שרייבער נ. גאָלאָמב פלעגט מען רעידן, אַז מען דאַרף ליב האָבן דאָס יידישע פאָלק. און איך האָב נאָך דעמאָלט ניט פאַרשטאַנען, פאַרוואָס זאָל איך, אייגנטלעך, פיינט האָבן דאָס יידישע פאָלק, און פאַרוואָס זאָל איך פיינט האָבן דעם בעל־מלאכה. דאָכט זיך, אַז איך האָב זיי ביידע ליב.

נאָר געפילט האָב איך, אַז עפעס רודערט זיך אָרום, אַז נייע ווינטן בלאָזן אָרום מיר, אַז עס רירט זיך עפעס און פון דער ערד קומען נייע שפּראָצונגען, וואָס דאַרפן זיך צעווואַקסן אין גאָר גרויסע זאַכן.

---

*) „וילנע", רעדאַקטירט פון יעפּים ישורין, זייטן 812־820.

איצט זע איך, אַז איך האָב געזען דאָ יענע עמ־ בריאַנען, פון וואַנען עס זיינען אַרויס ציוניזם, „בונד", יידישע שולן, די מאַדערנע ליטעראַטור, לעקערט, „ייוואָ", די „ווילנער טרופּע" און נאָך און נאָך.

דאָס לעבן איז געווען זאַפּטיק, רוישיק, האָפערדיק און ניט לאַנגווייליק.

אַ צווייטע קולטור־אינסטיטוציע, מיט וועלכער איך האָב זיך באַקאַנט, איז געווען די ביבליאָטעק פון דבורה פרענקל, אויף זאַוואַלנער גאַס.

די דאָזיקע קולטור־אינסטיטוציע האָט געהייסן דבורהס אַקאַדעמיע.

דבורה פרענקל איז געווען אַ טאַכטער פון אַ קאָוו־ נער רייכן מאַנופאַקטור־סוחר.

זי, וואָס האָט געלעבט אין רייכטום און אין שפע, האָט ניט געוואָלט מער לעבן אויפן אומזיסטן ברויט פון אירע רייכע עלטערן און האָט באַשלאָסן אויסצולערנען זיך אַ מלאכה, כדי צו לעבן דאָס לעבן פון אַ האָרע־ פאַשנער אַרבעטאָרין און זיין זעלבסטשטענדיק.

בשתיקה פלעגט זי אַלע טאָג גיין צו אַ באַקאַנטער שניידערין צו לערנען זיך שניידעריי. שטילערהייט האָט זי אויסגעלערנט דעם פאַך, האָט פאַרלאָזן קאָוונע מיט איר טאַטנס הויז, איבערגעלאָזן איר רייכן נדן מיט די אַלע גלילקלעכע שידוכים, וואָס מען האָט איר געוואָלט, און איז אַוועקגעפאָרן קיין ווילנע. זי האָט ניט געוואָלט פון טאַטן אָפּילו קיין שנירל. בלויז די ביבליאָטעק אירע האָט זי געוואָלט מיט זיך.

אין ווילנע האָט זי געדונגען אַ צימער, אַריינגע־ שטעלט דאָרט אַ ניימאַשין און געוואָלט אַרבעטן.

דאָס צימער איז ניט געווען גרויס. עס איז אין אים קוים געווען פּלאַץ פאַר אַ טישל, אַ פּאָר שטולן, אַ בעט, אַ ניימאַשין און אַ מאַנעקען.

קיין ביכערשאַנק איז ניט געווען. האָט זי געהאַלטן אירע ביכער אונטערן בעט. דאָס איז געווען די „בי־ בליאָטעק".

אינגיכן האָט זי שוין געהאַט געוואָג אַרבעט, דער־ וואַרבן אַ גוטע באַקאַנטשאַפט, און איר קליין צימער איז געוואָרן אַ בית־וועד פאַר די ישיבה־בחורים, אָרע־ מע סטודענטן און אַרבעטער, וועלכע פלעגן קומען אַהין צו כאַפּן אַ שמועס, עסן ברויט מיט טיי און אויסבאָרגן אַ ביכל צום לייענען.

דבורה איז שטענדיק געזעסן אַריינגעטאָן אין אַ ביכל מיט אירע קורצזיכטיקע אויגן. פון צייט צו צייט האָט זי זיך אָפּגעריסן פון ביכל און זיך צוגעכאַפּט צו דער ניימאַשין. אַז עמעצער פלעגט בעטן אַ בוך, פלעגט זי אים אָפּשיקן אונטערן בעט.

— איר זעט דאָך, אַז איך האָב קיין צייט ניט. קריכט, זייט מוחל, אונטערן בעט און קלייבט אויס, וואָס אייך געפעלט.

די „ביבליאָטעק" איז דעריבער געווען אָפּט גע־ פאַקט. שטענדיק האָט מען געקענט זען פון אונטערן בעט טאָרטשען אַלערליי פיס און כל המינים הויזן און שיך, גאַנצע, פאַרלאָטעטע, צעדריבלטע, און אַמאָל אויך אַ קליידל.

מיין חבר זאַלקינד האָט מיך אַהין אַרייַנגעפירט, כדי צו מאַכן מיך באַוואוסטזיניק. דבורה האָט מיך, אַלס אַ „נאַוויטשאָק", אויפגענומען מיט גרויס אויפמערק־ זאַמקייט, אויסגעפרעגט וואָר איך בין, פון וואַנען איך קום און פאַרענדיקט:

— איר ווילט דאָך, מסתמא, אַ ביכל, טאָ קריכט, זייט מוחל, אונטערן בעט און קלייבט אייך אויס אַ ביכל, וואָס אייך געפעלט.

דאָס מאָל איז די ביבליאָטעק געווען גראָד ווייניק באַזוכט. מחמת פון אונטערן בעט האָט אַרויסגעשטאַרצט בלויז איין פּאָר פיס, אין אָפּגעטראָגענע פּאַסאָווע הויזן און חרובע קאַמאַשן.

איך האָב פאַרקאַשערט די פּאָלעס און אַרונטער־ געקראָכן אונטערן בעט. תיכף האָט זיך צו מיר אַ קער געטאָן אַ לענגלעך פּנים, אַרומגעזוימט מיט אַ בלאָנד שפּראָצערצל, וואָס האָט זיך געשניטן אויף אַ יעזוס־ בערדל.

אונדזערע אויגן האָבן זיך באַגעגנט, ווי אָפּגערעדט:

— פון וואַנען איז אַ ייד? — האָט דאָס פּנים גע־ פרעגט.

— פון באָברויסק. און איר?

— איך בין אַ קאָוונער. געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה. האָט מען מיך פון דאָרטן אַרויסגעוואָרפן צו־ ליב מיין אָפּיקורסות. איר זוכט אַ ביכל?

— יאָ.

— אָט נעמט אייך. דאָ האָט איר לונקעוויטשעס „אין קאמף מיט די כוחות פון דער נאַטור", א גוט ביכל. עס וועט אייך מער לערנען ווי די השכלה־ביכלעך.

וואָס דאָס האָט געמיינט, האָב איך דעמאָלט ניט פאַרשטאַנען.

— און איר וואָס וועט נעמען?

— איך וועל נעמען אָט דאָס קליינע ביכעלע „לאה מוכרת הדגים". טשיקאָווע.

און אַזוי ליגנדיק אונטער אַ בעט, האָט מען גע־ שלאָסן באַקאַנטשאַפט, געפירט דיסקוסיעס, זיך געאַמ־ פערט וועגן גאָט, רעליגיע, ליטעראַטור, — זיך באַ־ פריינדעט און אַרויסגעקראָכן.

בכלל פלעגן דאָ אונטערן בעט גאַנץ אָפט פאַרקו־ מען גרויסע וויכוחים, דיסקוסיעס וועגן אַ סך וויכטיקע ענינים, ביכער, אידייען און פאַרשיידענע אַנדערע זאַכן.

לויט די פיס, וואָס פלעגן אַרויסטאַרטשען פון אונ־ טערן בעט, האָט מען געקענט אורטיילן ווי הייס און ווי שטאַרק די דיסקוסיעס פלעגן אָנגיין. צוליב דעם וואָס אונטערן בעט איז געווען ענגלעך און עס איז ניט גע־ ווען גענוג לעבנסרוים צו מאַכן מיט די הענט, האָבן די דיסקוטאַנטן געמאַכט מיט די פיס. מען האָט גע־ קענט באַמערקן ווי די פיס אַרבעטן מעשים, זיי האָבן זיך געוואָרפן ווי אין אַ קאָנוואולסיע, און דאָס איז גע־ ווען אַ סימן, אַז די דיסקוסיע איז דאָרט גאָר היציק.

אַרויסגייענדיק אויף דער גאַס, האָט מיין נייער אונטער־בעט־באַקאַנטער מיך געפרעגט:

— איר קומט דאָס ערשטע מאָל אַהער?

— דאָס ערשטע מאָל.

— און איך בין שוין אַ לאַנגער איינגייער. איך קען נאָך דבורהן פון קאָוונע. זייער אַן אינטערעסאַנט מיידל. און פון רייכע עלטערן אויך. איך האָב ביי זיי אין שטוב געגעסן אַ טאָג, און דבורה פלעגט מיר געבן ביכלעך צום לייענען. אַדאַנק איר בין איך געקומען קיין ווילנע. זי האָט מיר געשיקט גלעלט אויף הוצאות הדרך. אָבער אויף צום לעבן קען איך ביי איר ניט נע־מען. זי אַרבעט נעבעך אַליין אויף דער חיונה שווער. אגב אורחא, זאָגט מיר: איר האָט נאָך אייערע תפילין?

— איך האָב. וואָס איז דען?

— האָב איך צו אייך אַ בקשה. איך דאַרף פאָרן צו מיין באָבען קיין נעסוויזש. איך וויל ביי איר קריגן אַ פּאָר רובל. מוז איך איר ווייזן, אַז איך לייג תפילין.

— און אין וואָס וועל איך דאָוונען?

— וועט איר אַ וואָך צייט ניט דאָוונען. עס וועט ניט ווערן קיין לאָך אין הימל — פקוח נפש איז דוחה שבת.

ער איז געווארן מיין נייער לערער. איך געדענק, אַז זיין נאָמען איז געווען בערנשטיין. ער האָט מיך גערלאַגט אַפּיקורסות.

און איך מוז דאָך מודה זיין, אַז איך האָב געטאָן אַ פּעולה.

משה שמואל שקלאַרסקי

קאָנטראַבאַנדשטשיק פון יידישן בוך

אין האַרבסט 1894 האָט מיין פאָטער אַלס חזן, שוחט ומוהל זיך אַריבערגעקליבן פון ראטניצע קיין סלאָבאָדקע. אַלס עלטסטן יינגל אין הויז האָט מיין טאַטע מיך אָפּגעגעבן צום בעסטן מלמד אין שטאָט ר' וועלוווטשיק (בייניסעוויטש). זיין אייניציקער זון נוח איז געווען אַ לערער און פלעגט געבן „שטונדן" אין קאָוונע. נוח פלעגט מיר צושטעלן בשתיקה העברעאישע ביכלעך פון „תושיה"־פאַרלאַג און איך פלעג זיי אין די נעכט שלינגען ווי מצה־וואַסער. די ביכלעך האָבן מיר פאַרשאַפט אַ געוואַלדיקע הנאה און איך האָב געזוכט וועגן ווי אַזוי מזכה צו זיין מיט זיי מיינע חברים, די תלמידים פון די פאַרשיידענע חדרים אין סלאָבאָדקע. אין מיין מוח איז געבאָרן גע־ווארן אַ געדאַנק וועגן שאַפן אַ מין ליי־ביבליאָטעק (אין מיין קינדערש קעפל האָט נאָך דאָן ניט עקזיסטירט אַזאַ נאָמען, נאָר זיין צעשוואָמענער אינהאַלט) פאָר די קליינע חברה־לייט. געזאָגט און געטאָן. מן השמים, משמעות, האָט מען מיך אויך צוגעהאָלפן אין דער מיצווה, ווארעם גראָד אין אָט דער צייט האָט מיין פאָטער ג"ע ענדיקט בויען זיין אייגן הויז — און איך האָב געהאַט גענוג ברעטער, טשוועקעס, זאָוויעסעס און שלעסלעך, כדי צו מאַכן פון דעם אַ קעסטל מיט אַ דעקל פאָר מיין „ביבליאָטעק".

אויף אייניצוקויפן ביכער האָב איך געמאַכט אַ „קאַמ־פּיין" ביי די רייכערע יינגלעך, וואָס האָט אַריינגעבראַכט עטלעכע צענדליק קאָפּיקעס. נאָך אַ שטאַרקן ישוב־הדעת האָב איך באַשלאָסן צו קויפן ביכער אויף יידיש, ווייל — האָב איך מיר געטראַכט — די אַרעמע קינדער קענען דאָך ניט לייענען קיין העברעאיש און די רייכערע קענען אַליין קויפן די ביכער, וועלכע זיי געפעלט.

אָבער אַזוי ווי איך בין דאָן געווען, פּאַרשטייט זיך, אַ קנאַפּער ידען אין דער יידישער ליטעראַטור, בין איך אַוועק צום טויבן פּאַקן־טרעגער, וועלכער איז געווען דער מומחה אויף יידישע ביכער, און איינגעהאַנדלט ביי אים שמ"רס „די שפּאַנישע אינקווויזיציע", „דער גליקלע־כער פּאַסטעך" און נאָך אַזעלכע קונסטווערק פון בלאָשטיין, בוכבינדער א. אנד. די ביכער האָב איך פאַרשלאָסן אין מיין קעסטל און עס באַהאַלטן אין סקלאַדיק אונטער די האָלץ.

צוויי מאָל אַ וואָך פלעג איך „מיין ביבליאָטעק" אַרויסשמוגלען און בגניבה זי אַריינטראָגן אין יהושע דעם פעלהענדלערס הויף. דאָרט האָט זיך געפונען אַ געבויטע סוכה, וואו עס פלעגן זיך קאָנספּיראַטיוו צוזאַמענקומען „מיינע לייענער". איך פלעג זיך שטעלן אויפן קעסטל ביכער האַלטן אַ דרשה פאָר די קינדער וועגן דער וויכ־טיקייט פון לייענען ביכער, נאָכדעם איינטיילן יעדן איי־נעם אַ בוך לויט „זיין געשמאק".

האָט אָבער אַמאָל פאַסירט, אַז שמואל חיינה אברהם באַשע פּרצ'עס האָט זיין זונדל געכאַפּט לייענענדיק אַ מעשה־ביכל. ער האָט אים פריער פאָר אַלץ גוט „פאָר־פּאָרן" אין די באַקן, און נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעפונען, אַז איך בין דאָס דער גאַנצער מאַכער, איז ער געקומען צו מיין טאַטן מיט אַ טענה. מיין טאַטע פון זיין צד האָט אויך קיין פּעטש ניט געזשאַלעווען. נאָך אַ חקירה ודרישה האָב איך מיט צעפלאַמטע באַקן און פאַרווייניטע אויגן צוגעפירט מיין פאָטער, אין דער באַגלייטונג פון עטלעכע טאַטעס פון „מיינע לייענער", צום סקלאַדיק האָלץ אוז פאָר זיי אַנטפלעקט דעם פלאַץ וואו עס איז געלעגן מיין „אוצר".

די בערדיקע יידן האָבן מיט אימפּעט זיך אַ ווארף געטאָן אויף דער טריפּהנער סחורה, אַריינגעטראָגן עס צו

אונדז אין קיך אַריין, באַקוקט און באַטאַפּט איטלעך ביכל באַזונדער און נאָכדעם מיט אַ ספּעציעלן פּאַרגעניגן גע־מאַרפּן עס אין די פּלאָמען פון אונדזער קאַכל־אויוון. דעם אויטאָ־דאַ־פּע האָבן אויך בייגעוואוינט ר׳ שמואל דער שוחט און ר׳ משה אליעזר דער שוחט. מיין צער אין יענעם מאָ־מענט איז ניט געווען צו באַשרייבן.

אָט אַזוי זיך פאַרענדיקט מיין ערשטער פּרואוו צו זיין אַ יידישער ביבליאָטעקאר אין סלאָבאָדקע.

אין אייניקע יאָר אַרום, וען איך האָב שוין געלערנט אין ר׳הירשלס ישיבה, האָב איך ווידער געפּראוואט צו־שטעלן ביכלעך פאַר מיינע חברים. תחילת פּלעג איך די ביכלעך באַקומען פון ציוניסט יודל וואולפאָוויץ, מיט וועמען איך פלעג זיך טרעפן אינעם הויז פון אונדזער שכן קלמן איפּ. שפּעטער האָט ער מיך געראטן צו גיין אַליין נעמען ביכער אין דער ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך געפונען אויף מתים־גאַס (הינטער דעם פעלד־ברונעם). די ביבליאָטעק איז געווען אַן אומלעגאַלע און די ביכער פלעגן דאָרטן ליגן אין שלאָפּבאַנק. מיין קאָנטראַבאַנדע פלעג איך טראָגן פאַרשטעקט אונטערן רעקל. איינמאָל האָט מיך אָבער געפאַקט דער משגיח (דער פאָטער פון פאַרשטאַרבענעם זשורנאַליסט י. א. לייזעראָוויטש — אי־זידאָר לאָזאַר). פון אים האָב איך באַקומען די געהעריקע פּאָרציע מוסר און פון מיין טאַטן — די פּאַסיקע פּאָרציע פּעטש.

נאָכן מוסר און נאָך די פּעטש האָב איך געגעבן דעם טאַטן אַ תקיעת־כף, אַז פון היינט און ווייטער וועל איך זיין גוט און פרום. אייניקע יאָר האָט אָנגעהאַלטן מיין הבטחה, ביז אין אַ פסחדיקן חול־המועד פון 1903 איז מיך ווידער באַפאַלן דער יצר־הרע פון לייענען טריפּהנע ביכלעך — און איך בין ווידער אַוועק צו דער ביבליאָ־טעק לעבן פעלד־ברונעם, דאָסמאָל צוזאַמען מיט מיין חבר חיים ראובן יאנקונער. מיר האָבן געגומען אברהם מאַפּוס „אהבת־ציון״, וואָס האָט אויף אונדז שטאַרק געווירקט און אונדז געמאַכט פאַר אמתע ציוניסטן. יענעם טאָג איז אין בעגדעטס הויז געפּראוועט געוואָרן אַ שימחה — די „גרינדונג־פאַרזאַמלונג״ פון דער ערשטער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע צווישן די ישיבה־בחורים פון „כנסת בית־יצחק״. ביי דער געלעגנהייט האָב איך דערציילט דעם סיפור־המעשה פון „אהבת־ציון״ און איינעם פון די בחורים איבערגעגעבן טאָקע דאָס בוך גופא. איך בין ווידער אויף מיין אַלטן דרך געוואָרן אַ „פּאָסטאָוושטשיק״ פון ליטעראַטור פאַר די ישיבה־בחורים. איך האָב זיי צוגע־שטעלט אַזעלכע טריפּהנע סחורה, ווי „התועה בדרכי החיים״, „קבורת־חמור״, „אשמת שומרון״, „עיט צבוע״ וכדומה.

* * *

סוף 1906 בין איך אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע און אין פרילינג 1910 בין איך צוריקגעקומען אויף אַ קורצן באַזוך. אין סלאָבאָדקע האָט זיך שוין געפונען אַ היפּש ביסל יידישע אינטעליגענץ, האָב איך זיי געזופן צו אַ „סאָבראַניע״ און פאַרגעלייגט צו גרינדן אַ ביבליאָטעק. מיין פּלאַן איז אָנגענומען געוואָרן, און מיר האָבן זיך באַלד געזומען אים דורכצופירן.

מיר האָבן געדונגען אַ דירה אין אַ קראָם אָנהויב מתים־גאַס, ביי כאַנקע ר׳ שעפּסלס (ער איז דאַן געווען דער אַלטער דיין) טאָכטער. אין עטלע טעג האָט דער קא־מיטעט פאַרטיק געמאַכט פאָליצעס, נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן אויפּזאַמלען די ביכער, וועלכע זיינען געלעגן באַהאַלטן אין קעלערן און אויף בוידעמער. אין משך פון אַ קורצער צייט האָבן מיר איינגעשטעלט אַ גאַנץ פיינע ביבליאָטעק מיט אייניקע הונדערט ביכער אין יידיש, העברעאיש און רוסיש. אין דעם קאָמיטעט האָבן זיך בא־טייליקט: מיין געוועזענער לערער אויף רוסיש, ביילענ־סאָן מיט זיין פרוי, חיים לייבקע (מאיר אַבראַמסאָנס זון), דער העברעאישער לערער בן־ציון פיין (איציק מיכל דעם בעקערס זון), פייקע רוף (נחום דעם פּעלדשערס טאָכטער), שיפקע (שפרה) שטיין (איציק שטיינס טאָכטער), שבתי בלינדערס צוויי טעכטער, דער אַפּטייקער זינאַן, שייקע יונה זאלצבורג מיט זיין שוועסטער חנה מערקע, און מנשהקע וועבער (הלל דעם קצבס). די „אָטוועטסטוועגאַ־יע ליצא״ פאַר דער רעגירונג איז געווען בעל־מחשבות.

די ביבליאָטעק און לייען־זאַל זיינען געווען אָפן יעדן טאָג (חוץ פרייטיק און שבת). אַזוי ווי איך בין געווען אין סלאָבאָדקע נאָר צייטווייליק און האָב זיך מיט קיין באַ־שעפטיקונג ניט פאַרנומען, האָב איך מיין גאַנצע צייט געווידמעט דער ביבליאָטעק־אַרבעט.

לייענער האָבן אונדז ברוך השם ניט געפעלט, חוץ די־שטעטלשע איינוואוינער פלעגן קומען בשתיקה אויך די ישיבה־בחורים. פון מאָגערן לייענגעלט, וואָס מיר פלעגן רעכענען און פון דעם געלט, וואָס מיר האָבן זיך צוזאַמען־געלייגט, האָבן מיר אין משך פון 7־8 וואָכן שוין פאַרמאָגט אַ קאַפּיטאַל פון עטלעכע צענדליק רובל, פאַר וועלכן מיר האָבן איינגעשאַפט נייע ביכער פאַר דער ביבליאָטעק.

* * *

אין 1920 בין איך ווידער געקומען קיין סלאָבאָדקע אויף אַ קורצן באַזוך. די העברעאישע און יידישע שולן אין דער ליטע זיינען דעמאָלט געוואַקסן, ווי שוועמ־לעך נאָך אַ רעגן. דאָסגלייכן אויך די ביבליאָטעקן. אָבער ס׳איז געווען אַ שרעקלעכער מאַנגל אין נייע ביכער. צו־ליב די אָנגעשטרענגטע באַציאונגען צווישן פוילן און ליטע האָט מען ניט געקענט טראָכטן וועגן ברענגען ביכער פון וואַרשע אָדער ווילנע, וואו זיי זיינען געווען לרוב. איז דער דר. אָלשוואנגער, דער ממונה איבער די לער־אַנ־שטאַלטן ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ליטע, געפאַלן אויף אַזאַ המצאה: איך, אָלס אַמעריקאָנער בירגער, זאָל פאַרן קיין פוילן און דאָרטן איינקויפן יידישע און העברע־אישע ביכער. די מיסיע איז מיר געווען זייער צום האַרצן און איך האָב זי גערן אָנגענומען.

דער פאַרוואלטער פון ביכער־אָפּטייל ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, משה לוריע, האָט מיר דערציילט, אַז די יידישע יוגנט אין דער פּראָווינץ גייט פּשוט אויס נאָך

אַ יידיש בוך. די אַלטע ביכער האָט מען שוין אויסגע־
לייענט און אַ ניי יידיש בוך איז ניטאָ אויף אַ רפואה. ער
האָט מיך אָנגעבעטן צו ברענגען וואָס מערער ביכער.
וועגן זעלביקן ענין האָבן מיך באַזוכט נוח בייניסעוויטש,
ח. ראַפאַלאָוויטש, יאַשאַ ראָזענבוים און קלמן זינגמאַן.

אין עטלעכע וואָכן אַרום האָב איך צוגעשיקט פון וויל־
נע קיין קאָוונע פּעק ביכער, וואָס האָבן באַטראָפן שיינע
עטלעכע טויזנט דאלער. צווישן זיי זיינען געווען לער־ביכער
פאַר די יידישע און העברעאישע שולן, לייען־ביכער און
אויך משניותן מיט ראַמ"ס ש"ס'ן.

דער קליינער קאָנטראַבאַנדשטשיק פון יידישן בוך
אין חדר און אין דער ישיבה איז געווארן אַ „קניגנעשיס"*)
פון יידישן בוך אויף גאָר אַ גרויסן פאַרנעם.

*) אין ליטווש — ביכער־טרעגער, דער עיקר, וען ליטווש
איז נאָך געווען פאַרבאָטן.

צביון (דר. ב. האָפמאַן)

מיינע צוויי באַזוכן אין דער ליטווישער מלוכה

איך ווייס ניט, ווי גרויס עס איז געווען מיין חלק אין
ליטע, אָבער ליטע אין מיר האָט זיכער געהאַט אַ גרויסן
חלק. איך בין אין ליטע געגאַנגען אין חדר, איך האָב
אין ליטע געלערנט אין ישיבה און איך האָב אין ליטע פאַר־
זוכט דעם ערשטן טעם פון השכלה, וואָס האָט אין אַ גרוי־
סער מאָס באַשטימט מיין שפּעטערדיקן וועג אין לעבן.

עס איז געווען אין דער שניידערשער קלויז פון
קראַקינאָווע, וואו איך האָב געלייענט דאָס ערשטע העב־
רעאישע השכלה־בוך. דאָס איז געווען „התועה בדרכי
החיים" פון פּרץ סמאָלענסקין. עס האָט מיר אים געגעבן
אין געהיים מענדקע, דער בן־יחיד פון אברהם — דעם
בית־המדרש שמש, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט
זיינע אומגעהויער־לאַנגע קאלטענעוואָטע פאות און מיט
זיין אומבאַגרענעצטער שינאה צו די אַפּיקורסישע ביכלעך.

איך בין דעמאָלט געווען אַ יינגל פון אַ יאָר פערצן און
מענדקע איז געווען מיט אַ פּאָר יאָר עלטער פון מיר.
אין דער גמרא, וועלכע איך האָב שוין דעמאָלט געלערנט
אָן אַ רבין, אָדער „פּאָר זיך", ווי מען האָט עס געזאָגט,
בין איך געווען אַ סך וויייטער פון אים, אָבער אין די
השכלה־ביכלעך איז ער געווען מיין רבי. ער פלעגט
זיי קריגן פון אַ ביבליאָטעק אין פּאָנעוועזש.

מחשבותן, עס איז אויך געווען ליטע, וואו איך בין
געווארן אַ בונדיסט, און עס איז אויך געווען ליטע, וואו
איך האָב געהאַט די זכיה צו זען געדרוקט די ערשטע
„פרוכט פון מיין פעדער". אמת, עס איז געווען אַ גאַנץ
גרינע און אַ גאַנץ קליינע פרוכט, אָבער...

קורץ און גוט, ליטע האָט אין מיר, אָן שום ספק,
אַ גרויסן חלק, אָבער איך קען זיך ניט באַרימען, אַז
איך האָב כאָטש אַ שטיקל חלק אין ליטע. נאָר אויב
איך האָב ניט געקענט האָבן אַ חלק אין דער לעבעדיקער,
שאָפנדיקער ליטע, זאָל איך כאָטש האָבן אַ שטיקל חלק
אין דעם גייסטיקן מאָנומענט, וואָס ווערט געשטעלט אויף
דער טויטער ליטע.

וועגן טויטע איז די פאַסיקסטע זאַך צו שרייבן
זכרונות. איך וויל דאָ, דעריבער, איבערגעבן אייניקע
זכרונות פון מיינע צוויי לעצטע באַזוכן אין ליטע.

עס איז געווייַנטלעך אָנגענומען, אַז נאָך אַ טויטן
זאָל מען דערציילן בלויז זיינע שבחים. איך בין מיט
דעם כלל ניט מסכים. איך גלויב, אַז מען דאַרף
בעסער דערציילן די שבחים פון די לעבעדיקע, וויייל זיי
קענען עפּעס דערפון האָבן. אָבער וועגן טויטע קען מען
דערציילן דעם אמת, וויייל עס וועט זיי גאָרניט שאַטן...

מיין ערשטער באַזוך

אין 1921 האָב איך באַשלאָסן פאָרן אַ קוק טאָן אויף
דער אַלטער וועלט, ווי זי זעט אויס נאָך דער מלחמה.

צווישן אַלע מדינות, וועלכע איך האָב באַשלאָסן
צו באַזוכן אויף מיין רייזע, איז ליטע, דאָס ארץ־ישראל
אין גלות, ווי מען האָט עס פּרובירט אַ נאָמען געבן,
געווען איינע פון די וויכטיקסטע, כמעט אַזוי וויכטיק,
ווי ארץ־ישראל.

אויב ארץ־ישראל האָט געוואָלט זען דער ראַמאַנטישער
ייד אין מיר, האָט ליטע געוואָלט זען דער נאַציאָנאַלער
בונדיסט אין מיר. האָב איך דאָך אין מיינע גוטע בונ־
דיסטישע יאָרן אַזוי פיל געחלומט וועגן אַ יידישער
קולטורעלער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. און אָט איז
אַ לאַנד, וואו די יידן האָבן אַזאַ אויטאָנאָמיע געקראָגן,
טאָ ווי פּאָרט מען עס ניט זען?

אמת, די יידישע אויטאָנאָמיע אין ליטע, אויף וויפל
איך האָב וועגן איר געלייענט, איז עפּעס ניט איבערריקס
פויגלדיק. גאָר ניט דאָס, וואָס מיין בונדיזם האָט פאַר־
לאַנגט. אָבער, וואָס פאָר אַ פּנים די אויטאָנאָמיע זאָל
ניט האָבן, איז זי דאָך די ערשטע מאָדערנע יידישע
קולטורעלע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע און מען דאַרף זען,
ווי זי קוקט אויס.

און צוליב דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע
איז מיר שוין די גאַנצע ליטווישע מדינה געווארן אינ־

טערעסאַנט. ליטע אַ מלוכה און נאָך וואָס פאַר אַ מלוכה! אַן אידעאַלע דעמאָקראַטיע מיט גלייכהייט, פרייהייט און ברידערלעכקייט, און יידן לעבן דאָרט ווי אין גן־עדן, ווי אין אַן אמתן ארץ־ישראל. איך האָב עס אַזוי פיל מאָל געלייענט אין די אָפּיציעלע באַריכטן פון יידישן מיני־סטעריום.

און אָט בין איך אין קאָוונע, אין דער הויפּטשטאָט פון ארץ־ישראל דליטע.

קאָוונע איז אַ רעכטע צייט געווען אין דייטשישע הענט. די דייטשן האָבן איינגענומען קאָוונע גלייך אין אָנהויב פון דער ערשטער מלחמה און האָבן די שטאָט גע־האַלטן ביזן סוף פון דער מלחמה. נאָר אָפּילו די דייטשן מיט זייער גאַנצער גרינטלעכקייט האָבן אין קאָוונע ניט גע־קענט איינפירן יענע עלעמענטאַרע באַקוועמלעכקייטן, צו וועלכע מענטשן אין דער ציוויליזירטער אייראָפּע און אַמעריקע זיינען אַזוי צוגעוואוינט. זיי האָבן פאַר דעם צוועק געדאַרפט אַראָפּווארפן וויניקסטנס 9 פראָצענט פון קאָוונער הייזער און זיי אויבערבויען פון דאָס נייַ.

די דייטשן האָבן אויפגעטאָן וואונדער אין ליטע. זיי האָבן דאָרטן געבויט גאַנצע נעצן פון אייזנבאַן־לינייעס. זיי האָבן געגראָבן נייַע וועגן און געמאַכט נייַע שאָסייען. זיי האָבן איינגעפירט עלעקטרישע באַלייכטונג אין אַזעל־כע ערטער, וואו מען האָט פריער אָפּילו ניט געוואוסט, ווי עלעקטריציטעט זעט אויס. אין קורצן, די דייטשן האָבן געטאָן אַלץ צו מאַכן ליטע מיט לייטן גלייך, אָבער מיט אַלע זייערע אָנשטרענגונגען צו אייראָפּאיזירן לי־טע, האָבן די דייטשן דאָך זיך ניט געקענט העלפן און האָבן געמוזט אין קאָוונע גיין „אויפן הויף" צוגלייך מיט די יידן און מיט די ליטווינער.

נאָר איך וויל ניט באַליידיקן די הויפּטשטאָט פון דער ליטווישער מדינה. אויסערלעך איז קאָוונע זייער אַ שיינע שטאָט און מיט אירע שיינע בערג, מיט איר טייך ניעמאַן און ביימער־באָוואקסענער אומגעגנט, שטעלט זי מיט זיך פאָר אַ פּראַכטפול שיינע לאַנדשאַפט. ווער עס וויל, אַלזאָ, אַז קאָוונע זאָל אים געפעלן, זאָל ער בעסער קוקן אויף איר פון אויסווייניק און ניט פון אינעווייניק.

פון ווייטן זעען זאַכן אויס אַ סך שענער, ווי זיי זעען אויס פון נאָענטן. אויף ליטע מעג מען עס געוויס זאָגן. מען האָט ביי אונדז אין אַמעריקע די נייַע ליט־ווישע מדינה אין אַ צו שיין וויגעלע געהאַט פאַרווויגט. זי האָט עס אָבער אין דער ווירקלעכקייט ניט פאַרדינט.

ליטע האָט געהאַט אַ גאַנץ דעמאָקראַטישע מלוכה, אָבער אַ דורכויס רעאַקציאָנערע. אַ לאַנד, וואו דער קאַטוילישער גלח איז געווען דער וואָרט־פירער און דער טאָן־געבער. אַ לאַנד פון פּראָסטע פויערים, וואָס זייער העכסטער אידעאַל איז געווען דער גלח. דער שענסטער טרוים פון אַ ליטווישן פויער איז געווען און מסתמא איצט אויך איז צו האָבן אַ זון אַ גלח.

איך בין אָנגעקומען קיין קאָוונע דעם 1טן מאי. אין דער ליטווישער מלוכה איז דער ערשטער מאַי פראָקלא־מירט געוואָרן אַלס אַן אָפיציעלער מלוכה־יום־טוב פון אַרבעט. דאָך איז דאָס ערשטע בילד, וואָס איך האָב גע־זען, אַריינפאָרנדיק קיין קאָוונע, געווען אַן אַרעסטירטע אַרבעטער־פאַרזאַמלונג, וועלכע באַוואָפנטע סאָלדאַטן און פאָליציי האָבן געפירט אין „אוטשאַסטאָק". און ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, האָט די פאָליציי אָנגע־נומען יום־טוב באַצייטנס — זי האָט אָנגעפאַנגען מאַכן אַרעסטן שוין ערב דעם ערשטן מאַי.

נאָר איך בין דאָך ניט געפאָרן קיין ליטע צו זען די ליטווישע פאָליציי, איך בין דאָך געפאָרן זען דאָרטן די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, דאָרף מען זי גיין זען. בין איך געגאַנגען אין יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, אין יידישן מיניסטעריום און האָב געקוקט און האָב גע־זען, און האָב באַשלאָסן, אַז אַ קולטורעלע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע וואָלט טאָקע געווען ניט קיין שלעכטע זאַך, וועז די יידן אין ליטע וואָלטן טאָקע אַזעלכע געהאַט.

די יידן אין ליטע האָבן זייער נאַציאָנאַלע אויטאָ־נאָמיע ניט אויסגעקעמפט. זי איז זיי וויי פון הימל אַראָפ־געפאַלן, פונקט ווי עס איז אַראָפּגעפאַלן פון הימל די ליטווינער — זייער ליטווישע מלוכה. אַ גאַנצע רייַ גליקלעכע אומשטענדן פאָר די ליטווינער האָבן געמאַכט ליטע פאָר אַ זעלבשטענדיקער מלוכה. און פון די דאָ־זיקע אומשטענדן האָבן אויך די יידן עטוואָס גענאָסן אויף זייער חלק.

די יידישע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע האָט זיך געפו־נען, אַחוץ אַלעמען, אונטער דער קאָנטראָל פון דער ציוניסטישער פאַרטיי, וועלכע האָט זיך דערביי שטאַרק געדאַרפט רעכענען מיט דער מיינונג פון „אחדות", דער אַרגאַניזאַציע פון די אַרטאָדאָקסישע יידן אונטער דער אָג־פירונג פון די ליטווישע רבנים.

די ציוניסטישע פאַרטיי האָט פאַרפלאָנטערט די יידי־שע נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע מיט העברעאיש, און די רבנים האָבן זי פאַרפלאָנטערט מיט רעליגיע. די ציוני־סטישע פאַרטיי, וואָס איר גאַנצע טעאַריע איז אַ פאַרליי־קענונג פון דער אַרבעט אין „גלות", האָט אין דער יידי־שער אויטאָנאָמיע אין ליטע ניט געקענט זען מער ווי אַ שטיקל צוגרייטונג־אַרבעט פאַר פאַלעסטינע, און דאָס איז העברעאיש. מען דאַרף דעריבער אויסנוצן די נאַ־ציאָנאַלע אויטאָנאָמיע פאַר העברעאישע שולן, כדי צו־צוגרייטן אין גלות אַ העברעאישן יונגן דור פאַר פאַ־לעסטינע. די רבנים, ווידער, האָבן געזוכט אין דער יידי־שער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע „חיזוק הדת", די פאַר־שטאַרקונג פון דער יידישער רעליגיע, וויל יידישקייט איז ביי זיי פריער פאַר אַלץ און שפּעטער ווי אַלץ — רעליגיע. דער רעזולטאַט איז, אַז די ציוניסטן האָבן די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע פאַרקריפּלט מיט דער צוויי־שפּראַכיקייט — העברעאיש און יידיש, און די רבנים האָבן געזוכט פון איר צו מאַכן אַ הייליקן „סינאַד"!

*

די ליטווינער האָט, ווי שוין פריער באַמערקט, איינ־פאַך אָפּגעגליקט. זיי האָבן אַליין גאָר ניט געחלומט, אַז

זיי וועלן קריגן אַ באַזונדערע מלוכה. דאָס דאַרפן זיי צו אַלערשטן פֿאַרדאנקען די דייטשן און נאָך דעם דער רוסישער רעוואָלוציע.

דִי דייטשן האָבן געהאַט אַרגאַניזירט אין ליטע אַן אַדמיניסטראַטיוון אַפּאַראַט, וואָס זאָל קענען פֿאַרוואַנדלט ווערן, וועַן נויטיק, אין אַ ליטווישער אויטאָנאָמיע אונטער דער דייטשישער הערשאַפט.

וועַן די דייטשן זיינען אַרויס פון ליטע, האָבן זיי די ליטווינער איבערגעלאָזן ניט בלויז אַ מער קולטיווירטע ליטע, נאָר אויך אַ פֿאַרטיקן מלוכה־אַפּאַראַט.

וואָס די ליטווינער האָבן זייער גיך און גרינטלעך אויסגעלערנט, איז חכמת הפּאָליציי און אַכראַנקע. דאָס האָבן זיי אויסגעצייכנט גוט קאָפּירט פון דעם אַמאָליקן רוס־לאַנד. אויסער דער פּאָליציי האָט אַבער געאַרבעט דער גאַנצער מלוכה־אַפּאַראַט, ווי זאַמד וואָלט געווען אַרײַנגעשאָטן אין זײַנע רעדער.

כדי די מלוכה־מאַשין זאָל זיך אָנפּאַנגען רירן, מוז מען זי שמירן. יעדעס רעדל דאַרף מען שמירן, פון אונטן ביז אַרויף, אַז ניט — רירט זיך איבערהויפּט ניט פון אָרט. נאָר דאָס וואָרט „שמירן" געברויכט מען ניט. אין נײַע מלוכות שאָפט מען נײַע וועַרטער. פֿאַר דעם וואָרט „שמירן" געברויכט מען אין קאָונע דאָס וואָרט „סאָם פֿאָנימאַיעש" (פֿאַרשטייסט אַליין). און די גרויס פון דעם „סאָם פֿאָנימאַיעש" הענגט אָפּ פון דער גרויס פון טשין (אָמט) און פון דער וויכטיקייט פון ענין.

און זאָל אייך ניט וואונדערן, וואָס אין אַ נייער ליטווישער מלוכה זאָל מען געברויכן אַן אַלט רוסיש וואָרט. עס זיינען געווען אַ רעכט ביסל באַאמטע אין דער ליטווישער מלוכה, וואָס זיינען געווען נאָך טעמפּ אין דער ליטווישער עברי, און עס איז זיי לייכטער געווען זיך אויסצודריקן אין רוסיש ווי אין ליטווויש, בפרט וועַן עס האַנדלט זיך וועגן אַזאַ פילוזאָפֿישן אויסדרוק ווי „סאָם פֿאַנימאַיעש".

וואָס איז שייך צו שפּראַך, זיינען די ליטווינער ניט געווען קיין גרויסע שאָוויניסטן. אויב איר האָט ניט געקענט קיין ליטווויש, וועַן איר זייט געקומען קיין ליטע, האָט איר ניט געדאַרפט זאָרגן. איר האָט געקענט זיך דאַרטן צונויפּריידן אויף רוסיש, אויף דייטש, אויף פויליש. איינע פון די אויבנדערמאָנטע שפּראַכן פֿאַרשטייט כמעט יעדער איינער ליטווינער. די גאַסן אין קאָוונע האָבן געהאַט אויפשריפטן אין דריי שפּראַכן: ליטווויש, פּוילישׁ און יידיש. די אנערקענונג, אַלזאָ, דאַרף מען די ליטווינער אויסדריקן. זיי זיינען געווען טאָלעראַנט אין באַצוג צו דער שפּראַך. נאָר פֿאַרקערט רייַנדיק, זאָלן זיי ניט געווען זיין טאָלעראַנט, האָבן זיי זיך עפּעס געקאָנט העלפֿן, וועַן זיי ריידן אַזאַ שפּראַך, וואָס אפּילו אַ סך פון די ליטווינער גופא אין די גרעסערע שטעט קענען זי וויניק, שוין אפֿגערעדט פון די אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן?

נאָר וואָס פֿאַר אַ נפקא מינה איז, אין וועלכער שפּראַך מען נעמט „סאָם פֿאַנימאַיעש", אַבי מען נעמט. און מען קען אויך קיינעם ניט פֿאַרדענקען, וואָס ער נעמט. פון דער שכירות, וואָס די רעגירונג האָט געצאָלט, האָבן די באַאמטע געקענט עסן ברויט מיטן לעפל און אויך דאָס ניט צו זאָט. מוז מען ווילנדיק אָדער ניט ווילנדיק אונטערשטוקעווען די חיונה מיט „סאָם פֿאַניעמאַיעש".

און די רעגירונג וואָלט אפשר גאָר ניט געווען אַזוי קאַרג און וואָלט געצאָלט מער, נאָר זי האָט ניט געהאַט. מען האָט געגעבן די ליטווינער אַ מלוכה, אָבער אַ נאַקעטע און אַ הוילע און כמעט אָן אַ גראָשן נדן. עפּעס האָבן זיי יאָ געקראָגן פון דער סאָוועט־רעגירונג, ביים שליסן דעם שלום, עטלעכע מיליאָן רובל אין גאָלד, אָבער די עטלעכע גראָשן זיינען באַלד צעקראָכן געוואָרן. קיין אינדוסטריע האָט ליטע ניט געהאַט אויסער אַ פּאָר בריילעך און אַ פּאָר פּאַפּיראָסן־פאַבריקן. און הוצאות — אַ סך. זי האָט לויט איר באַפעלקערונג געהאַט אַ זייער גרויסע אַרמיי. פון סאָלדאַטן און אפשר ניט קיין קלענערע אַרמיי פון באַאמטע. טאָ פון וואַנען האָט זי טאַקע געקענט נעמען אַזוי פיל געלט?

פּעאיקע מלוכה־מענטשן און פּעאיקע באַאמטע האָט ליטע פֿאַרמאָגט זייער ווייניק. די יידן וואָלטן אין דעם פּרט געקענט אַ רעכט ביסל אַרויסהעלפן. די יידישע באַפעלקערונג האָט דאָך געהאַט אומפֿאַרגלייכלעך מער אינטעליגענטע קרעפטן ווי די ליטווינער. אָבער די ליטווינער האָבן זייער ווייניק חשק געהאַט צו פֿאַרטיילן מלוכה־אַמטן צווישן יידן. ווייל אַנטיסעמיטיזם, און אין אַ גאַנץ גרויסער פֿאַרציע, האָט זיך געפונען אויך צווישן די ליטווינער. ניט מער, עס איז געווען אַ יידישער מיניסטער מיט אַ יידישן מיניסטעריום. האָט ער געזאָגט, אַז מען זאָל וועגן דער „קלייניקייט" קיין רעש ניט מאַכן.

נאָר אַזוי ווי די ליטווישע יידן זיינען באַשיידענע מענטשן, האָבן זיי געזאָגט, אַז קיין גרויסע טענות צו דער ליטווישער מלוכה האָבן זיי ניט. אדרבא, אין אַל־געמיין איז זי ניט קיין שלעכטע מלוכה פאַר יידן. אַי, מען וועט אַביסל געקריוודעט? מילא, וואָס קען מען טאָן?

מיין צווייטער באַזוך

אין צען יאָר אַרום האָב איך ווידער אַ מאָל באַזוכט די ליטווישע מלוכה.

עס איז געווען אין אָנהויב זומער פון 1931, וועַן עס האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ חשק צו מאַכן אַ רייזע אין אייראָפּע. איך האָב דערביי געוואָלט אויסנוצן די געלעגנהייט צו זיין אויף דעם אינטערנאַציאָנאַלן סאָציאַליסטישן קאָנגרעס, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין ווין און אויף דעם אַלוועלטלעכן ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין באַזעל.

עס פֿאַרשטייט זיך, אַז קאָוונע איז געווען די ערשטע ליטווישע שטאָט, וואָס איך האָב באַזוכט אויף מיין רייזע. דאָס אויסזען פון דער שטאָט האָט זיך אין די 10 יאָר זינט מיין ערשטן באַזוך געהאַט שטאַרק געענדערט צום בעסערן. איך האָב דאַרטן געפונען אַפּילו אַ נייעם מאָדערנעם האָטעל, וואָס די רעגירונג האָט געהאָלפן בויען. אמת, ניט ערשטקלאַסיק, אָבער דאָך גאַנץ נישקשהדיק, אָבער אפשר טאַקע וויל קאָוונע האָט אַנדערש אויסגעזען,

האָט זי מיר אויסגעקוקט פרעמד. איך האָב מער גע־
בענקט נאָך די קליינע ליטווישע שטעטלעך, וואו איך האָב
פאַרבראַכט אַ געוויסע צייט פון מיינע יוגנטיאָרן. איך
האָב דעריבער אויסגעקליבן אַ פּאָר, וואָס זיינען מיר גע־
וען באַזונדערס נאָענט. אין וואָשקי האָב איך אייניקע יאָר
געלערנט אין חדר און אין פּאָשוויטין בין איך אַ פּאָר
יאָר געווען אַ לערער. און פּאָרנדיק פון פּאָשוויטין קיין
וואָשקי פלעג איך מיר אָפּשטעלן אין לינקעווע, וואו איך
האָב געהאַט קרובים.

איך בין פון קאָוונע צוגעפּאָרן מיט דער באַן קיין שאָול
און דאָרטן האָב איך געדונגען אַן אַלטן אַמעריקאַנער
„פּאָרד" אָן אַ דאַך, און האָב זיך מיט אים אַרויסגעלאָזן
זען די וועלט.

מיין ערשטער אָפּשטעל איז געווען אין פּאָשוויטין.

פּאָשוויטין

אַמאָל איז פּאָשוויטין געווען איינס פון די כאַראַקטע־
ריסטישסטע שטעטלעך אין דער טייל פון ליטע, וואָס
הייסט זאַמעט. דאָס שטעטל האָט געהאַט אַרום הונדערט
פאַמיליעס און אַלע האָבן ווי עס איז געהאַט חיונה,
אַנדערע אַ ביסל מער, אַנדערע אַ ביסל ווייניקער, אָבער מען
האָט געלעבט און דערביי אויסגעהאַלטן אַ רב, אַ שוחט
וואָס איז אויך געווען אַ חזן, אַ שמש, אַ בעדער און אַ
פּאָר ישיבה־בחורים. אַ באַדייטנדיקע טייל האָט געלעבט
פון מלאכה. עס זיינען געווען אַ פּינף אָדער זעקס יידי־
שע שוסטער, אומגעפער אַזוי פיל שניידער, אַ פּאָר
גלעזער און פּאַרבער, אַ סטאָליער, אַ זיגערמאַכער, אַ
מילנער, עטלעכע בעלי־עגלות, אַ צוויי־דריי מלמדים, אַ
לערער, אַ פעלדשער, און די איבעריקע זיינען געווען
קאַראַבעלניקעס, קרעמער, הענדלער און שענקער. אין
שטעטל פלעגט אויך אַריינקומען יעדע וואָך אַ רעכט ביסל
ענגלישע פונטן. דאָס זיינען געווען די ענגלישע פונטן,
וואָס פלעגן קומען פון דרום־אַפריקע, וואוהין אַ רעכט
ביסל פּאָשוויטינער האָבן זיך אַוועקגעלאָזן זוכן זייער גליק.

ניט אַלע זאַמעטער שטעטלעך האָבן געהאַט אַזאַ גרויי־
סע צאָל „אַפריקאַנער", ווי פּאָשוויטין. עס איז שווער צו
זאָגן, וואָס עס זיינען געווען די סיבות, פאַרוואָס איין ליט־
וויש שטעטל איז געווען שטאַרק „אַפריקאַניש" און דאָס
אַנדערע ניט. וואָשקי, וואָס איז געווען אומגעפער אַזוי
גרויס ווי פּאָשוויטין, איז געווען גאָנץ וויניק „אַפריקא־
ניש". וואָשקי איז געווען מער „אַמעריקאַניש".

עס איז אייגנטלעך ניט געווען בלויז אַ צופאַל, וואָס
גראָד איין שטעטל איז געווען מער „אַפריקאַניש" און דאָס
אַנדערע וויניקער. געווייַנטלעך פלעגט איינער פון אַ שטעטל
אַוועק קיין אַפריקע און נאָך אים זיינען שוין געקומען אַנ־
דערע — צוערשט נאָענטע קרובים און נאָך דעם גוטע
באַקאַנטע. אָבער ניט אין אַלע שטעטלעך פלעגט נאָכן
ערשטן „אַפריקאַנער" קומען אַ צווייטער, אַ דריטער א. אז.
וו. אין אַנדערע פלעגט עס בלייבן שטיין ביים ערשטן,
אָדער ביים צווייטן. משמעות, עס איז געווען עפּעס אַזוינס
אין די שטעטלעך גופא, וואָס אין אַנדערע פון זיי זיינען
געווען מער אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן געהאַט אין זיך
די פּעסטקייט אָדער דעם אונטערנעמונג־גייסט צו פּאָר־
לאָזן די היים און זיך אַוועקלאָזן אין אַזאַ ווייטן, אומ־
באַקאַנטן וועג זוכן גליק. עס איז פּאָראָן אַ שטעטל פּא־
קראַי אין דער זעלביקער געגנט פון ליטע, וואָס האָט,
דוכט מיר, געהאַט מער „אַמעריקאַנער", ווי וועלכע עס
איז אַנדער שטעטל אין ליטע פון דער זעלביקער גרויס.

איך בין זיכער, אַז פּאַקראַיער יידן זיינען געווען די
ערשטע, וואָס האָבן אַנטדעקט אַמעריקע פּאָר די ליט־
ווישע יידן, און עס זיינען געווען די זעלביקע פּאַקראַיער
יידן, וואָס האָבן אַנטדעקט אַפריקע פּאָר די ליטווישע יידן.
און טאָמער וועט עס מיר עמעצער וועלן אָפּלייקענען,
וועל איך פּאָרלאַנגען היסטאָרישע פּאַקטן און באַווייזן. און
אויב אין מעקסיקע, אָדער אוראַגוואַי זיינען פּאָראָן ליט־
וויש יידן, איז ביי מיר קיין צווייפל ניט, אַז דער ערשטער
ליטווישער ייד דאָרטן איז געווען אַ פּאַקראַיער.

נאָר איך וועל איבערלאָזן די אויספּאָרשונג פון דער
יידישער וואַנדער־לוסט אין די ליטווישע שטעטלעך פּאָר
די יידישע היסטאָריקער פון ליטע. איך וויל דאָ בלויז
דערציילן, אַז איך האָב געפונען אַ גאַנץ אַנדער פּאָשוויטין.
דאָס לעבעדיקע שטעטל פּאָשוויטין פון אַמאָל איז מער
ניט געווען. פּאָשוויטין איז געווען אַ טויט שטעטל, אַ
פּאַרלאָזן, פּאַרוואָרפן און וויסט שטעטל, וואו מען האָט
ניט געזען כמעט קיין יונג געזיכט און וואו דאָס ביסל
עלטערע מענטשן, וואָס זיינען נאָך געבליבן, האָבן אַרום־
געבלאָנקעט ווי אין אַן עולם התוהו.

וואו זיינען די יונגע? — האָב איך געפרעגט. —
וואָס זאָלן זיי דאָ טאָן? — האָט מען מיר געענטפערט מיט
אַ פּראָגע. ווי זיי וואָקסן נאָר אונטער אַ ביסל, אַנטלויפן
זיי פון דאָנען. ווי לאָנג מען האָט געקענט, זיינען זיי
געלאָפן קיין אַפריקע און קיין אַמעריקע. הייַנט איז ניטאָ
וואוהין צו לויפן, אָבער אין שטעטל איז דאָך ניטאָ ביי וואָס
צו בלייבן. לויפט מען קיין קאָוונע, ווערט מען אַ חלוץ
אָדער אַ חלוצה און מען שפּאַרט זיך ווי עס איז אַריין
קיין פּאָלעסטינע. און אַז ניט, איז כאָטש קיין שאָול, אַלץ
מער אָרט ווי אין פּאָשוויטין.

ניט געווען מער קיין רב אין פּאָשוויטין. ניט געווען
מיט וואָס אים אויסצוהאַלטן. עס איז געווען בלויז אַ
שוחט. דער בית־המדרש האָט געפוסטעווט נעבעך. אין
מיטן וואָך איז ער כמעט אינגאַנצן געווען צוגעמאַכט,
ווייל ס'איז שווער צונויפצוקריגן אַ מנין צום דאָונענען.
ניט געווען אויך קיין מלמדים. די קינדער האָבן גע־
לערנט זיך אין דער רעגירונג־שול, וואו אַ מיידל איז
געווען אַ לערערין. קיין יידישע באַלמעלאָכעס זיינען
אין שטעטל מער ניט געווען. עס איז בלויז געבליבן
איין יידישער שוסטער. דאָס גאַנצע שטעטל איז באַשטאַ־
נען פון לופט־מענטשן. אַבי־סל האַנדלערייַ, אַ ביסל קרע־
מעריי און לופט. אַנדערע האָבן קינדער אין אַפריקע און
זיי שיקן אַמאָל פונטן, און אַנדערע האָבן קינדער אין
אַמעריקע, וואָס שיקן אַמאָל דאָלאָרן. און אַנדערע האָבן
גאָרניט. איין טייל פון שטעטל, וואָס הייסט זעלאָנקע, איז

אין גאַנצן אַריבער אין גויאישע הענט. אַפילו די מיל, אידל דעם מילנערס מיל, איז אויך געוואָרן גויאיש.

וואו זיינען געבליבן די יידישע שוסטער, די יידישע שנייידער און די אַנדערע יידישע באַלמעלאָכעס?

די שטעטלעך אין ליטע, באַזונדערס אין דער טייל זאַמעט, זיינען דאָך געווען באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש, וואָס זיי האָבן געהאַט אַ באַדייטנדיקע צאָל יידישע באַל־מעלאָכעס. אָבער אין אַ סך פון זיי איז כמעט קיין אייִנ־ציקער יידישער באַלמעלאָכע מער ניט געווען. אין וואַשקי, למשל, האָב איך שוין קיין איינציקן ניט געפונען.

דעם פֿלאַץ פון די יידישע באַלמעלאָכעס אין די שטעטלעך האָבן געהאַט פאַרנומען ליטווישע.

ניט געקוקט, וואָס אין די אַמאָליקע ליטווישע שטעט־לעך זיינען געווען אַ סך יידישע באַלמעלאָכעס, איז אָבער דאָך מלאכה גאָר קיין כבוד ניט געווען. ביי די ליט־ווישע גויים, אָבער, איז מלאָכה געווען אַ יחוס. אַ ליט־ווישער שייגעץ, וואָס האָט זיך אויסגעלערנט שוסטעריי, שניידעריי, אָדער אַן אַנדער מלאכה, איז געווען ביי זיך מער יחסן, ווי זיין חבר וואָס איז געבליבן אַקערן די ערד, אָדער פיטערן די בהמות.

עס איז געווען לייכט פאַר די ליטווישע גויים אַרויס־צוקאָנקורירן די יידן פון דער מלאָכה, באַזונדערס אין די קליינע שטעטלעך. די צוריקגעקומענע יידישע יוגנט, נאָכן גירוש ליטע, האָבן דאָך אין זייער וואָגלעניש ניט געהאַט וואו אַ מלאכה זיך אויסצולערנען. אַזוי, אַז דער גוי האָט די מלאכה בעסער דערלערנט, און צווייטנס, האָט ער די פאַרבינדונג געהאַט מיטן דאָרף, פון וועלכן ער האָט געשטאַמט, און דאָס האָט אים געגעבן אַ מיגלעכקייט צו מאַכן די אַרבעט פאַר אַ ביליקערן פרייז. דער ליטווישער באַלמעלאָכע האָט מייסטנס געהאַט עלטערן, ברידער אָדער אַנדערע נאָענטע קרובים אין דאָרף, פון וואַנען ער האָט געקראָגן שפייז האַלב אומזיסט אָדער אין גאַנצן אום־זיסט. און ווען זיינע לעבנס־קאָסטן זיינען געווען קלע־נער, האָט ער געקענט זיין אַרבעט רעכענען ביליקער.

איך האָב אין שאָוול, איינע פון די פאַר גרעסערע שטעט אין דער ליטווישער מלאכה, געזען גויאישע שניי־דער־וואַרשטאַטן, וועלכע האָבן באַשעפטיקט מערערע אַר־בעטער. און דאָס איז פאַר מיר געווען אַ באַזונדער נייס. עס הייסט, אַז די ליטווישע גויים האָבן שוין גאַנץ ווייט פֿראָגרעסירט אין אַרויסשטופן די יידן פון מלאָכה.

בלויז אין זאַך האָט פֿראָגרעסירט אין די ליטווישע האַלב־חרובע שטעטלעך. דאָס איז געווען דער ציוניזם. כמעט אַלע יידן זיינען דאָרטן געווען ציוניסטן. און וואָס דען זאָלן זיי דאָרטן זיין, אויב ניט ציוניסטן?

איך האָב מורא צו זאָגן, אַז ווען איך בלייב אַ ביסל לענגער אין פאַשוויטין, ווער איך אויך אַ ציוניסט. דאָס קליין־יידישע לעבן דאָרטן איז געווען אַזוי אינהאַלטלאָז, אַזוי האָפענונגסלאָז, אַזוי פּוסט און וויסט, אַז חלומען וועגן אַ יידישער מלוכה אין פאַלעסטינע איז ניט נאָר געווען דאָס אייניציקע שטיקל אינהאַלט, נאָר אויך דאָס אייניציקע שטיקל טרייסט.

לינקעווע

פון פאַשוויטין קיין וואַשקי פאַרט מען איבער לינ־קעווע. מיט איבער דרייסיק יאָר צוריק בין איך אויף דעם וועג געהאַט געפאָרן מערערע מאָל, און איך געדענק זייער גוט ווי מען פלעגט פאָרן. מען פלעגט זיך אַוועקזעצן אין אַ האַרטן שאָקלדיקן באַלאַגאַלישן וואָגן אַ גאַנצער, און מען פלעגט אַזוי אָפּפאָרן אַ פינף־זעקס שעה ביז מען פלעגט קומען אַ צעבראָכענער. דער וועג איז געווען גע־בליבן ניט געענדערט, און דער וואָגן, וואָס איז געפאָרן איבער אים, האָט געטרייסלט זיך און געוואָרפן פונקט ווי מיט איבער דרייסיק יאָר פריער. נאָר דער וואָגן, וואָס האָט מיך דאָס מאָל געטרייסלט, איז געווען אַן אַנדערער. עס איז געווען אַן אַמעריקאַנער „פאָרד". איך קען ביז היינט ניט זאָגן אויב דער וועג איז אַ בערגלדיקער, אָדער אַ גריבערדיקער, אָבער וואָס איז דער אונטערשייד, אַבי עס האָט צעטרייסלט די ביינער, ווען מען איז געפאָרן איבער אים. מען האָט מיך געטרייסט, אַז בלויז זומער, ווען עס איז טרוקן, טרייסלט עס אַזוי. אין פריי־יאָר, און אין האַרבסט, ווען דער וועג וועט טיף־בלאָטיק, אַז עס זינקען די רעדער, איז אַזוי ווייך צו פאָרן ווי אין פוך...

און אָט בין איך אין מיטן מאַרק פון דער שטאָט לינקעווע.

די זעלביקע לינקעווע וואָס געווען, נאָר עפּעס די הייזער קוקן אויס נעבעכדיקער, קלענער און איינגעדאַר־טער. נאָר איך האָב ניט קיין צייט אַרומצוקוקן זיך, ווי אַרום דעם „פאָרד" האָבן זיך שוין צונויפגעקליבן עטלעכע יידן און מען פרעגט מיך, אויב איך קויף פלאָקס. ניין, איך קויף ניט קיין פלאָקס, און עס אינטערעסירט זיי אַפילו ניט ווער איך בין. נאָר איינער פון זיי, אַ יונגער־מאַן, וואָס האָט מיט די פאָדערשטע ציין געקייט אַ דין שטרויעלע, איז ניט געווען אין גאַנצן זיכער, אַז איך קויף טאַקע ניט קיין פלאָקס. ער האָט אָנגעוויזן, אַז דאָס איז ביי מיר אַזאַ מאַנעוורע, אַז אין דער אמתן קויף איך טאַקע יאָ פלאָקס, ווייל אויב ניט, צו וואָס בין איך געקומען קיין לינקעווע מיט אַן אויטאָמאָביל?

אָבער אין לינקעווע זיינען משמעות געווען אַ סך יידן, וואָס האָבן געהאַט פלאָקס צו פאַרקויפן, ווייל אין עטלעכע מינוטן אַרום זיינען ביי מיר שוין געווען אַנ־דערע יידן, וואָס האָבן מיר אָנגעבאָטן פלאָקס. און אפילו ביים אַרויספאָרן פון שטעטל האָבן מיך אָפּגעשטעלט צוויי יידן, וואָס האָבן מיר געוואָלט פאַרקויפן פלאָקס.

מיר איז געווען אַ ביסל אויפפאַלנדיק, פאַרוואָס די יידן אין לינקעווע האָבן אַזוי שטאַרק געזוכט אַ פלאָקס־סוחר, וועמען צו פאַרקויפן פלאָקס. נאָר איך האָב זיך עס גלייך רעכט געמאַכט — יידן ווילן מאַכן מיסחר. נאָר אַז איך בין געקומען קיין וואַשקי, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז עס איז מער ווי מאַכן מיסחר.

איך האָב זיך אין לינקעווע לאָנג ניט פאַרהאַלטן. אַמאָל האָב איך דאָרטן, ווי איך האָב דערמאָנט, געהאַט קרובים. דער רב פון שטעטל, ר׳ הירשל, איז געווען אייִ־נער פון זיי, און איך פלעג זיך אַמאָל אָפּשטעלן ביי אים

און כאַפּן אַ שמועס וועגן דער וועלט און דער מענטשהייט. ער האָט ליב געהאַט פילאָזאָפישע חקירות און ער האָט אַפילו געקענט פאַרטראָגן מיין אפּיקורסות, אַז ניט די זון דרייט זיך, נאָר די ערד דרייט זיך. ניט מער זיין מיינונג איז געווען, אַז עס איז ניט וויכטיק, אויב די זון דרייט זיך אַדער די ערד דרייט זיך, אַבי דער קאָפּ זאָל זיך נאָר ניט דריין. אָבער ר׳ הירשל איז שוין לאַנג מער ניט געווען אין לינקעווע, ער איז געווען געשטאָרבן נאָך פּאַר דער מלחמה, און די אַנדערע קרובים האָב איך שוין אַליין פאַרגעסן, וועל זיי זיינען.

איין גרויסע ענדערונג צום בעסערן האָב איך יאָ געהאַט באַמערקט אין לינקעווע: די גאַסן זיינען דאָרטן ברוקירט.

לינקעווע איז געווען באַרימט מיט אירע בלאָטעס. ס׳פלעגט גיין אַ וועלטל, אַז פּונקט ווי די תורה האָט קיין גרונט ניט, אַזוי האָבן די לינקעווער בלאָטעס קיין גרונט ניט. וועגן לינקעווער בלאָטעס זיינען געווען אַ סך וויצן און אַנעקדאָטן. טייל פון זיי זייער גוטע, נאָר איצט האָבן זיי פאַרלאָרן זייער וועלט. דאָס איז ווירקלעך אַ שאָדן.

יאָ, די דייטשן האָבן לינקעווע געלאָזן אַ ירושה אַ קליין באַנכל, וואָס איז געגאַנגען דאַכט זיך, ביז פאַנעווועזש, אָבער די לינקעווער יידן זיינען מיט דער ירושה ניט איבעריקס געווען צופרידן. זיי האָבן געהאַט טענות צו די דייטשן פאַר וואָס זיי האָבן שוין ניט אין איין בויען אויסגעבויט אַן אמתע אייזנבאַן, ווי זיי האָבן עס געטאָן אין יאַנישעק.

וואַשקי

מיין שטעטל וואַשקי האָט זיך געהאַט ווייניק געענדערט פאַר די עטלעכע און דרייסיק יאָר, וואָס איך האָב עס ניט געזען. עס האָט אויסגעזען כמעט אַזוי ווי איך האָב עס דאָס לעצטע מאָל געזען, אָבער איך האָב ניט געפילט, אַז עס איז מיינס.

אויב אין מיר איז יאָ אַרויסגערופן געווארן עפּעס אַ געפיל, איז עס אָבער געווען ווייט פון סענטימענטאַל אָדער ראָמאַנטיש. איך האָב ניט דאָס ריכטיקע וואָרט צו באַצייכענען דאָס געפיל, נאָר איך וואָלט זאָגן, אַז עס איז געווען אַ מין רחמנות־געפיל.

שוין ביים אַריינקומען אין שטעטל, וועז איך האָב דערזען די צוויי רויטע טורעמס פון דער טיפּלע, האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ געפיל פון רחמנות. איז דאָס די הויכע וואַשקיער טיפּלע, וועגן וועלכער איך האָב אַ מאָל געדענקט אַז העכער קען שוין ניט זיין? עפּעס זיינען די צוויי טורעמס פון דער טיפּלע ווי איינגעדאָרט געוואָרן און געוואקסן אין דער טיף. זיי זיינען גאָרניט הויך אוּן קוקן אויס אַזוי נעבעכדיק.

אַזאַ געפיל האָב איך געהאַט מיט צען יאָר פריער, וועז איך בין געקומען קיין ווילנע אוּן דערזען די באַקאַנטע צוויי בולוואַנעס אויף טראָקער גאַס. אַ מאָל וועז איך בין קיין ווילנע געקומען דאָס ערשטע מאָל, האָבן די צוויי בולוואַנעס אויסגעזען אין מיינע אויגן געוואַלדיק, ווי ריזן. וועז איך האָב זיי אָבער געזען מיט אַ פּאָר צענדליק יאָר שפּעטער, האָבן זיי אויסגעקוקט ווי אַ פּאָר אויסגעהונגערטע און פּאַרדאָרטע פּראָלעטאַריער, וואָס דאַרפן אויף זייערע שוואָכע פלייצעס טראָגן אַזאַ שווערע משא. אַזוי נעבעכדיק האָבן זיי אויסגעזען אין מיינע אויגן.

איך האָב געקראָגן זייער אַ וואַרעמע אויפנאַמע אין שטעטל. דער קבלת־פּנים איז פאַרגעקומען ביים רב אין הויז. אין דעם זעלביקן הויז, וואו איך האָב אַמאָל גע־לערנט.

דער רב פון שטעטל איז געווען אַ שיינער יונגער־מאַן מיט אַ לאַנגער זיידענער באָרד. ער איז געווען אַן אַיידעם פון דעם פריערדיקן וואַשקיער רב, ביי וועמען איך האָב אַמאָל געלערנט. מיך האָט פאַרדראָסן, פאַרוואָס איך האָב מיין רבין מער ניט געפונען ביים לעבן און איך האָב צו זיין אַיידעם געפילט אַ מין קרובהשאַפט, ניט קוקנדיק, וואָס איך האָב אים פריער ניט געקענט.

און איך האָב שפּעס געהאַט אַ מאָדנעם געפיל, וועז די באַלעבאַטים פון שטעטל זיינען געזעסן אַרום מיר און האָבן מיר דערציילט, וואָס עס פעלט די יידן אין וואַשקי. קיינער האָט ניט געריידט, וואָס עס פעלט אים אַליין, נאָר וואָס עס פעלט דעם כלל.

און איך האָב געקוקט אויף זיי און געטראַכט: אָט די יידן מיט די גרויע בערד זיינען דאָך ניט לאַנג צוריק געגאַנגען מיט מיר אין אַיין חדר און געקראָגן געשמיסן פון אַיין רבין. ווי לאַנג איז עס דען, ווי מיר פלעגן מיט מוישקע איצע דעם בודניקס אויסרייבן דעם גליטש אויף דער סאַושלקע, אַז מען זאָל זיך קענען בעסער גליטשן? מיר פלעגן דאָס טאָן אַזוי: מיר פלעגן אים אַוועקלייגן אויפן גליטש און שלעפּן אים פאַר די פיס אַהין און צוריק אַזוי לאַנג, ביז דאָס אייז פלעגט אויסגעריבן ווערן. גלאָט און גלאַנציק. און איצט האָט דער זעלביקער מוישקע איצעס אַ גרויע באָרד! און ביניאָמקע ברוך דעם קרעטש־מערס האָט אויך אַ גרויע באָרד! ער איז דאָך גאָר ניט לאַנג געווען אַ קליין שנעקל, מיט וועלכן מיר פלעגן אַפּילו ניט וועלן שפּילן אין קנעפּלעך. און שמואלקע זלמנס, וואָס איז גאָר נעכטן נאָך אַרומגעלאָפן אין הויזלעך מיט אַן עק און מיט אַ רינעדיק נעזל, האָט היינט שוין גרויסע זין אוּן טעכטער, און וועז אין שטעטל וואָלט ניט געווען אַזוי שווער צו טאָן שידוכים, וואָלט ער שוין געווען אַ זיידע!

נאָר זיי האָבן ניט געטראַכט וועגן די אַמאָליקע חדר־יאָרן, וועז מיר פלעגן זיך אַרויסכאַפּן אין די נאָענטע פעלדער רייסן גרינע אַרבעס, זיך אַרויפכאַפּן רייטן אויף די פערד, וואָס האָבן זיך געפּיטערט אויסן שטעטל, אָדער זיך וועטן, ווער עס קען גיכער לויפן אַרום דער בימה אין בית־מדרש. איצט זיינען זיי געזעסן אוּן געערעדט וועגן פּרנסה. געווען ביז מיט אַ יאָר צוריק ניט שלעכט אין שטעטל, מען האָט געהאַנדלט אוּן געמאַכט אַ לעבן. דער הויפּטהאַנדל איז געווען פלאַקס, אָבער דער האַנדל מיט

פלאקס איז ניט בלויז געווארן טויט, נאר מען איז אינ־
פאך אומגליקלעך געווארן. דאס אומגליק איז געקומען
פון סאוועט־רוסלאנד. מען פלעגט פריער פארקויפן פלאקס
אין ענגלאנד פאר 105 דאלער א טאן, איז געקומען סא־
וועט־רוסלאנד און האט אנגעפאנגען פארקויפן פאר 35
דאלער ! מען האט מער ניט געקענט האנדלען מיט פלאקס,
און די וואס האבן געהאט אנגעקויפט פלאקס פון פריער —
זיינען בדיל הדל געווארן.

און וועג זיי האבן עס מיר דערציילט, איז מיר דאן
קלאר געווארן, פארוואס מען האט מיר אין לינקעווע אזוי
פיל אנגעבאטן צו קויפן פלאקס. און איך האב שוין אויך
פארשטאנען, אז מיין בעסטע הילף פאר וואשקי וואלט
געווען, וועג איך וואלט געקענט קויפן פלאקס.

נאר וואשקי וואלט דאך געקענט א ביסל אויפגעריכט
ווערן, וועג די פארארעמטע ליי־קאסע, וואס דארטן עק־
זיסטירט, וואלט געקענט קריגען עטלעכע טויזנט דאלער.

מיך האט ווירקלעך פארדראסן, וואס איך בין ניט
רייך און וואס איך קען ניט ארויסנעמען פון קעשענע די
עטלעכע טויזנט דאלער, מיט וועלכע וואשקי קען גע־
האלפן ווערן. איך האב זיך געפילט נאך ערגער, וועג
איך האב ניט געקענט צוזאגן, אז די אלע וואשקיער
אין אמעריקע צוזאמען וועלן קענען צונויפלייגן די עט־
לעכע טויזנט דאלער. איך האב גאר געמוזט דערציילן
אז אין אמעריקע זיינען איצט שלעכטע צייטן און אז עט־
לעכע טויזנט דאלער איז אפילו ביי די וואשקיער אין
אמעריקע א סך געלט.

דער רב האט געהאט אן אנדער דאגה. מען דארף
בויען א נייעם בית־מדרש. דער וואס איז פארן, איז אלט,
און וועג מען וואלט אים כסדר ניט אונטערשפארן מיט
נייע שפארעס, וואלט ער שוין לאנג איינגעפאלן. און ער
האט געפירט מיך וועג בית־המדרש. יא, דער זעל־
ביקער בית־מדרש וואס איך האב איבערגעלאזן, נאר די
בימה איז אן אנדערע. געווען פריער א גרויסע בימה,
א געמויערטע מיט אויוונס אין איר צו הייצן. איצט איז
די בימה א הילצערנע, א קליינע, און די אויוונס זיינען
באזונדער. ארום דער אלטער בימה, טראכט איך, איז
געווען א סך בעסער צו יאגן זיך. זי איז געווען א סך
גרעסער. דער רב האט מיר דערקלערט, אז דער בית־
המדרש איז די אייניציקע קהלשע געביידע, וואס וואשקי
פארמאגט און מען דארף האבן א נייע געביידע. אין בית־
המדרש האב איך געפונען כמעט גאנץ וואשקי און מען האט
מיך געבעטן, אז איך זאל עפעס זאגן. איך האב געמוזט
פאלגן. אבער וואס האב איך אט די יידן, וואס זיינען מיר
אמאל געווען אזוי נאענט און איצט וויט, געקענט
זאגן? איך פרוביר זיך איצט דערמאנען און איך גע־
דענק ניט, וואס איך האב צו זיי גערעדט. מיר איז
בלויז געבליבן פריש דער איינדרוק פון דער פארזאמ־
לונג. א שווערער איינדרוק. דער בית־המדרש איז גע־
ווען טונקל, די לופט דריקנדיק, עפעס וויי טוכלע, און די
מענטשן האבן אויסגעקוקט ווי שאטנס. אבער וואס איך
האב גערעדט פאר זיי, געדענק איך ניט.

יונגע מענטשן האב איך אויף דער פארזאמלונג גע־
זען וויניק. עס זיינען איבערהויפט געווען וויניק יונגע
מענטשן אין שטעטל. די יוגנט איז אנטלאפן פון שטעטל.
וואס האט זי געזאלט דארטן טאן?

קיין יידישע באלמעלאכעס זיינען אין שטעטל אינגאנצן
מער ניט געווען. א מאל איז מער ווי א האלב שטעטל
באשטאנען פון באלמעלאכעס.

איך האב צוגעזאגט, אז וועג איך וועל קומען צוריק
קיין אמעריקע, וועל איך דערמאנען אלע וואשקיער, וואס
געפינען זיך אין אמעריקע, אז עס איז נאך פארן א
וואשקי אויף דער וועלט און אז זיי זאלן עפעס טאן פאר
זייער אלטער היים.

פארוואס בין איך פון מיין שטעטל אוועקגעפארן מיט
אזא שווער געמיט ! איך ווייס ניט, איז דאס געווען צוליב
דעם, ווייל איך האב געפילט, אז די מענטשן, וואס איך
האב איבערגעלאזט הינטער זיך אין מיין שטעטל, זיינען
אין מיר אנטוישט. זיי האבן מיר אנגעטאן אזוי פיל
כבוד, זיי האבן מיר אפגעגעבן אזא קבלת־פנים, וואס איך
האב קיין מאל ניט דערווארט פון זיי, און וואס האב
איך געטאן פאר זיי? איך האב זיי אפילו ניט געקענט
צוזאגן, אז איך קען עפעס טאן פאר זיי. אדער איז דאס
געווען צוליב דעם, וואס קוקנדיק אויף מיינע אמאליקע
חדר־חברים, ווי אלט זיי זיינען געווארן, האב איך אויך א
טראכט געטאן וועגן זיך. איך האב אין זייערע גרויע בערד
און פארזארגטע, פארעלטערטע געזיכטער געזען ווי אין
שפיגל זיך אליין. וואלט איך דאך אליין אויך אויסגעקוקט
אט אזוי ווי זיי, וועג איך וואלט פון וואשקי ניט אוועקגע־
פארן אין מיינע יונגע יארן. איך האב זיך פלוצעם פאר־
טראכט וועגן דעם, ווי גיך די צייט לויפט און ווי עס
דויערט אזוי וויניק צו ווערן פון יונג אלט. און איך האב
זיך דערמאנט, אז אמאל, וועג איך בין נאך אין חדר גע־
גאנגען, איז די צייט גאר ניט געלאפן, נאר זי האט זיך
קוים געריכט. מיר האט זיך דעמאלט געוואלט ווערן
וואס גיכער א גרויסער, א דערוואקסענער, אבער עס האט
ניט געהאלפן. די צייט האט זיך געשלעפט אזוי לאנגזאם,
אז מיר האט זיך אפגעדוכט, אז איך וועל קיין מאל פון
די חדר־יארן ניט ארויס. עס איז שווער צו אנאליזירן איי־
גענע געפילן. איך ווייס בלויז, אז מיר איז געווען שווער
צום מוט און אז איך האב געוואלט וואס גיכער אווק־
פארן פון מיין „היים", וואו איך בין געווען אזוי פרעמד.

איך בין אויפגעשטאנען פרי. צוויי הענער אויפן
הויף, וועלכע האבן זיך פארווען ווער פון זיי עס קען
קרייען העכער, האבן מיך אויפגעוועקט און מיך מער ניט
געלאזן איינשלאפן צוריק. איך האב ניט געקענט דערגיין
ווער פון די צוויי הענער האט דעם ווען געווינען. איינער
האט געהאט א דין קולכל, א מין סאפראנא, און דער צוויי־
טער האט געהאט א קול, וואס איז געווען ענלעך צו א
כריפעדיקן טענאר. זיי האבן געקרייט א גאנץ לאנגע צייט
א פסוק אום א פסוק, און איך האב ניט געווארט ביז זיי
וועלן ענדיקן. איך האב זיך אנגעטאן און בין ארויס אין

גאַס אַ קוק טאָן, ווי וואַשקי זעט אויס אין דער פרימאָרגן־דיקער זונען־שיין. אין דער אמתן איז עס שוין ניט געווען פרי. ווייניקסטנס ניט פאַר וואַשקי. עס איז געווען 7 אַזייגער און דאָס גאַנצע שטעטל איז שוין לאַנג געווען אויף די פיס. די מענער זיינען אַוועק דאַוונען אין בית־מדרש און די ווייבער האָבן שוין לאַנג אָנגעהייצט די אויוונס אויף באַקן חלה. עס איז געווען פרייטאָג פרי. און מאָדנע: די איינגעהייצטע אויוונס אויף באַקן חלה האָבן מיך מער ווי אַלץ דערמאָנט מיינע קינדער־יאָרן. איך האָב זיך דערמאָנט ווי מיין מאַמע פלעגט באַקן חלה. און עס איז געווען גענוג אויפצוואוועקן איין בילד אין זכרון און עס האָבן זיך אָנגעפאַנגען זכרונות פון די קינדערשע יאָרן. איך האָב זיך אַוועקגעשטעלט פאַר דינה זלמנס אויוון און געקוקט ווי ער הייצט זיך. אַ גרויסער, אַלטער ליטווישער אויוון, וואָס איך האָב שוין אַזוי פיל יאָרן ניט געזען. דער אויוון האָט זיך גאָרניט געענדערט, אָבער דינה זלמנס האָט זיך שטאַרק געענדערט. איך האָב זי ניט דערקענט. זי איז געווען יונג און שיין, וועו איך האָב דאָס שטעטל פאַרלאָזן, און היינט איז זי אַן אַלטע באָבעשי, צעקנייטשט און געבויגן.

שאַוול

איך האָב געהייסן דעם שיגעץ איינשפּאַנען זיין „פאָרד" און — זיי געזונט וואַשקי. איך בין דורכגעפאָרן אַ פאָר שטעטלעך, עטלעכע דערפער, אָבער איך האָב זיך ניט אָפּגעשטעלט. איך האָב געהאָט אין גאַנצן בלויז נאָך דריי טעג, וואָס איך האָב געקענט פאַרברענגען אין ליטע. איך האָב זיך געוואָלט אָפּשטעלן אין יידישן דאָרף פּאָמוסע, ניט וויט פון לינקעווע. עס איז אַ קליין דאָרף פון יידישע קאָלאָניסטן, וועלכע האָבן זיך דאָרט באָזעצט נאָך זייער לאַנג צוריק, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, אָדער נאָך פריער. איך האָב געוואָלט זען, אויב ביי די יידישע פויערים אין פּאָמוסע זיינען פאָרגעקומען וועלכע עס איז ענדערונגען, זינט עס איז גרינדעט געווארן די ליטווישע מלוכה. אָבער מען האָט מיר געזאָגט, אַז עס האָט זיך וויניק געענדערט, און אַזוי ווי צייט האָב איך געהאָט וויניק, האָב איך געהייסן מיין „פאָרד" פאָרן וויטער און איך בין אַזוי דערפאָרן ביז שאַוול, דער צווייטער גרעסטער שטאָט אין ליטע (אַחוץ מעמל).

נאָר מאָכט זיך ניט קיין פאַלשע פאָרשטעלונגען וועגן דעם וואָרט „גרעסטע" וואָס איך געברויך דאָ. איך וויייס ניט געניו, ווי גרויס עס איז געווען די באַפעלקערונג פון שאַוול, אָבער איך גלויב, אַז שאַוול וואָלט זיך געווען ניט פילן געקריוודעט, וועו איך זאָל זאָגן, אַז איר באַפעל־קערונג איז געווען אַרום דרייסיק טויזנט. אויף וויפיל איך געדענק, איז די צאָל אַ קלענערע, אָבער זאָל מיינס איבערגיין.

שאַוול האָט אויף מיר געמאַכט דעם איינדרוק, אַז זי קוקט אויס יידישלעכער ווי אַמאָל. און איך האָב אויך געהאָט דעם איינדרוק, אַז זי קוקט אויס לייטישער ווי אַמאָל. איך האָב גראָד געהאָט אַ ביסל פרייע צייט און איך האָב דורכגעשפּאַצירט שאַוול אין דער לענג און אין דער ברייט. איך האָב אַפילו צייט געהאָט צו הערן אַ חזן מיט אַ כאָר אין שאַוול.

עס איז געווען שבת אין דער פרי. די גאַסן זיינען געווען שטיל און שבתדיק. און שבת האָט זיך אויך שטאַרק געפילט אין מיין האָטעל, וואו איך בין געשטאַנען. איך האָב זיך דערקונדיקט, וועו עס גייט אַפּ אַ צוג פון שאַוול קיין קאָוונע און איך האָב אויסגעפונען, אַז איך האָב נאָך פולע דריי שעה צו וואַרטן. דער צוג גייט אַפּ איינס אַזייגער. עס הייסט, אַז איך האָב געהאָט געניג צייט צו גיין באַקוקן די שטאָט. בין איך דורכגעגאַנגען איין גאַס, אַ צווייטע, און איך דערהער, אַז עפּעס ניט פון דער וויט דערטראָגן זיך באַקאַנטע ניגונים. פון אַנפאַנג ניט אַזוי דייטלעך. נאָר שפּעטער אַלץ דייטלעכער און קלערער. איך וויייס שוין וואָס דאָס איז — עס זינגט אַ חזן און אַ כאָר. און איך דאַרף פיל ניט זוכן פון וואַנען עס קומט. ניט וויייט פון מיר איז אַ וויייסער מויער מיט אַן אייזערנער צוים אַרום, און איך שטויס מיך גלייך אָן, אַז דאָס איז די שאַוולער שול. אמת, עס קוקט מיר אויס אַ ביסל צו אַריסטאָקראַטיש פאַר אַ שאַוולער שול, אָבער איך הער דאָך מיט מייַנע אויערן, וויי עס זינגט אַ חזן.

נעמט מיך אָן אַ חשק אַרייַנצוגיין. שוין לאַנג ניט געהערט אַ חזן. און וואָס צו טאָן האָב איך סיי־ווי־סיי ניט געהאָט.

די שול איז געווען אַ גרויסע און אַ גאַנץ שיינע, אָבער האַלב לויידיקלעך. איך האָב געפילט, אַז מען קוקט אויף מיר. ניט קיין וואונדער. אַלע שטייַען אָנגעטאָן אין גרויסע טליתים, און איך קוק אויס ווי אַ נאַקעטער, אָן אַ ברעקל טלית אויף זיך. און נאָך מיין עלטער דאַרף איך, דאָכט זיך, טראָגן אַ טלית. נאָר מסתמא האָב איך אָפּגעדאַווענט מיטן ערשטן מנין און געקומען הערן דעם חזן.

דער חזן האָט געהאָט אַ גאַנץ פיינע טענאָר־שטים, נאָר געציקלט זיך אַ ביסל צו פיל. איך פאָרלאָז די שול און לאָז זיך ווידער אַרויס אויף אַ שפּאַציר דורך די שאַוולער גאַסן.

איך מוז זיך מודה זיין, אַז איך האָב שאַוול געקריוודעט. איך האָב וויניק געזען פון די שאַוולער יידישע איבסטיטוציעס און איך האָב ניט אויסגעפּאָרשט דאָס יידישע לעבן פון שאַוול. איך בין מער געשוואומען אויף דער אויבערפלאַך פון שאַוול, אייַדער דערגרונטעווועט זיך אין אירע טיפענישן.

פון דעם ביסל אינפאָרמאַציע ,וואָס איך האָב געקענט זאַמלען אין דער קורצער צייט, וואָס איך האָב זיך אויפגעהאַלטן אין שטאָט, האָב איך אויסגעפונען ,אַז די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן דאָרט איז אַ סך בעסער, ווי אין די קליינע ליטווישע שטעטלעך, וואָס איך האָב באַזוכט. שאַוול איז געווען אַ היפּשער צענטער פאַר ליטע. אין שאַוול זיינען דעריבער געווען אַ רעכט ביסל מלוכה־

אינסטיטוציעס, מיליטער, באַמטע, און אַזוי ווייטער. אין שאַוול זיינען אויך געווען גרויסע לעדער־פאַבריקן און זיי האָבן אַלע געהערט צו יידן. אַז די קראָמען, וואָס שאַוול האָט פאַרמאַגט, האָבן אויך באַלאַנגט דאָס רוב צו יידן, איז אַוודאי איבעריק צו זאָגן. אין שאַוול זיינען אויך נאָך געווען אַ רעכט ביסל יידישע באַלמעלאָכעס און יידישע אַרבעטער. איך האָב אָבער געזען, אַרום־שפאַצירנדיק אין שאַוולער גאַסן, אַ פאָר גרעסערע גויאישע שנייַדערשע וואַרשטאַטן. און דאָס איז פאַר מיר געווען אַ נייס. איך האָב געזען איין גויאישן וואַרשטאַט, וואו עס האָבן געאַרבעט פינף אָדער זעקס מאַשינען. אַמאָל האָט מען עס ניט געקענט געפינען. שנייַדערייַ איז געווען אַ יידישע מלאכה, מען האָט געקענט געפינען איינצלנע ליטווישע שנייַדער, אָבער אַ גאַנצער וואַרשטאַט אַ ליטווישער איז מיר ניט באַקאַנט. אָבער דעם פאַקט און די מאַראַל פון אים האָב איך שוין דערמאַנט.

*

פון 1931 זיינען אַ סך וואַסערן איבערגעלאָפן. איך פרעג ניט, וואָס עס איז געווארן פון די יידישע ליטווישע שטעטלעך. איך ווייס, אַז עס איז ניטאָ וואָס צו פרעגן. ווי זאָגט דאָרטן דער פסוק: אויב די צעדער־ביימער זיינען באַפאַלן געווארן פון די פייער־פלאַמען, טאָ וואָס קען שוין זיין מיט די וואַנט־גרעזלעך? אָבער דאָך פאַרקלעמט דאָס האַרץ, וועז מען דערמאָנט זיך, אַז עפעס נאָענטס איז אָפגעמעקט געווארן פון דער ערד...

נאָר איך וויל ניט גלויבן, אַז עס איז אָפגעמעקט געווארן אויף שטענדיק. דאָס לעבן לאָזט זיך ניט אָפּמעקן. עס וואַקסט שטענדיק אַרויס פון דאָס ניי.

דר. י. נ. שטיינבערג

מיין באָבע חיה־שרה

אין נעפל פון דער ניט לאַנגאָניקער פאַרגאַנגענהייט שווימט אַרויף פאַר מיינע אויגן מיין באָבע פון קאָווּנע — חיה שרה עליאַשעוו ז״ל.

ווי דאָס רוב פרויען פון יענער צייט, האָט אויך זי זיך ניט באַנוגנט מיט וויניק קינדער האָבן און האָט אויסגעהאָדעוועט ניט וויניקער ווי אַכט קינדער, וואָס יעדעס פון זיי איז געווארן שפעטער אַ שטאַרקע פערזענלעכקייט פאַר זיך. איינער פון אירע זין איז געווען דער טיפזיניקער יידישער שרייבער — בעל־מחשבות (דר. עליאַשעוו), אָבער אויך די אַנדערע זין און טעכטער האָבן פאַרמאָגט אַ שטאַרקן ווילן און אַן אייגענעם וועג אין לעבן. די באָבע האָט געהערט, פאַרשטייט זיך, מיט אַלע אירע חושים צו דעם אַלטן דור, אָבער זי האָט זיך וואונדערלעך צוגעפאַסט צו די מאָדערנע געניג פון אירע דערוואַקסענע קינדער. זי האָט געפירט דאָס הויז, דאָס געשעפט, די באַלעבאַטישקייט. איר מאַן, מיין גוטער און שטילער זיידע זאַלקע, איז געשטאַנען אין שאָטן. ניט וויל זי האָט אים חס ושלום פאַררוקט אין אַ זייט. דווקא פאַרקערט: זי האָט ניט אַרויסגעלאָזן זיין נאָמען פון איר מויל. „זאַלקעלע, זאַל לעבן, האָט מיר געהייסן״ — אָט אַזוי, ניט אַנדערש פלעגט זי פאַרמולירן יעדן באַשלוס אירן.

אָבער די דעה איז דער פאַמיליע האָט זי געהאַט, און די אַלע באַשלוסן פלעגט זי אָננעמען. די הסכמה פון ליבן מאַן פלעגט זי אַרויסבאַקומען שפעטער, און די קלוגע אשת חיל פלעגט אים געבן צו פילן, אַז נאָר ער איז דער באַלעבאָס פון הויז. דער זיידע פלעגט אַ סך צייט פאַרברענגען אין דער נאָענט ליגנדיקער קצבישער קלויז, ביים דאַוונען און ביים לערנען. אין די שפעטערדיקע יאָרן האָט ער געמומען שלעכט הערן, אַזוי אַז די באָבע פלעגט מוזן צוזעצן זיך גאָר נאָענט צו אים און אַריינרייַדן אים אין אויער. זיין אויסגעלייטערט, ראַזיק־וויס געזיכט מיט די גוטמוטיקע אויגן פלעגט דעמאָלט באַקומען אַן אָנגענשטערנגטן אויסדרוק, און ער פלעגט מיט הנאה צישאָקלען מיטן קאָפּ צו חיה שרהס רייד. וואָס איז דער וואונדער וואָס מען האָט אים ערופן אין שטאָט „זאַלקע חיה שרהס״? עס איז געווען אַ כבוד פאַר איר, און ער האָט זיך געגרויסט מיט איר גוטן נאָמען.

איך האָב ניט געקענט מיין אַנדער באָבע, פון פאָטערס צד, אין ווילנע; איז די קאָוונער פאַרבליבן ביי מיר דער אייניקיקער אָנדענק פון אַ באָבע.

זי איז געווען אַלט, און דאָס פנים איז געווען צעאַקערט מיט קנייטשן און קנייטשעלעך, אָבער זי האָט תמיד געאָטעמט מיט לעבנסלוסט, מיט פרישקייט און ערנסטער פריילעכקייט. זי איז געווען אַ גבירטע, און זי האָט עס געוואוסט. בעת זי פלעגט אַרויפקומען פון דעם גרויסן מאַנופאַקטור־געשעפט אונטן צו זיך אין דער בריטער דירה, פלעגט זי אויפעפענען די טיר מיט איינעם פון די שליסעלעך וואָס איז געהאַנגען אויפן בונד שליסלען אין איר האַנט. דער קלאַנג פון די שליסלען, דער שטאַרקער טראָט פון אירע פיס, דער הויכער, אַ ביסל מאַנסבילשער קול, — אַלץ האָט געזאָגט עדות אויף דער זעלבסטזיכערקייט פון דער באַלעבאָסטע, פון דער גאַנצער פאַמיליע.

אָבער רייכקייט קומט פון אים, פון זיין ליבן נאָמען, און עס איז ניט מער ווי אַ פקדון. טאָר מען ניט פאַר־

געסן אָן די אָרעמע; מוז מען זיי שטענדיק האָבן פאַרן אויג. איז צדקה־טאָן געווען אייגע פון די שטענדיקע אַרבעטן מיט וועלכע די באָבע האָט זיך פאַרנומען. צדקה איז נישט עפעס געווען אַ זייטיקע אָנגעלעגנהייט וועלכע מען פטרט אָפּ מיט געלט אָדער מיט טירחה. צדקה איז געווען אַ טייל פון דעם לויפנדיקן לעבן, ניט אַנדערש ווי די זאָרג פאַר פאַמיליע, פאַר קרובים, פאַרן געשעפט, פאַר דער נשמה. עס איז געווען אַ טאָג (דוכט זיך פרייטיק) וועז די „אָרעמע לייט" פלעגן פינקטלעך קומען „אָפּנעמען" דאָס ביסל וואָס זיי קומט. אָבער דער טאָג איז ניט געווען דער איינציקער. די טיר האָט זיך קיינמאָל ניט צוגעמאכט אין הויז פאַר מענטשן, וואָס זוכן אַ טובה. ווי אָפט פלעג איך זען ווי די באָבע באַגלייט אַרויס אַ פאַראומערטן מענטשן מיט וועלכן זי האָט זיך אָפּגאָרשט דורכגעשמועסט, און דאָס לעצטע וואָרט איז געווען: „אַ דאַנק וואָס איר זענט אַריינגעקומען". דאָס האָט זי געדאַנקט פאַר דער מיצווה וואָס יענער האָט איר צוגעשאָרט: צו געבן אים הילף.

זי איז געווען גאַנץ נאַטירלעך איינגעטונקט אין דער פאַרצייטיקער יידישער פרומקייט. און אָן אַ שייטל וואָלמ איך זיך ניט געקענט פאָרשטעלן איר קאָפּ. דאָך האָט זי אָט די פרומקייט ניט געוואָלט — ווייל ניט געקענט — אַרויפפרעסן אויף די קינדער. יעדער פון זיי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט עפעס אין דעם מאָדערנעם לעבנס־אופן. אַלע האָבן שטודירט; אייניקע האָבן פאַרענדיקט אוניווערזיטעטן אין אויסלאַנד. צווישן זיי זיינען געווען אַ דאָקטאָר און אַ שריפטשטעלער און אַ גרויסער שאָך־שפּילער און אַ פילאָזאָפיש־געבילדעטער קאָפּ, און גלאָט מצוינים אין שפּראָכן און חכמת ישראל. בשעת זיי פלעגן זיך צונויפקומען אין דעם גרויסן פאָטערלעכן הויז, האָבן דורך אַלע צימערן געקלונגען אייראָפּעאישע שפּראָכן. ביים עסטיש פלעגן זיך צינדן געשפּרעכן און דיסקוסיעס וועגן די וויכטיקסטע פראָגן פון גייסט. די באָבע פלעגט זיך רואיק צוהערן צו די רייד, עפעס אַריינגענעמען אין דער שאָצקאָמער פון איר אייגענעם גייסט, און פאַרבלייבן דאָס וואָס זי איז געווען. אויף די שבעים לשונות פון אירע געבילדעטע קינדער און אייניקלעך פלעגט זי ענטפערן מיט איר אייגענער שפּראָך, דער שפּראָך פון „גאָט פון אברהם", און מען פלעגט זי גאָנץ גוט פאַרשטיין. ווי וויייט די קינדער זיינען זיך ניט צעפלויגן איבער די גרויסע שטעט פון דער וועלט, האָט זיי דאָך אַלעמאָל געצויגן צו דער היים פון קאָוונע, צו דער מוטער אין דעם רחבות־דיקן פאַמיליע־הויז. זיצנדיק מיט איר אַרום דעם ברייטן טיש אין עסצימער, האָבן זיי געלאָזן אייגשטילן אין זיך די לויידנשאַפטן וואָס פלעגן, נאַטירלעך, אויספילן זייער גייסטיק לעבן. בעל־מחשבות, וואָס האָט געזוכט די עכט־קייט און פאַלקסטימלעכקייט אין יידישן לעבן, פלעגט זיך פילן דערווואַרעמט און געשטאַרקט דורך די שמועסן מיט זיין מוטער. און אַז ער האָט, וואויגעוידיק אין בערלין, דערפילט אַז דאָס לעבן זיינס האָלט ביים ענדיקן זיך, האָט ער געאיילט זיך צו פאָרן „אַהיים" קיין קאָוונע, כדי צו שטאַרבן נעבן דער מאַמען. איר איז באַשערט געווען איבערצולעבן זיין טויט, פונקט אַזוי ווי פריער דעם טויט פון אַנדערע קינדער און פון דעם מאַן. זי האָט זיך אָבער ניט אונטערגעגעבן און האָט ווייטער אויפגעהאַלטן די גאַנצקייט פון דער פאַמיליע. זי האָט ניט ליב געהאַט אַרויסצואוועזן פאָרן עולם איר שמאַרץ און טרויער, מער ניט פון מאָל צו מאָל פלעגן די אַלטיטשקע אויגן זיין רויט פון באַהאַלטענע טרערן.

עס איז געקומען די ערשטע וועלט־מלחמה, און אין דעם שטראָם פון צאַריסטישע רדיפות איז זי אויך פאַר־וואָגלט געוואָרן קיין טיף־רוסלאַנד. זי האָט שפּעטער גע־לעבט אין מאָסקווע אין אַ זייער באַשיידענער קלייניער דירה מיט אַ פאָר אייניקלעך נעבן זיך. זי האָט געדולדיק געוואַרט ביז די חיילות פון ביידע צדדים וועלן אָפּרייניקן דאָס שלאַכטפעלד אַרום איר קאָוונע, און זי וועט זיך אום־קערן צו איר הויז. אויך זייענדיק אין גלות האָט זי אויף קיין איין מינוט ניט פאַרלוירן איר אינערלעכע זיכערקייט און גאָטספּאָרכטיקייט, איר גרייטשאַפט צו צדקה טאָן און די אומבאַמערקלעכע אויפזיכט איבער דער פאַמיליע. אָבער עס האָט זי געצויגן צוריק צו יענעם פלאַץ וואו זי האָט פאַרבראַכט אַ לעבן פון אַ גבירטע און אַ צדקנית, וואו אַ האַלב שטאָט פלעגט קומען האַלטן זיך מיט איר אָן עצה, וואו זי האָט אָפּגעלעבט אַזאַ פיין פרידלעך לעבן מיט איר זאַלקען, אַ ליכטיקן גן־עדן זאָל ער האָבן. זי האָט עס אויך דערלעבט, און אין דעם אַלטן פאַמיליע־הויז האָט זי ווידער אָנגעצונדן דאָס ליכט וואָס האָט זעליש פאַרבונדן קינדער מיט דער מוטער, אייניקלעך מיט דער באָבען. אין יענעם הויז האָט זי אויך פאַרמאַכט אירע אויגן, איבערלאָזנדיק אַ זכר פון אַ פיינעם שטיק יידישן פאָלקס־לעבן.

* * *

אַ העליש פייער האָט אָנגעצונדן קאָוונע, און פאַר־ברענט די גאַנצע יידישע עדה.

וועז אין ניו־יאָרק איז אָנגעקומען אין די לעצטע יאָרן דער געראָטעוועטער רב אפרים אַשרי פון קאָוו־נע, האָב איך ביי אים געפרעגט אַ שאלה. פאַרוואָס דווקא ביי אים? וויייל ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ ספר „דברי אפרים" מיט חידושים אויפן ש"ס, צו וועלכן ער האָט בייגעלייגט אַ באָזונדערע טייל מיט שאלות ותשובות וועגן די פראָבלעמען פון געטא־לעבן אין קאָוונע. אָט אין יע־נעם עמק הבכא, וואו יעדער יייד איז געשטאָנען אונטער דעם שאָטן פון טויט, האָט מען געפרעגט און געפסקנט שאלות וועגן דעם ווי מען דאַרף זיך אויפפירן, כדי אויס־צוהאַלטן די ווערדע פון ייד און מענטש. האָב איך ge־פרעגט ביי רבי אַשרי וועגן מיין מוטער, און ער האָט געזאָגט, אַז זי איז — צוזאַמען מיט איר שוועסטער (און מיין מומען) רחל בערלין — אומגעקומען גלייך אין די ערשטע טעג, וועז מען האָט טויזנטער יידן פאַרשפּאַרט און שפּעטער דערשאָסן אויפן 7טן פאַרט.

— איז וועז זאָלן מיר דערמאָנען איר יאָרצייט, אַז מען ווייס ניט געוויס דעם טאָג? — האָב איך ביי אים

געפרעגט די שאלה. און ער האָט געראַטן אָננעמען אַ געוויסן טאָג פון יענעם פאַרשאָלטענעם חודש און צו אים צובינדן אונדזערע געדאַנקן .אָבער אין אַ צייט אַרום זיינען דערגאַנגען ידיעות פון א״י, אז מען מעגטשן האָבן געזען מיין מוטער און רחל בערלין אין דעם געטאָ פון סלאָבאָדקע אַ פאָר יאָר באָך יענעם דערמאָנטן חודש. וויס איך ניט: וועמען צו גלויבן און ווען איז דער ריכ־טיקער יאָרצייט.

עס איז שווער, פשוט אוממיגלעך צו ריידן שוין איצט וועגן דער אומגעווײנטלעכער יידישער פרוי חיינה עליאָשעוו. אַז מען האָט זי געריידט אַ שידוך מיט דעם יונגן ווילנער משכיל זרח שטיינבערג, האָט מען איר אָנגעגעבן אין נדן, אַז זי האָט אַ „שארפן קאָפּ״ און אַז זי קען פאַרטייטשן יעדן פסוק פון איוב מיט פינף פירושים. דאָס גאָנצע לעבן אירס האָט זי פאַרמאָגט דעם שארפן קאָפּ מיט אַ יידיש פילנדיק האָרץ. זי האָט געקענט די וועגן פון צדקה ניט וויניקער, ווי די פאָדערונגען פון תורה. אַז איך בין געווען רייף אַריינצוטרעטן אין אַ רוסישער מיטלשול, האָט זי אויסגעפונען אַ שטאָט אין ליפלאַנד (פערנאָוו) מיט אַ גימנאַזיע, אין וועלכער דער דירעקטאָר טשודינאָוו האָט מסכים געווען, אַז מיר ביידע —— מיין ברודער אהרון און איך — זאָלן ניט שרייבן אום שבת. קיין פערנאָוו האָבן אונדזערע עלטערן אַריבער־געבראַכט דעם יונגן למדן פון טעלז זלמן ברוך ראַבינ־קאָוו, כדי ער זאָל לערנען מיט אונדז גמרא.

אַז איך האָב געמוזט צוליב פאָליטישע סיבות באַ־זעצן זיך אין היידעלבערג (דייטשלאַנד), איז זי צוזאַמען מיט אונדזער פאָטער באַשטאַנען אויף דעם, אַז אויך אונדזער גמרא־רבי זאָל אַריבערפאָרן אַהין. זלמן ברוך איז געווארן דער יוגנט־פריינט פון אונדז ביידן, ווייל אויך מיין ברודער האָט זיך דעמאָלט באַזעצט אין היי־דעלבערג. יעדן פרימאָרגן האָט ער מיט אונדז געלערנט גמרא און געפירט שמועסן וואָס פאַרגעדענקען זיך אויפן גאַנצן לעבן. עס האָט זיך דעמאָלט עקאָנאָמיש געלעבט ניט לייכט מיינע עלטערן, אָבער אונדזער מוטער האָט אָפּגעשפּארט וואו מיגלעך און געשיקט פון מאָסקווע אויף אויסצוהאַלטן אויך דעם רבין. זי האָט דערמיט פאַרזאָרגט ניט נאָר אירע קינדער; ווייל ר׳ זלמן ברוך ראַבינקאָוו איז פון דעמאָלט פאַרבליבן אין דייטשלאַנד, וואו ער האָט מרביץ תורה ברבים געווען.

זי האָט געהאַט אַ סך שווערע יאָרן אין איר לעבן, און צו דער שקיעה איז זי צוריקגעקומען אין דעם אַלטן פאַמיליע־הויז אין קאָוונע. זי האָט פאַרענדיקט אירע וואַנדער־יאָרן אין דער זעלביקער שטאָט און סביבה, וואו זי איז דערצויגן און גרויס געוואָרן...

אומגעקומען איז אויך דער יינגסטער זון פון חיה שרהן: ברוך (באָריס) עליאָשעוו און זיין פרוי ראַיאַ. אָבער אַנדערש איז געווען זייער טויט פון דעם אומקום פון די קדושים אין קאָוונע. בעת דער מלחמה־שטורעם האָט זיך געטראָגן צו די גרענעצן פון ליטע אין 1941, האָט די באָלשעוויסטישע מאַכט, צווישן אַ סך אַנדערע יידישע מענטשן, אַרויסגעפירט פון קאָוונע אויך ברוך און ראַיאַ עליאָשעוו. די ביידע קינדער זייערע זיינען ניט געווען מיט זיי; זיי אַליין האָבן מיט זיך פאָרגע־שטעלט די לעצטע פאַמיליע, וואָס האָט געטראָגן דער באָבע עליאָשעווס נאָמען. אָבער — צוליב אומפאַרשטענ־דלעכע, גרויזאַמע סיבות — האָט די סאָוועטישע מאַכט צעשיידט אַפילו זיי ביידן. מען האָט זיי פאַרשיקט אין פאַרשיידענע שטעט פון סיביר, און דאָרטן זיינען זיי אין איינזאַמקייט אויסגעגאַנגען.

* * *

יענע קאָוונע, וועלכע מיר האָבן געקענט און גע־ליבט, איז ניטאָ מער. די קאָוונער קינדער און אייניקלעך, וואָס זיינען פאַרבליבן ביים לעבן, האָבן אויף שטענדיק אויסגעוואַנדערט פון איר. און דאָך וויל ניט דאָס האָרץ דערלאָזן דעם געדאַנק, אַז „קאָוונע״ איז פאַרשוואונדן אויף אייביק. אָט ווי די אַמאָליקע יידן פלעגן מיטנעמען מיט זיך אין גלות זעקלעך ערד פון ארץ ישראל, מוזן אויך מיר — היינטצייטיקע יידן — טראָגן אין זיך דעם ריח און דעם רוח פון יענער גייסטיקער ערד, פון וועל־כער עס איז געוואָקסן די יידישע ליטע. מיר טאָרן זי ניט פאַרוואַנדלען אין אַ ספר הזכרונות אָדער אַ דיכטערישער לעגענדע וועגן אַ קאָוונע של מעלה. מיר מוזן אויפריכטן זי אין דער סאַמע רעאַלער פאָרעם אין יענע שטעט און לענדער, וואו נאָר מיר, ליטווישע יידן, באַזעצן זיך. זאָל אויך קאָוונע ווערן פאָר אונדז ניט נאָר אַ זכר לחורבן, נאָר מער פון אַלץ אַ זכר לבנין.

דר. שמואל אלישיב (פרידמאַן)

די משפּחה עליאָשעוו אין קאָוונע

(בעל־מחשבות און זיין שוועסטער)

א

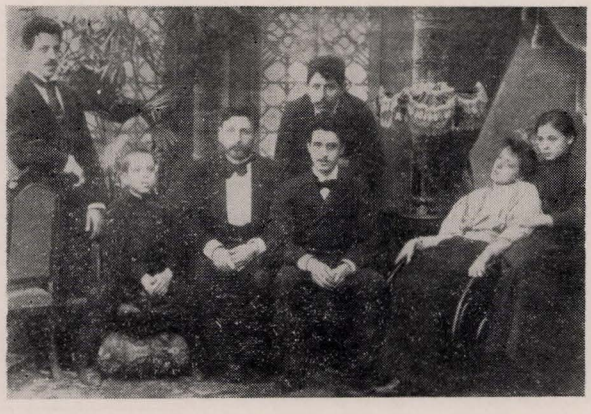
דאָס הויז עליאָשעוו איז געווען אין ליטווישן יידנטום אַ שם דבר. ר׳ שלמה זאַלקינד עליאָשעוו — דער פאָטער פון בעל־מחשבות און פון אסתר עליאָשעוו, אַ שווייגזאַ־מער, ערנסטער, זייער פרומער משכיל — האָט געשטאַמט פון די „חכמי זאַגער״. די מוטער, אַ געבאָרענע אַראָנסאָן, פון קאָלוואָריע, חיה־שרה זאַלקעס האָט געשמט ווי איינע פון די שטאָט־חכמניותן, פון די קליגסטע פרויען פון קאָוו־נער עלטערן דור.

פון דער קינדער האָט מען פיל געפאָדערט. מען האָט

זיי געגעבן אַ דערציאונג, וואָס איז געווען ניט לויט זייער גייסט, וואָס האָט אָבער אַנטשפּראָכן די אנשויאונגען פון שטרענגן פּאָטער. פון אין זייט — מאָדערנע קולטור אין דייטשישער באַקליידונג, פון דער אַנדערער זייט — יסודותדיקע יידישקייט פאַר די קינדער. מוסר פאַר די זין, אָבער אויך די טעכטער האָבן געקענט העברעאיש און פאַרשטאַנען אַ פּרק משניות.

אין הויז גופא האָט זינט צענדליקער יאָרן געהערשט אַן אַטמאָספער פון גרויסער קולטורעלער שפּאַנונג, וואָס האָט געלאָזט מערקן אירע שפּורן אויף גאַנצע דורות און האָט אויפגעהאָדעוועט פערזענלעכקייטן, וואָס זייערע נעמען זיינען געווען באַקאַנט אויך אין דער ברייטער עפנטלעכקייט, און ניט נאָר אין דער קליינער קאָוונע. אין ערשטן דור איז צו פאַרצייכענען, חוץ בעל־מחשבות און אסתר עליאַשעוו, זייערן אַ ברודער, משה עליאַשעוו, מיט אַ וועלט־נאָמען, וואָס איז יאָרן נאָך דער רייַ געווען אַ וועלט־מייסטער און גענומען פּריזן אויף אינטערנאַציאָנאַלע שאַך־טורנירן.

אין צווייטן דור זיינען עס די „פּלימעניקעס", מיינע שוועסטערקינדער, די ברידער יצחק־נחמן און אהרון שטיינבערג, וואָס זיינען גוט באַקאַנט דער יידישער עפנטלעכקייט, און וואָס האָבן ביידע ניט וויניק געירשנט פון דעם הויז עליאַשעוו. צו די, וואָס האָבן בייגעטראָגן צו דער דאָזיקער קולטור־אַטמאָספער, דאַרף מען צורעכענען אויך דעם ערשטן מאַן פון אסתר עליאַשעוו, דעם באַקאַנטן געלערנטן און שריפטשטעלער אהרון גורלאַנד, אַ זון פון אַ מיוחסדיקער ווילנער משפּחה.

זיצן פון רעכטס: דר. אסתר עליאַשעוו־וויסבאַרט (געשט. 1941 אין קאָוונע), סאָניע עליאַשעוו־פרידמאַן (געשט. 1945 אין תל־אביב), בעל־מחשבות, שמריהו פרידמאַן (איצט אין ישראל), ברוך עליאַשעוו (געשט. 1943 אין סיביר).
שטייען פון רעכטס: מרדכי־מאַקס עליאַשעוו (געשט. 1901 אין קאָוונע), משה עליאַשעוו (געשט. 1920 אין מאָסקווע).

דאָס הויז האָט צו זיך געצויגן פאַרשיידענע אַנדערע מענטשן, צווישן זיי אַזעלכע, וואָס האָבן זיך מיט דער צייט אַנגעהויבן פילן כמעט ווי משפּחה־מענטשן, און האָבן פון זייער זייט עפּעס בייגעטראָגן צו דער אַלגעמיינער קולטור־אַטמאָספער. לאָמיר דאָ דערמאָנען שמואל

ראָזענפעלדן, וועלכער האָט יאָרן אָפּגעלעבט אין דעם הויז, אין זיין „בלויען" צימער, אַלס לערער פון דער יינגסטער טאָכטער, אסתר, און וואָס האָט פיל יאָרן נאָך דעם געפילט אַ וואַרעמע צוגעבונדנקייט צו דער משפּחה.

ב

יאָרן זיינען אַוועק. דער אַלטער פאָטער איז געשטאָרבן. די זין און טעכטער זיינען זיך צעפאָרן אין אַנדערע שטעט און אין אויסלאַנד. אין גרויסן הויז איז געבליבן נאָר די אַלטע מוטער, און אין שכנות מיט איר — די משפּחה פון איינער פון די טעכטער — מיין מוטער, שיינע פרידמאַן. אָבער די אַוועקגעפאָרענע זיינען שטענדיק געווען גייסטיק פאַרבונדן מיט זייער מקור און פלעגן זיך אָפט צונויפקומען אין דער אַלטער היים.

בעל־מחשבות האָט אפילו געמאַכט אַ ניט־געלונגענעם פּרואוו, אין יאָר 1909, זיך צו באַזעצן אין קאָוונע אַלס דאָקטאָר.

זיינענדיק אין ריגע, האָט בעל־מחשבות געהאַט אַ באַזונדערע איבערלעבונג, וואָס ס׳איז כדאי צו דערמאָנען. מיט אייניקע יאָר פריער האָט ער געהאַט אָנגעשריבן אַ באַגייסטערטן ארטיקל וועגן מאַריאַ ספּיריդאָנאָוואַ. די צאַרישע מאַכט האָט אים דערפאַר געשטעלט פאָרן גערעכט, ערשט מיט יאָרן שפּעטער, ווען ס׳האָט זיך אייניגעשטילט די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע און די מאַכט האָט זיך געקענט דערלויבן פּראָוון מישפּטים פון דעם מין, זיך ניט רעכענענדיק מיט דער עפּנטלעכער מיינונג. דער מישפּט איז פאָרגעקומען אין ווילנע. בעל־מחשבותס פאַרטיידיקער איז געווען שמשון ראָזנבוים. בעל־מחשבות פלעגט אָפט דערציילן, אַז אים אַליין האָט שפּעטער גע־וואונדערט, מיט וואָס פאַר אַן אַפּאַטיע ער איז בשעת־מעשה געזעסן אין געריכט־זאַל אויף דער באַשולדיקונג־באַנק, פונקט ווי דער גאַנצער ענין וואָלט אים גאָרניט אָנגעגאַנגען. מ׳האָט אים פאַרמישפּט צו צוויי חדשים טור־מע. ס׳איז ווידער אַוועק אַ היפּשע צייט, ביז מען איז געקומען אויפמאַנען פון אים זיין שטראָף. בעת ער איז געווען אין ריגע איז אַמאָל געקומען צו אים פּאָליציי און אים אָפּגעפּירט אין טורמע. גוטע פריינט האָבן איינ־געאָרדנט אַזוי, אַז ער האָט כמעט די גאַנצע צייט פאַר־בראַכט ניט אין טורמע גופא, נאָר אין טורמע־שפּיטאָל, אָבער אויך פון דאָרטן איז ער אַרויס מיט זייער פיל אַינדרוקן. ער האָט זיך אַלץ געקליבן אָנצושרייבן וועגן זיינע באַגעגענישן אין טורמע. ס׳איז אים אָבער ניט באַ־שערט געווען דעם דאָזיקן פּלאַן צו פאַרווירקלעכן.

ג

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט בעל־מחשבותן געטראָפן אין וואַרשע. ער איז אַהין אַרי־בער פון ריגע און האָט דאָרט זייער אינטענסיוו זיך פאַר־נומען מיט ליטעראַרישע אַרבעטן. אין זיין פערזענלעכן לעבן איז עס געווען פאַר אים זייער אַ שווערע צייט. ס׳האָט זיך דאַן אַלץ מער געזומען פילן זיין קראַנקייט,

פון וועלכער ער האָט שוין פריער געליטן. חוץ דער קראַנקייט איז דאָן געקומען אויף אים דער חורבן פון זיין משפחה־לעבן. ער האָט זיך אין יענער צייט געגט מיט זיין פרוי, אולינע, דער שיינער שוועסטער פון באַקאַנטן זשורנאַליסט פאול באַרכאַן.

וואַרשע איז געווען אונטער ערנסטער סכנה פון קריג. בעל־מחשבות, ווי אַ מיליטעריישער דאָקטאָר, האָט געמוזט פון דאָרטן אַוועקפאָרן. מ׳האָט אים געשיקט אין קלייניע, טיף־פראָווינציעלע שטעטלעך אין צענטראַל־רוסלאַנד, צו־ערשט קאַשין, טווערער גובערניע, דערנאָך אין קאָסטראָמער גובערניע. דאָס בילד פון רוסישן לעבן, וואָס האָט זיך דאָ אַנטפלעקט פאַר זיינע אויגן, איז פאַר אים געווען אַ נייס. ער האָט דערזען פאַר זיך אַ נייע וועלט, דעם עכט־רוסישן מענטשן, מיט זיין דורותדיקן ניט־גע־ענדערטן לעבנשטייגער. ער האָט זיך צו דעם באַ־צויגן קריטיש, מיט זיין איינגעבאָרענעם איידעלן סקעפ־טיזם. אין די אַרטיקלען, וואָס ער האָט דאָן פאַרעפנט־לעכט, ווי אויך אין פריוואַטע בריוו און געשפרעכן, פלעגט ער ריידן וועגן די נעגאַטיווע זייטן פון דער רוסישער געזעלשאַפט אין די צאַרישע צייטן, וועגן דער צעפלאָסנ־קייט פון כאַראַקטער פון דעמאָלטיקן רוסישן אינטעליגענט, וועגן דעם פאַרמלאָזיקן לעבנס־אופן פון דער רוסישער פּראָווינץ, וועגן דער אומבאַוועגלעכקייט און אַפּאַטיע פון דעם דורכשניטמענטשן. פאַר אים, פאַרן ליטווישן יידן, וואָס האָט פאַרבראַכט אַ סך יאָרן אין מערב־איראָפּע, איז עס געווען די ערשטע באַגעגעניש מיט דעם עכטן ממשותדיקן רוסלאַנד.

אין יענער צייט האָט די צאַרישע מאַכט פאַרמאַכט די גאַנצע יידישע פּרעסע. ס׳זיינען דערשינען נאָר יידישע וואַכן־אויסגאַבעס אין רוסיש. בעל־מחשבות האָט מיט־געאַרבעט אין דער מאָסקווער „יעוורעיסקאַיא זשיזן״ (ציוני־סטישע וואָכנשריפט, אָנשטאָט „ראַזסוועט״, וואָס איז גע־שלאָסן געווארן דורך דער מאַכט). זיינע אַרטיקלען האָבן געטראָגן דעם אַלגעמיינעם נאָמען „ליסטקי״ („בלעטלעך״), לויטן מוסטער פון „שטריכן און געדאנקען״, און בעל־מחשבות האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס גלענצנדיקער סטי־ליסט אויך אין רוסיש. ער איז אַריבערגעפאָרן קיין מאָסקווע.

אין אָט דער תקופה איז באַזונדערס צו פאַרצייכענען זיין פאָלעמיק מיט מאַקסים גאָרקי, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער געזעלשאַפט צו באַקעמפן אַנטיסעמיטיזם, וואָס גאָרקי האָט געגרינדעט, און צו וועלכער ער האָט צוגעצויגן די בעסטע פאַרטרעטער פון דער רוסישער אינטעליגענץ ס׳איז דאָן אונטער גאָרקיס רעדאַקציע דערשינען דאָס זאַמלבוך „שטשיט״ („דער שוץ־שילד״), אין וועלכן ס׳האָבן זיך באַטייליקט די אנגעזעענסטע רוסישע שרייבער. אין דער פאַרגיפטעטער יידיש־פיינטלעכער אַטמאָספער האָבן פיל געזען אין דעם אַ שטיקל נחמה. בעל־מחשבות איז געווען דער איניציקער יידישער שריפטשטעלער, וואָס איז מיט שטאָלץ און ווירדע אַרויסגעטראָטן קעגן דער דאָזי־קער אונטערנעמונג. ער האָט איינגעזען אַ באַליידיקונג אין דעם עצם געדאַנק פון רוסן, וואָס קומען זיך צונויף צו שטודירן דאָס יידישע פאָלק אין דער צייט, וואָס זייער פאָלק האָנדלט קעגן יידן אַזוי ברוטאַל. „וועלף פון די סטעפּעס גייען שטודירן דאָס לעבן פון מוראַש־קעס״, האָט ער דאָן געשריבן. מ. גאָרקי האָט פאַר־עפנטלעכט זיין תשובה אין יידישן אָרגאָן „יעוורעיסקאַיא ניעדעיליא״ (דערשינען אָנשטאָט געוועזענעם „וואָסכאָד״), בעל־מחשבות האָט אים געענטפערט. דער ענין איז אַ געוויסע צייט זייער לעבעדיק דעבאַטירט געוואָרן ניט נאָר אין די יידישע קרייזן, נאָר אויך אין קרייזן פון דער רוסישער אינטעליגענץ.

בעל־מחשבותן האָט דאָן באַהערשט דער געדאַנק, אַז רוסישע יידן דאַרפן דערקלערן קאַמף דער רוסישער פּראָגרעסיוואר אינטעליגענץ און זאָגן זייער קלאָר און אָפן, אַז זי קען זיך ניט פילן אומשולדיק אין דעם, וואָס ווערט אין רוסלאַנד געטאָן קעגן יידן.

פול מיט די דאָזיקע געדאַנקען, אָנגעצונדן און גרייט צום קאַמף, איז בעל־מחשבות געווען מונטער און פריש. אָנהויב 1916 איז ער געקומען צו גאַסט צו אונדז אין פּאָלטאַווע, און איך געדענק ווי אנגענעם מיר זיינען אַלע געווען איבערראַשט, בעת מיר האָבן אים געזען אין אַ מונטערער שטימונג. אויך מיר, די יונגע פּלימעניקעס זיינע, מיינע ברידער און איך, האָבן פאַר די פאַר יאָר זיך באקענט מיט רוסישע מענטשן און מיט דער רוסי־שער סביבה. געוואויגט האָט אונדזער משפחה אין פאָל־טאַווע, און מיר האָבן געהאָט די זכיה פון זיין אין נאָענטער שכנות מיטן גרויסן רוסישן שריפטשטעלער וולאַדימיר קאָראָלענקאָ, וואָס איז אָן אַ ספק געווען דער שענסטער מוסטער פון אָן עכטן רוסישן אינטעליגענט, אַ פאַר־קערפערונג פון די בעסטע אייגנשאַפטן פון דער רוסי־שער נשמה. אונדז, די פּלימעניקעס, האָט פאַרדראָסן בעל־מחשבותעס קריטישע און איראָנישע באַציאונג צו רוסן און זיין קאַמף־שטימונג קעגן דער רוסישער אינטעלי־גענץ. מיר האָבן געהאַט ענגע און האַרציקע פאַרבינ־דונגען מיט רוסישער יוגנט. מיר האָבן געוואוסט דעם צויבער פון קאָראָלענקאָס פערזענלעכקייט. און מיר האָבן זיך באַמיט צונויפצירן דעם אָנקל מיט אים; קאָראָלענקאָ איז געווען אַן אַקטיוואר מיטגליד פון דער דערמאָנטער גע־זעלשאַפט פון מ. גאָרקי.

קאָראָלענקאָ האָט פון דער פּאָלעמיק געוואוסט און איז געוואויר געוואָרן, אַז בעל־מחשבות געפינט זיך אין נאָענטער שכנות מיט אים, און האָט אים געגן געוואָלט זען. די באַגעגעניש איז פאָרגעקומען, און נאָך אַ לאַנגן געשפּרעך איז בעל־מחשבות געקומען וווייכער און בע־סער געשטימט.

די דאָזיקע שטימונג האָט אָבער ביי בעל־מחשבותן ניט לאַנג געדויערט. גאָר אינגיכן איז ער ווידער אַריין־געפאַלן אין אַ שוועכער דעפּרעסיע. אויך די רוסישע רעוואָלוציע, וואָס האָט אַזוי אויפגעמונטערט און באַ־גייסטערט דאָס רוסישע יידנטום, האָט אים ניט אַרויס־געפירט פון זיין מרה־שחורה. ער האָט ניט געגלויבט

אין איר, ער איז געווען אין איר אנטוישט פון אירע ערשטע טעג און מיט ווייטיק האָט ער זיך צוגעקוקט צו דער רעוואָלוציע, וואָס טרינקט זיך אין אירע אייגענע רייד, וואָס האָט ניט פאַר זיך קיין וועגן פון אויפבוי און שאַפונג. די דאָזיקע שטימונג זיינע האָט גופענן אַן אויסדרוק אין אַ ריי אַרטיקלען, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין „פּעטראָגראַדער טאָגבלאַט", און וואָס זיינען נאָך זיין טויט אַריין אין באַנד „אונטערן ראָד". פון זיין געדריקטסטייט האָט אים אויף אַ קורצער צייט אַרויסגעפירט די באַלפור־דעקלאַראַציע. ער האָט זיך געפילט ווי „אַ בירגער פון זיין לאַנד" און אין אַרומיקן חורבן האָט ער געזען פאַר זיך, פאַרן יידן, דעם שטראַל פון אַ לעבנס־האָפענונג, וואָס וועט מקוים.

ד

ניט כוחות האָט בעל־מחשבות דערפילט אין זיך בעת זיין צוריקקער אין דער אַלטער היים. ער איז געקומען פון רוסלאַנד קיין ליטע אין סאַמע אָנהויב 1921. דאָ האָט ער געטראָפן אַ לעבעדיקע יידישע סביבה, גרויסע האָפענונגען פון אַ נייַ־אַרגאַניזירטער יידישער געזעלשאַפט און אַ ווארעמע לעבעדיקע באַציאונג צו זיך אַליין, ניט נאָר פון זיינע לאַנדסלייט און פון לעטישע יידן, וואָס האָבן אים האַרציק ליב געקראָגן אין די יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט ביי זיי. פון אַלע עקן וועלט האָבן זיך געגנומען ציען צו אים פעדעם פון האַרציקייט און ליבע. שריפטשטעלער, יונגע און אַלטע, האָבן אים פון פאַרשיידענע לענדער באַגריסט צו זיין קומען און ממש פאַרפלייצט מיט זייערע ווערק, וואָס זיינען אין דער צווישנצייט דערשינען, וואַרטנדיק אויף זיין אָפשאַצונג. פאַר אים זיינען געווען אַ באַזונדערע אַנטפלעקונג די שאַפונגען פון לייוויקן, פון וועלכע ער האָט ביז דעמאָלט געהערט פון דער ווייטן.

אין זעלביקן יאָר איז בעל־מחשבות אַרויסגעפאָרן קיין מערב־אייראָפּע, נאָך אַ הפסקה פון פיל יאָרן. ער איז געפאָרן צוערשט קיין קאַרלסבאַד צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

אין אַ שטימונג פון אינערלעכער אָפּפרישונג איז ער געפאָרן אויף צו באַזעצן זיך אין בערלין, וואָס איז דאָן געווען אַ מין נייַ אויפגעקומענער צענטער פון יידישער ליטעראַטור און קונסט.

גאָר אין גיכן האָט בעל־מחשבותן ווידער געגנומען גרויזען די אַלטע דעפרעסיע, וואָס האָט אים מיט אייניקע יאָר פריער פאַרסמט די האָניק־חדשים פון דער רוסישער רעוואָלוציע.

אין זיין צעבראָכנקייט און אין זיין קראַנקייט האָט אים געצויגן צוריק אין דער אַלטער היים ניט נאָר דער וואונטש זיך צו געפינען אין אַ משפּחה־אַטמאָספער און איבערריסן דעם באָהעמישן איינזאָמען קיום, וועלכן ער האָט געפירט די לעצטע יאָרן; ער האָט אויך געשטרעבט צו קומען ווידער אין אַ קאָנטאַקט מיט אַ לעבעדיקער יידישער מאַסע, צו זען נאָענט די, פאַר וועמען ער איז טעטיק, צו האָבן פון זיי די לעבעדיקע אנרעגונג, וואָס האָט אים אַזוי געפעלט אין קאַלטן און פרעמדן בערלין און אין דעם נאָך מער פרעמדן וויסבאַדן, וואו ער האָט געלעבט לאַנגע חדשים.

זיין נסיעה צוריק קיין קאָוונע איז שוין אָבער געווען זיין לעצטע נסיעה, אַ נסיעה, פון וועלכער מען קערט זיך ניט צוריק...

ה

אַנדערש איז געגאַנגען דער לעבנס־וועג פון דער יינגערער שוועסטער, אסתר עליאָשעוו. אירע עלטערע ברידער האָבן געהאַט צו פירן אַן עקשנותדיקן קאַמף מיט די עלטערן פאַר דער מיגלעכקייט פון פלאַנמעסיקער ביל־דונג. אסתר האָט שוין דעם דאָזיקן קאַמף ניט באַדאַרפט פירן. דער וועג איז געווען דורכגעלייגט דורך די עלטערע ברידער.

זי איז געוואקסן אין אַ וואַרעמער סביבה. אין דער היים — די געבאַלעווטע גערעטענע מוזינקע. אין די סטודענטן־קרייזן אין אויסלאַנד — די יינגערע שוועסטער פון אַ ברודער, וואָס איז געווען דער צענטער פון אַן אינטערעסאַנטער געזעלשאַפט. די מאַטעריעלע לאַגע האָט איר דערלויבט זיך צו פאַרנעמען מיט תורה לשמה. פיל יאָרן נאָכן ענדיקן דעם אוניווערזיטעט האָט זי געלעבט אין דער אַטמאָספער פון אומדערמידלעכן און אומאויפהערלעכן שטודיום. אין איר פּעטערבורגער תקופה האָט זי מיט גרויס התמדה געאַרבעט צוזאַמען מיט סטאַלפּנערן איבערן פילאָזאָפישן ווערטערבוך פון „בראַקהויז און עפראָן". זי האָט אויך פרובירט אירע קרעפטן אויפן געביט פון ליטעראַרישער קריטיק פון ספעציעלן פילאָזאָפישן שטאַנדפונקט. ס׳איז דאָ צו באַצייכענען איר גרויסע אַרבעט אין רוסיש „דאָס שפּעפּרישע באַוואוסטזיין בייַ די העלדן פון איבסענ" אין דעם רוסישן זאַמלבונד „נייַע און אַלטע קונסט".

אין פּעטערבורג איז איר געגעבן געווארן די מיגלעכקייט צו ווייזן אירע קרעפטן אויפן געביט פון יידישער עכערער בילדונג אין דעם „אינסטיטוט פאַר הערער יידישער בילדונג" אונטער דער אָנפירונג פון גרויסן היסטאָריקער שמעון דובנאָוו. די אַטמאָספער פון טיפער גייסטיקער קולטור און די נאָענט־פריינטלעכע באַציאונגען צווישן אַ ריי מיטאַרבעטער פון דעם אנשטאַלט האָבן זי אויף איר גאַנצן לעבן פאַרבונדן מיט דער אידייַ פון פאַרשפּרייטן ספעציעל יידישע העכערע בילדונג צווישן דער יוגנט, און זי האָט שפּעטער, אין ליטע, אָפּגעגעבן אירע כוחות דער פאַרווירקלעכונג פון דער אידייַ.

גלייך מיט איר צוריקקער קיין ליטע, אין סוף 1921, האָט זי זיך אָפּגעגעבן מיטן ענין פון די „העכערע קורסן" אין קאָוונע. זי איז געווען דער לעבעדיקער גייסט פון דעם אַנשטאַלט, זי האָט צו אים צוגעצויגן אַלע באַדייטדיקע וויסנשאַפטלעכע קרעפטן, וואָס זיינען געווען אין ליטע, מעג עס זיין אַפילו נאָר צייטווייליק, ווי שמשון ראָזנבוים, מאַקס סאַלאָוויטשיק, פראָפ. י. גראָסמאַן, ז. קלמאַנוויטש, און נאָך פיל אַנדערע.

זי האָט געחלומט וועגן דער מיגלעכקייט אויפצובויען אַן אמתדיקן יידישן אוניווערזיטעט אין מיזרח־איראָפּע. זי האָט זיך אויסגעמאָלט, אַז קאָוונע, און ליטע אַרום איר, וואָס האָט אַמאָל מיט אירע ישיבות געצויגן צו זיך אַלס מקום תורה יידישע יונגעלייט פון אַלע עקן רוסלאַנד, קען איצט ווערן אַ מקום תורה אין מאָדערנעם זין, וואָס זאָל ציען צו זיך יידישע יוגנט, וואָס שטרעבט צו רייַנער וויסנשאַפט.

אַ סך חלומות האָבן זיך געווענדט אין דער קליינער ליטע. ס׳האָט זיך געדאַכט, אַז אין פיל הינזיכטן וועט מען דאָ קענען אויפבויען עפּעס גרעסערס, מוסטער־האַפּטס. דאָס רוב חלומות זיינען צערונען, אַוועק מיטן רויך: נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, אַ יידיש מיניסטעריום. און אַן ענלעכן מזל האָט געהאַט אויך דער חלום וועגן אַ יידישער הויכשול אין ליטע. אנשטאָט איר איז געבליבן אַ פּאָלקס־אוניווערזיטעט. אויך אין אים איז אסתר עליאַשעוו געווען די צענטראַלע פיגור, און אויך אים האָט זי אָפּגעגעבן פיל כוחות, אָבער — שוין אָן יענעם שפּאַנענדיקן אימפּעט, וואָס קען זיך אַנטוויקלען נאָר ביי אַ מענטשן, וועלכער האָט דאָס באַוואוסטזיין, אַז ער שאַפט זיין לעבנס־וועלט.

דער גרויסער קולטור־דראַמע, דער ברויזנדיקער אימפּעט פון אַ קולטור־טוער האָט געפונען אַן אַנדער אויסוועג. אסתר עליאַשעוו האָט זיך געווידמעט דער ליטעראַרישער קריטיק, פון אַ באַזונדערן, אייגנאַרטיקן צוגאַנג. זי איז צוגעגאַנגען צו ליטעראַרישע שאַפונגען מיט דער פולער באַוואָפענונג פון איר טיפער פילאָזאָפישער בילדונג. נאָכן טויט פון בעל־מחשבותן האָט זי זיך אָפּגעגעבן מיט אַ באַזונדער ברען דער ליטעראַרישער קריטיק. טיף־דורכגעטראַכטע אָפּהאַנדלונגען פון אסתר עליאַשעוו וועגן ייִדישע און ניט־ייִדישע שרייבער האָבן באַרייכערט דעם יידישן לייענער.

ו

לייכט און מזלדיק האָט זיך אָנגעהויבן דער לעבנס־וועג פון אסתר עליאַשעוו. דאָס לעבן איז אָבער ניט געווען לאַנג פּריינטלעך צו איר. ס׳איז איר געווען צוגעגעבן אַ ליידנס־וועג, און נאָך זייענדיק אין איר בעסטן עלטער האָט זי דערפילט איר שווערן שיקזאַל. איר ערשטע הייראָט איז ניט געווען גליקלעך און איז גיך איבערגעריסן געוואָרן. דאָן — אַ שווערע קראַנקייט, וואָס האָט זי געמאַטערט און האָט אָפּטמאָל פאַראַליזירט אירע כוחות. צו פערציק יאָר איז זי שוין געווען אַן איינגעבראָכענער מענטש. דער אימפּעט פון איר קולטורעלער און ליטערארישער טעטיקייט האָט זי אָפּטמאָל געמאַכט פאַרגעסן די פיזישע ליידן און דעם גורל פון אַן איינזאַמער פרוי. איר ליטעראַרישע אַרבעט האָט זי געטאָן ממש מיט דבקות.

אין דער לעצטער תקופה פון איר לעבן איז פאַרגעקומען איר באַגעגעניש מיט יאָהאָנעס ווייסבאַרט, אַ צופּעליקע באַגעגעניש פון צוויי איינזאַמע קולטור־דורשטיקע מענטשן מיט אַן ענלעכער גייסטיקער וועלט, אויפן קאָנטראַסטן זאָמענפאָר אין קיניגסבערג. ווייסבאַרט איז געוואָרן איר צווייטער מאַן. אונטער איר השפּעה איז ער געוואָרן אַ ריכטיקער גר־צדק. דער אַסימילירטער דייטשישער ייד, וואָס האָט ניט געהאָט קיין שום שייכות צו יידישקייט, האָט ליב געקראָגן יידיש און יידישע קולטור, און ווי גאָר וויניקע פון דייטשישע יידן זיך צונויפגעוואָקסן מיט יידישלעכן לעבנשטייגער פון דער יידישער קאָוונע, מיט איר שפּראַך און איר מענטאַליטעט.

אויך די דאָזיקע פאַרבינדונג, וואָס האָט באַשיינט די לעצטע יאָרן פון אסתר עליאַשעוו, האָט איר קיין פרייד ניט געבראַכט. גיך האָט זיך ביי דעם מאַן אַרויס־געוויזן אַ שווערע נערוון־קראַנקייט, און אסתר, אַליין אַ שוואַכע און קראַנקע, האָט געמוזט ווידמען אַלע אירע קרעפטן, בכדי אים אָפּצורעטעווען, אָבער אַן דערפאָלג. נאָך זיין טויט, נאָך מער פאַראייניזאַמט, אַן אירע נאָענטע אַרום זיך, איז זי געווען פיזיש אינגאַנצן צעבראָכן. גראָד דאָן האָט זיך מיט קראַפט פונאַנדערגעפלאָקערט איר אינערלעכער קולטורעלער ברען, און זי האָט ממש באַוואונדערט די, וואָס האָבן זי דאָן געזען, מיטן ברויזנדיקן אימפּעט פון גרויסער קולטורעלער שפּאַנונג, מיט דער פאַרטיפונג אין זיך, אין די טיפסטע וואַרצלען פון די פראָבלעמען וואָס האָבן זי תמיד באַשעפטיקט.

זי איז געבליבן טריי איר היימשטאָט. איינע פון די גאָר ווייניקע פון יידישע אינטעליגענטן פון ברייטן פאַרנעם, איז זי נאָכן ערשטן וועלט־קריג ניט געוואָרן מיט־געצויגן מיטן גלאַנץ פון איראָפּעאישע שטעט, הגם זי האָט פון זיי געצויגן איר גאַנצע גייסטיקע יניקה, נאָר געבליבן עקשנותדיק די גאַנצע צייט אין איר קאָוונע. דאָ האָט זי געשאַפן אירע באַדייטנדיקסטע ווערק, דאָ האָט זי אייגנטלעך בכלל אָנגעהויבן צו שרייבן יידיש, דאָ איז זי אויך געקומען צו איר רו, אַ קורצע צייט פאַר דער גרויסער טראַגעדיע פון ליטווישן יידנטום. דער גורל, וואָס איז געווען צו איר אָפּטמאָל אַזוי בייז און האָט מיט איר געטאָן דעם דאָזיקן לעצטן ביטערן חסד. ער האָט זי רעכטצייטיק פאַרהיט פון דעם גרויזאַמען גיהנום, וואָס איז געקומען ווי דאָס גרעסטע, אומבאַשרייבלעכסטע אומגליק אויף די ליטווישע יידן.

דניאל טשאַרני

אין קאָוונער ליטע אין 1933

אייגער אַ גובערניע פון דעם אַמאָליקן תחום המושב אין דעם צאַרישן רוסלאַנד איז באַשערט געווען צו ווערן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אַ מלוכה פאַר זיך, אַ זעלבסטשטענדיקע דעמאָקראַטישע מלוכה מיט אַן אייגענער אַרמיי, מיט אַן אייגענעם „פלאָט" אויף די וואַסערן פון ניעמאַן און מיט אייגענע „נאַציאָנאַלע מינדערהייטן", ווי אַלע אַנדערע גרויסע מלוכות.

דאָס איז געווען, ווי איר שטויסט זיך אָן, קאָוונער גובערניע, וועלכע איז אין דעם יאָר 1915, אין דעם ערשטן יאָר פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אויסגעליידיקט געווארן לחלוטין פון יידן.

צוואַנציק יאָר נאָכאַנאַנד איז קאָוונע געווען די „צייט־ווייליקע" הויפט־שטאָט און אַדאַנק דעם איז קאָוונע פון אַ פריער־גרויעזענער פראָווינץ־שטאָט מיט צוויישטאָקיקע מויערלעך פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ גרויסשטאָט מיט זעקסשטאָקיקע „וואָלקנקראַצערס" און מיט אַ רחבות־דיקער סיים־גרעמיינדע, וואו ביים הויפט־אַריינגאַנג איז אַוועקגעשטעלט געווארן אַ „צייטווייליקע" מצבה אויף ווילנע...

צוליב דעם, וואָס די פאָליאַקן האָבן פאַרכאַפט ווילנע, האָט די ליטווישע רעגירונג איבערגעריסן אַלע דיפּלאָמאַטישע, קאָנסולאַרישע און האַנדל־באַציאונגען מיט פוילן און צווישן די צוויי שכנותדיקע לענדער איז אויסגעוואָקסן אַ כינעזישע וואַנט.

די יידישע באַפעלקערונג פון ליטע, וואָס האָט אויסגעמאַכט ניט מער ווי איין קאַרגן פראָצענט פון דעם גאַנצן יידישן פאָלק (160 טויזנט פון אַן ערך 17 מיליאן) איז געווען אין גאַנצן איזאָלירט פון די צווייַ גרעסטע יידישע קיבוצים, מיט וועמען זי איז געווען פריער גענקיפט און געבונדן און נעמלעך: מיטן דריי־און־האַלב מיליאָניקן יידישן קיבוץ פון פוילן און מיט דעם דריי־מיליאָניקן יידישן קיבוץ פון סאָוועט־רוסלאַנד.

אַזוי, למשל, פלעגט אַ בריוו פון ווילנע קיין קאָוונע, וואָס אין די אַלטע נאָרמאַלע צייטן פלעגט נעמען ניט מער ווי צוויי שעה רייזע מיט דער באַן, מוזן גיין צוערשט פון ווילנע קיין ריגע און פון ריגע פלעגט מען דעם בריוו איבערשיקן קיין קאָוונע... דאָס פלעגט נעמען, געווייגנטלעך, אַ 2 וואָכן צייט, ווייל אַזאַ מין בריוו פלעגט דאָך מוזן דורכמאַכן דריי צענזורן: די פויליש, די לעטיש און די ליטווישע...

וואָס איז נוגע יידישע צייטונגען און זשורנאַלן פון פוילן, צי פון סאָוועט־רוסלאַנד — פלעגט מען זיי קיין ליטע פראָסט־פשוט אַריינשמוגלען.

אַזוי אַרום איז דער יידישער קיבוץ פון ליטע גע־וואָרן אָנגעוויזן אויף זיך אַליין.

די יידיש־העברעאישע אינטעליגענץ פון קאָוונע האָט געמוזט מיט די אייגענע כוחות באַדינען דעם יידיש־העברעאישן שול־וועזן, דעם יידישן טעאַטער, דער יידישער פּרעסע, ליטעראַטור און אַלע אַנדערע וויכטיקע קולטור־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

פאַר די יידישע קולטור־ און כלל־טויער פון קאָוונע איז געווען אַ סך לייכטער אויסצושרייבן אַ רעדנער צי אַ שרייבער פון בערלין, צי אַפילו פון ניו־יאָרק, איידער פון די שכנותדיקע ווארשע און ווילנע.

איז טאַקע צום באַוואונדערן, ווי דאָס הייפל יידישע אינטעליגענץ פון קאָוונע האָט מיט די אייגענע כוחות אַנגעהאַלטן און אויסגעהאַלטן דאָס בריט־פאַרצווייגטע יידיש־העברעאישע שול־וועזן, די בריט־פאַרצווייגטע יידישע פּרעסע פון כלערליי ריכטונגען און אפילו אַן אייגענע הויך־באַגאַבטע שרייבער־גרופּע, וועלכע האָט זיך געקרוינט מיטן סימבאָלישן נאָמען „מיר אַליין".

אָט די דאָזיקע „מיר־אַלייניקעס" פון ליטע, כ׳מיין ניט נאָר די שרייבער אַליין, נאָר אויך די פאַרטיי־טויער און כלל־טויער פון אַלע שאַטירונגען האָבן טאַקע געשאַפן און אויסגעבילדעט אין משך פון די קאַרגע צוואַנציק יאָר אַ פרעכטיקן בליענדיקן קולטור־אינדזל, וואָס הלוואי אויף ניו־יאָרק געזאָגט געווארן...

ס׳האָבן זיך ווי פון זיך אַליין אויסגעבילדעט אין קאָוונע צוויי הייזער, אַ מין „בית שמאי" און אַ „בית־הלל". די „בית שמאי" איז געווארן די אכסניה פאַר די מחמירים, פאַר די גלות־פאַרנייגער, פאַר די ציוניסטן, און זי איז אָנגעפירט געווארן פון דעם רעדאַקטאָר ראובן רובינ־שטיין, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן די „אידישע שטימע". די „בית הלל" איז געווארן די אכסניה פאַר די אַזוי־גע־רופענע גלות־ראַמאַנטיקער, פאַר די פאַלקיסטן אוו יידישיסטן, און זי איז אָנגעפירט געווארן פון דעם דאָק־טאָר מענדל סודאַרסקי, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן דאָס „פאָלקסבלאַט".

די ביידע „הייזער" פלעגן דורך זייערע צייטונגען פירן, פאַרשטייט זיך, פּלוגתא׳ס וועגן ארץ־ישראל און גלות, אָבער ווען ס׳פלעגט פאַרבלאָנדזשען קיין ליטע אַ חשובער גאַסט פון דער גרויסער יידישער וועלט, פלעגט ער וועלן דער גאַסט סיי פון בית־רובינשטיין און סיי פון בית־סודאַרסקי.

אָט, למשל, בין איך אין די ווינטער־חדשים פון 1932־1933 געקומען פון בערלין קיין קאָוונע אין די אינטע־רעסן פון דעם דובנאָוו־פאָגד, וואָס האָט זיך געקליבן אַרויסצוגעבן אַן אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע אין יידיש.

געקומען בין איך, פאַרשטייט זיך, צו דעם פאַלקיס־טישן „בית הלל", ד. ה. צום דר. סודאַרסקי מיט זייַן פרוי

אַלטע — זיי זאָלן דורך דעם „פאָלקסבלאַט" אויפקלערן די יידן פון ליטע די וויכטיקייט פון מיין שליחות.

אין יענער צייט, וועו כ׳בין געווען אָנגעקומען קיין קאָווגע, האָט דאָרטן אויך „גאַסטראָלירט" מיין פריינט ברוך צוקערמאַן פון די אַמעריקאַנער פּועלי־ציון.

יעדן פרייטיק נאָך וועטשערע פלעגט ראובן רובינ־שטיין ריידן אַ האַלבע שעה אין ראַדיאָ „צו דער ווילנער פראָגע", און ווי גרויס איז געווארן מיין פריידיקע איבערראַשונג, וועו יענעם פרייטיק, וואָס כ׳בין געווען אָנגעקומען קיין קאָווגע, איז די „ווילנער פראָגע" געווען דורכאויס געווידמעט צו די צוויי געסט פון ליטע — צו ברוך צוקערמאַנען און צו מיין ענציקלאָפּעדישער וויניקייט...

ערשט דעמאָלט האָב איך דערזען, ווי גוט עס איז, וואָס דער יידישער ישוב פון ליטע איז כמעט הערמעטיש אָפּגעשלאָסן סיי פון דעם שטורמישן יידישן ישוב אין פּוילן, וואו די פּאַרטיי־רייסעריי האָט אָפּגעצויגן זייער אַ סך געזעלשאַפּטלעכע ענערגיע און איניציאַטיוו, און סיי פון דעם איזאָלירטן יידישן ישוב אין סאָוועט־רוסלאַנד, וואו די הערשנדיקע פּאַרטיי האָט בכלל ליקווידירט די אַלע אַנדערע פּאַרטייען, וועלכע האָבן וועגן דער אַזוי־גערופענער „יידן־פראָגע" געהאַט אַביסל אַן אַנדער מיינונג, ווי דאָס פּאָליטביורא.

אָט דער דרויסנדיקער שלום־בית צווישן די פּאַר־שיידענע יידישע פּאַרטייען אין ליטע, ניט געקוקט אויף די אינעווייניקסטע חילוקי־דעות און פלוגתות צווישן „בית־שמאי" און „בית הלל" האָט דעם יידישן ישוב אין דער קאָווגער ליטע געמאַכט אַ גאָר פיינעם נאָמען אין דער יידישער וועלט.

צוליב דעם האָבן די דאָמאָלסטדיקע צענטראַלע יידי־שע צייטונגען אין ליטע — „די יידישע שטימע" און דאָס „פאָלקסבלאַט" — געטראָגן אַ גרויסשטאָטישן אייראָפּעאישן כאַראַקטער און ניט אומזיסט פלעגן די קאָריפייען פון דער יידישער זשורנאַליסטיק און ליטעראַטור אין אַמעריקע אַזוי געלערנט זיך לאָזן איבערדרוקן אין די ביידע צייטונגען. סוף 1933 האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען אַ דריטע גרויסע טעגלעכע צייטונג פון דער צ. ס.־פּאַרטיי „דאָס וואָרט".

און נאָך אַ מעלה האָט פּאַרמאָגט דער יידישער ישוב פון קאָווגער ליטע: ער האָט ניט געליטן פון קיין שום אַסימילאַציע.

ס׳איז געווויס צוליב דעם, וואָס די קולטור פון די ליטווינער איז געשטאַנען אַ סך נידעריקער פון דער יידישער...

אמת, אין אייניקע יידיש־אַריסטאָקראַטישע הייזער האָט מען נאָך, לויט דער אַלטער געוואוינהייט פון די צאַרישע צייטן, געהאַט גערעדט צווישן זיך רוסיש, אָבער די קינדער פון די דאָזיקע רוסיפיצירטע עלטערן האָבן שוין גערעדט יידיש, מחמת זייערע ליטווישע „ניאַניעס" (אַמען) האָבן געקענט יידיש אַ סך בעסער, ווי רוסיש...

יע, אַ סך יידישע קינדער פון די רוסיפיצירטע על־טערן אין קאָווגער ליטע האָבן זיך אויסגעלערנט אַ פּיי־נעם זאַפּטיקן יידיש ביי זייערע שטרענג־קאַטולישע „ניאַניעס".

ניט נאָר די ליטווישע אַמען און דינסטן האָבן גוט באַהערשט יידיש, נאָר אויך אַפּילו אַ טייל פון דער ליטווישער אינטעליגענץ האָט גערעדט יידיש.

וויפיל מאָל האָב איך אין קאָנראַדס קאַפּעהויז באַ־געגנט דעם פּראָפּעסאָר בירזשישקאָ וועלכער האָט זייער פליסיק און פּליסיק געלייענט די „אידישע שטימע" און דאָס „פאָלקסבלאַט".

דאָס נעמלעכע האָב איך אויך באַמערקט אין דער צווייטער גרעסטער שטאָט פון קאָווגער ליטע — אין שאַוול.

אויך קיין שאַוול בין איך אָנגעקומען אין איינעם אַ פּראָסטיקן פריטיק פון אָנהויב 1933.

מיין „מענעדזשער" האָט מיך פאַרבעטן אויף אַ שבת־דיקער וועטשערע.

דער טיש איז געווען פייערלעך געדעקט. ס׳האָבן געברענט הויכע שבת־ליכט, און אין אַ קרישטאָלענעם קאָראַפין האָט פסחדיק געפינקלט דער קידוש־וויין. דער אויוון איז געווען גוט אָנגעהייצט. ס׳האָט געשמעקט מיט געפילטע פיש און מיט גוט־פאַרברוינטן מערן־צימעס.

אַזאַ מין מנוחהדיקן עונג־שבת האָב איך ניט גע־האָט, זינט כ׳בין אַוועק פון דער מאַמען.

ביי דער געשמאַקער שבתדיקער סעודה האָט מיר מיין „מענעדזשער" שלום סאָוויטש פאַרטרויט אַ סוד, אַז ער איז גאָר אַ קאַראַאים און נאָך אַ יידישיסט דערצו...

ער איז געווען ממש גליקלעך, מיין מענעדזשער, וואָס אין בערלין הויבט אַן צו דערשיינען אַן אַלגעמיינע ענ־ציקלאָפּעדיע אין יידיש און וואָס ער, דער קאַראַאים, וועט זיין אויף איר דער ערשטער אַבאָנענט אין שאַוול!

געווויינטלעך הויבט מען אַן אין שאַוול יעטווידע געלט־קאַמפּאַניע פון די פרענקעלס, וואָס זיינען די גרעס־טע לעדער־פאַבריקאַנטן פון ליטע, אָבער די זאָמלונג פאָר דער יידישער ענציקלאָפּעדיע וועט איר אָנהויבן פון מיר, פריינט טשאַרני, — האָט דער פאַריידישטער קאַראַאים אַ זאָג געטאָן מיט גרויס גדולה, אָנגיסנדיק נייע בעכערס מיט וויין.

און אין דעם יידישן האָטעל האָט אויף מאָרגן, שבת אין דער פרי, וועו כ׳בין נאָך געווען אַרומגעגאַנגען אין מיין לאָנגן געלן כאַלאַט פון קעמל־האָר, אָנגעקלאפט אין מיין טיר די דינסט און זי האָט מיך פרום אַ פרעג גע־טאָן, צי כ׳וועל טרינקען טיי פון ליאָק, צי פון סאַמאָ־וואָר.

— אַז מען קאָן טרינקען פון סאַמאָווואָר — איז פאָר־וואָס זאָל איך טרינקען טיי פון ליאָק? — האָב איך אַ פרעג געטאָן די דינסט, וואָס איז אפשר געווען די טאָכ־טער פון דעם יידישן האָטעל־באַלעבאָס.

— אויב איר זייט אַ פרומער דאַרפט איר טרינקען פון ליאָק! — האָט דאָס מיידל געפסקנט.

— פאַרוואָס מיינט איר בין איך אַ פרומער? — האָב איך שוין פּרובירט צו פאַרפירן אַ שמועס מיט דער

גאַנץ פיינער יידישער טאָכטער, וועלכע האָט זיך געזאָרגט פאַר מיין עולם־הבא.

— איר זעט אויס ווי אַ הייליקער! — האָט מיר דאָס מיידל פלוצלונג אַ זאָג געטאָן, אַרונטערלאָזנדיק די אויגן.

— אין וואָס זעט איר מיין הייליקייט? — בין איך שוין געוואָרן זייער נייגעריק.

— מיין קאַפּוצינער (קאַטולישער גייסטלעכער) טראָגט אויך אַזאַ מין ברוינעם מאַנטל, ווי איר...

— זייט איר, הייסט עס, אַ קאַטולישע! — בין איך געוואָרן איבעררַשט.

— יע, כ׳בין אַ קאַטולישע! — האָט מיר די דינסט געענטפערט.

— איר רעדט דאָך אַבער אַזאַ פיינעם זאַפטיקן יידיש! — בין איך געוואָרן באַגייסטערט פון מיין שבת קודשדיקער קאַטאָליקין.

— אין שאַוול ריידן כמעט אַלע קריסטן יידיש. ס׳איז אַ יידישע שטאָט שאַוול! — האָט מיר די דינסט דערקלערט.

איז עד היום, וועט איך דערמאָן זיך וועגן שאַוול — דערזע איך פאַר זיך דעם קאַראַאים, וואָס איז געוואָרן דער ערשטער אַבאָנענט פון דער יידישער ענציקלאָפּעדיע און כ׳דערזע פאַר זיך די קאַטולישע דינסט, וועלכע האָט זיך אַזוי פיין געזאָרגט וועגן מיין „ליאק״־יידיש־קייט...

און עד היום קאָן איך זיך ניט פאָרשטעלן, אַז אָט די 160 טויזנט יידן פון ליטע, וועלכע האָבן ביז דעם דריטן חורבן אויסגעמאַכט ניט מער ווי איין קאָרגן פּראָצענט פון דעם גאַנצן יידישן פאָלק, אַבער דאָך האָבן זיי, ווי אַ טראָפן פון ים, פאַרמאָגט אין זיך אַלע אייגנשאַפטן פון דעם גאַנצן יידישן פאָלק און „מיר אַלייניק״ אויסגעטראָגן אַלע פריידן און ליידן פון דעם גאַנצן יידישן פאָלק — קאָן איך זיך נאָך בשום אופן ניט פאָרשטעלן, אַז דער דאָזיקער זאַפטיקער יידישער קיבוץ פון קאָוונער ליטע איז כמעט אינגאַנצן אומגעבראכט געוואָרן מיט דער הילף פון די פריער־געוועזענע שבת־גויים און שבת־גויעס, וועלכע האָבן הונדערטער יאָר נאָכאַנאַנד געלעבט מיט די יידן אין פרידן און שלום־בית.

יוסף אָפּאַטאָשו

פון מיין באַזוך אין 1938

די קליינע, שיינע קאָוונע, מיט די 130 טויזנט איינוואוינער, האָט אין זיך עפּעס געהאַט פון דער גרויס־שטאָט. וואו אַ קער — אָמניבוסן, טעקסיס, דראָשקעס. וואו אַ קער — דער אוניווערזיטעט, דעם פרעזידענטס פּאַלאַץ, דער סיים, די הויפּט־פּאָסט. אויף דער באַנק האָט מיצקעוויטש געשריבן, האָט מאָפּו געשריבן. און אַ ביסל ווייטער — סלאָבאָדקע מיט אירע טויזנטער ישיבה־בחורים, מיט אירע טויזנטער פרושים, וואָס זי האָט פאַרשפרייט איבער גאָר דער וועלט.

אין קאָוונע האָבן געוואוינט בלויז דרייסיק טויזנט יידן. וואו אָבער מ׳גייט און וואו מ׳שטייט — יידן. יידן און יידיש, ווי אין קאָוונע וואָלטן געוואוינט 100 טויזנט יידן און בלויז 30 טויזנט ליטווינער. און יידיש ריידן אַלע — פון דער סלאָבאָדקער ישיבה ביז צום סטודענט פון אוניווערזיטעט, אין די קאָפּע־הייזער, אין די טאַנץ־זאָלן, אויף דער פרייהייט־אַלייע. די יוגנט רעדט יידיש, רעדט אויפן קול, פלירטעוועט אויף יידיש. אין יידישריידן איז קאָוונער ליטע אַריבערגעשטיגן ווילנע. ווילנע איז שוין געווען „געכאָפּט אין דער מעשה״, זיך אָנגעהויבן צו אַסימילירן, ריידן פויליש. שולדיק איז געווען די גאַליציאַנער אינטעליגענץ, וואָס האָט געהאָלפן פאָלאָניזירן ווילנע. און אין ווילנע האָט מען גערעדט גיכער גראַמאַטיקע, ווי יידיש. איך בין געווען אין אַ קאָוונער קאָבאָרעט. עלעגאַנטע דאַמען און מיידלעך, מאָניקירטע נעגל. די האָר — „פערמענענט ווייווס״. די מויזיק — אַמעריקאַנער „דזשעז״. פון די ווינקלען הויבן זיך פּאָרלעך, טוליען זיך, שאָרן זיך, ווילן, דוכט זיך, אַריין אייגער אין אַנדערן, און אַלץ אין אַזאַ היימישן ליטווישן יידיש. אַ בויגיק מיידל, מיט שרפות אין די אויגן, פּאַרציט אַ ראָמאַנס אין יידיש. די יוגנט כאַפּט אונטער, און אַלץ אַזוי פּשוט, אַזוי איינפאַך, מען טוט קיינעם קיין טובות ניט. און ניט בלויז אין קאָבאָרעט רעדט די יוגנט יידיש. אויך אין די סטודענטישע ספּאָרט־קלובן.

אויבן אויף האָט זיך געדוכט, אַז די ליטווישיידישע יוגנט איז מיט לייב און לעבן פאַרטאָן אין ספּאָרט־ענינים — טענים, האָנטבאָל, פוטבאָל. די ספּאָרט־קלובן זיינען אָבער געווען בלויז מאַסקעס, וואו די יוגנט זאָל זיך קענען גרופירן. אין ליטע האָט מען ניט געטאָרט צוגויפקומען אָן אַ דערלויבעניש.

די קליינטשינקע ליטע האָט געהאָט איר אייגענעם פאַשיזם, איר קאָנצענטראַציע־לאַגער, וואו עס זיצן סאָציאַליסטן, קאָמוניסטן. קומט די יידישע יוגנט זיך צונויף אין די ספּאָרט־קלובן. אין בייטן איין פילקע־שפּיל מיט דער צווייטער דרעשט מען אויס וועלט־פּראָבלעמען. אין ליטע איז כמעט קיין אַסימילאַציע ניט געווען.

עס נעמט זיך דערפון, וואָס די יידישע ליטעראַטור, די יידישע קולטור שטייט מיילן העכער פון דער ליטווישער. דערצו האָט די רעגירונג געקוקט קרום, וועז יידן ריידן רוסיש, ריידן דייטש. אָנשטאָט רוסיש, דייטש — הייסט די רעגירונג ריידן יידיש. יידישע, העברעאישע פּאָלק־שולן זיינען אויסגעהאַלטן געווארן פון דער רעגירונג. דערצו האָט מען צו טאָן מיט אַ ליטווישן יידן, וואָס וועט זיך גיכער לאָזן ברעכן אידער בויגן. אין דער שאָוולער קהילה זיינען געהאָנגען אויף די וועגט ניט בלויז די בילדער פון ליטווישע גרויסע רבנים, עס האָבן אַראָפּ־געקוקט די בילדער אויך פון מענדעלע, פּרץ, שלום עליכם, פון אחד העם און ביאַליק. וועז דער שאָוולער ראש הקהל אָדוו. בער־מנשה אַבראַמאָוויטש, וואָס האָט אויך געהאַט היתר־הוראה, האָט מיך באַגריסט, האָט ער בפני כל עם ועדה געזאָגט, אַז אים זיינען גלייך טייער אי יידיש אי העברעאיש, אַז ער שטיצט אי דעם „ייוואָ", אי קאָוונער שרייבער־גרופּע מיט יוסף אֶפּאַטאָשו

זיצן פון רעכטס: דוד אומרו, לאה רודניצקי, יוסף אֶפּאַטאָשו, ישראל קאַפּלאַן, יהושוע לאַצמאַן.
שטייען פון רעכטס: יעקב יאָסאָדע, אליעזר היימאַן, מאיר יעלין, ד. ו. מאיראָוויטש, יעקב גאָטליב, חיים יעלין.

דעם ירושלימער אוניווערזיטעט. אַזאַ צוגאַנג צו דער יידישער קולטור האָט פאַרפאַנצערט די ליטווישע יידן קעגן אַסימילאַציע. און וועז, מיינט איר, האָט געהאָלפן בויען די פאָלקשול אויף יידיש? ניט בלויז איבערגעגעבענע יידישיסטן, נאָר אוך הייסט העברעאיש־אַנהענגער.

אויך עקאָנאָמיש האָט זיך געלעבט דעם ליטווישן יידן גוט. מען האָט ניט געזען די מחנות אַרעמעלייט, וואָס אויף די וואַרשעווער גאַסן. פאַר גיין הערן אַ לעקציע אויף יידיש האָט דער קאָוונער עולם געצאָלט פון 50 צענט ביז 1 ליט 50 צענט אַ בילעט, און פּראָפעסאָרצישע בעל האָט, מן־הסתם, ליטע אויסגעגעבן מער געלט אויף יידישער קולטור ווי ניו־יאָרק, ווייל יידישע קולטור איז אין ליטע געווען אַ פאָלק־זאַך. די פעדעם האָבן זיך געצויגן פון אַרבעטער, פון סטודענט, פון ישיבה־בחור. אַ שפּאַן איבער דער בריק, און מען איז געווען אין סלאָבאָדקע. די אַלטע ליטווישע „סלאָבאָדקעס" האָבן אונדז געגעבן די השכלה, די טעאָרעטיקער פון דער אַרבעטער־באַוועגונג, פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג.

שמחת־תורה בין איך מיט דר. מאַטיסן אַריבער־געגאַנגען קיין סלאָבאָדקע, אין דער פּרושים־קלויז איז שוין געווען נאָכן דאַוונען. דער ראש־ישיבה מיט עטלעכע צענדליק בחורים האָבן געטאַנצט אַרום בעלעמער, געטאַנצט מיט אַזאַ התלהבות, מיט אַזאַ ברען, אַז דער שוויים האָט געשלאָגן דורך די רעקלעך. די שול איז געווען געפּאַקט. עולם האָט געגאַפּט, זיך געשפּאַרט צום בעלעמער. שמחת־תורה מעג מען. האָבן יונגע מאַמעס מיט די קינדער אויף די הענט, מיידלעך מיט צנועה־דיקע אויגן, זיך געשטופּט צווישן מאַנסבילן, און האָבן מיט זיי מיטגעטאַנצט. דער טאַנץ איז געווען אַ שטאַרקער. דער ראש־הישיבה מיט אַ ספר־תורה אין דערמיט, מיט בחורים אַרום, הענט אויף אַקסל, און אויף די בענק, אויף די שטענדערס, קלייניוואַרג מיט פּאַפּירענע דגלים, מאַמעס מיט ברכות אויף די ליפּן, מיידלעך מיט ברענעדיקע אויגן. אַ בריטביניקער בחור, נאַס פון שווייס, האָט זיך אָפּגעריסן פון די טענצער, און איז צוגעגאַנגען צו מיר. ער האָט מיר געגעבן שלום:

— אֶפּאַטאָשו?

— יאָ.

— אין ליטע וואָלט איר אַנגעשריבן אַנדערע „פּוילישע וועלדער", — איר האָט אויך דאָרט איבערגעכאַפּט די מאַס.

דער בחור האָט אַ כאַפּ געטאָן אַ געבעטן פּאָטער־שטול, און איז מיט אים אַריין צווישן די בחורים, מען האָט אויף אַ רגע אויפגעהערט צו טאַנצן. די תלמידים האָבן אַריינגעזעצט דעם ראש־ישיבה אין דעם פּאָטער־שטול, אַ הויב געטאָן דעם ראש־ישיבה מיט דעם שטול, און מיט געזאַנגען אים אַרויסגעטראָגן פון קלויז. עולם איז געוואָקסן.

דער ראש־ישיבה אין דעם זיידענעם קאָשקעט, מיט דער בלעכענער בּאָרד, איז געזעסן אין דעם שטול ווי אַ „טשינגיס כאָן", און די תלמידים האָבן אים געטראָגן איבער דער גאַס. אַהיים געטראָגן זייער ראש־ישיבה מיט געזאַנג און טענץ...

יהונתן באָטניצקי

וואָס ליטע באַטייט פאַר אונדז

(רעפלעקסן פון דער פאַרגאַנגענהייט)

די יידישע ליטע האָט אַרומגענומען אַ פיל גרעסערן שטח, ווי די געאָגראַפישע גרענעצן פון דער גרעסטער טייל פון דער מדינה פון די יאָרן 1919-1940. פאַר יידן האָט ליטע באַטייט די טעריטאָריע פון דער היסטאָרישער ליטע, אין וועלכער די ליטווינער זיינען פאַקטיש געווען אַן עטנאָגראַפישע מינדערהייט. ביי דער אנטשטייאונג פון דער ליטווישער מדינה אין 1919 האָבן די יידישע פירער, וועלכע האָבן אַקטיוו זיך באַטייליקט אין קאַמף פאַר דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט, געשטרעבט, אַז די נייע מדינה זאָל זיין וואָס גרעסער. זיי האָבן געהאַלטן, אַז אַ ליטע אין איר אַמאָליקן היסטאָרישן שטח וואָלט מוזן זיין ניט קיין שטאַט פון אײַנאַליטעט, נאָר אַ נאַציאָנאַליטעטן-שטאַט, אין וועלכן ליטווינער, פּאָליאַקן, ווייסרוסן און יידן וואָלטן געווען גלייכע שותפים אין דער מדינה און די יידן וואָלטן דאָן געווען ניט סתם אַ מינדערהייט, נאָר אַ טייל, וואָס טראָגט מיט די סואוועראַניטעט פון דער מדינה. זייערע רעכט וואָלטן געווען פיל ברייטערע ווי פון אַ קליינער מינדערהייט אין אַן אירע בערוועגנדיקער נאַציאָנאַלער מלוכה פון איין פאָלק.

ביים שלום-אָפּמאַך פון ליטע מיט סאָוועט-רוסלאַנד איז בראש פון דער סאָוועטישער דעלעגאַציע געשטאַנען דער ייד יאָפע און אין דער ליטווישער דעלעגאַציע האָט געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָלע דער יידישער פירער שמשון ראָזענבוים. לויטן שלום-אָפּמאַך מיט רוסלאַנד האָבן צו ליטע געדאַרפט געהערן ווילנע און גראָדנע און די אַרוממיקע געגנטן. עס איז דאָן אַרומגעגאַנגען אַ וויץ, אַז די ביידע יידן האָבן באַשלאָסן, אַז דער סימן פון צעטיילן וואָס עס זאָל געהערן צו ליטע זאָל זיין: די ערטער, וואו יידן זאָגן „ברוך שאמר" פאַר „הודו לה", לויטן מתנגדישן סדר פון סידור, זאָלן געהערן צו ליטע, און די ערטער, וואו מ׳זאָגט „הודו" פאַר „ברוך שאמר", זאָלן זיין אויסגעשלאָסן פון ליטע. דער וויץ שפּיגלט אָפּ, וואָס יידן האָבן פאַרשטאַנען אונטערן נאָמען ליטע.

וועגן די דאָזיקע שטרעבונג פון די יידן האָט זיך אַרויסגעוויזן שווער צו פאַרווירקלעכן, האָבן די יידישע פירער פאַרשטאַנען, אַז די לאָגע פון די יידן וועט שוין זיין אַ גאַנץ אַנדערע, ווי זיי האָבן זיך פאָרגעשטעלט. אמת, די יידן האָבן געגאָסן פון אַ נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, אָבער די דאָזיקע רעכט זיינען געווען אָנגעוויזן אויפן חסד פון אַ נאַציאָנאַלער מערהייט, וואָס האָט אויסגעמאַכט אין בער 80 פּראָצענט פון דער באָפעלקערונג, וואָס האָט געהאַט די מאַכט צו יעדער צייט מבטל צו מאַכן די געשאָנקענע אויטאָנאָמיע. און אַזוי איז טאַקע געווען דער סוף.

פאַר דער צייט פון דער געווענער אומאָפּהענגיקער ליטווישער מדינה האָט דער יידישער קיבוץ פין ליטע געמוען אויף זיך פאָרצוזעצן די אַלטע, רייכע טראַדיציע פון גרויסן ליטווישן יידנטום, און מיר קענען מיט שטאָלץ קוקן אויף דער קורצער, אָבער גייסטרייכער עפּאָכע פון ליטווישן יידנטום אין דער צייט פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. די דאָזיקע צייט קען מיט רעכט אָנגערופן ווערן „די גאָלדענע תקופה פון ליטווישן יידנטום". די נאַציאָנאַלע ענערגיע פון די ליטווישע יידן האָט זיך פונאַנדערגעוואקסן ספּאָנטאַן און נאַטירלעך. אויף אַלע געביטן פון לעבן האָבן יידן אַרויסגעוויזן שעפּעריישקייט, נאַציאָנאַלן ווילן און אַנטשלאָסנקייט.

די אַלע, וועלכע זיינען געשטאַנען נאָענט צו די אָרגאַנען פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע פאַר דער גאַנצער צייט פון איר קיום, האָבן געהאַט די געלעגנהייט צו זען דאָס ליטווישע יידנטום אין זיין פּראַכט. זיי האָבן אויך געזען די גלענצנדיקסטע קוואַליטעטן פון כאַראַקטער פון די ליטווישע יידן. זיי אַלע פילן אַ שטאָלץ צו געהערן צו אָט דעם שבט פון יידישן פאָלק, וואָס צו אונדזער אַלעמענס ווייטיק איז אָפּגעשניטן און ברוטאַל אויסגעראט געוואָרן.

וואָס האָט די יידישע ליטע באַטייט פאַר אונדז און וואָס פאַר אַן אינספּיראַציע האָבן מיר געשעפט זענדיק פאַר זיך די שפּעריישקייט און נאַציאָנאַלע שפּרודלדיקייט פון דעם קליינעם אָבער גייסטיק-רייכן יידישן קיבוץ פון ליטע?

קודם כל האָבן מיר געזען דעם ליטווישן יידן אַלס נאַציאָנאַלן יידישן מענטשן אָן קיין שום קונצן. לעבן יידיש-נאַציאָנאַל און קולטורעל איז געווען פאַרן ליטווישן יידן אַ נאַטירלעכקייט און ניט ווי ער וואָלט געבראַכט פאַר דעם אַ קרבן. גלייך ווי די דייטשן האָבן פאַרלאָזן ליטע נאָך דער ערשטער מלחמה האָבן אַלע יידישע געשעפטן אויפגעהאַנגען יידישע שילדן ניט צוליב פראָפאַגאַנדע, נאָר פשוט ווייל עס איז געווען פאַרשטענדלעך, אַז יידישע געשעפטן דאַרפן האָבן יידישע שילדן. ניט אומזיסט האָבן די דאָזיקע יידישע שילדן געשטאָכן די אויגן פון די ליטווישע נאַציאָנאַליסטן, וועלכע האָבן זיך דערנאָך אָפּגעאיבט און, ווען די רעאַקציע האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָבן זיי אין אײַנעם נאָכט זיי אַלע פאַרשמירט. דער ליטווישער ייד האָט ניט געוואוסט פון קיין אַסימילאַציע, וויל פאַר אים לעבן יידיש איז געווען אַזוי נאַטירלעך, ווי אָטעמען די לופט.

דער ליטווישער ייד איז געווען אַ פשוטער, מיט אַ שכל הישר און לאָגישן דענקען. ער איז געווען וויט פון פאַלשקייט און צביעות און דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן

אין ליטע איז געווען דאָס זויבערסטע אין דער וועלט. דער אידייאישער קאַמף צווישן די פּאַרטייען איז אָנגעגאַנגען אָפּטמאָל גאַנץ שאַרף, אָבער די פּערזענלעכע באַציאונגען צווישן די קעגנער איז געווען פול מיט רעספּעקט און קעגנזייטיקער אַכטונג. אין ליטע איז אין דער צייט פון דער אויטאָנאָמיע אייngעפּירט געוואָרן דער פּרינציפּ פון גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע ריכטונגען אין ייִדישן לעבן און אויפן סמך פון אָט דעם פּרינציפּ איז אָנגעפּירט געוואָרן די דערציאונג־אַרבעט. די דריי שול ריכטונגען: קולטור־ליגע, תרבות און יבנה האָבן געהאַט די גלייכע רעכט אין אַלע הינזיכטן. דער דאָזיקער פּרינציפּ האָט פאַרהיט שפּאַלטונגען אין דער יידישער געזעלשאַפט און אויסגעמיטן די פּאַרביטערונגען פון איין פּאַרטיי קעגן דער אַנדערער. אפשר איז דער דאָזיקער „שלום־בית" געווען אַ רעזולטאַט פון דער דאָמאָלסטיקער פּריליגדיקייט פון יידישן לעבן אין דער נייער מדינה.

דאָס גרעזלשאַפּטלעכע באַוואוסטזיין איז געווען זייער שטאַרק אין דער יידישער ליטע. אין משך פון דער צייט פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע האָט זיך ניט געפונען קיין אין גרופּע, וואָס זאָל זיך ניט אונטערווארפן דער נאַציאָנאַלער דיסציפּלין. אַ מערקווירדיקער פאַל איז פאַרגעקומען גלייך נאָך דער ערשטער מלחמה, וועו דער „דזשאָינט" האָט געשיקט זיינעם אַ פאַרשטייער אין ליטע אויף צו העלפן צוריק־אויפשטעלן דאָס יידיש־עקאָנאָמישע לעבן. דער „דזשאָינט" האָט געבראַכט געלט און געוואָלט עס איבערגעבן אין רשות פון די ליטווישע יידן מיטן תנאי, אַז ספּעציעלע קאָמיטעטן, באַשטימטע פון „דזשאָינט", זאָלן אָנפירן מיט דער אַרבעט, איגנאָרירנדיק די גווויילטע דעמאָקראַטישע רעפּרעזענטאַנטן פון ליטווישן יידנטום. דער „דזשאָינט" האָט געהאַלטן, אַז ער האָט די מאַה, דאַרף ער אויך האָבן די דעה און ער קען זיך דערלויבן זיך ניט צו רעכענען מיט די דעמאָקראַטישע אָרגאַנען פון ליטווישן יידנטום. דער נאַציאָנאַל־ראַט, דער דעמאָקראַטיש־אויסגעוויילטער יידישער רעפּרעזענטאַטיוער וער אָרגאַן, האָט פאַרלאַנגט, אַז די גאַנצע אויפבוי־אַרבעט זאָל געטאָן ווערן דורך די גווויילטע פאַרשטייער פון ליטווישן יידנטום און ניט דורך באַשטימטע פון אָמעריקע קאָמיטעטן. דער סוף איז געווען, אַז דער „דזשאָינט" איז אָפּגעפאָרן מיט זיין בייטל געלט צוריק. אין ליטע האָט זיך ניט געפונען קיין גרופּע, וואָס זאָל קעגן דעם ווילן פון די דעמאָקראַטישע יידישע אָרגאַנען אננעמען דעם פאַרשלאָג פון „דזשאָינט". עס איז געווען אַ טריאומף פאַר דער יידישער דעמאָקראַטיע פון ליטע.

דער ליטווישער ייִד איז געווען באַשיידן און ניט באַרימעריש. גאָר ווייניקע אין דער וועלט האָבן געוואוסט, וואָס דער קליינער יידישער ישוב האָט אויפגעטאָן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז דער צווייטער. דער ליטווישער ייִד האָט געהאַט פיינט פוסטע רעקלאַמע און באַרימעריין. ער האָט געהאַלטן מער פון ממשותדיקע מעשים.

זיין אַ ליטווישער ייִד, וועו די יידישע ליטע איז שוין מער ניטאָ, הייסט פאַרזעצן דעם וועג און לעבנשטייגער פון ליטווישן יידנטום און דאָס איז: זיין אַ נאַציאָנאַלער ייִד אויף אַ נאַטירלעכן און ניט געקינצלטן אופן, פירן אַ יידיש קולטורעל און גייסטיק לעבן, האַלטן זויבער דאָס געזעלשאַפּטלעכע יידישע לעבן און באַזיצן טאָלעראַנץ און קעגנזייטיקן רעספּעקט צו אַלע יידישע גרופּן און שאַטירונגען, פאַרשפּרייטן וויסן און לערנען צווישן דעם עלטערן דור און יונגט און איינהאַלטן אַ מינימום פון דיסציפּלין אין יידישן נאַציאָנאַלן און געזעלשאַפּטלעכן לעבן, כדי עס זאָלן ניט הערשן הפקרות און גראָבקייט אין אונדזער געזעלשאַפט.

אָט דאָס אַלץ האָט ליטע באַטייט פאַר אונדז.

געווען אַ מאָל אַ ליטע. אַ „ליטע של מטה". לאָמיר איינהאַלטן די „ליטע של מעלה".

משה מאַנדעלמאַן

אין פּרייד און לייד צווישן ליטווישע יידן

(פון 1938 ביז 1940)

צוואַנציק יאָר אַן ערך איז דער יידישער ישוב פון קאָוונער ליטע לחלוטין אָפּגעריסן געווען פון גרויסן, פולבלוטיקן, אימפּעטיקן יידישן קיבוץ אין פוילן. אין משך פון צוויי צענדליק יאָר האָט מען ניט געקענט אַריין־אָדער אַרויספאָרן פון אייך לאַנד אין צווייטן*). דערפון האָבן נאַטירלעך געליטן ביידע קיבוצים. דאָס פעלן פון פּערזענלעכן זעאַנציק קאָנטאַקט האָט געמאַכט אוממיגלעך דעם אויסטויש פון גייסטיקע ווערטן און קעגנזייטיקע קולטורהשפּעות. אין געוויסע מאָמענטן האָט מען עס באַזונדערס שטאַרק געפילט.

גאַנצע לעגענדעס, צום ביישפּיל, האָט מען דערציילט אין 1929 — וועו ס'איז פאַרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון ייוואָ אין ווילנע — דורך וואָס פאַר אַ זיגזאַגיקע וועגן אויסטערלישע קאָמבינאַציעס ס'האָט

*) זע אין דעם בוך „ליטע": סודאַרסקי מ., דר., „דער קאַמף פאַר ווילנע".

זיך דורכגעשלאָגן דער דעלעגאַט פון קאָוונער ליטע צום דערמאָנטן צוזאַמענפאָר.*)

ס׳איז דעריבער פֿאַרשטענדלעך, אַז ווי נאָר ס׳האָבן זיך, זומער 1938, אָנגעהויבן ערנסטע דיפּלאָמאַטישע פֿאַר־האַנדלונגען צווישן פּוילן און ליטע איינצושטעלן נאָר־מאַלע פֿריינטלעכע פֿאַרבינדונגען, האָט מען זיך אין די יידישע געזעלשאַפֿטלעכע קרייזן — אין ביידע לענדער — געמוסן גרייטן צו קעגנזייטיקער דערנענטערונג און קול־טור־אויסטויש.

די ציש״א — די אָנגעזעענסטע, באַרימטסטע און רירעוודיקסטע יידישע שול־און קולטור־אָרגאַניזאַציע אין פּוילן, — האָט די ערשטע, אפשר, זיך פֿאַרבונדן מיט קאָוונער שול־טוער, ווי נאָר ס׳זיינען אייגעשטעלט גע־ווען פֿרידלעכע דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען, דירעקטע באַן־ און פּאָסט־פֿאַרבינדונגען צווישן פּוילן און ליטע. און אין שפּעט־זומער 1938 בין איך דעלעגירט געוואָרן פון ציש״א קיין קאָוונער ליטע מיטן ציל צו באַקענען די דאָרטיקע יידן מיט דער פֿאַרצוויגטער שול־ און קול־טור־אַרבעט, וואָס זי פירט אָן, ווי אויך צו שאַפֿן פינאַנ־ציעלע מיטלען פֿאַר אירע שולן און דערציאונג־אינסטי־טוציעס. גלייכצייטיק אויך צו קענען ברענגען צוריק קיין פּוילן אַ לעבעדיקן גרוס פון דעם, טיילווייז, פֿאַר־מלוכהטן יידישן שולוועזן און סאָלידע קולטור־אָרגאַניזא־ציעס, וואָס יידן אין ליטע האָבן באַווייזן אויפצובויען אין פֿאַרלויף פון די צוואַנציק יאָר געצוואונגענער צעשיידונג.

איך וועל זיך ניט שעמען מודה צו זייַן, אַז ווען די הויפּט־פֿאַרוואַלטונג פון ציש״א האָט מיר, אויף אַן אפּי־ציעלן אופן, געגעבן צו וויסן אַז עס איז מיר אָנגעטרויט געוואָרן די דערמאָנטע ערנהאַפֿטע אחריותדיקע שליחות, איז צוזאַמען מיט צופֿריידנקייט און געוויסן אינערלעכן שטאָלץ, האָב איך אָבער אויך געפֿלאָטערט און געשראָקן זיך אָנצונעמען דעם צוגעטיילטן כבוד.

איך — אַ דור־דורותדיקער פּוילישער ייד מיט דעם פיל הונדערט־יאָריקן, בירושה־איינגעזאַפּטן, גיי־סטיקן געמיט און אייגנאַרטיקער מענטאַליטעט, מינהגים און געווואוינהייטן, וואָס זיינען אַן אויסדרוק פון אַ פונ־דאַמענטאַלן לאָנגיאָריקן לעבנס־שטייגער; איך — אַ פּוי־לישער ייד מיט דער פּויליש־חסידישער ראַמאַנטיק, אי־בערגעטראָגן אין די נייצייטיקע אַקטיוווקייטן אין יידישן גייסטיקן קולטור־לעבן, ווי אַזוי וועל איך קאָנען זיך איינ־לעבן מיט עכטע ליטווישע יידן?! יידן — ראַציאָנא־ליסטן, שארפע בעלי־שכל, רעאַליסטן און סקעפּטיקער.

אַלנפֿאַלס, אזוי איז געווען ביז דאַן מיין פֿאַרשטע־לונג פון אַן עכטן ליטוואָק — אַ ליטוואָק, אַן עקשן, וואָס ליגט אַפֿ אונטערן רבינס בעט, — ביי פּרצן אין „אויב נישט נאָך העכער״ — אַ גאַנצע נאַכט, אין געהאַקטע וואונדן, כדי ער זאָל שפּעטער קאָנען דערווייזן, אַז עס איז אַ ליגן דער גלויבן פון פּוילישע חסידים, אַז סליחות־צייט איז דער רבי „אויבן״ אין די הימלען...

מ׳קען זיך דעריבער משער זיין, וואָס פֿאַר אַן אנגע־נעמע איבערראַשונג עס איז פֿאַר מיר געווען שפּעטער, ווען איך האָב זיך געטראָפֿן און נאָענטער באַקענט מיט הונדערטער און הונדערטער יידן אין קאָוונע, שאַוול און פֿאָנעווועזש; מיט יידן פון כלערליי גראָדן און סביבות, פון וועלכע איך בין אָנגעוואַרעמט געוואָרן פון זייער עקשנותדיקן ענטוזיאַזם, וואָס זיי האָבן אַרייַנגעטראָגן אין זייער געזעלשאַפֿטלעך־קולטורעלער אַרבעט, — געמישט מיט סאָלידן שכלדיקן צוגאַנג צו אַלע רעאַליטעטן. נתפּעל אָבער בין איך געוואָרן פון דעם הויכן גראד מענטשלעכקייט און נאָציאָנאַלער אחריות, וואָס יידן אין קאָוונער ליטע האָבן אַרויסגעוויזן צו יידן פון פּוילן, בעת זיי זיינען אָנגעלאָפֿן אַלס פּליטים אַ יאָר שפּעטער — אין האַרבסט 1939.

אום נישט אָפּצוקומען מיט סתם אַלגעמיינע פּעסט־שטעלונגען און ווערטער, און אויך, ווייל איך וויל אָפּצאָלן אַ מין פֿערזענלעכן חוב צו אַ ריי מענטשן, וועמענס לעבנס עס זיינען פֿאַרשניטן געוואָרן דורך די רוצחים פון יידישן פֿאָלק, וועל איך לאָזן אָפּפּרישן אין זכרון געשעענישן, עפּיזאָדן און מענטשן, וואָס איך האָב געטראָפֿן, געזען און געווען אַן עדות פון זייערע האַנדלונגען, בעת מיינע צוויי מאָל זיין אין ליטע. דאָס ערשטע מאָל אין פּריידן — אַלס אַן אויסלענדישער דעלעגאַט פון אייַנער פון די חשובסטע קולטור־אָרגאַניזאַציעס אין דער יידישער וועלט — „ציש״א״, — אין משך פון נאָוועמבער־דעצעמבער 1938; דאָס צווייטע מאָל — אין ליידן — אַלס אַ פּליט פון פּוילן, אין אָנבליק פון דער גרויזאַמער קאַטאַסטראָ־פע, וואָס איז באַפֿאַלן יידן אויף דער וועלט; און אין משך פון זעקס חדשים, פון יאָנואַר ביז סוף יוני 1940, אַלס שליח פון „ייוואָ״, איבער די שטעט און שטעטלעך פון ליטע.

* * *

ליטע, לעטלאַנד און עסטלאַנד זיינען דעמאָלט גע־ווען האַלב אָדער דריי פערטל פֿאַשיסטיש, און אַזאַ מין ענין, ווי די יידיש־וועלטלעכע שולן, וואָס זיינען געשטא־נען אונטער דער השפּעה פון סאָציאַליסטן און דעמאָ־קראַטן, איז דאָרטן טריף געווען. חוץ מזה האָט מען ניט געטאָרט אַרויספירן קיין געלט פון די דאָזיקע לענדער.

מיין אָנקום קיין קאָוונע איז דעריבער געמישט גע־ווען מיט אויפרודער און אומרו. איך בין אויסערגעווייַנט־לעך דאַנקבאַר געווען דעם זייער ליבן, מיט הארץ און נשמה איבערגעבענעם קולטור־טוער, לייזער יעלין, — דעם פֿאַרוואַלטער פון דער ביבליאָטעק ביי דער געזעל־שאַפֿט „ליבהאָבער פון וויסן״, וועלכער איז געווען — צו־ליב פֿאַרזיכטיקייט וועגן — דער איינציקער דעלעגיר־טער מיך צו באַגעגענען ביי דער באַן.

די לערער און שולטוער האָבן מיך באַטראַכט פֿאַר זייער גאַסט און זיי זיינען עס געווען די הויפּטטוער פֿאַר מיין שליחות, הגם אין דעם געבילדעטן אַקציע־קאָמיטעט

*) דער דעלעגאַט איז דאַן געווען דער באַרימטער אַדוואָ־קאַט און כלל־טוער עוזר פינקעלשטיין ז״ל. דרך אגב, דער צוזאַמענפאָר איז דעמאָלט אויך באַגריסט געוואָרן דורך דעם דאַן ראַדיקאַלן ליטווישן פּראָפעסאָר בירזשישקע.

זיינען געווען פאַרשטייער פון דער גאַנצער דעמאָקראַטישער געזעלשאַפטלעכקייט.

מחמת דעם וואָס מיין אַרבעט האָב איך געמוזט פירן אויף אַ זייער דיסקרעטן אופן, זיינען די גרעסטע טייל צונויפקומען געווען אומלעגאַל, אין פריוואַטע הייזער אָדער אין די שולן. פאַר דער טובה פון מיין שליחות האָט אָבער דער אַקציע־קאָמיטעט געהאַלטן, אז עס דאַרף פאַרקומען אַן עפּנטלעכער אָוונט, וואו איך זאָל קענען פאַרגעשטעלט ווערן און ריידן פאַר אַ גרויסן עולם. דאָס איז ניט געווען אַזוי לייכט צו דערגרייכן, ווייל אין ליטע האָט מען געמוזט אויף יעדן צוזאַמענקום, פאַרזאַמלונג אָדער רעפעראַט קריגן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער מאַכט. די פאָליציי האָט פון פאַרויס געמוזט האָבן אַלע פרטים פון די רעדעס און רעדנער. און ערשט דעמאָלט זיינען, פאַרשטייט זיך, געווען אָפּענע און געהיימע פּאָליציאישע צוהערער און צוקוקער. אַלס איינער פון די ערשטע זשורנאַליסטן, וואָס האָט געקראָגן אַ גראַטיס־וויזע פון ליטווישן קאָנסול אין וואַרשע, איז מיר לייכטער אָנגעקומען צו קריגן אַ דערלויבעניש פון ליטווישן אינערן־מיניסטעריום צו האָבן אַן עפּנטלעכן רעפעראַט. פאַר אַן עולם פון פיל הונדערטער יידן האָב איך אויספירלעך רעפעריערט וועגן די פּרינציפּן און יסודות פון יידיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין פוילן.

עס קאָן נישט פאַרווישט ווערן פון מיין זכרון די שטימונג, וואָס ס׳האָט געהערשט אויף דעם אויבנדערמאָנטן עפּנטלעכן רעפעראַט, וועלכער איז גלייכצייטיק געווען דער אָפּיציעלער קבלת־פּנים פאַר מיר.

ס׳איז אָבער דאָך אמת, אַז איך האָב געפּונען דעמאָלט דאָס געהעריקע לשון און פאָסיקע אַראַטאָרישע פאָרעם, איך האָב ניט פאַרפעלט אַרויסצוברענגען דעם פּאָליטישנאַציאָנאַלן מאָמענט פון אונדזער שול־אַרבעט — בפרט נאָך אויף דעם הינטערגרונט פון דעם דעמאָלטיקן, שוין הייפּש טרויעריקן, מצב פון יידן אין פוילן. ס׳האָבן דאָך מיר נאָך געקלונגען אין די אויערן די צעפלאַמטע, מיט פראַטעסט־אָנגעלאָדענע רעדעס קעגן דער שאַנד פון זבאָנשין.*)

*) אין אָקטאָבער 1938 — אין אַ פינצטערער נאַכט — האָבן די נאַצים מיט גרוואַלד און טעראָר אריבערגעוואָרפן פון דייטשלאַנד איבער דעם גרענעץ קיין פוילן אַ סך טויזנטער יידן — מענער, פרויען און קינדער, יונג און אַלט, געזונטע און קראַנקע. די דאָזיקע אומגלייקלעכע זענען געווען פוילישע בירגער, וועלכע האָבן שוין יאָרנלאַנג געלעבט אין דייטשלאַנד. דער פוילישער קאָנסולאַט האָט, מסתמא אויף א באַפעל פון דער פוילישער אַנטיסעמיטישער סאַנאַציע־הערגרונג, נישט געוואָלט פאַרלענגערן די גילטיקייט פון זייערע פוילישע פּעסער. די נאַצים האָבן זיי געטריבן קיין פוילן און די פוילישע מאַכט האָט זיי נישט געוואָלט אריינלאָזן אין זייער געבורט־לאַנד — פוילן, וואו עס האָבן געלעבט נאָענטע קרובים, וואָס זיינען גרייט געווען זיי אייַנצוארדענען. ס׳איז אָנגענאָמען א שענדלעכע פארהאַנדלונג צווישן די ביידע רעגירונגען, וואָס זיינען אָבער אייניק געווען אין איין זאַך — שינאה צו יידן. די פוילישע מאַכט האָט די טויזנטער מענטשן געהאַלטן פאַרשפאַרט אין באַראַקן, אין זייער שלעכטע באַדינגונגען, אין פוילישן גרענעץ־שטעטל זבאָנשין.

צעפלאָמטע פּנימער, לויכטנדיקע אויגן, פעסטע וואָרעמע האַנטדרוקן פון די בעסטע שול- און קולטור־טוער זיינען געווען מיין שכר. אייניקע שטייען נאָך איצט פאַר מיר ווי לעבעדיקע. טאָקע דער שוין דערמאָנטער ל. יעלין — אַ הויכער, מיט פולע רויטלעכע באַקן און שוואַרצע שאַרף־גליענדיקע אויגן פון אונטער די ברילן אפּער. לעבן אים זיינע צוויי, זייער געראָטענע זין חיים און מאיר — בייידע יידישע שרייבער — מיט אויסגעבלייכטע פּנימער, וואָס זענען אויס נאָך בלייכער צוליב דעם פלאָם, וואָס קומט אַרויס פון זייערע גרויסע, בריט־צעעפנטע שוואָרצע אויגן.

אויף דער טריבונע האָבן זיך די גאַנצע צייט געפונען נאָך אַ סך באַקאַנטע שולטוער.

איינדרוקספול, יום־טובדיק און דערהויבן איז געווען דער אויפּנעם, וואָס די יידישע שלום־עליכם־גימנאַזיע האָט געמאַכט פאַר מיר. איך טראָג זיך איבער, אין דמיון, אין דעם רעקרעאַציע־זאַל פון דער דערמאָנטער גימנאַזיע, וואו, אין אַ נאָכמיטיק, זיינען פאַרזאַמלט העכער פינף הונדערט שילער, פון די יינגסטע ביז די עלטסטע קלאַסן. ס׳איז זייער ענג און די קינדער זיינען אויסגעזעצט אין רייען, וואָס הייבן זיך העכער און העכער, אַזוי, אַז איך האָב פאַר זיך אַ בילד — אַן איבערגעפּאַקטן זאַל פון אונטן אַרויף ביז צום סופּיט, מיט חנעוודיקע יידישע קינדער, פון וועמענס פּנימלעך און אויגן ס׳לויכטן און שיינען פרייד און אויפגעהייטערטקייט.

עס באַגריסט און שטעלט מיך פאָר פאַר די קינדער זייער אייַדעלער, שטילער סימפּאַטישער דירעקטאָר פון דער גימנאַזיע — דער באַקאַנטער פּעדאַגאָג און לערער דר. שמואל לעווין.

איך האָב זיי — די יידישע קינדער אין ליטע — וועמענס אויסזען און קלייַדונג האָבן עדות געזאָגט, אַז זיי קומען פון שטובן און היימען, וואו מ׳לעבט באַקוועם און מ׳עסט צו זאַט — געברענגט אַ גרוס פון די יידישע קינדער אין די צישׁ־אָ־שולן אין פוילן.

די שטילקייט אין זאָל, דאָס באַהערשטע האַלטן־זיך פון די קלענסטע אָפּילו, דאָס אויפמערקזאַמע אייַנהערן־זיך פון דער דאָזיקער קינדער־אוידיטאָריע און גאַנץ באַזונדערס די לויכטנדיקע, מיט גלאַנץ פון גלויבן און אומשולד, אויגן; די פאַררויטלטע פּנימלעך, די שוואַרץ־ברוין־שאַטין און בלאָנד־געלאָקטע קעפּלעך פון די קליינע, שיינע יונגינקע קינדערלעך אין די ערשטע רייען — אָט־דאָס אַלץ האָט אויבערגעלאָזט אַ רושם, וואָס נאָך איצט — צען יאָר שפּעטער — האָט באַהאַלטן אין זיך די פולע פּרישקייט.

גאָט! וועך מ׳גיט אַ טראַכט, וואָס איז געוואָרן פון די דאָזיקע קאָוונער יידישע קינדער?! וואו איז זייער גייַן אַהינגעקומען?...

ענלעכע — אין אַ פאַרקלענערטער פאָרעם — פאַרזאַמלונגען האָב איך געהאַט מיט די שילער פון די עלטערע קלאַסן פון די יידישע פאָלקשולן. אויך באַראַטונגען מיט לערער און עלטערן־גרופּעס. ס׳איז מיר געגעבן געוואָרן די געלעגנהייט און די מיגלעכקייט גרינטלעך זיך

צו באַקענען מיטן יידישן שול־וועזן און דערציאונג־אינסטיטוציעס. איך האָב אָבער זיך באַמיט צו דערקענען אַלע דערשיינונגען פון יידישן פאָליטישן, געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן פון יידן אין קאָוונער ליטע. איך בין דערשטוינט געווען צו טרעפן אַזעלכע סאָלידע און, טיילווייז, אימפאָזאַנטע אינסטיטוציעס.

די צענטראַלע יידישע באַנק, וואָס האָט געהאַט אויף דער הויפט־גאַס — אויף דער לייסווּעס־אַלייע — אַן אייגענעם בנין, מיט אַ יידישער שילד אויפן פראָנט פון הויז. די יידישע שפּראַך האָט דאָרטן דאָמינירט. ניט נאָר אין מינדלעכע געשפּרעכן, נאָר אויך די מערסטע דרוקמאַטעריאלן און פאָרמולאָרן האָבן געהאַט יידישע טעקסטן. פון די יערלעכע באַנק־פאַרזיכערונגען פלעגן געשטיצט ווערן פאַרשיידענע יידישע פילאַנטראָפישע און קולטורעלע אינסטיטוציעס. ס׳האָבן דאָרטן געאַרבעט — אין דער צענטראַלע און אין די אָפּטיילונגען — אַ וואָסערע הונדערט און פופציק באַאמטע פון פאַרשיידענע ראַנגען. אַ סך פון זיי זיינען טאָקע געווען אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע און קולטור־טוער. מיט אייניקע פון זיי בין איך נאָענט באַקאַנט געווען, ווי: בן־ציון ברודני, גריגאָרי וואָלף, משה כץ, יאָסעלעוויטש, זיידעל און אַנדערע.

וועגן איינעם פון די דירעקטאָרן פון דער דאָזיקער באַנק — בן־ציון ברודני — ווייל איך דאָ זאָגן אַ פאָר ווערטער. איך האָב אָפט מיט אים פאַרבראַכט אין שמועסן איבער כלערליי געזעלשאַפטלעך־פאָליטישע טעמעס. און הגם פאָליטיש זיינען מיר געווען ווייט אייַנער פון צווייטן — ער איז געווען אַ פירנדיקער ציוניסט — האָט זיך אָבער דאָך איינגעשטעלט צווישן אונדז אַ קעגנזייטיקע אַכטונג און פריינטשאַפט. ער האָט גרויס אינטערעס געהאַט פאַר יידישער קולטור און אַן ערלעכע פיינע באַציאונג צו אַלץ, וואָס מ׳שאַפט אויף יידיש, און עס וואָרעם געשטיצט. די אינטעליגענטע סימפּאַטישע פרוי זיינע האָט פאַרשטאַנען אייַנצואָרדענען זייער היים עסטעטיש און אנגענעם, וואו ס׳האָט זיך געגלוסט צו זוכן אַן אָפּרו. חן האָט צוגעגעבן זייער הויז דאָס איינציקע קינד זייערס — אַ בחורל, אַ קאָפּיע פון פאָטער. אַ באַזונדערן דאַנק בין איך זיי שולדיק פאַר געבן מיר שוץ אַ געוויסע צייט — זומער 1940 — אין זייער זומערהיים הינטער קאָוונע, וועו איך האָב זיך געמוזט אויסהיטן פון אַ „גוט אויג"...

„אָרט" האָט אין קאָוונע באַווּיזן אויפצובויען אונטער דער פירערשאַפט פון דר. מ. סאָלאָוויטשיק און דר. מ. סודאַרסקי אַ פּראַכטיקן, מאָדערן־אויסגעשטאַטן פיר־שטאָקיקן בנין. די אַרבעט־וואָרשטאַטן האָבן געהאַט היינט־צייטיקע מאַשינעריע און געצייג. ס׳האָבן זיך געלערנט פאַרשיידענע מלאכות עטלעכע הונדערט שילער, געקומענע פון פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך. דער דירעקטאָר פון דעם דאָזיקן אַנשטאַלט איז געווען דער אימפּעטיקער, שטענדיק־אומרואיקער יעקב אָלייסקי.

„אָזע" האָט אויך געהאַט אַן אייגן פיין־געבויט הויז, מיט קליניקעס, לאַבאָראַטאָריעס, ספּעציעל אייַנגעאָרדנטע ספּאָרט־זאַלן און שפּיל־פלעצער. קינדער און דערוואקסענע האָבן אַ סך געגאָסן דערפון און „אָזע" איז געווען באַליבט ביי דער יידישער באַפעלקערונג. דער פירער און פאָרזיצער פון דערדאָזיקער אינסטיטוציע איז געווען דער באַקאַנטער אַנגעזעענער יידישער דאָקטאָר

יידישע צענטראַל־באַנק אין קאָוונע

לאַזאַר פינקעלשטיין*), אַ ברודער פון באַרימטן פירער פון דער „פאַלקס־פאַרטיי" אין ליטע — אַדוואָקאַט עוזר פינקעלשטיין. דר. בנימין בלודז איז געווען דער סעק־רעטאַר פון „אָזע".

די יידישע פאַלקשולן האָבן זיך געפונען אין נייע, גוט־איינגעאָרדנטע בנינים, וואָס די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט אויסגעבויט. די לערער האָבן געקראָגן זייער שכירות פון דער רעגירונג־קאַסע. אין זיבן פאַלקשולן איז די לערנשפּראַך געווען יידיש. דאָס רוב אָבער זיינען געווען פאַלק־שולן מיט העברעאיש אַלס לערנשפּראַך. כמעט אַלע יידישע קינדער, סיי אין קאָוונע סיי אויף דער פּראָ־ווינץ, האָבן דעריבער געקראָגן אַ געהעריקע עלעמענטאַ־רע שול־בילדונג, וואָס האָט אין זיך כולל געווען אי אַל־געמיינע, אי יידישע למודים. טויזנטער יידישע קינדער האָבן זיך אָבער ניט באַנוגנט מיט דער עלעמענטאַרער פאַלקשול. יידישע טאַטע־מאַמע, פרומע ווי ניט פרו־מע, האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס׳איז כדאי צו ברענגען מא־טעריעלע קרבנות כדי צו געבן זייערע קינדער אַ בריייטע־רע און טיפערע אַלגעמיינע און יידישע בילדונג. עדות דערויף זיינען געווען די גימנאַזיעס אין קאָוונע, שאָוול, פּאָנעוועזש און ווילקאָמיר און אין נאָך שטעט. אין קאָוו־נע זיינען געווען: צוויי העברעאישע „תרבות" גימנאַזיעס מיט אַ טויזנט צוויי הונדערט שילער. דער אָנפירער און דירעקטאָר פון איינער איז געווען דר. צמח פּעלדשטיין. צוויי גימנאַזיעס פון „יבנה" (אגודה) — איינע פאַר יינגלעך און איינע פאַר מיידלעך. אין דידאַזיקע צוויי גימנאַזיעס האָבן זיך אויך געלערנט ביי אַ טויזנט תלמידים. אַ ליטווויש־יידישע גימנאַזיע, וואו מ׳האָט געלערנט בעיקר אויף ליטווויש. כמעט אַלע די אויסגערעכנטע גימנאַ־זיעס האָבן געהאָט אייגענע, אויף געזעלשאַפטלעכע מיט־לען געבויטע, געבויידעס, וועלכע האָבן זיך ניט געקענט פאַרשעמען פאַר די מלוכהשע גימנאַזיע־בנינים.

די גימנאַזיע אויפן נאָמען פון שלום־עליכמען, וואו די לערנשפּראַך איז געווען יידיש, איז געווען געגרינדעט פון דער יידישער בילדונגס־געזעלשאַפט מיט דר. סו־דאַרסקי און עוזר פינקעלשטיין בראש און האָט געהאָט אַ גרויסן דערפאָלג צווישן דער פאָלקסטימלעכער על־טערנשאַפט. זי האָט געהאָט אַ גוטן שם איבערן גאָרן לאַנד אַדאַנק דעם אינטעליגענטן הויך־קוואַליפיצירטן לע־רער־פערסאָנאַל. אויסער דעם שוין דערמאָנטן דירעק־טאָר שמואל לעווין געדענקען זיך מיר די לערער אסתר בערגער און דר. אסתר עליאַשעוו (אַ שוועסטער פון בא־רימטן יידישן שרייבער און קריטיקער דר. א. עליאַשעוו — בעל מחשבות). מחמת דעם, וואָס ס׳רוב עלטערן, וועלכע האָבן געשיקט זייערע קינדער אין דער דערמאָנטער גימנאַזיע, זיינען געווען פון די קנאַפּ־פאַרדינענדיקע, האָבן זיי ניט געקענט צאָלן דעם פולן שכר־לימוד. די גימ־נאַזיע האָט זיך דעריבער כסדר געפונען אין אַ מאַטע־ריעלן קלעם. זייער אומבאַקוועם איז אויך געווען דאָס ניט האָבן קיין אייגן הויז, וואָס האָט גורם געווען אַ סך זאָרגן. די פריינט פון דער יידישער קולטור האָבן דערי־בער געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען און ס׳איז זיי גע־לונגען צו שאַפן געניג מיטלען און האָבן געקויפט — ערב דעם אויסברוך פון דער לעצטער מלחמה — אַן אייגן הויז פאַר דער גימנאַזיע.*)

די געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן" האָט געהאָט אַ גוט־איינגעאָרדנטע ביבליאָטעק און לייען־זאַל. דידאַזי־קע געזעלשאַפט האָט פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט קורסן און לעקציעס אויף פאַרשיידענע געביטן, פאַר דער־וואקסענע. זי האָט אויך פאַרשפּרייט און פאַרקויפט נייע יידישע ביכער.

אַ גאָר סאָלידע — און באַזונדערס רייך מיט קאָמ־פּלעטן פעריאָדיקע — אַלטע העברעאישע און יידישע צייטונגען זשורנאַלן, זעלטענע ספרים און ביכער — איז געווען די ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון באַרימטן העברעאישן שרייבער אברהם מאַפו — אַ יליד־קאָוונע. די נאַציס האָבן די מערסטע ווערטפולע אוצרות פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק אַרויסגעפירט פון קאָוונע. מ׳האָט דאָס אַלץ, דאַכט זיך, איצט צוריקגעפונען ערגעץ אין דייטשלאַנד.

באַרימט איז געווען, אַפילו אויסער ליטע, דאָס פּרעכ־טיק־געבויטע און מאָדערן־איינגעאָרדנטע „קינדער־הויז", באַשטימט פאַר פאַרוואָרלאָזטע קינדער און יתומים. דאָס דאָזיקע הויז איז געווען אַ מין לאַבאָראַטאָריש אַנשטאַלט פאַר יידישע פּעדאַגאָגן און דערציער.

און ווי קען מען ניט דערמאָנען דעם „האַיאָס", וואָס האָט, אין נאָרמאַלע צייטן, געטאָן אַ סך צו פאַרגרינגערן דעם עמיגראַנט די איבערוואַנדערונג? איז דאָך פאַר־שטענדלעך, אַז ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן און טויזנטער פּליטים זיינען אָנגעלאָפן קיין ליטע, איז טאַקע דער „האַיאָס" אין קאָוונע געווארן אַ מין צענטער פאַר די פאַרוואָגלטע, וואו זיי האָבן געזוכט ראַט און טאַט. גרויס אנערקענונג פאַרדינט דער לאַנגיאָריקער דירעק־טאָר פון „האַיאָס" אין קאָוונע, דער ביי אַלעמען באַליב־טער, איידעלער יהושע ראָזאָווסקי**), וועלכער איז בראשו ובורבו אַריינגעטאָן געווען אין העלפן די פאַרטריבענע און אויסגעוואָרצלטע צו קומען צו אַ מקום־מנוחה. צוליב זיין גרויסן אָנזען אין די רעגירונג־קרייזן און פּערזע־לעכע פאַרבינדונגען מיט העכערע באַמטע אין די מי־ניסטעריומס איז ער אָפט געווען דער שתדלן פאַר כל־ערליי אַלגעמיינע יידישע ענינים.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אין קאָוונע האָבן ניט גע־פעלט די אַלט־יידישע טראַדיציאָנעלע חברות און אינ־

*) ד״ר פינקלשטיין׳ס פרוי האָט געהאט א באַזונדער טיפן אינטערעס אין יידישער דערציאונג. זי איז געווען אַ טיפּ פון דער אַמאַליקער רוסישער אינטעליגענץ. זייערע צוויי בחורים האָבן זיך געלערנט אין דער שלום־עליכם־גימנאַזיע.

*) אויספירלעך זע אין צווייטן באַנד פון בוך „ליטע", די אפ־טיילונג „העברעאיש און יידיש שול־וועזן".

**) אים, ראָזאָווסקין טאַקע, האָבן אייניקע פאַמיליעס צו פאַר־דאַנקען, וואָס זיי זיינען צווישן די לעבעדיקע, געראַטעוועטע. דאָס זיינען: וויקטאָר שולמאַן, אַדוו. ז. עפשטיין, פאַמיליע שאטענ־שטיין און איך מיט מיין פרוי.

סטיטוציעס ווי אַ היפשער, נעט־אינגעאַרדנטער יידי־שער שפּיטאָל, ביקור־חולים, בית־יתומים, מושב־זקנים און פיל אַנדערע חברות. שולן, בתי־מדרשים און ישיבות — לרוב! ,

הגם, ווי געזאָגט, די מאַכט אין ליטע איז געווען דאָן דריי פערטל דיקטאַטאָריש־פאַשיסטיש, האָבן יידן פונ־דעסטוועגן, אין דער שטיל, זיך געאַמפערט פאָליטיש. ס׳זיינען געווען דאָרטן די אַלע באַקאַנטע פאָליטישע די־פערענציאַציעס, ווי אין אַלע אַנדערע יידישע קיבוצים. די ארטאָדאָקסן און ציוניסטן האָבן געקענט אַנגיין מיט זייער אַרבעט אָפּענער. די דעמאָקראַטיש־סאָציאַליסטישע שאַטירונגען האָבן אָבער געהאַט זייער באַגרענעצטע מיג־לעכקייטן פאַר ממשותדיקער אַרבעט. די דיפערענציא־ציעס זיינען ס׳רוב געקומען צום אויסדרוק דורך דער גוט־צאַרשפּרייטער יידישער פּרעסע. ווען מען געדענקט, אַז אין גאַנץ ליטע האָט די יידישע באָפעלקערונג — צו יענער צייט — זיך געהערט צו אַרום הונדערט און זעכציק טויזנט נפשות — איז דאָך צו שטוינען פשוט, אַז דערדאָזיקער קליינער קיבוץ יידן האָט אויסגעהאַלטן זיבן יידישע מאָרגן־און אָונט־צייטונגען — אַרויסגעבן דורך די פאַרשיי־דענע געזעלשאַפטלעך־פאָליטישע גרופּירונגען.

די יידישע אַרבעטער־באָוועגונג איז, צוגלייך מיט דער אַלגעמיינער אַרבעטער־באָוועגונג, שטאַרק געוודפט געווען. דאָך זיינען געווען גאַנץ־גוט אָרגאַניזירטע אומלע־גאָלע פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען. מיט דער פאַרוואַלטונג פון האַנדלס־ און בוכהאַלטאָרן־אָנגעשטעלטע האָב איך גע־האַט דאָן אַ געהיימען צונויפטרעף. זייער פאַראיין האָט באַדייטנדיק בייגעשטייערט צו כלערליי קולטור־אונטער־נעמונגען, אָרגאַניזירט דאָס יידישע לעבן אין שאָוול, פאָנעווועזש, ווילקאָמיר, ווילקאָווישק און קלענערע פונקטן.

דער אַלגעמיינער קענטיקער שטריך, וואָס איך וואָלט צוגעשריבן דעם דעמאָלטיקן ליטווישן יידישן קיבוץ, איז — אנשי־מעשה! — מענטשן פון טאַט! מ׳האָט דאָרט פּראַק־טיצירט אַן אייגנאַרטיק יידיש נאַציאָנאַל לעבן בכל יום ויום! מ׳האָט ווייניקער גערעדט און דיסקוטירט. יעדע אידייאישע גרופּע האָט געווירקט אין יידישן לעבן דורך פּרואוון פאַרקערפּערן אירע אידעאַלן און שטרעבונגען אין קאָנקרעטן, היינטיקן טאָג־טעגלעכן לעבן. ס׳האָט טאַקע געפלאָסן אַ לויטערער שטראָם פון עכטן יידישן לעבן.

ס׳וועט זיין פאַרשטענדלעך, אַז ווען דאָס אומגליק איז געקומען אין סעפּטעמבער 1939 און צוזאַמען מיט צענד־ליקער, הונדערטער טויזנטער, בין איך געווארן אַ פאַרטריבענער פון וואַרשע; זעכצן טעג און זעכצן נעכט דורכאַנאַנד געוואַנדערט איבער פוילנס וועגן און שטעגן, ניט וויסנדיק וואוהין דער גורל וועט מיך פאַרפירן אין דער נאָענטסטער שעה; אין די אימהדיקע פינצטערע נעכט פון וואָגלענישׂ אין די וועלדער און פעלדער, האָב איך ערגעץ־וואו פאַרבאַהאַלטן, געטוליעט דעם געדאנק: אפשר וועט עס מיר געלינגען אָנצוקומען צו די טייערע, וואָ־רעמע האַרציק־מענטשלעכע יידן פון קאָוונע.

מיט חדשים שפּעטער איז דער פאַרבאָרגענער טרוים מיינער פאַרווירקלעכט געווארן. ס׳איז מיר דאָן געגעבן געווארן די מיגלעכקייט, אין משך פון אַ קנאַפּן יאָר, צו לעבן, אַרבעטן און ראַנגלען זיך פאַר פּערזענלעכער און כלישער עקזיסטענץ, צווישן יידן אין קאָוונער ליטע, און ערשט דעמאָלט האָב איך דערזען דעם ליטווישן יידישן קיבוץ אין זיין פולסטער דערהויבנקייט.

* * *

אין דעם אָוונט, וועו איך בין, נאָך לאַנגע וואָכן בלאָנ־קענישׂ, אָנגעקומען קיין ווילנע — ס׳איז געווען דער 10טער אָקטאָבער 1939 — איז דורך ראַדיאָ געמאָלדן געווארן, אַז רוסלאַנד האָט באַשלאָסן „גוטפרייַנטשאַפט" וועגן איבערצוגעבן ווילנע און אַ טייל פון איר אומגעגנט צו ליטע. דאָס האָט ביי מיר פאַרשטאַרקט די האָפענונג, אַז אָט־אָט וועל איך זיין צווישן מיינע האַרציקע ליבע פריינט— און אפשר טאַקע אויך שוין קענען אַרויסקריגן זיך ווייַ־טער, ערגעץ אין די צפון־מערבדיקע לענדער פון אייַ־ראָפּע... אָבער, „פון וכך היה אומר ביז וכך היה מונה", זאָגט דאָס פאָלק, איז אַ וווייטער מהלך! די רוסן האָבן זיך ניט אַזוי שטאַרק געאיילט מקיים צו זיין זייער צוזאָג. פיל, פיל וואָכן זיינען פאַרבי איידער די ליטווישע מאַכט האָט געקאָנט אַרייַנקומען און איבערנעמען ווילנע, וואו ס׳האָבן זיך, צו יענער צייט, געפונען צענדליקער טויזנטער פּליטים יידן און פּאָליאַקן.

צוליב זיכערקייט וועגן האָבן אונדזערע אנשי שלומנו וואָס ווייניקער זיך געדאַרפט ווייַזן אויף דער ליכטיקער שיין. מ׳האָט געלעבט אין גרויס אומרו: מ׳איז, אין באַ־העלטעניש, כסדר געפּלאָגט און געפּייניקט געוואָרן פון עלנטקייט, אָפּגעריסנקייט פון די נאָענטסטע, וועלכע האָבן זיך געפונען אין די פייערן און קאַמפן; פון די וויסטע בשורות, וואָס מ׳האָט זיך איבערגעגעבן פון מויל צו מויל, וועגן דעם שרעקלעכן חורבן וואַרשע; פון דער פאַרשעמט־קייט — פאַר זיך אַליין — פאַרוואָס מ׳איז ניט געווען מיט זיי דאָרטן בעת דעם געראַנגל... צערפולע ביטערע טעג, שלאָפלאָזע קאָשמאַרפולע נעכט האָבן זיך געצויגן מיט אַזאַ לאַנגזאַמקייט, אַז די צייט האָט זיך אויסגעוויזן איז ווי אָפּגעשטעלט געוואָרן און ס׳וועט גאָר קיינמאָל קיין סוף ניט נעמען צו די ליידן און פּורענויתן.

ענדלעך איז אין אַ שנייאיקן האַרבסטיקן מאָרגן פאַר־געקומען דער היסטאָרישער אַקט פון איבערגעבן דורך דער סאָוועטן־מאַכט די שטאָט ווילנע און אומגעגנט צו דער ליטווישער מאַכט. צופוסנס דעם היסטאָרישן שלאָס־באַרג האָבן פאַרבייַמאַרשירט און פריינטלעך זיך באַגריסט די אָוועקגייענדיקע רוסישע מיליטער־טיילן און די אָנ־קומענדיקע ליטווישע מיליטער־מחנות — ביי דער אָנ־וועזנקייט פון חשובים און פּני פון ביידע צדדים און ביים צוקוקן זיך פון צענדליקער טויזנטער מענטשן.

קאָוונער יידן האָבן זיך גאָריסן צו העלפן די צענד־ליקער טויזנטער אָנגעלאָפענע פליטים פון פוילן, צווישן וועלכע ס׳האָט זיך געפונען דאָס זעמל־מעל ממש פון פוילישן יידנטום — פאַרשטייער פון אַלע פאָליטישע פאַרטייַען, באַרימטע שרייבער און זשורנאַליסטן, דאָקטו־רים, אַדוואָקאַטן, אינזשענירן און סתם אינטעליגענץ. זיי־נען טאַקע, צוזאַמען מיטן אַריינמאַרשירנדיקן ליטווישן

חייל אויך אַנגעקומען די באַקאַנטע קאָוונער כלל־טוער משה כ״ץ, פאַרשטייער פון „דזשאָינט״ אין ליטע און דאָקטאָר ב. בלודז, גענעראַל־סעקרעטאַר פון „אָזע״ אין ליטע. ביידע זיינען זיי געווען מיינע פריינט און, נאָך דעמזעלביקן טאָג, האָב איך זיך מיט זיי געטראָפן. וועז דער ליבער פריינט כ״ץ האָט מיך געפרעגט, מיט וואָס ער קאָן מיר העלפן, האָב איך אים געזאָגט, אַז איך וואָלט געבעטן צו מאַכן מיר מיגלעך אַריבערצוקומען קיין קאָוו־נע, וואָס איז דאָן געווען אַ מין גן־עדן אין פאַרגלייך מיט ווילנע, און קאָנען וואָס שנעלער אַראָפּווערפן פון זיך — אויסערלעך — דאָס פּליט־אויסזען. אַזוי וואָלט איך זיך ניט נעווואָלט וַוייזן פאַר קאָוונער יידן, וועלכע האָבן, דאָ ערשט ניט לאַנג צוריק, מיך אויפגענומען מיט כבוד און דרך־ארץ אַלס שליח פון דער גרעסטער שול־ און קולטור־אַרגאַניזאַציע. אָט פאַר זיי וואָלט איך ניט געווואָלט ווייזן זיך אין דעם לבוש פון אַ פּליט, וואָס רופט מיטן בלויזן אויסזען שוין אַרויס רחמנות, באַגלייט מיט אַ זיפצעלע, „אוי, נעבעך״...

דריי טעג שפּעטער — אַ שבת אין אָוונט איז עס גע־וועז — כ׳גיפין זיך אויף סאַדאָווע 9, וואו ווילנער „אָזע״ האָט איינגעאָרדנט פאַר די פּליטים שרייבער און זשור־נאַליסטן אַ קיך, אַ לייענ־זאַל און שלאָפּפלעצער, רופט מען מיך: אַ פרוי פון קאָוונע פרעגט זיך אויף מיר. זי איז — זאָגט זי — ספּעציעל געקומען מיך זען און נאָט אייך — זאָגט זי — דעם קאָנווערט. עטלעכע אייערע פריינט האָבן עס אייך געשיקט. איך עפן דעם קאָנווערט — עס געפינען זיך דאָרטן דריי הונדערט ליט! נאָר די וואָס זיי־נען אין יענע טעג געווען אין ווילנע, וועז די פּוילישע זלאָטע האָט גאָר קיין וועלט שוין ניט געהאַט און פאַר אַ ליטווישן ליט האָט מען געהאַט אַזאַ דרך־ארץ, ווי היינט, אין חורבן איראָפּע, פאַר אַן אַמעריקאַנער דאלער — נאָר די, זאָג איך, וועלן פאַרשטיין און באַגרייפן וואָס דריי הונ־דערט ליט האָט דעמאָלט געמיינט. ניט קענענדיק זיך באַהערשן פון דעם האַסטיקן צושטראָם פון געפילן, האָב איך זיך פונאַנדערגעווויינט. געווויינט פון צופרידנקייט, אַז ס׳גיפינען זיך נאָך וואָרעמע מענטשלעכע הערצער, וואָס פילן מיט זייער מיטמענטש און פאַרשטיייען צו העלפן אים אויף אַ מענטשלעכן אופן. קומענדיק צו זיך, האָב איך מיין ליבן פריינט געבעטן, אַז זי זאָל דאָס געלט צוריקנעמען מיט זיך און קויפן מיר דערפאַר שטאָף אויף אַן אנצוג און מאַנטל. דאָס וועט זיין פאַר מיר פיל מער ווי געלט, ווייל דאָס וועט מיר צוריק אומקערן דאָס ביסעלע מענטשלעכע חשיבות — איך וועל זיך וויידער קע־נען וווייזן צוויישן מענטשן אין אַ נאָרמאַלן אויסזען. די איידעלע פרוי האָט מיין בקשה פאַרשטאַנען און אין עטלעכע טעג אַרום האָב איך געקראָגן צוגעשיקט סחורה מיט אַלע נויטיקע צודאָטן — אַפּילו פאָדעם און קנעפּ ניט פאַרפעלט, ווייל דאָס זיינען געווען דאָן יקר־המציאותן.

ס׳קאָן אפשר שאָקירן דאָס באַשרייבן פון אַזאַ וואָ־כעדיקן פּראָזאישן ענין. ס׳גיהער אָבער צו דער קאַ־טעגאָריע איבערלעבונגען, שפּירונגען וואָס נאָר דער גע־פּרואווטער קען עס באַנעמען, מיטפילן און פאַרשטיין. אייביק וועל איך ניט פאַרגעסן דעם חסד, וואָס די קאָוו־נער פריינט מיינע — ביז היינט וויים איך ניט ווער זיי זיינען עס געווען — האָבן אַרויסגעוויזן.

בינו־לבינו איז מיר אויך געלונגען צו קריגן פון ווילנער פּאָליציי אַ פילמאָליקע דערלויבעניש צו פאָרן הין און צוריק פון ווילנע קיין קאָוונע. איך האָב געהאַט געקראָגן צוגעשיקט, דורך מיינע פריינט אין פינלאַנד אוז שוועדן, אָפּיציעלע קאָרעספּאָנדענט־קאָרטן פון „סאָומי סאָ־ציאַלדעמאָקראַטי״ אין העלסינקי — דעמאָלט דער אָרגאָן פון דער פינלענדישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי — און פון „סאָציאַלדעמאָקראַטן״ אין שטאָקהאָלם, די אָפּיציעלע איינפלוסרייכע צייטונג פון דער שוועדישער סאָציאַלי־סטישער פאַרטיי. דאָס האָט מיר געגעבן אַ מיגלעכקייט רעגיסטרירט צו ווערן אין ליטווישן אויסערן־מיניסטע־ריום ווי אַן אויסלענדישער קאָרעספּאָנדענט, און ווי אַזעל־כער האָב איך געהאַט איניקע פריווילעגיעס. די וויכטיק־סטע איז טאַקע געווען, דאָס קריגן די מיגלעכקייט פריי זיך צו באַווענגן און אַרומפאָרן איבערן גאָרן לאַנד. פּליטים האָבן זיך ניט געקענט פריי באַווענגן. איטלעך מאָל, וועז זיי האָבן געדאַרפט פאָרן קיין קאָוונע, האָבן זיי געמוזט קריגן אַ דערלויבעניש פון דער פּאָליציי, וואָס איז גאָר ניט לייכט אָנגעקומען, און אַז מ׳האָט שוין געקראָגן דעם הכשר, איז ער גילטיק געווען נאָר אויף געציילטע טעג.

אַדאַנק דער דאָזיקער מיגלעכקייט צו קאָנען פריי פאָרן, האָב איך געקענט אָננעמען די שליחות פון ייוואָ פאָר קאָוו־נער ליטע. פון ערשטן יאַנואַר ביז סוף יוני 1940 בין איך כסדר אַרומגעפאָרן אין דער דערמאָנטער שליחות. איך האָב ווידער געהאַט די געלעגנהייט — אין אַ סך אַן אויס־געבריייטערטער מאָס — צו באַגעגענען זיך מיט טויזנטער יידן איבערן לאַנד. איך האָב דאָן דערזען דאָס פילגעשטאַל־טיקע פנים פון ליטווישן יידישן קיבוץ. איך האָב דעמאָלט דערפילט בחוש, וואָס עס מיינט קולטור פאַרן ליטווישן ייד און וואָס פאַר אַ דרך־ארץ און אָפּפערוויליקייט יידן פון פאַרשיידענע סאָציאַלע גראַדן און קולטור־מדרגות האָבן און ווייזן אַרויס סיי צו די קולטור־שאַפער, סיי צו זייערע גייסטיקע שאַפונגען. די דאָזיקע יידן האָבן בשפע געגאָסן פון דער יידישער קולטור — זיי און זייערע קינדער.

די יידישע שפּראַך איז, דאָכט זיך, אין ערגעץ ניט געווען אַזוי נאַטירלעך אין מויל פון אַלע יידן — אינטע־ליגענט און פאָלקסמענטש, מענער און פרויען, יונג און אַלט, ווי אין קאָוונע. יידישע דאָקטוירים האָבן זיך דורכ־געשמועסט מיט זייערע פּאַציענטן אויף יידיש, יידישע אַדוואָקאַטן האָבן זיך צונויפגערעדט מיט זייערע יידישע קליענטן אויף מאַמע־לשון. יידישע פרויען וואָס זיינען צום לייכטסטן גענייגט צו שפּראָכלעכער אַסימילאַציע — באַזונדערס די אינטעליגענטערע — האָבן אָבער אין ליטע געערעדט מיט זייערע קינדער אין דער היים, מיט פריינט און באקאנטע אין גאַס, אין קאַפע, אין טעאַטער און גע־זעלשאַפט אַ זאַפטיק יידיש לשון. קינדער פון אַלע טיפן שולן („תרבות״ אַריינגערעכנט) האָבן פריי און אומגע־שטערט געשטיפט און געשפּילט זיך אויף יידיש. בחורים און מיידלעך, שפּאַצירנדיק אין געדטנער און אַלייען, האָבן

זיך אַמוזירט און געהנדלט אויף יידיש. אַז מ׳איז געגאַנגען אויף קאָוונער גאַסן, האָט מען געהאַט דעם איינדרוק, אַז עס זיינען גאָר קיין גויים ניטאָ — אַז עס איז אַ פולשטענ־דיק־יידישע שטאָט. ס׳איז אפשר טאַקע געווען — אין אַלע הינזיכטן — די יידישסטע שטאָט אין דער גאָרער וועלט. ס׳איז דעריבער נאַטירלעך, וואָס דער אָפרוף פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע אויף די כלערליי אַפּילס און אַקציעס איז געווען אַזוי האַרציק וואַרעם און בידּ־רחבה.

וועז מ׳האָט פאָרגעלייגט אַ ליטווישן יידן צו קויפן יידישע ביכער, האָט ער ניט געפרעגט: „וואָס פאַר אַ נוצן וועל איך האָבן דערפון?״ ער האָט זיך נאָר פאַראינטע־רעסירט, וואָס פאַר אַ שטייגער בוך איז עס, ווער איז דער מחבר וכדומה. ייווא האָט דעמאָלט געהאָט אויפן לאָגער — אויסער אירע אייגענע אויסגאַבעס — יהואָשעס תנ״ך און אַבט בענדער, וואָס האָט געקאָסט פופציק ליט; דובנאָוס צען בענדער יידישע געשיכטע (דער פּרייז איז, דאַכט זיך, געווען הונדערט און צוואַנציק ליט); שאול גינזבורגס דריי בענדער „היסטאָרישע שריפטן״. די אַלע ביכער האָבּ איך, בעת דער אַקציע פאַרן ייווא, ממש פאַרצוקערט — ווי מ׳האָט עס געזאָגט בייּ אונדז אין דער היים. דער ביכער־לאָגער איז אויסגעלייּדיקט געוואָרן, אַזוי, אַז אין די לעצטע חדשים האָבּ איך שוין פאַרקויפט אַזעלכע „פאָפולערע״ ווערק, ווי די „פילאָלאָגישע שריפטן״ פון ייווא. דער יידּ, וואָס האָט בייּגעשטייערט 25 צי 50 ליט פאַר ייווא האָט גלייכצייטיק איינגעקויפט זיך די דער־מאָנטע ביכער פאַר צענדליקער און צענדליקער ליטן.

ס׳איז אַ פאַקט, אַז ייווא׳ס דעמאָלטיקע אינטענסיווע אַרבעט איז מיגלעך געווען אויסשליסלעך אַדאַנק די מיטלען, וואָס מ׳האָט געזאַמלט בייּ יידן אין קאָוונער ליטע. די גרויסע יידישע וועלט איז דאָך געווען אָפּגעריסן פון אונדז. אַן ערך דרייסיק טויזנט ליט איז געזאַמלט געוואָרן אין משך פון דעם האַלבן יאָר, וואָס איך האָבּ קאַמפּיינע־וועט פאַר ייווא. וועז מ׳געדענקט, אַז צו יענער צייט איז דער ליט געווען אַ גאַנץ חשובע וואַליוטע, קאָן מען ערשט אָפּשאַצן, וואָס עס מיינט זאַמלען אַזאַ סומע פאַר אַן איינ־צלנעם קולטור־צוועק.*)

מיט וויפיל דרך־ארץ און טיף־אויפריכטיקער מענטש־לעכקייט זיינען עס אויפגענומען געוואָרן די פּליטים־שרייבער און זשורנאַליסטן. די קליינע גרופּע יידישע שרייבער און זשורנאַליסטן אין ליטע האָבן — קורץ נאָך דער פאַראייניקונג פון ווילנע צו ליטע — איינגע־אַרדנט אין קאָוונע אַ גרויסע פּאָלקס־פאַרזאַמלונג, אויף וועל־כער ס׳זיינען זייער חבריש און וואַרעם באַגריסט געוואָרן די אָנגעזעענסטע שרייבער און זשורנאַליסטן פון פּוילן און די פּאָרשטייער פון פאַרשיידענע פּאָליטישע ריכטונגען. עטלעכע טויזנט יידן זיינען דאָן געקומען און מ׳האָט געצאָלט הויכע פרייזן פאַר אַריינגאַנג־בילעטן. פון דעם ריווח פון דער אונטערנעמונג — אַ פיר־פינף טויזנט ליט — איז געוואָרן אַ פאָנד צו שטיצן די אַממערסטן נויטבאַדאַרפטיקע צוויישן דער שרייבער־ און זשורנאַ־ליסטן־משפּחה פון פּוילן.

אייניקע באַרימטע רעדנער און לעקטאָרן האָבן גע־קראָגן גאָר גרויסע האָנאָראַרן פאַר זייערע לעקציעס. דער באַקאַנטער שולטוער און גלענצנדיקער אַראַטאָר שלמה מענדעלסאָן ז״ל האָט, אין קאָוונע,ווינטער 1940, געהאַט 2 רעפעראַטן וועגן שלום־עליכמען און פּרצן, צו וועלכע ס׳זיי־נען געקומען ממש די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ, אום־אָפהענגיק פון פאָרטיי־אָנגעהעריקייט, און מ׳האָט געצאָלט פאַר בילעטן הויכע פּרייזן. פאַר יעדן רעפעראַט האָט דער לעקטאָר געקראָגן ריינעם האָנאָראַר צו פינף הונ־דערט ליט.

דער באַרימטער שרייבער און יידיש־פאָרשער — דער קדוש נח פּרילוצקי ז״ל — האָט פאַר זיין זעלטן־אינטע־רעסאַנטן רעפעראַט „טויזנט יאָר יידיש״, וואָס איז געהאַלטן געוואָרן אין קאָוונע, אין אַ קאָפ־אויף־קאָפ געפּאַקטן זאַל, געקראָגן ריינעם האָנאָראַר אַכט הונדערט ליט.

מיט ניט קיין קלענערן דערפאָלג איז אויפגעטראָטן דער באַקאַנטער שרייבער ב. שעפּנער. די דערמאָנטע שרייּ־בער און רעדנער זיינען, מיטן זעלביקן דרך־ארץ און מא־טעריעלער באַלוינונג אויפגענומען געוואָרן פון די יידן אין שאַוול, פּאָנעוועזש, ווילקאָמיר און אַנדערע שטעט.

בכלל, געמומען, האָט דער פּלוצימדיקער אָנקום פון אַזאַ גרויסער מחנה שרייבער, זשורנאַליסטן, שול־ און קולטור־טוער, פירער פון פּאָליטישע באַוועגונגען אַריינגעבראַכט אַ גרויסע אויפלעבונג און רירעוודיקייט סיי אין ווילנע, סיי אין קאָוונע. ס׳איז געווען אַ וואונדערלעכע צונויפ־שמעלצונג פון די בייּדע סאָרטן יידישע מענטאַליטעטן.

ווי נאָר די דירעקטע געפאָר איז אויף אַ ווייל אַוועק, וועז די אַקטיוע שול־ און קולטור־טוער פון פּוילן האָבן זיך צוריק דערזען צוזאַמען, איז באַשלאָסן געוואָרן תיכף אַריינצואוואַרפן זיך אין דער אַרבעט. ציש״א — אונטער־וועגנס — צוזאַמען מיט ווילנער שולטוער האָבן צוריק אויפגעשטעלט אַן אַפּאַראַט, וואָס זאָל זאָרגן פאַרן יידישן שולוועזן אין ווילנע און אומגעגנט. ס׳איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ פאַרלאָג — ציש״א־פאַרלאָג, — וועלכער האָט אין פאַרלויף פון אַ האַלב יאָר באַוויזן אַרויסצוגעבן עט־לעכע צענדליק זייער וויכטיקע לערנביכער און ליטע־ראַטור פאַר קינדער פון פאַרשיידענעם עלטער. ס׳איז אייניגעשטעלט געוואָרן אַן ענגער קאָנטאַקט מיטן יידיש־וועלטלעכן שולוועזן אין קאָוונער ליטע; ס׳זיינען דאָרטן פאָרגעקומען אַ ריי לערער־באַראַטונגען און עלטערן פאַר־זאַמלונגען.

אויך ייווא אין ווילנע האָט שטאַרק אויפגעלעבט. ס׳זיינען געוואָרן אַקטיוו די מיטגלידער פון דער הויפּט־פאָרוואלטונג, וועלכע האָבן, ביז דער מלחמה, ניט גע־וואוינט אין ווילנע, ווי: נח פּרילוצקי ז״ל, יצחק גוטער־מאַן ז״ל, זלמן מייזנער ז״ל, ח. ש. קאַזשדאַן — פאָרזי־צער פון ציש״א, שלמה מענדעלסאָן ז״ל — געגנעראַל־סעקרעטאַר פון ציש״א, ש. גילינסקי ז״ל — פאָרוואָלטער פון דער מעדעם־סאַנאַטאָריע און אַנד. אויך די קאָוונער

*) זע אין צווייטן באַנד „ליטע״ דעם אַרטיקל „ייווא און ליטע״ פון וו. שולמאַן.

פריינט פון ייוואָ זיינען אַקטיוויזירט געוואָרן, זיי פלעגן סיסטעמאַטיש קומען צופאַרן אויף די זיצונגען פון דער הויפט־פאַרוואַלטונג.

די אַספיראַנטור ביי ייוואָ האָט זיך ממש פונאַנדער־געבליט. ס׳זיינען געווען דאָן ביי אַ דריי צענדליק אַספיראַנטן, מערסטנס פון זיי מיט מיטלשול און אוניווערסיטעט־בילדונג. ס׳רוב זיינען זיי רעקרוטירט געוואָרן פון צווישן די פּליטים. ייוואָ האָט דאָן אויך אָרגאַניזירט רעפּעראַטן־ציקלען אויף וויכטיקע טעמעס מיט די בעסטע לעקטאָרן. דידאָזיקע לעקציעס האָבן געהאַט אַ שטענדיקע צוהערשאַפט פון אַ דריי־פיר הונדערט מענטשן. אויף די לעקציעס פון ש. מענדעלסאָן, וועלכע האָבן אַרויסגערופן אַ ספּעציעלן אינטערעס, זייען געקומען אַ טייל פון דער אַסימילירטער אינטעליגענץ צווישן די פּליטים — מענטשן, וועלכע האָבן ס׳ערשטע מאָל געהערט אַן ערנסטן אינטעראַסאַנטן רעפעראַט אויף יידיש; ס׳ערשטע מאָל זיך געפונען צווישן אַן עכט־יידישן עולם, וואָס האָט מיט זעלטענער אויפמערקזאַמקייט און דורשט איינגעהערט זיך אין אויפגענומען דעם לעקטאָרס געדאַנקען. אויף אייניקע פון דער דאָזיקער אַסימילירטער אינטעליגענץ האָט עס געהאַט אַ געוואָלדיקע ווירקונג אויף צו דערנענטערן זיי צו יידן און יידיש לעבן — זיי האָבן זיך גייסטיק מגייר געווען!

ס׳איז שטענדיק לעבעדיק געווען אין די זאָלן און צימערן פון ייוואָ. וויוואולסקי 18 איז געווען דאָן דער גייסטיקער אָפּרו־פּלאַץ פאַר דעם פאַרוואָגלטן יידישן גייסט־מענטש. צענדליקער און צענדליקער שרייבער, זשורנאַליסטן, לערער און סתם לערנער האָבן דאָרטן טעגלעך געאַרבעט איבער פאַרשיידענע ווערק; יוגנט האָט מיט חשק און התמדה געלערנט און אין די אָוונטן איז מען מאַסנהאַפט געקומען הערן תורה.

דער זייער אָפּגעהיטער התלהבותדיקער ייד, דער גרויסער געלערנטער, דער קדוש זעליג קאַלמאַנאָוויטש ז״ל האָט איינמאָל, אויף אַ זיצונג פון דער הויפט־פאַרוואַלטונג, מיט גרויס צופרידנקייט, געמאַכט פאָלגנדיקע פעסטשטעלונג: „זינט ייוואָ עקזיסטירט, האָט נאָך קיינמאָל ניט געהערשט אַזאַ רוח־חיים אין דעם בנין פון ייוואָ, ווי אין דער לעצטער צייט, זינט ס׳זיינען אַריינגעקומען און געוואָרן אַקטיוו די ציש״א־מענטשן״.

דער קולמינאַציע־פונקט פון דער דאָזיקער אָנגעשטרענגטער אַרבעט איז געווען די זעלטן־גוט צוגעקלי־בענע פרץ־אויסשטעלונג, וואָס ייוואָ האָט אַרגאַניזירט אין אַפּריל 1940, אין אייגענעם בנין, לזכר פּרצעס 25טן יאָר־צייט. ייוואָ האָט געמוען די איניציאַטיוו און געשאַפן אַן אויסגעבריטערטן קאָמיטעט, וואָס זאָל זאָרגן, אַז די דערמאָנטע דאָטע זאָל געפייערט ווערן אויף אַ בכבודיקן אופן. ס׳איז אַראַנזשירט געוואָרן אַ ספּעציעלע ראַדיאָשעה געוו־דמעט פּרצן און זיין שאָפן. דערצו איז גוי־טיק געווען די צושטימונג און גוטהייסונג פון דער מאָכט, וויל דער ראַדיאָ אין ליטע איז געווען פאַרמלוכהשט.

זאָל, דרך אגב, אויך פאַרצייכנט ווערן, אַז לויט דער איניציאַטיוו פון דעם יידישן סטודענטן־פאַראיין ביים ווילנער אוניווערסיטעט און דער אַקטיוויזירקונג פון דעם התלהבותדיקן יידישיסט, דעם קדוש קאַפּלאַן־קאַפּלאַנסקי ז״ל איז אין ווילנער אוניווערסיטעט־בנין, און ביי דער אָנוועזנהייט פון רעקטאָראַט פון אוניווערסיטעט, פאַרגעקומען אַ גאָר געהויבענע פרץ־אַקאַדעמיע, פאַר אַן אוידיטאָריע פון פיל הונדערטער סטודענטן און פאַר־בעטענער אינטעליגענץ. דער הויפט־רעדנער איז געווען נח פרילוצקי ז״ל, וואָס האָט שוין דאָן זיך געגרייט איבער־צונעמען די קאַטעדרע פאַר יידיש און יידישער ליטעראַטור, געשאַפן ביי דעם דערמאָנטן אוניווערסיטעט.

צו די דאָזיקע פייערונגען האָט ייוואָ ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט פון ריגע דעם דעקאַן פון דער יידישער שרייבער משפחה — דעם נעסטאָר פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע, דעם קדוש פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו ז״ל.

די קורצע צייט וואָס דובנאָוו איז מיט אונדז געווען אין ווילנע און קאָוונע, איז געווען איין גרויסער יום־טוב. דובנאָוו איז עס געווען דער, וואָס האָט געהאַלטן די ראַדיאָ־רעדע וועגן פרצן. ס׳איז געווען מצד דובנאָוון אַ מין רעאַביליטאַציע לגבי פרצן, אָפּגעצאָלט נאָך פופציק יאָר, וואָרעם דערזעלביקער דובנאָוו האָט אין 1889, אין דעם רוסיש־יידישן „וואָסכאָד״, אונטערן פסעוודאָנים „קריטיקוס״, אויף אַ גאָר שאַרפן אופן קריטיקירט פרצן. דובנאָוו איז עס אויך געווען דער, וואָס האָט געהאַלטן די יו״ט־רעדע ביי דער דערעפענונג פון דער אויסשטעלונג. די אויסשטעלונג איז, דרך אגב, באַזוכט געוואָרן דורך טויזנטער און טויזנטער יידן פון ווילנע און אַנדערע שטעט. אויך די שילער פון אַלע יידישע שולן האָבן מיט נייגיר באַזוכט די אויסשטעלונג. די פּראָווין אַריבערצופירן די אויסשטעלונג קיין קאָוונע זיינען שוין ניט פאַרווירקט לעכט געוואָרן, צוליב דעם פּלוצלונג געענדערטן רעזשים.

ס׳זיינען פאַרגעקומען אייניקע עפּנטלעכע וויסנ־שאַפטלעכע זיצונגען מיט דובנאָווס אָנטייל. באַזונדערס אימפּאָזאַנט איז אויסגעפאַלן דער עפּנטלעכער פאַרהער פון די אַספיראַנטן, וואָס האָט זיך געצויגן עטלעכע טעג און אָוונטן. יעדער אַספיראַנט האָט געלייענט אַ געשרי־בענע אַרבעט אויף אַ טעמע, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו דעם צווייג וויסנשאַפט, וואָס ער האָט שטודירט און זיך ספּעציאַליזירט.

פרייד און ליכטיקע דערהויבנקייט האָבן אַראָפּגע־שטראַלט פון דעם ליבן זקן, וואָס האָט מיט אַזאַ יוגנט־לעכער פרישקייט און צאַפלדיקייט רעאַגירט אויף דעם געהערטן. אַן אמתער נחת־רוח איז געווען פאַר די זייטיקע צוהערער דער שמועס — אין פאַרעם פון פראַ־געס און ענטפערס, — וואָס דובנאָוו האָט געפירט מיט די יונגע, אַזויפיל־צוזאַגנדיקע, קינפטיקע יידישע וויסנ־שאַפטלער. שטאָלץ און גליק האָט אויסגעדריקט זיין לע־בעדיקער אויגן־גלאַנץ; ער איז געווען טיף געריר קוקנדיק אויף דער פלעיאַדע יורשים, וואָס ווילן קאָנען ממשיך זיין פאַרשונגען פון יידישן לעבן נאָך אים. באַ־זונדערס צעווואָרעמט און פּריידיק אויפגערודערט איז ער געווען בעת דעם עקזאַמען פון זיינע צוויי זייער געראַ־טענע אייניקלעך — די זין פון דעם מאַרטירער הענריק

ערליך, וועלכע האָבן געגלאָנצט מיט בקיאות און חריפות אין זייערע רעפעראַטן און מינדלעכע שמועסן.

ס׳איז אומפאַרגעסלעך פאַר מיר דובנאָווס רעדע, וואָס ער האָט געהאַלטן אין דער ליטעראַטן־היים אין ווילנע, אויף דעם קבלת־פּנים, וואָס די שרייבער און זשורנאַליסטן־פּליטים האָבן אים געגעבן. מיט וויפיל גלויבן און בטחון האָבן געקלונגען זיינע טרייסטנדיקע און מונטערע רייד. ער האָט דאָן אַזוי פריי שפּאַצירט אין דעם גרויסן טונקלען וואַלד פון דער יידישער געשיכטע. ער האָט אויפגעמישט בלעטער פון אונדזער גלאָרייכער געשיכטע וואָס דערציילן פון זעלטענע פּאַקטן פון געזאַנגל, קאַמף און אויסדויער, וואָס יידן האָבן אין גרויזאַמע צייטן דורכגעמאכט. זיין רעדע האָט אַלעמען גוואַלדיק אויפגערודערט און געשטאַרקט אַביסל די צעטרייסלטע געמיטער.

אין איינעם אַ געשפּרעך — ס׳איז דערביי אויך געוען דער באַקאַנטער וויליגער אַדוואָקאַט, זשורנאַליסט און וויסנשאַפטלער דער קדוש פּנחס קאָן ז״ל — וועגן דער לאַגע און וואָס עס דערוואַרט אונדז, האָט דובנאָוו דערציילט, אַז זיינע אַמעריקאַנער פרייַנט זיינען גרייט אויף אַלץ און ווילן אים אַריבערברענגען קיין אַמעריקע, אָבער ער זאָגט זיך אָפּ דערפון. ער האָט ניט געוואָלט אַנטריגען פון זיין גורל, וואָס די השגחה האָט אים פאַרגעשריבן. און אפשר האָט אויך געשפּילט אַ ראָל זיין עלטער און דאָס האָבן לעבן זיך זיין ליבע טאָכטער סאָפיע מיט אירע צוויי זין, אין וועלכע ער האָט זיך זיידיש־פריידיק געשפּיגלט. האָט דען געקאָנט דעמאָלט וועמען קומען אויפן רעזיון, אַז דער דאָזיקער שטאָלצער, גלויביקער ייד, וואָס האָט אין געדאנק זיך פאַרוועבט מיט דורות פריערדיקע און אַזוי ליכטיק־זיכער אַריבערגעקוקט צו די דורות קומענדיקע — אַז אָט־דער זקן וועט עס דערלעבן צו זען מיט די אייגענע אויגן די שענדונג פון זיין פאָלק, די פאַרטיליקונג פון מיליאָנען זיינע ברידער; און, לסוף, אַליין אומקומען צוזאַמען מיטן פאָלק, וועמענס פיל־טויזנט־יאָריקן געראַנגל און הראָאיזם ער האָט אַזוי מייסטעריש באַשריבן און געשילדערט?!

* * *

פאַר אונדז פּליטים, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין שטענדיקע דירות, נאָר צייטווייליק ערגעץ זיך צוגעטוליעט צו אַ משפּחה — אין אַן איינצל צימערל — איז ממש ווי לופט צום אָטעמען נויטיק געווען אַרייַנצוקומען אין אַ קאָפּע, וואו מ׳האָט געקענט, אויפן אייראָפּעאישן שטייגער, זיצן עטלעכע שעה ביי אַ גלעזל טיי צי קאווע און שמועסן מיט פריינט און באַקאַנטע. נאָך מער איז דאָס נויטיק געווען פאַר דעם היימלאָזן שרייבער און זשורנאַליסט — די אַזוי־גערופענע באַהעמע־מענטשן — וועלכע זיינען אויך אין נאָרמאַלע צייטן שטענדיקע שפּעט־זיצערס אין קאָפּעס און רעסטאָראַנען. זיינען טאַקע — סיי אין ווילנע סיי אין קאָוונע — די קאָפּעס און רעסטאָראַנען פול געווען מיט פּליטים. דאָרטן האָט מען עס זיך פאַרטרויט, פון מויל צו מויל, די לעצטע נייס וואָס ס׳האָט דערציילט אַ נאָר־וואָס געקומענער פון וואַרשע צי ביאַליסטאָק. מ׳האָט זיך אַביסל אַראָפּגערעדט פון האַרצן די כסדרדיקע זאָרגן און ביטערנישן, וואָס דאָס פּליטים־לעבן האָט גורם געווען.

אין קאָווּנע איז מיר צום ליבסטן געווען די קאָפּע „מאָניקאָ״, וואָס האָט זיך געפונען אין סאָמע האַרץ פון שטאָט, אין צענטער פון דער לייסווּעס־אַלייע, פונוואַנען עס איז זייער נאָענט געווען צו די כלערליי מיניסטעריומס, קאָנסולאַטן, אינסטיטוציעס און אַרגאַניזאַציעס. „מאָניקאָ״ איז דעריבער — פון גאָר פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט — געווען געפּאָקט. אַלע עטלעכע שעה האָט זיך דאָרטן דער עולם געביטן.

דער ליב־אומעטיקער באַרימטער דיכטער ז. סגאַלאָוויטש ז״ל איז געווען אַ שטאַם־גאַסט אין „מאָניקאָ״. דאָרטן האָט ער געשריבן און פאָרגעלייענט פאַר באַקאַנטע זיינע „לידער פון אַ פּליט״, וואו ער האָט מיט אַ צאָרטן ליריזם אַרויסגעבראַכט דורך די קליינינקע זאָרגן פון מענטשנס וואָכעדיקן אַלטעגלעכן לעבן די גאָרע טראָגיק פון אויסגעווארצלט ווערן פון היימישער איינגעזעסנקייט און געטריבן ווערן, ניט וויסנדיק וואוהין, ווי אַן אָפּגעדאָרט, אָפּגעפאַלן בלאַט, געשמיסן פון פייכטע האַרבסטיקע ווינטן.

נח פּרילוצקין, ז״ל, האָט מען דאָרטן תמיד געטראָפן זיצן ארומגערינגלט מיט פריינט. שטענדיק מיט אויפגעלויכטענע אויגן און אַ פריש ראָזלעך געזיכט. דאָס אויסערלעכע אויסזען און די ציכטיקע שיינע הלבשה האָבן פאַרמאַסקירט דעם טיפן צער, וואָס ער האָט בשתיקה אין האַרצן געטראָגן. דער טיפּסטער וויטיק זיינער איז געווען, וואָס זיין וואונדערפולע, אין פאַרלויף פון פיל יאָרן אָנגעזאַמלטע ביבליאָטעק, וואו ס׳האָבן זיך געפונען אייניקע אוניקומס, איז, ווי מ׳האָט אים צו וויסן געגעבן פון וואַרשע, אויסגערויבט און פונאַנדערגעשלעפּט געוואָרן. דעם זעלביקן סוף האָבן געהאַט די, מיט אַן אַ שיעור מי, אָנגעזאַמלטע קאָסטנס מיט מאַטעריאַלן פון דעם יידישן לשון, געהערט און פאַרצייכנט פון פאָלקסמויל. דאָס זיינען געווען די מאַטעריאלן, וואָס וואָלטן מיט דער צייט דערמיגלעכט צונויפצושטעלן אַן אָטלאָס פון די יידישדיאַלעקטן אין פּוילן און די שכנותדיקע לענדער.

ניט נאָר אויסערלעך האָט פּרילוצקי זיך געמיט צו פאַרווישן די שפּורן פון ליידן. מיט אַ מערקווירדיקער עקשנות האָט ער זיך אַרייַנגעטאָן אין זיין ליידנשאַפטלעכער לעבנס־אַרבעט — די אַזוי־גערופענע באַהעמע־מענטשן — וועלכע זיינען אויך אין נאָרמאַלע צייטן שטענדיקע שפּעט־זיצערס אין קאָפּעס און רעסטאָראַנען. זיינען טאַקע — סיי אין ווילנע סיי אין קאָווּנע — די קאָפּעס און רעסטאָראַנען פול געווען מיט פּליטים. דאָרטן האָט מען עס זיך פאַרטרויט, פון מויל צו מויל, די לעצטע נייס וואָס ס׳האָט דערציילט אַ נאָר־וואָס געקומענער פון וואַרשע צי ביאַ־

לעגן שרייבער, די אַרויסגעבונג פון ליטעראַרישן זאַמל־בוך „אונטערוועגנס״; געשאַפֿן, מיט דער הילף פון „דזשאָינט״, אַ היסטאָרישע קאָמיסיע צו זאַמלען דאָקו־מענטן און גבית־עדות וועגן דעם אויסגעבראָכענעם אום־גליק; געהאַלטן אינטערעסאַנטע רעפעראַטן אויף פֿאַר־שיידנאַרטיקע טעמעס. מיט סטאָאישער רואיקייט פלעגט ער אָפּט איבערחזרן די פֿראַזע: „דאָס הויז ברענט — דער זייגער גייט!״ געמיינט דערמיט צו זאָגן, אַז מ׳טאָר זיך ניט אונטערגעבן, נאָר מיט פֿאַרביסנקייט ממשיך זיין די אַרבעט, וואָס צילט צו קרעפטיקן און צו מוטיקן. ווער ווייסט, צי די דאָזיקע אויסגערעכנטע רואיקייט איז ניט געווען דער גורם פון זיין מאַרטירער־טויט. וואָלט ער גע־וען אָביסל אומרואיק, וואָלט ער זיך פילייכט אָנגע־שטעקט מיטן אַנטלויף־פּיבער פון קאָלעגן־שרייבער און וואָלט זיך אפשר אַרויסגעראַטעוועט קיין אויסלאַנד.

אין די בייטאָגיקע רואיקע שעהען פלעגט אָפּט קומען דער זעלטן־איידעלער ייד אבא באַלאָשער ז״ל. ס׳איז געווען אַן אמת פֿאַרגעניגן צו שמועסן מיט דעם דאָזיקן ליבן אינטעליגענטן מענטשן. ער האָט געהאַט, אין שכנות מיט דער צענטראַל־באַנק, אַ פּריוואַטע ליי־ביבליאָטעק. מיט אויסערגעווייניטלעכער מי און אָנשטרענגונג — האָט ער מיר דערציילט — האָט ער אויפגעבויט זיין היפש־רייכע ביבליאָטעק. ער האָט אין זיין ביבליאָטעק געהאַט אַ צאָל אַלטע, זעלטענע יידישע ספרים און ביכער, וועלכע ער האָט זאַרגעוודיק אָפּגעהיט — —הגם קיין בעלנים דערויף זיינען צווישן זיינע לייענער ניט געווען. פון צייט־צו־צייט פלעגט ער צושיקן דעם ייוואָ אין ווילנע מתנות פון זיין זאַמלונג. ער איז געווען אַ זייער טאַלאַראַנטער רואיקער מענטש און גערן זיך געחברט מיט פֿאַליטישע קעגנער. ער איז געווען אַן איבערצייגטער ציוניסט, אָבער מיט דעם פולן חן פון אַ פֿאַלקסטימלעכן יידן אויפריכטיק גע־שעצט און געליבט אַלע גייסטיקע וועלטן, וואָס יידן האָבן געשאַפֿן. מיט טיפן דרך־ארץ האָט ער זיך באַצויגן צו דער מאָדערנער יידישער קולטור און אירע שעפער, אָפּ־געזען פון וואָסער פֿאַליטישע באַפֿאַרבונג זיי זאָלן ניט זיין.

זיין מאָטעריעלער מעמד איז ניט געווען אַזוי אי־אַי, אָבער ביים אָפּשלוס פון מיין אַקציע פֿאַר דער ייוואָ וועגדט ער זיך צו מיר — מיט אָביסל פֿאַרוואונדערונג און אָביסל אַ טענה: „נו, און פון מיר מאָנט איר גאָר ניט קיין צושטייער פֿאַרן ייוואָ?״ איך האָב זיך דערפילט אום־באַקוועם, אָנגעהויבן — האָלב זשענירט — צו שטאַמ־לען... — דאָ האָט איר מיין ביישטייערונג — און דער־לאָנגט מיר 25 ליט. איך האָב געוואוסט, אַז ער טאָר אַזאַ היפּשע גדבה ניט געבן, אָבער איך האָב ניט געוואָגט ניט צו נעמען, ווייל איך האָב מורא געהאַט אים, חלילה, צו באַליידיקן.

„מאָניקא״ איז אויך געווען דער פֿלאַץ פֿאַר די אַר־טיקע שרייבער און זשורנאַליסטן. דאָרטן האָט מען גע־טראָפֿן ראובן רובינשטיין, דעם לאָנגיאָריקן סאָלידן זשור־נאַליסט און רעדאַקטאָר פון דער „אידישער שטימע״; דעם יונגן שטענדיק־לוסטיקן, פילצוזאָגדיקן, נאָוועליסט אריה גלאָזמאַן; דעם שטענדיק־פֿאַרטראַכטן, ערנסט־פֿאַר־טיפטן דיכטער און עסעאיסט יעקב גאָטליב; דעם זייער אייגנאַרטיקן דערציילער אליעזר הײמאַן. אין זייער גע־זעלשאַפט האָט מען אָפט אויך געטראָפֿן די באַאַבטע שיי־נע אַקטריסע ראשעל בערגער, וואָס האָט מיט חן און גראַציע געשפּילט אין קאָוונער יידישן טעאַטער.

יידישע צייטונג־פֿאַרקויפערין אין קאָוונע
(אויפן ווינקל פון פּרעזידענטאָ גאַס און לייסווע אַלייע),
ווינטער, 1938
(פאָטאָגראַפֿירט פון שמואל עוואַנס)

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן אייניקע עקשנותדיק־געטרייע פּריינט פון יידיש און יידישער קולטור:

טוביה שערעשעווסקי, אַן אייגנטימער פון אַן עקס־פּעדיציע־קאָנטאָר, האָט ער אָבער שטענדיק געפונען צייט צו העלפן פּראַקטיש ביי פֿאַרשיידענע קולטור־אונ־טערנעמונגען. זיין פּרייַ צייט האָט ער מערסטנס אָפּגעגעבן דעם עטנאָגראַפּישן מוזיי אויפן נאָמען פון ש. דובנאָוו, וועמענס פֿאַרזיצער ער איז געווען. זיין סימפּאַטישע, האָר־ציקע פּרוי האָט מיט געשמאַק און אינטעליגענץ איינגע־אָרדנט און געפּירט זייער היים. איך פּיל צו זיין שולדיק איר פֿאַר דער מאַמעשער געטריישאַפט, וואָס זי האָט צו מיר אַרויסגעווייזן, וועז איך בין אַ שטיקל צייט געווען קראַנק. זי האָט זיך אַליין אָנגעבאָטן און האָט אַ צייט געזאָרגט און אָפּגעהיט מיך מיט אַ פֿאַרגעשריבענער דיעטע.

באַזונדערס מוז איך אויסטיילן צווי פֿאַמיליעס, צווי הייזער, וואָס האָבן פֿאַר מיר פּערזענלעך גאָר פיל באַטייט.

דאָס הויז פון דר. משה — מאָיסי אילימש — מאָטעס און אַנאַ סעמיאָנאָווני — —זיין פרוי. פיל שרייבער און יידישע כלל־טוער אין דער וועלט וועלן דאָס דערמאָנטע הויז און זיינע וואונדערלעכע בעלי־בתים דערמאָנען מיט אַ פריידיקן ציטער אין האַרצן. ס׳וועט ניט זיין קיין גוזמא צו זאָגן, אַז דאָס דאָזיקע הויז פֿאַרדינט די באַצייי־כענונג פון פּרקי־אבות: „בית ועד לחכמים״. דאָס דאָ־זיקע הויז איז שטענדיק אָפן געווען פֿאַר שרייבער, קינסט־לער, פֿאַליטישע פּירער און קולטור־טוער. ניט געווען קיין איין וויכטיקע קולטור־דערשיינונג, צי אונטערנעמונג, וואָס זאָל פּריער אין דעם הויז ניט אַרומגערעדט און באַהאַנדלט ווערן און מיט איבערגעבנקייט מאָטעריעל אונ־

טערשטיצט ווערן. געווען ווייניק שרייבער אָדער וועל־כע ניט איז געזעלשאַפטלעכע טוער, וואָס זיינען געקו־מען קיין קאָוונע, וועלכע זאָלן ניט וויסן און קומען צו די מאַטעסעס.

אַננאַ סעמיאָנאָוונאַ האָט מיר דערציילט פיל פאַלן פון אויסבאָהאַלטן — אין צאַרישע צייטן — אין זייער הויז פּאָליטישע געראָדפטע. דער באַרימטער פירער פון „בונד" נ"ז פּאָרטנאָי איז אַ געווסע צייט ביי די מאַטעסעס אין הויז אויסבאָהאַלטן געווען, אין די נייַנציקער יאָרן פון פּאָרגאַנגענעם יאָרהונדערט. אויך דער באַקאַנטער שרייַ־בער א. ווייטער, וואָס האָט בעת דער רעוואָלוציע פון 1905 פאַרנומען אַן אויבנאָן־אָרט אין „בונד", איז אין צייטן פון סכנה אין דעם דערמאָנטן הויז געהיט און געשיצט געווען.

די מאַטעסעס האָבן געהאָט אַן אינטערעס אין יעדן פון אונדז ריין פּערזענלעך. ניט קיין וואונדער, וואָס איך האָב זיך פאָרטרויט פון אונטערן האַרצן אַפּיר. וועז איך האָב זיך דערוואוסט, אַז איך וועל קענען אַוועקפאָרן, האָב איך זיי נאַטירלעך בסוד דערציילט. ס'זיינען דעמאָלט שוין געווען טעג פון גרויס אומרו, די סאָוועטישע מאַכט האָט שוין געהאָט קאָנפיסקירט ביי דער באַפעלקערונג דאָס פּאַרמעגן. די געשעפטן, הייזער, באַנק־קאָנטעס א. א. וו. א פּאָר ליט איז שוין געווען א מטבע. אין אָט דידאָזיקע טעג, וועז דר. מאַטעס האָט שוין געוואוסט אויף זיכער, אַז איך קאָן אַוועקפאָרן, האָט ער — א זקן פון עטלעכע און זיבעציק — גענומען דעם שטעקן און איז אַרויס אין גאַס צו עטלעכע פריינט זיינע און אין א פּאָר שעה אַרום געקומען צוריק, אַריינגערופן מיך אין א חדר־מיוחד און איבערגעגעבן מיר, מיט א וואָרעמען גלאָנץ אין די אויגן, צוועלף הונדערט ליט — פרעגנדיק מיך דערביי, צי עס וועט זיין גענוג. אָן לשון בין איך געבליבן, טרערן האָבן מיך געשטיקט. איך האָב אים נאָר אַרומגענומען און שטומערהייט געדריקט אים צום האַרצן... אין דער סומע, ווייס איך, איז אויך געווען זיין אייגנס — 500 ליט. פון דעמאָזיקן געשאָנק האָבן חוץ מיר גענאָסן אויך עטלעכע פון מיינע נאָענטסטע חברים.

זייער א סך אויפמערקזאַמקייט האָבן די מאַטעסעס אַרויסגעווויזן צו נח פּרילוצקין ז"ל. איטלעך מאָל, וועז ער איז געקומען קיין קאָוונע, איז ער ביי זיי איינגעשטא־נען. זיי האָבן אים רעזערווירט א באַקווטע צימער און, נאַטירלעך, אז ער האָט שוין אויך געמוזט זיין ביי זי׳ אויף קעסט. זיי האָבן געהאָלפן אָרגאַניזירן זיינע פאָרלע־זונגען אין קאָוונע און אויף דער פּראָווינץ, כדי ער זאָל פאַרדינען עפּעס. די מענטשן זיינען שטענדיק גרייט געווען צו העלפן — סיי דעם יחיד און סיי דעם כלל. אין „פאָלקסבלאַט", למשל, האָט דר. מאַטעס אַריינגע־בראַקט א סך טויזנטער ליט. ער איז געווען ייוואָ׳ס הויי־סער חסיד און ער האָט אָפּגעהיט צו פּאָרן יעדן חודש קיין ווילנע אויף די זיצונגען פון דער הויפט־פאָרוואָלטונג, שטענדיק אויף אייגענע הוצאות.

דאָס צווייטע הויז, פון וועלכן איך בין גאָר צום לעצט אַרויס צו דער באַן, וואָס האָט מיך געפירט קיין מינסק־מאָסקווע, איז די היים פון מ. מישורסקי און פרוי. זיין ברודער איז עס געווען דער, ביי יידן באַרימטער, דר. מישורסקי אין וואַרשע, פון וועלכן חסידישע רביים האָבן שטאַרק געהאַלטן און פלעגן שיקן צו אים זייערע קראַנקע חסידים, וואָס האָבן זיך געוויטיקט אין דאָקטאָרישער הילף. זייער יונגע חנעוודיקע טאָכטער — א פּעאיקע מאָלערין — האָט מיר אָפּגעטראָטן איר צימער, וואָס איז מיט קינסט־לערישן געשמאַק געווען איינגעאָרדנט און געהאָט אַלע חנעז. זיי האָבן פאַר מיר געזאָרגט ווי פאַר אַן אייגן קינד. דעם גאַנצן זייער קאָלטן ווינטער פון 1940 האָב איך ביי זיי געוואוינט פריי.

די פרוי מישורסקי — א לערערין — איז געווען ווי א שטילע טויב — איידל, צאַרט, אָן א גאַל ממש. ס'איז אוממיגלעך געווען אָפּצוזאָגן אירע א פּאָרבעטונג.

אויך פריינט מישורסקי — א יד א סוחר — א ראַיע־לער מענטש ביז גאָר, וויט פון דעם טיפ וואָס יאָגט זיך שטענדיק נאָך פּאָרדינסט, איז געווען שטיל און באַשיידן, ערלעך און פינקטלעך, סיי אין מיסחר, סיי אין זיין בא־נעמונג אין שטוב.

ווי לעבעדיק זע איך זיי אַלע דריי — דעם פאָטער, מוטער און טאָכטער. וואו איז זייער געבליין אַהינגעקומען ?... איך ווייס, זייערס א זון האָט דאָן שטודירט אין ענגלאַנד אין אָן אוניווערסיטעט. איך האָף, אז ער לעבט ! אים, דעם זון, שיק איך איבער מיינע האַרציקסטע דאַנקען פאָר דעם גוטס, וואָס זיינע טאָטע־מאַמע און שוועסטער האָבן צו מיר געטאָן, בעת מיין וואַגלעניש ווי א פליט. ביי מיר אין האַרצן ברענט א נר־תמיד פאָר זיי !...

* * *

זאָלן נאָך פאַרצייכנט ווערן, מיט עטלעכע ווערטער כאָטש, אייניקע אָנגעזעענע קולטור־טוער פון דער פרא־ווינץ, וועלכע איך האָב אַביסל נאָענטער דערקענט ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן.

אין שאַוול איז דאָס הויז פון די העלערס — אַבאָ און רחל — —געווען א באַקאַנטער אַדרעס. אין יעדער מין קולטור־אַרבעט אויף יידיש זיינען זיי געווען פאַראינטע־רעסירט. אַבאָ איז געווען דער דירעקטאָר פון דער קא־מערצבאַנק אין שאַוול. דאָס האָט נאַטירלעך צוגעגעבן חשיבות זיין כלל־אַרבעט. רחל העלער, פון באַרוף א לע־רערין, האָט געאַרבעט אָן געצאָלט אין דער שאַוולער יידישער פאָלקשול אָלס פרעבעליסטין. אייניקע מאָל איז מיר אויסגעקומען צו פאַרברענגען אין זייער היים, וואו עס זיינען געווען קלענערע צונויפקומס אין שייכות מיט מיינע שליחותן. ס'געדענקט זיך מיר פון די דאָזיקע צונויפקומס דער ענטוזיאַסטישער יידישיסט לייב טאָדעס. הגם שוין אָן עלטערער מענטש, געווינס אין די זיבעצי־קער, האָט ער אָבער שטענדיק דער ערשטער זיך אָפּגערופן מיט אַרבעט און מיט געלט. דער פאַרוואָלטער און הויפט־לערער פון דער יידישער פאָלקשול אין שאַוול איז גע־ווען קאַסין. ער האָט געשטאַמט פון אַרום גראָדנע, דאָכט זיך.

אין פאָנעווועזש איז דער אַדרעס פאָר יידישע קולטור־טעטיקייטן געווען די היים פון דר. באַראָק. הגם א דאָק־טאָר מיט א גרויסער פּראַקטיק, פריוואַט און אין שפּיטאָל,

האָט ער פונדעסטוועגן זיך באַמיט ניט אָפצושטיין אין אַקטיווקייט, ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַן ערנסטן קולטור־ענין. זיינע אייגענע קינדער האָבן געלערנט אין דער דאָרטיקער יידישער פאָלקשול; אין שטוב האָט מען געערעט יידיש און זיין הויז איז אָפן געווען אויף יעדן רוף.

אַן אָריגינעלע פיגור — אין פאָנעוועזש — איז געווען אַדוו. ה. לאַנדוי. אים האָב איך נאָך געקענט פון קיעוו, אין די יאָרן 1918־1920. דעמאָלט איז זיין „האָבי״ געווען דאָס פאָרשן די סאָציאַל־עקאָנאָמישע פראָבלעמען ביי יידן אין צאַרישן רוסלאַנד. אויף די דאָזיקע טעמעס האָט ער פאַרעפנטלעכט אייניקע גרעסערע אַרבעטן, געדרוקט אין פאַרשיידענע אויסגאַבעס. ער איז געווען אַ פאָלקיסט און אין פּאָנעוועזש, ווען איך האָב אים געטראָפן, איז ער חוץ דער רייכער אַדוואָקאַטישער פּראַקטיק, געווען אַריינגעטאָן אין דער אַרבעט פון דער אָרטיקער פאָלקסבאַנק, וועמענס פאָרזיצער ער איז געווען. ער האָט זיך געריכט מיט דעם שיינעם מאָדערנעם הויז, וואָס די באַנק האָט זיך אויסגעבויט, און געוויזן מיר די מוסטערהאַפטע אָרדענונג, וואָס ער האָט דאָרטן איינגעשטעלט.

איך האָב דאָ דערמאָנט די אַממייסטן נאָענטע פריינט און באַקאַנטע. צענדליקער און צענדליקער אַנדערע, וועמענס פנימער איך זע נאָך איצט געזונ קלאָר, נאָר זייערע נעמען געדענק איך ניט. זיי פאַרדינען אָבער ניט וויניקער דאַנק און אַכטונג פאַר זייערע גוטע שיינע מעשים, פאַר זייער איבערגעבנקייט צו דער יידישער קולטור.

איך וויל אונטערשטרייכן, אַז דאָס גוטס, וואָס ס׳איז צו מיר געטאָן געוואָרן, מיינט ניט, אַז עס איז געטאָן געוואָרן נאָר צו מיר. יעדער פון די פליטים וועט קאָנען דערציילן די מעשים טובים, וואָס ס׳האָבן צו זיי געטאָן אַנדערע יידן פון פאַרשיידענע קרייזן אין ליטע.

איינער פון די כאַראַקטעריסטישסטע שטריכן פון דעם דאָזיקן ליטווויש־יידישן קיבוץ איז זיין פשוטקייט, פאָלקסטימלעכקייט. אַפילו די רייכע צווישן זיי האָבן ניט געבלאָזן פון זיך — זיי האָבן געדענקט זייער נעכטן, האָבן געוואוסט פון וואַנען זיי שטאַמען און אַז איין געמיינשאַפטלעכער גורל בינדט יידן אין דער וועלט. ס׳איז אויך כדאי צו באַטאָנען דעם גרויסן דרך־ארץ, וואָס ליטווישע יידן האָבן געהאַט פאַר תורה, וויסן און געלערנטקייט.

מ׳טאָר ניט פאַרגעסן, אַז איך האָב דאָ דערציילט בלויז פון אַ קליינעם סעקטאָר פון יידיש־ליטווישן קיבוץ, דאָס איז די יידישיסטיש־ראַדיקאַלע טייל, וואָס איז מיר אַמאָנאַטסטן באַקאַנט געווען און אין וועלכער איך בין דער עיקר פאַראינטערעסירט געווען. ס׳פאַרשטייט זיך דאָך אַליין, אַז די אַנדערע קרייזן, ווי די ציוניסטישע און אָרטאָדאָקסישע, זיינען אויך ניט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט, זייערע אינסטיטוציעס און אַקטיווקייט האָבן פון זייערע אָנהענגער פאַרלאַנגט גאָר גרויסע אנשטרענגונגען. און די כלערליי פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס זיינען דאָך אויך אויסגעהאַלטן געוואָרן אויף מיטלען, געזאמלט ביים בריטן יידישן עולם. וועמען מ׳האָט דאָס אַלץ אין זינען, ערשט דאָמאָלט קאָן מען זיך מאַכן אַ פאָרשטעלונג וויפל נאַציאָנאַל־שפּעריש ענערגיע דער דאָזיקער קליינער יידישער קיבוץ האָט פאַרמאָגט.

איך וואָג צו זאָגן, אַז אין נאַציאָנאַלער הינזיכט, ווי אַ קאָלעקטיוו מיט אַן אויסגעשפּראָכענעם עקשנותדיקן ווילן אָנצוהאַלטן יידיש לעבן, און אַ אייגנאַרטיקן יידישן לעבנס־שטייגער — אָט אין דער הינזיכט האָט דער ליטווישער קליינער יידישער קיבוץ פון אַן ערך הונדערט זעכציק טויזנט נפשות געהאַט פיל, פיל מער וואָג און חשיבות ווי אַנדערע יידישע ישובים, וואָס זיינען געווען כופל־כופלים אין דער צאָל יידישע נפשות.

לויטן באַקאַנטן שפּרוך, אַז „אין אַ נויט דערקענט מען אַ פריינט״ — האָבן יידן אין קאָוונער ליטע זיך אַנטפלעקט ווי זעלטענע האַרציקע, נשמהדיקע וואַרעמע ברידער. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אויפן איידלסטן אופן, צו לינדערן די מאַטעריעל־פיזישע נויטן פון זייערע פאַראומגליקלעכטע ברידער און שוועסטער פון פוילן; מיט אומגעווײַנטלעכער פריינטשאַפט האָבן זיי זיך געמיט צו היילן די האַרץ־ און נשמה־וואונדן פון די פליטים.

יאָ, איך האָב טאָקע דערזען און דערקענט פרצעס ליטוואַק, אָבער שוין נאָכדעם ווי ער האָט דורכגעמאכט דעם אויסטערלישן שפּאַציר, אין דער סודותדיקער סליחות־נאַכט, וועמען ער איז פון דערווייטנס נאָכגעגאַנגען דעם נעמיראָוער פון שטעטל אין וועלדל אַריין, און פון וועלדל צוריק אין שטעטל, אין דעם פינצטערן קאַלטן קעלער אַריין, וואו ס׳איז אָן הילף און אויפזיכט, געלעגן די איינזאַמע קראַנקע אלמנה, דאָרטן, אין דער קעלער־טיפענישּ, וועמען רבי האָט איינגעהייצט דעם אויוון פאַר דער קראַנקער פרוי, האָט דער ליטוואַק דערזען, אַז אנשטאָט צו זאָגן סליחות קען מען זיך פאַרדינען סליחה דורך פשוטע גוטע מעשים!

ביי דעם פייער, וואָס ס׳האָט געשלאָגן פון אויוון אַרויס איז פאַרן ליטוואַק אויפגעגאַנגען אַ ניי ליכט פון גלויבן, וואָס האָט אים אַרײַנגעבראכט אין דער מיסטעריעזער התלהבות פון „אויב ניט נאָך העכער״... איך האָב דערקענט די ליטווישע יידן דורך זייערע גוטע מעשים.

איך האָב דערקענט די ליטוואַקעס, סיי ווי יחידים און סיי ווי אַ קאָלעקטיוו. איך זאָג עדות, אַז זיי האָבן פאַרדינט די ווירדיקסטע באַצייכענונג, — וואָס עס קלינגט באַזונדער שטאָלץ אין איצטיקער אכזריותדיקער צייט — זיי זיינען געווען מענטשן!...

י. מ. שערמאַן

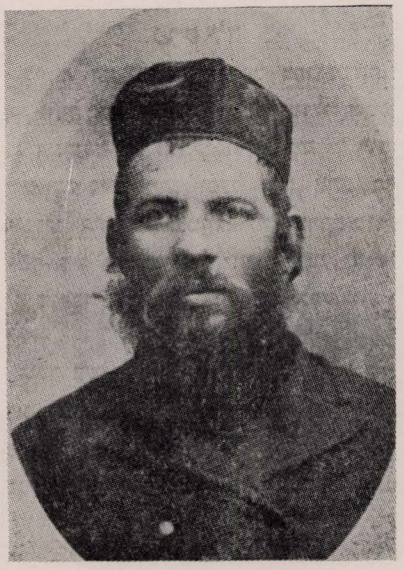
ר׳ הירשל פון סלאַבאָדקע

זיין פאַמיליענאָמען געדענק איך שוין ניט. איך גלויב, אַז זייער ווייניק האָבן עס געוואוסט: אין קאָוונע, סלאָבאָדקע און אומגעגנט איז ער געווען באַקאַנט אַלס רב הירשל — דער ראש פון דער ישיבה „חפץ חיים", אָדער, וואָס איז געווען מער פאָפולער: רב הירשלס ישיבה אין סלאָבאָדקע.

דער דאָזיקער רב הירשל — הויך, מיט אַ שיינער ברוינער באָרד, מיט ווייכע ברוינע אויגן, מיט אַן עטוואָס בלאַס פנים, אויף וועלכן עס האָט שטענדיק געזרוט אַן אינעווייניקסטע שימחה און צופרידנקייט — איז געווען אַ זעלטענער טיפּ אַפילו מיט פופציק יאָר צוריק. בעת איך, אַ פופצן־יאָריק יינגל, בין אין 1900 אַנגעקומען לערנען אין זיין ישיבה, איז רב הירשל שוין געווען נאָענט צו די פופציקער יאָרן, און אפשר איז ער שוין טאַקע געווען אין די פופציקער. אָבער ער איז נאָך ניט געווען גרוי, און זיין ענערגיע און גלייכע פיגור זיינען געווען ווי פון אַ יוגנטלעכן.

איך ווייס ניט ווי וויט עס האָט געגרייכט זיין לומדות. מען פלעגט הערן זאָגן: „רב הירשל איז אַ למדן מופלג". אָבער ער האָט זיך נאָך מער אויסגעצייכנט מיט זיין פרומקייט — אַ פרומקייט, וואָס איז געווען ריין פון יעדן שמץ פון צביעות, פון מצוות אנשים מלומדה — ס׳איז געווען אַ לויטערע, אַ גאַלייטערטע אמונה — די אמונה פון אַן אומשולדיק קינד אין דער אַלמיגלעכקייט פון זיינע עלטערן. זיין גלויבן האָט געשטראָמט פון אהבה. ער איז געווען פאַרליבט אין דעם בורא־עולם און זיין גאַנצע באַציאונג און אויפפיר איז געווען ווי פון אַ פאַרליבטן, וועלכער האָט נאָר איין ציל: צופרידן שטעלן זיין געליבטע.

„עסן טעג" איז אין סלאבאָדקע ניט געווען. בחורים האָבן געהאַט זייערע דירות וואו זיי פלעגן אויך עסן. אַ סך פאַמיליעס אין סלאָבאָדקע האָבן געצויגן זייער חיונה פון אָט די „קעסט־און דירה"־בחורים. פאַמיליעס, וועלכע מענס הייזער עס זיינען געווען צו קליין אויף צו פאַרדינגען דירות, פלעגן פונדעסטוועגן אָננעמען בחורים אויף קעסט. אויך ביי רב הירשלען זיינען געווען אייניקע קעסט־בחורים, אָבער שלאָפן פלעגן זיי אין אַ באַזונדערן חדר פון דער ישיבה־געבויידע (אָדער אינגאַנצן אין אַ באַזונדערער געבויידע — כ׳געדענק שוין ניט אַזוי גענוי). יעדן פרימאָרגן פלעגט רב הירשל אַריינקומען אויפוועקן די בחורימלעך (דאָס רוב אונטער אַכצן יאָר). ער פלעגט אַ פאָר מאָל אַ פליעסק טאָן מיט די העכט און אויסזינגען: „אויפשטיין! אויפשטיין!" אַ האַרטן שלאָפער פלעגט ער דערלאַנגען אַ פאָר גרינגע פעטשלעך אין הינטן: „קיין עין הרע אַ שלאָפער! אויפשטיין, אויפ־שטיין!" פלעגט אַ בחורל זיך אַ הויב טאָן מיט אימפּעט, פלעגט ער אים זאָגן: „ס׳איז אומגעזונט זיך אַזוי אַ כאַפּ צו טאָן פון שלאָף — לייג זיך נאָך צו אַ רגע". און בעת מעשה פלעגט אַ שמייכל, אַ פרום־מיטליידנדיקער שמייכל ליגן אויף זיינע ליפּן און זיין פנים פלעגט שטראַלן פון שימחה.

ר׳ הירשל פון סלאָבאָדקע (לעווִיטאַן)
(1916—1840)

פון ספרים חיצונים און טריף־פסולן האָט ער, פאַרשטייט זיך, ניט געהאַלטן, אָבער ער האָט אָנגעמוטיקט די יינגלעך צו לערנען דיקדוק. ער פלעגט עס מאָטיווירן: „ווען מען שטעלט זיך ריידן מיט גאָט, דאַרף די שפּראַך זיין אַ ריינע און די ווערטער דאַרפן אַרויסגערעדט ווערן ריכטיק". דערביי פלעגט ער ניט פאַרפעלן צו געבן אַ ביישפּיל: „איך האָב אַ מאָל געזאָגט צו אַ יידן, וועלכער איז געווען קעגן לערנען דיקדוק, אַז איך האָב פאַרלאָרן אַ זאַק, (דער טראָפּ אויף דעם „א"), האָט ער ניט פאַרשטאַנען וואָס איך זאָג. האָב איך איבערגעחזרט: איך האָב פאַרלאָרן אַ „זאַק" (דער טראָפּ אויף „זאַק"). דאָס, האָב איך אים געזאָגט, איז דיקדוק" (איך בין ניט זיכער צי דער אַנעקדאָט איז זיינס אַן אַריגינעלער, אָדער ניט). ווען מען האָט אים געזאָגט, אַז דיקדוק קען פירן, מען זאָל אָנהויבן לייענען ספרים חיצונים, האָט ער געזאָגט: „אַ מענטש רעדט אַ סך איבעריקע און נאַרישע רייד אין זיין לעבן דעריבער דאַרף מען אַ קינד ניט לערנען ריידן ווי ס׳געהער צו זיין?"

ער איז געווען פרום, אָבער ניט קיין קנאי. ווען אַ בחורל פלעגט טאָן אַזוינס, וואָס ער, רב הירשל, האָט באַטראַכט פאַר אַן עבירה — טראָגן אום שבת, א. אז. וו. —

פלעגט ער ניט אָנפאַלן אויף אים מיט שטורעם און רוגזה. קודם־כל פלעגט ער אים דערלאַנגען אַ לייכטן קניפּ אין באַק. דערנאָך פלעגט ער אים אַרײַנשטעלן בײַ זיך צווישן די פיס און אים אָנקוקן אַ היפשע וויילע. און קוקן פלעגט ער מיט רחמנות, מיט גרויס מיטלייד, ווי מען קוקט אויף איינעם, וועלכער, צוליב זײַן נאַרישקייט, האָט געבראַכט אויף זיך אַן אומגליק. דאַן פלעגט ער אים דערקלערן — ערנסט, אָבער מיט אַ ווייכער שטימע, — די זינד, וואָס עס שטעקט הינטער דער טאַט און אים וואַרענען צו זײַן פאַרזיכטיק אין דער צוקונפט.

יעדן פרייטיק פאַרנאַכט פלעגט מען זען רב הירשלען גייענדיק האַסטיק איבער די סלאַבאָדקער גאַסן, איין האַנט פאַרשטעקט אונטער זײַן לאַנגער זשופּיצע, עט־וואָס געבויגן. קענטיק געווען, אַז עפּעס טראָגט ער דאָרטן פאַרשטעקט אונטער דער זשופּיצע. די, וועלכע האָבן ניט געווואוסט, פלעגן זאָגן, אַז דאָס טראָגט ער זײַנע אַלטע וועש, קומענדיק פון מרחץ. אָבער טראָגן פלעגט ער קידוש־חלות, אַ הערינג, אַ פערטל עוף, צו ערגעץ אַן אַרעמער משפּחה. דאָסגלייכן פלעגט ער אָפט אונטער־טראָגן אַן אַרעמען בחורל אַ פּאָרציע ברויט, אַ פּאָר קאָ־פּיקעס געלט. טאָן פלעגט ער עס שטיל, באַשיידן, ניט צו פאַרשעמען דאָס בחורל און ניט וועלנדיק זיך אַרויסשטעלן פאַר אַ נדבן.

ער איז ניט געווען רייך, רב הירשל, אפשר אויך ניט פאַרמעגלעך. אָבער געלט האָט בײַ אים קיין וועלט ניט געהאַט און קיין שום ראָלע ניט געשפּילט. דערפאַר איז זײַן ווייב — אַ קורצע, אַ רונדע, אַ שטענדיק־אויפגערעג־טע — געווען אַן אויסערגעווײַנטלעך קאַרגע. חוץ דעם איז זי געווען אַ פּראָסטע, אַ יענטע, אַזוי צו זאָגן. פלעגט זי אָפט פאַרפירן מחלוקת מיט שכנים, שרייַען און שילטן מיט טויטע קללות. רב הירשל האָט אַזוינס ניט גע־קענט פאַרטראָגן. וואָס ער האָט ניט געטאָן און וויפיל ער האָט מיט איר ניט צעטענהט, אָנגעווויזן אויף דער גרויס־סער עבֿירה פון כעס, וואָס איז גלייך ווי דינען עבודה זרה, און אַז קללות, ווי פילקעס, וואָס מען וואַרפט אַנטקעגן אַ וואַנט, שפּרינגען אָפּ אויף צוריק — ס׳האָט ניט געהאָלפן. איז ער געפאַלן אויף אַן המצאה: פאַר יעדער קללה, וואָס זי האָט אַרויסגעלאָזן פון מויל, האָט ער אַריינגע־וואָרפן פינף קאָפּיקעס אין מאיר בעל נס פושקע. דאָס דערזען איז זי געווארן מער אויפגערעגט און אָנגעהויבן נאָך מער שילטן, האָט זי געשאָלטן און ער האָט געוואָרפן פינף קאָפּיקעס־מטבעות אין פושקע. איר קאַרגע נאַטור האָט ניט געקענט לאַנג אויסהאַלטן: זי האָט אויפגע־הערט שילטן — בפרהסיא...

אַלץ, וואָס רב הירשל האָט געטאָן, איז געווען מיט דער כוונה זיך צו פאַרשאָפן אַ מיצווה, און נאָך אַ מיצווה — אוצרות מיצוות האָט ער געזאַמלט. ער האָט אַמאָל אַפילו מחלל־שבת געווען צוליב אַ מיצווה: סלאַ־באָדקע, אָדער אפשר נאָר די ישיבה אַליין, האָט דאָן נאָר ניט געהאַט קיין סאַניטאַרע אינריכטונגען. איז דער בית הכיסא פון דער ישיבה געשטאַנען איבער אַ גרויסער און טיפער גרוב. האָט מען אַ שבת באַגינען אָנגעקלאַפּט בײַ רב הירשלען מיט דער בשורה, אַז אַ ייד איז אַריינגעפאַלן אין דער דאָזיקער גרוב. איז רב הירשל אַרויסגעשפּרונגען פון בעט, אָנגעצונדן אַ ליכט, אַרויסגעשלעפּט אַ שטריק פון ערגעץ, און, צוזאַמען מיט נאָך ייַדן, געלאָפן מיט דער ליכט אין האַנט און געלאָפן ראַטעווען דעם מענטשן, וועלכער האָט שוין קוים געזשיפּעט. דערנאָך איז ער אַרומגעגאַנגען אַ פּריילעכער, אַ גליקלעכער: ער האָט געהאַט מקיים געווען כמעט אַלע מיצוות פון דער תורה — אָפילו עסן קנאַבל פרייטיק אָוונט האָט ער ניט פאַרפעלט. אָבער די מיצווה פון פּיקוח נפש, וואָס איז דוחה שבת, האָט אים נאָך אויסגעפעלט. האָט גאָט אים מזכה געווען. ער האָט אָבער אין דער זעלביקער צייט אָנגעזאָגט דעם משגיח (פאָטער פון י. א. לייזעראָוויץ — איזידאָר לאַזאַר), אַז ער זאָל תיכף לאָזן צורעכטמאַכן די צעבראָכענע און פאַרפוילטע דילן־ברעטער, וואָס האָבן גורם געווען, אַז אַ ייד זאָל האָבן צער און שטיין אין סכנה: צוויי מאָל פּיקוח נפש איז ניט נויטיק.

ערגעץ אין אַ קלויז אין קאָוונע (כ׳קען בשום אופן זיך ניט דערמאָנען דעם נאָמען) פלעגט מען פרייטיק אָוונט און שבת נאָכן דאָוונען האָבן גרייט עסן פאַר ישיבה־בחורים. באַלעבאָטים און גבאים פלעגן באַדינען די בחורים. יעדער בחור האָט באַדאַרפט ברענגען אַ צעטל — אָדער איין צעטל פאַר אַלע בחורים פון אַ ישיבה, וואָס פלעגן קומען עסן, געחתמעט פון ראש ישיבה אָדער משגיח. איך בין דאָרטן געווען נאָר צוויי שבתים. מיר איז ניט געפעלן דער אופן ווי אַזוי בחורים שטופן זיך צום טיש צו זיצן אויבנאָן, ווי זיי פאַרשאַרן צו זיך וואָס מער חלה, א. א. וו. ווען איך האָב דערציילט רב הירשלען די סיבה פון מיין ניט גיין אַהין, האָט ער מיר געגעבן אַ קניפּ אין באַק. בחורים, האָט ער געזאָגט, זיינען אויסגעהונגערט אַ גאַנצע וואָך. די רייכע גייען דאָך ניט אַהין. און בעת מען איז הונגעריק פאַרגעסט מען אָן מידות. אָבער מידות־טובות זיינען וויכטיק, שטאַרק וויכטיק, און דווקא בעת מען איז הונגעריק.

ביים סוף פון אַ יאָר אין רב הירשלס ישיבה בין איך אַוועק לערנען פאַר זיך אין דעם אַלטן בית־מדרש, אָדער ישיבה כנסת בית יצחק, אויפן נאָמען פון יצחק אלחנן, דעם קאָוונער רב. רב הירשל, ביים געזעגענען זיך מיט מיר, האָט מיר וויידער אַ קניפּ געטאָן אין באַק, מיך אַריינגענומען צווישן זיינע פיס, מיך אָנגעקוקט מיט זיינע ווייכע, שמייכלענדיקע אויגן, און אָנגעזאָגט: „לערן פשט, פאַרשטיי די אגדתאס און מייד אויס פילפול. אויב דו ביסט מרוצה און ס׳איז דיר ניחא, קענסטו קומען יעדן אָוונט בײַ מיר אין דער ישיבה לערנען אַ שטיקל מסילת ישרים״.

פיל יאָרן זיינען זינט דאַן פאַרבײַ. אַ סך פון דעם, וואָס איך האָב דעמאָלט געלערנט, האָב איך שוין פאַרגעסן, כ׳האָב געלערנט אַנדערע תורות, אָבער די געשטאַלט פון רב הירשלען שטייט נאָך היינט לעבעדיק פאַר מיר: אַזוי טיף און שטאַרק האָט דערדאָזיקער ערלעכער און, אויף זיין שטייגער, אויפריכטיקער מענטש, זיך איינגע־קריצט אין מיין זכרון.

בן-יצחק

ר׳ הירשל נעוויאַזשער

דריי זיינען זיי געווען, וואָס האָבן אנגעפירט מיט דער קהילה קאָוונע אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט — דאָס זיינען די משפחות פון ר׳ משה און אבא סאָלאָוויי־טשיק, פון הירש נעוויאַזשסקי און ר׳ איסר וואָלף. יעדע פון די אויסגערעכנטע פאָמיליעס האָט צו פארצייכ־נען גרויסע פארדינסטן פאר דעם יידישן ישוב אין ליטע, ווי גרויסע שתדלנים און עסקנים פאר צרכי ציבור.

נאָר גאר באזונדערע טיפע שפורן אין דעמאָלטדיקן לעבן פון די יידן אין קאָוונע און אין ליטע האָט געלאָזן ר׳ הירשל נעוויאַזשער מיט זיין אומדערמידלעכער שתדלנות ביי די רעגירונג־קרייזן.

קיין צרות ביי יידן האָבן קיין מאָל ניט געפעלט, און גזירות האָבן זיך געשאָטן, און סיי דער קהל און סיי דער יחיד האָבן זיך שטאַרק געניטיקט אין אַ שליח־ציבור, וואס זאל זיי פארטרעטן און זיך משתדל זיין אין די גע־הערריקע מלוכה־אינסטאַנצן.

קיין בעסערן און קיין געטרייערן פירשפרעכער ווי ר׳ הירשלען האָבן די קאָוונער יידן זיך גאר ניט גע־קענט ווינטשן — ער איז געווען ווי אן איבערגעגעבענער פאָטער פאר אלעמען.

ר׳ הירשל האָט שוין איבערגענומען די כהונה פון זיין פאָטער ר׳ וועלוול נעוויאַזשער. אזוי ווי די מאַטעריעלע גיטער, אזוי איז אויך געגאנגען די פירערשאפט בירושה. פארשטייט זיך, אז מ׳האָט געמוזט האָבן דעם געהעריקן פאַרמעג אין תורה, אין יראת שמים, און דעם נויטיקן אויטאָריטעט ביים המון און, להבדיל, ביי דער „נא־טשאַלסטוואָ", ווי אויך דעם קהלשן דראַנג. ר׳ הירשל האָט דאָס אלץ פארמאָגט אין א געהעריקער מאָס. ער איז געווען א גרויסער בעל־צדקה ובעל־חסד. זיין הויז איז שטענדיק געווען אָפן פראַנק און פריי פאר אלע נויטבאַדערפטיקע: האָט ווער עס איז זיך געניטיקט אין א גמילת־חסד, איז ער געקומען צו ר׳ הירשלען; האָט א ישיבה־בחור ניט געהאט אוואו צו זיין, האָט ער געפונען ביי ר׳ הירשלען א מקום מנוחה; איז געקומען א גדול בתורה, אַן עילוי, איז די ערשטע אכסניה געווען ביי ר׳ הירשלען.

און טאָמער איז זיין שטוב געווען קנאַפּ אריינצונעמען אלעמען אין צוטוליען צו זיך, ווי עס באדארף צו זיין האָט ר׳ הירשל אין יאָר תרי״א, אַקוראט מיט הונדערט יאָר צוריק, אויסגעבויט אויף זיינע אייגענע מיטלען א קלויז, וואס איז אנגערופן געווארן אויף זיין נאָמען — די „נעוויאַזשער, אדער ר׳ הירשלס קלויז", וואס איז איינע פון שענסטע און רייכסטע קלויזן אין קאָוונע, און האָט עקזיסטירט ביז דעם גרויסן חורבן היטלער.

ר׳ הירשל איז געווען פון די גבירי העיר און פון אירע גרויסע נכבדים. זיינס א וואָרט אדער זיינס א ביישפיל אין הנהגה איז געווען אָנגענומען בייַ אַלעמען און האָט ארויסגערופן גרויס רעספעקט.

זיין רייכטום האָט ער שוין טיילווייז איבערגענומען פון זיין טאַטן ר׳ וועלוולן, וואס האָט געהאַלטן ביי גראָף טישקעוויטשן אין אַרענדע די נעוויאַזשע. פון דעם נעמט זיך אויך דער נאָמען „נעוויאַזשער". מ׳דערציילט, אַז וועלן מ׳האָט בעת דער פאַרגעקומענער פאָלקסצייל־ונג גע־פרעגט ביי ר׳ הירשלען, ווי ער הייסט, האָט ער געענט־פערט — הירשל נעוויאַזשער. און אונטער דעם נאָמען איז ער פארבליבן כל ימיו און עס איבערגעגעבן זיינע יורשים. די אלע „נעוויאַזשערס און נעוויאַזשסקיס" שטאַ־מען אָפּ פון זיין משפחה.

בכלל, דערציילט מען פארשיידענע מעשיות וועגן ר׳ הירשלען, וועגן זיין פעסטן און אייגנאַרטיקן כאַראַקטער. וועגן עס האָט זיך געהאנדלט וועגן טובת הכלל און אפילו וועגן יחיד, האָט ער געשטעלט אויף זיך אזעלכע זאַכן, וואָס אנדערע, אפילו מער באַהאַוונטע אין תורה, וואָלטן ניט געפועלט ביי זיך עס צו טאָן.

אָט דערציילט מען וועגן אים אזא מעשה, וואָס קלינגט אפשר ווי א לעגענדע, אבער עס איז א דבר של קיימא, וואס האָט טאקע געטראפן מיט ר׳ הירשלען.

ער, ווי ר׳ יצחק אלחנן, האָבן זייער געזאַרגט וועגן די יידישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געדינט אין קאָוונער גאַרניזאָן. זיי האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען, אז זיי זאָלן זיין באַזאָרגט מיט כשרער שפייז און זאָלן באַפרייט ווערן פון דינסט אויף די יידישע יום־טובים. אויף ראש־השנה און יום־כפור האָט מען זיי געמוזט אפלאָזן, סיידן עס איז געווען מלחמה־צייט.

איינמאָל ראש השנה, ווען ר׳ הירשל איז געקומען צוגיין אין דערפרי אין שול, האָט ער ניט געפונען די סאָלדאַטן, וואָס זיינען באַפרייט געווארן אויף יום־טוב, און וואָס זיינען נעכטן צו מעריב יאָ געווען.

אויף זיין פראגע, וואו זיינען די סאָלדאטן, האָט מען אים געענטפערט, אז מ׳האָט זיי צוליב מאַנעווערעס ארויס־געפון אין די קאַזאַרמעס.

ר׳ הירשל האָט אויפגעציטערט: „סטייטש, אזא עוולה, אזא חילול־השם! דאָס טאר מען ניט פארשווייגן, נאָכמער, ווען דאס איז קעגן געזעץ, וויל נאָר בעת א

מלחמה קען מען אָפרופן די באפרייטע אויף ראש־השנה און יום־כפור יידישע סאָלדאַטן".

ר' הירשל זאָר ניט קלערנדיק, האָט געכאַפט אן „איז־וואָזשטשיק", ווייל ער האָט מורא געהאַט צו פאַרשפּע־טיקן דעם קאָמענדאַנט, און איז גלייך צוגעפאָרן צו דער קאָמענדאטור זיך דורכשמועסן וועגן דעם ענין.

צווישן די יידן אין שטאָט איז געווארן א מהומה. — סטייטש, ר' הירשל זאל בפרהסיה מחלל יום־טוב זיין און וועז? — אום ראש־השנה, וועז א פיש אין וואַסער ציטערט אפילו! ס'איז עפּעס ניט גלאַט מיט ר' הירש־לען... צי איז ער, רחמנא לצלן, ניט אַראָפּ פון זינען? — אזוי האָבן זיך געטראכט די קאָוונער יידן, ניט וויסנדיק, וואס דאָ האָט פאַסירט.

וועז ר' הירשל האָט געפּועלט און איז א שטראַלנדיקער אריוס פון קאָמענדאַטור, איז ער שוין, פארשטייט זיך, צוריק ניט געפארן, נאָר געגאנגען דעם גרויסן מהלך צו־פוס.

די סיבה פון ר' הירשלס „משונהדיקער נסיעה" איז באַלד קלאָר געווארן און די מתפּללים אין שול האָבן געדולדיק געווארט מיט די לעצטע תקיעות ביי „עלינו", ביז ר' הירשל איז אנגעקומען.

ר' יצחק אלחנן האָט ביי דער ערשטער באַגעגעניש מיט ר' הירשלען נאָך דער „מעשה נורא" אפגעגעבן אים אַ האַרציקן יישר־כח פאַר זיין גרויסן אויפטו פון באַ־פרייען די יידישע סאָלדאַטן און האָט נאָך צוגעגעבן:

הלוואי וואָלט אים, ר' יצחק אלחנען, דער רבונו של עולם מזכה געווען מיט אזא „עבירה"!..

נאָך און נאָך מעשיות דערציילט מען וועגן ר' הירש־לען, וועגן זיין גרויסקייט, אייגנאַרטיקייט, זיין אַנט־שלאָסנקייט און פעסטקייט פון כאַראַקטער. ר' הירשל איז כמעט געווארן א לעגענדע ביי די יידן אין קאָוונע.

ר' הירשל איז, ניט קוקנדיק אויף דעם אַלץ, געווען א גרויסער סוחר, א פאַדריאַטשיק און זיך דערווארבן א גרויסן פארמעגן. ער פלעגט שיקן קיין פרייסן שיפן, אנגעלאָדענע מיט תבואה און האָלץ און איז נתעשר גע־ווארן.

אויף דער עלטער אבער האָט ער זיך, ווי זיין פאַטער ר' וועלוול, דערווייטערט פון זיינע אלע געשעפטן, פאר־לאָזן זיין רייך הויז און זיך אריבערגעקליבן אין זיין קלויז. דארט איז ער אפגעקומען זיינע לעצטע יאָרן, שלאָפנדיק אויף דער האַרטער פויסט צוקאָפנס.

צו 85 יאָר איז ר' הירשל נפטר געווארן.

אַזוי האָט געלעבט אַמאָל אַ מנהיג ביי יידן אין קאָוונע.

א. ירושלמי

ר' יוסף זכריה שטערן

(וואָס שאַוולער האָבן דערציילט וועגן אים)

ער איז דער הויפּטהעלד פון י. ל. גאָרדאָנס פאָעמע „קוצו של יוד". לייג איבער זיין נאָמען ר' יוסף הכוזרי און עס וועט זיך באַקומען ר' יוסף זכריה. אין דער פאָעמע איז ער געשילדערט ווי אַ געפיללאָזיקער פאַנאַטיקער, מוכן ומזומן פאַר יעדן קוצו של יוד פון אַ הייליקן ספר אומ־צוברענגען אויף אייביק דאָס לעבן פון אַ יונגער עגונה.

די שילדערונגען פון די שאַוולער גיבן וועגן ר' יוסף זכריהן פונקט אַ פאַרקערט בילד פון י. ל. גאָרדאָנס ר' יוסי. אין דעם זיינען איינשטימיק די פרומע און די ניט־פרומע.

אין דער ווירקלעכקייט איז ער געווען אַ גרויסער מענטש מיט שיינע דערהויבענע מידות טובות.

אויסער זיין גרויסקייט אין תורה איז ער אויך גע־וען אַ משכיל, וואָס דער פאָעט פאַרשווייגט אין זיין פאָעמע. ער האָט געקענט גוט די מיטלאַלטערלעכע פי־לאָזאָפיע און שיינע ליטעראַטור. ער האָט געלייענט מאָפון, אדם הכהן, מיכ"ל און אפילו י. ל. גאָרדאָנען. ער פלעגט באַקומען די אפיקורסישע צייטונג „הצפירה" און האָט ליב געהאַט באַזונדערס דעם לוח פון חיים זאב סלאָנימסקין צוליב די מאַטעמאַטישע אויסרעכענונגען, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען.

אַמאָל איז אַריין צו אים דער באַרימטער קעלמער מגיד, — אָט דער וואָס פלעגט שטורעמען קעגן די משכילים און דערשיטערן די הערצער פון פרומע לייט מיט זיינע שילדערונגען פון גיהנום — און האָט געפו־נען דעם גרויסן גאון לייענענדיק דעם לוח פון „הצפירה". דער קעלמער מגיד איז פון שרעק אויפגעשפרונגען און האָט אויסגערופן: „אוי, צלם בהיכל!" (וויי, אַ צלם איז אין הייליקן בית־מקדש!). איז אים ר' יוסף זכריה באַ־פאַלן און האָט אים געזאָגט: עם הארץ! וואָס שרייסטו!? דו ווייסט דען וואָס דאָרטן איז!? אויב דו ווייסט ניט, שווייג!

אין ענינים פון טריף און כשר איז נאָך ניט געווען אַזאַ מקיל ווי ער. ער פלעגט שעהען זוכן אין די ספרים, כדי כשר צו מאַכן אַן אָרעמען קצבס אַ בהמה.

צוליב זיין שוואַכן געזונט און אויך צוליב דעם, וואָס ער האָט ניט געוואָלט מבטל זיין פון לערנען, האָט ער געהאַט אַ „מנין" ביי זיך אין שטוב. צו דעם „מנין" פלעגט קומען אַ פּראָסטער עולם: בעלי־מלאכות, בעלי־עגלות און אָרעמע קרעמער, וואָס זיינען געווען פאַריאָגט אין פּרנסה און ניט געקענט לאַנג פאַרברענגען אין בית־מדרש.

ר' יוסף זכריה האָט זיי ניט נאָר ניט געהאַלטן לאַנג מיט זיין דאַוונען, נאָר פלעגט ענדיקן פריער פאַר זיי, שבת און יום־טוב פלעגט מען ביי אים ענדיקן דאָס דאַוונען פריער מיט אַ שעה, ווי אין אַלע אַנדערע בתי־מדרשים.

אַפילו יום־כיפור פלעגט ער אַריבערהיפן אַסך פיוטים. זיינע „מנין"־מענטשן פלעגן די גרעסטע טייל פון טאָג אַרומשפּאַצירן אָדער שלאָפן, און וועז עס פלעגט זיך אויסגעפינען אַ דרייסטער ייד, וואָס פלעגט אים פרעגן פאַרזיכטיק: רבי, עס איז דאָך אַזאַ יום־הדין, מ'דאַרף דאָך זיך צוגרייטן — פלעגט אים דער רב ענטפערן גוטמוטיק: דו וועסט האָבן אַ גוט יאָר אָן פּיוט, סיי ווי פאַרשטייסטו דאָך ניט, וואָס דו זאָגסט דאַרטן.

ער האָט מיט זיין גאַנצן אויטאָריטעט פאַרטיידיקט דאָס אָרעמע פּאָלק פון די גבירים, גבאים און בעלי־טאַקסע און ער האָט זיי ניט געלאָזט אַרויפהויבן קיין גראָשן קאַראָבקע אויף כשר פלייש.

איינמאָל האָבן די גבירים פון שטאָט געוואָלט פאַרגרעסערן די טאַקסע פון כשר פלייש און זיי זיינען געגאַנגען בארָאטן זיך מיטן רב. האָט דער רב זיי אַרויסגעטריבן פון זיין שטוב.

ער האָט פיינט געהאַט גבירישע גאווה און האָט די גבירים ביי יעדער געלעגנהייט געגעבן צו פאַרשטיין, אַז פון זייער געלט האָלט ער גאָרנישט און אַפשיטא שוין, אַז ער האָט קיינמאָל ניט געוואָלט באַקומען פון זיי עפּעס.

ער האָט אַליין געוואוינט אין אַ קליין שטיבעלע און האָט געלעבט פון זייער אַ באַשיידן געהאַלט. פאַר זיך האָט דער דאָזיקער אַסקעט קיין זאַך ניט געדאַרפט. ער פלעגט עסן צוויי מאָל אַ טאָג אַ שטיקל חלה מיט אַ גלאָז מילך. קיין קליידער האָט ער זיך ניט געגייט, ווייל ער איז געזעסן כל ימיו אין שטוב. די רביצין האָט אַפילו אויף אַזאַ לעבן קוים געהאַט צו פירן די ווירטשאַפט. אַמאָל האָבן די ראשי הקהל אים פאַרגרעסערט די שכירות אוז זיי פלעגן עס שיקן צו דער רביצין. איינמאָל האָט אים דער שמש צופעליק אָפּגעגעבן די שכירות, האָט דער רב איבערגעציילט דאָס געלט און געפרעגט, פאַרוואָס איז עפּעס היינט מער געלט. דער שמש האָט אַרויסגעטשאָמלט, אַז די ראשי הקהל האָבן אים מוסיף געווען, האָט ער די הוספה אָפּגעשיקט און אָנגעזאָגט, אַז קיינמאָל זאָל מען דאָס מער ניט טאָן.

ער האָט זיך אָפט דערלויבט אַ פירונג, וואָס אָפּטמאָל קלינגט עס ממש אומגלויבלעך פאַר אַ רב פון פריערדיקן דור.

עס איז איינמאָל געקומען צו אים אַ גביר און געבעטן, אַז ער זאָל מבטל מאַכן די תנאים מיט איינעם אַ וואויללערנער. אויף דער פראָגע פאַרוואָס, האָט דער גביר אויסגעשטאָמלט, אַז ער האָט געטראָפן דעם חתן קושנדיק די כלה. דער רב האָט געפרוווט ווירקן אויפן פאַנאַטישן שווער, אַז ער זאָל זיך נאָך באַטראַכטן, יענער אָבער איז באַשטאַנען אויף דאָס זייניקע — אַ יונגאַטש, וואָס קושט זיך מיט זיין כלה, איז פאַר אים קיין איידעם ניט. האָט דער רב געלאָזט שיקן רופן דעם „יונגאַטש", האָט געשמועסט מיט אים און געזען, אַז ער איז מלא וגדוש, פול מיט תורה און השכלה, האָט ער ווייטער געפרוווט אָפּריידן דעם פאַרעקשנטן גביר פון זיין באַשלוס. אַז עס איז אים ניט געלונגען, האָט ער זיך פלוצעם באַקלערט, אַריינגערופן זיין אייגענע טאָכטער און האָט געפרעגט דעם חתן: געפעלט דיר מיין טאָכטער? ווילסטו זי פאָר אַ כלה? יענער האָט געשטאָמלט — יע! און דו — האָט דער רב זיך אָנגערופן צו זיין טאָכטער — דו ווילסט אים פאָר אַ חתן? — דאָס מיידל איז רויט געוואָרן און געזאָגט אויך: יע. — טאָ קענט איר זיך צעקושן ביידע! — האָט ער אויסגערופן פאַרן גביר אין די אויגן. דער חתן איז געוואָרן ר' יוסף זכריה'ס איידעם.

פונקט ווי ער איז געווען לייטזעליק און פראָסט מיטן פשוטן עולם, אַזוי האָרט און אומברחמנותדיק האָט ער זיך באַצויגן צו רבנים און למדנים, וואָס האָבן זיך געגרויסט מיט זייער תורה. עס האָט מיר דערציילט אהרן פראַנק ע"ה פאָלגנדיקן פאַל:

איינמאָל איז צו ר' יוסף זכריהן געקומען דער שפּעטער באַרימטער ר' לייזער גאָרדאָן. ער איז נאָך דאָן געווען קעלמער רב. ר' לייזער טעלזער האָט געוואָלט קריגן פון ר' יוסף זכריה סמיכות און דער גרונט איז געווען, ווייל ער האָט געוואָלט אָננעמען רבנות אין לידס (ענגלאַנד) און דאָרט האָט מען פון אים געפאָדערט, אַז ער זאָל ברענגען סמיכות פון ר' יוסף זכריהן, שאָוולער רב.

ר' יוסף זכריה האָט אים אויפגענומען גאַסטפריינטלעך, געבעטן זיצן און געפרעגט, צוליב וואָס דאַרף אַ ייד פאָרן קיין ענגלאַנד? מ'קען דען ניט לערנען קיין תורה דאָ, פעלן דאָ ספרים? און ער האָט אים ניט געוואָלט געבן קיין סמיכות.

אַז ר' לייזער האָט אים געזומען שטאַרק בעטן, איז ער איינגעגאַנגען, אָבער פריער האָט ער אים געוואָלט פאַרהערן. האָט ער אויפגעפּנט אַ גמרא, אים אָנגעוויזן מיטן פינגער און געזאָגט: זאָג!

ר' לייזער איז פון אַזאַ באַציאונג ביי זיך אַראָפּגעפאַלן, נאָר ער האָט אָנגעהויבן זאָגן. ווי ער האָט אָנגעהויבן לייענען, האָט אים ר' יוסף זכריה באַהאָלט מיט שאלות און האָט אים אַזוי לאַנג געמאַטערט, ביז יענער איז געפאַלן אין חלשות. אַז מען האָט אים דערמינטערט, האָט זיך ר' יוסף זכריה אויף אים געבייזערט און געזאָגט: אַז מען קען ניט לערנען, דאַרף מען חלשן? קנאַפּ יידן זיינען דאָ עם־הארצים, וועט זיין נאָך אַן עם־הארץ...

ער האָט אים קיין סמיכה ניט געגעבן. ר׳ לייזער איז שפּעטער געוואָרן טעלזער רב און האָט געגרינדעט די באַרימטע טעלזער ישיבה.

ער מיט ר׳ מרדכי גימפּל רוזשינאָיער, איינער פון די באַרימטע גאונים פון יענער צייט, האָבן אַ בשותפות־דיק אייניקל. אַמאָל איז יענער געקומען צום זיידן צו גאַסט, און ר׳ יוסף זכריה האָט אים עפּעס דערקלערט אין גמרא. וועז יענער האָט עס ניט פאַרשטאַנען, האָט ער גענאָגט: דו ביסט אַזאַ פויער ווי דער זיידע! געמיינט ר׳ מרדכי גימפּלען.

אויסער די־אַ שוואַכקייטן פון אַ גרויסן גאון איז ער געווען אַ גוטער מענטש, אַ פריינט פון אָרעמען קליינעם מאַן, אַ פּשוטער מיטן לעצטן, ער איז געווען ברייטהאַר־ציק צו פאַרשטיין אַפילו זיין צייט.

אויף אים קען מען זאָגן, אַז תורה און חכמה האָבן זיך אין איין מענטשן פאַראייניקט.

ברוך שילמאַן

ר׳ הערצל

(זכרונות פון איינעם פון זיינע גאָר־ערשטע תלמידים)

צווישן די פאַרשיידענע גדולים, וואָס פאָנעוועזט האָט אַרויסגעגעבן, איז געווען איין פּערזענלעכקייט, וואָס אין געווען ווי אַ מין אוניקום — איך מיין דאָ ר׳ הערצל קרעטשמער, מחבר פון ספר „נועם המצוות״ אין פּינף טיילן, און דירעקטער און אומדירעקטער רבי פון הונ־דערטער און הונדערטער תלמידים, וואָס זיינען איצט צעשפּרייט בכל תפוצות ישראל.

ר׳ הערצל איז ניט קיין יליד פאָנעוועזט. אַ געבאָרע־נער אין ביאַליסטאָק, האָט ער חתונה געהאַט אין פאָנע־וועזט און שוין דאָרטן פאַרבליבן.

נאָכדעם ווי ער האָט ניט מצליח געווען אין מיסחר, נעמט ער אָן אַ שטעלע אין פאָנעוועזט אַלס שוחט פון עזפות, פון וואָס ער האָט זיך מפרנס געווען זיין גאַנץ לעבן. די שחיטה איז אָבער געווען ביי אים אַ נעבנזאַך. זיין הויפּטאַרבעט איז געווען תורה און יראת שמים און פאַרשפּרייטן יידישקייט.

ר׳ הערצל איז געווען מיין רבי, וואָס האָט אַוועקגע־לייגט זיין שטעמפּל אויף מיין גאַנצן ווייטערדיקן לעבן.

זיין קאַריערע אַלס תורה־פאַרשפּרייטער האָט ר׳ הערצל אָנגעפאַנגען צופעליקערהייט און אויף גאָר אַ קליינעם מאַסשטאַב. ער האָט צוערשט אָנגעהויבן מיט איין תלמיד. אין דעם הויף, וואו ר׳ הערצל האָט געוואוינט, האָט ער געהאַט אַ שכן, צמח דוד דער בעקער, וועלכער האָט געהאַט אַ גוט יינגל אַ וואויל־לערנער נחום ברוך. דאָס דאָזיקע יינגל איז שפּעטער באַוואוסט געוואָרן אַלס ר׳ נחום ברוך גינצבורג און איינער פון די גרעסטע רבנים פונעם יינגערן דור אין ליטע. ער איז געווען רב אין אופינע, וואַרשעלאַן און דערנאָך האָט ער פאַרנומען די רבנות־שטעלע אין יאַנעווע, וואו פאַר אים איז דאָרט גע־וען רב ר׳ חיים ראַצקער, געוועזענער ראש ישיבה אין סלאָבאָדקע. ר׳ נחום ברוך גינצבורג איז אויך באַוואוסט אַלס מחבר פונעם רבנישן ספר „תורת הקדשים״ און אין די שאלות־תשובות פון די יינגערע רבנים טרעפט מען גאַנץ אָפט זיין נאָמען. איך האָב זיך אַ לאַנגע צייט אי־בערגעשריבן מיט מיין ערשטן חבר ביי ר׳ הערצלען. לייי־דער איז זיין סוף אויך געווען דער זעלביקער, ווי פון אַלע ליטווישע יידן.

ר׳ הערצל
(ניפּטר געוואָרן אין 1913)

ר׳ הערצל האָט זיך פאַראינטערעסירט מיט דעם דאָ־זיקן בעקערס יינגל און האָט אָנגעפאַנגען לערנען מיט אים. אין עטלעכע טעג אַרום האָבן זיי ביידע, דער רבי און דער תלמיד, אויסגעפונען, אַז עס וואָלט געווען אַ סך בעסער וועז דער תלמיד האָט צו זיך אַ פאַסיקן חבר. ר׳ הערצל האָט געלאָזט וויסן וועגן דעם אין דער גמרא־כיתה פון דער תלמוד־תורה און דער גורל איז געפאַלן אויף מיר, אויף איצע דעם סטאָליערס יינגל.

ר׳ הערצל האָט זיך לאַנג ניט צופרידנגעשטעלט מיט

זיינע ערשטע צוויי תלמידים. עס האָט ניט געדויערט קיין יאָר צייט, ווי ער האָט זיך פֿאַרנומען אויף גאָר אַ גרויסן מאַסשטאָב צו פֿאַרשפּרייטן תורה אין פֿאָלקסוועזש. זיינע ערשטע תלמידים האָט ער איבערגעגעבן צו אַן אַנדער ישיבה־בחור אונטער זיין אויפזיכט. אונדז האָט ער אויך צוגעטיילט תלמידים, מיט ווען מיר זאָלן קענען, וואָס מיר האָבן אויסגעלערנט אַליין. ר׳ הערצל פֿערזיכערט האָט אָנגעהויבן צו לערנען תורה מיט די מאַסן פון שטאָט. ער האָט דאָן אָרגאַניזירט גרופּעס צו לערנען משניות פֿרייטיק צונאַכט און שבת, גרופּעס פון „חיי אדם״ און „שולחן ערוך״ א. אַ. וו. פון די דאָזיקע גרופּעס האָבן זיך שפּעטער אויסגעטיילט אייניקע פֿערזאָגען, וואָס האָבן שוין אַליין געקענט לערנען מיט אַנדערע. און אָזוי איז די נעץ פון תורה, וואָס ר׳ הערצל האָט געשאַפֿן, מיט דער צייט אויסגעשפּרייט געוואָרן איבער דער גאַנצער שטאָט.

ר׳ הערצל האָט אָבער אין דער זעלביקער צייט אויך ניט פֿאַרלאָזן די יינגלעך, וואָס האָבן געלערנט ביי אַנדערע רביים אונטער זיין השגחה. ער פלעגט יעדן נאָכמיטיק, גלייך ווי ער פלעגט פֿאַרטיק ווערן מיט זיין אַרבעט אין שחיטה־שטיבל, אַרײַנקומען אין קליינעם בית־מדרש, וואו מיר האָבן געלערנט און אונדז מעורר זיין צו התמדה אין לערנען. גאַנץ אָפט פלעגט ער אונדז אַליין פֿאַרהערן אָדער שיקן צו אַן אַנדער שטאָטישן למדן פֿאַרהערט צו ווערן.

ניט נאָר האָט זיך ר׳ הערצל געזאָרגט פֿאַר די נשמות פון זיינע תלמידים, ער האָט זיך אויך געזאָרגט פֿאַר זייערע „גשמיותדיקע״ הצטרכותן. יעדן ערב־שבת פלעגט ער אַרויסשיקן זיינע בעלי־מלאכות־תלמידים מיט ליילעכער און טישטעכער איבער דער שטאָט צו קלייבן ברויט און חלה פֿאַר די נויטבאַדאַרפטיקע יינגלעך אונטער זיין השגחה. שפּעטער האָט ער שוין אַרויסגעשיקט אויך יינגלעך מיט פּושקעס צו קלייבן געלט פֿאַר די תלמידים.

אָט אַזוי איז ר׳ הערצל געוואָרן דער צענטער פון תורה און יראת שמים אין שטאָט פֿאַר אַ משך פון אַ פֿאַר צענדליק יאָר ביז זיין פריצייטיקן טויט אין 1913. ער איז געוואָרן דאָס יידישע געוויסן פון שטאָט. ווען ר׳ הערצל פלעגט פרייטיק פֿאַרנאַכט דורכגיין דעם מאַרק און דערמאָנען, אַז עס איז צייט צו פֿאַרמאַכן די קראָמען אָדער אַראָפּנעמען די „טישלעך״, האָבן אים אַלע גלייך אויסגעפֿאָלגט. ווען ער פלעגט אָזוי דורכלויפן פֿאַרביי די אַרעמע הייזער אויף סלאָבאָדקע און דערמאָנען די צייט פון ליכטבענטשן, פלעגט זיך גלייך באַווייזן ליכט אין אַלע אַרעמע הייזער פון יענער געגנט.

צו ר׳ הערצל איז אײנמאָל דערגאַנגען אַ קלאַנג, אַז ערגעץ אין אַ הויז פון די נייע פלעצער קומען זיך צונויף שבת בחורים מיט מיידלעך און מען טאַנצט דאָרטן. אַבער אײדער ער איז נאָך אַהין געקומען, האָבן זיך די פֿאַרזאַמלטע דערוואוסט, אַז ער גייט און זיי זיינען זיך אַלע צעלאָפן פון הויז.

ר׳ הערצל איז געווען בעיקר פֿאַרטאָן אין מעשים טובים און יראת־שמים. דער גאַנצער ענין פון תורה לערנען איז ביי אים געווען אין דינען גאָט. וואָס מער איינער לערנט תורה, האָט ר׳ הערצל געלערנט, אַלס וויי־ניקער געלעגנהייטן האָט ער צו זינדיקן. ביטול תורה איז דערפֿאַר געווען ביי אים די גרעסטע עבירה. מען דערציילט, אַז ווען ער איז געווען קראַנק אין בעט און אייניקע תלמידים זיינען צו אים געקומען מבקר חולה זיין, האָט ער אויף זיי אָנגעשריען פֿאַרן מבטל תורה זיין.

דערפון האָט זיך אויך געמומען זיין שיטה אין לער־נען גמרא. וויבאַלד אַז דער הויפּטצוועק פון לערנען איז צו דינען גאָט און פֿאַרטרייבן דעם יצר הרע, איז דאָך שוין ניט אָזוי וויכטיק די חריפות פון לערנען ווי די בקיאות. כל זמן מען לערנט און מען חזרט די גמרא, דינט מען דאָך גאָט, צי מען גריבלט זיך טיף אין די סוגיות, צי ניט. ר׳ הערצל האָט זיך דערפֿאַר ניט אָפּגע־געבן פיל מיט תוספות און מהרש״א, ווי אַנדערע גמרא־לערנער אין אונדזער קרייז. אין די סוגיות גופא פלעגט ער זיך אויך ניט שטאַרק פֿאַרטיפן, אויב נאָר מיר האָבן פֿאַרשטאַנען וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. עס איז ביי אים געווען אַ גרויסער פֿאַרגעניגן צו זען, ווי מיר, זייערע ערשטע תלמידים, האָבן געקענט אַריבערשטייגן ר׳ ישעיה פּיקס „מראה מקומות״ און אַנווייזן נאָך אַ פּלאַץ אין אַ גמרא, וואָס ער האָט דורכגעלאָזן צו דערמאָנען. עס איז דאָן ביי אונדז רעכט געווען דורכצוחזרן אַ מסכתא קדושין, למשל, אין איין טאָג. נאָטירלעך, איז אונדזער „אַרבעט־טאָג״ דאָן געווען ניט קיין זיבן שעה, נאָר פערצן און מער, מיט אַ משמור ביינאַכט פון־צייט צו־צייט אַלס צוגאָב. דאָס לעצטע מאָל, ווען איך האָב געזען ר׳ הערצלען אין פֿאָלקסוועזש, איז געווען אין יאָר 1905, ווען איך האָב פֿאַרלאָזן ליטע. עס זיינען דאָן אָנקומען נייע צייטן אינעם לעבן פון דעם רוסיש־ליטווישן יידנטום. די אָטמאָספער אין פֿאָלקסוועזש האָט זיך אויך געביטן אין אַ סך פּרטים. ר׳ הערצל האָט אָבער פֿאַרגעזעצט זיין אַרבעט פון פֿאַרשפּרייטן תורה ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

ר׳ הערצל האָט ניט געמאָסן פון קיין גרויס גליק אין זיין פֿערזענלעכן לעבן. ער איז אַליין געווען אַ שוואַכער אין געזונט. זיין ווייב שאָשע האָט אויך שטענ־דיק געקרענקט. זיין איינציק קינד אָלטער איז געשטאָרבן נאָך פֿאַר זיין בר מיצווה. ר׳ הערצל איז געשטאָרבן אין עלטער פון זיינע פופציקער יאָרן. זיין טויט איז אויך פֿאַרבונדן מיט אַ גרויסער פֿאָסירונג אין יידישן לעבן. אין דעם טאָג פון זיין לוויה, ווען ר׳ איצעלע האָט געהאַלטן דעם הספּד איבער אים, איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז מענדל בייליס איז באָפֿרייט געוואָרן פון דעם עלילת דם־פּראָצעס אין קיעוו. די אָנווועזנדיקע יידן האָבן דערין געזען אַן אצבע אלהים: אין זכות פון פֿאַרשטאָרבענעם צדיק איז דער כבוד פון יידישן פֿאָלק געראַטעוועט געוואָרן.

דר. ש. מ. מלמד*)

ר׳ שלמה דיין

...ר׳ שלמה איז געווען די באַקאַנטסטע און באַליבט־סטע פיגור אין שטאָט, ער האָט מיט קיינעם ניט פיל גע־רעדט. ער איז געווען אַזאַ גרויסער שווייגער, ווי ער איז געווען אַ גרויסער למדן. ער האָט געהאַלטן, אַז ווען מען רעדט, רעדט מען זיך אָפט אויס נאַרישקייטן און אַמאָל אויך רכילות און לשון־הרע. דערפאַר איז די בעס־טע זאַך ריידן אַזוי ווייניק, ווי מיגלעך. אין שטאָט — די שטאָט איז געווען מאַריאַמפאָל — זיינען געווען פיל מענטשן, וואָס האָבן מיט אים קיינמאָל ניט גערעדט.

ר׳ שלמה דיין (באַטניצקי)

...פון די פיר און צוואַנציק שעה אין מעת־לעת האָט ר׳ שלמה פאַרבראַכט זעכצן שעה אין בית־מדרש.

אָלס דיין איז ער געווען אַ געוואַלדיקער מקיל. עס איז אַמאָל פאַרגעקומען, אַז ביי אַן אָרעמאַן אַ קצב אין שטאָט איז פאַר פּסח טרייף געוואָרן אַן אָקס, וואָס ער האָט געקויפט מיט דעם נדן פון זיין טאָכטער. אין הויז פון אָרעמען קצב איז געוואָרן אַ שרעקלעכע יללה — אַ קליניקייט דעם מיידלס נדן און דערצו נאָך דער נדן פון אַ בת־יחידה איז אַוועק מיטן רויך. דער קצב איז געווען פאַרצווייפלט און די טאָכטער האָט געהאַלטן אין איין חלשן. די מאַמע האָט זיך געהאַלטן אין איין רייסן די האָר. אין זייער פאַרצווייפלונג זיינען זיי געלאָפן צו ר׳ שלמהן. ר׳ שלמה האָט זיי אויסגעהערט, איז גלייך אַוועק אין בוינע, אַליין דורכגעזעון דעם אָקס און איז געלאָפן צו ר׳ אליהו קלאצקין. דער רב איז אויך פאַרצווייפלט... וואָס זאָל מען טאָן? האָט ר׳ שלמה געזאָגט צום רב: — רבי לאָזט מיר נעמען די אחריות... דער רב האָט אַ ווייל אָנגעקוקט אים מיט אַ פּנים פול רחמנות און סימפּאַטיע און געזאָגט: — גוט, נעמט די אחריות. און ר׳ שלמה האָט געפּסקנט, אַז דער אָקס איז כשר...

ר׳ שלמה איז געווען כמעט אַ האַלבן יאָרהונדערט דער דיין פון מאַריאַמפאָל. מאַריאַמפאָל איז נאָך אַלעמען אַ ליטווויש קליין שטעטל און מאַריאַמפאָלער דיינות איז ניט אַזאַ געוואַלדיקע זאַך און דאָך איז ר׳ שלמה געווען איינע פון די קענטיקע פיגורן פון ליטווישן יידנטום פאַר די לעצטע פופציק יאָר, ווייל נאָך מער ווי ער איז געווען אינטערעסירט אין כשרע און טרייפע אָקסן, איז ער גע־ווען אינטערעסירט אין טרייפע מענטשן, און כשרן אַ מענטשן איז געווען פאַר אים פיל וויכטיקער, ווי כשרן אַן אָקס. ער איז געווען אַן אבי יתומים ודיין אלמנות. ער איז געווען אַ ייד מיט דעם מוח פון אַ ליטווישן למדן און מיט דער נשמה פון אַ צדיק און זיין צידקות איז באַ־שטאַנען ניט אין זיך אָפּגעוענדן, אָפּגעוויגן פון לעבן, נאָר אין זוכן צו פאַרבעסערן און פאַרשענערן דאָס לעבן...

איך ווייס ניט, צי ר׳ שלמה איז געווען אַ חריף, אָבער אַ מאַן, וועלכער האָט דערגרייכט אַן עלטער פון אַכציק יאָר און איז געזעסן כל ימיו על התורה, איז געוויס געווען אַ גרויסער בקי. גרויסע בקיאים זיינען ניט קיין זעלטנ־קייט, אָבער ר׳ שלמה איז געווען אַ גאַנץ אַנדער סאָרט בקי — און דאָס איז שוין זייער זעלטן — אַ מאַן ווי ער, כמעט אַ פרוש מן החיים, איז געווען אַ געוואַלדיקער בקי אין לעבן און האָט זיך אינטערעסירט מיטן לעבן, ווי ער האָט זיך אינטערעסירט מיטן לערנען. ער האָט גע־וואוסט, וועלכן בעל־עגלה עס פעלט אַ שקאפע, וועלכער יתומה עס פעלט נדן, וועלכער אָרעמער פאָטער האָט ניט קיין שכר־לימוד פאַר זיין קינד, ווער עס איז קראַנק און האָט ניט קיין געלט אויף אַ רעצעפט און ווער עס האָט יסורי־הנפש און מען מוז אים טרייסטן. דער שטילער, שווייגנדיקער און צוריקגעצויגענער ר׳ שלמה האָט אַלצ־דינג געוואוסט, וואָס עס קומט פאָר אין שטעטל, און פאַר אים וויסן האָט געמיינט, גיין העלפן. דערצו איז ר׳ שלמה געווען דער באַנקיר פון שטאָט. ווער עס האָט ניט געוואוסט, וואו צו האַלטן זיין געלט, האָט אַוועקגעטראָגן זיין געלט צו ר׳ שלמהן. ביי ר׳ שלמהן איז געווען זיכערער, ווי אין „באַנק אָוו ענגלאנד״.

איך האָב געהאַט אַ סך רביס — הערמאַן קאָהען, הענ־רי בערגסאָן, לודוויג שטיין, משה גאסטער, מאַקס נארדוי — וועלט־באַרימטע מענטשן, וועמען מען וועט נאָך געדענקען אין משך פון פיל דורות. אָבער אַלס דעם גרעסטן רבין מיינעם אנערקענען איך ר׳ שלמה דעם דיין. ר׳ שלמה דער דיין האָט מיר נאָך אַלס קינד געוויזן, וואָס יידישקייט איז — אַ וועלט פון מילדער, פרומער מענטשלעכקייט... ר׳ שלמה איז פאַר מיר געווען אַ סימבאָל פון אַלצדינג, וואָס איז גרויס, שיין, דערהויבן און טיף אין יידישן לעבן.

פון „אַפּריקאַנער אידישע צייטונג״, 23טער דעצעמבער, 1938.

*) געב. אין ווילקאָוויסק — 1885, געשט. אין נ. י. — 1938.

דר. מרדכי כץ

טיפן פון אַמאָליקן דור אין ליטע

ר׳ איצע באַלטושאָווער

פון מיין קינדהייט און יוגנט, וואָס איך האָב פאַר־בראַכט אין ליטע, זיינען ביי מיר אין זכרון פאַרבליבן אייגנעקריצט אייניקע זעלטענע יידישע טיפן. דער ערשטער וואָס האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן אייב־דרוק אין מיינע קינדעריאָרן איז געווען מיין זיידע, ר׳ איצע.

איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ קינד פון אַ יאָר פינף־זעקס. מיין זיידע ר׳ איצע האָט געוואוינט אין אַ „וויענסיעדיס", אַן אייגציק הויז אויפן מיטן פעלד, וואָס מ׳האָט גערופן באַלטושאָווע, עטלעכע וויאָרסט פון שקו־מיאַן, וואו מיין טאַטע און זיין זון האָבן געוואוינט. ער איז דעמאָלט געקומען אונדז באַזוכן און האָט מיך פאַר־הערט אין חומש.

כ׳געדענק אים גוט. אַ הויכער ייד, אַ מאָגער פנים, באַדעקט מיט אַ לאַנגער ווייסער בארד און מיט טיפע פאַרקלערטע אויגן. הגם ס׳איז שוין געווען נאָך שבועות, איז ער געווען אָנגעטאָן אין אַ ווייסן פעלץ, וואָס האָט זיך צוגעפאַסט צו זיינע וויייסע זאָקן, אין ווייסע פאַנטאָפל, און אַ ווייסן שטעקן. דער ווייסער פעלץ האָט אָפּנים, לויט זיין מיינונג, באַשיצט אים ווינטער פון קעלט אָן זומער פון היץ. אגב, איז דער פעלץ געווען אַזוי לאַנג, אַז צו די לאַנגע זאָקן האָט ער זיך געקענט באַגיין מיט גאַטקעס אַליין, און געקאָנט פאַרשפּאָרן —הויזן.

דערווייסנדיק זיך, אַז דער זיידע איז ביי אונדז, זיינען אַלע שטעטלשע יידן געקומען אים גענבן שלום־עליכם, און, אגב, אויסדערציילן פאַר אים זייערע בי־טערע הערצער און בעטן אַ שטיקל טובה. דער זיידע האָט אויסגעהערט יעדן איינעם, געגעבן דעם אַ גמילות־חסד, דעם אַ נדבה, און אומגעקערט זיך צוריק צו זיין ישוב אין באַלטושאָווע. אַזוי פלעגט ער טאָן פון צייט צו צייט, און אָנגעהאַלטן זיין „קאָנטאַקט" מיט די שטעטלשע יידן.

באַלטושאָווע, דער ישוב פון מיין זיידן, איז באַ־שטאַנען פון אייַן גרויס הויז מיט אַ סך צימערן, אַ שטאַל פאַר פערד און קי, און אַ שייער פאַר היי. אַרום הויז זיינען געווען לאָנקעס, גערטנער און פעלדער, וועלכע האָבן געהערט צום זיידן. אָבער זיין הויפט־חיונה האָט ער געצויגן פון וואַל־מאַשינען. דאָס זיינען געווען אַזעלכע באַרשט־מאַשינען צו רייניקן וואָל און צוגרייטן עס צום שפּינען.

זיין הויז איז שטענדיק געווען פול מיט גויים און גויעס, וועלכע פלעגן ברענגען זייער וואָל צום רייניקן, און צאָלן אַ פּאָר קאָפּיקעס פּער־שטונדע. די גויים און גויעס האָבן געדרייט די רעדער פון די מאַשינען, גע־רעדט און געטומלט. אָבער ר׳ איצע איז געזעסן ער־געץ אין אַ ווינקל און געלערנט. די גויים האָבן גע־האָט גרויס דרך־ארץ פאַר „רעב איצקאס" — אַזוי האָבן זיי אים געפונפן, הערנדיק ווי די יידן זאָגן אים אַלעמאָל „רעב". „רעב איצקאס", האָבן זיי געזאָגט, איז אַ הייליקער מענטש. און וועז דער זיידע פלעגט זיי זאָגן, אַז זיי דאַרפן באַצאָלן פאַר אַזויפיל און אַזויפיל שעהן פאַרן באַנוצן די מאַשינען, פלעגן זיי קיינמאָל ניט איבערעכענען און ניט נאָכטראַכטן.

ר׳ איצע איז ניט געווען קיין גרויסער מופלג. ער איז געווען וואָס מ׳האָט גערופן אַ „משניות־ייד", און פון צייט צו צייט אַריינכאַפן אַ בלאַט גמרא, נאָר מערסטנס האָט ער געלערנט און פאַרטיפט זיך אין זוהר, מעבר־יבוק און אַנדערע קבלה־ספרים.

פון וואַנען ס׳האָט זיך גענומען ביי אַ ליטווישן מתנגד די נטיה און די תשוקה צו לערנען קבלה, דאָס האָט קיינער ניט געוואוסט. מיין טאַטע האָט דערציילט, אַז ניט נאָר האָט דער זיידע פאַרבראַכט גאַנצענע נעכט אין לערנען קבלה, נאָר ער האָט אויך זיך באַמיט צו לערנען לויט דער הדרכה פון די ספרי־קבלה. און וועז ס׳איז געווען אַ שטיקל סתירה צווישן די ספרי־הלכה און די ספרי־קבלה, איז ער תמיד נוטה געווען אויסצו־פאַלגן די מקובלים און ניט די פוסקים. „הלכה, — פלעגט ער זאָגן, — איז דין, אָבער קבלה איז קדושה", און קדושה שטייט העכער פון אַלץ.

ר׳ איצע באַלטושאָווער איז געבליבן עטלעכע מאָל אַן אלמן, אַזוי, אַז ער האָט געהאַט עטלעכע ווייבער, און פון יעדער וויב האָט ער געהאַט קינדער. די טעכ־טער האָט ער מדריך געווען אין פרומען וועג, און מיט די זין האָט ער אַליין געלערנט תורה. אַפילו וועז זיי האָבן חתונה געהאַט, האָט ער זיי געהאַלטן ביי זיך מיט די שניר און אייניקלעך, און מיט זיי אַלץ געלערנט אַ פּרק משניות, אַ בלאַט גמרא, דינים און מנהגים. קבלה האָט ער מיט זיי ניט געלערנט. דאָס איז געווען אַן ענין, מיט וועלכן בלויז ער אַליין האָט זיך עוסק געווען אין די שפּעטע אָוונטן. וועז די זין, שוין זייעג־דיק אַליין טאַטעס, האָבן זיך אונטערגעפוילט צו לער־נען, פלעגט ר׳ איצע זיי אויסציען אויפן בענקל און אַריינצייליז וויי געהעריק מיטן רימען, פונקט ווי ער האָט עס געטאָן, וועז זיי זיינען נאָך געווען קליינע קינדער.

ר׳ איצע האָט געפונען אין ספרי־קבלה, אַז לעבן פון מיסחר איז ניט קיין גוטע מידה. ער אַליין האָט שוין

ניט געקענט אַרבעטן בפועל ממש מיט די הענט, האָט ער לפחות געוואָלט, אַז זיינע קינדער זאָלן נהנה זיין מיגיע כפיהם. ער האָט אויפגעבויט אַ קוזניע און גע־דונגען אַ שמיד צו לערנען זיינע קינדער שמידעריי. די קינדער האָבן פֿראָטעסטירט, נאָר וויסנדיק, אַז דער טאַטע קען זיי נאָך אַרויפציען אויפן בענקל, זיינען זיי געגאַנגען אַרבעטן אין קוזניע. ס׳האָט אַבער לאַנג ניט געדויערט, ביז די קוזניע האָט אָפּגעברענט. די קינדער האָבן עס אַוועקגעשיקט מיטן פייער, און ר׳ איצע, ניט כאָפּנדיק ביי דער האַנט, האָט גאָרניט געקענט טאָן.

האָט ער באַלד אויסגעבויט אַ וואַפניצע, אַזאַ גרויסן אויוון, וואו מען ברענט שטיינער און מען פֿאַרוואַנדלט זיי אין קאַלק. די זין האָבן געמוזט אַליין אויפקלייבן שטיינער אין די אַרומיקע פעלדער, ברענגען זיי אין קאַלכאויוון און דערנאָך פֿאַרקויפן דעם קאַלך צו די גויים אַדער צו די שטעטלשע יידן. ר׳ איצע איז געווען העכסט צופֿרידן פון דער דאָזיקער „אונטערנעמונג״. דאָס קלייבן די שטיינער און דאָס ברענען זיי אין קאַלכאויוון איז אַן אמתער „יגיע כפים״, אַ שווערע אַר־בעט, וואָס מ׳טוט מיט די הענט, און איז אַ חיונה וואָס שטימט מיט דער פֿאָדערונג פון די ספרים, וועלכע ער פלעגט לערנען ביינאַכט. נאָר פֿלוצלונג איז די וואַפּ־ניצע אויך אַוועק מיטן פייער, און ר׳ איצע האָט גע־מוזט מסכים זיין, אַז זיינע זין זאָלן זיך באַזעצן אין דערבייאיקע שטעטלעך און לעבן פון מיסחר, בלויז פון עלטערן זון האָט ער באמת געקליבן נחת. ער האָט זיך געמומען צו שמידעריי, און געעפנט אַ קוזניע אין דעם שטעטל שקומיאַן.

ר׳ איצע האָט געהאַט גרויס פֿאַרדרוס, וואָס וואוי־נעמדיק אויפן ישוב, האָט ער ניט געקענט דאַוונען אינדערוואָכן בציבור. דערפֿאַר פלעגט ער פרייטיק אָנ־זאָגן דער וויב אָנצוגרייטן עסן פֿאַר אַ מנין מענטשן, און אַליין פלעגט ער זיך אַוועקשטעלן „על פרשת דרכים״, ביים וועג וואו עס קומען זיך צונויף די וועגן פון די נאָענטע שטעטלעך, און וואו אַרעמעלייט גייען פֿאַרביי און איילן זיך אָנקומען ערגעץ־וואו אויף שבת.

ר׳ איצע נעמט צונויף אַלע פֿאַרבייגייענדיקע אַרע־מעלייט, פירט זיי אַהיים, נעמט זיי אַריין אין זיין באָד, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ מין ביידל מיט הייסע אָנ־געברענטע שטיינער, און גיט יעדערן אַ קלאָר־וויס העמד. און ווען די זון האַלט ביים פֿאַרגיין דאַוונט מען מיט אַ מנין, און מען פֿראַוועט אַ סעודה מיט „בשר ודגים וכל מטעמים״ און מיט זמירות.

שבת בייטאָג, נאָכן טשאָלנט, הייסט ר׳ איצע זיינע אורחים אַרויסגיין אויף די אַרומיקע לאָנקעס און אויך הנאה האָבן פון „שינה בשבת״. ער זאָגט זיי אָבער אָן, אַז דער שלאָף זאָל דויערן ניט מער ווי אַ פּאָר שעה, ווייל מ׳דאַרף לערנען. פֿאַרפעלט עמעצער אויפצושטיין אין צייט, רייסט אים ר׳ איצע אויף פון שלאָף, און הייסט אים לערנען אָדער זאָגן תהלים. ער ווייס, אַז דער אַרעמאַן איז נעבעט מיד און נאָך אַ פּעטן טשאָלנט ציט אים שטאַרק צום שלאָף, נאָר אַ שבת אָן לערנען אָדער תהלים־זאָגן איז דאָך קיין שבת ניט. זיצט ר׳ איצע מיט זיינע זין און אורחים אַרום טיש, לערנט מיט זיי די פּרשה פון דער וואָך, און דערנאָך אַ פּרק משניות אָדער אַ שטיקל חיי־אָדם. די דאָזיקע עטלעכע שעה זיינען געווען די שענסטע פון ר׳ איצעס וואָך.

ווען מען האָט געבויט אין שקומיאַן דעם ערשטן בית־המדרש, האָט דער פּריץ געגעבן דאָס געהילץ, נאָר קיין געלט צו בויען איז ניט געווען. האָט ר׳ איצע באַלטשאָווער אַרויסגענומען זיין גאַנץ מזומן־געלט פון אַ טיכל, עטלעכע הונדערט רובל, און האָט עס מנדב געווען פאַרן בנין פון בית־המדרש. ס׳פֿאַרשטייט זיך, אַז די ערשטע שטאָט אין בית־מדרש, ביים אָרון קודש, האָט מען אָפּגעגעבן ר׳ איצען. אַזוי ווי ער האָט געוואוינט אויפן ישוב האָט מיין טאַטע געקראָגן די שטאָט, און דאָס גאַנצע שטעטל האָט געבענטשט דעם זיידן אַ גאַנץ לעבן.

נאָך דער ערשטער שריפה, ווען אַ האַלב שטעטל מיטן בית־מדרש זיינען אַוועק מיטן רויך, איז שוין ר׳ איצע ניט געווען צוויישן די לעבעדיקע. ווען ס׳איז געקומען צו בויען דעם בית־המדרש האָבן די שטעטל־שע יידן געזאָגט: ניטאָ מער ר׳ איצע, יעדער איינער וועט איצט אַליין מוזן געבן צושטייער פאַרן בנין פון בית־המדרש. אָבער די שטאָט לעבן ארון־קודש איז אַלץ געבליבן פאַרן טאַטן. די שטעטלשע יידן האָבן נאָך אַלץ ניט געקענט פאַרגעסן ר׳ איצע באַלטושאָ־ווער, זיין גרויסע נדבה אויפן ערשטן בית־המדרש, און זיין צידקות, און געהאַט דרך־ארץ פאַר זיין אָנדענק.

געשטאָרבן איז ר׳ איצע אין די טיפע זיבעציקער. די לעצטע וואָכן פאַרן שטאָרבן האָט ער געלערנט בלויז ספרי־קבלה, און הויפּטזעכלעך דעם זוהר און מעבר יבוק. ווען ער האָט געפילט, אַז עס קומען אָן זיינע לעצטע שעהן, האָט ער געבעטן מ׳זאָל אים געבן ריצנאייל. ער האָט געפונען אין אַ קבלה־ספר, אַז דער מענטש דאַרף קומען אויף יענער וועלט ניט בלויז מיט אַ ריינער נשמה, נאָר אויך מיט אַ ריינעם גוף. ווען זיין גוף איז אויסגעריניקט געוואָרן האָט ער אָפּגעזאָגט וויידוי און אויסגעהויכט זיין נשמה.

אין אַניקשט, וואו ר׳ איצע איז געקומען צו קבורה, האָט מען נאָך אים געמאַכט הספּדים ווי נאָכן גרעסטן רב. די יידן אין געגנט האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז צום ערשטן מאָל, מען זאָל מאַכן אַזויפיל הספּדים ביים אָרון פון אַ יידן, וואָס איז ניט קיין רב.

און יאַרנלאַנג פלעגט מען דערמאָנען ר׳ איצעס נאָמען מיט גרויס הדרת־הכבוד און דערביי צוגעבן מיט אַ מיסטעריעזן טאָן: עפּעס אַ קלייניקייט — ר׳ איצע באַלטושאָוער! אַ צדיק און אַ מקובל... אַזעלכע יידן זיינען ניטאָ קיין סך... איינער פון די ל״ו...

ר׳ אַרעלע שלמהם

פון מיינע יינגלשע יאָרן, ווען איך האָב נאָך מיין בר־מיצווה געלערנט פאַר זיך אין גרויסן קלויז אין ווילקאָמיר, איז ביי מיר פאַרבליבן אין זכרון ר׳ אַרעלע שלמהס, דער גרעסטער למדן פון שטאָט, און דער עסקן בדרכי־ציבור.

אין גרויסן קלויז האָבן זיך קאָנצענטרירט די לומדים פון ווילקאָמיר. נאָר ר׳ אַרעלע שלמהס איז געווען דער גרעסטער מופלג. שטילערהייט האָט מען זיך גע־שושקעט, אַז ער איז אַזאַ למדן ווי דער שטאָט־רב, און אפשר נאָך אַ גרעסערער.

ר׳ אַרעלע איז געווען אַ דאַרער ייד פון מיטעלן וואוקס, מיט לאַנגע פאות, וואָס האָבן זיך אַרונטערגע־לאָזן אויף זיינע איינגעפאַלענע, שיטער־באָווקסענע באַקן און דערגרייכט זיין קליין גרויליעך בערדל, וואָס האָט אונטער זיינע דיקע ווּאָנצעס אויסגעוויזן ווי אַ גרויסער קמץ.

זיין חיונה האָט ער געצויגן פון זיין מאַנופאַקטור־אָגולנע. זיין טוך־סקלאַד איז ניט געווען קיין גרויסער, און ער איז ניט געווען פאַרעכנט צווישן די שטאָטיש נגידים. נאָר אַלע שטאָטישע געלטער, אַלע צדקה־פאָנדן זיינען אָנפאַרטרויט געוואָרן ר׳ אַרעלען. ער איז געווען אַ מין צדקה־פעדעראַציע וואָס האָט זיך קאָנ־צענטרירט אין איין מענטשן, און די קאַסע און די פאַר־וואַלטונג פון דער דאָזיקער צדקה־פעדעראַציע האָבן זיך איינגעפונען אין בדק פון גרויסן קלויז.

אין זיין טוך־סקלאַד פאַרברענגט ר׳ אַרעלע מיט זיינע קונדן מעשה־סוחר, ווייזט זיי די סחורות, מעסט זיי מיט דער אַרשין און רעכנט דאָס געלט. מאַנכע קונדן פרובירן אַראָפקוועטשן פון פרייז. ר׳ אַרעלע דינגט זיך מיט זיי, און מען גלייכט זיך אויס. קומט אָבער ר׳ אַרעלע אין קלויז איז ער אויס סוחר. דאָרט איז ער דער גרויסער למדן, דער מופלג בתורה און דער גאַנצער שטאָט־פאַרזאָרגער.

די גרויסע שטאָט ווילקאָמיר האָט אַ שטיקל היס־טאָרישע פאַרגאַנגענהייט. דאָרט האָט אין זיינע יונגע יאָרן געלעבט משה לייב ליליענבלום, דער עילוי, וועל־כער איז געוואָרן אַ משכיל און אַ באַרימטער יידישער שרייבער. די יידן פון קלויז פלעגן אָפט דערמאָנען „משה לייבקן", וועלכער איז אַרויס לתרבות־רעה, און דערביי אים שילטן. זיי האָבן דערציילט, אַז ער פלעגט אָנשמירן פּעך אַרום די מזוזות פון די טירן פון קלויז, כדי די בערד פון די יידן וואָס קושן די מזוזות זאָלן זיך אָנקלעפּן און ניט קענען אָפּרייסן, סיידן מ׳זאָל זיי אָפּשערן. זיי האָבן אויך דערציילט, אַז „משה לייבקע" פלעגט אַרויסרייסן גאַנצע בלעטער פון גמרות און באַנוצן עס אין בית־הכיסא, און דערביי באַגלייטן זיין נאָמען מיט אַ „טפו!" און מיט אַ „ימח שמו". דער איינ־ציקער וואָס האָט ניט געשאָלטן „משה לייבקן" איז געווען ר׳ אַרעלע. דערמאָנענדיק זיין נאָמען האָט ר׳ אַרעלע יעדעס מאָל אַ זיפּץ געטאָן, ווי איינער זאָגט: אַ געשטראָפטער נעבעך, אַ רחמנות, זאָל אים גאָט מוחל זיין. צי דאָס איז געווען ר׳ אַרעלע, אַליין אַ שטרענגער פרומער ייד, פלעגט אָמאָל אויך אַריינקוקן אין „המליץ", און געלייענט לילייענבלומס הייסע אַר־טיקלען וועגן חיבת־ציון, אָדער ווייל ער איז בכלל גע־ווען אַ רחמן, דאָס איז געווען שווער צו זאָגן.

געקומען אין קלויז פאַרנאַכט זעצט זיך ר׳ אַרעלע אויף זיין שטאָט ביים אָרון־קודש און לערנט. פון צייט צו צייט טראָגן יידן, צעהיצטע אין אַ וויכוח איבער אַ תוספות אָדער אַ מהרש״א, זייערע גמרות צו ר׳ אַרעלען ער זאָל מכריע זיין ווער ס׳איז געראַטן, און נאָך ר׳ אַרעלעס דערקלערונג ווערן איינגעשטילט אַלעמענס געמיטער. ר׳ אַרעלע רעדט שטיל, טייטלט מיטן פינ־גער איבער די שורות פון האַרבן אָרט אין תוספות אָדער מהרש״א, און דער גאַנצער, דאָס זיך צעדרייט־טער ענין, ווערט באַלד אויסגעגליכן. די צעהיצטע יידן לייגן צו זייערע פינגער צו די שטערנס, טראָכטן אַ וויילע, זייערע אויגן גלאָנצן אויף, און אַלץ ווערט ביי זיי קלאָר ווי דער טאָג.

ווען ס׳קומט מינחה־צייט הויבן זיך אָן קלייבן אין קלויז יידן מיט יידענעס און זעצן זיך אויס אויף די בענק הינטערן אויוון, אַקעגן טיר פון בדק, וואו ס׳האָט זיך געפונען דער שטאָטישער „גמילות־חסד". טייל האָבן אָנגעפאַקטע קעשענעס, און ביי אַנדערע סטאַר־טשעט עפּעס אַרויס פון אונטער דער פּאָלע. דאָס טראָגן זיי די משכנות צום פאַרזעצן און קריגן הלוואות פון ר׳ אַרעלען אָן שום פראָצענט.

נאָך מינחה ווערט ר׳ אַרעלע, דער מופלג און דער „פוסק־אחרון" אין די לומדישע וויכוחים, פאַרוואַנדלט אין דעם פירער פון דער שטאָטישער „צדקה־פעדעראַ־ציע". ער וואַרפט זיין בליק אויף די יידן און יידענעס וואָס זיצן דערשלאָגענע און פאַרשעמטע הינטערן אויוון, גיט אַ טיפן זיפץ, און נעמט זיך אויפעפענען די אייַ־זערנע טיר פון בדק, וואָס איז פאַרריגלט מיט שווערע שטיקער אייזן און באַהאָנגען מיט גרויסע שלעסער.

ער רופט אַריין יעדן איינעם באַזונדער אינעווייניק, בעט אים זיצן, פרעגט מיט רחמנות אויס וועגן יענעמס מצב, וועגן געזונט־צושטאַנד, ווי גרויס איז די פאַמיליע, און פון וואַנען מען ציט חיונה. ביי יעדן איינעם פאַר־שווינדט באַלד די פריערדיקע דערשלאָגנקייט און פאַר־שעמטקייט. מען דערציילט ר׳ אַרעלען אַלץ, ווי פאַר אַן אייגענעם טאַטן, מען זאָגט אים אויס אַלע פאַמיליע־סודות און פאַמיליע־צרות. און ר׳ אַרעלע הערט, זיפּצט און באַטראַכט דעם משכון. ער שאַצט אין זיין געדאַנק די וועדע פון משכון. אָבער די שאַצונג איז מערסטנס לויט דער געשיכטע וואָס דער ברענגער האָט אים דער־ציילט, און ניט לויט דער אמתער וועדע פון דעם חפץ. ר׳ אַרעלען האָט מען קיין ליגן ניט געזאָגט, און ער האָט עס געוואוסט. אויך אַזוינע וועלכע האָבן ניט קיין משכנות צום פאַרזעצן קריגן פון אים אַ הלוואה אָדער אַ נדבה. קיינער גייט פון דאָרטן ניט אַרויס מיט ליידיקן.

די הכנסה פֿאַרן שטאָטישן „גמילת־חסד" פלעגט קומען פון נדבות פון רייכע יידן, אָדער פון „שנדר׳ס" אין קלויז און אַנדערע בתי־תפילה. קיין חשבון האָט מען פון ר׳ אַרעלע שלמהס קיינמאָל ניט געפֿאָדערט, און קיינעם איז אָפֿילו ניט אײַנגעפֿאַלן דאָס צו פֿאָדערן. ס׳איז דאָך ר׳ אַרעלע!

מען פלעגט נאָר דאָגהנען, ווער וועט לאָחר מאה ועשרים שנה פֿאַרנעמען ר׳ אַרעלעס אָרט אין דער שטאָטישער צדקה. וואָרעם נאָך אַזאַ ר׳ אַרעלע איז דאָך ניטאָ און ס׳וועט ניט זײַן!...

ר׳ משהל ווישטינעצער

פון מיין יונג־בחורשע יאָרן אין ווילקאָווישקי, סואַלקער גובערניע, וועז איך בין שוין געווען אַ משכיל, איז ביי מיר פֿאַרבליבן אין זכרון ר׳ משה סודאַרסקי (אַזיידע פון דר. מענדל סודאַרסקי), אָדער ווי אַלע האָבן אים גערופן ר׳ משהל ווישטיניצער, אויפן נאָמען פון דעם שטעטל ווישטינעץ, נעבן ווילקאָווישקי, וואו ער האָט אַמאָל געוואוינט און וואו ער איז געווען אַ תלמיד־מובהק פון דעם באָרימטן גאון און משכיל, ר׳ חיים פילִיפּאָוער, דעם ווישטינעצער רב.

ר׳ משהל ווישטינעצער איז געווען אַ ייִד מיט אַ פול פּנים, באַדעקט מיט אַ שיינער גרויליקער באָרד און מיט מילדע אויגן. ער איז געווען אַ גמרא־מלמד, און צווישן זיינע תלמידים זיינען געווען דער באַוואוסטער ציוניסטישער עסקן אליהו זאב לעווין־עפֿשטיין און לעאָן קאַמינסקי, דער אַרויסגעבער פון „טאָגבלאַט". ביידע אויבנדערמאָנטע זיינען געבאָרן געווארן אין ווילקאָווישקי. דער ערשטער איז געווען אַ זון פון אַ סוחר, וועלכער איז געווען אַ מוסמך, און דער צווייטער איז געווען אַ זון פון אַ ווילקאָווישקער דיין, און ביידע האָבן אין זייער יוגנט געלערנט גמרא ביי ר׳ משהלען.

אין זיין בוך „זכרונות", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פון „הוצאת האחים לעווין־עפֿשטיין ושותפם", תל־אביב, תרצ״ב, רעדט דער פֿאַרפֿאַסער לעווין־עפֿשטיין מיט גרויס דרך־הכבוד וועגן זיין רבין, ר׳ משהל ווישטינעצער. ער רעדט וועגן זיין טיפקייט אין לערנען און וועגן זיין ענסטער באַציאונג צו זיין מלאכת־הקודש. ער דערציילט, אַז די תלמידים, וועלכע זיינען אַליין געווען לומדים, האָבן שטאַרק געשעצט און געליבט זייער רבין, ר׳ משה, און האָבן אויס כבוד און ליבע צו אים געלערנט מיט גרויס התמדה. פיל שטעט האָבן אַנגעבאָטן ר׳ משהלען רבנות־שטעלעס, נאָר ער האָט זיך אַנטזאָגט זיי אַנצונעמען. ער האָט בעסער געוואָלט פֿאַרבלייבן אַ רבי פון גמרא און מרביץ־תורה זיין פֿאַר זיינע תלמידים, צווישן וועלכע ס׳זיינען געווען אמתע עילויִם.

אָבער ר׳ משהל ווישטינעצער, ווי איך האָב אים געקענט, איז געווען אַ סך מער ווי אַ רבי פון גמרא. ער איז אויסער אַ גרויסער מופלג געווען אַ חקרן. ער האָט פֿאַראייניקט אין זיך יידישע תורה און יידישע פילאָזאָפיע, און האָט קיינמאָל ניט געפילט אַ סתירה צווישן ביידע.

אָט שרייבט ר׳ משהל תורה, שווימט אין ים־התלמוד און פוסקים, דרינגט אַריין אין די טיפע־טיפע־נישן פון הלכה מיט גרויס חריפות און הגיון — אגב, ביי זיין אייניקל, דר. מ. סודאַרסקי, געפינט זיך אַ וויכטיקער כתב־יד פון זיין זיידע, ר׳ משהלס תורה — און אָט רעדט ער און שרייבט וועגן יידישער פילאָזאָפיע, וועגן די שיטות פון רמב״ם, כוזרי, ר׳ חיסדאי קראַשקאַש, אבארבאנעל, ר׳ משה חיים לוצאַטו, און אויך ר׳ נחמן קראכמאַל. זיין שיטה אין הלכה איז דורכגעדרונגען מיט דעם הגיון פון חקירה, און זיין שיטה אין פילאָזאָפיע איז באַזירט אויף דער יידישער תורה. ער זעט ניט קיין סתירה צווישן תורה און פילאָזאָפיע, און באַגרייפט ניט פֿאַרוואָס מאַנכע לומדים זיינען קעגן חקירה און מאַנכע חוקרים זיינען קעגן דער תורה. ס׳איז דאָך „אלו ואלו דברי אלקים חיים".

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז ר׳ משהל ווישטינעצער איז געווען ניזהר אין יעדער מיצווה קלה. אָבער קיין פאַנאַטיקער איז ער ניט געווען. זיין פילאָזאָפישער מוח האָט אים ניט דערלאָזן צו פאַנאַטיזם. די פיל חקירה־ספרים, וואָס ר׳ משהל האָט געוואוסט כמעט אויף אויסווייניק, האָבן אים געלערנט, אַז ס׳זיינען דאָ אַזעלכע מינהגים, וועלכע עקזיסטירן ביי יידן, און זיינען גאָר באמת מנהגי־זרה מינהגים, וואָס זיינען פֿאַרבליבן פון געצנדינסט, און פון וועלכע מ׳דאַרף פּטור ווערן. ר׳ משהל האָט ניט געוואָלט ריידן אָפּן וועגן זיי, כדי ניט אַרײַנצוגיין אין צופיל וויכוחים מיט געוויסע פאַנאַטיקער. אָבער ער אַליין האָט ניט מקפיד געווען אויף געוויסע מינהגים אויף וועלכע די מחקרים האָבן חולק געווען, ס׳הייסט געהאַלטן, אַז זיי זיינען ניט לויטן יידישן גייסט.

ר׳ משהל האָט בכלל ניט ליב געהאַט צו דעבאַטירן און דיסקוטירן. ער איז געווען אַ שטילער מענטש, וועלכער האָט מער געדענקט ווי געזעדט. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון דעם מאמר אַז „דברי חכמים בנחת נשמעים", און וועז ער פלעגט אַרויסזאָגן אַ מיינונג אין לערנען אָדער אין חקירה איז עס געווען אויף אַ שטילן באַשיידענעם אופן, און דערצו קורץ און שאַרף.

די יידן פון ווילקאָווישקי און אומגעגנט האָבן שטאַרק געשעצט ר׳ משהל ווישטינעצער. די לומדים האָבן געהאַט גרויס דרך־ארץ פאַר זיין לומדות, און די משכילים — פאַר זיינע גרויסע ידיעות אין חקירה און פילאָזאָפיע. ר׳ משהל איז געווען פֿאַרעכנט ווי אַ גרויסער אויטאָריטעט סיי אין תורה און סיי אין חכמה. וועז עמעצער פלעגט אמאָל אַרויסזאָגן אַ געדאַנק, וואָס איז ניט געווען לויטן גייסט אָדער לויט דער מיינונג פון די צוהערער, און ס׳איז געווארן אַ סומאַטאָכע, איז געגנוג געווען פאַר יענעם צו זאָגן, אַז ער האָט עס געהערט פון ר׳ משהל ווישטינעצער און אַלעמענס געזעלשאַפֿט איז אים אויפגעקומען.

ר׳ משהל האָט אַ גאַנצע ביבליאָטעק פון ספֿרים, אַלע מיט הערות אין זיין האַנט. ס׳איז אַ גאַנצע ביבליאָטעק פון ספֿרים, אַלע מיט הערות אין זיין האַנט. ס׳איז אַ גאַנצע ביבליאָטעק פון ספֿרים, אַלע מיט הערות אין זיין האַנט.

מיטער האָבן זיך באַרואיקט. אַז ר׳ משהל האָט עס גע־
זאָגט, ווייס ער, מסתמא, וואָס ער רעדט — האָבן אַלע
צוגעגעבן. ער איז אויך געווען באַליבט פֿאַר זיינע
מידות טובות, זיין צניעות און זיין גוטסקייט.

ס׳איז כדאי צוצוגעבן נאָך אַ שטריך צו דער גייס־
טיקער פיזיאָגאָמיע פון ר׳ משהל ווישטינעצער. ווילקא־
ווישקי איז געווען אַ צענטער, וואו אַ סך יידישע אַר־
בעטער זיינען געווען באַשעפטיקט אין דער חזיר־האַר
אינדוסטריע. אין יענער צייט, וועו איך בין געווען אין
ווילקאָווישקי, האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען דאָרט
די רעוואָלוציאָנערע באָוועגונג צווישן די יידישע אַר־
בעטער. די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער פלעגן פֿאַר־
כאַפּן די בתי־מדרשים און שולן און אָפּהאַלטן דאָרט
פֿאַרזאַמלונגען. עס האָבן פֿאַסירט פֿאַלן, אַז זיי האָבן
אַרויסגעטראָגן די לאָמפּן פון די בתי־מדרשים און זיי
אָוועקגעטראָגן אין די פּוסטע הייזער, וואו זיי פלעגן
אָפּהאַלטן זייערע „סכאָדקעס". די פרומע יידן פלעגן
שילטן די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער מיט טויטע קללות,
אָבער ניט ר׳ משהל ווישטינעצער. צי דאָס איז געווען
אַ רעזולטאַט פון זיינע ידיעות אין חקירה און יידישער
פילאָזאָפיע, וואָס האָבן אים געמאַכט פאַר אויס פאַנא־
טיקער און טאָלעראַנט צו די אידייען פון אַנדערע,
אַדער ס׳האָט געהאָט צו טאָן אין אַלגעמיין מיט זיין נאַ־
טור, וואָס האָט ביי אים אַנטוויקלט סימפּאַטיע און
מיטלייד צו אונטערדריקטע, דאָס איז שווער צו זאָגן.
ס׳איז אָבער אַ פּאַקט, אַז אויך די רעוואָלוציאָנערע אַר־
בעטער האָבן געערעדט מיט גרויס דרך־ארץ וועגן ר׳
משהל ווישטינעצער, און האָבן אים געהאַלטן פֿאַר אַ
יידן, מיט וועלכן מ׳דאַרף שטאָלצירן.

***

דער פּלאָץ דערלויבט מיך ניט צו באַשרייבן נאָך
זעלטענע טיפֿן פון ליטווישע יידן פון אַמאָליקן דור,
וועלכע זיינען פֿאַרשוואונדן און וועלן זיך מער קיינמאָל
ניט אומקערן. כ׳האָב דאָ נאָר אַרויסגעבראַכט קאַרגע
שטריכן פון דריי טיפֿן יידן — אַ גאָר־אַלטמאָדישן טיפּ פון
אַ בן־תורה, אַ צדיק און אַ מקובל, פון ר׳ אַרעלע
שלהמס, אַ טיפּ פון אַ מופלג, אַ סוחר, אַ וועלט־ייד
און אַ גרויסער עסקן בדרכי־ציבור, און פון ר׳ משהל
ווישטינעצער, אַ מופלג און אַ חקרן, אַ טיפּ וואָס איז
צווישן דעם אַמאָליקן ליטווישן טיפּ למדן און שפּע־
טערדיקן משכיל און אויפגעקלערטן. אָט די דריי שטעלן
צוזאַמען אַ „חוט המשולש", איינער פון די פיל אַזעלכע,
וואָס האָבן געלערנט און געווירקט אין ליטע און וואָס
פאַרדינען פאַרצייכנט צו ווערן לזכרון.

דר. ז. קדיש

משהלע דער מחברניק

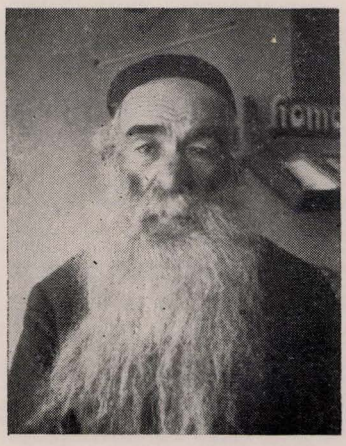
אין ראַסיין איז געווען אַ מערקווירדיקער ייד מיט
אַ גרויסן פאַרדינסט פאַר דער יידישער וויסנשאַפט.

דער דאָזיקער ייד איז זייער וויים געווען פון אַ פּראָ־
פעסיאָנעלן יידישן געלערנטן. ער איז איבערהויפּט קיין
שטודירטער מענטש ניט. ניט געווען קיין שרייבער,
ניט קיין ביבליאָטעקאַר, ניט קיין ראַבינער און ניט קיין
רב, און דאָך האָט ער פאַרפאַסט זייער אַ וויכטיק ווערק
אין יידישער ביבליאָגראַפיע, אַ ווערק מיט אַ רייכן מא־
טעריאַל פאַר דער געשיכטע פון רבנישע פאַמיליעס און
רבנישער ליטעראַטור און פאר יידישער פאַמיליע־גע־
שיכטע בכלל.

געווען איז דער דאָזיקער ייד אַן אָרעמער בעל־
מלאכה, אַ יגיע־כפּימניק, וועלכער האָט זיך מפרנס געווען
פון שוסטעריי. ער האָט געהייסן משה מאַרקאָוויטש.
געבאָרן געווארן איז ער אין נעמאָקשט און א תושב איז
ער געווען אין ראַסיין.

ווי קומט אַ נעמאָקשטער ייד, וועלכער לעבט אַלס
אָרעמער באַלמעלאָכע אין ראַסיין, צו ביאָ־ביבליאָגרא־
פיע, צו דער באַשרייבונג פון יידישע ספרים און די
מחברים זייערע?

דאָס איז איינע פון יענע פראַגעס, אויף וועלכער קיי־
נער וועט ניט צו ענטפערן. באַדאַרפט האָט משה מאַרקא־
ווישט יעדנפאַלס לעבן אין בערלין, אין פאַריז אָדער

ר׳ משה מאַרקאָוויטש (דער מחברניק)

אין אָקספאָרד און שטו־
דירן אין די דאָרטיקע
אוניווערזיטעטן, וואָלט
ער אפשר געווארן אַ
גרויסע באַרימטקייט.
איז ער אָבער, צום
גרויסן באַדויערן, גע־
בליבן אַרן געווארן און האָט
פאַרבראַכט זיינע יאָרן
אין די בלאָטיקע און
אומעטיקע שטעטלעך
פון זאַמעט, אָן וואָסער
געלעגנהייט פאַר אַ
ווייסנשאַפטלעכע אוּן
ליטעראַרישע בילדונג.

אָן וועלכע מאַטעריעלע און ווייסנשאַפטלעכע מיטלען,
איז אין אים קיינמאָל ניט איינגעשלאָפן זיין געבאָרענער
טאַלאַנט אַלס ביבליאָגראַף, און ער האָט דאָס גאַנצע לעבן
זיינס געקליבן מאַטעריאַל און שווער געאַרבעט אין זיינע
פּריַיע שעהען אויף אַ נייעם „שם הגדולים", אויף אַ נייער
ביאָגראַפישער ענציקלאָפּעדיע פון באַרימטע רבנים אוּן
רבנישער ליטעראַטור. ער האָט זיך אָפּילו ניט געפּוילט
אַרומצופּאָרן פון צייט צו צייט איבער די שטעטלעך, אוּן

וואו נאָר ער האָט דערשפּירט אַן אַלמער ספרים אין אַ יידיש הויז, האָט ער זיי אַלע דורכגעקוקט און אַרויסגענומען פון זיי אַלע נעמען און דאַטעס וועגן רבנים, מגידים און מחברים, וועגן זייער יחוס, זייערע משפחות און די ספרים, וואָס זיי האָבן פאַרפאַסט.

דער ערשטער „שם הגדולים" איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן שוין אין אַכצנטן יאָרהונדערט פון ר׳ חיים יוסף דוד אַזולאַי (הרב חיד״א), אַן אַריענטאַליסט ייד, וועלכער איז געווען אַ רב אין ארץ־ישראל און אַ פּיאָנער־שרייבער איבער דער געשיכטע פון רבנישער ליטעראַטור. דער דאָזיקער ספר איז אין נייַנצנטן יאָרהונדערט איבערגעאַרבעט געוואָרן און דערשינען אַלס „שם הגדולים החדש". איז געקומען שפּעטער משה מאַראָוויטש און האָט צונויפגעזאַמלט אַ סך נייַעם מאַטעריאל און פאַרפאַסט אַ נייַעם, פיל גרעסערן און רייכערן „שם הגדולים", מיטן נאָמען „שם הגדולים השלישי". אין צוויי טיילן. די ערשטע טייל פאַרנעמט זיך מיט פּערזאָנען און די צווייטע מיט ספרים.

פון די דאָזיקע צוויי טיילן פון דעם וועלטבאַרימטן פאַרלויפיק דערשינען בלויז פּראָבע־העפטן. זיי זיינען דערשינען קורץ פאַר דער מלחמה פון 1914. דאָס גאַנצע בוך צום דרוקן האָט דער מחבר קיין מיטלען ניט געהאַט. ער האָט געוואָרט צו קריגן די מיטלען פאַר דעם פון אַמעריקע.

* * *

ווי שוין געזאָגט, איז דער מחבר פון „שם הגדולים השלישי" ניט קיין שטודירטער ביבליאָגראַף און אויך ניט קיין שרייבער. און מיר דאַרפן דערפאַר ניט זוכן אין דעם בוך קיין וויסנשאפטלעכע און ליטעראַרישע שלימות. אדרבה, מיר מוזן באַוואונדערן דעם מחבר און אים דאַנקבאַר זיין פאר דעם רייכן מאַטעריאַל, וואָס ער האָט צונויפגעזאַמלט.

אבא גאָרדין

דעם חפץ חיימס ברכה

יאָגוסטאָוו, סואוואַלקער גובערניע, איז געווען אַ שיין און ציכטיק שטעטל אַרומגערינגלט מיט וועלדער, וועלכע האָבן זיך קונה־שם געווען אין ערשטן וועלט־קריג מיט די בלוטיקע שלאַכטן וואָס זיינען דאָרטן פאָרגעקומען. דער צענטער פון שטעטל איז געווען אַ מאַרק אין דער פאָרם פון אַ זייער גרויסן קרייז. אין סאַמע מיטן פון קרייז איז געווען אַ גרויסער שטאָטגאָרטן מיט אַן עסטראַדע פאַר דעם מיליטעריש אָרקעסטער צו שפּילן.

דאָס שטעטל האָט פאָרמאָגט אַ טייך, וואָס איז געווען געטיילט אין צוויייען און די טיילן האָבן זיך געפונען אויף צוויי ניוואָס אַזוי מ׳האָט זיי פאַראייניקט דורך אַ קאַנאַל מיט שלוזן און דאָס האָט מיגלעך געמאַכט דאָס דורכלאָזן געהילץ־פליטן, וואָס פלעגן גיין קיין דאַנציק.

יאָגוסטאָוו ליגט נאָענט צום דייטשישן גרענעץ און אין שטעטל האָט זיך שטאַרק געשפּירט דער ריח פון השכלה.

איך געדענק כמעט אַלע יידישע אַנשטאַלטן וואָס אַזאַ „עיר ואם" בישראל האָט פאָרמאָגט: קודם כל אַ פּראָגטפּולע שול מיט אַ גרויסן, געראָימען הויף פון פאָרנט. מיר, קינדער, האָבן מורא געהאַט פאָרנאַכט פאָרבייצוגיין אָט־די שרעק־און רעספּעקט־אָנוואָרפנדיקע געביידע, ווייל מיר זיינען זיכער געווען, אַז דאָרטן קומען די מתים דאָוונען. אַנטקעגן־איבער איז געווען דער שרעקלעכסט האָבן זיי געטאָן און מיט אַ שוואַרצער קאַרעטע איז מען געקומען און מען האָט זיי אָוועקגעאַן אייגענעם אָנגעשטעלטן מגיד.

אין בית־מדרש, ווי אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון ליטע אין יענער צייט, פלעגט מען אויסערן דאָוונען זיצן און לערנען. געווען אַ חברה ש״ס, אַ חברה משניות און אַ חברה צו לערנען כוזרי און חובות הלבבות אָחוץ די חברות עין־יעקב און תהלים־זאָגערס, צו וועלכע עס האָבן געהערט „עמך". אָזוי אַז דער בית מדרש איז געווען אין די אָוונטן געפּאָקט, סיי די לאַנגע טישן זיינען געווען באַזעצט און סיי די פּריוואָטע שטענדערס.

אין יאָגוסטאָוו איז, אויסערן פאָטער וואָס איז געווען דער מרא דאתרא, געווען אַ געהילף־ראָבינער. איך געדענק איצט ניט זיין נאָמען, אָבער איך געדענק, אַז ער איז געווען דער איבערזעצער פון זשול ווערנס ווערק „במצולות־ים". יאָגוסטאָוו האָט אויך פאָרמאָגט נאָך אַ העברעאישן שריפטשטעלער מיטן נאָמען פינקל. ער איז ניט געווען תורתו אומנתו, ווייל ער איז געווען אַ שניט־קרעמער. אָבער ער האָט פאַרפאַסט פּאָעמעס וועלכע זיינען געווען פאַרעפנטלעכט אין די אָנגעזעענסטע העברעאישע אויסגאָבעס פון יענער צייט, ד. ה. מיט זיבן און פופציק יאָר צוריק.

יאָגוסטאָוו האָט פאָרמאָגט אַ רייכע העברעאישע ביבליאָטעק. עס איז געווען אַ שטאַרקע חובבי־ציון באַוועגונג און עס האָבן זיך אויך באַוויזן די ערשטע יידישע שוואַלבן פון דער אומלעגאַלער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. אַלס קינד האָב איך בלויז געהערט אַז עפּעס שרעקלעכסע האָבן זיי געטאָן און מיט אַ שוואַרצער קאַרעטע איז מען געקומען און מען האָט זיי אָוועקגע־

פירט און קיינער ווייסט ניט וואו זיי זיינען אַהינגעקומען, און מ׳טאָר ווערן דעם פיל ניט רײַדן.

אָבער איך גיי דאָ ניט באַשרײַבן יאָגוסטאָוו, איך ווייל בלויז דערצײַלן ווערן מיין ערשטער באַגעגענש מיטן „חפץ חיים" וואָס איז געקומען קיין יאָגוסטאָוו האַלטן דרשות און פאַרשפרייטן זיינע מוסר־ספרים און, דערנאָך, די ערשטע טייל פון זיין „משנה ברורה".

געהייסן האָט ער ר׳ ישראל מאיר בן אריה זאב הכהן. ער האָט דערגרייכט אַ הויכן עלטער, ווייל ער האָט זיך געהאַלטן אָן תהילימס רעצעפט:

מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב — נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה. (תהלים ל״ד, י״ג־י״ד)
(ווער איז דער מאַן וואָס וויל לעבן, האָט ליב די טעג צו זען גוטס — היט דיין צונג פון שלעכטס און דיינע ליפן פון צו רײַדן אַפּנאַרעריי).

איך בין דעמאָלט אַלט געווען בסך־הכל אַ יאָר זעקס. וואָלט מיין פאָטער ניט געווען משכיליש געשטימט און קעגן צו־פריצייטיקער תורה־לערנונג, האָב איך שוין געדאַרפט זיין, לויט די השגות פון יענעם דור, אַ גמרא־יינגל. אָבער איך בין נאָך אַפילו אין חדר ניט געגאַנגען. אינגאַנצן קיין גראָבער יונג בין איך אָבער ניט געווען. מחמת זעלדע, אונדזער דינסטמיידל, האָט ניט געקענט צוזען מיין עם־הארצות און זי איז אַוועק און האָט געקראָגן אַן אַלף־בית, אַפּגעדרוקט אויף אַ לאַנגן גרויסן בויגן מיט קלאָפּטערדיקע אותיות. זי האָט מיט מיר געקנעלט גאַנץ געשמאַק און מיט גרויס פּעולה. די תורה פון די קמץ אַלפ׳ן און קמץ בית׳ן האָב איך גרינג באַנומען.

ווי דער שטייגער איז מיט יונגע תלמידים און ניט קיין אַלטע לערערינס, — זעלדע איז געווען בערך אַ יאָר אַכצן, — האָב איך זיך אין איר פאַרליבט. זי האָט געהאַט שוואַרצע אויגן און שוואַרצע האָר, וואָס פלעגן זיך פאַרפלעכטן אין צוויי דיקע צעפּ, ווען האָבן דערגרייכט ביז צו איר טאַליע. און מיין עובדא איז געווען, פונאַנדערצופלעכטן אירע צעפּ און זיך שפּילן מיט אירע האָר, וואָס צעוואַרפענערהייט האָבן זיי אויסגעזען מיסטעריעז ווי אַ געדיכטער וואַלד.

מיין ליבע צו זעלדן איז געווען אַזאַ אהבה רבה, אַז ווען, אַביסל שפּעטער, זי איז אָפּגעפאָרן מיט איר חתן, אַ שוסטער־לאַטוטניק, קיין אַמעריקע, וואו, ווי מ׳דער־צײַלט מיר, זיי זיינען נתעשר געוואָרן, בין איך שטאַרק קראַנק געוואָרן. סיי דער רופא און סיי דער דאָקטאָר האָבן קיין אַנדער סיבה פאַר מיין קראַנקייט ניט געקענט געפינען, אַ חוץ דאָס, וואָס איך האָב זיך פאַר־בענקט נאָך מיין געליבטער און ניט געקענט פאַר־טראָגן אונדזער צעשיידט־זיין.

ליבע איז ניט אַלע מאָל קעגנזייטיק. אָבער ליבע כישופט אַלע מאָל אַרויף עפּעס אַן אָפּרוף אין צווייטנס האַרצן. און זעלדע האָט מיך באמת ליב געהאַט. זי האָט עס אַרויסגעוויזן הויפּטזכלעך מיט דעם, וואָס זי פלעגט מיך טראָגן אויף אירע אַקסלען אין מאַרק אַריין און מיך פאָרליגן צו פאַרקויפן אַלס „באַראַנטשיק". די קונים, די מאַמע, די עלטערע שוועסטער, אַמאָל אויך אַן איינגייערין אין הויז, פלעגן מיך אַ טאַפּ טאָן, אַ פּאָטש, אַ צופּ, אַ קניפּ טאָן אין דעם ווייכן חלק פון מיין אַנאַטאָמיע, בכדי זיך צו דערקונדיקן, צי איך בין אָפּגעפּאַשעט און טאָקע ווערט דעם מקח, ווען זעלדע האָט געפּאָדערט. זי האָט פאַר מיר געבעטן ניט וויניקער ווי צוויי זעקלעך האָבער אָדער ווייץ. איך פלעג אָנקוועלן מיט גרויס נחת פון דעם יריד און פון דער מבינות, וואָס מ׳האָט אַרויסגעזאָגט וועגן מיר אַלס בהמה דקה און זיך צעבריקעוועט מיט די פיסלעך זעלדען גלייך אין די זייטן אַריין. זי האָט די יסורים מקבל באהבה געווען, ווי דאָס וואָלט געווען אַ טייל פון פראָגראַם. און מיר ביידע האָבן געשעפט פודן נחת פון דעם מקח־וממכר־שפּיל.

ויהי היום... געווען איז עס אַ ווינטער־טאָג, אַ דינסטיק און אַ טאָג פון גרעט־וואַשענישׂ — און גרעט־וואַשעכץ אין יענע יאָרן האָט געהאַט אין זיך עפּעס כמעט ווי אַן אחד ממשים פון ערב פסח. דאָס הייסט, אַז מאַנסביל, קינדער־זכרים, האָבן ניט געטאָרט אַריין־שמעקן אין קיך. און די נשים אין הויז, די שוועסטער אַריינגערעכנט, זיינען אַרומגעגאַנגען מיט פאַררישענע קעפּ, גדולדיק. עס איז געווען זייער ממשלה, אַ מין דיקטאַטור פון ווייבערשן פּראָלעטאַריאַט...

מיך האָט מען שוין עטלעכע מאָל אַרויסגעיאָגט, בחרפתי, פון קיך. אָבער איך פלעג זיך אַריינגנבענען שטיליקערהייט אויף צוריק. איך האָב ניט געקענט איינזיצן אין עסצימער, בשעת אין קיך האָבן זיך גע־קאָכט, געזאָטן און געטשאָדעט גרויסע טשוגונעס פול מיט אָזעלכע מאָדנע פאַרמישעכצן וואָס האָט געהייסן לויג, בלויענש וכדומה משונהדיקע נעמען. די באַלייע איז געשטאַנען אין מיטן קיך און זי איז געווען פול מיט מולינעס, פון וועלכע מ׳האָט געקענט מאַכן מילי־מיליאַסן זייפנבלאָזלעך, ווען מען פאַרמאָגט נאָר דאָס פּאַסיקע שטרויעלע און מען גיט דעם ריכטיקן צוגע־מאָסטענעם בלאָז.

קופּעס גרעט זיינען געלעגן אַנגעוואָרפן אויפן דיל. איין בערגל שוין איבערגעציילט, אַ צווייטס נאָך ניט געציילט. אויף דער באַנק האָבן זיך אויסגעטיילט שוין אויסגעצוואָגענע, אויסגעדרייטע און איינגעדרייטע שטיקלעך וועש. עס איז ניט געווען וואו אַ קער צו טאָן זיך. און דער ביסל חלל וואָס איז נאָך איבערגעבליבן אין קיך איז געווען פאַרנומען מיט מאַריוסען, דער גע־זונטער, פול־לייביקער, הויך־בוזעמדיקער גויע מיטן רויטן פנים און האַלב־נאַקעטע ליטקעס און אינגאַנצן נאַקעטע אַרעמס פון עלנבויגנס. זי איז געשטאַנען האַלב איינגע־בויגן איבער דער באַלייע און האָט זיך נוקם געווען אין די שטיקלעך גרעט, וועלכע זיינען אַריינגעפאַלן אין אירע רויטע, ווי אָפּגעבריטע, הענט.

די טיר אין קיך האָט זיך פלוצעם אָן עפּן געטאָן

און אַ ייד, אַ קליינגעוויקסיקער, איז אַריין מיט אַ גאַנצן זייל פֿאַרע דורך אָט־דעם־אָ ניט פֿאַראַדנעם „כאָד".

ער פֿרעגט די מאַמען, צי ער קען זען דעם רב.

די מאַמע, ניט קוקנדיק אויף אים, האַלב מעכאַניש, ענטפֿערט, אַז דער רב עסט איצט וואַרעמס.

די מאַמע און אַלע אין קיך גיבן ניט־ווילנדיק אַ קוק אויף דעם אַריינגעקומענעם פֿרעמדן. ער זעט עפּעס אויס אַנדערש פון אַלע וואָס קומען נאָך נדבות אונטער דער פֿאַרשטעלעניש פון „מחברים".

אַ פּנים איז אַ מוסר. ער זאָגט אַלע מאָל אויס פון חדר און פון די חדרי־חדרים. אַלע מעשים און אַפּילו מחשבות פון מענטשן וועלן פֿאַרשריבן אין בוך פון געזיכט, און מ׳דאַרף ניט זיין קיין גרויסער ידען אין חכמת־הפֿרצוף צו קענען לייענען דעם ספר פון צורה, וואָס לייענט זיך ווי פון זיך אַליין.

איבערן יידנס פּנים איז געווען אויסגעשפּרייט אַ דורכזיכטיקע שלווה פון אַ צדיק. זיין געזיכט איז געווען רונדיק ווי אַ לבנה אין מיטן חודש און אויך אַזוי בנעימותדיק שעמעוודיק, ווי די שכינה וואָלט אויף אים געשוועבט.

די מאַמע איז גלייך אַוועק צום טאַטן דערציילן וועגן דעם מאַדנעם באַזוכער. דער טאַטע האָט זיך געפּונען אין דער צווייטער העלפט פון הויז, וועלכע איז געווען אָפּגעטיילט פון אונדזער העלפט מיט אַ קאָרי־דאָר, בכדי מיר זאָלן איינער דעם אַנדערן ניט שטערן.

דער טאַטע האָט זיך אויפגעהויבן פון מיטן עסן און האָט זיך גלאַזט מיט געאיילטע טריט אין קיך אַריין.

אַ קיך איז געווען אַ פֿאַרבאָטן לאַנד פֿאַר אים. און אין צווייען פֿאַרבאָטן איז עס געווען אין אַזעלכע אויס־נאַם־טעג.

דער אַריינגעקומענער ייד איז זיך רואיק געזעסן אויף דער נאַסער באַנק לעבן דעם גרעטן, ניט ווייט פון דער באַלייע מיט דער וועשערקע, וועלכע דערזעענדיק אים האָט אויפגעהערט צו וואַשן און האָט זיך פֿאַרגאַפּט.

דער טאַטע האָט מיט באַוואונדערונג און התּפּעלות כמעט ווי אויסגעשריען: „דער חפֿץ־חיים!" און ער האָט אים מיט גרויס כבוד אַרויסגעפֿירט פון קיך און אים געבראַכט אין זיין העלפט אַריין.

אין הויז איז פֿלוצלינג געוואָרן יום־טובדיק. אַפּילו דאָס גרעטע מיט דער גויע מיט די זייפּנבלעזלעך האָבן אויסגעזען ווי וואַכעדיק, פּשוט, געווייַנטלעך לגבי דעם, וואָס האָט אומדערוואַרט זיך באַוויזן.

אַ קליניקייט! — דער חפֿץ־חיים איז דאָ ביי אונדז אין הויז. און דער טאַטע האָט זיך מיט אים אַזוי דערפֿרייט און זיך אַזוי פֿריינטלעך צו־שלום־עליכמט און די מאַמע האָלט אין איין ריידן וועגן דעם, ווי ער האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף דער נאַסער באַנק לעבן דעם גרעטן. דאָס הייסט אַן עניוו! און זי נעמט זיך איבער מיט איר טביעת־עין פון אַן אשת חבר. זי האָט באַלד דערזען, אַז עס איז ניט קיין „מהדורה".

אַוונט קומט. דער ברודער וועלפקע פֿאַלט אַריין אין הויז. צוריקגעקומען פון חדר. די מאַמע דערציילט אים וועמען מיר האָבן פֿאַר אַ גאַסט אין הויז.

דער חפֿץ־חיים איז דאָ!

דער טאַטע שיקט דעם שמש ער זאָל וועלפקען אַריינרופֿן. די מאַמע פּוצט אים אַ האָרינקע צו, און ער גייט אַוועק מיטן שמש עפּעס אַזוי סודותדיק און גאַווהדיק.

וואָס קומט דאָ פֿאָר? איך בין זייער פֿאַראינטריגירט.

דער טאַטע האָט שטאַרק געהאַלטן פון בכורעשאַפּט. ער האָט זיך פֿאַרגעשטעלט, אַז וואוהין דער עלטערער זון וועט גיין, אַהין וועלן די יינגערע זין נאָכגיין. און זיין גאַנצע אויפֿמערקזאַמקייט האָט ער געשאַנקען זיין בכור.

אגב האָבן די מיידלעך געהערט צו דער מאַמען. די יינגלעך זיינען ערשט געוואָרן יינגלעך, ווען זיי האָבן געזומען לערנען גמרא. פֿאָר דעם זיינען זיי קיין יינגלעך ניט געווען און האָבן זיך געפּונען אונטער דער מאַמעס רשות. זי פלעגט אונדז פֿאַרהערן, הייסן זאָגן סידור, דאַוונען, אָפּלייענען אַ פּרשה חומש א. ד. ג. מיטן אָנהויב פון גמרא־לערנען פלעגן מיר אַריבערגיין צום טאַטנס יוריסדיקציע. און איך? מ׳שטיינט געזאָגט, איך בין נאָך אַפּילו אין חדר ניט געגאַנגען, און בין געווען פֿאַררעכנט ווי אַ מיידל, און אפשר נאָך ערגער. דער טאַטע האָט זיך קוים אומגעקוקט אויף מיר. ער האָט מיגלעך אַפּילו ניט געוואוסט אַז איך בין גאָר דאָ.

וואו איז דער ברודער? פֿאַרוואָס קומט ער ניט צוריק? וואָס טוט ער דאָרטן?

אָן שהיות נעמט מיך זעלדע אָן פֿאָר דער האַנט. פּירט מיך אַוועק אין קיך אַריין. וואַשט מיר אָפּ דאָס פּנים. פֿאַרריכט מיין אָנצוג, דאָס הייסט פּשוט געדעדט, רוקט אַריין דאָס ווידעלע, וואָס האָט אַלע מאָל ווי אויף צו־להכעיס אַרויסגעשטעקט דורך דעם שפּאַלט פון מיינע פֿלודערן, און זאָגט צו מיר:

— וועלפקען האָט דער חפֿץ־חיים געבענטשט. גיי בעט אַ ברכה. ער זאָל דיך אויך בענטשן. גיי אויף גיך. פֿאַרוואָס זאָלסטו ניט קריגן אַ ברכה?

— אַ ברכה? — פרעג איך זי איבער. איך האָב ניט געוואוסט, וואָס דאָס באַטייט. אָבער אַזוי ווי דער ברו־דער האָט עס שוין געקראָגן, דאַרף איך עס אויך קריגן.

— ווי אַזוי בעט מען עס? — פרעג איך זעלדען, וואָס וויס אַלץ.

— זאָג: רבי, בענטשט מיך! — לערנט זי מיך, און חזרט איבער די פֿאַרמולע עטלעכע מאָל. איך זאָג נאָך.

זעלדען האָט שטאַרק פֿאַרדראָסן וואָס מען באַוולט איר ליבלינג. איך האָב עס דערקענט פון איר שטימע,

וועלכע איז געווארן אנגעגאסן מיט שטרענגקייט און פון די ברעמען אירע, וועלכע האבן זיך געכמורעט.

זעלדע האט מיך באגלייט ביז צו דער טיר. דאס הארץ האט מיר געקלאפט ווי ביי א גזלן. טאמער טו איך עפעס וואס איך טאר ניט טאן. אבער וויבאלד זעלדע הייסט, מסתמא דארף מען אזוי. זי איז געווען מיין באשיצערין און באשירמערין און מדריכטע. און ווי אזוי זאל איך איר ניט פאלגן?!

איך טו זיך אן א כוח. איך עפן פאוואלינקע אויף די טיר, טרעט אריבער די שוועל. זעלדע איז געבליבן קוקן דורך דער שפארונע. דער טאטע און חפץ חיים האבן מיך אפילו ניט באמערקט. זיי זיינען געווען פארטיפט עפעס אין א ענין. פאליאנטן זיינען געווען אנגעווארפן אויפן טיש פונאנדערגעעפנטע. צו זיי האבן זיך געטוליעט קלענערע ספרים, איינער אויף דעם אנדערן, איינער איבער דעם אנדערן, און דער טאטע און דער חפץ חיים האבן זיך געאמפערט.

איך האב זיך אנגענומען מיט דרייסטקייט, זיך אונטערגעשארט און זיך אוועקגעשטעלט לעבן טאטן און חפץ־חיים, ביים סאמע טיש, וואו זיי זיינען געזסן איבערגעבויגן איבערן בארג ספרים.

דער חפץ־חיים האט מיך דער ערשטער באמערקט.

— וואס ווילסטו, זונינקע? — פרעגט ער מיך מיט א ווייכער לירישער שטימע.

— רבי, בענטשט מיך! — האב איך קוים ארויסגערעדט די איינגעחזרטע פארמולע.

דער טאטע האט מיך דערזען. איך דערקען נאך זיין געזיכט, אז אים פארדריסט עס ניט, און אפשר טוט עס אים הנאה.

— דו ווילסט א ברכה? טו זאג מיר, זונעלע: וואס האסטו העלטער, געלט צי תורה? — פרעגט מיך הארציק דער חפץ־חיים.

איך האב זיך פארטראכט אויף א מינוט, איך זאל דא קיין טעות ניט מאכן. איך האב פארשטאנען, אז פון ענטפער הענגט אפ דאס ברכה־קריגן. „געלט" — וואס איז געלט? וועגן דעם אומגעהייערן כוח פון פינאנסקאפיטאל האב איך דעמאלט ווייניק־וואס געוואוסט. עס איז נאך געווען איידער הילפערדינג האט זיין ווערק פארפאסט... איך בין משער, אז אויך דער חפץ־חיים איז ניט געווען שטארק באהאוונט אין הלכות פינאנצן, וועגן וועלכע עס איז קארג־ווייניק געזאגט געווארן אין שלחן־ערוך אוהח־חיים, אויף וועלכן אלס פירוש און צוגאב ער האט זיין משנה ברורה צוזאמענגעשטעלט.

„געלט" ביי מיר האט דעמאלט באטייט די קאפיקע וואס איך פלעג קריגן צו קויפן א מאנדעלע און אמאל אויך סעמעטשקעס. מילא, וועל איך זיך באגיין אן דעם, טראכט איך.

„תורה" — וואס איז עס? פרעג איך זיך. איך האב עטלעכע מאל געהערט אין שטוב, אז דער טאטע „שרייבט תורה", און דערפאר דארפן מיר ניט צופיל פילדערן אין אונדזער העלפט שטוב, מחמת די געוואלדן און קוויטשעריען אונדזערע טראגן זיך אריבער דורך דעם קארידאר און זיי שטערן דעם טאטן, וועלכער זיצט און „שרייבט תורה". טראכט איך זיך: ווי־באלד דער טאטע*) שרייבט עס כסדר, מוז דאך עס זיין עפעס א וויכטיקע זאך.

ניט לאנג איבערלייגנדיק זיך און ניט חושד־זייענדיק צו וועלכע טרויעריקע קאנסעקווענצן מיין ענטפער קען פירן, האב איך געענטפערט מיט איין ווארט:

— תורה.

ער האט זיינע ביידע הענט מיר ארויפגעלייגט אויפן קאפ און האט מיך געבענטשט. א ציטער האט מיך דורכגענומען, וועז איך האב דערפילט זיין צוריקן זיך. די ווערטער פון דער ברכה האב איך ניט געהערט, ער האט זיי ארויסגערעדט בלחש.

די ברכה, יעדנפאלס איין העלפט אירע, איז מקוים געווארן. קיין געלט האב איך קיינמאל ניט געהאט, און וועז מען האט מיר אפילו געשאנקען געלט — האט זיך עס ביי מיר בשום אופן ניט געקענט האלטן.

יע, דעם חפץ־חיימס ברכה איז מקוים געווארן!

*) מיין פאטער יהודה לייב גארדין האט אנגעהויבן זיין רבנות אין שטעטל מיכאלישאק. יאגוסטאוו, סוואלקער גובערניע, איז געווען זיין צווייטע רבנות־שטעלע. פון יאגוסטאוו האט מען אים געזומען קיין אסטראוו, לאמזשער גובערניע. פון אסטראוו איז ער אנגעקומען פאר א רב אין סמארגאן, ווילנער גובערניע, פון סמארגאן קיין לאמזשע, און פון לאמזשע איז ער געקומען אלס רב קיין שיקאגא, וואו ער איז ניפטר געווארן און אן אוהל איז פארבאן אויף זיין קבר.

זיינע חיבורים: צווי ספרים דברי יהודה, שאלות ותשובות על ארבעה חלקי השלחן ערוך.

דגלי יהודה, דרוש, תרס"ד, 1903.

וואס איז אזוינס דער תלמוד? (רוסיש) 1909.

וואס איז אזוינס חסידות? (רוסיש) 1903.

ל. נ. טאלסטאי האט זיך פאראינטערעסירט מיטן ווערק און האט געוואלט אז דער פאטער זאל צוזאמענשטעלן א קיצור פון דעם פאר דעם פארלאג „פאסרעדניק", אין זיינע בריוו צום פאטער האט ער געשריבן: „און מיליאנען פון מיינע לייענער ווילן אייך דאנקבאר זיין".

לייב נאַדעל

חנא דער שוסטער

(אלחנן מאַרקוס ז"ל)

אין מיטן פון דער קאָוונער יאַטקעווער גאַס, וואו עס האָבן זיך געפונען אַלע אַנגראָ־געשעפטן פון מאַנופאַקטור, גאַלאַנטעריי, אייזנווארג און נאָך פאַרשיידענע סחורות, איז איין פרימאַרגן אין אַ הויף אַריינגעפאָרן אַ פור מיט זאַכן. צווישן דעם ביסל מעבל און אַנדערע מטלטלין האָט זיך אויך געזען אַ גרויסער קאַסטן מיט קאַפולן צו מאַכן שיך, ווי אויך אַ שוסטערשער ווארשטאַט מיט די שוסטערשע דרייפיסיקע בענקלעך.

דאָס האָט חנא דער שוסטער זיך אַריינגעקליבן אין זיין נייער דירה. צום אָנהויב האָבן זיינע פאַך־קאָלעגן פון אים חוזק געמאכט צוליב זיין אויסוואל:

— ס'געהערט, וואוהין אַ מענטש קלייבט זיך אַריין! צווישן די אגולניעס — פון די וויסע קעלנערלעך ווייל ער האָבן אַרבעט. זיי גיבן דען לייגן אַ לאַטע? זיי האַלטן דאָך נאָר אין איין קויפן נייע שיך. וואָס איז, עס פעלט זיי דען דער ליט? פונדעסטוועגן האָט חנא באַלד נאָכן אַריינקלייבן זיך קיין חרטה ניט געהאַט, און געהאַט אַר־בעט שטענדיק מער, ווי ער האָט געקאָנט באַווייזן, און געמוזט צונעמען אַ געהילף. און טאַקע האָט געפלאָסן די ארבעט פון די אַנגעשטעלטע: ביי וועמען עס איז אָפגע־שפרונגען אַן אָפסאַץ, בעת ער איז געקראָכן אויפן לייטער אַראָפצונעמען פון די פאָליצעס א סחורה, ווער עס האָט איינגעריסן אַ שוך אָן אַ קאַסטן — אַלע זיינען געלאָפן צו חנאן. אַזוי אַרום האָט ער געמאַכט אַ שיין לעבן. אָבער ניט זיין אַרבעט איז געווען זיין הויפט־אינטערעס אין לעבן. דער עיקר איז ער שטענדיק געווען פאַרטאָן אין העלפן יעדן נויטבאַדערפטיקן. אַזוי ווי בייטאָג פלעגט ער דאַרפן אַרבעטן, כדי צו פאַרדינען אויף דער חיונה, פלעגט ער אַרומלויפן ביז האַלבער נאַכט, כדי צו קאָנען שאַפן הילף פאַר אָרעמע. אַזוי ווי קבצנים האָבן ניט געפעלט, איז חנא שטענדיק געווען איבערלאָדן מיט זאָרג און אַרבעט פון זייערטוועגן.

איינע פון זיינע הויפטזאָרג איז געווען הכנסת־כלה. חנא פלעגט אין מיטן טאָג אַוועקלייגן זיין אַרבעט, אָנטאָן די שבתדיקע קאָפאָטע און זיך נעמען גיין איבער די מאָנו־פאַקטור־געשעפטן אויפצוקלייבן רעשטלעך פון ווייסצייג און אַנדערע שטאָפן. דאָן פלעגט ער גיין איבער די בשמים־קראָמען אויפקלייבן ראזשינקעס, פלוימען, צוקער, און אַזוי פלעגט חנא אויפזאַמלען אַלץ, וואָס איז נויטיק געווען צו אויסשטייער פאַר אָרעמע יידישע כלות און פאַר אַ חתונה־מאָלצייט.

איבערהויפט איז ער שטאַרק געווען פאַרנומען ווינ־טער. דאָן האָט ער קיינמאָל קיין צייט ניט געהאַט. סטייטש, ווי קאָן מען רוען, בעת אָרעמעלייט מיט פיצלעך קינדער פרירן? עס איז דאָך אַזאַ ביטערע קעלט! ער פלעגט צונויפקלייבן געלט און לויפן אויפן מאָרק אויפ־קויפן עטלעכע וועגעלעך האָלץ ביי די פויערים, כדי דאָס צו פאַרטיילן פאַר די נויטבאַדערפטיקע. און מיט וואָס פאַר אַ שימחה און שטראַלנדיק פנים ער פלעגט באַגלייטן די וועגעלעך מיט האָלץ!

פיל מאָל פלעגט מען זען ווי חנא פאָרט מיט אַ פרוי אויף אַ דראָשקע — דאָס פלעגט ער פירן אַן אָרעמע קימ־פעטאָרין אין קאָוונער יידישן שפיטאָל. יעדן פרייטיק פרי פלעגט ער טראָגן עסן פאַר די יידישע אַרעסטירטע אין דער קאָוונער געלער טורמע. שוין באַגינען פלעגט מען אים זען ווי ער גייט אָנגעלאָדן מיט צוויי קאָשיקעס ווארעמע שבת־חלות, אויסגעקאָכטע שמעקעדיקע פיש, פרוכט און וויין אויף קידוש, כדי די יידישע אַרעסטירטע זאָלן האָבן אויף שבת בעסער עסן. אַזוי שטענדיק אַרום־לויפנדיק ביז האַלבער נאַכט, ניט דערעסן און ניט דער־שלאָפן, האָט ענדלעך זיין שוואַך געזונט מער ניט אויס־געהאַלטן. אין זיין לוויה האָבן זיך באַטייליקט פיל הונ־דערטער מענטשן.

אַזוי איז אַוועק אין דער אייביקייט איינער פון די זעלטענע קאָוונער האַרעפאַשניקעס, וואָס האָט מקריב גע־ווען זיין צייט און געזונט פאַר יעדן ליידנדיקן.

אין אַ הספד נאָך ר' אלחנן מאַרקוס, ז"ל, וואָס איז געווען געדרוקט אין דער קאָוונער „אידישע שטימע", איז צווישן אַנדערע געזאָגט געווארן:

„מיטן דאָזיקן ניפטער האָט דער טויט צוגענומען אייי־נעם פון די זעלטענע יידישע טיפן. מ'קען זיך אויסדריקן — אַ שריד פון די פאַרצייטיקע יידן...

„מיר זיינען געווארן אַרעמער אין אַ ביישפיל פון יידישער גוטסקייט, פון יידישן מיטגעפיל. מיר האָבן פאַר־לאָרן אַ געוואלדיקן אמתן יידישן רחמן..."

נ. י. גאָטליב

צווישן חלוצים אין ליטע

אַריינפיר

די יידישע יוגנט אין ליטע — צווישן דער ערשטער און דער צווייטער וועלט־מלחמה — איז געווען אַ ביז גאָר מונטערע, אַקטיווע, שעפּערישע. האָבנדיק אַהינטער זיך דורות פון יידישער פאַרשיידנאַרטיקער קולטור— קלויז און ישיבה, השכלה און מוסריזם, ציוניזם, בונדיזם און אַנדערע אידייען, באַוועגונגען, לעבנס־פאָרמען, — האָט די יידישע יוגנט אין ליטע אויף אַ היינטצייטיקן אופן — ממשיך געווען די דורותדיקע ירושה. זי האָט זיך פיבערדיק באַטייליקט אין אַלע יידישע ריכטונגען. זי איז געווען ביז גאָר טעטיק אין אַלע יידישע פאַרטייען. ליטע האָט פאַרמאָגט אַ „רעכטע" יידישע יוגנט און אַ „לינקע", אַן אָרטאָדאָקסישע און אַ פראָגרעסיווע, אַ ציוניסטישע און אַ סאָציאַליסטישע. דאָמינירט אָבער האָט די נאָציאָנאַלע יידישע יוגנט. די דאָזיקע יוגנט האָט געהאַלטן אין אייַן ליפּערן מענטשן־מאַטעריאל פאַר אַלע יידיש־נאַציאָנאַלע פאַרטייען אין ליטע. די דאָזיקע יוגנט האָט אָנגעפילט די רייען פון ליטווישן „מכבי", „השומר הצעיר" און — באַזונדערס — „החלוץ".

די החלוץ־באַוועגונג אין ליטע איז — חוץ דער חלוצישער באַוועגונג אין פוילן — געווען די אָנזעעוודיקסטע אויפן קאָנטינענט פון אייראָפּע. זי איז עס געווען סיי אין כמות, סיי אין איכות. ערשטנס, האָט זי אַרויסגעגעבן פון זיך אַ היפּשע צאָל חלוצישע אָנפירער. צווייטנס, טויזנטער „פראָסטע סאָלדאָטן". און אין משך פון צווי צענדליק יאָר האָט די קליינע ליטע געהאַלטן אין איין שיקן קיין ארץ־ישראל יונגע, קרעפטיקע, באַוואוסטזיניקע און קוואַליפיצירטע בויער.

די החלוץ־באַוועגונג אין ליטע האָט זיך אָנגעהויבן באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. פון אַלע עקן רוסלאַנד האָבן זיך דאָן צוריקגעקערט קיין ליטע צענדליקער טויזנטער יידישע מגורשים. עס האָבן זיך געגומען אָפּבויען פאַרוויסטע אין דער מלחמה שטעט און שטעטלעך. עס האָט אויפסנייַ זיך געגומען פאַרווארצלען אַ יידיש לעבן. די יידישע ליטע האָט דעמאָלט דורכגעמאַכט איר רענעסאַנס־פעריאָד. די יידישע ליטע האָט גענאָסן פון ברייטער אויטאָנאָמיע און אויף אַ ברייטן מאַסשטאַב האָט זי געפּירט איר אייגן עקאָנאָמיש, פּאָליטיש און קולטורעל לעבן. — אָט אין יענע ערשטע נאָך מלחמה יאָרן האָבן זיך אין פאַרשיידענע פונקטן אין לאַנד אַרגאַניזירט די ערשטע חלוצישע, שטאָטישע און לאַנדווירטשאַפטלעכע קיבוצים (די ערשטע קבוצה אין ליטע איז געווען „קבוצת־שבלי").

שפּעטער־צו פאַרארגערט זיך אין ליטע דער יידישער עקאָנאָמישער און פּאָליטישער מצב. אין די פּאָר הונדערט ליטווישע שטעט און שטעטלעך ווערט עפּעס ענג, אומעטיק. איבערהויפט ווערט דאָ ענג, אומעטיק דער יוגנט. הויבט זיך אָן אַ היפּשע עמיגראַציע. מען פאָרט אין אַנדערע אירופּעאישע לענדער. מען עמיגרירט מעבר לים: קיין צפון־אַמעריקע, דרום־אַפריקע, מעקסיקע, קובאַ, אַרגענטינע, בראַזיל, פּערו, אורוגוויי. די מערהייט אָבער פון דער יידיש־ליטווישער יוגנט טוט זיך אַ וועג מיטן פּנים צו ארץ ישראל. אין ארץ ישראל הערשט דאָן אַ גע־וואַלדיקער אויפשטייג. עס איז די צייט פון דער פערטער עליה. קיין ארץ־ישראל שטראָמט מען — דער עיקר, פון פוילן, — אין די צענדליקער טויזנטער. נעמט אויך די יידיש־ליטווישע יוגנט פיבערן מיט די אידייען פון א. ד. גאָרדאָן, יוסף טרומפּלדאר, י. ח. ברענער. עס צעוואקסט זיך אין ליטע די חלוצישע באַוועגונג. עס בויט זיך אויף אַ פאָרצווייגטער „החלוץ"אפּאַראַט, מיט אַ מרכז, מיט צענדליקער סניפי החלוץ. נייע שטאָטישע הכשרה־ערטער קומען אויף און נייע לאַנדווירטשפאַטלעכע קיבוצים. זומער פון יאָר 1925, ווען דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות קערט זיך צוריק פון סאָוועטנלאַנד קיין ליטע, טרעפט ער דאָ אַ ברייט פאַרנעמיקע החלוץ־באַוועגונג, וואָס ציילט שוין העכער טויזנט מיטגלידער און — האַלט ערשטן אין וואַקסן.

דער מרכז

דער מרכז פון ליטווישן החלוץ האָט זיך געפּונען אין קאָווּנע, אויף לייסווּעס־אַלייע פינף און צוואַנציק. ער האָט זיך געפּונען אין צוויי קליינע צימערלעך, באַשטעל־טע מיט טישן, בענקלעך, שאַפּעס. אויף די וועגט זיינען געהאַנגען בילדער פון חלוצישע אידעאָלאָגן, פון ארץ־ישראלדיקע פירער, פון העברעאישע שריפטשטעלער. אַרום די טישן, איבער אַ שרייב־מאַשינקע, איבער רעגיסט־ראַציע־בוכונס, איבער הוצאה־און הכנסה־ביכער, זיינען געזעסן די מרכזניקעס: יהונתן באַטניצקי, יצחק צוויק, יצחק בלומבערג א. א. (אין די פריערדיקע יאָרן האָבן צום מרכז געהערט: פּסח ליפּאָוועצקי, יהודה אַדער, אברהם געלער, חיים דינער, יצחק שטערן א. א.; אין די שפּע־טערדיקע יאָרן: אדלער, ז. טרויב, מ. פרידמאַן א. א.).

מען איז געזעסן און געאַרבעט. און גאָר אָפט האָט זיך געעפנט די טיר — אַריינגעלאָזט אַ חלוץ, אַ גרופּע חלוצים. איינער פֿאָרט אויף אַרבעט, אַ צווייטער קומט פון דער אַרבעט, אַ דריטער קומט עפּעס פרעגן. דאָרף מען יעדערן ענטפֿערן, אַן עצה געבן, איינאָרדענען. און יעדן טאָג ברענגט דער בריוו־טרעגער פּעק מיט בריוו. און טע־לעגראַמעס קומען אָן. פון אַלע עקן לאַנד שרייבט מען צום מרכז. מען שרייבט פון פֿאַנעדעל, פושעלאַט, וואַבאָל־

אַ צוזאַמענטרעף פון חלוצים אין קאָוונע מיטן אַנטייל פון נתן גרינבלאַט

ניק, אַבעל, קאַמיי, קראַקינאָווע, שקוד, קעלם, בירז, טעלז...

באָזונדערס האָט דער מרכז געפֿיבערט פרילינג־צייט, וועז ליטווישע לאַנדווירטן, אויף וועמעס גיטער עס גע־פינען זיך חלוצישע קבוצות, נויטיקן זיך אין מער „הענט". דאָן איז דער מרכז געווען פול, ווי אָן אויג. מען איז אָנגעפֿאָרן קיין קאָוונע פון פֿאַרשיידענע סניפי החלוץ. און אויך בודדים (איינצלנע חלוצים, פון שטעטלעך, וואו קיין סניף החלוץ איז ניטאָ) זיינען געקומען. און יעדערער האָט מיטגעבראַכט מיט זיך זיין באָגאַזש — גרייט מיט דעם צו פֿאָרן צום באַשטימטן הכשרה־ארט. איז געשטאַנען אין מרכז אַ יאָריד. די צוויי צימערלעך זיינען געווען פֿאַר־לייגט מיט חלוצישן באָגאַזש. אויף אַלע בענקלעך, טישן, פענצטער־ראָמען זיינען געזעסן „חברה"; געריכטערט, זיך דורכגעשמועסט. שיין איז געווען זיך צוצוקוקן צו די דאָזיקע חלוצישע אורחים. אַ יונגער עולם, געזונטע פנימער, פול מיט ענערגיע, אימפּעט, פריידיקער דער־וואַרטונג. מען וויל שוין וואָס שנעלער זיין אויף די באַ־שטימטע הכשרה־ערטער, ביי דער לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט.

„עבודה"

אין קאָוונע, אויף וויילנער גאַס, אין אַן ענגן, טונקעלן, געדיכט־באַבויטן הויף, האָט זיך געפונען די צוזאַמענ־וואויונג פון דעם חלוצישן סטאַליער־קאָאָפּעראַטיוו „עבודה". די ניט־גרויסע דירה איז געווען צעטיילט אויף קליינינקע, טונקעלע און לחלוטין פינצטערע צימערלעך. עטלעכע צענדליק חברים און חברות האָבן דאָ — קאָלעק־טיוויסטיש — געקוואַרטירט. די חברים האָבן געאַרבעט אין סטאַליער־קאָאָפּעראַטיוו און די חברות האָבן געפירט די שטוב־ווירטשאַפט. חוץ די עבודהניקעס, האָבן דאָ אָפט פֿאַרבראַכט חלוצישע און ניט־חלוצישע באַזוכער, וועלכע האָבן דאָ געגעסן, געשלאָפן. איז דאָ תמיד געווען לעבעדיק, טומלדיק, אָנגערויכערט. און נאָך אַ טאָג פון שווערער מי האָבן די עבודהניקעס, צוזאַמען מיט די געסט, געפירט היציקע דיסקוסיעס: איבער פֿראָבלעמען פון „החלוץ", וועגן „בנין הארץ", ליטעראַטור, סאָציא־ליזם...

דער סטאַליער־קאָאָפּעראַטיוו „עבודה" האָט זיך געפו־נען אין אַלטשטאָט, אין אַ שמאָל, געדרייט געסל, אין אַן אַלט מויערל, אויף אַ צווייטן גאָרן. אַרויפקומענדיק אַהער, האָט מען דערזען אַ לאַנגן וואַרשטאַט, אָנגעלייגט מיט פֿאַרשיידן געהילץ, באַשאָטן מיט פרישע סטרוזשקעס און באַשטעלט מיט כל המיני פֿאַרטיקע און ניט־פֿאַרטיקע מעבלשטיקער: אַלמערס, קאָמאָדן, שטולן, טישן, בענק־לעך, בעטן. אַרום די מעבלשטיקער האָבן זיך געעסקט עטלעכע צענדליק חלוצים. אַ יונגער עולם, אַ קרעפּטי־קער, אַן רעקלעך, מיט פֿאַרקאַשערטע העמד־אַרבל, מיט מוסקולירטע, אויסגעאַרבעטע הענט. איינער הובליעוועט אַ ברעט, אַ צווייטער עגבערט מיט אַ דאָלעטע אין אַ שטול. אַ דריטער זעגט עפּעס, אַ פערטער איז זיך מתעסק מיט סטאַליאַרסקן קליי. די אַרבעט ברענט. און זי ווערט טאַקע תמיד געקרוינט מיט דערפֿאָלג. די מעבלשטיקער פון חלוצישן סטאַליער־קאָאָפּעראַטיוו „עבודה" האָבן אין קאָוונע, ווי אויך אין דער פֿראָווינץ, געהאַט אַ שם. מען האָט זיי גערן געקויפט. און — צייטנווייז — האָט „עבודה" געמאַכט גאָר גוטע געשעפטן.

„כיבוש"

די הויפּט פֿראָדוקטיוויזאַציע פון די ליטווישע חלוצים איז געווען — לאַנדווירטשאַפט. די יידיש־ליטווישע נאַ־ציאָנאַל געשטימטע יוגנט האָט זיך געריסן צו ערד. אַ טייל פון דער דאָזיקער יוגנט איז געווען נאָך פון דער היים באַקאַנט מיט לאַנדווירטשאַפט. קינדער פון על־טערן, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט ערדאַרבעט, מיט גערטנערייַ, מיט סעדעריי, זיינען זיי פון קליינערהייט אָן געווען האַלבע און גאַנצע פויערים. שוין קליינערהייט האָבן זיי געקענט האַלטן אין האַנט אַ רידל, אַ גראַבליע, אַ קאָסע. נאָך קינדווייז האָבן זיי געקענט שפּאַנען אַ פערד, רייטן אויף אים. וועלנדיק חלוצים, חלוצות, האָט זיי געציגן אין דער לאַנדווירטשאַפטלעכער קבוצה, וואו מען קען זיך אויסלעבן סיי פויעריש, סיי חלוציש. אָבער ניט בלויז דידאָזיקע יוגנט־פֿאַרשטייער האָבן געפילט אַ ציענישׂ צו ערד — אויך אַנדערע יוגנטלעכע האָבן זיך געצויגן צו ערדאַרבעט. אַ סך האָבן ניט געוואָלט מער זיך פֿאַרנעמען מיט די די פֿרנסות פון קרעמעריי און מעק־

לעריי, א. א., ווי זייערע עלטערן. זיי האָבן זיך געריסן צו אַ העכערן תכלית. זיי האָט געצויגן צו „ארץ ישראל העובדת.“ און — דווקא דאָרף, קבוצה, דווקא פעלד, גאָרטן. זיי האָט געצויגן צו פאַרוואַרצלטקייט. זיי האָט געצויגן צו יגיע כפים אונטער זוניקע און וואַלקנדיקע הימלען, אין היץ און אין רעגן, אין פרילינג און אין האַרבסט. די מערסטע ליטווישע חלוצים האָבן זיך פאַר־נומען מיט לאַנדווירטשאַפטלעכער הכשרה.

ניט ווייט פון דעם גרענעץ־שטעטל ווירבאָלן האָט זיך געפונען אַ גרויסער חלוצישער לאַנדווירטשאַפטלע־כער קאָאָפעראַטיוו — „כיבוש“. דער דאָזיקער קאָאָפע־ראַטיוו איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1924. צענד־ליקער חלוצים און חלוצות זיינען דאָ דורכגעגאַנגען אַ געהעריקן „קורס“ פון ערדאַרבעט.

„כיבוש“ איז געווען אַ בריידט־פאַרצווייגטע ווירט־שאַפט. אינמיטן רחבותדיקע פעלדער איז דאָ געשטאַ־נען אַ דריי־גאָרנדיקער מויער — די צוזאַמענווואוינונג פון „כיבוש“. אַהינטערן מויער האָבן זיך געפונען שטאַלן פאַר קי און פערד, אַ שטעלכל פאַר עופות, אַ שייער פאַר ברויט, אַ שאָפע פאַר היי, אַ געביידע פאַר לאַנדווירט־שאַפטלעכע מכשירים. „כיבוש“ האָט פאַרמאָגט הונ־דערט איין און זיבעציק העקטאַר ערד, אין וועלכער מען האָט פאַרזייט קאָרן, ווייץ, האָבער, געשטן. „כיבוש“ האָט אויך פאַרמאָגט אַ גרויסן גרינסגאָרטן, אַ סאָד מיט יונגע ביימער. „כיבוש“ איז געווען אַ „משק עצמי“, מיט אַן אייגענער וועשעריי, בעקעריי, מילכעריי, שוסטעריי, סטא־ליעריי. אַכצן פערד זיינען דאָ געווען, אַכט און צוואַנ־ציק קי, אַן אָקס, קעלבער, שעפסן. דערצו האָט מען זיך דאָ פאַרנומען מיט עופות־צוכט, מיט בינען־צוכט. די ערד האָט מען געאַקערט מיט דער הילף פון אַן אייגענעם טראַק־טאָר. און דאָס גאָרע „כיבוש“־לעבן איז געווען אַנגעוויזן אויף זיך אַליין.

עטלעכע צענדליק חלוצים און חלוצות האָבן תמיד געאַרבעט אין „כיבוש“. אייניקע פון זיי האָבן זיך דאָ קוואַליפיצירט בלויז אין אַיין צווייג פון דער לאַנדווירט־שאַפט. איינער, למשל, איז געווען אַ „סוסן“, אָדער אַ „בוקר“ (ער האָט געהאַט צו טאָן מיט די כיבושער פערד, אָדער קי). אַ צווייטער (אָדער אַ צווייטע) האָט זיך באַ־שעפטיקט מיט עופות־צוכט, מיט בינען־צוכט. אַ דריי־טער איז געווען אַ טראַקטאָריסט. דער גאָרער קאָלעקטיוו אָבער איז געווען אין אַ גלייכער מאָס פאַראינטערעסירט אין אַלע צווייגן פון דערווירטשאַפט. מען האָט דעם „משק עצמי“ שטאַרק ליב געהאַט. יעדערער האָט זיך דאָ געפילט, ווי אַ באַלעבאָס. און באַוונדערס האָט מען דאָ ליב געהאַט די בהמות. די פערד, די קי האָבן דאָ געטראָגן העברעאישע, טרעפלעך־צוגעפאַסטע נעמען — צום פערד'ס אָדער קו'ס אויסזען. אַזוי, למשל, האָט מען דאָ איין פערד גערופן „טוביה החולב“ און אַ צווייטן — „בורגני“... איין קו האָט געהייסן „ברוכה“ (זי האָט גע־געבן אַ סך מילך...); אַ צווייטע האָט געהייסן „חנינה“ (זי האָט פאַרמאָגט אַ סך חן...); אַ דריטע — „אַהובה“ (זי איז געווען אַלעמענס ליבלינג...). אַ סך מאָל איז דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות אויסגעקומען צו באַזוכן דעם משק עצמי „כיבוש“. און תמיד, זיך דערנענטערנדיק צום דריי־גאָרנדיקן „כיבוש“־מויער, פלעגט מיך אַרומ־כאַפן אַ פריידיקער ציטער. און אָט, דערזעענדיק דעם אָנקומענדיקן גאַסט, לאָזט מען זיך אַרויס אים מקבל־פנים זיין, און מען פירט דעם אורח אַריין אין מויער מיט אַ היציקן הוירא. מיט אַ הילכיקן „אם אין אני לי, מי לי“...

דער „גליל“

חוץ „כיבוש“, האָט דער ליטווישער „החלוץ“ פאַר־מאָגט אַנדערע לאַנדווירטשאַפטלעכע קבוצות. עס האָבן זיך געפונען קבוצות אין שכנות מיט „כיבוש“, לעבן קייזאַן, אין אַנדערע ליטע־מקומות. די קרוין אָבער פון ליטווישן „החלוץ“ איז געווען דער „גליל“.

אַ גרופּע ליטווישע חלוצים אין פראָנט פון בית־החלוץ אין מעמל

דער „גליל“ האָט זיך געפונען אין דעם מעמל־גע־ביט. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דער דאָ־זיקער געביט, מיט זיין הויפטשטאָט מעמל, געהאָט באַ־לאַנגט צו דייטשלאַנד. נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1923, איז ער פאַרנומען געוואָרן פון ליטע. דאָן איז דער מעמל־געביט באַזעצט געוואָרן מיט אַ צאָל ליטווינער און יידן. דאָן זיינען אין מעמל, צו די דאָרטיקע דייטשישע, קאַלט־לעכע יאַהודים, צוגעקומען אַ צאָל „מיזרח־יידן“ — וואַ־רעמע ליטוואַקעס. און די דאָזיקע ליטוואַקעס האָבן באַ־ווירקט ציוניסטיש די מעמלער יאַהודים. און לסוף, מיט דער מיטאַרבעט פון דעם ליטווישן „החלוץ“, ווערט איז מעמל אויפגעבויט אַ פראַכטפולער בית החלוץ — אַ דריי־שטאָקיקער בנין, אַ באַאָרגטער מיט כל־המיני מא־דערנע אייניריכטונגען, אַן אויסגעריכטער מיט אַ זעלטן באַקוועמען „מטבח“, וואו אַלץ „גייט“ אויף עלעקטרע. חוצן בית החלוץ, וואָס די מעמלער יאַהודים זיינען גע־ווען זיינע הויפט־אויפבויער, איז איבערן מעמל־געביט

פאַרשפרייט געווארן אַ „נעץ" חלוצישע קבוצות. די דאָזיקע „נעץ" קבוצות, צעזייט איבערן גאַרן „געביט", האָבאַקומען אַן ארץ־ישראלדיקן נאָמען — „גליל".

דער „גליל" האָט פאַרמאָגט דרייצן קבוצות, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף די פאָלגנדיקע דייטשישע און יידישע גיטער: יאָקן, דומפּן, קישקין געגרגע, קאָלאָטן, פּרעקולן, לומפּענען, עקיטן, מעדיקן, גרוימען, שאָטעלן, לאַפּינין, אויקסטווילקן און פּאָלאָמפּן. אַ צאָל פון די־אָ קבוצות האָבן זיך געפונען ניט וויט פון מעמל — זעקס־זיבן וויאָרסט. אַנדערע ווידער זיינען געלעגן היפּש וויט — צוואַנציק־דרייסיק־פערציק און מער וויאָרסט פון שטאָט. אָלע קבוצות אָבער האָבן געהאָט איין געמיינזאָמען צענטער — דער מעמלשער בית החלוץ, אויף שלאָכטערשטראָסע זעקס. אַ גאַנצע וואָך האָבן די חלוצים געאַרבעט אויף די גיטער פון די דייטשישע און יידישע פּריצים. שבת אָבער, אָדער אין אַ יום־טוב, פלעגט מען זיך צונויפזאַמלען אין מעמל, אין בית החלוץ. דאָ האָט מען אָפּגעהאַלטן זיצונגען פון „וועד הפועל", פון „וועד הגליל". דאָ האָט מען דורכגעפירט „שיחות". און דאָ האָט מען זיך ווי געהעריק אויסגעזונגען, אויסגעטאַנצט...

די יאָרן 1926־1927 איז מיר אויסגעקומען צו פאַרברענגען אין ליטווישן „גליל". איך בין אָהער געשיקט געווארן ווי אַ חבר פון ליטווישן מרכז החלוץ און ווי אַ „מורה נודד" — אַ וואַנדערנדיקער לערער (אויפן אָרט פון דעם מרכזניק און מורה נודד אברהם קאַץ). מיין עובדא דאָ איז געווען אַ צווייענדיקע. ערשטנס, אָנפירן מיט דער גלילשער אָרגאַניזאַציאָנאַלער אַרבעט: פאַרבעסערן דאָס לעבן אין די קבוצות, פאַרמיטלען צווישן די חלוצים און די פּריצישע אַרבעט־געבער, שליסן נייע קאָנטראַקטן אויף לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט. צווייטנס, אָנפירן מיט דער גלילשער קולטורעלער אַרבעט: דורכפירן (אין מעמל, אין בית החלוץ, ווי אויך אין אָלע גלילשע קבוצות) שמועסן, רעפעראַטן, פאָרלעזונגען; לערנען מיט חברים העברעאיש; צעטיילן ביכער, צייטונגען. — האָב איך כסדר אַרומגעוואַנדערט (דאָס רוב, צופוס...) איבערן „גליל"; כמעט אָלע צוויי וואָכן דורכגעווען אין אָלע דרייצן גלילשע קבוצות. איך בין געווען אַ נאָענטער עדות פון גלילשן לעבן — סיי בעת דער אַרבעט (אין פעלד, אין גאָרטן, אין שטאַל), סיי אין דער קבוצה גופא.

די דירות, וואו עס האָבן געוואוינט די גלילניקעס, זיינען, דאָס רוב, געווען קליינינקע, ניט איבעריק ליכטיקע, ניט איבעריק באַקוועמע. און אויך דאָס מעבל, די כלים זיינען דאָ געווען זייער פּרימיטיוו. געוואוינט האָט מען דאָ אַ צען, צוועלף, און מער חלוצים צוזאַמען. געשלאָפן האָט מען צו צוויי, צו דריי אין אַ בעט — אויף אַ הארטן שטרויזאַק, מיט הארטע שטרוי־קישעלעך צוקאָפנס. און דער שלאָף (באַזונדערס, אין פרילינג און אין זומער) איז געווען אַ קורצער, ווייל עס איז אויסגעקומען צו אַרבעטן פערצן, פופצן און מער שעה אַ טאָג. דאָס עסן איז געווען היפש מאָגער. די חלוצים האָבן פאַר דער אַרבעט זייערע באַקומען, דער עיקר, פראָדוקטן. און די פראָדוקטן, וואָס די דייטשישע און יידישע פריצים האָבן אַרויסגעגעבן, זיינען ניט געווען בשפע. פלייש האָט מען געגעסן זעלטן. קנאַפּ זיינען אויך געווען די אַנדערע נאַרהאָפטע שפייזן, וואָס זיינען נויטיק פאַר מענטשן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט אַזאַ שווערער הארעוואַניע, ווי ערדאַרבעט. און געפראַצעווען האָט מען שווער. אין בערהויפט, פרילינג־צייט, אין זומער און אין האַרבסט. דאָך זיינען די גלילניקעס געווען צופרידן, ממש, גליקלעך. ווייל — מען איז דאָך געקומען שווער צו אַרבעטן. מען איז געקומען זיך איבערצובויען, זיך איבערשאַפן, ווערן פראָדוקטיוו!...

שיין איז געווען זיך צוצוקוקן, ווי אַזוי די גלילניקעס אַרבעטן אויף דעם קולטיווירטן לאַנד פון דעם מעמלגעביט. ווי אַזוי מען אַקערט, מען זייט, מען שניידט, מען בינדט גילדערנע זאַנגען. ווי אַזוי חלוצות מעלקן פּריצישע קי. ווי אַזוי חלוצים עסקן זיך אַרום פּריצישע פערד. שיין איז געווען זיך צוצוקוקן צום גאָרן לעבנשטייגער פון די גלילניקעס. די גלילשע חלוצים האָבן זיך געפונען אויף אַ היפשער הויך פון קאָלעקטיוון באַוואוסטזיין, און בכלל אויף אַ הויכן קולטורעלן ניוואו. מען האָט דאָ געלערנט עברית, געפירט שמועסן, געלייענט ביכער. אָפט איז אַראָפּגעקומען אַ שליח פון ארץ ישראל — מער אויפצולעבן, אויפצומונטערן. און געפונען האָבן זיך דאָ — צווישן הונדערט און פופציק חברים און חברות — אַ סך טשיקאַווע טיפן. געווען אַ מאָטקע־טראַקטאָר, אַ העסקע־אומגליק, אַ שלמהלע־ציגייגער, אַ משהקע הורוויץ, אַ קאָפּל־יאָשע, אַ וואָלף, אַ גאָבסט. דער „גליל" האָט פאַרמאָגט זיינע אייגענע וועלטלעך, וויצן, צונעמענישן. כמעט אָלע קבוצות האָבן געטראָגן גלילשע צונעמען: „דער יאַקינער גדוד" (דאָס רוב מיטגלידער פון דער־אָ קבוצה זיינען געווען הויכע, ביז גאָר קרעפטיקע); „דומפענער ליליפוטן" (אין דער־אָ קבוצה זיינען כמעט אָלע געווען קורצינקע און שוואַכע); „קישקין געגרגער חכמים"; „קאָלאָטינער שנעבאָלעך"; „מעדיקאָנער חברה טראָסק"... צווישן די גלילניקעס האָבן זיך געפונען אַ צאָל פיינע זינגער, טענצער, אַקטיאָרן, פּאָעטן. מען האָט דאָ אָפט איינגעארדנט „היימישע קאָנצערטן", „לעבעדיקע צייטונגען" פלעגן דערשיינען. שכנותדיקע קבוצות פלעגן גיין איינע צו די אַנדערע צו־גאַסט. שפּאַנענדיק בחברותא איבער די וועגן, שאָסייען און פעלדער פון דעם ליטווישן „גליל", פלעגט מען זינגען העברעאישע און יידישע לידער, אָדער גאָר גיין אַ הוירא... דער עיקר, איז דאָ געווען פריילעך אין די שבתים און די ימים־טובים. דאָן האָט מען זיך צונויפגעזאַמלט אין מעמלשן בית החלוץ. אָלע בית החלוץ־צימערן זיינען פול געווארן מיט יונגע, געזונטע בחורים און בחורות. און פון יעדן איינעם האָט געשמעקט מיטן ריח פון פעלד, שטאַל, קו, פערד. און אַיעדער איינער האָט זיך, ווי אַן עכטער פויער, געטיילט מיט די אַנדערע וועגן זיין „חקלאָישער" אַרבעט. און אָט צעזינגען זיך אָלע: אָנו נהיה הראשונים... יפים הלילות בכנען... און אָט לאָזט מען זיך אַוועק אין אַ קרעפטיקן טאַנץ: גילו, הגלילים... גידלו, גידלו בנים...

„אל הגולה לא נשוב"

...און עס געדענקט זיך מיר אייגער אַ ווינטערדי־קער, שטאַרק־פראָסטיקער אָוונט, אין יאָר 1929, אין קאָוו־נע. אַ היפּשע גרופּע עולים — חלוצים און חלוצות — האָבן געהאַלטן בייַם פאַרלאָזן ליטע, דעם גלות. מיט עטלעכע טעג פריער האָט דער שרייבער פון דידאָזיקע שורות צוזאַמען מיט אַ פּאָר פריינט איינגעאָרדנט פאַר דער דאָזיקער גרופּע עולים אַן אָפּשייד־שימחהלע. די שימחהלע איז פאַרגעקומען אין אַן „אַטעליע" אויף לוק־שיא 12. אין דער דאָזיקער „אַטעליע" — אַ פאַרוואַרפע־נער בוידעם, אָנגעשטעלט און אָנגעלייגט מיט כל המיני־בילדער, ליוונטן, פּענדזלעך, פאַרבן — האָבן געוואוינט און געשאַפן פיר יונגע יידישע מאַלער: בעקער, שערנ־זאָן, ליפשיץ און יאָפע (גוטע חברים מיינע). האָבן זיך אַהער־אָ, אויפן בוידעם, אַרויפגעהויבן אַ פינף צענדליק חלוצים און חלוצות. מען האָט דאָ געמאַכט אַ כוסה און פאַרביסן מיט זויערע אוגערקעס. אַ פּאָר קאָוונער יונגע יידישע פּאָעטן זיינען דאָ אויך געווען. און אַ שליח פון ארץ־ישראל — פּנחס ראַשיש. האָט מען דאָ, לכבוד די עולים, געהאַלטן קורצע און לאַנגע טאָסטן. און די פּאָעטן האָבן פאָרגעלייענט פון אייגענע שאַפונגען. האַר־ציקע לידער האָט מען געזונגען. און מען האָט אַריינ־געטאַנצט — ביז שחרית.

נאָכדעם איז געקומען דער אָוונט פון אָפּפאָר. חוץ די צענדליקער עולים, שטויסן זיך אויפן קאָוונער וואָק־זאָל צענדליקער באַגלייטער. דער פּעראָן איז פול מיט זיי. פאַר די עולים ווערן אָפּגעגעבן אַ פּאָר באָזונדערע וואַגא־נעס. מען צעזעגנט זיך — מיט הייסער האַנט־דריקע־נישׁ, מיט קושן. און אייגער פון די עולים, אַ קורץ־יאָ־דערדיקער חלוץ, שרייט אויס עטלעכע העברעאישע וואָר־טער: אל הגולה לא נשוב!... און ביי די־אָ וואָרטער רירט זיך פון אָרט דער צוג, פאַרלאָזט דעם געפּאַקטן פּעראָן, דעם וואָקזאַל, קאָוונע, די קליינע גרויע, אָבער ביז גאָר ארץ־ישראלדיקע ליטע...

דר. יוסף א. העלער

דאָס יידישע פּאָנעוועזש

פּאָנעוועזש ליגט אויפן טייך נעוויאַזשע, פון וועלכן די שטאָט האָט באַקומען איר נאָמען. דער טייך טיילט פּאָנעוועזש אין צוויי העלפּט. אויף דעם צפונדיקן הע־כערן, טיילווייז באַרגיקן, ברעג פון דער נעוויאַזשע ליגט די „פערמע". דאָס איז געווען די ווייניקער באַוואוינטע טייל פון דער שטאָט, וואו עס זיינען געווען זייער ווייניק געשעפטן און בלויז אַ קליינע צאָל יידן. אויף דעם דרום־דיקן, פלאַכן ברעג פונעם טייך איז געלעגן די הויפּט־טייל פון דער שטאָט מיט דעם מאַרק־פּלאַץ אין דער מיט. פון מאַרק־פּלאַץ איז געלאָפן קיין מיזרח, באַרג אַרונטער, די אָרעמערע „הויפּישע גאַס", וואָס האָט געפירט פאַרביי „סלאָבאָדקע". סלאבאדקע איז געווען אַ ברוקירטער פּלאַץ מיט קליינע האַלב־חרובע הילצערנע הייזלעך, אין וועלכע ס׳האָט געלעבט די פּראָלעטאַריש־אבֿיגישע טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין עפּידעמיע־צייטן, בעת דער גרויסער כאָלערע אין די 80ער יאָרן, זיינען אין דער סלאבאָדקע געווען די גרעסטע צאָל קרבנות.

נאָך קאָוונע זיינען פּאָנעוועזש און שאָוול געווען די וויכטיקסטע צענטערס פונעם יידישן לעבן אין דער קאָוו־נער גובערניע. פון דער פּאָנעוועזשער באַפעלקערונג — אַן ערך 12־14 טויזנט אין ערשטן יאָרצענדליק פון 20טן יאָרהונדערט — זיינען מער ווי אַ העלפּט געווען יידן. די הויפּט־טייל פון דער שטאָט איז געווען באַוואוינט כמעט דורכאויס פון יידן. די געשעפטן זיינען כמעט אַלע געווען אין יידישע הענט. שבת און יום־טוב פלעגט דער־פאַר אויפהערן דאָס גאַנצע געשעפט־לעבן. אַלע קראָמען זיינען געווען ליגט אויפן טייך נעוויאַזשע, פון וועלכן די שטאָט האָט באַקומען איר נאָמען. דער טייך טיילט פּאָנעוועזש אין צוויי העלפּט. אויף דעם צפונדיקן הע־כערן, טיילווייז באַרגיקן, ברעג פון דער נעוויאַזשע ליגט די „פערמע". דאָס איז געווען די ווייניקער באַוואוינטע טייל פון דער שטאָט, וואו עס זיינען געווען זייער ווייניק געשעפטן און בלויז אַ קליינע צאָל יידן. אויף דעם דרום־דיקן, פלאַכן ברעג פונעם טייך איז געלעגן די הויפּט־טייל פון דער שטאָט מיט דעם מאַרק־פּלאַץ אין דער מיט. פון מאַרק־פּלאַץ איז געלאָפן קיין מיזרח, באַרג אַרונטער, די אָרעמערע „הויפּישע גאַס", וואָס האָט געפירט פאַרביי „סלאָבאָדקע". סלאבאדקע איז געווען אַ ברוקירטער פּלאַץ מיט קליינע האַלב־חרובע הילצערנע הייזלעך, אין וועלכע ס׳האָט געלעבט די פּראָלעטאַריש־אבֿיגישע טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין עפּידעמיע־צייטן, בעת דער גרויסער כאָלערע אין די 80ער יאָרן, זיינען אין דער סלאבאָדקע געווען די גרעסטע צאָל קרבנות.

נאָך קאָוונע זיינען פּאָנעוועזש און שאָוול געווען די וויכטיקסטע צענטערס פונעם יידישן לעבן אין דער קאָוו־נער גובערניע. פון דער פּאָנעוועזשער באַפעלקערונג — אַן ערך 12־14 טויזנט אין ערשטן יאָרצענדליק פון 20טן יאָרהונדערט — זיינען מער ווי אַ העלפּט געווען יידן. די הויפּט־טייל פון דער שטאָט איז געווען באַוואוינט כמעט דורכאויס פון יידן. די געשעפטן זיינען כמעט אַלע געווען אין יידישע הענט. שבת און יום־טוב פלעגט דער־פאַר אויפהערן דאָס גאַנצע געשעפט־לעבן. אַלע קראָמען זיינען געווען צוגעמאַכט. דער גאַס־פאַרקער האָט געשׂרוט, וויל אַ גרויסע טייל פון דראָזשקעס און וועגענער האָט געהערט צו יידישע בעלי־עגלות. די ניט־יידישע באַפעל־קערונג איז טיילווייז באַשטאַנען פון רוסישע באַאמטע, אָפּי־צערן און סאָלדאַטן (אין פּאָנעוועזש איז שטענדיק גע־שטאַנען אַ פּאָלק סאָלדאַטן), און ס׳רוב פון פּאָליאַקן אָדער פּאָלאָניזירטע ליטווינער. אַ קליינע, אָבער זייער ענער־גישע, קאָלאָניע פון דייטשישע געשעפטלייט און לאַנדווירטן האָט עקאָנאָמיש פּראָספּערירט.

אין יענער צייט זיינען די באַציאונגען צווישן דער יידישער און דער ניט־יידישער באַפעלקערונג געווען פּרידי־

שאדעווער אַלייע (הויפּטגאַס אין פּאָנעוועזש)

לעך. די פּוילישע שליאַכטע האָט אָפּילו געקוקט פּון אויבן אַראָפּ אויף די „זשידעס", האָט זי אָבער — אַזוי ווייט ווי איך געדענק — ניט אַרויסגעוויזן צו זיי קיין פּאַרביטערטע שינאה. אויך די ליטווישע פּויערים פון דער אומגעגנט, וועלכע פלעגן קומען אין די יידישע קראָמען אייַנצוקויפן סחורה און פלעגן יידן פּאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן אין די מאַרק־טעג, האָבן זיך ס׳רוב באַנומען „געמיטלעך" אָן אָפּענעם האָס. בכלל האָב איך פון מיינע קינדער־יאָרן באַהאַלטן דעם אייַנדרוק, אַז די ליטווישע פּויערים זיינען געווען גאָנץ גוטמוטיק און וואַרעמהאַרציק.

די יידישע באָפעלקערונג איז דערהויפּט באַשטאַנען פון קליינהענדלער — ס׳רוב אַרעמע אָדער „האַלב־אָרעמע" קרעמער און סוחרים און וויניקע געשעפט־אָנגעשטעלטע — בעלי־מלאכות (זייגערמאַכער, שניידער און שוסטער, נייטערינג און וועשערינס), אַ געוויסע צאָל אַרבעטער אין וועלקשטאָטן און מילן, טרעגער, בעלי־עגלות און הויז־באַדינטע (הויז־מיידלעך), און כלי קודש — רבנים, שוחטים, שמשים, א. א. וו. צו דעם בעלי־בתישן מיטל־שטאַנד האָבן געהערט אַ פּאָר אַלטע יחסנדיקע פאַמיליעס און אייניקע אויפגעקומענע גבירים אָדער נגידים, וועלכע האָבן געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע אינעם געשעפט־לעכן לעבן פון דער שטאָט, ווי אויך אין יידישן קהלשן לעבן.

די קליינע גרופּע פון די אַזוי־אָנגערופענע „אינטעליגענטן" — דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, דענטיסטן, אַפּטייקער, „קאַזיאָנע" לערער און פּריוואַט־לערער פּאַר רוסיש — האָבן זיך בכלל ווייניק געמישט אין דעם קהלשן לעבן: זיי זיינען געווען האַלב אָדער גאָנץ רוסיש־אַסימילירט. אייניקע פון זיי האָבן געלעבט בלויז אַ פּריוואַט־לעבן, אָן סאָציאַלע אָדער נאַציאָנאַלע אינטערעסן. אָנדערע האָבן זיך שטאַרק אינטערעסירט פּאַר דער אַלגעמיין־רוסישער פרייהייט־באַוועגונג, און אָנדערע — פּאַרן סאָציאַליזם אין זיינע פּאַרשיידענע רוסישע פאָרמעס. ס׳זיינען אָבער אויך געווען אייניקע, וועלכע זיינען געשטאַנען נאָענטער צום יידישן פּאָלקס־לעבן: זיי האָבן סימפּאַטיזירט טיילווייז מיט דעם „בונד", טיילווייז מיט דעם ציוניזם, באַזונדערס אין זיינע סאָציאַליסטישע וואַריאַציעס (ס.ס.־אָווצעס, סיימיסטן און פּועלי־ציון).

סאָציאַלע טעטיקייט

ווי ס׳רוב יידישע שטעט און שטעטלעך אין מיזרח־אייראָפּע, האָט זיך פּאָנעוועזש אויסגעצייכנט מיט אירע פרייוויליקע צדקה־חברות און אַנשטאַלטן. סאָציאַלע הילף פאַר אָרעמע און שוואַכע (צדקה) איז געווען באַטראַכט פאַר אייניער פון די גרעסטע מיצוות. פאַר אַן עיקר אין יידישקייט. אין קעגנזאַץ צו מערב־אייראָפּאישע באַגריפן, זיינען די צדקה־אָרגאַניזאַציעס ניט געווען באַגרינדעט אין דעם רעכט פון דער קהילה־פאַרוואלטונג, נאָר אין דעם פּליכט־באַוואוסטזיין און אין דעם פּערזענלעכן גוטן ווילן פון דעם יחיד. די פאַרשיידענע צדקה־חברות זיינען ניט געווען צענטראַליזירט אָדער פאַרבונדן. זיי זיינען געווען זעלבשטענדיק און פריי. דערין איז באַשטאַנען זייער שוואַכע אָבער אויך זייער שטאַרקע זייט, ווייל כאָטש דער נוצן און די פרוכטבאַרקייט פון די פאַרשיידענע חברות האָט אין אַ געוויסער מאָס געליטן דורך זייער אינדיווידואַליזשקייט און פרייהייט, האָט אָבער דערפאַר די צדקה־טעטיקייט געטראָגן אַ מער פערזענלעך־מענטשלעכן, געפילפול־האַרציקן, רעליגיעז־עטישן כאַראַקטער. די פאַרמעס פון דער צדקה־טעטיקייט זיינען אויך געווען זייער דיפערענצירט און אינדיווידואַליש־אייגנאַרטיק, פאַרשיידן אין יעדער קהילה און אין יעדער חברה.

פאַר קראַנקע האָט אין פאָנעוועזש געזאָרגט די חברה „בקור־חולים", וועלכע האָט אויסגעהאַלטן אַ שפּיטאָל פאַר אָרעמע, און די חברה „לינת הצדק". אַ באַזונדער אָרט האָט אין פאָנעוועזש פאַרנומען די חברה קדישא. יידישע פרויען האָבן באַזונדערס זיך אָפּגעגעבן מיט הילף פאַר אַלטע לייט און יתומים. אויף דעם געביט פון עקאָנאָמישער הילף האָט זיך באַוויזן פאַר זייער נוציק די טעטיקייט פון דער חברה „סומך נופלים", וועלכע פלעגט געבן קליינע סוחרים אָן־פּראָצענטיקע הלוואות (גמילות חסדים) ביז צו פופציק רובל, און אויך מער — אין אויסנאָמפאַל. שפּעטער האָט זיך אָנטוויקלט צווישן סוחרים און בעלי־מלאכות אַ שטאַרקע און זייער לעבעדיקע קאָאָפּעראַטיוו באַוועגונג, וועלכע איז געווען אונטערגעשטיצט פון „יעקאָפּאָ" אין פּעטערבורג.

זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם סאָציאַל־רעליגיעזן גייסט פון אַמאָליקער יידישקייט זיינען געווען די אויפּגאָבן פון די חברות „הכנסת אורחים" און „הכנסת כלה". „הכנסת אורחים" האָט זיך באָמיט צו פאַרזאָרגן אַ צימער און קעסט פאַר אָרעמע, אָבער „פיינע" יידן, וועמען דער גורל האָט פאַרוואַרפן אויף אַ געוויסער צייט קיין פאָנעוועזש. „הכנסת כלה" פלעגט באַזאָרגן אויסשטייער און אַביסל נדן פאַר אָרעמע מיידלעך, דערהויפּט יתומות, כדי זיי זאָלן ניט ווערן „פאַרזעסן".

דער אַלטער לעבנשטייגער

די יידישע טראַדיציע איז נאָך געווען אַ שטאַרקע קראָפט אינעם לעבן פון דער קהילה, כאָטש אָפּילו די אַלטע פאָרמעס פונעם לעבן האָבן שוין פאַרלאָרן זייער פריערדיקע אויסשליסלעכע הערשאָפט און די יוגנט איז אין אַ גרויסער מאָס געווען פאַרכאָפּט און באַהערשט פון מאָדערנע אידייען.

אין אַלגעמיין איז דאָס פאָנעוועזשער לעבן געווען עכט־יידיש און טיף פאַרוואָרצלט אין דער פאָלקס־אמונה. ס׳זיינען געווען אַן ערך צען שולן און בתי מדרשים, אויסער „מניינים" און סתם שטיבלעך, און זיי זיינען אַלע געווען פול.

פון דעם עלטערן דור האָבן נאָך אין מיין צייט געלעבט אייגנאַרטיקע טיפּן פון יידישער פרומקייט. אין דעם „קליינעם בית־מדרש", וואו מיין פאָטער האָט געהאָט זיין „שטאָט", פלעג איך זען ביים דאָוונען דעם דיין ר׳ משה־איציק, וועלכן אַלע האָבן זייער הויך געאַכט. מאָגער און פון מיטלען וואוקס, מיט אַ גוטמוטיק־ערנסט,

לענגלעך געזיכט, אין וועלכן עס האָבן געלויכטן וואַרעם־טונקעלע, ערלעכע אויגן. ער איז געווען אַ למדן, אַ מענטש מיט אַ שטאַרקן, קינדיש־ריינעם גלויבן. ווען איך בין געווען אַ בחורל פון אַ יאָר פערצן־פופצן האָב איך ביי אים אַ קורצע צייט געלערנט גמרא. אין די פינצטערע וווינטערדיקע אָוונט פלעג איך גיין צו אים אין דעם קליינעם אָרעמען שטיבל, וואו ער האָט געוווינט, ערגעץ וואו אין דער הויפישער גאַס ניט ווייט פון דער סלאָבאָדקע. ער האָט ניט ליב געהאַט פּילפּול אין לערנען און האָט זיך אַלעמאָל באַמיט אַרויסצוגעפינען און צו דערקלערן דעם אמתן, ריכטיקן פּשט.

אַ תמימותדיק־פרומער ייד איז געווען אויך ר׳ הערצל, פון „גרויסן בית־המדרש״. געווען מענטשן־פריינטלעך און גוטהאַרציק און אָפּגעגעבן בלב ונפש מיטן פאָר־שפרייטן יידישקייט. ר׳ הערצל איז ניט געווען קיין גרויסער גמרא־למדן, זיין וויסן איז מער געווען אויפן גע־ביט פון דער אגדה, מדרש און פאָלקסטימלעכער מוסר־ליטעראַטור.

אַן אַנדער טיפּ איז געווען ר׳ שלמה עזרא, פוז „גליקעלעס שטיבל״. ער איז געווען אַן אַסקעט און אַ פאַנאַטיקער, אַ ייד פונעם פערצנטן אָדער פופצנטן יאָר־הונדערט, פאָר וועמען די היינטיקע וועלט האָט בכלל ניט עקזיסטירט. ער איז געווען אָרעם און געלעבט מיט זיין פרוי אין גרויסער נויט. ער איז געווען אַ גרויסער למדן, אַ בקי־מופלג אין ש״ס און פוסקים, אַן אויסערגעווייניגטלעכער מתמיד און אַ שאַרפער קאָפּ. ער האָט געלערנט גמרא מיט „גוטע בחורים״ אין גליקעלעס בית־מדרש, וואו ער פלעגט פאַרברענגען אין תורה כמעט דעם גאַנצן טאָג און אַ גרויסע טייל פון דער נאַכט. עס האָט ניט פיל געדעדט און איז געווען אינגאַנצן קאָנ־צענטרירט אין לערנען. „ייִדישע גויים״ און אפּיקורסים האָט ער פאַראַכטעט, און אַפילו מיט דער פאַמיליע פון זיין אייניקן ברודער, דעם באַרימט־געווארענעם דאָקטאָר מער, וועלכער האָט אים אונטערגעשטיצט, האָט ער ניט געוואָלט האָבן קיין מגע ומשא, ווייל זיי האָבן געפירט ניט קיין כשרע קיך.

ר׳ שלמה עזרא האָט געהאַט בלויז געציילטע פריינט. אייניער פון זיי איז געווען מיין רבי, ר׳ בערציק, דער־מאָלט נאָך אַ יונגער מענטש אין די צוואַנציקער יאָרן. ער איז געקומען קיין פאָנעווועזש פון זיין קליינעם גע־בורטשטעטל ראגעווע. נאָך דער חתונה איז אים אַוועק ניט גוט און ער איז געווען געצוואונגען זיך צו נעמען צו גמרא־מלמדות. ער האָט געהאַט אַ גראָדן שכל און אַ קלאָרן קאָפּ און איז געווען אַ גרויסער מתמיד: פיל מסכתות האָט ער גרינטלעך דורכגעאַרבעט הונדערטער מאָל.

אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין ר׳ בערציקן פאָרגעקומען אַן אינעווייניקסטער קריזיס. ווי פיל אַנדערע טויזנטער יידישע יונגעלייט זינט דעם אָנפאַנג פון דער „אויפקלערונג״־באַוועגונג — האָט אויך ער געפונען דעם וועג צו דער השכלה און צו דער ליטעראַטור. ער האָט געלערנט דייטש פון מענדעלסאָנס ביאור. די קריטישע מעטאָדן, ראַדיקאַלע געדאַנקען און היסטאָרישע אַנטדעקונגען, וועלכע ער האָט געפונען אין דער וועלט פון דער דייטש־יידישער וויסנשאַפט, האָבן פאַר אים געעפנט נייע וווייטע האָריזאָנטן און אַרויסגערופן אַ שטילע רעוואָלוציע אין זיין גייסטיקן לעבן. סוף סוף איז אים אָבער געלונגען צו געפינען וויידער זיין זעלישן פרידן: ער האָט אַריבערגעטראָגן דעם שטורעם, אַרויס בשלום פון דעם צויבער־גאָרטן פון דער וועלטלעכער וויסנשאַפט, און האָט געפונען אַ גלייכגעוויכט צווישן זיין נאַטירלעכן קאָנסערוואַטיזם אויף איין זייט, און זיין קלאָרן קריטישן שכל און דער התפּעלותדיקער פאַרערונג פון וויסנשאַפט אויף דער אַנדערער זייט.

דער פּאָנעווועזשער רב

פּאָנעווועזש האָט געהאַט אַ טראַדיציע פון אַ מקום תורה און איר נאָמען איז געשטאַנען הויך אין דער רבנישער וועלט. פּאָנעווועזשער פלעגן דערציילן מיט התפּעלות פון דעם אַמאָליקן פּאָנעווועזשער רב, ר׳ משה יצחק פון לעפּאי (ליבוי). פרישער איז געווען ביי אַלע־מען אין זכרון ר׳ אליה־דוד ראַבינאָוויץ־תאומים, וועלכער איז פון פּאָנעווועזש אַוועק קיין מיר אַלס אַ ראש־ישיבה און איז שפּעטער געווען אַ רב אין ירושלים.

אין מיין צייט איז אין פּאָנעווועזש געווען אַ רב דער באַרימטער גאון, ר׳ יצחק ראַבינאָוויץ, באַקאַנט אונטער דעם נאָמען „ר׳ איצעלע פּאָנעווועזשער״, פריער — דער ראש־ישיבה פון קאָוונער סלאבאָדקע, אייניער פון די גרעסטע תלמוד־אויטאָריטעטן פון אונזער צייט. ער איז באמת געווען אַן אויסערגעווייניגעכע געניאַלע פּער־זענלעכקייט, וועלכע האָט געמאַכט אַ שטאַרקן אייגדרוק אויף יעדן אייניציקן. אַ חוץ אויסערגעווייניגטלעכער בקיאות האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט אַ שאַרף־אַנאַליטישער און דערביי שעפּעריש־קאָנסטרוקטיוועם לאָגיק. ווען איך בין געווען אַ בחור פון אַ יאָר צוואַנציק, בין איך אייגמאָל געווען דערשטוינט פונעם שאַרפזין און דער טיפּער אינ־טואיציע, מיט וועלכע ער האָט אין אייניער פון זיינע דרשות דרך אגב באַהאַנדלט די פראַגן פון צייט און רוים, אייביקייט און אומענדלעכקייט.

ר׳ איצעלע פּאָנעווועזשער איז באמת געווען מער אַ גאונישער למדן און אַ ראש־ישיבה, ווי אַ רב און אַ קהילה־פירער.

משכילים און רעוואָלוציאָנערן

אין די פופציקער יאָרן פונעם פאָריקן יאָרהונדערט איז פּאָנעווועזש געווען אייניער פון די צענטערס פון דער השכלה־באַוועגונג אין ליטע. אין יענער צייט האָט דאָרטן געלעבט דער באַרימטער העברעאישער דיכטער יהודה לייב גאָרדאָן. ער איז געווען אַ לערער פון העברעאיש אין דער קאָזיאָנער יידישער פאָלקשול: אַ רעגירונג־שול, וועלכע האָט געהאַט די אויפגאַבע צו געבן יידישע קינדער די עלעמענטן פון אַלגעמיינער און באַזונדערס פון רוסישער בילדונג. גאָרדאָן איז געווען דער מיטל־

פונקט פון אַ קרייז פון „קעמפערישע" משכילים, וועלכע האָבן געפירט אַ שארפן קאַמף קעגן דעם „פינצטערן פאַנאַטיזם" פון די רבנים, קעגן דער סאָציאַלער צוריקגעשטאַנענקייט פון די יידן. אין פֿאַנעוועזש האָט גאָרדאָן חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון אַן אָנגעזעענעם בעל־הבית, תנחום אַראָנשטאַם. דאָ האָט ער אויך געשריבן זיינע ערשטע גרעסערע פֿאָעמעס. אויף דעם יידישן בית־עולם זיינען נאָך געווען דערהאַלטן מצבות מיט אויפשריפטן אין קונסטפולע העברעאישע פערזן מיט אַקראָסטיכן, פֿאַרפאַסט פון גאָרדאָן.

שפּעטער איז דער טיפּ פונעם אַקטיוון אַנטי־רעליגיעזן משכיל־אפיקורוס כמעט אינגאַנצן פאַרשוואונדן. אנשטאָט אים איז אויפגעקומען אַ פיל געפערלעכערע אַנטי־רעליגיעזע באַוועגונג — דער „בונדיזם", וואָס איז געווען שטאַרק פאַרשפרייט אין פֿאַנעוועזש און אומגעגנט. די יידישע משכילים, וועלכע איך האָב נאָך געקענט, זיינען געווען פרידלעכע, קאָנסערוואַטיוו־בעל־הבית־ישע לייענער פון „המליץ" און „הצפירה", אַלטע „חובבי־ציון" און ליבהאָבער פון לשון־קודש, און טיילווייז אויך אָנגענגער פון דער נאָך גאָר יונגער ציוניסטישער באַוועגונג.

אין די איבערגאַנג־יאָרן פון דעם נייַנצנטן צום צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָב איך צוזאַמען מיט מיין ברודער און אַן אַנדער יינגל געלערנט העברעאיש ביי שמואל יעקב יאַסקאַן, דעם שפּעטערדיקן גרינדער און אַרויסגעבער פון דער וואָרשעווער יידישער טאָג־צייטונג „היינט". יאַסקאַן האָט געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע אין דער אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג און אין דער העברעאישער קולטור אין פֿאַנעוועזש. צוזאַמען מיט מיין פאָטער האָט ער אַנטוויקלט אַ שטאַרקע ציוניסטישע פראָפאגאנדע אין די בעלי־בתישע און יוגנטלעכע קרייזן. ער האָט אַרגאַניזירט, ווי איך גלויב, די ערשטע ציוניסטישע חברה פון קינדער אונטער דעם נאָמען „פרחי ציון".

יאַסקאַן איז געווען אַן אויטאָדידאַקט און אַ „סעלף מעיד מען". געבוירן אין וואַבאָלניק, אַ קליין שטעטעלע ניט ווייט פון פֿאַנעוועזש, האָט ער נאָך דעם חדר־פעריאָד זיך אַרומגעוואַלגערט אין פֿאַרשיידענע בתי מדרשים און „געגעסן טעג". ער פלעגט אונדז דערציילן, ווי ער פלעגט צוזאַמען מיט אַנדערע בחורים שפּעט אין דער נאַכט בראָטן בולבעס אויף דעם הייסן בלעך־טירל פונעם אויוון. אויסער יידיש און לשון־קודש האָט ער ניט באַהערשט גרינטלעך קיין אַנדער שפּראַך. ער האָט אָבער געהאַט אַ חוש־הריח פאַר גייסטיקע ענינים און האָט זיך לייכט אַריענטירט אין פֿראָבלעמען פונעם סאָציאַלן און פּאָליטישן לעבן. זיינע עסטעטישע געפילן זיינען געווען, ווי איך גלויב, וויניק אַנטוויקלט. ער האָט אָבער געהאַט אַן אומגליקלעכע ליבע צו געזאַנג; איך געדענק אַז ער האָט זיך וואָכן־לאַנג אַרומגעפלאָגט, פֿרובירנדיק לערנען מיין פאָטערס ניגון פון „הנרות הללו", כדי צו זינגען מיט אונדז צוזאַמען ביים אָנצינדן די חנוכה־ליכטלעך.

ער איז געווען אַ באַגאַבטער לערער און האָט אַליין אויסגעאַרבעט געזונטע פּרינציפּן פון דערציאונג: ווען ער איז נאָך געווען אַ בחור פון אַ יאָר אַכצן, האָט ער געשריבן אַ ביכל „חנוך לנער" איבער דער פאַרבעסערונג פון דער יידישער דערציאונג.

אַ וועלטעלע פאַר זיך האָבן געבילדעט יידישע דאָקטוירים און אַנדערע „אַקאַדעמיקער", דאָס רוב פון זיי האָבן גערעדט רוסיש אין דער היים, געשיקט זייערע קינדער אין די רוסישע מיטל־שולן (אין פֿאַנעוועזש — אין דער „רעאַל־שול"), געווען מער אָדער ווייניקער פרייַדענקעריש, געגעסן טריפה און ניט געהאַלטן שבת און יום־טוב. אייניקע פון זיי פלעגן קומען אַ פאָר מאָל אַ יאָר — דערהויפּט ראש השנה און יום־כפּור — אין שול, און דערמיט זיינען זיי יוצא געווען זייער יידישקייט. זיי זיינען אין אַ גרויסער מאָס געווען דערווייטערט פון די פֿאַלקמאַסן.

עס זיינען אָבער אויך געווען אויסנאַמען. אייַנער פון די אויסנאַמען איז געווען דאָקטאָר הורוויץ, וועלכער האָט באַזונדערס פיל געאַרבעט אין דעם „בקור חולים". ער האָט זיך באַנומען אייַנפאַך און אַן חכמות, געערדט מאַמע־לשון, ליב געהאַט און גוט פאַרשטאַנען דעם פשוטן פֿאַלקס־מענטשן. זיין פּראַקטיק איז געווען דערהויפּט אין דער סלאבאדקע, וואו ער איז געווען זייער באַליבט: ער פלעגט קומען אין די אָרעמע הייזער און שמועסן מיט די קראַנקע בעלי־מלאכות, קרעמער, יידענעס און קינדער — ווי אַן אייגענער מענטש. ער איז ניט געווען פרום אינעם שטרענגן זין פונעם וואָרט, אָבער מען האָט ביי אים געפּירט אַ כשרע קיך. ער האָט אָפּגעהיט שבת און יום־טוב און פלעגט קומען אין שול. אין זיין דאָקטאָר־באַרוף האָט ער זיך אויסגעציכנט דורך אַ „גראדן שכל" און אַ וואָרעם האַרץ פול מיט מענטשלעכער סימפּאַטיע.

דר. שכנא מער
(1863—1930)

אַ פילזייטיקע און רייכע פּערזענלעכקייט איז געווען דאָקטאָר מער, וועלכער איז געווען באַרימט איבער גאַנץ ליטע, ווי אַ גרויסער דאקטאר און אַן אויסערגעווייניטלעכער מענטשן־פרייַנט. ער איז געווען איבערגעבן מיט

דער גאַנצער נשמה דעם אידעאַל פון לערנען און וויסן — און אַ חוץ דעם איז ער געווען דורכגעדרונגען מיט דער סאָציאַל־מאָראַלישער וועלט־אַנשויאונג פון דער רוסי־שער פּראָגרעסיווער אינטעליגענץ. אַזוי אַרום האָט ער אין זיך פאַראייניקט דעם טיפּ פון אַ ישיבה־מתמיד און פון אַ רוסישן „נאַראָדניק": ער האָט געהאַט דאָס אַס־קעטיש־שטרענגע פליכט־באַוואוסטזיין פון דעם אייביקן „לערנער לשמה", דעם ריינעם הומאַניזם און די אידעאַלי־סטישע ליבע צום פאָלק פון אַ פרייהייט־קעמפער. זיין מע־דיצינישן באַרוף האָט ער באַטראַכט ווי אַ הייליקע וויסנ־שאַפטלעכע און מאָראַלישע לעבנס־אויפגאַבע, ווי אַז „עבודה" פאַר דעם גייסט אין דעם מענטשן. ער האָט ליב געהאַט דעם יידישן פאָלקס־מענטשן, אָבער איז בעצם גע־ווען אַ קאָסמאָפּאָליטישער הומאַניסט, וואָס האָט ניט אַנערקענט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן. ער איז געווען הויכגעשעצט און באַליבט פון יידן און ניט־יידן — פריצים, סוחרים, בעלי־מלאכות און פויערים — וועל־כע פלעגן קומען צו אים פון דער גאַנצער סביבה. ער האָט ניט געהערט צו קיין פּאַרטיי, אָבער איז זעליש און גייסטיק געשטאַנען נאָענט צו דעם רוסישן און יידישן „פאָלקס־סאָציאַליזם".

דער דומע־דעפּוטאַט

צו דער רוסיפיצירטער אינטעליגענץ האָט געהערט דער אַדוואָקאַט נאַפּטאל (נפתלי) מאַרקאָוויטש פרידמאַן, וועלכער איז אין 1907 געוואָרן געוויילט פאַר אַ דעפו־טאַט פון דער קאָוונער גובערניע אין דער דריטער רוסי־שער „דומע" (פּאַרלאַמענט). פאַר דעם איז ער געווען לחלוטין פרעמד צו אַלע יידישע ענינים. ער האָט וויניק פאַרקערט מיט יידן און האָט ניט באַווירן קיין אַקטיוון אינטערעס אין דער אַלגעמיינער פּאָליטיק. ער האָט פאַר־נומען אַ גרויסע פּריוויילעגירטע שטעלונג, ווייל ער איז געווען דער אייניקער ייד אין דעם פּאָנעווזשער קרייז, וועלכן די צאַרישע רעגירונג האָט אנערקענט ווי אַ „פּריסיאַזשני־פּאָוויערעני" (אַ געשוואָרענער, פול־באַרעכ־טיקטער אַדוואָקאַט). ער איז געווען אַ רואיקער, געלאַ־סענער מענטש, וואָס האָט ליב געהאַט אַרדענונג און באַקוועמלעכקייט. זיין לעבן איז געפלאָסן רעגלמעסיק און געמיטלעך. ער האָט געוואוינט מיט זיין פאַמיליע אין אַ גרויס אייגן הויז מיט אַ שיינעם גאָרטן אין דער נייער גאַס, האָט געהאַט זייער אַ גוטע פּראַקטיק — באַזונדערס פון ליטווישע פויערים (זיין ספּעציאַליטעט איז געווען לאַנד־ און ירושה־פּראָצעסן).

די רעוואָלוציע, און באַזונדערס זיינע נייע אויפגאַ־בעס פון אַ דומע־דעפוטאַט, האָט אינגאַנצן פאַראַנדערשט זיין לעבן. מיט דער זעלביקער געוויסנהאַפטיקייט, מיט וועלכער ער האָט פריער פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון די פויערים קעגן די פריצים, האָט ער איצט פאַרטיידיקט די אינטערעסן פונעם יידישן פאָלק קעגן דער רוסישער „שוואַרצער מאה". ער האָט זיך גענומען לערנען יידיש און יידישקייט, האָט פיל געלייענט איבער יידישע גע־שיכטע און ליטעראַטור, האָט שטודירט די רוסישע יידן־געזעצגעבונג און די יידן־פראגע אין אַנדערע לענדער, האָט דורכגעאַרבעט די קלאַסישע מאמרים פון קעמפער פאַר יידישער גלייכבאַרעכטיקונג און האָט שטאַרק אויסגעבריי־טערט זיינע אַלגעמיינע און יידישע פאָליטישע קענטענישן. צוליב זיינע פליכטן אין פּעטערבורג האָט ער געמוזט אויפ־געבן זיין פּראַקטיק, האָט דערביי פאַרלוירן טויזנטער רובל יערלעך, און סוף כל סוף זיין גאַנצן אייגענעם קא־פּיטאל. ער האָט טיף געפילט די גרויסע אחריות, וואָס די געשיכטע האָט אויף אים אַרויפגעלייגט.

פרידמאַן איז געווען אַ גוטער יוריסט. זיין דענקען איז געווען געזונט און לאָגיש־„זויבער". זיין סטיל אין רייַדן און שרייבן איז געווען קורץ און זאַכלעך, געניי און קלאָר. ער איז בכלל ניט געווען קיין גלענצנדיקער רעד־נער, זיין שטים איז ניט געווען שטאַרק, זיינע זאַצן זיי־נען ניט געווען בילדער־רייך און „בלומיק". אָבער זיינע רעדעס אין דער דומע האָבן אַלעמאָל געמאַכט אַן אייַנדרוק דורך זייער ערלעכקייט און אויפריכטיקייט.

* * *

היינט איז די ליטווש־יידישע וועלט, פון וועלכער איך האָב דאָ פּרובירט באַשרייבן אַ קליין ווינקעלע — אינגאַנצן חרוב, און די מענטשן, פון וועלכע מיר האָבן דאָ דערציילט, זיי און זייערע קינדער, זיינען ניט מער פאַראַן — אין זייער גרעסטער טייל גרויזאַם דערמאָרדעט. לאָמיר ווינטשן און האָפן, אַז די רייכע גייסטיקע כוחות, וועלכע האָבן געלעבט און געווירקט אין יענער רוצחים־צעשטערטער וועלט, זיינען דאָך געבליבן צווישן די לע־בעדיקע קינדער און קינדס־קינדער, צעשפרייטע איבער דער וועלט.

אַלטער עפשטיין

פּאָגעוועזש אין יאָר 1906

די נייס, אַז מעדעם קומט קיין פּאָגעוועזש, האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ סך פּריער, ווי מיר, די טויער, האָבן באַ־שלאָסן אַראָפּצורעגען אים. ניט נאָר די בונדיסטן, נאָר אויך זייטיקע מענטשן האָבן פון דעם געוואוסט, און מען האָט וועגן דעם דיסקוטירט צווישן זיך, אָבער אין געהיים, אַז קיין פּרעמד אויער זאָל דאָס ניט אויפכאַפּן.

אין טאָג פון דער פּאַרזאַמלונג פון די „ווייבאַרשטשי־קעס"*) האָבן מיר געוואָרט ביים וואָקזאַל, איינער פון די דאָרטיקע האָט אים באַדאַרפט באַגעגענען און אַוועקפירן אויף אַ פּריוואַטער קוואַרטיר ביז דער פּאַרזאַמלונג. מיין אַרבעט איז געווען אָנצואוויזן דעם חבר, ווער עס איז מעדעם, כדי ער זאָל ניט מאַכן קיין טעות און זיך ניט וועגדן צו אַ פּרעמדן מענטשן.

עס איז געווען ווינטערצייט, אַ שניי איז געלעגן אויס־געשפּרייט און אַ מאָדנע רואיקייט איז געווען אויסגע־גאָסן איבער דער שטאָט. נאָך ווילנע, וואָס איז געווען מיין שטענדיקע היים און וואו די באַוועגונג אין די גאַסן איז געווען אַ לעבעדיקע, האָט זיך מיר געדוכט, אַז איך בין אַריינגעפאַלן אין אַ דאַרף, און עס האָט זיך ניט געוואָלט גלויבן, אַז עס וועט זיין אַ פּאַרזאַמלונג פון „ווייליער" און אַז צווישן די רעדנער וועט זיין אויך מעדעם, מיט זיין פּייער, מיט זיין קלוגשאַפט און שאַרפקייט. עס האָט גע־נומען לאַנג, ביז די אָוונט־שאָטנס זיינען אָנגעקומען, ביז די ווינטערדיקע זון האָט זיך אַראָפּגעלאָזט הינטער אַ בלוט־רויטן הימל. איך בין געזעסן אין פּינצטערן חדרל און געוואָרט, מען זאָל מיך קומען נעמען צו דער פּאַרזאַמ־לונג. און אַזוי וואַרטנדיק, האָט זיך מיר געדאכט, אַז עפּעס אַ יום־טוב לאָזט זיך אַראָפּ און אַ וואַרעמקייט האָט זיך מיר צעגאָסן איבערן גאַנצן לייב. איך האָב דערפילט דעם טעם פון אַ נאָענטן זיג. און אפשר האָט דאָס געהאָט צו טאָן מיט דער נאָענטקייט צו מיין שטעטל, וואָס געפּינט זיך אַ פּאָר באַן־סטאַנציעס פון שטאָט? די געשטאַלט פון מיינע עלטערן האָט אַ שווער געטאָן פּאָר מיינע אויגן. דער הויך פון מיין געבורט־פּלאַץ האָט מיך אויפגעטרייסלט.

איך האָב דערפילט אַ האָנט אויפן אַקסל און האָב די אויגן געעפנט — דאָס איז געווען אַ חבר.

„עס איז שפּעט, קומט, דער עולם פּאַרזאַמלט זיך", האָט ער געזאָגט.

די פּראָסטיקע לופט האָט מיך באַלד אויסגעטשו־כעט, מיר האָבן געשפּאַנט אויף דעם סקריפּענדיקן שניי דורך אַ זייטיק געסל, און זיינען אַרויסגעקומען אויפן מאַרק, וואו עס האָט זיך געזען אַ ריי קראָמען. פון איין הויז האָט אַרויסגעשטינט אַ שרייענדיק ליכט, וואָס האָט באַלויכטן דעם צעטראָטענעם שניי.

איך האָב ביי זיך געהאָט אַ צעטל פון אַ „ווייבאַר־שטשיק" און דער חבר איז געבליבן וואַרטן אויף דער גאַס מעדעמען צו דערלאַנגען בשתיקה אַ צעטל פון אַ „ווייבאַר־שטשיק".

דער זאָל איז געווען פול, די פּנימער רויט פון וואַ־רעמקייט. איך האָב אַ בלאָנדזשע געטאָן מיט די אויגן און זיך געטראָפן מיט דעם בליק פון דעם גאָסט און אַ שמייכל געטאָן צו אים.

דער ערשטער האָט געערעדט דער הער פרידמאַן, אַן אַרטיקער אַדוואָקאַט, וואָס איז טאַקע דערווויילט געוואָרן צו דער דומע אנשטאָט דעם בונדישן קאַנדידאַט ר. אַבראַמאָ־וויטש, פּאַר וועלכן מעדעם איז געקומען ריידן. פרידמאַן איז געווען אַ שיינער מענטש, מיט אַן אינטעליגענט פּנים, נאָר זיין קול איז געווען אַ שוואַכער און געזען האָב איך, אַז מען אינטערעסירט זיך ניט מיט אים, אַז מען איז אומ־געדולדיק, אַז מען וואַרט אויף וועמען ניט איז.

באַלד נאָך פרידמאַנען האָט מען אויסגערופן אַ נא־מען, און עס איז אויפגעטראָטן מעדעם. פון אָנפאַנג האָט קיינער ניט געוואוסט, ווער דאָס איז, נאָר מיר האָבן גע־נומען צעשושקען צווישן די פּאַרזאַמלטע: „דאָס איז מעדעם, דאָס טרעט אויף מעדעם".

באַלד האָט אויסגעבראָכן אַן אָוואַציע, דאָס האָבן גע־שריען און געפּליעסקעט אונדזערע און די, וואָס האָבן מיט אונדז סימפּאַטיזירט.

נאָר אויך די קעגנער האָבן זיך אַ טרייסל געטאָן. זיי האָבן ניט געוואָלט אָפּגעבן די פּאַרזאַמלונג צו די פּיינט זייערע און עמעצער האָט אַ געשריי געטאָן:

„יידן, מיר ווילן אַז ער זאָל ריידן יידיש". „יידיש, יידיש", האָבן אַנדערע אונטערגעכאַפּט.

דער זאָל איז פול געוואָרן מיט געשרייען און טומל. מיר האָבן זיך איבערגעקוקט און געפילט זיך ניט היימלעך. מעדעם האָט אין יענער צייט ניט געקענט ריידן פּליסיק קיין יידיש. ערשט שפּעטער האָט ער זיך אויסגעלערנט די שפּראַך. עס איז געווען אַ מורא, אַז עס זאָל זיך ענ־דיקן מיט פּיאַסקאַ, נאָר דאָ זעען מיר, אַז מעדעם הויבט אויף אַ האָנט, זיין פּנים איז באַלויכטן מיט אַ קלוגן שמייכל און ער בעט, אַז מען זאָל זיין שטיל אַ ווייליע.

„איך זייער געוואָלט ריידן אידיש ווייל איך באַ־לאַנג צו „בית, וואָוו, נון, דלד" נאָר איך קען ניט", — האָט ער אַ זאָג געטאָן מיט אַ קאָמישן אויסדרוק.

אין זאָל האָט אויסגעבראָכן אַ הויכער געלעכטער און אַפּלאָדיסמענטן, אַ הויכע קלינגענדיקע שטימע האָט זיך אַ טראָג געטאָן —

„פּאַ־רוסקי, פּאַ־רוסקי!

די קעגנער זיינען שטיל געוואָרן און מעדעם האָט געהאַלטן אַ רעדע אין רוסיש. וואָס ער האָט דאָן געזאָגט, געדענק איך ניט, נאָר ווי ער האָט דאָס געזאָגט, דאָס לעבט נאָך אין מיין זכרון. עס איז געווען אַ רעדע פול מיט הומאָר, מיט בילדער פון אַרעמקייט און דערשלאָגן־קייט, וואָס האָט צו די „זשמודער" יידן אַפּעלירט און וואָס

* ווייליער.

זיי האָבן גוט פאַרשטאַנען. מיר האָבן דערפילט דעם נצחון. מיר האָבן געזען, אַז זייערע אויגן האָבן אויפגע־שיינט, די פנימער האָב געלויכטן און מיר זיינען געווען צופרידן, ווייל עס איז גוט זיך צו פילן ווי זיגער, אַרויס־צוקומען די שטאַרקע. און מיר זיינען געווען דערווייל שטאַרקער פון די, וואָס האָבן געשטיצט פרידמאַנען.

און עס טרעט אויף אַ רבנישער יידּ, מיט שוואַר־צע ברענעדיקע אויגן, מיט אַ פּעך־שוואַרצער באָרד. ער האָט געערעדט הייזעריקלעך און מעשה דרשן. נאָך מעדעמ׳ס קול און באַעמונג האָט זיך אָט דעם מענטשן ניט געוואָלט שענקען קיין אויפמערקזאַמקייט. נאָר פלוצ־לונג האָט עפּעס אַ צי געטאָן צו הערן, וואָס ער זאָגט.

— מיר ווילן ניט זיין קיין אויל אויף די רעדער, אָפילו ניט אויף די רעדער פּו דער געשיכטע, יידיש בלוט איז הייליק, איז טייער. פאַר זיי, די גויים, מיינט דאָס אפשר גאָרניט, נאָר פאַר אונז, יידן, מיינט דאָס גאָר אַ סך, מיר ווילן ניט, אַז מען זאָל פאַרגיסן אונדזער בלוט", האָט ער אויסגעשריען מיט פלאַמיקע אויגן פאַר כעס און גע־צייגט מיט אַ פינגער אויף מעדעמען.

אַ הויך פון האָס האָט זיך אַ טראָג געטאָן דורך דעם זאָל. פייערדיקע בליקן זיינען געפלויגן אין דער זייט, וואו עס איז געזעסן מעדעם, און געדאַכט האָט זיך מיר, אַז ער איז בלאַס, אַז די אויגן זיינע וואַנדערן ערגעץ און דער אייגדרוק פון זיג האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַן אייג־דרוק פון מפלה.

מיר האָבן געפרואווט ענטפערן, אַז מעדעם האָט קיינמאָל ניט געזאָגט, אַז מען דאַרף יידיש בלוט, נאָר אַז דאָס פאַרגאָסענע בלוט פון יידישן פאָלק וועט זיין, ווי אויל אויף די רעדער פון דער געשיכטע. נאָר קיינער האָט אונדז ניט געוואָלט הערן.

* * *

וועו איך האָב זיך שפּעטער געטראָפן מיט מעדעמען אין קאָוונע, האָב איך אין זיינע אויגן געזען עפּעס אַ נייס, גלייך ס׳וואָלט אים וויי געטאָן, וואָס די יידישע מאַסע אין פאַנעוועזש האָט ניט דערשפּירט זיין פיין פאַר זייער עלנט. עס איז געווען אַן אומצופרידנקייט, עס איז גע־וען פאַרדרוס און עס האָט אויסגעזען, ווי ער איז אויף מיר בייז פאַר דער מפלה. אויך איך האָב זיך געפילט ניט גוט אין זיין אַנוועזנהייט. אַ שטימע אין מיר האָט עפּעס ווי געערעדט, ניט קיין זייער אַנגענעמע:

„וואָלט ניט בעסער געווען, וועו ער אַרבעט צווישן זיינע אייגענע, די רוסן" — נאָר דעם דאָזיקן געדאַנק וועגן איידעלן יידישן אַרבעטער־פירער האָב איך פאַר־טריבן, ווי מען פאַרטרייבט אַ בייזע פליג...

מ. בירמאַן

דער יידישער המון אין פאַנעוועזש

דער יידישער המון און די אַרעמקייט האָבן ביזן גירוש ליטע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אַוודאי אויסגעמאַכט מער ווי אַ העלפט פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין פאַנעוועזש. די גרעסטע טייל פון זיי זיינען געווען בעלי־מלאכות, שניידער, שוסטער, סטאָלער, גאָר־בער, היטלמאַכער, וואָליקעסמאַכער, רימער, הענטשקע־מאַכער, זאָטלמאַכער, בלעכער, גלעזער, שטריקער, מוליא־רעס, פאַרבער, דאַכדעקער, טאַפּעצירער, איינבינדער, טא־קער, ציגלמאַכער, א. א. וו. געווען אויך אַ גרויסע צאָל שוואַרץ־אַרבעטער, ווי צ. ב. טרעגער, פורמאַנעס, גאַסן־ברוקירער, שינדער אין די יאַטקעס ביי די קצבים, וואַ־סער־טרעגער און סתם אַרעמע מענטשן, וועלכע פלעגן שטיין אויפן ווינקל פון די הויפּט־גאַסן, כדי מען זאָל זיי רופן צו טאָן פאַר אַ פאַר קאָפּיקעס די שווערסטע אַרבעט. ס׳זיינען אויך געווען ניט וויניק קליינע מאַרקהענדלער, אַרעמע פרוכטהענדלער, בעקער און באָב־טרעגער, וועל־כע פלעגן אַרומטראָגן זייער ביסל סחורה אין אַ קאָרב פון הויז צו הויז. דערצו איז ווי געווייַנטלעך געווען אַ גרויסע צאָל אָנגעשטעלטע און סתם מענטשן, וועלכע האָבן זיך מיט גאָרניט געהאַט פאַרנומען און געלעבט פון צופעליקע קבצנישע פאַרדינסטן, ווי צ. ב. היטן זומער די פרוכטסטעדער, מצה־בעקעריי פאַר פּסח א. א.

די אַלע מענטשן האָבן געהאַט אַ געמאַטערט לעבן און פאַרמאָגט בלויז פון האָנט אין מויל, נאָר האָבן זיך גע־ראָנגלט ניט אַראָפּצולאָזן זיך נעמען פון קיצבה. ניט געקוקט אויף איר שווער לעבן, איז די הארעפאַשנע יידישע מאַסע געווען גאַנץ אַקטיוו אויפן געזעלשאַפּטלעכן געביט, רע־אַגירט אויף עוולות מצד די העכערע קלאַסן און געזוכט צו הויבן איר גייסטיקן ניוואו און לעבנס־סטאַנדאַרט.

פיל פון די אויבנדערמאַנטע עמך־קאַטעגאָריעס האָבן געהאַט זייערע באַזונדערע שולן און קלויזן: די באַלעגא־לעשע קלויז, די שוסטער־קלויז, די סטאַליערשע קלויז, קצבישע קלויז, א. א.

אין די יאָרן פון דער ערשטער רעוואָלוציע און באַזונדערס אין 1905 און שפּעטער האָט די יידישע אַרעמ־קייט, וועלכע האָט זיך קאַנצענטרירט דער עיקר אין דער זומפּיקער סלאָבאָדקע, אַרויסגערוקט פון אירע רייַען פיל אַקטיוויטעט קעמפּער. דער „בונד" אין פאַנעוועזש האָט אין צייט געצייַלט, אַריינרעכענדיק דעם „קליי־נעם בונד", קרוב פון 700 מיטגלידער; אויך די ציוניסטן־סאָציאַליסטן (די ס.ס.) האָבן געצייַלט אַ פאָר הונדערט מיטגלידער. ביידע פאַרטייען האָבן אָנגעפירט מיט אַ רייַ שטרייקן און זיינען געווען זייער אַקטיוו אין רעוואָלו־ציאָנערן קאַמף קעגן צאַרישן רעזשים. באַזונדערס שטור־מיש האָבן די אַרגאַניזירטע אַרבעטער אין פאַנעוועזש דורכגעפירט די וואָלן אין דער צווייטער גאָסודאַרסטוויע־נער דומע. די פאַרטייען האָבן אייגע קעגן דער אַנדערער קאָנקורירט און געמיט זיך אַראָפּצוברענגען וואָס גרע־

סערע פֿאַרטיי־פּירער. אַזוי צ. ב. וועז די ס.ס. האָבן אַריבערגעבראַכט אַראָן טשענסטאָכאָווער אויף אַ שבת, האָט דער „בונד" אויפֿן צווייטן שבת אַראָפֿגעבראַכט ח' ר. אַבראַמאָוויטש (ריין), און די ס.ס. האָבן געבראַכט דר. נחמן סירקין. דער „בונד" ברענגט אַרונטער וולאַדעקן, ברענגען די ס. ס. דניאלי'ן און ש ניגערן.

באַזונדערס שטורמיש און לעבעדיק איז דורכגעגאַנגען אין פֿאָנעווועזש דאָס אַרגאַניזירן פון דעם זעלבסט־שוץ קעגן די דערוואַרטע פֿאָגראָמען, וועז אין פֿאָנעווועזש האָט זיך אַרגאַניזירט מצד די צאַרישע באַאַמטע אַ „פֿאַראיין פון רוסישן פֿאָלק", וואָס האָט אַראָפֿגעבראַכט דעם יערמאָנאַך אילייאָדאָר און ס'האָט זיך אָנגעפֿאַנגען אַ גרויסע פֿאָגראָם־העצע קעגן יידן. צום גליק איז די מאָביליזאַציע צום רוסיש־יאַפּאַנישן קריג און די פּריזיוון אַריבער שטיל און דעם זעלבסטשוץ איז וויניק אויסגעקומען אַרויסצוטרעטן אינעם קאַמף.

דער דורכפֿאַל פון דער רעוואָלוציע, די שפּעטערדיקע שוועכע רעאַקציע פון נאָך 1905 און די נודנע באַדנלאָזיקייט און אויסזיכטלאָזיקייט פֿאַר דער יידישער יוגנט אין תחום האָבן אין פֿאָנעווועזש אַרויסגערופן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע און אַפֿריקע. מ'קען זאָגן, אַז ביי אַכציק פּראָצענט פון די בעסטע יינגלעך און מיידלעך פון פֿאָנעווועזשער סלאָבאָדקע האָבן אויסגעוואַנדערט אין משך פון די פינף־זעקס יאָר נאָך 1905. נאָר די אַלע האָבן איבערגעלאָזן ביים המון אַ שפּור פון זעלבסטבאַוואוסטזיין און איינשטעלעניש בנוגע די רייכע בעלי בתים, לומדים און יחסנים. ניט איינמאָל זיינען פֿאַרגעקומען פֿאַלן, וועז דער המון האָט געפירט אַן עקשנותדיקן קאַמף, זיך ניט אונטערגעגעבן און האָט זיינס סוף־כל־סוף דורכגעפירט. אין 1907, למשל, האָט אין פֿאָנעווועזש זיך אָפֿגעשטעלט אַ דורכפֿאָרנדיקער מגיד, וועלכער איז געווען רב אין אַ קליין שטעטעלע מאָהילנע (מינסקער גובערניע). דער מגיד, ר' חיים זובצאָוו, האָט זייער אויסגענומען ביים המון מיט זיינע דרשות און זיי האָבן באַשלאָסן ווירקן אויף די שטאָטפירער, אַז מען זאָל אים געבן אַ כתב. דער פֿאָנעווועזשער רב, דער באַרימטער גאון ר' איצעלע און די לומדישע באַלעבאָטים זיינען געווען קעגן. דער המון, דאָס רוב די באַלעגאָלישע. קלויז, שוסטערקלויז, די קצבישע קלויז און די אַלע איבעריקע חברות און גרופּעס האָבן אָנגעהויבן בונטעווען, רופן פֿאַרזאַמלונגען, קלייבן אונטערשריפטן און האָבן, ניט געקוקט אויף דער קעגנערשאַפט מצד די חשובע לומדים און גבירים, דאָך אַוועקגעזעצט דעם מאָהילנער רב אויפן פּאָסטן פון פֿאָנעווועזשער שטאָט־מגיד. די לומדים פון שטאָט פלעגן דעם דאָזיקן „מגיד פון די בונטאַרן" רודפן, מען פלעגט אים ניט רופן אויף קיין סיום צום הדרן, מען פלעגט אים ניט צולאָזן זאָגן אַ הספּד נאָך אַ גרויסן למדן און בכלל ניט אַריינלאָזן אויף קיין אסיפה פון די חשובי העיר. זיין שכירות פלעגט ער באַקומען יעדע וואָך ניט פון דער קאָאָפּעראַטיוו־קאַסע, ווי אַלע כלי קודש, נאָר פון די אָרעמע וועכנטלעכע גראָשנס, וועלכע מען פלעגט צונויפזאַמלען ביי די אָרעמע בעלי־מלאכות און האָרעפֿאַשניקעס.

פיל יינגלעך פון דער אַמאָליקער פֿאָנעווועזשער אָרעמקייט אין יענע יאָרן האָבן זיך געריסן צו וועלטלעכער בילדונג, נאָר די סיטואַציע איז געווען אַזאַ, אַז זעלטן ווער פון פֿאָנעווועזשער סלאָבאָדקע האָט געקאָנט צו וואָס ניט איז דערגרייכן. זיי אַלעמען האָט שפּעטער איינגעשלונגען דער גרויסער עמיגראַציע־שטראָם קיין אַמעריקע און דרום־אַפֿריקע.

פיל יינגלעך פון דער אַמאָליקער פֿאָנעווועזשער אָרעמקייט פון סלאָבאָדקע זיינען היינט אין ניו־יאָרק און אין אַנדערע ערטער פון אַמעריקע אייגנטימער פון קליידער־פאַבריקן און אַנדערע אינדוסטריעס. איך האָב אַזעלכע באַגעגנט מיט גרויסע געשעפטן אפֿילו אויף דער 5־טער עוועניו.

לוויה פון דומע־דעפוטאַט נפתלי פרידמאַן, פֿאָנעווועזש, 1921

(דאָס בילד האָט צוגעשיקט מאיר קאַפּלאַן, ישראל)

זעליק באק

פּאָנעוועזש נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

שטעט און שטעטלעך אין דער ליטע — קאָוונע, שאַוול, פּאָנעוועזש, קופּישאָק, אוטיאַן... ווי שוועסטער לייבלעכע איינע אין דער אַנדערער געראָטן. איז מען אין אַ שטעטל אַלס גאַסט אויף שבת אַראָפּגעקומען, איז אַלץ נאָענט געווען: איטלעך ראָג געסל האָט זיך אויסגעדוכט באַקאַנט, אַלע יידן היימיש.

מאַרק און אָפּטייק

אין פּאָנעוועזש האָט געצענטערט דער מאַרק. אויף די צוויי מאַרק־טעג אין וואָך איז געווען געבויט די עקאָנאָמיע פון שטעטלשע יידן. קרעמער און קרעמער־קעס פלעגן אין אַ שלאָפלאָזיקער נאַכט ערב אַ מאַרק זיך איינהערן אין דער שטילקייט, צי דער וועטער איז גוט, צי פויערישע וועגענער ציען איבערן ברוק. האָט מען אין אַזאַ באַגינען געהערט אַ קרעכצן פון שלעכט־געשמירטע רעדער, אַן אויסגעמיש פון פרעמדע קולות, אַ פערדיש הירזשען אין דער מיט פון אַ שטייענדיקן טומל, אַ מאַנסביליש ניט־יידיש ברוסטיק לאַכן און כאָאטשען אויפן קול — האָט מען געוואוסט: פויערים האָבן דאָר־פיש גוטס געבראכט צום פאַרקויף, וועלן האָבן אַ פרייען גראָשן, און עס וועט זיין פּדיון. טאָמער ווידער האָט אין אַזאַ מין נאַכט „געפליוכטע", אום זומער, אָדער ס׳איז געווען אַן „אָדליגע", אום ווינטער, איז דער מאַרק שוואַך געווען, און ס׳רוב קרעמער פלעגן נאָכדעם לויפן אין פּאָלקסבאַנק, זיך בעטן ביי דער פאַרוואָלטונג „ראַטירן" (ס׳הייסט צעלייגן אויף ראַטעס) אַ קבצנותדיקן וועקסל.

אויף איינעם אַ ראָג פון פּאָנעוועזשער מאַרק איז געווען די שטאָטישע אָפּטייק. באַשטיוולטע פויערים און איינגעפאַטשיילעטע גויעס פלעגן דאָ אין אַ מאַרק־נאַכמיטאָג, ווי מומיעס אַן אַ וואָרט אויסצוריידן, אָפּזיצן שעהנלאַנג, — וואָרטן אויף רפואות פאַר חולאים אין־בערגלאָזענע אין דער היים, אויף שמירעכצן פאַר לאַנג־איינגעפאַטשיילעטע גויעס מיחושן, אויף „מאַשטשן" פאַר קאַליע אויגן.

דער אָפּטייקער איז געווען אַן אַסימילירטער ייד. שטעטלשע יידן האָבן געהאַלטן, הפּנים נאָך לאַנגע, נאָך־מעריבדיקע שפּעטע קלויז־וויכוחים, אַז ווי־באַלד ער האָט אַ שטיקל שייכות צו חכמת־הדאָקטאָריע, מעג ער שוין זיין אַן אָפּיקורס. מען האָט דערפאַר אויף אים ניט געהאָט קיין פאַריבל — ניט וואָס ער גייט בפרהסיא אַן אַ היטל אַ גאַנץ קיילעכדיק יאָר, אָפּילו אום ווינטער, און ניט וואָס ער איז אַ כולו גלות און ראַזירט אָפּילו זיין פּליד.

בתי־מדרשים און קלויזן

פונקט קעגנאיבער דער אָפּטייק איז אין פּאָנעוועזש געווען אַ שמאָל געסל, וואָס האָט געפירט באַרג־אַראָפּ פאַרביי יידישע סקלאַדן אָנגעפּיקעוועטע מיט כל־המיני סחורות, צו דעם צענטער פון קלויזן און בתי־מדרשים. דאָ האָט מען קיינמאָל ניט פאַרשפּעטיקט צום דאָוונען, ווייל מען האָט כמעט אַלע מאָל געפונען אַ מנין, אויב ניט אין איין קלויז, איז אין אַ צווייטער. דאָ איז געווען דער גרויסער ציגלנער בית־מדרש מיטן זון־זייגער אויף דער דרומדיקער וואַנט; די שמשישע קלויז פון חברה־קדישא; דער קליינער הילצערנער בית־מדרש און די „קאַלטע" זומערדיקע שול, מיט די דריי דעכער איינער אויף דעם אַנדערן, וואו „די מתים דאָוונען", ווי די קינדער אין די חדרים פלעגן זאָגן. די דאָזיקע שול, אויב זי עקזיסטירט נאָך, איז אַלט אַריבער 200 יאָר. די גרויסע שוועכע מנורה, וואָס איז אַראָפּגעהאָנגען פון דער הויכער סטעליע — 160 יאָר. דער אָרון־קודש איז געווען זעלטענע שניץ־אַרבעט, מיט לוחות און לייבן, אַלץ געמאַכט מיט דער האַנט פון אַן אומבאַקאַנטן פאָלקס־קינסטלער.

אַ חוץ דעם איז נאָך אין פּאָנעוועזש געווען „גליקעלעס קלויז", אויפגעבויט פאַר די געלט פון דער צדקנית מרת גליקעלע ז״ל. אַ בעל־עגלהשע און אַ חסידישע קלויז און נאָך „שטיבלעך" און פּריוואַטע מנינים און קלויזן, ווי למשל: אַבעלסקיס קלויז און ראָמס קלויז (קרובים פון דעם ראָם וואוינען איצט אין ברוקלין, ניו יאָרק), טאָמער איז געווען ווייניק, האָבן חסידים, אַרום 1929, אויפגעבויט נאָך אַ שיינעם בית־מדרש — אַ מויער.

דער שטאָטישער „פלומפּ"

געווען אין פּאָנעוועזש אייניקע גאַסן מיט יידישע נע־מען. איינע פון זיי האָט געהייסן אין ליטוויש „ראַבינאָ הערצעליאָ גאַטוועלע" — ר׳ הערצלס געסל (לעבן דער „קאַלטער" שול). דאָס איז ניט געווען אַ נאָמען נאָך דר. הערצלען, ווי אַ סך האָבן אפשר געמיינט. ר׳ הערצל איז געווען אַ פּאָנעוועזשער ייד, וואָס האָט זיך יאָרנלאַנג פאַרנומען מיט צרכי־ציבור און איז ביי אַלעמען געווען זייער באַליבט און הויך געשעצט צוליב זיין ערלעכקייט און גוטהאַרציקייט.

אין סאַמע מיטן שול־הויף, צווישן די אויבן־אויסגע־רעכנטע בתי־מדרשים און קלויזן, איז געווען אַ שטאַ־

טישער „פלומפּ" (וואַסער־פּאָמפּע), באַרימט אין פּאָלע־ווועזש פּאַר דער לויטערקייט און געשמאַק פון זיין וואַסער. פון דעם „פלומפּ" פלעגט מען צעפירן וואַסער אין גרויסע הילצערנע פעסער כמעט איבער דער גאַנצער שטאָט און עס פאַרקויפן עמערוויז.

דער דאָזיקער „פלומפּ" איז געשטאַנען ביים סאַמע אָנהייב פון ר' הערצלס געסל, און אין פּאָלעווועזש האָט מען דערציילט, אַז דאָס האָט ר' הערצל אָנגעזאָגט אין זיין צוואה, נאָכדעם ווי ביי זיין לעבן האָט מען אין מערערע ערטער געגראָבן ברינעמער און קיין גוט וואַסער ניט געפונען — מען זאָל נעמען גראָבן אויף אָט־דעם דאָזיקן אָרט, און ער האָט פאַר דעם צוועק באַשטימט אין זיין צוואה אַ געוויסע סומע געלט. האָט מען געטאָן ווי ס'איז געווען זיין ווילן און מען האָט טאַקע געפונען קרישטאָל־ריין וואַסער, ממש מים־חיים...

רבנים

הרב כהנמאַן, פּאָלעווועזשער רב, איינער פון די אָנ־פירער פון דער ליטווישער אגודת־ישראל, איז מיט זיין לומדות געווען באַוואוסט ניט נאָר אין ליטע, נאָר כמעט אין דער גאַנצער יידישער וועלט. ער איז צוויי מאָל גע־ווען אין דרום־אַפריקע, וואו ס'זיינען פאַראַן פיל ליט־ווישע יידן, און אויך אַ פּאָר מאָל אין אַמעריקע. אין ביידע ערטער האָט ער געקליבן געלט אויפצוהאַלטן די פּאָלעווועזשער ישיבה און אירע מוסדות.

כאָטש אַ מתנגד, זיינען זיינע דרשות געווען מיט אַזאַ אינערלעכן ברען און מיט אַזאַ התלהבות, וואָס האָט דערמאָנט אָן אַ חסידישן רבין.

געווען אין פּאָלעווועזש אַ צווייטער רב, וואָס האָט גע־שפילט ברוגז, ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז על־פּי חזקה, צי צוליב אַן אַנדער סיבה, קומט נאָר אים דער פּאָלעווע־זשע כיסא־הרבנות און אַז הרב כהנמאַן האָט אים דע־ריבער „מסיג גבול" געווען. דער דאָזיקער רב האָט זיך כמעט ווי אָפּגעשיידט פון קהל, געהאַט אויף רעמיגאַלער גאָס אַ מין פּריוואַטן מנין, געפירט אַ „פּאַסיוון באיקאָט". אין שטאָט האָט מען גערעדט, אַז ער מיט זיין פאַמיליע גייען אויס פון הונגער, אָבער קיין שטעלע אַלס רב אַנ־דערשוואו האָט ער ניט געזוכט און פּאָלעווועזש האָט ער ניט פאַרלאָזן.

קאָראַימען

אויף רעמיגאַלער גאָס איז געווען אַ קליינע קאָראַאי־מישע קהילה, פון איבער הונדערט נפשות. זיי זיינען מייסטנס געווען האַנטווערקער און סאַדאָוניקעס. דאָ האָבן זיי געהאַט זייער בית־מדרש, וועלכן זיי האָבן געפונען „קע־נאַסאַ". זומער־צייט, אין די פאַרנאַכטן, פלעגן זיי זיך אויסזעצן אויף די גאַניקעס פון זייערע הייזער — מאַנס־לייט, וויבער און קינדער. זיי פלעגן ריידן קלינגעוודיק און הילכיק אויף זייער קאָראַאימישן לשון, וואָס האָט פאַר אונדזער אויער געקלונגען משונה. זייער — קאָראַאי־מישער — שבת האָט זיך אָפּגעשיידט פון אונדזער — יידישן — שבת, אַזוי ווי אונדזער שבת פון דעם גויאישן זונטיק. אין זייער אָפּגעזונדערטקייט האָבן זיי געשאַפן אַ מין גלות אין גלות. זיי האָבן געטאָן שידוכים נאָר צווישן זיך, מיטן איבעריקן ביסל צעוואָרפענע קאָראַאימען איבער גאַנץ ליטע. ביז 1928 איז צווישן די קאָראַאימען אין ליטע נאָך ניט געווען קיין אייניציקער פאַל פון אַ געמישטער חתונה. זיי האָבן דעגענערירט, אי פיזיש, אי גייסטיק, ווייל וואָס ווייטער איז אַלץ שווערער געווארן אויפצוהאַלטן „קאָראַאימישקייט" צווישן זייער יוגנט. אין ניישטאָט, 15 ווירסט פון פּאָלעווועזש, האָט זיך געפונען דער נאָענטסטער קאָראַאימישער בית־עולם.

יידישע שרייבער

אין מיטן פון פּאָריקן יאָרהונדערט האָט אין פּאָלע־ווועזש געלעבט יהודה לייב גאָרדאָן, דער באַרימטער העב־רעאישער דיכטער. ער איז דאָ געווען אַ לערער אין רוסישער קאַזיאָנער שול. אָבער די קליינשטעלשע אָט־מאָספער פון דעם דעמאָלטיקן פּאָלעווועזש האָט אים גע־שטיקט. אין די אויגן פונעם משכיל גאָרדאָן איז פּאָלע־ווועזש דאָן געווען טיף געזונקען אין פינצטערניש און רעאַק־ציע און ער, דער גרויסער העברעאישער וואָרט־מייסטער, האָט ווענן פּאָלעווועזש געלאָזן פאַלן אַ האַרב וואָרטשפּיל — „פּה־נבז", וואָס עס לייענט זיך ענלעך צו פּאָלעווועזש און זיין ווערטערלעכער טייטש איז: „דאָ וועלן פאַרשעמט ווערן".

פּאָלעווועזש פלעגט דערמאָנען דעם משכיליש־סאָציא־ליסטישן שרייבער וואָס איז דאָרט געבאָרן — דוד אָפּא־טהעקער (1855־1911), כאָטש צו 10 יאָר האָט ער די שטאָט פאַרלאָזן און זיין שרייבערשע קאַריערע האָט זיך אַנטוויקלט אין ווילקאָמיר, טשערנאָוויץ, פילאַדעלפיע, ניו־יאָרק. פון זיינע ווערק זיינען אין בוך־פאָרעם דערשינען אַ זאַמלונג לידער און אַ באַנד הומאָריסטישע שריפטן.

רפאל אַבראַמאָוויטש, וועטעראַן פון „בונד" און פון דער רוסישער סאָציאַל־דעמאָקראַטיע, האָט פאַרבראַכט אין פּאָלעווועזש יאָרן פון זיין יוגנט, האָט פאַרענדיקט די פּאָ־נעווועזשער רעאַלשול. פּאָלעווועזשער בונדיסטן פלעגן תמיד מיט שטאָלץ דערמאָנען, אַז אין זייער שטאָט האָט זיך גע־פורעמט דער יונגיטשקער רעוואָלוציאָנערער אַבראַמאָ־ויטש.

פיל יאָרן שפּעטער, שוין נאָכן ערשטן וועלט־קריג, איז אין פּאָלעווועזש געווען טעטיק דער באַקאַנטער יידיש־פּאָר־שער ז. קלמנאָוויטש. דער גרויסער קענער פון יידיש איז געווען אַ לערער פון דער העברעאישער ליטעראַטור אין דער העברעאישער גימנאַזיע.

איבער פינף יאָר האָט געוואוינט אין פּאָלעווועזש דער שריפטשטעלער אוריה קאַצענעלנבאָגן. דאָרט האָט ער רע־דאַקטירט די זאַמלהעפטן „ליטע".

אין פּאָלעווועזש האָט אויך געלעבט דער יידישער דיכ־טער דוד פּראָם. זיין טאָטע איז געווען אַ ייד אַ גבר, וואָס אַפילו ביי זיינע איבער 60 יאָר האָט מען נאָך גע־קענט זען זיינע אַמאָליקע יוגנטלעכע כוחות. דעם דיכ־טערס מאַמע, ווידער, איז געווען אַ שוואַכע, קוים וואָס זי

האָט זיך געהאַלטן. ביידע עלטערן האָבן שווער געהאַרעוועט, בכדי צו געבן זייערע קינדער פונעם שענסטן און בעסטן.

פאַלקס־אינטעליגענטן

אין פאַנעוועזש זיינען געווען יידישע דאָקטוירים, לערער און אַנדערע דיפלאָמירטע, וואָס זיינען געווען אויס־געמישט מיט עמך, — אמתע פאַלקס־אינטעליגענטן.

צו דער קאַטעגאָריע קען קודם־כל פאַררעכנט ווערן דר. אייזנבוד, וואָס איז געווען אַחוץ אַ פּראַקטיצירנדיקער דאָקטאָר, אויך אַ לערער אין דער העברעאישער גימנאַזיע. דר. באראק האָט געהערט צו דעם זעלביקן טיפּ יונגע יידישע דאָקטוירים־עסקנים. זייער נאָענט צו דער יידישער מאַסע אין פאַנעוועזש איז געווען פּסח שימשע־לעוויטש, געוענדיקט דעם ווילנער לערער־אינסטיטוט און שטודירט אין שווייצאַריע. ער איז געווען אַ לערער אין פאַלקשול, דירעקטאָר פון דער יידישער מיטלשול און איבערגעגעבענער סעקרעטאָר פון „אָזע" (איצט אַ באַקאַנטער יידישער פּעדאַגאָג אין פילאַדעלפיע אונטערן נאָמען סיימאָן). פאַרשטייט זיך, אַז איך רוף דאָ אָן נאָר איינצלענע, וואָס זיינען מיר געווען מער באקאנט.

אָרגאַניזאַציעס און מוסדות

אַלע פאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען אין יידישן לעבן האָבן אין פאַנעוועזש, ווי אין אַלע אַנדערע ליטווישׁ־יידישע שטעט און שטעטלעך, געפונען זייער פּראַוויניציעלן אָפּקלאנג. איר האָט דאָ געפונען אַלגעמיינע ציוניסטן און צעירי־ציון, „החלוץ" און „השומר הצעיר", אגודהניקעס און מזרחיסטן, „מכבי" און אַ באַזונדערע ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע פון ראַדיקאַל־געשטימטע יידישע אַרבעטער. און דאַן „אָזע" און „אָרט" און „בילדונגס־געזעלשאַפט", און אַ יידישע פאָלקסבאַנק, און גמילות־חסדים־קאַסעס, און אייניקע ביבליאָטעקן, און אַ האַנטווערקער פאַראיין, און אַ בית־יתומים, שפּיטאָל, מושב־זקנים, קרן־קימת, קרן־היסוד, שפּעטער אָפּילו אַן אָנהייב פון אַ ליטווישׁ־יידישער גימנאַזיע, דאָס הייסט אַ יידישע גימנאַזיע אויף ליטווויש, אַ פּראָוו פון אַ נייַ־געבאָרענער ליטווישער אָסימילאַציע, — קורץ, דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין אַלע זיינע פאַרמירונגען. אַלע אָרגאַניזאַציעס, אָדער כמעט אַלע, האָבן געהאַט זייערע בלימל־טעג, בעת מען פלעגט אַרויס־שיקן פאַרלעך צו פאַרקויפן פאַפּירענע בלימלעך לטובת די פאַרשיידענע שטאָטישע מוסדות. אַלע אָרגאַניזאַציעס האָבן געמאַנט מאַנאַטלעכן מיטגליד־אָפּצאָל און סתם צאָלונגען ביי פאַרשיידענע אָקציעס — און נישקשה, יידן, וואָס האָבן, דוכט זיך מיט דער נאָז געאָקערט כדי צו פאַרדינען חיונה, האָבן געצאָלט, בייגעטראָגן זייער טייל, און אַלע מוסדות, כאָטש אַלעמאָל מיט דעפּיציטן, האָבן עקזיסטירט.

אַלע ריכטונגען האָבן געהאַט שולן, אין וועלכע די לימוד־שפּראַך איז געווען יידיש אָדער העברעאיש.

אין דער פאַנעוועזשער העברעאישער גימנאַזיע האָבן זיך געלערנט שילער און שילערינס פון אַלע אָרומיקע און אפילו ווייטערע יידישע שטעטלעך — פון סובאטש, פאַנעדעל, ראָגעווע, אַניקשט, ראַקישאָק, ראַדווילישאָק און אַנדערע „שאָקס", רעמיגאָלע, אייראַגאָלע און אַנדערע „גאָלעס".

אונדזער אַלעמענס שטעטל

אין גרונט געמומען איז דאָס יידישע שטעטל אומעטום איינס געווען — סיי אין ליטע, סיי אין פוילן. דאָס איז געווען אָן איינגעשטעלט, פון דורות לאַנג איינגעפונדעוועט טראַדיציאָנעל לעבן, איינגעשלאָסן אין זיך און דאָך פאַרבונדן און געקניפּט מיט די שליאַכן און דערפער פון אַרום, מיט די פעלדער און וועלדער. דאָ האָט דאָס יידישע לעבן פול פולסירט, מיט אַלע זיינע אַרויפן און אַראָפּן, מיט אַ שטענדיקער בענקשאָפט אין יוגנטלעכע אויגן און הערצער צו שענערס, בעסערס, ווייטערס. אַזוי ווי פאָנעוועזש האָט געהאַט דעם יאַסנעגורקער וואַלד און דעם טייך נעוויאַזשע, פלעגן יידישע בחורים און מיידלעך עס פאַרן משך פון זומער פאַרוואַנדלען אין אַן „ערשט־קלאַסיקער" פּליאַזשע. אַזוי האָט איטלעך שטעטל געהאַט זיין „אין וועלדל ביים טייכל", וואו מען האָט ליבעס געשפּילט, ראָמאַנען געפירט, געחלומט, געבענקט. צו אַלע שטעטלשע וואָקזאַלן פלעגט די יוגנט גרופּעסווייז גיין אין שפּעטע אָוונט־שעהען, צי מען האָט עמעצן יאָ אָפּגעוואַרט אָדער ניט, צי מען האָט עמעצן באַגלייט, צי ניט. מען פלעגט גיין סתם אַזוי — „באַגעגענען" די באַן און אַרויסבאַגלייטן די אייגענע בענקשאַפטן... מען האָט זיך געריסן אין דער גרויסער וועלט אַריין: ארץ־ישראל, אַפריקע, אַמעריקע. שפּעטער זיינען נייע לענדער „צוגעקומען" אין דער יידישער געאָגראַפּיע — טשילי, קובאַ, מעקסיקע, בראַזיליע. ווער עס האָט זיך „מכשיר" געווען פאַר ארץ־ישראל, און ווער עס האָט זיך געגרייט פאַר אַנדערע לענדער. און וועמען עס האָט געגליקט, דער איז אַוועק באַצייטנס...

אַוועק באַצייטנס... ווייל די אַלע געבליבענע אין די יידישע שטעטלעך, די טאַטעס מיט די מאַמעס, די שוועסטער און ברידער, קרובים, פריינט, נאָענטע און באַקאַנטע, זיינען אומגעקומען ווי קדושים פון די מערדערישע נאַצישע און ליטווישע הענט.*)

---

* טיילווייז געזומען פון מיין אַרטיקל „אַ מצבה אויף אַ שטעטל", יזכור־נומער, צוקונפט, אויגוסט, 1943.

מאיר קימעל

פון אַ באַזוך אין פאָנעוועזש אין 1938

אַ שטיל אָבער גייסטיק־רייך לעבן האָט זיך געווען אין פאָנעוועזש אין אָנהויב פון היינטיקן יאָרהונדערט, ביי מיין פאַרלאָזן די שטאָט. צוויי ישיבות, אמת, פון אַ קלענערן פאַרנעם, אייִדער די ישיבות אין סלאָבאָדקע און טעלז. אין אַלטן בית־המדרש און אין גליקעלעס קלויז האָבן זיך געלערנט יונגע יינגלעך, וועלכע האָבן זיך געגרייט פאַר די גרויסע ישיבות אין ליטע.

אין גליקעלעס קלויז איז דאָן געווען דער ראש־ישיבה, רב שלמה עזרא, אַ יִיד אַ חלוש, אַ קאַפריזנער, אָבער אַ טיפער למדן. זיין ברודער איז געווען דר. מער, מיט וועלכן פאָנעוועזש האָט זיך געגרויסט. אין דער זעלבער שטענדיקער ליטע איז דר. מער געווען דער אמתער „שטאָט־טאָטע" פון פאָנעוועזש און איז געווען באַליבט סיי ביי יידן, סיי ביי ניט־יידן.

טיף געאָכט איז אויך געווען דער באַוואוסטער גאון ר' איצעלע ראַבינאָוויטש.

פון די פאָנעוועזשער בעלי־בתים און פירנדיקע פערזענלעכקייטן פון יענער צייט דאַרפן דערמאָנט ווערן צמח ברוידע און זיין פרוי ברכה, אַ גוטהאַרציקע, אויסערגעווייניגטלעכע בעלת־צדקה, די סובאצקעס און טאדעסעס, די רובינשטיינס און די קיסינס, און ווער געדענקט נאָך די אַלע איבעריקע נעמען פון די משכילים און לומדים?

אין יענער צייט האָט געלעבט אין פאָנעוועזש שמואל יעקב יאַצקאַן, וואָס האָט דאָן געגעבן פרייַ לעקציעס אין העברעאיש און געשיכטע פאַר אַ גרופּע ישיבה־יינגלעך, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען דער שרייבער פון די שורות.

* * *

צוועלף חדשים פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָב איך באַזוכט מיין היימשטאָט פאָנעוועזש.

פון די דריי גרעסטע שטעט אין ליטע נאָך קאָוונע — שאַוול, ווילקאָמיר, פאָנעוועזש, צעלייגט אויף דער לאַנדקאַרטע, ווי אַ סגול — מיט זייער כמעט גלייכער צאָל יידן פאַר דער וועלט־מלחמה, איז מיין געבוירנשטאָט געווען די קאָנסערוואַטיווסטע, מיט מער תורה און פרומקייט. שאַוול האָט געטראָגן אַ מער וועלטלעכן כאַראַקטער. זייענדיק נאָענטער צו דייטשלאַנד, איז אַפילו דער יידישער אַקצענט געווען דאַרטן פאַרדייטשט. אין שאַוול איז דער שין געווען אַ שין און דער סמך אַ סמך. אין פאָנעוועזש פלעגט מען אָבער כסדר הערן, ווי אַ יידענע זאָגט, אַז זי האָט געקויפט פיס מיט פלייס אויף סאַבעס (פיש מיט פלייש אויף שבת), און אַ יִיד פלעגט אָפלייענען פאַר קבלת־שבת סיר הסירים אַסער ליסלמה (שיר השירים אשר לשלמה).

* * *

נאָך אַ דרייסיק־יאָריקער אָפּוועזנקייט האָב איך ווידער באַזוכט מיין היימשטאָט. מיין טאָטע ז"ל, אַ יִיד אַ למדן און אַ צדיק, האָט זיך וויניק וואָס געענדערט, נאָטירלעך־געאַנדערשט האָבן זיך מיינע דריי שוועסטער מיט זייערע פאַמיליעס, אָבער די שטאָט פאָנעוועזש גופא האָט אויסגעזען גאָר ניי־פּנימדיק אין מיינע אויגן— מיט אירע באַלעבטע, ברייטע גאַסן, אויטאָס און אויטאָבוסן, שיינע, מאָדערנע בנינים, קינאָס און טעאַטערס. עס איז שוין ניט געווען דאָס פאָנעוועזש פון מיינע קינדעריאָרן.

הרב יוסף ש. כהנמאן
(לעצטער רב פון פאָנעוועזש, איצט אין ישראל)

דאָס יידישע לעבן אין פאָנעוועזש האָט שוין אויך געהאַט אַן אַנדער פּנים. כאָטש דער זעלביקער שולהויף, די זעלביקע בתי־מדרשים, וועלכע זיינען נאָר אַ ביסל „עלטער" געוואָרן — האָט עס אָבער דאָך שוין געשמעקט

מיט נייס. ס׳איז שוין געווען אויסגעבויט די נייע גרויסע ישיבה פון הרב כהנמאן, מיט אַלע מאָדערנע אייניריכטונגען, און ס׳האָבן שוין געגלאָנצט די צוויי העברע־אישע גימנאַזיעס פון „תרבות״ און „יבנה״.

פּורים־שפּיל אויפגעפירט פון ישיבה־בחורים פון דער פאָנע־וועזשער ישיבה „אוהל יצחק״, 1925.

אויפן בילד געפינען זיך: צבי פּלאקסמאַן — שפּעטערדיקער רב אין אבעל, חיים שלמה גירשאוויץ — שפּעטערדיקער רב אין אַניקשט, הרב ר׳ אברהם יצחק כאנעלאָוויץ, הרב ר׳ יוסף און ר׳ דניאל מער, די ברידער־עילויים פון טראשקון — הרב יעקב און ר׳ דוב גלעזער, הרב זלמן ליסאן. פאַרשטעלט ווי מרדכי איז הרב ר׳ אליעזר מעסקין, לעבן אים זיצט הרב שבתי הלוי כ״ץ (ווי אסתר המלכה). די לעצטע צוויי איצט אין ניו־יאָרק, אייניקע פון דאָזיקן בילד איצט אין אַפּריקע. די אי־בעריקע אומגעקומען על קידוש־השם.

צו אַן אמתער מדרגה פון התלהבות בין איך גע־קומען, ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט אַ גרופּע תלמידים און תלמידות פון דער „תרבות״־גימנאַזיע. זייער זאַפּטיקער העברעאישע, און טאַקע מיט דער ספּרדישער הברה, האָט מיר געגעבן ס׳געפיל, אַז איך געפין זיך אין ארץ־ישראל.

איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב איינמאָל גע־רעדט פאַר זיי און זיי דערציילט וועגן די באַמיאונגען אין אַמעריקע נאָכצופאָלגן זייער ביישפּיל, כאָטש איך האָב ניט ווייניק געספּקט, צי אין אַמעריקע וועלן מיר ווען ס׳איז דערגרייכן צו זייער מדרגה פון אידעאַליזם און קרבנות־גרייטקייט.

* * *

פינף וואָכן אין מיין היימשטאָט פּאָנעווועזש — וואָס פאַר אַן איבערלעבעניש! וואָס פאַר אַ פּריוילעגיע איז עס געווען צוצוזען אַ נייַ־געבוירענע יידישע וועלט, טיף פאַר־וואָרצלט אין יידישן עבר און מיט אַ ברענענדיקער אמונה אין אַ גליקלעכערן עתיד!

וואו איז דאָס אַלץ אַהינגעקומען, וואו?...

דר. שמואל גרינהויז

מעמל (קלייפּעדע)

אין דער צייט פון דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט איז קלייפּעדע געווען די צווייט־גרעסטע ליטווישע שטאָט און לויט דער צאָל יידן איז זי געווען די פערטע. דאָס קלייפּעדער יידנטום האָט געהאַט אַ באַוונדערן פּרצוף, איז געווען אַנדערשדיק פון די איבעריקע ליטווישע יידן. בשעת גרויס־ליטע איז געווען יאָרהונדערטער אַ טייל פון רוסלאַנד און די ליטווישע יידן האָבן זיך געפונען אונטער דער השפּעה פון דער אַלגעמיינער יידישער מיזרח־אייראָפּעאישער קולטור, איז קליין־ליטע (קלייפּעדער גע־ביט) יאָרהונדערטער געווען אַ טייל פון דייטשלאַנד און די קלייפּעדער יידן זיינען באַווירקט געווארן פון דער מערב־אייראָפּעאישער (דייטשישער) קולטור.

קלייפּעדע איז יאָרהונדערטער געווען אַ פאָליטישע טייל פון דייטשלאַנד, אָבער איר עקאָנאָמיש הינטער־לאַנד איז געווען רוסלאַנד, און דער עיקר, ליטע. דער האָפן פון מעמל האָט געצויגן צו זיך עקספּאָרטערן און אימפּאָרטערן פון ליטע. נאָך אין די דייטשישע צייטן

מיט נייס. ס׳איז שוין געווען אויסגעבויט די נייע גרויסע ישיבה פון הרב כהנמאן, מיט אַלע מאָדערנע אייניריכטונגען, און ס׳האָבן שוין געגלאָנצט די צוויי העברע־אישע גימנאַזיעס פון „תרבות״ און „יבנה״.

פּורים־שפּיל אויפגעפירט פון ישיבה־בחורים פון דער פאָנע־ווועזשער ישיבה „אוהל יצחק״, 1925.

אויפן בילד געפינען זיך: צבי פּלאקסמאַן — שפּעטערדיקער רב אין אבעל, חיים שלמה גירשאוויץ — שפּעטערדיקער רב אין אַניקשט, הרב ר׳ אברהם יצחק כאנעלאָוויץ, הרב ר׳ יוסף און ר׳ דניאל מער, די ברידער־עילויים פון טראשקון — הרב יעקב און ר׳ דוב גלעזער, הרב זלמן ליסאן. פאַרשטעלט ווי מרדכי איז הרב ר׳ אליעזר מעסקין, לעבן אים זיצט הרב שבתי הלוי כ״ץ (ווי אסתר המלכה). די לעצטע צוויי איצט אין ניו־יאָרק, אייניקע פון דאָזיקן בילד איצט אין אַפּריקע. די אי־בעריקע אומגעקומען על קידוש־השם.

צו אַן אמתער מדרגה פון התלהבות בין איך גע־קומען, ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט אַ גרופּע תלמידים און תלמידות פון דער „תרבות״־גימנאַזיע. זייער זאַפּטיקער העברעאישע, און טאַקע מיט דער ספּרדישער הברה, האָט מיר געגעבן ס׳געפיל, אַז איך געפין זיך אין ארץ־ישראל.

איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

אַ גרויסע איבעראַשונג פאַר מיר איז געווען דער הכשרה־קיבוץ אין פּאָנעווועזש. די אויסגעצייכנטע העברע־אישע ביבליאָטעק פון די חלוצים, זייער קאָלעקטיוו צו־זאַמענגעלעבן, זייער ריידן אָדער אָנשטרענגען זיך צו ריידן העברעאיש — דאָס אַלץ האָט מיך געירט ביז די סאַמע טיפענישן פון דער נשמה. איך האָב אויך געטראָפן אייניקע פון די „תרבות״־לערער: דירעקטאָר דר. לייפּציקער, דר. פעלד, סאָרסקי, סילאנסקי, פייגנזאַן, לעוויט און אַנדערע.

רבנים — איינעם אַ דייטשישן ראַבינער, דר. פון פּי־לאָזאָפּיע, און איינעם אַ מיזרחדיקן רב, מיט אַ שוואַר־צער קאַפּאָטע, אַ רונדן הוט און אַ בקי אין ש״ס און פוסקים.

אין אָט דער שטאָט צווישן קיניגסבערג און ליבוי, אַרומגערינגלט פון ים און גרינע וועלדער, אויפן שייד־וועג פון דייטשישער ברוטאַלער זאַכלעכקייט, סקאַנדינא־ווישער רואיקייט, מיזרחדקער אומעטיקייט, מתנגדישע חקירות, דייטשיש־יידישן אינטעלעקטואַליזם און חסידישער התלהבות — האָט זיך אַנטוויקלט אַ טיפּ פון אַ יידן, וועלכער האָט פאַרנומען אַ בכבודיק אָרט אין עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן פון ליטווישן יידנטום אין די יאָרן 1923־1939.

די געשיכטע פון די יידן אין מעמל האָט זיך אָנ־געהויבן אין 15טן אדער 16טן יאָרהונדערט. דער ערשטער דאָקומענט וועגן יידן אין מעמל שטאַמט פון 20טן אַפּריל 1567. דאָס איז אַן „אָפּשיד״ (באַפעל) פון הערצאָג אַל־בערט דעם עלטערן (דער זעלביקער הערצאָג האָט גע־גרינדעט דעם אַלבערטינא־אוניווערזיטעט אין קיניגס־בערג און האָט איינגעפירט די רעפֿאָרמאַציע אין פרייסן), לויט וועלכן די „אָנגעהעריקע פון יידישן שטאַם אין מעמל״ מוזן פאַרלאָזן די שטאָט אין משך פון 21 וואָכן.

דער צווייטער דאָקומענט, פון יאָר 1613, איז אַ באַ־פעל, אַז קיין מעמלער בירגער אָדער סוחר טאָר ניט מאַכן קיין געשעפטן מיט יידן, אויב ניט וועלן זיי בא־שטראָפט מיט 100 אונגאַרישע גולדן. אין אַ דאָקו־מענט פון 1643 וועלן געזאָגט, אַז די מעמלער סוחרים האָבן ניט אויסגעפירט דאָס פאַרבאָט און האָבן געפירט גרויסע געשעפטן מיט „פּוילישע יידן״ (אַזוי האָט מען אין מעמל אין יענער צייט גערופן די מיזרחדיקע יידן, אויך ליטווישע און רוסישע). דערפאַר דערלויבט מען יידישע סוחרים, וועלכע קומען פון „פּוילן״ קיין מעמל און וועלכע קענען ניט — באַזונדערס אין די קורצע ווינטערדיקע פרייטיק־טעג — פאַרענדיקן זייערע געשעפטן און אַוועק־פאָרן ביז שבת, צו בלייבן נעכטיקן אין מעמל ביז מאָנטיק.

די צייטן בייטן זיך אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט. דער „גרויסער קורפירשט״ פון בראַנ־דענבורג, פרידריך ווילהעלם, באַפעסטיקט זיין מאַכט אי־בער גאַנץ מיזרח־פּרייסן, נעמט זיך הערשן ביד חזקה, אַרעסטירט דעם אַנטיסעמיטישן קיניגסבערגער בירגער־מייסטער ראדע און זיין מאַגיסטראַט און ברענגט קיין מעמל יידישע סוחרים, כדי אויסצובריי־טערן דעם האַנדל מיט „פּוילן און רוסלאַנד״, ד. ה. ליטע.

אין יאָר 1664 האָט פרידריך ווילהעלם געבראַכט פון האָלאַנד אַ יידישע פאַמיליע משה יאַקאָבסאָן דע יאָנגע (דער יינגערער), אַ געניאַלן סוחר און וועלט־מאַן. יאַקאָב־סאָן האָט אַרגאַניזירט שיף־ליניעס און שיפבוי־וואַר־שטאַטן און געמאַכט מעמל פאַר אַ צענטער פון האַנדל מיט זאַלץ, האָלץ און פּעלץ. אין 1674 האָט דער קור־פירשט אויסגעבריי־טערט די פּריווילי־גיעס פון יאַקאָבסאָנען, ער האָט באַקומען דאָס רעכט אויסצובויען אַ שול פאַר זיך און זיין פערסאָנאַל, צו ברענגען אַ חזן, אַ שוחט, אַ לערער. יאַקאָבסאָן איז אָבער אין מעמל ניט געבליבן, נאָר דעם ווי זיינע געשעפטן אין זאַלץ זיינען אַוועק שלעכט און ער האָט געמוזט באַנקראָטירן, איז ער מיט זיין גאַנצן פערסאָנאַל צוריק אַוועקגעפאָרן קיין האָלאַנד.

אין משך פון 18טן יאָרהונדערט האָבן יידן ניט געטאָרט וואוינען אין מעמל, אָבער הונדערטער יידן פון ליטע פלעגן קומען דאָ האַנדלען, ד. ה. פאַרקויפן רוסישע סחורות און קויפן דייטשישע. דער גאַנצער צווישן־האַנדל האָט זיך קאָנצענטרירט אין מעמל אין יידישע הענט. אויף גרויסע מערק פלעגן הונדערטער יידישע הענדלער פאַרקויפן רוסישע סחורות — פּעלצן, לעבנסמיטל, רוי־מאַטעריאל — און אייגקויפן דייטשישע פאַבריק־פּראָדוקטן.

אַ באַזונדער אינטערעסאַנטער האַנדל־אַרטיקל זיי־נען געווען העברעאישע, באַזונדערס תלמודישע און רבנישע ביכער. די דייטשישע יידן זיינען שוין געווען אַסימילירט און זיי מער ניט באַנוצט. מען האָט די ביכער קאַסטן־וויז פאַרקויפט אין מעמל און דאָ פלעגן די ליטווישע יידן זיי אָפּנעמען און אַוועקפירן קיין רוסלאַנד.

נאָך די נאַפּאָלעאָנישע מלחמות האָבן די רעפֿאָרם־געזעצן פון שטיין־הארדענבערג אָפּגעשאַפט אַלע באַגרענע־צונגען פאַר יידן אין פּרייסן און במילא אויך דאָס פאַר־באָט פאַר יידן צו וואוינען אין מעמל. אָבער עס האָט נאָך געדויערט לאַנג, ביז די ערשטע דייטשישע יידן זיינען געקומען קיין מעמל. די שטאָט איז געלעגן צו וויט פון די יידישע צענטערס אין דייטשלאַנד, אַזוי זיינען די ערשטע יידן, וועלכע זיינען געקומען קיין מעמל, געווען ליטווישע יידן, אָדער, ווי די דייטשן פלעגן זיי רופן אין יענער צייט, „רוסישע״ יידן. דער ערשטער יידישער נאָמען, וועלכן מיר האָבן אָנגעטראָפן אין די שטאָטישע כראָניקעס, איז געווען בער קאָן מיט זיינע דריי זין — יוסף, אהרון און שמואל. זיי זיינען געקומען פון טאַווריק. אין די שטאָטישע כראָניקעס פון 1830 געפינען מיר אַ שוחט אין מעמל מיטן נאָמען יוסף וואלד. ער האָט אויך געשטאָמט פון טאַווריק. זיינע קינדער זיינען שפּעטער געווען גרויסע מעל־אוו האַלץ־סוחרים אין מעמל (דער לעצטער פון די וואלדס — אַרטור וואלד — איז אַרויס צוזאָמען מיט די מעמלער יידן אין 1939 קיין קאָווונע, געווען אין קאָווונער געטאָ און אום־געקומען 1943 אין קאַצעט אין עסטלאַנד). אין די שטאָ־טישע כראָניקעס פון 1842 לייענען מיר וועגן „דעם מאָ־זאַאישן ריטועלן שלעכטער״ ישעיהו וואָלגעמיט, אַן אייי־דעם פון יוסף וואלד. ער איז שוין געווען אַ דייטשישער ייד. ער איז שפּעטער געוואָרן אַ ראַבינער אין ליובעק און איז געשטאָרבן אין 1895 אין האַמבורג. אין די יאָרן 1820־1850 איז דער רוב פון די מעמלער יידן באַשטאַ־נען ניט פון אָרטיקע, נאָר פון ליטווישע און רוסישע יידן, וועלכע פלעגן קומען אַהער צום האַלץ־מיסחר און וואוינען דאָ פון אויגוסט ביז יאַנואַר. אַזוי ווי זיי פלעגן דאָ פאַרברענגען די ימים נוראים, האָבן זיי אויך איינגע־אָרדנט אייניקע מנינים.

די ערשטע שטענדיקע שול האָבן אויפגעבויט די פוי־לישע יידן בערך אין 1847. די שול איז געווען אַ קליינע און די ערשטע גבאים פון דער שול האָבן געהייסן וואס־

בודזקי און ליפשיץ. די שול (וואלשטראָסע) האָט עקזיסטירט ביז די היטלער־צייטן און האָט אַלע מאָל געטראָגן דעם נאָמען „פּוילישע שול". אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז אַ ביסל געשטיגן די צאָל פון די דייטשישע יידן, וועלכע זיינען אָנגעקומען אַהער פון פֿאַרשיידענע שטעט פון מיזרח־פֿרייסן. די דייטשישע שול וועלט צום ערשטן מאָל דער־מאָנט אין 1854. דער ערשטער „פֿרעזידענט" פון שול איז געווען דער סוחר מאיר לעווי. די גרעסטע גרופּע לויט זייער צאָל זיינען געווען אין יענער צייט די רוסישע יידן, ד. ה. די יידן פון קאָוונער גובערניע. זייער שול (אונטערן נאָמען „בית־מדרש"), איז געווען אויסגעבויט אויך אין די פופציקער יאָרן. אין יאָר 1875 האָט מען פֿאַרן בית־מדרש געפונען אַ בעסערן פּלאַץ און אויסגעבויט אַ פֿראַכטפולע שול (באדערשטראָסע), וועלכע איז ביז צו די היטלער־ צייטן געווען דער צענטער פון יידישער לומדות אין מעמל.

דער יידישער בית־עולם איז פֿאַרלייגט געוואָרן אין 1850. ביז דאַן זיינען געווען וויניק ניפּטרים, ווייל די באפעלקערונג איז געווען אַ יונגע, אַן איינגעוואַנדערטע. אין די יידישע מעטריקאַציע־ביכער, וועלכע זיינען ביז צום אַלגעמיינעם דייטשן ציווייל־שטאַנד־געזעץ פון 1875 געפירט געוואָרן באַזונדער פאַר יידן, געפינען מיר אין 1856 נאָר איין יידישן טויטפאַל, בעת געבורטן זיינען געווען 11 (9 יינגלעך און 2 מיידלעך). אין 1857 זיינען שוין געווען 3 טויטפאַלן און 16 געבורטן (7 יינגלעך און 9 מיידלעך). ביז מען האָט איינגעפירט אַן אייגענעם בית־ עולם האָט מען די יידישע מתים געמוזט מקבר זיין אין גומבינען אַדער אינסטערבורג, אַדער גאָר פירן איבערן גרענעץ.

דער יידישער בית־עולם פון מעמל איז געווען דער שענסטער אין גאנצן באַלטישן געביט. פּארלייגט אויפן גרענעץ פון מעמל, שמעלץ און יאַנישקע, איז ער שפּעטער, מיטן אויסוואקסן פון מעמל, אַריין אין תחום פון שטאָט. ער איז געווען אַרומגעריגלט מיט וואונדערבאַרע בוימער, באַזייט מיט פילפאַרביקע בלומען. ספּעציעל אויסגעביל־ דעטע בית־עולם געטנירער פלעגן ווערן באַשטעלט פון בערלין און אַנדערע דייטשישע שטעט, כדי אויסצובעסערן און פֿאַרשענערן דעם בית־עולם. דער בית־עולם איז געוון די ערשטע יידישע געמיינזאַמע אינסטיטוציע פאַר אַלע דריי גרופּעס יידן — ליטווישע, פּוילישע און דייטשע. די צווייטע געמיינזאַמע אינסטיטוציע איז געווען די חברה־ קדישא, וועלכע האָט זיך אַרגאַניזירט אין 1857. נאָך דער „אייניקייט", וואָס דער טויט האָט געשאַפן, איז מען געקומען צו דער אייניקייט פון לעבן. דעם 9טן מאַי 1862 האָט דער קיניגלעכער אָבערפֿרעזידענט פון קיניגסבערג באַשטעטיקט די סטאַטוטן פון דער „אירגאַניזירטער סי־ נאַגאָגן־געמיינדע" פון מעמל. סינאַגאָגן־געמיינדע איז דער טעכנישער אויסדרוק פאַר יידישער קהילה לויטן פּרייסישן געזעץ פון 1847. לויט דעם דאָזיקן געזעץ ווערן אַלע יידן, וואָס וואוינען אין שטאָט, אויטאָמאַטיש מיטגלידער פון דער קהילה, וועלכע איז אַן עפנטלעכע קערפּערשאַפט און האָט דאָס רעכט צו באַשטימען צוואַנג־שטייערן. די פארוואלטונג ווערט געקליבן פון די שטייער־צאָלער. שפּע־ טער זיינען צוגעקומען ליבעראַלערע געזעצן פון 1875 און 1919, וועלכע האָבן באַשטימט, אַז מען קען אַרויסטרעטן פון דער קהילה, אָבער נאָר צוליב רעליגיעזע פּרינציפּן (ניט צוליב ווירטשאַפטלעכע אָדער פּאָליטישע טעמים) און נאָך דעם, ווי מען גיט אָפּ אַ געריכטלעכע אָדער נאָטאַריעלע דערקלערונג. אויף אַזאַ אופן איז אויך אין מעמל געשאַפן געוואָרן אַן אייגהייטלעכע קהילה, וועלכע האָט פֿאַראייניקט די דייטשישע יידן, וואָס האָבן נאָך אין יאָר 1880 באַטראָפן בלויז 20 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג, מיט די ליטווישע און פּוילישע יידן. אין דער פֿאַרוואַלטונג פון דער קהילה זיינען אָבער געווען כמעט אויסשליסלעך דייטשישע יידן, ווייל בכדי צו זיין אַ מיטגליד אין דער פֿאַרוואַלטונג האָט מען געמוזט זיין אַ דייטשישער בירגער. די ערשטע מיטגלידער פון דער קהילה־פֿאַרוואַל־ טונג זיינען געווען: ר. לאָזאַר, ש. גלאָזער און מאיר לעווי. די ראשי הקהל פון יאָר 1862 ביז 1920 זיינען געווען: דר. לאָזאַר, יוליוס הירש, דר. פּירשט, יוליוס לי־ ליענטאל, ס. בארכארט, מאָריץ קאָן, יוליוס אבעלמאַן און קאָמערציענראַט אַלכסנדר.

די ערשטע געבויע צאָלן פון דער יידישער באַפעלקע־ רונג אין מעמל האָבן מיר פון יאָר 1867. לויט דער פּאָלק־ ציילונג פון 3טן דעצעמבער 1867 האָבן אין מעמל גע־ לעבט 887 יידן, אין יאָר 1875 זיינען געווען 1040, אין יאָר 1880 — 1214, אין יאָר 1885 — 903, אין יאָר 1890 — 861, אין יאָר 1985 — 936, אין יאָר 1900 — 1210, אין יאָר 1910 איבער 2000.

די סיבה פאַרוואָס די צאָל פון יידן האָט זיך אַזוי פאַרקלענערט אין די יאָרן 1880־1890 איז געווען פאָלגנ־ דיקע: אין יאָר 1880 איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די „רוסי־ שע" יידן, וועלכע זיינען ניט געווען קיין דייטשישע בירגער, מוזן פאַרלאָזן מעמל. זיי האָבן באַטראָפן 80 פּראָצענט פון די יידן. דער פּרייסישער אינערן־מיניסטער פאָן פּוטקא־ מער האָט באַגרינדעט דעם באַפעל דערמיט, וואָס די אויס־ לענדישע יידן געניסן פון אַלע רעכט און טראָגן ניט די פליכטן, ד. ה. זיי גייען ניט אין מיליטער. ראַבינער דר. רילף האָט געשאַפן אין בערלין אַ „הילפס־פאַראיין פאַר רוסישע יידן", וועלכער האָט זיך שטאַרק באַמיט אָפּ־ צושרייען די גזירה און דערגאַנגען אַפילו ביז ביסמאַרקן גופא. מען האָט דאָן געאַנדערשט דעם באַפעל אין דעם זין, אַז די יידן, וועלכע ווילן אנערקענט ווערן דורך דער האַנדל־קאַמער, אַז זיי זיינען נוצלעכע סוחרים פאַרן אויסערן־האַנדל, קענען בלייבן. 700 יידן האָבן דאָן אין די יאָרן 1880־1890 געמוזט פאַרלאָזן דייטשלאַנד. דאָס זיינען געווען בעלי־מלאכות, אַרבעטער און קליין־סוחרים. די מענטשן זיינען ניט צוריק געפאָרן קיין ליטע און רוס־ לאַנד צוליב פאַרשיידענע סיבות — מייסטנס צוליב זיך ניט־שטעלן צום פריזיוו — און האָבן פאַרלאָרן די רוסישע בירגערשאפט. דער „הילפס־פאַראיין" האָט אַראַנזשירט אַ געלט־זאַמלונג אין גאַנץ דייטשלאַנד און אַרויסגעשיקט די מענטשן קיין אַמעריקע און אפריקע.

זייט 1890 האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע איינוואַנדערונג פון די דייטשישע יידן פון מיזרח פרייסן קיין מעמל. די

צאָל יידן האָט אָנגעהויבן שטייגן ביזן אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין יאָר 1914 האָט די רוסישע אַרמיי אויף אַ קורצער צייט פארנומען מעמל. אַ געוויסע צאָל יידן איז אין יענער צייט אַרויסגעפאָרן קיין רוסלאַנד און צוליב דער מלחמה דאָרט פאַרבליבן. נאָך דער מפלה פון דייטשלאַנד איז מעמל אָפּגעטיילט געוואָרן פון דייטשלאַנד. ביז 1920 איז דאָס מעמלער געביט געשטאַנען אין רשות פון די אַליאירטע, אונטערן אָנפיר פון אַ פראַנצויזישן הויך־קאָמיסאַר. אין דער צייט איז מעמל געווען אַ פרייַשטאָט. אין אַ קורצער צייט איז דאָס געביט געוואָרן אַ לעבעדיקער האַנדל־צענטער צווישן דייטשלאַנד, פוילן, ליטע, סקאַנדינאַוויע און ענגלאַנד. יידן האָבן אָנגעהויבן אַריינצוקומען אַהין פון פאַרשיידענע לענדער. אין 1923 האָט ליטע דאָס געביט צוגענומען. אין 1924 האָבן די אַליאירטע אָנגענומען אַ מעמל־סטאַטוט, לויט וועלכן דער מעמלער ראַיאָן איז געוואָרן אַן אויטאָנאָם געביט אין דער ליטווישער מלוכה, מיט אַן אייגענעם פּאַרלאַמענט און אַ ליטווישן גובערנאַטאָר. די ליטווישע מלוכה האָט געהאָט זאָגן אויף די אויסערלעכע פארבינדונגען — גרענעץ־באַוואַכונג, מיליטער־פארוואַלטונג, פּאָליטישע פּאָליציי, צאָל־פּאָסט און די אייזנבאַן־פארוואלטונג. אַלע איבעריקע פאַרוואלטונג־צוויגן, ווי געריכט, פּאָליציי, שטייערן א. א. וו. זיינען געבליבן אין די הענט פון די דייטשן.

דאָס לאַנד איז געוואָרן אַן עקאָנאָמישע אייניהייט מיט ליטע און מעמל איז געווען דער אייניציקער ליטווישער האָפן. דאָס געביט האָט זיך אָנגעהויבן שטאַרק עקאָנאָמיש צו אָנטוויקלען. נייע פאַבריקן, נייע געשעפטן האָבן זיך באַוויזן, די באַפעלקערונג האָט אָנגעהויבן צו וואַקסן. מעמל איז געוואָרן די וויכטיקסטע האנדלשטאָט אין ליטע. די צאָל יידן האָט זיך פאַרגרעסערט פון יאָר צו יאָר. אַהער האָבן זיך אַריבערגעקליבן אַלע דאָקטוירים, וועלכע האָבן געהאַט דייטשישע מלוכה־דיפּלאָמען. צוליב דעם, וואָס די דייטשישע בירגער האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס געביט, זיינען אַלע יידישע יוריסטן פון געביט גופא געוואָרן ריכטער און פּראָקוראָרן. עס זיינען געווען 7 יידישע ריכטער — פון דער אַלגעמיינער צאָל 21 — און 1 יידישער פּראָקוראָר.

דאָס געביט האָט עקאָנאָמיש געבליט און צוזאַמען מיט אים דער יידישער קיבוץ. אין יאָר 1928 זיינען אין שטאָט מעמל שוין געווען 4500 יידן, אין יאָר 1938 — 6000, ד. ה. כמעט 12 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג. אויך אין גאַנצן געביט איז די צאָל יידן שטענדיק געשטיגן.

גרויסע פאַבריקן, וועלכע האָבן געקענט באַדינען גרויסע מלוכות, האָבן זיך אין משך פון אַ קורצער צייט אַנטוויקלט אין דעם געביט. די מעמלער טעקסטיל־פאַבריק (פיינבערג), די טעקסטיל־פאַבריק פון איזראַליט, די באַלטישע און באַיאַרן טעקסטיל־פאַבריקן האָבן באַהערשט דעם גאַנצן מארק. די גאַנצע ליטווישע האַלץ־אינדוסטריע האָט זיך אַנטוויקלט און קאָנצענטרירט אין מעמל. דער האָפן איז געוואָרן דער צענטער פון גרויסהאַנדל, און אויסער דעם איז מעמל געוואָרן די וויכטשאַפטלעכע הויפּט־שטאָט פון גאַנץ מערב־ליטע. די וואונדערלעכע נאַטור פון דעם געביט פלעגט יעדן זומער פאַרלאָקן טויזנטער יידן צו די מעמלער ים־קופּאָרטן.

די מעמלער יידן זיינען געווען רייך. אַ זאַמלונג פאַציוניסטישע, רעליגיעזע אָדער קולטורעלע צוועקן פלעגט ניט זעלטן פון די 5000 מעמלער יידן אַריינברענגען מער געלט ווי פון די 30 טויזנט קאָוונער יידן.

אין די פאַבריקן פון מעמל האָט זיך אויסגעבילדעט אַ יידישע קוואַליפיצירטע אַרבעטערשאַפט. אין קיין יידישער קהילה איז ניט געווען אַזאַ גרויסער פּראָצענט קוואַליפיצירטע אַרבעטער, ווי אין מעמל.

די מעמלער יידן זיינען געווען באַקאַנט מיט זייער נאַציאָנאַלער איינשטעלונג. דריי פּאָליטישע גרופּעס האָבן געקעמפט אויפן פּאָליטישן געביט, די גרעסטע איז געווען די ציוניסטיש־פּראָגרעסיווע גרופּע, וועלכע האָט בייַ די לעצטע קהילה־וואַלן באַקומען 75 פּראָצענט שטימען; די אַרטאָדאָקסישע גרופּעס — בערך 25 פּראָצענט; די עקסטרעם לינקע גרופּעס האָבן קיין קאַנדידאַטן צו דער קהילה ניט אַרויסגעשטעלט.

די צווייטע וויכטיקע יידישע אינסטיטוציע, נאָך דער קהילה, איז געווען דער יידישער קלוב, וואו מען פלעגט זיך טרעפן בייַ אַ גלעזל קאָווע, בייַ אַ בוך, בייַ אַ שאָך־פּאָרטיע. אויך דער יידישער שפּיטאָל האָט פארנומען א בכבודיק אָרט.

אַ וויכטיקע אָרגאַניזאַציע איז געווען דער „תלמוד־פאַראיין", וועלכער האָט פאַראייניקט די אַרטאָדאָקסישע גרופּעס, וואָס זיינען געשטאַנען אין שאַרפער אָפּאָזיציע צו דער קהילה־פאַרוואלטונג.

עס האָט אויך עקזיסטירט אַ לינקע אָרגאַניזאַציע, אָבער זי איז ניט געווען לעגאַל.

אַ גרויס אָרט אין קולטור־לעבן פון מעמל האָט פאַרנומען דער ספּאָרטפאַראיין אונטערן נאָמען „בר־כוכבא".

קיין יידיש שול־וועזן איז אייגנטלעך אין מעמל ניט געווען. יידישע קינדער פלעגן מייסטנס באַזוכן דייטשישע שולן און אין אַ באַגרענעצטער צאָל — ליטווישע. אַ ריין יידישע שול איז געווען די „איזראַליטישע רעליגיאָן־שולע" אַלס אַ צוגאָב־שול פאַר די קינדער, וועלכע לערנען אין דער אַלגעמיינער שול. די דאָזיקע רעליגיאָן־שול האָט עקזיסטירט זינט 1879. אַ תלמוד־תורה האָט עקזיסטירט פון יאָר 1927. און ערשט דאָן, ווען דער דייטשישער היטלער־גייסט האָט אָנגעהויבן צו באַהערשן די דייטשישע שולן אין מעמל, האָט מען אין יאָר 1936 געגרינדעט אַ ריין יידישע פאַלקשול.

מעמל האָט געגעבן צוויי גדולי ישראל, וועלכע האָבן געדינט ווי אַ סימבאָל פאַר דער גאַנצער קהילה אין מעמל, וואָס איז געווען אַ סינטעז צווישן מיזרח און מערב. פון זיי איז געווען איינער אַ מערב־מענטש און דער אַנדערער — אַ מיזרח־מענטש. ראָבינער דר. רילף איז געווען איינער פון די גרעסטע דייטשישע ראָבינער געלערנטע, ווי אויך פון די זיילן אין דעם „פאַראיין פאַר וויסנשאַפט דעס יודנטומס". די גרעסטע דייטשישע שטעט, ברעסלוי און

באָן, האָמבורג און פראַנקפורט פלעגן אים איינלאָדן צו וויסנשאַפטלעכע לעקציעס. ער איז געווען איינער פון די ערשטע אָנהענגער פון הערצלען, און הערצל האָט אים זייער רעספעקטירט. דר. ריילף איז געווען אַ דעלעגאַט אויף דעם ערשטן און די וויייטערדיקע ציוניסטישע קאָנ־גרעסן און אַ מיטגליד פון אַקציאָנס־קאָמיטעט. ער איז געווען ראָבינער אין מעמל פון יאָר1865, דעם 16טן אָק־טאָבער, ביז דעם 1טן אַפּריל 1898, ווען ער איז אַרויס אין דימיסיע און אַוועקגעפאָרן צוליב זיין געזונט־צושטאַנד קיין דרום דייטשלאַנד — אין באָן. דר. ריילף האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דעם הילף־קאָמיטעט פאַר קאָוונער יידן אין די הונגער־יאָרן פון 1868־1869 (זע אַרטיקל פון ג. אַראָנסאָן „קאָוונער באַראַטונג אין 1868").

אַ צווייטער באָוואוסטער יידּ, וואָס מעמל האָט אַרויס־געגעבן, איז געווען לעאָן שיינהויז.

לעאָן שיינהויז איז געווען אַ משכיל פון די אַלטע גוטע יאָרן. געקומען איז ער מיט זיין ברודער קיין מעמל פון דער ווילנער גובערניע אַלס אַ וואַלד־סוחר, אָבער די סוחרישע אַרבעט האָט מייסטנס געטאָן זיין ברודער, ער אַליין האָט זיך באַשעפטיקט מיט יידישער ליטעראַטור און ביבליאָגראַפיע. ער איז געווען אַ פּענאַמענאַלער קענער פון דער אַלטער און מיטלאַלטערלעכער יידישער ליטעראַטור און האָט פאַרעפנטלעכט אַ סך אַרטיקלען וועגן דעם. מען האָט אים געקענט אין גאַנץ דייטשלאַנד. ראָבינער און סטודענטן פלעגן ביי אים אָנפרעגן וועגן די פאַרשיידנסטע ליטעראַרישע וועגן. ער איז געווען אַ לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע פון דער יידישער ליטעראַטור, פלעגט אויף אויסווייניק ציטירן דעם „מורה נבוכים", אַ שיר פון עמנואל הרומי, אַ ציטאַט פון לעאָן דע מאָדענא און אַ פּרק פון אחד־העמס „על פּרשת דרכים".

פון די געזעלשאַפטלעכע כלל־טוער האָבן אין מעמל די גרעסטע ראָל געשפּילט קאָמערציענראַט אלכסנדר און אָשר הורוויץ, די צוויי לעצטע ראשי הקהל פון דער קהילה. דער ערשטער איז געווען אַ טיפּישער פאַרטרע־טער פון דייטשיש־יידישער פינאַנץ־אַריסטאָקראַטיע, דער צווייטער — אַ טיפּישער פאַרטרעטער פון די אַלט־איינגע־וואַנדערטע און דייטשיש־אַסימילירטע ליטווישע יידן. אלכסנדר איז געשטאָרבן אין דייטשלאַנד, איבערלאָזנדיק אַ גרויסע טייל פון זיין פאַרמעגן פאַר דעם יידישן שפּי־טאָל אין מעמל; אָשר הורוויץ איז צוזאַמען מיט אַלע יידן פון מעמל אָנטלאָפן פון היטלערן אין 1939, האָט זיך באַזעצט אין דעם ליטווישן שטעטל קרעטינגען און אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע קרעטינגער יידן על קידוש השם.

דער לעצטער מעמלער ראָבינער דר. שלעזינגער איז געווען זייער אַן אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט. גע־שטאַמט האָט ער פון עסטרייך, אַ זון פון באָרימטן יידישן בוכהענדלער שלעזינגער אין ווין. ער האָט געלערנט אין אונגאָרן, קאַרפאַטן־רוסלאַנד, טשעכיע. אַ בקי אין תלמוד, יידישער געשיכטע און ליטעראַטור, אַ פענאָמע־נאַלער קענער פון שפּראַכן, אַ גרויסער העברעאיסט און אַ מענטש פון הויכע מאָראַלישע קוואַליטעטן, איז ער אין די לעצטע יאָרן געווען די פירנדיקע פּערזאָן אין דעם מעמלער גייסטיקן לעבן. אין 1939 איז ער אַוועק קיין ירושלים און איז דאָרטן פּראָפעסאָר אין לערער־סעמינאַר. זיין פרוי פּאולא שלעזינגער, געבאָרענע סימאָן, וועלכע האָט געשטאָמט פון אַן אָנגעזעענער פראַנקפור־טער אַרטאָדאָקסישער פאַמיליע, אַליין אַ דאָקטאָר פון פי־לאָזאָפיע, איז געווען אַן אָנגעזעענע פּירערין אין די פרויען־אַרגאַניזאַציעס. איך געדענק וואָס פאַר אַ געוואַלדיקן אייndרוק עס האָבן געמאַכט אירע רעפעראַטן וועגן קריסנטום און וועגן רמב״ם.

דער לעצטער מעמלער רב ראָבינאָוויטש, אַ זון פון באָרימטן סאָלאָנטער רב און ברודער פון בולגאַרישן ספרדישן אָבער־ראָבינער דר. ראבין, איז צוזאַמען מיט אַלע מעמלער יידן אין 1939 אָנטלאָפן קיין ליטע. ער איז אומגעקומען על קידוש השם מיט די יידן פון קיידאָן. פון דער פאַמיליע זיינען געבליבן דר. רפאל ראָבינאָוויטש, געווען דירעקטאָר פון לערער־סעמינאר „תרבות" אין קאָוונע, און איצט אַדוואָקאָט אין תל־אביב; און דר. פסח ראָבינאָוויטש, אַ דאָקטאָר אין מעמל, בעת דער מלחמה אָנטלאָפן קיין רוסלאַנד, געקומען פון דאָרט אין 1946 און אין 1947 אַוועק קיין ארץ־ישראל.

פון אַנדערע כלל־טוער איז צו דערמאָנען:

לעאָ ראָסטאָווסקי — פאָרזיצער פון קראַנקנהויז, אַן איידעם פון קאָמערציענראַט אלכסנדר, אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ.

קאָנסול נתן נאַפּטאל — מיטגליד פון דער קהילה־פאַרוואלטונג, פאָרטוגעזישער קאָנסול, פאָרזיצער פון מעמ־לער „אָרט", געווען שפּעטער אין קאָוונער געטאָ, אום־געקומען אין קאָנצעט דאָכאו.

פייוול יאָווישיץ — מיטגליד פון קהילה־ראָט, פאָרזי־צער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, גרויסער וואַלד־סוחר. געשטאָרבן אין פראַנקרייך.

טאָביאָס איזראַעליט — לאַנגיאָריקער פירער פון ספּאָרט־וועזן אין מעמל, געפינט זיך איצט אין ראָטן־פאָר־באַנד.

דר. מאָריץ האַנעמאַן — פירער פון אַרבעטער־ציוני־סטישן פליגל, אַרעסטירט פון די דייטשן און דערמאָרדעט אין תפיסה.

יהושע רובין — ציוניסטישער פירער און מיטגליד פון דער קהילה־פאַרוואלטונג. געפינט זיך איצט אין ישראל.

דר. יאַקאָבסאָן — ציוניסטישער פירער און מיטגליד פון דער קהילה־פאַרוואלטונג, געפינט זיך אין דרום־אַפריקע.

ישעיה האַנעמאַן — פירער פון די אָרטאָדאָקסישע יידן. אומגעקומען מיט די יידן פון טעלז על קידוש השם.

דער אונטערגאַנג פון די מעמלער יידן האָט זיך אַנ־געהויבן גלייך, וועו היטלער האָט אָנגעהויבן זיין מאַרש דורך אירופּע. בעת היטלער האָט (מערץ, 1938) פאַרנו־מען עסטרייך, האָבן די מעמלער יידן פאַרשטאַנען, אַז עס קלייבן זיך איבער זיי שוועדע וואָלקנס און אַז עס קומען גורלדיקע צייטן.

דעם 20 מערץ 1939 האָט היטלער איבערגעגעבן ליטע אַן אולטימאַטום, פאַרלאַנגענדיק צו פאַרלאָזן מעמל אין משך פון 24 שעה.

דעם זעלביקן טאָג האָט ליטע זיך געבויגן פאַרן אולטימאַטום. די גאַנצע שטאָט איז געווען באַדעקט מיט היטלער־פאָנען און היטלער־בילדער. 40.000 מעמלער דייטשן זיינען אַרויס אויף די גאַסן און האָבן מיט ווילדער באַגייסטערונג געיובלט דעם וועלט־מערדער. 7000 יידן זיינען אין אייַן נאַכט אַנטלאָפן פון געביט. דער רעשט איז אַרויס פריער אָדער שפּעטער.

אין גאַנץ מעמל זיינען געבליבן 7 יידן, מייסטנס אַלטע מענטשן, וועלכע האָבן געהאָפט הייזער אין קיניגסבערג אָדער בערלין און האָבן געהאָפט צו לעבן פון די הייזער. שוידערלעך איז געווען דער אָפשייד פון די יידן פון מעמל. די גאַסן זיינען געווען פול פון טראָטואַר ביז טראָטואַר מיט דייטשן. די אויטאָבוסן האָבן ניט געמוען קיין יידן. יידן זיך צופוס געשלעפּט צו דער באַן. די מאַסן אויף די גאַסן האָבן זיי פאַרשאָטן מיט זילזולים. לענגאויס די טראָטוארן זיינען געשטאַנען דייטשן. כאָרן האָבן געשריען: „יודען הערויס! וועג נאָך פאַלעסטינאַ! אויף נימער ווידערזען! האַלז — און קאָפּברוך!"

דעם 22טן מערץ 1939 איז אַדאָלף היטלער בכבודו ובעצמו אָנגעקומען אויף אַ קריגשיף קיין מעמל. מעמל איז געווען יידן־ריין, די דייטשן האָבן דיסציפּלינירט און געזעצלעך ראָבירט דאָס יידישע האָב־און־גוטס, און מעמלער יידן האָבן זיך צעזייט און צעשפּרייט איבער די שטעט און שטעטלעך פון ליטע. די גרעסטע טייל איז געקומען קיין קאָווגע, אַ קלענערע טייל קיין שאַוול, קרעטינגען, פּלונגיאַן, טאַווריק, טעלז, דראָביאַן.

זייער לאַגע איז געווען אַ שווערע, די ליטווישע רעגירונג האָט זיי ניט אָנערקענט פאַר ליטווישע בירגער. קיין ליטוויש האָבן זיי ניט פאַרשטאַנען, קיין רוסיש אויך ניט. אַ געווויסע צייט האָבן נאָך פונקציאָנירט מעמלער געזעלשאַפטלעכע מוסדות, ווי די מעמלער פאָלקסבאַנק, די מעמלער קהילה, וועלכע האָבן זיך באַמיט צו העלפן. דעם 15טן יוני 1940 איז קיין ליטע אַריין דאָס סאָוועטישע מיליטער. אויף די מעמלער יידן האָט מען געקוקט קרום. דעם 22טן יוני 1941 זיינען די דייטשן אַריין קיין ליטע, און די מעמלער יידן זיינען צוזאַמען מיט די ליטווישע יידן געגאַנגען אויף קידוש השם. זיי זיינען געפאַלן אין די מאַסן־שחיטות פון די שטעטלעך. זיי זיינען אומגעקומען אין די אַקציעס אין די געטאָס פון קאָווגע און שאַוול. זיי זיינען געשטאַרבן פון הונגער און קראַנקייטן; זיי האָבן געברענט אין אוישוויץ; זיי זיינען אומגעקומען אין דאָכאו.

כבוד זייער אָנדענק!

הרב חיים קאַרלינסקי

דאָס שטעטל קעלם

א

דאָס שטעטל קעלם, צווישן שאַוול און טאַווריק אין קאָווגער גובערניע, איז ניט געווען פאַררעכנט פאַר קיין גרויסן כּרך אפילו אין דער קליינער ליטע מיט אירע „טל־ומטרדיקע" שטעטלעך. אין איר בליענדיקסטער עפאָכע האָבן דאָרט געלעבט בלויז קרוב צו זעקס הונדערט פאַמיליעס, פון זיי מער ווי צוויי דריטל יידן. ..

צוליב דעם, וואָס דער שאָסיי פון ריגע קיין פּרייסן האָט דורכגעשניטן קעלם, האָבן פיל פון דער יידישער באַפעלקערונג זיך פאַרנומען מיט מיסחר פון תבואה, געהילק, פעל און חזיר־האָר — אייניקע פון זיי אויף אַ גאָר גרויסן מאַסשטאַב. די איבעריקע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט קרעמעריי און פאַרשיידענע מלאכות און געצויגן זייער הויפּט־פּרנסה פון די ליטווינער אין די דערבייאיקע דערפער.

אויסערלעך האָט זיך קעלם מיט קיין זאַך ניט אויסגעצייכנט. אַ גרויסער מאַרק אין צענטער פון שטעטל, אַ הויפּט־גאַס און אַ צאָל שמאָלע און קרומע געסעלעך. אַ שולהויף מיט אַן אַלטער שול, צוויי בתי־מדרשים און אַ קלויז, אַ תלמוד־תורה און אויך אַ בית־המרחץ מיט אַ מיקווה. אייגנטלעך, אַ געווויינטלעך יידיש שטעטל, אוּן דאָך האָט עס פאַרמאָגט עפּעס אַ כאַראַקטעריסטישע אייגנאַרטיקייט — אַן אויסערגעווויינטלעכע גאָטספאָרכטיקייט און געלערנטקייט. ניט בלויז די חשובע בעלי־בתים, נאָר אויך גאָר אַ סך פון דעם קעלמער „עמך" און „פּראָלעטאַריאַט" האָבן געקאָנט לערנען אַ בלאַט גמרא מיט מפרשים. אַפילו די ווייניקער געלערנטע זיינען געווען גאָר נישקשהדיקע יודעי־ספר, און יעדער איינער, לויט זיין מדרגה, האָט באלאַנגט צו אַ תורהדיקער חברה, ווי: משניות, עין־יעקב, מנורת־המאור און חיי־אדם.

די בעלי־בתישע יידן איז אַבער ניט אָנגעשטאַנען די לומדות־קאָנקורענץ פון דעם המון און זיי האָבן צוגעטראַכט פאַרשיידענע עם־הארצותדיקע וויצן און זיי קרעדיטירט אויפן חשבון פון דעם קעלמער „עמך". און אָט זיינען אייניקע פון זיי:

מען האָט געכאַפּט אַ קעלמער יידישן בעל־עגלה עסנדיק חזיר. וועגן מען האָט אים געפרעגט: סטייטש, היתכן? ווי עסט עס אַ פרומער ייד חזיר? — איז געווען זיין ענטפער: מיין „שמייסער" דער ערל האָט על־פי טעות פאַרביטן אונדזערע פעקלעך שפּייז, וועלכע זיינען געלעגן אין

וואָגן, און האָט אויפגעגעסן מיין וועטשערע. נו, איז דאָך אַ באַוואוסטער „דין" אין גמרא, אַז „טעות גוי מותר" — עס איך דערפאַר זיין וועטשערע.

אַ קעלמער יידישער שמיד האָט אום חול־המועד אָנגעשמידט אַ פערד פֿאַדקאָווע. אויף דער פראַגע: ווי דערלויבט זיך עס אַ פרומער ייד אַרבעטן חול־המועד? — איז געקומען זיין תמימותדיקע תשובה: עס איז דאָך אַ דין אין „חיי־אָדם", אַז אַ זאַך, וואָס גייט פֿאַרלאָרן (דבר האבוד), מעג מען טאָן אום חול־המועד, און דאָס פערד האָט דאָך פֿאַרלאָרן זייער פֿאַדקאָווע...

זיינען טאַקע די קעלמער יידן געווען זייער גדולדיק ביי זיך און געקוקט מיט ביטול אויף די „פֿראָסטע" יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך. יענע, ווידער, האָבן גענומען „נקמה" פון די קעלמער „בעלי־גאווהניקעס", ביי יעדער געלעגנהייט אָפּגעחוזקט פון די קעלמער יידן און זיי באָטיטלט מיטן צונאָמען „קעלמער שלאָפער".

פֿאַרוואָס עפּעס אַזאַ צונאָמען? דאָס ווערט דערקלערט מיט דעם פֿאָלגנדיקן לעגענדאַרישן עפּיזאָד:

איין יאָר איז געווען אַ גרויסער מאַנגל אויף אתרוגים. אין יענעם יאָר איז אַן אתרוג געווען אַ יקר־המציאות און דער פּרייז, וואָס מען האָט געצאָלט, אָפּילו פאַר ניט קיין „מהודר", איז געווען אומגעהויער גרויס. קעלם איז נאָך דאָן געווען אַ קליין שטעטעלע, און אירע יידן זיינען ניט געווען ביכולת צו קויפן אַן אתרוג פאַר זיך אַליין. האָבן זיי זיך צוזאַמענגערעדט מיט די יידן פון דער דערבייקער שטאָט ראַסיין און געקויפט אַן אתרוג בשותפות. כדי אָבער די קעלמער יידן זאָלן האָבן דעם אתרוג ביים „הלל"־זאָגן, האָבן די ראַסיינער יידן זיך מקדים געווען און געדאַוונט בהשכמה, ממש פאַרטאָג, און גלייך נאָכדעם זיינען אַוועקגעשיקט דעם אתרוג קיין קעלם מיט אַ גוי.

אויפן וועג איז דער גויאישער שליח פאַרבייגעפאָרן אַ שענק און, ווי דער שטייגער, איז ער אריין מאַכן אַ „כוסה". פון איין כוסה איז געווארן עטלעכע כוסות, ביז ער איז אייגנטלעשלאָפן און אָפּגעשלאָפן דעם גאַנצן טאָג.

אָנגעקומען אין קעלם איז ער שוין גאָר שפּעט אין דער נאַכט, וועז די שטאָט איז געווען פאַרזונקען אין טיפן שלאָף. ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן, איז ער צוריקגעפאָרן מיטן אתרוג קיין ראַסיין און געזאָגט: „אין קעלם שלאָפט מען".

וועז חול המועד זיינען די קעלמער יידן געקומען מיט אַ טענה צו די ראַסיינער יידן פאַר ניט האַלטן דעם אָפּמאַך, איז זייער ענטפער געווען: „אין קעלם שלאָפט מען" און פון דאָן אָן זיינען קעלמער יידן באַטיטלט געווארן מיטן צונאָמען „קעלמער שלאָפער".

פאַראַן אַן אַנדער דערקלערונג וועגן קעלמער צונאָמען: עס איז געווען, בערך, מיט 120 יאָר צוריק, וועז אויף דעם קעלמער כיסא הרבנות איז געזעסן דער באַרימטער גאון און חכם ר׳ אליעזר גוטמאַן. די אַלטע שול איז נאָך דאָן געשטאַנען אין עק שטעטל און צווישן די קעלמער יידן איז געווען שטאַרק פאַרשפּרייט די פאַלקסלעגענדע, אַז נאָך האַלבער נאַכט דאַוונען אין שול די טויטע. האָט אַמאָל פאַסירט פאַלגנדיקס: עס איז שוין געווען ווייט נאָך האַלבער נאַכט, וועז אַ שטאַרק תפילה־געוויין האָט אויפגעווועקט פון שלאָף די נאָענטע שכנים פון דער שול. די שול, פון וואַנען די שטימע האָט זיך געהערט, איז געווען יום־טובדיק באַלויכטן. אין אייניקע מינוטן זיינען די קעלמער יידן שוין געווען אויף די פיס. יונג און אַלט, מאַמעס מיט שלאָפּעדיקע עופהלעך אויף די הענט, זיינען געלאָפן אין דער ריכטונג פון דעם רבס הויז, ער זאָל זיי באַשיצן פון די מתים.

דער רב, ניט קענענדיק איבערצייגן די קעלמער יידן אַז די מעשה מיט די דאַוונענדיקע מתים איז גאָרניט ווערט, האָט באַפוילן די חברה קדישא צו גיין אין שול זען, וואָס דאָרט קומט פאָר, און זיי אָנגעזאָגט מיטן האַרבן וואָרט, אַז זיי זאָלן ניט פאַרלאָזן די שול, ביז זיי וועלן פאַרטרייבן די „מתים" צוריק אין זייערע קברים.

שפּעטשענדיק דעם פסוק „כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך", האָבן זיך די חברה קדישא־יידן אַריינגעגאַרט אין פאָרהויז פון דער שול, און וועז דער גבאי ראשון האָט מיט ציטערדיקע הענט אָפּגעשלאָסן און אויפגעמאַכט די אינעווייניקסטע טיר, זיינען זיי אַלע געבליבן שטיין ווי געליימטע פון גרויס שרעק.

אַלע ליכט אין די הענגלייכטער האָבן געברענט, די טירן פון ארון קודש זיינען געווען בריט צעעפנט און אַמת אָנגעטאָן אין תכריכים האָט געהאַלטן זיין קאָפּ צווישן די ספרי־תורהס און יאָמערלעך געווויינט. דער גבאי ראשון האָט זיך געמאַכט האַרץ און צוגייענדיק שטיל אויף די שפּיץ פינגער צום ארון קודש, האָט ער שנעל אַריינגערוקט זיין האַנט אין גאַרטל פון דעם מת׳ תכריכים און אויסגעשריען: „גיי צו דיין רו" (אַ פאָלק־סגולה צו באַזיגן מתים).

און וואונדער איבער וואונדער! דער מת האָט איז גאַנצן אַ ציטער געטאָן, אויף שנעל אַרויסגענומען זיין קאָפּ פון ארון קודש און — עס איז גאָר די „שטאָט משוגענע", וועלכע האָט אויסגעגאָסן איר ביטער האַרץ פאַרן באַשעפער פון דער וועלט צוליב איר טרויעריקן שיקזאל...

מיטנעמענדיק אירע תכריכים, וואָס זי האָט געהאָט צוגעגרייט פאָר זיך נאָך דאָן, וועז זי איז געווען ביי איר קלאָרן פאַרשטאַנד, האָט זי זיך אַריינגעגנבעט אין שול, וועז דער עולם האָט געדאַוונט מעריב, און זיך דאָרט באַהאַלטן. נאָך האַלבער נאַכט האָט זי אָנגעצונדן אלע ליכט אין שול, זיך אויסגעפּוצט אין אירע טויטן־קליידער און זיך באַקלאָגט פאָר גאָט, פאַרוואָס מענטשן רופן זי משוגענע...

דעם קומענדיקן שבת האָט דער רב געהאַלטן אַ פּייערדיקע דרשה, מוסרנדיק דעם עולם פאָר זייער אבערגלויבן און ביטול תורה, און פאַרענדיקט זיין דרשה האָט ער מיט די ווערטער: „אין אַלע שטעט זיינען יידן וואָס אַ גאַנצע נאַכט לערנענדיק תורה אין די שולן און בתי־מדרשים, שלאָפן דערפאָר זייערע מתים רואיק אין די קברים. אָבער אַז „אין קעלם שלאָפט מען", קומען די מתים ביינאַכט אין שול..."

כאָטש מיר קאָנען ניט זאָגן אויף זיכער, אַז די צוויי

דאָס שטעטל קעלם.

אויבנדערמאָנטע מעשיות האָבן באמת אַ שייכות מיט דעם צונאָמען „קעלמער שלאָפער", כאַראַקטעריזירן זיי אָבער זייער גוט די קעלמער יידן, וואָס אַפילו זייערע פאַלקס־לעגענדעס זיינען געווען ענג פאַרבונדן מיט תורה און מיצוות.

ב

עס איז ניט פאַרבליבן קיין פנקס פון דעם אַמאָליקן קעלם און דערפאַר איז אוממיגלעך פעסטצושטעלן, אין וועלכן יאָר די דאָזיקע באַרימטע קהילה איז געגרינדעט געוואָרן. אָבער לויט באַגרינדעטע השערות, איז זי איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין יענער געגנט. אויך די אַלטע קעלמער שול באַשטעטיקט דעם פאַקט, אַז נאָך מיט אייניקע הונדערט יאָר צוריק האָט שוין דאָרט עקזיסטירט אַ היפשע יידישע קהילה.

ווי טאַטעס האָבן איבערגעגעבן בקבלה צו זייערע קינדער איז די שול אַלט געווען איבער דריי הונדערט יאָר און געבויט האָט זי דער פּוילישער פּריץ גראָשעווסקי, וועמענס אייגנטום קעלם איז געווען און וועלכער האָט געוואויזנט אין אַ גרויסן און שיינעם „שלאָס" ניט וויים פון שטעטל.

געשטאַמט האָט גראָשעווסקי פון אַ זייער געהויבענער פאַמיליע, וועמענס יחוס האָט זיך געקייטלט ביז דעם פּויליש קיניג זיגמונד. ער איז געווען רייך און מעכטיק, און ווי אַלע פּוילישע פּריצים אין יענער צייט — אַ גאָר נישקשהדיקער שונא ישראל. אָבער איין זאַך האָט שטאַרק פאַרביטערט זיין אויסגעלאָסן און זאָרגלאָז לעבן — די פרוי זיינע האָט אים געבאָרן נאָר טעכטער און ניט קיין זין. דער געדאַנק, אַז מיט זיין טויט וועט אויך אָפּשטאַרבן דער נאָמען „גראָשעווסקי", האָט אים ניט געגעבן קיין רו.

וועגן זיין פרוי האָט געבוירן די פינפטע טאָכטער, איז ער אריינגעפאַלן אין אַ מרה־שחורה און פון גרויס פאַרצוויפלונג אַוועקגעשיקט אַ בריוו צום וואַטיקאַן, אין וועלכן ער האָט געבעטן רחמים, אַז זיינער אַן אומגעזעצלעכער זון פון אַ יוגנט־ליבע זאָל אנערקענט ווערן אַלס דער יורש פון זיין יחוסדיקן נאָמען.

וועגן דער וואַטיקאַן האָט אָפּגעוואָרפן זיין בקשה, איז ער געוואָרן ווילד און אויפגעריצט ביז משוגעת. רייטנדיק אויף זיין בעסטן פערד, האָט ער גאַלאָפּירט איבער זיינע ישובים און פעלדער און מיט אַ גראָבן קאַנטשיק געשלאָגן מכות־רצח יעדן אינעם, וועלכער איז אים געקומען אונטער דער האַנט. פאַרשטייט זיך, אַז אויך די קעלמער יידן האָט דער צעווילדעוועטער פּריץ ניט געשאָנעוועט און זיי געגעבן צו פאַרזוכן דעם טעם פון די פּריצישע „ידי־עשיו".

אין איינעם פון די יענע פאַניק־פולע טעג פאַר די קעלמער יידן האָט דער פּריץ אייגעלאַדן צו זיך אין שלאָס פינף פון די חשובסטע בעלי־בתים און זיי באַפוילן מיטצוברענגען מיט זיך אַ ספר תורה. די פלוצעמדיקע אינלאַדונג פון פּריץ האָט אַריינגעוואָרפן די קעלמער יידן אין אַ טויט־שרעק, און באַלד האָבן זיי זיך אַלע פאַרזאַמלט אין די „מנינים" — קיין שול איז נאָך דאָן ניט געווען אין קעלם — צו זאָגן תהילים און סליחות פאַר די פינף יידן, וועלכע זיינען אַוועק צום פּריץ מיט אַ ספר תורה צוזאַמען מיט אַ גאָר שיינער מתנה.

וועגן די צום טויט־דערשראָקענע יידן זיינען אָנגעקומען אין שלאָס, האָט זיי דערוואָרט אַ ביז גאָר אָנגענעמע איבעראַשונג — דער פּריץ אַליין האָט זיי אָפּגעוואָרט ביים אַריינגאַנג פון פאַלאַץ און האַרציק באַגריסט. דאָן האָט ער זיי אייגעלאַדן אין זיין פּריוואַטן צימער און נאָכדעם ווי ער האָט פאַרשלאָסן די טיר, איז ער געבליבן שטיין מיט אַן אַרונטערגעלאָזטן קאָפּ לעבן דער ספר תורה און אויסגעבראָכן אין אַ שטיל געווייַן.

געפּלעפּטע האָבן זיך די יידן איבערגעקוקט אוּן בשום אופן ניט געקאָנט פאַרשטיין, וואָס האָט אַזוינס פאַסירט מיטן פּריץ.

נאָר אָט האָט זיך דער פּריץ אויסגעגלייכט און געזאָגט צו די יידן: „איר וואונדערט זיך געוויס, פאַרוואָס איך ווייַן אין אייער אַנוועזנקייט? — דאָס איז דערפאַר, ווייל איך האָב שטאַרק געזינדיקט קעגן די יידן, און אייער

גאָט שטראָפט מיך. איר האָט געזיגט! פון היינט אָן אוז וויטער וועל איך זיין גוט צו אייך, אָבער בעט גאָט, ער זאָל מיר מוחל זיין פֿאַר דער פֿאַרגאַנגענהייט"... אוז אַרומנעמענדיק די ספר תורה מיט ביידע הענט, האָט ער פֿאָרגעזעצט: „איך שוואר דאָ ביי אייער הייליקער תורה, אַז אויב מיין פרוי וועט מיר געבוירן אַ זון, וועל איך אויף מיין חשבון אויסבויען אַ גרויסע אוז שיינע שול פֿאַר די קעלמער יידן אוז אויף אַ משך פון דריי יאָר זיי באַפרייען פון אַלע שטייערן"... ער האָט אויך צוריקגעגעבן די מתנה, וועלכע זיי האָבן אים געבראַכט, אוז אָפּגעשיקט זיינע געסט צוריק קיין קעלם אין זיין פּריצישער קאַרעטע, געשפּאַנט צו פיר פערד „נאַ־שפּיץ"...

וועז די פריילעכע בשורה האָט דערגרייכט די פאַרצערטע קעלמער יידן, וועלכע זיינען נאָך געווען פאַרזאַמלט אין די „מניגים", איז זייער טרויער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסער שימחה. זיי האָבן גלייך אָפּגעגעבן אַ שבח והודאה פאַר דעם גרויסן נס אוז אין אַ יום־טוב־דיקער שטימונג מתפלל געווען, אַז גאָט זאָל ניט אָפּטאָן פון זיי זיין גנאַד, אוז די פּריצטע זאָל האָבן אַ זון.

אוז וואונדער איבער וואונדער! — אַ יאָר שפּעטער אוז די פּריצטע איז געלעגן געוואָרן מיט אַ זון. דער פּריץ האָט טאַקע געהאַלטן וואָרט, דריי יאָר זיינען די קעלמער יידן פריי געווען פון אַלע שטייערן אוז אויף זיין חשבון אויסגעבויט איינע פון די גרעסטע אוז שענסטע שולן אין דער גאַנצער געגנט. די שול איז געווען זייער הויך אוז נאָך פיל העכער איז זי געווען אינעווייניק. אויפן פאַרלאַנג פון די יידן האָבן צען טרעפ אין דער טיף געפּירט צום אַריינגאַנג פון שול, מקיים צו זיין „ממעמקים קראתיך ה'". קעלמער יידן האָבן ניט וווייניק שטאָלצירט מיט זייער שול, וואָס אַ שונא ישראל אַ בעל־תשובה האָט פאַר זיי געבויט אוז געמאַכט אַלע אַנשטרענגונגען, אַז די אויסער־לעכקייט זאָל ניט פאַרשעמען דעם אינעווייניק.

נאָכדעם ווי די שול איז שוין געשטאַנען קרוב פון הונדערט אוז צוואַנציק יאָר, האָבן זיך די הויכע וועגט געגומען בויגן אוז עס איז געווען אַ גפּאַר, אַז די שול זאָל איינפאַלן. וועז דער דאַמאַלסטדיקער פּריץ גראַזשעווי־סקי — אַן אור־אייניקל פון דעם שול־בויער — האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער אויף זיין חשבון באַפעסטיקט די שול פון אינעווייניק דורך לייגן לאנגע אוז דיקע דעמבעס פון דרום צום צפון.

אין יענער צייט זיינען שוין אין קעלם געווען אייניקע גאָר פאַרמעגלעכע יידן אוז עס האָט זיי שטאַרק געקרענקט, פאַרוואָס זיי האָבן פאַרזאָגן אַזאַ גרויסע מיצווה. כדי מכפּר צו זיין אויף זייער חטא, האָבן זיי דאָן מנדב געווען אַ נייעם ארון־הקודש פאַר דער שול, וועלכער איז געווען געשניצט פון ווייסן האָלץ אוז געמאַכט אין דער גאַנצער הויך פון שול. גאַנצע צוויי יאָר האָט דער קינסטלער, יעקב בן שלמה פון ראַסיין, געאַרבעט מיט בלויז אַ האַנט־מעסערל אויף דעם דאָזיקן ארון הקודש אוז אים פאַר־ענדיקט אין יאָר תקל"ה — 1775. די שניצערייַ האָט פאַרגעשטעלט אַ הערלעכע פאַנאַראַמע פון בוימער אוז בלומען מיט פארשיידענע חיות אוז עופות אוז איז באמת געווען אַ מערקווירדיקע ספּעציפּיש־יידישע קונסט, וואָס האָט אַרויסגערופן גרויס באַוואונדערונג אַפילו ביי באַ־רימטע ניט־יידישע קינסטלער מיט אַ סך יאָרן שפּעטער.

אין פינף אוז פערציק יאָר אַרום איז די שול פאַר־שענערט געוואָרן דורך אַ גרויסער קונסט־מנורה, וועלכע מען האָט אַוועקגעשטעלט אין צפון־זייט ביי דעם ארון־הקודש אוז איז אויך געווען באַפעסטיקט מיט קייטן צום באַלקן פון שול. די דאָזיקע מנורה איז געמאַכט געוואָרן אין ווילנע, לויט אַ מוסטער, וואָס דער קינסטלער פון ארון־קודש האָט אָנגעצייכנט, אוז אַרום דער צענטראַלער רע־האָבן זיך געשלענגלט ניין אוז פערציק רערן אין פאַר־שיידענע פאזעס. אָבער די מנורה איז שוין ניט געווען קיין קנין פון יחידים, נאָר פון אַלע קעלמער יידן. פאַר אַ משך פון איניקע יאָר איז אין יעדן יידישן הויז גע־האָנגען אַ צדקה־פושקע, וואוהין יידן האָבן ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן אַרייגגעוואָרפן זייערע אָפּגעשפּאָרטע גראָשנס אוז קאָפּיקעס פאַר דער דאָזיקער מנורה.

כדי צו ברענגען די מנורה פון ווילנע, האָט מען גע־בויט אַ ספּעציעלן גרויסן וואָגן אוז אַלע קעלמער יידן זיינען אַרויס אַ תחום שבת הינטערן שטעטל, כדי מקבל פּנים צו זיין די מנורה. דאָרט האָט מען אויסגעשפּאַנט די פערד פון וואָגן, די חשובסטע בעלי־בתים האָבן פאַרנו־מען זייער אָרט אוז אַריינגעפירט די מנורה קיין קעלם מיט גרויס פאַראַד. יענעם טאָג האָבן די קעלמער יידן גדענקט אַ סך יאָרן, אוז אין דעם פּנקס איז די דאָזיקע געשעענישׂ פאַרצייכנט אַלס „די גרויסע שימחה". דאָס האָט פאַסירט אין יאָר תק"פ — 1820.

וועז די קעלמער יידישע באַפעלקערונג האָט זיך פאַר־גרעסערט, האָט מען לעבן דער אַלטער שול אויסגעבויט אַ בית־מדרש אוז אים האָבן זיך באַזעצט די לומדים אוז חשובע בעלי־בתים. אין דעם דאָזיקן בית־מדרש איז געשטאַנען אַן אויסערגעווייניטלעכער קונציקער זייגער, וואָס איינער פון די קעלמער רבנים, רבי יחזקאל, האָט אליין געמאכט. דער זייגער, איינגעפאסט אין אַ הויך־שמאַלן אַלמער, באַפוצט מיט פאַרשיידענע שניצעריַיען, איז גע־וועז אַ גאָר גרויסער. אַ חוץ די שעהען אוז מינוטן, זיינען אויפן ציפערבלאַט אויך געווען אָנגעצייכנט דער טאָג פון חודש אוז דער „יום" מיט די „מעמדות", אוז דריי באַזונדערע ווייזערס, וועלכע האָבן זיך באַוועגט דורך ספּעציעלע ספּרוזשינעס, האָבן אָנגעצייגט אויף יעדער זאָך באַזונדער.

מיט יאָרן שפּעטער האָט מען אויסגעבויט נאָך אַ בית־מדרש, וועלכער איז געווען קלענער פאַרן ערשטן אוז מען האָט אים טאָקע גערופן דער „קליינער בית־מדרש". דער גרויסער הויף פון די דאָזיקע דריי בנינים איז געווען אַרומגעצאַמט מיט אַ הילצערנעם פאַרקאַן, וואָס האָט געהאַט גרויסע טויערן אוז קליינע טירן פון דריי זייטן. די גרויסע טויערן פלעגן זיין אָפן בלויז שבת אוז יום־טוב, אוז אין די וואָכעדיקע טעג האָט מען געקאָנט אַריינגיין אין שולהויף נאָר דורך די קליינע טירן.

וועז קעלם איז שוין געווען אַן „עיר ואם" בישראל,

האָט מען — מיט אַכציק יאָר צוריק בערך — אויסגעבויט אין דרום־מערב־זייט פון שולהויף אַ „קלויז" און אויך אַ הויז פאַרן „גמילות חסד". אין דער גרויסער שריפה, מיט פינף און זעכציק יאָר צוריק, זיינען דריי פערטל פון די יידישע הייזער אָפּגעברענט געוואָרן. אויך אַלע הייזער אַרום דעם שולהויף זיינען אַוועק מיטן פייער, אָבער די בנינים אויפן שולהויף זיינען אָפּגילו ניט באַשעדיקט געוואָרן. די קעלמער יידן האָבן אין דעם געזען אַן „אצבע אלקים" און ווען זיי האָבן אָנגעפאַנגען צוריק אויפצובויען זייערע פאַרברענטע הייזער, האָבן זיי אויך אויסגעבויט אַ שיינעם „בית הרב" אויפן שולהויף.

ג

הגם די קעלמער יידישע קהילה האָט עקזיסטירט ניט ווייניקער פון דריי הונדערט יאָר, אָבער בנוגע אירע רבנים האָבן מיר ידיעות נאָר פאַר די לעצטע הונדערט און פערציק יאָר, בערך.*)

דער נאָמען פון דעם ערשטן קעלמער רב, וואָס מיר וויסן, איז געווען רבי אליעזר גוטמאַן, אַן אור־אייניקל פון דעם ליסינקער רב אין קיעווער גובערניע, רבי צבי הירש, וועלכער איז אומגעקומען אויף קידוש־השם דורך די גאנטאַ־היידאַמאַקעס אין יאָר תקכ"ח — 1768. נאָך יענער בלוטיקער שחיטה, אין וועלכער עס זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן עטלעכע טויזנט יידן, האָט די פאַמיליע פון ליסינקער רב אויסגעוואנדערט פון אוקראַינע קיין ליטע און זיך באַזעצט אין דעם שטעטל פּלונגיאַן, וואו רבי אליעזר גוטמאַן איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר תקל"ב — 1772.

אַלס קינד האָט ר' אליעזר גוטמאַן געלערנט אין שאַוול און שפּעטער אין ווילנע אַלס תלמיד־חבר בייַ דעם באַרימטן גאון רבי שאול קאַצענעלנבויגן.

אייניקע יאָר שפּעטער האָט זיך רבי אליעזר באַזעצט אין קעלם, צוזאַמען מיט זיין פרוי, וועלכע האָט געצויגן זייער אַרעמע חיונה פון אַ קלייטל, און ער איז געזעסן און געלערנט מיט גרויס התמדה. ער האָט געפירט אַ צוריקגעצויגן לעבן, קיינער אין שטעטל האָט ניט געוואוסט פון זיין גרויסקייט און ער וואָלט געווייס פאַרבליבן אומבאַוואוסט זיין גאַנץ לעבן, ווען ניט דער פאָלגנדיקער צופאַל:

קעלם האָט דאַן געזוכט אַ רב, און איינער פון אירע חשובסטע בעלי בתים, יוסף עליאש, איז געשיקט געוואָרן צום גאון רבי צבי הירש ברוידא אין שטעטל אלסיאד (געווען נאָכדעם רב אין סאַלאַנט און וועלט באַרימט), ער זאָל רעקאָמענדירן אַ רב פאַר קעלם. דער אלסיאדער רב האָט אויסגעהערט דעם פאַרלאַנג פון דעם קעלמער שליח און האָט רעקאָמענדירט פאַר אַ רב ר' אליעזרן.

יוסף עליאש איז גלייך צוריקגעפאָרן קיין קעלם און אייניקע טעג שפּעטער האָט שוין דער ביז דאַמאַלסט אומבאַוואוסטער לייזער גוטמאַן פארנומען דעם קעלמער כיסא הרבנות. דאָס איז געווען אין יאָר תק"ע — 1810, בערך.

כאָטש רבי אליעזר גוטמאַן איז געווען אַ גרויסער גאון און חכם און באַרימט אין דער גאַנצער געגנט, האָט ער געלעבט אַן ענייוותדיק, שטיל לעבן און זיך ווייניק געמישט אין כלל־זאַכן. בלויז זיין רבנות האָט ער געפירט מיט שטאָלץ און ווירדע און איז געווען זייער שטרענג, ווען אייַנער האָט זיך אָפּגעזאָגט אויסצופאָלגן זיינעם אַ פסק־דין. ער איז געשטאָרבן זעקס טעג אין חודש ניסן תקצ"א — 1831, אין עלטער פון ניין און פופציק יאָר.

נאָך זיין טויט איז געוואָרן רב אין קעלם רבי יחזקאל, וואָס צוליב זיין גוטסקייט און איידלקייט האָבן אים אַלע גערופן — רבי חאַצקעלע. ער איז געשטאָרבן אין יאָר תרט"ו — 1855, און דעם קעלמער כיסא הרבנות האָט דאַן פארנומען רבי אליקום גציל הלוי הורוויץ, וועלכער האָט געוואוסט אויף אויסוווייניק די פיר חלקים שולחן ערוך און איז געווען באַרימט איבער גאַנץ ליטע מיטן נאָמען „דער שולחן ערוך". אין זיין צייט איז שוין אין קעלם אויך געווען א דיין, רבי יצחק גראָב, וועלכער האָט אויך געזאָגט אַ טעגלעכן „שיעור" פאַר די תלמידים פון דער ישיבה אין אלטן בית מדרש. רבי אליקום גציל איז געשטאָרבן אין יאָר תרל"ג — 1873, און נאָך זיין טויט האָט אויסגעבראָכן אַ גרויסע מחלוקת צווישן דעם קעלמער „המון" און די „פּני" צוליב דער רבנות־פּראָגע.

בייַ רבי אליקום גצילן האָט דאַן געגעסן „קעסט" זיין איידעם, רבי יצחק הורוויץ, וועלכער איז אויך געווען זיינער אַ קרוב. דער דאָזיקער איידעם זיינער איז באמת געווען אַ יונגערמאַן אַ מושלם און, אויסער אַ למדן און אַ דרשן, איז ער אויך געווען זייער אַ פריינטלעכער מענטש און אַ מעורב עם הבריות. ער האָט זיך ניט געגרויסט מיט זיין תורה, געחברט זיך מיט יעדן אייַנעם און אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערע פריינטשאַפט צו די פשוטע פאָלקס־מענטשן, זיי געטרייסט און געמוטיקט. ווען רבי אליקום גציל איז ניפטר געוואָרן, האָט דער „המון" פאַרלאַנגט פון די בעלי־בתים, אַז רבי יצחק הורוויץ זאָל פאַרנעמען דעם קעלמער כיסא־הרבנות, אַלס ממלא מקום פון זיין שווער. די חשובע בעלי־בתים פון שטאָט זיינען געווען שאַרף קעגן זיין קאַנדידאַטור.

אין דער מחלוקת האָט זיך אַריינגעמישט דער אָרטיקער ר' לייבעלע חסיד און צוזאַמען מיט דער אינטערוועניץ פון ר' ישראל סאַלאַנטער איז געלונגען אויסצוגליַיכן די צדדים. לויטן „שלום־אָפּמאַך, איז רבי יצחק הורוויץ טאַקע פאַרבליבן רב אין קעלם, אָבער ניט אַלס דער ממלא־מקום פון זיין שווער, נאָר בלויז אַלס „מורה־

*) אין אַ יחוס־בריוו, וואָס עס באַזיצט אַ מיטגליד פון דער קעלמער ברוידא־פאַמיליע אין ירושלים, ווערט אָנגעגעבן, אַז דער עלטער־עלטער זיידע פון רבי נחום ברוידא, מיטן נאָמען רבי יוסף ברוידא, איז געווען רב אין קעלם.

אויב דאָס זאָל זיין אמת, מיינט עס, אַז נאָך מיט איבער צוויי הונדערט יאָר צוריק איז שוין געווען אַ רב אין קעלם. ליידער אָבער איז מיר ניט געלונגען פעסטצושטעלן דעם דאַזיקן פאַקט פון אַנדערע מקורות, און, ווי באַוואוסט, שטימען ניט גאָר פיל פון די פאַמיליע־יחוס־בריוו מיט דער היסטאָרישער וויירקלעכקייט.

הוראה", און צו פאַרנעמען דעם קעלמער כיסא־הרבנות איז אויסגעקליבן געוואָרן דער דריי און דרייסיק יאָריקער רבי אליעזר גאָרדאָן, וועלכער איז דאַן געווען ראש־ישיבה פון דעם באַרימטן "קיבוץ" אין נעוויאַזשער קלויז אין קאָוונע און בייַ וועמען קעלם איז געווען די ערשטע רבנות.

זעקס טעג אין חודש ניסן תרל"ד — 1874, האָט רבי אליעזר גאָרדאָן איבערגענומען דעם קעלמער כיסא־הרבנות און איז דאָרט געווען רב ניין יאָר צייט, ביז ער איז אין יאָר תרמ"ג — 1883 אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין טעלז און איז געוואָרן וועלט־באַרימט.

נאָך רבי אליעזר גאָרדאָן איז געוואָרן רב אין קעלם רבי צבי יעקב אָפּענהיים. הרב אָפּענהיים איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר תרי"ד —1854, אין דעם שטעטל יאַקובאָוו. פון זיין פריסטער יוגנט האָט ער אַרויסגעוויזן אויסערגעווייניטלעכע כשרונות און אין עלטער פון ניין יאָר האָט ער שוין געקאָנט אַליין לערנען אַ בלאַט גמרא מיט מפרשים. אין יענער צייט איז ער געוואָרן אַ יתום און זיינע קרובים האָבן אים אַוועקגעשיקט קיין טרישיק, וואו ער האָט געלערנט ביי דעם דאָרטיקן יונגן רב און גאון רבי לוי שפירא, א זון פון באַרימטן גאון רבי לייבעלע קאָוונער. פון טרישיק איז ער געפאָרן לערנען אין דעם "קיבוץ" פון טעלזער רב, רבי יוסף ראָזין. אין טעלז איז ער שוין באַרימט געוואָרן אַלס גרויסער למדן און חריף און, זייענדיק נאָך גאָר אַ יונגערמאַן, האָט אים רבי שימחה זיסל זיוו אויפגענומען אַלס ראש־ישיבה אין זיין מאָדערנער מוסר־ישיבה. אָפּזייענדיק אייניקע יאָר ראש־ישיבה אין דער דאָזיקער ישיבה, האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין טעלז און האָט דאָרט געזאָגט אַ שיעור פאַר די תלמידים פון "קיבוץ", אין וועלכן ער האָט אַמאָל אַליין געלערנט. און וועז רבי אליעזר גאָרדאָן האָט אין יאָר תרמ"ג אויפגעגעבן קעלמער רבנות און איז געוואָרן רב אין טעלז, איז טאַקע דורך זיין שתדלנות אויפגענומען געוואָרן אַלס קעלמער רב דער ניין און צוואַנציק יאָריקער רבי צבי יעקב אָפּענהיים. דריי און פערציק יאָר איז הרב אָפּענהיים געווען רב אין קעלם און איז געשטאָרבן כ"ז שבט תרפ"ו — 1926, אין עלטער פון צוויי און זיבעציק יאָר.

נאָכן טויט פון הרב אָפּענהיים האָט פאַרנומען דעם קעלמער כיסא־הרבנות זיין איידעם, רבי קלמן ביינעשאָוויץ, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ חשובער פאַמיליע אין שטעטל זעזמער. געווען איז הרב ביינעשאָוויץ ניט בלויז אַ גאָר גרויסער למדן, נאָר אויך אַ צדיק תמים, און אין זיינע בחורשע יאָרן איז דער נאָמען "קלמן זעזמער" געווען אַ שם־דבר אין אַלע ליטווישע ישיבות.

ער איז פאַרבליבן אין קעלם אויך נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן אָקופירט ליטע, און האָט געטיילט דעם גורל פון אַלע קעלמער יידן, וועלכע זיינען — מיט דעם אויסנאַם פון אייניקע — אומגעקומען אויף קידוש השם, און געשלאָסן דעם קאָפּיטל פון קעלמער קהילה קדושה און איר כיסא־הרבנות.

ד

אַזוי ווי אין אַ סך יידישע שטעט און שטעטלעך זיינען אויך אין קעלם געווען אַ צאָל ביזן גאָר זעלטענע טיפּן, וואָס איינער פון די אינטערעסאַנטסטע צווישן זיי איז געווען רבי משה יצחק דרשן, וועלכער איז געווען „אינטערנאַציאָנאַל" באַרימט אין דער יידישער וועלט מיטן נאָמען „קעלמער מגיד", כאָטש זיין מגידות אין קעלם האָט אָנגעהאַלטן נאָר 3 יאָר.

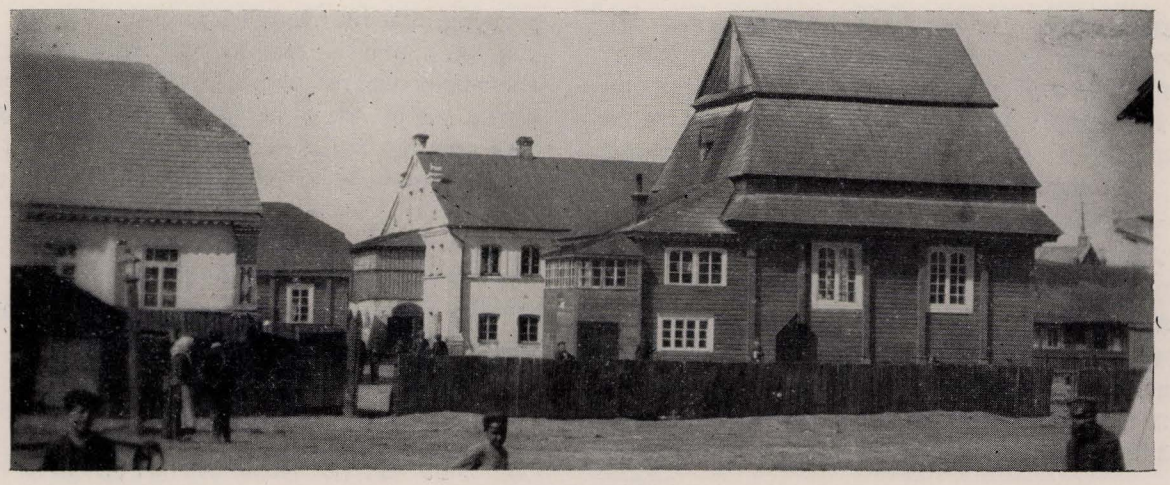
ער האָט פאַרמאָגט אַ פאָעטישע נשמה מיט אַ פייער־דיקן טעמפּעראַמענט און איז געווען אַ טאַלאַנטפולער רעדנער מיט אַ גרויסער שילדערונג־קראַפט.

מיט זיין שטאַרקער שטים האָט ער געדונערט זיינע האַרציקע שטראָף־רייד פאַר פול געפאַקטע שולן און אומרחמנותדיק געמוסרט דעם עולם ניט בלויז וועגן עבירות בין אדם למקום, נאָר אויך פון בין אדם לחברו. ער האָט ניט געשאָנעוועט די גרויסע תקיפים, ניט נושא־פּנים געווען אפילו רבנים, און, בעיקר, געפירט אַן עקשנותדיקע מלחמת מיצווה קעגן די משכילים מיט זייער „הימלשער טאָכטער", ווי זיי האָבן גערופן די השכלה. ער האָט קעגן דער השכלה־באַוועגונג אָנגעשטעלט זיינע שטאַרקסטע קאָנאָנען, אירע פירער האָט ער באַטיטלט מיטן נאָמען „אבות הטומאה" און די פיר העברעאישע צייט־שריפטן, וועלכע זיינען דאָן דערשינען: „הכרמל", „הצפירה", „המגיד" און „המליץ" האָט ער באַצייכנט אַלס די „ארבע מראות נגעים".

דער המון האָט אים פאַרגעטערט און האָט געשלונגען זיינע רייד מיט באַגייסטערונג און שרעק. די משכילים אָבער האָבן אים געהאַסט און גערודפט. נאָר זייענדיק אַ געוואָלדיקער קנאי, האָט ער ניט געוואוסט פון קיין מורא פאַר אַ בשר ודם און אָפילו די פאָליציי מיט דער טורמע האָבן אים ניט צוריקגעהאַלטן פון אַרויסצוזאָגן אין דער עפנטלעכקייט זיין מיינונג. ער איז שטענדיק געווען סאַטיריש שאַרף און „געקאָטעוועט" די פאַרזינדיקטע מיט פייערדיקע שטראָף־בייטשן. און טאַקע צוליב אייניער פון זיינע דאָזיקע דרשות האָט אים די פאָליציי אַרויסגעשיקט פון קעלם.

אין קעלם איז דאָן געווען אַ גרויסער גביר און תקיף מיטן נאָמען שולם (משולם) ליבערמאַן. זייענדיק אַ גאָנצער „פאָני־בראָט" מיט דעם קעלמער פריץ גראָזשעווסקי, האָט ער זיך אַליין אויך אויפגעפירט ווי אַ טיראַן און מיט זיין האַרטהאַרציקייט און גאווה פאַר־ביטערט דאָס לעבן פון די קעלמער אָרעמע יידן. דער קעלמער מגיד, וועלכער האָט ניט געקאָנט פאַרליידן קיין עוולות, האָט זיך אָנגענומען פאַר דער קריוודע פון זיינע לייַדנדיקע ברידער, און גאָר אָפט איז ער, שולם ליבערמאַן, געווען דאָס צילבערעט פאַר דעם מגידס דרשות.

איין שבת האָט דער קעלמער מגיד אין זיין דרשה באָזונדערס שטאַרק אָנגעגריפן דעם קעלמער תקיף און אויסגעטייטשט דעם פסוק „והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה", ווי פאָלגט: „סולם מוצב ארצה" — שולם שטייט אויף דער ערד מיט איין פוס שוין אין קבר (די זאָמעטער יידן רייַדן אָרויס אַ „ש" ווי אַ „ס") „וראשו

קעלמער שולהויף

מגיע השמימה — און זיין רשעות (ראשו — רשעו) גרייכט נאָך ביזן הימל...

די דאָזיקע בייסיקע דרשה האָט פאַרזיגלט דעם שיקזאָל פון קעלמער מגיד. דער גביר האָט זיך משתדל געווען ביים פּריץ, און די פֿאָליציי האָט דעם מגיד גלייך פאַרטריבן פון שטאָט.

וועגן דער דאָזיקער פּאַסירונג דערציילט די פאָלקסלעגענדע:

דער פּריץ גראשעווסקי, וועלכער האָט געהייסן פאַרטרייבן דעם מגיד פון קעלם, איז געווען דער ניינטער דור פון דעם פּריץ גראשעווסקי, וועלכער האָט געבויט די ערשטע קעלמער שול. ביים פאַרלאָזן קעלם האָט דער מגיד „צוגעוואונטשן" דעם פּריץ, אַז אויך ער זאָל פאַרטריבן ווערן פון קעלם. און דערביי געזאָגט דעם פּסוק „ודור עשירי לא יבוא הנה" — דער צענטער דור זאָל ניט קומען אַהער. און ביידע קללות זיינען טאַקע מקויים געוואָרן. אין זעלביקן יאָר איז זיין איינציקער זון וועלכער האָט שטודירט אין וואַרשע, דערהרגעט געוואָרן רייטנדיק אויף אַ פערד. און אַ פּאָר יאָר שפּעטער, נאָך דעם גרויסן פּויליש אויפשטאַנד אין יאָר 1863, האָט די רוסישע רעגירונג אַרויסגעטריבן דעם פּריץ גראַזשעווסקי פון קעלם.

* * *

אַ גאָר זעלטענער און אַריגינעלער קעלמער טיפּ איז געווען רבי לייב ציגלער, באַוואוסט אַלס „רבי לייב חסיד".

געווען איז ער טאַקע נאָר אַ קליין מאָגער יידעלע, אָבער דערפאַר האָט ער פאַרמאָגט אַ גאָר גרויסן מוח מיט אַ זייער וואַרעם יידיש האַרץ. זיין גייסטיק-ליכטיק פּנים האָט תמיד געשמייכלט. און זיינע גוטע אויגן האָבן געקוקט מיט ליבשאַפט אויף יעדן איינעם. צוזאַמען מיט זיין אויסערגעווויינטלעכער גוטסקייט, איז ממש גרענעצלאָז געווען זיין פרומקייט; גאַנצע טעג און נעכט האָט ער פאַרברַאכט אין תורה און עבודה.

זיין פאָטער איז געווען אַ פשוטער ייד, וועלכער האָט געהאַלטן אַ מיל אין דעם דאָרף ווירפּיאן לעבן קעלם, און אויך ער, רבי לייב, האָט נאָך גאָר אין זיין פריסטער יוגנט זיך שוין געמוזט איינשפּאַנען אין דעם פרנסה-יאָך און אַרויסהעלפן דעם טאַטן אין זיין שווערער אַרבעט. פאַרשטייט זיך, אַז אונטער אַזעלכע אומשטענדן האָט דאָס קינד, לייב, ניט געהאַט די מיגלעכקייט זיך אָפּצוגעבן מיט לערנען תורה. אָבער שוין זייענדיק פאַרהייראַט, האָט ער אויפגעגעבן זיין אַרבעט אין מיל און זיך געמומען לערנען תורה און מוסר מיט גרויס התמדה, און אין גאָר אַ קורצער צייט דערגרייכט אַ הויכע מדרגה אין לומדות. זיין לערנען תורה איז געווען אינגאַנצן לשמה. אָפּילו דאַן, ווען ער איז שוין געווען באַרימט אַלס אַ גרויסער למדן און בקי אין ש"ס און פּוסקים, איז ער פאַרבליבן אַ פשוטער קעלמער תושב.

ער איז געווען אַ זעלטענער ענין. ווען איינער האָט אים גערופן „רבי", האָט ער פּראָטעסטירט און אויפמערקזאָם געמאַכט: „מיין נאָמען איז לייב ציגלער, און איך בין ניט קיין רב". און ווייל קעלמער יידן האָבן אים דווקא גערופן „רבי" און אים מכבד געווען אין שול מיט די „כיבודים", וואָס באַלאַנגען צום רב, האָט ער אינגאַנצן אויפגעהערט צו גיין אין שול, מיטן אויסנאַם פון ימים נוראים, פּרשת „זכור" און פּורים.

ווי שוין געזאָגט, איז ער געווען אַ גאָר גרויסער למדן, אָבער אַ סך גרעסער פון זיין לומדות איז געווען זיין גרויסקייט און יראת-שמים, מוסר און מידות. „עמך" האָט אים ממש פאַרגעטערט און פאַרהייליקט, און נאָך ביי זיין לעבן איז ער געוואָרן אַ לעגענדאַרישע פיגור אין דער גאַנצער געגנט. אַפילו די גדולי הדור פון יענער צייט האָבן אים אנערקענט אַלס צדיק תמים.

אויך די משכילים האָבן פאַר אים געהאַט גרויס דרך-ארץ. אין די נעקראָלאָגן אין „תלפיות" תרנ"ה און אין „לוח אחיאסף" תרנ"ו ווערט ער געשילדערט ווי „דער סימבאָל פון אמת און גוטסקייט, פרומקייט און פּיקחות". ער איז ניפטר געוואָרן אין עלטער פון זיבעציק יאָר, כ"א תמוז תרנ"ד, אין דאָטשע-שטעטל ציטעוויאַן, און פיר טויזנט מענטשן, צווישן זיי צוועלף רבנים, פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, האָבן אים באַגלייט צו זיין אייביקער רו.

צווישן די טויזנטער באַגלייטער איז אויך אַנוועזנדיק געווען זיין שטענדיקער דאקטאר, אַ קריסט. נאָך אַלע הספדים פון די רבנים איז דער קריסטלעכער דאקטאר צוגעגאַנגען צום קבר און געגעבן אַ נדר, אַז אין אנדענק פון דעם חסידס נשמה וועט ער אַ גאַנץ יאָר היילן אומזיסט אַלע אָרעמע קראַנקע, יידן און ניט־יידן.

* * *

אַן אינטערעסאנטער און ביז גאָר גייסטרייכער טיפ איז געווען רבי שמחה זיסל זיוו־ברוידא, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ חשובער און אַלט־באַזעצטער פאַמיליע אין קעלם. וועגן זיין זיידן, רבי נחום ברוידא, פלעגט מען אין קעלם דערציילן אַ סך לעגענדעס און טשיקאַווע מעשהלעך.

אָבער אַ גאָר אַנדער טיפ איז שוין געווען זיין זון רבי ישראל ברוידא, דער פאָטער פון רבי שמחה זיסל זיוו. ער איז אויך געווען אַ גרויסער למדן און האָט געזאָגט דאָס „בלאַט" אין דער „חברה ש״ס" פון אַלטן בית־מדרש, אָבער דערביי איז ער שוין געווען אַ „מאָדערנער" מענטש, לויט דעם באַגריף פון יענער צייט. ער האָט זיך געקליידט אייראָפּעאיש, אָנשטאָט שטיוול געטראָגן שיך, וועלכע האָבן שטענדיק געגלאַנצט און איז געווען אַביסל אָנגעשמעקט מיט השכלה. אין זעלביקן „מאָדערנעם" גייסט האָט ער דערצויגן זיין זון, שמחה זיסל, וועלכער האָט נאָך אַלס קליין יינגל אַרויסגעוויזן אויסערגעווייניטלעכע פעאיקייטן. צוזאַמען מיטן לימוד הגמרא, האָט ער פאָר אים געהאַלטן אַ רבין צו לערנען תנ״ך און דיקדוק און אויך אַ לערער פאָר דייטש.

ווען ער איז עלטער געוואָרן, האָט אים זיין פאָטער אָוועקגעשיקט לערנען אין קאָוונע און אַדאָנק דעם דאָזיקן צופאַל איז ער שפּעטער געוואָרן אַזוי באָרימט. אין קאָוונע האָט זיך דאָן אויפגעהאַלטן דער באָרימטער גאון און צדיק רבי ישראל סאַלאַנטער, וועלכער איז געווען דער גרינדער פון דער מוסר־שיטה. דער יונגער שמחה באַקענט זיך מיט דער דאָזיקער שיטה און ווערט פון איר אינגאַנצן באַהערשט און באַצויבערט.

אָפּזייענדיק אייניקע יאָר אונטער רבי ישראלס השפּעה, ווערט ער זיין תלמיד מובהק און גייסטיקער נאָכפאָלגער. ער פאָרט דאָן צוריק אין זיין געבורטשטאָט קעלם, וואו ער טרעט אַרויס אין דער עפנטלעכקייט מיט זיינע מוסר־דרשות.

מיט דער הילף פון אייניקע רייכע מוסר־אָנהענגער האָט ער דאָן אויסגעבויט אין קעלם אַ שיין הויז מיט אַ סך צימערן און דאָרט געגרינדעט אַ מוסר־ישיבה, וואו אויסער דעם לימוד הגמרא האָט מען געווידמעט פיל צייט פאָר לערנען מוסר און מידות און אויך מדריך געווען די תלמידים צו דאָוונען מיט התלהבות און צו מתבודד זיין זיך פאָר חשבון־הנפש. צו דער זעלביקער צייט איז ער אויך געבליבן געטריי זיין מאָדערניזם און אנגעשטעלט אַ לערער צו לערנען רוסיש מיט די תלמידים, און ניט אין היטלען נאָר דווקא אין יאַרמולקעס.

זיין ישיבה איז טאַקע שנעל געוואקסן און אַ סך פאָרמעגלעכע עלטערן פון דער גאַנצער געגנט האָבן געשיקט זייערע קינדער אין דער דאָזיקער ישיבה. אָבער דער נייער דרך־הלימוד צוזאמען מיט רבי שמחה זיסלס „מאָדערנער" הנהגה האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם פון פּראָטעסטן מצד אַ סך ליטווישע רבנים, און רבי שמחה זיסל איז געווען געצווונגען אַריבערצופירן זיין ישיבה פון קעלם קיין גרובין, אַ קליין קורלענדיש שטעטל לעבן ליבאַווע.

אין גרובין האָט ער זיין ישיבה נאָך מער מאָדערניזירט און אַ חוץ רוסיש האָט מען דאָרט געלערנט אויך דייטש און אַפילו געמאַכט גימנאַסטיק יעדן טאָג. ווי פאַראַדאָקסאַל עס זאָל ניט קלינגען, איז אָבער אַ פאַקט, אַז די ערשטע ישיבה מיט וועלטלעכער בילדונג איז געגרינדעט געוואָרן מיט אַכציק יאָר צוריק דורך רבי ישראל סאַלאַנטערס גייסטיקן יורש, און דווקא אין דער פרומער שטאָט קעלם.

אָבער אויך אין גרובין האָט די מאָדערנע מוסר־ישיבה ניט געהאַט קיין לאַנגן קיום און רבי שמחה זיסל האָט זיך צוריקגעקערט קיין קעלם, וואו ער האָט זיך באַנוגנט מיט אַ באַגרענעצטן „קיבוץ" פון דערוואקסענע בחורים, וואָס מען האָט געהופן מיטן נאָמען „די גרויסע תלמוד תורה". זיין דורכפאָל מיט דער ישיבה האָט אים שטאַרק געקרענקט און אַן אַנטוישטער איז ער ניפטר געוואָרן אין יאָר תרנ״ח.

* * *

פאָר איבער הונדערט יאָר איז קעלם געווען אַ שטאָט פון תורה און מוסר. אַפילו שוין גאָר אין די לעצטע יאָרן איז קעלם נאָך אַלץ געווען פאַררעכנט פאָר איינער פון די פרימסטע שטעט אין ליטע, הגם שוין ניט אַזוי פרום, ווי זי איז געווען אַמאָל.

איצט איז פון דעם באָרימט־הייליקן שטעטל קעלם ניט געבליבן קיין זכר. ניטאָ מער אירע לומדים אין די שולן און בתי מדרשים, ניטא מער אירע מוסרניקעס מיט זייער ישיבה. די נאָצישע רוצחים האָבן זיי אַלעמען אומגעבראַכט און אָפּגעווישט די קעלמער תורה און מוסר מאָראַל און מענטשלעכקייט.

פּאַלאָנגע

פּאַלאָנגע איז געווען אַ יידיש שטעטל אין זאַמעט. דער נאָמען גופּא באַטייט אויף ליטוויש — ביז די פּענצ־טער (פּאָ לאנגא), דאָס הייסט דער ים פלעגט דערגיין אַזש ביז צו די פּענצטער. עס רעדט זיך דאָ וועגן באַל־טישן ים. דער ים איז דאָ אין גאַנצן אַ פּרייער, אָן שום אייגנוסן. פּאַלאָנגע איז שטענדיק געווען אַ גרענץ־פּונקט, אַמאָל צווישן דער טעריטאָריע וואָס די דייטשן האָבן פּאַרכאָפּט פון די ליטווינער און דעם לאַנד וואָס איז שטענדיק געבליבן אין די הענט פון די ליטווינער; דערנאָך איז פּאַלאָנגע געווען אַ גרענץ צווישן פּרייסן און דער פּוילישער מלוכה, לסוף אַ גרענץ צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. זיבעציק וויאָרסט איז פון פּא־לאָנגע ביז לעפּיי (ליבוי, ליבאַווע), דער נאָענטסטער גרויסער שטאָט. דערפּאַר איז עס נאָר 20 קילאָמעטער פון מעמל, דער נאָענטסטער שטאָט פון דייטשלאַנד. פּאַלאָנגע איז אַן ערך 12 וויאָרסט פון קרעטינגע, 17 וויאָרסט פון דראָביאַן — און ריטעווע, און גאָרזד, און סאַלאַנט, און פּלונגיאַן און נאָך און נאָך שטעטלעך פון זאַמעט זיינען די נאָענטערע אָדער וויטערע שכנים קיין מיזרח און דרום־מיזרח.

ווי אַ סך, אַ סך אַנדערע שטעטלעך, האָט פּאַלאָנגע געהאַט צוויי בית־עולמס — אַן אַלטן און אַ נייעם. און שוין מיט דעם פּאַרענדיקט זיך די גאָרע ענלעכקייט צו אַנדערע שטעטלעך. די בית־עולמס גופּא זיינען גע־ווען גאָר אויסטערלישע.

דאָס גאַנצע לעבן באַגלייטן מיך די דריי איינזאַמע, הויכע סאָסנעס פון דעם נייעם בית־עולם. זיי זיינען אַזוי הויך, אַז מען זעט זיי פון גאָר ווייט. אַפּילו ווען מען איז עטלעכע וויאָרסט פון בית־עולם, אַפּילו ווען מען קומט שוין אַריבער אויף יענער זייט גרענץ, נאָר ווען מען איז נאָך ביים ברעג ים — זעט מען נאָך אַלץ די דריי הויכע, אָפּגעזונדערטע סאָסנעס, אַפּילו ווען מען לאָזט זיך אַרויס אויף אַ שיפל און מען איז היפש ווייט אָפּגעפּאָרן פון ברעג, איז אויב דער טאָג איז אַ קלאָ־רער — זעט מען די דריי סאָסנעס און זיי וויזן די ריכטונג. פּאַרוואָס זעט מען זיי אַזוי ווייט? ווייל דער בית־עולם גופּא איז אויף אַ זאַמדבאַרג, ניט ווייט פון ברעג. צווישן די אַלע זאַמדבערגלעך, און אַפּילו זאַמד־בערג, וואָס ציען זיך לענגאויס דעם באַלטישן ים אויף צענדליקער מיילן — איז עס דער העכסטער זאַמדבאַרג און די דריי סאָסנעס זיינען פון די העכסטע סאָסנעס צווישן טויזנטער פון זייער מין וואָס וואַקסן פון זאַמד אַרויס אַזוי מוטיק־הויך, אַזוי גלייך־שטאַלק, אַזוי עקשנותדיק אין זייער הימל־פּאַרבענקטקייט.

ווען איך בין דאָס לעצטע מאָל געווען אין מיין גע־בוירן־שטעטל (אין זומער 1933) און בין געשטאַנען בײַם האַלב־צעפּאַלענעם אוהל פון מיין זיידן ר׳ יודל ז״ל און פון דאָרטן געקוקט אויף דעם שטילן העל־בלויען ים, אויף דעם קרישטאָל־ריינעם גאָלדיק־בלוילעכן זאַמד פון ברעג און אויף די קעפּ פון טונקל־גרינע סאָסנעס פון דעם שוין שיטער־געוואָרענעם וואַלד — האָט זיך צווישן אַ סך אַנדערע טראַכטענישן געטראַכט אויך וועגן דעם, אַז די פּאַלאָנגער יידן וואָס האָבן דאָ אויסגעקליבן פּאַר זיך אַן אָרט פּאַר אייביקער רו האָבן געהאַט ריינע נשמות וואָס האָבן געבענקט נאָך שיינקייט און גע־וואוסט וואו זי צו געפינען. יעמאָלט איז אויך נאַטירלעך געווען די מחשבה: געבענטשט זיינען די וואָס שטאַרבן רואיק דאָרט וואו זיי זיינען געבוירן געוואָרן...

און דער אַלטער בית־עולם איז דאָך גאָר־גאָר אַן אַלטער. ער איז אַריינגעשלאָסן אין דעם שיינעם פּאַרק פון די גראָפן פון דער טישקעוויטש־משפּחה. ער איז אַזוי ווי געזונמען אין געפּאַנגשאַפט פון גראָפן וואָס יידן האָבן דורות־לאַנג געפּירט מיט זיי אַ מלחמה. אויב יידן האָבן קיין מאָל זיך ניט אונטערגעגעבן, האָבן זיי אָבער געמוזט אָפּגעבן זייער אַלטן בית־עולם די פּוילישע גראָפן. איז דער בית־עולם געווען אַ צונויפּגעשפּאַרטער, פּול מיט מצבות, וואָס זיינען געווען גוואַלדיק ענג צו־נויפּגעדריקט. און די מצבות זיינען געווען אויך ענגע, שמאָלע. ס׳רוב זיינען זיי געווען הילצערנע. מען האָט נאָך געקענט אויף אַ טייל מצבות דערקענען מאָלעריייען מיט פּארבן. רעגנס פון הונדערטער יאָרן מיט שנייען און ווינטן האָבן פּאַרוויישט די בילדער, וואָס זיינען ge־ווען אויף די מצבות. נאָר די וואָס האָבן געהאַט אויסגע־קריצטע געשטאַלטן האָבן געלאָזט דערקענען די כוונות פון די אַלטע מייסטערס: מען האָט געקענט זען אַ הירש, אַ טויב, און גאַנץ אָפט — אַ שיף. און דערציילט האָט מען אַז די שיף ווייזט אַז דער ניפּטער איז אומגעקומען אויפן ים; און עס איז געווען אַ פּלוגתא: צי ווייזט דער הירש אַז דער פּאַרשטאָרבענער האָט געהייסן הירש, אַדער ווייל ער האָט געטאָן לעכצן נאָך גאָטס וואָרט ווי אַן אינד טוט לעכצן נאָך קוואַלן וואַסער.

ווי אַלט איז געווען דער אַלטער בית־עולם? הונ־דערטער, הונדערטער יאָרן. צוויי שיכטן האָט דער אַלטער בית־עולם געהאַט. פון אויבן זיינען געווען מצבות פון אַ צוויי הונדערט יאָר, עטלעכע נאָך פון דער תקופה ת״ח ות״ט. און אונטן זיינען געווען נאָך עלטערע קברים. פון נאָך אַ פּאָר הונדערט יאָר.

די חברה קדישא האָט געהאַט אַ „נייעם״ פּנקס.

מען האָט אים אָנגעהויבן אין יאָר 1831. וואָרעם סוף 1830 (אין יאָר פון „מאַטעזש") איז אין פאלאָנגע געווען אַ גרויסע שריפה (כמעט איין מאָל אין דרייסיק יאָר פלעגט פאלאָנגע האָבן אַזאַ גרויסע שריפה, אַז דאָס גאַנצע שטעטל האָט געדאַרפט פון־דאָס־ניי זיך אויפבויען). יעמאָלט איז פאַרברענט געוואָרן דער אַלטער פּנקס פון דער חברה קדישא. און אָט דער אַלטער פּנקס האָט זיך געצויגן נאָך פון דעם יאָר — רמ״ז, דאָס הייסט, פון 1487. און די אַלטע יידן פון דער חברה קדישא וואָס האָבן געלעבט וועגן רמ״ז מיט אַ קול פון רמז און סוד זיינען ניט געווען פאַראינטערעסירט אין אויסקלערן עפּעס אייגנס. זיי האָבן נאָר איבערגעגעבן דאָס וואָס זיי האָבן געהערט פון זייערע זיידעס, און זייערע זיידעס — פון זייערע זיידעס.

האָט מען פאַרציילט פון דור צו דור אַז אין פאלאָנגע זיינען דאָ יידן נאָך פריער ווי אין אַנדערע הייליקע קהילות פון זאַמעט. און די ערשטע יידן וואָס זיינען געקומען קיין פאלאָנגע האָבן געהיט די גרענעצן פאַר דעם גרויספירשט וויטאָוטאס (וויטאָווט), און האָבן געמאַנט צאָל ביי די וואָס האָבן געבראַכט סחורות פון יענער זייט גרענעץ. ווער ווייס — אפשר וועט מען נאָך ווען ניט איז אין די זאַמדן פון פאלאָנגע געפינען בריוו אָדער אַנדערע סימנים פון אָט די גרענעץ־היטערס די יידן, ווי מען האָט געפונען פון אַנדערע אַזעלכע גרענעץ־היטערס פון מצרים, פון ברידער־יידן מיט עטלעכע טויזנט יאָר צוריק. אפשר האָבן זאַמדן פון פאלאָנגע איינגעזאַפּט אין זיך ניט בלויז דאָס בלוט פון די איצטיקע קדושים — נאָר אויך ראיות וועגן דעם לעבן פון זייערע עלטער־עלטער־זיידעס וואָס זיינען דאָ געווען פריער ווי געראַנגען און סלאָוון, וואָס זיינען אַהער געקומען גלייכצייטיק מיט די ליטווינער.

* * *

פאלאָנגע איז פול מיט אַלטע לעגענדעס. דאָ איז פאַראַן דאָס בערגל בירוטע מיט דער לעגענדע וועגן דער שיינער געצן־דינערישער היטערין פון הייליקן אייביקן פייער, דער נאָנע פון גאָט פערקונאָס. אין איר האָט זיך פאַרליבט דער גרויספירשט און געוואָלט זי נעמען צו זיך. להיפוך צו דער טראַדיציאָנעלער לעגענדע, אַז בירוטע איז געווען וויטאָווטס מוטער, האָט מען ביי אונדז דערציילט, אַז זי, די היטערין פון דעם הייליקן פייער, האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין ים כדי צו בלייבן געטרייַ דער שבועה וואָס זי האָט געגעבן — צו בלייבן אויף שטענדיק אַ יונג־פרוי און צו היטן דאָס פייער. האָט דער גרויספירשט געהייסן אויף דעם אָרט וואו זי האָט זיך דערטרונקען אָנשיטן אַ בארג — דאָס בערגל בירוטע וואָס האָט פאַראייביקט דעם נאָמען פון דער יונגער שיינער נאָנע. און דאָרטן ברענט טאָקע שטענדיק אַ פייער — די קאָטאָליקן האָבן בירוטען צוגעטוליעט צו זיך, אַרומגעשטעלט זי מיט סטאָטועס פון דער הייליקער מאַריע און היטן אויף אין הייל פון בארג אַן אייביק פייער.

דער אַלטער בית־עולם איז אַ מהלך פון צוויי־דריי מינוט גאַנג פון דעם בערגל בירוטע. און פאלאָנגער יידן האָבן זיך געפילט אַזוי פאלאָנגיש — ניט ווינציקער ווי בירוטע. און פאלאָנגער יידן האָבן געהאָט שטענדיק זכיות און פריווילעגיעס. נאָך פון דעם פוילישן קיניג זיגמונט דעם דריטן האָבן זיי געהאָט באַזונדערע רעכט. און דער קיניג וולאַדיסלאָוו דער פערטער האָט אויפן סמך פון די פריערדיקע פריווילעגיעס וואָס פאלאָנגער יידן האָבן באַקומען אין יאָר 1639 באַשטעטיקט אַז זיי מעגן זיין בעלי־מלאכות און סוחרים, אַז זיי מעגן באַזיצן און באַארבעטן ערד, אַז זיי מעגן אַפּעלירן דירעקט צום קיניגלעכן געריכט און נאָך און נאָך אַזעלכע רעכט וואָס נאָר פאלאָנגער יידן האָבן געקענט אַרויסקריגן. און אַ הונדערט יאָר נאָך דעם האָט אויגוסט דער דריטער (אין 1742) באַשטעטיקט די פריווילעגיעס פון וולאַדיסלאָוו דעם פערטן. די דאָזיקע אַלטע זכיות האָבן די פאלאָנגער יידן געמוזט אויסניצן אין די שתדלנותן צו דער נייער רוסישער מאַכט במשך פון דעם 19טן יאָרהונדערט. די דאָזיקע דאָקומענטן האָבן די פאלאָנגער יידן געמוזט פאַרברענגען ביי די פראָצעסן מיט די פוילישע גראַפן, פראָצעסן וואָס האָבן זיך געצויגן צענדליקער יאָרן און פאַרנומען כמעט אַ יאָרהונדערט.

פאלאָנגער יידן האָבן געפירט אַ לאַנגיאָריקע מלחמה מיט די פירשטן פון דער משפחה אָגינסקי און שפּעטער מיט די גראָפן פון דער משפחה טישקעוויטש: וועמען געהערט די ערד פון דער ייזערע הייזער און פון זייערע געריכטענער? און דער עיקר — וועמען געהערט די שטאָטישע ווייד, דאָס גרויסע פרייע פעלד וואו עס פאַשען זיך די שטאָטישע בהמות? די פריצים האָבן געטענהט — עס איז זייערס. מען דערציילט אַז זיי האָבן געוואָלט געבן די פאלאָנגער בעלי־בתים צינש־ביכלעך און זיי צוגעזאָגט אַז זיי וועלן קיינמאָל קיין צינש ניט דאַרפן צאָלן. זיי זיינען געווען גרייט צוצוצאָלן יעדער איינעם וואָס וועט נעמען אַזאַ צינש־ביכל. אָבער די פאלאָנגער האָבן זיך ניט געלאָזט שפּייען אין דער קאַשע אַריין: קיין צעבראָכענעם פּיים ניט! קיין האַלבע דיטקע ניט! די ערד איז זייערע, פון קדמונים זייערע, נאָך איידער עס זיינען געווען פריצים אויף דער וועלט. האָט מען זיך פראָצעסירט. סוף־כל־סוף האָט מען פאַרשפּילט וועגן עס איז דערגאַנגען, און שוין ניט צום ערשטן מאָל, צום סענאָט. אָבער פאלאָנגער יידן האָבן סייוועי ניט געצאָלט קיין צינש! און זיי האָבן סייוועי געהאַלטן די ווייד ווי זייער אייגנס.

ווען דער אַלטער גראַף טישקעוויטש האָט געהייסן די פאַראַבקעס מאַכן אַ פלאַנקען אַרום די ווייד, האָבן פאלאָנגער יידן ניט איין מאָל פאַרטריבן די פויערים, אַרויסגענומען די סלופּעס וואָס מען האָט אַריינגעגראָבן אין דער ערד און פאַרברענט די ברעטער פון פאַרקאָן. ביז דער אַלטער גראַף האָט זיך דערטראָכט צו אַ הבה־נתחכמה. אין אַ ליכטיקער זומערדיקער נאַכט פון פריי־

טיק אויף שבת האָט מען צונויפגעטריבן אַ סך פּויערים און געגומען אויף גיך מאַכן אַ צוים אַרום די ווייד. דער חשבון איז געווען: וואָס וועלן יידן קענען טאָן? זיי וועלן דאָך ניט מחלל שבת זיין! אָבער ווי נאָר יידן האָבן אין דער גרויסער שול זיך דערוואוסט אין מיטן דאָוונען אַז מען מאַכט אַ פּלאַנקען אַרום די ווייד — איז מען אַרויס פון שול מיט די טליתים אויף די אַקסלען און מען איז אַוועק הינטערן שטעטל צו די ווייד. מען האָט פּאָר־טריבן די פּויערים, אַרויסגעריסן די סלופּעס פון דער ערד, צעבראָכן די ברעטלעך פון האַלב פּאָרטיקן פּלאַנקען, און פול מיט נצחון איז מען מיט געזאַנג געגאַנגען צוריק אין שול פּאַרענדיקן דאָס שבתדיקע דאָוונען. און געשען איז דאָס אַן ערך מיט אַ הונדערט יאָר צוריק.

עס איז געווען אַ גרויסער נצחון. דאָך איז עס געווען אַ חילול שבת. האָט טאַקע, פּאַרציילט מען ווייטער, שפּעטער אָפּגעבראָכן די גרויסע שול. און אַ צאָל יאָרן האָט פּאַלאָנגע קיין גרויסע שול ניט געהאַט. ערשט ווען מען האָט געמומען בויען פון־דאָס־ניי אַ שול, האָט מען אויפגעשטעלט נאָך אַ גרעסערע און שענערע ווי פריער. און פּאַלאָנגע האָט אין מיינע יאָרן געהאַט זייער אַ גרויסע און הויכע, זייער אַ גראָמע און בכבודיקע שול וואָס איז מיר שטענדיק געווען אַ חידוש — וואָס דאָרף פּאַלאָנגע אַזאַ גרויסע שול?

* * *

אין דער אמתן האָט פּאַלאָנגע געדאַרפט די גרויסע שול ניט נאָר פּאַר די אייגענע בעלי־בתים. סך־הכל זיינען געווען אין פּאַרשיידענע צייטן פון 19טן י״ה אַן ערך 200 משפּחות. און חוץ דער שול איז געווען דער בית־מדרש, און עס איז געווען די קלויז. דאָס האָט מען געדאַרפט אויף זומער. עס קומען זיך צונויף קיין עין־הרע אַזוי פיל יידן פון גאַנץ זאַמעט, זאָל זיין אַן אָרט וואו צו דאָוונען אין רחבות. יאָ, פּאַלאָנגע האָט געהאַט צוויי מינים לעבנס — אַ גאַנץ יאָר און די פּאָר זומער־דיקע חדשים, וועלן פּאַלאָנגע איז פול געווארן מיט באָדערס.

עס זיינען געווען יידישע באָדערס און להבדיל גויאישע. די גויאישע זיינען געקומען אין אַ סך אַ שפּע־טערער תקופה ווי די יידישע. די גויאישע האָט געבראַכט די משפּחה טישקעוויטש, די גראָפּן. זיי האָבן זיך געמיט צו פּאַרפויליישן פּאַלאָנגע, אַ גאַנץ יאָר האָבן זיי קיין זאַך דאָ ניט געפּועלט. אָבער זומער האָבן זיי געהאָלפן קומען באָדערס פון פּוילן. עס זיינען געקומען רייכע און יחוס־דיקע פּאַליאַקן פון גאַנץ פּוילן. מען האָט פּאָר זיי געהאַט שיינע ווילעס אין מיטן וואַלד, צווישן שטעטל און ברעג ים, טאַקע אין סאַמע פּאַרק פון די גראָפּן און אויך ביים ברעג ים. מען האָט געהאַט פּאָר זיי אַ טעאַטער אויף פּויליש! עס האָט געשפּילט אַ גוטער אַרקעסטער אין קורהויז. מען האָט אַ פּאָר מאָל במשך פון זומער געמאַכט שיינע יום־טובים — אָלץ צוצוציען די באָדערס פון דער ווייט פון פּוילן. יידן האָבן ווינציק וואָס נחת געהאַט פון די באָדערס. דאָס צושטעלן זיי אַן אָרט וואו צו זיין, דאָס צושטעלן זיי שפּייז — כמעט אָלץ איז געווען אין די הענט פון אונטערנעמערישן גראָף. עס זיינען בלויז געווען עטלעכע גרויסע געשעפטן וואָס האָבן געהאַט פּאַסיקע סחורות פּאַר די יחוסדיקע באָדערס. אָט די געשפּטן האָבן פּאַרדינט דער עיקר אין די פּאָר זומערדיקע חדשים און זיינען געווען כמעט שטענדיק ליידיק במשך פון דעם גאַנצן יאָר. עס האָבן אויך עפּעס געהאַט פון די באָדערס די אָרעמע מאַרק־זיצערינס וואָס זייער צאָל האָט זיך געמערט אין די זומערדיקע חדשים. עס האָט אויך פּאַרדינט הילע (הלל) גוטעס, וואָס האָט געהאַט פּריער די פּאָסט און שפּעטער שיינע קאַרעטעס און קאָטשן צו ברענגען די „באַדע־געסט״ פון לעפּיי קיין פּאַלאָנגע. אָבער אָפּילו דאָס האָט דער גראָף ניט געקענט פּאַרגינען יידן. ער האָט נאָך אין 1906 אָדער 1907 געבראַכט קיין פּאַלאָנגע אַ מין גרויסן אויטאָמאָביל, אַ פּרימיטיוון פּאָרעם פון אַן אויטאָבוס, און האָט געזאָלט איינשטעלן דאָס פּירן די באָדערס פון לעפּיי קיין פּאַלאָנגע מיט זיין אויטאָמאָביל, וואָס איז געווען אַ גוואַלדיקער חידוש אין דער גאַנצער גענגט. די יידישע בעלי־עגלות האָבן עס ניט געקענט פּאַרטראָגן. האָט מען גענזייט טשוועקעס און שטיקלעך גלאָז אויפן טראָקט צווישן פּאַלאָנגע און לעפּיי, און די שינעס פלעגן כסדר פּלאַצן. ביז מען האָט געמוזט אויפ־געבן דעם צו פריצייטיקן אויטאָבוס און ווידער אָנקומען צו די יידישע פּורמאַנעס. ערשט יאָרן שפּעטער, ווען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז פּאַלאָנגע אַראָפּ פון איר גדולה, האָבן די באָדערס געמומען אַריינברענגען אַ גרויסן חלק פּרנסה פּאַר דער פּאַראָרעמטער יידישער קהילה.

יידישע באָדערס זיינען געקומען קיין פּאַלאָנגע מיט מער ווי אַ הונדערט יאָר אידער עס האָבן זיך באַווייזן די פּאַנעס מיט וואָנצעס. פיר מינים יידישע באָדערס זיינען פון קדמונים אָן געקומען קיין פּאַלאָנגע: ערשטנס, גאָר רייכע יידן פון דעם גאַנצן אַרום, גרויסע סוחרים, פּאָדריאַטשיקעס, וואָס מען האָט שפּעטער זיך דערציילט מעשיות וועגן זייער ברייטן און הפקרדיקן לעבן (זיי באָדן זיך אָפּילו אום תשעה־באָב!); צווייטנס, די יידישע פּראָפּעסיאָנעלע אינטעליגענציע, דאָס הייסט רבנים, ראשי־ישיבות, סתם ישיבה־בחורים, וואָס האָבן במשך פון זומער אַ ביסל אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם פון כסדרדיקן לערנען — מען האָט שטענדיק געזאָגט אַז די פּאַלאָנגער ים־לופט איז די בעסטע רפואה קעגן קראַנקע נערוון, קעגן קאָפּווייטיקן, קעגן פּאַרשיידענע שלאָפקייטן. וויי־טער זיינען געקומען אַ סך אָרעמעלייט, אַרומשלעפּערס. זיי האָבן סיווי ניט קיין היים, זיי פּאָרן אַרום אָדער גייען אַרום איבער דער וועלט; פלעגן זיי אויסמאַרקירן צו זיין אין די זומערדיקע חדשים וואָס לענגער אין פּאַלאָנ־גע — אויב גבירים פּאַרגינען זיך, פּאַרוואָס זאָלן זיי זיך ניט פּאַרגינען? און פּערטנס, פלעגן קומען יידענעס וואָס זיינען, פּאָר קיינעם ניט געדאַכט, געווען עקרות, קיין קינדער ניט געהאַט. דאָס באַדן זיך אין ים איז געווען פּאַררעכנט ווי די בעסטע סגולה צו ווערן אויס עקרה לא ילדה. עס איז אָפּילו געווען אַ באַזונדערע

קורצע „תחינה", לאָמיר עס אָנרופן: ביים אונטערטונ־
קען זיך אין ים אָדער ביים וואַרטן אַז די כוואַליע זאָל
זיי באַדעקן, האָבן די פרויען, די עקרות געזאָגט: „אינ־
דעלע, אינדעלע, גיב מיר (אָדער ברענג מיר) אַ קינ־
דעלע".

חוץ באָדערס, פלעגן זומער כסדר קומען געסט.
ווער עס האָט פון צווישן די פאַלאָנגער נאָר געהאַט
עפּעס אַ ווייטן קרוב אָדער אַ שטיקל מחותן אין איינעם
פון די דערבייאיקע שטעטלעך, האָט זיך געמעגט ריכטן
אויף דעם אַז זומער זאָל יענער קומען אויף אַ ווייַלע צו
אים זיך צו באָדן אין ים. מען האָט זיך געחכמהט: „מען
קומט אויף אונדזערע ווייד", אָדער דאָס אייגענע מיט
אַ ליטוויש וואָרט: „מען קומט אויף אונדזער גאַניקלע".
אָבער פאַלאָנגער זיינען געווען גוטמוטיקע מכניסי־
אורחים. מען האָט זיך געוויצלט אויפן חשבון פון די
רייכע און די אָרעמע באָדערס, אויפן חשבון פון די שלע־
פּערס און די עקרות, וואָס „עס העלפט טאַקע וואָס זיי
קומען אַהער".

פאַלאָנגער זיינען ניט ווייניק שטאָלץ געווען מיט
זייערע גאָר חשובע באָדערס. עס זיינען פון נאָענט און
פון ווייט אָפט געקומען מענטשן מיט קלינגנדיקע נעמען
אין דער רבנישער וועלט, סתם טייערע „קארעפירער
אתרוגים" און יונגע עילויים. עס פלעגט זיך אַראָפּלאָזן
טעלז, עס פלעגט קומען ראָסיין. און נאָך פריער האָט
פאַלאָנגע זוכה געווען צו האָבן אָפט פאָר אַ גאָסט ר'
ישראל סאַלאַנטער. דאָס גאַנצע לעבן האָט ר' ישראל
סאַלאַנטער געליטן פון שרעקלעכע קאָפווייטאָגן. דאָס
באָדן זיך אין ים איז געווען אַ גוטער מיטל קעגן דעם.
האָט מען זיך פאַרציילט אין פאַלאָנגע אַ סך מעשיות וועגן
די חשובע געסט און גאָר אַ סך וועגן ר' ישראל סאַלאַנטער.

איין אייניציקן טאָג אין מיין לעבן האָב איך געלערנט
אין אַ חדר, און אין יענעם טאָג האָב איך געהערט פון
רבין אַ מעשה, ווי אַזוי ר' ישראל סאַלאַנטער האָט גע־
האַלטן אַ דרשה אין דער פאַלאָנגער שול און ווי ער האָט
זיך צעווייניט איבער דעם וואָס די פאַלאָנגער זינדיקן
אַזוי פיל. און מיין שפּעטערדיקער לאַנגיאָריקער רבי
און פּעטער ר' יעקב מאַרק האָט מיר עטלעכע מאָל אי־
בערגעגעבן אַ מעשה פון זיינע קינדעריאָרן — ר' ישראל
סאַלאַנטער איז ניט געקומען צום ערשטן מנין, ווי זיין
שטייגער איז געווען. אַלע מניינים האָבן שוין אָפּגעדאַוונט,
און ער איז ניטאָ. מען איז אַוועק צו דער אכסניא און
מען דערוויסט זיך: ר' ישראל סאַלאַנטער איז מיט
טלית און תפילין אַרויס פון דער אכסניא גאַנץ פרי!
עס איז געווארן אַ מהומה אין שטעטל: וואו איז אַהינגע־
קומען ר' ישראל? ער האָט גראָד שטאַרק געליטן פון
קאָפווייטאָגן און געווען אין אַ שווערער מרה־שחורה. וואָס
האָט געקענט טרעפן מיט אים?

מען האָט אַרויסגעשיקט אַלע עלטערע קינדער פון
די חדרים צו זוכן ר' ישראלן ביים ברעג ים, צווישן די
זאָמדבערגלעך, אָדער אין די ביידלעך וואָס שטייען לענג־
אויס דעם ברעג. מיין פעטער, אינאיינעם מיט נאָך אַ
חבר, האָבן גראָד געפונען ר' ישראלן, ווי ער זיצט פאַר־
טראַכט הינטער אַ זאַמדבערגל. ער האָט אָנגעקוקט די
קינדער מיט חידוש און פון זיי זיך דערוואוסט אַז מען
זוכט אים, עס איז שוין אין מיטן טאָג און דאָס שטעטל
גייט כאַראָאָם, ווייל מען שרעקט זיך איבער אים. מיט
אייליקע טריט איז ר' ישראל געגאַנגען אין שטעטל אַריין,
אַזוי אַז די יינגלעך האָבן קוים געקענט אים נאָכהאַלטן.

עס האָט זיך מיר ניט איינמאָל אויסגעדאַכט וועז
איך האָב בארוועסערהייט געקלעטערט צווישן די זאַמד־
בערגלעך און זיך צעשניטן די פיס אָן די שאַרפּע טרו־
קענע שניידיקע זאַמדגראָזן — אָט באַווייזט זיך פאָר
מיר די איינגעבויגענע זיצנדיקע געשטאַלט פון דעם
הויכן, בלויאויגיקן ר' ישראל, פאַרזונקען אין טיפּע
מחשבות...

הכלל, פאַלאָנגע האָט זיך מער באַרימט מיט די באָ־
דערס, די גרויסע רבנים און תלמידי־חכמים איידער
מיט אייגענע גדולים. אָבער דאָך האָט גראָד פאַלאָנגע
געהאַט אַ צאָל רבנים וואָס עס איז אַ חידוש ווי אַזוי זיי
קומען אין אַזאַ אָפּגעזונדערט און קליין שטעטל. פון
פאַלאָנגער רבנים איז דער גרעסטער אָפּנים געווען רבי
יהושע העלער, פון דער באַרימטער משפּחה רבנים און
גדולי־התורה. גאַנצע צען יאָר (אַן ערך פון 1860 ביז
1870) איז רבי יהושע העלער געווען רב אין פאַלאָנגע.
מען האָט נאָך אין מיינע קינדעריאָרן געהערט מעשיות
וועגן אים, וועגן זיין הדרת־פּנים, זיינע שיינע און ריינע
מלבושים, מיטן צילינדער־הוט אין אַ יום־טוב און אָפּילו
אין אַ שבת. דער עיקר האָט מען דערציילט וועגן זיין
שטרענג פירן זיך און וועגן דעם ווי אַזוי ער האָט דורכ־
געפירט רעפאָרמען אין שטעטל.

רבי יהושע העלער האָט אַכטונג געגעבן אַז די
בורשטין־פאַבריקאַנטן זאָלן ניט עקספּלואַטירן די בעלי־
מלאכות זייערע אַרבעטער. ער האָט איינגעשטעלט אַז
פרייטיק און ערב יום־טוב אַרבעט מען נאָר אַ האַלבן
טאָג. ער האָט איינגעפירט אַז נאָך מיטאָג, צווישן פיר
און האַלב נאָך פיר, לאָזט מען אָפּ די בעלי־מלאכות אויף
אַ האַלבער שעה, זיי זאָלן קענען דאַוונען מינחה. שפּע־
טער, וועז מען האָט שוין מינחה ניט געדאַוונט — איז
נאָך אַלץ געווען געבליבן אָט די פרייַע האַלבע שעה אויף
„פעספּער", אַ מין איבערבייסן צווישן מיטאָג און וועי־
טשערע.

מען דערציילט זיך מעשיות וועגן דער שטרענגקייט
פון רבי יהושע העלער, ווי אַזוי ער האָט איינגעשטעלט
מען זאָל גאָר באַצייטנס שליסן די קראָמען פרייטיק נאָך
מיטאָג, און וועז אַ קרעמער האָט זיך איין מאָל צעקאָכט,
למאי ער האָט אַרויסגעטריבן קונים פון זיין קראָם, אוז
האָט געזאָגט אַ האַרב וואָרט דעם רב, האָט יענער גע־
אסרט די קראָם — און דער קרעמער האָט געמוזט קומען
אים בעטן מחילה. אָדער מען האָט איבערגעגעבן ווי אַזוי
רבי יהושע העלער פלעגט אין מיטן שבתדיקן טאָג זיך
אַוועקשטעלן אויפן וועג קיין נימערזאָט (דעם ערשטן
דערפל אין פרייסן, וואוהין מען איז געגאַנגען טרינקען
אַ גלאָז ביר) און געשיקט צוריק די בחורים און די
עלטערע מענטשן וואָס האָבן בדעה צו גיין אַהין

— זיי וועלן דאָך דאָרטן מחלל שבת זיין! האָט פֿאלאָנגע נעבעך געקרעכצט וואָס מען האָט אַזאַ שטרענגן און דער־צו נאָך אַזאַ חשובן רב אַז מען מוז אים פֿאַלגן. איז גע־שאַפֿן געוואָרן אַ ווערטל: „אַז אַ פֿאלאָנגער וויל זינ־דיקן דאַרף ער פֿאָרן אין קרעטינגע".

אָבער דאָס איז געווען אַ גוואַלדיקע גוזמא, ווען מען נעמט אין באַטראַכט די גאַנצע געשיכטע פון פֿאַלאָנגע, ניט בלויז דעם צען־יאָריקן רעזשים פון רבי יהושע העלער. פֿאלאָנגע איז ניט געווען קיין פֿרום שטעטל און אין פֿאלאָנגע זיינען געווען ווינציק וואָס לערנערס. פֿאר־וואָס אַזוי? ווייל אין פֿאלאָנגע האָבן יונגע חברה ניט געהאַט קיין צייט צו לערנען. מען האָט פֿרי צוגעזונמען יינגלעך פון די חדרים. מען איז ניט געזעסן אין בית־מדרש און אין קלויז איבער אַ גמרא (חוץ אויסנאַמען, יחידי־סגולה) — מען איז געזעסן ביי אַ טיש אַדער אַ טישל אַדער געשטאַנען ביים דרייבאַנק און געאַרבעט בורשטין.

* * *

בורשטין — אָט דאָס האָט געגעבן פֿאלאָנגע איר באַזונדער פנים און געפֿירט דערצו אַז פֿאלאָנגע זאָל לאַנגע דורות זיין אַ גאַנץ אַנדער שטעטל ווי אַלע אי־בעריקע שטעטלעך פון זאַמעט, און ניט בלויז פון זאַמעט.

בורשטין איז אַ וויסלעך־געבלעכער מיט אינטערעסאַנטע אייגנשאַפֿטן. בורשטין איז בנימצא נאָר ביי די דרומדיקע ברעגן פון באַלטישן ים, און דערצו ניט אומעטום. בורשטין ווארפט דער ים אַרויס נאָך אַ שטורעם אַדער מען גראָבט אַרויס בורשטין פון ים גופא אַדער פון זאַמד, וואו עס איז געווען אַמאָליקע יאָרן ים (און נאָך פריער איז דאָרט געווען יבשה). בורשטין איז דער פֿאַרגליווערטער זאַפט פון אַ געוויסן מין ביימער.

פֿאַרשיידענע געביטן פון מענטשלעכן וויסן זיינען גוואַלדיק פֿאַראינטערעסירט אין בורשטין. עס איז פֿאַראַן אַ פּעקל חקירות וועגן דעם אויפקום פון בורשטין און וועגן דעם וואָסערע סודות פון דער געשיכטע פון דער ערד עס ווערן אַנטפּלעקט דורכן בורשטין. באַזונדער אינטערעסאַנט איז בורשטין פֿאַר די פֿאַרשונגען וועגן דער אוראַלטער וועלט פון געוויקסן און אינזעקטן (אויך אַנדערע מינים ברואים), וואָס רעשטלעך זייערע גע־פינט מען אַמאָל אויפֿגעהיט פון לאַנג־פֿאַרגאַנגענע תקופות פֿאַרגליווערטערהייט אין אַ שטיקל פון קלאָרן בורשטין. דאָ זיינען אויך באַהאַלטן סודות שפּעטערע, וועגן די האַנדלס־וועגן פון די פיניקיער, וועגן דעם ווי אַזוי די גריכן און די רוימער האָבן געהאַט בורשטין. מיר לאָזן זיך אין די אַלע טשיקאַווע ענינים ניט אַריין. לאָמיר בלויז זאָגן אַז דער עצם נאָמען עלעקטרע הייסט אויף גריכיש בורשטין, וואָרעם איינע פון זיינע אייגן־שאַפֿטן איז די אַנגעלאָדנקייט מיט נעגאַטיווער עלעק־טרע, און ווען מען גיט אַ ביסל אַ רייב אַ שטיקל בור־שטין — ציט עס צו צו זיך אַ פֿאַפּירעלע, אַדער אַן אַנ־דער גרינג זאַכעלע.

פֿאלאָנגע האָט אַבער ניט געפֿאָרשט בורשטין, נאָר געלעבט פון אים. שוין לאַנגע דורות אַזוי איז שיער ניט ביים סאַמע צפונדיקן גרענעץ פון יענעם פֿאַס באַלטישן ים, וואו מען געפינט בורשטין. פון אַל־טערטום אָן האָט מען זיך פֿאַרנומען מיטן אַנקלייבן די שטיקער און שטיקלעך בורשטין וואָס דער ים ווארפט אַרויס נאָך אַ שטורעמווינט. ווי נאָר דער בורשטיניקער ברעג ים איז געקומען אונטער דער ממשלה פון מיטל־עלטערלעכע פּעאַדאַלע האַרן, ווי דער רעזולטאַט פון דעם דייטשישן „דראַנג נאָך אָסטן", האָט מען איינגע־שטעלט אַן אייזערנעם אומברחמנותדיקן געזעץ: בור־שטין געהערט דעם פריץ פון דערבייאיקן לאַנד, שפּע־טער האָט דאָס רעכט אויף בורשטין צוגענומען דער גרויס־פירשט. מען האָט געמעגט קלייבן בורשטין אויב מען גיט עס שפּעטער אָפּ דעם פריץ, דעם פירשט, און יענער גיט אַ באַלוינונג לויט דעם סכום און דער גרויס פון די שטיקער. מען טאָר ניט פֿאַרהוילן בורשטין, מען טאָר ניט קלייבן פֿאַר זיך. פֿאַר דעם קומט — העגגען! און ווי אַ דערמאָנונג האָט מען אויפגעשטעלט קליינע תליהלעך לענגאויס דעם בור־שטיניקן ברעג. פֿאַרשטייט זיך, אַז מען האָט ניט אויסגע־פֿאַלגט אַזאַ געזעץ וואָס איז געווען קעגן דעם געוויסן פון יעטווידן פויער אַדער פישער. אָבער עס איז דאָך געווען דער שרעק (און קען זיין מיט דורות צוריק זיי־נען אויך געווען הענגונגען פֿאַרן פֿאַרהוילן בורשטין). אָבער אָט דער בייזער געזעץ און די תליהלעך ביים ברעג, אויף זאָמדבערגלעך, זיינען ניט געווען הינטערן גרענעץ פון פריסין, דאָס הייסט זיי זיינען קיינמאָל ניט געווען אין פֿאַלאָנגע. האָבן די פישערס פון ברעג ים און די דערבייאיקע פויערים, ווי אויך די יידן פון שטעטל פראַנק און פריי געקענט קלייבן בורשטין. און ווער עס האָט געהאַט מער מזל האָט געקענט אָנקלייבן מער. עס פֿאַרשטייט זיך אויך אַז ווען מען האָט אום־לעגאַל געקליבן בורשטין אויף יענער זייט גרענעץ, האָט מען עס געקענט אָן שום שרעק פֿאַרקויפן די פּא־לאַנגער יידן.

וואָס מאַכט מען פון בורשטין? פון די גרעסטע שטיקער האָט מען נאָך פון קדמונים אויסגעשניצט פֿאַר־שיידענע פיגורן. אָבער די גרויסע שטיקער געפינט מען אין אַ נאַטירלעכער פֿאָרעם זייער זעלטן. חוץ דעם איז בורשטין ברעקיק. ווען אַזאַ שטיק, וואָס מען האָט געפונען איין מאָל אין אַ שמיטה, האָט מען שוין באַאַרבעט און אַרײַנגעטאָן אין דעם ווער ווייס וויפיל האַראָוואַניע און קינסט־לערישקייט — פֿאַלט עס אויף אַ דיל, ווערט עס צע־בראָכן און אויס. דערצו נאָך האָבן נאָר געציילטע גע־קענט טאָן אַזאַ שטיקל אַרבעט. פֿאַלאָנגע איז געווען פול מיט מעשיות וועגן דעם ווי דעמס אַדער יע־נעמס עלטער־זיידע צי זיידע האָט געקענט שניצן בורשטין; מאַכן פון בורשטין קרעלן אַדער אַנדערע צירונגען איז געווען אין פֿאַרגלייך מיט דעם אַ פשוטע אַרבעט. דאָס האָט זיך יעדער בחור געקענט אויסלער־נען. געוויסע אַרבעטן האָבן, אגב, שטענדיק געטאָן די פרויען. אַ האַקער (דער וואָס האָט אַרומגעהאַקט דאָס שטיקל בורשטין, געמאַכט עס אַזוי מען זאָל עס קע־נען ווייטער באַאַרבעטן), אַ דרילער (דער וואָס האָט

געמאַכט מיט אַ דריל אַ לעכל אין דעם שטיקל), אַ דרייער (דער וואָס האָט אויף אַ ספּעציעל דרייַרעדל, אַ מין וועבער־רעדל, געמאַכט דאָס שטיקל זאָל באַקומען אַ פּאָרעם פון אַ קרעל, אַ פּאָרעם פון אַ פּערל) און נאָך אַנדערע מינים אַרבעטער זיינען געווען פון תמיד אָן מענער, אָבער אַ סאָרטירערקע (די וואָס סאָרטירט אויס קרעלן אַז די פּאָרבן זאָלן זיך פּאַסן, אַז די גרויסן זאָלן זיך פּאַסן), אַ ציערקע (דאָס הייסט די וואָס ציט אַרויף די קרעלן אויף אַ שנירל) און נאָך אַנדערע גרינגערע אַרבעטן זיינען געווען אין די פלינקע הענט פון געניטע מיידלעך.

חוץ קרעלן, האָט מען פון בורשטין געמאַכט פאַר־שיידענע מינים צירונגען: אוירינגלעך, מאַנשעטן־קנעפּ, בראָסלעטן כלערליי און נאָך און נאָך. פאַר די ווייטע מחמדאַ־נער האָט מען געאַרבעט לאַנגע־לאַנגע שנורן פון האַלב־פאַרענדיקטע קרעלן וואָס האָבן געדינט ביים מוסול־מענישן דאַוונען ווי די קאַטווילישע פּאַטשערקעס. גע־וען אויך יידן וואָס האָבן געמאַכט צלמימלעך פון בורשטין.

ווייטער האָט מען פון בורשטין אויסגעארבעט די מונדשטוקן (דעם טייל וואָס מען האַלט אין מויל) פאַר פּיפקעס, פאַר ציגאַרן און דער עיקר פאַר פאַפּי־ראָסן. אין זייער אַ גרויסער צאָל זיינען געגאַנגען די שטעכערס, וואָס אויף זיי טוט מען אָן די הילדז פון דעם פאַפּיראָס.

די אויסאַרבעטונג פון בורשטין האָט ביסלעך־וויַיז זיך אַנטוויקלט אין פאַלאָנגע. זי האָט זיך אַלץ מער ספּעציאַליזירט. זי איז געגאַנגען פון דור צו דור. עס זיינען געווען דורות פאַבריקאַנטן און דורות אַר־בעטער בייַ בורשטין. פאַרשטייט זיך, אַז עס זיינען געווען ניט זעלטן איבערגאַנגען פון אַרבעטער צו פּא־בריקאַנט, און כמעט אַלע פאַבריקאַנטן האָבן אַליין דאָס גאַנצע לעבן, אָדער אַ טייל פון לעבן, געאַרבעט בור־שטין. די פאַבריקלעך זיינען דאָס רוב געווען קלייַנע, מיט אַ פּאָר, אָדער וועַן הויך מיט אַ צענדליק אַר־בעטער. בלויז אָנהויב דעם איצטיקן יאָרהונדערט זיי־נען געווען אַ פּאָר גרעסערע פאַבריקאַנטן וואָס האָבן געהאַט עטלעכע צענדליק אַרבעטער (ביז פערציק־פּופּ־ציק אַן ערך). מען האָט נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן, צו דרייצן־פערצן יאָר זיך גענומען לערנען די מלאכה. עס האָט געדויערט עטלעכע יאָר. אָנדערע, באַזונדער שווערע ספּעציאַליטעטן זיך גוט אויסלערנען — האָט געדויערט נאָך לענגער. געווען גרויסע קינסטלערס אין זייער פאָך, און געווען, פאַרשטייט זיך, אַזעלכע וואָס זיינען דאָס גאַנצע לעבן פאַרבליבן האַלבע און אַפילו גאַנצע קאַליקעס. שכירות האָט מען באַקומען לויט דעם מין אַרבעט וואָס מען האָט געטאָן און — צום טייל — לויט די פעאיקייטן וואָס מען האָט אַרויסגע־וויזן בייַ דער מלאכה.

די אויסגעארבעטע סחורה האָט מען פאַרקויפט ממש אומעטום איבער דער גאַנצער וועלט. אין די פריערדיקע יאָרן איז עס געגאַנגען ס׳רוב קיין מערב. מען האָט קאַנקורירט מיט די פאַבריקאַנטן אין דאַנ־ציג, מען האָט פאַרקויפט די סחורות אין דייטשישע שטעט, אין ווין, אין האַלאַנד און בעלגיע, אין ענג־לאַנד (דאָרטן זיינען דער עיקר געגאַנגען די מובד־שטוקן פאַר פּיפקעס). שפּעטער איז אַלץ וויכטיקער געוואָרן דער גרויסער אָפּנעם־מאַרק פון רוסלאַנד. מען האָט געשיקט אויסאַרבעטונגען פון בורשטין איבער גאַנץ רוסלאַנד, אָבער די וויכטיקסטע אָפּנעם־שטעט זיינען געווען פּעטערבורג און מאָסקווע. צום סוף פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט און ביז דער עֿרשטער וועלט־מלחמה איז דער וויכטיקסטער אָפּנעם־מאַרק גע־ווען דער גרויסער יאָריד אין ניזשני־נאָווגאָראָד (ני־זשנע — ווי מען האָט עס גערופן אין פאַלאָנגע). מען האָט חדשים לאַנג פאַר ניזשנע זיך געגרייט צום פאָרן אַהין מיט סחורות. בכן, האָט מען זומער־צייט געאַרבעט מער אָנגעשטרענגט. אַן ערך נאָך סוכות, סוף אָקטאָבער אָדער אָנהויב נאָוועמבער, איז שוין געווען פאַרטיק דער גאַנצער אָנגרייט סחורות וואָס מען האָט געפירט קיין ניזשנע (פריער פלעגט מען זיין אין פּעטערבורג און מאָסקווע). דער יאָריד גופא איז גע־ווען אין פולן ברען אין די שפּעטערע ווינטער־חדשים. אָנהויב פרילינג זיינען די גרויסע פאַבריקאַנטן, די ניזשנע־לייט, געקומען אַהיים. דאָס איז געווען אַ יער־לעכער ציקל.

אַ גרויסע קאַלעסע פלעגט צופאָרן באַגינען צום הויז פון דעם פאַבריקאַנט. מען האָט צוגעבונדן אָדער אַרייַנגענומען אינעווייניק די קאָסטנס, די קופערס מיט דעם אויסגעארבעטן בורשטין. אינעווייניק האָט זיך אַרייַנגעזעצט דער „ניזשנע־פאַבריקאַנט". אויף דעם בלאָטיקן האַרבסטיקן טראָקט האָט די נסיעה ביז לעפּיי געדויערט כמעט אַ גאַנצן טאָג, הגם דריי אָדער פיר פערד זיינען געווען איינגעשפּאַנט אין דער גרויסער, גע־דעקטער, באַקוועמער קאַלעסע. פון לעפּיי האָט שוין די באַן גענפירט קיין פּעטערבורג־מאָסקווע־ניזשנע. די זעלביקע קאַלעסע האָט חדשים שפּעטער געבראַכט דעם פאַבריקאַנט מיט ליידיקע קופערטן פון לעפּיי אַהיים.

פון דעם וויפיל מען האָט פאַרקויפט אין ניזשנע איז געווייַנטלעך אָפּהענגיק געווען, צי די בעלי־מלאכות וועלן האָבן אַרבעט אַ גאַנץ יאָר אָדער ניט. דאָס רוב האָט מען געאַרבעט אַ גאַנץ יאָר, בכל אופן אין דער גוטער תקופה פון פאַלאָנגע — די לעצטע צוויי צענדליק יאָרן פון פאַרגאַנגענעם און אָנהויב דעם יאָרהונדערט (ביז 1914). ערשט די מלחמה האָט געמאַכט אַ סוף צו דעם דאָזיקן איינגעשטעלטן מאַרק פאַר בורשטינעקעס. זינט 1914 איז פאַלאָנגער בור־שטין אָוועק באַרג־אַראָפּ. פריער די מלחמה, דערנאָך די רעוואָלוציע, דאָס אָפּגעריסן ווערן פון דעם גרויסן רוסלענדישן מאַרק, די שטרענגע צאָל־פּאָליטיק פון אַלע איראָפּעאישע מלוכות צווישן די ביידע וועלט־מלחמות — דאָס אַלץ האָט ביסלעכווייַז אַראָפּגענידערט די בורשטין־פאַבריקאַציע. די פאַבריקאַנטן גופא זיי־

נען זיך צעפאָרן, ווער קיין דאַנציג און ווער קיין לעפּיי, און ווער עס האָט גאָר עמיגרירט אין דער ווייט. מען האָט געזוכט אַנדערע מערק, קלענערע. מען האָט גיפּראוואט האַנדלען אַפילו מיטן ווייטן מיזרח — ביז דאָרטן איז אַנהויב דרייסיקער יאָרן אויך געווארן אומרואיק. מען האָט געשיקט סחורות קיין אַמעריקע, ביז דאָ איז געווארן אויס מאָדע בורשטין. מען האָט געאַרבעט מער ווי פריער פאַרן נאַענטן מאַרק, אין ליטע און אין לאַטווייע גופא, אַפילו פאַרן פויער וואָס איז נתעלה געווארן אין דער תקופה פון אומאָפּהענגיקייט פון די דערמאָנטע מלוכהלעך. אָבער דאָס איז אַלץ געווען אין אַ סך אַ קלענערער מאָס ווי פריער. עס זיינען אין פאַלאָנגע שוין ניט פאַרבליבן קיין גרויסע פאַבריקן. עס איז געווען אַ ווייטאַגדיקער און פאַמעלע־כער באַרג־אַראָפּ פון אַן אייגנאַרטיקער אינדוסטריע וואָס איז געלעגן אינגאַנצן אין פאַלאָנגער יידישע הענט.

נאָך אינטערעסאַנער ווי דער ענין מאַרק פאַר די פּראָדוקטן פון בורשטין איז דער ענין מאַרק פון דעם רויען בורשטין. פון וואַנעט האָבן די פאַלאָנגער פאַבריקאַנטן באַקומען דעם רוישטאָף פאַר זייער פאַבריקאַציע? די סיטואַציע האָט זיך עטלעכע מאָל גביטן אין דער גענשיכטע פון דער בורשטין־פאַבריקאַציע. לכתחילה האָט מען דעם בורשטין אויפגעקויפט ביי די וואָס האָבן אים געפונען ביים ברעג ים. דערנאָך האָט מען אַנגעהויבן פּראָווין אַרויספישן בורשטין פון ים גופא. מיט דעם האָבן זיך פאַרנומען די פּעאָדאַלע הערשערס פון דעם פריי־סישן ים־ברעג און מען האָט אין פאַלאָנגע געפּראָווט זיי נאָכמאַכן. עס האָט זיך אויך געטראָפן אַז אַ פויער זאָל אַקערנדיק זיין זאַמדיק פעלד געפינען אַ שטיק בורשטין, אָדער גראָבנדיק אַ גרוב זאָל מען געפינען בורשטין. אָבער מען האָט ניט געגראָבן בכיוון צו גע־פינען בורשטין.

אין די 50ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט איז אין פאַלאָנגע געקומען אַ ייד מיטן נאָמען משה בע־קער. פון וואַנעט ער האָט זיך גענומען — אויף דעם האָבן די פאַלאָנגער זיך ניט געקענט איניקן. ער איז זייער גיך געווארן כמעט אַ לעגענדאַרע געשטאַלט און מען קען זיך קוים פאַרלאָזן אויף די פאַרשיידענע גוזמאות וועגן זיין חכמה און זיין וויסן. אָבער עס איז ניטאָ קיין ספק אין דעם אַז דער משה בעקער האָט אַרייגנגעבראַכט ממש אַ פיבער אין שטעטל. ער איז געקומען אויפן שכל אַז מען קען סיסטעמאַטיש און בכיוון גראָבן בורשטין. בורשטין קומט פון ים. פאַלאָנגע איז סאָמע ביים ברעג ים. דער ים אין פאַלאָנגע טרעט כסדר אַף און די יבשה געווינט יעטווידער יאָר אַ שטיק שטח פון ים. הייסט עס אַז מיט אַ געוויסער צייט צוריק איז אומעטום געווען ים. קומט דאָך אויס אַז יעדער ייד האָט ביי זיך גופא אין געהעפט ממש גאָלד. ער דאַרף עס נאָר אויסגראָבן! נו, האָט מען זיך גענומען גראָבן. אין פאַלאָנגע גופא האָט דאָס גראָבן ווינציק וואָס געבראָכט. אַ פאָר וויאָרסט פון פאַלאָנגע האָט משה בעקער יאָ געפונען בורשטין, אָבער אַ סך וווייניקער ווי ער האָט זיך געריכט.

איז דער אונטערגעמערישער משה בעקער אַוועק קיין מעמל. דאָרטן איז ער געווארן מאָריץ בעקער. ער האָט געמאַכט אַ שותפות מיטן דייטשישן אייגנטימער פון דער אכסניא וואו ער איז איינגעשטאַנען און האָט געשאַפן אַ פירמע „סטאַנטיען און בעקער" וואָס האָט אויפגערודערט פרייסן. מען האָט געצאָלט דער רעגירונג אַ קליינע סומע פאַר יעטוועדן קילאָגראַם בורשטין, וואָס מען האָט באַקומען פון גראָבן אין ים גופא (אָדער ריכטיקער — אין האָף, דאָס הייסט אין אַ כמעט גע־שלאָסענעם ים־אייגנוס). מען האָט „געבאַגערט" דעם האָף און מען האָט טאַקע אַרויסבאַקומען אַ סך בורשטין, אַזוי פיל וואָס פריער האָט מען קיין מאָל ניט געקענט חלומען וועגן אַזעלכע קוואַנטומס — עס זיינען געווען יאָרן ווען מען האָט אַרויסבאַקומען פון 60 ביז 75 טויזנט קילאָ־גראָם בורשטין. דעם רויען בורשטין האָט מען פאַרקויפט אין פאַרשיידענע ערטער — דער עיקר אין פאַלאָנגע און דאַנציג. די פירמע איז געווארן גוואַלדיק רייך. אָבער מאָריץ בעקער האָט געוואָלט אַלץ מער און מער. האָט מען אָנגעשטעלט הונדערטער אַרבעטער, אויפגעשטעלט נייע מאַשינען צו באַגערן, און דער סוף איז געווען אַז מען האָט געהאַלטן ביים באַנקראָטירן. די גאַנצע אונטער־נעמונג איז אַריבער צו דער פרייסישער רעגירונג.

ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה איז דאָס אַרויס־קריגן בורשטין געלעגן אין די הענט פון אַ ספּעציעלן אָפּצווייג פון דער פרייסישער רעגירונג וואָס האָט רע־גולירט דורך דעם די גאַרע פּראָדוקציע. מען האָט אַרויס־באַקומען בורשטין פון אַנדערע ערטער, ניט דאָרטן וואו בעקער. ווידער אַמאָל איז געקומען אַ תקופה — אַנהויב דעם יאָרהונדערט, וועו מען האָט מער אַרויסגעקראָגן (שפּעטער, אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן, האָט מען בכיוון אָדער בלית ברירה אַרויסגעגראָבן אַ סך וויניציקער). אַלע פאַלאָנגער פאַבריקאַנטן זיינען געווען אין די הענט פון דער פרייסישער רעגירונג — זי האָט באַשטימט וואָר עס קריגט דעם רוישטאָף און וויפל און וואָסערע מיינים. צום גליק, איז געווען אין דעם אַפּמאַך צווישן משה בעקערן און דער רעגירונג אַ פונקט אַז די פאַלאָנגער פאַבריקאַנטן וואָס האָבן ביי אים געקויפט בורשטין מוזן וווייטער קריגן בורשטין פון דער פרייסי־שער רעגירונג.

אַזוי ארום האָט משה בעקער גערעטעוועט די פא־לאָנגער בורשטיניקעס. עס האָט זיך אויך איינגעשטעלט אַ גענויסע פאַרעם פון מאַנאָפּאָל. נאָר די אַלטע פאַבריי־קאַנטן און זייערע יורשים האָבן געקענט באַקומען בור־שטין. זיי האָבן איבערגעגעבן אַ טייל פון זייער אינקויף אויך צו אַנדערע, הגם זיי האָבן עס געטאָן אומלעגאַל. אַזוי האָבן געקענט אויפקומען נייע פאַבריקאַנטלעך, אָבער קיין גרויסע נייע פירמעס האָבן ניט געקענט זיך אַנט־ווילקלען. די וואָס האָבן אויך וווייטער, ווי גאָר אַמאָל, באַאַרבעט נאָר יענעם בורשטין וואָס די אַרומיקע פי־שערס און פויערים האָבן צופעליק געפונען — האָבן

דאָך געמוזט בלייבן ביי זייער אַ באַגרענעצטער פּראָ־
דוקציע. עס איז טשיקאַווע אַז די גאַנצע צייט האָט די
פּרייסישע רעגירונג אָפּגעהיט דעם אָפּמאַך, ביז מען האָט
זיך געגומען שלאָגן אין אויגוסט 1914. און אַפּילו שפּע־
טער ווען פּאַלאָנגע (און לעפּיי וואוהין טייל פּאַבריקאַנטן
זיינען אַריבער) איז געווען אונטער די דייטשן האָט מען
פון דאָס נייַ פּאַרקויפט די זעלביקע יידישע פירמעס דעם
רוישטאָף. אַזוי האָט זיך עס געצויגן אין דער צייט פון
דער אומאָפּהענגיקער ליטע. אַפּילו אין די טעג פון
היטלער ימח שמו האָט מען אָפּגעהיט דעם אַלטן אָפּמאַך.

* * *

און בורשטין האָט איינגעשטעלט דעם גאַנצן לעבנ־
שטייגער אין שטעטל. מען האָט אין פּאַלאָנגע געלעבט אין
לשער רייכער ווי אין די אַרומיקע זאמעטער שטעטלעך.
די בעלי־מלאכות האָבן, לויט באַגריפן פון דער צייט,
פאַרדינט גאַנץ פיין. בכל אופן האָט מען געלעבט לייטיש.
עס איז געווען אַ חיות צו זען די פּאלאָנגער שפּאַצירן
אין אַ פּרילינגדיקן שבת. אַלע אין פיינע מלבושים, גוטע
שיך און עלעגאַנטע „איבערציערס" (גרינגע מאַנטלען)
וואָס מען האָט געווויינטלעך געקויפט אין מעמל. מען
האָט גוט געגעסן און די דירות האָבן אויסגעזען אויס־
געפוצט. מען האָט געלעבט נאָכן זייגער. גאַנץ פּאלאָנגע
איז אויפגעשטאַנען אין דער זעלביקער שעה און אין
דער זעלביקער צייט געגעסן אָנבייסן. פונקט 12 בייטאָג
איז געווען מיטאָג. פונקט 4 איז געווען „פּעסּפּער". עס
איז ניט געווען יענע צעפּלאָסנקייט און צופּעליקייט בנוגע
צייט פון אָרבעט, עסן און רו, ווי דאָס איז געווען כּאַראַק־
טעריסטיש פאַר די שטעטלעך וואָס האָבן געלעבט דער
עיקר פון האַנדעלע־וואַנדעלע. און כל־זמן די בורשטי־
ניקעס האָבן גוט געלעבט, האָט אויך פאַרדינט דער
קרעמער וואָס האָט געהאַט אַ „בוד" (אַ קראָם), דער קצב,
דער בעקער, דער פורמאַן א. אַ. וו. די איינגאַרנדיקע
הילצערנע הייזער וואו מען האָט געלעבט זיינען געווען
געראמע מיט גוטע דילן פון געפּאַרבענע ברעטער. די
הייזער האָבן אָפּט געהאַט לעבן זיך אַ גערטעלע. יידן
האָבן אויך געהאַט גרויסע גערטנער מיט גרינסן און
עס זיינען געווען אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט קאַרטאָפּל־
פּעלדער. אַ פּאַר רייכע יידן האָבן געהאַט גרויסע סע־
דער מיט כלערליי פּרות. איך געדענק דעם חידוש פון אַ
יידן וואָס איז געקומען פון דראָביאַן: „די פּאלאָנגער
עסן יעדן טאָג פלייש!" אין דער אמתן האָט מען אָבער
געגעסן אויך זייער אַ סך פיש באַזונדער אין די זומער־
דיקע חדשים. מענקעס, פלעקשנעס (פלאָנדערקעס) און
העריגלעך האָבן זיך געטריקנט אויף לאַנגע שטריק
אין אַלע פּאלאָנגער געהעפטן.

ניט בלויז בורשטין נאָר די עצם־נאָענטקייט צום
ים האָט באַשטימט דעם אופן לעבן אין שטעטל. דאָס
כסדרדיקע פלאָפלען פון כמעט שטילן ים און דאָס כעס־
דיקע ברומען פון דעם צעכוואַליעטן ים האָבן געדינט
אַזוי ווי אַ מין באַגלייט־מוזיק צום לעבן. די אָפּטע
ברוגזע ווינטן האָבן ניט אָפּגעשטעלט פון דעם גיין
שפּאַצירן וואָס איז געווען אַן אַלגעמיינע פירונג ביי אַלע

שיכטן פון דער באַפעלקערונג. און שפּאַצירט האָט מען
אויפן וועג קיין פּרייסן, און איבערן פּאַרק פון גראָף, און
פּאזע ברעג ים. מען האָט ליב געהאַט — און ניט בלויז
יונגווארג — צו גיין אויף די מאָלן, וואָס מען האָט גע־
בויט אין ים אַריין נאָך סוף 18טן יאָרהונדערט און אי־
בערגעבויט מיט אַ יאָרהונדערט שפּעטער אין דער האַ־
פענונג צו מאַכן פון פּאלאָנגע אַ לייטישן האָפן. די סטאַ־
טעטשענערע און עלטערע זיינען געגאַנגען נאָר אויף
דעם טייל וואו איבער די שטיינער איז געווען אַ ברע־
טערנער וועג, און די וווייסע־חברהניקעס האָבן געטאַנצט
און מיט סכנות געשפּרונגען אויך איבער דעם ניט־
פאַרענדיקטן טייל מאָלן, אַריבערכאַפּנדיק זיך פון איין
שטיין אויפן צווייטן, פון איין קלאָץ אויפן צווייטן.

זומער האָט דאָס גאַנצע שטעטל זיך געבאָדן אין
ים. עס איז געווען אַ שיין בילד דאָס גיכע לויפן פון אַלע
מאַנצבילן פונקט 12 בייטאָג פון די פּאַבריקן צום ים־
ברעג. מען האָט געהאַט אַ לענגערע צייט זומער פאַר
דעם מיטאָג כדי מען זאָל קענען זיך באָדן אין ים. צו־
זאַמען מיט די בורשטיניקעס האָבן זיך שוין געבאָדן
די אַנדערע תושבים. אין גיין האָט מען שוין האַלב זיך
אויסגעטאָן. דאָס אָנטועכן לאָזט מען אויפן ברעג און מען
בראָדזעט אַריין אין ים. מען קילט זיך דערביי. מען בא־
נעצט די ברוסט — און היידאַ אין ים אַריין, אונטערשטעלן
די פלייצע אונטערן שוים פון דעם וואל וואָס צעשפּריצט
זיך. טאָמער זיינען די וואלן צו שטאַרק, נעמט מען זיך
אָן פאַר די הענט און אַלע אינאיינעם טונקט מען זיך
אונטער דעם רונדן רוקן פון אָנקומענדיקן וואל וואָס גיט
אַ שלעפּ צו דער יבשה און דערנאָך, ביים אָפּטרעטן, אַ
צי אין ים אַריין. דערנאָך וויישן זיך די עלטערע מיט די
האָנטעכער וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט און די יינגערע
לויפן אַרום אָדם־נאָקעט אין ווינט, ביז מען וועט טרוקן.
עס איז טשיקאַווע, דאָס רוב האָט מען אין פּאלאָנגע
ניט געקענט שווימען. „אַ טייך לערנט שווימען", האָט
מען געזאָגט אין פּאלאָנגע, „דער ים לערנט לעבן". אָבער
די וואָס האָבן יאָ געקענט שווימען זיינען געווען גאָר
אויסטערלישע מייסטערס.

דאָס באָדן זיך איז געווען שטרענג רעגולירט. וועו
עס האָט געווייט אין ווינט אַ רויטע פאָן, איז עס אַ סימן
אַז עס באָדן זיך וווייבער (פון 9 ביז 12, פון 3 ביז 6).
וועו די פאָן איז געווען אַ וווייסע — באָדן זיך מענער
(פון 12 ביז 3, פון 6 ביז 9). מען האָט געקענט זיך
באָדן נאָר אויף אַ געוויסן שטח. די פּאלאָנגער גופא
האָבן דערביי זיך ניט געמישט מיט די פּוילישע בא־
דערס וואָס פאַר זיי האָט מען אויפגעבויט אַזש אין ים
ביידלעך אויסצוטאָן זיך דאָרטן, אָדער מען האָט געהאַט
ביידלעך אויף רעדער וואָס מען האָט אַריינגעפּירט אין
ים אַריין מיט אַ פערד. מען האָט זיך געחכמהט אויף
זייער חשבון: וואָס וווייסן זיי דעם טעם פון באָדן זיך
אין ים! און די אַלע ביידלעך ביים ברעג ים האָט מען
אין פּאלאָנגע אויסגענוצט אויף פאַרשיידענע אופנים:
זיך אָפּצורוען ביים שפּאַצירן, זיך צו באַהאַלטן פון אַ
פלוצלונגדיקן רעגן און פאַרן ראָמאַנסירן.

די אומעטיקסטע צייט איז געווען דער שפּעטער האַרבסט מיט די גרויסע בלאָטעס. דער הויפּט־טראָקט, וואָס ציט זיך דורך פּאָלאָנגע (פון לעפּיי קיין מעמל) און וואָס שטעלט צונויף הן די לעפּייער גאָס הן די מעמלער גאָס (חוץ די ביידע הויפּטגאָסן איז געווען נאָך די קרע־טינגער גאָס, און די איבעריקע זיינען שוין געווען געס־לעך, און געווען אָפילו איינע וואָס האָט געהייסן אַן „אור־ליצע"), איז אַ „שפּיגל", דאָס הייסט די וויכע בלאָטע שפּיגלט אָפּ דעם פּאַרוואָלקנטן הימל פון אויבן און אויך דעם אַריבערגייער, וואָס איז אין סכנה צו פאַרלירן זיינע קאָלאָשן — אויב ער איז נאָר אַ בעלן זיך אָפּצושטעלן און צו באַטראַכטן ווי ער זעט אויס. יעמאָלט האָט דער טראָטואַר, וואָס איז צום טייל געווען אַ הילצערנער און האָט פאַרדעקט מיט זיינע ברעטער די ריגולעס וואַסער פאָזע דעם טראָקט, געקענט אויך אַ שפּריץ טאָן מיט דעם וואָסער פון אונטן אָש אין פּנים אַריין. ערשט בייַ דער ליטווישער מאָכט, וועלן פּאָלאָנגע איז עקאָנאָמיש געגאַנגען באַרג־אַראָפּ, האָט מען געמאַכט אַ לייטישן ברוק און אויסגעגאָסן צעמענטענע טראָטוארן.

אין די ווינטערדיקע חדשים האָבן זיך איבערן טראָקט געצויגן דורך פּאָלאָנגע פּויערשע פערדלעך, וואָס האָבן געשלעפּט לאַנגע אָפּגעהאַקטע סאָסנעס וואָס מען האָט פון זיי אין פּרייסן געמאַכט מאַסטן פאַר שיפן אַדער טעלעגראַף־שטאַנגען, אַדער זיי צעשניטן אויף באַלקנס צום בויען.

דער ים פאַרפּירט גאַנץ זעלטן, און נאָר בייַם ברעג. יעמאָלט שאָפן זיך די פאַנטאַסטישסטע פיגורן איז, די משונהדיקסטע אייז־פּעלדער מיט בערג און מיט היילן.

* * *

פּאָלאָנגע האָט געהאַט נאָך אַ באַזונדערקייט — אַ פּראָגימנאַזיע. דורך דעם איז דאָס שטעטל געווען אַ „צענטער" פון „ציווויליזאַציע". די פּראָגימנאַזיע האָט אַ זייער לאַנגע געשיכטע הינטער זיך. זי איז אויפגעקומען אָפּנים נאָך אין די צייטן פון אָלעקסאַנדער דעם ערשטן. זי איז געווען אויף דייטש אָזש ביז אין די זיבעציקער יאָרן, וועו זי איז אַריבער אויף רוסיש. אין דער דייטשי־שער פּראָגימנאַזיע האָבן זיך שטענדיק געלערנט אַ שפּאָר ביסל יידישע קינדער (יינגלעך — די שול איז שטענדיק געווען אַ יינגלישע). די געבילדעטקייט איז יעמאָלט גע־וען אַ דייטשישע. עס זיינען געווען אַ צאָל דערוואַקסענע עלטערע יידן און אויך יידישע פרויען וואָס האָבן געקענט ציטירן אויף אויסווייניק שילערן — און ניט נאָר ווי אַ רעזולטאַט פון משכילישן אַליין־בילדן־זיך. עס פאַרשפּאַרט אונדז אַ גאַנצן טראָקטאַט וועגן דער אייגנאַרטיקער גע־שיכטע פון השכלה אין ליטע בכלל און פאָזע דעם דייטשישן גרענעץ בפרט דער עפּיזאָד, וואָס מיין אייי־גענער זיידע ר' יודל, וואָס האָט געשמט ווי דער גרעס־טער תלמיד־חכם וואָס דאָס שטעטל האָט אַרויסגעגעבן און וואָס האָט צו יענער צייט פאַרנומען אויך אַן אָפּי־ציעלן אָמט אין שטעטל (ער איז געווען דער דיין — שפּעטער איז ער געווען אַנדערשוואו אַ רב און דערנאָך ווידער דער גמרא־מלמד פון שטעטל) האָט געשיקט זיין געראָטענעם בכור (מיין פּעטער ר' יעקב וואָס איך האָב פריער דערמאָנט) אין דער פּראָגימנאַזיע. אָ, יעמאָלט האָט מען זייער שטאַרק געוואָלט יידישע תלמידים אין דער אַלגעמיינער פּראָגימנאַזיע (דאָס איז געווען אין די זעכציקער יאָרן) און מען האָט זיי באַפרייט פון גיין שבת אַהין. און אין דעם איצטיקן יאָרהונדערט, וועו די פּראָ־גימנאַזיע איז געווען אַ רוסישע און אַ טייל לערערס היפּשע אַנטיסעמיטן, און עס איז שוין ניט געווען די פריוויילעגיע פון ניט קומען שבת אין דער פּראָגימנאַזיע, איז דאָס שיקן אַהין אַ קינד ניט געווען פאַרבונדן מיט עפּעס אַן אַקט פון באַזונדערער געוואָגטקייט אָדער אַ מין אָפּזונדערן זיך פון דעם פרומען (ריכטיקער — האַלב־פרומען) אָרום. די דינסט האָט געטראָגן די ביכער, דער תלמיד גופא פלעגט שבת ניט שרייבן — און דער שולחן־ערוך איז געווען באַווארנט.

די פאָלאָנגער פּראָגימנאַזיע איז געווען גאַנץ אַנ־געזען אין פּראָצעס פון שאַפן אַ ליטווישע אינטעליגענץ. פון די וואָס זיינען גלייכצייטיק מיט מיר געגאַנגען דאָרטן, איז איינער געוואָרן אַ דיפּלאָמאַט, דער צווייטער — אַ געלערנטער, דער דריטער — דער פערזענלעכער סע־קרעטאר פון סמעטאָנא. דאָרטן איז אויך געווען דער אַנ־הויב פאַר דער דיפּלאָמירטער אינטעליגענציע פון צווישן די פאָלאָנגער יידן. נאָכן ענדיקן פּראָגימנאַזיע האָט מען ס'רוב ווי ניט איז זיך אַריינגעכאַפּט אין דער גימנאַזיע אין לעפּיי, דערנאָך האָט דער וועג געפּירט קיין דאָרפּאָט און פּעטערבורג. די פּראָגימנאַזיע איז געווען אין אַן אַלטן און דיקן צווייגאַרנדיקן מויער, לעבן דער הויכער קאַטוילישער תיפּלה, וואָס איר שפּיץ האָט מען געזען אויף אַ ווייטן מהלך אַרום. די תיפּלה, ווי להבדיל די שול, איז אויך געווען גרויסאַרטיקער, ווי מען וואָלט זיך געקענט ריכטן. אָבער אויך דאָ האָט מען זיך גע־רעכנט מיט די וואָס וועלן קומען זומער זיך באַדן.

דאָס שטעטל האָט זינט די צוואַנציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט געהערט צו קורלאַנד, אָבער עס איז געווען אַ בפירוש ליטווישׁ שטעטל. אין שטעטל גופא און אין דער נאָענטער שכנישאָפט האָבן געוואוינט ליטווינער „זשעמייטער", קאַטוילקן. ערשט 12 וויאָרסט צו צפון, אויף יענער זייט טייכל שוועקטע (דעם גרענעץ צווישן דעם געביט פון ליטווינער און געביט פון לעטן, לאָטווישן) האָבן געלעבט די „קורשעניקעס" וואָס האָבן געריידט לעטיש און זיינען געווען פּראָטעסטאַנטן. אויך דעם שמאָלן פּאָס ביים ים האָבן פאַרנומען קורשעניקעס וואָס זיינען געווען בעסערע פישערס און גענויטערע ים־פאָרערס ווי די זשעמייטער. אויפן מאַרק יעדן דינסטיק און פרייטיק פלעגן קומען הן די לעטן הן די ליטווינער. יעדער פאָלאָנגער האָט ווי ניט איז געקענט זיך צונויפריידן (זיך „צונויפקאַלבעקען") אויף ביידע לשונות.

ווי אַזוי קומט עס אַז פאָלאָנגע האָט געהערט צו קורלאַנד און ערשט, דורך דעם גרענעץ־אָפּמאַך צווישן ליטע און לאָטווע, אין 1919, ווידער אַריבער צו ליטע, וואוהין עס באָלאָנגט היסטאָריש און געאָגראָפּיש? פאַר־אַן אָפּילו אַ מעשה וועגן דעם ווי אַזוי פאָלאָנגער יידן

האָבן זיך געלאָזט אָפשמייסן, כדי צו קענען בלייבן קורלאַנד, ווען מען האָט טראַנספּערירט פֿאלאָנגע קיין קורלאַנד. דער נייער גובערנאַטאָר זאָל ניט האָבן גערוואוסט וואָס צו טאָן מיט די יידן וואָס זיינען פֿלוצלונג געוואָרן איינוואוינערס פון מחוץ דעם תחום המושב, ווייל קורלאַנד האָט דאָך ניט געהערט צו דער „טשערטא אָסעדלאָסטי". האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפּעל אַז יידן זאָלן אַרויס פון שטעטל און אַז עס מעגן נאָר פֿאַרבלייבן די וואָס וועלן לאָזן זיך אָפּשמייסן. נו, האָבן די פֿאלאָנגער נעבעך אונטערגעשטעלט די זייט־מיר־מוחלס און געבליבן דאָרטן וואו זייערע אָבות זיינען געווען. אָבער אָפּנים אַז דאָס האָבן אויסגעקלערט די בייזגינערס פון די אַרומיקע שטעטלעך וואָס האָבן מקנא געווען פֿאלאָנגע, און זיי האָבן עס אויסגעטראַכט דעם ניט צו לייטישן צונאַמען פֿאַר פֿאלאָנגע — „געשמיסענע ת..." אַן אַנדער פּירוש אויף דעם צונאָמען איז אַזאַ: לעבן פֿאלאָנגע ברענט דער גיהנום — אַזעלכע אָפּיקורסים זיינען עס די פֿאלאָנגער — נו, רופט מען זיי שוין באַצייטנס, אויף דער וועלט, מיט אָט דעם נאָמען.

באמת איז פֿאלאָנגע צוגעטיילט געוואָרן צו קורלאַנד, ווייל דורכן שטעטל איז געגאַנגען דער גרויסער טראַקט פון פּעטערבורג קיין קיניגסבערג (קונסבאַריק) און ווייטער קיין בערלין. עס איז געווען אַ לעבעדיקער פֿאַרקער צווישן דעם פּעטערבורגער קייסערלעכן הויף און זייערע קרובים די פּרייסישע קיניגן. ווען עמעצער פון דער קייסערלעכער משפּחה האָט געדאַרפט דורכפֿאָרן זיין גובערניע, האָט דער גובערנאַטאָר געזאָלט באַגלייטן דורך זיין רשות. האָט מען געדאַרפט מטריח זיין אַ וויטן גובערנאַטאָר אין בער 15 וויאָרסט (פון צווישן שוועגטע און דעם גרענעץ מיט פּרייסן). האָט מען שוין בעסער דעם קליינעם שטח צוגעגעבן צו קורלענדער גובערניע. פֿאַראַן נאָך אַ יש־אומרים: מען האָט געדאַרפט באַווּאָכן דעם ים פון די שמוגלערס. אַזוי ווי מען האָט ניט געוואָלט האָבן אַ באַזונדערע וואָך פֿאַר דעם קורצן ניט־קורלענדער פּאָס ים, האָט מען דעם גאַנצן ים־ברעג צוגערעכנט צו קורלאַנד.

ווי דאָס זאָל ניט זיין, האָט דאָס צוגערעכנט־ווערן צו קורלאַנד געהאָט אַ השפּעה אויפן וווּיטערדיקן לעבנס־גאַנג פון פֿאלאָנגער יידן. זיי זיינען געוואָרן פריי פון קאָנקורענץ פון יידן אין די דערבייאיקע זאַמעטער שטעטלעך וואָס האָבן ניט געטאָרט זיך באַזעצן אין פֿאלאָנגע. האָט פֿאלאָנגע בכן געקענט אויפהיטן אַ העכערן לעבנסטאַנדאַרד. דאָס געהערן צו קורלאַנד האָט אַ היפּש ביסל איזאָלירט די פֿאלאָנגער יידן, ווערעם פון אַנדערע פונקטן אין קורלאַנד איז מען געווען גאַנץ ווייט. פֿאלאָנגער האָבן געקוקט פון אויבן אַראָפּ אויף די יידן אין די נאָענטע זאַמעטער שטעטלעך וואָס האָבן געלעבט אַ סך ארעמער. פֿאַלאָנגער אַקעגן האָבן געהאָט פֿאַר זיך ווי אַ מוסטער די מעמלער יידן.

קיין גלות האָט פֿאלאָנגע ניט געשפּירט. מען האָט געלעבט ניט שלעכט מיטן פֿאַליציי־מייסטער, די עטלעכע גאַראַדאָוואיס האָבן אויסגעקוקט אויף נייַ־יאָר צו קומען צו יידן צו ווינטשן „ס'נאָווים גאָדאָם, ס'נאָוואָם צאַצקאָם" (ווי מען האָט זיי נאָכגעקרימט), כדי צו קריגן אַ פּאָר רובל. עס זיינען ניט געווען קיין אָרגאַניזירטע געשלעגן צווישן גויים און יידן, אָפילו ניט ביים יערלעכן יאָריד. סיידן נאָווּאָבראַנצעס פלעגן אָמאָל זיך צעישען, אָבער דאָס האָט ניט געהאָט קיין באַשטימטן אַנטי־יידישן כאַראַקטער. די מלחמה וואָס פֿאלאָנגער יידן האָבן געפירט איז גאָר געווען מיט די פּוילישע אַדלייט; די געווייַנלעכע שינאה איז געווען — קעגן די פּריצישע באַדערס.

בלויז אין 1905־1906 איז דער מצב געוואָרן אַ ביסל אַן אָנגעשטרענגטער. דורך פֿאלאָנגע איז געגאַנגען דער שמוגל פון געווער און ליטעראַטור פֿאַר רעוואָלוציאָנערן. דורך פֿאלאָנגע האָט זיך אויך ניט אין פֿאַרמישפּטער רעוואָלוציאָנער אַרויסגעראַטעוועט קיין אויסלאַנד. האָט מען פֿאַרשטאַרקט די שמירה, אָבער דאָס האָט וויניק געהאָלפן. פֿאלאָנגער גופא זיינען ניט געווען צו שטאַרק פֿאַרכאַפּט פון דער רעוואָלוציע, די שטודירנדיקע יוגנט אַ סך מער ווי די בעלי־מלאכות. מען האָט געזונגען די נייַע רעוואָלוציאָנערע לידער, אָבער קיין שטרייקן אין די פֿאַבריקן זיינען גאָרניט געווען. מען האָט אויך ניט געשאַפֿן קיין פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַראיין פון די בורשטיניקעס וואָס האָבן זיך געהאַלטן ביים אַלטן סדר פון אינדיווידועלע אָפּמאַכן מיטן פֿאַבריקאַנט, וועלכער האָט געצאָלט אַנדערע פון וואָך און אַנדערע פֿאַר שטיק־אַרבעט. דאָך האָט פֿאלאָנגע געהאָט אַ קליינע גרופּע אַנאַרכיסטן. אַ יידישער אַנאַרכיסט זאָל דאָס האָבן געוועזן דער אונטערצינדער פון דער גרויסער שריפה סוף אָקטאָבער 1905, וועלן דאָס גאַנצע שטעטל איז אַוועק מיטן פייער. אייגנער האָט פֿאַר דעם באַצאָלט מיטן לעבן, מען זאָל אים האָבן געכאָפּט מיט אַ סך געווער — און מען האָט אים אויפגעהאָנגען דערפֿאַר. נאָר די גרויסע געשעענישן אין דער געשיכטע פון פֿאלאָנגע זיינען געווען די שריפות. די צייט־רעכענונג איז געגאַנגען לויט זיי. אַרום יעדער שריפה פון די שריפות זיינען געווען מעשיות אַן אַ צאָל.

וועגן די שריפות פון אָמאָל זיינען געבליבן זייער סומנע זכרונות. אָבער וועגן די גרויסע שריפות פון 19טן יאָרהונדערט האָט געקענט דערציילן יעדער אַלטער תושב. אַפּנים אין 1820 איז געווען אַ גרויסע שריפה. יעמאָלט האָט פֿאלאָנגע פֿאַרמאָגט זייער אַ חשובן שרייבער, דעם משכיל מרדכי־אהרן גינצבורג. זיינע אַלע כתבים זיינען פֿאַרברענט געוואָרן ביי דער גרויסער שריפה. מיר האָבן שוין פריער געהאָט דערמאָנט די שריפה פון 1830, ביים ערשטן מאָטיעזש, ווען עס איז אומגעקומען דער אַלטער פּנקס. אַ גרויסע שריפה, ווען עס האָט אויך אָפּגעברענט די שול, איז געווען אין די 50ער יאָרן. דערנאָך קומט דאָס יאָר 1905 און לסוף האָט פֿאלאָנגע ווידער געברענט אין 1937. די גרויסע שריפות זיינען אַלע פֿאַרגעקומען אין שפּעטן האַרבסט, ווען די שטאַרקע ווינטן האָבן צונישט געמאַכט אַלע פּרואוון צו לאָקאַליזירן אַ פּייער.

סוף צוואַנציקער יאָרן פון פֿאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט

האָט פֿאלאָנגע געהאַט 219 יידישע משפחות. צווישן זיי האָבן 50 זיך אָנגעגעבן ווי פֿאַבריקאַנטן, די צאָל 200 משפחות איז געבליבן מער־וועניק די זעלביקע במשך פון גאַנצן יאָרהונדערט. די ציילונג פון 1897 האָט גע־געבן פֿאַר פֿאלאָנגע 925 יידן (צווישן אַ באַפעלקערונג פון 2.149). ביז 1914 איז די יידישע באַפעלקערונג בלי ספק געשטיגן און דערגרייכט קרוב צו 250 משפחות. אָבער פון יעמאָלט אָן קומט די ירידה. וועג עס האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע וועלט־מלחמה האָט פֿאלאָנגע געהאַט ניט מער ווי 70־75 יידישע משפחות. אין דער תקופה פון אומאָפּהענגיקער ליטע האָט בורשטין גע־שפּילט בלויז אַ צווייטראַנגיקע ראָלע. פֿאלאָנגער יידן האָבן אין אַ גרויסער מאָס געלעבט פון די זומערדיקע געסט, די באָדערס. דער קוראָרט איז געווען דעמא־קראָטיזירט. איצט האָט שוין יעדער אָנגעשטעלטער אין דער ליטע וואָס האָט באַקומען אַ צווייוואָכיקע וואַקא־ציע געוואָלט קומען קיין פֿאלאָנגע זיך באָדן אין ים. הונדערטער, הונדערטער ליטווינער און יידן זיינען גע־קומען יעדן זומער קיין פֿאלאָנגע. די ליטווישע מאָכט איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין פֿאָפולער מאַכן דעם קוראָרט. אָבער עס איז שוין געווען אויס שלום־בית צווישן יידן און ליטווינער. יידן האָבן ניט צופיל גע־קענט פֿאַרדינען פון די ליטווישע באָדערס, דערפֿאַר האָט מען אין אַ היפּשער מאָס געלעבט פון אחינו בני ישראל. פֿאלאָנגער יידן האָבן געעפנט גאַסטהייזער במשך פון די זומערדיקע חדשים, האָטעלן און האָטעלעכלעך. אָבער דאָס שטעטל האָט שוין געלעבט אָרעם, געווארן אַ יורד און געווען אין אַן ערגערן מצב ווי די אָנדערע זאָמעטער שטעטלעך וואָס האָבן אין דער צייט פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה באַקומען אַ באַן, און די נאָענט־סטע באַן איז פֿאַר פֿאלאָנגע נאָך אַלץ געווען אויף אַ מהלך פון 12 קילאָמעטער. קיין גרענעץ האָט דאָך פֿא־לאָנגע שוין אויך ניט געהאַט — מעמלער קאָנט האָט דאָך געהערט צו ליטע. די אַלטע ים־ווינטן האָבן איצט געמומען אָנבלאָזן אַן אומהיימלעכקייט. דאָס לעבן איז געווארן גאַנץ שווער. ניט געווען מער די אַמאָליקע גדולה!

און גראָד פֿאלאָנגע איז געווארן אַ קבורה־אָרט אויך פֿאַר אַ סך ניט־פֿאלאָנגער יידן. היטלערס מאָרש אויפן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד האָט זיך אָנגעהויבן, וועג עס איז שוין געווען דער זומער־סעזאָן. אַ סך קראָנקע און שוואַכע יידישע קינדער זיינען געקומען צום פֿאלאָנגער ים און פֿאלאָנגער וואַלד מיט די עלטערן, אָדער געשיקט אין די געזעלשאַפטלעכע סאַנאַטאָריעס. געווען אויך באָדערס וואָס האָבן גראָד אין 1941 זיך מקדים געווען צו קומען באַצייטנס. האָט זיי אין פֿאלאָנגע און לעבן פֿאלאָנגע גע־טראָפֿן דער חלף פון צעיושעטן ליטווישן פֿאַשיסט, וואָס האָט זיך אַ נעם געטאָן צום יוד, זיין הונדערטער־יאָריקן שכן, ווי נאָר ער האָט געהאַט די ערשטע געלעגנהייט. פֿאלאָנגער און ניט־פֿאלאָנגער יידן זיינען בריידערלעך אומגעקומען אינאיינעם ניט ווייט פון העל־בלויען ים, צווישן די הויכע סאָסנעס. זייער בלוט האָט איינגעזאָפּט דער גאָלדיק־בלוילעכער זאַמד, וואָס אין פֿאלאָנגע דער־גראָבט מען זיך צו אים ביי יעדער גרוב, און אויך ביי אַ בריידער־קבר.

עס איז שווער צו פֿאַרענדיקן מיטן קבר. לאָמיר דע־ריבער נאָך דערמאָנען נאָך אַ מאָדנעקייט פון פֿאלאָנגע — פֿאַמיליע־נעמען. אַ העלפט שטעטל זיינען געווען גוט־מאָנס, וואָס דאָס איז אן אומעטומיקער נאָמען. געווען אויך אָנדערע מאָנס: זוסמאָן, פרידמאָן. אָבער טיפּיש פֿאַר פֿאלאָנגע זיינען די פֿאַמיליע־נעמען וואָס קלינגען אויסטערליש און וואָס אָנדערשוואו איז ניט אויסגע־קומען צו באַגעגענען: קלאָמפּוס, ברוצקוס (די ברידער דר. יוליוס און בער ברוצקוס זיינען פֿאלאָנגער), סאל־מינוס — מאָדנע פֿאַמיליע־נעמען אויף וס, על פּי לאטיין, ווי מען טרעפט אַזוי אָפט אין צפון־אייראָפּע (פינלאָנד, סקאַנדינאַווישע לענדער). דער אָפּשטאָם פון די נעמען איז ניט אין אַלע פאַלן קלאָר. קלאָמפּוס איז אַוודאי פֿאַרבונדן מיטן ווארט קלומפּע וואָס באַטייט דעם הילי־צערנעם שוך פון דעם אָרעמען ליטווישן פויער — אָבער די אָנדערע? האָט עמעצער אין פֿאלאָנגע געהאַט אַ פֿאַמיליע־נאָמען אויף יק (זאָמאָשטשיק), אויך סקי (קאָמענעצקי) — זיינען דאָס געווען צוגעקומענע פון דער פרעמד, ניט קיין פֿאלאָנגער מבטן ולידה. אַוודאי האָט פֿאלאָנגע געהאַט אויך בערנשטיין (דער דייטשישער נאָ־מען פֿאַר בורשטין), אַוודאי זיינען געווען די אומעטו־מיקע לעווין אָדער שאָכאַט א. א. אָבער כאַראַקטעריס־טיש איז וואולף, לויטן אופן ריידן פון די פֿאלאָנגער, באָבע, האָנאָר, אריגוסט — אָלץ פֿאַמיליע־נעמען וואָס זיינען זעלטן. מיר דערמאָנען דעם ענין ווייל געוויסע שטעטלעך האָבן געהאַט אייגנטימלעכע פֿאַמיליע־נעמען און יידישע משפחות מיט ניט־געווייגטלעכע פֿאַמיליע־נעמען זיינען ס'רוב געבונדן מיט איין פונקט פון וואָ־נעט די גאַנצע משפחה שטאַמט ארויס.

פֿאלאָנגע — שווער געווען צו שרייבן וועגן דעם היים־שטעטל. אָלץ געהערט דאָ שוין צום געווען, צום אַמאָל. אפשר שטייען נאָך די דריי סאָסנעס אויפן נייעם בית־עולם. זיי רעדן אָבער מער ניט צום געמיט פון קיין שום יידיש יינגל.

שלום דאַט (יאָהאַנעסבורג)

קיידאַן

קיידאַן איז איינע פון די עלטסטע שטעט אין ליטע אוּן איר יידישע קהילה איז אויך אין ליטע פון די ערשטע.

קיידאַן איז תחילת געווען אַ קליין פישער־דערפל, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין מיטן 14טן יאָרהונדערט אין יענעם אָרט פון טייך נעוויאַזשע, וואו עס פאַלן אַריין אין אים די שטראָמיקע טייכלעך אבעלע, דאטנאָווקע אוּן סמילגע.

דאָס דערפל האָט אין אָנהייב געטראָגן דעם נאָמען פון זיין גרינדער קאָזדאַן. שפּעטער האָבן עס די ליטווינער אָנגעהויבן רופן „קעדאניאיי".

אין 15טן יאָרהונדערט האָט זיך קיידאַן באַדייטנדיק צעוואַקסן. אין לעצטן פערטל פון דאָזיקן יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן אַרגאַניזירן די יידישע קיידאנער קהילה. זי איז אָבער גיך חרוב געוואָרן, ווייל די קיידאנער יידן האָבן צוזאַמען מיט אַלע יידן פון ליטע אין 1495 געמוזט זיך נעמען צום וואַנדער־שטעקן צוליב דער גירוש־גזירה פון גרויספירשט אַלעקסאַנדער. ווען די יידן איז דער־לויבט געוואָרן אין 1503 זיך צוריקצוקערן, האָבן זיך, קאנטיק, ניט פיל יידן באַזעצט אין קיידאַן.

קריסטאָפאָר ראַדזיוויל, ליטווישער פּרינץ אוּן וואָיעוואָדע פון ווילנע, האָט אין 1614 פאָר אַ נדן פון זיין שוועסטער סטאַניסלאַוו קישקאַ באַקומען אַ האַלב קיידאַן (אין 1490 האָט די ליטווויש־רוסישע פאַמיליע קישקאַ באַקומען גאַנץ קיידאַן במתנה פון פּוילישן קיניג קאַזימיר דעם 4טן). שפּעטער האָט ער אָפּגעקויפט די צווייטע העלפט. וועלנדיק פאַרגרעסערן דעם מיסחר פון קיידאַן, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באָפעל, לויט וועלכן עס ווערן גאַראַנטירט פאָר יידן בירגערלעכע אוּן רעליגיעזע רעכט. דאָס האָט, נאַטירלעך, צוגעצויגן אַ גרעסערע צאָל יידן. די נייַ־אייַנגעוואַנדערטע יידן האָבן ס׳רוב געשטאַמט פון דייטשלאַנד.

יאָנוש ראַדזיוויל האָט שפּעטער באַשטעטיקט אַלע פּריווילעגיעס, וואָס יידן האָבן געהאַט ביי זיין פאָטער קריסטאָפאָר. אין זייַנע צייטן, אַרום מיטן 17טן יאָרהונדערט, האָבן יידן פאַרנומען די וויכטיקסטע פּאָזיציעס אין שטעטלשן ווירטשאַפטלעכן לעבן. זיי האָבן זיך באַשעפטיקט מיט ווייַן־מיסחר אוּן ברויערייַ, געלט־לייַען, ערד־אַרבעט אוּן פאַרשיידענע מלאכות.

מיט קלייַנע הפסקות — צוליב פאַרשיידענע מלחמות, וואָס האָבן זיך אַריבערגעטראָגן דורכן שטעטל אוּן צוליב מגפות, ווי די כאָלערע — האָט די יידישע עדה אין קיידאַן זיך אָנגעהויבן אַלץ מער אַנטוויקלען. ערשט אין די 80־ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָבן די יידן פון קיידאַן אָנגעהויבן אויסוואַנדערן, בעיקר אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן.

קיידאַן צאַצקעט זיך מיט איר יחוס — אוּן זי האָט מיט וואָס, אַזוי, למשל, האָט קיידאַן די עלטסטע אַפּטייק אויפן גאַנצן באַלטיקום. זי עקזיסטירט שוין מערער ווי 275 יאָר, בעת די עלטסטע אַפּטייק אין מאָסקווע איז נאָר 200 יאָר אַלט.

קיידאַן פאַרמאָגט אַן אַלטע געמויערטע שול פון אַלטן סטיל מיט אַ שיינעם געשניצטן ארון קודש, מיט זייגערס אוּן טאָוולען, מיט שיינע, אָבער שוין קוים מערקלעכע מאָלונגען. ביי דער שול איז נאָך דאָ די „קונע", וואו קהל פלעגט אַוועקזעצן די באַשולדיקטע.

קיידאַן האָט שטענדיק געהאַט גרויסע רבנים אוּן גאונים. דער ווילנער גאון האָט דאָרטן אין דער יוגנט געלערנט ביי דעם דעמאָלטדיקן רב, ר׳ דוד, דעם זון פון ר׳ יחזקאל קאַצענעלנבויגן, דעם מחבר פון „כנסת יחזקאל".

דער באַוואוסטער שרייבער משה־לייב ליליענבלום איז אויך אַ געבוירענער אין קיידאַן. די שטאָט איז שטענדיק געווען פול מיט חכמים וסופרים.*)

* * *

עס איז שוין אַוועק פיל צייט, זינט איך האָב פאַר־לאָזן מיין שטעטל קיידאַן. כ׳לעב שוין צענדליקער יאָרן ווייט פון מיין געבוירן־שטעטל אין דער גרויסער מאָדער־נער יאָהאַנעסבורג — אוּן דאָך הערט ניט אויף אַ טיפע בענקשאַפט צו נאָגן ס׳האַרץ נאָך די קליינע שינדל־דעכער פון קיידאַן, נאָך די מיט מאָך פאַרשטאָפּטע ווינ־טער־פענצטערלעך, נאָכן בית־מדרש, נאָך די אַלע גוטע און פרומע יידן פון שטעטל.

דאָ, אין די צענטראַל־באַהייצטע וואוינונגען, דער־מאָנען זיך אָפטמאָל די איינפאַכע ברוינע, צי ווייסע קאַכ־לאָוועס, אויוונס, אין וועלכע ס׳האָבן זיך געפּאַרעט די טשאָלנטן. משפּחה און שכנים פלעגן זיך אַרומזעצן אין די לאַנגע ווינטער־אָוונטן און באַזונדערס אין די ליבע, בנעימותדיקע פרייטיק־צו־נאַכטס, אָדער אין די בין־השמשותדיקע שבתים, ריידן וועגן וועלט־פּאָליטיק, און דערציילן וואונדער פון אַמעריקע און אַפריקע.

עס לאָזט זיך ניט פאַרגעסן, ווי אין ברענענדיקן פראָסט פלעגן יידישע מאַמעס אויסהאָקן אַ לאָך אין דער סמילגע און ווייקן דאָרטן דאָס גרעטל, פונקט ווי עס קלינגט נאָך היינט מיר אין די אויערן דאָס געזאנג פון די וואלגערקעס אין די מצה־פאַדריאַדן.

און ווער געדענקט ניט די טעג פון פּריזיוו אין שטעטל, וועו קריסטלעכע פּריזיווניקעס פלעגן זיך לאָזן וואויל־

*) אַ פיינע אַרבעט וועגן קיידאַן האָט פאַרעפנטלעכט ברוך חיים קאַסעל אין בוך „קיידאַן", ניו־יאָרק, 1930.

גיין איבערן שטעטל מיט האַרמאָשקעס און לידער, און יידישע ציטערנדיקע בחורים פלעגן זיצן מיט האַרצ־קלאַפענישׂ, מען זאָל זיי, חלילה, ניט נעמען „אין די סאָל־דאַטן אַריין“?

אין קיידאַן איז געווען אַזאַ מינהג, אַז בעת אַ יידישער בחור פלעגט דורכגיין די פּריזיוו־קאָמיסיע, פלעגט ער דורכן פענצטער געבן אַ סימן זיין וואַרטנדיקער מאַמע, צי מען האָט אים „צוגענומען“. דער צייכן איז געווען: אַ־פּיר־גערבן די האַנט איבערן האַלדז האָט געהייסן: איינ־געקוילעט; ניט איין מאָל פלעגט נאָך אַזאַ סימן די מאַמע אויסברעכן מיט אַ געוואַלד: „מיין בוים, מיין העלד, מיין ברויטגעבער“.

עס איז אינטערעסאַנט, אגב, צו דערמאָנען, אַז דער באַוואוסטער צורר־היהודים און רוסישער פּרעמיער־מי־ניסטער סטאָליפּין איז אַ געווסע צייט געווען פאָרזיצער פון דער פּריזיוו־קאָמיסיע אין קיידאַן (ער האָט געהאַט אַ פּולווארק ניט וויט פון שטעטל). און, להבדיל, מאָריס וויגטשעווסקי, האָט אויך אַ שטיקל שייכות מיט קיידאַנער פּריזיוו־קאָמיסיע: אין 1877 איז ער געשטאַנען פּאַר איר און טאַקע אויסגעבראַכירט געוואָרן, וויל ער האָט זיך פריער געגנוג „אויסגעמאָרעט“.

אין 1914 האָט אויסגעבראָכן אין קיידאַן אַ גרויסע שריפה, וואָס האָט חרוב געמאַכט דאָס שטעטל פון בריק ביז דער לאַנגער גאַס, פון דעם מאַרק ביזן שולהויף. דאָס איז געווען אַ מין פּאַרשפּיל צו דער ערשטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט געבראַכט אומגליק אויך אויף די יידן פון קיי־דאַן, וועלכע האָבן דעם 16טן מאַי באַקומען אַ באַפעל אין משך פון צוויי טעג צו פאַרלאָזן די שטאָט. דער גירוש האָט געבראַכט אַ גרויסע טייל פון די קיידאַנער יידן קיין ווילנע, אַנדערע פון זיי זיינען מגולגל געוואָרן אין טיף־רוסלאנד.

זיך צוריקקערנדיק פון דער פּאַרטריבנקייט האָבן די יידן זיך געמוטמעט אויפבויען אַ חרוב ומוחרבדיק שטעטל, קאָנטיק מיט אַ פּעסטן גלויבן אין יידנפריינטלעכקייט פון אַן אומאָפּהענגיקער ליטע — אַ גלויבן, וואָס איז גיך איינ־געבראָכן געוואָרן.

דר. מאַרטין ליכטענשטיין

אַ ל י ט ע

אויסגעשפּרייט אויף ביידע זייטן פון ניעמאַן ליגט די הויפּטשטאָט פון דזוקיא*) — אַליטע.

דער ניעמאַן צעטיילט די שטאָט אין צוויי פּאַרשיידענע און וויט־אָפּגעזונדערטע טיילן: בעת דער אויטאָ שניידט דורך אַ געדיכטן וואַלד, גייט דערנאָך באַרג־אַרויף, באַרג־אַראָפּ, פּאַרט פּאַרבײַ שיטערע הייזער ביז דער הילצערנער בריק איבערן ניעמאַן — מיינט עס, אַז איר זייט אין דער ערשטער אליטע, אָדער אין דער רוסישער טייל פון אַליטע. אַריבערפּאָרנדיק די בריק, דעם אמתן באַרג־אַרויף, קומט איר אין דער צווייטער אַליטע, אָדער וויי מען רופט עס אין אַליטע, „פּוילן“ (מערב־טייל).

פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַליטע גע־הערט צו ווילנער גובערניע.

די רוסישע אָדער מיזרח־טייל פון אַליטע איז באַ־שטאַנען פון הילצערנע הייזלעך, אַרומגעצאַמטע ס׳רוב מיט גערטנדלעך, מיט בריייטע גאַניקלעך. פון־צייט־צו־צייט פלעגט אַרויסשפּראָצן אַ געמויערט הויז, וואָס, ווי די אייג־ווואוינער פלעגן באַמערקן, שטייט ניט אויפן ריכטיקן אָרט. עס האָט, הייסט עס, געדארפט שטיין אויף יענער זייט שטאָט...

קרעמלעך, ביר־שענקלעך, ווי רעשטלעך פון די אַמאָ־ליקע קרעטשמעס, זיינען געווען דער הויפּט־מקור פון די יידישע אַליטער פּרנסות.*)

עפּעס גאָר אַנדערש האָט מיט זיך פּאַרגעשטעלט די מערב־טייל פון אַליטע: די הייזער געמויערטע, מיט גרויסע געשעפטן און אָנציענדיקע שויפענצטער; די אַמאָליקע „צאַרסקע בודינקעס“ שוין לאַנג פאַרשוואונדן. זייער פלאַץ פאַרנעמען העכסט מאָדערנע הייזער מיט ווע־ראַנדעס אויף די דעכער. ניט אומזיסט פלעגן זאָגן די איינוואוינער, אַז די שטאָט פאַרמעסט זיך מיט קאָוונע — מיט דער רעזידענץ.

דער יידישער ישוב אין דער טייל איז דעריבער אויך געווען מער קאָמפּאַקט. דאָ האָבן זיך געפּינען דאָס רוב

*) דער באַקאַנטער יידיש־אַמעריקאַנער פילאַנטראָפּ עדוארד טשייס איז געבאָרן, געוואָקסן און פארבראַכט די גרעסטע טייל פון זיין יוגנט אין דער רוסישער אַליטע. מיט דער הילף פון זיינע געלט־מיטלען איז אויפגעבויט געוואָרן דער פּרעכטיקער בנין פון דער העברעאישער רעאַל־גימנאַזיע אין קאָוונע, וואו טויזנטער יידישע קינדער האָבן באַקומען זייער בילדונג און יידישע דער־ציאונג. ער האָט אויך געגרינדעט דעם טשייס־פּאַנד, וואָס האָט געגעבן די מיגלעכקייט צענדליקער יידישע סטודענטן צו שטודירן אין אויסלאַנד און אין ליטווישן אוניווערזיטעט. זיין לעצטער חלום בעת זיין באַזוך אין ליטע אין 1938 איז געווען צו פאַר־וואַנדלען זיין געוועזן הויז אין אַליטע אין אַ יידישן קולטור־צענטער פאַרן ליטווישן יידנטום.

*) די ליטווינער פון גאַנץ אַליטער קרייז וועלן אַנגערופן מיט דעם נאָמען „דזוקאַי“, וואָס נעמט זיך פון דעם, וואָס דער „ד“ וועלט פון זיי אויסגערעדט ווי „דז“, ווי, למשל, דאָס וואָרט „דיעוואָס“ (גאָט) פאַרוואַנדלט זיך ביי זיי אין „דזיעוואָס“. די דזוקאַי זיינען באַוואוסט אין דער ליטווישער געשיכטע ווי גרויסע העלדן, וואָס האָבן אויפגעבויט די פעסטונגען פון אַליטע. מערעטש און אַנדערע, וועלכע זיינען געווען די פאָרפּאָסטנס אין די מלחמות פון די ליטווישע פירשטן געדימין און ווייטאָווט. פון יענע צייטן שטאַמט אויך דער יידישער ישוב דאָרט.

רעשטלעך פון די אַמאָליקע פעסטונגען שטאַרצן נאָך היינט אַרויס אויף די ברעגן פון ניעמאַן.

פון די יידישע אַנשטאַלטן, וואָס די אַליטער תושבים האָבן מיט פיל ענערגיע אויסגעבויט; דאָ האָט זיך קאָנצענטרירט די קליינע אינדוסטריע פון דער ליטווישער דזוקיא.

אין דער טייל שטאָט האָבן זיך געפונען די העברעאישע מיטלשול, דער רחבותדיקער בית־המדרש, וואו צענדליקער יידישע תלמידי־חכמים האָבן געלערנט גמרא. דאָ איז בית־המדרש פלעגט אויך קומען יעדן טאָג צו תפילת שחרית דער דייטשישער גר — אַ געוועזענער אָפיציר פון ווילהעלמס אַרמיי מיטן נאָמען קעסטינג. ער האָט זיך פאַרליבט אין אַ יידיש מיידל, דורכגעמאַכט אַלע „צערע־מאָניעס", כדי אַ ייִד צו ווערן, און האָט דערצויגן זיינע קינדער אין עכט טראַדיציאָנעלן יידישן גייסט, וואָס קלינגט איצט ווי אַ טשיקאַווע מעשה.

דער בית־המדרש האָט געדינט אויך ווי אַ פאָליטי־שער קלוב, וואו די ציוניסטישע און ניט־ציוניסטישע פאַרטייען האָבן אויסגעקעמפט זייערע פאָליטישע פּראָגראַמען.

אין דער טייל שטאָט האָט זיך אויך געפונען אַ גרויסער קיבוץ פון „החלוץ", פון וועלכן צענדליקער און צענדליקער פלעגן אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל דורך אַלע לעגאַלע און אומלעגאַלע וועגן.

צוזאַמען מיט די יידישע אַנשטאַלטן האָט זיך דאָ אויך „איינגעלעבט" דער צענטער פון „וועלסלאס" — פון ליטווישן סוחרים־פאַרבאַנד, וואָס פלעגט אין יעדן מאַרק־טאָג אָנשטעלן אַ רעדנער, כדי „אויפצוקלערן" דעם ליטווישן פויער, פאַרוואָס ער דאַרף ניט קויפן ביי יידן.

* * *

אַרומגערינגלט זיינען ביידע טיילן פון שטאָט מיט אַ טרוקענעם סאָסנע־וואַלד. די נאַטור אָבער האָט ווידער אַמאָל אַריינגעלייגט מער חן און טעם אין דער מערב־דיקער טייל פון וואַלד, וואו עס זיינען אויפגעבויט גע־וואָרן שיינע טעראַסן, פאָנטאַנען, אַ שיין מאָדערן קורהויז, אַ גרויסער ספּאָרט־פּלאַץ א. א. וו.

אַליטע האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע מאָדערנע דריי־שטאָקיקע רעגירונג־גימנאַזיע, וואו אויך אַ יידיש קינד פלעגט אַמאָל אַריינגעמען ווערן אויף אַ רפואה... אין דער גרויסער מלאכה־שול האָט מען קיין ייד ניט אָנגע־נומען.

רואיק איז געפלאָסן דאָס לעבן אין דער דאָזיקער ליטווישער שטאָט. רואיק האָבן גערוט די אבות פון באַלד 400 יאָר אויף דעם אַלטן בית־הקברות אין שטאָט.

דעם 15טן יוני 1940 האָבן אַליטע באַזוכט די שווע־רע רוסישע טאַנקען. מיט גרויס אימפּעט האָבן די רוסן זיך געמומען אויפבויען די אונטערערדישע אַראָדראָמען, שוועבע אַרטילעריע־נעסטן. גרויסע פּלענער האָבן זיי גע־האָט צו באַנייען דעם שיף־פּאַרקער מיט דער אַמאָליקער ליטווישער גראָדנע.

אין יוני 1941, וועו די דייטשן זיינען באַפאַלן רוס־לאַנד, איז דאָ פאָרגעקומען אַ גרויסע אַרטילעריע־שלאַכט. אונטער די חורבות פון אַליטע זיינען דאָן אומגעקומען פיל יידן.

וועו די דייטשישע מאַכט האָט איבערגענומען די שטאָט, האָבן זיי אָן גרויסע שוועריקייטן פאַרטרונקען די לעצטע־פאַרבליבענע רעשטלעך פון די יידן אין ניעמאַן. אַ טייל האָבן זיך געראַטעוועט אין די דערבייאיקע שטעט־לעך, ווי מיראָסלאַוו*), סעריי,דויג א. אנד.

נאָך אייניקע וואָכן זיינען אָבער אַלע רעשטלעך פון די יידן אין די שטעטלעך פון אַליטער קרייז צונויפגעזאַמלט געוואָרן אין אליטער וואַלד. פאַרטיעסוויז זיינען זיי דער־שאָסן געוואָרן אין די שוין פון פריער צוגעגרייטע גריבער. גאַנצע צווייַ טעג האָט געדויערט די שחיטה.

ניטאָ היינט מער קיין יידיש לעבן אין דער הויפּט־שטאָט פון „דזוקיא", און ווער ווייס, צי עס וועט שוין וועו עס איז זיין.

---

*) מיראָסלאַוו — אַ קליין יידיש שטעטל מיט וואָסערע 20־30 משפחות, אָבער פול מיט פּרעטענזיעס און אַמביציעס. די איינ־וואוינער — קינדער פון אַמאָליקע משכילים. דאָ איז אויך געבאָרן מיין אָנקל, דער באוואוסטער געזעלשאַפטלעכער טוער און איצטיקער פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין אמעריקע בנימין ג. בראודי. פון דעם קליינעם שטעטל שטאַמען אויך די ערשטע בויער פון עמק חפר אין ישראל.

אַלטע ארש־סודאַרסקי

אַ קורצער באַזוך אין אַליטע

עס האָט זיך געדאכט, אַז אַלע שטעטלעך אין ליטע זיינען ווי פון איין גוס און אַז זייערע תושבים לעבן זיך אויס לויט איין באַשטימטן נוסח. אין דער אמתן אָבער איז עס ניט געווען אַזוי — יעדעס שטעטל איז געווען מיט עפּעס אַנדערש פון די איבעריקע, און די „אַנ־דערשקייט" איז ווערט אַרויסצובערענגען.

וועט אפשר זיין אינטערעסאנט צו דערציילן וועגן אָט דער אַנדערשקייט, וואָס איך האָב אַרויסגעטראָגן פון מיינעם אַ קורצן באַזוך אין שטעטל אַליטע (אַלטע און נייע), וואָס האָט זיך אַזוי שיין אויסגעשפּרייט אויף ביידע ניע־מאַן־ברעגעס.

דאָס איז געווען אין 1935, וועו דאָס יידישע לעבן אין ליטע האָט נאָך רואיק געפלאָסן. איך האָב דעמאָלט באַ־זוכט אַליטע צוזאַמען מיט יוסף גאָר. מיר זיינען געפאָרן

אין נאַמען פון קאָונגער קאָמיטעט צו פאַרשפּרייטן די אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע אין יידיש, וואָס האָט זיך דאָן געדרוקט אין פּאַריז. מיט גרויס מי און אנשטרענגונג פון אַלע אירע מיטאַרבעטער איז אַרויס דער ערשטער באַנד. די רעסורסן פאַרן וויטערדיקן באַנד זיינען געווען זייער קלייניע און מען האָט זיך געמוסן צו שאַפן געלט־פאַנדן. מען האָט אויך געמיט זיך צו פאַרגרעסערן די צאָל אַבאָנענטן, כדי מיט די דאָזיקע אָוואָנס־געלטער זאָל מען קענען פינאַנסירן די וויטערדיקע אַרבעט. אין לי־טע זיינען טאַקע אַזעלכע אַבאָניר־אַקציעס שוין געווען דורכגעפירט אין אַ ריי ערטער — און אונדז איז דאָן אויס־געקומען, צווישן אַנדערע שטעט, צו באַזוכן אויך אַליטע פאַרן דאָזיקן צוועק.

דער קבלת־פּנים איז געווען זייער אַ האַרציקער מיט דער באַקאַנטער הכנסת־אורחימדיקייט פון אונדזער ליבער פּראָווינץ. בעתן באַנקעט אין הויז פון אַרטיקן קולטור־טוער יעקב שרייבמאַן זיינען געהאַלטן געווארן הייסע רעדעס, אין וועלכע די וויכטיקייט פון אונדזער מיסיע איז גערימט געווארן אין הימל אַריין. נאָר וועט מען האָט זיך דערנענטערט צום עיקר פון ענין, האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז עס איז ניטאָ קיין אייניציקער צווישן די פאַרזאַמלטע, וואָס זאָל מאַכן די התחלה — אַרויסלייגן די ערשטע 100 ליט פאַר צוויי בעגד פאַרויס. קיינער פון די אַנוועזנדיקע איז פשוט ניט געווען בכוח דאָס צו טאָן — זיי ווילן זיך אַבאָניר, אָבער אויף אויסצוצאָלן.

הויבן מיר אָן צו טענהן: צי דען האָט איר ניט אייניקע יידן אין שטאָט, וואָס וועלן באַצאָלן פאַר צוויי בעגד פאַרויס?

דער עולם האָט זיך געמוסן איבערקוקן אין פאַר־לעגנהייט און סוף־כל־סוף אַרויס מיט לשון:

— מיר האָבן רייכע יידן אין שטעטל, וואָס פאַרמאָגן ענציקלאָפּעדיעס, אָבער יידישע דאַרפן זיי ניט. אגב זיינען טייל פון די אינטעליגענטן קיין יידן ניט. זיי זיינען פייגע גויים, נאָר די וויבער זיינען יידישע.

מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מאָרגן פרי גייען מיר אַרויס מיט דר. גבאי, אַדוו. פינקלשטיין און נאָך אַ פאָר כלל־טוער צו עטלעכע רייכערע באַלעבאָטים און וועלן אַנ־הויבן טאָקע פון די האַלב־יידישע גויים. מיט איין יידישן צד זיינען מיר דאָך זיכער, וועלן מיר פרובירן יידישן דעם אַנדער צד... און וואונדער איבער וואונדער — די האַלבע גויים זיינען געווען מער מוכן ומזומן פאַר דער זאָך, ווי די גאַנצע יידן. זיי האָבן זיך נאָך גאָר גע־פרייט, וואָס מיר ווילן זיי מאַכן פאַר שותפים אין וויכטיקן יידישן קולטור־ענין. זיי זיינען געווען די ערשטע אין שטעטל, וואָס האָבן צוגעטראָגן צו הונדערט ליט פאַר דער ענציקלאָפּעדיע.

מען קען זיך לייכט פאָרשטעלן, אַז די חתימות פון די האַלב־יידן, דר. סטעפאַנאָוו, פּעטראָוו, דעם גר קעסטינג און אַלע ווי זיי האָבן געהייסן דאָרט, האָבן גאָר אינ־גאַנצן געביטן אונדזער שטימונג. דאָס האָט אויך געווירקט אויף די יידישע באַלעבאָטים פון אַליטע, וועלכע זיי־נען צום באַנקעט ניט געווען געקומען — און אין משך פון אַ פאָר שעה האָבן מיר געמאַכט 22 אַבאָנענטן, צו הונדערט ליט יעדערער.

מיר און די שטאָטישע קולטור־טוער זיינען געווען מלא שימחה פון דעם גרויסן דערפאָלג. און וען מיר זיינען אַנגעקומען קיין קאָונע מיט די 2200 ליט — איז דאָס געווען אַן אמתע סענסאַציע.

אַזוי האָבן יידן געלעבט מיט די גוטע „האַלבע־גויים", און אַפילו מיט די איבעריקע איז מען דאָן אויך ווי עס איז אויסגעקומען בשלום, ביז עס איז אָנגעקומען דער שטורעם פון מערב, וואָס האָט אָפּגעווישט אויך דאָס שיינע שטעטל אַליטע.

אַליטע איז געלעגן אַ ביסל אָן אַ זייט פון ברייטן טראַקט קאָונע־מאַריאַמפּאָל, האָט זי באַהאַלטן איר מיושבדיקע רואיקייט, ניט געשטערט פון דעם אַרומיקן הו־האַ.

סיי די קרעמער און סיי די הענדלער זיינען ניט גע־ווען פאַרכאַפּט פון דעם אימפּעט, וואָס האָט געהערשט אין די איבעריקע גרעסערע שטעט. דאָס האָט איר גע־פילט סיי אין דער אכסניה, אין וועלכער איר זייט איינ־גענשטאַנען, און סיי אין שמועסן מיט די אַליטער תושבים. די פראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ האָט זיך געפירט „ציר־לעך־מאַנירלעך" אָן וואָסער ניט איז שוואונג פאַר אַ ברייי־טער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען עטלעכע אַליטער כלל־טוער, וואָס זיינען צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער קהילה אומגעקומען על קידוש השם: יעקב שרייבמאַן, צדוק זופאָוויטש (מעצענאַט און ליב־האבער פון יידישער קולטור), קאַלמאַנאָוויטש (דירעקטאָר פון יידישער מיטלשול און דירעקטאָר פון „אָרט" אין אַלי־טע) מיט זייערע משפחות.

געהיליקט זאָל זיין דער אָנדענק פון אַלע קדושים!

מרדכי יאָפע

פון מיין שטעטל דוסיאַט

(טיפן און עפיזאָדן)

דער נאָמען פון מיין שטעטל. אין רוסיש האָט מיין שטעטל געהייסן: דוסיאַטי. יידן האָבן עס אָנגערופן דו־סאַט. ווי עכטע ליטוואַקעס האָבן זיי זיך געפלאָנטערט: דוסאַט — דושאַט.*)

א קליין שטעטל געווען אין דער קליינער ליטע. די זעלבסטשטענדיקע ליטע, כידוע, האָט איינגעהיט איר אַמא־ליקע מלוכה־עמבלעם: א רייטער אויף א פערד, וואָס איז געשטאַנען אויף די הינטערשטע פיס. פלעגט מען פרעגן: פֿאַרוואָס עפעס איז דאָס פערד אַזוי געשטאַנען? ווייל אויב דאָס פערד לאָזט אַראָפּ די פֿאָדערשטע צוויי פיס איז עס שוין אין אַן אַנדער מדינה.

אין דוסיאַט בין איך געבוירן געוואָרן. דאָרט האָב איך פֿאַרבראַכט מיין יוגנט. כ׳געדענק נאָך גוט דאָס גאַנצע שטעטל מיט זיינע דריי גאַסן, מיט זיינע היל־צערנע הייזער, דורך וועלכע עס האָט זיך ערגעץ־וואו אַרויסגעוויזן א רויטער מויער פון א גביר. דאָס שטעטל האָט פֿאַרמאָגט אַרום דריי הונדערט יידישע נפשות. ביים ברעג שטעטל האָבן געוואוינט די גויים — אפשר נאָך א הונדערט נפשות.

אַן שום גוזמא: עס איז ניט געווען קיין איין יידיש הויז, וואו עס האָט זיך ניט געפונען א טיפּ, א מענטש מיט א באַזונדערן כאַראַקטער, אָדער, לאָמיר זאָגן, א קליינשטעטלדיקע „פערזענלעכקייט".

וועל איך פֿרואוון שילדערן, לויטן זכרון, א ריי טיפּן פון מיין שטעטל, וואָס זיינע אייגנוואוינער האָבן די ליטווינער, בימי היטלער הרשע, אינגאַנצן אומגעבראַכט. עס איז ניט געדרונגען, אַז זיי דאָרפן זיין פאזיטיווע אָדער נעגאַטיווע, קאָמישע אָדער דערהויבענע טיפּן — דער עיקר איז, וואָס זיי גיבן צו געוויסע שטריכן צו דעם אַלגע־מיינעם בילד פון דער געוועזענער יידישער ליטע.

דער דאָם פון דערפון

יידן אין שטעטל פלעגן זייער מקפּיד זיין מיט דעם אייניקן טיטל „רב". אַז מ׳האָט צו איינעם געזאָגט: „רב אברהם", האָט דער אברהם געמוזט זיין עפּעס א יוצא מן הכלל: א גרויסער למדן, א בעל־מידות וכדומה. עס האָט אויך ניט געהאָלפן, ווען מ׳איז געווען בלויז פרום. פרומקייט אַליין איז ניט געווען די העכסטע מדרגה.

א תיקון האָט עס ערשט באַקומען דורך לומדות און גוטע מידות. וויכטיק איז אויך געווען דער עלטער פון דעם יידן. וואָס עלטער אַלץ וואָגיקער איז געווען דער „רב".

והראיה: געווען אין שטעטל אַן איידעם ביי דעם גרעסטן גביר. ער האָט געהייסן עבער. איז טאַקע מער ניט ווי דער גרעסטער גביר האָט זיך געקענט פאַרגינען צו האָבן אזא איידעם! דער דאָזיקער איידעם איז געווען מלא וגדוש סיי מיט תורה און סיי מיט חכמה. א למדן מופלג, א פיינער חזן און בעל־קורא; און בעצם אויך א פרומער. פונדעסטוועגן האָט קיינער פון שטעטל אים ניט אָנגערופן „רב עבער". מחמת ער איז געווען צו יונג און צו קורצבאָרדיק.

דערפאַר אָבער, אז גאַנץ שטעטל האָט דעם שוחט אָנגערופן: רב שואל־דוד, האָט מען פֿאַרשטאַנען דעם פּשט. ער האָט עס כשר פֿאַרדינט. ער איז געווען מיט א הדרת־פּנים, א למדן, א פּיקח, א בעל מידות — נישטאָ אַזוי פיל פינגער אויסצורעכענען אַלע מעלות פונעם דאָזיקן ייד. מ׳האָט געהאָט אין אים אמונה. מ׳האָט גע־האָט פאַר אים דרך ארץ. א שאלה — האָט ער פֿאַרענט־פערט. אַן עצה — האָט ער געגעבן. א גוט ווערטל — האָט ער געזאָגט. א מחלוקת — האָט ער אויסגעגלייכט. האָט מען געהאָט א שימחה — ר׳ שואל דוד האָט זיך אין איר משתתף געווען. א צרה, חלילה — האָט ער געטרייסט. וואָרעם ווי דען אַנדערש האָט עס געקענט זיין?

מ׳דאַרף ניט מער — די קצבים. פלעגט טרעפן — און גאָר אפט — אַז זיי פלעגן זיך צעקריגן צווישן זיך. וואָס טוען קצבים אַז זיי צעקריגן זיך? כאָפּט איינער א האַק און לויפט מיט משונהדיק־אויסגעסטאַרטשטעט אויגן צו דעם צווייטן און שרייט, אַז ער וועט אים, ניט מער און ניט ווייניקער, ווי דערהרגענען. דער צווייטער איז דאָך אויך דער קצב בן קצב, כאָפּט ער דאָס אמתע מעסער און שטעלט זיך אים אַנטקעגן און איז קאָפּאָבל זיין קעגנער צו דערשטעכן. אַז צוויי קצבים ווערן צעווייל־דעוועט קאָנען זיי דאָך אויף אַן אמת וואָס טאָן; און זיי דאַרפן זיך דערביי ניט לערנען ווי צו טאָן. איז עס טאַקע א סכנה, א שרעק. שטייען יידן כמעט פון דערווייטנס און וויסן שוין באַלד ניט וואָס צו טאָן. וואַרטן נאָר אויף א נס.

מיטאָמאָל דערמאָנט זיך עמעצער און טוט א זאָג: הערט זשע, אפשר איז א סברה מ׳זאָל צוגיין צו רב שואל דודן? — מער ווי דאָס דאַרף מען ניט. די אויגן זיינען

*) די ליטווינער האָבן עס שפּעטער אָנגערופן דוסעטאָס. אָבער ביי מיר איז עס: דוסיאָט.

נאָך אויפגעריסן. פונעם מויל שוימט. אָבער די העק מיט די מעסערס לייגט מען שוין אַוועק און מען גייט. קומט מען צו אים — וויל מען שוין ניט בלויז שפרינגען איינער אויף דעם אַנדערן וויי די וועלף, נאָר מען שטייט שטיל ווי די שעפּעלעך, הכנעהדיק, פֿאַרשעמט, איינגעבויגן, פונקט ווי צו מלקות־שלאָגן.

און וואָס טוט רב שואל דוד? הערט זשע. ער טוט אַזוי: ער זיצט זיך אין זיין פֿאָטעל אָנגעשפּאַרט, בהרחבה־דיק, ווי פּסח צום סדר. ער הערט אויס רואיק דעם ערשטן, הערט אויס פֿאַרזיכטיק דעם צווייטן; און אַז זיי האָבן זיך שוין אַ ביסל אויסגעטענהט, נעמט ער און טוט אַ פּיר מיט דער האַנט פֿאַוואָליע איבער דער לאַנגער באָרד, טוט אַ הוסטל און ער טוט אַ זאָג, אַזוי צו זאָגן:

— דער דאָס פון דערפון איז אַזוי.

ווייס מען שוין וואָס דאָס הייסט. דער „דאָס" מיינט: אַז יידן דאַרפן ניט און טאָרן זיך ניט קריגן.... קריגן זיך איז אַ שלעכטע מידה — קיינער פון די צדדים קאָן ניט זיין געראַטן.... און שלאָגן זיך — אַוודאי און אַוודאי ניט... און יעדער קצב האָט דאָך אַ ווייב און קינדער... און אַז אַ קצב כאַפּט אַ „דאָס", ס׳הייסט, אַ האַק אָדער אַ מעסער, קאָן מען נאָך, חלילה, זיך דערהרגענען איינע די אַנדערע.... איר פֿאַרשטייט? טאָ ווי האָט מען דאָס ניט רחמנות אויף ווייב און קינדער? איז דער דאָס פון דערפון אַזוי —

מילא, עס ווערט שוין אויסגעגליכן און מ׳זעצט זיך און מ׳מאַכט אַ „לחיים". די קצבים ווייסן שוין גאָר ניט וואָס צו זאָגן. זיי קענען נאָר אַרויסברענגען איין אייניציק וואָרט: רב שואל דוד.

אַזוי איז אויך אין אָנדערע ענינים.

און זאָל מען ניט האָבן קיין טעות: אַז מ׳דאַרף אַמאָל טוט ער אַ טופּע מיטן פוס, אָדער אַ קלאַפּ מיט דער האַנט איבערן טיש... ערגער קאָן שוין ניט זיין.

אָבער דער עיקר איז, ווען ער זאָגט נאָר אַרויס: „דער דאָס פון דערפון איז אַזוי".

קאָן מען דאָך מיינען, אַז רב שואל דוד איז דער גרויסער רעדנער, די שארפּע צונג? חלילה וחס! הערט זשע: ווען ער וויל דערציילן, למשל, אַז ער האָט זיך פֿאַרקילט, זאָגט ער בהאי־לשון:

על־כל־פּנים, בקיצור, וואָס זאָל איך אייך אַ סך בריייען? איך האָב אויפגעמאַכט די... דאָס... די פֿאַרטקע און עס האָט אַ ווינטל, איר פֿאַרשטייט, אַ דאָס... אַ צוגווינטל אַרייגעווייעט... און דער דאָס פון דערפון איז — איך האָב געכאַפּט, לא עליכם, אַ דאָס... אַ פֿאַרקילונג.

אַ יד אַ פּיקח, אַ חכם מחוכם. אָבער זיין הויפּט גבורה, זיין חן, זיין אָנזעוודיקייט ליגט דווקא אין דעם „דאָס פון דערפון איז אַזוי".

דער „בונטאַר"

אַ רויטהאָריקער מיט אַ שארף פּנים און קאָלטענע־וואָטער באָרד, מיט שטרענגע ברעמען און אויגן — וואָס זיינען אַלצדינג מבטל.

מ׳האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַן עזות־פּנים. אויפן גרויען פֿאָן פון שטעטל האָט ער זיך בולט אַרויסגעצייכנט. בטבע אַ כעסן, אַ היציקער — פלעגט ער זיך אָנצינדן ביי יעדער קלייניקייט, שפּייען מיט גרימצאָרן און ריידן האַרבע דיבורים „על נפתקה"... אין יענער צייט איז דאָס געווען אַ נייס. איבערשפּאַרן, זאָגן קאַפּויער, איז אַ יידישע מידה. אָבער אין איטלעכער יידישער עקשנות איז פֿאַרט דאָ אַ נאָכגיביקייט, אַ געווויסע וואַרנות — און דער דאָזיקער ייד האָט ניט נאָכגעגעבן אויף אַ האָר, קאָפּאָבל געווען זיך ממיתן על קוצו של יוד...

איינער פון די ערשטע יידישע „בונטאַרן".

הירשע ראובנס האָט תמיד געלעבט אין דחקות. געהונגערט לויט אַלע דינים. דערפאַר טאָקע האָט ער געטראָגן אַ שינאה קעגן דער באַלעבאַטישער זאָטקייט. וואָרעם ווי קאָן עס געמאָלט זיין, אַז אַ זאָטער זאָל גלויבן אַ הונגעריקן? — דערפון האָט זיך ענומען זיין שינאה און ביטול צו די „פּני", ווי מ׳רופט עס „די גאָלדענע פּאָן", וואָס איז, לויט זיין מיינונג, אַ באַנדע צבועקעס און טרייפענע בייניער... די פרומע יידן זיינען גאָר ניט פרום. בלאָזן זיך, די גאָטס סטראָפּטשעס, ווי די אינדיקעס, און בין אדם־לאדם זיינען זיי נאָך ערגער ווי די פּראָסטע לייט... אַ פרומאַק, האָט ער געזאָגט, איז גאָר ניט קיין ייד. וואָרעם וואָס איז אַ ייד? — האָט הירשע ראובנס געפרעגט און אָנגעשטעלט פייערדיקע אויגן, — אַ ייד דאַרף גאָר ניט זיין פרום. פרומקייט איז אַ מאַסקע.

— טאָ וואָס דען דאַרף אַ ייד זיין? — האָט מען אים געפרעגט.

— וואָס הייסט? — האָט ער אויסגעשטעלט די אויגן און געקוקט מיט אַזאַ ביטול, אַז ער האָט יענעם דורכ־געמען, — אַ ייד דאַרף זיין — אַ ייד!

הירשע האָט זיך געבונטעוועט קעגן די פירער און „פּאָאָנדקעס" פון אויבן ביז אַראָפּ.

— דאָ, — האָט ער געטענהט — זיצט זיך און פירט די גרענדע ר׳ יעקל בן פלעקל; און דאָרט, אין פּעטער־בורג — דער קייסער ירום הודו. ווער זיינען זיי אַזוינס? די זעלביקע זינדיקע בשר־ודמס, ווי איר אַלע, און אפשר נאָך ערגער. נאָר וואָס דען? מען האָט אונדז איינגע־רעדט, אַז זיי זיינען דאָס אויבערשטע פון שטויסל. קערט אָבער אום דעם שטויסל — וועלן זיי זיין פון אונטן...

— פע! איך קען שוין מער ניט אויסהאַלטן! — האָט הירשע זיך געקאָכט, וועז ער איז געקומען אַהיים פון שול מוצאי־יום־כיפור און געווען שטאַרק אָנגעמאַטערט סיי פון תענית און סיי פון די תפילות, — גרויסער גאָט! ליבער גאָט! אַלמעכטיקער גאָט! דאַרף דען גאָט מ׳זאָל אים אַזוי פיל לויבן אין די אויגן?!

— אָבער, ר׳ הירש, מה דאך אַ מענטש, אַז ער דער־לאַנגט אַ גלאָז וואַסער באַאַנקט מען אים, בפרט גאָט...

— אָט דאָס זאָג איך דאָך טאָקע, — איז ער נאָך מער אין כעס געוואָרן, — אַ גאָט איז דאָך ניט קיין מענטש... ער דאַרף דאָך ניט קיין חניפה.....

דער דאזיקער הירש האט קיינמאל ניט געלייענט קיין גאזעטן. געוומען אין האנט א בלאט־צייטונג, אנגעזאטלט א פאר ברילן, געקוקט און געקוקט, א שפיי געטאן — און אוועקגעוואלפן. ער האט אבער פארשטאנען זייער גוט אין די „שוואלצע פינטעלעך" און ליב געהאט צו רעידן וועגן פאליטיק.

פאליטיקער זיינען אין דוסיאט געווען כמעט אלע. וועלכער שטעטלשער ייד האט ניט געלערנט א בלאט הלכות מלחמה, קיטאי,קיר״ה, ענין דרייפוס וכדומה? אבער הירשע ראובנס האט אלץ געדרונגען קאפויער. האט זיך אפגעזאגט אזוינע סברות, אז מ׳האט זיך געהאלטן ביי די זייטן לאכנדיק...

וואלעם וואס איז די נפקא־מינה — אבי עס איז גוט געזאגט.

האט זיך אנגעהויבן דער רוסיש־יאפאנישער קריג. שטעטל האט זיך צעטיילט אין צוויי לאגערן: רוסן און יאפאנער. ביי די ערשטע ידיעות אז עס איז אויסגעבראכן די מלחמה, נאך איידער דער עולם האט געוואוסט וואס ארויסצולאזן פון מויל, איז שוין הירש געקומען און זיך געשוואלן:

— ווי איך בין א ייד, ווי רוסלאנד האט נאר איין סאלדאט!

— אבער ר׳ הירש, — האט מען אים אפגעשטעלט.

— ווי איך בין א טאטע פון קינדער, אז רוסלאנד האט איין סאלדאט! איינעם! איר הערט?! און דערביי האט ער א שפיי געטאן און אוועק.

שפעטער, אז די יאפאנער האבן געוומען איין פעסטונג נאך דער צווייטער, און די רוסן האבן שטארקע מפלות געכאפט, האט ער געלאכט:

— נו, זעט איר שוין, ווי ריכטיק איך האב געזאגט! שטעלט אייך פאר, ווען רוסלאנד וואלט גהאט לכל הפחות צוויי סאלדאטן, וואלטן זיי געכאפט אזוינע קלעפ?...

אמת, אז מען האט געלערנט סטראטעגיע אויף זיין האנט־פלאך, איז ניט איינמאל דער רוסישער פלאט דערטרונקען געווארן פון הירשע ראובנס א שפיי...

עליע שרה מירעם

געווען א צייט ווען שטעטל איז נאך ניט געווען „ציוויליזירט". קיין שולן נאך ניט געווען; אפילו קיין חדרים מתוקנים אויך ניט. זיינען די צאן קדשים, די יידישע קינדערלעך, געפאשעט געווארן פון פרומע און גוטע יידן.

איינער פון די דאזיקע „פעדאגאגן", ביי וועמען אין האנט עס איז געלעגן די דערציאונג פון א סך יידישע קינדער איז געווען — עליע שרה מירעס.

אז צו א מאן טשעפעט מען צו דעם ווייבס נאמען, איז א סימן אז ער איז א לייטישער מענטש, האט קיין גאל אין זיך ניט. און אזוי איז טאקע געווען: עליע איז זיך געווען א שטילער, שווייגנדיקער אלטיטשקער, א נידעריקער, מיט א לאנגער צעפלאשעטער בארד, וואס האט שוין לאנג פארלארן דעם קאליר. ער איז געווען א רוי־איקער, ניט אנגעירירט א פליג אויף דער וואנט און די קינדער האבן צו אים גארניט געהאט.

וואס האט ער נעבעך געזאלט טאן? — אין דער היים האט ער געהאט א בעקעריי; אויפן מארק — א בודקע, וואו זיין ווייב פלעגט פארקויפן ברויט און בייגל. און אלע טאג דארף עליע קנעטן און באקן, באקן און קנעטן. שרה מירע — זיין ווייב — בעצם א גאנץ בריכשע יידענע האט זיך ניט געקענט אליין צעריסן: קראנק און שוואך, און אונטערגעהונקען שטארק אויף א פוס. האט איר עליע געהאלפן. גאנצע נעכט איז ער געשטאנען אי־בער דער „דייזשע" און געקנאטן, געטראגן וואסער, געהאקט האלץ — און באלד אין דער פרי געדארפט גיין אין „חדר".

איז טאקע געווען א רחמנות אויף אלעמען: סיי אויף אים, סיי אויף די קינדער.

און אפשר אויף די קינדער ניט...

געווען אזוינע מלמדים וואס פלעגן פייניקן, שטאפן די קינדער די תורה פון אלע זייטן, פאסעווען זיי מיט א רימען און רייסן פאר די אויערן... עליע איז פון זיי געווען דער בעסטער. וואלעם, מ׳שטיינס געזאגט, אליין געווען א ייד א קליינטשינקער, א שוואכער, שטענדיק ניט קיין אויס־געשלאפענער, איין אויג איז אים אינגאנצן געווען צוגע־מאכט, און דאס זעעוודיקע האט אויך תמיד צום שלאף גע־צויגן — וואס קען אזא רבי טאן?

און דערפאר איז טאקע ביי אים, ביי עליען, געווען פריילעכער ווי אומעטום.

א קליינער, פינצטערער „חדר" איז ערגעץ א מנינדל. לאנגע, פארשמאלצענע בענק און טישן. ארום זיי זיצן עטלעכע מניינים יידישע קינדערלעך און וואלטן אויפן רבין. דערווייל, געווויינטלעך, חברה רוט ניט. וועט עס איז — אונטערן טיש, וועט — אויפן טיש און וועט — אין דרויסן. מען שרייט, מען שפרינגט, מען טאנצט, מען מזיקט זיך איינע די אנדערע. אז דער רבי קומט אריין, באמערקט מען אים כמעט ניט.

ער הוסט, שנייצט די נאז און ווייל געבן צו וויסן, אז ער איז דא. אבער חברה איז פארטראגן. פאטשט ער אין טיש און צעשרייט זיך:

— שקצים! לערנען דארף מען! שקצים!

עליע זעצט זיך אנידער, נעמט דעם טייטל און עפנט אויף א ספר.

זיצט ער און טייטלט. בלינד איז ער, שלאפן ווילט זיך — טייטלט ער פונקט קאפויער. לאכן זיך די קינדער פונאנדער.

און ביי דער גרעסערער „כיתה", וואו מען לערנט „חומש", ווילט זיך שוין באמת שלאפן. בויגט זיך זיין קאפ אויף אלע זייטן, פאלט מיט דער נאז און טייטלט ארא־פ. לאכן די קינדער. שרייט ער אן און — פאלט ווידער מיט דער נאז. באראכנט ער זיך, פארלייגט די האנט אויפן טיש, שפארט אן דעם קאפ און „כאפט א דרימל"...

— — — און אַז עליע כאַפּט זיך אויף, געפינט ער, אַז עס איז שטיל און רואיק. חברה איז זיך צעלאָפן אין דרויסן.

רייבט ער זיך גוט אויס דאָס איינציקע אויג, ציט זיך, קרעכצט און לאָזט זיך אַריינענעמען די „שקצים".

— ממזרים! — שרייט ער, — אויפן שפּאַ־ציר אַרויס! אויפן שפּאַ־ציר!

חברה לאָזט זיך אַריין מיט רעש, מיט טופּעריי, מיט אַ געפּילדער, וואַרפט אים שיער ניט אַנידער. ביז ער ווערט באמת אין כעס:

— ממזרים דאָס זיינען! אויפן שפּאַ־ציר אַרויס! אויפן שפּאַ־ציר!

און ער דריקט בעת־מעשה דעם „שפּאַ" מיט אַזוי פיל פאַראַכטונג און מיט אַזאַ מין קוויטש — אַז די קינדער דערשרעקן זיך פאַר דעם דאָזיקן יידן און פאַרנעמען די ערטער.

אַ בלאַט גמרא

מיט צוויי זאַכן שמ׳ט דאָס שטעטל מקדמונים אָן: מיט זיינע לומדים און בעלי־תפילהס. לויט ווי מען מיינט דאָרט, איז אַ חזן און אַ בעלתפילה צוויי באַזונדערע זאַכן. מ׳מעג ניט האָבן קיין סימן פון אַ קול־נגינה און זיין דער בעסטער בעל־תפילה. אַ ראיה צו דעם איז טאַקע. וואָס אין שטעטל איז כמעט ניטאָ קיין הויז, וואו עס זאָל ניט זיין קיין בעל־תפילה. געטראָפן האָט עס ניט איינמאָל, אַז עס איז אַרויסגעקומען אָן איבערראיד און אַפּילו אַ מחלוקת צוליב דעם, וואָס מ׳האָט זיך ניט געקאָנט צעטיילן מיט די „כיבודים".

וואָס איז שייך לומדים — זיינען שוין אַ סך אויסגעשטאָרבן. טייל פון זיי האָבן זיך אויסגעוועפט, און אויפגעשטאַנען איז אַ דור, וואָס לערנט אַ בלאַט גמרא ניט אינגאַנצן לשמה.

קומען זיך צונויף איידעלע יונגעלייטלעך, איידעמלעך און סתם יונגעמאַנטשיקעס און לערנען צוזאַמען. איז עס, אין פלוג, אַ געווויינטלעכע זאַך. אַ שטעטל, וואָס האָט ניט קיין טעאַטער, קיין קלוב און קיין אָרט וואו מ׳קען כאַפּן אַ קערטל, קאָן זיך נאָך צוגעוואוינען צו ערגערס...

אָבער דאָך — — —

נאָך מעריב. אין אויסגעלייטיקטן קלייזל זיצן דריי יידן ביי אָפּענע גמראס און לערנען.

אויפן טיש זיינען איינגעשמאָלצן דריי ליכט. די גמראס זיינען גרויסע און שוועריג. וועג זיי מישן אַריבער אַ בלאַט, טוט עס אַ שאָרך אין דער שטילקייט פון קלייזל און די שאָטנס פון די דריי מענטשן מאָכן נאָך זייער יעדן ריר אויף די וועגט. די מענטשן שאָקלען זיך, קנייטשן די שטערנס, גלעטן זיך די בערד און זינגען זיך אונטער בנעימותדיק... איינער כאַפּט אונטער דעם צווייטן. פרעגט איינער אַ קשיא מיט אַ ניגון, ענטפערט אים דער צווייטער אַ תירוץ מיטן זעלביקן ניגון, שאָקלט זיך צופרידן דער דריטער. זיי שטעכן זיך, חלילה, ניט מיט די גראָבע פינגער און בויערן זיך ניט מיט האַרבע קשיות. זיי כאַפּן זיך ניט אויינע די אַנדערע פאַר די קנעפּלעך. זיי פאַכען ניט מיט קיין שאַרפע שוועדרדן פון פילפול און שטעכן זיך ניט מיט קיין שפּיזן פון חריפות — זיי לערנען נאָר אַ בלאַט גמרא מיט אַ ניגון.

דריי יידן זיינען זיך צונויפגעקומען און אָפּגעמאַכט:

אַלע נאַכט אינאיינעם לערנען. אין משך פון די עטלעכע יאָר אויסטראָגן אויף די אייגענע פלייצעס אַ ש״ס.

די דריי יידן זיינען געווען: שאַנע דער קצב, לאָזער דער טעפּער און משה איצע דער בעדער.

דער ערשטער איז אַ זקן אין די זעכציקער. אַ ניי־דעריק איינגעהויקערט מענטשעלע. ער האָט אַ קליין שוואַרץ בערדל, וואָס האָט נאָך ניט קיין סימן פון אַ גרויער האָר. ער האָט אַ פּאָר גוטמוטיקע אויגן, וואָס זיינען יונג און קינדיש. דער צווייטער איז אַ געלער, מיט אַ פּאָר קאַסאָקע אויגן און גראָבער נאָז. דער דריטער — אַן אָפּן פּנים, אַרומגעזוימט מיט אַ שוואַרצער באָרד און דורכ־געליכטיקט מיט שטילע, מילדע אויגן. אַלע דריי שאָקלען זיך, זינגען, ריידן, ריידן איינע צו די אַנדערע — און באַ־מערקן אַפילו ניט אויב עמעצער שטעלט זיך ביי דער טיר און האָרכט זיי צו. אַ כוח האָבן זיי פאַרמאָגט די דאָזיקע דריי פּראָסטע יידן: אויף די אייגענע פלייצעס געטראָגן אַ גאַנצן ש״ס.

פּיניע דער פאַרבער

קיין גרויסער למדן איז פּיניע דער פאַרבער ניט געווען. אַ סברא, אַז ניט בלויז אַ בלאַט גמרא ניט גע־וואוסט ווי איבערצומישן, נאָר איז אפילו געווען שטומ־פּיק אויף „עברי". פּשוט, ניט געקאָנט איינבייסן דאָס שטיקל דאָוונען. ער האָט זיך געוואָרגן מיט די קלע־נערע אותיות פונעם סידור, ווי מיט אַ צו גרויס ביסן לונג, הגם אויף דער נאָז, ביים דאָוונען, איז תמיד געריטן אַ פּאָר ברילן. און עס איז ניט קיין וואונדער: דאָס ביסל וואָס פּיניע האָט אמאָל געגאָסט אין חדר האָט ער שוין דעמאָלט ניט אינגאַנצן פאַרדייט. און וואָס עלטער פּיניע איז געוואָרן האָט זיך דאָס ביסל אַרויסגעגליטשט פון זיין זכרון.

אָבער דערפאַר האָט פּיניע גרויס דרך ארץ געהאַט פאַר אַ למדן. באַגעגנט זיך מיט אַזאַ איינעם, האָט ער זיך איינגעדרייט פאַר יענעם אין דרייען, פאַרמאַכט די אויגן, אָנגעשפּיצט די אויערן און ממש געשלונגען איט־לעך וואָרט וואָס איז אַרויס פון יענעמס לעפּצן. מאָלט אייך, אַז ניט צו יעדערן האָט ער געקאָנט צוטרעטן. פון די מערסטע האָט געשמעקט מיט ביטול.

דערפאַר אָבער האָט אים אָפּגעגליקט מיט איינעם— טאַקע אַ למדן מופלג — אָבער בטבע אַ ווייכהאַרציקער, אַן עניוו, מיט וועמען ער האָט זיך געקאָנט אויסריידן און אויסטענהן. דאָס איז געווען איציק דער פּעל־קרעמער. ביי אים אין שטוב פלעגט פּיניע קומען, זיצן גאַנצע שעהען און אויסהאָרכן וואָס יענער האָט אים געזאָגט, דאָס רוב — דברי־תורה. און היות צייט

האבן זיי ביידע געהאט, ווי דער שטייגער, מחמת איצעס קראם האט געפירט דאס ווייב און פיניע האט זיך באנוגנט מיט ווייניק, וואס ער האט געמאכט פון פארבן פויערשע געוואנטן — האבן זיי פארבראכט אין שמועסן.

איציק איז געווען א סך יינגער פאר פיניען. אבער א בארד האט ער געהאט שוין גאר א היפשע און מילדע, גוטמוטיקע אויגן. א הדרת־פנים. האט פיניע געקלעפט צו אים און ממש געקוקט אים אין מויל אריין. איצע האט אים דערציילט א מדרש, פארטייטשט א מאמר חז"ל, און מער פון אלץ — פון מוסר־ספרים, מעשיות פון גוטע יידן, וועלכע פון באוואוסטע מגידים, וואס פיניע האט מער פארשטאנען און אויפגענומען אויף זיין שטייגער.

איציק דערציילט און פיניע לעבן אים זיצט, ארונטערגעלאזן דעם קאפ, צוגעמאכט די אויגן און שאקלט זיך פארדבקהט ביי איטלעך וואלט. קומט עס ביי א שטארקן פונקט, הויבט ער אויף דעם קאפ, גלאצט מיט די אויגן און גלעטנדיק די לאנגע, ברוינע בארד, טשמאקעט עט ער מיט די ליפן און קלאפט מיט דער צונג: או־וואי! איז וואס, איציקל, וואס האט זיי דער קעלמער געזאגט?

— האט דער קעלמער, — דערציילט איציקל, — געזומען טייטלען אויף זיי מיט די פינגער און געזומען שרייען: רשעים! פאלשע וואג און מאס! געוואלד! פאלשע וואג און מאס! און אז איר וועט קומען „דארטן", וועסט איר, וואס מ'וועט אייך טאן פאר דעם? אין זיבן פייערן וועט מען אייך ברענען און בראטן. און איר וועט נאך אלץ ניט זיין געלייטערט. אייערע גופים וועט מען אייך ברענען און די נשמות וועט מען ארויפוואלרפן אין עולם־התחתון און איר וועט מגולגל ווערן אין חיות און עופות, אין שקצים ורמשים. און... און...

— או־וואי! — שאקלט פיניע מיטן קאפ, — אט דאס, איציקל, הייסט געזאגט, א שרעק! עס כאפט אן אן אימה! או־וואי!

פיניע לאבט זיך ממש מיט די מעשיות וועגן די מגידים.

איינמאל רופט זיך אפ פיניע:

— ווייסט איר,איציקל, וואס איך וועל אייך זאגן? כ'מיין... קאן ניט געמאלט זיין אז... כ'הע...

— וואס קאן ניט געמאלט זיין?

— כ'מיין, אז איך זאל ווערן א... מגיד?

איצע האט אים אנגעקוקט פארוואונדערט. דערנאך האט ער זיך צעשמייכלט:

— פארוואס ניט, פיניע? — א בארד האט איר א לייטישע, ווי עס פאסט פאר א מגיד... און ס'וואלט גאר ניט קרום זיין.

פיניע האט פריילעך מיט די ברוינע פינגער א גלעט געטאן די בארד און האט זיך אזש פארכליניעט:

— אוי, געזונט זאלט איר זיין, איציקל. הא? וואלט איך זיך טאקע געפאסט פאר א מגיד?

— ווי אפגעמאסטן. אבער... פיניע! א מגיד דארף דאך עפעס קאנען! ווי מיינט איר?

— אט דאס, אט דאס וויל איך אייך טאקע זאגן. — און פיניע האט אנגענומען איציקלען פאר דער האנט און האט אים געזאגט:

— איר'ט מיך אויפשרייבן... פארשטייט איר? איר'ט זיך מטריח זיין און אויפשרייבן וואס מ'דארף... און איך וועל זיך שוין ווי דאס איז אויסלערנען.

האט איציק אים געטאן צוליב. האט גענומען טינט און פען און מיט געקרייזלטן כתב אים אויפגעשריבן אזא מין דרשה, וואס האט ממש אויפגעשטעלט די האר קאפויער.

א היפשע פאר חדשים האט עס געדויערט. פיניע איז טאג־טעגלעך געקומען צו איציקן; און יענער האט מיט אים איינגעקנעלט. אזוי לאנג און אזוי ברייט ביז פיניע האט געזאגט די דרשה ווי א מזמור, און דערנאך האט פיניע ארייניגעלייגט די דרשה אין בוזעם־קעשענע, האט איציקלען אנגעוואונטשן כל־טוב, זיך געזעגנט מיט אים און זיך אוועקגעלאזט מיט דער דרשה איבער יידישע שטעט און שטעטלעך פון דער ליטע.

איציקל עסק

איציקל איז געווען א פיצעמאנטשיק יידעלע, מיט א שפיציק בערדעלע, מיט פייכטע, רחמנותדיקע אויגעלעך. א רואיקער, מיושבדיקער — קיינמאל ערגעץ ניט פארזאמט. אנגעטאן איז ער געווען אין ברוינעם זשאווער פון קאפ ביז די פיס. פארשטויביקט און פארליימט, ווי אן אלט־אפגעניצטע כלי. זיין ריידן — מיט א נעבעדיק קוויטשעקל; און זיין גאנגעלע — ווי א קינד אויף ראכיטנע, אויסגעקרימטע פיסלעך, וואס מ'וויים ניט צי וועט עס דערגיין, אדער מיטאמאל א פאל טאן... א נעבעדיק יידעלע.

און ער האט, בנאמנות, געמאגט זיך פארגינען אזא אויסזען: געווען סך־הכל דער גרעסטער קבצן אין שטעטל. נאך ניט געווען קיינער וואס זאל זיך מיט אים פארגלייכן. ארום און ארום האט ער פארדינט א דריי רובל א וואך. די דאזיקע קיילעכדיקע סומע האט אים געקלעקט אויף אלץ מיט אנאנדער. אבער כדי עס זאל זיין קלארער, מוז מען צוגעבן, אז איציקל איז געווען א באשיידענער מאן. ער האט, חלילה, ניט פארטאכלעווען די עטלעכע רובל אויף פוסטע זאכן, ווי אנצושטאפן דעם גוף אדער אנציען אויף זיך נייע מלבושים. איציקל האט געהאט גאר אן אנדער חשבון. ער האט געטיילט זיינע פארדינסטן אויף דריי גלייכע חלקים, און איטלעכן חלק אפגעגעבן אויף דריי צוועקן: איין דריטל האט ער פארבריוכט צום לעבן. פארן צווייטן דריטל האט ער איינגעהאנדלט ספרים. און דאס דריטע דריטל איז געגאנגען אויף צדקה.

האבנדיק אזא סיסטעם, איז שוין ניט קיין וואונדער אז איציקל האט ניט אריבערגעכאפט די מאס. ער איז געווען א סך הינטערשטעליק פון רויטשילדן.

אָבער אים האָט עס ניט געאַרט. און ער האָט זיך, חלילה, ניט געזאָרגט. רויטשילד איז טאַקע רייך, רייכער פאַר אים. אויב צופרידענער פאַר אים — איז נאָך אַ שאלה.

וואָרעם פון קיין זאַך האָט זיך איציקל ניט געמוטשעט צום האַרצן. צו וואָס דאַרף מען זיך עסן דעם לעבער — אַז געזונט איז מען, אין אַ ספר קוקט מען אַריין און צדקה האָט מען נאָך אויך די מיגלעכקייט צו געבן.

אָבער איינמאָל בלויז האָט זיך איציקל פאַרפלאָנטערט. און דאָ גייען מיר צו צום פונקט — פאַרוואָס מ׳האָט אים געפרופן: איציקל עסק.

איציקל איז לויט פראָפעסיע געווען אַ מוליער. ער האָט שוין אין זיין לעבן ניט אין אויוון איינגעוואָרפן און אָפילו אויפגעשטעלט. די מלאכה, זאָגט מען, האָט ער גוט געקענט און געטריי געאַרבעט. קיינמאָל האָט מען צו אים ניט געהאַט קיין טענות: האָט דאָס אויוועלע געריכערט, איז ער דאָך דערפאָר אַ בעל מלאכה, און האָט זיך ניט געפוילט, אויפגעהאַקט, איבערגעשטעלט די ציגל פון דאָס ניי, געקאָלופעט און געפורקעט זיך אַזוי לאַנג, ביז דאָס אויוועלע האָט שוין ניט געריכערט. מ׳קאָן ניט זאָגן, אַז שטענדיק האָט ער זיך גיך אָפגעפאַרטיקט. ס׳האָט געטראָפן, אַז ער האָט זיך אויף אַ האָר פאַרשפּעטיקט. אָבער וואָס איז די איילעניש? מער ווי אַ דריי רובל דאַרף ער דאָך ניט; און מער וועט ער דאָך שוין סיי־ווי ניט מאַכן, ווי ער זאָל זיך ניט איילן.

הכלל, ער האָט געקענט די מלאכה.

האָט זיך איינמאָל איציקל אונטערגענומען צו פאַרריכטן אַן אויוועלע, ס׳איז געווען אַ מאָדנע מכולהדיק אויוועלע. האָט יע געצויגן דעם רויך און ניט געצויגן. האָט, דאָכט זיך, גאָנץ נישקשהדיק דורכגעפיפקעט דעם רויך — אָבער פלוצלונג פון דער העלער הויט פלעגט עס זיך פאַרקאָפריזעווען און האָט דעם רויך אויסגעשפרייט מיטן פולן מויל, אַז עס איז געוואָרן אַ חושך, אַ דערשטיקעניש אין שטוב. אַ קאָפריזן אויוועלע. און איציקל האָט עס געדאַרפט דערטאָפן זיין שוואָכקייט, זיין משוגעת און אים אָנטאָן אַ צוימעלע, דעם אויוועלע.

האָט טאַקע איציקל גענוג געשוויצט. אַז בסך־הכל איז דאָך איציקל ניט דער גרויסער אינזשעניר, אַז ער זאָל אויסרעכענען פינקטלעך און גענוי, פאַרוואָס אַן אויוועלע דאַרף זיך לאָזן רויכערן; און וואו עס פעלט אים קלעפקע; און וואו ס׳איז עפעס ניט גאָר אין אָרדענונג. מער ניט וואָס? איציקל האָט שוין דריי פערטל פון זיין לעבן פאַרריכט ציגלנע אויוועלעך — טרעפט עס קיינמאָל ניט, אַז ער זאָל ניט טרעפן.

אָבער דאָ האָט פאָסירט אַן אָנדער סיבה. איציקל האָט דאָס אויוועלע אויפגעבראָכן און אַריינגעקראָכן איז סאָמע בויך. ער האָט אויסגערעכנט, אַז זייענדיק אינעוויניק וועט ער שוין לייכטער דערטאָפן דעם דופק און דאָס אויוועלע וועט אים שוין ניט קענען אָפנאַרן. און ער האָט געטאָן זיין אַרבעט אויף אָט אַזאַ אופן: ער האָט אָנגעלייגט גענוג ציגל אינעווייניק, האָט דאָרט אַרײַנגעשטעלט אַן עמער ליים; און זייענדיק אינעווייניק, איז אים שוין לייכטער געווען אי צוצוקוקן זיך און אי טאַקע צו אַרבעטן.

האָט זיך אַזוי איציקל ביסלעכווייז געלייגט ציגל אויף ציגל, פאַרשמירט עס מיט ליים און דאָס פאַרפעסטיקט — און די לאָך פון אויוועלע, דורך וואָנען ער איז אַריינגעקראָכן, איז געוואָרן קלענער און קלענער; און אַזוי לאַנג און אַזוי ברייט, ביז איציקל האָט זיך געכאַפּט אַז —

וואָס מיינט איר, אַז וואָס?

גאָר אַ קליניקייט: אַז ער האָט זיך אַליין פאַרמויערט און ער קאָן ניט אַרויסגיין צוריק.

אָבער לחלוטין ניט אַרויסגיין — אַזוי ווייט האָט עס געהאַלטן. און אַזוי קליין איז שוין געווען די לאָך דורך וועלכער ער איז אַריין.

טאָ וואָס זשע טוט מען? זיצט ער זיך אַזוי אין אויוועלע, קראַצט זיך די פּיאה, צופט זיך ביים געלן בערדל און טוט אַ זאָג:

— אוי, ווייַ, טאַקע אַן עסק!

משמעות, אַז עמעצער אין שטוב האָט עס דערהערט. פון דעמאָלט אָן האָט מען אים שוין אין גאַנץ שטעטל און אומעטום געפרופן: איציקל עסק.

לייבעלע „ניע רוש"

קיינער איז ניט שולדיק געווען, וואָס לייבעלע האָט יינגלווייז ניט קיין חשק געהאַט צו זיצן אין חדר און לערנען. די שוואַרצע פינטעלעך האָבן אים געשווינדלט אין די אויגן. און ער האָט בשום אופן ניט געקענט געדענקען וואָס ער האָט געלערנט. ער האָט דערפאַר געקראָגן דעם טיטל „פאַרשטאָפטער קאָפּ". ניט איינמאָל האָט זיין רבי, שמעיה דער דרדקי־מלמד, אים געפּראוועט מיטן רימען אַריינקלאַפן די תורה, אָדער מיט אַ ספר אויפּעפענען דעם מוח. אָבער געהאָלפן האָט ניט. ער איז געבליבן שטומפּיק און האָט ניט געקאָנט אייגנייסן אָפילו אַ שטיקל „עברי".

דערפאַר אָבער האָט לייבעלע נאָך פון דער יוגנט געהאַט אַ לייכט הענטל. דאָס הענטל זיינס פלעגט גאָר אָפט פאַרקריכן ביי יענעם אין קעשענע, אָדער פלעגט דווקא טרעפן צו יענעמס פּעקל. און קיין חילוק ניט — אַ צאַצקע, עסנוואָרג, אַ מטבע — אַלצדינג איז אים צוניץ געקומען. דאָס דאָזיקע הענטל פלעגט אַמאָל גאַנץ פיין געפאַטשט ווערן און דערצו האָט נאָך לייבעלע גופא באַקומען זייטיקע קלעפ און סטוסאָקעס.

לייבעלעס שוואָכקייט אַריינצושטעקן די האַנט וואַנ מען דאַרף ניט איז מיט דער צייט נאָך פאַרשטאַרקט געוואָרן. גאָר אָפט האָט ער זיך אַרומגעדרייט אויפן מאַרק, האָט באַזוכט אַ פויערס וואָגן — און וואָס נאָר ער האָט פאַצאָפּעט איז ביי אים אַ קרן געווען.

האָט ער איינמאָל טאַקע געפּראוועט געוואָגטער זיין,

האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אַ וואָגן מיט גרינצייג און פרוכט און וועט דאָס פּויערל האָט זיך פאַרקוקט, האָט לייבעלע אַרויסגעכאַפּט אַ קירבעס און זיך געוואָלט אַוועקדרייען. גראָד אָבער האָט זיך דער פויער אומגעקוקט און אים געכאַפּט ביי דער האַנט. דער פויער האָט ניט געמאַכט קיין מחזקות, האָט נאָר אַרויסגעריסן דעם קירבעס פון זיינע הענט, אַוועקגעלייגט צוריק אין וואָגן, לייבעלען אָנגעכאַפּט פאַרן אָרעם, אים אָנגעשטורכעט און דערביי קורץ און שארף אַ זאָג געטאָן:

— ניע רוש! (טשעפּע ניט!).

פון דאַמאָלט אָן איז אים געבליבן דער צונאָמען: „לייבעלע ניע רוש".

אַז לייבעלע איז נאָך עלטער געוואָרן, איז שוין געווען, קיין עין הרע, אַ בחורל אין יאָרן, האָט ער זיך פאַרמאָסטן נאָך העכער: ער האָט געמוען באַזוכן הייזער.

איינמאָל האָט זיך לייבעלע באַרעכנט, אַז ס׳איז טאַקע ניט קיין פּעולה צו גיין אין פרעמדע הייזער, וואו מ׳קאָן אַמאָל אַריינפאַלן. אַ מער וועט ער פּראָווין מזל צווישן אייגענע, וואו אַלצדינג איז אים באַקאַנט און ס׳איז לייכטער צו דערטאַפּן די טיר.

האָט ער זיך באַרעכנט און איינמאָל אין אַ פינצטערן פאַרנאַכט איז ער אַרויפגעקראָכן אויף אַ בוידעם, וואָס האָט געהערט צו זיין אַמאָליקן רבי, שמעיה דער דרדקי־מלמד. לייבעלע האָט קיין טעות ניט געהאַט. אויפן בוידעם איז געווען אָנגעצויגן אַ לאַנגער שטריק און אויף דעם האָט זיך געטריקנט אָקאָרשט־אויסגעוואַשן וועש. לייבעלע האָט זיך געמוען אַרומפאָרען אַרום דעם ביסל האָב און גוטס.

אונטן, אין זיין חדר, איז זיך געזעסן שמעיה דער מלמד און אַריינגעקוקט אין אַ ספר. פאַרנעמען זיינע אויערן, ווי עפּעס דער סופיט וויגט זיך, ווי עמעצער וואָלט אַרומגיין אויפן בוידעם. טראַכט זיך שמעיה: ווער קאָן עס אַרומגיין אַזוי שפּעט אויפן בוידעם? אויב אַ קאַץ — דאַרף זיך דאָך דער סופיט אין פלוג ניט וויגן. אלא וואָס דען? — אַ גנב? דאַרף מען גיין אַ קוק טאָן.

בעצם איז שמעיה געווען — הגם אַ מלמד — גאָר ניט קיין פּחדן. דערצו מיט אַ פּאָר הענט פול מיט גבורה. פונדעסטוועגן, פון זיכערקייט־וועגן, האָט שמעיה געמוען אין האַנט אַ האַק און געמוען קלעטערן צום בוידעם.

מ׳קען ניט זאָגן, אַז דאָס האַרץ האָט אים ניט דערביי געקלאַפּט. אַביסל האָט ער זיך טאַקע געשראָקן און זיין פּנים איז געווען בלאַס. ער האָט דערפאָר די האַק איינגעקרעמפּט מיט דער האַנט און אויפהויבנדיק די האַק אין דער הויך איז ער אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם און אַ געשריי געטאָן:

— קטא טאָם?! (ווער איז דאָרט?!)

קיינער האָט ניט געענטפערט. אָבער אַז שמעיה איז צו נאָענטער און האָט אין דער טונקלקייט באַמערקט אַ מענטשלעכע געשטאַלט — איז ער געוואָרן אַ געפּלעפּטער: פאַר אים איז געשטאַנען זיין אַמאָליקער תלמיד לייבעלע „ניע רוש".

— האָ? וואָס טוסטו דאָ עפּעס אַזוי שפּעט? — האָט אים שמעיה געפרעגט און אים אָנגעקוקט מיט מאָדנע אויגן.

לייבעלע איז געבליבן שטיין פאַר אים אַ נעבעכדיקער, האָט זיך געקראצט אין פּיאה, און מיט אַ שוואַכער שטים און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער געמורמלט:

— רבי! ס׳לעבן האָט מיר דערעסן. איך קאָן שוין מער ניט לעבן... האָב איך זיך געוואָלט אַ מיתה אָנטאָן... האָב זיך געוואָלט אויפהענגען ביי אייך אויפן בוידעם... פאַרשטייט איר מיך, רבי — אויפהענגען זיך און אַ סוף זאָל דאָס נעמען!

און לייבעלע איז אַזוי צערודערט געוואָרן אַז ער האָט גענומען ווייַנען, פּשוט זיך פונאַנדערגעווייַנט.

טאָ וואָס האָט אים אויף דעם שמעיה געענטפערט?— ער׳ט אים אָנגענומען פאַר דער האַנט, האָט אים אַריינגעקוקט אין די אויגן און אים רואיק און באַזאַכט געזאָגט:

— גיי, לייבעלע, אַהיים! זעסט׳אָך — דער שטריק איז פאַרנומען. אם ירצה השם, אַז דאָס וועש וועט זיך אויסטריקענען און מ׳וועט עס אַראָפּנעמען אין שטוב אַריין, וועסטו קענען קומען אַהער און זיך אויפהענגען גאַנץ לייטיש... דערווייל אָבער גיי אַהיים!

ישראל מ״ץ

ישראל מ״צן, דעם ערן־פֿרעזידענט פון קאָמיטעט פון בוך „ליטע״, איז, ליידער, ניט באַשערט געווען צו דער־לעבן דאָס דערשיינען פון דעם דאָזיקן ווערק, אין וועלכן ער האָט אַריינגעשריבן אַ קאָפּיטל זכרונות וועגן זיין היימ־שטאָט קאַלוואַריע. אויף זיין קראַנקן־בעט האָט ער נאָך קוים באַווייזן צו מאַכן די לעצטע קאָרעקטור פון זיין לעצטער שריפט, וואָס פאַרמאָגט אַחוץ קלאָרקייט, אויך אַ לייכטן חנעוודיקן הומאָר.

נאָך אַ שווערער קראַנקייט איז ער אַוועק פון עולם החי דעם 10טן פעברואַר 1950 (כ״ג שבט תש״י).

מיט 60 יאָר צוריק איז מ״ץ געקומען קיין אַמעריקע פון דעם ליטווישן שטעטל קאַלוואַריע.

ישראל מ״ץ
(1950—1869)

דער ברויזנדיקער שטראָם פון לעבן פֿאַרכאַפּט אים און מיר זעען אים גאָר אינגיכן אַלס אַ דערפֿאָלגרייכן אונ־טערנעמער מיט אַ פֿאַבריק וואָס ווערט באַקאַנט איבער גאַנץ אַמעריקע און אויסער די גרענעצן פון אַמעריקע.

אָבער דער באַשיידענער ליטווישער איד און משכיל מ״ץ ווערט ניט פֿאַרשלונגען פון דעם אינדוסטריעלער מ״ץ. ער איז געבליבן זיין גאַנץ לעבן אַן עכט־טראַדי־ציאָנעלער און נאַציאָנאַלער ייד, מיט דער גאַנצער פֿשטות און תמימות פון אַ „ליטוואַק״ — אַ תלמיד חכם.

אַזוי דערשיינט ער אויך אין די בריוו, וועלכע ער האָט געשריבן און וועלכע עס האָבן צו אים געשריבן אַ טייל פון די גרעסטע יידישע פֿערזענלעכקייטן פון זיין צייט (די בריוו זיינען שפּעטער ארויסגעגעבן געוואָרן פון מרדכי זאב רייזין אין אַ באַזונדער אויסגאַבע אין 1947 „אגרות סופרים עברים״). זיין הויז, אָפּילו זיין אָפּיס ווערט אַ זאַמלפּונקט פֿאַר יידיש־העברעאישע שרייבער, קולטור־טוער, געזעלשאַפטלעכע עסקנים פון פֿאַרשיידענע ריכטונגען און שאַטירונגען.

עס איז ניט געווען קיין פֿראָבלעם אין יידישן לעבן, וואָס זאָל אים ניט האָבן אינטערעסירט און אויף וועלכער ער זאָל ניט האָבן רעאַגירט אין דער אָדער אין יענער פֿאָרעם. פֿאַר אַלץ האָט ער געפּונען צייט ווי שטאַרק ער איז ניט געווען באַשעפטיקט.

און ווי דער פֿאַבריקאַנט מ״ץ האָט פֿאַרשטאַנען אויס־צובערייטערן די פֿראָדוקטיוקייט פון זיין אונטערנעמונג, אַזוי האָט דער משכיל מ״ץ פֿאַרשטאַנען ווי אַזוי צו בא־נוצן אַ טייל פון זיינע פֿראָפּיטן אויף אַ ראַציאָנעלן און העכסט־נוציקן אופן, אַז עס זאָל ווערן מיט דער צייט אַ קנין הכלל.

ער שאַפט די „פאונדיישאַן מ״ץ״ וואָס האָט זיך גע־שטעלט די אויפגאַבע צו העלפן העברעאישע שריפטשטע־לער און צו שטיצן די העברעאישע קולטור. ער ווערט אויך איינער פון די בויער פון „הרצליה״. אויך צו יידיש און צו יידישע שרייבער האָט פֿאַרמאָגט ישראל מ״ץ געגנוג וואַרעמקייט און ליבשאַפט, און עס איז ניטאָ כמעט קיין יידישע קולטור־אינסטיטוציע אָדער אויסגאַבע אין וועלכער ער זאָל זיך ניט האָבן באַטייליקט אָדער אַקטיוו מיטגעהאָלפן.

* * *

אויך צו זיין אַלטער היים איז מ״ץ געבליבן געטריי זיין גאַנץ לעבן.

כאָטש די גרעסטע זאָרג זיינע איז אין דער לעצטער צייט געווען דער בוי פון דער נייער מדינת ישראל, דאָך האָט ער ניט אָפּגעטאָן זיין אויפמערקזאַמקייט פון דעם, מיט וואָס ער האָט געקענט דינען זיינע לאַנדסלייט אָדער בייטראָגן דעם אָנדענק פון די אומגעקומענע קדושים.

וועז עס איז אויפגעקומען דער געדאַנק צו שאַפן אַ מאָנומענטאַל ווערק — דאָס בוך „ליטע״ — וואָס זאָל פֿאַראייביקן דאָס לעבן און די 700־יאָריקע געשיכטע פון ליטווישן יידנטום, ווערט מ״ץ דער הייסטער אָנהענגער פון דער אידייע, העלפט מיט ראַט און טאַט און ווערט דער ערן־פֿרעזידענט פון קאָמיטעט פֿאַרן בוך „ליטע״.

ער, דער ייד פון ליטע, האָט באַגריפן דעם גרויסן ווערט און באַטייט פון געשיכטע און דורך דעם אַליין־געהאָלפן שאַפן געשיכטע. מיט זיין קלאָרן און פילאָ־זאָפישן צוגאַנג צום לעבן האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז מיר זיינען נאָר פֿאַראיבערגייענדיקע דערשיינונגען, נאָר אונדזע־רע אויפטוען קענען ווייטער לעבן צווישן די ווייטערדיקע דורות. אָט דער צוגאַנג האָט אים געגעבן כוח אַריבער־צוטראָגן אַזוי סטאָאיש־רואיק די גרויסע אומגליקן, וואָס

דער גורל האָט אַזוי גרויזאַם אַ שאָט געטאָן אויף אים פּערזענלעך און אויף זיין פּאָלק אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן.

ער פאַרענדיקט זיין קאַפּיטל „זכרונות" וועגן ליטע: „איצט איז ניטאָ מער קיין ליטווish יידנטום. אַלץ איז פאַרניכטעט; אַלץ, וואָס איז פאַרבליבן, זיינען נאָר זכרונות"...

ניטאָ אויך אין לעבן מער ישראל מ"ק, ע"ה. פאַרבליבן זיינען נאָר די זכרונות וועגן זיינע גוטע מעשים.

רעדאַקציע

ישראל מ"ץ

מיין געבורטשטאָט קאַלוואַריע

אין מיינע קינדערשע יאָרן — די תקופה וועגן וועלכער איך שרייב די פאָלגנדיקע זכרונות — האָט קאַלוואַריע געהאַט אַ באַפעלקערונג פון אַן ערך 10 טויזנט נפשות, פון זיי 80 פּראָצענט יידן. שפּעטער, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די שטאָט איידער זיי זיינען פון דאָרטן אַנטלאָפן, און בלויז אַ פאָר גאַסן זיינען געבליבן מיט גאַנצע הייזער. די יידישע איינוואוינער, אין גרעסטער טייל, זיינען זיך דאָן צעלאָפן אין פאַרשיידענע שטעט און האָבן זיך מער ניט צוריקגעקערט. בלויז אַ 1500 נפשות זיינען פאַרבליבן.

די יידישע באַפעלקערונג אין קאַלוואַריע איז באַשטאַנען דורכאויס פון מתנגדים, אַ חוץ איין אינציקן חסיד — „גרשון דער חסיד", האָט מען אים גערופן. ער איז געווען געקומען ערגעץ פון פּוילן און האָט חתונה געהאַט אין קאַלוואַריע, וואו ער איז שוין פאַרבליבן.

די יידן אין קאַלוואַריע זיינען געווען גרויסע „ליגוויסטן" — זיי האָבן כמעט אַלע גערעדט אויף ניט וויניקער wie אויף זעקס שפּראַכן. דאָס מיינט ניט, אַז זיי האָבן טאַקע באמת געקענט די אַלע זעקס שפּראַכן, אָבער פאַרן טאָג־טעגלעכן געברויך, אין הויז און ביי זייער באַשעפטיקונג, האָבן זיי אַלע, אָפט מיט דער הילף פון ביידע הענט, געקענט זיך צוזאַמענריידן אויף 6 לשונות:

1) יידיש — דאָס איז דאָן געווען זייער מוטער־שפּראַך, וואָס אַלע האָבן דאָך געקענט.

2) דייטש — ווייסן דאָך אַלע, אַז מיר קאַלוואַריער זיינען אויף דעם געווען ספּעציאַליסטן. וועט האָט דען ניט געהערט וועגן „קאַלוואַריער דייטש"?

3) רוסיש איז דאָן געווען די רעגירונג־שפּראַך, און אפילו די, וועלכע האָבן קיינמאָל ניט געלערנט אין אַ רוסישער שול, האָבן געמוזט קענען זיך דורכריידן אויף רוסיש, וועו זיי האָבן געהאַט „ביזנעס" מיטן סטראַזשניק. צום ביישפּיל, זונטיק איז געווען דערלויבט צו האַלטן די קראָמען אָפן נאָר ביז 12 אַזייגער בייטאָג. פלעגט פונקט 12 אַזייגער אַ סטראַזשניק אויסשרייען: „לאָזוואַטשקי זאָפּיראַט", דאָס הייסט, „מאַכט צו די קרעמלעך", פון וואָס די קאַלוואַריער קרעמער פלעגן זיך שטאַרק באַלייִדיקן. — סטייטש, ער מאַכט חוזק פון זיערע קראָמען און רופט זיי אַן „קרעמלעך". פלעגט אָפט טרעפן, אַז מען האָט אַ יידן געפאַקט זונטיק נאָכמיטאָג פאַרקויפן אַ הערינג, אָדער אַ קעסטעלע שוועבעלעך, האָט זיך דאָן שוין דער ייד געמוזט באַנוצן מיט דער רוסישער שפּראַך, צוזאַמען מיט אַ פּאָר גילדן מזומן, פאַרשטייט זיך, און דער סטראַזשניק האָט די גזירה מבטל געמאַכט.

4) אין שטאָט האָבן געוואוינט פאָליאַקן, וואָס פלעגן קומען אין די קראָמען האַנדלען. דאַרף מען דאָך קענען ריידן פּויליש!

5) און די הויפּט־פרנסה האָט מען געצויגן פון די ליטווישע פויערים, מיט וועמען מען האָט געדאַרפט ריידן ליטוויש.

6) די שפּראַך, וועלכע אַלע יידן האָבן געלערנט אין חדר. אין דער שפּראַך האָבן זיי געלייענט זייערע צייטונגען און זייערע ספּרים און געפירט זייער קאָרעספּאָנדענץ, סיי ידידי־בריוועלעך און סיי בריוו, וואָס זיינען נוגע געווען צו מיסחר. איך האָב דאָ אין זינען — העברעאיש. אָבער געדעדט אין העברעאיש האָט מען דווקא ניט, עס איז נאָך דאָן ניט אַריין אין דער מאָדע. די איינציקע, מיט וועמען אַ ייד פלעגט אַמאָל יאָ „ריידן" העברעאיש, איז געווען דאָס פּוילישע דינסטמיידל בעתן מאָכן קידוש. דערזעענדיק פלוצלונג אַז דאָס דינסטמיידל האָט פאַרגעסן צו לייגן חלה אויפן טיש, אָדער אַז עס פעלט אַ מעסער, פלעגט דער באַלעבאָס, היות וויי מען טאָר ניט מפסיק זיין אין מיטן קידוש אין אַ וואָכעדיקער שפּראַך, זיין געצוואונגען אויסצושרייען אין העברעאיש: „שפּחה, נו, לחם?! אָדער: „שפחה נו, סכין?!"

נאָך מער wie מיט 100 יאָר צוריק האָבן שוין יידן אין קאַלוואַריע אָנגעהויבן צו עמיגרירן קיין אַמעריקע. וועו איך בין אַהער געקומען אינעם יאָר 1890, זיינען שוין קאַלוואַריער יידן געווען גוט איינגעוואָרצלט דאָ אין ניו־יאָרק און אין אַנדערע שטעט פון אַמעריקע. זיי האָבן שוין געהאַט זייערע אייגענע „סטאָרס" און „פּעקטאָריס", זיינען שוין געווען „ריעל־עסטייטניקעס" און האָבן שוין געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָל אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן פון ניו־יאָרק. דער פאַרשטאָרבענער יצחק ספּעקטאָרסקי, מיינער אַ חבר פון קאַלוואַריע, איז דעמאָלט געווען דער סופּעראינטענדענט פון דער „עדיוקיישאַנעל אַלייענס". די קאַלוואַריער שול אין פאַיק־סטריט האָט געהאַט שוין אַ שם, wie איינע פון די עלטסטע אָרטאָדאָקסישע שולן אין ניו־יאָרק — מיט באַרימטע רבנים און חזנים. איינער פון זיי איז געווען דער ווילנער שטאָט־חזן קופּער, וועמען מען האָט ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט

און מען האָט אים געהאַלטן בכבוד ביזן סוף פון זיין לעבן.

וועג איך בין אַרונטער פון שיף, וואָס האָט מיך געבראַכט קיין אַמעריקע, אין 1890, האָב איך געזען עטלעכע צענדליק יידן, וועלכע זיינען געקומען אָפּנעמען זייערע קרובים, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער זעלביקער שיף. איך האָב ניט געהאַט קיינעם, ווער ס'זאָל מיך קומען באַגעגענען. און וועג מען האָט מיך דערזען — אַ בחורל, וואָס איז, נעבעך, אייניקער־אַליין אין אַ פרעמד לאַנד, אָן אַ שום קרוב וואָס זאָל אים וויי־ניקסטנס ווייזן, ווי צו מאַכן דעם ערשטן שריט אין דער גרויסער גאָלדענער מדינה, האָט מען מיך אָנגעפאַנגען טרייסטן — פֿאַרט רחמנים בני רחמנים! — אויפמונטערן און אויסדריקן סימפּאַטיע. אָבער וועג מען האָט מיך געפרעגט: „פון וואַנען קומט אַ בחורל?" און איך האָב געענטפערט: „פון קאַלוואַריע", האָט זיך די סימפּאַטיע ווי געעגדערט אין אַ מין אויסדרוק פון קינאה. אויב אַזוי, האָבן זיי געזאָגט, זיינען מיר שוין מיט דיר פֿאַרזאָרגט — קאַלוואַריער יידן זיינען דאָ אַלע „גוט־אָפּ" . . .

אין די שפּעטערדיקע יאָרן געפינען מיר שוין קאַלוואַריער יידן, וואָס האָבן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין ניו־יאָרק אויף פֿאַרשיידענע געביטן. אייניער פון די ראַבאַיס פון טעמפּל עמנואל אין ניו־יאָרק, דעם רייכסטן רעפֿאָרמטעמפּל אין אַמעריקע, איז געווען דער באַוואוסטער דר. סעמיועל שולמאַן, אַ קאַלוואַריער אַ געבאָרענער, וועלכער איז געקומען מיט זיינע עלטערן קיין אַמעריקע, וועג ער איז נאָך געווען גאָר יונג און איז שפּעטער געפֿאָרן קיין בערלין צו שטודירן. דר. שולמאַן איז שוין 86 יאָר אַלט און איז איצט דער „ראַבאַי עמעריטוס" פון דעם זעלביקן טעמפּל. דורך אַ מערקווערדיקן צופֿאַל האָט דער דאָרטיקער טעמפּל אויסגעקליבן אַלס דר. שולמאַנס נאָכפֿאָלגער ווידער אַ קאַלוואַריער לאַנדסמאַן, דר. גאָלדענסאָן, וועלכער איז נאָך איצט דער הויפּט־ראבאי פון טעמפּל עמנואל*).

ווער האָט ניט געהערט פון די „איראָן פֿריפֿערי־טאָרי סקול", אַ שולע וואָס עקזיסטירט שוין 50 יאָר? זי האָט געגעבן די נויטיקע בילדונג טויזנטער און טויזנטער יונגע אימיגראַנטן, זיי זאָלן קענען אַרײַנטרעטן אין קאַלעדזשעס און אין אַנדערע בילדונג־אינסטיטוציעס. אַ גרויסע צאָל פון יענע שילער זיינען שוין איצט באַוואוסטע „לאָיערס", „דזשאָדזשעס", דאָקטוירים, אינזשענירן אין פֿאַרשיידענע שטעט פון אַמעריקע. וויסט איר, ווער עס האָט געגרינדעט יענעם וויכטיקן לערן־אַנשטאַלט? — אייניער אַ חבר מיינער פון קאַלוואַריע, דער פֿאַרשטאַרבענער יוסף אליהו איראָן, מיט וועמען איך האָב צוזאַמען געלערנט ביי ישראל מאיר עלקעס, דעם חשובסטן גמרא־מלמד אין קאַלוואַריע, וואָס איז

---

*) זינט דער אַרטיקל איז געשריבן געוואָרן איז ראַבאַי גאָלדענסאָן געוואָרן אַ „ראַבאַי עמעריטוס" צוליב זיין עלטער.

געווען דער פֿאָטער פון די צוויי באַקאַנטע דאָקטוירים עלקעס אין קאָוונע. אַ דריטער זון פון דעם זעלביקן מלמד, יהודה עלקעס, וואוינט איצט אין בופֿאַלאָ, ניו יאָרק, און איז אייניער פון די אייגנטימער פון אַ גרויסער „טשיין־סטאָר" אַרגאַניזאַציע.

וועג די אַמעריקאַנער סאָציאַליסטישע פּאַרטיי האָט אין 1914 זוכה געווען צו דערווייטלן צום ערשטן מאָל אַ סאָציאַליסטישן קאָנגרעסמאַן איז דער דערפֿאָלגרייכער קאַנדידאַט ווידער אַמאָל געווען אַ יידּ פון קאַלוואַריע, מאיר לאָנדאָן*). ער איז געווען דער זון פון אפרים לאָנדאָן, אַ תלמודיסט מיט רעוואָלוציאָנערע אידייען, און איז געווען געקומען קיין אַמעריקע מיט זיין פֿאַמיליע אין 1888. אַ קורצע צייט איז דאָ מאיר לאָנדאָנ'ס פּאָטער געווען אָן אַרויסגעבער פון אַ ראַדיקאַלער וואָכנשריפט „דער מאָרגנשטערן". קיין פֿאַרמעגן האָט ער דאָ דווקא ניט אָנגעזאַמלט — די אייניציקע ירושה, וואָס ער האָט איבערגעלאָזן זיין זון מאירן, איז געווען זיינע פּראָגרעסיווע אידייען און זיין שטענדיקע שטרעבונג צו פֿאַרבעסערן די לאָגע פון די אַרבעטער.

אין קאָנגרעס האָט מאיר לאָנדאָן געווויינטלעך געהאָט אַ סך פּאָליטישע קעגנער, אָבער אַלע האָבן אים רעספּעקטירט פֿאַר זיין ערלעכקייט און זיין איבערגעגעבנקייט צו זיינע אידעאַלן און צום אַרבעטער קלאַס אין אַמעריקע, וועמען ער האָט געטריי געדינט ביזן סוף פון זיין לעבן. אַ האַלבער מיליאָן מענטשן האָבן אים באַגלייט צו זיין אייביקער רו.

און אַזוי קענען מיר אויסרעכענען נאָך הונדערטער יידן פון קאַלוואַריע, וואָס זיינען געוואָרן דערפֿאָלגרייך און באַרימט אויף אַלערליי געביטן אין אַמעריקע.

עס איז ניט געווען בלויז אַ צופֿאַל, וואָס פון קאַלוואַריע האָבן יידן אָנגעפֿאַנגען צו „גיין" קיין אַמעריקע פריער, ווי פון אַנדערע שטעט אין ליטע און פוילן. קאַלוואַריע איז סך־הכל עטלעכע מייל פון דייטשישן גרענעץ, קאַלוואַריער סוחרים פלעגן פֿאָרן קיין קיניגסבערג קויפֿן סחורה. אַ פֿאָר צענדליק קאַלוואַריער בעלי־בתים פלעגן פֿאַרברענגען צען חדשים אין יאָר אין קיניגסבערג אַלס קאָמיסיאָנערן — פֿאַרמיטלעך צווישן די תבואה־הענדלער און קרעמער פון קאַלוואַריע מיט די גרויסע סוחרים אין קיניגסבערג. וועג יענע קאָמיסיאָנערן פלעגן קומען אויף יום־טוב אין דער היים, פלעגן זיי זיך אָנדערציילן ניסים ונפלאות וועגן דייטשלאַנד, וועגן דער דייטשישער קולטור, וועגן דעם פּראָגרעס, וואָס יידן האָבן דאָרט געמאַכט, — זייערע טעמפּלען, זייערע ראַבינער־שולן, זייערע גרויסע געלערנטע, וואָס שרייבן ביכער וועגן יידישער וויסנשאַפֿט אין דער דייטשישער שפּראַך. אַזוי האָט מען זיך ביסלעכווייז אָנגעזאפט פון דעם עץ־הדעת און מען האָט געשטרעבט צו ווערן ציוויליזירט. די פֿאַרמעגלעכע יוגנט

---

*) זע הלל ראָגאָפּס אַרטיקל וועגן מאיר לאָנדאָן אין צווייטן באַנד „ליטע", וואָס וועט אינגיכן דערשיינען.

האָט אָנגעפאָנגען צו לערנען חוץ גמרא און תנ"ך אויך רוסיש און דייטש. דער עולם האָט אָנגעפאָנגען צו ריידן „דייטשמעריש" — דאָס „קאָלוואַריער דייטש", וואָס האָט אַ שם אין דער וועלט. לאָנגע קאַפאָטעס און לאָנגע פּאות האָט מען שוין וויניק וואָס געזען. שיינע באָלעבאָטים, וועגן וועמענס פרומקייט עס איז קיין צווייפל ניט געווען, האָבן אָנגעהויבן אויסצושרייבן דעם „המגיד" און דעם „המליץ", די יינגערע — דעם „השחר", דעם „וואָס־כאָד". אַנדערע האָבן אויך אויסגעשריבן רוסישע טעג־לעכע צייטונגען, כדי צו וויסן וואָס עס טוט זיך עפּעס אין דער גרויסער וועלט. פון די בריוו, וואָס פלעגן דאָן קומען פון אַמעריקע, האָט מען ניט געקענט דערגיין קיין טאָלק. די בחורים, וואָס פלעגן דאָן פאָרן קיין אַמעריקע, האָבן קיין היימישע בילדונג ניט מיטגענומען, און קיין נייע בילדונג האָבן זיי זיך אין אַמעריקע ניט דערוואָרבן. זייערע בריוו זיינען במילא באַשטאַנען אויף אַ העלפט פון אַ שלעכטן יידיש, און אַ העלפט פון אַן ערגערן ענגליש. איך געדענק, אַיין בריוו פון אַמעריקע, וואָס מען האָט מיר געגעבן דורכצולייענען און וואָס האָט זיך געענדיקט אומגעפער בזה הלשון:

„עקסקיוז מי, וואָס איך מוז פּינישן מיין לעטער. איך מוז גיין מיט מיין לאָער אין קאָורט ביקאָז מיין לענדלאָרד וויל מיר מאַכן צו מופן".

די „לעטערס" זיינען געווען דורכגעווייקט מיט וועטער וויי: „ווייזדשעס, ביזנעס, ריעלעסטייט, סאַידוואָק, סקולס, דזשאָדזשעס", וואָס קיינער האָט ניט פאַרשטאַנען. אין די צייטונגען אָבער האָט מען געלייענט וועגן די וואונדער פון אַמעריקע — אַז אַלע זיינען דאָרטן גלייך; אַ ייד וועט ניט פאַרפאַלגט צוליב זיין רעליגיע; ער קען וואוינען וואו ער וויל און טאָן וואָס ער וויל, אַז מען פרעגט קיינעם ניט, אויב ער האָט אַ פּאַספּאָרט און . . . אַז אוצרות מיט גאָלד וואַלגערן זיך פשוט אין די גאַסן.

דער עקאָנאָמישער מצב אין קאָלוואַריע, ווי אויך אין גאַנץ ליטע, איז געווען זייער געדריקט. קיין אינדוסטריע איז ניט געווען אין די קליינע שטעט, בלויז קרעמער און בעלי־מלאכות, וואָס האָבן ס׳רוב געדאַרפט מאַכן אַ לעבן איינער פון אַנדערן. אַ סך משפחות האָבן געלעבט אין גרויס דחקות. הערינג איז געווען אַ גילטיקע סחורה אין קאָלוואַריע. אין אַ סך הייזער פלעגט ברויט מיט הערינג זיין דער איינציקער מאָלצייט, אַ חוץ שבת, וועז אַ פונטעלע פלייש האָט געהאָלפן געבן דער גאַנצער משפּחה דעם נויטיקן עונג־שבת, אויף וועלכן יידן פלעגן אומגעדולדיק וואַרטן אַ גאַנצע וואָך.

וועגן עסן האָבן יידן זיך ניט שטאַרק געקימערט — וואו שטייט עס געשריבן, אַז אַ ייד מוז עסן „געזונד־בראָטן"? זאָלן די פריצים עס עסן — פאַר זיי עקזיס־טירט דאָך נאָר דער גוף און דער עולם־הזה — זאָלן זיי הנאה האָבן. דערפאַר זיינען יידן אָבער געבענטשט מיט גרויסע משפחות, מיט דערוואקסענע טעכטער, וועלכע מען קען אפט ניט חתונה מאַכן אָן נדן. אי עס איז דאָך אַ חרפה פאַר אַ יידן צו האָדעווען אַ טאָכטער אין הויז ביזן גרויען צאָפּ? — קלערט מען ניט לאַנג און דער טאַטע כאַפּט די זעלבערנע לייכטערס, וואָס ער האָט געקראָגן בירושה פון זיין טאַטע־מאַמען, טראָגט זיי אַוועק אין „גמילות חסדים"—אַ וואויל־טעטיקער אַנשטאַלט, וואָס אַנטלייט געלט אויף משכנות אָן פּראָצענט — און קריגט די נויטיקע סומע צו קויפן אַ שיפסקאָרטע. די מאַמע פאַרפאַקט דערווייל אַ גרויס פּעקל, וואָס באַשטייט פון סוכאַרעס מיט אַ דריי־פונטיקן האָרטן קעז, און זיי שיקן אַוועק דאָס עלטערע יינגל קיין אַמעריקע. זיי זיינען זיכער, אַזוי שנעל ווי דאָס יינגל וועט אָנהויבן צו פאַרדינען, וועט עס שיקן אַ שיפסקאָרטע פאַרן טאַטן, אוז נאָכדעם וועלן זיי שוין ביידע אַריבערנעמען קיין אַמעריקע די גאַנצע משפּחה. אין זייער אַ סך פאַלן זיינען אַזעלכע אויסרעכענונגען רעאַליזירט געוואָרן און אַזוי האָבן זיך הונדערטער און הונדערטער משפּחות פון קאָלוואַריע אַריבערגעקליבן קיין אַמעריקע.

נאָך אַ סיבה פאַר דער גרויסער אויסוואַנדערונג איז געווען די פראָבלעם פון „זעלנערייַ". אונטער דעם צאַרישן רעזשים פלעגט אַ יידישער בחור ניט האָבן קיין חשק מקריב צו זיין זיינע בעסטע יונגע יאָרן פאַר אַ רעגירונג, וועלכע באַלוינט אים מיט אַ „טשערטאַ אָסעדלאָסטי" און פאָגראָמען. איז וועז עס איז געקומען די צייט פאַר אַ בחור זיך צו שטעלן צום פריזיוו, האָט מען אים אָנגעטאָן אין אַ „סערמיגע", אים פאַרשטעלט פאַר אַ ליטווישן פויער און מען האָט אים אַריבערגעגנבעט איבערן גרענעץ קיין דייטשלאַנד. פון דאָרטן איז שוין דער בחור אָנגעקומען קיין אַמעריקע אָן שווערקייטן.

מיט דעם עסק פון אַריבערגנבענען דעם גרענעץ האָבן זיך אין קאָלוואַריע פאַרנומען עטלעכע „ספּעציאַ־ליסטן", וואָס האָבן דערפון געוויגן זייער חיונה. זיי זיי־נען געווען „פּאַני־בראַט" מיט די „פּאָגראָניטשניקעס", וועלכע זיינען געווען אָנגעשטעלט ביים גרענעץ צו היטן אַזעלכע „גנבים". נאָך אַ גוטן טרונק בראַנפן מיט אַ מתנת־יד פון אַ רובל אָדער צווי, פלעגן זיך די „גרענעץ־היטער" פלוצלונג פאַרקוקן אויף דער לבנה און האָבן געהאַלטן אין איין קוקן, ביז די יידן אין די „סערמיגעס" זיינען אַריבער דעם גרענעץ. דאָן האָבן שוין די גרענעץ־וועכטער ווידער אַראָפּגעבויגן די קעפּ און אָנגעהויבן צו „באַוואָכן" דעם גרענעץ.

אַ גרויסע אויסוואַנדערונג פון קאָלוואַריע, ווי אויך פון אַלע אַנדערע יידישע שטעט אין דער רוסישער אימ־פּעריע, האָט זיך באַנייט אין 1881, וועז דער רוסישער קייסער אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז דערשאָסן גע־ווארן, און אונטער דעם נייעם קייסער האָט זיך אָנגע־פאַנגען אַ כוואַליע פון פּאָגראָמען אויף יידן. אמת, אין ליטע זיינען יידן בלויז אין אַ פאַר קלייניע שטעטלעך פאָגראָמירט געוואָרן, אָבער די יידישע באָפעלקערונג איז געווען באַהערשט פון אַ שרעק, אַז פריער אָדער שפּע־טער וועלן די יידן אין ליטע אויך ווערן הפקר. גרויסע מאַסן יידן האָבן טאַקע פאַרלאָזן זייערע שטעט און שטעט־לעך און מען איז געלאָפן, וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן—

קיין אַמעריקע, קיין אַרגענטינע, קיין דרום־אַפריקע און אין אַנדערע לענדער. קיינעם האָט דאָן ניט געקענט איינפאַלן, אַז דאָס וואָס עס האָט זיך געדאכט צו זיין אַ קאַטאַסטראָפע, וועט זיך מיט דער צייט אויסלאָזן וויִ אַ רפואה פאַר דער היטלער־מכה. הונדערטער טויזנטער יידן זיינען דאָך טאַקע צוליב יענער לויפענדיש פון רוסלאַנד ניצול געוואָרן.

אַ חוץ די אויבנדערמאַנטע סיבות, האָט אויך דער איינפלוס פון דעם השכלה־פּעריאָד אין די 70ער און 80ער יאָרן פיל בייגעטראָגן צו דער גרויסער אויסוואַנדערונג פון מיין געבורטשטאָט. דאָס איז געווען אַ צייט, וועו יעדער יידישער בחור פלעגט לייענען—שלינגען אַלץ, וואָס איז דאָן געשריבן געוואָרן אין העברעאיש. אַ העברעאישן שרייבער האָבן זיי קיינמאָל ניט געהאַט די זכיה צו זען, אָבער מען האָט זיך פאַרגעשטעלט, אַז דאָס איז עפּעס אַן אומגעווײַנלעכע פּערזענלעכקייט, אַ מין נביא, וואָס יעדעס וואָרט זיינס איז קודש. און וועו רעדט נאָך וועגן פּרץ סמאָלענסקין, דעם אַרויסגעבער פון „השחר" אין ווין! ער האָט מער ווי אַלע אַנדערע שרייבער באַגייסטערט די יידישע יוגנט מיט זיינע שטורמישע אַר־טיקלען און דערציילונגען. זיינס אַ וואָרט איז געווען קודש־קדשים. אין זיין „התועה בדרכי החיים" שילדערט סמאָלענסקין אַ קליין־שטעטלדיקן בחור, וואָס שוועבט אַרום אין אַן עולם התוהו, בלאָנדזשעט פון אין שטאָט אין דער אַנדערער, פון איין ישיבה אין דער צווייטער, פון איין חסידישן רבין צום צווייטן. ער האָלט אין איין וואַנדערן, אין איין זוכן, און ער וויִיס אַליין ניט וואָס ער זוכט. ער בלייבט צעטומלט, קען אין ערגעץ ניט געפינען קיין פעסטן באָדן, אויף וועלכן ער זאָל קענען שטעלן זיכערע טריט און געפינען אַ שטיקל תקומה.

דער מוסר־השכל, וואָס מען האָט געקענט אַרויס־טראָגן פון יענעם בוך, איז באַשיימפערלעך געווען, אַז די יידישע יוגנט קען אַזוי וויִיטער ניט אַנגיין. יידישע יונגע לייט מוזן זיך צוגרייטן צו וועלכער עס איז קאַריערע, מיט איין וואָרט — זיי מוזן זוכן אַ תכלית. דאָס דאָזיקע בוך האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם אויף דער יוגנט אין ליטע. פאַר דער יוגנט איז ענג און אומ־באַקוועם געוואָרן אין זייערע היימען. יונגע מענטשן האָבן אָנגעהויבן פילן, אַז עס פעלט אויס לופט צום אָטעמען אין די קליינע שטעטלעך און זיי האָבן באַשלאָסן אָנצו־שטרענגען אַלע כוחות, כדי אַרויסצוגיין פון זייערע איין־געשלאָסענע ד' אמות און זוכן אַ תכלית און אַ צוועק אין לעבן.

די עלטערע יידן פלעגן אפילו מאָכן חוזק פון יענע „ציבעליזירטע טשוועקעס־זוכער", אָבער די יונגע האָבן זיך וויניק־וואָס געקימערט פון דעם — זאָלן די אַלטע בלייבן אין די קליינע פינצטערע שטעטלעך, פאַרקויפן וויי־טער הערינג מיט קלומפּעס און זיך פילפולן וועגן אַ מהרש"א. זיי, די יונגע, זיינען דאָך באַלעזענע פּראָ־גרעסיוו מענטשן, געהערן צו אַ מאָדערנעם דור מיט מאָדערנע אידייען, מיט אַ מאָדערנער וועלט־אנשויאונג, און קענען דאָ וווייטער ניט בלייבן. זיי מוזן פון דאָנען אַוועקפאָרן.

אָבער וואוהין פאָרט מען? די מיטלען צו פאָרן שטו־דירן ערגעץ אין אַ גימנאַזיע אָדער אין וועלכער עס איז טעכנישער שול האָבן דאָך נאָר אַ פאָר יחידים פאַרמאָגט. האָט די מאַמע זיך געזומען צו דעם אויסגעפּרובירטן מיטל, פאַרפאַקט אַ פּעקל סוכאַרעס מיט קעז אָדער הערינג. דער טאַטע האָט בלית־ברירה שוין געמוזט צושטימען און געהאָלפן דעם בחור אַרויסצופּראָווען אין וועג: האָט אים מיטגעגעבן אַ תפילין־זעקל, באַזאָרגט מיט אַ תפילת־הדרך, און דער בחור איז מיט מזל אָפּגעפאָרן קיין אַמע־ריקע.

די פאַרבליבענע יידן אין קאַלוואַריע האָבן וווייטער געלעבט זייער אייגן לעבן, צופריידן און געמיטלעך, מיט זייערע אידעאַלן און זייערע שטרעבונגען. דאָס זיינען געווען יידן, וואָס האָבן געלעבט ניט פאָרן גוף, נאָר פאַר דער נשמה. יידן האָבן זיך געקוועלט, אויסגעקוקט די אויגן פרעגנדיק: „מאין יבא עזרי?" — וואו כאַפּט מען עפּעס אַ פאַרדינסטל צו קענען שפּייזן דאָס הויזגע־זינד? עס האָט דאָך טאַקע אַמאָל אויך געפעלט אין הויז אַ לעבל ברויט פשוטו כמשמעו. אָבער טראָץ דער גרויסער נויט האָט שכר־לימוד פאָרן קינד תמיד גע־מוזט זיין. מען האָט אפט פאַרגעסן וועגן עסן, וועגן קליידונג, וועגן אַ דאָך איבערן קאָפּ, אָבער געלט פאָרן מלמד האָט געמוזט געשאַפן ווערן. מען האָט שוין וויי עס איז געכאַפּט אַ גמילות־חסדל, פאַרזעצט די זיל־בערנע גאָפּל־מעסער, וואָס האָבן באַשיינט דאָס הויז, זינט מען האָט עס געקראָגן אין „דרשה־געשאַנק" צו דער חתונה, — און דער נויטיקער שכר־לימוד איז געשאַפן געוואָרן. גשמיות האָט קיין ראָל ניט געשפּילט. דאָס קינד, טרעפט, גייט אַמאָל אין חדר אַ האַלב־הונגעריקער. עס וועט זיין געלט, וועט מען אים צוזען בעסער, אָבער אין חדר מוז ער גיין, תורה מוז ער לערנען, — עס קען גאָר אַנדערש ניט געמאַלט זיין.

אָט איז אַ יאַריד אין שטאָט — אַ געשעעניש, אויף וואָס אַלע קרעמער און סתם סוחרימלעך וואַרטן וואָכן־לאַנג. עס וועט זיין אי"ה אַ ביסל פּדיון, מען וועט קענען אָפּצאָלן אַ ביסל די חובות, מען וועט קענען וווייטער אָנגיין מיט דער באַלעבאַטישקייט. גייט זיך אַזוי פאָר־טראַכט ר' חיים דער שניטקרעמער פאַרביי דער קראָם פון אַן אַנדער שניטקרעמער. דוכט זיך, אַ קאָנקורענט, מיט וועמען מען קריגט זיך אַמאָל איבער אַ קונה, אָבער אַן אָוונט פריער זיינען זיי ביידע געזעסן אין חברה ש"ס ביי אַ בלאַט גמרא און האָבן זיך דאָרט אַלע פאָר־פלאַנטערט מיט אַ שטיקל „תוספות", וואָס איז געווען „כולו מוקשה", שווער צו פאַרשטיין . . . מען האָט זיך געפילפולט און געמאַטערט און קיין ריכטיקן תירוץ ניט געפונען. שפּאַנט עס אַריין, אין טאָג פון יאַריד, ר' חיים אין קראָם פון זיין קאָנקורענט און רופט אויס מיט אַ פריילעכן קול: „איר וווייסט, ר' דוד, וואָס מיר איז איצט איינגעפאַלן? טאַקע וועגן דעם „תוספות", פון

וועלכן מיר האָבן זיך נעכטן ניט געקענט אַרויסדרייען . . .״ ר׳ דוד וואַרפט אַוועק זיינע „ביזנעס״ און זיינע קונים, — נישקשה, די גויים וועלן צואַווארטן, — און הערט זיך צו מיט גרויס געדולד צו ר׳ חיימס אינפאַל . . .

און ווען יונה דער אייזנקרעמער גייט שפּעטער נאָכ־מיטאָג דאַוונען מנחה און זעט אויפן וועג, אַז זיינער אַ קאָנקורענט שטייט נאָך אין קראָם און קען נאָך, חלילה, פאַרזאַמען מנחה דאַוונען, לויפט ער אַריין מיט אימפּעט און מיט אַן אויסגעשריי: „ר׳ שלמה, שוין שפּעט — מנחה!״ נעמען זיי זיך גלייך ביידע פאָר די ארעמס און לאָזן זיך גיין אין בית־המדרש דאַוונען מנחה בציבור.

פון תפילה בציבור האָט מען שטאַרק געהאַלטן אין קאַלוואַריע. מנחה־צייט פלעגן די מענער פאַרלאָזן זייער אַרבעט און זייערע געשעפטן און זיינען געגאַנגען אין בית־המדרש אָדער אין קלויז. ערשטנס, איז די מיצווה גרעסער צו דאַוונען בציבור, און, צווייטנס, איז דאָס צוזאַמענקומען ביים דאַוונען געווען אַ טייל פון זייער געזעלשאַפטלעכן לעבן. בין מנחה־למעריב פלעגט מען זיך אָביסל דורכשמועסן וועגן פּאָליטיק, וועגן נייע גזירות אויף יידן, וועגן דעם נייעם בורגמייסטער אין שטאָט, — צי ער איז אַן אוהב ישראל אָדער, חלילה, ניט.

אָפט פלעגט קומען אַ מגיד אין שטאָט האַלטן אַ פּאָר דרשות, פון וואָס דער עולם האָט זיך שטאַרק געקוויקט, באַזונדערס וען עס פלעגט אַראָפּקומען איינער פון די באָרימטע וועלט־מגידים, ווי דער קעלמער מגיד אָדער ר׳ חיים רומשישקער. דעמאָלט זיינען שוין יידן געשטאַנען קעפּ אויף קעפּ כדי צו הערן. איין מאָל, געדענק איך, האָט איינער אַ מגיד זייער ניט גוט אָפּגעשניטן מיט זיין דרשה. אַן אָוונט פריער האָט דער עולם ניט געהאָט געוואָרפן אַזוי פיל געלט אין די טעלערס פאַר אים, ווי ער האָט דערוואַרט. נו, האָט ער אין זיין צווייטער דרשה אָנגעהויבן קאַלוואַריע מיט אירע יידן. קאַלוואַריע, האָט ער געזאָגט, באַשטייט פון צוויי וועלטער: קל — די יידן זיינען דאָ לייכט אין מיצוות, ורע — און זיי זיינען שלעכט . . . אָבער איידער דער מגיד האָט נאָך באָווזן עס אַרויסצוריידן, לויפט צו צו דער בימה ר׳ ארעלע, אַ ייד, אַ גמרא־למדן, מיט זיין גראָבן שטעקן און דערלאַנגט אַ געשריי צום מגיד: „אַראָפּ פון בימה, דו עזות־פנים איינער, ווי אַזוי דערוועגסטו זיך אַזאַ חוצפּה, צו זידלען אונזערע קאַלוואַריער יידן!״ דער פאַרשעמטער מגיד איז גלייך אַרונטער פון בימה און האָט געכאַפּט די ערשטע פור, וואָס איז אָפּגעפאָרן קיין מאַריאַמפּאָל.

נאָך מעריב פלעגן אַלע חברים פון חברה ש״ס זיך פונאַנדערזעצן אַרום אַ לאַנגן טיש אין בית־המדרש און צוזאַמען לערנען דאָס טאָג־טעגלעכע בלאַט גמרא. אַזוי האָט מען געלערנט יעדן אָוונט, חוץ פרייטיק צו־נאַכט: פינקטלעך, סיסטעמאַטיש, אַ בלאַט נאָך אַ בלאַט, אַ פּרק נאָך אַ פּרק, אַ מסכתא נאָך אַ מסכתא, ביז מען האָט אין זיבן יאָר געענדיקט גאַנץ ש״ס. שטאַרק צופרידן, האָט מען דאַן געפייערט דעם סיום־הש״ס, — מיט גרויס פאַראַד, מיט אַ גרויסער סעודה, אין וועלכער אַלע באַלעבאַטים פון שטאָט האָבן זיך באַטייליקט, אפילו די, וועלכע האָבן קיינמאָל אין זייער לעבן קיין גמרא ניט געלערנט. צו יענער סעודה פלעגט יעדער איינער מיט־ברענגען זיינע אייגענע גאָפּל־מעסער און לעפל. קיין משקה האָט אויך ניט געפעלט, און מען האָט זיך אַזוי שטאַרק משמח געוועזן, אַז מען האָט די סעודה געהאַט צו געדענקען ביז דעם קומענדיקן סיום־הש״ס מיט זיבן יאָר שפּעטער.

אויסער דער חברה ש״ס, וואָס איז באַשטאַנען פון גמרא־יידן, איז געווען אַ חברה משניות, אין וועלכער עס פלעגן זיך באַטייליקן ניט קיין צו גרויסע למדנים. אָפט פלעגן זיי זיך באַנוצן מיט אַ רבין, וואָס פלעגט זיי העלפן אַדורכקריכן דעם פּרק משניות יעדן פרימאָרגן נאָכן דאַוונען.

עס איז אויך געווען אַ חברה עין־יעקב. זי איז שוין באַשטאַנען פון גאָר פשוטע, אָבער ערלעכע יידן, וועלכע פלעגן זיך צוזאַמענקומען אין בית־המדרש יעדן שבת־צו־נאַכט נאָך הבדלה. ברוך־איצל, דער גמרא־מלמד, פלעגט פאַר זיי פאָרזאָגן דעם עין־יעקב און עס גלייך „פאַרטייטשן״ אין יידיש. צו יענע שיעורים פלעגן יידן קומען מיט גרויס חשק. ערשטנס, פאָסט דאָך ניט פאַר אַ יידן צו זיין אינגאַנצן אַן עם־הארץ, און צווייטנס, האָבן זיי טאַקע שטאַרק הנאה געהאַט פון די שיינע מעשהלעך פון עין־יעקב, וועלכע ר׳ ברוך־איצל מיט זיין שיינער גרויער בארד און זיין געלאַסענעם פנים האָט עס אַזוי פיין און קלאָר „פאַרטייטשט״.

קיין גימנאַזיע איז דאָן אין קאַלוואַריע ניט געווען. עטלעכע צענדליק עלטערן האָבן געשיקט זייערע קינ־דער אין מאַריאַמפּאָלער אָדער אין סואוואלקער גימנא־זיעס. בלויז פאַרמעגלעכע עלטערן האָבן זיך עס געקענט דערלויבן. עס האָט זיך אויך אין יענער צייט געפאָדערט גרויס מוט צו שיקן אַ קינד אין גימנאַזיע. „אין גימנא־זיע״, האָבן פרומע יידן געזאָגט, „מוזן אַלע שילער שרייבן אום שבת״. דאָס איז געווען בלויז חצי־אמת: „מוזן״ שרייבן אום שבת האָט מען דווקא ניט געמוזט, אָבער די אַנטיסעמיטישע לערער האָבן אַזוי גוט ווי באַיקאַטירט די יידישע סטודענטן, וועלכע האָבן זיך אַנטזאגט צו שרייבן אום שבת, אָדער וואָס פלעגן שבת אינגאַנצן ניט קומען אין גימנאַזיע. אַזעלכע שילער האָבן שוין לאַנג ניט גע־קענט אין גימנאַזיע פאַרבלייבן.

חדרים און מלמדים זיינען אָבער געווען אין קאַל־וואַריע אַן עין־הרע געגנוג. כמעט אין יעדער משפּחה איז איינער געווען אַ מלמד. אַן אַן אויסנאָם, האָבן אַלע מלמדים געלעבט אין גרויס דחקות און נויט. אָפט פלעגט די רביצין, דאָס הייסט, דעם מלמד׳ס ווייב, העלפן איר מאַן פאַרדינען אויף חיונה. איינע האָט געהאַט אַ שפּינדל, טאַקע אין חדר גופא, אויף וועלכן זי פלעגט שפּינען פלאַקס, אַ צווייטע האָט געהאַט אַ ציג און פלעגט פאַר־קויפן די מילך צו די שכנים. אַנדערע זיינען געווארן קרעמערקעס. די קראָם מיט דער סחורה איז אָפט אויך

געווען אין חדר גופא. די קראָם איז געווען אַ מין „דע־
פֿאַרטמענט־סטאָר", וואו מען האָט געקענט קריגן מכל־
טוב: נאָדלען, שוועבעלעך, זיף, טשוועקעס, הערינג, בליי־
פעדערס, און וואָס ניט? אָבער וען די רביצין האָט אין
אַ יאָריד־טאָג אָפּגעלייזט אַ פּאָר רובל, איז די „דע־
פֿאַרטמענטסטאָר" געבליבן מיט ליידיקע פּאָליצעס. איי־
נע פון מיינע רביצינס האָט צוגעהאָנדלט מיט דריידלעך
און המן־קלאָפערס, וואָס זי פלעגט פֿאַרקויפן ערב חנוכה
און ערב פורים. די דריידלעך האָט די רביצין אַליין
פֿאַבריצירט און זי איז געווען זייער שטאָלץ מיט איר
„פֿאַבריקאַציע". גאָר די געהויבענע תלמידים פלעגן
האָבן די זכיה צו זען ווי די רביצין האָט געגאָסן דאָס
הייסע בליי אין די הילצערנע פורעמס, און אין אַ פּאָר שעה
שפּעטער זיינען אַרויסגעקומען שיינע פֿאַרטיקע דריידל־
לעך מיט העברעאישע אותיות אויף אַלע פּיר זייטן פון
יעדן דריידל.

אַחוץ די אַלטמאָדישע חדרים איז אין מיין צייט
אויך געווען אין קאַלוואַריע אַ פּינף־קלאָסיקע יידישע שול,
וואָס איז געגרינדעט געוואָרן פון עטלעכע פֿראָגרעסיווע
בעלי־בתים. דאָרטן פלעגט מען לערנען גמרא, תנ"ך,
רוסיש, דייטש, געאָגראָפיע, געשיכטע און אַ פּאָר אַנדערע
קעגנשטאַנדן. וועגן די שול איז געגרינדעט געוואָרן האָבן
די מלמדים געווייגטלעך שטאַרק פּראָטעסטירט, למאי
מ'נעמט צו זייער פּרנסה. עס זיינען געווען עטלעכע מער
אַדער ווייניקער אינטעליגענטע אָרטיקע לערער און
מלמדים, וועלכע מען האָט אָנגעשטעלט אין דער נייער
שול. די איבעריקע האָט מען געבראכט פון אַנדערע
שטעט. איינער פון די לאָקאַלע אָנגעשטעלטע איז געווען
דער לערער פון דייטש, יהודה בלומענזאָן, אַ ייד אָן
אַריסטאָקראַט, וואָס פלעגט טראָגן ניט אַ היטל נאָר אַ
קאַפּעליוש און האָט אַ גאַנץ יאָר, סיי זומער און סיי
ווינטער, געטראָגן „האָנדשו". אין די 90ער יאָרן איז ער
געקומען קיין אַמעריקע און איז געוואָרן אַ מיטאַרבעטער
פון דאָס „אידישע טאָגעבלאַט" אין ניו־יאָרק.

עס האָט אויך ניט געפעלט אין קאַלוואַריע די טראַ־
דיציאָנעלע תלמוד־תורה וואו גאָר אַרעמע יידן פלעגן
שיקן זייערע קינדער לערנען פריי. זי פלעגט זיך אויס־
האַלטן פון דער גאַנצער שטאָט בעלי־בתים, און דער
שמש פון ת"ת פלעגט יעדן פרייטיק אַרומגיין מיט אַ
פושקע קאַלעקטירן די „וואָכערס".

מיט דער זעלביקער מעטאָדע פון „וואָכער" פלעגן זיך
אויך באַנוצן אַלע אַנדערע וואויילטעטיקע אנשטאַלטן אין
קאַלוואַריע, ווי למשל: סומך נופלים, הכנסת כלה, ביקור
חולים, גמילות־חסדים, הכנסת־אורחים און אַנדערע.

ערב פסח פלעגט מען זאַמלען „מעות־חיטים", און
יעדער בעל־הבית פלעגט האַלטן פאָר אַ הייליקן חוב בייַ־
צושטייערן דערצו. עס האָט אַמאָל געטראָפן אַז אַ ייד
אַ נגיד האָט זיך אנטזאגט צו געבן מעות־חיטים, האָט
מען אים פשוט באַיקאָטירט — קיינער האָט מיט אים
קיין מגע־ומשא ניט געהאַט.

דאָס איז געווען די שטאָט קאַלוואַריע, אין וועל־
כער איך בין געבאָרן געוואָרן, אין וועלכער איך האָב
פֿאַרבראַכט מיינע קינדערשע יאָרן. שוין גאָר לאַנג, ווי
איך האָב די שטאָט פֿאַרלאָזן. איך האָב די אַלע יאָרן
געלעבט אין אַן אַנדער לאַנד, אונטער אַנדערע אומ־
שטענדן, אָבער איך בין נאָך ביז היינט צוגעבונדן צו
מיין געבורטשטאָט מיט אַזוי פיל זכרונות, טייל אנ־
גענעמע, טייל טרויעריקע, אָבער אפילו די טרויעריקייט
פון יענע זכרונות האָט פֿאָר מיר שטענדיק אַ צוציאונג־
קראַפט, און איך קען זיי ניט פֿאַרגעסן און וויל ניט
פֿאַרגעסן. די פֿאַנאַראַמע פון דער שטאָט, — די פיזישע
און די גייסטיקע פֿאַנאַראַמע, — שטייט מיר שטענדיק
פֿאָר די אויגן.

אָט זע איך יענע שיינע, בנעימותדיקע בעלי־בתים,
וועלכע האָבן געלעבט אַ לעבן פון בלויז רוחניות, אפילו
ווען זיי זיינען געשטאַנען אין די קאַלטע ווינטערדיקע
טעג אין זייערע אָפענע, ניט געהייצטע קראָמען, אָדער
מ'איז געזעסן ביים וואַרשטאָט אין דער קליינער, אַרעמער
דירה. די ערשטע מחשבה איז ביי די אַלע געווען צו
פֿאַרדינען, כדי זיי זאָלן קענען באַפרידיקן די נשמה,
זייערע קינדער זאָלן קענען לערנען תורה, זיי זאָלן קע־
נען אויסהעלפן אַן אָרעמען קרוב, זיי זאָלן קענען צאָלן
די רעגלמעסיקע „וואָכער" צו די אַלע צדקה־אַנשטאַלטן,
ווען דער שמש קומט עס מאָנען יעדן פרייטיק.

און ווער קען פֿאַרגעסן יענע אַיידעלע, גוטהאַרציקע
פרויען, וועלכע פלעגן אָפט אַרומגיין מיט אַ רויטער פּא־
טשיילקע קלייבן פּאָר אַ נויטבאַדערפטיקער פאַמיליע? ווער
קיינער האָט ניט געווואגט צו פרעגן, כדי יענע פאַמיליע
ניט מבייש צו זיין, אָבער יעדער אַיינער האָט געוואָרפן
אין דער פּאָטשיילקע. אַלע האָבן געוואוסט, אַז ווען אַזעל־
כע פרויען גייען קלייבן, איז דאָס אַן ענין פון פקוח־נפש,
אַז מענשן גייען ערגעץ אויס פון הונגער אָדער מען איז,
חלילה, קראַנק.

און ווי קען מען פֿאַרגעסן יענע יונגע האַלב־רויע
בחורים־אידאַליסטן, וועלכע האָבן אַזוי נאַאיוו געשטרעבט
צו אַ תכלית, צו ווערן זעלבשטענדיק, כדי זיי זאָלן
קענען באַפרידיקן זייער אַמביציע צו פֿאַרבעסערן די
לאָגע פון יידישן פאָלק, אָדער די מערכה פון דער ליידי־
דיקער מענטשהייט? . . .

און אָט שוועבט אין מיין געדאַנק דער היימישער פריי־
טיק־צו־נאַכט, נאָכדעם ווי אַלע יידן האָבן ווי דורך אַ
כישוף אַרונטערגעוואָרפן די גשמיותדיקע קליידער, אַלע
גשמיותדיקע מחשבות, און זיינען אַריין אין אַן עולם
האצילות, אין אַ וועלט פון איידלקייט, פון דערהויבנקייט,
פון געטלעכקייט. זיי האָבן מיטאַמאָל פֿאַרגעסן אַלע זייע־
רע צרות און יסורים, אַלע גזירות אויף יידן, — אַלץ
האָבן זיי פֿאַרגעסן — שבת היום! היינט איז שבת:
דאָס הויז איז אויפגעראָמט, די שבתדיקע ליכט ברענען
שוין אין די זילבערנע לייכטערס, דער טיש איז געגרייט

מיט נויטיקע געשיר אויף אַ שניי־וווייסן טישטעך, די פלאַש וויין מיטן קידוש־בעכער וואַרטן שוין אויפן טאַטן צו מאַכן קידוש. עס קומט דער טאַטע פון שול מיט אַן אורח אויף שבת, און נאָך אַ פריילעכן „גוט שבת", הויבט ער גלייך אָן אין אַ זיסן שבתדיקן טאָן זינגען זמירות. די „נשמה יתירה" האָט קיינער ממשותדיק ניט געזען, אָבער מען האָט געפילט זי אין יעדן ווינקעלע, געמערקט אויף יעדן איינעמס פנים, ווען אַלע האָבן מיטגעזונגען מיטן טאַטן די זמירות — די מאַמע, די קינדער און דער אורח.

וואָס זינגען זיי אַלע? באַזינגען זיי אַ פאַלקס־נצחון אויף אַ שלאַכט־פעלד? באַזינגען זיי די גרויסקייט פון העלדישע פעלדמאַרשאַלן, וואָס האָבן פאַרניכטעט שטעט און לענדער און האָבן פאַרשקלאַפט און דערמאַרדעט מיליאָנען אומשולדיקע מענטשן? ניין, זיי זינגען: שלום־עליכם, מלאכי השלום! זיי באַזינגען דעם שלום אין וועלכן יידן האָבן שטענדיק געגלויבט, דעם וועלט־פרידן, וועלכן זייערע נביאים האָבן נאָך מיט טויזנטער יאָרן צוריק געפריידיקט.

און איז עס מעגלעך צו פאַרגעסן דעם היימישן תשעה־באב, ווען אַלע יידן גייען אין די שולן און זעצן זיך אויף דער ערד זאָגן קינות, קלאָגנדיק אויף דעם חורבן בית־המקדש, אויף דעם פאַרלוסט פון זייער יידישער נאַציאָנאַלער היים, און ווען דער חזן זינגט אַרויס מיט זיין זיסן טרויעריקן קול דעם „ציון הלא תשאלי לשלום אסיראָ־אָ־ייך" וועלט דער עולם אויפגעטרייסלט . . . דער חזן בעט זיך ביי דער מוטער־ציון, זי זאָל כאָטש אַ ביסל זיי אויסהערן, זאָל זיך כאָטש אַמאָל נאָכפרעגן, וואָס מאַכן אירע פאַרפאַלגטע, פאַרוואָגלטע קינדער. דער גאַנצער עולם וויינט מיטן חזן. זיי בעטן און זיי האָפן, אַז די מוטער־ציון וועט נאָך ווידער אַמאָל אויסשטרעקן אירע אַרעמס און רופן אירע גלות־קינדער צוריק צו זיך אַהיים . . .

און ווי אַזוי קען מען פאַרגעסן דעם אַמאָליקן ערב יום־כיפור, ווען דער עולם גרייט זיך צו פאַרן גרויסן יום־הדין? יום־כיפור איז דאָך אַ טאָג, ווען די פּמליא־של־מעלה פאַרזיגלט דעם גורל פון יעדן מענטשן: מי לחיים ומי למות, ווער עס וועט דורכן יאָר בלייבן לעבן, און ווער, חלילה, ניט. אַלע מאַכן אָנשטרענגונגען צו פאַרגיטיקן די זינד, וואָס זיי זיינען באַגאַנגען אין לעצטן יאָר, זינט דעם פאַראַיאָריקן יום־כיפור. טאָמער פילט אייניער, אַז ער איז באַגאַנגען אַן אומרעכט אַנטקעגן עמעצן, גייט ער יענעם איבערבעטן. גאָר די פרומע גייען אין שול זיך לאָזן שלאָגן מלקות. יעדע באַלעבאָסטע איז באַשעפטיקט צוצוגרייטן דעם ערב־יום־כיפורדיקן מאָל־צייט — ניט צופיל זאָלץ, ניט צופיל פעפער, עס זאָל ניט דאָרשטן דורך דעם 26 שעהדיקן תענית. ווען דער מאָלצייט איז אַריבער, איז עס אַ טראַדיציאָנעלער מינהג, אַז די גאַנצע משפּחה גייט צום זיידן, ער זאָל זיי בענטשן. אַלע גייען צום זיידן קריגן די ברכה — די זין, די טעכטער, די איידעמס, די שניר, די אייניקלעך. דער פאַטריאַרכאַלער זיידע, שוין אָנגעטאָן אין זיין קיטל, לייגט אַרויף די הענט אויף יעדערן באַזונדער און זאָגט אין אַ שוואַכער, ערנסטער, וויינענדיקער שטימע: „יברכך ה' וישמרך, געבענטשט זאָלסט דו זיין, מיין קינד צום נייעם יאָר, זאָל דער רבונו־של־עולם צוהערן דיינע תפילות און דיין געווייַן, זאָל ער פאַרגעבן דיינע זינד און דיר אנחתמענען אַ יאָר פון לעבן, פון געזונט און פרנסה. אָבער, — זאָגט דער זיידע נאָכדעם, ווי ער האָט שוין אַלעמען אָפּגעבענטשט, — איר זאָלט אַלע וויסן־זיין מיינע קינדער, אַז ווען איר גייט יום־כיפור אין שול טאָן תשובה, מוזט איר מיטן גאַנצן האַרצן חרטה האָבן אויף די זינד, וואָס איר זייט באַגאַנגען. ווען אייניער זאָגט: איך וועל זינדיקן און טאָן תשובה, און נאָכדעם ווידער זינדיקן און ווידער טאָן תשובה, וועלן די עברות ניט פאַרגעבן וווערן. אַזוי זאָגט די גמרא" — פאַרענדיקט דער זיידע.

אַלע גייען דאָן צוזאַמען אין שול צו כל־נדרי, און איך גיי מיט זיי, מיטטראָגנדיק מיט זיך אַזוי פיל רעספּעקט, אַזוי פיל ליבשאַפט פאַר דעם אַלטן וווייסגרויען זיידן, פאַר אונדזערע שיינע טראַדיציעס, פאַר אונדזער תורה, פאַר אונדזער פאָלק.

מיין שטאָט־פאַנאַראַמע, וואָס איז נאָך איצט פריש אין מיינע געדאַנקען, איז רייך מיט נאָך און נאָך זכרונות. עס האָט מיך שטענדיק געצויגן אַהין. עטלעכע מאָל בין איך פון אַמעריקע געפאָרן קיין ליטע און האָב זיך דאָרטן שטענדיק געפילט אין דער היים, ווי אייגער פון די דאָרטיקע. דאָס לעצטע מאָל בין איך דאָרט געווען אין 1938. די יידן האָבן זיך דאָרט געפילט באַקוועם — צופרידן מיט זייערע העברעאישע און יידישע שולן און גימנאַזיעס, מיט זייערע אנשטאַלטן, מיט זייער קולטור. זיי האָבן ליידער ניט פאָראויסגעזען די מערדערישע האָנט, וואָס איז שוין דאָן געווען אויסגעשטרעקט זיי אַלעמען צו פאַרניכטן. איצט איז ניטאָ מער קיין ליטוויש יידנטום. אַלץ איז חרוב, אַלץ, וואָס איז פאַרבליבן — זיינען זכרונות.

ניו־יאָרק, 1948

לעאָן בערנשטיין (ישראל)

מיין שטעטעלע שקוד

געווען אַמאָל אַ שטעטעלע שקוד און ניטאָ מער און וועט קיינמאָל ניט אויפשטיין מער פון בלוט און אַש און רויך. קיין יידיש קינדערש געלעכטערל וועט ניט פאַרהילכן מער דעם מאַרקפלאַץ. בעלי־בתים וועלן פאַרטראַכטע ניט גיין איבער דער לאַנגער גאַס אין שול אַריין, אָן דורך דער ווילקע בירזשע אָן דורך דער אַלטשטאָט וועט זומערדיקע יוגנט ניט שפּאַנען מער צו די טייכן. שריפות האָבן פאַרצערט דעם מאַרקפלאַץ פון דער לאַנגער גאַס. אפשר וועלן רויטע רויזן שפּראָצן פון דער ווילקע בירזשע — טונקל־געפאַרבטע מיט יידיש בלוט, און אינעם שפּילעוודיקן געמורמל פון די טייכן וועט אָפּהילכן דאָס לעצטע אויסגעשריי פון טאַטע־מאַמע. געפרעסן האָט די שריפה דאָס שטעטל אינאיינעם מיט די, וואָס האָבן עס געבויט. און דאָס אָרט, וואו עס איז געשטאַנען, וועט ניט דרייסטן זיך אָנצוזיי ווייסן, אַז זיי וועלן וועלן וועלן געהערט, און אויפגענומען, און פאַרשטאַנען. און זיי מיינען ניט נאָר שקוד, די דאָזיקע וועלטער, נאָר אויך יעלאָק, און מייסיאַד, און סאַלאַנט, און דארביאַן, און טעלז, און מאזשייק, און אַלע־אַלע קליינע ליטווישע שטעטלעך, פון וועלכע נאָר דער נאָמען און אַ שוואַרץ בלעטל אין דער יידישער געשיכטע איז פאַרבליבן. אָבער יעדער איינער פון זיי איז אויך אַ מעשה שקוד, אַ מעשה נעמיראָוו. און אומעטום די זעלביקע גרוילן, די זעלביקע פיינען, די זעלביקע טויטן. מיין שטעטל שקוד איז נאָר דאָס גרויסע אויג פאַר מיר, וואָס זעט דעם אַלגעמיינעם חורבן און באַווייגט די אומה. און מיין שטעטל שקוד וועלט אַ סימבאָל און וואַקסט אויס איבער די גרענעצן פון זיין זאַמעטער פאַרוואָרפנקייט, און ליגט ווי אַ שאָטן איבער דער ציוויליזירטער וועלט, און זיצט ווי אַ שטומער אָנקלאָגער הינטערן טיש פון די פאַראייניקטע פעלקער מיט דער אייביקער שאלה: „פאַרוואָס, פאַרוואָס?...“

* * *

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ליטע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מדינה, האָט אויך שקוד דערוואַכט פון צאַרישער פאַרשקלאַפונג. די יידישע יוגנט איז געבליבן געטריי דער יידישער נאַציאָנאַלער קולטור־ירושה, אויפנעמענדיק זי אין אַ מאָדערנער פאָרעם. ווי אין דעם רוב פון די ליטווישע שטעטלעך, אַזוי אויך אין שקוד, אנטשטייט אַ העברעאישע פאָלקשול, וועלכע וועלט שפּעטער אויסגעבריטערט אין אַ העברעאישער פּראָגימנאַזיע. דאָ האָט צווישן אַנדערע אויך געווירקט דער באַקאַנטער העברעאישער דיכטער ישראל שאַף, אַ פאָעטיש־ביבליש געשטאַלט, ענלעך צו יענע געשטאַלטן, וועלכע ער האָט באַשריבן אין זיינע סיפורים. פון דער פּראָגימנאַזיע איז די יוגנט אַוועק אין די העברעאישע גימנאַזיעס פון קיידאַן און קאָוונע. נאָר געצייליטע פון די, וועלכע האָבן געענדיקט די גימנאַזיעס, האָבן זיך אומגעקערט צו די געשעפטן און מלאכות פון די טאַטעס. דאָס רוב איז אַוועק אין די אוניווערזיטעטן, קיין קאָוונע, קיין אויסלאַנד, ווער מיט דער הילף פון רייכן טאַטן, און ווער מיט אייגענע כוחות. אויך דער זון פון דעם רב, די באַליבטע אייזעלע פיגור פון הירש טרושקין, האָט ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון און האָט שטודירט יוריספּרודענץ אין קאָוונע.

* * *

אין 1923, ווען די ליטווינער האָבן אַריינגעמארשירט קיין מעמל, האָט שקוד דערלעבט איר שעה פון וויירט־

אַ גאַס אין שקוד (צוגעשיקט פון טשאַרלז קאָהן, נ. י.)

פילן מיט לעבן פון דאָס ניי. און זאָל עס ניט! זאָל ניט געלעכטער פון ליטווישע פויערים שטערן די רו פון אונדזער אומגעבראַכטן דור; זאָלן ליטווישע יונגעלייט אין זונטיקדיקער שיכרות ניט פאַרמעסטן זיך: איך האָב דריי דערמאָרדעט, און איך — פּינף, און איך — מיין חבר.

געווען אַמאָל שקוד און ניטאָ מער. געבליבן זיינען נאָר די יורשים פון איר זכר, אַ בינטל יידן אין אַמעריקע, אין ארץ־ישראל, אין דרום אַפריקע. נאָר אין די שעהען פון גרויסער בענקשאַפט, ווען דער מאַמעס קול איז אַזוי חלומדיק נאָענט, שטייגן אויף זודיקע וועלטער פון אַ פאַרשטיקטן האַלדז און צעטראָגן זיך הילכיק צו אַלע מיינע שקודער ברידער איבער דער גאָרער וועלט. ניט וויל זיי זוכן טרייסט — אל תנחמני בעת צערי. נאָר וויל

שאַפטלעכן אויפבלי. ליגנדיק ביי דער באַן־ליניע צווישן לי־באָוע און מעמל און האָבנדיק איצט אין דעם מעמל־געביט אַ ווירטשאַפטלעך הינטערלאַנד, איז שקוד אַריין אין דער סטאַדיע פון אינדוסטריאַליזאַציע. מען האָט אויס־געבויט אַן עלעקטרישע סטאַנציע, וואָס האָט פאַרזאָרגט דאָס שטעטל מיט ליכט און די פאַבריקן מיט ענערגיע. ניט ווייניקער ווי זעקס שוך־פאַבריקן האָבן לעצטנס גע־ארבעט אין שקוד, קאָנקורירנדיק אויפן ליטווישן מאַרק דערפאַלגרייך מיט די גרעסטע פאַבריקן פון לאַנד. צווישן די זעקס איז באַזונדערס אויסגעוואקסן די פאַבריק פון איצע קאָן, וועלכע ער האָט באַזאָרגט מיט די מאַדערנסטע מאַשינען. לייב האָכמאַן האָט געעפנט זיין מאַדערנע שטרי־קעריי־פאַבריק, און שעיה פאָגלמאַן האָט זיך געזעגנט מיטן אוניווערזיטעט און געעפנט אַ פאַבריק פון קנעפּ אין דעם טאַנס הויז אויפן מאַרקפלאַץ. שקוד איז גע־וואָרן יינגער, פרישער. די צווויי שורות הילצערנע, פאַרשלאָפענע קראָמען אויפן מיטן מאַרקפלאַץ, מיט זייע־רע הילצערנע, איינגעהויקערטע וועגט און לאַנגע, שפּי־ציקע דעכער, זיינען געוואָרן אַראָפגעריסן און פאַרביטן אויף מאָדערנע, ליכטיקע געשעפטן. צום וואָקזאַל איז סעגאַל שוין ניט מער געפאָרן מיט די אַלטמאָדישע לאַנגע פורן, נאָר מיט שפּאָגל־נייע אויטאָבוסן. אין איין ווינקל מאַרקפלאַץ איז געוואָרן אויסגעבויט אַ קינא. די טרעפלעך מיט די באַלקאָנען פאַר די הייזער, וואו בעלי־בתים פלעגן נאָך דער ארבעט זיצן אין זומערדיקע נאָכ־מיטאָגן, האָבן געדארפט אָפּטרעטן פאַר די געגאָסענע טראָטוּאָרן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן זיך ציען ווי שנירלעך דורך דער שטאָט. נאָר די בתי־מדרשים, אַ מויערנער אין דער ניישטאָט און אַ הילצערנער אין דער אַלטשטאָט, און, להבדיל, די קאָטווילישע קירך און דער פראָוואָסלאָווענער קלויסטער, האָבן זיך ניט געביטן. זיי זיינען געשטאַנען, ווי מיט הונדערט יאָר צוריק, און האָבן זיך אָנגעקוקט דראָענדיק, ווי זיי וואָלטן פרעגן: ווער וועט אויסהאַלטן לענגער, ווער וועט וועמען אַריבערלעבן?...

* * *

צוזאַמען מיט דער אינדוסטריאַליזירונג פון דעם שטעטל איז אויך פאָרגעקומען דער פראָצעס פון אַ גע־ווייסער סאָציאַלער איבערשיכטונג. אין די פאַבריקן האָט זיך אויסגעפאָרעמט אַ יידישער אינדוסטריע־פּראָלעטאַ־ריאַט. צווישן דעם אַלטן און נייעם דור האָט זיך באַווייזן אַ ריס. פון דער צווייטער זייט האָט זיך געבילדעט אַ גרופּע אינדוסטריעלער. צווישן זיי ביידע איז געשטאַנען דער מיטלקלאַס פון די גרעסערע און קלענערע סוחרים. איז איינעם מיט דעם דאָזיקן פראָצעס זיינען אויך פאַר־שוואונדן די ניגודים צווישן דער אַלטשטאָט און דער ניישטאָט. די דאָזיקע ביידע טיילן זיינען געווען אָפּגע־טיילט איינע פון דער צווייטער דורך אַ טייך. די אַלט־שטאָט מיט אירע הילצערנע בנינים און ניט־ברוקירטע וועגן האָט פריער אַרומגענומען די אָרעמערע טייל פון דער יידישער באָפעלקערונג. איצט זיינען אַמביציעז־יונגעלייט פון דער אַלטשטאָט אַליין געוואָרן פאַבריקאַנטן און אנגראָסיסטן און זיינען אַריינגעדרונגען אין דער נייַ־שטאָט. די יוגנט פון ביידע שטאָט־טיילן פלעגט זיך טרעפן אין דער בשותפותדיקער פאָליטישער און געזעל־שאָפטלעכער ארבעט. היות אָבער, ווי די נייע אינדוסטריע־לער האָבן זיך אַליין רעקרוטירט פון די אַמאָליקע שטעטלער, צושניידער און שוסטער, זיינען די קלאַסן־ניגודים ניט געווען אַזוי שפּירעוודיק שארף אין אונדזער שטעטל. דאָס איז געווען אַ געמיינשאַפט פון מענטשן, פאַרבונדענע דורך לאַנגע דורות אין בשותפותדיקן גורל. די שקודער פלעגן על פּי רוב חתונה האָבן צווישן זיך, אפשר אויך דער־פאַר, וואָס שקוד האָט געשמט מיט אירע שיינע מיידלעך...

* * *

שקוד איז געווען אַ פריילעך פולסירנדיק שטעטל. כסדר איז מען אַהינצו געקומען און געפאָרן פון מעמל, קאָוונע און ליבאָוע. און ווי אין יעדער שטאָט, וואָס האָט אַ גרויסן פאַרקער פון פרעמדע, איז אויך אין שקוד דער כאַ־ראַקטער פון דער יידישער באַפעלקערונג געוואָרן באַ־אינפלוסט. די שקודער זיינען געווען גאַסטפריינטלעך און טאָלעראַנט. עס האָט זיך געהערט פיל געזאַנג און מוזיק. שפּילן פּיאַנאָ האָט מען זיך געלערנט ביי די צוויי מוזיק־לערער פון דעם שטעטל — ביי מיין מאַמען און דעם רוסישן פּיאַניסט פאָקראָווסקי.

אין איינעם מיט די העברעאישע שולן האָבן אויך די ציון־אידייען געוואונען דעם גייסט פון דער יוגנט. צום ביתר האָט געהערט על פּי רוב די מער בעלי־בתישע יוגנט, בעת דער „השומר הצעיר" און דער „החלוץ הצעיר" האָבן רעקרוטירט זייערע חברים צווישן דער פאַבריק־יוגנט. פאַרשטייט זיך, אַז אויסנאַמען זיינען געווען אויף ביידע צדדים. אין אַ קליין שטעטל שפּילן פערזענלעכע באַציאונ־גען אַ גרויסע ראָלע אויך אין פאָליטישן לעבן. בראש פון דעם ביתר איז געשטאַנען דער ענערגישער, אָריגי־נעלער און גייסטרייכער אָפּטייקער מירקיס. ער איז ניט געווען אינגאַנצן „ראַסן־ריין", געווען ניט קיין שקודער, נאָר האָט זיך געהאָט פאַרקליבן אַהינצו אין 1927 פון דעם ליטווישן שטעטל סימנע. אַדאַנק זיין שטאַרקער פּער־זענלעכקייט האָט ער אָבער גיך דערוואָרבן אַ פירנדיקע שטעלונג אין דער שקודער יידישער געזעלשאַפט. בראש פון דעם ציוניסטישן אַרבעטער־פליגל איז געשטאַנען דער באַוואוסטער העברעאישער לערער משה כהן, וועלכער איז אויך געווען אַ „פרעמדער". ווייזט אויס, אַז שקוד מיט איר „אינטערנאַציאָנאַלן" חוש איז גיך אַרונטערגעפאַלן אונטער פרעמדער השפּעה. כהן איז אָבער געוואָרן זייער באַליבט צווישן דער יוגנט. ער איז געווען אַ גרויסער רעדנער און ניט איינמאָל פלעגט מען פּרואוון אויפּרייסן מיטינגען, בעת כהן פלעגט אַרויסטרעטן. איך זע אים נאָך היינט פאַר זיך אויף דער בינע אין פאָלקשול: די לאַנגע שוואַרצע האָר צעשויבערט, די פאַרבענקטע אויגן אַ ביסל צעפלאַמט, אַזוי פלעגט ער דונערן אין נאָמען פון אַרבעטער־רעכט און פּראָגרעס. ער האָט אויך ניט גע־קענט ביישטיין דעם נסיון און חתונה געהאַט מיט דעם שענסטן יידישן מיידל פון שטעטל.

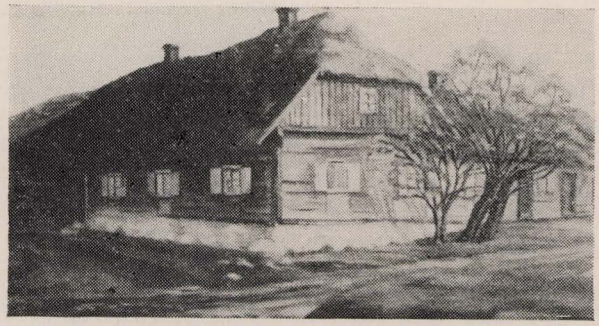
די ציוניסטישע פרויען־אַרגאַניזאַציע האָט אויך אַנט־וויקלט אַ רייכע טעטיקייט. דעם ציון־אידעאַל האָט די

יוגנט איינגעזאַפּט אין גימנאַזיע. אויך איז געווען די שטרעבונג צו פאַרפיינערן דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן. צי קען מען פאַרגעסן די ביאַליק־ און פרץ־אָוונטן, די פאָר־שטעלונגען פון „יפתח הגלעדי“? וועלן איך בין 21 יאָר אַלט געווען, האָב איך מיטגעשפילט מיט פאול פישער (וויפל זאָגט דער דאָזיקער נאָמען דעם שקודער!) אין אַ יידישער פיעסע — צי קען מען דאָס וועלן ניט איז פאָר־געסן?!

דורכגענומען פון אירע אידעאַלן האָט די יוגנט אָנ־געהויבן שטראָמען קיין ארץ־ישראל. קיין זאָך האָט זי ניט געקענט אָפהאַלטן. גאַנצע משפחות זיינען אָפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, די שערס, די גרופּעלס, דעם רבס טעכטער, דער חלוץ יאַנקעלאָוויטש און סתם בעלי־בתישע משפחות און נאָך צענדליקער יוגנטלעכע. איך האָב עטלעכע באַגעגנט אין איטאַליע אַלס סאָלדאַטן פון דער יידישער בריגאַדע אין דער בריטישער אַרמיי. דעם חלוץ יאַנקעלאָוויטש און די ברידער גרופּעל, און דעם שיינעם, הויכן אברהמל קאָפּלאַנסקי, וועלכער איז געווארן מאַיאָר־סערזשאַנט. ווי ביטער און ווי זיס איז געווען די דאָזיקע באַגעגעניש. צוויי וועלטן האָבן זיך דאָ צונויפגעטראָפן: די אונטערגעגאַנגענע אויף אייביק און די ניי־געבאָרענע, ווידער־געפונענע וועלט פון ארץ־ישראל.

און נאָך פיל אַנדערע האָבן געטראַכט וועגן עולה זיין. מיין מאַמע פלעגט זיך בעטן: „לאָמיר פאַרקויפן די שטוב, וועלן מיר האָבן אויף דער נסיעה.“ די בענקשאַפט איז געוואַרן שטאַרקער, וען אַ דראָענדיקער וואָלקן האָט זיך אָנ־געהויבן באַוויזן און זיך פאַרגרעסערן אויפן האָריזאָנט: דער אַנטיסעמיטיזם, דער ליטווישער פאַשיזם, די לויערנ־דיקע היטלער־סכנה.

אָבער די מאַמע איז געבליבן, דער טאַטע איז געבליבן, נאָך הונדערטער יידן זיינען געבליבן אין שקוד — געבליבן אויף אייביק...

אַ הויז אין מייסיאַד (לעבן שקוד), וואָס איז אַלט 250 יאָר.
(צוגעשיקט פון ל. גרין, טאַראַנטאָ)

יצחק גודמאַן

גאָרזד

דער בית־מדרש, וואָס איז אין משך פון דורות געווען דער צענטער פון אַלגעמיינע קהלשע ענינים, האָט אין דער תקופה פון דער אומאָפהענגיקער ליטע ביסלעכווייז אָנגענוואָרן זיין „פאָליטישן“ כאַראַקטער. דאָס גאַנצע גע־זעלשאַפטלעכע לעבן פון דער יידישער יוגנט האָט זיך געהאַט אַריבערגעטראָגן אין די פאַרטיי־לאָקאַלן.

די יוגנט איז געווארן פאַרטיי־באַוואוסטזיניק. אין גאָרזד האָבן עקזיסטירט פאַרשיידענע ציוניסטישע פאַר־טיען, פון רעליגיעזן „מזרחי“ ביז דעם ציוניסטיש־סא־ציאַליסטישן „השומר־הצעיר“ און „החלוץ“. אַ באַזונדער חשוב אָרט האָט פאַרנומען די ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „מכבי“. אירע מיטגלידער האָבן זיך רעקרוטירט פון אַלע פאַרטיי־שיכטן (אין ליטע איז „מכבי“ געווען אַ ציוניסטיש־בית־געלעכע ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע). יעדע פון די אָרגאַני־זאַציעס האָט זיך געהאַט איר אייגענעם לאָקאַל און איר „פראָפאגאנדע“־אַפּאַראַט. בלויז אַ קליינע גרופּע „תפארת־בחורים“, וואָס פלעגט עטלעכע מאָל אין דער וואָך לער־נען תנ“ך און משניות, האָט אָנגעהאַלטן דעם בית־המדרש פאַר איר לאָקאַל. דערפאַר טאַקע האָט די „תפארת־בחורים“ אָזוי ווי די „חברה קדישא“ פאַרנומען דעם אויבנאָן אין אַלע בית־המדרש שימחות, באַזונדערס שימחת־תורה און „שבת־בראשית“.

טראָץ דער וועלטלעכקייט פון דער ציוניסטישער יוגנט, פלעגט זי דאָך גיין אין די שבתים און ימים־טובים אין בית־המדרש אַריין. ווער ס׳פלעגט גיין צוליב כיבוד־אב אָדער יראת אב ואם און ווער צוליב געוואוינהייט. פלעגט מען אין צייט פון קריאת־התורה דיסקוטירן פאָליטיק און זיך אויסטענהן מיט פאָליטישע קעגנער. באַזונדערס איז

געווען פאליטיש היימלעך אין די ימים־טובים, וועז אַ טייל פון גארזדער יוגנט, וואס האָט געלערנט אין ישיבות און גימנאזיעס אין גרעסערע שטעט, פלעגט קומען אהיים.

די חלוצים פון גארזד ווי אויך די חלוצים פון אַרום גארזד, אין מעמלער קרייז, פון זיי אַ סך אינטעליגענטן און אַנדערע מיט דיפלאָמען האָבן פיל בייגעטראָגן צו דעם שוואונג פון יידיש־געזעלשאפטלעכן לעבן אין אונדזער שטעטל.

פאָרוואַלטונג פון גאָרזדער יידישער פאָלקסבאַנק

פון רעכטס זיצן: אליעזר אַקערמאַן, דוד וואַלפאָוויץ, וואָלף שטאָר, ישעיה זוסמאַנאָוויץ, זונדל פאַלק, פייוש נויאַק. פון רעכטס שטייען: פריידע פישער, דוד קאַדלאָווסקי, מערי גודמאַן, זלאַטע הילקאָוויץ.

ווי געווינטלעך אין ליטווישע שטעט און שטעטלעך איז אויך אין גאָרזד געגרינדעט געווארן אַ יידישע פאָלקסבאַנק, דאָס גאַנצע יידישע מיסחר־ און קרעמער־לעבן איז פאַקטיש געווען אָפהענגיק פון די קרעדיטן פון פאָלקסבאַנק. דער „גמילות־חסד", געגרינדעט געווארן דער־הויפט מיטן געלט פון גארזדער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק און שיקאַגאָ, פלעגט אַרויסגעבן אָן־פראָצענטיקע און לאַנג־טערמיניקע הלוואות בלויז פאַר קאָנסטרוקטיווע צוועקן. דער „לחם־ענים" און „ביקור־חולים" פלעגן אַרויסגעבן חודשלעכע שטיצע פאַר די שטעטלשע אָרעמע מענטשן. דער לינת־הצדק" פלעגט בלויז אַכטונג געבן אויף קראַנקע, אָרעם צי רייך, ספּעציעל אין די נעכט, און פלעגט אויך אויסלייען פאַרשיידענע מכשירים — גומענע וואַרעם־זעקלעך, קאנעס, טערמאָמעטערס א. אז. וו.

די „תלמוד תורה" אין גארזד האָט אין די לעצטע יאָרן געקראָגן אַ מלוכה־סטאַטוס און ס'איז געווארן אַב־ליגאַטאָריש צו לערנען אין איר. זי איז דערהויפט אויס־געהאַלטן געווארן פון נדרים און נדבות. טיילווייזע שטיצע (פאַרן ליטווויש־לימוד) האָט זי געקראָגן פון דער רעגירונג. די יידישע פאָלקשול, וואָס איז געגרינדעט גע־ווארן אין די צוואנציקער יאָרן, איז געווען אַ מלוכה־שול.

אַ באַזונדער וויכטיק אָרט האָבן פאַרנומען די צוויי ביבליאָטעקן, די יידישע און העברעאישע. די אונטער־וואַקסנדיקע יוגנט האָט מער געלייענט העברעאיש. ביידע ביבליאָטעקן זיינען געווען רייך מיט ביכער. דער גארז־דער לאַנדסמאַן, שמואל זאַקס, אייגנטימער פון דער פאַבריק „משי" אין רמת־גן, פלעגט אונטערשטיצן מיט געלט און ביכער ביידע ביבליאָטעקן. פון צייט־צו־צייט פלעגן די ביבליאָטעקן איינאָרדענען לעקציעס און געזעל־שאַפטלעכע משפּטים אויף פאַרשיידענע אַקטועלע טעמעס.

אין די לעצטע יאָרן, וועז דער ליטווישער רעזשים איז אַלץ געווארן מער אַנטיסעמיטיש, האָט אַ גרויסע טייל פון דער גארזדער יידישער יוגנט אויסגעוואַנדערט קיין ארץ־ישראל, אַמעריקע און דרום־אַפריקע.

גארזד איז געווען פון די ערשטע ליטווישע שטעט־לעך, וואָס איז טראַגיש אומגעקומען. די נאַצישע חיילות פון מעמל האָבן דעם 22טן יוני 1941, זיך מערדערלעך אַרײַנגעריסן קיין גאָרזד. אַלע יידישע מענער זיינען גלייך אין די ערשטע טעג אויסגעשאָסן געווארן. די פרויען האָט מען פאַרשלעפּט אין די דערבייאיקע דערפער און זיינען אומגעקומען אין עטלעכע חדשים שפּעטער. גאָר ווייניק גארדזער יידן האָבן זיך געראַטעוועט.

כבוד דעם אַנדענק פון אונדזערע קדושים וטהורים!

דר. מנחם ג. גלעז

מערעטש

מערעטש ווערט אין די געשיכטלעכע דאָקומענטן דערמאָנט ווי אַ יידישער ישוב צום ערשטן מאָל אין יאָר 1539 בשייכות מיט אַ גלעט־סיכסוך צווישן אַ יידן קאָניוק און אַ קריסט, וועלכער איז דעם ייד שול־דיק געווען אַ חוב. דערביי איז אָפילו אַנגעגעבן די פינקטלעכע דאַטע פונעם סיכסוך, דער 8ער יולי, 1539. אַ צווייט מאָל ווערן די יידן פון מערעטש דער־מאָנט אין 1551, בעת זיי זיינען צוזאַמען מיט 14 אַנ־דערע שטעטלעך באַפרייט געווארן פון אַ ספּעציעלן שטייער („סערעבסטשיזנא"), וואָס איז אַרויפגעלייגט געווארן אויף אַלע איינוואוינער, אַחוץ אויף יידן און דאָרף־מענטשן. די דאָזיקע שטייער־באַפרייאונג איז גע־ווען אָן אַקט פונעם פוילישן סיים, אויף זיין סעסיע אין ווילנע.

פון די דאָזיקע ידיעות און היסטאָרישע דאָקו־מענטן איז צו דרינגען, אַז די יידן האָבן געהאַט אַ קאָנטיקן ישוב אין מערעטש נאָך אין אָנהויב פון 16טן יאָרהונדערט.

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז די צאָל יידן פון שטעטל, וועלכע האָבן געצאָלט שטייער אין יאָר 1765,

איז געווען 444. אין יאָר 1847 האָט די יידישע באַפעלקערונג אין מערעטש געציילט 1565 נפשות. דער צענזוס פון 1897 האָט אָנגעגעבן די צאָל פון דער אַל־געמיינער באַפעלקערונג פון שטעטל 2580, פון וועלכע 1900 זיינען געווען יידן.

מערעטש האָט פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט צווישן די אַנדערע שטעטלעך מיט אַ היפּשער צאָל משכילים. קיין מערעטש פלעגן אָנקומען געלערנטע יונגעלייט, ווי איידעמס ביי רייכע בעלי־בתים, וואָס האָבן געהאָלפן פאַרגרעסערן די צאָל געלערנטע און משכילים פון שטעטל. דער מינהג צו ברענגען איידעמס מן החוץ האָט אָנגעהאַלטן ביז גאָר שפּעט — ביזן אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט.

איינער פון די באָרימטע געלערנטע וואָס האָט פאַרנומען דעם כיסא הרבנות אין מערעטש, איז געווען רבי יהודה הלוי ליפּשיץ. ער איז געבאָרן אין ווילקאָמיר כ״ה בטבת ה׳תקפ״ט (1829). כמעט 20 יאָר איז ער געווען רב אין פאָדזעלווע, אַ פּראָווינץ־שטעטל פון ווילקאָמיר, און אין 1864 איז ער געוואָרן רב אין מערעטש, וואו ער איז שוין פאַרבליבן ביז זיין פּטירה אין 1905. אַלע זיינע יאָרן אַלס רב פון דער קהילה האָט ער אַ סך געלערנט און געפּאָרשט און האָט פאַרעפנטלעכט פאָלעמישע ספּרים פון קולטור־היסטאָרישן ווערט. ער האָט פאָלעמיזירט מיט אַ סך אָנגעזעענע משכילים פון זיין צייט. באַזונדערס שאַרף האָט ער אַטאַקירט דעם מחבר פונעם באַרימטן ווערק „דור דור ודורשיו״. ר׳ יהודה ליפּשיצעס ווערק „דור ישרים״, וואָס איז נאָך זיין טויט פאַרעפנטלעכט געוואָרן דורך זיין פּלימעניק נטע ליפּשיץ פון קאָוונע, (1907)*), האָט באַצווועקט צוניישט צו מאַכן דאָס גרויסע ווערק פון יצחק הירש ווייס. רבי יהודה האָט זיך ניט צופרידן געשטעלט מיט פריידיקן קעגן די „אפּיקורסים״, ווי עס האָבן אָנדערע רבנים פון יענער צייט. ער איז געגאַנגען פיל ווייטער: ער האָט די משכילים געשלאָגן אויף זייער אייגענעם געביט, באַווייזנדיק מיט פיל ערודיציע און וויסן זייערע טעותן. ער האָט דאָס געטאָן אין זיין ספר „דרך אמונה״ (1895) און נאָך מער אין זיין דערמאָנטן ספר „דור ישרים״.

נאָך אַ באַוואוסטער ייד פון מערעטש פון זעלביקן יאָרהונדערט איז געווען דוד גאָרדאָן. ער איז געבאָרן אין 1826. ווען ער איז אָלט געווען 10 יאָר, איז ער אַוועק קיין ווילנע און האָט דאָרט געלערנט אין דער ישיבה. צו 18 יאָר האָט ער זיך באַזעצט אין סעריי, וואו ער האָט פאַרגעזעצט זיין אַליין־בילדונג, לעבנדיק פון געבן לעקציעס. ס׳איז זיך לייכט פאָרצושטעלן, ווי עס האָט זיך געפילט דער גרויסער משכיל גאָרדאָן פאַררוקט ערגעץ אינעם קליינעם העק סעריי. אין יאָר 1850 איז ער אַוועק קיין ענגלאַנד. אויפן וועג אַהין האָט ער אין ליק, פרייסן, זיך באַקענט מיט אליעזר ליפּמאַן סילווערמאַן, וועלכער האָט דעמאָלט געפלאַנעוועט אַרויסצוגעבן אַ העברעאישן זשורנאַל. אין ליווערפול האָט גאָרדאָן דורכגעלעבט שווערע עטלעכע יאָר, קנעלנדיק און שטודירנדיק, ביז צוליב זיין אָפּגעשוואַכטן געזונט האָט ער ענדלעך געמוזט פון

דוד גאָרדאָן
(1886—1826)

דאָרט אַוועק. ער האָט זיך אָבער אומגעקערט ניט קיין רוסלאַנד, נייערט קיין פרייסן, וואוהין סילווערמאַן האָט אים איינגעלאַדן ווי אַ געהילף־רעדאַקטאָר פונעם זשורנאַל „המגיד״. זיין מיטאַרבעט האָט זיך ניט באַגרענעצט בלויז דערמיט: ער האָט סילווערמאַנען אויך געהאָלפן ביים אַרויסגעבן די „מקיצי נרדמים״ — אַלטע און ווערטפולע העברעאישע ווערק. נאָכדעם ווי סילווערמאַן איז אין 1882 געשטאָרבן, איז גאָרדאָן געוואָרן דער אייניקיקער רעדאַקטאָר פון „המגיד״.

דוד גאָרדאָן איז אויך געווען אַ פירער פון דער נייַ־געגרינדעטער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע „חובבי ציון״. אין 1884 איז ער געווען איינער פון דער דעלעגאַציע, ווועלכע איז געשיקט געוואָרן צו באַגריסן משה מאָנטעפיאָרען צום הונדערטסטן געבורטסטאָג.

ניט נאָר איז גאָרדאָן געווען אַ שיינער שרייבער אין העברעאיש, נאָר ער האָט זיך אויך קונה־שם געווען מיט אַ ווערק אין ענגליש, וואָס האָט זיך געדרוקט אין „דזשוּאיש קראָניקל״ אין 1881—1882 אונטערן נאָמען „אַ מעשה פון יענער זייט גרענעץ״, אין ווועלכן עס ווערט געגעבן אַ געטרייַ בילד פון די צרות און רדיפות פון די יידן אין רוסלאַנד אין 1881.

דער דאָזיקער גרויסער ציוניסט און פראָדוקטיווער שרייבער איז געשטאָרבן אין ליק, דעם 21טן מאי, 1886.

אויך דער גרויסער גאון ר׳ דוד טבלי אפרתי איז אַ מערעטשער. ער האָט אָפּגעשטאָמט פון דעם ווילנער גאונס משפּחה, אַ דירעקטער יורש פון ר׳ משה ב״ר דוד קרעמער.

שוין גאָר קליינערהייט האָט ער אַרויסגעוויזן אַרײַגינעלע פּאַעיקייטן אין דרוש און איז געווען אין זיין

---

*) ר׳ נטע ליפּשיץ איז געווען אַ זון פון מילימאַנטישן פרומען אַרטאַדאָקס ר׳ יעקב הלוי ליפּשיץ (ר׳ יאַנקעלע), וועלכער איז געווען דער סעקרעטאָר און די רעכטע האַנט פון ר׳ יצחק אלחנן. ר׳ נטע ליפּשיץ האָט אַרויסגעגעבן זיין פּאַטערס ספּרים: „זכרון יעקב״ (היסטוריה ישראלית מחיי היהודים ברוסיא ופולין) און אַ ביאָגראפּיע פון ר׳ יצחק אלחנן (קאָוונע, תרפ״ט).

קורצן לעבן אַ שרייבער און תלמוד־פֿאָרשער (ער האָט געלעבט סך־הכל 35 יאָר). ער האָט אינפֿאַך געקענט אויסווייניק תלמוד בבלי און ירושלמי און איז געווען אַ מחבר פון אַ סך ווערק.

ס׳איז ניט אין די ראַמען פון אַן אַרטיקל צו דערציילן וועגן לעבן און אויפטוען פון אַ גאַנצער ריי באַרימטע מענטשן אויפן געביט פון ליטעראַטור, געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט, און באַזונדערס פון ציוניזם, וואָס שטאַמען פון מערעטש. ווי אַזוי קענען מיר ריידן וועגן אַמעריקאַנער ציוניזם און ניט דערמאָנען אונדזער אליהו דוד סטאָון? צי וועגן העברעאישער לומדות און ניט אַנרופן דעם נאָמען פון דר. מאַקס מרגלית ז״ל? אָדער פון ליטעראַטור און אויסלאַזן דר. הענרי ט. שניטקינד הענרי טהאמאס? פון אַמעריקאַנער רבנים און פֿאַרקוקן הרב זלמן יעקב פרידמאַן ז״ל? אָדער פון יוריסטן און ניט זאָגן אַ וואָרט וועגן שמעון ה. ריפקינד? פון עשירים מופלגים, וועלכע זיינען צו דער זעלביקער צייט אויך וועזן גרויסע מנדבים, און ניט דערמאָנען ר׳ אהרן פישל ז״ל (הערי פישעל)? קען מען דערמאָנען לאַנדסמאַנשאפֿט פון די מערעטשער אין באָסטאָן, אָדער די פון ניו־יאָרק?

מערעטש, ווי אַלע יידישע שטעטלעך זיינען חרוב ומוחרב — די יוצאי מערעטש דאָ אין אַמעריקע, אין דרום אַפֿריקע, און לעצטנס אין ישראל זיינען די יעניקע, וועלכע זעצן פאָר די שיינע טראַדיציעס און מינהגים, די ליבע פאַרן בוך און פאַר לערנען, די גאַסטפֿריינטלעכקייט און ליבהאַרציקייט, מיט וועלכע מערעטש האָט געשמט.

פון אַ בריוו, וואָס דער מחבר האָט באַקומען פון יעקב מילער (איצט אין ישראל), דערוויסן מיר זיך וועגן חורבן מערעטש:

דאָס שטעטל איז פֿאַרברענט, די יידן האָט מען אויסגעמאָרדעט אָן רחמנות. לעבן געבליבן זיינען נאָר אייניצלינע נפשות. צווישן זיי: ישראל קוביצקעס משפחה (זיין זון, משה׳ס פרוי און קינד זיינען פאַרבליבן אין מערעטש און, ווי עס וויזט אויס, זיינען זיי דערמאָרדעט געוואָרן); שמואל אסנעס משפחה, אַ טאָכטער פון תנחום דעם קצב — מלכה; אַ טאָכטער פון סלאָנימסקיס משפחה — ביילקע; סלאָנימסקיס אַ זון, יוסף. 20 נפשות פון מערעטש האָבן זיך געראַטעוועט אין קאָוונער געטאָ. פון געטאָ זיינען זיי אַנטלאָפן צו די פּאַרטיזאַנער, ביז די רוסן זיינען אָנגעקומען און זיי באַפֿרייט.

דער פֿאָגראָם אין מערעטש איז פֿאָרגעקומען דעם 8טן סעפּטעמבער, 1941. מ׳האָט זיי אַלעמען באַגראָבן אין אַ ברודער־קבר. אין אָט דעם מאַסן־מאָרד האָבן די ליטווינער געשפּילט די הויפּט־ראָל.

הענעך שטיין

ראָגעווע

אַריינפיר

צווישן די שטעט פֿאָגעווזש און ווילקאָמיר, ביי פֿאָרוואָקסענע ברעגן פון דעם טייך נעוויאָזשע, איז געלעגן רחבותדיק צעליגט, ווי לויט אַ פּלאַן פון אַן אַרכיטעקט, דאָס שטעטל ראָגעווע.

ראָגעווע איז אַן אַלטער ישוב. אויף דעם קענען עדות זאָגן די אַלטע טורעמדיקע שול, מיט איר קינסטלעריש געשניצטן ארון קודש, און דער אַלטער בית־עולם, אויף וועלכן ס׳רוען נאָך די ביינער פון פֿאָגעווזשער תושבים און וועמעס קברים און מצבות זיינען שוין כמעט ווי אויסגעלייכט מיט דער ערד.

פון די מאָגערע פֿאַקטן, וואָס זיינען באַקאַנט פון פֿאַרשיידענע דאָקומענטן און אויך פון הענריך סענקעוויטשעס היסטאָרישן ראָמאַן „מיט פייער און שוואָרד", וואו ראָגאָוע וועלט דערמאָנט, קען מען דרינגען, אַז דאָס שטעטל ציילט שוין זיין יחוס אַלס יידישער ישוב היפֿשע עטלעכע הונדערט יאָר.

לויט ווי מ׳פלעגט דערציילן אין אונדזערע מקומות, איז אויפן פּלאַץ, אויף וועלכן ראָגעווע שטייט היינט, געוען אַמאָל אַ הויף, וואו ס׳האָט געוואוינט אַ רייכע פֿריצטע מיט אירע צוויי זין, און זייער נאָמען איז געווען ראָגאָוו. איינער פון אירע זין איז דערהרגעט געוואָרן אין אַ מלחמה, און זי האָט געשטעלט נאָך אים אַ

ראָגעווער שול, אלט איבער 300 יאָר.
(דאָס בילד צוגעשיקט פון הענעך שטיין)

דענקמאָל נעבן איר הויף. און אַזוי ווי זי איז געווען אַ יידן־פריינט, איז זי אַרויסגעפֿאָרן אין די אַרומיקע ישובים און איינגעלאַדן יידן צו קומען זיך באַזעצן אין איר הויף, און האָט זיי געגעבן געהילץ אָן שום גע־צאָלט, זיי זאָלן זיך אויסבויען הייזער און אַ שול.

דאָס שטעטל האָט זיך שנעל צעבליט און צעוואַקסן, ס׳זיינען צוגעקומען נאָך צווויי שולן, אַ בית־מדרש און אַ קלויז (די לעצטע האָט אָפּגעברענט), וואו בחורים זיינען געזעסן און געלערנט.

רבנים האָט ראגעווע אַלעמאָל געגומען די בעסטע, ווייל די מערסטע בעלי־בתים, וועלכע זיינען געווען אַליין קרעמער און סוחרים, האָבן געקענט גוט לערנען.

אויפן רעוואָלוציאָנערן געביט האָט זיך ראגעווע שטאַרק ניט אויסגעצייכנט. זי וויס בלויז צו דערציילן פון איין געוואָגטן רעוואָלוציאָנער אין 1905, וועלכער האָט געהאַלטן אַ פייערדיקע רעדע אין שול מיט אַ רע־וואָלווער אין האַנט. וען די פּאָליציי האָט אים אַרעסטירט און אַריינגעזעצט אין תפיסה, האָט ער פאַר זיין ווייענדי־קער מוטער פּאַטעטיש אויסגעשריען: „מאַמע! קיינער הערט ניט? ניקאָלייקע וועט קיין קיסר ניט זיין!"...

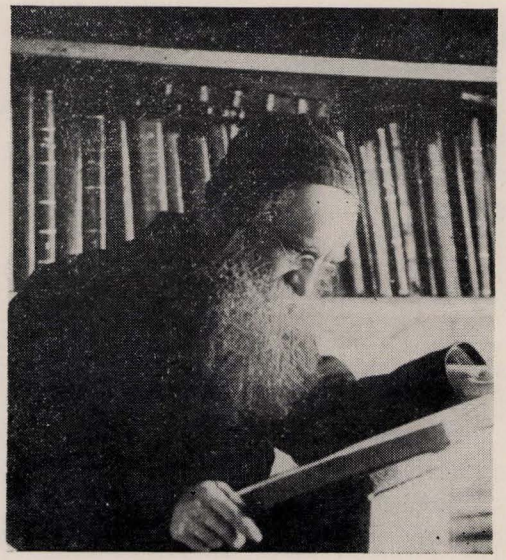
די אַנדערע וויניקער געוואגטע זיינען געווען עט־לעכע יונגעלייט, וואָס זיינען געווען אָנגעשמעקט מיטן „בונד". זייער רעוואָלוציאָנערישקייט האָט זיך באַוויזן בלויז ערב פּסח ביי די מצה־פֿאַדריאַדן. זייער טעטיקייט איז באַשטאַנען אין רוקן דעם זיגער און אין שרייען צו די וועלגערקעס: „אַוועקגעלייגט די וואָלגער־העלצער! פאָדערט אַ קירצערן אַרבעטסטאָג!" זייערע רייד האָבן אָבער אָנגעטראָפן טויבע אויערן, ווייל ראָגעווער „פּראָ־לעטאַריאַט" האָט זיך צו זיי ווייניק וואָס צוגעהערט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אָבער — אין אָנהויב צוואַנציקער יאָרן — האָט זיך אין שטעטל שוין אויסגעשיילט אַ לינקע באַוועגונג — אַ ציוניסטיש־סאָציא־ליסטישע יוגנט מיט אַן אייגענעם לאָקאל, אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמאַטישע סעקציע, אָפּטע קולטור־אָוונטן, קעסטל־אָוונטן, לעקציעס, א. ד. ג.

די מער לינקע אָדער פּאָלקיסטישע קרייזן האָבן זיך אַרגאַניזירט אין דער געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן". ביידע האָבן אָפט דורכגעפירט באַזונדערע דראַמאַטישע פּאַרשטעלונגען. ביידע האָבן פּאַרמאָגט באַזונדערע יידי־שע ביבליאָטעקן.

עמך

דער האָריזאָנט פאַר שטעטלשער עמך־יוגנט איז געווען זייער אַ באַגרענעצטער. די עמך־יוגנט איז באַ־שטאַנען ס׳רוב פון סוחרים, וואָס פלעגן גיין אויפן דאָרף, און האָבן געלעבט ווי זיערע זיידעס און טאַטעס. אויפ־געשטאַנען אין דער פרי אַ שפּראָך אויף טאָג, אָפּגע־דאָונט און אַרויס אין דאָרף איינהאָנדלען אַ פעלכל, אַ פונט חזיר־האָר, און יענע, וועלכע פלעגן שוין קויפן אַ ביינטל פלאָקס אָדער אַ פונט ווייך, זיינען שוין געווען פאַרעכנט פאַר גרויסע סוחרים. געקומען פאַרנאַכט צוריק פון דאָרף, אָפּגעדאָונט מינחה און מעריב, זיך אָנגעזופט מיט די מילכיקע לאָקשן וועטשערע־געקעכטס, אָפּגעלייענט קריאת־שמע און אַוועק שלאָפן. פרייטיק גייט מען צוזאַמען מיטן טאַטן אָדער זיידן אין מרחץ אַריין, מ׳פאַרעט זיך גוט אויס, און מ׳שמייסט זיך גוט אָפּ אויף דעם אויבערשטן פּאָל, מען טוט זיך אָן יום־טובדיק, און מ׳גייט מקבל שבת זיין. שבת בייטאָג קומט מען פון דאָוונען, מ׳עסט זיך גוט אָן מיטן זויערן טשאָלנט, און ווידער אין בעט. און אַז מ׳שטייט אויף תחית־המתים

הרב משה שאפירא (פאטאגראפירט אין 1925)
(געווען רב אין ראגעווע איבער 50 יאָר)

נאָכן טשאָלנט, מיט אַ זויערן נאָך־טעם אין מויל, דאַנקט מען דעם השם־יתברך מיט עטלעכע קאָפּיטלעך תהילים — און שבת־צונאַכטס איז ווידער וואָך... און אַט אַזוי חזרט זיך עס איבער וואָך־אין וואָך אויס, יאָר־אין יאָר־אויס, און אַזוי ציט זיך עס אין אייביקייט אַריין.

געווען אָבער אַנדערע יונגעלייט, וואָס צו מיסחר האָבן זיי זיך ניט אויסגעטויגט, און קיין באַשעפטיקונגען האָט מען ניט געקענט קריגן. אין ראָגעווע איז ניט געווען קיין שווערע אינדוסטריע און ס׳איז ניט געווען קיין לייכטע. די איינציקע שווערע אינדוסטריע אין שטעטל זיינען גע־ווען די קוזניעס פון ירחמיאל, רפאל און אַלטער דעם שמיד. און די „לייכטע אינדוסטריע" איז געווען ביי מעכלע דער פעדערן־פליקערקע. די דריי שמידן האָבן באַשעפטיקט בלויז צו איין אַרבעטער יעדער, און די פעדערן־פליקער־קע האָט געהאַט פאַר אַ געהילף איר אייגענע טאָכטער. ווער, מ׳שטיינס געזאָגט, פלעגט עס אָפּגעבן פליקן פע־דערן? סיידן די פאָר נגידים פון שטעטל, וועלן מ׳פלעגט דאַרפן מאַכן אַן איינשיט פאַר אַ כלה. די אַלע אַנדערע פלעגן דאָך אַליין פליקן, און נאָך איינלאַדן באַקאַנטע, חברטעס און שכנות. פלעגט מען טאָקע קענען זען אין די לאַנגע ווינטער־אָוונטן כמעט אין יעדן הויז אויס־געזעצט יונג און אַלט אַרום נאַקעטע טישן ריידן און — באַריידן און פליקן געזונדזענע פעדערן.

אַ גליק פאַר די יונגעלייט איז געווען, וואָס עס פלעגן אָנקומען די יידישע צייטונגען פון קאָוונע. זיי פלעגן פאַרשלינגען די שוין אַזוי אויך פאַרשפעטיקטע נייס פון דער ערשטער זייט ביז דער לעצטער, מיט די אַנאָנסן, רעקלאַמעס און מעלדונגען.

די הנאה פון לייענען די צייטונגען איז גאָר ניט געווען אָפצושאַצן. ס׳איז עפּעס געווען בעסערס מיט וואָס צו פאַרווייללן די צייט? האָט מען מיט זשעדנעקייט געלייענט דאָס גערוקטע יידישע וואָרט, דיסקוסירט און געהיצט זיך.

אַ צייטונג פלעגט מען אויסשרייבן אין דרײַ „הענט״. אין דער אמתן פלעגן די צייטונג לייענען נאָך מערער פאַמיליעס.

די ערשטע „האַנט״, וועמעס נאָמען ס׳איז געווען אויף דער צייטונג און וועלכע פלעגט זי באַקומען אויף פּאָסט, האָט געמוזט צאָלן דעם גרעסטן חלק. די צווייטע „האַנט״ האָט געצאָלט עטוואָס ווינציקער און די דריטע נאָך ווינציקער.

די דריטע „האַנט״, וואָס פלעגט קריגן די צייטונג אויף מאָרגן, האָט שוין אין דער אמתן קיין צייטונג ניט באַקומען. זייער אָפט איז עס געווען אַ בינטל שמות. און אַז ער האָט זי פונאַנדערגעוויקלט, האָט זיך פאַר אים אַנטפּלעקט אַ גאַנצע לאַנדקאָרטע פון צייכענונגען, אויפן, רעכענונגען, ציפער און דאָס צייט־פאַרטרייב־שפּיל פון „שורע די בורע״. דער דריטער צייטונג־שותף האָט אויך געקענט האָבן אַ באַגריף, וואָס זיינע שותפים האָבן געהאָט אויף דער שפּייז־קאָרטע פאַר די לעצטע 24 שעה.

ערגער און אינהאַלטלאָזער האָבן געלעבט די שטעטל־שע מיידלעך. אַן עמך־מיידל פלעגט אַרבעטן אַרום דער הויז באַלעבאַטישקייט, ווי מעלקן די קו, די ציג, טרייבן זיי אין פעלד, און אָפילו פירן די בהמה צו אַ ראַנדעוואו, וועו די נאַטור האָט עס געפּאָדערט און די קו האָט „געראָזע־רייעט!״ איז קיין גרויסע צוקונפט פאַר די מיידלעך ניט געווען אינעם קליינעם ליטווישן שטעטל. איז טאָקע דער איינציקער ציל פאַר די שטעטלשע פריילנס געווען — טאָן אַ שידוך. די אַמביציע פון טאָטע־מאַמע איז געווען אָפצוזוכן אַ בחור פון אַן אַנדער שטעטל דורך אַ „געראַדעטן שידוך״. און ראַגעווע פלעגט גאָנץ אָפט רייך ווערן מיט נייע אידעמס אויף קעסט, און אָן קעסט, ווי ווועמענס מזל ס׳איז געווען.

איין חתונה פון אַזאַ גערעדטן שידוך געדענקט זיך מיר זייער גוט, די חתונה פון ריינעלען דער בת־יחידה פון לייזער־יאָסע דעם וואָלקער.

די חתונה איז געפּראָווען געוואָרן מיט גרויס פּראַ־ראַד אַ דינסטיק ביינאַכט אויפן שולהויף מיט ברענענדיקע ליכט אין די בית־מדרש פענצטער, מיט מוזיק פון קאָ־וואַרסקער כלי־זמרים און אָפילו פייערווערק.

שוין נאָך דער חופה איז פאַרויס פון דער פּראָ־צעסיע געגאַנגען טאַנצנדיק כיענע חיים־ליבערס, און אָנקומענדיק צו דער כלהס שטוב איז שוין אויפן גא־ניק געשטאַנען ריינעלעס מאַמע, ראָכע די הוסטער־קע, מיט אַ גרויסער געפלאָכטענער חלה־קיטקע אין די הענט און אונטערשפּרינגענדיק זי געדרייט אין אַלע זייטן זינגענדיק: „אַ דאַנק דיר, גאָטעניו, אַ דאַנק, וואָס כ׳האָב געוואָלט, האָב איך אויסגעפּירט, אויסגעפּירט, זאָל איך אַזוי לעבן״... דער גרויסער עולם האָט זיך גע־שפּאַרט אין שטוב אַריין, סיי געבעטענע, סיי ניט־גע־בעטענע. מיידלעך האָבן זיך געהויבן אויף די ציפּקעס, און זיך איינע דער אַנדערער איבערגעגעבן מיט הנאה: דער חתן איז דאָך אַן אמתער „קראַסאַוועץ״, „אַ מאַנאַרכע״, וואָס אַזוינס האָט ער דאָס דערזען אין איר? נאָ דיר אַוועק, ריינעלע, אַז צו אַלץ דאַרף מען האָבן מזל...

אין שטוב איז געווען דערשטיקט צו ווערן, מ׳איז געשטאַנען קאָפּ אויף קאָפּ, מ׳האָט געטאַנצט, געדרייט זיך, כלי־זמרים האָבן אַלע ווייללע אויפגעשפּילט אַ שיינס, אַמאָל פאַר אַ מחותן פון כלהס צד, אַמאָל פון חתנס צד.

וועו די „גילדערנע וואָך״ איז אַריבער און דער חתונה־טשאַד איז פאַרשוואונדן, האָט דער חתן זיך אַרום־געזעון מיט וועמען מ׳האָט אים דאָ פאַרשלייערט. און אין איין העלן טאָג האָט ער געמאַכט אַ „ויברח״ — און פאַר־טיק, דאָס „ווינטשפינגערל״ איז ניטאָ. מיט אַ צייט שפּעטער האָבן זיך דערטראָגן „סלוכן״, אַז לייזער־יאָסעס אייידעם, דער „קראַסאַוועץ״, דער „מאַנאַרכע״, וואַנדערט אַרום אין ליטע פון שטעטל צו שטעטל, וואו ער זאַמלט געלט, זיך דערביי אָנגעבנדיק פאַר אַן אלמן און נישרף...

„דער פּלירט״

ראָגעווער יוגנט האָט דעמאָנסטרירט און געפּירט לי־בעס כמעט אַזוי ווי אין אַנדערע טיילן פון דער וועלט. און ניט ווייניק חתונות זיינען אין שטעטל פאַרגעקומען „אויס ליבע״. געווען אָבער אויך אַזעלכע בחורים און מיידלעך, וועלכע האָבן זיך ניט געדרייסט צו פירן ליבעס. האָבן זיי שוין געמוזט אָנקומען צום מער פּרימיטיוון און אומנאַטירלעכן אופן פון אָנווענדן די פּאָפּירענע רא־מאַנטיק — דעם „פּלירט״ און „פּליענדיקע פּאָסט״ — און אויך אַדאָנק דעם זיינען שידוכים געשלאָסן גע־וואָרן.

דער „פּלירט״ האָט אויסגעזען לויט דער גרויס ווי אַ פּעשל קאָרטן. אויף די פּלירט־קאָרטן זיינען לויט נו־מערן געווען געדרוקט שורות מיט פּראָזן און ענטפערס. און וועו צוויי ניט־דרייסטע פאַרליבטע פאָרלעך האָבן זיך געוואָלט דערקלערן אין ליבע דורך דעם „פּלירט״, איז עס פאַרגעקומען אַזוי:

ער האָט איר דערלאַנגט אַ פּלירט־קאָרט אָנרופּנדיק דערביי אַ געוויסן נומער פון דער שורה, אַזוי אַז וועו זי האָט עס איבערגעלייענט, איז זי רויט געוואָרן אוז פאַרשעמט אַראָפּגעלאָזט די אויגן. דאָס קאָרטל האָט זיך געלייענט: „איך ליב אייך! אייערע אויגן זיינען קאָראָלן, אייערע ליפּן — קאָרשן, אייערע ציין — אַלבאָס־טער געמישט מיט פּערל״. דעמאָלט האָט זי אויסגעזוכט אַ פּאָסנדיקן ענטפער אין „פּלירט״ אוו עס אים דערלאַנגט: „מיינט איר דאָס ערנסט? זייט איר אויפריכטיק?״ דאָן האָט ער איר ווידער געשיקט אַ קאָרטל מיט אַ געוויסן נו־

מער פון אַ שורה, וואָס האָט זיך געלייענט: „יאָ!" און אַזוי זיך דורכשיסנדיק אַ גאַנצן אָוונט מיט די דאָזיקע פלירט־קאַרטן זיינען יונגע מענטשן אָפט נאָענטער געוואָרן אײנע מיט די אַנדערע. מען האָט זיך שפּעטער געטראָפן אויף ראַנדעוואוס, זיך געשוואָרן אייביקע ליבע, און אַזוי אַרום זיינען שידוכים צושטאַנד געקומען דורך דער פאַר־מיטלונג פון „פאַפּירענעס שדכן" — דעם פלירט.

נאָר אַ מיטל פון אַ ניט דרייסטן יוגנטלעכן צו פאַר־פירן אַ ראָמאַן איז געווען די „סעקרעטקע" אַדער „פליענ־דיקע פאָסט", וואָס מען פלעגט ניצן אויף פאַרשיי־דענע צוואַמענקומען און אָוונטן. די סעקרעטקע אַדער געהיים בריוול איז באַשטאַנען פון אַן אָפּענעם קאָנ־ווערט, מערסטנטייל פון פאַפּיר פון ראַזן קאָליר, אין וועלכן מ׳האָט אַרײַנגעשריבן, וואָס נאָר איינער האָט געוואָלט. פאַרקלעפּט, אָנגעשריבן דעם באַטרעפנדיקן נאָ־מען און עס אַרײַנגעוואָרפן אין אַ קעסטל אַדער הוט. דע־מאָלט פלעגט איינער מעשה בריוו־טרעגער לייענען די נעמען פון די אַדרעסאַטן און עס זיי אָפּגעבן, אַזוי פלעגט זיך צעפלאַקערן אַ פראַגע און ענטפער דורך די גע־היימע בריוולעך.

די פליענדיקע פאָסט פלעגט אויך אויסגענוצט ווערן מצד לצים צו טרייבן שפּאָס און פאַרשיידענע שטותע־רייען. אַזוי, למשל, פלעגט אַ בחור אַדער אַ גרופּע פון בחורים אַריינשיקן אַ מיידל אַזאַ סעקרעטקע אין אַן אַנ־דערנס נאָמען, אַז זי זאָל די מינוט אַרויסקומען אין הויף, וואו ער וועט וואַרטן אויף איר ביים ברונעם, ווייל ער האָט איר זייער וויכטיק מיטצוטיילן. אַזאַ בריוול, ווי די גאַנצע קאָרעספּאָנדענץ פון דעם מין, איז תמיד געווען פול מיט מליצות. למשל: „קום אַרויס צו מיר, שולמית, דו שיינהייט, דו בת־ציון, די יונגפרוי פון ראגעווע, צו דיין הערצנס געליבטן, דיין שלמה, וועלכער וואַרט אויף דיר אינדרויסן מיט אָפענע אַרעמס און פלאַטערנדיקן האַרץ."

וועג דאָס מיידל פלעגט אַרויסגיין „צום ברונעם", פלעגן די ריכטיקע אָפּנאַרער און לצים זיצן אין אַ ווינקל און צעזעצט ווערן פון געלעכטער.

די פליענדיקע פאָסט פלעגט איינגעאָרדנט ווערן זייער אָפט ספּעציעל נאָך אַ פאַרשטעלונג אַדער טאַנץ און איז געווען זייער פאָפולער ביי דער יוגנט. ניט ווי־ציק שידוכים זיינען אויך אויף דעם אופן געשלאָסן געווארן.

פערד־העגדלער

אין דעם וועלטל פון פערד־העגדלער האָט ראגעווע אַמאָל געהאַט אַ גרויסן שם. געווען דאָרט אַ גאַנצע שייקע, וואָס איז געווען אויסגעבונדן און פאַרקניפט מיט אַנ־דערע שטעט און שטעטלעך און האָבן געטאָן גוואַלדאָוונע „ביזנעס"; זיי האָבן, אַזוי צו זאָגן, „געהענדלט פערד", ווי מען זאָגט עס אויפן אַמעריקאַנער לשון.

זיי האָבן זיך ניט באַנוגנט דווקא מיט „הענדלען" פערד אַליין, נאָר סחורה פון אַ קראָם איז פאַר זיי אויך געווען אַן אַרטיקל. געווען איינער פון זיי, וואָס האָט שוין דע־מאָלט, מיט אַ 50־60 יאָר צוריק, געפריידיקט קאָמוניזם; דהיינו, ער האָט ניט געקאָנט פאַרטראָגן, אַז אַ באַלעבאָס האָט עטלעכע פערד און אַן אַנדערער האָט גאָרניט, אַדער, אַז איין קרעמער האָט צופיל סחורה אין זיין געשעפט. און דער אַנדערער — ווינציקער; פלעגט ער עס אין די לאַנגע פינצטערע ווינטער־נעכט אויסגלייכן, אַזוי, אַז אַלע זאָלן זיין צופרידן....

לאַנג האָט אָבער זייער מלוכה ניט אָנגעהאַלטן. די צאַרישע מאַכט האָט זיך געמומען צו זיי. די געכאָפּטע האָט מען געשמידט אין קייטן, פירנדיק אַזוי דורכן שטעטל אויפן וועג קיין סיביר; אַ טייל איז אַנטלאָפן מעבר לים און אַ טייל האָט תשובה געטאָן מיט תפילה, צדקה און תעניתים, און אויסגעלעבט די לעצטע יאָרן ווי פרומע און ערלעכע בעלי־תשובהס.

טיפן

צו די שטעטלשע טשיקאַווע טיפן קאָן צוגערעכנט ווערן אַלטער דער מגיד; ער האָט זיך פלוצעם איינמאָל אַ פרימאָרגן באַוויזן אין בית־מדרש און איז שוין געבליבן אַ תושב.

אַלטערן איז ניט באַשערט געווען צו ווערן וועלט־באַרימט, ווי דער קעלמער, אַדער דובנער, צוליב דעם אפשר, וואָס זיין גייסטיקער צושטאַנד איז געווען ניט מיט אַלעמען. מ׳האָט דערציילט, אַז ער איז געווען אַ מקובל און דאָס זאָל אים האָבן אַראָפּגעשלאָגן פון טראָפּ. ער פלעגט אָפט אויסברעכן אין ספּאָזמעס פון געוויין, זיך אויסציען אויפן דיל פון בית־מדרש און זיך מוש־טירן רעכטס, לינקס, רעכטס, לינקס א. אז., ווו., אַדער דרייען זיין קאָפּעליוש אויף אַ פינגער און שרייען: — איר זעט ווי דער הוט דרייט זיך? אָט אַזוי דרייט זיך אַל־טערס קאָפּ...

אָבער אַז ער פלעגט שבת נאָך מינחה אַרויף אויף דער בימה און אָנפאַנגען מיט זיין ספּעציפישן ניגון די מוסר־דרשות און זייַנע וואונדערלעכע משלים, פלעגט דער עולם זיצן צוגעשמידט צו די בענק און שטענדערס, און די ווייבער אויבן פלעגן כליפּען ווי קליינע קינדער. אין זייַנע אויגן האָבן דעמאָלט געפינקלט פייערלעך ווי ביי אַ נביא, און זיין פּנים האָט געשטראָלט; און ווי נאָר ער פלעגט אַראָפּגיין פון דער בימה, פלעגט זיך די שכינה ווי אָפּטאָן פון אים, און ער פלעגט ווידער נעמען פראַווען זיינע ווילדע שטיק. אין ראָגעווע איז ער געווען ביז נאָך דער גרויסער וועלט־מלחמה, וואו בלויז אַ קליינע טייל יידן האָט זיך שוין געהאַט צוריקגעקערט. די מערסטע זיי־נען נאָך געווען אין טיף־רוסלאַנד. די שולן זיינען דע־מאָלט געפּירט געוואָרן פון פּשוטע פאָלקס־יידן. דאָס האָט אָבער אַלטערן ניט געשמעקט, און ער האָט פאַר־לאָזט דאָס שטעטל. צילעוועניק מיט זיין שטעקן, ווי ער וואָלט שיסן, האָט ער אויסגעשריען: — פּיף־פאַף! ראַ־געווע דאַרף מען אַרויספירן הינטער ראָגעווע און פאַר־ברענען!...

און ער איז פאַרשוואונדן.

אויף מאָרגן האָט מען אויף דער בימה געפונען אַ צעקנייטשט שטיקל פאַפּיר, געשריבן פון אַלטערן. דאָס

האָט געזאָלט זיין אַ פּאַשקווויל אויף די איצטיקע מנהיגים, וועלכע פירן די גרענדע, און זיינען ניט ראוי צו דעם. עס האָט זיך געלייענט:

„אוי, וויי צו די יאָרן
וואָס פון ראָגעווע איז געוואָרן!
אַז וואו מען גיט אַ דריי דעם קאָפּ,
זעט מען אויבן שמואל דעם טאָפּ (טעפּער),
און אַז מען קוקט אויף דער טאָבליצע (מיזרח)
זיצט דער „רב" דאָרט, פּאָן פּינע איצע (מלמד)
און דער שוחט איז ישראל איצע (קצב)
און נאָך די אַלע צרות
איז דער גבאי פייוע שרהס (אַ וועבער)..."

שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז אַלטער איז אין שטעטל אַניקשט, וואו ער האָט נאָך געלעבט עטלעכע יאָר, אויך אין בית־מדרש, און איז געשטאָרבן. פון וואַנען ער איז געקומען און צו וועמען ער האָט געהערט האָט מען זיך קיינמאָל ניט דערוואוסט, און די געשיכטע פון „אַלטער דער מגיד" איז געבליבן אַ סוד.

אַ צווייטע סענסאַציע, פון וועלכער ראגעווע האָט נאָכדעם אַ לאַנגע צייט ניט געקאָנט צו זיך קומען, איז געווען ניט קיין אַנדערע, ווי אַ שבתי־צבי־אַפּערע.

אין אַ שיינעם זומער־טאָג האָט אין שטעטל אַריינגעשפּאַנט אַן עלעגאַנט־געקליידטער יונגערמאַן און האָט זיך פֿאָרגעשטעלט, אַז ער איז ניט קיין אַנדערער, ווי משיח בן דוד, און ער וויל האַלטן אַ דרשה פֿאַרן עולם אין שול און זיי צוגרייטן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און ברענגען די גאולה... אַלס באַווייז פֿאַר דעם האָט ער געווויזן אויף זיינעם אַ פּינגער אַ רינג, אויף וועלכן עס איז געווען אויסגעגראַווירט „משיח בן דוד".

פֿאַרשטייט זיך, אַז די שטעטלשע יידן, וועלכע זיינען געווען לומדים און מיושבדיקע לייט, האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו גלויבן אים, נאָר אַז אַ בחור וויל האַלטן אַ דרשה, איז מהיכא־תיתי, פֿאַרוואָס ניט?

פֿאַרנאַכט איז שוין אין שול געווען פֿאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם, יונג און אַלט, און „משיח" האָט געגנומען האַלטן די אמתע דרשה, — אַז מען זאָל אים שאָפן אַ געוויסע סומע געלט צו שטייער אויף דער טראַנספּערירונג פון דער ראָגעווער עדה; אַז ניט, קאָנען זיי נאָר, ח"ו, בלייבן אויסער דער ליסט און פֿאַרזאַמען די גאולה.

און כדי צו באַשטעטיקן זיינע דיבורים, האָט ער זיך גענומען טרעפן וואָס פֿאַר אַ מלאכה איינער טוט. איינעם אַ בחורל, וואָס איז געשטאַנען האָרט לעבן אים, האָט ער אָפּגעשטופט און אויסגעשריען: „טרעט אָפּ, דראַטווע־ציערי!" — און צו אַלעמענס דערשטוינונג איז טאַקע דאָס בחורל געווען אַ לערן־יינגל ביי אַ שוסטער. אַ צווייטן האָט ער אַ רוף געטאָן: „קום אַהער, דו חייט!" און ער האָט ווידער געטראָפן. ער איז טאַקע געווען אַ שניידער. בלויז מיט איינעם האָט ער ניט געטראָפן, ער האָט אים אַנגערופן מוליער, און ער איז גאָר געווען אַ טעפּער... אַבער אַ טייל האָט געגלויבט איטלעך וואָרט זיינס און באַשטאַנען, אַז מען זאָל אים צונויפמאַכן די נויטיקע סומע.

די קעלטערע לונג און לעבערס האָבן אַבער בשום אופן ניט געוואָלט גלויבן און ניט געשטעקט קיין געלט. אַזוי האָט זיך דער פֿאַלשער משיח אַרומגעדרייט אין שטעטל אַ פּאָר וואָכן צייט און געוואַרט אויף די „מזומן"... האָט גראָד פּאַסירט, אַז אין איין וואָך צייט זיינען געשטאַרבן צוויי פרויען. האָט דאָן איינער, אַ פיינער באַלעבאָס, מאיר בער לעווויט, אויפגעהויבן אין בית־מדרש אַ „ויצעקו" צו די איבעריקע באַלעבאָטים: „וואָס האָלט איר אים אָפּ? ס'איז דאָך אַ מגפה אין שטעטל, ר"ל!" — דעמאָלט האָבן זיך די באַלעבאָטים פשוט איבערגעשראָקן, מ'האָט געשאָפן די נויטיקע סומע און אים אַרויסבאַגלייט פון שטעטל, און — די מגפה איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן...

אַ צייט שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז דער שבתי־צביניק האָט געהאַט געדינט אין מיליטער, און חברה האָבן אים, אַלס אַ שפּיצל, אונטערגעלייגט דעם רינג אונטער זיין קישן מיט דער אויפשריפט „משיח בן דוד". דעמאָלט האָט ער עס באַשלאָסן, אַז ער איז דער דערלייזער.

ראגעווער לצים

משה שמעונס ווערטלעך זיינען ניט נאָר אַרומגאַנגען מפּה אל פּה אין ראָגעווע גופא, נאָר אַפילו אַ סך ווייטער.

ער איז געווען אַ בעל־עגלה. האָט אים אַ גוי אייניקער מאָל אונטער דער וועגנס אָנגעבאָטן אַז ער זאָל ביי אים אָפּקוימען אַ פּאָר תפילין, וואָס ער האָט געפונען. האָט זיי משה שמעונס גוט באַטראַכט פון אַלע זייטן, געמאַכט אַ זויערע מינע און אָפּגעבנדיק די תפילין דעם גוי צוריק געזאָגט מיט אַ טאָן פון יאוש: ניין! איך קען ביי דיר די תפילין ניט קויפן, דו זעסט דען ניט, אַז זיי זיינען „פערניקסטשע" (פֿאַראַיאַריקע). דער גוי האָט, פֿאַרשטייט זיך, ניט געהאַט קיין אַנדער ברירה און ויי אים אָפּגעגעבן אומזיסט...

* * *

משה שמעונס פלעגט שטענדיק דערציילן דעם פֿאָלגנדיקן ווייץ:

וען איך וועל שטאַרבן, וועט דאָך דער מלאך הדומה מיר קומען פרעגן: „מה שמך?" — וועל איך אים ניט זאָגן מיין ריכטיקן נאָמען משה, נאָר חיים. וועט ער דאָך זאָגן: „סטייטש, דו הייסט דאָך ניט חיים, דיין נאָמען איז דאָך גאָר משה." — וועל איך אים ענטפערן: „שוטה איינער, אַז דו ווייסט, טאָ צו וואָס פרעגסטו?"...

* * *

אויך דעם פֿאָלגנדיקן ווייץ פלעגט משה שמעונס ליב האָבן צו דערציילן. צי ס'איז געווען אַריגינעל פון אים, איז שווער צו זאָגן. ווייל דעם ווייץ פלעגט מען הערן אויך אין אַנדערע מקומות.

„פֿאַרן טויט וועל איך זיך לאָזן אָפּשערן מיין בּאָרד און אַז דער מלאך הדומה וועט מיך נאָך מיין טויט נעמען אויפן צימבל און געוואָלדעווען: — סטייטש, ווי פּאָסט עס פֿאַר אַ ייד צו קומען אויף דער אמתער וועלט אַ גלוח? — וועל איך אים ענטפערן: — איך בין געבאָרן געווארן אַז

אַ באָרד, און איך האָב געוואָלט שטאַרבן אַן אַ באָרד. — וועט ער דאָך אָבער באַלד ווידער פרעגן: — נו, דו ביסט דאָך געבאָרן געוואָרן אַן ציינער אויך און דו ביסט אַהער געקומען מיט זיי? — וועל איך אים באַלד ענטפערן: „טאָ צו וואָס שרייסטו אויף דער באָרד, שריי אויף די ציינער!"

* * *

ווען צוויי יידענעס פון ראגעווע האָבן אַמאָל פאַרשפּעטיקט די קליינבאַן אין רעגסטענע, זיינען זיי זי נאָכגעלאָפן, געמאַכט מיט די הענט און געשריען ניט מיט זייער קול: „פאָדאָשדי באַן, יעסטשא יעסט פאַסאַזשירן, יענטע הלל׳ס און לאה אשר׳ס..."

* * *

ר׳ זלמן פראם איז געווען אַ יד אַ למדן און אַ נגיד, אָבער אויך אַ וויצלינג. האָט ער איינמאָל זיך אויסגעטענהט מיט זיין קו, וועלכע האָט בשום אופן ניט געוואָלט טועם זיין פון אָנגעמישטן צעבער פון בולבע־שאָלעכץ מיט וואַסער:

„הער אויס, דו בהמה איינע, אין איידעם האָב איך אַ ראַבינער, אַ צווייטן אַ משכיל, אַ דריטן אַ דאקטאר־פילאָזאָף. אַליין בין איך אויך ניט אַבי־ווער. נו, דאָכט זיך, אַז ס׳איז שוין גענוג פאַרווייסט די פאָמוניצע, האַ? און דוווילסט נאָך ניט טרינקען?"

* * *

דער זעלביקער ר׳ זלמן פראם פלעגט זיך וויצלען: „ווען אַלע יידן כאַפן אַ שפּאַציר שבת נאָכן טשאָלנט אין די ליפּעס (הינטערן שטעטל צווישן ליפאָווע בוי־מער), דאַן ווערט ערשט אין שטעטל די אמתע דאַטשע...

* * *

וואולפּע דער פעלדשער, וועלכער איז געווען אין דרום־אַפריקע און זיין ווייב אין ראגעווע, און וועלכער האָט שטאַרק ליב געהאַט צו מאַכן אַן אָפּטע כוסה, האָט זיך באַקלאָגט איינמאָל פאַר זיינעם אַ לאַנדסמאַן:

„ווייס איך וואָס, וואָס 'מיינע' באַקלאָגט זיך דאָרטן, אַז זי קריגט פון מיר קיין געלט ניט. דו ווייסט, דאָכט זיך, זייער גוט, אַז איך שיק איר און שיק איר (שיכור און שיכור) און זי שרייבט אַלץ, אַז זי קריגט ניט".

דר. מ. ז. לוינזון־לביא

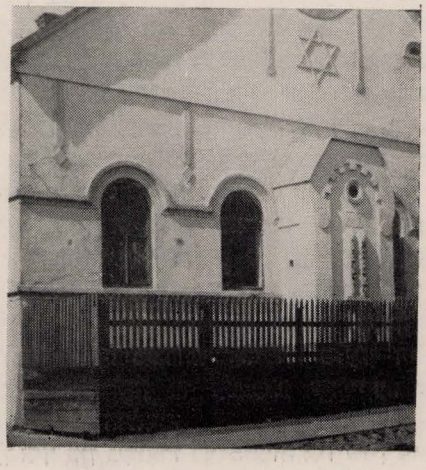
פילווישאָק

פילווישאָק איז געווען אַ ציוניסטיש שטעטל זייער פרי. גלייך ביים אויפקום פון פאָליטישן ציוניזם האָט די נייע הערצל־תורה געפונען פיל חסידים אין פילווישאָק. ציוניסטן האָבן אָנגעהויבן אַנטוויקלען אַ גרויסע טעטיקייט אויפן קולטורעלן געביט, ווי קורסן און לעקציעס אויף יידיש און העברעאיש פאַר יוגנטלעכע און דערוואקסענע, דאָס גרינדן פון אַ ביבליאָטעק, דאָס אויפפירן מיט אייגענע כוחות יידישע פיעסעס אויף פרימיטיווע בינעס אין שייערן א. ד. גל.

אין יענע יאָרן האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין די יידישע יוגנט־קרייזן אויך דער סאָציאַליזם. ניט קוקנדיק אויף דער שטענדיקער עמיגראַציע פון די פילווישקער יידן, איז אָבער נאָך אַלץ פאַרבליבן אין שטעטל אַ גרויסע צאָל לומדים, משכילים און אָנהענגער פון די ציוניסטישע און סאָציאַליסטישע פאַרטייען.

מיטן אויפקום פון דער ליטווישער אומאָפּהענגיקער מלוכה זיינען די פאַרמלחמהדיקע יידישע פאַרטייען אין שטעטל נאָכמער פאַרשטאַרקט געוואָרן. די אידעאַלן פון סאָציאַליזם און ציוניזם האָבן אויף די פאַרשיידענע קרייזן פון דער יידישער יוגנט אין פילווישאק געהאַט אַ גרויסע השפּעה און זייער דירעקטע אויסווירקונג איז געווען, וואָס די אַרטיקע יידישע יוגנטלעכע האָבן אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס צו יידיש־קולטורעלער אַרבעט. אין מיטן פון די צוואַנציקער יאָרן און שפּעטער האָט אָבער די עמיגראַציע פון דער יידישער יוגנט אין אַ גרויסער מאָס אָפּגעשוואַכט די יידישע קולטור־אַרבעט אין פילווישאָק.

אייגער פון די ליכטיקסטע מאַמענטן אינעם יידישן

פילווישקער בית־מדרש

שטעטלשן לעבן איז געווען די הכשרה־קבוצה. די חלוצים האָבן אַרויסגערופן די באַגייסטערונג פון די יידן און די באַוואונדערונג פון די ניט־יידן — בעיקר דורך זייער אַר־בעט אין אַנדערשן דעם שטראָם פון טייך שעשופּע, כדי צו שאַפן עלעקטרישע קראָפט פאַר דער גאַנצער געגנט. יעדן שבת נאָך מיטיק פלעגן יידן, קינד און קייט, אַרויס־שפּאַצירן צום אַרט, וואו די אַרבעט ווערט געמאַכט, און אַנקוועלן פון „זייערע" חלוצים.

א גאַנצע וואָך איז אָבער ניט שבת. די וואַכעדיקע טעג זיינען געווען גאַנץ קאַלעמוטנע, ווייל מיט חיונה איז גאָרניט געווען פויגלדיק. די עקאָנאָמישע פּאָליטיק פון דער ליטווישער רעגירונג איז געווען רואינירנדיק פאַר יידישע סוחרים און קרעמער, פון קליינעם שטעטל, ווי פון דער גרויסער שטאָט. נאָך א שווערער קלאָפּ פאַר די יידישע האַנדל־מענטשן אין פילווישאָק איז געווען, וואָס גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז זי אָפּגע־שניטן געווארן פון ווילנע און איר אומגעגנט, מיט וועלכע פילווישקער סוחרים זיינען געווען אין פריערדיקע צייטן ענג פאַרבונדן. די יידישע פאָלקסבאַנק האָט ניט געהאַט ווי זיי צו העלפן ביי אַזעלכע אומשטענדן. די מערהייט יידן אין שטעטל איז דעריבער געווען אָנגעוויזן אויף שטיצע פון קרובים מעבר־לים.

דער ליבעראַלער גייסט, וואָס האָט געהערשט אין ליטע אין די ערשטע יאָרן פון איר אומאָפּהענגיקייט, האָט זיך גיך אויסגעוועפט. רעאַקציע און שאָוויניזם האָבן זיך גע־פּאָרט, ווי אומעטום, מיט אַנטיסעמיטיזם. שינאה־גיפט צו יידן האָט זיך פאַרשפּרייט. פילווישאק האָט געהאַט די „זכיה" אין איין קורצער צייט דורכצולעבן צוויי דם־בילבולים, צום גליק אָן בלוטיקע רעזולטאַטן, ווייל אין ביידע פאַלן זיינען די „געהרגעטע" אויפגעשטאַנען תחית־המתים.

דעם האָס קעגן יידן האָט מען אָבער כסדר געצונדן אין די הערצער פון די יידישע מיטבירגער. וען די נא־ציע חיילות האָבן אַרייגעמאַרשירט קיין פילווישאָק, האָט דער פאַרשפּרייטער שינאה־גיפט צווישן די אַרטיקע פויערים זיך צוזאַמענגעמישט מיט דער מאָרדלוסט פון דער ברוינער חיה, און דער רעזולטאַט פון אָט דעם איז גע־וען — טויט פאַר יידן.

ברוך שילמאַן

אַ זמן אין קראַקינאָווער ישיבה

אַלס אַ קליין ייִנגל האָב איך זיך אַוועקגעלאָזט פאַרן פון פאָנעוועזש צו ר׳ הירשלס ישיבה אין סלאָבאָדקע — און מיט יענער צייט איז פאַרבונדן מיין ערשטער באַזוך אין קראַקינאָווע. דער נאַטירלעכער וועג צו מאַכן א נסיעה פון פאָנעוועזש קיין סלאָבאָדקע איז געווען צו פאַרן מיט דער באַן. אַזא רייזע וואָלט געדויערט א קנא־פּער טאָג. אָבער דאָס איז געווען פאַר מיר א צו טייערער ביסן. מיין גאַנצער קאַפּיטאַל, וואָס איך האָב געהאַט אָפּ־געשפּארט, כדי צו לערנען צווי יאָר אין דער סלאָבאָדקער ישיבה, איז באַשטאַנען פון זעקס קאַרבאָנצעס. דעם דאָ־זיקן קאַפּיטאַל האָב איך אָנגעזאמלט אין משך פון א לאַנ־גער צייט. מיין הויפּט־פרנסה איז געווען אזא: וועו מאַמעס אָדער ווייבער פלעגן זיך אַריינרייסן אין שול אַריין, וואו מיר פלעגן לערנען דעם „שיעור", און צופאַלן צום ארון־קדוש אויסצובעטן א רפואה שלמה פאַר א קראַנק־געוואָרענעם משפּחה־מיטגליד, פלעגן זיי יעדערן פון אונדז איבערלאָזן צו עטלעכע קאָפּיקעס צו זאָגן תהילים פאַר די חולאים.

וועו איך בין געווארן בר־מיצווה איז שוין צוגעקומען פאַר מיר נאָך א מקור פון פרנסה: מען פלעגט מיר בא־צאָלן פאַר קומען צו א „מנין" אין הייזער, וואו מען איז געזעסן „שבעה". פורים, ווידער, פלעג איך אויסטראָגן שלח־מנותן — און דאָס האָט אויך אַריינגעבראכט א פּאַר קאָפּיקעס.

מיין אָפּגעשפּאַרטער קאַפּיטאל וואָלט אפשר געווען גרעסער, וועו מיין מאַמע וואָלט ניט פון צייט־צו־צייט געווען געצוואונגען „אויסצובאַרגן" א ביסל געלט, כדי צוצושטוקעווען אויף אויסקומעניש. צוליב מיין מאַמעס „שותפות" בין איך אָבער געבליבן ביי זעקס קאַרבן — און מיט אַזא „מאַיאָנטעק" האָב איך ניט געקענט זיך פאַר־גינען צו פאַרן מיט דער באַן און זיך געמוזט מטריח זיין צו מאכן די נסיעה קיין סלאָבאָדקע פּער אקס — מיט תּערד, בויד און וואָגן.

דאָס ערשטע שטעטעלע, וואָס איך האָב דעמאָלט גע־זען אויף מיין רייזע, איז געווען קראַקינאָוע. ס׳איז געווען סוכות־צייט, און די בלאָטעס זיינען דענסטמאָל געווען אין שטעטל אַזעלכע גרויסע, אַז כדי צו זיין זיכער ניט צו לאַזן אין זיי א פוס, האָט מען בעסער געדארפט זיצן אין שטוב... איך האָב דעריבער דאָס שטעטל ניט געקענט גיין באַקוקן. אגב, איז אויך די צייט געווען קורץ, ווייל עס

זיינען גיך אָנגעקומען די פורן, וואָס האָבן אונדז אָפּגעפּירט קיין קיידאַן, אַ ווייטערדיקער סטאנציע אויף אונדזער וועג קיין סלאָבאָדקע.

אייניקע יאָר שפּעטער, ווען איך האָב שוין געלערנט פּאַר זיך, בין איך ווידער געקומען קיין קראַקינאָווע, דאָס־מאָל אויף צו פּאַרבלייבן דאָרטן אַ געוויסע צייט. געקומען בין איך אַהין טאַקע אויס נויט, אָבער אַ ראָלע דערבי האָט געשפּילט אויך דאָס, וואָס דאָס דאָזיקע שטעטל האָט געהאַט אַ גרויסע שייכות צו מיין מאַמעס משפּחה. מיין זיידע פון דער מאַמעס צד, ר׳ שלמה לייב בלאָך, האָט אייגנטלעך, געשטאַמט פון קראַקינאָווע. ער איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אין דער געגנט אַרום אונטערן נאָמען ר׳ שלמה פּאָדבערעזער, ווייל ער איז אַ לענגערע צייט געווען אַ שוחט אין קליינעם יידישן ישוב פּאָדבערעז (ניט צונויפּמישן מיט פּאָדבערעזע פון ווילנער גובערניע).

אין קראַקינאָווע האָט דאָן געלעבט מיין זיידעס אַ שוועסטער, די „באָבע" בתיה. זי איז געווען די הייבאם פון שטעטל און כמעט גאַנץ קראַנקינאָווער יוגנט האָט דערזען די ליכטיקע וועלט מיט איר הילף. ווי זי האָט דערהערט, אַז איר ברודער שלמהס אַן אייניקל איז געקומען לערנען אין קראַקינאָווע, האָט זי זיך אַרויסגעלאָזן איבערן שטעטל צו קריגן פּאַר מיר די נויטיקע זיבן „טעג" — און אין אַיין אייניקן טאָג איז זי פּאַרטיק געוואָרן מיט איר שליחות.

ר׳ נתן (נאָטעלע) לוריא — לאַנגיאָריקער רב אין קראקינאָווע.

מיין גאַנץ לעבן אין דעם האַלבן יאָר, וואָס איך האָב פּאַרבראַכט אין קראַקינאָווע, האָט זיך, נאָטירלעך, קאָנצענטרירט אַרום בית־מדרש, ווהו איך האָב געלערנט. דאָרטן זיינען געווען היפּשע עטלעכע בחורים, וועלכע זייַנען געזעסן על התורה ועל העבודה. אַהער זיינען געקומען לערנען בחורים פון פּאַרשיידענע מקומות. אייַנער, געדענק איך, איז געווען פון וואַרקלאן, ניט ווייט פון רעזשיצע אין שפּעטערדיקן לעטלאנד. פּאַרוואָס איז ער נעפּאָרן לערנען תורה גראָד אין אַזאַ „כרך", ווי קראַקינאָווע? ס׳האָבן אים געבראַכט אַהער די קלאַנגען, וואָס ער האָט פון עמעצן געהערט, אַז אין קראַקינאָווע האָט די משכילישע יוגנט אָרגאַניזירט אַ היפּשע העברע־אישע ביבליאָטעק. די ביבליאָטעק איז באמת געווען זייער אַ גוטע און פּאַרמאָגט פיל ביכער. ניט ווייניק ישיבה־בחורים האָבן זיך באַנוצט מיט די ביכער פון אָט דער ביבליאָטעק, וועלכע פלעגט זיין אָפן צוויי מאָל אַ וואָך.

אין קראַקינאָווע זיינען דאָן געווען צוויי בתי־מדרשים. דער גרויסער בית־מדרש האָט געהאַט אַ „שטיבל", וואו עס פלעגן דאַוונען די גאָר אַרעמע און פּראָסטע יידן. אין בית־מדרש פלעגן פון צייט־צו־צייט זיך אַראָפּלאָזן מגידים. אין מיין צייט איז געקומען אייַנער אַ מגיד, וואָס האָט בשעתו געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם אין שטעטל. דער דאָזיקער מגיד איז געווען אַ יידישער סאָלדאַט, וואָס האָט געדינט אין פּאָנעווועזש, און ער איז אַראָפּגעקומען קיין קראַקינאָווע מאַכן עטלעכע גראָשן דורך אַ פּאָר דרשות. עס איז געווען אויסטערליש צו זען, ווי אַ סאָלדאַט, אין יוניפישע בגדים, שטייט לעבן ארון־קודש אין אַ טלית און האַלט אַ דרשה. אַנגעהויבן האָט ער מיט די וועטער פון נביא: „הרם כשופר קולך" — און ער האָט טאַקע אַזוי געדונערט מיט זיין קלינגענדיקער שטים עטלעכע שעה, אַז אַלע זיינען אַנטציקט געוואָרן. ער, דער יוניפישער מגיד, האָט געריידט וועגן דער אומנאַרמאַלער לאַגע פון יידן אין גלות און געהופן אַלע יידן צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל.

פּרנסות האָבן די יידן אין קראַקינאָווע געהאַט כמעט די זעלביקע, ווי אין אַלע שטעטלעך אין ליטע: קרעמעריי, מלאכה, קאראבעלניקעריי. מיר דוכט אָבער, אַז דער הויפּט־מקור, פון וועלכן אַלע יידן אין קראַקינאָווע האָבן גע־צויגן זייער חיונה, איז געווען אַפּריקע. די אויסגעוואַנ־דערטע מענער אָדער קינדער פלעגן צושיקן פון „גאָל־דענעם לאַנד" פונטן, פון וועלכע די פּאַרבליבענע משפּחות האָבן געמאַכט אַ לעבן. די איבעריקע פּרנסות זיינען, אייגנטלעך, געווען נאָר אַ צוגאָב... די יונגע יידישע ווייב־לעך, וואָס זייערע מענער האָבן עמיגרירט קיין אַפּריקע, האָבן געווארט אויף די בריוו פון די מענער אפשר מער, ווי אויף זייערע פּאָר פונטן, ווייל, צניעותדיקע און כשרע יידישע טעכטער, האָבן זיי אויסגעענקט די שעה ווען זייער באַשערטער וועט זיי שוין קענען רופן צו זיך, כדי אין נייעם לאַנד צו בויען אַ ניי לעבן פּאַר זיך.

ווי איך וויים, האָט קראַקינאָווע זיך געמאַכט אַ שם מיט איר סופר סת״ם. דער נאָמען פון „קראַקינאָווער סופר" איז געווען באַוואוסט איבער אַלע שטעטלעך פון קאָוונער גובערניע. מען האָט אים געהאַלטן פּאַרן בעסטן פּאַכמאַן פון דער הייליקער מלאכה פון שרייבן ספר־תורהס, תפילין און מזוזות. פּאַר אַ בר־מיצווה־יינגל צו קריגן אַ פּאָר תפילין פון אַ „קראַקינאָווער סופר" איז געווען אַ גרויסע זכיה. אונדזערע אַרעמע חברה־לייט האָבן ניט געקענט חלומען פון דעם. איך בין ניט איינמאָל געווען אין דער „מאַסטער־סקאַיע" פון אָט דעם סופר, געזען, ווי אַ ריי געזעלן זיצן און טוען די מלאכת־הקודש — און ניט געקענט פּאַרשטיין, ווהו עס איז געלעגן דער סוד פון זיין גרויסן דערפאָלג.

בלויז אַ האַלב יאָר בין איך געווען אין קראַקינאַווע — און דאָך געדענקט זיך מיר גוט דאָס שטעטעלע, אפשר דערפאַר, וואָס איך בין דענסטמאָל געווען אין יענעם איידעלן עלטער, וועו איבערלעבענישן זיינען טיף און עכט, אַז זיי זאָלן שפּעטער ניט אָפּגעווישט ווערן דורך דער צייט.

אַ גרופּע קראַקינאַווער יוגנט אויף אַ וואַלד־שפּאַציר 1926

(דאָס בילד צוגעשיקט פון ראובן נאַדעל, מאַנטרעאַל)

בן־ציון רייבאק (יאָהאַנעסבורג)

מיין שטעטל מאַליאַט

אַלטע זכרונות וועקן זיך אויף ביים דערמאָנען אונדזער געבוירן־שטעטעלע און אַ גרויסע בענקעניש און טיפער צער כאָפּן דיך אַרום, וועו דו טראָכטסט וועגן די קדושים, וואָס מיר האָבן אויף אייביק פאַרלאָרן.

אַ קליין שטעטל איז מאליאט געווען, אַ 70 ווייַטערסט פון ווילנע, מיט אַ 500 יידן, אַחוץ קריסטן.

יעדער לאַנדסמאַן געדענקט מן הסתם די לאַנגע גאַס, וואָס האָט זיך געצויגן כמעט אַ וויאָרסט די לענג — פון הויף ביז צו דער טיפּלע — מיט אירע קליינע קרעמלעך און קלייטן אין צענטער פון שטעטל, פון וועלכע קרעמער פלעגן זייַן זייער ביסל חיונה. אָט שטייען פאַר אונדז די אַנדערע קלאַסן מענטשן: די שוסטער, שניידער, שמידן, קאַראַבעלניקעס, בעלי־עגלות, קצבים און קליינע הענדלער. אָט שטייען אויף פאַר אונדז אין געדאַנק תחית המתים די פיר בתי מדרשים מיט זייערע מתפללים, לערנער און תהילים־זאָגער. אַן דער אַלטער תלמוד־תורה דערמאָנט מען זיך, אַוואו מען פלעגט שטענדיק הערן דעם „קול יעקב" פון אונדזערע קינדער. און אָט שטייגט אויף אין אונדזער זכרון דער הייליקער שבת! יאָ, טאַקע דער הייליקער שבת, וואָס איז געווען הייליק פאַר יעדן — אַן אונטערשייד פון רייך אָדער אָרעם. יעדער אַנגעזאָן אין זיינע בגדי שבת פלעגט קומען צום דאַוונען, דאָרט פלעגט זיך דאָס גאַנצע שטעטל טרעפן, מען פלעגט זיך דערציילן די נייס פון דער וואָך און די נייס פון דער וועלט און פאַרברענגען אין אַ שבתדיקער און אַ היימלעכער שטימונג. אָט געדענקען מיר די גאַס וואו די באַפעלקערונג פלעגט אַרויס אויף אַ שפּאַציר אויף די טראָטוּאָרן, וואָס זיינען געמאַכט געווען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מען פלעגט זיך באַגריסן און אָפּשטעלן כאָפן אַ שמועס. דאָס לעבן איז זיך אַנגעגאַנגען נאָרמאַל, מען האָט זיך געפילט גליקלעך און צופרידן.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך די לאַגע גענדערט. די יוגנט פלעגט ביסלעכווייז אַנהויבן פאַרלאָזן דאָס שטעטל, ווי און ווען עס איז געווען נאָר מיגלעך, כדי צו פאַרבעסערן איר לאַגע. אַ גרויסע טייל מאליאטער לאַנדסלייט זיינען צעזייט געווארן אין אַלע עקן פון דער גאָרער וועלט. זיי געפינען זיך הויפטזעכלעך אין צפון־אַמעריקע, אפריקע, אַרגענטינע און אַנדערע טיילן פון דרום־אַמעריקע און אין ישראל. איצט איז דאָס שטעטל חרוב, די בתי־מדרשים און תלמוד־תורה אַוועק מיטן רויד, און אירע יידישע איינוואוינער —

אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער — פון ברוטאַלע מערדערישע הענט אויסגעמאָרדעט.

איך האַלט פאַר נויטיק געוויסע פֿערזאָנען אין מיין אַרטיקל צו דערמאָנען — פֿערזאָנען וואָס זיינען געווען

מאַליאַטער נייער בית־המדרש

טעטיק אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, און אויך אייניקע תלמידי־חכמים און געלערנטע, וואָס האָבן געשפּילט אַ ראָלע אין עפֿנטלעכן יידישן לעבן און זיינען געווען אַ צירונג פֿאַר מאַליאַט.

אָט דערמאָן איך זיך אָנעם תלמוד־תורה־מלמד ר׳ יעקב שחר — אַ תלמיד־חכם מיט אַ הדרת פּנים און זעל־טענער געוויסנהאַפֿטיקייט. כאָטש מיט אַ גאָר קליינעם געהאַלט, האָט ער פונדעסטוועגן זיין פּליכט מיט גרויס ליבע און איבערגעגעבנקייט געטאָן. יאָרנלאַנג האָט ער די תלמוד תורה אָנגעפֿירט מיט שטרענגער דיסציפּלין און האָט מיט אַלע כוחות געשטרעבט אין זיינע תלמידים איינ־צופלאַנצן יידישקייט און מענטשלעכקייט.

ווער פון אונדז, מאליאטער, געדענקט ניט ר׳ אהרון שאַלניק — דעם אַלטן שוחט, וועלכער איז מיט אַ קורצער צייט צוריק געשטאָרבן אין ארץ־ישראל אין עלטער פון 94 יאָר, אין מיטן לערנען, זיצנדיק ביים שטענדער. 35 יאָר איז ער געווען שוחט און חזן אין מאליאט — אַ שיינער ייד מיט אַ שיינער באָרד און פֿאַטריאַרכאַלישז אויסזען און אַ גרויסער למדן. באַזיצנדיק אַ האַרציקע שטי־מע, פלעגן זיינע זיסע טענער ביי די יום־טובדיקע תפילות אַרויסרופן טרערן ביי די צוהערער. מיט אַלע האַרבע שאלות פלעגט מען זיך צו אים וועגדן — דערצו איז ער געווען אַ גרויסער עניו, וואָס פלעגט יעדן מענטשן אויפ־נעמען בסבר פּנים יפות און באַהאַנדלען מיט כבוד.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אָנגעקומען קיין מאליאט אַ נייער רב — הרב בילעצקי — אַ גרויסער בן־תורה און אַ זעלטן־גוטער און פיינער בעל־דרשן. ער האָט ניט מאריך ימים געווען און איז פֿלוצלונג, קורץ פֿאַר דער נייער וועלט־מלחמה, געשטאָרבן.

מיט יראת־הכבוד דערמאָן איך זיך אָן מיין אַלטן רבין (ער איז אויך געווען דער רבי פון מיין עלטערן זון) : ר׳ לייב אולאפסקי. ער איז געווען דער בעל־קורא אין אַלטן בית־המדרש און זייער אַ גוטער בעל־תפילה ביים עמוד. אַ מאָן מיט זייער גרויסע טאַלאַנטן, אַ קע־נער פון עטלעכע אייראָפּעאישע שפּראַכן און מיט גרויסן פּעדאַגאָגישן וויסן — איז ער געווען דער רבי פון פיל יונגע לייט, און זיינע תלמידים האָבן זיך צו אים בא־צויגן מיט רעספּעקט און ליבע. ער האָט דערגרייכט אָן עלטער פון 80 יאָר.

מיט אַ ריס אין האַרצן דערמאָן איך זיך אָן דעם כלל־טוער ר׳ אליהו דוד ווייסע, וועלכער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט דער גרעסטער טייל פון זיין פאַמיליע דורך די בלוטיקע הענט פון די היטלעריסטישע באַנדעס. זיין גאַנץ לעבן איז געווען געווידמעט לטובת הכלל. ער איז געווען דער גבאי פון שול, תלמוד־תורה און חברה־קדישא, דער גרינדער פון גמילות־חסדים און פון דער פאַלקסבאַנק.

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען די נוציקע, דער־ציערישע אַרבעט פון די 2 שולן אין מאליאט : די יידישע פאַלקשול און די תרבות־שול. אַ סך קינדער האָבן דאָרט זייער ערשטע אויסבילדונג באַקומען און זיינען שפּעטער געוואָרן נוצלעכע און פּעאיקע מענטשן פאַר דער געזעל־שאפט. די בינע־פאַרשטעלונגען, וואָס פלעגן אַראַנזשירט ווערן דורך זייערע תלמידים לטובת די פאָנדן פון זייערע שולן, זיינען שטענדיק געווען זייער געלונגענע און פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם. פאַרשיידענע פּיעסעס פלעגן אויך אויפגעפירט ווערן פון דער שטעטלשער יוגנט.

אינעם שטעטעלע מאליאט האָט פולסירט אָן עכט, צאַפּלדיק יידיש לעבן.

אין די באַריכטן, וויאַזוי אונדזערע קדושים זיינען אומגעקומען, וועלן מיר דערציילט, אַז די מענער האָט מען פאַרטריבן קיין אוטיאן און זיי דאָרט דערשאָסן. די פרויען און די קינדער האָט מען אין מאליאט גופא דערשאָסן. דער ברודער־קבר געפינט זיך הינטערן הויף ביי דער מיל, וואָס געפינט זיך ביי דער דריטער קלאַטקע. די איינצלנע, וואָס האָבן פֿרובירט זיך אויסצובאַהאַלטן, זיינען דורך די אייגענע ליטווישע פּויערים פאַרמסרט געוואָרן — און זיי זיינען אונטער שרעקלעכע פיניקונגען אומגעבראַכט געוואָרן.

אין מאליאט זאָל זיך געפינען הייבט צו טאָג נאָר איין ייד : אברהם ווינברען, דער זון פון דוד ווינברען.

די מאַסן־שחיטה אויף אונדזערע מאליאטער ברידער און שוועסטער איז פאַרגעקומען דעם ערשטן טאָג סליחות. עס ליגט אַ הייליקער חוב אויף אונדזערע לאַנדסלייט אָפּ־צוהיטן דעם דאָזיקן טאָג אַלס יאָרצייט פון אונדזערע קדושים.

ב. ג. זאַק

אַבעל

ווי שאָטנס פון דער פאַרגאַנגענהייט טויכן אויף איצט אין מיין געדאַנק אָפּגעהאַקטע שטיקלעך זכרונות און נעמען, פורעמען זיך און קייטלען איינע אין די אַנדערע. זיי באַקומען צוריק פאַרב, לעבן אויף מיט אַ מאָדנער פרישקייט און ווערן ווידער ניי.

פאַר מיר רוקט זיך אַרויס אַ בילד, וואָס מאָלט זיך אויס דורך פאַראיינצלטע עפיזאָדן, געשטאַלטן, אַמאָליקע קינדערשע איבערלעבונגען, וואָס באַקומען איצט אַלץ מער צוזאַמענהאַנג צווישן זיך.

איך זע ווידער מיין ליטוויש שטעטל אַבעל, מיט אירע צוויי גאַסן, וואָס איינע פון זיי קרייצט דורך די אַנדערע. איך זע די אַלטע שול, דעם בית־המדרש, דעם חסידישן „מנין" ניט ווייט פון מיין זיידעס הויז, די הייזער, די שטרויענע דעכער, די קראָמען, דעם מאַרק דאָרטן אויפן באַרג, און יידישע פנימער, אַלערליי פנימער — אי מונטערע, האָפענונגפולע, אי פנימער פאַרזאָרגטע, פאַראַגהטע. פאַר מיר מאָלן זיך אויס די יידן דאָרטן, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע עכטע און מערקווערדיקע טיפּן, — טיפּן פון פשוטע, אָבער טרייע און האַרציקע פאָלקסמענטשן, פיינע בעלי־בתים, האַרעפאַשנע, שווערע אַרבעטער, פאַרהאַוועטע קרעמער און אויך יידן, וואָס האָבן געשטראַלט מיט חריפות און לומדות.

מיין געדאַנק וואַנדערט, אַרבעט גיך. מיר דוכט, אַז איך געדענק נאָך יעדעס הויז, יעדן דאַך, אַ סך פון די יידישע פנימער פון אבעל, דאָס שטעטל וואָס איך האָב פאַרלאָזט נאָך אין מיינע יינגל־יאָרן. פאַר מיר מאָלט זיך אויס אונדזער הויז פרייטיק־צונאַכט. איך בין נאָך אַן אַכטניין יאָר אַלט. די ברענענדיקע ליכט אין די שיינענדיקע מעשענע לייכטערס אויפן טיש, וואָס איז פאַרשפרייט מיט אַ קלאָר־ווייסן טישטעך, גיבן פון זיך אַרויס אַזאַ מילדע, ליבע שיין. איטלעך ווינקעלע לויכט מיט שבתדיקער פרייד. אַלץ איז נאָך פול מיט דעם טאַטעס מונטערן „שלום עליכם, מלאכי השרת", וואָס האָט ניט לאַנג דאָ אָפּגעקלונגען. מען האָט שוין אָפּגעגעסן. דער טאַטע קוקט איצט אַריין אין אַ ספר, גלעטנדיק זיך די שוואַרצע באָרד. ער רופט מיך צו און פרובירט מיר עפּעס דערקלערן, וואָס איך קאָן נאָך ניט אינגאַנצן תופס זיין. די מאַמע, אַ שבתדיק־אויסגעפוצטע, שמייכלט פון דער ווייטנס.

אָט זע איך מיך אין חדר, אַרומגערינגלט מיט נאָך יינגלעך. מיר זיצן און לערנען. אַן עלטערע כיתה יינגלעך חזרט איצט. די אָזערע, וואָס לויפט ביי דער זייט פון אונדזער שטעטל, קוקט אַריין דורכן פענצטער, שפּיגלט זיך אין מיינע אויגן מיט אַלע פאַרבן פון אַ גאָלד־צונטערנדיקן זון־פאַרגאַנג. וואָס פאַר אַ גרויסע, פייערדיקע זון און ווי שטאַרק זי לייכט !...

מיר דוכט, איך הער דעם רביס אַ ברום און אַ ביזער. איך דערפיל אויך אַ קלאַפּ. אין מיינע אויגן שפּילן פונקען און פאַרבן, אַזוי פיל פאַרבן... מיין רבי, אבא „שעשקע", אַ גרויסער למדן, אָבער אויך אַ מוראדיקער כעסן, שטייט איבער מיר מיט אויפגעהויבענע הענט, בייזערט זיך שטאַרק, וואָס איך האָב פאַרלאָרן וואו מען האַלט. „גזלן איינער", מישט זיך אַריין די רביצין, „פאַר־וואָס שלאָגסטו דאָס יינגל? זעסט דען ניט, אַז די זון איז אים אין די אויגן ?..."

עס איז אַ זומערדיקער פאַרנאַכט. פון ערגעץ דער־טראָגן זיך צו אונדז מענטשלעכע שטימען. די שטימען פאַרשווינדן ביסלעכווייז, דוכט זיך פון יענער זייט אָזע־רע... דער דרויסן מאַניעט, די גרינע לאָנקעס, וואָס ציען זיך ביז צום וואַלד דאָרטן אונטן, אַראָפּ באַרג, וואָס ליגט פון יענער זייט שטעטל, רופן: קומט שוין, קינדער, וואָס גיכער אַרויס זיך שפּילן. געגוג לערנען...

פאַרוואָס טאַקע לערנט דער רבי מיט אונדז היינט אַזוי פיל ? ווי לאַנג דאָס לערנען ציט זיך. דער טאָג ענדיקט זיך גאָרניט...

ווי ווייט איז שוין ביז צום „בין־הזמנים", וועט מען דאַרף מער ניט גיין אין חדר, וועט עס איז אויס רבי, אויס לערנען, און אויס מורא פאַר דעם רביס „לאָקשן" ? אַך, וואָס פאַר אַ מחיהדיקע צייט דאָס איז דאָן פאַר אונדז, חדר־יינגלעך ! מען קאָן זיין פריי, מען קאָן אומלויפן אין דרויסן, שטיפן, פאַרברענגען. וויל מען, קאָן מען שניצן מיטן מעסערל אָדער שפּילן זיך אין קנעפּלעך אַ גאַנצן טאָג, און קיינער זאָגט גאָרנישט. אָדער מען יאָגט זיך נאָך די קליינע לאָשיקלעך דאָרטן אויפן פעלד, צי מען פאַרמעסט זיך שפּרינגען איבער אַ גראָבן, אָדער מען פאַרקלייבט זיך אין וואַלד, וואו מען שניידט וויצקעס און מען מאַכט דערפון פייפעלעך. אַך, די פייפעלעך, די פייפעלעך !

איך זע מיך אין דער אַלטער שול ראש השנה ביים דאַוונען. די שול איז געפּאָקט מיט מתפּללים, יידן אָנגעטאָנע אין טליתים און קיטלען, און יינגלעך, וואָס שטייען לעבן די טאַטעס. מיין טאַטעס לויטערע און מילדע, ווייכע אויגן קוקן אויף מיר, בעת ער וויזט מיר אָן, וואָס איך זאָל זאָגן אין מחזור. דער אַלטער ר׳ אליה, אַ זיידענער ייד, וועלכער איז אַ גאנץ יאָר אַ גאַרבער, אָבער איז אַ זעלטענער בעל תפילה, דאַוונט פאַרן עמוד.

מען האָט נאָר וואָס געענדיקט לייענען. אין שול ווערט אויף אַ ווייַלע שטיל. דער רב פון שטעטל, דער מ״ק, הרב זלמן סגל מיט דער גרייז־גרויער באָרד און דעם שיינעם פאַטריאַרכאַלן פּנים גלייכט זיך אויס. ער פאָר־ריכט אויף זיך דעם קיטל און הויבט אָן פאַמעלעך זיך דערנענטערן צו דער בימה, וואו ער וועט בלאָזן שופר — שוין אַ חזקה אַזאַ ביי אים. באַלד וועט ער מיט אַלע כוחות אַרויסדונערן די וועלטער ״למנצח בנגינות״, און דער עולם וועט מיט אימפּעט און גרויס התלהבות נאָכזאָגן. איך זע קיטלען, אַלע אומגעקערטע צו דער ״מיזרח־וואַנט״. אָן, דאָרטן, שטייט ר׳ משה שמערלס, דער זקן, וועלכער דערציילט אַזעלכע שיינע מעשיות. און לעבן אים נאָך יידן — ברוך דער מלמד, וועלכער שטייט און שאָקלט זיך, ר׳ אליה מאָסקווער, דער שוין פון אַלטקייט געבויגענער ר׳ אברהם הענדך מיט זיין שטאַרק צעקנייטשטן פּנים, אַ מופלג גדול, וועלכער האָט נאָך געדענקט מיין עלטער־זיידן, ר׳ ישעיה ליפּעלע זאק ז״ל, פון ווילקאָמיר, — און אַנדערע. אַ ביסל ווייטער געפינט זיך ר׳ לאָזער דער שוחט, און לעבן אים, דעם קיטל איבערן קאָפּ, שטייט דער אַלטער ר׳ חיים, וועלכער איז אַזאַ בקי אין תלמוד און מדרשים, אַז ווען ער גייט איבערן שטעטל, לערנט ער אויף אויסנווייניק.

פון ווייטנס קוקט אַריין די אַזערע. די אַזערע... מיט איר איז דאָך פאַרבונדן אַזאַ שרעקלעכע מעשה, וואָס דער זקן משה שמערלס, און דער מ״ק, הרב זלמן סגל, אונדזער רב, וועלכער קומט אַזוי אָפט אַרויף שמועסן מיט מיין זיידן, האָבן ביידע שוין אַזוי פיל מאָל דערציילט. דאָס איז מיט דעם שטעטלשן עילוי, וואָס איז געגאַנגען זיך באָדן און איז דערטרונקען געוואָרן. געווען איז דאָס אין אַ הייסן זומערדיקן נאָכמיטיק. די זון האָט דאָן געפֿאַרעט, געברענט, און דער עילוי, וואָס איז אויך געווען אַ גרויסער מתמיד און פלעגט זיצן אין בית־המדרש יום ולילה און לערנען, איז אַרונטערגעגאַנגען זיך באָדן. ער האָט איבערגעלאָזט די גמרא אָן אָפּענע, מיט זיין רויטער נאָז־פאַטשיילקע אויף דעם דף, וואו ער האָט געהאַלטן. ער איז אָבער שוין צוריק מער ניט געקומען — די טיפּע וואַסערן פון דער אָזערע האָבן אים איינגעשלונגען...

איך געדענק נאָך אַ טראַגישע געשעענישע, וואָס האָט אויף אַלעמען געהאַט איבערגעלאָזט אַ שווערן און לאַנג־דויערדיקן רושם — די שרפה, וואָס האָט געהאַט אָפּ־געווישט האַלב אַבעל.

געווען איז דאָס זומער־צייט אין אַ פרייטיק. פון ווייטנס האָט זיך פלוצעם דערהערט אַ טומל און מען האָט באַלד דערזען, אַז פון דער ריכטונג, וואו די באָד האָט זיך געפונען, האָבן געשפּאַרט קנוילן רויך און עס האָט געזעצט אַ פייער. די באָד האָט געברענט. די פלאַמען און דער רויך האָבן זיך צעשפּרייט און האָבן גיך אַרום־געמומען נאָך הייזער. האַלב שטעטל, האָט זיך געזען, איז געווען אין פלאַמען. שטעטלשע יידן האָבן שפּעטער גע־זאָגט, אַז עס איז געווען אַ נס, וואָס כאָטש דאָס פייער האָט געהאַט אויסגעבראָכן האַרט לעבן דער אַלטער שול און דעם בית המדרש, האָט עס אָבער זיי אויסגעמיטן.

איך געדענק נאָך אייניקע פון מיינע אָבעלער יוגנט־חברים, צווישן זיי גבריאל שאָכטן, וועמעס ברודער, הייַנט הרב דוד שאָכטן, פון די בראנקס, איז דער מחבר פון „דהי דזשואיש קאָורט אין דהי מידל איידזשעס״. זייער פאָטער, וועלכער האָט אָנגעשריבן אַ פאָר רבנישע ספרים, איז ביי אונדז אין שטעטל געווען רב אין בית־המדרש. פאַר אים האָט די שטעטל פאַרנומען הרה״ג ר׳ בונים צמח זילבער זצ״ל. זיין זון, הרב אליעזר ל. סילווער, וועלכער איז געבוירן אין אָבעל, איז צווישן 1908־1925 געווען רב אין הערישבורג, פּאַ. ער איז דער מחבר פון אַ תלמודיש וועלק וועגן סדר „קדשים״. אין 1929 איז ער געווען פרעזידענט פון „אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה״.

עס דערמאָנען זיך מיר די נעמען פון אַ סך חשובע אָבעלער בעלי־בתים: לייבע דער וועלדער, וועלכער איז געווען דער גביר פון שטעטל, בערציק דער „אונטערנבערי־קער״, אַ ייד מיט אַ זעלטן וואַרעם יידיש האָרץ, מענדל קלאצקין, וועלכער פלעגט שרייבן „פּראָשענייעס״ און צו וועמען שטעטלשע משכילים פלעגן אַריינקומען לייענען העברעאישע און רוסישע צייטונגען, דער גרויסער למדן מאיר־יאָסע מייעראָוויץ, „לייבע דער לאַנגער״, וועלכער פלעגט טראָגן כמעט גאַנץ קהל אויף די פּלייצעס, משה־חיים ציגלניער, און נאָך אַ סך אַנדערע.

מיין שטעטל אבעל... איז דאָס אָבער בלויז מיין שטעטל וואָס איך זע איצט אין געדאַנק? ניין, נאָך אַ סך שטעטלעך — אַלע ליטווישע שטעטלעך. זיי אַלע האָבן דאָך אָט אַזוי אויסגעזען. זיי זיינען געווען אַזוי ענלעך אייגנס אויפן אַנדערן מיט זייער פיזיאָגנאָמיע, מיט זייער טיפּישן לעבנשטייגער, — ענלעך מיט די יידן, וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען, וואָס זיינען דאָרטן געבוירן און געשטאָרבן, און מיט די פיינע טראַדיציעס, וואָס האָבן אין זיי געוואָרצלט פון דורות. די אַלע שטעטלעך האָט אויך באַגלייט אַזאַ שרעקלעכער גורל. די צווייטע וועלט־מלחמה האָט זיי געבראַכט טויט און אומקום. אייַנע און די זעלביקע מערדער־האַנט האָט אויף זיי זיך אַראָפּגעלאָזט. זי האָט זיי פאַרטיליקט און אָפּגעמעקט.

הייַנט איז ביי אונדז פאַרבליבן בלויז אַ זכר פון זיי. מיר זעען אין דמיון בלויז שאָטנס פון דער פאַרגאַנגעניי־הייט, — שאָטנס, ווי זיי וואַלטן אין דער שטיל פון ערגעץ זיך אַרויסגעשלייכט און וואָס דרייען זיך אום, וואָס נישטערן צווישן די חורבות פון די אומגעקומענע ליטווישע שטעטלעך, וואָס גייען פון חורבה צו חורבה. זוכן דאָס, וואָס דאָרטן איז פריער געווען, וואָס האָט אַמאָל געלעבט, וואָס האָט אַזוי שטאַרק געשמט בכל תפוצות ישראל, און איז פאַרשוואונדן, איז מער ניטאָ...

דאָס שטעטעלע שעשויל (14 וויאָרסט פון ווילקאָמיר)

דאָ זיינען 95 פּראָצענט פון דער יידישער באָפעלקערונג פונעם שטעטעלע שעשויל — מיט אַן 28 יאָר צוריק. דאָס בילד האָט צוגעשיקט אברהם ישעיה חייט (איצט אין מעקסיקע — אונטערן נאָמען אברהם קאָרבמאַן), דער ערשטער פון לינקס, זיצנדיק; דער 4טער פון רעכטס, זיצנדיק — דער שוחט; דער 5טער פון רעכטס — רב פון שעשויל.

מ. ס.

איבער די שטעטלעך פון ווילנער גובערניע*)

פון צווי אַנטקעגנגעזעצטע ריכטונגען איז מיר אויס־געקומען דורכצומאַרשירן אונדזערע יידישע שטעטלעך פון ווילנער גובערניע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה (פון 1915־1921). איך בין דאָן געווען אין דעם מיליטער און דעם מאַרש האָבן מיר אָגעהויבן פון דרום־זייט דורך די שטעטלעך אַרום ווילנע, ווי וויליייקע, מאָלאָדעטשנע, קרעווע, לעבעדעווי, אָשמענע, סמארגאָן און אַנדערע.

די יידן פון די דאָזיקע שטעט האָבן דעמאָלט ניט גע־טיילט דעם ביטערן גורל פון די יידן אין קאָוונער גובער־ניע, וועלכע מ׳האָט אין איין שיינעם טאָג, טאָקע ערב שבועות 1915, געהייסן זיך אָפּטראָגן אין משך פון אַיין מעת־לעת מיט זייערע בעבעכעס, וואָס זיי האָבן געקענט פאַרנעמען מיט זיך. דאָס איז געווען דער באַרימטער באַ־פעל פון דעם צורר היהודים ניקאָליי ניקאָלייוויטש, ימח שמו. די יידן האָבן אַלץ געמוזט איבערלאָזן אויף הפקר, זיך ראַטעווענדיק קוים מיטן לעבן.

די יידן פון ווילנער גובערניע זיינען געווען אין אַ מער גליקלעכער לאַגע און געבליבן אויף די ערטער, פאַרזוכנדיק דעם ביטערן טעם פון די דייטשישע חיילות, וואָס האָבן דורכגעמאַרשירט מיט אַ זיגרייכן טעמפּ דורך די אַלע שטעט און שטעטלעך, וואו יידן האָבן געוואוינט. די יידן האָבן אָבער זיך ניט פאַרלאָרן, זיינען געבליבן אויף זייערע פּאָזיציעס, געהאַנדלט און געאַרבעט פאַר זייערע „פאַרטיידיקער" — די רוסן און שפּעטער פאַר די אָקו־פאַנטן — די דייטשן און פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג.

דער דייטש האָט אַפילו געצאָלט, אָבער קיין גרויסע פּרנסות האָבן די יידן פון זיי ניט געהאַט — עס האָט גע־קלעקט קוים אויף ברויט מיט זאַלץ.

אויך מיט זייער געווייגטלעכן שטייגער־לעבן זיינען די יידן אָנגעגאַנגען, כאָטש ניט זעלטן האָט דער דייטש אָדער דער רוס זיי געטריבן אויף אַרבעט און געצוואונגען צו רייניקן די גאַסן אום יום־טוב און אַפילו ראש־השנה.

איך געדענק נאָך וויי היינט, ווי מיר זיינען אָנגעקומען קיין אָשמענע. עס איז געווען ערב יום־כיפּור פאַרנאַכט־לעך. שטיל איז געווארן אין שטאָט. קיין ילוד־איש האָט זיך ניט געזען אויף די גאַסן, נאָר די בתי־מדרשים זיינען

*) ליידער האָבן מיר ניט די מיגלעכקייט צו געבן אַ גרעסערע צאָל באַשרייבונגען פון שטעט און שטעטלעך פון ווילנער געגנט, וואָס וועלן אַריינגענומען ווערן, ווי מיר האָפן, אין צווייטן באַנד פון בוך „ליטע". — רעד.

געווען באַלויכטן און יידן האָבן געדאַווענט מיט יראה און התלהבות, ווי אין די רואיקע צייטן, ניט מפסיק זייענדיק אַפילו אַ קוק צו טאָן אויף די דורכמאַשירנדיקע באַטאַליאָנען קאַוואַלעריע און פּאָלקן פוסגייער.

אַ הייליקע אָוונט־שטילקייט איז געווען אויסגעשפרייט אויף די נידעריקע, אויסגעקרומטע הייזקעס, לעך וועש און קישנס אויף די פּלייצעס זיינען צענדליקער וויאָרסט געגאַנגען, בעסער געזאָגט, געלאָפֿן, כדי זיך צו דערשלאָגן צו אַ באַן־סטאַנציע און פּאָרן וויטער אין דער ריכטונג צו מינסק. אין קעלט און נאַסקייט, הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע, זיינען זיי געלאָפֿן, וויי נאָך אַ פּאָגראָם.

דאָס שטעטעלע היידוצישאָק פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

דאָס בילד באַקומען פֿון לואיס סעדווין (וואונסאַקעט, רהאָוד איילענד). אַלע זיינע קרובים פֿון דער משפּחה סעדווין אין היידוצישאָק זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן פֿון די נאַציס, וועו זיי זיינען אַריין אין שטעטל.

צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך אַמאָל אַרויסגעקוקט אַ צוויי־עטאַזשיק מויערל מיט אַ גאַניק אין פּראָנט. עס האָט זיך אַזוי געבענקט דאַן נאָך אַ יידן און עס האָט זיך געוואָלט אָפּטיילן פֿון גאַרניזאָן, כדי אויסצומישן זיך מיט דער עדה מתפּללים און נאַכזאָגן בלחש זייערע האַרציקע תפילות.

אָשמענע איז פֿון אַלע צייטן פֿאַררעכנט געווען וויי אַ שטאָט פֿון תלמידי־חכמים און פֿון גרויסע רבנים. מיגלעך, אַז דער גייסט פֿון די אַמאָליקע בני־תורה איז זיי בייגעשטאַנען אין אַלע זייערע צרות...

אָבער ניט אַלע יידן פֿון ווילנער גובערניע האָט אָפּגעגליקט צו פֿאַרבלייבן אויף די ערטער. באַזונדערס האָט דער שווערער גורל געטראָפֿן די יידן פֿון סמאָרגאָן אין האַרבסט 1915, בעת עטלעכע פּאָלקן פֿון דער דייטשישער קאַוואַלעריע האָבן דורכגעריסן דעם רוסישן פראָנט און פֿון דריי זייטן אַרומגערינגלט אונדזער קאָרפּוס ניט ווייט פֿון סמאָרגאָן.

אין עטלעכע שעה האָבן די סמאָרגאָנער יידן אין אייליקע געניש געמוזט פֿאַרלאָזן די שטאָט. מיר זיינען דעמאָלט געשטאַנען אויף דער פֿאָליעסער סטאַנציע פֿרודי און געהאָלפֿן מיט וואָס מ׳האָט געקענט די אַנטלויפֿנדיקע יידן. עס איז געווען אַ שרעקלעך בילד — מענער און פֿרויען מיט קליינע קינדערלעך אויף די הענט, מיט פּעקסמאַרגאָן — די רייכע שטאָט, די שטאָט פון רבנים־גאונים, ווי ר׳ מנשה איליער, לייבעלע קאָוונער און אַנדערע, די שטאָט פון טויזנטער יידישע אַרבעטער־רעוואָלוציאָנערן (ס׳רוב פון זיי גאַרבער) איז בין־לילה חרוב ומוחרב געוואָרן...

דאָס צווייטע מאָל איז מיר אויסגעקומען דורכצוגיין די שטעטלעך פון ווילנער גובערניע פון צפון־זייט — פון פּאָלאָצק, פאַרבי עזשערען, דורך דאָקשיץ, לינטופּע, היידוצישאָק, גלובאָקע און וווייטער, בשעתן מאַרש אויף וואַרשע אין 1920. דער וועג איז געווען אַ שווערער, אַ שטויביקער, און די פּאָליאַקן ביי זייער צוריקטריט האָבן אַלץ צעשטערט, אַפילו אַ לעצט בריקל האָבן זיי אויפגעריסן.

די יידן זיינען אָבער דאָך געבליבן אויף די ערטער, באַזאָרגנדיק די באַפעלקערונג און די סאָלדאָטן מיט די נויטיקע שפּייז־פּראָדוקטן און געבנדיק אונדז אַ נאַכטלעגער פּאַר אָפּרו און שלאָף. די פליגן אָבער אין די שטעטלעך האָבן אונדז קיין רו ניט געגעבן און וויי מיט נאָדלען געשטאָכן אונדזערע לייבער.

אָפּגעאָטעמט אַביסל האָבן מיר, וועו מיר זיינען געקומען קיין גלובאָקע, כאָטש דעם קאָמפּאָרט, וואָס מיר האָבן דאָרט געהאָט דאָן, וואָלט מען געקענט פֿאַרגינען אונדזערע שונאים.

גלובאָקע

אין גלובאָקע האָב איך געלעבט און געאַרבעט אַ צייט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און בעת דער מלחמה, און אַ סך שיינע זכרונות זיינען ביי מיר געבליבן.

ווי דער נאָמען אַליין זאָגט שוין, איז גלובאָקע געלעגן טיף... אין בלאָטע. אַ טייל גאָסן זיינען בכלל ניט געווען ברוקירט און פלעגן וועלן אַזוי צעווייקט פון די האַרבסטיקע רעגנס, אַז אַ פריצטע, וואָס איז אַמאָל געפאָרן פון דעם דערבייאיקן הויף איבער דער באַקשיצער גאַס, איז שיער ניט דערטרונקען געווארן אין בלאָטע צוזאַמען מיט דער קאַרעטע און דריי פערד, געשפאַנט אין דער בריק. דאָס גאַנצע שטעטל איז געלאָפן מיט שטריק צו ראַטעווען די פריצטע מיט אירע פערד.

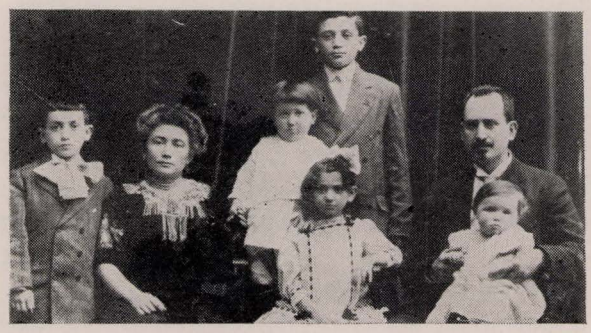
גלובאָקע איז דאָך געווען אַ שיין שטעטל מיט פיינע האַרציקע יידן, ווו עס האָט זיך געפילט דער גייסט פון זייער באָרימטן בן־עיר ר׳ שמואל מאָהילאָווער, ז״ל.

חוץ האַרבסטיק־וויינענדיקע טעג, האָט גלובאָקע אויך פאַרמאָגט וואונדערלעך־פרעכטיקע פרילינג־און זומער־טעג מיט קילע אָוונטן, ווען די יונגווארג נאָך דער אַרבעט פלעגט זיך אַרויסלאָזן אויף אַ שפּאַציר צו דער קאָפּאָניצע, וואָס איז געווען אַ וואונדער פון דער נאַטור. עס איז געווען אַן אָזערע אָזא, וואָס פון צווישן די וואַסערן אירע זיינען ווי אויסגעוואַקסן שמאָלע, גלייכע וועגן פון טרוקענער ערד מיט בוימער אַזוי געקעסטלט, אַז עס איז שווער געווען זיך פאַרצושטעלן, אַז עס איז ניט קינסטלעך געפלאָנצט. דאָרט איז געשטאַנען אַ וואַסערמיל, וואָס האָט נאָך צוגעגעבן מער שיינקייט און ראָמאַנטיק דעם גאַנצן אָרום.

עס איז שווער צו פאַרגעסן די זומערדיקע לבנה־נעכט, ווען דאָס וואַסער איז געווען באַלויכטן ווי מיט אַ צויבער־שיין. די שטילקייט פון אָרום פלעגט ווערן איבערגעריסן פון־צייט צו־צייט נאָר דורך פויגל־געזאַנגען.

אָבער חוץ דער שיינער נאַטור, איז גלובאָקע געווען געבענטשט, ווי שוין פריער געזאָגט, מיט חשובע באַלעבאָטים, מיט גוטע, האַרציקע פאָלקסמענטשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען דאָס האַרטע לעבן אין אַ בריטן זין. זיי זיינען געווען פאַרטאָן ניט נאָר מיט מיסחר און אָרבעט, נאָר אויך מיט לערנען, מיט צדקה און מעשים טובים. זיי האָבן זיך שטענדיק און וואָרעם אָפּגערופן אויף אַלע זאָרגן און נויטן פון זייערע מיטמענטשן. זיינען אָרעמע יידן קראַנק געווארן, האָבן די פעסטערע באַלעבאָטים זיי באַזאָרגט מיט אַ דאָקטאָר און רפואות, אויך מיט אַ גמילת־חסדל, וועלן די לאָגע האָט געפאָדערט.

פון זיי האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט די וואולפ־סאָנס, וואָס זיינען געווען רייך אין מצב און געבענטשט מיט קינדער (19 אויסגעוואַקסענע קינדער!). די קינדער, האָבן ס׳רוב שטודירט אין גרויסע רוסישע שטעט און וועלן זיי פלעגן זיך צונויפנעמען אויף וואַקאַציע אַהיים, פלעגט לעבעדיק ווערן אין שטעטל. זיי האָבן אויך אַרייגענגעטראָגן אַ רעוואָלוציאָנערן גייסט אין שטעטל, פאַרשפרייטנדיק די אידייען פון סאָציאַליזם און ציוניזם. אַזוי זיינען אויך געווען די שענקערס, די לעוויטאַנס, זאַקס׳ קינדער, די פרידמאַנס און זעלדינס. די פאַרטייען האָבן אַפילו צע שיידט די יוגנט, אָבער די ליבע האָט זיי ווידער פאַר־אייניקט.

מענדל און בתיה זעלדין און זייערע קינדער: הערערי, נחום, אסתר, ראובן און דניאל.
(געקומען קיין ניו־יאָרק מיט 45 יאָר צוריק).

באַזונדערס אייניק זיינען געווען קליין און גרויס, ווען עס האָט, חלילה, אַן אומגליק געטראָפן. האָט ווער עס איז געדאַרפט אַ שפּייזער פון אַ משפּחה אַוועקפאָרן קיין אַמעריקע צוליב אַ פריזיוו אָדער חיונה, האָבן אַלע פאַרשטאַנען. אַז מ׳דאַרף מיט אַלץ באַאַרגן, עס זאָל גאָר ניט פעלן און ניט לאָזן ,חלילה, אַ יידן פאַלן. האָט זיך אַ מאָל דער בייזער צאָרן פון פּריץ אָדער גראַף אויף אַ פויער־ אַ גוי אויסגעגאָסן, זיינען די זעלביקע זעלדינס און שענקערס צום פּריץ געגאַנגען זיך משתדל זיין, דעם פּויערס שטיקל ערד אָדער תבואה אָפּצושרייען.

* * *

איצט, איצט!... וואו זיינען זיי אַלע, אָט די גוטע, פרומע און וועלטלעכע יידן מיט זייערע קינדער און קינדס קינדער? זיי האָבן געטיילט דעם זעלביקן גורל פון די שכנישע היידוצשיקער, ליטופער און דוקשטער יידן, וואָס

זיינען אין פעברואַר 1942 אַרויפגעפירט געוואָרן אויפן אייז אויף דער אַמאָליקער שיינער קאַפּאָניצע, באַגאָסן מיט ברענשטאָף און לעבעדיקערהייט פאַרברענט געוואָרן.

אַ ליטוויש־נאַצישע צייטונג „ליעטוואוואָס אַפּזשוואָלגאָ" האָט דערנאָך נידערטרעכטיק־צינישׂ געגעבן אַ קעפּל: „יידן אין גלובאָקע פאַרברענט ווי מיינ".

אָבער די יידישע גלובאָקע, ווי אַ סך אַנדערע שטעט, האָט נאָך געהאַט דאָס גליק, וואָס פיל פון אירע תושבים האָבן בשעתם אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער.

מיט איניקע פון זיי האָב איך זיך נאָך פיל יאָרן פון וואַנדערן געטראָפן אין אַמעריקע, און עס שווימען אַרויף אין מיין זכרון זייערע אַמאָליקע היימען אין גלובאָקע.

לעבעדיק שטייען פאַר מיינע אויגן דער אַלטער ראובן זעלדין און זיין פרוי די אשת חיל און בעלת־צדקה אסתר דבורה, וועלכע האָבן מיט אַ בריטער האַנט און צעוויי־טיקט האַרץ פאַר יענעמס צער שטענדיק געוויזן אַ בייַ־שפּיל פון אָפּפערווויליקייט, וואָס האָט אויך מיטגעריסן אַנדערע צו מעשים טובים. אָבער גוטס באַצאָלט זיך.

זייער זון מענדל און זיין פרוי בתיה (געב. ארש) זיינען געגאַנגען אין זייערע דרכים. וועו זיי האָבן געמוזט אין דער צייט פון יאַפּאַנישער מלחמה אין 5־1904 אויסוואַנ־דערן קיין אַמעריקע, האָבן די אַנדערע גלובאָקער יידן, וועמען זיי האָבן בשעתם געהאָלפן אויך פאָרן קיין אַמע־ריקע, זיי אויפגענומען ווי ליבע און אייגענע. אַז מענדל זעלדין האָט זיי באַדאַנקט, האָבן זיי זיך אָפּגערופן: דער־מיט באַצאָלן זיי אים נאָך ניט דעם גאַנצן חוב, וואָס זיי זיינען אים שולדיק פאַר זיין פריערדיקער הילף.

וואָס איז שייך די זעלדינס משפּחה, זיינען זייערע פיר זין (הערערי, נחום, ראובן און דניאל) און איין טאָכטער אסתר (איצט אָקון) דאָ אויסגעוואַקסן און געוואָרן באַ־קאַנטע צאָן־דאָקטוירים. דער עלטסטער פון זיי דר. הערערי זעלדין, אַ באַרימטער כירורג, פירט אָן איצט אַ בריי־טע טעטיקייט פאַר דער גרינדונג און בוי פון אַ דענטיסטן־שול־קאָלעדזש ביי דעם ירושלימער אוניווערסיטעט.

און אַזוי ציען אונדזערע יידן ווייטער די גאָלדענע קייט פון זייערע משפּחות פון דער אַלטער היים — די קייט פון תורה און מעשים טובים.

א. זבולון בערעביטשעז

ראַטניצע

מיין אומגעקומען שטעטל האָט קיין מאָל אויף דער מאַפּע ניט פיגורירט, קיין באַרימטע מענטשן ניט אַרויס־געגעבן. קיין אַלטע שול איז ביי אונדז ניט געווען. דער ארון־קודש איז געווען אַן איינפאַכער, קיין איבע־ריקע קונסט איז אין די שניצעריי־ען ניט געלעגן. דער בית־עולם האָט ניט פאַרמאָגט קיין באַזונדערע מערקווירדי־קייטן. די עלטסטע מצבה איז געווען פון תק"ט, אויסגע־קריצט דורך פשוטע יידישע הענט אויף גאַנץ פשוטע שטיינער פון ליטע־לאַנד. ס'איז די געשיכטע פון אַ פאַרוואָרפן שטעטל אין ליטע, וואָס איז אומגעקומען אויף קידוש־השם, צוזאַמען מיט נאָך אַ סך יידישע שטעטלען פון זעלביקן מין.

כ'ווייס ניט צי עס געפינט זיך אויף דער גאַנצער וועלט אַ מנין יידן, פאַר וועמען דער נאָמען וועט ניט זיין קיין פּוסטער קלאַנג, ביי וועמען דער נאָמען פון מיין שטעטל וועט אַרויסרופן אַ שטילע טרער. שטיל געלעבט און שטיל אונטערגעגאַנגען. אָבער זאָל כאָטש אַ מצבה געשטעלט ווערן אויפן קבר פון דעם אַנאָנימען שטעטל. וואָס איז אַוועק אין דער אייביקייט!

ווי אַזוי יידן פון ווייטן יהודה און גליל האָבן אָנגע־שפּאַרט אַזש צו דעם אַרעמען שטעטל אין ליטע, וועט פאַרבלייבן אַן אייביקער סוד. קיינער ווייס ניט, מיט וועלכע אומוועגן אַ קליינע יידישע געמיינדע האָט דער־גרייכט צו די ברעגן פון ניעמאַן, אין געדיכטקייט פון וועלדער, און דאָרט באַשלאָסן אויפצושטעלן אירע ג־צעלטן. קיינער האָט ניט באַשריבן מיין שטעטל און קיינער האָט זיין היסטאָריע ניט געוואוסט באַשטימט.

מיין פאַמיליע האָט מען געפונען מיט אַ צונאַמען, ווי ס'איז דער שטייגער אין ליטע. מען האָט אונדז געפונען די „לאַמפּעדוסן", אַ זכר אפשר, אַז מיר זיינען געקומען פון לאמפּעדוסא, אַן אינדזל ערגעץ אין איטאַליע. און מיין פאַמיליע אַיז געווען פון די עלטסטע אין שטעטל, פון די בויער און גרינדער. דער טאַטע פלעגט דערציילן, אַז ער האָט געהערט פון זיידן, אַז אַמאָל זיינען געקומען דריי ברידער און זיי האָבן געעפנט קרעטשמעס אין פאַר־שיידענע דערפער. מען האָט זיי געפונען אהרן דער מילו־קער, הירשע דער גרוטער און יעקב דער נעריי־ער. שפּע־טער, צוליב פאַרשידענע סיבות, האָבן זיי זיך באַזעצט אין דעם דערפל, וואָס האָט ספּעציעל באַקומען דעם נאָ־מען שטעטל „מעסטעטשקאָ", און זיי זיינען געווען די ערשטע יידן אין ראַטניצע.

ראַטניצע האָט דאָס שטעטל געהייסן, טראָקער אויעזד,

ווילנער גובערניע, אַ צוויי וויאָרסט פון ניעמאַן. לצים פלעגן זאָגן, אַז ווען אין ראטניצע קרייט אַ האָן, הערט מען אים אויף דריי גובערניעס.. אויף דער צווייטער זייט ניעמאַן איז געווען סואוואַלקער גובערניע, און אין שטעטל איז געפלאָסן די ראטניטשאנקע, וועלכע האָט צעטיילט דאָס שטעטל אויף 2 גובערניעס; די גרעסערע, יידישע טייל, איז געווען ווילנער גובערניע ; די צווייטע, קלענערע טייל, „אין יענעם עק", איז געווען גראָדנער גובערניע. אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט געדיכטע וועלדער, די פעלדער זיינען געווען זאָמדיקע און זיך אויסגעטויגט אויף קאַרטאָפל און גריקע. קיין וויץ האָט מען אויף די פעלדער ניט געקענט זייען און קאָרן איז אַרויסגעקומען צעדאַרטע און נידעריקע, מער פלעווע ווי קאָרן.

און דאָך — איז קיין שענערער פּלאַץ אויף דער וועלט ניט געווען. זומער האָבן קוקאַווקעס געקוקעט אין די וועלדער, נאַכטיגאָלן האָבן געטרילערט אויף די בעריאָזעס. די סאָסנעס און יעגלעס האָבן פאַרשמעקט דעם אַרום. רויז האָבן געבליט אין יידישע גערטנער און ווערבעס האָבן געטונקט זייערע שפּיצן אין טייך, וועלכער האָט שטיל געשפּרודלט מיט קלאָרע וואַסערן. אין די פאַרנאַכטן האָבן זשאַבעס געקוואַקעט אין בלאָטע, גרילן האָבן געגרילצט און זשוקעס פלעגן הוזשען. ווינטער־צייט האָבן פרעסט געקנאַקט אין די דעכער. די בוימער פאַרשנייטע, דער טייך ראטניטשאנקע פאַרפרוירן, די איינגעבויגענע שטיבלעך, ווו׳ס׳האָט געשמעקט מיט פרישן ראָזעווען ברויט און געשטעלטן זויערן קרויט, און קראָען האָבן געקראָעט אויף בוימער און דעכער.

אין שטעטל האָבן געוואוינט, אַמאָל אַכציק, לעצטנס ביי פופציק־זעכציק יידישע משפּחות, אין שכנות פון אַ צווויי הונדערט ליטווישע פאַמיליעס. אין „יענעם עק" אין גראָדנער גובערניע, האָבן געוואוינט נאָר ביי אַ פינף יידישע משפּחות. דאָס שטעטל האָט זיך געפונען אין ווילנער געגנט, מיט אַ פופציק־זעכציק יאָר צוריק האָט מען ביים ניעמאַן אין אַ דערפל געפונען מינעראַל־וואַסער, און דאָקטוירים האָבן דערקלערט, אַז דאָס וואַסער אין די בלאָטעס ברענגט רפואה צו פאַרשיידענע מחלות. איז דאָס דערפל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסער דאַטשע־שטאָט, דרוסקעניק, דריי־פיר וויאָרסט פון ראטניצע. די ראטניצער בעלי־בתים האָבן שטענדיק געקוקט מיט ביטול אויף דער ניי־אויפגעקומענער גבירטע. אַ ראַטניצער פלעגט באַשטיין, אַז ער איז דווקא פון ראטניצע און ניט חלילה פון דרוסקעניק, וואו ס׳איז אַן אויפגעלאָפענער עולם און מען יאָגט זיך צופיל נאָך עולם הזה. אַז מען פלעגט פרעגן אַ ראַטניצער פון וואַנען ער איז, פלעגט ער ענטפערן: „פון דרוסקעניק האָט איר געהערט? אָ, דרוסקעניק, געוויס! — איך בין ניט פון דרוסקעניק, נאָר פון ראטניצע, אַ שטעטל ביי דרוסקעניק".

די יידן אין ראטניצע זיינען געווען באַלמעלאָכעס, שניידער און שוסטער אַממערסטן. אַ פאָר בעקער, סטאָליער א. אז. ו. זומער און ווינטער, אין היץ און איז פראָסט, פלעגן די ראַטגיצער שנייידער, מאָנטיק פאָר פרי, אַרויסגיין אין די דערפער מיט די האַנט־מאַשינען אויף די פליצעס, מיטן טלית און תפילין, און עין יעקב, אַ מילכיק טעפּל, (אַ טשוגונטשיק) און אַוועק אין די דערפער נייען פּעלצן און סערמעגעס פאָר די ליטווינער. אַנדערע פלעגן אויף שבת קומען אַהיים. די מערסטע פלעגן קומען אַלע צווויי וואָכן. אין שטעטל פלעגן בלייבן נאָר געצייליטע, בעסערע בעלי־מלאכות. די שול איז געווען אַ גאַנץ אַלטע אַרומגעשאַלעוועט מיט ברעטער. דאָרטן פלעגט מען דאַוונען פרי אין אוונט, אָפהאַלטן אסיפות, מאַכן די קלפי, און אויפנעמען דעם פריסטאָוו אויף אַ פייערלעכן באַזוך אין שטעטל. דאַוונען פאָרן עמוד האָבן געפלעגט אַלע יידן פון שטעטל. פאַרנאַכט פלעגט מען לערנען משניות פאָרן עולם, שבת — די פרשה. געלערנטע בעלי־בתים פלעגן לערנען באַזונדער ביי זייערע שטענדערס. ש״סן זיינען געווען עטלעכע. מגידים פלעגן קומען האַלטן דרשות. ווינטער פלעגט קומען אַ סופר איבערזען די ספרים אין ארון־קודש, די מזוזות אויף די ביישטידלעך. משולחים פלעגן קומען אַרויסנעמען פון די פושקעס. אַ פרוש פלעגט קומען און אָפּזיצן אַ ווינטער אין בית־המדרש אין לערנען און געגעסן טעג.

ראטניצע איז געווען מתנגדיש. מען פלעגט דערציילן מעשיות פון ווילנער גאון ז״ל. קינדער פלעגט מען שיקן אין די ישיבות לערנען, ניט כדי צו ווערן רבנים, נאָר ווייל אַ ייד דאַרף קענען לערנען... פאַרברענטע מתנגדים, אָבער ניט קיין פאַנאַטיקער אין עניני דעלמא. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט מען געשאָפן אַ ביבליאָטעק, און ס׳איז ניט שווער אָנגעקומען. קעמפּעריש זיינען זיי געווארן נאָר דאָן, וועז־עמעצער האָט געוואָלט בייטן דעם נוסח אין דאוונען. אז אַן אורח פלעגט אַמאָל קומען ערגעץ פון פוילן און אין קדיש אַ זאָג געטאָן ויצמח פורקן, איז געווארן אַ פאַטשעריי אין די שטענדערס און שוין מער צום עמוד ניט צוגעלאָזן. אין ראטניצע אויפן בית־עולם איז געלעגן אַ חסידישער רבי. ער איז געקומען אין דרוסקעניק אויף דאָטשע און איז דאָרטן ניפטר געווארן. קיין בית־עולם איז נאָך דאָן אין דרוסקעניק ניט געווען. האָט מען אים מקבר געווען אויפן ראטניצער בית־עולם. דאָכט זיך, ס׳איז געווען דער ראַדזינער רבי. צום יאָרצייט חמשה עשר באב, פלעגן צוזאַמענקומען אַ סך חסידים. די ראטניצער בעלי־בתים פלעגן זיי האַלטן אין די הייזער, אָפּגעבן זייערע אָרעמע געלעגערס. אָבער דאַוונען מיט זיי בשום אופן ניט. די ראַטניצער פלעגן אָפּדאַוונען פריער און פריילאָזן דעם בית־המדרש פאָר די חסידים. קיין ראטניצער האָט ניט געוואלט און ניט געקענט זיין דערביי, וועז יענע פלעגן זאָגן „הודו" פאָר „ברוך שאמר" און אין קדיש זאָגן ויצמח פורקן!

פאָר מיין צייט (פאָר דער ערשטער מלחמה) איז געווען אַ חזן — שוחט פון לאָמזער גובערניע. ער פלעגט רייַדן מיטן „לאָמעד". דער רב, ר׳ אהרן רובינסאָן, איז געווען אַן אייגענער פון קרעווע, ווילנער גובערניע. דער רב האָט געהאַט אַ שיינעם הדרת פּנים און געדעדט אַן אויסגעצייכנטן רוסיש. אַמאָל איז געקומען אין דרוסקעניק אַ פריצטע, אַן אלמנה פון אַ רוסישן גענעראַל און זי האָט זיך באַקאַנט מיטן ראטניצער רב, וועלכער פלעגט זומער־

צייט אַריבערפאָרן, צוליב פרנסה, קיין דרוסקעניק פֿאַר אַ גאַנצער וואָך און שבת קומען אַהיים. די געגנערַאלשע איז גאָר אַנטציקט געוואָרן פון רב און, וועו זי איז דעם זעל־ביקן זומער געשטאַרבן, איז דער רב געגאַנגען צו דער לוויה. יידן האָבן געריעדט, אַז ס׳איז זייער ניט שיין פון אַ רב. שיין אָדער ניט שיין, — די געגנערַאלשע האָט אָפּגעשריבן איר גאָר גרויסן מאיאָנטעק פֿאַרן ראטניצער רב. דער מאיאָנטעק איז באַשטאַנען פון גרויסע מאָדערנע דאַטשעס פֿאַר טוריסטן און גלאַט הייזער, וועלכע זיינען אין יענע צייטן געשאַצט געוואָרן אין אַ פערטל מיליאן רובל. אָלע האָבן געמיינט, אַז ראטניצע האָט פֿאַרלאָרן איר רב. אָבער ר׳ אהרן רובינסאָן איז געבליבן ראַטני־צער רב, און באַקומען זיינע שכירות פון שטעטלשער קאָראָבקע, פערציק רובל אַ יאָר, אויסער די הכנסות פון ליכט פֿאַרקויפן, פון הייוון און די ספּעציפישע רבנישע הכנסות, ווי חתונות, גטן א. אז. וו. די פערציק רובל אַ יאָר איז ביים רב געווען גאָר אַ קנאַפּע הכנסה. ער פלעגט מסתמא פֿאַרלעבן פערציק רובל אַ וואָך. די קינדער האָבן זיך געלערנט אין פּעטערבורג. אין שטוב האָט מען געהאַלטן אַ גואווערנאַנטין פֿאַר די קלענערע קינדער. אָבער ראטניצער רבנות האָט ער ניט אויפגעגעבן, ביז וואָנען ער איז, צוליב דער ערשטער מלחמה, אַוועק קיין רוסלאַנד.

דער מלמד (מיין פאָטער ע״ה) האָט געלערנט די ראַ־ניצער קינדער ניט נאָר דאָונען, חומש און אַנפאַנג פון גמרא, נאָר אויך לייענען און שרייבן יידיש און רוסיש. גלייכצייטיק איז ער געווען דער אַדרעסן־שרייבער און דער בריוו־לייענער פון שטעטל. דערצו האָט ער נאָך געזייט קאָרטאָפל, פֿאַררעדט די „רויזן״ יידן און גויים. ספּעציעל אין האַרבסטצייט, וועו ס׳פלעגט קומען אַ מין רויז־עפּידעמיע, נאָך געהאָט בשותפות אַ דאָטשע אין דרוסקעניק און איז ווי עס איז דורכגעקומען מיט חיונה.

מיט די ליטווישע שכנים האָט מען געלעבט בשלום און אין אמתער פריינטשאַפט. קיין אַנטיסעמיטיזם איז אין ראטניצע ניט געווען. דער גוי האָט ניט געהאַט וואס מקנא צו זיין דעם יידן. אָלע האָבן שווער געאַרבעט און ge־לעבט מיט קאָרטאָפל, שטשאָוו, שווימלעך, וועלכע מען פלעגט אַליין גיין קלייבן אין די וועלדער, גרויפן און לינדזן. ווינטער פלעגט נאָך צוקומען געזייערט קרויט. רעטשקענע גרויפן, אַרבעס און בעבלעך פונעם אייגענעם גאָרטן. אַן עוף פלעגט מען קוילענען נאָר פאַר אַ חולה און צו כּפּרות. יעדע יידישע פאַמיליע האָט געהאַט איינע אָדער אַ פּאָר ציגן, אַזוי אַז מילך איז געווען לרוב. בולבעס האָט מען געגעסן צו אָלע מאָלצייטן און אין אָלע וואַריאַציעס: געקאָכטע מיט שאָלעכץ (בולבע מיט פּעלצ־לעך), געבאַקטע, געריבענע, בולבע־קאַשע, בולבע קוגל, בולבע־באָנדע, פּאָסטנע. כּמעט יעדעס הויז האָט געהאַט אַ גאָרטן, וואו מען פלעגט פֿאַרזעצן מיט קאָרטאָפל, בו־ריקעס, ציבעלעס, אוגערקעס, מערן און אַנדערע גרינסן. מענטשן האָבן געלעבט ביזן טיפן עלטער. ר׳ דוד אָרעס פלעגט שרייען און זידלען די בחורים, וואָס פלעגן אַרום־גיין מיט פֿאַרבונדענע באַקן מחמת צאָן־וויטיק. „שקצים״, פלעגט ער שרייען, „ווי טוט דאָס ווייַ אַ צאָן?״ ער איז דאָן אַלט געוואָרן ביי אַ 75 יאָר און האָט דערגרייכט ביז אַ מאה.

יעדער גוי פון די אַרומיקע דערפער האָט געהאַט זיין יידן, אויף וועמענס געהעפט (הויף) ער פלעגט איבער־לאָזן זיין פערד און וואָגן קומענדיק אין קלויסטער. דער־פאַר פלעגט דער גוי ברענגען דעם יידן האַרבסטצייט אַ ביסל גריקע, אַ זאַק קאַרטאָפל, אַ פּאָר צענדליק קעפּלעך קרויט, פֿאַר דער גאַסטפריינטלעכקייט פון גאַנצן יאָר. וועו אין 1915 זיינען אַרײַנגעקומען די דייטשן, האָט דער גלח, נאָכן באַראַטן זיך מיטן „סכאָד״ פֿאַרגעשלאָגן, אַז פאַר אַ סאלטיס זאָל מען אויפנעמען ר׳ אהרן דעם מלמד — און ר׳ אהרן איז געווען דער בירגערמייסטער פון שטעטל און דער סאלטיס פון אַ צענדליק דערפער אַרום, ביז וואָ־נען ער האָט זיך אָפּגעזאָגט, שוין פאַר דער ליטווישער מאַכט. די גויים האָבן ניט געוואָלט אָפּלאָזן און ר׳ אהרן (מיין פאָטער ע״ה) האָט זיך ביי זיי געמוזט אייגבעטן מען זאָל אים באַפרייען. נאָך אַ סך שפּעטער, אַז צוויי גויים פלעגן זיך צעשלאָגן, פלעגן זיי שרייען „מיר׳ן גיין צו אָרע־ליס׳ן״. פאַר פּסח פלעגט דער שרייבער פון די שורות גיין צום גלח פֿאַרנאַס בערנאַטאַס נאָך מעות־חיטים. דער גלח פלעגט געבן אַ פּאָר הונדערט מאָרק און נאָך אַריינשיקן אַ פור קאַרטאָפל פאַר אָרעמע יידן אויף פּסח. און דער גלח, וועלכער איז ניט געווען קיין ראטניצער, איז גע־וען דער אייניציקער אָנגעשמעקטער מיט אַנטיסעמיטיזם אין דער גאַנצער געגנט.

זומער פלעגן ראטניצער פרויען און מיידלעך האָנד־לען מיט דרוסקעניקער דאַטשניקעס. וועו די דרוסקעניקער טוריסטן פלעגן נאָך שלאָפן, פלעגן שוין די ראטניצער שטיין ביי זייערע דאַטשעס מיט כל טוב: פרישע בייגל, וואַרעמע מילך, ראַש־חודשדיקע רעטעכלעך, סמאנטענע קעזן, שמעקעדיק פּוטער און אייער „נאָר וואָס פון דער הון״. אַליין פלעגן זיי אָפּקומען מיט אַ שטיקל ברויט מיט שטשאָוו, און קיינמאָל ניט מקנא געווען די פעטע „מאַדאַמען״. די דאַטשניקעס זיינען געווען עפּעס פון אַ באַזונדער שבט. מען האָט זיך מיט זיי ניט מתחתן ge־וען, ניט געשמועסט מיט זיי וועגן פּאָליטיק. זיי האָט מען באַדינט און אַליין געלעבט דאָס אָרעמע איינפאַכע לעבן. שידוכים פלעגט מען טאָן מיט מערעטש, מיט באַלטרימאנץ, לייפן, לאַזדיי, נאמענייץ. גאָר זעלטן מיט גראָדנע. צום פריזיוו פלעגט מען שטיין אין טראָק און קיין ווילנע פלעגט מען פֿאָרן אינקויפן אויף אַן אויס־שטייער, ספּרים, צרכי קדושה און אָפּשרייען אַ גזירה.

נאָך דער ערשטער מלחמה האָבן עטלעכע יוגנטלעכע געגומען ציען אין דער וועלט. ראַטניצע האָט ניט געהאַט קיין פאַבריקן און קיין אינדוסטריעס. די, וועלכע זיינען פֿאַרבליבן אין ראטניצע, האָבן געמוזט ווערן שנייידער אָדער סטאָליער. אָבער גאָר וויניציקע האָבן זיך אַרויסגע־ריסן און זיך געראַטעוועט. דאָס קליינע אָרעמע שטעטל האָט געהאַט אַ באַזונדערן כישוף. געווען עטלעכע, וועל־כע זיינען אַוועק קיין אַמעריקע און אפריקע, און נאָכן אָפּזיין אַ פּאָר יאָר, צוריק געקומען צו די ראַטניצער זאַמדן,

צו די סאָסנע וועלדער, צום אָרעמען און איינפאַכן לעבן. שטיל און רואיק איז דאָרט געווען. דער טומל פון די גרויסע שטעט איז געווען וויט און ניט דערגרייכט צום שטעטל. די מאָדעס זיינען געווען פון 50 יאָר צוריק. יעדער האָט געהאַט זיין אייגן הויז מיטן גאָרטן, מיט די פֿאָר ציגן. דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען איין משפּחה. זיי האָבן געשמט פֿאַר פּיקחים און זיינען געווען צוגעבונדן מיט לייב און לעבן צו זייער היים, צו זייער זאַמדיקער ערד, צו זייער שול און בית־עולם. אין די ערגסטע צייטן איז דאָרטן געווען רואיק. קיין פֿאַראָמען און עקסצעסן זיינען אין ראטניצע קיין מאָל ניט פֿאָרגעקומען.

ווען די באָלשעוויקעס האָבן אין 1939 פֿאַרנומען וויל־נער געגנט זיינען אין ראטניצע קיין שינויים ניט פֿאָרגעקו־מען. די 2 קרעמער האָבן קיין גרויס עגמת־נפש ניט גע־האַט פון דעם, וואָס מען האָט פון זיי צוגענומען זייערע בורזשואַזע „געשעפטן", און זיינען געוואָרן אָנגעשטעלטע. אָלע איבעריקע זיינען געבליבן ביי זייערע מלאכות. דעם 22טן יוני 1941, ווען די נאַציס זיינען באַפֿאַלן ליטע, האָט מען אין ראטניצע נאָך ניט געווואוסט, אַז עס דערנענטערט זיך דער סוף. קוים אויף מאָרגן האָט מען זיך דערוואוסט פון די פֿליטים, וועלכע זיינען געקומען פון יענער זייט ניעמאַן, פון ליסקעווע און פון לייפּן. אָבער וואוהין זאָל מען לויפן, אַז די נאַציס האָבן שוין באַמבאַרדירט לידע, זיך דערנענטערט צו ווילנע און שוין איינגענומען קאָוו־נער פּעסטונג. אָלע ביז איינער זיינען זיי געבליבן אין די היימען. די נאַציס, ימח שמם, האָבן מיט זיי געאַרבעט עבודת פּרך, געשיקט אין די וועלדער האָקן קלעצער. און דאָך איז קיינער ניט אַנטלאָפן. מען האָט געמיינט, אַז ס׳וועט אַריבער. אין נאָוועמבער 1942 אין מיטן נאַכט זיינען די נאַציס באַפֿאַלן די צעשראָקענע ביסל יידן, זיי אַרויסגע־שלעפּט פון די בעטן און אַלט און יונג אַרויסגעטריבן פון שטעטל אין די באַראָקן ביי גראָדנע. פֿאַרבייגייענדיק זייער שול, האָבן זיך די ראטניצער יידן אָפּגעשטעלט און ניט געוואָלט גיין ווייטער. אויב אומקומען איז דאָ, אין זייער געבורט־שטעטל, ביי דער שול!... און די גאַנצע מחנה האָט אויסגעבראָכן אין אַ גרויס געוויין. די דייטשן האָבן געמומען שיסן. עטלעכע יידן זיינען געפֿאַלן, און די עלטערע האָבן געעצהט אַז מען זאָל גיין ווייטער. מען האָט זיי אַוועקגעפּירט אין קאַלבאסין, הינטער גראָדנע, און פון דאָרטן — קיין טרעבלינקע. אָלע ראטניצער, אויסער עטלעכע, וועלכע האָבן זיך אויף פֿאַרשיידענע ניסימדיקע וועגן געראַטעוועט, זיינען אַריין אין גאַז־אויוון און אום־געקומען אויף קידוש השם. פּרויען און מענער, אַלטע לייט און קינדער, — אָלע האָבן אויסגעהויכט זייערע היי־ליקע נשמות אין גאַז־אויוון פון טרעבלינקע.

לכתחילה האָבן די גויים ניט אָנגעטאָן קיין באַזונדערע צרות די ראטניצער יידן. ווען אָבער מען האָט די יידן אַרויסגעטריבן, זיינען זיי צוזאַמענגעלאָפן פון אָלע דער־פער און מען האָט זיך געשלאָגן ביים ראָבעוועג דאָס יידישע האָב און גוטס, מ׳שטיינס געזאָגט. די ליטווינעי האָבן צערויבט די אָרעמע מעבל פון זייערע יידישע שכנים, מיט וועלכע זיי האָבן הונדערטער יאָרן געלעבט בשלום. די קישנס און די קאָלדערעס, די שבתדיקע בגדים, די לייכטער און מנורות... אָלץ איז צעכאַפּט געוואָרן פון אַ ווילד־גערוואָרענער מאַסע. דער בית־המדרש איז פֿאַר־ברענט געוואָרן און פון די יריעות פון די ספרי־תורהס האָבן די גויים געמאַכט אונטערשלאָק אין די שטיוול. דער פֿאַרקאַם אָרום בית־עולם איז צענומען געוואָרן. היינט פֿא־שען זיך חזירים אויף די איינגעפּאַלענע קברים פון אונדזע־רע הייליקע אבות. די מצבות זיינען פֿאַרנוצט געוואָרן פֿאַר ווינקלשטיינער צו חזיר־שטאַלן. אייניר פון די ראט־ניצער געראַטעוועט יידן איז אָהין צוריק געקומען. זע־ענדיק דעם חורבן איז ער אָנטלאָפן. ראטניצע איז אום־געקומען אויף אָלע דורות. מער וועט דאָס שטעטל פֿאַר יידן ניט עקזיסטירן.

איך, איינער פון די גליקלעכע, וועלכער איז אַוועק פון ראטניצע מיט 35 יאָר צוריק, איינער פון די גאָר ווייניק ראטניצער יידן אויף דער וועלט, בין געבליבן אַ קיילעכדיקער יתום. מיין גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. קיין איינציקער פון מיינע ראטניצער קרובים האָט זיך ניט גערטעוועט.

אין די טראָפּישע מעקסיקאַנער אָונטן זיץ איך און קלער וועג מיין אַמאָליקער היים. פון דער שול, וואו איך האָב געלערנט, פון בית־עולם, וואו מיינע זיידעס און על־טער־זיידעס האָבן אַמאָל גערוט אונטער האמעטנע מצבות, פון וואָלד און פעלד, פון אָלע ראטניצער יידן, וועלכע זיינען מיר געווען נאָענט צום האַרצן... און אַ טיפּע בענק־שאַפט נעמט מיך אַרום. איך וויל שילטן מיין היים, מיין געבורט־שטעטל, די פעלדער און וועלדער, וואָס האָבן צוגעזען די פיין פון מיינע ברידער און שוועסטער... — און איך קען ניט. אנשטאָט שילטן, בענקט זיך מיר גאָר. איך בענק צו וואָלד און פעלד, צום טייך און צו די זאַמדן. איך בענק נאָך די ראטניצער טייערע, אייביק ניט פֿאַר־געסלעכע יידן.

זאָלן די שורות דינען ווי אַן אָרעמע אויפשריפט אויפן קבר פון מיין שטאָם, פון מיינע הייליקע ברידער און שוועסטער פון שטעטל ראטניצע וואָס איז אַמאָל געשטאַנען אין ליטע־לאַנד... און היינט, וואו איז היינט ראטניצע?

דר. מענדל סודאַרסקי

איבער ליטע (שטעט און שטעטלעך)

עס איז געווען אַ צייט, און, דאָכט זיך, נאָך גאָר ניט לאַנג, סך־הכל אַ וואָסערע 15־16 יאָר צוריק, ווען עס האָט קיינעם גאָר ניט געקענט איינפאַלן, אַז אַ מערדערישע האַנט וועט זיך מיט אַזאַ גרויליקער שוועריקייט און אכזריות אַראָפּלאָזן אויף דעם ליטווישן יידנטום, ווי אויך אויף דעם גאַנצן מיזרח־אייראָפּעאישן יידנטום.

און ווי האָט עס טאַקע געקענט ווערען איינפאַלן, ווען אַרום האָט אַזוי האָסטיק און אימפּעטיק געשלאָגן דער פּולס פון לעבן; ווען אין אַלע ווינקעלעך פון ליטע האָט זיך, מיט מער שוועריקייטן צי ווינציקער, געווענט אַ רירעוודיקער, קאָליר־פולער און קערן־געזונטער יידישער ישוב; און וועמען האָט דאָן זיך גאָר געקענט חלומען אַזאַ וויסטער קאָשמאַר, אַז אין אַ צענדליק יאָר שפּעטער וועט פון דעם אַלץ בלייבן אַ טרויעריק, יסורים־פול בלאַט געשיכטע ?...

און דאָך האָבן מיר שוין דעמאָלט אינטואיטיוו דערפילט, אַז מ׳דאַרף זאַמלען, פאַרצייכענען אַלץ, וואָס מיר וויסן וועגן אונדזערע שטעט און שטעטלעך. און ריכטיק איז געווען, וואָס מיר האָבן דאָן פאַרטראַכט דורכצופירן אַ קאַנקורס פון דער בעסטער באַשרייבונג פון אונדזערע שטעטלעך, וואָס איז אויך דורכגעפירט געוואָרן אין קאָוונער „פאַלקסבלאַט״, אין די יאָרן 1935־1936, אונטער דער דעמאָלטדיקער רעדאַקציע מיינער.

אין משך פון די דערמאָנטע צוויי יאָר האָט זיך גערוקט אונטער דעם אַלגעמיינעם נאָמען „אונדזער שטעטל״ אַ לענגערע סעריע אַרטיקלען־באַשרייבונגען, צוגעשיקט פון אָרטיקע מענטשן, אָפט פון אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע טוער, קולטור־עסקנים און סתם פאַלקס־מענטשן, וואָס זיינען גוט באַהאַוונט מיטן יידישן לעבן פון זייערע שטעטלעך.

יעדעס שטעטל האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ מין פעסטונג פון יידישקייט, און אונדזער כוונה איז געווען, אַז מיט דער געשיכטע פון שטעטל זאָל אויך אַרויסגעהויבן ווערן דער עצם טרעגער און שאַפער פון אַזאַ רייך לעבן — דער „אומבאַקאַנטער זעלנער״ פון דער גרעסערער און קלענערער שטאָט, דער ייד פון אַ גאנץ יאָר, דער פשוטער, ליב־האַרציקער פאַלקסמענטש אונדזערער.

און וויפל זיינען צווישן אָט די פאַלקסמענטשן געווען אמתע למד־וואָוניקס, עכטע פערזענלעכקייטן, טשיקאַווע, אָריגינעלע און אינטערעסאַנטע טיפּן, וואָס זיינען ווערט געווען פאַרצייכנט און פאַרשריבן צו ווערן ?

* * *

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, זיך צוריקקערנדיק צו די אייגענע חורבות, וואָס דער קריג האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך, האָבן די ליטווישע יידן זיך אַריינגעוואָרפן מיט גרויס אימפּעט אין דער אַרבעט פאַר אַן אייגנאַרטיקן קולטור־געזעלשאַפטלעכן שטייגער־לעבן, מיט אַ צענטראַליזירטער קהילות־סיסטעם, וואָס האָט פאַרבונדן אַלע יידישע ישובים פון ליטע.

דער ניי־אויפגעקומענער דור בויער פון אַ ניי יידיש לעבן מיט אַ ווייטן פּאָליטישן קוק האָט זיך פאַרמאָסטן גאָר בריייט און אינגיכן אויפגעשטעלט אַ גרויסע נעץ פון מוסטערהאַפטע יידישע און העברעאישע שולן, גימנאַזיעס, תלמוד־תורהס, ישיבות און קורסן פאַר העכערער וועלט־לעכער בילדונג, פאָלקס־ביבליאָטעקן אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון ליטע. עס איז אַוועק אַ סדרה פון זעלבסט־הילף און זעלבסט־טעטיקייט מיט דער הילף פון אונדזערע אַמעריקאַנער און אַפריקאַנער פריינט. דאָס אידילישע צוזאַמענלעבן פון תורה און עבודה האָט זיך די גאַנצע צייט ניט אָפּגעטאָן פון דעם ליטווישן שטעטל און עס האָט זיך געדוכט, אַז זיי זיינען געווען „אַ גליקלעכע פאָר אויף לאַנגע יאָר״.

איז טאַקע אונדז אַזוי ליב געווען דאָס שטעטעלע און טיף איז עס אייגנעבאקן אין האַרצן. זיינען דאָך מיט אים פאַרבונדן די שענסטע קינדערשע זכרונות אונדזערע. און וואָס איז נאָך ליבער און אנגענעמער, ווי די זאָרגלאָזע קינדהייט ?

און אין זיין יעדן ניגון, אפילו אין זיין איצטיקן מאוימדיקן איכה־ניגון, וואָס דערטראָגט זיך פון אונדזער פאַרוויסט שטעטעלע, איז נאָך אייגנעוועבט זיין אַמאָליקער באַזונדערער חן און אַ בענקשאַפט נאָך אים.

און אומהיימלעך־גרויליק, ווי אין אַ בייזן קאָשמאַר, קלינגען אין אונדזערע אויערן די געשיכטעס, וואָס די באַשרייבער פון די פיל־געפּראוועטע שטעט און שטעטלעך דערציילן אונדז איצט ווי מיט אַ קול פון ווידוי וועגן זייער אַמאָליקן גלאַנץ און זייערע לעצטע גסיסה־שעהען.

כמעט גלייך ריין אויך אָרעם זיינען געווען די יידישע שטעטלעך אין ליטע. גרוי און מאָנאָטאָן איז געווען דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן אין זיי, אָבער ברויזיק, צאַפּלדיק אוז אייגנאַרטיק איז געווען זייער יידישער שטייגער. יעדעס שטעטל האָט פאַרמאָגט זיין אייגענעם קאָלאָריט און חן, יעדעס שטעטל האָט געהאַט זיין באַזונדערע געשיכטע און זיין באַזונדערן מזל אָבער אויך אין הלכות מזל זיינען זיי אַלע איצט אויסגעגליכן געוואָרן — די האַנט פון דעם גרעסטן און אכזריותדיקסטן יידן־רוצח האָט זיי אַלע גלייך אומברחמנותדיק אָפּגעווישט פון דער ערד...

זאָל כאָטש אַ באַשיידענער זכר בלייבן נאָך זיי דורך דערמאָנען זייערע נעמען אָדער דורך שילדערונגען וועגן זיי. ניט קיינענדיק געבן אין בוך „ליטע״ אויספירלעכע באַשרייבונגען וועגן אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין ליטע (צוליב מאַנגל אין אָרט און טאָקע אויך אין אויסשפּנדיקן מאַטעריאל), לאָמיר כאָטש אָפּגעבן דעם לעצטן

כבוד אַ גרעסערער צאָל פון זיי. די לייענער פון בוך „ליטע" וועלן געפינען אין „זוכצעטל" נעמען פון נאָך שטעטלעך, וועגן וועלכע עס ווערט דערציילט אין בוך.

אין דעם דערמאָנטן קאָנקורס פון „פאָלקסבלאַט" האָבן אויך די שפאלטן פון דער צייטונג געפונען זייער תיקון ביי זעכציק יידישע שטעטלעך אין ליטע. כאָטש די מייסטע פון די באַשרייבונגען באַגרענעצן זיך נאָר מיט אַ קורצן צייט־אָפשניט, גיבן זיי אָבער דאָך אַ גאנץ קלאָר בילד וועגן יידישן לעבן אינעם ליטווישן שטעטל, און עס וועט דערִיבער זיין פון אונדז אַ ריכטיקער חסד של אמת, ווען מיר וועלן דאָ געבן וואָס מערער פון די דאָזיקע קאָנקורס־באַשרייבונגען און וואָס גרעסערע און מער כאַראַקטעריס־טישע שטעלן פון זיי.*)

אַזעלכע אָדער ענלעכע שילדערונגען וועגן יידיש־ליטווישן שטעטל זיינען אויך געווען אין אנדערע יידישע

*) די דאָזיקע באַשרייבונגען האָבן גראד איצט, נאָכ'ן גרויסן חורבן, אַ גאָר באַזונדערן קולטור־היסטאָרישן ווערט. זיי זיינען אויך אַן אמתע אילוסטראַציע פאַר דער גרויסער און וויכטיקער אַרבעט פון אונדזער פריינט י. לעשצינסקי (זע אין בוך „ליטע" זיין אַרבעט), וואָס איז געבויט אויפן סמך פון פאַקטן, אָפיציעלע ציפערן און דאַטעס. „זיי זיינען וועריפול דערמיט, האָט זיך אויסגעדריקט פריינט לעשצינסקי, (ער האָט, אגב, אויך געקליבן און אָפגעהיט אין זיין אַרכיוו כמעט אַלע באַשרייבונגען פון די שטעטלעך), וואָס זיי וועלן אונדזערע אַבסטראַקטע ציפער אָנפילן מיט לעבן — מיט לעבן וואָס איז שוין געווארן היס־טאָרישע זכרונות".

א מאַריאַמפּאָלער

מאַריאַמפּאָל

רחבותדיק, שיין איז אונדזער שטאָט מאַריאַמפּאָל. זי רעכנט זיך אַלס איינע פון די שענסטע פראָווינץ־שטעט אין ליטע. דער מאַריאַמפּאָלער בירגער איז שטאָלץ אויף זיין שטאָט. דער מאַריאַמפּאָלער שטאָטגאָרטנס איז איינער פון די שענסטע שטאָטגאָרטנס אין ליטע. אויסער דער שטאָט — הויכע גרין־באַדעקטע בערג און סאָמעט־גרינע טאָלן. אין טאָל פאַרווויגט אין נחתדיקער רואיקייט די קלאָרע וואסערן דער אַזוי שיין־באַזונגענער טייך אין ליטע — די שעשופע. דו ווערסט ממש פאַרכישופט פון דעם אלץ, וואָס דיין אויג זעט.

מאַריאַמפּאָל איז אַן אַלטע שטאָט און איז געווען באַ־קאַנט מיט אירע תלמידי־חכמים און משכילים, וואָס זיי־נען באַרימט איבער דער וועלט.

אַמאָל האָט מען זי גערופן סטאַריפּאָליֵ אָדער סטאַר־פאָלי (19 קילאָמעטער פון קאַלוואַריע).

צוערשט איז די סטאַריפּאָלער יידישע עדה געווען אונטער קאַלוואַריער רבנות. דער ערשטער מאַריאַמ־פאָלער רב איז געווען ר׳ חיים שערשאָוער (1780). איז געווען רב אין משך פון פערציק יאָר.

נאָך אים איז אויף זיין כיסא הרבנות געקומען זיין אייִדעם ר׳ יהודה לייב חרל״פ. צווישן די אַנדערע רבנים זיינען לעצטנס זייער באַקאַנט געווען הרב ר׳ אליהו קלאַצקין און הרב פאָפל.

מאַריאַמפּאָל פאַרמאָגט קרוב צו עלף טויזנט נפשות און רעכנט זיך אַלס די זעקסטע שטאָט אין ליטע. די יידי־שע באָפעלקערונג אין מאַריאַמפּאָל ציילט איבער דריי טויזנט נפשות.

דער קולטור־געביט איז אונדזער שטאָט קיינמאָל נישט געווען הינטערשטעליק. דריי גימנאַזיעס פאַרמאָגט מאַריאַמפּאָל. צוויי ליטווישע און איינע אַ העברעאישע. פון די אַנדערע אַנשטאַלטן: אין „תרבות"־שול, איין „יבנה"־שול, וואו עס לערנען זיך קינדער כמעט בלויז פון אָרעמע עלטערן. עס איז דאָ ביי אונדז אַ גוט איינגאָרדנטע ליטווי־שע מלוכה־פאַכשול פאַר סטאָלעריי. עס באַזוכן זי אויך יידישע קינדער. צוליב אַנטיסעמיטישער באַציאונג מצד ד׳י לערער איז די גרעסטע צאָל יידישע תלמידים געווען גע־צוואונגען צו פאַרלאָזן די שול. מאַריאַמפּאָל פאַרמאָגט אויך אַ יידישן קינדערגאָרטן און אַ מושב־זקנים. עס איז אויך דאָ ביי אונדז אַ דראַמאַטישע סעקציע, וואָס אָרדנט איין פון צייט צו צייט גאַנץ געלונגענע פאָרשטעלונגען. עס באַזוכט אונדזער שטאָט גאַנץ זעלטן דאָס קאָוונער יידישע טעאַטער.

דער ווירטשאַפטלעכער מעמד פון מאַריאַמפּאָל

ביז מיט אַ פאָר יאָר צוריק איז ביי אונדז אָנגעגאַנגען אַ שטאַרקע בוי־טעטיקייט. מענטשן האָבן געבויט נייע הייזער, אַ נייע שטאָט איז אויפגעקומען. מאַריאַמפּאָל האָט אויסגעברייטערט אירע גרענעצן. מענטשן זיינען געווען זאָרגלאָזיק. אַ פריידיק האָט אַלעמען אָרומגעכאַפט, ווען מען איז צוגעטראָטן בויען די צוקער־פאַבריק פון ליטע ביי אונדז אין שטאָט. מען האָט געהאָפט, אַז דאָס וועט געבן פּרנסה אַ סך מאַריאַמפּאָלער מענטשן. און ווירקלעך, די ערשטע צייט האָט זיך מאַריאַמפּאָל גע־נומען שפירן אַלס פאַבריק־שטאָט. דער פייף פון דאַמף־מאַשין, די אָפּטע עקסקורסיעס — דאָס האָט אַריינגע־בראַכט שוואונג, לעבן, פריילעכקייט.

אָבער עס איז ניט באַשערט געווען עס זאָל לאַנג אָנהאַלטן דער דאָזיקער אויפבלי. דער שווארצער שאָטן

פון קריזיס האָט געזומען פֿאַרשפּרייטן זיינע נעצן אויך אויף אונדזער שטאָט. מען האָט אויפגעהערט בויען נייע הייזער. די קרעמער, און קודם כל די יידישע, האָבן אויפגעהערט גוט צו לייזן. מען שפּירט, עס איז שוין ניט דאָס, וואָס ס׳איז געווען...

אמת, אין אונדזער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג זיינען אויס־געווויילט געוואָרן פיר יידישע פֿאַרשטייער און אַ וויצע־בירגערמייסטער.

אויפן סדר־היום פון דער מאַריאַמפּאָלער שטאָט־פֿאַר־וואַלטונג איז אויך געווען די פּראָגע פון בויען אַ בנין פֿאַר אַ יידישער פֿאָלקשול לויטן מוסטער פון דער ליט־ווישער, אָבער צוליב אומפֿאַרשטענדלעכע טעמים איז די פּראָגע אַראָפּ פון סדר היום. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו פֿאַרצייכענען דעם פֿאַקט, וואָס הגם אונדזער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג באַשעפטיקט זייער פיל אָנגעשטעלטע, געפינט איר דאָרט ניט אפילו קיין איין יד, כאָטש שטייערן צאָלן די יידן גאַנץ געשמאַק.

ווען מיר רעדן שוין וועגן ווירטשאַפטלעכן מצב אין מאַריאַמפּאָל, קענען מיר ניט פֿאַרבייגיין און זיך ניט אָפּ־שטעלן אויף דער אַלגעמיינער לאָגע בכלל און אויף דער יידישער לאָגע בפרט. ווען איינער שפּאַצירט זיך אין די מאַריאַמפּאָלער הויפּט־גאַסן, וועט ער זען און אַנטציקט ווערן פון די הויכע שיינע מויערן און גרויסע מאָדערנע געשעפטן מיט גרויסע שיינע שויפענצטער און מיט פול

מאַרקפּלאַץ אין מאַריאַמפּאָל

געפּאקטע פּאָליצעס סחורה. אָבער אַזוינע גליקלעכע וועט איר קענען רעכענען דאָ פון 10 ביז 15 פּראָצענט. די מער־הייט יידישע קרעמער ביי אונדז שטייען פּאַר זייער אַ האַרבער שאלה. עס שפּירט זיך אויך ביי אונדז די טע־טיקייט פון די „ווערסלינינקעס". זיי האָבן אויך ביי אונדז פֿאַרשפּרייט פלוגבלעטלעך נישט צו קויפן ביי „פּרעמד־שטאָמיקע". אַ דעלעגאַציע האָט זיך משתדל געווען אין די געהעריקע אינסטאַנצן און מען פֿאַרשפּרייט שוין ניט קיין פלוגבלעטלעך. אָבער פריילעך איז דערפון ניט גע־ווארן.. דער אייניציקער אַנהאַלט פּאַר דער יידישער באַפעלקערונג ביי אונדז אין שטאָט איז די יידישע פּאָלקס־באַנק. די פּאָלקסבאַנק עקזיסטירט שוין אין מאַריאַמפּאָל 14 יאָר און ציילט היינט צום טאָג 500 מיטגלידער.

...די לאָגע פון דעם יידישן אַרבעטער און בעל־מלאכה האָט זיך לעצטנס אויך שטאַרק פֿאַרערגערט.

סטאַלעריי איז זייער אַ שלעכטער פּאַך געוואָרן. די מערסטע יידישע סטאָליאַרעס האָבן ניט קיין אַרבעט. די רעגירונג־פּאַכשול און אויך אַ סטאַלעריי־אָפּטיילונג ביי די גייסטלעכע, גיבן אַרויס זייער שיינע אַרבעט, און במילא קען דער יידישער בעל־מלאכה נישט באַשטיין קעגן זיי, ווייל דאָרטן ווערט געאַרבעט אויף מאַשינעס און קיין אַר־בעט־קראָפּט קאָסט זיי ניט.

דער שלאָסער־פּאַך איז אויך ביי אונדז געוואָרן זייער שלעכט.

און פון שניידעריי קען מען איצט מאַכן שוואַך חיונה. די סיבה דערפון איז, וואָס עס זיינען אָנגעפּאָרן אַ סך שניידער פון קאָוונע איז שוין במילא פּאַר די היגע ווייניק אַרבעט דאָ. דאָמען־שניידעריי איז נאָך פיל ערגער, ווייל עס זיינען אָנגעפּאָרן פון פּראָווינץ פיל קריסטלעכע שניי־דערינס, וועלכע ווארפן שטאַרק די פּרייזן.

צווישן די יידישע אַרבעטער געפינט זיך אַ גרויסער פּראָצענט אָנגעשטעלטע. דער לוין איז אַ מינימאַלער. עס איז אויך דאָ ביי אונדז אַ יוגנט וואָס פוסט און פּאַס־עווען, אָבער זיי געהערן מערסטנס צו פּאַרמעגלעכע על־טערן. אין גאַנץ מאַריאַמפּאָל זיינען פּאַראַן צוויי יידישע באַאמטע, איינער איז סעקרעטאַר אין קרייז־גריכט, דער צווייטער איז אַ באַאמטער אין דער שטאָטישער טורמע. אין קרייז־גריכט איז דאָ אַ יידישער געהילף־סעקרעטאַר. די מילן געפינען זיך דאָ אין יידישע הענט, דערווייל אויך די עלעקטרישע סטאַנציע.

דאָס געזעלשאַפֿטלעכע לעבן פון מאַריאַמפּאָל

...אין מאַריאַמפּאָל עקזיסטירן פּאָלגנדיקע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע אַרגאַניזאַציעס: אַן „אַזע"־אַמבולאַטאָריע און אַ שול־מעדיצינישער פונקט, וואָס האַלט זיך קוים אויס פון מיטגליד־אָפּצאָל און פון אַ געוויסער סובסידיע פון דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג. עס איז אויך דאָ ערזאַץ־קהילות ווי למשל „עזרה" און „עדת ישראל". ...ווייטער געפינען זיך ביי אונדז אין שטאָט פֿאַרשיידענע ביבליאָ־טעקן. עס איז אָפן אַ ליטווישע גוט־איינגאַרדנטע געזעל־שאַפטלעכע ביבליאָטעק. ביי די ליטווישע גימנאַזיעס גע־פינען זיך אויך גוטע ביבליאָטעקן. די העברעאישע גימנא־זיע פֿאַרמאָגט אויך אַ גאַנץ גוטע ביבליאָטעק, אָבער נאָר אויף העברעאיש. עס איז אויך דאָ אַ סירקין־ביבליאָטעק, וואָס איז אָפן צוויי צי דריי מאָל אַ וואָך. אַ גרויסע ראָל שפּילט די ביבליאָטעק ביי דער געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן". עס ווערן ביי אונדז פֿאַרשפּרייט אַלע פּיר־קאָוונער יידישער טעגלעכע צייטונגען. לעזער פעלן ניט. וויייטער גייען ספֿאָרט־אַרגאַניזאַציעס. פון יידישע ספֿאָרט־אַרגאַניזאַציעס קומט דאָ אין פּראָגע נאָר „מכבי". די אַרבעטער ספֿאָרט־אַרגאַניזאַציע „הפּועל" עקזיסטירט נאָר אויפן פּאַפּיר.

אויפן אַרגאַניזאַציאָנעלן געביט ביי אונדז אין שטאָט גילטן די האַנטווערקער אַלס אייניציקער רעאַלער כוח. אויסער צ.ס. איז נישט צו שפּירן ביי אונדז קיין אַנ־דערע פּאָליטישע כוחות. אָבער זיי זיינען פֿאַרנומען מיטן

„אַרבעטער־פראָנט", וועלכער פאַרקויפט שקלים צום ציון־ניסטישן קאָנגרעס.

עס זיינען אָנגעפאָרן פון די דערפער קריסטלעכע שנייַ־דערקעס, וועלכע קאָנקורירן צווישן זיך. אַזוי קען מען געפינען שנייַדערקעס, וועלכע נעמען פאַרן אויפנייַען אַ העמד 2 ליט און אַנדערע נעמען אפילו בלויז 85 צענט. אַזאַ דיפערענץ!*

ניט קוקנדיק אויף דעם זיינען קרעמער מקנא דעם אַרבעטער, וועלכער פאַרדינט דאָך עפעס.

די גרויסע קרעמער באַקלאָגן זיך אָבער נאָך מער פון די קליינע. אַרבעטער האַלטן דאָך, אַז אַ קרעמער לעבט אַלץ בעסער אייַדער אַן אַרבעטער, כאָטש עס איז גרויס דער קריזיס און די קאָנקורענץ.

בערל לאָנדאָן

ווילקאָווישק

די געשיכטע פון דער שטאָט

ווילקאָווישק איז פאַרעכנט אַלס איינע פון די גאָר אַלטע שטעט פון ליטע. דעם נאָמען ווילקאָווישק האָט זי באַקומען לויט די פאַראַנענע לעגענדעס און מסורות צוליב די פיל וועלף, וואָס האָבן אַרומגעשפּאַצירט אין דעם דעמאָלטיק־געדיכטן באָוואַלדיקטן אָרום.*) אויך דער טייך ווילקיאַ, וואָס שטראָמט אין מיטן שטאָט, האָט באַקומען זיין נאָמען צוליב דעם. די ערשטע יידן זיינען געקומען אַהערצו פון פּרייסן נאָך אין די צייטן פון די מלחמות צווישן די ליטווינער מיט די קרייצטרעגער.

אין ווילקאָווישק איז געווען אַ ווערטפולער היסטאָ־רישער דאָקומענט — אַן אַלטער יידישער פּנקס, אַ 400 יאָר אַלט. בעת ס׳האָט נאָך אין ליטע עקזיסטירט דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט האָט דער באַוואוסטער ציוניסטי־שער עסקן דר. ברוצקוס אים דאָ אַנטליען צוליב פאַרשונג־צוועקן און עד היום איז דער פּנקס בכלל אין ליטע ניטאָ.

לויט דער מסורה, וואָס איז פאַרשריבן אין אַ היגן פּנקס פון אַ חברה משניות (דער פּנקס איז אַלט 175 יאָר), זיינען שוין יידן געווען אין ווילקאָווישק אין סוף פון 14טן יאָרהונדערט. אַזוי צ. ב. ווערט אין דעם פּנקס דער־ציילט, אַז בעת דער ליטווישער גרויספירשט יאגעלאָ האָט זיך געקליבן חתונה האָבן מיט דער פּוילישער פּרינ־צעסין יאַדוויגאַ, איז ווילקאָווישק געווען דער טרעף־פונקט פון יאַגעלאָן מיט יאַדוויגאַן. זייער חתונה איז געווען אין יאָר 1385. אויפן אַלטן ווילקאָווישקער יידישן בית־עולם געפינען זיך שטיינערנע מצבות, וועלכע זיינען שוין אַלט 365 יאָר.

אָנהויב 16טן יאָרהונדערט האָט די פירשטין באָנאַ זיגמונד־אויגוסט דעם 2טנס פרוי, געשאָנקען געהילץ דער ווילקאָווישקער באָפעלקערונג צו בויען געבעט־הייזער. אויך פאַר די ווילקאָווישקער יידן האָט זי געגעבן געהילץ צו בויען אַ שול. די שול איז פאַר דער לאַנגער צייט, וואָס זי שטייט, רעמאָנטירט געוואָרן, אָבער דער דאַמאָלסט־דיקער פון דעמב־האָלץ געבויטער ארון־קדוש געפינט זיך נאָך ביז היינט אין שול. ער באַשטייט פון לויטער זעל־טענע שניצונגען פון חיות.

ווילקאָווישקער אַלטשטאָט
(רעכטס — דער בית־מדרש, וואָס איז אַלט אַ 400 יאָר)

אין יאָר 1795, בעת דער דריטער צעטיילונג פון ליטע, איז ווילקאָווישקער געגנט צוזאַמען מיט סואוואַלק אַרייַ־געפאַלן צו די פרייסן. אין יאָר 1807 האָט נאַפּאָלעאָן די פרייסן פאַרטריבן פון סואוואלק און איינגעפירט דאָרט זיין קאָדעקס.

...די בולטסטע שפּור פון דער פרייסן־צייט איז גע־בליבן ביי די ווילקאָווישקער יידן אין זייער אויסשפּראך.

די ווילקאָווישקער, ווי אויך די גאַנצע אומגעגנט, רייַדן אַלע מיטן „אי" ביים סוף פון וואָרט, אויסמיידן־דיק דעם „ע". צ. ב. אַ „בולקי" אַנשטאָט אַ בולקע", „מויש־קי" אַנשטאָט „מוישקע" א. א. וו. דאָס נעמט זיך פון דעם דייטשישן דיאַלעקט וואו ס׳קומט אָפט אין וואָרט דער דיי־טשישער „י" מיט „ע" צוזאַמען און ווערן לאַנג אַרויס־גערעדט — „אי". אָחוץ דעם האָט איר אָפט ביי די ווילל־קאָווישקער דעם „אָו". אַ ווילקאָווישקער וועט אייך קיין־מאָל ניט זאָגן טויזנט נאָר „טאָוזנט", ניט בויך נאָר „באָוך" א. אָו. וו. דאָס נעמט זיך פון דעם דייטשישן „אָו". איר קענט נאָך הערן אַזעלכע ספּעציעלע שוואכקייטן פון די ווילקאָווישקער ביים רייַדן, וועלכע האָבן אפילו ניט קיין שייכות צום דייטשישן דיאַלעקט. צ. ב. דאָס ניט קענען אַרויסזאָגן קיין ה. דאָס זאָגן „אַרץ" אַנשטאָט „האַרץ", אָדער „אוך" אַנטשאָט „הוך" א. א. וו. דערפון שטאַמט דאָס צונעמעניש פון די ווילקאָווישקער „ענער".

נאַפּאָלעאָן אין ווילקאָווישק

אין פרילינג פון יאָר 1812 האָט נאַפּאָלעאָן מיט זיין אַרמיי אַריינגעמאַרשירט קיין ווילקאָווישק. די פראַנצויזי־שע אַרמיי האָט באַזעצט אַלע בתי מדרשים און דאָרט אָנגעפילט מיט זייער פּראָוויאַנט און אוועקגעשטעלט דאָרטן אויך זייערע פערד. ס׳איז געווען ערב תשעה באב. איז אַוועק אַ דעלעגאַציע פון יידן צו נאַפּאָלעאָן בעטן באַפרייען די שולן. די דעלעגאציע האָט אים אינפאָרמירט,

*) ווילקאָס — אין ליטוויש: וואָלף.

וואָס פֿאַר אַ יום־טוב ס׳איז היינט ביי יידן. נאָפֿאַלעאָן האָט דערציילט דער דעלעגאַציע, אַז אין יאָר 1798־1799 איז ער געווען מיט זיין אַרמיי אין פֿאַלעסטינע, וועלכע ער האָט געוואָלט איינגעמען בכדי צו באַנייען די מלכות ישראל. נאָפֿאַלעאָן האָט נאָכן געשפּרעך באָפּוילן פּריי צו מאַכן פֿאַר די יידן די שול.

וועגן דער געשיכטע פון נאָפֿאַלעאָנס זיין אין ווילקאָווישק גיט אויך אין ניו־יאָרקער מוזיי אַ בריוו פון נאָפֿאַלעאָן צו זיין פרוי (אַ קאָפּיע פון בריוו איז צוגעשיקט געוואָרן קיין ווילקאָווישק צו ה׳ מ. פּוסטאָפּעדסקי, אָפּגעשריבן פון ניו־יאָרקער רעגירונג־ביבליאָטעק דורך ה׳ לעווינזאָן).

פֿאַרן אָפּפֿאַרן פון ווילקאָווישק האָט נאָפֿאַלעאָן גע־האַלטן אַ רעדע פֿאַר דער ווילקאָווישקער באָפּעלקערונג און זיי צוגעזאָגט, אַז ווען ער וועט געווינען די מלחמה וועט ער פון ווילקאָווישק מאַכן אַ קליין פֿאַריז. ווילקא־ווישק איז געווען דאָן פֿאַקטיש דער לעצטער פונקט לעבן דעם דייטשישן גרענעץ. בשעת נאָפֿאַלעאָנס אַרמיי איז געלאָפֿן צוריק פון רוסלאַנד זיינען פיל סאָלדאַטן, לויפנדיק זיך אַריבערצוכאָפּן דעם גרענעץ צו קומען קיין פּרייסן, פֿאַרפֿרוירן געווארן און אַ סך זיינען דערטרונקען געווארן אין די דערבייאיקע אָזערעס לעבן ווילקאָווישק. האָרט ביי דער שטאָט און אָרום שטאָט געפינען זיך נאָך איצטער שרידים פון בית־הקברות, וואו פיל פון די אַנטלאָ־פענע פראָנצויזישע מיליטער־טיילן זיינען דאָרטן באַ־ערדיקט געווארן. הינטער אלוויטער הויף (אייניקע ק״מ פון שטאָט) ליגן באַגראָבן 80 פראָנצויזישע סאָלדאַטן און 3 פראָנצויזישע געניראלן.

אויפשוואונג נאָך דער וועלט־מלחמה

פון איין זייט ליגט ווילקאָווישק נאָענט צו דעם דייטשישן גרענעץ, פון דער צווייטער זייט איז ווילקאָווישק געווען דער ערשטער באַן־קנופּ פון סואוואלק־קאַלוואַריע־מאַריאַמפּאָל, וועלכע אַנדערע שטעט פון יענעם ראַיאָן האָבן נאָך ניט געהאַט קיין באַן־פֿאַרבינדונגען. אַדאַנק אָט די צווי וויכטיקע הויפּט פֿאַקטאָרן איז ווילקאָווישק געווען אַ וויכטיקער עקאָנאָמישער צענטער פון מיסחר און אַר־בעט פֿאַרן גאַנצן געביט. אַ זייער וויכטיקער עקאָנאָמישער פֿאַקטאָר זיינען אין ווילקאָווישק געווען די בערשטער־אַר־בעטער, וועלכע האָבן געציילט אין די הונדערטער. פֿאַב־ריקן האָבן געהאַט ה׳ סאָבאָלעווי־טש, ראָזין, ווינדזבערג און אַנדערע. די ווילקאָווישקער בערשטער־אַרבעטער האָבן שוין מיט 50 יאָר צוריק זיך אָרגאַניזירט און אַריינגענע־מען אין זייער פּראָגראַם־טעטיקייט אויך פּאָליטישע פּא־דערונגען, ווי קאַמף קעגן צאַריזם א. א. וו. די ווילקא־ווישקער אַרבעטער האָבן אָרגאַניזירט די בערשטער פון גאַנצן תחום המושב פון דעמאָלטדיקן רוסלאַנד, וואו זיי האָבן נאָר געאַרבעט, שפּעטער האָבן די בערשטער גע־שאָפן דעם „בערשטער בונד״. צו יענע יאָרן געהערן די בערשטער אויסגאבעס: „צו די יידישע אַרבעטער־בער־שטער אין פּוילן און ליטע״, דערשינען אין יוני 1898, און די בערשטער־צייטונג „וועקער״ אין יאָר 1898. די צווייטע איז געווען אַ פּעריאָדישע אויסגאבע. די ווילקא־ווישקער בערשטער האָבן פון זיך אויסגעטיילט פיל גע־שולטע ארבעטער־טוער פאַר דער אַרבעטער־באַוועגונג.

נאָך דער גרויסער וועלט־מלחמה, ווען אַלץ באַפֿרייט זיך פון דעם דייטשישן אָקופּאַציע־יאָך, לעבט אויך אויף ווילקאָווישק מיט איר גאַנצן ברען. ס׳שפּראָצט ווידער אויף אויטאָמאַטיש די אונטערערדישע ייד. אַרב. באַוועגונג. סוף 1918־1919 קומען פאַר די וואלן אין די ערשטע קהילות. אין ווילקאָווישק באַקומען די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען „בונד״ און „פּועלי ציון״ אַן אַבסאָלוטע מערהייט אין קהילה און נעמען איבער אין זייערע הענט די גאַנצע יידישע שטאָטישע לייטונג. מצד די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען ווערן אָרגאַניזירט און געשאַפֿן די „קולטור־ליגע״־געזעלשאפט, אַ פּאָלקס־אוניווערזיטעט, אַ יידישע פּאָלקשול, אַן אַרבעטער־געברויך־קאָאָפּעראַטיוו „לעבן״, אַ פּראָפּעסיאָנעלער בערשטער־פּאַראיין, וואָס איז אגב די צענטראלע פון אַלע בערשטער־פּאַראיינען פון גאַנץ לי־טע. ביים זעלביקן פּאַראיין שאַפט זיך אַ גרויסע קראַנקן־קאַסע.

די ירידה פון ווילקאָווישק

די ירידה פון ווילקאָווישק האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פיל פריער ווי אומעטום. דאָ האָבן שוין געווירקט ריין לאָקאַלע אָביעקטיוע פאַקטאָרן. ערשטנס — די נייע באַן־ליניע, וואָס די ליטווישע רעגירונג האָט געבויט פון אַליטע־קאָלוואַריע־מאַריאַמפּאָל־קאַזלאָווע־רודע און עס פאַרבונדן מיט קאָוונע. דאָס האָט געבראכט דערצו, אַז דער האַנדל פון דער גאַנצער סוא־אַלקער געגנט אָרום אַליטע זאָל זיך אַריבערקלייבן קיין קאָוונע.

...א צווייטער אָרטיקער פאַקטאָר, וואָס האָט שטאַרק מיטגעהאָלפן צו דער פאַרגיכערונג פון ווילקאָווישקער ירידה — דאָס אונטערגיין פון בערשטער־פאַך. די סא־וועטישע רעגירונג לאָזט ניט אָרויס קיין רוי־מאַטעריאַל אַהערצו, אַזוי אָרום פעלן אויס רויע מאַטעריאלן פאַר די היגע בערשטער־אַרבעטער צו באַארבעטן. דאָס ביסל רוי־מאַטעריאל, וואָס ס׳איז דאָ פון ליטווישן מאַרק, קלעקט ניט פאַרן ליטווישן אַרבעטמאַרק און ווערט ליידער נאָר אויף העלפט באַארבעט און אַוועקגעשיקט אין אויס־לאַנד אַלס האַלב־פאַבריקאַטן. היינט צו טאָג אַרבעטן אין ווילקאָווישק ביי 50 אַרבעטער. אין גאנץ ליטע קען מען קויפן געפינען ניט מער ווי 150 בערשטער־אַרבעטער און דערפון איז די גרעסטע טייל אַרבעטער חדשים־לאַנג אַרבעטלאָז.

...פאַר די לעצטע יאָרן זיינען אין ווילקאָווישק פאַר־געקומען גאָר גרויסע קראַכן. גרויסע איינגעפונדעווען געשעפטן האָבן זיך געשלאָסן און מער ווי שאָטנס פון אַמאָליקער גדולה איז ניט געבליבן. אויך דער מיטל־שטאַנד איז געוואלדיק געזונקען. ס׳זיינען געווען אין ווילקאָווישק פיל בעלי־מלאכות, ווי שנייידער, שוסטער, מוליאַ־רעס, א. אַנד. איצטער זיצט מען און מען קוקט אויס אויף אַ שטיקל אַרבעט.

געווען אין ווילקאָווישק אַ באַזונדער שיכט קאַראַבעל־ניקעס (דאָרפהענדלער), איצטער גייט עס בהדרגהדיק אויס. ווער רעדט נאָך איצט בעת מען האָט מאַנאָפאָליזירט דעם פלאַקסהאַנדל. ס׳זיינען נאָך דאָ אין שטאָט אַ באמת געזונטע שיכט פון יידישע לאַנדווירטן. צום באַדויערן זיי־ילן זיי ס״ה 35 משפחות.

א וויכטיקער פאַקטאָר אין היגן עקאָנאָמישן לעבן איז די היגע פאָלקסבאַנק, וועלכע העלפט מיט אירע קורצע און לאַנג־טערמיניקע הלוואות די היגע קרע־מער, בעלי־מלאכות און סתם פאָלקסמענטשן. די באַנק ציילט ביים היינטיקן טאָג 368 מיטגלידער. לויטן סאָ־ציאַלן באַשטאַנד צעטיילן זיך די מיטגלידער אין 12 אינדוסטריעלער, 48 סוחרים, 36 קרעמער, 43 העגדלער, 56 האַנטווערקער, 21 פורמאַנעס, 8 אָגנעשטעלטע, 32 פרייע פראָפעסיעס און 42 אַן פראָפעסיעס.

די ווילקאָווישקער פאָלקסבאַנק האָט איר אייגענעם קאַפּיטאַל פון 55 טויזנט ליט. הלוואות האָט זי צעטיילט 300 טויזנט ליט, פּקדונות — 170 טויזנט ליט.

...אין ווילקאָווישק איז דאָ נאָך אַ וויכטיקע עקאָנא־מישע געזעלשאַפט. דאָס איז אַ „גמילות־חסדים״־געזעל־שאַפט מיטן נאָמען „משכיל אל דל״. די געזעלשאַפט האָט באַנייט איר טעטיקייט אין יאָר 1918. איר איניציאַטאָר איז געווען איר שטענדיקער טוער י. מ. לעווינאָוויטש. דער ציל איז צו געבן הלוואות אָן פּראָצענטן, אויסצוצאָלן פון יעדע 100 ליט צו 4 ליט אַ וואָך. אין שטאָט איז ספּעציעל פאַר אָט דער קאַסע אויך געווען אַ וואָכער־אָפּצאָל. די קאַסע האָט זיך געגרינדעט מיט נישטיקע סומעס. היינט צו טאָג האָט זי אַ קאַפּיטאַל פון געגויע 20 טויזנט ליט. נישט איינמאָל זיינען שוין פיל מענטשן געלעגן אַרויסגעוואָרפן מיט זייערע בעבעכעס אויף דער גאַס, און אַדאַנק אָט די אָן־פּראָצענטיקע הלוואות זיינען די מענטשן געראַטעוועט געוואָרן: פיל קליינקרעמער ביים נעמען פּאַטענטן אָדער בעלי־מלאכות ראַטעוועט זיך ממש מיט די הלוואות פון „משכיל אל דל״.

...מיטן איינפירן די קאָנצעסיע איבער די אויטאָבוסן זיינען געגעבן געוואָרן אין ווילקאָווישק די דערלויבענישן 7 אויטאָבוסן צו פאָרן מיט דער ליניע קיבאָרט־ווילקאָווישק־מאָריאַמפאָל — 4 צו קריסטן און 3 צו יידן. פאָריקן יאָר זיינען געווען 4 אויף 4. אָחוץ דעם פאָרן נאָך 2 אויטאָבוסן צו דער באַן און קיין ניישטאָט־שאָקי. קליינע אויטאָס זיינען דאָ 4, פון זיי 3 קריסטלעכע און 1 יידישער.

3600 יידן אין ווילקאָווישק

ווילקאָווישק ציילט היינט צו טאָג 8 טויזנט איינ־וואוינער. פון זיי זיינען 45 פּראָצענט יידן. די פאַרטרע־טונג אין שטאָט־פאַרוואלטונג: צעטיילט זיך גלייך אויף גלייך — 6 ליטווינער און 6 יידן. פון די פאַראַנטוואַרטלעכע פאָסטנס פאַרנעמען יידן דעם פאָסטן פון ויצע־בירגער־מייסטער און בוכהאלטער. דער ייִריקער בודזשעט פון דער ווילקאָווישקער שטאָט־פאַרוואַלטונג איז 327,843 ליט.

...די ווילקאָווישקער שטאָט־פאַרוואלטונג בויט איצט אַ 2־עטאַזשיקע מאָדערנע שול־געביידע פאַר 7 קאָמפּלעקטן. ס׳ווערט אויך פּראָיעקטירט איבערַיאָר צו בויען אַ 4־קאָמפּלעקטנע געביידע פאַר דער היגער העברעישער פאָלקשול. אַרום שטאָט האָבן זיך די לעצטע יאָרן אויס־געבויט נייע ליטווישע קוואַרטאַלן מיט לאנג פּאַרצווייגטע גאַסן, אַזוי צום ביישפיל האָט זיך פיל פאַרבויט דער וועג, וואָס גייט צו דער באַן, דער וועג, וואָס פירט קיין וויראבאלן און מאַריאַמפאָל. אָט די אַלע נייע טיילן פון שטאָט זיינען בעת די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן צוגערעכנט גע־וואָרן צו דער שטאָט און געהאָלפן מאַיאָריזירן די שטאָט.

דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן גייט באַרג־אַראָפּ

אין ווילקאָווישק איז דאָ אַ העברעאישע רעאַלגימ־נאַזיע. עקזיסטירט שוין זינט 1919 יאָר. די גימנאַזיע האָט שוין אַרויסגעלאָזן פיל אביטוריענטן. פון אירע אביטו־ריענטן האָבן שוין פיל געענדיקט אַ הויכשול און זיך גוט איינגעארדנט אַלס דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשע־נירן, לערער, פאַרמאַצעווטן, עקאָנאָמיסטן און אַנדערע ספּעציאַליסטן. היינט צו טאָג ציילט די גימנאַזיע — בייַ 120 שילער. די גימנאַזיע איז אַלעמאָל פּעדאַגאָגיש געשטאַנען גאנץ גוט און געהאָט גוטע ערנסטע און גע־וויסנהאַפּטע לערער, אין איר תוך איז אָבער די גימנאַזיע אַלעמאָל געווען שטאַרק קעגן יידיש.

...אין ווילקאָווישק עקזיסטירט נאָך אַ העברעאישע 4 קאָמפּלעקטנע פאָלקשול, אַ העברעאישער קינדער־גאָרטן, אַ „סירקין״־געזעלשאַפט מיט איר גרויסער יידיש־העברע־אישער ביבליאָטעק. אויף די חורבות פון אונדזער נאַציאָ־נאַלער אויטאָנאָמיע איז נאָך אויפגעשטעלט געוואָרן די געזעלשאַפט „עזרה״. עזרה״ פירט אַ מיזערנע סאָציאַ־לע הילפאַרבעט אין די ראָמען פון אירע מעגלעכקייטן.

דער היגער יידישער פראָנט־קאָמפּער־פאַראיין ציילט בייַ 35 מיטגלידער. אין ווילקאָווישק עקזיסטירט נאָך אַ מושב־זקנים. דער מושב־זקנים איז פיין און גוט אייג־געאָרדנט. דער שיינער פאַרפלאָנצטער סאָד אָרום דער עמויערטער געביידע דינט אַלס דערקוויקונג־אָרט ניט נאָר פאַר די זקנים, נאָר פאַר גאַנץ שטאָט. דער וויל־קאָווישקער מושב זקנים מיט זיין בית־החולים־אָפּטיילונג פירט אויך סאָציאַלע הילפאַרבעט צווישן קראַנקע און אַרעמע מענטשן אין שטאָט. אין מושב־זקנים געפינען טאָקע פיל זקנים און זקנות אַ רואיקן און זיכערן עלטער. דער מושב־זקנים האָלט זיך אויס פון שטאָטישע נדבות, פון אַ סובסידיע פון ווילקאָווישקער שטאָט־פאַרוואלטונג און פון אַ יערלעכער סובסידיע פון 2000 ליט פון דער רעגירונג.

אין דער יידישער ווילקאָווישקער „מלאכה־שול״ לער־נען זיך איבער 50 יוגנטלעכע. ס׳לערנט זיך אויך אַ גרו־פּע פון דייטשלאנד. די שול איז גוט איינגעאָרדנט מיט אירע אָפּטיילונגען פון שלאָסעריי און שמידעריי. די עקא־נאָמישע לאָגע פון שול איז נאָך אַלץ אַ טרויעריקע. די שטאָטישע יידישע באַפעלקערונג שאַצט נאָך אַלץ ניט

אָפּ די ווייכטיקייט פון אָט דעם מוסד וואָס איז געגרינדעט און די ערשטע צייט אויסגעהאַלטן געוואָרן פון דעם ווילקאָווישקער באַלעבאָס און עסקן אבא סאַבאַלעוויטש.

די ווילקאָווישקער „אָזע" האָט אַ שול־מעדיצינישן פונקט. זי באַזיכטיקט 250 קינדער פון דער היגער העברע־אישער פאַלקשול און פון „תלמוד־תורה". „אָזע" נעמט אויך אויף קראַנקע 2 מאָל אין וואָך ביי זיך אין אַמבולאַטאָריע.

אייניקע יאָר, 1934—1935, איז אין ווילקאָווישק דערשינען „די יידישע וועלט", מאַנאַטלעכע העפטן פאַר היסטאָריע, וויסנשאַפט און ליטעראַטור. דער רעדאַקטאָר איז געווען א. פיליפּאָווסקי (בן־ישראל).

געווען אַמאָל אַ סוחרים־פאַראיין. היינט ניטאָ מער.

די ווילקאָווישקער געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן" עקזיסטירט זייט 1925. זי האָט אַמאָל געהאַט אַ גרויסן לייען־זאַל, וואו ס׳פלעגן אויך געלייענט ווערן לעקציעס. די געזעלשאַפט איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט דעם ספּאָרט־קלוב „י. ס. ק." היינט צו טאָג פאַרמאָגט די געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן" אַ גרויסע מאָדערנע יידישע ביבליאָטעק פון 1500 יידישע ביכער. זי באַדינט מיטן בוך פיל לייענער פון די אַרבעטנדיקע קרייזן, וועלכע האָבן אויך ניט די מיגלעכקייט צו באַצאָלן לייענגעלט. אָפט אָרדנט איין די געזעלשאַפט עפּנטלעכע פאָרטראגן.

דער האָנטווערקער־פאַראיין פירט אַ געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אין די ראַמען פון אירע מיגלעכקייטן אויף פאַרשיידענע טעמעס.

פון די ניט־יידישע געזעלשאַפטן בלייבט נאָך צו דערמאָנען די היגע ליטווישע מלוכה־גימנאַזיע אויפן נאַמען פון דר. באַסאַנאָוויטשיוס. אין דער ליטווישער גימנאַזיע לערנען זיך שוין אויך זעקס יידישע קינדער.

אָט אַזוי לעבט און מאַטערט זיך ווילקאָווישק. זי לעבט נאָך אָבער מיט אירע אַרבעטער־טראַדיציעס, מיט האָפענונגען אויף אַ שיינער און ליכטיקער צוקונפט...

טעלז

טעלז, די הויפּטשטאָט פון זשעמייטיא, איז געגרינדעט, לויט דער לעגענדע, דורך איינעם דזשוגאַס טעל, אויף וועמענס נאָמען ס׳איז דאָ דערביי דער אָנגערופענער „דזשוגענער באַרג". אין דער אַלטער צייט איז טעלז געווען די גרעסטע האַנדל־שטאָט אין אומגעגנט. היינט פאַרמאָגט טעלז ביי 8000 איינוואוינער, פון וועלכע יידן באַטרעפן אַ 30־35 פראָצענט. אין דער שטאָטפאַרוואַלטונג זיינען פון 12 ראַטמענער 3 יידן. אויסערלעך איז טעלז אַ גאַנץ שיינע שטאָט. זומער פאַרמאָגט זי זייער פיל גרינס. טייל גאַסן מאַכן אַן אינדרוק פון אַ גאָרטן־שטאָט, וואו די הייזער שטייען ווי וויללעס, צווישן ביימער איינגעטונקט און אין גרינס. זי פאַרמאָגט אויך עטלעכע סקווערן (גערטלעך). צווישן בערג און טאָלן שפּרייט זיך פונאַנדער די שיינע אָזערע מאַסטיס. וועגן דער אָזערע איז דאָ אַ לעגענדע מיט אַ מבשפה, וועלכע זאָל האָבן אַריבערגעהויבן די אָזערע פון אַן אַנדער אָרט קיין טעלז און אויפן נאַמען פון אָט דער מכשפה איז די אָזערע אָנגערופן.

טעלזער הויפּטגאַס (פרעזידענט־גאַס)

ס׳איז כדאי צו דערמאָנען אַז אין טעלז האָט געלעבט דער באַרימטער העברעאישער פּאָעט יהודה לייב גאָרדאָן (יל״ג). ער איז דאָ געווען דער פאַרוואַלטער פון דער „קאַזיאָנער יידישער שול". אין זיין צייט איז אים שוין אויסגעקומען צו קעמפן מיטן פאַנאַטיזם און דעם אַלטן יידישן לעבנשטייגער. י. ל. גאָרדאָן האָט אַפילו אָנגעשריבן אַ שיר „לטלז". די פרומע יידן האָבן אים פיינט געהאַט און האָבן אַפילו זיך פאַרגונען פּורים אויסצומאַלן זיין פּנים אויפן ברוק, געטראָטן מיט די פיס און געשריען „מחק תמחק את זכר עמלק" (מעק אויס דאָס געדעכעניש פון עמלק).

פון טעלז האָט געשטאַמט דער העברעאישער שרייבער י. בן ישראל, וועלכער האָט זיך דערטרונקען אין דער זשענעווער אָזערע. זיינער אַ ברודער איז דער באַוואוסטער אַרבעטער־טוער ניסן פּופּס.

טעלז פאַרמאָגט אַ פאַלקסבאַנק מיט געגויע 300 חברים, אַחוץ דעם איז דאָ אַ שטאָטישער גמילות חסד וועלכער פאַרמאָגט אַן אייגענעם גרונטקאַפּיטאַל פון 15 טויזנט ליט. אַ גמילות חסד מיט אַ קאַפּיטאַל פון 3000 ליט געפינט זיך אויך ביים „עזרת פּועלים", וואָס איז אַן אַלטמאָדישע האַנטווערקער־אָרגאַניזאַציע, און די היגע אָנהענגער פון אַלטמאָדישקייט דערלאָזן אים ניט זיך פאַראייניקן מיט דער היגער אָפּטיילונג פון „אַלליטטווישן פאַראייניקטן האַנטווערקער־פאַרבאַנד". די אַלע האָבן זייערע גרונט־קאַפּיטאַלן פון געשיקטע אַמעריקאַנער געלט.

די אָפּטיילונג „אָזע" האָט אַ שול־מעדיצינישן פונקט.

דאָס יידישע קראַנקנהויז איז געבויט געוואָרן מיט די מיטלען פון ה׳ נתן דוד קראל פון אַמעריקע, וועלכער האָט אויף דעם געגעבן 6000 דאלאר. עס האָט 16 בעטן, פאַרמאָגט צענטראַל־באַהייצונג, קאַנאַליזאַציע, וואַסערלייטונג, הייס און קאַלט וואַסער אין אַלע צימערן. אָנדערהאַלבן יאָר צייט איז דאָס קראַנקנהויז געשטאַנען ליידיק, ביז לויט דער איניציאַטיוו און אומדערמידלעכער אַרבעט פון דר. מינוכין, וועלכער שטייט בראש פון קראַנקנהויז און אַרבעט אין אים שוין 2 יאָר צייט אומזיסט, האָט זיך איינגעגעבן צו קריגן אַן הלוואה פון דער מלוכה־שער שפּאַרקאַסע 12,000 ליט. ערשט דאַן האָט מען זיך איינגעשאַפט דעם גאַנצן אינוואַנטאַר און דאָס קראַנקנהויז האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן.

ביז ניט לאַנג האָט טעלז קיין באַן־ליניע ניט גע־
האָט. ערשט מיט אַ 7 יאָר צוריק האָט זיך אָנגעהויבן
אַ באַנפאַרקער. פריער איז דאָ געגאַנגען אַ דיליזשאַנס
צו פאפעליאן און מאזשייק.

קולטור־לעבן אין טעלז

אין עקאָנאָמישן זין טיילט זיך, אפשר, טעלז מיט
גאָרניט ניט אויס לגבי די אַנדערע ליטווישע שטעטלעך,
אָבער אין גייסטיקן זין איז זי באמת אַן אוניקום ניט
נאָר אין ליטע, נאָר אויך וויַיט אַריבער אירע גרענעצן.

די דערציאונג־אַנשטאַלטן זיינען אינגאַנצן אין די
הענט פון דער קעמפערישער אָרטאָדאָקסיע, אָנהויבנדיק
פון קינדער־גאָרטן, וועלכער איז אַ מלוכהשער (לעצטנס
האַלט אויך „ויצא" אויס אַ העברעאישן קינדער־גאָרטן)
און ענדיקנדיק מיט אַ „יבנה"־גימנאַזיע פאַר מיידלעך און
לערער־סעמינאַר. עס עקזיסטירן צוויי פאַלקשולן. אין
„בית־ספר לבנות", אין וועלכער עס לערנען זיך אַ 120
מיידלעך, וועלכע אַחוץ דער אָפיציעלער פראָגראַם גע־
לערנט אויך חומש מיט רש"י, דינים, דאַוונען און א. וו.
אין „בית חינוך לנערים" וועלכן מיט די יינגלעך געלערנט
אין זייער אַ גרויסער מאַס רעליגיעזע לימודים. פון דאָרטן
קומען זיי אַן לערנען אין דער „מכינה". אין דער מכינה
זיינען פאַראַן פינף אָפּטיילונגען, נאָך וועלכע מען קומט
אַריין אין דער ישיבה*), קיין אַנדערע לערנאַנשטאַלטן
זיינען ניטאָ.

אַז די מיידלעך ענדיקן די פאַלקשול, קומען זיי אַן
אין יבנה־גימנאַזיע, וואו זיי קריגן די דערציאונג אין
זעלביקן גייסט. מוסר, רעליגיעזע שמועסן פאַרנעמען אין
גימנאַזיע אַ וויכטיק אָרט. און די אויגן פון דער גימנאַזיע־
הנהלה שפּירן נאָך די תלמידות וויַיט הינטער די וועגט
פון דער גימנאַזיע. אַמאָל איז דאָרט געווען דירעקטאָר
דר. האָלצבערג. דאַן האָבן דאָרט געלערנט ניט נאָר
טעלזער מיידלעך, נאָר אויך מיידלעך פון גאנץ זאַמעט
און טעכטער פון רבנים און אָרטאָדאָקסישע יידן פון גאַנץ
ליטע.

דער „יבנה"־סעמינאַר פאַר לערער און די „יבנה"־
קורסן פאַר לערערקעס האָבן צוגעגרייט אַ פּעדאַגאָגישן
פערסאָנאַל פאַר אַלע שולן פון „יבנה" אין ליטע.

אָט די אַלע מוסדות פון חינוך לייגן זייער שטעמפּל
אויפן יידישן לעבן פון טעלז.

די טעלזער אָרטאָדאָקסיע איז קעמפערישׂ און דרינגט
אַריין אין אַלע געביטן פון יידישן לעבן. ניטאָ קיין איין
מוסד, אין וועלכן זי זאָל ניט זיין פאַרטרעטן. צי דאָס
איז „אָזוי", צי אַ גמילות־חסד, אָדער קראַנקנהויז, אָדער
פאַלקסבאַנק — אומעטום זוכן זיי צו זיין פאַרטרעטן.
דערפאַר העגנט אין באַנק אַ „היתר עסקא" און אויף יעדן
פּקדון־ביכל פון באַנק איז דאָ אַ שטעמפּל, אַז ס׳איז גע־
מאַכט לויטן דין פון „היתר עסקא".

*) זע אין דעם בוך „ליטע": א. מ. בלאך, „די טעלזער ישיבה".

שבת בייטאָג קען מען זען ווי דורך די גאַסן גייען
מאַן און פרוי מיט די חומשים אונטערן אָרעם. דאָס גייט
מען לערנען חומש. און „וויצא"*) האָט זיך מתקנא געווען
און פירט דורך אַלע שבת לעקציעס פון יידישער גע־
שיכטע.

אין טעלז געפינט זיך אויך דער מרכז פון „צעירי
אגודת ישראל". דאָ איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער „הנאמן"
(אָרטאָדאָקסישער זשורנאַל). „דער אידישער לעבן" ווערט
אַפילו געדרוקט אין קאָוונע, אָבער ווערט דאָ רעדאַק־
טירט, אַזוי אַז טעלז איז די אמתע ציטאַדעל פון דער
יידישער אָרטאָדאָקסיע אין ליטע.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין טעלז איז שטאַרק
אַנטוויקלט.

צווישן די ציוניסטישע פאַרטייען פאַרנעמען דעם
אויבנאָן די צ.ס. זיי פאַרמאָגן אויך אַ רייכע יידיש־העברע־
אישע ביבליאָטעק. דערנאָך גייען די רעוויזיאָניסטן.

נ. בן חיים —

ראָסיין

ראָסיין איז אַן אַלטע שטאָט. זי ווערט דערמאָנט
אין דער ליטווישער געשיכטע אין 13טן יאָרהונדערט.
נאָך מיט אַ יאָר 80 צוריק איז זי די גרעסטע אין ליטע
נאָך קאָוונע, מיט אַ באַפעלקערונג פון 12 טויזנט מאָן.
נאָר זינט מען האָט דורכגעפירט די ליבאַוו־ראָמנער אייזן־
באַן, איז בשכנות אויסגעוואקסן אַ נייע שטאָט שאָוול,
און ראָסיין, ניט האָבנדיק קיין באַן און ניט קיין שאָסיי,
האָט אָנגעהויבן זינקען און זינקען און האָרט פאַר דער
וועלט־מלחמה האָט זי שוין געציילט נאָר 6000 איינוואוינער.

דער שטח פון שטאָט איז אַ גרויסער, אָבער די היי־
זער אַממערסטן הילצערנע, אַלטע, נידעריקע. פון די גע־
ציילטע אין ליטע, וועלכע די גרויסע מלחמה האָט גע־
שאַנעוועט. אַ 80 קילאָמעטער פון שטאָט, ביי די ברעגעס
פון דער באַרימטער דוביסע, וועלכע שלענגט זיך אַרום
ראָסיין, האָבן זיך אָפּגעשפּילט גרויסע שלאַכטן, און די
שטאָט איז געבליבן ניט באַשעדיקט.

דאָך אין פאַרגלייך מיט פאַר דער מלחמה־צייט, האָט
אונדזער שטאָט געקראָגן אַ סך אַ שענער אויסזען: די
גאַסן ברוקירט, ברייטע צעמענטענע לאָוועס, די הייזער
אויסגערעמאָנטירט, אָפּגעפאַרבט, צוגעקומען אייניקע נייע
שיינע געביידעס.

פאַר דעם קריג פון 1914 איז פון די 6000 תושבים
געווען צוויי־דריטל יידן און 1 דריטל קריסטן. די לעצטע
יאָרן האָט זיך די פראָפאָרציע געביטן: צוויי־דריטל קריסטן
און 1 דריטל יידן. אמאָל אַ שטאָט פון משכילים, גע־
לערנטע, צווישן וועלכע מען דערמאָנט נאָך ביז היינט
דעם רוסיש־יידישן שרייבער און געלערנטן אַדאָלף לאַנדוי
(1842־1902), וואָס איז געווען אַ 20 יאָר רעדאַקטאָר פון
פּעטערבורגער „וואָסכאָד". ראָסיין האָט געהאַט באַרופענע
שיינע בעלי־בתים, געווען אַ רעזידענץ פון גרויסע רבנים.

*) ציוניסטישע פרויען־אָרגאַניזאַציע.

הייבט אַ גרויסער יורד. אין דער צייט פון קריג, ווען אַ סך שטעט אין ליטע זיינען חרוב געוואָרן, פֿאַרלאָזענע פון אירע אַרויסגעטריבענע תושבים, האָט ראסיין געלעבט. דער האַנדל מיט די אָקופֿאַנטן איז געווען גרויס. ס׳האָבן זיך געעפֿנט אַנגראָ־געשעפטן, וועלכע פלעגן ליפֿערן סחורות גאַנץ ליטע. פון אַמעריקאַנער און אַפֿריקאַנער קרובים פלעגן אַריינפֿליסן טויזנטער דאלארן און פונטן. נאָר די גליקן האָבן ניט לאַנג געדויערט. אין עטלעכע יאָר אַרום האָבן זיך די גרויסע געשעפטן געשלאָסן, די בעלי־בתים זיינען געגאַנגען פֿליטה און געמוזט עמיגרירן קיין אַמעריקע, אַפֿריקע, מעקסיקע. ראסיין איז ווידער געבליבן ביי די קליינע בודלעך מיטן גראָשענעם פּדיון. דער מיסחר האָט זיך צוריק אַריבערגעטראָגן קיין שאָוול און אַנדערע שטעט, וועלכע זיינען צו זיך געקומען נאָכן קריג. ס׳האָבן זיך געעפֿנט אין ראָסיין קריסטלעכע קאָאָפּעראַטיוון מיט אַלע מינים סחורות און די פּעטערע לייזונגען זיינען אַריבער צו זיי.

אָן פֿרנסה זיינען געבליבן די יידישע שוסטער און שניידער, ווייל אין די לעצטע יאָרן האָבן זיך באַזעצט אין שטאָט מערערע שוסטער, שניידער, סטאָליאַרעס, מאַליאַרעס — געקומענע פון דאָרף ליטווינער. אָן ברויט זיינען געבליבן די געוועזענע אייער עקספּאַרטירער, האָלצהענדלער, תבואה־און פלאַקס־סוחרים.

מיר פֿאַרמאָגן אָן „עזרה״, וועלכע האָט איבערגענומען פון דער אַמאָליקער קהילה אַ מושב זקנים, אַ ביקור חולים, אַ ביבליאָטעק. די אַלע מוסדות זיינען געשאַפֿן געוואָרן נאָך פֿאַרן קריג.

מיר פֿאַרמאָגן אַ העברעאישע גימנאַזיע מיט 60 תלמידים, אַ יבנה־פֿאָלקשול און פֿאַרטייען אָן אַ שיעור. די לעצטע מיט זייערע קיבוצים און חלוצים דאָמינירן אויף דער יידישער גאַס.

די יידישע פֿאָלקסבאַנק מיט אירע 600 מיטגלידער איז די עקאָנאָמישע אַקס, אַרום וועלכער ס׳דרייט זיך דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון יידן אין ראָסיין.

אָן אוטיאַנער

אוטיאָן

פון דער נאַטור איז אוטיאָן באַשאָנקען מיט פיל שיינקייט: צוויי אָזערעס אין ביידע עקן שטאָט, אין מיטן שלעגלט זיך דורך אַ טייך. 4 בריקן (3 בעטאָנענע און איין הילצערנע) פֿאַראייניקן איין האַלבע שטאָט מיט דער אַנדערער (קליינע קינדער מיידן אויס די בריקן: מען מאַרשירט באַרוועס איבערן טייך). גאָר אַמאָל איז אוטיאָן געווען אַ שם דבר מיט אירע בלאָטעס. ניט הייל־בלאָטעס, ווי אין בירשטאָן, נאָר אמתע בלאָטיקע בלאָטעס. פרי־ליג און האַרבסט פלעגט זי פֿאַרשטעלן אַ קליינע וועלט־ציע, מיטן אונטערשייד, וואָס יענע שטאָט איז פֿאַרטרונקען אין וואַסער און אוטיאָן פלעגט זיין פֿאַרטרונקען אין בלאָטע.

געוויי פעסטשטעלן, ווי לאַנג דער יידישער אוטיאָנער ישוב עקזיסטירט, איז שווער, נאָר וועגן דריי הונדערט יאָר זאָגן עדות די מצבות אויפן אַלטן בית־עולם. אייגנט־לעך, האָט זיך גאָר דאָס שטעטל געפונען מיט 4 קילאָמע־טער ווייטער פון איצטיקן פלאַץ. אויף זיין אַלטן אָרט אין יענע צייטן האָט עס געמוזט האָבן אַ געוויסן סטרא־טעגישן באַטייט.

וועגן די שטאָט האָט זיך איבערגעקליבן אויף איר איצטיקן אָרט, איז ווידער שווער פעסטצושטעלן, נאָר פון סוף 18טן יאָרהונדערט איז זי שוין אויף איר איצטיקן פלאַץ און אין דער צייט פון פֿראַנצויזישן קריג איז זי געווען אַ וויכטיקער טראַנספֿאָרט־פונקט. פאַר קאָמוניקא־ציע־צוועקן האָט געדינט דער שאָסיי פּעטערבורג־וואַרשע, וואָס שניידט דורך אוטיאן. די קליינבאַן פֿאָנעוועזש־גלו־באקע איז ערשט דורכגעפירט געוואָרן מיט 37 יאָר צוריק. פאַר דער מלחמה איז אוטיאַן געווען אַ היפּש שטעטל.

...די באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון אַ 600 פאַמי־ליעס און איז געווען 95 פּראָצענט אַ יידישע. דער שטח פון שטאָט איז געווען ניט קיין גרויסער. די הייזער זיינען געווען הילצערנע, ס׳רוב געדעקט מיט שטרוי, ענג געבויט. דערפאַר, אַז דער „רויטער האָן״ (אַ שרפה) פלעגן געבן אַ פלי, פלעגט עפּעס אַוועקשלעפּן אַ האַלבע שטאָט.

די יניקה האָבן אוטיאַנער געצויגן פון שווערער אַר־בעט און קליינהאַנדל. קיין אונטערנעמונגען פון אַ גרע־סערן פאַרמאָגן אַדער אינדוסטריע־צווייגן האָט אוטיאָן ניט פאַרמאָגט. דאָס פאַר־מלחמהדיקע לעבן איז געווען זייער אַ שווערס: אַרעמקייט, שווערע חיונה, ענגע דירות, אָפּגעריסן, האַלב־באַרוועס — מיט דעם איז געווען באַ־שאָנקען אַ גרויסע טייל פון דער באַפעלקערונג. אמת, זיי האָבן ניט געוואוסט פון אַזוינע מאָדערנע מחלות ווי פּראָטעסט, הויכן בלוט־דרוק, באַנקראָט־נערוון, אַנסטאָ־ליס (שטייער־מאַנער), „בלאָע מאַרקעלעך״, אַרבעטלאָ־זיקייט, קאָנקורענץ א. אנד. אויב עמעצער האָט פאַר־קויפט אָדער געאַרבעט ביליקער, פלעגט מען אים שלעפּן צום רב פאר מזלזל מקח זיין.

...די עקאָנאָמישע לאַגע פאַר דעם קריג פון 1914 איז געווען ניט קיין גלענצנדיקע. ס׳האָט זיך אָנגע־הויבן אַ מאַסן־אויסוואַנדערונג קיין אַמעריקע, דרום־אַמערי־קע און אַפריקע. באַזונדער האָט די עמיגראַציע דער־גרייכט איר הויכפונקט אין די רעאַקציע־יאָרן: דער יונ־גער דור, פאַרפאַלגט פון דער צאַרישער מאַכט, וועלנדיק אויסמיידן מיליטער־דינסט, געפינענדיק זיך אין אַ הילפ־לאָזיקער לאָגע, אָן אַ צוקונפט, האָט מאַסנווייז געשטראָמט אין דעם גאָלדענעם לאַנד.

...אַדאָנק דער דאָמאָלסטיקער אויסוואַנדערונג איז אונדזער שטעטל ענג געבונדן מיטן עבר לים. מיר פאַר־מאָגן נאָך אַ סך „אַמעריקאַנער״ פּענסיאָנערן, אַזוינע, וואָס באַקומען פון אַמעריקאַנער קרובים יום־טוב־סובסידיעס. און די שיינע בגדים זיינען אויך ניט פון די היגע פאַר־דינסטן. די „קריזיס־צייט״ אונטערשיידט זיך פון דער „פּראָספּעריטי־צייט״ מיט דעם, וואָס אין די גוטע יאָרן האָט גערעגנט מיט דאָלאַרן און היינט — טריפט נאָר. אגב, שוויצט מען דאָרטן געוג, אייִדער מ׳פאַרדינט דעם דאָלאַר, און די היגע שוויצן — אייִדער זיי דערוואַרטן

אים. אין מלחמה־צייט, ווען עס האָט זיך דערנענטערט דער פראָנט, איז אַ גרעסערע טייל באָפעלקערונג עוואַקו־אירט געוואָרן. די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט איז סעפּטעמבער 1915.

פאַר דער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע איז די שטאָט פאַרשענערט געוואָרן: מען האָט אויסגעברוקירט גאַסן, פאַרשענערט הייזער, אויסגעבויט נייע הייזער.

די דייטשן האָבן אויך אויסגעבויט אַ טורמע וואָס איז געווען שטענדיק איבערפולט מיט הונדערטער אַרעס־טירטע (מיט ציווילע). קיין געריכטלעכע אַרגאַנען זיי־נען ניט געווען, חוץ פעלדגעריכט, וואָס פלעגט אַרויס־טראָגן פאַר דעם געמישפטן נאָר איין אורטייל: צונעמען דאָס מענטשלעכע רעכט און דאָס רעכט אויף לעבן. דער אורטייל פלעגט אויסגעפירט ווערן אין זעלביקן טאָג, שפּעטסטנס אויף מאָרגן, און די קברים פון יענע קרבנות זיינען אָן מצבות און אָן סימנים.

די כאָפענישׂ אויף צוואַנג־אַרבעט איז געווען אַ גאַנץ נאָרמאַלע דערשיינונג. דאָ טרייבט מען צונויף די שטאָט מיט יידן און מ׳שערט זיי אָפּ די בערד (און אָז דער פּאָ־טער קומט אַהיים, דערקענען אים די אייגענע קינדער ניט!). דאָ אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען, יונג און אַלט, מוזן קומען אויף אונטערזוכונג. אָפּשערן די פרויען די האָר „נעט״ — איז אויך געווען פון די קלענסטע זאַכן.

איצטער איז דאָס אַמאָליקע בלאָטיקע קליינשטעטל געוואָרן אַ מאָדערנע שטאָט. ערשטנס האָט מען צוגעגעבן דער שטאָט אַ טאָפּלטן שטח. אויף אַזאָ אופן איז זי 3־פּאָ־כיק פאַרגרעסערט. די אַלט־שטאָט האָט מען אויסגע־פלאַנעוועט, דורכגעפירט נייע גאַסן. דעם שטח פון דער ניישטאָט האָט מען צעטיילט אויף פלעצער. איך וויל באַמערקן, אַז אין די יאָרן 1922, אין האָניק־חודש פון אונדזער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, איז שוין דאָ געווען אָנגעוועגדט דער פאַראַגראַף „קראָמע יעוורעיעוו״. די הונדערטער פלעצער פון ניישטאָט זיינען צעטיילט צווישן קריסטן און קיין איין יידישע בקשה איז ניט באַפרידיקט געוואָרן. היינט איז די שטאָט צעטיילט אויף נייַ־ און אַלט־שטאָט. אין אַלטשטאָט זיינען כמעט אַלע גאַסן געברוקירט, טראָטוּאָרן פון ביידע זייטן. אין ניישטאָט זיינען דאָ שיינע גרויסע געבוידעס. אָ סך פאַרשענערט די שטאָט האָבן די מלוכה־געבוידעס, ווי די עמיסיע־באַנק, שיסער־הויז, אַ פראַכטפולע געבוידע איז די 6 קאָמפּלעקטנע פאָלקשול, דער בנין פון מלוכה־גימנאַזיע איז אַ פאַלאַץ.

די באַפעלקערונג ציילט ביי 6000 און איז העלפט אַ קריסטלעכע. די עקאָנאָמישע לאָגע איז אויב ניט אינ־גאַנצן, איז האַלב־טרויעריק. פלאָקס־סוחרים רעכענען זיך שוין לאַנג פאַר נשרפים (ניט סטראַכירטע!). אַנדערע הענד־לער האַלטן אויך שמאָל. קרעמער, וואָס מאַכן אַ לעבן, זיי־נען דאָ געציילטע. אַרבעטער און האַנטווערקער זיינען אויך דאָ אַ היפש ביסל. דער צעך פון די שוסטער איז קיין עין הרע אַ היפש געזינטל, שניידער מיט סטאָליאַרעס — אויך ניט וויניק. בכלל קען מען זאָגן, אַז די קריסטן זיינען פאַרטראָטן אין אַלע פראָפעסיעס. צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג ווערט געפירט אַן אַגיטאַציע פון „ווערסלינינקעס״ ווען קויפן ביי די אייגענע. ד־ „ווערסלינינקעס״ האָבן דאָ אַ גאַנץ היפּשע אַרגאַניזאַציע. די פלוג־בלעטלעך און „בלאָע־מאַרקעלעך״ האָבן אַ געוויסן דערפאָלג. פאַראַן 1 יידישער דאקטאר (פון 3), 3 יידישע צאָן־דאָקטוירים (פון 6), 2 יידישע אַדוואָקאַטן (פון 5).

אין שטאָט איז אויך דאָ אַ גוט אייגעאָרדנט קראַנקן־הויז, וואָס ווערט אויסגעהאַלטן אויף די מיטלען פון קרייז־פאַרוואלטונג. אין אַלע מלוכה־געבוידעס איז דורכגעפירט צענטראַל־באַהייצונג. אין שטאָט זיינען דאָ אַרטיזאַנישע ברונעמער. עס זיינען דאָ 3 קאָאָפּעראַטיוון: 2 פאַר אַלגע־מיינעם געברויך מיט אַן אָפּטיילונג מאַנופאַקטור און שיך, און אייַנער פון שרייב־מכשירים מיט ביכער. „ליע־טוקים״ איז דאָ פאַרטראָטן מיט אַ קאָלאָסאַלן לאַגער. „פּיענאָצענטראַס״ האָט דאָ אויסגעבויט אַן ערשטקלאַסיקן זאַוואָד (פּיענינג). דער מאַרק, דאָס טייערסטע וואָס די יידן פון אַלטשטאָט פאַרמאָגן נאָך, איז אויך אין סכנה אַרויסגעפירט צו ווערן, ווייל די איינוואוינער פון נייַ־שטאָט שלייפן די ציין אויף אים. דאָס אַלץ צוזאַמען שטויסט אַרויס דעם יידן פון זיינע אַלע פאָזיציעס און דער מיסחר גייט בהדרגהדיק אַריבער צו ליטווינער. קיין יידישע ערד־באַזיצער זיינען ניטאָ. געלטנירער מיט סאָדאוניקעס זיי־נען יע דאָ, אָבער זיי זיינען נאָר אַרענדאָטערס.

...ניט פויגלדיק איז אויפן קולטורעלן געביט. ס׳איז דאָ אַ יידישע פאָלקשול, אַ ביבליאָטעק מיט אַ גאַנץ היפּשער צאָל ביכער. יידישע ביכער ווערן גאַנץ געוויס גע־לייענט. ס׳זיינען ניטאָ קיין שטאָטישע מוסדות, ניטאָ קיין קהילה. נאָכן שליסן די קהילות איז געגרינדעט געוואָרן אַ געזעלשאַפט „עדת ישראל״, וועלכע האָט געדאַרפט כלומרשט פאַרבייטן די קהילה, אָבער פאַקטיש האָט זי קיין איין טאָג ניט עקזיסטירט. איר אייגנטום האָט די קהילה איבערגעגעבן דער פאָלקסבאַנק. און אַדאַנק דעם, וואָס בראש פון פאָלקסבאַנק איז געשטאַנען אַ באַוואוסטער געזעלשאַפטלעכער טוער, איז די באַנק געווען די צענטראַ־לע אַקס, אַרום וועלכער ס׳האָט זיך געדרייט די גאַנצע היגע געזעלשאַפטלעכקייט. היינט איז אַלץ אויפן טויטן פונקט.

פּסח יאַנאָווער

יאַנעווע*)

מיט קיין היסטאָרישע מערקווירדיקייטן צייכנט זיך יאַנעווע ניט אויס, ווייל זי איז אין פאַרגלייך מיט אַנדערע ליטווישע שטעט נאָך יונג. דאָס אנטשטייאונג־יאָר פון יאַנעווע ווערט אָנגענעבן 1750.

די גרעפּין קאַסאַקאָווסקאַ מאַריאַ, אינהאַבערין פון ליוקאָנער הויף, האָט אין דעם אויבנדערמאָנטן יאָר אַוועק־געשטעלט אַ קליין הילצערן געבעט־הויז אויפן בית־עלמין פון אירע משפּחה־מיטגלידער, ניט ווייט פון ליפּניא־

*) די פּרטים וועגן דער געשיכטלעכער אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון יאַנעווע זיינען געזאַמען פון די אַרכיוו־מאַטעריאַלן פון אַרטיקן גלח פ. וויטקונאַס.

קער הויף (איצט שוין אַ פֿאַרבויטע טייל פון שטעטל). שפּעטער האָט איינער פון אירע זין באַשלאָסן צו פֿאַר־וואַנדלען דאָס אָרט אויף דער רעכטער זייט פון טייך נעריס (וויליע) אין אַ שטאָט. ער איז צו דעם באַוואויגן געוואָרן דורך די פּוילישע מאַגנאַטן, צו וועלכע עס האָבן דעמאָלט געהערט גאנצע שטעט. די ערשטע איינוואוינער זיינען מייסטנס געווען פישער און פּליטניקעס, וועלכע פלעגן טרייבן איבער די וויליע און ניעמאַן פּליטן גע־הילץ קיין טילזיט און מעמל. אַנדערע פון זיי פלעגן אויף אַ לענגערער צייט פֿאַרבלייבן אין די אויבנדערמאַנ־טע שטעט און זיך דאָרטן אויסבילדן, דער עיקרשט אין סטאָלער־פֿאַך, און קומענדיק צוריק האָבן זיי זיך דערמיט פֿאַרנומען. ניט אומזיסט איז די סטאָלעריי פון יאַנעווער איינוואוינער געבליבן ביז היינט דער הויפּטפאַך אין שטעטל. דעם נאָמען יאַנעווע האָט דאָס שטעטל באַקומען צום אָנדענק פון פּוילישן קיניג און ליטווישן גרויספירשט יאַן סא־בעסקי, דעם באַזיגער פון די טערקן.

די ערשטע יידן זיינען קיין יאַנעווע געקומען אין יאָר 1775 פון דערבייאיקן דאָרף סקארולו, וואָס האָט זיך דאָן געריכטעט אַלס שטעטל, וואו עס האָבן געלעבט איבער 300 יידן. אָט די ערשטע יידישע איינוואוינער זיינען געווען דער עיקרשט שמידן, פישער, קלייניע סוחרים און פּליטניקעס. דער אויפּבלי פון יאַנעווע איז אָבער דער־הויפּט פֿאַרבונדן מיטן אויסבוי פון שאָסיי פּעטערבורג־בערלין (איצט קאָוונע־עזשערען), וועלכער איז געגאַנגען דורך יאַנעווע פון דווינסק קיין קאָוונע — וואָרשע ביז בער־לין און איז פֿאַרטיק געוואָרן אין יאָר 1852.

...אין 1873 וועלט אויך פֿאַרענדיקט דאָס דורכפירן די אייזנבאַן־ליניע ליבוי־ראָמנע דורך יאַנעווע און דאָס שטעטל לעבט נאָך מער אויף. עס בליט אויף דער האַנדל מיט תבואה, עס שטייגן אויף גרויסע סוחרים, אויך דער האַנדל מיט וואָלד פֿאַרגרעסערט זיך. אין 1877 וועלט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל פֿאַרפּלייצט.

...יאַנעווע האָט אויך צוויי מאָל אָפּגעברענט — אין 1895 און 1904.

אַזוי האָבן זיך יידן געלעבט גאַנץ רואיק ביז דער וועלט־מלחמה פון 1914.

אין 1915 וועלט אַלע יאַנעווער יידן געטראָפן דורך דער גזירה צו פֿאַרלאָזן די שטאָט צו וועלכער זיי האָבן זיך צוריקגעקערט אין די יאָרן 1917־1921, מייסטנס געפּינענדיק אַלץ חרוב דורך דער דייטשישער אָקופּאַציע־מאַכט, וועלכע האָט אַ סך וואוינהייזער פֿאַרוואנדלט אין שטאַלן פֿאַר פערד.

פון היסטאָריש זעענסווירדיקייטן איז כדאי צו באַ־צייכענען די טרונע אין קעלער פון יאַנעווער קלויסטער, אין וועלכער עס רוט דער גענעראַל יוזעף־קאַרווין־קאָסא־קאָווסקי (געשט. 1842), פֿערזענלעכער אַדיוטאַנט פון נאָפּא־לעאָן דעם ערשטן. עס האָבן זיך נאָך ביז איצט אויפ־געהאַלטן דער הוט, די שיך, די שוואַרד און דער מונדיר, אין וועלכן מען האָט אים אוועקגעלייגט.

פון ליטווישע געזעלשאַפטלעכע און ליטעראַטור־טוער האָט אין יאַנעווע געלעבט און פּראַקטיצירט דער פון אַלע־מען געערטער דר. ראַליס, דער איבערזעצער אויף ליט־ווish פון האָמערס „איליאַדע און אָדיסייע".

פון יידישע באַרימטע פֿערזענלעכקייטן איז אין יאַ־נעווע געבאָרן געוואָרן דער באַוואוסטער אַרבעטער־דיכ־טער מאָריס ווינטשעווסקי. אויך די מאלער קולוויאַנ־סקי און דוד כהן זיינען פון יאַנעווע.

דאָס שטעטל האָט זיך די לעצטע יאָרן באַדייטנדיק פֿאַרבויט, עס פֿאַרמאָגט גלייכע פּלאַנירטע גאַסן און ליגט אין אַ טאָל אַרומגערינגלט פון בערג, מייסטנס באַוואָקסע־נע מיט וועלדער, די אַרומיקע נאַטור איז דאָ זייער שיין.

איין באַרג טראָגט דעם נאָמען „שווינדל־באַרג". דאָרט פלעגן אויך פֿאָרקומען די רעוואָלוציאָנערע „סכאָדקעס" אין 1905. דערציילן נאָך איצט אונדזערע טאַטע־מאַמעס מיט אַ באַוונדערער הנאה וועגן די שבתים און ימים טובים, וואָס מען פלעגט פֿאַרברענגען דאָרט, די פֿאַרשיידענע לידער, וואָס עס האָבן אָפּגעהילכט פון באַרג אויף וועלכן עס האָט אויך אַ וואַלד געוואקסן. איצט זיינען שוין די ביימער אויסגעהאַקט, די ערד איז פֿאַרזייט, און פֿאַרלאָזן שטייט ער פון אַלע זיינע געוועזענע גוטע פּריינט, ווי אַ שטומער עדות פון פֿאַרגאַנגענע שיינע יאָרן.

סאָציאַל־קולטורעלער צושטאַנד

היינט צו טאָג ציילט יאַנעווע ביי 5500 איינוואוינער, מערסטנטייל יידן. אַרום יאַנעווע וואוינען פיל רוסן — סטאַראָווערן. צוליב זייער זכות האָבן אַלע יאַנעווער באַ־קומען דעם נאָמען „בורלאַקעס". די באַציאונגען צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג און יידן זיינען ביז לעצטנס געווען גאַנץ גוטע. אָבער ווי אומעטום האָט זיך אויך דאָ די לאָגע געביטן. ביים יונגן ליטווישן דור מערקט זיך אַלץ מער די טענדענץ צו פֿאַרשפּרייטן גיפט און האָס צו זייערע יידישע מיטוואוינער. די עלטערע, באַווירקט דורך די יונגע, האָבן אויך געביטן זייער קורס. פון ליטווינער וועלכע קומען צום ערשטן מאָל אַהער קען מען אָפט הערן, אַז יאַנעווע געפעלט זיי נישט ווייל... דאָרט זיינען דאָ צופיל יידן...

אין די ערשטע יאָרן אונטער ליטעס ממשלה האָבן יידן פיין פֿאַרדינט און געמאַכט אַ לעבן. איצט אָבער, מיטן אויסנאַם פון אייניקע גבירים, מאַטערן זיך דאָס רוב אי־בער חיונה. ניט געקוקט אויף דעם וואָס מען פֿאַרדינט גאַנץ שוואַך זיינען אָבער דאָס רוב יאַנעווער יידן באַ־שעפטיקט ביי פֿאַרשיידענע מלאכות.

יאַנעווע פֿאַרמאָגט איצט פֿאָלגנדיקע צאָל יידישע האַנטווערקער: שניידער — 30; שוסטער — 25; זייגער־מאַכער — 3; שמידן — 20; שלאָסער — 2; טאָקער — 5; שניצער — 6; פֿאַריקמאַכער — 9; שטעפּער — 5; רימער — 2; וואָליקמאַכער — 1; שטריקמאַכער — 3; מוליערס — 3; מאָליאַרעס — 5; סטאָליאַרעס — 26; טאָפּי־צירער — 3; בעקער — 10; קישקעניקעס — 3; פּאָטאָגרא־פער — 1; בלעכער — 3. דערצו נאָך אַ היפּשע צאָל קצבים, טרעגער, פּליטניקעס אָדער „וואָסער־מענטשן", ווי מען רופט זיי דאָ, דראָזשקאַרניקעס און סתם האַרעפּאַשניקעס,

וועלכע זיינען גרייט צו טאָן כל עבודת־פרך אַבי צו פאַר־דינען דעם ביסן ברויט.

נאָר איין בראנזשע איז אין יאַנעווע אויסגעגאַנגען, דאָס זיינען די קארעטניקעס. זייערע זין זיינען איצט אַלע אָדער אויטאָבוסן־אינהאַבער אָדער שאָפערן אויף דער ליניע קאוונע־עזשערען און אַנד. יאַנעווע פאַרמאָגט 4 גרויסע דאַמף־מילן און זעגעווערק, 1 וואַלצמיל, אַ וואַסער־מיל, אַ שוועבעלעך־פאַבריק אַ קאָנפעקטן־פאַבריק, 2 לימאָנאַד־פאַבריקן און נאָך קלענערע אונטערנע־מונגען, וועלכע באַשעפטיקן אויך אַ היפשע צאָל אַר־בעטער.

יידישע דאָקטוירים זיינען דאָ 2 פון דער אַלגעמיי־נער צאָל, צאָן־אַרצטן — 2 און אַקושאָרינס — 2.

די מערסטע יאַנעווער בעלי־מלאכות זיינען אָרגאַניזירט אין פאַראייניקטן האַנטווערקער פאַרבאַנד. דער פאַר־באַנד ציילט 140 מיטגלידער, פאַרמאָגט אַ לאָקאַל צוזאַמען מיט די פראָנטקעמפער און האָט מיט אייגענע כוחות אָן קיין שום אונטערשטיצונג פון דער ברייטער געזעלשאַפט אַ סך אויפגעטאָן פאַר דער סאָציאַלער פאַר־זאָרגונג און מאַטעריעלער אונטערשטיצונג פון זיינע מיטגלידער.

פון קולטורעלע, געזעלשאַפטלעכע און רעליגיעזע מוסדות פאַרמאָגט יאַנעווע 3 יידישע פאָלקשולן: אַ יידי־שע פאָלקשול, „תרבות" און „יבנה", צוויי ליטוויש פאָלק־שולן און אַ מיטלשול, וועלכע עס באַזוכן אויך יידישע קינדער. עס איז פאַראַן אַ שטאָטישע ביבליאָטעק מיט אַן ערך 4000 ביכער אין יידיש און העברעאיש, אַ ביבליא־טעק פון „ליבהאָבער פון ווישן" מיט אויך אַזאַ צאָל בי־כער, חוץ דעם נאָך אַ קלענערע ביבליאָטעק ביי „יבנה". יאַנעווע פאַרמאָגט אויך אַ קינא, אַ טעאַטער־זאַל ביים פייערלעשער פאַראיין, וועלכער ציילט אַ העלפט מיטגלי־דער יידן, אַ יידישע פאָלקסבאַנק, וואָס שטייט גאַנץ פעסט, 2 ליטווישע בענק, 1 פוליש און 1 רוסיש בענקל. בתי מדרשים און קלויזן זיינען דאָ 7.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן איז ענלעך ווי אין אַנ־דערע שטעטלעך. די יוגנט איז דאָ אַ רירעוודיק־לעבעדיקע און די עלטערן זיינען געניגט צו די אַרגאַניזאַציעס און באַוועגונגען, צו וועלכע עס געהערן די קינדער. דער ציוניזם איז דאָ פאַרטרעטן אין אַלע זיינע שאַטירונגען. באַזונדער שטאַרק איז די באַוועגונג פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. דאָס איז אויך בולט געקומען צום אויס־דרוק ביי די לעצטע וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס, וואו זי האָט באַקומען 60 פראָצענט פון אַלע שטימען.

אָט אַזוי לעבט יאַנעווע, די שטאָט פון „באַרימטע מעבל", וואָס באַצירן צימערן פון צאָלרייכע יונגע פאָר־לעד אין ליטע און פון „עמך".

ניט געקוקט אויף דעם אָבער וואָס יאַנעווער זיינען שוין „פאַרגעשריטענע" מענטשן, פאַרגעסט מען אָבער ניט, קומענדיק אין קלויז אָדער בית־מדרש, זיך צו רייסן איבער אַ שלישי אָדער מפטיר.

טאַוריק

פאַר דער מלחמה איז טאַוריק געלעגן ביים פאָס פון רוסיש־דייטשישן גרענעץ. זי האָט זיך, אמת, ניט אויסגעטיילט מיט איר אויסזען פון אַלע אַנדערע יידישע שטעטלעך, אָבער דאָך האָט זי פאַרמאָגט איר חן און אייגנאַרטיקייט. זי איז געווען אַ מין בריק צווישן אייראָפּע און „אַזיע", די נאָענטקייט פון דייטשלאַנד (8 קילאָמעטער) האָט אַרויפגעלייגט אויף איר אַ באַזונדערן שטעמפּל. יידן האָבן קאָנטראָלירט דעם גאַנצן מיסחר מיט פרייסן. אַלע צווייגן פון האַנדל זיינען געווען קאָנ־צענטרירט אין יידישע הענט.

דאָס שטעטל האָט געלעבט ווי אויף אַ שטענדיקן יאָ־ריד — דער הו־האַ איז געווען גרויס, האָט גענדינט ווי אַ מין בערזע און הויפטפונקט פאַר דער גאַנצער סביבה. און טאַווריקער יידן זיינען ניט געווען קיין פויליאַקעס — זיי האָבן באַוויזן, וואָס זיי קענען: הונדערטער וואַגאָ־נעס מיט תבואה, הונדערטער פורן מיט געפליגל, טויזנ־טער גענדז, פאַרשיידענע פרוכטן־לאָדונגען פלעגן וועלן טראַנספּאָרטירט קיין טילזיט און קיניגסבערג. דער גאַנ־צער האַלץ־האַנדל איז געלעגן אין יידישע הענט. יידן זיינען אויך געווען פאָדריאַדטשיקעס און האָבן צוגעג־שטעלט אַלץ פאַר די פאָלקן סאָלדאַטן, וואָס האָבן געגעבן פיין צו פאַרדינען.

און אז אַ טאַווריקער סוחר האָט געהאַט, איז ער ניט געווען קיין קאַרגער און ניט געזשאַלעווען אַן אי־בעריק קערבל פאַר פאַרשיידענע מוסדות. אַזוי אַרום האָט טאַווריק פאַרן יאָר 1914 שוין פאַרמאָגט פיינע נוי־טיקע מוסדות, וואָס האָבן זיך אויסגעהאַלטן מיט דער הילף פון דעמאָלטיקע „פני". און זיך אַליין אויך ניט פאַרזען — מ׳האָט קינדער געלאָזט שטודירן.

אין טאַווריק איז געבאָרן געוואָרן (אין 1844) איסר בער וואָלף, שפּעטער פון די חשובסטע בעלי־בתים אין קאָוונע. אין טאַווריק האָט אויך דערזען די ליכטיקע שיין פון דער וועלט שאול פּנחס ראַבינאָוויטש, דער יידישער היסטאָריקער, וואָס איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אונ־טערן נאָמען שפּ״ר (1911־1845).

פאַר טאַווריקער יידן האָט ניט געהערשט קיין פּראָ־צענט־נאָרמע. אין פירשט וואַסילטשיקאוס פּריוואַט־גימנא־זיע האָט מען גערן אָנגענומען יידישע קינדער, ווייל אויף זייער חשבון האָבן זיך געלערנט אַלע ניט־יידישע. און מיינט איר, אַז יידן זיינען געווען לויטער סוחרים, האָט איר אַ טעות — עס זיינען געווען געניג יידן בעלי־מלאכות און האַרעפאַשניקעס, וואָס האָבן שווער געאַרבעט. עס גע־דענקט זיך נאָך, ווי פּורים־צייט, מיט אַ שפּראָץ אויף פרילינג, פלעגן זיך אַ לאָז טאָן הונדערטער יידן, יונג און אַלט, צו די יידישע וואַלד־סוחרים אין די וועלדער מאַכן שינדלען. אַ טייל פלעגן „אַרייַנפאָרן" קיין פּרייסן דעקן דעכער. אַזוי פלעגט עס אָנהאַלטן ביזן שפּעטן האַרבסט. פאַר ראש השנה פלעגט מען אַרונטערקומען צו ווייב און קינדער פאַרפוצטע אין „בגדי מלכות" מיט שיינע עטלעכע אָפּגעשפּאַרטע רובל אויף ווינטער.

און יידן שמידן, סטאָליאַרעס, שוסטער, שניידער, מוליאַרעס, און אויוונמאַכער, און יידן, אַז צו קיין גנאי זאָל זיי ניט זיין, קאָנטראַבאַנדיסטן, עמיגראַנטן־שמוגלער זיינען אין טאָווריק אויך געווען. און טאָמער פלעגט ווערן אַן איבערפראָדוקציע, איז אויך ניט געווען ביי זיי קיין גרויס אומגליק. וואָס? אַמעריקע, אַפריקע האָבן וווייניק באַדאַרפט? און דאָס שטעטל האָט צו דעם ניט צוגעלייגט — חברה יאָטן פלעגן דערנאָך אַרונטערשיקן אין דער אַלטער היים ניט וווייניק פונטן און דאלארן.

אָט אַזוי איז טאָווריק געווען פאַרבונדן מיט קיניגסבערג און טילזיט, פון איין זייט, און יאָהאַנעסבורג און באָסטאָן, פון דער אַנדער זייט.

אַזוי האָט זיך געפירט ביז די וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן.

נאָך דער מלחמה, ווען אַ טייל פון דער פאַרטרייבענער יידישער באַפעלקערונג קערט זיך צוריק פון רוסלאַנד אַהיים, הויבט מען אָן מיט דער הילף פון אַמעריקאַנער קרובים, „דזשאָינט" און פאָלקסבאַנק אָפּצובויען די אָפּגעברענטע הייזער. עס ווערן פונסניי פול די פּאָליצעס מיט סחורות, מ׳פּרואווט ווייטער צו פאַרנעמען די פאַרלאָרענע האַנדל־פאָזיציעס פון פאַר דער מלחמה. אמת, ס׳איז ניט ווי אַמאָל, נאָר טאָווריקער יידישע סוחרים פאַרנעמען צוריק אַן אָרט אויפן ליטווישן האָלץ־מאַרק מיט טויזנטער אַרבעטער. ס׳זיינען דאָ אָנגעזעענע פלאקסעקאָרטערן, וואָס ביי זיי אין די שפּייכלערס אַרבעטן 800 מאַן. ס׳באַווייזן זיך גרויסע צושטעלער פון גענדז פון גאַנץ ליטע. טאָווריק מאַכט גרויסע אומזאַצן און פאַרנעמט אַ חשוב אָרט אין דער באַנייטער ליטע, ביז עס איז געקומען דער גרויסער קריזיס און געמאַכט אַ תל צו אלץ, וואָס מ׳האָט אויפגעשטעלט מיט אַזויפיל מי און מאַטערניש. ניט וווייניק האָט מיטגעהאָלפן די פאַרערגערטע באַציאונג מיט דייטשלאַנד און דער נאַצישער ריח, וואָס טראָגט זיך פון דאָרטן. אָרטיקע ליטווישע רעדל־פירער אייניקע יאָר שפּעטער טוען זיי נאָך...

י. ר.

בירז

בירז האָט פאַרמאָגט, לויט דער ציילונג פון 1934, ביי 8.300 איינוואוינער (אין 1923 — 5.315 נפשות), אַ דריטל דערפון יידן.

בירז איז אַן אַלטע שטאָט. זי ווערט שוין דערמאָנט פון יאָגעלאָן אין 1415. זי האָט געשפּילט אין עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן פון די ליטווינער אַ גרויסע ראָלע.

נאָך דער גרויסער שרפה בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט בירז זיך אָנגעהויבן אָפּצובויען. עס זיינען צוגעקומען פיל שיינע מויערן, פון וועלכע עס מעגן פאַרצייכנט ווערן די פאָסט־געביידע, די גימנאַזיע, די עמיסיע־באַנק, די קרייז־פאַרוואַלטונג־געביידע. צווישן די פייערלעשער זיינען געווען אַ סך יידן. עס איז אויך פאַרשענערט געוואָרן דער שלאָס, וועלכער רעכנט זיך, אַדאָנק זיין שיינער אומגעגנט, פאָר איינעם פון די שענסטע אָנקוק־פלעצער אין ליטע.

אַ גאַס אין בירז

אַ שיינעם אינדרוק מאַכט בירז אויך צוליב דעם, וואָס דורך איר פליסן דורך די טייכלעך אמלאנא און אפאשטא. מען מוז דערמאָנען אויך דאָס שטעטל מיט זיינע פיר אינדזלען, וואָס שטעלן מיט זיך פאָר אַ שיין נאַטור־בילד.

דער עקאָנאָמישער מצב פון בירז איצט איז ניט מהודרהדיק, גאָר ניט ווי אַמאָל. אַמאָל איז ניט געווען קיין גרויסע קאָנקורענץ, די פרייזן פאָר אַרבעט און פון פאָרשיידענע סחורות זיינען געווען הויכע. איצט איז די קאָנקורענץ גרויס און די פרייזן קליין.

ליטווינער דרינגען אַריין וואָס מער אין די בראָנזשעס, וועלכע זיינען געווען פאַרנומען פון יידן. נאָך ערגער שטייט עס מיט די בעלי־מלאכות. זיי ווערן ביסלעכווייז אַרויסגעשטויסן פון די ליטווינער.

אין האַנדל זיינען די יידן נאָך אַלץ אַמשטאַרקסטן פאָרטראָטן, 80 קראָמען אין שטאָט זיינען יידישע, 38 — ליטווישע. אָבער אויך דאָ נעמען די ליטווינער אַלץ מער אַרײַנדרינגען און צוליב דער „ווערסלאָס"־העצע קויפט מען טאָקע ביי יידן וווייניקער. נאָר נעמענדיק אין אַכט די לאַגע פון די אַנדערע שטעטלעך, איז מיט בירז נאָך ניט צו זינדיקן. אַ גרויסע ראָלע דערביי שפּילן די פאָלקסבאַנק און די גמילות־חסד־קאַסע.

אין שטאָט זיינען פאַראַן 2 גרויסע יידישע מילן. איינע פון זיי, „אפאשטע" (געווען יאָנסאָנס פאַבריק), האָט זיבן שותפים: לייבע און טוביה טאַבאַקין, אַרלאָווסקי, אוריה שחר (פון פאָסווואל), שמואל זילבערמאַן, שמואל זונדעלעוויטש און זלמן עטינגער.

פון די יידישע מילן ציען חיונה פיל יידישע משפחות. יידן פון בירז און פון די אַרומיקע שטעטלעך (פאָסווואל, פאָקראָי, לינקעוועע, פומפּיאַן, יאנישקעל א. א.) קומען אַהער קויפן אָדער מאָלן מעל. געבייטלטע בירזער מעל ווערט געשיקט איבער גאַנץ ליטע.

אין בירז זיינען פאַראַן באַדייטנדיקע שפּינעריייען און ווּעבעריייען. פון אימפּאָרטירטן ענגלישן וואָל און אָרטיקן פלאַקס ווערט דאָ געשפּונען און געוועבט גאַרן, וואָס גייט

אַ גרופּע בירזער כלל־טוער אין 1928

שטייען פון רעכטס: לייב רַאַדעמאַר, משה לייב חייט (באַ־רימטער חזן), יצחק מאַס, לייב פּאַסוואַלעצקי, שלום קריבסט, זונדל ווין, יצחק מינדעלעוויץ (רעליגיאָנס לערער אין ליטווישער גימנאַזיע).

זיצן פון רעכטס: אהרון יודע קרעמער, וועלוול חענקין, הרב יהודה ליים בערענשטיין, מענדל דאַרפּאַן, אליהו ווין. (דאָס בילד צוגעשיקט ה. טאַבין, על־קאמפּא, טעקסעס)

אויך אויף עקספּאָרט קיין טשעכאָסלאָוואַקיע און אַנדערע לענדער.

אויפן יידיש־געזעלשאַפטלעכן געביט לעבט בירז אי־בער אַ שווערע צייט. עס איז געווען אַן „אזע"־אָפּטיילונג, אַ האַנטווערקער־פּאַראַיין, אַ „לינת־הצדק", אָבער איצט זיינען זיי פּאַרמאַכט. מיר האָבן אַ מושב זקנים און אַנדערע צדקה־אינסטיטוציעס. מען האַלט אויס די בתי־תפילה, אָבער אַלץ קומט אַן זייער שווער.

עס איז דאָ אַ ביבליאָטעק, אָבער עס זיינען דאָ ווייניק בעלנים אויף ביכער. וועגן־ניט־וועגן קומט צופּאָרן אַ יידישע טעאַטער־טרופּע מיט אַ מעלאָדראַמע פון ביליקן סאָרט. און אַזוי ווי עס איז ניטאָ וואָס צו טאָן, קלייבט מען זיך שבת צוזאַמען אין שול און מען רעדט וועגן געשעפטן און פּאָליטיק.

אַ ליכטיקער שטראָל אין יידיש־קולטורעלן לעבן פון שטאָט זיינען די גוט־איינגעאָרדנטע העברעאישע און יידי־שע פּאָלקשולן.

די באַציאונג צווישן יידן און ליטווינער איז ניט גאָר קיין שלעכטע. די ליטווינער לעבן צווישן זיך ניט בשלום, לאָזט מען דערווייל דעם יידן צורו. אָבער וואָס וועט זיין שפּעטער, ביחוד, ווען דער יונגער דור ליטווי־נער וואַקסט אַנטיסעמיטיש?!

בן־אַלכסנדר

קיידאַן

די שטאָט ציילט איצט קרוב צו 9 טויזנט נפשות, אַ דריטל דערפון יידן. דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידן איז געווָאָרן זייער שוועער. דער מיסחר איז אינגאַנצן גע־פּאַלן. אַ גרויסע טייל יידישע קראָמען זיינען אַריבער צו קריסטן. אויך די צאָל יידישע בעלי־מלאכות איז געזונקען ביז גאָר.

קיידאַנער געטנירער פלעגן אָנשפּאַרן מיט זייערע געטר נער ניט נאָר אין שאַוול און קאָוונע, נאָר אפילו אין ליבאַוע.*)

נאָך היינט צו טאָג זיינען פאַראַן מערער ווי 50 יידישע פאַמיליעס, וועלכע פאַרנעמען זיך מיט געטנטי־רעריי. דער אָפּזאַצמאַרק איז אָבער זייער קליין, און נאָר געציילטע יידן, וועלכע האָבן אייגן לאַנד, מאַכן חיונה פון זייער געטנער־פרוכט. די יידישע פאָלקסבאַנק פּרואווט העלפן די יידישע סוחרים, בעלי־מלאכות און געטנירער.

דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך ניט צו רימען מיט קיין גרויסע אַקטיוויטעטן. דערפאַר האָט אָבער קיידאַן אַ גרויסע „תרבות"־שול מיט 200 תלמידים און 4 לערער, די יידישע פאָלקשול האָט 35 שילער, און 40־50 קינדער לערנען זיך נאָך אין חדר. פאַראַן אפילו אַ העברעאישע פּראָגימנאַזיע פון 3 קלאַסן, אָבער זי האַלט זיך קוים. די יוגנטלעכע פון „השומר הצעיר" האַלטן אויס אַ ביבליאָטעק מיט פיל גוטע ביכער אין יידיש און העברעאיש, וועלכע ווערן פיל געלייענט.

אונדזערע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אינסטי־טוציעס זיינען אין אַ געדריקטן מצב איצט. מען קוקט אַרויס אויף די וואויל לאַנדסלייט פון אַמעריקע און אַפּ־ריקע. פון ניו־יאָרקער גרויסן קיידאנער פאַראיין זיינען מיר באַקאַנט די ענערגישע דר. חיים יאַנקל עפּשטיין, פי־ליפּ גרינבלאַט און בערנאַרד ריטשאַרד. מען דערציילט מיר אויך פון אַ פיינעם קיידאַנער תושב אַרום ניו־יאָרק, פון אַ קליין שטעטעלע (הלוואי אויף קיידאַן געזאָגט), וואָ־טערבורי, קאָנעטיקוט, דוד שטיין, ווי אַ גרויסן געזעל־שאַפטלעכן און קולטורעלן טוער (לעצטנס צייכנט זיך אויס ווי אַ באגאבטער מאלער. —מ.ס.).

די באַציאונגען צווישן יידן און ליטווינער, ביז דער ערשטער מלחמה, זיינען געווען זייער גוטע. ס׳איז כדאי דאָ צו דערמאָנען, אַז אין די ערשטע יאָרן פון דעם יאָר־הונדערט איז געווען אַן ענגער קרייז פון אינטעליגענטן יידן און ליטווינער, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַרן באַפרייען ליטע. אין 1909 האָט דער יידישער אַפּטייקער הור־וויץ, לויטן אָנווייז פון אַלטן ליטווישן פּאַטריאָט דר. יאראשיס, אָפּגעדרוקט רעצעפּטן אויף דער ליטווישער שפּראַך. ניט געקוקט, וואָס דער אַפּטייקער האָט צוליב דעם באַקומען פון דער רוסישער מעדיציניישער אופּראַוע אַ שטרענגן אויסרייד, פלעגט ער אויך ווייטער די רע־צעפּטן קלעפּן נאָר אין ליטוויש. אַזוי האָבן זיך ביידע פעלקער געלעבט בשלום ושלווה, באַזונדערס אין די יאָרן פון ליבעראַלן און לינקערן קורס. לעצטנס, ווען די שלעכטע ווינטן פון דעם שכנישן לאַנד (דייטשלאַנד —רעד.) האָבן אַנגעהויבן בלאָזן אויך אויף אונדזער זייט, זיינען

*) זע אין דעם בוך „ליטע", י. רַאַסיין, „יידישע לאַנדווירט־שאַפט אין ליטע".

פיל ליטווינער פאַרכאַפט געוואָרן פון זיי. אויב דער דאָזיקער פראָצעס זאָל ניט אָפּגעשטעלט ווערן, דאַן קען אמאָ ווערן הייס די ערד אונטער די פיס פון די ליטווישע יידן.

יוספוס

מאזשייק

מאזשייק האָט אַ באַפעלקערונג פון אַרום צען טויזנט, צווישן זיי אַרום 700־800 יידן. פאַר דער מלחמה איז אין מאזשייק געווען אַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג מיט פיל גרויסע געשעפטן און סקלאַדן, ס׳זיינען געווען גרויסע קאָלאָניאַל־ און לעדער־געשעפטן, קאַכלעס־ און שוועבעלעך־פאַבריקן. ס׳פלעגן קומען צופאָרן קרעמער פון דער גאַנצער אומגעגנט קויפן אין מאזשייק סחורה, אַפילו פון טעלז, קרעטינגען און א. וו.

ס׳איז געווען אַ גרויסע לופּטעס־פאַבריק, וואָס פלעגט עקספּאָרטירן אין אויסלענדישע מאַנופאַקטור־פאַבריקן. פון דעם פלעגן לעבן צענדליקער יידישע אויפקויפער, וואָס פלעגן פאָרן אין דאָרף צוזאַמענקויפן. מ׳פלעגט זיי רופן ביי אונדז „מדינה־קרעמער״ — דאָס זיינען געווען יידן, וואָס האָבן געצויגן זייער חיונה פון פאָרן אין דאָרף פאַרקויפן דאָרפישע סחורות. נאָך דער מלחמה איז דער חיונה־צווייג אָפּגעשטאָרבן. אין מאזשייק זיינען געווען פיל רייכע יידן און זי האָט געשמט ווי איינס פון די רייכסטע שטעטלעך אין אומגעגנט.

צוליב דער מלחמה איז כמעט די גאַנצע שטאָט אָפּגעברענט געוואָרן. נאָך דער מלחמה האָבן זיך די אַרויס־געטריבענע יידן אומגעקערט פון רוסלאַנד אַהיים און האָבן אַנגעהויבן אָפּצובויען די אָפּגעברענטע הייזער און מאַכן געשעפטן, — ס׳האָבן זיך געעפנט פיל קראָמען. ס׳האָבן זיך געגרינדעט אייער־עקספּאָרט־סקלאַדן פון אויס־לענדישע פירמעס, וואָס האָבן עקספּאָרטירט קיין ענגלאַנד און דייטשלאַנד. אויך האָט זיך געגרינדעט אַ בראַנפן־גיסעריי „וועגטאַ״; אַ וואַלצן־מיל „ליימע״, פאַבריקן פון קאָכלעס, שוועבעלעך און טריקאָטאַזש. זיי אַלע האָבן געמאַכט גרויסע אומזאַצן. ס׳האָבן זיך באַזעצט פיל יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך ווי לאַצקעווע, פּיקעלן, סיאַד א. א. אַזוי האָט זיך מאזשייק פאַרגרעסערט פון טאָג צו טאָג, ס׳זיינען געגאַנגען גאַנץ גוט די געשעפטן און מ׳האָט זיך גוט אַרויפגעאַרבעט. ס׳האָט זיך געגרינדעט אַ העברעאישע פראָגימנאַזיע און פאָלקשול און דאָס לעבן פון שטאָט איז געווען גאַנץ פריילעך. אַזוי האָט זיך געלעבט ביז אומגעפער 1929־1930. שפּעטער האָט זיך די לאָגע פון דער יידישער באַפעלקערונג זייער פיל פאַרערגערט.

ס׳האָבן געבראכט דערצו מערערע סיבות. דער קריזיס, וואָס האָט אַריינגעדרונגען ביי אַלעמען אָן אונטערשייד; דאָס עפענען די אייזנבאַן־ליניע טעלז־קרעטינגען; די ווערסלינינקעס־פראָפאגאנדע, וואו ס׳ווערט געפריידיקט די תורה פון „אייגענע ביי אייגענע״.

דער עקאָנאָמישער מצב ווערט אַלץ ערגער און ערגער. פיל עמיגרירן קיין אַמעריקע, אַפריקע, ארץ־ישראל. די לאַגע פון די קרעמער און סוחרים האָט אויך גע־ווירקט צום שלעכטן אויף דער היגער יידישער פאָלקסבאַנק. אַזוי, למשל, האָט די פאָלקסבאַנק אין 1929 געמאַכט אָן אומזאַץ איבער 45 מיליאָן ליט און אין 1934 נאָר איבער 17 מיליאָן ליט.

איצט אַביסל וועגן דער קולטורעלער און געזעלשאַפט־לעכער זייט פון מאזשייק:

„מכבי״ האָט געהאַט אַ ספּאָרט־ און דראַמאַטישע סעקציע, מיטן עמיגרירן פון פיל חברים איז זי אונטער־געגאַנגען. די מכבי־ביבליאָטעק איז ערגעץ וואו פאָר־רוקט און וועָן ניט וועָן קומט מען בייטן אַ בוך. די שולד איז אפשר, וואָס מען קויפט ניט צו קיין מאָדערנע בי־כער.

פריער איז אויך געווען אַ קולטור־ליגע.

אין מאזשייק עקזיסטירט אַ יידישער פרויען־פאַראיין, וואָס אונטערשטיצט אָרעמע, אַ פאָלקסשול, וועלכע אַרבעט גוט. די פראָגימנאַזיע וועָרט פון יאָר צו יאָר אַלץ קלע־נער און קלענער. עס עקזיסטירט אַ פריוואַטער קינדער־גאָרטן. „אָזע״ מיט אַ שול־מעדיצינישן פונקט. יעדן זומער אָרדנט איין „אָזע״ אַ שפּילפלאַץ פאַר אומגעפער 30 אָרעמע קינדער אין אַ דערבייאיק וועלדל.

ס׳איז אויך דאָ אַ יידישער פייערלעשער־פאַראיין, אָפּי־ציעל רופט מען אים „שטאָטישער פייערלעשער פאַראיין״, פאַקטיש איז ער אַ יידישער מיט יידישע מיטגלידער. פאַרן גיך איינלעשן די בריק אויפן טייך וועָנטאַ זיינען זיי באַשאָנקען געוואָרן מיט 500 ליט פון קרייזשעף.

מאזשייק פאַרמאָגט 2 יידישע דאָקטוירים, 3 יידישע צאָן־דאָקטוירים און אַ ייד אַ פּריוואַט־אַדוואָקאַט.

אָט אַזוי זעט אויס מאזשייק.

י. גאָפאַנאָוויטש

ראַקישאָק

אונדזער קרייז־שטאָט ראַקישאָק געפינט זיך ניט ווייט פון לעטישן גרענעץ, אומגעפער 22 קילאָמעטער. מ׳רופט ראַקישאָק די ליטווישע „קאַמטשאַטקע״ צוליב דער ווייטקייט פון אונדזער צייטווייליקער רעזידענץ קאָווענ. זי ציילט אַ באַפעלקערונג פון איבער 5000 נפשות, דערין 45 פּראָצענט יידן.

מיט 200 יאָר צוריק איז ראַקישאָק געווען מיט אַ האַלבן קילאָמעטער ווייטער פון דעם איצטיקן ראַקישאָק און איז אויפגעהויבן געוואָרן צוליב אַ טרויעריקן צופאַל. ראַקישאָק האָט געהערט צו איינער אַ גרעפּין מיטן נאָמען טיטושעווונאָ. ווי עס פלעגט זיך אָפט פירן, פלעגן די פריצים האָבן דאָס רעכט צו באַשטראָפן זייערע אַרומיקע איינוואוינער. די דאָזיקע גרעפּין טיטושעווונאָ האָט געהאַט אַן אַדמיניסטראַטאָר. זיין קינד פלעגט זיך חברן מיט דעם שטעטלשן יידישן שנייידערס אַ בן־יחיד. און ווי עס טרעפט ביי קינדער, האָט זיך דעם שנייידערס בן־יחיד צעשלאָגן מיטן קריסטלעכן יינגל. פון דעם דאָזיקן געשלעג איז אַרויס דער זיגער דאָס יידישע יינגל. דאָן האָט דער אַדמיניסטראַ־טאָר פאַרקלאָגט דעם שניידער מיט זיין בן־יחיד ביי דער גרעפּין, וועלכע איז געווען אַ יידן־שונא.

די גרעפין האָט געלאָזט רופן דעם שניידער און האָט אים געלאָזט וויסן איר באַשלוס, אַז ווען דער בן־יחיד וועט דאַרפן חתונה האָבן, זאָל דער פאָטער איר לאָזן וויסן, ווען ניט וועט ער באַשטראָפט ווערן.

עס זיינען אַריבער איניקע יאָר, און דאָס יינגל האָט באַקומען צו 13 יאָר זיין באַשערטע. דער פאָטער, האָבנדיק מורא פאַר שטראָף און ניט אויסרעכענענדיק אויף בייזע כוונות מצד דער גרעפין, האָט געלאָזן וויסן דעם טאָג און שעה פון זיין בן־יחידס חתונה.

אין דער באַשטימטער שעה, ווען חתן־כלה זיינען געשטאַנען אונטער די פיר חופה־שטענגלעך, איז אנגעקומען די גרעפין מיט אירע מענטשן און ברענגענדיק מיט זיך אַ פור טרוקענע וויצקעס, האָט זי אויף אַ שייטערהויפן געלאָזן פאַרברענען חתן־כלה אין דער אנווועזנקייט פון אַלע שטעטלשע איינוואוינער.

דער פאָל האָט אַרויסגערופן גרויס צאָרן ביי די יידן און מען האָט געלייגט אַ חרם, אַז אַלע יידן זאָלן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. די מער פאַרמעגלעכע יידן זיינען אַרויסגעפאָרן, די איבעריקע, וועלכע זיינען ניט געווען אימשטאַנד, האָבן זיך באַזעצט דאָרט, וואו עס עקזיסטירט דאָס איצטיקע ראַקישאָק, אַ האַלבן קילאָמעטער וויייטער פון דעם אָרט, וואו דער טרויעריקער פאָל איז פאָרגעקומען. אויפן פלאַץ, וואו עס איז פאַרברענט געוואָרן חתן־כלה, זאָל עס זיין דער איצטיקער ראַקישקער בית־עולם.

אין צייט פון דער ליטווישער אומאָפהענגיקייט איז אונדזער שטעטל פיין אָפגעבויט געוואָרן. נאָך נאָר ניט לאַנג איז אויף אונדזער שטעטל ניט געווען אַ קוק צו טאָן. די שטענדיקע בלאָטעס און די צוויי טיפע גראָבנס פון ביידע זייטן גאַס, ביי וועלכע מען פלעגט זיך דאַרפן גוט אינלויפן כדי זיי אַריבערצושפרינגען, זיינען איצט פאַרשוואונדן. מען ענדיקט שוין ברוקירן אַפילו די פאַרוואָרפנסטע ווינקעלעך. פון ביידע זייטן גאַסן זיינען אויסגעלייגט געוואָרן טראָטוארן. עס זיינען אויך אייניגעפלאנצט געוואָרן פון ביידע זייטן גאַסן ביימער, וועלכע לאָזן זיך שוין גוט מערקן. פאַר די לעצטע 10 יאָר איז צוגעקומען אַ צענדליק גאַסן, וועלכע ציען זיך פון באַן־סטאַנציע, וואָס געפינט זיך 3 קילאָמעטער פון שטעטל. די באַן־סטאַנציע איז איינע פון די שענסטע אין גאַנץ ליטע. זי איז ניט לאַנג אויסגעבויט געוואָרן און קאָסט אַ האַלבן מיליאן ליט. ראקישאָק געפינט זיך זייער אין אַ נידעריק אָרט, און דעריבער זיינען אַרום שטעטל דאָ אַ סך זומפן. דערפאַר איז ביי אונדז אַ גוטע גערעטעניש אויף טובערקולאָז־קראַנקע. קיין אָזערע אָדער טייך איז דאָ ניט פאַראַן. עס געפינען זיך רעכטס פון שטעטל 2 קליינע פרודלעך, פאַרביי וועלכע עס איז ניט אנגענעם פאַרבייצוגיין. פון דעם גרויסן מאַרקפלאַץ, אַרום וועלכן עס זיינען קאָנצענטרירט אַלע געשעפטן, האָט די שטאָט־פאַרוואַלטונג צוגענומען אַ היפשע שטיק אויף אַ בולוואַר, אויף וועלכן עס איז אָוועקגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל, וועל־כער דערמאָנט די ליטווישע אומאָפהענגיקייט. אויף איין זייט דענקמאָל געפינט זיך אויסגעמאָלט די באַפרייאונג־סטאַטוע פון ליטווישן פאָלק. אויף דער צווייטער זייט איז אויס־

געמאָלט דאָקטאָר באַסאַנאָוויטשיוס. דער עצם בולוואַר און זיינע אַלייען מאַכן אַ פיינעם אייַנדרוק.

* * *

דער קולטורעלער מצב פון אונדזער שטעטל: איין ליטווישע גימנאַזיע מיט אַלע 8 קלאַסן, אַ ליטווישע אַנפאַנגשול, וועלכע האָט זיך ניט לאַנג אויסגעבויט, איין ליטווישע ביבילאָטעק, איין קינא, איין יידישע פאָלקשול „יבנה", וואו עס לערנען אַלע קינדער פון שטאָט. עס געפינט זיך אַ יידישע ביבליאָטעק, וועלכע איז זייער פאַרלאָזן, ווייל עס קומען ניט צו קיין נייע ביכער, וואָס זאָלן באַפרידיקן דעם ראַקישקער לייענער. אַזוי אַרום קומט אויס דער יידישער יוגנט אויסצושרייבן אַליין בי־כער פון קאונאַס.

...אין 1931 האָט באַזוכט ראַקישאָק א. שאַפּירא פון באָסטאָן. ער האָט שפּעטער אַראָפגעשיקט אין ראַקישקער שטאָטפאַרוואַלטונג 1200 פאָר שיך, באָטן און קאַלאָשן פאַר דער יידישער און קריסטלעכער אַרעמער באַפעלקערונג.

גלייך נאָך דעם איז אנגעקומען אַ בריוו אין ראַקיש־קער פאָלקסבאַנק, אַז ער גיט 500 דאלאר אויף בויען דעם מושב־זקנים, אָבער צוליב מיאוסע מאַכינאַציעס פון אייַ־ניקע שטעטלשע תקיפים איז די זאַך בטל געוואָרן.

נ. ריל

פּלונגיאַן

די עקאָנאָמישע ירידה

פּלונגיאַן איז אַ שטאָט פון אַן ערך 5000 איינוואוי־נער, פון זיי 2000 יידישע. פאַר די לעצטע איניקע יאָר איז די יידישע באַפעלקערונג פיל פאַרקלענערט געוואָרן. פיל האָבן אויסגעוואַנדערט און קיין נייע פאַמיליעס קו־מען כמעט ניט צו.

...די עקאָנאָמישע לאַגע פון אונדזערע פּלונגיאַנער יידן איז אויך זייער אַ טרויעריקע. דער קריזיס האָט רואינירט די קרעמער, ווי אויך דעם בעל־מלאכה און דערצו קומט נאָך צו די אַגיטאַציע ניט צו קויפן בייַ יידן. דאָס ווערט ניט געמאַכט אַזוי אָפן, ווי אין די אַנדערע שטעט, אָבער דורך די הוראַ־פאַטריאָטן ווערט אַזאַ אַגי־טאַציע געפירט. אַ גרויסע טייל יידישע קרעמער זיינען אונטערגעגאַנגען און אַ טייל שטייען בייַם ראַנד פון אָפּ־גרונט. דאָס גאַנצע גליק איז נאָר, וואָס 10 פראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג באַקומען שטיצע פון אַפריקע, אַמעריקע און לעצטנס אַ קליינע טייל אויך פון פאַלעסטינע. אַ גרויסן חלק אין אונטערגאַנג פון פּריוואָטן קרעמער, סיי פון ליטווישן, סיי פון יידישן, האָט אויך „ליעטוקיס", וואָס מאַכט גרויסע אומזאַצן און צאָלט קיין שטייערן ניט.

פיל טוט אויף די יידישע פאָלקסבאַנק פאַר אירע מיטגלידער. ביי איר גרינדונג זיינען געווען בערך 330 מיטגלידער, איצט זיינען דאָ נאָר 220, דערונטער 15 פראָצענט קריסטלעכע מיטגלידער.

...חוצדעם איז דאָ ביי אונדז אויך אַ גמילות־חסד־קאַסע, וואָס גיט אַרויס הלוואות אָן פּראָצענטן און קעגן משכנות.

...ס׳איז שווער זיך צו מאַכן אַ בילד פון דער אָרעמ־קייט פון פיל פון אונדזערע קרעמער. מען גייט אַריין אין בודלעך, וואָס דער פּאַטענט מיט די שטייערן באַ־טרעפן מער וויפיל דאָס גאַנצע סחורה. פיל פון אונדזע־רע קרעמער וואַרטן שוין דאָנערשטיק אָדער פרייטיק, ווען עס קומט אָן די פּאָסט פון אַמעריקע און אַפריקע, כדי אַביסל סחורה צו דערקויפן פאַר די לוידיקע פּאָליצעס. און ווי גליקלעך זיינען די זעלביקע, אַז צו די פּאָר דאָלאר אָדער פונטן קריגן זיי נאָך אַ פּעקל אַלטע קליידער. דאָן איז גאָר די שימחה פאַרפולט. ווער רעדט נאָך, ווען מען באַקומט בעסערע קליידער! ווערן זיי פונסניי קרע־מער... מ׳פאַרקויפט די בעסערע קליידער און מ׳זוכט דערווייל צו באַצאָלן אָן אַלטן חוב, וואָס מען איז שול־דיק דעם אַנגראָסיסט, אָדער מ׳קויפט אַ וועגל האָלץ.

ווי אין אַלע יידישע שטעטלעך מיט אַ יאָר 30־40 צוריק, האָבן זיך אויך די היגע יידישע קינדער גענומען לייענען ביי מלמדים צו 20־30 קינדער אין אַ קליין צימער, אין וועלכן די רביצין פלעגט נאָך אויסמעלקן די ציג.

אין תלמוד־תורה האָבן זיך געלערנט אָרעמע קינדער. מיט אייניקע יאָר שפּעטער האָט איינער אַ בעל־הבית גע־שאָנקען אַ שיינעם (צו יענער צייט) בנין פאַר דער תלמוד־תורה און מען האָט אַראָפּגעבראכט בעסערע מלמדים. איינער פון זיי איז געווען ר׳ ירוחם לעווינסקי. ער אַליין פלעגט קומען זייער זויבער אָנגעטאָן און האָט גוט אַכ־טונג געגעבן, אַז די קינדער זאָלן גיין זויבער אָנגעטאָן, און צו ביסלעך האָט זיך אָפּגעקילט די ביטול־באַציאונג צו די ת״ת־קינדער, אָבער דאָך האָבן די באַלעבאָטים ניט געגעבן זייערע קינדער אין ת״ת.

אין ת״ת פלעגט מען לערנען פון עברי ביז גמרא, און פון דאָרט פלעגט מען אַריין אין ישיבה.

אין 1906 האָט איינער אַ לערער גוטל געעפנט אַ חדר מתוקן. ער פלעגט דאָרט לערנען אַלץ אויף העברעאיש. געלערנט זינגען און אַפילו אויספירן טעאַטער־שטיק און דערפאַר האָבן זיינע קעגנער די פרומע אים גערופן „חדר־מסוכן״. זיין שול האָט זיך נאָר געהאַלטן 2 יאָר.

אַנהויב פון 1919 האָבן זיך איינגעפונען פּראָגרע־סיווע יונגעלייט און האָבן געגרינדעט מיט אייגענע קרעפטן אַ יידישע פּאָלקשול מיט יידישער אונטערריכטשפּראַך. די דירה איז געווען אפילו ניט קיין באַקוועמע, אָבער עס זיינען געווען 120 שילער מיט 5 לערער — 3 רעגי־סטרירטע און 2 האָט די יוגנט אַליין אויסגעהאַלטן. שפּעטער איז געגרינדעט געוואָרן אויך אַ העברעאישע פּאָלקסשול. אָבער אין 1927 זיינען לויט אַ רעזאָלוציע פון בילדונג־מיניסטער פּראַייניקט געוואָרן ביידע שולן אין איין שול מיט רעכט פון אַ צייטווייליקן קאָמפּלעקט פאַר יידישער אונטערריכט־שפּראַך. און אַזוי האָבן באַזוכט ביי־דע פּאָלקשולן ביי 200 קינדער. מיט דעם פאַרקלענערן זיך פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך אויך פיל פאַרקלענערט די צאָל קינדער — ביז 130־140.

אין תלמוד־תורה לערנען זיך ביי 60 קינדער. זי רעכנט זיך אויך פאַר אַ רעגיסטרירטער שול, אָן אַ רעגי־רונג־סובסידיע.

אויך איז דאָ ביי אונדז אַ העברעאישע מיטלשול, וועלכע געפינט זיך אין אַ זייער שלעכטער לאָגע צוליב מאַנגל אין שילער. ניט קוקנדיק אויף דער שטיצע פון דער רעגירונג (3000 ליט אַ יאָר), האָט זי דאָך קיין מיג־לעכקייטן ניט צו עקזיסטירן. די מיטלשול געפינט זיך אין אַ שטאָטישן מויער, וועלכן דער פירשט אָגינסקי האָט גע־שאָנקען אומגעפער מיט 30 יאָר צוריק די יידן. דאָרט געפינט זיך אויך די תרבות־ביבליאָטעק, וועלכע האָט ביי 1000 ביכער — 500 יידישע און 500 העברעאישע. אַבאָ־נענטן האָט די ביבליאָטעק אַ 40, נאָר פון די שילער.

ס׳איז נאָך דאָ זייער אַ גוטע פּרץ־ביבליאָטעק, וועל־כע פאַרמאָגט אויך 1000 ביכער, יידישע אַבאָנענטן האָט די ביבליאָטעק 80. עס פאַרוואַלטן מיט דער ביבליאָטעק חברים פון „ליבהאָבער פון וויסן״.

ביי דער ביבליאָטעק איז אויך פאַראַן אַ קליינער לייען־זאַל.

צייטונגען קומען ביי אונדז אַן 60 אַ טאָג, צווישן זיי — „דאָס וואָרט״ 20; „פּאָלקסבלאַט״ — 18; „אידישע שטי־מע״ — 16 און „דער מאָמענט״ — 6. אויסער דעם — „דער יידישער לעבן״ (וואָכנצייטונג) און אומגעפער 10 עק־זעמפּלאַרן „היינטיקע נייס״. אָבער יעדער עקזעמפּלאַר, קען מען רעכענען, האָט 3 „הענט״.

ס׳איז דאָ ביי אונדז אַן אָפּטיילונג פון „אָזע״, וועלכע עקזיסטירט שוין באַלד 12 יאָר און האָט זייער פיל אויפ־געטאָן.

דאָן איז דאָ ביי אונדז אַ ביקור־חולים מיט אַ יערלע־כער הכנסה פון 1200־1300 ליט.

עס איז דאָ ביי אונדז אַ שיינע שול, אַ בית־מדרש, 2 קלויזן.

ווי אין אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך, איז דאָ ביי אונדז אַ חברה־קדישא, וועלכע פירט אָן אייגענע מלוכה. אויסער זייער הויפטשטאָט פּלונגיאַן, האָבן זיי נאָך 2 פּרא־ווינצן, דאָס איז דאָס שטעטל קול, 18 ק״מ פון פּלונגיאַן און פּלאָטל — 20 ק״מ פון פּלונגיאַן. ווי מען גיט איבער, זאָל אונדזער בית־עולם זיין אַלט ביי 400 יאָר. די פאַמי־ליע רעסט האָט דאָקומענטן פון זייערע עלטער־עלטער זיידעס פון 350 יאָר צוריק, וואָס באַווייזן, אַז זיי האָבן שוין דעמאָלט אין פּלונגיאַן געוואוינט.

האַנטווערקער געפינען זיך ביי אונדז אומגעפער 60, צווישן זיי: זייגערמאַכער 3; פּאָטאַגראַפן 2; בלעכער 4; בעקער 13; שניידער 6; שניידערקעס 3; שוסטער 8; סטאָליאַרעס 1; שמידן 5; קירזשנער 2; שלאָסער 2; גאַר־בער 3; שפּיגלמאַכער 3; פּאַריקמאַכער 2; שטעפער 1; גלעזער 2.

מען מוז אָבער צוגעבן, אַז אַ סך פון די האַנטווערקער וואָלטן געקענט דורכלעבן זיך פון זייער פאַך, ווען זיי וואָלטן

געווען קוואַליפיצירטע פאַכלייט, ווייל ניט קוקנדיק אויף דער אַגיטאַציע פון ניט־געבן קיין יידן צו פאַרדינען, זוכט יעדער גוטע אַרבעטער.

ס׳זיינען דאָ ביי אונדז 3 יידישע דאָקטוירים און 2 קריסטלעכע ; 2 יידישע אַדוואָקאַטן און 1 קריסטלעכער. 2 אַפּטייקן, פון וועלכע איינע איז אַ יידישע. קיין גרעסערע יידישע אונטערנעמונגען זיינען ניטאָ, אויסער אַן עלעקטריסער סטאַנציע, וועלכע האָט אויך אַ מיל מיט אַ טאַרטאַק.

אין שטאָט־פאַרוואַלטונג האָבן מיר געהאַט פון אַנהויב ביי דער גרינדונג 11 יידישע ראַטמענער, אַ יידישן בירגערמייסטער און אַ געהילף ; מיט יעדן יאָר וועלן אַבער פאַרמינערט די יידישע פאַרשטייערשאַפט אין שטאָט־פאַרוואַלטונג. היינטיקס יאָר האָבן מיר 3 יידישע ראַטמענער און אַ יידישן וויצע־בירגערמייסטער. קיין יידישע אָנגעשטעלטע סיי אין שטאָט־פאַרוואַלטונג אָדער אַנדערע וועלכע רעגירונג־מוסדות האָבן מיר ניט אין פּלונגיאַן.

די נייַ־געבויטע באַן־ליניע טעלז־מעמל האָט נאָך מער פאַרערגערט דעם יידישן היגן מיסחר.

פון נאָך דער גרויסער שריפה אין פּלונגיאַן מיט 5 יאָר צוריק, קען מען אייניקע גאַסן ניט דערקענען. עס האָבן זיך אָפּגעבויט פיינע מויערן און הילצערנע הייזער מער באַקוועמערע ווי פריער. אָבער מען קען אויך די בעלי־בתים ניט דערקענען — זיי זיינען פאַרחושכט גרוֹ וואַרן פון די גרויסע חובות, וואָס עס איז היינט אוממיגלעך זיי אויסצוצאָלן.

עס געפינט זיך ביי אונדז אַ קיבוץ פון צ״ס־חלוצים, אומגעפער פון 25 מאַן, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט יעדער אַרבעט. עס פעלן ניט ביי אונדז קיין ציוניסטן פון אַלע ריכטונגען, אָבער אויסער די צ. ס. האָט מען ווייניק וואָס געהערט פון זיי סיידן ביים שקלים־פאַרקויף. קיין טעאַטער־פאַרשטעלונגען יידישע זיינען שוין לאַנג, לאַנג ביי אונדז ניט געווען.

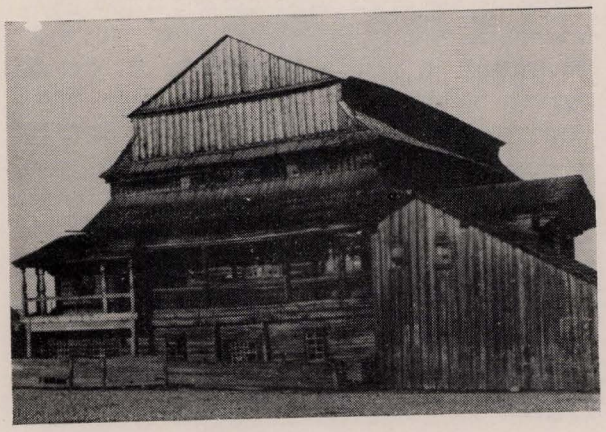
יורבורג

יורבורג געפינט זיך אין ראַסיינער קרייז. זי פאַרמאָגט לאַנגע שיינע ברייטע גאַסן, פון ביידע זייטן צעמענטענע טראָטוּאַרן, פיינע הייזער, מיט אַ שיינעם פאַרק אין צענטער.

אַרום און אַרום יורבורג ציען זיך גרויסע שטחים מיט פרעכטיקע וועלדער און פעלדער. צוויי פאַרקן פאַרמאָגט דאָס שטעטל — אייגנע, דער יידישער, מיטן נאָמען תל־אביב. דער צווייטער פאַרק איז דער ליטווישער, ער וועט זייער גוט אויפגעפאסט און האַלט זיך אין אייַן רעמאָנטירן. ער האָט אַמאָל געהערט צו אַ רוסישן פירשט, היינט געהערט ער צו דער ליטווישער מלוכה־גימנאַזיע. דער פאַרק פאַרמאָגט צענדליקער אַלייַן, אייגע — אַ קליינע אַלייַ פירט צו דעם טייך מיטאָוועג, וואָס שלענגלט זיך דורך צווישן דעם פאַרק און וואַלד, וואָס האָט דעם נאָמען שוועמל, דערנאָך פירט אַוועק אייַן גרויסע אַלייַ הינטערן פאַרק, וואָס דאַרטן קען מען זען די גאַנצע יורבורגער אומגעגנט.

דער דריטער טייך איז דער ניעמאַן, ער שטראָמט דורך פאַזע שטעטל. איבער אים גייט אַ דאַמפער־פאַרקער מיטן עקאַנאָמישן און פּאָליטישן צענטער קאָוונע.

...דאָס שטעטל באַשטייט פון 6000 נפשות, פון זיי 2 טויזנט יידן פון פאַרשיידענע שיכטן : ווי הענדלער, בעלי־מלאכות, קרעמער.

יורבורגער בית־מדרש

יורבורג איז ניט געווארן „אָפּגעשטאָנען״ לגבי די אַנדערע שטעט. די מאָדערנע מענטשן פון איצטיקער צייט, וואָס לערנען זיך האָסן, פעלן אויך ניט ביי אונדז. דאָס זיינען כלומרשט ליטווישע פאַטריאָטן, וועלכע מיינען נאָר די קעשענע; זיי האָבן אייגענע קראָמען און רופן צו באַיקאָטירן יידישע. מען הערט גאָנץ אָפט אַנטיסעמיטישע אויסרופן פון פראָסטן המון און נאָך מער פון דער יוגנט און פון דער „אינטעליגענץ״.

דער אייַנציקער מוסד, וואָס שטייט היינט אויף דער וואַך אויפצוהאַלטן די עקאָנאָמישע פאַזיציעס פון די יידן, איז די פאָלקסבאנק מיט אירע הלוואות. אָבער וואָס קענען העלפן די הלוואות, אַז ס׳איז ניטאָ וואו זיי צו פאַרווענדן. ס׳גייט ניט קיין מיסחר.

אויפן קולטורעלן געביט איז יורבורג אַלע מאָל געשטאַנען העכער פאַר די אַרומיקע שטעטלעך. זי פאַרמאָגט אַ ליטווישע מלוכה־גימנאַזיע, 4 אָנפאַנג־שולן, — צוויי ליטווישע, 1 העברעאישע, 1 יידישע, — אַ ליטווישע לאַנדווירטשאַפטלעכע שול, 2 ביבליאָטעקן אויפן נאָמען פון מענדעלע און ברענער.

אַ קליינע טייל פון די יידישע קינדער באַזוכן די ליטווישע גימנאַזיע און פאַלקשולן. די גרעסטע טייל יידישע יוגנטלעכע גרופירט זיך אַרום „החלוץ״ און בית״ר.

יורבורג איז באַקאַנט מיט איר בית־המדרש, וואָס שטייט שוין אַרום 170 יאָר, מיט זיינע אַלערליי היסטאָרישע אייַנריכטונגען, וועלכע זיינען אַ זעלטנקייט אין ליטע.

דער עקאָנאָמישער און געזעלשאַפטלעכער מצב פון אונדזער שטעטל איז זייער אַ טרויעריקער. נאָר לאָמיר ניט זיין פעסימיסטיש. גראד אַ שעה פאַר טאָג וועט שטאַרק פינצטער און ס׳קומט אַ געראַנגל צווישן ליכטיקייט און

פינצטערניש, אין וועלכן די ליכטיקייט גייט אַרויס סוף כל סוף אַלס זיגערין.

י. דן

לאַזדיי

אויסזען פון לאזדיי

די היסטאָריע פון לאזדיי איז איינגעהילט אין נעפֿ־לען. ביז היינט צו טאָג איז נאָך געווי ניט אויסגעפאָרשט, ווי אַלט ס׳איז לאַזדיי, דאָך קען מען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז לאַזדיי שטייט שוין בערך 300 יאָר. דער נאָמען „לאַזדיאי״ זאָל זיין דער נאָמען פון דעם גרינדער פון ערשטן ישוב, דעם גוטבאַזיצער לאַזדאָס, וועלכער איז, לויט דער השערה, געקומען פון מיזרח־פרייסן.

ווי אַ קליין דערפל איז לאַזדיי אַמאָל געווען און היינט— אַ גאַנץ פיין שטעטל מיט בערך 4500 איינוואוינער, פון וועלכע יידן זיינען ביי אַ 1700. די גאַסן זיינען פאַר־לייגט געווארן מיט טראָטוארן, באַפלאַנצט מיט ביימער. נייע געמויערטע צוויי־ און דריי־שטאָקיקע הייזער זיי־נען אויפגעבויט געווארן. אַחוץ דעם זיינען נאָך דאָ גענוג קליינע, קרומע און שמאָלע געסלעך, פול מיט קויט און בלאָטע.

אַרום לאַזדיי ציען זיך פלאַכע, גרויע, ביימערלאָזע פרוכטבאַרע פעלדער אַזוי ווייט, ווי דאָס אויג קען דער־לאַנגען.

די געזעלשאַפט און דער קולטור־מצב

דער צענטער פון לאַזדיי איז אַ דורכאויס יידישער. די יידן לעבן זייער גוט מיט די קריסטלעכע שכנים. די קעגנזייטיקע באַציאונג איז אַ פריינטלעכע. די פרישע אָנגע־קומענע באַאַמטע, די יוגנט, איבערהויפּט די אינטעלי־גענץ, האָבן ניט געהאַט פון אָנהויב קיין דערפאָלג מיט זייער אָנטיסעמיטישער אָגיטאַציע.

...אין לאזדייער ליטווישער גימנאַזיע לערנען זיך ביי 80 יידישע שילער. די לעצטע צייט בלאָזן דאָרטן שוין אָנטי־סעמיטישעווינטן.

די „יבנה״ פאָלקשול ווערט באַזוכט פון 150 קינדער.

די יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק איז שוין באַלד אַ יאָר צוגעמאַכט. פאָרטראָגן אויף ליטעראַרישע און אָנד. טע־מעס קומען ניט פאָר. אַ יידיש טעאַטער קומט אַיין מאָל אין יאָר.

די קהילה פאַרמאָגט אַ בית־מדרש, אַ שול, קלויזן, אַ ישיבה, וואו ס׳לערנען זיך 17 בחורימלעך. דער בית־מדרש האָט נאָך עטלעכע וואויל־לערנער פון אָמאָליקן שניט. די קהילה פאַרמאָגט אַן אייגענע, מיט מאָדערנע היגיענישע אייניכטונגען רעמאָנטירטע באָד, אַ סאַני־טאַריש־באַזאָרגטע בוינע.

די וירטשאַפטלעכע לאָגע

דער קריזיס איז, אמת, צו אונדז אין שטעטל געקו־מען אַביסל שפּעטער, ווי אין גאַנץ ליטע. אָבער גלייך מיט זיין קומען האָבן געקראַכט עטלעכע איינגעפונדעוועטע שניט־ און תבואה־סוחרים. ביסלעכווייז, טריט נאָך טריט, האָט דער קריזיס אַרויסגעריסן פון יידישע הענט אַיין פּרנסה־צווייג נאָכן צווייטן, טריט נאָך טריט זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען ווירטשאַפטלעכע פאָזיציעס.

יידישע יונגעלייט גייען אַרום אָן אַרבעט, אָן באַשעפ־טיקונג, זיצן אויף דעם טאַטנס קאַרק און טרוימען וועגן פאַלעסטינע.

די אייניציקע, וואָס האַלטן זיך נאָך, זיינען די יידי־שע שוסטער און שטעפּער בערך 40 אין צאָל. דאָקעגן די שנייידער (5 יידישע, 3 קריסטלעכע מיט איבער 30 אַר־בעטער) איז ניטאָ וואָס מקנא צו זיין. די איין און אייג־ציקע יידישע שלאָסעריי פּוסטעוועט. די 5 פאַריקמאַכער (4 יידישע) זיינען גאַנצע טעג אויפן גאַס. די צוויי יידי־שע זייגערמאַכער האַלטן זיך נאָך. און ווייל די לאַנד־ווירטשאָפט ליגט היינט ניין קלאָפּטער אין דער ערד, פאַרקויפן זיך אויס די יידישע לאַנדווירטן (20). די שמי־דעריי (7 שמידן), וועלכע איז אַ דורכאויס יידישע פּרנסה, גייט אונטער. זי האָט דער קריזיס אָנגענומען ווי נאָך קיינמאָל ניט פאַרן גאָרגל. די מערהייט פון יידישע באַ־שעפטיקונגען — קרעמעריי און קאַראַבעלניקעריי — אַזוי ווי אָפּגעשטאָרבן. און אויב די ערשטע (40 קרעמער) שטייען נאָך אַ גאַנץ טאָג וואַרטנדיק אויף אַ קונה — זיינען די קאראַבעלניקעס לחלוטין פאַרצווייפלט און דערדריקט. דאָס נייע געזעץ וועגן פלאָקס־קאָלקולירונג האָט די קארא־בעלניקעס געגעבן אַ טויטקלאַפּ. די מוליאַרעס, וועלכע האָבן מיט 5 יאָר צוריק „געשאָטן גאָלד אין די קעשענעס״ (ס׳איז געווען דער בוי־סעזאָן), גייען אַרום מיט טרויע־ריקע פּנימער. די מאָליאַרעס — אַרבעטן נאָך צו ביס־לעך. די פישער־בראַנזשע איז פאַרגרעסערט געווארן קוואַנטיטאַטיוו און שלאָגן נאָך אויס זייער חיונה. די טרע־גער, אויך אַ יידישע מלאכה, לעבן דורך אַ פּערמאַנענטן הונגער. די פורמאַנעס האָבן נאָך אַרבעט, ווייל ס׳זיינען ניטאָ ביי אונדז קיין לאָסטאויטאָס. דער איין־און־אייניציק־יידישער שטריקמאַכער הונגערט. די צוויי יידישע סטעל־מאַכער אַרבעטן נאָך עטלעכע טעג אין וואָך. לאַזדיי, וועל־כע האָט געגאָלטן פאַר אַ שטאָט פון פיל, שוין צו פיל פערד־העגדלער, זעט אַצינד כמעט אַזוינעס ניט אָן. דער באַקאַנטער שריפטשטעלער פּ. מאַרקוס, וועלכער האָט גע־וואוינט אין לאַזדיי, האָט דאָס פערד־העגדלעריש לעבן גע־שילדערט אין זיין בוך „אַרום שטאַל״.

דער אייניציקער אַנשטאַלט, וועלכער שטייט אויף דער וואָך פון די אָרעמע יידישע מאַסן, איז די יידישע פאָלקס־באַנק, וועלכע ציילט ביז 250 מיטגלידער. דאָ קריגן יידן, נויטבאַדערפטיקע, די נויטיקע הלוואות. דער גמילות־חסדים־פאָנד, וועלכער איז ביי דער פאָלקסבאַנק, אַרבעט זייער אַקטיוו.

די עלעקטרישע סטאַנציע איז אין יידישע הענט, אָבער פאַרזונקען אין חובות. ביי דער עלעקטרישער סטאַנציע אַרבעט אויך אַ טאַרטאַק, ווי אויך אַ מיל ביי זייער שווע־רע באַדינגונגען. נאָך אַ יידישע מיל געפינט זיך אין

דער זעלביקער לאַגע. איין מיל, צוויי קילאָמעטער פון לאַזדיי, שטייט שוין שטיל פולע זיבן יאָר.

דעם מאַרק הויבט מען היינטיקן זומער אַרויס אויף אַ צווייטן פּלאַץ. דער מאָטיוו: פאַרשענערונג פון שטאָט. דאָס וועט, פאַרשטייט זיך, מוזן זיך שלעכט אָפּרופן אויף די אַזוי אויך פאַראָרעמטע קרעמער.

און אַזוי זעט אויס דאָס לעבן די לעצטע יאָרן פון אַ שטעטל, וואָס איז געווען אַמאָל אַ גאָר־גאָר גרויסע יחסנ׳טע.

אַן אַניקשטער

אַניקשט

אַ קייט פון בערג רינגלט אַרום דאָס שטעטל אַניקשט, וואָס האָט זיך פאַררוקט טיפער אין טאָל. איצט איז אַניקשט שיין אויסגעבויט. נאָך ליטעס אומאָפּהענגיקייט זעט זי אויס מיט איר נאַטור־שיינקייט ווי אַן ערדישער גן־עדן. ווי אַ געפלאָכטענער קראַנץ רינגלען אַרום אַניקשט 2 נאָדל־וועלדער. דער ליטווישער דיכטער באַראַנאוסקאס (1835—1902) האָט באַזונגען דעם דאָזיקן וואַלד אין זיין קלאַסישער פּאָעמע „אניקשטער וואלד". צופוסנס פון די וועלדער פליסט פאַרבייַ די שוועסטע אַ גרויסער טייך, וועלכער שלענגלט זיך אויך דורך דורכן שטעטל.

זומער איז דאָ פרייַלעכער ווי אין אַנדערע צייטן פון יאָר, ווייל עס קומען אָן פון זייער פיל שטעט און שטעטלעך מענטשן אויף זומער־וואַקאַציע.

וען די גרויסע וועלט־מלחמה האָט זיך צעברויזט און מיט רציחה צעשטערט אַלץ, וואָס זי האָט אויפן וועג געטראָפן, האָבן אירע פייער־זיילן אויך אניקשט ניט אויס־געמיטן און, צעשמעטערט דורך די קוילן און באָמבעס, זיינען געבליבן האַלב־איינגעפאַלענע חורבות.

אין 1920 האָבן זיך ביסלעכווייז געזאַמען פאַרן יידישע איינוואוינער. אויסגעמאַטערטע פון לאַנגן וואַנדערן, האָבן זיי זיך באַזעצט אין די האַלב־איינגע־פאַלענע שטיבער, וואו די פענצטער זיינען געווען פאַר־שטאָפּט מיט שמאָטעס. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָרעס־פאָנדענץ פון ליטע מיט אַמעריקע און אַפריקע. די מעבר־לימ׳יקע קרובים האָבן זיך טאַקע וואַרעם אָפּגערופן, שיקן־דיק גרעסערע סומעס געלט און פּעקלעך. ס׳האָט זיך אָנ־געפאַנגען אַ נייע תקופה, אַ תקופה פון אויפבוי, האַנדל און פאַבריקאַציע. הייזער זיינען ווי אויסגעוואַקסן פון דער ערד, מען האָט ברוקירט די גאַסן, געמאַכט לאָוועס, און אין משך פון עטלעכע יאָר איז אַניקשט געוואָרן אַ שיינע בליענדיקע שטאָט. ס׳האָט זיך צעבליט דער האַנדל פון פלאַקס און מאַנכע זיינען אפילו רייך געוואָרן. מענטשן, וועלכע קענען זייער גוט דעם וואַליקעס־פאַך, האָבן גע־נומען פאַבריצירן וואַליקעס, פריער אין אַ קליינעם און שפּעטער אין אַ גרעסערן פאַרנעם. געווען פאַבריקן מיט מא־שינעס, וואו מען האָט באַשעפטיקט ביז 100 מאַן. די וואַ־ליקעס־פאַבריקאַנטן האָבן געמאַכט אַ פיין לעבן.

זאָקן־פאַבריקאַציע איז אויך זייער פאַרצווייגט און ביי זאָקן זיינען באַשעפטיקט זייער פיל אַרבעטאַרינס. די זאָקן שיקט מען פונאַנדער אין גאַנץ ליטע. ס׳איז אויך פאַרצווייגט די מעכאַנישע שיכעלעך־פאַבריקאַציע, וואו ס׳זיינען באַשעפטיקט ביי 150 מאַן, ווי שטעפּער, שוסטער, פוצער, בערשטלמאַכער א. אז. וו.

אַניקשטער וואַסערטרעגער

ס׳זיינען אויך דאָ קרעמער, שניידער, סטאָליאַרעס, מו־לער, מאַליאַרעס, פאָטאָגראַפשטשיקעס. נאָר ווי אַ קללה ליגט אויסגעשפרייט אויף אַניקשט די צעשפּליטערטקייט פון דער יוגנט. מען איז פונאַנדערגעטיילט אין גרופּעס און גרופּ־קעלעך, אין פאַרטייען און פאַרטייעלעך. ס׳איז דאָ אַ „החלוץ", „השומר הצעיר", „ויצא", צ. ס., אַלגעמיינע ציוניסטן, רעוויזיאָניסטן, גראָסמאַניסטן און פאָלקיסטן. וועג די זומער־חדשים ענדיקן זיך, און ס׳קומט דער טריבער האַרבסט מיט די יאָמערדיקע וויינטן און רעגנס, וועלכע קלאַפּן מאָנאָטאָן אין די שויבן, ווערט דאָן אומעטיק. די שילער־יוגנט פאָרט אַוועק, און ווי אַ שוואַרצער שלייער שפרייט זיך אויס איבער אניקשט אַ מרה־שחורה, וואָס שלעפּערט איין אַלץ און אַלעמען. דאָן ווילט זיך פון דאַנען אַנטלויפן ערגעץ, וואו דאָס לעבן פולסירט שטאַר־קער.

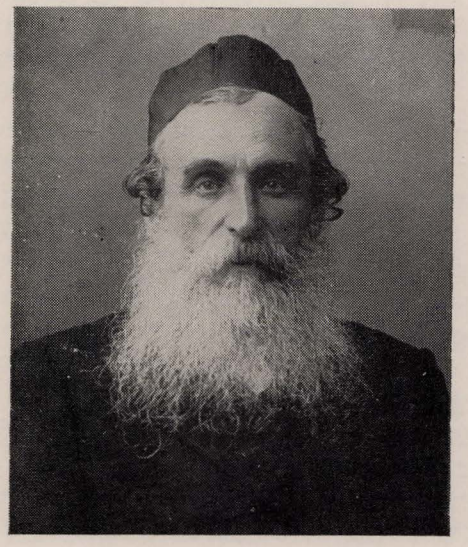
די אַניקשטער באַפעלקערונג מיטן קרייז אַרום באַ־שטייט פון 4000 מענטשן. יידישע שולן זיינען דאָ פון אַלע דריי ריכטונגען: תרבות, יבנה, יידישיסטן. אַ קליינע טייל האָט געוועניקט 4 קלאַסן אין אַניקשטער ליטווישער מיטל־שול. ס׳זיינען דאָ צוויי ביבליאָטעקן מיט זייער פיל אַלטע, נייע און נייעסטע ווערק און מיר האָבן זיך ניט וואָס צו באַקלאָגן אין מאַנגל פון ליטעראַטור. אַניקשטער „ליב־האָבער" אינסצענירן אָפט אַ טעאַטער־פאַרשטעלונג. די פאָלקשולן פירן אויף יעדן פורים אַדער חנוכה אַ טרא־דיציאָנעלן קינדער־אָוונט. קיין אניקשט קומען אָפט עקס־קורסיעס צו באַקוקן די שיינע אומגעגנט פון שטעטל — ווי דעם „פונטיקער" שטיין, וועלכער איז אַזוי גרויס ווי

אַ קליין שטיבעלע, אויף וועלכן ליטווינער זאָלן אין די אַלטע צייטן האָבן געבראַכט זייערע געצנדינערישע קרבנות, און געפינט זיך 7 ק״מ פון אניקשט; די „רוביקער״ אָזערע, וועלכע איז זייער בריים און לאַנג און האָט זייער פיל אינדזעלעך, באַוואָקסענע מיט ביימער און פאַרשיידענע אַנדערע געווויקסן. די לאַנדשאַפט איז דאָ זייער שיין. די אָזערע געפינט זיך 9 קילאָמעטער פון אניקשט.

פון די אניקשטער אין אַמעריקע איז גוט באַקאַנט דער עסקן, געזעלשאַפטלעכער טוער און שרייבער ז. ב. קאָמייקא (אין שיקאַגאָ). ער האָט מיטגעהאָלפן בשעתו ליטע אין קריגן די אָנערקענונג „דע־יורע״ פון אַמעריקע.

איינער פון די לעצטע רבנים אין אַניקשט איז געווען הרב אליהו דוב שור — פון די שענסטע געשטאַלטן פון אַלטן דור. ער איז געזעסן אויפן כיסא־הרבנות אַן ערך 25 יאָר אין די קהילות זופראַן, לאַדי, בירז און 30 יאָר אין זיין געבורטשטאָט אַניקשט. ער איז אויך געווען ראש הישיבה אין קראקינאווע, אין דער שטאָט פון זיין שוועסטער הרב הגאון ר׳ נתן נטע לוריע.

הרב שור איז געווען אַ מענטש פון הויכער מאָראַל און כאָטש ער איז געווען אַ רב פון אַלטן דור האָט ער דאָך געהאַט אַ חוש פאַר דער היינטיקער צייט, ניט געווען

ר׳ אליהו דוד שור
(1936—1848)

קיין קנאי און דערוואַרבן ליבע און אָנערקענונג ביי אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. זיין חיבור „ספר נטיעות חיים״ האָט בשעתו געהאַט גרויס דערפאָלג אין דער רבנישער וועלט.

הרב שור איז געווען פון די ערשטע חובבי־ציון און אויף די עלטערע יאָרן פון זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, וואו ער איז ניפטר געוואָרן אין עלטער פון 88 יאָר.

אַ ווירדיקער נאָכפאָלגער זיינער אויפן כיסא־הרבנות אין אַניקשט איז געווען דער לאטוואוער רב, (אומגעקומען מיט דער גאַנצער אַניקשטער עדה יידן על קידוש השם אין 1941. — מ. ס.).

אַניקשטער רב (דער לאַטוואוער) מיט קינדערלעך פונעם שטעטל (בילד צוגעשיקט פון יעקב קאַפלאַן, פאָרטשעסטער, ניו־יאָרק).

עזשערען

דער אָפּגעוויטערטסטער ווינקל פון ליטע איז עזשערען. פאַר דער מלחמה האָט עס ביי די רוסן געהייסן נאָווואַאַלעקסאַנדראָווסק און איז געווען אַ בליענדיקע מיסחר־שטאָט. איצט איז ביי עזשערען געבליבן די קלענסטע טייל פון איר אַמאָליקן קרייז־שטח. די גרעסטע טייל פון עזשערענער קרייז איז פאַרבליבן אין דער אָקופירטער ליטע ביי די פּאָליאַקן. עזשערען ליגט אָפּגעשניטן ניט בלויז פון איר הינטערלאַנד, נייערט אויך פון דער נאָענטער דינאַבורג (דווינסק) און איז עקאָנאָמיש אַ יורד פון איר אויסערגעווייניגלעכער נאַטור־שיינקייט — געדיכטע נעץ פון דאָרטיקע אָזערעס.

צוליב די אויבנאָנגעוויזענע סיבות האַלט עזשערען אין אָפּשטאַרבן. להיפוך צום פאַרשטאַרקטן טעמפּ פון דער בוי־טעטיקייט אין אַלע אַנדערע ליטווישע שטעט איז דאָ אינגאַנצן ניטאָ קיין בוי־טעטיקייט, ווייל פאַר דער מלחמה האָט עזשערען געהאַט אַ באָפעלקערונג פון 9000 פערזאָן און איצט בלויז 4,200.

...די עזשערענער באָפעלקערונג איז אַ געמישטע פון יידן, ליטווינער, פּאָליאַקן און רוסן.

אין עזשערען געפינט זיך ניט אָפילו קיין איין פּוילישע פאָלקשול און די רוסישע פאָלקשול איז בלויז אַ קאָמפּלעקט ביי דער דאָרטיקער ליטווישער פאָלקשול.

פון געזעלשאַפטלעכע מוסדות האַלט אויס עזשערענער שטאָטפאַרוואַלטונג אַ יידישן און רוסישן מושב־זקנים.

אַ גרויסע השפּעה האָט דאָ די ליטווישע קאָמערציאַלע. ס׳רוב עזשערענער יידישע קינדער באַזוכן די גימנאַזיע, ווייל די עלטערן זיינען ניט ביכולת צו שיקן די קינדער לערנען אַנדערשוואו און אויף אַן אָרט געפינט זיך ניט קיין יידישע מיטלשול. אין עזשערען גייט אונטער דער מיסחר, די אַרומיקע פויערים זיינען זייער פאַראַרעמט און לעבן זיך דורך בלויז פון אַביסל מילך־פּראָדוקציע.

קופישאָק

קופישאָק איז אַן אַלטע היסטאָרישע שטאָט.

...אין קופישאָק געפינט זיך אַן אַלטע גרויסע שול, אין וועלכער עס קענען אַריין אַלע יידן פון גאַנצן שטעטל. קופישאָק פאַרמאָגט אַ חסידישן מנין, אַ גרויסן מרחץ פון שטיינער, וואָס מען באַנוצט שוין ניט אַ יאָר צען, און אַן אַלטן בית־עולם, וועלכן מען באַנוצט ניט שוין איבער הונדערט יאָר.

אונדזער שטעטלשע באַפעלקערונג באַשטייט פון יידן און קריסטן כמעט אויף העלפט — צוזאַמען בערך 3000 נפשות. די באַפעלקערונג לעבט צווישן זיך בשלום. אין דער ליטווישער מיטלשול לערנען זיך בערך 300 קינדער, אין דער ליטווישער פאָלקשול — 200 קינדער, אין „יבנה"־שול — 120 קינדער, און אין דער יידישיסטישער שול — 60 קינדער.

די יידן ביי אונדז אין שטעטל זיינען צעטיילט אין צוויי לאַגערן: חסידים און מתנגדים. דעריבער האָבן מיר צוויי רבנים, צוויי שוחטים און צוויי חברה קדישא'ס.

אַ חתונה אין קופישאק לעבן שול
(צוגעשיקט פון ה. לעווין)

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן ביי אונדז אין שטעטל איז אויסערגעווייניטלעך טרויעריק איבער אַ סך טעמים: ערשטנס, צוליבן אַלוועלטלעכן קריזיס, צווייטנס, האָט דער ליטווישער קאָאָפעראַטיוו „ליעטוקיס" אַ סך מיסחר־צווייגן איבערגענומען אין זיינע הענט, דריטנס, די „ווערסלינינקעס" מיט זייערע אָפּנאַרעריש „בלויע מאַר־קעלעך" און פערטנס, די קאָנקורענץ צווישן זיך. דאָס איינציקע גליק פון אונדזער שטעטל איז, וואָס 80 פּראָ־צענט פון דער יידישער באַפעלקערונג קריגט היפשע שטי־צע פון אויסלאַנד, פון זייערע נאָענטע קרובים.

...אונדזער יידישע פאָלקסבאַנק פרואווט העלפן מיט אירע הלוואות די יידישע פאָלקסמענטשן. זי ציילט 150 מיטגלידער.

פּרען

פּרען ציילט 4000 איינוואוינער, פון דעם 1000 יידן.

דער יידישער ישוב איז קאָנצענטרירט אַרום שטאָ־טישן פּירעקיקן גרויסן מאַרק־פּלאַץ, אויף וועלכן עס געפינען זיך קראָמען און קרעמלעך, יידישע און קריסט־לעכע. דעם מיטן מאַרק שניידט דורך ווידער אַ רייַ קראָ־מען. דער מאַרק־טאָג איז ביי אונדז מאָנטיק. דער אמתער מאַרק, אָדער ריכטיקער געזאָגט, דער גאַנצער מאַרק איז אויסער דער שטאָט. פּרען האָט פּאָר די לעצטע 10 יאָר זיך פיל פאַרענדערט אויסערלעך. די גאַנצע שטאָט איז אי־בערגעברוקירט געוואָרן מיט בריייטע טראָטוּאַרן, באַקומט עלעקטרישע ענערגיע פון פּעטראָשונער עלעקטרישער סטאַנציע. פּרען האָט אויך אַ נייע מאָדערנע בוינע, וואָס גיהערט דער שטאָט־פאַרוואלטונג.

מיט איר פאַבריקאַציע שטייט פּרען ניט אָפּ פון אַנ־דערע שטעטלעך אין ליטע. אין פּרען איז דאָ די באַ־וואוסטע „גאָלדבערגס ביר־ברויעריי". ס'זיינען דאָ דריי מילן מיט דריי טאַרטאַקן. ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס אין די זעקס אונטערנעמונגען, וואָס געהערן צו יידן, זיינען פאַראַן נאָר פיר יידישע אַרבעטער. די דריי גאַר־באַרניעס געהערן צו יידן. ס'זיינען פאַראַן אַ ריי וואר־שטאָטלעך, אין וועלכע די בעלי־בתים זיינען אַליין די אַרבעטער.

אונדזער שטעטל איז אַ פעסטונג פון די ציוניסטן. ציוניסטן זיינען דאָ ביי אונדז פון אַלע שאַטירונגען און ריכטונגען: צ.ס., רעוויזיאָניסטן, „מזרחי" און נאָך. די קאָסטע כלי־קודש איז ביי אונדז אַ גאָנץ היפשע.

די באַציאונגען צווישן יידן און ליטווינער זיינען צו־פרידנשטעלנדיק. פון קיין כוליגאַנישן אַנטיסעמיטיזם איז ניט צו הערן, נאָר באַהויפטן, אַז ס'איז ניטאָ קיין פאָלקס־אַנטיסעמיטיזם קען מען ניט.

די יידישע באַפעלקערונג איז לויטן סאָציאַלן באַ־שטאַנד אין דער מערהייט קרעמער, סוחרים, העַנדלער. די בעלי מלאכות טיילן זיך אַזוי לויט דער פראָפעסיע: 10 בעקער, 10 קצבים, 5 שניידער, 5 שוסטער, 4 פאַריקמא־כער, 3 קירזשנער, 3 שטעפּער, אײַן רימער, 1 בלעכער, 3 פורמאַנעס, 2 שאפערן און 3 טרעגער. קיין יידישן שמיד, סטאָליער, מוליער וועט איר ביי אונדז ניט טרעפן.

די בעלי־מלאכות לעבט זיך עקאָנאָמיש שווערער ווי די קרעמער. די שטיצע מעבר־לים איז זיכער אַ זייער וויכטיקער הכנסה־קוואל.

דער יונגער נאָך־מלחמה דור איז ביי אונדז זייער אומפראָדוקטיוו. פאַראַן וווייניק בעלי־מלאכות און לערן־יינגלעך און די מערהייט איז אַן יעדער פאַך־קענטעניש. דאָקעגן די מיידלעך זיינען ביי אונדז שניידערקעס און אָנגעשטעלטע. דער אינציקער ספּאָרט ביי חברה איז נאָר פוטבאָל שפּילן, וווייטער פארברענגט מען די צייט אין די „מעונען" און קיבוצים, כמעט יעטווידער דריטער יוגנט־

לעכער ביי אונדז איז געווען אויף הכשרה, וואו מען איז אָפגעווען צו צוויי יאָר, און איצטער טרוימען זיי וועגן אַ „סערטיפיקאט". בעת די וועלט טויערן זיינען געווען פריי־ער פאַר אימיגראַציע, האָבן פּרענער יונגעלייט אָנגע־שפּארט אין אַלע וועלט־טיילן, — אין אַרגענטינע, אַמערי־קע, דרום־אַפריקע און עטלעכע אפילו קיין בירא־בידזשאַן. איצט גייט די עמיגראַציע בלויז קיין פּאַלעסטינע.

אויפן פילאַנטראָפישן געביט זיינען טעטיק דער „בקור חולים", אַ „פרויען־פאַראיין" און אַ גמילות־חסד.

אין דער ליטווישער „זשיבורים"־גימנאַזיע לערנען פיל יידישע שילער, אויך די ליטווישע פיר־קלאַסיקע פאָלק־שול וועלט באַזוכט פון יידישע קינדער. ביי דער העברע־אישער „תרבות"־פאָלקשול עקזיסטירט אויך אַ ביבליאָטעק פון העברעאישע און יידישע ביכער. דער טיראַזש פון די יידישע טעגלעכע צייטונגען איז ביי אונדז 60 עקזעמ־פלאַרן, פון דעם 20 „דאָס וואָרט", 15 „דער מאָמענט", „פאָלקסבלאַט" און „אידישע שטימע" צו 12. די קולטו־רעלע טעטיקייט איז זייער שוואַך. ס׳קומען פאָר אָפּטע טאָג־אָוונטן וואָס וועלן געגעבן מיט אַ צוגאָב פון טונקע־לערס אַ סצענקע, אָדער קינדער־אָוונטן פון דער „תרבות"־פאָלקשול.

אַ זאָגערער

זאָגער

אייגנטלעך איז זאָגער ניט איין שטעטל, נאָר צוויי: אַלט־זאָגער און נייַ־זאָגער. פון ששת ימי בראשית איז אַ קליין שמאָל טייכל מיטן נאָמען סווטא מפסיק צווישן זיי ביידן, אַ טייכל, וואָס טריקנט אויס ערטערווייז זומער, אַז אַ האָן קען אים אַריבערשפּרייזן צופוס גאָנץ לייכט. איבערן טייכל ליגט אַ קליין בריקל, אפשר אַ ביסל גרעסער פון אַ כזית, אין אָן אַנדער אָרט ציט זיך אַ „קלאַדקע" פון אייניקע ברעטלעך מיט אַ פּאַרענטש. דאָס איז די קאָ־מוניקאַציע פון ביידע שטעטלעך. פון אייביק אָן האָבן די דאָזיקע צוויי שטעטלעך פאַרמאָגט צוויי באַזונדערע רבנים, שוחטים, חזנים, בית־עלמינס, אויך באַזונדערע מחלוקתז און פּעטש צוליב עליות, גבאות, „שטעט" אין מיזרח וכדומה...

די שלעכטע עקאָנאָמישע לאָגע האָט לעצטנס די בייַ־דע שטעטלעך פאַראייניקט און געמאַכט זיי פאַר אין שטאָט אין אַלע הינזיכטן, נאָר אַ שול, צוויי בתי־מדרשים, אַ בית־עלמין אָן, להבדיל, אַ באָד איז נאָך אין אַלט־זאָגער גע־בליבן אַלס אַ זכר לטיט, וויייל ס׳איז ניטאָ וואו זיי אַהינ־צוטאָן... נייַ־זאָגערער פלעגן אין שפּאַס אָנרופן: „אַלט־זאָגערער מתים", אַלס סימבאָל פון זייער אָרעמקייט, אָפּגע־לאָזנקייט און טויטקייט. איצט איז דער דאָזיקער נאָמען פאַרשוואונדן, וויייל די זעלביקע טויטקייט הערשט שוין זינט יאָרן אין נייַ־זאָגער אויך.

גייענדיק אין ניט קיין מאַרק־טאָג איבער נייַ־זאָג־רער גאָסן קען אַ פרעמדער מיינען, אַז זאָגער איז אָן מענטשן. שטייען גאָנץ היפשע, אויסגעפוצטע, אָפּגעפארב־טע צוויי־עטאַזשיקע מויערן; לענג אויס די גאַסן — גאָנץ באַקוועמע, ברייטלעכע טראָטוּאָרן, און אַ מענטש אויף אַ רפואה ניט. וואו ניט וואו שלעפט זיך אַ מיידל מיט אַ וויטשע אין האַנט טרייבנדיק אַ ציג... נאָר זומער פאַר־נאַכטלעך, אַרום 8 אַזייגער, ווערט מיט אַמאָל לעבעדיק. מען לויפט ראַפּטעם פון אַלע הייזער, אַ בהלה, אַ טאַרא־ראַם. וואָס איז? — ס׳איז אָנגעקומען דער אויטאָ פון שאָוול קיין זאגער, און אין אַ מינוט 10 אַרום איז ווידער שאַ שטיל...

די עקאָנאָמישע לאָגע פון זאגער איז אַ שרעקלעכע, קרעמער שטייען אין די טירן פון זייערע האַלב־לייַדיקע קראָמען, געגעצן ברייטלעך און קוקן אויס די אויגן אויף אַ קונה; אָנדערע שפּילן אין „דאָמקעס", אָדער וויצלען זיך אייַנער מיטן אָנדערן צו פאַרטרייבן די לאָנגווייליקייט. אָנדערע גענפּינט מען אָפּט שלאָפּנדיק אונטערן טאָמבאָנק, אָנדערע שטייען און קוקן אַרויס יאושדיק מיט בלייכע, אייַ־גענאַלענע, ביינערדיקע באַקן אין דער ווייטקייט... וואָס טראָכטן זיי? וועט וויס, אפשר וואוהין צו אָנטלויפן, אפשר וואו צו קריגן אַ הלוואהלע און אפשר וואָרט מען אויפן בריוון־טרעגער, טאָמער וועט ער פּאָרט ברענגען אַ דראפּטל פון ערגעץ?... קראָמען שטייען אין זאָגער פאַרמאַכט אין מיטן רעכטן מאַרקפּלאַץ אין די צענדליקער, הייזער, מויערן גרויסע, גראמע, אויסגעפוצטע שטייען לייַדיק אָן שכנים. דירה־געלט איז שפּאָט ביליק, וועט עס האָט נאָך אַ ביסל מזומן, קען דרייסט קומען קיין זאָגער און אָפּקויפן דעם שענסטן, בעסטן מויער און פאַרהאַנדלען אים אין ציגל, וועט ער זיכער פאַרדינען... אַ קראָם אין זאָגער האָלט מען אָפּן נאָר צוליב דעם, וואָס ס׳איז פּשוט ניטאָ וואָס אַנדערש צו טאָן. אויב מען זאָל עס פאַרמאַכן — הייסט עס, די לעצטע האָפענונג אויפגעבן... וועט ס׳איז ביכולת, דער אַנטלויפט אין אַנדערע מקומות, איבערהויפט בעלי־מלאכות. און דאָס שטעטל פוסטעווועט. יידישע איינ־וואוינער וועלן אַלץ ווייניקער. די סיבה פון דער קלאָגעדיי־קער עקאָנאָמישער לאָגע דאָ איז, ערשטנס, וויייל דער גרע־נעץ מיט לאַטווייע איז גלייך הינטערן שטעטל, איז עס אַזוי אַרום אָפּגעשניטן פון אַ גרויסער באַפעלקערטער געגנט; צווייטנס, וויייל עס ליגט פאַרוואָרפן, אינאַלירט, וויט פון באַן (28 וויאָרסט), האָט קיין שאָסיי ניט. הויבט אָן אַ ביסל רעגענען, וועלן דעמאָלט אַזאַ בלאטע אויף די אַרומיקע וועגן, אַז ס׳איז כמעט אוממיגלעך דורכצופאָרן. אַ גאַנץ ווינטער גייען כמעט קיין אויטאָס ניט. אין האַרבסט וועלן זאגער ווי אָן איינזאַמער אינזל, וויייל מיט קיינע פאַרקער־מיטלען איז כמעט צו איר ניט צוצוקומען. זיי־ער אָפּט בלייבן דאַמאָלסט פערד און וואָגן שטעקן אין אַ „טינטער" און אום עס אַרויסצובאַקומען, מוז מען שיקן אויפן אָרט פון דער קאָטאַסטראָפע ספּעציעלע פערד און מענטשן. און מערקווירדיק, ניט געקוקט אויף די שלעכ־טע פאַרקער־מיטלען, קומט נאָך צו די אַגיטאַציע פון אונדזערע „ווערסלינינקעס" מיט זייער „סוואי דאָ סווע־גאָ".

אין זאגער איז דאָ אַ פאָלקשול פון „יבנה", אַ „חדר", גן־ילדים, אַ ביבליאָטעק מיט שטענדיקע רייבונגען צווישן

פֿאַרטייען, ציוניסטישע ריכטונגען מיט קריגעריין, אַ ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע. ס׳איז אויך דאָ אין זאַגער אַ יידישע יוגנט, ניט בעסער און ניט ערגער ווי אין אַנדערע שטעט־לעך. די יוגנט איז פּעסימיסטיש: ניטאָ וואָס צו טאָן, ניטאָ צו וואָס זיך צו נעמען, ניטאָ וואוהין צו עמיגרירן.

...אַ גאַנץ טרויעריקער סך הכל!

ז. טומפּאָווסקי*)

נייטאָט־קודירקאַ

אַביסל געשיכטע פון דער שטאָט

כאָטש מען רופט אונדזער שטאָט נאומיעסטיס, ד. ה. נייטאָט, איז זי אָבער שוין גאָרניט אַזאַ נייע. ווי עס איז צו זען פון אַלטע דאָקומענטן, איז שוין אין 16טן יאָרהונדערט דאָ געווען אַ ישוב, וועלכער האָט אונטער דער דעמאָלטיקער פּוילישער הערשאַפט געטראָגן דעם נאָמען נאָווא־מיאַסטאָ. די ליטווינער אָבער האָבן עס אַלע־מאָל גערופן נאומיעסטיס. אין יאָר 1643 האָט די פּוילישע קייזערין צעציליא רענאַטאַ, די פרוי פון וולאַדיסלאָוו דעם 4טן, געגעבן דעם שטעטל די מאַגדעבורגער רעכט, ד. ה. רעכט פון אַ שטאָטישער אַליין־פֿאַרוואַלטונג, און דעם נאָמען וולאַדיסלאָוואָ, לכבוד איר מאַן וולאַדיסלאָוו. אין דער זעלביקער צייט האָט זי דאָ געלאָזט אויפבויען אַ קלויסטער, און דאָ האָבן זיך באַזעצט אַ סך מאָנאַכן. אויב צו יענער צייט איז שוין דאָ געווען אַ יידישע באַפעלקערונג איז שווער צו זאָגן, די אַלטע מצבות אויפן בית־עולם זאָגן עדות, אַז אַ יידישער ישוב איז דאָ שוין געווען מיט איבער 200 יאָר צוריק.

דער יידישער ישוב האָט זיך געהאָט קאָנצענטרירט ביים טייך שעשופּע, אַרום דער שול און בית המדרש, אָבער די גרויסע שרפה מיט 70 יאָר צוריק האָט קיין שפּור ניט איבערגעלאָזן פון יענעם יידישן קווארטאל. נאָך דער שרפה האָט די יידישע באַפעלקערונג זיך געזומען פונאַנדערבויען איבער אַ בריטערן שטח, מיט נייע שענערע געבייעס, דער עיקר אַ סך מויערן. מיטן אַריבערגיין פון דער פּוילישער הערשאַפט צו רוסלאַנד האָט דאָס שטעטל באַקומען בריטערע מיגלעכקייטן צו וואקסן. דאָ האָבן זיך באַזעצט אַ סך רוסישע באַאמטע. דאָס שטעטל איז געווארן אַ קרייז־שטאָט און פאַר דער מלחמה האָט נייַ־שטאָט שוין געהאָט אַ באַפעלקערונג פון איבער 4000 נפשות, פון דעם — אַ 40 פּראָצענט יידן.

ווי אַ גרענעץ־שטאָט האָט נייטאָט געשפּילט אַ גרויסע ראָליע סיי אין דער אַלגעמיינער אַרבעטער־באַוועגונג, אין קאַמף קעגן צאַריזם, סיי אין דער ליטווישער פרייהייט־באַוועגונג. דורך דאַנען פלעגן גיין די טראַנס־פּארטן געווער, אומלעגאַלע ליטעראַטור א. א. וו. דער באַוואוסטער ס. ר. מענדל ראָזנבוים דערמאָנט אין זיינע זכרונות וולאַדיסלאָוואָוער גרענעץ־פונקט, וואו ער איז דורכגעפּאָרן מיט טשעמאָדאַנעס ליטעראַטור.

אין די יאָרן 1904־1905 האָבן די דעמאָלטיקע בערשטער דאָ אָנגעפירט אַ גרויסע אַרבעט. דאָ זיינען געווען טעטיק אָרגאַניזאַציעס פון „בונד" און פון „פּועלי ציון". אין די רעאַקציע־יאָרן פון נאָך 1905 האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע און אַפריקע, אַדאַנק אָבער דעם גרויסן צוואוואוקס איז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג גאַנץ ווייניק געפאלן.

אין די מלחמה־יאָרן 1914־1915 איז מער ווי אַ פערטל שטאָט אָפּגעברענט געוואָרן, און די שטאָט איז עטלעכע יאָר געשטאַנען חרוב און מוחרב.

...סוף 1918, ווען עס האָט זיך אָרגאַניזירט די ערשטע אַליין־פֿאַרוואַלטונג, האָט די שטאָט אומגעביטן דעם נאָמען וולאַדיסלאָוואָ אויף נאומיעסטיס. אין יענער צייט האָט דאָס שטעטל ווידער געזומען אויפלעבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער צוריקקער פון די פּליטים, מען האָט זיך געזומען אָפּבויען מיט דער הילף פון די „דזשאָינט"־קרעדיטן און פאָלקסבאַנק. דאָס יידישע לעבן איז געוואָרן רירעוודיקער — אַ וועד הקהל, פֿאַרטייען, געזעלשאַפטן, — און מען האָט געקענט מיינען, אַז דאָס שטעטל וועט באַקומען וויידער דאָס אַמאָליקע אויסזען. אָבער דערווייל האָט די ליטווישע קרייז־פֿאַרוואַלטונג אַריבערגעהויבן דעם קרייז קיין שאַקי, און דאָס, צוזאַמען מיט אַ ריי אַנדערע עקאָנאָמישע סיבות, האָט גורם געווען, אַז דאָס שטעטל זאָל בלייבן הינטערשטעליק. די יוגנט האָט זיך געזומען צעפּאָרן איבער אַלע וועלט־טיילן, און די צאָל יידן האָלט כסדר אין פאַלן. אין 1925 האָט די יידישע באַפעלקערונג געציילט ביי 1000 נפשות און אויסגעמאַכט 33 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. היינט ציילט גאומיעסטיס 3100 איינוואוינער, אָבער יידן זיינען געבליבן ניט מער פון 750 אָדער 25 פּראָצענט. אַזוי אַרום איז די פאַרקלענערונג פון דער באַפעלקערונג מער נוגע דער יידישער באַפעלקערונג, ווי דער ניט־יידישער. אין נאומיעסטיס וואוינען אויך דייטשן, אומגעפער אַרום 10 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, אַ סימן פון דייטשישן „דראַנג נאָך אָסטן". מיט אַ יאָר צוריק האָט די שטאָט באַקומען, אין צוזאַמענהאַנג מיטן אויפדעקן דעם דענקמאָל פון נייטאָטער בן־עיר ווינצאַס קודירקא*), דעם נאָמען „נאומיעסטיס־קודירקא".

נייטאָט געפינט זיך ביי דעם סאַמע גרענעץ מיט דייטשלאַנד. פון מערב־זייט פליסט אַ שמאָלער טייך שיר־ווינטע, וועלכער טיילט אָפּ די שטאָט פון דער דייטשישער זייט, אַוואו עס געפינט זיך דאָס שטעטל שירווינדט**). פון מיזרח־ און צפון־זייט שלענגלט זיך אַרום דער שטאָט דער טייך שעשופּע, און דאָ גופא פאַלט אַריין די שיר־

*) ליטווישער שרייבער, אויטאָר פון ליטווישן נאַציאָנאַלן הימן.

**) ניט צו פאַרבייטן מיטן ליטווישן שטעטל שירווינט אַרום ווילקאָמיר.

*) געוואונען די ערשטע פּרעמיע פונעם קאָנקורס פון קאָוונער „פאַלקסבלאַט" צו באַשרייבן אַ יידיש שטעטל אין ליטע.

ווינטע אין דער שעשופע. אויף אזא אופן איז ניישטאט פון 3 זייטן אַרומגערינגלט מיט טייכן. איבער דער שיר־ווינטע שטייט אן אייזן־בעטאנענע בריק, וואס פאַרבינדט אונדז מיט דייטשלאנד. פון דרום־זייט גייען די וועגן צו קיבאַרט־ווערזשבלאָווע, א מרחק פון 18 קילאָמעטער, און דער שאסיי צו ווילקאָווישק און צו דער ווילקאָווישקער באן־סטאנציע (פון דער באן־ליניע קאָווגע־ווירבאלן) א מרחק פון 15 ק״מ. אין צפון־זייט, איבער דער בריק אויף דער שעשופע, געפינט זיך א קלענערע פאַרשטאט מיט א באפעלקערונג פון 100 משפחות, דערונטער 5 יידישע. דורך דער פאַרשטאט גייט דער שאסיי צו דער איינציקער קרייז־שטאט, שאקי, א מרחק פון 25 קילאָמעטער.

מארקגאס אין ניישטאט־קודירקא

...די שטאט גופא איז געגוג שיין און פלאנמעסיק געבויט. ...ניישטאט קען פאַררעכנט ווערן פאר איינעם פון די געאַרדנטסטע און ריינסטע שטעטלעך פון ליטע.

די עקאָנאָמישע לאגע אמאל און היינט.

אויב אויסערלעך מאכט ניישטאט א גוטן איינדרוק, כמעט ווי א קוראָרט, איז אבער די עקאָנאָמישע לאגע גאָר ניט קיין יום־טובדיקע. לויט דער שטילקייט, וועלכע הערשט איצט אין שטעטל, וואלט דאָ טאקע געקענט זיין אן אפרו־ארט...

בכדי צו האבן א באגריף אויף ווי ווייט ניישטאט מאכט דורך א געוואלדיקע ירידה וועל איך דאָ ברענגען עטלעכע ביישפילן:

פאר דער מלחמה האבן דאָ עקזיסטירט פאַרשיידענע אונטערנעמונגען, ווי 4 בערשטעריי־פאבריקן, וועלכע האבן באשעפטיקט איבער 100 יידישע ארבעטער, 3 פלאקס־פאבריקן, 2 לימאנאד־און ביר־ברויעריין. מערערע יידישע פרויען האבן געארבעט אין א פאפיראסן־פאבריק אויף דער דייטשישער זייט. ס׳האבן געלעבט און געמאכט חיונה פארשיידענע יידישע בעלי־מלאכות, ווי 4 שוסטער, 3 שניידער, 2 בלעכער, 1 קופערשמיד, 1 שלאָסער, דאך־דעקער, אפילו יידישע ברוקירער זיינען געווען. פיל יידישע פרויען האבן זיך באשעפטיקט מיט טריקאטאש־ארבעט, זאקן־שטריקעריי א. א. וו. היינט איז סיי פון די אונטערנעמונגען, סיי פון די אלע יידישע מלאכות כמעט קיין זכר ניטא.

אין די עטלעכע יידישע אונטערנעמונגען, וועלכע זיינען היינט דאָ טעטיק, ווי 3 מילן, 1 פלאַקס־פאַבריק, שוין ניט ריידנדיק וועגן דער גרויסער פלאַקס־פאַבריק פון „ליעטוקיס״, וואו עס ארבעטן צענדליקער ניט־יידישע ארבעטער, געפינט איר ניט קיין איינאיינציקן יידישן ארבעטער אחוץ 3־4 אנגעשטעלטע.

...פון בעלי מלאכות זיינען היינט צו טאָג פאַראן 2 שטעפער, 1 שניידער, 4 זייגערמאכער, 2 קירזשנער, 3 פאַריקמאכער, 7 קצבים און 8 בעקער. עס מערקט זיך אויך ניט, די יוגנט זאָל זיך נעמען צו לערנען אַ פאַך. איין פאַך איז צוגעקומען אַ נייער. דאָס איז שאָפעריי, וועלכע באַשעפטיקט 3 יידישע משפחות, און זיי האַלטן דעם אויטאָ־פאַרקער.

דאָס איינציקע, וואס איז פאַרבליבן כמעט ניט געמיינערט, דאָס איז דער יידישער באָדן־באַזיץ — די יידישע לאַנדווירטשאפט. היינט צו טאָג זיינען דאָ פאַראַן 25 יידישע לאַנדווירטן, פון וועלכע 10 לעבן אויסשליסלעך פון דער לאַנדווירטשאפט, 11 האבן נאָך א נעבן־פרנסה, און 4 פאַרפאַכטן זייער פעלד, אזוי, אז זיי קענען ניט פאַררעכנט ווערן אלס לאַנדווירטן. אויסערדעם זיינען נאָך פאַראַן א פאָר אַרענדאַטאַרן, וואס אַרענדירן פרעמדן באָדן און באַאַרבעטן עס. די 25 יידישע משפחות האָבן דאָ צוזאַמען א שטח פון איבער 320 העקטאר.

אויפן געביט פון מיסחר — איז דאָ אויך פאָרגעקומען א גרויסע פאַרענדערונג. פאַר דער מלחמה זיינען דאָ געווען גרויסע סוחרים, עקספאָרטערן, פאָדריאַדטשיקעס, וועלכע פלעגן טרייבן זייערע גרויסע מיסחרים מיט אינלאַנד און אויסלאַנד, היינט זיינען שוין קיין גרעסערע סוחרים כמעט ווי ניט פאַראַן.

* * *

...דאָס אָפשטעלן מצד דייטשלאַנד דעם קליינעם גרענץ־פאַרקער האָט קאַטאַסטראָפאַל געווירקט אויף דער לאַגע פון א גרויסער טייל פון דער היגער יידישער באַפעלקערונג. צוליב די רעפּרעסיעס פון די היטלעריסטן האָבן געמוזט זיך ליקווידירן א גאַנצע ריי אונטערנעמונגען, וועלכע האָבן געמיסחרט מיט דייטשלאַנד. אַלס רעזולטאַט פון דעם זיינען אונטערגעגאַנגען 2 עופות־ און אייער־עקספאָרט־געשעפטן, 3 תבואה עקספאָרט־געשעפטן, 6 שפייז־קראָמען, 10 מאַרק־קראָמען, צוויי עקספעדיציע געשעפטן, צוזאַמען 24 געשעפטן. אויסערדעם האָט זיך שטאַרק פאַרקלענערט דער פּדיון אין 35 קראָמען, בעקרייען, פלייש־קראָמען, פאָטאָגראַפן א. א., וועלכע פלעגן לייזן פון די דייטשן. אומדירעקט האָבן געליטן נאָך 20 משפחות. אין ס״ה באַקומט זיך, אז דורכן אָפשטעלן דעם קליין־גרענץ־פאַרקער מצד די דייטשן האָבן דאָ נעליטן איבער 80 יידישע משפחות, אדער 40 פראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג.

...היינט צו טאָג טיילט זיך דער פראָפעסיאָנעלער באַשטאַנד פון דער היגער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע ציילט 193 משפחות מיט קרוב 750 נפשות, אויף פאָלגנדיקן אופן:

אין קרעמעריי און האַנדל 87 משפחות, אדער 45 פּראָצ.; אין האַנטווערקעריי 30 משפחות, אדער 15 פּראָצ.; אין לאַנדווירטשאפט 20 משפחות, אדער 11 פּראָצ.; אין פאַך־אַרבעט 8 פּראָצ.; אין שוואַרץ־ארבעט 5 משפחות, אדער 2,5 פּראָצ.; אין כלי־קודש 5 משפחות, אדער 2.5 פּראָצ.; אין אינדוסטריע

3 משפחות, אַדער 2 פּראָצ., אין פּרייַ פּראָפּעסיעס 3 משפחות אַדער 2 פּראָצ.; אָן פּראָפּעסיעס 24 משפחות, אַדער 12.5 פּראָצענט.

ווי ס׳איז צו זען פון דער טאַבעלע, בילדן די פּראָ־ דוקטיוו עלעמענטן קוים 40 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג.

...זייער אַ וויכטיקע ראָל אין עקאָנאָמישן לעבן פון היגן יידישן קיבוץ שפּילט די פּאָלקס־באַנק, צו וועל־ כער עס געהערן ביי 150 חברים, אַדער איבער 70 פּראָצ. פון דער יידישער באַפעלקערונג. די היגע פּאָלקס־באַנק איז איינע פון די ערשטע אין ליטע, געגרינדעט אין יא־ נואַר 1920, 5 יאָר נאָכאַנאַנד האָט זי באַדינט אויך די יידן פון שאַקי, וואו די פּאָלקס־באַנק האָט זיך געגרינ־ דעט מיט 5 יאָר שפּעטער.

די פּאָלקס־באַנק איז דאָ די צענטראַלע אַקס, אַרום וועלכער עס דרייט זיך דאָס גאַנצע עקאָנאָמישע און טייל־ וויַיז אויך געזעלשאַפטלעכע לעבן פון דער היגער יידי־ שער באַפעלקערונג.

אָחוץ דער פּאָלקס־באַנק איז דאָ טעטיק גאַנצע 2 גמילות־חסדים, וועלכע זיינען געגרינדעט געוואָרן מיט דער הילף פון אַמעריקאַנער און אַפּריקאַנער לאַנדסלייט.

דאָס קולטור־לעבן

...אַ ליכטיק ווינקעלע אין דעם פינצטערן אָרום איז די יידישע ביבליאָטעק ביי דער גע. „ליבהאָבער פון וויסן״, וועלכע האָט קרוב 1100 יידישע ביכער און איבער 200 אין אַנדערע שפּראַכן. די צאָל אַבאָנענטן איז אַבער קליין. פּראָן דאָ אויך אַ קליינע העברעאישע ביבליאָטעק. די איינציקע, וועלכע אָרדנט איין אַמאָל אַ לעקציע, איז נאָר די געזעלשאַפט „ליבהאָבער פון וויסן״. די העברעאישע שול געפינט זיך אונטער איין דאַך מיט דער ליטווישער 6־קלאַסיקער פּאָלקשול אין אַ גרויסער, ניי־אויפגעבויטער 2־עטאַזשיקער מויערנער געביידע, מיט צענטראַל־באַהיי־ צונג, וואַסערלייטונג, קאַנאַליזאַציע (אגב דאָס איינציקע הויז אין שטאָט מיט באַקוועמלעכקייטן).

די העברעאישע גימנאַזיע, וועלכע האָט דאָ עקזיס־ טירט ביי 10 יאָר, האָט זיך צוליב פינאַנציעלע שוועריקייטן געמוזט ליקווידירן.

...כדאי אָבער צו דערמאָנען, אַז מיט עטלעכע יאָר צוריק זיינען דאָ געווען טעטיק 2 קינאָס, וועלכע פלעגו נעבן צו 2־3 סעאַנסן אַ וואָך, היינט איז דאָ פּראָן בלויז איין קינאָ, וואָס דעמאָנסטרירט... איין סעאַנס אין וואָך און דאָס נאָך ביי אַ קליינעם עולם. אויך דער ראַדיאָ איז דאָ וויניק פּראָשפּרייט. די סיבה — אַ געוואָלדיקער געלט־מאַנגל.

אויך ביי די ליטווינער איז צוליב אַ גאַנצער ריי סיבות אָפּגעשוואַכט דאָס געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע לעבן. גע־ ווען דאָ ביי דער „זשיבוריא״־געזעלשאַפט אַ גימנאַזיע און לערער־קורסן. ביידע אַנשטאַלטן האָבן זיך אָבער גע־ שלאָסן. די איינציקע אַרגאַניזאַציע, וועלכע איז אַקטיוו טעטיק — איז דער שיסער־פּאַראַנד.

...אין שטאָט־ראָט זיינען פּראָן 5 ליטווישע ראַטמענער (דער ריכטער, אַ לערער, אַ פּענסיאָנער, אַ דאָקטאָרין און אַ גלח), 3 יידישע (אַלע קרעמער) און 1 דייטשישער ראַטמאַן. אַזאַ צוזאַמענשטעל פון שטאָט־ראָט, איז, פּאַר־ שטייט זיך, אַ רעזולטאַט פון דער נייער וואַל־סיסטעם...

די באַציאונגען מיט די ליטווינער זיינען ביז ניט לאַנג געווען זייער גוטע. וואָס שייך דעם צוזאַמענלעבן פון די יידישע און ליטווישע מאַסן, איז אַלע מאָל געווען און איז אויך איצט נאָרמאַל. נאָר ביי די ליטווישע א. ג. „העכערע״ שיכטן, ביי דער „אינטעליגענץ״ רחמנא ליצלן, איז צו מערקן שפּורן פון נאַציזם. געוויסע רייבונגען אויפן נאַציאָנאַלן באָדן זיינען פּאָרגעקומען צוליב דער פּראָגע פון אָפּנעמען אַ האַלבן מאָרקפּלאַץ פּאַר אַ סקווער און לעצטנס איבער דער פייערלעשער־קאַמאַנדע, וועלכע דער שיסער־פּאַרבאַנד האָט געוואָלט פּאָרנעמען.

...בדרך כלל אָבער איז דאָ קיין אַגרעסיווער אַנטיסע־ מיטיזם ניט פּאָראָן. דאָס דערקלערט זיך אפשר טיילווייז דערמיט, וואָס דאָ זיינען קיין וועלסלינינקעס ניט פּאָראָן.

צום סוף זאָל נאָך באַמערקט ווערן, אַז סיי די ליט־ווינער, סיי די יידן פון ניישטאָט האָבן זיך צו רימען מיט גרויסע פּערזענלעכקייטן וועלכע זיי האָבן אַרויסגעגעבן.

די ליטווינער האָבן אָחוץ דעם שוין דערמאָנטן דר. ווינצאס קודירקא אַ גאַנצע ריי טוער, וועלכע שטאַמען פון ניישטאט אַדער פון דער אומגעגנט, אַדער האָבן דאָ געלעבט אַ לענגערע צייט, ווי דער ליטווישער פילאָלאָג יאַבלאָנסקי, געוו. פּרעזידענט ק. גריניוס, דער ליטווישער פּאָרשטייער אין מאָסקווע, דער רוסיש־ליטווישער פּאָעט באַלטרושייטיס און אַ ריי אַנדערע.

פון די יידישע פּערזענלעכקייטן, וואָס ניישטאָט האָט אַרויסגעגעבן, איז כדאי צו פּאַרצייכענען דעם באָרימטן קינסטלער מאַקס באַנד, וועלכער האָט ניט איבערגעריסן זיינע באַציאונגען מיט זיין געבורטשטאָט, באַזוכנדיק זי פון צייט צו צייט.

פּאָנעדעל

אַן אַמאָליק בלאָטיק שטעטל איז זי היינט אַ פיין צו־ געפּוצט שטעטל. אין פּאָנעדעל לעבן קרוב צו 120 יידי־ שע פּאַמיליעס, צווישן וועלכע עס זיינען פּאַראַן אייניקע האַנטווערקער: 6 שוסטער, וועלכע האָבן אַרבעט בלויז אין די האַרבסט־מאָנאַטן (בעת די בלאָטעס); עטלעכע שטעפּער; עטלעכע בלעכער, שניידערקעס, וועלכע ווערן פּאַרקאָנקורירט דורך זיירע קריסטלעכע חברטעס; אייַן מע־ נער־שניידער, אַין פּאַריקמאַכער און אייניקע קצבים און פּורמאַנעס. די לעצטע צוויי פּאַכן בייטן זיך אָפּט: פון אַ קצב ווערט אַ פורמאַן און פּאַרקערט, אַלץ לויט דער קאָניונקטור פון אָנבאָט און נאָכפראָגע. די איבעריקע זיינען פּאַרטאָן אין האַנדל און קרעמעריי, פון וועלכע מען מאַכט קוים חיונה.

...דעם לעצטן קלאַפּ האָט דאָס שטעטל באַקומען מיטן אַראָפּנעמען די קראָמען פון מיטן מאַרק — דעם וויכטיקסטן

חיונה־מקור פאר א סך יידן. דער באפעל פון אפראמען דעם מאכט פון קראמען איז כלומרשט געווען דיקטירט פון ריין עסטעטישע גפֿילן — פארשענערן דאס שטעטל, אבער דאס איז געווען אין איינקלאנג מיט די „פאטריא־טישע" שטרעמונגען פון די ווערסלינינקעס ארויסצו־שטויסן יידישע קרעמער פון זייערע פאזיציעס.

...געווען אויך אמאל אין פאנעדעל א פיינע יוגנט און א טעטיקע: אוונטן, ספּעקטאקלען, דיסקוסיעס. אט די יוגנט איז היינט אין אפריקע, ארגענטינע, בראזיליע, פאר־לעסטינע. זיי האבן אויסגעוואנדערט, ווייל ענג איז זיי געווארן אין דעם אייגענעם שטעטל און שווער געווען זיך אויסצולעבן סיי עקאנאמיש און סיי גייסטיק.

...און די וואס זיינען געבליבן גייען אויך אויס פון בענקשאפט אפצוטראגן זיך, וואו עס וועט נאר מיגלעך זיין. דערווייל טוליען זיי זיך צו דער ציוניסטישער אר־גאניזאציע, „תפארת בחורים" א. אז. וו.

פארן א יידישע ביבליאטעק מיט טויזנט ביכער. דער לעזער־קרייז איז אבער באגרענעצט. קיין נייע ווערק קו־מען ניט צו, די אלטע זיינען שוין לאנג דורכגעלייענט.

די העברעאישע פאלקשול און די פאלקס־באנק בא־לעבן א ביסל דאס ארטיקע געזעלשאפטלעכע לעבן.

ג—ן

סרעדניק

צווישן רעכטן ברעג ניעמאן און די בערג, וועלכע ציען זיך לענגאויס דעם טייך ליגט אויסגעצויגן דאס שטעטעלע סרעדניק.

אויפן לינקן ברעג ניעמאן אנטקעגן סרעדניק טוליעט זיך א פּיצל שטעטעלע קרוקי, מיט א יונג סאסנע־וועלדל, וואו עס לאבן זיך אלע זומער דאטשניקעס, וועלכע קענען זיך ניט דערלויבן דעם לוקסוס פון א קאלאטאוע אדער א קאטשערגין.

סרעדניק פארמאגט איבער הונדערט יידישע פאמי־ליעס. קרוקי — ארום 30. פאר דער מלחמה זיינען ס׳רוב יידן געווען אזוי גערופענע „וואסער־מענטשן" אדער קאנ־דזשארטניקעס, ד. ה. זיי פלעגן ארבעטן ביי די פליטן, וועלכע פלעגן דא גיין מיט בייד טייכן קיין דייטשלאנד.

די יוגנט נעמט זיך איבער דערמיט, וואס פון סרעד־ניק שטאמט דער בארימטער קינא־ארטיסט אל. דזשאלסאן.

אין מלחמה איז סרעדניק אינגאנצן אפגעברענט גע־ווארן. מיט דער הילף פון דזשאינט האבן זיך סרעדניקער ווידער אויפגעבויט. א טייל יידן האבן זיך נאכן קריג שוין ניט אומגעקערט.

היינט זיינען די גרעסטע טייל יידן קרעמער. דער „קאנדזשארט" איז אינגאנצן אונטערגעגאנגען. א טייל ווי־דער פארט אין דארף. דער וואויל־שטאנד פון די יידן איז ווייט ניט קיין גוטער. פארן ביי אונדז אויך אן אנדערהאלבן צענדליק באלמעלאכעס: שנייידער, שוסטער, נייטערינס און בעקער, אויך זייערע געשעפטן זיינען ניט גלענצנ־דיק, אבער דאך פיל בעסער ווי די קרעמערשע. די גרעס־טע טייל יידן האבן אייגענע הייזער מיט א שטיקל גארטן, וועלכן מען באארבעט מערסטנס אליין. סרעדניקער יידן דינגען סעדער ביי ארומיקע קריסטן. א האלבער מנין יידן זיינען באלעגאלעס און פארדינען זייער ברויט אין שווערער פראצע. אן אנגעזעהן ארט אין עקאנאמישן לעבן פון אונדזער שטעטל האט געשפילט אמעריקע. מען פלעגט קריגן ווער א ביסל געלט, ווער א ביסל קליידער.

דער פולס פון געזעלשאפטלעכן לעבן קלאפט ביי אונדז שוואך. מיר פארמאגן אפילו יע א „מכבי", ער וויזט אבער סימנים פון לעבן נאר זומער, ווען זיינע מיטגלידער פארנעמען זיך מיט פוטבאל. ביי „מכבי" געפינט זיך א היפשע ביבליאטעק פון יידישע ביכער. פא־ראן איך א העברעאישע פאלקשול. סרעדניק האט גאנצע צוויי בענק — א פאלקס־באנק און א יידישע קרעדיט־באנק.

סרעדניק פארמאגט א היפשע יוגנט, זייער גוט אנט־וויקלט, וועלכע בלאנקעט אבער ארום אן פערספּעקטיוון.

שאט

שאט איז א קליין שטעטל אין קיידאנער קרייז. האט ניט קיין באן און קיין שאסיי. קיין עלעקטריע איז ביי

בית־המדרש פון שאט

אונדז ניטא, אין די טונקעלע ווינטערדיקע אוונטן ברענט לעבן יעדן הויז א לאמטערנע אויף גאזע.

...יידישע פאמיליעס ציילט שאט ארום 90, אבער ווען מען זאל ציילן לויט די צונעמענישן, וועלן מיר אנציילן א סך א גרעסערע צאל. די צונעמענישן ווערן ביי אונדז א סך מער באנוצט, ווי די פאמיליע־נעמען. איר קענט ביי אונדז געפינען אזוינע אייגנארטיקע צונעמענישן, ווי: „דער פרעזידענט", „דער גובערנאטאר" און עס וואקסט אפילו ביי אונדז איצט אונטער א „קייסערל".

דאס קולטורעלע לעבן גייט זיך ביי אונדז מיט א טעמפ....קייט. קיין טעאטער, קינא, לעקציעס, פארלעזונ־גען קומען ביי אונדז ניט פאר. אונדזער ביבליאטעק פארמאגט ביי 500 ביכער, צו וועלכע די שאטער באציען זיך מיט גרויס יראת־הכבוד און רירן זיך צו זיי אפילו ניט צו.

אונדזער „גמילות חסד" האָט פֿאַרמאָגט ביי 28,000 ליט און איז געווען אַ גרויסע שטיצע פֿאַר דער באַפֿעלקערונג, לעצטנס איז דער גמילות־חסד פֿאַראָרעמט געוואָרן. דאָס וועט זיך שטאַרק אָפֿרופֿן אויף דער עקאָנאָמישער לאָגע פון דער יידישער באַפֿעלקערונג, וואָס איז אַזוי אויך געווג קריטיש.

וויניק בעלי־מלאכות, אַ סך קרעמער און באַלעגאָלעס, ניטאָ וואו צו פֿאַרדינען אַ צענט. מען גייט אום פוסט און פֿאָס, ניטאָ צו וואָס זיך צו נעמען.

כאָטש דער קריזיס האָט די שאַטער יידן שטאַרק צוגעדריקט, איז אָבער ניט אין זייער טבע אַראָפּצופֿאַלן פון מוט. מען חכמעט זיך, מען וויצלט זיך און מען לאַכט, פון וואָס נאָר עס לאָזט זיך. די שאַטער זיינען גרויסע בעלי־בטחון, אָפּטימיסטן, שטענדיק אין אַ גוטער שטימונג און מיט אַן אינגעבאָרענער נייגונג צום לאַכן און אָפּלאַכן.

באַלבירישאָק

דער יידישער ישוב אין באַלבירישאָק איז זייער אַן אַלטער, אויף וואָס עס זאָגן עדות די צוויי גרויסע בית־עלמינס, פון וועלכע דער „נייער" אַליין איז שוין אויך עלטער פון 140 יאָר.

אַמאָל איז באַלבירישאָק געווען אַ רייכע האַנדלס־שטאָט; אַרויף און אַראָפּ די ברייטע און טיפע וואַסערן פון ניעמאַן פלעגן אָפּגיין און אָנקומען אַלע טאָג פיל טראַפּטן און באָטן, פול געפּאַקט מיט פֿאַרשיידענע סחורות. אין דעם שטעטל גופא זיינען געווען פיל רייכע סוחרים, וועלכע פלעגן דערגרייכן פּער אַקס אַזש קיין לייפּציג צו דער מעסע. באַלבירישאָק איז געווען אַ מין האַנדל־צענטער פֿאַר פיל אַרומיקע שטעטלעך.

מיטן אויפקום פון די באַן־ליניעס און שאָסייען זיינען אויפגעקומען די דערבייאיקע שטעט אליטע און פֿרען, וואוהין ס׳איז אַריבער דער גאַנצער מיסחר. איצט הערשט דאָ אַ גרויסע אָרעמקייט. מענטשן דרייען זיך סתם אַרום אין שטעטל אָן אַרבעט און באַשעפטיקונג און דער גרעסטער חכם קען ניט טרעפן די רעטענישׂ, פון וואָס פֿאַרט לעבן דאָס רוב אַרטיקע יידן.

אין די לעצטע דריי־פיר יאָר האָבן זיך אין באַלבירישאָק פֿאַרמאַכט אַ 10 יידישע קראָמען און די איבעריקע זיינען אויך גאַנצע וואָכן פּוסט.

בעלי־מלאכות זיינען דאָ זייער וויניק, קיין העלפּט ניט ווי פֿאַרן קריג. געווויסע פֿאַכן, וואָס זיינען געווען אַמאָל מאַנאָפּאָליזירט פון יידן, זיינען איצט „יידן־ריין". ניטאָ אין שטעטל קיין איין יידישער שמיד, מוליער, בלעכער אָדער שוסטער. דערפֿאַר זיינען דאָ אין אַנדערע פאַכן צופיל: פינף בעקער און פיר קצבים. קוילען זיי דערפֿאַר זאַלבעדריט־זאַלבעפּערט איין מאָגער בהמהלע בשותפות.

ליטווישע שניידער, שוסטער, מוליאַרעס און סטאָליאַרעס זיינען די לעצטע יאָרן אויפגעקומען אין די צענדליקער.

...די לעצטע צייט האָבן באַלבירישקער יידן אויסגעפונען אַ נייעם מיסחר: זיי קויפן אויף עופות אויף די מערק פון די דערבייאיקע שטעטלעך און פירן עס קיין קאָווגע. דעם נייעם מין סוחרים רופן די באַלבירישקער מיט איראָניע „אינערן־מיניסטאָרן". מען רופט זיי אויך „וויש־טינענקעס" (לאָמיר דאָס איבערזעצן: הינערניקעס). די פֿרנסה איז זיי ניטאָ וואָס מקנא צו זיין.

דאָס איינציקע, מיט וואָס באַלבירישאָק קען זיך ניט שעמען לגבי די אַרומיקע שטעטלעך, איז איר פּאַבריקאַציע. דאָס שטעטל פֿאַרמאָגט אַ בראַנפן־זאָוואָד, פּאַבריק פון לעדער־זוילן, ציגל־פּאַבריק, מיל, מעבל־פּאַבריק, זעגע־מילן מיט אַ פּאַרקעט־פּאַבריק, ווי אויך אַ קליין ווּאַרשטאַטל פון שפּיגלען, אַווּאו עס אַרבעט דער באַלעבאָס אַליין. די אַלע אינדוסטריע־אונטערנעמונגען, אויסער דער מעבל־פּאַבריק און 1 זעגע־ווערק, געהערן צו יידן. קיין דאָמינירנדיקע ראָלע אָבער אין דער שטעטל־שער עקאָנאָמיע שפּילן זיי ניט. אין סעזאָן־צייט אַרבעטן אין די אַלע אונטערנעמונגען העכער 70 אַרבעטער. יידן זיינען דאָ אָבער צווישן זיי בלויז 3. די איבעריקע יידן לעבן פון רוחניות. אַמאָל איז געווען שטאַרק קענטיק די אַמעריקאַנער שטיצע, איז עס אויך רעדוצירט געוואָרן איצט ביז אַ מינימום.

...זומער האַנדלען ביי אַ האַלב טוץ אַרטיקע יידן מיט סעדער, וועלכע רעכענען זיך דאָ אַלס ביי־מיסחר צום עופות־האַנדל, ווייל פֿאַרנדיק מיט די עופות קיין קאָווגע נעמט מען פֿאַראיינס מיט אַ פּאָר קאָסטנס עפּל אָדער באַרנעס צו פֿאַרקויפן אויפן קאָוגער מאַרק.

די יידישע פֿאַלקסבאַנק ציילט ביי 100 מיטגלידער, אַ טוץ פון זיי זיינען קריסטן, און שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער שטעטלשער עקאָנאָמיע, ווייל עס איז ניטאָ כמעט קיין ייד, וואָס זאָל ניט דאַרפן אָנקומען צו איר.

קיין אַרבעט האָט כמעט קיין איין יוגנטלעכער ניט. גייט מען אַרום פּוסט און פּאָס אין די גאַסן און מען רעדט וועגן פֿאָליטיק.

אַמאָל זיינען געפּאָרן אַ סך יוגנטלעכע קיין מעקסיקע, אַרגענטינע אָדער אורוגוואַי, זיינען פֿאַרמאַכט די טויערן אַהין איצט דורך שטרענגע געזעצן און נאָך שטרענגערע קריזיסן. אַ וועלכע 3 צענדליק חלוצים זיינען אַוועק די לעצטע 15 יאָר קיין פֿאַלעסטינע פון באַלבירישאָק.

אויפן קולטורעלן געביט איז גאָנץ פּאָסקודנע. די בערך גאָנץ רייכע ביבליאָטעק מיט אירע 800 ביכער פּוסטועט כמעט. די קינדער, וועלכע פֿאַרענדיקן די אָר־טיקע העברעאישע פֿאָלקשול, לערנען שוין ניט ווייטער און פֿאַרגעסן ס׳ביסל, וואָס זיי האָבן געקענט.

צייקישאָק

דאָס שטעטל צייקישאָק געפּינט זיך אין קאָווגער קרייז, ניט ווייט פון טייך דוביסע. דאָס שטעטל איז זייער אַ קליינס.

צייקישאָק פֿאַרמאָגט איבער 60 יידישע פֿאַמיליעס וואָס פֿאַרנעמען זיך אַממערסטן מיט קרעמעריי, האַנדל

און מלאכה. זומער פֿאַרנעמען זיך פיל איינוואוינער מיט סעדערריי. די עקאָנאָמישע לאגע פון שטעטל איז ניט קיין צו גוטע.

אין צייקישאָק איז דאָ אַ פּאָלקסבאַנק, וואָס איז גע־גרינדעט פון די סאַמע ערשטע אין ליטע און ציילט איבער זעכציק מיטגלידער.

די באַציאונגען צווישן יידן און ליטווינער זיינען ניט קיין שלעכטע. אויב מען טיילט אין די צווי ליטווישע קראַמען, וואָס זיינען דאָ אין צייקישאָק, בלויע מאַרקע־לעך*), איז עס ניט צוליב אַנטיסעמיטיזם, נאָר צוליב פרנסה.

פון קולטורעלע אַנשטאַלטן איז ביי אונדז דאָ אַ יידי־שע פּאָלקשול. די יידישע ביבליאָטעק האָט איבער 500 יידישע ביכער און איבער צוואַנציק לייענער. קיין טעאַטער און קינאָ איז אין צייקישאָק ניטאָ. קיין לעקציעס קומען ניט פאָר.

די יוגנט איז בעיקר ציוניסטיש געשטימט און גע־הערן צו דער צ. ס. פּאַרטיי. און צווישן די עלטערע זיינען דאָ פיל ציוניסטן פון פאַרשיידענע ריכטונגען.

דורך צייקישאָק גייען טעגלעך דורך אויטאָבוסן, וועל־כע פּאָרן פון קאָוונע קיין ראַסיין און צוריק. דאָס ברענגט אַריין פיל לעבעדיקייט אין שטעטל. מען זעט אַ נייעם מענטשן, מען איז ניט אָפּגעריסן פון דער וועלט.

כאָטש קליין, איז צייקישאָק געגנוג ריין, די הייזער געפּאַרבט און שיין. צו קיין עלעקטריע האָבן מיר נאָך ניט זוכה געווען.

אין אַ מיטן זומער־טאָג איז רואיק און שטיל, ווי אַלץ וואָלט געווען פאַרזונקען אין שלאָף...

געלוואַן

געלוואַן געפינט זיך 20 קילאָמעטער פון ווילקאָמיר. עס איז אַן אַלט שטעטל. סימנים אויף דעם האָבן מיר פון אונדזער בית־עלמין. זייער פיל אַלטע מצבות געפינען זיך דאָרטן. איינע אַ מצבה פון יאָר תי״ט (1659) איז נאָך דאָ. ניט ווייט פון שטעטל געפינט זיך אַ לאַנקע, וואו עס וואַלגערן זיך מצבות, אָפּגעריבענע אין משך פון דורות. אַ געלוואַנער מסורה זאָגט, אַז דאָרטן איז געווען אַמאָל אַ בית־עולם.

נאָך גאָר ניט לאַנג האָט זיך גערעכנט געלוואַן פאָר אַ רייך שטעטל. די גאַנצע האַנדל־פאַרבינדונג איז געווען מיט ווילנע, צווי מאָל אין וואָך פלעגן זיך אַרויסלאָזן יידישע פורן קיין ווילנע מיט פּראָדוקטן, תבואות, אייער, אויפּס וכדומה, און צוריק ברענגען סחורה פאָר די קרע־מער. שוסטעריי, שניידעריי, סטאָלעריי, שמידעריי און נאָך מלאכות זיינען געווען דורכאויס יידישע. פון דאָרף־אַרבעט פלעגט מען מוזן אָנקומען צו די יידישע בעלי־מלאכות. אַ רעכט ביסל יידן האָבן גענאָמען חיונה פון די אַרומיקע פּריצים. אַרענדאַרן, מעקלער האָבן געפירט די מיסחרים מיט די פּריצים און געהאַט חיונה. זיינען געל־וואַנער יידן טאַקע ניט געווען קיין גרויסע אַרעמעלייט. מ׳האָט געלעבט רואיק און צופרידן.

איצט זיינען זיי כמעט אַלע קרעמער און אַביסל דאָרפ־העגדלער און אייניקע האָבן די גאַנצע חיונה פון די קרובים אין אַמעריקע.

פאַרן קריג האָט זיך געלוואַן געריכטן פאַר אַ יידי־שער שטאָט. ביי אַ באָפעלקערונג פון אַן ערך 90 יידישע פאַמיליעס, זיינען געווען נאָר 8־9קריסטלעכע פאַמיליעס, אַרבעטער וואָס פלעגן לעבן פון די יידן. איצט איז די צאָל יידישע פאַמיליעס 70 און די קריסטלעכע העכער 80, מיט זייערע קרעמער, 2 קאָאָפּעראַטיוון און אַ גאַנץ רייכער ליטווישער פאָלקסבאַנק. די קריסטן האָבן דאָ אַ מערהייט אין כמות און איכות, אַזוי, אַז ביסלעכווייז גייט אויס אונדזער שטעטל.

פון אַלע פריערדיקע גוטע צייטן זיינען אונדז געבליבן אייניקע זאָכן, גרעסערע, וועלכע דערמאָנען אַ בעל הבית אַ יורד, וועמען די גוטע קליידער הענגען און זיינען צו גרויס. דאָס איז אונדזער בית המדרש, אַ גאַנץ גרויסער, ווייזט אויס, אַז די בויער פון דער שול האָבן געמיינט, אַז געלוואַן וועט ווערן אַ שטאָט, אַז זיי האָבן געבויט אַ בית־המדרש ווי פאַר אַ גרויסער שטאָט. איצט איז ער ליידיק, נאָך פון פאַרן קריג ניט אויסגעווישט.

ס׳איז אונדז נאָך געבליבן פון די גוטע צייטן אַ געמויערטע באָד, אַ גרויסע, וואָס ווערט געהייצט נאָר 3 מאָל אין יאָר, מען דאַרף ניט מער, ס׳איז צו פיל לוק־סוס...

די באַציאונגען מיט דער אַרומיקער באָפעלקערונג זיינען אַמאָל געווען זייער גוטע, כמעט פריינטלעכע.

...איצט האָבן זיך געפונען אייניקע, וואָס רופן זיך „אינטעליגענטן״ און זיי העצן די באָפעלקערונג קעגן יידן מיט אויסטראַכטענישע־מעשיות. דאָ ניט לאַנג ווען עס איז געווען דער קאָאָפּעראַטיוו יום־טוב, האָט זיך אייניער פאַרמאָסטן גאָר ווייט. אין זיין רעדע האָט ער געזאָגט, אַז באַלד, באַלד וועט מען אַלע יידן פון ליטע אַרויסטרייבן און פאַרלויפיק געפאָדערט, אַז קיין קריסטן זאָלן זיך ניט דערוועגן צו קויפן אין יידישע קראָמען.

די ביבליאָטעק פון „ליבהאָבער פון וויסן״ האָט איבער 400 ביכער, אָבער געלוואַנער עולם איז ניט קיין גרויסער בעלן אויף לייענען. די צ.ס. האָבן דאָ אַ גן־עדן: זיי זיי־נען דאָ די אייניציקע ציוניסטישע פאַרטיי.

פּושעלאָט

קנאַפּע 100 יידישע פאַמיליעס מיט אַ פאָר צענדליק יאָר צוריק געפינען זיך איצט אין פושעלאט ניט מער ווי 45 יידישע פאַמיליעס. אַ קליינע טייל זיינען פאָר־בליבן אין רוסלאנד נאָכן גירוש בעתן ערשטן וועלט־קריג און דאָס מערסט האָבן עמיגרירט נאָכן צוריקקום

*) די בלויע מאַרקעלעך פלעגן בכלל פאַרטיילט ווערן אין ליטע מיטן אַנטיסעמיטישן צוועק, מ׳זאָל ניט קויפן ביי יידן. אין די קאָאָפּעראַטיוון און אין די ליטווישע קראָמען פלעגט מען פאָר די מאַרקעלעך אַרונטערראַכענען אַ געוויסן פּראָצענט פונעם סחורה־פּרייז.

מ. ס.

אין דער אַלטער היים קיין אַפריקע, פֿאַלעסטינע און אַמעריקע.

די מערהייט יידן פון שטעטל איז אָנגעוויזן אויף קליינ־האַנדל מיט קרעמעריי, אָבער די פֿרנסה דערפון איז אַ גאַנץ מאָגערע. אַ קליינע טייל יידן פֿאַרנעמט זיך מיט מלאכה און לאַנדווירטשאַפט. די פֿראָדוקטיוון משפּחה טיילט זיך פונאַנדער אַזוי: 1 שוסטער, 1 שניידער, 3 קצבים, 2 פּור־מאַנעס, 1 זייגערמאַכער, 1 פּוצמאַכערקע, 2 שניידערקעס און 5 וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט לאַנדווירטשאַפט, אייגענער און אַרענדירטער.

דאָס צוזאַמענלעבן מיט דער קריסטלעכער באַפֿעל־קערונג איז נישקשה. דער קולטורעלער מצב פון שטעטל איז אַדאַנק דער אָרטיקער יוגנט ניט שלעכט. די יוגנט פֿאַרמאָגט אַ ביבליאָטעק פון דריי הונדערט ביכער, צווישן זיי פון די לעצטע שאַפונגען. צוגלייך מיט דעם געפינען זיך דאָ פֿאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע מוסדות: די פֿאָלק־שול, די קליין־קרעדיט באַנק, „גמילות־חסד", און „לינת־הצדק", וועלכע שטייען אויף דער געהעריקער הויך.

ביי אונדז אין שטעטל איז דער אונטערריכט פון פֿאָלק־שול העברעאיש, אָבער דער אָרטיקער לערער, ה' ראָכמאַן, לערנט מיט די קינדער אויך יידיש.

אין דער אָרטיקער פייערלעשער־קאָמאַנדע אַרבעטן יידן און קריסטן און אַדאַנק דעם פירט מען דורך גע־מיינזאַם פֿאַרשיידענע אונטערנעמונגען. צווישן אַנדערע עקזיסטירט אויך אייניקע יאָר אַ געמישטע (פון יידן און ניט־יידן) פוטבאָל־קאָמאַנדע פון די אָרטיקע פייערלעשער.

ב. נ.

וויליאָן

פֿאַר דער מלחמה, ווי עלטערע מענטשן דערציילן, האָט זיך אין וויליאָן זאָטער און רואיקער געלעבט. היינט איז וויליאָן אַ שטעטל מיט אַן אַכציק יידישע פֿאַמיליעס. כמעט יעדער האָט אַן אייגן שטיבל מיט אַ שטיקעלע ערד אַרום. נאָר לעבן דערפון קען מען ניט. די פֿאָר בייטן קלעקן נאָר אויף ציבעלע מיט רעטעך. פונדעסטוועגן לעבט וויליאָן גאַנץ פיין. אַז מען האָט זיך אַ שטיקל געשעפטל, אַ פֿאָר בייטלעך, און דערצו נאָך אַ זון אין אַמעריקע, לעבט מען זיך ווי אַ גראָף... פֿאַרשטייט זיך, אַז עס זיינען פֿאַראַן אין וויליאָן אַזוינע, וועלכע האָבן ניט קיין ברודער אין אַמעריקע און ניט קיין ליבן אָנקל און ניט קיין גאָרטן און ניט קיין געשעפט — און מען לעבט אויך. איז טאַקע אַז אָך און ווי צו זייער לעבן.

בעלי־מלאכות און שוואַרץ־אַרבעטער זיינען אין ווי־ליאָן אויך דאָ אַ היפש ביסל. זייער לעבן איז גענוג גע־דריקט. קיין יידישע באַנק און קיין גמילת־חסד זיינען אין וויליאָן ניטאָ.

וויליאָן פֿאַרמאָגט אַ היפש ביסל אַנטיסעמיטן. אויך דאָ פֿאַרשפֿרייטן די וועלטלינינקעס זייערע „בלויע מאַרקע־לעך" און אַנטיסעמיטישע פּראָקלאַמאַציעס. צווישן אָרעמען פּויערטום און אָרעמען שטעטלשן אַרבעטער הערשט גראָד ניט דער אַנטיסעמיטיזם.

וויליאָן איז צעטיילט אין אַ באַרג מיט אַ טאָל און די אַלע איינוואוינער טיילן זיך פונקט אויף דער העלפט. דאָס שטעטל באַשטייט דאָס רוב פון יידן. וויליאָן פֿאַרמאָגט אַ קלויסטער וואָס איז געבויט געוואָרן פון וויטאָטאַס דעם גרויסן. אויך פֿאַרמאָגט וויליאָן אַ שיינעם גענדימין־און פּיליעס־באַרג.

אין שטעטל איז דאָ אַ יידישע פֿאָלקשול און אַ ליטווישע פֿאָלקשול פון זעקס קלאַסן. 2 יידישע בתי־מדרשים און אין באָד, וועלכע מען האָט היינטיקן זומער איינגעוואָרפן און מען וויל בויען אַ נייע.

בכלל איז וויליאָן אַ שטעטל מיט אַ שיינער נאַטור, אָבער די ווילי־אָנער יידן קענען דערפון קיין חיונה ניט מאַכן. די פֿאַרצווייפלונג איז גרויס, איבערהויפּט ביי דער יוגנט. מען וואַרט עפּעס, — מען וויל עפּעס, מען וויס, אַז עס מוז עפּעס פּאַסירן. מען וואַרט: אפשר וועלן פֿאַרט קומען בע־סערע צייטן.

אויפן עקאָנאָמישן געביט איז ביטער, נאָך גוט וואָס דער אויבערשטער האָט צוגעשיקט שטשאָוו. איז עסט מען אין דערפרי שטשאָוו, מיטאָג פליישיקע שטשאָוו און אין אָוונט ברויט מיט אַביסל מילכיקן שטשאָוו. בייטאָג, אַז עס חלשט אַמאָל דאָס האָרץ, נעמט מען אַ טעפּעלע.... שטשאָוו, — אַבי עס איז נאָר דאָ. פונדעסטוועגן טאָר מען ניט זיצן דיקן. און אַז שטשאָוו גייט אויס, קומט דער סע־זאָן פון בוריקעס־בלעטלעך, מען צעשניידט עס מיט די שטאָמבערקעס, און שפּעטער שוין קומען צו די בוריק־לעך. אַז דאָס אַלץ גייט אַריבער, קומט דאָן אָן דער צוויי־טער סעזאָן שטשאָוו. דאָן זיינען זיי גאָר געשמאַקע, פונקט ווי אין פרילינג.

צו ווינטער צו איז גאָר אַ שפּע: מען גראָבט זיך אָן בולבעס, מערן, בוריקעס, מען זייערט אוגערקעס, פּאָ־מידאָרן, און אַ מאָל אויך אָן ענטל אָדער געגדזל און מ'פֿאַרזאָרגט זיך מיט אַביסל שמאַלץ. דעם ווינטער שטופּט מען שוין ווי עס איז אַריבער און מ'דערשלעפּט זיך ווידער צום פרילינג — מיט שפּאָגל־נייע... שטשאָוו.

בן־דניאל

שאָוליאָן

שאָוליאָן איז אַ שטעטל אין שאָולער קרייז און פונקט ווי זי וואָלט האָבן גרויס דרך־ארץ פאַר דער שטאָט, האָט זי זיך אָפּגערוקט פון איר אויף אַ מרחק פון 40 קילאָ־מעטער. פון ראָדווילישאָק איז זי וויט נאָר 18 קילאָמעטער.

פון די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס שאָוליאָן האָלט פון זיי, פֿאַרנעמט ציטאָוויאָן אַ חשוב אָרט צוליבן סאָס־נע־וואָלד, וואו זומער פֿאָרן אַ צווויי, דריי פֿאַמיליעס אויף „דאָטשע". די איבעריקע שטעט און שטעטלעך, וואָס געפינען זיך אַרום איר זיינען: שידלעווע, קעלם, שאַ־קאָט. ווי אין אַ סך אַנדערע שטעטלעך אין ליטע, איז אין שאָוליאָן פֿאַראַן אַ קיילעכדיקער מאַרק־פּלאַץ פֿאַר־בויט אַרום מיט הייזער. אין יעדן הויז אַ קראָם, אין

אַנדערע — אַפילו צווויי. פון מאַרק־פּלאַץ ציען זיך גאַסן־ווענ. איינע, רעכטס, פירט קיין ראַדוויליש̈קי; איינע לינקס — קיין שאַוול, ציטאָוויאַן; אַ דריטע פירט קיין שידלעווע, שאַקאַט און אַנד. שטאַרק חשוב זיינען די ערשטע צוויי, נאָר איין מאָל אין יאָר קריגט שידלעווער וועג זיין תיקון, דאָס איז דאַן, וועז עס קומט דאָרטן פאָר דער גרויסער יערלעכער יריד, וועלכן עס האָט אַזוי געוויי באַשריבן די באַרימטע ליטווישע שרייבערין זשע־מייטע אין איר דערציילונג „אַ נסיעה קיין שידלעווע". טויזנטער עולי־רגל גייען דאַן דורך שאַוולי̈אַן און אַלע ציען זיך צום שידלעווער וועג.

אויפן מיטן מאַרק איז ביזן יאָר 1930 געשטאַנען אַ הויכער פירקאַנטיקער דענקמאָל וואָס איז אַמאָל געשטעלט געוואָרן אַלס דאַנק דעם קייזער אַלעקסאַנדער דעם צווייטן נאָכדעם ווי ער האָט באַפרייט די פויערים. אין דער הויך האָט ער געהאַלטן ביז צען מעטער און פאַרענדיקט האָט ער זיך מיט אַ לאַנגן אייזערנעם שפּיץ. אויסגעזען האָט ער ווי אַ גרויסער חנוכה־דריידל, וואָס פון אַ סך דרייען אים האָט זיך אָפּגעריבן זיין אונטערשטע פיסל און איז געבליבן זיצן אויף זיין דעק. אונטן, אויף אַלע פיר זייטן, איז אויף שטיינערנע טאָוולן געווען אויסגעהאַקט דער אויפשריפט: „צאַריו אָסווואָבאָדיטעליו". אין דער אויבערשטער טייל זיינער האָבן זיך הונדערטער פייגעלעך געמאַכט זייערע נעסטן, זיין אונטערשטע טייל האָט געדינט ווי אַן אָפּשפּאר פאָר די דאָרפישע פויערטעס, וואָס פלעגן ברענגען אויפן מאַרק צו פאַרקויפן פּוטער, אייער און אַנדערע פראָדוקטן.

אין 1930 האָט די „וואַלדיבאָ" (שטאָט־פאַרוואַלטונג) באַשלאָסן דעם דענקמאָל אַרונטערצונעמען.

ביי היינטיקן טאָג פאַרמאָגט שאַוולי̈אַן אַ באַפעלקערונג פון אַרום 250 פאַמיליעס, צווישן זיי 50 יידישע.

וועז עס איז אויפגעקומען דער יידישער ישוב איז געווי שווער פעסטצושטעלן, מען וויס נאָר, אַז אין יאָר 1766, ציילנדיק די באַפעלקערונג אין דער געגנט, האָבן זיך אין שאַוולי̈אַן געפונען 331 יידן.

אין דער יידישער געשיכטע איז שאַוולי̈אַן באַקאַנט געוואָרן דורכן בלוט־בילבל, וואָס איז דאָרטן פאָרגעקומען אין אָנהויב פון פאָריקן יאָרהונדערט. נאָך ביז לעצטנס פלעגן מאַמעס דערציילן זייערע קינדער וועגן „ליפקע דעם משומד", וואָס האָט אין יענער אומרואיקער צייט אָנגעטאָן אַזוי פיל צרות די שטעטלשע יידן, און אויך וועגן די גרויסע לייט וואָס זיינען אַראָפּגעקומען אַזש פון פעטערבורג כדי צו פאָרשן דעם ענין.

אין 1921, נאָכן גלות רוסלאַנד, זיינען כמעט אַלע יידן צוריקגעקומען קיין שאַוולי̈אַן. מען האָט זיך גיך צו־ריק אייגעאָרדנט, איינער בעסער, איינער ערגער, אָבער אַלע זיינען געווען צופרידן. אַן ערך צען יאָר האָט געדויערט אָט די „פּראָספּעריטי". צוליבן גרויסן עקאָ־נאָמישן קריזיס פון לאַנד האָבן די יידישע בעלי־מלאכות און אַ טייל קרעמער זיך געזונמען צו גערטנערי־און סעדעריי. און אויב מען זאָל דאָ צורעכענען די דרייי־פיר פאַמיליעס וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנד־ווירטשאַפט נאָך פאַר דער מלחמה, באַקומט זיך, אַז די הויפּט־מקורות פון פרנסה אין שטעטל אויפן ערשטן אָרט איז געווען סעדעריי, אויפן צווייטן אָרט — קרעמעריי.

קומענדיק פון רוסלאַנד האָט זיך די דאַמאָלסטיקע יוגנט גענומען צו קולטורעלער אַרבעט. אין אַ קורצער צייט האָט מען זיך איינגעשאַפט אַ ביבליאָטעק פון 300 ביכער, פון צייט־צו־צייט פלעגן פאַרקומען לעקציעס, דיסקו־סיעס, אָוונטן. דער עולם עלטערע האָט אַ סך געלייענט, געוואָגן אָפילו אַ לייענזאַל אין שטעטל. עס זיינען געווען איבערגעבענע מענטשן צו קולטור־אַרבעט. איך האַלט פאַר מיין חוב דאָ צו דערמאָנען וועגן דער יונג פאַרשטאָר־בענער יוכבד שאַפּירא־לונץ וואָס איז געווען די נשמה פון דער דאַמאָלסטיקער שטעטלשער יוגנט.

איצט איז פון אַלץ קיין סימן ניט פאַרבליבן. די ביבליאָטעק שטייט שוין יאָרנלאַנג פאַרשלאָסן, וויייל קיי־נעם פאַלט ניט איין צו לייענען איצט אַ בוך. קיין יידישע פאָלקשול פאַרמאָגט ניט שאַוולי̈אַן; אַ טייל יידן גיבן זייערע קינדער אין דער ליטווישער שול, נאָר ס'רוב קינ־דער לערנען זיך אין „חדר" אונטער דער השגחה פון רב.

ל. ב. ע.

אַנישאָק (אנושישאָק)

דאָס געבורט־שטעטל פון הירש לעקערט און הרב פאפל

האָט איר געהערט וועז פון אַזאַ שטעטעלע מיטן נאָ־מען „אָנישקיס" אָדער „אנושישאָק"? אויב יע, דאַן ווייסט איר אויך מסתמא, אַז אין אונדזער מדינה זיינען דאָ צוויי אַזעלכע שטעטלעך מיט איין און דעמזעלביקן נאָמען. נאָר איינס איז אויף דעם ליטווויש־פוילישן גרענעץ און אַ צווייטס אויפן ליטווויש־לעטישן. און אָט פון דעם לעצטן וואָלט איך וועלן דאָ אָנצייכענען עטלעכע שטריכן.

אַן אַלטע מצבה, וואָס מ'האָט אויסגעפונען אויפן אַלטן בית־עלמין נאָך פאַרן ערשטן וועלטקריג, זאָגט אונדז, אַז זי איז געשטעלט געוואָרן מיט אַ 150 יאָר צוריק. דאָס וויייזט, אַז אונדזער ישוב איז ניט קיין יונגער.

דאָס שטעטל האָט אַרויסגעגעבן אייניקע באַוואוסטע פערזענלעכקייטן. איינער איז דער באַרימטער רעוואָלו־ציאָנער און מאַרטירער הירש לעקערט, וועלכער איז דאָ געבאָרן און אויסגעוואקסן. עטלעכע מענטשן פון אַנושישאָק געדענקען נאָך גוט דאָס דאָזיקע לעבעדיקע טעמפּעראַמענטפולע יינגל, וואָס איז זייער יונג אַוועק קיין ווילנע, און וועמענס שאָס האָט נאָכדעם אַזוי הילכיק אָפּ־געדונערט איבער גאַנץ רוסלאַנד, און באַזונדערס אין דעמאָלטיקן יידישן תחום המושב.

אַ צווייטע פערזענלעכקייט פון וועלט־פאַרנעם, נאָר וועמעס נאָמען עס וועט נאָך איצט דערמאָנט אין אַנו־

שישאָק, איז דער פאַרשטאָרבענער מאַריאַמפאָלער רב, געווען־זענער סיים־דעפּוטאַט הרב פּאָפּל. אַ סך אין ליטע געדענקען נאָך זיין מוטיקן אַרויסטריט אין סיים ביים באַהאַנדלען דעם געזעץ־פּראָיעקט אָפּצושאַפן טויטשטראָף.

געלעבט האָבן דאָ פּאַרן קריג ביי אַ 80 אָדער 90 יידישע פאַמיליעס — קרעמער, סוחרים און האַנטווערקער. זייענדיק אַזוי נאָנט צו דעם קורלענדישן גרענעץ, איז דער גאַנצער יידישער מיסחר געווען פאַרבונדן מיט די לעטן.

אויך דער בעל־מלאכה האָט געהאַט זיינע באַשטע־לונגען פון דעם זעלביקן לעט, וועמענס פאָדערונגען זיי־נען שוין דאַן געווען גענוג הויך. אויסגעלעבט האָט מען זיך דאָן, ווי דער שטייגער, אין אַ טיפּיש־טראַדי־ציאָנעלן לעבנס־אופן. די יוגנט איז אָבער געווען אָנגעשטעקט מיט ראַדיקאַלע אידייען.

וועט ס׳האָט זיך געפילט ענג אין זיין היים, האָט פאַרבלאָנדזשעט אין אַ וילנע, דווינסק, צי גאָר אין ריגע. אויף יום־טוב פלעגט מען קומען אַהיים. זיי פלעגן דאָס מיטברענגען די נייע ווינטן פון די גרויסע מקומות. אוך בעל־בתישע קינדער זיינען דווקא געווען זייער פילעוו־דיק צו ראַדיקאַלע אידייען. אויף צו להכעיס טאַטע־מאַמען פלעגן זיי זיך דווקא חברן מיט די „סטאַטשקענע־קעס״ און „ציצעליסטן״ און מיטזינגען מיט זיי „ברידער און שוועסטער פון אַרבעט און נויט״.

אַ סך אַנדערש איז שוין דאָס בילד פון נאָך דער מלחמה. זייער פיל פאַמיליעס קערן זיך אינגאַנצן ניט צוריק פון רוסלאַנד נאָכן גירוש, און די וואָס זיינען געקומען האָבן זיך אויך גיך אַנטוישט אין זייערע אַלטע פאַרלאָ־זענע היימען. דער גראָבן, וואָס טיילט אָפּ ליטע פון לעט־לאַנד, איז געווארן פאַטאַל פאַר דעם אָפּבוי פון שטעטל.

דער היימישער לאַנדווירט האָט דאָ ניט פאַר וועט־מען צו ברענגען זיינע אַרטיקלען. ווייטער ווי ביז דעם גראָבן וועט דאָך דאָס ניט גיין און ער פאַרט בעסער דירעקט אין דערבייאיקן קרייזשטעטל, וואו ער פאַר־קויפט און קויפט.

די נאָך־מלחמהדיקע יוגנט, קומענדיק פון מילי־טער־דינסט, פון די פראָנטן, קוקט זיך פאַרצווייפלט אום: ניטאָ דאָ קיינע אויסזיכטן, קיינע פערספּעקטיוון. ס׳איז אויך ניטאָ וואוהין צו פאָרן. נאָר איין שמאָל טירל איז נאָך אָפן — דרום־אַפריקע. האָט מען זיך אַהין אַ שטופּ געטאָן, אָנגעשטרענגט זיך ביז דעם לעצטן און אַוועק. היינט לעבן דאָ אינגאַנצן ביי 25 יידישע פאַמיליעס, וועל־כע שטעלן מיט זיך פאָר אַ מושב־זקנים, וואו עלטערע מענטשן האָלטן זיך אויך אויף אַמעריקאַנער און אַפּרי־ריקאַנער דאָלאַרן און פונטן. און וואָס אמת איז אמת — זיי, די דאָרטיקע, די „אנשי אנושישאק״ פון באָסטאָן און ניו־יאָרק, פון קייפּטאָון און יאָהאַנעסבורג, האָבן שטאַר־קע סענטימענטן פאַר זייער אַלטער היים. און ניט נאָר פאַר זייערע אייגענע און נאָענטע, נאָר אַפילו פאַר קהלשע אינסטיטוציעס. אַ פיינלעכער אומעט איז אָבער דאָ אויס־געגאָסן, אַ פיינלעכער אומעט, וואָס רעדט אַראָפּ פון יעדער וואָנט, פון יעדן הויז. מענטשן, ווי שאָטנס, באַלאַנקען דאָ אַרום און מאַכן אַן אַיינדרוק פון פאַרמישפּטע, וועל־כע קומען אָפּ זייער לעצטע שטראָף.

אין זומערדיקע פאַרנאַכטן, אויף די רואינעס פון חרוב־געווארענעם, אויסגעפאַרצעלירטן הויף, דערטראָגן זיך אָפּטמאָל פריילעכע קלאנגען פון ליטווישע „דיינעס״ (פאָלקסלידער). דאָס זינגט אַ ניי לעבן פון פריידּ, אַר־בעט און פראָצע. דאָס זינגען די נייע ליטווישע לאַנד־ווירטשאַפטלעכע אייניזדלער.

אָבער צו מיין שטעטל דערטראָגט זיך נאָר דאָס ביי־מער־גערוישע פון אַלטן בית־עלמין און עס ווינקען סודות־דיק די גרינע בערגלעך פון דעם נייעם צוגעקויפטן פעלד. זיי ווערן פון יאָר צו יאָר אַלץ געדיכטער — מיין שטעטעלע אָבער ווערט אַלץ שיטערער און שיטערער...

דניאל ריבאַק

רודאַמין

זיבן קילאָמעטער מערב־זייט פון לאַזדיי, אויפן וועג צו קאַלוואַריע, ליגט דאָס פיטשינקע שטעטעלע רודאַמין... דאָס שטעטל איז אויפגעבויט געווארן דורך דער באַרימ־טער פּוילישער פירשטן־משפּחה גאַווראָנסקי מיט בערך 200 יאָר צוריק.

ס׳באַזעצן זיך צוערשט שניידער און שוסטער, שפּע־טער צו איז אָנגעקומען אַ רב און געלעבט פון אַ קרעטש־מע, מ׳האָט אויסגעבויט אַ קלויז, אָפּגעדונגען אַ פלאַץ פאַר אַ בית־עלמין און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אָנטוויקלען אַ יידיש לעבן. די גאַווראָנסקיס האָבן קיין ערד ניט פאַרקויפט, נאָר פאַרפאַכט. די יידן פלעגן אַלע פינף יאָר באַנייען די פאַכט־קאָנטראַקטן, אָפּצאָלנדיק פינקטלעך די פאַכט־געלטער. שפּעטער האָבן די גאַווראָנסקיס אָנגע־הויבן רודפן די יידן, אָנמאַכן זיי אַלערליי שיקאַנעס, חוזקן פון זייער ספּעציפישן אָנטוען און הילוך, פאַרווערן צו ניצן דאָס וואַסער פון טייכל „רודאַמינעלים״, וואָס פליסט דורך דורכן סאָמע שטעטל, איינלאָדן דעם „ראָבין״ און זיך קלאָגן אויף די יידן.

רודאַמין האָט דאָס צום סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט געציילט קרוב פינף מנינים יידן. אין יאָר 1899 האָט איין ייד אָפּגעקויפט דעם גאַנצן שטח. פון דאַן הויבט זיך אָן די תקופה פון רודאַמינס אויפבלי. אמת, קיין קולטורעל לעבן איז אויך דאָן ניט אויפגעגאַנגען, פינצטער איז געבליבן רודאַמין. אָבער דערפאָר זיינען געווען אין רודאַמין האָרעפאָשנע יידן: שניידער, שוסטער, סטאָ־ליאָרעס, שינדלער און שינדל־דעקער, רימער, די איבע־ריקע זיינען געווען פויערים. יידישע פויערים פלעגן באַצירן די רודאַמינער פרוכטבאָרע פעלדער, יידישע פויער־טעס פלעגן אָנפירן מיט דער ווירטשאָפט, זי קולטיווירן און פלעגן. אין רודאַמין האָט געלעבט אַ געזונטער, פּראָדוקטיווער, זעלבשטענדיקער יידישער עלעמענט.

היינט צו טאָג איז רודאַמין אַ יורד. קוים אָנדער־האַלבן מנינים יידן אַנטקעגן אַ 150 ניט־יידן. די היינ־

טיקע יידן זיינען העלפט קרעמער און האָבן זיך נישקשה; די אַנדערע העלפט זיינען פּויערים און ליגן ניין קלאָפּטער אין דער ערד. די מאַמע־ערד אִיז געווָארן גרויזאַם צו אירע קינדער און גיט זיי ניט, ניט נאָר ניט בשפע, נאָר אויך ניט בצימצום. נאָך מיט אייניקע יאָר צוריק זיינען עטלעכע רודאַמינער יידן אַריינגעפאָרן אין לאַזדיי, עטלעכע — אין קאַלוואַריע, אַנדערע ווידער — אין אַנדערע מקומות, ביז ס׳איז געבליבן דער היינטיקער שיטערער יידישער ישוב.

קול

קול האָט אַ באַפעלקערונג פון 300 נפשות, צווישן זיי אַרום 100 יידישע. דאָס צוזאַמענלעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט דער קריסטלעכער איז ביז ניט לאַנג געווען זייער גוט. די יידן מיט די קריסטן פלעגן זיך טאָן איינער דעם אַנדערן די גרעסטע טובות.

די יידישע באַפעלקערונג פאַרקלענערט זיך זייער שנעל. חתונות קומען פאָר זייער ווייניק און טאָמער קומט מיט מזל יע פאָר אַ חתונה, פאָרט דאָס פאָרל אַרויס פון קול. די עקאָנאָמישע לאַגע פון די קולער יידן איז אַ גאַנץ קלאָגעדיקע. פון האַנטווערקער פאַרמאָגט גאַנץ קול נאָר 1 יידישן שוסטער.

די יידישע קינדער לערנען אין דער ליטווישער פאָלקשול און די יינגלעך לערנען זיך, נאָך מיטאָג, לשון־קודש. אין די פריערדיקע בעסערע יאָרן פלעגן די קולער קינדער פאָרן לערנען אין פלונגיאַנער העברעאישער גימנאַזיע. איצט האָט זיך אויף אַזוי פיל פאַרערגערט די לאַגע, אַז קיין קולער יידּ קען ניט קלערן וועגן שיקן זיין קינד זיך לערנען אין דער פרעמד.

די יוגנט לייענט גאַנץ געשמאַק יידישע ביכער, וועלכע ווערן אַבאָנירט אין דער פּרץ־ביבליאָטעק פון פלונגיאַן.

גאַנץ קול באַשטייט פון איין לאַנגער גאַס. קיין גרויסע בעלי־הוצאות זיינען אויך ניט די קולער יידן. דער יידּ האָט, אויסער שטיצע פון אַ קרוב אין אויסלאַנד, אַ שטיקל לאַנד אָדער אַ גאָרטן, און כמעט יעדער קולער יידּ האָט זיך אַ נאַרישע בהמה וואָס לאָזט זיך מעלקן, און אַז מען האָט שוין אַ קו, האָט מען אויך ליימענע טעפּ אויף עפּעס צו פאַרזייערן, און אַז עס איז אין שטוב פאַראַן עפּעס פאַרזייערט, איז דאָ צוואָרעך און אויך מיט וואָס צו פאַרווייסן די פּוסטע פּיש. בולבעס האָט מען פון אייגענעם גאָרטן. מען זייט אַליין און מען גראָבט אָפּ אַליין. אַזוי, אַז מיטן אָפּעסן ווערט רעכט. ביטער איז נאָר מיט אַ בגד ללבוש, נאָר דער־מיט ווערט אויך רעכט: מען לייגט אַ לאַטע אויף אַ לאַטע. אַ גליק איז וואָס מען דאַרף דערפאָר קיין שטייער ניט צאָלן. און טאָמער זיינען דאָ לאַטעס ניט פון דער זעלביקער פאַרב, נו, איז מען דאָך צווישן אייגענע...

פון קול שטאַמט דער פאָנעוועזשער רב און סיים־דעפוטאַט כהנמאַן, איז האָפּט מען אויף ישועות פון אים.

א. וואַלט

טאַוויאַן

פון ווילקאָמיר ציט זיך אַ ברייטער וועג, ווי מ׳רופט עס דאָ אַ „גאָסטינעץ", קיין פאָנעוועזש און ווייטער — קיין ריגע. פלעגן אַמאָל פורן־קאַראַוואַנען גיין לענג־אויס דעם וועג קיין ריגע און צוריק אָנגעלאָדן מיט תבואה און אַנדערע מינים סחורות.

אַלס אָפּרו־ערטער האָבן געדינט די אכסניות, קרעטשמעס, וואָס זיינען געווען ניט וויניק אויף דעם וועג.

קליינע ישובים זיינען ווי אָנגעווָארפן געווען אָט אויף דעם „ריגער גאָסטינעץ" און זיינען וואָס אַמאָל אַלץ שיטערער און שיטערער געווָארן. שטייען נאָך איצטער ערטערווייז חורבות, וואָס דערציילן וועגן אַ לעבן אַן אָפּגעלעבטן, פון עכט יידיש קליינשטעטלשע מנהגים, פון יידן מיט לאַנגע בערד, גוטמוטיקע, גאַסטפריינטלעכע און ערלעכע. זיי דערציילן וועגן קאַראַבעלניקעס מיט גרויסע פּעק אויפן רוקן, וועמענס טריט ס׳האָבן דאָ געטראָטן איבער דאָרפישע וועגן, פעלדער און סטעזשקעס; וועגן פאַכטערס בריט־פּלייציקע, וואָס פלעגן מיט פולע פורן פרישן מילך זיך לאָזן איבער די שמאָלע פּריצישע וועגן אין שטאָט אַריין; וועגן חדר־יינגלעך, וואָס מ׳פלעגט ברענגען פון די אַרומיקע ישובים אין שטעטל אַריין צום רבין אין חדר מיט זייער גויאישן יידיש; וועגן ישובניקעס וואָס פלעגן זיך אַראָפּלאָזן אויף ימים־נוראים אין שטעטל מיט ווייב און קינדער א. אז. וו.

פאָר דער גרויסער מלחמה פון יאָר 1914 האָט טאַוויאַן געהאַט אירע עטלעכע צענדליק פאַמיליעס מיט אַלע נויטיקע קהלשע הצטרכותן.

נאָך דער מלחמה האָט די עמיגראַציע מיטגענומען און צעווָארפן איבער פאַרשיידענע וועלט־טיילן דעם גרויסן רוב פון דער שטעטלשער יוגנט, און די איבערגעבליבענע האָבן אויך געמוסען לעבן מיט דער האָפענונג אויסגעלייזט צו ווערן פון אָט דעם תכליתלאָזיקן אָרט.

דאָס שטעטל איז וואָס אַ יאָר אַלץ שיטערער געוואָרן... די מורא פאַרן קיום האָט געמוסען באַהערשן אַלע ווינקעלעך פון דעם יידישן ישוב. יידישע פרנסות האָבן זיך איבערגעגעבן אין קריסטלעכע הענט. הייזער אָנגעלעבטע, אַליין געבויטע אָדער בירושהדיקע, האָבן זיך ביליק פאַרקויפט צו ניט־יידן. ס׳זיינען בלויז איצט געבליבן איינצלנע, די וואָס האָבן ניט קיין מיגלעכקייט זיך אַרויסצוהויבן. דער בית־המדרש איז אַ גאַנצע וואָך פאַרשלאָסן און נאָר שבת איז קוים־קוים דאָ אַ מנין. זיצט מען ביים אויוון בין מנחה־למעריב און מ׳כאָפּט אַ שמועס „פון פאַרצייטן". ס׳רייסט זיך אויך דורך מיט אַ זיפּץ אַ פּראָגע וואָס בלייבט ניט פאַרענטפערט: וואָס וועט זיין מיטן בית־המדרש?...

דר. מענדל סודאַרסקי

ווישטינעץ

אַ שטעטל, וואָס קייזער ווילהעלם האָט געהאָלפן אָפבויען

באַלעבאָטיש־רחבותדיק האָבן זיך אויסגעלייגט צענדליקער יידישע שטעטלעך אויף דער גאַנצער לענג פון דער דייטשיש־ליטווישער, אָדער דייטשיש־רוסישער גרענעץ־ליניע. פריינטלעך און גוטמוטיק פלעגן זיי זיך איבערקוקן מיט די קעגן־איבערליגנדיקע דייטשישע שטעטלעך פון אַריבערן גרענעץ. אַ לעבהאַפטיקער מיסחר פלעגט אָנגיין צווישן זיי בייטאָג. יידן, דייטשן, ליטווי־נער, פּאָליאַקן און רוסן פלעגן צוזאַמען האַנדלען און צו־מאָל פאַרברענגען צוזאַמען.

שיין און אידיליש איז דאָס שטעטעלע ווישטינעץ (אין ליטווויש — ווישטיטיס) געלעגן — פון אייַן זייט אַרומ־גערינגלט מיט אַ גרויסער אָזערע, וואָס האָט זיך געצויגן מיילן־ווייט פאזע דעם ליטווישן ברעג און זיך געענ־דיקט ווייט־ווייט אין דייטשלאַנד אַריין. פון דער אַנדערער זייט איז ווישטינעץ געווען אַרומגעאַרטלט מיט בערגלעך, וועלכע פלעגן אין אונדזער קינדישן דמיון דערשיינען ווי גאָר הויכע בערג, און ווייטער צו איז עס געווען באַזוימט מיט אַ געדיכטן, כמעט ניט־באַרירטן וואַלד.

די אָזערע איז געווען אַ גוטער טרעף־פּלאַץ פאַר די דייטשישע און ליטווישע פישער (ס׳רוב יידן), ווי אויך אַ גוטע געלעגנהייט אין די פריערדיקע צאַרישע צייטן פאַר אַריבערשיפן אומלעגאַלע עמיגראַנטן קיין דייטש־לאַנד פון דער רוסישער זייט און אַריבערברענגען אומ־לעגאַלע ליטעראַטור פון דייטשלאַנד קיין רוסלאַנד.

אַמאָל איז ווישטינעץ געווען גאָר אַ נישקשהדיק שטעטל מיט אַ גרויסער יידישער עדה, מיט מיושבדיקע באַלעבאָטים, מיט דעם באַרימטן גאון ר׳ חיימל פיליפּאָ־ווער בראש, וועלכער איז געווען באַוואוסט מיט זיין צידקות און גרויסקייט סיי אַלס תלמיד־חכם, סיי אַלס מענטש.

ווישטינעץ רעכנט זיך אַלס איינער פון די עלטסטע ישובים אין ליטע.

די נאָענטקייט צום דייטשישן גרענעץ האָט גורם גע־ווען, אַז ווישטינעץ זאָל ווערן אַ קליין־אינדוסטריעלער צענטער. ס׳זיינען דאָרטן געווען אייניקע חזיר־האָר־פאַב־ריקלעך און גאָרבאַרניעס אין וועלכע ס׳זיינען געווען באַשעפטיקט ביי צוויי הונדערט אַרבעטער.

אַ שוועכערע מערכה האָבן דעמאָלט געהאַט די בער־שטער — זיי פלעגן אַרבעטן אָן אַ גוזמא זעכצן און מער שעה אַ טאָג. ס׳רוב פון זיי פלעגט מען ברענגען עסן אין פאַבריק און אַנדערע פלעגן אויך דאָרט בלייבן נעכ־טיקן, אָנשפּאַרנדיק זיך אָן אַ זאַק „פוך" (דער ווייכער אָפּפאַל פון די חזיר־האָר) און אַזוי איבערשלאָפן די נאַכט. דאָנערשטיק, אָדער, ווי מ׳פלעגט עס רופן, „גרין־דאָנערשטיק", פלעגט מען אַרבעטן די גאַנצע נאַכט דורך, ווי אַ קאָמפּענסאַציע פאַר פרייטיק, ווען מ׳פלעגט אַוועק־

ווישטינעצער מאַרקפּלאַץ

גיין פריער צוליב ערב־שבת. די אַרבעטס־וואָך האָט זיך אָנגעהויבן שבת־צו־נאַכט", גלייך נאָך הבדלה.

און דאָך זיינען די בערשטער געווען די ערשטע, וואָס האָבן אַריינגעטראָגן וועלטלעכקייט אין יידישן לעבן פון שטעטל, און רעוואָלוציאָניזירט די מאַסע. און ווי מאָדנע עס זאָל איצט ניט דערשיינען — דאָס ערשטע בוך, וואָס האָט געווען דאָס באַוואוסטזיין ביי די אַרבעטער, איז געווען מענדעלעס „קליאַטשע". דער אייניציקער עקזעמ־פלאַר פון דער „קליאַטשע" האָט קורסירט פון איין גרופּע אַרבעטער צו דער אַנדערער, וועלכע פלעגט לייענען דאָס בוך בחדרי חדרים, ווייל די „קליאַטשע" איז דאָן געווען אַ פאַרבאָטן בוך און מ׳פלעגט אַרעסטירן דעם „קורא נכבד", ווען מען פלעגט אים כאַפּן לייענענדיק. איך געדענק נאָך ווי איצט, ווי מ׳האָט געפירט „פּא עטאַפּו" דעם בערשטער תנחקע בונעס, אַ תממימותדיקן און נאָך ווייסן דורשטיקן אַרבעטער, קיין ווילקאָווישק, אין דער אויעזד־נער שטאָט, פאַר אַזאַ האַרבן חטא. ס׳איז געווען די ערשטע אויפטרייסלונג, וואָס האָט אַרויסגעפירט פון גלייכגעוויכט דאָס אידיליש לעבן פון ווישטינעץ.

צוצוקומען צו ווישטינעץ פון דער רוסישער זייט איז געווען אַ שוועכע הכנסה, כאָטש אין גאַנצן איז זי געווען ווייט פון באַן־סטאַנציע וועזשבאָלאָווע (ווירבאָלן) אַ קיימא לן פון 21 ווייאָרסט (15 אַמעריקאַנער מייל). נאָר אויף די 21 ווייאָרסט פלעגט מען אַמאָל, און גאָרניט זעלטן, דאָרפן פּטרן אַ גאַנצן טאָג און אַמאָל אויך אַ שטיק נאַכט דערצו. דער וועג איז געווען טיילווייז אַזאַ בלאָטיקער, אַז צייטנ־

אַ פּייערלעכע גאַסטפרײַנט אין ווישטינעצער שול לכבוד דער קאָנאָצײַע פון ניקאָלײַ דעם צווייטן (1895) מיטן אָנטייל פון וואיט און פּריסטאָון.

אויפן בילד פון רעכטס צו לינקס זעט מען צווישן אָנדערע: ר׳ נחום איצעלעס (דער מלמד), אבא אבעלעוויטש, משה פּאָוויטשאַנסקי, דער חזן, לייזער־וואָלף, שיינע מלכהס (בראַדי), חנא ליפמאַן (דער מלמד), אברהם־מאָטל ווילקאָווישסקי, דער רב, פייוול דער שוחט, מרדכי פּאַץ, איצעלע פּרצעס (רובינשטיין).

ווייז איז ווישטינעץ געוואָרן אָפּגעשלאָסן פון דער אַרומיקער וועלט — אין יוצא ואין בא ,סיידן מאָכן אַ גרויסן אומוועג דורך דייטשלאַנד, כדי צוצוקומען צו דער סטאַנציע ווערזשבאָלאָווע. דער אינציקער פאַרבינדער מיט דעם אַרום איז געווען מאירקע טעלעגראַף — אַ יונג מיט בייגער, אַן אויסגעדינטער סאָלדאַט, שטענדיק אַ צופרידענער, מיט אַ וויץ און מיט אַ שמייכל פלעגט ער באַגעגענען יעדע שוועכע סיטואַציע. ניט קוקנדיק אויף דעם וועטער, פלעגט ער יעדן טאָג פּאָרן צו דער באַן־סטאַנציע צוצושטעלן די פּאָסט, געבראַכט סחורות, אַוועקגעפירט און געבראַכט פּאַסאַזשירן. מ׳האָט אים געוויסע „טעלעגראַף״, ווייל קיין קעלט און קיין בלאָטע פלעגט אים ניט אָפּהאַלטן.

מיט דער צייט איז ווישטינעץ, ווי אַ סך אַנדערע שטעטלעך, איינגעשרומפּן געוואָרן — אַ טייל, די יינגערע באַזונדערס, דערשמעקנדיק דאָס אָנלאָקנדיקע ווינטלע, וואָס פלעגט זיך דערטראָגן פון דער דייטשישער זייט, זיינען זיך ביסלעכווייז צעלאָפן — ווער קיין דרום־אַפריקע און ווער קיין אַמעריקע, וואו זיי האָבן זיך דערוואָרבן גאָר פיינע פּאָזיציעס. אַפילו מאירקע טעלעגראַף האָט מיט דער צייט אויסגעוואַנדערט קיין קאַנאַדע, וואו ער איז מיט אַ פּאָר יאָר צוריק געשטאָרבן. אַ טייל פון די חזיר־האָר־פאַבריקן (איצעלע סודאַרסקיס און חיים בערצס) האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין ווירבאלן און ווילקאָווישק, די גאַרבערייען האָבן זיך צוגעמאַכט.

די גרויסע שיינע שול האָט אָנגעהויבן צו פּוסטעווען און אַ בענקשאַפט האָט אַרומגעכאַפּט דעם דערביי־שטייענדיקן בית־המדרש נאָך זיינע אַמאָליקע אומצאָליקע מתפּללים.

שטיל און טרויעריק האָבן אויסגעקוקט די באַוואָקסענע שוין מיט גראָז ברוקירטע גאַסן און עס האָט זיך אָפּגעטאָן פון זיי דער לוסטיקער און הילכיקער געלעכטער פון די קינדערלעך, וואָס פלעגן זיך אַמאָל אַזוי זאַרגלאָס שפּילן אויף זיי.

דערצו האָט נאָך סוף זומער, מיט 49 יאָר צוריק, פלוצלינג אַרומגעכאַפּט ווישטינעץ אַ העליש פייער און חרוב געמאַכט די גרעסטע טייל פון שטעטל.

אָבער אַ מאָדנע זכיה איז באַשערט געווען ווישטינעץ, אַ זכיה, וואָס האָט זי פאַראייביקט אין דער געשיכטע, כאָטש די שרפה האָט זי טיילוויייז אָפּגעווישט פון דער ערד.

אויף דער אַנדער זייט אָזערע, וואָס פאַרענדיקט זיך טיף אין דייטשלאַנד, איז געווען אַ גרויסער שיינער מאַיאָנטעק רומענטען: פאַרבאָרגן דורך אַ געדיכטן, כמעט ניט באַרירטן וואַלד. דאָרט איז געשטאַנען אַ גרויסאַרטיקער פּאַלאַץ. די גאַנצע אומגעבונג — די שיינע לאַנדשאַפט, דער געדיכטער אורוואַלד, די גרויסע אָזערע — דאָס אַלץ איז געווען ווי אָנגעמאָסטן פאַר דעם קייזערס יאַכטע. פלעגט ער יעדן יאָר אין האַרבסט זיך אַראָפּלאָזן מיט זיין גאַנצער סוויטע אויף יאַגד. דאָ פלעגט ער וויזן זיין קונסט אין שיסן און אַז מען שיסט, כידוע, טרעפט מען אויך. און אין משך פון אייניקע וואָכן פון אַזאַ מין זיך לאָזן וואויילגיין אויפן חשבון פון אומשולדיקע בעלי־חיים, פלעגט ער אַוועקלייגן אייניקע גוטמוטיקע בערן, הונגעריקע וועלף, אַמאָל אויך אַ פּאַרנאַרטן פוקס, אָבער דער עיקר איז ער געווען אַ מומחה אויף די דערשראָקענע תמימותדיקע הירשן. די געטויטע חיות פלעגט מען דערנאָך מיט גרויס פּאַראַד ברענגען קיין בערלין און אויסשטעלן אין סאַמע צענטער פון דער הויפּטשטאָט. די תמעוואַטע דייטשן פלעגן ווי אויף אַ בייז וואונדער לויפן אָנקוקן די דערשאַסענע חיות און זיך ניט קענען אָפּלויבן פון זייער קייזערס „קונסט״.

אויך אין יענעם יאָר פון דער שרפה אין ווישטינעץ איז דער קייזער ווילהעלם אַראָפּגעקומען אויף יאַגד. דערהערט, אַז דאָס שכנותדיקע שטעטל, וואָס ליגט אויף דער אַנדער זייט אָזערע, אַנטקעגן זיין יאַכטע, האָט אָפּגעברענט, האָט אים פאַרנומען דאָס האַרץ פון „רחמנות״, אַדער אפשר פון נייגער אָנצוקוקן אַן אָפּגעברענט יידיש שטעטל, און האָט אין אַ מיטן העלן טאָג זיך אַראָפּגעלאָזט מיט זיין סוויטע קיין ווישטינעץ.

ס׳איז געווען גראד יום כפור און קיינער האָט אַפּריער ניט געוואוסט וועגן זיין קומען.

ווילהעלם איז געווען אַ בעלן אויף אָזעלכע איבער־

ראשונגען און איז געווען באַקאנט מיט זיין פֿלוצעמדיקן דערשיינען צווישן פֿאָלק.

דערזען אַז אַ טויטע שטילקייט הערשט און קיין ילוד־איש באַווייזט זיך ניט אין די גאַסן, איז אים גע־ווארן קשהדיק — וואָס זאָל עס באַדייטן?

וועג ער האָט זיך אָבער פון שאָלטיס (ראש פון שטאָט) דערוואוסט וועגן גרויסן היליקן טאָג, איז ער געבליבן אַביסל אין אַ פֿאַרלעגנהייט. נאָר אַ קיסר איז דאָך ניט אַבי־ווער, אַ פּשיטא נאָך ווילהעלם, וואָס איז „גזעזאַלבט פון גאָט". האָט ער געשיקט אַ שליח צו די יידן אין שול אַריין און זיי העפלעך פֿאַרבעטן צו קומען אויפן מאַרק, באשר ער האָט פֿאַר זיי עפּעס וויכטיקס איבערצוגעבן.

די יידן, דערהערט וועגן אַזאַ געשעניש, האָבן תיכף, ווער אין אַ טלית, ווער אין אַ קיטל און קאַלאָשן, זיך געלאָזט לויפן צום מאַרק. דער קייזער האָט אַרויסגע־וויזן זיין מאַיעסטעטישע געדולד און געווארט, ביז דער לעצטער אַלטיטשקער איז אָנגעקומען פון שול.

דאַן האָט ווילהעלם אַראָפּגענידערט פון זיין פערד, אָפּגעגעבן אַ פריינטלעכן שלום־עליכם דעם יידישן פֿאַר־טרעטער, וואָס איז געווען דער לערער פון דער „קאַזיא־נער" אָנפֿאַנג־שול, דוד ראָבינזאָן (דער פֿאָטער פון דר. יעקב און דר. נחמיה ראָבינזאָן, — ביידע איצט אין ניו־יאָרק), האָט באַגריסט זיי האַרציק צום נייעם יאָר, זיך אַנטשולדיקט וואָס ער האָט זיי געשטערט פון דאַוונען און זיי מטריח געווען אַהער.

ער האָט געפונען פֿאַר די איבערגעשראָקענע נישרפים פיינע טרייסט־ווערטער און אַלס ממשותדיקע הילף פֿאַר זייער אויפריכטונג האָט ער איבערגעגעבן זיי צען טויזנט מאַרק במזומנים (דעמאָלט אַ 5,000 רובל). שפּעטער האָט ער אויך אויסגעפועלט ביי זיין פריינט ניקאָלייַ דעם צווייטן (דעם רוסישן צאַר) נאָך אַזאַ סומע (5,000 רובל). חוץ דעם האָט ער זיי צוגעזאָגט זיך משתדל צו זיין ביים רוסישן צאַר דורכצולאָזן אָן אָפּצאָל אַלע נויטיקע בוי־מאַטעריאַלן פון דייטשלאַנד.

דוד ראָבינזאָן, וואָס האָט גערעדט אַ גוטן דייטש, האָט ווילהעלמען באַגריסט און האַרציק באַדאַנקט אין נאָמען פון דער עדה יידן.

ווינטשנדיק די יידן אַ לייכטן פֿאַסט־טאָג און אַ שנעלע אויפריכטונג נאָך דער שרפה, האָט ווילהעלם זיך פריינטלעך צעזעגנט מיט די אויפגעמונטערטע און איבערראַשטע יידן.

דער תענית איז שוין במילא געווען אַ לייכטער. פריילעכע און באַגייסטערטע פון דער אומדערוואַרטער פֿאַ־סירונג, וועלכע זיי האָבן גאָרניט געקענט תופס זיין, זיינען די ווישטיניצער יידן אַוועק צו נעילה און מיט נאָך מער התלהבות און ברען אויסגעשריען דעם „לשנה הבאה בירושלים!"

וועגן דער געשעניש האָבן דערנאָך געשריבן אַלע רו־סישע און דייטשישע צייטונגען און די דייטשן האָבן שטאַרק געלויבט דעם קייזער פֿאַר דעם פיינעם מענטשלעכן אַקט.

בעת איך דערצייל אייך די דאָזיקע געשיכטע, דאַכט זי זיך מיר אַליין אויס, ווי אַ פראָדוקט פון אַ צעהיצטער פֿאַנטאַזיע, ווי אַ ווילדער חלום, האָבנדיק אין זיך די שרעק־לעכע רציחות, וועלכע די ווישטינעצער יידן האָבן געהאָט אויסצושטיין פון די צעיושעטע באַראַרישע היטלער־באַנדעס, זיך פון דייטשישן פֿאָלק, יורשים פון ווילהעלמען. אָבער עס איז אַ פֿאַקט, און אַ פֿאַקט וואָס איז געגוג טרויעריק דערמיט, אַז קייזער ווילהעלם דאַרף שוין די־נען ווי אַ מוסטער פון הויכער מאָראַל און גוטע מעשים. און דאָך, וואָס פֿאַר אַ ווייטער מהלך פון יענער, דאַכט זיך, ניט לאַנג פֿאַסירטער געשיכטע ביז די פינצטערע היט־לער־צייטן!

אָבער אויך דער מלכותדיקער חסד פון ווילהעלמען האָט ניט געהאָלפן ווישטינעץ, כאָטש ער האָט געהאַלטן זיינע אַלע צוזאָגן. ס׳האָט איר פֿאַרפעלט דער יוגנט־כוח און דער יוגנט־אימפּעט און האָט שוין ניט פֿאַרמאָגט אין זיך גענוג חיות, כדי זיך ווידער אָפּצובויען אין גאַנצן, און די יריידה־שטימונג האָט זיך געלאָזט פילן אַלץ שטאַר־קער, אַלץ בולטער...

נאָך דער מלחמה, ביי די ליטווינער שוין, איז אין ווישטינעץ געבליבן קוים אַ מנין יידן־טליתים און די־שטאָט איז כמעט אין גאַנצן אַריבער אין רשות פון ליט־ווינער און ליטווישע דייטשן.

ס׳איז שוין ניטאָ דאָרט איצט קיינער, וואָס זאָל כאָטש דערמאָנען די דייטשישע היטלער־מערדער וועגן דעם „סקאַנדאַליעז־פֿאַרברעכערישן" אַקט פון זייער פֿאַר־שטאָרבענעם קייזער ווילהעלם דעם צווייטן.

ס׳פּעלט נאָך געוויס ביי זיי אַן אויער, וואָס זאָל פֿאַרנעמען די „אומגלויבלעכע" געשיכטע פון זייער פריער־דיקן פירער און מושל — קייזער ווילהעלם.

אַנדערע צייטן, אַנדערע פייגל!... און אנשטאָט די פריער זינגעווודיקע און תפילה־שעפטשענדיקע פויגעלעך, האָבן זיך דאָרט, אין ווישטינעץ, בעת דער שחיטה, וואָס די נאַציס, צוזאַמען מיט די ליטווישע רוצחים, האָבן אויסגעפירט איבער דעם רעשטל ווישטינעצער יידן, אַרום־געטראָגן שוואַרצע, ווילדע ראָבן, וואָס האָבן שטיקלעכ־ווייז צעפּיקט די געשענדעטע, געפּיניקטע עדה יידן.

דר. מענדל סודאַרסקי

ווירבאַלן

און די דערבייאיקע קיבאַרט און איידקונען (יאַטקון)

אין אַ העליש פייער, וואָס דער גיהנום אַליין האָט נאָר געקענט צוטראָכטן, האָבן זיך געפונען אונדזערע יידיש־ליטווישע גרענעץ־שטעטלעך בעת די לעצטע צוויי וועלט־מלחמות. די ערשטע און העפטיקסטע „באַגעגעניש" פון די צוויי שטאַרקסטע אַרמייען אין איראָפּע — די דייטשישע און רוסישע — פלעגט פאָרקומען דאָרט. מען פלעגט זיך שלאָגן חדשים־לאַנג אויף דעם שמאָלן פּאַס ערד, און די ערשטע קרבנות זיינען געווען אונדזערע יידישע שטעטלעך. באַזונדערס גרויזאָם איז געווען דער גורל פון אונדזערע יידן אין די שטעטלעך אויפן מיזרח־פרייסישן גרענעץ בעת דער לעצטער וועלט־מלחמה, וועו די היטלעריסטישע האָרדעס האָבן אַפילו אויף קיין „באַגעגעניש" ניט געווארט און פלוצלונג באַפאַלן די רואיק־שלאָפנדיקע תושבים־יידן, אומברענגענדיק זיי שוין אין די ערשטע טעג פון זייער ממשלה.

אין צענטער פון די אַלע שטעטלעך אויפן מיזרח־פרייסישן גרענעץ געפינט זיך וועדזשבאָלאָווע, וועלכע ליגט אויף דעם בריטן טראקט, וואָס ציט זיך אַזש פון לענינגראַד (געווי. פּעטערבורג) איבער דווינסק, ווילנע, קאָווגע דירעקט קיין בערלין.

וועדזשבאָלאָווע איז געווען, אַזוי צו זאָגן, דער פאָר־בינדונג־פונקט צווישן מיזרח־ און מערב־אייראָפּע.

וועדזשבאָלאָווע, ווי באַקאַנט, איז געווען אַן ערשט־קלאַסיקע גרענעץ־סטאַנציע, דורך וועלכער עס פלעגט זייער אָפט דורכפאָרן די צאַרסקע משפּחה. חוץ די הוי־כע רעגירונג־לייט פלעגן דורך וועדזשבאָלאָווע דורכ־פאָרן גרויסע רוסישע און אייראָפּאישע סוחרים, פאָב־ריקאַנטן, געלערנטע, סתם־עמיגראַנטן, ווי אויך פאָלי־טישע רעוואָלוציאָנערע טוער, מיט... פאַלשע, פאַרשטייט זיך, פּעסער.

רייַדנדיק וועגן וועדזשבאָלאָווע מוזן מיר, בנשימה אחת, דערמאָנען נאָך צוויי שטעטלעך — קיבאַרטי, וואָס האָט זיך געפונען צוויי אַמעריקאַנער מייל פון וועדזשבא־לאָווע און דאָס אַנטקעגן־ליגנדיקע דייטשישע גרענעץ־שטעטל אייַדקונען. זיי אַלע זיינען אין אַ געוויסן זין געווען אַ מין חוט המשולש, ווייל עס איז שווער געווען אָפּצוטיילן איין שטעטל פון אַנדערן.

כמעט יעדן טאָג פלעגט אַ העלפט פון דער וועדזש־באָלאָווער באָפעלקערונג זיך דורכמישן מיט דער באָ־פעלקערונג פון קיבאַרט און אייַדקונען. דאָרט פלעגט אָנגיין דער גאַנצער מיסחר, דער עקספּאָרט פון כל המיני סחורות צווישן רוסלאַנד, שפּעטער ליטע, און דייטש־לאַנד. טויזנטער מענטשן זיינען ביי דעם געווען באַ־שעפטיקט און געצויגן אַ פיינע חיונה. יידיש־רוסיש־ליט־ווישע עקספּאָרטערן און אימפּאָרטערן פלעגן זיך דאָ צו־נויפטרעפן מיט דייטשישע קויפער און פאַרקויפער־קאָ־מיסיאָנערן. און וואָס האָט מען קיין דייטשלאַנד ניט עקס־פאָרטירט? בהמות, תבואה, פלאקס, געהילץ, חזיר־האָר, שוועמלעך, פערד, ראקעס, כלערליי פרוכטן — דאָס אַלץ פלעגט גיין מיט דער באַן — און עופות פלעגט מען טרייבן אויפן שאָסיי דורך דעם קאָנטראָל־פונקט. פון סאָמע אין דער פרי ביז שפּעט אין אָוונט פלעגט די לופט זיין פול מיט די קולות פון אומצאָליקע מחנות געגנדז, קאָטשקעס, הינער, אינדיקעס, געטריבן פון הונדערטער אָנטרייבערס צו דער אַידקונענער געגנדז־ראַמפּע, כדי זיי ווייטער צו טראַנספּאָרטירן קיין דייטשלאַנד. דערביי זיי־נען געווען באַשעפטיקט אויך יידן פון די דערבייאיקע שטעט, ווי ווילקאָווישק, פילוויישאָק, מאַריאַמפּאָל, קאַל־וואַריע און אַנדערע.

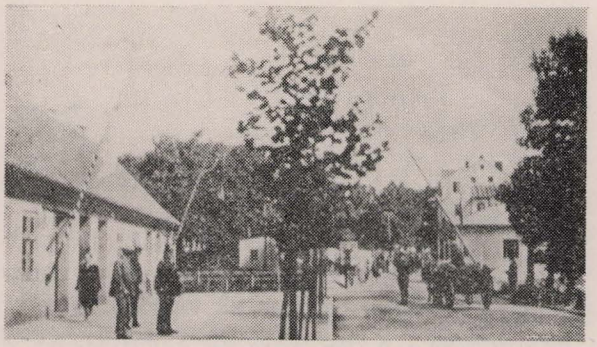
מיליאָנען עופות פלעגט מען האַרבסט־צייט אַריבער־פירן קיין דייטשלאַנד דורך ווירבאלן און טויזנטער משפּחות אין ליטע האָבן געהאַט חיונה בשפע. חוץ דעם זיינען אין ווירבאלן געווען צוויי חזיר־האָר פאַבריקן, אין וועל־כע עס האָבן געאַרבעט ביי אַ פּאָר הונדערט בערשטער. זיי האָבן אויך געגעבן פרנסה די שטעטלשע תושבים, די בעלי־מלאכות און אנד. אויך מיט לאַנדווירטשאַפט האָבן די יידן אין ווירבאלן זיך פאַרנומען.

אויסער דעם האָט דער קליינער גרענעץ־עקספּאָרט געגעבן חיונה הונדערטער משפּחות. לויט אַ געוויסן אַפּ־מאַך האָבן די תושבים פון ביידע זייטן גרענעץ געמעגט אַריינברענגען פון איין מדינה אין דער צווייטער פריי פון אָפּצאָל אַ געוויסן סכום פּראָדוקטן און פאַרטיקע סחורות פאַרן אייגענעם געברויך. אויף אַזאַ אופן פלעגט פאָר־קומען אַ לעבהאַפטיקער אויסבייט פון פּראָדוקטן און סחורות צווישן די איינוואוינער פון איידקונען, פון איין זייט, און קיבאַרט און ווירבאַלן — פון דער צווייטער זייט.

און סיי די דייטשן, סיי די יידן און ליטווינער זיינען געווען צופרידן און האָבן געלעבט בשלום.

קיינעם פון זיי וואָלט גאָר ניט געקענט איינפאַלן, אַז עס וועט זיך פלוצלונג שאַפן אַזאַ שינאה און האַס פון אייַנעם צום אַנדערן.

אָבער ווי שטאַרק די טאָג־טעגלעכע אויסמישונג פון דער באָפעלקערונג איז ניט פאָרגעקומען און ווי פריינט־שאַפטלעך עס זיינען ניט געווען די באַציאונגען צווישן די דריי דערמאָנטע שטעטלעך, איז דאָך יעדע פון זיי

ליטווישׁ־דייטשישער גרענץ — צווישן קיבאַרט און איידקונען. (דאָס בילד האָט צוגעשיקט פרוי הדסה דזשייקאָבס־שווארץ, שיקאַגאָ)

געבליבן גאַנץ פאַרשיידן, אייגנאַרטיק, באַזונדערס אין יידישן זין.

דער קעלמער מגיד, וועלנדיקן כאַראַקטעריזירן דעם מהות פון די דריי אַזוי ענג־צוזאַמענליגנדיקע שטעטלעך, האָט אין איינער פון זיינע באקאנטע מוסר־דרשות, פאַטעטיש אויסגעשריען:

„אין איידקונען ברענט אַ פייער, אויף קיבאַרט פליען די פונקען און אויף וועזשבאַלאָווע גייט דער רויך. לאָמיר אַלע לעשן דאָס פייער, כדי צו פאַרהיטן אונדזער שטעטלעך פון אַ שרפה!"

דערמיט האָט ער געוואָלט בילדעריש שילדערן די אויסגעלאַסנקייט און אפיקורסות, וואָס האָט געהערשט אין איידקונען, און די השפּעה, וואָס איר סם האָט געהאָט אויף די דערביי־ליגנדיקע יידישע קהילות.

אין אַ געוויסן זין איז עס געווען אַ גאנץ געלונגענער פאַרגלייך. אין איידקונען האָט זיך שוין שטאַרק געשפּירט דער טיף־אַסימילאַטאָרישער גייסט צווישן די דאָרטיקע יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פאַר אַריסטאָקראַטן, משמעות, צוליב זייער דערווארבענער רייכקייט אויפן חשבון פון די אָרעמע ליטווישע יידן, געראָטן אַ פיינעם דייטש און זיך געזוכט מתחתן צו זיין מיט די איידקונענער „יעקעס"... אין קיבאַרט, ווידער, האָבן די אָנגעפאָרענע דעקלאַראַנטן ביים צאָל אַמט, די עקסטרע אויסגעשריען:

„אין איידקונען ברענט אַ פייער, אויף קיבאַרט פליען פונקען און אויף וועזשבאַלאָווע גייט דער רויך. לאָמיר אַלע לעשן דאָס פייער, כדי צו פאַרהיטן אונדזער שטעטלעך פון אַ שרפה!"

דערמיט האָט ער געוואָלט בילדעריש שילדערן די אויסגעלאַסנקייט און אפיקורסות, וואָס האָט געהערשט אין איידקונען, און די השפּעה, וואָס איר סם האָט געהאָט אויף די דערביי־ליגנדיקע יידישע קהילות.

אין אַ געוויסן זין איז עס געווען אַ גאנץ געלונגענער פאַרגלייך. אין איידקונען האָט זיך שוין שטאַרק געשפּירט דער טיף־אַסימילאַטאָרישער גייסט צווישן די דאָרטיקע יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פאַר אַריסטאָקראַטן, משמעות, צוליב זייער דערווארבענער רייכקייט אויפן חשבון פון די אָרעמע ליטווישע יידן, געראָטן אַ פיינעם דייטש און זיך געזוכט מתחתן צו זיין מיט די איידקונענער „יעקעס"... אין קיבאַרט, ווידער, האָבן די אָנגעפאָרענע דעקלאַראַנטן ביים צאָל אַמט, די עקס־

יוגנט־אָרקעסטער פון ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין וועזשבאַלאָווע מיט אַ טייל פון אָרטיקן עולם (מיט 50 יאָר צוריק)

ערשטע ריי קינדער פון רעכטס: ערשטער אומבאַקאַנט, ד. הילענבערג, דוד סאַנדלער, לייזער קאגאנסקי, יעקב סודאַרסקי, דוד קאַגאַנסקי, דוד מאַטיקאָוו.

צווייטע ריי פון רעכטס: יעקב וועזשבאַלאָווסקי, י. זארקא, נחמיה וואַלפיאַנסקי, ב. פרידמאַן, ח. י. אַבעלאָוויטש, זעקסטער אומבאַקאַנט, חיים־הירש סאַנדלער, (גר. סאַנדערס), זעליק סודאַרסקי, אַכטער אומבאַקאַנט, מ. ש. וועזשבאַלאָווסקי, צענטער אומבאַקאַנט, דוד הילענברג, פייוול גרינגאַרד, מרדכי מאַטיקאָו, כלב דאַגילייצקי.

דריטע ריי פון רעכטס: ערשטע פיר אומבאַקאַנט, מ. פאָן זינסקי, דוד הילענברג, מרדכי לעווין, אהרן שוידינישסקי, אברהם־אליהו סאַנדלער, הירשל־זעליק דאַגילייצקי, צוועלפטער אומבאַקאַנט, אייוואוש הילענברג, רוסישער לערער, ישראלקע דער גלעזער, לעצטער אומבאַקאַנט.

פֿאַרטערן, אַרײַנגעטראָגן אַ גייסט פון רוסיפיקאַציע און סתם פּוסטקייט.

פון אַזאַ מין חברן זיך איז בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אומגעקומען אויף דער תּליה דער רייכער קיבאַר־טער ייד פֿרײַדבערג. ער איז געווען אין פֿריינטשאַפֿט מיט דעם זשאַנדאַרמסקי קאַמענדאַנט מיאַסאָיעדאָוו, וועלכן מען האָט באַשולדיקט אין שפּיאָנאַזש לטובת דייטשלאַנד און פֿאַרמישפּט צו אויפֿהענגען. דעם רשע ניקאָליי ני־קאָלייעוויטש, דעם צאַרס פּעטער, האָט זיך געוואָלט אויך צוטשעפּען אַ יידן און מען האָט מיטבאַשולדיקט אין שפּיאָנאַזש פֿרײַדבערגן, וועלכן מען האָט אויך אויפגע־האַנגען.

* * *

וועזשבאָלאָוע איז פון לאַנג געווען דורכגעדרונגען מיט די נייע אידייען און ריכטונגען אין אַלגעמיינעם און יידישן לעבן. און עס האָט ניט געהאָלפן דעם קעלמער מגידס מוסר, ווייל דער „רויך" איז געקומען פון פיל העכערע קוימענס, פון פיל וועיטערע און טיפערע קוואַלן...

און טאַמער פלעגט אַ קיבאַרטער ייד וועלן זיך לאָזן וואויליגיין ביי אַ גלעזל ביר, אָדער אַ קערטל, פלעגט ער זיך אַריבערכאַפּן קיין אייִדקונען. דאָרט האָט ער שוין געפּו־נען זיינס גלייכן. אויב אָבער עס האָט זיך אים פֿאַרגלוסט צו הערן אַ פּרק משניות, אַ בלאַט גמרא, אָדער פֿאַרברענ־גען אַן אָוונט אין אַ גייסטיקער אַטמאָספֿער, אין אַן אָט־מאָספֿער פון השכלה, העברעאיש, ציוניזם, בונדיזם און אַנדערע אידייאישע שטרעמונגען, האָט ער געמוזט אַנ־קומען צו וועזשבאָלאָוע.

אויב ליטע איז לעצטנס געווען דאָס יידישסטע אין בריטן זין פון וואָרט לאַנד אין דער וועלט (חוץ, פֿאַרשטייט זיך, ארץ־ישראל) קען וועזשבאָלאָוע פֿאַררעכנט ווערן ווי איינע פון די סאַמע יידישע שטעט אין ליטע, ווייל וועזש־באָלאָוע איז געווען אַ שטאָט פון יודעי תורה, פון משכילים, פון העברעאיש־קענער און העברעאיש־לערנער. די ערש־טע חדרים מתוקנים זיינען אויפגעקומען אין וועזשבאַ־לאָוע.

זייער גרינדער און באַגרינדער איז געווען מיין לע־רער ר׳ אברהם אליהו סאנדלער, אַ ייִד אַ משכיל, מיט יידישער און וועלטלעכער בילדונג, אַ מיטאַרבעטער אין „המליץ" און „הצפירה", אַ דערציער פון אייניקע דורות תלמידים, פון וועלכע אַ סך געפינען זיך איצט אין אַמע־ריקע. זיין זון גרעגאָרי סאַנדערס, אַ באַקאַנטער ציוניסטי־שער טוער און געזעלשאַפֿטלעכער עסקן, געפינט זיך איצט אין מאַנטרעאל, קאַנאַדע.

וועזשבאָלאָוע האָט געשמט פֿאַר אַ העברעאישער שטאָט און שוין מיט אַ יאָר דרייסיק־פֿערציק צוריק האָט מען מיט די קינדער געערעט העברעאיש.

דאָרט האָבן אויך געלעבט, געווירקט און אָנגעהויבן זייער ליטעראַרישע און דערציערישע טעטיקייט שמואל־לייב גאָרדאָן און בן־אביגדור, וועלכע האָבן זיך מתחתן געווען מיט יהואשעס צוויי שוועסטער. עס איז אפשר נאַטירלעך, וואָס אויף דעם אַזוי צעאַקערטן יידיש־העברע־אישן באָדן איז אויסגעוואַקסן אַזאַ יהואש, אַ טרוימעריש בחורל, וואָס האָט זיך שוין אין די גאָר יונגע יאָרן אַרומגעטראָגן מיט לידער וועגן ליבע, וועגן זין פון לעבן און איז שפּעטער געוואָרן דער באַרימטער דיכטער־שרייבער און איבערזעצער פון תנ״ך. זיין פּאָטער ר׳ כלב בר׳ אייוואושעס בלומגארטן, אַ גרויסער בן־תורה, פלעגט בייטאָג זיין באַשעפּטיקט און ביינאַכט, לויט דעם שטייגער פון די תנאים, לערנען. און די מוטער איז געווען אַ טיפּ פון די נשים צדקניות פון דעם אַמאָליקן יידישן שניט. דאָ, אין דעם הויז פון זיינע עלטערן און אין גאַנצן אַרום, האָט זיך יהואש דורכגעדרונגען מיט דעם יידיש־טראַדיציאָנעלן גייסט און געשעפּט אינספּיראַציע פֿאַר זיינע שפּעטערדיקע שאַפונגען. אמת, מען האָט טאַקע געדענקט און געשריבן העברעאיש, געחלומט וועגן ציון און ניט איין וועזשבאָלאָוער בחורל האָט זיך אַרום־געטראָגן אין בוזעם־קעשענע מיט לידער און ראָמאַנען געשריבן אין לשון קדוש, אָבער געדעדט האָט מען יידיש. באַזונדערס האָט זיך געשטאַרקט דער יידישער עלעמענט, וועלן עס איז אויפגעקומען די אַרבעטער־באַוועגונג מיטן „בונד" בראש. די הונדערטער בערשטער, וואָס זיינען גע־וועלן אין שטעטל, האָבן אַרײַנגעטראָגן אַ נייעם שטראָם און רעוואָלוציאָניזירט די יוגנט. אָבער דאָך זיינען געבליבן גענוג טרוימער, ווי דער צווייטער לערער מיינער ראובן קאַפּלאַן, וואָס האָבן וויטער געשפּונען דעם פּאָדעם פון דער העברעאיש־משכילישער קולטור און געבויט זייער אייגענע וועלט.

צווישן אָט די טרוימער זיינען געווען די ציוניסטיש־געשטימטע בחורים און יונגעלייט, און פון זיי קודם־כל דער פּאָעטיש־געשטימטער פייוול גרינגארד, דער ענטו־זיאַסטישער פאַנטאַסט־ציוניסט זעליק סודאַרסקי, דער מו־זיקאַלישער בעל־דמיון נחמיה וואלפּיאנסקי, דער שטי־לער בעל־חלומות דוד הילענבערג, דער סטודענט־גאַסט ניסן סודארסקי און דער קאַלטער באָהעמע־מענטש אהרן שוידינישסקי.

עס דערמאָנט זיך נאָך, ווי איצט וואָלט עס געווען, ווען זיי פלעגן זיך כמעט יעדן טאָג צונויפקומען אין די שטילע פֿאַרנאַכטן און אין די פֿאַרחלומטע אָוונטן. אין אַ קליין, האַלב־טונקעלן צימער, ביי אַ גלעזל טיי, וואָס די חברטעס מיידלעך פלעגן צוטראָגן מיט אַ ליבן שמייכל, פלעגט מען פֿאַרברענגען אין חברשע שמועסן און לאַנגע דיסקוסיעס ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. דאָרט פלעגן „געלייזט" ווערן אַלע וועלט־פֿראָבלעמען און, דער עיקר, די יידישע.

אַ כפרה זיינען דאָן געווען די גרויסע פּאָליטישע קלובן, מיט וועלכע די וועלט איז אַזוי פול געווען, אין פֿאַרגלייך מיט דעם פּיטשינקן, האַלב־טונקעלן צימער ביי יודל גרינגארדן אין הויז !...

* * *

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען קיבארט און וועזשבאָלאָוע, נאָך אַ קורצן שוואונגיקן אויפשטייג, ווי־דער איינגעשרומפּן געוואָרן. אין די ערשטע יאָרן פון דער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע האָט זיך געדאכט, אַז אַ

נייע ערא קומט אויף און ווערזשבאָלאָווע און קיבאַרט האָבן זיך ענערגיש און מיט אימפעט געגומען אָפּבויען אַלץ, וואָס איז צעשטערט געוואָרן בעת דער לאַנגער דייטשישער אָקופּאַציע.

דער אַזוי אימפּעטיק־אויסגעבילדעטער האַנדלס־צענטער אין קיבאַרט טראָגט זיך ביסלעכווייז אַריבער קיין קאָווגע, באַזונדערס אין די יאָרן ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד. אויך די באַציאונגען פון די דייטשן צו די פריערדיקע יידישע פריינט זייערע בייטן זיך צום שלעכטן און אָט ווי עס באַשרייבט די דאָזיקע גסיסה־שעהען פון דעם אַמאָל אַזוי רייכן און פּעסט איינגעפונדעוועטן יידישן שטעטל קיבאַרט, טוביה שערעשעווסקי *) אין 1937, „פּאָלקסבלאַט“:

„... און דער בנין האָרט לעבן גרענעץ, וואו פופצן קראָמען זיינען געווען, וואו די טירן האָבן זיך ניט איין מינוט געשלאָסן, העגגען היינט נאָר די שילדן איבער די געשלאָסענע טירן. צוויי קראָמען נאָר זיינען היינט אָפּן.

„פון דריטן גאָרן דורך אַ פענצטער איז צו זען אויף יענער זייט דער „רוסישער האָף“ — שטיל, טויט אוּן רואיק איז דאָרט, ווי אויפן בית עולם, וואָס איז אין אָנהויב שטעטל.

„און אָט דער גרענעץ גופא. לינקס פון שאָסיי דער קאָנטראָלפּונקט, לעבן אים די ליטווישע פאָן. אָפּגעשטאָרבן איז דאָ די באַוועגונג, עס לויפן ניט מער הין און צוריק די אייגנווואוינער פון ביידע שטעטלעך, עס גייען אויך ניט מער היגע יידישע קינדער אין די דייטשישע שולן יעדן באַגינען. נאָר צוויי־דריי פורן אַ טאָג ברענגען סחורה אַריבער פאַר אַלע עקספּעדיטאָרן...

„דורכן פענצטער פון קאָנטראָלפּונקט קוקט לאַנגוויליק אַריבער אויף יענער זייט דער ליטווישער באַאמטער. מיט אַ פלעגמאַטישן בליק פון יענער זייט ענטפערט אים זיין דייטשישער קאָלעגע. צווישן זיי ליגט די הילצערנע בריק. אויף זיינע פאַרענטשעס, אָנדערהאַלבן מעטער פונאַנדער, הענגען פאַריתומט די עמבלעמעס פון ביידע לענדער: דער הייליקער יורגיס אויפן פערד צו מיזרח, צו מערב דער פרייסישער אָדלער. אונטן שלענגלט

*) אַ וויכטיקער געזעלש. טויער, וואָס איז אומגעקומען אין קאָווגער געטאָ.

חדר מתוקן פון ר' אברהם אליהו סאַנדלער, ווערזשבאָלאָווע, 1899

ערשטע רייע פון אונטן רעכטס: ערשטער אומבאַקאַנט, שמואל חייטאָוויטש, מרדכי לוריע, משה דאָגיליצקי, דודל סאַנדלער, דוד הילענבערג, מרדכי מאָטיקאָוו, מכאל לוטרין, שמואל זאַרקאָ, חיים־דוד ווערזשבאָלאָווסקי, ירמיה שוחט, אברהם דאָגילייצקי.

צווייטע רייע רעכטס: ערשטע צווי אומבאַקאַנט, מ. א. חייטאָוויטש, לייב קאָגאַנסקי, מאָטקע חנה־שיפרעס, 6 און 7 אומבאַקאַנט, וועלוול חיים־איצלס, דוד הילענבערג, סינענסקי, 11 און 12 אומבאַקאַנט, זאַרקאָ, בערל ווישטינצקי, דער רבי אברהם־אליהו סאַנדלער.

דריטע רייע רעכטס: ערשטער אומבאַקאַנט, סאָקאַלסקי, 3 אומבאַקאַנט, אשר חייטאָוויטש, 5. 6. 7. אומבאַקאַנט, גיטל לאַפּ, רחל סאַנדלער, חייה ווייסטאַנעצקי, ראָנע פאַלנבוים.

באַקאַנט, גאָלדע לוריע, 8 אומבאַקאַנט, פאוזיסקי, ווייסטאַנעצקי פעשע־רחל לאַפּ, אַלטע פרידלענדער, 13 אומבאַקאַנט, ליבע גרינגאַרד, בתיה גרינגאַרד.

פנפטע רייע רעכטס: אַניקשטער גמרא־מלמד, חיים־הירש סאַנדלער, יעקב ווערשבאָלאָווסקי, וואַרשאָווסקי, צירל מאטיקאָוו, יהודית ווערזשבאָלאָווסקי, 7. אומבאַקאַנט, פייגע־לאה הילענבערג, 9. אומבאַקאַנט, פייגע־מלכה לוטרין, רייזל לוריע, רייזל ווישטינעצקי, ביילע וולאַדיסלאָווסקי, לעצטער אומבאַקאַנט.

זיך די לעפֿאַנע, צעטיילט ביידע לענדער און גאַרטלט אַרום די מערבדיקע זייט פון שטעטל...״

ווי אַ שטעטל, וואָס פֿאַרמאָגט סך־הכל אייניקע הונדערט יידישע פֿאַמיליעס האָט ווערזשבאָלאָווע זיך פֿאַרמאָסטן צו שאַפֿן אַן אייגענע גימנאַזיע (העברעאישע). דער ערשטער דירעקטאָר איז געווען דר. יעקב ראבינזאָן.

צווישן די רבנים, וואָס האָבן פֿאַרנומען דעם כסא הרבנות אין ווערזשבאָלאָווע, דאַרפן דערמאָנט ווערן ר׳ דוד טעוועלע קאַצענעלנבויגן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער רב הכולל אין פּעטערבורג (איצט לענינגראַד). אויך זיין ממלא מקום, ר׳ אפרים לאפּ, איז געווען אייניער פון די גרויסע תלמידי חכמים פון דער רבנישער וועלט.

פון ווערזשבאָלאָווע שטאַמט אויך הרב צבי הכהן — זקן הרבנים פון מאַנטרעאָל און גאַנץ קאַנאַדע ווי אויך אַרטשיבאַלד פרידמאַן, דער באַקאַנטער ציוניסט און פּי־

הרב ר׳ אפרים דוב הכהן לאַפּ

רער פון קאַנאַדישן יידנטום. אויך דער באַרימטער יידיש־רוסישער מאַלער איסאַק (יצחק) לעוויטאַן איז אַ געבאָרענער אַ קיבאַרטער, און ניט ווייט פון ווערזשבאָלאָווע האָט די וועלט דערזען דער באַרימטער יידישער דיכטער מאָריס ראָזנפעלד אין שטעטעלע באָקשאָ.

די קיבאַרטער און ווערזשבאָלאָווער, וואָס האָבן זיך אַרויסגעהויבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה מיט זייערע טאַלאַנטן, זיינען מער־ווייניקער באַקאַנט אין דער וועלט פון יידישער קונסט: דער אָנערקענטער מאָלער מעסנבלום, די באַגאַבטע יידיש־העברעאישע פּאָלקס־זינגערין מאַשאַ בעניאַ און דער יונגער פּאָעט און אַרטיסט רחביה מאגילוקער. ביידע לעצטע זיינען איצט אין ניו יאָרק.

אין קיבאַרט און ווערזשבאָלאָווע האָט אַ געוויסע צייט געלעבט און געווירקט דער שרייבער לעאָן האַלפּערן. ער איז איצט אין מאָנטעווידעאָ (אורוגוואי) און פֿאַרנעמט אַ וויכטיק אָרט אין דאָרטיקן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט לעצטנס אַ ניי ווערק „פֿאַרבלאָנדזשעטע נשמות״. עטלעכע פֿאַרצוויגטע משפּחות האָבן דאָמיניערט אין ווערזשבאָלאָווע, אָבער אַלע זיינען געווען כמעט קרובהשאַפֿטלעך געקניפּט און געבונדן צווישן זיך, אַזוי אַז דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען כמעט ווי אין גרויסע משפּחה.

ניט געקוקט אויף דעם וואָס אין ווירבאַלן האָט זיך בולט געזען דער רויך, וועלכער האָט זיך געצויגן אַזש פון דער שרפּה „אייראָפּע״, לויט דעם אַלעגאָרישן אָנדייט פון קעלמער מגיד, דאָך האָט זיך דאָס לעבן דאָרט אָפּגעוויקלט אויף אַ פֿאַטריאַרכאַלישן אופן, גאַנץ טראַדיציאָנעל־יידישלעך.

* * *

אַזוי ווי אין יעדער משפּחה זיינען אָפּט ניט אַלע מיטגלידער ענלעך אייניג צו די אַנדערע, אַזוי זיינען אויך אין ווערזשבאָלאָווע געווען אייניצלנע טשיקאַווע טיפֿן, אינטערעסאַנטע עקזעמפּלאַרן, און יעדער איז געווען כמעט אַ וועלט פֿאַר זיך.

אָט גייט זיך לאָנגזאָם און שוואַר, אָבער מיט פּעסטע, זיכערע טריט שמערל דער טרעגער (לאָדער). שטאַרק געבויט, מיט האַרטע, פּעסט אָנגעצויגענע מוסקולן, קוקט ער אויס ווי פון שטיין אויסגעהאַקט. ער האָט נאָר־וואָס אָפּגעלאָדן און אויפגעלאָדן שוועריע קאַסטנס מיט סחורה און עס אַלץ געטאָן מיט „שכל״, ווי ער פלעגט זאָגן, מיט אַ מינימום אנשטרענגונג פון כוח. און איצט גייט ער אין בית־מדרש אַריין זאָגן זיין פּרק משניות...

און אָט שפּאַצירט זיך יודל פּייטשעס, אַ ייד אַ לער־נער, מיט אַן אָנטבלויזטן הויכן שטערן, דאָס היטל פֿאַרקאַשערט אויף הינטן. אַ גאַנץ יאָר, סיי אין די ווינטער־קעלטן און סיי אין די הייסע זומער־חדשים איז ער אַרומ־געגאַנגען אין קאַלאָשן און מיט אַ דיקן טוך פֿאַרבונדן דאָס פּנים איבער די אויערן. זיין ווייב פּייטשע, אַן אשת־חייל, האָט אים שוין באַזאָרגט מיט אַלץ און באַפּרייט פון דאגות פּרנסה, און ער האָט געקאָנט שוין רואיק זיין פֿאַר דער וועלט...

אַ פֿאַרטרוימטער, אַ פֿאַרטראַכטער, ווי מיט געדאַנקען וואָס פליען אין די הימלען, בלאָנקעט אַרום איבער די שטילע גאַסן אַדער אויסן שטאָט נחמיה וואַלפּיאַנסקי. ער האָט געהאָט נאָך אַ צווייטן נאָמען, אָבער עס איז געניג געווען נחמיה אַליין. אַ ייד אַ כל־בו׳ניק, האָט ער אין אַלץ געהאָט אַ ידיעה, געווען באַשאָנקען מיט גרויסע פּעאיקייטן אין מוזיק, אין טעכניק, מאַלעריי און האָט פֿאַרמאָגט אַ פיינע פּען פֿאַר הומאָר, דיכטונג און קליינע דערציילונגען. און איבער אַלץ האָט געשוועבט אַ רייכע פֿאַנטאַזיע. און מיט פֿאַנטאַזיעס איז ער בלויז אָפּגעקומען, ניט פֿאַרווירקלעכנדיק קיין אייניע פון זיי. עס איז געווען אַ לעבן פון כסדרדיקן חלומען און פון פּאַקטישער גרויער וואָר; פון אַ שטענדיקן שטרעבן און פליען אין די הימלען און פון אַן אייביקן צוגעשמידט־זיין צו די דלד אמות פון דעם אייגענעם קליין שטעטל, פון וועלכן ער איז ניט אַרויסגעפֿאָרן אין משך פון פופציק יאָר...

און אָט לויפט אַ צעטראָגענער, אַ פֿאַרשאָפּענער, פֿאַרטיפט אין מחשבות, ר׳ איצעלע דער פרומער. זעלטן

ווער עס פלעגט אים רופן ביי זיין ריכטיקן צווייטן נאָמען. און כשמו כן הוא — ער איז טאַקע געווען דער אמתער פרומער, און אויך צו טראַכטן האָט ער געהאַט גענוג איבער וואָס — אַן אייגענע משפחה מיט מיידלעך, אָן עין־הרע, אַ גרויסע, מען דאַרף שאַפן חיונה, פאַרזאָרגן די אייגענע און אויך זיך אַליין מיט אַ קאַפּעטשקע עולם הזה און אַביסעלע עולם הבא. האָט ער טאַקע דעריבער געזאָרגט וועגן כלל — אַזוי פיל אָרעמע, קראַנקע, ניט דאָ גע־דאַכט... היינט וואו איז אַ ישיבה־בחור, וועלכן מען דאַרף באַזאָרגן מיט „טעג", אַן אורח מיט אַן אָנבייסן און אַ נאַכטלעגער, אַן אביון מיט אַ צדקהלע און סתם אַ יידן אין נויט מיט אַ גמילות־חסדל?! און אַזוי האָט ער געהאַלטן אין איין זוכן צו טאָן מיצוות און מאַכן וואָס מער ברכות, לכל הפחות הונדערט אַ טאָג. פלעגט ער האַלטן שטענדיק ביי זיך אין קעשענע קיכעלעך, אַלע ווייַלע אָפּקנייפּן אַ שטיקל און מקיים זיין די מיצווה פון „בורא מיני מזונות" — אָדער זיך אַריינכאַפּן צו יעדער צייט פון טאָג צו זיינע פריינט און באַקאַנטע און אַ זאָג טאָן צו זיך אַליין — זעצט זיך, ר' איצעלע, טרינקט אַ גלאָז טיי, ר' איצעלע... און מען פלעגט שוין פאַרשטיין די קאַפּולער אָנצוהערעניש און מען פלעגט אים מכבד זיין מיט מאַכן אַ ברכה.

פרייטיק איז געווען זיין סאַמע הייסער טאָג פון אַרבעט. נאָך אַ שטיק פאָר ליכט־בענטשן פלעגט ער שוין לויפן איבער אַלע קראָמען און הייסן צומאַכן דאָס גע־שעפט, — מען זאָל אָפּגעהיט ווערן פון חילול־שבת. און אַז אַלע פלעגן שוין זיצן ביי די פיין־געדעקטע שבתדיקע טישן, פלעגט מען נאָך ר' איצעלען זען אַ פאָרשמייעדיקן לויפן איבער די הייזער, פאַרזאָרגנדיק די געקומענע אורחים מיט שבת.

און דערצו איז ער געווען אַ ייד אַ סוחר, אָנגעשטאָפּט מיט טובה־ און סתם־וועקסלען, מיט אַ גאַנצער קאַנטאָר פון גענלט־בייטענעניש, פאַרשטעקט טיף אין די קעשענעס פון זיין אויבער־בגד. ער פלעגט אַריינרוקן די הענט אין די טיפע קעשענעס, און גאַנצע הויפנס מיט זילבערשטיק, פאַרשיידענע מינצן, מיט פאַפּיר־געלט פלעגן זיך באַ־ווייזן, און דאָס געשעפט איז דורכגעפירט געוואָרן באַלד אויפן אָרט. דערצו האָט ער געפונען נאָך גענוג צייט אויף לערנען אַ בלאַט גמרא, משניות, פאָר עבודת הבורא מיט כוונה און דערציען זיין זון ר' שמחהן פאָר אַ רב, פאָר אַ הויך־עטישן מענטשן. לעצטנס איז ר' שמחה געווען אַ ראש פון איינער פון די קאָוונער ישיבות (אומ־געקומען אין קאָוונער געטא).

* * *

נאָר אַפּנים, אַז דאָס לעבן איז ניט פון כולו תכלת — עפּעס אַ צומיש איז שטענדיק פאָראַן, וואָס מאַכט עס בולטער, זיכערער און, דער עיקר, נאַטירלעכער, נאָענטער צו דער ווירקלעכקייט.

אויך ווירבאלן איז ניט געווען קיין יוצא מן הכלל. אַ כלומרשטע אונטערוועלט האָט דאָרט אויך עקזיסטירט. אָבער די דאָזיקע „אונטערוועלט" איז געווען אין יענע צייטן פון צאָרישן דעספּאָטיזם נויטיק און וויכטיק. עס איז געווען די צייט אין צאָרישן רוסלאַנד, ווען יידן און אויך ניט־יידן האָבן ניט געוואָלט און אויך מיט רעכט, דינען „ניקאָלאַיקען" אַ יאָר פיר־פינף און פאַרפינצטערט ווערן אין די טורמעס פאַר אַ פּאָליטישן „פאַרברעכן".

זיינען טאַקע אַלע, וואָס האָבן ניט געוואָלט שטיין צום פריזיוו און זיצן אין די טורמעס, געלאָפן צו די גרענעץ־שטעטלעך, באַזונדערס קיין ווירבאלן, זוכן אַ ישועה... ביי די עמיגראַנטן־שמוגלער. און די דאָזיקע שמוגלער זיינען אין יענע צייטן באמת געווען גואלים, אויסלייזער פון כלערליי צרות. געווויס האָבן צו דעם גאָנצן שטאָב שמוגלער זיך צוגעטשעפּעט מענטשן פון דער אמתער אונטערוועלט, און וועגן איינעם אַזאַ — אברהם דרושין, דעם „יידישן קאָזאַק" — האָבן זיך אַ געוויסע צייט אַרום־געטראָגן אין וועלט־שבאָלאָווע אומהיימלעכע און פאַנטאַס־טישע לעגענדעס.

אָבער בדרך כלל האָבן זיי אַלע דאָן אויסגעפירט אַ געוויסע שליחות און אַ סך פון אונדזערע אנשי שלומנו וועלן זיי קיין מאָל ניט פאַרגעסן און וועלן נאָך איצט גע־וויס מיט אַ ברכה אויף די ליפן דערמאָנען אָט די דרייסטע און בראָווע יונגען, פאַרגעבנדיק זיי דעם חטא פון אַרויס־פּרעסן אַמאָל אַביסל מער געלט פאַרן אַריבערכאַפּן זיך איבער דעם שמאָלן פּאָס ערד, וואָס האָט אָפּגעטיילט דאָס אומענדלעך גרויסע רוסלאַנד פון דעם קליינעם שטעטל איידקונען.

פיל, מסתמא, היגע אַמעריקאַנער — סיי פּאָליטישע טוער און סיי סתם אימיגראַנטן — האָבן טאַקע זיי צו פאַרדאַנ־קען זייער קיום און זייער וואויילזיין דאָ אין דער פרייער אַמעריקע...

חורבן ליטע

חורבן ווילנע	פון וויקטאר שולמאן
אויפן ווילנער בית־החיים	פון לייזער ראן
ליטווינער און יידן בעת דער נאצי־אקופאציע	פון אנא שימיטע
די געטא־ביבליאטעק אין ווילנע	פון דינה אבראמאוויטש
וויכטיקסטע מאמענטן אין קאונער געטא	פון לייב גארפונקל

1. פון אנהויב קריג ביז דער אפשליסונג פון געטא. — 2. די צייט פון „אקציאנען". — 3. דער אזוי־גערופענער „רואיקער" פעריאד. — 4. ווידער „אקציאנען". — 5. ארויסשיקונג קיין עסטלאנד. — 5. די ליקווידאציע.

דער „ארבעטס־איינזאץ" אין קאונער געטא	פון אגר. יעקב אלייסקי
מעדיצינישע הילף אין געטא און לאגער	פון דר. אהרון פערציקאוויטש
א טאג הינטער שטעכיקע דראטן	פון דר. ש. דאלניצקי
דאס קולטור־לעבן אין קאונער געטא	פון דר. שמואל גרינהויז
א ייִדיש מיידעלע אין קאצעט	פון ווערא עליאשעוו
דערינערונגען פון דער אומגעבראכטער פאמיליע משה קאץ	פון ל. אדעם
אומקום פון יידן אין שאוולער געטא און אין ארומיקע שטעטלעך	פון א. ירושלמי

די ערשטע שחיטות. — די לעדער־פאבריקן. — יידן ווערן ארייניגעפירט אין געטא. — די אקציעס. — אזרא־דראם. — דאס קראנקנהויז. — די פאלקשול. — די „ווערקשטובן". — קירצונג פון געטא. — גזירת טאדף. — 30טער אויגוסט, 1942. — די רשימה פון די 27. — די ווינטער־לאגערן. — ארבעט־פלעצער אויסערן געטא. — אפשאפונג פון געלט־סיסטעם. — לאגערן אין 1943. — די תליה. — באנייאונג פון פאלקשול. — די קאזערנירונג. — קינדער־אקציע. — געראטעוועטע קינדער. — ענדערונג אין געטא־פארוואלטונג. — דער לאגער א. ב. א. — עוואקואציע פון די לאגערן. — עוואקואציע פון שאוולער געטא. — די פרעמדן־לאגערן אין פאנעוועזש און יאנישאק. — יידן־אויסראט אין ציטעוויאן. — אומקום פון טעלז און פון די ארומיקע שטעטלעך — אלסיאד, אוועזשאן, ווארנע, זשארען, טווער, לוקניק, נאוואראן, פלונגיאן, פלאטל. ריטעווע. — פארוואס איז ניט געווען קיין ווידערשטאנד ? — אונדזער אומקום און די ליטווינער.

צו דער חורבן־געשיכטע פון דער ליטווישׁ־יידישער פּראָווינץ — פון יוסף גאָר

אַרײַנפֿיר־באַמערקונגען. — וויאַזוי זײַנען פֿאַרפֿײַניקט געוואָרן די יידן אין פֿאָלעווישׁ. — שוידערלעכע הריגות אויף די יידן אין מאַריאַמפּאָל. — אומקום פון די יידן אין גודלעווע, פּאָקאָן, וויוווערי, מאוורוטש און אַנדערע שטעטלעך אַרום קאָווגע. — ליטווישער פּראָפעסאָר שלאָגט זיך על־חטא.

די לעצטע טעג פון קעלם — פון הרב שמואל מאיר קרנוביץ

חורבן יורבורג — פון צבי לעוויט

סימנע און איר אומקום — פון צבי לעוויט

אונטערגאַנג פון די יידן אין ניישטאָט־קודירקע — פון דר. ל. גאָלדשטיין

אויסראָט פון די יידן פון פּאָסוואָל און פון די דערבייאיקע שטעטלעך — יאַנישקעל, וואַשקי, לינקעווע, פּומפּיאַן, סאַלאַט, וואַבאָלניק — פון ב. ריינום

שקודוויל און איר אומקום — פון הרב חיים שטיין

חורבן גאָרזד — ***

אומקום פון וויסאָקידוואָרער יידן און פון די יידן פון טראָק, האנושישאָק, וואלקעניק, רודשיק, זאַנאַשישאָק, לייפון, לאַנדוואַראָווע — פון יעקב סאַפּירשטיין

אומקום פון די יידן אין אלסיאד — פון יוסף דוד פּאַקטאָר (פּאַרשריבן פון א. ירושלמי)

אומקום פון די יידן אין וויזשון — פון הרב שבתי כ״ץ

אין וואַלד (בלעטלעך פון אַ טאָגבוך) — פון בערל כהן

פּאַרטיזאַנער פון סלאַבאָדקער געטאָ — פון חיים מייזעראָוויטש

ליטווישע יידן צווישן דער שארית־הפּליטה אין דייטשלאַנד — פון מאַריאָן זשיד

ביבליאָגראַפיע פון חורבן־ליטעראַטור וועגן ליטע — פון דר. פיליפּ פרידמאַן

ווִיקטאָר שולמאַן

חורבן ווילנע

ווילנע, ירושלים דליטע, עקזיסטירט שוין מער נישט. חרוב געוואָרן די היסטאָרישע שטאָט מיט איר אייגנ־אַרטיקן יידישן לעבנשטייגער, מיט אירע לומדים, משכילים, כלל־טוער, רעוואָלוציאָנערן — טרעגער פון די העכערע סאָציאַלע און נאַציאָנאַלע אידעאַלן פון דער לעצטער עפּאָכע. פאַרשניטן געוואָרן איינער פון די פאַרבנרייכסטע, זאַפּטיקסטע קולטור־צווייגן פון יידישן פאָלקס־שטאַם.

מיטן נאָמען ירושלים דליטע האָט זי געקרוינט די פאָלקס־לעגענדע. אויסגעדריקט מיטן דאָזיקן נאָמען די הייסע בענקשאָפט פון אַ צעשפּרייט נע־ונד־פאָלק, אַרום־געריגלט מיט פרעמדע גייסטיקע שטראָמען, צו אַן אייגנ־אַרטיק לעבן, באַדעקט מיטן אָרעאָל פון היסטאָרישן יחוס.

ווי אַזוי האָט ירושלים דליטע געלעבט הינטערן שטע־כיקן דראָט פון געטאָ־צוים, אין די פאַרבלוטיקטע נעגל פון דער חיה רעה, וואָס האָט זי געצוקט, געפּליקט און פאַר־טיליקט? ווי אַזוי האָט די יידישע ווילנע געצאַפּלט אונ־טער די שוואַרצע פליגלען פון די מלאכי חבלה, — ווי אַזוי האָט זי מיט אירע לעצטע כוחות זיך געראַנגלט קעגן פאַרחתמטן גורל? ווי אַזוי האָט זי דאָך אונטערן חלף פון מלאָך המוות געבויט איר איגנאַרטיק לעבן, געשאַפן אירע אייגענע אינסטיטוציעס, געלעבט מיטן גייסט פון דער שיינער פאַרגאַנגענהייט, מיטן דמיון וועגן אַ בעסע־רער צוקונפט?

פאַראַן שוין לפי ערך אַ היפּש ליטעראַטור וועגן לעבן און אומקום פון ירושלים דליטע. געציילטע יחידים פון דער שארית הפּליטה, וואָס זיינען על פּי נס אַרויס גאַנץ פון גיהנום, ניצול געוואָרן לחיים פון גיא ההריגה, — האָבן אונדז געגעבן באַשרייבונגען, געשאַפֿן ווערק, באַ־לויכטן דעם פינצטערן תהום, יענעם מאוימדיקן אין־סוף, וואָס האָט געהייסן ווילנער געטאָ.

„שרייבט יידן, פאַרשרייבט אַלץ!" — זאָל, לויט דער נייסטער לעגענדע פון אונדזער איכה-צייט, האָבן געזאָגט אונדזער היסטאָריקער שמעון דובנאָוו, וועו מ'האָט אים געטריבן צו דער שחיטה. אָט דאָס געבאָט פון מאַר־טירער האָבן בנוגע ווילנע מקיים געווען: דר. מאַרק דוואָרזשעצקי („ירושלים דליטע אין קאַמף און אומקום"), א. סוצקעווער („ווילנער געטאָ"), ש. קאָטשערגינסקי („חורבן ווילנע") און פיל אַנדערע. מיטן בלוט פון זייערע הערצער, ביי די אויסטערלישסטע באַדינגונגען, האָבן זיי „געשריבן און פאַרשריבן"...

אַ יאָר צייט איז ווילנע געווען פאַרנומען דורך די סא־וועטן. פאַר דער צייט האָט זיך שוין אָנגעזאַמלט געוויסן־שטאָף פאַר יידן־האַס ביי געווייסע אַרטיקע שיכטן פון ליטווינער און פּאָליאַקן. די היטלער־העצער האָט דעם האַס פונאַנדערגעבלאָזן אין אַן אוראַגאַן־פלאַם פון אַב־סאָלוטער הפקרות, בלוט־ און רויב־דורשט, ראַפּינירטן סאַדיזם. פאַשיסטישע עלעמענטן פון ליטע האָבן גלייך אויף מאָרגן נאָכן אַרײַנמאַרש פון די דייטשן (22 יוני, 1941) שוין סאַלוטירט „הייל היטלער", אָנשטאָט דעם נעכטיקן „הורא, סטאַלין"; האָבן זיך איינגעשפּאַנט אין דער מאָרד־מאַשין פון יידן־אויסראָט, זיך פאַרכלינעט מיט דער שפּע פון האָב און גוטס פון די אומגעברַאכטע, וואָס זייערע מייסטער האָבן זיי צוגעטיילט. ליטווישע און פּוילישע שקצימלעך העלפן ביים כאַפן יידן, דעקן־אויף זייערע באַהעלטענישן, טאַנצן־מיט דעם שדים־טאַנץ פון מאָרד און רויב. אַ נייע פּוילישע נאַצי־צייטונג „גאַניץ צאָדזיענני" איז פול מיט ספּעציעלן העץ־מאַטעריאַל קעגן יידן: „די סאָוועטן און די יידן האָבן ביים עוואַקואירן געמאָרדעט ליטווינער און פּאָליאַקן, נעמט נקמה!"

און די טייוול־מאַשין איז אַוועקגעלאָזט געוואָרן אין גאַנג: די „געלע לאַטע" אויפן רוקן און ברוסט. גרופּעס יידישע פרויען אין יעדן הויף זאַמלען זיך צונויף, זיצן און ווייַנען, ווייַנען און נייַען די געלע לאַטע. אַ מבול פון באַפּעלן: יידן טאָרן דאָס ניט טאָן, אַהער ניט גיין, דאָ נישט וואויַנען. אַ פּאָגראָם אין שניפּישאָק, פאַר־ברענט אויפן שולהויף ספּרים און ספּר־תורהס; יידן מוזן טאַנצן מיט שימחה אַרום פּייער... אַ פּאָגראָם אויף נאָווגראָדאַ: שיסעריי, געווייַן, הונדערטער יידן שטייַען אויף די קני אויפן מאַרקפּלאַץ, פּויזען אַרום, טאַנצן, זינגען... יעדע נאַכט אָבלאָווקעס, „לאַפּאַנקעס" (כאַפּענישן), הונדערטער ווערן פאַרשלעפּט, וואוהין — ווייס קיינער ניט. ס'קומט אויף דאָס שרעק־וואָרט „פּאָגראָר". וואָס דאָס איז געווי — ווייס קיינער נישט; מ'פילט נאָר „פּאָגראָר" איז דער פּסעוודאָנים פון טויט. דעם 31 אויגוסט (1941) פלאַ־קאַטן אויף די גאַסן: „יידן האָבן דערשאָסן צוויי דייטשן", דערפאָר די שטראָף — 10 טויזנט אַרויסגעפירט קיין פּאָגראָר און דאָרטן אויסגעשאָסן. די דאָזיקע דאָטע האָט באַקו־מען דעם נאָמען „ערשטע גרויסע פּראָווואָקאַציע".

אַ געטאָ ווערט איינגעפירט דעם 6טן סעפּטעמבער. פלאַקאַטן: יידיש פאַרמעגן געהערט דער מלוכה; אַלץ מוז אָפּגעגעבן ווערן ביזן 5טן סעפּטעמבער; אויב נישט — דערשיסן! מיט קלייניע פּעקלעך אויף די פּליצעס ציען זיך מחנות פון זייערע פריערדיקע היימען אין געטאָ אַריין, איבערלאָזנדיק אַלץ אויף הפקר. פון ביידע זייטן גאַס טאַנצן און פייפן שקצימלעך: „זשידזשי דאָ געטאָ! איר האָט געוואָלט די באָלשעוויקעס — נאָט אייך!" איינצלנע

פֿאַליאַקן בלויז שטייען פֿאַרטרויערטע. אין געטאָ פֿאַר־נעמט מען די דירות פון די אַרויסגעפֿירטע קיין פֿאָנאַר; פון יעדן ווינקל ווייעט אויף די נייַ־געקומענע מיט טויט און אומקום. בעסטיאַלישע דערנידעריקונג כּוח דער יידי־שער אינטעליגענץ — דעם מוח און דער נשמה פון פֿאָלק. 13טן יולי אַרעסטירט אַלע רבנים; דער 80 יעריקער דר. גרשוני באַגייט זעלבסטמאָרד נאָכן אַרויסגיין פון טורמע ווי אַן ערובֿניק; דער 86יעריקער דר. וויגאָדסקי ווערט אַ פֿאַרבלוטיקטער אַראָפּגעשליידערט פון אַלע טרעפּ פון געשטאַפּאָ־הויז וואוהין ער קומט פֿראָטעסטירן קעגן דער געלער לאַטע. „מיר שלאָגן דיך, ווייל דו ביסט ראַבינער" — שרייט מען צום גרייז־גראָען דאָקטאָר אויף זיין פֿראָגע, פֿאַרוואָס מען שלאָגט אים.

דאָס געבאָט פון היטלערס פּסיכאָ־טעכניק איז גע־וואָרן: מיט טיוולאָנישן סאַדיזם, דורך ראַפינירטע פּייני־קונגען צעברעכן, צעמאָלן פיזיש, צעשטויבן, פֿאַרטעמפּן מאָראַליש, דערפירן דעם ייִד צו דער מדרגה פון פֿאַרלירן אין זיינע אייגענע אויגן צורת מענטש, באַקומען אין אַרישע אויגן דאָס פּנים און ווערט פון נבזהדיקן אומפּלייט, וואָס מ׳דאַרף צעטרעטן, צערייבן, אָפּווישן פון דער ערד־אויבערפלאַך... דער מיט־מענטש איז געוואָרן חיה: אַ פּאָליאַק רייסט ביי אַ יידן, וואָס גייט קיין פֿאָנאַר, דאָס פּעקל זאָכן — „סיי־ווי גייסטו דאָך צום טויט, וואָס זשאָ־לעווסטו מיר דיינע זאָכן!?" דערביי קללות, זילזולים. אין די טויט־צוגן קיין פֿאָנאַר און אַנדערשוואו רייסן זיך אַריין אויף די אָפּשטעלן באַנדיטן — ליטווינער, אוקראַי־נער, פּאָליאַקן: „אַהער אייערע זייגערס, אייער געלט!" מען באַרויבט אַלעמען ביזן לעצטן. אויפן וועג פון די גע־טריבענע צו סעגרעגאַציע שטייען קריסטן, קוקן זיך צו פונ־דערווייטנס, וואַרטן אויף דער מינוט זיך אַרייַנצורייסן אין די הייזער פון די אַוועקגעפירטע און אויסרויבן אַלץ, וואָס געפינט זיך דאָרט...

די סעגרעגאַציע און סעלעקציע אין געטאָ איז אייַן שוידער־קאָשמאַר. די יידן ווערן אייַנגעטיילט אין בא־זונדערע קאַטעגאָריעס, מיט באַזונדערע „שיינען" — לחיים אָדער למוות. געלע שיינען — פאַר פּעאיקע צו אַרבעט, פאַכלייט, אָנגעשטעלטע אין אינסטיטוציעס; ווייסע שיי־נען — פאַר נישט־פּעאיקע צו אַרבעט, קראַנקע, אַלטע, שוואַכע; אָט די לעצטע זיינען די ערשטע קאַנדידאַטן אַפּ־געקליבן צו ווערן צו אומקום, אַרויסגעפירט צו ווערן קיין פֿאָנאַר אָדער אַנדערשוואו, אין רשות פון מלאך־המוות. די געלע שיינען האָבן געוואונען דאָס גרויסע געוויינס אויף דער לאַטערי פון לעבן און טויט — זיי קענען אַרבעטן, זיינען זיי נאָך נוצלעך פאַרן מחבל; זייער טויט־טערמין ווערט אויף אַ צייט אָפּגעלייגט. איצט גייט־אָן אַ טויט־געיעג נאָך די שיינען פון לעבן; יעטוועדער וויל באַקומען אַ „געלן" שיין; אַרבעטן דערביי „מאַכער", פאַרמיטלער, גיריקע לאַפּקע־נעמער, סתם מנובלים מיט שטאַרקע עלנ־בויגנס. די יידישע געטאָ־פּאָליצייַ ווערט אין געוויסע קרי־טישע מאָמענטן פון געטאָ די פאַטאַלע הערשערין איבערן לעבן און טויט פון די געטאָ־יידן; רוקן זיך אַרויס פון איר העסלעכע קאַריערע, חיי־שעה־העלדן, טוען אַ מאָל 1 פּראָצענט גוטס, אָבער 99 פּראָצענט כסדרדיקע חזיריי, נידערטרעכטיקייט.

מיט סאַדיסטישער ראַפינירטקייט האָבן די נאַציס בהדרגה, מיט עכט־דייטשישער סיסטעמאַטישקייט, אויס־געשולט אין אַלע געטאָס זייערע אַרויסהעלפער, מיט־העלפער, דורכפירער פון זייערע תלינישע פּלענער. די צאָל קעפּ אויף אַרויסצופירן (צום טויט) האָבן געדאַרפט אויסחשבונען די יידן־ראַטן, די סעלעקציעס, דאָס כאַפּע־ניש פלעגט דאָס רוב דורכפירן די יידישע פּאָליציי. זי בראש מיט ליטווינער־אָנפירער יאָגט די יידן פון די הייזער אַרויס, פון די באַהעלטענישן צום געטאָ־טויער; היטלערס ס.ס.־באַנדיטן קוקן זיך בלויז צו, צי אַלץ איז אין בעסטער אָרדענונג. דאָס געטאָ צאָפּלט זיך אין דער שפּיינען־נעץ פון די „שיינען", סעגרעגאַציעס, אָפּ־קלייבן. דעמאָנסטראַציעס פון „ווייסע" שיינען פאַרן יידן־ראַט — קולות, פראָטעסטן: זאָל קיינער נישט נעמען קיין געלע שיינען — אַלע זאָלן זיין ווייס! פאַר אַ סך פון די „געלע" שטייט אַ קאָשמאַר־פראָבלעם: וועמען צו־שרייבן צום „לעבנס־שיין" — דאָס ווייב, צי די מוטער? וועמען ס׳פּסקנט פאַר דער מוטער — אַ ווייב קאָן מען קריגן אַן אַנדערע, אַ מאַמען האָט מען נאָר איינע; וועמען דאָס ווייב איבערגעענטפערט צום טויט... אָבער אויך די „גע־לע", די לחיים אָפּגעקליבענע, קוקן שוין אויף זיך ווי אויף די נאָענטסטע קאַנדידאַטן אויפן זעלביקן גורל פון די „ווייסע". אָט קומט־אָן „די נאָכט פון געלע שיינען" — מ׳שלעפּט אויך זיי צו אומקום, קיין פֿאָנאַר; קינדערלעך ווערן אונטערגעוואָרפן אויף דער גאָס לעבן געטאָ־שפּי־טאָל, מ׳שרייט־אויס צו די פאַרבליבענע סימנים פון קינ־דערלעך — טאָמער בלייבן זיי לעבן, זאָל מען זיי דער־קענען.

לייענענדיק די גרויל־באַשרייבונגען פון די סעגרע־גאַציעס אין ווילנער געטאָ, די שוידער־סצענעס בעת די טויט־אַקציעס — ווערן מיר ממש פאַרטעמפּט; אונדזער מוח איז נישט ביכולת משיג צו זיין אין דער מינדסטער מאָס, וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעטאָן אין די מוחות און נשמות פון די קרבנות.

דאָס געטאָ גופא ווערט לסוף איינגעטיילט לויט דער זעלביקער פאַרניכטונג־סכעמע, אין צוויי טיילן: געטאָ נומער איינס — פאַר פאַך־אַרבעטער און אַנדערע א. נ. „פֿראָדוקטיוון" עלעמענטן, נומער צוויי — די גאַנצע אי־בעריקע באַפעלקערונג. צום סוף דעצעמבער 1941 איז שוין געטאָ נומער צוויי פולשטענדיק ליקווידירט דורך די „אַקציעס", פאַנאַר, אַרויספירונגען און כלערליי אויסרא־טונג־אופנים. אין נומער איינס זיינען צו יענער צייט (אָנ־הייב 1942) נאָך געבליבן אַ צוועלף טויזנט יידן — דאָס איז דער סך־הכל פון די 75 טויזנט יידן, וואָס זיינען געווען אין וויליַנע בעתן אויסברוך פון דער מלחמה (סעפּט. 1939).

און אָט ביים דאָזיקן כסדרדיקן געראַנגל מיטן טויט האָט דאָס ווילנער געטאָ אַרויסגעוויזן גוואַלדיקע וויטאַלי־טעט, אויסדויער, דראַנג צום לעבן און קיום. מען האָט געבויט „מאַלינעס" (אין פוילן האָבן זיי געהייסן „בונ־קערס") — אונטערערדישע קאַטאַקאָמבעס, באַהעלטענישן,

וואו מענטשלעכע באַשעפענישן האָבן ווי שטשורעס זיך פאַרגראָבן, מיט קונציקע מיטלען פאַרמאַסקירט זייער אונטערערדישע עקזיסטענץ; אויסגעאַרבעט אַ גאַנצע סיסטעם פון וואַסערלייטונג, וועגטילאַציע, באַשפייזונג, קאָמוניקאַציע, אינפאָרמאַציע א. א. וו. דער יידישער זשעני, יידישע קעפ האָבן אין אָנבליק פון טויט געזוכט און געשאַפן נייע אופנים פון לעבן...

ס׳איז אָנגעגאַנגען אַ ברייט פאַרצווייגט קולטור־לעבן. מ׳האָט זיך באַמיט מיט די לעצטע כוחות איינצוהאַלטן דעם גייסטיקן קיום. האָבן געפירט זייער טעטיקייט אַלע פאַרטייען און ריכטונגען, וואָס האָבן עקזיסטירט אמאָל־אַמאָל... אַ טיפער תהום האָט אָפּגעטיילט דעם ליכטיקן, גאָר נאָנטן אַמאָל פונעם פינצטערן היינט, אָבער מ׳האָט געלעבט מיט יידישן בטחון, מיט „יידן, זייט זיך נישט מייאש". האָט מען געפירט דאָס וועלטלעכע קולטור־לעבן, דאָס רעליגיעזע; געוועון שולן, חדרים, ישיבות, ביבליאָטעקן; מ׳האָט געשפילט יידיש טעאַטער, געוועון אַ העברעאישע דראַמאַטישע סטודיע, מ׳האָט איינגעאָרדנט ליטעראַרישע קאָנקורסן, סימפאָנישע קאָנצערטן, יידישע און העברעאישע רעפעראַטן, געוועון געזאַנג־כאָרן, יוגנט־קלובן, קינדער־קלובן. שוין דעם 10 סעפטעמבער — 4 טעג נאָכן איינפירן דאָס געטאָ — האָט מען געביטן ביכער אין דער ביבליאָטעק אויף סטראָשון גאָס 6; אַ פייערונג לכבוד דעם טויזנטסטן געביטענעם בוך (נאָוו. 1942); צום ערשטן יאָר פון דער ביבליאָטעק באַקומט אַ 14 יאָריק מיידעלע אַ פּריז פאַר אינטעגנסיוון לייענען; דאָס מיידעלע פלעגט איבערריסן דאָס לייענען בלויז בעת די טויט־אַקציעס. הע־כער 3000 לייען־אָבאָנענטן האָט געציילט די ביבליאָטעק.

יעטוועדע וואָך פלעגט דערשיינען „געטאָ ידיעות" — אַן אַרגאַן, וואָס האָט אינפאָרמירט וועגן גאַנצן אַלזייטיקן לעבן פון געטאָ; די געטאָ פאָליציי פלעגט אים צענזורירן, אָבער פון די נומערן (דער לעצטער, נומער 25, איז דער־שינען דעם 24 יאַנואַר 1942) באַקומען מיר אַרויס אַ שלל מאַטעריאַלן וועגן לעבן און אומקום פון די יידן אין ווילנער געטאָ. דאָס געטאָ האָט נאָך געהאַט — חוץ די אומלעגאַלע אויפרופן און בולעטינען — אויך זיינע ספעציעלע מינדלעכע אינפאָרמאַציע־אָרגאַנען; מ׳פלעגט פון מויל צו מויל איבערגעבן ידיעות, אָפט, פאַרשטייט זיך, גאַנץ פאַלשטאַסטישע, וועגן דער לאָגע אויף די מלחמה־פראָנטן, וואָס האָבן געזאָלט פאַרלייכטערן דאָס שוועכע געמיט, אָנצינדן פונקטן פון האָפענונג וועגן אַ „גיכער מפלה" פון דער בעסטיע. אַזוינס פלעגט מען רופן הומאָריסטיש: „ידיעות פון ייוואָ" (ראָשי תיבות — יידן ווילן אָזוי...).

אין פּנים פון דער סכנה פון טויט און אומקום, וואָס איז געהאָנגען גלייך איבער אַלעמען אין געטאָ, איז דאָך געווען אַ סאָציאַלע דיפערענצירונג; ס׳האָבן זיך אויסגעפורעמט אייגנאַרטיקע סאָציאַלע גרופּעס, וואָס האָבן זיך אונטערגעשיידט אין זייערע ווירטשאַפטלעכע און סאָציאַלע פאָזיציעס: אַ גרופּע „גרויס בורזשואָזיע" — אונטערוועלט־מענטשן, פאַרבונדענע מיט דער פאָליציי, וואָס האָבן געפירט גרויסע „געשעפטן" אין געטאָ און זיינען געווען גבירים, די פאָליציי גופא, שפּעקולאַנטן, שמוגלערס און ד. גל. ווייטער זיינען געגאַנגען די „פאַרדינערס" — פאַכלייט, דער עיקר שניידער, שוסטער, רעסטאָראַן־אייגנטימער, קרעמערלעך, סתם האַרעפאַשניקעס — שוועכע אַרבעטער און די „אַרבעט־קאָמאַנדאָס", וואָס פלעגן גאָנץ אָפט אָדער אָפילו שטענדיק אַרבעטן אויסערן געטאָ. די אָנגעשטעלטע אין יידן־ראַט זיינען געווען מער־ווייניקער פאַרזיכערט מיט אַ שטענדיק מאָגער געהאַלט, געשטאַנען נאָענט צום קהלשן שיסל. די לעצטע קאָטעגאָריע איז באַשטאַנען פון טיילווייז אָדער לחלוטין אומפּאָאיקע צו אַרבעט, זיי זיינען געפאַלן צו לאָסט אויפן געטאָ־קהל און זיינע הילפס־אינסטיטוציעס.

דאָס געטאָ האָט פאַרמאָגט זיין אייגענע עקאָנאָמיק: וואַרשטאַטן, וואָס האָבן באַדינט די געטאָ־אייגנוואוינער; האַנדל־אינסטיטוציעס (דאָס רוב נאַטור־אויסטויש), אייגענע אָנשטאַלטן פאַר סאָציאַלער פאַרזאָרגונג און הילף. באַזונדערס אַקטיוו איז אנגעגאַנגען דער קאָמף פאַרן געזונט אין געטאָ און פאַר אונטערהאַלטן ווי וויייט נאָר מיגלעך די סאַניטאַר־היגיענישע לעבנס־באַדינגונגען. די יידישע מעדיקער און קראַנקן־שוועסטערס („יידישער דאָקטוירים־פאַראיין") האָבן ממש וואונדער באַווירן אויף דעם געביט. אַ ברייטע אויפקלערונג־אַרבעט,מיט אַזעלכע אַרײַגינעלע מיטלען, ווי למשל: „עפּנטלעכער מישפט איבער די לייז" — די פאַרשפּרייטער פון טיפוס און אַנדערע קלעפּיקע קראַנקהייטן; מיטן אַרויסגעבן דעם זשורנאַל „פאָלקסגעזונט" (פלעגט דערשיינען אויף פאַר דער מלחמה), אייגענע „לעבעדיקע נומערן" פון „פאָלקס געזונט" אין געטאָ־טעאַטער, מיט רעדעס, געשפּרעכן, ענטפערס אויף פראָגעס א. דגל.

די ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט זיך אָנגעהויבן גלייך פון דער ערשטער צייט אָן, וועו דאָס געטאָ איז איינגעפירט געוואָרן. לכתחילה האָט זיך דאָס אויסגעדריקט אין ספּאָראַדישע פאָקטן פון סטיכישן אויפברויז: ווערפן זיך מיט די הוילע הענט אויף די מחבלים ביים אַרייניריסן זיך אין אַ „מאַלינע"; ביים ליקווידירן דאָס געטאָ נ. 2 (1941) האָבן הונדערטער יידן זיך געוואָרפן אויף דער ערד און נישט געלאָזט זיך פירן קיין פאָנאַר; אין דעצ. 1941, אויפן וועג קיין פאָנאַר, זיינען יידן אין די צוגן באַפאַלן מיט די בלויזע הענט די וועכטער, זיך געראָנגלט, אַ סך איז געלונגען צו אַנטלויפן אין וואַלד און שפּעטער צוריק אַריינקומען אין געטאָ. דאָרטן זיינען געווען דאָס רוב פיזיש שטאַרקע עלעמענטן — טראַנספּאָרט־אַרבעטער, באַלעגאָלעס, אונטערוועלט־מענטשן א. ד. גל. אָבער ביסלעכווייז האָבן אַלע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען פון פריער געגומען וויייטער אייגנטעלן זייערע קאָנטאַקטן, וואָס זיינען איבערגעריסן געוואָרן אין דער מהומה פון די „אַקציעס", „כאַפּענישן", „ליקווידאַציעס", „סעגרעגאַציעס". דער „בונד", די קאָמוניסטן, פּועלי־ציון, רעוויזיאָניסטן, חלוצים, השומר־הצעיר און אנד. האָבן געגומען קאָנספּיראַטירן זייערע כוחות — זיך אויסלעבן אין אַטמאָספערע פון אידעאישער טעטיקייט, געפיל פון אחריות לגבי דעם פאָלק אין אַזאַ צייט פון שיפלות, אַפּאַטיע, אַפּהענטיקייט. מיט די גרעסטע שוועריקייטן, דורך ראַנגלענישן מיט טויט־לערס און ד. גל. ווייטער זיינען געגאַנגען די „פאַרדינערס" — פאַכלייט, דער עיקר שניידער, שוסטער, רעסטאָראַן־אייגנטימער, קרעמערלעך, סתם האַרעפאַשניקעס — שוועכע אַרבעטער און די „אַרבעט־קאָמאַנדאָס", וואָס פלעגן גאָנץ אָפט אָדער אָפילו שטענדיק אַרבעטן אויסערן געטאָ. די אָנגעשטעלטע אין יידן־ראַט זיינען געווען מער־ווייניקער פאַרזיכערט מיט אַ שטענדיק מאָגער געהאַלט, געשטאַנען נאָענט צום קהלשן שיסל. די לעצטע קאָטעגאָריע איז באַשטאַנען פון טיילווייז אָדער לחלוטין אומפּאָאיקע צו אַרבעט, זיי זיינען געפאַלן צו לאָסט אויפן געטאָ־קהל און זיינע הילפס־אינסטיטוציעס.

דאָס געטאָ האָט פאַרמאָגט זיין אייגענע עקאָנאָמיק: וואַרשטאַטן, וואָס האָבן באַדינט די געטאָ־אייגנוואוינער; האַנדל־אינסטיטוציעס (דאָס רוב נאַטור־אויסטויש), אייגענע אָנשטאַלטן פאַר סאָציאַלער פאַרזאָרגונג און הילף. באַזונדערס אַקטיוו איז אנגעגאַנגען דער קאָמף פאַרן געזונט אין געטאָ און פאַר אונטערהאַלטן ווי וויייט נאָר מיגלעך די סאַניטאַר־היגיענישע לעבנס־באַדינגונגען. די יידישע מעדיקער און קראַנקן־שוועסטערס („יידישער דאָקטוירים־פאַראיין") האָבן ממש וואונדער באַווירן אויף דעם געביט. אַ ברייטע אויפקלערונג־אַרבעט,מיט אַזעלכע אַרײַגינעלע מיטלען, ווי למשל: „עפּנטלעכער מישפט איבער די לייז" — די פאַרשפּרייטער פון טיפוס און אַנדערע קלעפּיקע קראַנקהייטן; מיטן אַרויסגעבן דעם זשורנאַל „פאָלקסגעזונט" (פלעגט דערשיינען אויף פאַר דער מלחמה), אייגענע „לעבעדיקע נומערן" פון „פאָלקס געזונט" אין געטאָ־טעאַטער, מיט רעדעס, געשפּרעכן, ענטפערס אויף פראָגעס א. דגל.

די ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט זיך אָנגעהויבן גלייך פון דער ערשטער צייט אָן, וועו דאָס געטאָ איז איינגעפירט געוואָרן. לכתחילה האָט זיך דאָס אויסגעדריקט אין ספּאָראַדישע פאָקטן פון סטיכישן אויפברויז: ווערפן זיך מיט די הוילע הענט אויף די מחבלים ביים אַרייניריסן זיך אין אַ „מאַלינע"; ביים ליקווידירן דאָס געטאָ נ. 2 (1941) האָבן הונדערטער יידן זיך געוואָרפן אויף דער ערד און נישט געלאָזט זיך פירן קיין פאָנאַר; אין דעצ. 1941, אויפן וועג קיין פאָנאַר, זיינען יידן אין די צוגן באַפאַלן מיט די בלויזע הענט די וועכטער, זיך געראָנגלט, אַ סך איז געלונגען צו אַנטלויפן אין וואַלד און שפּעטער צוריק אַריינקומען אין געטאָ. דאָרטן זיינען געווען דאָס רוב פיזיש שטאַרקע עלעמענטן — טראַנספּאָרט־אַרבעטער, באַלעגאָלעס, אונטערוועלט־מענטשן א. ד. גל. אָבער ביסלעכווייז האָבן אַלע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען פון פריער געגומען וויייטער אייגנטעלן זייערע קאָנטאַקטן, וואָס זיינען איבערגעריסן געוואָרן אין דער מהומה פון די „אַקציעס", „כאַפּענישן", „ליקווידאַציעס", „סעגרעגאַציעס". דער „בונד", די קאָמוניסטן, פּועלי־ציון, רעוויזיאָניסטן, חלוצים, השומר־הצעיר און אנד. האָבן געגומען קאָנספּיראַטירן זייערע כוחות — זיך אויסלעבן אין אַטמאָספערע פון אידעאישער טעטיקייט, געפיל פון אחריות לגבי דעם פאָלק אין אַזאַ צייט פון שיפלות, אַפּאַטיע, אַפּהענטיקייט. מיט די גרעסטע שוועריקייטן, דורך ראַנגלענישן מיט טויט־

סכנות, האָבן זיך איינגעשטעלט קאָנטאַקטן מיט ביאַליסטאָק, וואַרשע און אַנדערע געטאָ־צענטערס; מ׳האָט זיך געטיילט מיט אינפאָרמאַציע, פּלענער, שטימונגען; ס׳איז אויך געלונגען צו באַקומען שטיצע פון „דזשאָינט״־צענטראַלע אין וואַרשע.

וועג מ׳האָט זיך שוין דערוואוסט אויף זיכער דעם „סוד״ פון די אַרויסשיקונגען, פאַרשלעפונגען קיין פּאָנאַר, קיין עסטלאַנד (כלומרשט אויף אַרבעט), וועג עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות וועגן שחיטות אין לידע, אָשמענע, סלאָנים, באַראָנאָוויטש און אַנד. — איז די אַקטיוויסטייט פון אונטערערד געווען געוועזט דער עיקר — אויפצוקלערן דעם שרעקלעכן „סוד״ און רופן צו ווידערשטאַנד אין אַלערליי פאָרמען.

„לאָמיר נישט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה! אמת, מיר זיינען שוואַך און האָבן קיין הילף נישט, אָבער דער איינציקער ווירדיקער ענטפער דעם שונא איז ווידערשטאַנד! — זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אָטעם!״

— זאָגט דער אויפרוף (אויף יידיש און העברעאיש) פון 1 יאָנואַר 1942 אין ווילנער געטאָ. אָלע אונטערערדישע גרופּעס האָבן זיך פאַראיניקט און אין יאָנואַר 1942 איז געשאַפן געוואָרן די פאַראיניקטע פאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע (פ.פּ.א.), וואָס האָט געשפילט אַזאַ העראָישע ראָל אין געטאָ גופא און שפּעטער אין די וועלדער אַרום ווילנע.

די גורל־פראָבלעמען: געווער? געטאָ אָדער וואַלד? זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן פאַר די קעמפער אין זייער גאַנצן טראַגישן פאַרנעם. נישט לייכט איז געווען צו לייזן די פראָבלעמען כאָטש אין אַ מינימאַלסטער מאָס. און דאָך איז געווער געשאַפן געוואָרן און ס׳איז אָנגעאָנגען דער טויט־קאַמף סיי אין געטאָ גופא, סיי אין די וועלדער אַרום. געשאַפן האָט מען דאָס געווער מיט די פאַרשיידענסטע קונציקסטע און צוגלייך, פאַרשטייט זיך, גפּערלעכסטע מיטלען. דאָס געטאָ איז איצט באַשטאַנען כמעט אויסשליסלעך פון פאַכאַרבעטער און אַרבעטפּאיקע — אָלע איבעריקע זיינען, ווי שוין דערמאָנט, ליקווידירט געוואָרן סוף 1942 (געטאָ נ. 2). האָבן די אַרבעטער פון די דייטשישע געווער־סקלאַדן, וואַרשטאַטן און ענלעכע אָנשטאַלטן, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו געווער, גענומען מיט סכנות־נפשות גנבענען פון דאָרטן געווער און עס אַריינשמוגלען אין געטאָ. געווען פאָלן, וועג מ׳האָט אַרויסגענבעט געווער פון פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנעס, וואָס זיינען געגאָנגען אויף די פראָנטן. מ׳פלעגט אייניקויפן געווער בייַ שיכורע דייטשן, בייַ פּאָליאַקן, ליטווינער, בייַ באַן־אַרבעטער, וואָס פלעגן מיטפּאָרן מיט די געווער־טראָנספּאָרטן; אַ געוויסער געשטאָפּאָניק פלעגט סיסטעמאָטיש אָלע וואָך פּאַרקויפן געווער, באַקומענדיק דערפאַר נרויסע סומעס אין גאָלד, זיינערלעך, קידושין־רינגעלעך א.א.וו., דאָס איז בכלל געווען די „וואָליוטע״, מיט וועלכער מ׳פלעגט צאָלן פאַר געווער.

דאָס אַריינשמוגלען געווער אין געטאָ פלעגט ווידער אַמאָל אָנגייען מיט דערזעלביקער טויט־געפאָר: אין פורן מיסט, לאָבנס ברויט, אין ארונס פון מתים, דורך די קאָנאָליזאַציע־רערן א. דגל. באַהאָלטן דאָס געווער פלעגט מען גאָנץ אָפט אונטער דער נאָז פון די נאַצי־בעסטיעס; אַזוי למשל, האָבן אין בנין פון ייוואָ געאָרבעט אַ 40 אַרבעטער ביים אָפּקלייבן דעם מאַטעריאַל און די מאַנוסקריפּטן לויטן פלאַן פון אַלפרעד ראָזנבערגס שטאָב, — איז דאָס געווען דאָס בעסטע אָרט צו פאַרבאַהאַלטן דאָס געווער; דאָסזעלביקע אין פיל אַנדערע יידישע אַנשטאַלטן — אין די אינסטיטוציעס פון יידן־ראַט, שפּיטאָלן, געזעלשאַפּטלעכע קיכן א. א. וו. אין געטאָ גופא איז אָנגעגאַנגען אַן אייגענע פּראָדוקציע פון געווער — אין די טעכנישע וואַרשטאַטן און אַנדערע, וואָס האָבן געאָרבעט פאַרן יידישן ראַט. אַן ערך 800 גראַנאַטן — דערציילט דר. דוואָרזשעצקי — האָט מען אויסגעאָרבעט אין געטאָ פון עלעקטרישע לעמפּלעך, אויפּרייס שטאָף דערצו האָט מען אַרייַנגעשמוגלט אָנשטאָט קאַרטאָפל, זאָלץ. אַרסענאַלן פון געווער האָט מען אייגנגעאָרדנט אין „מאָלינעס״, אויף בויַדעמער, אין קעלערס, אין די פּראָדוקטן־סקלאַדן פון די געזעלשאַפטלעכע קיכן, אין שולן. אינסטרוקטאָרן זיינען געווען דאָס רוב יונגעלייט, וואָס האָבן געדינט פריער אין מיליטער. מ׳האָט אויך געשולט אַ סאַניטאַר־פּערסאָנאַל, געזאַמלט די נויטיקע מעדיקאַמענטן, באַנדאָזשן, מכשירים א. א. וו.

געטאָ אָדער וואַלד? בייַ די ווידערשטאַנד־גרופּעס האָבן זיך פונאַנדערגעפלאָקערט שאַרפע חילוקי־דעות וועגן דער סטראַטעגיע און טאַקטיק פון ווידערשטאַנד־קאַמף. אייניע האָבן געהאַלטן, אַז דער ציל פון ווידערשטאַנד איז — אַרגאַניזירן דעם קאַמף אין געטאָ גופא, באַוויזן דער וועלט, אַז יידן האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, געשטאָרבן מיט כבוד. די אַנדערע האָבן געהאַלטן, אַז מ׳דאַרף פירן אַן אַקטיוון קאַמף קעגן דייטש; וואָס מער קעמפּער דאַרפן זיך אַרויסבאַקומען אין די וועלדער אַרום, דאָרטן זיך פאַראייניקן מיט די פּאַרטיזאַנישע גרופּעס פון די ליטווישע, ווייסרוסישע און אַנדערע קאַמף־פאָראַציעס, דורכפירן סאַבאָטאַזש־אַקטן און כסדר געבן דעם פאַרהאַסטן שונא צו פילן דעם ווידערשטאַנד. אין געטאָ — האָבן זיי געהאַלטן — בלייבן מיר לחלוטין איזאָלירט, וואַרטנדיק אויפן אומקום.

דאָס לויפן אין וואַלד אַריין האָט זיך פאַרשטאַרקט באַזונדערס, וועג ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די לעצטע אַקטן פון דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ, סוף 1943 און ערשטן האַלב יאָר פון 1944. מיט פירן אויף אַרבעט כלומרשט קיין קאָוונע אָדער פאָנאָר האָבן די בעסטיעס שוין קיינעם ניט געקאָנט נאָרן: דער בלוטיקער סוד פון פאָנאָר איז שוין געווען אָנטפלעקט פאַר אַלעמען מיט אַלע זיינע גרויליקן. האָבן זיי צוגעטראָכט אַנדערע פּסעוודאָנימען פאַר די טויט־צוגן — קיין עסטלאַנד, צום באַלטישן ים, אין דאָרטיקע „אַרבעט־לאָגערן״. בעתן אַרויסשיקן אַהין פאַרטיעס פון געטאָ פלעגן פּאָרקומען בלוטיקע צוזאַמענשטויסן, מ׳פלעגט באַפאַלן די וואַך אין די וואָגאָנעס אויפן וועג און אָנטלויפן אין די וועלדער ווער ס׳איז נאָר געבליבן לעבן; אָלץ מער און מער פלעגן זיך אַרגאַניזירן גרופּעס

קעמפער אין געטאָ און מיט געוואָר זיך אַרויסבאַקומען אין די וועלדער. די נאַצי־בעסטיעס האָבן דעריבער אַרויס־געגעבן אַ באַפעל פון קאָלאָקטיוואָר פאַראַנטוואָרטלעכקייט, כדי צו האַמעווען דאָס געלאָף אין די וועלדער: יעטוועדע משפּחה איז פאַראַנטוואָרטלעך מיטן לעבן פאַר איר אַנטלאָפענעם; אַנטלויפט אַ גאַנצע משפּחה —איז פאַראַנטוואָרטלעך דער גאַנצער הויף אייגוואויינער. דאָס האָט אינגאַנצן צערודערט דאָס געטאָ, געשאַפן אומצוטרוי און שינאה צווישן די נאָענטסטע, אייגער האָט דעם צווייטן געהיט יעדן טריט. דאָס געטאָ האָט געצאַנקט, געגוסט; אַלץ שיטערער און שיטערער זיינען געוואָרן זיינע רייען; הונדערטער זיינען פאַרשלעפט געוואָרן קיין קלאָגע (עסטלאנד) אויף אום־קום, טויזנטער דערטרונקען געוואָרן אין באַלטישן ים, פאַרברענט געוואָרן אין די קרעמאַטאָריעס און „זייף־פאַב־ריקן" אַרום דאַנציג.

ווילנער געטאָ איז אָפּגעמעקט געוואָרן. אויף די היסטאָ־רישע געסלעך און הייפן פון ירושלים דליטע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט די נאַכט־פינצטערניש פון טויט און חורבן...

* * *

די מאָנומענטאַלסטע אַרבעט וועגן חורבן ווילנע איז בלי ספק דר. מאַרק דוואָרזשעצקיס „ירושלים דליטע אין קאַמף און אומקום". מיר האָבן דאָ אַ שפּע פון פילזייטיקן מאַטעריאל, ענוויע אינפאָרמאַציע, סיסטעמאַטיש באַאַרבעט, — בילדער, דיאַגראַמעס, מאַפּעס, דאַטן, דאָקומענטן, — אַזוי אַז מיר באַקומען אַ פול בילד פון גאַנצן אינערלעכן לעבן — געזעלשאַפטלעכן און אינדיווידועלן, — די סטרוק־טור פון געטאָ, ווי אַזוי דער אָפּאַראַט פון לעבן און קיום האָט פונקציאָנירט און אויך — די מאַשין פון טויט און חורבן... מיר לייענען מיט אַ הייליקן ציטער; עס שווימען אַרויף קדושים־פּערזענלעכקייטן, געשטאַלטן פון אינטע־לעקטועלער און פּסיכישער הויך; די יידישע פרוי — אַ כלל־טוערין, אַ דערציערין, אַ קראַנקן־שוועסטער — און אויך אַ פאַרטיזאַנערין מיט געווער אין האַנט.

אַ בוך פון העכער 500 זייטן גרויסן פאָרמאַט.

פאַראַן אויך אַ ספּעציעלע אַרבעט: דר. דוואָרזשעצ־קי — קאַמף פאַרן געזונט אין ווילנער געטאָ (78 זייטן), אַרויס אין 1946, אַדויסגעגעבן פון אָזע־פאַרבאַנד, פאַריז.

אַ צווייטע מאָנומענטאַלע אַרבעט (238 זייטן) איז „וויל־נער געטאָ" (1941־1944) פון א. סוצקעווער, דערשינען אין פאַריז (1945) און בוענאָס־איירעס (1947). אַ שילדערונג פון דער עפּאָפּייע געטאָ־ווילנע פאַר די פיר פינצטערע יאָר פון דעם טייוולס ממשלה. דער דיכטער סוצקעווער נאָטירט געוויי די שוידער־פאַקטן, באַגוצט נישט קיין שאַרפע אויסדרוקן, ער אַליין וואונדערט זיך — „ווי אַזוי איך קען איבערגעבן רואיק מיינע איבערלעבונגען" (וועגן פאָאַר). אָבער די סצענעס און בילדער, די דערציילונגען און באַשרייבונגען פרעסן אייער געמיט, דערדריקן מיט זייער קאָשמאַר, פאַרסמען אייער רו.

אַ גרויסע טייל איז אָפּגעגעבן דער קולטור־טעטיקייט אין אַלע אירע פאָרמען, — דער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג, פריער אין געטאָ־אונטערערד, שפּעטער אין די וועלדער אַרום ווילנע, — די באַציאונגען מיט אַנדערע יידישע און ליטווישע פאַרטיזאַנער־גרופּעס.

פאַראַן אויך סוצקעוועס פאָטישע שאַפונגען וועגן ווילנע: „די פעסטונג" — לידער און פאָעמען, געשריבן אין ווילנער געטאָ און אין וואַלד, מיט די פאַרטיזאַנער, אין די יאָרן 1941־1944, ניו־יאָרק 1946. „געהיימשטאָט" — פּאָעמע אין 160 זייטן, תל־אביב, 1948. „לידער פון גע־טאָ", ניו־יאָרק 1946. יידישע גאָס, ניו־יאָרק, 1948.

אַ דריטע וואָגיקע אַרבעט איז: ש. קאטשערגינסקי — „חורבן ווילנע", אומקום פון די יידן אין ווילנע, אין ווילנער געגנט, דער הריגה־טאָג פּאָנאַר, ניו־יאָרק, 1947. דער מחבר גיט זיך דאָ אָפּ נישט אַזוי מיטן אינערלעכן לעבן פון געטאָ, ווי דוואָרזשעצקי און סוצקעווער, נאָר דער עיקר מיט דער „טויטן־כראָניק". דאָס אָנגעזאַמלט אַ שלל פון גרויל־מאַטעריאל וועגן די פאַרשיידנסטע אופנים פון אום־קום און חורבן אין ווילנער געטאָ און אומגעגנט. קא־טשערגינסקי איז פלאַמיק־דינאַמיש ביים אויפזאַמלען די דערציילונגען, באַשרייבונגען, די גבית־עדותן; זיין פאָע־טישע נשמה פיבערט צוזאַמען מיט די דערציילער. ער קוקט אויף זיין אַרבעט, ווי אויף אַ וויכטיקן צושטייער צו אַ גרויסער אַרבעט, וואָס דאַרף נאָך קומען, נעמלעך, אַן אַרבעט, וואָס זאָל אָפּשפּיגלען דאָס גאַנצע לעבן פון ווילנער יידן אין די גרויליקע יאָרן, — באַאַרבעטן די „טויטן־כראָניק", וואָס איז פאַרבונדן מיטן אומקום פון דער 75 טויזנט קעפּיקער עדה — אָט דעם ציל האָט ער שטענדיק געהאַט פאַר די אויגן (הקדמה). אַ ספּר הזכרונות, אַ מגילת איכה פאַר די קומענדיקע דורות; מאָנומענטאַלע פראָגמענטן פון אונזער שרעקלעכער תקופה. אַ גרויסע טייל פון בוך (175 זייטן פון 350) פאַרנעמט די אָפּטיילונג „זיי וועלן לעבן אייביק" — אַ יזכור־לעקסיקאָן מיט העכער טויזנט נעמען פון שרייבער, דיכטער, לערער, געזעלשאַפטלעכע טוער, וויסנשאַפטלער, אַרטיסטן, מוזי־קער, פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ, קעמפער פון אונ־טערערד, וואָס זיינען אומגעבראכט געוואָרן. ביי יעטוועדן כמעט איז אָנגעגעבן, ווי וויייט דאָס איז געווען מיגלעך, דאָס יאָר און דאָס אָרט פון זיין אומקום.

אַ צווייטע אַרבעט קאָטשערגינסקיס — „פאַרטיזאַנער גייען", — איז דערשינען אין צוויי אויפלאָגעס: 1) אין בוענאָס־איירעס, 1947, אַרויסגעגעבן פון צענטראַל־פאַר־באַנד פון די פוילישע יידן; 2) אין מינכן, דייטשלאַנד, 1948, אַרויסגעגעבן פון פ.ח.ח.*) דאָס איז דער ערשטער באַריכט וועגן דער פאַרטיזאַנער באַוועגונג און פאַרטיזאַ־נער אַרגאַניזאַציע אין ווילנע און אומגעגנט — אין געטאָ גופא און דער עיקר אין די וועלדער (נאָכן אַרויסגיין פון געטאָ). געשריבן דאָס רוב אין די נאָראָטשער וועלדער. שפּאָנענדיקע שילדערונגען, עפּיזאָדן, העלדישע טיפן פון קעמפער.

פאַראַן אויך קאטשערגינסקיס — „דאָס געזאנג פון ווילנער געטאָ", לידער מיט נאָטן, אַרויסגעגעבן פון פאַר־באַנד פון די ווילנער אין פראַנקרייך, פאַריז 1947.

אַ בוך אין העברעאיש פון איינע פון די אַקטיוסטע

*) פאַרטיזאַן, חייל, חלוץ.

פרויען־קעמפערינס פון דער פּאַרטיזאַנער באַוועגונג פון „השומר הצעיר" אין ווילנער געטאָ איז אַרויס אינעם פּאַר־לאַג פון „השומר הצעיר" אין ישראל: רוזקה — רייזל קורצץ (קאָרטשאַק), „להבות באפר" (פּלאַמען אין אַש), 1946, 321 זייטן. אַ סך מאַטעריאל דער עיקר וועגן דער אונטערערדישער חלוצים־אַרגאַניזאַציע און פּאַרטיזאַנער באַוועגונג (פּ.פּ.א.). אַ סך בילדער, פּאָטאָסטאַטן, דאָקו־מענטן, אַ יזכור־רשימה פון געפאַלענע קעמפער.

דער „פּאַרבאַנד פון ווילנער יידן אין פּוילן" האָט אַרויסגעגעבן אַ זאַמלבוך „ווילנער בלעטער" (לאָדזש, 1947, 152 זייטן גרויסן פּאָרמאַט). אַ רייַ אַרטיקלען און אַרבעטן וועגן געשיכטע און אומקום פון ווילנער יידן, שילדערונגען פון עדי־ראיה, דיכטונגען פון ווילנער פּאָעטן (גראדע, סוצקעוור, קאטשערגינסקי, וואָלפּסאָן), פּאָטאָגראַפיעס און דאָקומענטן, רשימות פון לעבנגעבליבענע יידן פון ווילנע און אומגעגנט, וואָס זיינען געווען רעגיסטרירט אין „פּאַר־באַנד פון ווילנער יידן אין פּוילן".

עס וועט נאָך פיל באַשריבן און באַקלאָגט ווערן חורבן ירושלים דליטע — דער חורבן, וואָס וועט אייביק ברענען אינעם האַרצן פונעם יידישן פּאָלק.

לייזער ראן

אויפן ווילנער בית־החיים

די לעבן־שטאָט איז טויט אָן לעבעדיקע יידן.

די מתים־שטאָט איז יידיש, די לעבעדיקע, איינציקע ווילנע היינט. גיי איך אויפן ווילנער בית־החיים.

די שול און דאָס טהרה־שטיבל זיינען אויפגעריסן. די הייזער פון די יידישע מצבה־קריצער אַרום פעלד באַרויבט און צעשטערט. אַלע וועגן און וועגעלעך צו און צווישן די קברים זיינען מיט ווילדגראָז פאַרוואָקסן. אָבער וויפיל קרבנות עס זיינען דאָ נישט געפאַלן — די עדה איז דאָ פאַרזאַמלט ווי אַמאָל. איינגעהילט אין טליתים פון מאַרמאָר און שטיין און פאַרשטאַרט אין פאַרכטיקן „שמע" פון דער ימים־נוראימדיקער שמונה־עשרה, שטייען זיי צווישן דעם שניי־באַדעקטן הויכן טויטן ווילדגראָז, ווי צווישן אַ מחנה קינדערלעך, וואָס וואַרט מיט קלאפּ־דיקע הערצעלעך אויפן קול שופר — ס׳איז נעפילה אויפן ווילנער בית־החיים.

און איך —

איך גיי אַרום דאָ, צווישן קרובים, לערער, חברים, פריינט און גוטע באַקאַנטע.

פון גאָס צו גאָס, פון הויז צו הויז — מיין שטאָט, מיין יידישע גייט מיר אַנטקעגן, און יעדעס ברעטל, יעדער שטיין איז מיר אַ טיר צו אַ לעבעדיקער היים.

איך גיב אָפּ שלום און איך נעם אָפּ גרוסן:

אַ גוטער יאָר אייך, גוטע פרומע באָבע לאה־דיסיע און אומבאַקאַנטע שוועסטער לאהלע, וואָס האָסט אַ יונגיטש־קע זיך צו דער באָבען אין שויס פאַרקליבן אין אייביקן שלאָף.

גוט מאָרגן, פעטער יוסף רענקאצישעק, אויף קידוש השם אומגעקומענער, בעת דער פסח־פּראָבע פון פּאָנאַר אין 1942.

שלום־עליכם אייך, שול־לערער שאול באַסטאַמסקי און גרשון פלודערמאַכער.

גרייט, שטעגדיק גרייט, חברים ליבע: דוד גורלאַנד און קינסטלער קאָפּעלאָוויטש.

אַ גרוס פול רום און כבוד אייך, לעבנס־לערער אונ־דזערע: דר. צמח שאַבאַד און הרב הגאון ר׳ חיים־עוזר גראָדזענסקי, אַרקאַדי קרעמער און „חיי אדם", יוליוס שי־מעלעוויטש און — הירש לעקערט מוז געווייס דאָ אויך זיין צווישן דער עדה, פאַר וועמען ער האָט זיין קאָפּ אויף דער תליה געלייגט.

אַ גרוס אייך שערענגעס העלדן און קרבנות, געפאַ־לענע אין אַלע פרייהייט־קאַמפן אויף די ווילנער גאַסן אין די אַלע טעג, וועו פרייהייט האָט געקעמפט קעגן פּאָנאַר — אַ גרוס אייך, אַ בלוט־פּאָניקן גרוס, וואָס פלאַטערט טיף פון האַרצן!

איך גיי און גיי, איך נעם אָפּ שלום און איך גיב אָפּ גרוסן.

איך גיי און גיי און כ׳רעמל זיך אַריין אין שטיין און אות פון גאָלדענעם פאַרגאַנג, אין רו אין אייביקער, אין ציטערנדיקער רו־התבודדות.

איך גיי און גיי —

איך בלאָנדזשע אום אַליין, אַליין — און אָן אַ פּיצל שרעק אַפּילו, צווישן מתים אויף אַ טויט פעלד.

— אַ טויט פעלד מיט מתים?

דאָס זיינען דאָך די לעבעדיקסטע ווילנער יידן, וואָס די שטאָט פאַרמאָגט אין אייגנס. די עדה, וואָס איז היינט נאָך ווילנע אין דער גרויסער וועלט.

וואָס איז אַ מת אויף דעם בית־עולם?

וואָס איז אַ מת?

ווער זוכט אַ טויטן ווילנער ייד אויפן בית־עולם, וועו אין נאָענטן פינצטערן שכנות ליגט די יידן־טויטן־שטאָט פאָנאַר?

אַ מת, אָן עכטער מת, אַ טויטער מת, אַ שוידער מת, דאָס איז אַ יידן־טויט אין נאַצי־חורבן צייט: „אַ דרעק־יודע", „אַ נומער", אַ פיגור, פון לעבן אויסגעריסן און צו קבר ישראל נישט געבראכט!

געווען — פאַרשוואונדן.

אַ טויטער ווילנער ייד?

דאָס איז אַ ייד אַזאַ, וועמענס געבוין עס האָט אַ פרעמדע גזלנישע טאַמע ערד פאַרשלונגען ווי אַ וואָרעם. צוגעדעקט און אָפּגעווישט, אָן אַ שפור און אָן אַ טרער און אָן אַ קדיש. וועָן אַלץ איז שוין געווען געענדיקט, האָט אַן עס־עס הונט זיך אויף דעם אָרט דערליידיקט און אַוועק — —

— מיין טאַטנס קבר.

אַ טויטער ווילנער ייד?

דאָס איז אַ ייד אַזאַ, וואָס בלויז די פיש אין ים אין באַלטישן האָבן געוואָכט צוקאָפּנס פון זיין גסיסה און אפשר צו דער סעודה זיך געגומען, נאָך אייַדער ער האָט זיינע אויגן צוגעמאַכט — —

— מיין שוואָגער האָט מיט דער בזיון־וועלט אַזוי זיך אָפּגעזעגנט.

אַ טויטער ווילנער ייד?

דאָס איז אַ ייד אַזאַ, וואָס האָט פון שווערן פאַק דעם אומדערטרעגלעכן — דעם אומגליק לעבן — זיך באַפרייט אין גאַז־קאַמער. און פון דער קרעמאַטאָריע אין אַ וואָלקנדל פון רויך און אַש זיך לייכט און פריי צעבלאָזן מיטן ווינט — —

— ווי מיין ליבסטע שוועסטער מיט איר ליכטיק זו־נעלע צוגעדריקט צום האַרצן.

אַ טויטער ווילנער ייד, אַן עכטער ווילנער געטאָ־מת?

דאָס איז יעדער פון די אַכציק טויזנט, וואָס האָט פאָנאָר פאַרגאָסן מיט זיין בלוט און שפּעטער מיט זיין אַש די ערד אַרום באָמיסטיקט — —

— אין עדה אש, אין וויבער־שול פון אויבן, מיין גוטע מאַמע בענטשט מיך מיט איר לעצטער טרער.

אַ טויטער ווילנער ייד?

דאָס איז אַ ייד אַזאַ, וועמענס פאַרפיניקטער גוף ס'האָט דורכגעמאכט די פולע מאָס עינויים קשים און אויפגעפלאָמט אויף קלאָגער שייטערהויפן, ווי אַ ברע־נענדיקער פייערזייל פון גלוטיקער נקמה, וואָס ברענט און צינדט דאָס לעצטע ביסל ווילנער בלוט: פון סטאַ־לינגראַד אַדורך דורך בערלין ביז נגבה און ירושלים — —

— מיין ברודער איז אַ קנויט געווען אין יענעם שייטער־פלאַם.

און אויס:

אַ מת — אַ שטאָט. אַ מת — אַן עדה. אַ מת — אַ היים. אַ מת — די נאָענטסטע און ווייטסטע. געווען פאַרשוואונדן און — נישטאָ!

די טויטע וועלט.

און איך — איך גיי אויפן בית עולם. איך גיי און גיי פאָרויס און וואַנדער טיף אין נעכטן אַריין.

איך גלייך וואו אויס אַ ברעטל און פּרואוו צוריק־שטעלן אַן איבערגעקערטן שטיין, און בלייב אַ ווייל שטיין, ביי דעם אוהל פון דער צדיקת דבורה אסתר, און קוק אַריין אין טרערן־פּנקס: גרוסן, חתימות, בקשות און געבעטן, וואָס האָבן זיך דאָ אָנגעקליבן פון לאַנגע, לאַנגע יאָר, וואָס מישן זיך און שליסן זיך מיט הילפּס־רופן צו דער אַלטער ווילנער מאַמען בעתן געטאָ־בראָך.

פון ערשטע געטאָ־טעג זיינען נאָך די פאַרבלוטיקטע בקשות פול מיט אַלטן ניגון: ישועות ונחמות... און זאָלסט זיך מיען, פון קיין אומגליק און קיין צער זאָלן מיר שוין מער ניט וויסן. שפּעטער, שפּעטער ווערן די געבעטן מער און מער ונתנה תוקפדיק: פאַרגעס די רייד און דאָס געווייַן פון אלמנות און יתומים... זאָלסט זיין אַ גוטע בעטערין פאַר אונדזערע אומגליקלעכע עופהלעך — אַ מצבה דער קינדער־אַקציע אין געטאָ... ביז — אַ שניי־דיקער ס.א.ס.! פון געטאָ־גסיסה רייסט פעלד ביי יענער וועלט פון אמת וצדק, דין ויושר: רחמים — דבורה אסתר! ווילנער געטאָ, סעפּט. 1944. און נאָכדעם, נאָכ־דעם איז אין געטאָ שטילער געווארן. אַלץ שטילער און שטילער: און בלויז דער ווינט האָט אויסגעפייפט אין די אויסגעפוסטעוועטע בלינד און שטום־געווארענע גע־טאָ־גענסלעך:

„שטילער, שטילער, לאָמיר שווייגן, — קברים וואַקסן דאָ!"...

אָנאַ שימייטע

ליטווינער און יידן בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן די ליטווישׁ־יידישע באַציאונגען אָנגענומען אַזעלכע טראַ־גישׁ־שארפע פאָרמען, וואָס מען האָט זיך דאָס פריער בשום אופן ניט געקענט פאָרשטעלן. פאַר מיר, ווי אַ ליטווי־נערין, איז זייער ביטער פעסטצושטעלן, אַז ניט אַלע פון מיינע פאַלקסלייט האָבן אין די יאָרן פון די גרעסטע יידישע פיינקונגען דורך די דייטשן אַרויסגעווייזן אָן עלעמענטאַר־מענטשלעך מיטגעפיל צו זייערע דורותדיקע יידישע שכנים און די ערגערע צווישן די ליטווינער האָבן אָפּילו — צו מיין גרויסן וווייטיק! — צוגעלייגט אַ האַנט אינעם יידן־אויסראָט.

דער ליטווישער „באַזונדערער אָפּטייל" (Ypa-tingas Burys) האָט אין אַ ריי ערטער צוזאַמען מיט די נאַציס געמאָרדעט די יידן. אַזעלכע אויסוואורפן,

ווי באַביאַליס, פּיראַגיוס און אַנדערע וועלן בלייבן אייביק פאַרשאָלטן ניט נאָר ביי יידן, נאָר אויך ביי די ליטווינער.

ליטווישע פּאָליציי־טיילן האָבן ניט נאָר אויסגעפירט היטלער־באַפעלן צו טויטן יידן, נאָר זיי האָבן אין פיל מקומות זיך אַליין געפעדערט צו טאָן די „מיצווה" פון מאָרדן יידן אָדער סתם זיי אָנטאָן פאַרשיידענע נגישות. מיר איז ניט איינמאָל אויסגעקומען צוצוקוקן, ווי ליטווישע פּאָליציסטן האָבן געשטראָפירט יידן פאַר קלייניקייטן און ווי האַרטהאַרציק און רישעותדיק זיי זיינען געווען ביים אַרויסשיקן די יידן אין געטאָ. אַפילו ביים פירן די יידן צום אומקום האָבן טיף־געפאַלענע ליטווישע פּאָליציסטן ניט געהאַט דעם עלעמענטאַרן טאַקט ניט אַרויסצואוויזן — אין יענע לעצטע טראָגישע שעהען פון טויזנטער מענטשלעכע לעבנס — זייער היהשע רציחה.

ס׳זיינען, נאַטירלעך, געווען אויך אויסנאַמען. איך אַליין קען דריי ליטווישע פּאָליציסטן, וועלכע האָבן שטאַרק מיטגעפילט די יידן אין זיי אויך געהאָלפן. אייניגער פון זיי, למשל, האָט געהאָלפן בערמאַנען און אַנדערע יידן צו באַקומען אַרישע דאָקומענטן. דער פּאָליציסט איז שפּעטער געכאַפט געוואָרן פון די נאַציס און שטאַרק באַשטראָפט געוואָרן. אַיין ליטווישער סאָלדאַט, וואָס איז געווען אין דער שמירה פון ווילנער געטאָ, האָט זיך אַזוי שטאַרק באַפריינדעט מיט די יידן, אַז ער האָט זיך אויסגעלערנט און געזונגען יידישע פּאָלקסליידער. אָבער די און אַנדערע זיינען געווען נאָר ליכטיקע אויסנאַמען.

סיי אין דער ליטווישער פּאָליציי, סיי אין דער מאַסע זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אויסגעניצט דאָס אומגליק פון די יידן, כדי צו ווערן רייך פון אים. געווען אָבער דענסטמאָל אויך אַזעלכע ליטווישע יידן־פיינט, פון גרעסערן און קלענערן קאַליבער, וואָס זייער בלוטיקע שינאה צו יידן האָט געהאָט איר מקור כלומרשט אין אַן אידייע. צו דער קאַטעגאָריע געהערט, למשל מירונאָס מאַצקעוויטשיוס, דער מחבר פון אַ פריער דערשינענעם שיינעם בוך "Pilkieji Didvyriai" „גרויע העלדן". ער האָט אָנגעשריבן אַ פאַמפלעט קעגן יידן אונטערן נאָמען „פּאָליטרוק סרול שווינדלמאַכער", וואָס זיין נאָמען אַליין זאָגט שוין גענוג ווען זיין אינהאַלט.

פון דעם סאָרט איז אויך די טאַלאַנטירטע זשורנאַליסטקע נ. לויט אייגענער איניציאַטיוו האָט זי גאַנצע זעקס חדשים געזוכט נאָוואַטשינסקיס בוך „פּאַטאַיעמנע מאָצאַרסטוואָ" (געהיימע מאַכט) און לויט אים צונויפגעשטעלט אַ רישעות־פולן אַרטיקל קעגן יידן. צום סוף האָט זי נאָך צוגעפּוצט מיט אַ ציטאַטע פון באַוואוסטן ליטווישן אָנטיסעמיטישן ביסקופ אַ. וואלאנטשיאוס. אינטערעסאַנט ביז גאָר איז דער פאַקט, וואָס די דאָזיקע „אידייאישע" אָנטיסעמיטקע, וואָס האָט געוואָלט פאַרמיאוסן די יידן אין די אויגן פון זייערע ליטווישע שכנים מיט דער הילף פונעם פּאָליאַק נאָוואַטשינסקי, האָט אָבער „פאַרגעסן" צוצוגעבן יענעם אָפּטייל אין נאָוואַטשינסקיס בוך, אין וועלכן ער באַשולדיקט די יידן פאַר העלפן די ליטווינער אין קאַמף פאַר ווילנע „אַנרופּנדיק די יידן „פאַררעטער פון פּוילישן פאָלק".

אָזאַ איז אויך דער יונגער שרייבער און זשורנאַליסטק., וועלכער האָט אין זיין אַרטיקל אין צייטשריפט „אויגיי ראָמוואוּאַ" זיך געפרייט, וואָס יידן זיינען באַזיטיקט געוואָרן פון געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן, קולטורעלן און עקאָנאָמישן לעבן פון ליטע.

פון אָלע ליטווישע שיכטן האָבן אַמבעסטן אויסגעהאַלטן דעם נסיון אין יענער ביטערער תקופה די ליטווישע גייסטלעכע. ניט קיין קליינע טייל פון זיי איז ניט נאָר ניט געווען פיינפילעוודיק צו די אוממענטשלעכע יסורים און פיניקונגען פון די יידן אין ליטע, נאָר האָט אויך געפּרואווט אַקטיוו זיי צו העלפן.

דער ערשטער פון די קאַטויליש גייסטלעכע אין ליטע, וואָס האָט געליטן פאַרן איינשטעלן זיך פאַר די יידן, איז געווען דער גלח קרופאַוויטשיאוס, פון די פירער פון דער קריסטלעך־דעמאָקראַטישער פאַרטיי. קרופאַוויטשיאוס האָט פּראָטעסטירט פאַר דער דייטשישער מאַכט אין קאָווונע קעגן דעם, וואָס מען פאַרברענט יידישע ספרים און מען צווינגט יידן צו טאָנצן אַרום די שייטערהויפנס (דאָס איז געווען די ערשטע צייט און איז געווען אַ שפּילכל קעגן דעם, וואָס איז פאַרגעקומען שפּעטער). ער האָט געשריבן אין זיין פּראָטעסט, אַז די ליטווינער זיינען ניט איינגעוואוינט צו אַזעלכע ספּעקטאַקלען און אַז דאָס באַפלעקט גאַנץ ליטע. קרופאַוויטשיאוס איז פאַר דעם פאַרשיקט געוואָרן קיין טילזיט אויף פיזישער אַרבעט.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע האָט די נייע מאַכט געפאָדערט פון פאַרשיידענע אַרגאַניזירטע קערפערשאַפטן צו באַגריסן די דייטשן און פאַראורטיילן די באַלשעוויקעס און יידן. לויט אַזאַ אויפּפאָדערונג האָבן אויך פאַרעפנטלעכט אַ דעקלאַראַציע די ליטווישע ביסקופן מיטן אַרציביסקופ סקווירעצקאס בראש. אין דער דערקלערונג האָבן די העכסטע ליטווישע גייסטלעכע שאָרף אָנגעגריפן דעם באָלשעוויזם — אָבער מיט קיין איין וואָרט ניט דערמאָנט די יידן. אין יענע שרעקלעכע טעג צו פאַרשווייגן ביי אַזאַ געלעגנהייט וועגן יידן איז געווען אַ גרויסע אייגנטעלעניש.

פיל ליטווישע גלחים האָבן געהאָלפן אויסבאַהאַלטן יידן אין די קלויסטערס. די יידישע פרוי פון מייגעם אַ ליטווישן חבר, למשל, האָט אויף אַזאַ אופן געראַטעוועט איר לעבן.

גלח וווייטשקוס, אַ שרייבער און פּאָעט, האָט ניט נאָר אָנגעהאַלטן זיין פריינטשאַפט צו אבא באלאשער, דעם באַוואוסטן יידישן ביבליאָטעקאַר פון קאָווונע, נאָר האָט אויך אָפּגעשמדט דאָס טעכטערל פון באַגריאַנסקי און אַנדערע יידישע מיידלעך. דאָס האָט גלח וווייטשקוס געטאָן ניט מיטן ציל זיי צו באַקערן צום קאַטויליזם, נאָר כדי צו ראַטעוועון זייערע לעבנס און זיי אַריינגעבן אין ליטווישע קינדערהיימען.

דער גלח ליפּניונאַס (ווילנע) האָט אין עטלעכע פון

זיינע קלויסטער־דרשות פאַרטיידיקט די געפֿלאָגטע יידן. די געשטאַפֿאַ האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט — און ער האָט באַצאָלט מיט זיין קאָפּ.

צוויי אַלטע גלחים אין אוניאַטישן קלויסטער אויף סאַוויטשער גאַס האָבן געהאָלפֿן יידן פון דער בריגאַדע, וואָס האָט געאַרבעט אין די דערבייאיקע גרויסע מילי־טער־וואַרשטאַטן. אַ געוויסן טאָג זיינען געקומען געשטאַ־פֿאַ־לייט, פֿאַרחתמעט דעם קלויסטער און אַוועקגעפֿירט ביידע גלחים. זיי זיינען שוין מער ניט צוריקגעקומען.

ניט אַלע ליטווינער, וועלכע האָבן ניט געהאָלפֿן קיין יידן, זיינען זיך אַזוי באַגאַנגען צוליב שינאה צו זיי. וען כ׳וואָלט דאַרפן דעפּינירן די האַלטונג פון ליטווינער צו יידן אין די ביטערע אָקופּאַציע־יאָרן פון 1941־1945, וואָלט איך עס געטאָן אויף אַזאַ אופֿן: די ליטווינער ווי בכלל מענטשן, מסתמא, זיינען אין זייער מערהייט געווען מער פֿחדנים, איידער רשעים. די היטלעריסטן האָבן אַזוי אייג־געשראָקן די באַפֿעלקערונג ניט צו העלפֿן יידן מיט קיין זאַך, אַז בלויז ביים וואָרט „ייִד״ פלעגן שוין קריסטן אַרייגפֿאַלן אין פֿאַנישער שרעק. די דאָזיקע גרופּע ליט־ווינער, וואָס איז, אייגנטלעך, די מערהייט פון פֿאָלק, האָט דירעקט ניט געטאָן יידן קיין שלעכטס. עס זיינען אָפֿילו געווען צווישן זיי אַזעלכע, וועלכע האָבן אין דער שטיל אָפּגעווישט אַ טרער אויף די יידישע צרות; עס זיינען אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען געווען לחלוטין גלייכגילטיק צו די יידישע יסורים. די דאָזיקע לייט האָבן ניט געטאָן ניט קיין גוטס, ניט קיין שלעכטס.

אַ געוויסע צאָל ליטווינער האָבן געהאָלפֿן יידן אויף אַ פֿאַסיוון אופֿן. די דאָזיקע האָבן מיט יידן ניט געהאַט און ניט געוואָלט האָבן קיין מגע־ומשא, אָבער זיי פלעגן זיך לאָזן איינרייַדן צו העלפֿן יידן אויף אַן אומדירעקטן אופֿן: אַ פֿאַרטרויטער ליטווישער פֿערזאָן, וואָס פלעגט זיך וועגדן צו זיי וועגן דעם, פלעגן זיי געבן געלט, עסן־וואַרג וכדומה פֿאַר יידן. זיי פלעגן נאָר תמיד אָנבעטן, אַז קיינער זאָל זיך, חלילה, ניט דערוויסן פון זייערע נדבות אָדער מתנות.

ניט גרויס איז די צאָל פון די יענעקע ליטווינער, וואָס האָבן געהאָלפֿן יידן אויף אַן אַקטיוון אופֿן, אָבער די דאָזיקע ניט גרויסע צאָל האָט דאָך געהאָלפֿן און גע־ראַטעוועט ניט ווייניק יידן. די ליטווינער פון דער דאָ־זיקער קאַטעגאָריע האָבן אָנגעהאַלטן מיט פֿאַרשיידענע יידן אַ פֿערזענלעכן אָדער שריפטלעכן קאָנטאַקט. זיי האָבן אָנטרונענע יידן באַהאַלטן ביי זיך — אָדער געהאָלפֿן זיי באַהאַלטן ביי אָנדערע. זיי האָבן באַזאָרגט יידן מיט אומ־לעגאַלע דאָקומענטן א. ד. ג. פון אַזעלכע אַקטיוו־העלפֿ־דיקע ליטווינער איז ניט זעלטן אויסגעקומען צו הערן, אַז זיי טוט שטאַרק וויי פֿאַר אַלץ, וואָס קומט פֿאַר אין ליטע, און אַז ביי דער ערשטער מעגלעכקייט וועלן זיי דאָס לאָנד פֿאַרלאָזן.

כדי צו האָבן אַ פֿאַרשטעלונג וועגן דעם, וואָס עס האָט איבערגעלעבט די בעסערע טייל פון דער ליטווי־שער אינטעליגענץ אין אָנבליק פון די גרויזאַמע יידן־שחיטות, וויל איך דאָ ברענגען אייניקע ציטאַטעס פונעם טאָגבוך פון פרוי קוטערגיענע, כאָטש ניט אין אַלץ בין איך מסכים מיט אירע רייד:

„אַלע ליטווינער, מיט קליינע אויסנאַמען, זיינען אייניק אין זייער שינאה־געפיל צו יידן, דער עיקר די אינטעליגענץ, וואָס האָט ביי דער סאָוועטישער מאַכט פֿאַרלאָרן אירע פֿאָזיציעס. זייענדיק נאַציאָנאַליסטיש גע־שטימט האָט זי ניט געקענט זיך אַקטיוו באַטייליקן אינעם אַרומיקן לעבן, איבערלאָזנדיק אויף אַזאַ אופן זייערע פֿלעצער פֿאַר דער יידישער אינטעליגענץ. אָחוץ דעם האָט די ליטווישע אינטעליגענץ שטאַרק געליטן פון דער נאַציאָנאַליזירונג פון הייזער און קאָפּיטאַלן. איצטער נעמט זי נקמה פֿאַר איר שרעק און דערנידעריקונג. מיינע אַ באַקאַנטע, אַ דאָקטערשע, כאָטש זי האָט פֿאַראורטיילט די אויסמאַרדונג פון די יידן דורך די באַוואָפנטע ליט־ווישע באַנדעס, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס, אָן אַ געריכט, זוכט זי אָבער דאָך צו דערקלערן און פֿאַר־ענטפערן די געוואַלדאַקטן״ (ז. 12).

אויף זייט 17 פונעם זעלביקן טאָגבוך לייענען מיר:

„דער ליטווישער פֿאַרגרעבטער המון, ביים פולן גלייכגילט פון דער אינטעליגענץ (און קען זיין געהיימער באַרעכטיקונג), האָט באַוויזן אַזאַ ווילדע חיהשקייט, אַז אין פֿאַרגלייך מיט איר זענען אויס די רוסישע פֿאַגראָמען הומאַניטאַרע מעשים״.

און אויף זייט 19:

„כ׳גלויב ניט מיינע אייגענע אויגן און אויערן, כ׳וואָר פֿאַרציטערט פֿאַר דעם בלינדן כוח פון שינאה צו איין פֿאָלק, וואָס ווערט אַרויסגערופֿן און צעבלאָזן, כדי צו באַפרידיקן די נידעריקסטע אינסטינקטן.

אין די צייטונגען ווערט פיל געשריבן וועגן אַרויס־געפירטע (דורך די סאָוועטן) קרבנות ליטווינער, אָבער קיין איין וואָרט ניט וועגן דעם, אַז יידן האָט מען, קען זיין, אַרויסגעפירט (פֿראָצענטועל) ניט ווייניקער, און אַז יידן האָבן געליטן מאַטעריעל, קען זיין, נאָך מערער, און קיין וואָרט ניט וועגן יידישן מאַסן־אויסמאָרד.״

און נאָך אַ לעצטע ציטאַטע:

„כ׳האָב געקראָגן דעם מעדיצינישן זשורנאַל ׳ליט־ווישע מעדיצין׳ (אַנשטאָט „סאָוועטישע״), דאָרטן ג־פינט זיך אַ רשימה פון אַרויסגעפירטע דורך די באַלשע־ויקעס דאָקטוירים, אָבער קיין זכר ניט פון אַ יידישן מעדיצינער. אין אַן „אָנשטענדיקער״ געזעלשאַפט רעדט מען דאָך ניט וועגן יידן. כ׳האָב געלייענט אינעם זעל־ביקן זשורנאַל אַן אַרטיקל וועגן „ראַסן־רייניקייט״, אין וועלכן ס׳וועלן געזאָגט, אַז די שטאַרקע טאָרן זיך ניט אויסמישן מיט די שוואַכסטע פון די שוואַכע — אַ נייע וואַריאַציע פֿאַר פֿאַריעס.״

מיר איז געווען ניט לייכט איבערצושרייבן די גע־

בראַכטע שורות פונעם טאָגבוך, ווייל ענלעכס האָב איך אויך איבערגעלעבט.

איך בין געווען צו נאָענט מיט די יידן אין דער צייט פון זייער גרויזאַמסטן אומגליק, כדי זיך אייגצוהאַלטן פון אויסדריקן מיין באַוואונדערונג פֿאַרן ניט־געבראַכטע נעם מוט און פֿאָר דער מאָראַלישער שטאַרקייט (פֿאָר־ווארצלטקייט, אייגנעפונדעוועטקייט) פונעם דאָזיקן פֿאָלק הינטער די טויט־דראָטן פון די געטאָס. מען קען זאָגן, אַז איך האָב כמעט געלעבט אין געטאָ און איך קען באַ־שטעטיקן, אַז אַלע אַנדערע פעלקער וואָלטן שוין לאָנג געווען צוזאַמענגעבראָכן, פיזיש און מאָראַליש, פון דעם, וואָס איז אויסגעקומען איבערצוטראָגן יעדן ייד אַלס יחיד און אַלע יידן אַלס כלל. די יידן פון די געטאָס זיינען גע־ווען גרויסע העלדן, אפשר אַליין ניט וויסנדיק דערפון.

ווען איך פלעג קומען צו די יידן אין געטאָ (פון ווילנע), האָב איך ניט איין מאָל געזאָגט מיינע יידישע באַקאַנטע און פריינט אַז איך אויף זייער אָרט וואָלט פֿאָר־האָסט אַלע אַריער אַן אויסנאַם. זיי האָבן מיך באַרואיקט מיטן ענטפער, אַז זיי קלייבן זיך פונאַנדער צווישן זייערע שונאים און פריינט.

אין יענע פֿאָר יידן (און פֿאָר אַלע ערלעכע מענטשן) ביטערע יאָרן פלעג איך אָפט טראַכטן, אַז נאָך אַלעמען, וואָס דאָס יידישע פֿאָלק האָט דורכגעליטן און דורכגע־בלוטיקט, וועלן נאָך דער מלחמה ביי אַלעמען זיך עפּע־נען די אויגן און אַז יידן־האָס וועט מען דאַרפן זוכן אין אַרכיוון און מוזייען. איך האָב זיך אָבער וויטיקדיק אַ־טוישט. פיל־פיל ניט־יידן געדענקען שוין וויניק די גיהנום־שע מיטלען, מיט וועלכע די היטלעריסטן האָבן אומגע־בראַכט מיליאָנען יידן, ווי מען האָט דערהרגעט יידישע קינדער און פרויען און אַלטע לייט. און לא די וואָס מען האָט פֿאַרגעסן די מיט גרעסערע אכזריות אומגעבראַכטע יידן, האָט מען נאָך דעם נידעריקן מוט אונטערצופירן חשבונות מיט דעם רעשטל געראַטעוועטע יידן. מעז פֿאָרט שוין ווידער צונויף יידישקייט מיט באַלשעוויזם. מען זוכט צו „באַווייזן", צוליב וואָס עס האָבן געליטן די יידן. דאָס איז דאָך די ערשטע תורה פון היטלערן וועגן יידישן באַלשעוויזם.

וואַרפנדיק ווידער אַזעלכע באַשולדיקונגען קעגן יידן, פֿאַרגעסט מען דעם סאָמע עלעמענטאַרן אמת, אַז די פֿאַרטיי פון די באַלשעוויקעס ווייסט ניט פון קיין נאַציאָ־נאַליטעט און אַז צו דער באַלשעוויסטישער פֿאַרטיי גע־הערן מענטשן פון אַלע אומות. מען באַשולדיקט יידן אין באַלשעוויזם, וועז דאָס איז ניחא, און מען „פֿאַרגעסט", וויפל טאַלענטירטע אַנטי־באַלשעוויקעס די יידן האָבן געגעבן דער וועלט: ר. אַבראָמאָוויטש, אַלדאַנאָוו, מ. ווישניאַק און אַנדערע. פֿאַרוואָס שרייבט מען ניט, אַז אַלע יידן זיינען אַנטי־קאָמוניסטן? באַשולדיקן יידן אין באַלשעוויזם וואָלטן געקענט די פֿאַרשטייער נאָר פון יענעם פֿאָלק, צווישן וועלכן מען וואָלט אפילו בייטאָג ניט געקענט אויסזוכן קיין איין קאָמוניסט. ליידער, איז

אַזאַ פאַלק ניטאָ אויף דער וועלט. אַ גרעסערער אַדער קלענערער פראָצענט קאָמוניסטן שפילט דאָ ניט קיין ראָלע.

ס׳טוט באַזונדערס ווי, וואָס אויך ליטווישע פּובלי־ציסטן נאָך דער מלחמה האָבן אַ חלק אין באַנייען די דאָ־זיקע אַנטי־יידישע באַשולדיקונגען. אַפילו אַזאַ פֿראָגרע־סיווע צייטונג, ווי די שיקאָגער „נאויענאס" פֿאַלט אַנ־דערשמאָל דורך מיט אַרטיקלען וועגן יידן, וועלכע האָבן געמעגט אין איר ניט געדרוקט ווערן. אין דער סעריע אַרטיקלען פון י. שאלנא אין „נאויענאס", אין וועלכע ס׳ווערט דערציילט וועגן די פֿאַרשיידענע ליטווינער, וועל־כע האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן אין העלפן יידן, קען זיך דער מחבר ניט איינהאַלטן צו מאַכן דעם אויספיר, אַז „ביי די ליטווישע מאָסן איז ניט געווען קיין גוטוויל־טשנדיקע באַציאונג צי די יידן, וויל זיי האָבן מיטגע־אַרבעט מיט די באַלשעוויקעס", ד. ה. ער, שאלנא, באַ־שולדיקט די ליטווישע מאָסן אין אַנטיסעמיטיזם, נאָר די סיבה דערפון זיינען לויט אים די יידן אַליין. דאָס איז אַ שרעקלעכע באַשולדיקונג אויף בוידע פֿאַלקער.*)

*) י. שאַלנאַ האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין „נאויענאס" אין 1948 אַ ריי אַרטיקלען א. נ. „די ליטווינער האָבן געקעמפט פֿאַר דער פרייהייט פון יידן." די אַרטיקלען האָבן געזאָלט זיין אַן אָפּפֿלייקענונג פון די באַשולדיקונגען, אַז די ליטווינער זיינען געווען אַקטיוו מיטהעלפער פון די היטלעריסטישע רוצחים. כדי דאָס צו באַווייזן האָט ער אויסגערעכנט אַ ריי פאַקטן, וואו ליט־ווינער האָבן געהאָלפן יידן. די אַרטיקלען פון שאַלנאַ, וועלכע האָבן כלומרשט געדאַרפט זיין אַן אויסדרוק פון סימפּאַטיע צו יידן, זיינען געווען דורכגעפלאָכטן מיט כסדרדיקע פאַרוואורפן, אַז יידן האָבן געהאָלפן די באַלשעוויקעס און אַז אַפילו „פריער־דיקע יידישע מיליאָנערן זיינען געווארן אַקטיוע אַנהענגער און פריינט פון סאָוועטישן רעזשים. די רוסן האָבן זיך געשטיצט אויף די אַרטיקע יידן און האָבן געהאָט צו זיי צוטרוי... די יידן זיינען געווארן גרעסערע באַלעבאָטים, ווי די ליטווינער אין זייער אייגן לאַנד". שאַלנאַ איז אַפילו געגאַנגען אַזוי וויט אין זיינע „אמתן", אַז ער האָט אַן בושה דערקלערט, אַז „די ליטווינער האָבן פֿאַרגעסן אַלע שלעכטע מעשים פון די יידן און תמיד אויסגעדריקט צו זיי אַ וואַרט פון סימפּאַטיע".

אויף אָט דער סעריע אַרטיקלען פון י. שאַלנאַ האָט די „אַנטי דעפּעמיישן ליג" ביים יידישן אָרדן „בני־ברית" גע־שיקט צו „נאויענאס" אַ מעמאָראַנדום א. נ. „אַן ענטפער". די „אַנטי דעפּעמיישן ליג" וויזיט אַן, אויפן סמך פון פֿאַרעפֿנטלעכטע דאָקומענטן, אַז „די יידן פון אומעטום, וויי אויך פון ליטע, ווען זיי דערציילן וועגן זייערע נאָענטע אומגעבראַכטע, פֿאַרפעלן קיינמאָל ניט אויסצוטיילן יעדן ניט־ייד, וואָס האָט זיי אַרויס־געווינען פריינטשאַפט. נאָך מער שטרייכן דאָס אונטער ליטווישע יידן דערפאָר, וויל אַ ליטווינער, אַרויסווייזנדיק אַ טובה אַ יידן, איז ניט נאָר געווען אין שרעק געכאַפט צו ווערן פון די דייטשן, נאָר האָט אויך געציטערט, אַז די שכנים ליטווינער זאָלן אים פאַרמסרן און איבערגעבן די דייטשן... אַ פראַנצויז, אַ בעלגיער, אַ האָלענדער, וואָס האָט געהאָלפן אַ יידן, האָט געהאָט אַ יידן הילף. דאָס אייגענע איז געווען אין די סקאַנדינאַווישע לענדער". די „ליג" קומט צום אויספיר, אַז „דאָס איז איינע פון די סיבות פאַר־וואָס אין די טראַדיציאָנעלע דעמאָקראַטישע לענדער פון מערב־איראָפּע איז די צאָל לעבנגעבליבענע יידן געווען פיל מער, ווי אין פוילן, ליטע און לעטלאַנד."

דער מעמאָראַנדום וויזיט אַן, אַז די איינצלנע צי צענדליקער פאַקטן, וואָס שאַלנאַ ברענגט, מעגן זיך זיין אמת, אָבער, אַז

„נאויענאָס" האָט אַפילו אָפּגעדרוקט פון איינעם, וואָס באַהאַלט זיך אונטערן נאָמען „אָביעקטיוויוס", אַ רייַ אַרטיקלען („וואָס ס׳איז געווען און וואָס ס׳איז ניט געווען"), וועלכע זיינען געשריבן אַזוי, אַז זיי קענען זיין אַ פערל פאַר יעדער אַנטיסעמיטישער צייטונג. טויטע דאַרפן אויפשטיין פון קבר קעגן די רייד פון אַזאַ „אָביעקטיוויוס". ער האָט סוביעקטיוו געזען די שלום־ליבע פון די ענגלענדער און אַראַבער און די רישעות פון יידן קעגן זיי. אָבער ער האָט אָביעקטיוו ניט געקענט דערזען דעם העלדישן קאַמף פון יידישן פאָלק פאַר זיין אייגן לאַנד.

וועגן דער צייטונג „דראוגאס" אין שיקאַגאָ לוינט ניט צו פאַרלירן קיין סך רייד. אַנטיסעמיטיזם איז אין טעגלעך ברויט — אַפילו איצט, נאָך די מאַסן־שחיטות פון יידן.

אַ פריידיקע ליכטיקע דערשיינונג איז געווען דער אַרטיקל פון פּראָפ. סטאַנקוס „דער וואַרצל פון שלעכטס" אין אַלמאַנאַך „ליטעראַטור", וואָס „נאויענאס" האָט אַרויסגעגעבן.

אין די ביכער: „די שרעקלעכע טעג פון דער ליטווישער סאָוועטיזירונג" אָדער „סואוואַלק אין פייער" טרעטן די מחברים אַרויס מיטן אַלט־באַקאַנטן פיזמון, אַז די יידן אין ליטע האָבן באַגעגנט די אַריינגעקומענע באָלשעוויקעס מיט בלומען און אַז יידישע קאָמוניסטן האָבן געהאָלפן אַרויספירן ליטווינער פון לאַנד צו פאַרשיקונג. אָבער דער אמת איז דאָך, אַז די באָלשעוויקעס זיינען מיט פרייד באַגעגנט געוואָרן בעת זייער אַריינמאַרש קיין ליטע ניט בלויז דורך אַ טייל יידן, נאָר אויך פון די אַלע יעניקע ניט־יידן, וועמען ס׳האָט זיך שווער און ביטער גלעבט (אין ליטע) און וועלכע האָבן נאָאיוו געגלויבט, אַז די נייע „באַפרייער" וועלן פאַרגרינגערן זייער גורל. און וואָס שייך דעם אַרויספירן פון ליטע מענטשן קיין סיביר, האָבן אפשר די ליטווינער־

שאַלנאַ, וועלכער שטעלט זיך אַרויס פאַר אַן אַדוואָקאַט פון אַן אָנגעקלאָגטער גרופּע, האָגדלט אָבער ניט ערלעך, וויייל ער באַגרונגט זיך ניט אַפילו מיט פאַרבאַרגן די אומבאַקוועמע פאַקטן און מגזם זיין די גינסטיקע, ער גייט נאָך וויייטער פון דער פאַרטיידיקונג פון די באָלשעוויקעס, און באַוואַרפט מיט רכילות די „קרבנות פונעם מאָסן אויסראָט." עס ווערט וויייטער אָפּגעוואַרפן די באָלשעוויקעס, אַז יידן האָבן וויניקער געליטן פון די באָלשעוויקעס, ווי די ליטווינער פון סאָוועטישן רעזשים (זע אין דעם בוך „ליטע": גרינהויז, ש., דר.: „דאָס לעצטע יאָר פון יידישן קיום אין ליטע").

„נאויענאָס" האָט אין צווייַ נומערן אָפּגעדרוקט דעם מעמאָראַנדום פון „בני־ברית", אָבער באַלד באַגלייט מיט אַ ריי אַרטיקלען פון שאַלנאַ, וואו ער ברענגט וויידער נייַע פאַקטן פון העלפן יידן דורך ליטווינער. אויב ביי שאַלנאַן זיינען אַלס ענטפער אויפן מעמאָראַנדום פון „בני־ברית" געווען אויך אמתע וועראטער, כאָטש מיט פאַרשלייערטע אָנפאַלן, זיינען דאָרטן אָבער פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַרטיקלען פון אַנדערע, אין וועלכע דער אַנטיסעמיטישער פרצוף האָט זיך אַפן אַנטפלעקט, ווי, למשל, אַביעקטיוויוס, וועלכן שימייטע דערמאָנט שפּעטער.

רעד.

באַלשעוויקעס געשפילט אַ גרעסערע ראָל, ווי יידן־באַלשעוויקעס. יידן גופא האָט מען אַרויסגעפירט צוגלייך מיט ליטווינער און פּאָליאַקן — אָן חילוק.

צווייַדייטיק קלינגען די פאַרוואורפן וועגן דער אומדאַנקבאַרקייט פון יידן. פאַרוואָס עפּעס מעג מען פאָדערן אַ באַזונדערע דאַנקבאַרקייט פון יידישן פאָלק, וואָס האָט אַזוי אוממענטשלעך געליטן און וואָס האָט ניט די מעגלעכקייט צו באַזאָרגן זיינע אייגענע לעבנגע־בליבענע מאַרטירער־אינוואַלידן? גראָד דאָס יידישע פאָלק צייכנט זיך אויס, לויט מיין מיינונג, מיט אַ טיף דאַנקבאַרקייט־געפיל צו זיינע טובה־טוער און עס פאַרגעסט ניט אין משך פון יאָרהונדערטער די יענעקע, וועלכע האָבן ווען ס׳איז געהאָלפן זיינע קינדער אין צייטן פון אומגליק.

וויסנדיק גוט די שווערע שולד פון אַ טייל ליטווינער אינעם יידן־אויסראָט אין ליטע, בין איך אָבער קאַטעגאָריש קעגן דעם, אַז מען קען אין דעם באַשולדיקן דאָס ליטווישע פּאָלק. איך האָלט ניט פונעם אַנגענומענעם זאָג: „ליטווינער", „דייטשן", „פּאָליאַקן", „יידן" א. א. וו. אַזוי רייַדן נאָר יענע, וועלכע ווילן לכתחילה פאַראורטיילן. מען פאַרגעסט, אַז ביי אַלע פעלקער זיינען פאַראַן ניט נאָר רשעים, נאָר אויך גוטע מענטשן. דאָס שליסט שוין אויס די מיגלעכקייט צו באַשולדיקן אָגולנע. די שונאים נומער 1 פון יידישן פאָלק זיינען ניט דייטשן, ווי אַזעלכע, נאָר די היטלעריסטן, און דער שונא נומער 2 פון יידישן פאָלק זיינען ניט ליטווינער אָדער פּאָליאַקן און אַנדערע פעלקער, נאָר די אַלע, וועלכע האָבן געהאָלפן אויף אַזאַ אָדער אַנדער אופן די היטלעריסטן. האַלטנדיק פאַר שולדיק די ליטווישע פאַשיסטן, אַקטיוויסטן, פאַרטיזאַנער, פּאָליציסטן און אַ סך אַנדערע, וואַרף איך אָבער קאַטעגאָריש אָפּ די קאָלעקטיוט באַשולדיקונג קעגן ליטווישן פאָלק.

די מיטגלידער פונעם פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן אין דייטשלאַנד האָבן געהאָט אין זייער מאַסע זיך כסדר אָנגעטראָפן אין די געטאָס מיט דער ליטווישער פּאָליציי און אַנדערע ליטווינער, וועלכע האָבן זיי פאַרשאָפט די גרעסטע יסורים. אין האַרצן פון די פּליטים האָט זיך פאַרגראָבן אַ ווייטיק, אַז די ליטווינער האָבן קיין האַרץ ניט — און מען קען דעריבער פאַרשטיין די עמאָציאָנעלע סיבות, וועלכע האָבן אַרויסגערופן זייער דעקלאַראַציע, אין וועלכער דאָס ליטווישע פּאָלק ווערט באַשולדיקט אין האָבן אַ חלק אינעם אויסראָט פון די יידן אין ליטע. מען טאָר אָבער דאָך ניט פאַרגעסן, אַז קיין פּאָלק איז ניט קאָלעקטיוו פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די מעשים פון אַלע זיינע קינדער, און אַז ניט ווייניק ליטווינער האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן, כדי צו העלפן יידן און זיי צו ראַטעווען.

אין די דערמאָנטע אַרטיקלען פון שאַלנאַ, ווי אויך אין דער דעקלאַראַציע פון „עלטאַ" (ליטווישע טעלע־

גראָפן אַגענטור) און אין דער ליטווישער אַנקעטע*) ווערן רעגיסטרירט נאָר די פֿאַזיטיוון פאַקטן, אָבער ס׳ווערן אַרויסגעריסן די געשיכטע־בלעטער מיט די נעגאַטיוון זייטן. מען וואָלט אָבער געדאַרפט גיין אויפן דרך פון דר. מ. דוואָרזשעצקי, ש. קאַטשערגינסקי און א. סוצקעוור, וועלכע האָבן ניט פאַרגעסן צו פאַר־צייכענען אין זייערע ביכער סיי די גוטע, סיי די שלעכטע מעשים פון די ליטווינער.

*) נאָך דער מלחמה איז צווישן די ליטווישע אַנטלאָפענע פון ליטע דורכגעפירט געוואָרן אַן אַנקעטע וועגן אַלע ליטווי־נער, וואָס האָבן געהאַלפן יידן בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע אין ליטע.

דינה אַבראַמאָוויטש

ווילנער געטאָ־ביבליאָטעק

אין ווילנער געטאָ איז געווען זייער שווער פאַר וועמען ניט איז צו באַקומען אַרבעט אין די בריגאַדעס, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט. אין אזא בריגאַדע האָט מען דאָך, כאָטש מיט סכנת־נפשות, א מאָל געקענט מאַכן א „פּעקל", און אַלע האָבן זיך אַהין געריסן. מיר איז גע־לונגען צו קריגן אַרבעט אין דער בריגאַדע פון די אייזנבאַן־אַרבעטער. אַרום דער באַן־ליניע זיינען געווען גערטנער, און דעריבער האָט מען אָנגענומען אויך פרויען אין יע־נער בריגאַדע. צוגעשאַרט די אַרבעט האָט מיר נעלי זאַקס, אַן אייניקל פון דער גרינדערין פון דער מיידלשער פּראָ־גימנאַזיע אין ווילנע פאַניא ראָמאַנאָוא מאַרקוס.

לאַנג האָט אָבער מיין אַרבעט אין שטאָט ניט אָנגע־האַלטן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז אונדזערע ווייסע אַרבעט־שיינען וועלן פאַרביטן ווערן אויף גאָלע. נאָר די, וועלכע וועלן האָבן די גאָלע אַרבעט־שיינען, וועלן פאַרבלייבן אין געטאָ און די איבעריקע וועלן „אַריבערגעפירט" ווערן ערגעץ אַנדערש. נאָך א שמועס מיטן בריגאַדיר איז מיר קלאָר געוואָרן, אז איך האָב ניט קיין האָפענונג צו בלייבן אַרבעטן אין זיין אַרבעט־גרופּע. די אויסזיכטלאָזיקייט צו באַקומען א גאָלן שיין האָט מיך אַריינגעבראַכט אין א געוואַלדיקער דעפּרעסיע.

דאָ האָט זיך אָבער אונטערגערוקט א גליקלעכער צופאַל.

אַרויסגייענדיק איינמאָל אין אָוונט אויף דער געטא־גאַס, האָב איך געטראָפן הערמאַן קרוקן, דעם באַקאַנטן בונדישן טוער, אָנפירער פון דער גראָסער־ביבליאָטעק אין וואַרשע. ער איז געקומען אין די ערשטע חדשים פון היטלערס אָנפאַל אויף פוילן מיט דעם פּליטים־שטראָם קיין ווילנע און דאָ געבליבן שטעקן. ער דערציילט מיר, אז ער האָט אויסגעפּועלט ביי דעם יידן־ראָט, אז די ביבליא־טעק „מפּיצי השכלה", אויף סטראָשון־גאַס 6, זאָל אָנער־קענט ווערן ווי א געטא־אינסטיטוציע מיט באַצאָלטע אָנ־געשטעלטע. דער געוועזענער פאַרוואַלטער פון דער ביבליא־טעק, קראַסנער, איז דערשאָסן געוואָרן פון די דייטשן, ס׳איז אָבער געבליבן איינער פון די אָנגעשטעלטע, משה אַבראַמאָוויטש, וועלכער שטייט שוין ביי דער אַרבעט. ער דאַרף האָבן א געהילף, און קרוק לייגט מיר פאָר אָנצו־הויבן די אַרבעט אין דער ביבליאָטעק.

כ׳האָב קרוקן אָנגעקוקט מיט פאַרוואונדערונג — א ביבליאָטעק דא אין געטאָ, וואו עס זיינען ניטאָ די עלע־מענטאַרסטע לעבנס־באַדינגונגען און וואו מען איז יעדע מינוט צווישן לעבן און טויט — ווי קען ער וועגן דעם טראַכטן און וויר וועט קומען לייענען די ביכער? — אָבער איך האָב זיך אָפּגעהאַלטן צו שטעלן אים די פראָגע. ער וויס דאָך זיכער ניט ערגער פון מיר, וואָס עס טוט זיך אין געטאָ, אָבער אפשר קוקט ער וויטער, זעט ער מער... איך האָב די פאַרגעליגטע אַרבעט אָנגענומען.

די באַלוינונג איז געווען זייער א באַשיידענע, 200 רובל (דער ווערט פון א צען פונט ברויט), שפּייז־קאָרטן און א וויסער שיין. א וויסער שיין... אָבער קרוק מיינט, אז ס׳וועט זיך אים איינגעבן צו קריגן פאַר זיינע אָנגע־שטעלטע געלע שיינען, ער איז כמעט זיכער אין דעם...

דאָס אויסזען פון דער ביבליאָטעק האָט מיך אָנגענעם איבערראַשט ביים אַריינגיין; כמעט ניט געוענדערט פון די אַמאָליקע טעג, די פאָדלאָגע ריין אויסגעוואַשן, אימפּא־נירנדיקע רייען פון פּאָליצעס ביכער, א שטילקייט, אַן אינטעלעקטועלע ליידנשאַפטלאָזיקייט — א מאָדנער ווינקל אין געטאָ. הינטער די פול־געפּאַקטע ביכער־פּא־ליצעס באַווועגט זיך לאַנגזאַם דער הויכער, בלייכער אַב־ראַמאָוויטש מיט זיין שטענדיק טרויעריקן שמייכל אויפן פּנים. ער נעמט מיך אויף פריינטלעך, דערקלערט די אַר־בעט. אָבער ווי לעבט זיך אים דאָ, וואָס טראַכט ער וועגן דעם אַלץ — פרעג איך מיט אומגעדולד, דערשטוינט פון זיין זאַכלעכקייט. ער גיט א שמייכל און איך לייען אויס דעם ענטפער: צו וואָס די דאָזיקע רייד? ער איז דאָ מיט זיין אַלטער מאַמען, זי איז קראַנק און ס׳איז ניטאָ ווער זאָל איר עפּעס אויסקאָכן און אַרומזאָגן — דאָס איז זיין שווערסטע פּראָבלעם.

די פּענצטער פון ביבליאָטעק גייען אַרויס אויף סטראָשון גאַס. אַ שמאָל געטאָ־געפּל מיט אַ שטיינערנער ברוק, צעבראָכענע לאָוועס און אַנטקעגנדיקע מויערן, וואָס זיינען מיט דער האַנט צו דערלאַנגען. דאָס דערבייאיקע קליינע צימערל איז קרוקס ביורא. דאָרטן אַרבעט זיין סעקרעטאַרין, רחלע מ. ער דיקטירט איר זיינע בריוו און זיין געטאָ־כראָניק. די פּענצטער פון דעם צימערל גייען אַרויס אויפן הויף פון דעם געוועזענעם צייטווייליקן קהילה־ראַט, וואָס איז אויסגעשאַסן געוואָרן פון די דייטשן, איידער מען האָט אונדז אַריינגעוואָרפן אין געטאָ. דער הויף איז באַדעקט מיט חורבות און מיסט. פון דעם פיר־הויז אַנטקעגן פירט אַ טיר אין אַ גרויסן ליידיקן זאַל. די שויבן זיינען אויסגעבראָכן, עס ווייעט דאָרט אַ ביטערע קעלט. מען זאָגט אָבער, אַז קרוק וויל מאַכן פון דעם ציי־מער אַ לייענזאַל און אַ מוזיי און אַוועקשטעלן דאָרט צו דער אַרבעט חייקל לונסקין.

ביז יאַנואַר 1942 איז די אַרבעט אין ביבליאָטעק געווען זייער ניט קיין רעגולערע. ס׳איז געווען דער פּערי־אָד פון דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ, פון צוויי גרויסע אַקציעס אין דעם הויפּט־געטאָ, נאָך דעם ווי די באַפעלקערונג איז פאַרקלענערט געוואָרן בערך אויף אַ דריטל. קרוקן האָט זיך ניט איינגעגעבן צו קריגן קיין געלע שיינען פאַר אַלע זיינע אָנגעשטעלטע, דער יידן־ראַט האָט באַקומען אַ סך אַ קלענערע צאָל שיינען, ווי מען האָט פריער געהאַט. איך האָב קיין געלן שיין ניט געקראָגן און אַרויסגעדרייט זיך פון טויט אַדאָנק מיין פּעטער, וואָס האָט מיך אַריינגענומען אויף זיין משפּחה־שיין, ווי זיינע אַ טאָכטער. זייער יינגסט טעכטערל, ליוטע, איז נאָך דע־מאָלט געווען אויסבאַהאַלטן ווי אַ קריסטין אין שטאָט ביי זייער אַלטער דינסט, יוליע. קרוק האָט אויסגענוצט זיין געלן שיין, כדי צו ראַטעווען פאַטי קרעמער. ער האָט זי אַריינגענומען אויף דעם שיין, ווי זיין פרוי, און איך געדענק, ווי מוטיק ער האָט אַרויסגעמאַרשירט דורכן געטאָ־טויער אין דער ריי פון באַוואָפנטע דייטשן און ליט־ווינער, האַלטנדיק פאַטין פאַרן אָרעם. זי האָט אויסגעזען ניט ווי זיין פרוי, נאָר ווי זיין באָבע, און ער האָט געשטעלט אויפן קאָרט זיין לעבן צוזאַמען מיט אירן. די תּלינים האָבן געקוקט אויף דער פּאָר און געשפּירט, אַז ס׳איז דאָ עפּעס ניט אין אָרדענונג. מען האָט זיי אָבער דורכגעלאָזן.

אין יאַנואַר 1942 האָט זיך איינגעשטעלט אַז ערך אויף אַ יאָר צייט אַ פּעריאָד פון אַ רעלאַטיווער סטאַביל־קייט אין לעבן פון געטאָ. ס׳איז געווען הונגער, שמוץ, קעלט, פינצטערניש (דאָס עלעקטרישע ליכט איז געווען אויסגעשלאָסן צווישן 4 און 9 אין אָוונט, וועמען מען האָט עס געדאַרפט צום מערסטן), פאַרשיידענע גזירות, אָבער קיין מאַסן־„רייניקונגען" האָט מען ניט דורכגעפירט. דאָס איז געווען דער פּעריאָד פון דער אינטענסיווסטער טע־טיקייט פון דער ביבליאָטעק.

מיר האָבן געהאַט עטלעכע קאַטעגאָריעס לייענער. אין די פּרימאַרגן־שעהן פלעגן געווינטלעך קומען „דאַמען פון דער געזעלשאַפט", פרויען, וועמעס מענער האָבן גע־אַרבעט אין שטאָט און וואָס האָבן געלעבט נישקשהדיק, אַפילו אין געטאָ. די באַלעבאַטישקייט האָט איצט קיין סך צייט ניט אָפּגענומען, און געזעלשאַפטלעכער צייט־פאַר־טרייב אויך ניט. האָט מען געמוזט אויספילן מיט עפּעס די אומדערטרעגלעכע ליידיקע צייט און מען איז געקו־מען נאָך ביכער, כדי זיך אַליין צו פאַרגעסן. זיי האָבן געווינטלעך געלייענט די אומענדלעכע סעריעס פון רו־סישע סענטימענטאַלע ראָמאַנען אין ריגער אויסגאַבעס (די ריגער פאַרלאַגן זיינען געווען די הויפּט־צושטעלער פון רוסישע ראָמאַנען פון אַלטן טיפּ אין דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות). זיי זיינען געווען זייער אַנטוישט, ווען עס האָט אויסגעפעלט עפּעס אַ באַנד פון אַ סעריע און האָבן זיך שטאַרק באַקלאָגט, וואָס די ביבליאָטעק איז אַזוי פאַראָרעמט געוואָרן, אַז זיי וועלן שוין באַלד ניט האָבן וואָס צו לייענען.

אַרום 2־3 אַזייגער פלעגט זיך אַרייגלאָזן גאָר אַן אַנ־דער מין באַזוכער — קינדער, וואָס פלעגן קומען אין ביבליאָטעק גלייך נאָך די שול־לימודים. און באַלד פלעגן זיך אָנהויבן צו שיטן באַשטעלונגען: „די קינדער פון קאַפּיטאַן גראַנד", „די רייזע אַרום דער וועלט אין 80 טעג", „יונגע גזלנים", „דער פּרינץ און דער בעט־לער"... כ׳האָב דערלאַנגט די ביכער און זיך געוואונ־דערט: אַמעריקאַנער אויסגאַבעס פון זשול־ווערן מיט דער אַלטמאָדישער יידישער אָרטאָגראַפיע און שפּראַך, אויסגעלייענטע אַזוי, אַז דורך די פאַרשמאָלצענע זייטלעך האָט מען קוים געזען דעם טעקסט, בענדער, וואו ס׳האָבן געפעלט עטלעכע צענדליק זייטן פון אָנהויב, און אַ צענ־דליק פון סוף און מסתּמא ניט וויניקער אין מיטן, גע־בונדענע און איבערגעבונדענע אַזוי, אַז ס׳איז שוין גאָר ניט געווען קיין ראַנדן און דער אָנהויב פון דער שורה האָט זיך באַהאַלטן טיף אין רוקן פון דעם בוך, — מיט איין וואָרט, אמתע ביכער־אינוואַלידן, וואָס וואָלטן שוין לאַנג געדאַרפט האָבן זייער פאַרדינטע רו, — און פונ־דעסטוועגן האָט דאָס די קינדער ניט אָפּגעהאַלטן. די באַדערפענישן פון דער קינדערשער פאַנטאַזיע זיך אַוועק־צוטראָגן ערגעץ אין פאַנטאַסטישע וועלטן און געשעענישן זיינען ניט דערדריקט געוואָרן אין געטאָ. פאַרקערט, זיי האָבן זיך אפשר נאָך שטאַרקער צעפלאַקערט אין אַ סביבה, וואו ס׳איז געווען אַזוי וויניק שפּייז פאַר די צאָרטע קינ־דערשע נשמות, וואָס האָבן זיך בערייט געדאַרפט אויפעפע־נען צום לעבן.

ביי די עלטערע יוגנטלעכע איז געווען אַ גרויסער אינטערעס צו דער סאָוועטישער ליטעראַטור. באַזונדערס פּאָפולער איז געווען אָסטראָווסקיס „וויי ס׳האָט זיך פאַר־האַרטעוועט שטאָל". מיר האָבן אָבער געמוזט זיין זייער פאַרזיכטיק מיט אַרויסגעבן סאָוועטישע ביכער. כאָטש ס׳איז אונדז געוואָרן קלאָר, אַז די דייטשן אינטערעסירן זיך גאָנץ וויניק מיט אונדזערע פּאָליטישע איבערצייגונ־

גען און נאָך ווייניקער מיט אונדזער קולטורעלן לעבן, האָט מען דאָך אין דעם פאַל געמוזט אויסמיידן אַלץ, וואָס האָט געקענט זיין אַ שטאָף פאַר מסירה אָדער פּראָוואָקאַציע.

אין די נאָכמיטאָג־שעהן און באַזונדערס זונטיק פלעגט זיך באַווייזן אַ דריטער מין לייענער — מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ. די אָקטיווסטע לייענער זיינען געווען יוגנט פון די חלוצישע אָרגאַניזאַציעס, אָפטמאָל פּליטים פון וואַרשע. זיי האָבן געלייענט מערסטנטייל פּוילישע איבערזעצונגען פון דער וועלט־ליטעראַטור, ביכער פון נאַציאָנאַלן און סאָציאַלן אינהאַלט. צו די באַליבטסטע מחברים האָבן געהערט קראָנין מיט זיינע ביכער, וואָס באַשרייבן דאָס לעבן פון ענגלישע קוילן־גרעבער, גאָלסוואָרטי, דער איטאַליענער איגנאַציא סילאנע, וואָס זיין בוך „ברויט און וויין" באַרירט די לאַגע פון פּויערים אין איטאַליע, אייפטאָן סינקלער און טעאָדאָר דרייזער. פון יידיש־דייטשישע מחברים האָט מען גערן לייענט „די יידישע מלחמות" פון פויכטוואַנגער, און באַזונדערס דאָס מערקווירדיקע בוך פון פראָנץ וועראפעל — „די 40 טעג פון מוזא דאג". וועראפעל באַשרייבט אין דעם בוך אַ טרויעריק־באַקאַנטן עפּיזאָד פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — דעם אויסראָט פון אַ גאַנצן ארמענישן ישוב דורך די טערקן. דער געדאַנק פון אַ טאָטאַלער אויסראָטונג פון אַ ראָסן־גרופּע, די מעטאָדן פון דער פאַרניכטונג, די הילפלאָזיקייט פון די קרבנות און די נישטיקייט פון דער דיפּלאָמאַטישער אינטערוועניע — דאָס אַלץ איז געשטאַנען אין אַזאַ שטוינענדיקער אַנאַלאָגיע צו אונדזער לאַגע, אַז מיר האָבן דאָס בוך געלייענט מיט אַ ציטער — ווי אַ נביאישע וויזיע, וואָס האָט אַנטפּלעקט פאַר אונדז אונדזער גורל.

פאַר דער צייט האָט זיך די ביבליאָטעק פאַרגרעסערט מיט צווי אָפּטיילונגען: דעם גרויסן ליידיקן זאַל פון אַנטקעגן האָט קרוק טאָקע פאַרוואַנדלט אין אַ געטאָ־מוזיי און לייענזאַל. מען האָט אַריינגעשטעלט די אויסגעהאָקטע שויבן, אויסגעמאָלט די וועגן מיט קאָלך, אַרום זיי אָוועקגעשטעלט גלעזערנע אַלמערלעך, וואו עס זיינען געווען אויסגעשטעלט ספּר־תורות, זילבערנע בעכער און לייכטער, אויסגענייטע פרוכתן. מיט דער צייט האָט זיך די צאָל ספּר־תורות אין באַזיץ פון דעם געטאָ־מוזיי באַדייטנדיק פאַרגרעסערט. זיי זיינען אָנגעקומען אויף אַ געהיימעניש־פולן אופן פון די אַרומיקע יידישע שטעטלעך, בולטע סימנים פון אויסגעלייקטע יידישע ישובים. מען האָט זיי שוין מער ניט געקענט אויסשטעלן, אויב מען האָט ניט געוואָלט צו קלאָר באַווייזן, אַז דער מוזיי איז אַ בית־עולם. האָט מען זיי איינגעוויקלט אין ליילעכער און זיי זיינען געלעגן שטום און פאַרבאַרגן אין אַ ווינקל פון דעם געטאָ־אַרכיוו.

דער געטאָ־אַרכיוו איז געווען אַ צווייטע נייע איניסטיטוציע, וואָס האָט זיך געשאַפן ביי דער ביבליאָטעק. מען האָט אויף דעם צוועק אָפּגעגעבן אַ קליין פינצטער צימערל, וואו ס׳איז געשטאַנען איין אַלמער און אַ קליין טישל. די אַרבעט האָט אויסגעפירט אַ געוויסע פריילין האַלפערן פון קאָוונע אָדער ערגעץ וואו פון ליטע. זי האָט גוט געקענט העברעאיש און ליטוויש. זי איז געווען אַ קליין, דאַר, פאַרזאַרגט מיידל, אַרומגעלאָפן שטענדיק צווישן דעם יידן־ראַט, די פּאָליציי־אַמטן און דעם אַרכיוו, געזאַמלט מודעות, באַפעלן, באַריכטן און אַנדערע אָפּיציעלע דאָקומענטן. אין איר רשות איז אויך געווען דער טעאַטער־אַרכיוו מיט אַפּישן פון טעאַטער־פאַרשטעלונגען און עטלעכע טעאַטראַלע רעקוויזיטן. זי האָט זיך צו דער אַרבעט באַצויגן ערנסט און געדולדיק, אָבער אויפן פּנים האָט מען געקענט אויסלייענען אין פראָגע: ווי לאַנג נאָך, ווי לאַנג?

אָנא שימייטע

פון די געציילטע ליכטיקע מאָמענטן אין דעם גרויען, טרויעריקן לעבן פון אונדזער ביבליאָטעק זיינען געווען די באַזוכן פון דער ליטווינערין אָנא שימייטע. שימייטע האָט געאַרבעט ווי אַ ביבליאָטעקאַרין אין דעם ווילנער אוניווערזיטעט. זי האָט אויסגענוצט איר דאָזיקן פּאָסטן, כדי אָנצוקניפּן באַציאונגען מיט דער געטאָ־ביבליאָטעק. זי האָט אַ סך אַרויסגעהאָלפן הערמאַן קרוקן צו דערלייידיקן פאַר אונדז פאַרשייידענע ענינים אויסערן געטאָ. מיט ליבשאַפט פלעגט שימייטע באַטראַכטן די יידישע ביכער. זי האָט ניט אייגנמאָל געזאָגט אונדז, אַז איר גרויסער טרוים איז זיך אויסצולערנען יידיש, כדי זי זאָל זיך באַקענען מיט דער יידישער ליטעראַטור פון דעם מקור גופא. ווי מאָדנע האָבן געקלונגען די דאָזיקע ווערטער אין דעם מויל פון אַ פאַרשטייערין פון דער אַרישער וועלט אין יענער פינצטערער תקופה פון יידישן אומקום.

אָנאָ שימייטע וועט פאַר די ווילנער יידן, וואָס האָבן זי געקענט, שטענדיק זיין דער סימבאָל פון ריינער מענטשן־פרייַנטשאַפט און גייסטיקער דערהויבנקייט.

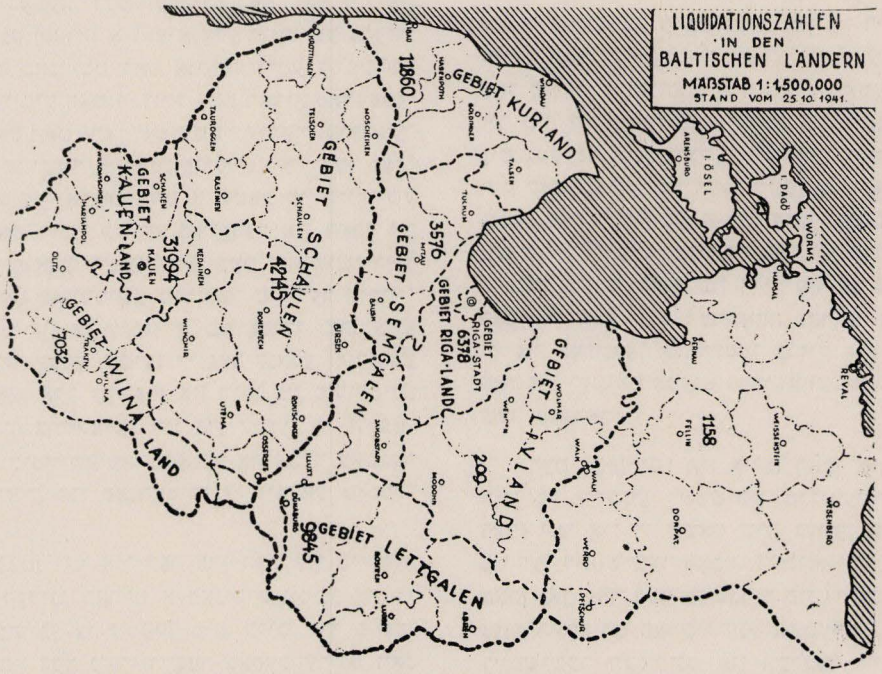
* * *

מיין אַרבעט אין דער געטאָ־ביבליאָטעק האָט זיך פאַרענדיקט אין אויגוסט 1943. ס׳האָט זיך מיט שנעלע טריט אָנגעהויבן צו דערנענטערן די ליקווידאַציע פון געטאָ. דער יידן־ראַט האָט מיט אַלע כוחות געוואָלט אויסמײַדן דאָס געטאָ. מען האָט פיבערדיק אָנגעהויבן צו „פּראָדוקטיוויזירן" די געטאָ־אַרבעט, אויסגעאַרדנט נייע קאָלאָסאַלע וואַרשטאַטן צו נייען מיליטעריש קליידער און פלעכטן שטרויענע און שטריקענע שיך. מען האָט רעדוצירט די צאָל ביוראָ־אָנגעשטעלטע און אַריבערגעוואָרפן זיי צו דער אַרבעט אין די וואַרשטאַטן. איך בין אויך אַרונטערגעפאַלן אונטער דער רעדוקציע. אָבער ניט נייען, ניט פלעכטן האָב איך ניט געקענט, האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן אין אַ טאַרטאַק אויף פּיוונע גאָס. כ׳האָב געשלעפּט מיט נאָך אַ מיידל שוועָרע הילצערנע בערטער, וואָס די מאַשין־זעג האָט געשניטן.

אויף דעם דאָזיקן אַרבעט־פלאַץ, וואָס איז געווען אין צענטער שטאָט, פלעגט צו מיר אָפט קומען די אַל־טיטשקע ניאַניע פון די שרייבערס, יוליע. זי פלעגט פאַר זיי ברענגען אַ פּאָר שטיקלעך ברויט, אָנגעשמירטע מיט מאַרמאָלאַד, סקאַרפּעטקעס, שאַליקלעך, וואָס זיינען אי־בערגעבליבן פון אַמאָליקן פאַרמעגן. מען האָט שוין גע־רעדט אין שטאָט, אַז מען וועט אונדז אַרויסשיקן, דאַרף מען דאָך האָבן וואַרעמע זאַכן. איינמאָל, ביים אַרויסגיין, האָט זי זיך מיט מיר צעקושט, ווייל מיר האָבן דאָך קיינ־מאָל ניט געוואוסט, צי מיר וועלן זיך נאָך זען אַ צוויט מאָל. אָבער מיר האָבן זיך געזען, און זי האָט מיר דערציילט, אַז אַ פאַרבייגייענדיקע גויע האָט איר דאָן געמאַכט אַ סקאַנדאַל אויף דער גאַס, הלמאי זי האָט זיך צעקושט מיט אַ „זשידוואוקע".

אין איינעם פון די לעצטע טעג פון אויגוסט האָט זיך פלוצלונג פאַרשפרייט אויפן טאַרטאַק אַ ידיעה, אַז ליטווינער רינגלען אַרום די אַרבעט־פלעצער און נעמען מענטשן גלייך אויף דער אַרבעט אין די לאַגערן פון עסט־לאַנד. מיר האָבן שוין ניט פאַרענדיקט דעם אַרבעטס־טאָג, דער בריגאַדיר האָט אונדז אַלעמען שנעל צוזאַמענ־געגומען און מיר האָבן שנעל אַרויסגעמאַרשירט צום געטאָ. דאָס איז געווען דער לעצטער טאָג פון מיין אַרבעט. אויף מאָרגן איז שוין דער געטאָ־טויער געווען פאַרריגלט מיט שטאַנגען און שלעסער און אָפילו דאָס קליינע דער־בייאיקע טירל פאַרהאַקט. קיינער האָט ניט געטאָרט פאַרלאָזן די מויערן פון געטאָ.

ס׳זיינען געבליבן דריי וואָכן צו וואַרטן ביז אונדזער אַנטגילטיקער „אויסזידלונג".

גראַפישע קאַרטע וועגן די דערמאָרדעטע יידן אין פאַרשיידענע קרייזן פון באַלטישע לענדער ביזן 25טן אָקטאָבער 1941. פאַרן קרייז ווילנע זיינען דאָ נאָר די צאָלן פון פּראָווינץ (פון די דאָקו־מענטן פון נירנבערגער אינטערנאַציאָנאַלן מיליט־עריכטן טריבונאַל). איבערגעדרוקט „פון לעצטן חורבן", מינכען, מאַי 1947.

לייב גאַרפונקל

וויכטיקסטע מאָמענטן אין קאָוונער געטאָ

מען לויפט

1

פון אָנהויב קריג ביז דער אָפּשליסונג פון געטאָ

די ערשטע צייכנס פון בלוטיקן שטורעם

די שטאָט קאָוונע איז געווען איינע פון די ערשטע פונקטן, וואָס זיינען אָנגעגריפן געוואָרן דורך דעם דייטשישן מיליטער. שוין אין דער נאַכט פון 21טן אויפן 22טן יוני 1941, אייניקע שעה נאָך דעם, ווי דייטשלאַנד האָט אָנגעהויבן די קריג־האַנדלונגען קעגן סאָוועט־רוסלאַנד, האָבן זיך אײַבער דער שטאָט קאָוונע באַוויזן מיליטעריש עראָפּלאַנען, וואָס האָבן אַראָפּגעוואָרפן אָ סך באָמבעס.

אין משך פון ערשטן מלחמה־טאָג האָבן זיך די דייטשישע לופט־אָנגריפן מערערע מאָל איבערגעחזרט און האָבן אַרויסגערופן אין שטאָט אָ סך שרפות. אַרום מיטאָג־צייט האָט זיך אָנגעהויבן די עוואַקואַציע פון דער שטאָט קאָוונע. אויף אַן אייליקן אופן האָבן פאַרלאָזן קאָוונע די פאַרשיידענע סאָוועטישע רעגירונג־אָנגעשטעלטע. דעם 23טן יוני, 1941, איז שוין קיין סאָוועטישע מאַכט אין קאָוונע ניט געווען. דעם זעלביקן טאָג האָט זיך אין דער שטאָט קאָוונע באַוויזן אָ נאַציאָנאַלע ליטווישע „רעגירונג", וואָס האָט באַגריסט דאָס אָנקומענדיקע דייטשישע מיליטער. גלייכצייטיק האָט זי דורך דעם ראַדיאָ פּאַרעפּנטלעכט אַן אַקט, וואָס האָט פּראָקלאַמירט די ווידער־אויפשטעלונג פון דער ליטווישער אומאָפּהענגיקייט. אין דער זעלביקער צייט האָט זיך אַרגאַניזירט אָ שטאַב פון ליטווישע פאַרטיזאַנער, וואָס זיינען געווען באַוואָפנט און האָבן זיך געשטעלט די אויפגאַבע מיטצוהעלפן דעם דייטשישן חייל צו פאַרטרייבן דאָס סאָוועטישע מיליטער פון דער ליטווישער טעריטאָריע און צו שאַפן אָ באַוואָפנטן כוח, אויף וועלכן עס זאָל זיך קענען שטיצן די נאַציאָנאַלע ליטווישע רעגירונג. זיי האָבן אַלע געשאָסן אין רוקן פון סאָוועטישן מיליטער ביי זיין צוריקציען זיך פון ליטע. די הויפּטטעטיקייט פון די ליטווישע פאַרטיזאַנער איז אָבער באַשטאַנען פון טעראָריזירן און פּאָגראָמירן די יידישע באַפעלקערונג.

שוין דעם 23טן יוני אין דער פרי האָט זיך ביי דער יידישער באַפעלקערונג באַוויזן אָ פּאָניק־שטימונג און די לופט האָט אָנגעהויבן צו שמעקן מיט בלוט. די פיינט־לעכע שטימונג ביי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג, וואָס איז אין זייער אָ גרויסער טייל געווען אָנטי־סאָוועטיש, האָט מיט יעדער שעה אָנגענומען אַלץ אָ מער דראָענדיקן, בולטן אָנטי־יידישן פּאָגראָם־כאַראַקטער.

די לאַגע איז געווארן נאָך געפערלעכער, ווען דער ליטווישער קאָמענדאַנט באַבעליס האָט דערקלערט דורכן ראַדיאָ, אַז עס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז די יידן שיסן אויפן אָנקומענדיקן דייטשישן מיליטער, און אַז פאַר יעדן געפאַלענעם דייטשישן סאָלדאַט וועלן דער־שאָסן ווערן 100 יידן. דעם זעלביקן טאָג האָבן זיך אין דער שטאָט קאָוונע באַוויזן אָ היבשע צאָל יידישע פּליטים פון דער פּראָווינץ. זיי זיינען געלאָפן קיין קאָוונע, גלויבנדיק, אַז דאָ וועלן זיי זיך קענען ראַטעוועט פון דער פאַגראָם־כוואַליע, וואָס האָט זיך שוין געהאַט אויסגעשפרייט אין דער פּראָווינץ. צו דער זעלביקער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן אָן אויסוואַנדערונג פון די יידן פון קאָוונע. אָ סך טויזנטער קאָוונער יידן, צווישן זיי פיל געוועזענע יידישע באַאמטע פון פאַרשיידענע סאָוועטישע אָנשטאַלטן, האָבן, הויפּטזעכלעך צופוס, אייליק פאַרלאָזן די שטאָט, האָפנדיק, אַז זיי וועט געלינגען זיך צו ראַטעוועט אויף דער טעריטאָריע פון ס.ס.ס.ר. אָ טייל פון זיי איז אומגעקומען אויפן וועג פון די באָמבעס, וואָס זיינען געוואָרפן געוואָרן פון די דייטשישע עראָפּלאַנען, און פון די שיסעריי־עז, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין פאַרשיידענע ערטער. אָ גרויסע צאָל פון די, וואָס האָבן מיט גרויס מאַטערניש דערשלעפּט זיך ביז צום אָמאָליקן גרענעץ, האָבן אָבער דעם גרענעץ ניט געקענט אַריבערגיין. זיי האָבן געמוזט זיך לאָזן צוריק קיין קאָוונע. די וועגן זיינען שוין אָבער געווען פאַרנומען מיט ליטווישע פאַרטיזאַנער און אָנקומענדיקן דייטשישן מיליטער. כמעט די אַלע וואַנדערער זיינען אַריי־געפאַלן אין די הענט פון די ליטווישע פאַרטיזאַנער, וואָס האָבן די אַלע יידן דערשאָסן. נאָר אָ קליינער טייל פון זיי איז געלונגען אָנצוקומען צוריק קיין קאָוונע, וואו עס האָט אין יענעם מאָמענט געבושעוועט אָ שרעקלעכער יידישער פאַגראָם.

דעם 24טן יוני אין אָוונט האָבן אין קאָוונע זיך באַוויזן די ערשטע דייטשישע מיליטערישע כוחות. דעם 25טן יוני איז די שטאָט שוין געווען אין גאַנצן באַזעצט פון דער דייטשישער מאַכט. די ליטווישע נאַציאָנאַלע קרייזן האָבן נאָך פאַר דעם אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישן קריג געהאַט געפירט פאַרשיידענע אונטערהאַנדלונגען מיט דער דייטשישער רעגירונג, פון וועלכער זיי זאָלן האָבן באַקומען געוויסע הבטחות פאַר דער ווידעראויפריכטונג פון אָ ליטווישער אומאָפּהענגיקייט. די דייטשן אָבער האָבן פון ערשטן טאָג פון זייער אָנקום אין קאָוונע ניט אנערקענט

די ליטווישע נאַציאָנאַלע רעגירונג, וואָס האָט זיך געהאַט פֿאַרמירט שוין דעם 23טן יוני און האָט אַפֿילו ניט דערלויבט די אייניקע מיטגלידער פון אָט דער רעגירונג, וואָס האָבן זיך אין יענער צייט געפונען אין בערלין, צו קומען קיין ליטע. די אייניקע ליטווישע אַנשטאַלטן, וואָס זיינען אנערקענט געווואָרן פון דער דייטשישער מאַכט, זיינען געווען די ליטווישע קאָמאַנדאַנטור און די ליטווישע שטאָטפֿאַרוואַלטונג.

דער פֿאַגראָם אין סלאָבאָדקע און אין אַנדערע ערטער

אין די ליטווישע נאַציאָנאַלע קרייזן, דער עיקר ביי די פֿאַרטיזאַנער, איז דאָן אויפגעקומען דער געדאַנק, אַז וואָס מער די ליטווינער וועלן טעראָריזירן די יידן, פֿאַרגיסן יידיש בלוט, אַלץ מער וועלן זיי נושא חן זיין ביי די דייטשן און אויף אַזאַ אופן וועט זיך כלומרשט איינגעבן אַרויסצובאַקומען קאָנצעסיעס, אַז די דייטשן זאָלן אנערקענען די ליטווישע אומאָפּהענגיקייט און די ליטווישע רעגירונג־אָרגאַנען. דאָס האָט נאָך מער פֿאַרשטאַרקט די פיינטלעכע שטימונג אַנטקעגן די יידן, וואָס האָט אָנגענומען אַ מין סטיכישן כאַראַקטער. דעם 25טן יוני ביי דער נאַכט איז דורך די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער דורכגעפירט געוואָרן אַ שרעקלעכער יידישער פּאָגראָם אין דער קאָוונער פֿאַרשטאָט סלאָבאָדקע (וואו עס איז שפּעטער איינגעשטעלט געוואָרן דאָס געטאָ), אין וועלכן עס זיינען אומגעקומען אַן ערך 800 יידן. די פֿאַרטיזאַנער האָבן ניט נאָר געשאָסן פון ביקסן, נאָר אויך געשטאָכן מיט מעסערס און געהאַקט מיט העק. דעם סלאָבאָדקער רב, הרב אָסאָווסקי, האָט מען געפונען מיט אַן אַראָפּגעהאַקטן קאָפּ. איין הויז, וואו יידן האָבן זיך געהאַט פֿאַרבאַריקאַדירט, האָבן די פֿאַרטיזאַנער אונטערגעצונדן און עטלעכע משפּחות זיינען אומגעקומען. די פֿאַרטיזאַנער האָבן זיך איזדעקעוועט איבער די יידן און פֿאַרן דערשיסן זיי געצוואונגען צו גראָבן קברים פֿאַר זיך. אַ טאָג שפּעטער האָבן די פֿאַרטיזאַנער מיט קלעפּ געטריבן די סלאָבאָדקער יידן אַרויסצוטראָגן די מתים פון די שטיבער און זיי באַגראָבן אויף דעם אַלטן סלאָבאָדקער בית־עולם.

דעם 27טן יוני בייטאָג, פֿאַר די אויגן פון אַ גרויסן ליטווישן המון, זיינען דורך די פֿאַרטיזאַנער געבראַכט געוואָרן אין גאַראַזש פון „ליעטוקיס", אויף וויטאָווט פּראָספּעקט, אַרום 50 יידן. זיי זיינען דאָרט אויף אַ בעס־טיאַלישן אופן פֿאַרפֿיניקט געוואָרן. מען האָט זיי געשלאָגן מיט אייזנס, ביז זיי זיינען אַלע געפֿאַלן טויט. אויך אין אַנדערע שטאָט־טיילן זיינען געווען בלוטיקע אָנפֿאַלן מצד די פֿאַרטיזאַנער אויף יידן. די הויפּט־טעטיקייט פון די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער איז באַשטאַנען אין דורכפֿירן מאַסן־אַרעסטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. די אַרעסטן האָבן זיך אָנגעהויבן שוין דעם 23טן יוני אין אָוונט. זייער ציל איז געווען כלומרשט אויסצוגעפינען יידישע קאָמוניסטן. אין דער אמתן האָבן זיי געטראָגן דעם כאַראַקטער פון אַ ווילדן געיעג אויף די שוצלאָזע יידן.

די מאַסן־פֿאַרניכטונג
אויפן זיבעטן פֿאָרט

אָט די מאַסן־אַרעסטן האָבן אָנגעהאַלטן אַ טאָג צען. פון די גאַסן און פון הייזער זיינען אַרעסטירט געוואָרן אַן שום אויסוואָל מענער און פרויען, אַלטע, יונגע און קינדער. זיי אַלע זיינען געפירט געוואָרן אין פֿאַרשיידענע ערטער: אין טורמע, אין פֿאַרטיזאַנער־שטאַב, אין די פֿאָליציי־באַצירקן, אין דער יעזואיטן־גימנאַזיע און אַנדערע ערטער. פֿאַר דער צייט זיינען צונויפגענומען געוואָרן דורך די פֿאַרטיזאַנער קרוב צו 10,000 יידן. נאָר אַ קליינער טייל, אַדאַנק באַקאַנטשאַפֿט, שוחד, אָדער אַ צופֿאַל, האָט זיך אינגעגעבן צו באַפרייט ווערן. אַלע אי־בעריקע זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אויפן 7טן פֿאָרט פון דער גרויסער שאָוסע קאָוונער פעסטונג. דאָרט האָט מען אָפּגעטיילט די פרויען פון די מענער. זיי אַלע זיינען געהאַלטן געוואָרן אין אומבאַשרייבלעכע באַדינגונגען. יעדן טאָג פלעגן צענדליקער מענטשן דערשאָסן ווערן. אַרום 30 פרויען זיינען פֿאַרגוואַלדיקט געוואָרן. אַזוי איז די לאַגע געווען ביז דעם 7טן יולי, 1941. ביז דעמאָלט זיינען אויפן 7טן פֿאָרט נאָך געווען פֿאַרבליבן אַרום 5,000 יידישע מענער — אַלע זיינען זיי אין דער נאַכט פון 7טן אויפן 8טן יולי דורך די דייטשישע געשטאַפּאָ־לייט דערשאָסן געוואָרן. די פרויען און די קליינע קינדער זיינען אַריבערגעפירט געוואָרן אויפן 9טן פֿאָרט, און פון דאָרט זיינען זיי, אין משך פון עטלעכע טעג, באַפרייט געוואָרן.

במשך פון דער גאַנצער צייט, ווען עס זיינען דורכגעפירט געוואָרן די מאַסן־אַרעסטן, איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון קאָוונע געהאַלטן געוואָרן אין אַ צושטאַנד פון שרעקלעכן טעראָר. אַ חוץ די אַרעסטן זיינען כסדר פֿאָרגעקומען רויבעריין. יידן זיינען געגנומען געוואָרן צו פֿאַרשיידענע שוועָרע אַרבעטן, ביי וועלכע מען האָט זיי שטאַרק געשלאָגן. דאָס אַלץ האָבן דורכגעפירט די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער אונטער דער דירעקטער אָנפירונג פון דער דייטשישער מאַכט (געשטאַפּאָ — ס.ד.).

די געטאָ־גזירה

דעם 8טן יולי, 1941, זיינען געבראַכט געוואָרן אייניקע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוער אין דער געשטאָפּאָ, וואו מ׳האָט זיי געמאָלדן, אַז אַזוי ווי אַלע יידן זיינען קאָמוניסטן און די ליטווינער קענען מער ניט לעבן מיט זיי אינאיינעם, מוזן אַלע קאָוונער יידן ביז דעם 15טן אויגוסט 1941 אַריבערגיין וואוינען אין אַ ספּעציעל געטאָ, וואָס וועט אייגעאָרדנט ווערן פֿאַר זיי אין אַ טייל פון דער קאָוונער פֿאַרשטאָט — סלאָבאָדקע. כדי דורכצופירן די עוואַקואַציע פון די קאָוונער יידן, האָבן די לעצטע געמוזט שאַפן אַ ספּעציעלן איבערזידלונגס־קאָמיטעט. דערביי האָט די געשטאַפּאָ „פֿאַרשפּראָכן" די קאָוונער יידן, אַז אַזוינע עקסצעסן, ווי עס זיינען פֿאַרגעקומען ביז דאָן, וועלן זיך מער ניט איבערחזרן. דעם

11טן יולי 1941 איז דערשינען אַ ספּעציעלער באַפּעל אונטערגעשריבן פון קאָוונער ליטווישן קאָמענדאַנט און פון קאָוונער ליטווישן בירגערמייסטער, אין וועלכן עס איז אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז אַלע קאָוונער יידן מוזן אַרי־ בערגיין וואוינען אין אַ געטאָ אין סלאָבאָדקע, און אַז אַלע יידן מוזן אָנטאָן געלע צייכנס אויף דער ברוסט. דעם 15טן יולי 1941 האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַריבערפאָרן פון די יידן קיין סלאָבאָדקע. הגם עס איז זיי אָפּיציעל דערלויבט געוואָרן מיטצונעמען מיט זיך אַלץ וואָס זיי האָבן געהאַט, האָט אָבער זייער אָפּט געטראָפן, אַז די די דייטשישע געשטאַפּע־ און מיליטער־לייט זיינען באַ־ פאַלן די פורן מיט יידישן פאַרמעגן און האָבן צוגענומען פאַר זיך אַלץ וואָס זיי האָבן געוואָלט.

דאָס איינקוואַרטירן פון די אַלע קאָוונער יידן האָט זיך אָנגעשטויסן אויף קאָלאָסאַלע שוועריקייטן צוליב מאַנגל אין פּלאַץ, ווייל דער באַשטימטער ראַיאָן פאַרן געטאָ איז געווען אַ גאַנץ באַגרענעצטער.

דעם 17טן יולי 1941 איז געוואָרן טעטיק אין קאָוו־ נע די דייטשישע ציווייל־פאַרוואַלטונג. פון דעם טאָג אָן האָבן אָנגעהויבן צו האָלען אויף די קאָוונער יידן פאַר־ שיידענע באַפעלן פון דעם דייטשישן שטאָט־קאָמיסאַר קראַמער, וועלכע האָבן אַלע געהאַט דעם צוועק צו טע־ ראָריזירן און פייניקן די יידישע באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין אַריבערקלייבן אין סלאָבאָדקער געטאָ. אַלע יידן האָבן געמוזט אָנטאָן געלע מגן־דוד־ צייכנס אויף דער ברוסט און אויפן רוקן (פריער האָבן זיי גע־ דאַרפט טראָגן אַ צייכן נאָר אויף דער ברוסט). עס איז זיי פאַרבאָטן געוואָרן צו גיין אויף די שטאָט־טראָטוארן, זיך צו באַווייזן אין עפנטלעכע גערטנער און פּאַרקן, זיך צו באַנוצן מיט מיטלען פון עפנטלעכן פאַרקער (אוי־ טאָס, דראָזשקעס), האָבן ביי זיך ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, האַלטן ניט־יידישע דינסטן. עס איז שטרענג פאַרבאָטן גע־ווארן די יידן צו פאַרקויפן, אַוועקשענקען אָדער פאַרבאָ־ האַלטן זייער האָב און גוטס. עס זיינען פעסטגעשטעלט געוואָרן געוויסע שעהען, ווען זיי האָבן געמעגט זיך באַווייזן אויף די מערק איינצוקויפן פאַר זיך לעבנס־פראָדוקטן. פאַר יעדער האַנדלונג קעגן די דאָזיקע באַפעלן איז גע־ווען פאַראויסגעזען טויט־שטראָף.

ווידער בלוט

דער בלוטיקער טעראָר, וואָס האָט נאָכן 7טן יולי, לויט דער הבטחה פון געשטאַפּע, זיך כלומרשט איינגעשטילט, איז אין אַ חודש אַרום נאָך דער דאָזיקער באַנייט געוואָרן. דעם 7טן אויגוסט 1941 זיינען לויט אַ באַפעל פון דער געשטאַפּע צונויפגענומען געוואָרן דורך די ליטווישע פאַר־ טיזאַנער יידן פון די גאַסן און פון די הייזער און אָפּגע־ פירט געוואָרן אויפן הויף פון קאָוונער טורמע, — אַרום 1,200 יידן, אויסשליסלעך מענער. פון זיי זיינען אַרום 1,000 מענער אַריינגעפירט געוואָרן אין טורמע, די איבעריקע זיינען אָפּגעלאָזן געוואָרן. אין אייניקע טעג אַרום זיינען די דאָזיקע 1,000 יידן אַרויסגעפירט געוואָרן פון טורמע און זיי זיינען אַלע דערשאָסן געוואָרן.

דעם זעלביקן טאָג זיינען אַרעסטירט געוואָרן 26 יידן, וועלכע זיינען אַרויסגעגאַנגען הינטער סלאָבאָדקע, כדי דאָרט צו קויפן עפּעס עסנווארג ביי די אָנקומענדיקע פויערים. אויפן אַנדערן טאָג האָט מען זיי אַלעמען דער־ שאָסן.

די קאָוונער יידן וואָס זיינען אויסגעשטאַנען אַזאַ שרעקלעכן טעראָר זיינען געווען אין גאַנצן איינזאַם און הילפלאָז. מצד דער ליטווישער באַפעלקערונג האָבן זיי אָנגעטראָפן אָדער אַ גרענעצלאָזע שינאה, אָדער, אין בעסטן פאַל, פולע גלייכגילטיקייט. אין דער הינזיכט איז די ליטווישע אינטעליגענץ אָפּט געווען ניט בעסער און אין אַ סך פאַלן אויך ערגער פאַר דעם פּשוטן המון. נאַטירלעך, עס זיינען געווען אויך געוויסע אויסנאַמען. אייניצלנע ליטווינער האָבן פיל געהאָלפן זייערע יידישע באַקאַנטע און אפילו אייניקע פון זיי געראַטעוועט פון טויט, אָפּט שטעלנדיק זיך אַליין אין אַ גרויסער סכנה. דאָ איז נויטיק צו אונטערשטרייכן די פאַרדינסטן פון אַ גרויסער טייל פון די קאָטוילישע גייסטלעכע, בראש מיטן געהילף־בישאָף בריזגיס.

2

די צייט פון „אַקציאָנען"

די אָפּשליסונג פון געטאָ

דעם 15טן אויגוסט, 1941, איז דאָס געטאָ אָפּגעשלאָסן געוואָרן. פון אַלע זייטן איז עס אַרומגערינגלט געוואָרן מיט אַ צוים פון שטעכיקע דראָטן. אַרום איז געשטעלט געוואָרן אַ שטרענגע וואַך פון סאָלדאָטן פון דער דיי־ טשישער 3טער קאָמפּאַניע און פון ליטווישע פאַרטיזאַ־ נער. בסך־הכל זיינען אין געטאָ אַריין 29,500 יידן. פאַרן אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישן קריג האָבן אין קאָוונע געמוזט זיין אָן ערך 35,000 יידן, אָבער אין די ערשטע טעג פון קריג זיינען צוגעקומען פון דער פראָ־ווינץ אין קאָוונע נאָך אַ סך טויזנטער יידישע פליטים. צוליב מאַנגל אין פּלאַץ האָט אין געטאָ געהערשט אַ שרעק־ לעכע ענגשאפט. אַ סך יידן זיינען געלעגן אויף דער גאַס. דאָס געטאָ איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן: גרויס־ געטאָ און קליין־געטאָ. ביידע זיינען זיי געווען אָפּגע־ טיילט איינע פון דער אַנדערער. כדי אָנצוהאַלטן דעם פאַרקער צווישן די ביידע געטאָס, איז אויפגעשטעלט גע־ וואָרן אַ הילצערנע בריק, וואָס איז געווען אַריבערגע־ וואָרפן איבער דער פאַנאַריו־גאַס. אויף אָנצופּירן מיט די אינערלעכע ענינים פון די געטאָס, ווי אויך דורכ־ צופירן אַלע באַפעלן פון דער מאַכט און טראָגן די נויטיקע אחריות, איז באַשטימט געוואָרן אַ יידישער עלטסטן־ראַט מיט דר. עלקעס בראש, וועלכער איז פריער, צוזאַמען מיט די איבעריקע מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט, אויסגעוויילט געוואָרן אויף דער לעצטער יידישער געזעלשאפטלעכער באַראַטונג וואָס איז פאַרגעקומען אין שטאָט. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ יידישע געטאָ־פּאָליציי.

הגם אין געטאָ האָט געהערשט אַן אומבאַשרייבלעכע וואוינונג־ענגשאַפט, האָט דאָך דער שטאָט־קאָמיסאַר געפונען פאַר נויטיק צו מאַכן דעם געטאָ־ראַיאָן נאָך קלע־

דר. אלחנן עלקעס,
פאַרזיצער פון עלטסטן־ראַט אין סלאָבאָדקער געטאָ.

נער און ענגער. שוין דעם 16טן אויגוסט 1941 האָבן די יידן פון געטאָ געמוזט פאַרלאָזן אייניקע (יורבורגער און אַנדערע) גאַסן, וועלכע זיינען אַרויסגענומען געווארן פון געטאָ־ראַיאָן, וואוהין יידן האָבן זיך געהאַט מיט אַ קורצער צייט צוריק מיט גרויס מי אַריינגעקליבן. די ענגשאַפט אין געטאָ איז געווארן נאָך אומדערטרעגלעכער.

מ׳פאָדערט 500 אינטעליגענטן

דעם 14טן אויגוסט 1941 האָט דער עלטסטן־ראַט באַקומען אַ באַפעל פון דייטשישן קאָמיסאַריאַט צוצושטעלן דעם 18טן אויגוסט אין דער פרי, ביים טויער פון געטאָ, אויף אַרבעט, 500 יונגע און אינטעליגענטע יידן, כדי צו ברענגען אין אַרדענונג ליטווישע אַרכיוון. אַזוי ווי אין יענער צייט האָט דער עלטסטן־ראַט נאָך ניט געהאַט באַוויזן צו אַרגאַניזירן זיין אַפאַראָט, האָט ער דעם באַפעל אויסגעפירט צו דער באַשטימטער צייט בלויז טיילווייז. עס זיינען געבראַכט געווארן נאָר אַרום 300 מענער, וואָס זיינען בהסכם מיטן אויבנאָנגעוויזענעם באַפעל באַשטאַנען פון דאָקטוירים, יוריסטן, לערער, סטודענטן, שילער, ישיבה־לייט און אַנדערע. דערביי זיינען פיל פון זיי געקומען פרייווילליק, אַפרופנדיק זיך אויף אַ דרינגלעכן אויפרוף פון עלטסטן־ראַט. אַפצונעמען די יידישע יונגעלייט איז געקומען אַ גרויסע צאָל פון שטאַרק־באַוואָפנטע געשטאַפיסטן בראש מיטן געשטאַפֿאָ באַאמטן ראוקאַ. ער האָט זיך בשום אופן ניט צופרידן געשטעלט מיט דער צאָל פון 300, און לויט זיין באַפעל האָבן די געשטאַפיסטן אַליין צונויפגענומען אין געטאָ די אויסגעפעלטע פאַר הונדערט. דערביי זיינען אַבער אַלס שטראָף פאַר ניט פֿינקטלעך אויספירן דעם באַפעל, אָפגעפירט געווארן ניט 500 נאָר 534 יידן. די גאַנצע רייד וועגן דעם, אַז מען נעמט די מענטשן אויף „אינטעליגענטער״ אַרבעט אין ליטווישע אַרכיוון, האָט זיך אַרויסגעשטעלט פאַר אַ געמיינעם ליגן. נאָך דעם זעלביקן טאָג האָט מען די 534 מענער אָפגעפירט אויף דעם 4טן פאַרט, וואו מען האָט זיי אַלעמען דערשאָסן.

שפעטער האָט דער רעפערענט פאַר געטאָ־ענינים ביים דייטשישן שטאָט־קאָמיסאַריאַט, הויפטשטורמפירער יאָרדאן ציניש דערקלערט, אַז די מעשה מיט די 534 יידישע אינטעליגענטן איז געווען אַ נקמה־אַקט פאַר דעם, וואָס יידישע יונגע לייט זאָלן האָבן כלומרשט אַלס אַ סאַבאָטאַזש־אַקט אָפגעגאָסן מיט וואַסער און איבערגעפירט 50 זעק צוקער פון „ליעטוקיס״.

די הויז־זוכונגען און אָפליפערונג פון חפצים

דעם 19טן אויגוסט 1941 האָבן זיך אין געטאָ אָנגעהויבן הויז־זוכונגען, וואָס האָבן געדויערט אַ צוויי וואָכן צייט. זייער ציל איז געווען אַוועקצונעמען פון די יידן אַלע קאָסטבאַרע זאַכן, וואָס זיי האָבן נאָך פאַרמאָגט: געלט, גאָלד, זילבער, וועדטפולע חפצים, בעסערע מעבל, קליידער, וועש, שיך, בעטגעוואַנט און אַנדערע. די אַרבעט האָבן דורכגעפירט סאָלדאַטן פון דער 3טער קאָמפּאַניע, בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען אַ גרויסער הויפטמאַן טאָרנבוים. די הויז־זוכונגען זיינען דורכגעפירט געווארן מיט אַ שרעקלעכער ברוטאַליטעט. די מענער פלעגט מען שלאָגן, די פרויען פלעגט מען אויסטאָן נאַקעט, כדי זיך צו איבערצייגן, אַז זיי האָבן קיין זאַך ביי זיך ניט באַהאַלטן. עס זיינען אויך געווען פאַלן, וועו יידישע פרויען זיינען פון די סאָלדאַטן גינעקאָלאָגיש אונטערזוכט געווארן כדי אויסצוגעפינען ביי זיי פאַרשטעקטע וועדטזאַכן. כדי אָנצוטרייבן אויף די יידן אַ פּאַניק שטימונג, האָבן די סאָלדאַטן אין די לעצטע טעג פון די הויז־זוכונגען יעדן טאָג דערשאָסן אין געטאָ עטלעכע יידן. אויף אַזאַ אופן זיינען צוגענומען געווארן פון געטאָ אַ מאַסע וועדטפולע זאַכן. אָבער דער שטאָט־קאָמיסאַר האָט זיך מיט דעם אַלץ נאָך ניט באַנוגנט. דעם 6טן סעפטעמבער האָט דער אויבן־אָנגעוויזענער רעפערענט פאַר געטאָ־ענינים יארדאן אַרויסגערופן צו זיך פאַרשטייער פון עלטסטן־ראַט און האָט זיי אין אַ שרעקלעכער ברוטאַליטעט פאַרעם דערקלערט, אַז ווי אים איז באַקאַנט, האָבן די יידן אין געטאָ פאַרשטעקט ביי זיך אַ סך גאָלד און וועדטפולע זאַכן. ער האָט אויפגעפאָדערט דעם עלטסטן־ראַט במשך פון אייניקע טעג אַליין דורכצופירן און אַרגאַניזירן די פרייווילליקע אָפליפערונג פון אָט די אַלע זאַכן דורך די געטאָ־יידן, דראָענדיק, אַז נאָך דעם געגעבענעם טערמין וועלן וויידער גע־

מאַט ווערן הויז־זוכונגען און פאַר יעדן געפונענעם ניט־אָפּגעליפערטן קעגנשטאַנד וועלן דערשאָסן ווערן 100 יידן. יעדער משפּחה איז דערלויבט געווארן אי־בערצולאָזן פאַר זיך נאָר 10 מאַרק. דער עלטסטן־ראַט האָט ניט געהאַט קיין אַנדער אויסוועג, ווי אַזאַ אָפּליפע־רונג צו אָרגאַניזירן. זי האָט געגעבן קאָלאָסאַלע רעזול־טאַטן. עס זיינען פון די יידן אָפּגעפּירט געווארן געלט און פאַרשיידענע ווערטפולע זאַכן אויף אַ סומע פון ניט ווייניקער ווי 50 מיליאן מאַרק. עס איז כדאי צו דער־מאָנען, אַז דאַן זיינען צוגענומען געווארן פון געטאָ אויך די עטלעכע קי, וואָס איינער יידן האָבן געהאַט מיטגעבראכט און אַלע יידישע זויג־קינדער זיינען גע־בליבן אָן מילך.

די פּראָבע־אַקציע מיט די ווייסע שיינען

דעם 15טן סעפּטעמבער 1941 האָט דער שטאָט־קאָ־מיסאַר דורך זיין ליטווישן באַאמטן קאַמינסקי איבערגע־געבן 5,000 „ווייסע שיינען" (אַזוי גערופענע יאָרדאָן־שיינען), וואָס זאָלן תיכף פאַרטיילט ווערן צווישן יידישע האַנטווערקער און זייערע משפּחות.

דעם 15טן סעפּטעמבער אין אָוונט איז אָנגעקומען אין עלטסטן־ראַט יאָרדאן און האָט קאָנפיסקירט די גאַנ־צע קאַסע פון עלטסטן־ראַט. דעם 17טן סעפּטעמבער 1941 אין דער פרי זיינען אין דעם קליין־גטאָ אַריינגעבראַכט געווארן אָ גרויסע צאָל דייטשישע סאָלדאַטן און ליט־ווישע פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן אָנגעהויבן די יידן צונויפצוטרייבן אויף אַ באַשטימטן פלאַץ. דערביי זיינען די, וואָס האָבן געהאַט ווייסע שיינען, אָפּגעטיילט געווארן פון די, וואָס האָבן אַזעלכע שיינען ניט געהאַט. די לעצטע האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצופירן גרופּעסווייז אויף לאַסט־אויטאָס און זיי זיינען אָפּגעפּירט געווארן אויפן 9טן פאָרט. פּלוצלונג איז אָבער געקומען אָ באַפעל די גאַנצע אַקציע אָפּצושטעלן. אַלע זיינען אָפּגעלאָזן ג־ע־ווארן צו גיין אין זייערע היימען. עס זיינען אויך צוריק געבראַכט געווארן די יעניקע, וועלכע זיינען שוין ג־ע־וועז געבראַכט אויפן 9טן פאָרט. ווי מען האָט שפּעטער איבערגעגעבן, איז דעמאָלט געווען באַשלאָסן אין דעם גאַנצן געטאָ איבערצולאָזן בלויז 5,000 יידן — האַנטווער־קער און זייערע משפּחות און אַזוי פיל זיינען אַרויס־געגעבן געווארן די ווייסע יאָרדאַן־שיינען. די אַלע איבע־ריקע געטאָ־איינוואוינער אָן די שיינען האָבן דעם זעל־ביקן טאָג, דעם 17טן סעפּטעמבער, געזאָלט אַרויסגעפירט ווערן צו פאַרניכטונג אויפן 9טן פאָרט. צוליב אומבא־קאַנטע סיבות האָט די דייטשישע מאַכט זיך אָפּגעזאָגט פון דעם פלאַן. זי האָט אים אָבער אויף אַ מאָדיפיצירטן אופן דורכגעפירט אין משך פון דער שפּעטערדיקער צייט.

דער פּראָוואָקאַציע־שאָס

דעם 26טן סעפּטעמבער 1941 האָט דער געטאָ קאָמע־דאַנט קאָזלאָווסקי, לויט אַן אָנווייזונג פון אויבן, פּרא־וואָצירט אַ כלומרשטן אטענטאט אויף אים. אין דעם ראַיאָן פון געטאָ־קאָמענדאַנטור, וואו קאָזלאָווסקי האָט זיך געפונען, האָט זיך דערהערט אַ רעוואָלווער שאָס (וועלכער איז אין אמתן געגעבן געווארן לויט זיין איי־גענעם באַפעל). ער האָט גלייך צוגעשטעלט אַ ראַפּארט, אַז יידן פון געטאָ האָבן געמאַכט אויף אים אַן אַטענטאַט. דעם זעלביקן טאָג האָבן די דייטשן אָרומגערינגלט אייי־ניקע גאַסן אין ראַיאָן פון געטאָ־קאָמענדאַנטור און אַרויס־געפירט פון דאָרט אָרום 1,000 יידן (מענער, פרויען און קינדער), וואָס זיינען אָפּגעפּירט געווארן אויפן 9טן פאָרט און דעם זעלביקן טאָג דאָרט דערשאָסן געווארן.

די אַקציע אויפן קליין־גטאָ

דעם 4טן אָקטאָבער 1941 האָבן דייטשישע סאָלדאַטן אָרויסגעפירט פון דעם קליין־גטאָ אָרום 1,500 יידן, בתוכם אָרום 180 קליינע קינדער פון דער יידישער קינדער־היים, וואָס איז געווען איינגעאָרדנט אין דעם קליין גטאָ. אַלע זיינען אָפּגעפּירט און פאַרניכטעט געווארן אויפן ניינטן פאָרט. חוץ דעם האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן אַ יידיש קראַנקן־הויז פאַר אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן, וואָס האָט זיך אויך געפונען אין דעם ראַיאָן. אין פּייער זיינען אומגעקומען אַ דאָקטער, אַ קראַנקן־שוועסטער און 60 קראַנקע. די אַלע אָנדערע יידן, וואָס האָבן גע־וואוינט אין דעם קליין־גטאָ, זיינען דעם זעלביקן טאָג פון דאָרטן אָרויסגעטריבן געווארן און האָבן געמוזט אָריבערגיין וואוינען אין דעם גרויס־גטאָ. עס איז זיי דערלויבט געווארן במשך פון איניקע שעה צו קומען אין זייערע פריערדיקע וואוינונגען אין קליין־גטאָ, כדי אָרויסצונעמען פון דאָרטן אייניקע זאַכן. דער גאַנצער ראַיאָן פון קליין־גטאָ איז דאַן אָפּגעשניטן געווארן פון דער געטאָ־טערריטאָריע און איז אַ באַשטימטע צייט געבליבן ניט באַוואוינט. די הילצערנע בריק איבער דער פאַנערין־גאַס, איבער וועלכער עס איז פאָרגעקומען די פאָרבינדונג צווישן די ביידע טיילן פון געטאָ, איז פונאַנ־דערגענומען געווארן.

די גרויסע אַקציע

דעם 26טן אָקטאָבער האָט די גטאָ־באַפעלקערונג באַקומען אַ באַפעל, אַז דעם 28טן 6 אַזייגער אין דער פרי זאָלן אַלע צונויפזאַמלען זיך אויף אַ באַשטימטן אָרט אין גטאָ, אויף דעם אַזויגערופענעם „דעמאָקראַטן" פלאַץ. פאַר ניט פאָלגן דעם באַפעל האָט געדראָט טויט־שטראָף. די גטאָ־באַפעלקערונג האָט באַדאַרפט זיך אויסשטעלן אויפן פלאַץ גרופּעסווייז, צוזאַמען מיט זיערע משפּחות; דער עלטסטן־ראַט, די פּאָליציי, די אָנגעשטעלטע פון עלטסטן־ראַט, די אַרבעטער פון פלוג־פלאַץ, די אַרבעטער פון פאַרשיידענע בריגאַדעס א. א. וו. צו דער באַשטימ־טער צייט האָבן זיך אַלע אויסגעשטעלט אויפן „דעמאָ־קראַטן"־פלאַץ — איבער 26,000 יידן. דער פלאַץ איז פון אַלע זייטן אָרומגערינגלט געווארן מיט מאַשין־גע־וער. אויפן פלאַץ גופא איז געשטאַנען דער שוין אויבן־דערמאָנטער באַאמטער פון געשטאַפּאָ ראוקאָ מיט נאָך אייניקע באַאמטע. ער איז צוגעגאַנגען צו יעדן יידן באַ־זונדער און לויט זיין איינזען געהייסן גיין אויף רעכטס אָדער אויף לינקס. דערביי זיינען אָן שום איינזעניש

פונאַנדערגעריסן געוואָרן אייגע פון די אַנדערע משפחה־מיטגלידער. אין געטאָ גופא זיינען פאָרגעקומען הויז־זוכונגען כדי פעסטצושטעלן, צי יידן האָבן זיך ניט באַהאַלטן אין זייערע וואוינונגען. אַרום 10,000 יידן זיינען דעם טאָג אַרויסגעפירט געוואָרן גרופּנווייז פון געטאָ און זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין דעם פריערדיקן קליין־גע־טאָ, וואו זיי זיינען אַריינגעפירט געוואָרן אין די נאָך אָפּן־געבליבענע וואוינונגען פון די יידן, וואָס האָבן פריער, ביז דעם 4טן אָקטאָבער, דאָרט געוואוינט. דעם 29טן אָקטאָבער, גאַנץ פרי, האָט זיך אָנגעהויבן די אַריבער־פירונג פון די 10,000 יידן צום 9טן פאָרט (צופוס). אין משך פון גאַנצן טאָג איז דאָרט פאָרגעקומען די פאַר־ניכטונג פון די געבראַכטע יידן. מען האָט זיי, צו 100 מאָן אין אַ גרופּע, אַריינגעטריבן אין די שוין פריער־צוגעגרייטע גריבער און מיט מאַשין־געוועהר אַלעמען דערשאָסן. גלייך נאָך דעם פלעגט מען די גריבער פאַר־שיטן. עס האָט דערביי פאָסירט, אַז פיל יידן, וואָס זיי־נען געווען בלויז פאַרוואונדעט, זיינען באַגראָבן געוואָרן נאָך לעבעדיקערהייט. דעם זעלביקן 29טן אָקטאָבער אין דער פרי האָט דער פאָרזיצער פון עלטסטן־ראַט, דר. עלקעס, געהאַט באַקומען אַ דערלויבעניש אַריינצוגיין אין קליין־געטאָ און אַרויסראַטעווען פון דאָרט, לויט אַ רשימה, ביז 100 יידן. אין דער פרי, ווען ער איז אָנגעקומען אין קליין־געטאָ און האָט אָנגעהויבן אויסרופן די יידן מיט די נעמען, האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן אויף אים הונ־דערטער יידן מיט דער פאַרצווייפלטער בקשה אויך זיי צו ראַטעווען. עס האָט אויסגעבראָכן אַ מוראדיקער גע־דראַנג און אַ טומל, בעת וועלכן דר. עלקעס איז שווער פאַרוואונדעט געוואָרן פון אַ ליטווישן פאַרטיזאַן, וואָס האָט אים שטאַרק צעשלאָגן מיט דער ביקס. קוים אַ לעבע־דיקן האָט זיך אייניקע יידישע געטאָ־פּאָליציאַנטן אייג־געגעבן דר. עלקעסן אַרויסצוראַטעווען און אים אין אַ באַוואוסטלאָזן צושטאַנד ברענגען צוריק אין געטאָ.

די דייטשן באַרואיקן

אין אייניקע טעג אַרום איז אין עלטסטן־ראַט דער־שינען דער שוין דערמאָנטער יארדאן. ער האָט אָפּגע־געבן אַ דערקלערונג, אַז מער וועלן שוין קיין אַקציעס קעגן געטאָ ניט דורכגעפירט ווערן און אַלץ דאַרף זיך צוריקקערן צום נאָרמאַלן לעבן. דערביי איז אָבער גע־שטעלט געוואָרן דורך אים אַ תנאי, אַז די געטאָ־איינ־וואוינער מוזן פינקטלעך דערפילן די אַרבעט־פליכט, אין קעגנפאַל וועלן די „אַקציאָנען" באַנייט ווערן. די זאַכן, וואָס זיינען איבערגעבליבן פון די אַרויסגעפירטע דעם 28טן אָקטאָבער, זיינען פון די דייטשן „גרויסמו־טיק" איבערגעגעבן געוואָרן בירושה דער געטאָ־געמיינ־דע צו פאַרטיילן צווישן די נויטבאַדערפטיקע. פאַרן פאָר־לאָזן די געביידע פון עלטסטן־ראַט האָט יארדאן אַרויפ־געלייגט אויפן טיש און איבערגעגעבן דעם עלטסטן־ראַט די סומע פון 10,000 מאַרק צו פאַרטיילן צווישן די פלוג־פּלאַץ־אַרבעטער, לויטן חשבון פון אַ האַלבן מאַרק פאַר איין אַרבעטס־טאָג. אויף דער פראַגע, וואָס איז גע־שטעלט געוואָרן יארדאנען, וואָס איז מיט די אַרויס־געפירטע 10,000 יידן, האָט ער ליגנעריש געענטפערט, אַז זיי זיינען „איבערגעזידלט" אין אַן אַנדער אָרט. אין אייניקע טעג שפּעטער איז אין עלטסטן־ראַט דערשינען ראוקא, וועלכער האָט אָפּגעגעבן אַ דערקלערונג אין זעל־ביקן זין ווי יאָרדאן.

3

דער אַזוי־גערופענער „רואיקער" פּעריאָד

אין געטאָ נאָך די אַקציעס

פון 1טן נאָוועמבער 1941 האָט זיך אָנגעהויבן דער כלומרשט־רואיקער פּעריאָד פון קאָוונער געטאָ, וואָס קען גערעכנט ווערן ביז האַרבסט 1943. אָבער אויך אָט דער

דוואַראָ גאַס איז געווען אייגער פון די פלעצער, וואו יידן פלעגן זיך צוזאַמענקומען אין צייט פון „רו־איקן פּעריאָד".

דאָס דאָזיקע בילד און אַלע אַנדערע בילדער פון געטאָ זיינען אי־בערגענומען געוואָרן דער רעדאַק־ציע פון בוך „ליטע" דורך י. קא־דושין. ער האָט זיי פאָטאָגראַפירט אין געטאָ, וואו ס׳האָט געדראָט טויטשטראָף פאַר אַזאַ טאָט. ליי־דער, האָבן מיר ניט אַלע זיינע בילדער געקענט אויסנוצן פאַרן בוך.

פּעריאָד איז געווען פול מיט שרעקלעכע יסורים און שטענדיקער שרעק. אין געטאָ זיינען נאָך די אַלע „אַקציאָנען" איבערגעבליבן אַרום 16,000 יידן. דערבייַ איז געווען אַ גרויסע דיספּראָפּאָרציע צווישן מענער און פרויען. אויף יעדע הונדערט מענער זיינען אויסגעפאַלן איבער 130 פרויען. דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון דעם, וואָס די אומגעקומענע דעם 9טן יולי, דעם 7טן אויגוסט, 1941, און דעם 18טן אויגוסט (די534), זיינען געווען אויסשליסלעך מענער. דאָס לעבן אין געטאָ פאָר אָט די 16,000 מענטשן איז געווען שרעקלעך שווער. שטענדיק האָט געשוועבט איבערן קאָפּ די געפאָר פון טויט.

די אַרבעט־פליכט

די שווערסטע לאָסט, וואָס האָט די גאַנצע צייט געדריקט סיי אויפן געטאָ, סיי אויף יעדן געטאָ־איינוואוינער באַזונדער, איז געווען די אַרבעט־פליכט, וואָס איז אייגענטלעך געווארן פאָר די יידן נאָך פאַרן אַריינגיין אין געטאָ. די צאָל אַרבעטער, וואָס פלעגט אויפגעפאָדערט ווערן פון דער דייטשישער מאַכט, פלעגט ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער, און צוליב דעם פלעגן צו דער אַרבעט־פליכט מוזן צוגעציגן ווערן אַלץ מער און מער פון די עלטערע מענטשן און אויך די פרויען. יוגנטלעכע און זקנים האָבן געמוזט טאָן שווערע פיזישע אַרבעט. באַזונדערס שווער זיינען געווען די אַרבעט־באַדינגונגען אויפן פלוג־פּלאַץ.

דער פלוג־פּלאַץ

שוין דעם 11טן סעפּטעמבער 1941 איז אָנגעקומען צו דעם עלטסטן־ראַט די ערשטע פּאָדערונג צוצושטעלן טעגלעך פאָר אַרבעט אויפן פלוג־פּלאַץ 500 אַרבעטער. די צאָל האָט אָבער געהאַלטן אין איין וואָקסן. ערב דעם 22טן אָקטאָבער 1941 איז זי געווען דערגאַנגען ביז פיר טויזנט אַ טאָג. אויך נאָך די „אַקציעס", ווען די צאָל פון די יידן אין געטאָ איז געפאַלן כמעט אויף אַ העלפט, איז די צאָל יידישע אַרבעטער, וועלכע מען האָט געדאַרפט שיקן אויף אַרבעט צום פלוג־פּלאַץ, אַלע מאָל געווען זייער הויך. זי פלעגט דערגיין ביז 3,000 אַ טאָג. עס פלעגן מוזן אָנגענומען ווערן גאַנץ באַזונדערע מיטלען, כדי צו דערגרייכן אָזאַ צאָל, ווייל, אין קעגנפאַל, האָבן די דייטשן שטענדיק געדראָט מיט די שווערסטע רעפּרעסיעס קעגן אַלע געטאָ־איינוואוינער. די אַרבעטער אויפן פלוג־פּלאַץ פלעגן דאַרפן יעדן טאָג דורכמאַכן צופוס זייער אַ שווערן וועג אַהין און צוריק, בערך 16 קילאָמעטער. די אַרבעט גופא — דער עיקר, גראָבן ערד און טראָגן שווערע משאות — פלעגט געטאָן ווערן אונטערן פרייען הימל אין יעדן וועטער, בייטאָג און ביינאַכט, ווינטער און זומער. די באַהאַנדלונג מצד די אויפזעער איז געווען זייער אַ ברוטאַלע. אָפט פלעגט מען קריגן געשלאָגן. אין דער צייט פון דער אַרבעט, וואָס פלעגט דויערן 10־12 שעה אַ טאָג, פלעגט מען קיין זאַך ניט קריגן צום עסן. הונגעריק, פאַרפאָרן, דורכגענעצט פון רעגן און שניי, פלעגן די פלוג־פּלאַץ־אַרבעטער בעטער קומען פון דער אַרבעט צוריק אין געטאָ, כדי אין עטלעכע שעה אַרום ווידער געטריבן צו ווערן צו דער זעלביקער אַרבעט. די לאָגע איז געווען נאָך מער פאַרשאַרפט צוליבן גוואַלדיקן דוחק אין קליידער און אין שיך.

אַזוי ווי עס איז געווען זייער שווער צונויפצוברענגען די נויטיקע צאָל אַרבעטער פאַרן פלוג־פּלאַץ, פלעגן דייטשישע סאָלדאַטן, ווי ווילדע, זיך אַרייניריסן אין געטאָ און זיך אַ לאָז טאָן כאָפן די פעלנדיקע מענטשן. דערביי פלעגט אָפט קומען ניט נאָר צו מערדערלעכע שלאָגעריין, נאָר אויך צו שיסעריין. ערב ראש השנה 1941 זיינען אויף אָזאַ אופן אומגעקומען 10 מענטשן.

די שטאָטישע בריגאָדעס

ניט פיל־לייכטער זיינען געווען די אַרבעט־באַדינגונגען אין די אַזוי גערופענע שטאָטישע בריגאָדעס. אויך דאָרט זיינען די יידישע אַרבעטער גאָנץ אָפט גרויליק באַהאַנדלט געווארן. אויף דעם אַרבעט־פּלאַץ פון „וואַפן־ס.־ס." האָט מען יידישע אַרבעטער געצוואונגען עסן קאַצן־פלייש. מען האָט זיי באַנוצט אַלס ציל ביי שיסאיבונגען, אַראָפשיסנדיק פלעשער, וואָס זיינען אַוועקגעשטעלט געווארן אויף די קעפּ פון די יידישע אַרבעטער. דאָך האָבן די יידן געוואָלט בעסער אַרבעטן אין די שטאָטישע בריגאָדעס, ווייל דאָרט האָט מען געקענט אומלעגאַל זיך טרעפן מיט ליטווינער און באַקומען פון זיי עסנוואַרג פאַר זאַכן אָדער געלט.

די גרויסע געטאָ־ווערקשטאַטן

אַ חוץ אויף דעם פלוג־פּלאַץ און אין די שטאָטישע בריגאָדעס זיינען די געטאָ־איינוואוינער געווען באַשעפטיקט אויך מיט גאַנץ שווערער אַרבעט אין די אַזוי גערופענע „גרויסע" געטאָ־ווערקשטאַטן, וואו עס פלעגן אין פאַרשיידענע אָפּטיילונגען אויסגעאַרבעט ווערן פאַרשיידענע אַרטיקלען פאַר די דייטשן. די ווערקשטאַטן האָבן אָנגעהויבן זייער אַרבעט דעם 12טן יאָנואַר 1942 און האָבן עקזיסטירט ביזן סוף פון געטאָ. די צאָל אַרבעטער דאָרט האָט געהאַט דערגרייכט ביז 4,000.

די אַרבעט אין די געטאָ־ווערקשטאַטן האָט געהאַט די מעלה וואָס מען האָט ניט געדאַרפט ווייט גיין צו דעם אַרבעט־פּלאַץ. דערפאַר אָבער האָט מען דאָרט ניט געקענט „האַנדלען", ווייל זיי האָבן זיך אַלע געפונען אין געטאָ גופא. די אַרבעט אין די געטאָ־ווערקשטאַטן האָט זיך גערעכנט, אין אַ געוויסער מאָס, פאַר אַ פּריווילעגירטער. די דייטשן זיינען אָפט פערזענלעך און מיליטעריש געווען פאַראינטערעסירט אין זייער טעטיקייט, און דעריבער האָבן די יידישע אַרבעטער דאָרט באַקומען אַ גאַנץ וויסן שוץ אין צייט פון פאַרשיידענע אַרויספירונגען פון געטאָ. צוליב דעם גרויסן לאָגער פון פאַרשיידענע זאַכן, וועלכע עס זיינען געווען אין די געטאָ־ווערקשטאַטן, האָבן די ווערקשטאַטן געדינט, נאָטירלעך אויף אַן אומלעגאַלן אופן, אַלס אַ מקור צו לינדערן ביז אַ געוויסער מאָס די שאַרפע נויט אין קליידער און שיך אין געטאָ.

באַשפּייזונג־פּראָגע.

די דייטשן פלעגן אַרויסגעבן פאַר יעדן געטאָ־איינ־ווינער אַ טעגלעכע שפּייז־פּאָרציע. זיי האָבן אַליין גע־האָט אַנערקענט, אַז דאָס איז געווען אַ הונגער־פּאָרציע און אויסקומען מיט דעם אַליין איז געווען אַבסאָלוט אומ־מיגלעך. די שפּייז־פּאָרציע פלעגט געבן אַן ערך בלויז איין דריטל פון דער צאָל מינימאַל־נויטיקע פאַר אַ מענטשן קאַלאָריעס. דער איינציקער וועג זיך צו ראַטעווען פון הונגער־טויט איז באַשטאַנען אין אַזוי־גערופענעם אויס־בייט פון זאַכן. די וואָס האָבן נאָך געהאַט זאַכן, פלעגן זיי ביי דער ליטווישער באַפעלקערונג אויסבייטן אויף פּראָדוקטן. דאָס איז אָבער פון די דייטשן געווען שטרענג פאַרבאָטן, און דער זאַכן־אויסטויש האָט געקענט דורכ־געפירט ווערן נאָר אויף אַן אומלעגאַלן אופן. זייער פיל געטאָ־איינוואוינער האָבן דערביי באַצאָלט מיט זייער לעבן און מיט דעם לעבן פון זייערע משפּחות. צוליב די אום־לעגאַלע באַדינגונגען פון דעם זאַכן־אויסטויש זיינען פיל געטאָ־איינוואוינער אָפט געווען קרבנות פון אַ שרעק־לעכער עקספּלואַטאַציע מצד דער ניט־יידישער געטאָ־באַפעלקערונג. זייער אַ סך יידן האָבן געליטן שטענ־דיקן הונגער, און אַ סך זיינען פון הונגער געשטאָרבן.

דער קאַמף מיט דער קעלט

צו די ליידן פון הונגער זיינען נאָך צוגעקומען די ליידן פון קעלט, באַזונדערס אין דעם שרעקלעך־קאַלטןווינטער פון יאָר 1942. האָלץ צו באַהייצן דאָס געטאָ האָבן די דייטשן כמעט אינגאַנצן ניט געגעבן. נאָך דעם ווי עס איז שנעל פאַרבוירט געוואָרן דאָס אַנגעגרייטע האָלץ, וואָס מען האָט אַריינגעבראַכט מיט זיך ביים אַריינקומען אין געטאָ און עס זיינען שוין פאַרברענט גע־וואָרן די איבעריקע שטיקער מעבל, איז געווען פיינ־לעך־שאַרף אין געטאָ די באַהייצונג־פּראָבלעם. עס איז געוואָרן שרעקלעך שאַרף די פּראָגע ניט בלויז ווי צו באַהייצן די דירות, נאָר ווי אַנצוואָרעמען אַ ביסל וואַ־סער און אויסקאָכן דעם שיטערן „יושניק" — אַזוי האָט געהייסן אויף דער געטאָ־שפּראַך דער געוויינטלעכער אייַן־טאָפּ געריכט. דער איינציקער אויסוועג איז געווען אַראָפּצוברענען די הילצערנע פּאַרקאַנעס, וואָס זיינען ג׳־וועז אַרום די הייזער, און זיי פאַרנוצן אַלס הייץ־מאַטע־ריאַל. דאָס איז אָבער געווען שטרענג פאַרבאָטן, ווייל אַלע הייזער פון געטאָ האָבן זיך געהערט פאַרן אייג־טום פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די פּאָסטנס, וואָס זיי־נען געשטאַנען אַרום געטאָ־צוים, פלעגן שטרענג אַכטונג געבן און אויך שיסן בעת זיי פלעגן באַמערקן, אַז די געטאָ־איינוואוינער, אונטערן שוץ פון דער נאַכט־פינצ־טערניש, ברעכן אָפּ די פּאַרקאַנעס.

די פּראָבלעם, ווי צו באַקעמפן די קעלט, איז נאָך מער פאַרשאַרפט געוואָרן צוליב דעם זייער שטאַרקן מאַנגל אין קליידער און אין שיך. אַלע בעסערע בגדים און שיך זיינען פון די געטאָ־איינוואוינער אַוועקגענומען גע־וואָרן דורך די דייטשן בשעת די הויז־זוכונגען. דאָס ביסל טראַנטעס, וואָס מען האָט זיי איבערגעלאָזט, האָט זיך צעריסן, באַזונדערס ביי די אַרבעטער אויפן פלוג־פלאַץ און אין די שטאָטישע בריגאַדעס, וואָס האָבן אין גרעסטער טייל געאַרבעט אונטערן פרייען הימל און גע־האָט דורכצומאַכן אַ לאַנגן וועג צופוס צו דעם אַרבעטס־פלאַץ און פון דאָרט צוריק אין געטאָ.

די ליכט־פּראָגע

גאַנץ שווער איז אויך געווען אין געטאָ די פּראָגע פון באַלויכטונג. די צאָל יידן, וואָס זיינען אַריינגעשפּארט געוואָרן אין געטאָ, האָט אויף עטלעכע מאָל אַריבערגעשטיגן די צאָל מענטשן, וואָס האָבן אין פריערדיקע נאָר־מאַלע צייטן געוואוינט אויף דעם שטח פון געטאָ. די געטאָ־איינוואוינער האָבן געמוזט זיך באַנוצן מיט עלעקט־ריק ניט נאָר פאַר באַלויכטונג, נאָר אויך אויף צו קאָכן און מאַכן וואַרעמער אין שטוב, איז דער פאַרברויך פון עלעקטריע אין געטאָ קאָלאָסאַל געשטיגן. דאָס האָט גע־האָט געבראַכט צו דעם, אַז די עלעקטרישע סטאַנציע אין געטאָ פלעגט נאָכאַנאַנד קאַליע ווערן, און גאַנצע ראַיאָנען פלעגן אַ לאַנגע צייט בלייבן זיצן אין דער פינצטער. חוץ דעם זיינען צוליבן מאַנגל אין הייץ־מאַטעריאַלן איינ־געפירט געוואָרן אין 1943 דורך דער שטאָטישער עלעקט־רישער סטאַנציע באַגרענעצונגען פאַרן פאַרברויך פון עלעקטריע. אין דער ערשטער רייַ און אויפן שוועלסטז אופן האָבן אָט די באַגרענעצונגען געטראָפן די געטאָ־איינוואוינער.

די סאַניטאַר־מעדיצינישע פּראָבלעם

גאָר אַ שוועלע פּראָגע איז געווען, ווי צו באַזאָרגן די סאַניטאַר־מעדיצינישע ענינים פון געטאָ. צוליב שרעק־לעכער ענגשאַפט אין די דירות איז אַלע מאָל געווען אַ גרעסער, אַז עס זאָלן אויסברעכן אנשטעקנדיקע קראַנ־קייטן. אויב אַזוינע קראַנקייטן פלעגן זיך אין געטאָ באַווייזן, (למשל פלעק־טיפוס), איז ווידער געווען שאַרף די פּראָגע, ווי דאָס אויסצובאַהאַלטן פון די דייטשן, ווייל עס האָט דאָן געדראָט די סכנה, אַז, אויס מורא פאַר עפידעמיעס, וועלן זיי אין גאַנצן אָפּשליסן דאָס געטאָ און ניט לאָזן די יידן גיין צו דער אַרבעט און דאָן דאָס געטאָ, ווי אַן אומפּראָדוקטיווע טייל אין זייערע אויגן, אינגאַנצן פאַרניכטן. צוליב די שרעקלעכע לעבנס־באַדינגונגען אין געטאָ (גייסטיקע דערשיטערונג, שלעכטע דערנערונג, שוועכ־רע פיזישע אַרבעט, ענגשאַפט און נאַסקייט אין די דירות א. אז. וו.) האָבן זיך ביי פיל געטאָ־איינוואוינער, דער עיקר אין דער ערשטער צייט, געהאַט באַווייזן פאַרשיי־דענע פּאַטאָלאָגישע דערשיינונגען. ביי פיל פרויען זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן די מאַנאַטלעכע בלוטונגען; ביי אַ סך זיינען געוואָרן געשוואָלן דאָס געזיכט, די הענט און די פיס, ביי אַנדערע האָבן זיך באַווייזן פורונקלען. עס איז אויך זייער געשטיגן די צאָל טובערקולאָז־ און לונגען־קראַנקייטן. די שטאַרבקייט, באַזונדערס צווישן די זויג־קינדער, איז אין דער ערשטער צייט — אין דעם פעריאָד פון די „אַקציעס" — געווען זייער אַ גרויסע, כמעט דריי מאָל אַזוי גרויס ווי אין נאָרמאַלע צייטן. זייער שווער איז די גאַנצע צייט געווען די פּראָגע, ווי צו

באַקומען פֿאַר די געטאָ־איינוואוינער מעדיקאַמענטן. נאָך דעם, ווי די דייטשן האָבן פֿאַרברענט אין קליין־געטאָ דאָס יידישע קראַנקנהויז צוזאַמען מיטן מעדיצינישן פערסאָנאַל און מיט די קראַנקע, איז געווען זייער שווער צו עפענען אַ ניי קראַנקנהויז, ווייל מען האָט מורא געהאַט דאָרט צו אַרבעטן אָדער זיך דאָרט אַוועקלייגן, אַלס קראַנקער.

פֿאַרניכטונג פון אויסלענדישע יידן

די גאַנצע צייט איז דאָס געטאָ געהאַלטן געווען איז אַ צושטאַנד פון אומנאַטירלעכער נערוון־שפּאַנונג. אַפּילו אין דעם אַזוי־גערופענעם „רואיקן פּעריאָד" פלעגט ניט פֿאַרבייגיין קיין וואָך, אַז דאָס געטאָ זאָל ניט אויפגעטרייסלט ווערן דורך וועלכער עס איז גזירה אָדער קלאַנג וועגן אַ דערוואַרטער גזירה. עס פלעגט ניט פֿאַרבייגיין כמעט קיין איין טאָג אָן מענטשלעכע קרבנות. אין מיטן נאָוועמבער 1941 איז דאָס געטאָ אויפגעציטערט געווארן דורך דער ידיעה, אַז עס ווערן געבראַכט אין קאָוונע אויסלענדישע יידן, כדי זיי צו פֿאַרניכטן אויפן 9טן פֿאַרט. פון 16טן נאָוועמבער ביזן מיטן דעצעמבער 1941 זיינען אויף דעם 9טן פֿאַרט אומגעבראַכט געווארן אַ סך צענדליקער טויזנטער יידן, געבראַכטע פון פראַנקפורט אַם מיין, בערלין, ווין, ברעסלוי און פון אַנדערע ערטער. מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אויף צו באַזעצן זיך אין די באַלטישע לענדער. זיי אַלע האָבן געהאַט געבראַכט מיט זיך זייער פיל זאַכן. די אַלע זאַכן האָבן צוגענומען פֿאַר זיך די געשטאַפּאָ־לייט, וואָס האָבן די מענטשן אומגעבראַכט.

די פּעלץ־אַקציע

אַ געוואַלדיקע פּאַניק האָט אויסגעבראַכן אין געטאָ דעם 27טן דעצעמבער 1941 צוליב דער אַזוי־גערופענער „פּעלץ־אַקציע". איר ציל איז געווען צו צווינגען די געטאָ־יידן אָפּצוגעבן דאָס לעצטע ביסל פּעלצן, וואָס איז נאָך געווען פֿאַרבליבן בייַ זיי נאָך דער אָפּליפערונג אין סעפּטעמבער פון דעם זעלביקן יאָר. אויסערלעך איז אָבער אָט די אַקציע אַוועקגעשטעלט געווארן פון די דייטשן אַזוי, אַז עס איז געווען אַ גרויסער גרונט אָנצונעמען, אַז עס האָנדלט זיך דאָ ניט וועגן פּעלצן, נאָר וועגן ווידער אַרויספירן מענטשן צום 9טן פֿאַרט. דעם טאָג האָט מען קיינעם פון געטאָ צו דער אַרבעט ניט אַרויסגעלאָזט, אַ חוץ דעם איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ באַפּעל, אַז אַלע יידן מוזן מיט זייערע פּעלצן זיך צונויפֿזאַמלען אויפן „דעמאָקראַטן"־פּלאַץ, דעם זעלביקן פּלאַץ, וואו עס איז פֿאַרגעקומען די שרעקלעכע אַקציע פון 28טן אָקטאָבער, 1941. ערשט שפּעטער האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז עס האָנדלט זיך נאָר וועגן פּעלצן.

וועגאזשינסקי־ראַיאָן וועלט אָפּגענומען

דעם 13טן יאַנואַר, 1942, ביי אַ 30־גראַדיקן פראָסט, איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ באַפּעל פון דער דייטשישער מאַכט, אַז במשך פון דריי שעה זאָל מען אָפּרוימען אַ באַשטימטן ראַיאָן פון געטאָ (ראַיאָן פון וועגאזשינסקער גאַס) פֿאַר 5,000 יידן, וואָס זיינען כלומרשט אָנגעקומען פון ווין און זאָלן האָבן זיך שוין געפונען אויף דער קאָוונער באַן־סטאַנציע. פון דער גזירה זיינען געטראָפן געווארן איבער 1,800 געטאָ־איינוואוינער. אַזוי ווי אין אַזאַ קורצער צייט איז אוממיגלעך געווען זיי אַלעמען אייַנצוקוואַרטירן אין דער איבערגעבליבענער טייל פון געטאָ, איז זיי אויסגעקומען אין דעם שרעקלעכן פראָסט צו ליגן אַ לאַנגע צייט אין דרויסן. קיין יידן פון ווין, אָדער פון אַן אַנדער אָרט, זיינען אָבער בכלל אין געטאָ ניט אָנגעקומען און די הייזער, אָפּגעראַמטע אין דער גרעסטער אייליניש און פּאַניק, זיינען אַ לאַנגע צייט גלייבן שטיין ליידיק. שפּעטער האָט מען דעם ראַיאָן צוריק אָפּגעגעבן דעם געטאָ און דאָרט האָבן זיך ווידער באַזעצט געטאָ־איינוואוינער. דעם 8טן אָקטאָבער 1942 האָט מען דעם דאָזיקן ראַיאָן, און דאָס מאָל שוין אַנטגילטיק, צוגענומען פון געטאָ.

די נ.ס.ק.ק.

אין מיטן יאַנואַר 1942 איז פֿאַרגעקומען אַ וויכטיקע ענדערונג בנוגע דער באַוואַכונג פון געטאָ: פריער איז זי געלעגן אין די הענט פון דער אַזוי־גערופענער 3טער קאמפּאַניע, וואָס האָט פֿאַרגעשטעלט מיט זיך אַ געווייַנטלעכע דייטשישע מיליטעריש־פּאָליצייאישע אייַנהייט פון נ.ס.ק.ק. (נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע קראַפט־קאָר־פּוס), וואָס פונקט אַזוי ווי ס.א. (שטורם־אָפּטיילונג) און די ס.ס. (שוץ־שטאַפּל) איז זי געווען אַ ריין־פּאַרטייאישע פֿאַרמאַציע. חוצדעם, איז געביטן געווארן דער זיץ־פונקט פון דער געטאָ־קאָמענדאַטור (געטאָ־וואַכע). ביז דאָס האָט זי זיך געפונען נעבן געטאָ, אָבער אויסערהאַלב פון זיינע גרענעצן. די פּאָסטנס פון דער געטאָ־וואַך זיינען געשטאַנען נאָר אַרום דעם צוים פון געטאָ. אין געטאָ גופא פלעגן זיי ניט אַריינגיין. אויף אַזאַ אופן זיינען די יידן אין געטאָ געווען נאָר אונטער זיך אַליין און האָבן אין די גרענעצן פון געטאָ געהאַט אַ פולשטענדיקע אָפּגעשטעלט, פֿאַרטשעפּעט אָדער באַלייַדיקט פון אַ דייטש אָדער אַ ליטווישן פֿאַרטיזאַן. פון דאָן אָן אָבער איז דער

ליטווישע און יידישע פּאָליצייַ קאָנטראָלירן בייַם געטאָ־טויער די אַריינקומענדיקע פון די שטאַטישע אַרבעט־בריגאַדעס.

זיץ־פונקט פון דער געטאָ־קאָמענדאַנטור אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין געטאָ גופא. די אַלע פאַסטנס האָבן אָנגעהויבן אַרומצוגיין איבערן גאַנצן געטאָ. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז אייגנעפירט געוואָרן, אַז די געטאָ־איינוואוי־נער האָבן געמוזט ביים אָנטרעפן אַ דייטש אַראָפגיין פון וועג און אים באַגריסן: מענער דורך אַראָפנעמען דאָס היטל, פרויען דורך אַ נויג געבן דעם קאָפּ. די סאָלדאַטן פון נ.ס.ק.ק., באַזונדערס אין די ערשטע מאָנאַטן נאָך זייער אָנקומען, האָבן געפירט זיך זייער חוצפהדיק און ברוטאַל. זייער אָפט פלעגן זיי צעשלאָגן די פאַרבייי־גענדיקע געטאָ־איינוואוינער און עטלעכע זיינען אָן שום סיבה דורך זיי דערשאָסן געוואָרן.

די ערשטע אַרויספירונג קיין ריגע

דעם 6טן פעברואַר 1942 זיינען פון קאָוונער געטאָ אויף אַ צוואַנגס־אופן 500 מאַן אַרויסגעפירט געוואָרן קיין ריגע אויף אַרבעט. אַזוי ווי לכתחילה איז ניט געווען געלונגען צו באַקומען די נויטיקע צאָל מענטשן, האָבן די דייטשן וויידער געטריבן אַלע געטאָ־איינוואוינער אויף דעם טרויעריק באַקאַנטן „דעמאָקראַטן"־פּלאַץ. פון דאָרטן האָבן זיי אָפּגעקלייבן די פעלנדיקע צאָל מענטשן, דערביי זיינען פונאַנדערגעריסן געוואָרן נאָך פיל משפחות. די 500 מאַן זיינען שוין מער אין געטאָ ניט צוריקגעקומען. זיי זיינען געבראַכט געוואָרן אין ריגער געטאָ, וואו זיי האָבן געטיילט דעם שיקזאַל פון אַלע אַנדערע ריגער יידן.

ביכער־אָפּליפערונג

דעם 18טן פעברואַר 1942 איז אַרויסגעגעבן גע־וואָרן אַ באַפעל, אַז אַלע געטאָ־איינוואוינער זיינען מחויב אָפּצוליפערן אַלע ביכער, וואָס זיי האָבן ביי זיך. דאָס איז געווען זייער אַ שווערער גייסטיקער קלאַפּ פאַרן געטאָ. ביי די שרעקלעך־שווערע לעבנס־באַדינגונגען אין גע־טאָ האָבן די ביכער געהאַט געגעבן די אייניקע מיג־לעכקייט זיך עטוואָס צו צעשטרייען און כאַטש אויף אַ ווייל פאַרגעסן די ביטערע געטאָ־ווירקלעכקייט. איבער הונדערט טויזנט ביכער זיינען דאָן אַרויסגעפירט ge־וואָרן פון געטאָ. צווישן זיי אויך פיל זייער ווערטפולע. די יעניקע ביכער, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו יודאַ־איסטיק, האָבן די דייטשן אָפּגעשיקט צום אינסטיטוט פון באַוואוסטן יידן־פרעסער ראָזנבערג. די איבערייקע טייל ביכער איז פון די דייטשן איבערגעאַרבעט געוואָרן אויף פאַפּיר.

ווידער פאַרקלענערט דאָס געטאָ

דעם 1טן מאַי 1942 האָט זיך געענדיקט דער 6־וואָכעדיקער טערמין, וועלכן די דייטשן האָבן געגעבן אַרויסצוקלייבן זיך פון אַ גרויסן ראַיאָן פון געטאָ (לינקס פון דער פאַנעריו). די איינוואוינער זיינען אַריבערגעגאַנ־גען וואוינען אין אַנדערע טיילן פון געטאָ. די וואוינונג־ענגשאַפט איז צוליב דעם נאָך שרעקלעכער געוואָרן.

פאַרבאָט פון שוואַנגערשאַפט

דעם 7טן מאי איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, וואָס פאַרבאָט די יידישע פרויען שוואַנגערשאַפט. פאַרן עובר זיין אויף דעם פאַרבאָט איז געווען באַשטימט טויט־שטראָף הן פאַר דער מוטער, הן פאַרן קינד. אַלע שויז שוואַנגערע פרויען איז פאַרגעשריבן געוואָרן צו מאַכן זיך אַן אַבאָרט.

נאָך אַ דירה ביים וואוינונג־אַמט אין געטאָ.

פֿאַרבאָט פון דאָונען און לערנען

דעם 26טן אויגוסט 1942 איז פון דעם דייטשישן שטאָט־קאָמיסאַר אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפֿעל וואָס האָט טיף אָנגעגריפן דאָס אינערלעכע לעבן פון געטאָ — סיי גייסטיק און סיי מאַטעריעל. לויט דעם באַפֿעל האָבן געמוזט געשלאָסן ווערן אין געטאָ אַלע בתי־מדרשים און לערן־אַנשטאַלטן.

געלטלאָזע וירטשאַפט

דער געטאָ באַפֿעלקערונג איז שטרענג פֿאַרבאָטן געוואָרן וואָס עס איז צו קויפן אָדער פֿאַרקויפן, ווי בכלל צו האָבן בייַ זיך געלט. עס איז זייער פֿאַרשטאַרקט געוואָרן די אויפֿזיכט, אַז די געטאָ־איינוואוינער זאָלן קיין זאַך ניט קענען אַרייַנפירן אין געטאָ, באַזונדערס — שפּייז. עס איז קאָנפּיסקירט געוואָרן די קאָסע פון עלטסטן־ראַט (אַרום 30,000 מאַרק). עס איז דעם עלטסטן־ראַט אויך פֿאַרבאָטן געוואָרן צו האָבן וועלכע עס איז געלט־מיטלען אָדער דורכפירן וועלכע עס איז געלט אָפּעראַציעס. דורך דעם איז קאָלאָסאַל רעדוצירט און פֿאַרשוווערט געוואָרן דער טעטיקייטס־געביט פון עלטסטן־ראַט. דאָס האָט נאָך מער פֿאַרערגערט די זייער שווערע לעבנס־באַדינגונגען פון די איינוואוינער פון געטאָ.

פון 20טן ביז דעם 22טן אָקטאָבער האָבן די דייטשן דורכגעפירט אין געטאָ אַ צווייטע אַקציע אַרויסצופירן 300 מענטשן אויף אַרבעט קיין ריגע. צוריק זיינען אָט די יידן אין קאָונער געטאָ מער ניט געקומען.

מעשה מעק

דעם 15טן נאָוועמבער 1942 האָט פֿאַסירט אין געטאָ אַ פֿאַל, וואָס האָט אַרייַנגעבראַכט זייער אַ גרויסע צערודערונג און וואָס איז געווען עלול צו ברענגען אויף דעם געטאָ אַ ניי אומגליק. אין דעם טאָג האָט אַ געוויסער יידישער יונגערמאַן מיטן נאָמען מעק געפֿרואווט דורכן דראָט־צוים אַרויסצוכאַפּן זיך פון געטאָ, כדי צו גיין אין שטאָט. דאָס האָט באַמערקט אַ סאָלדאַט פון דער געטאָ־וואַך, וועלכער האָט אים געוואָלט פֿאַרהאַלטן. מעק האָט אויסגעשאָסן פון אַ רעוואָלווער. ווי ער האָט שפּעטער דערקלערט, האָט ער ניט געהאַט קיין כוונה דעם סאָלדאַט צו דערשיסן, נאָר געוואָלט אָפּשרעקן און אַנטלויפן. מעק איז אַרעסטירט געוואָרן און איז גלייך אָפּגעפירט געוואָרן אין דער גע־טאָ־קאָמענדאַנטור. צוזאַמען מיט אים איז געווען נאָך אַ ייד, וואָס האָט אויך געוואָלט אַרויסגיין פון געטאָ. אים איז אָבער געלונגען צו אַנטלויפן. אין אַ קורצער ווייַלע נאָך דעם זיינען אין געטאָ אָנגעקומען אַ גרויסע צאָל געשטאַפּע־באַאמטע, באַוואָפנטע מיט אויטאָמאַטישע ביקסן, וואָס האָבן אַרויסגערופן צו זיך דעם גאַנצן עלטסטן־ראַט, (חוץ דר. עלקעסן, וואָס איז אַ קראַנקער געלעגן אין בעט). מען האָט די מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט דער־קלערט, אַז זיי זיינען פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דעם וואָס געפּינט זיך אין געטאָ — עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן מעק׳ס רעוואָלווער. מען האָט די מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט גלייך אַרעסטירט צוזאַמען מיט מעקן, וואָס איז גלייך געשמידט געוואָרן, און זיי זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין דער געשטאַפּע. די באַאמטע פון דער גע־שטאַפּע האָבן אַרויסגעשטעלט אַ קאָטעגאָרישע פֿאָדערונג צו דער געטאָ־פֿאָליציי אויסצוגעפינען און צו פֿאַרהאַלטן דעם אָנדערן יידן, וואָס איז געווען צוזאַמען מיט מעקן. חוץ דעם האָבן זיי געגעבן אַ באַפֿעל צו אַרעסטירן און צו פֿאַרהאַלטן אין געטאָ־תפיסה צוואַנציק יידן. די מיט־גלידער פון עלטסטן־ראַט, צוזאַמען מיט אָט די 20 יידן, זיינען דערקלערט געוואָרן אַלס ערובניקעס. אין פֿאַל אויב מען וועט ניט אויסגעפינען דעם צווייטן יידן — האָבן די דייטשן דערקלערט — דראָט די אַלע ערבותניקעס טויט שטראָפֿ. חוץ דעם האָט די געשטאַפּע געשראָקן מיט נאָך שוווערע רעפּרעסיעס קעגן יידן פון געטאָ. דורך שוווערע באַמיאונגען האָט זיך דאָך אייַנגעגעבן די גרויס־סע גרופּאַר פון געטאָ אָפּצואוועגדן. הגם מעקס חבר איז ניט גלונגען אויסצוגעפינען, האָט מען אויף מאָרגן, דעם 17טן נאָוועמבער, די אַרעסטירטע מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט און אויך די 20 יידן באַפֿרייט. דעם 18טן נאָוועמבער האָט מען מעקן עפּנטלעך אויפגעהאַנגען אין געטאָ. די עקזעקוציע האָט, לויטן באַפֿעל פון די דייטשן, געמוזט אויספֿירן די געטאָ־פֿאָליציי. זיין קערפּער איז גאָנצע 24 שעה געבליבן הענגען אויף דער תליה. עס זיינען דאָן אויך דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן זיין מוטער און שוועסטער.

סטאַלינגראַדער אַקציע

דעם 4טן פעברואַר 1943, דעם זעלביקן טאָג, ווען עס איז אָפּיציעל מיטגעטיילט געוואָרן וועגן דער מפּלה פון די דייטשן ביי סטאַלינגראַד, האָט די געשטאַפּע צו־זאַמענגענומען 44 יידן פון געטאָ און זיי אַלעמען אָפּ־געפירט אויפן 9טן פֿאָרט, וואו מען האָט זיי אַלעמען אין זעלביקן טאָג דערשאָסן.

אומבערענגונג פון 5,000 יידן פון ווילנער געביט

אָנהויב מערץ, 1943, האָט דאָס דייטשישע שטאָט־קאָמיסאַריאַט מיטגעטיילט דעם עלטסטן־ראַט, אַז אין קאָוונער געטאָ וועלן געבראַכט ווערן אַרום 5,000 יידן און האָט פֿאַראָרדנט צו מאַכן אַלע נויטיקע צוגרייטונגען די געבראַכטע יידן צו באַזעצן אין געטאָ. דערביי איז אים דערקלערט געוואָרן, אַז ניט קוקנדיק אויף דער גרויס־סער דירות־ענגשאַפט אין געטאָ וועט דער ראַיאָן פון געטאָ, צוליב דער פֿאַרגרעסערונג פון דער איינוואוינער־שאַפט מיט נייַע 5,000 מענטשן, ניט אויסגעבראָכט ווערן. דער עלטסטן־ראַט האָט געמאַכט אַלע נויטיקע הכנות, כדי צו דערמיגלעכן די 5,000 נייַע יידן ווי עס איז אין געטאָ זיך איינצוארדענען. די 5,000 יידן זיינען אָבער ביז דעם קאָונער געטאָ ניט דערגאַנגען. דאָס זיינען געווען יידן, וואָס האָבן ביז דעמאָלט זיך געפּו־נען אין פֿאַרשיידענע קלייַנע געטאָס און אַרבעט־לאָגערן אין ווילנער געביט. מיט אַ קורצער צייט פריער האָט מען אָט די אַלע געטאָס און לאָגערן געהאַט ליקווידירט

און די 5,000 יידן האָבן געזאָלט געבראַכט ווערן אין קאָוונער געטאָ, אויף וואָס עס איז געגעבן געווארן די הסכמה פון קאָוונער שטאָט־קאָמיסאָר. דאָ האָט זיך אָבער אריינגעמישט די געשטאַפּאָ, וואָס האָט געווארפן אויף די דאָזיקע יידן די באַשולדיקונג, אַז זיי זיינען געשטאָנען אין פאַרבינדונג מיט די רוסישע פאַרטיזאַנער. די אַלע יידן זיינען געבראַכט געווארן דעם 30טן מערץ 1943 אויף דער סטאַנציע פאָאַר, לעבן ווילנע, און זיי זיינען דאָרטן אַלע דערשאָסן געווארן.

די ידיעה וועגן אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ

אין מאַי 1943 איז דאָס געטאָ אויפגעציטערט געוואָרן פון די דערהאַלטענע ידיעות וועגן העלדישן אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ און וועגן זיין פולשטענדיקער פאַרניכטונג, אין ווועלכער עס האָבן, לויט דער־האַלטענע ידיעות, אַנטייל גענומען אויך ליטווישע פאַרטיזאַנער, וואָס זיינען אַראָפּגעבראַכט געווארן קיין פוילן. דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט ביי דער געטאָ־יוגנט דעם ווילן צו אַנטרינען פון געטאָ אויף אַן אומלעגאַלן אופן און אויך אָנשליסן זיך צו די סאָוועטישע פאַרטיזאַנער. יידישע יונגעלייט זיינען אין דעם פיל געהאָלפן געוואָרן פון דער יידישער פאָליציי און אויך פון עלטסטן־ראַט. גלייכצייטיק האָבן פיל מענטשן שטילערהייט אָנגעהויבן צו בויען אין געטאָ פאַרשיידענע באַהעלטענישן און בונקערס, כדי בעת צרה זיך צו קענען אויסבאַהאַלטן.

דורכן פרילינג און זומער פון 1943 האָבן זיך אין־בער דער שטאָט קאָוונע אָנגעהויבן אָפּט צו באַווייזן סאָוועטישע עראָפּלאַנען, וואָס פלעגן אַראָפּוואַרפן באָמבעס אויף פאַרשיידענע טיילן פון שטאָט. די געשטאָפּאָ האָבן אויסגעטראַכט אַ בילבול אויף די יידן פון געטאָ, אַז זיי גיבן ליכט־סיגנאַלן די סאָוועטישע לופטפליער. מיט גרויס מי האָט זיך אינגעגעבן אָפּצואוועגדן אַ ניי שווער אומגליק.

4

ווידער „אַקציאָנען" — אַרויסשיקונג קיין עסטלאַנד — די ליקווידאַציע

ענדערונג אין סטאַטוס פון געטאָ

זומער 1943 האָט די דייטשישע מאַכט באַשלאָסן דורכצופירן אַ גרויסע ענדערונג אין דעם סטאַטוס פון די געטאָס. עס איז באַשלאָסן געווארן צו פאַרוואַנדלען זיי אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אָפשאָפן די עלטסטן־ראַטן (יידן־ראַטן) און אין קאָזאַרמירן די געטאָ־באָפעלקערונג. דאָס הייסט, אַרויספירן די פאַרשיידענע אַרבעטער מיט זייערע משפחות פון געטאָ און באַזעצן זיי אין קאָזאַרמעס אויף זייערע אַרבעט־פלעצער. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט האָבן די געטאָס, וואָס האָבן געזאָלט פאַרוואַנדלט ווערן אין קאָנצענטראַציע־לאַגערס, געדאַרפט אַרויסגענומען ווערן פון רשות פון דער דייטשישער ציווילער מאַכט און איבערגעגעבן ווערן אין רשות פון די ס.ס.

געקע

אָנהויב סעפּטעמבער 1943 איז אין קאָוונער געטאָ אָנגעקומען אַ באַאמטער פון די ס.ס., אַבערשטורמבאַנפירער געקע, ווועמעס ערשטע אויפגאַבע איז געווען דורכצופירן די קאָזערנירונג פון געטאָ. זיין ערשטער באַפעל איז געווען צוצוגרייטן אַ רשימה פון 3,500 פערזאָנען, ווועלכע האָבן, ווי ער האָט דערקלערט, געזאָלט איבערגעפירט ווערן אויף טאָרף־אַרבעט אין עזערעל, 35 קילאָמעטער פון קאָוונע, און דאָרט פאַרבלייבן וואוינען, אַזוינע רשימות זיינען צוזאַמענגעשטעלט געווארן און זיינען אים איבערגעגעבן געווארן דעם 25טן אָקטאָבער.

אַרויספירונג קיין עסטלאַנד

דעם 26טן אָקטאָבער 1943 פינף אַזייגער אין דער פרי איז דאָס געטאָ אַרומגערינגלט געווארן פון אַ גרויסער צאָל פון ס.ס. לייט. אין געטאָ זיינען אַריינגעפאָרן פיל לאַסט־אויטאָס, אויף ווועלכע עס זיינען אָנגעקומען באַאמטע פון געשטאַפּאָ ווי אויך רוסישע ווייס־גווארדייער (אוקראַינצעס). זיי האָבן געגעבן אַ באַפעל דער געטאָ־פאָליציי צונויפצונעמען די אָנגעוויזענע אין די רשימות מענטשן, ווועלכע זיינען אַרויפגעזעצט געווארן אויף די לאַסט־אויטאָס און אַרויסגעפירט געווארן פון געטאָ. אַרום 12 אַזייגער בייטאָג האָבן די דייטשן דערקלערט, אַז דאָס צונויפנעמען די מענטשן קומט פאָר צו לאַנגזאַם און זיי האָבן געגעבן אַ באַפעל די אוקראַינצעס, זיי זאָלן, אָן וואָסער אויסוואָל, צונויפטרייבן די יידן, כדי זיי אַרויס־צופירן פון געטאָ. די ווייס־גווארדייער האָבן דורכגע־פירט די אַרבעט מיט אַ געוואַלדיקער ברוטאַליטעט און האָבן דערביי זייער פיל גערויבט. די אַקציע האָט געדויערט ביז שפּעט אין אָוונט. אינגאַנצן זיינען צו־נויפגענומען און אַרויסגעפירט געווארן דעם טאָג אַרום 2,800 פערזאָנען. מען האָט זיי אָבער אָפּגעפירט ניט קיין עזערעל, ווי געקע האָט געזאָגט, נאָר קיין עסטלאַנד, וואו די גרעסטע טייל פון זיי איז אומגעקומען פון קעלט, הונגער און שווערער אַרבעט. ביים איבערטראַנספּאָרטירן די יידן זיינען ביי דער אייזנבאַן־סטאַנציע פאָרגעקומען האַרץ־רייסנדיקע סצענעס. מען האָט אַריינגעזעצט אין די וואַגאָנעס די מענער באַזונדער, און די פרויען מיט קינדער באַזונדער. עס האָט אַרומגעכאַפּט אַלעמען אַ מורא, אַז די פרויען און קינדער וועלן אָפּגעפירט ווערן צו פאַרניכטונג.

ווידער פאַרקלענערט געטאָ־ראַיאָן

גלייכצייטיק איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ באַפעל, אַז אין משך פון אַ קורצער צייט זאָל באַפרייט ווערן זייער אַ גרויסע טייל פון געטאָ, דער אַזוי גערופענער 1טער ראַיאָן. דאָס איז געווען די סלאָבאָדקער אַלטשטאָט, וואו עס האָט געלעבט אַ גרויסע טייל פון דער געטאָ־באַפעל־קערונג, דאָס רוב דורות־לאַנג איינגעזעסענע סלאָבאָדקער יידישע תושבים.

די בהלה צוליב דער קינדער־אַקציע אין שאַוול

דעם 7טן נאָוועמבער 1943 זיינען אין קאָוונער געטאָ דערגאַנגען די ידיעות וועגן דער „אַקציע" אויף קליינע קינדער און עלטערע מענטשן, וואָס איז מיט צוויי טעג פריער, ד. ה. דעם 5טן נאָוועמבער, דורכגעפירט געוואָרן אין שאַוולער געטאָ. עס האָט אויסגעבראָכן אַ גרויסע בהלה. די עלטערן פון קליינע קינדער האָט אַרומגעכאַפט אַ שרעק און צוגלייך אַ זאָרג, ווי אַזוי צו פאַרבאַהאַלטן די קינדער. עס איז געווען אַ גרונט צו גלויבן, אַז אויך דאָס קאָוונער געטאָ וועט ניט געשאָנעווען ווערן פון אַזאַ מין אַקציע. עס האָט זיך אָנגעהויבן די אומלעגאַלע אַרויספירונג פון די קינדער פון געטאָ און זייער איינאַרדענונג ווי עס איז ביי ניט־יידן. דאָס איז אָבער געווען זייער אַ שווערע און געפערלעכע אָפּעראַציע. דאָס דורכטראָגן אַ קינד דורכן געטאָ־טויער, אָדער איבערן צוים, איז געווען פאַרבונדן מיט זייער גרויסע שוועריקייטן און סכנות. די מוטערס פלעגן אַריינליגן די קינדער אין זעק און זיי אַרויסטראָגן, בעת זיי פלעגן גיין צו דער אַרבעט. כדי גאָנץ קליינע קינדער זאָלן בשעת־מעשה ניט שרייַען און אויף אַזאַ אופן זיך ניט אַרויסגעבן, האָט מען זיי געמוזט באַטויבן דורך אייַנשפּריצן שלאָפמיטלען. נאָך שווערער איז געווען די פּראָבלעם, וואו אויסצופינען פאַסנדיקע קריסטן, וועלכע זאָלן מסכים זיין אויפצונעמען ביי זיך די קינדער. עס האָט זיך געפונען בלויז אַ קליינע צאָל ניט־יידן, וואָס האָבן דאָס געטאָן געווויסנהאַפט צוליב ריין־מענטשלעכע מאָטיוון. דער עיקר זיינען דאָס געווען מענטשן פון די קאַטוילישע קרייזן און קאַטויליש גייסטלעכע. אין וויִיט־גרעסטער טייל איז דאָס אויפנעמען פון יידישע קינדער געוואָרן אַ ריין־געזעלשאפטלעכע אָנגעלעגנהייט. די יידישע עלטערן זיינען אין פיל פאַלן זייער עקספלואַטירט געוואָרן און די קינדער זיינען זייער שלעכט באַהאַנדלט געוואָרן. עס האָט פאַסירט, אַז מען האָט געגנומען פון יידישע עלטערן אין פאַראויס געלט, און דער עיקר זאָכן, אויף צו דעקן די הוצאות פון אויסהאַלטן די קינדער, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען די קינדער, און דערצו נאָך אין אַ גאַנץ־שלעכטן געזונט־צושטאַנד, אָפּגעשיקט צוריק אין געטאָ. עס האָבן פאַסירט אָבער נאָך ערגערע זאָכן: די קינדער זיינען אומגעברַאכט געוואָרן אָדער צוזאַמען מיט די עלטערן איבערגעגעבן געוואָרן צו דער געשטאַפּאָ. עס זיינען געווען איינצלנע פאַלן, וועו די קינדער זיינען אָפּגעשמדט געוואָרן. ביי אַזאַ לאַגע איז נאָר אַ באַגרעניצטע צאָל עלטערן געווען בכוח גובר צו זיין די נאַטירלעכע פּסיכאָלאָגישע שוועריקייטן פון שיידן זיך מיט די קינדער. אַנדערע עלטערן האָבן אפילו אָפּגענומען צוריק אין געטאָ זייערע קינדער, וועלכע זיי האָבן געטאָ האָט אָפּגעגעבן צו פאַרשיידענע פּערזאָנען אויסער דעם געטאָ. דאָך אָבער איז געלונגען אָפּצוראַטעוונען אויף אַלערליי אופנים אייניקע הונדערט קינדער.

דעם 1טן נאָוועמבער איז דאָס געטאָ אַנטגילטיק אַריבערגעאַנגען אין רשות פון די ס.ס. דער הויפּט דעה־זאָגער אויף דעם געטאָ איז געווען דער אויבן־אָנגערופענע פענער געקע, וואָס האָט מיט דער הילף פון אַ ספּעציעלן אַפּאַראַט פון דייטשישע אָנגעשטעלטע אָנגעהויבן ביס־לעכווייז אַריינצונעמען אין אייגענעם רשות אַלע צווייגן פון דער אינערלעכער געטאָ־פאַרוואַלטונג. די ראָלע פון עלטסטן־ראַט איז מיט יעדן טאָג געווארן אַלץ קלענער.

די קאָזערנירנוג

דעם 16טן דעצעמבער 1943 האָט זיך אָנגעהויבן די קאָזערמאַציע פון די געטאָ־איינוואוינער. דאָס איבערגעבליבענע בעגע געטאָ האָט זיך שוין אָפּיציעל געפונפן קאָנצענטראַציע־לאַגער. 1,000 יידן זיינען אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַרבעטס־לאַגער אַלעקסאָט (פלוג־פלאַץ־אַרבעטער), 900 מאַן קיין שאַנץ און נאָך פיל זיינען אַריבערגעפירט געוואָרן קיין קיידאַן, פאלעמאָן, קאשעדאר און אַנדערע ערטער. אין געטאָ גופא זיינען בלויז פאַרבליבן די אַרבעטער פון די געטאָ־וועַרקשטאַטן און זייערע משפחות, די אָנגעשטעלטע — מיט זייערע משפחות — פון פאַרשיידענע אַנשטאַלטן פון עלטסטן־ראַט, וואָס זיינען שוין דאָן געווען אין רשות פון די ס.ס., (פאַרפלעגונג, געזונטהייט, וויִרטשאַפט און אַנדערע אנשטאַלטן), ווי אויך די אַרבעטער פון פאַרשיידענע שטאָטישע בריגאַדעס, וואָס זיינען צוליב טעכנישע סיבות געבליבן ניט קאָזערמירט. הגם דער פריערדיקער געטאָ־קיבוץ איז אויף אַזאַ אופן צעריסן געוואָרן אויף פאַרשיידענע חלקים, האָבן זיי אַלע דאָך באַמיט זיך מיט אַלע כוחות צו האָבן צווישן זיך אַן ענגן גייסטיקן קאָנטאַקט. די לעבנס־באַדינגונגען פון די קאָזאַרמירטע יידן זיינען געווען אכזריותדיק־שווערע. דאָרט האָבן די מענער געלעבט באַזונדער פון די פרויען. מען האָט דאָרט אָפט די יידן געשלאָגן. שפּעטער האָט מען זיי אָנגעטאָן אין ספּעציעלע געשטרייפטע קליידער, ווי אין די דייטשישע קאַצעטן.

די אומברענגונג פון דר. שאַפּירָאָ

דעם 2טן דעצעמבער 1943 איז דאָס געטאָ אויפגערודערט געוואָרן פון דעם גאַנץ אומפאַרשטענדלעכן אַרעסט פון דר. נחמן שאַפּירָאָ מיט זיין גאַנצער פאַמיליע (מוטער, פרוי און קינד), אַ זון פון קאָוונער רב הרב שאַפּירָאָ, וועלכער איז מיט אַ קורצער צייט פריער געשטאָרבן אין געטאָ. אייניקע טעג נאָך דעם אַרעסט זיינען זיי אַלע אָפּגעפירט געוואָרן צום 9טן פאָרט און דערשאָסן געוואָרן.

דר. נחמן שאַפּירָאָ איז געווען אַ דאָקטער פון קאָוונער אוניווערזיטעט. אַ גרויסער גלעלערנטער אויפן גביט פון העברעאישן, העברעאישער און יידישער ליטעראַטור און אויך סעמיטאָלאָגיע. אין געטאָ איז דר. שאַפּירָאָ געווען דער אָנפירער פון דער קולטור־אָפּטיילונג פון עלטסטן־ראַט און האָט אויף דעם גביט אַרויסגעווויזן אַ גרויסע איניציאַטיוו. ביי ממש אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען האָט ער אין דער פינצטערער אַטמאָספערע פון געטאָ־לעבן אַריינגעבראכט אַ שטראָל פון גייסטיקן לעבן און שאַפונג. ער האָט אָרגאַניזירט שולן, קאָנצערטן, פאָרלעזונגען א. אז. וו.

די פאַרניכטונג פון די שפורן

אין האַרבסט 1943 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו פאַרניכטן די שפורן פון זייערע שרעקלעכע טאַטן. זיי האָבן אָנגעהויבן אויסצוגראָבן די קערפּערס פון אַלע יידן (און פון ניט־יידן), וואָס זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן 9טן פאַרט, און זיי פאַרברענען. אויף דורכצופירן די דאָזיקע שרעקלעכע אַרבעט האָבן די דייטשן צוגע־נומען סאָוועטישע יידישע קריג־געפאַנגענע, ווי אויך אַ געוויסע צאָל יידן פון געטאָ. מען האָט זיי אַלעמען געהאַלטן אונטער אַ שטרענגער שמירה אויפן 9טן פאַרט, וואו מען האָט זיי געצוואונגען טעגלעך אויסצוגראָבן און צוגריייטן צו פאַרברענען אַ באַשטימטע צאָל שוין האַלב־צעפוילטע קערפּערס פון די דערשאָסענע. אַזוי ווי די גאַנצע אַרבעט איז געפירט געוואָרן שטרענג־געהיים, האָבן די באַשעפטיקטע ביי דעם — די קריג־געפאַנגענע און געטאָ־יידן — געוואוסט, אַז נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט וועט מען זיי, כדי ניט איבערצולאָזן קיין עדות, גלייך פאַרניכטן. זיי האָבן געמאַכט אַלע מעגלעכע פּרואוון פון 9טן פאַרט צו אַנטלויפן. דאָס איז זיי געלונגען דעם 24טן דעצעמבער 1943. אַ טייל פון זיי איז אויף מאָרגן נאָכן אַנטלויפן אָנגעקומען אין קאָוונער געטאָ.

דער אַרעסט פון דער יידישער פּאָליציי

דעם 27טן און 28טן מערץ, 1944, האָט דאָס קאָוונער געטאָ איבערגעלעבט אינעם פון די שרעקלעכסטע טעג. מיט אַ טאָג פריער האָט געקע אַרויסגעגעבן אַ באַפעל דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, אַז אויף מאָרגן, 7 אזייגער אין דער פרי, דאַרף די גאַנצע יידישע געטאָ־פּאָליציי דערשיינען אויפן פּלאַץ, לעבן דער קאָמענדאַטור. אויף דער פראָגע וועגן דער סיבה פון דעם באַפעל, האָט מען אין די קאָמענדאַטור־קרייזן געזאָגט, אַז מען וויל מאָרגן מיט דער יידישער פּאָליציי מאַכן לופט־שוץ איבונגען. צו דער באַשטימטער צייט איז די יידישע פּאָליציי גע־קומען אין פולן באַשטאַנד. געקע האָט דאָך אייניקע יידישע פּאָליציאַנטן, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט אין פּאָליציי־אָרקעסטער, געהייסן אַרויפּפירן אין קאָמענדאַטור, וואו מען האָט זיי געהאַלטן פאַרשפּאַרט ביז אין אָוונט. די איבעריקע יידישע פּאָליציסטן זיינען געבליבן שטיין אויפן פּלאַץ.

די אַקציע קעגן קינדער און אַלטע לייט

אַ קורצע צייט נאָך דעם זיינען אַריינגעפאָרן אין גע־טאָ אַ גרויסע צאָל אויטאָס און אויטאָבוסן. די פענצטער־לעך פון די אויטאָס און אויטאָבוסן זיינען אַלע געווען געדיכט פאַרשמירט, כדי מען זאָל ניט קענען זען וועמען מען פירט אין זיי. פון די אויטאָס זיינען אַרויסגעשטיגן אַ גרויסע צאָל שוין האַלב־צעפוילטע קערפּערס פון די דערשאָסענע. אַזוי ווי די גאַנצע אַרבעט איז געפירט געוואָרן שטרענג־געהיים, האָבן די באַשעפטיקטע ביי דעם — די קריג־געפאַנגענע און געטאָ־יידן — געוואוסט, אַז נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט וועט מען זיי, כדי ניט איבערצולאָזן קיין עדות, גלייך פאַרניכטן. זיי האָבן געמאַכט אַלע מעגלעכע פּרואוון פון 9טן פאַרט צו אַנטלויפן. דאָס איז זיי געלונגען דעם 24טן דעצעמבער 1943. אַ טייל פון זיי איז אויף מאָרגן נאָכן אַנטלויפן אָנגעקומען אין קאָוונער געטאָ.

דער אַרעסט פון דער יידישער פּאָליציי

דעם 27טן און 28טן מערץ, 1944, האָט דאָס קאָוונער געטאָ איבערגעלעבט אינעם פון די שרעקלעכסטע טעג. מיט אַ טאָג פריער האָט געקע אַרויסגעגעבן אַ באַפעל דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, אַז אויף מאָרגן, 7 אזייגער אין דער פרי, דאַרף די גאַנצע יידישע געטאָ־פּאָליציי דערשיינען אויפן פּלאַץ, לעבן דער קאָמענדאַטור. אויף דער פראָגע וועגן דער סיבה פון דעם באַפעל, האָט מען אין די קאָמענדאַטור־קרייזן געזאָגט, אַז מען וויל מאָרגן מיט דער יידישער פּאָליציי מאַכן לופט־שוץ איבונגען. צו דער באַשטימטער צייט איז די יידישע פּאָליציי גע־קומען אין פולן באַשטאַנד. געקע האָט דאָך אייניקע יידישע פּאָליציאַנטן, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט אין פּאָליציי־אָרקעסטער, געהייסן אַרויפּפירן אין קאָמענדאַטור, וואו מען האָט זיי געהאַלטן פאַרשפּאַרט ביז אין אָוונט. די איבעריקע יידישע פּאָליציסטן זיינען געבליבן שטיין אויפן פּלאַץ.

די אַקציע קעגן קינדער און אַלטע לייט

אַ קורצע צייט נאָך דעם זיינען אַריינגעפאָרן אין גע־טאָ אַ גרויסע צאָל אויטאָס און אויטאָבוסן. די פענצטער־לעך פון די אויטאָס און אויטאָבוסן זיינען אַלע געווען געדיכט פאַרשמירט, כדי מען זאָל ניט קענען זען וועמען מען פירט אין זיי. פון די אויטאָס זיינען אַרויסגעשטיגן אַ גרויסע צאָל שוין האַלב־צעפוילטע קערפּערס פון די דערשאָסענע. אַזוי ווי די גאַנצע אַרבעט איז געפירט געוואָרן שטרענג־געהיים, האָבן די באַשעפטיקטע ביי דעם — די קריג־געפאַנגענע און געטאָ־יידן — געוואוסט, אַז נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט וועט מען זיי, כדי ניט איבערצולאָזן קיין עדות, גלייך פאַרניכטן. זיי האָבן געמאַכט אַלע מעגלעכע פּרואוון פון 9טן פאַרט צו אַנטלויפן. דאָס איז זיי געלונגען דעם 24טן דעצעמבער 1943. אַ טייל פון זיי איז אויף מאָרגן נאָכן אַנטלויפן אָנגעקומען אין קאָוונער געטאָ.

די יידישע געטאָ־פאָליציי אין טאָג פון זייער אַרעסט און דער־שיסונג אויפן IX פּאָרט.

אין געטאָ דער געיעג אויף די קינדער און אַלטע, אַזוי אַז זיי האָבן ניט געקענט וויסן, אַז אין די בונקערס, וואָס זיי האָבן געזאָלט אַרויסגעבן דער געשטאַפּאָ, וועלן זיך איינגעפינען קינדער און אַלטע לייט, וואָס האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן, כדי זיך צו ראַטעוונען פון דער אַקציע. די „איינגעבראָכענע" פּאָליציסטן זיינען געבראַכט וואָרן אין געטאָ און מיט זייער הילף זיינען אַנטדעקט געוואָרן אַ דריי ערטער, וואו עס זיינען געלעגן באַהאַלטן קינדער און עלטערע לייט. דערביי זיינען געווען אייניקע פאַלן, ווען אין אָט די „מאַלינעס" זיינען בשעת מעשה געווען באַהאַלטן קינדער פון אָט די זעלביקע פּאָליציסטן. דעם גאַנצן טאָג האָבן אין געטאָ גענג בושעווען די געשטאַפּאָ און די ווייס־גווארדייער. אין די פאַרדעכטיקטע ערטער, וואו זיי האָבן געגלויבט אַז עס גיפינען זיך באַהאַלטענע יידן, האָבן זיי געווארפן האַנט־גראַנאַטן. פיל יידישע נפשות זיינען אומגעקומען פון די אויפרייסן. אין דער צייט פון דער אַקציע האָבן פיל מו־טערס געמאַכט פאַרצווייפלטע באַמיאונגען, ווי עס איז די קינדער צו באַהאַלטן. כדי איינצושטילן גאַנץ קליינע קינדער, אַז זיי זאָלן ניט שרייען און ניט אַרויסגעבן די באַהעלטענישן, האָבן עלטערן אַריינגעגעבן די קינדער פאַרשיידענע איינשפריצונגען. דערביי האָט פּאַסירט, אַז אייניקע קינדער זיינען פון די איינשפריצונגען געשטאָרבן. איינע אַ מוטער האָט באַהאַלטן איר קליין קינד אין בעט און האָט אַרויפגעלייגט אויף אים אַ קישן. דער ווייס־גווארדייער האָט דאָס קינד ניט געפונען און איז אַוועק, מיט שימחה איז די מוטער געגאַנגען אַרויסנעמען איר קינד פון בעט. זי האָט אָבער עס געפונען צום טויט דערשטיקט. מוטערס, וואָס האָבן בשום אופן ניט אַרויס־געגעבן זייערע קינדער, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן. אַזוינע פאַלן זיינען געווען אַ סך. אויף מאָרגן, דעם 28טן מערץ 1944 איז די אַקציע אָנגעגאַנגען וווייטער מיט נאָך מער אכזריות. צוזאַמען האָט מען אין די ביידע טעג אַרויסגעפירט פון געטאָ אַרום 1,200 קינדער און עלטערע לייט. גאָר אַ קליינע צאָל קינדער און אַלטע האָט זיך אייניגעגעבן אויסצובאַהאַלטן און אָפּראַטעווען.

ווי שוין געזאָגט, זיינען די קינדער און עלטערע לייט דעם ערשטן טאָג, דעם 27טן מערץ, אָפּגעפירט געוואָרן אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט, וואַרשיינלעך, קיין אוישוויץ (פּוילן), וואו מען האָט זיי אַלעמען פאַרגאַזט. דעם 28טן מערץ האָט מען די קינדער און אַלטע געפירט דירעקט אויפן 9טן פּאָרט, וואו זיי זיינען נאָך דעם זעלביקן טאָג אומ־געבראַכט געוואָרן. פונקט ווי אין געטאָ, אַזוי איז די אַקציע קעגן קינדער און אַלטע דורכגעפירט געוואָרן אין אַלע אַרבעט־לאַגערן (שאַנץ, אַלעקסאָט און אַנדערע).

פון די אַרעסטירטע יידישע פּאָליציסטן האָט מען 36 מאַן, וועלכע האָבן געהאָט פאַרנומען מער־פאַראַנט־וואָרטלעכע פּאָסטנס, דערשאָסן. די איבעריקע האָט מען אָפּגעלאָזט צוריק אין געטאָ. די יידישע געטאָ־פּאָליציי איז אויפגעלייזט געוואָרן. אנשטאָט איר איז געשאַפן געוואָרן אויף אַ קלענערן מאַסשטאָב אַ יידישער אָרדע־נונג־דינסט, וואָס האָט זיך אָבער שוין ניט געפונען אין רשות פון עלטסטן־ראַט. זינט דאָס געטאָ איז אַרי־בער אין רשות פון די ס.ס. און איז אָפּיציעל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער איז די ראָלע פוז עלטסטן־ראַט געוואָרן גאַנץ אומבאַדייטנדיק.

אַרעסט פון עלטסטן־ראַט

דעם 4טן אַפּריל 1944 איז דער גאַנצער עלטסטן־ראַט, בראש מיטן פּאָרזיצער דר. עלקעס, און אויך אייניקע פון זיינע מיטאַרבעטער פון וואוינונג־אַמט, פון אַמט פאַר סאָציאַלער הילף און די סעקרעטאַרן אַרעסטירט און אָפּגעפירט געוואָרן אויפן 9טן פּאָרט. אַלע, חוץ צווויי מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט — ל. גאָרפונקל און י. גאָלד־בערג — זיינען אויף מאָרגן באַפרייט געוואָרן. י. גאָלד־בערג איז באַפרייט געוואָרן אין צוויי טעג אַרום, און ל. גאָרפונקעל אין אַכט טעג אַרום. דעם לעצטן האָבן די דייטשן אויפן פּאָרט גיפיניקט. גלייך נאָך דעם איז דער עלטסטן־ראַט אָפּיציעל אויפגעלייזט געוואָרן. דער פּריערדיקער פּאָרזיצער פון עלטסטן־ראַט, דר. עלקעס, איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַן „אָבער־יודע", אָבער כמעט אָן וועלכער עס איז קאָמפּעטענץ.

ליקווידאַציע פון געטאָ

זעענדיק שטענדיק דעם טויט פאַר די אויגן, און באַזונדערס די דערנענטערונג פון רוסישן פראָנט, האָט דאָס געטאָ געלעבט אין אַ כסדרדיקער פּאַניק און

ביי אַלעמען האָט זיך דערוועקט אַ ברענענדיקער פּאַר־לאַנג : — ווי עס איז צו אַנטלויפן פון געטאָ, אָדער לכל הפּחות שאַפן פּאַר זיך אין געטאָ אַ זיכערע באַהעל־טעניש כדי אַריבערצולעבן די ליקווידאַציע פון געטאָ. דאָס איז אָבער געווען אַלץ שווערער. זייער פיל מענטשן, וואָס האָבן געפֿרובירט אַריבערגיין דעם געטאָ־צוים, זיינען דערשאָסן געוואָרן.

דעם 22טן יוני 1944 האָט זיך אָנגעהויבן דער סאָ־וועטישער אָנגריף אויף וויטעבסק, וואָס איז אָנגעגאַ־נגען מיט אַ געוואַלדיקן טעמפּ. עס האָט זיך געשפּירט, אַז די טעג פון געטאָ קומען צום סוף. מען האָט אַלץ געהאַפּט אויף אַ נס, אפשר וועט די רויטע אַרמיי אָנקומען פריער, אייַדער די דייטשן וועלן באַוויזן אַרויסצופירן די געטאָ־איינוואוינער... דער נס איז אָבער ניט געשען.

דעם 7טן יולי זיינען געבראַכט געוואָרן צוריק אין געטאָ די יידן פון די אַרבעט־לאַגערן.

דעם 8טן יולי 1944 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַרויס־צופירן די יידן פון געטאָ קיין דייטשלאַנד. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז אַ סך יידן וועלן זיך באַהאַלטן, כדי ניט עוואַקואירט צו ווערן פון געטאָ. עס האָט זיך אָנגע־הויבן אַ גייַג אויף די „מאַלינעס" און אַלערליי באַ־העלטענישן.

דעם זעלביקן 8טן יולי האָבן די דייטשן צונויפגע־נומען אַ גרויסע צאָל געטאָ־יידן, זיי אַרויפגעזעצט אויף אַ באַרזשע און אָפּגעפירט מיטן ניעמאַן, אין דער ריכ־טונג צו טילזיט. זיי האָבן דערביי דערקלערט, אַז די מענער וועלן געבראַכט ווערן אויף אַרבעט לעבן דאַנציג, וואוהין מען וועט כלומרשט אַריבערפירן די ווערקשטאַטן פון געטאָ. דעם 9טן, 10טן און 11טן יולי 1944 האָבן די דייטשן ווידער צוזאַמענגענומען אַ גרויסע צאָל יידן צו עוואַקואירן זיי פון געטאָ. אַזוי ווי עס זיינען אָבער ניט געווען קיין וואָגאָנעס, אין וואָס זיי צו פירן, האָט מען די מענטשן צווייַ טעג געהאַלטן שטאַרק באַוואַכט אונטערן פּרייַען הימל אין אַ גוס־רעגן. דעם 12טן יולי אין דער־פרי, האָט מען זיי אַלעמען אַרויסגעפירט פון געטאָ, אַרייַנגעזעצט אין וואָגאָנעס און אָפּגעשיקט קיין דייטש־לאַנד. דאָס זעלביקע האָבן די דייטשן דעם אייגענעם טאָג געטאָן מיט די איבעריקע געטאָ־איינוואוינער, וועלכע עס איז זיי געלונגען צונויפצונעמען.

אַרום 12 אַזייגער בייטאָג איז אונטער זייער אַ שטאַר־קער שמירה אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ די לעצ־טע אָפּיציעלע גרופּע יידן. אין געטאָ אָבער זיינען, לויטן חשבון פון די דייטשן, נאָך געווען פאַרבליבן עטלעכע טויזנט יידן. ערשטנס, זיינען דאָס געווען קראַנקע און שוואַכע, וואָס האָבן ניט געקענט דורכמאַכן דעם וועג אויף דעם זעלביקן אופן, ווי אַלע איבעריקע. די דייטשן האָבן זיי צוזאַמענגעבראַכט אין קראַנקנהויז פון געטאָ און אין אַנדערע געביידעס. נאָך דעם ווי עס איז אַרויס־געפירט געוואָרן פון געטאָ די לעצטע גרופּע יידן, האָבן די דייטשן דאָס קראַנקנהויז און די אַנדערע געביידעס. וואו זיי האָבן געהאַט אַרייַנגעפירט די קראַנקע און די שוואַכע, אונטערגעצונדן, און אַלע וואָס זיינען דאָרט גע־ווען זיינען אומגעקומען. דאָך זיינען נאָך אין געטאָ געווען פאַרבליבן אַ היפּשע צאָל יידן, וואָס האָבן זיך געהאָט אויסבאַהאַלטן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכענישן פון אָט די באַהאַלטענע. דאָס האָט דורכגעפירט מיט אַ שרעקלעכער ברוטאַליטעט אַ ספּעציעלע קאָמאַנדע פון געשטאַפּאַ־לייט מיט דער הילף פון שפּיר־הינט. אַלע פאַרדעכטיקטע ערטער האָבן זיי אויפגעריסן און אונטער־געצונדן. כמעט אַלע באַהעלטענישן זיינען דורך זיי אויפ־געדעקט געוואָרן. דער שיקזאַל פון די געכאַפּטע יידן, אויב זיי זיינען נאָר ניט פאַרברענט אָדער צעריסן געוואָרן, איז געווען אַ פאַרשיידענער. טייל פון זיי האָבן די דייטשן דערשאָסן גלייך אויפן אָרט. פון די איבעריקע האָבן זיי צוזאַמענגעשטעלט אַ נייע גרופּע און אין אַ טאָג אַרום זיי אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד. דערביי האָבן די דייטשן

קאָוונער געטאָ
ברענט

זיך באַנוצט מיט אַ טייוולאַנישן מיטל: וועז זיי פלעגן אויפדעקן אין אַ באַהעלטעניש אַ משפחה מיט קינדער, פלעגן זיי די קינדער צונעמען אוז זאָגן די עלטערן, אַז זיי וועלן די קינדער פרייליאָזן, אויב מען וועט זיי אַרויסגעבן וואָסער ניט איז אַנדער באַהעלטעניש. אין גרעסטער טייל האָבן די אומגליקלעכע עלטערן די דייטשן קיין זאַך ניט דערציילט, דאַן האָבן די דייטשן אַלע אויפגעדעקטע קינדער צונויפגענומען אויף אין אָרט אוז זיי אַלעמען דערשאָסן... הגם די גרעסטע טייל באַהעלטענישן איז פון די דייטשן אויפגעדעקט געוואָרן, איז דאָך אַ גרויסער צאָל יידן, — אַן ערך הונדערט — געלונגען אויף וואָסער ניט איז אופן צו פאַרבלייבן אין געטאָ ביז די דייטשן האָבן אייניקע טעג שפעטער פאַרלאָזן קאָוונע. פאַר דעם האָבן די דייטשן נאָך באַוויזן אונטערצוצינדן דאָס גאַנצע געטאָ, אַזוי, אַז עס איז פון געטאָ כמעט ניט געבליבן קיין שפור.

מען דאַרף אָננעמען, אַז פון דעם 8טן יולי 1944 ביז דער ענדגילטיקער עוואַקואַציע פון די געטאָ־יידן זיינען אומגעקומען ניט ווייניקער ווי 1,500 נפשות. בסך־הכל האָבן די דייטשן ביי דער עוואַקואַציע אַרויסגעפירט פון קאָוונער געטאָ אוז פון די אָננגעהעריקע צו אים אַרבעט־לאָגערן אַ 7,000־8,000 נפשות.

דעם 13טן יולי 1944 זיינען די מענטשן וואָס זיינען דעם 12טן יולי אַרויסגעפירט געוואָרן מיט דער באַן, אָננגעקומען אויף דער סטאַנציע סיגעטהאָף, לעבן דאַנציג... דאָרטן האָט מען די פרויען אוז קינדער אָפגעטיילט פון די מענער. די ערשטע זיינען נאָך דעם זעלביקן טאָג אָפגעפירט געוואָרן אין אַרבעט־לאָגער שטוטהאָף, (לעבן דאַנציג). די מענער זיינען נאָך אַ דרייטאָגיקער אומשלעפּעניש אָפגעפירט געוואָרן אין אַן אַרבעט־לאַגער אין אָבער־בייערן (ביי לאַנדסבערג אַם לעך), וואוהין זיי זיינען אָננגעקומען דעם 16טן יולי 1944.

אין אייניקע וואָכן אַרום זיינען אין אַרבעט־לאַגער ביי לאַנדסבערג געבראַכט געוואָרן אויך די מענער, וואָס זיינען דעם 8טן יולי אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ אין אַ באַרשע קיין טילזיט, ווי אויך די מענער פון יענער גרופּע יידן, וועלכע זיינען אַרויסגענומען געוואָרן פון די אויפגעדעקטע מאַלינעס אוז זיינען איבערגעלאָזן געוואָרן ביים לעבן. די ביידע גרופּעס מענער האָט מען פריער געהאַט געבראַכט קיין שטוטהאָף. דאָרט האָט מען אָפגעטיילט פון זיי זייערע פרויען, וועלכע זיינען איבער־געלאָזן געוואָרן אין שטוטהאָף, אוז זיי אַליין, דאָס הייסט, די מענער, האָט מען אָפגעשיקט קיין לאַנדסבערג.

די יידישע פרויען, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרן דעם 13טן יולי, אוז אויך נאָכדעם, קיין שטוטהאָף, זיינען פון דאָרט צעשיקט געוואָרן אין פאַרשיידענע אַרבעט־לאַגערן אין מיזרח־פרייסן, חוץ אַ גרויסער צאָל פון זיי, וואָס איז איבערגעלאָזן געוואָרן אויף אַרבעט אין שטוט־האָף גופא.

אין די אַרבעט־לאַגערן, הן ביי לאַנדסבערג, וואו־הין עס זיינען געבראַכט געוואָרן די מענער, הן ביי שטוט־האָף, וואוהין עס זיינען געבראַכט געוואָרן די פרויען, האָט דאָס ביים לעבן־געבליבענע הייפעלע קאָוונער יידן זיך אָנגעטראָפן מיט די יידן פון אַנדערע לעגדער, וואָס די דייטשן האָבן אַראָפגעבראַכט פון פוילן, אונגאַרן, טשע־כיע, גריכנלאַנד, בעלגיע אוז אנד. דעם רעזשים אין אָט די אַרבעט־לאַגערן איז ניט צו באַשרייבן. אין משך פון די 8־9 חדשים, וואָס דעם רעשט קאָוונער יידן איז דאָרט אויסגעקומען צו זיין, זיינען פון זעכציק ביז זיבע־ציק פּראָצענט פון זיי אומגעקומען פון הונגער, קעלט, פאַרלויזונג, פאַרשיידענע קראַנקייטן, שווערער פיזישער אַרבעט, קלעפּ, ווי אויך פון „אַקציעס", בשעת וועלכע מען פלעגט אַרויספירן צו פאַרניכטונג אין די קרעמאַטא־ריעס די אַזוי גערופענע „מוזולמענער", ד. ה. די, וועלכע זיינען שוין גענוען אַזוי אויסגעמאַטערט, אַז זיי האָט מען שוין ניט געקענט שיקן צו קיין שום אַרבעט.

טויט פון דר. עלקעס

צווישן די אומגעקומענע אין לאַגער איז געווען אויך דער פאַרזיצער פון יידישן עלטסטן־ראַט אין קאָוונער געטאָ, דער דר. א. עלקעס, וואָס האָט אויף זיין פיינלעך־שוועך אוז פאַראַנטוואָרטלעכן פאָסטן אַרויסגעוויזן די גרעסטע מסירת־נפש, איבערגעגעבנקייט אוז פעאיקייט אוז האָט געוואונען דעם גרעסטן רעספּעקט אוז צוטרויען פון דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג. דאָס ביסל מענער אוז פרויען, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן אָט דעם גיהנום, זיינען באַפרייט געוואָרן: די פרויען — אין אַפּריל 1945 דורך דער רויטער אַרמיי, אוז די מענער — סוף אַפּריל 1945 דורך די אַמעריקאַנער.

וועז קיין קאָוונע האָט אַריינגעמאַרשירט די רויטע אַרמיי, האָט זי דאָרט אָננגעטראָפן אַ 500 יידן. צווישן זיי זיינען געווען די יעניקע יידן, וועמען עס איז על־פּי־נס געלונגען זיך צו ראַטעווען אין די „מאַלי־נעס", וועלכע די דייטשן איז ניט געלונגען אויפצודעקן, ווי אויך די יידן, וועלכע עס איז געלונגען נאָך פריער ווי עס איז צו אַנטלויפן פון געטאָ אוז זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשיידענע ערטער.

אָט דאָס איז געווען דער טרויעריקער שיקזאַל פון דער אַמאַליקער קאָוונער יידישער קהילה, וואָס איז געווען אַזוי באַרימט איבער דער גאַנצער יידישער וועלט.

אַגראָנאָם יעקב אָלייסקי

דער „אַרבעטס־איינזאַץ" אין קאָוונער געטאָ

די פּאָליטיק פון די דייטשן לגבי דער יידישער בא־פעלקערונג פון די יידישע קיבוצים אין מיזרח־אייראָפּע קען כאַראַקטעריזירט ווערן, ווי אַ פּרואוו, וואָס האָט גע־צילט צו טאָטאַלער אויסראטונג פון אַלע שיכטן, אָן אונטערשייד צווישן מאַן און פרוי, צווישן יונג און אַלט, פיזיש קרעפטיק אָדער שוואַך.

דער „אַרבעט־פאַקטאָר", ד. ה. די פּאָליטיק אויסצו־נוצן די יידישע אַרבעט־פעאיקע באַפעלקערונג ווי אַ שקלאַפן־מאַטעריאל פאַר די נויטן פון קריג, איז דורך די נאַציס לכתחילה ניט אנערקענט געוואָרן אויף אַזויפיל וויכטיק, אַז עס זאָל ניט דורכגעפירט, אָדער, לכל הפחות, פאַרלאַנגזאַמט ווערן די באַשלאָסענע מאַסן־אויסראָטונג פון די יידן.

היטלער האָט, ווי עס שיינט, פאַראויסגעזען אַ שנע־לע און דערפאָלגרייכע קריג־קאמפאניע אין רוסלאַנד. די רעזערוון פון אַרבעט־כוחות, וואָס האָבן געדאַרפט אַריין־פאַלן אין זיינע הענט, צוזאַמען מיט די יענישע, וואָס זיינען שוין געשטאַנען אין זיין רשות צווישן די בא־צוואונגענע פעלקער פון אייראָפּע, האָבן אים געקענט אויסזען מער ווי גענוג פאַר דער פאַרווירקלעכונג פון זיי־נע פלענער.

מיט דער אויסברייטערונג און דעם פאַרציען זיך פונעם קריג איז אָבער געוואָקסן דער דוחק אין אַרבעט־הענט פאַרן דייטשישן מלחמה־אַפּאַראַט. די יידן, וואָס האָבן געהאַט דעם מזל אַריבערצולעבן די ערשטע מאַסן־שחיטות, האָבן שוין געקענט האָבן געוויסע שאַנסן אַריין־צוגיין אין חשבון אַלס אַ פאַסיקער שקלאַפן־מאַטעריאַל, פאַר דער דייטשישער קריג־ווירטשאַפט, — אַ מאַטעריאַל, וואָס מען קען אַ געוויסע צייט עקספּלואָאַטירן, ניט פאַר־לירנדיק דערביי די כוונה אים צו פאַרניכטן.

באַלד דעם 5טן אויגוסט, ווען עס ס'איז אָפּיציעל געגרינדעט געוואָרן דער „עלטסטן־ראַט", האָט זיך גע־שאַפן ביים ראַט אַן „אַרבעט־אַמט", מיט לאַזאַר פרענקל בראש, בכדי צו רעגולירן די ענינים פון צוואַנג־אַרבעט. צום אָנהויב איז דאָס ביוראָ פון דעם דאָזיקן אַרבעט־אַמט געפּענט געוואָרן אין סלאָבאָדקע אויף יורבורגער גאַס. שפּעטער האָט ער זיך געפונען אין סלאָבאָדקע, אין דעם הויז פון עלטסטן ראַט.

פון די ערשטע פאָדערונגען פון די ליטווישע מאַכט־אָרגאַנען צום אַרבעט־אַמט איז געווען, אַז די יידן זאָלן צושטעלן 200 אַרבעטער פאַר טאָרף־אַרבעט אין פּראָווינ־שאק. עס איז געווען צוגעזאָגט גוטע באַלוינונג און שוץ. נאָך אַ טאָג אונטערהאַנדלונגען איז דאָס ביוראָ אייגע־גאַנגען אויף צוצושטעלן 100 מענטשן. ניט קוקנדיק אויפן צוזאָג צו שטיצן די פאַמיליעס פון די אַרבעטער, וואָס האָבן געדאַרפט אָפּפאָרן צו דער טאָרף־אַרבעט, האָבן זיך אייגעפונען ניט מער פון 20 ביז 30 מאַן, וואָס זיינען געווען וויליק צו גיין צו אָט דער אַרבעט.

ליטווישע באַאמטע זיינען געקומען אָפּנעמען די אַר־בעטער, וואָס זיינען געווען באַשטימט פאַר פּראָווינישאק. מען האָט געקענט מיינען, אַז עס האָנדלט זיך וועגן אַ נאָרמאַלער אַרבעט־אָפּפאַציע, אין וועלכער די ליטווישע מאַכט איז פאַראינטערעסירט, און אַז די געגעבענע צו־זאָגן וועגן שוץ פאַר די אַרבעטער זיינען ניט קיין פוסטע ווערטער. די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אַ טרויע־דיקע. פּראָווינישאק האָט זיך אַרויסגעוויזן ניט פאַר אַן אַרבעט־פונקט, נאָר פאַר עפּעס אַנדערש. הונדערטער יידן זיינען פון אַלע זייטן צוזאַמענגעיאָגט געוואָרן קיין פּראָווינישאק. די מערסטע פון זיי זיינען געווען יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די וועגן אין דער צייט פון דער בהלה — יידן, וואָס זיינען געלאָפן צום רוסישן גרענעץ מיט דער האָפענונג זיך צו ראַטעוון פון די נאַציס און ניט קענענדיק דערגרייכן דעם גרענעץ, אָדער אָפּגעוואָרפן פון דער סאָוועטישער גרענעץ־וואַך, זיינען זיי געלאָפן צוריק... אין פּראָווינישאק האָט מען די יידן אומדערבאַרעמלעך געקוועלט און געפּיניקט און לסוף אומגעבראַכט.

אין קאָוונער געטאָ האָט דערווייל אַלץ שטאַרקער זיך גענומען פילן דער הונגער. דער דראַנג אַרויסצוגיין אויף אַרבעט אויסער די וועגט פון געטאָ איז געוואָרן גרעסער, ווייל פאַר די, וואָס פלעגן אַרויסגיין אויף אַרבעט, האָט עקזיסטירט די מיגלעכקייט מיטצובערענגען ביים צוריק־קומען שפּייז פאַר דער פאַמיליע. וועגן די דייטשן פלעגן קומען און פאָדערן מענטשן אויף פאַרשיידענער אַרבעט, האָבן זיך שטענדיק אייגעפונען פרייוויליקע. מען פלעגט נאָר אָפּוואַרטן צו זען, אויב די אָדער יענע אַרבעט־גרופּע קומט צוריק אין געטאָ... אויב זי איז געקומען צוריק, האָבן אויף מאָרגן ניט געפעלט קיין מענטשן זיך אָנצושליסן אָן דער אַרבעט־גרופּע.

פון 15טן אויגוסט, 1941, דעם מאָמענט, וועגן דאָס געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן, ביזן מיטן סעפּטעמבער, וועגן עס האָט זיך אָנגעהויבן די צוואַנג־אַרבעט אויפן פלוג־פּלאַץ, זיינען געווען קנאַפּע אַרבעט־מיגלעכקייטן פאַר די יידן פון קאָוונער געטאָ. אין יענער צייט האָבן עק־זיסטירט אייניקע קליינע אַרבעט־קאָלאָנעס. דאָס זיינען געווען די, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט מיט זאַמלען, סאָרטירן און ברענגען אין אַ גוטן צושטאַנד דאָס אויס־געראַבירטע יידישע אייגנטום. די קאָלאָנעס האָבן זיך גע־

פונען אונטער דער שמירה פון דער געשטאַפּאָ. אַ גע־ וויסע צאָל יידן זיינען אויך געגומען געוואָרן אויף פאַר־ שיידענע אַרבעטן צו באַדינען די דייטשן. דאָס זיינען געווען קצבים, בעקער, אויפראַמער, טרעגער א. אז. וו. די דאָזיקע אַרבעטן זיינען באַטראַכט געוואָרן אַלס פרי־ ווילעגירטע, ווייל זיי האָבן געגעבן מיגלעכקייטן אַריינצו־ טראָגן שפּייז־פּראָדוקטן אין געטאָ.

דעם 7טן סעפּטעמבער זיינען די יידן אויפגעפאָדערט געוואָרן צוזושטעלן טויזנט מענטשן פאַר פאַרשידענע אַרבעטן אויפן אַלעקסאָטער פלוגפּלאַץ. די דייטשן האָבן זיך געשטעלט דעם פּלאַן צו שאַפן אַ ריזיקן אַראָדראָם, וואָס האָט געדאַרפט דינען פאַר די דייטשישע אַרמייען אין רוסלאַנד.

די אַרבעטער האָבן געמוזט דורכמאַכן דעם וועג צום פלוגפּלאַץ צופוס (5 קילאָמעטער אַהער און 5 צוריק) — בלויז אַ קורצע צייט האָט מען זיי געפּירט אַהין אין אויטאָמאָבילן — די אַרבעט האָט אָנגעהאַלטן 12 שעה אין מעת־לעת, בייטאָג אָדער ביינאַכט. זי איז באַשטאַנען אין אויסטריקענען די זומפן, עגבערן אין דער ערד, גראָבן, ווי אויך אין שווערער בעטאָן־ און צעמענט־אַרבעט. קיין שפּייז איז אויף אַן אָרט ניט געגעבן געוואָרן. מען האָט געמוזט אויסקומען מיט דער מאָגערער געטאָ־שפּייז. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען האָט מען בלויז אויסגעפועלט אַ שיסעלע זופ אַ טאָג. קיין אַרבעטלוין איז ניט געצאָלט געוואָרן. די פירמעס, וואָס האָבן דעם פלוגפּלאַץ געבויט, פלעגן אויסצאָלן דער דייטשישער ציווייל־פאַרוואַלטונג 70 ליטווישע צענט פאַר יעדן באַשעפטיקטן יידן... און די דייטשן זיינען געווען פאַראינטערעסירט צו האָבן וואָס מער יידישע שקלאַפן אויפן פלוגפּלאַץ. די צאָל יידן, וואָס האָבן זיך ביטער געפּלאָגט ביי דער עבודת־פּרך אויפן פלוגפּלאַץ, איז איין צייט דערגאַנגען צו 4500 נפשות (3000 בייטאָגיקע און 1500 — ביינאַכטיקע). דאָס זיין צוגעבונדן צו אַזאַ „ניצלעכער" אַרבעט, ווי בויען אַ העכסט וויכטיקן אָביעקט פאַר די דייטשישע סטראַטעגישע צוועקן, האָט אויך ניט געגעבן די הויפט־גאַראַנטיע, וואָס יידן האָבן דערוואַרט: די האָפענונג צו זען געשוינט דאָס אייגענע לעבן. די אייסראָטונג־אַקציעס אין געטאָ האָבן אָנגעהאַלטן ווי פריער, און דערביי זיינען די אַרבעטער פון פלוגפּלאַץ אומגעבראַכט געוואָרן צוגלייך מיט אַלע אַנדערע יידן. דער ענדציל פון די דייטשן לגבי יידן איז געווען און געבליבן: סיסטעמאַטישע פיזישע אויסראָ־ טונג.

דער פלוגפּלאַץ איז געוואָרן דאָס געשפּענסט פון גע־ טאָ. דער געדאַנק, וואו נעמט מען אַרבעטער, כדי אַנטקעגג־ צוקומען די דייטשישע פאָדערונגען, האָט אומאויפהערלעך געפּייניקט די טויער פון עלטסטן־ראַט. עס איז געווען ווי שיקן יידן אויף קאַטאָרגע, און אין דער ווירקלעכקייט האָט דער פלוגפּלאַץ אַראָפּגענידערט ביז דער שטופּע פון אַ שטראָף־אַנשטאַלט, וואוהין עס פלעגן געשיקט ווערן אין שטראָף־בריגאַדעס די פאַרזינדיקטע פון גטאָ. די אַרבעט אויפן פלוגפּלאַץ האָט זיך געצויגן די גאַנצע צייט פון עקזיסטענץ פון דעם קאָוונער גטאָ.

אויסערן פלוגפּלאַץ ווילן מיר דאָ דערמאָנען בלויז די פאָלגנדיקע צוויי מאָמענטן פונעם „אַרבעטס־איינזאַץ" אין קאָוונער גטאָ: 1) די אַרבעט־בריגאַדעס אין פאַבריקן אויסער די ווענט פון גטאָ; 2) די ווערשטאַטן אין גטאָ גופא.

נאָך דער מאַסן־שחיטה פון 28טן אָקטאָבער 1941, ביי

אַ יידישער שוסטער אין די גטאָ־ווערשטאַטן מאַכט קלומפּעס

וועלכער עס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן ביז 12000 יידן, איז געקומען אַ געוויסע רו־פויזע. פאַר די לעבנגע־ בליבענע איז געשטאַנען צו לייזן די האַרבע פראַגע פון באַשפייזונג. דער הונגער, וואָס האָט באַדראָט די אָפּגע־ שלאָסענע, פאַרשפּאַרטע הינטער שטעכעדיקע דראָטן פון גטאָ, איז געווען דער שונא, קעגן וועמען מען האָט זיך געדאַרפט וועהרן. די רעטונג איז געלעגן אין קאָנטאַקט מיט דער אַרומיקער ניט־יידישער באַפעלקערונג, ביי וועלכער מען האָט געקענט באַקומען דאָס נויטיקע עסן־ וואַרג פאַר די פאַרהונגערטע משפּחות, אין אויסטויש פאַר דעם לעצט ביסל אויסגעהיטע זאַכן, צירונג און געלט. אַזוי ווי יידן האָבן געקענט אַרויסגיין פון גטאָ־צוים נאָר אַלס אַרבעטער, האָט דער עלטסטן־ראַט זיך אָריענ־ טירט אויף שאַפן אַרבעט־מיגלעכקייטן פאַר יידן אין שטאָט. דאָס האָט געקענט געלייזט ווערן נאָר דורך קריגן אַרבעט אין די פאַרשיידענע פאַבריקן און וואַרשטאַט, וועמענס פּראָדוקציע עס האָט געקענט אינטערעסירן די דייטשן. עס איז נויטיק געווען צו אינטערוועניקן ביי די לייטער פון די דאָזיקע אונטערנעמונגען און פועלן ביי זיי, אַז זיי זאָלן מאָנען יידישע אַרבעטער פאַר די נויטן פון דער פּראָדוקציע ביים דייטשישן אַרבעט־אַמט, וואָס איז אין אָנהויב 1942 געשאַפן געוואָרן אין גטאָ און וועלכער האָט פאַרביטן דעם פריערדיקן יידישן אַמט אין אַלע פראַגן, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צום „אַר־ בעטס־איינזאַץ" פון גטאָ.

די גרופּעס אַרבעטער, וואָס פלעגן געשיקט ווערן אין די שטאָטישע פאַבריקן, זיינען געווען צוזאַמענגעשטעלט לויט די פאַכן. די פאַך־בריגאַדעס זיינען באַשטאַנען פון 40 ביז 100 מאַן, פון וועלכע דעם קערן האָבן געבילדעט אמתע פאַכלייט און אַרום זיי מענטשן פון אַנדערע פּראָפעסיס אָדער אָן פּראָפעסיעס. דערביי איז ניט געמאַכט געווארן קיין אונטערשייד אין געשלעכט אָדער אין די יאָרן. ער זיינען געגאַנגען אַרבעטן פרויען און מענער, קינדער פון 13 יאָר אָן און אַפילו אַלטע לייט. די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען, ניט צו פאַרגלייכן, אין בעסערע באַדינגונגען, ווי אויפן פלוגפּלאַץ. זי איז פאַרגעקומען אין געדעקטע פלעצער און ניט אויפן אָפענעם פעלד. די אַרבעט גופא איז געווען אָ לייכטערע. זי האָט געדויערט געווײנטלעך 8 שעה אָ טאָג. און, דער עיקר, זי האָט געגעבן די מיגלעכקייט פאַר יעדן אייגציקן אַריינצוברענגען שפּייז ביים צוריקקער אין דעם האַלב־פאַרהונגערטן געטאָ.

די פאַך־בריגאַדעס זיינען אויסגעוואקסן אין משך פון די יאָרן 1942 און 1943 און האָבן דערגרייכט די ציפער פון צווייי טויזנט באַשעפטיקטע, וואָס פלעגן יעדן פרי־מאָרגן אַרויסגיין אַרבעטן אין פאַרשיידענע פלעצער פון שטאָט. עס איז כמעט איבעריק צוצוגעבן, אַז אויך פאַר דער האָרעוואָניע האָבן די יידן קיין געהאַלט ניט באַקומען. זייערע שכירות פלעגט אויפמאָנען די דייטשישע

הרב צוקערמאַן פון סלאָבאָדקע מיט אַן אָפּגעשאָרענער באָרד אין האָלצשוך־וואַרשטאַט

ציווייל־פאַרוואַלטונג, וואָס פלעגט עס פאַרניצן פאַר אייגענע צוועקן...

די גרויסע „געטא־ווערקשטעטע" זיינען געגרינ־דעט געווארן דעם 15־טן נאָוועמבער 1941 און געעפנט געווארן דעם 12טן יאַנואַר 1942. די ערשטע וואַרשטאַטן זיינען געשאַפן געווארן דורך די פאַכלייט פון דער אַזוי־גערופענער יאָרדאַן־בריגאַדע. דאָס זיינען גע־וען די יידן, אויף וועמען עס איז אַרויפגעלייגט געווארן די אויפגאַבע זיך צו באַשעפטיקן מיטן אויסגעאַבירטן יידישן האָב און גוטס: עס צונויפזאַמלען, סאָרטירן, פאַרריכטן, כדי שפּעטער עס איבערצוגעבן אין דיי־טשישע הענט אין אַ פערפעקטן צושטאַנד. די מענטשן האָבן פריער געאַרבעט אין שטאָט. זאַמלפונקטן פון דעם אויסגערויבטן יידישן פאַרמעגן האָבן געדינט די בתי־מדרשים און דאָס ראַטהויז. שפּעטער זיינען זיי אַריבער־געפירט געווארן אין געטאָ, וואו זיי האָבן געדאַרפט ממשיך זיין די זעלביקע אַרבעט. אַזוי זיינען געבילדעט געווארן די ערשטע וואַרשטאַטן אין געטאָ. די טויער פון עלטסטן־ראַט האָבן געדענקט, אַז שאָפן פאַרשיידענע וואַרשטאַטן אין די גרענעצן פון געטאָ גופא קען האָבן אַ גרויסן באַ־טייט אין דעם געראַנגל פאַרן יידישן לעבן. מען האָט געגלויבט, אַז אין די אויגן פון די נאַציס קען דאָס געטאָ באַערעכטיקן זיין עקזיסטענץ נאָר דאָן, וועז זיי וועלן גע־פינען, אַז עס איז זיי עקאָנאָמיש ניצלעך. געוויסע קרייזן פון די נאַצישע באַאמטע, וואָס האָבן זיך באַרייכערט אויפן יידישן חשבון, אָדער די יעניקע, וואָס האָבן גע־וואָלט אויפהאַלטן זייער מאַכט איבער די פאַרשקלאַפטע יידן און דורכדעם אויסמיידן גיין אויפן פראָנט, האָבן אָפט געשיקט קיין בערלין באַריכטן, וואָס האָבן אָנגעוויזן אויף דער אַרבעט, וואָס ווערט געליפערט פון געטאָ די באַאמטע האָבן כסדר געוואָלט באַווייזן, אַז דאָס געטאָ האָט אַ גרויסן „אַרבעטס־איינזאַץ". דאָס שאָפן פון וואַר־שטאָטן אין די גרענעצן פון געטאָ האָט געדאַרפט דינען וויַ אַ ראיה, אַז די גאַנצע באַפעלקערונג איז באַשעפטיקט, אַז אויך די, וואָס קענען ניט גיין אַרבעטן אין שטאָט — די קינדער, די שוואַכע, די קראַנקע, די אַלטע — זיינען אויך אַריינגעצויגן אין דער אַלגעמיינער אַרבעט, און אַז אויך זיי דאַרפן ניט ווערן אומגעבראַכט.

די וואַרשטאַטן אין קאָוונער געטאָ זיינען געווען פון אַלע מינים און האָבן אַרומגענומען אַ סך פאַכן. דאָרט האָבן געאַרבעט אין באַזונדערע פאַך־גרופּעס: שניידער, שוסטער, טריקאָטאַזש־אַרבעטער, בלעכער, האַלץ־ און מעבל־אַרבעטער, פּעלץ־מאַכער, ראַדיאָ־ און עלעקטריע־אַרבעטער, וועשער (וואָס פלעגן וואַשן די פאַרבלוטיקטע און פאַרפּראַרענע אוניפאָרמען פון געפאַלענע דייטשישע זעלנער) און אַנד.

די צאָל יידן, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט אין די וואַרשטאַטן, האָט געהאַלטן אין איין שטייגן און האָט דער־גרייכט ביז 4.000 מענער, פרויען און קינדער.

וועז קאָוונער געטאָ איז אין נאָוועמבער 1943 פאַר־וואַנדלט געווארן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, האָט זיך צווישן די יידן אָנגעהויבן אַ מאַסן־דראַנג צו די וואַר־שטאַטן. די געפלאָגטע און גערודפטע יידן האָבן געמיינט, אַז דורך דעם, וואָס זיי וועלן זיין צוגעבונדן צו די וואַר־

שטאַטן, וועלן זיי אפשר קענען בלייבן אויף אַן אָרט און ניט וועלן דעפּאָרטירט. דאָס האָט זיך שפּעטער ווידער אַרויסגעוויזן ווי אַן אילוזיע.

דער „אַרבעטס־אייניקייט" פון די יידן אין קאָוונער געטאָ איז אַ טרויעריק בלאָט אין דער אַלגעמיינער בלוטיקער געשיכטע פונעם יידישן אומקום. עס איז אַ געשיכטע פון מאָרך־אויסזויגנדיקער עבודת־פּרך, וואָס אונטער איר האָבן יידן געקרעכצט און זיך געבויגן, אין דער האָפענונג אויסצומיידן דעם טויט, צו וועלכן דער שונא האָט זיי געטריבן, און אין די מייסטע פאַלן דאָך זיי פון פון טויט ניט פאַרהיט. עס האָט אָבער פיל גערעטעוועט פונעם פריצייטיקן טויט־הונגער. דער פּראָצענט פון די יידן, וואָס האָבן דערלעבט די באַפרייאונג, איז אויך געווען אַ גרעסערער אַדאַנק דעם, וואָס דער „אַרבעטס־אייניקייט" האָט זיי אין געוויסע מאָמענטן אויסגעהיט פון טאָטאַלער פאַרניכטונג.

דר. אהרון פּערציקאָוויטש

מעדיצינישע הילף אין געטאָ און לאַגער*)

נאָך דער גרויסער אַקציע פון 28טן אָקטאָבער 1941 האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטילע עפּאָכע אין קאָוונער געטאָ. ס׳לעבן האָט זיך אָנגעהויבן נאָרמאַליזירן. יידישע מוזיקאַנטן האָבן קאָנצערטירט, קינסטלער האָבן געצייכנט, וויסנשאַפטלער האָבן געלייענט לעקציעס. מיר האָבן שוין אַ נייעם שפּיטאָל, עס גייט אַ מעדיצינישע אַרבעט. יידן זיינען קראַנק און היילן זיך און ווילן געזונט זיין. דאָקטוירים באַמיען זיך אויפצוהאַלטן די היגיענע אין דער ענגשאַפט מיט אויפקלערונגען און רעוויזיעס.

יונגעלייט האָבן אַפילו חתונה געהאַט, מען האָט גע־פונען צייט פאַר ליבן זיך און געניסן פון עולם־הזה. עס זיינען געווען וואָס האָבן געהאַט צום עסן און טרינקען, זיי פלעגן פריילעך זיין, טאַנצן, זיך פוצן, פלירטעווען און הנאה האָבן פון לעבן. די גרעסטע טייל פון די איבערגעבליבענע זיינען געווען יוגנט, אין רעכטן לעבנבלי.

די כסדרדיקע נערוועזע שפּאַנונג, די אומאויפהער־לעכע טויט־שרעק, די האָפענונגלאָזיקייט האָבן נאָך מער גערייצט די אינסטינקטן און אַפעטיטן. מען האָט גע־וואָלט אַריינכאַפּן פון לעבן די ברעקלעך, וועלכע זיינען נאָך געבליבן. אין די באַדינגונגען זיינען געבליבן שוואַכע סימנים פון אידעאַליזם, נאָר מאָמענטאַנע גענוסן און הנאות האָבן נאָך אַמאָל אויסגעפילט די פּוסטקייט פון לעבן. בחורים און מיידלעך זיינען אין געטאָ אַריין קינדער און זיי זיינען אין געטאָ רייף געווארן און געקלאָגט אויף זייער פאַרלאָרענער יוגנט. ענערגישע יונגעלייט, פאַכמענער און אַקאַדעמיקער האָבן באַגראָבן זייערע פעאיקייטן און ענערגיע אין גראָבן גריבער אויפן פלוגפּלאַץ און האָבן רעזיגנירט פון זייערע אַמאָליקע אַמביציעס.

אַ פאַר טויזנט פרויען זיינען געבליבן אַן מענער און האָבן געמוזט פירן אַ טאָפלטן קאַמף: דורך לעבן־געפער־לעכע וועגן האָט מען געדאַרפט פאַרשאַפן ברויט פאַר זיך און די קינדער און אויך זיכערן זיך ס׳לעבן פון פאַרשיידענע אַקציעס, פאַרשיקונגען א. א. וו. וועמען עס איז געווען אַ מאַן אָדער אַ פאַטער, איז די משפּחה געווען זיכערער. דער מאַן איז געווען דער שיצער פון דער משפּחה. די פרויען, וועלכע האָבן די מענער שוין פאַרלאָרן, האָבן געזוכט זיך צוצוטוליען צו אַן איינזאַמען מאַן, טראָגן זיין פאַמיליע און געפינען אַ שוץ אין זיינע מענערשע אַרעמס. עס זיינען אַנטשטאַנען צענדליקער נייע פּאָרן, כדת אָדער ניט כדת, וועלכע האָבן צוזאַמען געלעבט און צוזאַמען געטראָגן די לאַסטן.

די פרוי אין געטאָ איז געווען פיל מער העלד פון מאַן און האָט פיל מער געליטן: אויסער די געווויינטלעכע פליכטן, וואָס יעדער געטאָ־ייד האָט געהאַט — אַרבעטן אויף אַ מיליטעריישער אַרבעט־שטעלע — האָט זי געמוזט זיך די אָוונט־שעהען באַזאָרגן איר מאַן און קינדער. די באַדינגונגען אין די ענגע געטאָ־צימערלעך זיינען געווען זייער שווערע, איבערהויפט פאַר דער פרוי. אינטים פרויען־לעבן איז געווען פול מיט געפאַרן צוליב די דראסטישע באַפעלן, וועלכע האָבן פאַרבאָטן די שוואַנגערשאַפט און געבורט.

די יידישע פרוי האָט זיך אין שיקזאַלהאַפּטע שעהען געהאַלטן בעסער און שטאַנדהאַפּטיקער פון מאַן. זי איז ניט אַריינגעפאַלן אין איבערטריבענעם בטחון און ניט אויפגעפרעסן געוואָרן פון פאַרצווייפלונג. זי איז צופיל געווען פאַרשלונגען אין טאָג־טעגלעכער זאָרג און האָט קיין צייט ניט געהאַט פאַר מאָמענטאַנע שטימונגען. ס׳זעט זיך אָן, אַז די היסטעריע ביי דער פרוי איז גיכער אַ רעזולטאַט פון צו גוטן און זאָרגלאָזן לעבן. אין שוועריקייטן פולן גורל האָט די יידישע פרוי געטראָגן איר פרוי־ און מוטער־לאַסט מיט ווערדע און גרויסער גבורה.

דווקא מיר, אַלס פרויען־דאָקטאָר, איז אויסגעקומען צו זען די פרוי אין אירע שווערסטע מינוטן, און איך האָב אַלעמאָל באַוואונדערט איר שטאַרקייט. די כסדרדיקע נערוון־שפּאַנונג, זאָרגן און שוועריקייטן האָבן זיך טיף אייניגעקריצט אין בלוט פון דער פרוי און האָבן אַרויסגעפּרופן אַרגאַנישע דערשיינונגען אין איר פיזיאָלאָגיע.

*) פון אַ גרעסערער אַרבעט.

כמעט 80% פון די רייפּע פרויען האָבן פאַרלאָרן די מאָ־נאַטלעכע. דאָס נאַטירלעכע שפּיל פון האָרמאָנען אין איר קערפּער האָט פאַרלאָרן די געזעצמעסיקייט און ריטם. אַ האַלב אָדער אַ גאַנץ יאָר פלעגט פאַרבייגיין אָן פּעריאָדע. אויף אַנדערע האָט זיך דאָס אָפּגערופן אויף זייער גע־זונט. אַנדערע פלעגן ניט וויסנדיק קומען מיט שוואַנ־גערשאַפּטן איז הויכע מאַנאַט, וועו שוואַנגערשאַפט איז שוין געווען אַ פאַרברעכן, און אַזוי זיך מוזן אונטערוואַרפן לעבנגעפערלעכע אָפּעראַציעס. מיט קלייניקייטן, לייכטע פרויען־קראַנקייטן, פלעגט די פרוי ניט דערשיינען אין אַמבולאַטאָריע. אַ סך קראַנקייטן ביי מענטשן בכלל און ביי דער פרוי בפרט זיינען אַ רעזולטאַט פון צו פיל טראַכטן וועגן זיך, פון פּחד פאַר קראַנק זיין אָדער קראַנק ווערן.

די פרוי אין געטאָ האָט זיך ניט אָפּגעגעבן מיט זיך און פלעגט דערשיינען צום דאקטאר נאָר וועו עס איז שוין געווען ערנסט אָדער לעבנגעפערלעך. אין סעפ־טעמבער 1942 האָט אַ באָפעל, וועלכער איז אויסגעהאַנגען געוואָרן אין אַלע געטאָ־גאַסן, פאַרבאָטן געבורטן איז געטאָ און געדראָט מיט טויט־שטראָף פון מוטער, קינד און פאָטער. מיט מי איז געלונגען צו פועלן, אַז פרויען, שוואַנגערע אין 8טן און 9טן מאָנאַט זאָל מען דערלויבן אויסטראָגן ביזן סוף. מען האָט זיך אַנגעהויבן באַהאַלטן מיט דעם געבורט. שוואַנגערע פרויען זיינען אין גאָס ניט אַרויס. אַלס דער אָפּיציעלער שפּיטאָל־געניקאָלאָג האָב איך געמוזט זאָרגן, אַז די געבורטן זאָלן בלייבן אומ־באַקאַנט — געבן דירעקטיוון די אַקושערקעס און שוואַנ־גערע, ווי צו באַהאַלטן דאָס „פאַרברעכן" און געהייסן רופן זיך נאָר ביי קאָמפּליקאַציעס, כדי עס זאָל ניט זיין אויפפאַלנדיק מיין קומען צו אַ קראַנקער. אין שפּיטאָל האָבן אָנגעהויבן שטראָמען שוואַנגערע פרויען אין אַלע מאָנאַטן. די ערשטע טעג בין איך צו צו דער אַרבעט מיט אַ שוועָר געמיט און אַ צעבראָכן האַרץ. אַ פאַל פון אַ שוואַנגערער פרוי, וואָס האָט אָנגעטראָפן אַ געשטאַפּ־מאַן און ער האָט פאַרשריבן איר נאָמען און אָדרעס און געדראָט, אַז אין פאַל, אויב זי וועט געבוירן, וועט זי באַ־קומען די צוגעזאָגטע שטראָף, האָט מיר געעפנט די אויגן. איך האָב דערזען, וויי ערנסט אונדזערע רוצחים גייען צו דער פראָגע. איך האָב זיך איבערגעצייגט, אַז דער אָבארט, וואָס איז אַלעמאָל דערלויבט צו מאַכן, וועו עס דראָט אַ געפאַר פאַרן לעבן פון דער פרוי, מוז אויך אין געטאָ דורכגעפירט ווערן צוליב די זעלביקע סיבות. ניט טובערקולאָז און אָנדערע ערנסטע קראַנקייטן זיינען געווען די געפאַרן פאַר דער שוואַנגערשאַפט, נאָר געשטאַ־פּאָ מיט אירע סאַטאַנישע פאַרניכטונג־פלענער.

דאָס לעבן איז געווען אַזוי שווער און אויסזיכטלאָ־זיק, אַז אָפילו אַן די געשטאַפּאָ־באַפעלן האָט אַ פרוי ניט געוואָלט ברענגען אַ קינד אויף דער וועלט. עס זיינען אָבער געווען פרויען, וועלכע האָבן ניט געקוקט אויף אַלע געפאַרן די שוואַנגערשאַפט וויטער געצויגן און האָבן זיך דערוואָרט אויף לעבעדיקע קינדער. דער קלענסטער וואונטש פון דער פרוי וויטער די שוואַנגערשאַפט צו באַהאַלטן פלעגט וועלן דורך מיר אונטערשטיצט. עס קומט אַן אינטעליגענטע פרוי צו מיר, איך קאָנסטאַטיר ביי איר אַ שוואַנגערשאַפט. זי פרעגט מיך, צי זי קען וואַרטן אַ פּאָר וואָכן מיטן אַבאָרט. די סיבה פון וואַרטן איז געווען די קאָנפערענץ אין קאָזאַבלאַנקע. אפשר וועט זיך עפּעס ענדערן. כאָטש איך האָב ניט געגלויבט אין אַ ישועה פאַר יידן פון די אַלע קאָנפערענצן, דאָך פלעג איך ניט וואָגן צו שטערן די אילוזיעס פון דער פרוי, און איר דערלויבן וואַרטן ביז נאָך דער קאָנפערענץ. פאַר יעדער וויכטיקער פּאָליטישער געשעענישן האָבן זיך געפונען פרויען, וועלכע האָבן פאַרבונדן זייער גליק אַ קינד צו האָבן מיט די אויסזיכטן פון מלחמה־סוף.

די טעג גייען פאַרבי אין שווערער מעדיצינישער אַר־בעט. כאָטש איך אפעריר נאָר דרינגענדיקע פאַלן, וואָס לאָזן זיך ניט אָפּלייגן, צוליבן מאַנגל אין אָפּעראַציע־מא־טעריאל, דאָך קלעקט אַרבעט און זאָרגן, אַז דער טאָג זאָל אומבאַמערקט פאַרבייגיין. עס פעלן אינסטרומענטן, נייי־מאַטעריאלן און מעדיקאַמענטן, מען מוז אימפּראָוויזירן און אַרבעטן אַזוי, ווי עס לאָזט זיך און ווי מען קען. עס קומט אויס צו זוכן נייע מעטאָדן, זיך ניט רעכענען מיט טעא־ריע און וויסנשאַפּטלעכע טראַדיציעס. איך באַוואונדער אָפּט, ווי אַ מענטש קען זיך צופּאַסן צו אַלע אַרבעט־באַדינגונגען. פון צופעליק־געפונענע אינסטרומענטן האָב איך צוזאַמענגעשטעלט מיין אינסטרומענטאַריום. איין נוי־טיקער אינסטרומענט ווערט פאַרבינטן דורך אַ צווייטן, אָפט פלעגט זיך אויסקומען צו מאַטערן מיט דעם ניט פּאַסיקן אינסטרומענט און פאַרלירן צייט און צערודערן די נערוון. אָנשטאָט צו נייען מיט קעטגוט אָדער זייד האָב איך גע־מוזט נייען מיט איינפּאַכע שניידערשע פאָדעם.

עס איז ניט געלעגן אין קאָפּ צו מאַכן מעדיצינישע באַאַבאַכטונגען און צו לערנען פון די ספּעציפּישע באַ־דינגונגען, דאָך זיינען געוויסע דערשיינונגען ניט געבליבן אומבאַמערקט. די געבורטן זיינען פאַרלאָפן פיל לייכטער אין געטאָ. אַן ערשט געבורט פלעגט דויערן צוויי־דריי שעה. די סיבות פאַר די לייכטע געבורטן זיינען געווען אייניקע: ערשטנס, די אָפּמאגערונג פון דער פרוי און איר הונגער־דיעטע; צווייטנס, די קלייניקייט פון קינד אוו דריטנס — דער פסיכישער מאָמענט — דער ווילן וואָס גיכער פריי צו ווערן פון פאַרבאָטענעם געבורט און וואָס וויניקער צו שרייען. פאַרשיידענע קראַנקהאָפטע שוואַנ־גערשאַפט־דערשיינונגען וויי געשוואָלענע פיס, אַ הויכער בלוטדרוק, אייוויים אין אורין — איז געווען ניט בנימצא.

איינמאָל שיקט מען מיך רופן אין יידישן אַרבעט־אָמט, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט די דייטשישע אַר־בעט־פלעצער. ער האָט צוגעשטעלט שקלאָפן צו פאַר־שיידענע אַרבעטן, און אָנגעפירט מיטן אַרבעטמאַרק. מיי־נער אַ ידיד פאַרשליסט זיך מיט מיר אין אַ צימער און הויבט אָן זייער פאַרזיכטיק מיר דערציילן פאָלגנדיקס: די פאַר טויזנט יידן, וואָס אַרבעטן אויפן פלוגפּלאַץ, באַקומען ספּעציעלע שפּייז־קאַציאָנען און ברויט, קאַר־טאָפל און זויערקרויט. פון אָן אַלטן דייטש, וואָס גיט אַרויס די פראָדוקטן, איז אָפּהענגיק די גאַנצע עקאָנאָמיק פון געטאָ. אַז ער ווייל, באַקומען מיר מיט עטלעכע הונ־

דערט לעבלעך ברויט מער אין טאָג, און דאָס איז אַ גרויס גליק פאַרן גאַנצן געטאָ. אַז ער וויל, קען ער אויס־הונגערן דאָס געטאָ אין אַיין חודש צייט. די צייטן זיינען געווען שוועריקע און הונגעריקע. ביי דעם אַלטן יעקע האָט פאַסירט אַן אומגליק. זיין סעקרעטאַרין האָט פון אים פאַרשוואַנגערט. דעם סוד האָט ער נאָר אים פאַרטרויט, און געזאָגט: „אויב איר ווילט האָבן ברויט און קאַרטאָפל בשפּע, מוזט איר מיר העלפן מיט אייערן אַ דאָקטאָר". מיין ידיד האָט מיטגענומען מיט די פלוגפלאַץ־אַרבעטער און מיך אַריינגעפירט אין קאַבינעט פונעט יעקע. דער דייטש האָט זיך געפילט אומבאַקוועם צו זיצן און איך זאָל שטיין. און בעטן זיך זעצן אַ יידן האָט ער ניט געטאָרט. איז ער אויך געשטאַנען און דערציילט אין קורצן, וואָס מיט אים האָט פאַסירט און מיך זייער געבעטן אים צו העלפן. דער הונט האָט אָנגעהויבן קריכן אויף אַלע פיר פאַרן יידן, וועז ער דאַרף האָבן פון אים אַ טובה. ער האָט מיר פאַרגעשלאָגן, אַז ער וועט זיין געליבטע ברענגען מיטן אויטאָ אין געטאָ מיט געלע לאַטעס, און איך זאָל ניט מורא האָבן, און זי אפּערירן, ווי אַ יידישע. איך האָב זיך גלייך אָפּגעזאָגט. דער תירוץ איז געווען, אַז מיט מיין לעבן וואָלט איך ריזיקירט פאַר אים, אָבער מיטן לעבן פון מיין משפּחה קען איך ניט ריזיקירן. ער האָט מיך געבעטן, אַז איך זאָל זי זען און זיך מיט איר דורכשמועסן, כאָטש אונטערזוכן אַן אַריערין דורך אַ יידישן דאָקטער איז שוין אויך אַ גרויס פאַרברעכן, נאָר אויף דעם האָב איך שוין געמוזט אייגנגיין. איך האָב זי געראטן זיך צו וועגדן צו ניט יידישע דאָקטוירים, און ווי וועלן איר העלפן. מיין עצה איז מסתמא געווען [illegible]וט. והראיה, דער חסד פון דעם דייטש איז ניט אָפּגעטאָן געווארן פון אונדז, און זיין באציאונג איז געווארן ניט ערגער.

זייער שווער איז געווען די שוואַנגערשאַפט אין די הויכע מאַנאַטן. עס האָבן געפעלט אָפּעראַציע־מאַטעריאַלן און איך האָב געמוזט גיין אויף אַ פּרימיטיווערן און געפער־לעכערן וועג. מאַמענטנווייז איז דאָס לעבן מיאוס געוואָרן פון דער צעשטערערישער ארבעט. אנשטאָט צו זען די פרוי גליקלעך, אין איר מוטערלעכקייט, פלעגט זי דערשיינען ביי מיר אין אַמבולאַטאָריום נידערגעשלאָגן און צעשראָקן. די שוואַנגערשאַפט האָט געטראָגן מיט זיך ניט קיין אָנזאָג פון קומענדיקן לעבן, נאָר טויזנטער טויט־געפאָרן.

איין טאָג איז צו מיר געקומען אַ יונגע פרוי, ניט פאַרהייראָט, מיט אַ שוואַנגערשאַפט אין 8טן מאָנאַט. ביז זי איז געקומען צו מיר האָט זי ניט געווואוסט פון איר שוואַנגערשאַפט. דער טאַטע איז אַ חשובער יייד אין גע־טא, און איר געבורט וועט אַפילו אין די געטאָ־באַדינגונגען זיין אַ קאַטאַסטראָפע פאַר איר און דער משפּחה. זי האָט געוואָלט זיך דאָס לעבן נעמען. בעתן געבורט, וואָס איז פאַרגעקומען אין איר ענגן צימערל, האָט מיין קראַנק־שוועסטער די גאַנצע משפּחה אַרויסגעטריבן אונטער פאַר־שיידענע תירוצים. אונדזער פלאַן, וואָס צו טאָן מיטן קינד, איז געווען באַטראַכט לכתחילה. וועז זי האָט אָפּ־געהאַט דאָס קינד און איז געווען אונטער אַ לייכטער נאַרקאָזע, האָט די קראַנקנשוועסטער דאָס קינד גענומען אין אַ גרויסן רעדיקיול און דאָס אונטערגעווארפן אויפן טרעפּ פון געטאָ־שפּיטאָל. קיין אַנדער מיגלעכקייט צו באַהאַלטן דעם סוד און דערהאַלטן דאָס קינד ביים לעבן איז ניט געווען. קראַנקנשוועסטערס האָבן אין שפּיטאָל דאָס קינד געפונען אויפן טרעפּ שרייענדיק און עס צו־גענומען אין קינדער־צימער. דאָס קינד האָט נאָר צען טעג געלעבט און אומגעקומען פון מאַנגל אין מוטער־מילך.

אַזאַ גורל־שפּיל, אַז אַ דאָקטאר זאָל דאַרפן אונטער־ווארפן אַ ניי־געבאָרן קינד אין אַ שפּיטאָל, ווו אר אַרבעט, האָט נאָר דער טייוול געקענט אויסטראַכטן.

* * *

. . . און די קינדערלעך, די טייערע שוין לעבעדיקע קינדערלעך, ווי האָבן זיי זיך געפילט אין געטא? פיל פון זיי האָבן אין עלטער פון 3־4 יאָר שוין פאַרשטאַ־נען אַדער אינסטינקטיוו געפילט די געפערלעכקייט פון זיין אין געטאָ. זיי פלעגן זיך בעטן, אַז מען זאָל זיי אַרויספירן פון געטאָ, פלעגן זאָגן, אַז מען זאָל זיי אַר־

יתומים־קינדער אין געטאָ

טראָגן אַן רפואות (איינשפריצונגען) און צוגעזאָגט צו זיין רואיק און ניט ווויינען.

אָפט פלעג איך שטוינען פון דער פריצייטיקער חכמה פון די קינדער. פלעגסט הערן פון קינדער שמועסן וואָס פלעגן שטעכן ווי שפּיזלען. איך האָב זיך אָפט צוגע־קוקט צו די קינדערשע שפּילן אין הויף. זיי פלעגן זיך שפּילן אין „אַקציעס", אויסגראָבן גריבער און זיך צעטיילן אין דייטשן און יידן. די קינדער־דייטשן פלעגן ברילן און שרייען און מאַכן גזלנישע פנימער און זידלען די קינ־דער־יידן. אָפט פלעגט מען אַ היטלערן אַריינשטעלן אין גרוב און פאַרשיטן. מען פלעגט שפּילן אין אַרבעט־ברי־גאַדעס און דורכגיין קאַנטראָלן פון דייטשן, וואָס האָבן געשלאָגן און געזידלט. די גאַנצע יידן־טראַגעדיע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין די קינדערשע שפּילן.

מיין זון פלעגט כסדר קומען מיט נייע אידייען, וואו און ווי אים צו באַהאַלטן. ער קריכט אַריין אין אַ קו־שעטקע און בעט, אַז איך זאָל אים פאַרמאַכן. ער וויל זען, צי ער וועט קענען אָטעמען. ער פאַרשטעקט זיך אין אַן אַלמער און זיצט עטלעכע מינוט זיך צו איבער־צייגן, צי מען קען פאַרשפאַרט זיין אין אַן אַלמער און בלייבן לעבן.

* * *

אוי, די קינדער־אַקציע! די שרעקלעכע, די שוי־דערלעכע — ווער קען זי פאַרגעסן?! אָט קומען אַן די באַוואָפנטע באַנדיטן פון אַלע עקן. זיי פירן פון די שטי־בער און באַהעלטענישן גרופּעס יידן. די יינגערע מענטשן ווערן אָפּגעטיילט, די קינדער און עלטערע געטריבן אין די לאַסט־אויטאָס. דאָס בלוט שפּאַרט אין די אָדערן. אַ מאַמע ווערט אָפּגעריסן און שטייט פון ווייטן מיט אויס־געשטרעקטע אָרעמס און ווילדע אויגן. אַ קליין מיידעלע קערט זיך אום צו איר מאַמען און בעט עפּעס. עס גייט אַ מאַמע מיט זיבן קינדער, די מאַמע רייסט מען אָפּ פון זיי, זי בעט זיך ביים דייטש, אַז ער זאָל זי דערלויבן כאָטש איין קינד לאָזן פאַר זיך. ער דערלויבט זי. זי שטייגט אַרויף אויפן אויטאָ. אַלע דריי קינדער ציען זיך צו איר ווי דריי פייגעלעך אין נעסט. זי קעמפּט מיט זיך מינוטן און גיט אַראָפּ מיט ליידיקן. זי ווייס ניט וואָ־סער קינד איז איר טייערער.

אַ גרעסע־ע גרופּע האָט מען אַרויסגעשלעפּט פון אַ שכניש הויז, אַ 4־יאָריק יינגעלע איז אָפּגעריסן גע־ווארן פון דער מאַמען. ער האָט זיך אומגעדרייט, אַ קוק געטאָן אויף די צוריקגעבליבענע און אַ פרעג געטאָן: און איר? די מאַמע האָט געענטפערט אויף דער פראַגע מיט אַ געשריי, וואָס האָט גע־דאַרפט שפּאלטן הימלען און פאַרווויסטן אַלע וועלטן. זי האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אין אַנ־מאַכט.

צו־מאַרגנס, ווען מען האָט דערפילט, אַז די די־רעקטע געפּאַר איז פאַרביי, האָבן מאַמעס זיך די האָר געריסן, קאָפּ אַן וואַנט געשלאָגן, געיאַמערט און גע־קלאָגט. מען האָט נאָר גאָט געבעטן, דאָרט זאָל מען וואָס וויניקיקער די קינדער מאַטערן. עלטערן האָבן נאָר געוואָלט ווינטן, אַז זייערע קינדער האָבן שוין אויפגעהערט צו ליידן, און אַז זיי ליגן שוין רואיק אין קבר. עס איז שווער געווען צו קוקן די מאַמעס אין די אויגן. יעדער האָט פּחד געהאַט צו פרעגן. מען האָט מיטגעוויינט און געשוויגן.

אַ סך פון די קינדער, וואָס איך האָב געהאַלפן קו־מען אויף זיער וועלט, זיינען אַוועק מיטן שטורעם. מאַ־מעס פלעגן מיך טרעפן, מיט טיפן צער דערמאָנען דאָס געבורט, דערציילן וועגן קינד, ווי שיין, געראָטן און קלוג דאָס איז געווען, „אומזיסט, דאָקטאָר, האָט איר גהאַרעווען, אומזיסט דאָס לעבן געלייגט פאַר מיר, אַלץ אַוועק מיטן ווינט. און ווי שרעקלעך דאָס איז, אַז מען דאַרף ווייטער לעבן און פרעגן: אויף וואָס האָפּט מען נאָך? און צו וואָס מאַטערט מען זיך?

* * *

... בעת מיר זיינען שוין געווען ווייט פון אויפגעריסע־נעם און פאַרברענטן געטאָ אין סלאָבאָדקע און זיך געפּו־נען צווישן די נייע שטעכיקע דראָטן פון קאָנצענטרא־ציע־לאַגער אין שטוטהאָף (ביי דאַנציג), האָבן נאָך גע־שפּיזלט מיין נשמה די פיל־צערדיקע בליקן פון מיין 8־יאָריקן יינגעלע, וואָס איך האָב באַווויזן צו ראַטעווען און עס לאָזן ביי אַ ליטווינער.

אַרום שטוטהאָף־קאַצעט זיינען געווען פּרעכטיקע ווי־לעס און פאַרקן. בלומען האָבן דאָרטן געבליט און רויזן האָבן פאַרשיכורט מיט דופטיקע ריחות. אָבער וואו איז מיין קינד איצט? אין די פאַרקן שפּילן זיך קינדער, די קינדער פון די ס.ס. תלינים און העכערע פאַרטיי־פונקציאָנערן. גאַנצע טעג פאַרווויילט מען זיך אין סאַ־דיסטישער פרייד ביי מאָרד און פאַרניכטונג אין לאָגער — אין די אָוונטן קערט מען זיך אום צו פרוי און קינדער און מען פאַרברענגט אין אַ פריידיקער משפּחה־סביבה. אַז איך האָב דערזען די „אַרישע" קינדער, האָט אַ שאַרף מעסער מיר אַ שניט געטאָן דאָס לייב. און מיין קינד וואו איז? צי לאַכט עס אויך און פרייט זיך? צי קלאָגט עס איצט אויף זיין פאַריתומטקייט און איינזאַמקייט? ווי אומעגדלעך ווייט זיינען מיר איינער פון צווייטן! ווי אָפּט אָבער גיט אַ שימער זיין געשטאַלט פאַר די אויגן און דאָס האַרץ וועלט צעריסן פון בענקשאַפט.

גלייך אינעם ערשטן אָוונט האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון די פרויען. ווען מיר זיינען אַרויס, האָבן זיך פאַר אונדזערע אויגן אַנטפּלעקט גאַר משונהדיקע גע־שטאַלטן. אַלע וואַך־פּאָסטנס זיינען געווען הויך און דאַר, מיט סקוליסטע פּנימער און גלייכגילטיקע בליקן. אַלע ווי איינער געקליידט אין שוואַרצע בגדים, מיט שוואַרצע קאַסקעס און לאַנגע שוואַרצע שינעלן. די ביקסן אין די הענט, יעדן מאַמענט גרייט צום שיסן. אין ערשטן מאָמענט האָבן זיך אַ בויג געטאָן די קני. אַן עלטערער פון זיי האָט באַפּוילן: „אָפּמאַרש צום אַלטן לאַגער!" אין אַלטן לאַגער איז דאָ אַ קרעמאַטאָריום — דאָס האָבן מיר געוואוסט. די „חברה קדישא" אין שוואַרצן איז אויך דאָ — איז דאָך קלאָר וואוהין מיר מאַרשירן אַצינד. אַנ־געקומען זיינען מיר אין אַנטלויזונג־אַנשטאַלט, וועלכן יע־דער אַרעסטאַנט מוז דורכגיין, ביז ער גייט אַרײַן אין לאַגער. צוויישן אונדזערע רייען האָבן זיך איינגעפלאָכטן אַלטע לאַגער־תושבים, מייסטנס פּאָליאַקן. יידן האָבן פאַר־שטאַנען, אַז פון אַנטלויזונג וועט מען אַרויסגיין נאַקעט, און יעדער, וואָס האָט געהאַט וועלכן, האָט אָנגעהויבן פאַרשטעקן אין דער ערד און מאַכן סימנים. מען האָט אָנגעשטאָפּט די שטומע ערד מיט צענדליקער גאָלד־חפּצים און טייערע שטיינער. עס־פּראָדוקטן, וואָס אַנדערע האָבן געהאַט מיטגענומען מיט זיך, האָט מען אָנגעהויבן שנעל צו פאַרצערן. פריער אין וועג האָט יעדער באַהאַלטן זיין פּעקל פאַר זיך און פאַרשטעקטערהייט זיך געטיילט מיט זיינע נאָענטע. איצט, ווען יעדער ווייס, אַז באַלד

וועט ער סיי ווי אַלץ אַוועקגעבן, איז מען געווארן ברייט־האַרציק. מענטשן זיינען געשטאַנען ווי בהמות און געשטאָפט אין זיך אַלץ, וואָס איז געווען אונטער דער האַנט. צוקער, האָניק, פוטער, וואורשט — מען האָט געפּאַקט אין זיך און דעם צווייטן פארגעלייגט. די מענטשן האָבן זיך אַנגעגעסן ביז ניט־גוטקייט. מיינענדיק, אַז אַ מענטש איז אַ קעמל און קען זיך אָנעסן אויף אַ לאַנגער צייט.

* * *

דעם ערשטן טאָג האָב איך שוין געזען, ווי אַ פּוילישער קאָפּא (אָנפירער פון אַרבעט־קאָמאַנדע) האָט אַזוי לאַנג געשלאָגן אַן אַלטיטשקן פּאָליאַק, ביז ער איז געבליבן ליגן. איך בין נאָך געווען אַ גרינער קאַצעט־מענטש און שווער איבערגעלעבט די קין־סצענע. איך האָב אַלץ ניט געקענט פאַרשטיין, פאַרוואָס האָט אַזוי פּאָליאַק דערהרגעט דעם צווייטן אַן אַ פאַרוואָס. דער מאָרד־פאַל האָט מיר אָביסל די אויגן געעפנט און איך האָב אָנגעהויבן פאַרשטיין דעם טיפערן זין פון דער לאַגער־סיסטעם. איינער פון די דייטשישע פאַרניכטונג־מיטלען איז געווען צו שאַפן אַזוינע באַדינגונגען, וואו איינער זאָל אויפפרעסן דעם צווייטן. די קאַצעט־סיסטעם האָט דערצויגן אַ באַנדיטן־קאַסטע פון די אַרעסטאַנטן גופא. זיי געשטאָפט און געכאַליעט, כדי צו האָבן אויס־געבילדעטע הענקער פאַר דער פאַרניכטונג־מאַשין. אין קאָנצלאַגער דאַרף דער דייטש גאָרניט טאָן. זיינע הערן־הענט ניט שמוציק מאַכן. דאָ האָט אַר גוט געשולטע בלוטהינט פון גאַנץ אייראָפּע, וואָס וועלן פאַר אַ סיגאַרעט און אַ גלעזל בראנפן טאָן אַלץ, וואָס ער וועט הייסן.

* * *

...צוויי אַזייגער ביינאַכט האָט מען אונדז אַרויסגעהויבן פון די בעטלעך, אָנגעלאדן ווי בהמות אין משא־וואָגאָנעס, און מיר וואגלען שוין ווייטער. וואוהין מען פירט אונדז — ווייס קיינער ניט. אַרום — שפּרייטן זיך אויס פרידלעכע דערפער און געדיכטע תבואה־פעלדער. די פרי־מאָרגן־זון רייסט זיך אַריין אין אונדזערע וואָגאָנעס, און עס זעט אויס, ווי זי רייצט זיך מיט אונדז דורך אַ דינעם שפּאַלט פון בהמות־וואָגאָן. שוין ניטאָ קיין פּעקל אונטערצולייגן צוקאָפּנס, עס דרייען די גלידער אויף די האַרטע ברעטער, און אין פויסט פאַרבייט אַ צווייטע אונטערצוהאַלטן דעם מידן קאָפּ.

אונדזער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אַן אומבאַקאַנטער באַן־סטאַנציע „קאופערינג". מיט מידע און צעבראָכענע גלידער, פון די האַרטע ברעטער און לאַנגן וועג, זיינען מיר אַרויסגעקראָכן פון די וואָגאָנעס און זיך אויסגעשטעלט אויף אַ פריי פעלד ביים וואָקזאַל.

אַ פאָסטן־קייט טרייבט אונדז שוין וויייטער איבער אַ שאָסיי אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. ביי אונדז איז שוין אין דער לעצטער וואָך פאַרגעקומען אַ שטאַרקער פסיכאָלאָגישער איבערברוך. אין געטאָ איז נאָך דער מענטש געווען אַ מענטש מיט נשמה־צוקונגען, פּחד־געפיל און כסדרדיקער נערוועזער שפּאַנונג. דאָרט אין געטאָ האָט נאָך יעדערער זיך געשליידערט אין קדחת, געזוכט וועגן און מיטלען, ווי זיך אַרויסצורייסן פון שונאס נעגל. דאָ, אויף דעם שאָסיי, האָט זיך געשלעפּט אַ רעזיגנירטע שקלאַפן־מחנה, אַן אַמביציעס און אָן וועלכע עס איז נשמה־ראַנגלענישן, ווי אויטאָמאַטן איז מען געגאַנגען, וואוהין מען האָט געטריבן, עס האָט קיינעם ניט אינטערעסירט ווי לאַנג מען וועט גיין און וואוהין מיר וועלן אָנקומען.

די ערשטע חדשים איז די אינערלעכע פאַרוואָלטונג פון נייעם לאַגער געלעגן אין די הענט פון יידישע יונגעלייט, ביז ס׳איז אַראָפּגעקומען צו אונדז אַ גרופּע אַרישע קרימינעלע פאַרברעכער, וועלכע זיינען געוואָרן אין לאַגער די הויפּט־דעה־זאָגער און אַריינגענומען אין זייערע הענט אַלע פירנדיקע פאָסטנס. זיי האָבן דאָס געדאַרפט אַריינברענגען דיסציפּלין אין לאַגער, טיילן דאָס עסן, טרייבן צו דער אַרבעט און צום „אפּעל"*), און פאַרוואָלטן מיט אַלע אינערלעכע ענינים. יעדער איינער פון די ריינע אַריער האָט הינטער זיך געהאַט לאַנגע יאָרן קאָנצענטראַציע־לאַגער. איינער איז געזעסן פאַר גנבות, דער צוויטער האָט דערהרגעט זיין געליבטע, דער דריטער פאַר האָמאָסעקסואַליזם. דער „אַפּעל" איז געווען דער חוט השדרה פון גאַנצן לאַגער־לעבן. ניט דער זייגער, נאָר דער „אַפּעל" איז געווען דער אָנווייזער פון צייט. אין לאַגער איז ניט געווען קיין שעה, נאָר די צייט פאַרן אפּעל, נאָכן אפּעל אָדער ביים אפּעל. דער אפּעל האָט כסדר געטריבן און כסדר געיאָגט. ס׳איז ניט געווען קיין צייט זיך אָנצוטאָן, אויסצוזוכן דאָס ביסל שוואַרצע קאָווע, אָפּעסן די שיטערע זופּ, גיין אויף באַדערפענישן, ווייל אומדערוואַרט האָט געפייפט, און שוין מוזטו לויפן צום אפּעל.

פון דעם מאָרגן־אפּעל איז מען אַרויס צו דער אַרבעט, און פון דער אַרבעט איז מען ווידער געקומען צום אפּעל. כמעט 18 שעה זיינען די מענטשן געשטאַנען אויף שוואכע געשוואָלענע פיס. אין לאַגער איז ניט געווען וואו צו זיצן, שטיין, אָדער ליגן. ביים אַפּעל איז מען געשטאַנען, אויף דער אַרבעט געשטאַנען, אין ריי ביי דער קיך שעהענג־לאַנג געשטאַנען, און ניט אומזיסט איז דער פילעוודיקסטער אָרגאַן, וואָס האָט אַמייסטן געקרענקט און אַממייסטן געליטן, געווען די פיס. די געשוואָלענע פיס מיט די אַנגעריבענע וואונדן אין די הילצערנע קלומפּעס האָבן זיך באַוועגט אומגעלומפּערט און אומזיכער ווי אויף אַ גליטשיקן וועג.

קיין אבר האָט ניט פאַרשאַפט אַזוי פיל יסורים און ניט געווען אַזוי אָפּט די סיבה פון טויט ווי די פיס. די ערשטע וואָס זיינען געווארן געשוואָלן זיינען געווען די פיס. די אַנגעריבענע וואונדן אויף דעם געשוואָלענעם באָדן האָבן חדשים־לאַנג געאייטערט און ניט געוואָלט זיך פאַרהיילן. יעדעס שטיקל קאָדער (שמאַטע) וואָס אַ ייד פלעגט געפינען האָט ער באַנוצט פאַר די פיס.

אַז אַ ייד האָט פאַרמאָגט אַ פּאָר גאַנצע שיך און אַ שטיק זאָק די פיס צו פאַרוויקלען, איז ער געווען דער גליקלעכסטער אין לאַגער. די שיך האָט מען געהיט ווי

---

*) די צייט, וועלן אַלע לאַגערמענטשן מוזן דערשיינען צו קאָנטראָל.

קינדער און ביינאַכט האָט מען זיי געהאַלטן צוקאָפנס, כדי זיי זאָלן ניט „אַנטלויפן"...

דער טויט איז געוואָרן אַ היימישער טאָג־טעגלעכער גאַסט אין לאַגער. קיינער שרעקט זיך ניט פאַר אים. מען רעדט ניט פון טויט און מען דערמאָנט ניט די גע־שטאָרבענע. די ווערטער „טויט", „געשטאָרבן" — פעלן אין ווערטערבוך פון לאַגער. אַז אייגער וויל זאָגן, אַז דער און דער איז געשטאָרבן, זאָגט ער: „דער האָט זיך אויס־געקערט", אָדער „איך טראַכט, אַז איך וועל זיך באַלד אויסקערן". דער קאַלטער האַרבסט, די שוועכע אַרבעט, דער הונגער, שמוץ און די לייז האָבן שיטער געמאַכט אונדזערע ריינען. יעדן טאָג אַ צענדליק מתים און מער.

דער איבערגאַנג פון לעבן צום טויט איז געווען אַזאַ בהדרגהדיקער, אַז דער טויט פלעגט אָפט קומען אומבאַ־מערקט. אין געציילטע וואָכן פלעגט אַ פולבלוטיקער, קרעפטיקער מאַן צעשמעלצן, ווי אַ ליכט. צוערשט פלעגט ער אויפעסן זיין אייגן פעטס וואָס אונטער די הויט, דערנאָך פֿאַרצערן זיינע אייגענע מוסקולן, נאָכדעם פלעגט זיך דער הונגער דערקלייבן צו די וויכטיקסטע אָרגאַנען פון מענטשלעכן קערפּער — צום לעבער, נירן און צום איידלסטן אָרגאַן — דעם מוח. אַז דער מענטש פלעגט דערגיין צו אַ געוויסער מדרגה פון אָפּמאָגערונג, האָט ער זיך שוין שנעל געקיילקלט באַרג־אַראָפּ, און פלעגט אומ־באַמערקט ווערן אַ „מוסלמען".

דער מוסלמען איז געווען דער אייגהייטלעכער קאָ־צעט־טיפּ, וואָס האָט געציילט אין די צענדליקער טויזנ־טער אין אַלע קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון דייטשלאַנד. מען האָט אים געקענט דערקענען פון וויטן לויט זיין פאַמע־לעכן און אומזיכערן גאַנג, אין זיינע אויסגעלאָשענע אויגן און טעמפּן בליק, פון זיין גלייכגילטיקייט און טויטער רו־איקייט. זיין גוף איז געווען פאַרדאַרט און אויסגעטריקנט און נאָר אַ בלאַסע פֿאַרמעט־הויט האָט פאַרדעקט זיינע שפּיציקע ביינער. זיין פּנים האָט פאַרלאָרן די פעטס־שיכט, וואָס גיט יעדן מענטשן זיין אינדיווידועל אויסזען. דערביבער איז אין מוסלמען געווען ענלעך צום צווייטן, ווי אין סקעלעט איז ענלעך צו אַ צווייטן. ניט נאָר קערפּערלעך, נאָר אויך גייסטיק זיינען די „מוסלמענער" געווען גלייך. ס׳איז ניט וויכטיק, וואָס ער איז געווען פריער אַן אַרבעטער צי אַ סוחר, אַן אינזשעניר צי אַ דאָקטאָר — דער הונגער האָט אויסגעטריקנט דעם מוח און דער אינטעלעקט האָט זיך אויסגעגלייכט. אינטעלי־גענטע, קלוגע און שאַרפזיניקע מענטשן זיינען געוואָרן טעמפּ און תמעוואָטע. מען האָט אויפגעהערט הערן, פאַרשטיין און נאָרמאַל רעאַגירן; אַז דו פלעגסט אים עפּעס פרעגן, פלעגסטו דערוואַרטן דעם ענטפער אין אַ פאָר מינוט שפּעטער. עס פלעגן דויערן מינוטן, ביז ער פלעגט זיך דערמאָנען זיין נאָמען אָדער נומער. ער האָט שוואַך רעאַגירט און אויפגעגעבן יעדן קאַמף מיט דער אַרומיקער פיינטלעכער וועלט. ער האָט זיך באַוועגט לאַנגזאַם, געטראַכט לאַנגזאַם און רעאַגירט לאַנגזאַם, ווייל דער הונגער האָט צעשטערט זיין גאַנצן נערוון־אַפּאַראַט און צעריסן די „טעלעפּאָנישע" פאַרבינדונגען צווישן איין אַרגאַן און דעם צווייטן. מעדיציניש באַטראַכט, איז דער צושטאַנד פון מוסלמען געווען אַ צושטאַנד פון אַ דויערנדיקער גסיסה.

אין קאַצעט האָבן די דאָקטוירים געלערנט אַ גאַנצע רייַ סימנים, וואָס זיינען אָפט געווען זיכערע פאָראויסזאָ־גער פון דעם באַלדיקן מענטשנס סוף.

אַז אַ קראַנקער פלעגט זיך שטעלן אויף זיין בעטל און אורינירן אויף זיין חבר, אָדער מאָכן זיינע באַדער־פענישן אונטערן שטרוי פון זיין בעטל, איז געווען אַ סימן, אַז זיינע טעג זיינען געציילטע. אַז עס פלעגט קומען פון דער אַרבעט אַ ייד אין אַמבולאַטאָריע אין אַ טיפישער קערפּער־האַלטונג מיט אַ טיפישע „פאַכאָדקע", דער קאָפּ פאַררישן אויף הינטן און דער בויך אַרויס־געשטעלט פון פאָרנט, האָבן מיר געוואוסט — זיינע טעג זיינען געציילטע. דער „לאָרד" האָט פאַרלאָרן די מוסקול־שפּאַנונג פון זיין חוט השדרה — אַ סימן, אַז ער קלייבט זיך אין וועג. דער וואָס האָט זיך אויפגעהערט צו לויזן און קראַצן, ווען הויפנס לייז האָבן געפרעסן זיין דאַרן גוף — אַ סימן, עס לוינט ניט מער — ער קלייבט זיך שטאַרבן. וועז אַ קראַנקער, וואָס איז געלעגן געשוואָלן פון הונגער, מיט אַן אָנגעגאָסן פּנים און צוויי דיקע קלע־צער — פּיס, פלעגט דורך דער נאַכט אויסרינען, ס׳פלעגט אַראָפּ די געשוואָלענקייט, נאָר צוויי בייטעלעך פלעגן בלייבן הענגען אונטער זיינע אויגן — אַ סימן, אַז דער טויט איז נאָענט. צעשטערט אַלע קראַנען, אָפן דער נירן־פילטער, און צוזאַמען מיט דער „שוועלונג" וועט באַלד אויסרינען אויך דאָס לעבן.

שטאַרבן פלעגט דער לאַגער־מענטש אויף פאַרשיי־נע אופנים: אָמאָל פלעגט ער אָן מאַטערניש פאָלן ביי דער אַרבעט און ניט אויפשטיין מער. אָמאָל פלעגט ער זיצן ביי זיך אין בארַאק און טרינקען זיין שוואַרצן קאַווע, דאָס שיסעלע פלעגט אים אַרויספאַלן פון די הענט, דער קאָפּ אַראָפּפאַלן אויף דער ברוסט — און אַ סוף. אָמאָל פלעגט ער שלאָפּנדיק אַ דריי טאָן זיך אויף דער אַנ־דער זייט — און ניטאָ קיין מענטש. דאָס לעבן איז גע־האַנגען אין דעם אויסגעמאַרעטן גוף אויף אַ זייער צאַרטן פאָדעם. דער פאָדעם פלעגט זיך אָפּרייסן אומע־טום: אויף דער אַרבעט, ביים עסן און אין שלאָף.

ניט אַלע מאָל איז אָבער דער טויט געקומען אין שטעק־שיך, קוים וואָס מען האָט עס געהערט. אָפט פלעגן זיך מענטשן ראַנגלען טעג־לאַנג אין שוועכע קאָנ־וואולסיעס און גרויזאַמע ליידן, ביז דער טויט פלעגט שוין קומען ווי אַ גואל.

אין לאַגער האָט מען זעלטן געהערט ווייגען. אויפן פאָן פון דעם מאַסן־בית־עולם האָבן ניט עקזיסטירט קיין קלייגע טראַגעדיעס. אַ לאַגער־מענטש איז געווען פאַר־שטאַרט און אויסגעטריקנט. אויסער דעם זיינען טערען אַ נאַרמאַלע רעאַקציע פון אַ צאַפלדיק לעבעדיק ווען, און דער לאַגער־מענטש האָט ניט געלעבט, ניט געקעמפט און ניט רעאַגירט. דאָס האַרץ פלעגט אויסגיין, אָבער ניט פאַרקלעמען, אַז אויסשפריצן זאָלן טערען.

ס׳איז אַבער געווען אין לאַגער אַ מענטשן־גרופּע וואָס האָט יאָ געווייניקט, ניט געווייניקט, נאָר געשריגען, געיאָמערט און געקלאָגט. דאָס זיינען געווען די גרופּע באָר־וועסע. ניט האָבנדיק קיין שיך, האָבן זיי געמוזט אַרויס צום אפעל באָרוועס, אין נאַסן שניי און אייזיקער בלאָטע זיינען זיי געשפּרונגען פון אין פוס אויפן צווייטן און געהוילט ווי שאַקאַלן. יעדער ליידנדיקער האָט זיך געדראַפּעט אויף די שפּיטאָל־וועגט ווי אַ מענטש, וואָס טרינקט זיך — אויף אַ רעטונג־שיפל. די באָרוועס פלעגן שוין פאַרן אפעל זיך אוועקשטעלן אונטער אונדזערע שפּיטאָל־פענצטער און קלאָגן. אַז מיר פלעגן זיך וויזן אין דרויסן, פלעגן זיך צענדליקער הענט אויסשטרעקן און בעטן רחמים. בגנבה האָבן מיר געקענט העלפן נאָר איינצלנע און פאַרשטעקן נאָר די שוואַכערע פון זיי. שעהענלאָנג זיינען די באָרוועס מענטשן געשטאַנען און געטאַנצט פון אין פוס אויפן צווייטן, געהאַלטן די פיס אין די הענט, זיך אַנידערגעזעצט אויף דער ערד און געווארעמט די פיס מיטן אָטעם פון מויל, געקלאָגט אַז אויפהער און געיאָמערט פון יסורים.

פון פּראָסט האָבן פאַרקראמפט די בלוט־אָדערן פון די פיס, דער פולס פון פוס פלעגט פאַרשווינדן און דאָס בלוט פלעגט ניט פליסן צו די פינגער. צוערשט פלעגן ווערן בלוי און אָפשטאַרבן די פינגער, און דערנאָך דער גאַנצער פוס. די יסורים זיינען געווען אַזוי גרויס און אומדערטרעגלעך, אַז אפילו די אויסגעמאַטערטע, רע־זיגנירטע און אָפּגעטעמפּטע „מוסלמענער״ האָבן זיי אַרויס־געבראַכט פון זייער האַלב־טויטער רואיקייט.

אין שפּיטאָל און אַמבולאַטאָריע זיינען געפלאָסן טעג פון גרויל. אויף דעם לאַגער־באָדן זיינען אויסגעוואקסן קראַנקייטן, וואָס די וועלט האָט נאָך פון זיי ניט גע־וואוסט. מענטשלעכע ליידן, וואָס דער שטן אַליין האָט ניט געקענט אויסטראַכטן. דאָס קליינע צימער פון אַם־בולאַטאָריע איז כסדר געווען פול. יעדע פאָר שעה אַ מת. יעדע אַרבעטער־בריגאַדע פלעגט ברענגען מיט זיך פון דער אַרבעט צענדליקער קראַנקע, פאַרחלשטע און טויטע. אַנדערע פלעגן ליגן אין גסיסה־צאַפּלענישן, זיך וואַרפן און שליידערן, ביז זיי פלעגן פאַרגליווערט ווערן. עס האָבן געפעלט בעטלעך, הענט און רוים און אָפּטמאָל נערוון אויסצוהאַלטן די אומגעהויערע נשמה־שפּאַנונג פון דעם גיהנום. אַ גאַנצן טאָג זיינען מיר געשטאַנען מיט פאַרקאַשערטע אַרבל און ס׳איז קיין צייט ניט געווען אָפּצוכאַפּן דעם אָטעם. אמאָל פלעגן איינצלנע עפּיזאָדן אַרויסשטאַרצן פון דער גרויזאַמער טאָג־טעגלעכקייט און די נערוון פלעגן פּלאַצן.

אַ שווערער טאָג אין שפּיטאָל. אַ צענדליק טויטע און אַ פּאָר צענדליק קאַנדידאַטן וואַלגערן זיך אויף דער ערד און אין קאָרידאָר, און עס איז ניטאָ קיין הענט די מתים אַרויסצוטראָגן, קיין בעטלעך וואו די קראַנקע צו לייגן. זייענדיק שטאַרק פאַרנומען מיטן כלל, פאַרזעט מען אמאָל די ליידן און טיפּע איבערלעבונגען פון יחיד. מיין קוק האָט זיך געטראָפן מיט גרויסע בלויע אויגן פון אַ קליין יינגל וואָס איז געזעסן אַן אַ זייט, פעסט אַרומגענומען מיט זיין טאַטן. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט און גענומען דעם טאַטנס פולס. דער טאַטע איז שוין געזעסן אַן אויסגעלאָשענער אין די אַרעמס פון זיין זון. דאָס יינגל האָט זיינע גרויסע טיפּע אויגן ניט אַראָפּגע־נומען פון טאַטן, און אין די אויגן זיינע האָבן זיך גאַנצע וועלטן געטונקט — ליבע, צערטלעכקייט און פּחד, וויל־דער פּחד פאַרן גורל פון זיין טאַטן. אַז דאָס יינגל האָט דערפילט, אַז איך שטיי נעבן אים, האָט עס אויפגעהויבן זיינע לאַנגע וויעס און אין די אויגן זיינע איז שוין געווען די פראַגע, וואָס עס האָט באַלד געשטעלט: דאָקטאר, וואָס איז מיט מיין טאַטן? ווי איך לאָז אים אַרויס פון די הענט, אַזוי לאָזט ער זיך אַראָפּ. מיר האָט ער זיינע לעצטע ביסנס אָפּגעגעבן, און איצט האָט ער קיין כוח ניט צו זיצן... די שטימע זיינע האָט געציטערט און גרויסע טרערן האָבן זיך געקייקלט איבער די קינדערשע באַקן. די לעצטע ווערטער זיינע האָבן מיר ווי פיילן דאָס הארץ דורכגעלעכערט, איך האָב דאָס מער ניט אויסגעהאַלטן, איך בין אַרויסגעלאָפן פון אַמבולאַטאָריע, זיך אַ שלייַדער געטאָן אויף מיין בעטל און פאַרגאַנגען אין אַ ספאַזמאַטיש געווייַן. מיינע חברים האָבן מיך געמוסרט: מען טאָר ניט שוואַך ווערן. די אַרבעט וועט ליידן. מען מוז די ליפּן בייסן און רואיק זיין. איך ווייס ניט, וואָס מיט מיר איז געווען. אפשר האָט זיך אָנגעקליבן שוין צו פיל מיט אַ מאָל. אפשר דערפאַר, וואָס אין דעם קינדס טרערן האָט זיך דעם טאָג אָפּגעשפּיגלט אונדזער גאַנץ יידיש אומגליק. און אפשר דערפאַר גאָר, וואָס זיינע בלויע אויגן האָבן מיר דערמאָנט אָן די בלויע אויגן פון מיין זון־נעלע. איך האָב קיין כוח ניט געהאַט זיך צו האַלטן מער, און האָב אויפגעריסן ווי אַ פולווערפאַס.

אין לאַגער איז געווען אַ ריכטיקער קיבוץ גלויות. מיר האָבן געהאַט די מיגלעכקייט צו לערנען און דערקענען אַלערליי יידן פון פאַרשיידענע אייראָפּאישע לענדער. די יידן, וואָס זיינען געווען האַלב אָדער גאַנץ אַסימילירט, האָבן גערעדט די שפּראַך פון זייערע בעלי־בתים און געזויגט פון פרעמדע קולטורן, האָבן קיינע ווידערשטאַנד־קרעפטן ניט פאַרמאָגט, און פלעגן אומפאַלן מיטן ערשטןווינטל. אין משך פון וואָכן פלעגן גאַנצע טראַנספּאָרטן פון אונגאַרי־שע, עסטרייכישע, האָלענדישע און פראַנצויזישע יידן צעשמאָלצן ווערן אין לאַגער, ווי וואַקסענע ליכט. דער ליטווישער און פּוילישער יד, מיט זייער טיפער יידישער דערציאונג און נאַציאָנאַלן זעלבסטבאַוואוסטזיין, איז גע־ווען מער פאַרהאַרטעוועט אין צרות און בעסער באַוואָפנט צום ווידערשטאַנד. דער ליטווישער יד האָט צייטנווייז אַרויסגעוויזן טיפע לעבן־כוחות און האָט זיך ניט גע־וואָלט אונטערגעבן... ער איז געווען דער לעצטער, וואָס האָט פאַרלאָרן דעם צלם־אלהים. ער האָט ניט געגעסן קיין קאַרטאָפל־שאָלעכץ פון מיסטקאַסטן און האָט ניט גע־גנבט אַ שטיקל ברויט ביי זיין חבר. ער האָט אַלע מאָל געפונען כוח זיך אַרומצוואַשן און מיט די לייז צו קעמפן. אַז זיין סוף פלעגט קומען, פלעגט ער ניט צעקריכן ווי אַ צעפוילטער בגד, נאָר צוזאַמענברעכן מיט אמאָל ווי אַ געהרגעטער לייב.

צווישן דער מענטאַליטעט פון מיזרח־יידן און מערב־יידן איז געלעגן אַ טיפער תהום. דער אָסט־ייִד איז געווען לעבנלוסטיקער, צאַפּלדיקער און אַקטיוואַר אין קאַמף מיט זיין גורל. פֿאַר דעם מערב־איראָפּעאישן יידן, וועלכער איז געווען מער אייראָפּעער ווי ייִד, איז דאָס לעבן אין לאַגער געווען אַזאַ צעטרייסלונג, פון וועלכער ער האָט שוין ניט געקענט קומען צו זיך. ביי די ערשטע שוועריקייטן פלעגט ער באַלד ווערן אָפּהענטיק, הילפלאָז, גלייכגילטיק צו אַלץ, וואָס שפּילט זיך אָפּ אַרום אים, און זיך לייכט לאָזן טראָגן פון גורל אין די אָרעמס פון מלאַך־המוות.

* * *

...פֿאַרוואָס האָט אייַנער אויסגעהאַלטן און לעבן געבליבן און דער צווייטער ניט? וועט זיינען געווען די, וואָס זיינען געבליבן אויף די פיס, וועט די קאָסע האָט געשניטן און טויזנטער זיינען געפאַלן, ווי די סנאָפּעס? געציילטע זיינען געבליבן, און יעדער אייַנער מיט זיין צופאַל. ערשטנס, זיינען געבליבן לעבן די, וואָס האָבן ניט געדאַרפט אַרויסגיין פון לאַגער אויף דער אַרבעט, נאָר האָבן באַדינט דעם לאַגער גופא, ווי שרייבער, קוכער, שוסטער, שניידער, פֿאַריקמאַכער, דאָקטוירים א. א. וו. די אַלע האָבן ניט געדאַרפט אַזוי שווער האָרעווען, האָבן ניט געפרוירן, און פון צייט צו צייט זיך געקענט באַזאָרגן מיט נאָך אַ שטיקל ברויט און נאָך אַ טעלער זופּ. קלייַנע אַרבעטער־בריגאָדעס, וואָס האָבן ניט שווער געאַרבעט און געזעסן אין פֿאַרמאַכטע בנינים. יידן, וואָס האָבן באַדינט די דייטשן, ווי שלאָסער, עלעקטריקער, פֿאַריקמאַכער א. א. די דאָזיקע „אויסדערווייַלטע" האָבן זיך לענגער געהאַלטן און אַ גרעסערע צאָל פון זיי איז לעבן געבליבן. פון די טויזנטער, וואָס האָבן שווער געהאָרעווט אין קעלט און רעגן, באַרוועס, נאַקעט און הונגעריק זיינען נאָר יחידי־סגולה געבליבן.

די מענטשן־פֿאַרטיילונג אויף כלערליי אַרבעטן, בעסערע און ערגערע, האָט זיך אָפּגעשפּילט צופעליק. צופעליק בין איך געווען אַ דאָקטאָר אין לאַגער, דעריבער לעב איך צופעליק. צופעליק איז אַ קאָלעגע אַוועק מיט דער לאָפּעטע, איז ער צופעליק געשטאָרבן.

די אָנגענומענע מיינונג, אַז דער מענטש איז פון אייַזן אָדער דער מענטש איז שטאַרקער פון אייַזן, שטימט נאָר פאַר דער פּסיכיק פון מענטשן, אָבער ניט פאַר זיין פלייַשיקן קערפּער. פּסיכישע שפּאַנונגען קען דער מענטש אויסהאַלטן אָן אַ שיער, פון שארפּע איבערלעבונגען און דערשיטערונגען קומט ער צו זיך גוט און שנעל.והראיה, ביי אונדז איז כמעט ניט געווען קיין נערוון־צוזאַמענגעבראָכענע, פּסיכיש־קראַנקע, אָדער זעלבסטמערדער. פּיזיש, אָבער, איז דער מענטש די שוואַכסטע באַשעפענישן. וועט ער איז זאָט און אָנגעטאָן מיט אַ שניפּס און קראָגן, איז ער אַ גאַנצער יחסן און פֿאַרגעסט תמיד, אַז זיין עקזיסטענץ איז אַ רעזולטאַט פון נאָך אַ שטיקל ברויט און נאָך אַ שטיקל פלייש. ניט הונדערט גראַם, נאָר 200 גראַם ברויט אַ טאָג — און זיין לעבן ברענט אַ חודש לענגער. וועט האָט דאָס געקענט גלויבן, אַז דעם מענטשנס לעבן הענגט אָפּ פון דעם, צי זיין לעפל זופּ איז פון אויבן געשעפּט אָדער פון דעק? אויב אין משך פון אַ וואָך האָט אייַנער באַקומען נאָר די שיטערע פון אויבן, איז געווען אויס מיט אים. אויב ער האָט באַקומען פון אונטן דאָס געדיכטע, האָט ער נאָך אַ וואָך געצויגן. נאָר וועט ער עס האָט גוט דורכגעהונגערט און דערקענט די אָרגאַנישע קרובהשאפט צווישן מענטש און ברויט האָט געפונען דעם שליסל צום מענטש און לעבן. יעדער מענטש מיינט, ער וויסט גוט דעם וועט פון ברויט, אָבער קיינער וויס עס ניט אַזוי אומפאַרשעמט־ציניש, ווי דער הונגעריקער מענטש פון לאַגער.

* * *

...יידישע יום־טובים זיינען געווען ביי אונדז טעג פון טרויער. די שענסטע יום־טובדיקע מינוטן אין לאַגער זיינען געווען די לופט־אַלאַרמען. מיר האָבן געוואַרט אויף דער סירענע, ווי אויפן שופר של משיח. אין צייט פון לופט־אָנגריף האָבן יידן ניט געאַרבעט, געלעגן ביי זיך אויף די נאַרעס, און געקליבן נחת פון די „פאַרבינדעטע". דאָס זשומען פון די אַמעריקאַנער עסקאַדרילעס איז געווען פאַר אונדז דער שענסטער קאָנצערט. מיר זיינען געלעגן אויף די בעטלעך און געבעטן גאָט, אַז די מוזיק זאָל ניט אויפהערן. טאָג און נאַכט זיינען זיי געפלויגן איבער אונדזער לאַגער — קיין מינכן, נירנבערג און אַנדערע שטעט „אייער לייגן".

קיין סך אָבער האָט ניט געדאַרפט דער לאַגער־ייד, כדי זיך צו פרייען. אַ פּעטע געדיכטע זופּ איז אויך גענוג אַ יום־טוב. אַ שטיקל פלייש אין שיסלע — אַ יום־טוב. אַ פּאָר וואַרעמע טיכלעך אויף די פיס — אַ גרויסער יום־טוב. אַזוינע צופעליקע מתנות פון גורל האָבן געבראַכט דעם מענטשן אַ סך מער פרייד, ווי טויזנט־ערליי קאָסטבאַרקייטן אין נאַרמאַלן לעבן. דאָס גפּיל פון גליק איז רעלאַטיוו, אין לאַגער האָט מען גליקלעכע מינוטן נאָך שארפּער דערפילט.

צו אונדז אין לאַגער איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט פון יידישע פרויען. יעדער איז געלאָפן זען, אפשר איז צופעליק אויך זיין פרוי צווישן די אָנגעקומענע. דאָס רוב זיינען דאָס געווען יידישע פרויען פון אונגאַרן, וואָס זיינען דורך דורך דער זיפּ פון אוישוויץ און געשיקט געוואָרן אַהער אויף אַרבעט. אָנגעקומען זיינען זיי אויסגעדאַרטע און פאַרפינצטערטע, מיט אָפּגעשאָרענע קעפּ און לאַנגע אומגעלומפּערטע קלייַדער, און דעריבער זייַנען זיי אויך געווען אַלע ענלעך אייַנע צו דער צווייטער. זיי האָבן זיך אָבער גיך דערהוילט, וויייל מען האָט זיי געגעבן בעסער עסן און לייכטערע אַרבעט, און פון דער אייַנטאָנקער פרויען־מאַסע האָבן זיך געגנומען אויסטיילן יונגע, שיינע מיידלעך מיט לעבעדיקע אויגן און זאַפּטיקע געלעכטערס.

פון מענער־לאַגער זיינען זיי געווען אָפּגעטיילט מיט שטעכיקן דראָט און האָבן ניט געטאָרט טרעפן זיך און רייַדן מיט די מענער. צוויי דייטשישע פֿראָסטיטוטירטע ס.ס.־מיידלעך זיינען געווען זייערע אויפזעערינס אין האָבן געזאָרגט, אַז די יידישע מיידלעך זאָלן זיך אָנשטעג־

דיק אויפפירן... איינצלנע פרויען האָבן געשטאַמט אַזש פון אינדזל ראַדאָם. די הויכע שלאַנקע בלאַסע פרויען מיט זייערע צאַרטע פנימער און גרויסע שוואַרצע אויגן האָבן אויסגעזען, ווי טראָפישע פלאַנצן אין קאַלטן צפון. זיי האָבן זיך געקאַרטשעט פון קעלט און געוועלקט, ווי צאַרטע בלומען אָן וואַסער.

* * *

...אין דעצעמבער 1944 זיינען אַלע דאכאוער יידישע לאַגערן געווואָרן אַזוי שיטער, אַז די קאָמענדאַנטור האָט באַשלאָסן פונאַנדערטאשן די מענטשן, צוזאַמענגיסן איין לאַגער מיטן צווייטן און רעדוצירן די אַלגעמיינע צאָל פון די לאַגערן.

נאָך די ניי־יאָר יום־טובים זיינען אַ פאָר טויזנט יידן געבליבן ליגן אין טיפע גריבער ניט ווייט פון לאַגער 2, און דער רעשט איז אַריבער קיין לאַגער 7.

אונדז, די ניי־אָנגעקומענע פאָר הונדערט יידן, האָט מען אַרייַנגעטריבן אין פוסטע קאַלטע באַראַקן, וואו דער מלאך־המוות האָט אויסגעקערט, ווי מיט אַ בעזעם, און צוגעגרייט אָרט פאַר נייע אורחים. מיר האָבן ניט געאַרבעט, נאָר גאַנצע טעג געלעגן אין די האַלב־פינצטע־רע באַראַקן, וואו דער דאָך איז געהאַנגען איבערן קאָפּ און די פיס זיינען געהאַנגען אין דער לופט.

דער פראָסט האָט געפּלאַצט, אין דרויסן זיינען געלעגן טיפע, זומפיקע בלאטעס און עס האָט זיך געוואלט ליגן און ניט אַרויסקריכן פון אונטער די קאַלדרעס.

יענע נעכט האָט מיך מיין זון ניט געלאָזן שלאָפן, גאַנצע נעכט איז דער סילועט פון מיין יינגעלע געשטאַנען פאָר מיינע אויגן, און אַלערליי בילדער האָבן מיך אזכריות־דיק געקוועלט און געמאַטערט. איך האָב אַלץ געזען מיין זונעלע, מיט באַרוועסע פיס און צעקאַדערטע בגדים, ער־געץ־וואו בראדזשענדיק איבער ליטע־פעלדער הינטער אַ סטאַדע. גייט אַרום אַ פאַסטעך מיט בלאַטיקע פיס איבער ליטע־וועגן, ווייס ניט, ווער איז טאַטע־מאַמע, פון אַלע־מען פאַרגעסן, איינזאָם אַליין, ווי אַ שטיין אין מיטן וועג. אַן אומגליקלעכער פאַסטעך, קען ניט לייענען און קען ניט שרייבן, אַ פאַרלאָרענער יתום אין דער גרויסער פרעמדער וועלט...

* * *

די פּערזענלעכע איבערלעבונגען און באַאַבאַכטונגען במשך פון 4 יאָר נאַצי־גיהנום האָבן געדריקט אויפן גע־מיט, ווי אַ שווערע משא, און עס האָט זיך שטאַרק גע־וואָלט אַראָפשרייבן פון האַרצן. עס זאָל כאָטש עפּעס ווערן לייכטער. איך בין ניט קיין שרייבער, נאָר אַ דאָקטאָר, וואָס האָט פיר יאָר באַגלייט יידן אויף זייער לאַנגן וועג פון יסורים און פיין. איך וויס, איך האָב צו וויניק פאַרשריבן, אָבער וועך איז דאָס ביכולת נאָך אַ מאָל אַרויסצוברענגען אַלץ פאַר די אויגן.

. . . אייגנטלעך האָב איך מיינע רשימות געזאָלט פאַרענדיקן מיט דער באַפרייאונג. איך האָב פיל מאָל גע־נומען שילדערן דעם דראַמאַטישן פינאַל און ניט געקענט. איך וויס אַליין ניט פאַרוואָס, איך בין ניט ביכולת צו שילדערן די שפּאַנונגען און איבערלעבונגען פון יענע גליקלעכע טעג. זעט זיך אָן, אַז די סיבה ליגט וואו טיף אין דער נשמה. וועמ איך דערמאָן מיך, ווי ווילד מיר האָבן געיובלט און געשריען, דערזעענדיק אין דאַכאַו דעם ערשטן אַמעריקאַנער סאָלדאַט, שעם איך מיך איצט גאָר שטאַרק: וואָס איז געווען די ווילדע שימחה?...

דר. ש. דאָלניצקי

אַ טאָג הינטער שטעכיקע דראָטן

...מיר זיינען אויפגעשטאַנען, ווי געווייַנטלעך, 5 אַזייגער אין דער פרי. אין דרויסן איז אַ לייכט פרעסטל, אָבער ס׳איז טרוקן. דאָס קאַלטע ווינטל בלאָזט טאַקע דורך מיין אָפּגעריבענעם, דורכזיכטיקן ווינטער־מאַנטל, אָבער דערפאָר איז טרוקן אין די פיס...

אפשר וועט היינט דער אינזשעניר פון פאַבריק, מאַצ־קיעוויטש, האָבן עטוואָס גוטס פאַר מיר? ער האָט דאָך מיר צוגעזאָגט צו זוכן אַן אָרט אויסצובאַהאַלטן אונדזער יינגעלע. אפשר וועט קאַמאנסקי דאָך צופאַרן קיין שקוד־ווילן וועגן דעם?

די דאָזיקע האָפענונג גיט מיר צו מוט און קראַפט. איך גלייך אויס מיין אויסגעהויקערטן רוקן און גיי מיט שנעלע טריט. שוין לאַנג בין איך ניט געגאַנגען מיט אַזאַ לוסט און פרישקייט צו דער אַרבעט!

...און פרישטיק האָט מיר אויך צוגעזאָגט די קעכין פון פאַבריק. איך האָב איר נעכטן גמאַכט די ערשטע איינשפּריצונג קעגן איר רעוומאַטיזם. זי האָט מיר גלייך געזאָגט: „מאָרגן פרי, גלייך וויי איר קומט אָן אין פאַבריק, כאַפּט זיך אַריין אין קיך. איך וועל אָנגרייטן אַ גוטן פרישטיק".

... איך וועל אויך מיין פרוי אַריינפירן אין קיך; וועט זי נישט דאַרפן שטיין און פרירן אין דרויסן, ביז

מען סאַרטירט פונאַנדער די בריגאַדע אויף די אַרבעט־פלעצער, און זי וועט האָבן אַ וואַרעם גלאָז טיי און טאָקע צובייסן אויך. אפשר וועט אונדז געלינגען צו באַקומען אַ פלאַש מילך פאַר אונדזער רפאל׳ינקען, און אפשר אויך אַן אייעלע?

אונדזער קליין, אומגליקלעך יינגעלע! פריער פלעגט עס נאָך קומען מיט דער באָבען צום טויער מיך באַגעגענען, וועט איך פלעג צוריק קומען פון דער אַרבעט. עס פלעגט גלייך פרעגן: „וואָס האָסטו מיר געבראַכט?" איך פלעג אַרונטערלאָזן פאַרשעמט די אויגן... „יאָ, יינגעלע מיינס, דיין פּאָפּאַ האָט פאַר דיר געטראָגן אַ פלעשעלע מילך, אָבער די כוליגאַנעס, דאָ ביים טויער, פאַרגינען עס דיר נישט! זיי האָבן עס צוגענומען!"

איצט קען רפאל׳ינקע שוין צום טויער אויך נישט קומען. מיין קליין עופּהלע! זינט מען האָט אָנגעהויבן רייַדן וועגן „קאָזערנירונג" און די ס.ס. מיט דער געשטאַפּאָ זיינען געוואָרן אָפּטע באַזוכער אין געטאָ, איז אַ געפאַר אַרויסצולאָזן די קינדערלעך אין גאַס אַרויס.

עס איז נאָך טונקל אין דרויסן. פון דער ווייטנס זעען מיר שוין די עלעקטרישע לאַמטערנעס פונעם גענטאָ־טויער. אָבער וואָס איז דאָ היינט? דער „אפעל־פלאַץ" ביים טויער איז גאָר לייַדיק! עס שטייען נישט אויסגעשטעלט די קאָלאָנעס פון די אויסן־בריגאַדעס! מענטשן גייען גאָר צוריק פון טויער!! ניין, נישט מען גייט צוריק, נאָר מען לויפט צוריק!...

„דאָס גענטאָ איז פאַרמאַכט!" מען לאָזט היינט קיין־נעם נישט אַרויס צו דער אַרבעט.

קיינער קען גענוי נישט זאָגן, וואָס איז די סיבה פון דער היינטיקער „גענטאָ־שפּערע". אָבער ס׳איז קלאָר, עס איז אַן „אַקציאָן".

מענטשן לויפן אַרום הין און צוריק. שוועך צו דערגיין אַ טאָלק, שוועך זיך מיט וועמען צוזאַמענצוריידן. נאָר וואָס קענען זיי מיר נאָך איצט דערציילן? איך וועל סיי ווי סיי פון זיי ניט קליגער ווערן. „שנעלער אַהיים", טראַכט איך מיר.

אין דער היים געפין איך שוין אַלעמען אויף די פיס. נאָר מיין קליין זונעלע שלאָפט נאָך האַרט. עס חלומט גאָרניט וועגן דעם, וואָס דער היינטיקער טאָג האָט פאַר אים צוגעגרייט!

מען מוז עס אויפוועקן, מען דאַרף זיין גרייט!

שכנים לויפן איינער צום אַנדערן. מען פרעגט אַן עצה: וואָס טוט איר? וואָס קען מען טאָן?

אַלע לויפן צו דער געבוידע פון עלטסטן־ראַט. אפשר וויים מען שוין דאָרטן עפּעס!

באַלד איז שוין קלאָר פאַר אַלעמען. אויף דעם מעל־דונג־טאָוול ביים עלטסטן־ראַט באַווייזט זיך פאָלגנדיקע מודעה:

„אויפן באַפעל פון די מאַכט־אָרגאַנען — — — — ".

מען גייט היינט אַרויספירן דריי טויזנט מענטשן פון אונדזער געטאָ. מען פירט זיי איבער אויף אַ פרישן אַרבעט־פלאַץ בייַ זאפישקי. „עס איז אונדז געלונגען אויסצופועלן בייַ דער מאַכט, אַז מען זאָל קיין פאַמיליעס ניט צעריַיסן"... קלינגט ווייטער אין דער דאָזיקער מודעה: ...מען וועט אַרויספירן גאַנצע פאַמיליעס. מען וועט דאָרט שאַפן אַ ניי געטאָ. שוין נישט „קאָזערנירונג", נאָר גאָר „איבערזידלונג". באמת, שוין אַ לענגערע צייט ווי עס זיינען אַרומגעגאַנגען עקשנותדיקע קלאַנגען וועגן דעפאָרטאַציע פון אַ טייל פון געטאָ אין אַרבעט־לאַגערן בייַ זאפישקי אָדער קאַלאַטאָווע. 25 קילאָמעטער פון קאָוונע. אָבער עס האָט זיך ניט געוואָלט גלויבן.

איז עס שוין ווירקלעך געקומען? וואָר וועט זיין פון די „אויסגעווילטע" 3000? און איז עס טאָקע נאָר 3000? דער עלטסטן־ראַט האָט פאַר אַלץ „געזאָרגט" און אַלץ „צוגעגרייט".

עס זיינען צוגעגרייט געוואָרן גענוי ליסטעס מיט די נעמען פון די פאַמיליעס, וועלכע דאַרפן אַרויסגעשיקט ווערן קיין זאפישקי, און מען בעט אַלע געטאָ־איינוואוינער זיך צו פאַרהאַלטן רואיק און דיסציפּלינירט... „אין אונדזערע אַלעמענס אינטערעסן", קלינגט ווייטער אין דער דאָזיקער מעלדונג.

יעדער לויפט שנעל צו זיך אַהיים. וועמענס ריי איז היינט געקומען? נאָך גאָנץ פריש זיינען אין זכרון די אַלע פריערדיקע מעלדונגען, וועלכע הויבן זיך אָן מיטן נוסח: „לויטן באַפעל פון די מאַכט־אָרגאַנען". דער עולם ווייס, מיט וואָס דאָס שמעקט.

עס זיינען שוין אָנגעקומען אין געטאָ די ערשטע לאַסט־אויטאָס. אַ גאַנצע ריי שוועכע לאַסט־אויטאָס און אויך אויטאָבוסן שטייען לעבן דער געבוידע פון עלטסטן־ראַט, און אַ גאָר גרויסע מחנה געשטאַפּאָ־לייט לאָזט זיך אַריין אינעווייניק.

די יידן צעלויפן זיך אין אַלע זייטן, פוסט און לייַדיק ווערן די געשלענגלטע געסלעך פון אונדזער געטאָ. נאָר דאָ און דאָרט שלייכט זיך בייַ דער וואַנט אַ צעשראָקן אייַנגעוויניק מענטשעלע.

פון דער געבוידע פון עלטסטן־ראַט גייען באַלד אַרויס די ערשטע „שליחים". זיי גייען צו דריי: איין געשטאַפּאָוועץ און צוויי יידישע פּאָליציילייט. זיי גייען מיט די ליסטעס אין די הענט. אָט גייט שוין איין דריילינג אַריין אין הויז; אַן אַנדער „דריילינג" פאַרשווינדט הינטער דער אייַנגעוואָרפענער וואַנט פון אַ צווייט הייזל.

דורך די הויפן, פאַרבייַ די הייזלעך, שלעפּן זיך לאַנגזאַם מאַמעס מיט קינדערלעך אויף די הענט. די טאַטעס שלעפּן נאָך פּעקלעך. זיי גייען דערשראָקן און קוקן אַלץ אויף הינטן. זיי שלייכן זיך ווי די שאָטנס אויסלעגג די רעשטלעך פון די איבערגעבליבענע פאַרקאַנעס.

מען לויפט זיך באַהאַלטן. מען גייט אַנטלויפן פון גורל, וועלכער האַלט זיי אין איין נאָכיאָגן.

מיין פריינט, פּראָוויזאָר הירש לעווין, דער לייטער פון געטאָ־אַפּטייק, לויפט אַריין צו מיר:

„קום, — זאָגט ער שנעל, — קום! ביי מיר איז שוין די ׳מאַלינע׳ פאַרטיק. 20 מענטשן קענען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. איך האָב צוגעגרייט וואַסער צום טרינקען און בענקלעך צום זיצן. קום! עס קען ווערן צו שפּעט!"

זיך גיין באַהאַלטן? זיך פאַרשטעקן אונטער דער פּאָדלאָגע פון אפּטייק? מיין פאַמיליע אַליין באַשטייט דאָך פון 8 מענטשן.

„וואָס וועסטו טאָן, ווען דיין קינד וועט זיך אינמיטן דעריגען פונאַנדערווויינען?" פרעג איך מיין פריינט, אַ פאָטער פון אַ שיין, קליין מיידעלע, קוים אָנדערהאַלבן יאָר אַלט.

„מיר וועלן זיי נישט לאָזן וויינען, מיר וועלן זיי פאַרשטאָפּן די מיילעכלעך", קלינגט זיין ענטפער.

„אין ערגסטן פאַל", זאָגט ער מיט אַן ארונטערגעלאָזטער שטימע, „קענען מיר מיטנעמען לומינאַל־אַמפּולן. מיר וועלן זיי מאַכן אַן אינשפּריצונג, וועלן זיי שלאָפן".

ניין! דערווייל בלייב איך דאָ. איך וועל זען וואָס ס׳וועט זיין שפּעטער. ניין, איך קען ניט!...

איך זע דורכן פענצטער, מען פירט שוין די ערשטע „אויסגעוויילטע". זיי שלעפּן מיט זיך גרויסע פּעק. אַנדערע פירן גאָר זייערע זאַכן אויף קלייניע האַנט־וועגעלעך. צו וואָס שלעפּן זיי נאָך די אַלע שמאַטעס און וואו וועט זיך דאָס אַלץ אויסלייגן? אָט פירט מען שוין אַן אַנדער פאַמיליע. די אַלטע מוטער טראָגט אין האַנט אַן אַלטע קופערנע פּאָן. נו, יאָ, ס׳וועט דאָך דאָרט אויך זיין אַ געטאָ, דאַרף מען דאָך האָבן אַ „געטאָ־ווירטשאַפט"...

זיי גייען אַלע רואיק און שטיל. זיי זיינען דיסציפּלי־נירט „אין אונדזערע אַלעמענס אינטערעסן"...

ביי אונדז אין שטוב פּאַקט מען זיך אויך. מיינע שכנים, קרעטשמער מיט זיין פאַמיליע, וועלן מסתמא איינפּאַקן אַלע זייערע בעבעכעס. זיי האָבן באַשלאָסן קיין זאַך ניט איבערצולאָזן. אָבער דערווייל פירט מען נאָך זיי נישט. אפשר זיינען זיי גאָר ניטאָ צווישן די „אויס־געווויילטע"? זיי זיינען אָבער „פּראָקטישע" מענטשן און האָבן ליב צו זיין צוגעגרייט. פון וואַנען האָבן זיי דאָס אַרויסגעצויגן אַזעלכע גרויסע זעק מיט גרויסע געקעסטל־טע לאַטעס, און דוכט מיר אַן לאַטעס אויך, מיט הוילע לעכער? אַלץ פּאַקן זיי אין די דאָזיקע זעק: קישנס, האַנטעכער, שוך־בערשטלעך און העמדער־קנעפּלעך, אל־טע ספּרים מיט צעבראָכענע טעפּלעך. וואָס טראָכטן זיי זיך? מיינען זיי אין זאַפּישקי צו עפענען אַ געשעפט פון אַלטע זאַכן?

אַ צווייטער שכן מיינער, אַלבעניצקי, האָט געפונען אַ גאָר גרויסן הילצערנעם קופערט, און דאָרט וויל ער אַריינפּאַקן זיין גאַנץ האָב און גוטס, זיינע אַלע אוצרות, די גאנצע ירושה וואָס ער האָט נאָך פון זיין באָבען און על־טער־זיידן...

... דער דריילינג גייט דירעקט צו אונדז. איך בלייב אַ פאַרגליווערטער. זיי זיינען שוין אינעווייניק, און איך קען זיך נאָך אַלץ ניט רירן פון אָרט.

איך מוז דאָך וויסן, וועמען זיי זיינען איצט געקומען זוכן! מיין גאַנצע פאַמיליע איז דאָך אין צימער!

ניין! ניט מיך. נאָך ניט! אַלבעניצקי איז איצט אויף דער רייַ! אַ מאַן מיט אַ פרוי און צוויי ברידער. זיי האָבן נאָך ניט געענדיקט זיך אייַנצופּאַקן. אייַנער פון די ברידער קריכט אויפן בוידעם. עפּעס האָט ער נאָך דאָרטן פאַרגעסן און ער מוז דאָס אומבאַדינגט מיטנעמען. אַ פאָסטן פון הינטער דעם דראָט־צאַם באַמערקט אים, און שרייט אים נאָך: „וואו קריכסטו דאָרטן?"

„איך דאַרף דאָ נאָך מיטנעמען עטלעכע זאַכן צום אייַנפּאַקן", ענטפערט דער טויט־בלאַסער אַלבעניצקי.

„צו וואָס דאַרפסטו די זאַכן, שוטה, וועסט דאָס סיי ווי סיי ניט פאַרנוצן", לאַכט פון אים דער דייטש.

יענער איז לכל הפּחות אַן אויפריכטיקער מענטש; ער האָט געזאָגט דאָס, וואָס ער טראַכט...

אַלבעניצקי אַבער הערט אים ניט, ער שלעפּט שוין פון בוידעם אַ נייַעם באַרג טראַנטעס...

אַלבעניצקיס פאַמיליע קומט אַריין זיך געזעגענען. מיר האָבן זיך אַזוי גוט צוזאַמענגעלעבט אין אָט דער ענגער וואוינונג. איך וועל זיי העלפן צוטראָגן זייערע פּעק.. זיי געזעגענען זיך. קיין טרערן אָבער זעט מען ביי קיינעם ניט. געטאָ־אייַנוואוינער וויינען ניט! ניטאָ מער קיין טרערן!

איך הערווויס זיך, אַז עטלעכע פון מיינע קאָלעגן האָט מען שוין אויך אַרויסגעפירט. דר. לופטשפּרינגער מיט דער פרוי, ביידע פליטים פון פוילן. דער בעכער פון זייערע צרות איז נאָך ניט פול געווען. זיי מאַטערן זיך שוין פון 1939,האָט מען זיי נאָך צוגעגעבן היינטיקע פאָר־ציע!... דר. בליומקין, דר. קאַצעוו, דר. דינערפרייך און נאָך אַנדערע, וועלכע איך קען גאָרניט. אויך דר. טאפּט איז מען געקומען נעמען, אָבער ער האָט באַווייזן זיך אויס־צובאַהאַלטן.

איך קום מיט די אַלבעניצקיס צום עלטסטן־ראַט. פלוצלונג זע איך, מען לאָדעווועט אויף אַן אויטאָ נאָך אַ פאַמיליע. עס זיינען די האָלצמאַנס. מיינע לעצטע נאָענטע קרובים אין געטאָ. די לעצטע, וועלכע זיינען מיר גע־בליבן פון אונדזער גרויסער פאַרצווייגטער משפּחה. פרוי האָלצמאַן, די טאָכטער טייבעלע און משה האָלצמאַנס מיט זיין פרוי און צוויי קינדערלעך. אויך זעוויגל ליפּעץ איז דאָ. דער זעוויגל, וואָס זיינע עלטערן און שוועסטערל האָבן די סאָוועטן אַרויסגעפירט אין יוני 1941. איצט נעמט מען אויך דעם לעצטן פון דער דאָזיקער פאַמיליע.

לויפּנדיק צוריק טרעף איך ווי מען פירט נאָך אַ קאָלעגע, דאָס מאָל איז עס דר. ראובן שאַפּירא. ער גייט מיט זיין פרוי, געוועזענער ליובאַ פרידמאַן. ניט לאַנג חתונה געהאַט, טאַקע דאָ אין געטאָ.

ביי מיר אין שטוב קומט ווידער אָן אַ „דריילינג". דאָס האַרץ בלייבט מיר שטיין. ניין, דאָס מאָל נאָך אויך ניט. איצטער איז מען געקומען נעמען קרעטשמערן מיט זיין פאַמיליע. ער, קרעטשמער, אַ קראַנקער מענטש, אַ גאַלשטיין ליידנדיקער. זיין פרוי, דבורה, צוויי קינדער, שיינעלע און בן־ציון, און זיין אַלטע מוטער. אַ פאַמיליע, וועלכע האָט זיך זייער שווער געמאַטערט אין געטאָ, און איך גלויב, אַז אויך פאַרן געטאָ...

„זייט געזונט!" — זאָגט קרעטשמער צו מיר.

„אויף ווידערזען!" — ענטפער איך אים.

„ניין, איך וועט מען ניט פירן! איר זייט פון די גליקלעכע!" — זאָגט ער מיר.

איך פיל אַז ער איז מיך מקנא. ווער ווייס ווער עס איז דער גליקלעכער, און ווער וועמען דאַרף מקנא זיין?! היינט איר, מאָרגן איך, און ווער ווייס וועמענס גורל איז אַ בעסערער. אפשר איז פריער גאָר בעסער.

מיר זיינען שוין אַליין געבליבן אין אונדזער הייזל. אין די פאַרלאָזענע צימערן וואַלגערן זיך אויף דער ערד פאַרשיידענע פאַפירן, שיך־שנירלעך, ביכער, בלעכענע פוש־קעס, צעריסענע קראַוואַטן. די טירן פון די אַלמערס שטייען פונאַנדערגעריסן. דאָ ליגט אַ צעבראָכענער טע־לער, דאָ אַ צעריסענע דאַמען־זאָק, דאָ שיטן זיך פעדערן פון אַזאַ צעריסענעם קישן מיט אַ געקעסטעלטן אייגישיט. און פאַטאָגראַפיעס, גאָר אַ סך פאַטאָגראַפיעס וואַלגערן זיך דאָ...

אַ שוידער נעמט מיך אַרום ביים צוקוקן דאָס דאָ־זיקע בילד! איך פאַרשטעל מיט די הענט מיינע אויגן; איך וויל דאָס ניט זען...

פלוצלונג הער איך אַ טומל, אַ געלאַף. מענטשן לויפן אָן אָטעם, און אַלע פון זייט, וואו דער עלטסטן־ראַט גע־פינט זיך. אָט לויפט אויך מייערוויטש מיט זיין פרוי. וואָס איז געשען?

ער דערציילט מיר אין איין אָטעם:

„עס פעלן נאָך איבער 1000 מענטשן. די דייטשן ווילן מער ניט וואַרטן. זיי האלטן ניט מער פון קיין ליסטעס. זיי כאַפן וועמען זיי טרעפן נאָר אָן. ביז 4 אַזייגער מוזן זיי האָבן די גאַנצע צאָל מענטשן. זיי האָבן אָנגעהויבן פון יענער זייט, פון די „בלאָקן", לויפן אַלע צו אַלט־שטאָט".

אויך מיר פֿרואוון לויפן. איך באַווייז נאָך ניט צו עפענען די טיר, ווי איך זע דורכן פענצטער — זיי קומען שוין אָן! אַ גאנצע באַנדע ליטווינער און דייטשן מיט ביקסן אין די הענט, און דירעקט צו אונדזער הויז. מיר בלייבן שטיין ווי פאַרגליווערטע.

„צו שפעט!"

מיר זעצן זיך אַלע דריי אַרונטער אויף דער ערד. מיין קליין, שיין יינגעלע זעץ איך אַרויף אויף דעם פּעקל זאַכן, און זאָג אים:

„רפאל'ינקע מיינער! זיי אַ גוטינקער. שלעכטע דייטשן זיינען געקומען! זיי ווילן אונדז צונעמען! מען דאַרף זיין רואיק און קיין וואָרט ניט רעדן!"

ער שטעלט אויס אויף מיר זיינע גרויסע ליכטיקע אויגן.

די מאַמע גיט אים דריי קנעפּלעך זיך צום שפּילן. ער קייקלט זיי פון העטלע צו העטלע און שווייגט.

איך זע די גאַנצע באַנדע. זיי גייען פאַרביי אונדזער פענצטער. איך בויג זיך נאָך נידעריקער איין צו דער ערד, כדי זיי זאָלן אונדז דורכן פענצטער ניט באַמערקן.

איך הער זייערע געשרייען. עס זיינען גאָר ניט קיין דייטשן; עס זיינען די טרויעריק־באַרימטע אוקראַינער פון די ס.ס. קאָלאָנעס. זיי האָט מען דאָס איבערגעגעבן אויסצופירן דאָס דאָזיקע שטיקל אַרבעט...

אַ ריס אין דער טיר. דאָס האַרץ בלייבט מיר שטיין. איך כאַפּ אָן מיין פרוי מיט איין האַנט, דאָס קינד מיט דער צווייטער. אונדזער טיר האָבן זיי אויפגעריסן, די טיר פון ערשטן פוסטן צימער, מען איז אַריינגעגאַנגען. אַ טראַסק פון אַ שטול, אַ פאַלן פון אַן עמער. מען גייט צו אונדזערע צימערן. איך הער די שוועכע זעלנערשע טריט. און יעדער טראַט איז ווי מען וואָלט מיר מיט אַ האַמער איבערן קאָפּ געגעבן!

„יאָ, אויך דאָ איז קיינער ניטאָ, דער טייוול זאָל זיי נעמען!"

ווידער אַ טראַסק מיט דער טיר.

איך דריק פעסטער צו מיין פרוי און קינד. איך הער דייטלעך זייער שנעל, שווער אָטעמען. קיין פּיפּס, קיין ריר פון מיין 2־יאָריק יינגעלע, נאָר זיין הערצעלע קלאַפּט גאָר שטאַרק...

זיי זיינען צו אונדז אין צימער ניט אַריינגעגאַנגען...

מיין יינגעלע שפּילט זיך ווייטער מיט די דריי קנעפּ־לעך, וואַרפט זיי פון איין העטל אין צווייטן; קוקט דאָ אויף מיר, דאָ אויף דער מאַמען, מיט זיינע גרויסע קלוגע אויגן און לאַנגע שוואַרצע האָר, רעדט קיין וואָרט ניט.

די רוצחים זיינען שוין אַוועק פון געטאָ.

עס איז שוין גאַנץ טונקל געוואָרן. דאָ און דאָרט הערן זיך געווייגענ. געשרייען. „מאַמע, מאַמע", הערט זיך פון דער ווייטן אַ קינדיש שטימעלע.

וויפל קינדער זוכן הייַנט זייערע מאַמעס, און וויפל מאַמעס זוכן זייערע קינדער?... דאָ, אין „גליקלעכן" געטאָ, און דאָרט אין „זאפישקי"...

דר. שמואל גרינהויז

דאָס קולטור־לעבן אין קאָוונער געטאָ

„כ׳וויל דערציילן פאַר ברידער יידן, ווי, אַרומ־געצוימט מיט מויערן און דראָטן, האָבן מיר געביט אין געטאָ אַ יידיש־געזעלשאַפטלעך לעבן און אויפ־געשטעלט אַ שולוועזן און קולטור־אינסטיטוציעס, און, אויף צו־להכעיס דעם שונא, געצויגן די טראַדיציע פון ווילנע, איר ׳גאָלדענע קייט׳, איר דורותדיקן נוסח״.

(דר. דוואַרזשעצקי, „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום״, פאַריז, 1948, זייט 17).

דאָס יידישע געטאָ האָט פאָרגעשטעלט מיט זיך אַן אייגנאַרטיקע פאָרעם פון יידישן לעבן, אמת, אַ שרעקלעכע פאָרעם פון אַ כסדרדיק צאַנקען און פאַרגיין, אָבער דאָך אַ פאָרעם פון אויסלעבן זיך אַפילו אונטער די אוממענטש־לעכסטע באַדינגונגען.

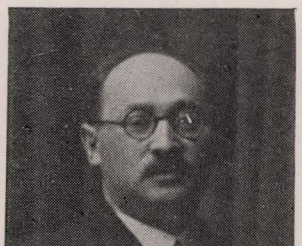
די יידישע וויטאַליטעט אין געטאָ האָט זיך אויס־געקריסטאַליזירט אין קאַמף קעגן שונא, אויב ניט אַק־טיוון, איז פאַסיוון, אין קאַמף קעגן אונטערגאַנג און אין בוי פון אַ געזעלשאַפטלעך און קולטורעל לעבן.

עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן מער שטערעריש און וויניקער פאַסיקע באַדינגונגען פאַר קולטור־אַר־בעט, ווי אין געטאָ. יעדע קולטור־אַרבעט פאַרלאַנגט אַ געוויסע גייסטיקע אויפגעלייגטקייט, און די מענטשן אין געטאָ האָבן געלעבט אין אַ צושטאַנד פון שטענדיקער פאַליטישער שפּאַנונג און פסיכאָלאָגישער פאַניק, אין אַ צושטאַנד פון דויערנדיקער סאָציאַלער און גייסטיקער אַגאָניע. יעדע קולטור־אַרבעט פאַרלאַנגט אויך געוויסע מאַטעריעלע מיטלען. און אויב אַפילו די פאַרטייען און דער עלטסטן־ראַט האָבן אונטערגעשטיצט די קולטור־אַרבעטער, און אויב אַפילו די אַלגעמיינע פאָליטישע ליניע האָט פאַרלאַנגט צו טאָן אַלץ כדי צו ראַטעוונען די קולטו־רעלע כוחות, האָבן דאָך גראָד די קולטור־אַרבעטער גע־הערט צו די צום וויניקסטנס פּריווילעגירטע גרופּעס.

און דאָך, ניט געקוקט אויף אָט די אַלע באַדינגונגען און מניעות, איז אין קאָוונער געטאָ געווען אַ קולטור־לעבן, און אַ רעלאַטיוו שטאַרק און אינטערעסאַנט קול־טור־לעבן, כאָטש עס האָט קיינמאָל ניט דערגרייכט דעם ניוואָ פון קולטור־לעבן אין דעם געטאָ פון „ירושלים דליטא״. פאַר דעם זיינען געווען אַביעקטיוע סיבות — ווילנע האָט אין די לעצטע יאָרן פאַרמאָגט אַ פֿלעיאַדע פון הויך־באַגאַבטע יידישע דיכטער („יונג־ווילנע״), האָט געהאַט אַ רייך טעאַטער־לעבן, איז גע־ווען אַ צענטער פון יידישער וויסנשאַפט („ייוואָ״) און אַז. וו. און ווי עס איז ניט אויסגעפאַלן דער גורל פון איינצלנע מענטשן, האָבן זיך אין ווילנער געטאָ דאָך קאָנצענטרירט פיל מער קולטור־טוער און קולטור־כוחות ווי אין קאָוו־נער געטאָ.

אָבער דאָס אִיז ניט געווען די אייניציקע סיבה. אומגעפער אַ האַלב יאָר פאַר דער מלחמה איז די הויפּט־שטאָט פון דער סאָוועטישער ליטע אַריבערגעטראָגן גע־ווארן פון קאָוונע קיין ווילנע. צוליב דעם און צוליב פאַרשיידענע אַנדערע סיבות זיינען אַ סך פון דער יידי־שער אינטעליגענץ אַריבערגעפאָרן קיין ווילנע. אַנדערע וויידער, וואָס האָבן געלעבט אין קאָוונע, האָבן געמוזט צוליב פאַרשיידענע ענינים אָפט פאָרן קיין ווילנע. און אַזוי ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכן גאַנץ פלוצלונג, ווי אַ בליץ פון העלן הימל, זיינען פאַרשיידענע מענטשן, צווישן זיי אויך קולטור־טוער, פאַרכאַפּט געווארן דורך דער מלחמה אין ווילנע. און נאָך: אין ערשטן טאָג פון מלחמה האָבן טויזנטער פון יידן זיך געלאָזט לויפן קיין רוסלאַנד. דער וועג איז געגאַנגען איבער ווילנע. נאָר זייער וויניק האָבן זיך דורכגעריסן קיין רוסלאַנד. אַ טייל זיינען אומגעקומען אויפן וועג, אַ טייל זיינען צוריק־געקומען קיין קאָוונע און אַ טייל זיינען געבליבן אין ווילנע. צווישן זיי זיינען געווען אַ סך קולטור־טוער.

פון די סאַמע אָנזעענדיקע פיגורן אין דעם קול־טור־לעבן פון קאָוונער געטאָ איז געווען דער פּריוואַט־דאָצענט פאַר סעמיטישע שפּראַכן און ליטעראַטור אין קאָוונער אוניווערזיטעט, דער זון פון הרב הכולל פוז ליטע, דר. חיים נחמן שאַפּירא. דר. שאַפּירא איז גע־ווען דער גרעסטער קענער פון העברעאיש אין ליטע, אַ מענטש מיט אַ געוואַלדיקער ערודיציע אויפן געביט פון ליטעראַטור־געשיכטע און פילאָזאָפיע, מיט אַ נייגונג צו טיף־שעפּעריש סינטעזן. ער איז געווען דער מחבר פון אייניעם פון די בעסטע ביכער וועגן דער געשיכטע פון דער העברעאישער ליטעראַטור. דר. שאַפּירא האָט אין געטאָ אָנגעהויבן מאַכן נאָטיצן צו (צום שרייבן איז די צייט גע־ווען צו געשפּאַנט) אַ ווערק, וואָס איך וואָלט געוואָלט „די

דר. חיים־נחמן שאַפּירא, באַוואוסטער העברעאישער ליטעראַטור־פאָרשער און קריטיקער, דאָצענט פון סעמיטאָלאָגיע אין קאָוונער אוניווערזיטעט. אומ־געבראַכט צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אויפן קאָוו־נער ניינטן פאָרט דורך דער געשטאַפּאָ.

פילאָזאָפיע פון יידישן אונטערגאַנג און קיום". איך האָב געהאַט די מיגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם אינ־האַלט פון אייניקע פראַגמענטן אין לאַנגע אָוונט־שעהען פון אינטימע האַרץ־אויסגוסן און פון די נאָטיצן, וועלכע ער האָט מיר געגעבן צו איבערזעצן אין דייטש. ס׳איז געווען אַ ווערק פון אַ גאָר גרויסן פאַרנעם. אַ טייל פון די נאָטיצן זיינען געבליבן ביי מיר נאָך זיין טויט און אומגעקומען צוזאַמען מיט מיין טאָגבוך וועגן דעם סאָ־ציאַלן און מאָראַלישן לעבן פון געטאָ. חוץ דעם האָט דר. שאַפּיראָ אין געטאָ געשריבן אַ ווערק וועגן י. ל. פרץ.

דאָס דערשיטערנדיקסטע, וואָס שאַפּיראָ האָט געשאַפן אין געטאָ, איז געווען אַ „פּעדאַגאָגישע אינסטרוקציע" פאַר די קינדער, ווי שלום צו מאַכן מיטן געדאַנק פון טויט, ווי צו אַנטוויקלען ביי זיי די פאַרשטענדניש, די רואיקייט און די גרייטקייט צום טויט.

פון ערשטן טאָג אָן ווי עס האָט זיך אין שטאָט גע־גרינדעט דער יידישער געזעלשאַפטלעכער קאָמיטעט, דער שפּעטערדיקער עלטסטן־ראַט, איז שאַפּיראָ געווען דער לייטער פון קולטור־אַמט. שפּעטער־צו אין 1942, בעת די דייטשן האָבן געהייסן שליסן אַלע שולן, בתי תפילות און אַלע קולטורעלע אינסטיטוציעס, האָט מען דר. שאַ־פּיראָ באַשטימט פאַרן צווייטן לייטער פון דער פאַכשול, וואָס אונטער איר נאָמען איז דאָן געפירט געווארן די גאַנצע קולטור־טעטיקייט.

דעם 2טן דעצעמבער, 1943, ביינאַכט איז געשטאַפּאָ געקומען אין געטאָ און צוגענומען דר. שאַפּיראָ, זיין פרוי, זיין זון, זיין מוטער — די קאָוונער רביצין — און איר שוועסטער, דערקלערנדיק, אַז לויט אַ באַפעל פון בערלין מוז מען זיי אַרויסשיקן קיין שווייץ און זיי מוזן תיכף פאָרן אויפן פלוג־פלאַץ, פון וואַנען זיי וועלן אַפּ־פּליען קיין שווייץ. אין דערזעלביקער נאַכט זיינען זיי אַלע דערשאָסן געווארן אויפן קאָוונער פאָרט.

אַ בולטע פיגור אין קולטור־לעבן פון קאָוונער געטאָ איז געווען אבא באלאשער. באלאשערן האָט געקענט יע־דער ייד אין קאָוונע. צענדליקער יאָרן האָט ער געפירט אין קאָוונע די גרעסטע יידישע פריוואַט־ביבליאָטעק. ביים אים פלעגט מען קריגן יידישע און ניט־יידישע בי־כער. דורך אים פלעגט מען זיך אין אַלטע יאָרן פאַרשאַפן די האַלב־לעגאַלע און די פראָגרעסיווע ליטע־ראַטור. אין געטאָ האָט ער געהאָט די אויפגאַבע צו פירן די געטאָ־כראָניק, דעם פנקס הזכרונות פון ליטווישן חורבן.

באַלאָשער האָט, ניט געקוקט אויף זיינע אַלטע יאָרן, דורכגעמאַכט די גאַנצע געטאָ־צייט, אויסגעמיטן אַלע אַקציעס, מיטגעגאַנגען מיט דעם רעשטל פון געטאָ קיין דאַכאו און איין טאָג פלוצלונג אַרויסגעפירט געווארן קיין אוישוויץ און דאָרטן אומגעקומען.

די גרעסטע ליטעראַרישע קראָפט פון געטאָ איז גע־ווען מיכל (הערצקע)בורשטין, אַ באַקאַנטער יידישער־בעלעטריסט פון וואַרשע, פּרעמירט פון יידיש־פּוילישן פּען־קלוב פאַר זיין ראָמאַן „אויף די ברעגעס פון מאַזא־ויע". אין 1939 האָט אים דער מלחמה־שטראָם גע־בראַכט קיין קאָוונע, פון וואַנען ער איז שפּעטער אַרייַנ־געפאַלן אין געטאָ. אין געטאָ האָט ער פאַרנומען אַ נאָמינעלן פּאָסטן אין דעם סטאַטיסטישן אַמט, אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָט ער זיך פאַרנומען מיט שרייבן.

און געשריבן האָט ער פיל. אונטערן נאָמען „מגילת סלאָבאָדקע" האָט ער פאַרפאַסט אַ גראַנדיעזע פּאָעמע פון דעם אונטערגאַנג פון קאָוונער יידנטום. ער האָט אויך געשריבן פאַרשיידענע נאָוועלן פון געטאָ־לעבן. פון צייט צו צייט האָבן מיר געהערט אויסצוגן פון דער פּאָעמע און פאַרשיידענע נאָוועלן אויף ענגע ליטעראַרישע פאַר־זאַמלונגען. געווייסע טיילן אין דער פּאָעמע האָבן ג־מאַכט אַ גוואַלדיקן אייַנדרוק.

בורשטין האָט אויסער דעם געזאַמלט דעם געטאָ־פאָלקלאָר; וועראַטלעך, נעמען, קללות, וויצן. ער האָט אויס־געהאַלטן די גאַנצע צייט פון געטאָ. ער איז געקומען מיט אונדז קיין דאכאו. ער האָט מיטגעבראַכט די כתבים. ער האָט אין קאַצעט געקליבן ווייטער דעם קאַצעט־פאָלקלאָר. ער האָט אין איינעם פון די בארַאַקן אין קאַצעט געהאַלטן וועגן דעם אַ רעפעראַט. מען האָט זיך באַמיט אים אין קאַצעט אויפצוהאַלטן. יצחק ראָבינאָוויטש, אַן אייניקל פון ר׳ יצחק אלחנן, וועלכער איז געווען אין געטאָ דע־לייטער פון אַרבעטס־אַמט און געאַרבעט אין קאַצעט אין „שרייבשטובע", האָט איינגעאָרדנט, אַז ער זאָל חדשים־לאַנג ניט דאַרפן גיין צו דער אַרבעט. בורשטין האָט זיך אין קאַצעט אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק וועגן אַ גייסטיקן געהיים־אָרדן, וועלכער דאַרף אַרומנעמען די איבערלעבנ־דיקע קולטור־מענטשן. ער האָט געחלומט, ער האָט האַלוצינירט פון הונגער, ער איז געוואָרן גאַנץ געשוואָלן און אַוועקגעפאַלן קורץ פאַר דער באַפרייאונג.

אַן אינטערעסאַנטע פיגור אויפן פּאָליטיש־סאָציא־לאָגישן געביט איז געווען דר. רודאָלף וואלסאנאק. ער פראָפעסיאָנעלער זשורנאַליסט און פּאָליטיש־עקאָנאָמישער שרייבער, האָט ער דורכגעמאַכט אַ שטורמישע פאַרגאַנ־גענהייט. געבאָרן אין ביאַליסטאָק, שטודירט אין קאָוונע, געשריבן מיליטערישע אַרבעטן פאַר רוסישע געזעראַלן, געאַרבעט אין פּויליש־שטאָב, געשריבן ביכער, אַרטיקלען, שירים — אַ בונטע און רייכע פערזענלעכקייט. אין געטאָ איז ער געווארן דער צענטער פון מיליטעריש־פּאָליטישער אינפאָרמאַציע. ער איז געווען דער לייטער פון סטאַטיסטיק ביים עלטסטנראַט. חוץ דעם איז ער גע־ווען איינער פון די פירער פון דער קאָמוניסטישער גרו־פּע, אָדער, ווי מען האָט זיי אין געטאָ געפרופן, „די לינקע".

נאָכן קאַצעט איז ער געווען דער גרינדער און ערשטער רעדאַקטאָר פון דער „לאַנדסבערגער יידישער צייטונג". ער איז געשטאָרבן אַכט מאָנאַט נאָך דער באַפרייאונג אין עלטער פון 56 יאָר און איז געקומען צו קבורה אויפן אַלטן יידישן בית־עולם אין מינכן.

דאָס קאָוונער געטאָ האָט פאַרמאָגט אַ שוליווען. גלייך נאָך דעם שאָפן פון געטאָ, 15טן אויגוסט 1941, נאָך פאַר די אַקציעס, האָט דער עלטסטן־ראַט, לויט דער איני־ציאַטיוו פון דר. ח. נ. שאַפּיראָ און דעם רעשט פון די געווען העברעאישע און יידישע לערער, באַשלאָסן צו

גרינדן צוויי שולן — איינע אין אַלט־סלאָבאָדקע, וועלכע איז נאָך פאַר דער מלחמה געווען אַ יידישער דיסטריקט, און די צווייטע אין ניי־סלאָבאָדקע, וואו עס האָבן פאַר דער מלחמה געוואוינט ליטווינער. מען האָט געמוסן די געביידעס, אין וועלכע עס זיינען פאַר דער מלחמה געווען די פאָלקשולן. מען האָט געשאַפן פראָגראַמען. דאָס זיינען געווען די פראָגראַמען פון די געווען די געווועזענע העברעאישע פאָלקשולן און, טיילווייז, פון די ערשטע קלאַסן פון די העברעאישע גימנאַזיעס, פאַראיינפאַכט און צוגעפאסט צו די פרימיטיווע און שוועכע געטאָ־באַדינגונגען. די שולן זיינען געווען העברעאישע, ערשטנס דערפאַר, ווייל די גרויסע מערהייט פון די לערער זיינען געווען לערער פון די געווועזענע העברעאישע גימנאַזיעס, צווייטנס דערפאַר, ווייל די מערהייט פון עלטסטן־ראָט און באַזונדערס זיין פאָרזיצער, דר. עלקעס, און דער וויצע־פאָרזיצער ל. גארפונקל, — די איינציקע, וועלכע האָבן זיך אינטע־

לייב גאַרפונקל

רעסירט מיט קולטור־פראָגעס — און דר. שאַפּיראָ, זיי־נען געווען אַלטע ציוניסטישע עסקנים און העברעאיסטן. שטאַרק געווירקט האָט אויך דער פאַקט, וואָס אין ערשטן יאָר פון געטאָ זיינען די ציוניסטישע גרופּעס געווען דער איינציקער געזעלשאַפטלעכער כוח, וועלכער האָט זיך אָפן אַרגאַניזירט אין געטאָ, און אויך וויל די אַלגעמיינע שטי־מונג אין דעם ערשטן יאָר איז געווען אַ מיסטיש־נאַ־ציאָנאַלע.

די פאַר׳מלחמה׳דיקע קאָוונע האָט געהאַט נאָר צוויי יידישיסטישע גרופּעס — די קאָמוניסטן און די פאָלקיסטן. דער „בונד" האָט אין קאָוונע כמעט ניט עקזיסטירט. די פאָלקיסטישע פירער זיינען זיך צעפאָרן נאָך פאַר דער מלחמה, אַזוי אַז אין געטאָ איז קיין פאָלקיסטישע גרופּע קיינמאָל ניט געווען. די קאָמוניסטן זיינען צו יענער צייט נאָך ניט געווען אָרגאַניזירט, וויל זייערע פירנדיקע חברים זיינען אָפגעטראָטן מיט דער רוסישער אַרמיי. די גע־ווען אַסימילאַטאָרישע גרופּעס האָבן זיך אין די קול־טור־פראָגעס ניט געמישט.

אַזוי אַרום איז אין געטאָ ניט געווען קיין קולטור־קאַמף.

קינדער־גאָרטן אין געטאָ.

די געטאָ־שולן האָבן געהאַט מערערע אויפגאַבעס, ערשטנס, האָבן זיי געדאַרפט דערווען אין די קינדער דאָס נאַציאָנאַלע באַוואוסטזיין און געבן זיי אַ נאַציאָנאַלן ענטפער אויף די פראָגן ווען זיין פון די פאַרפאָלגונגען און פון די ליידן. צווייטנס, האָבן זיי געדאַרפט אויפהאַלטן די מאָראַלישע דערציאונג, וועלכע די עלטערן זיינען ניט געווען ביכולת זיי צו געבן. דריטנס, האָבן זיי גע־דאַרפט אַנטוויקלען די אינטעלעקטועלע פעאיקייטן פון קינד, געבנדיק אים די גייסטיקע מיטלען, וועלכע זאָלן אים דערמיגלעכן זיך צוצופאַסן צו די געגעבענע באַדינ־גונגען, אויסמיידן די געפאָרן, פאַרשטיין די אויסערלעכע סיטואַציעס און קענען זיך פון זיי אַרויסדרייען, וועו עס זאָל זיין נויטיק און, פערטנס, האָט די שול געדאַרפט געבן אַן אַרבעט־פלאַץ פאַר דער גרעסטער צאָל לערער, העלפן־דיק זיי דערמיט אויסצומיידן די שוועכע פיזישע אַרבעט, צו וועלכער זיי זיינען ניט געווען געוואוינט און פעאיק.

ווי מיר זעען איז די שול, סיי פאַר די קינדער, סיי פאַר די לערער, געווען אַ מיטל אין קאַמף קעגן אונטער־גאַנג, אַ פאַרטיידיקונג־ און ווידערשטאַנד־אינסטיטו־ציע. פון דעם שטאַנדפונקט איז דאָס לערנען אין שול געווען ניט נאָר אַן אינטערעס פאַר די עלטערן אָדער די קינדער גופא, נאָר עס איז געווען אויך אַ וויכטיקער נוץ פאַרן געטאָ־כלל. דערפאַר האָט מען באַטראַכט, אַז די קינדער מוזן גיין אין שול. ס׳איז דערפון טאָרעטיש פעסטגעשטעלט געווארן אַ שול־צוואַנג, הגם קיינער האָט ניט קאָנטראָלירט און ניט געשלעפט די קינדער מיט גע־וואַלד. אָבער די לערער, דערוויסנדיק זיך וועגן קינדער. וועלכע באַזוכן ניט די שול, פלעגן קומען צו די עלטערן דערמאָנען זיי און בעטן צו שיקן דאָס קינד. צווי קינדער־

דאָקטוירים זיינען געווען באַשטימט אויפצופֿאַסן דעם געזונט־מצב פון די קינדער: די באַקאַנטע „אָזע"־טוערין, פרוי סאָפיע קאמבאר, און דר. שרה אַלייסקי.

די שולן האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן גלייך נאָך דער אַקציע־כוואַליע (סעפטעמבער־אָקטאָבער 1941). ווי ווייט איך געדענק, זיינען געווען פֿאַרעגיסטרירט ביז 700 קינדער. עס זיינען געווען עלטערן, וועלכע האָבן מורא געהאַט אָפצולאָזן פון זיך די קינדער. עס זיינען געווען עלטערנלאָזע קינדער, „בעזפריזאָרניקעס". עס זיינען געווען קינדער, וועלכע האָבן געמוזט אַרבעטן אָדער בלייבן אין שטוב, גיין אויף אַרבעט אָדער האַנדלען אין געטאָ.

די פֿראָגראַם פון שול איז באַשטאַנען פון העברעאיש־לערנען, שפֿראַך און תנ"ך, יידישער און אַלגעמיינער געשיכטע, מאַטעמאַטיק, נאַטורווייסנשאַפט און געאָגראַפיע. אָביסל לערנביכער האָט מען צוזאַמענגעקליבן, אָבער געלערנט האָט מען פאַקטיש אָן ביכער, ווייל פאַר אַלע קינדער האָט ניט געקלעקט.

אָט די אָפּיציעלע געטאָ־שולן האָבן עקזיסטירט ניט לאַנג. זיי האָבן באַוויזן דורכצומאַכן נאָר איין יאָר. סוף זומער 1942 האָט די דייטשע מאַכט באַפויילן, אַז אַלע שולן, בתי מדרשים און אַלע אַנדערע קולטור־אינסטיטוציעס מוזן ווערן געשלאָסן. די פאַך־שול איז געבליבן, ווייל מען האָט זי פֿאַרגעשטעלט, ווי אַ יוגנט־ווערשטאַט.

נאָכן פֿאַרבאָטן די שולן איז אָבער דאָס שול־ווען איז געטאָ ניט ליקווידירט געווארן. מען האָט פאַרטיילט די קינדער אין גרופּעס און זיי האָבן זיך וויטער געלערנט לויט אַן אַינהייטלעכער פּראָגראַם אין פֿריוואָטע הייזער. די לערער האָט מען פונאַנדערגעוואָרפן אין די עטאַטן פון פאַרשידענע אָמטן, 2 אין פאָליציי, 4 אין פאַרפלעגונג, 4 אין ווערשטאַטן, א. אז. וו. די לערער־אָרגאַניזאַציע איז אָבער געבליבן אונטער דער לייטונג פון דר. שאַפּירא. שול יום־טובים, ארויסלאָז־עקזאַמענס פלעגט מען מאַכן פאַר אַלע קינדער צוזאַמען. אַזוי האָט מען אין פרילינג 1943 געמאַכט אַן ארויסלאָז פון די אַלע קינדער, מיט אַ כאָר, טעאַטער־פאָרשטעלונג, ספּאָרט־איבונגען, א. אז. וו., וואָס האָבן געמאַכט אַ וואונדערבאַרן איינדרוק אויף אַלע־מען.

אַנדערש ווי אין די איבעריקע געטאָס, איז אין קאָוונע די פאַכשול געווארן דער וויכטיקסטער קולטור־צענטער. גלייך נאָכן אַרייננעמען אין געטאָ האָט יעקב אלייסקי, וועלכער איז פאָר דער מלחמה געווען דער דירעקטאָר פון ליטווישע „אָרט"־שולן, אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן אַ פאַכשול אין געטאָ. מיט אַ גרופּע געווועזענע אינסטרוקטאָרן און שילער האָט אלייסקי אָנגעהויבן צו קלייבן געציג און מאַטעריאל. אין די הויפן, אין די הייזער פון ארויסגעפירטע, האָט מען געזוכט און געקליבן. מען האָט געקויפט פאָר גאָלט, מען האָט געביטן פאַר פראָדוקטן, מען האָט געקויפט אין שטאָט.

אין אַ קורצער צייט האָבן פונקציאָנירט אַ שלאָסעריי, אַ טישלעריי, אַ בלעכעריי, אַ שניידעריי, אַ געריטנעריי, א. אז. וו. נאָכדעם ווי מען האָט געשלאָסן די אַלגעמיינע שולן זיינען אין דער פאַכשול איבערגעגאַנגען די עלטערן קינדער. מען האָט פארבריינגט די שול און אייגענע עפּירט דאָרטן אַלע אַלגעמיינע לימודים, ווי העברעאיש, געשיכטע א. אז. וו. אין דער פאַכשול איז כמעט אַריבער דער גאַנצער קולטור־פּעדאַגאָגישער אַקטיוו. דר. שאַפּירא האָט איבערגענומען די קולטור־פּעדאַגאָגישע לייטונג פון דער פאַכשול און אלייסקי — די פּראָפעסיאָנעל־אַדמיניסטראַטיוע. דער געווועזענער דיריגענט פון כאָר שול, גערבער, האָט איבערגענומען די מוזיקאַלישע אויסבילדונג, פרוי בעלאַ בעקמאַן די טאַנץ־כאָרעאָגראַפישע, און וואולף לוריע, דער געווועזענער פּראָקוראָר ביים ליטווישן געריכט און געווועזענער אַרטיסט פון וואַכטאַנגאָוס סטודיע אין מאָסקווע—די דראַמאַטיש־טעאַטראַלישע אויסבילדונג. די שילער זיינען פאַרטיילט געווארן אין גרופּעס. מיט דער פאָליטיש־נאַציאָנאַלער דערציאונג־אַרבעט האָבן אָנגעפירט יוגנטפירער פון די ציוניסטישע פאַרטייען.

ביי דער פאַכשול האָבן עקזיסטירט אַ וואונדערבאַרער כאָר, אַ דראַמאַטישער קרייז און קינדער טאַנץ־גרופּעס. איינער פון די גרעסטע יום טובים פון דער פאַכשול איז געווען די יאָר־פייערונג פאַרבונדן מיט אַן אויסשטעלונג פון אָפּטיילן פון דער שול, קינדער־מוזיק, קינדער־כאָר און קינדער־טאַנץ. דער דראַמאַטישער קרייז האָט אינסצענירט „מקובלים" פון פרצן אין סטיל פון וואַכטאַנגאָוס „הבימה". אלייסקי, דר. שאַפּירא און איך האָבן געהאַלטן רעפעראַטן, אלייסקי וועגן „ארבעט און קאַמף", שאַפּירא וועגן „נאַציאָנאַלן קיום" און איך וועגן „טראַגיק פון פאָלקס־אונטערגאַנג". די קינסטלערישע טייל איז געווען אַ סך מאָל איבערגעחזרט פאַר קינדער, פאַר אַרבעטער, פאַר סתם יידן.

איך דערמאָן זיך דעם דריטן סדר אין דער פאַכשול אין 1943, אייגעאָרדנט דורך די ציוניסטישע יוגנט־גרופּעס. מען האָט פאַרפאַסט אַ ספּעציעלע הגדה, וואָס איז באַשטאַנען פון היסטאָרישע בילדער, פּאָליטישע פאַרמוירונגען און נאַציאָנאַל־פילאָזאָפישע נביאות. די הגדה איז געווען דראַמאַטיזירט, מען האָט געלייענט ביחידות און בציבור, מען האָט זי געזונגען. און צווישן די הגדה־פסוקים האָבן מענטשן זיך אַראָפּגערעדט פון הארצן. מען האָט געערעדט וועגן די גורלדיקע וועגן פון יידישן פאָלק, וועגן דעם ישוב, וועגן אַמעריקאַנער יידנטום.

אין געטאָ זיינען אויך געווען אַ ישיבה קטנה און אַ תלמוד־תורה, וואו מען האָט געלערנט תורה לויטן אָרטאָדאָקסישן נוסח. עס איז געווען אַ יוגנט־גרופּע „תפארת בחורים", וועלכע האָט געהאַט אַ ספּעציעל הויז פאַר די צוועקן אין אַלט־סלאָבאָדקע, שיין באַפוצט און איינגעאָרדנט. איך דערמאָן זיך אַ פייערלעכן סיום פון דער „תפארת בחורים", וואו די יוגנטלעכע האָבן באַוויזן זייער בקיאות אין פשט און פילפול און אַלטע רבנים האָבן געהאַלטן דרשות. נאָכן טויט פון קאָוונער רב הרב שאַפּירא זיינען אין געטאָ געבליבן די רבנים גראָדזענסקי, שמוקלער, סניעג, שלאפּאבערסקי, מאראק און אַנדערע.

עס זיינען אויך געווען אין געטאָ יוגנט קולטור־גרופּעס. עס איז געווען אַ העברעאישער קולטור־קרייז, אַן

געפירט פון דר. שאַפּירא און יצחק שאַפּירא. עס איז געוואָרן אַ „ברית מחתרת ציונית" (סעלימאר פרענקעל, אברהם מלמד). עס זיינען געווען קינדער קולטור־גרופּעס, ס'רוב פון דער פּאַכשול.

סעלימאר פרענקעל האָט אַרויסגעגעבן אַ העברעאישן זשורנאַל „ניצוץ", וועלכער פלעגט ווערן געדרוקט אויף אַ שרייב־מאַשינקע און אין אייניקע עקזעמפלאַרן גיין פון האַנט צו האַנט. איך געדענק נאָר אין בוך, וואָס איז אַרויס אין געטאָ, קורץ פאַרן סוף פון געטאָ, אַ געדענק־בוך פאַר דר. שאַפּירא, אין דריי עקזעמפלאַרן, אין העברעאיש, אַן ערך 200 געבונדענע שרייב־מאַשין זייטן, רעדאַגירט פון אריה כהן. איין עקזעלמפלאַר איז געבליבן ביים רעדאַקטאָר, איינער ביי דר. עלקעס און אין עקזעמפלאַר איז געווען פאַרבאַהאַלטן פאַר די קומענדיקע דורות.

עס האָט עקזיסטירט אויך אַ געוויסע צייט אַ סקאָוט־אַרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען „אצל", אָנגעפירט פון אַלטן פרויען־דאָקטאָר, דר. ראַבינאָוויטש. די קינדער פלעגן מאָכן מאַרשן, ספּאָרט איבונגען און אויסער דעם האָבן זיי געהיט די גערטנער פון געטאָ.

אויפן געביט פון קונסט האָבן פונקציאָנירט אַ קינדער־כאָר, אַן אָרקעסטער, אַ דראַמאַטישער קרייז, און פון צייט צו צייט קונסט־אויסשטעלונגען.

דער קינדער־כאָר איז געווען אָרגאַניזירט ביי דער פּאַכשול און זיין דיריגענט איז געווען דער געוועזענער דיריגענט פון כאָר־שול, גערבער. דער כאָר פלעגט אויפטרעטן אויף שול־פייערונגען און זינגען ארץ־ישראל־דיקע און יידישע פאָלקס־לידער. ער פלעגט מאָכן אויפן עולם אַ גוואַלדיקן אייndרוק און דערוואקסענע מענטשן פלעגן ווייניקן ווי קינדער.

דער אָרקעסטער איז געווען אָרגאַניזירט ביי דער פּאָליציי. די גרעסטע צאָל פון די מוזיקער — און באַזונדערס די פירנדיקע מוזיקער, ווי מישאַ האָפּמעקלער און אַבראַשאַ סטופּעל — זיינען געווען פּאָליציסטן. די אַנדערע מוזיקער זיינען געווארן צוגעשריבן צו דער פּאָליציי. אין דער ערשטער צייט האָט זיך די געטאָ־געזעלשאַפט באַצויגן נעגאַטיוו צו דער „מוזיק אין געטאָ" און מען האָט די קאָנצערטן באָיקאָטירט. אָבער אין לויף פון צייט האָבן אַלע אָנגעהויבן די קאָנצערטן צו באַזוכן און עס פלעגן ווערן איינגעאָרדנט קאָנצערטן פאַר פאַרשיידענע אַרבעטער־גרופּעס. דיריגענט פון אָרקעסטער איז געווען האָפּמעקלער און דער פידלער־סאָליסט איז געווען סטופּעל. האָפּמעקלער פלעגט פאַרפאַסן אייגענע געטאָ־מוזיק און מוזיקאַליש באַארבעטן געטאָ־לידער. אַ סך געטאָ־מאָטיוון האָט אויך פאַרפאַסט פּערסי הייד. אין אָרקעסטער פלעגן זיך אויך באַטיליקן איינצלנע זינגער־סאָליסטן, ווי צ. ב. פרוי ראטשקא, פרוי ליובא קופריץ און זאקס. ביים אָרקעסטער האָבן עקזיסטירט קורסן פאַר מוזיקאַליש באַגאַבטע קינדער. דער אָרקעסטער האָט זיך שפּעטער אָפּגעטיילט פון דער פּאָליציי, אָזוי אַז ווען אין מערץ 1944 איז פאָרגעקומען די געשטאַפּאָ־אַקציע קעגן דער פּאָליציי זיינען די מוזיקער געבליבן לעבן. דער רעשט פון זיי האָט שפּעטער אָרגאַניזירט אַן אָרקעסטער אין קאָצעט האַכאו און נאָך דער באַפרייאונג האָבן זיי ווייטער זיך געהאַלטן אַלס אָרקעסטער און אַרומגעפאָרן אויף קאָנצערטן אין די יידישע ד.פּ.־לאָגערן אין דייטשלאַנד אונטער דער אָנפירונג פון דעם זעלביקן האָפּמעקלער און אונטערן נאָמען „קאָצעט־אָרקעסטער". אויסער דעם פּאָליציי־אָרקעסטער האָט נאָך עקזיסטירט אַן אָרקעסטער פון פאַכשול שילער.

עס זיינען געווען אייניקע מאָלער וועלכע האָבן באַארבעט סיוושעטן. זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט אין דער מאָל־און־צייכן ווערקשטאָט פון געטאָ, וועלכע איז געווען אונטער דער לייטונג פון אַ באַקאַנטן ווינער גראַפיקער.

דער יידישער אָרקעסטער אין געטאָ

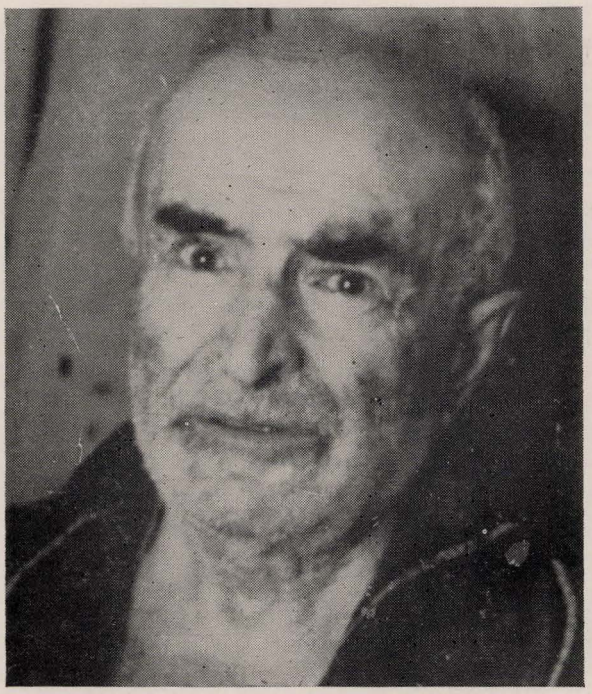
גאדיעל. דער שטאַרקסטער קינסטלערישער כוח צווישן זיי איז געווען אסתר לוריע, וועלכע האָט שפּעטער נאָך דער באַפרייאונג אַרויסגעגעבן אין איטאַליע אַן אַלבאָם פון געטאָ־צייכענונגען. זי געפינט זיך איצטער אין ארץ־ישראל. איך דערמאָן זיך וועגן צווויי אויסשטעלונגען, אייַנע אַן אַלגעמיינע און איינע פון די בילדער פון אסתר לוריע.

די ליטעראַרישע טעטיקייט האָט זיך קאָנצענטרירט אין ענגע קרייזן. עס פלעגן אָפט פאָרקומען ליטעראַרישע צוזאַמענקונפטן, אין וועלכע מען פלעגט אין ענגן קרייז לייענען די ניי־געשאַפענע ווערק. מיכל בורשטין האָט אייניקע מאָל געלייענט אויסצוגן פון זיין „מגילת סלאָבאָדקע" און פון זיינע נאָוועלן. באלאשער האָט געלייענט אויסשניטן פון זיין „קונטרס געטאָ סלאָבאָדקע". מאיר יעלין האָט געלייענט אייניקע פון זיינע נאָוועלן. צרפת האָט פאָרגעלייענט זיינע שירים. אליעזר היימאַן האָט געלייענט נאָוועלן און שמערקאָוויטש שירים. רודאָלף וואלסאנאק האָט געלייענט אַ פּאָעמע. איינמאָל האָט מען געבראַכט אייניקע לידער פון ווילנער געטאָ און וועגן זיי דיסקוטירט. אויף אייַן אָוונט האָט מען געבראַכט אייניקע יונגע אָנהויבנדיקע שריפטשטעלער און געלייענט זייערע אַרבעטן.

קיין ריין וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוציעס זיינען אין געטאָ ניט געשאַפן געוואָרן. אָבער אַזעלכע זיינען אויך פאַר דער מלחמה אין קאָונע ניט געווען. נאָר אייניקע פערזאָנען האָבן זיך באַשעפטיקט מיט וויסנשאַפטלעכער אַרבעט. דר. א. סעגאל און דר. פערציקאָוויטש האָבן באַ־אַרבעט די מעדיצינישע פראָבלעמען פון געטאָ, פראָפ. לאזערסאָן — „די פּסיכאָ־פּאַטאָלאָגישע קאָנסעקווענצן פון געטאָ־לעבן". דער שרייבער פון די שורות האָט געשריבן וועגן געטאָ אַלס אַן עקספּערימענט פון יידישער נאַ־ציאָנאַלער קאָנצענטראַציע.

די ליטעראַריש־וויסנשאַפטלעכע באַדערפענישן פלעגן געפינען זייער אויסדרוק מערסטנטיילס אין לעקציעס פאַר זייער ענגע קרייזן. איך דערמאָן זיך וועגן פּאָלגנדיקע לעקציעס: לייב גאָרפונקל — „רעכט און מאָראַל, זייער אויסווירקונג אין אינערלעכן לעבן פון געטאָ"; פראָפ. ביעלאצקין — „די פּראָבלעם פון אָבאָרטן אין געטאָ"; דר. נאָכימאָווסקי — „ספּעציפּישע געטאָ־קראַנקייטן"; דר. פּערציקאָוויטש — „פּרויען־קראַנקייטן און פרויען־פּסיכיק אין געטאָ"; דר. א. סעגאל — „מעדיצינישע פראָגמענטן אין תנ"ך און גמרא"; דר. שאַפּירא — „י. ל. פּרץ", „די פילאָלאָגיע פון ניי־העברעאיש", „די שול־אַרבעטן פון געטאָ קינדער"; יצחק שאַפּירא — „דער גייס־טיקער טיפּ פון געטאָ־קינד"; הרב אשרי — „די נאַטור־וויסנשאַפט אין דער גמרא"; מיכל בורשטין — „די פרויען־געשטאַלטן אין דער יידישער ליטעראַטור", „געטאָ פאָלק־לאָר"; רודאָלף וואלסאנאק — „די דייטשישע פּרעסע וועגן אויסגאַנג פון דער מלחמה", „די סאָוועט־רוסישע סטרא־טעגישע וויסנשאַפט"; צרפת — „לידער און גלייכווערטלעד פון געטאָ"; דער שרייבער פון די שורות — „די מאָראַל־וואַנדלונגען אין געטאָ", „די יידישע פּראָבלעמאַטיק אויף מאָרגן נאָך דער מלחמה", און אַנדערע.

אַ שטיק קולטור־אַרבעט איז אויך געווען די טעטיקייט פון יידישן געטאָ־געריכט. פאָרזיצער פון געריכט איז

פּראָפעסאָר ש. ביעלאַצקין.

געווען פראָפ. ביעלאצקין (אומגעקומען בשעת דער קינ־דער־אַקציע), וויצע־פאָרזיצער אַדוו. יעקב אַבראַמאָוויטש (איצט אין פאַריז), מיטגלידער — אַדוו. טאַבאַטשניק (אומ־געקומען בייַ דער ליקווידאַציע פון געטאָ), אַדוו. שימבערג (געשטאָרבן נאָך דער באַפרייאונג). פאָרטיידיקער בייַם געריכט זיינען געווען אַדוו. זילבערקווייט (אומגעקומען בשעת דער אַקציע קעגן דער פּאָליציי), אַדוו. דוד וואלפערט (אומגעקומען אין קאַצעט), אַדוו. הירש וואָלפערט (אומגע־קומען אין קאַצעט), אַדוו. דר. רוטענבערג (אומגעקומען בייַ דער ליקווידאַציע פון געטאָ), קורט עפשטיין (פאַר דער מלחמה ריכטער אין היידעקרוג, איצטער דייטשישער רעגי־רונג־קאָמיסאַר אין פראַנקפורט) און דער שרייבער פון די שורות.

אין יאָר 1943 איז געקומען אַ באַפעל פון די דייטשן דאָס געריכט צו פאַרמאַכן. דאַן האָט מען אין דער פּאָ־ליציי געשאַפן אַ „פּאָליציי־גערעכט" און אַן אַפּעלאַציע־קאָ־מיסיע ביים עלטסטן־ראַט. ריכטער פון פּאָליציי־געריכט זיינען געווען — אַדוו. בוך פון פּאָנעווועזש, אַדוו. זאַק פון בירז און טשערנעס פון קאָוונע. די אַפּעלאַציע־קאָמיסיע איז באַשטאַנען פון אַדוו. טאַבאַטשניק, אַדוו. בערנשטיין און נתן מאַרקאָווסקי. בוך איז אומגעקומען בשעת דער אַקציע אויף די קינדער, זאַק דעם זעלביקן טאָג אין דער אַקציע קעגן דער פּאָליציי און טשערנעס איז אומגעקומען

שפּעטער. אַדוו. בערנשטיין איז אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ, נתן מאַרקאָווסקי לעבט.

דאָס גרונט־געזעץ פאַר דער אַרבעט פון געריכט איז געווען קורץ, אָבער אינטערעסאַנט.

„אויף דער טעטיקייט פון געריכט זיינען חל די ליט־ווישע מאַטעריעלע און פּראָצעסועלע געזעצן לויטן שטאַנד פון 15 יוני 1940, ווי וויט די באַדינגונגען פון געטאָ־לעבן, די פּרינציפּן פון דער יידישער נאַציאָנאַלער דיסציפּלין און די יידישע סאָציאַלע עטיק פאַרלאַנגען ניט קיין אַנדער רעגולירונג".

דאָס יידישע געריכט האָט אין לויף פון זיין טעטי־קייט אויסגעאַרבעט אַ גאַנצע ריי פון שיינע פּרינציפּן אויפן געביט פון קאַמף קעגן קאָרופּציע, פון ירושה־רעכט, פון גט־רעכט, א. א. וו.

און עס איז אַ מאָדנע זאַך — אין געטאָ האָט מען אַ סך געלייענט, און ניט נאָר אין רואיקערע צייטן. איך האָב געזען מענטשן אין די בונקערס בשעת די אַקציעס לייענענדיק גאַנצע טעג ביכער. פון האַנט צו האַנט האָט מען געריסן אַזאָ בוך וויי פראַנץ ווערפלס „פערציק טעג פון מוסא דאַג". אַריינגייענדיק אין געטאָ האָבן מענטשן אַריינ־געבראַכט פיל ביכער. זומער 1942 איז אַרויס אַ דייטשישער באַפּעל אָפּצוגעבן אַלע ביכער אין שטאָב ראָזענבערג. מיר האָבן אַרויסגעלאָזן אַ פּאָר אַריינצוטראָגן אין די סקלאַדן אַלטע אומנויטיקע ביכער, באַזונדערס ליטווישע און דייטשישע, קיין גוטע ביכער, באַזונדערס העברעאישע און יידישע, זאָל מען ניט אַוועקגעבן. ניט זייענדיק זי־כער, צי אַלע ווילן פּאַלגן דעם פּאָראָל, האָבן מיר אָר־גאַניזירט גרופּעס און אַרומגעשפּאַצירט איבער די זאַמל־לאָקאַלן און די גוטע ביכער צוגענומען פון דאָרטן און אַוועקגעגעבן אינטעליגענטע מענטשן צו באַהאַלטן.

פון די גוטע יידישע און העברעאישע ביכער האָט מען אָפּגעקליבן און צוזאַמענגעשטעלט אַ ביבליאָטעק, וועלכע מיר האָבן באַהאַלטן אין אַ מאָלינע, פון וואַנען פּאַרטרוילעכע מענטשן פלעגן קריגן ביכער. טויזנטער וואונדערבאַרע ביכער, אַרויסגענומען פון די זאַמל־לאָ־קאַלן, זיינען פאַרטיילט געוואָרן צווישן איינצלנע מענטשן.

נאָך דער „ביכער־אַקציע" איז דאָס געטאָ געוואָרן פול מיט די בעסטע ביכער. איך דערמאָן זיך, ווי איך האָב געקראָגן דעם פולן שעקספּיר אין ענגליש, „1001 נאַכט" אין אַ וואונדערבאַרער סאָוועטישער אויסגאָבע, פּראָפּ. קלויז־נערס „ישו הנוצרי" אין דייטש, אַרטור רופּינס „יידישע סאָציאָלאָגיע", אַנדריי מאָרואָס „דיזראַעלי" אין פּראָנ־צויזיש, דאָק־קופּערס „טאָלעראַן", סטעפאַן צווייגס „פּושע", ווערפעלס „40 טעג פון מוסא דאַג", דר. קאָראַלניקס עסייען, חיים זשיטלאָווסקיס פּולע ווערק, קולבאַקס לידער, נאַדירס פילאָזאָפישע מעשהלעך און פיל אַנדערע.

און מענטשן האָבן געלייענט צו פאַרטרייבן בייזע גע־דאַנקען, צו פאַרטרייבן דעם הונגער, צו פאַרטרייבן דעם פּחד, צו דערהויבן זיך צו אַ מענטשלעכער מדרגה — געלייענט צוליב פּרינציפּיעלער עקשנות, צוליב אַ געפיל פון ווידערשטאַנד.

און דאָס פאָלק האָט געשאַפן...

אויף יעדער גאַס, אין יעדן הויף פלעגן אויפקומען לידלעך, ווערטלעך, וויצלעך. די לידער זיינען געווען אומגעלומפּערטע, די מעלאָדיעס מייסטנס סאָוועטישע אָדער פון קינאָ, די ווערטלעך בייסנדיקע, די וויצלעך גערייצטע, און מען האָט געזונגען. איך האָב קיינמאָל ניט געהערט אַזוי פיל זינגען אין יידישע היימען אין די גוטע פאַר־מלחמה צייטן, ווי אין געטאָ. יעדעס שטימעלע האָט גע־קלונגען ווי די שטים פון פאַטי און קאַרוזאָ, יעדע מע־לאָדיע האָט געקלונגען גן־עדנדיק. דער אָפּקלאַנג פון דער יידישער נשמה איז געווען אומגעהויער! „דורך טויט און בלוט און לעצטן אָטעם" איז אויפגעטרייסלט געוואָרן די יידישע נשמה.

מען האָט אין געטאָ פיל געזונגען דאָס ליד פון צרפת „זינג זשע מיר אַ טאַנגאָ", מען האָט אין געטאָ פיל גע־זונגען די לידער פון קאַלאָנען־פּירער ציפּקין, מען האָט אין געטאָ זייער פיל געזונגען דאָס ליד פון ווילנער געטאָ:

„איך וויל נאָך איינמאָל זען מיין היים,
צי איז דאָרט אַלץ נאָך ווי געווען —
אָט דאָ דער טייך, אָט דאָ דער בוים,
אָט דאָ דער דאָך, וואָס האַלט זיך קוים,
איך וויל אַהיים."

און מענטשן האָבן געהאָט אַזאָ ליבשאַפט, אַזאָ בענק־שאַפט צו די לידער, צו די ווערטלעך, צו פּשוטע און אָפּטמאָל אומגעלומפּערטע. אויף די קינדער־ספּעקטאַקלען פלעגן אַלטע יידן ווייזען הערנדיק קלייניע קינדער־מעשה־לעך. אויף קאָנצערטן פלעגן מענטשן זיצן מיט נאַסע אויגן, הערנדיק אַ סימפאָניע פון טשאַיקאָווסקי אָדער אַ סויאיטע פון גריג. די אויפגעטרייסלטע נשמה איז געווען פילעוודיק צו אַלץ. אין קיין טעאַטער אויף דער וועלט איז ניט געווען אַזאָ פובליקום, ווי אין געטאָ.

יעדער געדאַנק, יעדעס וואָרט, יעדער טאָן, יעדעס געפיל פלעגט שטאַרק אָפּהילכן אין די הערצער פון די געטאָ־מענטשן.

און בשעת קינדער האָבן געטאַנצט בעת אַ שול־קאָנ־צערט אַ חסידישן טאַנץ האָבן מענטשן געחלשט — אַזוי שטאַרק איז געווען דער רעזאָנאַנס פון דער נשמה.

און אויב מען זאָל מיך היינט פרעגן, וואָס איז געווען דאָס קולטור־לעבן פון געטאָ, וועל איך ענטפערן:

דאָס איז געווען דער צאַפּלדיקער רעזאָנאַנס פון אַ פאַלקס־נשמה, אויפגעציטערט דורך „טויט און בלוט און לעצטן אָטעם" פון אַ יידישער קאָנצענטרירטער געמיינ־שאַפט.

ווערא עליאַשעוו (16 יאָר אַלט)

אַ ייִדיש מיידעלע אין קאַצעט

(פון אַ בריוו, געשריבן אין דײַטש, אין 1945)

...דעם 27טן אָקטאָבער 1941 האָט אין קאָוונער געטאָ די פֿאַליצייַ געמאַלדן, אַז אַלע איינוואוינער, אפילו אַזעלכע וואָס ליגן צו בעט, זאָלן זיך פֿאַרזאַמלען 5 אַזײַגער אין דער פרי אויפן גרויסן פּלאַץ. קיינער האָט זיך די נאַכט ניט אויסגעטאָן. אויף מיר האָט מען אָנגעצויגן 3 קליידער און מען האָט מיך געלייגט שלאָפן. האַלב פיר אַזייגער פאַרטאָג האָט מען מיך אויפגעוועקט. עס איז געווען זייער טונקל און קאַלט. לויטן באַפעל האָט קיינער ניט געטאָרט פאַרבלייבן אין די הייזער. ווען מיר זיינען אַרויס אויף דער גאַס, האָבן מיר געזען פון אַלע זייטן זיך באַוועגן געבויגענע געשטאַלטן. עס זײַנען געגאַנגען אַלטע און קאַליקעס. מען האָט געטראָגן בעטלעך מיט פיבערנדיקע, געליימטע... עס איז געווען ווי אַ שטומע לוויה.

ווען מיר זיינען אַרויס אויפן פּלאַץ, האָט עס שוין געמוזמען טאָגן. דער קאַלטער אָקטאָבער־פּרימאָרגן האָט באַדעקט די ערד און אַלץ אויף איר מיט פראָסט. די ס.ס. האָבן שוין געווארט. אונדז, זידלענדיק און שלאָגנדיק מיט די געווער־קאָלבעס, האָבן זיי אויסגעשטעלט אין לאַנגע רייען. און דאַן האָט זיך אָנגעהויבן די סאָרטירונג. מיר האָבן ניט געוואוסט דעם אונטערשייד צווישן די צוויי גרופּעס, אין וועלכע מען האָט אַלעמען צעטיילט. אַלץ נאענטער צו אונדז איז געקומען דער הענקער. אוז דאָ איז געשען דאָס שרעקלעכע! די באָבע־זיידע זיינען געשליידערט געוואָרן אויף לינקס, און מיר אויף רעכטס. קיינמאָל וועל איך דעם מאָמענט ניט פאַרגעסן. ווי הילפֿלאָז און גרויס זיינען געווען זייערע אויגן. יעדע רגע האָבן זיי זיך געוועגדט צו אונדז מיט אויסגעשטרעקטע אָרעמס און זייערע ליפּן האָבן געציטערט אָן אַ קלאַנג. צוויי געשטאַפּאָ־לייט האָבן זיי ברוטאַל אָפּגעשטופּט. ערשט אז מען האָט זיי געבראַכט צווישן די אַנדערע אָפּגעטיילטע, האָב איך אָנגעהויבן שרעקלעך צו ווייַנען. פּאַפּאַ האָט מיך געהייסן שטיין און איז געלאָפן צום אָפּיציר. אַז ער איז געקומען צוריק, איז ער געווען פאַרבלוטיקט... איך האָב קראַנקהאפט פאַרדריקט די אויגן. איך האָב מער גאָרניט געוואָלט זען און זיך געלאָזט שלעפּן פון פּאָטער. פון הימל איז געפאַלן דער ערשטער שניי. גרויסע און נאַסע שטיקער האָבן זיך געלייגט אויף אונדז. 10.000 מאַן זיינען פון די באַוואָפנטע ס.ס. מענער געבראַכט און אומגעבראַכט געוואָרן אויפן פּאָרט. אונדז האָט מען געהאַלטן ביז אָוונט. ווען מען האָט אונדז פון פּלאַץ אַראָפּגעטריבן, איז דער באַדן געבליבן באַדעקט מיט פיל טויטע קערפּערס.

מיר זיינען געקומען אין דער היים. אַלע שופלאָדן און שרענק זיינען געווען אויסגעלייגט. פּאַפּאַ האָט מיך אויסגעטאָן און געלייגט אין בעט. די נאַכט בין איך געשלאָפן אין דער באָבעס בעט. מיר האָבן מער ניט געדאַרפט שלאָפן צו צוויי אין אַ בעט... איך האָב אַרומגענומען דעם קישן און ביטער געווויינט. אַרום פריי מאָרגן האָט מיך אויפגעוועקט אַ שרעקלעך געשריי, וואָס איז געקומען פון גאַס. מענטשן זיינען געלאָפן ווי אין שגעון, זיך געריסן די האָר פון קאָפּ, געשרופן די נעמען פון זייערע נאָענטע און געווויינט, געווויינט...

...ענדלעך איז געקומען דער טאָג, ווען מען האָט אונדז געמאָלדן, אַז מען דעפּאָרטירט אונדז. אָנהויב יולי 1944 האָבן מיר געדאַרפט פאַרלאָזן דאָס געטאָ. קיינע זאַכן האָט מען ניט געטאָרט נעמען מיט זיך. ווער עס וועט זיך באַהאַלטן, וועט וועלן באַגראָבן אונטער די חורבות פון געטאָ — אַזוי האָט מען געדראָט. איך האָב געזאָגט, אַז איך וויל בעסער בליבן. מיין פאָטער האָט עס אָבער ניט צוגעלאָזט.

דריי טעג זיינען מיר געלעגן אויף אַ פּלאַץ אויסער דעם געטאָ. עס האָט אויסגעזען, אַז עס זיינען ניטאָ מער קיין טראַנספּאָרט־מיגלעכקייטן. פון אונדזער פּלאַץ האָבן מיר געזען דאָס געטאָ אין פלאַמען... טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן זיך געפּרואווט פאַרשטעקן, זיינען אומגעקומען אונטער די רויינען, ווייל די דייטשן האָבן אויפגעריסן אַלע הייזער אין געטאָ. אויפן פערטן טאָג האָט מען אונדז אויפגעוועקט פיר אַזייגער אין דער פרי. עס האָט געגאָסן אַ שלאַקסרעגן. מיר זיינען געווען דורכגענעצט ביז די ביינער און מיר האָבן געשוידערט. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און 8.000 מאַן האָבן זיך געשלעפּט אין אַ לאַנגער שנור צום וואָקזאַל. דאָרט האָט מען אונדז אַרײַנגעוואָרפן אין פראַכטוואַגאָנעס, צו 80 מענטשן אין אַ וואַגאָן. טיר און פענצטער זיינען געווען פאַרשפאַרט. אין וואַגאָן זיינען מיר געלעגן האַלב־דערשטיקטע, אַיינער אויפן אַנדערן. פון די זאַכן, וואָס זיינען געווען פייכט, האָט געשלאָגן אַ פּאַרע. די פרויען האָבן געיאָמערט אויפן קול. עטלעכע מענער האָבן אויסגעבראָכן דאָס קלייניע פענצטערל און אין זייער פאַרצווייפלונג געשפרונגען פון צוג. דורך די שמאָלע שפּאַלטן האָט מען געקענט זען, ווי אייַנער איז אַרונטערגעפאַלן אונטער די רעדער און דער צווייטער איז געטראָפן געוואָרן פון אַ קויל, ווען ער איז געלאָפן. אין די איבעריקע וואַגאָנעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט ענלעכע טראַגעדיעס. די דייטשן האָבן אונדז געמאָלדן דורך הילכערס, אַז דער ליטווישער גרענעץ איז שוין הינטער אונדז. מיר זיינען געווען אויפן דייטשישן באָדן. מיר זיינען געווען ביי דער בעסטיע אין מויל.

עס איז אַוועק פון מיר די גאַנצע רו. איך האָב

אַנגעהויבן בעטן דעם פאָטער, אַז ער זאָל מיך טויטן. עס איז זיין שולד, וואָס איך בין געקומען אויף דער וועלט, און עס איז איצט זיין פליכט מיך פון דער וועלט צו באַפרייען... די אַנדערע יידן האָבן שרעקלעך געשריען. מען האָט געקלאָפט אין די וועגט, אַז עס האָט זיך געדאַכט, אַז זיי וועלן צעשפרינגען. איך בין געווען אויס־געשעפט און האָב מיך אַביסל באַרואיקט. דער פאָטער האָט מיך געהאַלטן אַזוי פעסט, אַז איך האָב געשפירט אַלע זיינע נעגל אין מיין פלייש. מיר זיינען שוין געווען צוויי טעג אונטערוועגנס אָן שפייז און אָן וואַסער. אַלע גלידער זיינען געווען שטייף און האָבן וויי געטאָן. די לופט איז געווען אַזוי פאַרשטיקט, אַז מיר זיינען געלעגן אין האַלב־חלשות.

אויפן דריטן טאָג האָט דער צוג זיך אָפגעשטעלט. די טירן האָבן זיך געעפנט און מיר האָבן דערזען דאָס פעטע פנים פון אָן ס.ס.־אָפיציר. מיט אַ שטימע, וואָס איז פול געווען מיט עקל, האָט ער געמאָלדן, אַז אַלע פרויען און קינדער מוזן אויסשטייגן, מען דאַרף זיי באַזונדער צייגן. אויטאָמאַטיש און מיט דער ברוטאַלער הילף פון סאָלדאַטן־הענט האָט מען אונדז אַרויסגעשלעפט. מיר האָבן ניט באַגריפן, וואָס מיט אונדז האָט פאָסירט. מיר האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די פיס. מיר זיינען געשטאַנען אָן געדאַנקען. נאָר פלוצעם זיינען די טירן אין די וואַגאָנעס געשלאָסן געוואָרן. איך האָב נאָך געהערט אַ געשריי „ווערא!", וואָס איז דערשטיקט געוואָרן אין אַלע איבעריקע געשרייען. איך האָב אויסגעשריען און בין געפאַלן אויף דער ערד. וועז איך האָב געעפנט די אויגן, האָב איך נאָך געזען אַ שטיקל פונעם אָפגייענדיקן צוג. דאָס איז געווען דאָס לעצטע, וואָס איך האָב געזען פון מיין פאָטער...

מיר האָבן זיך געפונען אין שטוטהאָף. פון דער סטאַציע ביז צום פאַרניכטונג־לאָגער האָט געפירט אַ קליינבאָן. איך קען ניט זאָגן געוויס, ווי דער וועג האָט אויסגעזען. איך ווייס אויך ניט, ווי אַזוי איך בין פון קליינבאָן אַרויסגעשטיגן. איך דערמאָן מיר נאָר פון דעם מאָמענט, וועז איך האָב זיך דערזען ביי אַ צוים פון שטעכעדיקן דראָט. דער צוים איז געווען אַ טאָפלטער פון פון אינעווייניק עלעקטריזירט. ער האָט געהאַלטן 5 מעטער די הויך. ווייט איבער אונדזערע קעפ זיינען געווען אויסגעבויט טורעמס פאַר דער שמירה. פון די טורעמס האָבן געשטאַרצט קאָנאָנען. אַזעלכע טורעמס זיינען געווען אין אַלע פיר עקן פונעם ריזיקן לאָגער. מיר אָבער האָבן זיי געזען ניט אַלעמאָל. הונדערטער באַראַקן האָבן זיך אויסגעשפרייט אַרום און אַלץ פאַר־שטעלט פון אונדזערע אויגן. אייניקע באַראַקן, אַרום־געגנומען מיט דראָט, האָבן געבילדעט אַ לאָגער פאַר זיך. אונדז האָט מען געבראַכט אַהין. מיר האָבן דערזען אַ געביידע, וואָס האָט געהאַט צוויי פליגלען. אויף איינעם איז געווען אויפגעשריבן „באָד". אויפן צווייטן „דאַמפבאָד". מען האָט אונדז אָנגעהויבן צו סאָרטירן. די קינדער, די עלטערע פרויען און אַלע, וואָס האָבן אויסגעקוקט שלאַף און קראַנק, האָבן געדאַרפט קומען אין „דאַמפבאָד". צווישן ביידע גרופעס האָבן זיך געשטעלט די פאָסטנס מיט געווער און גומי־שטעקלעך. אַנדערע זיינען גע־קומען מיט גרויסע קערב און האָבן פאַרלאָנגט דאָס געלט און די ווערטזאַכן, וואָס מיר האָבן געקענט האָבן ביי זיך. מיר האָבן אַלץ אָפגעגעבן: די זייגערס, אַרמבענ־דער, רינגען, א. אז. וו. בלויז אַ קליין רינגעלע, וואָס האָט געשטאָמט פון מיין מאַמען, האָב איך פאַרשטעקט אין אַ שטיקל זייף. אויך די בילדער פון אַלע אונדזערע טייערסטע האָבן מיר געמוזט אָפגעבן.

פלוצעם האָבן די וויבער, וואָס האָבן געזאָלט אַריין אין „דאַמפבאָד", אויפגעהויבן אַ ווילד געשריי: „מען פאַרברענט אונדז! עס איז אַ קרעמאַטאָריום... פון אַלע, וואָס זיינען אַהער אַריין, איז קיינער ניט אַרויס. מען האָט זיי פאַרגאָזט!" איך וויים ניט, וואָס אין מיר איז פאַרגעקומען. אַ ווילדער יאוש האָט זיך אויפגעוועקט אין מיר. די גרופּע צו דער „באָד" איז געווען בלויז עטלעכע טריט ווייטער. איך האָב גאָרניט ניט געהאָט צו פאַרלירן. ווי אַ בליץ האָב איך זיך אַריבערגעכאַפט. דער פאָסטן האָט זיך ניט געריר. האָט ער מיך ניט באַמערקט? ערשט פאַרן אַריינגיין האָט ער צו מיר אַ שושקע גע־טאָן: „ביסט אַ היפש מיידל. דעם טויט וועסטו אָבער סיי ווי סיי ניט אויסמיידן!" איך האָב אים געוואָלט אָנ־שפייען אין פנים. כ'האָב זיך אָפגעדרייט, געשווויגן.

וועז עס איז געקומען צו מיין ריי, בין איך צוזאַמען מיט נאָך 20 פרויען אַריינגעשטופט געוואָרן דורך דער טיר. אינעווייניק האָבן זיך געפונען מענער געקליידט אין ווייסן. מען האָט אונדז באַפוילן זיך אויסטאָן. איך האָב געפילט, ווי אין מיינע באַקן האָט אַ שלאָג געטאָן דאָס בלוט... איך האָב מיך געשעמט. אַ ברוטאַלער שטויס האָט מיך געבראַכט צו דער ווירקלעכקייט. אונדזערע זאַכן זיינען צוזאַמענגעוואָרפן געוואָרן אין איין ווינקל. אַלע נאָדלען זיינען געפלויגן פון די האָר. ביי דער טיר איז געשטאַנען אַ מאַן און דורכגעלאָזט יעדן איינצלנעם באַזונדער. מיין שטיקל זייף איז אומבאַמערקט געפאַלן אויפן דיל. אויף דער מוטערס רינג האָט מען געטראָטן. ער האָט געזוכט אין מויל, אין די האָר, צווישן די פינגער און ציין פאַרשטעקטע ווערטזאַכן. די דערוואקסענע פרויען זיינען געלייגט געוואָרן אויף אַ טיש, ווי ביים דאקטאר, און מען האָט געזוכט ווערטזאַכן אין טיילן פון זייערע קערפערס. איך בין געשטאַנען דערביי און עפעס שרעק־לעכס איז פאַרגעקומען אין מיר. „ניין! ניין!" האָט אַלץ אין מיר געשריען. פון דעם צימער האָט מען אונדז געפירט אין באָד. וועז מיר זיינען געווען נאָס, האָט מען אונדז געגעבן אַ פאָר גראָבע גרויב־בלויע גע־שטרייפטע מענערהויזן און אויך אַזאַ העמד. איך בין אין דעם אַלץ פאַרשוואונדן. באַרוועסע, אָן שיך, האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן. עס איז שוין געווען טונקל, וועז מיר האָבן געשפרייזט דורכן הויף. מער ווי איין מאָל האָב איך געפילט דעם שאַרף פון די שטיינער. ערשט אויף מאָרגן האָב איך געזען, אַז מיינע פיס זיינען בלוטיק.

נאָך 4 חדשים איז ווידער פאַרגעקומען אַ סעלעקציע, און מיך האָט מען אויך געשיקט אויף אַרבעט. מען האָט אונדז אויסגעטוישט די שטראָף־קליידער אויף לייכטע ציווילע מלבושים און אַ פאָר דינע סאַנדאַלן. מען האָט

אונדז אויך געגעבן עס־געשיר. מען האָט אונדז געשיקט אין דער פֿראָווינץ פון עלביגג (אָסטפֿרייסן) צו גראָבן טראַנשייען. מיר האָבן געלעבט אויפן קאַלטן ערדבאָדן אין געצעלטן, צו צען פֿרויען אין אַ געצעלט. אין גאַנצן זיינען מיר געווען 1200 פֿרויען. אונדז האָבז באַוואַכט די ס.ס. דער קאָמענדאַנט, אַ שרעקלעכער מערדער, האָט אויסגעווײַלט אײנע פון די פֿרויען אַלס „קאַפּאָ" און איר געגעבן דריי געהילפן.

דערווײַל איז געקומען דער ווינטער. פון הונגער האָבן די פֿרויען באַקומען געשווירן און וואונדן. דער פֿראָסט פֿלעגט עס פֿאַרוואַנדלען אין אַ גאַנגרענע. יעדן טאָג זיינען פֿרויען געשטאָרבן פון טיפוס און דיזענטעריע. ענדלעך, מיטן אָנקום פון די פֿרעסט, האָט מען אונדז אויסגעטיילט מאַנטלען. אונדזער געצעלט איז געווען אַרומגענומען מיט אַ דיקער שיכט אייז. די ערד אונטער אונדז האָט אָנגעהויבן צו פֿרירן. מיט פֿיס פֿאַרוויקלט אין שטרוי און דראָט זיינען מיר געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיר האָבן באַקומען אויפן קערפֿער שווערע פֿראָסט־ביילן. אונדזערע הענט זיינען געווען בלוי. דריי מאָל האָבן מיר געביטן די אַרבעטלאָגערן. פון 1200 זיינען מיר געבליבן בלויז 513. פון פֿרימאָרגן ביז שפּעט אין דער נאַכט זיינען מיר געשטאַנען אויף די פֿיס, ביז מיר האָבן גע־מאַכט אונדזער אָפּגעמאַסטענעם 1 מעטער 80. מיט קרייץ־העק האָבן מיר געבויערט דעם ליימ־גראָניטענעם באָדן. טויטע קערפֿערס זיינען אויפן וועג געטראָטן גע־וואָרן מיט די פֿיס. קיין איין טרער, קיין איין זיפֿץ האָט זיי ניט באַגלייט. מיר האָבן געוואוסט, אַז מאָרגן קען יעדע פון אונדז אויך אַזוי ליגן. עס האָט געפּעלט וואַ־סער. פֿאַראַזיטן האָבן זיך איינגעפֿרעסן ביי די שוואַכערע אינעם פּלייש. אויף די וועגן פֿלעגן די פֿרויען באַפֿאַלן די פּעלדער פון בוריקעס אָדער רויע קאַרטאָפֿל. מען האָט וועגן גאָרנישט געטראַכט. קיין מאָראַל, קיין שאַנד האָט מער ניט עקזיסטירט. די קערפֿערס זיינען געווען גרין און בלוי, צעריסן און צעקראַצט. די ריפֿן האָבן אַרויס־געשטאַרצט אַזוי ווי מעסער־שפּיצן. די בייכער זיינען פון פיל וואַסער טרינקען געשוואָלן געווארן.

ענדלאָזע פיר יאָר זיינען פֿאַרביי און איך האָב נאָך אַלץ געלעבט, געלעבט אין שמוץ, אין שטראָמען פון בלוט און צווישן מיליאָנען מתים. איך בין שוין באַלד געווען זעכצן יאָר אַלט. די נאָרמאַלע צייט, מיין זיס ווייס קינ־דערצימער (אויף קייסטוטשיאָ 55), מיין „פּריליק", מיין זיידע און באָבע, מיין פֿאַפּאַ, אַלץ האָט אויסגעזען פֿאַר מיר ווי אַ חלום! נאָר אַ קליינער שטראָל האָפֿענונג האָט נאָך געשיינט: אפשר וועל איך מיך נאָך מיט מיין פֿאַטער צוזאַמענטרעפֿן!

איין טאָג, דאָס איז געווען אָנהויב מאַי 1945, ווען מיר זיינען ווי שטענדיק אויפגעשטאַנען צו דער אַרבעט, האָבן מיר געזען ווי די גאַסן זיינען פול מיט פֿליטים. די בהמות זיינען פריי אַרומגעלאָפֿן דערשראָקענע אויף די פעלדער. דאָס געווײַנטלעכע „אַלע אויפשטיין" האָט אויך היינט געקלונגען אָנדערש ווי אַלעמאָל. דאָן טרעט אַרויס פֿאַר די רייען דער קאָמענדאַנט (קריצט, נאַטירלעך, מיט די ציין, און זאָגט אונדז, אַז ער מוז אונדז עוואַקואירן, ווייל די רוסן זיינען ניט ווייט (דאָס איז פֿאַרגעקומען אין פּוילן, צווישן טאָרן און בראָמבערג), און אַז מיר זאָלן זיך ניט פרייען, ווייל מיר וועלן קיינמאָל קיין לעבעדיקע צו זיי ניט אַרײַנפֿאַלן... ער האָט אונדז געהייסן מיט־נעמען אונדזערע עס־געשיר (אונדזער אייגציקן באַגאַזש) און זיך לאָזן אין וועג אַריין.

צווישן וואָכן זיינען מיר געגאַנגען צופוס. די גאַנצע צייט האָבן מיר ניט געקראָגן קיין ביסן ברויט. אונטער־וועגנס האָבן מיר געגראָבן רויע קאַרטאָפֿל און, ווען די וועגן זיינען געווארן באָמבאַרדירט, האָבן מיר געגישטערט אין די גערטנער און אַן אַנדערש מאָל, באַהאַלטענערהייט, געקענט עפּעס מיטנעמען אין וועג. ווידער זיינען פיל פרויען געבליבן אין וועג. נאָר איין אָפּיציר, אַן עלטע־רער מענטש, וואָס האָט געהאַט אין דער היים אַ פרוי מיט קינדער, האָט רחמנות געקראָגן אויף מיר. ער האָט מיך גערופן „ווערכען" און מיר געבראַכט, וואָס ער האָט געקענט פון זיין אייגענער ראַציאָן. אויף דעם וועג אַן אַ סוף האָט ער מיר ניט אין מאָל געטרייסט.

נאָך צווישן וואָכן זיינען מיר געקומען ביי אַ גרויסן וואַלד. מיר האָבן מורא געהאַט ווייטער צו גיין. אונדזער וואַך האָט אונדז איבערגעלאָזט אַליין און איז ערגעץ נעלם געוואָרן. אויף מאָרגן זיינען אָנגעקומען דייטשישע פעלד־זשאַנדאַרמען. זיי האָבן אונדז אַרומגערינגלט און האָבן געוואָרט אויף אַ וווייטערדיקן באַפֿעל. נאָר עס האָט פֿאַ־סירט אַנדערש. איינער איז געקומען צורייטן אין גאַלאָפּ און געמאָלדן, אַז די רוסן זיינען אַ פּאָר קילאָמעטער פון דאָנען. זיי האָבן אונדז איבערגעלאָזט און אָנטלאָפן אין פֿאַנישער שרעק. און אַזוי האָבן אונדז געפונען די רוסן. דאָס איז געווען דער לאָנג־דערוואַרטער מאָמענט פון באָפֿרייאונג. מיר זיינען געווען שטיל און פאַר־גליווערט. נאָר אינצלנע האָבן געווויינט.

אין אַ לאָנגער שנור האָבן מיר זיך ווידער באַוועגט צו אַ פונקט, וואו עס האָבן זיך געפונען נאָך אָנדערע באָפֿרייטע. דאָרט האָבן מיר פֿאַרבראַכט 8 חדשים אונטער די רוסן. מיר זיינען דורכגעגאַנגען 20 קאָמיסיעס, וואָ־מען האָט ביי אונדז געפֿאָרשט, אויב מיר זיינען ניט קיין פֿאַשיסטן און אויב מיר זיינען ניט געפֿאָרן פרייוויליק קיין דייטשלאַנד. אַזוי האָט אונדז דאָס באַגריסט די באָפֿרייטע וועלט... און אויך מיין אָרעמען, טייערן פֿאַפּאַ האָב איך ניט מער געפונען...

זייט מיר מוחל מיין שרייבן. איך וויס אַז עס איז אַן אַ סטיל און אַן אַ צוזאַמענהאָנג. איך וויס, איר וועט מיך שווער פֿאַרשטיין. ליידער, האָב איך ניט קיין דיכ־טערישע פעאיקייטן און מיין וועלטער־אוצר איז אָרעם. וועז איר'ט עפּעס ניט פֿאַרשטיין, שרייבט מיר עס, ביטע.

גריס הערצלעך דעם אָנקל און סאַשאַ.

איך קוש אייך אַלעמען זייער זייער שטאַרק.

אייער וועראַ.

(איבערגעגעבן פֿאַרן בוך „ליטע"
פון איר' טאַנטע ראָזע גוטמאַן)

ל. אָדעס

די פאַרשניטענע משפחה משה קאַץ

(דערינערונגען פון זיין שוואָגער)

אַ טרוים פון געפייניקטע אונטער היטלערן, אין די יאָרן פון טויט און פאַרטיליקונג, איז געווען איבערצולאָזן כאָטש עמעצן אויף דער וועלט פון דער אייגענער פאַמיליע. זייער פיל יידן האָבן זיך געקלאַמערט אין דער האָפענונג, אַז עס וועט בלייבן אויף דער וועלט אַ „קדיש", וואָס וועט טראָגן אין דער מענטשלעכער אייביקייט די חלומות פון פאַמיליע און שטאַם, דאָס אויסגעשרייט פון די נגישות, די בלוטיקע עוולות און אָפּגעפליקטע אין רעכטער בליאונג האָפענונגען. צווישן די זעקס מיליאָן אומגעבראַכטע יידן האָבן ניט קיין סך געהאַט דעם מזל, אַז עס זאָלן מקוים ווערן אפילו אָט די דאָזיקע לעצטע טויט־וואונטשן. דער ווינט האָט צעשפרייט דאָס אַש פון די אומגעקומענע און עס איז שווער איבערצוציילן די גרויסע צאָל יידישע משפחות, וועלכע זיינען גרויזאַם פאַרשניטן געווארן אָן אַ שריד־וּפליט.

מיר ווייסן ניט געניו ווי און אויף וועלכן אופן די אָדער יענע פון די פאַרשניטענע משפחות זיינען אומגעקומען, קען אפשר ווי אַ דערמאָנונג פאַר זיי אַלע דינען די שפורלאָז פאַרשניטענע משפחה פון קאָוונער געזעלשאַפטלעכן טוער משה און זיין פרוי מאַשע קאַץ.

משה איז געבאָרן געווארן אין יעוויע אין 1896. זיין פאָטער, לייב, האָט אים געגעבן אַ טראַדיציאָנעל־יידישע דערציאונג. פאַרברענגעדיק די יוגנט־יאָרן אין ווילנע, האָט משה אויסגענוצט יעדע מיגלעכקייט צו דערגאַנצן זיין בילדונג אויף קורסן און דורך אַלייניבילדונג.

צום סוף פון ערשטן וועלטקריג זיינען משה'ס עלטערן, צוזאַמען מיט אים, אַריבערגעפאָרן קיין קאָוונע. משה האָט געשטעלט זיינע ערשטע טריט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן אַלס באַאמטער פון יידישן נאַציאָנאַלראַט. שפעטער איז ער געווארן אַ באַאמטער פון דער יידישער צענטראַלבאַנק. אין 1921 האָט ער חתונה געהאַט מיט מאַשע גילעראָוויטש פון לאַנדווערקוע.

אַלס באַאמטער פון צענטראַלבאַנק שטייגט משה קאַץ אַלץ העכער. ער ווערט הויך געשאַצט פאַר זיין אויסערגעוויינלעכער געווויסנהאַפטיקייט, איבערגעבנקייט און ליבע צום פאָלקסמענטש. אויך אויפן געביט פון יידיש־וועלטלעכער קולטור־אַרבעט אין קאָוונע ווערט ער אייגער פון די אַקטיוסטע טוער. ער האָט אַ גרויסן חלק אין גרינדן די יידישע קאָמערץ־גימנאַזיע אין קאָוונע.

אין סוף פון די דרייסיקער יאָרן ווערט דאָס טעטיקייט־פעלד פון משהן שטאַרק אויסגעברייטערט. די צענטראַל־באַנק אין קאָוונע לעבט איבער אַ שווערן פינאַנסיעלן קריזיס. די פריער בליענדיקע ליי־און־שפאָרקאָאָפּעראַציע אין ליטע ווערט שווער געטראָפן פונעם קריזיס. דער וועלט־„פונדיישאָן", וואָס האָט סובסידירט און קאָנטראָלירט די יידישע קרעדיט־קאָאָפּעראַציע, שיקט פון פאַריז אַראָפּ אַ פאָרשטייער, וועלכער האָט די אויפגאָבע צו רעטטעון די לאָגע. עס ווערט באַשטימט אַ קאָמיסיע פון דריי, וועלכע דאַרפן נעמען אויף זיך די אויפגאָבע צו סטאַביליזירן די פינאַנסן פון צענטראַלבאַנק, און איינער פון די דריי איז משה קאַץ. די אַרבעט ווערט פאַרענדיקט מיט דערפאָלג. אין דער אַרבעט אַנטפלעקן זיך נאָך קלאָרער די גרויסע אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן פון משה קאַץ. דער פאָרשטייער פון „פונדיישאָן" שלאָגט אים פאָר צו ווערן דער פאַרטרעטער פון „פונדיישאָן" פאַר ליטע און לעטלאַנד. גלייכצייטיק דערלידיקט דער אַמעריקאַנער „דזשאָינט" געווויסע הילף־אויפגאָבן פאַר ליטע און לעטלאַנד מיט דער הילף פון פאָרשטייער פון „פונדיישאָן". משה קאַץ הויבט אָן פאַרטרעטן ביידע אָרגאַניזאַציעס.

ווען עס ברעכט אויס דער צווייטער וועלטקריג, ווערט ליטע אַ ווויכטיקער הילפסצענטער, און פאָר משה קאַצן קומט צו אַ גרויס פּעלד פון טעטיקייט. ליטע איז אויך פול געווארן מיט פליטים. מ'האָט זיי געדאַרפט באַשוכן און באַקליידן. די היימלאָזע האָבן געדאַרפט אַ דאַך איבערן קאָפּ, אַ ביסן ברויט אין מויל און אַ טרייסט פאַרן געמיט. דער „דזשאָינט" האָט אין ליטע דעמאָלט דערפילט אַ לעבנס־וויכטיקע שליחות. דער „דזשאָינט", אונטער דער לייטונג פון בעקעלמאַן, מיט קאַצן אַלס אָנפירער פון דער אַרבעט אין קאָוונע און טאַראַשטשאַנסקי אין ווילנע, האָט טעג און נעכט געלעבט מיט אָט די צרות.

דאָס זיינען געווען די בלי־יאָרן פאַר דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון מ. קאַץ. ער העלפט בויען קיכן פאַר די יידישע פליטים, וואָס זיינען געבליבן אין „קיינעמסלאַנד" צווישן סאוואַלק, ווואו ס'האָבן געהערשט די דייטשן, און ליטע. זיי וואָלגערן זיך אונטער רעגן און שניי און מען דאַרף זיי אַריבערנעמען קיין ליטע און זאָרגן, אַז מען זאָל זיי אויפנעמען. טויזנטער פּליטים איבער ליטע זוכן אַ מקום־מנוחה. משה קאַץ פיבערט מיט די אַלע טעטיקייטן, אָבער פיבערט אויף זיין אייגנאַרטיקן אופן. ער איז תמיד זאָכלעך, לאָגיש, באַרעכנט, גרינטלעך און דורכגעדרונגען מיט האַרציקייט.

זיין פרוי, מאַשע קאַץ, העלפט אים דערביי מיט ראַט און טאַט. אַ מענטש פון זעלטענער האַרציקייט און גוטסקייט, פיינער מענטשן־קענטעניש און מענטשן־פריינטשאַפט, איז זי טיף דורכגעדרונגען מיט אַלע טעטיקייטן פון איר מאַן. זי פון איר זייט דערפילט אַן אויסערגעווויינלעכע אויפגאָבע — זי פילט מיט איר גאַנצן וועזן, אַז זאָרגן וועגן כלל מיינט קודם־כל זאָרגן וועגן איינציקן מענטשן. אין איר היים געפינען זיך פיל היימלאָזע. די ליכטיקע גרויסע אויגן פון מאַשע קאַץ שטראָלן אַלעמאָל מיט לייטזעליקייט און מיט געפיל, מיט וואַרעמער גרייטקייט צו העלפן, מיט דורכנעמען זיך מיט די צרות און זאָרגן פון

משה און מאַשע קאַץ און זייערע קינדער — יאַנקעלע און בנימינקע.

אַנדערע. דער ברייטער שמייכל אויף משה'ס פנים וועקט גלויבן און האָפענונג. דאָס פיינע פאַמיליע־בילד דערגאַנצן די צוויי געראָטענע זין, יאַנקעלע און בנימינקע. דער שלאַנקער און אידעאַליסטיש געשטימטער יאַנקעלע איז אין די לעצטע פאָר־מלחמה־יאָרן אַ קוואַל פון שטאָלץ נישט נאָר פאָר טאַטע־מאַמע. ערנסט און אַרבעטסזאַם, דעליקאַט און טאַקטפול, געוויסנהאַפט און חבֿריש־צאַרט איז ער באַליבט צווישן אַלע שול־קינדער און די לערער, און דער דירעקטאָר פון דער קאַמערץ־גימנאַזיע, לעווין, באַצייכנט אים אין 1939 אויפן עפּנטלעכן סיום אלס „דער שטאָלץ פון דער שול". ערנסט ווי אַ דערוואַקסענער, העלפט ער טאַטע־מאַמען אין זייער זאָרג פאַר די פּליטים.

עס איז געקומען דער היסטאָרישער 22טער יוני. ערב אָט דער דאָטע איז שוין ליטע אינגאַנצן סאָוועטיזירט. אין די לעצטע וואָכן פאַרן 22טן יוני ווערט דורך דער סאָוועטישער מאַכט אין ליטע ליקווידירט דאָס אָרטיקע „דזשאָינט"־ביורא. די משפּחה קאַץ באַשליסט אָוועקצוגיין קיין אַמעריקע. אָבער ס'איז שוין שפּעט. עס קומען אָן די נאַציס. די אָרטיקע ליטווינער וואַרפן אַראָפּ זייער שעפּסנפּעל. עס הויבן זיך אָן מאָרדן און פּאָגראָמען. אין די ערשטע טעג פון דער נאַצי־אָקופּאַציע אַרעסטירן די ליטווינער הונדערטער יידן און פּאַרשפּאַרן זיי אויפן זיבעטן פּאָרט. נאָך אוממענטשלעכע פּיניקונגען אין משך פון וואָכן זיינען כמעט אַלע אַרעסטירטע דערשאָסן געוואָרן. אינער פון זיי איז געווען משה קאַץ.

אָבער די אַלע פיינען פון צוויי וואָכן אויפן פאָרט האָבן זיך אַרויסגעוויזן ווי אַ לייכטער טויט לגבי די יסורים, וועלכע דער גורל האָט באַשערט די אַנדערע מיט־גלידער פון זיין פאַמיליע.

דער צאַרטער יאַנקעלע, וועלכער האָט אַזוי געגלויבט אין מענטשן און אין מענטשלעכער גוטסקייט, האָט גע־מוזט זיך זאָט אָנטרינקען מיטן בעכער פון רישעות. נאָכדעם פון די ליטווינער האָט ער געמאַכט אַ פּראָוו דורכצורייסן זיך דורך דער אַרומרינגלונג פון די דייטשי־שע אַרמייען קיין מיזרח. מען האָט אים געכאַפט און אָוועק־געשיקט גראָבן טאָרף פאַר די דייטשן. לויט דערגרייכטע שפּעטערדיקע ידיעות, האָבן די דייטשישע הענקער אים פאַרפיניקט ביי די טאָרף־אַרבעטן.

זיינען נאָך פאַרבליבן מאַשע מיט איר יונגן זונעלע בנימינקע, און מאַשעס אַלטע מוטער, עלקע גילעראָוויטש, וועלכע האָט אין די לעצטע יאָרן געלעבט צוזאַמען מיט דער משפּחה קאַץ אין קאָוונע. די צאַרטע מאַשע איז פאַר־בליבן אין קאָוונער געטאָ מיט צוויי הילפלאָזע מענטשן אויף די הענט, אַ זקנה און אַ קינד. זי האָט געמוזט מאָ־ביליזירן איר גאַנצע פאַרבליבענע ענערגיע אויף העלפן אויסהאַלטן אירע נאָענטע. ביי איינער אַ סעלעקציע האָט מען אומגעבראכט די אַלטיטשקע מוטער, אַ זעלטענע צווישן פרויען — יודעת ספר, באַלערנט אין יידיש און אפילו הע־ברעאיש, איז זי געווען אַ טיפּישע צדיקת פון אַלטן דור וואָס טאָן מעשים־טובים איז געווען איר גייסטיקער מהות. בעת דער ליקווידאַציע פונעם געטאָ איז מאַשע אָפּגעטיילט געוואָרן פון איר קינד. מען האָט מאַשען אָוועקגעשיקט אין פרויען־לאָגער אין שטוטהאָף, בנימינקען ערגעץ אַנדערשוואו. מאַשען איז דאָך פאַרבליבן אַ שפּור פון האָפענונג: אפשר וועט זי נאָך זען איר קינד.

אַ רייַ געראַטעוועטע (דר. בלומבערג, בעלאַ צוקער־מאַן, מאַטשאַן, צוויי געראַטעוועטע פרויען פון שטוט־האָפער לאַגער) דערציילן ביים יידישן קאָמיטעט אין וואַר־שע פאָלגנדיקע פרטים: אין שטוטהאָף האָט מאַשע, פירג־דיק טאַטשקעס ערד, גראָבנדיק גראָבנס אונטער דער ברו־טאַלער בייטש פון די דייטשן, באַוויזן איינצוהאַלטן יענע וואונדערלעכע איגנשאַפטן, וואָס האָבן זי אויסגעצייכנט. פאַר די מיט־געפייניקטע אין לאַגער האָט זי געבראַכט טרייסט, זון און ליכטיקייט אין פינצטערן לעבן אַרום. זי האָט זיך געטיילט מיטן לעצטן שטיקל קאַרטאָפל, וואָס איר איז געלונגען צו קריגן, אָדער קרוטשקע, וואָס איר פלעגט אַמאָל גלינגען באַהאַלטענערהייט אויסצוגראָבן.

עס איז געקומען די באַפרייאונג. מאַשע לאָזט זיך אַרויס באַרוועס און נאַקעט איבער דער וועלט זוכן בנימי־קען. נייע פיין וואָגלענישן. ענדלעך קריגט מאַשע אין אירע וואַנדערונגען די זיכערע ידיעה: אויך בנימינקע איז נישטאָ. ער איז געווען אין דאַכאַו, האָט אויסגעהאַלטן די גרעסטע טייל פון לאַגערלעבן. ערשט אַ פאָר וואָכן פאַר דער באַפרייאונג האָט ער געקראָגן אַ לונגען־אַנ־צינדונג און — מער האָט מען פון אים נישט געהערט...

מאַשעס האַרץ האָט אויסגעהאַלטן אַלע יסורים פון לאַגער, כל זמן עס איז געווען אַ האָפענונג צו געפינען כאָטש איינס פון אירע קינדער. צוזאַמען מיט דער פאַרלוירענער לעצטער האָפענונג האָט זיך אויסגעלאָשן אויך איר פעאיקייט וויטער צו לעבן. אַ קראַנקע און אויסגעשפּעטע וועט מאַשע דורך קרובים געבראַכט קיין אַמעריקע. אָבער איר קראַנק און אויסגעמוטשעט האַרץ האָט ניט מער קיין כוח און קיין ווילן צו קעמפן. אין ניו־יאָרק האָט זי, נאָך חדשים פון ביטערע יסורים, דעם 12טן אַפּריל 1950 אויסגעהויכט איר לעצטן אָטעם.

אַזוי איז פאַרשניטן געוואָרן די משפּחה פון משה קאַץ, צוזאַמען מיט נאָך צענדליקער טויזנטער יידישע משפּחות אין קאָוונע און אין גאַנץ ליטע.

א. ירושלמי

אומקום פון יידן אין שאַוולער געטאָ און אין אַרומיקע שטעטלעך

די ערשטע שחיטות

שוין אַ געוויסע צייט פאַר דער מלחמה האָבן מיר באַמערקט חשודיקע דערשיינונגען צווישן די ליטווינער: אַלע ליטווינער מיט אַ פאַשיסטישער פאַרגאַנגענהייט זיינען פאַרשוואונדן. דער ליטווישער המון אין די פאַבריקן און אַנדערע אונטערנעמונגען פלעגט זיך שושקען: פון צייט צו צייט פלעגט אַן אומפאַרזיכטיקער ליטווינער לאָזן פאַלן אַ באַמערקונג: באַלד וועט קומען אונדזער טאָג און מיר וועלן אייך ווייזן!

מיר, יידן, האָבן אויף דעם אַלץ געקוקט מיט מורא און זאָרג: מיר פלעגן פרעגן די קאָמאַנדירן פון דער רויטער אַרמיי: וואָס וועט זיין? און די רוסן פלעגן אונדז כסדר באַרואיקן.

זונטיק, דעם 22טן יוני 1941, זיינען נאָך אַלע מלוכה־אַנשטאַלטן געווען טעטיק. מאָנטיק פרי, ווען דער נאַציאָנאַליסטישער ליטווישער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז אין קאָווגע איז געגרינדעט געווארן אַ נאַציאָנאַלע ליטווישע רעגירונג, האָבן זיך אַלע מלוכהשע און פאַרטיי־אישע אַנשטאַלטן געמוען עוואַקואירן. די באַנען און אויטאָס זיינען געווען פאַרנומען, נאָר אַ פאַרטייאישער אַדער פאַראַנטוואַרטלעכער באַאמטער האָט געקענט קריגן דאָרט אַן אָרט.

די גרעסטע טייל פון דער ציווילער באַפעלקערונג — אין איבערוועגדיקער מערהייט יידן — זיינען געלאָפן צום גרענץ צופוס.

דינסטיק, דעם 24טן יוני 1941, זיינען שוין אַלע מלוכה־אַנשטאַלטן געווען עוואַקואירט. אין שאַוול איז געבליבן בלויז אַ שטאָט־קאָמענדאַנטור.

דאָנערשטיק, דעם 26טן, האָבן זיך שוין די ליט־ווישע פאַרטיזאַנער באַוויזן אין שטאָט שאַוול. דאָנערשטיק נאָך מיטאָג זיינען אַריין די ערשטע פאַרפאַסטנס פון דער דייטשישער אַרמיי. אין שטאָט זיינען פאַרגעקומען גאַנץ שלאַכטן.

צוזאַמען מיט דער דייטשישער אַרמיי איז אין שטאָט שאַוול פול געווארן מיט ליטווישע פאַרטיזאַנער — אויס־געפוצטע מיט ווייסע בענדער און געווער.

דאַן האָבן די ליטווינער אָנגעהויבן זייער בלוטיקע אַרבעט. גלייך פרייטיק האָבן זיי געכאַפט די יידן און זיי געצוואונגען צו באַגראָבן די טויטע מענטשן און פערד, וואָס זיינען געלעגן אין שטאָט און אומגעגנט, און אָפּ־רייניקן די געביידעס פאַרן דייטשישן מיליטער.

אברהם קאַץ, 20 יאָר אַלט, פון מעמל, האָט מיר דערציילט, אַז ער צוזאַמען מיטן אַלטן רב נחומאָווסקי האָבן געראַמט אַ קלאַזעט מיט די הענט און די ליטווינער האָבן אויף זיי, באַזונדערס אויפן רב, וואָס איז געווען האַלב־געהלשט, געאָסן וואַסער אויפן קאָפּ.

שבת ביינאַכט, דעם 28טן יוני, האָבן זיך אָנגעהויבן די אַרעסטן: באַוואָפנטע ליטווינער זיינען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, האָבן אויסגערויבט די הייזער און אַוועק־געשלעפּט די מענער כלומרשט צו דער אַרבעט, פאַקטיש אין דער שטאָטישער תפיסה אַריין. צווישן די ערשטע אַרעסטירטע זיינען געווען דער 75יאָריקער שאַוולער רב ר׳ אריה באקשט, הרב נחומאָווסקי און הרב ראַבינאָוויטש, די לעֶרער מרדכי רודניק, געווען דירעקטאָר פון דער העברעאישער גימנאַזיע, יוסף רודניק, לייבל חייטין, מ. שוב, די אַדוואָקאַטן עזריאל אַבראַמאָוויטש, הירש ראַכמיל, דר. געץ און נאָך פיל אַנדערע. וועגן די אַדוואָקאַטן האָט „געזאָרגט״ דער ליטווישער אַדוואָקאַט שערקשניס, וועל־כער האָט זיינע יידישע קאָלעגן אַרויסגעגעבן און האָט שפּעטער בכלל אָנגעטאָן יידן כלערליי נגישות. די אַלע אַרעסטירטע זיינען צוזאַמענגעשפּאַרט געווארן אין דער גרויסער תפיסה, וואו מען איז געלעגן צוזאַמענגעקוועטשט ווי הערינג אין אַ פאַס. עסן האָט מען געגעבן איינמאָל אַ טאָג — איין סוכאַר מיט אַ זופ פון פאַרפוילטן קרויט. די ליטווינער פלעגן געמיינזאַם מיט די דייטשישע גע־שטאַפּ־לייט, מיטן ראש פון תפיסה קראָוליך (שפּעטער — קראָוז, וואָס איז דערנאָך געווארן קאָמענדאַנט פון סאלא־ספילסער לאַגער, לעבן ריגע, און אין אַ שטיקל צייט אַרום דערהויבן געווארן פאַר אַ געהילף פון אויישוויץ־קאָמענדאַנט) צוטראַכטן אַלע טאָג נייע עינויים פאַר די יידן. אַ שפּילכל איז ביי זיי געווען אַרויסצופירן די רבנים אין הויף פון דער תפיסה און צווינגען זיי אויסצוצופּן איינער ביים אַנדערן די בארד. די אַדוואָקאַטן אַבראַמא־ויטש און ראַכמיל האָבן זיי אין די ערשטע טעג מורא־דיק צעשלאָגן. די אַלע פאַרשפּאַרטע יידן האָט מען ניט געגעבן קיין רו — אַרבעט, קלעפּ און טויט־שרעק האָבן ניט אויסגעפעלט.

סוף כל סוף האָבן די ליטווינער געמומען אַרויספירן די אַרעסטירטע אין גרעסערע פאַרטיעס, כלומרשט אויף אַרבעט, אין דער אמתן צום שיסן. די עקזעקוציעס זיי־נען דורכגעפירט געווארן אין קוזשיער וועלדל, 17 קילא־מעטער פון שאַוול. זייערע קליידער און ווערטזאכן האָבן די מערדער צוגענומען פאַר זיך און די איבעריקע זאכן און דאָקומענטן האָבן זיך נאָך יאָרנלאַנג געווואַלגערט אַרום

די גריבער. די פויערים אַרום די גריבער האָבן דער־ציילט פֿאַרשיידענע גרוילטאַטן פון די עקזעקוציעס.

אויף אַזאַ מין אופן זיינען אומגעקומען צוויי דריטל פון דער יידישער דערוואקסענער מענלעכער באַפֿעלקע־רונג פון שאַוול, אומגעפֿער טויזנט מאַן. צוויי וואָכן נאָך די ערשטע אַרעסטן, דעם 11טן יולי, האָבן זיך אַ פּאָר צענדליק גרופּעס פון די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער צו 3־4 אין אַ גרופּע אַ לאָז געטאָן איבער די יידישע הייזער, געמאַכט „רעוויזיעס" און צוגענומען די ווערטפולע זאַכן: גאָלד, זילבער, נייע קלייַדער, שיך און סתם פיינע חפצים און מיטגענומען די מענער מיט זיך, כלומרשט אויף אַ קאָנטראָל אין פֿאַרטיזאַנער שטאַב. בסך־הכל האָבן זיי צוזאַמענגענומען אַן ערך 120 מענער.

צווישן זיי בין איך אויך געווען. ביי מיר זיינען זיי אָפּגעזעסן פיר שעה, צוזאַמענגענומען צוויי טשעמאָדאַנען מיט זאַכן און געהייסן מיר עס שלעפּן. אויפן וועג האָבן מיר געטראָפֿן אביגדור שעסקינען, דעם עלעקטראָטעכני־קער פון פּאָבריק. די פֿאַרטיזאַנער האָבן אים פֿאַרהאַלטן, ער האָט געפֿרואווט באַווייזן זיין שוץ־שיין פון דייטשישן קאָמענדאַנט, די פֿאַרטיזאַנער אָבער האָבן ניט געוואָלט הערן — דו ביזט אַ ייד ,טאָ קום מיט אונדז! — האָבן זיי געזאָגט און האָבן אים מיטגעשלעפּט.

מיר זיינען אַוועק צו דער פֿאָליציי־געביידע אויף דא־ריוס און גירענאָ גאַס, וואו עס איז געווען די נעסט פון די פֿאַשיסטישע פֿאַרטיזאַנער. דער פֿלאַץ אַרום איז שוין געווען אַרומגעצאַמט מיט אַ קארדאן פון דייטשישער זשאַנ־דאַרמעריע. מיין פרוי האָט זיך געוועגדט צו אַ זשאַנדאַרם און האָט געבעטן פֿאַר מיר. האָט ער, דער זשאַנדאַרם, געענטפֿערט — האָב קיין מורא ניט, סיי־ווי־סיי קומט דיין מאַן באַלד צוריק. — און כך־הווה: ווען מיר זיינען אַריין אין פֿאָליציי־געביידע, זיינען מיר געווען עדות פון אַן אומדערוואַרטער סצענע: דער דייטשישער קאָמענ־דאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע איז צוגעגאַנגען צום קאָמענדאַנט פון די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער, האָט אים צע־פּאַטשט, צוגענומען פון אים זיין געווער און געהייסן די זשאַנדאַרמען אים אַרעסטירן. דאַן איז ער צו מיינע באַגלייטער און געפֿרעגט זיי: ווער איז דער מאַן? — אַנווייזנדיק אויף מיר. די ליטווינער האָבן געפֿרואווט „אויסמאַקען" עפּעס אויף אַן אומפּאַרשטענדלעכן דייטש, האָט ער מיך געהייסן פֿאַרטייטשן פֿאַר אים וואָס זיי רייַדן. אז איך האָב עס געטאָן, האָט ער צוגענומען דאָס געווער פון די ליטווינער, זיי צעפֿראַסקעט און געהייסן גיין צוריק. אַזוי זיינען באַפֿרייט געוואָרן די אַלע 120 אַרעסטירטע.

פֿאַרוואָס איז דאָס געשען? די דייטשן זיינען גע־ווען געוואַלדיק אויפגעבראַכט פון די ליטווישע רויבע־רייַען. זיי האָבן באַטראַכט דאָס יידישע האָב און גוטס פֿאַר זייער אייגנטום, און זיי האָבן באַשטראָפט די ליט־ווינער, וועלכע פלעגן דאָס אויסגערויבטע יידישע אייגנ־טום צונעמען פֿאַר זיך. דער דייטשישער קאָמענדאַנט האָט אַ סך מאָל געווארנט, אַז פֿאַרן פֿלינדערן וועט מען באַשטראָפט ווערן מיט טויט־שטראָף. דאָס האָט אָבער ניט געהאָלפֿן, ווייל דער פֿאַשיסטישער ליטווישער „פֿאַט־ריאָטיזם" איז אין גרעסטער טייל געווען צוליב רויב־לוסט.

די ערשטע אַרעסטן זיינען פֿאָרגעקומען מיט דער מיטהילף, אָדער, וויניקסטנס, מיטן וויסן פון די דייטשן. די לעצטע אַרעסטן זיינען געווען שוין אויף דער אייגע־נער איניציאַטיוו פון די ליטווינער.

די לעדער־פֿאַבריקן

די לעדער־פֿאַבריקן האָבן געשפֿילט אַן אַנטשיידנדיקע ראָל אין דער לעבן־אויפֿהאַלטונג און עקזיסטענץ פון די יידן אין שאַוול אין גאַנצן משך פון דער אָקופּאַציע.

פרענקלס פֿאַבריקן — איינע פון לעדער (דער עיקר פֿאָדעשווע) און די צווייטע אַ שוך־פֿאַבריק — האָבן פֿרא־דוצירט ניט בלויז פֿאַר ליטע, נייערט פֿאַרן גאַנצן באַלטיקום און פֿאַר סאָוועט־רוסלאַנד. די גאַנצע אָנ־פירונג פון דער פֿאַבריק און זייערע אָפּטיילונגען און אַן ערך אַ העלפט פון דער אַרבעטערשאַפֿט זיינען באַשטאַ־נען פון יידן. אפילו די ראַטנמאַכט האָט אין דער לייַ־טונג ניט געמאַכט קיין גרויסע ענדערונגען. נאָר די הויפּט־דירעקטאָרן האָט זי באַשטימט פון פֿאַרטיי־פֿאַר־טרויטע. אַלע אָפּטיילן זיינען געבליבן אָנגעפירט פון קרובים אָדער פֿאַרטרויטע מענטשן פון פרענקעלן, דעם פריערדיקן אייגנטימער.

מיטן אָנקום פון די דייטשן האָבן די ליטווינער גע־וואָלט איבערנעמען די גאַנצע פֿאַרוואַלטונג אין די פֿאַב־ריקן און אַלע יידישע אַרבעטער פֿאַרבייטן מיט ליט־ווישע.

מאָנטיק, דעם 30טן יוני, ווען די יידישע אַרבעטער און אָנגעשטעלטע זיינען געקומען צו דער אַרבעט, האָבן זיי די ליטווישע אַרבעטער אַוועקגעשטעלט רייניקן די קלאָזעטן און די שמוץ־גריבער און האָבן זיך איזדיעקע־וועט איבער זיי אויף אַלערליי אופנים. נאָכדעם האָבן זיי אַלע יידישע אַרבעטער און אָנגעשטעלטע אַרויסגע־טריבן פון פֿאַבריק. אַ באַזונדערס אַקטיוון אָנטייל אין די רדיפות אויף די יידן האָבן געזומען דער ליטווישער דירעקטאָר אין דער צייט פון די דייטשן, שאַלקאָוסקאס, דער אויפזיכטער איבער די אַרבעטער פון הויף באַנטשקוס (ער איז שפּעטער געוואָרן אַ געשטאַפּאָ־אָגענט) און נאָך פיל אַנדערע. אַלס זייער אַקטיוון מיטהעלפערין פון דער געשטאַפּאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די ליטווישע דייטשקע לומפּ, וועלכע איז ביי די סאָוועטן געווען זייער אַקטיוו אין דער וואַלקאָמפּאַניע צום העכסטן ראַט און אין דער אַרבעט פון מאָפּר.*)

שפּעטער, אַרבעטנדיק פֿאַר די דייטשן, האָט די זעל־ביקע לומפּ אָנגעטאָן די יידישע אָנגעשטעלטע פון דער פֿאַבריק כלערליי רישעות. זי האָט צווישן אַנדערע אַרויסגעגעבן צו דער געשטאַפּאָ די יידישע אָנגעשטעלטע

*) אינטערנאַציאָנאַלע הילף־אָרגאַניזאַציע פֿאַר רעוואָלוציאָ־נערע קעמפּער, אָנגעפירט פון קאָמוניסטן.

אסער און יענע איז אומגעקומען. די דייטשן האָבן אָבער גלייך איינגעזען, אַז זיי קענען מיט די ליטווינער אַליין ניט אַרבעטן אין די פֿאַבריקן און זיי זיינען געווען גע־ צוואונגען צוריקצורופֿן די יידישע דערפֿאַרענע אָנגע־ שטעלטע. צוערשט האָבן זיי צוריק אָנגעשטעלט דעם געוועזענעם דירעקטאָר פון דער פֿאַבריק אליהו מאַרדעל, דעם געוועזענעם פֿאַבריקלייטער מאַקס ליפשיץ, דעם הויפּטמייסטער אינזשיניער פֿאַטרוך, דעם הויפּטכעמיקער אינזש. קראָן, דעם עלעקטראָטעכניקער אביגדור שעסקין, דעם לאָגער־לייטער מוליע קאַץ א. א. די אַלע, באַזונדערס מוליע קאַץ, האָבן געצויגן נאָך זיך אַנדערע אָנגעשטעלטע פון פֿאַבריק און אַרויסגענומען ביי הונדערט צען מענטשן פון תפיסה. עטלעכע האָבן זיך באַפרייט דורך גאָלד. וואָס זיי האָבן געגעבן דעם ליטווישן פֿאַבריק־דירעקטאָר שאַלקאוסקאס.

די ווערקשטוב פון דער גאַרבערייַ, בראש פון וועל־ כער עס איז געשטאַנען דאָוויד‌אָוו, איז געבליבן די גאַנצע צייט פון דער אָקופּאַציע יידיש — אָנהויבנדיק פון דער דירעקציע און ענדיקנדיק מיטן לעצטן אַרבעטער. די דאָזיקע פֿאַבריק־אָפּטיילונג האָט שפּעטער געשפּילט אַ באַזונדערס וויכטיקע ראָל אַלס פֿאַרבינדונג־אָרט מיט דער אויסנוועלט.

די יידישע „דערַאָבערונגען" אין פֿאַבריק האָבן די ליטווינער געמאַכט ווילד פון פֿאַרדראָס, און ווירקלעך איז געווען איבער וואָס צו ערגערן זיך: אין גאַנץ ליטע זיינען זיי, די ליטווינער, געווען די אומבאַגרענעצטע בעלי־ בתים איבער די יידן: אומעטום זיינען די מענער געווען שוין ליקווידירט, די פרויען און קינדער זיינען געווען פֿאַרשפּאַרט אין די לאָגערן און זייער האָב און גוטס איז שוין געווען אויסגערויבט פון די ליטווישע „פֿאַטריאָטן". אַפֿילו אין קאָוונע איז די גרעסטע טייל פון דער יידי־ שער באַפֿעלקערונג געווען אויסגעקוילעט, און דאָ איז שאָוול האָבן זיי געמוזט צוזען ווי די יידן קערן זיך צוריק אין פֿאַבריק און פֿאַרנעמען וויכטיקע פֿאָזיציעס.

דאָס ליטווישע פֿאָגראָם־בלעטל „טעווינע", וואָס איז רעדאַגירט געווארן פון דעם געוועזענעם ליטווויש־לערער פון די פֿאַכשולן פֿאוזשאַ, האָט געעפנט אַ ווילדע העצע קעגן די יידן. אַלע בילבולים, בלוט־בילבול אַריינגע־ רעכנט, פון אַלע פֿאָגראָם־צייטונגען זיינען אין בלעטל כסדר איבערגעחזרט געווארן. פון דעם 10טן יולי האָט דאָס בלעטל אָנגעהויבן פֿאָדערן „אָפּצורייניקן" שאָוול פון די יידן.

ביז דעם 10טן יולי האָט דעם בירגערמייסטער־אַמט פֿאַרנומען נואיאַליס, דער גענוי. דירעקטאָר פון „פּיענא־ צענטראַס". דעם 10טן יולי איז באַשטימט געווארן דער פּריעדיקער בירגערמייסטער אַדוואָקאַט לינקעוויטשיוס. אַדוו. לינקעוויטשיוס איז מיט אַ פּאָר יאָר צוריק אויס־ געקליבן געווארן פון די לינקע און מיט דער הילף פון די יידישע ראַטמענער פֿאַרן בירגערמייסטער פון שאָוול. יידן האָבן אים געהאָלטן פֿאַר אַן אָנשטענדיקן מענטשן. אָבער גלייך מיט דער דייטשישער אָקופּאַציע האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין קאָוונע אַן קוביליונאסעס באַנדע און האָט אָנטייל גענומען אין די ערשטע פּאָגראָמען אויף יידן אין קאָוונע.

ער האָט דער ערשטער אייגעפּירט די געלע לאַ־ טעס פֿאַר יידן און באַשטימט פֿאַר יידן באַזונדערע שפּייז־ קראָמען. אין דעם זעלביקן טאָג האָבן ליטווינער אָנ־ געהויבן שטופּן יידן פון די טראָטוּאָרן צו גיין אויפן מיטן גאַס. שפּעטער איז אויך די דאָזיקע גזירה אָפּיציעל דערשינען אין די מודעות פון בירגערמייסטער. ער האָט באַשטימט דעם קאָפּיטאַן סטאַנקוסן פֿאַרן באַפולמעכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים און פֿאַראָרדנט, אַז אַלע יידן וואָס וואויענען אין שאָוול, מוזן זיך רעגיסטרירן. אין די רע־ גיסטראַציע־ליסטעס זיינען ביי יעדן נאָמען געשטעלט גע־ וואָרן געוויסע סימנים, וואָס וועגן זייער פֿאַטאַלן באַטייט זיינען מיר ערשט שפּעטער געוואויר געוואָרן.

גלייך נאָך דער רעגיסטראַציע האָבן זיך אין די גאַסן און אין בלעטל „טעווינע" באַווּיזן מודעות פון בירגער־ מייסטער, אַז אַלע יידן מוזן זיך פון 15טן יולי אָן איבער־ זידלען קיין זאַגער, אַ שטעטל 70 קילאָמעטער פון שאָוול.

גלייכצייטיק האָט סטאַנקוס געשיקט רופן אייניקע געוועזענע יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער, צווישן זיי בערל קאַרטון, מענדל לייבאָוויטש, פייוול רובינשטיין, אַדוו. געץ און אַנדערע, און האָט זיי פֿאַרגעלייגט צו פֿאַרן מיט אים אָנקוקן זאַגער.

ב. קאַרטון און מ. לייבאָוויטש האָבן באַלד געמאָלדן אים, אַז זיי פּערזענלעך זיינען אנטשיידן קעגן איבער־ זידלונג. קאַרטון האָט געזאָגט: אויב אירווילט אונדז דערשיסן, פירט אונדז אַרויס אין מאַרק און שיסט אונדז אויס. מיר וועלן אָבער מיט גוטן ניט גיין פון שאָוול. סטאַנקוס האָט געפּראָוואט איינריידן די יידישע פֿאַרשטייער, אַז אין זאַגער וועלן די יידן לעבן בעסער, דאָרטן וועלן זיי לייכטער קריגן שפּייז און זייַן ווייטער פון די דייטשן. אָבער גראדע דער לעצטער אַרגומענט האָט געשראָקן די יידן, ווייל עס זיינען שוין צו אונדז דערגאַנגען די אַלע טרויעריקע ידיעות פון אַלע שטעטלעך אין ליטע וואו די ליטווינער זיינען געוואָרן די אינציקע הערשער איבער יידן.

נאָך לאַנגע דינגענישן און היציקע אַמפּערנישן האָט אויך סטאַנקוס מסכים געווען, אַז די יידן זאָלן מאַכן אַ פֿאַרזאַמלונג און באַהאַנדלען זיין פֿאַרשלאָג.

אויף דער בארַאַטונג פון לעבנגעבליבענע עסקנים איז באַשלאָסן געוואָרן צו קעמפן קעגן אַריבערפירן די שאָוו־ לער יידן קיין זאַגער מיט אַלע כוחות. אייניקע יידישע פֿאַרשטייער האָבן זיך געווענדט צו די פֿאַר באַקאַנטע ליטווישע ליבעראַלן און געבעטן זיי צו טאָן וואָס פֿאַר יידן. בוגיילישקיס, דער פֿאַרזיצער פון ווילנער קרייז־ געריכט, האָט צוזאַמענגערופן איינמאָל אַ פֿאַרזאַמלונג פון ליטווישע געזעלשאַפטלעכע טוער און האָט געפּראָוואט עפּעס טאָן פֿאַר די יידן, אָבער מיט דעם פּראָוון האָט זיך זיין טעטיקייט לטובת די יידן געענדיקט. ענערגישער איז געווען דער גלח לאַפּיס. ער איז געפֿאָרן וועגן דער פּראָגע זאַגער קיין קאָוונע, אָבער דאָרט האָט מען אים געהייסן ניט מישן זיך אין יידישע ענינים.

בלית ברירה האָבן יידן זיך געווענדט צו דער דייטשישער מאַכט, דעלעגאַציעס פון יידישע מענער און פרויען האָבן דעם דייטשישן קאָמענדאַנט אויפגעקלערט, אַז שאָולער יידן זיינען אַן עלעמענט פון פאַכמענער, וועלכע זיינען נויטיק פאַר דער גאַנצער שטאָטישער אינדוסטריע, און דעריבער דאַרף מען זיי ניט אויסערזידלען.

די ליטווינער האָבן אָבער געפאָדערט דורכויס דורכצופירן די אויסזידלונג פון די יידן. פאַר דעם איז געווען לינקעווויטשיוס מיט דער גאַנצער קליקע פאַשיסטן. פון זיי זיינען געפאָרן דעלעגאַציעס קיין קאָווּנע צום גענעראַל־קאָמיסאַריאַט מיט דער פאָדערונג „אָפּצורייניקן" שאָוול פון יידן.

די יידן איז געלונגען צו אויבערצייגן די דייטשישע מאַכט, אַז יידן זיינען נאָך נויטיק פאַר שאָוול. דער דייטשישער קאָמענדאַנט האָט קלאָר געזאָגט, אַז יידן וועלן פון שאָוול ניט אויסגעזידלט ווערן — און אַזוי איז טאַקע געווען.

נאָר איין זאַך האָט סטאַנקוס געטאָן: ער האָט געכאַפּט אַ העלפט פון מושב זקנים און זיי אַרויסגעפירט קיין זאגער. שפּעטער האָט ער צוגעזאָגט, אַז ער וועט די זקנים צוריקברענגען פון זאָגער, אָבער אנשטאָט דעם האָט ער אַרויסגעפירט אַהין אויך דעם רעשט פון מושב זקנים.

יידן ווערן אַרײַנגעפירט אין געטאָ

אַזוי ווי דער פלאָן זאָגער איז אָפּגעפאַלן, האָט מען געמוזט געבן פאַר יידן אַן אָרט אין אַ געטאָ אין שאָוול גופא. צו דעם צוועק האָבן לינקעווויטשיוס און סטאַנקוס באַשטימט צוערשט דעם קוואַרטאַל קאָווקאַז, וואו עס האָבן געוואוינט אַ 400 מענטשן פון דער ליטווישער אָרעמקייט און שפּעטער האָבן זיי צוגעגעבן די גאַסן זשילוויטשיה, גינקונו, פאדירסיו און עזשערא, וואָס זיינען געלעגן אין די בלאָטעס ביי דער אָזערע און וואָס האָבן צוזאַמען געציילט אַן ערך 110 קליינע 1־2 צימערדיקע הייזלעך. דאָרט האָבן זיך עס געדאַרפט באַזעצן איבער 5000 יידן.

דעם 20טן יולי האָבן יידן אָנגעהויבן צאַמען די אָנגעציכנטע קוואַרטאַלן.

ווען עס זיינען פאַרטיק געווָארן די צאַמען פאַר די ביידע געטאָס — קאָווקאַזער און טראָקער (אַזוי האָבן געהייסן די גאַסן ביי דער אָזערע), האָבן סטאַנקוס און לינקעוויטשיוס באַשטימט די איבערזידלונג אויפן 15טן אויגוסט. שפּעטער איז דער טערמין אָפּגעלייגט געווָארן אויפן 20טן אויגוסט.

אין משך פון עטלעכע טעג איז דאָס קאָווקאַזער געטאָ פול געווָארן. אָנשטאָט די אַרויסגעפאַרענע 400 נפשות האָבן זיך באַזעצט איבער 2800 יידן.

אַז ס׳איז שוין מער ניט געווען קיין אָרט, האָבן סטאַנקוס און לינקעוויטשיוס באַוויליקט נאָך 4 גאַסן אין טראָקער־ראַיאָן. אין אַ פאַר טעג זיינען די 110 הייזלעך מיט די פאַר הונדערט קאָמערלעך אויף פול געווָארן מיט כמעט 2800 איינוואוינער. דעם 1טן סעפּטעמבער איז דאָס געטאָ אָפּגעשלאָסן געווָארן. פאָליציי פלעגט שוין אָן אַ שיין קיין יידן ניט אַרויסלאָזן פון געטאָ. טראָקער געטאָ האָט פאַרגעשטעלט נאָך אַ טרויעריקערן בילד, ווי דער קאָווקאַזער קוואַרטאַל.

סטאַנקוס, דער באַפולמעכטיקטער פאַרן געטאָ, האָט נאָך אין מיטן אויגוסט האַלב־באַפוילן, האַלב־פאַרגעלייגט, אַז די יידן אַליין זאָלן אָנפירן מיט די אינערלעכע ענינים פון געטאָ. אָזוי אַרום איז געשאַפן געווָארן אין שאָוול, ווי אין אַלע אַנדערע געטאָס, אַ „יידן־ראַט" (אין אַנדערע געטאָס: עלטעסטן־ראַט). די רשימה פון די מיטגלידער איז אויסגעארבעט געווָארן דורך די יידן גופא און זי איז שפּעטער באַשטעטיקט געווָארן דורך סטאַנקוסן.

די מיטגלידער פון יידן־ראַט זיינען געווען: מענדל לייבאָוויטש (פאַרזיצער), אהרון כץ (סעקרעטאַר), אַדוואָקאַט בער־מנשה אַבראַמאָוויטש, דירעקטאָר אהרון העלער און פ. רובינשטיין.

פאַר אַדמיניסטראַטאָרן אין טראָקער געטאָ זיינען באַשטימט געווָארן: שמואל בורגין (פאַרזאָרגונג, אָפּטייק, קראַנקנהויז), א. אַבראַמסאָן (דירות און שוסטעריי) און א. קאַלפּעניצקי (קאָאָפּעראַטיוון). אין קאָווקאַזער געטאָ: ב. אַבראַמאָוויטש — (קאָאָפּעראַטיוון און סאָצ. הילף), בער רעלאָוויטש און וויץ (דירות און אַנדערע אנגעלעגנהייטן).

דער אַרבעטס־אָמט איז אָנגעפירט געווָארן דורך חיים טשערנאָוסקי און אברהם סלעזין.

דעם 30טן אויגוסט האָט סטאַנקוס געמאָלדן די יידישע פאָרשטייער, אַז ער גיט די גאַסן פון „קאַלניוקאס", וועגן וועלכע די יידן האָבן זיך פריער משתדל געווען ביי אים. ער האָט געשיקט אָפּילו יידישע אַרבעטער אויסצוצאַמען דאָס נייע געטאָ. דעם 31טן אויגוסט האָט ער זיין הבטחה באַשטעטיקט נאָך אַ מאָל, ער האָט נאָר געהייסן די יידן שווייגן וועגן דעם.

אָבער אויף מאָרגן האָבן די רעוויזיע־קאָמיסיעס באַקומען פון אים נייע אינסטרוקציעס: זיי האָבן געהאָט צו באַשטימען, צי דער באַטרעפנדיקער יידישער אויסצוצאַמען דאָס נייע געטאָ. דעם 31טן אויגוסט האָט ער זיין הבטחה באַשטעטיקט נאָך אַ מאָל, ער האָט נאָר געהייסן די יידן שווייגן וועגן דעם.

אָבער אויף מאָרגן האָבן די רעוויזיע־קאָמיסיעס באַקומען פון אים נייע אינסטרוקציעס: זיי האָבן געהאָט צו באַשטימען, צי דער באַטרעפנדיקער יידישער אויסצוצאַמען דאָס נייע געטאָ. דעם 31טן אויגוסט האָט ער זיין הבטחה באַשטעטיקט נאָך אַ מאָל, ער האָט נאָר געהייסן די יידן שווייגן וועגן דעם.

ווען דער מושב זקנים איז פול געווָארן, האָבן לינקעוויטשיוס און סטאַנקוס באַשטימט די קלויז פון די לאַנדקרעמער אויף ווילנער גאַס פאַר די אויסגעזידלטע. אויך דאָרט איז אין 2 טעג פול געווָארן.

געהייסן האָט עס, אַז די אַריבערגעשיקטע אין שול דאַרפן איבערווַארטן ביז עס וועט פריי ווערן דער דריטער געטאָ־קוואַרטאַל פון קאַלניוקאַס. אָבער דער גאַנצער רעזשים פון שול האָט עדות געזאָגט, אַז די אָנפירער פון דער נייער זידלונג איז שול האָבן אַנדערע כוונות.

אָט אַזוי שילדערן אהרן קאַץ און מענדל לייבאָוויטש — ביידע אומגעקומען — די שול פון מושב זקנים אין פּנקס*) פון שאָוול: „מיר זיינען אַריין אין שול און

*) דער „פּנקס" געפינט זיך אין מאָסקווע. זיינס אַ קאָפּיע איז צוגעשטעלט געווָארן אויפן נירנבערגער פּראָצעס.

זיינען פֿאַרציטערט געוואָרן: פֿאַר אונדז זיינען געלעגן און געזעסן צוזאַמענגעשפֿאַרט אַלטע לייט, פֿרויען און קיבֿדער אין איין קנויל, מיט פּנימער פֿאַרצערטע פון הונגער און דאָרשט, מיט אויגן ווילדע פון פּיין און שרעק. וועו זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן זיך הונדערטער הענט אויסגעשטרעקט צו אונדז און פון הונדערטער העלדזער האָט זיך אַרויסגעריסן אַ פֿאַרצווייפֿלונג־געשריי: „ראַטעוועט אונדז פון דעם גיהנום! גיט אונדז וואַסער, ברויט!"

די פֿאַרצווייפֿלטע יידישע פֿאַרשטייער זיינען מאָנטיק, דעם 2טן סעפּטעמבער, געלאָפֿן צום בירגערמייסטער לינקעוויטשיוס. ער האָט זיי אָבער ניט אויפגענומען. זיינען זיי געלאָפֿן צו סטאַנקוסן. אויך ער האָט זיי ניט געוואָלט אויפנעמען. אין דער זעלביקער צייט האָבן זיי באַמערקט אין זיין קאַנצעלאַריע עפּעס אַ חשודיקע רעגיסטראַציע — מיט איניקע טעג פֿריער האָט סטאַנקוס געפֿאָדערט פון זיי אַ רשימה פון 300 ניט אַרבעטפֿאיקע יידן. די פֿאַרשטייער האָבן זיך אָפּגעזאָגט אַזאַ ליסטע צו מאַכן, ווייל זיי האָבן געפֿילט, אַז דאָ ווערט געטאָן עפּעס שרעקלעכס. מענדל לייבאָוויטש און אהרון קאַץ האָבן זיך מיטוואָך, דעם 4טן סעפּטעמבער, אַריינגעריסן מיט געוואַלד צו סטאַנקוסן אין קאַבינעט. מענדל האָט מיט דער פויסט געקלאַפּט איבערן טיש און אויסגעשריען: זאָג! וואָס טוסטו מיט די שול־יידן? — סטאַנקוס איז געזעסן שיכור, מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, די הענט אַריינגעשטעקט אין די האָר און האָט געברומט צו זיך: איך בין ניט שולדיק!...

דעם זעלביקן מיטוואָך זיינען די מענטשן פון מושבֿזקנים אַרויסגעפֿירט געוואָרן אויף לאסטאויטאס אין דער ריכטונג פון בוביע, 1 קילאָמעטער פון שאַוול.

שפּעטער האָבן פויערים פון דער געגנט דערציילט פֿאַלגנדיקע פּרטים: די מאַשינעס זיינען געגאַנגען ביז בוביע. פון דאָרט זיינען די אומגליקלעכע קרבנות אַראָפּגעזעצט געוואָרן ביים שאָסיי און געטריבן געוואָרן צופוס מיט אַ שטעגעלע צו די ליים־גריבער, וואו עס זיינען שוין געווען פֿאַרטיקע גריבער פֿאַר זיי.

די קרבנות האָבן זיך געמוזט פּריער אויסטאָן און זיינען נאָכדעם פֿאַרטיעסווייז געטריבן געוואָרן צו די גרי־בער, און מיט אויטאָמאַטן אויסגעשאָסן געוואָרן.

אַ יידיש מיידל איז אַנטלאָפֿן נאָקעטערהייט פון גרוב צו דעם דערבייליגנדיקן גוט פון די גראָפֿן זובאָוו, האָבן זי די ליטווינער נאָכגעיאָגט, געכאַפּט און דערשאָסן.

דאָנערשטיק האָבן די קאָמיסיעס באַשטימט נאָך אַ טייל פון די יידן אין די געטאָס. פון דאָנערשטיק דעם 5טן האָבן זיי שוין כמעט אַלעמען געשיקט אין שול, און פון דאָרט פלעגן זיי גלייך מיט לאַסטאויטאָס אָפּגעפירט ווערן צו די בוביער גריבער.

ביז שבת דעם 7טן סעפּטעמבער איז שוין געוואָרן אויסגעליידיקט כמעט די גאַנצע יידישע באַפֿעלקערונג, וואָס איז פֿאַרבליבן אין שטאָט. דער וואָס האָט נאָר געהאָט די מיגלעכקייט האָט זיך געראַטעוועט אין געטאָ. די ביידע קוואַרטאַלן פון געטאָ — קאָווקאַזער און טראָקער — האָבן אויסגעזען ווי נאָך אַ שריפה. די געסלעך פון געטאָ זיינען פול געווען מיט פּעק און אויף זיי זיינען געזעסן פֿאַרחושכטע פרויען און קינדער און געקוקט האָפֿענונגסלאָז אויפן טומלדיקן, שמוציקן אַרום.

אין בית־היתומים זיינען געווען זיבן און פערציק קינדער. שבת 7 אַזייגער אינאָוונט, וועו די קינדער מיט די דערציער זיינען געזעסן און געגעסן, איז אָנגעפֿאָרן אַן אויטאָ מיט ליטווישע פֿאַרטיזאַנער, געכאַפּט אַלע קינדער מיט זייער לערער קאַץ און דער עקאָנאָמקע, און ווי זיי זיינען געשטאַנען — זיי אַריינגעפאַקט אין מאַשין און אַרויסגעפירט צום שיסן.

צווישן די אַרויסגעפירטע יתומים זיינען געווען די קינדער פון דער פרוי קאַפּלאַן פון ציטאוויאן, 40 קילאָמעטער פון שאָוול. זי האָט זיך געהאַט געראַטעוועט אין שאָוול מיט אירע 4 קינדער פון דער שחיטה אין ציטאוויאן. דאָס עלטערע מיידל אירע, אַ 15 יאָריקע בלאָנדע שיינהייט, איז שוין געשטאַנען אין ציטאוויאן ביי דער גרוב, נאָר די מערדער האָבן זי געשוינט און געהייסן לויפן. אין שאָוול האָט פרוי קאַפּלאַן, ניט האָבנדיק פֿאַר די קינדער קיין אָרט, — אַ טאָג פֿאַר דער באַשריבענער געשעעניש, — 3 פון זיי, צווישן זיי די עלטערע טאָכטער, אַריינגעגעבן אין בית היתומים. שפּעטער פלעגט די אומגליקלעכע מרה־שחורהדיקע, האַלבגעשטערטע מאַמע זיך שטענדיק אַרומפירן מיט איר אייניציקן לעבנגעבליבענעם קינד, ווייזן עס יעדן אייניציקן, וואָס האָט זי געוואָלט אויסהערן און דערציילן צום וויפלטן מאָל איר ביטער אומגליק.

די אַקציעס

זונטיק, דעם 8טן סעפּטעמבער, איז געקומען אין געטאָ דער פֿאַרזיצער פון דער ערשטער קאָמיסיע ליובערסקי און האָט דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון אַלע געטאָ־איינוואוינער. דער רעגיסטראַציע־בויגן איז געווען מיט פֿאַרשיידענע רובריקעס, פון וועלכע אייניקע האָבן פֿאַרשריבן ביי זיך.

מיטוואָך, דעם 11טן סעפּטעמבער בייטאָג, האָבן זיך אין געטאָ פלוצלונג אַריינגעריסן לאַסטאויטאָס מיט לאַנדפֿאַליצייַ מיטן לייטענאַנט פּאטשאלסקי בראש און ליטווישע פֿאַרטיזאַנער מיט זייער פירער איוואַנאוסקאס. זיי האָבן צוערשט אַרומגערינגלט דאָס הויז אויף טראָקער גאַס, וואו עס האָבן געווואוינט די פֿאַמיליעס פון וואָלאָוו, פייגשטיין און סמילג, און האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט און אָפּגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. נאָכדעם האָבן זיי נאָך אַ ליסטע — וואָס ליובערסקי האָט צוזאַמענגעשטעלט זונטיק — אַרויסגעפירט הונדערט און דרייסיק אַלטע לייט. צווישן זיי איז געווען דער לאַנגיאָריקער איבערגעבענער פּעדאַגאָג אליעזר גאָלדשטיין. ער האָט נאָך אין געטאָ געזאָרגט פאַר דער קינפטיקער געטאָ־שול און צוגעגרייט פֿאַפּיר, העפטן און פעדערס פאַר די קינדער. ער און זיין פרוי זיינען געווען פון די ערשטע קרבנות. די אַלע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויף קורצאַנער וועג, אין דער ריכטונג פון ריגע.

אויף מאָרגן, דאָנערשטיק דעם 12טן סעפּטעמבער אין דער פּרי האָבן זיך ווייטער אַרײַנגעריסן די מאַשינעס מיט די פֿאַרטיזאַנער מיט איוואַנאוסקאָסן בראש. ער האָט געהאַט אַ רשימה פון 300 מאַן, אין וועלכער עס זיינען געווען פֿאַרצייכנט אויך די לערער שוב משה, קאָפּלאָן אפרים, טייבעלע שנײדער און איך מיט אונדזערע פֿאַמיליעס.

מיר האָט מיין געוועזענער שילער זלמן לעווינזאָן אָנגעזאָגט אין דער לעצטער מינוט, וועז דער אויטאָ איז שוין געשטאַנען פֿאַר מיין הויף. איך מיט מיין פרוי און אונדזערע 2 קינדער האָבן זיך אַרויסגעכאַפּט פון שטוב און כמעט פֿאַר איוואַנאוסקאָסן אין די אויגן — די יידישע פֿאָרשטייער און אַדמיניסטראַטאָרן, וואָס זײַנען געשטאַנען מיט אים, האָבן באַמערקנדיק אונדז לויפן, אים מיט אַ כיוון פֿאָרשטעלט דעם פּראָנט — און מיר האָבן דורכגעשלייכט אין אַ צווייטן הויף און דאָרט זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם.

דער געב.־סעקרעטאַר פון געטאָ־ראַט, אהרון קאַץ, און דער אַדמיניסטראַטאָר שמואל בורגין האָבן אַרײַנגענומען איוואַנאוסקאָסן אין אַ שטוב, אים געגעבן אַ גוטן שנאַפּס מיט גאָלדענע צענערלעך און זײַגערלעך און אַרײַנגעשטעלט אין דער ליסטע ביי די נעמען ציילעמלעך, וואָס האָט געהייסן, אַז די מענטשן זיינען שוין אַרויסגעפירט געווארן. אַזוי איז געלונגען אָפּצוטעוועטן צייטווייליק 270 יידן פּן אַ זיכערן טויט, ווייל 30 מאַן זיינען דאָך אַרויסגעפירט געווארן אין שול און אַ טאָג שפּעטער דערשאָסן געווארן.

זונטיק פרי, דעם 15טן סעפּטעמבער, זיינען געקומען 2 קאָמיסיעס — אין טראָקער און קאַווקאַזער ראַיאָן — אַרויסצוגעבן יידן געלע פּעסער. פֿאַרזיצער פון קאָמיסיע אין טראָקער ראַיאָן איז געווען דער טרויעריק־באַרימטער ליובערסקי. זיין געהילף איז געווען פּימפּע, אַ ברודער פון אַ הויכן באַאמטן אין סמעטאָנאַס צייטן. מיט די קאָמיסיעס זיינען געקומען ליטווישע פֿאָליצייַ־לייט.

די אָרדענונג איז געווען אַזאַ: אינעם ערשטן צימער זיינען געזעסן דער פֿאַרזיצער מיט דער גאַנצער קאָמיסיע און די פֿאָליצייַ, אינעם צווייטן צימער האָבן די באַאַמטע פון דער יידישער פֿאָרשטייערשאַפט אויסגעפילט די בלאַנקעס פון די געלע פּעסער. וועד עס איז געפעלן געווארן דעם פֿאַרזיצער, איז אָפּגעשיקט געווארן אין אַ צווייט צימער צו באַקומען זיין פּאַס, וואָס איז גלייכצייטיק געווען אַ מין שוץ־צעטל. וועד עס איז ניט געפעלן געווארן דעם פֿאַרזיצער אָדער איינעם פון דער קאָמיסיע (דאָס רוב זיינען דאָס געווען אַלטע לייט אָדער באַקאַנטע אינטעליגענטן), איז געשלעפּט געווארן פון דער פֿאָליצייַ צום געטאָ־טויער, וואו עס זיינען אָנגעקומען אויטאָס און אַרויסגעפירט אים און זיין פֿאַמיליע אין שול און צום שיסן.

אין קאָווקאַזער ראַיאָן האָט מען אַרויסגעפירט 12 מענטשן. אין טראָקער ראַיאָן האָט ליובערסקי געשיקט יעדן „פֿאַרדעכטיקן" אין מאַשין. פון די ערשטע קרבנות איז געווען פּראָפּ. קראָוועץ מיט זיין פרוי. אין אַ קורצער צייט זיינען 90 מאַן אַרויסגעפירט געווארן. אין געטאָ איז געווארן אַ פּאַניק, ווי מיט אַ פּאָר טעג צוריק בשעת די אַקציעס. אַלטע און שוואַכע האָבן זיך מער ניט געוויזן. אַנדערע זיינען געלאָפן צום פֿאַריקמאַכערסקעס האָט מען געזען אַ נייעם סאָרט קליענטן — אַלטע, קראַנקע און אויף טויט איבערגעשראָקענע מענטשן, וועלכע האָבן געפֿאַרבט די האָר, געמאַכט דויערוועלן, אויסגעגלייכט די קנייטשן פון פּנים, געפֿאַרבט די ליפּן א. אז. וו. עס איז געווען אַ קאָמעדיע, אָבער אַ טראַגישע און שרעקלעכע.

דער יידישער פֿאָרשטייער מענדל לייבאָוויטש האָט אַרײַנגענומען דעם באַפּולמעכטיקטן פֿאַר יידישע ענינים סטאַנקוסן, וועלכער איז אינצווישן אָנגעקומען אין געטאָ, אין אַ הויז, געזעצט זיך מיט אים ביי אַ גוט־געדעקטן טיש און געפּועלט ביי אים באַגנעדיקונג פֿאַר מערערע פֿאַרמישפּטע.

עס האָט דערביי פּאַסירט פֿאָלגנדיקער פֿאַל: פון געטאָ זיינען שוין אַרויסגעפירט געווארן דער אַרבעטער חיים זאַקס מיט זיין פרוי און פיר קינדער. האָט זיך זיין 12יאָריקע עלטסטע טאָכטערל אַרויסגעריסן פון די הענט פון דער פֿאָליצייַ, איז אַוועקגעלאָפן צו סטאַנקוסן און האָט געבעטן פֿאַר איר טאַטן, מאַמען און ברידערלעך אַזוי יאָמערלעך, אַז אָלע האָבן זיך פונאַנדערגעווינט, אַפילו דער שיכורער סטאַנקוס האָט זיך צעווינט. אַזאַ טבע האָט ער געהאַט, אַז שיכורערהייט איז ער שוין געווען מער מענטש, ווי ניכטערערהייט. — וואָס ווילסטו? — האָט ער נאָכגיביק געפרעגט, — איך ווייל מיין טאַטן, מאַמען, ברידערלעך צוריק! — האָט אים דאָס דרייסטע מיידעלע געענטפערט. — גוט! — האָט זיך סטאַנקוס אָפּגערופן, אָבער וואָס קענסטו מיר געבן שוחד? — איך האָב דאָס! — האָט דאָס נאָיוועס מיידעלע, אַרויסנעמענדיק אַ פּאַפּירעס נעם 10 רובלדיקן, אַזוֹאָגט. — גיב אַהער! — האָט סטאַנקוס אַזוֹאָגט — און האָט אָנגעשריבן אויפן 10־רובלדיקן זיין באַפֿרייאונג־רעזאָלוציע: אַרויסלאָזן די פֿאַמיליע פון חיים זאַקס פון אויטאָ, די דאָטע און אונטערשריפט. מיט דעם האָט דאָס מיידעלע געראַטעוועט אירע נאָענטסטע...

שמואל בורגין און מ. לייבאָוויטש האָבן מיט דער צייט אַרויסגעגנבעט אַן ערך 500 פּעסער־בלאַנקעס, וועלכע מען האָט צעטיילט די ניט־לעגאַל־אַרײַנגעקומענע יידן אין געטאָ, בתוכם די 130 פרויען און קינדער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון דער שחיטה אין ראַדווישקי.

וויפל יידן זיינען אומגעקומען בעת די אַלע שחיטות? קיין קלאָרע צאָל האָב איך ניט, אָבער, אומגעפער, קען מען די רעכענונג מאַכן אויפן פֿאָלגנדיקן אופן:

אין שאָוול זיינען ביים אויסברוך פון קריג געווען איבער צען טויזנט (10.000) יידן. פון זיי האָבן זיך אַ טויזנט געראַטעוועט אין ראַטנפֿאַרבאַנד (שפּעטער האָט די גרעסטע מערהייט פון די מענער געדינט אין דער אַזוי־גערופענער ליטווישער דיוויזיע פון דער רויטער אַרמיי,

וואָס איז באַשטאַנען 80 פּראָצענט פון יידן, און אַרייַנ־
געשריבן איינס פון די שענסטע בלעטער אין דער
העראָישער געשיכטע פון דער רויטער אַרמיי. זיי אָלע
זיינען געפאַלן אין יאָר 1943 אויפן אָריאָלער פראָנט).
פון די 9000 געבליבענע אין ליטע איז אַ טייל אומגע־
קומען אויף די וועגן פון די ליטווישע פּאַרטיזאַנער, אַן
ערך 1000 זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן פון תפיסה, און
די איבעריקע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין די אַק־
ציעס. אין געטאָ זיינען אָפּיציעל אַריין פּיר טויזנט זיבן
הונדערט דריי און פופציק פּערזאָן (4753). אויב מ׳זאָל
צוגעבן נאָך אייניקע הונדערט ניט לעגאַלע איינוואוינער
פון געטאָ, וועט אויסקומען אַ צאָל פון איבער פינף
טויזנט אייגוואוינער. פון זיי זיינען אַ פופצן הונדערט
געוועזן פון די אַרומיקע שטעטלעך. הייסט עס, אַז שאָוו־
לער זיינען געבליבן אַ דריי טויזנט פינף הונדערט. אויב
מ׳זאָל צוגעבן די טויזנט געלאָפענע אין ראָטן־פּאָרבאַנד,
וועלן בלייבן פיר טויזנט פינף הונדערט, ד. ה., אַז בס״ה
זיינען שוין אין אָנהויב פון דער עקזיסטענץ פונעם גע־
טאָ אומגעקומען אויף פּאַרשיידענע אופנים פינף טויזנט
פינף הונדערט יידן.

אויף וויפיל איך געדענק פון דער סטאַטיסטיק, וואָס
מענדל רובינשטיין און דוד געץ האָבן דורכגעפירט, איז
די באַפעלקערונג אין עלטער פון 18—45 יאָר באַשטאַ־
נען צווישן דריטל פון פרויען, וויבל די מענער זיינען אויס־
געקוילעט געוואָרן אין דער ערשטער רייַ.

אַראָדראָם

גלייך נאָכן אָפּשליסן ביידע געטאָס, אָנהויב סעפ־
טעמבער, איז דער יידן־ראַט אויפגעפאָדערט געוואָרן צו־
צושטעלן 500 מענער און פרויען פּאַר אַרבעט אויפן שאָוו־
לער אַראָדראָם. תחילת האָבן די יידן געאַרבעט נאָר
נאַכטשיכט, און די רוסישע געפאַנגענע — טאָגשיכט.
די אַרבעט איז באַשטאַנען אין גראָבן ערד און שיטן עס
אין וואַגאָנעטקעס, וואָס אַנדערע יידן פלעגן אָפּפירן צו
אַן אַנדער פלאַץ. די דייטשישע אויפזעער פלעגן אָפט
זיין שיכור. זיי פלעגן שלאָגן די מענער און ברוטאַל
אַטאַקירן די פרויען. עס פלעגן זיך אָפשפּילן שוידערלעכע
סצענעס.

אין אַ זעקס חדשים אַרום האָט דער שעף פון פליפלאַץ
געבעטן, אַז מען זאָל אים געבן 500 אַרבעטער, וועלכע
ער וועט ביי זיך קאָזערנירן אויף שטענדיקער אַרבעט.
זיין בקשה איז גיך אָננעומען געוואָרן צוליב דעם וואָס
די וואויין־באַדינגונגען אין געטאָ זיינען געווען אומדער־
טרעגלעכע, ווי אויך צוליב דעם, וואָס ער האָט דער־
לויבט מיטצונעמען די גאַנצע פאַמיליע.

דאָס קראַנקנהויז

אין סוף פונעם חודש נאָוועמבער 1941 האָט דער
קרייז־דאָקטאָר יאסייטיס פאַררופן צו זיך די פאָר־
שטייער פונעם געטאָ מ. לייבאָוויטש און ב. קאַרטון
און האָט זיי געמאָלדן, אַז זיי מוזן אַרויסנעמען גלייך
אַלע יידישע קראַנקע פון די שטאָטישע קראַנקנהייזער,
ווייל אַזוי האָט באַפוילן דער געביטסקאָמיסאָר. — טאָ וואו
זאָלן מיר אונדזערע קראַנקע אַהינטאָן, אַז מיר וואוינען
אויף 1,5 קוו. מעטער אַ מענטש? — האָבן די פאָרשטייער
געפרעגט. — יאסייטיס האָט אַ צוק געטאָן מיט די
אַקסלען. — נעמט אַרויס אונדזערע קראַנקע און שיסט
זיי אויס אויפן מיטן מאַרק! — האָט צוגעגעבן קאָרטון!
יאסייטיס האָט געשוויגן.

נאָך די שתדלנות און בעטענישן האָט סטאַנקוס
מסכים געווען צוצוגעבן צום געטאָ דעם יידישן
בית־עולם. פאַקטיש האָט דער בית־עולם געהערט צום
געטאָ, כאָטש ער איז געשטאַנען אויסערן צוים, ווייל
מען פלעגט נאָך דאָרט מקבר זיין די מתים פון געטאָ.
אויפן בית עולם זיינען געשטאַנען ליידיק דאָס טהרה־שטיבל
און דאָס שמשים־הויז. דאָס איז אַוועקגעגעבן געוואָרן
פאַר אַ יידיש קראַנקנהויז. דאָס הויז האָט געדאַרפט
רעמאָנטירט ווערן, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן דער
בויסעקציע מיטן אינזשעניר לייבאָוויטש בראש. די בוי־
סעקציע האָט קיינע מאַטעריאַלן ניט געהאַט און ניט גע־
קראָגן, ווייל בוי־מאַטעריאַלן האָט מען געקענט קריגן
נאָר מיט אַ דערלויבעניש פון געביטסקאָמיסאָר. די בוי־
קאָמיסיע האָט געמוזט שאָפן די מאַטעריאַלן אויף אַ לינקן
וועג אַדער פון חרובע בנינים פון געטאָ. דאָס טהרה־שטיבל
איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ערוימע צימערן, פיין רע־
מאָנטירט און שיין מעבלירט. ניט קוקנדיק אויף די שווע־
ריקייטן האָט די געטאָ־בוי־קאָמיסיע פאַרטיק געמאַכט
דאָס טהרה־שטיבל ביז סוף דעצעמבער. דורך אַן אַקציע
זיינען געזאַמלט געוואָרן וועש און בעטגעוואַנט, געשיר
און מעדיצינישע מכשירים.

צום קראַנקנהויז האָט מען געדאַרפט האָבן אַ פער־
סאָנאָל, קודם כל אַ לייטער, אָבער קיינער פון די דאָק־
טוירים האָט ניט געוואָלט אָננעמען דעם פּאָסטן, ווייל
פון קאָוונע איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז דאָס קראַנ־
קנהויז צוזאַמען מיט די קראַנקע און דעם פערסאָ־
נאָל זיינען פאַרברענט געוואָרן. ענדלעך האָט דעם פּאָסטן
אָננעומען דער דאָקטאָר פייסאָכאָוויטש. און דער אויס־
וואָל איז געווען אַ געלונגענער, ווייל דער דר. פּייסאָ־
כאָוויטש איז געווען ניט נאָר אַ לאַנג־דערפאָרענער און
גוטגעשולטער אַרצט, נייערט אויך אַן איבערגעבענער און
אַרבעטזאַמער, און ער האָט במשך פון דער גאַנצער צייט
פון דער עקזיסטענץ פונעם קראַנקנהויז מסירות־נפשדיק
געאַרבעט פאַר די קראַנקע.

וואָס דר. פייסאָכאָוויטש איז געווען אויפן מעדיצי־
נישן געביט, איז בורגין געווען אויפן אַדמיניסטראַטיוון
געביט. ער האָט אויך געהאַט די נאָבעלע אָמביציע דאָס
קראַנקנהויז צו מאַכן פאַרן בעסטן אַנשטאַלט אין געטאָ.
אין די ביטערסטע צייטן פון געטאָ, ווען פאַר אַ פאָר
קאָרטאָפל פלעגן יידן געשלאָגן און אַריינגעשטופט
ווערן אין תפיסה, פלעגט ש. בורגין איינשאָפן פאַרן
קראַנקנהויז קאָרטאָפל און אַנדערע גרינסן, פולע שפייכ־
לערס פון מעל און אַנדערע שפּיז־אַרטיקלען.

אין קראַנקנהויז זיינען געווען פאָלגנדיקע אָפּטיי־

לונגען: אינערלעכע, כירורגישע, גינעקאלאגישע און ניט אפיציעל אן אפטייִלונג פאר אנשטעקנדיקע קראנקייטן.

גלייכצייטיק זיינען געעפנט געווארן איז ביידע ראיאנען פונעם געטא 2 אמבולאטאריעס און 2 צאנארצטלעכע קאבינעטן. דורך פארשיידענע אומווענען האט מען זיי צונויפגעשלעפט און געשאפן פון די אינסטרומענטן, וואס האבן זיך געווארפן ביי יידן און צונויפגעשטעלט פון זיי דעם אינווענטאר פארן קראנקנהויז און די אמבולאטאריעס.

דאס קראנקנהויז האט געהאט פלאץ פאר 40 קראנקע. אין משך פון א קורצער צייט איז עס פול געווארן.

אינעם באריכט, וואס דאס קראנקנהויז האט דערלאנגט דער פארשטייערשאפט אין יולי 1943, זיינען אנגעגעבן 204 פאלן פון דיפטעריט און איבער 20 פאלן פון טיפוס. פון זיי זיינען געשטארבן בלויז 5 פון דיפטעריט און איינער פון טיפוס.

אויך די אמבולאטאריעס האבן אנטוויקלט א ברייטע טעטיקייט. הונדערטער יידן פון געטא, און שפעטער — פון לאגער, פלעגן צוליב שלעכטער דערנערונג און שווערע וואוינבאדינגונגען קריגן פורונקלען, עקזעמעס. מענטשן פלעגן ארומגיין פון קאפ ביז די פיס מיט וואונדן. די אלע מענטשן זיינען קורירט געווארן אין די אמבולאטאריעס. בראש פון דער טראקער אמבולאטאריע איז געשטאנען דר. קאמבער, און בראש פון קאווקאזער אמבולאטאריע — דר. דירעקטאראוויטש. פיל מי האט אוועקגעלייגט אויף דעם דער הויפט־דאקטאר וואלפערט שמעון.

אין קראנקנהויז זיינען אבער גלייכצייטיק אפגעטאן געווארן די שוועריסטע פארברעכנס און דווקא זיינען זיי אויסגעפירט געווארן דורך די בעסטע און איבערגעגעבנסטע מענטשן.

אין מיטן אפריל 1942 האט דר. טשארני, שעף פון זיכערהייטס־דינסט, געראפן די יידישע פארשטייער און האט זיי געמאלדן מיט א קאטעגארישן טאן, אז מער קיין געבורטן זאלן אין געטא נית פארקומען. ער האט זיי דאס געהייסן שרייבן אין אן עפנטלעכער מעלדונג. ער האט דערביי צוגעגעבן, אז אויב דער באפעל וועט ניט אויסגעפירט ווערן, וועט די „פארברעכערין" ד. ה. די מוטער צוזאמען מיט איר גאנצער פאמיליע אומגעבראכט ווערן.

דר. טשארני האט נאך צוגעגעבן, אז אויב עס וועלן ניט העלפן אויך די „מאסנאמען", וועט מען אין דעם זיכערהייטס־דינסט זיין „געצוואונגען" צו טראכטן וועגן סטעריליזירן די גאנצע געטא־באפעלקערונג.

די יידישע פארשטייער האבן געפרואווט ראטעווען וויניקסטנס די פרויען, וואס זיינען שוין געווען אין די לעצטע מאנאטן, און דאס איז זיי געלונגען. די גזירה פון אבארטן האט זיך אנגעהויבן דעם 15טן אויגוסט, 1942. ביזן נייעם באפעל איז מען אבער ניט געווען אזוי אפגעהיט אין עובר זיין אויף אים.

ביזן 15טן אויגוסט 1942 איז נאך דאס פארברעכן געווען האלב, וויבל די אבארטן פלעגן געמאכט ווערן אין די ערשטע מאנאטן פון שוואנגערשאפט. שפעטער זיינען שוין דורכגעפירט געווארן אויך פריגעבורטן, ד. ה. עס זיינען געווען פאלן, וועו די מוטער האט ניט געוואלט באציטנס אפטרייבן די שוואנגערשאפט, האבנדיק האפענונג. אז דאס געטא וועט זיך ענדיקן פריער און האט זיך ארומגעזען ערשט אין די לעצטע מאנאטן אדער וואכן, וועו די דאקטוירים האבן קינסטלעך ארויסגערופן די געבורטוייען און דאס לעבעדיק־געבוירענע קינד אייגנהענטיק געטויט.

ביי דער עוואקואציע זיינען אין קראנקנהויז געבליבן אייניקע אלטע און קראנקע ניט אנשטעקנדיקע, וועלכע האבן אליין ניט געקענט גיין. די געשטאפענע האבן צוגעזאגט זיי צו ברענגען שפעטער מיט פורן צו דער באן. די דייטשן האבן אבער זיי שפעטער ארויסגעפירט און אויסגעשאסן.

די פאלקשול

נאך די אלע אקציעס, וועו דאס געטא האט זיך אויף א ווייל באראיקט, איז אויפגעשוואומען די פראגע וועגן א שול פאר קינדער. לכתחילה איז פאר דער שול געווען באשטימט דאס גרעסטע הויז אין געטא, דאס פאבריק הויז פון פאבריקאנט סטאנקוס — להבדיל פון באפולמעכטיקטן סטאנקוס — אבער איידער דאס געטא־לעבן האט זיך אנגעהויבן, האט זיך דאס הויז אנגעפילט מיט 195 איינוואוינער.

עס זיינען רעקויזירט געווארן 48 „וואוינונגען", וואס זייערע בעלי בתים פלעגן בייטאג ארבעטן, און צווישן די אלע וואוינונגען זיינען די איבער 600 קינדער אין פאלקשול־עלטער, ד. ה. פון 6־12 יאר, פארטיילט געווארן אין גרופעס אין 10־12 קינדער. די לערער פלעגן גיין פון איין הויז אין צווייטן און לערנען די קינדער. דער פארוואלטער פון דער שול איז געווען דער שרייבער פון די שורות, צום פארוואלטער זיינען געווען נאך 10 לערער. די פארזיכטיקערע לערער האבן פארבאהאלטן זייערע פריערדיקע באשעפטיקונגען און ניט געוואלט זיך פארעמען מיט דער פראפעסיע, פון וועלכער מען האט ניט געקענט האבן קיין ברויט, אבער פון וועלכער עס האט געקענט קומען געפאר. עס האבן געפלעלט לערנביכער און שרייבגעצייג. און דאך האבן קינדער און לערער קיינמאל ניט געארבעט אזוי פלייסיק ווי אין יענע ביטערע טעג. קינדערלעך פלעגן לויפן הונגעריקע, נאקעטע און בארוועסע אין דער שול און אין זייערע ענגע דירהלעך, אויף שטיקלעך פאפיר, מאכן זייערע אויפגאבעס. די קינדערלעך האבן געלעבט מיט די פאר שעה, וואס זיי פלעגן פארברענגען אין שול, זייער גאנצן טרויעריקן טאג. זעלטן וועו גוט־איינגעארדנטע שולן האבן געהאט אזא דערפאלג, ווי אונדזער נויטשול.

די קינדער אין געטא זיינען, אייגנטלעך, געווען דערוואקסענע מענטשן. אפילו פיר־פינף־יאריקע פלעגן שוין אפטאן כלערליי שטובארבעטן. זעקס־זיבן־יאריקע פלעגן ארבעטן ווי דערוואקסענע, און צען־צוועלף־יאריקע פלעגן מיטשלעפן דעם יאך פון שווערער גע־טא־פרנסה, גיין מיט זייערע עלטערן אויף די קאטארזש־

נע אַרבעטן און ווי דערוואקסענע בייטן זייערע זאכן אויף שפּייז, וואָס זיי פלעגן ווי קאָנטראַבאַנדע אַרײַנשמוגלען אין געטאָ.

באַלד האָבן זיך געהאַט געעפנט „פּערספּעקטיוון" פאַר דער אויסברייטערונג פון דער שול — אַ 20 קוואַדראַטמעטערדיקע שטאָל אין טראָקער ראַיאָן און דאָס טהרה־שטיבל אין קאָווקאָזער ראַיאָן האָבן געזאָלט פאַרוואַנדלט ווערן אין שול־בנינים, וואו מיר וואָלטן געקענט שוין פירן כמעט אַ נאָרמאַל שול־לעבן. אָבער פּלוצלונג איז אַלץ צעוראָרן געוואָרן צוליב דער גזירה פון איבערזידלונג.

ווי געזאָגט, איז שאָוולער געטאָ געווען פאַרטיילט אין 2 ראַיאָנען — טראָקער און קאָווקאָזער. איז פלוצלונג איינגעפאַלן דעם געביט־קאָמיסאַר איבערצוזידלען די בא־פעלקערונג פון געטאָ אויף אַזאַ אופן, אַז אַלע קוואַליפיציר־טע אַרבעטער זאָלן וואוינען אין טראָקער ראַיאָן, און די ניט־קוואַליפיצירטע אין קאָווקאָזער ראַיאָן. דער פלאַן, וועלכער האָט כלומרשט אויסגעזען אייגפאַך, האָט גע־האָט פאַרבאָרגענע טייוולשע כוונות.

עס האָט ווידער אַ בלאָז געטאָן מיט טויטשרעק, וואָס דאָס געטאָ האָט איבערגעלעבט אין דער צייט פון די אַק־ציעס.

דער געביט־קאָמיסאַר האָט פאַרגעלייגט דעם לייטער פונעם אַרבעטסאַמט שטרינגען דורכצופירן די איבער־זידלונג. שטרינגע איז געווען אַ מעמלער דייטש — אַ הויכער, אַ דאַרער מיט אַ רויט פנים און מיט אַ נאָך מער רויטער נאָז. ער איז געווען תמיד שיכור. זיין גאַנץ לעבן האָט ער אָפּגעהאַנדלט מיט יידישע פערד־העגדלער און קאָנטראַבאַנדיסטן. ער האָט גוט געקענט יידיש און יידישע גלייכווערטלעך, און האָט אויסגענוצט זיין יידיש־קענטשאַפט אויף אַרויסצוציען פון יידן זייער לעצטע פרוטה. ער האָט גלייך דערשמעקט, אַז דער ענין איבערזידלונג קען אים אַריינברענגען גוטן ריווח און ער האָט געוואָלט זיך אָנגענומען דורכצופירן זי. ער האָט נאָר געפאָדערט „גע־נוג פערד און פאָליציסטן" און ער האָט פאַר דעם צו־געזאָגט דורכצופירן די איבערזידלונג „בליץ־שנעל".

שבת דעם 15טן דעצעמבער 1942 איז אַרויס די גזירה, אַז דעם 17טן און 18טן דאַרף דורכגעפירט ווערן די איבערזידלונג. די פאַניק איז געווען אומגעהויער. מענטשן, וועלכע האָבן באַקומען דאָס צעטל אַז זיי דאַרפן זיך איבערזידלען, האָבן געמיינט, אַז זיי זיינען באַ־שטימט צום אויסשיסן. חוץ דער מורא איז דאָס עצם א־־בערקלייבן זיך געווען שרעקלעך. דעם טאָג האָט גראַ־געריסן אַן אויפהער. די גאַסן זיינען געווען פאַרטרונ־קען פון וואָסער. די רעדער פון די פורן זיינען אייג־געזונקען געוואָרן אין די בלאָטעס און די פערד האָבן ניט געקענט אַרויסציען די פורן מיט די בעבעכעס פון די איבערזידלטע. און די מענטשן, וואָס זיינען אַרײַנ־געפאָרן אין איין ראַיאָן פון צווייטן, האָבן ניט געהאַט זיך וואו אַהינצוטאָן, און זיינען געבליבן מיט זייערע זאַכן און פאַמיליעס אין דרויסן אונטערן רעגן. צו דעם נאָך זיינען די שוץ־פּאָליציסטן געשטאַנען און מיט נאַ־גייקעס געשלאָגן און געטריבן די דורכפאָרנדיקע יידן.

איינער אַ שוץ־פּאָליציסט האָט געכאַפט אַ בעזעם, גע־טונקט אים אין בלאָטע און געשמירט מיט אים די פנימער פון די איבערזידלטע.

די ליסטעס פון די אריבערגעפירטע האָט דאָס געביטס־קאָמיסאַריאַט צונויפגעשטעלט אַליין. אגב, האָבן די לע־רער זוכה געווען צו אַ באַזונדערן „כבוד". דער געביטס־קאָמיסאַר האָט אין אַ באַזונדער שריפט געפאָדערט, אַז די לערער זאָלן אַרײַנגענומען ווערן אין דער קאַטעגאָריע „ניט־געלערנטע" אַרבעטער. צוליב מורא פאַר דער אי־בערזידלונג האָבן די לערער אַוועקגעטראָגן שטרינגען זייער גאַנץ האָב־און־גוטס — און יענער האָט „באַווי־ליקט" צו פאַרמאַכן אַן אויג, זיי זאָלן קיינעם פאַרבלייבן אין טראָקער ראַיאָן.

נאָך דער איבערזידלונג זיינען אַלע לערער געלאָפן פון זייער פאַך, ווי פון אַ פּעסט. אייגער איז געווארן אַ סאַניטאַר, דער צווייטער אַ בערשטער, דער דריטער אַ וועי־שער און איך בין געווארן אַ שוסטער.

די שול האָט זיך ליקווידירט, און אונדזערע קינדער־לעך פלעגן אַרומבלאָנקען אין די שמוציקע געסלעך פון־נעם געטאָ אָן השגחה און אָן עפעס צו לערנען.

די „וועלקשטובן"

גלייך ווי דאָס געטאָ האָט זיך געגרינדעט, האָט יע־דער איינער געזוכט פאַר זיך און זיין פאַמיליע אַ שוץ. די שוץ איז געווען אַרבעט. מ'האָט געוואוסט, אַז אַלע ניט אַרבעטנדיקע געפינען זיך אין געפאַר. מ'האָט געמיינט, אַז די, וואָס אַרבעטן, וועלן זיך ראַטעווען. דעריבער איז יעדער, ווער עס האָט געקענט, געלאָפן פון געטאָ. אויסערן געטאָ האָט מען געהאָפט אַריבערצוקומען די שוועךע צייט. אין געטאָ זיינען געבליבן בלויז קינדער און פרויען.

מיט אַרבעט האָט „פאַרזאָרגט" דער אַרבעטסאַמט. יידן פון געטאָ האָבן געאַרבעט אויפן אַפּאַראַטאָם, ביי די דייטשישע אייגהייטן, אין די אונטערנעמונגען פון דער שטאָט־פאַרוואלטונג און אין פרענקלס פאַבריק. די בע־סערע פאַכלייט — שוסטער, שניידער, זייגערמאַכער און אַנדערע האָבן זיך איינגעאַרדנט אין די „וועלקשטובן", וואָס זיינען געווען אין שטאָט אויף וואַרפּא גאַס.

די יידן, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פאַר מייסטערס פון זייערע וועלקשטובן, האָבן צוגלייך מיט די פאַראַנט־וואַרטלעכע אָנגעשטעלטע און מייסטערס פון פאַבריק און די העכערע אָנגעשטעלטע פון דער פאַרשטייערשאַפט געהאַט ראַזע צעטלען. די ראַזע צעטלען האָבן זיי גע־געבן דאָס רעכט די ערשטע צייט אַרומצוגיין פריי אין שטאָט אין יעדער צייט פון טאָג.

שלעכט איז געווען מיט די, וועלכע דער אַרבעטסאַמט האָט ניט געקענט שיקן אויף אַרבעט, זיי זיינען געווען שוואַכע, אַלטע אָדער פרויען מיט קליינע קינדער. עס איז געווען אַ געפאַר פאַר זיי און פאַרן געטאָ אומבא־קוועם. די יידישע פאַרשטייערשאַפט האָט געזוכט פאַר זיי פאַסנדיקע אַרבעט־שטעלן. צוהילף איז געקומען

דאָס ליטווישע פריילן וועלכע וועלן אויסקייטע. איר פאָטער איז געווען אַ בּאָרימטער אַדוואָקאַט, אַ געווען מיניסטער און אַרבעטער־פירער.

אין דער עת צרה איז די פאַמיליע וועלכע וועלן אויסקאָס געווען פון די וויניקע ליטווישע פאַמיליעס, וואָס האָט באמת געזוכט צו ראַטעווען יידן.

פריילן וועלכע וועלן אויסקייטע איז אַווּעק אין שטאָט־פאָרוואָלטונג און האָט געקראָגן אַ דערלויבענישׂ אויפצופע־נען וועלכע וועלן שניידריי, פּוצנמאַכערי, פרויענ־וועש און קאָרסעטן־מאַכערי. אין די „וועלכע וועלן" האָט זי אַרײַנגענומען יידישע פרויען. כדי צו בּאַרעכטיקן די גרויסע צאָל יידישע אַרבעטערינס, האָבן די „וועלכע וועלן" געדאַרפט באַווייזן, אַז זיי לייסטן אַרבעט. זי האָט געדאַרפט צושטעלן פיקטיוו באַלאַנסן און גלייכ־צייטיק צאָלן גרויסע שטייערן. דאָס פלעגט פריילן וועל־צלאָוסקייטע טאָן און דערלייגן פון איר קעשענע אַ טייל שטייערן.

אַזוי ווי אין געטאָ איז געווען אַ טייל פרויען, וואָס האָבן אַפילו דאָס געטאָ ניט געקענט פאַרלאָזן — אַלטע און פרויען פון קליינע קינדער. — האָט וועלכע וועלן אויסקייטע פאָר־געלייגט דער דייטשישער מיליטערמאַכט צוצושטעלן פאָר דער אַרמיי אויערן־שיצער, און די מאַכט האָט עס אַנ־גענומען. דאָן האָט וועלכע וועלן אויסקייטע געמאָלדן דער שטאָט־פאָרוואָלטונג, אַז אין אירע „וועלכע וועלן" איז ניטאָ קיין פּלאַץ פאָר אַלע אירע אַרבעטערינס און זי מוז דעריבער געבן זיי אַרבעט אין געטאָ. און זי האָט באַקומען די דער־לויבענישׂ דערצו.

אויסער די אַלע אַנגערופענע אַרבעטשטעלן איז געווען אין געטאָ גאַנגבאַר נאָך אַ פּאָר: הויזדינסט. אַ סך יידישע פרויען האָבן זיך פאַרשריבן אַלס דינסטן ביי געוויסע פּראָמינענטע ליטווינער. דאָס האָט זיי געגעבן דאָס רעכט צו פאָררעכנט ווערן ווי אַרבעטערינס און גלייכ־צייטיק באַקומען די מיגלעכקייט אַרויסצוגיין פון געטאָ און פאַרשאָפן זיך עטוואָס שפּייז. פון 1טן יאַנואַר 1942 איז פאַרבאָטן געווען די יידישע פרויען צו זיין ביי פּרי־וואָטע פּערזאָנען דינסטן.

אַזוי ווי די אַרבעט פון אויערן־שיצער איז געווען בלויז אַ סעזאָן־אַרבעט, האָבן זיך ווייטער אייניגעפונען אַרבעטסלאָזע, פאַר וועלכע די געטאָ־פאַרשטייערשאפט האָט געמוזט זוכן אַרבעט. צו דעם צווועק זיינען געגריינ־דעט געווארן די „געטאָ־וועלקשטובן".

אין מערץ 1942 האָט די יידישע פאַרשטייערשאפט געקראָגן אַ מעלדונג פון דעם פאַרשטייער פאר יידישע ענינים מאַצקייטיס — סטאַנקוס איז געווען אַראָפּ און שוין אַרעסטירט — אַז דער אַרבעטס־אָמט האָט געגעבן די דערלויבענישׂ צו עפענען אין געטאָ וואַרשטאַן פאָר שוסטעריי, שניידריי, אַ כעמישע לאַבאָראַטאָריע, אַ ווישערי, און שפּעטער אויך אַ קאַרטאָנאַזש־פאַבריקל. זיי האָבן געדאַרפט באַדינען דעם געטאָ. פּאַקטיש אָבער האָבן זיי אַלע באַדינט אויך ניט־יידן.

שפּעטער איז צו די אַלע „וועלקשטובן" צוגעקומען אַ בערשטעריי.

אין סך הכל האָבן די אַלע „וועלקשטובן" געגעבן ריווח פון 50 ביז 60 טויזנט מאַרק אַ חודש. די סומעס האָבן געגעבן דער פאַרשטייערשאפט די מיגלעכקייט צו שאַפן ברויט פאָר די שוואַרץ־אַרבעטער און אויסהאַלטן שפּעטער אין זומער די שרעקלעכע טאָרף־לאַגערן. גלייכ־צייטיק האָבן די „וועלקשטובן" באַדינט די אַלע אַדונים פון געטאָ און האָבן דערמיגלעכט אויסצוקויפן פון זיי געווויסע „חסדים". אין דער שוסטעריי האָבן געאַרבעט די בעסטע יידישע מייסטערס און זיי האָבן פאַרזאָרגט די אַלע דייטשישע און ליטווישע באַאמטע מיט שטיוול, האַלבשטיוול און אַלערליי שיך פאָר זיי און זייערע פאַמי־ליעס. די יידישע שטעפערי האָט פון קליינע פאַרביקע ברעקלעך אַפּפאַללעדער אויסגעארבעט אַ מאָדאַיק פוז פאַרשיידענע לעדערקישנס און קערב, וועלכע זיינען גע־וען צום באַוואונדערן שיין. אַנדערע האָבן אויסגעזען ווי קונסטפולע טעפּיכער. די קישנס האָבן באַקומען אַ נאַמען צווישן אַלע אונדזערע רוצחים פון באַלטיקום און „רייך". די קישעלעך זיינען געשיקט געוואָרן אַלס מתנות צו אַלע „חשובע הערן", צווישן זיי געבעלס, ראָזענבערג און אַנדערע. די קישעלעך זיינען מיט דער צייט געוואָרן אַ צויבער־מיטל, מיט וועלכן מ׳האָט אויסגעפועלט פריי־הייט פון תפיסה אָדער אַנדערע הנחות פאָר יידן אין געטאָ.

די אַלע וועלקשטובן האָבן דערמיגלעכט דער פאָר־שטייערשאפט צו אַנטוויקלען אַ בריייטע סאָציאַלע טע־טיקייט.

אין ערשטער ריי האָט באַקומען דאָס אויבן־באַשרי־בענע קראַנקנהויז — פריער 40 און שפּעטער נאָך מער מענטשן, קראַנקע, פאַרהונגערטע אויסגעמוטשעטע, מיט וואונדן אויפן גאַנצן קערפער און מיט קלעפּיקע קראַנ־קייטן — אַלע מעדיקאַמענטן און אַן אויסערגעווויינטלעכע פארפלעגונג. דאָס אַלץ האָט געקאָסט זייער גרויסע סו־מעס, און די האָבן קיינמאָל ניט געפעלט. דאָן איז געווען די ברויטפאַרוואַלטונג. די אָפּיציעלע נאָרמע איז געווען 200־100 גראַם טעגלעך. מענטשן וואָלטן פאַרהונגערט ג׳ע־וואָרן, ווען זיי וואָלטן ניט באַקומען מן הצד קיין צוגאָב־שפּייז. אַ טייל יידן האָבן, ריזיקירנדיק מיטן לעבן, אַרײַנ־געטראָגן קאָנטראַבאַנדע. אַ גרויסע טייל אָבער, וואָס איז ניט אַרויס פון געטאָ, אָדער האָט ניט געקענט אַרײַנטראָגן, האָט געקראָגן הילף פון געטאָ־קאָאָפּעראַטיוו דורך צו־גאָב־פּאַרציעס פון ברויט אָדער דורך גרויפן און אַנדע־רע פּראָדוקטן פאַר נאָרמאַלע פּרייזן. די אַרעמע האָבן די פּראָדוקטן און ברויט באַקומען אינגאַנצן אומזיסט.

דאָס שאָוולער געטאָ האָט אויף אַזאַ אופן ניט גע־הונגערט אַזוי פיל, וויפיל עס האָבן געהונגערט אַנדערע געטאָס. אַ שוועריקייט איז געווען בלויז סוף ווינטער און פרילינג פון 1942, וועו די מאַסן־אַרעסטן האָבן אָפּגע־שטעלט דאָס אַרײַנברענגען אין געטאָ פון פּראָדוקטן. שפּעטער איז די לאַגע געווארן בעסער.

רײדנדיק וועגן סאָציאַלער הילף מוז איך דערמאָנען צום גוטן די, וועלכע האָבן זיך איבערגעגעבן דער אַרבעט מיט לייב און לעבן. אין ערשטער ריי מוז דערמאָנט ווערן שליימאָוויטש. ער איז נאָך פאַרן קריג געווען אַ זעלטענער טיפּ פון אַ מתן־בסתר־געבער. אין געטאָ האָט ער זיך אינגאַנצן איבערגעגעבן דער סאָציאַלער הילף.

און יבדל ממנו לחיים איז מענדל רובינשטיין. ער האָט צוערשט געאַרבעט אין דער פאַבריק, ווו ער איז געשטאַנען פריער בראש. שפּעטער האָט ער געאַרבעט אין דער כעמישער לאַבאָראַטאָריע און אין געריכט. אויך ער פלעגט שוין אויסזוכן אַלעמאָל די מענטשן, ווו האָבן זיך גיפונען אין נויט, באַזונדערס די אינטעליגענטע און באַשיידענע, וועלכע פלעגן אַליין ניט בעטן. ניט פרעגנדיק — אונטערטראָגן זיי אין דער שטיל, אַמאָל אַזוי, אַז זיי פלעגן ניט וויסן פון וועמען. זיין הילף איז דאָס רוב געווען פון זיינע אייגענע באַשיידענע מיטלען. פיל מענטשן פון געטאָ האָבן אים צו פאַרדאַנקען, וואָס ער האָט זיי אַרויסגעהאָלפן אין דער צייט פון דער גרעסטער נויט.

אין יענער שווערער און ביטערער צייט האָבן וויניקע אויסגעהאָלטן דעם נסיון ניט צו פאַלן מאַראַליש. אָבער די אייניקע, וואָס האָבן דערהאַלטן זייער מענטשלעכקייט, האָבן ווי שטערן אין אַ פינצטערער נאַכט געשפּרייט ליכט אין אונדזער פינצטערן לעבן.

קירצונג פון געטאָ

אין איין נאַסן און קאַלטן אַפּריל טאָג האָט די פאַרשטייערשאַפט באַקומען דעם באַפעל אָפּצורעמען פון געטאָ דאָס גרויסע סטאַנקוס־הויז, די אַלע איבעריקע הייזער פון טראָקער גאַס מיט אַ שטיק פון עזשערא און זשיל־ווישער גאַסן. בס״ה האָבן געדאַרפט פאַרלאָזן זייערע הייזער ביז אַ 1000 יידן. דער ציל איז געווען אַ טאָפּלטער: ערשטנס, אָפּשניידן דאָס געטאָ פון שטאָט און אַרײַנשטופּן עס אין גאַנצן אין טאָל פון דער אָזערע, אַזוי, אַז עס זאָל זיין אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן: פון איין זייט די אָזערע, פון דער אַנדער זייט די תפיסה, פון דריטער זייט די פאַבריק און פון דער פערטער זייט — די וואַך. צווייטנס איז דאָ געווען אַ כוונה — נאָכמער צו פאַרנגנגען דאָס געטאָ און אינגאַנצן פאַרביטערן דאָס לעבן פון זיינע איינוואוינער.

וואָכנלאַנג האָט די קוואַרטיר־קאָמיסיע געדאַרפט אַר־בעטן, ביז זי האָט די מענטשן אַריינגעשפּאַרט אין פאַר־ענגטן שטח.

דער יום טוב פּסח איז געווען איינער פון די שווער־סטע צייטן אין געטאָ. עס האָט אויסגעפעלט ברויט, קאַר־טאָפל און אַנדערע שפּייז־זאַכן. איך געדענק, אַז צו סדר איז דער פאָרזיצער פון דער פאָרשטייערשאַפט מענדל ליי־באָוויטש מיטן גענ. סעקרעטאַר אהרן כץ געגאַנגען זוכן אַ שטיקל ברויט.

ניט קוקנדיק אויפן הונגער, האָבן פרומע יידן גע־פראַווען דעם סדר כהלכתו, געגעסן מצה, געבאָקטע אויפן פליטע פון גראָב־געמאָלענע ווייצנמעל, פאַרביסן מיט אַ בולבע „געבאַקן אין פּעלצל״ און געשמאַק געזאָגט די אגדה: „השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין, השתא הכא לשנה הבאה בירושלים״.

גזירת־טאָרף

דעם ערשטן מאַי האָט די פאָרשטייערשאַפט באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן פאַר ראַדווילישקער טאָרף־לאַגער 480 פאַרהייראַטע מענער.

דעם 2טן מאַי זיינען געקומען די וואַכלייט און איז געטאָ איז געוואָרן טרויעריק: דאָס זיינען געווען די אַלע ליטווישע פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן אין ראַדווילישקי דורכגעפירט די אויסראָטונג פון יידן. די יידישע פאָלי־צייַ האָט צוזאַמענגעטריבן די פאַרמישפּטע, און די גאַנצע פאַרטיע איז אַרויס צופוס צו די טאָרף־לאַגערן אין באַ־גלייטונג פון אַדמיניסטראַטאָר בורגין.

אַז בורגין איז געקומען און איבערגעגעבן אַ גערוס, אַז די מענער לעבן, איז געוואָרן אַ שימחה אין געטאָ. באַלד האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן די לאַנגזאַמע צרות. די באַראַקעס, וואו ס׳האָבן פריער געלעבט רוסישע געפאָנ־גענע. די וועגט און די בעטן זיינען געווען פול מיט פליי־ען לייַן. די מענטשן זיינען צעפרעסן געוואָרן פון די אינזעקטן. כדי זיך צו ראַטעווען פון זיי, פלעגן די מענטשן שלאָפן אינדרויסן און אויף די דעכער פון די באַראַקעס. די אַרבעט איז געגאַנגען אין 3 שיכטן דורך טאָג און דורך נאַכט. 8 שעה פלעגן די מענטשן שטיין ביי דער מאַשין ביז די לעצטע אין בלאָטע, געפרעסן פון מוקן, וואָס האָבן זיי ממש באַדעקט. 2 שעה פלעגט דוּערן דער גאַנג פון באַראַק ביז דער מאַשין, און קומענדיק אַהיים פלעגן זיי ניט קענען אָפּילו אויסרוען זיך, ווייל אייניקע שעה שפּעטער פלעגן קומען די אַרבעטער פון דער שיכט, וואָס האָט געענדיקט אַרבעטן, פלעגן מאַכן אַ טומל און טרייבן זייערע חברים פון די בעטן.

באַזונדער שווער איז געווען די נאַכטשיכט. אויפגע־שטאַנען צעבראָכן און מיד פלעגן זיך די אַרבעטער דאַרפן שלעפּן אין די בלאָטעס ביז די טאָרף־מאַשינעס אַ פּאָר שעה, און דאַן פלעגט זיך ערשט אָנהויבן די קאָטאָרזשנע אַרבעט: באָרווען ביז די קני, פלעגן זיי דאַרפן נאָכ־האָלטן די מאַשינעס, וואָס פלעגט אַריינגעמען אַ תהום מיט טאָרף. ווער עס האָט ניט געקענט נאָכהאַלטן מיט דער מאַשין, האָט ווייטער געקראָגן קלעפּ. ביי אַזאַ אַרבעט האָבן די מענטשן געהונגערט: די אָפּיציעלע פאַרפלעגונג איז באַשטאַנען פון 200 גראַם ברויט טעגלעך, עטוואָס גרויפן אַלע טאָג, 240 גראַם פערדיש פלייש אַ וואָך און 50 גראַם פעטס יעדע וואָך. אין דער פרי און אין אָוונט ביטערע קאַווע. מערערע טעג פלעגן זיך פאַרהאַלטן די פּראָדוקטן, און די מענטשן פלעגן גאָרניט באַקומען צום עסן.

די פאָרשטייערשאַפט האָט אַראַנזשירט הילף, אָבער עס האָט ניט געקלעקט. ברויט האָט מען געקענט אַריינ־שמוגלען, אָבער אַנדערע פּראָדוקטן: ווייסע מעל, פלייש

און פעטס איז געווען כמעט אוממיגלעך אַריינצוקריגן. די וואַך האָט ניט געלאָזט.

שוין אין די ערשטע טעג האָבן זיך צונויפגעקליבן אַ 60 קראַנקע, וואָס האָבן שוין לחלוטין ניט געקענט אַרבעטן, אָבער דער מערדערישער דירעקטאָר רעשקאָ, אַ געוועזענער וועיסגוואַרדייער און פריערדיקער אַרגאַניזאַטאָר פון דער יידן־שחיטה אין ראַדווילישאק, האָט ניט געוואָלט אָפלאָזן די קראַנקע, פאָדערנדיק פון געטאָ נייע 60 אַרבעטער אויף זייער אָרט.

מיט ראַדווילישאק האָט זיך אָנגעהויבן די טאָרף־עפאָפייע. דעם 15טן יולי איז אַרויס אַ נייע גרופע פון 250 יידן צו טאָרף־אַרבעט אין באַטשיוניי. די וואויז־באַדינגונגען זיינען דאָרטן געווען ווי אין ראַדווילישאק, נאָר דער רעזשים איז דאָרט געווען אַ לייכטערער. דער דירעקטאָר פון די טאָרפגרובן איז דאָרט געווען סיראטאָ־ויטשיוס, אַ מענטש אין נאַטור ניט קיין שלעכטער, און מיט אים איז מען דורכגעקומען. די וואַך פלעגט שיקן דער שעף פון דער פאָליציי אין שאַוול גרעבליונאס, און ער האָט געשיקט בעסערע פאָליציסטן. אַלע וואָך שבת נאָכמיטאָג פלעגט די מערהייט קומען אַהיים אין געטאָ. חוץ דעם איז דאָרט ניט געווען קיין נאָכטאַרבעט. די מענטשן האָבן דאָרט געאַרבעט שווער, ווייל די אַרבעט אַליין איז געווען אַ קאָטאָרזשנע, אָבער זיי זיינען דאָרט ניט אַזוי געדריקט געווארן, ווי אין ראַדווילישאק.

אויסער באַטשיוניי זיינען געשאָפן געווארן קלענערע לאָגערן: ביי ראַדווילישאק, אין דער ווירטשאפט פון דעם מילך־פוטער־קאָאָפעראַטיוו „פיענאַצנטראַס". דאָרט זיינען געווען 21 מאַן מיט איין וואָכמאַן. זיי האָבן אַלע געלעבט אין אַ שטאַל ענג און שמוציק, אָבער זיי האָבן באַקומען מער צו עסן און די אַרבעט איז ניט געווען אַזוי שווער.

נאָך אַן אָרט איז געווען פאַוועטשייַי, ביי דער צוקערפאַבריק מיט דעם זעלביקן נאָמען. אויך דאָ האָבן די יידישע אַרבעטער, 31 מאַן, געלעבט אין באַראַקעס לעבן די טאָרף־פעלדער. אָבער אויך דאָ האָבן זיי ניט געהונגערט.

די אַרבעט אין די טאָרף־לאָגערן האָט זיך געצויגן ביז אָקטאָבער.

ווי האָט דאָס געטאָ געלעבט אין דעם טאָרף־פעריאָד?

פון געטאָ זיינען אַרויס 860 מענטשן, דאָס איז געווען אַן ערך אַ פינפטל פון דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג, אָבער כמעט אַ העלפט פון אַלע אַרבעטפעאיקע. אין געטאָ זיינען געבליבן דאָס רוב פרויען און קינדער. די קינדער און פרויען האָבן זיך פאַרנומען מיט דער ווירטשאפט אין שטוב אָדער גאָרטן. אין טראַקער ראַיאָן איז געווען אַרום אַ העקטאר לאַנד און אין קאַווקאַזער ראַיאָן אַ 4 העקטאר. דער שטח איז געווארן פאַרטיילט אין קלייַנע חלקים, און יעדער האָט זיין חלק באַארבעט, באַקומענדיק זריעה פון דער פאַרשטייערשאפט. מיט דער גאַרטן־ווירטשאפט האָבן זיך פאַרנומען די קינדער און עס איז געווען אַ נחת צו זען, ווי די קליינע קינדערלעך האָבן מיט עקשנות און פליס באַארבעט זייער שטיקעלע גאָרטן. עס זיינען אויפגעגאַנגען גרינסן צו באַוואונדערן. אַפילו די רוצחישע באַזוכער פון געביטס־קאָמיסאַריאַט און פון זיכערקייט־פאָליציי פלעגן אָפגעבן קאָמפלימענטן די אַרבעטער פון די גערטנער. די איבעריקע אַרבעטפעאיקע מענער און פרויען האָבן וויטער געאַרבעט אויף זייערע אַרבעטשטעלעס: אַאַראַדראָם, פאַבריק, ה. פ. מ.*) פיענאצנטראס, באַן, א.ט.**) און אַנדערע. אַ פאָר הונדערט האָבן געאַרבעט אין שטאָט ביי פריוואָטע בעלי־בתים.

די אַלע פלעגן יעדן פרימאָרגן אַרויסגיין פון געטאָ־טויער, אויסשטעלן זיך אין קאָלאָנעס, און אין אַ באַגלייטונג פון אַ ליטווינער אָדער אַ דייטש אַווענק צו דער אַרבעטשטעלע. גייענדיק פון דער אַרבעט פלעגן די יידן אין טויט־שרעק באַהאַלטענערהייט טראָגן אויף זיך ברויט, גרויפן, פוטער, אייער א. א. וו. וויייל עס פלעגן אָפט פאָרקומען אויף זיי אָבלאָווס, וואָס האָבן אָבער ניט געהאָט קיין ערנסטע רעזולטאַטן.

דרייסיקסטער אויגוסט, 1942

איינמאָל איז אָבער די אָבלאָווע געווען אַנדערש ווי אַלעמאָל. דאָס איז געווען דעם דרייסיקסטן אויגוסט 1942, פרייטיק. עס איז געגאַנגען אַ קאָלאָנע פון אַ 20 מענטשן. אַנדערע האָבן געטראָגן די שפייז אויף זיך, אַנדערע האָבן עס געהאַלטן אין זעקלעך. אַנטקעגן תפיסה, ניט ווייט פון טויער, איז די קאָלאָנע פלוצלונג אַרומגערינגלט געווארן פון דעם געביטס־קאָמיסאַר געוועקע, ווירטש־לייטער אינזשעניר שריווער, שטאַבסלייטער דער־וואַרט, דר. טשארני, שוואנט און נאָך אַנדערע ברוינע לייט פון דעם געביטס־קאָמיסאַריאַט. דער גענעביטס־קאָמיסאַר איז אַראָפּ פון זיין וואָגן און איז בכבודו ובעצמו צוגעגאַנגען צו יעדן און האָט אים באַטאַפּט. ביי די מענטשן אַליין האָט ער ניט געפונען קיין גרויסע זאַכן, אָבער אַרום זיי זיינען געווען אָנגעווארפן: זעקלעך מעל, 2 האַלבע קילאָס פוטער, ברויט, גרויפן און עפל.

אויף מאָרגן איז די פאָרשטייערשאַפט אויפגעפאָדערט געווארן צו קומען אין געביטס־קאָמיסאַריאַט. דער גענעביטס־קאָמיסאַר האָט געמאָלדן, אַז היות ניט געקוקט אויף זיינע וואָרענונגען, איז דאָס געטאָ ממשיך דעם פאַרברעכעריש שוואַרצהאַנדל, דעריבער פאָדערט ער אויף די פאָרשטייערשאַפט אַרויסצוגעבן 50 שוואַרצהענדלער וואָס מען וועט אַרויספירן מאַנטיק לעבן תפיסה און שיסן. עס איז זיך פאָרצושטעלן, וואָס עס האָט זיך געטאָן אין געטאָ. אין געטאָ האָט מען אמת קלאָר ניט געוואוסט וועגן די פאָדערונגען פון געביטסקאָמיסאַריאַט, אָבער מ׳האָט זיך אָנגעשטויסן, אַז עס שמעקט מיט בלוט.

אין שטוב פון דער פאָרשטייערשאַפט האָבן ניט אויפגעהערט די באַראַטונגען. די נאַכט פון 31טן אויגוסט אויפן 1טן סעפטעמבער איז געווען אין פאָרשטייערשאַפט־שטוב

*) Heeresverpflegungsmagazin.
**) Organisation "Todt."

אַ ליל שמורים. אויסער די פּאָרשטייער, אַדמיניסטראַ־
טאָרן, פּאָליציי־שעפֿן פון ביידע געטאָ־ראַיאָנען, זיינען
געקומען אויך אייגנגעלאדענע ספּעציעל צו דער באַראַ־
טונג. עס איז געשטאַנען די פּראָגע: אַרויסגעבן די 50
מענטשן אָדער ניט. קיינער האָט ניט געוואָגט פּאָרצולייגן
נעמען, אָבער גלייכצייטיק האָט קיינער ניט געקענט פּאָר־
לייגן דער פּאָרשטייערשאַפֿט אָפּצוזאָגן זיך פון צו דער־
פילן דעם געביט־קאָמיסאַרס באַפֿעל. עס איז געווען אַ
פּאָרשלאָג אַרויסצוגעבן די אַלע געכאַפּטע פון קאָלאָנע.
ס׳איז געווען אַ שרעקלעכע נאַכט. ערשט פּאָרטאָג האָט
די באַראָטונג באַשלאָסן, אַז מאָרגן, מאָנטיק, דעם 2טן
סעפּטעמבער 1942, 12 אַזייגער בייטאָג, וועט די גאַנצע פּאָר־
שטייערשאַפֿט מיט דער אַדמיניסטראַציע מיט די פּאָלי־
צייַ־שעפֿן זיך אַוועקשטעלן נעבן תפיסה גרייט אַנ־
צונעמען דעם אורטייל און צו ווערן דערשאָסן. און די
איבעריקע זאָל דער געביטס־קאָמיסאַר אַליין נעמען.

אויף מאָרגן האָבן זיי דעם באַשלוס מיטגעטיילט דעם
דר. גינטהער. צו אַלעמענס פּריידּ איז דער קרבן ניט
געפּאָדערט געוואָרן. אין דער לעצטער מינוט האָט דער
געביטס־קאָמיסאַר פּאַרביטן דעם אורטייל אויף 20.000
מאַרק קאָנטריבוציע, וואָס אַלע האָבן אָנגענומען מיט
שימחה.

די יידישע פּאָרשטייערשאַפֿט איז דעם נסיון בייגע־
שטאַנען און האָט אירע הענט ניט איינגעטונקט מיט בלוט.
זי האָט מקדש השם געווען.

נאָך דער געשיכטע האָט דאָס געטאָ באַהערשט אַ
טעראָר־שטימונג. די יידישע פּאָליציי איז געוואָרן שטרענ־
גער פון דער ליטווישער פּאָליציי. די אייגענע אַרבעטער
אויף די אַרבעטשטעלן האָבן ניט געלאָזט די אומפּאָר־
זיכטיקערע נעמען מיט זיך קאָנטראַבאַנדע. עס האָט זיך
פּאָרשטאַרקט די קאָנטראָל אויף די ספּעקולאַנטן אין געטאָ.
די פּאָרשטייערשאַפֿט האָט מורא געהאַט פּאַר שוערע
פּאָלגן, זי האָט אויך מורא געהאַט פּאַר זיך אַליין, ווייל
דער געביטס־קאָמיסאַר האָט זיי געמאַכט פּאָראַנטוואָרט־
לעך פּאַר יעדן פּאַל פון ספּעקולאַציע.

די רשימה פון די 27

דער פּאַרטרעטער פונעם דייטשישן אַרבעטסאַמט אין
געטאָ איז געווען איזעליס פון טאַוּריק. ער האָט אָבער
געהאַט אַ קנאַפּע ווירקונג, ווייל עֶר האָט זיך ניט גע־
קענט גוט צונויפּריידן אויף דייטש און האָט זיך אַליין
ענויטיקט אין דעם דאָלמעטשן פון די יידישע פּאָר־
שטייער. רישעות, נאַטירלעך, האָט ער געקאָנט אָנטאָן,
אָבער ער האָט עס ניט געטאָן. אין געוויסע פּאַלן פון
געפּאַר פלעגט ער וואַרענען דער פּאָרשטייערשאַפֿט. אין
אָקטאָבער 1942 האָט ער אָבער געמוטן פּאָדערן ליסטעס
פון די ניט אַרבעטספּאיקע, וואָס עס איז פּריער ניט
געווען. ווען מ׳האָט אים קלאָר געפּרעגט, וואָס ער מיינט
מיט זיין פּאָדערונג, האָט ער אויסגעזאָגט, אַז ער האָט
באַקומען אַ געהיימען באַפֿעל פון דעם לייטער פון אַר־
בעטסאַמט, פון דעם רעגירונגס־ראַט דר. גינטהער צו־
גושטעלן אים אָן דעם וויסן פון דער יידישער פּאָר־
שטייערשאַפֿט די ליסטעס פון די ניט־אַרבעטספּאיקע.
דר. גינטהער האָט אים געזאָגט, אַז ער וויל ניט דירעקט
אַנקומען צו דער יידישער פּאָרשטייערשאַפֿט. איזעליס האָט
אים אַזאַ ליסטע ניט צוגעשטעלט. אין חודש נאָוועמבער
האָט זיך דר. גינטהער וועגן דעם געוואַנדט דירעקט צו
דער געטאָ־פּאָרשטייערשאַפֿט. עס האָט וויטער אַ ווייַ
געטאָן מיט אַקציע און פּאַרניכטונג. דעם 17טן נאָוועמ־
בער האָט די פּאָרשטייערשאַפֿט צונויפּגערופן אַ בריטערע
פּאַרזאַמלונג פון אַלע באַאַמטע פונעם געטאָ און מען האָט
באַטראַכט — וואָס זאָל מען טאָן? צי זאָל מען אָפּזאָגן
צוצושטעלן ידיעות פון ניט־אַרבעטספּאיקע אָדער זאָל
מען דעם באַפֿעל פֿאָלגן? אינעם ערשטן פֿאַל וואָלט
מען גאַדאַרפט דערוואַרטן אַ גרעסערע אַקציע פון פּאָר־
ניכטונג, אינעם צווייטן פֿאַל האָבן די באַשליסער געדאַרפט
ווערן מיטאַרבעטער אין דער בלוטיקער אַרבעט פון פּאָר־
ניכטן יידן.

די פּאַרזאַמלטע האָבן זיך געשטעלט אויפן צווייטן
וועג און זי האָט צונויפּגעשטעלט אַ רשימה פון 27
פּערזאָן. די 27 זיינען געווען מייסטנס וויסטע קאָליקעס,
עובר־בטל אַלטע, אַזעלכע וואָס האָבן געהאַלטן ביים
שטאַרבן און ענלעכע, אָבער וואָר האָט עס אַ רעכט אום־
צוברענגען מענטשלעכע לעבנס, כלומרשט „צוליב דער
טובה״ פונעם כלל? עס איז געווען דער גליטשיקער וועג
פון די אַלע יידן־ראַטן. ביי אונדז אין שאַוול האָט דער
וועג זיך אָנגעהויבן מיט אַבאָרטן און געענדיקט זיך מיט
דער ליסטע פון 27 נפשות.

אָפּגעבנדיק די ליסטע, האָט די פּאָרשטייערשאַפֿט
געבעטן תחנונים ביי אַלע נאַצישע פירער און האָט צווישן
זיי פּאַרטיילט גרויסע מתנות, אַז זיי זאָלן די אָקציע אויס־
מיידן. דר. גינטהער האָט צוגעזאָגט מיטצוהעלפן ווי
וויט זיינע מיגלעכקייטן וועלן דערגרייכן. און עס איז
צו קיין אַקציע אין דער צייט ניט געקומען.

די ווינטער־לאָגערן

איידער עס האָבן זיך נאָך געענדיקט די זומערלאָגערן,
האָבן זיך אָנגעהויבן ווינטער־לאָגערן. דאָס זיינען געווען
לינקייטשיאַיי און פּאוועלנטשיאַיי. אין לינקייטשיאַיי זיי־
נען געווען געוועזענע־פּאָבריקן. זיי האָבן געהערט צו דער
פּאָרוואָלטונג פון אַראַדראָם. סוף סעפּטעמבער זיינען
געקומען אַ טייל פון ראַדווילישקער מענער און 95 פון זיי
זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן קיין לינקייטשיאַיי. צו זיי
זיינען געשיקט געוואָרן נאָך 15 מיידלעך פּאַר דער קיך
און שטובווירטשאַפט.

אין פּאָוועלנטשיאַיי, 30 קילאָמעטער פון שאַוול, איז גע־
ווען אַ צוקערפּאָבריק. די אַרבעט האָט זיך דאָרט אָנ־
געהויבן אין מיטן נאָוועמבער 1942, גלייך ווי די מענטשן
זיינען געקומען פון ראַדווילישקי. דאָרט האָבן געאַרבעט
120 מענער מיט אייניקע פרויען.

דאָס עסן איז געווען עטוואָס בעסער, ווייל אין פּאָב־
ריק זיינען געווען געניג גרינסן, אָבער ווען זיי וואָלטן
אָנגעקומען בלויז צום חסד פון דירעקטאָר סאדאווסקי,
וואָלטן זיי געהונגערט. צום גליק פלעגן קומען אין

הויף פּויערים און ביי זיי פּלעגט מען קענען קריגן וואָס — פּאַר געלט אָדער אָן געלט — צו עסן.

דערפּאַר אָבער איז די אַרבעט געווען אַ קאַטאַרזשנע. די אַרבעט איז געווען ניט לויט שעהען, נאָר לויט אַקאָרד. אָלע טאָג פלעגן אָנקומען הונדערטער וואָגאָנעס צוקער־ריבן, און די יידן האָבן עס געדאַרפט שנעל אויסלאדן. אָפט פלעגן קומען וואָגאָנעס בייגאַכט, האָבן די יידן גע־דאַרפט אַרבעטן דורך נאַכט. ניט געקוקט אויף דעם האָט זיך פֿאָוונטשיאיי געריכט פּאַר איינעם פון די בעסערע לאָגערן. דעם 15טן יאַנואַר 1943 האָט זיך דער סעזאָן געענדיקט און די מענטשן זיינען געקומען צוריק.

אַרבעטפּלעצער אויסערן געטאָ

אין נאָוועמבער 1943 האָט די יידישע פֿאַרשטייער־שאַפט באַקומען אַ באַפעל צו ליקווידירן אַלע ווערקשטובן, וואָס אַרבעטן ניט פֿאַרן געטאָ. עס זיינען געבליבן נאָר די שוסטעריי, שנייידעריי, כעמישע לאַבאָראַטאָריע צו פּראָ־דוצירן טיי, צאנפּולווער און ענלעכע אַרטיקלען פּאַרן געטאָ און די וועשעריי. דאָס קאָרטאָנאַזש־פאַבריקל און בערשטעריי האָבן געזאָלט ליקווידירט ווערן. די ערשטע איז ווירקלעך ליקווידירט געוואָרן, ווייל זי האָט פּראָ־דוצירט פאַרן מיליטער ניט וויכטיקע אַרטיקלען. עס זיינען געבליבן אַרבעטלאָז ביי 35 אַלטע פרויען און מאַמעס פון קליינע קינדער.

די בערשטעריי איז אַריבער פון געטאָ אין שטאָט, וואו זי האָט פּראָדוצירט דאָס זעלביקע מאַטעריאל — בערשט פאַר פּאָדלאָגעס, שיך, קליידער, ווי אויך בערשט־לעך פאַר די ציין — פאַרן מיליטער. דאָס געטאָ האָט פאַרלאָרן די הכנסה, דערפאַר איז אָבער געבליבן דער אַרבעטפּלאַץ פאַר 65 מענטשן. דאָס רוב פון זיי האָבן ניט געקענט אַרבעטן שוואַר אין דרויסן און זיינען גע־וען צוגעפאסט נאָר צו אָזאַ אַרבעט. די מענטשן האָבן געלעבט בעסער, ווי אין אַנדערע קאָמאַנדעס, ווייל די גאַנצע אינערלעכע אָנפּירונג — ראובן לייבאָוויטש און זיין געהילף דער געוו. לערער פונק — איז געבליבן די זעלביקע. די אַרבעט־דיסציפּלין איז געווען ניט אַזוי שטרענג, בגנבה פלעגן זיי קענען קויפן שפּייז־פּראָדוקטן. די געקויפטע פּראָדוקטן פלעגט מען זיך בשלום צעטיילן און אייגנטיילן אָפּילו די, וועלכע האָבן ניט געהאַט מיט וואָס צו צאָלן.

ניט שלעכט בערך האָבן געהאַט די מענטשן, וועל־כע האָבן געאַרבעט ביים לעט סאַלמינאַס אין פאַבריקל. דאָס זיינען געווען ס׳רוב מענטשן, וועלכע האָבן „אַוועק־געלייגט" און „באַהאַלטן" זייערע זאַכן ביי דעם זעלביקן און פאַר דעם „חסד" האָט ער זיי „דערלויבט" צו שאַפן אין זיינע רוימען גרויסע וואַרשטאַטן צו „קאָרסטן" (קא־מען) וואָל, שפּינערייַ און וועבעריי. די ערשטע צייט פלעגן די מענטשן נאָך עפּעס פאַרדינען פון זייער פּראָצע. שפּע־טער פלעגט דער אייגענער סאַלמינאַס, וועלנדיק פּטור ווערן פון זיינע יידישע אַרבעטער, וועלכע פלעגן מאָנען ביי אים די זאַכן, וואָס ער האָט פון זיי אַוועקגענומען, שיקן מסירות אין זיכערקייט־פּאָליציי אויף זיי, אַז זיי האָבן־ לען, און ער פלעגט בעטן, אַז די פּאָליציי זאָל אָננעמען מיטלען קעגן זיי.

הכנסהדיק זיינען געווען די פּאַרשיידענע אַרבעטס־שטעלעס אויף דער באַן — אין אייער־און־פּוטער קאָאָפּע־ראַטיוו „פּיענאַצענטראַס", אין באַן־פּאַרוואַלטונג, דעפּאָ און פון די פערציק לאדערס ביי דער באַן. די אַרבעטן זיינען געווען שווערע, אָנלאָדן און אויסלאדן, שלעפּן שוע־רע משאות, די יידישע פרויען האָבן באַדאַרפט פּוצן און רייניקן די וואָגאָנעס און די לאָקאָמאָטיוון. אָזוי ווי די אַרבעט האָט געפּאָדערט שטענדיקע באַוועגונג, זיינען די מענטשן געווען עטוואָס פרייער, ווי די אַרבעטער פון די ווערקשטובן. זיי האָבן אַלעמאָל געקענט נעמען אַ געצייג אָדער אַ משא און טראָגן עס כלומרשט צו דער אַרבעט, אָבער גלייכצייטיק אַוועקגיין עפּעס קויפן אָדער פאַרקויפן.

אין סעפּטעמבער 1942 (מיר דוכט זיך דעם 16טן) האָבן יידישע אַרבעטערינס געאַרבעט ביים רייניקן אַ לאָקאָמאָטיוו. אייניקע פון זיי זיינען אַרונטערגעקראָכן אונטערן לאָקאָמאָטיווס רעדער, כדי אים צו פּוצן פון אונטן. אין דער מינוט האָט דער ליטווישער מאַשיניסט, ניט וואַרענענדיק אָפּילו מיט אַ פּייף, אַ לאָז געגעבן דעם לאָקאָמאָטיוו און צעקוועטשט איין פרוי אויף טויט, אַ צווייטער, דער 16יאָריקער אסתר ליפשיץ, האָט ער אָפּגעשניטן די רעכטע האַנט און פוס (זי איז שפּעטער אַרויסגעפירט געוואָרן אין דער אַקציע פון די ניט־אַרבעטפּעאיקע) און אייניקע האָט ער לייכט פאַרוואונ־דעט. די פאַראומגליקטע זיינען אַ לאַנגע צייט געלעגן און אָפּגעגאַנגען מיט בלוט און די ליטווישע באַמטע פון באַן האָבן ניט געלאָזן אָפּילו ברענגען אַ דאָקטאָר און געבן זיי די ערשטע הילף.

אַ יידישער אַרבעטער איז אַוועקגעלאָפן אין געטאָ און געבראַכט יידישע פּאָליציי מיט טראָגבערעטלעך און אָפּגעפירט די טויטע און די שוער־פאַרוואונדעטע אין שטאָטישן קראַנקהויז און די לייכטערע — אין געטאָ קראַנקנהויז.

אין אַפּריל 1943 זיינען פון די וואָגאָנעס אָפּגעשניטן געוואָרן די גומענע גייקעס. די זשאַנדאַרמעריע האָט געמאַכט אַ רעוויזיע אין געטאָ־שוסטעריי און האָט געפּו־נען אַזאַ גייקע צעשניטן אויף זוילן און איין פּאָר שיך איז געווען מיט דעם באַוויזלט. די שיך האָבן געהערט ב. כאראנאזשיצקי׳ן, געגנבט האָט עס זיין 17יאָריקער זון. ב. כאראנאזשיצקי איז געגומען געוואָרן אין זיכערהייט־פּאָליציי. די ליטווינער האָבן געוואָרפן די שולד אויף די יידן. עס האָט געהאַט אַ ריח פון גנבה מיט אַ ביי־געשמאַק פון סאַבאָטאַזש (אָפּגעשניטן אַ טייל פון וואָגא־נעס) און עס האָט זיך געקענט ענדיקן זייער טרויעריק. צום גליק איז עס געלונגען דעם ענין צו פאַרטושן און ב. כאראנאזשיצקי איז אַרויס פריי.

ניט קוקנדיק אויף דעם פאַל זיינען די גניבות וויי־טער אָנגעגאַנגען.

אויף גנבה און שמוגל האָט זיך אַוועקגעלאָזן אויך פרענקלס פאַבריק. די גנבה איז באַשטאַנען פון אַרויס־

שלעפֿן פֿאַרטיקע שיך. דאָ האָבן זיך די ליטווינער באַ־
גאַנגען אָן די יידן.

אין אַנדערע אָפּטיילונגען פון פֿאַבריק האָבן זיי אָבער
געמוזט אָנקומען צו יידן, ווי, למשל, אין דער שטע־
פּעריי. די גנבה האָט דאָ געהייסן „עקאָנאָמיע". אָ
מייסטער פלעגט באַקומען אַ געוויסן קוואַנטום אויבער־
לעדער און ער האָט געדאַרפט פון דעם אויסשניידן אַ
געוויסע צאָל פֿאָר „שעפּטן", „זאָגאָטאָווקעס". פון דעם
אַרויסגעגעבענעם קוואַנטום לעדער פלעגט דעם מייסטער
שטענדיק בלייבן איבעריקע לעדער.

אָ טייל פון די יידישע מייסטערס האָט לכתחילה ניט
געוואָלט מיטמאַכן די גנבה. האָבן זיי די ליטווינער
געצוואונגען די „עקאָנאָמיע" ניט אָוועקצוגעבן, כדי די
פֿאַבריק־לייטונג זאָל שפּעטער דעם קוואַנטום לעדער ניט
פֿאַרקלענערן. זיי אָדער זייערע מיט־גנבים פלעגן אויפֿן
אָרט אָפּקויפֿן פון די יידישע מייסטערס זייער „עקאָנא־
מיע" באַצאָלנדיק זיי אַ קלייניקייט. אָפּט פלעגן יידן
ביי דעם דורכפֿאַלן און זיי האָט געדראָט טויטשטראָף.
נאָר איטלעך מאָל פלעגן די יידישע פֿאַבריק־לייטער,
מאַקס ליפשיץ און באַזונדערס מוליע קאַץ, דעם ענין פֿאַר־
ווישן, און פֿאַר דער גאַנצער צייט ביזן ליקווידירן דאָס
געטאָ איז ניט געווען ניט איין אומגליקפֿאַל אין פֿאַבריק.
איין פרוי נאָר, שרה מאלינקער, איז אַריינגעפֿאַלן מיט אַ
„קאָמיסיע", ד. ה. מיט 10 פֿאָר שעפּטן, און זי איז אַרײַנ־
געזעצט געוואָרן אין דער גרויסער תפיסה. זי וואָלט
בלי שום ספק אומגעקומען. צום גליק, אין דעם לעצטן טאָג
פון דעם געטאָ, דעם 19טן יולי 1944, איז זי אַנטלאָפֿן
מיט אַלע אַרעסטירטע.

אָפּשאָפונג פון געלט־סיסטעם

ביז יאַנואַר 1943 האָבן די געטאָ־אַרבעטער באַקומען
„לוין" פֿאָר זייער אַרבעט. דער „לוין" איז געווען 15
רובל אָדער 1,5 מאַרק אַ טאָג. דער אַרבעטגעבער פלעגט
אין אַרבעטסאָמט צאָלן 3 מאַרק אַ טאָג. פון דעם פלעגט
דער געביטס־קאָמיסאַר צונעמען די העלפֿט און די אַנ־
דערע העלפֿט אויסצאָלן דורכן אַרבעטסאָמט די געטאָ־
אַרבעטער. דער „לוין" איז געווען אַ נישטיקער, ווייל אַ
קילאָ ברויט האָט אויפֿן שוואַרצן מאַרק געקאָסט 4־5
מאַרק. אָבער דאָך איז דאָס געלט געווען פֿאַרן אָרעמען
מענטשן אַ טייל פון זיין אויסקומעניש. די סיסטעם האָט
אפּיציעל דערלאָזט, אַז יידן זאָלן האָבן ביי זיך געלט.
אָנהויב דעצעמבער 1942 האָט דר. גינטהער געמאָלדן
אַז די געלט־סיסטעם וועט אָפּגעשאַפט ווערן אין געטאָ.
די ידיעה האָט אַרויסגערופן אַ צעטומלונג אין דער פֿאָר־
שטייערשאפט. מיט דעם אָפּשאַפן פון דער געלט־סיסטעם
זיינען אָפּגעשאַפט געוואָרן אָפּיציעל אַלע הכנסות פון
דער פֿאָרשטייערשאפט. אויך פֿאָר דעם מאַסן־מענטש אין
געטאָ וואָלט די געלטלאָזיקייט געווען אַ געפֿאָר. פון דעם
טאָג, ווען דאָס געלט וואָלט פֿאַרבאָטן געוואָרן אין געטאָ.
וואָלט געלט געוואָרן אַן אָביעקט פון קאָנטראַבאַנדע, פון
נייע קאָנטראָלן און אַרעסטן אויף יידן. נאָך לאַנגע
השתדלותן איז געלונגען צו פּועלן, אַז דער יידישער
אַרבעטער באַקומט חודשלעך 3 מאַרק. אינצווישן האָט
די פֿאָרשטייערשאַפט געמאַכט פֿאַרטיק אַלע ביכער און
האָט רואיק געוואַרט אויף דער קאָמיסיע פונעם געביטס־
קאָמיסאַריאַט, וואָס האָט געדאַרפט קומען איבערנעמען
די חשבונות מיט דער קאַסע.

דעם 7טן יאַנואַר 1943 זיינען די הערן געקומען,
עס זיינען געווען: דער שטאַבסלייטער בוב, דער לייטער
פון אַרבעט־אַמט שולץ און אַנדערע. דער ראש המדברים
איז געווען בוב, איינער פון די עקלהאַפטסטע טיפּן צווישן
די נאַצים. די יידישע פֿאָרשטייער מענדל לייבאָוויטש
און אהרן כץ זיינען, נאַטירלעך, געשטאַנען און האָבן
אָפּגעגעבן דערקלערונגען אין די ביכער, וואָס זיינען גע־
לעגן פֿאָר זיי אָפן.

פון די בוכהאַלטעריע ביכער זיינען זיי אַריבער צו
דער קאַרטאָטעק פון די איינוואוינער. פלוצעם שטעלט
בוב אַזאַ פראַגע: וויפל דאָקטוירים האָט איר? — 12, —
ענטפערט לייבאָוויטש (אין דער אמתן זיינען געווען 18,
אָבער פון זיי זיינען געווען רעגיסטרירט נאָר 12). — צו־
פיל! — זייט דער בוב דורך דורך די ציין. — וועלכע
דאָקטוירים־ספּעציאַליסטן זיינען דאָ ביי איך? — לייב־
באָוויטש רופט אָן די נעמען און דערמאָנט צווישן זיי
2 גינעקאָלאָגן. — קומען אין געטאָ פֿאָר געבורטן? —
גיט דער בוב פלוצלונג אַ זעץ. — ניין; — ענטפערט
אים כץ. — זייט דעם באַפעל וועגן געבורטפאַרבאָט
קומען ניט פֿאָר קיין געבורטן. — וואָס מאַכן די דאָק־
טוירים דערצו? — און ער שטעלט אָן מיט אַ סאַר־
קאַסטישן ציניזם זיינע אויגן אויף די פֿאָרשטייער. —
זיי מאַכן אַבאָרטן, — ענטפערט כץ נידערגעשלאָגן.

— פֿאָרשטייען אייערע דאָקטוירים צו מאַכן סטעריי־
ליזאַציע־אָפּעראַציעס? — אַ טויטע שטילקייט האָט באַ־
הערשט פלוצלונג דאָס צימער, אָפּילו די קאָלעגן פון
דעם בוב האָבן זיך געפּילט אומבאַקוועם. אָבער דער בוב
האָט וויטער געצויגן: — אפשר וועלן מיר נאָך דאַרפן
נוצן זייערע קענטענישן...

אין אַ וויילע אַרום האָבן מיך אומעטום אָנגעקוקט
פֿאַריאושטע אויגן. איז עס אמת, אַז בוב וויל סטעריי־
ליזירן דאָס געטאָ? האָט זיך איינער דעם אַנדערן גע־
פרעגט...

דעם זעלביקן אָוונט האָב איך באַשטעלט גיפט פֿאַר
מיר און מיין פֿאַמיליע. דאָסזעלביקע האָבן געטאָז אויך
אָנדערע. פון שטאָט האָבן דאָקטוירים געבראַכט די ידיעה,
אַז עס איז געווען אַן אָנפרעג פונעם קאָמיסאַריאַט ביי
די ליטווישע דאָקטוירים, צי זיי וועלן דורכפירן די סטע־
ריליזאַציע־אָפּעראַציע איבער דער יידישער באָפעלקע־
רונג? אַ לאַנגע צייט האָט דאָס געטאָ ניט געקענט באַ־
פרייען זיך פון דעם קאָשמאַר פון בובס וועלטער.

צום גליק איז צו דעם ניט געקומען.

לאַגערן אין יאָר 1943

אין מערץ 1943 איז אויפגעקומען די פראַגע פון
נייע לאַגערן (אַרבעטפּלעצער) פֿאָר שאָוולער געטאָ.
דער באַקאַנטער רוצח רעשקאָ האָט געוואָלט קריגן

1000 יידן פון געטאָ פאַר ראַדווילישקער טאָרף־גריבער — האָט מען די גזירה אָפּגעשריען. אָ נייער פּלאַן פון שיקן מענטשן אין אָקמיאַנער קאַלך־פאַבריק איז אויך אָפּגע־ שריען געוואָרן. די פאַרשטייערשאַפט האָט זיך אָבער ניט געקענט אַרויסדרייען פון דערפילן די פאָדערונג פון שולץ, דעם דייטשישן אַרבעט־באַאמטן, צו געבן 60 פרויען פאַר אָ נייעם אַרבעטפּלאַץ לעבן ווידולקע.

שולץ האָט הייליק פאַרזיכערט, אַז דער לאַגער וועט זיין בלויז אויף אַרבעט — אויסצולייבן קאַרטאָפל אויף זריעה, און עס וועט דויערן בלויז פיר וואָכן. אויף אַזאָ אופן איז געשאַפן געוואָרן דעם 1טן מאַי אָ לאַגער אין ווידולקע. לכתחילה האָט דער לאַגער אויסגעזען ניט אַזוי שלעכט. די אַרבעט איז געווען ניט זייער קיין שווערע. די באַוואַכונג איז געווען ניט זייער קיין שטרענ־ גע, און די מיידלעך האָבן געקענט זיך פאַרשאַפן שפּייז.

אין מיטן מאַי האָט דער געביטס־קאָמיסאַר מיט שולצן און גינטהערן (פון דייטשישן אַרבעטס־אַמט) פלוצלונג געמאַכט אַן אָבלאַווע איבערן לאַגער און האָבן געפונען אָ סך קאָנטראַבאַנדע: פוטער, אייער, ברויט און אַנדערע פאַרבאָטענע זאַכן. פון דעמאָלט אָן האָבן די יידישע פרויען געמוזט שטיין אָ גאַנצן טאָג איבער דער אַרבעט. דערצו איז נאָך צוגעקומען הונגער. עס זיינען אויסגעבראָכן עפּידעמיעס.

נאָך אַ חודש שתדלנותן איז דער פאַרשטייערשאַפט גע־ לונגען אַרויסצוקריגן די 60 פרויען פון ווידולקער אַר־ בעטלאַגער.

גלייך נאָך ווידולקע איז איינגעשטעלט געוואָרן דער טאָרף־לאַגער פון באַטשיוניי. אָפּיציעל האָט ער גע־ ציילט 240 מענער און פרויען. פאַקטיש זיינען אין אים קיינמאָל ניט געווען מער ווי 200 און אַמאָל נאָך ווייני־ קער. דער צוזאַמענשטעל פונעם לאַגער איז אין קיגנ־ זאַץ צום פאַראַיאַריקן לאַגער געווען פון יונגע מענטשן. בראש פון דעם לאַגער איז געשטאַנען אָפּיציעל דער פּאָ־ ליציסט יאָאַכים ראָזען, אָבער די פאַקטישע פאַרוואַלטונג האָט זיך געפונען אין די הענט פון אַן אויסגעווייל־טער פאַרוואַלטונג מיטן אָנטייל פון לערערינס איטע קאַסין און מאַשע קליין בראש. די ערשטע האָט אָנגעפירט מיטן לאַגער פון שפּייז, די צווייטע מיט דער קיך. די ביידע האָבן געאַרבעט בלב ונפש פאַרן לאַגער און זיינען געווען באַ־ ליבט און הויך געשעצט פונעם גאַנצן לאַגער. די אַרבעט אין די טאָרפגריבער איז, נאַטירלעך, ניט געווען קיין גרינגע. אָבער זי איז געווען פון די אַרבעטער אַזוי אייג־ געשטעלט, אַז יעדער האָט געאַרבעט לויט זיינע קרעפטן. די גאַנצע השגחה איז געווען אין די הענט פון די יידישע אַרבעטער.

אויך גייסטיק האָט דער לאַגער זיך געפירט ניט שלעכט. אין דעם לאַגער זיינען אָנהוץ די דערמאָנטע לע־ רערינס געווען די פאָעטן גאַרמיזע, חנה חייטין און חנא גליצנער. אָבער וואָך פרייטיק־צו־נאַכט פלעגט מען אייג־ אַרדענזיז אָ מסיבה פון עונג שבת מיט אָ לעבעדיקער צייי־ טונג, געזאַנג, פונקט ווי אין אָ קיבוץ. דער אָרטיקער דאָקטער פלעגט ביי די שכנותדיקע פויערים הערן רא־ דיאָ און ער פלעגט איבערגעבן אָלע טאָג די לעצטע נייס. אַזוי איז דער לאַגער געווען שטענדיק אין דער גוטער שטימונג פון די גוטע נייס, וואָס פלעגן אָנקומען פון די פראָנטן.

אָלע שבת פאַרנאַכט פלעגט כמעט דער גאַנצער בא־ טשיונער לאַגער קומען אויף זונטיק אין געטאָ. דאָס געטאָ פלעגט דאַן פול ווערן מיט יוגנט, און עס פלעגט וועלן אויף אָ ווייַלע פריילעך, ווי מ׳וואָלט געווען פריי.

מיט איין וואָרט, ניט קוקנדיק אויף דער קאַטאָרזש־ נער אַרבעט איז דער באַטשיונער אַרבעטלאַגער געווען איינער פון די בעסטע אַרבעטפּלעצער פאַר דער גאַנצער צייט פון דער געטאָ.

די תּליה

ניט רואיק האָט געלעבט דאָס געטאָ דעם זומער 1943. שוין אין מיטן מאַי האָבן זיך אָנגעהויבן טראָגן בייזע קלאַנגען וועגן ליקווידאַציע פון געטאָ. אויך דער געביט־קאָמיסאַר האָט „געזאָרגט", אַז דאָס געטאָ זאָל זיין דענערווירט. אָלע פּאָר טעג פלעגט ער מיט אָ סוויטע פון זיינע מלאכי־חבלה אָ לאָז טאָן זיך איבער די גאַסן דורך וועלכע די יידישע קאָלאָנעס פלעגן זיך צוריקקערן און ער פלעגט אַרומרינגלען די יידן און באַטאַפן זיי.

דעם 31טן מאַי האָבן די ברוינע באַנדיטן געכאַפט איינעם בצלאל מאזאוויעצקי מיט פּאַפּיראָסן און אָ האָלבן קילאָ פלייש. זיי האָבן אים שטאַרק צעשלאָגן און אָפּגע־ פירט אין דער תּפיסה.

אויף מאָרגן זיינען די פאַרשטייער מ. לייבאָוויטש און אהרון כץ געגאַנגען אין שטאָט און האָבן באַקומען טרויעריקע ידיעות: די שטימונג אין געביטס־קאָמי־ סאַריאָט איז געווען אָ צעריצטע — דער געביטס־קאָמי־ סאַר איז געווען אין כעס, שריוועך איז געווען פאַר טויט־ שטראָף דורך העענגן, בוב האָט דווקא געוואָלט אָן עפּנט־ לעכע עקזעקוציע, דר. גינטהער האָט זיך געהאַלטן פון ווייטן.

אָלע די, וואָס האָבן געהאַט אָ וועלכע עס איז השפּעה אויפן געביטס־קאָמיסאַריאָט, זיינען אָנגעבעטן געוואָרן. קיין זאַך האָט אָבער ניט געהאָלפן.

דאָנערשטיק, דעם 3טן יוני, זיינען די פאַרשטייער מ. לייבאָוויטש און א. כץ געקומען אין געביטס־קאָמי־ סאַריאָט אויסהערן דעם אורטייל: טויט דורך הענגן! דעם אורטייל דאַרפן די יידן אַליין אויספירן... די פאַר־ שטייער האָבן אין פאַרצווייפלונג געערעדט דרייסט: פאַר־ וואָס? — האָט געפרעגט מ. לייבאָוויטש — קומט אים טויטשטראָף? ניט־יידן באַגייַען שוועדע פאַרברעכנס — ברעכן אויף וואָגאָנעס, האָנדלען מיט גאַנצע מאָגאַזינען געגנבעטע מעל און זייער שטראָף איז תּפיסה, און דער מענטש האָט דאָך בלויז געגומען פּאַפּיראָסן און פלייש פאַר זיך אַליין. — די אָלע טענות האָבן אָבער גאָרניט געהאָלפן. מיט פאַרשטיקטע טרערן זיינען די פאַרשטייער אַרויס פון געביט־קאָמיסאַריאָט, ווי גנבים האָבן זיי

זיך אַריינגעכאַפט אין געטאָ, מ׳זאָל אין זייערע פנימער ניט דערקענען דעם טויטאורטייל.

זיי האָבן צוזאַמענגערופן אַ ברייטערע פֿאַרזאַמלונג, אויף וועלכער מען האָט זיך באַראטן, וואָס צו טאָן. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו מאַכן די שרעקלעכע הכנות צו דער עקזעקוציע. עס איז אויסגעאַנגען געוואָרן אַ מודעה וועגן דעם באַפעל פונעם געביטס־קאָמיסאַר, אַז אַלע געטאָ־איינוואוינער מוזן בייזיין ביי דער עקזעקוציע. עס זיינען באַשטימט געוואָרן 2 תלינים: דער פֿראָפעסיאָנעלער גנב דאָוויד־וויטש און דער שוסטער קערבל, ווייל וועגן אים האָבן פיל אָנגעגעבן, אַז ער איז אויך גענוון אַ מסור. די בוי־קאָמיסיע פון געטאָ האָט באַקומען אַ באַפעל אויפצושטעלן אַ תליה. דעם גאַנצן פרייטיק און שבת האָט דאָס געטאָ געפיבערט. וועלכער עס האָט גערעכנט, איז געלאָפֿן פון געטאָ ניט צו זען מיט די אייגענע אויגן דאָס בילד. אין באטשיוניי האָט מען אָנגעזאָגט, אַז קיינער זאָל אויף זונטיק ניט קומען. די נאַכט פון שבת־צו־נאַכט איז אויפגעשטעלט געוואָרן די תליה אין גרויסן גאָרטן פון קאַווקאַזער ראַיאָן.

זונטיק פרי זיינען אַלע יידן פון טראָקער און קאַווקאַזער געטאָ אַרויסגעטריבן געוואָרן פון די הייזער. פון 9 ביז 11 איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג געשטאַנען פאַר דער שרעקלעכער תליה. פאַר עלף זיינען אָנגעקומען די געסט — בוב מיט נאָך איינעם פונעם געביטס־קאָמיסאַריאַט. גלייך איז געבראַכט געוואָרן בצלאל מאַזאוויעצקי פון תפיסה. געפירט האָבן אים בעלקשטיס און נאָך אַ פאָליציסט.

ביזן לעצטן מאָמענט האָט נאָך ביי אַלעמען אין האַרצן געטליעט אַ האָפענונג, אַז אין דער לעצטער רגע וועט מען אים שענקען דאָס לעבן. די האָפענונג איז שוואַכער געוואָרן, וען אָנשטאָט דעם געביטס־קאָמיסאַר איז געקומען בוב. דאָך האָט מען די האָפענונג ניט געוואָלט דערשטיקן. אין לעצטן מאָמענט איז דער ברודער פון בצלאלן צוגעפאַלן צו בובן בעטן רחמים... עס האָט ניט געהאָלפן. בצלאל מאַזאָוויעצקי איז צוגעפירט געוואָרן צום טיש פון דער תליה. ער האָט געבעטן זיינע תלינים מען זאָל אים אָפּבינדן די הענט. דאָס איז אים, נאָטירלעך, ניט דערלויבט געוואָרן. ער האָט פֿאַרלאַנגט, אַז מ׳זאָל אים לאָזן זיך שיידן פון זיין פרוי און קליין קינד — די פרוי איז אָבער שוין פריער דורך דער יידישער פֿאָליציי־אַרעסטירט געוואָרן, זי זאָל ניט זיין ביי דער עקזעקוציע פון איר מאַן... בצלאל האָט געבעטן, אַז נאָכן טויט זאָל מען פון אים אַראָפּנעמען דעם מאַנטל, ווייל ער איז ניט זיינער, און די שטיוול זאָל מען אַראָפּציען פאַר זיין ברודער, און ער איז מיט אַ שמייכל אַרויף אויפן טיש מיטן שטריק אויפן האַלדז און נאָך אין דער לעצטער רגע האָט ער געזאָגט, אַז ער איז מוחל זיינע תלינים און געבעטן מחילה ביי די יידן... דער שטריק האָט זיך פאַרצויגן... אַ הימל־שפאַלטנדיקער האַרצרייסנדיקער קול האָט זיך אַרויסגעריסן פון טויזנטער העלדזער... דער קערפער פון קדוש האָט אַ טאַנץ געגעבן אין קאָנוואולסיעס און איז געבליבן הענגען.

דער בוב איז געבליבן איבערראַשט. ער האָט ניט דערוואַרט, אַז אַ ייד זאָל זיך ביי זיין תליה האַלטן אַזוי מוטיק.

אין 10 מינוט אַרום האָט דער דאָקטאָר פעסטגעשטעלט, אַז דער קדוש איז טויט. אַ האַלבע שעה שפּעטער איז ער אַראָפּגענומען געוואָרן פון דער תליה און איז געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל.

באַנייאונג פון דער פאָלקשול

אָנהויב פרילינג 1943 איז באַהאַנדלט געוואָרן די פראַגע וועגן באַשעפטיקן די קינדער אין דער אַרבעט, כדי צו פאַרשטאַרקן דעם אַרבעט־איינזאַץ און דורכדעם אויך פאַרגרעסערן זייער שוץ. פאַרזיכטיקערע עלטערן האָבן געשיקט זייערע 11־12 יאָריקע קינדער אויף אַרבעט, כדי על כל צרה שלא תבוא זאָלן זיי ניט זיין אין געטאָ. אין דער צייט פון פאַרזיי האָבן די קינדער געמאַכט די גאַנצע גאָרטן־אַרבעט. נאָך דעם אַלץ זיינען אין געטאָ דאָך געבליבן איבער 400 קינדער אין שולעלטער, וועלכע האָבן זיך אַרומגעבלאנקעט אָן שום השגחה. עס איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן וויידער צו גרינדן אַ שול פאַר קינדער. דער ענין איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם אַדוו. אהרן העלער און ירושלמי.

עס זיינען אייניגעלאַדן געוואָרן די לערער הדסה קאָזלאָווסקי־לעווי, אסתר וויים, פורמאַן און פרוי, פרוי מאַריאַמפאָלסקי און זאקס. עס איז באַשטימט געוואָרן אַז די קלאַסן זאָלן זיין אין טראָקער געטאָ — אין קלויז און אין קאַווקאַזער געטאָ — אין אַ שטאָל, וואָס איז איבערגעבויט געוואָרן פאַר דעם צוועק. די קינדער האָבן געלערנט גרופּעסווייז פון דער פרי ביז שפּעט אינאָוונט. די שול איז געווען געהיים, און ביים דערשיינען פון אַ „גאַסט״ פלעגן די קינדערלעך זיך צעלויפן. אין קאַווקאַזער געטאָ איז די שולגעביידע געווען ביים צוים, און די לערער פלעגן אַכטונג געבן, אַז אַפּילו נאָכן לערנען זאָלן זיך די קינדערלעך ניט שפּילן צו פיל פאַר פרעמדע אויגן. די שול האָט זיך געעפנט דעם 1טן יוני 1943.

דער דערפאָלג איז געווען אַן אומדערוואַרטער. די קינדערלעך פלעגן לויפן אין שול, ווי צום שפּילן. די פאַרוואָרלאָזטע, דערשלאָגענע שילער האָבן אין די לערער געפונען אויך אַ טאַטע־מאַמע. ניט קוקנדיק אויף דער ענגשאַפט איז געווען אַ מוסטערהאַפטע דיסציפּלין. דער דערפאָלג אין לערנען איז אויך געווען פיל בעסער, ווי מיר האָבן דערוואַרט. עלטערן האָבן געמוזט זיך אינטערסירן מיט די לימודים פון זייערע קינדער. ביז אַהער זיינען קינדער אין געטאָ געווען די שטענדיקע זאָרג און צער פון עלטערן — אי די זאָרג ווי אַזוי זיי צו דערנערן, אי די שטענדיקע מורא פאַר זייער גורל. איצט האָבן עלטערן אַליין געוואָלט זיך שאַפן די אילוזיע, אַז זייערע קינדער וואקסן און אַנטוויקלען זיך אין נאָרמאַלע באַדינגונגען. פון צייט צו צייט פלעגן נאָך די אָרעמע קינדער קריגן אַ בולקע, אַ שטיקל ברויט מיט מאַרמעלאַד. די שמוציקע און פאַרוואָרלאָזטע קינדער פלעגן אַלע פריי־טיק געבאָדן ווערן אין שול. מיר האָבן זיך שוין געוו־

פרייט מיט דעם דערפאָלג פון שול. צום אומגליק האָט אונדזער שימחה געדויערט ניט לאַנג. די „קאָזערנירונג" פונעם געטאָ האָט די דערציאונג־אַרבעט איבערגעריסן, און אינגיכן זיינען די געטאָ־קינדער אַליין אויך פאַר־טיליקט געוואָרן.

די קאָזערנירונג

אין געטאָ זיינען אין זומער 1943 געוואָרן אַלץ האַרט־נעקיקער די קלאַנגען וועגן לאַגערן פאַרן געטאָ.

דורך אַ ספּעציעלן שליח פון שאָוולער יודן־ראַט אין קאָוונער געטאָ האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין קאָוונע גרייט מען זיך שוין צו דער קאָזערנירונג.

דעם 17טן סעפּטעמבער 1943 איז געקומען אין יודן־ראַט אַן אומבאַקאַנטער דייטש, וועלכער האָט זיך פאָר־געשטעלט אַלס הויפּטשטורמבאַנפירער פאָרסטער און גע־שטאַפּיסט. ער האָט דערקלערט אַז ער איז פון דער ס.־ס. באַשטימט געוואָרן איבערצונעמען די פירונג פונעם געטאָ. ער האָט ניט אויפגעהערט צו באַטאָנען, אַז מ׳זאָל זיך ניט שרעקן, ווייל זיין כוונה איז בלויז ווירטשאַפּט. ער ווייל דעם אַרבעטס־איינזאַץ פאַרגרעסערן ביז מאַקסימום. אגב, האָט ער צוגעזאָגט צו פאַרגרעסערן די באַשפּיי־זונג פון געטאָ.

לויט זיין באַפעל האָט די פאָרשטייערשאַפט אַרויסגע־לאָזן אַ קאָמוניקאַט, וואָס האָט באַרואיקט דאָס געטאָ: עס וועט קיין זאַך ניט געשען. דער מיין איז נאָר צו פאַר־גרעסערן דעם אַרבעטס־איינזאַץ. עס וועט פאָרקומען אַ קאָזערנירונג, אָבער משפּחות וועלן ניט פונאַנדערגעטיילט ווערן. דאָס לעבן אין די לאַגערן וועט זיין דערטרעגלעך. כדי מערער צו באַרואיקן האָט פאָרסטער רעקאָמענדירט די פאַבריק־לייטונג אָנצונעמען מער יידן. גלייכצייטיק האָט ער אָפּגעצויגן אַלע יידישע אַרבעטער פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, באַן, דעפּאָ, פּריוואַטע אונטערנעמונגען און האָט געלאָזן בלויז די אַרבעטער פון פאַבריק, א. ט. אַראָדראָם און ה. פ. מ.

די געטאָ־איינוואוינער זיינען געוואָרן אומרואיק. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געלאָף פון געטאָ. ביז אַ 100 מענטשן זיינען אַנטלאָפן. באַזונדערס האָט מען אַרויס־געפירט קינדער. פאָרסטער האָט עס דערשפּירט און ער האָט אין אַ שמועס באַמערקט, אַז ער וויס וועגן אַנטלויפן, אָבער דאָס אַרט אים ניט, ווייל די מענטשן „וועלן זאָ־וויזאָ ערפאָלגן וועלן", ווייל די ליטווינער „וועלן אויך פערראָטען". ער ראַט נאָר, אַז מ׳זאָל ניט לויפן, ווייל מ׳דאַרף ניט. און אויב מ׳וועט לויפן, וועט פאַר־דעם געטאָ זיין ערגער. די פאָרשטייערשאַפט האָט פאַר־שטאַנען דעם רמז. זי האָט פון מורא וועגן געגומען באַ־קומען דאָס אַנטלויפן. קינדער פלעגט די פאָליציי לויטן באַפעל פון דער פאָרשטייערשאַפט דורכלאָזן, אָבער קינ־דער מיט עלטערן זיינען ניט דורכגעלאָזן געוואָרן. אַ טייל פון די אַנטלאָפענע זיינען צוריקגעקומען, ווייל זיי האָבן אין ליטווישן דאַרף קיין אָרט ניט געפונען. די קינדער זיינען דורך די פויערים צוריקגעבראַכט געוואָרן, ווייל זיי האָבן זיי ניט געוואָלט האַלטן. אייניקע אַנטלאָפענע זיי־נען געכאַפּט געוואָרן און פארסטער האָט באַפוילן די זיכערהייט־פּאָליציי זיי צוריק צו ברענגען אין געטאָ.

שבת, דעם 21טן סעפּטעמבער האָט פאָרסטער גע־מאָלדן דעם פּלאַן פון דער קאָזערנירונג: 500 אויפן אַראָ־דראָם, 250 אין לינקייטשער אַמוניציע־פאַבריק (צו די 125 פאַראַנענע נאָך 125), 250 אין דאוגעליאיי, 250 אין פאַוועטשיאי, 250 אין אַקמיאַן, בס״ה האָבן געדאַרפט קאָזערנירט ווערן 1500 מאָן. ער האָט צוגעגעבן, אַז קינ־דער אונטער 10 יאָר זאָלן בלייבן אין געטאָ.

מאָנטיק פרי, דעם 28טן סעפּטעמבער, זיינען צוי־געפאָרן גרויסע אויטאָס פון אַראָדראָם, וועלכע האָבן אַרויפגענומען דאָס געפּעק פון די 500 אַראָדראָם־קאָזער־נירטע אויף די מאַשינעס און זיי אָפּגעפירט צום לאַגער. דער טראַנספּאָרט איז אָפּגעגאַנגען צופוס. אין טראַנס־פּאָרט האָבן זיך „אַריינגעשמוגלט" אייניקע קינדער אונ־טער 10 יאָר. מיטן טראַנספּאָרט זיינען מיטגעגאַנגען יידי־שע פּאָליציסטן מיט אַדמיניסטראַטאָרן און אָנגעשטעלטע פון אַרבעטסאַמט, וועלכע האָבן געדאַרפט העלפן די קאָ־זערנירטע זיך איינצואָרדענען.

אין אָוונט זיינען די שליחים צוריקגעקומען און האָבן געבראַכט באַרואיקנדיקע גרוסן. דער קאָמענדאַנט שמיט האָט די מענטשן פאַרזיכערט, אַז ער וועט אַלץ טאָן, כדי צו פאַרלייכטערן זייער גורל. און ער האָט באמת זיין הבטחה מקיים געווען.

היות דער אַראָדראָם איז געווען גרויס און די מענטשן האָבן אַזוי געאַרבעט צעשפּרייט, און היות אַרום איז געווען באַטשיונער לאַגער און דערפער, האָבן די מענטשן אויסגענוצט זייער באַוועגונג־פרייהייט. די אַרבעט איז אויך ניט געווען זייער שווער, כאָטש זי איז געווען אויף דרויסן. די שוואַכערע און קראַנקע האָט מען געשטעלט אויף לייכטערע אַרבעטן.

בראש פון לאַגער זיינען אויסגעוויילט געוואָרן פון די לאַגער־מענטשן אַליין אַלס לאַגער־עלטסטער אַדוואָקאַט שטעמפּעל און אַלס אַרבעט־פאַרטיילער — פוליאכאָוויטש, אַלס דאָקטאָר איז באַשטימט געוואָרן דר. האַנדין.

עס איז דאָרט געווען אַ לאַגער־לעבן מיט אַלע שווע־ריקייטן, אָבער אין פאַרגלייך מיט די לאַגערן פון עסט־לאַנד און דייטשלאַנד גאַנץ דערטרעגלעך.

דער צווייטער טראַנספּאָרט קאָזערנירטע, 250 געזונטע מענער און פרויען, זיינען אָפּגעפאָרן דעם 25טן סעפּטעמבער קיין פאָווענטשיאיי. די וואוינונג־באַדינגונגען זיינען געווען פונקט ווי פריער. צום „גוטן" דירעקטאָר סאַדאָווסקי איז צוגעקומען נאָך אַ דייטשישער „בעטריבס־לייטער", וועלכער פלעגט די מענטשן אינגאַנצן פאַרביטערן דאָס לעבן. דער סאַמע גרעסטער פאַרגעניגן זיינער איז געווען אָנצורייצן זיין הונט אויף די מענטשן און ער פלעגט שטיין און קייכן זיך פון געלעכטער, ווען דער הונט פלעגט רייסן פון די מענטשן די קלייַדער און דאָס פלייש.

גאָר אַ שרעקלעכע אַרבעט איז געווען אין דעם נאָענטן ס.־ס.־גוט. צום גליק האָט די אַרבעט אין ס.־ס. פולוואַרק זיך געצויגן נאָר ביזן מיטן נאָוועמבער. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן דער הויכסעזאָן אין פאַבריק, און די פאַב־

ריק־לייטונג האָט אויפגעהערט צו שיקן מענטשן אַהין.

דער לאַגער איז געווען ביזן 25טן יאַנואַר 1944. נאָכדעם זיינען די מענטשן אַריבערגעפירט געוואָרן אין גע־טאָ, וואָס איז שוין פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצ־לאַגער.

דעם 27טן סעפּטעמבער איז אַרויס אַ טראַנספּאָרט פון 250 מענער קיין דאוגעליאיי נעבן קורשאַן.

די באַדינגונגען אין דאוגעליאיי זיינען געווען זייער שווערע. דער באַראַק איז געווען אַ שטאַל אָן עלעקטריע, אָן וואַסער און אָן קיינע אַנדערע נויטיקע אייניריכטונגען. די ענגשאַפט איז געווען שרעקלעך, אָפילו פֿאַר די גע־פֿרוועטע מענטשן פון געטאָ. פֿאַרן גאַנצן לאַגער איז ניט געווען קיין קיך. יעדער האָט זיך געמוזט קאָכן אויף דרויסן. דאָס סאַמע באַאומרואיקנדיקסטע איז געווען, וואָס נאָר פֿאַר אַ קליינער טייל איז געווען אַרבעט, און דאָס האָט מען געוואוסט, אַז אַ לאַגער אָן אַרבעט איז אַ טויט־לאַגער. חוץ דעם זיינען אינעם לאַגער געווען פיל ניט קיין אַרבעטפאיקע און קינדער, און דאָס האָט באַ־אומרואיקט די מענטשן נאָך מער.

אויך דאוגעליאיי האָט געמוזט שיקן אַרבעטער אין ס.־ס.־ישן גוט און אויך דאוגעליער אַרבעטמענטשן האָבן געמוזט אויסשטיין אַלע שבעה מדורי גיהנום פון די ס.־ס.־רוצחים.

אָבער דאוגעליאיי האָט געהאָט געוויסע גוטע זייטן: מענטשן האָבן דאָרטן געהאָט אַ געוויסע באַוועגונג־פרייהייט. פון צייט־צו־צייט האָבן זיי געקענט אַרויסגיין פון די דראָטן און איינשאָפן זיך שפּייז.

סטראַטעגיש האָט דער לאַגער געהאָט די מעלה, וואָס עס איז געווען דערביי אַ גרויסער וואַלד, און אינע־ווייניק אין ציגל־פאַבריק האָט ער געהאָט פיל באַהעל־טענישן.

נאָך דואגעליאיי איז אַרויס אַ טראַנספּאָרט פון 125 מאַן קיין ליינקייטשיאיי. אין לינקייטשיאיי האָבן אַלע געשטרעבט צוליב דעם, וואָס דאָרט איז דער לאַגער געבליבן אונטער דער דירעקטער וואַך פון דער ווער־מאַכט. אָבער אויך דער לאַגער איז געווען אַ שווערער. די וואַך האָט זיך פֿאַרשטאַרקט. די אַרבעט איז געוואָרן אַן עבודת פֿרך. אַלע לאַגערמענטשן האָבן געמוזט דאָרט אַרבעטן ביים לאָדן 40 פוּדיקע באַמבעס. אָפילו די קליי־נע קינדער האָבן דאָרט געאַרבעט אין גאָרטן אָדער הויף אַ גאַנצן טאָג. אָבער בשעת עס פלעגט זיין אַ באַזוך פון ס.־ס.־גענס, פלעגט די לאַגערוואַך אַליין באַהאַלטן די פֿאַר קינדער. אָפּיציעל האָט די בוילייטונג פון לינקיי־טשיאיי, ניט אָנגעגעבן קיינע קינדער, און דעריבער איז דאָרט ניט פֿאַרגעקומען קיין קינדער־אַקציע. אין לאַגער איז געשאַפן געוואָרן אַ פֿאַרוואלטונג, וואָס האָט איבערגע־נומען די פירונג אין קיך, זי האָט באַשטייערט די פֿאַר־מעגלעכערע און איינגעפירט פֿאַר אַלעמען אַ בעסערן קעסל.

דעם 30טן סעפּטעמבער איז, לויטן פּלאַן פון פֿאַר־סטערן, אַרויס דער לעצטער טראַנספּאָרט אין אקמיאנער לאַגער. דער לאַגער איז געווען דער ערגסטער אין אַלע פּרטים. ער איז געווען דער ווייטסטער, די אַרבעט איז געווען אין אַ פאַבריק ביי צעמענט און קאַלך. די באַראַקן זיינען געווען קליינע, נידעריקע און אָן קיינע באַקוועמלעכקייטן, אָפילו אָן ליכט.

צו אַלעם דעם זיינען פֿאַר דעם לאַגער געבליבן בלויז די אָרעמקייט און אונטערוועלט. די באַדינגונגען אינעם לאַגער האָבן זיך שטאַרק פֿאַרגרגערט אָנהויב 1944, ווען אויף אויגולס אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער דייטש פליישהאָוער אַלס לאַגער־פירער. אין דער ברוטאַלער באַהאַנדלונג פון די מענטשן האָבן אים נאָך צוגעהאָלפֿן די ניידעריקערע באַאמטע ווילי, מייער, דער „גובערניא"־אויפזעער מיטן צונאָמען „מיקימויז", און ערגער פון אַלע־מען דער פוילישער פֿאָלקסדייטש יאַנקאָווסקי. אָן אויסנאָם איז געווען וואכמייסטער הער, וועלכער האָט זיך באַצויגן זייער מענטשלעך צו די יידישע אַרבעטער און אויך צו די קינדער.

אין מיטן יאַנואַר 1944 זיינען די יידן פון אקמיאן אַריבערגעפירט געוואָרן אין לאַגער פון א.ב.א. אויף אַזאַ אופן איז דעם 30טן סעפּטעמבער מיט אַקמיאן אָפּ־געשלאָסן געוואָרן די קאַזערנירונג. דאָס געטאָ איז פֿאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ קאנצלאַגער. די ליטווישע וואַך איז פֿאַרביטן געוואָרן אויף דייטשישע ס.־ס. פון פֿאָלקס־דייטשן פון רומעניע. אָט די לייט האָבן באַקומען זייער אויסבילדונג אין דאכאו.

קינדער־אַקציע

פֿאַרסטער האָט געהאַלטן וואָרט וואָס שייך פֿאַר־בעסערן די באַשפּייזונג פון געטאָ. די נאַרמע ברויט איז פֿאַרגרעסערט געוואָרן פון 200 אויף 350 גראַם אַ טאָג.

ס׳איז אויך געווען כמעט געניג פלייש און מאַרגאַרין. קאַרטאָפל זיינען אין דער צייט געווען אַזוי פיל אין געטאָ, אַז מען האָט געמוזט גראָבן גריבער זיי צו פֿאַרשיטן.

אָבער דאָס אַלץ איז געווען נאָר אַ טייוולאָניש־כיט־רער מאַנאַווער מצד פֿאַרסטערן, וועלכער האָט דערמיט גע־וואָלט איינשלעפערן די וואכזאַמקייט פון געטאָ. דאָס האָט זיך גאָר גיך אַרויסגעוויזן. דעם 4טן נאָוועמבער איז פֿאַר־סטער געקומען אין לאַגער פון דאוגעליאיי און געפֿאָ־דערט צוזאַמענצונעמען אַלע קינדער ביז 12 יאָר און על־טערע מענער און פרויען. וועז דער יידישער לאַגער־פי־רער האָט זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן, האָט ער זיך אַליין אַוועקגעלאָזן איבערן לאַגער כאָפן די קרבנות.

די ערשטע איז אים אונטערגעקומען די פרוי אסתר ליפשיץ־אַמסטערדאַמסקי און 8 קינדער. ער האָט זיי אַרייַנגעפֿאַקט אין אויטאָ. די איבעריקע עלטערע פרויען און קינדער האָבן זיך אין טומל באַוויזן צו באַהאַלטן אין וואַלד אָדער אין די אונטערשטע לעכער פון ציגל־פאַב־ריק. פון דאוגעליאיי איז פֿאַרסטער מיט זיינע תלינים אַוועק נאָך פֿאַווענטשיאיי, וואָס איז אַ קילאָמעטער פון דאוגעליאיי, און האָט דאָרט געכאַפּט 5 קינדער.

מיט די 15 קרבנות, מיט דער פרוי ליפשיץ און 14 קינ־
דער, איז פֿארסטער אַוועקגעפֿאָרן קיין שאַוול, וואו ער האָט
זיי איינגעפֿאַקט אין די שוין פון פריער צוגעגרייטע וואַ־
גאָנעס.

די נאַכט פון 4טן אויפן 5טן נאָוועמבער 4 אַזייגער
באַגינען האָט פֿארסטער טעלעפֿאָנירט אין געטאָוואַך, אַז
זי זאָל זיין אַלארם־גרייט. דער אָבערשארפירער שלעפּ
האָט באַקומען דעם באַפֿעל אַלץ צוצוגרייטן צו דער אַק־
ציע. אַלע וואַכלייט האָבן זיך באַוואָפנט מיט שווערע
וואפן — פּוליעמיאָטן און אויטאָמאָטן און האָבן אין אַן
ענגער קייט באַוואַכט דאָס געטאָ.

אין א שעה אַרום איז געבראַכט געוואָרן א גרויסע־
רעגימענט פון אוקראַינער: 300 פון זיי זיינען געשטאַנען
אויף ריגער גאַס, גרייט צו יעדער עוועַנטואַליטעט, און
אַזויפיל זיינען צוגעפירט געוואָרן דירעקט צום געטאָ.
6 אַזייגער פרי, וועַן די ערשטע אַרבעטער האָבן גע־
וואָלט אַרויסגיין, האָבן זיי געפונען דעם טויער פון געטאָ
געשלאָסן. אין געטאָ איז געוואָרן א פאניק. די יידישע
פֿארשטייער האָבן זיך אַלע פֿארזאַמלט. אין דער מינוט
איז אַריין פֿארסטער און האָט געמאָלדן, אַז ער מוז אַרויס־
נעמען די קינדער און ניט אַרבעטפֿעאיקע און אַריבער־
פירן זיי אין אַן אַנדער לאַגער. כדי די פֿארשטייערשאַפט
זאָל זיך איבערצייגן, אַז די קינדער קומען אַן בשלום,
שיקט ער מיט זיי 2 פֿארשטייער: בערל קאָרטון און אהרן
בין. פֿאַר וואָס עפּעס די צוויי? — בערל קאָרטון איז
נעווען אַלט און אהרן כץ איז אים ניט געפּעלן, ווייל
ער פלעגט אין זיין אַנוועזנהייט זיין צו דרייסט. די יידישע
פֿאָליצייַ מוז מיטגיין מיט די אוקראַינער.

פֿארסטער האָט נאָך באַפוילן די יידישע פֿארשטייער־
שאַפט צו מעלדן די געטאָ־איינוואוינער, אַז זיי קאָנען גיין צו
דער אַרבעט. וועַן אין געטאָ איז באַקאַנט געוואָרן, אַז מ׳מעג
גיין צו דער אַרבעט, האָבן מענטשן מיט שימחה זיך א לאָז
נעטאָן צו די 2 טויערן פון געטאָ. די פֿארזיכטיקערע,
וואָס האָבן זיך געכאַפּט, וואָס דאָ קומט פּאָר, האָבן
מיט זיך מיטגענומען זייערע אַלטע טאַטע און מאַמע
אַדער זייערע קינדער.

אין משך פון 20־15 מינוט זיינען אַלע אַרבעטער
אַרויס פון די געטאָ־טויערן. דעמאָלט האָט זיך אָנגע־
הויבן די אַקציע: דער הויפּטטויער האָט זיך געעפנט און
אין געטאָ האָבן זיך אַריינגעריסן שיכורע באַוואָפנטע או־
קראַינער.

קודם כל האָט זיך פֿארסטער אַריינגעריסן אין
באַראַק נעבן טויער. דער באַראַק איז געווען א שטאַל
צון דער פֿאַבריק „זעמלין", וואָס דאָס געטאָ האָט בא־
קומען, כדי צייטווייליק אייַנצוקוואַרטירן די אַלע פון
קאָווקאַזער געטאָ, וואָס האָבן פֿארלויפיק ניט געהאַט זיך
וואו אַהינצוטאָן. דאָרט זיינען צוזאַמענגענומען געוואָרן
אַלע געווען א מאַסע פון אַלטע, קאַליקעס און קינ־
דער. די אַלע אומגליקלעכע איינוואוינער פון באַראַק
זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן פּלאַץ, וואו עס זיי־
נען שוין געשטאַנען די פֿארשטייער און אַדמיניסטרא־
טאָרן. דאָ זיינען זיי סאָרטירט געוואָרן — די אַרבעט־
פעאיקע באַזונדער, עלטערע און קינדער באַזונדער.

אונטער פֿארסטערס קאָמאַנדע האָבן די אוקראַינער זיך
געלאָזט איבער אַלע הייזער. איינצלנע קוואַרטאַלן האָבן זיי
אַרומגערינגלט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שוידערלעכע
סצענעס, וואָס נאָר די, וועלכע האָבן עס איבערגעלעבט,
קענען עס זיך פֿארשטעלן: מאַמעס האָבן זייערע קינדער
ניט געגעבן, האָבן זיך געריסן ביז אָנמאַכט מיט די
תלינים, קינדער האָבן יאָמערלעך געשריען. די מאַמעס
האָבן זיך געריסן צו די קינדער, די קינדער האָבן זיך
געבעטן ביי זייערע עלטערן זיי צו ראַטעוונען. אינצווישן
האָבן פֿארסטער מיט זיינע אוקראַינער באַהעלפערס גע־
שלעפּט די קינדער און געוואָרפן זיי אין אויטאָ. און
וועַן דער אויטאָ פלעגט אָפּגיין, פלעגט זיך אַרויסריסן
דאָס לעצטע פֿאַרצווייפלטע געשריי פון די עלטערן אויפן
פּלאַץ און פון די קינדער אין אויטאָ, און דאָס בלוט איז
די אָדערן פלעגט פֿארקילט ווערן.

יידישע פֿאָליצייַ האָט געמוזט מיטגיין מיט די מער־
דער. די גרעסערע טייל פון זיי האָט, וואו זי האָט גע־
קענט, פֿארבאַהאַלטן די קינדער. „אַקטיוועך" איז געווען
עריק גידאנסקי, דער לאַגער־עלטסטער פון לינקייטשער
לאַגער, וועלכער איז צופעליק געווען אין געטאָ און האָט
זיך באַטייליקט אין דער אַקציע און „לייבקע פֿארטי־
זאַנער" (מיטן נאָמען פֿארטיזאַנער האָט מען אין ליטע
געוואָפן די ליטווישע מערדער), זיי האָבן די קינדער אַריינ־
געזעצט אין אויטאָ.

די פֿארשטייער האָבן אויפן פּלאַץ געראַטעוועט אייַ־
ניקע קינדער, זאָגנדיק עדות, אַז זיי זיינען עלטער פון
12 יאָר. די קינדער פלעגן געשטעלט ווערן מיט די
דערוואקסענע.

אין דער דאָזיקער אַקציע, וואָס האָט אָנגעהאַלטן אַ
גאַנצן טאָג, איז אויך אַרויסגעפירט געוואָרן דער 70־
יאָריקער דאָקטאָר ראזאווסקי. דר. ראזאווסקי איז געווען
פון דער באַרימטער משפּחה חזנים און מוזיקער. אַליין
איז ער אויך געווען אַ גרויסער מוזיקער און קענער פון
דער יידישער, העברעאישער און רוסישער ליטעראַטור.
ער אַליין האָט געשריבן לידער אין דער רוסישער
שפּראַך (אייניקע זיינען געווען געדרוקט), ער האָט הויך
קינסטלעריש איבערגעשאַפן קריללאווס משלים אין יידיש.

עס איז אויך אַרויסגעפירט געוואָרן דער 70־יאָריקער
שמואל רובינשטיין. ער איז דער מחבר פון אייניקע
חיבורים איבער דרך המשנה והתלמוד (דעם נאָמען האָב
איך פֿארגעסן). עס איז אַ טיפּע וויסנשאַפטלעכע דער־
קלערונג פון דער אַנטוויקלונג פון דעם גרויסן ווערק.
פרומע רבנים האָבן פֿאַר דעם געקוקט קרום אויף אים,
כאָטש ער האָט שטרענג אָפּגעהיט אַלע תר״יג מצוות. ער
איז געווען איינער פון די ליכטיקסטע מוחות פון די
ליטווישע יידן. ער איז אַרויסגעפירט געוואָרן צוזאַמען
מיט זיינע צוויי אייניקלעך.

נאָכן אָפּגיין פונעם לעצטן אויטאָ האָבן די תלינים:
פֿארסטער, שלעפּ, קעללער, שוואנט מיט די אוקראַינער
געשטעלט זיך שיכורן פֿאַר די אויגן פון די אַלע פֿאַר־

בליבענע אומגליקלעכע טאַטעס און מאַמעס... דאַן האָבן זיי אַלעמען געשיקט אַהיים.

פון דאָרט האָבן זיך די רוצחים געלאָזט צום אַראָ־דראָם. נאָר דער קאָמענדאַנט שמיט האָט באַוויזן צו באַהאַלטן די גרעסטע טייל „חשודיקע" — אַלטע און קינ־דער. פאָרסטער האָט געכאַפט בלויז 3 — אַן אַלטע פרוי מיט 2 קליינע קינדער. וועגן די אַקציע האָט זיך געענדיקט און די אומגליקלעכע טאַטעס און מאַמעס זיינען געקומען פון פלאָץ און פון פאַבריק און געפונען די אויסגעליידיק־טע הייזער, האָט זיך אָנגעהויבן אַזאַ יללה איבער אַלע הייזער פון געטאָ, וואָס האָט געשניטן ס׳האַרץ און גע־שפאָלטן דעם מוח. דאָס קלאָגן האָט זיך געצויגן דורך גרויליקע נעכט. טאָג־אין טאָג־אויס פון נאָך דער אַר־בעט אַ גאַנצע נאַכט. אַזוי קען נאָר קלאָגן אַ פאָלק, וואָס האָט פאַרלאָרן דאָס טייערסטע — די קינדער.

געראַטעוועטע קינדער

נאָך דער אַקציע זיינען דאָך געבליבן 221 געראַ־טעוועטע קינדער אין געטאָ, חוץ די קינדער פון בא־טשיונער, לינקייטשער און אָקמיאַנער לאָגערן, וועלכע האָבן קיין קינדער אַקציע ניט געהאַט און דאוגעלאָר לאָגער, וואו די מערהייט קינדער האָט זיך גערַאטעוועט.

די עלטערן פון די פאַרבליבענע קינדער האָבן איצט געזוכט אויסערן גטאָ ערטער, וואו צו באַהאַלטן זייערע לעבן־געבליבענע קינדער. מענדל לייבאָוויטש און נאָך אייניקע זיינען אַרומגעגאַנגען ביי די ליטווישע בעסערע מענטשן און געבעטן אַרויסנעמען די גערַאטעוועטע קינ־דער פון גטאָ. זיי זיינען געווען ביים גלח לאפיס, ביי דער פרוי פון דר. יאָסייטיס און ביי נאָך. לכתחילה האָט לאפיס צוגעזאָגט איינצוואַרדענען די יידישע קינדער אין די ליטווישע קינדערהיימען. אין שאָוולער געביט, אין שטאָט און אומגעגנט, האָבן זיך געפונען מערערע קינ־דערהיימען, וואָס זיינען געווען אינגאַנצן אין רשות פון דער ליטווישער געזעלשאַפט און די דייטשן האָבן אפילו אָהין ניט איינגעשמעקט. זיי פלעגן פאַר זייערע קינדער אַרויסגעבן דאָקומענטן. וועגן דער פערסאָנאַל פון די קינדערהייזער, וואָס האָט געהערט צו די פרומע קא־טאָליקן, וואָלט געוואָלט, וואָלטן צענדליקער, אויב ניט אַלע יידישע לעבן־געבליבענע קינדער נאָך דער אַקציע געקענט גערַאטעוועט ווערן. אין ערגסטן פאַל האָבן זיי געקענט אויפנעמען די מיידעלעך, אויף וועלכע קיינער וואָלט ניט דערקענט, אַז זיי זיינען יידישע. האָט אָבער דער פערסאָנאַל ניט געוואָלט. אומעטום איז געווען אַ מניעה און קיין איין יידיש קינד האָט ניט געפונען קיין שוץ און רעטונג אין די ליטווישע קינדערהיימען.

מערערע עלטערן האָבן אויסגענוצט פריוואָט זייער באַקאַנטשאַפט מיט ליטווינער און האָבן איבערגעגעבן זיי זייערע קינדער. דאָס רוב האָבן די עלטערן געצאָלט מיט קאָסטבאַרע זאַכן, מיט גאָלד און בריליאַנטן. אין מערסטע פאַלן האָבן די ליטווינער אָפגענומען דאָס געלט און צוריקגעבראַכט דאָס קינד אין גטאָ.

ענדערונג אין גטאָ־פאַרוואַלטונג

נאָך דער קינדער־אַקציע איז פאַקטיש בטל געווָארן דער שאַוולער יידן־ראַט. היות שאַוול האָט זיך שוין דעמאָלט געוואָלט אַלס קאַנצלאַגער, האָט פאַרסטער באַ־שטימט אַ לאַגער־עלטסטן. פאַרמעל איז דאָס געווען דער פריערדיקער פאַרזיצער פון יידן־ראַט מענדל לייבא־וויטש. אַלס לייטער פון אַרבעטסאַמט איז באַשטימט גע־ווָארן גאָרג פאַריזער. געָארג פאַריזער האָט געשפילט אינעם לעבן פון גטאָ אין לעצטן פעריאָד אַ וויכטיקע און פאַטאַלע ראָל.

גאָרג פאַריזער איז אַליין געווען פון מעמל־גע־ביט. זיין טאַטע איז געווען אַ נאַציאָנאַל־אָרטאָדאָקסישער ייד. דער זון אָבער איז געווען פולשטענדיק אַסימילירט. ער האָט געהיירַאט אַ דייטשקע און די 2 קינדער זיינע האָבן זיך געערעכנט פאַר פולשטענדיקע דייטשן.

מיטן אָנקום פון דער אָקופאַציע האָט גאָרג פאַ־ריזער געמוזט גיין אין גטאָ. אין פעברואַר 1942 האָט אויך זיין פרוי מיט די קינדער געקראָגן דעם באַפעל אַריינצוגיין אין גטאָ און אָנטאָן לאַטעס. זיין פרוי האָט געהאַט אַ ברירה אָפצוזאָגן זיך פון איר מאַן און דערקלערן אויך אירע קינדער אַלס אַרישע. זי האָט בעסער אויסגעקליבן דאָס גטאָ. ער האָט זיך באַ־קענט מיט פאַרסטערן און יענער איז געווָארן מיט אים אַ גאַנצער ידיד. פאַרסטער האָט אים צוגעזאָגט אַרויס־צונעמען אים מיט זיין פאַמיליע פון גטאָ. אין דער צייט פון דער קינדער־אַקציע האָט פאַרסטער אַריינגע־נומען זיין קליין מיידעלע אין וואַכהויז און האָט עס גע־רַאטוועט פון דער אַקציע.

אַלס לייטער פון אַרבעטס־אינזאַץ איז פאַריזער גע־ווָארן דער פאַקטישער בעל־הבית פון גטאָ. אין מערץ מאַנאַט, 1944, איז מענדל לייבאָוויטש אַראָפגעזעצט גע־ווָארן פון זיין אַמט און פאַריזער איז געווָארן צוגלייך לאַגער־עלטסטער און לייטער פון אַרבעטסאַמט. וועגן לייטער פון אַרבעטסאַמט האָט פאַריזער גענומען זיך פירן בריט. ער האָט פאַרנומען אַ גרויסע וואוינונג און פלעגט מאַכן צוזאַמען מיט דער געשטאַפֿ־וואַך און שלעפן אַלע טאָג בעלער. דאָס גלט און פראָדוקטן האָט ער באַקומען פון דער קאַסע פון דער פריערדיקער יידישער פאַר־שטייערשאַפט. אויסער דעם האָט ער געמאַכט יד־אחת מיט די גרעסערע ספעקולאַנטן פון גטאָ און האָט דורך זיי באַקומען פאַרשיידענע ווערטזאַכן. פון אַנדערע מענטשן האָט ער אויסגעפרעסט שוחד, און די פרויען האָט ער שאַנטאַזשירט (אין „פנקס" זיינען דאָ וועגן דעם מערערע גבית־עדותן).

מ׳מוז אָבער צוגעבן, אַז דער בריטער עולם האָט פאַריזערן געאַכט מער ווי די אַנגעשטעלטע פון דעם פריערדיקן אַרבעטסאַמט. ער איז געווען טאַקטיש אין זיין באַנעמען. ער האָט אָפט גטאָן קליינע טובות מענטשן, ער איז געווען דרייסט אַנטקעגן דער גטאָ־וואַך. אַנדערע האָבן גענמיינט, אַז פאַריזער וועט אין אַן עת־צרה רַאטע־ווען דאָס גטאָ.

פון די פריערדיקע העכערע באַאמטע פון דער געטאָ־
בּאַרשטייערשאַפט זיינען געבליבן: מענדל לייבאָוויטש אַלס
לאַגער־עלטסטער און שפּעטער אַלס לייטער פון די „וועדק־
שטובן", אהרן העלער אַלס לייטער פון די „וועדקשטובן".
אברהם סליעזין, חיים טשערנאווסקי, אפרים גענץ און
חיים זשיילינסקי זיינען געבליבן אין אַרבעטסאַמט אַלס
אויספירנדיקע באַאמטע, שמואל בורגין און יאָסל לייבאָ־
וויטש זיינען געווען די געהילפן פון מ. לייבאָוויטש.
אייזיק קולפּעניצקי האָט ווייטער אָנגעפירט מיטן קאָ־
אָפּעראַטיוו.

שפּעטער איז דאָס געטאָ פאַרטיילט געוואָרן אין 12
בלאָקן. איבער יעדן בלאק איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן
אַ בלאָק־עלטסטער. דער בלאָק־עלטסטער האָט געדאַרפט
יעדן פרימאָרגן און אָוונט באַזוכן די איינוואוינער פון
זיין בלאק, רעגיסטרירן די קראַנקע און באַריכטן וועגן
זיי אין אַרבעטסאַמט. די אַמטן פון בלאקעלטסטע האָבן
פאַרנומען געוועזענע אָנגעשטעלטע פון געטאָ אָדער אַנ־
דערע ניט־אַרבעטספּאיקע.

דער לאַגער א. ב. א.

(אַרמיי־באַקליידונג־אַמט)

פון ריגע און עסטלאַנד האָבן מיר געהאַט גרוסן,
אַז די לאַגערן פון א.ב.א. זיינען די בעסטע. פיל מענטשן
פון שאָוולער קאָנצלאַגער זיינען דעריבער גאַנץ פריי־
וויליק נאָכגעקומען די פאָדערונג פון רעגיסטרירן זיך
אויף אַרבעט אין לאַגער פון א. ב. א. אין שאָוול.

אַזוי ווי דער לאַגער איז נאָך ניט געווען אויפ־
געשטעלט, האָבן אייניקע קאָלאָנעס געאַרבעט ביים בוי
און אויפשטעלן פון די באַראַקעס און ביים פאַרצאַמען
די דראָטן. אין אָוונט פלעגן די אַרבעטער גיין צוריק
אין געטאָ. די באַציאונג פון די לייטער און אויפזעער
צו די יידישע אַרבעטער איז אין אָנהויב געווען אַ מענטש־
לעכע. זיי פלעגן ניט טרייבן, ניט שרייען, שוואָכע און
קראַנקע האָבן זיי געשוינט. די אַרבעט־צייט איז געווען
8 שעה — פון 8 פרי ביז 12 און פון 1 ביז 4 אָדער 5
נאָך מיטאָג. די באַראַקעס זיינען געווען גאָרניט „ווי
פאַר יידן". זיי זיינען געווען געוויסע און מיט פיל באַ־
קוועמלעכקייטן.

סוף נאָוועמבער זיינען שוין אַלע פון דער רשימה
געווען אין לאַגער. אַלס לאַגער־עלטסטער איז באַשטימט
געוואָרן דער געוועזענער אַדמיניסטראַטאָר פון קאָוו־
קאַזער געטאָ ברוך ברוידא, אַ געוועזענער לערער און אַן
אַרנטלעכער מענטש. בראש פונם לאַגער איז געשטאַ־
נען אַן אָבער־צאָלמייסטער מיטן נאָמען אויגול, ניט קיין
דייטש, און ער האָט באמת געהאַט מיטלייד מיט יידן.
ער האָט אָנגעזאָגט די נידערייקערע באַאמטע, אַז זיי
זאָלן ניט פיניקן די יידן, זיי זאָלן אויסבאַהאַלטן די קינ־
דער. ער האָט אַריינגענומען אין צאָל פון „אַרבעטער"
אַלע קינדער אין עלטער פון 10 יאָר און העכער. ביז
10 יאָר האָט ער בכלל ניט אַריינגעטראָגן אין די רשימות.

אין מיטן פעברואַר 1944 האָט דער לאַגער־רעזשים
זיך פאַרשאַרפט אַדאַנק דעם ניי־באַשטימטן לאַגער־קאָ־
מענדאַנט פעלדפעבל באביטש. ער פלעגט אַליין לויערן
אויף די מענטשן, וועלכע פרואוון קויפן עפּעס שפּייז און
ניט איינער איז געשלאָגן און אַרעסטירט געוואָרן דורך
אים.

אָבער, נאָך די אַלע שיקאַנעריייען איז דער א. ב. א.־
לאַגער דאָך ניט געווען פון די ערגסטע — נאָך אַלעמען איז
אין אים קיין איין יייד ניט געשאָסן געוואָרן.

עוואַקואַציע פון די לאַגערן

דעם 8טן יולי פאַרמיטיק איז די אַרבעט אין א.ב.א.
לאַגער נאָך אָנגעגאַנגען נאָרמאַל. נאָכמיטיק, וועז די
מענטשן זיינען געקומען צו דער אַרבעט אין פאַבריק,
האָבן זיי שוין געפונען אַרום פאַבריק אַ שטרענגע וואַך.
די מייסטערס זיינען געקומען אַלע באַוואָפנט. די אַרבעט
אין די ווערקשטובן האָט זיך אָפּגעשטעלט.

מאָנטיק פרי, דעם 10טן יולי, זיינען אָנגעקומען די
גאַנצע „פּני" פון די אַרטיקע נאַצי־מושלים. די אַרבע־
טער זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן אין אַ ריי און עריק
גידאַנסקי, דער יידישער לאַגער־עלטסטער, האָט געהאַלטן
אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט דערקלערט, אַז דער לאַגער
ווערט אינגיכן עוואַקואירט קיין אָסטפרייסן, נאָר מען
וואָל זיך ניט שרעקן, וויייל דאָרטן וועט מען וועייטער
אַרבעטן אינעם זעלביקן לאַגער פון א.ב.א. מיט די זעל־
ביקע מייסטערס.

ביז דער ענדגילטיקער עוואַקואַציע האָבן שוין די
יידן ניט געקענט פאַרלאָזן דעם לאַגער.

אין לאַגער דאוגעליאיי איז געמאַכט געוואָרן אַן
ערנסטער פּראוו זיך צו ראַטעוון דורך אַנטלויפן. וועז
די מענטשן האָבן זיך דערוואוסט וועגן דעם, אַז ס׳גרייט
זיך די עוואַקואַציע פונעם לאַגער, זיינען זיי אָרגאַניזירט
געוואָרן צום אַנטלויפן. ס׳זיינען געשאַפן געוואָרן אייי־
ניקע גרופּעס, וועלכע האָבן געהאַט צו דערפילן זייערע
באַזונדערע אויפגאַבעס. דער וואַלד אַרום לאַגער האָט
פאַרלייכטערט די מיגלעכקייט צו אַנטלויפן. די זאַך וואָלט
אפשר אויך געלונגען, אָבער צום אומגליק האָבן זיך
איינגעפונען פאַרעטער, וועלכע האָבן דערציילט דעם
קאָמענדאַנט וועגן די פלענער פונעם לאַגער. די דייטשן
האָבן זיך צוגעאיילט און געבראַכט גלייך דעם דאוגע־
לער לאַגער אין שאָוולער געטאָ (קאָנצלאַגער).

אויך אין לינקייטשיאיי זיינען געווען היפּשע רע־
טונג־מיגלעכקייטן. אַרום לאַגער האָט זיך אויסגע־
שפּרייט דער גרויסער לינקייטשער וואַלד, אין וועלכן
עס זיינען שוין געווען רוסישע פאַרטיזאַנער. אויך דאָרט
איז געווען אַ שוואַכע זעלבסטשוץ־אָרגאַניזאַציע. וועז עס
איז אָנגעקומען דער באַפעל צו עוואַקואירן זיך, האָבן
אייניקע פון לאַגער זיך דערוואוסט באַצייטנס און ניט
אָנזאָגנדיק אַפילו זייערע נאָענטסטע (איינע אַ טאַכטער
האָט אַפילו איר טאַטן ניט דערציילט) זיינען זיי אַנטלאָפן
פון דער אַרבעט. עס האָט זיך געראַטעוועט: דער לאַגער־
עלטסטער רייספעלד מיט זיין פרוי, דער דאָקטאָר פאק־
טאָר, פרוי חיה אמאלסקי מיט אַ פלימעניצע, פרוי קעסל
מיט אַ טאַכטער, אסתר בעלקין מיט אַ ברודער און נאָך

אַ פּאָר. די איבעריקע זיינען צוזאַמענגענומען געוואָרן און מ׳האָט זיי געבראַכט אין שאַוולער געטא.

פון די לינקייטשער געלאָפענע זיינען לאה טרייסט־מאַן, פּאַקטאָר און לערערין האוושע אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די שילעגער ליטווישע פּאַרטיזאַנער און זיינען דערשאָסן געוואָרן.

אויך פון אַראָדראָם האָבן די מענטשן געקענט לייכט לויפן, ווייל זיי האָבן געהאַט ביז דעם לעצטן טאָג כמעט פרייַ באַוועגונג. נאָר די סאַמע געזונטע און ענערגישע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין פּאָנעוועזש און די אי־בעריקע 250 זיינען געוועזן ניט אַרגאַניזירט. פונעם גאַנצן לאַגער זיינען געלאָפן איינער אָדער צוויי. אַלע איבע־ריקע זיינען געבראַכט געוואָרן קיין שאַוול.

עוואַקואַציע פון שאַוולער געטא

אין שאַוולער געטא, אין וועלכן עס האָבן זיך גע־פונען ביז דער עוואַקואַציע ביי צוויי טויזנט איינוואוינער, זיינען צוזאַמענגעפירט געוואָרן די לאַגער־מענטשן פון לינקייטשיאיי, דאוגעליאיי, אַראָדראָם און א.ב.א. — צוזאַמען איבער 1500 נפשות. צו זיי איז צוגעקומען דער פּאָנעוועזשער לאַגער פון 3000 נפשות. דאָס געטא איז פול געוואָרן עד אפס מקום. און דאָך האָבן די שאַוולער יידן אויפגענומען זייערע בריידער ווי אייגענע. עס איז קיינער ניט געשלאָפן אויף דער גאַס און קיינער איז ניט הונגעריק געווען. טיילווייז האָט דער קאָאָפּעראַטיוו פון זיינע זאַפּאַסן, אָביסל די איינוואוינער פון געטא מיט זייע־רע מיטלען אַרויסגעהאָלפן אַלע אָנגעקומענע און מ׳האָט זיך געטיילט מיט דעם לעצטן ביסן.

די אַלע צונויפגענומענע אין שאַוולער געטא האָבן געדאַרפט אָפּגעטראַנספּאָרטירט ווערן דעם 12טן יולי, נאָר די וועגן זיינען שוין געווען פאַרשטאָפּט. דער שא־סיי און אייזנבאַן־וועג ריגע־טילזיט איז שוין ניט געווען זיכער; עס האָבן אים באַדראָט די פאַרפּאָסטנס פון דער רויטער אַרמיי און די אונטערערדישע פאַרטיזאַנער.

דער לעצטער טראַנספּאָרט איז אָפּגעגאַנגען ערשט דעם 15טן יולי. אין אים זיינען אַריין די 3000 יידן פון פּאָנעוועזשער לאַגער. דעם 17טן איז עוועק דער לאַגער פון א.ב.א., אַראָדראָם, דאוגעליאי און לינקייטשיאיי און אַ טייל פון שאַוולער געטא, בס״ה 3000 נפשות. דעם 19טן האָט געדאַרפט אָפּגיין דער לעצטער רעשט — דאָס געטא פון שאַוול. עס זיינען שוין אָבער ניט געווען מער קיין וואָגאָנעס.

אין דער נאַכט פון 19טן יולי איז גראָד פאַרגעקו־מען אַ גרויסע באָמבאַרדירונג פון שאַוול און דאָס האָט נאַכמער פאַרקלענערט די מיגלעכקייט צו געפינען טראַנס־פּאָרט־מיטלען פאַר די לעצטע יידן פון שאַוולער געטא. פון די באָמבעס זיינען אייניקע אין געטא שווער פאַרוואונ־דעט און געהרגעט געוואָרן. צווישן די קרבנות איז געווען דער גאון. פאַרזיצער פון דער יידישער פאַרשטייערשאַפט מענדל לייבאָוויטש. ער איז זיין גאַנץ לעבן געווען אַן אַרנטלעכער באַשיידענער מענטש. אין געטא האָט ער זיך דערהויבן צו אַ פאָלקס־פאַרטרעטער. ער האָט שטענדיק געטאָן אַלץ, וואָס איז געווען אין זיינע כוחות, כדי צו ראַטעווען דאָס געטא, און אין זיינע אַלע מעשים, צי זיי זיינען געלונגען, אָדער ניט, האָט ער געהאַט אין זינען נאָר די טובת הכלל. זיין אָנדענקען וועט שטענדיק זיין טייער פאַר די אַלע פון שאַוולער געטא, וואָס זיינען גע־בליבן לעבן. נאָך אים זיינען אומגעקומען זיין פאָטער און מוטער, פרוי און אייניק קינד, זיין שוועסטער און די פרויען פון זיינע ברידער.

דעם 22טן יולי איז דאָס געטא סוף־כל־סוף עוואַ־קואירט געוואָרן צופוס אונטער אַ שטרענגער שמירה פון דייטשישע און לעטישע ס.ס. דער טראַנספּאָרט איז אַוועק אין דער ריכטונג פון פּאוועזנטשיאיי.

באַגלייטנדיק די יידן האָבן די שוורע־באַוואָפנטע ס.ס. געציטערט פאַר מורא. דעם קלענסטן ווידערשטאַנד וואָלטן זיי ניט אויסגעהאַלטן.

אַ גלעזנצנדיקע גלעזגנהייט צו אַנטלויפן איז געגעבן געוואָרן אין פאוועזנטשיאיי. דאָרט האָט מען איבערגענע־טיקט די נאַכט. די דייטשן האָבן מורא געהאַט זיך צו באַוויזן אין וואַלד. די ליטווישע באַהעלפער האָבן אויך פאַרלאָרן דעם מוט. די וועגן זיינען געווען פול מיט פליטים, קיינער האָט קיינעם ניט קאָנטראָלירט. הונדער־טער און אפשר דער גאַנצער רעשט יידן האָבן זיך גע־קענט ראַטעווען. אויב מ׳האָט עס ניט געטאָן, איז עס צוליב פעלן פון אָרגאַניזאַציע און מוט. די גיבורים פון זעלבסט־שוץ האָבן פאַראייביקט זייער טעטיקייט מיטן פאַרגראָבן אַ פּאָר פּיסטאָלעטן און פאַרזשאַוועטע גראַנאַטן אין דער ערד און די לעצטע פאַרבליבענע פון דער פריערדיקער פאַרשטייערשאַפט האָבן זיך געלאָזט פאַרפירן פונעם פּראָ־וואָקאַטאָר ג. פאַריזער און זיינען געוואָרן זיינע מיטהעל־פער. ער האָט צוגעזאָגט צו פועלן, אַז מ׳זאָל די שאַוולער האַלטן אין אַ באַזונדערן לאַגער. אים האָבן די געווועזענע מיטגלידער פון דער אַדמיניסטראַציע פאַרטרויט דעם גאָלדפאָנד פון דער יידישער פאַרשטייערשאַפט און פיל פּריוואָטע ווערטזאַכן. ער האָט עס געדאַרפט אויסהיטן די אַלע ווערטזאַכן און אויסנוצן זיי לטובת הכלל.

פאַרפירט פון די אַלע צוזאָגן האָבן זיך די שאַוולער יידן געלאָזט זעצן אין די וואַגאָנעס און פירן קיין שטוט־האָף. מיט זיי איז געפאָרן ג. פאַריזער מיט זיין משפחה. אַ סטאַנציע פאַר שטוטהאָף האָט ג. פאַריזער געמוען אַ צען מאַן פון עשאַלאָן איבערצוטראָגן פון באַן אויף אַ שמאָלער זייט־ליניע זיינע צענדליקער טשעמאָדאַנעס מיט זאַכן, וואָס ער האָט זיך אָנגערויבט אין געטא — און דערנאָך איז ער פאַרשוואונדן געוואָרן.

די אַלע שאַוולער זיינען דורכגעגאַנגען דעם גיהנום פון שטוטהאָף, די באַד מיט דער קאָנטראָל מיט דער גי־נעקאָלאָגישער אונטערזוכונג פון די פרויען. דאַן האָט מען די עלטערע און שוואַכערע סעלעקטירט און פאַר־כרענט אין שטוטהאָפער גאַזקאַמער, די פרויען מיט די קינ־דער אַוועקגעשיקט אין די גאַזקאַמערן פון אוישוויץ.

די איבעריקע פרויען האָט מען צעשיקט אין די לאַגערן פון מיזרח וואו אַ גרויסע טייל פון זיי איז אום־געקומען פון לייז, קעלט און הונגער.

די מענער מיט נאָך 200 פרויען זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די באַרימטע דאַכאָוער לאַגערן — אַ טייל אין מיללדאָרף, אין לאַגער איינס און אַ טייל אין לאַגער 10. די פון מיללדאָרף און לאַגער איינס זיינען אויסגעשטאַנען אַלערליי עינויים פון דאַכאָוער גיהנום. נאָר די פון לאַגער 10, בורגינס לאַגער, האָבן געהאַט בערך בעסער. בורגין האָט „אַרגאַניזירט" פאַר זיי ברויט און קאַרטאָפל און געגנוג קליידער און שיך. אין דעם לאַגער זיינען אומגעקומען ניט מער ווי אייניקע צענדליק יידן. אין אים זיינען געבליבן אויך אַלטע מענער.

נאָכן אָפּגיין פון לעצטן גרויסן טראַנספּאָרט פון יידן איז אין גטאָ נאָך פאַרבליבן אַ גרופּע אַרבעטער פון ט. וו. ל. מיט די קראַנקע פון קראַנקנהויז. די דייטשן האָבן צוגעזאָגט די קראַנקע צו ברענגען קיין שטוטהאָף. זיי זיינען אָבער אין איין נאַכט אויסגעשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן.

ביים אָפּטרעטן האָבן די דייטשן פאַרברענט דאָס גאַנצע געטאָ. געבליבן זיינען נאָר צוויי הייזער.

מיטן אויסראָט פון די ליטווישע יידן איז פאַרשוואונדן געוואָרן פון אונדזער געשיכטע אייניער פון קולטורעלסטע שבטים פון אונזער גלות־יידנטום.

דאָס איז אין קורצן די באַשרייבונג פון שאַוולער גע־

דער טויער
פון פאַרברענטן
שאַוולער געטאָ.

ט.וו.ל.*) מיט די קראַנקע פון קראַנקנהויז. די דייטשן צו איבערגעבן דעם אמת. צי איך בין געראַטעוועט אין מיין אָפּשאַצונג פון די פאַקטן, צי ניט, דאָס וועט שוין אורטיילן די צוקונפט.

די פּרעמדן־לאַגערן אין פּאָלען און יאַנישאָק

אינמיטן מאי, 1944, האָט די בוילייטונג פון שאַוולער אַראָדראָם באַקומען אַ באַפעל צו שיקן 250 יידן אויפן פּאָלעווישער אַראָדראָם. די בוילייטונג האָט אָפּגעקליבן 250 פון די יינגערע און געזינטערע יידן פון שאַוול, וועלכע האָבן געאַרבעט אויפן דאָרטיקן פליפּלאַץ און האָט זיי אַוועקגעשיקט אַהין. אויפן פּאָלעווישער אַראָדראָם האָבן געאַרבעט איבער 10.000 אַרבעטער קריסטן און יידן.

חוץ די 250 אַראָדראָם־יידן זיינען געבראַכט געוואָרן אַהין אויך יידן פון ריגער און עסטיש לאַגערן. דאָס זיינען געווען די יידן פון קאָוונער און ווילנער גטאָס, וואָס זיינען פריער „אויסגעזידלט"־געוואָרן קיין קייזערוואַלד און קיין עסטלאַנד. זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך: זיי זיינען געגאַנגען אַלע אין קאַצעט־קלייד־דער און זיינען געווען אויסגעדאָרט פון הונגער און שוועכער אַרבעט. דאָרטן האָבן זיך געפונען אויך יידישע פרויען פון אונגאַרן, וועלכע האָבן אויסגעזען ערגער פון אַלעמען — הויט און ביינער. די אונגאַרישע פרויען האָבן דורכגעמאַכט אַ לאַנגן וועג פון אונגאַרן דורך אוישוויץ ביז ריגע און פון דאָרט זיינען זיי געבראַכט געוואָרן קיין פּאָלעווישע.

די באַדינגונגען אויפן פּאָלעווישער אַראָדראָם זיינען געווען פיל שווערער, ווי אין די שאַוולער לאַגערן. דאָס עסן איז געווען ערגער, די דיסציפּלין פון דער אַרבעט פיל שטרענגער. נאָר די שאַוולער יידן האָבן דעם

רעזשים לייכטער אַריבערגעטראָגן, ווייל זיי זיינען געווען שטאַרקער און בעסער דערנערט און זיי האָבן באַקומען שפּייזפּראָדוקטן פון שאַוול. פּאָלעווישער לאַגער פלעגט נעמען זיין שפּייז פון שאַוולער הויפּט־באַשפּייזונג־לאַגער פון די ס.ס. פון פּאָלעווישע פלעגן קומען קיין שאַוול מאַשינעס אָפּצונעמען די פּראָדוקטן און זיי פלעגן גלייכצייטיק אַוועקפירן די אַלע מתנות פון שאַוולער געטאָ.

צום שבח פון שאַוולער יידן מוז מען צוגעבן, אַז פיל פון זיי האָבן זיך געטיילט מיט זייער עסן מיט די הונ־

געריקע ברידער און שוועסטער פון ריגע, עסטלאַנד און אונגאַרן.

אַנהויב 1944 איז געקומען אַ מאַשין פון יאנישאק אין לאַגער פון ה. פ. מ. אין שאַוול און אין איר זיי־נען געווען אַ פּאָר מיידלעך פון אַ יידישן לאַגער ביי דער א. ט. אין יאנישאק. די מיידלעך האָבן באַוויזן איבערצו־געבן, אַז אין יאַנישאָק איז דאָ אַ לאַגער פון יידן מיט קינדער און אַז זיי זיינען אין גרויס נויט. פיל האָבן זיי ניט געקענט דערציילן, ווייל די דייטשן האָבן זיי שטרענג באַוואַכט. זיי האָבן נאָר אָנגעגעבן, אַז אינגיכן וועלן זיי דאָ ווידער קומען. די יידישע אַרבעטער פון ה. פ. מ. האָבן איבערגעגעבן וועגן דעם אין יידן־ראַט. מען האָט דאַן גענאַכט אַן אַקציע צווישן די שאַוולער געטא־תושבים און צוזאַמענגענומען פיל קליידער און שוכוואַרג פאַר קינדער.

אין מיטן אַפּריל 1944 האָט דער שאַוולער קאָמענ־דאַנט שלעפּן באַקומען פון קאָוונע אַ באַפעל אַרויסצוגע־מען דעם יאנישקער לאַגער אונטערן רשות פון שאַוולער קאַנצלאַגער. צוליב דעם איז שלעפּן געפאָרן קיין יאני־שאק. מיט אים איז מיטגעפאָרן ש. בורגין, וועלכער איז צו יענער צייט געווען דער פאַרטרעטער פון לאַגער־עלטסטן געאָרג פּאריזער. זיי האָבן דאָרט געפונען ביי 483 מאַן, צווישן וועלכע נאָר 220 זיינען געווען אַרבעטספּעאיק. די איבעריקע זיינען געווען אַלטע און קינדער. קיין אייר־נער פון זיי איז ניט געווען קיין יאנישקער. אַלע מענטשן האָבן געשטאַמט פון ווילנער געגנט, פון אַרום סמאַרגאַן. זיי זיינען שוין געווען אָפּגאריסן פון זייער היים כמעט פון אַנהויב פון דער דייטשישער אָקופּאַציע. די גאַנצע צייט האָבן זיי אומגעוואַנדערט מיט א. ט. זיי האָבן געוואוינט אין אַ גרויסער ציגל־געביידע אָן אינעווייניקסטע וועגט און זיינען געשלאָפן אויף הוילע נאַרעס. זיי האָבן אויס־געזען זייער שלעכט.

70 מאַן פון זיי זיינען געווען אין אַ צווייטן לאַ־גער, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער לעטישער זייט, ניט ווייט פון גרענעץ. שלעפּן מיט בורגינען זיינען גע־פאָרן אָפּנעמען די 70 מאַן. זיי האָבן געפונען יענעם לאַגער אין אַ שרעקלעכן מצב. די מענטשן האָבן שוין געהאַט פאַרלאָרן זייער מענטשלעכן אָנבליק. זיי האָבן אַרויסגע־נומען די 70 מאַן פון יענעם לאַגער און האָבן זיי אַריבער־געפירט קיין יאַנישאָק. דער לאַגערפירער פון א. ט. האָט געפאָדערט, אַז מ׳זאָל פון אים צונעמען אַלע ניט אַר־בעטפּאיקע און צעטיילן זיי צווישן אַלע לאַגערן פון שאַוולער געגנט, דאָס האָט געהייסן, אַז מ׳זאָל פונאַנדער־טיילן און צערייסן די פאַמיליעס. מען האָט געפּועלט, אַז דערווייל זאָל בלייבן ביים אַלטן.

צווישן די יאַנישקער זיינען געווען פיל קראַנקע און שוואַנגערע פרויען. בורגין האָט זיי געבראַכט אין שאַוו־לער קראַנקנהויז. אין קראַנקנהויז איז געווארן אַזוי ענג, אַז עס איז ניט געווען וואו צו לייגן די קראַנקע. שוועד איז געווען מיט די שוואַנגערע פרויען. דער גינעקאָלאָג האָט ניט געקענט באַווייזן צו מאַכן אַלעמען אַבאַרטן, האָט ער געמאַכט די אָפּעראַציע בלויז די, וועלכע זיינען געווען אין די הויכע מאָנאַטן.

אויסער מיט מעדיצינישער הילף האָט שאַוול גע־שטיצט דעם יאַנישקער לאַגער מיט קליידער און שפּייז. גלייכצייטיק האָט שאַוולער געטאָ אויסגענוצט די יאַנישקער לאַגער־מענטשן פאַר געווויסע אַרבעטן. למשל: וועג. פאַריזער, דער יידישער לאַגער־עלטסטער אין שאַוול, האָט באַקומען דעם באַפעל פון דייטשישן זיכערהייט־דינסט צוצושטעלן 50 מענטשן אויף צו ברענען אויפן נייגטן קאָוונער פּאַרט די קערפּער פון די דאָרטן אומגעבראַכטע יידן, האָט ער אויסגענוצט יאַנישקער לאַגער. שלעפּן האָט אָנגעקלונגען צום יאַנישקער בויליי־טער, אַז ער זאָל צו־גרייטן צו אַן „אויסנאַרבעט״ 50 ניט פאַרהייראַטע מענער. דאָס זעלביקע האָט ג. פאַריזער געקלונגען צום יידישן לאַגערעלטסטן אין יאַנישאָק. דאָן איז געקומען קיין יאַנישאָק און צוזאַמענגענומען די קרבנות אין די צווויי פאַרמאַכטע אויטאָס.

די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין קעלם, האָבן די מאַשינעס געזען דורכפאָרנדיק. הינטער זיי אויף אַ מאָטאָציקל איז נאָכגעפאָרן קיטעל.

שפּעטער האָט שלעפּן דערציילט, אַז איינער פון די 50 איז אָנטלאָפן.

ביים ליקווידירן דאָס געטאָ מיט די לאַגערן האָט א. ט. געוואָלט דעם יאַנישקער לאַגער פירן מיט זיך — שאַוול האָט געפּועלט, אַז מ׳זאָל דעם יאַנישקער לאַגער פירן צוגלייך מיט אַלע שאַוולער לאַגערן קיין דייטש־לאַנד. די יידן פון דאָזיקן לאַגער זיינען אַוועק מיטן ערשטן טראַנספּאָרט דעם 15טן יולי 1944 קיין שטוטהאָף.

דאָרט איז פאַרגעקומען די געווייגלעכע סעלעקציע: די פרויען מיט קינדער און אַלע אָנדערע ניט אַרבעט־פּאיקע זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ צו דער גאַזקאַמער. די מענער זיינען אַוועק אין די אַרבעט־לאַגערן.

ס׳איז אַבער ניט פאַרבליבן קיין לעבעדיקער שפּור פון די אַלע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין לאַ־גער פון יאַנישאָק.

דער יידן־אויסראָט אין ציטעוויאַן

דאָס שטעטעלע ציטעוויאַן, מיט זיינע ליטווישע און יידישע אייגנוואוינער, האָט געצויגן די גאַנצע חיונה פון די דאַטשניקעס. אין משך פון דורות האָבן די אָרטיקע יידן און ליטווינער געלעבט בשלום. די אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע האָט דאָ קיינמאָל ניט געשלאָגן קיין וואָרצלען. אַבער גלייך מיטן אָנקום פון די דייטשן האָט זיך דאָס ראַדיקאַל געביטן. די ליטווינער פון ציטעוויאַן זיינען פּלוצעם פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ווילדע חיות, וואָס האָבן ניט געשטילט זייער בלוט־דאָרשט, ביז זיי האָבן אויס־געראָט אַלע אָרטיקע יידן.

שוין אין די ערשטע טעג פון דער דייטשישער אָקו־פאַציע איז אַרעסטירט געוואָרן דער ציטעוויאַנער רב און צוזאַמען מיט נאָך 11 אַרעסטירטע יידן אין שטעטל איז ער אָפּגעפירט געוואָרן קיין ראַסיין, וואו זיי זיינען דער־שאָסן געוואָרן.

די צווייטע, דאָסמאָל שוין מאַסן־שחיטה איז פאָרגע־קומען אין מיטן יולי 1941. אַ נאַכט פאַר דער שחיטה זיינען אַלע יידן פאַרשפאַרט געוואָרן אין בית־מדרש. די ציטעוויאַנער רביצין, וועלכע האָט זיך דאַן געראַטעוועט מיט אירע פיר קינדער דורך אויסבאַהאַלטן זיך ביי אַ פויער, האָט פון איר באַהאַלט־אָרט צוגעזען, ווי מען האָט אַלע קרבנות אַוועקגעפירט אין וואַלד אַריין, צו שאַ־פיראָס בארג, און דאָרטן זיי אויסגעשאָסן. אין „פנקס שאָוול" זיינען באַשריבן אַלע פרטים פון אומקום ציטע־וויאַן, אָבער דער מחבר פון די דאָזיקע שורות געדענקט נאָר איניקע מאַמענטן, וועלכע זאָלן דאָ פאַרצייכנט ווערן.

די רוצחים־אָנפירער זיינען געווען דער העכערער וואַלד־באַאמטער רוסעצקאָס און דער לערער מאַצקוס. דער לעצטער האָט צוגענומען ביי דעם דר. כווידאַן זיין גאַנץ האָב־און־גוטס, צוזאָגנדיק צו לאָזן אים מיט זיין משפחה לעבן; אגב, האָבן עס פאַרלאַנגט די פויערים פון שטעטל, ווייל ער איז געווען דער אייניציקער דאָק־טאר און זיין פרוי זאָקס־כווידאַן די אייניציקע צאָן־דאָקטאָרין אין שטעטל. אָבער אַ פאָר טעג נאָך דער אַל־געמיינער שחיטה האָט ער אַרויסגעפירט די פרוי מיט איר קינד. די אומגליקלעכע פרוי האָט בשום אופן ניט געגלויבט, אַז מאצקוס וועט זי שיסן, ווייל ער האָט די גאַנצע צייט מיט איר און איר מאַן אַזוי גוטפריינטשאַפט־לעך געלעבט. עס האָבן ניט געהאָלפן אירע טענות און געווייגן — ער האָט זי מיטן קינד אויף דער האַנט דער־שאָסן.

איר מאַן איז אין דער צייט געווען ביי אַ געפערלעכן חולה אין אַ דאָרף. וועו ער איז צוריקגעקומען, האָט ער געזאָגט צו די מערדער: איצט קענט איר מיך אויך דערשיסן. און די רוצחים האָבן אים דעם „חסד" געטאָן און האָבן אים דערשאָסן.

די זעלביקע רוצחים האָבן אין דער נאַכט דערשאָסן דעם אייגנטימער פון דער זעגעווערק קאָמענזיץ מיט זיין פאָמיליע. אַ צענדליק יאָרן האָט ער די פויערים פאַרשאָפט אַרבעט און חיונה. ניט קוקנדיק וואָס ער איז געווען אַן אַרבעט־געבער, האָבן אים זיינע אַרבעטער שטענדיק גע־אָכט און ליב געהאַט, ווייל ער האָט פאַר זיי געזאָרגט, ווי אַ פריינט. דאָס פלעגן זיי אַליין זאָגן. די זעלביקע אַר־בעטער האָבן אים נאָך דער אייגפירונג פון דער ראַטנ־מאַכט אויסגעקליבן פאַרן דירעקטאָר פונעם זעגעווערק. פון זיי האָט זיך קיינער ניט געפונען, וועלכער זאָל פּראָוון ראַטעווען זיין לעבן.

דעם 5טן נאָוועמבער 1943, בעת דער קינדער־אַקציע אין שאַוול, זיינען אומגעקומען אויך די 4 קינדער פון דער ציטעוויאַנער רביצין.

אומקום פון טעלז און די אַרומיקע שטעטלעך

(אַלסיאד, אוועדשאַן, וואַרנע, זשאַראַן, טוועד, לוקניק, נאוועראַן, פּלונגיאַן, פּלאַטע, ריטעווע)

די דייטשן זיינען אַריין קיין טעלז דעם 25טן יוני 1941. גלייך האָבן אָנגעהויבן בושעווען די ליטווישע פאַרטיזאַנער. פון זייערע ערשטע „אויפטוען" איז געווען צו שענדן די ספרי־תורהס, וואָס זיינען געלעגן באַהאַלטן אין קעלער פון סאָניע ראָסטאָווסקי.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה אַרעסטן. צווישן די ערשטע אַרעסטירטע זיינען געווען: דר. העס, גרשון בלעכמאַן, צפורה הירשאָוויטש, דער לייפּציקער סוחר מערקין. די צאָל אַרעסטירטע האָט דערגרייכט צו 200.

די ווילדקייט פון די ליטווישע פאַרטיזאַנער איז אָבער אַריבער אַלע גרענעצן, וועו אין וואַלד אַרום טעלז זיינען געפונען גרוּפּן פון שרעקלעך צעהאַקטע קערפּערס פון אייניקע צענדליק פאָליטישע אַרעסטירטע, געוועזענע פאָ־שיסטן. די ליטווינער האָבן געזאָגט, אַז דאָס האָבן זיי די באַאמטע פון סאָוועטישן נ.ק.וו.ד. אויסגעשאָסן, אָפּ־טרעטנדיק אין אייליניש פון טעלז, און די ליטווישע פאָ־שיסטן האָבן בכוונה שטענדיק אַרויסגעשטעלט די יידן, ווי אַ סינאָנים פון באָלשעוויקעס.

דעם זעלביקן טאָג האָבן די ליטווישע פאַרטיזאַנער צוזאַמענגעטריבן אַלע יידישע מענער צום אָרט, וואו עס זיינען געלעגן די קערפּערס פון די אויסגעשאָסענע, און האָבן געצוואונגען זיי אָפּצוטאָן אַלע מיאוסע אַרבעטן — וואָשן די טויטע קערפּערס, לעקן זייערע פאַרפוילטע וואונדן און נאָך פיל אַנדערע זאַכן, וואָס לאָזן זיך ניט בא־שרייבן. די אומגליקלעכע יידן זיינען דערביי געשלאָגן געוואָרן מכות רצח. נאָר דאָך זיינען זיי אָפּגעלאָזן ge־וואָרן אַהיים.

דאָנערשטיק זיינען די מענער ווידער צוזאַמענגענו־מען געוואָרן און אייגער אַ דייטשישער אָפיציר האָט גע־האַלטן פאָר זיי אַ דרשה. דער דייטש האָט געדראָט און געהייסן די יידן ווידוי זאָגן. די יידן זיינען אָפּגע־קומען מיט שרעק. זיי זיינען אָבער געבליבן אַרעסטירט. שפּעטער זיינען זיי אַריבערגעפירט געוואָרן אין דערביי־ליגנדיקן גוט פונעם אָפּערע־זינגער קיפראס פעטראוס־קאָס — רייניאי. די ליטווינער האָבן באַשטימט אַ יידישע לייטונג: דר. בלאָט, פרוי בלאָט, אַבראַשאַ לעוויט, ביילע חייטין־וואַרייעס, יצחק בלאָך (זעליקס זון), שרה גריס און פרוי דר. קאַפלאַן.

אין דער זעלביקער צייט זיינען אין ווישעוויאן, אַ גוט 3 קילאָמעטער פון רייניאי, צוזאַמענגעטריבן געוואָרן די יידן פון 14 שטעטלעך: ריטעווע, אוועדשאן, טוער, פלוגיאַן, פלאַטל, אלסיאַד, לוקניק, וואַרנע, נאוועראן, ושאַראַן א. אנד.

דאָרט האָבן זיי געלעבט אין ענלעכע באַדינגונגען ווי אין רייניאי. עטל פרידמאַן דערציילט וועגן ריטעווע פאָלגנדיקס:

די הויפּט־פיניקער אין ריטעווע זיינען געווען: באַ־ראנאוסקאָס, אַ ליטווישער שניידער, וואָס האָט געלעבט

אַ געווייסע צייט אין מעמל און האָט געקענט דייטש, און יואַדייקיס. זיי האָבן צוזאַמענגענומען 70 מענער, צווישן זיי דעם אַלטן רב און געפיניקט זיי.

באַזונדערס האָבן זיי זיך איזדיעקעווען איבערן רב. ער האָט געמוזט פֿאַרברענען די ספר־תורהס און אַנדערע הייליקע ספרים. פון עגמת־נפש איז ער אין די פייניקונגען געשטאָרבן. פֿאַרן טויט האָט ער נאָך באַוויזן אַנצוזאָגן, אַז קינדער מעגן אין אַזאַ צייט עסן אַפילו חזיר, נאָר זיי זאָלן מאַכן אַ ברכה אויפן עסן.

נאָכדעם האָבן די פֿאַרטיזאַנער אַלע יידן באַרויבט און געבראַכט זיי קיין ווישעוויאַן.

י״ט תמוז האָבן די צוזאַמענגעטריבענע יידן אין ווישעוויאן געהאַט אויסצושטיין פֿאַרן טויט דאָס, וואָס מען האָט שפּעטער אָנגערופן „שדים־טאַנץ״: די מענער פלעגן צוזאַמענגעטריבן ווערן אויף אײַן און גע־מאַטערט ווערן גאַנצע שעהען מיט גימנאַסטישע איבונגען: פאַלן, אויפשטיין, לויפן, פּאָזעס, צוריק, קריכן אויפן בויך, אויף אַלע פיר וכדומה. אינעם ערשטן שדים־טאַנץ זיינען 3 געפֿאַלן און ניט אויפגעשטאַנען. דאָס זיינען גע־ווען דר. טרויב פון טוואר, איציקאָוויטש — אַ פרומער און חשובער בעל־הבית פון טעלז און הירשאָוויטש, דעם רי־טעווער שוחטס זון.

אינעם צווייטן שדים־טאַנץ (כ״א תמוז) איז באַ־זונדערס געפּיניקט געוואָרן דער ריטעווער דר. זאַקס. וועג זיין פרוי האָט עס דערזען, האָט זי זיך אַריינ־געריסן צווישן די מענער מיט איר 2־יאָריקן קינד, גע־נומען זידלען די מערדער און רופן זיי: העגקער! רוי־בער! באַנדיטן! איר וועט האָבן אַ פינצטערן סוף! — די רוצחים האָבן זי אַרומגערינגלט, זי האָט נאָך באַ־ווּיזן צו דערשטיקן איר אייגן קינד און האָבן זי די תלינים דערשאָסן. זי איז געווען די איינציקע פרוי צווישן די 4000 דערשאָסענע מענער.

אין דעם זעלביקן טאָג און אויף מאָרגן זיינען אין רייניאי אויסגעשאָסן געוואָרן אַ 6000 מענער.

פיל האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן די שרעקלעכע עינויים און פּייניקונגען און זיינען אין רייַנער וואַלד אויסגעגאַנגען. צווישן די, וועלכע זיינען דאָרטן גע־שטאָרבן מיט זייער אייגענעם טויט, האָבן זיך געפונען: דער שוחט י. בערקמאַן, משה פֿאַליוניק (געווען מנהל פון „בית־החינוך לילדים״ אין טעלז), דער לערער פֿא־זעריץ, זונדל רעזניק, מענדל שערל, לאַזאַר ראסטאָווסקי, פרוי תלפיות, איר טאָכטער צילע ראַבינאָוויטש, איר אייַ־ניקל מרים וואַסערמאַן און נאָך אייניקע.

קיין רייניאי זיינען מאָנטיק, דעם 30טן יוני, אַרויסגע־טריבן געוואָרן פון טעלז אויך די פרויען מיט די קינ־דער און זייער האָב און גוטס האָבן די ליטווינער צוגע־נומען פאַר זיך. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז בראש פון די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער זיינען געשטאַנען, ווי אומע־טום, די ליטווישע אינטעליגענטן: דער דירעקטאָר פון דער מלוכה־גימנאַזיע, רובאַשעוויטשיוס, קרייז־דר. מי־קולסקיס, גימנאַזיע־לערער סידאבראס, וועלכער איז געווען דער פֿאַרוואַלטער פון אָנגערויבטן יידישן האָב און גוטס, מיקוצקי (עלטסטער זון פון קינא־אייגנטימער), רומבו־טיס, אַלעקסאַנדראָוויטשיוס, מיטקעוויץ און אַנדערע.

די יידן זיינען איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין די שטאַלן פונעם גוט, וואו די ענגשאַפט און דער שמוץ זיינען געווען אומדערטרעגלעך. קאַמענדאַנט פונעם לאַגער איז געווען פּלאטאקיס. אויסגעצייכנט זיך מיט זייער אכזריות האָבן זיך די פֿאַרטיזאַנער די 3 ברידער אינדזולעווי־טשיוס און נאָך אַנדערע.

י״ט תמוז איז אויך אין רייניאי, פונקט ווי אין וי־שעוויאן, פֿאַרגעקומען אַ „שדים־טאַנץ״. דער „טאַנץ״ האָט געדויערט 3 שעה, די אַלע שוואַכערע און אַלטע זיינען אויסגעפאַלן אין חלשות. די ליטווישע פֿאַרטיזא־נער האָבן די געפֿאַלענע געשלאָגן מכות־רצח. אייניקע זיינען שוין ניט אויפגעשטאַנען, אַנדערע האָבן זייערע קינדער גענומען אויף די פלייצעס און דורכגעמאַכט אַלע „גימנאַסטיק באַוועגונגען״ מיט זיי. אַרום זיינען גע־שטאַנען די פרויען פון די לאַגערן און יאָמערלעך גע־ווויינט.

אַזוי האָבן די פֿאַרטיזאַנער געפּיניקט די מענער, ביז די גרעסטע טייל איז געפֿאַלן אן כוחות אויף דער ערד און האָט זיך שוין ניט געקענט אויפהויבן. דאַן האָט דער שדים־טאַנץ אויפגעהערט.

טויט־מידע, צעשלאָגענע, פֿאַרשעמטע, און אָן מוט זיינען די מענער אַוועק צוריק אין זייערע שטאַלן.

אין דער זעלביקער נאַכט זיינען פון אַן אַנדער באַ־ראַק אַרויסגענומען געוואָרן 38 מענער, דאָס רוב אין עלטער פון 18־25 יאָר, צווישן זיי איז געווען ר׳ אבנר אקליאנסקי, אַ ראש־ישיבה פון טעלזער ישיבה, און אייַ־דעם פון טעלזער רב הרה״ג יוסף־לייב בלאך. די אַלע 38 זיינען אַ גאַנצע נאַכט געפּיניקט געוואָרן.

די טעלזער, וועלכע זיינען יענע נאַכט געווען אין יענעם באַראַק אַנטקעגן דער סאַושעלקע, דערציילן, אַז אַ גאַנצע נאַכט פלעגן די תלינים טונקען די געבונדענע מענער מיט די קעפּ אין וואַסער פון סאַושעלקע און אַרויס־נעמען זיי האַלב פֿאַרחלשטע, אָפּמינטערן זיי און וווייטער איבערחזרן דאָס זעלביקע און צולעצט האָבן זיי די מער־דער מיט די פּריקלאַדן צוגעהרגעט און באַגראָבן אין די פֿאַרטיקע גריבער. דאָס איז פֿאַרגעקומען אין דער נאַכט פון זונטיק אויף מאָנטיק. דינסטיק פֿאַרטאָג האָבן די פֿאַרטיזאַנער אַרויסגעשלעפּט די מענער פון די באַ־ראַקן און פֿאַרטיעסוויי אָפּגעפירט צו אַ נאַנטליגנדיק וועלדל. פון דאָרט האָבן זיי געהערט אויטאָמאַטן־שאָסן... די פרויען פון לעצטן באַראַק, וואָס זיינען געשטאַנען נאָענט צום וועלדל, האָבן געזען די אויסגעטאַנענע מע־נער, די שיסנדיקע פֿאַרטיזאַנער... די מענער זיינען גע־גאַנגען צום טויט אָפּאַטיש, אָן ווידערשטאַנד, אויסגעמא־טערט פון אַלע פריערדיקע עינויים.

דעם לעצטן טעלזער רב, הרב יצחק בלאָך, האָבן די מערדער דערהרגעט מיט די פּריקלאַדן. נאָר איין יצחק בלאך (פון די פירנדיקע רעוויזיאָניסטישע פּערזענלעכקייטן אין ליטע), האָט נאָך פֿאַרן טויט באַוויזן אויסצורופן:

היינט, מערדער, פאַרגיסט איר אונדזער בלוט, אָבער קומען וועט אַ טאָג, וועַן אייער חזירש בלוט וועט באַשפריצן די גאַסן... — ער האָט ניט פאַרענדיקט, ווייל אַ קויל האָט איבערגעהאַקט זיין רעדע...

אַזוי האָט זיך די שחיטה געצויגן כמעט 3 טעג: דינסטיק, מיטוואָך און אַ האַלבן טאָג פון דאָנערשטיק. עס זיינען אויסגעשאָסן געוואָרן אַלע מענער. אָפּילו קליינע יינגעלעך, אַחוץ די, וועלכע די טאַטעס האָבן איבער־געטאָן פאַר מיידלעך. די טיפע גריבער זיינען אָנגעפילט געוואָרן מיט מענטשלעכע גופים און פאַרשאָטן געוואָרן מיט אַ דינער שיכט פון ערד. אייניקע שעה נאָכדעם האָט זיך די ערד געהויבן — אין די גריבער זיינען געלעגן נאָך האַלב־לעבעדיקע מענטשן. די וואָס זיינען ניט גע־טויט געוואָרן פון די קוילן, זיינען נאָכדעם דערשטיקט געוואָרן אין גרוב.

דעם גרויל האָט נאָך פאַרגרעסערט פאָלגנדיקער אויס־טערלישער פאַל: עס האָט פּלוצעם געמומען שטראָמען פון די גריבער בלוט, אַ מעטער די הויך. די בלוטיקע מער־דער זיינען געלאָפן פון דעם אָרט אין טויט־אָנגסט, פרו־מע קאָטאָליקן האָבן אין דעם געזען אַ מופת, אַ מין גאָטס־צאָרן קעגן די רוצחים. אָבער דייטשישע עראָפלאַנען זיינען נייגיריק געפליגן גאָנץ נידעריק אָרום די גרי־בער און... געפילמט. אייניקע טעג נאָך דער שחיטה איז דער לאַגער פאַרגליווערט געוואָרן אין שטומען צער. קיינער האָט ניט געגעסן, ניט געטרונקען, איז ניט אַרויס, האָט ניט געענטפערט די מערדער אויף זייערע באַפעלן. אָפּילו די קינדער האָבן ניט געבעטן עסן. גאָנצענע טעג זיינען די פרויען געזעסן פאַרגליווערט אויף זייערע ער־טער און געשוויגן.

דאָס איז דעם קאָמענדאַנט ניט געפעלן געוואָרן. ער האָט געשיקט נאָך די פאַרשטייערינס פונעם לאַגער און ער האָט באַפוילן צו עסן. אין אייניקע טעג אָרום איז דער לאַגער אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַ צווייט אָרט — **גערוליאי.**

אַהין זיינען געבראַכט געוואָרן אויך די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך. מייסטנס זיינען עס געווען פרויען מיט קינדער, ווייל די מענער זיינען שוין פריער אויס־געהרגעט געוואָרן. נאָר פון איין שטעטלע, אלסיאד, זיי־נען געבראַכט געוואָרן אויך די מענער.*)

די לאַגע פון די אומגליקלעכע פרויען איז געווען שרעקלעך: נאַקעט, באָרוועס, הונגעריק און אין שרעק־לעכן שמוץ, זיינען זיי געלעגן אונטערן שטענדיקן טע־ראָר פון די ווילדע ליטווישע פאַרטיזאַנער. יעדן טאָג, און באַזונדערס אין די נעכט, פלעגן זיי די פאַרטיזאַנער שרעקן, זוכן צו פאַרגוואַלטיקן און דערציילן זיי אַלע טאָג פון נייע שחיטות, וואָס גרייטן זיך אויף זיי. אַלע פאָר טעג פלעגן זיך פאַרשפרייטן שרעקלעכע קלאָנגען וועגן נייע אַקציעס.

אַ פאָר מאָל זיינען געווען יידישע דעלעגאַציעס בייס ביסקופ פון טעלז סטאוגייטיס. דער ביסקופ האָט זיי אויפגענומען לייטזעליק, איינמאָל האָט ער אָפּילו פאָר־גאָסן טרערן. אָבער אָפּגעקומען איז ער מיט אַ „מעסע" פאָר די נשמות פון די אומגעקומענע יידן. דער קרייז שעף ראָמאַנאוסקאָס האָט זיי „געטרייסט" אַז זייער לעצ־טע שעה איז ניט וויַיט. דער קרייז־דאָקטאָר מיקולסקיס האָט אויף אַ פאַרזאַמלונג געפאָדערט אין נאָמען פון הו־מאַניטעט צו מאַכן אַ סוף צו דעם צוועקלאָזן לעבן פון די לעבנגעבליבענע פרויען...

צו דעם אַלץ איז נאָך צוגעקומען אַ מגפה פון דיפטע־ריט און קיין סערום איז ניט געווען. עס זיינען אויס־געשטאָרבן די גרעסטע טייל קינדער פון לאַגער.

אָנהויב אויגוסט (ז׳ אלול) זיינען די קלאָנגען, אַז עס גרייט זיך אַ נייע אַקציע, געוואָרן האַרטנעקיקער. אַ קליי־נע צאָל יונגע פרויען איז אָנטלאָפן אין די דערפער. די איבעריקע האָבן הילפלאָז געוואָרט אויף זייער לעצטער שעה.

די לאַגע איז געוואָרן נאָך אומרואיקער, וועַן פון די אַרומיקע שטעטלעך זיינען אָנגעקומען נייע פאַרטיזאָנער.

דער קאָמענדאַנט מיט זיינע אַלטע און די נייע געסט האָבן גענומען שיכורן. אַ טאָג פאָר דער אַקציע האָט דער קאָמענדאַנט פלאטאקיס געלאָזט וויסן, אַז ער וויל גאָלד. זיינען די פרויען יאָזגור און פרידמאַן אַרויס אין מיטן נאַכט איבער אַלע באַראַקעס און צונויפגעקליבן אַ גרויסע סומע צירונג און געלט און עס צוויי אָזייגער ביינאַכט אַרײַנגעטראָגן צום קאָמענדאַנט. דער קאָמענדאַנט האָט זיי צוגעזאָגט אַל־דאָס גוטס. אָבער אויף מאָרגן פאַרטאָג האָבן די ווילדע פאַרטיזאַנער זיך אַרײַנגעריסן אין די באַראַקעס און געהייסן אַלעמען שנעל צוזאַמענפאַקן די בעסערע זאַכן און אַרויס אויפן הויף. זיי האָבן די פרויען אויסגעשטעלט אין 2 גרופּעס — אין איין גרעסערער גרו־פּע, אין וועלכער עס זיינען צוזאַמענגעשפּאַרט געוואָרן אַלע עלטערע פרויען און פרויען מיט קינדער, און אַ צווייטע, אַ קלענערע, אין וועלכער עס זיינען אַריין אַלע פרויען אין עלטער פון 20־30 יאָר.

געווען פאַלן, וועַן פרויען האָבן באַוואוסטזיניק אויס־געקליבן דעם טויט. עס איז געווען אַ שיין יונג מיידעלע, וואָס אַ פאַרטיזאַן האָט זי געוואָלט ראַטעווען, און ער האָט זי געראטן אַריבערצוגיין צו דער צווייטער גרופּע. האָט זי ניט געוואָלט גיין אָן דער מאַמען אירער. 3 מאָל האָט איר דער באַקאַנטער פאַרטיזאַן פאַרגעלייגט צו גיין אויף דער אַנדער זייט, אָבער זי איז געגאַנגען אין גרוב צוזאַמען מיט איר מאַמען.

דער פרוי יאָזגור האָט דער קאָמענדאַנט דערלויבט צוזאַמען מיט אירע 2 טעכטער אויסבאַהאַלטן זיך אין זיין צימער. זי האָט לכתחילה געהאַט אָנגענומען זיין פאַר־שלאָג, אָבער געבעטן אויך פאַר איר 13־יאָריקן יינגל. אויף דעם האָט דער קאָמענדאַנט ניט איינגעשטימט. האָט דאָס קינד אָנגעקוקט מיט פאַרצווייפלונג זיין מוטער און געזאָגט: מאַמע, דו לאָזט מיך אַליין שטאַרבן? — האָט דאָס מוטערס האַרץ ניט אויסגעהאַלטן און זי איז אַוועק מיט אים צוזאַמען אין דער ערשטער גרופּע.

*) פרטים וועגן אלסיאד זע אין בוך „ליטע": יוסף דוד פאַקטאָר, „דער אומקום פון די יידן אין אַלסיאַד".

אירע ביידע טעכטער האָבן דורכן פענצטער צוגעקוקט צו אַלע גרוילטאַטן פון די פֿאַרטיזאַנער. זיי האָבן געזען ווי די האַלב־נאַקעטע פרויען ווערן געפֿירט צו דער שחיטה, זיי האָבן געהערט די קולות פון די אומגליקלעכע און די שיסעריין. די קינדער זיינען באַזונדער אויסגעשאָסן געוואָרן. די פֿאַרטיזאַנער האָבן פֿאַר די אויסגערהגעטע קינדער געוואָרפן עפּל און ווען די קינדער האָבן זיך געוואָרפן אויף דער ערד צו די עפּל, האָבן די פֿאַרטיזאַנער מיט גראַנאַטן זיי צעריסן.

די צווייטע גרופּע פון די יינגערע פרויען (אַרום 600) האָט נאָך אין אָנהויב שחיטה באַקומען דעם באַפעל צו גיין קיין טעלז. אין שטאָט איז זיי צוגעטיילט געוואָרן אַ געסל מיט אייניקע הייזער און דאָרט איז געוואָרן דאָס געטאָ.

טרויעריק האָבן זיך געצויגן די טעג פון די 600 געבליבענע פרויען. די גאַנצע מאַסע איז צוזאַמענגעשפּאַרט געוואָרן אין אייניקע קליינע הייזלעך, אן מעבל, אָן בעטן געוואַנט. קיין אַרבעט האָבן זיי ניט געהאַט; פלעגן זיי ווי דערשראָקענע שעפּסן זיצן אַ גאַנצן טאָג צוזאַמענגעדריקט און ציטערן אין אַנגסט פֿאַר די קלאַנגען, וואָס פלעגן זיך אַלע טאָג פֿאַרשפּרייטן. קיין עסן האָבן זיי ניט געקראָגן. נאָר אַלע טאָג אויף אין שעה פלעגן זיי אַרויסגיין שנאָרן אין שטאָט ביי זייערע „יורשים", — וואָס האָבן צוגענומען פון זיי זייערע מעבל און קליידער און געלט — אַ שטיקל ברויט, אַ פּאָר בולבעס און אַנדערע שפּיזן־זאַכן. די גרעסטע טייל פון דער ליטווישער באַפעלקערונג פלעגט פֿאַרשפּאַרן די טירן פֿאַר די נייע „שנאָרערס". נאָר אַנדערע פלעגן עפּעס צואוואַרפן; פון דעם האָבן די פרויען זיך געשפּייזט. ניט געגנוג זאָט, אַז זיי זאָלן קענען לעבן, אָבער אויף אַזוי פיל, אַז זיי זאָלן ניט שטאַרבן.

סוף דעצעמבער 1941, צווישן קאַלייד און נייַ־יאָר, איז אין געטאָ געקומען דער רעפּערענט פֿאַר די יידישע ענינים און האָט געמאַלדן אומאָפּיציעל, אַז מאַנטיק וועט דאָס געטאָ ליקווידירט ווערן. ווער עס האָט נאָך געהאַט מוט אָדער אַן אָרט וואוהין צו לויפן, איז ביינאַכט אַנטלאָפּן פון געטאָ. די איבעריקע האָבן רעזיגנירטערהייט געוואַרט אויף זייער סוף.

ווי עס גיבן איבער אַ פּאָר צופעליק פון דער שחיטה אַנטלאָפּענע פרויען, זיינען די לעצטע צוויי נעכט געווען שרעקלעכע. אַן האָפּענונג און שלום־מאַכנדיק מיטן פינצטערן סוף פלעגן די פרויען צוזאַמענקלייבן זיך אין הויז און שטום איבערזיצן די גאַנצע נאַכט. ביי יעדן שאָרך פלעגן זיי פֿאַרשטאַרט קוקן אויף דער טיר, דערוואַרטנדיק דאָס אַנקומען פון די תלינים. אַזוי האָט די דערוואַרטונג אויפן טויט אויסגעזויגן ביי זיי זייער לעצטן טראָפּן ענערגיע, און ווען עס זיינען שוין געקומען מאַנטיק די מערדער, האָבן די פרויען אַן קיין ווידערשטאַנד און אַן געוויין געלאָזט זיך פירן צו די גריבער. אַ פּאָר הונדערט זיינען אויסגעשאָסן געוואָרן דעם 30טן אָדער 31טן דעצעמבער. אַ פּאָר הונדערט זיינען אַנטלאָפן. פון זיי זיינען די גרעסטע טייל געכאַפּט געוואָרן פון דער פּאָליציי אָדער פֿאַררעטעריש איבערגעגעבן געוואָרן פון דער אָרטיקער ליטווישער באַפעלקערונג צו דער ליטווישער פּאָליציי. די פּאָליציי האָט די אויסגעכאַפּטע פרויען פֿאַרשפּאַרט אין תפיסה, אויסטוענדיק זיי פריער כמעט נאַקעט. 3 טעג זיינען די פרויען אָפּגעזעסן אין תפיסה, ביז עס האָט זיך צונויפגעקליבן אַ צאָל, וועלכע עס האָט שוין „געלוינט" צו פירן שיסן.

די גאַנצע צייט האָבן די פרויען ניט באַקומען קיין שפּייז. הונגעריקע, בארוועסט און נאַקעטע פלעגן זיי מיט זייערע קולות צעריסן די הימלען. קיינער האָט זיך אויף זיי ניט דערבאַרעמט. האַלבפֿאַרפֿראָרענע, נאַקעטע און באַרוועסט זיינען זיי געפירט געוואָרן איבער דער אָזערע און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. אין דער זעלביקער צייט האָט דאָס ליטווישע פּאָלק פרום געדאַוונט אין די קלויסטערס, גלחים האָבן אָפּגעריכט תפילות און „מעסטס".

עס האָט מיר דערציילט די פרוי וועקסלער, אַז אייניע אַ פרוי מיט אַ קינד איז געווען אַנטלאָפן קיין טעלז צו אַ גלח אויף אַ בוידעם. דער גלח האָט איר געמאָלדן אַז אויב זי פֿאַרלאָזט ניט זיין בוידעם תיכף ומיד, וועט ער זי איבערגעגעבן צו דער פּאָליציי. די פרוי איז אַוועק אין פעלד, און אין ברענענדיקן פראָסט פון דעם ווינטער 1941־1942 איז איר קינד פֿאַרפרוירן געוואָרן ביי איר אויף די הענט.

אייניע אַ פרוי האָט אָפּגעגעבן איר 2 און אַ האַלב יאָריק יינגעלע צו אַ פויער, האָט אים באַצאָלט מיט בריליאַנטן און האָט אָפּגערעדט מיט אים, אַז אין אַ באַשטימטער שעה זאָל ער איר ברענגען אין אַ באַשטימט אָרט דאָס קינד. זי איז דאָרט אָפּגעשטאַנען מיט איר עלטער טעכטערל אַ גאַנצע נאַכט. איר עלטער טעכטערל איז כמעט פֿאַרפרוירן געוואָרן, איז זי מיט איר אַוועק וויי־טער, מיט יאוש לאָזנדיק אויף הפקר איר קינד. זי מיט איר טעכטערל זיינען אַנגעקומען אין שאָוולער געטאָ, און דער פויער האָט דאָס יינגעלע געבראַכט אין טעלזער געטאָ צו דער שחיטה.

אייניקע צענדליק פרויען פון די אַנטלאָפענע זיינען אַנגעקומען אין שאָוולער געטאָ, די איבעריקע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפער, וואו זיי זיינען אויסגעשטאַנען כלערליי עינויים. אין משך פון איבער דריי יאָר זיינען זיי געווען נע ונד, געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, ניט האָבנדיק קיין אָרט און זייענדיק שטענדיק אין לעבנסגעפאָר. סוף כל סוף איז די מערהייט פון זיי אויסגעשפּירט געוואָרן און אומגעבראַכט.

נאָך דער באַפרייאונג, וועלכע איז אין טעלז געקומען אין סעפּטעמבער 1944, האָבן זיך פון גאַנץ טעלזער קרייז צוזאַמענגעקליבן מערערע צענדליק געראַטעוועטע פרויען און קינדער, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפער.

פֿאַרוואָס איז ניט געווען קיין ווידערשטאַנד?

לייענענדיק וועגן די אַלע „אַקציעס", רדיפות און גזירות, אין שאָוול און אַנדערשוואו, וועט דאָך יעדער פרעגן: וואָס האָבן די יידן געטאָן, כדי צו פאַרטיידיקן זיך און זייערע נאָענטע פון די אַלע פֿאַרפֿאַלגונ־

גען? מיט וואָס האָבן זיי באַשיצט זייער כבוד קעגן זייערע שונאים און קעגן זיך אַליין? כדי צו ענטפערן אויף דער פראַגע, מוז מען זיך צוערשט פאַרשטעלן די אָביעקטיוע באַדינגונגען, אין וועלכע דאָס שאַוולער געטאָ האָט געלעבט.

ערשטנס, געאָגראַפיש שטייט שאַוול „אויף דרויסן". אַרום ציען זיך פֿלייניקע בלאָטעס, פעלדער און לאָנקעס. די וועלדער זיינען אויסגעהאַקט. אַ גרעסערער וואַלד גע־פינט זיך בלויז 25 קילאָמעטער פון שאַוול, אַרום שו־קיאן, און דער איז אויך מער ענלעך צו אַ גרויסן פּאַרק, ווי צו אַ וואַלד. מיט דעם דערקלערט זיך טיילווייז, וואָס אַפילו די ניט־יידישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט זיך אָנגעהויבן ערשט אין מיטן 43טן יאָר. צווייטנס, די אַרו־מיקע ניט־יידישע באָפעלקערונג אין גאַנץ ליטע איז גע־וען דורכגעזאָפּט מיט שינאה צו דער ראָטנמאַכט, וואָס איז דורך איר באַטראַכט געוואָרן ווי אַ „יידישע" מאַכט. אַ ייד האָט זיך אין דער געגנט ניט געטאָרט באַווייזן. די מייסטע פון דער ליטווישער יוגנט זיינען געווען באַטיי־ליקט אין די יידן שחיטות. אין געטאָ האָט נאָך אַ ייד געהאַט די אילוזיע, אַז ער קען בלייבן לעבן, אויסערן געטאָ אין פאַר אים געווען אַ זיכערער טויט. די 72, וואָס זיינען אויסגעשאָסן געוואָרן אין דעצעמבער 1941, זיינען אומגעקומען לויט די מסירות פון די ליטווינער, וועלכע האָבן געוואָלט אָפּירשענען זייער האָב און גוטס. אין די שטעטלעך זיינען די לעבן־געבליבענע איינצלנע יידן שפּעטער דורך די ליטווינער איבערגעגעבן געוואָרן דער דייטשישער מאַכט אָדער אומגעקומען דירעקט פון זייערע הענט. די געראַטעוועטע פאַמיליעס פון דער שאַ־דעווער שחיטה נאָל, קופּערמאַן און אַ דריטער ייִד זיינען אין פֿאַנעווועזש אויסגעשאָסן געוואָרן. אין ראַדווילישקער גאַרבאַרניע איז געווען אַ יידישער פאַכמאַן פון טשעכיע, פֿאַזנער, האָבן אים די ליטווינער אומגעבראַכט. אזוי איז דערשאָסן געוואָרן דער דר. שרייבער אין פאקראי, די 13 יידן וואָס האָבן זיך געשמדט אין שוקיאן זיינען פאַרפֿיניקט געוואָרן פון קולואקשא. 2 שוקיאַנער יידן, אַ טאַטע מיט אַ זון, בריידע גוטע גאַרבערס, האָבן זיך אויס־באַהאַלטן אין די בוביער און שוקיאנער וועלדער, זיינען זיי געכאַפּט געוואָרן דעם 2טן מאַי 1942 און אָפּגע־שאָסן געוואָרן.

וועגן אַרויסגיין און פירן אַ פאַרטיזאַנישן ווידער־שטאַנד האָט, בכלל, קיין רייד ניט געקענט זיין. נאָר ענדע זומער 1942 האָט זיך אין שאַוולער געטאָ יע געשאפֿן אַ ווידערשטאַנד־גרופּע. בראש פון איר איז געשטאַנען יוסף לייבאָוויטש, אַ ברודער פונעם פאַרזיצער פון דער פאַרשטייַערשאַפּט, מוליע קאַץ, לעווי דער שלאָסער און דר. פאַקטאָר. די גרופּע האָט זיך אונטערגענומען צו שאַפן געווער פאַרן געטאָ אויפן פאַל, וועז עס זאָל קו־מען צו אַ ליקווידאַציע פון דעם געטאָ. זי האָט באַקומען די פולע אונטערשטיצונג פון דער פאַרשטייַערשאַפּט מיט געלט און נאָך הילף. צו דעם צוועק האָט זי זיך פאַרבונדן מיט אַ יידישן געפאַנגענעם לאַזאַר, וואָס האָט זיך מאָס־קירט אַלס ניט ייִד און איז אַריין אין דער אַרמיי פון די וולאַסאָוצעס, אָדער אוקראַינער, ווי מיר האָבן זיי גע־רופן, און דער האָט געזאָלט פאַר זיי אָפּקויפן געווער. מ'האָט אָבער גלייך געכאַפּט די פאַרבינדעטע פרויִ פון דעם געפאַנגענעם און זי האָט אים אַרויסגעגעבן און מען האָט אים אַרעסטירט. ער איז אַ לאַנגע צייט געזעסן אין תפיסה. וואָס איז מיט אים געווארן איז מיר ניט באַ־קאַנט. וואַרשיינלעך איז ער אומגעקומען, אָבער ניט קוקנ־דיק אויף אַלע אויספֿאַרשונגען, האָט ער זיינע יידישע פאַרבינדונגען ניט אַרויסגעגעבן. די אַרגאַניזירער פון דעם געווער־אינקויף האָבן אַ געוויסע צייט געהאַט גרויסע שרעק. מיט דעם אָבער האָט זיך געענדיקט זייער טע־טיקייט און ריזיקירן.

זומער 1943 איז פאַרגעקומען אַ זיצונג פון דער פאָר־שטייַערשאַפּט מיט די אויבן־דערמאָנטע פערזאָנען און אַנ־דערע געלאַדענע געטאָ־יידן. אויף דער זיצונג איז באַ־האַנדלט געוואָרן די פראַגע פון זעלבסטשוץ. די מער־הייט פון די פאַרזאַמלטע האָבן איינגעשטימט, אַז אַן אָפּע־נער קאַמף מיט די דייטשן קען אומברענגען דאָס געטאָ און עס איז באַשלאָסן געוואָרן קיין זאַך ניט צו אונטער־נעמען וועגן אַרגאַניזירן אַן אַקטיוון וויידערשטאַנד. דער באַשלוס איז אויך פאַרשטענדלעך. די אַלע מיטגלידער פון דער פאַרשטייַערשאַפּט האָבן פערזענלעך, צוליב זייער על־טער און געזונט, ניט געקענט אָנטיילנעמען אין אַן אַקטיוון וויידערשטאַנד און אויך זיך געשראָקן שטעלן אין סכנה אַנדערע.

דער זעלבסטשוץ־קאַמיטעט האָט דאָך ווייטער עקזיס־טירט, אָבער דאָס איז געווען בלויז אויפן פאַפּיר.

אינצווישן האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אַרום שאַוול־קעלם גייט אַרום אַ יידישע באַוואָפנטע גרופּע אונטער דער אָנפירונג פון די ברידער הילזאַן, זי האָט געציילט בייַ 30 מענטשן. די גרופּע האָט באַקומען פונעם געטאָ שיך, קליידער און געלט. אין דער ערשטער צייט האָבן זיי קיין דיוועַרסיע־אַרבעט ניט געפירט, נאָר שפּעטער האָבן זיי זיך אָנגעשלאָסן אַן די פאַרטיזאַנער.

אָביעקטיוו גענומען זיינען ביז דער אַקציע פון די קינדער און „ניטאַרבעטפּאיקע" ניט געווען קיינע גינ־סטיקע באַדינגונגען פאַר אַן אַקטיוון וויידערשטאַנד. דער־צו נאָך האָט דאָס געטאָ דאַן געלעבט אונטערן אייַנדרוק פון די מפּלות, וואָס דאָס דייטשישע מיליטער האָט גע־קראָגן: סטאַלינגראַד, די מפּלות אין אַפריקע און שפּע־טער טוניס, די אינוואַזיע אויף די איטאַליענישע אינזלען א. א. וו. מ'האָט געגלויבט, אַז באַלד וועט קומען דער צוזאַמענברוך פון דייטשישן מיליטאַריזם. דעם גלויבן האָבן געניטן ביי אונדז די דייטשן אַליין. און ועל כולם זיינען געווען אין געטאָ נאָך פיל קינדער און אַלטע, אי־בער אַ 1200 — אַ דריטל פון דער גאַנצער געטאָ־באַ־פעלקערונג. קיינער האָט ניט געוואָלט נעמען אחריות פאַר די הילפלאָזע, וועלכע וואָלטן זיכער געווען די ערשטע קרבנות פון אַ באַוואָפנטן וויידערשטאַנד.

מ'דאַרף נאָך נעמען אין אַכט די „סטאַבילקייט" פון דעם געטאָ. די אַלע גזירות און צרות האָבן דאָך ניט גע־טראָגן קיין מאַסן־כאַראַקטער. פון סעפּטעמבער 1941 זיי־

נען אין שאָוול ניט פֿאַרגעקומען קיינע גרעסערע אָקציעס. עס האָט זיך געדוכט, אַז מיר וועלן אַריבערלעבן. אויב אָבער אַזאַ שטימונג מצד דעם געטאָ איז נאָך צו פֿאַרשטיין ביז דעם 6טן נאָוועמבער 1943, ד. ה. ביז דער אָקציע פון די קינדער און ניט־אַרבעטפֿאיקע, איז זי אָבער ניט פֿאַרשטענדלעך פֿאַר דער צייט פון נאָך דער אָקציע. נאָכן 6טן נאָוועמבער האָט שוין דאָס געטאָ ניט געהאַט וואָס צו פֿאַרלירן: קינדער און אַלטע זיינען שוין מער אין געטאָ ניט געבליבן. עס זיינען געבליבן לויטער געזונטע און אַרבעטפֿאיקע מענער און פֿרויען, וועלכע זיינען געווען פֿאַרביטערט און פֿאַריאושט. די מענטשן האָבן זיך גערישן אין וואַלד, האָבן געדאַרשט נאָך נקמה. עס איז אָבער ניט געווען, ווער עס זאָל זיי אַרגאַניזירן. האָט דער צופֿאַל גראָד געוואָלט, אַז די אַלע, וואָס זיינען געשטאַנען בראש פון דעם זעלבסטשוץ־קאָמיטעט, יוסף לייבאָוויטש, מוליע קאַץ, לעווי און דר. פּאַקטאָר האָבן נאָך דאָן ניט געהאַט פֿאַרלאָרן זייערע ניט־אַרבעטפֿאיקע משפּחה־מיטגלידער. אנשטאָט אָבער צו איבערגעבן זייערע פֿאַרבינדונגען און באַקאַנטשאַפֿטן צו אַנדערע — האָבן זיי אַלץ געמאַכט אַן אָנשטעל פון וויכטיקע אויפּטויער און האָבן געשפּייזט דעם עולם מיטן אויסרייד, אַז אין נויטיקן מאָמענט וועלן זיי וואָס אויפּטאָן. מען מוז אָבער צוגעבן אויך אַן אָביעקטיוון אַרגומענט: די ליטווישע באַפֿעלקערונג, די לינק־געשטימטע אַפּילו, האָט ניט אַרויסגעוויזן קיין הילף די יידן אין זייער קאַמף מיט די דייטשן. קיין נער האָט ניט געוואָלט אַריינגענעמען די יידן אין די רייַען פון די קעמפֿער. אַפּילו די גרופּע הילזאן איז געווען אַפּגעריסן פון די קעמפּנדיקע ליטוויש־רוסישע פֿאַרטיזאַנער. קיינער האָט זיי ניט געוואָלט האָבן ביי זיך, — אַ ניט־יידישער פֿאַרטיזאַן קען זיין אַ פּויער בייטאָג און אַ פֿאַרטיזאַן ביינאַכט, אייך האָבן מיר ניט וואו אַהין צו טאָן בייטאָג. אייך וועט יעדער ליטווינער פֿאַרראַטן און אַרויסגעבן, און צוליב אייך וועט ליידן די גאַנצע גרופּע — אַזוי איז געווען דער סטעראָטיפּער ענטפער פון די אַזוי גערופענע ליטווישע לינקע קרייזן אויפן אָנבאָט פון די יידן זיך אָנצושליסן אין זייערע רייען. אַרויסגיין אין אָפענעם פעלד איינער אַליין צווישן אַ פּיינטלעכער באַפֿעלקערונג, אַן קיין הילף פון קיינעם, אַן פֿאַרבינדונג מיט דער מחנה פֿאַרטיזאַנער, וואָס איז געווען אויפן גאַנצן מיזרח — דערצו האָט מען געדאַרפט האָבן פֿאַר צווייפלטן מוט, און דאָס האָט, ליידער, די אויסגעמאַטערטע יידן פון געטאָ געפעלט.

שפּעטער איז געשאַפֿן געוואָרן אַ צווייטע גרופּע מיט מוליע שאַפּיראָ און לייבקע קיבאַרט בראש, וועלכע איז כלומרשט געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט אַ לינקער גרופּע אין שטאָט. וועג איך האָב די אָנפּירער געפרעגט אַן אַדרעס צו פֿאַרבינדן זיך מיט פֿאַרטיזאַנער, האָט מען מיך וואָכנלאַנג אָפּגעלייגט פון טאָג אויף טאָג און סוף־סוף מיט גאָרניט געהאָלפן, ווייל זיי האָבן אַליין ניט געהאַט קיין קאָנטאַקט מיט זיי.

כאַראַקטעריסטיש איז, אַז די ביידע „פּירער" זיינען אַליין געבליבן אין געטאָ און זיינען אַרויסגעפּירט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלעמען אין שטוטהאָף, כאָטש זיי האָבן געהאַט די מיגלעכקייט צו לויפן.

אונדזער אומקום און די ליטווינער

ווער איז דער הויפּטאָנפּירער און הויפּטשולדיקער אין די אַלע שחיטות אין שאָוול און אין די אַרומיקע שטעטלעך? עס איז קלאָר, אַז די הויפּט־אָנפּירער זיינען געווען די דייטשן. זיי האָבן שוין געהאַט זייער פּלאַן און סיסטעם פון דער אויסראטונג פונעם ליטווישן יידנטום, אויסגעאַרבעט פון פריער. אָבער די ליטווינער האָבן אין אָ סך פֿאַלן אַרויסגענומען די איניציאַטיוו פון די דייטשן. זיי האָבן שוין גלייך אין אָנהויב פון דער אָקופּאַציע, אָן קיין אָנווייזונג מצד דער דייטשישער ציווילער מאַכט — וואָס איז נאָך אין ליטע ניט געווען — און אָן קיין אינסטרוקציעס מצד דער ווערמאַכט, וואָס האָט באַווייזן דורכצופירן יידישע שחיטות בלויז אין געצייַלטע ערטער אין ליטע — אַרעסטירט אומעטום אַלע יידישע מענער, וואָס זיי האָבן געכאַפּט און אומעטום געשאָפּן לאָגערן פון די געבליבענע פרויען און קינדער. זיי האָבן פון אייגענער איניציאַטיוו קאָנצענטרירט די יידן אין זאגער, יאַנישעק, וועקשנע, טאַווריק, ראַסיין, פּאָנעווועזש און נאָך.

האָבן דאָך די ליטווינער זיך געפּירט אין דער ערשטער צייט פון דער אָקופּאַציע, איידער די דייטשישע ציווילע מאַכט איז אָנגעקומען (סעפּטעמבער 1941), ווי זיי וואָלטן געווען מושלים איבער אַ זעלבסטשטענדיקער ליטע אונטערן פּראָטעקטאָראַט פון דריטן רייך.

די ליטווינער האָבן דורך זייערע פֿאַרטיזאַנער, זעלבסטשוץ־באַטאַליאָנען און קאָמיטעטן פון אָקטיוויסטן, בראש פון וועלכע עס זיינען געשטאַנען ליטווישע אינטעליגענטן און חשובע געזעלשאַפֿטלעכע טוער, פֿאַרניכט דעם רעשט פון די יידן. אומעטום וואו די דייטשישע מאַכט איז נאָך ניט געקומען, האָבן זיך די ליטווינער צוגעאיילט אויסצומאַרדן די יידן, כדי צו פֿאַרבלייבן די יידישע יורשים.

ביזן מיטן אויגוסט זיינען אין ליטע פֿאַרבליבן קליינע רעשטן פון איניקע יידישע קהילות: קאָוונע, שאָוול, טעלז, זאגער, פּאָנעווועזש.

די 10,000 יידן פון פּאָנעווועזשער געטאָ זיינען אַלע אומגעבראַכט געוואָרן אין פּאיורע, עטלעכע קילאָמעטער פון פּאָנעווועזש. די רוצחים זיינען דאָ געווען: ליטווישע פּאָליציי, פֿאַרטיזאַנער און די מיטגלידער פונעם זעלבסטשוץ־באַטאַליאָן. אין פּנקס־שאָוול זיינען דאָ באַשרייבונגען פון די שחיטות פון איבער 50 שטעטלעך און שטעט. אַלע אָן אויסנאַם זיינען פֿאַרגעקומען דורך די ליטווינער. אוודאי איז דאָס געשען מיט דער דייטשישער הסכמה און אָנטייל. אין אייניקע גרעסערע שטעט האָבן זיך באַטייליקט דייטשישע פירער. אין שאָוול זיינען אָ סך מאָל געווייזן געוואָרן פילמען, ווי די ליטווישע פֿאַרטיזאַנער און מיטגלידער פון זעלבסטשוץ־באַטאַליאָן שיסן און פּיניקן יידן.

אין חודש אויגוסט איז די גאַנצע ציווילע פֿאַרוואַל־

טונג געווען אין די הענט פון די ליטווינער. אורבייטיס, דער קרייזשעף, האָט לויט אייגענער איניציאַטיוו קאָנ־צענטרירט די יידן פון זיין קרייז, פון אומגעפער 25 שטעטלעך, אין זאגער מיט אַ קלאָרן ציל זיי צו פאַר־ניכטן.

כדאי צו באַטאָנען, אַז אורבייטיס איז אַ געווען אַדוואָקאַט און האָט, ווי לינקסווויטש, פריער געהערט צו די „פראָגרעסיוון" עלעמענטן פונעם ליטווישן פאָלק.

בייַ מיר אין פּנקס ליגט נאָך אַ דאָקומענט — אַ מע־מאָראַנדום פון די ליטווישע אַקטיוויסטן (אַלע נאַציאָנאַ־ליסטישע עלעמענטן פון די ליטווינער) צו דער דייטשישער הויפּטקאָמאַנדע אין בערלין, אין וועלכן די שרייבער בעטן צווישן די אַנדערע פאָדערונגען: אַרויספירן די גע־בליבענע יידן פון ליטע און ווייסרוסלאַנד צו דער פראָנט־ליניע און באַפרייען ליטע פון אירע יידן.

דער מעמאָראַנדום איז דאַטירט פון די ערשטע טעג פון יאַנואַר 1942. אין יענער צייט זיינען שוין פון די 270 טויזנט יידן פון דער פאַרגרעסערטער ליטע גע־בליבן ניט מער ווי 42.753, 22 טויזנט אין ווילנע, 16 טויזנט אין קאָווּנע און 4753 אין שאַוול!

שולדיק אינעם אונטערגאַנג פון די ליטווישע יידן זיינען ניט נאָר די ליטווישע פאַשיסטן, נייערט אויך טיילן פון אַלע ליטווישע פאָליטישע שטרעמונגען און געזעל־שאַפטלעכע שיכטן, אין דער ערשטער ריי די אינטע־ליגענץ.

אין שאַוול, דעם צווייט־גרעסטן קולטורעלן צענטער פון ליטע, דער פעסטונג פון די פראָגרעסיווע עלעמענטן פון לאַנד, ווו עס איז שטענדיק געווען אַן אַבסאָלוטע לינקע מערהייט אין די זעלבסטפאַרוואַלטונג־אָרגאַנען — האָט אַ גרויסע טייל ליטווישע באַפעלקערונג אנטיילגע־נומען אין די רדיפות קעגן יידן.

אין די פאַרטיזאַנער גרופּעס האָבן אָנטייל גענומען כמעט 90 פּראָצענט פון די סטודענטן פון קאָמערץ־אינ־סטיטוט, די מערהייט פון די שילער פון די גימנאַזיעס, קאָמערץ־שול, פּראָפשול. בראש זיינען געשטאַנען די לערער: יאטשיס, ליוטקוס, פאוזשא און אַנדערע. בראש פון דער קאָמפּאַניע, וואָס האָט באַשטרעבט די יידן פון שאַוול אַרויסצושיקן קיין זאַגער, זיינען געשטאַנען, אוי־סער די אויבן־דערמאָנטע לינקסווויטשיוס, אורבייטיס, סטאַנקוס, פאוזשא, אויך די אַדוואָקאַטן שערקשניס — דער לעצטער האָט אָנטייל־גענומען אין דער שחיטה פון די יידן אין קורשאַן — און דער רעקטאָר פונעם קאָמערץ־אינסטיטוט סיפאָוויטשיוס.

די באַציאונג פון די ליטווישע אינטעליגענטן צו יידן כאַראַקטעריזירט אויך דער פאַקט פאַלאַנגען.

אין טאָג פון קריג־אויסברוך האָבן ביים ברעג ים אין פאָלאַנגען זיך געפונען איבער 1000 יידישע קינדער, צווישן זיי ביי 50 שאַוולער. וועז די ליטווישע קינדער זיינען דורכן רויטן קרייץ צוריק געבראַכט געוואָרן קיין שאַוול, האָבן זיי איבערגעגעבן, אַז די יידישע קינדער זיי־נען דאָרטן פאַרשפאַרט אין שול, אַז זיי הונגערן דאָרט און מ'האַלט זיי ביים שיסן. די יידישע מאַמעס זיינען דאָן געלאָפן צו די ליטווישע מיטגלידער פון קאָמיטעט פון רויטן קרייץ און געבעטן רחמים צו ברענגען זייערע קינ־דער פון פאלאנגען.

כמעט אַלע מיטגלידער, אויסער דעם גלח לאַפּיס, האָבן זיך אָפּגעזאָגט וואָס צו טאָן לטובת די יידישע קינ־דערלעך, מאָטיווירנדיק מיט דעם, אַז די דייטשן ווילן ניט, אַז די ליטווינער זאָלן עפּעס טאָן לטובת די יידן. דער פאָרזיצער פון קאָמיטעט, דר. זשילינסקי, האָט אָבער ניט געפונען פאַר נויטיק אָפּילו צו מאָטיווירן זיין אָפּ־זאָג צו העלפן די יידן. ער האָט איינפאַך געענטפערט די יידישע מאַמעס: „וועט עס האָט זיך פריער געפרייט זאָל איצט טרויערן."

טייל פאָרזיכטיקערע ליטווינער האָבן זיך אָפּגע־האַלטן פון דירעקטער אַקציע קעגן יידן, אָבער זיי האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט צו גענעסן פון די רעזולטאַטן פון יידן־אויסראָט. די גרעסטע טייל האָט די זאַכן, וואָס מען האָט גענומען פון יידן כלומרשט צו באַהאַלטן, צוריק ניט אָפּגעגעבן.

די יעניקע ליטווישע גלחים, וועלכע האָבן זיך אויפ־געפירט אין דער צייט פון אָקופּאַציע מענטשלעך, האָבן זייער טעטיקייט אָנגעהויבן ערשט שפּעטער און קאָנטיק לויט אַן אָנווייז פון רוים. לכתחילה זיינען זיי אויך גע־שטאַנען פון ווייטן.

די ערשטע יאָרן פון דער אָקופּאַציע האָבן די דייטשן באַטראַכט די ליטווינער ווי זייערע פאַרבינדעטע. זיי האָבן זיי לפּנים וועגן געגעבן אַ זעלבסטפאַרוואַלטונג. די גאַנצע דאָרף־פאַרוואַלטונג איז געווען ליטווייש. די דייטשן פלעגן קומען אין די דערפער בלויז דאָן, וועז זיי האָבן געדאַרפט אָפּנעמען די נאַטורשטייערן. ווייטער פלעגן זיי זיך ניט ווייזן. די גרעסטע טייל פון דער ליטווישער דאָר־פישער באַפעלקערונג איז געווען צעשפרייט אין איינצל־הויפן, יעדער פויער האָט געלעבט אָפּגעזונדערט און עס איז געווען לייכט אויסצובאַהאַלטן און ראַטעווען יידן, וועז די ליטווישע, דאָרפישע געזעלשאַפט וואָלט עס אויפ־ריכטיק געוואָלט. זי האָט עס אָבער ניט געוואָלט. וועז עס פלעגט זיך באַווייזן אַ ייד אין דאָרף, פלעגן אויף אים ליט־ווינער אָנווייזן פון אַלע זייטן, און ער פלעגט אויסגע־ליפערט ווערן די דייטשן, אָדער זייערע העלפער. נאָר ווייניקע ליטווינער האָבן געהאַלטן בייַ זיך יידן באַהאַלטן אין גריבער און אָנדערע באַהעלטענישן. זיי האָבן זיך געהיט אָפּילו פאַר זייערע נאָענטסטע.

אויסנאָמען זיינען געווען אַ קליינע צאָל און זאָלן זיי דאָ פאַרצייכנט ווערן: דר. יאָסייטיס האָט געהאָט יידישע פאַרמעגנס אויף מיליאָנען און צו יעדער צייט, וועז די יידן האָבן עס געפאָדערט, זיי צוריקגעגעבן. דאָס זעלביקע האָבן געטאָן סאָנדעצקיס, דער געווען סא־ציאַליסטישער בירגערמייסטער פון שאַוול, דר. באקש־טיס, דער פאָעט יאָנקוס, בוגיילישקיס, לערער פּעטרייטיס און נאָך אייניקע.

צום גוטן דאָרפן אויך דערמאָנט ווערן דער גלח לאַ־פּיס און דער פראַנציסקאָנער מאָנאָך פאָווילאס. דער שו־קיאַנער גלח האָט געהאָלפן די, וואָס האָבן זיך געשמדט.

אַלס אמתע חסידי אומות העולם קענען באַצייכנט ווערן די פאָלגנדיקע:

קאָלענדראַ, אַ ברודער פונעם ליטווישן קרייזשאף אין דער צייט פון די דייטשן, אַליין אַן אָנהענגער פון טאָלסטאָי, אַ וועגעטאַריאַנער און מענטשן־פריינט. ער האָט מיט מסירות נפש און אמתער ליבע אויסגעבאַהאַלטן 2 קינדער פון אַדוואָקאַט יאפע (ער מיט זיין פרוי, אַן אַרצטין, זיינען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און די קינדער זיינען געבליבן בייַ זייער טאַנטע, לערערין קאלאדני);

פרל. וועגלאוסקייטע. אירע מעשים טובים האָב איך שוין אויבן באַשריבן. צו זיי דאַרף מען נאָך צוגעבן, אַז זי האָט אויסגעהיט מענדל רובינשטיינס אייניציק קינד. און וועז זי האָט דערשפירט געפאַר, האָט זי עס איבער־געגעבן אין זיכערע הענט אין קעלם און עס איז דאַרט געווען ביז דער באַפרייאונג אין סעפטעמבער, 1944;

פרוי יאָסיענע־לוקאָמסקייטע. איר פאָטער לוקאָמסקי איז געווען אַ באַרימטער אַדוואָקאַט און סאָציאַליסטי־שער פירער. זי אַליין איז אַ לאַנגע צייט געווען אַן אונ־טערערדישע טוערין פון מאפר. נאָכן אומגליק פון 5טן נאָוועמבער האָט זי פיל זיך געסטאַרעט צו שאַפן אַ גרעסערע אַרגאַניזאַציע צו ראַטעווען יידישע קינדער, און וועז דאָס איז איר ניט געלונגען, האָט זי אַליין געהאָלפן אַרויסראַטעווען מיין פרוי מיט מיינע 2 קינדער און נאָך אַ מיידעלע.

אייניקע טעג פאַר דער באַפרייאונג האָבן ליטווישע פאַרטיזאַנער געכאַפט 3 יידישע פרויען — פאלאווין, כהן און אַ דריטע, וועמענס פאַמיליע איך האָב פאַרגעסן. פאַר־בייגייענדיק דר. יאָסייטיסעס הויז האָבן זיי זיך אָפגע־בעטן בייַ זייערע כאַפערס, אַז זיי זאָלן זיי באַפרייען פאַר געלט. דאָס געלט האָט זיי געפעלט. איז פרוי פאלאווין אַריינגעלאָפן צו דער פרוי יאָסיענע, און די האָט איר גלייך געגעבן די נויטיקע סומע.

עס איז מיר באַקאַנט, אַז דער אַלסיאַדער גלח פרע־לאָט דאמבראוסקאס מיט זיינע פריינט האָבן אויסבא־האַלטן ביי 40 יידן פון טעלז אין אַ הייל. 14 יידן פון אוזשוועגט זיינען אויסבאַהאַלטן געוואָרן פון אַ פאָר פויע־רים אין אַ דערבייאיק דאָרף. זיי האָבן געלעבט ביז דער לעצטער צייט.

די שוועסטער פון געגנראל פלעכאַוויטשיוס, אַליין אַ לערערין, האָט זייער פיל געטאָן פאַר די לעצטע יידישע פרויען אין טעלזער געגנט. שפעטער האָט זי פיל מיט־געהאָלפן זיי צו ראַטעווען.

די סאַמע פאָפולערסטע איז געווען די אַלטע מאַר־צעלאַ. זי איז געווען אַמאָל אַ דינסט אין אַ יידיש הויז אין טעלז. און זי האָט איר בעל הביתטע ניט פאַרלאָזט די גאַנצע צייט פון די לאַגערן און פון געטאָ. זי האָט זיך ניט באַנוגנט בלויז מיט איר בעל הביתטע און זי איז געווואָרן אַ העלפערין און רעטערין פאַר פיל אַנדערע. זי פלעגט מיט מסירת נפש פאַרשאַפן שפייז פאַר טעל־זער געטאָ. איר הויז איז געווארן אַ טרעפפונקט פאַר אַלע די, וואָס פלעגן גיין אין שטאָט. שפעטער האָט זי ביי זיך באַהאַלטן מערערע אַנטלאָפענע פון טעלזער געטאָ און האָט זיי געהאָלפן אויסבאַהאַלטן ביי זיך און אין די אַרו־מיקע דערפער. זי איז עטלעכע מאָל אַרעסטירט געוואָרן און איז אויסגעשטאַנען כלערליי נגישות פון דער ליט־ווישער מאַכט.

ס׳פלעגט פאַסירן, אַז אַ יידישע פרוי זאָל, אַרויס־גנבענענדיק זיך פון איר אַרבעט־פלאַץ, זיך אַריינכאַפן אין אַ ווילד־פרעמדער ליטווישער שטוב און בעטן אַ ביסל מילך, אַן איי אָדער אַ שטיקל פוטער פאַר איר קראַנק קינד — און ניט אַרויסגיין מיט לוידיקע הענט. אַנטלאָ־פענע יידן, וועלכע פלעגן אַרומבלאנקען אין די נעכט איבער דערפער, פלעגן ניט זעלטן קריגן פון דעם בעסערן ליטווישן פויער עפּעס וואָס צו שטאַרקן דאָס האַרץ. אין זעלטענע פאַלן פלעגט מען אַריינלאָזן אין שטוב אויף אַ פאָר שעה צו דערוואַרעמען זיך.

אויסער די אָנגערופענע פערזאָנען זיינען געווען נאָר געציילטע ליטווינער, וועלכע פלעגן העלפן די יידן. די אַלע מיט נאָך אַ קליינער צאָל מיר אומבא־קאַנטע זיינען געווען בלי שום ספק די חסידי אומות העולם. זייער זכות איז נאָך גרעסער צוליב דעם, וואָס זיי זיי־נען געווען איינצלנע צווישן אַ פיינטלעכער סביבה, און דערבייער איז די געפאָר פאַר זיי געווען גרעסער. זיי זיינען אָבער געווען אַזוי וויניק און אַזוי זעלטן, אַז זייערע מעשים טובים קענען ניט מכפר זיין די זינד פון די ליטווינער.

אַ גרופּע וואָרנער יידן פאַרן חורבן

דאָס בילד שטעלט פאַר מיט זיך אַ זכר פון דעם שטעטעלע וואָר־נע, וואָס האָט זיך געוואַקסן פאַר דעם „ליטווישן סיביר", וואוהין מ׳פלעגט פאַרשיקן פאָ־ליטישע אַרעסטירטע. אין צענ־טער זיצט איזידאָר פיין (שטאַמט פון ווישטינעץ, איצט אין שי־קאַגאָ) מיט זיינע שוויגער־עלטערן און שוואָגערס באַנער, קרובים און סתם באַלעבאַטים און יונגווארג פון וואָרנע, וועל־כע ער האָט באַזוכט אין 1931. אַלע וואָרנער יידן זיינען אומגע־קומען פון די נאַצישע רוצחים אין 1941.

יוסף גאַר

צו דער חורבן־געשיכטע פון דער ליטוויש־יידישער פּראָווינץ

(דאָקומענטן און מאַטעריאַלן)

אַריינפיר־באַמערקונגען

אין דער נאַצי־אָקופּירטער פאַרמלחמהדיקער ליטע האָבן, ווי באַוואוסט, געטאָ־ישובים עקזיסטירט אַ לענגע־רע צייט נאָר אין צוויי שטעט: אין קאָווּנע און אין שאַוול. די דאָזיקע צוויי געטאָס זיינען געשאַפן געוואָרן אין אַנ־הויב פון דער דייטשישער אָקופּאַציע זומער 1941, און זיי האָבן זיך געהאַלטן ביז יולי 1944, ווען די דייטשן זיי־נען געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן ליטע צוליבן פאָרויס־מאַרש פון דער סאָוועטישער אַרמיי. וועגן בלוטיקן גורל פון אָט די צוויי געטאָס זיינען ביז־אַיצט שוין געוואָרן פובליקירט אייניקע גרעסערע אַרבעטן".

די יידישע באַפעלקערונג אין די ליטווישע שטעט און שטעטלעך (אַחוץ קאָווּנע און שאַוול) איז אָבער, ווי באַ־קאַנט, געוואָרן טאָטאַל אויסגעראָט שוין אין דיִ ערשטע חדשים פון דער נאַצי־אָקופּאַציע. צווישן די געפונענע געהיימע געשטאַפּאָ־דאָקומענטן, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרן אויפן נירנבערגער פּראָצעס קעגן די דייטשישע קריג־פאַרברעכער, איז צו זען, אַז סוף דעצעמבער, 1941, דאָס הייסט אין פאַרלויף פון ערשטן האַלבן יאָר פון דער דייטשישער הערשאַפט אין ליטע, זיינען דאָרטן אויסגע־מאָרדעט געוואָרן איבער 134 טויזנט יידן, וואָס באַטרעפּט איבער 85 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל ליט־ווישע יידן, וועלכע האָבן געהאָט דאָס אומגליק אַריינצו־פאַלן אינעם היטלעריזשן גיהנום. באמת אָבער זיינען די יידן אין דער ליטווישער פּראָווינץ געוואָרן אויסגע־הרגעט נאָך פריער, ווי אין דעצעמבער 1941. פון כלערליי באַגלויביקע מקורות ווייסן מיר, אַז די גרויסע מאַסן־שחיטות אין פּראָווינץ זיינען פאָרגעקומען אין די חדשים אויגוסט און סעפּטעמבער 1941. צוליב דעם, וואָס ליטע איז אָקופּירט געוואָרן שוין אין די ערשטע עטלעכע טעג פון דער דייטש־רוסישער מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 22טן יוני 1941, האָבן זייער וויניק ליטווישע יידן באַוויזן זיך צו עוואָקואירן אין די טיפערע געביטן פון רוסלאַנד, און כמעט אַלע יידן זיינען אַריינגעפאַלן אין דיִ הענט פון די נאַצים.

צווישן אָט די 134 טויזנט ליטווישע יידן, וועלכע זיי־נען אומגעבראַכט געוואָרן אין די ערשטע חדשים פון דער נאַצי־אָקופּאַציע, זיינען לערך אַ 30 טויזנט אומגע־קומען אין קאָווּנע און אין שאַוול, און מער ווי 100 טויזנט יידן אין די אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון דער פאַר־מלחמהדיקער ליטע, וואָס זיינען נאָכדעם געבליבן פול־שטענדיק „יידן־ריין".

אויב די דערשינענע ביכער וועגן קאָווּנער און שאַוולער געטאָס דערציילן אונדז מער־ווייניקער וועגן דעם בלו־טיקן וועג, וואָס ס׳האָבן דורכגעמאַכט די צוויי גרעסטע יידישע קהילות אין ליטע, ווייסן מיר אָבער, צום באַ־דויערן, זייער ווייניק וועגן דעם, ווי אַזוי ס׳זיינען אומגע־קומען די יידן אין דער ליטווישער פּראָווינץ. צענדליקער קלענערע און גרעסערע יידישע שטעט און שטעטלעך אין ליטע זיינען אָפּגעמעקט געוואָרן פון אויבערפלאַך פון דער ערד, ניט איבערלאָזנדיק נאָך זיך אַפילו קיין איין לעבע־דיקן יידן, וואָס זאָל קענען דערציילן פאַר דער וועלט, ווי אַזוי די דאָרטיקע יידן זיינען אומגעקומען על קידוש־השם. די ביז־אַיצט פאַרעפנטלעכטע מאַטעריאַלן אין פאַר־שיידענע צייטשריפטן וועגן דעם ענין שפּיגלען אָפּ אַ זייער מיזערנעם חלק פון דעם, וואָס עס האָט פאָסירט, און גיבן ניט איבער אָפילו קיין ברוכטייל פון דער מוראדיקער קאַטאַסטראָפע.

הן פון די ביכער וועגן די געטאָס אין קאָווּנע און שאַוול,*) הן פון דעם בצימצומדיקן מאַטעריאל, וואָס מיר פאַרמאָגן וועגן דער פאַרניכטונג פון די יידן איז דער ליטווישער פּראָווינץ, וועלן מיט אַ געוואַלדיקער בולטקייט אַרויסגעהויבן דער טרויעריקער פאַקט, אַז אין די גרויזאַמע יידן־שחיטות אין ליטע האָבן צוזאַמען מיט די דייטשן אַקטיוו זיך באַטייליקט זייער פיל ליטווינער, צווישן וועלכע מ׳האָט געקענט טרעפן פאָרשטייער פון אַלע שיכטן פון דער ליטווישער באַפעלקערונג, ווי פּויערים, אַרבעטער, אינטעליגענץ א. א. וו. די דאָזיקע אומבאַ־שטרייטלעכע פאַקטן זאָגן עדות וועגן דעם, אַז די הענט פון ליטווישן פאָלק זיינען שטאַרק איינגעפלעקט אין יידישן בלוט. די ערשטע קאָנפערענץ פון די ליטווישע יידן איז דייטשלאַנד, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין מינכן אין אַפּריל 1947, האָט אין אַ ספּעציעלער, ברייט־פאָרמוליר־טער רעזאָלוציע זיך אָפּגעשטעלט אויף אָט דעם אָנטייל פון ליטווישן פאָלק אין דער פאַרניכטונג פון ליטווישן יידנטום. אין דער רעזאָלוציע איז צווישן אַנדערן אָנגע־

*) זע אין בוך „ליטע": דר. פ. פרידמאַן, „ביבליאָגראַפיע פון חורבן־ליטעראַטור וועגן ליטע".

וויזן געווארן, אז די ליטווינער האבן זייער שטארק זיך באטייליקט ניט נאר אין די יידן־הריגות אין ליטע, נאר אז פיל ליטווינער האבן אנטייל גענומען אין דער פאר־ניכטונג פון די יידן מחוץ די גרענעצן פון ליטע, ווי למשל, אין די געטאָס פון לובלין, ווארשע א. א. וו.

מיר ברענגען דא איניקע וויכטיקע דאקומענטן און מאטעריאלן, וואס האבן אייכות צו דער פארניכטונג פון די יידן אין די ליטווישע פראווינץ־ישובים. קודם־כל זיינען די דאקומענטן באלערנדיק שוין דערמיט אליין, וואס דאס זיינען גבית־עדות ניט פון יידן, נאר פון גויים, פון ליטווינער, וועלכע דערציילן אונדז זייער פיל גרויליקע פרטים פון די שחיטות אויף דער פראווינץ. די דאזיקע מאטעריאלן זיינען געווארן פובליקירט אין דער סאוועטישער פרעסע אין ליטע סוף יאר 1944 און אנהויב 1945, ד. ה. אין עטלעכע חדשים ארום נאכדעם ווי ליטע איז דורך די סאוועטן באפרייט געווארן פון די דייטשישע אקופאנטן. און עס מוז געזאגט ווערן, אז צו יענער צייט האבן געוויסע עלעמענטן פון די מער־ערלע־כערע ליטווינער געהאלטן פאר זייער מענטשלעכן חוב ניט צו פארשווייגן די גרויזאמע בלוט־באד, וואס די דייטשן צוזאמען מיט די ליטווינער האבן אדורכגעפירט אויפן יידישן קיבוץ אין ליטע, און כאטש דערציילן וועגן דעם פאר דער וועלט. ליידער, איז אבער גאר גיך אין דעם פרט פארגעקומען א שינוי לרעה און פון דער ליטווישער פרעסע איז כמעט פולשטענדיק פארשוואונדן די טעמאטיק וועגן אומקום פון ליטווישן יידנטום.

אחוץ די ניט־יידישע גבית־עדות וועגן דער אויס־מארדונג פון די יידן אין פאנעוועזש, מאריאמפאל, און א ריי שטעטלעך ארום קאוונע, פארדינט א אזונדערע אויפ־מערקזאמקייט דער רירנדיקער ווידוי פון א באקאנטן קאוו־טער ליטווישן פראפעסאר, וואס איז אפן מודה וועגן גרויסן אנטייל פון די ליטווינער אין די שרעקלעכע יידן־הריגות.

און איצט לאמיר לאזן ריידן די דאקומענטן אליין.

ווי אזוי זיינען פארפיניקט געווארן די יידן אין פאנעוועזש

פון פ. יאנושייטיס אין דער ליטווישער צייטונג „טיע־סא", ווילנע, פעברואר 1945:

„א סך ליטווישע ישובים, וואס זיינען פאר דער מלחמה געווען וויניק באקאנט, זיינען אין דער צייט פון דער דייטשישער אקופאציע טרויעריק באריכמט געווארן. ס'איז געגנג היינט־צו־טאג א פרעג צו טאן וועלכן ס'איז איינוואוינער פונעם פארוואלפנסטן ווינקל אין פאנעווע־זשער קרייז דעם וועג קיין פאיאסט (א הויף, 5 קילאמעטער בשכנות פון פאנעווזש, וואו ס'זיינען דערמארדעט געווארן די יידן), און ער וועט אייך געניט אים אנווייזן. במשך פון די 3 יאר, וועז ס'האבן געווילדעוועט די היטלערישע תלינים צוזאמען מיט זייערע ליטווישע מיט־שותפים, איז דער נאמען „פאיאסט" טיף אריינגעדרונגען אין די מוחות פון אלע קרייז־איינוואוינער.

דארטן, וואו ס'זיינען פארגעקומען די מאסן־שחיטות

„מיזרחדיק פון פאנעווזש ציט זיך א ברייטער שליאך. ביים ראנד פון שטאט בלייבט פון דער לינקער זייט דער סקייסטאקאלנער פארק, וואס איז ארומגעריגלט פונעם נעוויאזש־טייך. פון ביידע זייטן שליאך זיינען פונאנדער־געווארפן ארעמע און רייכערע פויערשעווירטשאפטן. אויפן פערטן קילאמעטער האקט איבער דעם שליאך דאס טייכל יאסטע. הינטער דער בריק, אויף דער אנדער זייט טייך, שטייט דער אלטער חרובער פאיאסטער הויף. ווייטער הויבט זיך אן פאיאסטער וואלד. אויפן דריטן קילאמעטער פון הויף דערגרייכט דער וואלד די איינצל־הייזער פון דארף ביליוניי. אויף דער לינקער זייט פון וואלד זיי־נען פאראן בריים־פארצווייגטע זשוויר־גריבער. צווישן וואלד און די זשוויר־גריבער שלענגלט זיך א זאמדיק שטעגל.

„א צוואנציק טריט פונעם שטעגל ביים ברעג פון וואלד, וואס איז שיטער באוואקסן מיט יאדלעס, זענען זיך זאמד־שטחים. די דאזיקע שטחים האבן שטרענג־געא־מעטרישע פארמעס. זייער גרויס איז פארשיידן. איינער 4 מעטער בריים און 100 מעטער לאנג; לעבן אים — דריי צו 4 מעטער בריים און 50 מעטער לאנג; אביסל ווייטער — אכט צו 3 מעטער בריים און 30 מעטער לאנג. דאס זיינען מאסן־קברים. דא, אונטער דער אויבערפלאך פון דער איינגעפאלענער ערד, ליגן די גרויזאם־דערמארד־דעטע פאנעווזשער יידן. זייער צאל איז נאך געווי ניט פעסטגעשטעלט. די לאנגע און בריטע גריבער האבן איינגעשלונגען אין זיך טויזנטער, טויזנטער מענטשן.

„ווי נאר די נאצים האבן זיך ארריינגעריסן קיין פא־נעווזש, האבן זיי גלייך אנגעהויבן זייערע בלוטיקע מעשים־תעתועים. מחנות היטלעריש־ע באנדיטן האבן זיך געריסן אין די וואוינונגען פון די פרידלעכע איינוואוינער (דאס הייסט: יידן. —י.ג.), האבן געוויבט פרעמד אייגנ־טום, געפיניקט און געמארדעט מענטשן. פיל פון די ארטיקע אפפאל־עלעמענטן האבן זיי מיטגעהאלפן אין זייער פארברעכערישער ארבעט. די דאזיקע אויסוואורפן האבן אליין ארעסטירט א גרויסע צאל בירגער (וויידער: יידן. —י.ג.) און האבן אויך אנגעוויזן די דייטשן, וועמען צו ארעסטירן. די פאנעווזשער תפיסה איז גאר גיך איבערגעפולט געווארן מיט ארעסטירטע. יעדן טאג פלעגט מען פון תפיסה ארויספירן מענטשן. וואוהין מען פירט זיי האט קיינער בשעתו נאך ניט געוואוסט.

דער וועג פון די פארפיניקטע ביז פאיאסטער וואלד

„די נאצישע רוצחים האבן ניט דערשאסן אלע ארעס־טירטע מיטאמאל. פאר אט די גרויזאמע מערדער זיינען די סצענעס פון מענטשן־שחיטות געווען געווייניטלעכע פאסירונגען, וואס האבן שוין אויף זיי ניט געמאכט קיין אינדרוק. כדי צו באפרידיקן זייערע סאדיסטישע ליידן־שאפטן און דורשט נאך בלוט, האבן זיי זיך געקליבט צוצוטראכטן וואס מער ראפיניירטע פייניקונג־מעטאדן אי־בער די ארעסטירטע.

„צוגויפקלייבנדיק אַ מחנה אַרעסטירטע יידן, פלעגן די תלינים זיי טרייבן איבער די גאַסן און מערדערלעך שלאָגן מיט שטעקנס און ביקסן־פריקלאַדן. זקנים און פרויען, פאַרחלשטע און פאַרוואונדעטע פון די קלעפ, פלעגן פון זייערע שטאַרקערע אחים לצרה אויפגעהויבן ווערן פון דער ערד און מען פלעגט זיי מיטטראָגן וויי־טער. די געזינטערע פלעגן דאָן באַקומען טאָפלטע קלעפ: אי פאַר זיך, אי פאַר די פאַרחלשטע...

„נאָך עטלעכע שעה פון פיין און יסורים, פלעגט די פּראָצעסיע פון די אומגליקלעכע מענטשן, וואָס פלעגן שוין קוים קענען גיין, צוריקגעטריבן ווערן אין געטאָ אָדער אין תפיסה. פאַר די סאָדיסטן זיינען די קרבנות געווען אַ גרויזאַמער שפיל־אָביעקט.

„אין איינעם אַ פרימאָרגן פון סעפטעמבער 1941 זיינען צום פאָנעוועזשער וואָקזאַל געבראַכט געוואָרן עט־לעכע צענדליק אַרעסטירטע יידן. יעדע צוויי מענטשן האָבן געדארפט אַריבערטראָגן פעסער מיט נאַפט, וואָס האָבן געוואויגן צו 200 קילאָגראַם. די יעניקע, וועלכע זיינען געוואָרן אָפּגעשוואַכט און האָבן ניט געקענט אויס־פירן אַזאַ שוועריע אַרבעט, זיינען מערדערלעך געממיתט געוואָרן. פיל פון די פאַרחלשטע זיינען מצד די רוצחים אַנטגילטיק פאַרפייניקט געוואָרן דורכן אַרויפקייקלען אויף זייערע גופים פעסער מיט נאַפט.

„וען אין וואָגאָן איז שוין געווען אַנגעלאָדן די לעצ־טע פאַס, האָט דער ליטווישער אויפזיכער אַנדזשולים, אַ גרויזאַמער רוצח, אויסשטעלנדיק די אויף טויט־אויס־געמאַטערטע און פאַרפייניקטע מענטשן, געמאָלדן:

„— פאַר דער גוטער אַרבעט וועלן מיר אייך באַזאָרגן מיט אַ הייסער באָד, און דערנאָך וועט איר קענען זיך אָפרוען אין אַ קילער לופט...“

מענטשן אין גריבער פון געלאָשענעם קאַלך

„פון וואָקזאַל זיינען די אַרעסטירטע אַוועקגעטריבן געוואָרן צו די צעמענט־פאַבריק וואָס געהערן צו דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און געפינען זיך הינטער דער גרויסער געבויידע פון פלאַקס־פאַבריק. אין די גרויסע גריבער צו לעשן קאַלך איז געווען אָנגעוואָרפן ניט־קיין־גע־לאָשענער קאַלך. די תלינים האָבן באָפוילן די אַרעסטירטע אָנגיסן אין די גריבער וואָסער. דאָס וואָסער אין די גריבער האָט אָנגעהויבן צו זידן. וווייסע בלאָזן האָבן פייפנדיק געמומען שלאָגן אין דער הויך.

„אויסשטעלנדיק די קרבנות ביי די ראַנדן פון די גרי־בער, איז זיי באָפוילן געוואָרן, לויט דער ריי, צו שפרינ־גען אין די גריבער: די יעניקע, וועלכע האָבן ניט גע־פאָלגט, זיינען מיט געוואלד אַהין אַריינגעשטופט גע־וואָרן. די אומגליקלעכע האָבן אין די גריבער ניט גע־טאָרט שטיין אויף אַן אָרט, נאָר זיי האָבן געדארפט 'שווי־מען'... געפרעסן פונעם הייס־ברענענדיקן קאַלך, האָבן די מענטשן געפּרואווט אַרויסקריכן אויפן ברעג. אָבער די אויסוואורפן פלעגן זיי מיט ביקסן־פריקלאַדן צוריק אַריינשטויסן אין די גריבער אַריין.

„צווישן די אומגליקלעכע איז אויך געווען אַ מאָגערער, קליין־וואוקסיקער אַלטיטשקער. היות ער האָט זיך קוים געהאַלטן איבער דער אויבערפלאַך פונעם קאָכעדיקן וואַסער, אַרויסהויבנדיק דעם קאָפּ, האָבן די רוצחים גע־מיינט, אַז ער וויל פאַרהיטן זיין גראָע באָרד. איינער פון די אויסווארפן האָט אים מיטן פריקלאַד אַ זעץ געטאָן איבערן קאָפּ. דעם אַלטיטשקנס קאָפּ האָט זיך אַרונטער־גלאָזט אין וואַסער. אַיידער די איבעריקע געפייניקטע האָבן באַוויזן אים אַרויסצוציען, זיינען זיינע אויגן שוין געווען אויסגעברענט פונעם קאַלך.

„ענדלעך איז די האַלב־לעבעדיקע, פאַרפיניקטע מענטשן דערלויבט געוואָרן אַרויסצוקריכן פון די קאַלכ־גריבער. פון דאָרטן זיינען די אָפּגעשוואַכטע אָפּגעשיקט געוואָרן קיין פּאָליסט, און די איבעריקע — אין תפיסה אויף נייע סאָדיסטישע אָרגיעס פאַר די היטלעריש־ע רוצחים.

די גרויסע שחיטות אויף יידן

„אין איינעם אַ (סעפטעמבער —י.ג.) פרימאָרגן האָט מען די יידן פון פאָנעוועזש געגנומען פירן פון געטאָ קיין פּאיאָסט צו דערשיסן. במשך פון טאָג זיינען אַהין גע־ברַאַכט געוואָרן טויזנטער יידן. צום אָרט פון דער עק־זעקוציע זיינען די קרבנות געטריבן געוואָרן אין קאָלאָנע צו 200 מענטשן אין אַ קאָלאָנע. לעבן די גריבער זיינען די מענטשן געווען אויסגעזעצט אויף די קני און באַ־וואַכט פון פאָליציי, וואָס איז געווען באַוואָפנט מיט קוילנ־וואַרפער. צעשיסנדיק איין קאָלאָנע, פלעגט מען טרייבן צו דער גרוב נאָך אַ קאָלאָנע.

„די איינוואוינער פון די אַרומיקע דערפער האָבן במשך פון טאָג און נאַכט געהערט די קנאַלעריי פון מאַשין־געווער און די גרויליקע יללות פון די קרבנות. דער איינוואוינער פון ביעליונער דאָרף, נאַרבוטיס אַדאַמאָס, האָט דערציילט וועגן דעם פאָלגנדיקס:

„מיר האָבן געזען פונדערווייטנס, ווי מ'האָט געגראָבן די גריבער, אָבער אַז דאָ וועלן פאַרקומען אַזעלכע גרוי־זאַמע שחיטות, האָבן מיר ניט געגלויבט. און דאָך האָבן מיר געזען און אַדורכגעלעבט שוידערלעכע סצענעס, וועו די תלינים, שלאָגנדיק מיט אויטאָמאַטן, האָבן געשלעפט די קרבנות צו די גריבער. די רוצחים פלעגן די עופהלעך אַרויסרייסן פון די הענט פון די יאָמערנדיקע מוטערס און אַ וואַרף טוענדיק זיי איבער דער גרוב, פלעגן זיי די קינדער דערשיסן אין דער לופטן. היות די מער־דער זיינען געווען שיכור, פלעגן זיי ביים שיסן זייער אָפט ניט טרעפן אין די קינדער, און פיל עופהלעך זיינען אַרײַנגעפאַלן אין די גריבער לעבעדיקערהייט. ס'זיינען אויך געווען אַזעלכע רוצחים, וואָס פלעגן די קינדערלעך אויפ־הויבן פאַר די האָר און מיט רעווָאלווער־שאָסן פלעגן זיי צעשמעטערן זייערע שאַרבנס. דערשיטערט פון די גרוי־ליקע מאַרד־סצענעס, האָבן מיר, די אַרומיקע דאָרף־איינ־וואוינער, אַ לאַנגע צייט ניט געקענט קומען צו זיך.

דאָס בלוט וועט זיך נוקם זיין!

„ס'איז פאַרביי דער טאָג און די נאַכט פון די גרויליקע שחיטות. אויף מאָרגן אין דער פרי זיינען די פאַיאָסטער גריבער געווען אָנגעפילט מיט די טויטע גופים פון די

קרבנות. אַ ביסל ווייטער פון די גריבער, ביים ראַנד פון וואַלד, זיינען געווען אָנגעווָארפן הויכע קופּעס מיט בגדים און שוכוואַרג. נאָכן פאַרענדיקן זייער בלוטיקע אַרבעט, האָבן די מערדער אָפּגעקליבן פאַר זיך די בעסערע בגדים און שיך, און זיי זיינען אַוועקגעפאָרן. אייניקע פון זיי זיינען געבליבן היטן די גריבער.

„אינעם זעלביקן טאָג זיינען קיין פּאַיאָסט געבראַכט געוואָרן קריגס־געפאַנגענע, וועמען ס׳איז באַפוילן געוואָרן צו פאַרשיטן די גריבער. אין איינער אַ גרוב האָבן די קריגס־געפאַנגענע באַמערקט צווישן די הרוגים אַ לעבעדיק יינגל. זיי האָבן אים אַרויסגעצויגן פון דער גרוב און געפּראָווט פאַרבאַהאַלטן צווישן די קוסטעס. די פאָסטנס האָבן עס אָבער באַמערקט, און זיי האָבן דערפאַר שטאַרק געשלאָגן די קריגסגעפאַנגענע. דאָס יינגל האָבן זיי צוגעשלעפּט צו דער גרוב און זיך מיישב געווען, וואָס צו טאָן מיט אים. אייניקע פאָסטנס האָבן אַפילו פאַרגעלייגט, מ׳זאָל אים אַוועקלאָזן, אָבער דער ליטווישער פאַרטיזאַן דאָמבראָווסקאָס האָט געטענהט:

„— מ׳קען ניט. בעסער דערשיסן. אַניט וועט דאָס בלוט זיך נוקם זיין.

„צושטעלנדיק דעם רעוואָלווער צום יינגלס שטערן, האָט דאָמבראָווסקאָס אים דערשאָסן.

„פאַרנאַכט זיינען אַלע גריבער שוין געווען פאַרשאָטן. ביי די מאַסן־קברים זיינען נאָר געבליבן פאָסטנס, וועלכע האָבן במשך פון עטלעכע וואָכן געהיט פון אַ מענטשלעך אויג דאָס דאָזיקע אָרט, וואו ס׳זיינען פאַרגעקומען אַזעלכע גרויזאַמע שחיטות.“

און דער מחבר פאַרענדיקט זיין שילדערונג:

„קעגןווילן פון די מאַסן־מערדער זיינען טאַקע מקויים געוואָרן די ווערטער פונעם תלין דאָמבראָווסקאָס, אַז דאָס אומשולדיק־פאַרגאָסענע בלוט וועט זיך נוקם זיין. פיל אָנטיילנעמער פון די שחיטות זיינען דורך די דייטשן אַליין אומגעבראַכט געוואָרן, כדי ס׳זאָלן ניט בלייבן קיין לעבעדיקע עדות פון די באַגאַנגענע פאַרברעכנס. די אי־בעריקע רוצחים און זייערע מיטהעלפער וועלן אויך אָנטדעקט ווערן ,וואו זיי זאָלן זיך ניט אויסבאַהאַלטן. זיי וועלן ווערן באַשטראָפט ניט פונעם בלינדן גורל, נאָר פון דער שטרענגער האַנט פון געראָכטיקייט...“

שוידערלעכע הריגות אויף די יידן פון מאַריאַמפּאָל

פון א. לייסווידאָס (פּסעוודאָנים פון באַקאַנטן ליטווישן שריפטשטעלער אַנטאַנאַס וועניצלאָוואָ) אין „טאַריבו ליע־טאוואַ“, קאָווּנע, אָקטאָבער, 1944:

„דעם 6טן אָקטאָבער, 1944, איז אין מאַריאַמפּאָל דורך אַרטיקע געזעלשאַפטלעכע טוער צונויפגעשטעלט געוואָרן פאָלגנדיקער אָקט:

„היות דעם ערשטן סעפּטעמבער 1941, און אויך אין די שפּעטערדיקע טעג זיינען דורך די דייטשן אויף אַן אַר־גאַניזירטן אופן אויסגעפירט געוואָרן אין מאַריאַמפּאָל און ראַיאָן פון די מיליטעריש קאָנצענטרירטע מאַסן־שחיטות איבער די מאַריאַמפּאָלער איינוואוינער (לייען: יידן. —י.ג.), איז די קאָמיסיע אַוועקגעגאַנגען קאָנסטאַטירן די פאַקטן אויפן אָרט פון די שחיטות. דאָרטן זיינען געפונען גע־וואָרן דייטלעכע סימנים פון די גריבער, וואָס זיינען באַ־נוצט געוואָרן פאַר די הריגות: אויף צוויי געוועזענע שיס־פלעצער אי״ז צו זען 8 גריבער־פאַרטיפונגען, וואו יעדע גרוב האָלט מער ווי 3 מעטער די ברייט און לערך 70 מע־טער די לענג. די דאָזיקע 8 גריבער זיינען באַוואָקסן מיט אַ העל־גרינעם גראָז, וואָס טיילט זיך שטאַרק אויס פונעם אָרומיקן גראָז, אָזוי אַז ביים ברעג פון טייך שעשופּע ציען זיך אַכט לאַנגע פּאַסן מיט אַן אויפּפאַלנדיקער גרינקייט.

„... זיך שטיצנדיק אויף באַווייזן, אַליין געזעענע אויף אַן אָרט און אויפגענומענע פון גביית־עדות, שטעלט די קאָ־מיסיע פעסט, אַז דעם ערשטן סעפּטעמבער 1941 און איי־ניקע טעג שפּעטער זיינען לויט אַ באַפעל פון דייטשישע פונקציאָנערן אין ראַיאָן פון די מאַריאַמפּאָלער קאָנצאַרמעס דערמאָרדעט געוואָרן לערך 7־8 טויזנט יידן און קרוב טויזנט בירגער פון אָנדערע נאָצי־אָנאַליטעטן (דאָס דאָרף הייסן, אַז די נאָצים האָבן אומגעבראַכט ניט נאָר יידן. —י.ג.), צונויפגעבראַכטע פון מאַריאַמפּאָלער שטאָט און אומגעגנט. די קאָמיסיע שטעלט פעסט, אַז די גריבער זיינען אויסגע־גראָבן געוואָרן דורך מענטשן, וועלכע זיינען אויף דעם צווועק דורך צוואָנג צונויפגעטריבן געוואָרן. דאָס צונויפּכאַפן די מענטשן האָבן אָדורכגעפירט פאָליציסטן, וואָס זיינען דורך די דייטשן באַשטימט געוואָרן (ד. ה. ליטווינער. —י.ג.), אָדער אָנדערע פערזאָנען, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די נאָצים. די באַפעל־געבער זיינען אָבער געווען דייטשן. דאָס אָרט פון דער עקזעקוציע איז באַוואָכט געוואָרן בעיקר דורך די דייטשישע זשאַנדאַרן פון דער אָרטיקער קאָמענ־דאַנטור. אויך מיט דער דערמאָרדונג האָבן בעיקר אָנגע־פירט דייטשן.

„ווייטער האָט די קאָמיסיע אויפן סמך פון עדות פעסט־געשטעלט, אַז די דערמאָרדונגען זיינען פאָרגעקומען מיט אומגעהויערער גרויזאַמקייט. די קרבנות זיינען גע־צוואונגען געוואָרן אין די גריבער זיך אויסצולייגן רייען־וויים. דאַן זיינען זיי פון ברעג טייך באַשאָסן געוואָרן מיט אויטאָמאַטן. יעדע ריי הרוגים איז פאַרשאָטן געוואָרן מיט אַ דינער שיכט ערד. די שחיטה האָט אָנגעהאַלטן פון 10 אַזייגער אינדערפרי ביז 4 אַזייגער פאַרנאַכט. לכתחילה זיינען אומגעבראַכט געוואָרן די מענער, דערנאָך די פרויען, קינדער, חולאים א. א. פאַרן טרייבן די מענטשן צו די גריבער, האָבן די קרבנות געמוזט אויסטאָן פון זיך די זאַכן. אויב ביז מיטאָג איז די עקזעקוציע פאַרגעקומען לויט אַ פריער־צוגעגרייטן פלאַן, איז נאָכמיטאָג די דער־מאָרדונג פאַרלאָפן אין אַ כאַאָטישן צושטאַנד. די מענטשן פלעגן דאַן מיט געוואַלד אַריינגעשטופט ווערן אין די גריבער אויף די קרואוועס מתים. דורך קלעפּ מיט לאָ־פעטעס און גומי־שטעקנס פלעגן צעשמעטערט ווערן די קעפּ פון די קינדער. ס׳איז גאָרניט זיך פאַרצושטעלן די אומגעהויערע עינויים פון די קרבנות וועלכע זיינען צו די גריבער געבראַכט געוואָרן — נאָכן האַלטן זיי אַ לענגערע צייט אין די איבערפולטע פערד־שטאַלן פון די קאַזאַרמעס. אַ גרויסע טייל פון זיי איז געווען פאַרכאָפּט פון אַ שטוינענדיקער אָפּאָטיע און געהאָרכזאַמקייט, פון

אן אייגנארטיקער גייסטיקער פארטעמפטקייט און עקסטרע־מער רעזיגנאציע.

„היות אין די טעג פון די עקזעקוציעס זיינען די מערדער געווען שטארק אנגעשיכורט, איז מער ווי א דריטל פון די דערמארדעטע אריינגעפאלן אין די גריבער אדער אין א פארוואונדעטן, אדער אין אן אומבאשעדיקטן צו־שטאנד. בעיקר זיינען פיל קינדער אריינגעפאלן אין די גריבער אינגאנצן לעבעדיקע. די רוצחים פלעגן אי־בער די לעבעדיקע מענטשן טרעטן מיט די שטיוול און פלעגן באפוילן צו פארשיטן מיט ערד נאך לעבעדיקע מענטשן. לויט די אנווייזונגען פון די עדות, איז די צאל הרוגים אין יעדער פון די אכט גריבער כמעט די זעל־ביקע.

„די פיר מאריאמפאלער איינוואוינער: ז. סווירמיצ־קיענע, ק. מארקיאליס, ק. בארטיושקא און א. בארטיוש־קא, עדות פון די שרעקלעכע שחיטות, האבן אין זייערע דערקלערונגען צווישן אנדערע געזאגט: דער פעלדפעבל גירזשאדא האט געגעבן א פייף, און הן די מענער, הן די פרויען, האבן זיך געדארפט אויסטאן. נאכן אונטער־זוכן די מענטשן, האט מען די מענער געזונדען טרייבן אין קאלאנע צו 300 מאן פון די פערדשטאלן צו די גריבער און מ׳האט זיי באפוילן זיך אויסצולייגן.

„אויפן ברעג טייך האבן די היטלעריש מיטהעלפער (געמיינט: ליטווינער. —י.ג.), באוואפנטע מיט ביקסן, אוי־טאמאטן און אנדערע געווער־מינים, געזונדען שיסן אין די אויסגעלייגטע מענטשן. דער שעף פון געשטאפא צו־זאמען מיט די אנדערע רוצחים האבן, אריינשפרינגענדיק אין די גריבער, געזונדען טרעטן מיט די שטיוול איבער די קרעכצנדיקע און שטארבנדיקע מענטשן. די קנאלעריי פון די אויטאמאטן, די יללות פון די גוססדיקע און די ווילדע רציחה פון די נאצישע תלינים — אלץ צוזאמען האט געקענט פון זינען ארויסטרייבן די דורך צוואנג צוגעוויפ־געכאפטע ארבעטער, וועלכע האבן געדארפט זיך מתעסק זיין מיט די דערמארדעטע.

„וועז דאס קרעכצן איז איינגעשטילט געווארן, איז באפוילן געווארן צו באגראבן די הרוגים. די ערד איז פארטרונקען געווארן מיט בלוט. באלד האט מען די צווייטע גרופע אויסגעלייגט איבער די פריער־דערמאר־דעטע און ווידער געשאסן... אזוי איז אומגעבראכט גע־ווארן איין פארטיע מענטשן נאך דער צווייטער ביז די גרוב איז פול געווארן מיט הרוגים.

„די מערדער האבן געארבעט מיט התמדה: זייערע פיס און הענט זיינען געווען פארבלוטיקט: זיי האבן ניט אויפגעהערט צו שרייען ווי פון זינען־ארא־פגעגאנגענע; האלב־שיכורע האבן זיי זיך קוים געהאלטן אויף די פיס.

„נאך די שרעקלעכע שחיטות האבן די „העלדן" גע־מאכט א באל אין געווען רעסטאראן פון קילמייטע. דארטן האבן זיי געוואשן די הענט און בגדים, איינגע־שמירטע אין בלוט פון אומשולדיקע מענטשן, און האבן געהוליעט און געשיכורט אן סוף." — האבן פארענדיקט די עדות זייערע דערקלערונגען.

„דער מאריאמפאלער ארבעטער מאקסימאוו, וואס איז צוזאמען מיט אנדערע פארכאפט געווארן צו דער ער־בעט ביים פארשיטן די גריבער מיט די הרוגים, האט איבערגעגעבן צווישן אלע אויפשוידערנדיקע פרטים פון די שחיטות אויך פאלגנדיקן פאל:

„דער מאריאמפאלער יידישער יונגערמאן סובאצקי האט, ליגנדיק מיט א דורכגעשאסענער ברוסט אונטער א דינער שיכט ערד, זיך אויפגעהויבן מיט די הענט פון אונטערערד־שיכט און האט געבעטן אויפן קול, מ׳זאל אים פטרן און ניט באגראבן קיין לעבעדיקן".

דער מחבר פארענדיקט זיין באריכט מיט פאלגנ־דיקע ווערטער:

„דא, אין ליטע, האבן די דייטשישע רוצחים, ביי דער מיטהילף פון די ארטיקע פאררעטער, אדורכגעפירט אזעל־כע גרויזאמקייטן, וואס שטייגן איבער די גרויליקייטן וועגן וועלכע ס׳וועט דערציילט אין די פארשיידענע אור־אלטע לעגענדעס..."

אומקום פון די יידן אין גודלעווע, פאקאן, וויוועריי, מאוורוטש א. אנד. שטעטלעך ארום קאוונע

פון ב. קראסאוסקאס אין „טאריבו ליעטוואוא", קאוו־נע, דעצעמבער 1944:

„אלץ מער און מער ווערן אויף דער טעריטאריע פון ליטע אנטדעקט מאסן־קברים פון די קרבנות מצד די נא־צישע באראבארן. אין יעדן ארט, וואו די „אויבערמענטשן" זיינען געווען, האבן זיי איבערגעלאזן נאך זיך פארברעכע־רישע שפורן. יעדע ליטווישע שטאט און שטעטל האט היינט־צו־טאג א גרויליקע ירושה פון דער היטלערישער אקופאציע — א מאסן־קבר, וואס זאגט עדות וועגן די גרוילטאטן פון די נאצים און זייערע מיטהעלפער.

„די מאסן־קברים, וואס זיינען דא ניט לאנג אנטדעקט געווארן לעבן גודלעווע (א שטעטל 7 קילאמעטער בשכנות פון קאוונע), דערגאנצן דאס בילד פון די היטלערישע רציחות. א גרויסע גרוב פון 80 מעטער די לענג און 2 מעטער די ברייט איז געפונען געווארן אנדערהאלבן קי־לאמעטער פון גודלעווע, אין דער אומגעגנט פון דארף בינקוניי. דאס איז אן אויסערגעווייניטלעך־שיינע געגנט: אויפן ברעג פון טייכל יעסיע, צווישן בערגלעך, אין א טאל ארומגערינגלט מיט קוסטעס. זומער־צייט פלעגן פיל קאוונער איינוואוינער קומען אהין זיך אפרוען. די נאצים האבן דאס דאזיקע ארט אויסגעקליבן אלס מאסן־קבר פאר די קרבנות.

„די ארטיקע איינוואוינער געדענקען זייער גוט די טראגעדיע, וואס איז בשעתה דא פארגעקומען, וויל פיל פון זיי איז אויסגעקומען בייצוזיין די שחיטות. דער סטו־דענט יואזאס איוואנאוסקאס, אן איינוואוינער פון גוד־לעווע, וויס וועגן דעם ענין צו דערציילן אט וואס:

„סוף אויגוסט 1941 האט מען פיל יידן פון די ארו־מיקע שטעטלעך פאקאן, וויוועריי, מאוורוטש א. א. צונויפ־געטריבן אין גודלעווער סינאגאגע, וואו זיי זיינען גע־האלטן געווארן פארשפארט עטלעכע טעג. אין איינעם א טאג זיינען קיין גודלעווע געקומען צו פארן פון קאוונע

2 אויטאָבוסן מיט היטלעריסטן. לכתחילה האָט מען פון די צוגויפגעטריבענע יידן אָפּגענומען זייער געלט און די ווערטפולע קעגנשטאַנדן, און שפּעטער־צו האָט מען זיי גרופּעסווייז געפירט אין טאָל און דערשאָסן.

„דער ליטווישער אַרבעטער אַנדריוס ראַגעוויטשיוס, אַ גודלעווער תושב, וואָס האָט אין יענער צייט געאַרבעט אין דער פלייש־פאַבריק „מייסטאַס" (בשכנות פון גודלעווע) דערציילט:

„אין אויגוסט 1941 זיינען מיר, 70־80 מענטשן פון אַרום גודלעווע, געבראַכט געוואָרן אויפן אָרט, וואו ס'גיט פּינט זיך דער מאַסן־קבר. דאָרטן האָבן מיר שוין גענוג יידן, וואָס גראָבן גריבער. וועז די יידן האָבן גענוג האָט אויסגעגראָבן אַ לאַנגן גראָבן פון לערך 3 מעטער טיף, זיינען פון הינטער די קוסטעס ביים טייכל יעסי אַרויסגעקראָכן אַ פּאָר צענדליק היטלעריסטן, באַוואָפנטע מיט אויטאָמאַטן. זיי האָבן באַפוילן די יידן זיך אויסצוטאָן נאַקעט און דערנאָך האָבן זיי אַלעמען דערשאָסן. אונדז האָט מען געהייסן פאַרגראָבן די דערמאָרדעטע. שפּעטער־צו האָט מען פון שטעטל געבראַכט די פרויען און קינדער און אויך זיי האָט מען דערשאָסן.

„די קאָמיסיע אויסצופאָרשן די נאַצישע גרוילטאַטן אין קאָוונער קרייז האָט דעם 30טן נאָוועמבער 1944 אויפגעגראָבן אַ טייל גרוב, וואו אויף יעדן קוואַדראַט־מעטער זיינען געפונען געוואָרן פון 12 ביז 16 הרוגים. די קרבנות, צווישן זיי פיל פרויען און קינדער, זיינען אין גרוב געוואָרן צוגויפגעוואָרפן אינע אויף די אַנדערע. די קערפּערס פון די מענער זיינען געפונען געוואָרן אַן בגדים. די קאָמיסיע האָט פעסטגעשטעלט, אַז אינעם דאָזיקן מאַסן־קבר ליגן באַגראָבן לערך 400 אייגוואוינער (ד. ה. יידן. —י.ג.) פון גודלעווע, פּאַקאָן, מאוורוטש, וויווערי א. א. קלענערע ישובים אַרום קאָוונע."

דער קאָרעספּאָנדענט פאַרענדיקט זיין באַריכט מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

„ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז אין די דאָזיקע שחיטות פון אומשולדיקע מענטשן האָבן אָנטיילגענומען אויך אויסוואורפן פון ליטווישן פּאָלק. פאַר דער מיטהילף אינעם בלוטיקן פאַרברעכן זיינען זיי באַלוינט געוואָרן מיט אַלקאָהאָל. די דאָזיקע נאַצישע משרתים האָבן צוזאַמען מיט די אָקופאַנטן אַ גאַנצע נאַכט געפראָווען אַרגיעס און געשיכורט. די ליטווישע אויסוואורפן האָבן אָבער מיטן אַלקאָהאָל ניט אָפּגעווישט פון זייערע הענט דאָס בלוט פון די קרבנות. פאַרן אומשולדיק־פאַרגאָסענעם בלוט פון קינדער, זקנים און פרויען וועלן די רוצחים, פריער אדער שפּעטער, באַקומען זייער פאַרדינטן פסק־דין."

ליטווישער פּראָפעסאָר שלאָגט זיך על־חטא

אַ רירנדיק אַרטיקל פון ר. מיראָנאָס, פּראָפ. פון ווילנער ליטווישן אוניווערזיטעט, אין „טאַריבו ליעטוואַ", קאָוונע, פעברואַר, 1945:

„כ'זע דיך, פאָלק פון ישראל, אויף דיין עינויים־וועג. ס'קלאָגט פון ווייטיק און חרפּה מיין נשמה, דער־מאָנענדיק זיך דיין אומגליקלעכן גורל און דאָס אַלץ, וואָס דו האָסט אַדורכגעמאַכט במשך פון די דריי גרויליקע יאָרן פון נאַצישן קאָשמאַר, וועז אין אונדזער לאַנד פלעגן אויף דיינע זין געמאַכט ווערן געיעגן, ווי, להבדיל, אויף וואַלד־חיות.

„כ'זע דיך, אַלטער זייגערמאַכער, ביי וועמען איך בין געווען אַרייגעקומען אין די ערשטע בהלה־טעג אָפּנעמען מיין זייגער. דו ביסט מיר קיינמאָל ניט געווען קיין חבר, ווייל גאָר אַנדערע שטרעבונגען האָבן דיך אָנגעלאָקט פון די יוגנט־יאָרן. אָבער דאָן האָב איך דערזען אין דיר אַן אומגליקלעכן, אַ מענטשן אַ פאַראורטיילטן אויף גרויזאַמער פּיין.

„— וואָס וועט זיין מיט אונדז? וועט מען אונדז ניט באַרויבן? — האָסטו מיך אַ פרעג געטאָן, זייענדיק אויפגעמונטערט פון מיין פריינטלעכן טאָן.

„אָ, אומגליקלעכער! דאָן איז דיר אויסגעקומען שרעקלעך, אַז מען קען דיך באַרויבן. דו האָסט אָפּילו ניט געקענט חלומען, וואָס ס'דערוואַרט דיך.

„— אַלץ קען זיין, — האָב איך דיר געענטפערט, און אַ ווייטיק האָט צונויפגעדריקט מיין האַרץ, ווייל מיט קיין זאַך האָב איך ניט געקענט דיך טרייסטן.

„כ'זע דיך, שטאָלצער יידישער פאָלקסזון, וועז דו ביסט אַ באַרוועסער געגאַנגען איבערן ברוק פון גאַס, הויך אויפגעהויבן דעם קאָפּ, און דו האָסט פאַר אַ האַנט געפירט דיין קליין זונעלע. הינטער דיר האָבן נאָכגעפאָלגט די שפּיזן פון 4 ביקסן, אָבער דו האָסט זיך געשפּירט שטאַרקער פאַר די שפּיזן, ווייל דו האָסט פעסט געגלויבט אַז דאָס בייז מוז פאַרשווינדן.

„כ'טרויער אויף דיר, צאַרט מיידעלע, זיך דערמאָנענדיק, ווי דו ביסט צוגעלאָפן צו דיין תלין און אים געפרעגט:

„— מיין האָר, וועז וועט מען אונדז דערשיסן, היינט?

„דוכט זיך, אַז אָפּילו דער גאָט פון האָס אַליין וואָלט וועכער געווארן נאָך דער טראַגישער פּראָגע פונעם אומשולדיקן קינד.

„— ניין, ניט היינט, און בכלל וועלן מיר ניט שיסן...— האָט דיין תלין דיר געענטפערט.

„און ער האָט ניט געזאָגט קיין ליגן, אָט דער רוצח. נאָך אין זעלביקן טאָג האָט ער מיט אַ „געוויסן", פאַרשיכורט פון היימיש־געמאַכטן בראַנפן, דיך ניט דערשאָסן, נאָר ער האָט מיטן פּריקלאָד פון ביקס צעשמעטערט דיין צאַרט קעפּעלע, און נאָך אַ האַלב־לעבעדיקע האָט ער דיך אַרייגעווארפן אין גרוב אויף דער ברוסט פון דיין טויטער מוטער.

און איך זע אויך אייך, אויסוואורפן, וואָס האָבן פאַרלאָרן דאָס מענטשלעכע געשטאַלט און מיט העגט, באַפלעקטע פונעם הייסן בלוט, זיך געטיילט מיט די זאָכן פון די קרבנות, וואָס זיינען דורך אייך דערמאָרדעט געוואָרן. זיידענע קליידער, גאָלדענע רינגען, אַרעמבענדער, זייגערס, פאַרטסיגאַרן — וואָס פאַר אַ סעודה פאַר אייער אומגעזעטיקטער גיריקייט!

„אבער עס ווערט שוין טונקל, תלין, און דו איילסט זיך אהיים, וואו פאר דיין ארבעט ווארט אויף דיר דאס צוגעזאגטע בראנפן, און דא ליגט נאך ניט קיין פאר־גראבן פנים, מיט אן אויסגעשפרייטן שמייכל פון אנמעכ־טיקער פארצווייפלונג. דאס איז א גאלד־שמייכל — דאס מויל פון מת איז דאך פול מיט גאלדענע ציין! דו האסט ניט קיין צייט צו רייסן אייניציקווייז די דאזיקע גאלדענע ברעקלעך. לייכטער און שנעלער ווערט זיין... אפשניידן ביים מת דעם קאפ און מיטנעמען מיט זיך אהיים.

„און דארטן, פאר דער שיין פון א לעמפל, ביסטו יע־נעם אוונט געווען א דענטיסט, דער אומברחמנותדיקסטער פון אלע דענטיסטן, וואס האבן וועלט־ניט־איז געלעבט אויף דער וועלט! דו ביסט באפרידיקט — פאר דיין ארבעט איז דיר באצאלט בשפע, ווייל א גאנצע נאכט האסטו געקענט שפילן אין קארטן פאר די גאלדענע ציין.

„א, מענטשלעכקייט! דו ביסט נאר א פוסט ווארט, וואס איז געקומען צופליען צו אונדז פון דער וועלט פון טרוימען, ווייל אזוי האט זיך אויפגעפירט מיט א מענטשן ניט א טיגער און ניט א געפיללאזער אויטאמאט, נאר אויך א מענטש, וועלכן ס׳האט אויך אין ווייטן געבוירן א מאמע. ניט שוין זשע האט אט די מאמע אויך אים געצערטלט? אים געקושט? אים, דעם עופהלע, די טרערן אפגעווישט? ווי פרי ס׳האבן געמוזט אויסטריקענען די דאזיקע טרערן!...

„א, גערעכטיקייט! דו ביסט ווי אן אנצייגערדיקער, אפגעקראכענער און צערונצלטער זקן, אזא ענדלאז־קאמי־שער, אז מען טייטלט אויף דיר מיט די פינגער, עפנטלעך חוזקט מען פון דיר. פארשטייט זיך, דו האסט פארלוירן יעדע אכטונג, ווייל אויף אונדזער ערד שפאצירן דאך נאך פריי ארום מענטשן, וואס האבן דא ניט לאנג זי, די ערד, באשפריצט מיט אומשולדיקן בלוט.

„א חרפה און א קללה אויף אייך, אויסוואורפן, וואס נאך די עקלדיקסטע נאכט־ארגיעס זייט איר אויף מארגן אין דער פרי, יום־טובדיק אויסגעפוצט, געגאנגען אין קלויסטער...

„א חרפה, א דרייפאכע חרפה אויך אויף די, וועלכע האבן מסכים געווען מיט אזעלכע גרויליקע מעשים, האבן זיך געפרייט מיט זיי און דערמוטיקט די רוצחים.

„א חרפה דיר, ׳דערפינדערישער׳ אפטייקער, וואס, זשאלעווענדיק פאר די עופהלעך קוילן, האסטו זיך אליין אנגעבאטן צו געבן זיי טרינקען מילך מיט סם!

„ ליידער ליגט א חרפה־פלעק אויך אויף מיר, ווייל כ׳האב אין אנבליק פון די דאזיקע גרויליקייטן ניט דער־קלערט מיין עפנטלעכן און הייסן פראטעסט. הגם ס׳האט געקלאגט מיין נשמה, האב איך דאך געשוויגן א מאכטלא־זער און פאריאושטער, קריצנדיק מיט די ציין און זאמ־לענדיק אין מיין הארצן דעם גרויזאמסטן האס קעגן די נאצישע בארבארן און זייערע מיטהעלפער. גרויס איז מיין חרפה, וואס כ׳בין ניט געווארן קיין העלד און בין ניט דערשאסן געווארן צוליב דער געראטעוועכטער זאך.

„אין יענע שוידערלעכע טעג האבן מיר, צום בא־דויערן, געהאט אזוי פיל גרויליקע אויסוואורפן און אזוי וויניק באמת־דערהויבענע פערזענלעכקייטן!...“

הרב ישראל מאיר קרנוביץ

די לעצטע טעג פון קעלם

אויב קעלם פון דעם אמאליקן אמאל איז שוין געווג באשריבן געווארן און איז שוין מער אדער וויניקער בא־קאנט, איז אבער וויניק באווארט וועגן איר אקארשט פארלאפענעם עבר, איינשליסנדיק די לעצטע חורבן־טעג פון קעלמער יידישן לעבן, דעם קורצן מארטירער־וועג פון די קעלמער יידן אונטער דער דייטשישער אקופאציע. ס׳איז טאקע געווען א קורצער מארטירער־פריאד, ווייל שוין אין צווייטן מאנאט פון רוסיש־דייטשישן קריג איז קעלם ליקווידירט געווארן, אבער מיט א גלאריע פון עכטן יידישן מוט און שטאלץ.

קעלם, ווי א סך אנדערע שטעטלעך אין ליטע, הויבט אן איר באריימטקייט מיט אירע רבנים, גאונים און צדיקים. ניט געקוקט וואס קעלם איז געווען א קליין שטעטל, האט זיך גערעכנט פאר א כבוד אנגענומען צו ווערן דארט פאר א רב. ניט נאר די בעלי־בתים, נאר די מארק־מענטשן און בעלי־מלאכות האבן אויך געלערנט.

נאך אין דער סאמע לעצטער צייט זיינען געווען צווי יידן מיט בערד, „גאס־מענטשן“, טרעגער. אין שטעטל איז טרעגעריי געווען פון דער נידעריקסטער באשעפט־קונג. איינעם פון די דאזיקע יידן האט מען גערופן „ראובן דער גאסמענטש“, דעם צווייטן „יאסע די בארד“, צוליב זיין הדרתפנימדיקער רבנישער בארד. איז איינער פון זיי יעדן טאג געזעסן ביי „עין יעקב“, דער צווייטער — ביי „מנורת המאור“. ווי אן אילוסטראציע פאר דער גע־לערנטקייט פון קעלם קען דינען „דער בעדער“, וועלכער האט נאך געלעבט ביז דער לעצטער צייט און איז גע־בליבן ווי אן איבערבלייבעכץ פון די פריערדיקע המונישע לומדים. געווען האט מען אים ראובן „דער בעדער“ אויפן נאמען פון זיין פריערדיקער פראפעסיע, ווען ער איז געווען יינגער. אט דער דאזיקער בעדער האט גע־קאנט גוט לערנען און געוואוסט ש״ס, און ביזן לעצטן טאג, ניט געקוקט אויף זיין טיפן עלטער, כמעט קיינמאל ניט

פֿאַרפֿעלט צו זיין ביים לומדישן גמרא־בלאַט אין גרויסן בית־המדרש. ס׳איז דעריבער אַ פֿאַרשטענדלעכע זאַך, אַז אָנצוקומען אין אַזאַ לומדיש שטעטל פֿאַר אַ רב, איז געווען אַ גרויסער כבוד. זיינען טאַקע אַלע מאָל געווען אין קעלם באַרימטע רבנים. דער לעצטער רב איז געווען ר׳ קלמן ביינישעוויץ ז״ל, באַקאַנט אונטערן נאָמען „זשעז־מערער עילוי״. ער איז געווען אַן אַיידעם פון פּריערדיקן רב ר׳ צבי יעקב אָפּנהיימער ז״ל, מחבר פון ספר „צבי גאון יעקב״, און איז אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט זיין עדה דורך די דייטשן.

אַן אינטערעסאַנטער טיפּ, וועלכער וואָלט געדאַרפט באַזונדערס באַשריבן ווערן, איז געווען „ר׳ מענדע די פּאה״. ער האָט זיך אָנגענומען אויפֿן גאַנצן לעבן ניט צו ריידן אויסער „דברי תורה״ און פֿלעגט זיך מיט מענטשן פֿאַר־שטענדיקן נאָר אויף שטום־לשון. ער האָט אויך געזומען אַ ווייב אַ שטומע — זי זאָל ניט קאָנען ריידן קיין לשון הרע. ער איז אומגעקומען דורך די דייטשן צוזאַמען מיט אַלע יידן.

באַרימט אין דער פּריערדיקער ברייטער יידישער וועלט איז קעלם געוואָרן מיטן קעלמער מגיד און אין דער שפּעטערדיקער צייט — ביזן סאַמע לעצטן טאָג — מיט דער אַזוי גערופענער „גרויסער תלמוד־תורה״, וועלכע האָט זיך געראַטעוועט, ווי דאָס וויגעלע פון מוסר. פון דאָרט זיינען עס אַרויסגעקומען די זיילן פון מוסר פֿאַר דער גאַנצער וועלט: דער „אַלטער״ פון סלאָבאָדקע, ר׳ ירוחם מירער און ר׳ אשר קלמן דער משגיח פון פּאָנעווועזשער ישיבה. געגרינדעט פון ר׳ שימחה זיסל, ז״ל, איז די ישיבה די לעצטע צייט געפֿירט געוואָרן פון ר׳ דניאל מאָושאָוויץ ז״ל, דעם שטאָלץ פון קעלם, וועלכער איז אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט דער תלמוד־תורה. ר׳ דניאל איז געווען פֿאָפּולער ווייט איבער די גרענעצן פון ליטע, און ווייל ער איז געווען באַליבט ביי אַלע שיכטן פון די קעלמער יידן, איז אוממיגלעך, שרייבנדיק וועגן קעלם, זיך ניט אָפּצושטעלן וועגן זיין פֿערזענלעכקייט אַ ביסל מער.

ר׳ דניאלן האָט מען געהאַלטן פֿאַר דעם טיפּסטן מוח מיט אַ זעלטן לאָגיש־קאָנסטרוקטיוונטן דענקען און אויסער־געווייניטלעכער קלאָרקייט. ער איז אויך געווען באַקאַנט מיט אַלע וועלטלעכע אַלטע און נייע פילאָזאָפישע שיטות. ניט נאָר פון דער אָרטאָדאָקסישער וועלט פלעגט מען קומען צו אים זיך דורכשמועסן און הערן זיינע טיפֿ־זיניקע רעיונות און השערות, נאָר אויך פון דער פרייער אינטעלעקטועלער וועלט. ס׳זיינען אַפילו געווען אַזעלכע געסט, וועלכע פלעגן פֿעריאָדיש קומען צו פֿאָרן צו אים אוֹן, ניט געקוקט אויף זייער אייגענער ניט־רעליגיעזער איינשטעלונג, פלעגן זיי מיט אויסערגעווייניטלעכער פֿאַר־ערונג, ממש מיט פֿאַרוואונדערונג ריידן וועגן אים. זיינע טיפּע שמועסן פלעגן איבערגעזאָגט ווערן אויסער די גרע־נעצן פון ליטע. זיינען טאַקע אין דער „תלמוד־תורה״ געקומען לערנען פיל אויסלענדער, אויך פֿאַרהייראַטע, פון ענגלאַנד, אַמעריקע, קאַנאַדע. איינער אַזאַ, אַן אַמערי־קאַנער, הרב ברוין ז״ל, וועלכער האָט זיך ניט געוואָלט שיידן מיט דער „תלמוד־תורה״ בעת עס איז נאָך געווען די מיגלעכקייט אַוועקצופֿאָרן, איז נאָכדעם בעסטיאַליש פון די דייטשן דערמאָרדעט געוואָרן.

ר׳ דניאל האָט פֿאַרמאָגט ניט נאָר אַן אומגעהויער וויסן וועגן אַלץ, אַ קלאָרן פֿאַרשטאַנד און אַ טיפּע נשמה, נאָר אויך אַ גרויס האַרץ און אַן אויסערגעווייניטלעכע ליבע צו יעדן, ווי צו אַ ברודער. ער האָט געוואָלט מיט יעדן ווי מיט אַ גלייכן און מכבד געווען ווי אַ גרעסערן. דעם קלענסטן האָט ער אַרויסגאַגלייט הינטערן קאָרי־דאָר, און פלעגט מען אים באַגעגענען אין גאַס, האָט מען נאָך פון דער ווייטנס געדאַרפט זיך צוואיילן מיטן „גוט מאָרגן״, כדי ער זאָל ניט אַרויסכאַפּן פריער, און ניט איינמאָל איז מען געבליבן אין אַ פֿאַרלעגנהייט, ווען זיין „גוט מאָרגן״ איז געקומען פריער, ווייל אויך ער האָט זיך אונטערגעאיילט.

די „תלמוד־תורה״ אין קעלם איז געווען אַן אייגן־אַרטיקע אינסטיטוציע. נאָך ביז דער לעצטער צייט האָט זי זיך געפּירט אין גייסט פון אירע גרינדער. ס׳איז ביז גאָר אינטערעסאַנט דער פֿאַקט, אַז די „תלמוד־תורה״ האָט זיך אויסגעהאַלטן ניט ווי אַלע יידישע מוסדות פון צדקה, נאָר פון דירה־געלט פון אַ מויער אין קאָוונע, און איז אָנגעפּירט געוואָרן פון איר איבערגעבענעם מנהל ר׳ גרשון מיעדניק ז״ל, וועלכער האָט געטיילט זיין צייט אויף זאָגן — „שמועסן״ — און זאָרגן וועגן די הכנסות. דעם טרויעריקן זונטיק האָט ער באַוויזן צו קומען פון קאָוונע קיין קעלם, כדי זיך ניט צו שיידן פון זיינע באַ־ליבטע תלמוד־תורהניקעס אויף זייער טויטן־וועג.

אַ מוסד, וועלכער האָט אויך באַדינט די אַרומיקע שטעטלעך, איז געווען די „ישיבה קטנה״, וואָס האָט זיך גערעכנט פֿאַר אייגנער פון די בעסטע אין ליטע. אָנגע־פירט איז זי געווען אין דער לעצטער צייט פון איר באַליבטן פֿאָטערלעכן מנהל און ראש ישיבה ר׳ שלמה פֿיאנקאָ ז״ל. אויך אומגקומען צוזאַמען מיט דער גאַנ־צער יידישער עדה.

אויך וועלטלעכע שולן האָבן ניט געפֿעלט. ס׳איז גע־ווען אַ „יבנה״־שול, אַ מיידל־שול, אַ תרבות־שול, אַ פֿראָגימנאַזיע און אַ קינדער־גאָרטן און אַלע מוסדות, חברות, אַרגאַניזאַציעס, וואָס אַ קולטורעל ליטוויש שטעטל האָט פֿאַרמאָגט.

קעלם איז עקאָנאָמיש געווען גוט סיטואירט און האָט זיך אין ליטע געריכנט פֿאַר אַ רייך שטעטל, פֿאַרשטייט זיך, אין ליטווישן פֿאַרנעם. ביז לעצטנס האָט קעלם פֿאַר־מאָגט איבער 3000 איינוואוינער מיט אַ יידישער מערהייט. קעלם האָט געשמט מיט אירע גרויסע מערק און יאָר־יאַרידן, מיט איר תבואה־מיסחר, מיט איר קליינער אינ־דוסטריע פון בערשטעריי און גאַרבעריי, וועלכע איז פאַקטיש געווען אַ יידישע אינדוסטריע.

אין קעלם פלעגן קומען איינקויפן קרעמער פון די אַרומיקע שטעטלעך. די אויטאָבוסן־געזעלשאַפט פֿאַר דעם זאַמעטער פֿאַרקער איז געלעגן אין קעלמער יידישע הענט. דעם סחורה־טראַנספּאָרט פון דער אַרומיקער פּראָווינץ

האָט קעלם באַדינט מיט אירע 20 לאָסט־אויטאָ, וואָס איז געווען פאַר אַ ליטוויש שטעטל זייער פיל. אויך דער עקספּאָרט פון תבואה, פלאַקס, זוימען א. א. וו. איז געווען אין יידישע הענט.

אַן אַנדער פּנים האָט קעלם באַקומען מיטן אָנקום פון די סאָוועטן. קעלם האָט זיך געמוסט גרייטן צו אַ ניי לעבן. מען האָט זיך געמוסט „אויבערשיכטן". קיין געשעפטן זיינען שוין ניט געווען, האָבן בעלי־בתים אָנגעהויבן זיך דערמאָנען אָן די אַלטע פּראָפּעסיעס פון דער צייט, איידער זיי האָבן זיך אַרויפגעאַרבעט. וועג עס האָט געפונען ביי זיך נייע קוואַליפיקאַציעס, וועג ס׳האָט זיך איינגעשאָפט אַ פערדל מיט אַ וואָגן. די פרוי־מע האָבן זיך געמוסט איינקויפן שטריק־מאַשינקעס, אייער, וואָס האָט זיך אַפילו איינגעשאָפט אַ מאַסיוון וועבשטול, מען געמוסט זיך לערנען די נייע מלאכות, ביז דער דייטש האָט אַלץ איבערגעריסן...

ס׳האָט וויניציק צייט געמוסט צו מאַכן אַ טאָלק מיט די יידן אויף דער ליטווישער פּראָווינץ. אין דעם האָבן שוין פיל אַרויסגעהאָלפן די היימישע ליטווינער. ס׳איז אפילו ניט געקומען צו מאַכן אַ געטאָ. אויף אַ געטאָ האָבן זוכה געווען בלויז די 3 גרעסערע שטעט: ווילנע, קאָווענע און שאַוול, און דאָס קליינע ביסל ליטווישע יידן, וואָס איז נאָך געבליבן, זיינען טאַקע ניצול געווארן אין די דריי שטעט, וועלכע די דייטשע „אַרדענונג" האָט „באַשאָנקען" מיט געטאָס...

צבי לעוויט

חורבן יורבורג

יורבורג האָט פאַרן צווייטן וועלט־קריג זיך געפונען ביים דייטשישן גרענעץ, בערך 10 קילאָמעטער פון סמאלינינקען, קרייז טילזיט. אין 1940, וועג רוסלאַנד האָט אָקופירט ליטע, האָבן די סאָוועטן גלייך אָנגעפאַנגען צו בויען אַ וואַראָשילאָוו־ליניע לענג אויס דעם דייטשישן גרענעץ. וועג די דייטשן זיינען באַפאַלן סאָוועט־רוסלאַנד, זיינען זיי דעריבער גלייך אין די ערשטע שעהן געווען שוין אין יורבורג.

ס׳איז תיכף געשאַפן געווארן אַ ליטווישע פאָליציי בראש מיטן גימנאַזיע־לערער לעוויצקאס. די ליטווינער האָבן אויפגעהערט יידן צו פאַרקויפן עסנווארג. פלעגט אין אָוונט בלייבן אין אַ געשעפט ניט פאַרקויפּטס, פלעגט דער ליטווישער קרעמער עס פאַרקויפן די יידן, וועלכע פלעגן אָפשטיין אַ גאַנצן טאָג אין אַ באַזונדער רייי.

שבת פרי, דעם 27טן יוני 1941, איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן תיכף אַרויס אין גאַס רייסן דאָס גראָז. דעם זעלביקן טאָג איז שטרענג אָנגעזאָגט געווארן, אַז ביז פיר אַזייגער נאָכמיטיק זאָלן אַלע יידן צונויפטראָגן זייערע ספרים אויפן שולהויף. דער ווייס־גרויער הדרת־פּנימדיקער הרב הגאון רובינשטיין האָט אין דעם הייליקן שבת אינגעבויגענערהייט געפירט אין אַ וועגעלע זיינע ספרים און די כתב־ידן צום באַשטימטן פלאַץ. פינף אַזייגער האָבן די ליטווינער כוליגאַנעס געהייסן די יידן אַרויסטראָגן זיי ספרי־תורהס פון בית המדרש, זיי צוגעלייגט צו די ספרים און אַלץ צוזאַמען פאַרברענט.

זונטיק, דעם 28טן יוני אין דערפרי, איז באַפוילן געווארן, אַז אַלע יורבורגער יידן זאָלן זיך צוזאַמענקלייבן לעבן דער שטאָטישער בוכהאַנדלונג. די פאַרבליבענע אין די הייזער האָט געדראָט טויטשטראָף. די געקומענע יידן זיינען אויסגעשטעלט געווארן צו דריי אין אַ ריי. פיר שטאַרקערע יידן האָבן געמוזט אַרויסטראָגן פון בוכהאַנדלונג אַ גרויסן גיפּסענעם ביוסט פון קעלמער יידן זיינען צוזאַמענגעטריבן געווארן אין דריי שטאָלן אויף באַזונדערע פּלעצער: די מענער אין אַ גרויסער סטאָדאָלע ביים יידישן גוטבאַזיצער ר׳ זונדל לונץ, די פרויען — ביים גוטבאַזיצער ר׳ משה געלמאַן, אַ דריטער פּלאַץ איז געווען ביים יידישן גוטבאַזיצער קוּשעלעווסקי.

אין דער צווייטער העלפט פון אויגוסט 1941 האָט מען אין דריי „אַקציעס" אַלעמען אויסגעשאָסן. די קעלמער קריסטן האָבן געהאַט צו דערציילן מיט דער גרעסטער באַוואונדערונג וועגן מוטיקן און שטאָלצן גאַסן־צוג, בעת מען האָט די יידן געפירט צו זייער שחיטה. אַדורכגעדרונגען מיטן גייסט פון קידוש־השם, האָבן די קעלמען יידן מאַרשירט בראש מיטן רב און אַלע ישיבה־בחורים פון דער גרויסער תלמוד־תורה און געזונגען בציבור קאַפּיטלעך תהילים און „אדון עולם". די כוליגאַנעס זיינען געווען אַנטוישט, וואָס זיי האָבן ניט געהאַט די מיגלעכקייט זיך אָנצופרייען מיט יידישער שרעק און פּחדנות. די פרומע קריסטן זיינען דערנאָך געגאַנגען אין דער „באַשניצע" און געזאָגט לאַטייניש פסוקים פון זעלביקן תהילים און דער גלח האָט זיי באַשפּריצט מיט „הייליק וואַסער" און „גערייניקט" זייערע זינד...

אָבער בלוט־פלעקן וואַשן זיך ניט אַזוי לייכט אָפּ, און די שטראָפּנדיקע האַנט וועט ניט אויסמיידן דעם לעצטן, וועמענס געווויסן עס איז באַפלעקט דירעקט אָדער אומדירעקט פון דאָזיקן שרעקלעכן מאַסן־מאָרד.

ונקם ישיב לצריו.

סטאַלינען. די יידישע פרויען האָט מען געגעבן גרויסע פֿאַפֿירענע בילדער פון די סאָוועטישע מלוכה־מענער. אַזוי האָט מען געמוזט מאַרשירן איבער אַלע גאַסן און זינגען יידישע לידער. מיט דער פּראָצעסיע האָבן אַנ־ געפירט: דער ליטווישער לערער לעוויצקאס מיט זיינע געהילפן, די פֿאַליציסטן בוטווינסקיס און קוליקעווי־ טשיוס. אַזוי איז מען דערגאַנגען צום ספּאַרטפּלאַץ לעבן ניעמאַן. דאָרט איז געווען פֿאַרזאַמלט אַ גרויסער ליטווישער עולם, בראש מיט דער ליטווישער אינ־ טעליגענץ. מיט פּריילעכע פּנימער האָבן זיי געוואָרט אויף דער פֿאַרשטעלונג. לויטן באַפֿעל האָבן די פּיר יידן אַוועקגעשטעלט דעם סטאַלין־ביוסט אויף אַ צו־ געגרייטן טיש, אַלע איבעריקע יידן זיינען געשטאַנען אין אַ קרייז אַרום דעם טיש. פּרידמאַן האָט געמוזט האַלטן אַ רעדע אין דער ליטווישער שפּראַך פון אַ פֿאַפּיר, וואָס די ליטווינער האָבן אים דערלאַנגט. די רעדע איז געווען פול מיט זלזולים אויפן יידישן פֿאָלק, נאָר דער רעדע האָט מען אין פּייער אַריינגעוואַרפן די סטאַלין־סטאַטוע מיט די איבעריקע בילדער. די יידן האָבן דערביי געמוזט טאַנצן אין אַ קרייז מיט אַ שנעלן טעמפּאָ און זינגען דאָס לידּ „אַרום דעם פּייער מיר זינגען לידער...“ דעם „ספּעקטאַקל“ האָבן די דייטשע כוליגאַנעס פֿאָטאָגראַפֿירט.

די בלוטדאָרשטיקע חיה איז נאָך ניט זאָט געוואָרן. דאָנערשטיק, דעם 2טן יולי, 1941, 11 אַזייגער אין דערפרי איז פֿאַרגעקומען עפּעס שרעקלעכס. אַזוי ווי געווינלעך זיינען יידן גשטאַנען אין אַ ריי לעבן די בעקעריין צו קויפן ברויט. פֿלוצלונג האָבן זיך באַ־ וויזן דייטשישע און ליטווישע רוצחים און מיט גרויס רוגזה אָנגעהויבן אַרויסנעמען די יידישע מענער פון די ריין און זיי אַוועקגעפירט צום מאַרקפּלאַץ.

איבער די יידישע הייזער האָבן זיך אַ לאָז געטאָן דייטשן און ליטווינער צונויפצונעמען די איבעריקע יידישע מאַנסלייט. ביז דריי אַזייגער זיינען צונויפגע־ נומען געוואָרן 320 מענער. צווישן זיי זיינען געווען דער יורבורגער הרב הגאון רובינשטיין, די יידישע לערער מיטן מנהל פון שול יפה, דר. געשאָווויץ, דר. קאַרלינסקי, אַפּטייקער ברעגאָווסקי א. אַ. וו. זיי זיינען אַלע אָפּגעפירט געוואָרן מיט לאַסט־אויטאָס צום יידישן בית־עולם און דאָרטן דערשאָסן געוואָרן.

פון די דערביאיקע הייזער האָבן פּויערים אַרויס־ געקוקט דורך די פענצטער צום בית־עולם, זיי האָבן געזען, ווי יידן שלאָגן איינער דעם צווייטן מיט צווייגן פון די בוימער. אַזוי איז געווען דער באַפֿעל פון די דייטשן. די רוצחים האָבן נאָך מעפּיסטאָפּעליש דער־ קלערט, אַז דער ייד, וועלכער וועט בייקומען דעם צווייטן ייד, דעם וועט דאָס לעבן געשענקט ווערן. אַזוי האָט מען געזען ווי עס איז אָנגעגאַנגען אַ שלעגערייַ צווישן יידן, צוליב ראַטעווען דאָס לעבן געצייַלטע מי־ נוטן פֿאַר זייער טויט.

אין דער זעלביקער צייט, וואָס אויפן בית־עולם איז געשען דער מאַסן־מאָרד, האָבן די ליטווישע מער־ דער געכאַפט 80 פֿאַרבאַהאַלטענע יידישע מענער און זיי פֿאַרשפּאַרט אין תפיסה. 10 אַזייגער אין אָוונט איז אַריינגעקומען דער ליטווישער פֿאָליציסט בוטווינסקיס און מיטגעטיילט, אַז זיי וועלן געשאָסן ווערן 3 אַזייגער באַגינען. מערקווירדיק, אַז נאָך אַזאַ בשורה האָט קיינער ניט געווויינט. יעדער איינער האָט זיך אין די עטלעכע שעה, וועלכע זיינען אים פֿאַרבליבן צום לעבן, געמאַכט אַ חשבון הנפש. עס האָט זיך איינגעפונען אַ בעל יאָר־ צייט און מען האָט זיך געשטעלט דאָונען מעריב בציבור מיט גרויס התלהבות, דעם לעצטן מעריב אין לעבן. דער מעריב איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ השתפּכות הנפש און אַ וויידוי פֿאַרן טויט.

די יידן זיינען אָבער אויף מאָרגן ניט דערשאָסן געוואָרן. ס׳איז אָבער אַרויס אַ באַפּעל, אַז אַלע אַרבעט־ פֿליכטיקע מענער פון 15 ביז 50 יאָר זאָלן יעדן טאָג 6 אַזייגער פרי קומען אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ, כדי פון דאָרטן פונאַנדערגעשיקט צו ווערן אויף אַרבעט. מע־ נער עלטער פון 50 יאָר, זאָלן 2 מאָל טעגלעך זיך קו־ מען מעלדן, 9 אין דערפרי און זעקס אַזייגער אין אָוונט.

אַ פּאָר וואָכן זיינען פֿאַרלאָפן רואיק — און די מענטשלעכע חיות האָבן זיך ווידער צעיושעט. דעם 21טן יולי האָבן ליטווישע שאולסטן פֿאַרהאַלטן די זיך רעגיסטרירנדיקע 45 עלטערע יידן און זיי געפירט כלומרשט קיין ראסיין אויף אַ געזונט־קאָנטראָל. אויפן 15טן קילאָמעטער ווערן זיינען זיי, צוזאַמען מיט די זעקס יידישע פורמאַנעס און מיט געבראַכטע נאָך יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, אומגעבראַכט געוואָרן.

די דייטשן האָבן אויף אַזוי וויי געוואָלט פֿאַר־ווישן די שפּורן פון מאָרד, אַז זיי האָבן געצוואונגען די אַלטע מענער אָנצושרייבן פֿאַר זייער טויט בריוו צו זייערע פֿאַמיליעס. עס זיינען טאַקע אָנגעקומען בריוו מיט זייער האָנטשריפט, אַז זיי אַרבעטן און עס פּעלט זיי גאָרנישט. פּיל יידן האָבן געגלויבט אין די בריוולעך.

דעם 1טן אויגוסט, 1941, האָבן ליטווישע כוליגא־ נעס אַרעסטירט 105 יידישע עלטערע פרויען, זיי מער־ דערלעך צעשלאָגן און אַריינגעוואָרפן אין די צוגעגרייטע וועגענער. עד היום איז ניט באַקאַנט ס׳אָרט וואו זיי זיינען אומגעבראַכט געוואָרן.

סוף אויגוסט, 1941, איז אַרויס אַ קלאָנג, אַז פֿאַר די פֿאַמיליעס פון די אומגעקומענע 320 מענער פון דער ערשטער אַקציע וועט געשאַפן ווערן אַן אַרבעטלאַגער ניט ווייט פון טאַוואריק און פֿאַר די אַרבעטנדיקע 50 מענער מיט זייערע פֿאַמיליעס וועט געשאַפן ווערן אַ געטאָ אין יורבורג.

אָנהויב סעפּטעמבער 1941 האָבן טאַקע די ליט־ווינער צונויפגענומען 520 פרויען און קינדער פון די אומגעקומענע 320 מענער. דריי טעג זיינען זיי געווען אין דער יידישער פֿאָלקשול, וועלכע איז געווען באַוואַכט פון ליטווישע שאולסטן. אויפן דריטן טאָג, דאָס איז געווען זונטיק פֿאַרנאַכט, איז פֿאַרשטאַרקט געוואָרן די

שמירה אַרום דער שול. עס זיינען געקומען די ליט־ווישע רוצחישע פירער, אָנגעשיכורטע, און געהאַלטן רעדעס פאַר די פרויען, אַז היות זיי ווערן אַרויסגעפירט אין אַן אַרבעטלאָגער לעבן טאָווריק, ווערן זיי אויפגע־פאַדערט אָפצוגעבן אַלע זייערע ווערטזאַכן, כדי צו דעקן זייערע באַשפייז־הוצאות. די פרויען האָבן תיכף פאַרשטאַנען, אַז דאָ האַנדלט זיך ניט ווען אַ לאַגער און אַז זייערע שעהן זיינען געציילטע. פון רחמנות ווען אויף די קינדערלעך האָבן די מוטערס פאַרשטיקט די געוויינען אין זיך.

12 אַזייגער ביינאַכט האָבן שטאַרק באַוואָפנטע און שיכורע שאולישטן אָנגעהויבן צו פירן די פרויען מיט די קינדער ריכטונג פון סמאלינינקער וועג, זייערע פּעקלעך זיינען געבליבן אין שול, צום רויב פאַר די ליטווישע כוליגאַנעס. עס איז זיי פאַרבאָטן געווארן צו ווייזען. פאַרגליווערטע און צעבראָכענע מיט די קינדערלעך אויף די הענט זיינען זיי געגאַנגען דעם לעצטן וועג, ביז זיי זיינען אָנגעקומען אין סמא־לינינקער וועלדל צו די צוגעגרייטע גריבער. דאָרטן האָבן זיי געפונען אַ מחנה פון שיכורע ליטווינער באַ־וואָפנט מיט קוילנווארפער. די פרויען האָבן דערזען דעם טויט פאַר די אויגן. די געוויינען און געוואַלדן זיי־נען געווארן הימל־שרייענדיק, אָבער די שיסעריין פון די פולעמיאָטן האָבן זיי שטיל געמאַכט אויף אייביק...

נאָך דער פרויען־און קינדער־אַקציע זיינען ווי לעבעדיקע מתים אַרומגעגאַנגען דאָס פאַרבליבענע הייפעלע 50 מענער מיט זייערע פאַמיליעס. זיי האָבן אויף מאָרגן נאָך דער גרויזאַמער אַקציע געמוזט גיין צעבראָכענע און פאַריאושטע צו דער אַרבעט, פונקט ווי עס וואָלט גאָרניט געשען. זיי האָבן אָבער געוואוסט און געפילט, אַז דער ביטערער גורל פון אומקום וואַרט אויך אויף זיי. און זיי האָבן קיין טעות ניט געהאַט.

אין אַ וואָך אַרום, אין מיטן סעפטעמבער 1941, האָבן פלוצלינג אַרומגערינגלט זייער אַרבעטפלאַץ אַ מחנה פון דער ליטווישער פאָליציי און זיי אָפּגעפירט צו פאַרניכטונג. עטלעכע פון די יורבורגער יידן זיינען אָנטלאָפן אין וואַלד. מיכאַלאָווסקי און נאָך אַ ייד האָבן דערלעבט די פרייהייט. ס׳האָט זיך גערעטעוועט אויך די 18 יאָריקע דאָווידאָוויטש.

אין פאַרלויף פון דריי מאָנאַטן איז אומגעבראַכט געווארן על קדוש השם די ליבע ,טייערע, אַלטע יידישע קהילה אין יורבורג.

צבי לעוויט

סימנע און איר אומקום

סימנע האָט אין דער צייט פון דער אומאָפהענ־גיקער ליטע געציילט בערך 200 יידישע משפחות. דאָס רוב יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט קרעמעריי, האַנט־ווערק, סעדערייַ, האַנדל און אַ גאַנץ קליינע טייל מיט לאַנדווירטשאַפט.

אַרום סימנע זיינען געווען זעקס גרויסע יידישע גוטבאַזיצער.

1. חיים פרייד, אינהאבער פון מאַיאָנטיק ספערנע,
2. יצחק פראַנק — יענציקעס,
3. ישראל פראנק — פּאַסעיקי,
4. שלום ביינשטיין — פּאַסוירישאָק,
5. אברהם זימאן — פּאַדושע,
6. מאַקס גאָלדבערג — מערגעלופקע.

יעדער גוט איז באַשטאַנען בערך פון 1500 העקטאר לאַנד. נאָך דער אַגראַר־רעפאָרם זיינען די גיטער פאַר־צעלירט געווארן און יעדן אינהאַבער איז פאַרבליבן צו 150 העקטאַר לאַנד.

חיים פרייד מיט זיין פאַמיליע פון גוט ספערנע און מאַקס גאָלדבערג — פון גוט מערגעלופקע זיינען אין יאָר 1941 אַרויסגעפירט געווארן קיין סיביר.

דער באַוואוסטער קאָוונער אַדוואָקאַט דר. ווערש־באָוויץ, ווילכער איז געלאָפן אין יאָר 1941 קיין רוס־לאַנד און געפינט זיך איצט אין ווילנע, איז אַן איידעם פון יצחק פראַנק.

דער געוועזענער הויפּט־פראָקוראָר פון דער ליט־ווישער רעגירונג, אַדוואָקאַט זימאַן, האָט געשטאַמט פון גוט פּאדושע.

די דריי אָזערעס אַרום סימנע: גילוצער אָזערע, זשואוינטער אָזערע און סימנער אָזערע האָבן באַלאַנגט צו די סימנער יידן נחום אישלאנדסקי און ישראל ביאַלאָצקי. זיי פלעגן זיך פאַרנעמען מיט פישפאַנג און די פיש שיקן קיין קאָוונע.

די יידישע פאָלקסבאַנק, וואָס איז געגרינדעט גע־וואָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זייער פיל געהאָלפן צו פאַרבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע פון די סימנער יידן. די פאָלקסבאַנק האָט אַרויסגעגעבן ווידער־

אויפבוי קרעדיטן, וועלכע דער „דזשאָינט" האָט געהאַט אַסיגנירט אויף אָפּצובויען די יידישע חורבות אין אייראָפּע. מיט אָט דער הילף האָבן אַ סך סימנער יידן ווידער אָפּגעבויט זייערע הייזער און אין קליינע ראטעס במשך פון יאָרן אָפּגעצאָלט זייערע חובות. אויסער דעם האָט די פּאָלקסבאַנק אַרויסגעגעבן לאַנג־טערמיניקע הלוואות פאַר האַנטווערקער און סאַדאָווניקעס. די הענדלער און סוחרים פלעגן קריגן קורץ־טערמיניקע הלוואות.

די ערשטע פאַרוואלטונג פון באַנק איז באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע פערזאָנען: פאָרזיצער — זלמן וואלדשטיין, בוכהאַלטער — בערל גאָלדבערג, קאַסירער — לייב אישלאנדסקי, פאַרוואַלטונג־מיטגלידער — דוד פיטלער און יצחק דאַוידסאָן. זלמן וואלדשטיין האָט פילע אויפגעטאָן לטובת דער יידישער קרעדיט־קאָאָפּעראַציע און אַדאַנק זיין טעטיקייט האָט די באַנק פּראָגרעסירט און געקענט באַזאָרגן אירע מיטגלידער מיט ביליקע קרעדיטן.

קולטורעל איז סימנע געשטאַנען אויף אַ געהעריקער הויך. געווען אַ רייכע ביבליאָטעק פון יידישע און העברעאישע ביכער, אַ פאָלקשול אין אַן אייגענעם בנין, וועלכן חיה פינקלשטיין האָט אויסגעבויט לויט דער צוואה פון איר מאַן משה פינקלשטיין. די סימנער יידישע יוגנט, נאָכן פאַרענדיקן די אָרטיקע פאָלקשול, פלעגט פאָרן לערנען אין די גימנאַזיעס פון די דערבייאיקע שטעט, ווי אַליטע, מאַריאַמפאָל און ווילקאָווישק. אַ טייל האָבן נאָכן ענדיקן באַזוכט קאָוונער אוניווערזיטעט.

פאַר דער צייט, וואָס איך געדענק, זיינען געווען אַלע סימנער מעדיצין־דאָקטוירים אָרטיקע געבוירענע. איך וועל זיי אויסרעכענען לויט דער ריי: דער פעלדשער ר׳ אליהו פיטלער איז געווען אַ רעליגיעזער ייד. שבת פלעגט ער ניט שרייבן די רעצעפטן, נאָר אַליין צוגיין אין אָפּטייק און זיי מינדלעך אויפקלערן. דר. אישלאנדסקי האָט אַ צייט פאַרן קריג פאַרלאָזן ליטע און געפינט זיך איצט אין אַמעריקע. די משפחה פרייד האָט אָרויסגעגעבן דריי דאָקטוירים. דער עלטסטער — דר. משה פרייד, נאָכן אָפּזיין אַ קורצע צייט אַלס דאָקטאר אין סימנע, האָט בערך אין 1925 עולה געווען קיין ארץ־ישראל און האָט איצט אַ קליניק אין תל־אביב. אויף זיין אָרט איז אָנגעקומען זיין ברודער, דר. שמערל פרייד. נאָכן פראָקטיצירן אַ לאַנגע צייט אין סימנע האָט ער זיך באַזעצט אין 1939 אין ווילקאָמיר. דער דריטער ברודער, דר. מאיר פרייד איז געווען אַ דאקטאר אין ווילקאָווישק. דר. לייבל ביאלאצקי האָט נאָכן פראָקטיצירן עטלעכע יאָר אין סימנע זיך באַזעצט אין באַלבירישאָק; און דר. זלמן יוסף אנגעניצקי, וועלכער איז פאַרבליבן אין סימנע ביזן לעצטן טאָג.

די איינגנטימער פון סימנער אפטייק, פראָוו. דוד פיטלער און פראָוו. באַריס אישלאַנדסקי, זיינען אויך געווען סימנער געבוירענע.

אין סימנע זיינען געווען פיל גרויסע לומדים. צווישן די, וועלכע איך געדענק, זיינען געווען: סימנער רב הרב הגאון ר׳ דובער שניצער, מיין זיידע ר׳ יעקב דוד לעוויט (ער איז שוין געווען געניגט צו דער השכלה. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער פלעגט זיך טרעפן מיט אברהם מאַפו אין אלעקסאט), ר׳ מרדכי מירקעס, אַן אַק־טיוער „מזרחי"; ר׳ אלחנן פעלדבראווסקי, אַן איש־תמים, ר׳ מרדכי גרינבערג, וואָס פלעגט טאָג און נאַכט זיצן און לערנען.

סימנע איז געווען אַ ציוניסטישע שטאָט, נאָר קיין ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס זיינען אין סימנע ניט געווען. אין 1939, ווען די רוסן האָבן אָנגעפאַנגען צו בויען באַזעס אין ליטע, איז אַרום סימנע אָנגעגאַנגען אַ פיבער־האַפּטיקע בוי־טעטיקייט. מענטשן זיינען געווען באַשעפטיקט, קרעמער האָבן געלייזט און דאָס שטעטל האָט געהאַט פרנסה. אין 1940, ווען ליטע איז פראָקלאַמירט געווארן אַלס סאָוועטן־רעפובליק און ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן די נאַציאָנאַליזאַציע פון פריוואַט־אייגנטום, האָבן סימנער יידן מיט מער אָדער ווייניקער יסורים זיך עקאָנאָמיש „אויסערגעשיכט" און צוגעווואוינט צו די נייע אומשטענדן. אַזוי איז די צייט פאַרלאָפן ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אויפן דריטן טאָג נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה,דינסטיק, דעם 23טן יוני 1941, איז שוין סימנע באָמבאַרדירט געוואָרן. מרדכי אַנגעניצקיס אַ פאַר־הייראַטע טאָכטער, מרים, איז געפאַלן טויט פון אַ באָמבע בייַ זיך אויפן הויף. אַ טייל יידן זיינען געלאָפן זיך באַהאַלטן אין די דערפער. דינסטיק פאַרנאַכט זיינען די דייטשן שוין געווען אין שטאָט. די ליטווינער האָבן זיי מקבל פּנים געווען מיט בלומען און מיט גרויס פרייד.

אויף מאָרגן איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ ציווילע אַדמיניסטראַציע בראש מיטן ליטווישן לערער, דעם רוצח בענדאַריאוס. ס׳איז גלייך אַרויס אַ באָפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך אומקערן צוריק אין שטאָט אין זייערע הייזער, אין קעגנפאַל וועלן זיי באָקומען טויטשטראָף. די יידן האָבן דעם באָפעל אויסגעפאָלגט. די ערשטע צייטן זיינען ניט פאָרגעקומען קיין שווערע יידן־רדיפות, מען האָט נאָך געוואוינט אין די אייגענע הייזער און געגאַנגען צו לייכטער אַרבעט. עס זיינען געווען אָפּילו פאַלן, וואָס עלטערן האָבן געשריבן צו זייערע קינדער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין יענער צייט אין קאָוונע, אַז זיי זאָלן צוריק קומען קיין סימנע, ווייל דאָ איז רואיק. דאָס איז געווען אַ רואיקייט פאַר אַ שטורעם. די אויסרעכענונג איז געווען ניט צו מאַכן קיין פאַניקע אין שטעטל, כדי צו האָבן די מיגלעכקייט טאָטאָל צו פאַרניכטן אַלע סימנער יידן. דער פלאָן איז אויסגעאַרבעט געוואָרן פון אַ קאָמיסיע, וועלכע איז באַשטאַנען פון ליטווישע לערער. די כלומרשטע רואיקייט האָט אָנגעהאַלטן בלויז אַ פאָר חדשים. פלוצלונג איז אָנגעקומען אַ באָפעל, אַז מען דאַרף האָבן אַ קליינע צאָל יידן אויף אַרבעט אין דער דערבייאיקער שטאָט אַליטע, אָבער די מענטשן האָבן זיך שוין ניט צוריקגעקערט.

שפּעטער האָבן די ליטווישע מערדער געזופן אַ פאָר־שטייערשאָפט פון סימנער יידן צו פאַרהאַנדלען וועגן שאָפן אַ געטאָ.

די יידישע דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון אַרטיקן רב, הרב הגאון ר׳ דובער שניצער, זלמן וואלדשטיין, פייוול פרעצאנסקי און נאָך עטלעכע בעלי־בתים. די ליטווינער האָבן פֿאַרגעלייגט, אַז די באַראַקן, וועלכע די רוסן האָבן געהאַט אויסגעבויט לעבן קריסטלעכן בית־עולם, זאָלן באַזעצט ווערן דורך די יידן און דאָרטן וועט זיין דאָס געטא. נאָכן שמועס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז ביזן 12טן סעפּטעמבער 1941 3 אַזייגער בייטאָג דאַרפן אַלע סימנער יידן שוין זיין אין געטאָ. מיטן פאַרנאַרעריש אויסרייד, אַז די מלחמה וועט זיך אַזוי גיך ניט ענדיקן און די יידן וועט אויסקומען לאַנג צו בלייבן אין געטאָ, האָבן די רוצחים אָנגעזאָגט, אַז אַלע יידן זאָלן מיטנעמען מיט זיך זייערע בגדים, וועש, חפצים און שפייז. קיינער האָט ניט געהאַט קיין מוט צו גיין אין די באַראַקן. מען האָט אָפּגעלייגט פון טאָג צו טאָג און געוואַרט אויף אַ ישועה. אין די הייזער האָבן נאָך געוואוינט יידן, אָבער די ליטווינער האָבן זיך שוין אין זיי אַריינגעצויגן.

דעם 12טן סעפּטעמבער אין דער פרי האָבן סימנער יידן פאַרלאָזן זייערע שטיבער, ווער אויף וועגעלעך און ווער אויף די פֿלייצעס האָבן אַריבערגעבראכט זייערע בעבעכעס אין געטאָ אַריין. דריי אַזייגער בייטאָג זיינען שוין די סימנער יידן געווען אין די באַראַקן מיט זייער ביסל האָב און גוטס. די באַראַקן זיינען געווען שטרענג באַוואַכט פון באַוואָפנטע שאוליסטן (ליטווישע פאַרטיזאַנער). די יידן האָבן נאָך ניט באַוויזן אַראָפּצוגעמען די פּעקלעך פון די פֿלייצעס, ווי די שאוליסטן האָבן זיי אָנגעהויבן מערדערלעך צו שלאָגן. אונטער אַ האָגל פון מכות־רצח זיינען זיי אַריינגעטריבן געוואָרן אין ליידיקע באַראַקן, איבערלאָזנדיק זייערע זאַכן פאַר די ליטווישע באַנדיטן. דאָן האָבן שוין די יידן דערפילט, אַז זיי זיינען פאַראורטיילט צום טויט. מידע, צעשלאָגענע און פאַרבלוטיקטע זיינען אָפּגעשיידט געוואָרן די מענער פון די פרויען און קינדער. עס איז באַפוילן געוואָרן, אַז די מענער זאָלן אויסטאָן זייערע בגדים און פאַרבלייבן נאָר אין די אונטערוועש. מען האָט זיי אויסגעשטעלט צו דריי אין אַ ריי און געהייסן מאַרשירן אין דער ריכטונג צו קאַלעסניקער וועלדל, וואָס איז דריי קילאָמעטער פון סימנע. 5 אַזייגער פאַרנאַכט, אונטער אַ שטרענגער באַוואָפּנטער וועך פון ליטווישע מערדער, האָט סימנער עדה, אָנגעטאָן אין ווייסן, אַזוי ווי לעבעדיקע מתים, אָנגעהויבן איר לעצטן מאַרש. פאַרשטיינערטע, מיט פאַרשטיקטע געווייגען, זיינען סימנער יידן אָנגעקומען אין קאַלעסניקער וואלד צום טיפן קאָנאַל, 45 מעטער די לענג, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט מיט פּולעמיאָטן. דר. זלמן יוסף אנגעניצקי האָט זיך צעקושט מיט זיין פאָטער מרדכי, געזאָגט אַ פּאָר ווידוי־וועטער און אַריין דער ערשטער אין גרוב און נאָך אים די איבעריקע יידן. נאָכדעם זיינען אָנגעקומען אין ווייסן אויך די פרויען מיט די קינדער צום זעלביקן קאָנאַל און געהאַט דעם זעלביקן סוף, ווי די מענער. די געוואלד־געשרייען פון די פרויען און קינדער זיינען געווען הימל־שפאַלטנדיק. אַזוי זיינען אומגעקומען על קידוש־השם אין איין טאָג אַלע סימנער יידן.

דער יאָרצייט נאָך דער סימנער קהילה קדושה איז כ׳ אלול ה׳ תש״א (12טער נאָוועמבער, 1941).

אין דריי יאָר אַרום איז אויסגעקומען דעם שרייבער פון די שורות צו זאָגן „קדיש״ אויפן קבר פון די סימנער קדושים, אויפן זעלביקן פלאַץ, וואו סימנער יידישע קינדערלעך מיט זייערע לערער פלעגן קומען יעדעס יאָר פייערן דעם יום־טוב פון ל״ג בעומר.

קריסטן האָבן דערציילט, אַז דער טאָג פון מאַסן־מאָרד איז געווען זייער אַ קלאָרער, קיין וואָלקן אויפן הימל האָט זיך ניט געזען, אָבער גלייך נאָכן פאַרשיטן דעם מאַסן־קבר איז אַרויס אַ שלאַקסרעגן. דער הימל האָט געווויינט אויפן גרויסן חורבן.

אַנדערע קריסטן האָבן דערציילט, אַז ביינאַכט פלעגט זיך באַוויזן אַ שטראַל אויפן מאַסן־קבר.

דער סימנער 19יאָריקער בחור אבא ווייגשטיין איז געווען דער אינציקער, וועלכער איז צוזאַמען מיט זיין 10־יאָריקן ברודערל יוסף ניט געגאַנגען אין די באַראַקן. זיי האָבן זיך פאַרשטעקט ביי זיך אין אַ שייער און געהערט די שיסעריי ביים אויסמאַרדן די סימנער יידן. שפּעטער, ניט האָבנדיק זיך וואו אַהינצוטאָן, איז אבא אַרומגעגאַנגען באַוואָפּנט מיט אַ נאַגאַן איבער די סימנער דערפּער. די ליטווישע פּאָליציי האָט געהאַט געמעלדעט אַ פּרעמיע פאַר זיין קאָפּ. אין 1943, ווען קליינע גרופּעס יידן האָבן אָנגעהויבן צו אָנטלויפן פון קאָוונער געטאָ, זיינען 14 יידן דערגאַנגען ביז סימנער געגנט. דער גוטהאַרציקער אבא ווייגשטיין האָט זיך מוסר נפש געווען און געהאָלפן אויסבאַהאַלטן די מענטשן. אַדאָנק זיין העלדישקייט און מסירת־נפש איז געלונגען 13 יידן זיך צו ראַטעווען. איינע פון די געראַטעוועטע, די סימנער 23־יעריקע קראַנקנשוועסטער גיטע זעליוויאנסקי, איז די אייניציקע, וואָס איז אין דער דאָזיקער גרופּע אומגעקומען. זי איז אַרעסטירט געוואָרן און אומגעקומען אין דער טורמע פון אַליטע.

דער העלדישער און ענערגישער אבא ווייגשטיין און זיין ברודער יוסף געפינען זיך איצט אין ישראל.

ב. ריינוס

אויסראָט פון די יידן פון פּאָסוואָל און פון דערבייאיקע שטעטלעך

(יאַנישקעל, וואַשקי, לינקעוויץ, פומפּיאַן, סאלאט, וואבאלניק)

פּאסוואל איז געווען דער אימהדיקער בית־הקברות ניט נאָר פון די אַרטיקע יידן, נאָר פון אַלע אחינו בני ישראל אין די דערביי־ליגנדיקע שטעטלעך.*)

נאָך איינצלנע אַרעסטן (חנא אכבאָר, מאיר בינדער, יעקל מילמאן) אויף מאָרגן נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין פּאָסווּאל, דעם 27טן יוני, 1941, האָבן אין אַ וואָך אַרום (4טן יולי) זיך אָנגעהויבן די אַרעסטן פון הונדערטער שטעטלשע יידן. אַ טייל פון די געכאַפּטע איז פּאַרשפּאַרט געווּאָרן אין דער תפיסה און אַ טייל — אין קאָרקליייט פון יואל פּאַרבער. ביינאַכט זיינען געקומען 2 פּאָליציסטן (ליטווישע פּאַרטיזאַנער) און 2 דייטשן און געפּאָדערט, אַז מען זאָל זיי אַרויסגעבן יונגע יידישע מיידלעך. דורך אַ גרויסער מתנת־יד איז קוים געלונגען אָפּצוואוועדן דאָס אומגליק פון די יידישע קינדער.

די אַרעסטירטע יידן זיינען אין אַ פּאָר טעג אַרום אָפּגעפירט געווּאָרן אין 2 טראַנספּאָרטן אין שאָולעָר טורמע. אַ טייל פון די פרויען איז דאָרטן באָפרייט געווּאָרן און אין זייער מערהייט זיך אומגעקערט קיין פּאסווּאָל וואו זיי זיינען שפּעטער אומגעקומען. פון די פּאַרבליבענע אין שאָוול האָבן דערנאָך זיך איניקע גערעטעוועט.

אַרום 15טן יולי איז געשאָפן געווּאָרן דאָס געטאָ אין פּאסווּאָל. פּאַרן געטאָ זיינען צוגעטיילט געווּאָרן: האַלב בירזער גאָס ביז לייב מילנערס (באלישקערס) הויז און גאַנץ פּאָלעוועגער גאָס.

איין טאָג איז געקומען אין געטאָ דער ווירשייטס (שטעטל־עלטסטער) מאלדוטיס און געמאָלדן, אַז וויר ס'וועט געבן גאָלד און געלט וועט געשיקט ווערן אין לאָגער פון פּאָפּאָוועסע אויף אַרבעט. פון די יעניקע, וואָס האָבן געגלויבט אין זייער ריידן, האָט דער באַנדיט צוגעגנומען זייער צירונג און געלט און זיי צוריקגעשיקט אין געטאָ.

די קורצע צייט, וואָס דאָס פּאָסווּאָלער געטאָ האָט עקזיסטירט, איז עס באַשפּייזט געווּאָרן דורך דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג. די שפּייז־פּראָדוקטן פלעגן אַריינגעבן ווערן אין געשאָפענעם געטאָ־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס זיין פּאַרוואַלטער איז געווען דער אַרטיקער רב הרב יצחק אגולניק (שטאָמט פון שטעטל קאָמיי).

עטלעכע וואָכן פּאַר דער ליקווידאַציע זיינען אין פּאָסווּאָלער געטאָ אַריינגעשיקט געווּאָרן די יידן פון אַ ריי אַרומיקע שטעטלעך. צווישן די אַריינגעשיקטע פון יאנישקעל זיינען געווען: די שווסטער טאָדעס, דר. ליכטנשטיין, די פאַמיליע אַש (דער מאַן דערשאָסן אין יאַנישקעל), משה־אהרון זלאָט, ראובן זלאָט'ס שנור און אַנדערע.

די יאַנישקעלער האָבן איבערגעגעבן וועגן חורבן אין לינקעוויץ, וואָס איז געווען צווישן די ערשטע יידישע קהילות אומגעבראַכט צו ווערן. די לינקעווער פּאַרטיזאַנער מיטן פּאָליציי שעף פּעטרייטיס בראש האָבן גלייך אין די ערשטע טעג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע פּאַרשפּאַרט אַלע יידישע מאַנסבילן אין אַ שטאָל. אַ טייל איז אויסגעשאָסן געווּאָרן און די איבעריקע זיינען אַריבערגעפירט געווּאָרן קיין שאָוול. די פרויען און קינדער פון די דערשאָסענע זיינען שפּעטער אויך אומגעבראַכט געווּאָרן אין אַ לאָגער הינטער לינקעוויץ.

אייגער פון די לינקעווער פּאַרטיזאַנער־פירער, פּאַווילאס ראַטשיס, איז שפּעטער „דערהויבן" געווּאָרן צום אַמט פון „באַפולמעכטיקטן פּאַר יידישע ענינים" אין געטאָ שאָוול. ער האָט אָנגעטאָן געבראַנטע צרות די פּאָר לינקעווער יידן, וואָס האָבן געלעבט אין שאָולעָר געטאָ, און אויף בארקוס, גירש און בלומענזאָן האָט ער געמסרט, אַז זיי זיינען קאָמוניסטן. צייטווייליק זיינען זיי געראַטעוועט געווּאָרן פונעם בילבול, אָבער שפּעטער זיינען זיי אומגעקומען.

צווישן די געבראַכטע פון פומפּיאן האָבן זיך געפונען: חנא קרעמער („דער קרעטשמער") און פאַמיליע, אסתר מילנער, פאַמיליע סעגאַל און אַנדערע.

צווישן די צוזאַמענגעשלעפּטע פון וואַשקי זיינען געווען: די משפּחות פון שמואל כץ, הירש כץ, דאַרפּאַן, טראפּידא, מאָטל גאָלין, טאָסע (דוד באלשער'ס שוויגער־עלטערן), חיים־שלמה (דער וואשקיער שמש) און אַנדערע.

פון די אַרעסטירטע יידן פון סאלאט געדענקען זיך די נעמען פון אברהם חייט, חיים זשווידגאל, מאָטל לוריע, אידע חייט, ב. וואָלפּע, מוסנזאָן, נאָווישעץ — אַלע מיט זייערע משפּחות.

צווישן די געבראַכטע פון וואבאָלניק זיינען געווען: חיים קרוק, בן־ציון דאווימאָס, אבא סטאָליאר, די ברידער לעווין — אַלע מיט זייערע פאַמיליעס און נאָך יידן.

מיט די יידן פון וואבאָלניק האָט פּאַסירט אַן אויס־טערלישער — אויב טאָקע ניט דער איינציקער — פאַל

*) די הויפּט־ידיעות שטאַמען פון טייבע אייזיקאָוויטש־גוטמאַן און משה גוטמאַן, ביידע פון פּאָסווּאָל, איצט אין פילאַדעלפיע.

אין ליטע: איבער 40 יידן פון וואבאָלניק האָבן זיך געמדט, האָפנדיק צו ראָטעוון זיך אויף אַזאָ אופן פון די הענט פון די דייטשיש־ליטווישע רוצחים.

די יידן, וועלכע האָבן זיך אַנטשלאָסן אויפן דאָזיקן שרעקלעכן שריט, כדי צו ראָטעוון זייערע משפחות האָבן געהאָט לאָנגע און שווערע ישוב־הדעתן. מען האָט געפֿרואווט אויסגעפינען אַ היתר ביים רמב"ם און ביי אַנדערע גאונים. איינער האָט אַ צווייטן געפֿרואווט אייניטענהן, אַז מען גייט נאָר לפּנים וועגן בייטן די אמונה „עד יעבר זעם" — און דערנאָך וועט מען ווידער ווערן יידן. מען האָט ענישטערט אין די געשיכטעס פון אַנוסים און זיך און אַ צווייטן געפֿרעגט: זיינען מיר דען קלעגערע אנוסים פון אונדזערע אַמאָליקע ברידער אין שפּאַניע?

און מיט אַ ביטער געמיט האָבן זיי זיך געלאָזן אויף זייער ביטערן וועג פון לפּנימדיקן שמד.

ס'דאָרף דאָ באַצייכנט ווערן, אַז דער גלח פון וואבאָלניק, וואָס האָט דורכגעפירט די „טבילה" פון די יידן, האָט גוט געוואוסט, אַז דער שמד איז נאָר פון צייטווייליקן כאַראַקטער. ער אַליין האָט פֿאַר די יידן אונטערגעשטראָכן, אַז ער וויל דאָ ניט „פאָנגען קיין נשמות" נאָר געעצהט זיי זיך צו שמדן, כדי זיך צו ראָטעוון אויף אַזאָ אופן פון טויט.

די דאָזיקע געשמדטע יידן זיינען אויך געבראַכט געוואָרן קיין פאסוואל מיט אַלע איבעריקע יידן פון וואבאָלניק. אַ געוויסע צייט זיינען זיי געהאַלטן געוואָרן באַזונדער און ס'האָט זיך געדוכט, אַז דער שמד וועט זיי אפשר ראָטעוון דאָס לעבן. אין לעצטן מאָמענט זיינען זיי אָבער אַרויסגעפירט געוואָרן מיט אַלע אַנדערע יידן צו דער שחיטה.

דעם 27טן אויגוסט האָט מען די יידן פון גענאָ געהייסן זיך צוזאַמענקלייבן אין בית־מדרש (וואָס האָט זיך געפונען אויסער די גרענעצן פון גענאָ). געהייסן האָט עס מכלומרשט, אַז מען פירט צו אַרבעט און אַז מען דאַרף אַלץ מיטנעמען מיט זיך. שפּעטער האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון די פרויען און די קינדער, וועלכע זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין דער ליטווישער פאַלקשול אויף ווילנער גאַס.

דעם זעלביקן טאָג זיינען די קדושים אַרויסגעפירט געוואָרן אין וועלדל פון זיידעקאָן, 4 קילאָמעטער פון פּאָסוואל. די שחיטה האָבן דורכגעפירט ליטווישע פּאַרטיזאַנער אונטערן אויפקוק פון די דייטשן, וואָס זיינען געשטאַנען דערביי. אין לעצטן מאָמענט איז געלונגען צו אַנטלויפן פון טויט: אַנאַ מאראז (איצט אין ווילנע), תּנא באלאן, ציפּע דאַווידאָוויטש (ביידע איצט אין פּאָסוואָל), און ביידע שוועסטער טאָדעס פון יאַנישקעל (איצט אין ניו־יאָרק).

דאָ איז כדאי צו באַצייכענען אַן אינטערעסאנטן פּאַקט: וועגן יאָ אַדער ניט אויסראָטן די יידן אין פאסוואלער געטאָ האָט אָפּיציעל באַטראַכט די פּאסוואלער ליטווישע שטאָט־פּאַרוואַלטונג. מען האָט פּאַרהאַנדלט, געפירט דיסקוסיעס, פונקט ווי עס וואָלט זיך געהאַנדלט וועגן ברוקירן אַ שטיקל גאַס אָדער אַן אָפּצאָל אויף הינט — און מען האָט באַשלאָסן: יאָ, אויסמאָרדן!

זאָלן דאָ געשטעמפּלט ווערן לדור עולם און אפשר אויך אויף נקמה די ליטווישע כוליגאַנעס, וואָס האָבן זיך באַזונדער „אויסגעצייכנט" מיט זייערע רציחה־מעשים: פעטראָס ביעלאוסקאָס און וויטקוס (שוסטער). זיי זיינען געקומען ראָבירן ביי לייב אייזיקאָוויטש און דער־שאָסן זיין פרוי ביילע גיטע; סטראזדאס יואָזאס (שניידער) און מעצקוס האָבן געשלאָגן מכות־רצח בעת די טראַנספּאָרטן אויף שאָוול. ווילדע עינויים האָבן פאָרגעשאָפט די יידן איגנאַץ אָגענטאס, גודאס לעאָנאָס, אַנטאָנאָס בירקאוסקאס, יאנאס ווילימאס, וויסאצקיס און אַנד.

זיי און נאָך רוצחים האָבן אומגעבראַכט די קרוב צו 1600 יידן פון דער שיינער קהילת פּאסוואל און די טייערע יידן פון די דערמאָנטע אַרומיקע שטעטלעך אין אַ צאָל פון קרוב צו 300 (אַ טייל פון זיי איז אויסגעשאָסן געוואָרן אויף אַן אָרט).

פון די געציילטע, אויב ניט טאָקע דער איין און אייניציקער ליטווינער אין דער דאָזיקער געגנט, וואָס האָט אייניגעשטעלט זיין לעבן און געראָטעוועט יידן, איז באַניאָלים. ער האָט אויסבאַהאַלטן דריי יידישע מיידלעך גאַנצע דריי יאָר אין אַ שטאַל און זיי אויסגעהאַלטן מיט עסן. זאָל זיין נאָמען דאָ פאַרצייכנט ווערן מיט כבוד.

הרב חיים שטיין

שקודויל און איר אומקום

שקודויל, ניט ווייט פון דייטשישן גרענעץ, איז געווען באַרימט מיט איר לערנען. קליין און גרויס האָבן דאָרטן געלערנט. אין אַזאָ שטעטעלע מיט סך־הכל 200 יידישע פאַמיליעס, האָט מען געזאָגט 3 מאָל אַ טאָג אַ „בלאַט" גמרא. איין בלאַט גמרא האָט געזאָגט דער רב פאַר עלטערע בעלי־בתים; אַ צווייטס — מיין פאָטער ר' בנימין משה שטיין און ר' לייבטשיק דער זייגערמאַכער, אַ דריטס — דורך די לערנער אַליין לויט דער ריי.

ס'איז אויך געווען אַ חברה „קנין תורה", וואו יידן בעלי־מלאכות און הענדלער האָבן געלערנט אַלע טאָג אַ פּרק משניות און חיי־אדם. געווען אויך אַ „תפּארת־בחורים", וואו די גאַנצע שטעטלשע יוגנט איז זיך צונויפגעקומען לערנען משניות און חיי־אדם אַלע טאָג, און שבת פאַרברענגען די שלש־סעודות ביי זייער רבין, אַ ייד אַ סוחר, אַ גרויסער למדן און דרשן, ר' משה ריבקין הי"ד. די אָפּטע סיומים פון מסכתות האָבן אויך אַרײַנגעבראַכט אַ פייערלעך־גייסטיקע שטימונג.

אין די שטעטלשע מוסדות האָבן פאַרנומען אַ קענ־

טיק אָרט די „צדקה גדולה" צו העלפן אָרעמע לייט, אַ „הכנסת־כלה" און אַ יידישע פֿאָלקסבאַנק.

נאָך דער גרויסער שרפה, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין 1922, אום שבועות, ווען ס׳האָט אָפּגעברענט מער ווי אַ העלפט שטעטל, איז געשאַפֿן געוואָרן אַ ריין יידישער פּייערלעשער־פֿאַראיין, וואָס האָט געהיט דאָס שטעטל ניט נאָר פון פּייער, נאָר אויך פון די ליטווינער, ווען זיי האָבן אָנגעהויבן צו בושעוון. דער פֿאַראיין איז שפּעטער פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ זעלבסטשוץ, באַזונדערס אין 1936, ווען ס׳איז פֿאָרגעקומען אַן עלילת־דם אין דער דערבייאיקער שטאָט טאַוועריק, וואָס האָט זיך גלייך פֿאַרשפּרייט אין דער גאַנצער פּראָווינץ. די יידישע זעלבסטשוץ איז געשטאַנען אויף דער וואַך בייטאָג און ביינאַכט און ניט דערלאָזן צו קיינע פֿאָגראָמען.

אין 1935 איז אויסגעבראָכן אין שטעטל אַ צווייטע גרויסע שרפה. מיט דער הילף פון די ליטווישע און אַמעריקאַנער יידן זיינען אין אַ קורצער צייט אויפגעבויט געוואָרן נייע הייזער.

אין די לעצטע יאָרן האָבן זייער פיל עמיגרירט קיין ארץ־ישראל, דרום־אַפֿריקע און אַנדערע לענדער.

אין 1940, ווען די סאָוועטן זיינען אַריין, האָט זיך אַלץ איבערגעאַנדערשט. די קראָמען און דער האַנדל האָבן זיך לאַנגזאַם ליקווידירט, יידן האָבן זיך געוענומען צו אַרבעט, געפּירט שטייגער, זאַמד און צעמענט צו די באַפעסטיקונגען, וואָס די סאָוועטן האָבן געבויט ביי דעם דייטשישן גרענעץ. אָבער דעם שבת האָבן זיי מיט מסירת־נפש אָפּגעהיט.

אין יענער צייט האָט זיך אין שקודוויל באַזעצט די באַראַנאָוויטשער ישיבה מיט דעם באַרימטן גאון ר׳ אברהם שמואל הירשאָוויטש הי״ד. די שטעטלשע יידן האָבן זיי אויפגענומען זייער פריינטלעך, באַזאָרגט מיט אַלעם, די ישיבה האָט אַריינגעבראַכט אַ רוח־חיים און שימחה אין שטעטל.

אַזוי איז געגאַנגען דאָס לעבן ביז דעם 22טן יוני 1941, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער רוסיש־דייטשישער קריג. זונטיק באַגינען האָבן זיך געהערט די ערשטע האַרמאַטן־קלעפּ, און אין אַ פּאָר שעה אַרום זיינען שוין די דייטשן געווען אין שטעטל. ס׳האָט כמעט קיינער ניט באַוויזן צו לויפן. גלייך האָבן די ליטווינער אָנגעהויבן רודפן די יידן. די ערשטע 3 וואָכן האָבן זיך די כוליגאַנעס באַגונגט מיט שלאָגן, זידלען און ראַבירן, און דעם 17טן יולי האָבן זיי אָנגעהויבן זייער מערדערישע אַרבעט.

ווי ס׳גיט איבער איינער פון די געראַטעוועטע, שלום לייב ברעט, איז דעם 16טן יולי געמעלדעט געוואָרן, אַז אויף מאָרגן זאָלן אַלע איינוואוינער, יידן און ליטווינער, זיך פֿאַרזאַמלען אויף דעם מאַרקפּלאַץ צו אַ „וויכטיקער פֿאַרזאַמלונג". ניט איבערקלערנדיק קיין שום שלעכטס, איז זיך די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג — מיט אַן אויסנאַם פון די עלטערע יידן — צונויפגעקומען אויפן פּלאַץ. די יידישע מענער זיינען אָבער באַלד אַרומ־גערינגלט געוואָרן דורך די ליטווישע פֿאָגראָמשטשיקעס־פֿאַרטיזאַנער. די יידישע פרויען האָבן זיי צעטריבן אַהיים, און די מענער זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן 2 מייל הינטערן שטעטל און פֿאַרשפֿאַרט געוואָרן אין אַ געבוידע. דעם 18טן יולי זיינען זיי אַלע מערדעריש אויסגעשאָסן געוואָרן. די ליטווינער האָבן זיי אַרויסגעפירט צו 20־30 מאַן אין דעם דערבייאיקן פּוזיער וואַלד, וואו זיי זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן דורך ס. ס.־לייט.

דער שקודווילער רב, דער באַרימטער גאון ר׳ אברהם יצחק פֿערעלמאַן זצ״ל (דער מחבר פון ספר „פּני אברהם" — גערדרוקט אין תרפּח (1928) קיידאַן — און אַ ספר אויף דעם „מורה נבוכים", וואָס איז ניט געדרוקט געוואָרן) איז פרייטיק אַרויסגעשלעפּט געוואָרן און נאָך גרויסע יסורים צוזאַמען מיט דער גאַנצער עדה קדושה אומגעבראַכט געוואָרן.

דאָס איז געווען דער אָנהויב פון דער שרעקלעכער אויסראָטונג. דריי טעג שפּעטער איז דורך די ליטווינער איינגעאַרדנט געוואָרן אַ יאָגד אויף די אַלע מענער. וואָס האָבן אויסגעמיטן די ערשטע אַקציע. עס זיינען דאָן געכאַפּט געוואָרן די עלטערע בעלי־בתים, ר׳ הלל זילבער, דער לאַנגיאָריקער גבאי און עסקן, ר׳ משה ברוך ברוידע, ר׳ בנימין שטיין, ר׳ שמואל אלי׳ ברעט און ר׳ יעקב דורפמאַן הי״ד. זיי זיינען אַלע אַוועקגעפירט געוואָרן אויף דעם בית־עולם פון דעם דערבייאיקן שטעטל אופּינע און צוזאַמען מיט די אָרטיקע יידן און דעם אופּינער רב הרב הגאון ר׳ יצחק יפה זצ״ל זיינען זיי אַלע נאָך גרויסע יסורים אומגעבראַכט געוואָרן. דאָס איז געווען כ״ו תמוז (21טן יולי).

דעם זעלביקן טאָג איז אַרויסגעגבן געוואָרן אַ באַפעל דורך די ליטווינער און באַשטעטיקט דורכן דייטשישן קאָמענדאַנט, אַז אַלע יידישע פרויען און קינדער מוזן פֿאַרלאָזן זייערע היימען.

אַרום 800 פרויען און קינדער פון שקודוויל און טיילווייז אויך פון די דערבייאיקע שטעטלעך זיינען פֿאַרשפֿאַרט געוואָרן אין באַראַקן אָן דעכער אין דאָרף גריבלויקע, ניט ווייט פון שטעטעלע באָטאָק. זיי זיינען געהאַלטן געוואָרן אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען, אין הונגער און שמוץ.

זיבן וואָכן זיינען די שוואָכע און הילפלאָזע פרויען און קינדער געמוטשעט געוואָרן, באַוואַכט דורך די ליטווינער, יעדן טאָג האָבן זיי געהאַט אויסצושטיין דאָס איזדיעקעווען זיך פון די ליטווישע כוליגאַנעס איבער זיי. דאָרטן האָבן אייניקע פרויען, ווי פרוי ברוידע און די שוועסטער פון דעם געראַטעוועטן שלום לייב ברעט, פייגע שערץ, געבאָרן קינדער אָן וועלכער ניט איז מעדיצינישער הילף.

פון אין דער פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט זיינען געשטאַנען אַרום לאַגער צענדליקער פויערים און פויער־טעס, וואָרטנדיק אויפן מאָמענט, ווען מען וועט זיך קענען צעטיילן מיט דעם ביסל יידיש האָב־און־גוטס.

אין דער נאַכט פון 15טן סעפּטעמבער — כ״ג אלול — זיינען די הילפלאָזע 800 פרויען און קינדער דורך די ליטווינער אויסגעמאָרדעט געוואָרן. זיי זיינען אַלע שפּע־ טער באַגראָבן געוואָרן אין איין מאַסן קבר.

ווי ס׳גיבן איבער די, וואָס זיינען געווען דאָרטן נאָכן קריג, איז דער קבר גאָרניט קענטיק און ער ווערט גע־ טראָטן פון מענטשן און בהמות.

ס׳האָבן זיך געראָטעוועט פרוי פרידמאַן מיט אַ טאָכטער און פרוי אַראָן מיט אַ טאָכטער.

ווייט אַרום אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט האָבן אין וואַלד אָפּגעהילכט די פּאַרצווייפלטע יללות פון די אומגליקלעכע יידישע פרויען און קינדער, ווען זיי זיינען מיט די אויסגעשרייען פון „שמע ישראל״ אויף זייערע ליפּן אומגעבראַכט געוואָרן.

דר. ל. גאָלדשטיין

דער אונטערגאַנג פון די יידן אין נייטראָל־קודירקאַ

דעם 22טן יוני, 1941, פונקט דריי אַזייגער אין דער פרי זיינען די גאַסן פון ניישטאָט־קודירקא שוין געווען פול מיט טויזנטער נאַצישע סאָלדאַטן. קיין קאָמף איז דאָ ניט פאָרגעקומען, ווייל דאָס סאָוועטישע מיליטער האָט זיך גלייך צוריקגעצויגן פון אַזעלכע פונקטן, ווי ניישטאָט, וואָס איז געלעגן אויפן סאָמע גרענעץ מיט דייטשלאַנד.

15 מינוט נאָכן אַריינמאַרש פון די נאַצי־חיילות קיין ניישטאָט איז שוין געפאָלן דער ערשטער יידישער קרבן: דער קצב דוד גלאדניקאָוו האָט געעפנט די טיר פון זיין דירה און איז תיכף דערשאָסן געוואָרן פון אַ פאַרבייגייענ־ דיקן דייטשישן זעלנער מיטן אויסרוף: „פאַרפלוכטער יודע!״ אין אַ 15 מינוט אַרום איז אויפן זעלביקן אופן געפאָלן דער 18־יאָריקער מאָטל לעווינשטיין. 7 אַזייגער איז שוין געווען אַ דריטער קרבן: דער פורמאַן איסר גראָסמאַן, און 1 אַזייגער בייטאָג זיינען בפני כל עם ועדה דערשאָסן געוואָרן די 2 פריזירער משה ליובאָווסקי און יעקב קאַץ. זיי זיינען באַשולדיקט געווארן, אַז זיי האָבן דערשאָסן אַ דייטשישן זעלנער, וואָס איז געפונען גע־ וואָרן אַ טויטער לעבן זייער הויז.

3 טעג שפּעטער איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג צונויפגעטריבן געוואָרן אויפן מאַרקפּלאַץ. דער ליטווי־ שער בירגערמייסטער לאָפּושינסקי האָט די יידן געמאָלדן, אַז פון היינט און וויטער וועלן זיי באַשעפטיקט ווערן ביי שטאָטישע אַרבעטן, ווי גראָבן קאַנאַלן, רעמאָנטירן וועגן, קערן די גאַסן וכדומה.. אונטער דער השגחה פון ליטווינער האָבן די יידן זיך תיכף געמוזט נעמען צו די דערמאָנטע אַרבעטן, אויסשטייענדיק דערביי די ערגסטע דערנידע־ דיקונגען און שיקאַנעריין.

דינסטיק, דעם 1טן יולי, 1941, 7 אַזייגער אין אָוונט, נאָכן צוריקקום פון אַ שווערן טאָג אַרבעט, זיינען געקומען באַוואָפנטע ליטווישע פאַרטיזאַנער אין אַלע יידישע שטי־ בער און אַרעסטירט אַלע מענער פון 14 יאָר און עלטער. אין רייַן זיינען זיי געבראַכט געוואָרן צו דער שטאָט־פאַר־ וואלטונג, וואו באַאמטע האָבן צוגענומען זייערע דאָקו־ מענטן. די יידן זיינען דערנאָך אָפּגעפירט געוואָרן צום יידישן בית־עולם און צו 50 אין אַ גרופּע זיינען זיי אויס־ געשאָסן געוואָרן שוין אין די פריער־צוגעגרייטע גריבער. דעם 7טן יולי זיינען אויפן זעלביקן אופן אומגעקומען נאָך ניין יידישע מענער, וועלכע האָבן זיך דאָס ערשטע מאָל נעהאָט אויסגעבאַהאַלטן.

אין דער אָפּיציעלער מעלדונג צו די פאַמיליעס פון די דערמאָרדעטע איז געווען געזאָגט, אַז די מענער זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין פרייסן. שפּעטער אין דער אַמעריקאַנער דייטשלאַנד־זאַנע האָט דער אַרעסטירטער ניישטאָטער בירגערמייסטער דערקלערט, אַז די גאַנצע אָרטיקע באַפעלקערונג האָט געוואוסט, אַז די יידן זיינען אויסגעשאָסן געוואָרן אויפן יידישן בית־עולם, וואָס איז געווען סך־הכל 2 קילאָמעטער פון שטעטל.

די איבערגעבליבענע פאַריתומטע משפחות פון נייַ־ שטאָט האָבן ביזן 23טן אויגוסט געלעבט אין זייערע דירות. די אַרבעט־פעאיקע פרויען האָבן ווייטער געאַרבעט ביי די שטאָטישע אַרבעטן. אייגנצוקויפן לעבנסמיטל אָדער נעמען וואָסער פונעם שטאָטישן ברונעם האָבן זיי געמעגט נאָר אין אַ באַשטימטער שעה.

דעם 23טן אויגוסט איז אין ניישטאָט אויפגעשטעלט געוואָרן אַ געטא אין די שול־ און באָד־גאַסן, די צוויי אָרעמסטע און סאָמע פאַרוואָרלאָזטע געסלעך פון שטאָט.

דעם 16טן סעפּטעמבער, 1941, האָבן די ליטווישע פאַרטיזאַנער צוזאַמענגעטריבן אויף איין אָרט אַלע יידישע פרויען און קינדער און נאָך אייניקע מענער, וועמען ס׳איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן, אָבער זיינען נאָכן 7טן יולי געכאַפּט געוואָרן און אָפּגעשיקט אין געטא. די אומגליקלעכע האָט מען דערקלערט, אַז מען פירט זיי צו זייערע מענער אויף אַרבעט. אונטער אַ שטאַרקער שמירה זיינען זיי אַלע אָפּגעפירט געוואָרן אויף פורן 6 קילאָ־ מעטער פון שטעטל, אין דעם אַזוי־גערופענעם פאַראַש־ נעוועד וואַלד. אין די צוגעגרייטע מאַסן־גריבער זיינען די קדושים אויסגעשאָסן געוואָרן.

אויף מאָרגן נאָכן מאַסנמאָרד האָט די שטאָט־פאַר־

וואַלטונג פונאַנדערגעטיילט צווישן די אַרטיקע ליטווינער דאָס איבערגעבליבענע יידישע האָב־און־גוטס. ביי דער פאַרטיילונג זיינען פאָרגעקומען געשלעגן, ווייל אַנדערע ליטווינער האָבן זיך געפילט... באַוווּלהט.

פון ניישטאָט האָבן זיך געראַטעוועט אַרום 15 יידן, וועלכע זיינען געווען אַנטלאָפן קיין קאָווּנע (אַדער האָבן זיך דאָרטן געפונען ערב קריגאויסברוך) און האָבן אי־ בערגעלעבט דאָס סלאַבאָדקער געטאָ און די דייטשישע קאַצעטן.

נאָר איין פאַמיליע, פרוי מלכה גליק מיט אירע 4 קינדער, האָט דאָס גליק צוגעשפילט און זי האָט איבער־ געלעבט די שרעקלעכע יאָרן אין אַ דאָרף.

אין ניישטאָט־קודירקאַ לעבט איצט ניט קיין אייני־ציקער ייד.

*
**

חורבן גאָרזד*)

אין דער נאַכט אויפן 22טן יוני 1941 האָבן אין שטעטל זיך אַריינגעריסן די נאַצישע באַנדעס. אַריין זיינען פוס־ גייער. דאָס שטעטל האָבן זיי גלייך אונטערגעצונדן און די גאַנצע באַפעלקערונג האָבן זיי צונויפגעטריבן אויפן מאַרקפלאַץ. אינדערפרי זיינען די ליטווינער אָפּגעטיילט געוואָרן באַזונדער. די יידן — מענער און פרויען, יונג און אַלט — האָט מען אַרומגערינגלט מיט קוילנווארפערס און זיך געגרייט זיי צו צעשיסן. דאָן איז פון דער זייט פון דאוולין געקומען אַ מאָטאָציקליסט און גענעהמיגט אָפּ־ לייגן די צעשיסונג. גלייך נאָכדעם האָט מען אַלעמען אָפּ־ געפירט אין גאָרטן, וואו מען האָט זיי אָן עסן און אָן וואַסער געהאַלטן ביז דינסטיק פרי.

דינסטיק פרי האָט מען די מענער צונויפגענומען באַ־ זונדער און אָפּגעפירט קיין לאוגאלן, וואו די מענטשנפרע־ סער האָבן איבער זיי אַרויסגעטראָגן אַ טויט־אורטייל. דער אורטייל איז גלייך דורכגעפירט געוואָרן — דעם 24טן יוני 1941 אַרום 1 אַזייגער בייטאָג. די צעשיסונג איז פאָרגעקומען ביי אונדז אין גאַס, ביים סאַמע וועג, ניט ווייט פון די קאַזאַרמעס. אין דעם אָרט זיינען געווען אָקאָ־ פעס. האָט מען די יידן גופא געצוואונגען זיי אויסצוגראָבן בריטער און דאָן האָט מען זיי גרופּעסווייז צו 25 מאָן צעשאָסן.

די פרויען און קינדער האָט מען אָפּגעפירט קיין אַנעלישקע. דאָ האָט מען זיי געהאַלטן איניקע חדשים און געטריבן אויף אַרבעט אין שטעטל.

איך האָב זיך לעצטנס געטראָפן מיט אַ פרוי וואָס איז געווען אין גארזד אין לאַגער פון די פרויען און איז אַנטלאָפן פון אונטערן פייער, בעת מען האָט אַלעמען צע־ שאָסן. ס׳איז אַ לעבעדיקער עדות פון גיהנום. דאָס איז איינע יאַמי פון ווייזאָק.

זי איז פון ערשטן טאָג געווען אין פרויען־לאַגער אין אנעלישקע. די באַדינגונגען זיינען דאָ געווען שוידערלע־ כע. מען האָט אַלעמען, יונג און אַלט, געטריבן אויף אַלערליי אומזיניקע עבודת־פרך און ניט געגעבן קיין עסן. קינדער פלעגן רייסן גראָז פון דער ערד און קייען.

די פרויען האָבן זיך ניט געגלויבט, אַז מען האָט די מענער צעשאָסן, הגם דאָס איז געווען אַ קנאַפּער קילאָ־ מעטער פון זיי. אפילו ווען די היטלעריש תלינים האָבן איינמאָל געצוואונגען זיי צו טאַנצן אויפן קבר פון זייערע מענער, טאָטעס און ברידער, האָבן זיי זיך ניט געגלויבט און גערעדט: „דאָ ליגן פערד באַגראָבן". דאָס איז געווען אַן אַלגעמיינע טראַגישע דערשיינונג אומעטום. אין ווילנע האָט מען ניט געגלויבט, אַז די דייטשן צעשיסן אַלעמען, אַפילו ווען אויף פאָנאַר זיינען שוין געלעגן 30 טויזנט יידן. מענטשן האָבן ניט געקענט זיך פאָרשטעלן, אַז מען זאָל קענען סתם אויסמאָרדן פרויען און מענער, קינדער און זקנים.

אַ קורצע צייט האָט מען אַלעמען געהאַלטן אין אַנע־ לישקע ביי מערדערישע באַדינגונגען. אַלעמען איז שוין געווען קלאָר, אַז זיינע טעג זיינען געציילטע און אַרומ־ גענומען פון אַ גרויליקער אַפּאַטיע האָבן זיי געוואַרט אויפן טויט ווי אויף אַן אויסלייזונג פון די אומדערטרעגלעכע ליידן.

אין אַ שפּעט זומערדיקן טאָג האָט מען אַלעמען ווידער געטריבן צום אַשמאַנישקער וועלדל. דאָ האָט מען אָפּגעטיילט קינדער און יונגע פון עלטערע. דעם 14טן סעפּטעמבער האָט מען צעשאָסן די יינגערע. דעם 16טן האָט מען אומגעבראַכט די עלטערע.

וועגן דער שחיטה איבער די מענער האָט יאמי דער־ציילט: מען האָט אַלעמען געצוואונגען זיך צו גראָבן זייער קבר. ווען די גרוב איז געווען פאַרטיק, האָט מען אַלע־ מען אויסגעטאָן נאַקעט. פאַר דער צעשיסונג האָט נאָך דער רב פון שטעטל באַוויזן אויסצורופן אייניקע ווער־ טער: „ווידער קומען מיר אום, ווייל מיר זיינען יידן, ווי שוין 2 טויזנט יאָר". ביים ראַנד פון קבר האָט מען אַלעמען צעשאָסן.

דער מאַסן־קבר פון די פרויען און קינדער געפינט זיך אין אַשמאַנישקער וועלדל, ניט וויט פון וועג, וואָס פירט פון גארזד אויף קול.

*) פון אַ בריוו פון חיים שויס׳ אַ פּלימעניק, געשריבן נאָך אַ באַזוך אין שטעטל גלייך נאָך דער באַפרייאונג.

אַ גרעסערע אַרבעט וועגן גאָרזד האָט שויס פאַרעפנטלעכט אין באַנד XIX פון די „ייוא־בלעטער".

יעקב סאַפּירשטיין

אומקום פון וויסאָקידוואָרער יידן

און פון די יידן פון טראָק, האַנושישאָק, וואָלקיניק, רודזשיק, זאַנאַשישאָק, לייפון און לאַנדוואַראָוע

זונטיק פאַרטאָג, דעם 22טן יוני 1941, האָבן זיך באַווייזן אויף די זוניק־באַלויכטענע הימלען פון ליטע־לאַנד סטאַיעס שטאָלענע פויגלען. אויך אין וויסאָקידוואָר האָט מען זיי דערזען און דערהערט. צווישן די ליטווישע קעגנער פון סאָוועטן־רעזשים האָט זיך אָנגעהויבן די שימחה. זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף די אָפּטרעטנדיקע רויטאַרמייער. די יידן, פאַרשטייט זיך, צו וואָסער ריכטונג זיי זאָלן ניט האָבן געהערט, האָבן געקענט בלויז טרויערן אויף היטלערס אָנקום.

מאָנטיק האָבן די וויסאָקידוואָרער יידן שוין דער־פילט און דערזען דאָס גרויסע אומגליק, וואָס גרייט זיך פאַר זיי. מען האָט אָנגעהויבן לויפן פון שטעטל. די פויערים האָבן אָבער שוין ניט געוואָלט אַרייגלאָזן די יידן צו זיך.

די לאָגע פון די יידן איז געוואָרן זייער קריטיש, ווייל צוריקגיין אין שטעטל איז געוואָרן אוממיגלעך צוליבן אָנקום פון מיליטער. ניט געפינענדיק קיין מקום־מיקלט ביי די ליטווינער און ניט קענענדיק צו־דיקגיין אין שטעטל האָבן די וויסאָקידוואָרער יידן זיך צוזאַמענגעקליבן אין גראבנס אויף די פעלדער פון אַרום שטעטל. זונטיק האָבן זיך שוין אַרונטערגעלאָזן אין די וויסאָקידוואָרער וועלדער דייטשישע פאַראָשוטיסטן און מאָנטיק פאַרנאַכט האָבן שוין גענישטערט גרופּעס דיי־טשישע נאַרמאָלע אַרמיי־טיילן. ליטווישע אינטעליגענטן, באַאמטע און שטעטלשע פויערים האָבן זיי באַגעגנט מיט בלומען, מיט באַגריסונג־רעדעס און באַטיילט יעדן זעלנער מיט סיגאַרעטן און ביר פון די איבערגעלאָזענע סאָוע־טישע קאָאָפּעראַטיווע סקלאַדן. די דאָזיקע מיליטער־טיילן זיינען נאָר דורכגעגאַנגען די געגנט.

פאַרנאַכט איז אָנגעקומען אַ קליינע גרופּע דייטשן מיט אַ פּאָנצער־אויטאָ און זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן שטעטל. די גאַסטפריינטלעכקייט פון די צופרידענע ליט־ווינער און ליטווינקעס האָט, מסתמא, ביי דער גרופּע דייטשן שטאַרק אויסגענומען און מען האָט זיך פאַר־בראַכט אַזוי לאַנג, ביז פלוצלונג זיינען אָנגעקומען 3 סאָוועטישע טאַנקעס פון דער רויטער אַרמיי. דערזעע־דיק דעם דייטשישן פּאָנצער־אויטאָ, האָבן זיי געגנומען אים באַשיסן און אים אונטערגעצונדן. אָפּטוענדיק די אַרבעט זיינען זיי גיך אַנטלאָפן. די האַלב־שיכורע דייטשן זיינען אַרויסגעלאָפן און געגנומען שיסן ניט ווייסנדיק וואו־הין דער שונא איז אַנטלאָפן. עס איז שוין געווען פינצ־טער און זיי האָבן געשאָסן איינער אויפן צווייטן. פון זייערע קוילן, וואָס זיי האָבן דערנאָך געשאָסן אויף צו באַלייכטן דעם אָרום, האָבן זיך אָנגעצונדן די שטעטלשע שטיבער — און באַלד איז דער גאַנצער צענטער געשטאַ־נען אין פלאַמען. פון פייער זיינען העל באַלויכטן געווארן אַלע גאַסן און וועגן און די דייטשן האָבן געשאָסן אין די אַנטלויפנדיקע מענטשן.

נאָך דער שיסעריי האָט מען געפונען 4 טויטע דייטשן און 14 שטעטלשע איינוואוינער. זעליק דעם טאָקער האָט מען געפונען מיט אַן אַראָפּגעשאָסענעם פוס. נאָך אַ פּאָר שעה מאַטאַרניש איז ער געשטאָרבן. דאָס רוב קרבנות פון דער שיסעריי זיינען געווען ליטווינער, וועלכע האָבן אַזוי געוואָרט אויף די דייטשן. דאָס האָט אַביסל אָפּ־געקילט זייער חשק צו באַפאַלן די יידן. פון דער שריפה האָבן אויך געליטן די ניט־יידישע איינוואוינער, ווייל עס האָט אָפּגעברענט דער גאַנצער שטח, אַנהויבנדיק פון מילערס שטוב ביז יאַנקעלעוויטשעס פון אין זייט און פון משה פאַרבער אַראָפּצו ביז ברוידעס און וויי־טער — פון שיינע רושל סאָפירשטיינס ביז טראָפינסקיס און פון דעגוציס'ן ביז אַראָפּ צום מרחץ — פון דער אַנדער זייט. עס איז אויך פאַרברענט געווארן דער בית־המדרש מיט אַלע ספרי־תורה'ס און ספרים.

אַ וואַך צייט האָבן די יידן זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער, ביז עס איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע פּליטים דאַרפן גלייך זיך אומקערן צו זייערע אַלטע וואוינערטער. די שטעטלשע נישרפים האָבן זיך צוזאַמענגעשטופט אין די אייניקע פאַרבליבענע יידישע הייזער. ס'איז גלייך געווארן אַ מאַנגל אין שפּייז־פּראָדוקטן, ווייל די פויערים, אָנגעשראָקענע פון די ליטווישע פאַרטיזאַנער, האָבן מורא געהאַט עפּעס וואָס צו פאַרקויפן די יידן.

ס'מוז פאַרצייכנט ווערן, אַז דער שטעטלשער גלח טרימאַניס האָט באַלד געמאַלדן, אַז ער וועט פאַר יעדן נישרף, אַן אונטערשרייד פון גלויבן, טיילן צו 2 צענטער קאַרטאָפל. דאָס האָט אַביסל געלינדערט די לאָגע פון די אָרטיקע יידן.

אין די ערשטע טעג האָבן זיך דערטראָגן די נייס וועגן די גרויזאַמקייטן, וואָס עס זיינען באַגאַנגען די ליט־ווינער אין דעם אָדער יענעם שטעטל קעגן יידן, וועלכע מען האָט באַשולדיקט אין כלומרשטן קאָמוניזם. די יידן אין וויסאָקידוואָר האָבן אָנגעהויבן צו ציטערן אַרויס־צוגיין אין גאַס. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שוועירע, טרויע־ריקע טעג. די מיטגלידער פון דער ליטווישער אָרגא־

ניזאַציע *T. D. A. האָבן מיט דער הילף פון פּאליציי און ליטווישער אינטעליגענץ אינגעאָרדנט פּאַרזאַמלונ־גען, אויף וועלכע מען האָט געהעצט קעגן יידן אלס קאָמו־ניסטן, פּאַראַזיטן און אויסנוצער.

דערווייל האָבן פויערים געזוכט און גענישטערט צווישן די אָפּגעברענטע חורבות. גאַנץ אומדערוואַרט האָט מען געפונגען אין אַ הערמעטיש־פּאַרמאַכטן אויוון פון דער געוועזענער קאָמפּאַרטיי־ביוראָ דעם גאַנצן ארכיון. צוליב דעם האָבן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן. דעם 4טן יולי, פרייטיק צו־נאַכט, זיינען אַריינגעקומען צו פּיוול דעם שוחט באַוואָפנטע דער דירעקטאָר פון פּראָגימנאַזיע שימקוס, דער סטודענט־רוצח זשוקאָווסקי און פּאַנאַסיאַניס. זיי האָבן אַרויסגענומען פון די געלעגערס זיינע ביידע עלטערע זין: דודקען און גרשון דעם „וואויל". נאָכדעם האָבן זיי זיך אַריינגעריסן צו באַלזאַמאָוויטשן און צוגענומען זיין בן יחיד אליהון. מען האָט אויך אַרעסטירט משה קאָפּלאַנען און אליעזר לייבן. מען האָט די אַרעסטירטע ניט געלאָזן אַפּילו זיך אָנטאָן און מען האָט זיי צוזאַמען־געטריבן לעבן קלויסטער מיט נאָך 5 פּויערים, וועלכע מ׳האָט חושד געווען אין קאָמוניזם. מען האָט זיי גע־האַלטן ביז 4 פאַרטאָג, דאָן האָט מען זיי מיט אַ שטאַר־קער שמירה אָפּגעשיקט אויף ווילנער וועג.

אַ שרעק איז באַפאַלן די יידן. מען האָט שוין גע־נומען זיך אָפּהאַלטן אַרויסצוגיין אין גאַס, זיך וואַרפן אין די אויגן פון די ליטווינער. דעם זעלביקן שבת פאַר־נאַכט זיינען געקומען די צווויי שומרים זשוקאָווסקי און פּאַנאַסיאַניס און האָבן זיך באַרימט, אַז די אַרבעט איז שוין אָפּגעטאָן. די עלטערן פון די אַרעסטירטע האָבן געמוען זוכן זייערע קינדער. נאָך לאַנגע זוכענישן האָבן די שפּורן זיי דערפירט ביז רודזישאָק. לויט שפּעטער־דיקע ידיעות האָט מען זיי דאָרט אַ גאַנצן טאָג שרעקלעך געפּייניקט און געשלאָגן און פאַרנאַכט אַרויסגעפירט אין אַ דערבייאיק וועלדל און דערשאָסן. ענלעכע ידיעות האָבן זיך געמומען טראָגן פון אַלע נאָענטע שטעטלעך.

ס׳איז געווען אַ מין איבערגאַנגס־צייט, אָן אַן אָפּי־ציעלער מאַכט. לגבי יידן האָט יעדער רוצח געקענט טאָן וואָס ער האָט געוואָלט, וויסנדיק אַז ס׳איז לית דין ולית דיין.

אַזאַ לאַגע האָט זיך געצויגן ביז דעם 8טן יולי, וועו די ליטווינער אַליין האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַ צייטווייליקע מאַכט און פּאָליציי. שוין דעם 8טן יולי אינדערפרי האָט מען אַרויסגעטריבן אַלע שטעטלשע יידן צו קערן די גאַסן און דעם מאַרק־פּלאַץ. די ליטווישע כוליגאַנעס זיינען געשטאַנען, זיך צוגעקוקט און אָנגע־קוואָלן פון דער יידישער געפאַלנקייט און מאַכטלאָזי־קייט.

פּאַרנאַכט זיינען שוין געווען אויסגעקלעפּט אויף אַלע יידישע הייזער מעלדונגען, אַז פון 9טן יולי מוזן אַלע יידן פון 6 יאָר און עלטער טראָגן אויף דער ברוסט און פּלייצע לאַטעס. די לאַטעס דאַרפן זיין פון ווייסן לייוונט 10 אויף 10 סענטימעטער מיט אַ געלן קרייז, אין ווועלכן עס דאַרף זיין אַריינגענייט אַ געלער בוכשטאַב "J" (יודע). די יידן איז אויך פאַרבאָטן געוואָרן אַרויסצוגיין אין גאַס אין אָוונט. עס איז זיי אויך פאַר־ווערט געווען אַרויסצופאָרן אָדער אַרויסצוגיין פון שטעטל אָן אַ דערלויבעניש.

דורך דער צייט האָט די ליטווישע פּאָליציי באַקו־מען אוניפאָרמעס און אַלס פּאָליציי־שעף איז באַשטימט געוואָרן איגנאַטאָוויטשיוס פון הובישאָק. אַלס שעף פון די פאַרטיזאַנער איז פריער געווען סטאַסיס און דערנאָך דער רוצח שימקוס — דער „גרויסער סטודענט".

דעם 17טן יולי פאַרנאַכט זיינען אָנגעקומען אין שטעטל 60 דייטשן מיט אַ לייטענאַנט. אויף מאָרגן האָבן די דייטשישע סאָלדאַטן געמאַכט רעוויזיעס אין אַלע יידי־שע הייזער כלומרשט צו זוכן געווער. ביי די זוכונגען האָבן זיי צוגענומען אַלץ, וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט. פאַרנאַכט איז גערופן געוואָרן דער רב ר׳ אהרון עליאַנא־ווישט צום לייטענאַנט — שוין קאָמענדאַנט פון שטעטל. צום גרויסן חידוש פון רב איז ער אויפגענומען געוואָרן דורכן קאָמענדאַנט גאַנץ העפלעך. אמת, ער האָט גע־רעדט צום רב קאַלט און באַפעלעריש, אָבער אָן אַ בא־זונדערער שינאה. דער קאָמענדאַנט האָט אים געמאָלדן, אַז די יידן ווערן אויסגעטיילט פון די אַנדערע בירגער און זיינען דירעקט אים אונטערוואָרפן, דעריבער באַשטימט ער דעם רב אַלס פאַראַנטוואָרטלעכן פאַר אַלע שטעטלשע יידן. ער האָט אויך באַפוילן דעם רב צו שיקן שבת 4 יידן, וועלכע זאָלן וואַשן די פאָדלאָגעס ביי די סאָלדאַטן אין פאָלקשול. אַרויסגייענדיק האָט דער רב אָפּגע־אָטעמט, ווייל ער האָט זיך פאַרגעשטעלט פיל ערגערס צו הערן. אין זעלביקן טאָג ווערט פון קאָמענדאַנט אָנ־געזאָגט דעם רב, אַז שבת 1 דעם זייגער זאָלן אַלע שטעטלשע יידן זיך צוזאַמענקלייבן אין פאָליציי. אָט די פאַרזאַמלונג האָט ווידער געשראָקן די יידן. ס׳איז ניט געווען אָנגענעבן קיין מאָטיוו אָדער סדר־היום פון דער פאַרזאַמלונג.

אומעטיק, שטיל האָבן יידן זיך געגרייט צום שבת. מען האָט פאַרמאַכט די טירן, פאַרהאַנגען די פענצטער אַז ס׳זאָלן זיך ניט זען די שבת־ליכט. יעקב בלעכער איז געווען אַן אבל נאָך זיין אומגעקומענעם טאַטן זעליקן, פלעגט מען פון צייט צו צייט מאַכן אַ מנין ביי אליעזר באַוור דעם שמיד, וואו ס׳האָבן צוליב דער שרפה גע־וואוינט פינף משפחות. די ערשטע צייט האָט מען גע־פראַווען דעם מנין דריי מאָל אַ טאָג, נאָר שפּעטער האָט די פּאָליציי געמומען נאַכשפּיאָנירן. אמת, זיי האָבן ניט געשטערט אָפן, אָבער דערשפּירנדיק, אַז מען היט, האָבן פיל אויפגעהערט צו קומען דאַוונען.

איינס דעם זייגער האָבן די יידן זיך אַרויסגעלאָזט צו דער פאַרזאַמלונג. דער צוזאַמענטרעף פון אַלע שטעטל־שע יידן האָט געמאַכט אַזאַ איינדרוק, ווי מען וואָלט צוזאַמענגעקומען פון אַנדערע געגנטן. מען האָט זיך שוין ניט געזען פיל טעג. דער פּאָליציי־שעף איגנאַטאָווי־

*) Tautos Drausmes Apsauga שוץ פון פּאָלקס. יידיש: דיסציפּלין.

טשיוס האָט געמאָלדן די יידן, אַז ער דאַרף פּאַר זיי איבערלייענען אייניקע פּאַראַדענונגען. די יידן זאָלן וויסן, אַז אין פּאַל וועז אַ יידּ וועט טויטן אַ דייטשישן סאָלדאָט, אַדער אַ ליטווישן פּאָליציאַנט, צי אַ פּאַרטיזאַן, וועט ער גלייך געשאָסן ווערן און צוגלייך זיינע נאָענטסטע 20 קרובים וועלן אויך געשאָסן ווערן. יידן מוזן זיך אונטערוואַרפן דעם דייטשישן קאָמענדאַנט און דער ליטווישער פּאָליציי. פּאַרן קעגנשטעלן זיך וועט מען אָן קיינע חקירות ודרישות דערשאָסן ווערן. די זעלביקע שטראָף דערווארט אַ יידן, ביי וועמען מען וועט געפינען געווער. ער האָט אויפגעפאָדערט גלייך צו ווייל אַ יידישן עלטסטן־ראַט. נאָך לאַנגע דיסקוסיעס ווערט באַשלאָסן אויסצואוויילן נאָר אַן עלטסטן און אַלס אַזוינער ווערט אויסגעקליבן אַבּא אַבראַמאָוויטש. ס׳ווערט געמאָלדן, אַז דער יידן־עלטסטער איז פּאַראַנטוואַרטלעך פּאַר די שטעטלשע יידן און די יידן מוזן זיך אונטערוואַרפן זיינע פּאַראַדענונגען. וועגן אַלע ענינים מעלדעט די פּאָליציי דעם עלטסטן און די יידישע באַפעלקערונג טאָר קיין זאַך ניט טאָן אָן דעם וויסן פון אים, ווי אַרויסגיין אין אומגעגנט זיך באַזאָרגן מיט שפּייז־פּראָדוקטן א. א. וו. צוגלייך וועט דער רב מוזן מיטאַרבעטן מיטן עלטסטן.

פּאַרנאַכט האָט דער קאָמענדאַנט געפאָדערט צו שיקן נאָך צוויי יידן פּאַר דער סאָלדאַטן־קיך. ער האָט אויך געמאָלדן, אַז אויף מאָרגן, זונטיק, זאָלן אַלע יידן אָן אויסנאַם קומען פינקטלעך 8 אין דער פרי אויפן מאַרק־פּלאַץ אויסצורייסן צווישן די שטיינער פון ברוק דאָס אָנגעוואָקסענע גראָז.

מאָנטיק 8 פרי זיינען שוין אַלע ווידער געווען ביי דער אַרבעט. ס׳איז געקומען דער קאָמענדאַנט און האָט פאַראַרדנט צו פאַרטיילן אַלע אַרבעטנדיקע אין דריי גרופּעס: די פּרויען בלייבן צופן גראָז פון מאַרקפּלאַץ און די איבעריקע פלעצער און גאַסן. פון די מענער ווערן 10 מאָן געשיקט צו וועגן־בוי און די איבעריקע אַרבעטס־פּעאיקע 32 מענער ווערן צעשיקט אָפּצורייניקן דעם זאָמד און מיסט פון די חורבות. פּאַר די פּרויען ווערט צוגעטיילט אַ נאָרמע שוין אַ קלענערע.

דער וועגן־בוי איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט געפאָדערט צו מאַכן פיל אַר־בעט, אָבער גלייכצייטיק האָט ער אַרויסגעוויזן מיטלייד און פלעגט צומאָל פּאַרפירן אַ געשפּרעך. ער האָט גע־וואָלט ווייזן, אַז די פּאָליאַקן זיינען אחים לצרה פּאַר די יידן.

די פּויערים פון הינטערן טייך זיינען געווען גע־וואָרן אין פּאָליציי, אַז זיי זאָלן זיך אַרויסקלייבן אויף אַ געוויסער צייט, ווייל דאָרטן וועט מען איינאַרדענען אין 7 הייזקעס אַ געטאָ פּאַר די שטעטלשע יידן. דער־הערנדיק וועגן דעם האָבן די יידן זיך ערנסט דער־שראָקן. מען האָט באַשלאָסן צו שיקן אַ דעלעגאַציע פון דריי מאָן צום דייטשישן קאָמענדאַנט וועגן דער אָנ־געלעגנהייט. מען האָט באַשטימט אין דער דעלעגאַציע אשר מילער, אידאַ ברוידע און טויבע שאלטופער. זיי זיינען געגאַנגען אומזיכער. בערך 12 דעם זייגער האָט דער קאָמענדאַנט זיי אויפגענומען. ער האָט גאַנץ העפ־לעך זיך באַצויגן צו זיי און אויפמערקזאַם זיי אויסגע־הערט. ס׳האָט גערעדט אידאַ און נאָכער אשר. ער האָט זיי געענטפערט, אַז ביז איצט איז ניטאָ קיין באַפעל וועגן פּאַרשפּאַרן די יידן אין געטאָ. און זיי זאָלן זיין רואיק דערווייל.

אָט אַזוי האָט זיך געצויגן ביז דאָנערשטיק פּאַרנאַכט. פּלוצלונג איז מיט אימפּעט און רעש אָנגעקומען אַן אויפ־געריצטער דער קאָמענדאַנט מיטן פּאָליציי־שעף און דעם שעף פון די פּאַרטיזאַנער, שאוליס, אויפן מאַרקפּלאַץ און אויפגעפאָדערט, אַז ס׳זאָל תיכף צוזאַמענגעשטעלט ווערן אַ יידישער קאָמיטעט פון 12 מאָן: פון 6 מענער און 6 פרויען, ווייל ער האָט עפּעס וויכטיקס זיי מיטצוטיילן. דער קאָמיטעט איז באַלד אויפן אָרט צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן. צווישן די פרויען איז געווען אידאַ ברוידע, וואָס האָט געראַטן ניט שלעכט דייטש און איז געווען דרייסט. אויפנעמענדיק דעם קאָמיטעט האָט דער קאָמענדאַנט זיי געמאָלדן, אַז די יידן מוזן זיך אַרויסקלייבן פון זיערע הייזער אין דעם צוגעגרייטן געטאָ אויף יענער זייט טייך. דאָס געטאָ איז באַשטאַנען פון 7 פויערשע הייזקעס, אַרומגעצאַמט מיט שטעכיקע דראָט. אַן אויפגערעגטע האָט אידאַ אָנגעהויבן צו טענהן און פרעגן, צי ס׳איז טאַקע געקומען אַ באַפעל פון דער העכערער מאַכט וועגן דעם. דער קאָמענדאַנט האָט געענטפערט, אַז ער האָט אַזאַ באַפעל. אויף איר פראַגע: פון וועמען? האָט ער גע־ענטפערט זייער אויפגערעגט און מיט כעס: פון גאָט. די יידן האָבן פּאַרשטאַנען, אַז דאָס האָבן די ליטווינער באַאיינפלוסט מען זאָל די יידן וואָס גיכער פּאַרשפּאַרן אין געטאָ. דער צינישער ענטפער פון קאָמענדאַנט האָט אידאַן אויפגערעגט און זי האָט געזאָגט, אַז ס׳איז ניט מיגלעך, דאָס גאָט זאָל אַרויסגעבן אַזעלכע אוממענטשלעכע באַפעלן. דער ענטפער אידאָס, איר שטאָלצע האַלטונג און דרייסטקייט האָט זייער אויפגעבראַכט די ליטווישע באַגלייטער פון קאָמענדאַנט. אויך טויבע שאלטופער און ביילע יאנקעלעוויטש, ווי מיטגלידער פון דער דע־לעגאַציע, האָבן אויסגעדריקט עקל וועגן דער באַציאונג פון די ליטווינער צו זייערע יידישע מיטבירגער. די ליט־ווינער האָבן פּאַר אַלעמען אין די אויגן אָנגרייצט דעם קאָמענדאַנט. ער האָט טאַקע באַלד געהייסן אַרעסטירן אידאַן פּאַר איר חוצפּה זיך קעגנצושטעלן אַ דייטשישן אָפּיציר. ער האָט באַטאָנט, אַז קיין פרוי האָט ניט געהאַט קיין העזה אין די אַלע יאָרן וואָס ער איז אין קריג, זיך אים קעגנצושטעלן און דאָ זאָל דאָס טאָן אַ יידישקע. אידאַ ווערט אָפּגעפירט אין טורמע.

אַ קריגס־געריכט פון די זעלביקע דריי: דער קאָ־מענדאַנט, שעף פון פּאָליציי און שעף פון די פּאַרטי־זאַנער האָט זי פּאַרמשפּט צום טויט. אין אַ האַלבער שעה אַרום האָבן זעקס דייטשישע סאָלדאַטן מיט ביקסן אָפּגע־פירט אידאַן פון טורמע צום גאָרטן פון פּאָלקסשול. גייענ־דיק האָט אידאַ דערזען וואַרסאַצקע דעם סטרוזש פון

וואלסטשיאוס *). זי האָט אים געבעטן איבערגעבן איר שוועסטער גוטקען, אַז זי זאָל ניט ווײנען, ווײל זי גייט שטאָלץ צום טויט. די סאָלדאַטן ברענגען זי אויפן פעלד און פאָדערן פון איר אויסטאָן די שיך און זיך צודעקן די אויגן. זי אנטזאגט זיך צו אויספאָלגן זייער באַפעל. די זעקס סאָלדאַטן שיסן אויס מיטאַמאָל און אידאַ פאַלט אין אַ קאָלוזשע בלוט.

צום אַרבעטספלאַץ פון די מענער איז אָנגעלאָפן דער פאָליציי־שעף און געזוכט אידאַ ברוידע׳ס טאַטן. גלייכצייטיק האָט ער פאַרנומען נאָך צוויי יידן און זיי געהייסן מיטנעמען 2 רידלען. דאָס זיינען געווען פּטאַשניק מיט זיין זון. ער האָט זיי געבראַכט צום אָרט, וואו אידאַ איז געלעגן און באַפוילן זי גלייך דאָרט מקבר צו זיין. ברוידע, דערזעענדיק זיין גרויס אומגליק, האָט זיך שרעק־לעך צעווײנט און צעשריען. דער פאָליציי־שעף מעל־דעט אים, אַז ער זאָל זיך באַרואיקן. אין קעגנפאַל וועט ער באַלד־דאָ טיילן זיין טאָכטערס גורל. ברוידע בעט אַ דערלויבעניש, לכל הפחות, זי צו ברענגען צו קבר ישראל. נאָך לאַנגע תחנונים ווערט אים די דערלויבעניש געגעבן און דער אַלטער, צעבראָכענער טאַטע מיט נאָך אייניקע יידן טראָגן דעם נאָך וואַרעמען קערפער פון אידאַן דורך די שטעטלשע גאַסן און איר בלוט רינט פון די וואונדן אויפן ברוק און אויף די לאָוועס פון שטעטל.

ס׳קוקן דורך די פענצטער די ליטווינער. זיי לאָכן שוין אָבער ניט. זיי פרייען זיך שוין אָפילו ניט, ווײל זיי זענען, אַז דאָס שפּיל מיטן שטן איז אַ צו גרויליקס. גראָד האָט די קויל געטראָפן אידאַן, וואָס איז געווען שטאַרק באַליבט ביי די וויסאָקידוואָרער ליטווינער.

אויף מאָרגן אין דער פרי איז אין שטעטל פלוצלונג געווארן אַ געדרעדער. די אַרײַנגעשיקטע דייטשן האָבן געמוזט תיכף אַוועק צום פראָנט. מיט אַ בלוטיקער קללה באַגלייטן די יידן די רוצחים. נאָכן אָפּפאָר פון די דייטשן האָבן די ליטווינער אַרויפגעוואָרפן די גאַנצע שולד פון אַלע גזירות און יידישע צרות אויף די דייטשן. זיי האָבן צוגעזאָגט צו פאַרלייכטערן די אַרבעט, פאַרקלענערן די נאָרמעס און צעשטערן דעם געטא־פלאַן.

פרייטיק פאַרטאָג, דעם 1טן אויגוסט, זיינען געגאַנגען די פאָליציאַנטן מיט די פאַרטיזאַנער און אַרעסטירט פיל פאַרדעכטיקטע אין קאָמוניזם. צווישן דער צאָל אַרעסטירטע האָט די אָרטיקע ממשלה געהאַט באַשלאָסן עס זאָל זיין אַ העלפט יידן. אָן קיין שום סיבה האָבן זיי אַרעס־טירט 13 יידן: אַלטער שאַפּירא, יעקב בליאַכער, עזריאל טייקאן, חיים עליאַשעוויטש (די אייביקייט), הירש לע־ווין (גודזיאַנער), יהודית פאַרבער, ביילע יאַנקעלעוויץ, שיינע זלאַטקאָוויטש, אלימלך זלאַטקאָוויטש, שיינע קא־ראבעלניק, אַחיטאָוויטש (פון קראנס), אברהם קאַפּלאַן (יאַנקעלעוויטשעס פּלימעניק), שמעון פאַרבער (מיכאלס יינגל). אויסגעבראָכן האָט אַ יללה. געהייסן האָט עס, אַז מען שיקט די מענטשן אויף אָן אויספאָרשונג אין טראק, מען האָט אָבער פאַרשטאַנען, אַז צוריק איז שוין שווער צו קומען. די אַלע צוזאַמענגענומענע האָט מען אין וויסאָקידוואָר לאַנג ניט געהאַלטן. די קריסטן, ווי די יידן, האָט מען גלייך אָפּגעשיקט קיין טראָק. דאָרטן האָט מען זיי אויסגעפאָרשט און דעם צווייטן טאָג אָפּגעשיקט קיין ווילנע.

ס׳דאָרף נאָך באַמערקט ווערן, אַז דעם 18טן יולי האָט מען צוגענומען אברהם וויסמאַנען און זוסמאַן אַרא־נאָוויטשן (דעם שניידערס יינגערן זון). מען האָט זיי אַוועקגעפירט קיין האָנושישאָק און פון דאָרט קיין אַליטע. מער איז שוין פון זיי קיין ידיעה ניט געווען.

ס׳איז אַריבער אַ וואָך פון דער צייט פון די אַרעסטן און אין שטעטל האָבן געמוזט אַראָפקומען צוביסלעך די אַרעסטירטע קריסטן. געקומען זיינען זיי פון ווילנער לוקישקער טורמע. אין משך פון אַ צוויי וואָכן זיינען שוין געווען אַלע פּויערים באַפרייט. אויף דער דריטער וואָך זיינען פלוצלונג אַראָפּגעקומען אַלע פינף יידישע פרויען. זיי זיינען געווען שטאַרק צעמאַטערט פון די פאָרשונגען און הונגער. די 8 מענער האָבן זיך שוין ניט צוריקגעקערט. לויט שפּעטערדיקע ידיעות האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מען האָט אין ווילנער טורמע זיי שרעק־לעך געפּייניקט. דערנאָך האָט מען זיי צוזאַמען מיט ווילנער יידן אָפּגעפירט אויף פאָנאַר און דאָרטן געשאָסן.

דעם 16טן אויגוסט האָט מען אַרויסגעגעבן אַ פאַר־אָרדענונג איבערצובייטן די לאַטעס. די נייע לאַטעס האָבן געמוזט זיין אין דער פאָרעם פון געלע מגן־דוד. מען האָט געטריבן די יידן רייניקן פאַרשידענע סקלאַדן, טראָגן וואַסער, זעגן האָלץ, רייניקן די גאַסן, וואַשן די פענצטער, טירן און דילן אין פאָליציי, פאָסט, וואלסטשיאוס, פאַר־ריכטן בריקן און וועגן. די פאָליציסטן און פאַרטיזא־נער פלעגן דראָענדיק, אַז זיי וועלן זיך נוקם זיין, אַרויס־פרעסן ביי דעם אָדער יענעם יידן געלט, שטיוול, קליידער און וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט.

עס האָבן זיך געפונען פּויערים, וואָס האָבן פאַר־שטאַנען אויסצונוצן די לאָגע פון די יידן. זיי האָבן זיך פאַרשטעלט פאַר בעלי טובות. זיי פלעגן פון צייט צו צייט געהיים ברענגען אַ שטיקל ברויט, אַ פלעשל מילך, אַ קעז, אַ שטיקל פוטער, אייער, קאַרטאָפל א. א. פראָדוקטן. אַזוי ווי דאָס איז געווען זייער שווער צו קריגן, האָבן די יידן אָפּגעשאַצט די טובה און מיט דאַנקבאַרקייט געצאָלט וויפיל מען האָט נאָר פאַרלאַנגט. חוץ דעם, פאַראויסזעענ־דיק דעם סוף, האָט מען שוין בעסער געגונען אָט די מכלומרשטע בעל־טובות צו געניסן פון דעם, וואָס מען האָט נאָך פאַרמאָגט.

דעם 8טן סעפּטעמבער זיינען געקומען אונדזערע „בעלי־טובות" — די יורשים — און האָבן מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן דערציילט, אַז אין בוטרימאנץ האָט מען געמאַכט אַ געטא. מען האָט דאָרטן צוזאַמענגעטריבן אַלע געבליבענע יידן פון בוטרימאַנץ, סטאקלישאָק און פון. אין אַ שיינער נאַכט האָט מען זיי צוזאַמענגענומען און אָפּהאַלטנדיק דריי טעג אין די בתי מדרשים, געפּיי־ניקט מיט הונגער און דורשט. גלייכצייטיק האָט מען געטריבן פון די דערפער פּויערים צו גראָבן גריבער צווישן

*) דאָרף־פאַרוואַלטונג.

קילאָמעטער פון בוטרימאַנץ. וויסאָקידוואָרער האָבן זיך געוואָלט טרייסטן, אַז ס׳איז ניט אמת. דאָס ווילן די יידישע שונאים ספּעציעל דערציילן, כדי צו צעברעכן די הערצער פון די צעשראָקענע יידן. דערצו נאָך איז פרייטיק אָוונט, דעם 11טן סעפּטעמבער, פאָרגעקומען אין די גאַסן אַ ווילדע שיסעריי, וואָס האָט נאָכמער פאַרשטאַרקט די שרעק.

אָט אין יענע טעג איז געקומען אַ זיצונג אין טראָק פון אַלע ווירשייטיסן *) מיטן ווילנער דייטשישן גובערנאַטאָר וואולף. אויף יענער זיצונג איז געהאַלטן געוואָרן דער גורל פון די יידן פון טראָקער קרייז. אַלע ווירשייטיסן האָבן אונטערגעשריבן די אויסראָטונג און פאַרניכטונג פון די דאָרטיקע יידן. פון וויסאָקידוואָר איז געווען געפאָרן דער ווירשייטיס בינגעליס.

נאָך דעם פרייטיק־צו־נאַכט האָבן די יידן נאָך שטאַרקער דערפילט דאָס אָנקומענדיקע אומגליק. שבת האָט מען מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. מען איז געזעסן און געוואַרט אויף דער אָנקומענדיקער נאַכט, ווי אויף דער לעצטער פון לעבן. די נאַכט איז צוגעפאַלן און פיל האָבן זיך דערמאָנט באַגינען צו זאָגן די ערשטע סליחות. ספּאָנטאַן, ניט צוזאַמענגערעדטערהייט האָבן אַלע מענער און פרויען, אָפילו קינדער, באַשלאָסן צו פאַסטן. מען האָט געמוזט קוקן דעם טויט גלייך אין די אויגן. די נאַכט איז אַריבער רואיק. די מענער זיינען אויפגעשטאַנען און געזאָגט סליחות ביחידות, ווייל מען האָט מורא געהאַט צו מאַכן אַ מנין. דער תענית איז געווען פאַר אַלעמען לייכט, ווייל קיינער האָט שוין ניט געקלערט וועגן אַזעלכע קלייניקייטן, ווי עסן.

אין אָוונט האָט מען פאַרמאַכט די טירן, פאַרהאַנגען די פענצטער און מען האָט זיך געזעצט אָפּפאַסטן, ווער מיט ברויט מיט אוגערקע, ווער מיט ציבעלע. ביי אליעזר באַוער דעם שמיד (מיכאל אהרנס אייידעם) אין שטוב, וואו עס זיינען געווען צוזאַמענגעשטופט פינף פאַמיליעס, האָט מען ביים אָפּפאַסטן פלוצלונג אָנגעקלאַפּט אין טיר. אַלע ציטערן און האָבן מורא צוצוגיין זען ווער דאָס איז, אַדער עפענען. ס׳גייען אַריבער אייניקע סעקונדעס און אַ 12־יאָריק יינגל גיט זיך אַ ריס, גייט צו צו דער טיר און פרעגט, ווער דאָס איז. ס׳קומט אַ מילדער און וויי־כער ענטפער: עפּנט. מען האָט דערקענט אין קול, אַז דאָס איז דער גלח טרימאַניס. מיט פרייד זיינען אַלע צוגעלאָפן צו דער טיר, געעפנט און געבעטן אים אַריין־קומען. זעענדיק ביים אַריינגאַנג די צעשראָקענע פנימער פון די יידן, זאָגט ער צו זיי: באַרואיקט זיך! כ׳האָב פאַר אייך אַ גוטע ידיעה. איך קום איצט פון פאָליציי. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי האָבן אָט־אָ באַקומען אַ ידיעה, אַז ס׳איז שוין אָפּגעשטעלט די גרויזאַמע אַרבעט. ווילנער געביט בלייבט אומבאַרירט. גליקלעך זייט איר.

אָט אַזוי האָט ער גערעדט. מיט אָפענע מויל און אויערן האָט מען אויסגעהערט דעם גלחס נייס. ס׳האָט זיך עפּעס ניט גלאַזט גלויבן, צוליב וואָס זאָלן די יידן פון ווייל־

*) דאַרף־עלטסטע.

נער געביט זיין בעסער ווי די אַנדערע? אָבער די ווי־סאָקידוואָרער יידן האָבן געהאַלטן דעם גלח פאַר אַ סאָ־לידן מענטשן און פאַר אַ פריינט פון די געפלאָגטע יידן. יידן האָבן אַליין געהערט ווי ער האָט אייניקע מאָל, ריידן־דיק מיט קאַטאָליקן, געבעטן, אַז זיי זאָלן אונטערשטיצן די יידן. מיט די נייס האָט ער אויסגעווייזן דעמאָלט, ווי, להבדיל, אַ מלאך פון הימל. דער גלח איז גלייך אַוועק צום רב און אים איבערגעגעבן די בשורה. אויף מאָרגן, אַז מען האָט זיך דערוואוסט אין שטעטל וועגן דעם, איז געוואָרן ששון ושימחה.

מאָנטיק איז געווען אַ רואיקער און שטילער טאָג. אפשר שוין צו שטיל. קיינע באַפּעלן. דינסטיק פרי איז געקומען דער גלח און געבעטן ביים יידישן עלטסטן, אבאן, אַז ער זאָל אים שיקן אַלע יידן צום רייניקן די פעלדער פון שטיינער. אבא האָט זיך פאַרשטעל־דיקט מיט דער פּאָליציי, וואָס האָט צו דעם צוגעשטימט. ס׳זיינען אַוועק אַלט און יונג — אַלע, ווייל ווי קען מען דאָס ניט גיין פאַרן יידן־פריינטלעכן גלח? מען האָט טאַ־קע געאַרבעט און צוזאַמענגעקליבן אַלע שטיינער פון אַ גרויס שטיינערדיק פעלד. אָט די אַרבעט האָט ביי יידן געלאָזן אַ ביי־טעם. זאָל אַ גוטער פריינט אויסנוצן די יידן פאַר אַזאַ אַרבעט?! חוץ דעם האָט די פריינטשאַפט זיינע מיט דער פּאָליציי געוואָרפן אַ חשד.

נאָך חשודיקער איז געוואָרן, וואָס די פּאָליציי האָט כסדר אַלעמען באַרואיקט, אַז דאָ וועט קיין זאָך ניט געשען. מען האָט דערפילט, אַז דאָס אַלץ איז אַ פּראָוואָקאַציע אָפּצוואַרן די יידן, אַז זיי זאָלן ניט אַנטלויפן. די יידן, וועלנדיק טאָקע וויסן געוני וואָס ס׳איז געשען אין בוט־רימאַנץ, האָבן געשיקט אַ ספּעציעלן שליח מיט אַ בריוו. מיטוואָך האָט מען געבראַכט אַן ענטפער פון אַ יידן, וועלכער איז געבליבן צופעליק לעבן, אַז דער חשד איז די ווירקלעכקייט — ס׳איז צוגעקומען אַ נייער בית־עלמין אין בוטרימאַנץ. ס׳איז וויטער געוואָרן אַ מהומה. פיל זיינען מיטוואָך אַוועק פון שטעטל נעכטיקן ביי פויערים. די נאַכט איז אָבער אַריבער רואיק און דאָנערשטיק זיי־נען שוין צוריק אַלע געווען אין שטעטל. ס׳איז פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז דער גלח איז געפאָרן קיין ווילנע זיך משתדל זיין וועגן די שטעטלשע יידן. מען האָט זיך דערנאָך דערוואוסט, אַז ער איז געפאָרן צו ראַטעווען די יידישע קינדער, — אַנדערע האָבן געזאָגט, כדי זיי אָפּ־צושמדן. ס׳האָט זיך אים אָבער דאָס ניט איינגעגעבן. די מאַכט האָט געפאָדערט פולע אויסראָטונג. בנוגע דעם גלחס האַלטונג אין יענעם מאָמענט איז שווער צו מישפּטן. — זאָל ער טאָקע ניט האָבן געוואוסט דעם אמת און האָט בלינד געגלויבט די פאַלשע ידיעות פון דער פּאָ־ליציי, אָדער ער האָט יאָ געוואוסט דעם אמת און געוואָלט נאָר מיט פאַלשע רייד טרייסטן די יידן, אַז זיי זאָלן ניט אַנטלויפן?

די דאָנערשטיקדיקע נאַכט איז אויך אַריבער רואיק אוז פרייטיק אינדערפרי האָבן יידן זיך נאָך געגרייט אויף שבת און טיילווייז אויף יום טוב. דער האָט געקוילעט אַ שעפּס בגנבה, אַ צווייטער האָט געשאָכטן אַ האָן. דאָ און דאָרט

האָט מען נאָך אויך געבאָקן, כאָטש פון שוואַרצן קאָרע־נעם מעל, חלה. מען איז געווען באַפרייט פון אַרבעט יענעם טאָג. דאָס איז אויך געווען ניט קיין גוטער סימן.

מען איז געגאַנגען אין מרחץ און זיך געגרייט צום יום־הדין. ס׳איז געווארן פאַרנאַכט און פויערים קומען אַלץ צו די יידן, קוקן זיך איין עפּעס אַזוי מאָדנע, זיי רייַדן שטיל און ראַטן אַלץ אַרויסצופירן. די יידן גיבן גערן אָפּ וואָס זיי פאַרמאָגן נאָך די פויערים צו באַ־האַלטן. די פויערים כאַפּן און לויפן. מען וויל צו פיל ניט רייַדן מיט די יידן. מען בענטשט שוין ליכט און מען גרייט זיך מקבל שבת זיין. מיטאַמאָל צעטראָגט זיך די גרויליקע בשורה, — עס לויפן מיידלעך און יינגלעך אַ־זאָגן פון שטוב צו שטוב, — אַז שוין אין איינע פון די נעכט וועט עס געשען די כאַפּעריי. מיגלעך דעם פרייטיק־צו־נאַכט, אָבער שפּעטסטנס ביז מאָנטיק ביינאַכט, די צווייטע נאַכט פון ראש השנה.

שוועך מיט וועריטער צו שילדערן דאָס געמיט פון די יידן. מען האָט געגומען לויפן. געוויינטלעך איז דאָס געווען פאַרבונדן שוין מיט ריזיקע, וויילּ פון שטעטל אַרויסגיין נאָך זעקס פאַרנאַכט איז געווען יידן פאַרבאָטן. מען האָט זיך געמוזט אומבאַמערקט אַרויסשלייכן. מערער ווי העלפט יידן האָבן געגומען אַזוי זיך אַרויסרוקן. ענד־לעך האָט די פּאָליציי דאָס באַמערקט, נאָר זיי האָבן אפּי־ציעל ניט געשטערט און קיינעם ניט אַרעסטירט.

אויך די נאַכט איז אַריבער רואיק און די גרעסטע טייל יידן האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטעטל כדי זיך קענען צוגרייטן צום יום טוב. אויך דער שבתדיקער טאָג איז פאַרלאָפן רואיק. מוצאי שבת איז אויך דורך רואיק און די, וועלכע האָבן ניט געגעכטיקט אין שטעטל, האָבן זיך זונטיק פרי געגומען צוריקקערן. מען איז געגאַנגען אין מרחץ און געקאָכט, געבאָקט. 8 אין דער פרי ברעכט אויס אַ שיסעריי. דאָס שטעטל איז געוואָרן אַרומגערינגלט דורך 80 פּאָליציאַנטן, לעסניקעס, פּאַרטיזאַנער און שטעטל־שע פרייוויליקע פויערים. אַלע באַוואָפנט מיט ביקסן, רע־וואָלווערן, גומענע שטעקנס. מען איז באַפאַלן די אַלע דורכ־גייענדיקע יידן. מען האָט זיי אַרעסטירט און אָפּגעפירט אין דער ליטוויישער פאָלקשול. דערנאָך איז מען באַ־פאַלן די יידישע הייזער, אַרויסגענומען אַלע מענער. באַלד האָט מען אויך אַוועקגענומען אַלע פרויען און קינדער. מען האָט געלאָזן מיטנעמען מיט זיך נאָר אַ קליין פּעקעלע אין האַנט. פיל האָבן פרובירט אַנטלויפן. מען האָט זיי נאָכגעיאָגט און דאָס רוב געכאַפּט, אַנדערע איז געלונ־גען אומבאַמערקטערהייט זיך אַריינצוכאָפן צו אַ שטעטלשן גוי, אָבער די פויערים האָבן אויס מורא און אויך שינאה זיי אַרויסגעטריבן, אָדער איבערגעגעבן צו דער פּאָליציי. עטלעכע איז דאָך געלונגען צו אַנטלויפן אין וואַלד. זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט אייניקע שעה און ניט האָבּ־דיק וואו זיך אַהינצוטאָן, ניט האָבנדיק קיין שפּייז, וויסנ־דיק, אַז די נאָענטסטע זיינען שוין אַריינגעפאַלן צו די רוצחים, האָבן זיי באַשלאָסן זיך צוריקצוקערן.

ס׳איז כדאי צו פאַרצייכענען, אַז פיל יידן, איבער־הויפט עלטערע און פרויען, הערנדיק אַז מען כאַפּט שוין, זיינען געבליבן זיצן אין שטוב, וואַרטנדיק אַז מען זאָל שוין קומען זיי נעמען. וועז מען האָט געפירט די אַרעס־טירטע פרויען האָט זעלדע מילער געשריען — ניין! איר וועט אונדז ניט פאַרניכטן! ס׳וועלן נאָך בלייבן יידן אין ארץ־ישראל, אין אַמעריקע, זיי וועלן זיך נאָך נוקם זיין פאַר אונדז.

די קולות, געווויינען און געשרייען פון די געפירטע יידן האָבן געקענט גרייכן עד לב השמים. אַלע זיינען פאַרשפאַרט געוואָרן אין פאָלקשול און געהיט געוואָרן דורך אַ שטאַרקער שמירה. זיי האָבן דאָרטן פאַרבראַכט דעם גאַנצן טאָג און די נאַכט, די ערשטע נאַכט פון ראש השנה ב׳ תש״ב.

צו מאָרגנס 6 אין דער פרי האָט מען זיי אַלעמען אויף 30 פורן אָפּגעפירט קיין טראָק. מען האָט זיי איינ־גערעדט, אַז מען פירט זיי קיין טראָק אין אַ געטאָ. מען האָט זיי געבראַכט אין טראָק און פאַרשפאַרט אין אַלטע קאַזאַרמעס אויפן האַלב־אינדזל.

דעם צווייטן טאָג האָט מען געבראַכט פיל פון די אַנטלאָפענע, וועלכע האָבן ניט געפונען קיין מקום־מיקלט ביי „די בעלי טובות״, וואָס האָבן געהאַט צוגענומען פריער זייער האָב און גוטס. צוזאַמען זיינען געווען וויסאָקי־דוואָרער יידן אין טראָק בערך צוויי הונדערט. ס׳מוז נאָך באַצייכנט ווערן, אַז דורכן טאָג, וואָס די אומגליק־לעכע זיינען געווען אַרעסטירט אין פאָלקשול, האָט דער גלח און גאָטספּאַרכטיקע פויערטעס צוגעשיקט שפּייז — ברויט, מילך און קאַרטאָפל.

10 טעג האָט מען געהאַלטן אין טראָק די וויסאָקי־דוואָרער, האַנושישקער, טראָקער, וואלקיניקער, רודזשי־קער, זאנאשישקער, לייפונער און לאַנדוואָראָווער צוויי טויזנט און פינף הונדערט יידן. די ערשטע טעג האָט מען זיי דערלויבט גראָבן אין די דערביאיקע געריטענע קאַרטאָפל, דערנאָך האָט מען עס אויך פאַרבאָטן, און פון פרייטיק ביז דינסטיק ערב יום־כּפּור האָט מען זיי קיין זאַך ניט געגעבן צום עסן און ניט דערלויבט זיך צום פאַרשאַפן קיינע שפּייז־פּראָדוקטן. מען דערציילט, אַז דורך דער צייט זיינען פיל געשטאָרבן פון הונגער. ווי־סאָקידוואָרער זיינען געשטאָרבן 5 נפשות.

דינסטיק, ערב יום־כּפּור, זיינען געקומען דרייסיק שיכורע ליטווינער און האָבן אַרויסגעפירט אַלע מענער. מען האָט זיי געפירט צו די אויסגעגראָבענע גריבער. דערנאָך האָט מען געפירט די צווייטע גרופּע — די פרויען, און לעצטנס די דריטע גרופּע — די קינדער. וועגן זייער לעצטן וועג איז אוממיגלעך צו שרייבן. מען האָט זיי אַלעמען צעשטעלט ביי די גריבער און איבערגעלייענט פאַר זיי דעם רוצחישן, באַרבאַרישן באַפעל פון היטלערן, י״ש. אַלע יידן זיינען פאַראורטיילט אויסגעראָט צו ווערן דורך שיסן.

איינעם פון די אומגליקלעכע ווערט געגעבן אַ לעצט וואָרט. ס׳האָט געריידט אשר מילער. ער האָט אין קורצע ווערטער געשילדערט די שרעקלעכע רציחה וואָס ס׳ווערט באַגאַנגען צו די אומשולדיקע יידן. ער שרייט אויס:

מיר זיינען אומשולדיק און פאַר אונדזער אומשולדיק בלוט, וועט איר, מערדער, נאָך טייער באַצאָלן. ס׳וועט זיך נאָך געפינען ווער ס׳זאָל נקמה נעמען פאַר אונדז. ער האָט געבעטן, אַז מען זאָל אים שיסן דעם ערשטן.

די שיכורע מערדער באַפאַלן, שלאָגן און שיסן. מיטן שיסן צעיושעט זיך אין זיי די רציחה און זיי וואַרפן אַלע טויטע און פאַרוואונדעטע אין די גריבער. זיי צע־רייסן קינדער איבערהעלפט, אָדער שלאָגן מיט האַמערס איבער די קעפלעך. זיי פאַרשיטן די גריבער און פון אונטער דער ערד האָט נאָך שעהען לאַנג זיך געהערט אַ ברומעריי פון די לעבעדיק־באַגראָבענע. קילאָמעטערס ווייט אַרום און אַרום האָבן גע׳קלונגען די געשרייען און יללות פון די פאַרפיניקטע אין מיטן העלן ערב יום־כפור טאָג אין דער שטאָט טראָק.

זאָל פאַרשריבן ווערן אין דער געשיכטע, אַז אין דער שטאָט, פון וועלכער די יידן האָבן מיט 530 יאָר צו־ריק באַקומען אַן אייגלאַדונג צו קומען קיין ליטע העלפן אַנטוויקלען דאָס לאַנד, אָט אין דער שטאָט זיינען פאַר־פיניקט געוואָרן אַזוי גרויזאַם די יידן.

די דייטשן האָבן סוף יאָר 1943 אויסגעגראָבן די אַלע יידישע מאַסן־קברים און האָבן פאַרברענט די ביי־נער, ס׳זאָל ניט זיין קיין סימן פון זייערע מעשים תעתועים.

אָט דאָס איז דער גרויליקער חורבן פון דער קהילה הקדושה וויסאָקידוואָר.

14 שטעטלשע יידן, אויסבאַהאַלטנדיק, האָבן זיך נאָך אַרומגעוואַלגערט אין וועלדער, גריבער און שייערן. זיי זיינען געבראַכט געוואָרן אין שטעטל און דעם 14טן דעצעמבער 1941 געשאָסן געוואָרן אויפן נייעם בית־עלמין. צווישן זיי — רבקה קאַטקיס מיט איר מאַן מאיר גראָבמאַן. צווויי עלטערע פרויען — שיינע סאַפירשטיין און רבקה לעווין זיינען פאַרפראָרן געוואָרן אויפן שני־אין די גודזיאַנצער פעלדער און דורך די פויערים גע־בראַכט געוואָרן אויפן בית עלמין צו קבורה. דעם 4טן פעברואַר זיינען געשאָסן געוואָרן אויפן בית עלמין די געכאַפטע אבא אַבראַמאָוויטש מיט זיין זון אריה לייב, אליהו און משה פאַרבער מיט זיין פרוי עטל.

ווי מיר איז באַקאַנט, זיינען פאַרבליבן לעבעדיקע עדות פון דער גרויסער טראַגעדיע די פאָלגנדיקע יידן: מיכאל פאַרבער מיט זיין טאָכטער יהודית, חיה באָוער (מיכאל אהרן דעם שמידס) און יעקב סאַפירשטיין. חוץ דעם לעבט די גאַנצע קאַרייוויישקער משפחה.

וויסאָקידוואָרער יידן, וואָס זיינען צעשפרייט איבער דער וועלט, געדענקען אוודאי זייערע נאָענטע און שכנים — די וויסאָקידוואָרער קדושים. זאָל הייליק זיין זייער אָנדענק!

יוסף דוד פאַקטאָר (ישראל)

דער אומקום פון די יידן אין אלסיאד

(פאַרשריבן פון א. ירושלמי)

וועז די דייטשן זיינען אַריין אין אַלסיאד, האָבן די פאַשיסטישע פאַרטיזאַנער אָנגעהויבן צו בושעוון. בראש פון זיי האָבן זיך געפונען דער שמיד באלטיס, דער שאוליסט אברוטיס סטענדעריס, וואָס האָט געאַרבעט אין פאַקטאָרס גאַרבעריי, אויגוסטין, פון וועמען די פאַקטאָרס האָבן אָפּגעקויפט דעם פּלאַץ פאַר דער גאַרבאַרניע (דער זעלביקער איז שפּעטער אַריבער קיין ווילנע און איז געווען צווישן די שיסער אויף פּאָנאַר, וואו עס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן ביי 100,000 יידן פון ווילנע און אומגעגנט), בוימבליס באַגדאַנאַס פון דאָרף מאַקסטי, גריגוטיס בובעליס, מעלוזוללייטע, און אַנדערע.

די פאַשיסטן האָבן אַרויסגעטריבן די יידן פון זייע־רע היימען און זיי אַריינגעשפּאַרט אין געטא. אַלע טאָג פלעגן זיי טרייבן די מענער צו דער אַרבעט און פייניקן זיי אויף פאַרשיידענע אופנים. דער באַליבטסטער אופן צו פייניקן יידן איז געווען דער שדים־טאַנץ. זיי פלעגן צווינגען די יידן לויפן אין אַ קרייז איינגעבויגן און בשעת דעם לויפן פלעגן די הענקער שטיין און שלאָגן מיט נאַגייקעס איבער די איינגעבויגענע רוקנס און קעפ. פיל פון די אומגליקלעכע יידן פלעגן פאַלן אין אָנמאַכט. אייי־נער איז געפאַלן טויט, דאָס איז דער קדוש קירזשנער.

סוף תמוז תש״א זיינען געקומען פאַשיסטן פון טעלז, האָבן צוזאַמענגענומען אַלע יידן און זיי געוואָלט אום־ברענגען, האָט זיך אַוועקגעשטעלט דער אלסיאדער גלח דער פרעלאַט דאָמברואסקאָס און געזאָגט: — איר וועט די יידן ניט אָנרירן, ביז איר וועט מיך ניט דערהרגענען. כל זמן איך בין ביים לעבן, לאָז איך אייך ניט מאָרדן קיין יידן. — די וועלטער האָבן געווירקט. די רוצחים האָבן זיך דאָסמאָל באַגנוגענט מיטן פונאַנדערטיילן די יידן: אַלטע, פרויען און קינדער זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין גערוליאיי (וואו עס זיינען קאָנצענטרירט געוואָרן די יידן פון טעלז און פון נאָך 25 שטעטלעך פון זשאַמעט) און דאָרטן אומגעקומען אין דער פרויען־און קינדער־אַקציע (פאַרגעקומען דעם 14טן אויגוסט 1941*).

צווישן די אַרויסגעפירטע איז אויך געווען דער 85־

*) פרטים זע פריערדיקן קאַפּיטל: „אומקום פון טעלז און אַרומיקע שטעטלעך".

יאָריקער רב ר׳ אהרן זק״ש זצ״ל. ער איז געפירט געוואָרן צווישן זיינע ביידע טעכטער און אונטער דעם אָרעם האָט ער געטראָגן א גמרא פון סלאָוואוטער ש״ס.

38 מענער זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טעלז. מען האָט זיי דערלויבט מיטצונעמען זייער פאַרמעגן: כלים, קליידער, אָפילו בהמות, פערד, קי, שעפסן, ציגן, וויייל די אָלסיאָדער זיינען געווען האַלבע פויערים. דאָס איז געווען א טאָג אָדער צוויי נאָך דער שחיטה אין רייניאי, וואָס איז פאַרגעקומען ו׳ תמוז תש״א. די אָלסיאָדער האָבן געמוזט באַגראָבן די רייניער קדושים, באַגיסן די גריבער מיט קאָלך און פאַרמאַכן זיי (וועגן רייניער שחיטה זע קאַפיטל טעלז).

אָרום 3 וואָכן האָבן די אלסיאדער יידן געלעבט אין א פאַרשלאָסענעם בנין, נאָכדעם זיינען זיי אָרויסגעפירט געוואָרן „אויף אָרבעט״. זיי זיינען געפייניקט און דערנאָך אויסגעשאָסן געוואָרן. זיי זיינען באַגראָבן אין טעלז.

נאָך דער באַפרייאונג, אין האָרבסט 1944, האָב איך באַזוכט דעם קבר און האָב נאָך געפונען זייערע קערפערס גאַנץ. מיינע קינדער, מאיר און ישראל פאַקטאָר, האָבן פאַרצאָמט דעם קבר.

צווישן קאלייד און ניי־יאָר 1942, ווען דאָס טעלזער געטאָ איז אומגעבראַכט געוואָרן, האָבן די פויערים, וואָס בייַ זיי האָבן געאָרבעט יידישע פרויען, באַקומען א באָפעל פון דער פאָליציי, אַז זיי זאָלן ברענגען זייערע יידישע אָרבעטערינס אין שטאָט צו א „מעדיצינישער אונטערזוכונג״. די פויערים האָבן פון דער פראַקטיק גוט פאַרשטאַנען, וואָס דאָס הייסט א מעדיצינישע אונטערזוכונג. די בעסערע פון זיי האָבן זייערע יידישע אָרבעטערינס באַהאַלטן, אָדער געלאָזן אַנטלויפן: די מנוולים האָבן, נאָכדעם ווי זיי האָבן אויסגענוצט זייער אָרבעט בשעת דעם סעזאָן, זיי צוריקגעבראַכט קיין אלסיאד. צווישן די צוריקגעבראַכטע זיינען געווען:

ליובא קליין, די טאָכטער פון דעם אָלסיאדער פאָבריקאַנט פון הילצערנע צודאָטן פאַר שוסטעריי, א צאָן־אָרצטין מיט איר אָנדערהאַלבן יאָריק טעכטערל ראַשעלע; די שוועסטער חיה און רבקה בראכמאן, אלסיאדער קצב׳ס טעכטער; די טעכטער פון בעריש מאַרגאָלין (אייַנע האָט געהייסן ליוטקא); רחל לאה קירזשנער און איר פּלימעניצע טויבע מאַן, און שרה ברוידע — די לעצטע איז אַנטלאָפן. און נאָך 16 פרויען.

וועגן זיי זיינען געבראַכט געוואָרן, זיינען זיי דורך די ליטווישע פאַשיסטן אָרויסגעפירט געוואָרן און דערשאָסן. און כדי נקמה צו נעמען פונעם אלסיאדער גלח, האָבן זיי די קדושות באַגראָבן לעבן זיין הויז.

פאַר דעם שיסן האָבן די הענקער באָפוילן אַן אָרעמען אָרבעטער קראסאוסקאָס, אַז ער זאָל מיטנעמען מיט זיך א האַק און רידל און קומען אין פאָליציי. האָט דער זעלביקער געפאָלגט און געקומען מיט דער האַק און רידל. האָט אים באַגעגנט דער גלח און אים געזאָגט: וואָס טוסטו דאָ? ווייסטו דען ניט, אַז מען האָט דיך געדופן דאָ צו באַגראָבן די אומשולדיקע פרויען? גיי אַהיים! — איז יענער אַוועק און איז מער ניט געקומען.

אָבער די הענקער האָבן זייער אָרבעט אָפגעטאָן.

מיט א באַזונדער אכזריות האָט זיך אויסגעצייכנט אַברוטיס. די אומגליקלעכע ליובא קליין האָט זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל זי אָפריער דערשיסן, כדי זי זאָל ניט זען איר קינדס טויט. האָט ער ניט פאַרגונען דער אומגליקלעכער מוטער אויך דעם „חסד״ און האָט דאָס קינד צעריסן פאַר דער מאַמען אין די אויגן.

נאָכן אָרויספירן די אַלסיאדער יידן זיינען אין שטעטל געבליבן: דער דערציילער פון אָט די שורות, וואָס איז געווען דער אַלסיאַדער שוחט, מיין פרוי חיה, מיין זון ישראל מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדערלעך משה, אברהם און מלכה, וועלכע איז געבאָרן געוואָרן אין אַ־העלטענישׁ, מיין זון מאיר מיט זיין פרוי כאַסיע און זייער טאָכטער העניע. מיינע טעכטער איידע, פייגע און איר מאַן הרב ר׳ יחיאל פישקין, חנה־רחל ריטאָוו און איר טאָכטער שרה, א שוועסטער פון אַלסיאדער רב און דאָס 14־יאָריקע יינגל אהרון סאָפיר פון ריטעווע. די האָר פון דעם יינגל זיינען שפעטער ווייס געוואָרן פאַר דער צייט פון זיצן אין באַהעלטענישׁ. מיין גאַנצע משפחה איז געבליבן דערפאַר, ווייל אין אונדזער גאַרבאַרניע זיינען געלעגן אייניקע טויזנט פעלן, וואָס קיינער פון די ליטווי־נער האָט זיי ניט געקענט פאַרענדיקן.

אין אומגעגנט פון אַלסיאַד האָט געלעבט א פויער מיטן נאָמען יואזאס סטרואָפיס. ער האָט ניט פאַרגעסן די פיל טובות, וואָס איך האָב אים געטאָן, און אין דער צייט פון אונדזער גרויסן אומגליק איז ער געקומען אונדזו צו הילף.

נאָך ימים־נוראים האָט זיך אָנגעהויקט א סכנה פאַר אונדזער לעבן, און דעם ערשטן טאָג סוכות איז געקומען דער זעלביקער יואָזאָס סטרואָפיס און אונדז אַרויסגע־פירט אין דאָרף סאַרניאָליאיי, לעבן פּיצל שטעטל קאַל־וואַריע*), צום פויער יואָזאס קירפאוסקאָס. ער איז געווען א פאַרמעגלעכער בעל גוף, אָבער קיין פרעמדע קנעכט האָט ער ניט געהאַט, וויייל זיינע אַרבעטער זיינען געווען זיינע זין און טעכטער. קירפאוסקאָס האָט אונדז אויפגענומען און אונדז געהאַלטן א צייט אין שטאַל. נאָכדעם האָט ער אויסגעגראָבן פאַר אונדז אין וואַלד א גרויס גרוב, האָט זי צוגעדעקט מיט קלעצער און טרוקענע בלעטער, דורכגעפירט א לאַנגן און קרומען טונעל פאַר לופט און האָט אונדז דאָרט אַרײַנגעלאָזן. בייטאָג פלעגן מיר זיצן אין הייל און בייַנאַכט פלעגן מיר אַרויסגיין כאָפן לופט. דער באַלעבאָס און די זין פלעגן אונדז טראָגן עסן. אַזוי האָבן מיר געלעבט א לאַנגע צייט.

פאַרן אָנטלויפן קיין סאַרניאָליאיי האָב איך צונויפ־געזאַמלט אַלע רייניקייטן (ספר תורה׳ס), וואָס האָבן זיך געווואָלגערט אין פאַרשיידענע ערטער און זיי אַרײַנגע־טראָגן צום אויבן דערמאָנטן גלח דאמבראָוסקאָס. ער האָט די ספרים צוגענומען און באַהאַלטן זיי אין א זי־כער אָרט. דער זעלביקער גלח פלעגט נאָך שיקן

*) לעבן טעלז, ניט צו פאַרבייטן מיט דעם באַקאַנטן שטעטל קאַלוואַריע לעבן מאַריאַמפּאָל.

צו יואזאס קירפאוסקאס עסן פאר די יידן. הילף האט אויך געשיקט דער פויער בעדאוקיס. איינמאל האט ער צוגעשיקט גאנצע 10 צענטנער קארן.

דער קלאנג, אז יידן זיינען באהאלטן ביי קירפאוס־קאסן, האט זיך פארשפרייט צווישן די ארומיקע פויערים און איז אפילו דערגאנגען ביז שאוול. קירפאוסקאס פלעגט צונויפזאמלען פאר די יידן ביי די באקאנטע פויערים שפייז, אבער א פויער קאן ניט האלטן קיין סוד.

דער קירפאוסקאס האט געהאט א פלימעניק, וואס איז געווען א פאשיסט. וען יענער האט זיך דערוואוסט וועגן די באהאלטענע יידן, האט ער גערופן זיין פעטער אוז אים „גערעטן" צו טויטן זיינע יידן און באגראבן זיי, כדי אים זאל קיין שלעכטס ניט פאסירן.

דער ארנטלעכער קירפאוסקאס האט זיך צו דער „עצה" ניט צוגעהערט. ער האט אבער אויסגעגראבן פאר די יידן אן אנדערע זעמליאנקע וויייטער אין וואלד, וואו קיינער גייט ניט דורך. פאר דער לעצטער ליקווי־דאציע פון טעלזער געטא זיינען צו דעם פויער געקומען נאך יידן:

מיין אויבנדערמאנטע טאכטער אידעלע און מיט איר דר. בלאט און זיין פרוי מיט דער טאכטער און — אין דער זעמליאנקע איז אים געבארן געווארן נאך א טעכטערל, די פרוי טאדעס פון פאנעווועזש, טייבעלע קיטאיעוויטש פון לויקעווע, דר. קאפלאן און זיין שוועסטער — צו־זאמען זיינען שוין געווען פיר און צוואנציק נפשות. די ניי־געבארענע זיינען אפגעגעבן געווארן צום האדעווען ביי דעם אויבנדערמאנטן סטרוזאפיסן און נאך א פויער.

ביי דער גאנצער פארזיכטיקייט פון די באהאלטענע איז אויך וועגן נייעם ארט באקאנט געווארן צו די ארו־מיקע שכנים. די אלסיאדער און טעלזער פאליציי האט אונדז אנגעהויבן זוכן.

איך האב מיך דאן געווענדט צו דעם דארף־עלטסטן סטריקייטיס און געבעטן ביי אים שוץ. האט דער סעניו־נאס (דער עלטסטער) אונדז ארייגענומען צו זיך אין שטאל. דארט האט ער אין דעם היי געמאכט א לאך און האט דארט ארייגעלאזן די יידן. דאס דאזיקע ארט איז געווען דאס סאמע זיכערסטע, ווייל קיינעם איז ניט איינגעפאלן, אז דער געזעץ־היטער זאל קאנען דאס געזעץ ברעכן.

ביינאכט פלעגט ער זיך ארומדרייען ארום שטוב און פלעגט שיסן אין דער לופט, כדי צו ווייזן זיין „אי־בערגעגענקייט" צו די דייטשן. ערשט אין סעפטעמבער 1944 האט די רויטע ארמיי אין א גרויסן אנגריף פאר־נומען דעם לעצטן ווינקל פון ליטע־זשאמעט און די יידן זיינען ענדלעך באפרייט געווארן.

קירפאוסקאס איז פארן ראטעוועון די יידן שפעטער באשאנקען געווארן דורכן סאוועטן־רעזשים מיט אן ארדן. אויך סטריקייטיס האט באקומען זיין פארדינטן דאנק. לכתחילה האט אים די סאוועטישע מאכט געוואלט מישפטן ווי א קאלאבאראטאר פון די דייטשן און פאררעטער, נאכדעם אבער, צוליב זיין חסד מיט די יידן, האט מען אים באפרייט און באערט מיט אן ארדן.

דורך דער רויטער ארמיי איז אויך באפרייט גע־ווארן דער גלח דאמבראוסקאס. ער פלעגט פון זיין קאטעדער האלטן שטראף־דרשות קעגן די רוצחים און פלעגט זיי ניט אנגענעמען אויף וויידוי. זיינען די רוצחים געגאנגען און האבן אויף אים געמסרט פאר די דייטשן, האבן אים די דייטשן אפגעזאגט פון זיין אמט און פארזעצט אים אין קאלוואריער מאנאסטיר. ער איז דארט גע־זעסן, ביז עס איז געקומען די רויטע ארמיי און אים באפרייט. ער איז צוריקגעקערט געווארן צו זיין אמט און איז באשאנקען געווארן מיט א הויכן ארדן.

נאך דער באפרייאונג (דער אלטער גלח איז נאך גע־זעסן אין מאנאסטיר), בין איך אוועק צו דעם פארטרע־טער פון דאמבראוסקאס און געפרעגט וועגן די ספרי תורה׳ס, האט יענער געזוכט און געפונען נאר די הענט־לעך (עץ חיימס) פון די ספרים, די ספרים האט ער ניט געפונען.

וען גלח דאמבראוסקאס איז צוריקגעקומען, האט ער זיי ארויסגענומען פון זייער באהעלטעניש און אווק־געגעבן, זאגנדיק: איך בין ניט געווען זיכער, אז די דייטשן וועלן מיך ניט באזוכן, האב איך די ספרים בא־האלטן אין א זיכער ארט, און איצט נעם עס צו.

זאל דער נאמען פון דעמאזיקן חסיד פון די אומות העולם בלייבן אויף אייביק צום גוטן!

הרב שבתי כ״ץ

אומקום פון ווישון

ווישון געפינט זיך א צוועלף קילאמעטער פון אוטיאן. זי פארמאגט א שיינע נאטור: גלייך לעבן שטעטל א וואלד און מיטן וואלד א קיילעכדיקע אזע־רע. פון אלע פיר זייטן ארומגעריגלט מיט בערג איז דאס שטעטל געלעגן אין א טאל, אוואו עס האט געוואוינט

די יידישע באפעלקערונג פון א וואסערע הונדערט משפחות. פון די אנקוק־וועלטיקייטן — אן אלטע שול (איבער צוויי הונדערט יאר געשטאנען) מיט א שיינעם געשניצטן ארון־קודש, וואס האט פארגעשטעלט מיט זיך א קונסט־ווערק. אין שול האט זיך געפונען א צימער — „חדר־אליהו", וואו

מ׳פלעגט ברענגען מל זיין די יינגלעך. אין פאַליש האָט זיך נאָך געפונען אַ קיילעכדיקער רינג, איינגעשרויפט אין וואַנט, צו וועלכער מ׳פלעגט אַמאָל אָנבינדן אַ פאַרזינדיקטן יידן.

נאָכן גירוש ליטע האָבן די יידן זיך צוריקגעקערט אַהיים און צו זייערע פריערדיקע פרנסות — צו קרעמעריי און מלאכה. וויזשון האָט געהאַט אַ גרויסן בראַנפן־ברויז, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ סך יידן און האָט געהערט צו די יידן פאַלאַווין, ש. שטערן און לעווי־אָר.

וויזשונער פאַלקסבאַנק האָט באַדינט אַלע פיר דערבייאיקע שטעטלעך — וויזשון, סוויאַדאָשטש, דאָבייק און אוזשפאָל. דער פאַרוואַלטער איז געווען דאָרטן לייב־נח קאַץ און דער בוכהאַלטער ניסן פיפינסקי.

פון וויזשון האָבן געשטאַמט אַ סך באַוואוסטע רבנים, וועלכע זיינען צוזאַמען מיט זייערע קהילות קדושות אומגעקומען פון די נאַציס. צווישן זיי איז מיין ברודער, הרב אהרן כץ, וואָס איז אומגעקומען אין פּאָלאָנגע, וואו ער איז געווען רב; אויך זיינען אומגעבראַכט געווארן די קינדער פון שמעון באַקאַל — הרב נחמיהו באַקאַל און זיין ברודער אין טעלז אליעזר בער; אין פאָנעוועזש איז אומגעקומען הרב משה פליישמאַן זצ״ל.

אין וויזשון איז געווען אַ געטאָ, וואָס האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע חדשים, ביז מ׳האָט אַלעמען אומגעבראַכט, צווישן יום־כיפור און סוכות, 1941. מ׳דערציילט, אַז מ׳האָט זיי צוזאַמענגעטריבן מיט נאָך יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך אויף אַ פלאַץ (אַכט קילאָמעטער פון וויזשון און 4 קילאָמעטער פון אוטיאַן), וואו עס האָט אַמאָל געווואוינט דער גובערנאַטאָר פון קאָווענע, ווערייאָווקין. עס איז ניט געבליבן קיין לעבעדיקער עדות, נאָר אייניקע האָבן זיך געראַטעוועט אין סאָוועט־רוסלאַנד און אייניקע האָבן דורכגעמאַכט די נאַצישע לאַגערס. נאָכן קריג האָב איך געהאַט ידיעות, אַז די נאַציס האָבן פאַרברענט דאָס שטעטל, כדי עס זאָל ניט בלייבן קיין סימן פון זייערע מערדעריין. געקוילעט האָבן די ליטווינער און די נאַציס זיינען געשטאַנען און צוגעקוקט. זיי האָבן אויך צעשטערט דעם בית־עולם ביזן גרונט.

און אַזוי איז געוואָרן אַ סוף צו מיין היים־שטעטעלע, וואָס וועט אייביק פאַרבלייבן אין מיין זכרון.

בערל כהן

אין וואַלד

(בלעטלעך פון אַ טאָגבוך)

20טער אָקטאָבער, 1943.

נאָך לאַנגע הכנות און עטלעכע דורכפאַלן איז אונדז היינט דאָך געלונגען סוף־סוף זיך אַרויסצוקריגן פון סלאָבאָדקער געטא. דער פויער האָט דאָסמאָל פינקטלעך געווארט מיט זיין פור אין פאַרוואָרפענעםווינקל פון אַלעקסאָט.

וואָר קען באַשרייבן דעם הארץ־פולס פון אַ מענטשן, וואָס מאַכט אַ שפרונג לחיים או למות? 40 קילאָמעטער דאַרפן מיר פאָרן ביזן אָרט פון אונדזער באַהעלטעניש אין קאראלגיריס, ביי ווילקי, — וויפל מאָל וועט לויערן דער טויט אויף אונדז?

דעם ערשטן טייל וועג פאָרן מיר נאָך מיט די געלע לאַטעס אויפן רוקן און אויפן הארצן און עס דאַכט זיך, אַז אָט־אָט שטעלט מען אונדז אָפּ. ווען מיר נעמען שוין די באַלייידיקצייכנס אַראָפּ, דאַכט זיך נאָך אונדז, אַז פון אַלע זייטן טייטלט מען מיט די פינגער: „יידן פאָרן״ — כאָטש ס׳איז שוין פינצטער אַרום און מען זעט קוים אַ קלאָפּטער די ווייט.

עס לאָזט ניט אָפּ דער געדאַנק: זיין שוין אויף אַן אָרט. אַריינקריכן אין אַ לאָך, זיך פאַרמויערן אין אַ וואַנט — נאָר ניט זען שוין קיין מענטשן און זיך ניט ווייזן פאַר זיי.

מענטשן?

אָט זיינען מיר ערשט 12 קילאָמעטער פון קאָוונע, ביים גרויסן באַרג פון ראודאָנדוואַריס. האָבן מיר ניט קיין טעות? זעען מיר ניט ביים באַרג־אַראָפּלאָז אַ גרופּע דייטשישע סאָלדאַטן? — ניין, ס׳איז ניט קיין טעות; דאָס זיינען פון דעם סאַמע „בעסטן מין״: געשטאָפּא־לייט. זייער אויטאָ איז, משמעות, קאַליע געוואָרן. נעמען מיר זיך אָן מיטן לעצטן מוט פון אַ צום טויט פאַרורטיילטן, און באַגריסן זיי פאַרבייפאָרנדיק מיט אַ הויכן, שטאָלצן „גוטן טאָג״ — און אַלץ גייט אַריבער בשלום.

וויפל האָט געשלאָגן אונדזער פולס אין יענע רגעס?

וואָס פינצטערער עס וועלט, אַלץ ליכטיקער ווערט אויפן הארצן. קינדער פון פאָלק, וואָס האָט געגעבן אור לגויים, זוכן איצט זייער שוץ אין חושך.

דאָס פורל טוט זיך אַ קער און איך דערהער אַ פאַרשטיקט געשריי: „רעטעוועט!״ מיין פרוי קאָרטשעט זיך פון יסורים אין אַ האָנט. איז עס ניט געבראָכן? אינמיטן באַפאַלט אונדז אַ כאָפּטע הינט פון דערבייאיקן וויענסיעדיס. אונדזער פויער וואָרנט בייז: „ניט שרייען, אין דאָזיקן הויז קומען אָפט דייטשן״. פאַרשטיקט מען די שרעק, מען

פֿאַרבייסט די ציינער און מען שווייגט, ביזוואַנען מיר גייען דורך די נייע געפֿאַר־זאָנע.

מיר פֿאָרן שוין וואָסערע 10 שעה. מיר בראָדזשען אָפּט אין די טיפּע בלאָטעס פון אַ ליטווישן פֿאָרוואָרלאָזטן שליאַך אין אַ האַלב־געפֿרוירענער אָקטאָבער־נאַכט. יעדער טראָט איז אַ פּוד. דאָס פערד בלייבט אָפּט שטעקן, און ס׳זעט זיך ניט קיין סוף. דער פּויער האַלט אונדז אין איין טרייסטן: „נאָך איין קילאָמעטער״ — אָבער אַזעלכע „איין״ קילאָמעטערס זיינען מיר שוין אַריבער־געפֿאָרן געוויס צען.

אינמיטן דערלאַנגט אונדז דער פּויער אַ זאָג: „האָב איך ניט פֿאַרבלאָנדזשעט? ס׳איז רעכט, אַז מען וועט דאָ דאַרפֿן בלייבן ביז אינדערפרי...״ עס ווערט אונדז ביטער אויפן האַרצן: דאָס האָט נאָך אויסגעפעלט. ער לאָזט אונדז אַליין און גייט נאָכזען, צי האָט ער ניט פֿאַרלאָרן זיין אָריענטאַציע.

יעדע מינוט פון וואַרטן אויף זיין צוריקקום איז אַ יאָר. עס דערוועקן זיך ביי אונדז ערנסטע חשדים: אַ פּויער, וועלכער וואויניט אין די דאָזיקע געגנטן וואָסערע 40 יאָר, קען אויסגעבונדן יעדן שטעגל, זאָל האָבן פֿלוצלונג פֿאַרבלאָנדזשעט? זיינען מיר ניט אַריינגעפֿאַלן אין אַ פֿאַסטקע און איז דער פּויער ניט געאָנגען רופן די אָפּגערעדטע חברה צו מאַכן אַ סוף מיט אונדז?

וועג ער איז צוריקגעקומען אַליין, איז אונדז אַראָפּ אַ שטיין פון האַרצן. ער דערציילט, אַז מיר פֿאָרן ריכטיק און אינגיכן וועלן מיר זיין אויף אַן אָרט. גראָד וויל מיר האָבן אָקאָרשט געהאַט אַזעלכע שלעכטע געדאַנקען וועגן אים, איז ער איצט אין אונדזערע אויגן אויסגעוואקסן נאָך שענער און בעסער.

מיר פֿאָרן דורך זייער געשלענגלטע וועגלעך פון געדיכטע קוסטעס און בוימלעך. הונדערטער מעטערס פֿאָרן מיר אין טיפן וואַסער און ס׳דאכט זיך, אַז אָט־אָט וועלן מיר דערטרונקען. די בוימלעך זיינען זייער נידעריק און זייערע צווייגן שמייסן אין פּנים. לויט דער בעסטער געגנראַל־שטאַב־קאָרטע וואָלט מען דאָ, משמעות, קיין טאָלק ניט דערגאַנגען. נאָר דער פּויער קוטשירט גאָר גוט. נאָך אַ פּאָר שעה שאָקלען און טרייסלען זיך, אַזש די נשמה איז אַרויסגעטאָרקעט געוואָרן, דערזעען מיר אַ קליין פייערל. „דאָס איז מיין הייזל״ — זאָגט דער פּויער צופֿרידן. עס צעזינגט זיך אין אונדז אַ פּרייד, וואָס פּילט מסתמא אַ מענטש, וועלכער קריכט אַראָפּ בשלום פון תליה־בענקל.

עס באַגעגנט אונדז אַן אַלטע פּויערטע, פֿאַרדאַרט און פֿאַרקוואָרט. „איך האָב געמיינט, אַז מען האָט דיך שוין דערשאָסן״ — זאָגט זי צו איר מאַן. זי קושט האַרציק מיין פּרוי און איר שוועסטער: „ביי מיר וועט איר זיין, ווי אייגענע קינדער״. די פּרויען צעווייגען זיך, און איך בין פֿאַרקלעמט און דאָס האַרץ פֿאַרשטיינערט: אַ ווילד פרעמדע ליטווישע זקנה פֿאַלט קושן אַ פּאָר יידישקעס!

22טער אָקטאָבער.

נאָך דער ערשטער „טבילה״־נאַכט אין שייער קוקן מיר זיך אויפמאָרגנס ארום אונדזער נייע דירה. די גאַנצע כאַטע, מיט אַ האַלב־צעריסענעם שטרוי־דאַך, באַשטייט פון אייַן צימער, וואו מען עסט, קאָכט און שלאָפֿט. קיין פֿאָדלאָגע איז ניטאָ. אינמיטן אַ פֿאַרווייקטע לאָך מיט ליים, וואָס איז נאָך ניט פֿאַרטריקנט. די וועגט שוואַרץ פון רויך. ניטאָ קיין טיש און קיין שטול. דאָס בעט איז צוזאַמענגעקלאַפּט פון פּיר ברעטלעך, אַן אַ לאָקן און אַ קישן. דער אויוון פֿאַרנעמט אַ פּערטל פון גאַנצן חדר. וועג ער ברענט, רויכערן אַלע זיינע שפֿאַלטן. ביינאַכט ווערט דאָס צימער באַלויכטן דורך „קינעלעך״ — ספּעציעלע דין־געשפֿאָלטענע שפּענדלעך, וואָס ווערן געצונדן איינס נאָכן אַנדערן. דאָס וואַשיסל איז אַ מולטער, וואָס ווערט געגוצט אויף וואַשן ס׳פּנים, די פּיס, וועש און אויף צו קנעטן ברויט. די עסמכשירים זיינען: איין גאָפּל, איין מעסער, איין לעפּל און אַ שיסעלע, וואו דער חזיר האָט אויך אַ גרויסע שותפות. אין דאָזיקן רומל פּאַסן זיך גוט אַריין די פֿאַרדאַרטע שוואַרץ־ווייסע קאַץ און אַן אָפּגעשושקעטע הון מיט אַ בלאָען נאַקעטן הינטן.

שטייגער־לעבן פון מיט הונדערטער יאָרן צוריק. ווי־לאַנג וועט אונדז אויסקומען דאָ צו זיין?

אונדזער נייער גואל איז שוין אַרום די שבעים, אָבער נאָך גענוג פעסט. ער מאַכט שוין דורך דעם דריטן קריג. אין יאַפּאַניש־רוסישן און אין דעם ערשטן וועלט־קריג איז ער אויסגעווען אויף פיל פראָנטן. ער האָט פיר זין און צוויי טעכטער חתונה געמאַכט — איצט ווילן זיי אָבער פון אים ניט וויסן. ער האָט שוין אייניקלעך, אָבער ווייסט ניט, ווי זיי זענען אויס: „קינדער זיינען גוט נאָר קליינע״ — זאָגט ער ביטער. ער איז פֿאַרהאַרטעוועט, פונקט ווי דאָס שטיקל מאָגערע ערד אַרום זיין כאַטע. זיין הויפּט־שטיצע, דאָס פערד, איז אים געפֿאַלן מיט אַ יאָר צוריק, אָבער ער איז מונטער און אויף יעדער זאַך האָט ער אַ וויץ אין גראַמען. זיין פּיפּקע מיט דער „מאַכאָרקע״ לאָזט ער זעלטן אַרויס פונעם מויל.

זיין איצטיק ווייב איז שוין דאָס צווייטע אין זיין לעבן. זי מוז זיין אין די זעכציקער. להיפוך צו אים, איז זי שוואַך און ביינערדיק. אַ גאַנצן טאָג איז זי פֿאַרהאַרעוועט: אויפן קליינעם גאָרטן, ביים וועבשטול, ביים פּלעכטן קערב.

דער וויכטיקסטער לעבעדיקער באַשאַף איז דאָ איצט געוואָרן דער הונט, וואָס איז צוגעבונדן אינדרויסן ביים הויז. זיין יעדער ביל איז אַ סיגנאַל פֿאַר אונדז: זיך באַהאַלטן! אַנטלויפן פון מענטש און שטאָט צו הונט און וואַלד.

מיר מיט זיך, און ציין־פּולווער, און בוך, און פּילפּעדער — דאָ אין ווילדער כאַטע. צוויי וועלטן — וועמענס איז די בעסערע?

23טער אָקטאָבער.

דאָס ביסל ברויט, וואָס מיר האָבן געבראַכט, איז אויסגעגאַנגען. דער אַלטער טאַדעאוש און די אַלטע באַר־

באַראַ לויפן אַרום זוכן פאַר אונדז עפּעס עסן. דאָס קען ווּאַרפן אַ חשד: פון וועו אָן זוכט עס דאָס דאָזיקע פּאַרל ברויט? און פאַרוואָס שטעלן זיי זייער לעבן אין קאָן פאַר אונדז, וועלכע זיי זעען דאָס ערשטע מאָל?

טאַדעאוש זאָגט: „פאַרוואָס האָט איר ניט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד? ס׳וואָלט אפשר געווען בעסער פאַר אייך. מיר געפּעלט יענער ייד פון קיידאַן, וואָס האָט בעת אַן „אַקציע" דערהרגעט צוויי פאַרטיזאַנער און אַ דריטן פאַרוואונדעט, כאָטש ער איז דערנאָך אַליין אומגעקומען. אַזוי איז גוט."

די אַלטע זאָגט: „אַזעלכע חיות, וואַרפן לעבעדיקע קינדער אין די גריבער. אויך אונדזערע זיינען אַזעלכע. אָבער מיר וועלן אייך אויסהיטן".

נו, ווי פּאָרט מען עס צוזאַמען מיט די פּאַרטיזאַנער?

אינאַוונט. מיר זיינען אַלע אין כאַטע. פּלוצלונג צעבילט זיך שטאַרק דער הונט. אין פּענצטער הערט זיך אַ פּעסטער קלאַפּ. צוליב פּאַרזיכטיקייט פּאַרלעשט מען תיכף דאָס פּייער. „ווער איז עס?" — פרעגט די אַלטע, און מיר שוידערן פון שרעק. „אַנטאַנאָס" — פּאַלט דער ענטפער. ס׳איז דער פּויער, וואָס האָט עס איינגעאָרדנט דאָ די גאַנצע באַהעלטעניש. דאָס פייער ווערט ווידער אנגעצונדן. דער גאַסט נעמט אַראָפּ פון פּלייצע אַ זאַק מיט עסן פאַר אונדז. ער איז געקומען צופוס אין חושך און אין גרויסע זומפּן. מורא געהאַט צו פאָרן פון זיין שטוב, וואָס געפינט זיך פיר קילאָמעטער פון דאָנען, כדי עס זאָל ניט בלייבן קיין שפור. ער איז אינגאַנצן אויסגעווייקט און פאַרבלאָטיקט. שווייס רינט איבערן פּנים, וואָס איז צעשראָקן, אָבער אויך צופרידן: ער טוט דאָך אַ מצווה, איינשטעלנדיק זיין לעבן. ער נעמט בשום אופן ניט קיין געלט פאַר די פּראָדוקטן.

נו, פּאָר אים צונויף מיט די פאַרטיזאַנער!

24טער אָקטאָבער.

ערשט דער פערטער טאָג דאָ און ס׳וועט שוין נודנע — טאָ וואָס וועט שוין זיין שפּעטער?

בייטאָג זיינען מיר אין שטאַל מיט אַ שלאָס פון אויסווייניק. יעדער טריט מאַכט אויפציטערן די נשמה. יעדער שאָרך האַמערט אויפן האַרצן. מיר הערן שטימען פון יינגלעך און מיידלעך, וועלכע שפּילן זיך אַרום. פּאַסטעכער פיטערן בהמות, וואָס זייערע אויפן האַלדז צוגעבונדענע גלעקלעך מאַכן לוסטיק די לופט. און מיר קוקן דורך שפּאַלטן פון פערד־שטאַל, טאַמער, אפשר, חלילה... און אין האַרצן נאָגט ביז משוגעת:

„קלינגען גלעקלעך ערגעץ פון ווייטן"...

דער קאָנטראַסט צווישן זון און פעלד אינדרויסן און חושך מיט עיפוש פון אינעווייניק ווירקט שטאַרק אויף דער שטימונג פון מיין ווייב: „לאָמיר פאָרן צוריק אין געטאָ. וואָס ס׳וועט זיין מיט אַלעמען, וועט זיין מיט אונדז".

פאַרנאַכט איז די שטימונג געווארן עפּעס היימלעכער: דער אַלטער האָט געבראַכט פון שטעטל אַ קליין חזירל און עס אַריינגעפירט, נאָטירלעך, אין אונדזער „אכסניה". דער נייער שכן קוויטשעט אויף אַלע כלים, אַז עס צע־ רייסט אַזש דעם קאָפּ. אָבער ער פאַרטרייבט אויך די־ בליי־שוועכע שטילקייט פון שטאַל, און דאָס געפיל, אַז ס׳געפינט זיך נאָך אַ לעבעדיקער אָטעם אין שטאַל, האָט דאָך עפּעס דערמוטיקט.

דאָס וויכטיקסטע אין אונדזער אויסבאַהאַלטן זיך איז, אַז קיין פרעמד אויג זאָל אונדז ניט באַמערקן. אין מאַמענט, וועו אַ שכן זאָל זיך דערוויסן וועגן אונדז, איז אויס מיט אונדזער באַהעלטעניש. דער אייגיקער, וואָס דאַרף אונדז אויסהיטן פון איבערראַשונגען, איז דער הונט. אָבער אַ הונט פאַרדרימלט אויך אַ מאָל, ווי דאָס האָט פאַסירט היינט. דער געטרייער שומר האָט נאָך ניט באַוויזן אַ ביל צו טאָן, ווי אַ פרעמדער האָט שוין געהאַלטן די קליאַמקע פון שטוב־טיר. די אַלטע לויפט אַן אָטעם צו דער טיר, ווייל מיר געפינען זיך גראָד אין שטוב. אַ טויט־בלאַסע פאַרשטעלט זי דעם פרעמדן דעם אַריינגאַנג. מיר הערן די שטים פון אַ מאַן:

— וואו איז טאַדעאוש?

— אַוועקגעגאַנגען.

— וועל איך אַריינגיין אָפּווארטן אויף אים.

— מען קען ניט.

— פאַרוואָס?

— עס ליגט דאָ אַ קראַנקע פרוי.

— וועלכע פרוי?

— אַ פאַרבייגייענדיקע ציגיינערקע.

בעתן שמועס האָבן מיר שטילערהייט געפּראוועט זיך באַהאַלטן אין צימער גופא. איינער איז אַרונטער־ געקראָכן אונטערן בעט, אַ צווייטער איז אַרויף אויפן אויוון, זיך פאַרדעקנדיק מיט אַ שמאַטע, איך, דער דרי־ טער, בין אַריינגעקראָכן אין גרויסן באַק־אויוון.

איז דאָס אַ מעשהלע, וואָס די ליבע מאַמע פלעגט מיר אַמאָל דערציילן וועגן קינדערלעך, וואָס באַהאַלטן זיך פון בער אָדער פון דער מכשפה, וועו זיי זיינען אַליין אין שטוב? — ניין, ס׳איז ניט קיין מעשהלע, נאָר אַ שפּיל מיטן טויט. דאָסמאָל, צום גליק, מיט אַ גוטן סוף: דער פּויער לאָזט זיך איבערריידן און גייט אַוועק,

אַן אָוונט פון דערוואַרטן. היינט דאַרפן קומען די איבעריקע 5 יידן. מיר גייען שוין ניט שלאָפן אין שטאַל, נאָר בלייבן אין כאַטע. די שעה׳ן זיינען ווי יאָרן. מיר ווערן אַלע אומרואיקער, ווייל זיי האָבן שוין, לויטן חשבון, געדאַרפט זיין. די אַלטע זאָגט: ווער ווייסט, וואָס ס׳האָט מיט זיי פאַסירט. ס׳איז דאָך שוין האַלבע נאַכט. ניט קענענדיק דערוואַרטן, שפּאַרן מיר זיך צו אויף דער האָר־ טער באַנק. אָבער אומרו און פליי, גרויס ווי וואַנצן, לאָזן ניט קיין דרימל טאָן. און די אַלטע קען ניט איינ־ שלאָפן, זעצט זי זיך ביים וועב־שטול. אירע אויסגע־ דאַרטע פינגער לויפן איינטאָניק איבער די פּעדאַלן. ווי־ פיל איז דער זייגער? יעדער שאָרך שפּיצט אַן די אויערן. אפשר, אפשר. פּלוצעם הערט זיך בילן פון הונט. זיי? אַ קלאַפּ אין פענצטער מיט פאַראָל. ווער קען באַשרייבן די שימחה? און וועו איז אַ חברשער קוש געווען אַזוי האַרציק־אויפטרייסלענדיק?

ליכט אין אַן אַרעמער פּויערשער כאַטע אין אַזאַ שפּעטער שעה קען אַרויסרופן פאַרדאכט. מיר גייען דערי־ בער האַסטיק אַריין אין שטאַל, איבערלאַזנדיק די שמועסן אויף מאָרגן.

26טער אָקטאָבער.

אַ היימלעכע שטימונג. אַ קלייניקייט: נאָר 5 יידן צוגעקומען! זיצט מען און מען דערציילט זיך ווידער־ אַמאָל נייס פון גענטע, פון באַקאַנטע, פון דער וועלט. אונדזער אַלטער טאַדעאוש, וועלכער האָט זיך צוגעהערט צו אונדזער שמועס, האָט ערשט איצט באַמערקט, אַז אין זיין קליינער כאַטע געפינען זיך אַכט לעבעדיקע יידן — און ס׳איז אים ווי ענג געוואָרן אין מוח. האָקט ער אי־ בער אונדזער שמועס און רופט זיך אָפּ:

— וואו וועל איך אייך אַלעמען לייגן?

איינער פון אונדז פרואווט אים גלייך פאַרלויפן דעם וועג:

— נו, וועט מען זוכן אַ צווייט אָרט און זיך טיילן.

אויף דעם ענטפערט דער אַלטער:

— יא, יא, ניטאָ אָבער אַזוי פיל גוטע מענטשן, ניטאָ. ער לאָזט אַראָפּ זיין קאָפּ, פאַררויכערט דעם טאַבאַק אין זיין פּיפּקע און נאָך אַ קליינער הפסקה זאָגט ער צו אונדז מיט אַ שמייכל, וואָס וועלט אָבער פאַרוואָלקנט אינאָנצן דורך די שוועלע זאָרג־קנייטשן פון זיין פּנים:

— מיר וועלן שוין מאַכן ווי ס׳איז. איר זייט נאָך כּמעט אַלע יונגע מענטשן. איר דאַרפט נאָך לעבן. איך טו עס ניט דערפאַר, וואָס איך וויל פאַרדינען געלט. איך בין שוין געוג אַלט — און דאָס געלט אין דער ערד וועט איך ניט מיטנעמען. איך וויל אָבער, אַז ס׳זאָל ניט פאַרגאָסן ווערן נאָך אומשולדיק בלוט. וואָלט איך געקענט, וואָלט איך געראַטעוועט נאָך יידן. קען איך עס ניט, וועל איך באַשיצן די, וואָס איך האָב יאָ גע־ ראַטעוועט. איך וויל אויך ווייַז, אַז ניט אַלע ליטווינער זיינען גלייך צו די ליטווישע פּאַרטיזאַנער. איך בין גראד געווען אין אייראָגאָלע, וועו מען האָט געפירט די דאָר־ טיקע און אַרומיקע יידן צו דער שחיטה. בעת די יידן — איינגערעדטע, אַז מען פירט זיי צו אַרבעט — זיינען צו־ געפירט געוואָרן צו דער דוביסע און האָבן פלוצלונג דערזען פאַר זיך די אָפּענע גריבער — האָבן זיי אַוועק־ געוואָרפן זייערע פּעקלעך און געגומען אַזוי יאָמערן אוו גוואָלדעווען, אַז די ערד האָט געקענט פלאָצן. איך האָב אַ טריב געטאָן דאָס פערד און זיך פאַרשטאָפּט די אויערן. אַזוי האָבן געטאָן פיל אַנדערע פּויערים. דאָס בילד שטייט מיר נאָך לעבעדיק פאַר די אויגן. איך וועל טאָן אַלץ, אַז דאָס זאָל ניט געשען מיט אייך.

27טער אָקטאָבער.

דאָס לעבן טוט זיך זיינס, אַפילו אין באַדינגונגען, אין וועלכע דו פילסט יעדע מינוט דאָס גערויש פון די פליגלען פון טויט איבער דיין קאָפּ.

אַן ערשטער איבערראַשט קומט באַלד אויף ביים פרואוו צו שאָפן אַ געווינסן סדר אין אונדזער טאָג־טעג־ לעכן לעבן. אַן עלטער פאַרפאַלק אין אונדזער גרופּע פירן זיך אויף מעשה־פריצים: זיי שלאָפן אין שטוב, לויפן בייטאָג אַרום איבערן הויף אין פידזשאַמעס וכדומה זאַכן, אין וועלכע עס שטעקט די גרעסטע געפאָר פון באַמערקט צו ווערן פון בייזע אויגן — און דאָס קען גאָר אָפּט ברענגען צו די פאַטאַלסטע רעזולטאַטן.

רעדט מען און מען רעדט, דאַכט זיך וועגן אַזעלכע פּשוטע און פאַרשטענדלעכע ענינים — און מען קען זיך ניט דערריידן. אַפילו וועגן מענטשן שטייען אויפן ראַנד פון תהום, הערט ניט אויף צווישן זיי דער בבל פון לשונות.

28טער אָקטאָבער.

דער שרעקלעך־גרויזאַמער טאָג פון פאַר צווייַ־יאָ־ ריקער „גרויסער אַקציע". שרעקלעכע געפילן פון נקמה, האַס און טרויער. דאָ, אין דער שמוציקער שטאַל, פילט מען דאָס אפשר נאָך טיפער און שארפער.

אונדזער אַלטער, מיט וועלכן מיר פאַרפירן אַ שמועס וועגן דער „אַקציע" פון היינטיקן טאָג, וואַרפט אַריין אַ פאָר וועדטער: „איך פאַרשטיי, וועו סאָלדאַטן קעמפן אויף פאָזיציעס, אָבער נעמען אוו מאָרדן פרויען אוו קינדער — דאָס קענען נאָר רוצחים". ער זויגט זיך איין לאַנג אין זיין פּיפּקע אוו פאַרזינקט זיך אין מחשבות — זיכער ניט קיין טיפע, אָבער אַן ספק עלעמענטאַר־מענטשלעכע.

אַ פלוצלונגדיקע קנאַלעריי רייסט איבער אונדזער שמועס. פונוואַנען אַ שיסעריי אין אַזאַ פאַרוואָרפענער געגנט? דער הונט הויבט אַן שטאַרק בילן. אַלעמענס פּנימער זיינען בלייך, ווי קאַלך. אַ טויטע שטילקייט. מיר דערמאָנען זיך, אַז פריער האָט אונדז די אַלטע באַרבאַרא דערציילט, אַז פאָליציי זוכט אַרום אין אונדזער סביבה ציגיינער אוו פערד. געפינען מיר זיך אין אַ „קעסל"?

די שרעק ענדיקט זיך דאָסמאָל מיט גאַרניט, אָבער ביי אַלעמען פאַרשטאַרקט זיך די הכרה, אַז מען דאַרף וואָס גיכער אָנהויבן אויסבויען אַ שטיקל „מאַלינע", כדי מען זאָל אונדז לכל הפּחות ביים ערשטן אויגנבליק ניט קענען כאַפּן.

דער אַלטער ברענגט אַ ידיעה, אַז פון געטאָ האָט מען ווידער אַרויסגעפירט אייניקע טויזנט יידן. פונקט דעם 28טן אָקטאָבער! איז עס ריכטיק?

29טער אָקטאָבער.

די „מאַלינע", וואָס מיר פרואוון מאַכן אין היי, האָט זיך אָנגעהויבן בויען. „זשאָבעס" און באַמעס האָבן מיר געבראַכט פון דעם דערביי־ליגנדיקן וואַלד. פון די „זשאָ־ בעס" און היי האָבן מיר אויסגעפלאָכטן אַ וואַנט מיט אַ לאָך פון אונטן, וועלכע ווערט פאַרשטעקט דורך היי.

קיין גרויסע באַהעלטעניש איז עס זיכער ניט. אַ געוויס געפיל פון זיכערקייט גיט עס אָבער פאַרט צו. נאָך אַלעמען ווערט די נאָאיוויטעט פון קינדהייט קיינמאָל ניט פאַרשוואונדן, באַזונדערס אין גורל־שווערע שעה'ן.

פון היינט האָבן מיר איינגעפירט אַ שמירה: די דריי יונגע מענער זאָלן צו פיר שעה נאָכפאָלגן דורך די טיר־שפּאַלטן די באַוועגונג אַרום אונדז. די ערשטע „עליה"

באַקום איך. אַלע ליגן אין שייער פאַרמאַלינעוועט און איך קוק דורך די שפּאַלטן. אינדערנאַנטן דרעשן מאַשינען. אַרבעטער זינגען פריילעכע לידער. אַ פּאָר טריט פונדאַנען — אַ פּריַיע וועלט, אַ שיינע וועלט, און מיר, קינדער פון „אתה בחרתנו"־פּאַלק, ליגן אין תפיסה.

אָבער וואָס זע איך דאָ פלוצלונג: אַ מענטש מיט אַ פּאַרטפעל גייט אַריין אין הייזקע! אין דער געגנט איז דאָס אַזאַ אומגעווויינטלעכער גאַסט, ווי אַן אויטאָ מיט דרייסיק יאָר צוריק אין אַ ליטוויש שטעטעלע.

גלייך נאָך זיין אָוועקגיין לויפט אַריין צו אונדז אין שטאַל די אַלטע, אַז איצט איז געווען ביי זיי דער דאָרף־עלטסטער. ער האָט געזאָגט, אַז ער וויל ריידן נאָר מיטן מאַן. הייסט עס: אַ גאָר וויכטיקער ענין. זאָל עס זיין וועגן אונדז? אַלע איברים וואַרפן פון שרעק.

וועז דער אַלטער איז געקומען, האָט ער זיך גלייך געלאָזט גיין אויפזוכן דעם חשובן גאַסט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער עלטסטער האָט אים טאַקע געדאַרפט זייער נויטיק האָבן, ווייל ער נויטיקט זיך אין אַ... טון (פּאַס) אויף סאַמאָגאָן. מיר הערן די מעשה און שמייכלען זיך אונטער. וויפיל אַזעלכע שמייכלען אָבער קען אַ מענטשלעך האַרץ אַריבערטראָגן?

1טער נאָוועמבער.

מיר האָבן זיך אַרומגעקוקט, אַז ביי אייניקע פון אונדז פעלן זאָגן. היות אונדזערע באַשיצערס זיינען גראד געווען אָוועקגעאַנגעגן, האָבן מיר אַ זוך געטאָן אין די „שרענק". צו אונדזער גרויס פאַרוואונדערונג האָבן מיר דאָרטן געפונען די פאַרפאַלענע זאָקן, אַ בלייפעדער, טיכלעך א. א. וו.

וועד קען פאַרשטיין די נשמה פון אַ מענטש: ראַטעוועז מענטשן מיט טויט־געפאָר פאָר זיך און דאָך זיך ניט אָפּשטעלן פאָר גנבענען אַ... נאָזטיכל?

דער אַלטער טאַדעאוש, וועלכער קומט פון צייקישאָק, ברענגט אַ ידיעה, אַז מען האָט אַרויסגעפירט פון געטאָ זיבן טויזנט יידן. ענלעכע קלאַנגען האָבן אונדז שוין דערגרייכט פריער. משמעות, אַז די שרעקלעכע ידיעה איז אַ ריכטיקע. אַ גאַלעריע פון באַקאַנטע און פריינט גייט דורך פאָר די אויגן — און ס'וערט ביטער אויפן האַרצן.

3טער נאָוועמבער.

ערשטער אומדירעקטער גרוס פון יידן. די פרוי פון דעם, וואָס האָט געגעבן די פערד, כדי אונדז צו ברענגען אַהער, דערציילט אונדז, אַז צוויי יידן פון געטאָ זיינען געווען ביי איר און זיך נאָכגעפרעגט וועגן אונדז. זיי האָבן אויך געבראַכט אַ צעטעלע פון אונדזער טייערן אייזיק סרעבניצקי, איינעם פון די אָנפירנדיקע הינטערקוליסן־מענער אין געטאָ. אין צעטעלע ווערט דערציילט, אַז די לאָגע אין געטאָ ווערט שרעקלעכער פון טאָג צו טאָג און מען זאָל העלפן ראַטעווען אים און זיין פרוי סאָנעטשקע. דאָס אָרט, וואָס איז אנגעגעבן געווארן אויף אָפּצוגעבן אונדזער ענטפער, איז באַשטימט געווארן אויפן צווייטן נאָוועמבער און מיר האָבן דערהאַלטן דאָס בריוועלע ערשט דעם דריטן! וואָס טוט מען? ווי ראַטעוועט מען אַזאַ טייערן חבר? ווי קומט מען צו אים?

די צוויי יידן האָט די פרוי, צוליב טעמים פון פאָרזיכטיקייט, ניט אָפּגעשיקט צו אונדז, נאָר האָט זיי געגעבן אַן אַדרעס פון אַן אַנדער פּויער, וועלכן זי באַטראַכטן פאַר אַ גוטן מענטשן, וועלכער וועט זיי העלפן.

4טער נאָוועמבער.

אַנטאַגאָס, דער אייניציקער קריסט, וועלכער ווייסט וועגן אונזער אָרט און וועלכער האָט געגעבן זיינע פערד אונדז צו ברענגען אַהער, איז היינט אַוונט געקומען צו אונדז. ער האָט געברַאַכט אַ גרויסע פור מיט שפּייז — פלייש, מעל, פעטס. דאָס וועט אונדז קלעקן, דאכט זיך אויף אַ 6־7 וואָכן. איין קליניקייט!

ביי דער שיין פון אַ קליין לעמפּל דערציילט ער אונדז פאַראיינס נייס פון דער וועלט.

היינט האָבן מיר דעם ערשטן געפערלעכן דורכפאָל. איינע פון אונדזערע פרויען איז די נאַכט קראַנק געוואָרן און זי איז דעריבער געבליבן אין שטוב שוין אויך בייטאָג צוזאַמען מיט אַ צווייטער פרוי, וועלכע זאָל זי אויפפאַסן. אויף אייגענער אחריות איז געווען אַריין אין שטוב אויך דער אייניציקער בחור פון אונדזער חברה משה אַכבאָר. פלוצעם איז פאַרבי פאַרן פענצטער אַ פרעמדער פאַרשוין. אונדזער הונט האָט דאָסמאָל פאַרשלאָפן, וויייל דער גרויסער וויינט האָט פאַרטראָגן דעם עכאָ פון די פרעמדע טריט. די ווייבער האָבן באַוויזן אַרויפצוקריכן אויפן אויוון און זיך פאַרדעקן. משה האָט קיין אַנדער אויסוועג שוין ניט געהאַט, ווי זיך מאַכן שלאָפנדיק אויף דער באַנק, און די אַלטע באַרבאַראַ איז גיך אַנטקעגנגעלאָפן דעם ניט געבעטענעם אורח. דער גאַסט, גראָד אַ נאַנטער שכן, פרעגט: „ווער איז דער?" — אַ פאַרבייגייער. — אַן אונדזעריקער? — יאָ. — האום, — האָט דער אורח אַ ברום געטאָן, און אַ קוק געטאָן אויף די גוטע שטיוול פון „שלאָפנדיקן", וואָס זיינען אין די דאָזיקע מקומות ניט אָפט־געזעענע זאָכן.

די גאַנצע מעשה רופט אַרויס גרויס שרעק. מיר מאַכן פלענער פון אַנטלויפן פונדאַנען. אָבער — וואוהין? און אויב ס'וועט ניט זיין קיין ענטפער אויף דער דאָזיקער פראַגע, וועט מען דאָך בלית ברירה ממילא מוזן דאָ בלייבן.

7טער נאָוועמבער.

עס זיינען אַוועק אייניקע טעג נאָכן דורכפאַל און מען האָט זיך באַרואיקט.

היינט אַ גרויסע שימחה: דער אַלטער האָט געברַאַכט אַ בריוול פון משהס ברודער, וועלכער לעבט אין קאַוונע אויף ליטווישע פאַפּירן. אַ „לחיים" פון „סאַמאָגאָן" האָט באַשיינט די שימחה.

עס פאַלט היינט דער ערשטער שניי. דער ערשטער שניי — וויפיל פרייד האָט אַר אַמאָל געברַאַכט יידישע קינדער אין ליטווישע שטעטלעך! ערשטער שניי — וויפיל טרויער און פיין שניידט ער איצט אַריין אינעם האַרץ!

8טער נאָוועמבער.

חלומות פֿאַרנעמען איצט אַ גרויס אָרט. קיינער פון אונדז האָט פֿריער ניט געחלומט אַזוי פיל ווי איצט. אַלע חלומות דרייען זיך ס׳רוב אַרום געטאָ. מען חלומט וועגן אַנטלויפן פון געטאָ אָדער וועגן קומען אַהין. מען לויפט, מען יאָגט, מען שיסט. ניט זעלטן מאַכט עמעצער אַ געוואלד פון שלאָף. דעם „חלומות רעים ביעתוני״ פילן מיר איצט ווייטיקדיק אויף זיך.

9טער נאָוועמבער.

היינט קומט דער אַלטער טאַדעאוש אַרויס צו אונדז מיט אַ גאַנצער דרשה:

— אַנטאַנאַס (דער צווייטער פויער) האָט געהאַט פון איינעם פון אייך פיל טובות. ער האָט באַקומען 15 העק־טאר ערד און אַלע זיינע טייערע זאַכן זיינען איצט ביי אים. ער האָט איצט געוואָלט אים אָפּטאָן אַ טובה און ראַטעוועט זיין לעבן, ריזיקירט ער מיט מיר, ניט מיט זיך. פֿאַר אייער קומען האָט אַנטאַנאַס מיר געזאָגט: „דו וועסט איצט אויפגעריכט ווערן. איך וועל אַוועקשטעלן ביי דיר מיין קו אויף פֿאַשע. פּ. וועט קומען צו דיר מיט זיין פערד און וואָגן, וועלכע וועלן שוין בלייבן ביי דיר. מיינט ניט, אַז איך ריזיקיר מיין לעבן פֿאַר געלט. איך האָב שוין אָפּגעלעבט מיינע 70 יאָר — וואָס קען איך דאָ שוין אָנווערן? איך האָב ניט מורא פֿאַרן טויט — דאָס לעבן איז ממילא ווייניק וואָס ווערט. נאָר מיט אַ פערדל איז עפּעס דאָך לייכטער ס׳לעבן, און די לעצטע יאָרן ווילט זיך אויסלעבן אַביסל באַקוועמער.

דער אַלטער איז זיכער געוואָרן. מיר האָבן שוין צווישן זיך וועגן דעם געדאַנקט פריער. די מורא איז נאָר צוליב פֿאַלגנדיקע צוויי טעמים: 1) אַ פערד וועט ביס־לעכווייז אויפֿעסן דאָס היי, וואָס איז אונדזער אינצי־קע „מאַלינע״; 2) די ארומיקע שכנים זאָלן ניט ווערן פֿאַרדעכטיק, וואָס איז עפּעס פֿלוצלונג דער אַלטער נתעשר געוואָרן?

12טער נאָוועמבער.

די קעלטן ווערן אַלץ גרעסער. ניט אַלע פון אונדז זיינען גוט צוגעגרייט צו זיי. מען האָט געוואָלט רא־טעוועט דעם נפש — און פֿאַרטיק. אַנדערע האָבן אויך מער ניט געקענט טאָן. אָבער פ., וועלכער האָט אין דער היגער געגנט געהאַט אַמאָל זיינע הויפן, איז געווען ביכולת און אויך פֿראַקטיש זיך צוצוגרייטן אויפן ווינטער. זיי האָבן 6 וואַרעמע דעקעס — אָבער אָנבאָטן די, וועמען עס פעלט אַ צודעק, חלילה! זיי האָבן גרויסע פּעלצן — און האַלטן עס פֿאַר די מייז! פ., וועלכן מיר רופן „דער פּריץ״, האָט אַליין געזאָגט, אַז נאָך דער באַפרייאונג וועט ער לאָזן אַלע זיינע זאַכן ביי אָנטאַנאַס, און איצט קען ער ניט פּועלן ביי זיך אָנצובאָטן אַ דעקע פֿאַר יידן, וועלכע פֿרואוון ראַטעוועט צוזאַמען מיט אים דאָס לעבן און ווערן פֿאַרפֿראָרן פון קעלט!

17טער נאָוועמבער.

אייניקע טעג רואיקע. קליינע שרעק — און דאָס גאָר. אַ פֿאַרבייגייער, אַ ביל פון הונט — און אַלץ. אַ דאַנק דערפֿאַר.

מיר ליגן גאַנצע טעג אין שטאַל. אַ גרויסן טייל פון טאָג שלאָפט מען אויך. אַן אומבאַוואוסטזיניקער מיטל צו לאָזן ווייניקער צייט אויף טראַכטן. צו מיר קומט ניט דער שלאָף־אויסלייזער בייטאָג. שטיי איך אַ גאַנצן טאָג און קוק דורך די שפּאַלטן פון דער שטאַל־טיר צו דער טיר פון דער כאַטקע.

אין דער קעלט און אין דעם נודיען זיינען קליינע אָפּפֿרישונגען די איבערבייסנס און מיטיקס. די ערשטע שעהען פון טאָג שלעפּן זיך, ווי פון פּעך. אַ שעה — אַ יאָר. דערפֿאַר ווערט היימלעכער נאַכמיטיק: עס דער־נענטערט זיך אַ זייגער 4־5, ווען עס ווערט פינצטער און מען קען זיך אַריינגנבענען אין שטוב אַריין און אויף אַ ווייל דערוואַרעמען די גלידער. אין די אויסגייענדיקע טאָג־שעהען קריכט שוין דער גאַנצער עולם אַרויס פון דער היי־נאָרע און פֿאַרכאַפּט „פֿאָזיציעס״ ביי די שפּאַלטן פון דער שטאַל־טיר. די שעהען פון בין־השמשות רופן מיר דעריבער „נעילה״.

צוליב די פֿאַרשטאַרקטע קעלטן שלאָפן יעדע נאַכט צו 2־3 פּערזאָנען אין שטוב. פֿאַסירט, אַז אַ זעלטענער אורח לאָזט זיך אַראָפּ שפּעט אינאָוונט אָדער גאָר אינ־דערפרי, ווען מען שלאָפט נאָך. אין דער צייט איז דער חוש־השמיעה פון אונדזער „שומר ישראל״ זייער שאַרף און די שלאָפנדיקע באַווייזן נעלם צו ווערן אויפן אויוון אָדער אויפן בוידעם. מען מוז דאָן מיטשלעפּן מיט זיך אַלע קליידער און שיך, ווייל די קלענסטע קליי־ניקייט אין אַזאַ כאַטע און אין אַזאַ פֿאַרוואָרפן ווינקל, ווי קאַראַלגיריס, רופט אַרויס דעם גרעסטן פֿאַרדאַכט.

איינער פון אַזעלכע אומגעוואונטשענע באַזוכן האָט איינמאָל שיער ניט געבראַכט צו אַן אומגליק. דערהערנ־דיק אַ שטאַרק בילן פונעם הונט, האָט אַ פרוי, וואָס האָט זיך געפונען אין דער כאַטע, גיך אַרויפגעכאַפּט אויפן אויוון און זיך פֿאַרדעקט מיט אַ מאַנטל איבערן קאָפּ (די אויוונס אין דאָרף ווערן געבויט אַזוי, אַז איין טייל זיינס זאָל קענען אויסגענוצט ווערן אויף צו שטעלן פֿאַרשיידענע כלים, ווי אויך צו שלאָפן דאָרטן). דער אויוון איז גראָד געווען זייער הייס, ווייל ער איז געווען נאָכן באַקן ברויט. און דער אורח זיצט גראד, ווי ביי זיך אינדערהיים, און דערציילט זיך מעשיות. וואָלט ער גע־זעסן נאָך 10 מינוט, וואָלט דאָס די פרוי ניט אויסגע־האַלטן. ווען זי איז אַראָפּ פון אויוון, איז זי אינגאַנצן באַדעקט געווען פון שווייס און איז תיכף געפאַלן אין חלשות.

19טער נאָוועמבער.

רעגנס. שנייען וואָס צעגייען. פֿאַרחושכטע טעג. וואַלד נאַקעט און אימהדיק. הונט האַרבעט זיך אין שטרויז; הי־נער טופּען אונטער אָפּדאַך. שאַרקעס, עפּעס גאָרניט קיין געזעענע אין שטאָט, מיט לאַנגע, פילפֿאַרביקע עקן, זוכן פֿאַריאושט שוץ פון קעלט. אלולדיק אין חשוון — ליטווישער האַרבסט אויפן דאָרף.

קאַלעמוטנע, טרויעריק, נאָגנדיק. פֿלוצלונג קומט אַ גרויסער שטורעם. וועט דער שייער ניט איינפאַלן? די באַלקנס זיינען אויף משקולת. די הויכע קוגעס שטרוי אינדרויסן שאָקלען זיך. אַפֿילו דער דאָך פון אונדזער כאַטע ווערט גיך באַפעסטיקט דורך אונדזער אַלטן מיט שוועכע קלעצער.

אין שייער איז שרעקלעך צו זיין. עס דאַכט זיך, אַז אָט־אָט ווערט מען באַגראָבן לעבעדיקערהייט. צו בין־השמשות, פריער פון אַלע מאָל, כאַפֿן מיר זיך אַריין, איינציקווייז און אין דרייַען געבויגן, אין דעם „פֿאַלאַץ" אַריין. דער ווינט פייפט ווייטער אויף אַלע כלים. די ווילדע סטיכיע האָט זיך צעשפּילט מיט אַלע קלי־פֿערלעך. יעדערער, דאַכט זיך, האָט מורא צו טראַכטן וועגן ערשטמאָל איבערלעבנדיקע ווילד־ברומענדיקע ימי־בראשית אין וואַלד — טוליעט מען זיך אַלע צוזאַמען ביים גרויסן אויוון און אין דער פינצטער הויבט מען אָן צו ציען אַ ניגון, שטיל, גאָר שטיל, קיינער זאָל, חלילה, ניט דערהערן, דער שטורעם, חלילה, זאָל זיינע קלאַנגען ניט אַוועקטראָגן אין מקומות פון בלוטיקער טומאה.

פון איין ניגון וועלט געבאָרן אַ צווייטער, אַ דרי־טער — אַמאָליקע טייערע, האַרציקע ניגונים, וואָס דער־מאָנען אַזויפיל און ווייטיקן אַזוי ס׳האַרץ. עס שוועבן אַרום פאַר די אויגן בילדער פונעם אַמאָליקן יידישן שטעטל אין ליטע. טאַטע־מאַמע, פריינט און באַקאַנ־טע — געהרגעטע אויף פאָרטן און געשטאָרבענע אויף אייגענעם בעט — מאַרשירן לעבעדיק פאָרביי אין דמיון. ראַמאַנטישע יאָרן וועלן וואָר, און פולבלוטיק־יידיש לעבן פון אַמאָל זעט אויס עפּעס ווי אַ גאָלדענער חלום פון הונדערטער יאָרן צוריק.

דער ווינט פייפט מאוימדיק — און ס׳דערמאָנט זיך ווייטער אַ מוצאי־שבת׳דיקער בין מינחה למעריב אין אַ ליטווישער קלויז אָדער בית־מדרש־שטיבל. אַרום טישן זיצן אַלטע יידן און זינגען־זאָגן איינטאָניק קאַפּיטלעך תהילים. קליינוואָרג זוכט אויף ווינקל, וואו מען דער־ציילט מעשיות וועגן שדים און רויבערס און וועלף און אַנדערע חיות רעות. און פלוצלונג אַ טרוקענער קלאַפּ אין שטענדער און אַ וואָכיקער „והוא רחום"...

וואו זיינען זיי געבליבן אָט די אַלע ליבע, פֿראָסטע יידן, וואָס איז געוואָרן פון די קלויזן און די בתי־מדרשים, די גראָ־אַלטע אָבער טייערע, וואוהין איז דאָס אַלץ פאַר־שוואונדן?

ניגונים יידישע פון אַמאָל, בילדער יידישע פון אַמאָל — אין אַ כאַטע אַ פויערשער, אין אַ דאָרף אַ ליט־ווישן, אין אַן אָוונט אַ שטורעמדיקן, — יידישער גורל, יידישער שיקזאַל!

20טער נאָוועמבער.

היינט איין חודש ווי מיר זיינען דאָ. מען פאַרטראַכט זיך וועגן אונדזער שריט. אין געטאָ האָט נאָך יעדער דערווייל זיין אייגן בעט און די דראָטן שיצן אים אויך דערווייל — דאָ זיינען מיר יעדע רגע אויסגעשטעלט אויף טויט. און מען לעבט אין די ערגסטע באַדינגונגען. די אַנטוויקלונג אין געטאָ אין משך פון לעצטן חודש שיינט אונדז דאָך צו געבן געראַכט אין אונדזער שריט. די פראַגע, וואָס האָט ביזן טויט געמוטשעט יעדן יידן אין קאָוונער געטאָ, שטייט ווידער אין איר פולסטער האַרבקייט: „וועט קאָוונער געטאָ בלייבן אן אויסנאַם אין זיין גורל?" אויסער די געשוואַרענע אָפּטימיסטן, וואָס זייער צאָל איז גאָרניט געווען אַזוי קליין, האָט דער גרעס־טער טייל יידן געהאַלטן, אַז דאָס געטאָ אין סלאָבאָדקע וועט סוף־סוף ליקווידירט ווערן. די שאַרפּע חילוקי־דעות האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן אין דעם, ווען דאָס וועט געשען און אַלס רעזולטאַט פון דעם — ווען אָנצוהויבן צוגרייטן די פאַרזיכטס־מיטלען.

לעצטנס האָבן שוין כמעט אַלע געוואוסט און פאַר־שטאַנען, אַז זעלבסטשוץ איז זעלבסטמאָרד. די גורל־פראָגע זיך צו ראַטעווען איז באַשטאַנען אין פאָלגנ־דיקע צוויי ברירות:

1) זיין היינט זיכער (בלייבנדיק אין געטאָ) און ריזיקירנדיק מאָרגן? (האַרט ערב געפאַר);

2) ריזיקירן היינט (מיטן אָנטלויפן), כדי צו זיין זיכער מאָרגן (רעלאַטיוו, נאַטירלעך)?

איך האָב אויסגעקליבן דעם צווייטן וועג. היינט וועלן דרייסיק טעג, ווי איך האָב מיין באַשלוס פאַרווירק־לעכט. אַ ביטערער „שלושים", פול בענקשאַפט נאָך חברים און פריינט, געבליבענע „באַשיצטע" הינטער די דראָטן.

22טער נאָוועמבער.

אונדזער איינציקער לעבעדיקער „ניט־יידישער" שכן אין שייער איז — חזיריוק... אַזוי ווי מען קען דאָך ניט 24 שעה אין מעת־לעת טראַכטן וועגן טויט — קוקט מען גאָר אפט אויפן חזירל. די עקלדיקסטע באַשעפענישן פאַר אַ יידן, וואָס אונדזער אַלטער האָט זיך איינגעשאַפט פאַר אונדזער געלט מיט אַ פּאָר וואָכן צוריק, וואַקסט ב״ה פון טאָג צו טאָג. פון זיינע 7־8 קילאָ איז שוין געוואָרן באַלד אַ האַלבער צענטנער, קיין עין־הרע... דער אַלטער האָט אונדז באַווייזן, ווי זיך צו „אַמוזירן" מיטן דבר־אחר: מען נעמט אַ שטעקן און מען קראַצט אים — וועלט אים אַזוי גוט, זעצט זיך העלפט אויף די לעצ־טע רגלים, דערנאָך ציט ער זיך אויס אינגאַנצן, די חזירשע מאָרדע אויסגעשטרעקט, די אויגן פאַרמאַכט פון גרויס הנאה, ציט אויס איין פוס, אַ צווייטן אָדער דעם דבר־אחר׳שן שניוק — און אָכצעט פון גרויס געשמאַק.

וואָס פעלט פון טויט־אַנטלאָפענע יידן ביי אַזאַ ספּעק־טאַקל?

מיט אונדזער אָנקום איז דער האַלץ־פאַרברויך, נאַ־טירלעך, אין דער כאַטע אַן אַ שיער גרעסער געוואָרן. אַ גליק וואָס די כאַטע געפינט זיך לעבן אַ וואַלד. אָבער טאַדעאוש קען דאָך ניט סטייען אַזויפיל צו ברענגען אַליין. האָבן מיר אָנגעהויבן גיין צוזאַמען מיט אים אין וואַלד. די זאָך איז ניט אַזוי פשוט און מיר האָבן צען מאָל דורכ־געקלערט: וואָס וועט זיין, אַז אַ פרעמדער זאָל אונדז

טרעפן? נאָר מען פֿאַרלאָזט זיך אויף אַ נס, ווייל וויפיל נסים האָט שוין ניט יעדערער פון אונדז אַכט דורכגע־מאַכט ביזן קומען אַהער?

זייענען מיר, הייסט עס, „חלוצים". מען טוט זיך אַן פּויערשע בגדים און אַז ס'ווערט פינצטער, גייט מען אַהין. דאָס האָלץ ליגט אַ קילאָמעטער, אָדער צוויי, טיף אין וואַלד. דער וועג אין בלאָטעס און זומפֿן. קוים וואָס מען שלעפּט אַרויס אַ פּוס. דאָך נעמט יעדערער 3־4 אין מעטער געשניטענע קלעצער, בינדט זיי מיט שטריק, אַרויף אויף דער פֿלייצע און — היידאַ! אין דער כאָטע האָבן מיר הייַנט אַרבעט איבערן קאָפּ — מיר זעגן און האָקן דאָס האָלץ. דער אַלטער פּויער קען שווער צוקוקן ווי מיר האָקן יעדעס שטיקל מיט ביידע הענט, נעמט ער עס אַ ווייַלע אין זיינע ידים אַריין, און ביי זיינע עטלעכע און זיבעציק יאָר מאַכט ער עס דאָך פיל גיכער, ווי מיר יונגע.

הייַנט זיין זעג, זיינע העק — וואו האָט מען עס געזען ביי יידן אַזעלכע שאַרפּע מכשירים, אַז אַפילו איך בין אַ מייסטער מיט זיי...

23טער נאָוועמבער.

אַ גרויס אומגליק: אונדזער הונט איז פֿאַרפֿאַלן גע־וואָרן. שרעקלעכע נערוועזיטעט און אומרו ניט נאָר ביי אונדז, נאָר אויך ביי אונדזערע באַהאַלטערס. אונדזער גאַנצע באָוועגונג איז דאָך ביזאַהער געווען געשטיצט אויפן „שומר ישראל", ווי מיר האָבן אָנגערופֿן אונדזער כלב: דאָס אַרויסגיין פון שטאָל, דאָס געפּינען זיך אין שטוב, אַפילו דאָס ריידן צווישן זיך. אַ ביל פון הונט האָט באַדייט: היט זיך, באַהאַלט זיך, ווער שטום.

אַלע אונדזערע הייַנטיקע שמועסן דרייען זיך אַרום כלב: ס'איז אַ לעבנס־פֿראָגע.

זייענדיק לאַנג אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָבן מיר הייַנט געהערט ראַדיאָ־נייס, וואָס אונדזער אַלטער האָט אונדז געבראַכט. דערצו נאָך אומדערוואַרטע נייס וועגן דייטשישע מפּלות. דער אַלטער גיט נאָך צו, אַז היות די פֿראַנטן דערנענטערן זיך, הויבן זיך וויידער אָן צו אַרגאַניזירן די אונטערערדישע פֿאַרטיזאַנער־גרופּעס.

די לאָגע פון די ליטווינער איז אָבער זייער אַ שווע־רע: פון דייטש ווילן זיי פּטור ווערן, אָבער דעם רוס ווילן זיי אויך ניט. איז די ווירקלעכקייט אַ ביטערע, נערט מען זיך מיט פֿאַנטאַזיע. די ליטווינער הערן לעצטנס ניט אויף זיך צו קלאָערן אָן דער לעגענדע, אַז שוועדן וועט בקרוב אַריין אין קריג און אַז זי וועט אָקופּירן ליטע. אין שטאָקהאָלם זאָל שוין זיצן אַ ליט־ווישע רעגירונג.

די, וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרשן די פּסיכאָלא־גיע פון די יידן אין די געטאָס, וואָס האָבן אָפּט גע־גלויבט אין די ווילדסטע קלאָנגען, קענען עפּעס וואָס לער־נען פון דער אמונה פון די ליטווינער אין דער באַלדיקער גאולה פֿאַר זיי מצד שוועדן.

די מעשה שוועדן ברענגט מיר אויפן געדאַנק די פֿראָגע: צי וואָלט מען אין געטאָ און שפּעטער אין לא־גער געקענט אַזוי לאַנג אויסהאַלטן אָן די פֿאַרשיידענע ווילדסטע פֿאַנטאַזיעס, נסים ונפלאותדיקע מעשיות און טויזנט־איין־נאַכט געשיכטעס, וועלכע האָבן געהאָגלט אי־בערן קאָפּ פון די יידן אין זייערע פֿאַרשפּאַרטע מקומות?

דאָכט זיך, אַז דער ענטפער איז: ניין! אין יע־נער פֿאַרשטיקטער טויט־אַטמאָספער זיינען אָט די אַלע משוגהדיק־אומגלויבלעכסטע געשיכטעס געווען פון די הויפּט־סיבות, וועלכע האָבן געשטאַרקט דעם מוט פון די פֿאַרצוויפלטע, געשטאַרקט דעם גלויבן ביי די אָפּטימיסטן און געווען אַן אמתער סם־החיים פֿאַר די תושבים פון די טויט־טאָלן.

אויך מיר דאָ, אין פערדן־שטאָל — און מסתמא נאָך הונדערטער אין ענלעכע באַדינגונגען — וואָלטן פיל שווערער געקענט אויסהאַלטן די פיל טויט־אָדער־לעבן חדשים, ווען די ווילדסטע פֿאַנטאַזיעס וואָלטן ניט געקו־מען צו הילף. ווען מיר וואָלטן געדאַרפט לעבן נאָר מיט דער מציאות, וואָלט מען עס אפשר גאָרניט אַריבערגע־טראָגן.

אָן פֿאַנטאַזיע און חלומות און לעגענדעס וואָלט נאָך שוועריער געווען פֿאַר אַ יידן צו אָטעמען אין די לאַגערן, אין די געטאָס, אין די באַהעלטענישן.

25טער נאָוועמבער.

— צי קען מען זיין זיכער, אַז מיר וועלן דאָס אויס־האַלטן ביז דער באַפֿרייאונג? — די דאָזיקע שאלה האָט הייַנט געשטעלט אייַנער פון דער חברה.

בשייכות מיט אָט דער פֿראָגע באַרירן מיר פֿלענער פֿאַר דער צוקונפֿט. מיר זיינען אַלע מסכים מיט דער מיינונג פון איין חבר, אַז ס'קען אַמאָל ווערן גאָר גע־פערלעך, וואָס מיר קענען דאָ נאָך אַבסאָלוט ניט די אַרומיקע געגנט. מיר אַריינטירן זיך דאָ ניט אין קיין ריכטונג און האָבן ניט קיין פֿאַרבינדונג מיט קיין שכן, וואָס קען זיך אַמאָל גראָד אַרויסווייזן אַלס פֿאַרטרויל־עך. מיר ריידן אויך וועגן זוכן אַ וועג צו די ליטווישע רויטע פֿאַרטיזאַנער. נאָר אין דעם פֿאַל איז נאָך גרעסער די סכנה: עס זיינען פֿאַראַן סיי קאָמוניסטישע, סיי נאַציאָ־נאַליסטישע ליטווישע פֿאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציעס, ביידע באַקעמפן זיך און ביידע זיינען פול מיט פּראָווואָקאַטאָרן. אָפּילו זייערע צענטראַל־קאָמיטעטן ליידן דערפון און ניט איינמאָל זיינען זיי שוין דורכגעפֿאַלן מיט אַ טראַסק. אַ קלאַנג האָט זיך געטראָגן, אַז אָפּילו די אונטערער־דישע פֿאַרטיזאַנער צייטונג "I Laisve" זאָל ווערן אַרויסגעלאָזן טאָקע פון... געשטאָפּאָ אַליין.

דאָס אויפֿהויבן די פּראָגע פון דער סכנהדיקייט פון ליגן פֿאַרנורעט מיט דער נאָז נאָר דאָ אין שטאָל — כאָטש דאָס האָט אויך גרויסע מעלות — האָט זיך טאָקע גאָר גיך באַשטעטיקט. אַ שכנטע איז גראד אָנגעקומען דאָן (דער הונט איז ניטאָ!) ווען די אַלטע איז גע־שטאָנען און געוואָשן די אַלע טעלערס פון נאָכמיטיק.

דאָרף־פּויערטעס וויסן ניט פון קיין חכמות און שטעלן גלייך קשיות: פונוואָנען האָסטו אָזויפיל געשיר? ווע־מען געהערן יענע שטיוול? וועמען געהערט אָט יענער

פֿאַרטפּעל? און טאָמער איז דאָס נאָך ווייניק, פרעגט זי צום סוף נאָך אַ „קליינע" פראַגע: וועט רעדט עפּעס דאָרטן ביי דיר אין שטאָל, איך האָב געהערט איצט פאַר־בייגייענדיק?

איז די נייגיריקע שכנטע איבערגעצייגט געווארן פונעם ענטפער, אַז, משמעות, ריידן דאָס ציגיינער? און די איבעריקע פראַגעס?

איניקע פראַגעס פון אַ צופעליקער פויערטע — און מיר דערפילן, ווי דער באָדן ברענט אונטער די פיס.

26טער נאָוועמבער.

פרוי פון אַנטאַנאָס, וועלכער האָט געגעבן די פור אונדז צו ברענגען אַהער, איז אונדזער גאָסט. זי דער־ציילט, אַז אַ קילאָמעטער פונדאַנען גפעפינען זיך צוויי יידן. צוליב פאַרזיכטיקייט האָט זי ניט איבערגעגעבן, וואו מיר לעבן. די פראַגע פון אַ צוזאַמענטרעף מוז מען אַלזייטיק דורכקלערן.

די פרוי, סטאַסע, האָט אויך דערציילט, אַז זי האָט צוגעזאָגט איינעם פון די יידן אַרויסצונעמען און אַריבער־צוברענגען צו זיי זיין כלה, וואָס אַרבעט אין אַ שטאָט־בריגאַדע. ער האָט איר צוגעזאָגט פאַר דעם פיר גאָל־דענע פינפערלעך. אונדזער אַלטע, די אַמאָליקע פריצטע דאָ, האָט תיכף זי אָפּגערעדט פון דעם. זי האָט איינ־געטענהט מיט סטאַסען, אַז די גאַנצע זאַך איז ניט זיכער, אַז מען קען שוועך צוקומען צו די יידן אין דער דערמאָנ־טער בריגאַדע, אַז דער בחור קען איר בכלל ניט באַ־צאָלן פאַר דער ריזיקע, אויב עס זאָל איר אָפּילו גע־לינגען דעם ענין דורכצופירן, — בקיצור, צוליב דער באַקוועמלעכקייט פון אַ פויער האָט אַ יידישע פרוי גע־שטערט צו ראַטעווען אַ יידן!

וויאַזוי זאָל מען קוקן, נאָך אַלעמען, אויף אונדזער פויערל און פרוי, וועלכע ווייסן גענוי, וואָס זיי וועלן באַקומען, ווען מען זאָל זיי כאַפּן?!

א שימחה, אַ גדולה: דאָס הינטל האָט זיך איינ־געפונען. לכבוד דעם האָט מען עס אַריינגעפירט אין דער־כאָטע אַריין. אַלע פאַדיען אַרום אים, ווי אַרום אַ חתן אין כלהס שטוב.

טאַדאָוש קלערט אונדז אויף, אַז איצט איז די „הינטישע צייט" און אַז די הינטישע „כלות" ווערן פאַר־פירט פון זייערע „קאַוואַלערן" אויף אַ סך טעג.

ווען האָט אַ ייד אין שטאָט געוואוסט אַזוי הויך צו שאַצן דעם ווערט פון אַ הונט, ווי מיר דאָ איצט?

27טער נאָוועמבער.

די ערשטע רעזולטאַטן פון איבער אַ חודש אַן אַ באָד און פון שלאָפן כמעט יעדע נאַכט אין שטרוי אָנגע־טאָנענערהייט. אין שטרוי פלאָדיען זיך זייער פליי. זיי זיינען דאָ גרויס און ס׳איז פשוט ניט אינצוליגן פון זיי. יעדער ביס הויבט פון אָרט. באַזונדערס זיינען די דאָ־זיקע פאַסקודנע חיהלעך בייז ערב אַן ענדערונג אין ווועטער. אַ באַזונדערע „שוואַכקייט" האָבן זיי אויך צו נייע ווועש.

אויך די דריטע מכה פון פרעהן לאָזט זיך שוין גוט פילן. אויך זיי, די כינים, וואַקסן דאָ מאָדנע גרויס און ווער ווייסט, וואָס עס וועט זיין שפּעטער און ווי מען וועט קענען אויסהאַלטן פון זיי, אויב די באַדינגונגען ווילן דאָ אנהאַלטן אַזוי אויך ווייטער.

28טער דעצעמבער.

טאַדאָוש האָט מיט מזל שוין איינגעהאַנדלט זיך אַ פערד פאַר אונדזערע 1.100 מאַרק. אַ פיין פערד. ער איז היינט געקומען צו רייטן אויף אים, ווי אַ שטאָלצער פּריץ. זיין פנים שיינט פון שימחה. די לעצטע פאָר יאָר זיינען אים אָפּגעפגרט צוויי פערד איינס נאָכן אַנדערן. שוין איבער אַ יאָר, ווי ער איז אָן אַ פערד — און אַ נייער סוס איז געווען זיין גאַנצער אידעאַל.

מיר פרייען זיך מיט זיין שימחה. כאָטש מיר האָבן מורא, אַז דאָס פערד זאָל ניט אַרויסרופן קיין פאַרדאַכטן ביי שכנים, וועלכע הויבן גלייך אָן פלאַפלען.

שרעקלעך איז צו לעבן ווי גנבים, אויף וועמען עס ברענט תמיד דאָס היטל און עס דאַכט זיך, אַז מען יאָגט זיי שטענדיק.

דער אַלטער האָט מיטגעבראַכט אַ נייעם הונט. ער האָט אים געטראָפן בלאָנדזשענדיק אויפן וועג און מיט שטיקלעך ברויט האָט ער אים פאַרנאָרט צו זיך אַהיים. באמת אַ שיינער הונט, גרויס, ווי אַ וואָלף און ביי גו־טער „דערציאונג" קען ער וועלן אַ טייערער שומר פאַר אונדז.

29טער נאָוועמבער.

דער אַלטער מאַכט אַלע נויטיקע הכנות אין שטאָל פאַרן פערד. אַזעלכע הכנות צו מאַכן איז דאָ געגוג, ווייל די גאַנצע שטאָל, אונדזער וואוינאָרט, שטייט אויף הינער־שע פיסלעך, און אַ פערד זאָל מיט כוח אַ צי טאָן זיין אָנגעבונדענע קייט, קען וועלן פון גאַנצן בנין אַ חורבן. איי מיר זיינען דאָך אויך אינעם זעלביקן אָרט און דאָס אומגליק קען פאַסירן אויך מיט אונדז? — איז, ערשטנס, זיינען מיר דאָך ניט קיין.. פערד, פאַר וועלכן ער האָט באַצאָלט אַ קאַפּיטאָל פון 1.100 מאַרק, און, צווייטנס, האָט איר ביי אים אַ טענה!

מיר זיינען אָבער אויף יעדן פאַל צופרידן פון דעם, וואָס ער פאַרפעסטיקט איצט מערער די שטאָל, אונטער־שפּאַרנדיק זי פון אַלע זייטן מיט גרויסע קלעצער — און זאָל עס זיין בזכות פון דעם פערד — ווי אויך פון דעם, וואָס איצט האָט דער אַלטער אַרויסגענומען פון שטאָל דעם קוויטשעדיקן, שמוציקן דבר־אחר.

מיטן אַריינפירן דאָס פערד אין שטאָל איז געוואָרן אַקטועל פאַר אונדז אַ נייע פראָבלעם: איצט וועלן זיכער קומען שכנים באַקוקן דאָס פערד, און אונדזער געפינען זיך אין „סאַלאָן" (ס׳הייסט — אין ערשטן טייל פון שייער־שטאָל), ווי אויך דאָס האַלטן דאָרטן אונדזערע פאַרשיידענע קערב מיט פראָדוקטן קען ווערן געפער־לעד.

4טער דעצעמבער.

אונדזער מורא פאַר פערד־אַנקוקערס האָט זיך גאָר גיך באַשטעטיקט. די נאַכט איז גראד געווען אַ קאַלטע און 6 מאַן האָבן זיך גלייך מיט טאָגליכט אַריינגעכאַפט אין שטוב אַנוואַרעמען. גאַנץ פרי האָט זיך אָבער באַ־וויזן אַ שכן, וועלכער איז געקומען גראַטולירן צום אייג־קויף פון פערד. אויפן האַלב־צעבראָכענעם לייטער אין הויז האָבן מיר זיך גיך אַרויפגעכאַפט אויפן בוידעם. דער שטרוי־באַדעקטער דאַך איז מער אָפן, ווי פאַרמאַכט, דערווינט בלאָזט פון אַלע זייטן און מיט קיין אבר טאָר מען זיך ניט אַ ריר טאָן, ווייל יעדע באַוועגונג קען זיך תיכף לאָזן הערן אונטן, וואו „אונדזער" אורח זיצט. מיר טרייסטן זיך, אַז דער ווידזיט וועט זיין אַ קורצער, אָנשטאָט דעם — אַ שטאַרק בילן פון די הינט: אַ נייער גאַסט. די הענט הויבן אָן פרירן, די פיס נאָכמער, מיר זיינען שוין אַלע בלאָ פון קעלט. אָבער מען מוז שטיין „סמירנאָ". אונדזער טרייסט, אַז מיר וועלן אפשר גיך פטור ווערן פון ביידע גענסט, ווערט צערונען דורכדעם, וואָס עס לאָזן זיך גאָר אַריין, איינער נאָכן אַנדערן, נייע צוויי גענסט. די גאַנצע קאָמפּאַניע גייט אין שטאַל אַריין באַקוקן דאָס פערד און — ווידער אין דער כאַטע אַריין.

די ווייבער פילן שוין ניט די פיס, עס קלאָפּט זיי אַ צאָן אָן אַ צאָן. 4 שעה אין קעלט אָן באַוועגונג! האַלב־פאַרפראָרענע כאַפּט מען זיך צו, נאָך זייער אַוועקגייג, צום וואַרעמען אויוון.

דער אַלטער דערציילט אונדז, אַז איינער פון די אורחים האָט מיטגענומען מיט זיך אונדזער ערשט הינטל. ער דערקלערט אונדז, אַז עס קען ווערן אויפפאַלנדיק, וואָס ער, אַזאַ אַרעמער פויער, האָט זיך פלוצלונג איינגעשאָפן גאַנצע צוויי הינט. ער איז געראַטן. מיר האָבן זיך אַזוי צוגעוואוינט צום קלייבעם לאַפּיוק, וועלכער האָט אונדז פון ניט איין אומגליק שוין אַרויסגעהאָלפן, אַז ס׳פאַרדריקט אונטערן האַרצן. ווינטשן מיר אים אַלע דאָס בעסטע אין זיין הינטישן — אפשר בעסער פון מענטשישן — לעבן.

7טער דעצעמבער.

„היום תשעה וארבעים יום שהם שבעה שבועות בעומר." נאָך דער גענוייגטלעכער ספירה פון אומע־טיקע טעג — פלעגט קומען דער יום־טוב פון מתן־תורה, דער פריילעכער, מיט גרינס־אָנגעפילטער שבועות. וואָס קומט נאָך אונדזערע 49 ביטערע טעג זיין אין דער פרעמד ביי גוט־האַרציקע, אָבער דאָך ווילד־פרעמדע פּויערים? דער אומעט פון ספירה־צייטלער ווערט קלע־נער, ווען ביי יעדן אויסגעלאָשענעם טאָג דערמאָנט ער זיך אָן דעם גיך־אויפשיינענדיקן יום־טוב. אָבער ציילן ספירה אין אין־סוף אַריין, ניט זעענדיק קיין ברעג און קיין טאָלק און ניט זייענדיק זיכער, אַז דו וועסט גע־ניסן פון דער פרייד פון דעם אָנקומענדיקן יום־טוב — טאָפּלט־שוועער און טאָפּלט־ביטער איז אָזאַ ספירה־ציילן!

און נאָך אַלעמען — ווערט דאָך פריילעכער אויפן האַרצן, ווען דער טאָג גייט אַוועק אין תהום פון פאַרגעסן־קייט און די פאַרבליבענע צייט צו דער גאולה — אויב מיר זאָלן זי דערלעבן — ווערט דורכדעם קירצער. ציילן מיר טאַקע דאָ ספירה, פרייען זיך מיט יעדן אָפּלויפנדיקן טאָג — און טעג ווערן וואָכן און וואָכן ווערן שוין אויך חדשים.

יאָ, ערשט אינעם דאָזיקן פיינפולן פּאָרט באַגרייף איך בעסער דעם טיפן זין פון ספירה, וואָס אין די קינ־דערשע יאָרן פלעגט מען אָזוי האַסטיק דורכזיפן דורך די ציינער און אָזוי אָפט ניט איין טאָג דורכשמוגלען . . .

יידישע מנהגים — ווי ליבער זיי ווערן גראָד אין שעהען פון אויפטרייסלענדיקסטע איבערלעבענישן, אין צייטן פון ממעמקים־פולע ווידוי׳ס!

פאַרטיזאַנער אין וואַלד הערן אויס באַפעל פון זייער קאָמאַנדיר

חיים מייזעראָוויטש

פֿאַרטיזאַנער פון סלאַבאָדקער געטאָ

יידישע פֿאַרטיזאַנער־גרופּעס אין די דייטשיש־אָקופּירטע געביטן פון מיזרח־אייראָפּע האָבן זיך אָנגעהויבן פֿאַרמירן אָנהויב 1942, ווען פֿאַר דער גרעסטער טייל יידן אין די געטאָס איז קלאָר געוואָרן, אַז די נאַציס פלאַנעווען אויסצוראָטן די יידן.

אין אַנדערע געטאָס האָט זיך די יידישע אונטערגרונט־

סאַניאַ מאַדייסקער, אַ טאַכטער פון יורבורגער לערער העשל מאדייסקער, געבאָרן אין מאַלינאָוו, מיטגליד פון דער פֿאַראייניקטער פֿאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין ווילנע. געווען טעטיק ווי אַ קריסטין אין דער אונטערערד־באַוועגונג. ווען די נאַציס זיינען געקומען זי אַרעסטירן, האָט זי זיך געשאָסן, אָבער געבליבן בלויז מיט אַ וואונד. געשטאַפּאָ האָט זי פֿאַרפיניקט.

באַוועגונג אָנגעהויבן גאַנץ פרי. אַזוי, למשל, האָט די פֿאַר־אייניקטע פֿאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ אָנגעהויבן איר טעטיקייט שוין אָנהויב 1942. ביי דער געלעגנהייט זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז צווישן די פֿאַר־טיזאַנער פון ווילנע האָבן זיך אויסגעצייכנט ניט ווייניק יידישע בחורים און מיידלעך פון קאוונער ליטע, ווי — יוסף גלאָזמאַן, אייניער פון די אייגפלוסרייכסטע פֿאַרטיזאַ־נער־פירער אין ווילנער געטאָ און באַטאַליאָן־קאָמאַנדיר, סאַניע מאַדייסקער, אָפּטייל־קאָמאַנדיר, און אַנדערע.

ניט אין אַלע געטאָס זיינען אָבער די באַדינגונגען פון אויסבויען אַ יידישע פֿאַרטיזאַנישע באַוועגונג געווען גלייך. אין קאָוונער געטאָ, למשל, וואָס איז געלעגן ווייט פון די געדיכטע וועלדער, וואו ס׳האָבן אָפּערירט אַלגע־מיינע פֿאַרטיזאַנישע אַטריאַדן, האָט זיך די יידישע ווידער־שטאַנד־באַוועגונג אָנגעהויבן אָרגאַניזירן גאַנץ שפּעט און האָט ניט אָנגענומען קיין גרויסן פֿאַרנעם אָפּילו ערב דעם אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי קיין ליטע.

ערשט אין מערץ 1943 קומט פֿאָר אין קאָוונע דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון אַ פֿאַרשטייער פון דער יידי־שער אונטערערד־באַוועגונג (חיים יעלין) מיט אַ מיט־גליד פון ליטווישן „קאָמף־פֿאַרבאַנד קעגן פֿאַשיזם אין ליטע". עטלעכע חדשים שפּעטער ווערט געמאַכט דער ערשטער געמיינזאַמער פּרואוו צו שאַפן אַ פֿאַרטיזאַנישן אַטריאַד אין וואַלד אַרום בייסאַגאַלע, קאָוונער געגנט. די באַזע פון אָט דעם אַטריאַד („פֿערגאַלע" — נצחון) איז אַבער גיך אויפגעדעקט געוואָרן דורך די דייטשן און מען האָט זי געמוזט אויפגעבן.

די ערשטע יידישע פֿאַרטיזאַנער־גרופּע, וואָס האָט פֿאַרלאָזן דאָס סלאָבאָדקער געטאָ, איז אַרויס פּונקט צווי־יאָר נאָכן אַרייגיין אין געטאָ — אַרום אָנהויב אויגוסט 1943. און אויך די דאָזיקע ערשטע גרופּע איז ניט געגאַנ־גען צו אַ באַשטימטער פֿאַרטיזאַנער־באַזע — זי איז גע־גאַנגען ערשט זוכן שפּורן פון אַלגעמיינע פֿאַרטיזאַנער־אַטריאַדן, כדי אָנצוקניפּן מיט זיי אַ קאָנטאַקט. איר ציל איז געווען צו דערגרייכן די וועלדער פון מיזרח־ליטע, וואו ס׳האָבן געזאָלט זיך געפינען אַלגעמיינע פֿאַרטיזאַ־נער־גרופּעס. אָלע חברים פון דער גרופּע זיינען אומגעקו־

יוסף גלאזמאן פון אליטע, פירער פון ביתר אין ליטע, איינער פון די הויפּט־אַרגאַניזאַטאָרן פון דער פֿאַרטיזאַנער טעטיקייט אין ווילנער געטאָ און שפּעטער — פון די הויפּט־קאָמאַנדירן פון די יידישע פֿאַרטיזאַנער אַרום ווילנע. אומגע־קומען בעת אַ שלאַכט מיט דייטשישע ס.ס.־אָפּטיילן.

מען אין קאַמף, ניט דערגרייכנדיק דעם ציל. אַנהויב סעפּטעמבער פון זעלביקן יאָר איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פון געטאָ אַ צווייטע גרופּע פּאַרטיזאַנער צו די וועלדער אַרום יעזנע, אָבער אויך אָן דערפאָלג.

אין די לעצטע טעג פון סעפּטעמבער גייען אַרויס אַ 100 מיטגלידער פון דער סלאָבאָדקער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע, כדי צו שאַפן אַ באַזע אינעם אויגוסטאָווער וואַלדמאַסיוו וואָס געפינט זיך אָן ערך 160 קילאָמעטער פון קאָוונע. די גרעסטע טייל פון זיי קומט אָבער אום אויפן וועג אין קאַמף מיט די גרויסע דייטשישע פאַטרולן.

דער ערשטער געלונגענער פרואוו פון די געטאָ־פּאַרטיזאַנער זיך דורכצושלאָגן צו אַ פּאַרטיזאַנער־באַזע קומט פאָר ערשט אין מיטן אָקטאָבער 1943, וועו אַ גרופּע מאַכט דורך אַ מרחק פון איבער 150 קילאָמעטער און דערגרייכט די באַזע פון פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „אַ טויט די אָקופּאַנטן" אין די רודניצקער וועלדער, אַרום 30 קילאָמעטער פון ווילנע. שפּעטער זיינען אָפּגעגאַנגען נאָך עטלעכע גרופּעס יידישע קעמפער צו דער זעלביקער באַזע. מיטן צוקום פון נאָך קעמפער זיינען אין שכנות געשאַפן געוואָרן נייע אָטריאַדן: „וולאַדאַס באַראַנאַס", „פּאַרויס", און נאָך אייניקע.

די יידישע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין סלאָבאָדקע איז געשאַפן געוואָרן פון אַלע ריכטונגען און האָט ממילא אַריינגענומען אין אירע רייען חברים פון אַלע אָרגאַניזאַציעס. דער הויפּטבאַדינג פאַר דערפאָלג פון יעדער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין אַלע געטאָס איז געווען — די מיגלעכקייט צו געפינען אַ וועג צו די אונטער־ערדישע וויידערשטאַנד־צענטערס אויסער די וועגן פון געטאָ און דורך דעם צו די אַלגעמיין־פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן. היות אין ליטע זיינען אַזעלכע אונטערערד־צענטערס געווען נאָר — אָדער בעיקר — קאָמוניסטישע און היות אַלע איבעריקע פּאַרטייען אין געטאָ האָבן ניט געהאָט און ניט געקענט האָבן קיינע פאַרבינדונגען מיט דער אויסנוועלט, — איז קלאָר, אַז די קאָמוניסטישע מיטגלידער אין דער יידישער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע פון סלאָבאָדקער געטאָ האָבן שפּעטער באַקומען אַ פיל גרעסערע השפּעה אויף דער טעטיקייט פון די געטאָ־פּאַרטיזאַנער, ווי ס׳וואָלט זיי געקומען לויט זייער צאָל. ס׳איז אָבער לחלוטין פאַלש צו מאָלן אַ בילד פון דער יידישער וויידערשטאַנד־באַוועגונג אין געטאָ אַזוי, כאילו זי איז דורכאויס געשאַפן געוואָרן דורך די יידישע קאָמוניסטן און געפירט געוואָרן פון זיי.

דער פירער און הויפּטפאַרבינדלער פון דער יידישער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין סלאָבאָדקער געטאָ איז געוואָרן חיים יעלין, וועלכער האָט אייניקע יאָר פאַרן צווייטן וועלט־קריג זיך באַקערט צום קאָמוניזם. חיים יעלין האָט אויך דורכגעפירט פיל געוואָגטע נסיעות און אונטערנומונגען און איז געווען דער רוח־החיים פון דער גאַנצער אונטערערדישער טעטיקייט אין געטאָ.

דעם 6טן אַפּריל 1944, וועו ער וואָרט אין שטאָט קאָוונע אויף אַ שאָפער, וועלכער דאַרף קומען מיט אַ לאַסט־אויטאָ אַרויסצופירן פּאַרטיזאַנער פון געטאָ, קומט פּלוצעם אויפן זעלביקן אָרט אַ געשטאַפּאָ־אַגענט מיטן

חיים יעלין — אָנפירער פון סלאָבאָדקער יידישע געטאָ־פּאַרטיזאַנער

אויסרוף: „הענט אַרויף!" חיים יעלין כאַפּט זיך צו זיין רעוואָלווער. ער פאַרוואונדעט דעם געשטאַפּאָ־אַגענט און אַנטלויפט איבער אַ פּאַרקאַן. ער פירט ווייטער אַ קאַמף מיט די אָנגעלאָפענע דייטשישע פּאָליציאַנטן, אָבער ניט זעענדיק קיין וועג צו אַנטלויפן שניידט ער זיך איבער די אָדערן.

צווישן די אַקטיוווסטע טוער און אָנפירער פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע אין סלאָבאָדקער געטאָ זיינען געווען: דמיטרי (דימא) האַלפּערן, פּסח שטיין־גאָרדאָן, מערע לאַן, משה שערמאַן, אַלטע באָרוכאָוויטש־טעפּער, נחמיה ענדלין, דוד טעפּער, אהרון ווילענטשוק, חיים דוד ראַטנער און אַנדערע. זיי אַלע האָבן געהערט צום קאָמוניסטישן קריין.

אַ גרויסע אַקטיוויטעט אין אָרגאַניזירן די פּאַרטיזאַנער־אַרבעט אין געטאָ און אין מאָכן בכלל מיגלעך דעם אָפּגיי און אָפּטראַנספּאָרט פון די געטאָ־פּאַרטיזאַנער צו די וועלדער האָבן אַרויסגעווויזן בעיקר: משה לעווין, אין דער לעצטער צייט שעף פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, יודל זופּאָוויטש, געהילף־שעף פון דער יידישער פּאָליציי, יצחק (איקאַ) גרינבערג, יידישער פּאָליציי־שעף פון ערשטן ראַיאָן, הירש לעווין, פירנדיקער מיטגליד פון עלטסטן־ראַט, און אייזיק סרעבניצקי, לייטער פון דער געטאָ־אָפּטייק. די אַלע האָבן געהערט צו די ציוניסטישע ריכטונגען (אין דעם געבראַכטן פאַל: רעוויזיאָניסטן און

ציוניסטן־סאָציאָליסטן). צווישן פון זיי — אייזיק סרעב־ביצקי און הירש לעווין — זיינען געווען שוין פאַרן געטאָ קענטיקע פירער אין זייערע פאַרטייען.

ביים דערמאָנען די אַלע נעמען איז שווער ניט צו באַטירן אַ זייער ווייטיקדיקע פאַסירונג. כמעט אַלע אויבן

הירש לעווין, איינער פון די וויכטיקסטע אַרגאַניזירער פון דער יידישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין קאָוונער געטאָ

אויסגערעכנטע פירנדיקע פערזאָנען פון דעם קאָמוניס־טישן סעקטאָר אין דער פאַרטיזאַנער געטאָ־אַרגאַניזאַציע, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם וואַלד אָדער קאַצעט, זיינען נאָך זייער צוריקקום קיין קאָוונע באַלוינט געוואָרן מיט אָרדנס און מיט הויכע שטעלעס אין סאָוועטישן מלוכה־אַפּאַראַט פון ליטע. פון די אויבנדערמאָנטע ציוניס־טישע פאַרטיזאַנער־טויער איז געבליבן דאָן נאָר איין אייניקער — הירש לעווין. זיין שכר פון די קאָמוניסטישע מאַכטהאָבער אין קאָוונע, נאָך אייניקע חדשים אויף דער פריי, איז געווען טורמע. ס׳האָבן אים ניט געהאָלפן זיינע גרויסע פאַרדינסטן ביים אַרגאַניזירן די יידישע פאַרטי־זאַנקע אין קאָוונער געטאָ, ס׳האָבן אַפילו ניט געהאָלפן די זייער גוטע גבית־עדותן פון זיינע פריערדיקע קאָמו־ניסטישע פאַרטיזאַנער־מיטאַרבעטער אין געטאָ — און ווער ווייסט, אין וועלכער תפיסה ער פוילט איצט, צי ער לעבט בכלל.

ביים געטאָ־טויער, וואָס איז געווען דער כמעט אייני־ציקער פלאַץ פאַר אַריינברענגען וואָפן אין געטאָ און פאַרן אָפּטראַנספאַרטירן פאַרטיזאַנער, האָבן מיטגעהאָלפן דער סלאָבאָדקער ווידערשטאַנד־באַוועגונג מערערע יידישע פאָליציאַנטן און אַנגעשטעלטע פון אַרבעט־אַמט. צווישן זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט: חיים אַלעקסאַנדראָוויטש, יוסף דושינסקי, סאַשאַ פערקול, יאַנקל ווערבאָווסקי און אַנדערע — אַלע פון פאַרשיידענע ציוניסטישע גרופירונ־גען.

אין געטאָ גופא האָבן געהאָט מער מיגלעכקייטן צו טאָן און אויפצוטאָן די ציוניסטישע עלעמענטן אין דער סלאָבאָדקער פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע. אויפן „אויסן־פאָליטישן" געביט — פאַרבינדונג מיט דער אונטערערד־באַוועגונג אויסערן געטאָ און שפּעטער מיט די פאַרטי־זאַנישע אָטריאַדן — האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט דער קאָמוניסטישער סעקטאָר. צום באַדויערן האָט עס טאַקע אַנדערשמאָל פאַסירט, אַז די ציוניסטיש־געשטימטע פאַרטיזאַנער איז ניט תמיד געגעבן געוואָרן די מיגלעכ־קייט צו גיין אין וואַלד, ווייל די קאָמוניסטיש־געשטימטע עלעמענטן פלעגן פריווילעגירט ווערן פאַר אַזאַ אויפגאַבע.

אין אַרויסגיין אין וואַלד און אין אויספירן פאַרשיי־דענע אַקציעס פון סאַבאָטאַזש, דיווערסיע וכדומה האָבן זיך באַטייליקט אַלע מיטגלידער פון דער פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע אינעם געטאָ.

ווען דאָס געטאָ (שפּעטער קאָנצלאַגער) אין סלאָ־באָדקע האָט עקזיסטירט פלעגן אַלע סאַבאָטאַזש־אַקטן פאַרקומען בעיקר אין די ערטער, וואו יידן פלעגן אַרבעטן. אין אַן אַרבעט־בריגאַדע, וואו מען האָט, למשל, געפּאַקט גאַזמאַסקעס אָפּצושיקן צום פראָנט, האָבן מיטגלידער פון דער יידישער פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע, וועלכע האָבן דאָרטן געאַרבעט, אַרויסגענומען פון הונדערטער גאַז־מאַסקעס די פילטערס אָדער געמאַכט אין זיי אַנדערע דע־פעקטן. אין יידישע אַרבעטפּלעצער, וואו מען האָט גע־גרייט מעדיקאַמענטן־טראַנספּאָרטן צום פראָנט, פלעגן יידישע געטאָ־פאַרטיזאַנער באַשעדיקט טיילן פון זיי, אַז זיי זאָלן ניט זיין טויגלעך צום באַנוץ אָדער, ביי אַ געלעגנ־הייט, טייל מעדיקאַמענטן ברענגען צו דער אַרגאַניזאַציע אין געטאָ. אין אַזעלכע אַרבעטער־בריגאַדע האָט מען געלאָדן זעק מיט תבואה פאַר די דייטשישע קעמפּנדיקע סאָלדאַטן — האָבן יידישע פאַרטיזאַנער אַנגעשאָטן טויזנ־טער זעק מיט שניי, אַז עס זאָל גיך פאַרפוילט ווערן.

די סאַמע וויכטיקסטע אַרבעט דעמאָלט איז אָבער געווען אין אַרויסגענעמען געווער פון די דייטשישע גע־ווער־לאַגערן. אין די אַלע אַרבעטפּלעצער, וואו יידן האָבן געהאַט צו טאָן מיט וואָפן־לאָדונגען (די נאַצישע רעדל־פירער אין ליטע האָבן אָפט געטראַכט, אַז אָנפאַרטרויען יידן אַזעלכע אַרבעטן — אונטער דער שטרענגסטער שמירה, נאַטירלעך — איז אפשר וויניקער געפערלעך, ווי ניט־יידן), פלעגן זיך גיך אַריינקריגן מיטגלידער פון דער פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע אין געטאָ, פון וואַנען זיי פלעגן אויף קונציקע אופנים „לאָבערן" געווער, אין וואָס די אַר־גאַניזאַציע האָט זיך באַזונדערס ענטויטיקט. אויף דעם געביט זיינען געמאַכט געוואָרן די סאַמע ריזיקאַלישע און קאָפּברעכערישע פרואוון, וועלכע האָבן זיך געענדיקט בכי־טוב. דער גלונגענסטער פון זיי איז פאַרגעקומען אָנהויב 1944 אין דייטשישן מיליטערישן שפּיטאָל אין קאָוונע.

מיט קלענערער ריזיקע, אָבער דאָך פאַרבונדן מיט גע־פאַרן, איז געווען די אַרבעט פון איינשאָפן מאַטעריאַלן פאַר דער פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע אין די אַרבעטפּלעצער אין געטאָ גופא. די וויכטיקסטע פון זיי זיינען געווען די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן. זיי זיינען געווען די הויפּט־

פונקטן פון פאַרזאָרגן (דורך גנבה) די יידישע פּאַרטיזאַנער מיט קליידער, שיך, הענטשקעס, פּאַטראָן־טאַשן און אַזוי ווייטער.

די אָנפירערשאַפט פון די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז די צוקינפטיקע געטאָ־קעמפער

דר. משה בערמאַן

זאָלן באַקומען עלעמענטאַרע ידיעות וועגן מעדיצינישער ערשטער הילף. פאַר דעם צוועק האָט מען אָרגאַניזירט קורסן, אויף וועלכע ס׳האָבן געלייענט לעקציעס די דאָקטוירים: משה בערמאַן, בנימין זאַכאַרין, צבי עלקעס, ראָזאַ גאָלאָד און לייב פעלדשטיין.

דער פּאַרטיזאַנער־קאָמיטעט האָט דאָס לעצטע האַלבייאָר פונעם געטאָ געפירט אַ קאַמף קעגן יידישע מוסרים און סתם אונטערוועלט־טיפּן, וואָס האָבן טעראָריזירט די יידן און געשטעלט אין סכנה די גאַנצע יידישע אונטערערד־באַוועגונג. איינער פון די געפערלעכסטע מוסרים איז געווען אַ יונגערמאַן מיטן נאָמען פיין. די פּאַרטיזאַנער־אָנפירערשאַפט אין סלאָבאָדקע איז געפאָלן אויף די שפורן פון זיינע מעשים. אין איין טאָג איז ער פאַררופן געוואָרן — דורך דער יידישער פּאָליציי — אויף אַן אויספאָרש. נאָך אַ לאַנגן קרייצפאַרהער האָט פיין זיך מודה געווען אין איבערגעבן ידיעות וועגן געטאָ דער גענטאָפּאָ. דער טוט־אורטייל קעגן אים איז אויסגעפירט געוואָרן אין אַ קעלער.

איינע פון די שרעקלעכסטע קרימינאַל־טאַטן אין געטאָ איז פאָרגעקומען סוף 1943. 5 באַוואָפנטע יידן האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין הויז פון ייד פייוואוש און אים דערשאָסן, ווייל ער האָט זיי ניט געגעבן קיין געלט. אויף זיינע געשרייען איז אָנגעלאָפן דער דרוקער לייזער אַנטופיצקי און זיין פרוי, וועלכע זיינען אויך דורך זיי געטויט געוואָרן. די 5 יידישע רוצחים זיינען תיכף געכאַפּט געוואָרן און נאָך אַן אויספאָרש, מיטן הסכם פון עלטסטן־ראַט, זיינען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן.*)

סך־הכל האָט די פּאַרטיזאַנער־אָנפירונג אין געטאָ סלאָבאָדקע אויסגעפירט 12 טויט־אורטיילן איבער יידישע מוסרים, פּאַררעטער.

אין די וועלדער האָבן שוין די יידישע פּאַרטיזאַנער, אין די ראַמען פון די אויבנדערמאָנטע אַלגעמיינע פּאַרטיזאַנער־אָטריאַדן, דורכגעפירט בריייטער פּאַרמאָסטענע דיוואַרסיע־אַקטן. איינע פון די דערפאָלגרייכסטע יידישפּאַרטיזאַנישע אַקציעס איז דורכגעפירט געוואָרן אין דער נאַכט פון 14טן נאָוועמבער 1943, וועלן ס׳איז באַפאַלן און ליקווידירט געוואָרן דער שמירה־פּאָסטן פון קאָשעדאָרער וואַלד־אויפזעער און ס׳איז פאַרכאַפּט געוואָרן אַ סך געווער. אַ גרויסע טייל וואָפן איז שפּעטער צוגעשטעלט געוואָרן דורך לופט דורך סאָוועטישע פּאַראַשוטיסטן. סאָוועטישע דעסאַנטלער האָבן זיך געמוטמעט מער באַווייזן אין די פּאַרטיזאַנישע אָטריאַדן און אָנפירן מיט זייערע מיליטעריש אָפּעראַציעס.

יידישע פּאַרטיזאַנער פון סלאָבאָדקער געטאָ, אַליין אָדער צוזאַמען מיט זייערע ניט־יידישע חברים, האָבן דורכגעפירט גרויסע רעלסן־מינירונגען אויף די וועגן ווילנע־גראָדנע, יעוויע־ווילנע און אַנדערע. ביי יעוויע האָבן יידישע פּאַרטיזאַנער פון סלאָבאָדקע אויפגעריסן אַ גרויסן טראַנספּאָרט־צוג מיט סאָלדאַטן און קריג־מאַטעריאַלן.

אויב אין אַנדערע געטאָס האָבן די יידן־ראַטן זיך שארף קעגנגעשטעלט דער אָרגאַניזירונג פון פּאַרטיזאַנער־גרופּעס, דאַרף באַצייכנט ווערן, אַז אין סלאָבאָדקער געטאָ זיינען אין דער פראַגע ניט געווען קיין גרויסע חילוקי־דעות מיט די פירער פון עלטסטן־ראַט. זיי פלעגן נאָר ראַטן אָנצוגיין מיט דער אַרבעט אויפן סאַמע פאָרזיכטיקסטן אויפן.

און פאָרזיכטיק האָט מען אין סלאָבאָדקער געטאָ געמוזט זיין מערער, ווי אין אַנדערע געטאָס. דער גאַנצער

אַ גרופּע יידישע פּאַרטיזאַנער פון קאָוונער געטאָ.

*) ראַכי בו־אליעזר, „קאַמף־באַוועגונג אין קאָוונער געטאָ" אין „פון לעצטן חורבן" (נר. 10, מינכן, 1941).

אַרום איז געווען שרעקלעך־פיינטלעך געשטימט צו יידן, און אויך צו קאָמוניסטן, און דער ציל פון דער ווידער־שטאַנד־באַוועגונג אין געטאָ איז דאָך באמת געווען — זיך אָנצושליסן אָן קאָמוניסטישע פּאַרטיזאַנער (ווייל קיין

רבקה לעווי (לעוויט), אַנט־לאָפן פון אַרבעט־לאַגער אין קיידאַן צו די פּאַרטיזאַנער. איר געכאַפּטע מוטער האָט נאָך די שרעקלעכסטע פּייניקונגען ניט אַרויסגעגעבן דער געשטאַפּאָ, וואוהין איר טאָכטער מיט נאָך 20 יידן זיינען אַנטלאָפן (איצט אין קאַוונע).

אַנדערע פּאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציעס זיינען פּאַקטיש ניט געווען, אָן וועלכע יידן זאָלן זיך אָנשליסן. די שפּעטער אַר־גאַניזירטע ליטוויש־נאַציאָנאַלע פּאַרטיזאַנער־גרופּעס — סיי קעגן די באָלשעוויקעס און סיי קעגן די דייטשן — האָבן דאָך פּאַר יידן ניט געקענט קומען אין באַטראַכט.

יידישע קאָמוניסטישע שרייבער האָבן ליב אַרויסצוזאָגן די סברה, אַז דאָס הייפעלע לעבנגעבליבענע יידן אין מיזרח־אייראָפּע איז געראַטעוועט געוואָרן נאָר אַדאַנק די קאָמוניסטיש־געשטימטע מאַסן אין יענע מקומות. מיר באַהאַנדלען דאָ ניט איר ריכטיקייט בנוגע די טיף־רוסישע געביטן, אָבער וואָס ס׳איז שייך ליטע (און די אַנדערע סאָוועטיש־אָקופּירטע געביטן) קען געזאָגט ווערן קלאָר, אַז דאָס שטימט ניט מיטן אמת. צווישן יידיש־סאָוועטישע שרייבער שטעלן אָן קוועקלעניש פעסט, אַז אויב אַ צאָל ליטווישע יידן האָבן זיך ווי ס׳איז געראַטעוועט, איז דאָס צוצושרייבן דעם פאַקט, וואָס דאָס איינציקע יאָר סאָוועטן־רעזשים פאַרן קריג האָט איבערגעאַנדערשט די פּסיכאָלאָגיע פון דער ליטווישער באָפעלקערונג און זי באַווירקט ליב צו האָבן אַלע מיטבירגער, בתוכם אויך יידן. מיט זייערע ווערטער: „שוין נאָך איין יאָר סאָוועטן־טן־מאַכט אין ליטע האָט די סטאַלינישע פּעלקער־פּרייַנט־שאַפט געשלאָגן אויך דאָ אירע ווארצלען".*)

די ווירקלעכקייט האָט באַווייזן גאָר עפּעס אַנדערש. אויב מען זאָל שוין יאָ רעדן וועגן די אויסווירקונגען פון איינציקן סאָוועטישן אָקופּאַציע־יאָר אויף די ליטווישע יידישע באַציאונגען, וואָלט מען וועגן דעם געקענט האָבן נאָר אין מיינונג: דער סאָוועטישער איין־יאָר־רעזשים אין ליטע האָט גורם געווען, אַז די ליטווינער זאָלן ניט מער ליב באַקומען, נאָר זאָלן פיינטער קריגן די יידן.

ס׳איז אויך ניט אמתדיק די מיינונג, אַז דער ציל פון די יידישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע זיינען געלאָפּן פון די געטאָס אָדער לאַגערן, איז געווען דאָס פּאַרטיידיקן דאָס סאָוועטישע פּאָטערלאַנד. געוויס זיינען געווען צווישן זיי אויך אַזעלכע. אָבער די סאַמע גרעסטע טייל פון די געטא־פּאַרטיזאַנער זיינען געווען נאַציאָנאַל־באַוואוסט־זיניקע און יידיש־פּאָלקישע עלעמענטן, וועלכע האָבן זיך גענומען צום וואָפן בעיקר דערפאַר, וואָס זיי האָבן גע־וואָלט ראַטעווען לעבנס פון יידן, געוואָלט פּאַרטיידיקן געטאָס אָדער לאַגערן פון יידן, און אין אומגליקלעכסטן פאַל — כאָטש פּאַרטיידיקן דעם כבוד פון יידישן פּאָלק.

דערביי דאַרף נאָך באַטאָנט ווערן, אַז אַלע יידן אין אייראָפּע האָבן געוואָלט זען דעם זיג פון די מערב־דעמאָ־קראַטיעס איבער היטלערן, איידער סאָוועט־רוסלאַנד איז נאָך אַריינגעצויגן געוואָרן אין קריג.

און נאָך אַ וויכטיקן ציל האָבן יידישע פּאַרטיזאַנער געהאַט (אַ ציל, וועגן וועלכן אַנדערע שעמען זיך עפּעס צו רעדן הויך): ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן. ראַטעווען יידיש לעבן, מעג עס זיין אויך דאָס אייגענע, אין יענע יאָרן פון היטלערס פּלענער פון יידישן טאָטאַלן אויסראָט, איז געווען אַ גוואַלדיקער פּראָטעסט קעגן יידן־רוצחישן היטלעריזם און אַ גרויסע דערהויבונג פון יידישן כבוד.

יידישע פּאַרטיזאַנער פון די געטאָס האָבן פּאַר קיי־נעם ניט געקעמפט — זיי האָבן געקעמפט פּאַר זיך, פּאַר זייערע אייגענע, פּאַרן פּאָלק ישראל. און די בעסטע ראיה: נאָך דער מלחמה האָט זייער אַ גרויסער חלק פון יידישע פּאַרטיזאַנער, אָפּילו מיט די העכסטע סאָוועטישע אָרדנס פּאַר העלדישקייט אין די וועלדער, פּאַרלאָזן זייערע הייי־מען, כדי צו העלפן בויען ווייטער דאָס יידישע פּאָלקס־לעבן אין ישראל און אין אַנדערע לענדער.

*) מ. יעלין, ד. גאַלפּערן, „די פּאַרטיזאַנער פון קאָוונער געטאָ", זייטל 16, מאָסקווע, 1948.

געראַטעוועטע פון אונטער די געטאָ־חורבות (קאָוונע)

אַ גרופּע געראַטעוועטע קינדער אין דער נייַ־אַרגאַניזירטער יידישער פּאָלקסשול אונטער די סאָוועטן אין קאָוונע נאָך דער מפּלה פון דער נאַצי־ממשלה אין 1945. די לערער און דערציער (פון לינקס): פריילן גאַרבער, פרוי אַבראַמאָוויטש, בערל כהן, ביסיאַ יעלין, רפאל לעווין, פרידאַ סטראַשון, פרוי דר. אַבראַמאָוויטש.

באַפרייטע יידן פון שאָולער געטאָ.

מאַריאָן זשיד

ליטווישע יידן צווישן דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד

צווישן די יידן, וואָס זיינען באַפרייט געוואָרן פון די טויט־לאַגערן, האָט זיך געפונען בלויז אַ קליינע צאָל יידן פון דער קאָוונער ליטע, אָבער צווישן דער גרויסאַם־קליינער צאָל האָט זיך געפונען אַ לפי ערך באַדייטנדיקער פראָצענט פון משכילים און אינטעליגענטן, וואָס זייער השפּעה האָט זיך גלייך געלאָזט שפּירן אין די בראשית־טעג פון דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד.

עס איז געווען אַ צייט ביי דער דאָרטיקער שארית־הפליטה, וועו די איבערוועגנדיקע מערהייט פון אירע פירנדיקע פערזענלעכקייטן זיינען געווען ליטווישע יידן. עס איז בעיקר געווען אַ רעזולטאַט פון דעם פאַקט, וואָס צווישן די גראַטעווטע פוילישע יידן און אַנדערע זיינען געווען בלויז געציילטע יחידים, ראוי צו שפּילן אַ פירנדיקע ראָל ביי דער שארית־הפליטה.

דער דאָזיקער „מאָנאָפּאָל" איז שפּעטער־צו געבראָכן געוואָרן. די שארית־הפליטה איז געוואָרן רייכער. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער צופלוס פון פּוילישע יידן פון רוסלאַנד און יידן פון אַנדערע לענדער, צווישן וועלכע עס האָבן זיך אַרויסגעוויזן יונגע און באַגאַבטע כלל־טוער.

אָבער צוריקבליקנדיק צו די בראשית־טעג פון דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד, שטויסן מיר זיך אָן אויף די אומגעהויער־גרויסע פאַרדינסטן פון די געראַטעוועטע ליטווישע יידן. אין יענע טעג איז דער פירנדיקסטער לאַגער אין דער אַמעריקאַנער זאָנע געווען אין לאַנדסבערג, וואָס ליגט אויפן טייך לעך. דער דאָזיקער יידישער לאַגער איז אין יענע טעג געווען אַ מוסטער פון יידיש־געזעלשאַפטלעכער און סאָציאַלער טעטיקייט, — אַ טעטיקייט אין אומנאָרמאַלע, אייגנטלעך כאַאָטישע באַדינגונגען, אָבער אַ טעטיקייט, וואָס האָט איינעם געגעבן דעם איינדרוק פון אַ גוט־אָרגאַניזירטער קהילה אונטער־וועגנס. די גרינדער, וואָרטזאָגער און טוער אין דער דאָזיקער קהילה זיינען געווען ליטווישע יידן, ווי, למשל, איר פאָרזיצער, דר. שמואל גרינהויז, וועלכער האָט שפּעטער פאַרנומען דעם פאָסטן פון פאָרזיצער פון ראַט פון שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד, און אייניקע פון די קאָמיטעט־מיטגלידער, ווי אַגראָנאָם אלייסקי, דוד טרע־גער, מ. סעגאַלסאָן און אַנדערע, זיינען געווען ליטווישע יידן. דער לאַנדסבערגער לאַגער האָט זיך שפּעטער־צו פאַרוואַנדלט אין אַן ארט, פון וואַנען עס האָבן זיך רעק־רוטירט אַ ריי פּראָמינענטע שארית־הפליטה־טוער. פון לאַנדסבערג האָט זייער וועג געפירט קיין מינכן, וואו זיי האָבן פאַרנומען אָנפירנדיקע פאָזיציעס אין די שארית־הפליטה־אינסטאַנצן.

אויך אויף די קאָנגרעסן פון דער שארית־הפליטה האָבן ליטווישע יידן געשפּילט אַ פירנדיקע ראָל. דער ערשטער פאָרזיצער פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין

1919

1920

מינכן איז געווען אַ יונגער ליטווישער ייד פון שאַוול, דר. זלמן גרינבערג (איצט אין ארץ ישראל), וועלכער איז שטאַרק אויסגעוואקסן אין זיין דאָזיקער ערשטער געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט.

נאָך זיין אַוועקפאָרן איז דער פאָרזיצער פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט, פון דער העכסטער אינסטאַנץ פון דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד, געווארן אַן אַנדער ליטווישער ייד — דוד טרעגער. דוד טרעגער איז אין ליטע געווען אַ פירנדיקער טוער אין דער ציוניסטישער אַרבעטער־באַוועגונג (צ. ס.־התאחדות).

עס וואָלט געמומען צו לאַנג אויסצורעכענען די נע־מען פון נאָך אַנדערע ליטווישע יידן, אָבער עס זיינען דאָ אייניקע, וועמען עס איז אַ פליכט צו דערמאָנען: הרב שמואל סניעג,*) דער אַמאָליקער ראַבינער פון דער ליטווי־שער אַרמיי, וואָס איז געווארן דער פאָרזיצער פון אגודת־הרבנים אין מינכן; יצחק ראַטנער, זלמן פרענקל, אברהם מלמד און יוסף לייבאָוויץ, וואָס זיינען געווען צווישן די גרינדער פון דער „אחידה", דער פאַראייניקטער ציוני־סטישער באַוועגונג אין דייטשלאַנד, וואָס האָט לכתחילה אַרומגענומען אַלע שאַטירונגען אין ציוניזם; אַגראַנאָם אַלייסקי, וואָס האָט אויף זיין חשבון צו פאַרצייכענען אומגעהויער־גרויסע פאַרדינסטן ביים אַרגאַניזירן דאָס „אַרט"־וועזן צווישן דער שארית־הפליטה. ער איז געווען דער גרינדער פון דער ערשטער „אַרט"־שול אין דעם לאַנדסבערגער לאַגער און פון די שולן אין אַ רויי אַנדערע לאַגערן און שטעט.

אויך אין מעדיצין־וועזן האָבן יידישע דאָקטוירים פון ליטע געשפילט אַ חשובע ראָל: עס איז געגנוג צו דער־מאָנען דר. פייסאַכאָוויטש און דר. גאָלדשטיין פון מינ־כענער יידישן קראַנקנהויז, און אויך די דאָקטוירים נאַבריסקי און בערמאַן (דער לעצטער איז אין ליטע גע־וען דער פערזענלעכער דאָקטאָר פון ליטווישן פרעזי־דענט אַנטאַנאַס סמעטאָנא). דר. בערמאַן איז געווען דער גרינדער פון פאַרבאַנד פון יידישע דאָקטוירים אין דער אַמעריקאַנער זאָנע. דאָ דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דר. אַבעל אַקאַבאַס, אַ באַקאַנטער קאָוונער צאָן־אַרצט וואָס. אַדאַנק אים זיינען די יידישע מאַסן־קברים אין דער אַמע־ריקאַנער זאָנע אויסגעפונען און געבראַכט געווארן אין אַרעדנונג.

גאָר אַ באַזונדערע אָרט האָבן פאַרנומען ליטווישע יידן אין דעם בריי־פאַרצווייגטן פרעסע־וועזן פון דער שארית־הפליטה. דר. רודאָלף וואלסאנאק, וואָס איז געשטאָרבן נאָך דער באַפרייאונג, איז געווען דער גרינדער און רעדאַק־טאָר פון דער ערשטער יידישער לאַגער־צייטונג „אידי־שע צייטונג". אַליין אַ געווען קאָמוניסט, איז ער דורך דאָזאָ געקומען צו דער יידיש־נאַציאָנאַלער באַוע־גונג און האָט שפעטער פאַרפנטלעכט אַ רייַ אַרטיקלען,

*) הרב סניעג איז דער הויפט־איניציאַטאָר און דורכפירער פון דער ריזיקער 51טער ש"ס־אויסגאַבע אין דייטשלאַנד. זיין הויפט־מיטאַרבעטער איז הרב ראוז — אויך אַ ליטווישער ייד. (רעד).

וואָס זיינען געווען ווי אַ מין ווידוי פון אַ צעווייטיקט און צעבראָכן יידיש האַרץ.

אַ צווייטער ליטווישער ייד — יבדל לחיים — איז לווי שאַליטאַן, וואָס האָט דורכגעמאַכט דאָס שאַוולער געטאָ און דאַכאָו. ער איז געווען דער גרינדער און ערשטער רעדאַקטאָר פון מינכענער „אונזער וועג", דעם אַרגאַן פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע (לוי שאַליטאַן איז אויך דער מחבר פון אַ בוך וועגן משיח־מאַטיוון ביים דיכטער לייוויק און אַ בוך וועגן שאַוולער געטאָ, אונטערן נאָמען „אַזוי זיינען מיר גע־שטאָרבן").

נאָך אים איז אַלס רעדאַקטאָר פון דער זעלביקער צייטונג באַשטימט געווארן דער באַקאַנטער פירער פון ליטווישן יידנטום און מער־יאָריקער רעדאַקטאָר פון דער פירנדיקער קאָוונער טאָגצייטונג „די אידישע שטימע" — ראובן רובינשטיין. עס איז ניט נויטיק פאַר ליטווישע יידן צו פאַרלירן קיין איבעריקע וועכטער וועגן אים. ראובן רובינשטיין האָט גלייך נאָך זיין קומען צו דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד — ער איז געקומען שפעט — פאַרנומען די פאָזיציעס, צו וועלכע ער איז ראוי. חוץ רעדאַקטאָר פון „אונזער וועג" איז ער אויך געווען דער פאָרזיצער פון שארית־הפליטה־ראַט, פאָרזיצער פון פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן און פאָרזיצער פון פאַר־באַנד פון יידישע שרייבער ביי דער שארית־הפליטה.

אויך צווישן די דיכטער און שרייבער געפינען מיר ליטווישע יידן. דוד וואלפע, דער יונגער באַגאַבטער דיכטער, איז געווען דער ערשטער צו פאַרעפנטלעכן אַ געדיכט גלייך נאָך דער באַפרייאונג. אַן אַריגינעלער דיכטער איז אויך ראובן מאַטיס (איצט אין דרום־אַפ־ריקע), דער פאָטער פון יונג־אומגעקומענעם דיכטער שמואל מאַטיס.

יוסף גאר איז צוזאַמען מיט נתן מאַרקאָווסקי געווען דער גרינדער פון פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן אין דייטשלאַנד, אַמאָליקער מיטאַרבעטער פון קאָוונער „פאָלקסבלאַט". פאַרעפנטלעכט אַ בוך „אומקום פון קאָוונער גטאָ".

אַ באַזונדערס וויכטיקע אַרבעט אויפן געביט פון חורבן־פאָרשונג האָט געפירט דער יידישער שרייבער ישראל קאַפלאַן, אַ קאָוונער. ישראל קאַפלאַן האָט שוין אין ליטע פאַרנומען אַ חשוב אָרט אַלס דערציילער, אָבער אין דער שארית־הפליטה האָט ער זיך געווידמעט הויפטזעך־לעך דער פאָרשונג פון יידישן חורבן אין די היטלער־יאָרן. ער האָט אָנגעפירט מיט דער צענטראַלער יידיש־היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכן און געווען רעדאַקטאָר פון איר גלענצנדיקן אַרגאַן „פון לעצטן חורבן". אונטער זיין רעדאַקציע זיינען אויך דערשינען אַ רייַ אַנדערע אַרבעטן, צווישן זיי אַ וואָגיק געשיכטלעך בוך וועגן אומקום פון שטעטל סקאלאט אין מיזרח־גאַליציע, א. נ. „עס שטאַרבט אַ שטעטל".

צווישן די גרינדער פון יידישן פרעסע־וועזן אין דייטשלאַנד דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דער נאָמען שלמה פרענקל. ער האָט אָנגעפירט (ביז זיין אָפּפאָרן קיין

ארץ־ישראל) מיט דער מינכענער פועלי־ציוניסטישער צייטונג „דאָס וואָרט". ער איז אויך געווען דער גרינדער פון דעם איין־איינציקן העברעאישן זשורנאַל אין דייטשלאַנד „ניצוץ" (פונק).

דאָס איז נאָר אַ קורצער איבערבליק איבער דער ראָלע, וואָס ליטווישע יידן האָבן געשפילט צווישן די איבער צוויי הונדערט טויזנט יידישע פליטים אין דייטשלאַנד. עס זיינען זיכער אויסגעלאָזן פאַרשיידענע טעטיקייט־גרעביטן און נאָך מער נעמען פון ליטווישע יידן, וועלכע זיינען געווען אַקטיוו אין דער שארית־הפליטה אין היטלער־לאַנד. די צייט פאָר אַ פיל־ברייטערער אָפּהאַנדלונג וועט נאָך אפשר קומען. אָבער אַפילו פון אַ קורצן איבערבליק קען מען זיען די מסקנה, אַז דאָס ליטווישע יידנטום, וואָס האָט אין משך פון יאָרהונדערטער געגעבן דער יידישער וועלט פיל פירנדיקע פערזענלעכקייטן און האָט געדינט ווי אַ קוואַל פון יידיש לערנען און וויסן, — אַז דאָס דאָ־זיקע ליטווישע יידנטום האָט אויך דורך זיינע רעשט־לעך געגעבן די רעשטלעך פון אַנדערע יידנטומס פיל וועגווייזער, וואָרטזאָגער, יידן פון דער פֿען און יידן פון טאַט — — —

דורך דער פינצטערניש און פיין פון די שבעה מדורי־גיהנום, דורך ימען יידיש בלוט און פולע לאָגלען פון טרערן, דורך טעג, וועז עס האָט אויסגעזען ווי דער פאַרטיליקער וואָלט אָפּגעהאַלטן אַן אַנטגילטיקן נצחון, האָבן זיי, אין די טיפענישן פון זייערע הערצער, געטראָגן דעם צייטנווייז־צאַנקענדיקן נר־ישראל, כדי עס שפּעטער, אין טעג בעסערע, ווייטער אויפצולייכטן פאַר זיך און פאַר אַנדערע — — —

דר. פ. פרידמאַן

ביבליאָגראַפיע פון חורבן־ליטעראַטור וועגן ליטע

(אַ ביבליאָגראַפישע איבערזיכט)

מיר האָבן זיך באַמיט אין דער פאָלגנדיקער ביבליאָגראַפיע צו זאַמלען — אויף וויפל מיגלעך — פולשטענדיק די אַרבעטן וועגן ליטווישע יידן, וואָס זיינען דערשינען ווי זעלבשטענדיקע דרוק־זאַכן (ביכער, בראָשורן). דאָקומענטן איז די צוזאַמענשטעלונג פון אַרטיקלען, וואָס זיינען דערשינען אין צייטונגען, אַ סעלעקטיוווע. אויך קאַפּיטל 5 (ליטעראַרישע שאַפונגען) איז צוזאַמענגעשטעלט אויף אַ סעלעקטיוווער באַזע.

די טיטלען פון ביכער און בראָשורן אין אַנדערע שפּראַכן אָהנע יידיש וועלן געגעבן אין דער אָריגינאַל־שפּראַך און אין אַ יידישער איבערזעצונג. די טיטלען פון פּרעמד־שפּראַכיקע אַרטיקלען וועלן געגעבן בלויז אין יידיש אָן דעם אָריגינאַל־טעקסט.

די רעצענזיעס אויף די פאַרשיידענע ביכער האָבן, פאַרשטייט זיך, קיין שום פּרעטענזיעס נישט צו זיין אויס־שעפּנדיק. עס וועלן דערמאָנט וויכטיקערע אָדער מער כאַראַקטעריסטישע רעצענזיעס, אויף וויפל זיי זיינען באַקאַנט דעם שרייבער פון די שורות.

די ביבליאָגראַפיע נעמט אָרום די טעריטאָריע פון ליטווישן יידנטום אין אַ ברייטן זין פון דעם דאָזיקן באַגריף, נישט רעכענענדיק זיך מיט די כסדרדיקע פאַליטישע און אַדמיניסטראַטיוווע אומבייטן פון דעם דאָזיקן שטח. די ביבליאָגראַפיע נעמט אָבער נישט אַריין, אין הסכם מיטן כאַראַקטער פון בוך „ליטע", די ביאָליס־טאָקער געגנט, פאָלעסיע, וויסרוסלאַנד און לאַטווייע.

אָלע לייענער וועלן געבעטן אַריינשיקן זייערע הוספות און מילויים, וואָס וועלן געדרוקט ווערן אין צווייטן באַנד פון בוך „ליטע".

1. ביכער און אַרטיקלען פון אַלגעמיינעם אינהאַלט:

1. אונדזער קאַמף. זאַמלבוך. אַרויסגעגעבן: אויסלאַנדס דעלעגאַציע פון פּועלי־ציון—צ. ס. און התאחדות פון פּוילן. ניו־יאָרק, 1941. 125 זייטן.

פון דעם אינהאַלט: פּעקע, ל.: אונדזער אַרבעט פאַר רעטונג און פליטים־הילף, ז. 83-94 (שילדערט דער עיקר די רעטונגס־אַרבעט אין ווילנע אין די יאָרן 1939-1940); בראָדזקי, ק.: די וואַנ־דערונגען פון פּוילישן החלוץ און זיין אַרבעט אין ליטע און אין דער ראַטן־אוקראַינע. ז. 95-102.

2. אַמעריקען דזשואיש קאָמיטע, פאַרש־אינסטיטוט פאַר שלום־ און נאָך־מלחמה־פראָבלעמען.

די יידישע קהילות אין דער נאַצי־אָקופּירטער איירָפּע (ענגליש).

American Jewish Committee. Research Institute on Peace and Post-War Problems. The Jewish Communities of Nazi-Occupied Europe. New York. July 1944. 17 parts in portfolio (4'), mimeographed.

דער באַריכט וועגן ליטווישע יידן האָלט 18 זייטן. ער איז צוגעגעבן געווארן צווישן פּרילינג 1943 און זומער 1944. פאַר־וואַרט פון מאַקס גאָטשאַלק.

3. אָשרי, אפרים, הרב: חורבן ליטע.

אַ סעריע אַרטיקלען אין „מאָרגן־זשורנאַל", ניו־יאָרק, פון יוני 1946 ביז ענדע אָקטאָבער 1946. יעדן זונטיק. צוגעגרייט צום דרוק דורך ש. בערסאָן.

4. אָשרי, אפרים, הרב: ווי כ'האָב זיך געראַטעוועט. קאַפּיטלען פון קידוש השם פון ליטווישע יידן.

אַ נייע סעריע אַרטיקלען אין „מאָרגן־זשורנאַל", אַנהייבנדיק פון 8טן אָקטאָבער 1948.

5. אַשרי, אפרים, הרב: דברי אפרים.

חדושי הלכות ובאורי סוגיות בש"ס, ונספח לו קונטרס „מעמק הבכא" בדברים שנגעו למעשה בימי הזעם בגיטו קאָווֹנע. ניו־יאָרק, תש"ט, 116 ע'. גרויסער פאָרמאַט.

דער קונטרס „מעמק הבכא" („פון יאָמערטאָל"), ז. 95־103, אַנטהאַלט אַ ריי שאלות ותשובות וואָס זיינען דירעקט פאַרבונדן מיט די נאַצי־רדיפות און מיט באַדינגונגען וואָס האָבן געצוואונגען עובר צו זיין אויף אַ סך מצוות און מאַראַלישע געזעצן, למשל: צי מעג מען זיך ראַטעווען אויף דעם חשבון פון אַנדערע, צי דאַרף מען זיך ראַטעווען אויף „אַרישע פּאַפּירן" און לעבן ווי גויים, צי מעג מען אַוועקגעבן יידישע קינדער צו גויים לשם פיקוח נפש א. אַז. וו.

די לעצטע טייל, ז. 107־116, רעכנט אויס אַ רשימה פון עטלעכע צענדליק רבנים וראשי ישיבות אין ליטע, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם, און גיט איבער אַ ריי פרטים וועגן זייער לעבן און טויט.

רעצענזיעס: ניסן גאָרדאָן, אין „טאָג", 24טן אַפּריל 1949; מרדכי יאָפע, אין „מאָרגן־זשורנאַל", 8טן מאי 1949.

6. באריכט פון דער אויסערארדנטלעכער מלוכה־קאָמיסיע וועגן די דייטש־פאַשיסטישע קריגס־פאַרברעכנס אין דער ליטווישער רעפובליק בעת דער אָקופּאַציע (אין ענגליש).

Statement of Extraordinary State Committee on Crimes committed by the German-Fascist Invaders of the Lithuanian Socialist Republic during the period of occupation. Repr. from the Information Bulletin of the Washington Embassy of U.S.S.R., in "The Lithuanian Jew," Vol. 3, No. 5-6, p. 2-4.

7. בריוו פון ליטע — לעבעדיקע דאָקומענטן אין „דער ליטווישער ייד", 3טער יאָרגאַנג, גר. 5־6, מערץ 1945, ז. 29־36.

בריוו פון יידן געראַטעוועטע פון נאַצי־גיהנום און פון יידישע רויט־אַרמייער פון קאָווֹנע, מערעטש, פּאָנעוועזש, יעזנע א. אַז. וו.

8. גראָדזער, דוד: אין סאָוועט־פוילן און אין ליטע. (ענגליש) אין:

Jewish Contemporary Record. Vol. 4, No. 2. p. 136-47.

9. דפּים רפואיים (מעדיצינישע בלעטער) (חוברת מיוחדת) (אייגנצלהעפט): דער געראַנגל פאַרן קיום און פאַרן געזונט אין די געטאָס אין די טעג פון דער נאַצישער אָקופּאַציע (העברעאיש). תל־אביב: הפועל הצעיר, אלול, תש"ו, 61 ז.

זאַמלונג פון אַרטיקלען וועגן מעדיצינישער אַרבעט אין די געטאָס. צוויישן אַנדערע צוויי אַרטיקלען וועגן קאָווֹנע און ווילנע.

10. הובערבאַנד, ש. (שמעון), הרב: דער חורבן פון די יידישע קהילות אין די ניי־פאַרנומענע סאָוועטישע געביטן.

דער דאָזיקער וויכטיקער כתב־יד איז אַ טייל פון אַ גרעסערער אַרבעט פון דעם אומגעקומענעם מיטאַרבעטער פון דעם „ענג־שבת"־אַרכיוו אין וואַרשע.

עס האָבן זיך אויפגעהיט בלויז די ערשטע צוויי בענד, וואָס נעמען אַרום: „ווילנע און סביבה" און „ביאַליסטאָק און סביבה", פון 1939 ביז דער העלפט 1941. זיי געפינען זיך אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע. רינגעלבלום־אַרכיוו, נר.: 1484, 1203, 433; 5 העפטן, 100 ז.

11. חורבן ליטע. אין „דער ליטווישער ייד", יאָרגאַנג 3, נר. 5־6, מערץ 1945. ז. 20־25.

12. לאָזערסאָן, מאַקס: די יידישע מינדערהייטן אין די באַלטישע מדינות, ביז 1941 (ענגליש) אין

Jewish Social Studies, 1941, Vol. III, No. 3, p. 273-284.

פג"ל אויך דעם זעלביקן אַרטיקל אין

The Journal for Negro Education, July 1491.

13. ליפשיץ, יחזקאל: יידן און דייטשן אין די באַלטישע לענדער, אין „צוקונפט", דעצעמבער 1939, באַנד 44, נר. 11. ז. 723־725.

14. נאָרעם, אוון זשאָזעף קריסטאָפער: די צייטנ־לאָזע ליטע.

Norem. Owen J. Ch. Timeless Lithuania. Chicago. Amerlith Press, 1943, 299 pp. maps, ports.

פאַרמאָגט אַביסל צעזייטע ידיעות וועגן יידן. ז. 113־115, 160, 166, 272־276 א. אַ.

15. ניגער, ש. רעד.: קידוש השם. ניו־יאָרק, ציקאַ, 1948, 1116 ז.

וועגן ליטווישע יידן: ז. 201־276, 371־372, 399־419, 430־436.

16. סאָרין, ע.: היטלעריישער רויב און מאָרד אין ליטע. מאָסקווע, „עמעס"־פאַרלאַג, 1943, 29 ז.

17. פון לעצטן חורבן, צייטשריפט פאַר דער געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאַצי־רעזשים. מינכען. צענטראַלע היס־טאָרישע קאָמיסיע. רעדאַקטאָר: י. (ישראל) קאַפּלאַן.

העפט 7 און 8, צום טייל אויך העפט 9 און 10 געווידמעט חורבן ליטע. אַרטיקלען, גבית עדות, זכרונות און לידער. נר. 7 (מאי, 1948), ז. 103־106, נר. 8 (יוני, 1948) ז. 93־96 נר. 9 (סעפט., 1948), ז. 52־53, 71־77, נר. 10 (דעצעמבר, 1948), ז. 63־69.

18. רודאַשעווסקי, לאה: דורך געטאָ און קאַצעטן (גביות עדות) אין „פון לעצטן חורבן", נר. 6 (אויגוסט, 1948) ז. 37־43.

נעמענטשין — אַשמענע — זעזשמער — קאָווֹנע — פּא־נעוועזש — מיזרח־פרייסן.

19. רדיפות אויף יידן אין די מזרח־לענדער, פרעזענטירט אין נירנבערג (פראַנצויזיש).

La persecution des Juifs dans les pays de l'Est, presentee a Nuremberg. Recueil de documents publie sous la direction de Henri Monneray. Paris. Edition du Centre, 1949, 358 pp., photos, facsms.

אויך ז. 277־309 וועלן געבראַכט אַ ריי אָפיציעלע דייטשע דאָקומענטן און באַריכטן וועגן די רדיפות אויף יידן אין די באַלטישע און וויסרוסישע געביטן (אין פראַנצויזישער איבער־זעצונג).

20. דער שוואַרצער בוך.

The Black Book. New York. The Jewish Black Book Committee. 560 pp., photos, maps, dragrs.

אַ סך צעזייטע ידיעות וועגן ליטווישע יידן. פג"ל אינדעקס אונטער די קעפּלעך: ליטע, ווילנע, קאָווֹנע, פּאָנאַר א. אַ. ו.

נאַצישע ליטעראַטור 1939־1944

21. Bevoelkerungsstatistik des litauischen Staates. Herausgeg. von der Publikationsstele Berlin-Dahlem (1944?) 192 pp.

באַפעלקערונגס־סטאַטיסטיק פון דער ליטווישער מדינה.

34. אייזענשטיין, בעטי: די אונטערערדישע באַוועגונג אין די געטאָס און לאַגערן (פוילישׁ).
Ajzensztajn, Betti: Ruch podziemny w gettach i obozach. Warszawa-Lodz Centralna Zyd. Komisja Historyczna. 1946.

וועגן ווילנע ז. 119-123.

35. באַלבעריישסקי, מענדל: די ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ (פוילישׁ), אין „אַקציעס און גירושים".
Akcje i wysiedlenia. Redag. Dr. J. Kermisz. Lodz. Centr. Zyd. Komisja Historyczna. 1946. p. 426-456.

אַרויס אין דעם זעלביקן פאַרלאַג ווי אַ ספּעציעלער אָפּדרוק, 40 זייטן.

36. באַלבעריישסקי, מ.: ווילנע. אין „דאָס נייע לעבן", לאַדזש יאָר 1 (1945).

37. געטאָ ווילנע פאַרטיידיקט זיך (העברעאיש), אין „ידיעות התנועה לאחדות העבודה", תל-אביב, תש"ה, שנה א', גליון 28, ע' 4 וכו'.

38. דאָקומענטן פון ווילנער געטאָ-אַרכיוו, אין „ייוואָ-בלעטער", ניו-יאָרק, באַנד 30, נר. 1 (1947), ז. 135-141.

39. דוואָרזשעצקי מאַרק, דר.: ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום. זכרונות פו ווילנער געטאָ. פאַריז, יידישער פאָלקס פאַרבאַנד אין פראַנקרייך, 1948. 558 ז. מאַפּעס, פאָטאָגראַפיעס.

רעצענזיעס און אָפרופן: יעקב גלאַטשטיין אין „יידישער קעמפער", באַנד 30, נר. 796, פון ערשטן אַפּריל 1949; ש. ניגער, אין „טאָג" פון 13טן נאָוועמבער 1949; פילים פרידמאַן אין „קיום", פאַריז, 1948, נר. 6; דוד קלעמענטינאָווסקי אין „פרייע אַרבעטער-שטימע", ניו-יאָרק, 16טן אויגוסט 1949; דר. לעאָן בערנשטיין, אין „אין גאַנג", רוים, 1948. נר. 11-12.

40. דוואָרזשעצקי, מאַרק: קאַמף פאַרן געזונט אין געטאָ ווילנע. פאַריז, פאַרלאַג „אָזע", 1946, 85 ז.

דאָס זעלביקע בוך אויך אין פראַנצויזיש, זשענעוע, 1946, 85 ז.

41. דוואָרזשעצקי, מ.: פסח אין ווילנער געטאָ, אין „מאַרגן-זשורנאַל", 9טן אַפּריל, 1947.

42. דבורז"צקי (דוואָרזשעצקי), מ.: „ברית עברית" אין ווילנער געטאָ (העברעאיש), אין „עם וספר", תל-אביב, אייר תש"ז, ע' 70 וכו'.

43. דבורז"צקי, מ.: ליטעראַטור און קונסט אין ווילנער געטאָ (העברעאיש), אין „עתים", תל-אביב, תש"ז, שנה א', גליון 10, 11 און 12.

44. דלוגי נוסיע, ברייַנע אס, שמעון פאַלעוווסקי, זשעניע בערקאָן, דר. מאַרק דוואָרזשעצקי: דער ווידערשטאַנד אין ווילנער געטאָ אין „ייוואָ-בלעטער", אין ניו-יאָרק, 1947, באַנד 30, נר. 2, ז. 188-214.

45. דפים רפואיים, פג"ל נר. 9.

46. הובערבאַנד, ש.: דער חורבן פון יידישע קהילות..., פג"ל נר. 10.

47. יאַשונסקי, ג. (גרישאַ): ווילנע, אין „דאָס נייע לעבן", לאַדזש 1945, יאָרג. 1, נר. 6.

48. יוגנט צווישן חורבות (ענגליש).
Youth Amidst the Ruins. New York. Hashomer Hatzair. Scopus Publ. Co. 1941. 117 p.

וועגן קאָוונע, ז. 30-37, ליטע, ז. 87-99, ווילנע, ז. 105-116.

49 לאַזאַר, ה.: (ווילנער געטאָ, יעקב גענס — אַ פאַרעטער; יידישע פאַרטיזאַנער), אין „בדרך", נר. 65 (71), רוים, 4טער פעברואַר 1947.

22. Die Bolschewistenherrschaft in Litauen, 1910-1941. Berlin. A. Scherl Verlag Nachf. s. d. (1941-1942?) 48 pp. Juden, p. 12 ff.

די באַלשעוויסטישע הערשאַפט אין ליטע.

23. Der Generalbezirk Litauen. Reichskommissariat Ostland. 1941, 16 pp. Die Juden, p. 7 f.

דער גענעראַל-באַצירק ליטע.

24. Dr. Hu. Moskaus Geissel ueber Litauen, in "Pariser Zeitung", Paris 26. II.

מאָסקווער בייטש איבער ליטע.

גיט סטאַטיסטיש מאַטעריאַלן און ידיעות וועגן יידן אין דעם ווירטשאַפטלעכן לעבן אין ליטע 1940-1941, אין אַנטיסעמיטיש-טענדענציעזער שילדערונג.

25. Juedische Vorherrschaft in Litauens Industrie, in "Kauener Zeitung", Kauen (Kaunas) 2. II. 1943.

יידישע אויבערהערשאַפט אין דער ליטווישער אינדוסטריע.

26. Michel, Fritz: Ahasver aus Wilna, in "Deutsche Zeitung in Ostland", Riga 30, X. 1941.

דער אחשורוש פון ווילנע (יידישע וואַנדערונגען).

27. S. H. Litauen waehrend des juedisch-bolschevistischen Terrors. Dokumentarische Berichte des Studien-Bueros in Kauen klagen an. In: "Die Judenfrage", Berlin, Maerz, 1942, No. 5-6, p. 51-52.

ליטע בעת דעם יידיש-באַלשעוויסטישן טעראָר. דאָקומענטאַרישע באַריכטן פון פאָרש-ביוראָ אין קאָווענע.

28. S. H. Litauische Bauern ueber die Juden, in: "Die Judenfrage", 1945, p. 255-256.

ליטווישע פויערים וועגן די יידן.

29. S. H. Die Litauische Presse waehrend der bolschevistischen Okkupation, in "Die Judenfrage," 1943, p. 99-100.

די ליטווישע פרעסע בעת דער באַלשעוויסטישער אָקופּאַציע.

30. Stieda, Eugene: Die Bevoelkerung des Generalbezirks Litauen, in "Ostland"; I Jahrgang, No. 6, p. 18 ff.

די באַפעלקערונג פון גענעראַל-באַצירק ליטע.

31. Stieda, Eugen: Die Bevoelkerungsentwicklung in Osland, in "Deutsche Post aus dem Osten," Juli 1942, vol. 14, No. 7, p. 12-17.

די באַפעלקערונג-אַנטוויקלונג אין מיזרח-געביט (באַלטישע לענדער און וויסרוסלאַנד).

די נומערן 21, 22, 23, 24, 28 געפינען זיך אין דער ביבליאָטעק פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ניו-יאָרק. די אַנדערע צייטונגען אין „מלוכה-אינסטיטוט פאַר מלחמה-דאָקומענטאַציע", אין אַמסטערדאַם, האָלאַנד.

2. ווילנע

32. אַבראַמאָוויטש, ד.: יום כיפור 1941,1945, זכרונות פון ווילנער געטאָ (ענגליש) אין
Jewish Frontier, New York, January 1947, vol. XIV, p. 18-22.

33. אַבראַמאָוויטש, דינה: מיין מאַמע. זכרונות. עפּיזאָדן און געשטאַלטן. ווילנע 1939-1941, אין „טאָג" פון 28טן דעצעמבער 1946 ביז אָנהויב יאַנואַר 1947 (6 המשכים).

50. **ליקווידאַציע** (די) **פון ווילנער געטאָ** אין שיין פון דייטשע דאָקומענטן, אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 2 (1947), נר. 2, ז. 324־325.

51. **מאַדייסקער, ראובן**: אין די וועגט פון ווילנער געטאָ, אין „יאָרבוך פון ליטוויש־לאַטווישע יידן אין קאַנאַדע", טאָראָנטאָ, מערץ 1948, ז. 2.

52. **מוסניק, יוסף**: דאָס לעבן און די ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ, אין „אין די יאָרן פון יידישן חורבן". די שטים פון אונטערערדישן בונד. ניו־יאָרק: „אונדזער צייט", 1948, ז. 316־322.

53. **נאָוויק, י.: אייראָפּע צווישן מלחמה און שלום.** ניו־יאָרק, איקוף, 1948, 416 זייטן.

באַשרייבט צווישן אַנדערע זיין באַזוך אין דער באַפרייטער ווילנע און בפרט דעם יידישן מוזיי אין ווילנע (ז. 319 א. אַז. ו.).

54. **ניגער, ש.: קידוש השם**, ז. 201־276 (פג"ל נר. 13).

55. **סאָלאָוויטשיק, אָלעקסאַנדרע**: דריי פערטל יאָר אונטער די דייטשן אין ווילנע, אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30 נר. 1 (1947), ז. 59־93.

56. **סוצקעוואר, אברהם: פון ווילנער געטאָ.** מאָסקווע: אָגיז, 1946, 255. ז.

57. **סוצקעוואר, א.: ווילנער געטאָ.** פאַריז, פאַרבאַנד פון ווילנער אין פראַנקרייך, 1946, 230 ז., אילוסטרירט.

רעצענזיעס: הירש אַבראָמאָוויטש, אין „פרייַ אַרבעטער־שטימע", ניו־יאָרק, 8טן מערץ 1946; ש. ניגער, „טאָג", 13טן יאַנואַר, 1946.

58. **סוצקעוואר, א.: ווילנער געטאָ 1941־1944.** בוענאָס־איירעס, איקוף, 1947, 240 ז. פאַרוואָרט נ. פיינשטיין.

59. **סוצקבר, א.: גיטו ווילנה**, איבערגעזעצט פון יידיש פון נתן ליבנה. תל־אביב, תש"ז, 212 ז. אילוסטרירט.

60. **עדעלשטיין, ליזאַ**: מאַמעס און קינדער בעת די אַקציעס. אין „אויף דער פריי". שטוטגאַרט, 1947, נר. 4, ז. 24־25.

זכרונות פון ווילנע און ריגע.

61. **עפּשטיין, בעבע**: די ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ, אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30, נר. 1 (1947), ז. 125־129.

62. **פּופּקאָ־קרינסקי, רחל**: מיין אַרבעט אין ייוואָ אונטער די דייטשן, אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30, נר. 2 (1947), ז. 214־223.

דאָס זעלביקע אין ענגלישער איבערזעצונג בייַ:
Schwarz, Leo W. edit.: The Root and the Bough. New York, Toronto: Rinehart et Co., 1949, p. 153-163.

63. **פייגענבערג, משה, ד"ר — ווייסבערג, משה: ווילנע אונטערן נאַצי־יאָך.** לאַנדסבערג אַם לעך. היסטאָרישע קאָמיסיע. 1946. 42 ז.

יידיש, געדרוקט מיט לאַטיינישע אותיות.

64. **פלקסר (פלאַקסער) פ.**: געטאָ ווילנע (העברעאיש) אין „ידיעות התנועה לאחדות העבודה", תל־אביב, תש"ו, שנה ב', גליון 89, ז. 3 און 11.

65. **קאַטשערגינסקי, ש. (שמערקע): חורבן ווילנע.** אומקום פון די יידן אין ווילנע און ווילנער געגנט. דער הריגה־טאָל פּאָנאַר. פּערזענלעכע איבערלעבונגען, זאַמלונג פון עדות־באַווייזן און דאָקומענטן. ניו־יאָרק. ציקאָ. 1947, 342 זייטן לייענשטאָף, 16 זייטן פאָטאָס און מאַפּעס. פאָרוואָרט: מ. ווייגרייך און פאָר־אייניקטער ווילנער הילפס־קאָמיטעט.

66. **קאַטשערגינסקי, ש.**: מען האָט אַרעסטירט דאָס חזירל (גאָטהאַרד — דער ליקווידאַטאָר פון ייוואָ אין ווילנע) אין „אונדזער מאַמענט", רעגענשבורג, נר. 16 (34) פון 14טן יולי 1947.

פג"ל אויך נר. 198, 221, 222.

67. **קלמנאָוויטש, זעליג**: דער גייסט פון געטאָ. אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30, נר. 2 (1947). ז. 169־172.

68. **קובנר (קאָוונער) אבא**: פלאַמען אין אַש. די געשיכטע פון אויפשטאַנד אין געטאָ ווילנע (העברעאיש, איבערזעצט פון יידיש דורך נ. ש.), אין „ידיעות התנועה לאחדות העבודה", תל־אביב, תש"ו, גליון 69, 75, 76.

69. **קלויזנער, ישראל, דר., רעד.: חזית יהודית באירופּה** (דער יידישער פראָנט אין אייראָפּע). ירושלים. וועד ההצלה. הוצאת ראובן מס. העפט 1 פון דער זאַמלונג „מפרשת השואה". 115 ז.

ז. 83־86: דער קאַמף פון די ווילנער יידן (העברעאיש).

70. **קליאַטשקאָ, העלא**: די צווייטע געטאָ אין ווילנע, אין „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30 נר. 1 (1947), ז. 129־135.

71. **קליאַטשקאָ, העלא**: ווי מען האָט אין ווילנע אויפּגעהאַנגען דריי יידישע סאָציאַליסטן, אין „אין די יאָרן פון יידישן חורבן", ז. 323־328, פר"ג נר. 52 און 173.

וועגן דער תליה פון אַבראַשע כוואניק, אסקע ביג און גרישע לעווין. אויך וועגן דעם טויט פון פּאַטי קרעמער. געשריבן אין דער פּאָרם פון אַ בריוו צו דער רעפּרעזענטאַנץ פון „בונד" אין ניו־יאָרק, דאַטירט פון בריסל, דעם 16טן סעפּטעמבער 1945. געדרוקט צוערשט אין „פּאָרווערטס", דעם 4טן נאָוועמבער 1945.

72. **קלינגער, חיה**: דער באַנקער, אין „משמר", 1טן סעפּטעמבער 1944.

73. **ראיאק, צבי**: מאַרטין וויים — דער תלין פון די ווילנער יידן, אין „דאָס נייע לעבן", יאָר 5, נר. 76, פון 18טן אויגוסט 1949.

74. **ראן לייזער — קאַריסקי לייב, רעדאַקט.: בלעטער וועגן ווילנע.** זאַמלבוך. לאָדזש. פאַרבאַנד פון ווילנער יידן אין פוילן 1947 45+80 ז. גרויסער פאָרמאַט, אילוסטר. מאַפּעס.

פון דעם אינהאַלט: ל. שעפּטל: פראָבלעמען צו דער געשיכטע פון אומקום פון דער יידישער עדה אין ווילנע; דר. א. ליבא: וואָס מיינע אויגן האָבן אין ווילנע געזען; דר. י. מאָוושאָוויטש: דערינערונגען וועגן שולווען אין ווילנער געטאָ; י. ראָגאַלין: די געאייניקטע ווילנער יוגנט און איר קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע; א. זשעלעזניקאָוו: צווישן וועגט — דאָך יונג!; א. גערשאַטער: אויף יענער זייט געטאָ; אינזש. י. יפה: על פּי נס; מ. און צבי ראיאק: צוזאַמען גלעלבט, צוזאַמען אומגעקומען; קאַריסקי, ל.: מיט ווילנע אין האַרצן (יידישע רויטאַרמייער פון ווילנע אין קאַמף); ראן, ל.: די ווילנער שארית הפליטה אין פוילן (אַ סטאַטיסטישער אַנאַליז); רשימות פון לעבנגעבליבענע יידן פון ווילנע און אומגעגנט, אין פוילן, רוסלאַנד, דייטשלאַנד, איטאַליע, פראַנקרייך, שוועדן, פאַראייניקטע שטאַטן און ארץ ישראל. לידער פון ח. גראַדע, א. סוצקעוער און ל. וואַלפּסאָן.

75. **רוז"קה („רוזשקע" — קאָרטשאָק, רייזל)**: להבות באפר (פלאַמען אין אַש). מרחביה, הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר, 1946. 321 ז., אילוסטר.

76. **רוזשקע (קאָרטשאָק, רייזל)**: סטענאָגראַפישער באַריכט פון אַ רעדע אין „מועצת הפועלות" אין ארץ ישראל וועגן העלדנטום אין ווילנער געטאָ. נייע וועלט, תל־אביב, 28טן מערץ, 1945.

77. **שעפּנער, ב.**: דאָס האָט פאַסירט מיט מיר אין ווילנע (זיכרונות פון האַרבסט 1940), אין „פּאָרווערטס", 1טן אַקטאָבער 1949.

78. שקאַלניק, **ראשע**: אַ טאָגבוך (פון געטאָ און לאַגער), אין „טאָג" פון 2טן סעפטעמבער 1947 ביז 23טן סעפטעמבער 1947 (יעדן טאָג) מיט אַ הקדמה פון ש. קאַטשערגינסקי: „זכרונות וועגן יידישע קינדער" (2טן, 3טן, 4טן סעפטעמבער 1947).

ראשע שקאַלניק, אַ טאַכטער פון אַ קאָוונער אַדוואָקאַט, איז אַלט געווען 11 יאָר, ווען די דייטשן זיינען אַריין (אין יאָר 1941). זי באַשרייבט אירע איבערלעבונגען אין ווילנע און אין די לאַגערן קייזערוואַלד און שטוטהאָף.

וועגן ווילנע פג"ל אויך די נר. 48, 202, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 222.

3. קאָוונע

79. **אבי־געטא, י.**: פאַר צוויי יאָר אין קאָוונער געטאָ, אין „לאַנדסבערגער יידישע לאַגער־צייטונג", נר. 24 פון 2טן אַפּריל 1946.

80. **אַלייסקי, י.**: די גרויסע אַקציע אין „קאָוונער געטאָ", אין „לאַנדסבערגער יידישע לאַגער־צייטונג", נר. 5, 7, 8 פון 12טן נאָוועמבער 1945 א. אַז. וו.

81. **אַלייסקי, י.**: צו דער אינטעליגענץ־אַקציע אין קאָוונער געטאָ, אין „לאַנדסבערגער יידישע לאַגער־צייטונג", נר. 11, 14, פון 21טן דעצעמבער 1945 א. וו.

82. **אלטמאן, אליהו, דר.**: די אַרבעטער אין די גרויסע ווערשטאַטן אין קאָוונער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 58־61.

83. **אשרי, אפרים**: קאָוונע נאָך דער באַפרייאונג (ענגליש) אין The Zionist Record יאָהאַנעסבורג, סעפטעמבער 1947, באַנד 38, ז. 31־32.

84. **בערמאַן, משה, דר.**: קאָוונער געטאָ־שפּיטאָל, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 19־28, אילוסטר.

85. **געלבורט, שמואל: דאָס געטאָ אין פלאַמען.** מינכען. פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן אין דייטשלאַנד, 1948. ער־שטער טייל, 208 ז.

רעצענזיע: מלך טשעמני, אין „די ציוניסטישע שטימע", מינכען, 27טן יאַנואַר 1948.

86. **גאָלדבערג, יעקב**: בלעטלעך פון קאָוונער עלטסטן־ראַט, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 1, ז. 30־57.

87. **גאָלדשמידט, פייוול, אינזש**: די רעמאָנט־ווערק־שטאַטן אין קאָוונער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 62־64.

88. **גאר, יוסף: אומקום פון דער יידישער קאָוונע.** מינכען. פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן, 1948, 424 ז.„ אילוסטר. פאָרווואָרט: ראובן רובינשטיין און דר. פילים פרידמאַן.

רעצענזיעס: ר. כרמי אין „אונדזער וועג", מינכען, 1948, נר. 208; משה וויטיעס אין „גיו־יאָרקער וואָכנבלאַט", 16טן סעפטעמבער 1949, באַנד 15, נר. 378.

89. **געלבטרונק, מיכאל**: די פעסטונג פון טויט (אין 9טן פאַרט אין קאָוונע) אין „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 38־41). (גבית עדות אויפגענומען פון ישראל קאַפּלאַן).

90 **גרינהויז** (גרינגויז), **שמואל, דר.**: חורבן קאָוונע, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 7, ז. 6־29, נר. 8, ז. 27־39.

91 **גרינהויז, שמואל, דר.**: די אַגאַניע און אונטערגאַנג פון דער יידישער קאָוונע און מעמעל. אין „לאַנדסבערגער יידישע לאַגער־צייטונג", נר. 46 פון 8טן נאָוועמבער 1946.

92 **גרינגויז, שמואל, דר.**: דאָס געטאָ ווי אַן עקספּע־רימענט פון אַ יידישער סאָציאָלער אַרגאַניזאַציע (ענגליש) אין Jewish Social Studies. Vol. XI. No. 1. (1949) p. 3-20.

93. **דפּים רפואיים**, פג"ל נר. 9.

94. **השמדת יהודי קובנה** (די פאַרניכטונג פון קאָוונער יידן) גבית עדות (העברעאיש) אין בולעטין פון ועד ההצלה ביי דער סוכנות יהודית, ירושלים, דעצעמבער 1946, ז. 3־15.

95. **וועדזשבאָלאָווסקי, לעאָן**: (קאָוונער געטאָ), אין „טאָג", 21טן מאַי 1947.

די שחיטה אין 9טן פאָרט, דעם 27טן נאָוועמבער 1941.

96 **זילבערמאַן, אפרים**: געהיימע פּאָסט אין קאָוונער, געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 42־47.

97. **יעלין, מאיר**: מיכאל בורשטין אין קאָוונער געטאָ, אין „יידישע קולטור", דעצעמבער 1945.

98. **יעלין, מ. און געלפערן, ד.: פאַרטיזאַנער אין קאָונאָסער געטאָ**, מאָסקווע, „עמעס", 1948, 163 ז. אילוסטר.

רעצענזיע: י. יאַקובאָוויטש, אין „היימלאַנד", מאָסקווע, 1948, נר. 6, ז. 146־150.

99. **כהן, חיים**: זכרונות פון אונדזער אַרבעט אין די לעצטע יאָרן (העברעאיש) אין „ניצוץ", נר. 4, מינכען, 16טן סעפטעמבער 1946.

ציוניסטישע באַוועגונג אין קאָוונער געטאָ.

100. **לעווין, רפאל**: פרויען און אַרבעטס איינזאַץ אין קאָוונער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 39־49.

101. **ליבערמאַן, חיים**: יידן פון חורבן (ר' אפרים אַשרי), אין „פאַרווערטס", 29טן מאַי 1946.

102. **נאָכימאָווסקי, יעקב, דר.**: מעדיצינישע אונטער־זוכונגען ביים אַרבעטס־אַמט אין קאָוונער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 28־37.

103. **ניגער, ש. רעד.: קידוש השם.** ז. 401־415. פג"ל נר. 11.

104. **נעמענטשיק, יצחק**: דער זיבעטער פאָרט, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 1, ז. 58־70.

105. **סעגאַלסאַן, משה**: די גרויסע ווערשטאַטן אין קאָוו־נער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 50־57.

106. **קאַפּלאַן, ישראל**: די אַראַדראַם־אַרבעט אין קאָוו־נער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 3־26, אילוסטרירט.

107. **ראבי, בן אליעזר**: קאַמפּס־באַוועגונג אין קאָוונער געטאָ, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 3־15. אילוסטרירט. גבית עדות, אויפגענומען פון ישראל קאַפּלאַן.

108. **רודאַשעווסקי, לאה**: פג"ל נר. 18.

109. **שויס, א.**: חורבן קאָוונע, אין „דער ליטווישער יידישער", מערץ 1945, 3טער יאָרגאַנג, נר. 5־6.

וועגן קאָוונע פג"ל אויך די נר.: 7, 34, 48, 206, 212, 213, 219, 220.

4. שטעט און ישובים אין ליטע און אין די שכנותדיקע ראַנד־געביטן

110. **אייויע.** (חורבן אייויע), אין „פאַרווערטס", 23טן יאַנואַר 1947.

באַראַנאָוויטש און דער לאַגער קאָלדיטשעוו (קאָלדא־טשעוע).

111. **אייזענשטיין, בעטי, רעד. אונטערגרונד־באָוועג־וועגונג**, ז. 178־180. פג"ל נר. 34.

112. **לידובסקי, אברהם**: ביערות. רשימות של פרטיזן יהודי (אין די וועלדער. נאָטיצן פון אַ יידישן פאַרטיזאַנער. אי־בערגעזעצט פון העברעאיש פון ח. ש. בן־אברהם). תל־אביב, הקיבוץ המאוחד, תש"ו, 160 זייטן.

די ערשטע טייל (80 זייטן) שילדערט די געשיכטע און אומקום פון באַראַנאָוויטשער יידן, די צווייטע טייל די פאַר־טיזאַנער־קאַמפן אין פאָלעסיע און וואָלין.

רעצענזיעס: מ. גיל און נ. בנארי, אין „יד לקורא" נר. 7־9 (1946־47), ז. 200־204; משה קאַגאַנאָוויטש, אין „אין גאַנג", נר. 8־10, ז. 62־63.

113. לעוונבוק, ז., דר.: (חורבן באַראַנאָוויטש), אין „טאָג", 11טן און 12טן יאַנואַר 1947.

114. לעוועבוק, ז.: פורים־אַקציע אין באַראַנאָוויטש, אין „בדרך", נר. 69 (75), רוים, 1טן מערץ 1947.

115. ס. וו.: די שחיטה אין קאָלדיטשעוו ביי באַראַנאָ־וויטש. (פּוילישׁ) אין Gazeta Ludowa 1946, נ. 63.

116. סאַמסאָנאָוויטש, יודל: אין לאַגער קאָלדאַטשאָוע, אין „פון לעצטן חורבן", נר. 6, ז. 53־57.

וועגן באַראַנאָוויטש פג"ל אויך נר. 187.

בראַסלאָוו

117. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באָוועגונג, ז. 92. פג"ל נר. 34.

118. בראַסלאָווער: חורבן בראַסלאָוו, אין „אונדזער האָפענונג", עשוועגע (ביי קאַסעל), 27טן אַפּריל 1947. פג"ל נר. 174.

גראָדנע.

119. אַרבאַך, יוסף: חורבן גראָדנע, אין „אונדזער צייט", דעצעמבער 1946.

120. באס, מאָטל (מרדכי): (חורבן גראָדנע, כראָנאָלאָ־גישער איבערבליק) אין „קענעדער אַדלער", 1טן מאַי 1946. (4 המשכים).

121. באס, מרדכי: די לעצטע דריי וואָכן (אין גראָדנער געגנט און גראָדנער פאַרשטעט, „אויף פאַלשע פאַפּירן" — ביז צו דער באַפרייאונג), אין „קענעדער אַדלער", 18־25טן סעפּטעמ־בער 1946 (8 המשכים).

122. באס, מרדכי: בילדער פון גראָדנער געטאָ, אין „קענעדער אַדלער" פון 31טן יאַנואַר 1947 א. אַ. וו. (5־6 המשכים).

123. גען, ט.: ווי אַזוי יידן לעבן איצט אין גראָדנע. אין „טאָג" פון 12טן דעצעמבער 1946.

124. גראָדנער אָפּקלאַנגען, רעדאַקטירט פון מיכל הכהן סינגי, בוענאָס־איירעס 1949, נר. 1 און 2. אַרויסגעגעבן פון פאַר־באַנד פון גראָדנער און אומגעגנט אין אַרגענטינע.

גראַיעווע (גרייוו).

125. חורבן גראַיעווע, אין „פאָרווערטס", 3טן יולי 1947. 1947.

דונילאָוויטש.

126. גורוויטש, א: געווען אַמאָל אַ שטעטל דונילאָ־ווי־טש אין „אונדזער האָפענונג", עשוועגע (ביי קאַסעל), נר. 19 פון 20טן נאָוועמבער 1946.

127. צייטלין, ב.: געווען און ניטאָ (ליקווידאַציע פון דונילאָוועטשער געטאָ) אין „אונדזער האָפענונג", נר. 20 פון 6טן דעצעמבער 1946

דראָהיטשין.

128. חורבן דראָהיטשין, אין „טאָג", 16טן מערץ 1947.

דרויסק.

129. חורבן דרויסק, אין „פאָרווערטס", 15טן אוי־גוסט 1946.

גלובאָקע.

130 אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באָוועגונג, ז. 92־93. פג"ל נר. 34.

131. ראיאק, צבי: חורבן גלובאָקע, אין „טאָג", 9טן פעברואַר 1947.

וואָלקאָוויסק.

132. איינהאָרן, מאָזעס, רעד.: וואָלקאָוויסקער יזכור־בוך.

Wolkovisker Yizkor Book. New York, 1949. Vol. I, p. 512. Vol. II, p. 513-990, illustr.

ז. 1־901 אין יידיש, ז. 902־990 אין ענגליש.

באַנד 1 און אַ טייל פון באַנד 2 (ביז ז. 589) נעמט אַרום די געשיכטע פון וואָלקאָוויסקער יידישער קהילה, אינסטיטוציעס, פּערזענלעכקייטן, פאַרשטעט און אַרומיקע ישובים ביז 1939. פון ז. 589 ביז 990 ווערט געשילדערט דער חורבן וואָלקאָוויסק און פון די אַרומיקע שטעטלעך דורך אַ ריי מחברים.

133. חורבן וולקוביסק במלחמת העולם השניה 1939־1945 (חורבן וואָלקאָוויסק אין דער צווייטער וועלט־מלחמה), תל־אביב, אַרויסגעגעבן פון „וועד ארגון יוצאי וולקוביסק בארץ ישראל", תש"ו, 96 ז. אילוסטרירט.

וואָלאָזשין.

134. שוואַרצבערג, יוסף: וואָלאָזשין, „פון לעצטן חורבן", נר. 8, ז. 75־79.

וויזוקלע.

135. הירשאָוויטש־לעוויטאַן, הירש: וויזוקלע, „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 56־64.

פג"ל נר. 17.

זשעלודעק און אַרלאָווע.

136. „פאָרווערטס", 31טן אַקטאָבער 1946.

זשעטל און ריזשענאי (Rozanna, Zdzieciol)

137. כהנא דוד: „טאָג", 9טן און 10טן אָקטאָבער 1946. פג"ל אויך נר. 197.

טעלז.

138. אחד: געדענקט דעם טאָג. די שחיטה אין טעלז. „אונדזער וועג", מינכען, 20טן יולי 1946.

יאַנעווע.

139. זילבערמאַן, א. י.: יאַנעווע, „פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 64־66.

יעדוואבנע.

140. פאָגעל, רבקה: חורבן יעדוואַבנע, אין „בלעטער פון פּיין און אומקום", מעלבורן, ייוואָ־קאָמיטעט, 1949, ז. 77־85.

לידע.

141. וואראנאָווסקי, יצחק: חורבן לידע, „טאָג", 4טן יאַנואַר 1947.

142. (חורבן לידע), „פאָרווערטס", 2טן נאָוועמבער, 1945.

143. (חורבן לידע און שטשוטשין), „טאָג", 8טן יולי, 1946.

144. קאַלמאַנאָוויטש, ז.: דער חורבן פון דער יידישער לידע, אין „במדבר", פערנוואַלד, 4טן יוני 1946.

מיאדעל

145. קערשט, מ. י.: (חורבן מיאדעל), „פאָרווערטס", 19טן סעפּטעמבער 1947.

מיר.

146. אייזענשטיין, בעטי, אונטערגרונד־באָוועגונג, ז. 109־119, פג"ל נר. 34.

מעמעל

147. גרינגויז, שמואל, דר. פג"ל נר. 91.

נאָווֹאַרעדאָק.

Nowogrodek

148. (חורבן נאָווֹאַרעדאָק), "טאָג", 4טן יוני 1946 (איבער־געגעבן דורך מרדכי שמולעוויטש).

149. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באַוועגונג, ז. 182־185, פג"ל נר. 43.

150. גריס, נח, רעד: קינדער־מאַרטיראָלאָגיע. בוע־נאָס־איירעס, 1947, ז. 85 א. אַז. וו.

נאָוואָסווערזשען

Nowa Swierzen

151. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באַוועגונג, ז. 180־182.

נעסווייזש

Nieswiez

152. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באַוועגונג, ז. 103־109.

153. לאַכאָוויצקי, משה: חורבן ניעסוויזש. תל־אביב, ועד יוצאי ניסויז, תש"ח, 45 בלעטער, גרויסער פאָרמאַט. מימיאָ־גראַפירט.

סואוואַלק

Suwalki

154. מ. ק. (חורבן סואוואַלק), "טאָג", 22טן יולי 1947.

155. (גביות־עדות) צוויי גביות־עדות פון סואוואַלק (העב־רעאיש) אין "ספר הזוועות" רעד. פון ב. מינץ און דר. י. קלויזנער, ירושלים, תש"ה, ז. 147־149.

סוויסלאָטש.

156. "פאָרווערטס", 19טן דעצעמבער 1946.

סטייפּץ

Stolpce

157. "פאָרווערטס", 31טן אויגוסט 1946.

158. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באַוועגונג, ז. 90־91. פג"ל נר. 34.

סלאָנים.

159. גבית־עדות פון אַ ס"ס־מאַן וואָס האָט אָנטיילגענומען אין די פאַרניכטונגס־אַקציעס אין סלאָנים און באַראַנאָוויטש, דייטש), אין "Die Neue Welt" מינכען, נר. 3, 1948.

160. ידיעות ארגון עולי סלונים בארץ ישראל, רעדאַקטירט פון ק. ליכטענשטיין, תל־אביב, 14 העפטן, פון תמוז תש"ד ביז תשרי תש"ח.

161. פאַרניכטונגס־אַקציע אין סלאָנים (פּוילישׁ)
Akcje i wysiedlenia, p. 199-210.

(אַקציעס און גירושים), לאָדז, צענטראַלע היסטאָרישע קאָ־מיסיע 1946.

פג"ל אויך נר. 187.

קיידאָן.

162. (חורבן קיידאָן) "פאָרווערטס", 26טן נאָוועמבער, 1946.

163. וואָלפע, דוד: קיידאָן, "פון לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 48־56.

פון ז. 53 א. וו. שילדערט דער מחבר דעם יידישן ווידער־שטאַנד אין קיידאָן.

קלעצק.

164. אייזענשטיין, בעטי: אונטערגרונד־באַוועגונג, ז. 91־92. פג"ל נר. 34.

165. מושקאַט, יוליא: די שחיטה (פּוילישׁ) אין Nowa Epoka, 1946, No. 23-4.

קריוויטש.

166. דרייזין, מ.: (חורבן קריוויטש), "טאָג", 11טן יוני 1947.

ראָשענאי.

167. (חורבן ראָשענאי), "פאָרווערטס" 17טן פעברואַר 1947. פג"ל אויך נר. 137.

שאַוול.

168. גאָלדרינג, הענריך: די קולטור־טרעגער. מינכען, 1947, 72 זייטן. יידיש מיט לאַטיינישע אותיות.

169. זילבערבערג, חנה: פון אַ קיבוץ אין אַ ליטווישן געטאָ צו אַ קיבוץ אין היימלאַנד (העברעאיש), אין "ניצוץ", נר. 11, מינכען, 15טן מערץ, 1946.

170. ירושלמי, א.: די נאַכט פון 31טן אויגוסט 1942, אין "יידישער קעמפער", ניו־יאָרק, 9טן סעפּטעמבער 1949, באַנד 30, נר. 819.

פראַגמענט פון אַ נאָך נישט געדרוקטן כתב־יד „געשיכטע פון שאַוולער געטאָ און חורבן פון די יידישע קהילות אין צפון־ליטע". דער כתב־יד האָט באַקומען אַ פרעמיע אין דעם קאָנקורס פון דעם יידישן ליטעראַטן־פאַרבאַנד אין איטאַליע. אַן אָפּשאַצונג פונם כתב־יד דורך ב. כהן איז אָפּגעדרוקט אין „אין גאַנג", נר. 1, רוים, מערץ 1945. אַ טייל פונעם ווערק איז געדרוקט אין דעם בוך „ליטע".

171. שאַליט (שאַליטאַן), לוי: אַזוי זיינען מיר גע־שטאָרבן. מינכען 1948, פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן, 332 ז.

פראַגמענטן פון דעם בוך זיינען פריער געווען געדרוקט אין פאַרשיידענע צייטשריפטן, ב. ב., אין „המשך", נר. 1, מינכען 1948, „אונדזער וועג", נר. 41, מינכען, 20טן יולי 1946, „יידישע צייטונג", לאַנדסבערג־לעך, נר. 3 א. וו. פון 16טן יא־נואַר 1948 א. וו.

רעצענזיע: י. זילבערמאַן, אין „דאָס וואָרט", מינכען, 20טן מאַי 1949.

וועגן שאַוול פג"ל אויך נר. 213.

שירווינט.

172. יעווילאָוו, סענדער: (אַ בריוו וועגן חורבן שיר־ווינט), "טאָג", פון 25טן פעברואַר 1946.

5. ווידערשטאַנד און פאַרטיזאַנער־באַוועגונג

וועגן ווידערשטאַנד און פאַרטיזאַנער־באַוועגונג זיינען פאַראַן צעזייטע ידיעות אָדער גאַנצע קאַפּיטלעך אין אַ סך פון די אויבנדערמאַנטע ווערק און אַרטיקלען, בפרט פג"ל נר.: 1, 15, 17, 34, 39, 44, 47, 49, 52, 56, 57, 58, 59, 65, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 85, 90, 98, 104, 112, 130, 131, 163, 201, 207, 224.

173. א. זש.: אַבראַשע כוואַיניק און אַסיע ביק, „אונדזער שטימע", פּאַריז, נר. 829 (1328), 26טן סעפּטעמבער 1949, פג"ל אויך נר. 62.

174. אין די ווייסרוסישע וועלדער. „פון לעצטן חורבן", נר. 4, ז. 72־74, מיט אַ מאַפּע און פאַטאָגראַפיע.

דרייַ אַרטיקלען פון מ. מייערזאָן, מ. טרייסטער און לייב לעווין. זען וויטער נר. 187, 188, 189.

175. בערנשטיין, שמואל: פלוגת הד"ר אטלס (דער אַטריאַד פון דר. אַטלאַס). איבערגעזעצט אין העברעאיש פון ח. ש. בן־אברהם. תל־אביב, הקיבוץ המאוחד, תש"ח, 194 ז., פג"ל נר. 197.

176. **בלסקי (ביעלסקי) יהודה:** אין די פּוילישע וועל־דער (העברעאיש) אין „ידיעות התנועה לאחדות העבודה", תל־אביב, תש"ו, שנה ב', גליון 70, 71.

פּאַרצייכנט און צוגעגרייט צום דרוק פון אליעזר פּולושק.

177. **בלסקי (ביעלסקי) טוביה וזוסיה: יהודי יער** (די וואַלד־יידן) תל־אביב, עם עובד, תש"ו, 243 ז. אילוסטרירט.

באַריכטן פון טוביה, זוסיה, סאַניע און לילית ביעלסקי און אברהם וויגער, פּאַרצייכנט פון י. בן־דור.

רעצענזיע: מ. קאַגאַנאָוויטש, אין „אין גאַנג", נר. 8־10, ז. 63־64.

איין קאַפּיטל פון ביעלסקיס בוך איז אויך איבערגעזעצט אין ענגליש אין דער אַנטאָלאָגיע:

Schwarz, Leo W. edit.: The Root and the Bough. New York, 1949, p. 112-114.

178. **גערלינג, ש.:** איזיע ראַבינאָוויטש, אַ פּאַרטיזאַנער אין וויסרוסישע וועלדער, אין פּח"ח, מינכען, נר. 7 פון 25טן יאַנואַר 1948.

179. **גערלינג, ש.:** שלמה שיפּמאַנאָוויטש, אַ פּאַרטיזאַנער אין ליפּיטשאַנסקער פושטשע, אין פּח"ח, מינכען, נר. 9 פון 21טן מערץ 1948.

180. **דוואַרזשעצקי, מאַרק, דר.:** די געהיימע פּאַרבינדונג צווישן די געטאָס (פראַנצויזיש) אין

Le Monde Juif, Paris, No. 18, p. 25-28.

181. **דוואַרזשעצקי, מ., דר.:** פּאַרטיזאַנער אין וויסרוסלאַנד, אין „אונדזער קעמפּער", פון 30טן נאָוועמבער 1945.

182. **דוואַרזשעצקי, מ., דר.:** אומבאַקאַנטע גבורה־קאַפּיטלען פון יידישן ווידערשטאַנד אין פוילן. אַ קאַפּיטל פּערזענלעכע זכרונות. „מאַרגן־זשורנאַל", 13טן אַפּריל 1949.

183. **וועריהיים, אַנאַטאָל: פּאַרטיזאַנען.** ניו־יאָרק, „אייניקייט", 1946.

184. **וועשיגאָרא, פּעטרא:** מענטשן מיט אַ רייניעם געוויסן (רוסיש) אין „זנאַמיא", מאָסקווע, אויגוסט, 1945, אַפּריל און יולי 1946.

185. **זרובבל (גלאַס): מורשת גבורה.** ירושלים. מערכות 1947, 390 ז. ז. 340־354.

186. **טרייסטער, משה:** אין בראַסלאַווער געגנט. פג"ל נר. 174.

187. **כהנא, דוד (יאַבווידאָוויטש):** מיט די פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער פון ליטע. איבערלעבונגען פון אַ העברעאישן לערער אין די געטאָס פון סלאָנים, בראַנאָוויטש, רוזשאנאי, פּרוזשאַנע, זעטל א. אַ. וו. און אין די וועלדער פון ליטע. אין „טאָג" פון 17טן אויגוסט 1946 ביז 7טן אָקטאָבער 1946 (יעדן טאָג).

188. **לעווין, לייב:** ביי ראַדין. פג"ל נר. 174.

189. **מייערזאָן, משה, אַרום וואַלאָזשין.** פג"ל נר. 174.

190. **סוטין, י.:** אַ היטלעריסטישער שטאָט־קאָמענדאַנט — אַ ייד, אַן אָנפירער פון יידישע פּאַרטיזאַנער. זכרונות פון אַ וויסרוסישן פּאַרטיזאַנער, אין „לאַנדסבערגער יידישער לאַגער־צייטונג", נר. 31, פון 2טן יוני 1946.

פג"ל אויך בעטי אייזענשטיין (נר. 29), ז. 109־119.

191. **סירקין מאַריאַ:**

Blessed Is the Match. Philadelphia Jewish Publication Society of America, 361. p.

(געבענטשט איז דאָס שוועבעלע).

192. **עברי:** 5 יאָר איחוד־באַוועגונג אין ליטווישע לאַגערן (העברעאיש), אין „ניצוץ", מינכען נר. 3 פון 2טן סעפּטעמבער 1945.

193. **פּלעקסנער, י.:** צוויי זיינען מיר געבליבן. פּאַרטיזאַנער־ארטריאַד „ווילנאס" אין די מיאַדעלער וועלדער. „פּח"ח, מינכען, נר. 8 פון 26טן פעברואַר 1948.

194. (פּאַרטיזאַנער אין מזרח־קרעסן), „מאַרגן־זשורנאַל", 15טן יאַנואַר 1944.

195. (פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג) „פּאַרווערטס", 4טן דעצעמבער 1945.

196. **קאַגאַנאָוויטש, משה: דער יידישער אַנטייל אין דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג פון סאָוועט־רוסלאַנד.** הקדמה ל. שפּיזמאַן. רוים. צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע ביים פּאַרטיזאַנער־פּאַרבאַנד „פּח"ח" אין איטאַליע. 1948. 403 ז. אי־לוסטרירט, 1 מאַפּע.

רעצענזיעס: בנימין ווסט אין „הדואר", ניו־יאָרק, שנה כ"ח, גליון ל"ד, ז. 918־919; א. ירושלמי, אין „גאַנג", נר. 15, ז. 32־33; דוד קלעמענטינאָווסקי, אין „פּרייע אַרבעטער־שטימע", ניו־יאָרק, 22טן יוני און 5טן יולי, 1949; דר. פ. פרידמאַן, אין „יאָרבוך תש"ו", יידישער ביכער־ראַט אין אַמעריקע (1949־50), באַנד 8, ז. קכ"ט־ק"ל.

197. **קאַגאַנאָוויטש, מ.:** דר. יחיאל אַטלאַס, אין „פּאַרן פּאַלק", רוים, 5טן סעפּטעמבער, 3טן אָקטאָבער, 1טן נאָוועמבער 1946, נר. 3, 4, 5. פג"ל נר. 175.

198. **קאַטשערגינסקי, ש. (שמערקע): פּאַרטיזאַנער גייען.** פּאַרציכנונגען פון ווילנער געטאָ. בוענאָס־איירעס, פּאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע. 1947, 166 ז. אילוסטר.

רעצענזיעס: אברהם לעוו, אין „אונדזער שטימע", פּאַריז, 20טן מערץ 1948; שמואל ראָזשאַנסקי, אין „יידישע צייטונג", בוענאָס־איירעס, יולי 1948; משה קאַגאַנאָוויטש, אין „אין גאַנג", נר. 8־10, ז. 64־65.

199. **רעזניק, משה:** „די ראַכע איז גראָס", אין „פּאַרן פּאַלק", נר. 10, רוים, 4טן אַפּריל, 1947.

זומער 1943 אין די לידער וועלדער, אַטריאַד „אַרדזשאַניקידזע", עקזעקוציע פון אַ דייטשן יידן־מערדער.

200. **שוואַרץ שלמה:** די סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער און די יידן (ענגליש).

Modern Revue, New York, January 1949, No. 7-8, p. 387-400.

6. ליטעראַרישע שאַפּונגען און פּאָלקס־שאַפונג

201. **אַדלער הערמאַן:**

Gesaenge aus der Stadt des Todes. Zurich-New York. Europa—Verlag. 1945, 70 p.

(דייטש) געזאַנגען פון דער שטאָט פון טויט.

„מיט די דאָזיקע באַלאַדן וויל איך דערמאָנען אַן די טויטע און לעבנס־געבליבענע קעמפּער פון ווילנע, וואַרשע, קראָקע, בערגן־בעלזן... מרדכי טענעבוים... — דעם עסטרייכישן פעלד־פּעבל אַנטאָן שמיד, וואָס איז דערשאָסן געוואָרן אין ווילנע דורך די נאַציס פּאַר העלפן יידן... דעם גלח פון אסטרע־בראמע אין ווילנע, אַנדרעי גדאוסקי, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן יידן אין אַ קלויסטער..." (פון דער הקדמה).

דערשינען אויך אַ העברעאישע איבערזעצונג פון בן־ציון בן־שלום, א. ד. ט. „נשר. צ. (צבי): „שירים מקרית המות", מיט אַ פּאָרוואָרט פון יצחק גרינבוים. תל־אביב, תש"ה, גזית, 29 ז.

202. אַשעראָוויטש, הירש: פון קלעם אַרויס (באַלאַדעס און פאַעמעס) מאָסקווע, עמעס, 1947, 119 ז. (אַקציעס, געטאָ, שחיטה און פּאָגראָם).

203. בערנשטיין, לעאָן: סאָניע רעכטיק, פּאָעמע. „אין גאַנג", נר. 8-10, ז. 28-35.

204. בערנשטיין, לעאָן: אויף מאָרגן, קאַפּיטל פון אַ דראַמע (פון 1טן אַקט) „אין גאַנג", נר. 1, ז. 20-23.

205. גאָטליב, נ. י.: ליטע, מיין היימלאַנד. לידער, מאָנטראָל, נ. י. גאָטליב בוך־קאָמיטעט, 169 ז.

קינות אויף חורבן ליטע.

רעצענזיע: א. מוקדוני, „מאָרגן־זשורנאַל", 28טן אַפּריל 1946.

206. גאָלדשטיין, ל., דר.: (דריי לידער פון קאָוונער געטאָ), „פאָרווערטס", 25טן אויגוסט 1945.

207. גארי, ראָמען: (אייראָפּאישע דערציאונג).

Gary, Romain. Education Europeene, Paris, Editions Calmann-Levy, 1945, 110 p.

ראָמאַן וועגן דער פּוילישער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין ווילנע און ווילנער געגנט, פּרעמירט אין ליטעראַרישן קאָנקורס פון דער צייטשריפט „לאַ קריטיק". אין ראָמאַן ווערט געשילדערט דער גורל פון אַ יידישן בחורל, אַ באַגאַבטן מוזיקער, וואָס פאַלט אַריין צוערשט אין אַ באַנדע פון צעווילדעוועטע, היימלאָזע ווילנער יוגנטלעכע און דאַן אין אַ פּאַרטיזאַנער אַטריאַד אין ווילנער געגנט.

208. גראַדע, חיים: אויף די חורבות. לאָדזש, „דאָס נייע לעבן", 1947, 29 ז.

209. גראַדע, חיים: דורות. לידער און פּאָעמעס, ניו־יאָרק, איקוף, 1945, 218 ז.

210. גראַדע, חיים: פּליטים. לידער. בוענאָס־איירעס, פּאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע.

רעצענזיעס: מ. ראַוויטש, אין „אונדזער וואָרט", פּאַריז, 25טן סעפּטעמבער 1947; י. באָטאַשאַנסקי, „די פּרעסע", בוענאָס־איירעס, 25טן יולי 1947; באָרוויץ־פרענקעל, „אונדזער שטימע", פּאַריז, 1טן מערץ 1948; דר. ד. ספּאַרד: שרייבער און ביכער: לאָדזש, 1949, ז. 76-85; מאָרדכי יאָפע, אין „מאָרגן־זשורנאַל", 7טן נאָוועמבער 1948 א. א.

211. גרייזדאָרף, ד.: ווילנער געטאָ־ווערטלעך, „ייוואָ־בלעטער", באַנד 30 נר. 1, ז. 134-135.

212. דריי פאָלקס־לידער פון קאָוונער געטאָ. אין „לעצטן חורבן", נר. 10, ז. 137-142.

213. לידער פון געטאָס און קאַצעטן. טעקסטן און מעלאָדיעס. געזאַמלט: ש. קאַטשערגינסקי; רעדאַקטירט: ה. ליי־וויק. ניו־יאָרק, ציקאָ, 1949. 435 און 49 ז. אילוסטרירט, נאָטן צו די לידער אַראַנזשירט און צוגעגרייט צום דרוק פון מיכל גלעבאַרט.

די זאַמלונג נעמט אַרום קרוב צו 250 לידער, דערפון מער ווי 90 מיט מוזיק־נאָטן. די גרעסטע צאָל געזאַמלטע לידער שטאַמט פון וילנע (65) און קאָוונע (46), עטלעכע לידער פון שאַוול, איינצלנע פון גראָדנע, אָשמענע. אַ סך לידער פון ליפּוישע און לאָטוישע לאַגערן.

214. לעוו, אברהם: קינות אויף חורבן וילנע.

פּראַגמענטן געדרוקט בייַ ש. ניגער: קידוש השם, ז. 273-276.

215. נשר, צ. פּג"ל נר. 201.

216. סוצקעווער, אברהם: לידער פון געטאָ. ניו־יאָרק, איקוף, 1946, 32 ז.

217. סוצקעווער, אברהם: די פעסטונג. לידער און פּאָעמעס, געשריבן אין ווילנער געטאָ און אין וואַלד 1941-1944. ניו־יאָרק, איקוף, 1945, 112 ז.

רעצענזיע: ש. ניגער, „טאָג", 14טן און 21טן אַפּריל 1946.

218. סוצקעווער, אברהם: געהיימשטאָט. פּאָעמע. תל־אביב, אַרויסגעגעבן פון פריינד פונעם מחבר. תש"ח (1948), 160 ז.

רעצענזיעס: אברהם לעוו אין „קיום", פּאַריז, נר. 11 (נאָוועמבער 1948); י. ראַפּאַפּאָרט, אין „צוקונפט", באַנד 54, נר. 7 (סעפּטעמבער 1949), ז. 430-433; מלך טשעמני, אין „ציונישע שטימע", מינכען, 7טן יוני 1949.

219. סעגאַלאָוויטש, ז. (זוסמאַן): געברענטע טריט. בוענאָס־איירעס, פּאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע, 1947, 246 ז.

אין קאָוונע ז. 101-202.

דאָס זעלביקע אויך אין העברעאישער איבערזעצונג: ז. סגלוביץ: בנתיב הלהבות. ירושלים, ראובן מאָס, תש"ו, 255 ז.

220. סעגאַלאָוויטש, ז.: קאָוונע 1940 — שורות אַבט, אין „צוקונפט", באַנד 54, נר. 3 (מערץ 1949), ז. 137-138.

221. קאַטשערגינסקי, ש.: דאָס געזאַנג פון ווילנער געטאָ. געזאַמלט, דערקלערט און הקדמה פון ש. קאַטשערגינסקי. מעלאָדיעס אויפגענומען דורך ש. קאַטשערגינסקי און פּאַרשריבן: דר. אדא עבער־פרידמאַן, דאָרע פּופּקאָ און דוד באָטוויניק. פּאַריז, פּאַרבאַנד פון ווילנער אין פּראַנקרייך, 1947, 54 זייטן, גרויסער פּאָרמאַט.

222. קאַטשערגינסקי, ש.: איציק וויטנבערגס טויט (דערציילונג). אין „עפּאָכע", באַנד 6, נר. 35, זומער 1948, ז. 211-230. (זע אויך נר. 36 פון „עפּאָכע").

223. קאָפּלאַן י. (ישראל): דאָס פאָלקס מויל אין נאַצי־קלעם. ריידענישן אין געטאָ און קאַצעט. מינכען, צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע, 1949, 61 זייטן.

טיילן פון דער דאָזיקער אַרבעט דערשינען פריער אין „פון לעצטן חורבן", נר. 2 און 6.

224. קובנר (קאָוונער) אבא: עד לא אור. פּואימה פּרטיזונית. מרחביה, ספּרית פּועלים, השומר הצעיר, 1947, 154 ז.

רעצענזיעס: י. פינק, אין „קיום", נר. 1 (פּאַריז, יאַנואַר 1948), און אין „מחברות", פּאַריז נר. 5-6 (:סלו, תש"ח).

זוכצעטל פון פערזאָנען און שטעט און שטעטלעך*)

פערזאָנען:

א

אַבאָוויטש, ש. 1182.

אַבאָלענסקי (גובערנאַטאָר) 210־211, 214־216, 218.

אַבאַרבאַנעל (אברבנל), דאָן יצחק 1382.

אביגדור, רב 77.

אבי 620, 1208, 1218, 1221, 1263.

אבנשטיין, משה 1118.

אַבעל, זלמן 623.

אַבעלאָוויטש, ח. י. 1636.

אַבעלמאַן, יוליוס 1432.

אַבעלסאָן (קאָוונע) 210.

אבעלסקי (פאָנעוועזש) 1420.

אבעלעוויטש, אבא 1630.

אַבראַמאָוויטש, דר. (קאָוונע) 1918.

אַבראַמאָוויטש (לערערין) 1918.

אַבראַמאָוויטש, אבא 1873, 1878, 1882.

אַבראַמאָוויטש, אריה־ליב 1882.

אַבראַמאָוויטש, בער (האַנטווערקער) 243, 254, 258, 271.

אַבראַמאָוויטש, בערל 1774.

אַבראַמאָוויטש, בער־מנשה, אַדוו. 1329, 1774.

אַבראַמאָוויטש, בערנאַט 64.

אַבראַמאָוויטש, דינה 1671.

אַבראַמאָוויטש, ה. (האַנטווערקער) 282, 284.

אַבראַמאָוויטש, הירש 110־112, 417, 985, 1149־1150.

אַבראַמאָוויטש, יעקב 1754.

אַבראַמאָוויטש, משה 1672.

אַבראַמאָוויטש, עזריאל 1768.

אַבראַמאָוויטש, רפאל (ריין) 1184, 1414, 1417, 1422, 1667.

אַבראַמאָוויטש, ש. י. — זע מענדעלע מו״ס.

אַבראַמסאָן . . ., אינזש. 254, 258, 264־266.

אַבראַמסאָן, דר. 1176.

אַבראַמסאָן (מטיף ציוני) 581.

אַבראַמסאָן, א. 1774.

אַבראַמסאָן, חיים לייב 1292.

אַבראַמסאָן, מאיר 1292.

אַבראַמסאָן, שכנא 1177, 1187, 1255.

אברהם (אבינו) 399, 763.

אברהם בן דאוד 194.

אברהם בן לוי 200־201.

אברהם בן שמואל (טראָק) 203.

אברהם הרופא בן אליהו 196.

אברהם (וואָלט אין טראָק) 199־200.

אברהם יצחק נעוויאזשער 624.

אברהם שמואל, רב 509.

אגולניק, יצחק, רב 1859.

אַגינסקי (משפחה) 1456, 1594.

אַגענטאַס, איגנאַץ 1862.

אדאלבערט (ביסקופ) 311.

אַדאַמאָוויטש (קאָוונע) 1178.

אַדלער (חלוץ) 1396.

אַדלער, משה חיים, רב 599.

אדם הראשון 522־523, 655, 1217.

אַדער, יהודה 1396.

אהרון (קאַפּאַ) 200.

אהרון (קוידאַנאָוער רבי) 641.

אואוואַראָוו, סערגיי 718.

אובסי, יהושע 633.

אָוועגס, ראַבערט 1029.

אוטווין 198.

אויגול 1804.

אויגוסט (משפחה, פאַלאָנגע) 1474.

אויגוסט, II 693, 1138.

אויגוסט, III 1456.

אויגוסטין 1881.

אויגעל 1809.

אויערבאַך, מאיר, רב 546.

אולאנד, יאָהאַן 722.

אולאַפּסקי, לייב 1542.

אולמאַן, בערל 254.

אומרו, דוד 1106, 1108, 1329.

אונגערפעלד, מ. 1114.

אונטערמאַן, ישראל יעקב 651.

אוקליאַנסקי, אבנר 628.

אוקלידעס 364, 529, 697.

אוראַך, פירשט 121.

אורבאַנאָוויץ 946.

אורבייטיס 1829.

אורבשיס, י. 153.

אורטשיק (בערשטער) 1260־1261.

אוריאל, מ. 203.

אוריאַשזאָן, מיכל 1148.

אורינאָוסקי, דוד 1006־1007.

אזולאי, חיים יוסף דוד 1385.

אָזשינסקי, ל. 1175.

אחד־העם (דר. אשר גינזבורג) 750, 1165־1166, 1230, 1329, 1435.

אַחיטאָוויטש (קראָנס) 1875.

אַטלאַס, אלעזר 781־784.

אַטלאַס, מאיר, רב 588, 623.

אַטלאַס, שמואל, פראָפ. 605.

איבסען, ה. 1320.

איגנאַטאָוויטשיוס 1872.

איוב 820, 1313.

איוואַן (גרויזאַמער) 64, 68, 327, 330, 361.

איוואַן (דריטער) 60, 63.

איוואנאוסקאס (שאָוול) 1776־1777.

איוואנאוסקאס, י. 1842.

איוועסקי, מ. 358, 635.

איוועסקי, משה גרונם 642.

איזיאַסלאָוו, פירשט 195.

איזעלים 1791־1792.

איזראַעליט (מעמל) 1433.

איזראַעליט, טאַביאַס 1436.

אייבעשיץ, יהונתן 530, 637.

אייגעס, חנוך (העגער) 1146.

אייגער, עקיבא 540, 548, 611.

איידעלס (משפחה) 999.

אייזיק וויטעבסקער 594.

אייזיקאָוויטש, ביילע־גיטע 1862.

אייזיקאָוויטש, לייב 1862.

אייזמענגער 638.

אייזן, שרה 1105.

אייזנבוד, דר. 1423.

אייזענשטאַט, דוד ,רב 631.

אייזנשטאַט, מאיר (בעל פנים מאירות) 580.

אייזענשטאַט, משה אברהם 631.

אייזענשטאַט, יעקב 548.

איינהאָרן, דר. 1129.

איינהאָרן, דוד 1129־1130, 1225.

איינהאָרן, זאב־וואָלף 748.

איליאָדאָר (יערעמאַנאַך) 1417.

איליער, מנשה בן יוסף 78, 717.

אימבער, נ. ה. 793.

אינדזולעוויטשיוס 1820.

איסערסאָן, דר. 1176.

איסרוב, שמואל 651.

איפּ, י., דר. 1108.

איפּ, יצחק 1180.

איפּ, קלמן 271.

איציק קראָקער, ראש־ישיבה 779.

איציקאָוויטש (טעלז) 1819.

איציקאָוויטש, דוד 156.

איצעלע וואַלאָזשינער 503.

איצעלע פעטערבורגער (בלאָזער) 514, 519־520, 541, 546, 548, 552־566, 666, 1047.

איצעלע פּאַנעוועזשער, רב 577־582, 610, 646־650, 652־654, 1213־1214, 1245, 1372, 1408, 1418, 1425.

*) דער ביבליאָגראַפישער מאַטעריאַל פון דעם בוך איז אין זוכצעטל ניט אַריינגעגעבן נומען געוואָרן.

ר׳ איצעלע קרעטינגער 439.
איצעלע, רבי 48.
איראַן, יוסף אליהו 1501.
איש־קאָוונע (י. ראַבינאָוויץ) 369.
אישלאָנדסקי, באָריס 1855.
אישלאָנדסקי, י., דר. 268, 271, 282, 1855.
אישלאָנדסקי, לייב 1855.
אישלאָנדסקי, נחום 1854.
אַכבאָר, חנא 1859.
אַכבאָר, משה 1896.
אלבעניצקי 1739־1740.
אַלבערט (דער עלטערער), הערצאָג 1429.
אַלבראַכט, יאַן 61.
אַלגין, משה 1225.
אלגירד 50, 316.
אַלדאַנאַ 315.
אַלדאנאָוו, מאַרק 1667.
אַלטע א—ס 1551.
אַלטער דער מגיד (ראָגאָווע) 1530־1531.
אלי־בער (סלאָבאָדקע) 664.
אליהו בשיצי 199־201.
אליהו הנביא 321, 394־395.
אליהו ראַגאָלער 366, 566.
אַלייסקי, יעקב, אַגר. 1340, 1713, 1749־1750, 1920־1921.
אַלייסקי, שרה; דר. 1749.
אליעזר לייב (וויסאָקידוואָר) 1871.
אליקום געצל (גראָדנער מגיד) 1215.
אלישיב (פרידמאַן) שמואל, דר. 1109, 1313, אלישע 431.
אלכסנדר (קאַמערציענראַט) 1432, 1435־1436.
אַלעקסאַנדער (ליק) 218.
אַלעקסאַנדער, I 76, 346, 701, 1158, 1469, אַלעקסאַנדער, II 81, 84, 213, 348, 822, 1159, 1307, 1504, 1621.
אַלעקסאַנדער, III 85, 289, 573, 947.
אַלעקסאַנדראָוויטש, אברהם 1260־1261.
אַלעקסאַנדראָוויטש, חיים 1911.
אַלעקסאַנדראָוויטשיוס 1820.
אַלעקסיי מיכיילאָוויטש, מאָסקווער צאַר 70.
אַלפּעראָוויטש, חיים 155, 160.
אַלפיערי 790.
אלפס, בן־ציון 661.
אַלשוואַנגער, דר. 1292.
אַלשוואַנגער, טאַוריקער רב 743.
אמאלסקי, חיה 1810.
אַמסטערדאַם (אַמשטערדאַם), נפתלי, רב 541, 554, 666, 1163־1164.
אַמשטערדאַם גרשון 543.
אַנגעניצקי, זלמן־יוסף, דר. 1858.
אנגעניצקי, מרדכי 1856־1857.
אנגעניצקי, מרים 1856.
אנדזשוליס 1837.
אַנטאַנאַס (קאַראַלגיריס) 1891, 1896־1897, 1903.
אַנטאָקאָלסקי, מאַרק 1138, 1280.
אנטופיצקי, לייזער 1913.
אַנ־סקי, ש. (ש. ז. ראַפאָפּאָרט) 729, 1148, 1151, 1208.
אַסאָוסקי, רב 1681.
אַסטראָוסקי 1674.
אַסנעס, שמואל 1524.
אַסטראַגאַרסקי, מ. 86.
אַסס (פאַרלעגער) 756.
אַסער 1771.
אסתר המלכה 1427.
אסתרקע 51.
אַפאַטאָוו, יודל 738, 746.
אַפאַטאַשו, יוסף 1108, 1327, 1329־1330.
אפאָטהעקער, דוד 1422.
אַפּוכטין 1280.
אַפּנהיימער (אַפענהיים), צבי־יעקב, רב 623, 1447, 1847.
אַפּעל, י. ל. 1147.
אַפּריל (משפחה) 999.
אַפּאַנאַסיעוו 848.
אפענדאפולא 200־202.
אפרים בן־יעקב הכהן 1133.
אפרתי, דוד טבלי 1522.
אַקאַבאַס, אבא 1921.
אַקין, מאָטל 1259.
אַקליאַנסקי, אבנר 1820.
אַקסלראָד, פאַוול 1164.
אַקסענפעלד, ישראל 755, 798, 1060.
אַקערמאַן, אליעזר 1519.
אַראַן 1866.
אַראַנאָוויטש, זוסמאַן 1876.
אַראַנאָוויטש, שימחה 1193.
אַראַנסאַן (קאָוונע) 1182.
אַראַנסאַן, גריגאָרי (ג. א.) 83, 209, 219, 1435.
אַראַנשטאַם, תנחום 1409.
אַרגעלבראַנד, מויריצי 756.
אר״י הקדוש (יצחק לוריה אַשכנזי) 486, 541, 553.
אריה לייב, רב 637.
אריה לייב (שריפטגיסער) 702־703.
אריכא, אבא 678, 682.
אַרלאָווסקי 1586.
ר׳ ארעלע שלמהס (ווילקאָמיר) 1379־1381.
אַרשאַנסקי, איליאַ 847.
אש, שלום 1209.
אש (יאַנישקעל) 1860.
אשכנזי (משפחה) 1005.
אַשכנזי, אוריה שרגא פייבוש 539.
אַשכנזי, אליהו (הצדיק) 528.
אַשכנזי, בנימין 650.
אַשכנזי, ישעיה הלוי 757.
אַשכנזי, פעסיע 539.
אַשכנזי, שלמה 68.
אַשעראָוויטש, הירש 1106.
אשר קלמן (משגיח, פאַנעוועזש) 1847.
אַשרי, אפרים, רב 1312, 1753.

ב

באַביאַליס 1663, 1680.
באַביטש 1810.
באַבסט 848.
באַבע (משפחה) 1474.
באַגושעוויטש 382.
באַגריאַנסקי 1664.
באַזוער, אליעזר 1872, 1877.
באַזוער, חיה 1882.
באַזוער, מיכאל־אהרון 1877.
באַושאַוער, יוסף 820.
באַטניצקי, יהונתן 233, 236־237, 1111, 1331, 1396.
באַטניצקי, שלמה 1373.
באַכראַך, אדוו. 1177.
באלאַבאַן, מאיר, פראָפ. 199.
באלאַן, תנא 1862.
באַלאַשער, אבא 1110, 1177, 1353, 1664, 1745, 1753.
באַלזאַמאָוויטש, אליהו 1871.
באַלטיס 1881.
באַלטרושייטיס, יורגיס 1074־1075, 1612.
באַלינסקי 198.
באַלעל 899, 924.
באַלעסלאָוו, הערצאָג 52, 287.
באַלעסלאָוו, I 311.
באַלפור 1319.
באַלשער, דוד 1860.
באַנד, מאַקס 475, 1612.
באַנטשקוס 1770.
באַניאַליס 1862.
באַנער (משפחה) 1185.
באַנער, סאַשאַ 1185
באַסאַנאָוויטשיוס, יאָנאַס, ד״ר 143־144, 382, 1573, 1592.
באַסטאַמסקי, שלמה 1134, 1659.
באַסין, מ. 802.
באַסקין, יוסף 1286.
באק (דרוקער) 1113.
באַק, אברהם 1191.
באַק, זעליק 207, 1108, 1419.
באַק, יוליאַן 757.
באַקאַל, אליעזר־בער 1888.
באַקאַל, נחמיה, רב 1887.
באַקאַל, שמעון 1887.
באַקל, הענרי טהאַמאַס 405.
באַקשט, אריה 1768.
באַקשטיס, דר. 1830.
באַראַדאָווקאַ, יצחק 64.
באַראַכאָו, בער 802, 1221.
באַרטושקאַ, א. 1841.
באַרטושקאַ, ק. 1841.
באַראַן (קאָוונע) 282.
באַראַן, אברהם 416.
באַראַנאוסקאַס (ריטעווע) 1818.
באַראַנאוסקאַס, אנטאנאס 1599.
באַראַק, ד״ר 1356, 1423.
באַראוויין, יוסף 927־928.
באַריט יאנקל (רב) 217.
בארכאן, פאול 1317.
בארכארט, ס. 1432.
בארקום 1860.
בבלי, הלל 564.
בוב 1796, 1798־1800.
בובעליס, גריגוטיס 1881.
בוגיילישקיס 1772, 1830.
בוטווינסקיס 1851־1852.
בוימבליס, באַדאַנאַס 1881.
בוירנס, ראַבערט 1024.

בוך, אַדוו. 1754.
בוכבינדער, א. י. 369, 1290.
בולאט, אנטאן 384.
בוראַקישסקי, דוד 1005־1006.
בוראַקישסקי, קלמן 1005.
בורגין, שמואל 1774, 1777־1778, 1780, 1788, 1809, 1813, 1815.
בורשטיין 236.
בורשטיין, מיכל 1745־1746, 1753.
ב״ח — זע סירקיש, יואל
ביאַלאַסטאַצקי, ב. י. 1203, 1224.
ביאַלאַסטאַצקי, חיים־יצחק 1208.
ביאלאַצקי, ישראל 1854.
ביאלאצקי, לייב, ד״ר 1855.
ביאליק, חיים נחמן 502, 514, 516, 578, 605, 615, 617, 1061, 1203, 1219, 1248, 1329, 1517.
ביבלי 237.
ביילים, מענדל 386, 1372.
ביילענסאן 1292.
בייניסעוויטש, וועלוטשיק 1289.
בייניסעוויטש, נוח 1289, 1293.
ביינישעוויץ (בייגעשאַוויץ), קלמן, רב 1447, 1847.
ביינשטיין, שלום 1853.
בייראָן, לאַרד 1042.
בילעצקי, רב 1541.
בינגעליס 1877.
בינדער, מאיר 1859.
ביסטראס, לעאנאס 280.
ביסמארק (קאַנצלער) 1432.
ביעלאוסקאַס, פּעטראַס 1862.
בירגער 253.
בירוטע 316־317, 1455־1456.
בירזשישקא, מיקאַלאס, פּראָפּ. 297, 1326, 1335.
בירמאַן, מ. 1415.
בירקאוסקאַס, אַנטאַנאַס 1862.
בלאַזער יעקב, רב 553.
בלאַזער, יצחק (זע ר׳ איצעלע פּעטערבורגער)
בלאַזער, שלמה 566.
בלאט, ד״ר (און פרוי) 1818, 1885.
בליאַכער, יעקב 1875.
בלאך, אברהם יצחק, רב 611, 628־629, 1820.
בלאַך, אוירנעסט 1024.
בלאַך, אליהו־מאיר, רב 358, 623, 628, 1575.
בלאַך, בן־ציון 1224.
בלאַך, בתיה 1537.
בלאַך, זלמן 628.
בלאַך, זעליק 1818.
בלאַך, יוסף לייב, רב 611, 624־628, 630, 1820.
בלאַך, יצחק (רעוויז.) 1818, 1820.
בלאַך, שלמה לייב 1537.
בלאַנדעס, דוד 1146.
בלאַשטיין ה. 1101.
בלאַשטיין, עוזר 1290.
בלודז, בנימין, ד״ר 1341, 1345.
בלומאוויטש 730.
בלומבערג, ד״ר 1766.
בלומבערג, יצחק 1396.
בלומגאַרטן, כלב 1638.
בלומענזאַן (לינקעוויע) 1860.
בלומענזאַן, יהודה 1509.
בלומענטאל, יוליוס 1178.
בלומענטאל מ. 1175.
בלומענפעלד, שמואל 1168.
בליומקין, ד״ר 1740.
בלינדער, שבתי 1292.
בלעכמאַן, גרשון 1818.
בלעכער, זעליק 1870, 1872.
בלעכער, יעקב 1872.
בן־אביגדור 1637.
בן־אביגדור, שמואל, רב, 71.
בן־אדיר (א. ראַזין) 1080־1081, 1087, 1090, 1100, 1276.
בן־אליעזר, מ. 1110, 1113־1114.
בן־אלכסנדר 1587.
בן־דניאל 1620.
בן־זאב 754, 1046.
בן־חיים, נ. 1576.
בן־יהודה, אליעזר 367.
בן־יעקב, יעקב 1146.
בן־יעקב, יצחק־אייזיק 80, 723, 726, 738, 744־745, 751, 1146.
בן־יצחק 1363.
בן־ישראל, י. 1574.
בן־סירא 602.
בנימין (פון טאַלעדא) 194, 710.
בנימין־ביניש 539.
בנימין, ירחמיאל (עמיל) 552.
בן־ציון, רב (בעלסק) 579.
בעדאוקים 1885.
בעהאַק (בעה״ק) יהודה 723, 751, 756.
בעטהאַווען לודוויג וואַן 1218.
בעל־דמיון (נחום שטיף) 298, 366, 458, 784־785, 1080, 1081, 1087, 1090, 1100, 1125, 1134, 1150, 1169, 1276־1277.
בעל־מחשבות (ד״ר איזידאר (ישראל) עליאשעוו) 253, 371, 400־405, 674, 781, 1017, 1022, 1038, 1045־1054, 1058־1072, 1080, 1082־1086, 1093, 1100, 1193, 1224־1226, 1277, 1292, 1309־1321, 1341.
בעלאַגאַלאַווסקי, א. 227־228, 257, 271.
בעלאסטאַצקי, י. 236.
בעליאצקין, ש., פּראָפּ. 921, 1753, 1754.
בעלקין, אסתר 1810.
בעלקשטיס 1799.
בעל שם טוב — זע בע״שט
בענדאַהוס 1856.
בענדעט 1291.
בענדער 202.
בעניא, מאַשאַ 1641.
בעקל 1051.
בעקמאַן, בעלאַ 1750.
בעקעלמאַן 1764.
בעקער, ז. 1403.
בעקער, משה 1465־1466.
בערגלסאַן, דוד 1080־1081, 1100, 1277.
בערגלסאַן, הענרי 1374.
בערגער, אסתר 1341.
בערגער, בנימין, ד״ר 157, 236־237, 254, 262, 265, 269, 271, 1111.
בערגער, יוסף, ד״ר 123, 133, 137, 223, 226, 247, 260, 263, 266, 271, 282, 284־285, 1111, 1114.
בערגער, ראשעל 1354.
בערדיטשעווסקי, מיכה־יוסף 501, 618, 644, 1067.
בערטאַלד (מאַנאַך) 45.
בערלאַנט, מלכה 712.
בערלזאַן, יחזקאל 1155.
בערלין, מאיר רב 500, 619.
בערלין, נפתלי צבי יהודה (נצי״ב) 78, 503־505, 571.
בערלין, רחל 1312־1313.
בערמאן (אַרטיסט) 1914.
בערמאַן (ווילנע) 1664.
בערמאַן, אהרון, ד״ר 1114, 1116.
בערמאן, ו. 233.
בערמאַן, משה, ד״ר 1913, 1921.
בערנאַטאס, פאַרנאַס 1558.
בערנע, לודוויג 781.
בערעביטשעז, א. זבולון 1553.
בערנשטיין (משפחה) 1474.
בערנשטיין (מחבר) 814.
בערנשטיין (ווילנע) 1290.
בערנשטיין (קאַוונע) 282.
בערנשטיין, יהודה־לייב, רב 1587.
בערנשטיין, ישראל, אַדוו. 1754־1755.
בערנשטיין, לעאַ (קאַוונע) 1168.
בערנשטיין, לעאַן (שקוד) 1513.
בערנשטיין, שלום 799.
בערעלאַוויטש 1774.
בערץ, חיים 1629.
בערקמאַן, י. 1819.
בערשאַדסקי, סערגיי 60, 68־69, 1139.
בעש״ט (בעל שם־טוב, ישראל) 357, 483־484, 487, 489־491, 589, 592, 595, 599, 1126, 1143.
בראַדי, לייזער־וואַלף 1630.
בראַדסקי (משפחה) 814.
בראַדסקי, ישראל 505־506, 622.
בראודי, ג. בנימין 1480.
בראז, ברוך משה 754.
בראַכמאַן, חיה 1883.
בראַכמאַן, רבקה 1883.
בראמסאן, טימאַפיי 1096.
בראמסאן, לעאנטי (דומע־דעפוטאַט) 86, 384, 1178, 1255.
בראמסאן, שכנא 86.
בראַנטוויין 923.
ברודני, אייזיק 254, 257, 267, 271, 281־282, 284, 927־928.
ברודני, בן־ציון 1339.
ברוידא, יוסף, רב 1445.
ברוידאַ, ישראל 1451.
ברוידא, נחום 1445, 1451.

ברוידא, צבי הירש, רב 1445.
ברוידע (וויסאָקידוואָר) 1870, 1875.
ברוידע (פרוי, שקודוויל) 1864.
ברוידע, אידא 1873־1875.
ברוידע, ברוך 1809.
ברוידע, ברכה 1425.
ברוידע, יעקב 656.
ברוידע, משה־ברוך 1864.
ברוידע, צבי הירש, רב 544, 548.
ברוידע, צמח 1425.
ברוידע, שרה 1883.
ברוידעס, א. 1163.
ברוין, רב 1847.
ברוך (סלאבאדקער ראש־ישיבה) 666.
ברוך בן יוסף מ"ס 702.
ברוך, י. ל., ד"ר 1113, 1114.
ברוכאַנסקי 1037, 1038.
ברוצקוס (משפחה) 1474.
ברוצקוס, ב., פראָפ. 1474.
ברוצקוס, י., ד"ר 67, 140, 193, 232, 249, 318, 1474, 1581.
בריזגיס, ווינצענט 1684.
בריל, יצחק, רב 578, 582.
ברעגאָווסקי 1851.
ברעט, שלום־לייב 1863־1864.
ברעט, שמואל־אליהו 1864.
ברעט־שערץ, פייגע 1864.
ברענער, יוסף־חיים 1396, 1596.
ברענער, משה 651.

ג

גאַדיעל 1753.
גאַוענדא 237.
גאַוראַנסקי (פּוילישער פירשט) 1624.
גאַוראַנסקי, אשר ברוך 645־646, 650.
גאַוראַנסקי, דמיטרי 646.
גאַוראַנסקי, יששכר בער, רב 645, 650.
גאַוראַנסקי, מרים 582, 645־646, 650.
גאַזשאַנסקי, שמואל (לנו) 1147.
גאַטלאַבער, אברהם בער 746, 1283.
גאַטליב, אברהם ברוך 1106.
גאַטליב, יעקב 1101־1102, 1104, 1108, 1116, 1329, 1354.
גאַטליב, נוח יצחק 1010, 1099, 1101־1102, 1104, 1116, 1395.
גאַטליב, שמואל נח 585.
גאַטפאַרשטיין, יוסף 1101.
גאַלאַווין 742.
גאַלאַך, ראַזאַ 1913.
גאַלאַמב, צבי ניסן 754, 1286.
גאַלאַמבעק (משפחה) 1004.
גאַלאַמבעק, הירש 1230.
גאַלדבלאַט, אהרון 1101, 1103־1104, 1116.
גאַלדבערג (לאנדווירטן) 999, 1000.
גאַלדבערג (פרען) 1604.
גאלדבערג, איצע־נאטע 1272.
גאַלדבערג, בן־ציון 193, 1269.
גאַלדבערג, בערל 1855.
גאַלדבערג, יעקב, אַדוו. 156, 1708.
גאַלדבערג, יצחק אריה 961.
גאַלדבערג, יצחק לייב 1147.
גאַלדבערג, לאה 1116־1117.
גאַלדבערג, מאַטלע 961.
גאַלדבערג, מאקס 1853, 1854.
גאַלדבערג, שמואל 133, 271, 1182־1183.
גאַלדמאַן, יצחק בן מאיר 751.
גאַלדענאַן, ד"ר 1501.
גאַלדפאדען, אברהם 824.
גאַלדשטיין, אברהם־לייב 1241.
גאַלדשטיין, אליעזר 1776.
גאַלדשטיין, ל., ד"ר 1865, 1921.
גאלדשמידט, א. י. 385, 1148־1150.
גאַלוואַנאוסקאַס, ערנעסט 132, 139, 141, 144, 155, 242־243, 255, 279־280.
גאַליילעאַ 692.
גאַלין, מאַטל 1860.
גאַלסטוארטי 1675.
גאַלענפאַל, עקיבא 1107, 1114.
גאַן (משפחה) 1005־1006.
גאַנטע 1445.
גאַנטשאַראַוו, איוואַן 1248.
גאַסטער, משה 1374.
גאַפּאַנאָוויטש, י. 1590.
גאַץ, רפאל שלמה 582, 650, 652.
גאַץ, שמואל 237, 271.
גאַר, יוסף 1112, 1480, 1833, 1922.
גאַרבער 1918.
גאַרדאַן, אַדוו. 1149־1150.
גאַרדאַן, א. ד. 1396.
גאַרדאַן, אהרון, דר. 693.
גארדאן, אהרון דוד 813.
גאַרדאַן, אליעזר, רב 404, 611, 623־626, 1251, 1368־1369, 1447.
גאַרדאַן, דוד 1521־1522.
גארדאן, הירש־לייב, ד"ר 615.
גאַרדאַן יהודה־לייב (יל"ג) 84, 366, 497, 547, 556־558, 564, 740־743, 752, 756־758, 788, 811, 813, 1144, 1218, 1245, 1365־1366, 1408־1409, 1422, 1574.
גאַרדאַן, יוסף, ד"ר 693.
גאַרדאַן, יעקב, ד"ר 693.
גארדאן, יקותיאל בן לייב, ד"ר 693.
גארדאן, ישראל 813.
גאַרדאַן, מיכאל בן אברהם 714.
גאַרדאַן, מיכל 752, 777־778, 799־814, 1145.
גארדאן, נחמה 813.
גאַרדאַן, שמואל־לייב (של"ג) 1637.
גאַרדאַן־שטיין, פסח 1910.
גאַרדין, אבא 1385.
גאַרדין, וועלוול, 1390.
גאַרדין, יהודה לייב, רב 1392.
גאַרמיזע (שאוולער געטאָ) 1797.
גאַרעמיקין 104.
גאַרפונקל, לייב 133, 156, 233, 235, 243, 249, 254־257, 260, 263, 266, 271, 281־282, 284־285, 292, 923, 925, 1110, 1679, 1708, 1747, 1753.
גאַרקי, מאַקסים 268, 1017, 1249, 1280, 1317־1318.
גבאי, ד"ר 1481.
גבירול, שלמה 536, 549.
גודאַס, לעאַנאַס 1862.
גודמאַן, יצחק 1517.
גודמאַן, מערי 1519.
גוזעוויטשיוס 161.
גוטמאַן (משפחה) 1474.
גוטמאַן, ד"ר (קאָווגע) 922.
גוטמאן, אליעזר, רב 1439, 1445־1446.
גוטמאן, משה 1859.
גוטמאן, ראזע 1104, 1762.
גוטמאַן־אייזיקאָוויטש, טייבע 1859.
גוטערמאַן, יצחק 1348.
גוטקע 1875.
גורלאַנד (משפחה) 1284.
גורלאנד, אהרון 1315.
גורלאַנד, דוד 1659.
גורעוויטש, גרשון, ד"ר 258, 271, 281.
גידאַני, פראָפ. 1177־1178.
גידאַנסקי, עריק 1806, 1810.
גיטטעלס, א. 720.
גיטקע טויבע (ווילנע) 1127, 1285.
גייגער, אברהם 613, 722.
גילבערט דע לאנוא 56, 198.
גילינסקי, ש. 1348.
גילעראָוויטש, עלקע 1766.
גינזבורג (משפחה) 192.
גינזבורג, בנימין וואָלף 694.
גינזבורג, מרדכי 1149־1150.
גינזבורג, שאול 769, 781, 1348.
גינטילאַ, יאַן 714.
גינטער, ד"ר 1791, 1792, 1795, 1797, 1798.
גינצבורג, האַראַץ, אַראָן 556, 574, 644, 749.
גינצבורג, יהודה אשר 760־769.
גינצבורג, לוי, פראָפ. 356, 527, 697, 1142־1143.
גינצבורג, מרדכי אהרון 80, 710, 721, 724־728, 747־749, 752, 754, 759־761, 769, 776, 1144־1145, 1472.
גינצבורג, משה לייב 758.
גינצבורג, נחום ברוך, רב 1369.
גינצבורג, צמח־דוד 1369.
גינצבערג, ברוך 578.
גירזשאַדאַ 1841.
גירש (לינקעוץ) 1860.
גירשאָוויץ, חיים שלמה, רב 1427.
גלאָבוס, ד. 1111.
גלאַדניקאָוו, דוד 1865.
גלאַן, יהודית 1106.
גלאזמאן, אריה 1106, 1117־1118, 1353.
גלאַזמאַן, יוסף 1907־1908.
גלאַס י. 1114.
גלוך, משה 1111.
גלינקא, מ. 1037.
גליצמאן, לייב 1101.
גליצנער, חנא 1797.
גליקליך, אורי, אינזש. 1149־1150.
גליקסבערג, טעאַפיל 711, 730, 756.
גליקסבערג, יאַן 711.
גליקעלע (קלויז) 647, 1407, 1420, 1425.

גלעזער (נאַצ. ראַט) 233.
גלעזער, דוב 1427.
גלעזער, יעקב 1427.
גלען, ג. מנחם, ד"ר 759, 1519.
געבעלס 906, 1786.
געבען (משפחה) 1004.
געדווילא, מיאַטשיס 155.
געדימין 45־46, 49־50, 52, 314־315, 317, 330, 1022, 1477, 1620.
געוועקע 1790.
געטע, יאָהאן וואָלפגאנג 413, 781, 790, 1128, 1230.
געלמאַן, משה 1850.
געלער, אברהם 1396.
געמס, ש. 1116־1117.
געסען, אדוו. 1176.
געץ, ד"ר 1768.
געץ, אפרים 1809.
געץ, דוד, אַדוו. 1772, 1779.
געצאָוו 1280־1281.
געקע 1702־1703, 1705.
געראַרדי 1173.
גערבערט, ד. 1750־1751.
גערמאַנישסקי, ל. 1096.
גערמייזע, זאַוול בן פסח 719.
גערמייזע, יהודה לייב 727־728, 733, 748, 1145.
גערץ, י. 526.
גערשאוויץ, ד"ר 1851.
גראָב, יצחק 1446.
גראָבמאַן, מאיר 1882.
גראָבער, חיה 1256־1257.
גראָדזענסקי (סלאבאָדקער געטאָ), רב 1750.
גראָדזענסקי, א. י. 1149־1150.
גראָדזענסקי, חיים־עוזר, רב 1146, 1272, 1660.
גראָדזענסקי, שלמה־דוד 554.
גראָדע, חיים 1108, 1151, 1660.
גראָזשעווסקי (משפחה) 1441, 1443, 1448.
גראָנאָווסקי, א. 1073, 1074.
גראָס 1101.
גראָסמאַן, איסר 1865.
גראָסמאַן, וולאדימיר 1251.
גראָסמאַן, י., פּראָפ. 1320.
גראָסער, ב. 1671.
גרובער (וויליע) 740.
גרוזנבערג, אסקאר 109.
גרונוואלד, ד"ר 1039.
גרופעל (משפחה) 1517־1518.
גריג 1756.
גריגאַריעוו 93.
גרין, ל. 1010, 1517־1518.
גרינבוים, א., ד"ר 585.
גרינבלאַט, נתן 257, 264, 268, 271, 1101־1102, 1109, 1111, 1116, 1397.
גרינבלאַט, פיליפּ 1588.
גרינבלוי 416.
גרינבערג, איקאַ 1706, 1910.
גרינבערג, אפרים 156, 1109.
גרינבערג, זלמן, ד"ר 1921.
גרינבערג, יהושע (זוניא) 651.
גרינבערג, מרדכי 1856.
גרינגאַרד, בתיה 1640.
גרינגאַרד, יודל 1638.
גרינגאַרד, ליבע 1640.
גרינגאַרד, פייוול 1635, 1638.
גרינהויז שמואל, ד"ר 153, 302, 1427, 1669, 1743, 1290.
גריניוס, ק, ד"ר 148, 300, 1612.
גרינשטיין, לאה 1106.
גרינשפאַן (פאַעט) 1101.
גרינשפאַן, אביגדור 1114.
גריס, שרה 1818.
גרעבליונאַס 1789.
גרץ 750.
גר־צדק (גראַף פּאַטאָצקי) 1285.
רבנו גרשום 354, 536.
גרשון דעם שוחטס (וויסאָקי דוואָר) 1871.
גרשוני, ד"ר 1651.

ד

דאָבוזשינסקי 1257.
דאבולעוויטשיוס 160.
דאָגילייצקי, אברהם 1640.
דאָגילייצקי, הירש־זעליק 1635.
דאָגילייצקי, כלב 1636.
דאָגילייצקי, משה 1640.
דאָווידאָוו 1771.
דאָווידאָוויטש (יורבורג) 1854.
דאוויד־אָוויטש (שאָוול) 1799.
דאוויד־אָוויטש, יאקוב 1136.
דאָוויד־אָוויטש, צ'יפּע 1862.
דאָוויסאָן, יצחק 1855.
דאָוויליעוו 96.
דאָוימאָס, בן־ציון 1860.
דאט, שלום 1475.
דאטנאָווסקי, ד"ר 951.
דאָליצקי, מנחם־מענדל 793.
דאָלניצקי, רפאל־ינקע 1737, 1742.
דאָלניצקי, ש., ד"ר 1735.
דאַמבראָוסקאַס (פּאַנעוועזש) 1839.
דאַמבראָוסקאַס, פּרעלאַט 1832, 1882, 1884, 1886.
דאַמסקי 1182.
דאַנטע 1106, 1215.
דאַניעשעווסקי, משה 664.
דאַנסקי, יצחק־נחמן, ד"ר 403, 1111.
דאַנעליטיס, קריסטיאַנאַס 343.
דאַנציג, אברהם („חיי אדם") 496, 531, 754, 1146, 1660.
דאַנציגער (משפחה) 1185.
דאַך־קופּער 1755.
דאַרפאַן (וואַשקי) 1860.
דאַרפאַן, מענדל 1587.
דאַשעווסקי, לייזער 268, 271.
דבורה־אסתר (וויליע) 1662.
דוב־בער (מיטעלער רבי) 590, 592, 594־595, 598.
דוב־בער מעזריטשער 357, 589־590.
דובין 233.
דובנאָ, שלמה 698.
דובנאָוו, שמעון 253, 371, 1320, 1324, 1347, 1350־1351, 1354, 1649.
דובנער מגיד 1214, 1530.
דוד (קאָוונער אַפּטייקער) 62.
דוד בנימין, רב (לידע) 637.
דוד־קע דעם שוחטס (וויסאָקידוואָר) 1871.
דוד המלך 675, 677, 763.
דוד לידער, רב 637־639.
דוד מרדכי, רבי 641.
דוואָרזשעץ (וויליגער דרוקער) 730.
דוואָרזשעצקי, מאַרק, דר. 1649, 1656־1658, 1672, 1743.
דוואָרניק, דוד 1182־1183.
דוואָרנער, שמעון 981.
דומבליאַנסקי, יעקב 1114, 1118.
דוקער, אברהם 1153.
דורפמאַן, יעקב 1864.
דושינסקי, יוסף 1911.
דושניצקי, אפרים 271.
דזיואניני, פּראָפ. 204.
דזשאַלסאַן, אל. 1613.
דייטש (קאָוונע) 259.
דייכעס, אריה לייב 637.
דילאָן, אליעזר 76.
דימאָוו, אַסיפ 1833, 1190.
דימענט, מרדכי 651.
דימענשטיין (לאַנדווירט) 999־1000.
דימענשטיין, לעאָפאָלד 1177־1178.
דינעזאָן, יעקב 370, 775־778, 1061.
דינער, חיים 1396.
דינערפרייך, דר. 1740.
דיק, אייזיק מאיר 80, 368, 719, 746־747, 753־754, 795־800, 1060, 1121, 1145.
דירעקטאָראָוויטש, דר. 1781.
דישקין, סענדר 645.
דלוגאַש, יאַן 59.
דן, י. 1597.
דניאל 1206.
דניאל (1טער ייד אין קאָוונע) 1156.
דניאלי — זע טשערניכאָוו.
דעגוץ 1870.
דעוויניסקי, א. זע וויטער, א.
דעלמעדיגאָ, יוסף שלמה 205, 692.
דעמבאָ, דר. 574.
דערוואַרט 1790.
דערזשאַווין, גאַווריל 76.
דראַכלע, ה. 1149־1150.
דרוק, דוד 416.
דרושין, אברהם 1644.
דרייזער, טעאָדאָר 1675.
דרייער, שמואל 1149־1150.

ה

האָושע (לערערין) 1811.
האוסמאן (רעוואָלוציאָנער) 1164.
האָכמאַן, לייב 1515.
האליטשער, אַרטור 268.
האַלפערין, פאַלק 1157.
האַלפערן (קאָוונע) 1676.
האַלפערן, דמיטרי 1910.

האַלפּערן, לעאָן 1641.
האָלצבערג, ה., דר. 282, 284־285, 1575.
האָלצמאַן, טייבע 1740.
האָלצמאַן, משה 1740.
האָנאָר (משפחה) 1474.
האַנדין, דר. 1802.
האַנעמאַן, ישעיה 1436.
האַנעמאַן, מאָריץ, דר. 1436.
האָפמעלקער, מישאַ 1257, 1752.
האָראַץ 790־791.
האַרקאַווי, אלכסנדר 1040.
הורוויטש, א. 254, 271.
הורוויטש־זאַלקעס, ש. 114.
הורוויטש, יהודה בן מרדכי הלוי, דר. 694, 1143.
הורוויטש, לייזער 1147.
הורוויטש, פינחס אליהו בן מאיר 698־699.
הורוויטש, שמואל 986.
הורוויץ (פאַמיליע) 1190.
הורוויץ (אַפטייקער, קיידאַן) 1588.
הורוויץ, דר. (פאַנעוועזש) 1410.
הורוויץ, אליעזר ליפמאַן 727.
הורוויץ, אליקום גציל הלוי, רב 1446.
הורוויץ, אשר 1435.
הורוויץ, ברוך ,רב 577, 610.
הורוויץ, יוסף יוזל 522־523, 560.
הורוויץ, פייוול 610.
הורוויץ, שמעון 778, 783.
היטלער, אַדאָלף 159־160, 231, 235, 392, 409־410, 1000, 1025, 1086, 1431, 1434־1435, 1467, 1473, 1505, 1632, 1639, 1650־1652, 1663, 1667, 1671, 1713, 1724, 1763, 1833, 1869, 1880, 1916, 1922־1923.
הייד, פערסי 1752.
היילפערין, יחיאל בן שלמה 74.
היימאַן, אליעזר 1101־1102, 1105, 1116, 1118, 1329, 1354, 1753.
היינע, היינריך 781, 791, 1017, 1032.
הילזאַן 1826־1827.
הילענבערג, אייזיאש 1636.
הילענבערג, ד. 1635.
הילענבערג, דוד 1635, 1639.
הילענבערג, דוד 1636, 1638, 1639.
הילענבערג, פייגע־לאה 1639.
הילפערדינג 1391.
הילקאַוויץ, זלאַטע 1519.
הימאנס, מ. 297.
הימלשיין 257־258, 267.
הינדעס, אליהו 640.
הינדעס, מ. 358, 631.
הירץ, הלל 1133.
הירש, יוליוס 1432.
הירש, מאָריץ.
הירש, שמשון רפאל 574.
הירשאָוויטש (ריטעוע) 1819.
הירשאָוויטש, אברהם־שמואל, רב 1863.
הירשאָוויטש, צפורה 1818.
הירשביין, פרץ 514.
הירשל, רב (ליגקעוע) 1302־1303.
הירשל ישעיה (וואַלאָזשין) 618־619.
הירשל פון סלאַבאָדקע (לעוויטאַן) 664, 1263־1264, 1267, 1291, 1359־1362, 1535.
הירשקאַן, צבי 415, 1076.
הלל הזקן 1225, 1324.
הלל פּאַריטשער 590־592, 596.
העגעל, פרידריך 412.
העלמאַן, יעקב, דר. 243.
העלער, א. (קאַוונע) 271.
העלער, אבא 1180, 1182, 1356.
העלער, יוסף, א., דר. 1403.
העלער, אהרון 1774, 1800, 1809.
העלער, יהושע, רב 1460־1461.
העלער, יו״ט ליפמאַן (תוספות יו״ט) 551, 639, 692.
העלער־מעלערשטיין, רחל־עטל 1180, 1182, 1356.
העלפּער (ראַסיין) 925.
העלפּער, יהודית 1116.
הען, מ. 1114.
הענרי, אָ (וו. ס. פּאַרטער) 1024.
העס, דר. 1818.
הערץ, מאַרקוס, דר. 695.
הערצל, טעאָדאָר, דר. 86, 643, 1042, 1203, 1221, 1242, 1420, 1435, 1533.
הערצל פאַנעוועזשער (קרעטשמער) 1206, 1211־1212, 1369־1372, 1407, 1420.
הרכבי, אברהם, דר. 196, 618.

וו

וואַגלער, אלחנן 1108, 1151.
וואַלפסאַן (משפחה) 1552.
וואַל, אשר 217.
וואַל, מאיר, רב 73, 184.
וואַל, שאול 73, 184.
וואַלאָו (שאָולער געטאָ) 1776.
וואַלאָוויצקי, ארי 1116.
וואַלאַנטשיוס, מ. 1663.
וואַלאַצקי 233.
וואַלאָקייטיס, י. (גלח) 1000.
וואַלבערג, געניא 238.
וואַלגעמיט, ישעיהו 1430.
וואַלד, אַרטור 1430.
וואַלד, יוסף 1430.
וואַלדעמאַראַס, א. פּראָפּ. 122־124, 127, 148.
וואַלדשטיין, זלמן 1855, 1857.
וואלוא, היינריך 68.
וואַלטער, פּראַנסואַ 205.
וואולף (משפחה) 1474.
וואולף (דייטש. גובערנאַטאָר) 1877.
וואולף, דר. (קאַוונע) 705.
וואולפאָוויץ, יודל 1291.
וואַכטאַנגאָו 1750.
וואַלסאַנאָק, רודאָלף, דר. 1090, 1093, 1746, 1753, 1921.
וואַלפּאַנסקי, נחמיה 1636, 1638, 1642.
וואַלפע, ב. 1860.
וואַלפע, דוד 1106, 1922.
וואַלפערט, דוד, אַדוו. 1754.
וואַלפערט, הירש, אַדוו. 1754.
וואַלפערט, שמעון, דר. 1781.
וואַלף (דייטש. פילאָזאָף) 696.
וואַלף, אבא 700.
וואַלף, איסר־בער 1161, 1175, 1263, 1363, 1584.
וואַלף, גריגאָרי (האַנס) דר. 120, 281, 1339.
וואַלף, לייזער 1108, 1151.
וואַלף, משולם, דר. 157, 253, 271, 282, 284, 292.
וואַלף, שמעון 700, 1143.
וואַלפאָוויץ, דוד 1519.
וואַלפסאַן, וו. ל. 1660.
וואַלפּציק חריף 779.
וואַלק (קאַוונע) 237.
וואַלק, שמואל 554.
וואַסבודזקי 1431.
וואַסילטשיקאָוו, פירשט 1177, 1584.
וואַסערמאַן, אלחנן 659.
וואַסערמאַן, מרים 1819.
וואַראַבייטשיק 1280.
וואַראַשילאָוו 1849.
וואַרבורג, פעליקס 243.
וואַרשאַווסקי (ווירבאַלן) 1640.
וואַרשאַווסקי, מ. 824.
וויגאַדסקי, יעקב, דר. 123־125, 224־225, 296, 1149, 1651.
וידאנס, ע., דר. 241.
וידראָוויטש, גדליה־מרדכי 507.
וויטאָווט (וויטאוטאַס) 50, 52־53, 55־58, 62, 176, 197־200, 202, 287, 316־318, 323־324, 971, 1155, 1455, 1477, 1620, 1681.
וויטאל, חיים 553.
וויטקאוסקאַס, געזעראַל 155.
וויידעס, אליהו־דוד 1542.
וויין, סטעפאַן, דר. 253.
וויזל, נפתלי הערץ 695, 697, 792.
וויטער, א. (דעוויניששקי) 296, 1039־1041, 1043־1044, 1147, 1166־1167, 1355.
וויטקונאַס, פ. 1580.
וויטקוס 1862.
וויטשקוס (גלח) 1664.
וויינבערן, אברהם 1542.
וויינבערן, דוד 1542.
וויינגער, מ. 433, 437.
וויינער 507.
וויינרויב, אבא שעפטל 408, 414.
וויינריב (וויינרויב), אפרים 414.
וויינריך, מאַקס, דר. 415־416, 463, 1150.
וויינשטיין, אבא 1858.
וויינשטיין, יוסף 1858.
וויס, אסתר 1800.
וויס, יצחק הירש 672, 1521.
וויסבאַרט, יאַהאַנעס 1108, 1322.
וויסבאַרד (משפחה) 1040, 1044.
וויסבערג, יצחק יעקב 801.
וויסמאַן, אַברהם 1876.
וויסנבערג, יצחק מאיר 1025, 1061.
וויצמאַן, חיים, פּראָפּ. 243, 253, 271.
וויילהעלם, II 121, 1479, 1627, 1630־1632.

ווילהעלם (קורפיו׳שט) 1429.
ווילהעלם (עסטרייכ. פרינץ) 323.
ווילי (שאָוולער געטאָ) 1804.
ווילייש׳ס, יאָנאַס 242, 252, 292.
ווילימאַס, יאָנאַס 1862.
ווילנער באַלעבעסל (יואל דוד) 447, 1285.
ווילנער גאון (אליהו בר׳ שלמה זלמן, הגר״א) 27, 73־74, 77, 355־357, 364, 377, 483־484, 487־489, 491־493, 495־500, 508, 511, 527־538, 541, 546־547, 553, 567, 606, 641, 663, 671, 674, 696־697, 699, 758, 760, 942, 973, 1023, 1126, 1142־1143, 1153, 1203, 1214, 1282, 1285, 1476, 1522, 1556.
ווילסאָן, וואודראָ 119, 223.
ווילענטשוק, אהרון 1910.
ווילענטשיק (ווילקי) 98.
ווילענקער, משה 594.
ווילקאָווישסקי, אברהם־מאָטל 1630.
ווילקאנסקי, מאיר אליעזר 509.
ווין, אליהו 1587.
ווין, זונדל 1587.
ווינאָגראַדאָוו, ניקאָלייַ 741.
ווינאָוער, מאַקסים 219, 221, 1176.
ווינדזבערג, נ. ו. 1260־1261, 1569.
ווינדסבערג (משפחה) 999.
ווינטשעווסקי, מאָריס 758, 1161, 1477, 1582.
ווינער, לעאָ, פראָפ. 802.
ווייסאָצקי, משה 1149־1150.
ווייסאָצקי, קלונימוס זאב 645־646, 781.
ווייסאָצקיס (פאָסוואַל) 1862.
ווייסטאַנעצקי 1639.
ווייסטאַנעצקי, חיה 1639.
ווייסלבסקי, צבי, דר. 1114.
וויץ 1774.
וויראָגיל 366, 790־791.
ווישטינעצקי, בערל 1640.
ווישטינעצקי, רייזל 1640.
ווישניאָוועצקי, מיכאל 1138.
ווישניאַק, מ. 1667.
ווישניצער, מאַרק, דר. 43, 163, 315, 324, 330, 354, 971, 1135, 1142, 1156, 1159, 1216.
וולאַדיסלאָוו, IV 1140, 1456, 1607.
וולאַדיסלאָוואָוסקי, ביילע 1639.
וולאַדעק (טשאַרני, ברוך) 1225, 1417.
וועבער, געאָרג 750.
וועבער, הלל 1292.
וועבער, מנשה 1292.
וועלוול זבאַרזשער 824.
וועלוועלע (ווילנער שטאָט־מגיד) 748.
וועניצלאָוואַ, אַנטאַנאַס 155, 1839.
וועניצלאוסקאַס, קאַזימיר, אַדוו. 1245־1246, 1785.
וועניצלאוסקייטע 1784, 1831.
וועקסלער 1824.
וועראבאָוסקי, יאַנקל 1911.
וועראבלאָוסקי, דוד 1108, 1110.
וועראשבאָוויטש, ל., דר. 1108, 1854.
וועראשבאַלאָוסקי, חיים־דוד 1640.
וועראשבאַלאָוסקי, יהודית 1639.
וועראשבאַלאָוסקי, יעקב 1635, 1640.
וועראשבאַלאָוסקי, מ. ש. 1636.
וועריאָווקין 1888.
וועריך, זשול 1386, 1674.
וועריפעל, פראַנץ 1675, 1755.

ז

זאַבאַרסקי, אברהם 262, 271.
זאביטיס־נעזאביטאוסקאַס 160.
זאָבערנהיים, מאָריץ 122.
זאָגער, י. ש. 1149־1150.
זאָוואַדסקי, יוזעף 706, 713־715.
זאָטאָוו 1164.
זאַכאַרין, בנימין 1913.
זאַלמאַנאָוויטש (משפחה) 1004.
זאַלצבורג, חנה מערע 1292.
זאַלצבורג, שייע יונה 1292.
זאַלקינד (ווילנע) 1283־1284, 1286, 1288.
זאַלקינד, שלמה זלמן 737, 748, 760.
זאַמאַשטשיק (משפחה) 1474.
זאַנגוויל, ישראל 1221.
זאַנענבערג, זונדל 76.
זאַנענפעלד, אברהם אהרן 558.
זאַנענפעלד, חיים, רב 555, 565.
זאַסניץ, יוסף יהודה־לייב 411, 1230־1231.
זאַק (בירז), אַדוו. 1754.
זאַק, ב. ג. 1543.
זאַק, חיים 734, 775, 777־778, 781, 783, 1046.
זאַק, ישעיה ליפע 1545.
זאַק, מ. 233, 236־237.
זאַק, ש. — זע סימפלטאַן, דר.
זאַק, שמעון 1114.
זאַקהיים, אברהם 719, 721.
זאַקס (משפחה, גלובאָקע) 1552.
זאַקס (לערערין, שאַוול) 1800.
זאַקס, ראש־ישיבה 662.
זאַקס (קאָוונע) 259.
זאַקס (ריטעווע), דר. 1819.
זאַקס, אברהם שמחה 778, 780, 783־784.
זאַקס, בן־ציון וואָלף 780, 782.
זאַקס, דניאל, רב 579.
זאַקס, חיים (שאַוולער געטאָ) 1778.
זאַקס, י. 1111, 1752.
זאַקס, נעלי 1671.
זאַקס, שיע 1259.
זאַקס, שמואל 1520.
זאַקס, שניאור 778, 780, 784.
זאַרקאָ, י. 1635.
זאַרקאָ, שמואל 1639.
זובאָו (משפחה).
זובאָטאָו 1168, 1172־1173.
זובעץ (פרנס פון קאָוונע) 199.
זובצאָו, חיים 1417.
זונדעלעוויטש, אהרון 1129, 1146.
זונדעלעוויטש, שמואל 1586.
זוסמאַן (משפחה) 1474.
זוסמאַנאָוויץ, ישעיה 1519.
זופאָוויטש, צדוק 1482.
זופאָוויץ, יהודה 1706, 1910.
זיוו (זאב) 62.
זיוו־ברוידאָ, שמחה זיסל 554, 562, 666־674, 1049, 1447, 1451־1452, 1847.
זיוו, יהודה לייב, רב 1159.
זיוזיאָ 326.
זיידעל (קאָוונע) 1339.
זיידענבערג, בער 709.
זילבער, בונעם צמח, רב 1546.
זילבער, הלל 1864.
זילבערבערג, נפתלי, רב 555.
זילבערמאַן, רב 215, 218.
זילבערמאַן, לייזער־ליפמאַן 216.
זילבערמאַן, פ. מ. 721.
זילבערמאַן, שמואל 1586.
זילבערקווייט, א., אַדוו. 1754.
זימאַן (משפחה) 999.
זימאַן (קאָוונע) אַדוו. 1854.
זימאַן, אברהם 1853.
זימאַנסקי (משפחה) 999.
זינאַן (סלאָבאָדקע) 1292.
זינגמאַן, קלמן 1101, 1224, 1293.
זינגער, העשל 1229.
זינגער, י. י. 1209.
זכריה (קאָפּאָ) 201.
זלאָט, משה־אהרון 1860.
זלאָט, ראובן 1860.
זלאָטקאָוויטש, אלימלך 1875.
זלאָטקאָוויטש, שיינע 1875.
זלמן ר׳ אוריס (ווילנע) 549.
זעלדין, אסתר־דבורה 1553.
זעלדין, דניאל 1552, 1554.
זעלדין, הערערי, דר. 1552, 1554.
זעלדין, מענדל 1552, 1554.
זעלדין, נחום 1552, 1554.
זעלדין, ראובן 1553.
זעלדין, ראובן (ניו־יאָרק) 1552, 1554.
זעלדין־אָקון, אסתר 1552, 1554.
זעלדין־אַרש, בתיה 1552, 1554.
זעליוויאַנסקי, גיטע 1858.
זעלמעלע 698.
זענקוס 160.
זק״ש, אהרון, רב 1883.
זק״ש, צמח, רב 778, 783־784.
זרח בן נתן 205.
זשאַבאָטינסקי, זאב (וולאַדימיר) 243.
זשאָפער, י. 1106.
זשווידגאַל, חיים 1860.
זשוקאָווסקי 1871.
זשוקאָווסקי, פעליקס 708, 710.
זשיטלאָווסקי, חיים, דר. 370־371, 779, 1755.
זשילינקיס, פראָפ. 922.
זשילינסקי (שאַוול), דר. 1830.
זשילינסקי־אַלעקא 1257.
זשילינסקי, חיים 1809.
זשיקמאַנט 56.
זשעליגאָווסקי, געניראַל 295, 297, 301, 1148, 1278.
זשעמייטע 1621.

ח

חבקוק הנביא 1283.
חולדה 666.
חזן, מ. א. 1148.
חייט (קאָוונע) 237.
חייט, אברהם 1860.
חייט, אידע 1860.
חייט, אייזיק 1232.
חייט, משה־לייב 1587.
חייט (קאַרבמאַן), אברהם־ישעיה 1547, 1548.
חייטאָוויטש, אשר 1640.
חייטאָוויטש, מ. א. 1639.
חייטאָוויטש, שמואל 1640.
חייטין־וואַריעָס, ביילע 1818.
חייטין, חנה 1797.
חייטין, לייב 1768.
חיים ברִיסקער — זע סאָלאָוויייטשיק, חיים.
חיים וואָלאָזשינער 77, 492־495, 498־499, 500־504, 539־540, 544, 546, 553, 581, 583, 588, 671, 698, 1146.
חיים ראַצקער, רב 1369.
חיים רומישקער 1507.
חיים־שלמה (שמש, וואַשקי) 1860.
חיים שערשאָוער, רב 1563.
חכם צבי 638.
חלפן, יוסף 550.
חמיל — זע כמעלניצקי.
חנה (פומפיאַן) 1207.
חנה (גאונס ווייב) 529.
חסדאי, רב 619.
חענקין, וועלוול 1587.
חפץ־חיים (ישראל מאיר הכהן) 86, 559, 610, 645, 653, 655־662, 667, 1359, 1387, 1389־1392.
חרל״פ, יהודה־לייב, רב 1563.

ט

טאַבאַטשניק, אַדוו. 1754.
טאַבאַקין, טוביה 1586.
טאַבאַקין, לייב 1586.
טאַבין, ה. 1587.
טאַדעס (משפחה) 1425, 1885.
טאַדעס (יאַנישקעל) 1860, 1862.
טאַדעס, לייב 1356.
טאַוריס, חיים (חיימל) 1111.
טאַלסטאַי, לעוו 405, 1218, 1248, 1392.
טאלעראַז, לייצע 411.
טאַמערלאַן 196־197.
טאַפט, דר. 1740.
טאַציטוס 310.
טאַראַטשאַנסקי 1764.
טאַרנבוים 1686.
טאַנעס, אברהם 666.
טאַסע (וואַשקי) 1840.
טוביה בן אברהם טובלי 703.
טונקעלער, דער (יוסף טונקל) 1279, 1605.
טורגענעוו, איוואַן 1248.
ט״ז (טורי־זהב, דוד הלוי) 1134.
טיזענהויז, אַנטאַני 700־701, 712.
טיטוס 766.
טיטושעוונאַ 1590.
טייקין, עזריאל 1875.
טילמאַנס 870, 1175, 1192.
טיפּאַגראַף, זימל 701, 715, 728־729.
טיקאַטשינסקי, אברהם 634.
טיקאַטשינסקי, חיים לייב, רב 631־632, 634.
טיקטין 210.
טישקעוויטש, גראַף (משפחה) 709, 723, 1285, 1364, 1454, 1456־457א.
טישקעוויטש, איוואַן 1177.
טישקעוויטש, סאָפיע 1177, 1231.
טישקעוויטש, פּיאָטר 1177.
טעל, דזשוגאַס 1573.
טען, היפּאָליט 1061־1062.
טעפּער, אַלטע 1910.
טעפּער, דוד 1910.
טרומפּיאַנסקי 1090.
טראַכטענבערג, מענדל 720.
טראָפּ, אברהם 662.
טראָפּ, נפתלי 577, 610, 662.
טראַפּידא (וואַשקי) 1860.
טראַפּינסקי 1870.
טרוטניעוו 1283, 1285.
טרויב (טוער), דר. 1819.
טרויב, זלמן 1106, 1111, 1114, 1396.
טרויב, צ. 254, 271.
טרומפּלדור, יוסף 1395.
טרושקין, הירש 1514.
טריזשאַנאָוויץ 1148־1150.
טריסטמאַן, לאה 1811.
טרימאַניס, גלח 1870, 1877.
טרעגער, דוד 1920־1921.
טשאַצקי, טאַדעאוש 66, 699, 704, 716, 761.
טשאָקע 761.
טשאַרטאַריסקי, אַדאַם 701, 703־705, 707־714, 716, 718.
טשאַרנאָ, דר. 1113.
טשאַרני, דר. 1781, 1789.
טשאַרני, דניאל 115, 1102, 1108, 1323, 1326.
טשיים, עדוארד 1478.
טשייקאָווסקי 1756.
טשעכאָוו, אַנטאָן 1218.
טשעכאָוו, מיכאַאיל 1258.
טשעסלער 233.
טשערנאָוויץ, חיים, פּראָפ. 364, 567־575, 645.
טשערנאָוויץ, שמואל 1164, 1167.
טשערנאָווסקי, חיים 1774, 1809.
טשערניוס, יאָנאַס 903.
טשערניכאָוו, יוסף (דניאלי) 254, 258, 264, 267, 271, 1097, 1225, 1417.
טשערניכאָווסקי, שאול 1114.
טשערנישעווסקי ניקאָליי 755.
טשערנעס 1754.

י

יאַבלאָנסקי, רב 133.
יאַבלאָנסקי, י. (פילאָלאָג) 1612.
יאגיכעס, יעקב בן יוסף 724, 746.
יאגיכעס־טישקא, לעאָן 724.
יאַגעלא, אַלעקסאַנדער 59־61, 200, 390, 1022, 1155־1156, 1475, 1567, 1585.
יאַגעלאָ, וולאַדיסלאָוו 52, 316, 323, 330.
יאַדוויגאַ 52, 323, 1567.
יאַהאַן, דער 22טער (פויפּס) 45.
יאַוואַראַס 1245.
יאַוושיץ, פייוול 1436.
יאזגור, סאַניע 1822.
יאַזיקאָוו, גענעראַל 967.
יאַזעפאָוויטש, מיכל 62, 199־200.
יאטקונסקי, מ. 254.
יאַטשיס 1829.
יאַכלסאָן וולאַדימיר 1146.
יאַמי (פון וויזאָץ) 1867־1868.
יאַמע, בן־ציון 1010.
יאַנאָווסקי 925.
יאַנאָוער, פסח 1580.
יאַנאָסעוויטש, ג. 1111.
יאַנושייטיס, פ. 1835.
יאַנושקעוויטש 91־92.
יאַנינאַס 243.
יאַנסאָן 1586.
יאַנקאָווסקי 1804.
יאַנקונער, חיים ראובן 1291.
יאַנקוס (פאָעט) 1830.
יאַנקיווסקי (משפחה) 1003, 1005.
יאַנקעלאָוויטש (שקוד) 1517, 1518.
יאַנקעלעוויטש (ויסאָקידוואָר) 1870.
יאַנקעלעוויטש, ביילע 1874־1875.
יאַסאַדע, יעקב 1106, 1108, 1329.
יאַסט, י. מ. 722.
יאַסייטיס, דר. 1779־1780, 1830־1831.
יאַסייטיענע־לוקאָמסקייטע 1807, 1831.
יאַסעלעוויטש 1339.
יאַעלסאָן (משפחה) 411.
יאַפו 233.
יאַפע (מאַלער) 1403.
יאַפע (קיידאָן) 1004.
יאַפע (שאָול) אַדוו. 1831.
יאַפע, חיים־לייב 1180, 1182.
יאַפע, חצקל 1193.
יאַפע, י. א. 433.
יאַפע, מרדכי 789, 1101־1103, 1114, 1116, 1483.
יאַפע, דר. 1331.
יאַצקאָן, שמואל יעקב 1077, 1409, 1425.
יאַקאָבסאָן, דר. 1436.
יאַקאָבסאָן (דומע־דעפוטאַט) 86.
יאַקאָבסאָן, משה 1429־1430.
יאַראַשיס, דר. 1588.
יאַרדאָן 1686, 1687, 1690, 1718.
יאַשע אליהו (לידע) 646.
יאַשע בער בריסקער 643.
יאַשענסקי, יאָן 702־703.
יהואש (בלומגאַרטן, שלמה) 1347, 1637־1638.
יהודה בן אהרון (האַליטש) 202.
יהודה בר׳ אליעזר — זע יסו״ד.
יהודה הלוי 25, 581, 790.

יהודה חסיד 486, 544.
יהודה ממנקרמן 200.
יהושע 666.
יהושע העשל בן יעקב ,רב 73.
יואָדייקים 1819.
יואל בער הכהן 751.
יובילאָוויטש, יעקב 163.
יודיקא 1101, 1103, 1116.
יודל זאַרעטשער 1146.
יודעלעוויטש, יחיאל 1149־1150.
יודעלעוויטש, מרדכי 640.
יוחנן המטביל 326.
יוליע (ווילנע) 1673, 1677.
יונה הנביא 1163.
יונתן בן יוסף, רב 696.
יוסי 394.
יוסף, רב (טעלז) 643.
יוסף (כאַזאַרישער מלך) 194.
יוסף בן מרדכי (טראָק) 199.
יוסף, יעקב, רב 554, 779.
יוסף קרינקער 499.
יוספוס 1589.
יחזקאל, רב (קעלם) 1444,1446.
יחיאל (גאונס שווער) 529.
יל״ג — זע יהודה־לייב גאַרדאָן.
ימין (קאָוונע) 160.
יסו״ד (יהודה בר׳ אליעזר) 1142.
יעזוס 326.
יעל 790.
יעלין, בוסיא 1917.
יעלין, חיים 1106, 1108, 1329, 1338, 1908־1910.
יעלין, לייזער 1336, 1338.
יעלין, מאיר 1106, 1108, 1329, 1338, 1753.
יעלענע 60.
יעקאַטעריגאַ II 205, 289, 334, 1144.
יעקב (קלעצק) 174.
יעקב (לוצקער רופא) 201.
יעקב אבינו 399.
יעקב בן־שלמה 1443.
יעקב בר׳ חיים הכהן, רב 701.
יערוסאַלימסקי, אברהם 1186.
יפה (לעערער, יורבורג) 1851.
יפה, גאַלדע 1239.
יפה, יצחק, רב 1864.
יפה, לייב 123, 224, 296, 1148.
יפה, מרדכי (גראַדנע) 73.
יפה, מרדכי גימפל 1369־1370.
יפתח (הגלעדי) 1517.
יצחק אבינו 399.
יצחק אלחנן (ספעקטאָר), רב 86, 226, 364, 377, 395־396, 510, 514, 559־562, 567־576, 578, 643, 667, 672־673, 1017, 1023, 1034, 1037־1038, 1161, 1191, 1195, 1203, 1226, 1268־1269, 1285, 1362, 1364־1366, 1521, 1746.
יצחק בן אברהם (טראָק) 202, 205.
ירוחם מירער 1847.
ירושלמי, אליעזר 970, 1111, 1246, 1365, 1767, 1800, 1882.
ירמיהו הנביא 680־681, 1283.
ישורין, יעפים 1146.
ישעיהו בן אמוץ 786, 1128, 1283.
יש״ר (יוסף שלמה רופא) — זע דעלמע־דיגא, יוסף שלמה.
ישראל (מינסק) 531.
ישראל אליעזר — זע בעש״ט.
ישראל חסיד (ראַסיין) 547.
ישראל סאַלאַנטער (ליפקין) 27, 359, 439, 507־508, 511, 514־522, 539, 541, 544, 547־556, 559, 561, 563־564, 624, 634, 641, 660, 666־667, 670־671, 783־784, 1023, 1146, 1235, 1267, 1446, 1451־1452, 1459־1460.

כ

כהן (שאַוולער געטאָ) 1831.
כהן, אלחנן 556.
כהן, אריה 1751.
כהן, בערל 1109, 1887, 1918.
כהן, בצלאל 1146.
כהן, דוד (דוד הכהן) 1110.
כהן, דוד (מאָלער) 1582.
כהן, הערמאַן, פראָפ. 646.
כהן, חיים 637.
כהן, ישראל 84, 371.
כהן, משה 259, 271, 1111, 1114, 1116.
כהן, משה (לערער) 1516.
כהן, עדה 1106.
כהן, צבי, רב 1641.
כהן, שבתי (ש״ך) 1133.
כהנמאַן, יוסף, רב 248, 281־282, 284־285, 1421, 1426־1427, 1626.
כוכב, ש. 1106.
כורש 315.
כץ, אהרון, רב 1887.
כץ,איצע 1375־1378.
כ״ץ, בן־ציון 1074, 1075, 1110.
כץ, הירש 1860.
כ״ץ, יעקב 1136.
כץ, מ. מ. 271.
כץ, מרדכי, דר. 1375.
כץ, שבתי 73.
כ״ץ, שבתי הלוי, רב 1427, 1885.
כץ, שמואל 1860.

כ

כאַדזקאָ 716.
כאַנעלאָוויץ, אברהם יצחק 1427.
כאַסמאַן, ראובן 1106, 1111.
כאַצקעלס (קאָוונע) 1182.
כאַצקעלעס, העלענע 1111, 1278.
כאַראַנזשיצקי (משפחה) 871, 956.
כאַראַנזשיצקי, באַריס 1794.
כאַראַנזשיצקי, ש., דר. 120, 254, 257, 259, 271.
כאַראַנס, גרישע 1182, 1183.
כאַרוזין, 220, 222.
כוואַלסאָן, דניאל 374, 756.
כווייזאן, דר. 1817.
כווייזאן־זאַקס, דר. 1817.
כמעלניצקי, באָגדאַן 70, 202, 332, 353, 355־356, 483, 485, 638, 1133.

ל

לאדסקי, מ. (לעפּאַלאַדסקי) 925, 1259.
לאה (סאַלאַנטער) 547.
לאַזאַר (שאַוולער געטאָ) 1825.
לאַזאַר, ר. 1432.
לאַזדאַס 1597.
לאַזערסאָן, א., דר. 921, 1753.
לאַזערסאָן, מ., פראָפ. 250.
לאטאוער רב 1602.
לאַמאַס, י, 236.
לאַן, מערע 1910.
לאַנדאָן, אפרים 1502.
לאַנדאָן, בערל 1567.
לאַנדאָן, מאיר 1502.
לאַנדאו (לאַנדאָו), אַדאַלף 211, 1576.
לאַנדוי, העגדל, דר. 256, 258, 282, 925, 1357.
לאַנדוי, צמח הלוי 727.
לאַנדוי, שמואל 927־928.
לאַנדינסקי, רב 662.
לאַנדינסקי, משה, ראש־ישיבה 662.
לאַנדסמאַן 412.
לאַפּ, אפרים, רב 1641.
לאַפּ, גיטל 1640.
לאַפּ, פעשע־רחל 1639.
לאַפּאַנטען 790.
לאַפּיאַנסקי (משפחה) 1005.
לאַפּושינסקי 1865.
לאַפין, אבא, דר. 1176.
לאַפּיס (גלח) 1772, 1807, 1830.
לאַצמאַן, יהושע 1105, 1108, 1329.
לאַשאַס, פראָפ. 923.
לובאָוסקי, ז., דר. 1116.
לודוויק־אַנדזשו 51, 52.
לוואָויץ, ירוחם 634.
לוטיקאַס 253.
לוטער, מאַרטין 327, 329.
לוטרין, מיכאל 1639.
לוטרין, פייגע־מלכה 1640.
לוי יצחק בערדיטשעווער 595, 599.
לוינזון־לביא, מ. ז., דר. 1533.
לומפ 1770.
לונאַטשאַרסקי, אַנאַטאַלי 268.
לונסקי, חייקל 1282, 1673.
לונץ, זונדל 1850.
לונקעוויטש 1288.
לופטשפרינגער, דר. 1740.
לוצאַטו, משה־חיים (רמח״ל) 356, 549, 693, 792, 813, 1382.
לוקאַמסקי, אַדוו. 1831.
לוקניצקי, ח. י. 271.
לוריע (משפחה) 411, 1232.
לוריע, אסתר 1753.
לוריע, גאַלדע 1639.
לוריע, דוד (אנטאקאליער רב) 737.
לוריע ,דוד 548.
לוריע, וואולף 1750.
לוריע, יוסף, דר. 1050.
לוריע, מאַטל 1860.
לוריע, מרדכי 1640.

לוריע, משה 233, 237, 1292.
לוריע, נתן־נטע, רב 1537, 1601.
לוריע, רחל (וואולף ראָזע) 416.
לוריע, רייזל 1640.
לוריע, שלמה (רש"ל) 73, 1135.
ליאָנדער (בן־לין) הירש 721.
ליאָנדער, לייב בן אברהם 706, 754.
ליבער, מאַרק (מיכל גאָלדמאַן) 221, 1184.
ליבערמאַן, אהרון־שמואל 84, 1129, 1146.
ליבערמאַן, שולם 1448.
ליובאָווסקי, פּראָפ. 58.
ליובאָווסקי, משה 1865.
ליובערסקי 1776־1777.
ליוטע (ווילנע) 1673.
ליוטקוס 1829.
ליטוואַק, א. (העלפאַנד, ח. י.) 221.
ליטוואַקאָוו, משה 1073־1074.
ליטווין, א. 802, 1225־1226.
ליטווין, מיכאַלאָן 65.
לייבאָוויטש, יוסף, אינזש. 1780, 1809, 1825, 1827, 1921.
לייבאָוויטש, מענדל 1772, 1774־1775, 1779, 1787, 1796, 1798, 1807־1809, 1811.
לייבאָוויטש, ראובן 1793.
לייבאָוויץ, ברוך־בער 610.
לייבאשיץ, יעקב, דר. 693־694, 697, 712.
לייבניץ, גאָטפילד, ווילהעלם 536.
לייוויק, ה. 1104, 1319, 1922.
לייזעראָוויטש (לאַנדוירטן) 1009.
לייזעראָוויטש (קאָוונע) 1182.
לייזעראָוויטש, י. א. (אידידאַר לאַזאַר) 1076־1077, 1110, 1182, 1291, 1362.
לייפציקער, דר. 1428.
ליכטנשטיין, דר. (יאַנישקעל) 1860.
ליכטנשטיין, מאַרטין ,דר. 1477.
לילינבלום, משה לייב 547, 571, 744־745, 752, 1023, 1379־1380, 1476.
לילינטאַל (משפחה) 411.
לילינטאַל, יוליוס 1432.
לילינטאַל, מאַקס, דר. 79, 732, 760.
לינדערבראַטן, רפאל 733.
לינעצקי, יצחק־יואל 369.
לינקעוויטשיוס 1771, 1773־1775, 1829.
ליסאן, זלמן 1427.
ליעסין, א. (א. וואַלט) 513־514, 1147, 1219.
ליפאָוועצקי, פסח 1116, 1396.
ליפמאַן ,דוד מתתיהו 1114, 1118, 1156.
ליפמאַן, חנא 1630.
ליפניונאַס (גלח) 1664.
ליפעץ, דוב 239, 1116.
ליפעץ, זעוויגל 1740.
ליפעץ, מאַקס 1226.
ליפקין, זאב וואָלף (רב), 547, 552.
ליפקין, יום־טוב ליפמאַן, פּראָפ. 784.
ליפקין, יצחק, 550, 552.
ליפשיץ (בעקעריי) 1245.
ליפשיץ (מאָלער) 1403.
ליפשיץ (מעמל) 1431.
ליפשיץ, אסתר (שאָוול) 1794.
ליפשיץ, יהודה הלוי, רב 1521.
ליפשיץ, יוסף 962.
ליפשיץ, יעקב 575־576, 672־673, 1521.
ליפשיץ, מאַקס 1771, 1795.
ליפשיץ, נטע 1521.
ליפשיץ־אַמסטערדאַמסקי, אסתר 1804־1805.
לנו — זע גאָזשאַנסקי, שמואל.
לעאָנאס, פּ., פּראָפ. 279.
לעבענזאָן (משפחה) 1129.
לעבענזאָן, מיכה־יוסף 365, 788־790, 792־794, 809, 813, 1144, 1366.
לעבענזאָן, אברהם דוב (אד"ם הכהן) 80, 365, 723־724, 726, 730, 737־739, 749, 791, 795, 1144, 1366.
לעהמאַן, דר. 233.
לעווענדע, יהודה־לייב 84, 727, 738, 749, 754, 1128, 1147.
לעווי, דר. 748.
לעווי (ראַסיין) 1253.
לעווי (שאָולער געטאָ) 1825.
לעווי, י. 213.
לעווי, מאיר 1431.
לעווי (לעוויט?), רבקה 1915.
לעוויאר (וויזשון) 1887.
לעוויט (לערער) 1428.
לעוויט, אַבראַשאַ 1818.
לעוויט, יעקב־דוד 1856.
לעוויט, מאיר־בער 1532.
לעוויט, צבי 1849, 1853.
לעוויטאָן (משפחה, גלובאָקע) 1552.
לעוויטאָן („אחדות") 133.
לעוויטאָן, דר. 157.
לעוויטאָן, איסאַק 1023, 1641.
לעוויטאָן, י. 904.
לעוויטאַס (משפחה) 411.
לעווין (אַדוו.) 970.
לעווין (וואבאָלניק) 1860.
לעווין (פּאַלאָנגע) 1474.
לעווין (קאָוונע) 1185.
לעווין, גרשון 271.
לעווין, ה. (קופישאָק) 1603.
לעווין, הירש 1185, 1186, 1188, 1190.
לעווין, הירש (גודיאנער) 1875.
לעווין, הירש (סלאָבאָדקער געטאָ) 156, 1110, 1910־1911.
לעווין, הירש, פּראָוויזאָר 1739.
לעווין, חיים 1148־1150.
לעווין, י. 210.
לעווין, לינא 1185.
לעווין, מרדכי 1636.
לעווין, משה 1108, 1151.
לעווין, משה (סלאָבאָדקער געטאָ) 1706, 1910.
לעווין, משה יהודה 560.
לעווין, רבקה 1882.
לעווין, רפאל 1917.
לעווין, ש. ח. 254, 259, 271.
לעווין, שמואל 1182.
לעווין, שמואל, דר. 1338, 1341, 1765.
לעווין, שמריהו, דר. 86.
לעווינאָוויטש, י. מ. 1571.
לעווינזאָן (ניר־יאָרק) 1569.
לעווינזאָן, זלמן 1777.
לעווינזאָן, יצחק בער (ריב"ל) 719, 785.
לעווינסאָן, א. 1114.
לעווינסאָן, הירש 661.
לעווינסאָן, מיכל 1096.
לעווינסקי, ירוחם 1593.
לעווין־עפשטיין, אליהו זאב 1381.
לעווינשטיין, מאָטל 1865.
לעוויצקאס 1849, 1851.
לעוועגשטיין, יחזקאל 636.
לעוועגשטיין, לאַזאַר 287, 292.
לעווקע 51.
לעלעוועל, יאַאַכים 708־710, 716.
לעסינג, גאָטהאָלד־אפרים 781, 1128.
לעקערט, הירש 1129, 1287, 1622, 1660.
לערמאַנטאָוו, מיכאַיל 1017.
לעשצינסקי, יעקב 132, 147, 389, 827, 1080, 1563־1564.
לפידות, אלכסנדר משה 559.

מ

מאַגיליוקער, רחביה 1106, 1108, 1641.
מאַדייסקער, העשל 1907.
מאַדייסקער, סאַניע 1907.
מאַדענא יהודה (לעאָן) 1435.
מאַושאַוויץ, דניאל, רב 1847־1848.
מאַזאָוויעצקי, בצלאל 1798־1799.
מאַזוידאַס, מאַרטין 327.
מאַזירער מגיד 1214־1216.
מאַטיס, ראובן 1922.
מאַטיס, שמואל 1106, 1108, 1922.
מאַטיקאָוו, דוד 1635.
מאַטיקאָוו, מרדכי 1635, 1639.
מאַטיקאָוו, צירל 1640.
מאַטעס, אַנא סעמיאָנאָווגא 1177, 1354־1355.
מאַטעס, משה, דר. 1177, 1330, 1354.
מאַטשאַן 1766.
מאַיזעשאָוויטש, אַבראַם 1136.
מאיר־בעל־הנס 1361.
מאיר שמחה, רב 393, 1272.
מאיראָוויטש (בוכהאַנדלונג) 1030, 1035־1038.
מאיראָוויטש, ד. ו. 1105, 1108, 1329.
מאירסאָהן, אשר לעמל 1145.
מאַלדוטיס 1859.
מאַלינקער, שרה 1795.
מאַן, טויבע 1883.
מאנאסעוויטש, א. 210, 217.
מאַנדלבּרויט 253, 281־282.
מאַנדעלקערן, ש. 620.
מאַנדלשטאַם (משפחה) 1046.
מאַנדלשטאַם, בנימין 734, 781, 783.
מאַנדלשטאַם, יחזקאל 734, 781, 783.
מאַנדלשטאַם, לייב (לעאָן) 731, 734־735, 741, 777, 780־781, 783.
מאַנדעלמאַן, מ. 302, 1333.
מאַנדעלשטאַם — זע מאַנדלשטאַם.
מאַנטעסקיע 405.
מאַנטעפיאָרע, משה 79־80, 377, 641, 747־748, 751, 1125, 1140, 1522.
מאַנע, מרדכי צבי 757, 789־790, 793־795.
מאַס, יצחק 1587.
מאַסלייאַנסקי, צבי־הירש 1216, 1283.

מאַסקאָווסקי, י. (מאַיריאַן זשיד) 1110, 1919.
מאַפּו, דר. 1015־1016.
מאַפּו, אברהם 365־366, 551, 746, 752, 754־755, 785־787, 1015, 1017, 1022, 1105, 1161, 1163, 1169, 1218, 1224, 1226, 1285, 1291, 1327, 1342, 1366, 1856.
מאַצקוס 1817.
מאַצקייטיס 1785.
מאַצקין, לעאָ, דר. 125, 253.
מאַצקיעוויטש 1735.
מאַצקעוויטשיוס, מירונאַס 1663.
מאַקאָווסקי, א., אַדוו. 233(238, 274, 279, 284.
מאַקסימאָו 1842.
מאַראָז, אַנאַ 1862.
מאראק, רב 1750.
מאַרגאָלין, בעריש 1883.
מאַרגאָלין ליוטקאַ 1883.
מאַרגוליס, מ. 218.
מאַרדעל, אליהו 950, 1771.
מאַרדעל, יצחק 950.
מאַרוא, אַנדריי 1755.
מאַריאַמאַפּלסקי (לערערין, שאָול) 1800.
מאַריאַן, זשיד — זע מאַסקאָווסקי, י.
מאַרצעלאַ (טעלז) 1832.
מאַרק, יודל, דיין 1454, 1469
מאַרק, יודל 259, 261, 264־266, 282, 429, 1094, 1108־1109, 1453־1454, 1469.
מאַרק, יעקב 1459, 1470.
מאַרקאָוויטש, משה 1383־1385.
מאַרקאָווסקי, נתן 1754־1755, 1922.
מאַרקאַן, חיים לייב 756, 1145.
מאַרקוס (קאָוונע) 1038.
מאַרקוס, אלחנן 1393, 1394.
מאַרקוס, פאַניע 1671.
מאַרקוס, פסח 663, 1093, 1101, 1598.
מאַרקושעוויטש (משפחה) 411.
מאַרקיאַליס, ק. 1841.
מאַרקיר (קאָוונע), דר. 1176.
מאַרקעוויטש, הלל 719.
מאַשינסקי, גראַף 709.
מגיד, דוד 1127־1128.
מגן־אבות 598.
מדיני, חיים־חזקיהו, רב 1272.
מה־יפית, ישראל 1111.
מה־יפית, שיינע 1118.
מהר"ם מלובלין 1136.
מהר"ם מפאדובה (פאַדואַ) 642.
מהר"ם מרוטנבורג (מורנו הרב ר' מאיר בן ברוך) 586.
מהרש"א (מורנו הרב שמואל בן אליעזר) 639, 1372, 1380, 1505.
מהרש"ל (מורנו הרב ר' שלמה לוריא) 535.
מולער, מרדכי 254, 271, 282.
מוסאַליני, בענעדיטא 148־149.
מוסנזאַן 1860.
מוקדוני, א., דר. 130, 371, 1071, 1090, 1100, 1110, 1276.
מוראַוויאָו 349־350, 738.
מוא"ה, יעקב, רב 556, 564.
מזח, יהושע 754.
מיטקעוויץ 1820.
מיאַסאַיעדאַו (פאַלקאַוניק) 1637.
מייזיל, נחמן 1149־1150.
מייזל, אליהו חיים, רב 561.
מיינער, זלמן 1348.
מייזלס, דוב־בער 571.
מייזראַוויטש, חיים 1907.
מייטין, הלל 1281.
מיילעס, ר' (ישיבה) 512, 548, 641, 1127, 1282, 1285.
מיימון, שלמה 374, 695־696, 699־700, 1023.
מייער (שאַוולער געטאָ) 1804.
מייער־בענעדיקטסען, אָגע 1256.
מייעראַוויטש (סלאַבאַדקער געטאָ) 1741.
מייעראַוויטש, מ. פיאַדאַר, דר. 1176.
מייעראַוויץ, מאיר־יאַסע 1546.
מייערסאָן (משפחה) 411.
מיכאַלאָווסקי 1754.
מיכטאַם, בן־ציון 1151.
מיכ"ל — זע: לעבענזאָן מיכה יוסף.
מיכלסאָן, ברוך 1231־1232.
מיכעליס, ה. 922.
מילל, דזשאָן 1172.
מילמאַן, יעקל 1859.
מילנער, אסתר 1860.
מילנער, לייב 1859.
מילער (וויסאָקידוואָר) 1870.
מילער (געריטנירער) 1005.
מילער, אשר (וויסאָקידוואָר) 1873־1874, 1880.
מילער, בן־ציון 1182־1183.
מילער, זעלדע 1880.
מילער, יעקב 1524.
מילער, ל. 1129.
מינדאוגאס 313־314.
מינדעלעוויץ, יצחק 1587.
מינוכין, דר. 1574.
„מינסקער גדול" — זע פערלמאַן, ירוחם־יהודה.
מינקאָווסקי, אַסקאַר 757.
מינקאָווסקי, העכמאַן 757, 1023.
מיסלער, י. 271.
מיעדניק, גרשון 1848.
מיצוטא, ד., דר. 906.
מיצקוס 155.
מיצקעוויטש, אדאַם 365, 379, 705, 716, 724, 790, 1155, 1161, 1169, 1327.
מיצקעוויטשיוס, ק., פראַפ. 299.
מיקולסקי, דר. 1819, 1822.
מיקוצקי 1820.
מיקעל־אַנדזשעלאָ 1254.
מיראַבאָ 700.
מיראַנאַס, ר. 1843.
מיראַנסקי, פרץ 1108.
מירקיס (שקוד) 1516.
מירקעס, מרדכי 1856.
מירשקי, יאָזעף 702.
מישורסקי, דר. (וואַרשע) 1356.
מישורסקי, מ. 1355־1356.
מישלע 381.
מישקאָווסקי, חזקיה יוסף 566.
מישקאָווסקי, נח 631־632.
מלאכי, א. ר. 360, 368, 539.
מלכה, תנחום דעם קצבס (מערעטש) 1524.
מלמד, אברהם 1751, 1921.
מלמד, ש. מ., דר. 1373־1374.
מ. ס. 273, 1547, 1588, 1602, 1617.
מעדעם, וולאַדימיר 1184, 1348, 1413־1416.
מעלוזוולייטע 1881.
מעלצער, איסר־זלמן, רב 610, 666.
מעלצער, לייב 641.
מעלצער, מרדכי (קליאַצקאָ) 511, 548, 636, 641־642.
מענדל ליובאָוויטשער — זע צמח צדק.
מענדל סאַטאַנאָווער 546, 549.
מענדלסאָן (ווילנע) 746.
מענדלסאָן, דר. (קאָוונע) 1176.
מענדלסאָן, משה 80, 412, 694־700, 723, 734, 1128, 1407.
מענדלסאָן, שלמה 1348־1349.
מענדעלסאָן — זע מענדלסאָן.
מענדעלע מוכר־ספרים (ש. י. אַברַאַמאָוויטש) 368־369, 391, 453, 456, 459, 509־510, 513, 578, 750, 799, 809, 819, 1051, 1057, 1059־1060, 1063, 1066, 1069, 1072, 1132, 1203, 1218, 1221־1222, 1250, 1329, 1596, 1628.
מענעס, א. 354, 358־359, 483.
מעסנבלום, י. 475, 1641.
מעסקין, אליעזר 1427.
מעצקוס (פאַסוואַל) 1862.
מעק 1699, 1700.
מעקלענבורג, יעקב צבי 543.
מער, דניאל 1427.
מער, יוסף 1427.
מער, שכנא, דר. 1242, 1407, 1410, 1425.
מער, שלמה עזרא 1407, 1425.
מערקין 1818.
מעשקופ 160.
מ"ץ, י. ל. 1036.
מ"ץ, ישראל 364, 1497־1500.
מרגלית, מאַקס, דר. 1523.
מרדכי הצדיק 1427.
משה (טראָק) 200.
משה (קיעוו) 48.
משה רבנו 195, 363, 408, 666, 678, 790, 1254.
משה בן־יעקב הגולה, רב 58־59, 199, 201.
משה בן שמעון 714, 720.
משה ברוך האַראַקער 651.
משה יצחק, רב (לעפיי) 1408.
משחה מורזא 197.

נ

נאַבריסקי, דר. 1921.
נאַדיר, משה 1755.
נאַדסאָן, ס. 1280.

נאַדעל, לייב (סלאָנים, ל.) 1090, 1393.
נאַדעל, ראובן 1539, 1540.
נאָוואַטשינסקי 1663.
נאָוואָסילצעוו 716.
נאָוויקאָוו 215.
נאָווישעץ 1860.
נאוויאַליס 1771.
נאַטאַנזאָן, בער 747.
נאַטאַניאל, ר. 974.
נאָטע הירש, משגיח 1268.
נאַטעלעוויטש, רב 254, 258־259, 265, 271.
נאָטקין, נאָטע 76.
נאַכימאָווסקי, דר. 1753.
נאַכמאָנאָוויטש 201.
נאָל 1825.
נאַמבערג, ה. ד. 1066.
נאַפאָלעאָן, I 36, 346, 362, 663, 672־673, 787, 999, 1144, 1169, 1186, 1224, 1232, 1568־1569, 1581.
נאַפטאַל, נתן 1436.
נאַרבוטיס, אַדאַמאַס 1838.
נאָרדוי, מאַקס, דר. 1374.
נאַרישקין, 1249.
נויאַק, פייוו 1519.
נון (משפחה) 999.
נוראָק (משפחה) 871, 951, 956.
נוראָק, מ., רב 413.
נח הצדיק 665, 1254.
נחומאָווסקי, רב 1768.
נחמן בראַצלאָווער 553, 599.
ניגער, שמואל (טשאַרני, שמואל) 296, 371, 385, 775, 795, 799, 1045, 1108, 1134, 1145, 1148, 1226, 1417.
ניידוס, לייב 1210, 1225.
ניימאַן (וואַרשע) 756.
ניימאַן (קאָוונע) 282.
ניימאַן, דוב־בער 713, 715.
ניימאַן, משה שמואל 729.
ניסאַנאָוויץ, יאָסע 200.
ניסן (קאַפאַ) 200.
ניסנבוים, יצחק 651, 652.
ניעקראַסאָוו 1041.
ניקאָליי I 75, 78־79, 81, 91, 206, 313, 333, 347, 361, 449, 731, 963, 982, 1144, 1158.
ניקאָליי II 372, 1037, 1173, 1247, 1251, 1630, 1631.
ניקאָליי ניקאָלייעוויטש 90, 92, 94, 103, 1207, 1547, 1637.
ניקאָן, פאַטריאַרך 333.
ניר, אהרון 778.
נסתר, דער 1080־1081, 1088, 1100, 1276, נעוויאזשסקי (נעוויאזשער), הירשל 1192, 1200, 1363־1366.
נעוויאזשסקי, וועלוול 1363־1364, 1366.
נעוויאזשסקי, צ. 210.
נתן הנביא 764.
נתן שמואל 694.

ס

סאַבאַל 233.
סאַבאַלעוויטש, אבא 1569, 1573.
סאַביעסקי, יאַן (קיניג פון פוילן) 72, 188, 361, 1156, 1157, 1581.
סאַדאַווסקי 1792, 1802.
סאַווידזש, לעאָן 1173.
סאַוויטש, שלום 1326.
סאַוויצקיס, יורגיס 1256.
סאַלאַווייטשיק (ביר־ברויערי) 1175.
סאַלאַווייטשיק, אבא 1363.
סאַלאַווייטשיק, אברהם 73.
סאַלאַווייטשיק, יוסף בער, רב 504, 555, 571, 580.
סאַלאַווייטשיק, חיים (בריסקער) 78, 504־505, 583־584, 610, 648, 1253.
סאַלאַווייטשיק, מאַקס, דר. 125, 130, 132, 139, 225־226, 230־232, 235, 243־244, 246־247, 249־250, 253, 1076, 1078־1079, 1089, 1092, 1112, 1225, 1275, 1320, 1340.
סאַלאַווייטשיק, מיטיאַ 1182.
סאַלאַווייטשיק, משה 73, 1363.
סאַלאַמאַן (משפחה) 1002.
סאַלאַמאַנאָוויטש, יודאַש 1136.
סאַלאַנטער, יוסף זונדל 539־547, 563, 671.
סאַלאַנט, נתן נטע 546.
סאַלאַנט, שמואל 544, 546.
סאַלאַנטער, ישראל — זע ישראל סאַלאַנטער.
סאלמינאס (לעט) 1793.
סאַלמינוס (משפחה) 1474.
סאַנדבורג, קאַרל 1024.
סאַנדלער, אברהם־אליהו 1635, 1637, 1639־1640.
סאַנדלער, דוד 1636, 1640.
סאַנדלער, חיים־הירש 1635, 1637, 1639.
סאַנדלער, חיה 1639.
סאַנדלער, רחל 1639.
סאַנדעצקי, ק. 1830.
סאַפיר (ביאַליסטאַק) 719.
סאַפיר, אהרון 1884.
סאַפירשטיין, יעקב 1869, 1882.
סאַפירשטיין, שיינע 1870, 1882.
סאַקאַלאָוו, נחום 243, 253, 638, 783.
סאַקאַלסקי, 1639.
סאַקס, דר. (קאָוונע) 1176.
סאַרסקי (לערער) 1428.
סגל, זלמן, רב 1545.
סגל, יוסף ב״ר יצחק הלוי („איש ליטא״) 692.
סג״ל, מאיר 764.
סובאַטין 862־863.
סובאַצקי (מאַריאַמפאַל) 1842.
סובאַצקי (פאַנעוועזש) 1425.
סודאַרסקי, איצע 1629.
סודאַרסקי, זעליק 1635, 1638.
סודאַרסקי, יעקב 1636
סודאַרסקי, מענדל, דר. 119, 295, 382, 388־389, 1079, 1096, 1102, 1108־1109, 1258, 1324, 1333, 1340־1341, 1381־1382, 1561, 1627, 1633, 1639.
סודאַרסקי, משה 1381־1384.
סודאַרסקי, ניסן 1638.
סודאַרסקי־אַרש, אַלטע, 1108־1109, 1258, 1325, 1479.
סווירמיצקיענע, ז. 1841.
סוטין, חיים 1023 .
סוכי, יעקב 199.
סולטאַנסקי, מרדכי, חכם 196, 197, 199.
סוצקעווער, אברהם 1108, 1151, 1352, 1649, 1657־1658, 1660, 1672.
סוצקעוער, ראַזע 1151.
סטאוגיטיס, ביסקופ 1822.
סטאַון, אליהו דוד 1523.
סטאַלאַר, אבא 1860.
סטאַלין, יאָסיף 1650, 1851.
סטאַלפין פ. 1177, 1255, 1477.
סטאַלפנער, ברוך 1320.
סטאלפער 416.
סטאניעוויטש, דר. 756.
סטאַנקוס (שאַוול) 1782, 1787.
סטאַנקוס, פראַפ. 1669.
סטאַנקוס, קאַפיטאַן 1772־1775, 1778, 1780, 1785.
סטאַסיס (וויסאַקידוואָר) 1872.
סטאַסע (קאַראַלגיריס) 1903.
סטאַצקי, לייב 1149־1150.
סטאַראַשעליער, אהרון 592, 598.
סטאַשינסקי, ו. 122.
סטולגינסקי, אַלעקסאַנדער 140־141, 144, 269.
סטופעל, אַבראַשאַ 1752.
סטעגדעריס, אברוטיס 1881, 1884.
סטעפאַנאָוו, דר. (אַליטע) 1482.
סטעפניאַק 1167.
סטראַזדאַס, יואַזאַס 1862.
סטראַסבורגער (קאָוונע) 1175.
סטראַשון, מתתיהו 751, 756, 1129, 1144־1145, 1149, 1152, 1282־1283, 1653, 1671, 1673.
סטראַשון, פרידא 1917.
סטרואַפיס, יואַזאס 1884־1885.
סטרילאָווסקי, ל. 1149־1150.
סטריקייטיס 1885.
סיגיזמונד I (זיגמונד) 62־64, 326, 361, 1441, 1567.
סיגיזמונד־אויגוסט II (זיגמונד־אויגוסט) 64־66, 327, 329־330, 1156.
סיגיזמונד III 1456.
סידאַבראַס 1819.
סידערסקי, דוד 552.
סיו, אייזשען 750.
סילאַנסקי 1428.
סילאַנע, איגנאַציאַ 1675.
סילווער, ל. אליעזר, רב 1546.
סילווערמאַן, אליעזר ליפמאַן 1522.
סימפלטאַן, דר. (ש. זאַק) 1111.
סינגאַלאָווסקי, א., דר. 1225, 1417.
סינענסקי (וויערזשבאַלאָוע) 1639.
סינענסקי, חיים־הירש 1639.
סינקלער, אייפטאַן 1675.
סיפאַוויטשיוס 1829.

סיראָטאָוויטשיוס 1789.
סיראָקאָמלאָ, וולאַדיסלאַוו 756.
סירקין, יואל 73.
סירקין, נחמן, דר. 149, 1417, 1572.
סירקיש, יואל (ב"ח) 535, 1136, 1141.
סלאָנימסקי, ביילע 1524.
סלאָנימסקי, דוד 756, 1145.
סלאָנימסקי, חיים זעליק 722, 724, 1366.
סלאָנימסקי, יוסף 1524.
סלוצקי (ווילנע) 957.
סלוצקי, אברהם־יעקב 580.
סליאָזבערג, העניריק 219־222, 1176.
סלעזין, אברהם 1774, 1809.
סלעזוויטשיוס, מ. 148.
סמאָליאַר, באָריס 92.
סמאָלענסקין, פּרץ 367, 497, 756, 788, 1163, 1218, 1293, 1505.
סמיט, ה. 1263.
סמילג (לאַנדווירטן) 1004־1006.
סמילג (שאָולער געטאָ) 1776.
סמעטאָנא, אַנטאַנאַס 127, 148, 155, 390, 1256, 1470, 1777, 1921.
סנחריב 787.
סניעג, שמואל־אבא, רב 1750, 1921.
סניעטשקוס, אַנטאַנאַס 161.
סעגאַל (פּומפּיאַן) 1860.
סעגאַל (קאָווענע) 1033.
סעגאַל (קאָווענע) 282.
סעגאַל (שקוד) 1515.
סעגאַל, אליהו, דר. 1116, 1753.
סעגאַל, טויבע 755.
סעגאַלאָוויטש, ז. 1149־1150, 1352.
סעגאַלסאָן, משה 1920.
סעדווין, לואיס 1550.
סעדיה גאון 194, 536.
סענדעראָוויטש 1280.
סענקעוויטש, העניריק 1523.
סעראָוו 161.
סעריסקי, י. 233.
סכאָרצאַ, באַנאַ 326־327, 1567.
ספיר (עקאַנאָמיסט) 868.
ספיר, יעקב 541, 544.
ספיריידאָוויטש 1173־1174.
ספיריידאָנאָוואַ, מאַריאַ 1316.
ספעקטאָר, יצחק אלחנן — זע יצחק אלחנן.
ספעקטאָר, מרדכי 1028.
ספעקטאָרסקי, יצחק 1500.
סקאָריינא, פראַנציסק, דר. 327.
סקאָריסקי, (לאַנדווירטן) 999.
סקווירעצקאַס (אַרציביסקופ) 1664.
סקוטשאס, ק., געוועראַל 905.
סקיפּיטיס, ר. 237.
סקירגיילאַ, פירשט 198.
סרעבניצקי, אייזיק 1895, 1910, 1911.
סרעבניצקי־באַרנבלאַט, סאָניע 1895.

ע

„עבודת הלוי" — זע סטאראשעליער, אהרון.
עבער (דוסיאַט) 1484.
עגנון, ש. י. 1114.
עדעלשטאַט, דוד 820.
עוואַנס, שמואל 1234, 1354.
עוזר הרופא (כאַרקאָוו) 199.
עזאָפ 751.
עזריאל ב"ר יהודה, רב 1159.
עטינגער, זלמן 1586.
עטינגער, שלמה 797־799, 806, 1060.
עליאַנאָוויטש, אהרון, רב 1872.
עליאַש, יוסף 1445־1446.
עליאַשבערג, יהודה בצלאל 728.
עליאַשעוו (משפחה) 1313, 1315.
עליאַשעוו, ישראל (איזידאָר) — זע בעל־מחשבות.
עליאַשעוו, ברוך 1314־1315.
עליאַשעוו, וועראַ, 1757, 1759, 1762.
עליאַשעוו, חיה שרה 674, 1046, 1309־1310, 1314.
עליאַשעוו, חיים 396.
עליאַשעוו, חיינה 1313.
עליאַשעוו, מרדכי 1315.
עליאַשעוו, משה 1315.
עליאַשעוו, ראַיאַ 1314.
עליאַשעוו, שלמה (אליק) 1086.
עליאַשעוו, שלמה־זאַלקינד 405, 781, 1045, 1193, 1309־1310, 1312־1313.
עליאַשעוו־בארכאן, אולינע 1317.
עליאַשעוו, ווייסבאַרט, אסתר, דר. 253, 405, 1108, 1111, 1313, 1315־1316, 1320־1322, 1341.
עליאַשעוויטש, חיים 1875.
עלקעס, אלחנן, דר. 1502, 1684־1685, 1689, 1699, 1712, 1747, 1751.
עלקעס, ישראל מאיר 1501.
עלקעס, צבי, דר. 1502, 1913.
עמדין, יעקב, רב 530, 637־638, 1133.
עמנואל הרומי 1435.
ענדלין, נחמיה 1910.
ענדערסען, שערוויאוד 1024.
עפראַן, שיינע 1151.
עפשטיין, רב (קאָווענע) 243, 245.
עפשטיין, אייזל 592.
עפשטיין, אַלטער 1413.
עפשטיין, ז. 1342.
עפשטיין, חיים־יאַנקל, דר. 1588.
עפשטיין, יחיאל־מיכל, רב 640.
עפשטיין, יוסף, דר. 1148.
עפשטיין, משה 271.
עפשטיין, משה מרדכי 610, 666.
עפשטיין, נחמה 1149־1150.
עפשטיין, פרענק 1191.
עפשטיין, קורט 1754.
עציוני, דר. 1116.
עקאַרט־רוטשינסקאַ 733.
ר' עקיבא 519־520, 678.
ערליך (משפחה) 1185.
ערליך, איסאַק 1184.
ערליך, אַלגאַ 1185.
ערליך, בערנאַרד (בער) 693.
ערליך, העניריק 1351.
ערליך־דובנאָוו, סאָפיע 1351.
עשו 487, 673.

פ

פאָבעדאָנאָסצעוו 574.
פאָו, עדגאַר עלען 1017.
פאָוויל־אַס (מאָנאַך) 1830.
פאָוויטשאַנסקי, משה 1630.
פאָוול I 1158.
פאוזשאַ 1771, 1829.
פאָוזיסקי, מ. 1635, 1639.
פאָזנער 1825.
פאָזערין 1819.
פאַטאַצקי, סעוועריין 703.
פאטי 1756.
פאָטרוך, פייוואוש 950, 1771.
פאַטשאַלסקי 1776.
פאַלאָווין (ווישוון) 1887.
פאַלאָווין (שאָוול) 1831.
פאָלאָנוס, שמריהו, דר. 700, 1143.
פאָלאַצעק, שלמה (מייטשעטער עילוי) 610, 644.
פאָלאפאָוו 214.
פאָלוקשט (לאַנדווירטן) 1009.
פאָליאַקאָוו 574.
פאָליווניק, משה 1819.
פאָליץ 760.
פאָלנבוים, ראָנע 1639.
פאלען, גראַף 573־574.
פאָלעצקיס, יוסטאָס 155.
פאָניאַטאָווסקי, סטאַניסלאָוו 700, 702.
פאָנעמונסקי (לאַנדווירטן) 1005־1006.
פאָסוואָלעצקי, לייב 1587.
פאָסוואָלער, אברהם אבעלע 1146, 1209.
פאָפאָוו 76.
פאָפל, רב 1563, 1622, 1623.
פאָפערנאָ (משפחה) 1284.
פאָפערנאָ, א. י. 513, 751, 1128.
פאָץ, מרדכי 1630.
פאָציוס, טאַדעאוש 1890־1893, 1895, 1897, 1900, 1903־1904.
פאַציענע, באַרבאַרא 1891.
פאַקאַרקליס, פ. 155.
פאָקראָווסקי 1516.
פאָרט, צבי 927־928.
פאָרטנאָי, נח 1168־1169, 1174, 1355.
פאָריזער, געאָרג 1808, 1812, 1815, 1816.
פאָשקוס 233, 238.
פוֹאַנקאָרע 268.
פוטקאַמער 1432.
פוליאַכאָוויטש 1802.
פומפּיאַנסקי, ישראל 1205.
פוסטאָפעדסקי, מ. 1569.
פופּס, ניסן 1574.
פוריית, משה 1141.
פוריצקיס, יואָזאַס 127, 1097.
פושקין, אַלעקסאַנדער 1017, 1218.
פטאַשניק, 1875.
פיאַנקאָ, שלמה 1848.
פיטלער, אליהו 1855.
פיטלער, דוד 1855.
פייסאַכאָוויטש, וואולף, דר. 1780, 1921.
פילניק 233.

פילסודסקי, יאָזעף, געב. 1147.
פימפע 1777.
פינעס (גראָדנע) 719.
פינעס, מאיר, דר. 802.
פינעס, מיכל יוסף 752.
פיפינסקי, ניסן 1887.
פיק, ישעיה 1372.
פיראַגיוס 1663.
פלאַטאָן 535.
פלאַטאַקיס 1820, 1822.
פלאַטער, גראַף 693.
פלאַפאַן 1101.
פלאקרין, א. 233, 236.
פלודערמאַכער גרשון 1659.
פלונגיאנסקי, מרדכי 734.
פלעכאַוויטשיוטע 1832.
פלעכאַנאָוו, ג. 1164, 1167.
פעטוכאָווסקי, ש. 282.
פעטלורע 1081.
פעטער דער גרויסער 333.
פעטראָו 1482.
פעטראוסקאַס, קיפראַס 1818.
פעטרולים, פין. מינ. 1000.
פעטרייטיס (לינקעוויץ) 1860.
פעטרייטיס (שאַוול) 1830.
פעקער, בן־ציון 358, 615.
פערלמאַן, אברהם־יצחק 1864.
פערלמאַן, ירוחם־יהודה (מינסקער גדול) 554, 579, 584.
פערציקאָוויטש, אהרון, דר. 1719, 1753.
פערקאָווסקי (קאָוונע) 1274, 1277.
פערקול, סאַשאַ 1911.
פערקולס (משפחה) 431.
פראַגער, מנוח 1106, 1108.
פראָכאָוניק, דניאל 1116־1117.
פראַנייטיס (גלח) 386.
פראָפוס, י. י. 1039, 1042, 1044.
פרילוצקי, נח 431, 1348, 1350, 1352, 1355.
פאַגלמאַן, ישעיה 1515.
פרעה 1904.
פרעס (לאַנדווירטן) 1009.
פרעצאַנסקי, פייוול 1857.
פרץ, יצחק לייבוש 368, 371, 391, 453, 801, 1028, 1030־1031, 1035־1036, 1039־1040, 1042־1043, 1059־1063, 1065, 1069, 1072, 1080, 1203, 1222, 1226, 1329, 1335, 1348־1350, 1358, 1517, 1594, 1625, 1745, 1750, 1753.
פתחיה (רעגענסבורג) 194־195.
פתחיה׳ס (2 רבנים אין לידע) 637.

פ

פאַלגמאַן, ישעיה 1515.
פאָולקנער, וויליאַם 1024.
פאַלק, זונדל 1519.
פאַקטאַר, דר. 1810, 1811, 1825, 1827.
פאַקטאַר, אברהם 1884.
פאַקטאַר, אייד 1884, 1885.
פאַקטאַר, באַסע 1884.
פאַקטאַר, העניע 1884.
פאַקטאַר, חיה 1884.
פאַקטאַר, יוסף־דוד 1881.
פאַקטאַר, ישראל 1883, 1884.
פאַקטאַר, מאיר 1883, 1884.
פאַקטאַר, מלכה 1884.
פאַקטאַר, משה 1884.
פאַרבער, אליהו 1882.
כאַרבער, יהודית 1875, 1882.
פאַרבער, יואל 1859.
פאַרבער, מיכאל 1875, 1882.
פאַרבער, משה 1870, 1882.
פאַרבער, עטל 1882.
פאַרבער, שמעון 1875.
פאַרד, הענרי 950.
פאַרט, ה. י. 1116.
כאַסטער (געשטאַפּאָ) 1801־1808.
פאַרסטער, יאָהאַן געאָרג אַדאַם 694.
פויכטוואַנגער, ל. 1675.
פונק (לערער, שאַוול) 1793.
פורמאַן 1800.
כיאַדאַר (פירשט) 56.
פייגין, י. 233.
פייגלסאָן, ברוך 577.
פייגנזאָן, נפתלי 477.
פייגנזאָן, שלום 473, 477, 1428.
כייגנזאָן, שרה 473.
כייגענזאָן — זע פייגנזאָן.
פייוואוש (סלאַבאַדקער געטאָ) 1913.
פייוול (שוחט, וויסאָקידוואָר) 1871.
פייוולזאָן, ברוך 610.
פיין (סלאַבאַדקער געטאָ) 1913.
כיין (פאַלקסבאַנק, ראַדווילישאָק) 925.
פיין, איזידאָר.
פיין, איציק מיכל 1292.
פיין, בן־ציון 1292.
פייגבערג (מעמל) 1433.
פייגבערג, אַלעקסאַנדער, דר. 1176.
פייגבערג, דוד 757.
פייגבערג, י. 215.
פייגבערג, יצחק, דר. 1176.
פייגבערג, פעסיע 651.
פיינשטיין (שאַוולער געטאָ) 1776.
פייערבערג, מ. ז. 1063.
פילאָ אַלעקסאַנדריער 25, 761.
פיליפאָווסקי, א. (בן־ישראל) 1573.
פיליפאָווסקי, אבא 1006.
פיליפאָווסקי, הירשל 1006.
פיליפאָווסקי, יהודה 1006, 1008.
פיליפאָווסקי, יעקב 1006־1008.
פיליפאָווסקי, שלום 1006.
פיליפאָוויץ, חיים, רב 1381, 1627.
פיליפסאָן, לודוויג 212.
פין (משפחה) 1129.
פין, שמואל־יוסף 80, 727, 736־737, 748, 751, 753, 755־756, 1137, 1142, 1144־1145, 1147, 1161.
פינקל (יאָגוסטאָוע) 1386.
פינקל, אליעזר יהודה 634־636.
פינקלשטיין (אַליטע) 1481.
פינקלשטיין (פאַבריקאַנט) 1175.
פינקלשטיין, חיה 1855.
פינקלשטיין, לאַזאַר, דר. 253, 923, 1341.
פינקלשטיין, משה 1855.
פינקלשטיין, עוזר, אַדוו. 120־122, 133, 236, 244, 246, 254, 256, 259, 271, 281־282, 284־285, 300, 1092־1093, 1108, 1110, 1177־1178, 1335, 1341.
פינקעל, נטע הירש („דער אַלטער") 523־526, 634, 665־667, 671־675, 678־679, 682־683, 1847.
פינקעלשטיין — זע פינקלשטיין.
פירקאָוויץ, אברהם 196־198.
פירשט, דר. 1432.
פישל, אהרון 1523.
פישעלעוויץ, פעסיע 98.
פישמאַן, רב 640.
פישער, פאול 1517.
פישער, פריידע 1519.
פישקין, יחיאל, רב 1884.
פישקין, פייגע 1884.
פלאָוויוס, יוסף 364, 529, 750.
פלאַקסמאַן, צבי, רב 1427.
פליישהאוער 1804.
פליישמאַן, משה, רב 1888.
פעאַדאָסי (מאָנאַך) 195.
פעדערמאַן, ר. 1149־1150.
פעלד, דר. 1428.
כעלדבאָראָווסקי, אלחנן 1856.
פעלדשטיין, לייב 1913.
פעלדשטיין, צמח, דר. 1110, 1114, 1116, 1118, 1341.
פענעלאָן 751.
פראָם, דוד 1101־1103, 1422.
פראָם, זלמן 1533־1534.
פראַנק (משפחה) 999־1000.
פראַנק, אהרון 1111, 1118, 1368.
פראַנק, הערמאַן, דר. 776.
פראַנק, יעקב 355־357, 487, 491.
פראַנק, יצחק 1853־1854.
פראַנק, ישעיה יעקב 693.
פראַנק, ישראל 1853.
פראַנק, משה 1639.
פראַנק, שרגא 666־667, 670.
פראַנקאָ־מענדעס, דוד 792.
פראַנקלין, בענדזשאַמין 549.
פראסט, ראָבערט 1024.
פראָקער, כאַצקל 1104.
פרוג, ש. 802־804, 806, 810־811, 1218, 1280.
פרומקין, דר. 1176.
פרומקין, א. 210.
פרומקין, מינע 777.
פריד (מינסק) 957.
פריד, חיים הלל 621.
פריד, שמואל 1146.
פרידלאַנד (ווילנע) 1284.
פרידלאַנד (משפחה, לאַנדווארטן) 1004.
פרידלאַנד, נתן 544.
פרידלענדער אלטע 1640.
פרידלענדער, דוד 724.
פרידמאַן (משפחה, גלובאָקע) 1552.
פרידמאַן (טעלז) 1822.

פרידמאַן (יורבורג) 1851.
פרידמאַן (פאַלאָגגע) 1474.
פרידמאַן (שקודוויל) 1866.
פרידמאַן, רב 246, 256, 265, 271.
פרידמאַן, אַדאָלף 122.
פרידמאַן, אליעזר אליהו 1112־1113, 1147.
פרידמאַן, אַרטשיבאַלד 1641.
פרידמאַן, ב. 1636.
פרידמאַן, בערנאַרד 140, 232.
פרידמאַן, זלמן יעקב, רב 1523.
פרידמאַן, יהושע, דר. 1116.
פרידמאַן, יוסף 257, 268, 271.
פרידמאַן, מרדכי 233, 1396.
פרידמאַן, נפתלי 86, 104, 120, 219, 1255, 1411־1412, 1414־1415, 1417־1418.
פרידמאַן, עטל 1818.
פרידמאַן, פיליפ דר. 392.
פרידמאַן, רפאל, 956.
פרידמאַן, שיינע 1315־1316.
פרידמאַן, שמואל (בויסק) 1219.
פרידמאַן, שמואל, דר. — זע אלישיב, שמואל, דר.
פרידמאַן, שמריהו 1315.
פרייד (לאַנדווירטן) 999.
פרייד, חיים 1853.
פרייד, מאיר, דר. 1855.
פרייד, משה, דר. 1855.
פרייד, שמערל, דר. 1855.
פריידבערג 1637.
פריימאַן, אהרון, דר. 638.
פרישמאַן, דוד 1065.
פרענקל (לאַנדווירטן) 999־1000.
פרענקל (פאַבריק) 871, 945, 956, 1326, 1770, 1784, 1794.
פרענקל, אביגדור־לייב 941.
פרענקל, אברהם 944.
פרענקל, דבורה 1287־1289.
פרענקל, חיים 941־943, 951־954, 968.
פרענקל, יעקב 353, 941.
פרענקל, לאַזאַר, אינזש. 1713.
פרענקל, פייגע טשערנע 942־943.
פרענקל, שלמה 1751, 1921־1922.
פרענקל, שמערל 963.

צ

צאַרסקי, שמעון 556־558.
צבי הירש (ליסינקער רב) 1445.
צבי הירש נעוויאזשער 551, 554.
צביון (ב. האָפמאַן, דר.) 415, 1293.
צוויג, סטעפאַן 1755.
צוויפעל, אליעזר 797, 806.
צוויק, יצחק 1396.
צונזער אליקום 512, 817־824, 1145, 1208.
צונץ יום־טוב ליפמאַן 536, 613, 722, 724, 737.
צוקערמאַן, רב 1717.
צוקערמאַן, בעלא 1766 .
צוקערמאַן, ברוך 1325.
ציגלער, לייב (לייבעלע חסיד) 1446, 1449־1450.
ציגעלניער, משה־חיים 1546.
ציטראַן, ש. ל. 369, 1149־1150.
צייטלין, אברהם בער 752.
צייטלין, אהרון 357, 589.
צייטלין, יהושע 360.
צין (שוועסטער) 233.
צינבערג, ישראל 1068.
ציפקין 1756.
צמח־צדק (ר' מענדל ליובאַוויטשער) 590, 592, 594, 596־598.
צעדערבוים, אלכסנדר 557־558.
צעדערבוים, יוליוס (ל. מאַרטאָוו) 1146.
צענזאָר, דמיטרי 1039, 1041, 1043.
צעפעלאָוויטש־דאַרסקי, פריידל 1106.
צערנעס, לעאָן 1111.
צפת, צבי־הירש 715.
צרפת, ראובן 1094, 1111, 1753, 1756.

ק

קאַבאַקער (משפחה) 999, 1002.
קאבלענץ (משפחה) 411.
קאבעל 1024.
קאַברין, לעאָן 415.
קאַגאַן, לעאָן, דר. 155.
קאַגאַן, פ. 210.
קאַגאַנסקי (פאַמיליע) 999.
קאַגאַנסקי, דוד 1635.
קאַגאַנסקי, לייזער 1636.
קאַגאַנסקי, לייב 1640.
קאַדושין, י. 1690.
קאַדלאָווסקי, דוד 1519.
קאַהאַן, אב. 1129, 1145.
קאַהאַן, שמשון 1108, 1151.
קאַהאַן־בערנשטיין 1164.
קאַהן, טשאַרלז 1513.
קאַהן, ישראל 1149־1150.
קאַהען, הערמאַן, פראַפ. 1374.
קאָוואַלסקי, פראַפ. 207.
קאָוונער, אורי־צבי 751־753.
קאַזימיר II 1155.
קאַזימיר III 49, 51־52, 287.
קאַזימיר IV 57־60, 66, 72, 1475.
קאַזדאַן (גרינדער פון קיידאַן) 1475.
קאַזלאָווסקי (קאָוונער געטאָ) 1687.
קאַזלאָווסקי־לעווי, הדסה 1800.
קאַזשדאַן, ח. ש. 1348.
קאַטיק 233, 237.
קאַטקאָוו 739.
קאַטקיס, רבקה 1882.
קאַטשערגינסקי, ש. 1108, 1151, 1649, 1658, 1660, 1672.
קאַלאַדני (שאָול) 1831.
קאַלאַדני, ז. 1108.
קאַלאַמבוס, קריסטאָפאָר 1145.
קאַלטונס (משפחה) 431.
קאַלטונסקי (פרוי) 233, 236.
קאַלטונסקי, ישראל 236.
קאַלטונסקי, צ. 233, 236.
קאַליגולאַ 761.
קאַלינסקי, קאָנסטאַנטין 728.
קאַלמאַנאָוויטש (אַליטע) 1482.
קאַלענדרא 1831.
קאַלפעניצקי, א. 1774.
קאַמאַי, אברהם צבי 633־634.
קאַמאַי, אליהו ברוך 632־634.
קאַמאַנסקי 1735.
קאַמבער, דר. (שאָול) 1781.
קאַמבער, סאָפיע, דר. 1749.
קאַמייקא, ז. ב. 1601.
קאַמינסקי (ליטווינער) 1687.
קאַמינסקי, לעאָן 1381.
קאַמענדאַני 65.
קאַמעניץ (ציטעוויאַן) 1817.
קאַמענעצקי (משפחה) 411.
קאַמענעצקי, חיים באלע 1230.
קאַמפע 1145.
קאַן, אהרון 1430.
קאַן, איצע 1515.
קאַן, בער 1430.
קאַן, יוסף 1430.
קאַן, מאָריץ 1432.
קאַן, פינחס 1143, 1149־1150, 1351.
קאַן, צבי 783.
קאַן, שמואל 1430.
קאַנט, עמנואל 397, 405, 695, 699, 1322.
קאַנטאָר, יהודה לייב, דר. 1128.
קאַניוק (מערעטש) 1519.
קאַנעווסקי 233.
קאַנעווסקי, בן־ציון 236.
קאַנראַד (קאַנדיטעריי) 1326.
קאַסאָווסקי, חיים יהושע 552.
קאַסאָווער, מרדכי, דר. 1132.
קאסאקאָווסקי (ביסקופ) 702.
קאַסאַקאָווסקי־קאַרווין, יוזעף, גענ. 1581.
קאַסאַקאָווסקאַ, מאַריאַ 1580.
קאַסין (לערער) 1356.
קאַסין, איטע 1797.
קאַסעל, ברוך חיים 1476.
קאַספע 1129.
קאַסציושקא 379.
קאַפוטשעווסקי, אליהו 1002.
קאַפילאָוויטש, ל. 1111.
קאַפלאַן (ציטעוויאן) 1776.
קאַפלאַן (קאָוונע) 1172.
קאַפלאַן, דר. 1818, 1885.
קאַפלאַן, רב.
קאַפלאַן, אברהם 1875.
קאַפלאַן, אפרים (רעדאַקטאָר) 1165.
קאַפלאַן, אפרים (לערער) 1777.
קאַפלאַן, יעקב 1602.
קאַפלאַן, ישראל 1101־1102, 1105־1106, 1116, 1118, 1329, 1922.
קאַפלאַן, מאיר 927־928, 1418.
קאַפלאַן, מ. י. 1149־1150.
קאַפלאַן, משה 1871.
קאַפלאַן, פסח 1149־1150.
קאַפלאַן, קלמן 1096.
קאַפלאַן, ראובן 1638.
קאַפלאַן־קאַפלאַנסקי 1350, 1352.
קאַפלאַנסקי, אברהם 1518.
קאַפלוזאַן, צמח 1146.
קאַפעלאָוויטש (קאָוונע, „אחדות") 233.

קאָפּעלאָוויטש (מאָלער) 1659.
קאָפּערניק 698.
קאַץ (קאָוונע) 1192.
קאַץ (לערער, שאָוול) 1776.
קאַץ, אברהם (לערער) 1401.
קאַץ, אברהם (מעמל) 1768.
קאַץ, אהרון 1774־1775, 1777, 1787, 1796־1798, 1805.
קאַץ, בנימין 1765־1766.
קאַץ, חיים־מרדכי 628־629.
קאַץ, יאַנקל 1765.
קאַץ, יעקב 1865.
קאַץ, לייב־נח 1887.
קאַץ, מאַשאַ 1763־1766.
קאַץ, מוליע 1771, 1795, 1825, 1827.
קאַץ, משה 233, 1339, 1345, 1763־1765.
קאַצין, דר. 1176.
קאַצעוו, דר. 1740.
קאצען (משפחה) 416.
קאַצענעלנבאָגן (משפחה) 191, 1129.
קאַצענעלנבאָגן, אברהם 748.
קאַצענעלנבאָגן, אוריה 33, 88, 142־143, 282, 307, 567, 941, 1094, 1100, 1103, 1160, 1227, 1422.
קאַצענעלנבאָגן, דוד, רב 1476.
קאַצענעלנבאָגן, דוד־טוביה, רב 1641.
קאַצענעלנבאָגן, חיים 726.
קאַצענעלנבאָגן, יחזקאל, רב 1476.
קאַצענעלנבאָגן, מרדכי 756.
קאַצענעלנבאָגן, משה 1286.
קאַצענעלנבאָגן, צבי הירש 718, 723־724, 732, 736, 746־747.
קאַצענעלנבאָגן, שאול, רב 1146, 1445.
קאַצענעלנבאָגן, שאול (יהונתן) 379.
קאַצענעלנבאָגן, ש. י. 1145.
קאַצענעלענבאָגען, קאַצענעלנבויגן — זע קאַצענעלנבאָגן.
קאַצענעלסאָן, בנימין 564.
קאַצענעלסאָן, יעקב 746.
קאַצענעלסאָן, יצחק 564.
קאַראַבעלניק, שיינע 1875.
קאַראַלניק, א., דר. 1755.
קאַראַלענקאָ, וולאַדימיר 1318.
קאַרב, חיים יצחק, רב 646.
קאַרוויאַליס, פּעטראַס 1000.
קאַרוזאָ 1756.
קאַרטון, בערל 1772, 1779־1780, 1805.
קאַרטון, זונדל 1247.
קאַרטשאַק, רייזל 1659.
קאַרייווישקי (וויסאָקידוואָר) 1882.
קאַרלינסקי, דר. 1851.
קאַרלינסקי, חיים, רב 78, 1437.
קאַרלינער, אהרון 589.
קאַרנאָווסקי, (נערטנירער) 1005.
קאַרנאָווסקי, מרדכי 920.
קאַרסאָווין, ל. פ. פראָפ. 402־403.
קאַרפאָווסקי 211.
קאַרק, י. נ. רב 243, 254, 271.
קאָש 211.
קדיש, ז. דר. 1383.
קדש, שרה 728.
קוביליונאָס, פ. 1771.
קוביצקי, ישראל 1524.
קוביצקי, משה 1524.
קובליצקי (גלח) 702.
קוגל, זלמן 1259.
קודירקאָ, ווינצאָס 1608, 1612.
קוויטקאָ, ל. 1080.
קוטערגיענע, דר. 1666.
קוידאַנאָווער, אהרון שמואל 73, 1133.
קוידאַנאָווער, צבי־הירש 74, 355, 1142.
קויפמאַן, ד. 194.
קולבאַק, משה 1103, 1134, 1755.
קולואַקשאַ 1825.
קולווא 327.
קולוויאַנסקי 1582.
קוליקעוויטשיוס 1851.
קולפּעניצקי, אייזיק 1809.
קומאַק 1035.
קונאַס 1158.
קוניק 196.
קופּער (ווילנער בדחן) 747.
קופּער (ווילנער חזן) 1500.
קופּערמאַן 1825.
קופריץ, ליובאַ 1752.
קושעלעווסקי (קעלם) 1850.
קושעלעווסקי, שמואל 709, 723.
קיבארט (פון קוזשי) 97.
קיבארט, לייב (שאָוול) 1827.
קיוועלסאָן, חיים 1182.
קיטאַיעוויטש 1885־1886.
קיטעל 1706, 1816.
קייזער, ווילי־אַם 1028־1029.
קייסטוט (קעסטוטיס) 50, 316־317, 323.
קימעל, מאיר 1425.
קינדעריס 253.
קינקולקין (קאָוונע) 233, 237.
קינקולקין, אסתר 712.
קינקולקין, שעוועל 756־757.
קיסין (ווילנע) 750.
קיסין (משפחה, פּאָנעוועזש) 1425.
קיסין, אברהם, דר. 265, 271, 1111, 1117־1118.
קיסין, י. (נאַצ.־ראַט) 237.
קיסין (גאַרניצקי), יקותיאל 817, 1015־1019, 1145, 1180, 1181.
קירזשנער 1882.
קירזשנער, רחל־לאה 1883.
קירפאוסקאָס, יואָזאָס 1884־1886.
קירקיסאַני 194.
קירשאָן (משפחה) 1248־1249.
קירשאָן, פרידאַ 1248.
קירשאָן, צילע 1248.
קירשאָן, רעבעקאַ 1248.
קישקאַ, סטאַניסלאָוו 1475.
קלאַטשקאַ, טויבע לאה 724.
קלאַטשקאַ, יודל (יוליאָן) 724.
קלאַטשקאַ, צבי הירש 724, 731־732, 746.
קלאַמפוס (משפחה) 1474.
קלאָפשטאָק 722.
קלאַצקין, אליהו, רב 1373, 1563.
קלאַצקין, מענדל 1546.
קלויזנער, יוסף, פראָפ. 1144, 1755.
קלויזנער, ישראל, דר. 1137, 1140.
קליאָנסקי 210.
קליאַצקאָ, מרדכי — זע: מעלצער, מרדכי.
קליאַצקין, ב. 233, 236־237.
קליאַצקין, בן־ציון 233, 236.
קליואנסקי, לייב 1161.
קליין, ליובא 1883, 1884.
קליין, מאַשע 1797.
קליין, משה 1118.
קליין, ראַשעלע 1883.
קליינמאַן, משה 1110.
קלימאס, פעטראס 127.
קלימייטע 1841.
קלינאָוו, ישעיה 1114.
קלמן פילווישקער 779.
קלמנאָוויטש, זעליק הירש 207, 248, 437, 440, 448, 463, 1080־1081, 1088, 1090, 1109, 1134, 1150, 1320, 1349, 1422.
קלעבאַנאָוו 1031־1032, 1035, 1040.
קלעמענס 57
קלעצקין, באָריס 1134.
קעלזאן, שלמה, אַגראָנאָם 925, 1004.
קעללער 1806.
קעלמער מגיד (משה יצחק דרשן) 558, 645, 783, 1163־1164, 1214, 1366, 1448־1449, 1507, 1530, 1637, 1842, 1847.
קעלעפאָווסקי 967.
קעסטוטיס — זע קייסטוט.
קעסטינג 1479, 1482.
קעסל 1810.
קעפּלער, יאַהאַן 536.
קערבל 1799.
קערענסקי, אַלעקסאַנדער 96, 117, 135, 582.
קראַוועץ, פּראָפ. 1778.
קראָוזע 1768.
קראוליך 1768.
קראָכמאַל, נחמן 1382.
קראָל, משה, פּראָפ. 114.
קראָל, נתן־דוד 1574.
קראַמער 1683.
קראָן, אינזש. 1771.
קראָן, ז. 1110.
קראָן, יהודה 715.
קראָן, לייב 950.
קראָנזאָן (לאַנדווירטן) 1002.
קראָנין 1675.
קראַסאָוסקאָס (אלסיאד) 1883.
קראַסאָוסקאָס, ב. 1842.
קראַסנער 1671.
קראַפּיווניקאָוו, קלמן 1283־1284, 1286.
קראַשעווסקי, יוזעף 724.
קראַשקאַש, חסדאי 1382.
קרופאַוויטשיוס 1664.
קרוק, הערמאַן 1671־1673, 1675־1676.
קרוק, חיים 1860.
קרושעוואַן 967.
קריבסט, שלום 1587.
קריגער (וואַשקי) 1242.

קריוויצקי 957.
קריינגל (לאַנדווירטן) 1010.
קריינעס, מיכל 813.
קרילאָוו 1806.
קרנוביץ, ישראל־מאיר, רב 1845.
קרעווע־מיצקעוויטשיוס, פראַפ. 155.
קרעטשמאַר (ליליפוט) 416.
קרעטשמער (סלאַבאַדקער גענט) 1739, 1741.
קרעטשמער, אלטער 1372.
קרעטשמער, בן־ציון 1741.
קרעטשמער, דבורה 1741.
קרעטשמער, שאַשע 1372.
קרעטשמער, שיינעלע 1741.
קרעמיץ, אַדאָלף 211, 213.
קרעמער, אהרון־יהודה 1587.
קרעמער, אַרקאַדי 1146, 1168, 1660.
קרעמער, חנא 1860.
קרעמער, ישראל 1096.
קרעמער (אשכנזי), משה 527־528, 1522.
קרעמער, פּאַטי 1673.
קרעמער, שעפּטל 666.
קרעפּליאַק, יעקב 1205.
קרעצמער, אברהם 1146.

ר

ראב"ד (ר' אברהם בן דוד) 612.
ראַבין, דר. 1436.
ראַבינאָוויטש, רב (לינקעוע) 779.
ראַבינאָוויטש (מעמל), רב 1436.
ראַבינאָוויטש (קאָוונע) 1193.
ראַבינאָוויטש (שאָול), רב 1768.
ראַבינאָוויטש, אלעזר 581, 584.
ראַבינאָוויטש, יעפים, דר. 1176, 1751.
ראַבינאָוויטש, יעקב 1112.
ראַבינאָוויטש, יצחק, דר. 1746.
ראַבינאָוויטש, יצחק יעקב — זע איצעלע פּאָנעוועזשער.
ראַבינאָוויטש, ישראל 1192.
ראַבינאָוויטש, ל. 169.
ראַבינאָוויטש ל. ג. (דומע־דעפוטאַט) 222.
ראַבינאָוויטש, מ. 1106.
ראַבינאָוויטש, מאיר מיכל, רב 554.
ראַבינאָוויטש, עקיבא, רב 106.
ראַבינאָוויטש, פסח, דר. 1436.
ראַבינאָוויטש, צבי הירש, רב 514, 559, 562, 1268, 1285.
ראַבינאָוויטש, צבי הירש 779.
ראַבינאָוויטש, רפאל, דר. 1436.
ראַבינאָוויטש, שאול פנחס (שפ"ר) 644, 1161, 1584.
ראַבינאָוויטש, שמואל לייב 579.
ראַבינאָוויטש־תלפיות, צילע 1819.
ראַבינאָוויץ, אהרון, רב 636, 644.
ראַבינאָוויץ, חיים 611, 626־627, 629.
ראַבינאָוויץ, עזריאל 629.
ראַבינאָוויץ־תאומים, אליה־דוד, רב 1408.
ראַבינזאָן, דוד 1631.
ראַבינזאָן, יעקב, דר. 133, 235, 248, 250, 266, 268, 271, 273־275, 282, 284־285, 1110, 1114, 1631, 1641.
ראַבינזאָן, נחמיה, דר. 1631.
ראַבינקאָוו, זלמן ברוך 404, 1313־1314.
ראַגאָוו 1524.
ראַגאַטשאָוער גאון 393.
ראַגאַלין (שאָול) 956.
ראַגאָף, הלל 1502.
ראַגינסקי, י. 281־282, 284־285, 292.
ראַדזיוויל, (משפחה) 205, 1232.
ראַדזיוויל, באַגוסלאָוו 1232.
ראַדזיוויל, יאַנוש 1475.
ראַדזיוויל, ניקאָלַיי („ברוינער") 1232.
ראַדזיוויל, ניקאָלַיי („שוואַרצער") 1232.
ראַדזיוויל, קאַרל סטאַניסלאָוו 73.
ראַדזיוויל, קריסטאָף 691, 1475.
ראַדזינער רבי (גרשון־חנן ליינער) 1556.
ראדע 1429.
ראַדעמאַר ,לייב 1587.
ראַדעק, קאַרל 268.
ראונעוויטשיוס, אַנדריוס 1843.
ראוקא 1686, 1688, 1690.
ראָזאָווסקי, דר. 1806.
ראָזאָווסקי, יהושע 237, 1094, 1108, 1342.
ראָזין (ווילקאָווישק) 1569.
ראָזין, יוסף, רב 1447.
ראָזמאַרין (קאָוונע) 1005.
ראָזנבוים ,יאַשע 1086־1087, 1090, 1293.
ראָזנבוים, מענדל 1607.
ראָזנבוים, שמשון, דר. 86, 122־124, 130, 133, 140־141, 144־145, 224־226, 233־235, 243, 245, 252־259, 263־265, 271, 272, 281־282, 284־285, 1076, 1079, 1089, 1114, 1255, 1316, 1320, 1331.
ראָזנבלאַט, יאָסעלע 1217.
ראָזנבלום, ה. 233.
ראָזנטאַל (ביאַליסטאָק) 719.
ראָזנטאַל (ווילנע) 718.
ראָזנטאַל (קאָוונע) 1190.
ראָזנטאַל (קורלאַנד) 411.
ראָזנטאַל, משה 724.
ראָזנטאַל, ניסן 80, 731, 732, 747.
ראָזנפעלד, מאָריס 1641.
ראָזנפעלד, שמואל 552, 563־564, 1035, 1161, 1164, 1316.
ראָזנקראַנץ, אברהם 755.
ראָזען, יאָאַכים 1797.
ראָזענבוים — זע ראָזנבוים.
ראָזענבערג, אַלפרעד 208, 1656, 1698, 1755, 1786.
ראָזענטאַל — זע ראָזנטאַל.
רחל'ע, מ. (ווילנע) 1673.
ראַטנער, דוב־בער 756, 1146.
ראַטנער, חיים־דוב 1910.
ראַטנער, יעקב 1914.
ראַטנער, יצחק 1921.
ראַטענבערג, מענדל בן שמואל 709.
ראַטערזאָן, דבורה 946.
ראַטשליד (משפחה) 751, 1492, 1493.
ראַטשילד, דזשעימס, באַראָן 211.
ראַטשיס, פאווילאס 1860.
ראַטשקאָ 1752.
ראַכמאָן (פושעלאַט) 1619.
ראַכמאָן (קאָוונע) 233.
ראַכמיל, הירש 1768.
ראַכמילעוויטש, ג., דר. 123, 125, 133, 145, 224, 236, 242־244, 246.
ראַליס, דר. 1582.
ראָם (משפחה) 701־702, 750, 753, 755, 798, 1129, 1134, 1282, 1294.
ראָם (פּאָנעוועזש) 1420.
ראָם, דוד 755.
ראָם, חיים 755.
ראָם, יהושע 702.
ראָם, יוסף ראובן 730, 755.
ראָם, יעקב 755.
ראָם, מנחם בן ברוך 715, 729־730.
ראָם, מנחם־גבריאל 755.
ראַמאַנאָוו (דינאַסטיע) 738.
ראַמאַנאוסקאַס 1822.
ראָן, לאהלע 1659.
ראָן, לאה־דיסיע 1659.
ראָן, לייזער 1659.
ראסטאָווסקי, לאַזאַר 1819.
ראָסטאָווסקי, לעאָ 1436.
ראָסטאָווסקי, סאָניע 1818.
ראסיין, אבא 1009.
ראסיין, יעקב, אַגראָנאָם 997, 1588.
ראַפּאַפּאָרט, דר. 371.
ראַפּאַפּאָרט, אַלבערט 123, 476.
ראַפּאַלאָוויטש (פּוילישער פּאַרלעגער) 756.
ראַפּאַלאָוויטש, חיים 233, 1094, 1112, 1293.
ראַשיש, פּנחס 1404.
רבא 1263.
רבקש, משה 73, 530, 637.
רובאַשעוויטשיוס 1819.
רובין, יהושע 1436.
רובין, פייוול 651.
רובינסאָן, אהרון, רב 1556, 1557.
רובינשטיין (יורבורג), רב 1850, 1851.
רובינשטיין (פּאָנעוועזש) 1425.
רובינשטיין, איצע 1630
רובינשטיין, יצחק, רב 122, 1146.
רובינשטיין, מענדל 1779, 1787, 1831.
רובינשטיין, פייוועש 1772, 1774.
רובינשטיין, ראובן 156, 925, 1101, 1102, 1106, 1109, 1116, 1324, 1325, 1353.
רובינשטיין, שמואל 1806.
רודמאָן 1016.
רודניצקי, לאה 1106, 1108, 1329.
רודניק, יוסף 1768.
רודניק, מרדכי 1111, 1118, 1768.
רוזסקי, געגעראַל 94.
רוטנבערג, ג., דר. 1754.
רוטשיק, ר. 1149־1150.
רומבוטיס 1820.
רוסאָ, זשאָן זשאַק 694.
רוסעצקאַס 1817.
רופין, אַרטור, דר. 1755.
רוף, נחום 1292.
רוף, פייגע 1292.
רחב 666.
ריבאַק, דניאל 1624.
ריבאק, יששכר־בער 1080, 1081, 1276, 1277.

ריבלין, אליעזר 546.
ריבנטראָפּ, יאָאַכים 153.
ריבקין, משה 1862.
ריבקינד, יצחק 358, 645, 651, 769, 1086, 1213.
ריב״ש 587.
ריווקין, ב. 407.
ריווקעס, א. 358, 653.
ריוועסמאַן, מרדכי 754.
ריטאָוו, חנה־רחל 1884.
ריטאָוו, שרה 1884.
ריטב״א (ר׳ יום־טוב בן אברהם) 611׳
ריטנבערג (קאָוונע) 1175.
ריטשאַרד, בערנאַרד 1588.
רייבאַק, בן־ציון 1539.
רייז 1182.
רייזין, מרדכי זאב 1498.
רייזען, אברהם 456, 576־578, 1025, 1027, 1031, 1036, 1043־1044, 1165, 1214, 1219, 1265.
רייזען, זלמן 661, 728, 778, 802, 1134, 1148־1150.
רייזען, שרה 1149־1150.
ריינוס, ב. 1859.
ריינעס, אברהם, רב 642.
ריינעס, יצחק יעקב, רב 610, 616, 636, 640, 642־644.
ריינעס, משה 644.
ריינעס, נפתלי 643.
רייספעלד 1810.
ריל, נ. 1592.
רילף, דר. 212, 215־216, 1432, 1434, 1435.
רימאן 56.
רימשא 351.
רינדזונסקי, ברוך בן משה 714.
ריפקינד, ה. שמעון 1523.
רמב״ם (ר׳ משה בן מיימון) 25, 536, 547, 577, 578, 581, 582, 596, 611־613, 692, 693, 734, 777, 1243, 1382, 1436, 1861.
רמב״ן (ר׳ משה בן נחמן) 611.
רעגאלסקי, מ. 1226.
רעגנסבורג, יוסף, דר. 1148.
רעזא, פראָפ. 343.
רעזניק, זונדל 1819.
רעליעס, זלמן 640.
רענאַטאַ, צעציליא 1607.
רענד 1279.
רענקאַצישעק, יוסף 1659.
רענענקאַמף, גענעראַל 91.
רעסט (משפחה) 1594.
רעפנין, פירשט 1158.
רעקאש 1175, 1192.
רעשקאַ 1789, 1796.
רשב״א (ר׳ שלמה בן אברהם) 611.
רש״י (ר׳ שלמה יצחקי) 354, 393, 396, 612, 627, 673, 696, 734, 1059, 1575.

ש

שאַבאַד, צמח, דר. 1148, 1150, 1660
שאבאן, א. 1104.
שאַגאַל, מאַרק 475, 1023.
שאַגעם (בירז) 1238.
שאַגעם, שיע לייב 1239.
שאָוליס 1874.
שאטנשטיין (לאַנדוירטן) 999.
שאטנשטיין (קאָוונע) 1342.
שאַטעסער, מאַטע 1010.
שאַכעט (משפחה) 1474.
שאַכעט, גבריאל 1546.
שאַכעט, דוד, רב 1546.
שאַלטופער, טויבע 1873, 1874.
שאַליט, לווי 1112, 1922.
שאַליט, משה 1149־1150.
שאַלנאַ, י. 1668־1670.
שאַלניק, אהרון 1541.
שאַלקאוסקאַס 1770־1771.
שאסקאלסקי, א. 210.
שאסקאלסקי, ג. 210.
שאַפּיראָ (ציטעוויאַן) 1817.
שאַפּיראָ (קאָוונע) 1185.
שאַפּיראָ, א. 1592.
שאַפּיראָ, אברהם אלקנה 654.
שאַפּיראָ, א. ד. כהנא, רב 226, 243, 583־588, 1704, 1750.
שאַפּיראָ, אהרון דוד 1116־1117.
שאַפּיראָ, אלטער 1875.
שאַפּיראָ, גאַלדעלע 1096.
שאַפּיראָ (מאַלטשער), זלמן סנדר, רב 583.
שאַפּיראָ, חיים נחמן, דר. 921, 1116, 1118, 1704, 1744־1747, 1749־1751, 1753.
שאַפּיראָ, יהודה 586־588.
שאַפּיראָ, יצחק 1751, 1753
שאַפּיראָ, יצחק נחום 1118.
שאַפּיראָ, ישראל (בן ט״ף) 1165.
שפירא, לוי, רב 1447.
שאַפּיראָ, לייב, אַדוו. 236.
שאַפּיראָ, לייב, רב (ר׳ לייבעלע קאָוונער) 1447, 1550.
שאַפּיראָ, לעאָ 588,586.
שאַפּיראָ, מוליע 1827.
שאַפּיראָ, מ. ש., רב 577, 583.
שאַפּיראָ, משה (ראַגעווע), רב 1526.
שאַפּיראָ, נח, דר. 921.
שאַפּיראָ, צ. 210.
שאַפּיראָ, קאַנסטאַנטין 788.
שאַפּיראָ, ראובן, דר. 1740.
שאַפּיראָ, רפאל (רפאל וואָלאָזשינער) 504־505, 616־617, 619־620.
שאַפּיראָ־לונץ, יוכבד 1622.
שאַפּיראָ־פרידמאַן, ליובאַ 1740.
שאַפּען 1218.
שאַפּשאַל, חכם 204, 207־208.
שאַף, ישראל 1514.
שאַצקי, יעקב, דר. 78, 327, 368, 691, 760, 1134, 1142.
שאשפירט, יעקב, רב 638.
שבולת, ל. 1108, 1111.
שבתי צבי 355־357, 485־486, 491, 637־638, 1531־1532.
שוואַל 1175.
שוב, משה 1768, 1777.
שוואַנט, 1790, 1806.
שוואַרץ (לאַנדוירטן) 999־1000.
שוואַרץ, דר. 1176.
שוואַרץ, הדסה 1635.
שוואַרץ, הירש 957.
שוואַרץ, י. י. 502.
שוואַרץ, מ., דר. 271.
שוואַרצבערג, יוסף 507.
שוחט, ירמיה 1640.
שוידינישסקי, אהרון 1636, 1638.
שויס, חיים 1868.
שולמאַן, וויקטאָר (י. סאַדאָווסקי) 1161, 1342, 1347, 1649.
שולמאַן, נפתלי הערץ 701.
שולמאַן, קלמן 734, 746־752, 1144.
שולמאַן, שמואל, דר. 1501.
שולץ 1796.
שומאַן (קאָוונע) 1172.
שוסטער, גדליה 1110.
שוסטער, זכריה 1111.
שור, רב (בירז) 1229.
שור, אליהו־דוד, רב (אַניקשט) 1601.
שחר, אוריה 1586.
שחר, יעקב 1541.
שטאָך, וואָלף 1519.
שטיין, איציק 1292.
שטיין, בנימין־משה 1861, 1864.
שטיין, דוד 1588.
שטיין, הענעך 1523־1524.
שטיין, חיים, רב 1861.
שטיין, לואיס 89, 1082.
שטיין, לודוויג 1374.
שטיין, שיפרה 1292.
שטיין־הארטענבערג 1430.
שטיינבערג, אהרן, דר. 393, 1313, 1315.
שטיינבערג, זרח 1313.
שטיינבערג, יהושע 728, 752, 1145.
שטיינבערג, י. נ. דר. 395, 405, 1309, 1315.
שטיינמאַן, אליעזר 1117.
שטיינסאַפיר, י. ג. 1149־1150.
שטיינשניידער, הלל־נח 751, 1135, 1137.
שטירעס (משפחה) 1009.
שטעמפּעל, אַדוו. 1802.
שטערן (לאַנדוירטן) 1009.
שטערן, אברהם יעקב 710־711.
שטערן, יוסף זכריה, רב 964, 1245, 1365־1369.
שטערן, יצחק 1396.
שטערן, נוח 1116־1117.
שטערן, ש. 1887.
שטערנהאַרץ, נתן 553.
שטרויס, שמואל 565־566.
שטרוק, הערמאַן, פראָפ. 477.
שטרייכער 906.
שטרינגע 1783־1784.
שיין (משפחה) 1005.
שיינהויז, לעאָן 1435.
שייקעוויטש, נ. — זע שמ״ר.
שילמאַן, איצע 1370.
שילמאַן, ברוך 1369, 1535.

שילער, פרידריך 413, 781, 790־791, 1128, 1469.
שימבערג, נתן, אַדוו. 1754.
שימייטע ,אַנאַ 1661, 1669, 1676־1677.
שימין, ב. 802.
שימלעוויטש, יוליוס 1660.
שימעץ 1096.
שימקוס 1871־1872.
שימשעלעוויטש, פסח 1423.
שיק, אליהו (ר׳ אַלינקע לידער) 636, 639־641, 783.
שיק, ברוך 697.
שיק, זלמן 1152־1153.
שירווינטער מגיד 1214־1216.
ש״ך — זע כהן, שבתי.
שלאַגים 282.
שלאַנסקי, אברהם 1117.
שלאפּאַבערסקי, רב 1750.
שלאַפּאַבערסקי, צדוק 1004.
שלום הכהן 792.
שלום־עליכם (ש. ראַבינאָוויטש) 371, 391, 453, 472, 1039, 1043, 1051, 1059, 1066, 1068־1069, 1072, 1203, 1222, 1329, 1338, 1341, 1348.
שלומקע (קוידענאָוער) 641־642.
שליימאָוויטש 1787.
שלמה־אפרים מלענטשיץ 692.
שלמה בן־אברהם 59.
שלמה המלך 400, 402, 404, 408, 790.
שלמה חיים (קוידענאָוער) 641.
שלמה טראָקער 205.
שלמה ליפּעלס 553.
שלעגעל, אויגוסט 784.
שלעזינגער (ווין) 1435.
שלעזינגער (מעמל), דר. 1435.
שלעזינגער־סימאָן, פּאולא 1436.
שלעף 1805־1806, 1808, 1815־1816.
שמאי 1225, 1324.
שמואל בן אביגדור, רב 1142.
שמואל ב״ר אלקנה, רב 1159.
שמואל הקטן 73, 1158.
שמואל מאַהילעווער, רב 561, 643, 1551.
שמואל סגן המשכיל 197.
שמולאָוויטש, חיים לייב 635־636.
שמולאָוויטש, י. 1110.
שמוקלער, רב 1750.
שמחה בן משה (קאָפּאַ) 200־201.
שמחה יצחק (לוצק) 193, 199, 202.
שמידט (פּאַבריקאַנט) 870, 1175.
שמיט (קאָמענדאַנט) 1802, 1807.
שמעון, רב (סלאָנים) 696־697.
שמעוני, ל. (ראַבינאָוויטש, לייבל) 144־145, 237, 251, 254, 256, 258, 265, 267, 270־271.
שמערקאָוויטש 1753.
שמ״ר (נ. שייקעוויטש) 369, 798, 1059, 1290.
שניאַדעצקי, יאַן 704, 707, 709.
שניאור זלמן (בעל התניא) 74, 77, 357, 589, 591־598, 600, 1126.
שניאור, זלמן (פּאָעט) 1061, 1114.
שניאור זלמן (גאָלדינגען), רב 552.
שניטקינד, ראַבינער 560.
שניטקינד, הענרי ט., דר. 1523.
שניידער, אלטער 1118.
שניידער, סעמיאָן 1182.
שניצער, דובער, רב 1855, 1857.
שענקער (משפחה, גלובאָקע) 1552.
שעסקין, אביגדור 1769, 1771.
שעסקין, חיים 950.
שעפּנער, ב. 1348.
שעקספּיר, ווילים 1755.
שער (משפחה) 1517
שערל, מענדל 1819.
שערמאַן, משה 1910.
שערנזאַן (מאַלער) 1403.
שערעשעווסקי, אליהו ישראל 739.
שערעשעווסקי, טוביה 1354, 1639.
שערעשעווסקי, יהודה יודל 739.
שערעשעווסקי, עמאַ 1182.
שערעשעווסקי, ש. 133, 1110.
שערקשניס, אַדוו. 1768, 1829.
שפּונדער 254, 256, 259, 268.
שפּיגאָאַ, ברוך 593, 1248.
שפּירא — זע שאַפּירא.
שפּ״ר — זע: ראַבינאָוויטש, שאול פּנחס.
שפּרוט, חסדאי אבן 194.
שצערנאָנסקי 233.
שקאַפּ, שמעון 611, 625־626.
שקלאַרסקי, חייקל 664.
שקלאַרסקי, משה שמואל 1289.
שקליאַר, ראובן 1032.
שריוער 1790, 1798.
שרייבמאַן, יעקב 1481, 1482.
שרייבער, דר. 1825.
שריפּטגיסער (ווילנע) 755.
שריפּטגיסער, יחזקאל 702.
שריפּטגיסער, נחום 701־702.

ת

תאומים, מ. א. 368.
תוספות יום־טוב — זע העלער, יו״ט ליפּמאַן.
תלפיות (טעלז) 1819.
תם, רבנו 607.
תנחומא 679־682.

שטעט און שטעטלעך:

א

אבעל 107, 1397, 1427, 1543־1546.
אַדעס 210, 571, 576, 578, 622, 720, 957, 1183, 1230, 1257.
אווינאן 45.
אַווערזשאַן 1818.
אוזשפּאָל 1887.
אוטיאַן 37, 192, 292, 449, 930, 1272, 1419, 1542, 1577־1578, 1885, 1888.
אוישוויץ 1438, 1708, 1734, 1745, 1768, 1812, 1814, 1816.
אונגאַרינאַ („אַרט״־פּאַרם) 1008.
אופינע 1369, 1864.
אזאק (טאנא, שארקיל) 196־197, 200.
איוויץ 659.
איוועץ 975.
איידקונען 755, 1633־1637.
אייראַגאָלע 48, 309, 1424, 1893.
איישישאָק 498, 507־509, 561, 643, 659.
אינסטערבורג 1006, 1431.
אירקוטסק 114, 620.
אכטירקע 114.
אליטע 181, 309, 443, 999, 1001, 1477־1482, 1570, 1615, 1855, 1858, 1876, 1908.
אַליק 972.
אַלסיאַד 770, 1445, 1818, 1821, 1881־1884.
אַלעקאַסט 366, 560, 562, 577, 665־667, 671, 673, 788, 905, 1005, 1169־1170, 1186, 1191, 1224, 1704, 1708, 1856, 1888.
אַלקעניקי 185.
אַלשאַן 1269.
אַמדור 181.
אַמסטערדאַם 618, 637־639, 694.
אנטאָקאָליע (אנטאָקאָל) 182, 512.
אַניקשט 37, 99, 108, 192, 308, 1378, 1424, 1427, 1531, 1599־1601.
אַנישאָק (אַנושישאָק, האַנושישאָק) 1622־1623, 1869, 1876.
אנעלישקע 1867־1868.
אַסטראָוו 1392.
אַסלאָ 1251.
אַקאַפּ 357.
אקמיאן (אקמיאן) 905, 1802, 1804.
אַקספּאָרד 1384.
אַקערמאַן (בעלגאָראַד) 202.
אַראַן (ניי־אַראַן) 104.
אַרשע 308.
אַשמאַנישקער וועלדל 1868.
אַשמענע 309, 1547־1549, 1655.

ב

באַבט 309.
באַברויסק 308, 431, 511, 1168, 1279, 1283, 1288.
באַגדאַד 194־195.
באַזעל 1167, 1298.
באַטאַק 94, 1864.
באַטשיוניי 1789, 1797, 1799.
באַלבירישאַק (באַלבירישקי) 309, 1615־1616, 1855.
באַלטושאָוע 1375.
באַלטימאָר 118.
באַלטע 202.
באלטרימאנץ (בוטרימאנץ) 1558, 1876־1878.
באַלניק 109.
באַמבערג 1134.
באַן 212, 1435.

באַסטאַן 948, 1523, 1585, 1592, 1623.
באַקשאַ 1641.
באַראַנאָוויטש 659, 1655.
באַריסאָוו 308.
בארשטיץ (באשטיטש) 1010.
בוביע 1775.
בוטרימאַנץ — זע באלטרימאנץ.
בולשעוויץ 202.
בוענאָס־אייראָס 1657־1658.
בופאַלאָ 1502.
בוצקון (ייד. דאַרף) 1000.
ביאַליסטאָק 456, 577, 648, 712, 715, 719, 722, 746, 943, 947, 1084, 1184־1186, 1205, 1352, 1369, 1655, 1746.
בייטאגאָלע 309.
בויסק (בייסק) 94, 309, 1219.
בייסאגאָלע 465, 782, 1253, 1908.
ביכאָוו (אַלט־ביכאָוו, נייַ־ביכאָוו) 70, 182, 308, 722.
בילויניי 1836.
בינקוניי 1842.
בירז (בירזש) 182, 190־191, 193, 199, 203, 328, 411, 930, 1209, 1228־1235־1238, 1239, 1241־1242, 1397, 1585־1587, 1601, 1754.
בירשטאן 309, 1577.
בעלסק (ביעלסק) 64, 333, 579.
בערדיטשעוו 618, 947, 954.
בערלין 74, 210־211, 694, 941, 952, 969, 1007, 1047, 1058, 1076, 1086, 1175, 1177, 1189, 1274, 1311, 1319־1320, 1326, 1383, 1431־1432, 1437, 1471, 1502, 1581, 1630, 1633, 1661־1662, 1695, 1718, 1745, 1829.
בראגין 181.
בראָד 202, 409, 414.
בראָמבערג 1762.
בראַנדענבורג 1429.
בראָנקס 1546.
בראַצלאָוו 192.
ברוקלין 636, 1420.
בריאַנסק 62, 611, 626.
ברין 698.
ברינסהויפטען 1086.
בריסל 1251.
בריסק (ברעסט־ליטאָווסק, ברעסט) 50־52, 61־62, 70, 73, 87, 163־164, 170, 174, 176, 178, 180, 183, 186, 188, 190, 192, 198, 253, 308, 331, 528, 580־581, 638, 651, 693, 1135, 1140־1142.
ברעסט — זע בריסק.
ברעסט־ליטאָווסק — זע בריסק.
ברעסלוי 1434, 1695.

ג

גאַלדאפ 1006.
גאַלדינגען 547, 552.
גאָרזד 1453, 1517־1520.
גאָרקי 975.
גאָרקי (ניזשני־נאָווגאָראָד) 70, 957, 1464.
גודלעווע 1842־1843.
גומבינען 1431.
גיטעלישקע 770.
גלאַזגאָ 1230.
גלובאַקע 1550־1553, 1578.
געטינגען 694.
געלוואַן 1617־1618.
געגף — זע זשענעוע.
געוראָליאיי (געורול) 1821, 1882.
גראָבין 673, 1048, 1452.
גראָדנע 48, 50־51, 61־62, 73, 76, 86, 130, 170, 174, 176, 180, 183, 186, 188, 297, 308, 310, 328, 448, 511, 611, 638, 691, 693־694, 700־703, 705, 712, 715, 719, 722, 733, 777, 971־973, 1084, 1140, 1142, 1208, 1210, 1221, 1331, 1356, 1480, 1558־1559, 1914.
גרוזד 1247־1249.
גרונוואַלד 56, 324.
גריבלויקע 1864.
גרימסבי 1008.

ד

דאַבייק 109, 1887.
דאַהילנאָוע 1136.
דאוגעליאיי (דאוגעל) 1802־1804, 1810־1811.
דאַכאָו (דאַכוי) 279, 950, 1118, 1436, 1438, 1736, 1745, 1752, 1804, 1866, 1922.
דאַנציג 58, 1385, 1464־1466, 1657, 1709, 1711, 1726.
דאַנקערע — זע שטאמקמאנסהאַף.
דאַקשיץ 1550.
דאַרפּאַט 412, 951, 1470.
דאַרשונישאַק (דאַרשונישעק) 309.
דובעלן 412.
דובראָווגע 182, 308.
דווינסק (דינאַבורג) 102, 298, 309־310, 393, 407, 409, 416, 436, 449, 562, 779, 946, 1272, 1581, 1602, 1623, 1633.
דויג 1480.
דוסיאַט 1483, 1487.
דינאַבורג — זע דווינסק.
דמשק 761.
דעראָזשנע 202.
דערבענט 196.
דערעטשין 640.
דראַביאַן (דאַרביאַן) 1438, 1453, 1467, 1514.
דרויע 192.
דרוסקעניק (דרוזגעניג) 1555־1557.

ה

האַזנפוט 410.
האַליטש 50, 193, 199, 201־202, 207.
האלשאנא 49.
האַמבורג 211, 414, 946־947, 957, 1430, 1435.
האַמעל (האַמל) 309, 592, 1174, 1260.
האַנושישאַק — זע אַנישאַק.
האַראַדאק 643.
הוביושאַק 1872.
היידלבערג 400, 403־404, 1038, 1049, 1313.
היידוצישאַק 1549־1550.
היידעקרוג 1754.
הלוסק 182.
העלסינגפאָרס (העלסינגפאַרס) 1346.
העריסבורג 1546.

ו

וואַבאַלניק 108, 1205, 1238־1239, 1397, 1409, 1860־1861.
וואונסאַקעט 1550.
וואַטערבורי 1588.
וואַין 974.
וואַלאַשזין 77, 358, 497־498, 500־509, 521, 571, 600, 610, 615־616, 618־622, 643, 647־648, 751, 942־943.
וואַלקאָוויסק (גראַדנער גוב.) 309, 314, 1225.
וואַלקיניק 1869.
וואַסיליששאַק (וואַשילשישאַק) 639, 658.
וואַרוטע 314.
וואַרזשעלאַן 1369.
וואַרווישאַק 309.
וואַרנע 626, 903־904, 818, 1832.
וואַרקלאַן 1537.
וואַרשע 87, 179, 186־187, 197, 299, 330־331, 371, 386, 449, 618, 651, 654, 701, 716, 802, 944, 946־947, 954, 957, 1025, 1028, 1083־1084, 1112, 1147, 1149־1150, 1160, 1175, 1278, 1292, 1316־1317, 1324, 1337, 1343־1344, 1351־1352, 1356, 1550, 1578, 1581, 1655, 1671, 1675, 1745, 1835, 1766.
וואַשינגטאַן 1165.
וואַשקי 1242־1243, 1299, 1301, 1307־1859־1860.
וידוקלע 1797.
וידז 109.
וידישעק 309.
ויזשאן 974.
ויזשון 182, 190־191, 1885־1888.
וויטעבסק 49, 70, 74־75, 181, 309, 328, 956, 979, 1709.
וויוועריי 1842־1843.
ווילאַמפאָלע — זע סלאַבאַדקע.
ווילאַן (וועלזון) 99, 315, 1619־1620.
ווילייקע 1547.
ווילנע 37, 45, 49, 62, 65־66, 69־80, 82, 84, 86־87, 92, 100, 105, 108, 110־113, 120, 123־124, 130, 150, 153־154, 157, 159־160, 170, 178, 180־181, 183, 188, 190־191, 198, 203, 205־207, 214, 217, 221, 224־225, 291, 295, 302־307, 310־312, 316, 323, 327, 330, 333, 349, 357, 360־361, 366־371, 373, 382, 385, 390, 393־394, 483, 511־512, 530, 532, 543, 548־552, 554, 559, 564, 600, 618, 627, 635, 637, 641, 657, 659־663, 674, 691, 693־694, 697־698, 700־703, 705־709, 711־720, 722־724, 727־728, 730־733, 735, 747־751, 753־758, 760, 777, 778, 789, 798, 813, 817, 822, 844,

946־947, 957, 971, 973, 975, 978,
981־982, 986, 989־990, 993, 1003,
1018, 1022, 1079, 1098, 1100, 1105־
1108, 1125־1155, 1173, 1183, 1214,
1217, 1219־1220, 1225־1231, 1239,
1242, 1250, 1259־1260, 1269, 1279־1282,
1284־1285, 1287, 1289, 1292־1293,
1303, 1310, 1316, 1323־1324, 1327,
1331, 1333־1334, 1344־1346, 1348,
1350־1353, 1355, 1413, 1444־1445,
1475, 1478, 1520־1521, 1535, 1539,
1547, 1558־1559, 1622־1623, 1633,
1649־1650, 1655, 1657־ 1660, 1664,
1667, 1671, 1677, 1701, 1744, 1763,
1764, 1816, 1829, 1854, 1862, 1868,
1876, 1878, 1881, 1907־1909, 1914.

ווילקאָווישק 343, 449, 861, 899, 908, 925,
930, 932, 999, 1001, 1171, 1258־
1262, 1343, 1373, 1381־1383, 1567־
1573, 1609, 1628־1629, 1634, 1855.

ווילקאָמיר 94, 98־99, 258, 309, 442, 449,
457, 463, 465, 693, 718, 746, 925,
930, 941, 944, 957, 1217־1218, 1220,
1254, 1256, 1258, 1273, 1341, 1343,
1348, 1422, 1425, 1521, 1523, 1545,
1547־1548, 1608, 1617, 1626, 1855.

ווילקי 98, 99, 309, 1196.

ווין 1039, 1298, 1435, 1464, 1695־1696.

ווינדאָווע 410.

וויסאָקידוואָר 111, 1869־1870, 1875, 1877,
1882.

וויסאָקע־רודע 243.

וויסבאַדן 969, 1320.

ווירבאַלן — זע ווערזשבאָלאָווע.

ווירפיאַן 1449.

ווישטינעץ 1259, 1381, 1627־1630, 1632,
1832.

ווישיי 443, 1001.

ווישינטע 108.

ווישעוויאַן 1818־1820.

וולאַדאָווע 181.

וולאַדימיר־וואָלינסק (לודמיר) 50, 61.

וועליזש 77.

וועניציע 1134, 1577.

וועקשנע 1828.

וועריזשבאָלאָווע (וועריבאָלאָווע, ווירבאַלן) 432,
443, 930, 1001־1003, 1006, 1171־1172,
1259, 1399, 1572, 1609, 1628־1629,
1633־1642, 1644.

וועריסאַל (וועריסייל) 126, 1079, 1189.

ז

זאַבלודאָוו 184, 975.

זאַגער (זשאַגער) 159, 483, 547, 640, 645־
646, 775־784, 861, 1003, 1045־1046,
1266, 1314, 1605־1607, 1772־1773,
1826, 1829.

זאלאטאנאשע 105.

זאַנאשישאָק 1870.

זאַפישקי (סאַפייזישאק) 1738, 1742.

זאַראסיי — זע עזשערען.

זאַרעטשע 182, 548, 554.

זבאַנשין 1337.

זופראַן 1601.

זיידעקאַן 1862.

זעזמער (זשעזמער) 1447.

זשאַראַן 1818.

זשידקיימים (ייד. דאַרף) 1001.

זשיטאָמיר 618, 730, 814.

זשיימל 1243־1244.

זשלאָבין 308.

זשעטל 562, 661־662.

זשענעווע (גענף) 1164, 1167.

זשאַלודאָק 559.

ח

חברון 610.

חיפה 145, 237, 270.

ט

טאַגאַנראָג 947.

טאַוויאַן 1626.

טאַוורין 94, 309, 439, 449, 930, 1221־
1223, 1430, 1437־1438, 1584־1585,
1791, 1828, 1852־1853, 1863.

טאַלין — זע רעזעל.

טאַמאַן 195.

טאַמבאָוו 114.

טאנא — זע אזאק.

טאַראַנטאָ 1010, 1518.

טאַרטשין 972.

טאַרן 1762.

טאַשקענט 96.

טוועד 1818־1819.

טוקום 410.

טוראָוו 58.

טילזיט 309, 755, 1581, 1584־1585, 1664,
1711, 1811, 1849.

טירקשלע (טירקסלע) 104.

טעלז (טעלזש, טעלדז) 37, 49, 87, 191, 308,
345, 367, 395, 431, 439, 459, 468,
522, 547, 600, 611, 616, 623, 625־
626, 628־629, 643, 665, 770, 904,
1159, 1251־1252, 1258, 1313, 1397,
1425, 1436, 1438, 1447, 1459, 1514,
1573־1576, 1589, 1595, 1818־1819,
1822־1824, 1828, 1832, 1883־1884,
1888.

טראָק 49־52, 57־59, 61־62, 67, 190, 193,
197־200, 202־203, 206־207, 314, 1155,
1558, 1869, 1875־1876, 1880.

טראשקון 99, 108, 1427.

טרישיק (טרישקי) 651, 1447.

טרעבלינקע 1210, 1559־1560.

טשאוס 974.

טשופוט־קאלע (זע קערקיערי).

טשערנאָוויץ 1422.

טולעדא 194, 710.

י

יאַגוסטאָוו 1385־1387, 1392.

יאַהאַנעסבורג 1240, 1476, 1539, 1585, 1623.

יאַנישאָק (יאַנישעק) 441, 449, 678, 901,
1243־1244, 1303, 1813, 1815־1816,
1828.

יאַנישקעל 1586, 1859־1860, 1862.

יאַנעוע (יאַנאָווע) 90, 94, 309, 449, 463,
578, 930, 944, 1001, 1195, 1217,
1258, 1273, 1369, 1580־1583.

יאַקאָבשטאָט 407־411, 413־414, 416.

יאַקובאָווע 1447.

יאַראָסלאָוו 114.

יורבורג (יורבאַרג, יורבאַריק) 191, 309,
439, 461, 930, 1136, 1185, 1595־
1596, 1850, 1852, 1854.

יעוויע 1763, 1914.

יעזנע 993, 1909.

יעלאָק 1514.

יעליסאָווטגראַד 1164.

יעקאַטעריגאָסלאָוו 114, 957.

יעקאַטעריגבורג 957.

יפו 566.

ירושלים 66, 393, 395־396, 500, 525, 539,
541, 544־546, 552־555, 558, 565־566,
610, 619, 635־636, 675, 680־681, 766,
786־787, 1141, 1408, 1436, 1445,
1662, 1788.

ירושלים דליטא — זע ווילנע.

יריחו 666.

כ

כאַטין 202.

כאַמסק 181, 184, 1141.

כאַרקאָוו 106, 199, 957.

כוואַרשצאַ 202.

ל

לאַדז (לאָדזש) 415, 645, 651, 970, 1659.

לאוגאַלן 1867.

לאַזדיי 443, 1001, 1558, 1597־1599, 1624־
1625.

לאַמזשע 1392.

לאַנדאָן 627, 698, 1146, 1251.

לאַנדוואַראָווע 1763, 1870.

לאַנדסבערג אַם לעך 1711־1712, 1920.

לאַצקעווע 1589.

ל׳האַוור 957.

לובלין 67, 638, 692, 1134, 1135, 1835.

לודמיר זע וולאַדימיר־וואָלינסק.

לוואָוו — זע לעמבערג.

לויקעווע (לאוקעווע) 1885.

לוניל 612.

לונע 640.

לוצין 310, 653.

לוצק (לויצק) 50, 55, 56, 58־59, 61, 193,
199, 201־202, 971־972.

לוקניק 770, 1818.

לושקי 367.

ליאַדי 592, 595, 597־598, 1601.

ליבאַווע (ליבוי, ליפיי, לעפיי) 410, 449, 766,
861, 955, 1004, 1175, 1249, 1251,
1408, 1429, 1452־1453, 1458, 1464־
1465, 1467, 1469־1470, 1515־1516,
1576, 1581, 1588.

ליבוי — זע ליבאַווע.

ליבעמוזע — זע ליובענהאָף.
ליגיס 331.
ליגמיאַן 298.
לידאוויאן 309.
לידס 1368.
לידע 49, 59, 87, 181, 309, 358, **562**, 610, 615, 634־635, 637, 639־646, 659, 662, 1152, 1559, 1655.
לובאַצעוו 202.
ליובטש 562.
ליובעק 1430.
ליוק 1183.
ליוואַרנע 618.
ליובענהאָף (ליבעמוזע) 407, 416.
ליווערפול 957, 1522.
לייפון (לייפן) 1558־1559, 1870.
לייפציג (לייפציק) 211, 668, 670, 760, 848.
לינטופּע 1550.
לינקייטשיאי (לינקייטש) 1792, 1803, 1810־1811.
לינקעוע 779, 1299, 1302־1303, 1305, 1307, 1586, 1859־1860.
ליסקעוע 1559.
ליפסק 974.
ליק 210, 215־216, 218, 755, 1522.
לעבעדעוו 1547.
לעמבערג (לוואָו) 50, 200־202.
לענינגראַד (פּעטערבורג, פּעטראָגראַד) 76־78, 82, 86, 92, 119, 210, 217, 219־220, 222, 276, 350, 367, 374, 449, 555־556, 558־559, 573, 581, 643־644, 653, 656, 701, 720, 732, 781, 833, 859, 947, 950, 954, 956, 1004, 1068, 1134, 1160, 1175, 1177, 1179, 1216, 1251, 1253, 1280, 1320, 1406, 1412, 1464, 1470־1471, 1486, 1557, 1578, 1581, 1621, 1633, 1641.
לעפּיי — זע ליבאַוע.

מ

מאַהילאָוו 70, 74, 182, 308.
מאַהילנע 1417.
מאַוורוטש 1842־1843.
מאַזשייק (מוראַוויאָוו) 905, 1249, 1251, 1258, 1514, 1575, 1589־1590.
מאַזיר 181, 308.
מאַלאַדעטשנע 1547.
מאַלטש 626.
מאַליאַט 104, 930, 1539־1542, 1907.
מאַנאַסטירשטשינע 367.
מאַנטעווידעאַ 958, 1641.
מאַנטרעאַל 1008, 1112, 1149, 1150, 1540, 1637, 1641.
מאַסקווע 60־64, 114־115, 130, 153, 155, 267, 296, 317, 400, 461, 464, 574, 645־646, 650־653, 656, 720, 731, 781, 848, 947, 950, 954־957, 968, 1071, 1074, 1102, 1169, 1173־1174, 1179, 1186, 1253, 1256, 1312־1313, 1315, 1317, 1355, 1464, 1476, 1612, 1750, 1774.
מאַקסטי 1881.
מאַרוויאַנקע (מאַרעוויאַנקע) 1001, 1005.
מאַריאַמפּאָל (סטאַריפּאָל) 292, 309, 343, 449, 861, 899, 930, 999, 1001, 1008, 1373־1374, 1482, 1563־1566, 1569־1572, 1634, 1835, 1839, 1855, 1884.
מאַריופּאָל 653.
מוראַוויאָוו — זע מאַזשייק.
מיטאַוע (מיטוי) 410, 412, 861, 1004.
מיטוי — זע מיטאַוע.
מיינץ 48, 637.
מייסיאַד 1010, 1514, 1517־1518.
מיכאַלישאָק 1392.
מילאַן 327.
מילדאָרף 1813.
מילייטשיץ **514**.
מינכן 507, 1105, 1658, 1677, 1734, 1746, 1834, 1919־1921.
מינסק 49, 74, 80, 86, 92, 182, 214, 308, 309, 388, 511, 531, 578, 581, 584, 657, 731, 957, 962, 975, 978, 1039, 1044, 1173, 1355, 1550.
מיר 87, 189, 498, 507, 509, 615, 631־632, 634, 635־636, 665, 1408.
מיראַסלאַוו 1480.
מישטשעניק 93.
מסטיסלאַוו 371.
מעדזשיבאַזש 356־357.
מעזעריטש 589, 733.
מעמל (קלייפּעדאַ) 210, 216, 276, 542, 551־552, 755, 930, 932, 939, 999, 1000, 1002, 1258, 1307, 1400־1402, 1427־1437, 1453, 1466־1467, 1469, 1514־1516, 1520, 1581, 1595, 1768, 1808, 1819.
מערעטש 309, 443, 930, 1001, 1477, 1519־1521, 1523־1524, 1558.

נ

נאַוואַ־אַלעקסאַנדראַווסק — זע עזשערען.
נאַוואַוולייסק 106.
נאַוואַגרודעק — זע נאַוואַרעדאַק.
נאַוואַרעדאַק (נאַוואַגרודעק) 48, 181, 314, 337, 521־522, 525, 562, 640.
נאַוגאָראַד 60.
נאַוויזוואַר (ביי וואַרשע) 702.
נאַוויזוואַר (ביי לידע) 181.
נאוערען 1818.
נאמעניין (נעמענייץ) 1558.
נאַרייקישקי 1000.
נגבה 1662.
נהרדעא 674־679, 682־683, 686.
ניו־יאָרק 33־34, 236, 416, 460, 472, 531, 546, 553, 567, 586, 588, 610, 635־636, 651, 662, 779, 817, 824, 1024, 1040, 1061, 1098, 1109, 1112, 1165, 1181־1182, 1231, 1273, 1277, 1281, 1324, 1330, 1373, 1418, 1420, 1422, 1427, 1476, 1500־1501, 1509, 1512־**1513**, 1519, 1552, 1588, 1623, 1641, **1658**, 1766, 1862.
ניזשני־נאָווגאָראַד — זע גאָרקי
ניירע — זע פרידריכשטאַט.
ניישטאַט־פאָנעוועזש 193, 199, 203, 309, **1422**.
ניישטאַט־קודירקא (וולאַדיסלאַוואָוו) 1001, 1259, 1262, 1571, 1607־1609, 1612, 1865־1868.
נימערזאַט 1460.
נינוה 787.
ניקאָלאַיעוו 571.
נירנבערג 700, 1734.
נעוול (נעווע) 309.
נעמאַקשט 1383.
נעמיראָוו 1514.
נעסווייזש 76, 328, 369, 374, 700, 1290.

ס

סאָזש 309.
סאלאט 203, 1514, **1860**.
סאַלאַנט 94, 191, 539־545, 548, 671, 759, 761, 769־770, 1445, **1453**.
סאַלאַספּילס 1768.
סאַמאַרע 114.
סאָקאָל 701.
סאָקאָלקי 947.
סדום 763.
סואוואַלק 295, 449, 728, 755, 1254, 1568־1569.
סובאַטש 107־108, 1424.
סוגדיא **194**.
סודליקאָוו 729.
סוייאַטא אַזשערא (שוועניטא־אָזשערע) 193, 203.
סוועניצאַן 313, 642.
סולכאט 59, 196־197.
סוראַוש 651.
סוויאַדאָשטש **1887**.
סוויסלאָטש (מינסקער גוב.) 309.
סוויסלאָטש (גראָדנער גוב.) 309, 982.
סורווילישאָק (סורווילישקי) 309, 860.
סטאַלופּענען 1006.
סטאָלין **181**.
סטאַלינגראַד 1662, 1700, 1826.
סטאַמבול 59.
סטאָקלישאָק 1876.
סטאַראָדוב 59, 107, 202.
סטייפּץ 578.
סיאַד 1251, 1589.
סיגענהאָף **1711**.
סיניי (סיין) 1165.
סימבירסק **1207**.
סימנע 1001, 1516, 1853־**1857**.
סיסלעוויטש 651.
סיראַקיוז **1182**.
סלאַבאָדקע (ווילייאַמפּאָלע) 73, 87, 358, 366, 395, 483, 514, 521־526, 552, 560, 569, 577, 610, 634, 647־648, 663־665, 674־675, 678־679, 682־683, 686, 785, 788, 1001, 1005, 1047, 1105, 1112, 1156, 1160, 1162, 1169, 1219, 1223־1224, 1226, 1263־1265, 1285, 1289.

1291־1292, 1313, 1327, 1330, 1359,
1361, 1369, 1408, 1425, 1535־1537,
1681־1684,1713, 1717, 1726, 1746־
1747, 1750, 1753, 1847, 1900, 1909,
1912, 1913, 1914.
סלאטיטש 193.
סלאָנים 308, 314, 511, 560, 695, 1655.
סלוצק 170, 180־183, 189, 309, 510, 522,
610, 666, 691.
סמאָלאָוויטש 584־585.
סמאָלינינקען 1849.
סמאָלענסק 49, 62־63.
סמאָרגאָן 947, 1272, 1392, 1547, 1549־
1550, 1816.
סמילאָוויטש 662.
סמירנע 355.
סנאָווסק 662.
סעלץ (סעלעץ) 181, 528.
סעריי 443, 728, 734, 1001, 1480, 1521.
סקאָלאָט 1922.
סקאָרולו 1581.
סקידעל 947, 975.
סרעדניק 309, 1001, 1613־1614.

ע

עזערעל 1702.
עזשערען (נאָוואַ־אַלעקסאַנדראָווסק, זאַראַסיי) 433, 449, 930, 1550, 1581, 1583, 1602, 1521.
עלבינג 1761.
עלים איילאָנד 1223.
על־קאַמפאָ 1587.

פ

פאָדבערעז (לעבן קראָקינאָוע) 1537.
פאָדוסק 74, 642, 693־694.
פאָדזעלוטש 1521.
פאָוועניטשיאיי (פאָוועניץ) 651, 1789, 1792־1793, 1802, 1804, 1812.
פאָטשטאָוקע 1185־1188, 1190.
פאָטשעפ 107.
פאַיאָסט 1835־1836, 1839.
פאָלאָגנע (פאָלאָגנגען) 36, 143, 191, 316־317, 439, 463, 466, 1453, 1455, 1457־1474, 1829־1830, 1887.
פאָלאָצק 309, 328, 1135־1136, 1550.
פאָלטאָוע 106, 635, 1318.
פאָלעמאָן 1704.
פאָמוסע 1307.
פאָנאָסיאָניס 1871.
פאָנאָסישאָק־זשידקיימיס 1001.
פאָנאָר 159, 1152, 1650־1652, 1654־1656, 1658־1661, 1701, 1868, 1876, 1881.
פאָנעדעל 141, 1397, 1424, 1612־1613.
פאָנעוועזש 87, 90, 94, 98, 142, 193, 197, 199, 203, 206־207, 292, 309, 349, 367, 411, 450, 577, 581־582, 645־651, 653, 734, 837, 899, 908, 924, 925, 930, 1003־1004, 1205, 1211־1213, 1228, 1238־1240, 1242, 1244־1245, 1253, 1255, 1258־1259, 1273, 1293, 1303, 1336, 1341, 1343, 1348, 1356־1357, 1369, 1371־1372, 1403־1410, 1413, 1415־1426, 1523, 1535, 1538, 1578, 1626, 1754, 1811, 1813־1814, 1825, 1828, 1835־1836, 1838, 1885, 1888.
פאנעמון 1001, 1003, 1005.
פאָסוואָל 94, 98, 105, 191, 193, 203, 309, 1204, 1208־1209, 1241־1242, 1586, 1859־1862.
פאָסוויטין (פאָשוויטין) 1299־1302.
פאָפאָוועסע 1859.
פאָפעטייטש 1000.
פאָפעלישאָן 1249־1250, 1575.
פאָקאָן 1842־1843.
פאָקראָי 191, 1300, 1586, 1825.
פאָראָשנעוויר (פאָראָשניער) וואָלד 1866.
פאָרטשעסטער 1602.
פאָריז 68, 127, 208, 367, 517, 551־552, 694, 778, 904, 941, 1183, 1185, 1383, 1481, 1569, 1657־1658, 1743, 1754.
פאָריצק 699.
פוויער וואָלד 1864.
פוזין 540.
פומבדיתא 677.
פומפיאָן 191, 193, 203, 1009, 1203־1209, 1221, 1223, 1226, 1586, 1860.
פון 1876.
פושעלאָט 1204, 1397, 1618.
פילווישאָק (פילווישעק) 309, 343, 1533־1536, 1634.
פינסק 61־62, 77, 170, 174, 180־181, 183, 186, 188, 308, 643, 1142.
פיקעלן 1589.
פלאָטל 770, 1594, 1818.
פלונגיאָן 191, 469, 905, 930, 1159, 1258, 1438, 1445, 1453, 1592, 1594־1595, 1625, 1818.
פסקאָוו 49.
פעטערבורג (זע לעניגראָד).
פעטראָגראָד (זע לעניגראָד).
פענזאַ 99, 105־106, 114־116.
פערנאָוו 1313.
פראַג 48, 692, 1134, 1141.
פראָוויניישאָק 1713־1714.
פרודי 1549.
פרוזשאָן 181, 733, 974.
פרעזן 443, 445, 1273, 1604, 1615.
פשעמיסל 50.

צ

פאַסטאַט 195.
פילאָדעלפיע 1230, 1232, 1422־1423, 1859.
פעאָדאָסיע (קאפא) 59, 196, 199־201.
פערעטשאָן (ייד. דאָרף) 1000.
פראָנקפורט אַן דער אָדער 693.
פראָנקפורט אַם מיין 211, 355, 574, 638, 1142, 1435, 1695, 1754.
פרידריכשטאַט (ניירע) 407, 416.

צ

ציטעוויאָן 1450, 1620־1621, 1776, 1816־1817.
צייקישאָק 1616־1617, 1895.
צפת 643.

ק

קאַאיר (קאַהירא) 194.
קאָבלענץ 211.
קאָברין 61־62, 583, 640, 1035.
קאדנע 181.
קאָוואַרסק 309.
קאָוונע (קאונאס) 37, 49, 51, 62, 72־73, 81־82, 85־87, 94, 103־104, 110, 124, 133, 139, 142, 144, 153, 157, 162, 199, 209־211, 213־220, 224־225, 234־235, 274, 288, 291, 294־295, 300, 308־309, 328, 342, 345, 349, 360, 394, 400, 402, 431, 436, 439, 449־450, 457, 459, 463, 483, 488, 511־512, 514, 522, 552, 554, 559־564, 567, 569, 572־574, 576־577, 580, 586, 588, 600, 610, 623, 628, 635, 651, 663־665, 670, 673, 705, 722, 728, 733, 746, 752, 756, 782, 785, 787, 834־836, 852, 856, 861־863, 866, 870, 881, 894, 898־899, 904־905, 908, 911, 915, 918, 923־925, 930, 932־933, 982, 984, 989־990, 1002־1006, 1015, 1017, 1022, 1025־1027, 1029־1030, 1033, 1035, 1037־1039, 1041, 1043, 1045־1047, 1069, 1076־1080, 1082, 1085, 1087־1089, 1093־1094, 1096־1097, 1099־1100, 1105־1110, 1112־1113, 1116, 1130, 1132, 1136, 1155־1162, 1164־1165, 1167־1169, 1172־1175, 1179־1187, 1189־1195, 1197־1199, 1201־1204, 1219, 1222־1226, 1244, 1254־1259, 1263־1264, 1266, 1269, 1273־1280, 1285, 1287, 1289, 1293, 1309, 1311־1316, 1320־1325, 1327, 1336, 1339־1343, 1345־1348, 1350־1352, 1354־1355, 1359, 1362־1364, 1366, 1396־1398, 1403־1404, 1416, 1419, 1425, 1430, 1436, 1438, 1447, 1451, 1478, 1482, 1514, 1516, 1521, 1527, 1566, 1570, 1576, 1581, 1583־1584, 1588, 1590, 1596, 1609, 1616־1617, 1633, 1639, 1656, 1664, 1676, 1679־1680, 1682־1684, 1695, 1701, 1711־1712, 1738, 1744, 1747־1749, 1753, 1763־1764, 1766־1767, 1771־1773, 1801, 1815, 1828־1829, 1833־1835, 1839, 1842־1843, 1848־1849, 1854, 1856, 1888, 1907, 1909־1912, 1915, 1917־1918.
קאופערינג 1727.
קאָזאַבלאַנקאַ 1722.
קאָזאָן 70, 957.
קאָזלאָוע־רודע 343, 1570.
קאָטשערגין 309, 1613.
קאָלאָטאָוע 1613, 1738.
קאלבאסין 1559.
קאָלוגאַ 70.
קאָלוואָריע 181, 309, 364, 443, 641, 861,

974, 1001־1002, 1010, 1259, 1314,
1497, 1499־1510, 1563, 1569־1570,
1624־1625, 1634, 1884.
קאַלוואַריע (לעבן טעלז) 1884.
קאַלוואַריע (לעבן ווילנע) 1227.
קאַליגאַוע („אַרט״־פּאַרם) 1003.
קאַליש 52.
קאַלעטאַוע 465.
קאַלעסניקער וועלדל 1857.
קאַמיי 1397, 1860.
קאַמענץ־פּאַדאַלסק 57.
קאַמענץ־ליטאַווסק 181, 610, 974.
קאַנסטאַנטינאָפּאָל 172, 194־195, 200־202, 206, 255.
קאַפּוליע 368.
קאַפּטשעוע 1001.
קאפיל 182, 975.
קאַפּיס 182.
קאַפּענהאַגן 1256.
קאַפּא (זע פּעאַדאַסיע).
קאַראַלגיריס 1898.
קאַרלין 643.
קאַרלסבאַד 1194, 1319.
קאַרלסרוע 565.
קאַרפּו 573.
קאַרעליטש 643.
קאַרץ 746.
קאַשין 1317.
קאַשעדאַר 1704.
קוזשי 94־97, 1768.
קוידאַנאַוו (קוידענעוו) 1039, 1214.
קול 1594, 1625־1626, 1868.
קופישאַק 577, 930, 1419, 1603.
קוקיזאַוו 201.
קורטעוויאַן 770.
קורשאן 96, 651, 1009, 1803, 1829.
קיבארט 908, 1001, 1258, 1571, 1609, 1633־1641.
קיידאַן 99, 182, 190־191, 193, 199, 309, 328, 441, 483, 529, 635, 718, 722, 728, 861, 930, 971, 974־975, 979, 981, 1001, 1003־1005, 1214־1216, 1400, 1436, 1475־1478, 1514, 1537, 1587־1588, 1704, 1864, 1891.
קייזערוואַלד 1814.
קייפּטאַון 1240, 1623.
קינדערישקי 1000.
קיניגסבערג 74, 83, 211, 215, 327, 540, 551־552, 555, 668, 670, 694־695, 697, 784, 1006, 1183, 1322, 1429, 1431, 1437, 1471, 1502, 1584־1585.
קיעוו 48־50, 58־59, 195, 200־202, 311, 386, 656, 814, 955, 1148, 1156, 1357, 1372.
קישינעוו 957.
קלאַגע 1657.
קליוולאַנד 630.
קלייפּעדע — זע מעמל.
קלעוואַן 972.
קלעצק 174, 181.
קעלם 191, 439, 449, 554, 562, 624־625, 860, 1397, 1437־1452, 1620, 1816, 1831, 1845־1849.
קעלן 211.
קערקיערי 196.
קראַזש 191, 439, 903, 1159.
קראַסני־אָסטראַוו 201.
קראַקינאַוע 309, 1104, 1293, 1397, 1535־1539, 1601.
קראַקע 58, 199, 323, 327, 330, 1135, 1139.
קרוק 1243־1244.
קרוקי 1613.
קרייצבורג 407־411, 416.
קרינגק (קרינקי) 181, 947, 974, 984.
קרעוע 1547, 1556.
קרעטינגע (קרעטינגען) 153, 439, 1435, 1438, 1453, 1589.
קרעמעניץ (קרעמענץ) 66.
קרעסלאווקע 192.

ר

ראַגאַטשאָוו 308.
ראַגעוע (ראַגאַוע) 94, 98־99, 309, 651, 1407, 1424, 1523־1526, 1530־1534.
ראַדאַשקעוויטש 789.
ראַדון (ראַדין) 86־87, 358, 610, 645, 653־662, 665.
ראַדווילישאַק (ראַדזווילישקי) 925, 1424, 1620־1621, 1778, 1788־1789, 1792.
ראודאַנדוואַריס 1888.
ראַזאַליע 651.
ראַזדאַלנין 202.
ראַטנא 200.
ראַטניצע 1289, 1553־1560.
ראַמני (ראַמנע) 106, 1249, 1576, 1581.
ראסיין 37, 91, 191, 308, 439, 449, 547, 651, 746, 925, 930, 1185, 1252־1253, 1383, 1439, 1443, 1459, 1576־1577, 1617, 1817, 1828.
ראַקישאַק (ראַקישקי) 109, 930, 1424, 1590־1592.
רודאַמין 1624.
רודזשיק (רודזשישאַק) 1870־1871.
רוטנבערג 586.
רוים 331, 487, 1830.
רומשישאַק (רומשישעק, רומשישקי) 99, 309.
ריבינסק 114.
ריגע 45, 79, 221, 298, 371, 407, 409־410, 412, 415־416, 449, 782, 861, 944, 946־947, 954־955, 967, 969, 1004, 1065, 1209, 1232, 1316, 1323, 1350, 1437, 1623, 1626, 1697, 1699, 1768, 1776, 1809, 1811, 1814־1815.
ריטעוע (ריטאַוע) 191, 309, 1453, 1818, 1884.
רייניאיי (ריין) 1818־1820, 1883.
רמת־גן 233, 1520.
רעגנסבורג (רעגענסבורג) 48, 194.
רעגסטענע 1533.
רעוועל (טאַלין) 431.
רעזשיצע 309־310, 1537.
רעטשיצע 308.
רעמיגאַלע 1424.

ש

שאַדעווע (שאַדאַוע) 58, 626, 861, 1003, 1213, 1238.
שאַוליאַן 1620־1622.
שאַוול 37, 90, 96, 98, 153, 159, 191, 238, 292, 308־309, 345, 349, 367, 396, 441, 449־450, 468, 623, 651, 722, 746, 770־771, 837, 871, 886, 889, 908, 924, 930, 944־946, 950־951, 955־956, 961־964, 966־970, 979, 1004, 1099, 1185, 1220, 1222, 1241, 1244־1245, 1247, 1249, 1254, 1258, 1299־1301, 1307־1309, 1326־1329, 1336, 1341, 1343, 1348, 1356, 1396, 1403, 1419, 1425, 1437־1438, 1445, 1576־1577, 1588, 1606, 1621, 1703, 1767, 1770־1776, 1778, 1789, 1792, 1805, 1808־1809, 1811, 1814־1817, 1824־1830, 1833־1834, 1849־1859, 1860, 1862, 1885.
שאט 191, 193, 203, 1614.
שאַנכיי 159, 635.
שאנץ 905, 1224, 1704, 1708.
שאַנצינאַ 1134.
שאַקאַט 1620־1621.
שאַקי 443, 445, 999, 1001, 1571, 1608־1609, 1611.
שאַרקיל — זע אזאק.
שוועקשנע 650.
שוקיאַן 1825.
שטאַקהאַלם (סטאַקהאָלם) 268, 1346, 1901.
שטאקמאנסהאַף (דאנקערע) 407, 415־416.
שטוטהאַף 1711־1712, 1726, 1759, 1766, 1812־1813, 1816, 1828.
שטעטין 209.
שידלעוע 1620־1621.
שימאנץ 109.
שימיאטיש 662.
שימשע 965.
שיקאַגאָ 34, 157, 343, 948, 1024, 1248, 1392, 1519, 1601, 1635, 1669, 1832.
שירווינדט (פּרייסן) 1608.
שירווינט 309, 463, 553, 1215־1222, 1608.
שניפּישאַק 182, 553, 561, 1227, 1650.
שערעשאָוו 579.
שפּאַלע 814.
שקוד 191, 1397, 1513־1518.
שקודוויל 1735, 1861־1864.
שקומיאן 1375־1378.
שעשויל 1547־1548.
שקלאָוו 74, 76, 182, 308, 360, 697, 701, 982.

ת

תל־אביב 102, 235, 640, 778, 1315, 1381, 1436, 1595, 1658, 1855.
תרשיש 787.

ספּאָנסאָרס (שטיצערס) פון בוך „ליטע"

אָרגאַניזאַציעס און פאַנדיישאַנס:

אויסטראַליער פריינט;

אַטראַן־פאַנדיישאַן, ניו־יאָרק;

אינטערנישאַנעל לעידיס גאַר־מענט וואָרקערס יוניאָן;

„אַלטע קאָוונער פריינט", ניו־יאָרק;

אַמאַלגעמייטעד באַנק;

אַמאַלגעמייטעד קלאָדינג וואָרקערס אָוו אַמעריקע — דזשאָינט באָארד אָוו ניו־יאָרק;

אָפריקאַנער פריינט;

אָרבעטער־רינג בראַנטש 83 און לעידיס קלוב ביים בראַנטש 83, ניו־יאָרק;

באָארד אָוו ראַבייס, פילאַדעלפיע, פּאַ.;

בראַזיליאַנער (סט. פּאָולא) פריינט;

גאָרזשדער סאָסייעטי, ניו־יאָרק־שי־קאַגאָ;

זעלדין בריידער פאָנד (דר'ים: הערי, נחום, ראובן, דניאל);

טאָראָנטער הילפס־פאַראיין פון ליטווישע יידן;

יורבורגער סאָסייעטי, ניו־יאָרק;

מאָנטרעאָלער פאַרבאַנד פון ליט־ווישע יידן;

מישיגאָלער־שירווינטער סאָ־סייעטי, ניו־יאָרק;

מ"ק־פאָנדיישאָן, ניו־יאָרק;

מעקסיקאַנער פריינט;

פּאָנעווועזשער יאָנג מענס סאָסיי־עטי, ניו־יאָרק;

פילאַדעלפיער פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן;

פּייפ, אליהו־פאָנד, ניו־יאָרק;

קובאַנער (האַוואַנא) פריינט.

ספּאָנסאָרס:

אַבראַמסאָן, ה. א. (ניו־יאָרק) —

אין אָנדענק פון מייַנע עלטערן מאיר און רחל אַבראָמיס.

אברהמס, ב. (יאַהאַנעסבורג, ד. א.), אברהמס, מ. (שיקאָגאָ) און עטע־סלאווע ביינאַשבי"ץ (תל־אביב) —

לזכר נשמת הורינו היקרים: יוסף (יאַשע חנה־פּעשעס) ורבקה־ראשע, ז"ל, מקראז ליטע.

אהרן, יוסף (ברוקלין).

אפּענהיים, יוסף (ישראל) —

לזכר פון מיין פאָטער משה בר' שלמה און מוטער רחל בת ישראל (געב. אַרש), ברודער מאָריץ און שוועסטער בערטאַ פליישמאַן.

אַרש־משפּחה:

ארש אַלטע (מהיפית־סודאַר־סקי), בלומע (באַבראָוו), גיטע (ווינאַגראַד), שרה (סודאַר־סקי), טוביה (אַרש־אַרענס) —

אין הייליקן אָנדענק פון אַלע אונדזערע ליבע און טייערע, וועמענס מצבות זיינען געשענדעט און פאַר־ניכטעט געוואָרן אויף בית־עלמינס אין דווינסק, קאָוונע און אַרכאַנגעלסק, און פון אַלע אומגעקומענע על קידוש השם:

זיידע טוביה אַרש, איש צדיק ותמים און למדן, געב. אין רייפאַל (שפּעטערדיקע דינאַבורג־דווינסק), געשט. אין 1863.

באָבע מרים־גאָלדע אַרש, געבאָרן אין אַרנשטאַם, גרויסע יחסנטע, אשת חיל, אַ חכמה און בעלת־צדקה, געשט. אין דווינסק, 1908;

פאָטער ירחמיאל בר' טוביה, געב. אין דווינסק און דאָרט ניפטר געוואָרן כ"ד שבט, תרע"ג, אַ תלמיד חכם, גרויסער עסקן, בעל־צדקה און בעל־עצה און מתן בסתר;

מוטער יענטע בת אריה־לייב שאָפּירא, געב. אין טשאסניק און געשט. אין קאָוונע, כ' כסלו, תרצ"ג; דער באַגאַבטער און הויך אידעאַליסטישער אייניציקער זון און באַליבטער פלימענק רפאל בר' אברהם מהיפית, געבאָרן אין דווינסק, 8טן יאַנואַר, 1908. אַ סך פאַרשפּראָכן אָבער יונג אומגעקומען אין אַרכאַנגעלסק, ערשטן מערץ, 1930;

ברידער: בן־ציון בר' ירחמיאל אַרש, געשטאָרבן אין דווינסק, 20טן אויגוסט, 1924, צו 32 יאָר, איש תמים וטהור.

דוב־בער בר' ירחמיאל אַרש, געב. אין דווינסק, געשט. ווי אַ קדוש אין קאַזאַן, אויגוסט, 1941, לויפּנדיק פון די היטלער־חיילות פון קאָוונע;

זיין זון יעקב בר' דוב־בער אַרש, געב. אין קאָוונע, געפאַלן צו 18 יאָר ווי אַ העלד אין מלחמה מיט היטלערן אין 1943 ביי אַריאַל (סאָוועט־רוסלאַנד);

קאַזין טוביה בר' יהושע, געשטאָרבן אין דווינסק, יאַנואַר 1901, בעת אַ טיפוס־עפידעמיע, שוין אַלס קינד זיך אויסגעצייכנט מיט אויסערגעווויינט־לעכע כשרונות און אידעאַליזם;

קאַזין יהודה בר' יהושע, אומגעקומען מיט זיין פרוי און צוויי קינדער ווי קדושים אין יורבורג, 1941;

און קוזינעס מיט זייערע משפּחות חנה־שפּרה און טאָכטער גאָלדע אבאי, אומגעקומען אין קרעסלאָווקע, דאָבע האפענשפּער, געב. אווין, און טאָכטער יאָכע, אומגעקומען אין ריגע פון די נאַציס.

אַקערמאַן, סיימאָן (ניו־יאָרק).

אַש, יוסף (ניו־יאָרק) —

אין אָנדענק פון מיין שוועסטער ראָזע אַסינאָווסקי־קאַץ, שוואָגער אַלכסנדר קאַץ און קינדער אינא און דינה, אומגעקומען אין קאָוונע; קאַזין ירוחם אוליאַמפערל מיט פּאַמיליע, ווילקאָוויש; משפּחה ווינדזבערג, ווילקאָוויש.

באָבראָוו, משה (ניו־יאָרק) —

אין אָנדענק פון מיין פאָטער יוסף־שמואל בר׳ ראובן הענעך, נפטר געוואָרן אין ריגע, ר״ח אייר, תרפ״ז, און מוטער חיה־עלקע בת ר׳ מנחם־מענדל זוטערמאַן, געשט. י״ב סיון, תרצ״ב, קאָוונע.

באָק, זעליק (ניו־יאָרק) —

לזכר די קדושים פון ליטע.

בלעק, איזידאָר, אהרן, מאָריס, אַנגאָ־צילי און מרס. אוירווינג מאָלדאָוועור —

אין אָנדענק פון געליבטן מאָן און פאָטער פיליפּ בלעק (בלעקער), געשטאָרבן אין עלטער פון צווייַ און פופציק יאָר אין פּעטערסבאָראָ, אָנטאַריאָ (קאַנאַדע).
פּיליפּ בלעק, אַ זון פון צדוק בלעק (בלעקער), געבאָרן אין פאָגעוועזש, ליטע, אַ תלמיד פון ר׳ איצעלע פאָגעוועזשער. בלעק איז געווען אַ באַקאַנטער שרייבער, חזן, לערער, און ראַבאַי, האָט זיך דערוואָרבן ליבע און אָנערקענונג בייַ אַלע זיינע תלמידים, וואָס זיינען איצט אַליין וויכטיקע פערזענלעכקייטן אין קאַנאַדע און אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

בענעס און קאָמפּ. (האַוואַנאַ, קובע).

בענעס, ברוך; ביקאָוויטש, ז.; ביקאָוויטש, ענרי קאַ; ריקליאָנסקי, זלמן; שאַפּירא, בארני און שאַפּירא, בצלאל.

ברילי אָנט, שימחה און ריזל, מעל־באָרן, אויסטראַליע.

גאָרזדער סאָסייעטי (ניו־יאָרק) —

ואלה שמות התורמים לזכר קדושי־גאָרזד:

אקערמאַן, פילים סינגאַק, נ. דזש.) —

צום אָנדענק פון מוטער גיטע אַקערמאַן, ברודער אליעזר מיט פרוי מינע און קינדער שולמית, שושנה און שינה, שוועסטער טייבע מיטן מאַן שלמה ווייַנשטיין און קינד ציטא;

גודמאַן, יצחק (ניו־יאָרק) —

צום אָנדענק פון ברודער מיכל־צבי, פרוי לינע און קינד דינהלע און פון ייִנגסטן ברודער לייבל־גרשון;

וואָלף, יעקב מרדכי (ניו־יאָרק) און וואָלף, משה (פרעטאָריא, דרום־אַפריקע)—

צום אָנדענק פון זייערע עלטערן דוד און שרה־ביילע וואָלפאָוויץ, שוועסטער: מלכה און חיה־דבורה, ברידער: בערל, מאַקס און אהרן;

זאַקס, בען (נ. דזש.) —

צום אָנדענק פון: יאַנקל זאַקס, אַ ברודער פון יצחק זאַקס פון גאָרזד (איציק ביירעכס);

אין אָנדענק פון מיין מאַן און אונזער פאָטער יצחק־לייב בר׳ קלמן לורית, געב. 1879 אין גאָרדז, אומגעקומען אַפּריל 1944 אין קאָוונער געטאָ, און זיינע ברידער: יהושע־יעקב לורית און פרוי פריידע און קינדער יעטע און לייבע, מאַשע־בער לורית און פרוי מנוחה און קינדער יצחק, היימאַן און רחזא, מענדל לורית און פרוי גיטע, שוועגערין פייגע־אַננע שענקער און קינדער וואָלף און שרה, שוואָגער הירש גאָרבער און טאָכטער מיקעלע, שוועגערין גאָלדע, חיים בראָם און קינדער הערשל און פריידעלע — אַלע אומגעקומען אין גאָרדז און אין פאָלאָגגע;

מאָפס, שרה (פאָרטשעסטער, נ. י.) —

צום אָנדענק פון עלא־מלכה קאָפּלאָן און אסתר הינדע אָרקין;

מייער, פאָמיליע (שיקאָגאָ און ניו־יאָרק) אָשער און פורמאַן (שיקאָגאָ)—

צום אָנדענק פון שלום זאַלקינד מיט פרוי הענע און קינדער, פריידל אָשערוויטש מיט פרוי יאָכע און קינדער, זונדל פאלק מיט פרוי פיגע און קינדער, חנה פורמאַן, אומגעקומען אין גריכנלאַנד;

פישמאַן, מארטא (יאָפע) (בראָקטאָן, מאַסס.) —

צום אָנדענק פון שוואָגער מאיר זוסמאַנאָוויץ, ראַסיין, לאה און סימע זוסמאַנאָוויץ, פלימעניצעס פון ראַסיין, און ליובא זוסמאַנאָוויץ, גאָרזד.

גודמאַן, הערי (שיקאָגאָ).

גיוואָנני, שלמה (מעלבאָרן, אויסטראַליע).

גלעזער־שאקין מאַשע (ברוקלין) — לזכר פון:

פאָטער הירש בר׳ משה גלעזער, געב. ווילנע 1880, אומקומען אין 1941 אין זאַראַטשע, לעבן טראָק; מוטער נחמה־לאה בת ר׳ יהודה הכהן מיכעלמאַן, געב. אין לאַנד־וואָאוע 1800, אומגעקומען אין זאַראַטשע; ברודער ליפּע בר׳ צבי גלעזער, געב. אין לאַנדוואָראָוע 1911, און פרוי טאַמאַרע בת ר׳ ישראל גורעוויטש, געב. ווילנע 1915; אַנקלס: זעליג בר׳ נחום לעווין, געב. ווילנע 1875 און פרוי בתיה בת ר׳ משה גלעזער, געב. ווילנע 1878, אומגעקומען אין ווילנער געטא; שלמה־יהואש בר׳ יהודה הכהן מיכעלמאַן, געב. לאַנדוואָראָוע 1875, אומגעקומען מיט משפּחה אין זאַראַטשע; טאַנטע יענטל בת ר׳ יהודה הכהן מיכעלמאַן, אומג. זאַראַטשע מיט איר משפּחה שופּיאן; קאָזינס: משפּחות מאכעלמאַן און פאָדערעווסקי; ירחמיאל זאַמעטשאַנסקי, געב. לאַנדוואָראָוע 1910, אומג. אין זאַראַטשע.

הימאַן, טשארלז (ניו־יאָרק).

הערים הערי (דענבורי, קאַנג.).

ווישקינאַס, יוסף (האַוואַנאַ, קובע).

וויינשטיין, ס. (בראָקטאָן, מאַסס.) —

אין אָנדענק פון מיין פאָטער יצחק בר׳ דוד וויינשטיין (קריגער) און מוטער חיה פייגע בת ר׳ ברוך. ביידע געבאָרן אין קראַקינאָוו און געלעבט פון 1890 אין נאָרוויטש, קאַנג.

ווינאַגראַד, דוד —

אין אַנדענק פון זיינע עלטערן: אברהם־בער בר׳ אהרן דוד, געשט. אין דווינסק, פורים תרס״ג און מוטער שרה בת׳ שלום, אומגעקומען ערב פסח תרפ״ח, בעת אַ פּאַר־פלייצונג אין דווינסק.

ווינער, אויר ווינג (ניו־יאָרק).

וועזן אינאַ (ניו־יאָרק) —

לזכר מיינע עלטערן מרדכי בר׳ שייע־פייוועש סעגאַל, פון קאָוונע (65 יאָר אַלט) און גאָלדע בת ר׳ בנימין לעווין־סאָן, פון פאנעמון (62 יאָר אַלט), ביידע אומגעבראַכט אין סלאַבאָדקער געטאָ דעם 28טן אָקטאָבער, 1941 (ח׳ מר חשון).

וועבלאָוו, טשארלז, דר. (מיאַמי־ביטש, פלאָרידא).

זאַקהיים, מ. ה. (דעטראָיט).

זעלדין ברידער (הערי, נחום, ראובן, דניאל) און שוועסטער אָקון —

אין אַנדענק פון זייערע עלטערן: מוטער בתיה־עלקע זעלדין בת ר׳ ירחמיאל אַרש, געשטאָרבן י״ג מר־חשון, תש״ג, און פאָטער מענדל בר׳ ראובן, געשטאָרבן כ״ב ניסן, תש״י.

טאובין, אברהם ה. (על קאַמפּאַ, טעקסעס) און טאָבין, ברכה (נאַוואַסאָטאַ, טעקסעס) (געב. אין בירז) —

צום אַנדענק פון שוואָגער טוביה טאָבאַקין, רייזע און מענדל רובין (פון אָגענישאָק) און יודל אמישער (יאַקאָוולעוו), אַ פעטער פון ברכה טאָבאַקין.

יאזעפאָוויטש, זעליג (ניו־יאָרק).

יאָפע, היימאַן (גראַג) (באָסטאָן) —

צום אַנדענק פון מיינע אומגעקומענע קרובים: משה בר׳ זלמן יאפע (לינקעוועץ), פרוי ליבע און זון ניסן.

יאָפע, סיימאָן (ברוקלין).

כאַרנאָס, אלעקסאַנדער (בוענאָס־אייַרעס) —

צום אַנדענק פון זיין הייס־געליבטער מוטער מרים בת אברהם כאַרנאָס, אומגעקומען אין קאַנצ. לאַגער אָשוועניצים.

לאַנג, יצחק (אַרטור) (באָסטאָן) —

אין הייליקן אַנדענק פון מיינע ליבע ,אומגעקומענע אין פּאָגראָמען: פאָטער אברהם אליעזר, מוטער שרה־לאה, שוועסטער חנה און טייבל, ברידער שמעון און מענדל. ת.נ.צ.ב.ה.

לאָפּאָטאָ, הערשל (מעלבאָרן, אויסטראַליע).

לישיץ און ראָזנבערג (האַוואַנאַ, קובע).

לעדערמאַן, איזידאָר און חנה (בראָנקס, נ. י.) —

אין אַנדענק פון חנהס מוטער רחל בת נפתלי, געשט. אין קאַלוואַריע 1893, און פאָטער מיכאל בר׳ יעקב ליפּ־מאַנאָוויטש, געב. אין קאָוונע 1867, געשט. אין ניו־יאָרק דעם 8טן אָקטאָבער 1950.

לעווין, מ. א. (ברוקלין) —

אין אַנדענק פון די קדושים אין סוויאַדאָשטש.

לעווענשטיין, לאָזאָר, אַדוואָקאַט (ניו־יאָרק).

לעווישאָק, יצחק, דר. (סירקאָזירז) —

צום אַנדענק פון די פאַמיליעס פון צוויי שוועסטער, וואָס זיינען אומגעקומען: יוכבד און ברוך קאָנטאָר, חנה און אבא משה הירש.

לעאָפאָלדסקי, בערל און מענדל (לאַדסקי) —

אין אַנדענק פון זייערע טייערע און ליבע, וואָס זיינען פאַרשניטן געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים: שוועסטער הינדע און מאַן משה האָפמאַן און קינדער, שוועסטער פערל און מאַן נעווילער און קינדער, אומגעקומען אין ווילקאָווישק, 1941; ברודער לייבל, פרוי און קינדער, אומגעקומען אין פומפּיאַן; ברודער חיים, געשטאָרבן אין פּי־לאַדעלפיע.

מאַטיקאָוו, דוד (ניו־יאָרק).

מאַטלאָוו, איזיק (מאַטלאָווסקי) (ניו־יאָרק) —

לזכר עולם סון מיין שוועסטער מרים רבקה בערנשטיין (בת ר׳ אריה מאַטלאָווסקי), שוואָגער שמעון און פּלי־מעניק צבי, אַלע אומגעקומען אין ווירבאַלן, אין 1941.

מאָריסאָן־סטאָרס, (ניו־יאָרק).

מאַרק, יודל (ניו־יאָרק) —

אין אַנדענק פון מיינע ברידער לייב און הירשל, אומגע־קומען על קידוש השם אין לעטלאַנד, און פאָטער איציק, אומגעקומען בעת דער מלחמה אין 1943, אין טורקעסטאַן.

מאַרקוס, א. (וויטשיטא, קענזעס).

מיללער, סאַלאָמאָן (בראָנקס, נ. י.).

סאַדאָווסקי, ישראל חיים (וויקטאָר שולמאַן, וואַרשע־ניו־יאָרק); סאַדאָוו, אברהם (ניו־יאָרק); סאַדאָוו אהרן (טאַראַנטאָ,קאַנאַדע);

סאַדאָווסקי, מנחם־גנוני (קרית־חיים בייַ חיפה) און סאַדאָווסקי־זיו, עדינה (חיפה) —

אין זכר פון די נשמות פון אונדזערע עלטערן, ברידער, שוועגערינס מיט זייערע קינדערלעך: ישעיה־לייב בר׳ דובער סאַדאָווסקי, זיין פרוי פייגל; ראובן־טוביה בר׳ דובער סאַדאָווסקי, זיין פרוי פרידע, איר שוועסטער ריקע און טעכטער: מערי, יהודית, זוזי; ברוך־יוסף בר. דובער סאַדאָווסקי, זיין פרוי אַליס, טאָכטער ליבע; מרדכי בר׳ דובער סאַדאָווסקי, זיין פרוי גוטע, קינדערלעך: דוד, שרה; רחל, פרוי פון יעקב סאַדאָווסקי, קינדערלעך: שרה, שימחה — אַלע אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע בעסטיעס, ליטווישע און לעטישע רוצחים אין די געטאָס פון קאָוונע און ריגע, אין די שחיטה־יאָרן 1942־43. זאָלן די עטלעכע שורות זיין די מצבות אויף זייערע אומבאַ־וואוסטע קברים.

סאַבל־סאָבלען, א. און ר. (ניו־יאָרק) —

אין אַנדענק פון זייערע עלטערן: שמואל אבא בר׳ מרדכי סאַבאַלעוויטש, געב. אין ווילקאָוויטש 1868, געשט. דטן

דעצעמבער 1946 אין מאָנטרעאָל; ליבע סאָבאָלעווישטש (גומבינער), געב. אין ווישטינעץ, 1868, געשט. 21טן דעצ. 1947, אין מאָנטרעאָל. די סאָבאָלעווישטשעס — אַ באַקאַנטע, פאַרצווייגטע משפחה אין ווילקאָווישק, אינהאָבערס פון אַ גרויסער בערשטעריי־פאַבריק מיט אָפּטיילונגען אין פּאַריז, סטראַדוב, פּאָנעווועזש און לייפּציג; דער פּאָטער געווען אַן עסקן, גרינדער פון מלאכה־שול „אָרט", געהאָלפן בויען די העברעאישע גימנאַזיע אין ווילקאָווישק, די מוטער, אַן אשת צדקנית, געגעבן צדק בסתר; אליהו סאָבאָלעווישטש (ר' אבאס אַ ברודער) און פרוי אסתר; מרדכי זאב ראָזנטאָל, פרוי עטל (ר' אבאס שוועסטער) — אומגעקומען על קידוש השם.

סודאַרסקי, אפרים און פאולא — לזכר אונדזער אומפאַרגעסלעכער שוועסטער און שוועגערין חיי־שרה בת ר' יצחק סידער־סודאַרסקי, געשט. אין תל־אביב, ישראל, ה' תשרי, תרצ"ח.

סודאַרסקי, יצחק (ניו־יאָרק) — אין אָנדענק פון מיין געליבטן פאָטער חיים־לייב ברי יצחק, געשטאָרבן (קרבן פון ערשטער וועלט־מלחמה) אין ניישטאָט־קודירקאַ, ב' ניסן תרפ"א, און מיין ברודער חיים־לייבעלע, אומגעקומען אין שלאָבט מיט די נאַציס אין 1943.

סודאַרסקי, ניסן, מענדל, אפרים, ברינה, בתיה, שרה און קינדער ירחמיאל, חביבה און מרים — לזכר פון זייערע עלטערן, שוועסטער, ברידער, מאַן, זיידע, באָבע, טאַנטע און אָנקלס: יצחק בר' משה, געשט. ווירבאַלן, א'טבת, תר"ע; הינדע בת יעקב, געשט. ג' אייר, תרע"ג; חיים־לייב בר' יצחק, געשט. ב' ניסן, תרפ"א; זעליג בר' יצחק, געשט. ז' שבט, תש"ג; לייזער בר' יצחק, געשט. כ"א שבט, תרפ"ז און יעקב בר' יצחק, געשט. י"א מר חשון, תרע"ח; אוניחיה־שרה בת יצחק, געשט. ה' תשרי, תרצ"ח.

סידער, אפרים און יודל (ניו־יאָרק) — אין אָנדענק פון זייער פאָטער דוב־בער בר' משה, געשט. י"ד תמוז, תרפ"ט.

סידער, חיים אליעזר — אין אָנדענק פון זיין ברודער ישעיהו־שמואל, געשטאָרבן י"ט אלול, תש"י.

סימנאָף, הערי, רעד. (מיאַמי, פלאָרידע).

סיימאָן, ס. (ניו־יאָרק).

סיקרי, אברהם (מעלבאָרן, אויסטראַליע).

סלאָווק, משה, מרדכי, ליב, דוד און יעקב (שיקאָגאָ) — לזכר פון זייער פאָטער הלל בר' יעקב סלאָוויצקי, געב. ווישטינעץ, געשט. ווילקאָווישק, און מוטער טויבע, געשט. ווישטינעץ, און ברודער נחמן, געשט. אין מאָנטרעאָל, קאַנאַדע.

סלאָווק, לעאָ (שיקאָגאָ) — אין אָנדענק פון זיין פאָטער הערשל סלאָווצק (סלאָוויצקי), געב. אין ווישטינעץ, געשט. אין שיקאָגאָ 1949.

ספילמאַן (ברוקלין) — אין אָנדענק פון מיין שוועסטער פרומע נעגערים, אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ.

עדעלמאַן, אברהם (ניו־יאָרק).

עדעלשטיין, לואיס און מאַרקוס (ניו־יאָרק).

עמנואל, יצחק און נחמה נאסע־לעוויטש (תל־אביב, ישראל) — לזכר עולם פון זייער הייס־געליבטן קאָזין בנימין עדעלשטיין, געשטאָרבן אין סאַראַטאָגאַ, נ. י., דעם 18טן אָקטאָבער, 1950. בנימין עדעלשטיין פון ליטע (געב. אין דריסע, 1890) האָט מיטגעבראַכט מיט זיך, חוץ זיין פּראָפעסיע (זיגערמאַכערייי) אויך אלע גוטע מידות פון אַן אַמאָליקן „ליטוואַק", מיט וועלכע ער האָט זיך קונה שם געווען אין דער שטאָט סאַראַטאָגאַ, וואו ער האָט פאַרבראַכט אַן ערך 32 יאָר. מיט זיינע מעשים טובים, מיט זיין מתנת בסתר, מיט זיין טיפן אינטערעס פאַר שטאָט־ענינים (האָספיטעלער, ביבליאָטעקן) און באַזונדערס פאַר דעם אויפוואַקסנדיקן דור, האָט ער זיך דערוואַרבן אַנערקענונג און ליבע ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג — יידישער ווי ניט־יידישער — און ער האָט פאַרשאַפט כבוד זיין פאָלק. ת.נ.צ.ב.ה.

עלסאָן, הלל־יצחק בר' אברהם ורחל — געקומען קיין ניו־יאָרק 1905, געשט. ב' אב, תש"ט. זיין פאַמיליע: שרה־מאַטלע עלסאָן, פרוי פון הלל־יצחק עלסאָן, געב. קאָלוואַריע און געשט. ניו־יאָרק, 20טן יאַנואַר 1936; רבקה עלסאָן, שוועסטער, געשט. יאַנ. 1947; ברודער חיים־משה עלסאָן, שוועסטער פרידע עלסאָן און חיה שוואַרץ אַלע אומגעקומען אין פילוויישאַק.

פאָסטער, יוסף (וואוסטער, מאַסס).

פאָלנבוים, דאָרא (ניו־יאָרק).

פיג, לעאָ (מעלבאָרן, אויסטראַליע).

פיין, מעקס (שיקאָגאָ) — אין אָנדענק פון זיינע שוואָגערס און שוועגערינס: אברהם־יצחק לוריע, שיינע טויבע לוריע, פרץ לוריע, יהודית לוריע און מיכל לוריע — אַלע אומגעקומען פון די נאַצי־מערדערס אין יוני, 1941.

פיין, ראָזע, געבאָרן ווישטינעץ, און זין יוסף און ברוך — צום הייליקן אָנדענק פון אונדזער געליבטן מאַן און פאָטער שמעון־יהודה בר' ברוך נאדעלפיין (סעם פיין). געב. אין ווישטינעץ אין 1890, געשט. אין שיקאָגאָ כ"ח אדר, תש"ט.

פישער מנוחה (ברוקלין) — צום אָנדענק פון מיינע אלע טייערע — אומגעבראַכט פון די נאַצי־מערדערס: עלטערן תנחום און עטל פאָיורבאַרסקי, שוועסטער חנה און לאה, פלימעניצע גאַלדעלע, אָנקעל און טאַנטע מאיר און חיה־ציפּע פישער און קאָזינס לאָזער און מאָטל.

פלעטשער, י. (דזשעקסאָנוויל, פלאָרידע) — אין אָנדענק פון אַניקשטער קדושים.

ק א ה ן, א י ד א (ניוטאַן, מאַסס.) —

לזכר פון מיינע עלטערן: מוטער גיטע־מירל (1861־1940) און פאַטער לייב מילנער (1860־1905) — ביידע געבאָרן אין מערעטש; ברודער משה מילנער, געב. אין מערעטש אין 1902 און זיין פרוי קלאַרא, געב. 1905 — ביידע אומגעקומען פון די נאַצי־בעסטיעס אין קאָוונער געטא.

ק א ה ן, ד ו ד (ניו־יאָרק).

ק א ט ל ע ר, י ה ו ד י ת —

אין אָנדענק פון פאַטער אברהם־לייזער משה כאַמודעס, געב. אין ווילקאַמיר, 1853, געשט. אין קאָוונע י״ד כסלו, תרפ״ה און מוטער טויבע־לאה כאַמודעס, געב. אין ווילקאַמיר, 1856, געשט. אין ווילקאַמיר כ״ב אלול, תרפ״ה.

ק א מ י י ק א, ז. ב. (שיקאַגאָ) —

צום אָנדענק פון אונדזער זון, ליוטענאַנט ווילי־אַם קאַדיסאַן קאַמייקאַ, געפאַלן אין שלאַכט בעת דעם לעצטן קריג.

ק א צ ע נ ע ל נ ב א ג ן, א ו ר י ה —

לזכר די אומגעקומענע קרובים מיינע אין ליטע, לאַטוויע און פוילן.

ק י ס ב ע ר, פ. (מאָנטרעאָל) —

אין אָנדענק פון מיין ברודער מאַקס קיסבער, געפאַלן אַלס קרבן פון דער רוסישער רעוואָלוציע אין 1905.

ק ר א ו י ט ץ, י ש ע י ה —

אין אָנדענק פון מיינע שוועסטער און בריידער: שרה (אומגעקומען אין פּאָנעוועזש), רחל (אומגעקומען אין פּאָקראַי), צירל, אברהם־אבא און געצל (אומגעקומען מיט פרויען, מענער און קינדער אין ליבוי).

ר א ט ה, פ י ל י פ (סיראַקיוז).

ר א ז נ ב ע ר ג, מ. און ג ר ו פ ע פ ר י י נ ט (ישראל) —

לזכר עולם פון זייער טראַגיש אומגעקומענעם בעתן נאַצי־גהינום חבר שלום ראַטשקאָווסקי, ז״ל. געבוירן (1906) און דערצויגן אין מאַריאַמפאָל און אין קאָוונער אוניווער־סיטעט, געווען גרינדער פונעם אַרטאַדאַקסישן סטודענטן־פאַראַאַנד „מוריה״, אויסגעצייכנעטער לערער און איבערגע־געבענער כלל־טוער. אין בלי פון זיינע יאָרן און שאַפּע־רישער טעטיקייט איז ער מיט דער גאַנצער עדה יידן פון מאַריאַמפאָל אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַצישע רוצחים אין נאָוועמבער 1941. ת.נ.צ.ב.ה.

ר ו ב י ן, י ו ל י ו ס און פ ר ו י (ברוקלין).

ר ו ד א ל ף, מ א ק ס (סיראַקיוז).

ר י י כ מ א ן, ח נ ה (ברוקלין) —

אין אָנדענק פון מיין מאַן משה רייכמאַן, געווען 20 יאָר פרינציפּאַל פון ישיבה „עץ חיים דבאָרא פּאַרק״ און לאַנג־יאָריקער דירעקטאָר פון קעמפּ „מאַהעוו״. געבאָרן אין אוקראַינע אין 1893, געשטאָרבן אין 1946.

ש א ו י ט ץ, פ ר ע נ ק (ניו־יאָרק).

ש ו ב י ץ, ש מ ע ו ן, דר. (לאָס־אַנדזשעלעס) און

ש ו ב י ן, ל י ע ו ו (ניו־יאָרק) —

אין אָנדענק פון זייער פאַטער ר׳ מענדל בר׳ אהרן, געשט. אין סאַראַטאָוו, 1942 און ברודער דר. שמואל בר׳ מענדל, אומגעקומען על קידוש השם אין ווילנע, 1941.

ש ו ב י ץ, י ע ק ב —

אין אָנדענק פון זיין שוועסטער ליבע און שוואָגער פייוול ראָזין און קינדער, אומגעקומען אין קאָוונער געטא.

ש ט י י ן, ד ו ד (וואָטערבורי, קאַנג.) —

צום אָנדענק פון די קדושים פון מיין היימשטאָט קיידאַן.

ש ט ע ר נ פ ע ל ד, א ב ר ה ם ל י י ז ע ר (בראָנקס, נ. י.).

ש י י ן, ה ע ר ש ל (מעלבאָרן, אויסטראַליע).

אין דער יזכור־אָפּטיילונג פון „ליטע״ בוך 2 וועלן געגעבן ווערן אויך די צוגעשיקטע בילדער. רעד.

פון אינהאַלט פון „ליטע", בוך צוויי

צו דער געשיכטע פון ליטע

1. היסטאָריש מאַטעריאַלן און דאָקומענטן — — — גר. אַראָנסאָן, פּראָפ. ל. הערש, י. ריבקינד
2. געשיכטע פון רבנות אין ליטע — הרב ח. קאַרלינסקי
3. ליטע אין „שאלות ותשובות" — דר. מרדכי קאַסאָווער
4. מדרש קאָוונע (II) — — — — — — פסח מאַרקוס

אָפּהאַנדלונגען וועגן רבנים

געשריבן פון:

דר. אַטלאַס, י. ווייל, ז. וועלבא און הרבנים: ל. פּליסקין, ח. קאַרלינסקי, ש. מ. שאַפּיראָ און אַנד.

העברעאישער און יידישער שול־וועזן

1. העברעאישער שול־וועזן און „תרבות"־באַוועגונג אין ליטע (1919־1939) — — — — — — ד. ליפּעץ
2. „יבנה"
3. יידישע שול אין ליטע — — — — — — יודל מאַרק, — — — — — — — — — דר. מ. סודאַרסקי
4. „קולטור־ליגע"... — — — — — ד. טאַמבאַק, ד. מ.
5. זכרונות וועגן יידישן שול־וועזן אין ליטע — — — — — — — — א. גאָלאָמב, מ. גאָלדאָפּטאָפּס

שפראַך, פּרעסע און פּאָלקלאָר

1. זאַמלהעפטן „ליטע" — — — — — דר. מ. סודאַרסקי
2. די „אידישע שטימע" — — — — — — משה כהן
3. „פּאָלקסבלאַט" — — — — — — דר. מ. סודאַרסקי
4. יידישע צייטונגען און אויסגאַבן — — — יודל מאַרק, — — — — — — — — — — — — — — יצחקי
5. פון יידישן פּאָלקלאָר אין ליטע — — — — — — — — — — אוריה קאַצענעלנבאָגן

פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען

1. די ציוניסטישע באַוועגונג — — — — — משה כהן
2. דער „בונד" אין ליטע — — — — — וו. שולמאַן
3. די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונג — — — — — — — — — — ש. פרידמאַן (אלישיב)
4. די לינקע פּועלי־ציון — — — — — ל. חיין
5. יידישע בילדונגס־געזעלשאַפט און געזע. „ליבהאָבער פון וויסן" — — — — — — — — — — — — מ. ס.
6. היסטאָריש־עטנאָגראַפּישע געזעלשאַפט — — — — — — — — — — — — — — — — אַלטע סודאַרסקי
7. יידישע סטודענטנשאַפט — — — — — — בן־אפרים
8. ספאָרט (מכבי, ייאָק) — — — — — — — — י. יאזעליט

קולטור־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס

1. דער „ייוואָ" אין ליטע — — — — — — וו. שולמאַן
2. „אָרט" און „אָזע" — — — — — — — דר. מ. סודאַרסקי
3. חברות און אַנשטאַלטן
4. פרויען־אָרגאַניזאַציעס — — — א. סודאַרסקי און אַנד.

ליטע אין ליטעראַטור, פּאָעזיע און קריטיק

דערציילונגען

פ ו ן

דוד אומרו, שירקע גאמאן, נתן גרינבלאַט, מ. ג. גלעזן, לעאָן האַלפּערן, אליעזר היימאַן, י. יאסאדע, ש. יודסאָן, חיים יעלין, ל. מאַנפריד, פּסח מאַרקוס, חיים פּעטס, פּ. צווירקא, א. א. קאַבאַק, ישראל קאַפּלאַן, אוריה קאַצענעלנ־באָגן, יצחק קאַצענעלסאָן, אברהם רייזען און אַנד.

פּאָעמעס און לידער

פ ו ן

דוד איינהאָרן, א. אַראַנאָווסקי, מ. אַרלין, ה. אָשעראָ־ווימש, א. באָגין, י. באנק, ב. י. ביאַלאָסטאָצקי, א. בער־גער, יעקב גאָטליב, נ. י. גאָטליב, דוד גאָלדבלאַט, לאה גאָלדבערג, חיים גראַדע, אלחנן וואָגלער, לייזער וואָלף, א. זארעצקי, משה טייטש, וואָלף יונין, מרדכי יאָפּע, יודיקא, יוסף יפה, לייב יפה, מאַני לייב, ה. לייוויק, ד. מאיראָוויטש, לייב נייזוס, א. סוצקעווער, ש. קאַטשער־גינסקי, משה קולבאַק, י. קיסין, מעינקע קאַץ, מאָריס ראָזנפעלד, י. ראָלניק, אברהם רייזען, שרה רייזען, י. י. שוואַרץ און אַנד.

קריטיק און עסייען

פ ו ן

חיים גראַדע („יונג־ווילנע"), מרדכי יאָפּע (וועגן העב־רעאישע שרייבער פון ליטע: הלל בבלי, נתן גרינבלאַט (גורן), יהודה לייב גאָרדאָן, מיכל גאָרדאָן, גבריאל פּרייל, א. ש. שוואַרץ, דר. נתן שפּירא און אַנד.), דר. א. מוקדוני, א. ר. מלאכי, קלמן מרמר (מאָריס ווינטשעווסקי), ש. ניגער, י. קיסין, דר. יעקב קליאַצקין, ה. ראָגאָף און אַנד.

שטעט און שטעטלעך
זכרונות

אין די אָפּטיילונגען וועלן אַריינגיין געשיכטלעכע אָפּהאַנדלונגען, געשעענישן און טיפּן פון פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך. עס וועלן אויך פאַרעפנטלעכט ווערן מאַטעריאַלן וועגן שטעטלעך, וואָס זיינען גאָר ווינציק באַשריבן געווָארן אָדער לחלוטין ניט דערמאָנט אין „ליטע" בוך איינס.

אָפּהאַנדלונגען וועגן ווילנע

געשריבן פון:

יוסף באַסקין, א. גאָלאָמב, יעפים ישורין, אַב. קאַהאַן.

יידישע קונסט און קינסטלער אין ליטע

געשריבן פון:

רחל ווישניצער-בערנשטיין, י. ליכטנשטיין, י. קיסין און אַנד.

טעאַטער, נגינה און מוזיק

געשריבן פון:

בן-ארי, ז. זילבערצווייג, רעוו. נ. סטאלניץ, מ. עלקין, לייב קאַדיסאָן, י. קיסין און אַנד.

גרויסע פּערזענלעכקייטן, געלערנטע, קינסטלער און אַרבעטער-פּירער וואָס שטאַמען פון ליטע

געשריבן פון פאַכלייט און ווייסנשאַפטלער.

ליטווישע יידן איבער גאָר דער וועלט
ליטווישע יידן אין אַמעריקע

- געשיכטלעכער איבערבליק
- לאַנדסמאַנשאַפטן און סאָסייטי-לעבן אין ניו-יאָרק און אַנדערע שטעט פון אַמעריקע

געשריבן פון:

דוד מאַטעס, פּ. עפּשטיין, ז. ב. קאַמאַיקאָ און אַנד.

- פּאָליטיש-געזעלשאַפטלעכע פּירער, וויסנשאַפטלער, שרייבער, רבנים, רעפּאָרם-ראַבאַיס, אינטעלעקטועלער און אַנדערע, געשריבן פון פאַרשיידענע שריפּט-שטעלער.

ליטווישע יידן אין דרום-אַפריקע

אָפּהאַנדלונגען פון:

י. באַטניצקי, לייבל און ירחמיאל פעלדמאַן, דוד שטיין און אַנד.

ליטווישע יידן אין ארץ-ישראל
פון א. מלאכי און אַנד.

ליטווישע יידן אין קאַנאַדע
פון ב. ג. זאַק

ליטווישע יידן אין קובאַ, אַרגענטינע, מעקסיקע, בראַזיל, אורוגוואַי און אַנדערע לענדער

געשריבן פון:

א. שאַנאַווסקי, לעאָן האַלפּערן, א. ז. בערעביטשעם, מיכל סוצקעווער, שמערקאָוויטש און אַנד.

אַ יזכור-אָפּטייל.

נייע ביבליאָגראַפישע מאַטעריאַלן פון חורבן-ליטעראַטור וועגן ליטע
פון דר. פ. פרידמאַן

תיקון־טעות

זייט	שורה	פון אויבן / פון אונטן	געדרוקט	דאַרף זיין
42	20		קאַטעריגטשיקעס	קאַטעריגשטשיקעס
48	26		יידישן	יידישע
54	11		געקריוועט	געקריוודעט
58	21		אונטערגעשטרייכט	אונטערשטרייכט
59		20	געוואַרן	(איבעריק וואַרט)
61		6	גרויספירטש	גרויספירשט
61		13	לטובות	לטובת
78	3		ליטע".	ליטע", צווייטער באַנד.
88		9	טאַרקסטן.*)	שטאַרקסטן.
92		9	פעטעגראַד	פעטראַגראַד
98	17		אבערגעלאַזן	איבערגעלאַזן
99	25		אניקטש	אַניקשט
103		8	גוועלב	געוועלב
116		26	דערפענט	דערעפנט
125	8		מאַציקנען	מאַצקינען
127		8	ו. וואַלדעמאַראַס	א. וואַלדעמאַראַס
131	2		אַנטוויקלונג	לאַגע
135		14	מין הצד	מן הצד
142		6	אַנטאַלטן	אַנשטאַלטן
147	1		אַנטוויקלונג	לאַגע
148	1		שולוועזן	שולוועזן (2טער באַנד)
158	15		פעברואַר	פעברואַר
158	8		אינטעלעגענץ	אינטעליגענץ
177		20	פון	דעם
188	9		אאין	אין
189		8	צונויפקומען	צונויפגעקומען
194		18	טוועלא	טולעדאַ
203		10	אונטעשייד	אונטערשייד
205		8-9	דעלעמגידאַ	דעלמעדיגאַ
233	1		קאַרטונסקי	קאַלטונסקי
239	1		אין „ליטע".	אין „ליטע", 2טער באַנד.
245		5	פוילישע	פוילישע
249	(קעפּל)		א. ווידאַנס	ע. ווידאַנס
250	13		אויפגריסן	אויפגעריסן
263		4	בערנער	בערגער
271	2		טשערניכאָווסקי	טשערניכאָוו
275	15		היים	סיים
278	19		יפותדיק	יפיתדיק
280	16		איופגאַבע	אויפגאַבע
288		12	געוואַרן אין	ווערן קיין
292	19		האָבן	האָט
299	22		מישקעוויטש	מיצקעוויטש
306	10		מענטש	יידיש
315		23	ווילנער	וועליאַנער
316	11		פריסעטרין	פריסטעריין
322	17		פּערקואַס	פּעראַקוואַס
347	16		איינטיילנע־	אַנטיילנע־
350	18		פלג	פליג
355	14		בגמיטריא	בגימטריא
367	26		שריפטשטעלער	שריפטשטעלער
371	7		350	350 טויזנט
378		19	יאַריקער	אַניקער
386		20	אַסימילירן !*	אַסימילירן !"*
393		12	פאַרוואַלגט	פאַרוואַגלט
405		8	בעל־משחבות	בעל־מחשבות
406		21	מאיומדיקן	מאוימדיקן

זייט	שורה	פון אויבן / פון אונטן	געדרוקט	דאַרף זיין
422	23		נאַענטסטע	נאַענטסטע
423		3	בלכער	בלעכער
432			סואוואַלקער	סואוואַלקער
468	13		האַנטל	האַנדלט
487	4		מין	מן
495		20	געלרנט	געלערנט
500		1	צענויפנעמע)	צונויפנעמען
513		10	תיקף	תיכף
520	5		השיכנו	השיבנו
538	18		באַוואוטזיין	באַוואוסטזיין
563	18		מוסרניקעס	מוסרניקעס
565	19		הכסה	הכנסה
573	8		אויסצורופן	אויסגערופן
577		9	ירושלימי	ירושלמי
579		16	יחיד־סגולה	יחידי־סגולה
579	11		קיין	קייט
581		14	זעלבסטפאַשרטענד־ לעך	זעלבסטפאַשרטענגד־ לעך
588	12		„פ. נ. רבנו הגאון רשבה"ג	„פ. נ. רבנו הגאון רשבה"ג
588	11		אב'ד	אב
596		1	ידעה	ידיעה
597		20	מתבדק	מתדבק
599			אונטערקעפל	מתנגדותן
601		21	ירקחוק	ירחקוך
604		17	לעגנדעס און מעשות	לעגענדעס און מעשיות
611		15	רבמ"ן	רמב"ן
619	23		דער	אַדער
650		28	הקבוץ	הקיץ
665		25	קלאַגע	קלאַרע
666		10	תלית	טלית
666	13		אלחות	אלהות
668	6		ניחה	ניחא
679		9	יאַשינקער	יאַנישקער
680	10		אויך	אויף
682	4		נהדרעא	נהרדעא
702		15	בדרוס	ברשות
704		5	עפענן	עפענען
710		18	דעלא	לעדא
717		17	לאנר	לאַנד
720		16	גאַמנאַזיעס	גימנאַזיעס
722		13	דשוויט	דשביט"
732		20	קדישה	קדישא
736		10	דאַזיקר	דאַזיקער
747		9	שמיחה	שימחה
751		21	שירים	שירים
776		14	ביום	בין
778	19		זאקסן	זאקן
780	7		1829	1929
817		1	עכסטער	עכטסטער
825		8	מלוכה	מלאכה
835	8		אָן און	און אָן
857		13	באַווייזן	באַווייז
888	16		דרו	דריי
897	9		הכנוסות	הכנסות
907		4	אַ זיידן	אַז יידן
958		6	אין מאַנטעווידעאָ	(דורך מאַנטעווידייער פּאַרט)

זייט	שורה	פון אויבן צו אונטן	געדרוקט	דאַרף זיין
967	1		געבורנאַטאַר	גובערנאַטאַר
980	2-1		אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָר־הונדערט, צייטשריפט, מינסק, ערשטער באַנד.	זאַמלבוך אַרויסגעגעבן צום דרייסיק־יאָריקן יובילייי פון קיידאַנער פאַריין, ניו־יאָרק, 1930
1084	1		ואן	און
1095	16		מענטשלען	מענטשלעך
1224	1		און קלמן זינגמאַן	און ערשטער פון לינקס קלמן זינגמאַן
1242	20		פיפן	ליפן.
1250	15		בלייענדיקע באַקן אין שיינעם שטעטעלע פאַ־פעליאַן	(דאַרף זיין 13טע שורה פון אונטן)
1323	17		געמיינדע	געביידע
1366	14		חיים זאב	חיים זעליג
1385	2		שרעקלעכס האָבן זיי געטאָן און מיט אַ שווּאַרצער קאַ	בית־מדרש און גאָר אַ היפשע צאָל קלויזן אייגנעטיילט
1461	22		געבלעכער	געלבלעכער
1552	13		וועך	ווען
1573	26		אירע	זיינע
1578	19		פלעגן	פלעגט
1587	7		ליים	לייב
1618	19		גרעסרע	גרעסערע
1639	6		(פעלט אונטערן בילד שורה)	4טע רייַ רעכטס: מענדל סודאַרסקי, משה פראַנק, חיים הירש סינעגסקי, אומבאַקאַנט, חיה סאַנדלער, אומ־שלמה
1659	4		שאול	מיך
1721	25		זיך	געהאָרעוועט
1725	2		גהאָרעוועט	

The Destruction of the Jews in the Ghetto of Shauliai and of the Adjacent Towns ..... *A. Jerushalmi* 1767

The First Massacres — The Tanneries — The Jews Forced into the Ghetto — The "Aktionen" — Aerodrome — The Hospital — The Public School — The "Werkstuben" (Workhouses) — The Reduction of the Ghetto Area — The Turf-Decree — August 20, 1942 — The List of the 27 — The Winter-Camps — Working Places Outside of the Ghetto — The Abolishing of the Currency System — Camps of 1943 — The Gallows — Reopening of the School — The "Kasernierung" (Transfer to Barracks) — Children "Aktion" — The Rescued Children — Change in the Ghetto Administration — Camp A. B. A. — Evacuation from the Camps — Evacuation from the Ghetto of Shauliai — Foreign Camps of Panevezhys and Jonishkis — Extermination of the Jews of Tytuvenai — The Perishing Jews of Telshiai and Adjacent Alsedzhiai, Vevirzhenai, Varnei, Zharenai, Tverai, Luoke, Navarenai, Plunge, Plateliai, Rietava — Why No Resistance? — Our Annihilation and the Lithuanian Attitude.

To the History of the Destruction of the Lithuanian Jewry ..... *Joseph Gar* 1833

Introductory — How the Jews Were Tortured to Death in Panevzhys — Atrocious Killings of the Jews in Mariampole — The Perishing of the Jews in Garleva, Pakonys, Veiveriai, Mavruchiai and Other Communities Near Kaunas — A Lithuanian Professor Repents.

The Last Days of Kelme ..... *Rabbi Samuel Meir Karnovitz* 1845

The Destruction of Jurbarkas ..... *Zvi Levit* 1849

Simnas and Its Annihilation ..... *Zvi Levit* 1853

The Devastation of the Jews of Pasvalys and of Nearby Jewish Communities of Jonishkelis, Vashkai, Linkuva, Pumpenai, Salochiai and Vabalnikas ..... *B. Rainus* 1859

Skaudvile and Its Annihilation ..... *Rabbi Hyim Stein* 1861

The Devastation of the Jews of Kudirkos-Naumiestis ..... *Dr. L. Goldstein* 1865

The Destruction of Gargzhdai ..... *** 1867

Annihilation of the Jews of Aukshtadvaris and of Trakai, Onushkis, Valkenikai, Rudishikis, Leipunai and Lantvaris ..... *Jacob Sapirstein* 1869

Annihilation of the Jews of Alsedzhiai ..... *David Factor* 1881
Transcribed by A. Jerushalmi

Annihilation of the Jews of Vyzhuonis ..... *Rabbi Shabbethai Katz* 1885

In the Woods (Leaves of a Diary) ..... *Berl Kagan* 1887

Partisans of the Ghetto of Slabodka ..... *Chaim Meiserovitch* 1907

Lithuanian Jews Among the Jewish Survivors in Germany ..... *Marion Gide* 1919

The Bibliography of the Literature on the Annihilation of the Lithuanian Jewry ..... *Dr. Philip Friedman* 1923

1. Books and Articles of General Content — 2. Vilnius — 3. Kaunas — 4. Cities and Communities of Lithuania and its Neighboring Border Regions — Resistance and the Partisan Movement — 6. Works of Literature and Folk-lore.

Index 1941

Sponsors of the Book "Lite" (Lithuania) 1989

Partial Contents of Volume Two "Lite" (Lithuania) 2001

My Town, Skuodas ..... *Leo Bernstein* 1513

Gargzhdai ..... *Isaac Goodman* 1517

Merkine ..... *Dr. Menahem G. Glenn* 1519

Raguva ..... *Enoch Stein* 1523

Introductory — Common People — "The Flirt" — Types — Jesters of Raguva.

Pilvishkiai ..... *Dr. M. Z. Levinson* 1533

A Semester in Krekenava ..... *B. Shilman* 1535

My Town, Moletai ..... *Ben-Zion Riback* 1539

Obeliai ..... *B. G. Zack* 1543

Towns of the Region of Vilnius ..... *M. S.* 1547

Glubokoje ..... *Alte A. S.* 1551

Ratnitza ..... *A. Zebulun Berebitches* 1553

Through Lithuania (Cities and Towns) ..... *Dr. Mendel Sudarsky* 1561

Mariampole — Vilkavishkis by Berl London — Telshai — Raseiniai by N. Ben-Chaim — Utena — Jonuva by Peisach Janever — Taurage — Birzhai by I. R. — Kedainiai by Ben-Alexander — Mazheikiai by Josephus — Rokishkis by Yudel Gapanovitch — Plunge by N. Rill — Jurbarkas — Lazdijai by I. Dan — Anykshchiai — Zarasai — Kupishkis — Prienai — Zhagare — Kudirkos-Naumiestis by Z. Tumpovsky — Pandelis — Seredzhius by G-n — Seta — Balbierishkis — Chekishkis by R. K. — Gelvonai — Pushalotas — Veliuona — Shiaulenai by Ben-Daniel — Onushkis by L. B. E. — Rudamynas by Daniel Riback — Kuliai — Taujenai by A. Walt.

Vishtytis ..... *Dr. Mendel Sudarsky* 1627

Virbalis ..... *Dr. Mendel Sudarsky* 1633

DESTRUCTION OF THE LITHUANIAN JEWRY

The Annihilation of the Jews in Vilnius ..... *Victor Shulman* 1649

On the Jewish Cemetery of Vilnius ..... *Lazar Ran* 1659

Lithuanians and Jews During the Nazi Occupation ..... *Ona Shimaite* 1661

The Ghetto Library of Vilnius ..... *Dinah Abramovitz* 1671

Most Significant Moments in the Ghetto of Kaunas ..... *Leib Garfunkel* 1679

1. From the Beginning of the War to the Inclusion in the Ghetto. — 2. The Time of the "Aktionen" — 3. The So-Called "Quiet" Period — 4. Recurrent "Aktionen," Exile to Estonia, The Liquidation.

The "Arbeit-Einsatz" (Forced Labor) in the Ghetto of Kaunas
Agronomist Jacob Oleisky 1713

Medical Aid in the Ghetto and in the Concentration Camp
Dr. Aaron Percikovitz 1719

A Day Behind Barbed Wires ..... *Dr. S. Dolnitzky* 1735

Cultural Activities in the Ghetto of Kaunas ..... *Dr. Samuel Greenhaus* 1743

A Jewish Teen-Age Girl in the Concentration Camp (Katzet)
Vera Elijashev 1757

The Annihilated Family of Moishe Katz ..... *L. Odes* 1763

My Two Visits to the Lithuanian State ..... *Zivion (Dr. B. Hoffmann)* 1293
First Visit — Second Visit — Pashvitinys — Linkuva — Vashkai — Shauliai.

My Grandmother Hya Sarah ..... *Dr. I. N. Steinberg* 1309

The Family Eljashev of Kaunas ..... *Dr. Samuel Eljashev (Friedman)* 1313

In Independent Lithuania in 1933 ..... *Daniel Charney* 1323

Of My Visit to Lithuania in 1938 ..... *Joseph Opatoshu* 1327

What Lithuania Signifies for Us (Reflections of the Past) ..... *J. Batnitzky* 1331

In Joy and in Grief Among Lithuanian Jews ..... *M. Mandelman* 1333

Rabbi Hirsh of Slobodka ..... *S. M. Sherman* 1359

Reb Hirsh Nevyazher ..... *Ben-Isaac* 1363

Rabbi Joseph Zechariah Shtern (What People Told of Him) *A. Jerushalmi* 1365

Rabbi Herzl ..... *B. Shilman* 1369

Rabbi Shloime Dayon (Batnitzky) ..... *Dr. S. Melamed* 1373

Types of a Past Generation of Lithuania ..... *Dr. Mordecai Katz* 1375
Reb Itche of Baltushov — Reb Arele Shloime's — Reb Moishl of Vishtytis.

Moishele the Author ..... *Dr. Z. Kadish* 1383

A Blessing by Chofetz-Chaim ..... *Abba Gordin* 1385

Elchanan the Shoemaker (Markus) ..... *Leib Nadel* 1393

Among the Halutzim in Lithuania ..... *I. N. Gotlieb* 1395
Introductory — The Centre — Labor — The Agricultural Cooperative "Kibush" (Conquest) — The District of the Cooperatives "Golil" (Galilee) — "To the Exile We Shall Not Return."

The Jewish Panevezhys ..... *Dr. Joseph A. Heller* 1403
Social Activities — The Old Mode of Living — The Rabbi of Panevezhys — Maskilim and Revolutionaries — Deputy of the Duma (Parliament of Russia).

Panevezhys in 1906 ..... *Alter Epstein* 1413

The Jewish Common Folk of Panevezhys ..... *M. Birman* 1415

Panevezhys After the First World War ..... *Selig Back* 1419
The Market-Place and the Pharmacy — Synagogues — The Town Pump — Rabbinate — Karaites — Jewish Writers — People's Intelligentsia — Organizations and Institutions — Our Common Towns.

A Visit to Panevezhys in 1938 ..... *Meir Kimmel* 1425

Klaipeda (Memel) ..... *Dr. Samuel Greenhaus* 1427

The Town Kelme ..... *Rabbi Hyim Karlinsky* 1437

Palanga ..... *Yudel Mark* 1453

Kedainiai ..... *Sholem Datt* 1475

Alytus ..... *Dr. Martin Lichtenstein* 1477

A Short Visit to Alytus ..... *Alte Arsh-Sudarsky* 1479

My Town Dusetos (Types and Episodes) ..... *Mordecai Jaffe* 1483
This and That — The "Rebel" — Elijah Sarah-Mirra's — A Talmudic Discourse — The Dyer — The Busy Itzikl — Leibele "Nie Rush."

Israel Matz ..... *The Editors* 1497

My Home Town, Kalvarija ..... *Israel Matz* 1499

Jewish Artisans and Their Guilds in Lithuania ..... *Dr. Mark Wishnitzer* 971

Of Jewish Rural Occupations in Lithuania ..... *Hirsh Abramovitz* 985
Fishing and Inn-Keeping.

Agriculture and Gardening among Lithuanian Jews
Engineer-Agronomist Jacob Rossein 997
1. A Glimpse of History and Statistics — 2. Big Land Ownership — 3. Husbandry of Village-Peasants — 4. Farming in the Suburbs — 5. Suburban Gardens and Orchards — 6. House Gardening.

OF THE JEWISH LITERARY MILIEU IN INDEPENDENT LITHUANIA

J. Kissin ..... *The Editors* 1015

Lithuania in Poetry and Prose ..... *J. Kissin* 1019

My Years in Kovno ..... *Abraham Reisen* 1025

Baal Machshovot (Dr. I. Eljashev) ..... *S. Charney* 1045

A Year in the Lithuanian State (Reminiscences of a Wayfarer)
Dr. A. Mukdoni 1071

Yiddish Literary Achievements in Lithuania (A General Survey)
N. I. Gotlieb 1099

Hebrew Literary Buds in Lithuania ..... *Nathan Greenblat* 1111

CITIES AND TOWNS — REMINISCENCES — DESCRIPTIONS

Vilnius and Lithuania ..... *Baal Dimion (Nahum Shtiff)* 1125

Vilnius—Jerusalem of Lithuania ..... *Dr. Mordecai Kossover* 1131

The Jewish Kaunas (Historical Outline) ..... *Ezekiel I. Berlson* 1155

The Dawn of the Socialist Movement in Kaunas ..... *Victor Shulman* 1161

Silhouettes of the Past Intelligentsia of Kaunas ..... *Leon Savage* 1173

Kaunas ..... *Osip Dymoff* 1183

Reminiscences of Kaunas ..... *Frank Epstein* 1191
Childhood Years — Kaunas, A Religious Jewish City — Benevolent Associations — Associations for the World Beyond — The Revolutionary Era — The "Bund" in Kaunas.

From Pumpenai to Kaunas ..... *B. I. Byalostotzky* 1203
Pumpenai — Pasvalys — Panevezhys — Kedainiai — In Jonuva — In Shirvintai — In Taurage — In Kaunas.

My First Journey Through Samogitia ..... *Uriah Katzenelenbogen* 1227
My Desire to See Lithuania — Coachmen — Birzhai — Through Villages — Seeing Off Travelers to the U. S. A. and South Africa — The African Groom — A Glimpse at Pasvalys — Vashkai — Zheimelis — Kriukai — Shauliai — The "Directorius" Jonas — Gruzdzhiai — Papile.

Of My Visits to Lithuania ..... *Vladimir Grossmann* 1251

The First Strike of the Bristle Workers ..... *M. Ladsky* 1259

Vanished Worlds ..... *H. Smith* 1263

Three Times in Lithuania ..... *B. Z. Goldberg* 1269

Wilno, a Chapter in My Life ..... *Der Tunkeler* 1279

A Contrabandist of the Jewish Book ..... *Morris S. Sklarsky* 1289

In the Yeshibah of Volozhin ..... *Ben-Zion Pecker* 615

The Yeshibah of Telshiai ..... *Rabbi Elijah Meir Bloch* 623

The Yeshibah of Mir ..... *M. Hindes* 631

Lyda, Its Rabbis and Its Yeshibah ..... *M. Evensky* 635

The Kibutz of Panevezhys ..... *Isaac Rivkind* 645

The Yeshibah in Radun (Chofetz-Chaim Yeshibah) ..... *A. Rivkes* 653

Midrash-Kaunas ..... *Piesach Markus* 663

1. Kaunas-Aleksotai — 2. How Simcha Zissl was Converted to Musar and his Disciple Nathan Hirsch — 3. Slabodka and Nehardea — 4. A Last Musar-Discourse.

HASKALAH (ENLIGHTENMENT)

The Cultural History of the Haskalah of the Lithuanian Jews
Dr. Jacob Shatzky 691

The Forerunners of the Haskalah Movement — The First Champions of the Maskilim in Lithuania — The Haskalah in Lithuania in the Period of 1794 to 1830 — Jewish Printing Establishments in Lithuania — Prince Adam Czartoryski, the "Maskilizator" — Jews in the University of Wilno — Lithuania after 1812 — Haskalah in Lithuania in the Years 1824-1841 — The Officious Haskalah (1841-1873) — The Rabbinical Seminary of Wilno — The Situation After 1863 — The Ideological Strife — Haskalah-Literature.

Mordecai Aaron Ginzburg and His Tract "Abiezer."
Dr. Menahem G. Glenn 759

The Sages of Zhagare ..... *Dr. Hermann Frank* 775

Abraham Mapu ..... *Baal Dimion (Nahum Shtiff)* 785

Micah Joseph Lebensohn and Mordecai Zvi Manne..... *Mordecai Jaffe* 789

Eisik Meir Dick ..... *S. Charney* 795

Michel Gordon ..... *S. Charney* 799

1. Michel Gordon, the Poet — 2. Michel Gordon, the Man.

Eliakim Zunser and His Songs ..... *J. Kissin* 817

ECONOMICS

STATISTICS — INDUSTRY — COMMERCE — CRAFTSMANSHIP — TRADE GUILDS — PROFESSIONS — RURAL OCCUPATIONS — AGRICULTURE

The Economic Condition of the Jews in Lithuania (1919-1939)
Jacob Lestchinsky 827

I. The Increase and the National Status of the Population of Lithuania — II. The Jewish Population in Kovno Government for the Last Century — III. The Population Movement of the Lithuanian Jews — IV. The Emigration of the Jews and Non-Jews — V. The Economic Development of the Kovno-Government and the Jewish Participation in it in the Middle of the 19th Century — VI. The Transition Period between Kovno-Government and Independent Country — VII. The Social Aspects of the Different Peoples in Independent Lithuania according to the Census of 1923 — VIII. The Economic Advancement of the Independent Lithunia — IX. The Economic Condition of the Jews in Independent Lithuania — X. Jewish Artisans in Independent Lithuania — XI. Jews in the Professions — XII. The Jewish Cooperative Movement.

The Pioneer of the Leather Industry in Lithuania, Hyim Frankel
Narrated by his son, Jacob Frankel. 941
Transcribed by Uriah Katzenelenbogen

His Parents and Youth — Settling in Shauliai — The Rise of his Tannery — New Tanning Chemicals — Our Shoe Factory — Shauliai, a World Center of Leather — Our Agents — The Productivity of the Leather Plant — Our Customers — Relatives — At Home and in the World — The First World War and After.

ENVIRONS — NEIGHBORS — MORES — LANGUAGES — PORTRAIT PAINTINGS

Litvaks ..... *Uriah Katzenelenbogen* 307

1. The Ethnographical and Historical Boundaries of Lithuania — 2. The Heathen Lithuania — 3. In the Christian Lithuania — 4. The Jews among Subjugated Peasant Peoples — 5. Insurrections, Liberation of Peasants, Prohibition of Lithuanian and Whiterussian Languages — 6. Lithuania, a Hostelry of Jewish Learning — 7. The Language Milieu of the Haskalah — 8. Litvaks the World Over — 9. Hopes for Good-Neighborly Relations among the Peoples of Lithuania — 10. The Split Lithuania — 11. Litvaks after the Destruction of the Lithuanian Jewry.

The Tribe of the Litvaks ..... *Dr. Aaron Steinberg* 393

1. The Air of Lithuania — 2. The Interpretation of a "Cross-Head" (Tseilom-Kop) — 3. King Solomon Receives the Last Word — 4. And This is the Blessing.

The Litvaks of Kurland ..... *B. Rivkin* 407

Jewish Dishes in Lithuania ..... *Hirsh Abramovitz* 417

Our Lithuanian Yiddish ..... *Yudel Mark* 429

1. Among My People I Live — 2. Not All of the Lithuanian Jews Talk Alike — 3. Common Peculiarities in the Sounds of all Colloquialisms — 4. The Notorious Confusion of S and Sh (Sabesdiker Losn) — 5. The Yiddish of Samogitia — 6. The Usual Lithuanian Yiddish — 7. The Yiddish of Suvlkija — 8. About the Origin of the Diversity of Colloquialisms — 9. The Grammatical Gender in our Usage — 10. More Idiosyncrasies in the Grammar of the Lithuanian Dialect — 11. The Vocabulary of the Lithuanian Yiddish — 12. Lithuanianisms in Yiddish — 13. Typical Proverbs of Our Localities.

Types of Lithuanian Jews Painted by Jewish Artists 473

Sholem Feigensohn — Jewish Women, His Mother; Mark Chagall — An Ethrog and Palm Branch Carrier, A Scroll Reader, A Preacher; J. Messenblum — A Lithuanian Jew; Max Band — A Laborer; Albert Rappoport — A Pauper-Wanderer; Sholem Feigensohn — A Village Pedlar, His Father, A Learner; Hermann Struck — A Porter, A Bricklayer, A Coachman.

TORAH — MUSAR — RABBINATE — HASIDISM (HABAD) — MISNAGDIM — YESHIBOT

Learning in Lithuania in the 19th Century ..... *A. Menes* 483

Introductory — Hasidot and Misnagdot — The Gaon of Wilno and his Disciples — The Yeshibah of Volozhin — The Yeshibot of Mir and Eishishkai — The Medium Yeshibot — Learners in Synagogues — Rabbi Israel Salanter and the Musar-Movement — The Musar-Yeshibot of Slabodka (Viliampole) and Novogrodek.

The Gaon of Wilno Rabbi Elijah ..... *Prof. Louis Ginzberg* 527

The Originators of the Musar-Movement ..... *A. R. Malachi* 539

1. Rabbi Joseph Zundl Salanter — 2. Rabbi Israel Salanter — 3. Rabbi Isaac Blazer.

Rabbi Isaac Elchanan ..... *Narrated by Prof. Chaim Tchernowitz* 567

Transcribed for the Book "Lite" by Uriah Katzenelenbogen

Rabbi Isaac of Panevczhys ..... *Rabbi M. S. Shapiro* 577

Rabbi Abraham Duber Shapiro (The Last Chief Rabbi of Kaunas) *Rabbi M. S. Shapiro* 583

Habad ..... *Aaron Zeitlin* 589

Hasidot and Misnagdot ..... *Rabbi Moses Hyim Adler* 599

The Method of Interpretation in the Lithuanian Yeshibot *Prof. Samuel Atlas* 605

The Exile of the Lithuanian Jews in the Conflagration of the First World War (1914-1918) ..... *Louis Stein* 89

1. Outbreak of the War — 2. On the Eve of the Exile — 3. The "Kuzhi Frame-up" and the Expulsion of Lithuanian Jews — 4. The Resounding Effect of the Exile and New Banishments — 5. The "Yekopo" (Jewish Committee of Relief) Aids the Hapless Wanderers — 6. Pogroms on Lithuanian Jews Who Avoided the Expulsion — 7. The Plight of the Refugees— 8. Lithuanian Jews on a Strange Soil — 9. The February Revolution of 1917 — 10. Repatriation.

Jews in the Independent Lithuania (Between the Two World Wars) *Dr. Mendel Sudarsky* 119

The Establishment of the Lithuanian "Taryba" (Council) — The Taryba of Vilnius Proclaims the Independence of Lithuania and Selects a King — Jews are Invited to Participate in the Taryba and in the Ministerial Cabinet — Lithuanian-Jewish Freindship. Dr. Vigodsky the First Jewish Minister — The Lithuanian Government Moves to Kaunas — The Molding of the Jewish National Autonomy — The Government Declaration of May 12, 1922 — The Jewish Part in Political and Industrial Life — Jewish Cultural and Social Achievements — The Origination of the Jewish National Council — Obstacles in its Activities — The "Golden Era" of the National Autonomy — The Downthrow — The Bitter Disappointment — The Resignation of the Minister of Jewish Affairs, Dr. Soloveichik — The Desperate Struggle for National Autonomy — Anti-Jewish Regulations and the Daubing of Jewish Signs — The Liquidation of the Ministry for Jewish Affairs and the Jewish National Council — The Blow at the Jewish Communities (Kehilot) — Anti-Jewish Decrees — The Fight of the Jewish Parliamentarians (Jewish Seim-Faction) for Jewish Rights — Smetona's Goup d'Etat, December 17, 1926 — Remnants of the National Autonomy — New Restrictions against Jews — The Inner Strength of the Lithuanian Jewry.

The Last Year of Existence of the Lithuanian Jewry *Dr. Samuel Greenhaus* 153

Vaad of Lithuania (Council of the Union of the Jewish Communities, 1623-1761), Its Structure and Role in the Social Life of the Lithuanian Jews ..... *Dr. Mark Wishnitzer* 163

1. Origin of the Vaad of Lithuania and its General Character — 2. The Economic Legislation of the Vaad — 3. Its Regulations Regarding Education, Social Protection, Family Life and the Ways of Conduct — 4. The Discipline of the Communities and the Functions of their Councils — 5. The Defense of the Rights of the Jews and the Fighting Off of Instigators against Jews — 6. The Composition of the Vaad — 7. Its Business Order — 8. The Executive Body of the Vaad — 9. Contentions among the Leading Forces — 10. Cycles in the History of the Vaad — 11. The Autonomical Organization of the Communities in Samogitia.

The Origin of the Karaites in Lithuania and Poland..... *Dr J. Brutzkus* 193

The Karaites of the Last 150 Years ..... *M. Uriel* 203

To the History of the Conference in Kaunas in 1869..... *Gregory Aronson* 209

The Conference in Kaunas in 1909 ..... *G. A.* 219

The Jewish National Autonomy in Independent Lithuania (Reminiscences with a Critical View) ..... *Dr. Joseph Berger* 223

The Second Conference of the Jewish Communities (Kehilot) of Lithuania ..... *Dr. E. Widans* 241

The Jewish National Assembly in Lithuania ..... *L. Shimoni* 251

The Jews in the Seim (Diet) of Lithuania ..... *M. S.* 273

The Jewish Faction in the Seim of Lithuania..... *Dr. Jacob Robinson* 275

The Jewish Faction of the Second Seim ..... *A. Makovsky* 279

The Jews in the Municipal Administration ..... *Att. Lazar Lowenstein* 287

Lithuania and Its Fight for Vilnius ..... *Dr. Mendel Sudarsky* 295

LITE *(Lithuania)*

VOLUME ONE

Edited by

DR. MENDEL SUDARSKY

URIAH KATZENELENBOGEN

J. KISSIN

The Section "Destruction of the Lithuanian Jewry" co-edited by

BERL KAGAN

CONTENTS

Introduction ..... *Prof. Louis Ginzberg* 25

HISTORY

Lithuania in Our Memory ..... *Uriah Katzenelenbogen* 33

The History of the Lithuanian Jews — From the Middle Ages to the First World War (A General Survey) ..... *Dr. Mark Wishnitzer* 43

The Distinctive Traits in the History of the Lithuanian Jews — When Have the Jews Appeared in Lithuania? — The Realm of Lithuania in the Middle Ages — The Union of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania in 1386 — The Charters of 1388 and 1389 for the Jews in Lithuania — The Reign of Vytautas (1386-1430), a "Bright Era" for the Lithuanian Jews — King and Grand Duke Casimir (1440-1492) Continues the Policies Regarding the Jews of Vytautas — The Expulsion of the Jews in 1495 — The Return of the Jews in 1503 — The Expanding of the Jewish Population in the 16th Century — The Conditions of the Jews under the Rule of Sigismund — Sigismund Augustus (1548-1572), a Liberal Ruler — Anti-Jewish Tendencies among the Middle Classes of the Urban Population and in the Circles of Impoverished Gentry — The Magdeburg Law Aggravates the Position of the Jewish Merchants and Artisans — Henry Valois, a Prince of France, becomes King of Poland and Grand Duke of Lithuania — A Hard Struggle for the Morsel of Bread after the Economic Prosperity at the End of the 16th Century and in the Beginning of the 17th — The Disaster Brought by the Invasion of Moscow. The Initial Emigration to Western Europe — The Economic Decline Brings Social Discrimination — Vilnius (Wilno) and Kaunas (Kovno) — Spiritual and Cultural Upsurge in the 17th and 18th Centuries — Lithuanian Jews under the Rule of Russia — The Strife between the Hasidim and the Misnagdim — The Rise of the Haskalah — Under the Reign of Nicholas I — The Difficult Path of the Haskalah and its Progress — The Epoch of Alexander II — Changes in Social-Economic Conditions in the Second Half of the 19th Century — 1869, the Beginning of the Emigration from the Kovno Province to the U. S. A. — Emigration and Self-Help, Zionism and Bundism — The Revolution in Russia (1905) — On the Eve of the First World War.

מאפע פון
ליטע
מאַסשטאַב
1: 800.000
ק"מ
שטעט מיט א באַפעלקערונג אויבן 10.000
שטעט מיט א באַפעלקערונג אונטער 10.000
שטעטלעך
אייזנבאַן
קליינבאַן
שאָסיי־ען
שליאַכן
טיכן
אָזערעס
בערג
גרענעץ פון ליטע (וועלט־מלחמות צווישן בידע)
ווילנער געגנט
ליטע
פּרעקעלן
מעמל
טילזיט
שילוטע
ראסיין
קאָוונע
וואַרשע
ביאַליסטאָק
גראָדנע
וואָלקאָוויסק
סואַוואַלקי
אויגוסטאָוו
פּילוואַקי
קיבאַרטי
מאַריאַמפּאָל
וויזשיי
וואַרשע
פּוילן
דייטשלאַנד
ליטע
וואַרשע
פּוילן
דייטשלאַנד